

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

काल नं०

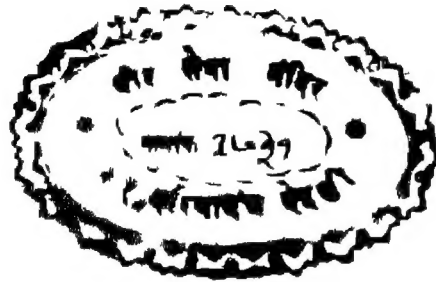
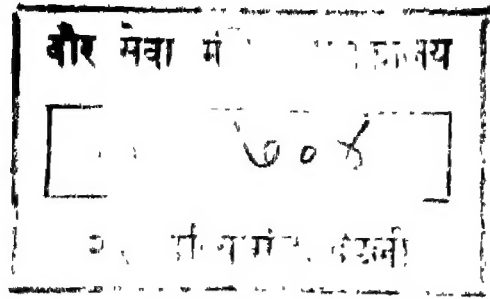
स्वतंत्र

७०४

०३०५.१२.२०१२

४

सुन्दारककटपवादिवृन्दवन्दितचरणकमल-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-कलिकाल-
सर्वज्ञकटप-जङ्गमयुगप्रधान-श्रीसौधर्मवृद्धतपागन्धीय-जैनप्रवर-
श्वेताम्बराऽऽचार्य-श्री श्री १००८ श्रीजहारक-
श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-विरचितः

अभिधानराजेन्द्रः ।

कोषः

तस्य जकारादिशब्दसङ्ख्येने चतुर्थो जागः ।

स च-

श्रीसर्वज्ञप्रहृषितगणभरनिर्वर्तिताद्यऽऽश्वीनोपसङ्गमानाऽशेषसूत्र-
तद्धृति-जाण्य-निर्युक्ति-चूर्ण्यादिनिहितसकलदार्शनिक-
सिद्धान्तैतिहास-शिष्टप-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-
मीमांसादिप्रदर्शितपदार्थवृत्ताऽयुक्तत्वनिर्यापकः ।
मुनि-श्रीदीपविजय-श्रीयतीन्द्रविजयाज्यां संशोधितः,

उपाध्याय-श्री श्री १०० श्रीमम्मोहनविजयोपदेशतः-
श्रीजैनश्वेताम्बरसमस्त-सङ्केत महापरिश्रमतः-प्राकाश्यं नीतः ।

* श्रीजैनप्रभाकर प्रिंटिंग प्रेस, रामलाम - *

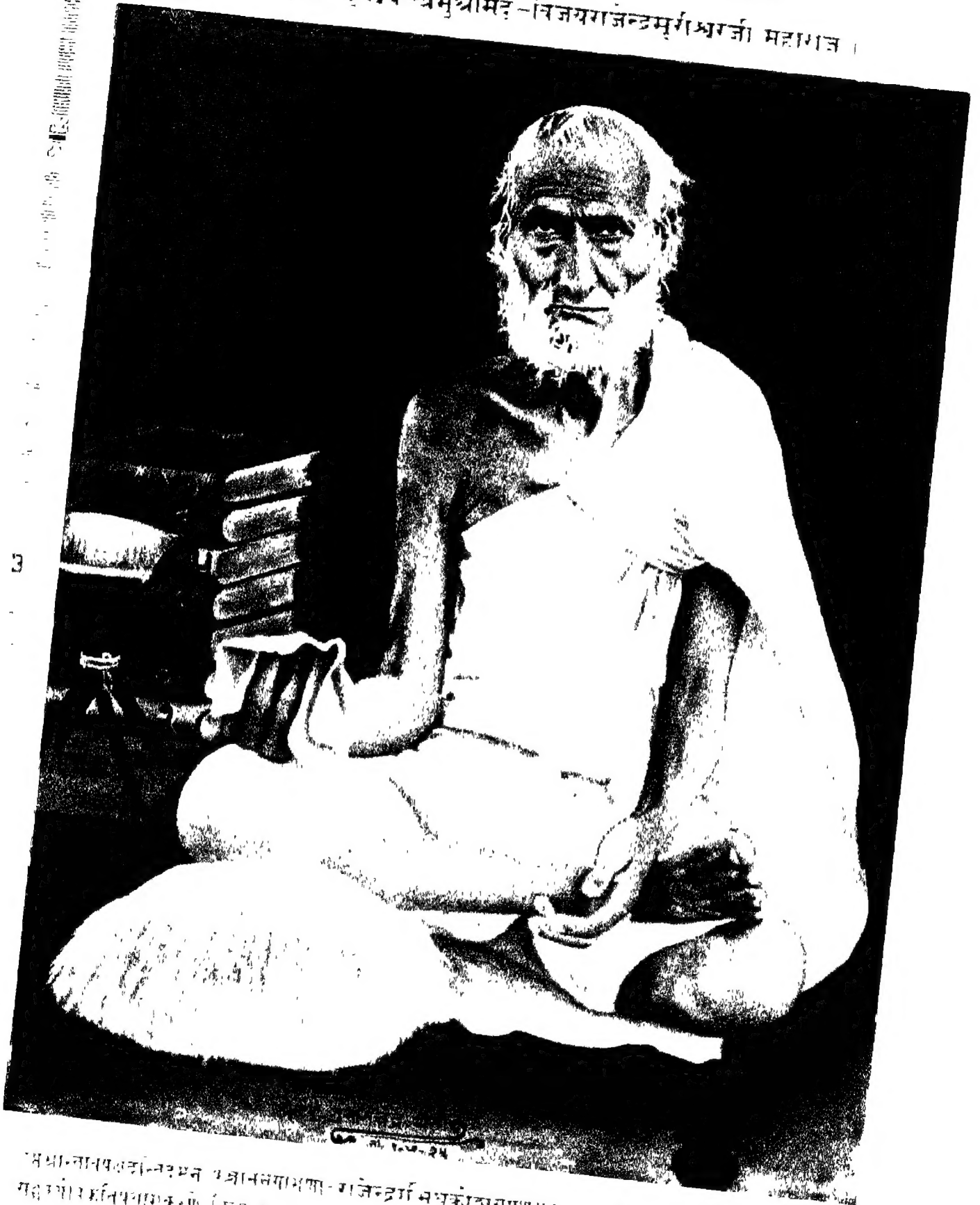
{ श्रीवीर संवत् २४४० }
{ श्रीराजेन्द्रसूरी संवत् ७ }

यम्पालयं मुद्रितः

{ श्रीविक्रमानन्दः १९७० }
{ लिप्ताब्दः १९१३ }

सुविदितस्यैकचक्रवर्णनं कलिकालमवतारकृत्य-समयोगिभ्यः
 जगत्पुत्र्य-गुरुदेव-प्रभुश्रीमद-विजयराजेन्द्रमूर्तिश्रृङ्गा महापति ।

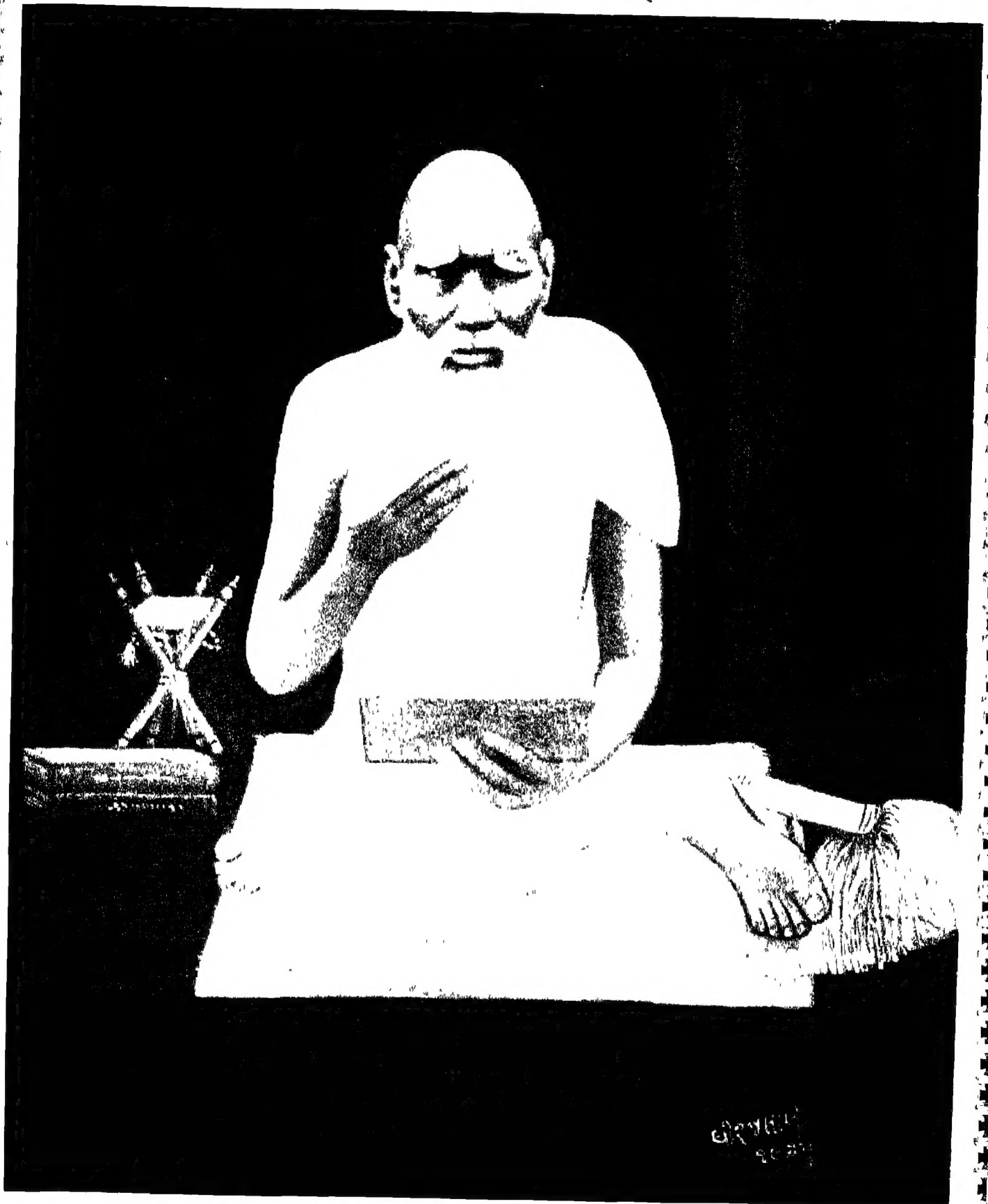
संभ्रान्तानपलङ्गि-नरपुत्रं यज्ञानस्यभरणं-राजेन्द्राभिषेकोऽनपगतपताम्य-दापुत्रेभ्युतं
 महापतिरभिनययोगकर्मणि निरय कदा तादृशः को न स्यात्सर्वज्ञो विजयराजेन्द्रः ॥ १ ॥

नमः	मरुतपुर	गन्धर्वग	विजय	विजयराज	महापति
श्रीगुरु	श्रीगुरु	श्रीगुरु	श्रीगुरु	श्रीगुरु	श्रीगुरु

श्रीमद्विजयगजेन्द्रमूर्तिशरणपट्टभाकर-चर्चाचक्रवर्ति-आगमग्रन्थवेदी-श्रुतस्थविरमान्य-

श्रीसौधर्मबृहत्पोगर्छाय-श्रीमद्विजयधनचन्द्रमूर्तिर्जा महाराज ।

विद्वच्चक्राङ्गजनमादकं प्रसन्नं, शुश्रूषते मुखावकम्बुद्विलासम् ।

हृद्भवान्तनाशकरणे प्रमग्नप्रतापं, वन्दे कल्याणधिममं धनचन्द्रमृगिम ॥ ३ ॥

जनम .	कमलनगह	नया	दीक्षोपमनन्	जायग	सुविपद	जायग
यतिदीक्षा .	प्राप्तेग	नया	उपा यायपद	मानयेद	म्वर्गागह	जायग

आभार-प्रदर्शनम् ।

—10—

सुविहितसृष्टिकुलतिलकायमान-सकलजैनागमपारदृष्ट-आवासब्रह्मचारी-जङ्गमयुगप्रधान-प्रातःस्मरणीय-परमयोगिराज-किशोरशुक्लपुष्पकारक-श्री सौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-सितपटाचार्य-जगत्पूज्य-गुरुदेव-जहारक श्री १००८ प्रभु श्रीमद्विजयराजेंद्रसूरीश्वरजी महाराजने 'श्रीअजिधानराजेन्द्र' प्राकृत-मागधी महाकोश का सङ्कलनकार्य मरुभारदेशीय श्रीसियाणा नगर में संवत् १९४६ के आश्विनशुक्लद्वितीया के दिन शुभ लग्न में आरम्भ किया। इस महान् संकलनकार्य में समय समय पर कोशकर्ता के मुख्य पट्टधर शिष्य-श्रीमदधनचन्द्रसूगिजी महाराजने भी आपको बहुत सहायता दी। इस प्रकार करीब साठ चौदह वर्ष के अविश्रान्त परिश्रम के फलस्वरूप में यह प्राकृत बृहत्कोष संवत् १९६० चैत्र-शुक्ल १३ बुधवार के दिन श्रीसूर्यपुर (सुरत-गुजरात) में बनकर परिपूर्ण (तैयार) हुआ।

गवालियर-रियासत के राजगढ़ (मालवा) में गुरुनिर्वाणोत्सव के दर-मियान संवत् १९६३ पौष-शुक्ल १३ के दिन महानपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी, मुनिश्रीदीपविजयजी, मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी, आदि सुयोग्य मुनिमहाराजाओं की अध्यक्षता में मालवदेशीय-छोटे बड़े ग्राम-नगरों के प्रतिष्ठित-सद्गुरुद्वयों की सामाजिक-मिटिंग में सर्वानुमते से यह प्रस्ताव पास हुआ कि-महुम-गुरुदेव के निर्माण किये हुए 'अजिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महा-कोश का जैन और जैनेतर समानरूप में साज प्राप्त कर सकें, इसलिये इसको अवश्य छपाना चाहिये, और इसके छपाने के लिये रतलाम (मालवा) में सेठ जसुजी चतुर्दजजीन्-मिश्रीमलजी मथुरासालजी, रुखचंदजी रत्नचंददासजीन्-नागीरथजी, बीसाजी जवरचंदजीन्-प्यारचंदजी और गोमाजी गंजीरचंदजीन्-निहालचंदजी, आदि प्रतिष्ठित सद्गुरुद्वयों की देख-रेख में श्रीअजिधानराजेन्द्र-कार्यालय और 'श्रीजैनप्रचारप्रबन्धप्रस' स्वतन्त्र खोलना चाहिये। कोष के संशोधन और कार्यालय के प्रबन्ध का

समस्त-भार महंम-गुरुदेव के सुयोग्य-शिष्य-मुनिश्रीदीपविजयजी (श्रीम-
छिजयजृपेन्द्रसूरिजी) और मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी को सौंपा जाय । बस,
प्रस्ताव पास होने के बाद सं० १९६४ श्रावणसुदी ५ के दिन उक्त कोश को
छपाने के लिये रतलाम में उपर्युक्त कार्यालय और प्रेस खोला गया और
उक्त दोनों पूज्य-मुनिराजों की देख-रेख से कोश कमशः छपना शुरू हुआ,
जो सं० १९८१ चैत्र-वदि ५ गुरुवार के दिन संपूर्ण छप जाने की सफलता
को प्राप्त हुआ ।

इस महान् कोश के मुद्रणकार्य में कुवादिमतमनंगजमदतजनकेसरी-
कलिकालसिद्धान्तशिरोमणी-प्रातःस्मरणीय-आचार्य-श्रीमद्धनचन्दसूरि-
जी महाराज, उपाध्याय-श्रीमन्मोहनविजयजी महाराज, सच्चारित्री-
मुनिश्रीटीकमविजयजी महाराज, पूर्णगुरुदेवसेवादेवाक-मुनिश्रीहुकुमविज-
यजी महाराज, सत्क्रियावान्-महातपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी महाराज;
साहित्यविशारद-विद्याजृषण-श्रीमछिजयजृपेन्द्रसूरिजी महाराज, व्या-
ख्यानवाचस्पत्युपाध्याय-मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी महाराज, ज्ञानी ध्यानी
मौनी महान्तपस्वी-मुनिश्रीहिम्मतविजयजी, मुनिश्री-लक्ष्मीविजयजी,
मुनिश्री-गुलाबविजयजी, मुनिश्री-हर्षविजयजी, मुनिश्री-हंसविजयजी,
मुनिश्री-अमृतविजयजी, आदि मुनिवरों ने अपने अपने विद्वान्
के दरमियान समय समय पर श्रीसंघ को उपदेश दे दे कर तन,
मन और धन से पूर्ण सहायता पहुँचाई, और स्वयं भी अनेक
जाँति परिश्रम उठाया है, अतएव उक्त मुनिवरों का कार्यालय आजारी है ।

जिन जिन ग्राम-नगरों के सौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-श्रीसंघ ने इस
महान् कोषाङ्कन-कार्य में आर्थिक-सहायता प्रदान की है, उनकी शुभ-
सुवर्णाक्षरी नामावली इस प्रकार है—

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय श्रीसंघ-माला—

श्रीसंघ-रतलाम ।

श्रीसंघ-वाँगराद ।

श्रीसंघ-राजगढ़ ।

„ जाबरा ।

„ वारांदा-बड़ा ।

„ आबुवा ।

श्रीसंघ-बड़नगर ।

- „ खाचरोद ।
 „ मन्दसोर ।
 „ सीतामऊ ।
 „ निम्बाहेड़ा ।
 „ इन्दौर ।
 „ उज्जैन ।
 „ महेन्द्रपुर ।
 „ नयागाम ।
 „ नीमच-सिटी ।
 „ संजीत ।
 „ नारायणगढ़ ।
 „ परड़ाषदा ।

श्रीसंघ-सरसी ।

- „ मुंजावेड़ी ।
 „ खरसोद-बड़ी ।
 „ बीरोला-बड़ा ।
 „ मकरावन ।
 „ बरड़िया ।
 „ (भाट)पचलाना ।
 „ पटलावदिया ।
 „ पिपलोदा ।
 „ दशार्ई ।
 „ बड़ी-कड़ोद ।
 „ घामणदा ।
 „ राजोद ।

श्रीसंघ-भरणावदा ।

- „ कूकसी ।
 „ आलीराजपुर ।
 „ रींगनोद ।
 „ राणापुर ।
 „ पारां ।
 „ टांडा ।
 „ बाग ।
 „ खवासा ।
 „ रंभापुर ।
 „ अमला ।
 „ बोरी ।
 „ नानपुर ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीयसंघ-गुजरात—**श्रीसंघ-अहमदाबाद ।**

- „ वीरमगाम ।
 „ सुरत ।
 „ साणंद ।
 „ बम्बई ।
 „ पालनपुर ।

श्रीसंघ-थिरपुर (थराद) ।

- „ वाव ।
 „ भोरोल ।
 „ धानेरा ।
 „ धोराजी ।
 „ डुवा ।

श्रीसंघ-हीमा ।

- „ दृषवा ।
 „ वात्यम ।
 „ वामण ।
 „ जामनगर ।
 „ खंभात ।

श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-संघ-मारवाड़—**श्रीसंघ-जोधपुर ।**

- „ आहोर ।
 „ जालोर ।
 „ भेंसवाड़ा ।
 „ रमणिया ।
 „ मांकलेसर ।
 „ देवावस ।
 „ विशनगढ़ ।
 „ मांडवला ।

श्रीसंघ-भीनमाल ।

- „ साचोर ।
 „ बागरा ।
 „ धानपुर ।
 „ आकोली ।
 „ माथू ।
 „ सियाणा ।
 „ काणोदर ।
 „ देलंदर ।

श्रीसंघ-शिवगंज ।

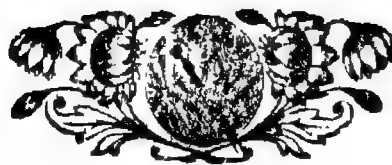
- „ कोरटा ।
 „ फतापुरा ।
 „ जोगापुरा ।
 „ भारुंदा ।
 „ पोमावा ।
 „ बीजापुर ।
 „ बाली ।
 „ ग्विमेल ।

श्रीसंघ-गोल ।	श्रीसंघ-मंडवारिया ।	श्रीसंघ-सांजेराव ।
” साहेला ।	” बलदूट ।	” खुडाला ।
” आलामण ।	” जावाल ।	” राणी ।
” रेवतडा ।	” सिरोही ।	” विमाड़ा ।
” धाणसा ।	” सिरोही ।	” कोशीलाव ।
” बाकरा ।	” हरजी ।	” पावा ।
” मोदरा ।	” गुडावालोटरा ।	” एंदला का गुड़ा ।
” धलवाड़ ।	” भूति ।	” चणोद ।
” मंगलवा ।	” तखतगढ़ ।	” हूडसी ।
” सूरणा ।	” सेदरिया ।	” धाँबला ।
” दाधाल ।	” गोवाडा ।	” ओयला ।
” बनारी ।	” भावरी ।	” काचोली ।

इनके सिवाय हमारे भी कई गाँवों के संघों के तरफ से मदद मिली है, उन सभी का कार्यालय सुदान्तकरण से पूर्ण आभारी है ।

श्रीअभिधानराजेन्द्रकार्यालय.

रतनाम (मालवा)

चतुर्थनाग-घण्टापथः । ४३

अर्थम् ।

इह हि प्रायोऽनवद्यद्वयविद्याविद्योतितातः करणानामनवतरा-
न्तःस्थमहासपत्नपरासनप्रयतानामोध्यदेयहिंसाऽऽदिगहोपदा-
र्यसार्थगहनतरगहनाऽऽगमविच्छेदपूर्वाधधाराधराणामभरीकृ-
तधराधरकृमाधराणामपूर्वपूर्वजनधोपाजितशुभयुक्तमपरिपाकसं-
मुखीनानामसंमुखीकृतपरावकाऽऽहानतिमिराणाममितस्वरिष-
विप्रतातः करणानां विवर्तकलक्षणानां स्वेतरदोषदर्शनद्वीयसां
मनस्विमहीयसां दुरितभरितकीविक्रितियतिप्रसादनिरादरा-
णामहो खलु साम्प्रतं मम पचोर्लिंगं भाग्येयमिति मन्य-
मानानां छाग्रिष्टमुर्ध्वमुखीनीयूणां विगतकुहनाऽऽटोपानां सु-
क्तिमहेत्वांसवरणात्सुकानां प्रादुर्भूतविशद्वद्वोधानां किंपचा-
नप्रतिपन्थिनां समवगलितनवनवनिकुरम्बानां महायाऽऽर-
भट्या भर्मदेशनाश्रावणाऽऽन्यावध्रानतत्तमुत्सुकानां खलोक्ति-
काटवमपि सर्वणीयमिति निर्धारितमानसानां प्रपदानिमग्ननृप-
तिनिर्दलकिरीटानां वरिष्ठप्रधानां स्वतन्त्रमहोत्सवमासेषुणां विदु-
षां परमहंसानां मातसं स्वच्छन्दोच्छ्रवणद्वन्द्वम्बराऽऽशयस्मस-
न्मतावागहनाऽऽवसरे मध्यमलुचनभागधेयपरिपाकस्वरूप तत्वा-
प्रसन्नलिशुभशृङ्गाटकानुकारि मन्थान्निदर्शनाकृपाराऽऽचान्यै
लोपामुद्राधवमुद्राधरा गाधीकृतसौगतशासनाऽऽशयानुद्वेष्ट-
त्र प्राज्ञमहीध्रवर्जितानपशोनिशद्वमस्तोकमुक्ताफलाऽऽपीर-
वन् शिरसा शृङ्गर्णायमुक्तप्रत्यप्रभृत्तन्त्रप्रसङ्गपुत्रेशु-
धाविन्दुनृष्टमिराण्यायतमभयभक्तिकम्बान्तरेण पठनाऽऽकर्ण-
नाभ्यां माध्याकलुर्लोकधोरण्यधरीकृतप्राप्त्यै जनिताऽऽप्रोद्भूमा-
दयं मानसकानारमिषाऽऽहमन्तमेवाज्जले पिबेति । यत्र गृह-
प्राहिकया जीवाजीवाऽऽदिसमस्तवस्तुविधेयन विधीयते यत्र च
मुखनन्वकलेपऽनल्पनिद्रामुद्रितनयनस्य विद्यावित्त्यापरस्याऽऽ-
कल्प निद्राणस्याकुतोभयस्य जद्रयाकेन साकं जहपाऽऽयासायस-
रमपि जायानि, गच्छाऽऽरगतनखिद्यावित्त्यागिरावस्य गिरिगर्भे
शयानस्य एक्षाननस्येव यस्य नामश्रवणमात्रेण मदमलिनगाहा-
ऽऽत्रेणाः पलिन श्व कुमनावल्गिम्बना रुढीतादिकाः पुनरावर्तन-
मपि न स्पृहयन्ति, येनाऽऽस्यानीप्रास्थितस्य वादकाभासप्रलभ-
स्य निकटं जयोऽवश्यमच्युपैति, कौक्षेयकमिष यमवलम्ब्य प्राय-
थिप्रवर्तितप्रतानुकारिनिग्रहस्यानकन्धराकर्तनाय कुशलीभवति
मध्यधर्माः, यो ह्युपगतोपपन्नानां निजनिष्ठानां विघ्नसहस्रपदस्त-
यते । प्रातिस्विकरूपेण निर्धारितोऽयमर्थः प्रथमभागोपोद्धाने-
ऽस्यानिरित्यल प्रसक्तानुप्रसक्त्याऽकापरुतारुचाऽऽरुम्बरेण
वा । किं बहुना यत्प्रवर्तका एव परार्थसपादनसमर्पितजीविताः
स्वार्थानपेक्षाः समस्तजीवजीवानुप्रदानदक्षा सौधर्म-काऽऽदि-
निर्वर्तितजन्माभिषेकाः सुधाधोरणीकल्पैर्जदेशनया ससारासा
तस्तत्तजन्तूनां विहितसंका अप्रमहाप्रातिहायपरिकालताश्च-
तुस्त्रिशदतिशयधिराजिना रागद्वेषाऽऽचन्तरङ्गारविप्रमुक्ताः प-
राजिसंधानाध्ययनविमुखास्तत्रपारावारतलस्वर्गिनः परमदु-

र्गतिममापन्नदुर्जगजननानिरीक्षणसमुत्पन्नकरुणरसोद्गारपुल-
कितान्तःकरणा वरीद्वयन्ते, तद्वचनसुधासारणीसमवगाहन-
सुसंविणः पुरोभागभिन्नाः के वा न भव्युः? यद्यपि तृतीयभागप्र-
स्तावे समासेन निरूपितोऽयं विषयः प्रयत्नप्रयत्नैरस्माभिस्तथा-
पि बाचकवर्गमनःपोषाय कदाग्रहप्रहिंसतोषाय सोढापोहं
भगवतां तीर्थकृतां रागद्वेषविप्रमुक्तत्वमेवोद्घाटयते, यत्सत्ता-
यामेव तेषामुपादेयवचनताऽनिर्वचनीयतामावहति * । तथाहि-
तनु तीर्थकृतां रागाऽऽदिभिः सहाऽऽत्यन्तिको विवोगोऽसं-
भवी, प्रमाणबाधनात् । तच्च प्रमाणमिदम्-यदनादिमद् न त-
द्विनाशमाविशति, यथाऽऽकाशम्, अनादिमन्तश्च रागाऽऽदय
इति । किञ्च-रागाऽऽदयो धर्माः, ते च धर्मिणो भिन्नाः, अभि-
न्ना वा ? यदि भिन्नास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण बीतरागत्वप्रस-
ङ्गः, रागभ्यो निज्जावात्, विवर्तितपुरुषवत् । अर्थाभिन्नास्त-
र्हि तत्कथं धर्मिणोऽप्यात्मना कथं, तदाभिन्नावात्, तत्स्वरूप-
वत्, इति कुतस्तेषां बीतरागत्वम् ? तस्यैवाभावादिति । अ-
त्रोच्यते-इह यद्यपि रागाऽऽदयो दोषा अनादिमन्तः तथापि क-
स्यचित् स्त्रीशरीराऽऽदिषु यथाऽर्वास्थितवस्तुतत्रावगमेन तेषां
रागाऽऽदीनां प्रतिपक्वभाधनातः प्रतिक्षणमपचयो दृश्येत, ततः
समाप्यते-निशिष्टकाजाऽऽदिसामग्रोसङ्गाव भावनाप्रकर्षाव-
शेषजाधतो निम्नतमपि कथः । अथ यद्यपि प्रतिपक्वभाधनातः
प्रतिकृणमपचयो दृष्टतथापि तेषामान्यन्तिकोऽपि कथः सं-
भवतीति कथमवमेयम् ? उच्यते-अन्यत्र तथा प्रतिबन्धप्रहणा-
त् । तथाहि-शीतस्पर्शसपाद्या रोमहर्षाऽऽदयः, ते च शीतप्रति-
एकस्य बहुमन्दतायां मन्दा उपलब्धाः, उक्तैश्च निरन्वयवि-
नाशवर्माणः । ततोऽन्यत्रापि बाधकस्य मन्दतायां बाधस्य मन्द-
तावशेनाह बाधकाकर्षेऽवश्यं बाधस्य निरन्वयो विनाशो वेदित-
व्यः, अन्यथा बाधकमन्दतायां मन्दताऽपि न स्यात् । अथाऽ-
स्ति ज्ञानस्य ज्ञानाऽऽवरणीयं कर्म बाधक, ज्ञानाऽऽवरणीयकर्म-
मन्दतायां च ज्ञानस्यापि मनागु मन्दता । अथ च प्रवलज्ञानाऽऽ-
वरणीयकर्मोद्घोतकैर्ऽपि ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः । एवं प्र-
तिपक्वभावोक्त्यैऽपि न रागाऽऽदीनामत्यन्तोच्छेदो भविष्यती-
ति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि बाधम्-सहभूतस्यनावभूतम्, स-
हकारिसपाद्यस्वभावभूतम् च । तत्र यत् सहभूतस्वभावभूतं,
तत्र कदाचिदपि निरन्वयविनाशमाविशति, ज्ञानं चाऽऽप्रत-
सहजस्वभावभूतम्, आत्मा च परिणामी नित्यः, ततोऽन्यत-
प्रकर्षव्यपि ज्ञानाऽऽवरणीयकर्मोद्घे न निरन्वयविनाशो ज्ञा-
स्य, रागाऽऽदयस्तु लोभाऽऽदिकर्मविपाकोदयसपातितसंज्ञाः,
ततः कर्मणो निर्मूलमपगमे तेऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । नन्वा-
सना कर्मसपाद्या रागाऽऽदयः, तथापि कर्मनिवृत्तौ ते निवर्तन्ते
इति नावश्यं नियमः । न हि दहननिवृत्तौ ताकृता काष्ठेऽकारता
निवर्तते । तद्वन् । यत् इह किञ्चित् कञ्चित् निवर्त्य-विकार-

मापाव्यति, यथाऽग्निः सुवर्णे द्रवताम् । तथाहि-आग्निनिवृत्तौ तत्कृता सुवर्णे द्रवता निवर्तते । किञ्च पुनः क्वचित् अनिव-
र्य-विकाराऽऽरम्भकम् । यथा-स एवाग्निः काष्ठे, न स्तसु श्या-
मतामात्रमपि काष्ठे दहनकृत तन्निवृत्तौ निवर्तते । कर्म चा-
ऽऽमनि निवर्त्य-विकाराऽऽरम्भकम् । यदि पुनरनिवर्त्य-विका-
राऽऽरम्भकं भवेत्तर्हि यदापि तदपि कर्मणा कृतं न कर्मोन्वृ-
त्तौ निवर्तते, यथाऽग्निना दधामतामात्रमपि काष्ठे कृतमग्नि-
निवृत्तौ । ततश्च यदेकदा कर्मणाऽऽपादितं मनुष्यत्वममरत्वं
कृमिकीटवमज्ञत्वं शरीरेवेदनाऽऽदि, तन्मर्षकालं तथैवावतिष्ठेत्,
न चेत्तद् दृश्यते, तस्मान्निवर्त्य-विकाराऽऽरम्भकं कर्म, ततः
कर्मनिवृत्तौ रागाऽऽदीनामपि निवृत्तिः । अत्राऽऽहुर्यहंस्वप्नाः-
नैनं रागाऽऽद्यो ह्योभाऽऽदिकर्मवपाकोदयानवधनाः, कि-
न्तु कफाऽऽदिप्रकृतिहेतुकाः । तथाहि-कफहेतुको रागः, पि-
त्तहेतुको द्वेषः, वातहेतुकश्च मोहः । कफाऽऽद्यश्च सदैव स-
ञ्जाहताः, शरीरस्य तदात्मकत्वात्, ततो न धीतरागव्यसमयः ।
तदयुक्तम् । रागाऽऽदीनां कफाऽऽदिहेतुकत्वाऽऽद्ययोगात् । त-
थाहि-स तद्धेतुको, यो य न व्यभिचरति, यथा धूमोऽग्निम् ।
अन्यथा प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थाऽनुपपत्तिः । न च
रागाऽऽद्यः कफाऽऽदीन् न व्यभिचरन्ति, व्यभिचारदर्शनात् ।
तथाहि-वातप्रकृतेरपि दृश्यते रागद्वेषौ, कुरुप्रकृतेरपि
द्वेषमोहौ, पित्तप्रकृतेरपि मोहरागौ, ततः कथं रागाऽऽद्यः
कफाऽऽदिहेतुकाः ? अथ मन्यथा-एकैकाऽपि प्रकृतिः सर्व-
ेषामपि दोषाणां पृथक् पृथक् जनिका, तेनायमदोष इति ।
तदयुक्तम् । एवं सति सर्वेषामपि जन्तूनां समरागाऽऽदिदो-
षप्रसक्तैः, अवश्यं हि प्राणिनामेकमया प्रकृत्या कथाचिद् भवि-
तव्यम् । सा चाविशेषेण रागाऽऽदिदोषाणामुत्पादिकेति सर्व-
ेषामपि समानरागाऽऽदिताप्रसक्तिः । अथास्ति प्रतिप्राणि पृथक्
पृथक्वाचरः कफाऽऽदीनां परिणतिविशेषः, तेन न सर्वेषां
समरागाऽऽदिताप्रसङ्गः । तदपि न साधीयः । विकल्पयुगलान-
तिक्रमात् । तथाहि-सोऽप्यवान्तरः कफाऽऽदीनां परिणति-
विशेषः सर्वेषामपि रागाऽऽदीनामुत्पादकः, आहोस्विदेकतम-
स्यैव कस्यचित् ? नत्र यथायः पक्षस्तर्हि यावत् स परि-
णतिविशेषः तावदेककालं सर्वेषामपि रागाऽऽदीनामुत्पाद-
प्रसङ्गः । न चैककालमुत्पाद्यमाना रागाऽऽद्यः सवेद्यन्ते,
क्रमेण तेषां वेदनात् । न खलु रागाभ्यवसायकाले द्वेषा-
भ्यवसायो, मोहाभ्यवसायो वा सवेद्यन्ते । अथ द्वितीयः प-
क्षः-तत्रापि यावत् स कफाऽऽदिपरिणतिविशेषस्तत्रैक
एव कश्चिद्वागाऽऽदिदोषः प्राप्नोति । अथ च तदवस्था एव
कफाऽऽदिपरिणतिविशेषे सर्वेऽपि दोषाः क्रमेण परावृत्त्योप-
जायमाना उपलभ्यन्ते । अथादृश्यमान एव केवलकार्यविशेष-
दर्शनोन्नीयमानसत्ताकस्तदा तदा तत्तद्वागाऽऽदिदोषहेतुः क-
फाऽऽदिपरिणतिविशेषो जायते, तेन न पूर्वोक्तदोषावकाशः ।
ननु यदि स परिणतिविशेषः सर्वथाऽनुभूयमानस्वरूपोऽपि
परिकल्प्यते, तर्हि कर्मैव किं नाऽयुगम्यते ? एव हि लो-
कशास्त्रमार्गोऽप्याराधितो भवति । अपि च-स कफाऽऽदिपरिण-
तिविशेषः कुतस्तदा तदाऽन्यान्यरूपेणोपजायते?, इति वक्तव्यम् ।
वेदादिति चेत्, ननु तदवस्थाऽपि देहे नवद्भिः कार्यविशेषदर्श-
नतस्तस्यान्यथाभवनामस्यते, तत्कथं तद्देहानिमित्तम् ? न-
दि यद्विशेषोऽपि यद्विक्रियते स विकारस्तत्तत्तुल्य इति वक्तुं

शक्यम् । नाप्यन्यां हेतुरुपलभ्यते, तस्मात्तदप्यन्यथाभवने
कर्महेतुकमष्टव्यम् । तथा च सति कर्मैवकर्मभ्युपगम्यतां, कि-
मन्तर्गद्वना तद्धेतुतया कफाऽऽदिपरिणतिविशेषान्युपगमेन ? ।
किञ्च-अभ्यासजनितप्रमरा- प्राबो रागाऽऽद्यः । तथाहि-
यथा यथा रागाऽऽद्यः सेव्यन्ते तथा तथाऽभिवृत्तिरेव तेषा-
मुपजायते, न प्रहाणः । तेन समानेऽपि कफाऽऽदिपरिणति-
विशेषे तदवस्थाऽपि च देहे यस्यैव जन्मनि परत्र वा यास्मिन्
दोषेऽभ्यासः स तस्य प्राप्नुयेण प्रवर्तते, शेषस्तु मन्दतया,
ततोऽभ्याससपाद्यक्रमोपचयहेतुका एव रागाऽऽद्याः, न कफा-
ऽऽदिहेतुका इति प्रतिपत्तव्यम् । अन्यच्च-यदि कफहेतुको
रागः स्यात्, ततः कफवृद्धौ रागवृद्धिः स्यात्, पित्तप्रकर्षे
तापप्रकर्षवत्, न च प्रवर्तिः तदुत्कर्षोत्थप्राबाधिततया द्वे-
पस्यैव दर्शनात् । अथ पक्षान्तरं शृद्धीयाः-यद्वन्त न कफहेतु-
को रागः, किन्तु कफाऽऽदिदोषसाम्यहेतुकाः । तथाहि-
कफाऽऽदिदोषसाम्ये विकृतव्याध्यभावतो रागेऽज्ञो दृश्यते
इति । तदपि न समीचीनम् । व्यभिचारदर्शनात् न हि यावत्
कफाऽऽदिदोषसाम्यं तावत् सवेद्यं रागोऽज्ञोऽनुभूयते, द्वे-
षाऽनुद्वयस्यानुभवात् । न च यद्वावेऽपि यत्नं भवति तत् त-
द्धेतुकं संचेतमावक्तुं शक्यम् । अपि च-एवमभ्युपगमे यं
विषमदोषास्ते रागिणो न प्राप्नुवन्ति, अथ च तेऽपि रागिणो
दृश्यन्ते, स्यादन्त, अलं वेत्तव्यम् । तत्त्वं निर्वाच्य-शुक्रोपच-
यहेतुको रागो नाऽयहेतुक इति । तदपि न युक्तम् । एवं हा-
न्य-तस्मिन्सेवापरतया युक्तव्यत् कुरुकृतजानां रागिना न
स्यात् । अथ चेतेऽपि तस्यामवस्थार्थां निकामं रागिणो दृश्य-
न्ते । किं च-यदि शुक्रस्य रागहेतुता, तर्हि तस्य सर्वस्वापु
साधारणत्वात् नैकस्त्रीनियता रागः कस्यापि भवेत्, दृश्यते
च कस्याप्येकस्त्रीनियतो रागः । अपोच्येत-रूपातिशयलुब्ध-
स्तस्यामेव रूपवत्यामभिरुज्यते, न योषिदन्तरे । उक्तं च-
“रूपातिशयपाशेन, विवशीकृतमानसाः । स्वां योषितं पारित्य-
ज्य, रमन्ते योषिदन्तरे ॥१॥” इति । तदपि न मनोरमम् । रूप-
हितायामपि क्वाप रागदर्शनात् । अथ तत्रापचारविशेषः स-
मीचीनो भविष्यति, तेन तत्राभिरुज्यते । उपचारोऽपि च
रागहेतुते रूपमेव केवलम्, तेनायमदोष इति । तदपि व्यभि-
चारि । द्वेषेनापि विमुक्त्या क्वचित् रागदर्शनात् । तस्माद-
भ्यासजनितोपचयपरिणत कर्मैव निश्चयस्वभावतया तदा
तदा तत्तत्कारणपक्षे तत्र तत्र रागाऽऽदिहेतुरिति कर्महेतुका
रागाऽऽद्यः । एतेन यदापि कश्चिद्वाह-पृथिव्याविभूतानां धर्मा
एव रागाऽऽद्यः । तथाहि-पृथिव्यभ्युभूयस्त्वे रागः, तेजोत्रायुभू-
यस्त्वे द्वेषः, जलत्रायुभूयस्त्वे मोह इति । तदपि निराकृतमवसे-
यम्, व्यभिचारात् । तथाहि-यस्यैवैवावस्थायां द्वेषो मोहोऽपि
तस्यामेव दृश्यते, तत एतदपि यत्किञ्चित् । तस्मात् कर्महेतुका
रागाऽऽद्यः । ततः कर्मोन्वृत्तौ निवर्तन्ते । प्रयोगश्चात्र-ये सह-
कारिसंपादा यदुपधानादपकर्षिण्यते तदव्यन्तबुद्धौ निरन्वय-
विनाशधर्माणां, यथा रोमहर्षाऽऽद्यो बाल्लुब्धौ, भावतोपधानाद-
पकर्षिण्य सहकारिकर्मसंपादा रागाऽऽद्य इति । यदापि प्रागु-
प्यस्तप्रमाणम्-यदनादिमत् न तद्विनाशमार्गवशात्, यथाऽकाश-
म् । तदप्यप्रमाणम् । हेतोरनेकार्थितत्वात्-प्रागजावेन व्यभिचा-
रात् । तथाहि-प्रागभावोऽनादिमानपि विनाशमार्गवशात्, अथवा
कार्यानुपपत्तेः । भावनाऽधिकारी च सस्यगदर्शनाऽऽदिरन्वय-

सपत्समन्वितो वेदितव्यः, इतरस्य तदनुकूपानुष्ठानप्रवृत्त्यभा-
वेन तस्य मिथ्यारूपत्वात् । आह च- 'नाणो तवमि नरगो,
चारिस्ती भावणाइजोगे लि ।' सा च रागाऽऽदिदोषनिदान-
स्वरूपविषयफल्गोत्ररा यथागममेयमवसेया-

' जं कुच्छियाणुआगो, पयडिमुत्तस्स होइ जीवस्स ।

एणस्स जो नियाण, नुहाण न य सुदरं एयं ॥ १ ॥

रुय पि संकिंसेला-अमस्संगा पीइमाइ द्विगो स ।

परमसुहपवणीओ, एअं पि असोहण चेव ॥ २ ॥

विममो य भंगुरो खलु, गुणराहओ तइ तहारुवो ।

संपात्तिनिष्फवो के-बल तु मूअ अनत्थाणं ॥ ३ ॥

जम्मजराभरणाइ, विचित्तकुवो फलं तु ससारो ।

बहुजणनिवेयकरा, एसो वि तहाइवहो चेव ॥ ४ ॥ " इति ।

अणि च-सूत्रानुसारेण ज्ञानाऽऽदिपु यो नैरन्तर्येणाज्यामस्त-
द्रूपादि ज्ञाना वेदितव्या, तस्या अपि रागाऽऽदिप्रतिपक्षत्वा-
त् । न हि तत्रवृत्त्या सम्यग्ज्ञानाऽऽद्यज्यासं व्यापृतमनस्कस्य
क्षीणरीरगमणीयकाऽऽदिविषये चेतः प्रवृत्तिमाननोति, तथाऽ-
नुपलभ्यते * एतेन सिद्धं रागाऽऽदिद्विरुद्धवत् तांशुकतां ज-
गवताम् । अत एव रागोऽऽदिशब्दं जयन्त्यभिजयन्तीति
नीर्यकृतपद्यायस्य जितशब्दस्य व्युत्पत्तिर्नामसं, प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वं च भावयान्त भावुकाः । सिद्धे च तस्मिन् रागाऽऽद्यजावे-
नभाषणकारणाभावात् समुपादेयवचनता निवर्चनीयतामाव-
हन्त्येव जितवरस्य । उक्तं च-"रागाद वा द्वेषाद् वा मोहाद् वा
वाक्यमुच्यते क्षुद्रम । यस्य तु नैने दोषा-स्तस्यावृत्तकारणा कि-
स्यात् ॥ १ ॥ " किञ्च-"अणुरकयपराणुगद-परायणा जं
जिणा जगपथरा । जियरागक्षेसभोदा, य नणणदावहणो तेण
॥ ५०० ॥ " इति सिद्धं परानिश्चयानिमुख्यत्वेन जितपत्तनस्य वि-
विश्वन्तर्भावित्वम् । * अस्तु तावत् तांशुकतां जितरागोऽप्येव
तथापि मिथ्यादर्शनसमूहमयत्वाद् जितवचनस्य कथं प्रामा-
ण्यमङ्गीकरणीयम् ? जितवचनस्य मिथ्यात्वदर्शनसमूहमयत्वं
तु श्रीसिद्धसेनदिवाकरोऽप्यभ्युपगच्छति । तथाहि-" भदं मि-
व्वादमण-समूहमयस्य अमयसारस्स । जिणवयणस्य गग-
वओ, संविगसुहाहगमस्स ॥ ७० ॥ " (मम्म ३ फाण)
ततश्च, यामिथ्यादर्शनसमूहमयत्वं कथं सम्यग्ज्ञानागमाव्याति ?
न हि विषयान्तरासमूहमयस्यामृतरूपताऽऽपत्तिः प्रसिद्धा ।
अत्र प्रतिविधीयते-नैतद् युक्तम् । परस्परनिरपेक्षसमूहाऽऽदिन-
यकाऽऽपक्षमाहूयवाऽऽदिमिथ्यादर्शनानां परस्परमव्यपेक्ष-
तासमाप्तादितानेकान्तरूपाणां विषयान्तरासमूहविशेषमय-
स्यामृतमदोहस्येव सम्यक्त्वाऽऽपत्तिः । इत्यन्ते हि विषा-
ऽऽद्योऽपि भावाः परस्परसंयोगविशेषमवाप्ताः समासादि-
तपरिणत्यन्तरा अगदरूपतामात्मनात्कुर्वाणाः, मध्यस्थ-
नृतयस्तु विशिष्टयोगावाप्तोऽन्यन्तरमवभावा मृतप्रतिनिम-
सविपरूपतामासादयन्तः । न चाध्यक्षप्रतिनिधायस्य पर्यनुयो-
गाविषयता, अन्यथाऽऽद्यादेरपि दाह्यहृदशक्त्यादिपर्यनुयो-
गाऽऽपत्तिः । अत एव निरपेक्षा नैगमाऽऽद्या दुर्णयाः, भाषि-
कास्तु सुनया उच्यन्ते । अजिहितार्थसंवादि चेद् वादिवृत्तम-
स्तुतस्तु, तन्मिच्छसेनाऽऽचार्यवचनम्-" नयास्तव स्यान्पदला-
इहना इमं, रसोपविष्टा व्ष क्षोहध्यानयः । भयन्त्यजिप्रतफला
यतस्ततो, नवन्तमार्याः प्रणता हितैविणुः ॥ १ ॥ " इति । अ-
थवा साहचर्याऽऽदेरेकान्तवादिवर्शनसमूहमयस्य चूर्जनस्य-

भावस्य, मिथ्यादाष्टपुरुषसमूहविघटनसमर्थस्य वा । यद्वा-
मिथ्यादर्शनसमूहा नैगमाऽऽद्याः, एकैकनैगमाऽऽदेरेत्यस्य श-
नविधेयात् " एकैको वि सवविहो । " इत्याद्यागमप्रमाणयात्
अवयवा यस्य तन्मिथ्यादर्शनसमूहमयम्, जितवचन-
स्य नैगमाऽऽद्याः सापेक्षाः सत्तावयवाः, तेषामप्येकैकः शत-
धा व्यवस्थित इत्यभिप्रायः । समूहरूपसत्तनयोदाहरणापेक्षया
च सत्तमङ्गीप्रदर्शनमागमशा विदधति, सामान्यविशेषाऽऽत्मक-
त्वात् वस्तुतत्त्वस्य, सामान्यस्यैकत्वात्, तद्विवक्षायां यदेव
घटाऽऽदिष्वस्य स्वादेकमिति प्रथमतः विषयः, तदेव देशका-
लप्रयोजनभेदाद् नानात्वं प्रतिपद्यमानं तद्विवक्षया स्यादनेक-
मिति द्वितीयमङ्गीविषयः, तदेवोक्तयाऽऽत्मकमेकैकशब्देन य-
दाऽभिधातुं न शक्यते तदा स्यादव्यक्तव्यमिति तृतीयमङ्गीविष-
यः, यदेवावकाशदानत्वेनासाधारणेनैकमाकाशं, तदेवावगा-
ह्यावगाहकावगाहनक्रियाभेदादनेकं भवति, तद्वैपयिना तस्या-
वस्तुत्वाऽऽपत्तिः । प्रदेशभेदापेक्षयाऽपि च तदनेकम् । अन्यथा
दिग्वदन्तित्वयोग्येकदेशताप्राप्तेः । तस्य च तथाविवक्षायां
स्यादेकं चानेकं चेति चतुर्थमङ्गीविषयः । यदेकमाकाशं भवतः
प्रसिद्धं तदेकशिखरवयवे विवर्तिते एकमवयवस्यावयवान्तरा-
दुभिमज्जिज्ञानां वाचकस्य शब्दस्याभावादव्यक्तव्यं चेति, तथा वि-
वक्षायां स्यादेकमव्यक्तव्यं चेति पञ्चममङ्गीविषयः । तद् यदेव-
कमाकाशं प्रसिद्धं भवतः, तदेवावगाह्यावगाहनक्रियाभेदादनेकम्,
एकानेकत्वं प्रतिपादकशब्दस्य सादृश्यं चेति षष्ठमङ्गीविषयः ।
यदेवैकमाकाशाऽऽत्मकतयाऽऽवाशं भवतः प्रसिद्धं, तदेव तथैक-
मवगाह्यावगाहनक्रियाऽपेक्षयाऽनेकं, गुणप्रतिपादनापेक्षयाऽ-
व्यक्तव्यं चेति स्यादेकमनेकमव्यक्तव्यं चेति सप्तममङ्गीविषयः । एव
स्यान्त सधगतः स्यादवर्तमानो घटाऽऽदिनिर्वाद्याऽपि सप्तमङ्गी-
व्यक्तव्यः * । एतेन मिथ्यादर्शनसमूहमयत्वेऽपि जितवचनस्य,
विषयान्तरासमूह-विशेषमयस्यामृतसारवदुपादेयत्वमविरुद्ध-
म् । विशेषविस्तरस्तु ' जिणवयण ' शब्दे १५०२ पृष्ठादारभ्य
१५०५ पृष्ठपर्यन्तं विषयिभिरुभयलोकनीयः । ततः स्थितमेतत्-

" जिणवयणकणरुद्धो, अणगमुत्तथसालावित्तो ।

तवनियमकुसुमगुच्छो, सुगाफलवधो जयइ ॥ १ ॥

सत्वे वि य सिद्धता, सद्वरयणामया सतेदनेका ।

जिणवयणस्स जगवओ, न तुत्तमिथ त अणमय ॥ २ ॥ "

" जयति जगदेकमङ्गलमपहतानि, शेषदुर्गतिघननिमिरम् ।

राधविश्वमिव यथास्थित-वस्तुविकाशं जितशब्दं ॥ १ ॥ "

" नरनरगतिरियसुरगण-सन्नायिकव्यदुक्खवराणां ।

जिणवयणमोगमोमह-मपवगमुदकस्यं फलयं ॥ १ ॥

जिणवयणमोयमसय य, रत्ति व दिवा य खज्जमाणस्स ।

नित्ति वुइ न गच्छ, हेअमइस्सोवगदस्स ॥ २ ॥

जीवावबन्धु, जितगा-कोमल्लगुणेण ज्ञानसंविमेण ।

सोसवयणहं अजिय, जिणिवयण महातिथय ॥ ३ ॥

" जन्मजरामरणमय-रमिदुने व्याधवदनाप्रभे ।

जितवरवचनादन्य-अ नांस्स शरणं ह्तिचरलो के ॥ १ ॥ "

तस्मात् जितवचनरुचिना विप्रतिपन्नेन भवेन माध्यम् ।

यतः-

" सवणकरणेसु इहका, होइ रुई म्दहाणमज्जता ।

एइइ विणा कसो, सुधी सम्मत्तरयणस्स ॥ १ ॥ "

ततः-

" जिणवयणे अनुरत्ता, जिणवयणं जं करिनि भावेण ।

अमशा असंकलिष्टा, ते ह्युति परितस्तसारी ॥ १ ॥ "

अथवा किं बहुना-

" कृता वि महावेणं, यिन्मयविस्मयमानुगा वि होऊण ।

भाषियजिणवयणमणा, तेहोवमुहावहा होनि ॥ १ ॥ "

यतः-

" सुस्सुस धम्मराओ, गुरुदेवाणं जहासमाहाए ।

वेपावणं नियमां, सम्माहं हिस्म तिगाड ॥ १ ॥ "

एतेन तृतीयभागप्रस्तावोपन्यस्तपराभिसंधानविमुक्तत्वं भगवत्कर्तृधैरस्य रागद्वेषजतृप्तेन सर्वतोभावेन समर्पितम् ।

किञ्च-समवसरणाऽऽदिसमये देशनाऽपरपर्यायेण जितवचनेन योऽर्थः समर्पितस्तत्र विप्रानपन्नस्य जमाभिरिव दुर्गतगम-

नमयव्यमेव संपद्यते । तथाहि तृतीयभागप्रस्तावे-"म नृग भनं ! चलमाणे चलिए " इत्यादि भगवत्प्रस्तावितार्थवाचकं प्रश्नोत्तर-

कं सूत्रमुपन्यस्तम् । तत्र त्रिप्रतिपन्नस्य जमाभेभ्यश्चित्तमित्यम-

हर्षे भरतकेने कुण्डपुरं नाम नगरम्, तत्र भगवन् श्रीमन्म-

हावीरस्य भागिनयो जमालिनां राजपुत्र आसीत्, तस्य च भार्या श्रीमन्महावीरस्य दुहिता सुदर्शना, अथ कदाचित्

पञ्चशतपुरुषपरिवारो जमालिभगवतो महावीरस्याग्रे प्रप्रस्थां जमाद, सुदर्शनाऽपि सहस्रस्त्रीपरिवारा तदनु प्रयतिता । त-

तश्चैकादशसहस्रवर्धनेषु जमालिना भगवान् विहारार्थमुक्त-

लापितः, ततो भगवता तृणीमास्थाय न किञ्चित् प्रत्युत्तर-

मदाय, तत एवममुक्तलिनाग्रे पञ्चशतभाधुपरिवृत्ता निर्ग-

तः श्रीमन्महावीरान्तिकात् प्रामानुग्रामं च पथद्वयं गतः श्रव-

स्तीतगर्भाम्, तत्र च तैन्दुकाभधानोद्याने कोष्ठकनाभिनै-

रये स्थितः, ततश्च तत्र तस्यान्तप्रस्ताऽऽदिसंस्तीतो रागाऽऽत-

ङ्कः समुत्पन्नः, तेन च न शक्नोत्यपवृष्टः स्थातुम्, तदा व-

ज्राण भगवान्-भाषितं शोभनं सस्तरकमास्तु-गानं, तेन

गज तिष्ठामि, ततस्तेः धनुमशब्दोऽयं । वादं च दाहपरा-

भिभूतेन जमालिना पृथग्-मस्तुतः संस्तरको, न वेति ? सा-

धुमिश्च संस्तुतमायत्वाद्येनस्तुतेऽपि प्रोक्तम्-सस्तुतं इति ।

ततोऽसौ वेदनायुक्कलितचेता उत्थाय तत्र निष्ठासुरदेस-

स्तुतं तद् दृष्ट्वा क्रुद्धः-" क्रियमाणं कृतम् । " इत्यादिसंस्तर-

नवखनं स्मृत्वा मिथ्यात्वमोहनीयोदयतो बह्यन्तःशुक्तिभि-

र्वितथामिति चिन्तयामास । ततः स्थावरैर्दण्डमाणातिरिच यु-

क्तिभिः प्रतिबोधितो यदा कथमाप न प्रविष्टव्यते, तदा ग-

तास्त परित्यज्य भगवत्समीपे, अन्ये तु तत्समासेव स्थि-

ताः । सुदर्शनाऽपि तदा तत्रैव धावकदङ्कुलमकारगृहे आ-

सीत् । जमाद्वयनुरागेण च तन्मनमेव प्रपद्या, दङ्कुमपि तद् प्रा-

हयितुं प्रवृत्ता । ततो दङ्कुन मिथ्यात्वमुपगतेर्यामिति ज्ञात्वा

प्रोक्तम्-नेदृशं वयं किमपि जानीमः, अन्यदा च पाकाभिनम-

ध्ये मृदाजनाह्वानपरावर्तने कुर्वताऽङ्कारकमेकं प्रकृत्य त-

त्रैव प्रवेशे स्वाभ्यायं कुर्वताः सुदर्शनायाः संघात्यञ्जलो दग्धः ।

ततस्तथा प्रोक्तम्-आवक ! किं त्वया मदीयसंघाटं दग्धा ? ।

तेनोक्तम्-तनुं ' दह्यमानमदग्धं, भवति, इति ज्ञेतव्याः मि-

कान्तः, ततः कं केन त्वदीया मज्जाटी दग्धा ? । इत्यादि

तदुक्तं परिभाष्य मधुकाऽसौ सशकप्रतिनाऽस्मात्प्रतिभाष्य पि-

थ्याऽऽकृतं मृदाति, जमालि च गत्वा प्रज्ञापयति । यदा

चासौ कथमपि न प्रज्ञाप्यते, तदाऽसौ सपरिवारा, शेषमा-

धवक्षैकानि जमातिं मुक्त्वा जगवत्समीपे जग्मुः, ज-

मालिस्तु बहुजनं व्युद्ग्राह्य अनालोचितप्रतिक्रान्तः कालभासे

कालं कृत्वा किङ्किणकदेवपूजाः । एतच्च चरितं विस्तरतः

प्रज्ञापनासुवादवस्यम् । अथ जमाभेर्निर्वातपरितुष्टादयते-सर्व-

मपि वस्तु क्रियमाणं कृतं न भवति, किन्तु कृतमेव कृतमु-

च्यते, ततो भगवत्यादी यदुक्तम्-" चलमाणं चलिए उदी-

रिज्जमाणे उदीरिए वेइज्जमाणे वेइए । " इत्यादि, तत्स-

र्वं मिथ्या । किञ्च-यस्य क्रियमाणं वस्तु कृतमित्यनु-

पगमः, तेनेह विद्यमानस्य करणरूपाः क्रिया अङ्गी-

कृताः, तथा च सति बहूनां दोषाणां प्रतिपत्तिर्भवति । त-

थाह-इह क्रियमाणं कृतं न भवतीति प्रानक्षा, कृतस्य वि-

द्यमानत्वादिन हेतुः, चिरन्तनघटवदिति दृष्टान्तः । अथ कृ-

तमपि कियत इत्यनुपगम्यते, तर्हि नित्यमनवरतमेव किय-

ताम्, कृतत्वाविशेषात्, एवं च सति न कदाचिदपि कार्य-

क्रियापरिसमाप्तिरिति । यदि च क्रियमाणं कृतमिष्यते, तर्हि

घटाऽऽदिकार्यं या मूर्धनचक्रजुमणाऽऽदिका क्रिया, तस्या

वैफल्यं प्राप्नोति, तत्काले कार्यस्य कृतत्वाद्यनुपगमात् । तथा

च प्रयागः-इह यस्मिन्, तत्क्रिया निरुद्धा, यथा चिरानपन्नघट,

कृतं चान्युपगम्यते क्रियाकाले कार्यं, ततो निष्कला तत्र कि-

येति । किञ्च क्रियमाणकृतत्वादिना कृतस्य (विद्यमानस्य)

क्रियेति प्रतिपादितं भवति, एवं च प्रत्यक्षावगाथ, यस्मादु-

त्पत्तिकालात् पूर्वमेवद्यमानमेव कार्यं जायमानं दृश्यते, उ-

त्पत्तिकाले तस्मात् क्रियमाणमकृतमवेति । किञ्च-आरम्भक्रि-

यासमय एव कार्यमुत्पद्यते इति तवाभ्युपगमः । एतच्चायत-

म् । यस्माद् घटाऽऽदिकार्याणामुपगममानां कार्यं पथ निर्धत्त-

नक्रियाकावो दृश्यते इति । तनु दृश्यतां नाम दीर्घा क्रियाकावो,

परं घटाऽऽदिकार्यमारम्भक्रियासमय एव, शितकाऽऽदिकाले

वा दृश्यते इति चेत्, तदुक्तम् । यतो नाऽऽदिकार्यासम-

य एव घटाऽऽदिकार्यं भवद् दृश्यते, नाऽपि शिवकस्यासको-

शकुशूलाऽऽदिसमयव्यपि दृश्यते, किन्तु दीर्घक्रियाकालस्या-

न्ते घटाऽऽदिकार्यं भवद् दृश्यते, तस्मात् क्रियाकाले कार्यं युक्तं,

तस्य तदानीमदर्शनात् । दीर्घक्रियाकालस्यान्ते तु युक्तं कार्यम्,

तदानीमेव तस्य दर्शनादिना सकलजनस्य प्रत्यक्षनिर्दिष्टमे-

दम् ॥ । तदा जमालेरवमानकाणस्य अर्थके निर्ग्रन्था एनमर्थे

श्रद्दधति, अर्थके न श्रद्दधति, तत्र य न श्रद्दधति, ते एवमा-

हुः-जगवन् ! भवनोऽयमाशयः-" यथा घटः पटो नैव, पटो

वा न घटा यथा । क्रियमाणं कृतं नैव, कृतं न क्रियमाणकम्

॥ १ ॥ " प्रयोगश्च-यो निश्चितभेदो, न तयैरिष्यम्, यथा घट-

पटयोः, निश्चितभेदे च कृतक्रियमाणके । अत्र चागिष्टां हेतुः ।

तथाह-कृतक्रियमाणे किमेकानेन निश्चितभेदे, अथ कथ-

ञ्चि ? । यथेकानेन, तत्किं तदैक्ये सतीपि करणप्रसङ्गा,

उत क्रियाऽनुपगमप्राप्तेः, आहोन्वित् प्रथमाऽऽदिसमयव्यपि

कार्योपलम्भप्रसक्तः, अथ क्रियावैकल्याऽऽपत्तिनो दीर्घक्रिया-

कावदर्शनानुपपत्तेर्यो ? । तत्र न तावत् सतीपि करणप्रसङ्गत

इति युक्तम् । अमत्करणे हि त्वयुष्माऽऽदेर्य करणमापद्यत इति

कार्यञ्च सत एव करणमस्माभिरभ्युपगतम्, न चान्युपगता-

र्थस्य प्रसङ्गं प्रयुज्यते ॥ नाऽपि क्रियाऽनुपगमप्राप्तेः, यत दह

क्रिया किमेकावधया, निजविषया वा ? । यथेकविषया, न दो-

षः । तथाह-याद् कृतं क्रियमाणमुच्यते तदा तन्मतेन निष्पन्नमे-

व कृतमिति, तस्यापि क्रियमाणतायां क्रियाऽनुपगमप्राप्तिश्च-

“यत्नं विना धर्मे विधावर्णाह, प्रवर्तमानोऽसुखतां विधातम ।
करोति यस्माच्च ततो विधयो, धर्मेऽत्मना सर्वपदेषु यत्नः ॥३॥”
अथ (जमात्रिप्रसङ्गाद्वै) तृतीयभागस्थान्तावस्थ २ पृष्ठे च-

धानां दशविधत्वम् सूत्रमापर्याप्तकपर्याप्तक यादवापर्याप्तकपर्या-
 मक-श्रौत्रिग्वीन्द्रियचतुरिन्द्रियसहस्रसङ्ख्यश्रौत्रिन्द्रियपर्याप्तमा-
 पर्याप्तकत्वेन जीवानां अनुद्देशविधत्वं च 'जीव' शब्दे १.५३७ पृष्ठे
 न्यक्तेण निरूपितमिति । क किं नाम जीव इति प्रश्नस्य यद्यपि
 प्रकाररूपेण लेशानो जावितमुत्तरं तथाऽपि विशेषबुधोपाधायपया
 किञ्चिद्विह प्रतायते-सपशमौर्धाधिकक्राधिकक्रायोपशमिकपा-
 रिणामिकैर्मध्यः समिध इव जीवशब्दोच्यते । आह-श्रौत्र-
 यिकान् भावान् परित्यज्य किमितिहोपशमिकस्य भावस्य सा-
 क्कादुपादानम् ? उच्यते-बह जीवस्य स्वरूपं नदेव वक्तव्यं यद्
 साधारण स्वरूपम् । एवं हि पदार्थान्तरस्वरूपेभ्यो वैयिक्येन
 तन् प्रतिपादितं ज्ञानं, नान्यथा, औद्दियिकपारिणामिकौ च भा-
 वावर्जजीवानामपि भवनः, अनन्तौ साक्षात्प्राप्तौ, क्रायिकोऽपि
 च भाव औपशमिकभावपूर्वकः, न खल्वौपशमिकभावमनामाय
 कश्चिदपि क्षायिक जाधमासादयति, क्षायोपशमिकोऽपि च भा-
 वो नौपशमिकाद् भावाद् अन्य-तनेर्द्वा, तत इह साक्षाद्प-
 शमिकस्य भावस्याुपादानमिति । ततः कस्य प्रभवः स्वामिनो
 जीवाः इति प्रवनायसंरे, आत्मीयस्य रूपस्योत्तरम् । तथाहि-
 कर्मावनिर्मुक्तस्वरूपा आत्मानो न केयमपि प्रभवः, किन्तु स्व-
 रूपस्यैव, तथास्याभावात् । यस्तु स्वस्वामिभावः समारं, स
 कर्मोपाधिजनितत्वादैर्पार्थक्यः, न पारमार्थिक इति । ननु केन नि-
 र्मिता जीवा इति प्रश्ने कृते सति समाधि-न केनचित् कृताः,
 किन्तु नमस्वच्छदकुत्रिमा एव, यथा चाकृत्रिमा जीवानां तथा
 धर्मसंग्रहणीयाकायां संप्रपञ्चव्याख्याता, विशेषजिज्ञासुभिस्तत
 एवावधार्याः । * ननु किं जीवा- शरीरे लोके वाऽवतिष्ठन् ? इति
 प्रश्नस्यांतरम-सामान्याचिन्तायां लोके, नालोके, अलोके स्वभा-
 वत एव धर्माधर्मास्तिकायजीवपुद्गलानामस्तद्वान् । निशे-
 पचिन्तायां शरीरं, नाव्यञ्ज, शरीरपरमाणुभिरेव सह आत्मप्रदे-
 शानां कौरनारवदन्यान्धानुगमभावात् । अतः च-"अन्नाभ्रमणु-
 गयाः, इमं च तं च त्वि विनश्यतमनुत्त । जह खीरपाणयाः ।'
 इति । सर्वकालमेव जीवा भवन्ति, अनादिनिधनाश्च जीवा इति
 मुख्यवस्थायामपि जीवा न विनश्यन्ति, किन्तु ज्ञानाऽऽदिके
 स्वस्वरूपेऽवतिष्ठन्ते इति ध्येयम् । तेन यत् कैश्चिदुगम-
 " दीपो यथा निवृत्तिमभ्युपेतो, नैवावनि गच्छति नान्तरिक्ष-
 म् । दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चिद्, स्मरु कयात् केव-
 लमिति शान्तिम् ॥ १ ॥ जीवस्तथा । नैव निवृत्तिमभ्युपेतो, नैवा-
 वनि गच्छति नान्तरिक्षम् । दिशं न काञ्चिद् विदिशं न का-
 ञ्चिद्, स्मरु कयात् केवलमिति शान्तिम् ॥ २ ॥ अतस्मरुणाचि-
 त्तम्य, प्रतिसन्धिर्न विद्यते । प्रदीपस्येव निर्माणं, विमोहस्त-
 स्य चोन्नतः ॥ ३ ॥ " इति । तदुपास्तं दृष्टव्यम् । सतः
 सर्वथा विनाशायोगात्, तथादर्शनादिति कृते प्रत्यङ्गेन । वि-
 स्तरेच्छति, 'जीव' शब्दो वीक्ष्यः । त्रिपष्टपञ्चपञ्चशत-
 मेका जीवानां 'जीव' शब्दे १.५३६ पृष्ठे दृष्टव्याः । जिनपञ्चतस्य
 श्रद्धाऽऽरूपदत्तादेव " चरं चरं अभिव-द्विष्टो य चदमाय-
 चद्विष्टो च । पञ्चसद्विष्ट जुगामर्णं, विष्ट तेषु कदमीहि ॥ १ ॥
 पदमविष्टायै चरा, तव्य अनिविष्टुपि विद्याणाहि । चदे चव
 चउत्थ, पञ्चमममिर्वाक्य जगन् ॥ २ ॥ " इति गुणवचनाऽऽदि
 'जुग' शब्दे १.५३७ पृष्ठत आरभ्य १.५३९ पृष्ठपर्यन्तं निरी-
 कणीयम् । पुर्वोक्तकारणाद्य ज्योतिष्कानां पञ्चविधत्वनिरूप-
 णानन्तरं चक्षुर्वास्थरथाश्वाचारः, सर्वलोके प्रतिद्वीप प्रतिस्-
 मूख च-डाऽऽदीनां परमाणुप्रतिपादनार्थमन्यन्तार्थिकानां डा-

दश प्रतिपत्तीः परिभाष्य जगत्सिद्धान्तनिरूपणम् । जम्बूद्वीप-
गतमनुष्यकैत्रस्य चन्द्रसूर्याऽऽदीनां संख्यानिर्देशः, चन्द्राऽऽव्यो-
यत्र यथा भ्रमन्ति तन्निरूपणमित्यादि एकपञ्चाशद्विषयप्ररूप-
णप्रस्तावे मनुष्यलेशप्ररूपणमित्यम्-“ जम्बूद्वीपो लवणो-ददी
च द्वीवो य धायईसडे । कालोद्दिपुक्खरवर-वीवहो माणु-
सं खेसं ॥ १ ॥ एतं माणुसं खेसं, एतथ विचारीणि जोइसग-
णाणि । परतो दीवसमुद्दे, अर्वाचयं जोइसं जाण ॥ २ ॥ ”
तत्र च-“ अदा सूराय गहा, मक्खत्ता नारया य पच इमे ।
एगे अज्जोइसिया, घंटायाया थिरा अवरै ॥ १४७ ॥ ” तथा
च-“ दो चदा दो सूराय, मक्खत्ता खंभु हवांत उप्पमा । वावत्तरं
गहसत, जंभुदीवे विचारीणि ॥ १ ॥ एग च सयसहस्स, तिस्रो-
स खलु नवे सहस्साहं । णय य सता पम्मासा, तारागणको-
मिकोडीणं ॥ २ ॥ ” सर्वं चैनम् ‘जाइसिय’ शब्दे विद्वद्भिर्वि-
भोक्तव्यम् । * जिनवचनमतेन जिनोऽऽगमे-योगादेव कर्म-
कृतो भवतीति तस्य योगस्य माहात्म्यम्, तथा च योग-
मार्गाधिकारिणः, योगनिष्पन्नस्य चिह्नं । तथाहि-“ अ-
लौक्यमारोग्यमनिष्टरक्षं, गन्धः शुभो मृष्टपुरीषमल्पम् । का-
न्तिः प्रसादः स्वरमौख्यता च, योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम्
॥ १ ॥ ” इत्यादि त्रिशद्विषयाः “जोग” शब्दे सम्यक् प्रतिग-
दिताः । तथा-“ गुरुमनो अपमत्तो, सर्वो दंतो य निरुयगत्तो
य । थिराचितो वदमत्तो, विणयजुनो भयविरत्तो य ॥ १ ॥
जियजोहो जियनिहो, हिमपियामपजपिरो मिउअसत्थो ।
अप्पाहारो अप्पो-वहो य दक्खो सुक्खिण्णो ॥ २ ॥ पचस-
मिओ तिगुत्तो, उज्जुत्तो संजमे तवे चरणे । परिसहस्सदु-
हो मणि, विमसत्थो जोगवाहि सि ॥ ३ ॥ कयमोइलोयक-
म्मे, निचासपरियाडण कालेण । आयारपक्कादे, उहिसिउ
कप्पे जुगो ॥ ४ ॥ ” इत्यादि तु ‘जोगविहि’ शब्दे द्रष्टव्यम् । *
तथा जिनोक्तं ध्यानस्वरूपं, ध्यानाध्यानयोर्विषयचन, ध्यानस्यैव
भेदाः, प्रशस्नाप्रशस्तानि ध्यानानि, ध्यातव्यभेदाः, ध्यातुः
स्वरूपं, ससारप्रतिपत्तयामाकृतेतुध्यानं, ध्यानस्य फला-
नि चेत्याह ‘जाण’ शब्दे १६६ पृष्ठत आरब्ध १६७३
पृष्ठपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ।

तथा च-

“ ध्याता ध्येय तथा ध्यानं, त्रय त्र्यैकतां गतम् ।
मुनेरनन्याचितस्य, तस्य तु ख न विद्यत ॥ १ ॥
ध्याताऽन्तराऽऽत्मा ध्येयस्तु, परमाऽऽत्मा प्रकीर्तितः ।
ध्यानं चैकाग्रमाध्यातः, समापन्नमनस्कता ॥ २ ॥
जितान्द्रियस्य धीरस्य, प्रशान्तस्य स्थिराऽऽत्मनः ।
सुखाऽऽननस्य नाशप्र-न्यस्तनयस्य यागिनः ॥ ३ ॥
रुचबाह्यमनोवृत्ते-धारणाधारया रयात् ।
प्रसन्नस्याप्रमत्तस्य, चिदानन्दसुधाविह ॥ ४ ॥
साम्राज्यमप्रतिद्वन्द्व-मन्त्रं च विनन्वतः ।
ध्यानिता नोपमा लोके, सदेवमनुजेऽपि हि ॥ ५ ॥ ”
एतादृशध्यानविरहितो रागाऽऽद्युपहतचित्तस्तु परमार्थमजा-
नानोऽनस्त्वजायेऽपि तत्स्वभावाऽऽरोपणनान्धाव्यन्तम-
कामी मोहते । तत आह-
“ इदं वस्तु परं न पश्यति जगत्पन्थः, पुरोऽवस्थित,
रागाद्वस्तु यवस्ति तत् परिहरन् यथास्त तत्पश्यति ।
कुन्देन्दोवरपूर्णचन्द्र-लक्ष्मीमल्लनापल्लवा-
नाराण्याऽशुभिराशिषु प्रियतमागात्रेषु यन्मोदते ॥ १ ॥ ”

यतोऽहं वचनमेवास्माकं जीवानुभूतं ततस्तदनुकृतं ‘नवकार’
चित्तं विधेयम्-

“ सत्त पण सत्त सत्त य, नवऽक्खरपमाणपयङ्गवपयं ।
तिसीसक्खरचूलं, सुमिरह नवकारवरमंत ॥ १ ॥
एसो पचनमुक्कारो, सवपावपणामणो ।
मगलाणं च सर्व्वसि, पटम हवह मंगल ॥ २ ॥
आरहतनमुक्कारो, जीवं मोपइ भवममुहाओ ।
भावेण कीरमाणो, होइ पुणो बाहिल्लाजाए ॥ ३ ॥ ”

ननु मूत्रं मक्तेपविस्तरावतिक्रम्य न वर्तते, तत्र मक्तेपवद्
यथा सामायिकमूत्रम्, विस्तरवद् यथा चतुर्दश पूर्वाण, इदं
पुनर्नमस्कारमूत्रमुभयातीति । यतोऽत्र न सक्तेपो, नापि विस्तरः ।
यद्यपि सक्तेपः स्यात् ततस्तस्मिन् सति द्विविध एव नम-
स्कारो भवेत् सिद्धसाधुभ्यामिति, परिनिवृत्ताहंदादीनां सि-
द्धशब्देन ग्रहणान्, ससारिणा तु साधुशब्देन । संसारि-
णो हि अहंदाचार्याऽऽदयो न साधुत्वमतिवर्तन्ते ॥ यद्यपि वि-
स्तरः । तदप्ययुक्तम् । यतो विस्तरतोऽनेकविधो नमस्कारः
प्राप्नोति । तथाहि-ऋषभाजितभंभवाऽऽदिभ्यो नामग्राहं स-
र्व्वतीर्थकरेभ्यः । तथा सिद्धेभ्योऽप्येकद्विप्रचतुष्टयाऽऽदिम-
मयसिद्धेभ्यो यावदन-तसमयसिद्धेभ्यः । तथा-तीर्थाङ्गप्र-
त्येकबुद्धाऽऽदिविशेषणादिशिष्टेभ्य इत्यादिभिर्महैर्विस्तरतोऽन-
न्तमेवो नमस्कारः प्राप्नोति । यतश्चैव तस्मात्तु पञ्चदशम-
कीकृत्य पञ्चविधोऽयं नमस्कारो न युज्यत इति ॥ इह चेदं प्र-
तिविधानम्-न सक्तेपो नापि विस्तर इत्येतदभिहितम्, सत्तेप-
वादस्य । किञ्च-अहंदादयो नियमात् साधवः, तद्गुणा-
नामपि तत्र भावात् । साधवस्तु नेष्यहंदादिपु विकलानीयाः,
यतस्ते न सर्वेऽप्यहंदादयः, किं तर्हि, कांचिदहन्तः, येषां ती-
र्थकरनामकर्मोदयाऽस्ति, कांचितु सामान्यकैवलिनः, अन्ये त्या-
चार्या विशिष्टमूत्रार्थदेशकाः, अपरे तुपाध्यायाः मूत्रपात्रकाः,
अन्ये त्वेव हंदादिशिराः सामान्यसाधव एव शिक्षकाऽऽदयो, न
पुनर्हंदादयः । तदेव साधूनामहंदादिपु व्यजितचाराद् यज्ञम-
स्करणेऽपि नार्हंदादेनमस्कारसाध्यस्य विशिष्टस्य फलसि-
द्धिः । नतश्च सक्तेपेण द्विविधनमस्करणमनुक्तमेव, अद्याप-
कत्वादिति । तस्मान्न सत्तेपतोऽपि पञ्चविध एव नमस्कारो,
न तु द्विविधः, अद्यापकत्वात् । विस्तरतस्तु नमस्कारो न
विधीयते, अशक्यत्वात् । * ननु जिनवचनस्यमिथ्याहंतिनसन्
हमयन्वेऽपि प्रामाण्यमन्युपगच्छद्भिर्निर्यानकुम्भोपन्यासः कृ-
तस्तत्र किं नाम नयन्वम् ? उच्यते-बहुधा वस्तुनः पर्या-
याणां संभवाद् विचक्षितपर्यायेण यन्नयनमादिगमनं परिच्छे-
दोऽस्मीत्यो नाम । तथाहि-इह हि जिनमते सर्वं वस्त्वन्त-
र्धमाऽऽमकतया सर्वाणस्त्वभावमिति नत्परिच्छेदेन प्रमा-
णितापि तथैव जिवितव्यमप्यसर्वाणंप्रतिनियतधर्मप्रकारक-
व्यवहारमिदमेव नयानमेव सामर्थ्यम् । तदुक्तम्-

“ निःशेषांशजुषां प्रमाणविपर्याभूय समालेजुषां,
वस्तूनां नियतांशकनानपगः सम भूताऽऽमज्जितः ।
औदासीन्यपरायणास्तदपरे चाशि भवयन्तया-
अदेकान्तकलङ्कपङ्ककलुषास्ते म्युस्तदा पुनयाः ॥ १ ॥ ”

नयोपपत्त्यादयस्तु ‘णय’ शब्दे १८२३ पृष्ठत आरब्ध १८०१
पृष्ठपर्यन्तं विस्तरतो निरूपिताः । ननु यदुक्ता जिनवचनमनाचरतो
निवृत्ताद् निरयाऽऽदिपु पातो भवति, तत्र कीदृशी यातनाऽनुच-

यत्ने प्राणिना ? । उच्यते-सुःसहं तीर्थे खदिगाङ्गारमहा-
राशिनापादनन्तगुणेऽभिप्राये बहुवेदनेऽपरित्यक्तविषयाजिज्ञासा
जिनवचनानाद्वरपराः स्वकृतकर्मगुरुवः पतन्ति निरयाऽऽदिषु,
तत्र च नानारूपा वेदनाः समनुभवन्ति ।

तथा चोक्तम्-

" गिहमुहणिष्ठ उक्लिप्त-संबन्धोऽमुक्तकंधरकवधे ।
बद्धगदियतलसमा-सयगगविसमुक्त्वुभयजीह ॥ १ ॥
तिक्खं कुसभाकट्टिय-कट्टयकण्ठभाज्जसरोरे ।
निमिसंतर पि पुल्लह-सुक्खेऽवक्खं वहुक्खमि ॥ २ ॥
बद्धधारदुग्गं-धब्धणायारदुद्धरकलेसे ।
निक्खकरवरणसंकर-रुदिरवसादुग्गमप्पवहे ॥ ३ ॥
सुक्कंदकड्डाहु-कंदंतदुक्खकयंतकम्मते ।
सुक्खविमिन्नुक्खित्तु-कंदेहणिसंतपन्नारे ॥ ४ ॥
अंतंऽतरिभज्जतु-चलंततलसहभरियदिसिविरे ।
मज्जनुप्फिमियसमु-चलंततलान्तिमघाए ॥ ५ ॥
इय मीलणमि निरप, परमंति जे विविहसत्तवहनिरया ।
सव्वज्जहा य नरा, जयमि कयपावसघाया ॥ ६ ॥ "

इत्थं च बहवोऽपि विषया नरकसंबन्धिनः 'गरग' शब्दे
विषयसूच्या १६२५ पृष्ठे विभावनीयाः । प्रत्यक्षपरोक्षत्वेन ज्ञा-
नस्य द्वैविध्यम्, केवलताकेवलज्ञानत्वेन प्रत्यक्षस्यापि द्वैविध्य-
म्, अवधिमतः पर्यवज्ञानत्वेन केवलज्ञानस्यापि द्वैविध्यम्, परा-
क्षज्ञानस्य तु आर्जनिबोधिकभूतज्ञानत्वेन द्वैविध्यम् । ननु यदि
चैतन्य ज्ञानमात्मनोऽत्यन्तव्यतिरिक्तम्, तदा कथमात्मनः सं-
बन्धि ज्ञानमिति श्रवणं ? यथात्मनो ज्ञानादव्यतिरिक्तत्व-
मिष्यते, तदा तु खज्जमप्रवृत्तिदोषमिष्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापा-
ये तदनन्तराभावाद् बुद्ध्यादीनां नवानामात्मविशेषगुणानामु-
च्छेदशसरे आत्मनोऽप्युच्छेदः स्यात्, तदव्यतिरिक्तत्वात् ; अतो-
भिज्ञानिषमेषाऽऽत्मनो ज्ञानं यौक्तिकमिति । प्रपञ्चितं चैतन्
'णाण' शब्दे १६५७ पृष्ठे व्यक्तेण परतीर्थिकमतोपन्यासनिर-
सनाज्याम् ।

ज्ञानाज्ञानान्यां यद् भवति तदाह-

" मज्जत्यज्ञः किंज्ञाने, विष्टायामिव गृकरः ।
ज्ञानी निमज्जति ज्ञाने, मराल इव मानसे ॥ १ ॥
निर्वाणपदमप्येकं, भाव्यते यद् मुहुर्मुहुः ।
तदेव ज्ञानमुच्छेदं, निर्वन्धो नास्ति भूयसा ॥ २ ॥
स्वभावलानसस्कार-स्मरणं ज्ञानमिष्यते ।
ध्याय्यमात्रमतसवन्धत्, तथा चोक्तं महात्मना ॥ ३ ॥
वादोऽथ प्रतिवादाध्य, वदन्तोऽनिश्चिनोस्तथा ।
तत्रान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीक्षकवद् गतौ ॥ ४ ॥
अस्ति चेद् ग्रन्थिभिद् ज्ञानं, किं चित्रैस्तन्त्रयन्त्रैः ।
प्रकीर्षाः कोपयुज्यन्ते, तमोऽनी दृष्टिरेव चेत् ॥ ५ ॥
पीयूषमसमुद्गतं, रसायनमनौपद्यम् ।
अनन्यापेक्षमश्वयं, ज्ञानमाहुर्मनीषिणः ॥ ६ ॥
" जो विणओ तं नाण, जं नाण सो अ बुद्धं विणओ ।
विणपणं लहइ नाणं, नाणेण वि ज्ञाणं विणय ॥ ७ ॥
" क्रियानयः क्रियां धत्ते, ज्ञानं ज्ञानमयः पुनः ।
मोक्षस्य कारणं तत्र, त्वयस्यो युक्तयो ह्ययोः ॥ ८ ॥
नित्यनैमित्तिकैरय, कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
ज्ञानं च विमलीकुर्व-अज्यासेन तु पाचयेत् ॥ ९ ॥
अभ्यासात् पक्वविज्ञानः, कैवल्यं भजते नरः ॥ १० ॥ "

" नाणी गिणहइ नाणं, मुणेइ नाणेण कुणइ किंवाइ ।

भवसंसारसमुद्धं, नाणी नाणच्छिओ तरति ॥ १ ॥ "

" तस्मा न वज्झकरणं, मज्झ पमाणं न यावि खारितं ।

नाणं मज्झ पमाणं, नाणं च त्रियं जओ तित्थं ॥ ११ ॥ "

परन्तु ज्ञानिनाऽपि चरणवता जाव्यम्-

" जाणंतो वि ष तरितं, काव्यजोगं न जुज्झं जोगं ।

सो वुद्धं सोपणं, एवं नाणी खरणहीणो ॥ १२ ॥ "

ननु तत्र तत्र जिनवचने निगोदजीवानां चर्चा कृताऽस्तीति के-
ते निगोदजीवाः ?

उच्यते-

" जह अयगोलो धंतो, जाओ तत्तवणिज्जसंकासो ।

सव्वे अगणिपरिणओ, णिगोयजीधं तहा ज्ञाण ॥ १३ ॥

एवमसंशयं तिरह व, मंखेज्जाणं व पासितं सका ।

वीसंति सरोराइ, णिगोयजीवाणं ज्ञाण ॥ १४ ॥ "

यथाऽयगोलो ध्मातः सन् तत्तपनीयसंकाशोऽभिपरिणतो ज-
वति, तथा निगोदजीवानपि जानीहि, निगोदरूपेऽप्येकैकस्मिन्
शरीरे तच्छरीराऽऽत्मकतया अनन्तान् जीवान् जानीहि । ननु
कथं निगोदरूपं शरीरं नियमादनन्तजीवपरिणामाऽऽविर्जायते
भवतीति ? उच्यते-जिनवचनात् । तच्छेदम्-" गोलो य अस-
खेज्जा, हंतो निगोया असखया गोले । एकेको य निगोओ,
अणंतजीवो मुणेयवो ॥ १ ॥ " तद्भेदास्तु "णिगोय" शब्दे
२०२९ पृष्ठे दृष्टव्याः । जिनवचनादेव 'निर्ग्रन्थ' शब्दे पलाक-
कुशकुशीलानिर्ग्रन्थस्नानकजेदेन पञ्चावधनिर्ग्रन्थस्वरूपानरू-
पणानन्तरं तेषां साधकाविचारः, कृजन्ताककरणताऽऽप-
ध्यायताऽऽदिज्ञेदेन निर्ग्रन्थानां, निर्ग्रन्थीनामसुखत्वाऽऽदि प्र-
प्य तद्वैपरीत्येन सुखत्वाऽऽदिनिरूपणमेषमादयो विषयाः प-
ञ्चवर्तिनां दृष्टव्याः । निर्ग्रन्थशब्दे निर्ग्रन्थीनामाचारा-
ऽऽदिनिर्देशः । 'णितियवास' शब्दे साधुसाध्वीनां नित्य-
वास एकत्र निश्चिः । तथाहि-विदारपरिदारेण सर्वैकत्र
निवासवतां प्रासुक्येणीयवसतिनामाभावाद् गृहस्था इवाऽऽ-
भ्याजावेषु मुक्तसमस्तजीवोपमर्दाऽऽद्यः स्वयंग्रहकरणका-
रणानुमोदनाऽऽर्था प्रवर्तन्ते, ततश्चैवणायापि जीवनिकायाना-
माकुल्यापि विराधनोत्पद्यते, ततश्च प्राणानिपातविरमसम-
हावतनकगनिरर्थकताया अपि शिरस्तुण्डमग्नताऽऽदेर्देव्यं
स्यात् । अन्यर्थात् तत्रासं प्रतिदिनमाहाराऽऽदिवानवन्दना-
ऽऽदिप्रतिपद्यापगृहीतानां साधूनामनादिनवाभ्यासवशवर्तिनां
प्रतिबन्धाऽऽद्यः समवन्ति । उक्तं च " परमवधो लघुयत्त,
न जणुवपारो न देसविज्जाणं । नाणाऽऽराइणमप, दोसा
अविहारपक्खमि ॥ १ ॥ " ततश्च प्रतिबन्धात् सवन्धं, संघ-
न्धात् चित्तविप्लुतिः, चित्तविप्लुतेरकार्यप्रवृत्तिरिति । यदा च
चित्तविप्लुत्या प्रेरितः स्त्रीसेवाऽऽर्था प्रवर्तते, तदा न केवलं

प्रथममनभङ्गः, अपि तु पञ्चानामपीति । किन्तु-

" जो होज्जउ असमत्थो, रोगेण व पेल्लिओ सुभयवेदो ।

सव्वमवि जडाजणियं, कयाइ न तरिज्ज काउं जे ॥ १ ॥

सो वि य निययपरक्कम-ववसायाइइलं अगूहेनो ।

मोत्तणं कूचरियं, जयइ जह तो अवस्स जइ ॥ २ ॥

निम्ममं निरदकारा, उज्जुत्ता नाणदंसणचरित्तमि ।

एवक्खेने वि त्रिया, खवेति पोरणयं कम्म ॥ ३ ॥

जियकोहमाणमाया, जियसोअपरिसेहा य जे धीरा ।

वूदावासेऽव त्रिया, खवेति पोरणयं कम्म ॥ ४ ॥

पंचसमिया त्रिगुणा, उज्जुत्ता संजमे तवे चरणे ।
वामसयं पि वसता, मुणिणो आराहणा भणिया ॥ ५ ॥ ”
नित्यवासविषये संगमस्याविरचरितं तु २०७, पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
ननु जितवचनभक्तवतो निर्वाणं भूयते, तर्हि नाम निर्वाणम् ।

तथाहि-

“ मशमि किं दीवस्स व, नामो निज्वाणमस्स जं वस्स ।
सुक्कस्सयाहक्का, किं होज्ज व से सओऽवत्था ॥ १६७५ ॥ ”
तद् यथा सौगताः प्राऽऽहुः-

“ दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो,
नैवावनि गच्छति नान्तरिकम् ।

दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चिद्,
स्नेहकयात् केवलमेतं शान्तिम् ॥ १ ॥

जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो,
नैवावनि गच्छति नान्तरिकम् ।

दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चिद्,
क्लेशकयात् केवलमेतं शान्तिम् ॥ २ ॥ ”

किं वा यथा जैताः प्राऽऽहुस्तथा निर्वाणं भवेत् ? ।
तथाहि-रागद्वेषमदमोहजन्मजरारोगाऽऽदिदुःखकयरूपा वि-
शिष्टा काचिदवस्था विद्यमानस्य जीवस्य । उक्तं च-“केवल-
सविदृशं-रूपाः स्यान्ति दुःखपरिमुक्ताः । मोक्षेन मुक्तिगताः,
जीवाः क्रीणास्तरारिणाः ॥ १ ॥ ” अथवा स्वस्थेवानादिस्थात्
कर्मजीवयोः संयोगस्यावियोगात् संसाराभाव एव न भवेत् ।
जीवाऽऽकाशयोरिव यथोरनादिः संयोगः तयोर्वियोगो न भ-
वति, अनादिश्च जीवकर्मणोः संयोगः, ततो वियोगानुपपत्तिः,
ततश्च न संसाराभावः, तथा च सति कुतो मोक्षः ? ।

अथैव प्रतिविधीयते-नायमेकानो यदनादिसंयोगो न भिद्यते,
यतः काञ्चनधातुपाषाणयोरनादिरपि संयोगाभ्यादिसंपर्केन
विघटत एव तद्वद् जीवकर्मसंयोगस्यापि सस्यग्नौ ज्ञानक्रियाभ्यां
वियोगो मर्षिकवत् प्रतिपद्यताम् । ननु यथा कर्मणा नाशो सं-
सारो नश्यति, तथा तन्नाशो जीवस्वस्यापि नाशो मोक्षाभावो
न विद्यते ? एतदप्यसारम् । यतः कर्मजनितः संसारः, तन्नाशो
स नारस्य नाशो युज्यत एव, कारणान्ते कार्याभावस्य सुप्र-
तीतत्वात् । जीवत्वे पुनरनादिकावप्रवृत्तत्वात् कर्मकृतं न
नवति, अतस्तन्नाशो जीवस्य न काश्चिद् नाशः, कारणव्याप-
कारेण कार्यव्याप्यनिवर्तकत्वात्, कर्म तु जीवस्य न कारणं,
नापि व्याकम् । इतश्च जीवो न नश्यति-“न विगारानुव-
लंभा-दागाम पि व विणामधम्मो सो । इदं नासिणो विगारो,
दीसइ कुमस्स वाऽवयवा ॥ १६७१ ॥ कालतरत्तामी वा, घमे,
व्व कयगाइओ मई होज्जा । नो पइसामावो, भुवि तइस्समा
यि ज निष्ठा ॥ १६७२ ॥ ” इति । अथ यदुक्तम्-दीपो यथा
निर्वृतिमत्यार्थं । तत्रोत्तरम्-“न य सव्यहा विणासो-ऽणवस्स
परिणामओ पयस्सेव । कुमस्स कवाजाण व, तहा विगारोव-
लमाओ ॥ १६७३ ॥ ” ततः-“ जइ दीवो निज्वाणो, परिणो-
मतरमिओ तहा जीवो । भणणइ परिनिज्वाणो, पत्तोऽणावा-
हपरिणाम ॥ १६६१ ॥ ” किञ्च-“ मुत्तस्स पर सोक्खं, शा-
णाणावाइओ जइ मुणिणो । तस्समा पुण विरहा-इवरेणा-
ऽऽवाहेहकणं ॥ १६६२ ॥ ” इत्यादि निर्वाणविषयविर-
तिगवाणं शब्दे निर्वाणजिहासुभिर्निपुणनिभालनीयः । तच्च
निर्वाणतपोन्तरा न व्यन्यते इति प्रसक्तः तपस्वरूपमुच्यते-

“ ज्ञानमेव बुधाः प्राहुः, कर्मणां तापनात् तपः । तदाज्यन्त-
रमेवेष्ट, बाह्यं तदुपबृंहकम् ॥ १ ॥ तदेव हि तपः कार्यं, दुर्त्योने
यत्र नो भवेत् । येन योगो न दीयन्ते, क्रीयन्ते नेच्छयाणि वा ॥
२ ॥ मूलोत्तरगुणध्रेणि-प्राज्यसाम्राज्यमिच्छये । बाह्यमाभ्यन्तरं
चेत्येतपः कुर्याद् महामुनिः ॥ ३ ॥ ” “एसो वारसमेओ, मुत्त-
निवइओ तपो मुणेयव्वो । एयविसेसो उ इमो, पइणणोऽणे-
गमेउ सि ॥ ४ ॥ नित्ययरनिगमाई, सव्वगुणपसाइण तपो होइ ।
जव्वण हिओ नियमा, विसेसओ पदमटाणीणं ॥ ५ ॥ जइहा एसो
सुखो, अणियाणो होइ भावियमईणं । तइहा करेइ सइमं, जइ
विरहो होइ कम्माणं ॥ ६ ॥ ” “सो हु तपो कायव्वो, जेण मणो-
ऽमगलं न चित्तेइ । जेण न इदियहाणी, जेण य जोगा न हाव-
ति ॥ ७ ॥ ” “तपइच्च त्रिधिं कय-मफलाऽऽकाङ्क्षमिन्दैः ।
अद्या परया तपं, सार्विकं तप उच्यते ॥ १ ॥ सत्कारमान-
पूजाऽर्थं, तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं, राजस-
चलमधुवम् ॥ २ ॥ मूढप्रहेण यथाऽऽत्म-पीडया क्रियते तपः ।
परस्योच्छेदनार्थं वा, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३ ॥ ” इति ।

अनेकजन्माभ्यस्ततःप्रभावात् तीर्थकरनामकर्मणां संब-
द्धं निर्वाणमधिरोहति जीव इति सिद्धान्तमनुभूत्य तीर्थ-
करविषयमेवावतारयाम । तथाहि-तीर्थकरणशीलास्तीर्थक-
राः, अचिन्त्यप्रजावमहापुण्यसंश्रितजन्मकर्मविपाकतः तस्या-
न्यथा वेदनायोगात् । तत्र येनेह जीवा जन्मजरामरणसंश्रित
मिथ्याज्ञानाविरातिगर्भात् महान्नापणकषायपानात् सुवर्ण-
हयमोहाऽऽदीनां विविधदुःखैर्दुष्टपृष्ठापद् रागद्वेषपवन-
विक्रोभितं संयोगधियोगवांसीयुक्तं प्रयत्नमनोरथवेलाऽऽकुलं सु-
दीर्घं संसारसागरं तरन्ति तत्तीर्थमिति । एतच्च यथाऽव-
स्थितमकलजीवाऽऽविपदाद्यप्ररूपकम् अत्यन्तानवद्यान्यावि-
ज्ञातचरणकरणक्रियाऽऽवारं त्रैलोक्यगतशुद्धधर्मसंपदयुक्त-
महामत्त्वाऽऽश्रयम् अचिन्त्यशक्तिमन्विताविस्वादिपरमबो-
हित्यकल्पं प्रवचनं, निगधारस्य प्रवचनस्यासम्भवात् संघो
वा । ततश्चेतनुक्तं नवति-धर्मात्कर्मस्य ज्ञानकैवल्ययोगात्
तीर्थकरनामकर्मोद्यतस्तत्त्वभावतया आदित्याऽऽदिप्रकाश-
निदर्शनतः शास्त्रार्थप्रणयनाद् मत्तकैवल्ये तदसम्भवाऽऽगमा-
नुपपत्तेः, अव्यजनधर्मप्रवर्तकत्वेन परम्पराऽनुप्रदकरास्ती-
र्थकरा इति तीर्थकरत्वमिच्छि । किञ्च-सर्वेऽपि निरुपमधृ-
तिमंहननाऽऽश्रयावस्थायां चतुर्ज्ञाना अनिशयसत्त्वमप्रा-
प्त्यिद्विपाणपात्रा जितसमस्तपिपहाश्च यस्मात्तेन वस्त्राभावे-
ऽपि सयमविराधताऽऽदीन दोषान् न प्राप्नुवन्ति । तथा च सव-
स्त्रा एव साधारणैश्चरं क्यारयन्ति इत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं
गृहीतकथम् । सर्वेऽपि तीर्थकृतोऽर्गमनिष्कामान्ति, तस्मिंश्च
यत्ने कापि पतिते यत्नरहितास्ते नवन्ति, न पुनः सर्वदा । ननु
सर्वेऽपि प्रेक्षावान् फलार्थी प्रवर्तन्ते, अन्यथा प्रेक्षावत्ताकृति-
प्रसक्तः । ततोऽसौ तीर्थं कुर्वन्नस्य फलमपेक्षते, फलचापेक्ष-
माणाऽऽस्मादृश इव व्यक्तमवीतरागः । तदुक्तम् । यतस्तार्थ-
करः स एव जवति, यस्तार्थकरनामकर्मोद्यतसमन्वितः । न हि
सर्वेऽपि जगवन्तो वीतरागास्तीर्थप्रवर्तनाय प्रवर्तन्ते, तीर्थकर-
नामकर्मैव तीर्थप्रवर्तनफलम् । ततो भगवान् वीतरागोऽपि तीर्थ-
करनामकर्मोद्यतस्तार्थप्रवर्तनस्वभावः सन्तिवै प्रकाशमुप-
कार्योपकारानपेक्षु तीर्थं प्रवर्तयतीति न काश्चिद् दोषः । उक्तं च-

“ तीर्थप्रवर्तनफलं, यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम ।

तस्याद्यान् कृतार्थोऽप्यर्हस्तीर्थे प्रवर्तयति ॥ १ ॥
तस्मात्तथाभावाद्वा, प्रकाशयति नास्करो यथा लोकम् ।
तीर्थप्रवर्तनाय, प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥ २ ॥

ननु तीर्थप्रवर्तनं नाम प्रयत्नार्थप्रतिपादनं, प्रयत्नार्थं चेत्
प्रगचान् प्रतिपादयति, तर्हि निश्चयात् सर्वज्ञः, सर्वस्यापि वक्तु-
सर्वज्ञतयोपसम्भात् । तथा चात्र प्रयोगः-विचक्षितः पुरुषः स-
र्वज्ञो न भवति, वक्तुश्चात्, यथापुरुषवदिति । तद्वत्सत् । सन्दि-
ग्ध्यतिरेकतया हेनोरनैकान्तिकत्वात् । तथाहि-वचनं सर्व-
वेद्येन सह विरुध्यते, अतीन्द्रियेण सह विरोधानिश्चयात् ।
द्विविधो हि विरोधः-परस्परपरिहारलक्षणः, सहानवस्था-
लक्षणश्च । तत्र परस्परपरिहारलक्षणः तादात्म्यप्रतिषेधः,
यथा घटपटयोः । न खलु घटः पटाऽऽत्मको ज्ञाति, नापि
पटो घटाऽऽत्मको भवति, " न सत्ता सत्ताऽनन्तरमुपैति " इति
वचनात्, ततो नानयोः परस्परपरिहारलक्षणो विरोधः । एवं
सर्वेषामपि वस्तूनां ज्ञातृत्वमपि । अन्यथा वस्तुसादृश्यप्रस-
क्तेः । यस्तु सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, स परस्परसादृ-
श्याधकजायसिद्धौ सिद्ध्यति, नाप्यथा, यथा यद्विशिनयोः ।
तथाहि-विचक्षितं प्रदेशं मन्दमन्दमभिज्यलनयति बह्वैः शीत-
स्यापि मन्दमन्दभावाः । यदा पुनरत्यर्थेज्जाग्रामतिविमुञ्चति च-
क्षुस्तदा सर्वथा शीतस्याभावाद् इति भवत्यनयोर्विरोधः । उक्तं च-
" अधिकप्रकारणमेकं, तदपरजावे यदाऽऽभवस भवेत् । भवति
विरोधः स तयोः, जीनदुताशाऽऽत्मनोर्दृष्टः ॥ १ ॥ " न चैव वचनं
संवेद्योः परस्परं साध्याधकजायः, न हि संवेद्येन तारतम्येना-
त्कर्षमासादयति घटस्त्वतायाः तारतम्येनापकर्षं उपश्रय्यते,
तत्कथमनयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, अथ सर्ववेद्यो
वक्ता नोपश्रय इति विरोध उद्घुष्यते । तदयुक्तम् । अन्य-त-
परोक्षो हि भगवान्, नतः कथमनुपश्रयसम्भावेण तस्याभावा-
निश्चयः, अदृश्यविषयस्यानुपलम्भस्याभावादिन्वायकत्वा-
योगात् । सर्वे चैते तीर्थकरवन्धिर्वाधयथाः ' तित्थयर '
शब्दे २३४६ पृष्ठतः २३१२ पृष्ठपर्यन्तं विद्वद्भिर्लोकनीयाः ।

अथ द्रव्यस्त्वभावस्त्वयोः को विशेषः, कुत्र च फलाऽऽभि-
क्षयमित्यत्राऽऽह-ननु विसृष्टपरित्यागाऽऽदिना द्रव्यस्त्व एव ज्या-
यानिति अल्पबुद्धीनां शङ्कान्मयः, तत्राऽऽह-" द्रव्यत्वात् य
भाव-त्यत्रो य द्रव्यत्वात् यदुगुणो सि । बुद्धिं सित्या अनित्या-
मह-व्यगुमिणं उजीवहिं ॥ ४ ॥ उजीवकायसज्जमे, द्रव्य-
ए सो विरुज्जई कासिणो । तो कासिणसज्जमावज्ज, पुण्कार्थं न
इच्छति ॥ ५ ॥ " यद्येव किमयं द्रव्यस्त्व एकात्मनो हेय एव
वर्तते, आहोभिवुपादयोऽप्यास्त १ । उच्यते-साधूनां हेय
एव, आधिकाणां मुपादयोऽपि । तथाहि-" अकसिणपथसयाण,
विरयाधिरयाण एस खलु जुसो । संसारपथणुकरणं, द्रव्यत्वात्
कथदिष्ठो ॥ ६ ॥ " आह-यः प्रकृत्यैवामुन्दरः स कथ आध-
काणामपि युक्तः ? उच्यते-कथदृष्टान्तोऽत्र बोद्धव्यः । यथा-
कोऽपि तृणाऽपनोदार्थं कृपं खनति । यद्यपि पूर्वं तस्य मृत्त-
काकर्मसाऽऽदिना शरीरं मलिनं भवति, तथापि तदुद्गतेन
पानीयाऽऽदिना प्रक्षाल्यते गात्रं, ततः स अन्ये च जनाः सुख-
भाजना ज्ञवन्ति । एव द्रव्यस्त्ववेऽपि यद्यप्यस्यमन्तयाऽपि
तत एव सा परिणामशुक्लमेवात, याऽऽस्यमयजं सर्वं निरप-
शोर्ब क्षपयति । किञ्च-" अप्पत्तिरयस्स पढमा, सहकारिवा-
ससभूवओ सेओ । इयरस्स बभ्भवाया, इयरा थिय एस

परमथो ॥ २ ॥ द्रव्यत्वात् यः काठं, यः तरुः जो अप्पवीरिय-
सोणं । परिसुक्कं भावययं, काही सो संभवो एस ॥ ३ ॥ "
एतदेव स्पष्टयति-" जो बज्जवाएणं, जो हत्तरिअ पि णिगाहं
कुणइ । इह अप्पणो सयासे, सव्ववाएण कह कुज्जा ? ॥ ५ ॥ "
किञ्च-आरम्भत्यागेन ज्ञानाऽऽदिगुणेषु वर्धमानेषु द्रव्यस्त-
वदानिरपि न भवति कर्तुः दोषाय । विवेचनमस्य ' धप '
शब्दे २३०५ पृष्ठपर्यन्तं द्रष्टव्यं प्रज्ञावद्भिः ।

' यविरकप्य ' शब्दे २३८६ पृष्ठे स्थविरकल्पविचारः । तथाहि-
द्विविधा भवति साधवः । गच्छप्रतिषेधाः, गच्छद्विगताश्च ।
पुनरेकैकशो द्विधा जिनकल्पिकाः, स्थविरकल्पिकाश्च । एतेषां
स्थविरकल्पिकजिनकल्पिकानां परस्परमयं विशेषः । तथाहि-

" घेराणं नाणत्तं, अतरं अण्णिणंति गच्छस्स ।

गच्छे निरवज्जेणं, करेति सव्वं पि पत्तिकम्म ॥ १ ॥

एकैकपदिग्गहणा, सप्पाउग्गहा हवन्ति घेरा उ ।

जेसि उण जिनकप्पे, न य तेसि वत्थपायाणि ॥ २ ॥

निष्पत्तिकम्पसरीरा, अवि अण्णिमलं पि नेव अवणिति ।

विसदंति जिणा रोगं, करेति कयाइ न निर्गच्छं ॥ ३ ॥

सज्जमकण्णुज्जोया, णिष्फातग णागाइमणचारंसे ।

दीहाउ बुद्धवामे, वसहीदीसेहि य विमुक्का ॥ ४ ॥

मोसुं जिनकप्पउड्ढं, जा मेरा एस वणिया हंटा ।

एमा उ उवउज्जुत्ता, होति उिती घेरकप्पस्स ॥ ५ ॥ " इति ।

ननु द्रव्यस्त्वो गृहस्थैः कर्तव्यं इति पूर्वं यदुक्तं तत्र

" वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणात् " इति न्या-

याद् द्रव्यस्त्वपनिर्वचनं कर्तव्यम् । उच्यते-" गुणपर्याययोः

स्थान-मेकरूपं सदाऽपि यत् । स्वजात्या द्रव्यमाख्यातं, मध्ये

भेदो न तस्य वै ॥ १ ॥ " व्याख्या चैषा-गुणपर्याययोर्भाजन

काक्षये एकरूपं द्रव्यं स्वजात्या निजत्वे एकरूपं ज्ञवति, पर

पर्यायवद् न परावृत्तिं लभते तद् द्रव्यमच्यते । यथा ज्ञानाऽऽदि-

गुणपर्यायभाजनं जावद्रव्यम्, रूपाऽऽदिगुणपर्यायभाजनं पु-

ट्गलद्रव्यम्, सर्वरक्तत्वाऽऽदिघटत्वाऽऽदिगुणपर्यायभाजनं

मृदद्रव्यम् । यथा वा तन्तवः पटापक्ष्या द्रव्यं, पुनस्त-

न्तवाऽऽयवपेक्ष्या पर्यायाः । कथम् ? यतः पटविचारे

पटावस्थाविचारे च तन्तूनां भेदो नास्ति, तन्मध्य-

वावस्थायामप्येकरूपो जेहोऽस्ति, तस्मात् पट्गलरक्तव्य-

मध्ये द्रव्यपर्यायत्वमापेक्षिकं बोध्यम् । अथ काश्चिदत्र कथ-

यित्वा-द्रव्यत्वात् तु स्वाभाविकं न जातम्, आपेक्षिकं जातं,

तत्रा न समाधत्ते-यत् सकलवस्तूनां व्यवहारापेक्षैव जा-

यते, न तु स्वजात्येवैव, तस्मादत्र न काश्चिद्वदोषः । ये च

समवायिकारणप्रमुखे द्रव्यलक्षणं मन्वते, तेषामपि श्रेयज्ञाननु-

सत्वेवैवेति । ' गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । ' इति तत्रार्थः ।

" सहभावी गुणो धर्मः, पर्यायः क्रमजावप्य ।

भिन्ना अभिजास्त्रविधा, त्रिलक्षणयुता इमे ॥ १ ॥

मुक्ताभ्यः श्वेनताऽऽदिभ्यो, मुक्ताभ्यः यथा पृथक् ।

गुणपर्यायव्यक्त-द्रव्यशक्तिस्तथाऽऽश्रिता ॥ २ ॥ "

किञ्च-" गुणाऽऽश्रयो द्रव्यम् । " यदुक्तम्-" गुणाणामाश्रयो

द्रव्यं, एवमव्यभिचया गुणा । लक्षणं पञ्जवाणं तु, दृढयो

आस्ति स्या भवे ॥ ६ ॥ " तथाहि-गुणानामाश्रयो, यवस्थाने उत्प-

द्यन्ते, उत्पद्य चावतिष्ठन्ते, प्रतीयन्ते च तद् द्रव्यम् । अने-

न रूपाऽऽद्य एव वस्तु, न तद्व्यतिरिक्तमन्यदिति ताद्याग-

तमतमपास्तम् । तथाहि--यद्युत्पादविनाशयोर्न यस्योत्पाद-
विनाशौ, न तत्ततोऽजितम्, यथा घटापटः, न भवतः पर्या-
योत्पादविनाशयोर्द्वयस्योत्पादविनाशौ । न चायमासिद्धो हे-
तुः, स्यात्सकोशकुशलाऽऽद्यवस्थासु मृदादिद्रव्यस्याऽऽनुगा-
मित्येन दर्शनात् । न चास्य मिथ्यात्वं, कदाचिन्न्यथा-
दर्शनासिद्धेः । उक्तं च- ' यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः, सख्येभ्येता-य-
था पुनः । स मिथ्या न तु तेनैव, यो नित्यमवगम्यते ॥ १ ॥ '
तथैकस्मिन् रूपाऽऽधारभूते ह्येव आधिता गुणा क्वाऽऽद-
यः । एतेन च ये ह्यमेवेच्छन्ति, तद्व्यतिरिक्तौ ह्य रूपा-
ऽऽदीन् अधिपोपदर्शितानाहुः, तमतमिवेधः कुतः । संवि-
ज्ञाया दि विषयव्यवस्थितयः । न च रूपाऽऽद्युत्कलितरूपं
कदाचित् केनचिद् ह्यमवगम्यते, अवगम्यते वा, मतस्त-
द्विवर्त एव रूपाऽऽदयो, न तु तात्त्विकाः केचन तज्ज्ञेन
सन्ति । तज्ज्ञेन रूपाऽऽदिवर्तौ ह्यममित्यापि किं न कल्प्यते ?
अथ तथैव प्रतीतिः, एवं सति प्रतीतिरुजयत्र साधारणेत्युजय-
सुभयाऽऽत्मकमस्तु * । अनेन च य एवमाहुः-यदाद्यन्तयोरस्तु,
मध्येऽपि तत्तथैव, यथा मरीचिकाऽऽदौ जलाऽऽदि । न सति
च कुशलकपालाऽऽद्यवस्थाधोघटाऽऽदिपर्यायाः, ततो ह्यमेवेव
ऽऽदिमध्यान्तेषु सत्, पर्यायाः पुनरस्मन्तः, यैराकाशकेशाऽऽदि-
भिः सदृशा अपि ध्यान्तैः सत्यतया लक्ष्यन्ते । यथोक्तम्-
" आदावन्ते च यस्मास्ति, मध्येऽपि हि न तत् तथा । वि-
तथैः सदृशाः सन्तोऽ-वितया इव लक्षिताः ॥ १ ॥ " ते
अपाकृताः । तथाहि-आद्यन्तयोरस्त्येन मध्येऽप्यसत्त्वं सा-
ध्यतामिवमाकृतम्-यत् कचिदस्तु तत् सर्वस्मिन्नस्तु इ-
ति, ततश्च मृदुह्यैः अह्यस्यस्यासत्त्वात् सर्वस्मिन्नप्यस-
त्त्वप्रकृः । अथेष्टमेवेतत्, सत्तामात्रस्यैव तत्त्वत इष्टत्वात् ।
उक्तं हि- ' सर्वमेक सद्विशेषात् । ' नन्वेवमत्रावे जावाजा-
वाद भावस्यापि सर्वभावावप्रकृः, तस्माद् बाधकप्रत्ययोदय
एवासध्येऽपि निवर्त्यनार्मान न कचिदसत्त्वं तस्यावश्य भा-
वः, ततो ह्यव्यक्त पर्यायाणामप्यव्याधितयोर्ध्विषयत्वे सत्य-
मस्तु, तथा गुणेष्वपि नयपुगणाऽऽदिपर्यायाः प्रत्यक्षप्रतीता
एकं किमकालत्राविनः, प्रतिसमयभाविनस्तु पुगणत्वा-
ऽऽद्यन्यथाऽनुपपत्तनमानतोऽवसीयन्ते । ततश्च ह्यव्यगु-
णपर्यायाऽऽत्मकमेकं सब्रमणिवत् चित्रपतङ्गाऽऽदिवद्
वा वस्त्विति स्थितम् । " द्रव्यं यज्जवावजुनं, द्रव्यवि-
वृत्ताय पञ्चवा नऽप्यि । उपायवद्विभगा, इदि द्रवियलक्ष-
ण एव ॥ १२ ॥ " अथ ह्ययज्जवा इमं- " धर्मो अधर्मो आ-
गाम, कालो पुगण-जन्यः । एतं लोकोऽसि पण्यतो, जि-
णेहि वरदंसिहि ॥ १३ ॥ " अनन्तरात्कद्रव्यपदकाऽऽत्मकत्वं
लोकस्य वक्तुं हि- " धर्माऽऽदीनां वृत्ति-द्रव्याणां भवति यत्र
तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह बोक्, तद्व्यपरीतं ह्यलाका-
ऽऽख्यम् ॥ १ ॥ " किञ्च- एतेऽपि मेधवन्तः । तथा चाऽऽह-
" धर्मो अधर्मो आगाम एव द्रव्यं विद्यादिषु । अणानाणि च
द्रव्याणि, काशो पोषाह-जन्यो ॥ ८ ॥ " वैशेषिकरीत्या ह्यव्य-
प्रतिपादनं, तत्परमं च " द्रव्य " शब्दे २४६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

जिनवचनाद्व्याभयदानाऽऽदीनां महाफल-

द्वयमुक्तमस्ति । तथाहि-

" दानेन महाभागो, देहितां सुरगतिश्च गीलेन ।

भावनया च धिमुक्तिः, तपसा सर्वाणि सिद्ध्यन्ति ॥ १ ॥ "

' दानं च तत्थ निविदं, नाणपयाणं च अजयवाणं च ।
धम्मोयगहदाणं, च नाणदाणं इमं तत्थ ॥ ५२ ॥ '
" विंशो य नाणदाणं, जुवणे जिणसामणं समुत्तरइ ।
सिंरपुंररीयगणहर, इव पावइ परमपयमतुल ॥ ६१ ॥
ता दायव्वं नाणं, अणुसरियव्वा सुनाणिणो मुणिणो ।
नाणस्स सया भत्तो, कायव्वा कुसलकामादि ॥ ६६ ॥
वीयं तु अभयदानं, तं इह अभयेण सयलजीवाणं ।
अभयं नि धम्ममूलं, दयाइधम्मो पसिद्धमिण ॥ ६९ ॥
इत्थं चिअ भयपया-णमिथ दाजणु सव्वसत्ताणं ।
वज्जाऽऽवह व्व कमत्तो, सिउत्तंनि पटीणजरमरणा ॥ ६८ ॥
" धम्मोयगहदाणं, तद्यं पुणु असणवसणमार्हेण ।
आरभनियत्ताण, साहुणं हुंनि दयाणि ॥ १०० ॥
नित्थपरवक्कयदी-व्वअदेवा वासुदेवमरुलिया ।
जायति जगम्महिया, सुपत्तदाणपभावेण ॥ १०१ ॥
जइ जयवं रिसहजिणं, ययदाणवलेण सयलजयनाहो ।
जाओ जइ जरइव्वं, जरहो मुणिजसदाणेण ॥ १०२ ॥
इत्तणमित्तेण वि मुणि-व्वराण नासेइ दिणकयं पावं ।
जो देइ ताण दाणं, तेण जए किं न सुविदं ॥ १०३ ॥
" न तवो सुट्ठु गिहीणं, विसयाऽऽसत्ताण हाइ न हु सीलं ।
सारभाण न भाओ, तां सादीणं सया दाणं ॥ १०६ ॥
" ता नेसि दायव्वं, सुजं दाणं गिहोहिं जत्तीए ।
अणुकपोच्चियदानं, दायव्वं निययसत्तीए ॥ १०५ ॥ "

अनूदिनं चैतत् श्रीदेवमुग्मिः--

" प्रायः शुक्लैश्चित्रैर्विधाना प्रासुकैरेषणीयैः,
कल्पप्रायैः इवमुवाहनैः बभूवुः पानकाऽऽद्यैः ।
काले प्राप्तान् सदनमममध्रया साधुवर्गान्,
धन्याः केचित् परमविहिताः, इन्त समानयन्ति ॥ १ ॥ "

तथा च दाने मनोहारिणी कृतपुण्यकथा २४९१ पृष्ठे विक्षो-
कनाया । दानप्रति विधिनिषेधविचारौ २४६६ पृष्ठे विद्वत्प्रामा-
धा गौ । जितवचनप्रसङ्गात् साम्प्रतं ज्ञातव्यजावाभायो-
दीक्षाऽधिष्ठागित्वानधिकारित्वप्रतिपादनायाऽऽह- " अस्मिन्
सांत दीक्षायाः, अधिकारी तत्रतो भवति सत्यः । इतरस्य
पुनर्दीक्षा, वसन्तनृपमज्जिमा क्थेया ॥ १ ॥ " इत्यादि दीक्षासं-
बन्धिनं सर्वं विषय ' विक्रमा ' शब्दे २५०६ पृष्ठतः २५०८
पृष्ठपर्यन्तं विद्वत्पणविचक्रणाः पश्यन्तु ।

दीक्षायाः शुद्धनिवारकत्वेन फलदत्वमुक्तम् । दुःखस्वरूप
तु जितवचने- " दुःखस्त्रीकुक्किमथे प्रथममिह जवेइ गर्भवासो
नराणां, शालत्वे चाऽपि दुःखं मलत्तुलिततनुस्त्रीपयःपानमिश्रम् ।
तारुण्ये चापि दुःखं भवति विरहज, बुद्धभावाऽप्यसाम, ससारं
रे मनुष्याः !, वदन् यदि सुखं इवदमप्यस्ति किञ्चिन् ॥ १ ॥ "
तथाहि- " जाणानि अणुहवन्ति य, अणुजम्मज्जगमरणसज्जं
दुक्खे । न य विसणसु विरज्जति, दुग्गागमणपथए जीवि
॥ १ ॥ " " दुक्खमेवमवीमाम, सव्वसि जगज्जतुणो । एग
ममये तसमाये, ज सम्म अहियासियं ॥ १ ॥ " " सर्वं
परवशं दुःखं, मनमा मवशं सुखम् । एतदुक्तं समासेन, ल-
क्षणं सुखदुःखयोः ॥ १ ॥ " पुगयापेकमपि होव, सुखं पर-
वशं स्थितम् । ततश्च दुःखमेवेतद्, ध्यानज तात्त्विकं सु-
खम् ॥ १ ॥ " तथा च " सुद्धं हि अगिवज्जाहि, संमिन्नस्स नि-
रतरं । जावइयं गोयमा ! दुक्खं, एवमे अट्टगुणं तस्रो ॥ १ ॥ "

गज्जासो निपपडनस्म, जोगिजंतुनिपीलणे । कोटीगुणं तथं
दुक्खं, कोमाकोडीगुणं पि वा ॥ २ ॥ जायमाणं ज दु-
क्खं, मरमाणं जंतुणो । तेण दुक्खविचागेण, जाइ न-
सरति अप्पणो ॥ ३ ॥ ” तथाच दुक्खवर्णकः-“ कालं गमैति
दुक्खं हि, मणुया पुत्तेहि उज्झिया । दुक्खं मणुयजाइणं, गोय-
म ! जं ते निबोधत ॥ १ ॥ जमणुयमयमणुभवताण, सयहा उप्पेह-
याण वि । निविस्साणं पि दुक्खं हि, वरगं न तथा भवे ॥ २ ॥ ”
अच्छिनिभीलणमित्तं, नत्थि सुहं दुक्खमेव अप्पबद्ध । नरए ने-
रइयाणं, यदोनिस्सं पच्चमाणाणं ॥ १ ॥ जं निरए नेरइया,
दुक्खं पावति गोयमा ! तिक्खं । न पुण निगोयमज्जे,
अणंतगुणिव मुणयइव ॥ १ ॥ ” इत्यादि सर्वे ‘ दुक्ख ’
शब्दे विवृतम् ।

जिनवचनभेदध्यानस्य जमात्रेण ‘ दोकिरिया ’ शब्दे
आर्यगङ्गस्य चरितम् । तथाहि-उल्लुकातीरं नाम नगरम्,
तत्र च महागिरिशिष्यो धनगुप्तो नाम, तस्यापि शिष्य आ-
र्यगङ्गो नामाऽऽचार्यः । अयं च तस्याः पुत्रतंड, तदाचार्यास्त्व-
परतटे, ततोऽन्यदा शारत्समये सुरिवन्दनार्थं गच्छन् गङ्गो
नदीमुत्तरति, स च स्नृताटः । ततस्तस्मिन्परिष्ठाद् उज्जैनं दृष्ट्वा
स्नृता, अधस्तात्तु नद्याः क्षीतलजलेन शैत्यमुत्पद्यते । ततोऽत्रान्त-
रे कथमपि मिथ्यारामोऽनीयं दयादसौ चिन्तितवान्-अहां !
सिद्धान्ते किल युगपत् क्रियाद्वयानुत्पत्तौ निविष्टः, अहं त्वेक-
स्मिन् एव समये द्वैतमौष्य च वेदयामि, अनुभवविरुद्ध-
त्वाभेदमागमोक्तं शोजनमाज्ञातोति विचिन्त्य गुरुभ्यो निवेद-
यामास । ततस्ते दिवमाणयुक्तिजिः प्रहापितोऽसौ यदा च स्वा-
ग्रहप्रत्युत्तिर्याह न किञ्चित् प्रतिपद्यते, तदा उद्विग्न बा-
ह्यः कृतो बिह्वन् राजगृहनगरमागतः । तत्र च महागप्तीर-
प्रवचनादिन प्रथमणे मणिनागताम्नो नागस्य चैत्यमास्व ।
ततस्मीपे च स्थितो गङ्गः पर्यट्पुस्तनं युगपत् क्रियाद्वयवेदनं
प्रकृष्यति स्म । तच्च श्रुत्वा प्रकृषिणो मणिनागः तपवादीत्-
अरे दुष्ट शिक्क ! किमेव प्रकृषयसि ? । यतोऽत्रैव प्रदेशे
समवसृतेन श्रोमदुर्धमानस्वामिना पकृषिन् समये पत्स्या
एव क्रियाया वेदनं प्रकृषतम् । तच्चेह मयाऽपि श्रुतम् । तत्
किं ततोऽपि लघुतरः प्रकृषको भवान्, येनैव युगपत् क्रियाद्व-
यवेदनं प्रकृषयसि ? । तत् परित्यज चत्तां कूटप्रकरणम्,
अनया ताशयिष्यामि त्वाम् । त्वया हि तद्वदितप्रयवाक्ययुक्ति-
वचनैश्च प्रबुद्धोऽसौ मिथ्याबुद्धुं दृष्ट्वा गुरुभूतं गत्वा
प्रतिक्लान्त इति । ‘ दोकिरिय ’ शब्दे २६३९ पृष्ठेन आर्य-
त्रिलोकीनायोऽयं विषय इति विस्तरमयाद् विरच्यते गस्मिन्
विषयेऽस्माभिः ।

तनु जिनवचनश्रवणं जिनाऽऽज्ञापालनं च जैनानां
संस्थाकृत्यनां परमा धर्म इति धर्मपदार्थसार्थानुकाणा निरूप-
यितव्यान् तामवाऽऽचष्टे छिन्ना हि धर्मशब्दस्य प्रवृत्तिर्वैक-
विलोफयेत् । तथाहि-सर्वत्र वस्तुनि यद् वस्तुनः स्वभावः स
धर्म उच्यते । यथा घट घटश्च, मनुष्ये मनुष्यत्वमित्यादि ।
तथा चोक्तम्-“ धर्माः सहभाविनः, पर्यायाः कृतभाविनः । ”
‘ धर्मो सि ना सभावो सि ना रगट्ठा । ’ दुर्गतौ प्रपन्नं जीव
धारयतीति धर्मः, स च क्लृप्तिप्रतिनिध्वानप्रतिभावनः स्व-
र्गमाकाऽऽदिप्रापको मनुष्यनिकर्तव्यतारुणा हृदयमंत्रयो मा-
तापितृहृत्सर्वेद्यः । ससारगर्ताऽऽघटानगतनप्रहाणप्रथणः पर-

मपुनीतः कस्य चेतो नावस्कन्दति ! तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरू-
पस्य (सौण्डर्य) धर्मस्य धर्मिणा सहैकान्तेन भेदेऽभ्युपगम्यमाने
धर्मिणो निःस्वभावताऽऽपत्तिः, स्वभावस्य धर्मत्वात्, तस्य च
ततोऽन्यत्वात्, स्वो भावः स्वभावः, तस्यैवाऽऽत्मीया सत्ता,
न तु तदर्थान्तरं धर्मरूपं, ततो न निःस्वभावताऽऽपत्तिर-
ति चेत् । न । इत्थं स्वरूपसत्ताऽऽभ्युपगमे तदपरसत्तासा-
मान्ययोगकल्पनाया वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपि च-यद्येकान्तेन
धर्मधर्मिणोर्भेदः ततो धर्मिणो द्वैतत्वाऽऽदिभिर्धर्मैरनुवे-
धात् तस्य सर्वथाऽनवगमप्रसङ्गः, न ह्यन्यस्वभाव ज्ञातुं श-
क्यते इति । तथा च सति तदभावप्रसङ्गः, कदाचिदप्य-
वगमाभावात्, तथाऽपि तस्मात्त्वापगमेऽतिप्रसङ्गः, अन्यस्या-
पि यस्य कस्यचित् कदाचिदप्यनवगमप्रसङ्गात् ततोऽदेर्जायाऽऽ-
पत्तेः । एवं च धर्मभावे धर्माणामपि द्वैतत्वप्रमेयावाऽऽवी-
नां निराश्रयत्वाद्भावाऽऽपत्तिः । न हि धर्म्याधाररहिताः क्वा-
पि धर्माः संजयन्ति, तथाऽनुपलब्धेः । अन्यच्च-परस्परमपि
तेषां धर्माणामेकान्तेन भेदाभ्युपगमे सत्त्वाऽऽननुवेधात् कथं
ज्ञावाभ्युपगमः ? तदन्यसत्त्वाऽऽदिधर्मोभ्युपगमे च धर्मित्वप्र-
सक्तिरनवस्था च । तन्नैकान्ताभेदपक्षे धर्मधर्मिभावः । नाप्ये-
कान्तभेदपक्षे, यतस्नास्मिन् अभ्युपगम्यमाने धर्ममात्रं वा स्या-
त्, धर्मिमात्रं वा ? । अन्यैकान्तभेदानुपपत्तेः, अन्यतराभा-
वाद् वा अन्यतरस्याप्यभावः, परस्परान्तरीयकत्वा-
त् । धर्मितान्तरीयको हि धर्मी, धर्मितान्तरीयकाश्च धर्माः,
ततः कथमेकान्ताये पररूपावस्थानमिति ? । कल्पितो धर्म-
धर्मिभावस्ततो न दूषणमिति चेत्तर्हि वस्तुवजावप्रसङ्गः ।
न हि धर्मधर्मिस्वभावसहितं किञ्चिद् वस्तुवास्ति, धर्मधर्मिभा-
वश्च कल्पित इति तदभावप्रसङ्गः । धर्मा एव कल्पिता न-
धर्मी, नत्कथमभावप्रसङ्ग इति चेत्, न । धर्माणां बहवना-
मात्रमाधत्वाभ्युपगमेन परमार्थतोऽसत्त्वाभ्युपगमान्, तद-
भावे च धर्मिणोऽप्यभावाऽऽपत्तिः । अथ तद्वैकं स्वल-
क्षण सकलमजानीयविजानीयप्रव्यावृत्त्येकस्वभावाः धर्मिण्या-
वृत्तिनिवन्धनाश्च वा व्यावृत्तयो निष्ठा इव विकल्पितान्ता ध-
र्मास्ततो न काश्चिद् दोषः । तदप्यगङ्गनम् । एव कल्पनायां च-
स्तुतोऽनेकात्मकताप्रसक्तं । अन्यथा सकलमजानीयवि-
जानीयव्यावृत्त्ययोगात्, न हि येन निजस्वभावेन घटाद् व्याव-
र्तते पटस्तेनैव स्तस्मादपि, स्तस्मस्य घटरूपताप्रसक्तं ।
तथाहि-घटाद् व्यावर्तते घटव्यावृत्तिस्वभावतया, स्तस्मादपि
चेत् घटव्यावृत्तिस्वभावतयैव व्यावर्तते, तर्हि बलात् स्तस्मस्य
घटरूपताप्रसक्ता । अन्यथा ततः तस्मभावतया व्यावृत्त्यो-
गात् । तस्माद् यतो यतो व्यावर्तते तत्तद्व्यावृत्तिनिमित्तज्ञा-
स्वभावा अवश्यमभ्युपगम्यव्यावृत्तिः, न चानेकान्तेन धर्मिणो
भिन्नाः, तदभावप्रसङ्गात् । तथा च तदवश्यं यव पूर्वोक्तो दोषः,
तस्माद् भिन्ना अभिन्नाश्च । भेदाज्ज्ञाऽपि धर्मधर्मिणाः
कथमिति चेत्, उच्यते-२६ यथाप तादात्म्यतो धर्मिणा धर्माः
सर्वेऽपि लोलीजायेन व्याप्ताः, तथाऽप्ययं धर्मी, एते धर्मा इति
परस्पर भेदोऽप्यास्त्वः । अन्यथा तदूभावात्तुपपत्तः । तथा च
सति प्रतीतिवाच्या, मयो भेदोऽपि च तादात्म्यतोऽन्यनुवेद्येन
सन्धर्माणां धर्मिणा व्याप्यत्वात्तदभेदोऽप्यस्ति, अन्यथा तस्य
धर्मा इति प्रसङ्गानुपपत्तिरत्यन्तमप्रानाङ्गवस्तुस्वभावरूप-
धर्मनिरूपणेन ।

अथ प्रकृतं निर्वृत्तिप्रानिप्ताधर्माभूतं धर्मं प्रस्तुतम्:-

"वचनद्वयिहोऽहं य-दनुष्ठानं यथोदितम् । प्रेयादिजायसं-
मिधं, तद्धर्मं हति कीर्त्तये ॥ ३ ॥ " तथाहि-यदनुष्ठानामहलो-
कपरलोकावपेक्ष्य हेयोपादेययोर्धर्मयोर्हैव शास्त्रे वक्ष्यमा-
णलक्षणा प्रवृत्तिरिति तद्धर्म इति कीर्त्तये । " धर्मश्चित्तप्रज-
या, यतः क्रियाऽधिकरणाऽऽश्रयं कार्यम् । मत्तावगमनैतत्
कलु, पुष्ट्यादमदेष विज्ञेयः ॥ ३ ॥ रागाऽऽवयो मत्ताः क-
ल्वागमस्तदुद्योगतो । वगम एवाम् । तद्वयं क्रियात एव हि, पुष्टि-
एव तस्य शुद्धस्य ॥ ३ ॥ बुद्धिः पुण्योपचयः, बुद्धिः पापक-
येण निर्मलता । अनुबन्धनि द्वयस्मिन्, क्रमेण भक्तिः चरा कृपा
॥ ४ ॥ " अमुमेव धर्मं मेरुतः प्रमेदतश्च वचननि चतित-
तिचतयः- " स द्विधा स्यादनुष्ठान-गृहीतविजगनः । सामा-
न्यतो विज्ञेयाश्च, बृहधर्मोऽप्यथा ॥ ४ ॥ " " धर्मो
बाधोऽविहो, अगारधर्मोऽगारधर्मो य । पदमो य वारस-
विहो, दलहा पुन बाधो होह ॥ १२ ॥ " व्यासार्थे चाऽहुः
सूरयः- " तस्मत्सूत्रमष्टवच-पणणे तिसि उ गुणव्यवा होत ।
मिक्त्वावसाई चउगो, वारसहा होह गिहधर्मो ॥ २ ॥ "
तथा च- " पाणे य नाहवाऽऽजा, अटिलं वि य शादए । सा-
तव ण मुसं बूया, एम भस्मे वुमीमओ ॥ १६ ॥ अनिक्रमं
नि वाचाए, वगसा वि न परथए । मव्वमो मवुने दने, आ-
वाणे सुत्तमादरे ॥ २० ॥ " सस्यगधस्तथाचधर्मस्याति-
तामस्यकान्ततो भवन्नृणधिमुखस्य सयताताशवमुखाभि-
लाषाऽतिनेकस्य यानधर्मकरणाधकात्पयने, अतस्तस्वरूप-
निरूपणापेदमाह- " कर्त्ता य मद्दऽऽजव, मुक्ती तव सजमे य
बाधव्ये । सच सौय आकि-चणं च यतं च जहधर्मो
॥ ४ ॥ " तथाहि- " पञ्चाऽऽवर्गधर्मणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः
कषायजयः । दण्डव्यवधिर्गतद्वे-ति संयमः समदशनेतः
॥ १ ॥ " " दुविहो उ भावधर्मो, सुयधर्मो कलु चरितधर्मो
य । सुयधर्मं मज्झमो, चरितधर्मं समणधर्मो ॥ १ ॥ "
अथवा- " दुह होह जायधर्मो, सुयचरणे वा सुयधर्मं सज्जामो ।
चरणमि समणधर्मो, कर्त्ता मुक्ती भवे दसहा ॥ १ ॥ "
अथवा- " होहयलोत्तरिओ, दुविहो पुण हेति जावधर्मो च ।
दुविहो वि दुविहतिविहो, पचविहो होति जायधर्मो ॥ १ ॥ "
तथाहि-भावधर्मो नाश्रयगतो द्विविधः । तद्यथा-लौकिको,
लोकोत्तरश्च । तत्र लौकिको द्विविधः-गृहस्थानां, पाण्डित्वा-
च । लोकोत्तराद्विधः-ज्ञानदर्शनच रित्रमद्वान् । तत्राप्या-
मिनिषाधिक ज्ञानं पञ्चया । दर्शमप्यौपशमिकमास्वादनका-
योपशमिकवेदककार्यकं दान् पञ्चविधम् । चारित्र्यमपि सा-
मर्थ्यसाऽऽदिनेदात् पञ्चविधम् । " द्रव्यं च अर्थिकाओ, प-
यारधर्मो य भावधर्मो य । द्रव्यस्म पञ्चवा जे, ते धर्मो त-
स्स दवस्स ॥ ४० ॥ " तथाहि- " धर्मत्थिकायधर्मो, पया-
रधर्मो य विनयधर्मो उ । होहय कुप्पावागओ, लोमुत्तर
लोणिणेगविहो ॥ ४१ ॥ " अनेकाविधत्वं तु- " मम्मपसुदेसर-
जे, पुरवरगामगणिगाटिराणं । सायजो उ कुत्तिथिय-
धर्मो त जिणेहिं उ पसत्थो ॥ ४२ ॥ " " औदार्यं
शक्तिपयं, पापजुग्गमाऽथ निर्मलो बोधः । त्रिज्जानि
धर्मसिक्के, प्रायेण जनप्रियत्वं च ॥ १ ॥ " " आराये सति
यद्वृ, व्याधिविकारा भवन्ति नो पुंमाम् । तद्वृ धर्माऽऽगोये,
पापविकारा अपि कृपाः ॥ १ ॥ तस्मास्य विषयतुष्णा, प्रजव-

त्युच्चैर्न दृष्टिसमोहः । अरुचिर्न धर्मपथे, न च पापा क्रो-
कपहानः ॥ २ ॥ " " जिविदय सक्कवयणं, परधणपरिवज्जणं
सुमीलं च । कर्त्ता पंचिदियानि-गहो य धम्मस्म मूलाह ॥ १ ॥ "
धर्मानधिकारिणस्तु- " सुत्तेण ओहओ जो, अपा उहिंसप
तं ण पडिवज्जं । सो तत्तवावज्जो, न होह धम्मस्म भाह-
वारी ॥ १ ॥ " सद्धमप्रहणयोश्चस्तु- " संविमस्तच्छुत्तेरेव, ज्ञान-
तस्यो नरोऽनघः । इह स्वशक्या ज्ञानेवज्जः, संघेऽस्य प्रवर्त-
ते ॥ २० ॥ " क्रिश्च-यः कश्चिद् विदितसत्सारस्वजावतया
चनचरणकप्रवणमनाः पूर्वं प्रव्याऽवसरे सयमानुष्ठानो-
त्थायी, पञ्चावच धर्मासंयमनया विशेषेण वरुमानपरि-
णामो नो निगती, सिद्धतया निष्कान्तः, सिद्धतया विहारो च,
गणधगाऽऽदिवत् । अथवा पूर्वोत्थायी, पुनर्विचित्रत्वात् कर्म
पारणतेस्तथावधर्माचितव्यतानियोगात् पञ्चाग्नपाती स्या-
त्, नन्दिषणाऽऽदिवत् । कश्चिद् गोष्ठामाहिलवत् दर्शनतोऽपि,
इत्याह सर्वे ' धम्म ' शब्दे २६७३ पृष्ठं विवृतम् । तदुद्धा-
वकः आर्त्ता- " मावचनो धर्मकथी, बाधो नैमित्तिकस्तपस्वो
च । विद्यासिद्धः कथानः, कथिरपि चाज्ञावकाश्चामी ॥ १ ॥ "
तथा च पारयकवृद्धित्वात् मध्यमवया विशेषतो धर्माहः ।
यत उक्तमाचाराङ्के- " मज्झिमण वयमा पगे संघुज्जमाणा
समुद्धता सांत्वा मयागी वयणं क्कदयाणं णिसामसा स-
मयाए धम्मं आयायेहिं पयोदने ते अणवकंखमाणा अण-
तिवापमाणा अपरिगदमाणा गो परिगहावति, सव्वावति
च त्वं लोमंसि णिहाय दद पाणेहिं अकुवमाणे एस महं भ-
नंधे विर्याहए । " ततश्च- " धम्म गुणा अहिंसा-इया उ
त परममगतपञ्चा । देवा वि लोगपुज्जा, पणमेति सुम्ममिह
हेऊ ॥ १ ॥ " इदं तु अहंता, अणगारा य बहो उ जिणमी-
सा । वत्तणुत्ते नज्ज, जं नयवणा वि पणमति ॥ २ ॥
उत्तसहारो देवा, जह तह स्या वि पणमइ सुधम्मं । तम्ह
धम्मो मयत्त-मु-छामइ य निगमण ति ॥ ३ ॥ " साप्रतं
प्रतिज्ञागुह्यमधीयते- " जह जिणनासगानरया, धम्म पा-
हेति साहवो सुह । न कुत्तिथिपसु एवं, दीसइ पारपालाणो-
वाओ ॥ ६३ ॥ " अत्राऽह स्वस्याप च तत्रान्तरीयधर्मेषु ध-
र्मशब्दो लोके रुढः, तथा च यथातथ नैजमेव धर्मं प्रशस्तान्,
ततश्च कथमेतदिति ? अपोचयते-ननुक्तः पूर्व साधयः कुत्ती-
धिकधर्मं तीर्थकरैः, वदन्तिनिकायपरिज्ञानाऽऽद्यनावादेवत्य-
जापि षड् वक्तव्यं, तत्तु नाचयते, तत्रान्तरमयात् । तथा च-तत्रा-
न्तरायेषु धर्मेषु धर्मशब्दो यः स उपचारेण, निश्चयेन तु
जिनशासने, यथा सिंहशब्दः सिंहे प्राधान्येन व्यवहृतः,
उपचारेण तु माणवकाऽऽहो । उपचारनिमित्तं च शौर्यकौश्याऽऽ-
दयः, धर्मत्वहिंसाऽऽद्यभिधानाऽऽदयः । हेतुविज्ञाजम्तु- " ज
भत्तपाणउवगर-णवमहिस्वयणाऽऽसणाऽसु जयान । फालुय
अकयमकारिय-अणुमयाणुदिदुमोई य ॥ ६७ ॥ " तद्व्ये
पुनः- " अफासुयकयकारिय-अणुमयच्छिचमोहणो हाइ । त-
सथावगदिसाए, जणा अकुमला उ झिणति ॥ ७८ ॥ " इष्टा-
न्तविशुद्धिः- " जहा दुमस्स पुण्हेसु, भमरो आधियइ रम् ।
ण य पुण्हे कियामेइ, भो य पीणेइ अपपयं ॥ २ ॥ " अत्र चैव
व्यवस्थिते सति कोऽपि क्षात्-यावद् पाकानिर्वर्तनं गृहीतमि-
क्रियते, इह पण्योपाशनसकट्येन धमणानां क्रियते सुवि-
हितानां, गृहीतं च ते सतो निष्क्रामितवत् पाकोपजायन-

इति कृत्वा लिप्यन्ते आरम्भद्वारेणाऽऽहारकरणक्रियाफलेने-
ति । लौकिका अपाहुः—“ कथं कथं हस्ति, उपनोमेन
आदकः । घातको वधविसेन, इत्येव त्रिविधो वधः ॥ १ ॥ ”
अथ प्रतिविधीयते—“ वासदेव न तणस्व कए, न नणं बहुर
कए मयकुसुणं । न य रुफला सयसाहा, कुसुमि कए मयुरा-
णं ॥ १०३ ॥ ” पुनरपि सोदको वदति—इह यदुक्तं—वधति न
तृणार्थमित्यादि । तदसाधु । यतः—“ आग्निमि हवीं ह्वयह,
आह्वयं तेण पाणिमो संतो । वरिसइ पयादिणं, तेणोम-
हिमो परोहनि ॥ १०४ ॥ ” अत्र पुनः प्रतिविधीयते—यद्येवं, किं
दुर्मिक्तं जायते ? यतः तज्जतिः सदा ह्वयत एव, ततश्च का-
रणाधिक्येन कार्यविकल्पोऽयुक्त एव । अथ भवेद् दु-
र्मिक्तं, दुर्मिक्तं वा ? अत्राप्युत्तरम्—किं जायते सर्वत्र
दुर्मिक्तम्, नक्षत्रस्य दुरिष्टस्य वा नियतवशादिपयत्वात्, स-
दैव सद्यश्च नां जावात् ? उक्तं च—“ सदैव देवः सद्ग्रायो,
आह्वयश्च क्रियापराः । यतया साधयधैय, विद्यन्ते स्थितिदे-
तयः ॥ १ ॥ ” साध्वर्त परामिप्रायः प्रदर्शयते—“ कस्सइ बुद्धो
एसा, विस्ती उवकपिया पयावइणा । मत्ताण तेण दुमा, पुष्फ-
तो मयुरिगण्डा ॥ १०८ ॥ ” अत्र प्रतिविधीयते—“ त पमवर
जेण दुमा, नामागोयस्स पुव्वविहियस्स । उदयणं पुष्फफलं,
निवसइतो इमं चऽन्नं ॥ १०९ ॥ अथि बहु वणमहा, भमरा
जन्ध न उपैति न वसंति । तथ वि पुष्फंति दुमा, पगई एसा
दुमगणाण ॥ ११० ॥ ” अत्रोच्यते—यदि प्रकृतिः, किमिति पुनः
सर्वकालं न प्रयच्छन्ति पुष्पफलम्, यद्ययत एव काले पुष्प-
फलं ददति; अत एव एषा पाठपानां प्रकृतिर्यद् अनुसमये च-
सस्तऽऽद्यावागते सति वृक्षसंघाताः पुष्पानि, तथा फलं च का-
लेन वसन्ति, तद्वर्णमनुपगमे तु मित्यप्रमदः । साध्वर्त प्र-
कृतेऽप्युक्तार्थयोजनामुपन्यस्यति—“ किं तु गिही रथेना, सम-
याण कारणा अदासमया । मा समणा भगवतो, किन्नामपजा अ-
णाहारा ॥ ११३ ॥ ” अत्राऽह-न ह्येने हिरण्यप्रहणाऽऽदिनाऽ-
स्माकमनुकम्पां कुर्वन्ति इति मत्वा भिक्षादानार्थं पाकं निर्वर्त-
यन्त्यतः भ्रमणानुकरानमितं, तथा सामान्येन पुण्यनिमित्तं
च गृहमिवास्त एव पाकं कुर्वन्ति । नैतदेवम् । यतः कान्तारे
दुर्मिक्तं, ज्वराऽऽदी महति समुत्पन्नं रातो भ्रमणाः सर्वाऽऽहारं
न भुञ्जते, अथ किमिति पुनर्गृहस्थास्तत्रापि आदरतरेण राधन्ति,
अतः प्रकृतिरेवा गृहणां वर्तते यद् गृहिणो प्राप्तनगर-
निगमेषु राधन्ति आत्मनः परिजनस्यार्थाय, तत्र भ्रमणाः
तवस्वितः परार्थमारब्ध परार्थं च निष्ठितं धूमरहित-
माहारमेष्वने मनोयोगाऽऽदीनां सयमयोगानां या साधनायम् ।
“ण इण्ण हणावेइ.इणंते णाणुजाणइ.न किणइ न किणावेइ,
किणत नण्णुजाणइ. न पयइ न पयावेइ, पयंत नण्णुजाणइ. ”
एताज्जिनेवकोटिभिः परिगृह्य, तयोद्गमोत्पादनेयणागुरुद-
“ वेथण वेथावणे, इरियठाए य सजमट्टाण । तह पाणविस्त-
याए, छडं पुण भम्मजिनाए ॥ १ ॥ ” इति पट्थानरकृणार्थं
भवान्तरे प्रशस्तमाश्रयाऽऽद्यासादिसाऽनुपालनार्थं च लुञ्जने ।
किञ्च—“ अथि भमरमयुरिगणा, अविदिधे आविथानि कुसुम-
रस । समणा पुण भगवतो, नादिअं भोक्तुमिच्छन्ति ॥ १२६ ॥ ”
“ जइ दुमगणा उ तह भग-रजणवया पयणपायणमहावा ।
जह भमरा तह मुणिणां, तवार अकल न भुज्जति ॥ १३२ ॥ कु-
सुमे सहावफुल्ले, आहारंति जमरा जइ नरा च । मत्त महावास-
क, समणसुविदिया गवेसंति ॥ १३३ ॥ ” तस्माद् व्याहृत्य-

सु-चिपिहं जमरो व्व अवदविस्तीहि । साहूहि सादिओ सी,
उकिट्ट मंगलं धम्मो ॥ १३७ ॥ ” “ परिपुण्णधम्मवियल-ल-
णेण इह अतरायवियराओ । जीवा ण भुति णियमा, तो जतो
तथ कायवो ॥ १ ॥ ” लभइ सुरसाभिंसं, लज्जइ पदुअत्त-
णं न संदेवो । इओ नवरि न लभइ, जिणिदवरदेसिओ ध-
म्मो ॥ १ ॥ धम्मो पविस्सिक्खो, लज्जइ कइया वि निरयदुक्ख-
जया । जो नियवमुस्सदाओ, सो धम्मो दुल्लहो होए ॥ २ ॥ नि-
यवत्तलणधम्मं, दुल्लहं वुत्तं जिणिइआणा य । अंतप्पासण-
मेग-त्तं वुत्तं केसिंवि धीराणं ॥ ३ ॥ जइ धम्माउ सोईगां, ध-
म्मेणं वुत्तं सयलरिखीओ । धम्मेण पवरइवं, तत्तो संविगए
मणिय ॥ १ ॥ ” तथा च—“ जहा सयसं किरियं, कुणति सु-
णिणो सिवत्थमेव सया । ते पुण लभइ गयसय-लरागदोसे-
ण धम्मेण ॥ १३ ॥ ” किञ्च—“ धम्मेण सराणेण उ, सज्जइ
ममाहय फल सो वि । जावइ परंपराए, नियमेण सुक्खहेउ
त्ति ॥ १४ ॥ ” धर्मस्य मोक्षकारणाप्रतिपत्तिप्रामाण्यं जैनप्रौ-
ढाः—“ जे धम्मं सुजमकखीतं, पडिपुणमणेत्तलं । अणे-
लिसस्स ज उण, तस्स जम्मकहा कओ ? ॥ १९ ॥ ”
तथोक्तम्—“ दग्धे बीजे यथाऽत्यन्तं प्रादुर्भवति तद्वत्कुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाकुरः ॥ १ ॥ ” किञ्चाभ्य-
त्—“ कओ कपाइ गंधावी, उण्णअति तहागया । तहागया
अपरिपुष्पा, चक्खू लोगस्सऽणुभरा ॥ २० ॥ ” केवलप्रकृतस्य
धर्मस्य अध्वनाऽपि दुर्लभा सामान्यलोकस्य । यतोऽवाचि—
“ सुलहा सुरलोयलिरी, रयणाथरमेदला मही सुलहा । निःखु-
सुहजणियरुहे, जिणवयणसुई, जए दुलहा ॥ १ ॥ ” धृतस्य
वा अज्ञानता दुर्लभा । उक्तं च—“ आहव्यं सवयलसं, स-
का सवणदुलहा । सोच्चा नेयाउयं मणे, बहवे परिभस्सइ
॥ १ ॥ ” “ मइयाभइपविक्काच, गम्यागम्यविकेतः । त-
पोदयाविशेषाच्च, स धर्मो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥ ” इत्यस्य बहु-
विस्तरोपन्यासेन । प्रकृतमनुसरामः—

इह हि दुरन्तानस्तत्तुरन्तामारविमारिसंस्तारापारपागवारं
निमज्जता भव्यजनुना जिनप्रवचनप्रतीतचोक्ताऽऽदिदशनि-
दर्शनदुष्प्रापां कथमपि प्रशस्तसमस्तमनुजजन्माऽऽदिमामग्री-
मवाप्य प्रयजलधिसमुत्तरणप्रवणप्रवहणस्य धर्मसंज्ञमविधाने
प्रयत्नो विधेयः । यद्वादि—“ भवकोटोदुष्प्रापाम्, अशप्य नृभ-
वाऽऽदिसकलसामग्रीम् । भवजलधियानपात्रे, धर्मे यतः सदा
कार्यः ॥ १ ॥ ” कामार्थयोस्तु वाधायामपि धर्मो रक्षणीयः,
धर्मयुल्लवादर्शकामयोः । उक्तं च—“ धर्मश्चेन्नावर्त्तते, कपा-
लेनापि जीवतः । आत्मारोऽस्मीत्यवगन्तव्यं, धर्मविज्ञा हि साध-
वः ॥ १ ॥ ” अथवा धर्मावाप्तौ कामार्थयोः शान्तिरन्याद्राणीबा-
“ जाव न दुक्खं एसा, माणन्तेन च पाणिणो पाय । तय न ध-
म्मं गेह-ति भावओ तेयलिसुय व्व ॥ १ ॥ ” अथवा—“ नेह
लोके सुखं किञ्चि-च्छादितस्यांहसा भूशम् । मितं च जी-
वितं नृणां, तेन धर्मे मतिं कुरु ॥ १ ॥ ” प्रकृतमेव समर्थं
यथाह—“ जग जाव न पोरइ, वाही जाव न वहुइ । जायि-
विया न हायंति, ताव धम्मं समाथरे ॥ ३६ ॥ ” ते धम्मा जे
धम्म, चरिउ जिणदेसियं पयत्तेण । गिदिपासवन्धणाओ,
उम्मुका सव्वजालेण ॥ १ ॥ ” तथाहि—

“ निर्वाणाऽऽदिसुखप्रदे नरभवे जनेन्द्रधर्मान्विते,
सध्ये स्वहरमचार कामजसुखं नो सेवितुं युज्यते ।

वैकृत्याऽऽदिमहोपलार्थानिचिन्त, प्राप्तेऽपि रत्नाकरे,
लातुं स्वस्वमर्हसि काचशक्रे, किं खोचिनं सारप्रतप ॥१॥

अथञ्च-“ वक्ष्ये यदीह कश्चिदनुसंततसुखपांग्मोगलालि-
तः । प्रयत्नस्तपसाऽपि विगत-व्यथमायुरवाप्तवान् नरः ॥ १ ॥
तं सुखं नरः सुरोद्यं सदा-सुखकिन्नरनायकोऽपि यः । सोऽपि
कुम्भान्दन्तकुलि-शाऽऽक्रमेण क्लेशतो न नश्यति ॥ २ ॥ ” स्तुत्यु-
मुखप्रतिषेधस्योपायोऽपि न कश्चिदस्तीति । उक्तं च-

“ नश्यति नैति यानि वितनोति करोति रसायनक्रियां,
चरति गुरुवनानि शिवरात्रयपि विश्रान्तिं विशेषकानरः ।
तर्पति तपोसि खादति मितानि करोति च मन्त्रसाधनं,
तदपि कृतान्तवन्तयन्त्रककचक्रमणैर्विदार्यते ॥ १ ॥ ”

अथवा-“ जो बालस्यं जीयह, सुदी जोगे यं जुगह । तस्स
विस्वविज सेओ, धम्मो यं जिणदेसिओ ॥ २२ ॥ किं पुण स-
पक्कवाए, जो नरो निक्कवदुक्खिओ । सुदुयरे तेण काय-वो, ध-
म्मो च जिणदेसिओ ॥ २३ ॥ ” तस्मात्-“ नन्दमाणो चरे ध-
म्म, वरं मे लहन्तरं भवे । अनन्दमाणो वि चरे, मा मे पावतरं
भवे ॥ २४ ॥ ” किञ्च-“ न वि जाई कुव वा वि, विजा ना-
वि सुमिक्खिया । तरेह नर व नारि वा, सव्वं पुत्तेहिं व-
हुं ॥ २५ ॥ पुत्तेहिं हीयमाणोहिं, पुरिमाणारो वि हावई ।
पुत्तेहिं वहुमाणोहिं, पुरिमाणारो वि वहुं ॥ २६ ॥ ” अथवा-
“ सव्वयण सत्ताए, उच्चं सत्तायं च मणुयाणं । मणुसमये
परिहावव, ओसपिणिकाहदोलेणं ॥ १ ॥ काहमयमाणलो-
भा, ओससं वहुए य मणुयाणं । कम्मलुककूमणा, तेण-
ऽणुमाणेण सव्व ति ॥ २ ॥ विसमा अज्ज तुलाओ, विस-
माणि यं जणवपसु बाणाणि । विसमा रायकुल्लह, जेण उ-
विसमाई बासाई ॥ ३ ॥ विसमसु च वासेसु, वुत्ति असा-
राई ओसहिणलाई । ओसहिणुवलेण य, आक परिहायह
तराण ॥ ४ ॥ पव परिहावमाणे, लोए चण्डव कालपक्ख-
हिम । जं धारमया मणुम्भा, सुत्तीविशं जीविशं तेमि ॥ ५ ॥ ”
बतो मरणसमये-“ पुत्ता चयति मित्ता, चयति जज्जा वि-
णऽममं चयति । नं मरणंदसकाले, ए चयह सुविअज्जिओ
धम्मो ॥ ११ ॥ धम्मो ताणं धम्मो, सरण धम्मो गं पक्का
व । अम्मण सुवर्णिण व, गम्मह अजरामरं ताण ॥ १३ ॥ पा-
इकरो वसकरो, मानकरो जसकरो रसकरो य । भयभकरो
निबुक्करो, परल वी अज्जिओ धम्मो ॥ १३ ॥ अमरवरसु अ-
णोवम-रुव भोगावभोगरिणी य । विजाण नाणमेव य, लम्भ-
इ सुकएण धम्मण ॥ १४ ॥ देखिइक्कवहि-त्तणाई रज्जाई
इच्छिशा भोगा । पयाई धम्मलामो, फलाई जं चावि निव्वा-
ण ॥ १५ ॥ ” किञ्च-“ दुर्गतिप्रभुतान् जन्तून्, यस्माद्
आरयते ततः । धत्ते जेतान् द्युमे स्थाने, तस्माद् धर्म इति स्मृ-
तः ॥ १ ॥ ” तस्मात्-“ धम्मो धणधामो, सि जं पि बुल
तयं पि न हु जुल । सव्वो वि दू पुरिमत्तो, धम्मो चिंय जओ
भणिथा ॥ १५ ॥ ” उक्तं च-“ धनदो धनार्थिनां धर्म, कामदः स-
र्वकामिनाम् । धर्म एवापवर्गस्य, पारमार्थेण साधकः ॥ १६ ॥ ”

“ धर्मोऽयं धनवस्तुषु धनदः कामार्थिनां कामदः,
सौभाग्यार्थेषु तत्प्रदः किमथवा पुत्रार्थिनां पुत्रदः ।
राज्यार्थेष्वपि राज्यदः किमपरं नानाविधैर्लभ्युणां,
तत्र किं यत्र ददाति किञ्च ननु नै स्वर्गापिवापयि ॥ १४ ॥ ”
एवं च-“ धर्मश्रवणे यत्नः, सततं कार्या बहुधनसमीपे ।

हितकारिणिभिरनुसिद्धैः-धनं ननु हासिज्जकार्यम् ॥ १७ ॥ ”
अनेकविधाविचारदोऽपि धर्मशास्त्रानामिहो विकल एव । य-
दुक्तम्-

“ साहित्यस्य विचारदो यद्द परं जानाति सल्लक्षणं,
तर्को कंशमाममोऽतिविजुता यथास्त सा उद्योगवि ।
किञ्चानेककलाऽऽलयाऽपि विकलः प्राणी परं गीयते,
यो जानाति न स्वर्गमोक्तसुखं धर्मानुगं शासनम् ॥ ११ ॥ ”

अथवा कियद् धर्मा-

“ अप्रोद्दाममवाधसिःपुष्टं साक्षाज्यमासाद्यते,
यन्निशेषजनप्रमोदजनकं सपद्यते वैभवम् ।
यत्पुण्यं दुस्मरुतिगुणगणः सप्राप्यते स्वपरं,
सौभाग्यं च दिज्जन्ते तद्विक्ल धर्मस्य लालायितम् ॥ १॥ ”

किञ्च-

“ यत्नं पलाययति किंति जहाविधिः कलोलमासाऽऽकुलो,
यत् पृथ्वीप्रणितां धिनोति सल्लिहाऽऽसारेण धाराधरा ।
यच्च द्रोणरुखा जगत्पुष्टतः सर्वाधकाराच्छिदे,
तस्मिं शेवमपि ध्रुवं विजयते धर्मस्य विष्फूर्जितम् ॥ १ ॥ ”

किन्तु सास्त्रप्रमनेकानि धर्माभिधेयधुराधराणि मिथ्यावि-
मतानि प्रचलितानि सन्ति, ततो विषयः कर्तव्यः । यदुक्तम्-
“ तं शब्दमात्रेण यदन्ति धर्म, यिष्वेऽपि लोका न विचारय-
न्ति । तं शब्दसाध्येऽपि विच्छिन्नमेव विमिश्रते कीर्तिमवाप्तुर्नीय-
म् ॥ १ ॥ ” यथा “ रुद्धो विधातुं सकलां समर्थः सुदुर्लभं विहव-
जनीमनम् । पराजयं गृहान्तं विचारदक्ता, सुवर्णयुक्तं न
भीतिवित्ता ॥ १ ॥ ” अथवा-“ सत्कार्यशोलाभा विभिन्नं सूदे-
रिदायत्यर्थधरैः । अवसादितं जगतिदं, प्रियायपथ्यानुपदि-
शद्भिः ॥ १ ॥ ” किञ्च-“ प्रायेण हि यदपश्यं, तदेव चा-
तुरजनप्रियं भवति । विषयाऽऽतुरस्य जगत-स्तथाऽनुकूलाः
प्रिया विषयाः ॥ १ ॥ ” अन्यच्च-“ पूर्वापरविद्वद्भ्यां, हिंसा-
ऽऽदेः कारकाणि च । चर्चासि चित्ररूपाणि, व्याकुर्वद्भिनि-
जेष्टया ॥ ३ ॥ कुनार्थिकैः प्रणीतस्य, सद्गतिप्रतिपाद्यिनः ।
धर्मस्य सकलस्यापि, कथं स्वाख्यातना भवेत् ? ॥ ४ ॥ यच्च
तत्समये क्वापि, दयासत्याऽऽदिपाषणम् । दृश्यते नद् वचो-
मार्गं, बुधैर्ज्ञेयं न तद्वतः ॥ ५ ॥ ” किन्तु-“ स्वाऽऽख्यातः ख-
लु धर्मोऽयं, भगवद्भिर्जिनोत्तमैः । यं समालम्बमानो हि,
न मज्जेद् भवसागरे ॥ १ ॥ ” अतः-“ अर्हता कथितो ध-
र्मः, सत्योऽयमिति ज्ञाययन् । सर्वसंपत्करे धर्मे, धीमान् द-
दतरो जयत् ॥ १ ॥ ” अत एवोक्तम्-“ न भदयव त्वपि पक्ष-
पातो, न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु । यथा वदात्तपरोक्षया तु,
त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रयामः ॥ १ ॥ ” अथवा-“ पञ्चैतानि पवि-
त्राणि, सर्वेषां धर्मचारिणाम् । अर्हिसा सत्यमस्तेयं, त्या-
गो मेयतर्जनम् ॥ १ ॥ ” इति ।

इदं हि हेयोपादेयाऽऽदिपदार्थानां परिज्ञानप्रयोगस्य ज-
न्मजरामरणरोगशोकाऽऽदिदुर्गन्तव्यनिर्णीतस्य भव्यसर्व-
स्य स्वर्गोपवर्गाऽऽदिमुख्यलपत्तुं पादनाद्यन्यन्यधने सह-
धर्मरत्नमुपादातुमुचितं, तदुपादानोपायश्च गुरुपदेशमन्तरं न
सम्यक् विज्ञायते, न चानुपायप्रवृत्तानामपीष्टार्थनिश्चिरिति ।
स चाऽऽज्ञाऽऽदिपदार्थसाधस्वरूपपर्यालोचनैकाग्रतारूपस्य धर्म-
स्य ध्यानावस्थानिरिति । तच्च ध्यानं द्विविधम्-बाह्यम्, आध्या-
त्मिकं च । तत्र बाह्यम्-सुप्रायेपर्यालोचनम्, दृढयत्नता, शील-

गुणानुरागो, निवृत्तकायवानुयापाराऽऽदिरूपम् । यत्तु कं दशवै-
कालं कटीकायाम् - "जुशार्थसाधनमहाप्रतधारणेयु, बन्धप्रमो-
क्तागमनाऽऽगमेहेतुचिन्ता । पञ्चेन्द्रियव्युत्पन्नस्य दया च भूते,
इयानं तु धर्मात्मनः संप्रवर्तनं तज्ज्ञाः ॥१॥ " आत्मनः स्वसंवे-
दनाप्राप्तमयेषामनुमेयमाध्यात्मिकं तु तत्त्वार्थसंप्रदाऽऽदौ चानु-
विधेन प्रदर्शितं, संक्षेपतोऽयं च दशविधम् । तच्च यथा - "अपा-
योपायजायाजीविषिपाकाविरागभयसंस्थानाऽऽहोहिनिदिव्ययानि
चेति । " तथाहि दुष्टमनोवाक्यावेषापारविशेषाणामपा-
यः कथमनुमानं स्यादित्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरि-
वर्जनस्य कुशलप्रवृत्तित्वाद्यपार्थिवचयम् । तेषामेव कुशलानां
स्वीकरणमुपायः स कथमनुमेयः स्यादिति संकल्पप्रबन्ध उ-
पायार्थचयम् । असंख्येयप्रदेशाऽऽत्मकसाकारानाकारोप-
योगक्षकणानादिरुक्ताकर्मफलोपभोगत्वाऽऽद्वितीयरूपानु-
चिन्तनं जायविचयम् । धर्मोपमाऽऽवशाकालपुद्गलानाम-
नन्तपर्यायाऽऽत्मकानामर्जवानामनुचिन्तनमर्जविचयम् । मू-
लोत्तरप्रवृत्तिभेदभिन्नस्य पुद्गलाऽऽत्मकस्य मधुरकटुक-
स्य कर्मणः संसारसंवाधिविषयिपाकावेषानुचिन्तनं वि-
पाकावचयम् । कुस्मितमदं शरीरकं शुक्रशोणितसामुद्भूत-
मशुचिभृष्टदोषमनित्यमपि त्राणं गदागुचि न तद्विद्वन्त्या-
ऽद्याच्च आधेयाशौचं न किञ्चिदत्र कमनोयनं न भवति,
किंवाकफलोपभोगोपमाः प्रमुखरसिका विपाककटयः प्रकृ-
त्या भङ्गुराः परार्थिनाः भक्तोपासनाऽऽस्वादपरिपाथिनः सद्-
मिर्निन्दिता विषयाः, तदुद्भव च सुखं दुःखं नुपाङ्गं दुःखज-
नकं च, नास्तौ भोगिनां वृत्तिः, न चेतद्व्यपत्तिकर्माणि नाऽ-
त्राऽऽस्था विवेकेनाऽऽद्यान्तु युक्तेति धिगतिरेवातः धैर्यकारि-
णीत्यादिविरागहेतुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । प्रेत्य स्वकृ-
तकर्मफलोपभोगार्थं पुनः प्रादुर्भावो भयः, च चारयद्वष्टी-
यन्प्रवद् मूत्रपुरीषान्प्रतन्त्रनिषकदुर्गन्धजठरवृण्कोटराऽऽदि-
व्यज्जन्मावर्तनं, न चात्र किञ्चिद् अन्तोः स्वकृतकर्मफलम-
नुजवतश्चिन्तनमचेतनं वा सहायभूतं शरणनां प्रतिपद्यन् इत्या-
दिजयसंक्रान्तिदोषपर्यालोचनं भयविचयम् । तथा च -
"समागच्छुनिधौ सखाः, कर्माणिपरिघट्टिताः । मज्जुज्जने
विद्युत्पत्ते, तत्र कः करुणं वाच्यः ? ॥ १ ॥ " तथा - "अप्राय-
तेऽस्मिन् संसारे, भूयो जन्मानं जन्मनि । सर्वे वैवास्थ्यमौ
काङ्क्षन्, यो न बन्धुरनेकधा ॥ १ ॥ " भवनवननगनरित्त-
ममुक्तदृष्टाऽऽद्यः पृथ्वीव्यवस्थिताः, साऽपि चेतोर्वाध-
नवातननुवातप्रतिष्ठा, तेऽप्याकाशप्रतिष्ठाः, तदपि स्नाऽऽत्मप्र-
तिष्ठा, तथाधोमुखमल्लकसंस्थानं धन्यस्योर्लोकमित्यादिसं-
स्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अनीलव्याख्याद् देवदा-
हरणाऽऽविसृज्जावेषि बुद्धयतिशयशक्तिविक्रमैः परलोकव-
स्थमोक्षधर्माधर्माऽऽदिमाध्वस्त्यस्तदुःखबोधस्वासप्रामाण्यात्
तद्भावस्य तच्चनं तथैवेत्याह्वावचयम् । आगमविष-
यप्रतिपत्तौ तर्कानुसारिवृद्धः पुनः स्याद्वादप्रकृपा-
ऽऽगमस्य कषट्केदतापशुक्तिसमाश्रयणीयत्वगुणानुचिन्तनं उ-
त्तिविचयम् । एतच्च सर्वं धर्मध्यानम्, अयोदेतुत्वात् इति
सर्वं सुस्पष्टम् । इतोऽप्यधिकविषयजिज्ञासु भः सुस्माध्याय ध-
र्मशब्दोऽत्र निरीकर्णाय । प्रतायते नेह, विस्तरजयादिति ।

उपसंहारः-

इह संसारे स्वभावत एव शरीरिमात्रमिष्टमभिलाषुकञ्च-

निष्टं व्युत्सलसिन्धुं चास्तीतिष्ठानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्र-
काशनेदम्पयेण भगवौस्तीर्थङ्करचक्रचूमाम्णवत्प्रमानो जीवा-
जीवाऽऽदनवतस्यावभागवभागनकां सर्वाभ्युव्यसाधनां ना-
नविचसमिष्टव्यष्टिकां ब्राह्मशास्त्रात्मिकादृष्टां वाऽर्थतो विदध
दमिदधौ तांस्त्वैकैर्नित्यचरणान्तेवास्यो धीरधौरेयेत्यो गण-
धरप्रवरैर्यो गौतमाऽऽदिभ्यः । जप्रन्धुश्च सुधर्मस्वामिप्रमुखा
जम्बूस्वामिप्रभृतिमुपब्रूयाथमागधीभावयाऽङ्गापाङ्गानि । गह-
नातिगहजया च तद्विषयाणां सक्तिस्तराणां तेषां क्रमशो वि-
स्तारमरिभरेभ्ये चाऽऽचार्याः । यद्यपि किञ्चिदुष्यमारप्रभाषतः
पुरुषाणां मन्त्रमतिव्याप्तिरुक्तौर्बल्यतया च श्रीमात्रं भद्र-
बाहुस्वामी तत्तद्विषयमात्रमुचिकामिर्नियुक्तिगाथाजिनिबन्ध
विषयान् सद्यः स्फूर्तिकराभिः, तथापि साऽप्रतकालीनव्यवसर-
पञ्चमकालप्रायसाम्नाज्यतो दुर्बलतरविषयानां जनानां मनः-
सु कथाशेवनामेवागमत् तद् जनानां कान्तरहस्यामिति सम्प्रधा-
यैव श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूराभरमदानुनावाः सत्त्विसुमानसह
र्थगुम्फितं परमोपयोगिसकलाऽऽमार्गविवयसंप्रदाऽऽत्मकं कोश-
मनु व्यरारचिन्ति क्रियासममिदारेण तत्र तयोपोद्घातप्रस्ताव
भूमिकाऽऽदौ निरूपितमस्माभिः । श्रीमन्तो विजयराजे ऊ-
सूराभराः खलु दुर्लभगुणगणमूलेय इत्यत्र किमपि बहु
ब्रूमः । किन्त्वैतावन्त्य पर्याप्तं नाम, यविह प्राबोदनेकगुणग-
णभाजोऽप्ये सूरयो देशनामादिशोनापि नो खलु प्राप्नुवन्ति
तथाविधं विपश्चिन्तिनाऽऽसेचनकवैदुष्यशालित्यम् । अथवा-
किं बहुना सकललोकप्रसिद्धस्य तस्य परिचयप्रदानेन । प्र-
कृतं प्रस्तुतं - एतद्ग्रन्थपरिपोषनविषये हेदाऽऽवग्रन्थावां
केवलमेकैकाऽऽदर्शपुस्तकज्ञात्वात् तत्तत्कालनवधानतो द्विरावृ-
त्तिर्पाङ्क्तैकतयाऽऽदिदोषाऽऽद्यान्तत्वाच्च तेषामनेककाद्यत पठन-
पाठनपरिपाटीपरिहात् बहुषु स्थलेषु सामञ्जस्याज्ञायात्
सम्प्रत्यादितर्कप्रस्थानामाप जाटिलानिजाटिलविषयेषु विज्ञेतर-
लेखकलेखनमनुप्रभावतोऽलभकत्वाद् महती वृत्त्यया समुद्-
भूता, तथापि 'श्रेयांस बहविविधानि, भवन्ति मदनामाप ।'
इति स्मरणाच्च "प्रारभ्यते न खलु विप्रभयेन नायः, प्रारभ्य
विप्रविदता विरमन्ति मध्याः । विप्रैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्त्य-
मानाः, प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ १ ॥ " इत्यनुस्मर-
णाच्च मूलग्रन्थ टीकानो, टीकाग्रन्थ च मूलतो विविच्य, नि-
र्दीयमहानिशीथाऽऽदिकेवलाऽऽधमार्गध्यायानां टीकाविक-
लानां प्राकृतव्याकृत्याऽऽदिमाहाय्यात् तत्प्रकृतव्यवयप्रतिपाद-
कग्रन्थान्तरमननाच्च गुरुवरणसरोजमकरन्दमस्वादनलव्य-
नवनव्रोमेषशान्तिप्रज्ञावर्द्धभरस्माभिर्देसावधानतः संशोध-
तोऽय कोशग्रन्थो, विशेषतश्चायं भागः, परम्पु-

I deem no skill in acting perfect, till the le-
arned are satisfied; the heart of even those, th-
at are deeply read, has little confidence in itse-
lf. अथवा-When delegated agents successfully
carry out any great undertaking, the credit of
success belongs to their masters गुरुवः. Could
dawn ever dispel darkness, had not the thousand-
rayed luminary placed her, in front of his car ?

इति निवेदयन्ति-

संशोधकाः ।

महम् ।

ग्रन्थनिर्माणकारणम्-

—*—

श्रीवर्धमानजिनगौतमसत्सुधर्म-
जम्बूमनोन्द्रजगदर्चितजड्वाहोः ।
यो वर्धितो निजकृपोदकसेचनाजि-
धर्मद्रुमो निखिलधर्मतरुप्रधानः ॥ १ ॥
काले गते बहुतिथेऽथ विसृण्वतं तं,
सुखार्थविप्लवनसाहसमाश्रयदजिः ।
मिथ्यास्त्रिजिः पुनरपीह समुद्दिधोर्षुः,
सूरीश्वरो जुवि दयोदधिराविरासोत् ॥ २ ॥
कामाऽऽदिवैरिनिवहोन्मथनाद्सुहृष्टः,
बाह्याऽऽन्तरोजयविचित्रचरित्रदृष्टः ।
कारुण्यपूर्णरसपूर्णतजव्यपुण्य-
नीराब्धिसंगतसुधोन्मथने समर्थः ॥ ३ ॥
चेतोऽन्धकारोद्भरणे विरोधनो,
राजेन्द्रसूरिर्विबुधाचिताङ्घ्रिकः ।
संघोपकर्ता न च कोऽपि तादृशः,
पुण्यैकमूर्तिर्नेत्रिकौघबोधदः ॥ ४ ॥
निजमतच्युतिजैनमतग्रहा-
न्यतरमाहवभङ्गपणं दिशन् ।
विततवादकथासमरे परान्,
व्यजयताऽजयतां प्रथयन्निजाम् ॥ ५ ॥
अथ विजित्य दिशो दश शिष्यतां,
गतवतः करुणावरुणाऽऽस्रयः ।
मुनिगणान् नववादरणाऽङ्गणे,
निजधियाऽजधिया समयोजयत् ॥ ६ ॥
सूत्राण्युगस्य तदुपोद्घातैः स्ववाक्यै-
गरुयानकैश्च विततैर्निजदेशनाजिः ।
यो जैनसंघमखिलं कृपयोद्धार,
सूरिः स वै विजयते स पवित्रकीर्तिः ॥ ७ ॥

इत्थं स जैनाऽऽगममत्र लोके,
सम्यग् व्यवस्थाप्य न संतुतोष ।
कालक्रमेणास्य पुनर्विनाश-
माशङ्कमानो विजितान्यमानः ॥ ८ ॥
ततोऽन्यगात् शिष्यगणैः सुविज्ञै-
र्दृतो विदारेण मरुस्थलं तु ।
उवास कालं चिरमात्मतत्त्वं,
तान् बोधयन् धर्मशिरःप्रतिष्ठम् ॥ ९ ॥
अथैकदा संसदि सान्निविष्टो,
निजाऽऽसशिष्याऽऽदिविजृषितायाम् ।
सङ्घोपकरणं च निजाजिस्रापं,
व्यजिह्वत् सूरिवरः कृपालुः ॥ १० ॥
जैनाऽऽगमानां निजयुक्तियोंगात्,
संयोज्यमेकत्र नवानरीत्या ।
कोशं विधिरसामि जिनेन्द्रभाषा-
मयं न क्षुप्येत यतः कदाचित् ॥ ११ ॥
ध्रुत्वा पुनस्तमुपदेशवरं प्रहृष्टा-
मूर्ध्नाऽऽप्रहीषत गुरोरनुशासनं तत् ।
संयुह्य डव्यमतुलं च ततोऽजिधान-
राजेन्द्रकोशममलं निरमापयस्ते ॥ १२ ॥

इति विज्ञपयन्ति-

श्रीमदुपाध्यायमोहनमुनयः ।

॥ श्रीः ॥

दृप्तभ्रान्तविपक्षदन्तिदमने पञ्चाननग्रामणी-
राजेन्द्राजिधकोरासंप्रणयनात् संदीप्तजैनश्रुतः ।
संघस्योपकृतिप्रयोगकरणे नित्यं कृती तादृशः,
कोऽन्यः सूरिपदाङ्कितो विजयराजेन्द्रात्परः पुण्यवान् ॥

॥ श्रीवीतरागायै नमः ॥

अभिधानराजेन्दः ।

नमिऊण वळमाणं, सारं गहिऊण आगमाणं च ।

अहूणा चउत्थभागं, वोळ्ळं अभिधानराजेन्दे ॥ १ ॥

जकार

ज-ज-पुं० । जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञकः, तस्योच्चार-
णस्थानं तालु, आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाप्रदेशभागेन तालुस्पर्शः ।
बाह्यप्रयत्नाश्च-घोषसंचारनादाः, आह्वयप्रमाणम् । वाच० । जि-
जन-जु वा डः । मृ-युञ्जये, जन्मान्, पित्रि, जनार्दन, त्रि० ।
विष मुक्ती, तेजसि, पिशाचि, वेग, जेतरि । वाच० । " जः पु-
मान् विजये मरौ, विस्तेर मत्सरे जन ॥ २४ ॥ जस्तुर्विरते
शब्दे, जा स्त्रियां देववाहिनी । यानिः समुद्रवेला च, जे नपुं-
कमरबुनि " ॥ २५ ॥ एका० । गुरुद्वये प्रान्तयोलेषु द्वययुक्तं
छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे (। ५ ।) त्रिवर्णे जगणे च । वाच० ।
य-त्रि० । " यकारः पुंसि यवनो-पमे, दातरि, मातरि ॥ ७० ॥

स्यागन्तव्ययोः शिष्ये, यिनये कल्पपादये । या स्त्रियामनम्-
ययां, शोभाकल्प्यां च निर्मितौ ॥ ७१ ॥ नपुंसके यकारस्तु
पशोरूपकयोर्भवेत् । एका० ।

यदु-त्रि० । यज अदि-डिच्च । 'जो' इत्येवं बुद्धिप्रियेशविषये,
वाच० । अनिर्दिष्टनिर्देश्ये, न० । आ० म० । नि० चू० । " ज-
नि वा सन्ति वा के सि या एवमादिनिवेसवायगा ह्येति । ज-
कारस्म निहंसनिर्दरिणः, जे अमनपण अमकलागणे अभि-
कलाइ " इत्यादि । नि० चू० । " जेगारे पण आर्णादिद्वयायगु-
हेने, जहा जेण च जे च पद्वन्त्यादि । अहया-जहा इमा
चव जेगारे उस्मग्गववायान्तरण पाडिसावयं व सि न नि
दिट्ठं गुरु लहुं वा जयणाए, जयणाहि वा, नेण जेगारेण नि-
हेसा कनेत्यर्थः । अहया-जकारेण आनिदिट्ठमिक्खुस्म निह-
सा कने " । नि० चू० २० उ० । यदित्युद्देशः । आद्य० ४ अ० ।

जइ-यति-पुं० । यत्-इत् । यतं चारत्रं प्राति प्रयतो भवतीति
यतिः । चरणोद्यतं साधौ, औ० । यतं उत्तरगुणेषु विशेषत
इति यतिः । विविचद्रव्याऽऽद्यभिप्रहाऽऽद्युपेतं साधौ, रा० ।
तर्पास्त्रि साधौ, आव० १ अ० । साधौ, दश० ४ तत्त्व ।
प्रयत्नवति, द्वा० । 'यनी' प्रयत्ने, " जयमाणो जइ होइ " ।
नि० चू० २० उ० । यतमानो भावतस्तथा तथा गुणेषु यतिर्भ-
वेत् । द्वा० ५ द्वा० । धर्माक्रियासु प्रयत्न (प्रवर्त) मान्, भ० ६
श० ३३ उ० । आद्य० । प्रयत्नते, प० घ० २ द्वार । नि० चू० ।
गृहीत प्रयत्नो यतिरुच्यते । तथा च धर्मविन्दुः- " एवं य-शु-
द्धयोगिन, परित्यज्य गृहाऽऽधमम् । सयमे रमते नित्यं, स
यतिः परिकीर्तितः ॥ १ ॥ " घ० ३ अधि० । संवासानुमतेरपि
विरते, क० प्र० । मुनौ, पञ्चा० १ विष० । संयते, दश० ३

अ० । उक्तमाऽऽधर्मिणि, द्वा० २७ द्वा० अध० । " ब्रह्मचारी गृहस्थ-
श्च, बानप्रस्थो यतिस्तथा । " इति लोकप्रसिद्धचतुर्धाऽऽधर्माणि,
नि० ३ वर्गः । यम्यते जिह्वा यत्र । यम-कृत् । छन्दोप्रत्ययिक्यते
जिह्वाया विधामस्थाने उच्चारणकालविच्छेदे, स्त्री० । सा च
" कचित् छन्दस्यास्ते यतिरभिहता पूर्वकांतिभिः, पदान्ते सा
शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च । " इत्याद्युक्त्या सुतिष्ठन्त-
रूपपदान्ते एव छन्दोप्रस्थानुसारेण जिह्वाया विधामरूपेणा-
रणाभावरूपा । विधवायां, रागे, सन्निधौ, पाठाविच्छेदे, नि-
कारं, वि० पुं०, वाद्याङ्गप्रबन्धभेदे च । यत्-परिमाणे उतिः ।
यत्परिमाणे, त्रि० । वाच० । स्था० ।

यतिन्-पुं० । यम-भावे कृत् । यतं यमनं, यतमेतत् इतिः ।
संन्यासिनि परिग्राजके, विधवायाम्, स्त्री० । जीप् । वाच० ।
विच्छेदे, आ० म० १ अ० । विरतौ, अनु० । " जया सकामा
यतिनाम् " इति योगशास्त्रे द्वैतप्रयोगः ।

जयिन्-त्रि० । जयवति, औ० ।

जविन्-त्रि० । जेगवति, औ० ।

यदि-अद्य० । यद्-णिच्-इन्-णिलोपः । पदान्तरे, संभाव-
नायां, गहायां, विकल्पे च । वाच० । अभ्युपगमे, नि० चू० १
उ० । जी० । पञ्चा० । आव० । आ० म० । विशेष० । यदीति
पराभ्युपगमसंज्ञकः । दश० १ अ० ।

जइअत्र-यतितव्य-न० । कार्ये प्रयत्ने, प० घ० १ द्वार ।
" जइअत्रं जाया " प्राप्तपु संयमयोगेषु प्रयत्नं कार्यः । भ०
६ श० ३३ उ० । ऐहिकाऽऽमुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना सत्येन प्र-
वृत्त्यादिलक्षणः प्रयत्नः कार्यः । प्रयतितव्यं, सूत्र० १ ध्रु० ५
अ० १ उ० । कार्ये उद्यमे, प० घ० १ द्वार । घटितव्यं, नि०
चू० ११ उ० ।

जइकिच-यतिकृत्य-न० । साधोः कर्तव्यं, पञ्चा० १२ विष० ।
साध्वनुष्ठानं, जीवा० २५ अधि० ।

जइच्छा-यइच्छा-स्त्री० । यद् अच्छ अ टाप । स्वान्तये, स्त्री-
रतायां च । " यइच्छालाभसंतुष्टः, " वाच० । अनभिर्साधिपु-
र्विकार्यप्राप्तौ, (आचा०) यइच्छानोऽपि नास्तिव्यमात्मनः,
का पुनर्यइच्छा ?- " अनभिर्साधिपूर्विकाऽर्थप्राप्तियइच्छा " ।

" अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं,
चित्तं जनानां सुखदुःखजातम् ।

काकस्य तालेन तथाऽभिघातो,
न बुद्धिपूर्वोऽत्र तथाऽभिमानः ॥ १ ॥

सत्यं पिशाचस्य वनं वसामो,
भर्गो वराप्रर्गप न स्पृशामः ।

यइच्छया सिद्ध्यति लोकयात्रा,
भर्गो पिशाचाः परिताडयन्ति ॥ २ ॥

यथा काकतालीयमशुद्धिपूर्वकं, न काकस्य बुद्धिरस्ति-मयि-

तालं पतिष्यति. नापि तालस्याभिप्रायः. काकापरि पतिष्या-
मि, अथ तलथैव भवति, एवमन्यदप्यतर्कितोपगमम्-अजाकु-
पाणीयम्. आतुरमेवजीयम्. अन्धकण्टकीयमित्यादि द्रष्टव्यम्।
एवं सर्वजानिजगमरणाऽऽदिकं लोके यादृच्छिकं काकना-
लीयाऽऽदिकल्पमवस्यम् । आत्मा० १ श्रु० १ अ० १३० । एव
मेव यदृच्छया गोपालदासकादेर्नाम क्रियते 'इत्थि, उचित्य'
इत्यादि । आ० म० १ अ० ।

जडच्छावाह[ण]-यदृच्छावादिन्-पुं०। अकारणोत्पत्तिवादिनि,
न० । यदापि यदृच्छावादिनः प्रलपन्ति-" न खलु प्रतीत्यतो
वस्तुनां कार्यकारणभाव इत्यादि" । तदपि च कार्याकार्यव्ये-
चनपटीय शमुपीविकलनामूलकम्, कार्यकारणभावस्य प्रति-
नियततया संभवात् । तथाह यः शालूतादुपजायते शालूकः
स सर्वैव शालूकादेव, न गोमयादपि । याऽपि च गोमयादुप-
जायते शालूकः सोऽपि सर्वैव गोमयादेव, न शालूतादापि । न
आनयोरैकरूपता, शक्तिवर्णाऽऽदिवैचित्र्यतः परस्परं जात्यन्त-
रत्वात् योऽपि च वहेरुपजायते यद्विः सोऽपि सर्वैव वहेरु-
नारणिकः प्रादपि । योऽपि चारणिकाप्रादुपजायते सोऽपि स-
र्वैवाऽऽरणिकाप्रादेव, न वहेरुपि । यदापि चोक्तम्-"बीजादपि
जायते कदली" इत्यादि । तत्रापि परस्परं विभिन्नत्वादेतदेवो-
त्तरम् । अपि च या कन्दादुपजायते कदली, साऽपि परमार्थतो
बीजादेव वेदितव्या, परस्परया बीजस्यैव कारणत्वात् । एव
घटाऽऽदयोऽपि शास्त्रिकदेशादुपजायमाना परमार्थतो बीजा-
दवगन्तव्याः, शास्त्रात् शास्त्रा प्रभवन्ति, न च सा शास्त्रा शा-
स्त्राहतुका लोके व्यवहार्यतः कन्तु वदवीजस्यैव, सकलशास्त्रा-
प्रशास्त्राऽऽदिममुदाहरणं घटइत्युच्यते प्रसिद्धत्वात् । एवं शास्त्र-
कदेशादुपजायमानो घटः परमार्थतो मूलवदपशास्त्राकूप इति
मूलवदवीजहनुक एव सोऽपि वेदितव्यः । तस्मात् कचिदपि
कार्यकारणव्यभिचारः, निपुणविचारप्रवीणेन च प्रतिपन्ना
भवितव्यः, ततो न कश्चिद्वाच्यः । एवं च यदुच्यते-न स्वत्व-
म्यथा वस्तुमद्भावं पश्यन्ताऽन्यथाऽऽत्मानं प्रक्षायतः परि-
क्लेशयन्तीति वाङ्मात्रमिति स्थितम् । न० ।

जडजण-यतिजन-पुं० । साधुलोके, आच० ६ अ० । सूत्र० ।
आ० । "वज्जेयसा य मया, सुहृत्पमाश्रो जडजणम्" ॥ ४१ ॥
सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

जडजीयकण-यतिजीतकल्प-पुं० । श्रीमोमप्रभसूरिविरचिते
यतिजीतवृत्तनामके प्रकरणे, एतद्वृत्तिश्च श्रीसाधुरत्नसूरि-
कृताऽस्ति । ग० १ अधि० ।

जडजुत-यतियुक्त-त्रि० । परिवारभूतसाधुभिर्मिश्रिते, घ० ३
अधि० ।

जडजोग-यतियोग-पुं० । स्वाध्यायादिसाधुव्यापारे, पञ्चा० ६
वि० ।

जडज-जैन-त्रि० । जिनः-केवली, तस्यायं जैनः । जिनसंबन्धि-
नि, विशेषः । सर्वज्ञसंबन्धिनि, नि० चू० १ उ० । "जडजमा-
सणवर्गस्ता परा" नि० चू० १ उ० । अतिशीघ्रगतौ, "लघण-
पवण जडज समन्थ" ग० । जी० । (एतद्व्यक्तव्यता 'जि' शब्द-
ऽऽस्मिन्नयं भागं १४४६ पृष्ठं वदयते ।)

जयिन्-त्रि० । जययति, श्री० ।

जविन्-त्रि० । वेगयति, "लघण-धरण-धावण धारण निवई
जडज-मिक्खिअ-गईण ।" जयिनी गमनान्तजययती
जविनी वा वेगयती । श्री० । जमिन्शब्दः शीघ्रगमनः । अनु० ।

शब्धि, "उच्यते उपपत्त्यनुसृत्य त्रयलजडजनिगघरगाहि" श्री० ।
जविन्-त्रि० । अतिशीघ्रगतौ, "लघण-पवण-जडज-पमहण-
समन्थ" ग० ।

जडजटिप्पण-जैनटिप्पणक-न० । जैनाऽऽस्मायेन निष्पादिने
टिप्पणके, तादृष्टानके त्वधुना सम्यग् न ज्ञायते । कण० १
अधि० ७ तण ।

जडजवायाम जविनव्यायाम-पुं० । शीघ्रव्यापारे, लघणपव-
णजडजवायामसमन्थ" उक्त० ६ अ० । जायनशब्दः शीघ्रव-
चनः । अनु० ।

जडजवेग-जयिवेग-पुं० । शेषवेगयवेगजयिनि वेगे, भ० ३ श० २ उ० ।

जडगी-जैनी श्री० । जिनसंबन्धिन्याम्, पञ्चा० ३ वि० । प्रांत० ।
जयिनी श्री० । जययत्याम्, श्री० ।

जमिनी-श्री० । वेगयत्याम्, श्री० ।

जडता जित्वा-अव्य० । जयं कृत्वेत्यर्थे, म्या० ६ डा० ३ उ० ।

जैत्री-श्री० । रिपुबलजयकरीम्, म्या० ६ डा० ३ उ० ।

जडदेवुतरवेउविय-यतिदेवोत्तरवैक्रिय-न० । यतिदेवैर्मूतश-
रीरपुत्रांतरकालं क्रियमाणं वैक्रियशरीरे, तत्र यतयश्च-
साधवो देवाश्च सुरा यानदेवाः । कर्म० १ कर्म० ।

जडदेम-यतिदोष-पुं० । लुन्दः शास्त्रयसिद्धयतिमङ्ग, अस्यान-
तिरतौ, सर्वथा विरतौ वा । विशेषः । अनु० । अस्यानतिरतुदे,
नदकरणे वा । आ० म० १ अ० । तदात्मके सूत्रदापमेद वृ० १ उ० ।

जडधम्म-यतिधर्म-पुं० । आत्मान्यादिके दशविधे यतिधर्मे, उक्त० ५
अ० । "खनी अजव मद्दव, मुर्ता तव मेजमे य बोधवे । सच्चं
सायं आकि-चणं च बेम च जडधम्मा ॥ १४ ॥" नवतत्त्व, दश० ६
अ० । (व्याख्या 'अणुनारधम्म' शब्दे प्रथमभागे २७६ पृष्ठं गता)

जडपज्ज-यति [ययि] रथि-पुं० । यतिरीक्षापालनकाले, प-
याया द्विधा गृह्यपयाया, यतिपर्यायश्च । प्रव० ६७ द्वार ।

जडपज्ज-यतिपि [ययि] रथि-पुं० । 'जडपज्ज' शब्दार्थे,
प्रव० ६७ द्वार ।

जडपज्जुवामणपर-यतिपर्युषामनपर-त्रि० । साधुसेवापरा-
यण, पञ्चा० ६ नि० ।

जडपमि-यतिपपत्-श्री० । चरणोद्यतसाधूनां पर्यादि, श्री० ।
विश्ववद्व्यायामग्रहाऽऽद्युपेतानां साधूनां पर्यादि, ग० ।

जडपुच्छा-यतिपुच्छा-श्री० । साधुशरीरसंयमवातापृच्छने,
पञ्चा० १ वि० ।

जडय-जयिक-त्रि० । जयावहे, "तदपनु सव्वसउणेसुं जयिके-
पु जयावहपु सर्वशकुनेपु वायमादिपु । आ० १ श्रु० २ अ० कण० १
यदित्त्व-अव्य० । यदात्यर्थे, कण० २ अधि० ४ तण ।

जडवम-यतिवंश-पुं० । यतीनामन्यथे, समयायाकृतामकचतुर्थीक-
च । तद्वंशस्य तत्र समवसरणाधिकारं प्रतिपादितव्यात् । म० ।

जडवा-यदिवा-अव्य० । प्रकारान्तरे, अयमेत्यर्थे, व्य० १ उ० ।

जडवस्सामण-यतिविश्र[आ]पण-न० । यतिवहस्वद्विनोदेन,
यतीनां-साधूनां वैयावृत्त्याऽदिभिः श्रान्तानां पुष्टाऽलस्येनन,
तथाविधधारावकादेरपि देहवैरापनोदात्मचलुता विश्रमण स्वद-
विनोदेन यतिविश्रमणम्, करणीयमिति गम्यत । एवं सर्व-
व्यावर्तिकायाऽध्याहारः कार्यः । प्राकृतव्याघ्र विश्राम्यतेरुपा-
न्यतीध्वम् । यद्वा-विश्राम्यतः करणमिति शतृडनस्य का-
रिने घुटि च विश्रामणमिति भवति । पञ्चा० १ वि० ।

जडम-यादश-त्रि० । अपभ्रंशे यादवर्थे, 'अतां इदम' । न ।

। ४ । ४०३ । इति सूत्रेण भदन्तानां यादृशादीनामोद्वेगव्य-
स्य इति 'अइस' इत्यादेशो जयति । 'अइसो' । प्रा० ४ पाद ।
जउगोल-जनुगोल-पुं० । साक्षागोलके, स्या० ४ उ० ४ उ० ।
जउण-यमुन-पुं० । तन्नामकराजविशेषे, यो० वि० । संधा० । (त-
त्कथानकं तु 'आप(व)ई'शब्दे द्वितीयभागे २४६ पृष्ठे संयुहीनम्)
जउणअर-यमुनातट-त्रि० । कालिन्दीतीरे, "दीर्घेन्दस्वौ मि-
यो वृत्तौ" ८ । १ । ४ । इति सूत्रेण एके न्दस्वता । प्रा०
१ पाद ।

जउणराय-यमुनराज-पुं० । यमुनायराजविशेषे, भाव० ४ अ० ।

जउणा-यमुना-स्त्री० । "यमुनाचामुपमाकामुकातिमुक्तके मोऽ-
नुनामिकश्च" । ७ । १ । २७ । इति सूत्रेण मकारलोपः । प्रा० १ पाद ।
कालिन्दी नद्यां यमप्रगिन्वां मयंसुतामाम्, उग्रायाम्, वाच० ।
मा च गङ्गां संगच्छते । स्या० १ उ० २ उ० । यमुना-
नदीकले पूर्वादिष्वधूकगठानवोदितमुक्ताफलकणिकेव कौ-
शास्त्री नाम नगरी । विशेष० ।

जउणाअर-यमुनातट-त्रि० । कालिन्दीतीरे, प्रा० १ पाद ।

जउणाउर-यमुनापुर-मथुराया भागविशेषे, मथुराया यमु-
नापुरं समुद्रः । ती० ४ अ० कल्प ।

जउणाविक-यमुनावक्र-न० । यमुनातटवर्तिनि स्वनामकोद्याने,
यो० वि० । "इत्थ जउणाविके जउणगणण हयस्स इडअणगा-
रस्स केवल्ले उप्पण्णे महिमत्थ इदो आगओ ।" ती० ६ कल्प ।

जउणपल्ल-जयोत्पल्ल-न० । विंशतिव्याकरणेषु तन्नामके व्याक-
रणे, कल्प० १ क्षण ।

जउण्वेय-यजुर्वेद-पुं० । यजुषामृकुसामभिज्ञानां मन्त्राणां
प्रतिपादको वेदः । वेदजेदे, स च शुक्लकृष्णभेदेन द्विधा । तद्वि-
धरणं चरणव्यहृद्वाच० । "रिउण्वेय जउण्वेय, सामवेय अण-
व्वणे ।" विपा० १ अ० ५ अ० । "चत्तारि वेया ।" अनु० ।

जओ-यतः-अव्य० । यस्मादित्यर्थे, यत्रेत्यर्थे च । उक्त० १ अ० ।

जं-यतु-अव्य० । यस्मादित्यर्थे, नि० चू० १५ अ० । "जं पि य
मप इमस्स धम्मस्स" इत्यादिमूत्रे यमिति विजक्तव्यत्ययाद्
यः प्राणानिपात इति योगः । भाषामात्रे वा यदिति पदे व्याख्ये-
यम् । पा० । अम्बुनि, यशोरूपकयोः, एका० ।

जंकिविभासग-यत्किञ्चिद्भाषक-पुं० । असंयच्छप्रलापिनि,
प० व० ४ द्वार ।

जंकिचिभिच्छापडिकमाण-यत्किञ्चिच्चन्निध्याप्रतिक्रमण-न० ।
परमेष्ठप्रतिक्रमणस्य पञ्चमं भेद, "जं किञ्चि मिच्छुं सि" । खे-
लसिद्धाणां विविधनिर्गामो गानामो गमहसाकाराद्यसयमस्वरूप
यत् किञ्चित् मिथ्या असम्बन्धं तद्विषयं मिथ्येदमित्येवं प्रतिप-
त्तिपूर्वकं मिथ्यादुष्कृतकरणं यत्किञ्चिन्मिथ्याप्रतिक्रमणमिति ।

उक्तं च—

"संजमजोगे अणु-ठियस्स जं किञ्चि तह समायरियं ।
मिच्छा एयं ति विद्या-णिक्कण मिच्छुं सि कायव्व" ॥ १ ॥

तथा—

खेलं सिंघाणं वा, अप्पमित्तेहापमज्जिओ तह य ।

वोसिरिय पमिकमई, त पि य मिच्छुं फडं देह ॥ १ ॥" इत्यादि ।

स्या० ६ उ० ।

जंगप-जङ्गप-त्रि० । गम-यङ्-अच् । सततगतियुने, "शरीरिणां
आवरजङ्गमानाम्" "गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः" वाच० । द्विगु-
यादिषसजन्तौ, भा० । स्या० ।

जंगपविस-जङ्गमविष-न० । जङ्गमप्राणिनां नखवङ्ग्यादिगतं
विषं, दुष्टस्य प्राणिनो वङ्गाविषादिना यत् पीमाकारि तदाप
जङ्गमविषम् । स्या० ६ उ० ।

जंगल-जङ्गल-न० । गल-यङ्-अच्-पृथो० । बने, रहसि,
मांसे, वाच० । निर्वादिदेशे, वृ० । देशो द्विधा-अनूपो, जङ्गल-
श्च । नद्यादिपानीयबहुलोऽनूपः ; तद्विपरीतो जङ्गलः, निर्जल
इत्यर्थः । वृ० १ उ० । अटिच्छन्नाप्रतिषक्तं आर्यदेशे च । प्रब०
१४८ द्वार । प्रका० । सूत्र० ।

जंगा-दशी-गोचरमृगैः, दे० ना० ३ धर्म ।

जंगिय-जाङ्गमिक-न० । जङ्गमजन्तव्यवनिस्पन्ने कम्बलादौ
वस्त्रभेदे, जङ्गमास्त्रसास्तदवयवनिस्पन्ने जाङ्गमिकं कम्बलादि ।

इह गाथे—

"जंगमजायं जंगिय, तं पुण विगल्लिदियं च पंचेदि ।

एकेक पि य पत्तो, दोर विभागेण ऽण्णविह ॥ १ ॥

पट्टमुबणं मत्तए, असुए चाणंसुए य विगल्लिदी ।

उत्तोडिबमियत्तेमि, कुतवे किट्ठीय पंचेदी ॥ २ ॥"

पट्ट-सुवर्णं सुवर्णसूत्रं कृमिकाणां मत्तये मत्तयविषय एव अंशुकं
बलक्षणपट्टं, चानांशुकं कोसिकारश्चानविषये वा यद्भवति श्ल-
क्षणात् पट्टादिति मृगरोमजं शशलोमजं मूषकरोमजं वा, कुतप-
त्रकागले किट्टिजमेतेषामेवावयवनिस्पन्नमिति । स्या० ४ उ० ३
उ० । सूत्रे प्राकृतत्वादु मकारलोपः । वृ० २ उ० । "जंगिओ
अरुगाह" । नि० चू० १ उ० ।

जंगुक्षि-जाङ्गुलि-पुं० । गम-यङ्-लुक् वा गुलिः । विषयेयं,
वाच० । स्त्री० । गार्हडिमन्त्रविशेषे, "जागतिं ज्ञानद्विधेत्,
तृष्णाकृष्णाहिजाङ्गुलिः । पूर्णानन्दस्य तत् किं स्यात्, ईश्वर-
श्चिकवेदना ? ॥ १ ॥" अष्ट० १ अष्ट० ।

जंगुलिविजा-जाङ्गुलिविद्या-स्त्री० । विषविद्यायां, भावस्यां
धीसंभवदेवो जाङ्गुलिविद्याऽधिपतिः । ती० ४ अ० कल्प ।

जंगोल-जङ्गोल-न० । विषविद्यातत्क्रियाविधायके गदन्त्रे, न-
दि सर्पकाटलूनादष्टविषाक्षिनाश्चार्थे विविधविषसप्रयोगप्रशम-
नार्थे च । विपा० १ अ० ७ अ० । एतच्च आयुर्वेदस्य पञ्चमो
भेदः । वाच० ।

जंगोली-जङ्गोली-स्त्री० । विषविद्यातन्त्रे, स्या० ५ उ० ।

जंगुटिया-जङ्गुस्थिका-स्त्री० । कर्कोः प्रतिष्ठानसूत्रे जङ्गुया
उपरिभागवर्तिनि अस्थिनि, जङ्गुस्थिकयोरुक्तप्रतिष्ठनौ, तं० ।

जंगलोह-जङ्गलोह-पुं० । अनागतोत्सर्पिणीकाष्ठभाषिनि हि-
तीयप्रतिवासुदेवे, नि० ।

जंगा-जङ्गु-स्त्री० । जङ्गुन्यते कुट्टित्रं गच्छति । गत्यर्थकस्य हन्तेः
कौटिल्ये यङ्-लुकि-अच्-पृथो० । गुल्फजान्वोरन्तराले अव-
यवे, पादजङ्गयोः संधाने गुल्फः, जङ्गयोः संधाने जानु नाम ।
"चत्वार्यरत्निकास्थीनि, जङ्गयास्तावदेव च ।" वाच० ।
जङ्गमे जान्वोरधोवर्तिन्यौ । उक्त० ७ अ० । जं० ।

जंघाचर-जङ्ग्याचर-पुं० । पादचारिण, अनु० ।

जंघाचारण-जङ्घाचारण-पुं० । चारणमुनिजेदे, ये चारित्र्य-
पोविशेषप्रभावतः समुद्भूतगमनागमनविषयलब्धिमपन्नस्ते
जङ्घाचारणाः । प्र० ६७ द्वार । आ० ३० । प्रज्ञा० प्रति० रा०
नं० । लूतातन्तुनिर्वर्तितपुटकतन्तु रचिकरान् वा निम्नां कृत्वा
जङ्घाज्यामाकाशेन चरन्तीति जङ्घाचारणः । अस्य च माति-
शयाष्टमलक्षणेन विरुष्टतपसा सधदैव तपस्यते । जङ्घाचारण-
लब्धिरुपजायते । विशेष० । पा० । जङ्घाज्यापारोपकृताधारणाः
जङ्घाचारणा । ज० २० श० ८ उ० । ('चारण' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे ११७३ पृष्ठे विशेषव्याख्योक्ता)

जंघावल-जङ्घावल-न० । जानुसामर्थ्ये, जी० १ प्रति० ।

जंघामंसारिम-जङ्घामंतार्ये-त्रि० । जानुदस्तादिके उद्कादौ,
आ० २ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

जंघाम-यन्त्राम-त्रि० । यानि नामानि यस्येति यन्त्रामा । यदभि-
धाने, प्र० १ आ० द्वार ।

जंघ-यन्त्र-न० । यत्रि-अच् । संयमने, प्रपञ्चविशेषे, रा० ।

जी० । " विजाहरजमलजुगलजनाशि " जी० ३ प्रति० । रक्षा-
दियन्त्रे, जै० गा० । उच्चाटनाद्यर्थकरलेखनप्रकारके, प्र० २
आ० द्वार । यन्त्राणि नानाप्रकाराणि । जी० ३ प्रति० । प्रज्ञा० ।
तद्यथा-जलयन्त्रमरघट्टादि । स्या० ६ टा० । प्र० सथा० ।
प्र० । तिलयन्त्र प्राणकादि । प्र० २ आ० द्वार । जलसंघ्रा-
मादिवन्त्राणि । प्र० २ आ० द्वार । पाषाणक्षेपयन्त्रम् । औ० ।
स० । रथोपकरणविशेषः । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० शिलोदुखलमुश-
लादि । प्र० ६ द्वार । तन्त्रेण देवाद्याधिष्ठाने, चक्रजने, औप-
धपाकार्ये पात्रजने, ज्योतिष्यकाद्यवेक्षणभाधने, पदार्थजने,
सूत्रधारादेर्दीर्घवैधकादौ पदार्थे, अग्न्यादेः क्षेपणसाधने
पदार्थे, अभिवन्त्रे, वाच० ।

जंघ-जन्त्रक-न० । यन्त्रमिव ह्यर्थे कन् । दारुसामकयन्त्र-
जेदे, वाच० । गन्धर्वादौ, ध० १ अ० ।

जंघपत्यर-यन्त्रप्रस्तर-पुं० । गाफणादि (यन्त्रमुक्त) पाषाणे,
प्र० २ आ० द्वार । घट्टादौ, वाच० ।

जंघासग-यन्त्रपाशक-पुं० । घृत जयार्थं यन्त्रस्थापिते पाश-
के, आ० म० प्र० ।

जंतपिष्णकम्प-यन्त्रपीडनकर्म-न० । उपभोगपरिभोगाभ्य-
सप्तमवतस्य कर्मतेऽतिचरिष्वेकादशेऽतिचारे, यन्त्रेण तिलेशु-
प्रतृतीनां बन्धोदनरूप कर्म तत् बन्धोदनकर्म तस्मिन्, उक्त०
१ अ० । म० । आ० च० । आ० । पञ्चा० । घाव० । यस्य उद्ग-
लादौ पीडन धान्यवृक्षजनने तेन कर्म जीविका बन्धोदनकर्म ।
(ध०) यन्त्रपीडनकर्म शिलोदुखलमुशालघट्टारघट्टककुतादिवि-
प्रयः तिलेशुसर्पपैरणरूपलाब्धि तस्य पीडनं दलतैलविधानज-
लयन्त्रवादिनादि धा । यन्त्र- " तिलेशुसर्पपैरण-जलयन्त्रादिपी-
डनम् । दलतैलस्य च कृति-यन्त्रपादा प्रकीर्तिता " ॥ १ ॥ अत्र
यन्त्रशब्दः प्रत्येकं संबध्यते, तत्र तिलयन्त्र तिलपीडनोपकरण-
म्, इक्षुयन्त्र कोलुकादि, सर्पपैरणयन्त्रे तत्पीडनोपकरणे,
जलयन्त्रमरघट्टादि, दलतिलस्य यत्र दल तिलादि दीयते तैलं च
प्रतिगृह्यते तद्वत्तैलं, तस्य कृतिविधानम् । अत्र दोषस्तु तिला-
दितोषालजतवसजीववधाच्च । लौकिका अप्याहुः- " दशयना
सप्त चक्रम " इति । ध० २ अ० । प्र० ।

जंतपीष्णकम्प-यन्त्रपीडनकर्म-न० । ' जंतपिष्णकम्प ' श-
ब्दार्थे, उक्त० १ अ० ।

जंतपुरिस-यन्त्रपुरुष-पुं० । मोहमये बन्धेन च पुरुषचेष्टा-
कारके पुत्तलके, आ० म० प्र० ।

जंतलट्टी-यन्त्रपट्टी-स्त्री० । यन्त्रोपयोगिनि लकुटे, दशा० ७ अ० ।

जंतवादयचुल्ली-यन्त्रपा (वा) टकचुल्ली-यन्त्रमिचुपीडनयन्त्रं
तत्प्रधानं पा(वा)टका यन्त्रपा(वा)टकः, तत्र चुल्ली यन्त्रपा-
(वा) टकचुल्ली । छुरसपाकाश्च कृतायां चुल्ल्याम्, जी० ३
प्रति० । स्या० ।

जंतवाहाण-यन्त्रवाहन-न० । पञ्चदशकर्मादाना-तर्गतयन्त्रपी-
डनकर्माणि, यन्त्र० ६ द्वार ।

जंतु-जन्तु-पुं० । जन-तुन । जायते इति जन्तुः । उक्त० ३ अ० ।
म० । प्राणिनि, सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० । पं० ध० । आ० ।
आ० म० । विशेष० । जीवद्ये, उक्त० १३ अ० ।

जंतुग-जन्तुक-न० । वनस्पतिविशेषे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।
तृणविशेषोपप्ले समतारके, आ० २ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

जंतुजोहाण-जन्तुयोधन-न० । कुकुटादीनां परम्परेणाहनने,
ध० २ अधि० ।

जंपंत-जटपत्-त्रि० । झुवाणे, प्र० ३ म० द्वार । सूत्र० ।

जंपग-जन्पक-त्रि० । भाषके, " बहुविहग्नलियमयजंपगाणं "
वृत्तिः-बहुविधात्कीकृतजल्पकानाम् । प्र० ३ आ० द्वार ।

जंपगाण-जल्पगान-त्रि० । झुवाणे, प्र० १ आ० द्वार ।

जंपाण-जम्पान-न० । विहस्तप्रमाणे चतुरस्रे वेदिकोपशोभिते
गाल्लदेशप्रसिद्धे युग्यनाम्नि वादने, कृताकारकृतादितायां शि-
विकायाम्, पुरुषप्रमाणायां स्वरूपमानिकायां च । स्या० ४ टा०
३ उ० । अनु० । औ० । ज० । जी० । ज्ञा० । पर्यङ्गादौ,
दशा० ६ म० ।

जंपिर-जन्पिन्-त्रि० । " शीलाद्यर्थस्येयः " । ८ । २ । १४५ ।
हति सूत्रेणगदेशः । जल्पनशीले, प्रा० २ पाद ।

जंवव-जाम्बवती-स्त्री० । कृष्णाग्रमदिष्याम्, आ० च० १ अ० ।
आ० म० । विश० । सा च अग्निष्टमेमेगन्तिके प्रयज्य संक्षेपनां
कृत्वा सिद्धयन्तकृद्दशानां पञ्चमवर्गस्य पष्ठेऽध्ययनं सूचितम् ।
अन्त० ४ वर्गः । स्या० ।

जंबाल-जम्बाल-पुं० । जम्ब-यम्ब-जम्बमालाति आदत्ते आ-
ला-कः । शैबाले, वाच० । कर्दमे, स्या० ३ टा० ३ उ० । जगयो
च । जरायुजा जम्बालवेष्टिताः समुत्पद्यन्ते, ते च गार्गाहपाजा-
विक्रमनुष्यादयः । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० । जलनारुपाम्, दे०
ना० ३ वर्गः ।

जंबु-जम्बु-न० । जम्बफले, " जम्बु भक्ष्यमो " आ० ४ अ० ।
जम्बफलादिषु कृष्णा वर्णे । ज० ३ वर्गः । प्रज्ञा० ।

जंबुदी-जम्बुदीप-न० । ' जंबुदीव ' शब्दार्थे, ज० १ वर्गः ।

जंबुन्-देशी-धानोरे, मद्यभाजने, दे० ना० ३ वर्गः ।

जंबू-जम्बू-त्वा० 'जम्' अदने, कृ-नि०-बुक् । वृक्काविशेषे, वाच० ।
 “ऊगारता जम्बू ।” एतदुक्तिः-जम्बूः स्त्रीलिङ्गवृत्तिर्वनस्पति-
 विशेषः । अनु० । प्रज्ञा० । अबोदशजिनस्य चैत्यवृक्का जम्बू ।
 स्था० १ ग्रा० १ उ० । पृथ्वीपरिणामरूपायां (स० ८ सम०) जम्बू-
 वृक्काकारायां सर्वगन्तमय्यां सुदशनानाम्भ्यां शाश्वतायामनावृ-
 त्तदेवावासभूतायां जम्बूवाम्, एतदेवायं जम्बूचीपांऽजिधीयते ।

निलेपः-

जम्बूशब्दस्य नामस्थापनाद्रव्यजावभेदाद्यनुद्धां निरूपः ।
 तत्र नामजम्बूयस्य जम्बूरिति नाम, यथा-जम्बूरन्तिमकेवर्णी,
 जम्बाऽतिथान वा । स्थापनाजम्बूयां जम्बूरिति स्थापना क्रिय-
 ते । यथा-चित्रलिखितजम्बूवृक्कादि । इत्यजम्बूहिंथ-आगमतो
 नो आगमनश्च । आगमनस्तदर्थज्ञानानुपयुक्तो, नोआगमतो
 ऊगारीरभयशरीरोभयव्यातिरिक्तमदान्त्रधा । तथाऽऽद्यां भेदौ
 सुप्रतीतो । उजयव्यातिरिक्तजम्बूरपि त्रिधा । एकमवि-
 कस्यद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रजन्तुभेदान् । तत्रैकमविका नाम-
 य एकमवानन्तर जम्बूवनोत्पत्त्यने; बद्धायुष्कस्तु यत्र
 जम्बूवायुर्बद्धम्; अत्रिमुखनामगोत्रस्तु यस्य जम्बूवा नाम-
 गोत्र कर्मणी अन्तर्भुजानन्तरमुदयमायास्यत इत्ययं त्रि-
 विधोऽपि भाविभावजम्बूकारणत्वाद् द्रव्यजम्बूरिति । जा-
 वजम्बूरपि द्विधा-आगमतो, ना आगमतश्च । तत्रागमतो इ-
 नोपयुक्तः, नो आगमनस्तु जम्बूदुम एव । जम्बूदुमनामगोत्रक-
 र्मणां वेदयश्निति आह-यथा अत्रिमुखजम्बूजावस्य जावस्य
 इत्यजम्बूत्वम्, “भाविनि ज्ञतवदुपचारः” इति न्यायात्, त-
 थाऽऽसन्नपश्चात्कृतजम्बूभावास्याऽपि, “ज्ञतपूर्वकस्तदुप-
 चारः” इति न्यायात् । कथं न द्रव्यजम्बूत्व निर्दिष्टम् ? उच्यते-
 इदमुपलक्षणं, तेन तस्याऽपि इत्यनिरूप एवान्तर्भावः, त-
 नस्य भाविनो वेत्यादि इत्यलक्षणस्य सद्भावात् । अत्रानिर्दे-
 शकारणं तु श्रीउत्तराध्यायनद्वयपञ्चायाध्यायननियुक्तौ श्रीज-
 ञ्जब्राह्मणानिपादे, वृमनिरूपेऽत्रवर्तनम्, तत्तुल्यन्यायत्वात्स्य
 निरूपस्येति, प्रस्तुते च नोआगमतो जावजम्बूवाधिकारः ।
 जं० १ वक्त० ।

कहिं एं पंते ! उत्तरकुगए कुराए जंबूपेदे णामे पेदे प-
 णत्ते । गोयमा ! णील्लवंतस्स वासट्ठरपव्वयस्स दक्खिण-
 णं भंदरस्स उत्तरेणं मात्तवंतवक्खवारपव्वयस्स पच्चच्छिमेणं
 मीआए महान्णए पुरच्छिमिद्वे कूले; एत्थ एं उत्तरकुराए
 कुगए जंबूपेदे णामे पेदे पणत्ते । पंच जोअणसयाड आया-
 मविक्रवंजेणं, पण्णमएकामीयाड जोअणसयाड किंचि वि-
 सेसाहिपाड परिक्रवेवेणं बहुमज्झदेसजाए वारम जोअ-
 णाड बाह्वेणं, तयएतं च णं मायाए २ पदेसपरिहा-
 णीए २ मव्वेसु णं चरिपेरेसु दो दो गाजआड बाह-
 व्वेणं मव्वजंबूणयापए अच्चे, से णं एगाए पउमवरवेड-
 आए पणेण य वणमंहेणं मव्वओ समंता संपरिक्रिवत्ते, दु-
 ण्ण प वणओ-तस्स णं जंबूपेदस्स चउदिसि एए चत्तारि
 तिमोवाणपरिरूपा पणत्ता । वणओ० जाव तोरणडं, त-
 स्म एं जंबूपेदस्स बहुमज्झदेसजाए, एत्थ णं मणिपेदि-
 आ पणत्ता । अण्णजोअणडं आयापविक्रवंजेणं, चत्तारि

जोअणाडं बाह्वेणं ; तीसे णं मणिपेदिआए उप्पि ए-
 त्थ णं जंबू सुदंमणा पणत्ता । अट्ठ जोअणाडं उहं उच्च-
 चेणं अण्णजोअणं उव्वेहेणं, तीमे णं खंधो दो जोअ-
 णाडं उहं उच्चचेणं अण्णजोअणं बाह्वेणं, तीमे णं साला
 छ जोअणाडं उहं उच्चचेणं बहुमज्झदेसजाए अट्ठजो-
 अणाडं आयापविक्रवंजेणं साडरेगाडं अट्ठ जोअणाडं मव्व-
 गेणं, तीमे णं अपमेयारूवे वणणावामे वडगमयमूला
 रययमुपडाट्ठिअविदिमा० जाव अहिअमणणिव्वुडकर्णी
 पासाडिआ दरिसणिज्जा, जंबूणं सुदंमणाए चउदिसि च-
 त्तारि साला पणत्ता । तेमि णं सालाणं बहुमज्झदेसजाए
 एत्थ णं सिद्धायतणे पाणत्ते, कोमं आयामेणं अण्णकाम
 विक्रवंजेणं देसूणं कोमं उहं उच्चचेणं अण्णसंभमयम-
 णिविद्वे० जाव दारा पंच धणुसयाडं उहं उच्चचेणं० जाव
 वणमालाओ मणिपेदिआ, पंच धणुसयाडं आयापविक्रवं-
 जेणं अट्ठाड्ठजाडं धणुनयाडं बाह्वेणं ; तीसे णं मणि-
 पेदिआए उप्पि देवच्छंदए पंचधणुसयाडं आयापवि-
 क्रवंजेणं साडरेगाडं पंचधणुसयाडं उहं उच्चचेणं जिणपदि-
 मावणओ मयव्वो ति । तत्थ णं जे स पुरच्छिमिल्ले साड्रे
 एत्थ णं जवणे पणत्ते, कोमं आयामेणं, एवंमव णवरमि-
 त्य मयणिज्जं सेमेसु पासायवरेमया मीहामणा य मप-
 रिवारा इति, जंबूणं बागसहि पउमवरवेडयाहिं सव्वओ
 समंता संपरिक्रिवत्ता, वेडआणं वणणओ, जम्बू णं अण्णेणं
 अट्ठमएणं जंबूणं तदण्णच्चत्ताणं सव्वओ समंता संपरि-
 क्रिवत्ता, तानि णं वणणओ, ताओ णं जंबू उहिं पउमवरवेड-
 याहिं संपरिक्रिवत्ता, जंबूणं सुदंमणाए उत्तरपुरच्छिमेणं
 उत्तरपच्चच्छिमेणं एत्थ एं अणाडिअस्म देवस्स चउण्हं सा-
 माणिअमाहस्सीणं चत्तारि जंबूमाहस्सीओ पणत्ताओ;
 तीमे णं पुरच्छिमेणं चउण्हं अण्णमाहिमीणं चत्तारि ज-
 म्बूओ पाणत्ताओ; “दक्खिणपुरच्छिमेणं, दक्खिणेणं तह
 अवरदक्खिणेणं च । अण्णसचारमेव य, भवति जंबूसहस्सा-
 डं१ अणिआहिवाण पच्चच्छिमेणं सत्तेव होति जंबूओ । मोलम
 साहस्सीओ, चउदिसि आयरक्खाणं ॥१॥” जंबूणं
 तिहिं सइण्हिं वणसंहेहिं सव्वओ समंता संपरिक्रिव-
 त्ता जंबूणं पुरच्छिमेणं पण्णमं जोअणाडं पढं
 वणसंहे ओगाहिता, एत्थ णं भवणं पणत्ते, कोमं आ-
 यामेणं, सो चेव वणओ, सपणिज्जं च, एवं मेसासु वि-
 दिसासु जवणा, जंबूणं उत्तरपुरच्छिमेणं पढं वणसंहे
 पण्णमं जोअणाडं उगाहिता, एत्थ एं चत्तारि पुक्खवि-
 णीओ पणत्ताओ । तं जहा-पउमा, पउमपपभा, कुमुदा, कुमु-
 दप्पजा । ताओ णं कोमं आयामेण, अण्णकामं विक्रवंजेणं,
 पंचधणुसयाडं उव्वेहेण, तासि एं मज्जे पासायवरेमगा

कोसं आयामेणं अष्टकोसं विक्खंभेणं देसूणं कोमं उहं
उच्चत्तेणं, वसुओ-सीहासणा सपरिवारा, एवं सेसासु
वि दिसासु ।

गाहा—

“ पउमा पउमप्पजा चेव, कुमुदा कुमुदप्पजा ।

उप्पत्ता गुम्म णलिणा, उप्पत्ता उप्पत्तज्जला ॥ १ ॥

भिगा भिगप्पजा चेव, अंजणा कज्जलप्पजा ।

सिरिकंता मिरिमहिआ, सिरिचंदा चेव सिरिनिन्नया” ॥ १ ॥

जंबू णं पुरच्छिपिद्धस्स भवणस्स उत्तरेणं उत्तरपुर-
च्छिमिद्धस्स पामायवक्खंभेणं टक्खिण्णेणं, एत्थ णं कूरे
पप्पत्ते, अट्ट जंअणाइं उहं उच्चत्तेणं, दो जंअणाइं उच्चे-
हणं, मूले अट्ट जंअणाइं आयामविक्खंभेणं बहुमज्जदेम-
भाए ह्ज जंअणाइं आयामविक्खंभेणं, उवरिं चत्तारि जं-
अणाइं आयामविक्खंभेणं । “पणवीमचारसवा-रसेव मूले
अ मज्जि उवरिं च । मविसेमाइं परिओ, कूहस्स इमस्स
बोधव्वो” ॥ १ ॥ मूले वित्थिस्से मज्जे संखित्ते उवरिं तणुए
सव्वकाणगाए अच्चे, वेअवणसंरुवसओ, एवं सेमा वि
कूदा जंबू णं सुदंसणाए बुवाहम णामधेज्जा पप्पत्ता ।

तं जहा—

“ सुदंसणा अमोहा य, सुप्पबुद्धा जमोहरा ।

विदेहजंबूसोमणसा, णियया णिच्चमंदिपा ॥ १ ॥

सुभदा य विसाहा य, सुजाया सुमणा वि य ।

सुदंसणाए जंबू, णामधेज्जा दुवालस ॥ २ ॥ ”

जंबू णं अट्टउट्ट मंगलगा, मे केणट्टेणं भंते ! एवं बुद्ध !
गोयमा ! जंबू सुदंसणाए अणाटिणं णामं जंबूदीवादिर्वि
परिवनइ, महिहिण, मे णं तत्थ चउएहं मामाणियमा-
हस्मीणं० जाव आयवक्खमाहस्मीणं जंबूदीवस्स
णं दीवस्स जंबू सुदंसणाए अणाटियाए रायहाणीए
अणामिं च बहूणं देवाणं य० जाव विहरइ, से तेणट्टेणं
गोअमा ! एवं बुद्ध, अट्टत्तरेणं च णं गोयमा !० जाव
जंबू सुदंसणा० जाव जुविं च धुवाणि अ आमामया अक्खया
अवाहिया । कहिं णं भंते ! अणाटिअस्स देवस्स अणाटि-
आ णामं रायहाणीं पप्पत्ता । गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदर-
स्स पव्वयस्स उत्तरेणं जं चेव पुव्ववमिअं जमिगपमाणं तं
चेव णयव्वं० जाव उववाओ अजिसेओ अ निरवमेसो त्ति ।
क जइत्त ! उत्तरकुरुपु जम्बूपीठं प्रहसम ? निर्वचनसुत्रे गौतमेत्या-
मन्त्रं गम्यमू, नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणेन मन्दरस्य पर्व-
तस्य उत्तरेण माध्यमो बह्वस्कारपर्वतस्य गजदन्तापरपर्यायस्य
पश्चिमेन पश्चिमायां सीताया मदानद्याः पूर्वकूल, सीता द्विजा-
गौकृतात्तरकुरुपूर्वार्द्धे, तत्रापि मध्यभागे, अत्रान्तरे उत्तरकुरुपु ज-
म्बूपीठं नाम पीठं प्रहस, पञ्चयोजनशतान्यायामविष्कमेतन्, योज-
नानां पञ्चदश तान्येकाशीत्यधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि प-

रिक्षेपेण बहुमध्यदेशभागे विवक्षितविक्रमान्ताद्धर्तृनीयशतयो-
जनातिक्रमे इत्यर्थः । बाहल्येन द्वादश योजनानि, तदनन्तरं मात्र-
या २ क्रमेण २ प्रदशपरिहागया परिहीयमाणः २ “सव्वेसु त्ति”
प्राकृतत्वात् पञ्चम्यर्थे सप्तमी । तेन सर्वेऽयः चरमप्रान्तेषु मध्य-
तोऽर्द्धतृतीययोजनशतातिक्रमे इत्यर्थः । द्वौ द्वौ कोशौ बाहल्येन
सर्वात्मना जम्बूनदमयम् “अच्छं” इत्यादि । “से ण एगाए पउ-
म” इत्यादि । तद्वति अनन्तरोक्त जम्बूपीठम्, एकपञ्चवरवेदिकया
एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात्, सपरिक्लिप्तमिति शेषः । च-
योरपि पञ्चवरवेदिकावनखण्डयोर्वर्णकः समतल्यः प्राक्पतनः, तच्च
जघन्यतोऽपि चरमान्ते द्विचरमान्ते द्विकोशोष्णम्, कथं सुस्वागो-
दावरोहिमत्याशङ्क्याह—“तस्स ण” इत्यादि । तस्य जम्बूपीठ-
स्य चतुर्दिशि एतानि दिग्गन्तामोपलक्षितानि चत्वारि त्रिसा-
पानप्रतिरूपकाणि प्रहसानि, एतानि च त्रीणि मिलितानि द्वि-
कोशोच्चानि जयन्ति । कोशविस्तीर्णानि, अत एव प्रान्ते द्विको-
शबाहस्यात् पीठात् उत्तरत एव भरतैरावतां च सुखावहद्वार-
भूतानि, वर्णकश्च तावद्वक्तव्यः यावत् तोरणानि “तस्स ण”
इत्यादि व्यक्तम् । “तीसं ण” इत्यादि । तस्या मणिपीठि-
काया उपरि, अत्र जम्बूः सुदर्शनानाम्नां प्रहसा, अष्टयोजना-
न्यूहोच्चत्वेन, अर्द्धयोजनमुच्छेदेन प्रवशः । अथास्या एवोच्चत्वे-
न्याष्टयोजनानि विजागतां द्वात्र्यं सूत्राभ्यां दर्शयति—“तीसं ण”
इत्यादि । तस्याः जम्बूवाः स्कन्धः स्कन्धादुपरितनः शास्त्राप्रभ-
वपर्यन्तोऽष्टयोजने ऊर्ध्वोच्चत्वेनार्धयोजने बाहल्येन पीठेन
तस्याः शालाविक्रिमापरपर्यायाया दिक् इत्युक्ता शास्त्रामध्य-
भागप्रभवा ऊर्ध्वगता शास्त्रा पट्टयोजनान्यूहोच्चत्वेन, तथा
बहुमध्यदेशभागे प्रकरणात्, जम्बूरिति गम्यम् । अष्टौ योजना-
न्यायामविष्कमेताभ्यां, तान्येव अस्याः स्कन्धापरितनभाग चत-
सृर्वाप दिक्षु प्रत्येकमकैका शास्त्रा निर्गता च, काशानानि
चत्वारि योजनानि, तेन पूर्वापरशास्त्राद्विष्वक्स्थवाहस्य
संबन्धयोऽयोजनमोक्षेनेनोक्तसंख्यानयन, बहुमध्यदेशभागश्चात्र
व्यावहारिका प्राप्ताः, वृक्षादीनां शास्त्राप्रवस्थाने मध्यदेशस्य
लोकैर्ध्ववर्हियमाणत्वात्, पुरुषस्य कटिका इव, अन्यथा विडि-
मायाः द्वियोजनाऽतिक्रमे नश्यप्रसक्तस्य मध्यभागस्य प्रहणं
पूर्वापरशास्त्राद्व्यविस्तारस्य ग्रहणसंभवः, विषमभ्रांणकत्वात् ।
अथवा—बहुमध्यदेशभागः, शास्त्रानामिति गम्यते । कोऽर्थः ?
यत्तच्चतुर्दिक्शास्त्रामध्यभागः, तस्माद्विषयः । अष्टयोजना-
नयनं तु तथैव, उच्चत्वेन तु सर्वांगेण सर्वसंख्यया स्कन्ध-
विक्रिमापरिमाणमीलने सान्तिरेकाण्यष्टौ योजनानीति । अ-
थास्या वर्णकमाह—“तीसं ण” इत्यादि । तस्या जम्बूवा अय-
मेतद्वृणो वर्णावासः प्रहस—वज्रमयानि मूलानि यस्याः मा वज्र-
मयमूला । तथा रजतमयी विडिमा बहुमध्यदेशभाग ऊर्ध्वविनि-
र्गता शास्त्रा यस्याः सा रजतसुप्रतिष्ठिताविडिमा, ततः यावत्प-
दात् चैत्यवृक्षवर्णकः सर्वोऽप्यत्र वाच्यः । कियत्पर्यन्तमित्याह—
अधिकमनोनान्वृत्तिकरी प्रासादीया दर्शनीया इत्यादि । अथा-
स्याः शास्त्राव्यक्तमाह—“जंबू णं” इत्यादि । जम्बूवाः सुदर्शना-
याः चतुर्दिशि चतस्रः शास्त्राः वा शास्त्राः प्रहसाः । तासां
शास्त्रानां बहुमध्यदेशभाग उपारगतविक्रिमाशालायामित्य-
ध्याहार्यं, जीवाऽभिगमे तथादर्शनात् । शेषं सुलभम्, वेता-
व्यसिरुक्कटगतसिद्धायतनप्रकरणतो ज्ञेयमित्यर्थः । अत्र पूर्व,
शालादीं यत्र यदस्ति तत्र तद्वक्तुमाह—“तत्थ ण” इत्या-

दि । तत्र तासु चतसृषु शालासु, या सा पौरुषा शाला, सुत्रे प्राकृतत्वात् पुंस्त्वनिर्देशः । अत्र भवनं प्रकृतं, क्रोशमायामेन, एवंमेवेति सिद्धायतनवर्धिति, अर्द्धक्रोश विष्कम्भेन देशान क्रोशमुच्चैरेनेति प्रमाण, द्वार्गादिवर्णकश्च वाच्यः । नवरश्मत्र शयनीय वाच्यम्, शेषासु द्वार्किणात्यादिशालासु प्रत्येककैकभावेन त्रयः प्रासादावतसकाः सिद्धासनानि सपरिवाराणि च बोद्धव्यानि, तेषां प्रमाणं च भवनवत्, तत्र केवापनादाय भवनेषु शयनीयानि प्रासादेषु त्वास्थानसभा इति । ननु भवनानि विषमायामविष्कम्भानि, पञ्चद्वार्गादिमूलपञ्चभवनदिषु तथा दर्शनान् प्रासादास्तु समायामावष्कम्भाः, दीर्घवैताल्यकटगतेषु वृत्तवैताल्यगतेषु वैजबादिराजधानीगतेषु अन्येष्वपि विमानादिगतेषु च प्रासादेषु समचतुरस्रत्वन समायामविष्कम्भत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात्, तत्कथमत्र प्रासादानां भवनतुल्यप्रमाणता घटते ? । उच्यते—“त प्रासादा कोसं, समानाश्चा अर्द्धक्रोशवर्धिताः ।” इत्यस्य पुज्यश्रीजिनरङ्गणिक्प्रामाण्यपञ्चक्रेत्रविचारगाथास्य वृत्तो—ते प्रासादाः, क्रोशमेक देशानमिति शेषः, समुच्चिता उच्चाः क्रोशादमर्द्धक्रोश विस्तीर्णाः, परिपूर्णमेक क्रोश दीर्घा इति श्रीमलयगिरिपादाः । तथा जम्बूद्वीपसमासप्रकरणे—प्राच्ये शाले भवनम्, इतरेषु प्रासादमध्ये सिद्धायतनसर्वाणि विजयार्थमानानीति श्रीउमास्वातिवाचकपादाः । तथा तपागच्छाधिराजपुज्यश्रीसोम-तिलकसूरिकृतनव्यवृहत्तत्त्वत्रावचारस्तकायाः “प्रासादा सेस-दिमा, शालासु विअहुगिरिगय वरतश्चा ।” इत्यस्या गाथाया अवच्युर्गी शेषासु तिसृषु शालासु प्रत्येकमैकैकभावेन तत्र त्राणि आस्थानाचिन्तानि मन्दिराणि, दशान क्रोशमुच्चाः क्रोशाद्विस्तीर्णाः, पूर्णक्रोश दीर्घा इति श्रीगुणरत्नमूर्तिपादाः यदाहुः, तदाशयनं प्रस्तुतोपाङ्गस्योत्तरत्र जम्बूद्वीपपरिक्षेपकवनवापीपरिगतप्रासादप्रमाणस्तदनुसारेण चेत्येव निश्चिनुमो जम्बूप्रकरणप्रासादा विषमायामावष्कम्भा इति । यत् श्रीजार्जार्भागमसूत्रवृत्ती—क्रोशमेकमुद्देमुच्चैस्त्वेन, अर्द्धक्रोश विष्कम्भेनयु-क्तं, तद् गम्भीराशय न विष्टम् । अथास्याः पञ्चशरवेदिका-दिस्वरूपमाह—“जम्बू ण ” इत्यादि । जम्बूद्वीपसिद्धिः पञ्च-शरवेदिकानि प्राकारविशेषरूपाभिः, सर्वतः समन्तात् सपरि-र्गिता वेदिकानां वर्णकः प्राग्वत्, इमाश्च जम्बूमूलं जम्बूपरि-वृत्तस्थिता ज्ञातव्या । या तु पीठपरिर्वोष्टका सा तु प्राग्वो-क्ता । अथास्याः प्रथमपरिक्षेपमाह—“जंबू ण ” इत्यादि । जम्बूः, नामतिवाक्यालङ्कारः । अन्तेनाष्टशतेन जम्बूनां जम्बू-वृक्षाणां तदङ्गोच्चत्वानां, तस्या मूलं जम्बू अर्द्धप्रमाण-मुच्चत्व यासां तास्तथा तासां, सर्वतस्समन्तात् सपरि-र्गिता उपवृत्तं चेतत्—तेनाष्टशायामविस्तारा अपि अर्द्ध-प्रमाणा ज्ञेयाः । तथाहि—ता अष्टाधिकशतमस्या जम्बूा प्र-त्येक चत्वारि योजनान्युच्चैस्त्वेन क्रोशमेकमवगाहनम्, एकं योजनमुच्चः स्कन्धः, त्राणि योजनानि विभिन्ना सर्वाग्रिणो-स्त्वेन स्मातिरेकाणि चत्वारि योजनानि, तत्रैकैका शाखा अर्द्ध-क्रोशहीने द्वे योजने कीया, क्रोशपृष्ठयः स्कन्ध इति भवति स-र्वमस्यया आयामविष्कम्भतत्त्वत्वादि योजनानि, आसु चाना-द्वदवस्थाभरणादीनि तिष्ठन्ति । एतासां वर्णकज्ञापनायाह—(तासि ण वञ्जोत्ति) तासां च वर्णका मूलजम्बूमूलश-पृष्ठति । अथासां यावन्तः पञ्चशरवेदिकाः ता आह—“ताश्रो ण ” इत्यादि उक्तानार्थं, नवरं प्रतिजम्बूवृत्तं यत् यत्

पञ्चशरवेदिका इत्यर्थः । एतासु च १०८ जम्बूषु, अत्र सुत्रे जीवानिगमे बृहत्क्रेत्रविचारार्थं सूत्रकृद्भिः कृतिरुज्जि-ह्व जिनभवनप्रासादाचिन्ता काऽपि न चक्रे, बहुवोऽपि च बहुभुता भास्यप्रतिक्रमणसूत्रचूर्णिकारादयो मूलजम्बूवृक्ष-गतप्रथमवनस्यपङ्कगतकुटाष्टकजिनभवनैः सह सप्तदशोत्तर-शतं जिनभवनानां मन्यमाना इहाप्येकैकं सिद्धायत-न पूर्वोक्तमानं मन्तिरे, ततोऽत्र तत्र केचलिनो विदुरिति । संप्रति शेषान् परिक्षेपान् वक्तुं सूत्रचतुष्टयमाह—“जंबू ण ” इत्यादि । जम्बूाः सुदर्शनाया उत्तरपूर्वस्यामीशानको-ण उत्तरस्यामुत्तरपरिचमायां कोण, अत्रान्तरे, विक्रय्येऽपि इत्यर्थः । अनादितनाम्नो जम्बूद्वीपाधिपतेर्देवस्य चतुर्णां सामा-निकसहस्राणां चत्वारि जम्बूमहस्राणि प्रकृतानि । “तीक्ष्णे ण ” इत्यादि कण्ठ्यम् । गाथावन्धेन पार्षदद्वयजम्बूाह—“द-क्षिण ” इत्यादि । दक्षिणपौरस्य आग्नेयकोणे, दक्षिणस्याम, अपरदक्षिणस्यां नैऋत्यकोणे, चः समुच्चयार्थः । एतासु तिसृषु दिक्षु यथासंख्यं अष्टादश द्वादश जम्बूनां सहस्राणि भवन्ति, पञ्चोऽवधारणे, तेन नाधिकानि, न न्यूनानात्यर्थः । चः प्राग्वत् । अनीकाधिपजम्बूवृत्तायपरिक्षेपजम्बूश्च गाथावन्धेनाह—“अ-णियादिबाण ” इत्यादि । अनीकाधिपानां गजादिकटका-धीशानां समानां सप्तैव जम्बूः पश्चिमायां भवन्ति, तृतीयः परिक्षेपः पूर्णः । अथ तृतीयमाह—अन्तरिक्षाणामनादितेव-सामानिकचतुर्गुणानां पौरुषसहस्राणां जम्बूः एकैकासु दिक्षु चतुस्सहस्रसहस्रसद्भावात् पौरुषसहस्राणि भवन्ति, यद्यपि चानयोः परिक्षेपयोः जम्बूनामुच्चत्वादिप्रमाणं न पूर्वाचार्यैश्चिन्त-त, तथाऽपि पञ्चद्वार्गादिपरिक्षेपन्यायेन, पूर्वपूर्वपरिक्षेपजम्बू-पक्षयोः उत्तरपरिक्षेपजम्बूोऽर्द्धमाना ज्ञातव्याः । अत्राप्येकै-कस्मिन् परिक्षेपे एकैकस्यां पक्षे क्रियामपेक्ष्य क्रेत्रस्याङ्गोनाव-क्रोशोपस्तथैवोद्भावेनीयं, तेन परिक्षेपजातयस्त्वैव वाच्यः । सप्रत्यस्या एव वनत्रयपरिक्षेपान् वक्तुमाह—“जंबू ण ” इत्या-दि । सा चैवपरिवारिति गम्यम् । त्रिभिः शतैकैर्योजनशतप्र-माणैर्वनस्त्रैः, सर्वतः सपरिर्गितः । तथा—अन्यन्तरेण, मध्य-मेन, बाह्येनिति । अथाऽत्र यदस्ति तदाह—“जम्बू ण ” इत्या-दि । जम्बूाः सपरिवारायाः पूर्वेण पञ्चाशद्योजनानि प्रथम-वनस्यपङ्कमवगाह्य, अत्रान्तरं भवनं प्रकृतं, क्रोशमायामेन, उच्चत्वादिकथनायातिदेशमाह—स एव मूलजम्बूपूर्वशाखा-गतभवनमवधी वर्णको क्रेपः । शयनीय चानाद्वतयोग्य-म् । एवं शेषास्त्वापि दक्षिणादिदिक्षु द्वादश पञ्चाशद्योज-नान्यवगाह्याद्ये वने भवनानि वाच्यानि । अथात्र वने वा-पीस्वरूपमाह—“जंबू ण उत्तर ” इत्यादि । जम्बूा उ-त्तरपौरुषस्यादिगभागे प्रथम वनस्यपङ्क पञ्चाशद्योजनान्यवगा-ह्यात्रान्तरे चतस्रः पुष्करिण्याः प्रकृताः । एताश्च न सूचीभस्या व्यवस्थिताः, किं तु स्वविदिगतप्रासादं परिक्षेप्य स्थिताः, तेन प्राद्वृक्षयेन तननामायेवम्—पञ्चा पूर्वस्यां, पञ्चप्रभा दक्षि-णस्यां, कुमुदा पश्चिमायां, कुमुदप्रभा उत्तरस्याम् । एवं द-क्षिणपूर्वादिदिग्गतवापीस्वापि वाच्यं, ताश्च क्रोशमायामेन, अर्द्धक्रोश विष्कम्भेन, पञ्चचतुःशतान्युद्भेनेति । अथात्र वा-पीमध्यगतप्रासादस्वरूपमाह—“तासि ण ” इत्यादि । तासां वापीनां चतसृणां मध्य प्रासादावतसकाः प्रकृताः, बहुवचनं च उक्तवत्प्रमाणानां वार्पानां प्रासादापेक्षया रुष्टव्यं, तेन प्रतिवा-पीचतुष्कमकैकप्रासादभावेन चत्वार प्रासादाः । एवं निर्देशो

लाघवार्थं, क्रोशमावाभेनाहं क्रोश विष्कम्भेन, देशोन क्रोशमुब-
त्वेन, वषांको मूलजम्बूदक्षिणशाखागतप्रासादवृक्षेयः। एष चा-
नाहतदेवस्य क्रीमार्थे सिंहासनानि सपरिवाराण वाचानि,
जीवाभिगमे त्वपरिवाराण, एव शेषासु दक्षिणपूर्वादिषु दिक्षु
वाच्यः प्रासादस्य वक्तव्याः। एतासां नामवर्शनाय गाथा-
द्वयम्-पञ्चादयः प्रागुक्ताः, पुनः पञ्चदशत्वेन संगृहीता इति न
पुनरुक्तिः। एताश्च सर्वा अपि त्रिसोपानचतुर्गारा पञ्चवर्षादिका-
वनजपद्मयुक्ताश्च बोध्याः। अथ दक्षिणपूर्वम्बामुपलगुम्भा,
पूर्वम्बा नलिना, दक्षिणस्यामुपलोज्ज्वला, पश्चिमायामुपलता,
उत्तरम्बा तथा अपरदक्षिणस्यां भृङ्गा, नृङ्गप्रभा, अजना, कज-
जप्रभा। तथा अपरउत्तरस्यां श्रीकान्ता, श्रीमहिता, श्रीचन्द्रा,
श्रीनिलया। चैयशब्दः प्राग्वत्। अथास्य वनस्य मध्यव-
र्त्तनि स्वरूपतो लक्षयनि-“ जंबू प ण ” इत्यादि। जम्बा
अस्मिन्नेव प्रथमे वनखण्डे पौरस्त्यस्य जवनस्य उत्तरस्या-
म्, उत्तरपौरस्त्यस्य ईशानकोणसत्कस्य प्रासादावतंसक-
स्य दक्षिणस्याम्, अत्रान्तरे कृत् प्रक्रमम्। अष्ट योजनान्यु-
ल्लोखत्वेन द्वे योजने उद्वेधेन वृत्तत्वेन य एव आयामः स
एव विष्कम्भ इति मूलेऽष्टयोजनान्यायामविष्कम्भाज्यां
बहुमध्यदशभागे, जूमितइतनुषु योजनेषु गतेष्वन्यथः।
पर्ययोजनान्वाचामविष्कम्भाभ्याम्-उपरि शिखरजागे चत्वारि
योजनान्वाचामविष्कम्भाभ्याम्। अधामीषां परिधिकथनाय
पद्यमाह-“ एणवीस ” इत्यादिक मन्त्रे प्रथमपात्रगतऋ-
षभकटाभिलापानुसारेण वाच्यम्। नवर पञ्चविंशतिबोजनानि
विशेषाणि किञ्चिदधिकानि मूले परित इत्यादि यथासंख्यं
योज्यम्। जिनभट्टगणकमाधमगोस्तु“अट्टमहक्रमसरिसा, सवे
जम्बूयामया ज्ञाणवा।” इत्यस्यां गाथायामुषभकटसमत्वेन
भगिनत्वात् द्वादश योजनानि अष्टौ मध्ये चेत्येव तत्र तु
बहुभुतगण्यम्। एष च प्रत्येक जिनगृहम् एकैक विस्त्रिमागत-
जिनगृहतुल्यमिति। अथ शेषकटवक्तव्यमतिदेशनाह-“एव ससा
वि कृता” इति। एवमुक्तरीत्या वर्णप्रमाणपरिध्याद्येकया शपा-
ण्यपि सप्त कटानि बोध्यानि, स्थानविभागस्वेपः। तथाहि-
पूर्वदिग्भाविनो भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः
प्रासादावतंसकस्योत्तरतो द्वितीयं कट, तथा दक्षिणदिग्भाविनो
भवनस्य पूर्वतो दक्षिणपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य पश्चि-
मायां तृतीयं, तथा दक्षिणदिग्भाविनो भवनस्य पश्चिमायां द-
क्षिणापदिग्भाविनः प्रासादावतंसकपूर्वतश्चतुर्थं, तथा पश्चिम-
दिग्भाविनः प्रासादावतंसकपूर्वतश्चतुर्थं, तथा पश्चिमदिग्भाविनो
भवनस्य दक्षिणाऽपरदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्योत्तरतः
पञ्चमम्, तथा पश्चिमदिग्भाविन उत्तरत उत्तरपश्चिमदिग्भावि-
नः प्रासादावतंसकस्य दक्षिणतः षष्ठं, तथा उत्तरदिग्भाविनो
भवनस्य पश्चिमायां उत्तरपश्चिमदिग्भाविनः प्रासादावतं-
सकस्य पूर्वतः सप्तमं, तथा उत्तरदिग्भाविनो भवनस्य पु-
र्वत उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य अपरतोऽष्टम-
मिति। अत्र स्थापना। अथ जम्बा नामोत्कीर्तनमाह-
“जंबू प ण” इत्यादि। जम्बाः सुदर्शनाया द्वादश नामधेयानि
प्रज्ञातानि। तद्यथा-सुष्ठु शोभनं नयनमनसोरानन्दकत्वेन
दर्शनं यस्याः सा तथा, अमोघा सफला, दृढ हि स्वस्वामिभविन प्र-
तिपक्षा सती जम्बूदीपाधिपत्य जनयति। तदन्तरेण तद्विषयस्य
स्वामिभावस्य वायोगात्, सुष्ठु अतिशयेन प्रयुक्ता उत्फुल्लयोगा-

विषयप्युत्फुल्ला, सकलभुवनव्यापक यशो धरतीति यशोधरा,
सिंहादित्वादच्, जम्बूदीपा ह्यनया जम्बा ह्यवनप्रवेऽपि वि-
दिनमस्मिन्, ततः सपक्षं यथाक्तयशोधारित्वमस्याः, विदेहेषु
जम्बूविदेहजम्बूः, विदेहान्तर्गतोत्तरकुम्भनवासत्वात् सौ-
मनस्येतेतुत्वात् सौमनस्या, निहितो पश्यतः कस्याऽपि मनो
दुष्टं नयति केवलं तां दृष्ट्वा प्रीतमनास्तां तदधिष्ठातारं च प्रशं-
सतीति, नियता सधंकाक्षमवस्थिता शाश्वतत्वात्, नित्यं महि-
ता सदा भूषणवृषितत्वात्, सुजज्ञा शोभनकल्याणभाजिनी, न
ह्यम्बाः कदाचिदुपपन्नसंभवा, महर्षिकेनाभिनत्वात्; चः समु-
ख्ये, विगाहा विस्तोर्णा, चः पूर्वत, आयामविष्कम्भाज्यामुख-
त्वेन चाष्टयोजनप्रमाणत्वात् शोभन यातं जन्म यस्याः
सा सुजाता, विशुद्धमणिकनकरत्नमून्यद्रव्यजनिततया जन्म-
दोषरहितेति भावः; शोभनं मनो यस्याः सकाशाद्भवति
सा सुमनाः, अपि चेति समुख्ये। अत्र जीवाभिगमा-
दिषु चेद जम्बादीनां सुभद्रादीनां च नाम्नां व्यवसासेन
पाठो दृश्यते, तत्रापि न किञ्चिद्दोष इति। “ जंबू प ण
अट्टमगलाप ” इति व्यक्तम्। उपलक्षणत्वं ध्वजकुशा-
विग्राहाणि वाच्यानि इति। संप्रति सुदर्शनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
त पिपृच्छिपुरिदमाह-“ से केणष्टण ” इत्यादि प्रश्नः
प्रतीतः। उत्तरसूत्रे-गौतम! जम्बा सुदर्शनायामनाहता नाम
जम्बूदीपाधिपतिने आहता आदरविषयीकृता शेषजम्बूदीप-
गता द्वा वेनात्मनोऽनन्यसदृश महर्षिकृत्यमोक्षमाणेन सो-
ऽनाहत इति यथार्थनामा परिवर्तितः महर्षिक इत्यादि प्रा-
ग्वत्। स च तत्र चतुर्णां सामानिकसदृशाणां यावदात्मरक्त-
सदृशाणां जम्बूदीपस्य जम्बाः सुदर्शनाया अनाहतनाम्न्या
राजधान्या मन्त्रेषां च बहूनां देवानां देवीनां चानाहतना-
जधानीवास्तव्यानामाधिपत्यं पातयन् यावच्छिहर्गति। तदेते-
नाप्येन एवमुच्यते-जम्बू सुदर्शनेति, कोऽर्थः?, अनाहतदेवस्य
इशमात्मन महर्षिकत्वदर्शनमत्र कृतावासस्येति सुष्ठु शोभन-
मिति यावत्, अनाहतदेवस्य यस्याः सकाशात् सा सुदर्श-
ना इति। यद्यप्यनाहतराजधानीप्रश्नोत्तरसूत्रे सुदर्शनाश-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोत्तरसूत्रानगमनसुष्ठुतर्गते बहुधावशेषु
दृष्टे, तथाऽपि “ से तेणष्टेण ” इत्यादिनिगमनसूत्रम् उत्तरसू-
त्रानन्तरमेव वाचयितृणामव्यामहार्यं सूत्रपाठेऽस्माज्जिलिखि-
तं, व्याख्यातं च उत्तरसूत्रानन्तरं, निगमनसूत्रस्यैव यौक्तिक-
त्वादिति। अथापरं गौतम! यावच्छब्दाजम्बा सुदर्शनाया
एतच्छाब्दत नामधेयं प्रक्रमं, यत्र कदाचिच्च स्यादित्यादिक
प्राह्य, नाम्नः शाब्दत्वं दर्शितम्। अथ प्रस्तुतवस्तुन शाब्दतत्त्व-
मस्ति न भेत्याशङ्कं परिहरन्नाह-“ जंबू सुदमणा ” इत्यादि।
व्याख्याऽस्य प्राग्वत्। अथ प्रस्तावादस्य राजधानी विषयकुरा-
ह-“ कहि णं मेत ! अणादियस्स ” इत्यादि गताद्यर्थः, नवरं
यदेव प्राग्वर्णितं यमिकाराजधानीप्रमाणं तदेव नेतव्यं,
यावदनाहतदेवस्योपपातोऽभिषेकश्च निरवशेषो, वक्तव्य
इति शेषः। जं० ४ वक्र० १ जी० १ स्था० १ सुध-
मेणध्वगशिष्ये, पुं० १ प्रश्न० १ आश्र० द्वार १ विपा०
अन्त० १ अणु० १ कल्प० १ “ अरस्स णं अजसुहम्मस्स
अग्निवेसायणगुत्तस्स अज्जजंबूनामेण धरे अनेवामा का-
सवगांस ” कल्प० ८ कण १ “ जम्बूणाम च कासयं, ” काश्य-
प. १ न० १ अवसर्पिण्यां जन्म चरमशरीरिणां निप्रमनस्तृतीय-

चतुर्थारकयोः, सिद्धिगमनं तु केवाञ्चित् पञ्चमेऽप्यवरके, यथा जम्बूस्वामिनः । न० ।

अजम्बूस्वामिस्वरूपं चेदम्-

राजगृहे शृणुमधारिण्योः पुत्रः पञ्चमस्वर्गाच्चयुतो जम्बूनामा श्रीसुधर्मस्वामिसमीपे धर्मश्रवणपुरस्सरं प्रातपञ्चशालिसम्ब-
कत्वाऽपि पित्रोर्दृढाग्रहवशादष्टौ कन्याः परिणीतः, पर तासां सस्नेहाजिवाग्निर्न व्यामादितः । यतः-“सम्यक्त्वशीलतुम्बा-
भ्यां, भवाब्धिस्तर्जने सुखम् । ते दधानो मुनिर्जम्बूः, स्त्री-
नदीषु कथं बुद्धेत् ? ॥ १ ॥ ” ततो रात्रौ ताः प्रतिबोधयन् चै-
र्यायमागतं चतुःशतवनवतिचौरपरिकरिते प्रभवमपि प्रावा-
धयत्, ततः प्रातः पञ्चशतचौरप्रियाष्टकनजनकजननीस्वज-
नकजननीभिः सह स्वयं पञ्चशतसप्तत्रिंशतितमो नवनवति-
कनककोट्योः परित्यज्य प्रवाजतः, क्रमात् केवलीभूत्वा
षोडश वर्षाणि गृहस्थत्वे विशांतः कृष्णस्थे चतुश्चत्वारिंश-
त्केवलित्वे अशीतिवर्षाणि सर्वायुः परिपाल्य श्रीप्रजव स्वपदं
सस्थाप्य सिद्धिं गतः ।

अत्रः कविः-

“जम्बूसमस्तभारक्षो, न भूतो न भविष्यति ।
शिवाध्वबाहकान् साधून्, चौरानां च चकार यः ॥ १ ॥
प्रमयोऽपि प्रतुर्जीयान्, चौर्येण हरता धनम् ।
लभेन्नर्घ्याचौर्यहर, रत्नत्रितयमद्भुतम् ॥ २ ॥ ”

तत्र-

“वारसवर्गिमेहि गोश्रमु, सिद्धौ वीराड वीरहि सुहम्भो ।
चउमर्छाप जंबू, बुद्धिञ्चा तत्थ इमं त्राणा ॥ ३ ॥
मण १ परमोह २ पुलाप ३, आहार ४ क्लवग ५ उवममे ६ कपे ७।
संजमतिम ८ कवल ९ सि-उभ्रणा य १० जवुम्मि बुद्धिञ्चा” ॥ ३ ॥
(मण (सि) मनःपर्यायज्ञानम्, (परमोह सि) परमाव-
धिष्यस्मिन्नुपजेऽन्तर्मुहूर्तान्तः केवलतोपासः, (पुलाप सि) पु-
लाकलाब्धयथा चक्रवर्तिसैन्यमपि चूर्णीकर्तुं प्रवृत्तः स्यात्, (आहारग सि) आहारकशरीरलाब्धिः, (क्लवग सि) क्लृप्त-
श्रेणिः (उवमम सि) उपममश्रेणिः (कपे सि) जिनकल्पः
(संजमतिम सि) समयमत्रिक-परिहारविशुद्धिकमुद्धमसंपरा-
ययथाक्यातचारित्र्यलक्षणम् । अत्रापि कविः-“लोकोत्तरं हि
साभाय, जम्बूस्वामिमहामुनेः । अद्यापि यं पतिं प्राप्य, शिव-
श्रीर्नान्वास्यच्छति ॥ १ ॥ ” कल्प ० ८ क्षण । विशेषः । संभूतवि-
जयाचार्यस्य ऋदशानां शिष्याणां मध्ये दशमे शिष्ये गौत-
मगोत्रायै स्याद्वरे, “थरे च अज्जजंबु, गाथमगुल नमसा-
मि ॥ ६ ॥ ” कल्प ० ७ क्षण । अजम्बू-प्रभव-स्वामिन्वां सार्द्धं
तपस्या गृहीता, अजम्बूस्वामिनश्च सर्वायुर्गर्शातिवर्षाणि श्री-
प्रभवस्वामिनः स्वर्गजाकव संपत्तीपद्येत, तेनैव तत्पट्टावलीगत
लेखक कथं मित्रतीति प्रश्ने उत्तरम्- अजम्बूस्वामिदीक्षाऽन्तर-
कियाद्भवेयः श्रीप्रजवस्वामिना दीक्षा सभाव्यते, तथा च
सति न कोऽपि विरोधः । यदुक्तं परिशिष्टपर्वणि-

“पञ्चमः श्रीगणेशोऽप्येवमभ्यर्चितस्तदा ।
तस्मै सपरिवाराय, ददौ दीक्षां यथाविधि ॥ १ ॥
पितृनामृक्तं चान्येभ्यः प्रज्वाऽपि भवमागतः ।
जम्बूकुमारमनुयान्, परिव्रज्यामुपाददे ” ॥ २ ॥ २७८ प्र० ।
सन० ३ उल्ला० ।

जंबूण्य-जाम्बूनद-न० । जम्बूनद्यां भवम्, अण् । सुवर्ण-

विशेषे, आ० म० प्र० । जी० । जं० । “जंबूण्यरत्नमउय-
सुकुमालपवालपल्लवकुरगसिहरा । ” वृत्तिर्यथा-जाम्बूनदा-
जाम्बूनदनामकसुवर्णावशेषमया रक्ता रक्तवर्णा मृदवो म-
नोहाः सुकुमाराः सुकुमारस्पर्शा ये प्रवाला इषडुन्मोलितप-
त्रभावाः पल्लवाः संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रजावरूपा अङ्गु-
प्रथममङ्गुलिमाना अङ्गुरास्ताव् धरन्तीति जाम्बूनदरत्नमृदु-
सुकुमारप्रवालपल्लवाङ्गुलधराः । क्वचित्पाठः-“जंबूण्यरत्न-
मउय” इत्यादि । तत्र जाम्बूनदानि रत्नानि मृदुणि अर्काठ-
नानि सुकुमाराणि अर्ककेशस्पर्शानि कामलानि मनोहानि प्र-
वालपल्लवाङ्गुरा यथादितस्वरूपा अप्रतिस्वराणि च येषां ते
तथा । जी० ३ प्रति० । अन्ये तु जाम्बूनदमया अप्रप्रवाहा
अङ्गुरापरपर्याया राजता इत्याहुः । जी० ३ प्रति० । “जंबूण-
यमयकत्रावजोत्तपश्विनिष्ठं” जाम्बूनदमयी कलापौ प्रावा-
भरणाविशेषौ योक्त्रे च कण्ठवधनरज्जु प्रतिविशिष्टे शोभने
यस्य स तथा । उक्त० ४ अ० । “जम्बूण्यमयाऽगताः”
जाम्बूनदमयानि गात्राणि । रा० ।

जंबूदादिम-जम्बूदादिम-पुं० । लक्ष्मणार्थायाः पितरि स्वना-
मके राजविशेषे, महा० ६ अ० ।

जंबूदीव-जम्बूदीप-पुं० । न० । जम्बूवा मुदर्शनापरनाम्न्याऽजा-
दतदेवावासात्तथा उपलक्षितो द्वीपः तत्प्रधानो वा द्वीपो
जम्बूदीपः । आच० १ अ० । सर्वद्वीपसमुद्राणामुच्चयन्तरीभूतं स्व-
नामकं द्वीपं, जी० ३ प्रति० । ल० । ठा० । म० । अनु० ।

जम्बूदीपवक्तव्यतावपेयं गौतमा वीरं प्रश्रयति-

कहि णं भंते ! जम्बूदीवे दीवे, के म्हाल्लणं एं जंते !
जंबूदीवे दीवे, किंमंतिणं एं जंते ! जंबूदीवे दीवे, किमा-
यारजावपयोयारे णं जंते ! जंबूदीवे दीवे पणत्ते ? ।
गोयमा ! अयं णं जंबूदीवे दीवे सव्वदानममुद्धानं सव्वज्जे-
तरणं सव्वसुद्धाणं वट्टे नेल्लापुणमंठाणमंतिणं वट्टे रहच-
कवालसंठाणमंतिणं वट्टे पुक्खरकाणियासंठाणमंतिणं वट्टे
पडिण्णचंदमंठाणमंतिणं एं ज्ञायणमयसहस्सं आयामवि-
कवंधेणं तिणिणं ज्ञायणमयसहस्सां सोलममयसहस्सां
दोमि य मत्तावीमे ज्ञायणसणं तिणि य कोमे अट्ठावीमे
अणुसयं तेरम अंगुत्तां अण्णुत्तां च किंवि विसमाहिंयं
परिक्खेवेणं पणत्ते ।

क कस्मिन् देशे ‘भेति’ गुरोरामन्त्रणम् । जम्बूदीपो, वर्तते
इति शेषः । अनेन जम्बूदीपस्य स्थानं पृष्टम् । तथा भदन्त !
किप्रमाणो महानालय आश्रयो व्याप्यक्षेत्ररूपा यस्य स तथा,
किप्रमाणमस्य महत्त्वमित्यर्थः । एतन् प्रमाणं पृष्टम् । अथ भदन्त !
किं स्थानं यस्य स तथा । एतन् स्थानं पृष्टम् । तथा
भदन्त ! आकारभाव-स्वरूपविशेषः कस्याकारभावस्य प्रत्य-
वनारो यस्य सः किमाकारभावप्रत्यवनारः, बहुत्वग्रहणाद्वैय-
करण्येऽपि समासः । यदा-आकारस्य स्वरूपं नावाञ्च जगता-
वर्षवराद्यान्तकृतपदार्थो आकारभावाः, तेषां प्रत्यवनारोऽवतर-
णम्, आपिर्भाव इति यावत्, आकारभावप्रत्यवनारः कः कीदृशः,
आकारभावप्रत्यवनारो यस्मिन् स तथा । अनेन जम्बूदीपस्य रूपं,
तत्कृतपदार्थावच्छिन्नं पृष्टम्, इति इन्द्रजित्ना प्रश्नचतुष्टयं कृतं प्रात-
श्च-श्रवणाय सा-सहताकरणार्थं जगत्प्रसिद्धाभिधान-

न तगाम-व्य निर्वचनचतुष्टयी भगवानाह-गौतमेत्यत्र दीर्घत्व-
माम-वणप्रभवम्, तेन हे गौतम । अयं, अथ वयं वसामः । अ-
नेन समयक्षेत्रवर्धित्वेतिनामसंख्येयानां जम्बूद्वीपानां व्यवच्छेदः ।
जम्बूद्वीपो नाम द्वीपः । कथं नूत इत्याह-सर्वद्वीपानां धातकी-
खण्डादीनां सर्वसमुद्राणां लवणोदादीनां सर्वात्मना साम-
स्येन अन्वयन्तरः सकर्तातयगुलाकमध्यवर्ती, सर्वाङ्गन्तरः पञ्च
सर्वाङ्गन्तरकः, स्वार्थे कः प्रत्ययः । अन्वयन्तरमात्र धातकीख-
ण्डोऽपि पुष्करवर्धप्रापकयाऽस्ति, अतः सर्वशब्दोपादानमिति ।
अनेन जम्बूद्वीपस्यावस्थानमुक्तम् । तथा-सर्वेभ्योऽपि शेषद्वीप-
समुच्चैः कृष्णको लघुः । तथाहि-सर्वलवणादयः समुद्रा
धातकीखण्डादयश्च द्वीपा जम्बूद्वीपादारभ्य द्विगुणद्विगुणवि-
ष्कम्भायामपरिधयः, ततः शेषद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽयं लघुरिति ।
दीर्घत्व प्राकृतत्वात् । अनेन सामान्यतः प्रमाणमभिहितं, विशे-
षस्यायामादिगतं प्रमाणमप्येव चर्चयति । अत्र विशेषतः प्रमाणम-
वसरप्राप्तमपि यत्कालं तन्मूत्रकाराणां दिचित्रा प्रवृत्तिरिति । तथा
वृत्तः, स च शुचिर्वृत्तोऽपि स्यादन् आह-तैलापुपसंस्थानसंस्थित-
तैवेन पक्कोऽपुपलैलापुपः, तैवेन हि पक्कोऽपुपः प्रायः परिपूर्णवृत्तो
जयति, न घृतपक्व इति तैलावशेषणं, तस्यैव यत्संस्थानं तेन
संस्थितम् । अत्र तैलादित्याहुकारस्य द्वित्वम् । तथा वृत्तो रथचक्र-
वालसंस्थानसंस्थितः, रथस्याध्वयवे समुद्रायोपचारात् रथा-
ङ्गस्य चक्रवाल मण्डल तस्यैव संस्थानेन संस्थितः । अथवा-
चक्रवालं मण्डलं मण्डलत्वधर्मयोगाच्च रथचक्रमपि रथचक्र-
वाल, शेष प्राग्वत् । एवं वृत्तः पुष्करकर्णिकामस्थानसंस्थितः,
पुष्करकर्णिका पञ्चवीजकोशः, कमलमध्यभाग इति यावत् । वृत्तः
परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः, प्राग्वत् पवद्वयं भावनीयम् ।
एकेनैव चरितार्थकत्वेऽपि नानादेशजावनेयानां लघोपशमवे-
चिड्यात्कस्यचित् किञ्चित् बाधकमित्युपमापदनानात्वम् ।
अत एव प्रत्युपमापद योज्यमानत्वात् वृत्तपदस्य न पौनरुक्त्य-
शङ्काऽपि । एतेन संस्थानमुक्तम् । अथ सामान्यतः प्रागुक्तं प्रमाणं
विशेषतो निर्वक्तुमाह-एकं याजनशतसहस्रप्रमाणाद्गुलानिष्प-
न्नं, योजनलक्षमित्यर्थः । आयाभावस्कमेन, अत्र च समा-
हारङ्कः, तेन द्वौवै एकवद्भावः, आयाभावविष्कम्भाभ्यामित्यर्थः ॥
अत्राह पर-जम्बूद्वीपस्य योजनलक्ष प्रमाणमुक्तं, तच्च पूर्वपक्षि-
मयोजनानामूलविष्कम्भकडादशद्विंशतयोजनक्षेपे चतुर्विंश-
त्यधिकं भवति, तथा यथोक्तं माने विरुध्यते इति न जम्बूद्वीप-
जगतीविष्कम्भेन संक्षेपे लक्षं पूर्णीय, एवमसमूहजगतीविष्क-
म्भेन च लवणसमुद्रलक्षद्वयम् । एवमन्येष्वपि द्वीपसमुद्रेषु,
अन्यथा समुद्रमानात् जगतीमानपृथग्मणने मनुष्यक्षेत्रपरिधि-
रतिरिक्तः स्यात् । स हि पञ्चचत्वारिंशत्लक्षप्रमाणं क्षेत्रापेक्षयाऽ-
भिधीयते । अयमेवाशयः श्रीअभयदेवसूरिभिः चतुर्थाङ्गवृत्तौ प-
ञ्चपञ्चाशत्तम लभनाय प्रादुष्टताऽस्तीति, तथा शीघ्रं योजनश-
तसहस्राणि पौनःशतसहस्राणि हे योजनशते समाविशत्यधिकं
अयः प्राशा अष्टाविंशमष्टाविंशत्याधिकं चतुर्शतं त्रयोदशशु-
लानि अर्द्धशुभ्रं च किञ्चिद्विशेषाधिकमित्येतावान् परिकल्पण
परिविता प्रदत्तः । अत्र सप्तविंशमष्टाविंशमित्यादिकाः शब्दाः
"अधिकं तत्तमस्यमस्मिन् शततद्वयं सतिशदशान्ताया ह ।" ॥
७।१।१४। इति (हैम) सूत्रेण सप्रत्यये, सप्तविंशत्याधिकमष्टविं-
शत्यधिकमित्यर्थः ।

परिधानयनोपायस्वयं चूर्णिकारोक्तः-

" विष्कम्भमवगदद्विगुण-करणौ चतुस्स परित्रयो होह ।

विष्कम्भमपायगुणित्रो, परित्रयो तस्स गणिषपच ॥ १ ॥ "

अत्र व्याख्या-वृत्तस्य वृत्तक्षेत्रस्य च यो विष्कम्भो
विष्कम्भपरिमाणं तस्य वर्गो विधीयते, वर्गो नाम-तेनैव
राशिना तस्य गुणनं, तथा चतुष्कस्य चतुष्केण गुणने पौनः
चतुष्कस्य वर्गः । ततः (वृहगुणं चि) दशभिर्गुणनात्, ततः
करणयतिर्वर्गमूलानयते, ततो वृत्तस्य परित्रयः परिमाणं भवति,
तथा तस्य वृत्तस्य परित्रयो, विष्कम्भस्य पादेन चतुर्थीशेन गुणितः
सन् गणितपदं भवति । जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भो व्यासः, स्थापना
यथा-१००००० तद्वर्गः तद्वर्गो वर्ग इति वचनाल्लक्षं लक्षेण
गुणयते, जातम्-१०००००००००००, स च दशगुणः क्रियते,
शून्यानि ११, तदनु करणीति वर्गमूलमानीयते ।

तथाहि-

" विषमात्पदतस्त्यक्त्वा, वर्गस्थानमुच्चते न मूलेन ।

द्विगुणेन भजेच्छेत्, लब्धं विनिवेशयेद् व्यक्तम् ॥ १ ॥

तद्वर्गं संशोध्य, द्विगुणीकुर्वीत पूर्ववत्तुल्यम् ।

उत्सार्य ततो विभज-च्छेप द्विगुणीकृतं च नयेत् ॥ २ ॥

इत्यनेन करणेनानीते वर्गमूले जातोऽधस्तनः छेदरा-
शिः-६३२४४७ । अथ सप्तकक्षाऽन्त्योऽङ्केन द्विगुणीकृत इति
तद्वर्गशेषं सर्वमप्यर्थं क्रियते, लब्धं याजनानि ३१६
२३७, छेदराशिश्च सप्तकेऽपि द्विगुणीकृते जातः ६३७-
४४४, उपरि शेषांशाः ४७४४७१, एते च योजनस्था-
नीया इति क्रोशानयनार्थं चतुर्गुणा जाता १६३७७७४, हे
वराशिना भागे लब्ध कोशाः ३, शेषम् ४०४४२ चतुर्गुणयनाय
द्विसहस्रगुणं जातम् ७१०४४००, छेदराशिना भागं लब्धानि
धर्तुं १२८, शेषम् ७६७७७ यथावत्तद्वर्गमूलमानधर्तुणाऽऽगुण-
यनार्थं षष्ठवर्तगुणं जातम् ८६२६२४८, छेदेन भागे लब्धम-
ङ्गुलानि १३, शेषम् ४७३४६, अथ राशिः अर्द्धाङ्गुलानयनाय पु-
नर्गुणीक्रियते, जाता अष्टौ लक्षाः चतुर्विंशमहस्राणि पट्टशतानि
द्विनवत्यधिकानि ८१४६६२ छेदराशिः, स एकलक्षत्रयैकमर्द्ध-
लम् । अत्र व्याख्यातो विशयप्रान्तपरिगित न्यायान् चर्चादिक-
मप्यानीयते । तथाहि-ते तद्वर्गशांशे अर्धार्थवैर्द्विगुणमिति अष्ट-
भिर्गुणयन्ते जाताः ३२४८७६८ छेदः स एव, लब्धाः यथाः ४,
ततोऽप्यष्टगुणनं युकादयः स्युः, तत्र युका १, एतत् सर्वमप्यष्टो-
ङ्गुलस्य । किञ्चिद्विशेषाधि-त्यकथनेन सूत्रकारणापि सामान्यतः
संगृहीतामिति बोध्यम् । गणितपदं तत्करणं च सोदाहरणमप्ये
भाविष्यते इति । ज० १ वक्र० । जी० ।

अथाकारभावप्रत्यवतारविषयकप्रश्नं निःशेषमाह-

मे णं एगाए वदगपेए जगडेए सव्वओ ममता संपरि-
वित्ते ।

(मे णं एगाए चि) सोऽनन्तगोदितायामविष्कम्भपरिकेपप-
रिमाणे जम्बूद्वीपः, णमिति पूर्ववत्, एकया एकसङ्ख्यया अर्द्ध-
तोयया, चञ्चलमया चञ्चलत्वात्मिकया, जगत्या जम्बूद्वीपप्रकारक-
पया दीपसमुद्रसीमाकारिण्या मदानगरप्राकारकल्पया, सव्वतो
विबुध समन्तादिभ्यः सर्वाङ्गिणः सम्पन्नं योद्धतः प्राकृतत्वादीव-
त्वं वज्रशब्दस्य । ज० १ वक्र० । जी० । म० । (जगतीप्रति-
बद्धविशेषवक्तव्यता तु 'जगड' शब्देऽत्रैव भागेऽपि दर्शयिष्यते)

संप्रति जम्बूद्वीपस्य द्वारप्रकरणार्थमाह-

जम्बूदीवस्स णं भेते ! दीवस्स कइ दारा पामत्ता ? गो-

यमा ! चत्तारि दारा पणत्ता । ते जहा-विजये, वेजयंते, जयंते, अपराजिण् ।

“जंबूदीवस्स ज भंते !” इत्यादि । जम्बूद्वीपस्य, एमिति प्रा-
ग्वत् । जयन्त ! द्वीपस्य कति द्वाराणि प्रवृत्तानि ? । जगवानाह-
गौतम ! चत्वारि द्वापणि प्रवृत्तानि । तथा-विजयम्, वेजय-
न्तम्, जयन्तम्, अपराजितं वा । जी० ६ प्रति० । (द्वारप्र-
तिबन्धविशेषवक्तव्यताऽपि ‘ दार ’ शब्दे विलोकनीया)

सप्रति जम्बूद्वीपमध्यवर्तिपदार्थानां समग्रमाध्यामाह-
खंदा ? जोयण्वासा २, पव्वयधकूटाएय तित्थदमेटीओ७ ।
विजयउदहणसत्थिआओ, १० अपिण्ण होड संगहणी ॥ १ ॥

संप्रदवाक्यस्य संक्षिप्तत्वेन दुर्बोधत्वात् सूत्ररूपेण प्रश्नोत्तर-
रित्या विवृणोति-

जंबूदीवे णं जंते ! दीवे जरहप्पमाणेनेहि खंमेहि के-
वड्मं खंरुगणिण्णं पणत्ते ? । गोयमा ! एउअखंरुसय-
गणिण्णं पणत्ते ।

जम्बूद्वीपो भदन्त ! द्वीपो भरतप्रमाणे पट्टकताधिकव्यवि-
शगियोजनाधिकपञ्चशतयोजनानि नद्येव मात्रा परिमाणे येषां
तानि तथा पञ्चविधैः खण्डैः शक्यते रस्येवरूपेण खण्डगणि-
नेन खण्डसंख्यया कियान् प्रकृतः ? । भगवानाह-गौतम !
नवत्यधिक खण्डशतं एतद्गणितेन प्रकृतः । कोऽर्थः ? । भरत-
प्रमाणैः खण्डैः नवत्यधिकशतसंख्याकैर्मिलितैर्जम्बूद्वीपः संपूर्णः
लक्षप्रमाणो भवति ।

अथ योजनेति द्वारसूत्रम्-

जंबूदीवे णं भंते ! दीवे केवड्मं जोअणगणिण्णं पणत्ते ? ।
गोयमा ! “ मत्तेव प कोरिसया, एउआ छप्पासय-
महस्साडं । चउणउडं च सहस्सा, सयं दिवहुं च गणि-
यणयं ” ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपो भदन्त ! द्वीपः कियान् योजनगणितेन समचतुर-
स्रयोजनप्रमाणेनैव सर्वसंख्यया प्रकृतः । भगवानाह-गौतम !
सप्तकोटिशतानि, एवोऽवधारणे । च उत्तरत्र संख्यासमुच्च-
यार्थः । नवतीति नवतिकोट्यधिकानि इति व्याख्येय, प्रस्ता-
वात् । अन्यथा कोटिशततो द्वितीयस्थाने सत्सु लक्षादिस्था-
नेषु नवदशकरुणा नवतिर्न युज्यते, गणितशास्त्रविरोधात्, तथा
पटपञ्चाशच्चतसहस्राणि, लक्षाणीत्यर्थः । चतुर्नवति च सह-
स्राणि शत च खण्डे साहस्रं पञ्चाशदधिकं योजनमित्येताव-
त्प्रमाणः जम्बूद्वीपस्य गणितपट्ट क्षेत्रमित्यर्थः । सूत्रं च योजन-
संख्यायाः प्रकृतत्वात् योजनावधिरेव संख्या निर्दिष्टा, अन्यत्र
तु भगवतीवृत्त्यादौ साधिकत्वे विवक्षितम् । तच्चदम्-“ गात्र-
अभंगे पणरस, धणुस्सया तड प धण्णि पणरस । सट्ठि च
अगुलाहं, जंबूदीवस्स गणिययया ॥ १ ॥ ” इति । इयं च व्य-
क्तैव, करणं चात्र-“ विक्खंअपायगुणिओ, अपरिरओ तस्स
गणिअपअ ” । इति वचनात् जम्बूद्वीपपरिधिस्त्रिलक्षषोडश-
सहस्रद्विशतसप्तविंशतियोजनावधिका जम्बूद्वीपस्य विष्कम्भस्य
लक्षरूपस्य पादेन चतुर्थीशेन पञ्चविंशतिसहस्ररूपेण गु-
णितो जम्बूद्वीपगणितपट्टमिति । तथाहि-जम्बूद्वीपपरिधि-
स्त्रिंशो लक्षाः, षोडश सहस्राणि, षे हने सप्तविंशत्याधिकं
योजनानां, तथा गव्यूतययम्, अष्टाविंशत्यधिकं शत ध-

नुषां त्रयोवशाङ्गुलानि एकं चाङ्गुलं, यवादयस्तु श्रीजिनभ-
रुगणिकमाधमश्रवणीतक्षेत्रविचारसूत्रवृत्त्यादौ न विवक्षिता,
अतो न ताद्विवक्षा क्रियते । तत्र योजनराशौ पञ्चविंशतिसहस्रैर्गु-
णिते सप्तकोटीशतानि नवतिकोटयः पटपञ्चाशद्विंशतः पञ्च-
सप्ततिसहस्राणि नवन्ति, तथा कोशत्रये पञ्चविंशतिसहस्र-
गुणिते जाते पञ्चसप्ततिसहस्राणि गव्यूतानाम्, एषां च यो-
जनानयनार्थं चतुर्भिर्भागे हते लब्धान्यष्टादश सहस्राणि सप्त-
शतानि पञ्चाशदधिकानि योजनानाम्, अस्मिन्च सहस्रादिके
पूर्वराशौ प्रक्षिप्तं जातानि एते सहस्राणि ७ शतानि ३० अ-
धिकानि, कोट्यादिका संख्या तु सर्वत्र तथैव, तथा ध-
नुषामष्टाविंशं शतं पञ्चविंशतिसहस्रैर्गुणयते जाता द्वाविंश-
लक्षा धनुषाम् ३२०००००, अष्टाविंशं धनुःसहस्रैर्गुणयते भ-
वति, ततो योजनानयनार्थमष्टाजिः सहस्रैर्भागलब्धानि चत्वारि
योजनशतानि, अस्मिन्च पूर्वराशौ प्रक्षिप्तं जातानि ९४ सहस्राणि,
शतं पञ्चाशदधिकम्, अङ्गुलान्यपि त्रयोदशपञ्चविंशतिसहस्रै-
र्गुणयन्ते, जातानि त्रीणि लक्षाणि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि
अङ्गुलमात्रं पञ्चविंशतिसहस्रैरभ्यस्यते, जातान्यङ्गुलानां
पञ्चविंशतिसहस्राणि, तेषामर्धं लब्धान्यङ्गुलानां चादश सह-
स्राणि पञ्चाशताधिकानि, तेषु पूर्वोक्ताङ्गुलराशौ प्रक्षिप्तेषु जा-
ताऽङ्गुलराशोर्गुणयते लक्षाणि सप्तविंशतिसहस्राणि पञ्चाशद-
धिकानि एषां भनुरानयनाय षण्णवत्या भागे हते लब्धानि
धनुषां पञ्चविंशच्छतानि पञ्चदशाधिकानि, शप ष-
ष्टिरङ्गुलानि, अस्य धनूराशेर्गव्यूतानयनाय सहस्रद्वयेन भागे
हते लब्धमेकं गव्यूतं, शप धनुषां पञ्चदश शतानि पञ्च-
दशाधिकानि, सर्वाग्रण जातमिदं योजनानां सप्तकोटिश-
तानि नवतिकोट्यधिकानि पटपञ्चाशद्विंशतः चतुर्नवति सहस्रा-
णि शतमेकं पञ्चाशदधिकं, तथा गव्यूतमेकं धनुषां पञ्चदश
शतानि पञ्चदशाधिकानि अङ्गुलानां षष्टिरिति । गतं योज-
नद्वारम् । ज० ६ वक्त्र० ।

अथ वर्षाणि-

जम्बूदीवे णं भंते ! कति वासा पणत्ता ? । गोयमा !
सत्त वामा । ते जहा-जरहे, एवण, हेमवण, हेरमवण,
हरिवामे, रम्मगवासे, मट्ठाविदेहे ।

प्रत्यक्षमगवत् हेमवत् हिरण्यवत् हरिवर्षेण्यकवर्षे महा-
विदेहः । ज० ६ वक्त्र० उच्यते । स्यात् । (महाविदेहक्षेत्रविभागी-
करणे तु दश वर्षाणि)

अथ पर्वतद्वारम्-

जंबूदीवे णं भंते ! दीवे केवड्मं वासहरा पव्वया पण-
त्ता ? । केवड्मं मंदरा पव्वया, केवड्मं चित्तकूटा, केवड्मं
विचित्तकूटा, केवड्मं जम पव्वया, केवड्मं कंचणगपव्व-
या, केवड्मं वक्खागा, केवड्मं दीहवेयद्धा, केवड्मं वट्टवेयद्धा
पणत्ता ? । गोयमा ! जंबूदीवे दीवे अ वासहरपव्वया, एगे
मंदरपव्वण, एगे चित्तकूटे, एगे विचित्तकूटे, दो जमपव्वया,
दो कंचणगपव्वयसया, बीसं वक्खागपव्वया, चोत्तीसं दी-
हवेयद्धा, चत्तारि वट्टवेयद्धा, एवमेव सपुव्वावरणे जंबूदीवे
दीवे पुमिआ उणत्तरा पव्वयसया जवंतीति पक्खायंति ।

प्रभसूत्रं व्यक्तम् । उत्तरसूत्रे संख्यामीकृतनाय किञ्चिदुच्यते-
पट् वर्षधराः । लुहहिमवदाव्यः एको मन्दरो मेरुः एकश्चि-
कूटः एकश्च विचित्रकूटः, एतौ च यमसजातकाविष द्वौ गिरि-
देवकुरुवर्तिनौ द्वौ यमकपर्वतौ तथैवात्तरकुरुवर्तिनौ द्वे का-
ञ्चनकपर्वतश्रीते देवकुरुत्तरकुरुवर्तिनौ दशकोनयकूमयोः प्र-
त्येकं दशदशकाञ्चनकसङ्गावात्, तथा विशानिर्धकस्कारप-
र्वता तत्र गजदन्ताकाराः गन्धमादनाद्वयश्चत्वारः, तथा चतुष्प्र-
कारे महाविदेहे प्रत्येकं चतुष्कचतुष्कसङ्गावात् । पोरुश चित्रकू-
टादयः सरलाः द्वयेऽपि मिलिताः यथोक्तसंख्याः । तथा चतु-
स्त्रिंशद्दीर्घाऽपि द्वौ द्वौ विचित्रादिजयेषु भरतैरावतयोश्च प्रत्येक-
मेकैकजावान् चत्वारो वृत्तवेताद्वयहेमवतादिषु चतुर्षु वर्षेषु
एकैकजावान् 'एवामेव सपुत्रावरणं ति' प्राप्नुवत् । जम्बू-
द्वीपे द्वौपे एकोनसप्तत्यधिकं पर्वतशते जयत इत्याख्यातं म-
या, अन्यैश्च तीर्थहस्तैः । ज० ६ वक्र० ।

अथ क्षेत्राणि-

जंबूदीवे दीवे दस खेत्ता पाणत्ता । तं जहा-जरहे, एर-
बण, हेमवण, हेमवण, हरिवामे, रम्पगनामे, पुव्वविदेहे, अ-
वरविदेहे, देवकुगा, उन्नकुगा । स्या० १० ठा० ।

अथ कूटानि-

जंबूदीवे णं जंते ! दीवे केवडया वासहरकूडा, केवडया
वक्खारकूडा, केवडया वेअकूडा केवडया मंदरकूडा पाणत्ता ? ।
गोयमा ! छप्पणं वासहरकूडा, छप्पणं वक्खारकूडा, ति-
णि छत्तुरा वेअकूडगया, नव मंदरकूडा पाणत्ता । एवा-
मेव सपुत्रावरणं जंबूदीवे दीवे चत्तारि रात्ता कूमया
भवतीति प्रख्यायं ॥

जम्बूद्वीपे कियन्ति वर्षधराकूटानि इत्यादि प्रभसूत्रं व्यक्तम् । उ-
त्तरसूत्रे पट् वर्षधराकूटानि । तथाहि-भुवहिमवच्छिन्नगिरिणोः
प्रत्येकमेकादश, महाहिमवच्छिन्नगिरिणोः प्रत्येकमष्टौ, निषधनील-
वतोः प्रत्येकं नव, सप्तसंख्यया ५६ वक्रस्कारकूटानि पणवतिः ।
तद्यथा-सरन्नवक्रस्कारेण पोरुशसु १६ प्रत्येकं चतुष्टयभावात्
६४ गजदन्ताकृतवक्रस्कारेण गन्धमादनसौमनसयोः सप्त २
माद्वर्षाङ्गप्रमयोः नव इति, उन्नयमीक्षने यथोक्तसंख्या, त्रीण
षट्चत्तराणि चैताद्वयकूटशतानि, तत्र भरतैरावतयोर्विजयानां
च चैताद्वयेषु चतुर्विंशतिः प्रत्येकं नव सप्तषाड्कसंख्यानयनं
वृत्तचैताद्वयेषु च कूटाभावः । अत एव चैताद्वयसूत्रे न दीर्घप-
दापादान, विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वात्, अथ अ व्यवच्छेद-
स्याभावादिति । मेरौ नव, तानि चन्दनवनगतानि प्राकृष्टाणि, न
भञ्जशालवनगतानि दिग्घस्तिकूटानि, तेषां भूमिप्रतिष्ठितत्वेन
स्वतन्त्रकूटत्वादिति । सप्रहर्षिगाथायाम्-"पव्वयकूडा य"
इत्यत्र चोऽनुक्तमुपे । तेषां चतुस्त्रिंशद्वृत्तकूटानि, तथा-
अष्टौ जम्बूवनगतानि, तावन्त्येव शास्त्रमूर्त्तवनगतानि मरुशा-
स्त्रवनगतानि च, सर्वैः संख्यायाऽष्टपञ्चाशत्संख्याकानि अत्राणि । ननु
तर्हि एतद्गोथायामिचरणसूत्रे-"चत्तारि सप्त सप्ता कूडमया" इ-
त्येवंपे संख्यापरोधः उच्यते-एषां नियताधारकत्वेन स्वतन्त्र-
गिरित्वाच्च कूटेषु गणना । अयमेवाशयः ऋष्यजकूटसंख्यासूत्र-
पृथक्करणेन सूत्रज्ञता स्वयमेव दर्शयिष्यते, यच्च प्राक् ऋष्यजकू-
टाधिकारे-"कदि णं जंते ! जंबूदीवे दीवे सप्तमकूटं रामं

पव्वय पणत्ते ।" इति सूत्रम्, तच्छिन्नलोचनमात्रतापरं व्या-
ख्येयमिति सर्वे सम्यक् । ज० ६ वक्र० । स्या० ।

अथ तीर्थानि-

जम्बूदीवे णं भंते ! दीवे जरहे वामे कति तित्था पण-
त्ता ? । गोयमा ! तत्रो तित्था पाणत्ता । तं जहा-मागहे,
वरदामे, पभामे । जंबूदीवे णं दीवे एरवण वामे कति
तित्था पाणत्ता ? । गोयमा ! तत्रो तित्था पाणत्ता । तं
जहा-मागहे, वरदामे, पभामे । जंबूदीवे णं दीवे महा-
विदेहे वामे एगमेगे चक्रवट्टिविजए कति तित्था पाणत्ता ? ।
गोयमा ! तत्रो तित्था पाणत्ता । तं जहा-मागहे, वरदामे,
पभामे । एवामेव सपुत्रावरणं जंबूदीवे दीवे एगं वि उत्तरे
तित्थमए जवतीति प्रख्यायं ति ॥

प्रभसूत्रे तीर्थानि चक्रिणां स्वस्वक्षेत्रमीमांसु साधनार्थं
महाजहावनरणस्थानानि । उत्तरसूत्रे जगत श्रावण तीर्थानि प्रह-
सानि । तद्यथा-मागध पूर्वस्यां गङ्गासङ्गमे समुद्राय, वरदाम द-
क्षिणस्यां प्रभासे, पार्श्वमायां मिन्धुसङ्गमे समुद्रस्य । एवमेव ग-
तसङ्गमपि ज्ञावनीयम् । नवर नद्यो चात्र रक्ताक्तवन्त्यौ, तयोः
समुद्रसङ्गमे मागधप्रभासे वरदामाख्ये च तत्रत्यापेक्षया तथैव,
विजयसूत्रं चायं विजयः-विजयचत्का गङ्गादि म महानदीनां
यथाई शीताशीतोदयोः सङ्गमे मागधप्रभासाख्यानि भावनी-
यानि, वरदामाख्यानि तेषां मध्यगतानि भाव्यानि । एवमेव पूर्वा-
परमालनेन एकं छत्तुर तीर्थशतं भवतीत्याख्यातमिति ।
ज० ६ वक्र० । स्या० ।

अथ श्रेणयः-

जंबूदीवे णं जंते ! दीवे केवडयाओ विज्जाहरमेदीओ,
केवडयाओ आजिओगमेदीओ पाणत्ताओ ? । गोयमा !
जंबूदीवे दीवे अट्टमदी विज्जाहरमेदीओ, अट्टमदी
आजिओगमेदीओ पाणत्ताओ । एवामेव सपुत्रावरणं
जंबूदीवे दीवे वृत्तीसमेदीमए भवतीति प्रख्यायं ॥

प्रभसूत्रं व्यक्तम् । उत्तरसूत्रे गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वौपे
अष्टपष्टिविंशधरेणयः विद्याधरावासभृता वेताद्वयानां पृथो-
परोद्ध्याविपरिच्छिन्ना आयनमेखला प्रवन्ति चतुस्त्रिंश-
त्यपि वेताद्वयेषु दक्षिणत उत्तरतश्च एकैकध्वनिभावात् तथैवा-
ष्टपष्टिभिर्वायव्यधरेणयः, एवमेव पूर्वापरमालनेन जम्बूद्वीपे द्वौपे
षट्त्रिंशदधिकं धेनिशतं भवतीत्याख्यातम् ।

अथ विजयाः-

जंबूदीवे णं भंते ! दीवे केवडया चक्रवट्टिविजया, केवडया-
ओ रायहाणीओ, केवडयाओ निमिसगुहाओ, केवडयाओ
खंरुप्पवायगुहाओ, केवडया कयमालया देवा, केवडया
एट्टमालया देवा, केवडया उममकूडा पाणत्ता ? । गोयमा !
जंबूदीवे दीवे चोत्तीमं चक्रवट्टिविजया, चोत्तीमं रायहाणी-
ओ, चोत्तीमं निमिसगुहाओ, चोत्तीमं खंरुप्पवायगुहाओ,
चोत्तीमं कयमालया देवा, चोत्तीमं एट्टमालया देवा, चोत्ती-
मं उममकूडा पव्वया पाणत्ता ।

प्रश्नसूत्रं व्यक्तम् । उत्तरसूत्रे जम्बूद्वीपे द्वीपे चतुर्विंशशतकवर्ति-
विजयास्तत्र द्वाविंशन्महाविदेहाविजयाः द्वे च भरतैरावते, अत्र-
योरपि चक्रवर्तिविजयसूचकस्य चक्रवर्तिविजयशब्द-
वाच्यस्य भवत्वात्, एवं चतुर्विंशत् राजधान्यश्चतुर्विंशत् मिथ्या-
गुहाः, प्रतिवैतालयमेकैकमजवात्, एवं चतुर्विंशत् खागप्रपात-
गुहाः, चतुर्विंशत् कृतमालदेवाः, चतुर्विंशत् कृतमालका देवाः,
चतुर्विंशत् शृषभकूटनामकाः पर्वताः प्रकृताः, प्रतिक्षेत्रं संज-
यत, चक्रवर्तिनो विजयसूचकनामन्यासार्थमेकैकसद्भावात्,
यथात्र विजयद्वारे प्रक्रान्ते राजधान्यादिप्रश्नोत्तरसूत्रे तद्विज-
यान्तर्गतत्वेनेति ।

अथ हटाः-

जंबूदीवे दीवे केवडा महाहटा पणत्ता ! गोयमा !
मालिम महाहटा पणत्ता ।

प्रश्नसूत्रं व्यक्तम् । उत्तरसूत्रे षोडश महाहटाः, षड्विंशगणां
शीताशीतोदयोश्च प्रत्येक पञ्च । जं० ६ वक्र० । स्था० ।

अथ मालिनाः-

जंबूदीवे णं जंते ! दीवे केवडाआओ महाणईओ वाम-
हरपवहाओ, केवडाआओ महाणईओ कुंडप्पवहाओ पमा-
त्ताओ ! गोयमा ! जंबूदीवे दीवे चोदस महाणईओ
वासहरपवहाओ, जवत्तरिमहाणईओ कुंडप्पवहाओ,
एवामेव सपुव्वावरेणं जंबूदीवे दीवे णज्जाते महाणईओ
जवंतीति पक्खायं ।

जम्बूद्वीपे द्वीपे कियत्तो महानद्यो वर्षधरंभ्यः । " तावत्थ्यान्
तद्वृषदशः " इति । वर्षधरहृदयः प्रवहन्ति निर्गच्छन्ति वर्ष-
धरप्रवहाः । अन्यथा कुण्डप्रभवानामपि वर्षधरनिनम्बस्वकुण्ड-
प्रवाहनेन वर्षधरप्रनवा इति वाच्यं स्यात् । कियत्थः कुण्डप्र-
भवा वर्षधरनिनम्बवर्तिकुण्डनिर्गताः प्रहताः । गौतम ! जम्बू-
द्वीपे चतुर्दशमहानद्यो वर्षधरहृदप्रनवाः जलगङ्गादयः प्रति-
क्षेत्रं द्विविधावात् कुण्डभवाः षट्सप्ततिर्महानद्यः, तत्र श्मि-
ताया उदाच्येष्वष्टसु विजयेषु शीतादाया यावेष्वष्टसु विज-
येषु च एकैकजावेन पोरुश गङ्गा, षोडश सिन्धवश्च । तथा शी-
ताया याम्येष्वष्टसु विजयेषु शीतादाया उदाच्येष्वष्टसु विजये-
ष्वष्टसु च एकैकजावेन पोरुश रक्ता रक्तवत्यश्च, एवं चतुःषष्टिः
द्वादश च प्रागुक्ता अन्ननद्यः सर्वमीलेन षट्सप्ततिरिति कुण्डप्र-
भवानां तु शीताशीतोदापरिवारभूतत्वेनाऽसंभवदपि महानदी-
त्वं स्वस्वविजयगतचतुर्दशसहस्रनदीपरिवारं संपदुपेतत्वेन
भाव्यम् । एवमेव पूर्वापरं चतुर्दशषट्सप्ततिरूपसंख्यामील-
नेन जम्बूद्वीपे नवतिर्महानद्यो भवन्तीत्याख्यातमिति । जं० ६
वक्र० । स्था० । स० । (तासां चतुर्दशमहानदीनां नदी-
परिवारसंख्या समुद्रप्रवेशदिशि ' महाणई ' शब्दे बह्यते)

जंबूदीवे दीवे हेमवयहेरणवणसु वासेसु वारसुत्तरे स-
लिलामयसहस्मे जवंतीति पक्खायं ॥

जम्बूद्वीपे हेमवतहेरणवतयो क्षेत्रयोर्द्वादशसहस्रोत्तर नदी-
शतसहस्र जवंतीत्येवमाख्यातम् । अत्र शतसहस्रशब्दसाहचर्या-
दप्रसख्यायां सहस्राणि प्रतीयन्ते । अन्यथा षट्पञ्चाशत्सह-
स्राणां चतुर्गुणं संख्याशास्त्रबोधः स्यात्, दृश्यते च शब्दसाह-
चर्यादर्थप्रतिपत्तिः । यथा-रामलक्ष्मणावत्यत्र रामशब्देन दाश-

रथिलहमणशब्दसाहचर्यात् प्रतीयते, न तु रेणुकासुत इति ।
जं० ६ वक्र० ।

जंबूदीवे दीवे हरिवासरम्पगवामेसु दो चउवीसा सलि-
लामयसहस्मा जवंतीति पक्खायं ॥

तथा " जंबूदीवे " इत्यादि सुबोध, द्वयोर्वचयोः सहोक्तौ
हेतुः प्राग्बोधः । (हरी ति) हरिमालिना पूर्वाणवगा, हरिवर्ष-
हरिकान्ता चापराणवगा, रम्यके नरकान्ता पूर्वाणवगा, नारीका-
न्ता चापराणवगा सर्वसंख्याया जम्बूद्वीपे द्वीपे हरिवर्षरम्यक-
वर्षयोर्द्वे चतुर्विंशतिसहस्राधिकं सलिलाशतसहस्रे भवत इति
षट्पञ्चाशत्सहस्राणां चतुर्गुणेन एकभावत एव लाभान् ।
अत्रापि सहस्रपरतया व्याख्यानं प्राग्बन् । जं० ६ वक्र० ।

जंबूदीवे णं भंते ! दीवे मंदरपव्वयस्स दक्खिणोणं केव-
इया सलिलामयमहस्सा पुरच्छिमपव्वच्छिमाजिमुहा
लवणममुहं मप्पेति ! गोयमा ! एगे छाणउण मालिना
मयमहस्मे पुरच्छिमपव्वच्छिमाजिमुहे लवणममुहं मप्पे-
प्पेति ति । जंबूदीवे णं भंते ! दीवे मंदरस्म पव्वयस्स
उत्तरेणं केवडाआ सलिलामयमहस्मा पुरच्छिमाजिमुहा
लवणममुहं मप्पेति ! गोयमा ! एगे छाणउण मालिना-
मयमहस्मे पुरच्छिमपव्वच्छिमाजिमुहे जाव मप्पेड । जंबू-
दीवे णं भंते ! केवडाआ सलिलामयमहस्मा पुरच्छिमाजि-
मुहा लवणममुहं मप्पेति ! गोयमा ! सत्त मलिलामय-
महस्मा अट्ठावीसं च महस्सा जाव मप्पेति । जंबूदीवे
णं जंते ! केवडाआ सलिलामयमहस्मा पव्वच्छिमाजिमुहा
लवणममुहं मप्पेति ! गोयमा ! सत्त मलिलामयसह-
स्मा अट्ठावीसं च महस्सा जाव मप्पेति, एवामेव सपु-
व्वावरेणं जंबूदीवे दीवे चोदस सलिलामयमहस्मा छ-
प्पाणां च महस्मा जवंतीति पक्खायं ॥

अथ मेरुतो दाक्षिणम्यां कियत्तो नद्य इत्याह-"जंबूदीवे दीवे
मंदरपव्वय" इत्यादि व्यक्तम् । नवरम्प उत्तरसूत्रे एक षष्ठ्यति-
सहस्राधिकं सलिलाशतसहस्रम् । तथाहि-भरते गङ्गाया, सि-
न्धोश्च चतुर्दशचतुर्दशसहस्राणि, हेमवते रोहिताया रोहिता-
शयाश्चाष्टाविंशतिरष्टाविंशतिसहस्राणि, हरिवर्षे हरिमालिना-
या हरिकान्तायाश्च षट्पञ्चाशत् २ सहस्राणि, सर्वमीलेन यथो-
क्तसंख्या । अथ मेरोरुत्तरवर्तिनानां मध्यां प्रश्नयितुमाह-"जंबू-
दीवे" इत्यादि व्यक्तम् । नवरम्प उत्तरसूत्रे सर्वसंख्या दक्षिणसू-
त्रधर्मावनीया, घषाणां नदीनां च विशयः स्वयं बोध्यः । ननु
मेरुतो दक्षिणाक्षरनदीसंख्यामीलेन सपरिवारे उत्तरदाक्षिणप्र-
वहे शीताशीतोदयो कथं न मिलिते ? उच्यते-प्रश्नसूत्रं हि मेरुतो
दक्षिणोत्तरादिभागवर्तिपूर्वापरसमुद्रप्रवेशरूपविशिष्टार्थविष-
यक, तेन मेरुतः गुरुपूर्वापरसमुद्रप्रवेशिन्योगनयोर्निर्वचनसूत्रेऽ-
नन्तर्भावः, यथाप्रश्नं निर्वचनदानस्य शिष्टव्यवहारात् । अथ प-
ूर्वाऽभिमुखाः कियत्तो लवणाद प्रविशन्तीत्याह-"जंबूदीवे दीवे"
इत्यादि । जम्बूद्वीपे द्वीपे कियत्तो नद्यः पूर्वाऽभिमुखाः लवणाद
प्रविशन्ति, कियत्थः पूर्वसमुद्रप्रवेशिन्य इत्यर्थः । इदं च प्रश्नसूत्रं
केवलं नदीनां पूर्वादिगामासत्वरूपप्रत्यविषयक, तेन पूर्वस्मान्

प्रभसूत्राद्विजयते, उत्तरसूत्रे सप्त नदीलक्षणानि, अष्टा-
विंशतिश्च सहस्राणि यावत् समुपमर्षन्ति । तद्यथा-पूर्वसूत्रे
मेघतो दक्षिणदिग्दर्शनीनामकं षष्ठ्यतिरसद्वयाधिकं लक्ष-
मुक्तं, तदर्थं पूर्वं पूर्वाध्यागामिनागतान्यष्टानवतिः सहस्राणि,
एवमुदीच्यनदीनामप्यष्टानवतिः सहस्राणि शीतापरिकरनद्य-
श्च लक्षाणि चात्रिंशत्सहस्राणि च, सर्वपिण्डे यथोक्तं मा-
नम् । अथ पश्चिमाध्यागामिनीनां संख्याप्रश्नार्थमाह-“ जंबु-
दीव दीवे ” इत्यादि । इदं चानन्तरसूत्रवत् वाच्यं, संख्या या-
जनीया, परस्परनिर्विशेषत्वात् । संप्रति सर्वेसरित्संकलनामाह-
“ एषामेव सप्तद्वारेण ” इत्यादि व्यक्तं, नवरम् जम्बूद्वीपे
द्वीपे पूर्वाध्यागामिनीनामपराध्यागामिनीनां च नदीनां सयाजने
चतुर्दशलक्षाणि षट्पञ्चाशत् सहस्राणि भवन्ति इत्याख्यातम् ।
ननु इयं सर्वेसरित्संख्या केवलपरिकरनदीनां, महानदीसहिताना-
ना वा तासाम् ? उच्यते-महानदीसहितानामिति समाव्यते,
संज्ञावनाबाज तु कच्छविजयगतसिन्धुनदीवर्णनाधिकारे
प्रवेशे च सर्वसंख्यया आत्मना सह चतुर्दशजिनेदीसहस्रैः
समन्विता जयतीति धीमलयगिरिकृतवृहत्तत्त्वाविचारवृत्त्या-
दिवचनमिति । भीरन्तशेखरसूरयस्तु स्वक्लेशसमाप्ते-“ अहस-
परि महाणश्च, चारस अंतरण्ड उ सेसा उ । परिअरण्ड उ
चउदस, एव ण्णसदसा य ॥१॥ ” इति महानदीनां पृथगाणनं
चक्रुरिति । तत्त्वं तु बहुभुतगम्यम् । नन्वत्र प्रत्येकमष्टाविंशतिसह-
स्रनदीपरिवारा द्वादशान्तर्गताः सर्वनदीसंकलनायां कथं न
गणिताः ? उच्यते-इयं सर्वेसरित्संख्या चतुर्दशलक्षादिलक्षणं
भीरन्तशेखरसूरिभिः स्तोपलक्षेणमासवृत्तौ, तथा प्रतिमहान-
दीपरिवारमीलने स्वस्वक्लेशविचारसूत्रे धीजिनजलगाणकुमा-
भ्रमणादिमूत्रकारैः धीमलयगिर्यादिभिर्बुधैः सकारंश्चान्तर्नदी-
परिवाराः संप्रहेण चोक्ताः । भीदग्निभस्मगिभिस्तु-“ स्रग्वा ओअ-
ण ” इत्यादि गाथायाः संप्रहेणां चतुरशीतिप्रमाणां कुरुनदी-
रन्तर्भाव्य तत्स्थाने इमा एव द्वादश नदीः चतुर्दशभिः रन्दी-
सहस्रैः सह निक्षिप्य यथोक्तसंख्याऽपुरि । तद्यथा-“ चउदस
सदस्सगुणिआ, अइनीसण्ड उ विजयमज्झिआ । सीआण-
णिवरंती, सीओआए वि एमेव ॥ १ ॥ ” कैश्चित् जयविजय-
गतयोः गङ्गासिन्धवाः रक्तारक्तवर्त्याश्च अष्टाविंशतिसहस्रनदी-
लक्षणः परिवारः, स एवासन्नयोपचोगणान्तर्नदीनां परि-
वारतयोरु इत्यनोऽवसीयते, यदन्तर्नदीपरिवारमाश्रित्य मत-
सैचित्र्यदर्शनादिना केनाऽपि हेतुना प्रस्तुतमूत्रकारेणाऽपि
सर्वनदीसंकलनायां गणिता इति । अत्रापि तत्त्वं बहुभुतगम्यमेव ।
यदि चाप्तर्नदीपरिवारनदीसंकलनाऽपि क्रियते, तदा जम्बूद्वीपे
घ्नितवतिसहस्राधिकाः सप्तदश लक्षाः नदीनां भवन्ति ।
यदुक्तम्-“ सुत्ते चउदस लक्खा, ण्णसदस्सजंबूदीवाम् ।
इति व ससरस लक्खा, वाणउरु सदस्ससलिला उ ॥ १ ॥ ”
इति । एतेषां जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्युक्तार्थानां पिण्डकं मीलके विष-
यचूने इयं सप्रहगाथा भवतीति । अथ जम्बूद्वीपयामस्य ल-
क्षप्रमाणताप्रतीत्यर्थं दक्षिणोत्तराभ्यां क्षेत्रयोजनसर्वाप्रमील-
नं जिज्ञासुनमुपकाराय दर्शयते । यथा-१०००००, अत्र सर्वाप्र-
लक्षयोजनप्रमाणम् । अत्रापि जगतीसकमूलविष्कम्भः स्वस्व-
दिग्गतमुखध्वनंऽन्तर्भावनीय इति । जं० ६ वक्र० ।

अथ जम्बूद्वीपे चन्द्रादिसंख्यां पृच्छन्ति-

जंबूदीवे णं जंते ! दीवे कइ चंदा पजाभिमु, पभासिति,

पजासिस्संति ; कइ सूरिया तवइसु, तवेति, तविस्संति ;
केवइआ एक्खत्ता जोगं जोइसु, जोअंति, जोइस्संति ; केवइ-
आ पट्ठगहा चारं चरिमु, चरंति, चरिस्संति ; केवइआओ
तारागणकोटाकोटीओ मोजिमु, सोजिति, सोजिस्संति य ।
गोयमा ! दो चंदा पजासिमु० १, दो सूरिआ तवइसु० १,
छप्पमं एक्खत्ता जोगं जोइसु० १, णवत्तरं महम्महमयं
चारं चरिमु० ३ । “ एग च सयमहस्सं, तेत्तीसं खलु
जवे सहस्साइ । एव य सया पप्पासा, तारागणकोटिको-
टीणं ॥ १ ॥ ”

जम्बूद्वीपे भगवन् ! द्वीपे कति चन्द्राः प्रजासितवन्तः-प्रकाश-
नीय वस्तु उद्घोषितवन्तः, प्रभासयन्ति उद्घोषयन्ति, प्रभास-
यिष्यन्ति उद्घोषयिष्यन्ति, उद्घोषनामप्र. मं. द्वा. चन्द्रमणस्ता-
नामनुष्णप्रकाशो हि जने उद्घोष इति व्यपहृत्यते, तेन तथा प्रश्ने
अनादिनिधनेय जगत्स्थितिरिति जानतः शिष्यस्य कालत्रय-
निर्देशेन प्रश्नः, प्रष्टव्यं तु चन्द्रादिसंख्या । तथा कति सूर्यास्ता-
पितवन्तः आत्मव्यतिरिक्तवस्तुनि तापं जानितवन्तः, एव
तापयन्ति, तापयिष्यन्ति । आतपनामकमोद्घादं रविमणस्ता-
नामुष्णः प्रकाशस्ताप इति लोके व्यवह्रियते, तेन तथा प्रश्नो-
क्तिः, तथा कियन्ति नक्षत्राणि योगं स्वयं नियतमण्डलत्रा-
रित्वेऽप्यनियताऽनेकमण्डलचारिजिनेजमण्डलक्षमागतेर्ग्रहेः
सह सबन्धं युक्तवन्ति प्राप्तवन्ति, युञ्जन्ति प्राप्नुवन्ति,
योक्तवन्ति प्राप्यन्ति । तथा कियन्ते महाप्रहा अङ्कारका-
दयश्चार मण्डलक्षेत्रपरिभ्रमं चरितवन्तो अनुभूतवन्तः,
चरन्ति अनुभवन्ति, चरिष्यन्ति अनुभविष्यन्ति ? यद्यपि समय-
क्षेत्रवर्तिनां सर्वेषामपि ज्यातिष्काणां गतिश्चार इत्यभिधीयते,
तथाऽप्यन्यव्यपदेशविशेषाभावेन वक्रातिचारादिजिगीतिवि-
शेषैर्गतिमत्त्वेन चैवा सामान्यगतिश्चैव प्रश्नः । तथा कियत्य-
स्तारागणकोट्यः शान्तितवत्यः शोभां धृतवन्तः, शोभन्ते, शो-
भिष्यन्ति ? एषां च चन्द्रादिसंज्ञाकारणानां बहुलपक्षा-
दौ जास्वरत्वमात्रेण शोभमानत्वादिभ्यं प्रभासमलापः । अत्र
सूत्रेऽनुक्तोऽपि वाशब्दो विकल्पघोतनार्थं प्रतिप्रश्न बोध्यः ।
प्रगधानाह-गौतम ! द्वौ चन्द्रौ प्रभासितवन्तौ, प्रभासेत, प्र-
भासिष्येत च । जम्बूद्वीपे क्षेत्रं सूर्याक्रान्ताभ्यां दिग्ज्यामन्यत्र
शेषयोर्दिशोऽभ्यन्ताभ्यां प्रकाश्यमानत्वात्, प्रश्नसूत्रे च प्रभास-
ितवन्त इत्यादि यो बहुवचनेन निर्देशः स प्रश्नरीतिर्बहुवच-
नेनैव प्रवर्ततीति ज्ञापनार्थः । एकाद्यन्यतरानिर्णयस्य तु मित्रा-
न्तोत्तरकाले संभवः, एवं सूर्यसूत्रेऽपि भावनीयम् । तथा द्वौ
सूर्यौ तापितवन्तौ, जम्बूद्वीपक्षेत्रमिति शेषः ; आत्ममेव क्षेत्रं
चन्द्राक्रान्ताभ्यां दिग्ज्यामन्यत्र शेषयोर्दिशोः सूर्याभ्यां ता-
प्यमानत्वात् तथा षट्पञ्चाशद्विंशत्येकैकस्य चन्द्रस्य प्र-
त्येकमष्टाविंशतनक्षत्रपरिवारान् योगं युक्तवन्तीत्यादि प्राभव-
त् । तथा पट्ठमसति षट्सप्तत्युत्तरं महाप्रदशतम्, एकैक-
स्य चन्द्रस्य प्रत्येकमष्टाविंशतप्रदशानां परिवारजावात् चारं
चरितव्यादित्यादि । तथा पद्येन तारागणकोटि-
टिकोटीनामकलक्षं त्रयस्त्रिंशच्च सहस्राणि, नव च शता-
भिः, पञ्चाशानि पञ्चाशदधिकानि जयन्ति । प्रतिचन्द्रं ताराग-
णकोटाकोटीनां षट्पष्टिसहस्रनवशताधिकषट्सप्ततलेभ्यमान-
त्वादिता । जं० ६ वक्र० ।

"जवुदीव" इत्यादि । जम्बुद्वीप द्वीपे कियन्ति निधिरत्नानि उत्कृष्टनिधानानि, यानि गङ्गादिनद्यांमुखस्थानि चक्रवर्ती हस्तगतपरिपूर्णपट्टवर्णादिदिग्बिजयव्यावृत्ताऽष्टप्रतपःकरणानन्तरं स्वस्मात्करांत, तानि सर्वांगेण सर्वसंख्यया प्रकृतानि । भगवानाह-गौतम । त्रीणि पशुत्तराणि निधिरत्नशतानि सर्वांगेण प्रकृतानि । तद्यथा-नवभंज्याकानि निधानानि चतुस्त्रिंशता गुणयन्त इति यथोक्ता संख्येति । इयं च भूतमाश्रित्य प्ररूपणा कृता । अथ निधिपतीनां कानि निधानानि विवर्तितकाले भोग्यानि भवन्तीति प्रश्नमाह-"जवुदीव दीवे" इत्यादि । जम्बुद्वीपे कियन्ति निधिरत्नशतानि परिभोग्यतया उत्पन्ने प्रयोजने चक्रवर्तिभिर्व्यापार्यमाणत्वेन "हव्यं हति" शीघ्रं चक्राभिलाषोत्पत्त्यनन्तरं, निर्विलम्बमितिर्थः, आगच्छन्ति । भगवानाह-गौतम । जयन्यपदं पटुत्रिशत् जयन्यपदभाविनां चक्रवर्तिनां नव निधानानि चतुर्गुणतानि यथोक्तसंख्याप्रदानांत, उत्कृष्टपदे तु ऋ सप्तत्याधिकं निधिरत्नशते परिभोग्यतया शीघ्रमागच्छतः, उत्कृष्टपदभाविनां चक्रिणां त्रिशता नव नव

“जमुहीवेण” इत्यादि । इदं न यथा प्राक् पञ्चशवेष्टिका-
धिकारे व्याख्यातम्, तथाऽत्र जम्बूद्वीपव्यपदेशेन बोध्यास्ति ।

एव च शाश्वताऽशाश्वतो घटो निरन्वयविनश्वरो ह्ये, किम-
स्मादपि तद्वत्, उत नेत्याह—“जम्बूदीपे ण” इत्यादि । इदमपि
प्राक् पञ्चवरवेदिकाधिकारे व्याख्यातमिति । जं० ।

अथ किं परिणामोऽसौ द्वीप इति विपृच्छिषुगह—

जम्बूदीपे णं जंते ! दीवे किं पुढविपरिणामे, आनपरि-
णामे, जीवपरिणामे, पुगलपरिणामे ? । गोयमा ! पुढविपरि-
णामे वि, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पुगलप-
रिणामे वि ।

जम्बूदीपे जदन्त ! द्वीपः किं पृथ्वीपरिणामः पृथिवीपिण्डमयः,
किं जलपरिणामः जलापिण्डमयः । एतादृशौ च स्कन्धावचि-
त्तरजःस्कन्धाद्वदजावपरिणामावपि जवत इत्याशङ्क्याह—
किं जीवपरिणामः जीवमयः । घटादिरजीवपरिणामोऽपि भव-
तीत्याशङ्क्याह—किं पुद्गलपरिणामः पुद्गलस्कन्धनिष्पन्नः केव-
लपुद्गलपिण्डमय इत्यर्थः । तेजसस्त्वकान्तसुषमादावुत्पन्नत्वेन
एकान्तदुःषमादेः तु विध्वस्तत्वेन जम्बूदीपस्य तत्परिणामोऽ-
ङ्गीक्रियमाणे कादाचित्कत्वप्रसङ्गः, वायोस्त्वान्तलत्वान् तत्परि-
णामे द्विपस्यापि चक्षत्वापत्तिरिति तयोः म्यन एव संदेहाविष-
यत्वेन न प्रश्नसूत्रे उप-यासः । जगवानाह—गौतम ! पृथिवीपरिणा-
मोऽपि, पर्वतादिमत्त्वात् । अण्परिणामोऽपि, नदीद्वीपादिमत्त्वात् ।
जीवपरिणामोऽपि, मुख्यवनादिषु वनस्पत्यादिमत्त्वात् । यद्यपि
स्वसमये पृथिव्यप्कायपरिणामत्वग्रहणैव जीवपरिणामत्वे
सिद्धम्, तथाऽपि लोके तयोर्जीवत्वस्याव्यवहारात् पृथग्ग्र-
हणम्; वनस्पत्यादीनां तु जीवत्वव्यवहारः स्वपरस्मैमेव इति
पुद्गलपरिणामोऽपि मूर्तत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, कोऽर्थः ? ज-
म्बूदीपो हि स्कन्धरूपः पदार्थः, स चावयवैः समुद्भूतैरेव
भवति, समुदायरूपत्वात् समुदायिन इति ।

अथ यदि चायं जीवपरिणामरूपस्तर्हि सर्वे जीवा अत्रो-

त्पन्नपूर्वाः, उत नेत्याशङ्क्याह—

जम्बूदीपे णं जंते ! दीवे सव्वपाणा सव्वजीवा सव्व-
जुआ सव्वमत्ता पुढविक्काइयत्ताए आउक्काइअत्ताए तेउ-
क्काइयत्ताए वाउक्काइअत्ताए वणस्सइक्काइअत्ताए उववण-
पुव्वा ? । हंता गोयमा !, असं अउवा अणंतखुत्तो ॥

जम्बूदीपे जदन्त ! द्वीपे सर्वे प्राणाः द्वित्रिचतुर्गिन्द्रिया,
सर्वे जीवाः पञ्चेन्द्रियाः, सर्वे भूतास्तरवः, सर्वे स-
त्त्वाः पृथिव्यप्कायकारिकाः । अनन च सांव्यवहा-
रिकारिणावयवक एवायं प्रश्नः, अनादिनिगादनिर्ग-
तानामेव प्राणजीवादिरूपविशेषपर्यायप्रतिपक्षः । पृथिवीकायि-
कतया अप्कायिकतया तेजस्कायिकतया वायुकायिकतया
वनस्पतिकायिकतया उपपन्नपूर्वा उपपन्नपूर्वा ? । जगवानाह—
‘हता गोयमा ! एव गौतम ! यथैव प्रश्नसूत्रं तथैव प्रत्यु-
त्तरार्णायम्—पृथिवीकायिकतया यावद्वनस्पतिकायिकतया
उपपन्नपूर्वा, कालक्रमेण ससारस्यानादित्वात्, न पुनः सर्वे
प्राणादयो जीवावशेषा युगपदुत्पन्नाः सकलजीवानामेक-
कात्र जम्बूदीपे पृथिव्यादिभावेनोत्पादः सकलदेवनारका-
दिनदाभावप्रसक्तः । न चैतदस्ति, तथा जगत्स्वभावादिति ।
किमनो वारानुत्पन्ना इत्याह—असकृदेनकशः, अथवा-अ-
नन्तकृत्यः अनन्तवारान् ससारस्यानादिर्वादिति ।

अथ जम्बूदीपेतिनाम्नो व्युत्पत्तिनिमित्तं जिह्वासिषुः पृच्छति—
से केणद्वेणं जंते ! एवं वुच्चइ—जम्बूदीपे दीवे ? । गोयमा !
जम्बूदीपे णं दीवे तत्थ तत्थ देसेहि देसेहि बहवे जम्बूदग्वा
जम्बूवणा जम्बूवणमंभा णिञ्च कुसुमिआण जाव पिंडिममंज-
गिदिडेमगधरा मिरीए अइव उवसोभेमाणा चिद्धंति । जम्बूए
सुदंमणाए अणादिए णामं देवे महिहिएणं जाव पद्धि-
ओवमट्ठिइए परिवमइ, से तेण्णेणं गोअमा ! एवं वुच्चइ-
जम्बूदीपे दीवे ।

अथ केनार्थेन जदन्त ! एवमुच्यते—जम्बूदीपो द्वीपः ? । जगवाना-
ह—गौतम ! जम्बूदीपे द्वीपे तत्र तत्र देश तस्य देशस्य तत्र तत्र
प्रदेश बहवो जम्बूवृक्षा एकैकरूपा विगलस्थितत्वात्, तथा
बहूनि जम्बूवनानि जम्बूवृक्षा एव समूहनावेनावस्थिताः, आं-
रलस्थितत्वात्, “एकजानीपतरुसमूहो वनम्” इति वचनात् ।
तथा बहवो जम्बूवनखण्डा जम्बूवृक्षसमूहा एव विजातीयतरु-
मिश्रिताः “अनेकजानीपतरुसमूहा वनखण्डः” इति वचनात् ।
तत्राऽपि जम्बूवृक्षाणामेव प्राधान्यमिति प्रस्तुतं वर्णकसाफल्य-
म् । अन्यथा अपरवृक्षाणां वनखण्डैर्निमित्तभूतैर्जम्बूदीपपदप्र-
वृत्तिर्नामसत्त्वेऽसाङ्ग्यात् । ते च कथंभूता इत्याह—नित्यं सर्व-
कालं कुसुमिताः, यावत्पक्वात् “णिच्च माइया णिच्च अव-
इआ णिच्च गवइआणं जाव णिच्चं कुसुमिअ—माइअ—लव—अ-
थवइअ—गुसुइअ—गोच्छइअ—जमलिअ—जुवलिअ—विणमिअ—
पणमिअ—सुविभत्ता” इति ग्राह्यम् । एतद्व्याख्यानं प्राच्यनख-
णखण्डक कृतमिति ततो ज्ञेयम् । उत, वर्णकोपेनाश्च वृक्षाः श्रिया
वतीव उपशोभमानास्तिष्ठन्ति । इदं च नित्यकुसुमितत्वा-
दिकं जम्बूवृक्षाणामुत्तरकुलैक्योपपत्तया बोध्यम् । अन्यथैषां
प्रावृट्कालभाविपुष्पफलादयवत्वेन प्रत्यक्षत्वात् । एतज्ज-
म्बूवृक्षबहुशो द्वीपो जम्बूदीप इत्यादिर्ज्ञेयं जवति । अथवा-
जम्बूवां सुदर्शनाऽजिधानाणामनाहतनामा, पूर्वजम्बूवृक्षाधिकारे
व्याख्यातनामा देवो महर्षिकाः, यावत्करणान् “महज्जुइए”
इत्यादि ग्राह्यम् । पञ्चोपमास्थितिकः परिचयः, अथ तेना-
र्थेन जदन्त ! एवमुच्यते—स्वार्थपत्यनाहतनामदवाश्रयतया
जम्बूवापलङ्कितो द्वीपो जम्बूदीप इति, सूत्रकदेशा हापर मूत्र-
कदेशे स्मारयति इति । “अदुत्तरं च ण जम्बूदीपस्म सा-
सए णामधेज्जे पण्णसे, जं ण कयाइ ण आमा, ण कयाइ
णत्थि, ण कयाइ ण भाविस्सइणं जाव णिञ्च” इति हेतुः, जी-
वानिगमादर्शं तथा दर्शनात् । एतेन किमाकारभावप्रत्यवतारा
जम्बूदीप इति चतुर्यः प्रश्नो निवृत्त इति । जं० ७ वचनं । जी० ।

जम्बूदीपस्य मध्यं च मेरुनामा पर्वतोऽस्ति । तथाहि—

महीइ मज्झमि ठिते णगिंदे, पन्नायते मृगियमुद्धमे ।
एव सिरीए उ म नुरिवन्ने, मणोरपे जोअइ अभिमादी । १३ ।

महां रत्नप्रज्ञापृथिव्यां, मध्यदेशे जम्बूदीपः, तस्मापि बहुमध्य-
देशे सौमनसविद्युत्प्रमगन्धमादनमात्पयन्तद्व्यापर्वतचतुष्टयो-
पशोभितः समभूभागे दशमहस्त्रविस्तारः । तिरास महस्त्रमे-
कः धस्तादपि दशमहस्त्राणि नवानयाजनानि याजनैकाद-
शानादैर्दशभिर्गधिकानि विस्तारिष्यन्ति । तिरासाजनोद्धतचूर्णो-
पशोभितो नग इव पर्वतप्रधानो मरु प्रकपेण शोकं ज्ञायते

सूर्यवचुद्धलेय आदित्यसमाननेजाः, एवमनन्तरोक्तप्रका-
र्या श्रिया, नृशब्दान् विशिष्टतरया, स मेरुर्गुर्विचर्णोऽनेकवर्णो-
ऽनेकवर्णोपशोभितत्वात् मनोऽन्तःकरण रमयतीति मनो-
रमोऽन्विमालाव आदित्य एव स्वतेजसा द्योतयति दशदिशः
प्रकाशयतीति । सूत्र० १ भु० ६ अ० । स० । स्था० ।

जम्बूदीपनाम्नाऽन्येऽपि द्वीपा वर्तन्ते । तथाहि-

केवनिया णं जेने ! जम्बूदीवे नामधेज्जेहिं पप्पत्ते ? । गो-
यमा ! असंखेज्जा जम्बूदीवा दीवा नामधेज्जेहिं पप्पत्ता ।

क्रियन्तो जदन्त ! जम्बूदीपाः प्रज्ञप्ताः, जम्बूदीप इति नाम्ना
क्रियन्तो द्वीपाः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः ? एवमुक्ते जगवानाह-गौतम !
असंख्येया जम्बूदीपा द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, जम्बूदीप इति नाम्ना
असंख्येया द्वीपा इति भावः । जी० ३ प्रति० । स्था० ।

जम्बूदीवे दीवे पंदस्स पव्वयस्स पुरच्छिमपक्खच्छिमेणं
दो सित्ता पणत्ता । तं जहा-वद्धमपउद्धा अविसेसा०
जाव पव्वविदेहे चेव, अउगविदेहे चेव ।

(पुरच्छिमपक्खच्छिमेणं) पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि, पश्चात्
पश्चिमाध्यात्मस्थः । यथाक्रमं पूर्वश्चामो विदेहश्चेति पूर्व-
विदेहः, पव्वमपरविदेह इति । एतेषां चाऽऽयामादौर्ध्वान्त-
रादवसेय इति । स्था० २ उ० ३ उ० ।

अथ जम्बूदीपवेदिका-

जम्बूदीवस्स णं दीवस्स वेदिया दो गाउयाई उहुं उच्च-
जेणं पणत्ता ।

" जम्बू " इत्यादि कण्ठ्यम्, नवरं वज्रमय्या अपृथो-
जतोच्छ्रयायाः चतुर्दशपर्यधो विस्तृताया जम्बूदीपनगर-
प्राकारकल्पाया जगत्या द्विगव्यूतोच्छ्रितेन पञ्चधनुःशतवि-
स्तृतेन नानारत्नमयेन जालकटकन परिक्लिप्ताया उपरि वेदिके-
ति पञ्चवरवेदिकेत्यर्थः । पञ्चधनुःशतविस्तीर्णगवाक्षहेम-
किङ्किणीघण्टायुक्ता दयानामासनशयनमाहनविधिधकाडास्था-
नमुभयता वनस्पतरूपयतीति । स्था० २ उ० ३ उ० ।

जम्बूदीवग-जम्बूदीपक (ग)-त्रि० । जम्बूदीपस्येद् जम्बूदी-
पकम् । त था गच्छतीति जम्बूदीपगम् । जम्बूदीपसक्के, स्था०
४ उ० २ उ० । जम्बूदीपोत्पन्नमनुष्यं, पु० । स्था० ६ उ० ।

जम्बूदीवपाणत्ति-जम्बूदीपप्रज्ञप्ति-स्त्री० । जम्बूदीपस्य प्रकर्षे-
ण निःशेषकर्तारिकसाधारण्ययथावस्थितस्वरूपानिरूपणवृत्त-
तेन शक्तिज्ञापनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ, इतिज्ञानं वा यस्याः
सकाशात् सा जम्बूदीपप्रज्ञप्तिः । अथवा-जम्बूदीपं प्राप्तं
पर्यान्तं स्वस्थित्यति जम्बूदीपप्राप्तिं जगतावर्षवर्षधराद्या-
स्तथां इतिर्यस्याः सकाशात् सा जम्बूदीपप्रज्ञप्तिः । ज० १
वक्त० । स्वनाम्ना प्रसिद्धं पञ्चमोपाङ्गं, एवं च ज्ञानाधर्मक-
याव्यपष्टाङ्गस्योपाङ्गम् । ज० १ वक्त० पा० ।

अथ प्रस्तुतार्थद्विदशङ्कीमृषसंस्मृणाविश्वकर्मो श्रीमुधम-
स्वामी स्वस्मिन् गुरुवाजिमानं पारजिहीर्षु प्रस्तुतग्रन्थना-
मोपदर्शनपूर्वकं निगमनवाक्यमाह-

एष णं ममणे जगवं महावीरे मिहिलाए णयरणं माणि-
भदे चेए बहूणं समणाणं बहूणं भमणीणं बहूणं सावयाणं

बहूणं सावियाणं बहूणं देवाणं बहूणं देवीणं मज्झगए
एवमाइक्खइ, एवं चासइ, एवं पप्पवइ, एवं परूवेइ- ' जं-
बूदीवपाणत्ती णाम ' अज्जो ! अज्जयणे अहं च हेउं च
पमिणं च कारणं च वागरणं च जुज्जो जुज्जो उवदंसेइ
त्ति वेमि ॥

" तण्णं " इत्यादि । शाश्वतत्वात् शाश्वतनामकत्वाच्च स-
द्व्योऽयं जम्बूदीपकूपो भावः, सन्तं हि भावं नापलपन्ति वीत-
रागाः । ततः श्रमणो भगवान् महावीरो मिथिलायां नगर्या
माण्णिभद्रे चेत्ये बहूनां श्रमणानां बहूनां श्रमणानां बहूनां
श्रावकाणां बहूनां श्राविकाणां बहूनां देवानां बहूनां देवीनां
मध्ये गतो, न पुनरेकान्ते एकतरस्य कस्याचित् पुरतः, एवं
यथाकमुक्तानुसारण इत्यर्थः, आख्याति प्रथमतो वाच्यमात्र-
कथनेन, एव जापने विशेषवचनकथनेन, एव प्रज्ञापयति व्य-
क्तपर्यायवचनेन, एव प्ररूपयत्युपपत्तितः । आख्येयस्याऽजि-
धानमाह-जम्बूदीपप्रज्ञप्तिरिति नाम पष्टोपाङ्गमिति शेषः ।
ज० ७ वक्त० । प्रमयस्सन्तमज्जुपानाम्नां अस्य टीकाति 'पमेज्ज-
रयणमज्जुमा' शब्दे टीकाकरणप्रस्तावः)

जम्बूदीवाहिवइ-जम्बूदीपाधिपति-पु० । अनादितार्ये द्वे, द्वी० ।

जम्बूपल्लवपविभत्ति-जम्बूपल्लवप्रविजत्ति-स्त्री० । द्वित्रिगद्विध-
दिव्यनात्यस्य विदिततमविधौ, रा० ।

जम्बूपल्ल-जम्बूपीठ-न० । यन्नाम्ना इद् जम्बूदीपं स्थितं तस्याः
सुदर्शनानाम्ना जम्बूवा आधिष्ठान, ज० ४ वक्त० । तच्च-
कथ्यता च ' जम्बू ' शब्दे १३६७ पृष्ठेऽनुपमव प्रदर्शिता ।

जम्बूपल्ल-जम्बूपल्ल-न० । जाम्बव, रा० ।

जम्बूपल्लअमणकुमुपवधणर्नालुप्पलपुप्फपत्तनिकरमगगय-
आमामगनयणकीयाऽमिवन्ने ॥

जम्बूपल्लानि प्रतीतानि, अमनकुमुपवधनम् अमनपुष्प-
वृत्तं, नालालपलपुष्पवृत्तनिकरा मरकतमणिः प्रतीतः । आसा-
सको वीथकाजिधाना वृक्षा, नयनकाका नेत्रमध्यतारा, आस-
खड्ग, तपामिव वणा यस्य स तथा । रा० । ओ० । " जम्बूप-
ल्लपुट्टवप्पा " जी० ३ प्रति० ।

जम्बूपल्लकालिया-जम्बूपल्लकालिका-स्त्री० । जम्बूपल्लवकुण-
वर्णायाम्, जी० ३ प्रति० । जम्बूपल्लसत्ककाधारे, जी०
३ प्रति० ।

जम्बूलय-जम्बूलक-पु० । लोकसद्व्ययमेये चञ्चुनामके ज-
लाधारे पात्रे, उपा० ७ अ० ।

जम्बूमेरु-जम्बूवाह-पु० । स्वनामके ग्राम, आ० म० द्वि० ।
आ० च्य० । यत्र विहारक्रमणान्य वीराजन गोशालश्च द्वी-
रसमिश्रकुर लब्धवान् । आ० म० द्वि० ।

जम्बूमाप-जम्बूस्वामिन-पु० । सुप्रमण्यवराशब्दे, आ० म०
द्वि० । स्था० । तच्चार्गत ' जम्बू ' शब्दे १३७१ पृष्ठे प्रदर्शितम्)

जम्बूमाहा-जम्बूशाला-स्त्री० । जम्बूवृक्षशालायाम्, " एगो परि-
वायगो पाट्ट लोहपट्टेण बाधत्ता जम्बूशाल च गहाय हिंसइ,
पुच्छितो भणइ-नाणेन पाट्ट फुट्टइ, ता लोहपट्टेण बद्ध जम्बूशाल,
जहा एत्थ जम्बूदीवे नत्थि मम परिवारी " । आ० म० द्वि० ।

जंभग-जृम्भक-पु० । जृम्भन्ते विजृम्भन्ते स्वच्छन्दचारितया चेष्टन्ते ये ते जृम्भकाः । तिर्यग्लोकवासिन्यन्तरविशेषदेवेषु, भ० १४ श० ८ उ० । आ० म० । झा० । आ० क० ।

एतेषां स्वरूपं त्वेषाम्—

अस्थि एं भंते ! जंजया देवा, जंभया देवा ! । हंता अस्थि । से केणट्टेणं जंते ! एवं वुच्चड-जंभया देवा, जंभया देवा ! । गोयमा ! जंजगा एं देवा णिच्चं पमुडय-पकील्लिया कंदप्परतिमेहुणसील्ला, जे एं ते देवे कुच्छे पासे-ज्जा, से एं मट्ठं अजसं पाउणंज्जा, जे एं ते देवे तुट्ठे पासे-ज्जा, से एं मट्ठं जसं पाउणंज्जा, से तेणट्टेणं गोयमा ! जंजगा देवा, जंभया देवा । कइविहा णं भंते ! जंजगा देवा पाणत्ता ! गोयमा ! दमविहा पणत्ता । तं जहा-अस-जंभगा पाणजंजगा वत्थजंभगा ह्तेणजंजगा सयणजंभगा पुप्फजंजगा फलजंजगा पुप्फफलजंजगा विज्जाजंजगा अ-वियत्तजंजगा । जंभगा णं जंते ! देवा कहिं वमहिं उव्वेति ! गोयमा ! सव्वेसु चैव दीहवेयहेसु चित्तविचित्तजमगपव्वए-सु कंचणपव्वएसु य, एत्थ णं जंजगा देवा वसहिं उव्वेति । जंभगाणं भंते ! देवाणं केवइयं कात्तं ठिई पणत्ता ! गोयमा ! एगपल्लिओत्तमं ठिई पणत्ता ।

(जंभग ति) जृम्भन्ते विजृम्भन्ते स्वच्छन्दचारितया चेष्टन्ते ये ते जृम्भकास्तिर्यग्लोकवासिनो व्यन्तरदेवाः । (पमुडयपकी-ल्लिय ति) प्रमुदिताश्च ते तोषवन्तः, प्रकीर्तिताश्च प्रकृष्टकीर्तिः प्रमुदिनप्रकीर्तिताः । (कंदप्परत्ति ति) अत्यर्थं कलिरतिकाः । (मेहुणसील्ल ति) निधुवनशीलाः । (अजसं ति) उपलक्षणत्वादस्यानर्थं प्राप्नुयात् । (जसं ति) उपलक्षणत्वादस्यार्थं वैक्रियलब्ध्यादिकं प्राप्नुयाद्वैकस्यामवत् शापानुग्रहकरणसमर्थत्वात् तच्छालत्वाच्च तेषामिति । " अगणजंजया " इत्यादि । अजे भोजनविषये तदभावसद्भावा-ल्पत्वबहुत्वसरसत्वनारसत्वाधिकरणतो जृम्भन्ते विजृम्भन्ते ये ते तथा, एष पानादिष्वपि वाच्य, नवरम् । (ह्तेणं ति) लयनं गृहम् । (पुप्फफलजंभग ति) उभयजृम्भकाः, एतस्य च स्थाने ' मंतजंजग ति ' वाचनान्तरे दृश्यते । (अवियत्तजंजग-ति) अत्यक्तया अन्नाद्यविभागेन जृम्भका ये ते तथा । कचि-कु-"अहियज्जंभग ति " इत्यंत, तत्र चाधिपतौ राजादिनाय-कविषये जृम्भका ये ते तथा । (सव्वेसु चैव दीहवेयहेसु ति) सर्वेषु प्रतिक्षेत्र तेषां भावात् समन्याधिकज्ञतसङ्ख्येषु दीर्घ-विजयार्हेषु पर्वतविशेषु । दीर्घग्रहणं च वर्तुलविजयार्ह-व्यवच्छेदार्थम् । (चित्तविचित्तजमगपव्वएसु ति) देवकुरुषु शीतोदानद्या उभयपार्श्वताश्चिप्रकूटश्च पर्वतः, तथा उत्तरकुरु-षु शीताऽनिधाननद्या उत्तपतो यमकामिधानौ पर्वतौ स्तः, ते-षु (कचणपव्वएसु ति) उत्तरकुरुषु शीतानदीसंबन्धिनां पञ्चानां नीलवर्णाद्दहदानी क्रमव्यवस्थितानां प्रत्येकं पूर्वापर-तट्यांश्च दशकाञ्चनकाऽभिधाना गिरयः सन्ति, ते च शतं भवन्त्येवं ठेवकुहपि शीतोदानद्याः संबन्धिनां निपथहदादी-नां पञ्चानां हदानामिति । तदेव द्व शते, एवं धातकीखण्डपू-

वार्कादिष्वप्यनस्तेष्विति । भ० १४ श० ८ उ० । जृम्भाकारके, रुद्धगणभेदे, वाच० ।

जंभगामर-जृम्भकामर-पुं० । जृम्भकनाम्ना ख्याते देवे, " अ-चूच्चअविभोर्जीवः, प्राग्भवे जृम्भकामरः " । आ० क० ।

जंभगाओ-देशी-यथेष्टवक्त्रि, दे० ना० ३ वर्ग ।

जंभणी-जृम्भणी-स्त्री० । तन्त्रप्रसिद्धे विद्याविशेषे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

जंजा-जृम्भा-स्त्री० भावे अः । आलस्यश्रमगर्भादिजनितजा-ल्ये, वाच० ।

जृम्भ-धा० । विजृम्भणे, " अवेर्जृम्भो जंभा " ॥ ८ । ४ ।

१५७ । इति सूत्रेण " जंभा " आदेशे " स्वरादनतो वा " । ८ । ४ । २४० । इति सूत्रेण विकल्पादकारागमे च

जृम्भते, ' जंभा-जंभाअइ ' इति रूपे सिध्यतः । वि

उपसर्गे तु " केलिपमरो विजृम्भ " प्रा० ४ पाद ।

जंभाडय-जृम्भत-ध० । विवृतवदनस्य प्रबलपवननिर्गमे, आव० ५ अ० । आ० चू० । धा० ।

जंजायंत-जृम्भमाण-त्रि० । विजृम्भमाणे, शरीरचेष्टाविशेषं वि-दधाने, झा० १ श्रु० १ अ० ।

जंजायमाण-जृम्भमाण-त्रि० । ' जंजायंत ' शब्दार्थे, झा० १ श्रु० १ अ० ।

जंभियगाम-जृम्भिकग्राम-पुं० । स्वनामके भगवद्देशान्तर्गते ग्रामे, आचा० ३ चू० । अत्र हि देवैश्च भगवतो महावी-रस्यामकेषु दिवसेषु गतेषु ज्ञान समुत्पत्त्यमे इति काथित, तद्ग्रामस्य बहिस्ताच्च अनुपात्रिकाया नद्यास्तीरं शालवृ-क्षभ्यांश्च जगवतः केवलज्ञानमुपश्रम । आ० म० द्वि० । आ० चू० । कल्प० ।

जंभियगाम-जृम्भिकग्राम-पुं० । ' जंभियगाम ' शब्दार्थे, आचा० ३ चू० ।

जंजो-देशी-तुपे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जक्व-यत्त-पु० । ' यक् ' पूजायाम्, यद्व्यते । यक्-कर्मणि-घञ् ।

वाच० । व्यन्तरविशेषे, रा० । सू० प्र० । जी० । औ० । स० ।

झा० । वत्त० । अनु० । अष्टादशव्यन्तराणां मध्ये तृतीयभेदे य-

क्ताः । प्रव० १६४ द्वार । ते च त्रयोदशविधाः तद्यथा-पूर्णजद्राः,

मार्गभद्राः, श्वेतजद्राः, हरितभद्राः, सुमनोजद्राः, व्यतिपातिक-

भद्राः, सुजद्राः, सर्वतोभद्राः, मनुष्ययक्षाः, वनार्थपतयो, वनाहा-

राः, रूपयक्षाः, यक्षोत्तमाः । प्रज्ञा० १ पद । जिनानां यक्षाः सन्ति ।

प्रव० १७ द्वार । (तन्नामानि तु ' जिनजक्व ' शब्देऽभिधायाम्)

वृत्तवामिसुरे, वत्त० १६ अ० । देवं च । यथा यक्केण देवेन

आविष्टो यक्काविष्ट इति । ख्या० ५ टा० १ उ० । स्वनामख्याने

वर्णिज च । " पुव्वं किं सिगिकन्नज्जजनगर जक्वो नाम नेगमा

हुत्था " ती० २६ कल्प । कांशाभ्यां धनयक्काभिधानौ अष्टि-

नो । हा० २३ अष्ट० । इति द्वौ यत्तनामानौ वर्णिजौ । स्वनाम-

ख्याते द्वीपे, समुद्रे च । च० प्र० १० पाहु० ।

जक्वकहम-यक्कहम-पु० । यक्प्रियः कदम्ब इव इति द्वौ यक्क-नामानौ वर्णिजौ । स्वनामख्याते द्वीपे, समुद्रे च । च० प्र० २० पाहु० । यक्के द्वीपे यक्कजयत्तमहाजर्जा, यक्के समुद्रे यक्कवर-यक्कमदावरी । च० प्र० २० पाहु० ।

जक्खगुहा-यक्खगुहा-स्त्री० । यत्तनिवासनृतायां गुहायाम्,
“ अथार्यरत्तिनाचार्योः, मथुरानगरीं गताः । तत्र यत्तगुहायां
च, व्यन्तरायतने स्थिताः ॥१॥ ” आ० क० ।

जक्खगह-यक्षप्रह-पुं० । यक्कावेशे, जी० ३ प्रति० । उन्मत्तता-
हेनौ यत्तकृतोपलब्धे, जं० २ वक्र० ।

जक्खणापग-यक्खनायक-पुं० । वैश्रमणे, अनु० ।

जक्खदिक्क-यक्खदीप्प-न० । एकस्यां दिशि अन्तराऽन्तरा दृ-
श्यमाने विद्युत्सदृशप्रकाशे, प्रव० ३६ द्वार ।

जक्खदिक्का-यक्खदत्ता-स्त्री० । स्थूलभद्रस्य सप्तानां भगि-
नीनां मध्ये द्वितीयायां भगिन्याम्, आ० क० । आ० चू० ।
आव० । कल्प० । ति० ।

जक्खपरिमा-यक्खप्रतिमा-स्त्री० । यक्कप्रतिकृतौ, “दो जक्खप-
रिमाओ ” । जी० ३ प्रति० ।

जक्खजइ-यक्खजइ-पुं० । यक्कछीपाधिपतौ देवे, सू० प्र० २०
पाहु० । च० प्र० ।

जक्खमंरुपविजत्ति-यक्खमंरुपविभक्ति-स्त्री० । द्वाविंश-
द्विधनाट्यस्य दशमभेदान्तर्गते नाट्ये, रा० ।

जक्खमह-यक्खमह-पुं० । यक्कार्थविहितमहोत्सवे, आचा० २
अ० १ अ० २ उ० ।

जक्खमहाभइ-यक्खमहाजइ-पुं० । यक्कछीपाधिपतौ देवे, सू०
प्र० २० पाहु० । च० प्र० ।

जक्खरत्ती-देवी-दीपाविकायाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जक्खवर-यक्खवर-पुं० । यत्तसमुद्राधिपतौ देवे, सू० प्र० १ पाहु० ।

जक्खा-यक्खा-स्त्री० । स्थूलभद्रस्य सप्तानां जगिनीनां मध्ये
प्रथमायां भगिन्याम्, आ० क० । ति० । आ० चू० ।
आव० । (तत्कथानकं तु ‘पूलभइ’ शब्दे तच्चरित्रवर्णने
रूपेण)

जक्खाइह-यक्खाविष्ट-त्रि० । देवाभिष्टिते, स्था० ५ ठा० २
उ० । ओघ० । “ जक्खाइहो पीयमज्जो वा जानो कार्यावि-
क्खेवार्कियाओ देमइ । ” आ० म० प्र० ।

जक्खाइहं भिक्खुं गित्तायमाणं नो कप्पइ तस्म गणाव-
च्छेदियस्म निज्जह्तिणं जाव रोगान्तकातो विप्पमुक्के, त-
ओ पच्छा तस्स अहालहुस्सगे नापं ववहारे पडवि-
यवे मिया ॥

यत्ताविष्टं भिक्षुं ग्लायन्त यस्य सकाशमागतं तस्य गणा-
वच्छेदिनो न कल्पते निर्युदितुमपाकर्तुं वैद्यावृत्यकरणादिना,
किं त्वग्लान्या तस्य करणीयं वैद्यावृत्यं तावात् यावत् स
रोगातद्वाविप्रमुक्तो भवति, ततः पश्चात् तस्य प्रगुणीजृतस्य
सतां यथालघुस्यको यथोचितस्वरूपो व्यवहारः प्रार्याध्वस्तः
प्रस्थापयितव्यो दातव्यः स्यात् । व्य० अ० २ उ० ।

संप्रति यतो यक्काविष्टो जवति तत्प्रतिपादनार्थमाह-

पुव्वभवियवेरेणं, अहवा रागेण रागितो मंतो ।

एएहिं जक्खविट्ठो, सेट्ठी सज्जिज्जग वेसादी ॥६८॥

पौर्वभविकेन पूर्वभवभाविना वैरेण, अथवा रागेण रञ्जितः
सन् यक्कैराविश्यते । एताभ्यां द्वेपरागाभ्यां यक्काविष्टो जवति ।
तथा श्रेष्ठी द्वेष्यभार्यया मृतिकया, (सज्जिज्जगि) लघुभ्राता
ज्येष्ठभार्यया, द्वेष्यादिभिरित्यत्रादिशब्दात् प्रभृतिकाष्टेषु भा-
र्यया परिग्रहः ॥ ६८ ॥

तत्र श्रेष्ठयात्पदाहरणमाह-

सेट्ठिस्स टोमि महिज्जा, पिया य वेस्सा य वंतरी जाया ।

सामणम्मि पमत्तं, उल्लेति तं पुव्ववेरेणं ॥६९॥

“ एगो सेट्ठी, तस्स टो महिला, एगो पिया, एगो वेस्सा य,
तत्थ मा वेस्सा अकामनिज्जराए मरिक्कणं वंतरी जाया, से-
ट्ठी वि तथाकृत्वाणं धेराण अतिए धम्मं सोच्चा पव्वइतो, सा
य वंतरी पुव्वभववेरेण छिहाणि मग्गइ, अन्नया पमत्त द-
ट्ठणं जलिया तो । ” अन्नारयस्त्वयम्-श्रेष्ठनां च महिले, तद्य-
था-एका प्रिया, अपरा द्वेष्या । तत्रैका मृता व्यन्तरी जाता, सा
आमरणे स्थितं श्रेष्ठिनं प्रमत्तं दृष्ट्वा पूर्ववैरेण हतवती । गा-
थायामनीतकालेऽपि वर्तमानता प्राकृतत्वात् ॥६९॥

संप्रति लघुभ्रातृदृष्टान्तमाह-

जेट्ठगजाउगमहिला, अज्जोवणा उ होइ खुहुलए ।

धरमाण-मारियम्पी, परिसेहे वंतरी जाया ॥७०॥

“ एगम्मि गाम दो जायरो, तस्स भारिया खुहुलगे अज्जो-
ववणा, सा त पव्वेइ, खुहुलगो नेच्छइ, भणइ-तुम मम जेट्ठजा-
उयं धरमाण न पासम्मि, तीए चित्तिय-जावज्जीवइ ताव मे नत्थि
एसो देवरो ति, तओ विइ सट्ठिक्कणं विससच्चारणं मारितो
नियजत्ता, ततो जणियं-जस्स जय कासी सो मओ, इयाणि
पूरेहि मे मणोरह, तेण चित्तियं-तूणमेतीए मारितो जेट्ठजाउगो,
धिरत्तु कामजोगाणांमति संवेगो पव्वइतो, इयरो वि डुह-
सेतत्ता अकामनिज्जराए मरिक्कणं वंतरी जाया, ओहिणा पुव्व-
भाव पासइ, दिट्ठो देवरो सामये जितो, ततो नाहमणं इ-
च्छियत्ति पुव्वजववेरेण सरंतीए पमत्तो छलितो । ” अन्नारयो-
ना त्वयम्-ज्येष्ठमातृमहिला कृत्स्नके लघौ जानरि अयुपपन्ना
जानानुरागा, सा च तेन ज्येष्ठो भ्राता धरन्तं जीवन्तं न
पश्यसीति प्रतिषिद्धा, मरिते प्रवज्यादिप्रतिषिद्धः प्रतिषिद्धा
व्यन्तरी जाता । अत्र पूर्वैरागः पश्चाद् द्वेषः ॥७०॥

हतिकादृष्टान्तमाह-

भतिया कुहुविण्णं, पारिसिद्धा वाणमंतरी जाया ।

सामणम्मि पव्वं, उल्लेति तं पुव्ववेरेण ॥७१॥

एगो कुहुविणो उरालसरीरो एगाए भज्जगाए उरालसरीगाए
पत्थितो, सा तेण नेच्छिया, तओ सा गाढमञ्जुववणा, तेण सह
सपञ्चोगमलभमार्णी डुक्खसागरमोगाढा अकामनिज्जराए म-
रिक्कणं वंतरी जाया, सो य कुहुविणो तहाकृत्वाणं धेराण अतिए
पव्वइतो, सो तीए अभोगितो अन्नया पमत्तं दट्ठणं छलिया
तो । ” अन्नारयस्त्वयम्-भृतिका कर्मकरी, कौटुम्बिकप्रतिषिद्धा
व्यन्तरी जाता, ततस्तेन कौटुम्बिकं आमण्याश्रितं प्रमत्तं सन्तं
पूर्ववैरेण (उल्लेति ति) छलितवती ॥ ७१ ॥

संप्रत्येवं छलितस्य यतनामाह-

तस्म उ ज्यूतिगिच्छा, ज्यूग्गवावेमेण सयं वा वि ।

नीयुत्तमं तु जावं, नाउं किरिया जहा पुत्ति ॥७२॥

तस्य रागेण द्वेषेण वा व्यन्तरादिना कलितस्य, पुनः क्रिया कर्तव्येति योगः । कथमित्याह-तस्य भूतस्य नचिमुत्तमं तु भावं ज्ञात्वा, कथं ज्ञात्वेत्यत आह-यथाऽग्निहितं पूर्वम्, किमुक्तं भवति ?-कायोत्सर्गेण देवतामाकम्प्य तद्वचनतः, का क्रिया कर्तव्येत्यत आह-तृताचिकित्सा भूताश्चाटिनी चिकित्सा चूतचिकित्सा ॥ ७२ ॥ व्य० २ उ० ।

एवमेव निर्गन्धी विषयीकृत्य सूत्रं यथा-

जकखाड्डि निर्गन्धी निर्गन्धो गिएहमाणे नाइकमइ ।

यन्म सा यत्ताविष्टा जवति, तत्प्रतिपादनं तूपरितनग्रन्थ-वदेव, केवलं खल्लिङ्गामिलोपेन वाच्यम् । वृ० ६ उ० ।

जकखादित्तय-यक्षादीप्तक-न० । एकस्यां दिशि अन्तराऽन्तरा दृश्यमाने धियुतसदृशे प्रकाशे, व्य० ७ उ० । आकाशे व्यन्तरकृतज्वलने, भ० ३ श० ६ उ० । नभसि दृश्यमानाग्निसहिते पिशाचे च, जी० ३ प्रति० । अनु० । “जकखालित्तं जकखादित्तं आगासे जवइ” आ० चू० ४ अ० । स्या० ।

जकखालित्तय-यक्षादीप्तक-न० । ‘जकखादित्तय’ शब्दार्थे, जी० ३ प्रति० ।

जकखावेस-यत्तावेश-पुं० । देवाधिष्ठितत्वरूपे उन्मादे, स्या० २ उ० १ उ० । वृ० । (केवलिने यक्षावेशो न भवतीति ‘अण-उत्थिय’ शब्दे प्रथमभागे ४४७ पृष्ठे गतम्)

जकखसिरी-यक्ष्मी-स्त्री० । सोमभूतिप्राप्त्यस्य स्वनाम्न्यां स्त्रियाम्, ज्ञा० १ श्रु० १५ अ० ।

जकिवेद-यक्केन्द्र-पुं० । यत्ताणामिन्द्रे, स्या० ४ उ० १ उ० । अष्टादशजिनयक्के, प्रव० । श्रीअर्गजिनस्य यक्केन्द्रो यक्कः पणमुखास्त्रिनेत्रः इयामवर्णः शङ्खशिखवाहनो द्वादशभुजो बीजप्रकटाणलङ्घमुन्नरपाशकजययुक्तदक्षिणकरपट्टो नकुलधनुः फलकशूलाङ्कुशाङ्कुसुत्रयुक्तवामपाणिपट्टश्च । प्रव० २६ द्वार । भ० ।

जकिखणी-यक्किणी-स्त्री० । यत्तयोनिकायां व्यन्तरदेव्याम्, “सा मया जकिखणी जाया ।” आ० म० छि० । अरिष्टनेमेः प्रथमप्रवर्तिन्याम्, आ० म० प्र० । स० । आ० चू० । अन्त० ।

जकखुत्तप-यक्षोत्तप-पुं० । यत्ताणां त्रयोदशभेदेष्वन्तिमे जेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जग-जग-पुं० । जन्तुषु, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

जगत-न० । गच्छन्ति तैस्तान् नारकादिभावानिति जगत । भ० १२ श० ६ उ० । अष्ट० । पञ्चाभिनिकायरूपे चराचरे, न० । लोके, संथा० । लोकालोके, न० । संसारे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । चराचरभूतग्रामे, सूत्र० १ श्रु० १५ अ० । सकलमन्त्रे, न० । दश० । प्राणिसमूहे, सूत्र० १ श्रु० १० अ० । सक्षिपञ्चेन्द्रियसमूहे, न० । पृथिव्याम्, सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । “भुवणं जगं च लोकोः” को० । गम-क्षिप-नि०-द्वित्वम्-तुक् च । वार्यो, जङ्गमे, त्रि० । वाच० ।

जगई-जगती-स्त्री० । गम-क्षिप् । “वर्तमाने पृथग्महद्बृहज्जगच्छ-तुयश्च” इति कात्यायनिवचनात् शतृनुत्यत्वात् ङीप् । भुवने, पृथिव्याम्, अर्थजट्टमने भूमेश्चत्वाद् गतिमत्त्वेन तथान्वयम् ।

अन्यमने जगदाधारत्वात् तस्यास्तथात्वमिति जेदः । द्वादशाक्षरपाठके छन्दोभेदे, वाच० । “भूयाणं जगई जहा ।” जगती । पृथ्वी । उक्त० १ अ० । छीपसमुद्रसीमाकारिणं महानगर-प्राकारकल्पे वज्रमये जम्बूद्वीपप्राकारे, जं० १ वक्त्र० । जी० ।

तद्वक्तव्यता यथा-

मे णं एगाए वइरामईए जगईए मव्वओ समंता संपरिकिव-त्ते । सा णं जगई अट्ट जोयणाइ उहुं उच्चत्तेणं, मूले वारस जोअणाइ विक्खंजेणं, मज्जे अठ जोयणाइ विक्खंजेणं, उप्पि चत्तार जोयणाइ विक्खंजेणं, मूले वत्थिणा, मज्जे मंक्खत्ता, उप्पि तणुया गोपुच्छमंठाणसंठिया सव्ववइरामई अच्छा सगहा लएहा वट्ठा मट्ठा एरिया णिम्मला णिप्पेका णिकंकरुच्चाया सप्पभा मम्मिरीया सउज्जोअ पासादीया दंसणिज्जा अजिस्सा पमिस्सा ॥

“सेण” इत्यादि । सोऽनन्तरात्तायामधिष्कर्मपरिकल्पपरिमाणां जम्बूद्वीपः, एतस्मिन् वाक्यालङ्कारे, एकया जगत्या सुनगर-प्राकारकल्पया, सर्वतः सर्वासु दिक्षु, समन्ततः सामर्थ्येन संपारक्षितः सम्यगुपेक्षितः । “सा ण जगई” इत्यादि । सा च जगती ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन अष्टौ योजनानि, मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन, मध्ये अष्टौ, उपरि चत्वारि, अतएव मूले विष्कम्भमधिकृत्य विस्तारिता, मध्ये सङ्किमा, त्रिजागोनत्वात्; उपरि तनुका, मूलापेक्षया त्रिभागमात्रविस्तारभावात् । एतदेवोपमया प्रकटयति- (गोपुच्छसंठाणसंठिया) गोपुच्छस्येव संस्थान गोपुच्छसंस्थानं, तेन संस्थिता, ऊर्ध्वोक्तगोपुच्छाकारेण भावा । (सव्ववइरामई) सर्वात्मना सामर्थ्येन वज्रमर्था यज्जगतात्मिका, अच्छा आकाशस्फाटकवदतिस्वच्छा । (सगहा) श्लक्ष्णपुच्छलसकन्धनिष्पन्ना श्लक्ष्णद्वानिष्पन्नपटवत्, (लएहा) मसृणा घुरिटनपटवत्, (वट्ठा) घृष्टा इव घृष्टा खण्डाणया पाषाणप्रतिमावत्, तथा मृष्टा इव मृष्टा सुकुमारशाणया पाषाणप्रतिमावत्, नारजाः स्वाभाविकरजोगहितत्वात्, निर्मला आगन्तुकमलाभावान्, निष्पट्टा कलङ्कविकला कर्दमर्गहता वा । (निक्क कडच्छाया इति) निष्कड्ढटा निष्कवच्चा निरावरणा, निरुपधातेति भावार्थः । छाया दीप्तिर्यस्याः सा निष्कड्ढटकच्छाया सप्रभा स्वरूपतः प्रभावती समरीचा बहिर्विनिर्गतकिरणजाला, अतएव सोद्द्योता बहिर्व्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकरी, प्रमादाय मनःप्रसक्तये हिता तत्कारित्वान् प्रासादीया, मनः प्रहर्तुकारिणीति भावः । दर्शनीया दर्शनयोग्या, या पश्यतश्चक्षुर्या अमे न गच्छत इति । (अजिस्सा इति) अति मध्येषां छट्टणां मनःप्रमादानुकूलतया अजिमुखं रूपं यस्याः सा अभिरूपा, अत्यन्तकमनीया इति ज्ञाव । अत एव प्रतिरूपा प्रतिविदीप्यसाधारणं रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा । अथवा-प्रतिक्षणं त्वं नवमिध रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा । जी० ३ प्रति० । अथात्र सूत्रेऽनुक्तोऽपि वाच्यनिर्णयमधिकारार्थजज्ञापयिषया जगत्या छष्ट्याने विस्तारानयनोपायं प्रदर्शयते-तत्र मूले मध्ये उपरि च विष्कम्भपरिमाणं साक्षादेव सूत्रे लक्ष्यते, अपान्तगले उपरिष्ठादधोगमनेऽयमुपायं-जगतीशिश्वरादधो यावदुत्तीर्णा तस्मिन्नेकेन भक्ते सति यत्तु तद्वस्तुनिर्णयमिष्टस्थाने विस्तारः । तथाहि-वर्णितनभागाद्योजनमेकं गन्धूनाधिकमव-

तीर्णं, ततो राशरेकेन भागे हते लब्धमेकं योजनं गव्यूनाधिकं, तच्च योजनचतुष्कयुतं क्रियते, जातानि पञ्चयोजनानि गव्यूनाधिकानि, एतावन्तत्र प्रदेशे विष्कम्भः, एवं सर्वत्र भाव्यम् । संप्रति मूलादूर्ध्वं गमने विस्तारानयनोपायः मूलादूर्ध्वं गमने यावदूर्ध्वं गतं, तस्यैकेन भागे हते यल्लब्धं तस्मिन्मूलाविस्तराच्छोषिते यच्छेषं स तत्र योजनादावतिक्रान्ते विस्तारः । तद्यथा-मूलादुत्पद्य योजनमेकं गव्यूनाधिकाधिकं गतः, ततो योजनस्य गव्यूतद्वयाधिकस्यैकेन भागे हते लब्धं योजनं गव्यूतद्वयाधिकम्, एतन्मूलसर्वाधिकं द्वादशयोजनप्रमाणविस्तारादपनीयते स्थितानि द्वादश योजनानि गव्यूतद्वयाधिकानि, एतावत्प्रमाणः सार्द्धं योजनानतिक्रमे विस्तारः, एवं सर्वत्रापि भाव्यम् । पञ्चमृषमकूटजम्बूशालमर्लावृक्षवनगतकूटानामिष्टस्थाने विस्तारानयनार्थमिदमेव करणं नाव्यम् । ज० १ चक्र० ।

अथास्यां गवाक्षकटकवर्णनायाऽऽह-

सा णं जगई एणं महंतगवक्खकडणं सव्वओ ममंता संपगिक्खित्ता, मे णं गवक्खकडणं अचुओअणं उहं उच्चत्तेणं पंचधणुमपाइं विक्खंभेणं सव्वरयणापए अचुओ जाव पदिरुवे ॥

साऽतन्तरेदितस्वरूपा जगती, 'ण' इति प्राग्वत् । जगती पकेन महता गवाक्षकटकेन वृहज्जात्रकसमूहेन, सर्वतः सर्वासु दिक्षु, समन्तात् सामस्येन, संपारिक्लिप्ता व्याप्त्यर्थः । स गवाक्षकटक ऊर्द्धोच्चत्वेनार्द्धयोजनं द्वे गव्यूते, विष्कम्भेन पञ्चधनुःशतानि, सर्वात्मना रत्नमयः । तथा अचुओ, अत्र यावत्करणात् प्राग् व्याचर्णितं विशेषणपदवृन्दं ग्राह्यम् । इयं च गवाक्षश्रेणिल्वणोदयाश्च जगतीभिस्त्रिषद्वहमध्यजागताऽवगन्तव्याः, गिरिसु-देवाविद्याधरवृन्दरमणस्थानम् ।

अथ जगत्युपरिभागवर्णनायाऽऽह-

तीसे णं जगई उप्पिं बहुमउभ्भदेसभाए, एत्थ णं महं एगा पउमवरवेइया पपत्ता । अचुओअणं उहं उच्चत्तेणं पंच धणुमपाइं विक्खंभेणं जगईममिया परिरुवे-वेणं सव्वरयणापई अचुओ जाव पदिरुवे ॥

तस्या यथोक्तस्वरूपाया जगत्या उपरितनले यो बहुमध्यदेशत्रक्तो जागः, जागश्च प्रदेशत्रक्तोऽपि स्यात्तत्र च पञ्चवरवेदिकाया अवस्थानासंभवः, अतो देशग्रहणेन महान् भाग इत्यर्थः । स च चतुर्योजनात्मकजगत्युपरितनलस्य मध्य पञ्चधनुःशतात्मक इति । सूत्र एकारो मागधमापालद्यानुगो-धान् । अत्र एतस्मिन् बहुमध्यदेशभागे, 'ण' इति प्राग्वत् । महती एका पञ्चवरवेदिका देवजोगतृभिः प्रकृता, मया शेषश्च तीर्थकरैः । सा च ऊर्द्धोच्चत्वेन अर्द्धयोजनं, पञ्चधनुःशतानि विष्कम्भेन, जगत्याः समा समाना जगतीसमा, सा च जगती-सामिका, पंगिकपण परिरयेण, कोऽर्थः ? जम्बूद्वीपस्य सर्वतो बलयाकारेण व्यवस्थिताया जगत्या यावदुपरितो तत्र चतुर्योजनाधिनारात्मक तस्माल्लवणदिशि देशानयोजनद्वयान्तर्याकं यावान् जगतीपरिरयस्तावानस्यापीति, सर्वरत्नमयी सामस्येन रत्नवर्चिता, "अच्छा सगहा" इत्यादि विशेषणकदम्बकं पात्रेनोऽर्पितश्च प्राग्वत् । ज० १ चक्र० । (पञ्चवरवेदिकायत्तव्यता तु "पउमवरवेइया" शब्दे वक्ष्यते)

जगती-"जगई"शब्दार्थे, ज० १ चक्र० । जगतीपार्श्वे मङ्गिकापक्र-प्रमाणं जलं कथितमस्ति, तत्र सर्वदा मङ्गिकापक्रप्रमाणं, किं वा वेलाया आगमनं न्यूनाधिक्यं वा भवतीति प्रश्ने, उत्तरम्-म-ल्लिकापक्रप्रमाणं यत्र जलमस्ति तत्र सर्वदा मरुश भवति, परं वेलाप्रयोगेण न्यूनाधिक्यज्ञानं नास्तीति । प० २ प्र० । स० ४ उल्ला० ।

जगः पञ्चयग-जगतीपर्वतक-पुं० । मूर्धानविमानपरिसरवर्तिवन-खण्डगतध्रुववापीप्रदेशवर्तिषु पर्वतविशेषेषु, रा० ।

जगगुरु-जगद्गुरु-पुं० । जगतः सचराचरवृत्तवनस्य गुणगुरुत्वात् जगतां वा जङ्गमानां यथावच्छन्तुतत्त्वोपदेशनात् तेषां मेव वा गौरवादेत्याद् गुरुजगद्गुरुः । पञ्चा० ४ विव० । त्रिभुवन-नाथे जिने, पञ्चा० ४ विव० । हा० ।

जगचंदमूरि-जगच्चन्द्रमूरि-पुं० । स्यनामके, तपागच्छाचार्ये, कर्म० ६ कर्म० ।

तद्वृत्तान्तस्वरूपम्-

"शिष्या भगिरत्नगुरो-स्ततो जगच्चन्द्रमूर्याऽचूचन ।

भूतलःचदिता नूतन-वर्गग्यावेगजाजन् ॥ २७ ॥

श्रीचैत्रगणान्मोक्षां, विधूपमाहेतुत्रगाणिमिश्रान् ।

उपसपन्नाश्चरण, विप्रिना सवगवेगयुताः ॥ २८ ॥

आचास्लाख्यतपोनि-ग्रहवन्तो व्यधुर्धिभूतमलाः ।

शरकरटिनराण (१७८५) वर्षे, ख्यातस्तत इति तपागच्छः ।

॥ २९ ॥ " ग० ४ अधि० ।

"कमात्प्राप्ततपाचार्ये-त्यजिभ्यां भिक्षुनायकाः ।

समभूवन कुले चान्दे, श्रीजगच्चन्द्रमूरयः ॥ १ ॥

कर्म० १ कर्म० । प्र० १० ।

जगचंदमूरि-जगच्चन्द्रमूरि-पुं० । ' जगचंदमूरि ' शब्दार्थे, कर्म० ६ कर्म० ।

जगज्जीवजोण-विषाणय-जगज्जीवयोनिविज्ञायक-पुं० । जगद् "धर्माधर्माकाशपुद्गलास्तिकायरूप जगत् सचराचरम्" इति व-चनात् जीवा इति जीवन्ति प्राणान् धारयन्तीति जीवा यो-नय इति (न०) ' युक्त ' मिश्रणे, युवन्ति नैजसकामेनशरीरवन्तः सन्त आदार्कशरीरेण धाक्रियशरीरेण वाऽऽस्त्विति योनयो जीवानामिवोत्पत्तिस्थानानि, ताश्च सच्चित्तादिभेदाभिन्ना अनैकप्रकाराः । उक्तं च-सच्चित्तशतमवृत्ततरंगमिश्रान्तद्वयेनय इति । जगच्च जीवाश्च योनयश्च जगज्जीवयोनयः, तासां त्रिवि-धमनेकप्रकारमुत्पाद्यानन्तधर्मात्मकतया जानातानि विज्ञायका जगज्जीवयोनिविज्ञायकः । केवलज्ञानिति, न० ।

जगज्जीवण-जगज्जीवन-पुं० । जगन्नि जङ्गमानि अहिमकयेन जीवयतीति जगज्जीवन । जिनेश्वरे, स० ३० सम० । दशा० ।

जगज्जीवविषाणय-जगज्जीवविज्ञायक-पुं० । सर्वज्ञे, व्य० ३ उ० ।

जगद्विभामि (ण)-जगद्विभामि-पुं० । जगद्विभामि जगद्विभामि यथा व्यवस्थिताः पदार्थाः, तानाज्जापितुं शीघ्रमस्य जगद्विभा-षा । तद्यथा-ब्राह्मणं माडमिति ब्रूयान्, तथा वर्णजं कि-राटमिति, शूद्रमाजीरमिति, श्वपाकं चाणूकालमित्यादि । तथा

इमं जगत्प्रपञ्चं सृष्टुं शक्तः । तस्मिन् जगत्प्रपञ्चे कोऽपि योगी गृह्णते प्राणः ।
पत्नीं प्राह श्रुत्वा-सद्यो ग्यां रसवतीं परिपूर्णपुरुषाद्वारप्रमाणं
अस्य देहि, मा तथा करोति, योगी न तान्ति, तथा स्वपतेः
प्राक्तम् । पुनस्तेनोक्तम्-रूप्यस्थालं बभूवुः संहतिं देहीति, तथा
कृते तुष्टो योगी धने-भोः दातृशिरोमणे ! तत्र परीक्षार्थं आ-
गतोऽहं ह्येव मित्रार्थं भ्रमन्, यतो मम दातृपुरुषविलोकयतुः
षणमासा गताः परं न कोऽपि दृष्टः, त्वं त्वद्य दृष्टः जगद्गुरु-
रणक्षमः । साधुराह-ममेव धनं क ? । योगी प्राह-एष पाषा-
णः सद्रथोऽस्ति इत्युक्त्वा स्थितो योगी । साधुरपि तत्पञ्चा-
यै यावद्द्वयं दुकूलान्यानयति तावत्तन गतः, सर्वत्र विलोकितो-
ऽपि न लब्धः । साधुना चिन्तितमसौ योगी न हि, किं तु मम
एव सवधौ कोऽपि देव पुण्यकीर्तिदाता, विलोकितः पाषाणः,
एकत्र कारी दत्ता, एषां दूरीकृताः, दृष्टानि तत्र पञ्चस्पर्शपाषा-
णखण्डानि, स्पर्शपाषाणयोजनेन लोहं स्वर्णं जयेत् । ततो गुरु-
तं सत्यं मन्यमानो जगद्गुरुजगद्गुरुणाय मनोऽकरात् । सर्व-
देशेषु धान्यसमृद्धमकार्षीत् । दुर्मिते पतिने दिष्टीस्तम्भनपुरध-
वलकाणाहिल्लक्ष्मणादिषु द्वादशोत्तरशतसत्रागारानमणयत् ।
तेषु लोकानां सारभोजनं सघृतं दीयते यथेच्छम् । यतः-“नव-
करवाली मणिश्च, ते अगोला चारि । दानसाय जगद्गुणी,
दीप्तं पुढविमकारि ॥२१॥” दुष्टपुष्टदण्डनीत्या ग्द्वयोभ्या एते
इति सकलकोष्ठेषु नाम दत्तम् । “अद्य मूर्धमदस्मा, वीसल-
देवस्स वार हस्मीरे । इग्वीम य मुरनागे, दुर्मिक्खे जगदु-
साहणा दिग्गा ॥ २२ ॥ एवंविधां जगद्गुणीं श्रुत्वा स्पर्धया
वीसलदेवराजेन वीसलनगरे सत्रागारो मणिरतः । संपश्यन्ना-
वासैलं परिवेषयति, कियद्दिनैस्तैलमपि निवारितम्, एकदा
राज्ञा कार्यविशेषेण जगद्गुसाधुराकारितः, स नृप नत्वापवि-
ष्टः, राजाऽऽदेशे ‘जी जी’ इति भणति । तदा चार-
णेनोक्तम्-“वीसलदेव रुड करु, जगदु क्हावड जी । तं प-
रिसइ फालिभिड, ए परीमावड घी ॥ २३ ॥ तदनु मन्सरं
मुक्त्वा जगद्गुपार्श्वाञ्जप्रणामकरणं निषिद्धम्, प्रभाते तत्रा-
पविश्य दानमार्गपिकायां द्रव्यदानं ददाति जगदुः, तत्र यव-
निकां बन्धयति, यतः लज्जया कुलीनाः प्रकटनं गृह्णन्ति, तेषां
दानार्थं, सलज्जया च यवनिकान्तर्गताः स्वकरं जगद्गुप्रपञ्चे
विस्तारयन्ति, तदनु यथाभाग्यानुसारेण हाटकटङ्कुरय-
टङ्कुरैककडमशतादि ददाति । अत्रावसरे वीसलदेवभूषः
स्वजाग्रदपरीक्षार्थं वस्त्रादिधेयं परावर्त्य एकाकी निजकरं यव-
निकान्तस्थ उड्डयामास । जगद्गुनां प्रकारलक्षणनामनाकाष्ठ-
नताधनमाग्यसंपद्यशःसौख्यविद्यादिष्वहरेखाङ्कितं तं करं दृष्ट्वा
जगज्जनमान्यस्य कस्यापि नरेऽस्य संप्रतीदृशीमवस्थां प्रा-
प्तस्य तथा करोमि यथा यावज्जीवं सुखी स्यात् इति वि-
चिन्त्य स्वकगङ्गुलीनो मणिमण्डपस्तमुद्रिका उच्चार्य प्रदत्ता ।
सकौतुकेन भूपेन कणं स्थित्वा वामं करं उद्धृतः । तत्रापि
द्वितीया मुद्रिका मुक्ता । मुद्राद्वयं गृहीत्वा नृपः स्वावासे
गतः । द्वितीयदिने जगद्गुसाधुमाकार्यं किमेतर्दानं दर्शितवान्
मुद्राद्वयम् । साधुनोक्तम्-“जत्थ गग्गो तत्थ गग्गो, माम-
हसीदो न जुज्जण अहल । जत्थ गग्गो तत्थ गग्गो, एत्थ रग्गो
पाणिय वडह ॥२४॥ इदानीं मुद्राद्वयं परिधाय्य हास्तस्कन्ध-
मारोप्य गृहे प्रेषितं इति जगद्गुसाधुप्रबन्धः । उपदेशतरङ्गिणी ।

च । तथाहि—“नयंपजा कक्षा अजिणंदणजगणंदणचारणसमीवे सुअधम्मसंसत्तं पक्खिन्ना ” । मङ्गल० ।

जगणाह-जगन्नाथ-पुं० । जगतः सकलचराचररूपस्य यथा-
वस्थितस्वरूपप्रकरणद्वारेण चित्तप्रकरणपायेत्यः पालनाच्च
नाथ एव नाथो जगन्नाथः । जिनेश्वरे, न० ।

जगणस्सिय-जगन्निश्चित-त्रि० । जगल्लोकस्तत्र निश्चित आ-
श्रितः । लोकास्थिते वस्तुनि, “ जगणस्सियहिं नूणहिं ”
उत्त० ८ अ० ।

जगदुच्चरिय-जगदुच्चरित-न० । जगतां प्राणिनां उच्चरितं
हिमादिनिबन्धनं कर्म । प्राणिनां दुराचारे, इ० २६ अ० ।

जगपागह-जगत्प्रकट-त्रि० । जङ्गमजन्तूनां प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध-
तया प्रकटे, अश्र० १ आश्र० द्वार ।

जगपियामह-जगत्पितामह-पुं० । जगतां सकलसत्त्वानां नारका-
दिकुर्गातविनिपातभयापायरक्षणार्थं पितृव पिता सम्यग्दर्शन-
मूर्त्तस्तरुणसहनिम्बरूपो धर्मस्तस्यापि च पिता जगवान्, अर्थ-
तस्तत्प्रणीतत्वात् । न० । जिनेश्वरे, ब्रह्मणि च । “ ब्रह्मा जगत्पि-
तामहः ” सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

जगवंधु-जगद्वन्धु-पुं० । जगतः सकलप्राणिमनुष्यायकृष्टिण्ड्या-
पादनापदेशप्रणयनेन सुखस्थापकत्वात् बन्धुरिव बन्धुः ।
जिनेश्वरे, न० ।

जगथ-यकृत्-न० । यं समयं करोति, कृ-कृप-तुकृ च ।
कुलो दाक्षिणजगथे मांसपिण्डे, तद्वर्धके रागजदे च ।
अस्य शसादौ जन्वे च यकृन्नादशः । वाच० । “ आसस्स ण
धावमाणस्स हियस्स य जगयस्स य अतरासे । ” अ० १०
श० ३ उ० ।

जगद्ध-देशी-पङ्किलायाम्, सुरायाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जगमव्वदंमि [ए]-जगत्सर्वदर्शिन्-पुं० । जगतः सर्वजावद-
र्शिनि ज्ञातपुत्रं महावीरे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

जगसहाव-जगत्सवजाव-पुं० । जगतः चराचरस्य स्वो भावः ।
“ जन्म मरणं च नियतं, बन्धुर्दुःखाय धनमनिवृत्तये । तस्मास्ति
यन्न विपदे, तथाऽपि लोका निरालोकः ॥१॥ ” इत्यादिलक्षणे
विश्वस्वभावे, आश्र० ४ अ० ।

जगद्वित-जगद्वित-त्रि० । पुरुषार्थोपयोगितया विश्वहितावहे,
स० ३२ सम० ।

जगद्विय-जगद्वित-त्रि० । ‘ जगद्वित ’ शब्दार्थे, स० ३२ सम० ।

जगाणंद-जगदानन्द-पुं० । जगतां सहिषस्त्रेन्द्रियाणाममृ-
तस्यन्दमूर्तिर्निर्द्वन्द्वमात्रतो निःश्रेयसाभ्युदयसाधकधर्मोपदेश-
द्वारेण चानन्ददेतुत्वात् ऐहिकामुष्मिकप्रमोदकारणत्वात्
जगदानन्दः । जिनेश्वरे, न० ।

जगार-ज(य)कार-पुं० । जवर्णे, यवर्णे, यच्चन्दे च । “ जगारुहि-
छाणं तगारेणं निहेसो कारति । ” नि० चू० १ उ० ।

जगारी-जगारी-स्त्री० । (राजगरो) इतिनाम्ना प्रसिद्धे लुब्धधा-
न्ये, “ अस्य आयण-सत्तुग-मुग्ग-जगारीइ ” । इह ‘ जगारी ’
शब्दः समयसिद्धः, आदिशब्दात् कैरेयीकरम्बकादिग्रहः ।
पञ्चा० ४ विव० ।

जग-जागृ-धा० । निष्ठाकथे, “ जाग्रजग ” ॥ ८ । ४ । ८० ॥
‘ जगाइ ’ पक्के ‘ जागरइ ’ जागति । प्रा० ४ पाद ।

जगण-जागरण-न० । अनिद्रागमने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

जगद-यद्ग्रह-पुं० । यत् प्राप्यते तद् गृह्यतामित्याकारि-
कायां राजाज्ञायाम्, “ रम्हा जग्गहो घोसितो । ” आ० म० प्र० ।
“ यद्ग्रहो घोषितस्तत्र, शतानाकमहोत्तजा । तदनीकभटाश्च-
र्यां, स्वेच्छया मुमुषुस्ततः ” ॥ आ० क० ।

जगाह-यद्ग्राह-पुं० । ‘ जगह ’ शब्दार्थे, आ० क० ।

जघण-जघन-न० । वक्रं हन्ति । हन-यङ्-अच्-पृषो० । वाच० ।

स्त्रिया अश्वेतनकश्चधोनागे, कल्प० २ क्षण । “ सुंदरयणजघन-
वयणकरचरणनयणलावणधिलासकलिया ” । ओ० ! जग-
रूपे स्त्रीकटेरग्रभागे च । न० ।

जच्च-जात्य-त्रि० । जातौ जवः यत् । कुत्राने, श्रेष्ठे, कान्ते,
सुन्दरे, “ किं वा जात्याः स्वामिनां हेपयन्ति । ” “ जा-
त्यस्मेनाऽभिजातेन, शरः शौर्ययता कुशः ” । “ सर्व-
वर्णेषु तुल्यासु, पत्नीष्वकृतघोनिषु । आनुलोम्येन संभूताः,
जात्या जातास्तथैव ते ॥१॥ ” वाच० । ध्यामाविके, त० ।
ज० । प्रश्न० । सजानीये अविजातिमति, जी० ३ प्रति० ।
नाशुद्धमपि जात्यरत्नं समानमजात्यरत्नेन । ल० । “ जह जघ-
वाहलाण, अस्माणां जणवपसु जायाण । ” आ० क० ।

जच्चजग-जात्याज्जन-न० । मर्दिनेऽज्जने, कल्प० २ क्षण ।
प्रधाने, सौपारिके च । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

जच्चजणजमरजजयपरिउज्जुपमपमंहियतणअआइज्ज-
लरुहमुकुमालपउअरमणिज्जरोमराइ ।

जात्याज्जनं मर्दिनं तैलादिनाऽज्जनं (भ्रमरजलयपरिस्त्रि) भ्रम-
राणां प्रसिद्धानां जत्रदानां च मेघानां यः प्रकरः समूहस्तत्सदृशी
तत्समानवर्णतया जात्याज्जनमरजजलदप्रकरी एव (उज्जुअत्ति)
अजुका प्रचरा, अत एव (समत्ति) समा अधिपमा संहि-
ता निरन्तरा (तणुअत्ति) तनुका सूक्ष्मा (आइज्जत्ति)
आदेया सुभगा (लरुहत्ति) लटभा विलासमनोहरा (मुकु-
मालमउअत्ति) मुकुमालेभ्यः शिरीषपुष्पादिवस्तुज्याऽपि मृ-
दुका, तत एव (रमणिज्जत्ति) रमणीया (रोमराइत्ति)
रोमराजिर्थस्याः सा तथा ताम् । कल्प० २ क्षण ।

जच्चजणजिगभेयरिट्ठगभमरावलिमवलगुलियकज्जलस-
मपभसु ॥

जात्य प्रधानं यदज्जनं सौवीरकं भृङ्गमेहः भृङ्गाभिधानकीट-
विशेषः चित्रलिताङ्गाया या, रिष्टक रत्नावशेषः । भ्रमरावली
प्रणीता, गवलगुटिका महिषशृङ्गगुटिका, कज्जल मयी, एतत्स-
मप्रभेषु कृष्णत्वार्थः । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

जच्चदण-देशी-अगरौ, कुङ्कुमे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जच्चकंचाणज्जलतरुव-जात्यकाञ्चनोज्ज्वलद्रूप-त्रि० । जात्य-
काञ्चनयत् उत्तमसुवर्णवत् उत्प्रावत्येन दीप्यमानं रूप य-
स्य । उत्तमसुवर्णवत् दीप्यमानरूप, कल्प० ३ क्षण ।

जच्चकणग-जात्यकनक-न० । उत्तमसुवर्णे, “ जच्चकणगं व
जायकवे । ” कल्प० ६ क्षण । प्रश्न० ।

जच्चकमलकोमल-जात्यकमलकोमल-त्रि० । उत्तमजातिस-
भवकमलवत् कोमलं, कल्प० २ कृण ।

जच्चक्षिय-जात्यान्वित-त्रि० । विशिष्टजातिसंभूते, वृ० ३
उ० । सुकुलोत्पन्ने, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

जच्चक्षिय-जात्यान्वित-त्रि० । विशिष्टजातिसंभूते, वृ० ३ उ० ।

जच्चमणि-जात्यमणि-पु० । पद्मरागादिप्रधानमणौ, प० व०
६ द्वार ।

जच्चसुवर्ण-जात्यसुवर्ण-पारमार्थिके सुवर्णे, दश० १० अ० ।

जच्चसुवर्ण-जात्यसुवर्ण- 'जच्चसुवर्ण' शब्दार्थे, दश० १ अ० ।

जच्चिर-यच्चिर-न० । यावत्काले, व्य० ७ उ० ।

जच्चो-देशी-पुरुष, दे० ना० ३ वर्ग ।

जच्छ-यम्-धा० । उपरमे, "गमिष्यमाऽऽस्तां छः" । ८ । ४ ।
२१५ । इत्यन्तस्य छः । 'जच्छ' यच्छति । प्रा० ४ पाद ।

जच्छत-यच्छत-त्रि० ददति, अष्ट० ३ अष्ट० ।

जच्छदभो-देशी-स्वच्छन्दे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जजुवेय-यजुर्वेद-पु० । द्वितीयवेदे, म० २ श० १ उ० । औ० ।
यजुर्वेदार्हते निर्णये, व्यापारे च । स्था० ३ उ० ३ उ० ।

जजज-जजय-त्रि० । जेतुं शक्यः । 'ज-पत् । "कृत्यजयौ शक्या-
यै" । ६ । १ । ८१ । (पाणि०) जेतुं शक्यं, वाच० । "यययौ
जः" । ८ । २ । २४ । इति स्वस्य जः । प्रा० २ पाद ।

जजरिय-जर्जरित-त्रि० । जर्जरं करोति, जर्ज-णिच् कर्मणि कः ।
जीर्णीकृते, शकलीकृते, 'जगजर्जरितं पतिम्' वाच० । "कुंतग-
निजजजरियमवदेहा" प्रश्न० १ आश्र० द्वार । राजीयुक्ते,
स्था० ४ उ० ४ उ० ।

जजरियसद-जर्जरित (भर्जरित)-शब्द-पुं० । तन्त्रीकरटिका-
दिवाद्यशब्दवद् भर्जर (जर्जर) ध्वनियुक्तं शब्दे, स्था० १० उ० ।

जहु-जर्त-पु० । वाह्मीकदेशे, सोऽभिजनोऽस्य अच् । बहुषु जनप-
दे लुप् । तद्देशवासिषु, ब० ष० । वाच० । "तस्याधूर्तादा" । ८ ।
२ । ३० ॥ इति सूत्रेण तस्य दृः । प्रा० २ पाद ।

जहु-इष्ट-न० । कृतयजने, "अहो जाश्रण जहु" आ० म० प्र० ।
यज्ञे च । उक्त० २५ म० ।

जट्टि-यट्टि-स्त्री० । यष्-क्तिन् नि० न संप्रसारणम् । ध्वजा-
दिदण्डे, छुजाबलम्बने दण्डे च । क्तिच् । तन्तौ, हार-
लतायां, भार्या, मधुकायाम्, वाच० । "जट्टिमुष्टिकोत्परण्यहा-
रोहिं दणामि सि ।" नि० चु० १ उ० ।

जम्-जम्-त्रि० । जलति घनीभवति । जम् अच्, डस्य लः । "इष्टं
वाऽनिष्टं वा, न घञि किञ्चित्तु यो मोहान् । परवशागः स भवेदिदं,
नाम्ना जम्सङ्गः पुरुषः" ॥ उक्तलक्षणं मन्त्रबुद्धौ, मूर्खे, वेदग्र-
हणाममर्थे, "अनंशौ क्लीषपनिता, जात्यन्धवाधिरौ तथा । उ-म-
नजम्भकाश्च, ये च कर्चाश्चरिन्द्रियाः ॥" वेदग्रहणासमर्थौ जड
इति दायभागः । हिमप्रस्ते, हिमन मन्त्रक्रिय, मूकं, अल्पज्ञं,
जले, न० । सोसकं, न० । चेतनाभिन्ने अज्ञानादिसमूहे,
वेदान्तमते हि पदार्थो द्विधा-जमोऽजमश्च । तत्र जडोऽज्ञान-

तत्कार्यसङ्गः । अजरमश्नेतन इति भेदः । "नापृष्टः कस्यचिद्
द्व्यात्, न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि हि मेधावी, जम्बुल्लोक
आचरेत्" ॥ १॥ वाच० । अपगतकर्तव्याकर्तव्यविधेके, आचा० १
श्रु० २ अ० २ उ० । स्याद्वादस्वरूपोपलम्भरहिते, अष्ट० ७ अष्ट० ।
तत्त्वावबोधविधुरबुद्धौ, म्या० । "जमा खसु जो जड पञ्जुषासं-
ति" । जम्बूदापरिमितनिर्विज्ञानशब्दा एकार्थकाः । ११० ।

जमाभार-जटाचार-पुं० । जटासमूहे, "जडामारेण सखं सरीरं
पाणिपण उल्लेसा सामिस्स उधरि ठाउं धुणइ" । आ० म० द्वि० ।

जमाक्ष-जटाक्ष-पुं० । जटा अस्यर्थे सिध्मा० अच् । षट्पृक्के,
कच्चुरे, मुष्कके, गुग्गुले च । जटायुक्ते, त्रि० । चोरिणः शिखि-
नश्चास्य, जटालोद्धृष्टशिरोरुहाः । "जटामास्थाम्, स्त्री० । वाच० ।
स्वनामख्याते ग्रहविशेषे, कल्प० ६ कृण । च० प्र० ।

जटावत-त्रि० । जटा अस्यर्थे मतुप, मस्य वः । वाच० । प्राकृते
च "आन्विह्नोऽल्लालवन्तमन्तेत्तेरमणामतोः" ॥ ७ । १५६ ॥
इति सूत्रेण आलादेशः । 'जमालो' जटावात् । प्रा० २ पाद ।
जटायुक्ते, वाच० ।

जर्म [ण]-जटिन-पुं० । जटा अस्यर्थे इति । मर्के, अश्वत्थ-
तुल्यपत्रयुक्तं वृक्षनेदे, वाच० । त्रि० । जटाधरे, न० ए० श० १३
उ० । जं० औ० ।

जर्मियाडलग-जटाल-पुं० । अष्टाशीतिग्रहाणां त्रिपञ्चाशत्तमे
स्वनामख्याते ग्रहे, च० प्र० २० पाद० । "दो जर्मियाडलगा"
स्था० २ उ० ३ उ० ।

जर्मियाडलय-जटाल-पुं० । 'जर्मियाडलग' शब्दार्थे, च० प्र०
२० पाद० ।

जर्मिअं-देशी-क्वचित्ते, दे० ना० ३ वर्ग ।

जटिल-जटिल-पुं० । जटा अस्यर्थे पिच्छा-फलम् । सिंहे,
जटायुक्ते, त्रि० । "विशेष कश्चिज्जटिलस्तपोवनम्" । वाच० ।
"उक्कड्फुडकुडिलजमिलकक्कडविकरफडाडोवकरणदच्छा"
वृत्तिः-जटिलः स्कन्धदेशे केसरिणामिवाहीनां केसरसद्भा-
वात् । न० १४ श० १ उ० । ज्ञा० । उक्त० । जटाधारिवनवासि-
पास्त्रिणि, प्रच० ए० ४ द्वार । बलितोद्धालिते च । "एगं महं
कोस व गाडयं सुकं जडिसं गंठिह" न० १६ श० ३ उ० ।

जमिलय-जटिलक-पुं० । राहौ, सू० प्र० २० पाद० । च० प्र० ।

जहु-जहु-पुं० । भाषया शरीरेण क्रियया वा जडे, स्थूले, हीनाऽन-
र्हे, प्रच० १०७ द्वार ।

तिविहो य होइ जहु, भोसं सरीरे य करणं जहु य ।

जासाजहु चउहा, जल एलग मम्मण दुमेहो ॥

जल जलवुड्हा भासइ, जलमूओ एव नामति अवचं ।

जह एलगो व एव, एलगमूओ वलवलेनि ॥

मम्मणमूओ बोव्वदो, खल्लेइ वाया हु अवि सदा जसस ।

दुम्मेहस्म ण किंची, घोसतस्मावि ठाय इहा ॥

दंमाणणचरित्ते, तव य समितीसु करणजोगे य ।

उवइहं पि न गेएहइ, जलमूओ एलमूओ य ॥

नाणा दडा दिक्खा, भासाजहु अपचचलो तस्म ।

सोयबहिरो य नियमा, गहणे उह्वाहो अहिगरणं ॥
 तिबिहो सरीरजडु, पत्थे भिक्खे तद्देव वंदण ॥
 एतेहि कारणेहि, सरीरजडु न दिक्खेज्जा ॥
 अइणे वा पत्तिमंथो, जिक्खायरियाए अपरिहृत्यो य ।
 उह्मस्मामपरिकप-अहिअर्गाउदगमादीसु ॥
 आगाढगिह्माणस्स य, अममाही वा विहोज्ज मरणं वा ।
 जडु पामे वि ठिए, अस्से य ज्वे इमे दोसा ॥
 देमेण कक्खमादी, कुच्छणववाणुप्पन्नावणे दोसा ।
 एउत्थि गल्लओ य चोरो, णिदिपमुंफो य जणवादो ॥
 एगे सरीरजडु, एमादीया हवन्ति दोसा तु ।
 तम्हा तं न वि दिक्खे, गच्छे महत्थे अणुआओ ॥
 इरियासमिण् भासे-सणासु आदाणममिणुत्तीसु ।
 ए वि उाति चरणकरणे, कम्मदणं करणजडु ॥
 जलमूग एलमूगो, अतिथूलसरीरकरणजडु य ।
 दिक्खेत्तस्सेत्ते खल्लु, चतुगुण मेसेसु पामलहु ॥
 भासाजडु मम्मण, सरीरजडु च एातिथूरं च ।
 जावज्जिय परियट्ठे, करणे जडु तु छम्मासे ॥
 पोत्तुं गिह्माणकजं, दुम्मेहं वा वि पोहं छम्मासो ।
 तो हेतुं दुम्मेहं, जो वि य करणम्मि सो जडु ॥
 छएहुवरिं तो दोएह वि, आपरिओ अज्जे गोहं छम्मासा ।
 पच्छा अओ ततिओ, मो वि य छम्मासपरिअट्ठे ॥
 जो विय तं गाहेती, सिस्सो तस्सेव सो हवन्ति ताहे ।
 तह वि न गिएहइ जदिह, कुलगणसंये विगिचणता ॥
 पं० भा० ।

जडुस्त्रिधा-भाषया, शरीरेण, करणेन च । जडाजडुः पुन-
 स्त्रिधा-जलमूको, मम्मनमूकः, एलकमूकश्च । तत्र जलमम्म
 इव बुरुबुर्णयमानो यो वक्ति स जलमूकः । यस्य तु घटतः
 खल्यमानमिव वचनं स्थलति स मम्मनमूकः । यथैलक
 इवाव्यक्तं मूकतया शब्दमात्रमेव करोति स एलकमूकः । तथा
 यः पथि भिक्षाऽऽने वन्दनादिषु चातोव स्थूलतयाऽशक्तो ज्व-
 नति स शरीरजडुः । करणं क्रिया, तस्यां जडुः करणजडुः
 समितिगुप्तप्रत्यवेकणादिक्रियां पुनः पुनरुपदिश्यमानामप्यतीव
 जडुतया यो ग्रहीतुं न शक्नोति सः, करणजडु इत्यर्थः । तत्र
 जडाजडुस्त्रिधाऽपि ज्ञानग्रहणेऽसमर्थत्वात् दीक्ष्यः । शरीर-
 जडुस्तु मार्गगमनभक्तपानानयनादिष्वशक्तो भवति, तथाऽ-
 निजडुस्य प्रस्वेदन कक्षादिषु कुथितत्वं भवति, तेषां जले-
 न क्षालनेषु क्रियमाणेषु कीटकादिप्रावना संभवाति, ततः
 स्यमभिराधना, तथा लोकोऽतिनिन्दां करोति बहुभक्षीति,
 तथाऽहिश्वासो भवति ततोऽसौ न दीक्षणीयः । ध० ३ अ-
 ध्रि० । प्रव० । पं० चू० । नि० चू० । व्य० । आव० । ग० ।
 हास्तनि, पु० । शृ० १ उ० । नि० चू० । जीत० । छव्यजाव-
 मूर्त्ते, त्रि० । त० । “ जडुणं बडुणं, निविज्जाणं च निविज्जे-
 साणं । संसारसूयराण, कदियं पि निरथयं होइ ” ॥१॥ त० ।

जडु-न० । जडस्य भावः स्थू । जडतायाम्, मौल्ये च ।
 “ आलस्यभ्रमगर्भाद्यै-जड्यं जड्भासितादिकृत ” । “ इदं
 जड्यमिदं मौढ्य-मिदमन्यद्वने वचः । ” वाच० ।

जड-त्यक्त-त्रि० । “ केनाङ्कुणादयः ” । उ० । ४ । २५० । इति
 सूत्रेण ‘जड’ आदेशः । परित्यक्ते, दश० ६ अ० । शृ० । प० व० ।
 आचा० । नि० चू० । संथा० ।

जण-जन-पुं० । जायते इति जनः । आ० म० प्र० । मं० । आचा० ।
 विश० । सूत्र० । जन-अच् । वाच० । लोके, उत्त० ५ अ० । सूत्र० ।
 आव० । आचा० । स० । नगरीदास्तव्यलोके, “ पमुइअजण-
 जाणवया । ” रा० । भ० । औ० । नि० । हा० । प्राहुतपुरुषे, सूत्र०
 १ अ० । १ अ० २ उ० । आ० म० । स० । प्राणनियहे,
 प० व० ४ द्वार । आचा० । मातापितृपुत्रकलत्रादौ, कौटुम्बिक
 जने च । आचा० १ अ० ६ अ० ४ उ० ।

जणइआ-जनयितृ-पुं० । जन-णिच्-तृच् । पितरि, आचा० १ अ०
 ६ अ० ४ उ० । उत्पादके, त्रि० । मातरि, स्त्री० । ऊ० । वाच० ।
 “ जणइता णाममेगे । ” जनयिता मेघो यो वृष्ट्या धान्यमुत्क्रमय-
 ति । स्था० ६ उ० ९ उ० ।

जणइता-पुं० । ‘ जणइआ ’ शब्दार्थे, स्था० ६ उ० ६ उ० ।

जणकवय-जनक्य-पुं० । लोकमरणेषु, ज० ३ श० ६ उ० ।

जणकवयकर-जनक्यकर-त्रि० । लोकविघातकारके, “ बहु-
 जणकवयकरा सगामा । ” प्रश्न० ४ आश्न० द्वार ।

जणकल-जनकल-पुं० । जनानामुपलब्धमानवर्णधि-
 भागे ध्वनौ, रा० ।

जणग-जनक-पुं० । जन-णिच्-णुच् । वाच० । पितरि, प्रव० १
 द्वार । सूत्र० । हा० । उत्पादके, त्रि० । वाच० । मातापित्रादौ,
 “ माता पिआ अ कदकारो जणगा रुदंति ” आचा० १ अ० ८ अ० ८
 उ० । मातापित्रोः, आचा० २ अ० ४ अ० १ उ० । जना लोकास्त
 एव जनकाः । जने, “ जणगा तं सुणह मे । ” सूत्र० १ अ० ६ अ० ।
 सीतायाः पितरि, विदेहनृपभेदे, वाच० । चरमजिनसमय-
 धर्तिनि तत्पूजके मिधिलानृपे च । “ मिधिलजणओ य
 धरणो य । ” मिधिलायां जनको राजा धरणश्च नागकुमारेन्द्रः
 भगवतः पूजां कृतवान् । आ० म० प्र० ।

जणजत्ता-जनयात्रा-स्त्री० । अत्यन्तलोकतत्सिंभाषणे, “ ज-
 णजत्तारदियाणं, होइ जइत्तं जइण सया । ” दर्श० ४ तत्त्व ।

जणछाण-जनस्थान-न० । इयकाऽरण्ये, वाच० । नासिक्य-
 पुरे च (ती०) “ अज्जया देवजाणी नाम सुक्कस्स महग्गाहस्स
 धूआ जणछाणपुरे कीलंती दंरुयराण विछा, कववइ सि व-
 ला मोहिआ, भग्गं च तीसे सीलव्वयं, तस्स सरुवं उवल्लभ
 सुक्कमहागहेण रोसवसेणं सावो शिषो-एयं नयरं
 दंरुयरायसाहियं अत्ताविचसम्भतरे जाररासी भावस्सइ ति,
 त च नायं नारयसिंसाणा, दंरुयरायस्स कहिंसे, तं च सो-
 ऊण भीआं दंरुयराया सयलं जण सह आणेउं चहप्पइसा-
 मिणं सरण पवओ, बुडो अ, तप्पभिइ जणछाणं ति तस्स नर-
 यस्स पसिंसे नामधज्जे, एव परातिथिया वि जस्स तिथ्यस्स

माहर्ष्यं उववसिति, तस्मिन् आरहतस्योगा कदं नो वपिणदिति ?
ती० २८ कल्प ।

जणणिक्छिमज्ज-जननीकुक्षिमध्य-न० । मातृजठरान्तरे, तं० ।
जणणिबह-जननिबह-पुं० । महति नगरजोजिकादिवृत्ते,
इ० ४ उ० ।

जणणी-जननी-स्त्री० । जनयति प्रादुर्भावयत्यपत्यमिति जन-
नी । उल० २ अ० । जन-णिव् अनि० जन अपादाने, अनि०
वा-ङीप् । वाच० । मातरि, प्रव० १ द्वार । पञ्चा० । कल्प० ।
आव० । सूत्र० । “ आ स्तन्यपानाज्जननी पशूना- मा दागला-
भाच्च नराधमानाम् । आ गेदहृत्स्याधमि मध्यमाना- मा जावि-
नासीर्धमिबोसमानाम् ॥१॥ ” कल्प० ४ कण । उत्पादकस्त्रीमा-
त्रे च । वाच० ।

जणदण-जनार्दन-पुं० । जनैरद्यते पाक्यते ‘ अद् ’ याचने,
कर्मणि ह्युद् । जनमर्दति हिनस्ति तामयति जनान् समुद्रवा-
सिनाऽसुरभेवान् अर्दयति वा कर्तारि ह्युद् । विष्णौ, वाच० ।
“ काले प्रसुप्तस्य जनार्दनस्य, मेघान्धकारासु च शर्वराषु ”
जगत्पीडके, त्रि० । आव० १ अ० ।

जणपरिचय-जनपरिचय-त्रि० । लोकगर्हिते, पं० १ द्वार ।

जणपिच्छणिजस्व-जनमङ्गणीयरूप-त्रि० । जनानां प्रेक्षणी-
यं छपुं योग्य रूपं स्वरूप यस्य तत् तथा । दर्शनीयरूपकस्ति-
ते, कल्प० ३ कण ।

जणपुज-जनपूज्य-त्रि० । लोकमान्येषु, जीवा० १३ अधि० ।

जणपूयणिज-जनपूजनीय-त्रि० । राजाभात्यगुरुभ्रष्टप्रभृति-
षु लोकमान्येषु, पञ्चा० २ विध० ।

जणप्पमद्-जनप्रमर्द-पुं० । लोकचूर्णने, ज० ७ श० ६ उ० ।

जणप्पियत्त-जनप्रियत्व-न० । लोकप्रियत्वे, “ युक्तं जनप्रिय-
त्व, शुक्र तर्कमसिद्धिफलमलम् । धर्मप्रशंसनादे-र्वाजाधाना-
दिभावेन ॥१॥ ” पं० ४ विध० ।

जणवह-जणवध-पुं० । लोकघाते, ज० ७ श० ६ उ० ।

जणवोत्त-जनवोत्त-पुं० । जनानामव्यक्तवर्णं ध्वनौ, विपा० १
अ० १ अ० । भ० ।

जणमणोहर-जनमनोहर-त्रि० । लोकचेतोहारिणि, पञ्चा०
६ विध० ।

जणमेजय-जनमेजय-पुं० । जनमेजयति । एज-णिव्-स्वश । प-
रीक्षितनृपतेः पुत्रे, कुरुनामभूपुत्रभेदे, पुरञ्जयनृपपुत्र च ।
वाच० । क्रोधाज्जनमेजयो विननाश । ध० १ अधि० ।

जणय-जनक-पुं० । ‘ जणय ’ शब्दार्थे, प्रव० १ द्वार ।

जणयत्त-जनयत्-त्रि० । उत्पादयति, पञ्चा० ११ विध० ।

जणवय-जनपद-पुं० । जनाः पद्यन्ते गच्छन्ति यत्र । पद आधारे
घः । वाच० । देशे, प्रदन० ५ आश्र० द्वार । तं० स्था० कल्प० ।
आव० । उल० । इ० । आ० म० । जनानां लोकानां पदान्य-
वस्थानानि येषु ते जनपदाः । माधुविहरणयोग्येषु अवन्त्यादिषु
अर्धपक्षिण्यतिदेशेषु, आव० १ अ० ६ अ० ५ उ० । राष्ट्र, रा० ।
मनुष्यलोक, ज० ७ श० ६ उ० । तजिवासिलोकेषु च । “ हरति
धनधण्डव्यजायाणि जणवयकुलान् ” जनपदकुलानां
लोकगृहाणाम् । प्रवन० ३ आश्र० द्वार । “ जणवयपरिवायाप ”

जनपदानां लोकानां परिवादाय । आव० १ अ० ३ अ० २
उ० । ‘ जानपद ’ इत्यनुवादे तु तत्र भवे, “ जणवयवहाप ”
जनपदं भवाः जानपदाः कालङ्कृष्टादयो राजादयो वा तदुधाय ।
आव० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

जणवयकहा-जनपदकथा-स्त्री० । मालवकादिदेशप्रशंसानि-
न्दास्मिकायां देशकथायाम्, उल० १२ अ० । औ० ।

जणवयपाल-जनपदपाल-पुं० । जनपदं पालयति इति जनपद-
पालः । जनपदरक्षके, औ० ।

जणवयपिया-जनपदपितृ-पुं० । जनपदानां हितत्वात् (औ०)
पितृषु । लोकपितरि, स्या० ६ ठा० । सूत्र० ।

जणवयपुरोहित-जनपदपुरोहित-पुं० । जनपदस्य शान्तिका-
रितया पुरोहित इव जनपदपुरोहितः । जनपदशान्तिकरे,
रा० । औ० । सूत्र० ।

जणवयपहाणे-जनपदप्रधान-त्रि० । लोकोत्कृष्टे, “ जज्जा-
दि य जणवयपहाणादि लालियता ” प्रहन० ४ आश्र० द्वार ।

जणवयवग-जनपदवर्ग-पुं० । देशसमूहे, भ० ३ श० ६ उ० ।

जणवयसच्च-जनपदसत्ता-न० । जनपदेषु वेशेषु यद् यदर्थवाच-
कतया कदं देशान्तरेऽपि तत् तदर्थवाचकतया प्रयुज्यमान सत्य-
मवितथमिति जनपदसत्यम् । यथा कोङ्कणादिषु पयः पञ्च नीर-
मुदकमित्यादि । सत्यत्वं चास्यादुष्ट, विचक्षाहेतुत्वात् । नाना-
जनपदेष्विष्टार्थप्रतिपत्तिजनकतया व्यवहारप्रवृत्तेः । दशविध-
सत्यस्य प्रथमे भेदे, स्या० १० ठा० । ध० ।

जणवयसच्चा-जनपदसत्या-स्त्री० । जनपदमधिकृत्यैष्टार्थप्रति-
पत्तिजनकतया व्यवहारहेतुत्वात् सत्या जनपदसत्या । दश-
विधायाः सत्यभाषायाः प्रथमे भेदे, प्रज्ञा० १२ पद ।

जणवहा-जनव्यथा-स्त्री० । लोकपीडायाम्, ज० ७ श० ६ उ० ।

जणवाय-जनवाद-पुं० । जनानां परस्परं वस्तुविचारणे,
औ० । स्वनामख्याते कलाभेदे, ज० २ अ० । स० । लोकापवाद-
च । वाच० । “ जणवायभरण ” । आव० ६ अ० ।

जणवृह-जनव्यूह-पुं० । जनसमुदाये, भ० ६ श० ३४ उ० ।
चक्राद्याकारजनसमूहे, जनव्यूहस्य शब्दाऽपि तदभेदाज्जन-
व्यूह एवाच्यते । विपा० १ अ० १ अ० ।

जणव्यूह-जनव्यूह-‘ जणव्यूह ’ शब्दार्थे, विपा० १ अ० १ अ० ।

जणमद्-जनशब्द-पुं० । जनानां परस्परालापकपे ध्वनौ,
औ० । रा० । दशा० ।

जणसम्पद्-जनसंमर्द-पुं० । जनानां परस्परं सघर्षणे, स्या०
४ ठा० १ उ० ।

जणसंवट्टकप्प-जनसंवर्तकल्प-त्रि० । जनसंवर्ते इव लोकसहा-
रसदृशे, भ० ७ श० ६ उ० ।

जणान्तो-देशी-ग्रामप्रधानपुरुषे, विटे च । दं० ना० ३ वर्ग ।

जणान्तल-जनाकूल-त्रि० । भोजिकादिभारति प्रचूतैर्जनैरा-
कीर्णं, व्य० ४ उ० ।

जगाकुल-जनाकुल-त्रि० । ' जगाकुल ' शब्दार्थे, द्य० ४ उ० ।
जगाववायजीरुत्त-जनापवादजीरुत्त-न० । जनापवादाद् मर-
णाभिर्विशिष्यमाणाद् भीरुत्व जीतिभावः । लोकापवादजीनों,
द्वा० १२ द्वा० ।

जणि-इव-अव्य० । " इवार्थे न-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जण-
घः " । ८ । ४ । ४४४ । इति सूत्रेणापभ्रंशे इवार्थे जणिप्र-
योगः । प्रा० ४ पाद । इवेत्यर्थे, " संपयकुसुमहो मज्झि सदि
भससुपयट्टउ । सोहइ इदनीलुमणि जणि कणइ बहउ ॥ "
प्रा० ४ पाद ।

जणिअ-जनेत-त्रि० । उत्पादिते, नि० चू० १ उ० । आब० ।

जणिय-जनेत-त्रि० । ' जणिअ ' शब्दार्थे, नि० चू० १ उ० ।

जणु-इव-अव्य० । " इवार्थे न-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जण-
वः " । ८ । ४ । ४४४ । इति सूत्रेणापभ्रंशे इवशब्दस्व ' जणु '
इत्यादेशः । इवेत्यर्थे, " निरुवमरसुपिपे पिप वि जणु । " प्रा०
४ पाद ।

जणुमि-जनोमि-स्त्री० । जनसंवाधे, रा० ।

जणुहाप-जनोहाप-पुं० । जनानां काष्ठा वर्णने, औ० ।

जणेमाण-जनयत्-त्रि० । उत्पादयति, तं० ।

जणोह-जनोय-पुं० । जनसमुदाये, वृ० ३ उ० ।

जणोवयार-जनेपचार-पुं० । स्वजनादिलोकपूजायाम्, पञ्चा०
२ विभ० ।

जणु-यङ्-पुं० । यज-भावे नः । योगे, वाच० ।

स त्रिविधः—

" अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञं विचिष्टं य उच्यते ।
यष्ट्यमेवमि मन । समाधाय स सार्विकः ॥
अभिसमाधाय तु फलं, दम्भार्थमपि चेव यत् ।
इज्यते भरतभ्रेष्ठ !, तं यज्ञं विधिं राजसम ॥
विधिर्दानमसृष्टाभं, मन्त्रहीनमवक्रिणम् ।
श्रद्धावरदितं यज्ञं, नामस्य परित्यजे ॥ "

स च नानाविधः—

" द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञः, योगयज्ञस्तथा परे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च, यतयः सशितव्रताः ॥ "

पञ्च गृहस्थकर्तव्या यज्ञा यथा—

" अध्यापन ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवा बालजीतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ "

विष्णो च । वाच० । नागादीनां पूजायाम्, आ० म० प्र० । ज० ।

ज्ञा० । प्रश्न० । सूत्र० । प्रतिदिवसं स्वस्वेष्टदेवतापूजायाम्, जी०
३ प्रति० । आ० च । जी० ३ प्रति० । ज० । सयुगो यज्ञ एव हि
क्रतुरुच्यते, यूपरहितस्तु दानादिक्रियायुक्तो यज्ञ इति । विशेष० ।

जणुज-यङ्गीय-न० । यज्ञाय हितं तस्येदं वा । वाच० । स्व-
नामख्याते (जयघोषविजयघोषमुनिषक्तव्यताप्रतिषेधे) उत्तरा-
ध्ययनसूत्रस्य पञ्चविंशतितमोऽध्ययने, स० ३३ सम० । उक्त० ।

जणुगि-यङ्गामि-पुं० । अग्निष्टोमानले, दश० १ चू० ।

जणुजम-यङ्गयशस्-पुं० । स्वनामख्याते नारदपितामहे तापसे,

" आसीद्यदा सौवपुरे, समुद्रविजयो नृपः ।

तदा यङ्गयशस्तत्र, तापसस्तस्य बल्लभः ॥

३४८

सोममित्रासुतो यज्ञ-इत्यसोमयशा स्तुषा ।

तत्पुत्रो नारदस्तेषा-मुष्णवृत्त्या च जोजनम् ॥ " आ० क० ।
आ० चू० ।

जणुजाइ (ण्)-यङ्गयाजिन्-पुं० । यजनशाले, नि० चू० १
उ० । औ० । म० ।

जणुद्व-यङ्गार्थ-पुं० । यज्ञैकप्रयोजने द्विजे, यज्ञनिमित्ते, उक्त०
२५ अ० ।

जणुद्वान्-यङ्गस्थान-न० । नासिक्यपुरे, ती० २८ कल्प । " एवं
नासिक्यपुरे कालंतरे पुष्पनूमि नावं आगच्छो मिहिलाहृतो, तस्य
जणयराभो तेण य तस्य इमं जण्णा कारिया " ततः " जणुद्वान्
ति तज्जवर रुदं । " ती० २८ कल्प । यज्ञवाटे च । वाच० ।

जणुदत्त-यङ्गदत्त-पुं० । स्वनामख्याते नारदपतिरि, आ० क० ।
आव० । आ० चू० । स्वनामख्याते कौशाम्बीवासनव्ये सोमद-
त्ते, सोमदेवपतिरि च । उक्त० १ अ० । प्रह्लादहृस्वामितृतीय-
शिष्ये, कल्प० ८ कृण० ।

जणुदेव-यङ्गदेव-पुं० । कितिप्रतिष्ठितनगरीये चित्तातपुत्रपूर्वभ-
विकजीवे स्वनामख्याते द्विजे, आब० १ अ० ।

जणुमुह-यङ्गमुह-न० । यज्ञोपाये, उक्त० २५ अ० ।

जणुवक्-याङ्गवक्-पुं० । यज्ञयज्ञः प्रवर्तके मुनिजेदे, वाच० ।
(वेदाः) मनार्थास्तु पश्चात् सुत्रसायाङ्गवल्क्यादिभिः कृताः "
आ० म० प्र० । तन्नामकधर्मसंहिताकर्तारि ऋषौ च । वाच० ।
याङ्गवल्क्यप्रभृतिऋषिप्रणीतधर्मसंहिताभिश्चिन्तयन्ति ते धर्म-
चिन्तकाः । अनु० ।

जणुवारु-यङ्गवा (पा) ट-पुं० । यज्ञस्थाने, वाच० । आ० म० ।
उक्त० । आव० ।

जणुसेट्ट-यङ्गभ्रेष्ठ-पुं० । यज्ञेषु भ्रेष्ठो यज्ञभ्रेष्ठः । अथ वा-भ्रेष्ठो
यज्ञः भ्रेष्ठयज्ञः । प्राकृतत्वात् यज्ञभ्रेष्ठः । (उक्त०) उत्तमयज्ञे,
" वोसट्टकाया सुच्चत्तदेदा, महाजयं जयइ जणुसेट्टं "
उक्त० १२ अ० ।

जणुय-याङ्गिक-पुं० । यज्ञेन जयति लोकान् इति याङ्गिकः । आ०
म० प्र० । आवा० । यज्ञाय हितः यज्ञः प्रयोजनमस्य वा ठक् ।
याजकं ऋत्विगादौ, यजमाने च । वाच० ।

जणुवईय-यज्ञोपवीत-न० । यज्ञेन सस्कृतमुपवीतम् । वाच० ।
ब्राह्मणकण्ठसूत्रे, उक्त० २ अ० ।

तत्प्रसिद्धिस्त्रिविधम्—

मरतश्च भावकानाहुयोकवान्-भवद्भिः प्रतिदिनं मदीयं
भोक्तव्यं, कृष्यादि च न कार्यम्, स्वाध्यायपरैरासितव्यं ।
पुत्रे च मदीयगृहद्वारासम्भववास्थितैर्भोक्तव्यम्—जितो भ-
वात्, वर्धते भयं, तस्मान्मा इन मा इनेति । ते तथैव कृ-
तवन्तः । भरतश्चरति सागरावगाढत्वात् प्रमत्तत्वात् त-
च्छब्दाकर्णनोत्तरकालमेव केनाहं जित इति ? आः ज्ञा०
षाथैः, तभ्यः एव वर्द्धते मयमित्यालोचनापूर्वकं संवेगं वा-
तवानिति । अत्रान्तरे लोकबाहुल्यात् सूफकाराः पाकं क-
र्तुमशक्नुवन्तो भरताय निवेदितवन्तः, नेह ज्ञायते कः भावकः,
को वा नेतीति लोकस्य प्रचुरत्वात् । आह भरत-पृच्छापूर्वकं

देयमिति । ततस्तान् पृष्टवन्तस्ते—को भवान्, आवकाणां कति धनानि ? । स आह—आवकाणां न सन्ति धनानि, किं तु अस्माकं पञ्चाऽणुवतानि । कति शिक्षावतानि ? । ते उक्तवन्तः—सप्त शिक्षावतानि । य एषं भूतास्ते राज्ञो निवेदिताः । स च काकर्णारत्नेन तान् लाङ्घितवान्, पुनः परमासेन योभ्या ज-
वन्ति, तानपि लाङ्घितवान् । परमासकास्मादनुयोगं कृतवानेवं ब्राह्मणाः संजाता इति । ते च स्वसुतान् साधुभ्यो दत्तवन्तः, ते च प्रव्रज्यां चतुः । परीपहर्भोरवस्तु आवका पवासवन्ति । इयं च भरतराज्यार्थातः । आश्रय्यशसस्तु काकर्णारत्ने ना-
सीत्, सूत्रणमयानि यज्ञोपवीतानि कृतवान्, महायश प्रभूत-
यस्तु केचन रूपमयानि, केचन विचित्रपट्टसूत्रमयानि, इत्येवं यज्ञोपवीतप्रसिद्धिः । आ० म० प्र० ।

जम्बोवईय-यज्ञोपवीत-न० । 'जम्बोवईय' शब्दार्थे, आ० म० प्र० ।

जम्बोहणो-देशी-राक्षस, दे० ना० ३ वर्ग ।

जम्बुली-देशी-नीड्याम, दे० ना० ३ वर्ग ।

जम्बु-जम्बु-पु० । "सूक्ष्मणुसङ्गहणां रहः" ॥२॥१७५॥ इति प्राकृतसूत्रेण ह्योः गुरुः । प्रा० २ पाद । जतवन्त्ये आजवीहनृप-
पुत्रे नृपभेदे, वाच० । को० ।

जम्बुमुया-जम्बुमुता-स्त्री० । गङ्गानद्याम, "गंगा भार्गीरहो य जम्बुमुया" को० ।

जम्बु-यदि-अव्य० । यद्-णिच्-इन्, णिलोपः । पङ्कान्तरे, सं-
भावनायाम्, गह्वरायां, विकल्पे च । वाच० । "जति ए चार
लज्जति ततो ने जाविय नऽस्थि" । नि० चू० १ उ० ।

जतमाण-यतमान-त्रि० । प्राणिविषये यतनवात्, आचा० १ शु०
६ अ० २ उ० । यतनवति च । आचा० १ शु० ४ अ० १ उ० ।

जति-यदि-अव्य० । 'ज' शब्दार्थे, नि० चू० १ उ० ।

जत्तिय-यावत्-त्रि० । यत्परिमाणे, वाच० । "अणं पि ज-
त्तिय जानात" नि० चू० १ ए उ० ।

जतुकुम्भ-जतुकुम्भ-पु० । जातुषे घटे, सूत्र० १ शु० ४ अ०
१ उ० ।

जतुगोलसमाण-जतुगोलसमान-त्रि० । मिम्भरूपकीहनकज-
तुगोलकप्रमाणे अनति महति, भ० १६ श० ३ उ० ।

जतुगोलसमाण-जतुगोलसमान-पु० । 'जतुगोलसमाण' श-
ब्दार्थे, भ० १६ श० ३ उ० ।

जतो-यतस्-अव्य० । यस्मात् कारणादित्यर्थे, पञ्चा० ६ विव० ।

जत्त-यत्न-पु० । बेलविधानाद्याराधनोद्यमे, पञ्चा० ३ विव० ।

जत्ततिग-यात्राधिक-न० । जिनयात्राधिके, ध० २ अधि० ।

"अष्टाहिकाऽजिधामेकां, रथयात्रामथापगम । तृतीयां तीर्थ-
यात्रां चेत्याह्वयात्रां त्रिधा वुधाः ॥ १ ॥" ध० २ अधि० ।

जत्ता-यात्रा-स्त्री० । या-पृन् । वाच० । याने यात्रा । तपोनियम-
संयोगादिपुं प्रवृत्तौ, भ० १८ श० १० उ० । आव० । यात्रा विधा-
रुद्राणां, भावतश्च । उच्यतस्तापसादीनां स्वाक्रियोत्सर्पमाना,
भावनः साधूनामिति । आव० ३ अ० ।

किं ते जने ! जत्ता ? । सोमिह्मा ! जं मे तवणियमसंजमज्जा-
यज्जाण आवसनयमादिण्णु जोगेसु जयणा, से तं जत्ता ।
(जयण्णु त्ति) प्रवृत्तः । भ० १८ श० १० उ० ।

अत्र प्रार्साङ्गिके शङ्कासमाधाने यथा—

"नो यात्रा प्रतिमानतिव्रतभृतां साक्षादनादेशनात्,
तत्प्रश्नोत्तरवाक्य इत्यपि वचो माहज्वरावेशजम् ।
मुख्यार्थैः प्रथिता यतो व्यवहृतिः शेषान् गुणान् लक्षयेत्,
सामर्थ्येण हि यावताऽस्ति यतना यात्रा स्मृता तावता ॥४७॥"

प्रति० । एतद्व्याख्यान 'चेदय' शब्देऽभिप्रेतं भागे
१७२० पृष्ठे उपव्यम) क्रायिकर्मथोपशमिकलक्षणे भावे,
आव० ३ अ० । देवोद्देशेनोत्सवभेदे रथयात्रादौ, वाच० ।
महोत्सव एव यात्रा, न तु देशान्तरगमनम् । ध० २ अधि० ।
पञ्चा० । सा च यात्रा त्रिविधा—अष्टाहिका, रथयात्रा,
तीर्थयात्रा च । ध० २ अधि० । (तत्राष्टाहिकास्वरूप रथया-
त्रास्वरूप च 'अणुजाण' शब्दे प्रथमभागे ३६७ पृष्ठे दर्शि-
तम्) स च सविस्तरं सर्वचैत्यपरिपाटीकरणदिमहोत्सवोऽ-
ष्टाहिकायात्रा, इयं चेत्ययात्राऽप्युच्यते । ध० २ अधि० । तीर्थ-
यात्रास्वरूप च 'तिथ्यज्जा' शब्दे दृश्यम्) देशान्तरगमने,
स्था० ४ उ० १ उ० । आ० । विजिगीषया राज्ञो गमने,
गमनमात्रं, यापने, उपाये च । वाच० ।

जत्ताभयग-यात्राचतुर्क-पु० । यात्रा देशान्तरगमनं, तस्यां स-
हाय इति श्रियत यः स यात्राभृतकः । देशाटनसमयोपयोगि-
न्यनुचरे, स्था० ४ उ० १ उ० ।

जत्ता ति ढांति गमणं, उभयं वा एत्तिय धणेण । पं० भा० ।

"जत्ताभयगो नाम तुमे अम्हं इमा जत्ता कायव्वा" । स्वयं
यात्रा गन्तुमशक्नुवता यात्रासिद्धये वेतनेन व्यापारितेऽनुचरे
च । पं० चू० ।

जत्ताभिपुट-यात्राऽभिमुख-त्रि० । गमनाभिमुखे, आ० ।

जत्ताविद्याण-यात्राविधान-न० । जिनोत्सवाविधौ, तत्प्रतिपादके
यात्रार्थावप्रकरणाख्ये दार्ढ्यभेदे नचमे पञ्चाशके च । पञ्चा० ए
वि० । (तद्वत्त्वयता 'अणुजाण' शब्दे प्रथमभागे ३६७ पृष्ठे
विलोक्या)

जत्ताभिस्स-यात्राभिस्स-पु० । कृतसमुद्रयात्रे, यो द्वादशवार
समुद्रमवग्राह्य कृतकार्ये, केमेणाऽऽयाति स यात्रासिद्धः ।
अन्येऽपि पोतेन गन्तुकामा यात्रासिद्धाः प्रेक्षन्ते ।

यात्रासिद्धकथा चैयम्—

"बेलाकुसेऽभवत् कोऽपि, धणिकं तुण्णिकनामकः ।

तस्यार्थां बल्लशो भस्स, वोहिहत्थं स तु नाभनक् ॥ १ ॥

जसे नष्टं जलं एव, सम्भये प्रोत्तवामि ।

नामहादकनं न्येः, जगाम पुनं म्बुधौ ॥ २ ॥

स्वयं समुद्रस्तटेऽथ, तस्य प्राज्यं धनं ददौ ।

भणितञ्चायदपि ते, किं ददामीति सोऽवदत् ॥ ३ ॥

मम नाम गृहीत्वा यः, समुद्रमवगादते ।

सोऽविपन्नः समज्येतु, समुद्रस्तत्प्रपन्नवान् ॥४॥" आ० क० रा० ।

जत्ति जगारपविजत्ति-ज इति जकारप्रविजत्ति-न० । द्वा-
त्रिंशच्चिधनाट्यभेदे, रा० ।

जत्तिय-यावत्-त्रि० । यत्परिमाणे, वाच० । "जत्तियं गहियं
तत्तियं त्रियं" आ० म० प्र० ।

जत्तो-यतस्-अव्य०। "सो दो तसो बा" । ७। १। १६०। इति प्राकृतसू-
त्रेण तसः 'सो' इत्यादेशः । पा० २ पाद । बस्मात्कारणादित्यर्थे,
पञ्चा० १० विष० ।

जत्थकामोमाइत्त-यत्रकापावमायित्व-न० । स्वाभिलाषितस्य
समाप्तिपर्यन्तनयने योगासिद्धिभेदे, द्वा० २६ द्वा० ।

जत्थ जत्थ-यत्र यत्र-अव्य० । यद्-यत्र । यस्मिन् यस्मिन्नित्यर्थे,
वाच० । "उचहाणं जत्थ जत्थ जं सुत्ते, एसा सुत्तवीप्पमा, जत्थ
उहेसगे, जत्थ अउभयणे, जत्थ सुयक्खंध, जत्थ अगे कालु-
कालियअगणगेसु पेया ।" नि० चू० १ उ० ।

जदि-यदि-अव्य० । अभ्युपगमे, नि० चू० २ उ० ।

जदिच्छा-यदृच्छा-स्त्री० । अभिसंधिराहित्ये, वृ० ३ उ० ।

जजुगंदण-यदुनन्दन-पुं० । श्रीरूपेण, स्था० ८ उ० ।

जप-जप-धा० । उच्चारणे, वाचि च । भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।

अजि-आभिमुख्येन जपे, सम्यक् कथने च । उप-नेदे, न० ।
वाच० । भावे अप् । पुं० । मन्त्राच्चासे, अनु० । तत्प्रकारो यथा-

"मनः संहृत्य विषया-स्मर्यार्थगतमानसः ।

न द्रुत न विहर्षं च, जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् ॥

जपः स्यादक्षरावृत्ति-मानसोपांशुर्वाचकैः ।

श्रिया यदक्षरश्रेणी, वर्णस्वरपदान्तिकाम् ॥

उच्चार्यार्थमुद्दिश्य, मानसः स जपः स्मृतः ।

जिह्वाष्टौ चालयेत् किञ्चित्, देवतागतमानसः ॥

किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्या-दुपांशुः स जपः स्मृतः ।

मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा, वाचिकः स जपः स्मृतः ॥

उभेजपाद्विशिष्टः स्वा-दुपांशुर्देशाजिर्गुणैः ।

त्रिह्वाजपः शतगुणः, स्रष्टो मानसः स्मृतः ॥

जिह्वाजपः स विक्षेपः, केवलं जिह्वा बुधैः" । वाच० ।

जप्प-जप्प-पु० । कुलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भपरे भा-
षणे, स्था० ६ उ० । नि० चू० । स० ।

जप्पजिह्व-यतः प्रवृत्ति-अव्य० । बस्मात्काताहारत्वेत्यर्थे,
"जप्पजिह्वं च णं अग्गं एस दारप कुञ्जिंसि गन्तत्ताए वक्कंते
तप्पमिह च ण अग्गे हिरक्खेण० जाव पीएसक्कारेणं अश्व
अश्व वसुत्तामा" । कल्प० ४ कण ।

जम-यम-धा० । उपरतौ, च्वा०-पर०-सक०-अनिट् । उदित
कत्वा धेट् । आ-दीर्घीकरणे, उप-विवाडे, 'यम' परिवेषणे,
चुरा०-उभ०-सक०-सेट्-वा-घटा० । वाच० । यम-धा०-
घञ् । प्राणातिपातविरत्यादिरूपेषु पञ्चसु महाव्रतेषु, पु० ।
उत्त० २५ अ० । "दो यमा" स्था० २ उ० ३ उ० । द्वा० १० २० ।
तत्र महाव्रतपट्टनेन जिनैर्गजिधीयन्ते, व्रतपट्टन प्रागवन्तः, धर्म-
पट्टेन पाशुपतैः, सांख्यैर्व्यासमतानुसंगिभिश्च यमपट्टेनाभिधी-
यन्ते, कुशलधर्मपट्टेन च बौद्धैरभिधीयन्ते, वैदिकादिभिश्च
ब्रह्मादिपट्टेनाभिधीयन्ते । द्वा० ८ द्वा० । द्वा० ।

तत्स्वरूप त्वेवम्—

अहिंसा मृदुताऽस्तेय-ब्रह्माकिञ्चनता यमाः ।

दिक्काशाधनवच्छिन्नाः, सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ २ ॥

प्राणवियोगप्रयोजनो व्यापारो हिंसा, तदभावोऽहिंसा । वाङ्मन-
ससौंयथार्थं च मृदुतम् । परस्वापहरण स्तेय, तदभावोऽस्ते-

यम । उपस्थसंयमो ब्रह्म । जोगसाधनानामस्वीकारोऽकिञ्चनता,
एते यमाः । तदुक्तम्— "अहिंसा मत्स्यास्तेय-ब्रह्मचर्या परि-
प्रदाः यमाः" इति । दिग्देशस्तीर्थादिः, काक्षश्चतुर्दश्या-
दिः, आदिना ब्राह्मण्यादिरूपाया जाते ब्राह्मणादिप्रयोजनरूपस्य
समयस्य च ग्रहः । ततो दिक्कालादिना अनवच्छिन्नाः
"तीर्थे कञ्चन न हनिष्यामि" "चतुर्दश्यां न हनिष्या-
मि" "ब्राह्मणान् न हनिष्यामि" "देवब्राह्मणाद्यर्थव्यातिरेकेण
न कमपि हनिष्यामि" इत्येवविधावच्छेदव्यातिरेकेण सर्वविषया
अहिंसादयो यमाः, सार्वभौमाः सर्वासु क्षिप्रान्नासु विलभूमिषु
सम्भवन्तो महाव्रतामन्युच्यन्ते । तदुक्तम्— "एत तु जानिदेश-
कालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्" ॥ २ ॥ द्वा०
२१ द्वा० ।

इच्छायमादिचतुर्मेदेषु, तथाहि—

यमाश्चतुर्विधा इच्छा-प्रवृत्तिस्यैर्यसिद्ध्यः । (२५)

(यमा इति) यमाश्चतुर्विधाः—इच्छायमाः प्रवृत्तियमाः, स्थि-
रयमा, सान्ति यमाश्च । (२५) द्वा० १९ द्वा० ।

इच्छायमो यमेष्विच्छा, युता तद्रतकथामुदा ।

स प्रवृत्तियमो यत्तत्, पालनं शमसंपुतम् ॥ २६ ॥

तद्वतां यमवतां कथातो या सुप्रीतिः, तथा युता सहिता य-
मेष्विच्छा इच्छायम उच्यते । यत्तया यमाऽं पालनं शमसं-
युतमुपशमार्चितं स प्रवृत्तियमः । तत्पालनं चात्राधिकलमनिप्र-
तम्, तेन न कासाद्विकलतत्पालनकृते इच्छायमसतिव्याप्तिः ॥
न च संसृतिं प्रवृत्तियम एव, केवलं तथाविधस्याधुनेष्टया प्र-
धान इच्छायम एव तात्त्विकपक्षपातस्यापि स्वयंक्रियातिशा-
यित्वात् । तदुक्तम्— "तात्त्विकः पक्षपातश्च, भावशून्या च
या क्रिया । अनयोरन्तरं हेतुं, भानुसद्योतयोरिव" ॥ १ ॥ सं-
विग्नपाक्षिकस्य प्रवृत्तचक्रत्वानुरोधे तु प्रवृत्तियम एवायं,
तस्य शास्त्रबोधानियतत्वाद्वाति नवनेदेन भावनायम ॥ २६ ॥

सत्कृपोपशमोत्कर्षा-दतिचारादिचिन्तया ।

रहिता यममेवा तु, तृतीयो यम उच्यते ॥ २७ ॥

सतो विशिष्टस्य कृपोपशमस्य उत्कर्षादुत्कर्षादतिचारादीनां
चिन्तया रहिता, तदभावस्त्वेव विनिश्चयात् । यममेवा तु तृ-
तीयो यमः स्थिरयम उच्यते ॥ २७ ॥

परार्थमाधिका त्वेपा, मिद्धिः सुष्ठान्तगत्तमनः ।

अचिन्त्यशक्तियोगेन, चतुर्थो यम उच्यते ॥ २८ ॥

(परार्थेति) परार्थमाधिका स्वमन्त्रिर्था परस्य वैरत्यागादिका-
रिणी तु एषा यममेवा सिद्धिः । शुद्धः क्रीणमलतया निर्मलोऽन्त-
रात्मा यस्य अचिन्त्याया अनियन्तनीयाया शक्तेः स्ववीथौ ह्या-
सरूपायाः योगेन चतुर्थो यम उच्यते ॥ २८ ॥ द्वा० १६ द्वा० ।
यमयति-अच् । वाच० । दक्षिणदिक्पालनिकायाश्चिते लोक-
पाले, प्रश्न० १ आश्र० चार । भरणानन्तराधिपतौ, मृ० प्र०
१० पादु० । ज० । ज्यो० । स्था० । यमदक्षिणुरौ तापहरिणेय,
आ० म० प्र० । आ० चू० । आ० क० ।

"यमास्त्यस्तापमस्तत्र, स तत्पार्श्वेऽग्निकोऽगमत् ।

प्रपन्नस्तस्य शिष्यत्व, स घोर तप्येन तपः ॥

यमशिष्योऽग्निक इति, यमदक्षिणुरिति श्रुतः ।" आ० क० ।

"जमो नाम स तावसो" आ० म० द्वा० । आ० चू० । सयमने, आ०

म० प्र० । सूर्यौ, सूर्युहेतुत्वात् । आब० ४ अ० । एकगर्जजा-
यमने यमजे, त्रि० । वाच० । द्वित्वसंख्यायां च । वाच० ।

जमईय-यमतीत-न० । यमतीतेत्याद्यक्रे, आदाननाम्नि सूत्रकृता-
कस्य पञ्चदशेऽध्ययने, सूत्र० । अ० १५ अ० । स० । प्रश्न० । आब० ।
जमकाडय-यमकायिक-पुं० । दक्षिणदिक्पालदेवनिष्कायाभिते-
स्वम्बाद्यसुरविशेषेषु, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

जमग-यमक-पुं० । शकुनिविशेषे, जी० ३ प्रति० । स्वनामक्याते
पर्वतविशेषे, (जी०)

सप्रति उत्तरकुरुमाविषयमकपर्वतवक्तव्यतामाह-

कहि णं जंते ! उत्तरकुराए कुराए जमगा नामं दुवे पव्वता
पणत्ता ? गोयमा ! नीलवंतस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणेणं
अट्ठ वोत्तीसं जोयणसते चत्तारि य सत्तजगे जोयणस-
हस्सं आवाधाए सीताए महाणईए उजओ कूले, एत्थ णं
उत्तरकुराए कुराए जमगा णाम दुवे पव्वता पणत्ता । एगमे-
गेणं जोयणसहस्सं उट्ठं उच्चतेणं अट्ठाइज्जाइं जोयणसयाइं
उव्वेहेणं मूले एकमेकं जोयणसहस्सं आयापविकखंजेणं
मज्जे अरुद्धमाइं जोयणसताइं आयापविकखंभेणं उवरिं
पंचजोयणसयाइं आयापविकखंभेणं मूले तिप्पि जोयण-
सहस्साइं एकं वावट्ठं जोयणसयं किंचिविसेसाहियं परि-
क्खेवेणं दो जोयणसहस्साइं तिप्पि य वावत्तरे जोयणसते
किंचिविसेसूणपरिक्खेवेणं उवरिं पाणरस एकासीते जो-
यणमते किंचिविसेसाहिया परिक्खेवेणं पणत्ता, मूल वि-
त्थिआ मज्जे संखित्ता उप्पि तण्णया गोपुच्छसंठाणसंठिया
सव्वकणगामया अच्छा सएहा० जाव पडिक्खा पत्तेयं पत्तेयं
पउमवरवेतिआ परिक्खित्ता, पत्तेयं पत्तेयं वणसंडपरिक्खित्ता,
वाणओ, दोएण वि तेसि णं जमगपव्वयाणं उप्पि बहू-
समरमणिज्जजूमिजागे पणत्ते, वाणओ० जाव आसयंति ।
तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं जूमिभागाणं बहूमज्जदेस-
भाए पत्तेयं पत्तेयं पासायवट्ठेसका पाणत्ता । ते णं पासाय-
वट्ठेसका वावट्ठि जोयणाइं अरुजोयणं च उट्ठं उच्चतेणं
एकतीसं जोयणाइं कोमं च विकखंजेणं अन्तुगत-
मूसितवमओ जूमिभागओ उट्ठोता, दो जोयणा-
इं मणिपेडियाओ उवरिं सीहासणा सपरिवारा० जाव
जमगा चिहंति । से केणट्ठेणं जंते ! एवं वुच्चंति-
जमगा पव्वया, जमगा पव्वया ? गोयमा ! जमगेषु णं
पव्वनेसु तत्थ तत्थ देसे देसे तट्ठिं तट्ठिं बहूओ खु-
डियाओ वंतीओ० जाव विलवंतियाओ तामु णं खुडा
खुडिया० जाव विलवंतियासु बहूइं उप्पत्ताइं० जाव
सतसहस्सपत्ताइं जमगपत्ताइं जमगवत्साइं जमगा, एत्थ
णं दो देवा महिद्धिया० जाव पत्तिओवपट्ठितीया परिवसं-
ति । ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउण्हं ममाणियसाहस्सीणं०

जाव जमगाणं पव्वयाणं जमिगाणं य रायहाणीणं अस्सेसिं
च बहूणं वाणमंतराणं देवाणं य देवीणं य आदेववणं जाव
पाळेमाणा विहरंति । से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चं-जमग-
पव्वया जमगपव्वया, अट्ठत्तरं च णं गोयमा ! जाव णि-
हा । कहि णं भंते ! जमगाणं देवाणं जमगाओ णाम राय-
हाणीओ पाणत्ताओ ? गोयमा ! जमगाणं पव्वयाणं उ-
त्तराणं ति तिरियमसंखेज्जदीवममुदे वीतीवत्तित्ता अस्साम्पि
जंबुद्वीवे दंवि वारस जोयणसयसहस्साइं ओगाहित्ता, एत्थ
णं जमगाणं देवाणं जमिगाओ णाम रायहाणीओ पण-
त्ताओ वारसजोयणसहस्साइं जहा विजयस्स० जाव महि-
द्धिया जमगा देवा ॥

“ कहि ण भंते ! ” इत्यादि । क मदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु
यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रकृतौ ? जगधानाह-गौतम ! नीलवन्ता
वर्षधरपर्वतस्य दक्षिणान्त्याच्छरमान्तात् चरमरूपात् पर्यन्ता-
दृष्टौ योजनशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुरश्र
योजनस्य सप्त भागान् अबाधया कृत्वा अपान्तराले मुक्तानि
भावः । अत्रान्तरे शीताया महानद्याः पूर्वपश्चिमयोर्दिशोरुज-
योः कूलयोः, अत्र एतस्मिन् प्रदेशे यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रकृ-
तौ । तद्यथा-एकः पूर्वकूले, एकः पश्चिमकूले, प्रत्येक योजनसह-
स्रमुच्चैस्त्वेन, अर्द्धतृतीयान योजनशतानि उद्वेधेन, अवगाहेन
मेरुव्यतिरेकेण शेषशाश्वतपर्वतानां सर्वेषामपि विशेषणोच्चै-
स्त्वापेक्षया चतुर्भागस्यावगाहभावात्, मूले एकं योजनसहस्रं
विष्कम्भः १०००, मध्ये अर्द्धाष्टमानि योजनशतानि ७५०,
उपरि पञ्चयोजनशतानि ५००, मूले त्रीणि योजनशतानि एकं
च द्वापष्ट द्वापष्टाधिकं योजनशतं किञ्चिद् विशेषार्धक परि-
क्षेपेण प्रकृतौ ३१६२, मध्ये द्वं योजनसहस्रं त्रीणि योज-
नशतानि द्वासप्तानि द्वासप्तत्यधिकानि २३७७, किञ्चिद्द-
शेयाधिकानि परिक्षेपेण प्रकृतौ, उपरि एकं योजनसहस्रं
पञ्च शतानि एकाशीतानि एकाशीत्यधिकानि योजनश-
नानि किञ्चिद्विंशेयाधिकानि १५७१ परिक्षेपेण, एव च तौ
मूले विस्तीर्णौ मध्ये सक्तौ उपरि तनुकायत एव गोपुच्छ-
संस्थानसंस्थितौ (सव्वकणगामया इति) सर्वात्मना
कनकमयौ “ अच्छा० जाव पडिक्खा ” इति प्राग्वत् । तौ च
प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया परिक्रितौ, प्रत्येकं प्रत्येकं वन-
आरूपपरिक्रितौ, पञ्चवरवेदिकावर्णका, वनखण्डवर्णकश्च ज-
गत्पुपरि पञ्चवरवेदिकावनखण्डवर्णकवत् वक्तव्यः । “ ज-
मगपव्वयाणं ” इत्यादि । यमकपर्वतयोरुपरि प्रत्येकं बहुस-
मरमणीया जूमिजागः प्रकृतः । जूमिजागवर्णनं च-“ से जहा-
नामए आलिगपुक्खरेह वा ” इत्यादि प्राग्वत् तावद्वक्तव्यं
यावत् “ वाणमन्तरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति०
जाव पण्णुमवमाणा विहरंति । ” “ तेसि णं ” इत्यादि । तयो-
र्बहुसमरमणीययोर्जूमिजागयोर्बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ प्रासा-
दावन्तमकौ प्रकृतौ । तौ च प्रासादावनसकौ द्वापष्टयोजना-
नि अर्द्धयोजन आर्धमुच्चैस्त्वेन, एकत्रिंशद्योजनानि कोशं चै-
कं विष्कम्भेन, “ अन्तुगयमूसियपहसिबाह वा ” इत्यादि
यावत् “ पडिक्खा ” इति प्रासादावन्तसकवर्णनम्, उल्लोचव-
र्णनम्, भूमिजागवर्णनम्, मणिपीठिकावर्णनम्, सिंहासनवर्ण-

नमः, विजयदूष्यवर्णनम्, अक्षकुशवर्णनम्, दामवर्णनं च निग्वशेषं प्राग्वद्वक्तव्यम् । तत्रमत्र मणिपीठिकायाः प्रमाणमायामविष्कम्भाज्यां ये योजने, बादत्वेन एकं योजनम्, शेषं तथैव । “ तसि एं सीहासणां ” इत्यादि । तयोः सिहासनयोः प्रत्येकम् “ अवकृत्तरं ” अपरोत्तरस्यां, वायव्यामित्यर्थः । उत्तरपूर्वस्यां च दिशि, अत्र एतासु तिसृषु दिक्षु यमकयोर्यमकनाम्नोर्यमकपर्वतस्वामिनोर्देवयोः प्रत्येकं प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रकृतानि । एवमेतेन क्रमेण सिहासनपरिवारो वक्तव्यः, यथा प्राग् विजयदेवस्य । “ तसि णं ” इत्यादि । तयोः प्रासादावतन्मकयोः प्रत्येकमुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि प्रकृतानि, इत्याद्यपि प्राग्वत् तावद्वक्तव्यं यावत् “ मयसहस्रपत्तगा ” इति पदम् । सप्रति नामानिबन्धनं पिपृच्छिषुरिदमाह-“ से केण्टेणं ” इत्यादि । अथ केनायेन केन कारणेन एवमुच्यते-यमकपर्वतौ, यमकपर्वताविति ? भगवानाह-गौतम ! यमकपर्वतयोः, णमिति वा-क्यालङ्कारे, पुल्लिङ्गासु वापीषु पुष्करिणीषु यावद्विलपङ्क्तिषु, बहुनि उत्पन्नानि यावन्महस्रपत्राणि यमकप्रमाणि, यमका नाम शकुनिविशेषाः, तत्प्रजाणि तद्वाकाराणि । एतदेव व्याचष्टे-यमकवर्णाभानि, यमकसदृशवर्णानीत्यर्थः । यमकौ च यमकनामानौ च, तत्र तयोर्यमकपर्वतयोः स्वामित्वेन द्वौ देवौ महर्षिकौ यायद् महाभागौ पत्न्योपमस्थितिकौ परिवन्तः । नौ च तत्र प्रत्येकं प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतसृणामप्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणामभ्यन्तरमभ्यबाह्यरूपाणां यथामं-ख्यमष्टादशद्वादशदेवसहस्रसंख्याकानां सप्तानामनीकाधिग-नीनां योः शानामाम्मरक्कदेवसदृशाणाम् “ जमगाण पव्वयाणं जमिगाणं य रायहाणां ” इति । स्वस्य स्वस्य यमकपर्व-तस्य स्वस्याः यमिकाऽभिधायः, राजधान्याः, अन्येषां च बहु-ना वाणमन्तराणां देवानां देवीनां च स्वस्वयामकाऽभिधराज-धानीवास्तव्यानामाधिपत्यं यावद्विहरतः । यावत्करणात्-“ पा-रेवच्च सामिन्तं जट्टितं ” इत्यादिपारिग्रहः । ततो यमकाकार-यमकवर्णोत्पत्तादियोगात् यमकानिधेयस्वामिकत्वाच्च तौ यमकपर्वतावित्युच्येते । यथा चाह-“ से तेण्टेणं ” इत्यादि । सप्रति यमिकामिधराजधानीस्थानम्-“ कहि णं भंते ! ” इत्यादि । क जट्टन् ! यमकयोर्देवयोः सर्वान्धन्यौ यमिके नाम राजधान्यां प्रहोते ? । भगवानाह-गौतम ! यमकपर्वतयो-रुत्तरतोऽन्यस्मिन् असंख्येयतमे जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादशयोजन-सहस्राण्यवगाह्य, अत्रान्तरे यमकदेवयोः सर्वान्धन्यौ यमिक-राजधान्यौ प्रहोते, ते चाविशेषेण विजयराजधानीसदृशौ व-क्तव्ये । जी० ३ प्रति० । शब्दालङ्कारभेदे, वाच० ।

पुनर्यमकपर्वतप्ररूपणा—

कहि णं भंते ! उत्तरकुराए जमगा णामं दुव पव्वया पप्पत्ता ? । गोअमा ! णील्लवंतस्म वामह्तरपव्वयस्म दक्खिणिज्जाओ चरिमंताओ अट्ट चउत्तीसे जोअणसए चत्तारि अ सत्त-जाए जोअणस्स अवाहाए सीआए महाणईए उभओ कूले, एत्थ णं जमगा णामं दुवे पव्वया पप्पत्ता, जोअणस-हस्सं उहं उच्चत्तेणं अह्माइज्जाइं जोअणसयाइं उव्वेहेणं मूले एणं जोअणमहस्सं आयामविकखंजेणं मज्जे अ-

ट्टमाणि जोअणसयाइं आयामविकखंजेणं उवरिं पंच जो-अणमयाइं आयामविकखंजेणं मूले तिप्पि जोअणमहस्साइं एणं च वावट्ठं जोअणसयं किंचि विसेसाहिअं परिकखेवेणं मज्जे दो जोअणमहस्साइं (तिप्पि य वावचरे जोअणसए किंचि विसेसाहिअं परिकखेवेणं उवरि एणं जोअ-णसहस्सं पंच य एकासीए जोअणमए किंचि विसे-साहिए परिकखेवेणं मूले विट्थिमा मज्जे संखित्ता उप्पि तणुआए जमगमंठाणसंठिआ सव्वकाणगामया अच्छा स-एहा पत्तेअं पत्तेअं पउमवरवेइआ परिकखित्ता पत्तेअं पत्तेअं वणमंडा परिकखित्ता, नाओ णं पउमवरवेइआओ दो गाउ-आइं उहं उच्चत्तेणं पंच धणुमयाइं विकखंजेणं वेइआवण-मंडवप्पओ जाणिअव्वो । तेमि णं जमगपव्वयाणं उप्पि वट्टसपरमणिज्जे जूमिजागे पणत्तेणं जाव तेमि णं बहुसम-रमणिज्जस्म जूमिभागस्स बहुमज्जेदेमजाए, एत्थ णं दुवे पामायवर्देमगा पप्पत्ता । ते णं पामायवर्देमगा वावट्ठिं जोअणाइं अक्खजोअणं च उहं उच्चत्तेणं एकतीसं जो-अणाइं कोसं च आशामविकखंजेणं पासायवणओ जा-णिअव्वो, सीहासणा सपरिवारां जाव एत्थ णं जमगाणं देवाणं सोलसएहआयरकखेदेवसहस्सीणं सोलस जहास-णसाहस्सीओ पप्पत्ताओ । से केण्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-जमगा य पव्वया, जमगा य पव्वया ? । गोअमा ! जमगपव्वएमु णं तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहुवे खुट्ठा खुट्ठियासु वावीसुं जाव विलपंतियासु बहुवे उप्पत्ताइं जाव जमगप्पत्ताइं जमगवप्पत्ताभाइं जमगा य, एत्थ दुवे देवा महिंठिया, तेणं तत्थ चउएहं मामाणिअसाहस्सीणं जाव भुंजमाणा विहरंति । से तेण्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-जमगप-व्वया जमगपव्वया, अदुत्तरं च णं सामए णामधिज्जे जाव जमगपव्वया जमगपव्वया । कहि णं जंते ! जमगाणं देवाणं जमगाओ रायहाणीओ पप्पत्ताओ ? । गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं अस्समि जंबुद्वीवे दीवे वारस जोअणमहस्साइं ओगाहित्ता, एत्थ णं जमगाणं देवाणं जमिगाओ रायहाणीओ पणत्ताओ, वारस जोअणसहस्साइं आयामविकखंजेणं सत्ततीसं जोअणसह-स्साइं एव य अरुयात्ते जोअणसए किंचि विसेसाहिए परिकखेवेणं पत्तेअं पत्तेअं पायारपरिकखेत्ता, ते णं पागारा सत्त तीसं जोअणाइं अट्टजोअणं च उहं उच्चत्तेणं मूले अ-क्खेतरसजोअणाइं विकखंभेणं मज्जे कू स्सकोसाइं जोअ-णाइं विकखंजेणं उवरिं तिप्पि सअक्खकोसाइं जोअणाइं विकखंजेणं मूले विट्थिमा मज्जे संखित्ता उप्पि तणुआ वाहिं वट्ठा अंते चउरसा सव्वरयणामया अच्छा, ते णं पागारा

णाणामपिपंचवशेहिं कविसीसएहिं उवसोहिआ । तं जहा-
 किएहेहिं जाव सुकिछेहिं, ते णं कविमीसगा अरुकोसं
 आयामेणं देसूणं अरुकोसं उहं उच्चत्तेणं पंच धणुमयाइं
 बाह्वेणं सव्वमणिमया अरुद्धा, जमिगाणं रायहाणीणं
 एगमेगाए बाहाए पणवीसं पणवीसं दारसए पणत्ते । ते णं
 दारा वावहिं जोअणाइं अरुजोअणं च उहं उच्चत्तेणं एक-
 तीसं जोअणाइं कोसं च विक्खंजेणं तावइअं चैव पवेसेणं
 सेआ वरकणकयूजिए, एवं रायप्पमेणं ज्जविमाणवत्तव-
 याए दारवसओ जाव अरुद्धमंगलयाइं ति, जमियाणं
 रायहाणीणं चउडिसिं पंच पंच जोअणमए आवाहाए
 चत्तारि वणसंका पसत्ता । तं जहा-असोगवणे, सत्ति-
 वसवणे, चंपगवणे, चूअवणे । ते णं वणमंका साइरे-
 गाइं वारस जोअणसहस्साइं आयामेणं पंच जोअणस-
 या विक्खंभेणं पत्तेअं २ पागारपरिक्खित्ता किएहा वण-
 संकवसओ जूमिओ पामायवडेसगा य भाणिअव्वा, ज-
 मिगाणं रायहाणीं अंतो बहुमममणिज्जे जूमिभागे पस-
 त्ते, वसओ ति । तेसि णं बहुमममणिज्जाणं जूमिजागाणं
 बहुमज्जदेसभाए एत्थ णं कुवे उवयारिया ज्ञेणा पसत्ता ।
 वारस जोअणमयाइं आयामविक्खंभेणं तिसि जोअण-
 सहस्साइं सत्त य पंचाणउए जोअणसए परिक्खेवेणं अ-
 रुकोसं च बाह्वेणं सव्वजंबूणयामया अरुद्धा पत्तेअं प-
 त्तेअं पउमवरवेइआ परिक्खित्ता, पत्तेअं ५ वणसंकवसओ
 जाणिअव्वो, तिसोवाणपडिस्सगा तोरणा चउडिमिं जू-
 मिजागां अ जाणिअव्वो । तस्म णं बहुमज्जदेमजाए एत्थ
 णं एगे पासायवडेमए पसत्ते, वावहिं जोअणाइं अरु-
 जोअणं च उहं उच्चत्तेणं इकतीसं जोअणाइं कोसं च
 आयामविक्खंभेणं वसओ, उह्वा आ जूमिजागा सीहास-
 ना सपरिवारा, एवं पामायपंतीओ वि । तत्थ पटमा पंती-
 ते णं पामायवडेसगा एकतीसं जोअणाइं कोसं च उहं उ-
 च्चत्तेणं साइरेगाइं अरुसोत्तस जोअणाइं आयामविक्खंभेणं ।
 विइअपासायपंती-ते णं पामायवडेसगा साइरेगाइं अरु-
 सोत्तसजोअणाइं उहं उच्चत्तेणं साइरेगाइं अरुद्धमाइं जो-
 अणाइं आयामविक्खंभेणं । तइअपासायपंती-ते णं पासाय-
 वडेमया साइरेगाइं अरुद्धमाइं जोअणाइं उहं उच्चत्तेणं,
 साइरेगाइं अरुद्धजोअणाइं आयामविक्खंभेणं, वसओ-सी-
 हासणा सपरिवारा । तेसि णं मूलपासायवडेसगा उ-
 त्तरपुरच्छिमे दिसीजाए, एत्थ णं जमगाणं देवाणं मजा-
 आ सुहम्माओ पणत्ताओ, अरुत्तेरस जोअणाइं आयामे-
 णं उस्सकोमाइं जोअणाइं विक्खंभेणं एव जोअणाइं
 उहं उच्चत्तेणं अणेगखंजसयसाधि विट्ठा मजावसओ । ता-

सि णं सजाणं सुहम्माणं तिदिसिं तओ दारा पसत्ता । ते
 णं दारा दो जोअणाइं उहं उच्चत्तेणं जोअणं विक्खंभेणं
 तावइअं चैव पवेसेणं सेआ वाणओ जाव वणमाला ।
 तेसि णं दागण पुरओ पत्तेअं पत्तेअं तओ मुहमंका
 पणत्ता, ते णं मुहमंका अरुत्तेरस जोअणाइं आयामेणं
 उस्सकोमाइं जोअणाइं विक्खंभेणं साइरेगाइं दो जोअ-
 णाइं उहं उच्चत्तेणं जाव दारा जूमिजागा य, पेत्ता-
 घरमंकाणं तं चैव पमाणं जूमिजागा मणिपेडियाओ,
 ताओ णं मणिपेडियाओ जोअणं आयामविक्खंभेणं
 अरुजोअणं बाह्वेणं सव्वमणिमंका मीहासणा
 जाणिअव्वा । तेसि णं पेत्ताघरमंकाणं पुरओ
 मणिपेडियाओ पणत्ता । ताओ णं मणिपेडियाओ दो
 जोअणाइं आयामविक्खंभेणं जोअणं बाह्वेणं सव्वमणि-
 मंका । तासि णं उप्पि पत्तेअं पत्तेअं तओ यूजा, ते णं धूभा
 दो जोअणाइं उहं उच्चत्तेणं दो जोअणाइं आयामवि-
 क्खंभेणं सेआ य विवदहं जाव अरुद्धमंगलया । तेसि णं
 धूभाणं चउडिमिं चत्तारि मणिपेडियाओ पसत्ताओ । ताओ
 णं मणिपेडियाओ जोअणं आयामविक्खंभेणं अरुजोअणं
 बाह्वेणं जिणपडिमाओ वत्तवाओ । चेइअरुक्खवाणं
 मणिपेडियाओ दो जोअणाइं आयामविक्खंभेणं जोअणं
 बाह्वेणं चेइअरुक्खवणओ, तेसि णं चेइअरुक्खवाणं
 पुरओ तओ मणिपेडियाओ पसत्ताओ । ताओ णं मणिपेडि-
 आओ जोअणं आयामविक्खंभेणं अरुजोअणं बाह्वेणं,
 तासि णं उप्पि पत्तेअं पत्तेअं महिदज्जया पसत्ता, ते णं
 अरु महिदज्जया अरुद्धमाइं जोअणाइं उहं उच्चत्तेणं अ-
 रुकोसं उव्वेहेणं अरुकोसं बाह्वेणं वड्ढामयवट्ठवणओ,
 चेइआ वणमंका तिसोवाणतोरणा य भाणिअव्वा, तासि णं
 सभाणं सुहम्माणं उवा पणांगुत्तिआसाहस्सीओ पसत्ता-
 ओ । तं जहा-पुरच्छिमेणं दो साहस्सीओ पणत्ताओ,
 पञ्चच्छिमेणं दो साहस्सीओ, दक्खिणेणं एगा साहस्सी,
 उत्तरेणं एगा जाव दापा चिट्ठंति । एवं गोवाणमिआओ
 एवरं, धूवघाणिआओ, तासि णं सुहम्माणं सभाणं अंते
 बहुसममणिज्जे जूमिजागे पणत्ते । मणिपेडिया दो जो-
 अणाइं आयामविक्खंभेणं, जोअणं बाह्वेणं, तासि णं
 मणिपेडियाणं उप्पि माणवए चेइअखंते महिदज्जयण-
 माणे उवरिं उकोमे उग्गाहिता हिट्ठा उकोमे वज्जित्ता जिण-
 सकहाओ पणत्ताओ । माणवगस्म पुव्वेणं सीहासणा
 सपरिवारा, पञ्चच्छिमेणं सयाणज्जावणओ, सयाणज्जा
 णं उत्तर-पुरच्छिमे दिमीभाए खुग्गमहिदज्जया मणिपे-
 डिआविहणा महिदज्जयणमाणा । तेसि अवरं चोफाला

पहरणकोमा, तत्थ एं वडवे फलिहरयणपापुक्ता० जाव चिट्ठंति । सुहम्माणं उप्पि अट्टपंगलगा, तासि एं उत्तर-पुगच्छिमेणं, एवमं इमं एणत्तं, एतेमि एं बहुमज्जदेमजाए पत्तेअं पत्तेअं मणिपेढाआओ दो जोअणाइं आयामविकखं-जेणं जोअणं बाहल्लेणं, तामि उप्पि पत्तेअं पत्तेअं देवच्छंदया पणत्ता । दो जोअणाइं आयामविकखंजेणं साइरेगाइं दो जोअणाइं उठ्ठं उच्चत्तेणं मव्वरयणापया जिणपदिमाव-एणओ० जाव धूवकुरुच्छगा, एवं अवमेसाए वि सजा-णं० जाव उववायसभाए सयाणिज्जं दहओ अ अजिसे-असजाए बहुआजिसिक्के भंने अलंकारिष्मसभाए सु बहुअलंकारिअजंने चिट्ठं ववसायमभासु पुत्तयपरयणा पंदापुक्कवणिण।ओ वल्लिपेढा दो जोअणाइं आयाम-विकखंभेणं जोअणं बाहल्लेणं० जाव त्ति ।

“उववाओ संकप्पो, अभिसेअं विहूमाणा य ववमाओ ।

अच्चणिअ सुधम्मगमो, जहा य परिचारणा इही ॥ १ ॥

जावइयम्मि पमाणे, वि हुंति जमगाओ णीलवंताओ ।

तावइअमंतरं खलु, जमगदहाणं दहाणं च ॥ २ ॥ ”

“ कहि णं ” इत्यादि । क जवन्त ! उत्तरकुरुपु यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रकृतौ ? । गौतम ! नीलवनो वर्षधरपर्वतस्य दाक्षि-णात्याच्चरमान्तात्, इत्यत्र दाक्षिणात्यं चरमान्तरं आरभ्येति क्रियं, इत्यर्थोपे पञ्चमी । दाक्षिणात्याच्चरमान्तादारभ्या-वांक, दाक्षिणातिमुल्लभित्यर्थः । अष्टौ योजनशतानि तु त्रिशद-धिकानि चतुरश्रं सप्त भागान् योजनस्यावाधया, अप्रान्तराले कृत्वेति शेषः । शीताया महानद्या उत्रयोः कुलयोः, एकः पूर्वकूले, एकः पश्चिमकूले इत्यर्थः । अप्रान्तरे यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रकृतौ, एकं योजनसहस्रमूर्ध्वोच्चत्वेन, अर्धतृतीयानि योजनशतान्युत्थेन, उच्छ्रुयन्तुर्थाशस्य नृम्यवगाहात्, मूले याजनसहस्रमायामविष्कम्भाच्या वृत्ताकारत्वात्, मध्ये भूतमनः पञ्चयोजनशतानि क्रमं ऽर्द्धाष्टमानि याजनशतानि आयामविष्क-म्भाभ्याम, उपरि सहस्रयोजनार्तिक्रमं पञ्चयोजनशतान्यायाम-विष्कम्भाभ्यां, मूले त्राणि योजनसहस्राणि, एकं च योजनशतं द्वापष्टधिकं किञ्चिद्विशेषाधिकं, किं कियत्कलामित्यर्थः । प-रित्सेपेण, एवं मध्यपरिधिपरितनपरिधिश्च स्वयमभ्यूहो, मूले विस्तीर्णो मध्ये सप्तमाधुपरितनुको यमकौ यमलजातौ प्रा-तरो तयोर्थं सस्थानं तेन संस्थितौ परस्परं सदृशसंस्थाना-चित्यर्थः । अथवा-यमकाद् नाम शकुनिविशेषात् सस्थानसंस्थि-तौ संस्थानं चानयोर्मूलतः प्रागन्य संक्षिप्तसंक्षिप्तप्रमाणत्वेन गोपुच्छस्यैव बोध्यं, सर्वान्मना कनकमयी, शेषं व्यक्तम्, अष्टादश-शताद्वोत्पत्तिरेवम-नीलवर्णधरस्य यमकयोश्चान्तरमेक य-मक, तथाः प्रथमहृदस्य च द्वितीयं, प्रथमहृदस्य द्वितीयहृद-स्य च तृतीयं, द्वितीयहृदस्य तृतीयहृदस्य चतुर्थं, तृतीयहृदस्य चतुर्थहृदस्य पञ्चमं, चतुर्थहृदस्य पञ्चमहृदस्य च षष्ठं, पञ्चम-हृदस्य च वत्सकारगिरिपयन्तस्य च सप्तमम् । एतानि च सप्तपयन्तराणि सप्तप्रमाणानि, ततश्च कुरुविष्कम्भात् योजन ११८३२ कला २, इत्येकरूपात् योजनसहस्रायामयोर्मकयोः याजनसहस्रायामक तावत्प्रमाणायामानां पञ्चानां हृदानां च

योजनसहस्रमेकम्, उभयोर्मूलने योजनसहस्रपटुं, शोध्यते च जातं योजन ५८५२ कला २, ततः सप्तभिर्जागे हुने ७३४ ४, यथाव-शिष्टं कुरुमत्क कलाद्वयं तदल्पत्वाच्च विवर्तितमिति । अत्रैवान-न्तरोक्तवर्द्धकावनल्लेखप्रमाणाद्याह-“तामो णं” इत्यादि व्यक्तम् । संप्रत्येतयोर्वदस्मि तदाह-“नेस णं” इत्यादि । तयोर्मकपर्व-तयोरुपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रकृतः । अत्र पूर्वोक्तः सर्वो भूभागवर्णक उल्लेख्यः । कियत्पर्यन्तमित्याह-यावत्तया-र्धसमरमणीयस्य भूमिजागम्य बहुमध्यदेशभागं द्वौ प्रासादा-वतंसकौ प्रकृतौ । अथ तयोरुच्चत्वाद्याह-“ते णं” इत्यादि नि-रवज्ञेयं विजयदेशप्रासादसिद्धामनादिव्यवस्थितिसूत्रवृत्तव्य, नवरं यमकं देवाभिज्ञापेनेति । अथानयोर्नामार्थं प्रश्नयन्त्याह-“मे कंण” इत्यादि प्रश्नसूत्र व्यक्तम् । उत्तरसूत्रं यमकपर्वतयोस्तत्र दे-शं तत्र प्रदेशं कुरुकुल्लिकासु यात्राद्विलपङ्क्तिषु बहुन्युत्पत्तानि । अत्र यावत्पदान् कुमुदादीनि वाच्यानि, तथा यमकप्रमाणीति परिग्रहः, तत्र यमका यमकपर्वतस्तत्प्रमाणं, तदाकाराणीत्य-र्थः । यमकवर्णानि, यमकवर्णसहस्रवर्णानीत्यर्थः । यदि या-यमकाभिधानौ द्वौ पर्वतौ महर्दिकौ, अत्र पण्डिततः, तेन यम-काविति, शेषं प्राप्स्यत् । अथानयो राजधानीप्रभावसरः-“कहि णं” इत्यादि । क भदन्त ! यमकयोर्देवयोर्मकानामराजधान्यौ प्रकृतौ ? । गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरेणाऽ-न्यास्मिन् जम्बूद्वीपे ऽपीपे द्वादशयोजनसहस्राण्यवगाह्यात्रा-न्तरे यमकयोर्देवयोर्मिके नाम राजधान्यौ प्रकृतौ, द्वादशया-जनसहस्राण्यायामविष्कम्भाभ्यां सप्तत्रिंशद्योजनसहस्राणि नव च योजनशतानि अष्टचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिद्विशेषा-धिकानि परित्सेपेण प्रत्येकं प्रत्येकं द्वे अपि प्राकारपरिचितं । की-दृशौ तौ प्राकाराविति ?, तत्स्वरूपमाह-“ते ण पागारा” इत्या-दि । तौ प्राकारौ सप्तत्रिंशद्योजनानि योजनार्द्धसहितानि ऊर्ध्वो-च्चत्वेन मूल अर्द्ध त्रयोदशं योजनं येषु तान्यर्द्धत्रयोदशान् योजनानि विष्कम्भेण मध्ये षट् सकोशानि योजनानि विष्कम्भे-ण मूलविष्कम्भतो मध्याविष्कम्भस्यार्द्धमानत्वात्, उपरि त्रीणि सार्द्धानि कोशानि योजनानि विष्कम्भेण, अस्याऽपि म-ध्याविष्कम्भतोऽर्द्धमानत्वात् । अत एव मूले विस्तीर्णावित्यादि-पदत्रयं विवृतप्रायम्, बहिर्वृत्तौ कोणावनुपलक्ष्यमाणत्वात्, अ-न्तश्चतुरश्रः, उपलक्ष्यमाणकोणत्वात् । अथानयोः कपिशोर्षकध-र्णकमाह-“ते ण पागारा णाणामाणं” इत्यादि । तौ प्राकारौ ना-नामणीनां पञ्चरागस्फटिकमरकताञ्जनादीनां पञ्च प्रकारा वर्णा येषु तानि येः तथा तेः कपिशोर्षकैः प्राकाराग्रैरुपशोभितौ । एतदेव विवृणोति-तद्यथा-कृष्णैर्यावच्छ्रुक्लैर्गतं । अथैतेषां कपिशोर्षकाणामुच्चत्वादिमानमाह-“ते णं” इत्यादि नि-गदसिद्धम् । अथानयोः कियन्ति चारणीत्याह-“जमिगा-णं” इत्यादि । यमिकयोः राजधान्योर्देवकस्यां बाह्यायां पार्श्वे पञ्चविंशत्यधिकं २ चारशतं प्रकृतम् । तानि द्वारानि द्वापष्टया-जनानि अर्द्धयोजनं चार्द्धोच्चत्वेन एकत्रिंशद्योजनानि कोशं च विष्कम्भेण तावदेव प्रवेशेन श्वेतानि वरकनकमूर्तिपकानि ; लाघवार्थमतिदेशमाह-एवं राजप्रश्रीय यद्विमानं सूर्याजना-मक, तस्य वक्तव्यतायां यो द्वारवर्णकः, स इहापि प्राह्य । कियत्पर्यन्तमित्याह-यावदष्टाष्टमककलानि, अत्रानिनिष्टमाप सूत्रं न लिखनं, विजयद्वारप्रकरणं सूत्रतोऽर्थतश्च लिखितत्वात्, अ-र्थादिपुण्यस्योपयत्रापि मास्याद्येति । अथानयोर्बहिर्जागे यन-ल्लेखवक्तव्यमाह-“जमिगाणं” इत्यादि । यमिकयोः राजधा-

न्योऽधुर्दिशि, चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक्, तस्मिन्स्था, पूर्वादिष्वित्यर्थः । पञ्च पञ्च योजनशतान्यबाधयाऽपान्तराले कृत्वे-
ति गम्यते । चत्वारि वनखण्डानि प्रकृतानि । तद्यथा-भशोकवनं,
सप्तपर्णवनं, चम्पकवनम्, आश्विनमिति । अथैतन्नामायामाद्याद-
“ते णं वणसंभू” इत्यादि । ते च वनखण्डाः सातिरेकाणि द्वादश
योजनसहस्राणि आयामेन पञ्चयोजनशतानि विष्कम्भेण प्रत्ये-
कं प्रत्येकं प्राकारैः परिक्रिस्ताः, कृष्णा इति उपलक्षिता जम्बूद्वीप-
पञ्चवरवर्षादकाप्रकरणलिखितः पूर्णो वनखण्डवर्णको, जूमयः,
प्रासादावतंसकाश्च ज्ञातव्याः । जूमयश्चैवम्-“तेसि णं वणसं-
भूणां अतो बहुसमरमणिजा जूमिनागा पण्णत्ता । सं जहाणामप
आलिगपुक्खरेइ वा० जाव णाणावदपंचवमोहि मणीहि अर्च-
उवसांभिमा” इति । प्रासादसूत्रमप्येवम्-“तेसि णं वणसडाण
बहुमज्झदमज्जागे पत्तेअं पत्तेअं पासायवडैसप पण्णत्ते । ते णं
पासायवडैसया अण्हिं जोअण्हिं अण्हिं जोअण्हिं च वडं उवसे-
ण इकतीसं जोअण्हिं कोसं च विक्खंभेण अभुगयमूसि-
अपहसिआइ य तहा बहुसमरमणिजे जूमिभाप वडोआं सी-
हासणा सपरिवारा, तत्थ णं चत्वारि देवा महिहिआ० जाव
पण्णत्तोवमडिइमा परिवसति । तं जहा-अमोप, सत्तवमं, चणप,
चूअवणे” इति । अत्राशोकवनप्रासादेऽशोकवननामा देवः, एव
त्रिष्यपि तन्नामा देवः परिवसतीत्यर्थः । अथानयोरन्तर्जागव-
र्णकमाह-“जमिगाणं” इत्यादि । यमिकयो राजधान्योरन्तर्भूय-
भागे बहुसमरमणीयो जूमिभागः प्रकृतः । वर्णक इति सूत्रगतप-
ठेन-“आलिगपुक्खरेइ वा० जाव पंचवमोहि मणीहि उवसां-
निप वणसंभूविमल्लो० जाव बहवे देवा य देवीओ य आसा-
यति० जाव विहरंति” इत्यन्तो प्राणः । अत्र च उपकारिका-
लयनसूत्रमादेशेष्वदृश्यमानमपि राजप्रभूयस्युर्गभविमानवर्ण-
के च दृश्यमानत्वात् “तिंम जंअणसहस्रमाइ सत्तया पचाण-
उप जोअणसप परिकखेवणं” इत्यादिसूत्रस्यान्यथानुपपत्तेश्च
जीर्वाभिगमतो लिख्यते, आदेशेष्वदृश्यमानत्वं च लेखकवेगु-
र्यादेवेति । तद्यथा-“तेसि णं” इत्यादि । तेषां बहुसमरमणी-
यानां जूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे, अत्रान्तरे च उपकारिका-
लयने प्रकृत, उपकरोत्युपपठ्नाति प्रासादावतंसकादीनीत्युप-
कारिका राजधानी प्रभुसत्कप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अ-
न्यत्र त्वयमुपकार्योपकारिकोऽत प्रसिद्धा । उक्तं च-“गृहस्थानां
स्मृता राज्ञामुपकार्योपकारिका ।” इति । सालपर्णमिव गृहमिव
ते च प्रतिगजधानीभव इति द्वे उक्तं, द्वादश योजनशतानि आ-
यामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त च योजनशता-
नि पञ्चनवत्यधिकानि परिक्रमेण अर्द्धकोश धनुःसहस्रपरिमाणं
बाह्येन सर्वात्मना जाम्बूनदमयं अच्ये प्रत्येक २ प्रत्युपकारि-
कालयने पञ्चवरवर्षादेक परिक्रमे, प्रत्येक प्रत्येक वनखण्डवर्ण-
को ज्ञातव्यः । स च जमतीगतपञ्चवरवर्षादिकास्थवनखण्डा-
नुसारेणति, त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि आरोहावरोहमार्गस्थानि
चतुर्दिशि पूर्वादिदिक्षु क्षेत्रानि, तारणानि चतुर्दिशि जूमिभाग-
श्च कारिकालयनमध्यगतो भाणतव्यः । तत्सूत्राणि जीर्वाभि-
गमोपाङ्गगतानि क्रमणैवम्-“ते णं वणसंभू देसूणाइ जोअण्हिं
चक्खालविक्खंभेणं उवयारिआलयणसमप परिकखेवण, तेसि
णं उवयारिआलयणं चउदिसि चत्वारि तिसोवाणपण्डरूवगा
पण्णत्ता । वण्णत्तो, तेसि णं तिसोवाणपण्डरूवगाण पुरओ पत्ते-
अ पत्तेअं तोरणा पण्णत्ता । वण्णत्तो, तेसि णं उवयारिआलयणं
उपि बहुसमरमणिजे जूमिनागे पण्णत्ते० जाव मणीहि उव-

सोत्रिण” इति । अत्र व्याख्या सुगमा । मथ यमकदेवयोर्मूलप्रा-
सादस्वरूपमाह-“तस्स णं” इत्यादि । तस्योपकारिकालयनस्य
बहुमध्यदेशभागे, अत्रान्तरे एकः प्रासादावतंसकः प्रकृतः ।
द्वादशयोजनान्यर्द्धयोजन चोद्धोऽष्टत्वेन, एकत्रिंशद्योजनानि
कोशं चायामविष्कम्भाभ्यां वर्णको विजयप्रासादस्येव बाह्यः ।
उद्धोचावुपरि भागे भूमिभागावधानागौ सिंहासने सपरि-
वारौ सामानिकादिपरिवारभक्षासनव्यवस्थासहिते, यश्चात्र
उपकारिकालयनस्य प्रासादावतंसकस्य चैकवचनेन विवक्षा
तावद् द्विवचनेन विवक्षा, तत्सूत्रकाराणां विचित्रप्रवृत्तिकत्वा-
दिति । अथास्य परिवारप्रासादप्रकरणमाह-“एवं पासायपती-
ओ भि” इत्यादि । एवं मूलप्रासादावतंसकानुसारेण परिवार-
प्रासादपङ्क्तयो ज्ञातव्याः जीर्वाभिगमतः, पङ्क्तयश्चात्र मूल-
प्रासादश्चतुर्दिक्षु पञ्चानामिव परिक्रमेण अवगन्तव्याः, न
पुनः सूचिधेरुपपाः । तत्र प्रथमप्रासादपङ्क्तिपाठ एवम्-“मे
ण पासायवडैसप अण्हिं चउहिं तदण्हिं सत्तपमाणमेसेहि पा-
सायवडैसपहिं सव्वओ समता सपरिकखत्ते” स प्रासादाव-
तंसकोऽप्येधुर्दिशिः प्रासादावतंसकैस्तदार्द्धोऽष्टत्वप्रमाणमात्रे,
अष्टोऽष्टत्वशब्देनात्मैर्धो गृह्यते, प्रमाणशब्देन च विष्वग्भायाम्,
तेन मूलप्रासादापेक्षया अर्द्धोऽष्टत्वविष्कम्भायामैतित्यर्थः । सर्वतः
समन्तात् संपरिक्लिताः । एषामुष्टत्वादिक तु साक्षात् सूत्रक-
देवाह-एकत्रिंशद्योजनानि कोशं चोद्धोऽष्टत्वेन, सार्द्धोऽष्टत्वाप्यो-
जनानामर्द्धे एतावत एव लाजात् । सातिरेकाप्यर्द्धकोशा-
धिकानि, अर्द्धकोशानि सार्द्धपञ्चदशयोजनानि विष्कम्भा-
यामभ्यामिति । अथ द्वितीयप्रासादपङ्क्तिः । त-पाऽष्टैवम्-“ते णं
पासायवडैसया अण्हिं चउहिं तदण्हिं सत्तपमाणमेसेहि पा-
सायवडैसपहिं सपहिं सव्वओ समता सपरिकखत्ता” इति ।
ते प्रथमपङ्क्तिगताश्चत्वारः प्रासादाः प्रत्येकमन्यैधुर्दिशिस्तद-
र्द्धोऽष्टत्वविष्कम्भायामैर्मूलप्रासादापेक्षया चतुर्नागप्रमाणैः प्रा-
सादैः परिक्रिस्ताः, अत एवैते पारुश प्रासादाः सर्वसङ्ख्य-
या स्युः । एषामुष्टत्वादिक तु साक्षादेव सूत्रकदाह-ते प्रासादाः
सानिरकाणि अर्द्धकोशाधिकानि सार्द्धपञ्चदशयोजनान्युष्टत्वे-
न सातिरेकाणि कोशकोशचतुर्थीशाधिकानि, अर्द्धोष्टमयो-
जनान्यायामविष्कम्भाभ्यामिति । अथ तृतीया पङ्क्तिः । तत्सू-
त्रमेवम्-“ते ण पासायवडैसया अण्हिं चउहिं तदण्हिं सत्तप-
माणमेसेहि पासायवडैसपहिं सव्वओ समता संपरिक्खत्ता”
ते द्वितीयपरिधिस्थाः षोडश प्रासादाः प्रत्येकमन्यैधुर्दिशि-
स्तदार्द्धोऽष्टत्वविष्कम्भायामैर्मूलप्रासादापेक्षयाऽष्टांशप्रमाणोऽच-
त्वविष्कम्भायामैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्लिताः । अत एव-
ते तृतीयपङ्क्तिगताश्चतुर्दिशिप्रासादाः । एतेषामुष्टत्वादिप्रमाणं
सूत्रकदाह-ते चतुर्दिशिप्रासादाः सातिरेकाण्यर्द्धोष्टमयोज-
नान्युष्टत्वेन, सातिरेकत्वं च प्राग्वत् । अर्द्धोष्टानि अर्द्धतृती-
यानि सातिरेकाणि सार्द्धकोशाष्टांशाधिकानि विष्कम्भायामा-
भ्याम् । एषां सर्वेषां वर्णकः-सिंहासनानि च सपरिवाराण
प्राग्वत् । अत्र च पङ्क्तिप्रासादेषु सिंहासन प्रत्येकमेकं, मूलप्रासाद-
तु मूलसिंहासनपरिवारोपेतमित्यादिना क्षेत्रसमासवृत्तौ श्री-
मल्लदर्गिपाठाः । तथा प्रथमतृतीयपङ्क्त्या मूलप्रासादे सपरि-
वारे भक्षासनानि, द्वितीयपङ्क्तौ च परिवार पञ्चासनानि जीवा-
भिगमोपाङ्ग इत्यादि विमंवादसमाधानं बहुश्रुतगम्यम् ।
यद्यपि जीर्वाभिगमे विजयदेवप्रकरणे, तथा श्रीभगवत्पञ्चवृत्तौ
चरमप्रकरणे, प्रासादपङ्क्तिचतुष्कं, तथाऽप्यत्र यमकाधिकार

पङ्क्तित्रयं बोध्यम् । पङ्क्तित्रयप्रासादसंग्रहश्चैवम्—

४
१६
६४
मूलप्रा० १
सर्वसं० ५४

मूलप्रासादेन सह सर्वसंख्यया पञ्चाशीतिः प्रासा-
दाः ८५। अथात्र सभापञ्चकं प्रपञ्चयितुकामः सुधर्म-
समाखरूपं निरूपयति—“तेसि णं” इत्यादि ।

तयोर्मूलप्रासादावतंसकयोरुत्तरपूर्वस्यामशान-
काण्डमैतस्मिन् भागे यमकयोर्द्वयोर्योग्ये सुधर्म-

नामे समे प्रज्ञे । सुधर्माश्वार्थस्तु—सुष्टु शोभनो धर्मो देवा-
नां मानवकस्तस्मिन् यतिजिनसकृत्थाशातनाभीरुक्त्वेन देवाङ्ग-
नाजोगाधरतिपरिणामरूपो यस्यां सा तथा । वस्तुतस्तु—सुष्टु
शोभनो धर्मो राजधर्मः, समन्तुनिर्मन्तुनिग्रहानुग्रहस्वरूपा
यस्यां सा तथा । ते चार्द्धत्रयोदशयोजनाभ्यायामेन सक्रोशानि
षट् योजनानि विष्कम्भेण नव योजनान्युद्धौचत्वेन । अत्र ह्यध-
वार्थं सजावर्णकसूत्रमिति दिशति—अनेकस्तस्मिन् शतसंज्ञाविष्ट-
त्यादिपदसूचितः सभावर्णको जीवाभिगमोक्तो ज्ञेयः । स चैवम्—
“अणगस्मभसयसस्मिन् विद्याओ अणुगयसुकयवहरवेष्टातार-
णवररश्मसालजजिआसुसिद्धिद्विभिष्टसंठिअपसत्थवेरुत्ति--
अनिमत्तवजाओ गणामाणकणगरयणस्त्रिचिअउत्तवहुसमसु-
विमसत्तमिनागाओ ईहामिगउत्तजतुगणगरमगरावहगुगवालग-
किनरकमरजचमरकुंजरवणलयपउमलयमत्तिचित्ताओ ख--
लुभाययहरवेष्टापरिगयाभिरामाओ विज्जाहरजमलजुअलजं-
तजुत्ताओ विव अस्मासहस्समालणीआओ रुवगमदस्मक-
लिआओ जिसमणीओ निम्भिसमाणाओ चक्खुल्लोअणलेसा-
ओ सुहफासाओ सांस्सरीअशुक्काओ कंचणमणिरयणयुभि-
अगाओ णाणाविहपेच्चयसंघट्टापडागपरिमंभिअग्गासंहराओ
धयत्ताओ मरीइकवयविणिम्मअंतीओ लाउल्लोअमहआओ गो-
मीसमरससुरजिरत्तचंदणइइअपसंगुत्तिनत्ताओ उवचिअव-
दणकलमाओ वेदणधरसुकयतोअणधमिदुवारदसजागाओ आ-
सत्तामत्तविउत्तवहुवघारिअमल्लकत्तावाओ पंचवससरम-
सुराडिमकुण्णपुंजोवयारकलिआओ कालागुरुपवरकुंठुरुकतु-
रुद्धवडउत्तमघमघंतगंधूआभिरामाओ सुगधवरगांधिआओ
गंधिअट्टिआओ अचठ्ठरणसंघाविकसाओ दिव्वतुमिअस-
इसं पण्णदिआओ मव्वरयणांमईओ अच्चाओ जाव पडिक्का-
ओ” इति । अत्र व्याख्या तु मिह्मायतनतोरणादिघणकेषु
वज्जवृत्तित्यायेन सुलभेति न पुनरुच्यते, नवरम्—अप्सरोगणा-
नाम अप्सरःपरिवाराणां यः सघः समुदायस्तेन सम्यक् रमणी-
यतया विकीर्णा आकीर्णा दिव्यानां ऋटितानामातोद्याना ये
शब्दास्तेः सम्यक्श्रोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण नदिता शब्दवती,
शेषं प्राग्वत् । अथास्यां कति धाराणीत्याह—“तासि ण स-
भाणं” इत्यादि । तयोः सभयोः सुधर्मयोस्त्रिदश धीणि द्वारा-
णि प्रक्रमानि, पञ्चिमायां द्वाराभावात् । तानि द्वाराणि प्रत्येक द्वे
योजने ऊर्द्धोच्चत्वेन योजनमेकं प्रवेशेन, श्वेता इत्यादिपदेन
सूचितः परिपूर्णो धारवर्णको वाच्यो यावद्वनमाला ।
अथ मुख्यमणरूपपरिषद्द्वीपरूपणयाह—“तेसि णं दाराणं” इ-
त्यादि । तेषां द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं त्रयोः मुख्यमणरूपाः
प्रज्ञप्ताः, सभाद्वाराप्रवर्तिनो मणरूपा इत्यर्थः । ते च मणरूपा
अर्द्धत्रयोदशयोजनाभ्यायामेन षट् सक्रोशानि योजनानि वि-
ष्कम्भेण सातिरेके द्वे योजने ऊर्द्धोच्चत्वेन । एतेषामपि “अणग-
स्मभसयसस्मिन् विद्या” इत्यादिवर्णनं सुधर्मासजा इव निर-
वशां छेदव्यं, यावद्दाराणां भूमिभागानां च वर्णनं, यद्यप्यत्र

द्वाराणामेव सजावर्णनं, तद्वतिदेशेन मुख्यमणरूपसुष्टुपि तावन्मा-
त्रमेवायाति, तथापि जीवाभिगमादिषु मुख्यमणरूपवर्णके भूमि-
भागवर्णकस्य दृष्टत्वात् अत्रातिदेशः । अथ प्रेक्षागृहमणरूपवर्णक
लाघवादाह—“पेच्छाघरममयाण” इत्यादि । प्रेक्षागृहमणरूपानां
रङ्गमणरूपानां तत्रेव मुख्यमणरूपोक्तमेव प्रमाणं ज्ञातमज्ञात इति
पदेन सर्वे द्वारादिकं भूमिभागपर्यन्तं वाच्यम् । एषु च मणि-
पीठिका वाच्या । एतावदर्थं सूत्रकामिदं सूत्रम्—“तासि णं मुहमं-
रवाणं पुरओ पत्तेअ पत्तेअ पेच्छाघरममया पण्णत्ता, ते णं पे-
च्छाघरममया अद्धनेरसे जोअणाइ आयामेणं जाव दो जोअणा-
इ उरु उच्चत्वेणं जाव मणिफासा, तेसि णं बहुमज्जदेसभाए
पत्तेअ पत्तेअ वहरामया अक्खाइया पण्णत्ता, तस्मि णं बहुम-
ज्जदेसभाए पत्तेअ पत्तेअ मणिपेदिआओ पण्णत्ताओ त्ति”
उक्तप्राये, नवरमणपाटः चतुरस्राकारो मणिपीठिकाधारविशेषः ।
अस्याः प्रमाणाद्यर्थमाह—“ताओ णं मणिपेदिआओ जोअणं
आयामविष्कम्भेण अरुजोअणं बाहल्लेण सव्वमणिमईओ सी-
हासणा भाणिअव्वा” इति । अत्र मिह्मासनाति भणितव्यानि,
सपरिचाराणीत्यर्थः । शेषं व्यक्तम् । अथ स्तूपावसरः—“तेसि
णं” इत्यादि । तेषां प्रेक्षागृहमणरूपानां पुरतो मणिपीठिकाः,
अत्र बहुवचनं न प्राकृतशैलीजवं, यथा द्विवचनस्थाने बहुव-
चनं “हत्था पाया” इत्यादिषु, किं तु बहुत्वविवक्षार्थं,
तेनात्र तिसृषु प्रेक्षागृहमणरूपधारिषु एकैकैश्चावात् ति-
स्रो ग्राह्याः, अन्यत्र जीवाभिगमादिषु तथादर्शनात् । अथै-
तासां मानमाह—“ताओ णं” इत्यादि कण्ठ्यम्, यद्यप्येतत्सू-
त्रादर्शेषु “जोअणं आयामविष्कम्भेण अरुजोअणं बाहल्लेण”
इति पात्रो दृश्यते, तथापि जीवाभिगमपाटदृष्टत्वेन राजप्रज्ञो-
यादिषु प्रेक्षागृहमणरूपमणिपीठिकातः स्तूपमणिपीठिकाया द्वि-
गुणमानत्वेन दृष्टत्वाच्चायं सम्यक् पाठः संभाव्यते । आदर्शेषु
लिपिप्रमादस्तु सुप्रसिद्ध एव । अथ स्तूपवर्णनायाह—“तासि णं”
इत्यादि । तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं त्रयोः स्तूपाः
प्रज्ञप्ताः । जीवाभिगमादौ तु चैत्यस्तूपा इति योजने ऊर्द्धोच्च-
त्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां, व्याख्यातो विशेषप्रति-
पत्तिरिति देशोने द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां प्राह्यः,
अन्यथा मणिपीठिकास्तूपयोरज्जद एव स्यात् । जीवाभिगमादौ
तु सातिरेके द्वे योजने उच्चत्वमित्यर्थः । ते च श्वेताः, श्वेतत्व-
मवोपमया उच्यते—(संखदल त्ति) यावत्तकरणात्—“सख-
दलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययनिअरप्पगासा स-
व्वरयणामया अच्छा जाव परिक्का” इति प्राग्वत् । कि-
यद् दूर ग्राह्यामित्याह—यावदष्टाष्टमङ्गलकानीति । अथ तच्चतु-
र्दिशि यदस्ति तदाह—“तेसि णं पूजाणं” इत्यादि । तेषां स्तू-
पानां प्रत्येकं चतुर्दिक्षु चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः । ताश्च
मणिपीठिका योजनमायामविष्कम्भेण अर्द्धयोजनं बाहल्लेण
अत्र जिनप्रतिमावक्तव्याः, तत्सुत्रं चेदम्—“तासि णं मणिपी-
ठिआणं वप्पि पत्तेअ पत्तेअ चत्तारि जिणपडिआओ
जिणुस्महप्पमाणमेत्ताओ पलिअं कणिस्सप्पाओ थूमाभिमुहीओ
सस्मिक्खित्ताओ चिच्छति । तं जहा—उसभा यद्धमाणा चदा-
णणा वारिसेणा” इति । एतद्वर्णनादिकं धैताल्ले सिसाया-
तनाधिकारं प्रागुक्तम् । गता स्तूपाः । “चेइअरुक्खाण” इत्यादि
व्यक्तम् । अत्र चैत्यवृक्कवर्णको जीवाभिगमोक्तो वाच्यः । स
चायम्—“तेसि णं चेइअरुक्खाणं अयमेआरुवे वप्पावासे प-
ण्णत्त । तं जहा—वहरमूलरययसुपडिअविडिमारिछामय—

कदा वेरुलिअरुल्लखंधा सुजायवरजायकवपदमविसालमा-
ला णाणामणिरयणविबिहमादपनाहवेरुलिअरुल्लखंधा वि-
पत्तवेटा जंघणयरत्तमवअसुकुमालपत्तवपत्तवकुम्भभाधरा वि-
चित्रमणिरयणसुरजिकुसुमफलभरणमिअसाला सच्छाया
सत्पभा सस्मिरीआ सवज्जोआ अमयरससमरसफलः अहि-
अनयणमणिवुक्करा पासाईआ० जाव पडिक्का ४" इति । अत्र
व्याख्या-तेषां चैत्यवृक्षाणामयमेतद्वृक्षो वर्णावासः प्रक्रम ।
तद्यथा-वज्जमयानि मूलानि येषां ते वज्जमूलाः, तथा रज-
ता रजतमया सुप्रतिष्ठिता विभिन्ना बहुमध्यवेशजाग ऊर्ध्ववि-
निर्गता शाखा येषां ते तथा । ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः । रिष्ट-
रत्तमयः कन्धो येषां ते, तथा वैदूर्यरत्तमयो रुचिरः कन्धो
येषां ते तथा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, सुजातं मूलव्यशु-
कं वरं प्रधानं यज्जानरूपं रूपं तदात्मिकाः प्रथमिका मूलभूता
विशाखा शालाः शाखा येषां ते तथा, नानामणिरत्तात्मिका
विविधाः शाखामूलशाखा विनिर्गताशाखाः प्रशाखा येषां ते
तथा । तथा वैदूर्याणि वैदूर्यमयाणि पत्राणि येषां ते तथा । तथा
तप्तपत्नीयानि तपनीयमयानि पत्रवृन्तानि येषां ते तथा । ततः
पूर्वपदं पदद्वयमीदृशेन कर्मधारयः । जाम्बूनदा जाम्बूनदनाम-
कसुवर्णविशेषमया रक्तवर्णा मृदुसुकुमारा अत्यन्तकोमलाः प्र-
वासा इव पुष्पमालितपत्रनाभाः पल्लवजातपुष्पप्रथमपत्रभावरूपा
वराङ्गुः प्रथममुद्गियमानास्तद्वान् धरन्ति ते तथा । वि-
चित्रमणिरत्तमयानि सुरभीणि कुसुमानि फलानि च तेषां भरणं
नमिता नामप्रहिताः शाखा येषां ते तथा, सती शोभना कृपा
येषां ते सच्छायाः, एवं सत्प्रभाः । अत एव सच्छायाः । तथा
सोद्योताः मणिरत्तानामुद्योतनावात् । अमृतरससमरसानि
फलानि येषां ते तथा । आधिकं नयनमनोनिर्वृतिकराः, शेष प्रा-
शस्त । " ते ण चेहअरुक्खा अभाहिं बहुहिं तिलयत्तवयत्तव-
गसिरीससत्तवसुद्धिवसुद्धोहध्वचंदननीवकुड्यकयंवपण-
सतात्तमात्तपिआत्तपियंगुपाराययराययक्खनोदिरुक्खेहि सव्व-
ओ समंता संपरिकिक्खत्ता " इति । ते चैत्यवृक्षा अन्यैर्बहुनि-
स्तिलकलवगज्जोपगशिरीषमत्तपणंदाधिपणलोप्रप्रवचन्दननी-
पकुटजकदम्बपनसतात्तमात्तप्रियात्तप्रियङ्गुपारायपतराजवृक्षन-
न्दिवृक्षैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्रिस्ताः । एते च वृक्षाः
केचिन्नाम कोशतः केचिन्नाकतश्चावगन्तव्याः । " तेणं तिलया०
जाव नंदिरुक्खा मूळवन्तो केवन्तो० जाव सुरम्मा " ते च तिल-
कादयो वृक्षा मूलवन्तः कन्दवन्त इत्यादि वृक्षवर्णनं प्रथमा-
पाङ्क्तोऽवसेयं, यावत् सुरम्मा इति । " ते णं तिलया० जाव
नंदिरुक्खा अभाहिं बहुहिं पवमलयादि० जाव सामलयाहिं
सव्वओ समंता संपरिकिक्खत्ता " ते च तिलकादयो वृक्षा
अन्याभिर्बहुभिः पञ्चवृत्ताभिर्भावयत्तवमलताभिः सर्वतः सम-
न्तात् संपरिक्रिस्ताः । यावच्छब्दादत्र नागवृत्तात्पकवृत्ताया
प्राह्याः । " ताओ णं पउमलयाओ० जाव सामलयाओ निअं
कुसुमिआओ० जाव पडिक्काओ । " ताअ पञ्चवृत्ताया
नित्यं कुसुमता इत्यादि वृत्तावर्णनं यावत्प्रतिरूपाः " ते-
नि णं चेहअरुक्खाणं उप्पि अट्टमगत्तया बहुवे अया कृत्ताइ-
उत्ता " तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः
कृष्णचामरध्वजाः अत्रानिच्छत्ताणि इत्यादि चैत्यस्तूपकवृत्तव्यमा
गनाश्चैत्यवृक्षाः । अथ महेन्द्रध्वजावसरः- " तेसि णं चेहअरु-
क्खाणं " इत्यादि । तेषां चैत्यवृक्षाणां पुनस्तिष्ठो मणिपीठि-
का, प्रक्रमः । ताअ मणिपीठिका योजनमायामत्रिंशज्जाम्भ्याम्

अर्धयोजनबाह्व्येन, "तासि णं उप्पि पत्तअ" इत्यादि । तासां
मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं महेन्द्रध्वजाः प्रक्रमः ।
ते चार्द्धपमानि सार्द्धसप्तयोजनानि ऊर्ध्वोच्चत्वेन अर्द्धक्राशं ध-
नुःसहस्रमुद्धेनोच्चत्वेन तदेव बाह्व्येन " वहरामयवट्ट " इति
पाठोपलक्षितः परिपूर्णो जीवाजिगमायुक्तवर्णको प्राणः ।
स चायम्- " वहरामयवट्टवट्टमं विअसुसंविट्टपरिघट्टमट्टसुपइ-
ठिआ अणंगवरपंचवसुकुम्भलीसहस्सपरिमोअमजिरामा धा-
उअविजयवजयंतोपमाया उत्ताइउत्तकत्तिआ तुंगा गगणत-
त्तममिअवमाणा सिंहरा पासाईआ० जाव पडिक्का " इति ।
अत्र व्याख्या-वज्जमयाः तथा वृत्तं वचलं लघुं मनोह्रं सस्थितं
सस्थानं येषां ते तथा, तथा सुश्लिष्टा यथा भवन्ति एवं परिघृ-
ष्टाः खरशाणपाषाणप्रतिमेव सुश्लिष्टपरिघृष्टाः, तथा मृष्टाः सुकु-
मारशाणया पाषाणप्रतिमेव तथा सुप्रतिष्ठिता मनोह्रवचलनात्
तथा अनैर्ध्वरैः प्रधानैः पञ्चवर्णैः कुण्डलीनां लघुपताकानां
सहस्रैः परिमण्डिताः सन्तोऽभिरामाः, शेष प्राशस्त । " ते-
सि णं महिदअयाणं उप्पि अट्टमगलयाजया कृत्ताइउत्ता " इत्यादि सर्वे
नारणवर्णक इव वाच्य जीवाभिगमत इति । उ-
क्ता महेन्द्रध्वजाः । अथ पुष्करिण्यः । ताअ- " चेहआवणसरम् " इत्यादिपर्यन्तसूत्रेण संगृह्यते । तथाहि- " तेसि णं महिदअ-
याणं पुरओ तिदिसि तओ खंदापुक्खरिणीओ पल्लत्ताओ । अ-
रुत्तेरमजोअणां आयामेणं कृत्तकोसाइं जोअणाइं विक्ख-
न्तेणं दस जोअणाइं उच्चहेणं अच्छाओ सहाओ पुक्खरिणी-
वसुओ, पत्तअं पत्तअं पउमवरवेओ अपरिकिक्खत्ताओ पत्तअं
पत्तअं वणसरपरिकिक्खत्ताओ वसुओ " । तथा " तासि णं खंदा-
पुक्खरिणीणं पत्तअं पत्तअं तिदिसि तओ तिमोवाणपरिक्खगा
पल्लत्ता । तेसि णं तिमोवाणपरिक्खगाणं वसुओ, नारणवसुओ
अ भाणिअवो० जाव उत्ताइउत्ता " इति । अत्र जगतीगतपु-
ष्करिणीयत् सर्वे वाच्यम् । अथ सुधर्मसभाया यदस्ति तदाह-
" तासि णं " इत्यादि । तयाः सभयाः सुधर्मयोः षट् मनोर्गुल-
कानां पीठिकानां सहस्राणि प्रक्रमानि । तथाहि-पूर्वस्थां ६ स-
हस्रे, पश्चिमायां द्वे सहस्रे, दक्षिणस्यामेक सहस्रम्, उत्तरस्यामेकं
सहस्रम्, "० जाव दामा " इत्यत्र यावत्पदादिदं प्राह्यम्- " तासु णं
मणोर्गुलिआसु बहुवे सुवसुत्तपमया फलगा पल्लत्ता । तेसि णं
सुवसुत्तपमसु फलगेसु बहुवे वहरामया नागदत्तगा पल्लत्ता ।
तेसु णं वहरामसु नागदत्तसु बहुवे किएहसुत्तवधारिअमल्ल-
दामकलाया० जाव सुक्खिसुत्तवधारिअमल्लदामकलाया तेणं-
दामा तवणिज्जलवूसगा चिट्ठति " इति सर्वे विजयव्यावद् वा-
च्यम् । अन्तरोक्तं गोमानसिकासूत्रेऽतिदिशति- " एवं गोमाण-
सिआओ " इत्यादि । एवं मनोर्गुलिका-यायन गोमानस्यः शय्या-
रूपाः स्थानविशेषा वाच्याः, नवर दामस्थाने धूपवर्णको वाच्यः ।
अथास्या एव नृभागवर्णकमाह- " तासि णं " इत्यादि ।
तयोः सुधर्मयोः सजयोः अन्तर्बहुसमरमणियो ज्ञानभागः
प्रक्रमः । अत्र मणिवर्णादयो वाच्याः, वल्लोवाः पञ्चवृत्तादयोऽपि
च चित्ररूपाः । अत्र विशेषतो यदुक्तं तदाह- " मणिपादओ " इत्यादि ।
अत्र सुधर्मयोर्ध्वजजाग प्रत्येकं मणिपीठिका वाच्या, द्वे
योजन आयामावष्कम्भाज्यां, योजन बाह्व्येन । " तासि णं " इत्यादि ।
तयोर्मणिपीठिकयोरुपरि प्रत्येकं माणवकनाम्नि चै-
त्यस्तम्भमहेन्द्रध्वजसमाने प्रमाणतोऽर्द्धपमयोजनप्रमाणतोऽ-
र्द्धपमयोजनप्रमाण इत्यर्थः । वर्णकतोऽपि महेन्द्रध्वजवत् उपरि

षट् क्रोशानवप्राह्य, उपरितनषट्क्रोशान् वर्जयित्वेत्यर्थः । अध-
स्तादपि षट् क्रोशान् वर्जयित्वा मध्येऽर्धेपञ्चमेषु योजनेषु इति
गम्यम् (जिणसकहाउ स्ति) जिनसकथीनि जिनास्थीनीत्वन्त-
र्जातीयानां जिनदंप्राग्रहणेऽनधिकृतत्वात् सौधर्मेशानचरम-
लीन्हाणामेव तदुपप्रणालं प्रहसनीति, शेषो वर्णकश्चात्र जीवा-
मिगमोक्तो हेयः । स चायम्-“ तस्स णं माणवगचेइअस्स
खंमस्स उवरि उक्कोसे आगादिसा हिठा वि उक्कोसे वाजित्ता
मउक्के अरूपचमसु जोअणसु, एत्थ ण बहवे सुवसरूपमया
फलगा पणत्ता । तेसु णं बहवे वहरामया णागदंतया पणत्ता ।
तेसु णं बहवे रययमया सिक्कणा पणत्ता । तेसु णं बहवे
वहरामया गोत्रवट्टया समुगगया पणत्ता, तेसु णं बहवे
जिणसकहाओ संणिक्खित्ताओ चिहंति । जाओ णं जमगाणं
देवाण अन्नेमि च बहूण देवाण य दवीण य अस्सिज्जाओ वद-
णिज्जाओ पुमणिज्जाओ सक्काराणज्जाओ सम्माणणिज्जाओ
कट्ठाण मंगल देवयं वेइअं पज्जुवासणिज्जाओ ” इति । अत्र
व्याख्या-“ तस्स णं ” इत्याद्यादय “ वाजित्ता ” इति पर्यन्तं
प्रायः प्रस्तुतसुत्रे साक्षाद् दृष्टत्वादनन्तरमेव व्याख्यातम्,
मध्येऽर्धे पञ्चमेषु योजनेषु, अवशिष्टयोजनेष्वित्यर्थः । अत्रान्तरे
बहूनि सुवर्णरूपमयानि फलकानि प्रहसन्ति, तेषु फलकेषु
बहवो वज्रमया नागदन्तकाः प्रहसन्ति, तेषु नागदन्तकेषु बहूनि
रजतमयानि शिष्यकानि प्रहसन्ति, तेषु शिष्यकेषु बहवो व-
ज्रमयाः गोत्रको वृत्तापत्रस्तद्वद् वृत्ताः समुद्राकाः प्रसिद्धाः
प्रहसन्ति, तेषु समुद्राकेषु बहूनि जिनसकथीनि सनित्तिमार्तानि ति-
ष्ठन्ति, यानि यमकयोर्देवयोरन्येषां च बहूनां यमकराजधानी-
वास्तव्यानां वाणमन्तराणां देवानां देवीनां च अर्चनीयानि चन्द-
नादिना, वन्दनीयानि स्तुत्यादिना, पूजनीयानि पुष्पादिना,
सत्कारणीयानि वस्त्रादिना, समाननीयानि बहुमानकरणतः
कल्याणं मङ्गलं देवतं धैत्यमिति पर्युपासनीयानीति । ए-
तदाशाननाभाकृत्यैव तस्मात्ते देवा देवयुवतिभिर्न संभो-
गादिक्माक्ष्यन्ते, नापि मित्रदेवादिभिर्होस्यक्रीडादिपराः
स्युरिति । ननु जिनगृहादिषु जिनप्रतिमानां देवानामर्च-
नीयत्वादिकमाशाननात्यागश्च युक्तः, तस्मात् सद्भावस्थापना-
रूपत्वेनाराध्यतासकल्पप्रादुर्भावसम्भवात् ; न तथा जिनदंप्रा-
दिषु, तेन कथं नौ घटेते ? पूज्यानामङ्गानि पूज्या इव पूज्यानी-
ति सकल्पस्यात्रापि प्रादुर्भावात् । पूज्यत्वं महावैराग्यशमक-
गुणवत्त्वेन च । अस्मिन्नर्थे पूज्यश्रान्तशेखरसूरीन्द्रोपक्रुवाव-
कविधिवृत्तिसंमतिः । तथाहि-परीक्षाप्राप्तनिर्वाहतागुणं रत्न-
सारकुमारं प्रति चन्द्रशेखरसुरेणांच-

“ हरिषेणाणीर्हरिणे-गमस्यनिमेषाग्रणीः ॥

युक्तमेव हि त्वत्श्लाघां, कुरुते सुरमार्किकम् ॥ १ ॥

वक्ति स्म विस्मयस्मरः, कुमारः स सुराग्रणीम् ।

मामश्लाघ्य श्लाघते किं, सोऽप्युवाच शृणु ब्रुवे ॥ २ ॥

नवोत्पन्नतयाऽन्यर्द्धे, सौधर्मेशानशक्याः ।

विवादेऽभूद्विमानार्थे, इम्यार्थोऽयं हर्मिणोः ॥ ३ ॥

विमानवृत्ता द्वात्रिंशत्, तथाऽष्टाविंशतिः क्रमात् ।

सन्त्येतयोस्तथाऽप्येतौ, विवद्वेते स्म धिग् भवम् ॥ ४ ॥

तयोरिवोर्वाश्वर्या-विमानर्द्धिप्रसुधयोः ।

नियुद्धादिमहायुद्धाः, अप्यभूवन्नकशः ॥ ५ ॥

निवार्यते हि कलह-स्तिरर्द्धा तरसा नरैः ।

नराणां च नराधीशै-नराधीशां सुरैः क्वचित् ॥ ६ ॥

सुराणां च सुराधीशां, कलहो वा पुनः कथम् ।

केन वा स निवार्येत, वज्राग्निरिव दुःशमः ? ॥ ७ ॥

माणवकाव्यस्तम्भस्था-ऽर्हदप्राशान्तिवारिणा ।

साधिव्याधिमहाङ्ग-महावैरनिवारिणा ॥ ८ ॥

क्रियत्कालव्यतिक्रान्ते, सितौ महत्तरैः सुरैः ।

बभूवतुः प्रशान्तौ तौ, किं वा निश्च्येन्न तज्जलात् ? ॥ ९ ॥ युगम्

ततस्तयोर्मिथस्सयुक्त-वैरयोः संचिर्वैरयोः ।

प्रोचे पूर्वव्यवस्थैव, सुधियां समये हि गीः ॥ १० ॥

सा नैवम्-

दक्षिणस्यां विमाना ये, सौधर्मेशस्य तेऽखिलाः ।

उत्तरस्यां तु ते सर्वेऽपीशानेन्द्रस्य सत्तया ॥ ११ ॥

पूर्वस्यामपरस्यां च, वृत्ताः सर्वे विमानकाः ।

त्रयोदशापीन्द्रकाश्च, स्युः सौधर्मसुरेजितुः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरदिशाः ज्येष्ठा-अनुरज्जाश्च ते पुनः ।

साधर्माधिपतरक्षा, ईशानचक्रिणः पुनः ॥ १३ ॥

सतकुमारमाहेन्द्रे-ऽप्येष एव भवत्क्रमः ।

वृत्ता एव हि सर्वत्र, स्युर्विमानेन्द्रकाः पुनः ॥ १४ ॥

इत्थं व्यवस्थया सनः-स्वास्थ्यमास्थाय सुधिरौ ।

विमत्सरौ गनक्रोधां, जज्ञाने तौ सुरेइधरौ ॥ १५ ॥ ”

अथ प्रकृतं प्रस्तूयते-“ माणवगस्स ” इत्यादि । माणव-
कत्वेत्यस्तम्भस्य पूर्वस्यां दिशि सुधर्मोयामेव सभायां सिद्धा-
सने सपरिवारे स्तः, यमकदेवयोः प्रत्येकमेकैकसद्भावात् । त-
स्मादेव पश्चिमायां दिशि शयनीये वर्णकश्चैतदीयः श्रीदेवी-
वर्णनधिकारे उक्तः, शयनीययोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि कुल्लुकमहे-
न्द्रध्वजौ स्तः, तौ च मानता महेन्द्रध्वजप्रमाणौ साद्धर्मसत्ता-
जनप्रमाणवृत्तत्वेन अर्द्धक्रोशमुद्धेधेन, बाहल्याज्यामित्यर्थः । न-
नु यदीमौ प्रागुक्तमहेन्द्रध्वजतुल्यौ तदा किमिमौ कुल्लुकेन धि-
शितौ ? उच्यते-मणिपीठिकावहनौ अत एव कुल्लुकावित्य-
र्थः । त्रियोजनप्रमाणमणिपीठिकोपास्थितत्वेन पूर्वं महान्तौ
महेन्द्रध्वजास्तदपेक्षया इमौ च कुल्लुकावित्यर्थादागतामिति ।
तयोः कुल्लुकमहेन्द्रध्वजयोरैकैकराजधानीमन्वन्धिनौ २ परेण प-
श्चिमायां “चोष्कात्ता” नाम, प्रहरणक्रोशः प्रहरणभाण्डागारे, तत्र
बहूनि परिघरत्नप्रमुखाणि यावत्पदात्प्रहरणरत्नानि सनिक्रिप्ता-
नि तिष्ठन्ति “सुहम्माणं” इत्यादि । सुधर्मयोरुपस्थाष्टमङ्गलकानि
इत्यादि नावद्वक्तव्यं यावद् षट् व. सदस्रपत्रहस्तका-सर्वरत्नमया
इत्यादि । सुधर्मसज्जातः परं किमस्तीत्याह-“ तार्त्तस णं ” इत्यादि ।
तयोः सुधर्मयोः सभयोरुत्तरपूर्वस्यां दिशि द्वे सिद्धायतने
प्रहसन्, इति शेषः । प्रतिसज्जमेकैकसद्भावादिति । अत्र साध-
वार्थमतिदेशमाह-एष एव सुधर्मसभोक्त एव जिनगृहाणा-
मपि गमः पात्रोऽवगन्तव्यः । स चायम्-“ ते णं सिद्धाययण-
अरुत्तरसज्जोअणाइं आयामेण क्ख स्सकोमाइं विक्खंजेण एव
जोअणाइं उहं उव्वत्तेण अणगखजसयसर्पिर्विठा ” इत्यादि ।
यथा सुधर्मोयस्त्रौणि पूर्वदक्षिणोत्तरधर्मोनि द्वाराणि, तेषां
च पुरतः प्रेक्षामारूपाः, तेषां पुरतः स्तूपाः, तेषां पुरतश्चै-
त्यवृत्ताः, तेषां पुरतो महेन्द्रध्वजाः, तेषां पुरतो नन्दापुष्क-
रिण्य उक्ताः, तदनु सज्जायां परमनोगुलिकासहस्राणि, षट्
गोमानसीसदृशाण्युक्तानि । एवमनेनेव क्रमेण सर्वं वाच्यम् ।

अत्र सुधर्मातो यो विशेषस्तदाह- “ श्वरं इमं जाणत्सं ”
इत्यादि व्यक्तम् । अथ सुधर्मासंज्ञकमेव सजाचतुष्कमतिदि-
शसाह-“एवं अथसेमाण वि” इत्यादि । एवं सुधर्मान्यायेना-
वशिष्टानामुपपातसमादीनां वर्णनं हेतुम् । कियत्पर्यन्तमित्याह-
याचतुष्पातसमायामुत्पत्तिरुद्देशोत्पत्त्युपलक्षितसजायामभिनयो-
त्पन्नदेवाभिषेकमहोत्सवस्थाननूतायां बहु आभिषेक्यमभिषेक-
योग्यं भाणु वाच्यम् । तथाऽलङ्कारसजायामभिषेकसुरभूषणप-
रिधानस्थशयनीयं वर्णनीयं, तच्च प्राग्वत् । तथा हृदय वक्त-
व्यो नन्दापुष्करिणीमानः, मन्त्रोत्पन्नदेवस्य शुचिचरजस्रक्रीडा-
दिहेतुः, ततोऽभिषेकसमायां स्थानरूपायां सुषङ्गलङ्कारिक-
भाण्डमलङ्कारयोग्यं भाणुं निश्चयं । व्यवसायसमयोरलङ्कारसु-
रशुभाध्यवसायानुचितनस्थानरूपायाः पुस्तकरत्ने, ततो बलि-
पीठे अर्चनीयोत्तरकालं नवात्पन्नसुरयोर्बलिविसर्जनपीठे वि-
योजन आयागविक्रमभाभ्यां, योजनं बाह्येन, यावत्पश्चात्-
“ सत्वरयणामया अचरा पासाईसा ४ ” ततो नन्दाभिधाने पुष्क-
रितयोर्विज्रकोत्तरकालं सुधर्मासजां जिर्गमषनोरभिनवात्प-
न्नसुरयोर्हेतुपादप्रकाशनहेतुर्ज्ञेयः, अत एव सूत्रे प्रथमोक्तं अपि
नन्दापुष्करिणीयौ प्रयोजनक्रमबशात् पश्चाद् व्याख्याते क्रमप्रा-
धान्याल्लक्ष्यानस्य, अथ यथा सुधर्मासजात उत्तरपूर्वस्यां
दिशि सिद्धायतनम्, तथा तस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि उपपातसभा,
पञ्च पूर्वस्यात् पूर्वस्यात् परम्परमुत्तरपूर्वस्यां वाच्यं, यावद्बलि-
पीठादुत्तरपूर्वस्यां नन्दापुष्करिणीति । अत्र च- “ जमिगाओ
रायहाणीओ ” इत्यादिसूत्रेषु चिह्नचनेन “तासि० जाव उप्पि मा-
णवगचेइअल्लभे” इत्यादिसूत्रेष्वेकवचनेन निर्देशः । सूत्रकाराणां
प्रवृत्तिर्वैविध्यवर्धिता वर्णिते यमिकाभिधं राजधान्यां, अथ तयो-
रधिपयोर्यमकद्वयोर्हृत्पत्त्यादिस्वरूपाख्यानाय विस्तररुचिः सू-
त्रकृतसमग्रहगामाह- “ उववाओ संकणो ” इत्यादि । उपपा-
तो यमकयोर्द्वयोर्हृत्पत्तिर्वाच्या, तत उत्पन्नयोः सुरयोः शुभ-
व्यवसायचिह्नितरूपः सकल्पः । ततः-अभिषेक इन्द्राभिषेकः, ततः-
विजृण्णा अलङ्कारसजायामलङ्कारपरिधानम्, ततो व्यवसायः
पुस्तकरत्नोद्घाटनरूपः, ततः अर्चनिका सिद्धायतनाद्यर्था, ततः
सुधर्मायां गमनं, यथा च परिचारणा-परिचारकरण परिचा-
रणा स्वस्वोक्तदिशि परिचारस्थापनम्, यथा यमकयोर्द्वयोः सि-
द्धासनयोः परितो वामनागं चतुःसद्व्यसामानिकजद्रासनस्था-
पनं सैव श्रद्धाः संपत् । रूपान्तरास्त्वन्तु- “ णिज् बहुलं नाञ्जः
कृगादिषु ” ॥ १ । ४ । ४२ ॥ इत्यनेन (हैमसूत्रेण) का-
रणार्थम् “ णिवेत्तालअन्धप्रहृन्देवनः ” । ५ । ३ । ११ । इत्य-
नेन चानप्रत्यये स्त्रीलिङ्गीयश्रृणुप्रत्यये साधु । तथा वा वाच्यं
जीवामगमादिभ्यः । अथ यमकौ हृदय यावता अन्तरेण
परस्परं स्थितास्तन्निर्णेतुमाह- “ जावध्यं ” इत्यादि । या-
वति प्रमाणे अन्तर्माने नीलवतो यमकौ भवतः । अमुं निश्चि-
तं यावदन्तरं योजनसप्तभागचतुर्भागाभ्याधिकचतुर्ल्लिङ्गदधि-
काष्टशतयोजनरूपं यमकद्वयोः, हृद हृदगाणां च बोध्यमिति
शेषः । उपपत्तिस्तु प्राग्वत् । जं० ४ वक्त० ।

जमगसमग-यमकसमक-अव्य० । युगपदित्यर्थे, जं० ३ वक्त० ।
जी० । ज्ञा० ।

जमघोस-यमघोष-पुं० । परवतक्षेत्रे आगामिन्यां चतुर्विंश-
तिकायां भाविनि चतुर्थे जिने, प्रव० ७ द्वार ।

जमजञ्ज-यमयङ्ग-पुं० । यमाः प्राणतिपातविरत्यादिरूपाः पञ्च,

त एव यज्ञो भावपूजात्मकत्वात् विवक्षितपूज्यं प्रति इति यम-
यङ्गः । अहिंसादियमपालनरूपे जावयङ्गः (उक्त०) “ यम इव
प्राण्युपसंहारकारितया यमः, स चासौ यङ्गः यमयङ्गः । हिंसा-
मये ह्यवयङ्गः, उक्त० २५ अ० ।

जमणिगा-यमनिका-स्त्री० । यमनिकाख्ये साधूपकरणविशेषे,
स्था० ६ त्र० ।

जमदग्नि-य (ज) मदग्नि-पुं० । परशुरामपतिरिति तापसविशेषः,
(आ० क०) ।

तत्कथा चैवम्—

वसन्तपुरवास्तव्याः, कश्चिदुत्सवशकः ।
देशान्तरं वज्रं सोऽथ, स्रष्टोऽगाद् भौतपट्टिकाम् ॥ १ ॥
यमाख्यस्नापनस्तत्र, स तत्पार्श्वेऽग्निकोऽगमत् ।
प्रपन्नस्तस्य शिष्यत्व, स घोरं तप्यत तपः ॥ २ ॥
यमशिष्योऽग्निक इति, यमदग्निरिति श्रुतः ।
इत्येव जैनमाहेशा-वभूतां द्वौ सुरौ दिवि ॥ ३ ॥
स्वस्वधर्मं प्रशंसन्ता-पूजतुः साधुनापसौ ।
परीक्षा युज्यते धर्मे, कर्तुमकत्र तत्त्वधीः ॥ ४ ॥
ऊच आहः परीक्षो नः, शैको वस्तापमोत्तमः ।
अथ तावागतौ स्वर्गाद्, मन्यलोके परीक्षितुम् ॥ ५ ॥
अमे च मिथिलपुथी, राजा पञ्चरथमन्दा ।
अतार्थी याति चम्पायां, वामुपूज्याजनातिके ॥ ६ ॥
गच्छतस्तस्य राजर्षेः, समुत्तिष्ठे सति क्रमे ।
सर्वतः सूक्ष्ममण्डूक्यः, कियन्ते स्म निरन्तराः ॥ ७ ॥
स उत्क्रिमां हिरेवास्था-जीवहिंसाभयात्प्रधीः ।
धीरश्चुकोभ नो मघ-कुमारः प्रागजवेऽजवत् ॥ ८ ॥
दयालु तन्मनो ज्ञान्वा, तौ ताः सहस्य जग्मतुः ।
यमदग्नेः परीक्षार्थं, पुरातनमहाश्रुपः ॥ ९ ॥
कृत्वा चटकयुग्मस्य, रूपं तत्कूर्चपञ्जरे ।
स्थित्वोचे चटकः कान्ते, याम्यहं हिमवाजिरम् ॥ १० ॥
सोचे त्व नेष्यसि ततो, लुब्धस्तश्चाटिकारते ।
स चके शपथान् गाढान्, प्रत्येति न तथाऽपि सा ॥ ११ ॥
ऊचे प्रत्येति चेवेनं, शपथं कुरुषे प्रिय ! ।
श्रुपरेतस्य पापेन, ब्रिष्ये नायामि यद्यहम् ॥ १२ ॥
उवाच चटकः कान्ते !, शपथं न करोम्यमुम् ।
मदपि, क्षुभितोऽवोच-सौ पाणिभ्यां विवृत्य सः ॥ १३ ॥
आ पापी ! पातकं किमे, पदेवं जल्पनो मिथः ।
ऊचतुस्तौ महर्षे ! त्वं, मा कुपः शृणु नौ वचः ॥ १४ ॥
अपुत्रस्य गतिर्नास्ति, स्वर्गो नैव च नैव च ।
तस्मात्पुत्रमुखं दृष्ट्वा, पश्चात्स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५ ॥
स मुनिस्तद्वचो मेने, मुक्तौ तौ जग्मतुर्द्वयम् ।
मिथ्यादृगथ संशुद्धा, देवः सम्यक्त्वमासवान् ॥ १६ ॥
तस्यक्त्वा तापनाकष्टं, समासहस्रपालितम् ।
यमदग्निर्धौ मूढो, नगरं मृगकंष्टकम् ॥ १७ ॥
जितशत्रुर्नृपस्तत्र, प्रणम्येत्याह किं ददे ? ।
स ऊचे शतपुत्रीक !, पुत्रीमेकां प्रयच्छ मे ॥ १८ ॥
शापभीर्कृणोऽवादीद्, या त्वामिच्छात साऽस्तु ते ।
स कन्यान्तःपुरं प्राप्त-स्ताजिस्तं वीक्ष्य श्रुतम ॥ १९ ॥
ऊचुश्च किं तपोदातुं, काष्ठो मूढेण किं मृतः ? ।

सोऽथ तच्छेषया रुष्टः, शपत्वा कुञ्जीचकार ताः ॥ २० ॥
 खलन्ती रेणुनैकाऽनृत, सुताऽस्यै द्वौकितं फलम् ।
 उका चञ्चलसि साऽऽदत्त, तत्करेणाऽऽवृद्धं स ताम् ॥ २१ ॥
 ता अथोपस्थिताः कुञ्जाः, श्यालिकात्वाहजुहताः ।
 स संगोदासिकायां तां, वसां राक्षाऽऽधमेऽनयत् ॥ २२ ॥
 पाणिग्रहणकाले च, स तस्याः पाणिममहीत् ।
 श्रुतुकाले च ताम्बु, चरुं ब्राह्मं पचामि ते ॥ २३ ॥
 भवन्त्वं तथा कान्तः, स्वसा मे हस्तिनापुरे ।
 अनन्तवीर्यजार्षाऽस्ति, तस्याः क्षात्रं चरुं पच ॥ २४ ॥
 स पक्त्वा द्वौ चरुं तस्याः, आर्पयत् साऽप्यचिन्तयत् ।
 जाताऽऽतवीर्यमृगी तावद्दह मैवं सुतोऽप्यनृत ॥ २५ ॥
 ततः क्षात्रं स्वयं प्राश, ब्राह्मं जार्षं न्ययोजयत् ।
 अजृक्षामः सुतोऽथास्याः, कान्तवीर्यः स्वसु पुनः ॥ २६ ॥
 रामेऽथो यौवनं प्राप्ते, तत्रागात्कोऽपि खचरः ।
 स चाकस्माद्भूमन्द्वा, रामेण प्रतिपाञ्चितः ॥ २७ ॥
 पशुंविद्यां स तस्यादा-त्तां च सोऽसाधयच्छने ।
 पशुराम इति ख्यातः, ततः स पशुंशस्त्रतः ॥ २८ ॥
 अन्यदा रेणुकाऽयासीद्, भगिनीवेश्म तत्र च ।
 भगिनीवल्लभाऽऽसद्गाढं, पुत्ररत्नमजीजनत् ॥ २९ ॥
 जमदग्निरथानैषो-त्सपुत्रामपि तां ततः ।
 रुपा व्यनीनशङ्कामा-त्सपुत्रामपि रेणुकाम् ॥ ३० ॥
 तद्भगिन्या शुभं तच्च, कथितं स्वपतेस्ततः ।
 सोऽथाऽऽगत्याऽऽधमं जहृक्त्वा, गृहीत्वा गास्ततोऽब्रजत् ॥ ३१ ॥
 पश्चात् परशुरामेण, धाविन्वा पशुना दतः ।
 कान्तवीर्योऽत्रवद्वाजा, तागजानिस्तदहजः ॥ ३२ ॥
 सोऽथान्यदा पितुर्मृत्यु, क्षात्वा रामकृतं रुपा ।
 आगत्य पितरं तस्य, जमदग्निममारयत् ॥ ३३ ॥
 व्यलःपशुंरथागत्य, रेणुकैर्यो रुपाऽरुणः ॥
 कान्तवीर्ये रणे हत्वा, स्वयं राज्यं प्रपन्नवान् ॥ ३४ ॥
 इतः पलायता राज्ञी, ताराऽगान्तापसाऽऽश्रमम् ।
 सभ्रमणागतद् गर्भः, तस्या गृहं भुव रदैः ॥ ३५ ॥
 सुभूम इति दत्ताह्वा, ववृधे तापसाश्रमं ।
 परशुः पशुरामस्य, जज्वात्र कृत्रियान्तकृत् ॥ ३६ ॥
 अन्यदाऽऽधमपाश्वेन, पशुरामस्य गच्छतः ।
 पशो ज्वलति तेनोक्ता, भौताः स्व क्षत्रिय जगुः ॥ ३७ ॥
 पशुरामः समकृत्वः, कृतिं निःक्षत्रियां व्यधात् ।
 स्थालं बजारं दंष्ट्रानि-स्तेषां मुक्ताकणैरिव ॥ ३८ ॥
 एवं व्यधायि च क्रोधा-दामेण क्षत्रियक्षयः ।
 नमयन्तः क्षुध धन्याः, नमोऽर्धाः स्युः पुनर्जिताः ॥ ३९ ॥
 आ० क० । आ० च० । आ० म० ।

जमदग्निजम्-जमदग्निजम्-स्त्री० । बालके, गन्धर्वव्यविशे-
 पे च । उक्त० ३ अ० ।

जमदग्निपुत्र-जमदग्निपुत्र-पुं० । पशुरामे, जी० ३ प्रति० ।

जमपुरिससंकुल-यमपुरुषसंकुल-त्रि० । यमस्य दक्षिणदिक्पा-
 लस्य पुरुषा अम्बादयोऽसुरविशेषास्तैः संकुला ये ते तथा ।
 परमाधार्मिककलितेषु, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

जमपुरिमसंनिज-यमपुरुषमन्त्रिज-त्रि० । परमाधार्मिकतुल्ये
 कूरजने, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

जमपुत्र-यमपुत्र-पुं० । चमरेन्द्रस्य यममहाराजस्य स्वनामके
 उत्पातके उत्पातपर्वते, स्था० १० उ० ।

जमल-यमल-न० । यमं योगं लाति । ला-कः । युग्मे, वाच० ।
 समश्रेणीके, रा० । ज० । उक्त० । जी० । भ० । अ० । आ० ।
 “ विज्ञाहरजमलजुअलजतजुन । ” ज० ९, श० ३१ उ० ।
 समसंस्थितद्वयके, रा० । औ० । “ चक्रगयहृत्सुन्दरिरोह-
 सयग्निजमलकधारुघणदुष्पवेसा । ” श्री० । समे, क्षा० १ श्रु०
 ८ अ० । औ० । “ निष्ठातियजममजुअलजीह ” क्षा० १ श्रु० ८
 अ० । सहवर्तिनि, “ जमलजुअलचंचलचलंतजीह । ” यमलं
 सहवर्ति युगलं द्वयं चञ्चलं यथा भवत्येव खलन्त्योरतिचपल-
 योजिह्वोर्यस्य स तथा तपः प्राकृतत्वाच्चैवं समासः । भ० १५
 श० १ उ० । समानजातीययोर्युग्मे, रा० ।

जमलकोट्टिया-यमलकोट्टिका-स्त्री० । समतया व्यवस्थापित-
 कुशलिकाद्वये, उक्त० २ अ० । “ जमलकोट्टियासत्राणसंविधा । ”
 उक्त० २ अ० ।

जमलजुअल-यमलजुअल-न० । समश्रेणीके युग्मे, रा० । जी० ।
 समानशीलेषु द्वन्द्वेषु, रा० । आ० म० । “ विज्ञाहरजमल-
 जुअलाहं । ” आ० म० प्र० ।

जमलजुअलजंजग-यमलजुअलजंजग-त्रि० । श्रीकृष्णे, स हि
 पितृधरिणौ विद्याधरौ रथाकृदस्य गच्छतो मारणार्थं पाथ वि-
 कुर्वितयमलजुअलजंजगौ सगस्य मध्येन गच्छतः चूर्णन-
 प्रवृत्तौ दत्तवान् । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

जमलपद-यमलपद-न० । प्रायश्चित्तविशेषे, “ यमलपदं नाम-
 तवकालातेहि विसेसिया कज्जति पदमपपदोहिं बधुविनिय-
 पण कालगुरु, ततियपप तवगुरु, चउत्थपप दोहिं विगुरु । ” ति०
 चू० १ उ० ।

जमलपय-यमलपद-न० । ‘ जमलपद ’ शब्दार्थे, ति० चू० १ उ० ।
 “ जमलपया ” इति तपःकालयोः सज्ञा । चू० १ उ० । सम-
 यपरिभाषयाऽष्टानामष्टानामङ्गस्थानानां यमलपदमिति सज्ञा ।
 प्रज्ञा० १२ पद ।

जमलपाणि-यमलपाणि-पुं० । मुष्टौ, भ० १ ए श० ३ उ० ।

जमलिय-यमलित-त्रि० । यमलं नाम सजातीययोर्युग्मं, तत्
 सजातमेषां ते यमलितः । रा० । ज० । जी० । युग्मीभूय
 व्यवस्थितेषु, समश्रेणितया व्यवस्थितेषु च । क्षा० १ श्रु० १ अ० ।
 औ० । भ० ।

जमलोदय-यमलौकिक-पुं० । अम्बादिषु परमाधार्मिकेषु, सूत्र०
 १ श्रु० १२ अ० ।

जमा-याम्या-स्त्री० । यमो देवता यस्याः सा याम्या । ज० १०
 श० १ उ० । दक्षिणस्यां विशि, आश्र० ।

जमालि-यमालि-पुं० । मदावीरजिनस्य जामातरि स्वनाम-
 क्यते प्रथमे निह्वे, आ० क० । उक्त० । स्था० । कल्प० ।

तत्प्रबन्धश्चैवम्—

तस्म एं पादृणकुंरुगगापस्स णयरस्स पच्चच्छिमेणं,
 एत्थ एं खत्तियकुंरुगगामे णामं णयरं होत्था । वण्णआ-

तत्थ एं खत्तियकुङ्गामे णयरे जमाद्धी णां खत्तिय-
कुमारे परिवसइ, अहे दित्ते० जाव अपरिजए, उप्पि
पामायवरगए फुट्टमाणेहिं मुयंगमत्थएहिं वत्तीसइवप्पेहिं
नारुएहिं णाणाविहवरतरुणीमंपउत्तेहिं उवणच्चिज्ज-
माणे उवणच्चिज्जमाणे उवगिज्जमाणे उवगिज्जमाणे उव-
त्तालिज्जमाणे उवत्तालिज्जमाणे पाउमवासारत्त-सारद-
हेमंत-ससिर-वसंत-गिम्हपज्जंते व्वाप्पि उऊ जहाविभ-
वेणं माणमाणे कात्तं गालेमाणे इहे सदे फरिमरसरूव-
गंधे पंचविहे माणस्सए कामजोगे पच्चणुज्जवमाणे वि-
हरइ । तए णं खत्तियकुङ्गामे णयरे सिंघादगतिग-
चउक्कचच्चर० जाव बहुजणसहेइ वा जहा उववाइ-
ए० जाव एवं पणवेइ, एवं परूवेइ, एवं खत्तु देवाणु-
प्पिया ! समणे भगवं महावीरे आदिगरे० जाव सव्वणु
सव्वदरिसी माहणकुङ्गामस्स णयरस्स बहिया बहुसा-
लए चेइए अहापदिक्खं० जाव विहरइ, तं मट्ठप्पत्तं
खत्तु देवाणुप्पिया ! तद्धारुवाणं अरुत्ताणं जगवंताणं जहा
उववाइए० जाव एगाभिमुहे खत्तियकुङ्गामं णयरं मज्झं
मज्झेणं णिग्गच्छइ, णिग्गच्छइत्ता जेणेव माहणकुङ्गामे
णयरं जेणेव बहुसालए चेइए, एवं जहा उववाइए० जाव
तिविहाए पज्जुवासणए पज्जुवासइ, तए णं तस्स जमा-
लिस्स खत्तियकुमारस्स तं महया जणसहे वा० जाव स-
ण्णियारयं वा सुणमाणस्स वा पासमाणस्स वा अयमेया-
रूवे अज्जत्थिए० जाव समुप्पज्जित्था, किं णं अज्ज
खत्तियकुङ्गामे णयरं इंदमहेइ वा खंदमहेइ वा मुगुंदमहे-
इ वा णागमहेइ वा जक्खमहेइ वा जूयमहेइ वा कूवमहेइ
वा तहागमहेइ वा नईमहेइ वा दहमहेइ वा पव्वयमहेइ वा
रुक्खमहेइ वा चेइयमहेइ वा यूवमहेइ वा, जं णं एए बहवे
जगा जोगा राइष्ठा इक्खागा णाया कौरवा खत्तिया
खत्तियपुत्ता भक्का भरुपुत्ता सेणावती पसत्थारो लेच्छइ
माहणा इज्जा जहा उववाइए सत्थवाहप्पाभितयो एहाया
कयवलिकम्मा जहा उववाइए० जाव णिग्गच्छंति, एवं सं-
पेहेइ, संपेहेइत्ता एवं कंचुइज्जपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता
एवं वयासी-किं णं देवाणुप्पिया ! अज्ज खत्तियकुङ्गामे
णयरं इंदमहेइ वा० जाव णिग्गच्छंती, तए णं से कंचुइ-
ज्जपुरिसे जमालिणामेणं खत्तियकुमारेणं एवं वुत्ता समाणे
इहत्तुहे समणस्स भगवओ महावीरस्स आगमणगहियवि-
णिच्छए करयत्त० जमालि खत्तियकुमारं जएणं विजणं
बप्पावेइ, बदावेइत्ता एवं वयासी-णो खत्तु देवाणुप्पिया !
अज्ज खत्तियकुङ्गामे णयरं इंदमहेइ वा० जाव णि-
ग्गच्छंति । एवं खत्तु देवाणुप्पिया ! समणे जगवं महावीरे०

जाव सव्वणु सव्वदरिसी माहणकुङ्गामस्स णयरस्स
बहिया बहुसालए चेइए अहारूवं उग्गहं० जाव विहरइ ।
वं णं एए बहवे जगा जोगा० जाव अप्पेगइया बंदण-
वत्तियं० जाव णिग्गच्छंति । तए णं जमाद्धी खत्तियकु-
मारे कंचुइज्जपुरिस्स अतिए एपमहं सोच्चा
णिसम्म इहत्तुहे कोरुवियपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता
एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटे
आमरहं जुत्तामेव उवहवेइ, उवहवेइत्ता मम एयमाणत्तियं
पच्चप्पिणह । तए णं ते कोरुवियपुरिसा जमालिणा
खत्तियकुमारेणं एवं वुत्ता समाणा पच्चप्पिणंति । तए
णं से जमाली खत्तियकुमारे जेणेव मज्जणयरे तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता एहाए कयवलिकम्मे जहा
उववाइए परिमावणओ, तहा जाणियव्वं० जाव
चंदणोक्खित्तगायसरीरे सव्वात्तंकारविचूमिए मज्जणध-
राओ पदिणिकखइ, पदिणिकखमइत्ता जेणेव बाहिरि-
या उवहाणसाला जेणेव चाउग्घंटे आसरहे, तेणेव उवा-
गच्छइ, उवागच्छइत्ता चाउग्घंटे आमरहं उरुहइ, उरुह-
इत्ता सकोरंटमन्तदामेणं उत्तेणं धरिज्जमाणेणं महया
जरुचदगरपट्ठकरविंदपरिक्खित्ते खत्तियकुङ्गामं णयरं
मज्झं मज्झेणं णिग्गच्छइ, णिग्गच्छइत्ता जेणेव माहणकु-
ङ्गामे णयरं जेणेव बहुसालए चेइए तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता तुरिए निगिहइ, निगिहइत्ता रहं उवेइ,
उवेइत्ता रहाओ पच्चोरुहइ, पच्चोरुहइत्ता पुप्फतंबुत्ताउह-
माइयवाणहाओ य विसज्जेइ, विसज्जेइत्ता एगसाभियं उ-
त्तरामं करेइ, करेइत्ता आपंते चोक्खे परमसुब्बए
अंजलिमज्जलियहत्थे जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणं जगवं महावीरं तिक्खु-
त्तो० जाव तिविहाए पज्जुवासणए पज्जुवासइ । तए णं
समणे जगवं महावीरे जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
तीमे य मट्ठं महाल्लियाए इसि० जाव धम्मकहा० जाव
पदिमा पदिगया । तए णं जमाली खत्तियकुमारे समणस्स
भगवओ महावीरस्स अतिथं धम्मं सोच्चा णिमम्म इहत्तुहे०
जाव हियए उट्ठाए उट्ठेइ, उट्ठेइत्ता समणं जगवं महावीरं
तिक्खुत्तो० जाव खमंसित्ता एवं वयासी-सहहामि णं
भंते ! णिग्गंथं पावयणं, पत्तिपामि णं भंते ! णिग्गंथं
पावयणं, रोएमि णं जंते ! णिग्गंथं पावयणं, अब्भुंइमि णं
भंते ! णिग्गंथं पावयणं, एवमेयं भंते ! णिग्गंथं पावयणं,
तहमेयं भंते ! णिग्गंथं पावयणं, अवित्तहमेयं जंते !,
असंदिग्धमेयं भंते !,० जाव से जहेयं तुम्हे वदह, जं एवरं
देवाणुप्पिया ! अम्मापिअरो आपुच्छामि, तए णं देवा-

णुप्पियाणं अंतियं मुंहे जवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वयामि ?। अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पम्बिंधं । तए णं मे जमाली खत्तियकुमारे समणेणं जगवया महावीरेणं एवं वुत्ते समणे ह्छतुहे सपणं जगवं महावीरं तिव्वुत्तो० जाव णमंमिच्छा तमेव चाउघटं आसरहं दुरूहं, दुरूह-इत्ता समणस्स जगवओ महावीरस्म अंतियाओ बहुसा-लाओ चेइयाओ पम्पिणक्खमइ, पम्पिणक्खमइत्ता सको-रंमद्वदामेणं० जाव धरिज्जमाणेणं महया जम्भकम्भर० जाव परिक्खित्ते जेणेव खत्तियकुम्भगामे णयरं तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता खत्तियकुम्भगामं णयरं मज्झं मज्झेणं जेणेव सए गिहे जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तुरिए निगिहइ, नि-गिहइत्ता रहं ठावेड, ठावेडत्ता रहाओ पच्चोरुहइ, पच्चो-रुहइत्ता जेणेव अट्ठितरिया उवट्ठाणसाला जेणेव अ-म्मापिअरो तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अम्मापि-अरो जणं विजणं बच्चावेड, बच्चावेडत्ता एवं वयामी-एवं खल्लु अम्म ! ताओ ! मए समणस्स भगवओ महावी-रस्म अंतिए धम्मं निसंते सेवियधम्मं इच्छिए पटिच्छिए अभिरुइए । तए णं तं जमालि खत्तियकुमारं अम्मापि-अरो एवं वयामी-धाणे सि णं तुम्मं जाया !, कयत्थे सि णं तुम्मं जाया !, कयपुएणे सि णं तुम्मं जाया !, कयलक्ख-णे सि णं तुम्मं जाया !, जेणं तुम्मे समणस्स भगवओ महावीरस्म अंतियं धम्मं निमंते सेवियधम्मं इच्छिए पटि-च्छिए अजिरुइए । तए णं से जमाली खत्तियकुमारे अम्मा-पिअरो दांभं पि एवं वयामी-एवं खल्लु मए अम्म ! ताओ ! समणस्स भगवओ महावीरस्म अंतिए धम्मं निसंते० जाव अजिरुइए, तए णं अहं अम्म ! ताओ ! मंसारजयउच्चिगे जीए जम्मजरामरणेणं तं इच्छामि णं अम्म ! ताओ ! तुब्भे-हिं अज्जणुएणाए समाणे समणस्स जगवओ महावीरस्म अंतिए मुंहे जवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए, तए णं सा जमालिस्स खत्तियकुमारस्म माया तं अण्हिं अ-कंतं अप्पियं अमणुएणं अमणामं अस्सुयपुव्वं गिरं सो-च्चा णिमम्म सेयागयरोमकूवपगलंतविगल्लं । नगत्ता सोगभर-प्पेवविंयंगमं । नित्तेया दीणविमणवयणा करयत्तमन्निय-व्व कमलमाला तक्खणउल्लुगउल्लसरीरलायणमुएण-निज्जायगइसिरीया पम्पिहित्तसूयणपम्पियवुत्थियसंजुत्थिय-धवन्नवन्नया पन्नइत्तउत्तरिज्जा मुत्तावसतप्पचेतगरुइं सुकु-माल्लविकिण्णकेमहत्था परसुनियत्तव्व चंपगल्लया निव्वत्त-महव्व इंदल्लं । विमुक्कसंधिबंधणा कोटिपतलंसि धमं ति सव्वंगेहिं सन्नित्तिया, तए णं सा जमालिस्स खत्तियकु-

मारस्म माया ससंभमोयत्तियाए तुरियं कंचणजिगारमु-हविणिग्गयसं । यत्तविमलजलधारपरिसिंचमाण निव्वावियमा-यल्लं । उक्खेव । ताव्वियंत्तवीयणजणियवाएणं संपुमिण-णं अंतउरपरियणेणं आसामिया समाणी रोयमाणी कं-दमाणी सोयमाणी विद्ववमाणी जमालि खत्तियकुमारं एवं वयामी-तुम्मं सि णं जाया ! अम्मं एगे पुत्ते इट्ठे कंतं पिए मणुसं मणामे येज्जे वेसामिणं संपए बहुमए अणुमए जंमकरं-गसमाणे रयणञ्जए जीवियउस्सविणं हिययणंदजणणे उं-बरपुप्फं पि व दल्लहे सवणयाए किमंग ! पुण पासवणयाए, तं णो खल्लु जाया ! अम्हे इच्छामो तुब्भं खणमवि विप्प-ओगं, तं अत्थाहिं ताव जाया ! जाव ताव अम्हे जीवा-मो, तओ पच्छा अम्हेहिं कालगणहिं ममाणेहिं परिणयव-ओ वट्ठियकुलवंसंतुकज्जम्म निरवयक्खे समणस्म भग-वओ महावीरस्म अंतिए मुंहे जवित्ता आगाराओ अण-गारिअं पव्वइत्तिमि । तए णं से जमाली खत्तियकुमारे अम्मापिअरो एवं वयामी-तहा विं णं तं अम्म ! ताओ ! जं णं तुब्भे मम एवं वदह-तुम्मं सि णं जाया ! अम्मं एगे पुत्ते इट्ठे कंतं तं चेव० जाव पव्वइत्तिमि, एवं खल्लु अम्म ! ताओ ! माणुस्मए जवे अणेगजाडजरामरणरोगमारीरमाणसपका-मटुक्खवेयणवसणसओवइवाजिजुए अयुवे अणितिए अ-सासए संभभरागसरिसे जलवुवुदममाणे नुसगजल्लविं-ससिजे सुविणगदंमणोवपे विज्जुपाचंचेअणिजे सट्ठण-पडणविद्धंमणधम्मं पुत्तिं वा पच्छा वा अवस्मं विप्पजहिय-व्वे जविस्सइ, से केस णं जाणइ-अम्म ! ताओ ! के पुत्तिं गम-णयाए, के पच्छा गमणयाए, तं इच्छामि णं अम्म ! ताओ ! तुब्भेहिं अब्भणुएणाए समाणे समणस्म भगवओ महावीरस्म० जाव पव्वइत्तए ?। तए णं तं जमालि खत्तियकुमारं अम्मा-पियरो एवं वयामी-इमं च णं तं जाया ! सरीरगं पावि-मिट्ठरूवन्नक्खणवंजणगुणोववेयं उत्तमवलवीरियसत्तजुत्तं विण्णायवियक्खणसमोजगगुणममुत्तियअभिजायमह-क्खमं विविहवाहिरोगरहियं निरुवहयउत्तन्नद्वपंचिदियप-मुपहमजोव्वणत्थमणेगउत्तमगुणेहिं जुत्तं तं अणुहोहिं ताव० जाव जाया ! नियगसरीररूवमोहगजोव्वणगुणे तओ पच्छा अणुजुय नियगमरीररूवमोहगजोव्वणगुणे अम्हे-हिं कालगणहिं ममाणेहिं परिणयवओ वट्ठियकुलवंसंतु-कज्जनिरवयक्खे समणस्म जगवओ महावीरस्म अंतिए मुंहे जवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइत्तिमि । तए णं से जमाली खत्तियकुमारे अम्मापिअरो एवं वयामी-तहा विं णं तं अम्म ! ताओ ! जं णं तुब्भे मम एवं वदह-इमं च णं ते जाया ! सरीरगं तं चेव० जाव पव्वइत्तिमि, एवं खल्लु

अम्म ! ताओ ! माणुस्समं सरीरं दुक्खाययणं विविहवाहि-
सयसंनिकेपं अट्टिकट्टुट्टिराण्हारुजालउवणञ्चसंपिणञ्चं
मट्ठियजं व दुब्बलं अमुइसंकिट्ठिं अणिट्ठिवियसव्वकाल-
संठप्पयजराकुणमजजरघरं व सप्पणपटणविञ्चंसणधम्मं
पुर्व्वं वा पच्छा वा अवस्सं विप्पजहिण्वं जविस्सइ । से
केम णं जाणइ-अम्म ! ताओ ! के पुर्व्वं तं चेव० जाव पव्व-
इत्तए । तए णं तं जमालि खत्तियकुमारं अम्मापियरो एवं
वयासी-इमाओ य ते जाया ! विउल्लवालियाओ सरिम-
याओ सरित्थयाओ सरिव्वयाओ सरिसत्तावणरूवजो-
व्वणगुणोव्वयाओ सरिसएहिंनो कुल्लेहिंनो आणिएक्षिया-
ओ कलाकुमल्लसव्वकाललालियमुहोचियाओ मइवगुणजु-
त्तनिउणविणओवपारपंमियवियक्खणाओ मंजुल्लमियम-
हुरभणियविहमियविप्पेक्खिवगईविज्ञासत्तिट्ठियाविमारया-
ओ अविकलकुलसीलमालियाओ विमुञ्चकुल्लवंससंताण-
तंतुविबद्धणप्पगम्भवयभाविणंओ मणाणुकूल्लहियइच्छि-
याओ अट्ट तुज्ज गुणवद्दहाओ उत्तमाओ णिच्चं भावा-
णुरत्तसव्वंगमुंदरीओ चारियाओ तं जुजाहि ताव
जाव जाया ! एयाहिं सद्धिं विउल्ले माणुस्सए कामजोगे,
तओ पच्छा जुत्तभांगं । विसयविगयवोच्छिण्णकोउल्लस्से
अम्हेहिं कालगएहिं० जाव पव्वइहिमि । तए णं से जमा-
ली खत्तियकुमारं अम्मापियरो एवं वयासी-तहा वि णं
तं अम्म ! ताओ ! जं णं तुज्जे मम एवं वदह-इमाओ य ते
जाया ! विउल्लकुल० जाव पव्वइहिमि , एवं खलु अम्म !
ताओ ! माणुस्सया कामभोगा अमुइ असासया वंतासवा
पित्तमवा खेत्तामवा सुक्कामवा सोणियासवा उच्चारयाम-
वणम्बेलसिंघाणवंतपूयसुकुमोणियसमुज्जवा अमणुस्सदुरू-
वमुत्तपूयपुरीसपुण्णा मियगंधुस्सासअसृजनिस्सासउ-
व्वेयणा वीजन्त्या अप्पकालिया ब्रह्मगा कल्लमत्ताहिवा
सव्वुक्खवद्दहजणमाहारणा परिकिल्लेसकिच्चदुक्खसज्जा
अबुद्धजणमेविया सदा साहुगरट्ठाणिज्जा अणंतमंसारवच्च-
णा कसुयफलविवागा चुकुलि व्व अमुच्चमाणदुक्खाणुबंधि-
णो मिच्छिगमणविग्गा, से केम णं जाणइ अम्म ! ताओ ! के
पुर्व्वं गमणयाए, के पच्छा !, तं इच्छामि णं अम्म ! ताओ !
जाव पव्वइत्तए । तए णं तं जमालि खत्तियकुमारं अ-
म्मापियरो एवं वयासी-इमे य ते जाया ! अज्जयपज्ज-
यपिउपज्जयागए य बहुहिरण्णे य सुवसो य कंसे य दूसे
य विउल्लधणकणग० जाव संतसारसावएज्जे अल्लाहिं०
जाव आमत्तमाओ कुल्लवंसाओ पकामं दाउं पकामं जाउं
परिभाएत्तुं तं आणहोहि ताव जाया ! विपुले माणुस्सए
इट्ठिसकारममुदए, तओ पच्छा अणुत्तयकक्षाणे वट्ठियकु-

लवंस० जाव पव्वइहिमि । तए णं से जमाली खत्तियकु-
मारे अम्मापियरो एवं वयासी-तहा वि णं अम्म ! ताओ !
जं णं तुज्जे मम एवं वदह-इमे य ते जाया ! अज्जयप-
ज्जय० जाव पव्वइहिमि । एवं खलु अम्म ! ताओ ! हि-
रण्णे य सुवसो य० जाव मावएज्जे अगिमाहिंए चोरमा-
हिंए रायसाहिंए मच्चुसाहिंए दाइयसाहिंए अगिसाम-
से० जाव दाइयसामएणे अधुवे अणितिए असासए
पुर्व्वं वा पच्छा वा अवस्सं विप्पजहिण्वं जविस्सइ, से
केम णं जाणइ तं चेव० जाव पव्वइत्तए । तए णं तं
जमालि खत्तियकुमारं अम्मापियरो जाहं नो संचाएइ, वि-
सयाणुल्लोमेहिं बहुहिं आधवणाहिं य पणवणाहिं य
विएणवणाहिं य सप्पवणाहिं य आधवेत्तए वा मएणवे-
त्तए वा विएणवेत्तए वा तहव विमयपटिक्कलाहिं संजमभय-
उव्वेयणकरीहिं पप्पवणाहिं पप्पवेमाणा एवं वयासी-एवं खलु
जाया ! णिगंथे पावयणे सच्च अणुत्तरे केवले जहा आव-
स्मए० जाव सच्चदुक्खाणमंतं कोइ, अहीव एगंतदिट्ठिए,
खुरो इव एगंतधाराए, लोहमया जवा चावेयव्वा बालुया-
कवले इव निस्सारे, गंगेव महानदी पमिमोनगमणयाए
महासमुहो व्व ज्ञयाहिं दुत्तरो तिकव्वं कमियव्वं गुरुयं लं-
वेयव्वं, असिधारागं वयं चरियव्वं, णो ग्वलु कप्पइ जाया !
समणाणं णिगंथाणं आहाकम्मिएइ वा उहेमिएइ वा
मिस्मजाएइ वा उज्झोपरिएइ वा पृष्ठएइ वा कीएइ वा
पामिच्चेइ वा अच्चेज्जेइ वा अणिमिहेइ वा अभिहकेइ
वा कंतारभत्तेइ वा दुव्विक्खजत्तेइ वा गिलाणभत्तेइ वा
बह्निपाजत्तेइ वा पाहुणजत्तेइ वा सेज्जायरपिंहेइ वा
रायपिंहेइ वा मूल्लजोयणेइ वा कंदभोयणेइ वा फल्लभोय-
णेइ वा बीयजोयणेइ वा हरियभोयणेइ वा भुत्तए वा पायए
वा तुम्मं मि चणं जाया ! मुहसमुच्चिए णो चेव णं दुहसमु-
च्चिए नालं मीयं नालं लण्हं नालं खुट्ठा नालं पित्रामा नालं
चोरा नालं बाला नालं दंमा नालं मसगा नालं वाइयपि-
त्तियसिंजियसत्तिवाइयाविट्ठे रोगायंके परीमहोवमगे उ-
दिमो अहिगासेत्तए, तं णो खलु जाया ! अम्हे इच्छामो
तुज्जं खणमवि विप्पओगं, तं अत्थाहि ताव जाया ! जाव
अम्हे जीवामो, तओ पच्छा अम्हेहिं कालगएहिं० जाव
पव्वइहिमि । तए णं से जमाली खत्तियकुमारं अम्मा-
पियरो एवं वयामी-तहा वि णं तं अम्म ! ताओ ! जाणं
तुज्जे मम एवं वदह-एवं खलु जाया ! णिगंथे पावयणे
सच्च अणुत्तरे केवले तं चेव० जाव पव्वइहिमि , एवं खलु
अम्म ! ताओ ! णिगंथे पावयणे कीवाणं कायराणं का-
पुरिसाणं इहलोगपमिबंधाणं परलोगपरमुहाणं विसयनि-

सियाणं छुरणचरे पामरजणस्म, धीग्स्स णिच्छियस्म व-
वासियस्म णो खलु एत्थ किंचि वि दुक्करं करणयाए, तं
इच्छामि णं अम्म ! ताओ ! तुब्बोहिं अब्जणुणाए ममाणे
समाणस्स भगवणो महावीरस्स० जाव पव्वत्तए । तए णं
तं जमालिं खत्तियकुमारं अम्मापियरो जाहे नो संचाएइ
विमयाणुलोमाहि य विसयपडिक्कलाहि य बहुहिं आघव-
णाहि य पणवणाहि य ष्ठ आघवेत्तए वा० जाव विमवेत्तए
वा, ताहे अकामाई चेव निकम्पणं अणुपमिन्था । तए
णं तस्म जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिया कोहुंवि-
यपुरिसे महावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-
खिप्पामेव जा देवाणुप्पिया ! खत्तियकुमारस्स नयरं सन्धि-
तरवाहिरियं आभियसम्मज्जि भोवत्ति जहा उववाइणं जाव पच्चप्पि-
एणंति । तए णं से जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिया
दोच्चं पि कोहुंवि-यपुरिसे महावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-
खिप्पामेव जा देवाणुप्पिया ! जमालिस्स खत्तियकुमा-
रस्स महत्थं महग्गं महग्गिं विपुलणिकखमणाऽजिमेयं
उवव्वेह । तए णं ते कोहुंवि-यपुरिसे उवव्वं जाव पच-
प्पिणंति । तए णं तं जमालिं खत्तियकुमारं अम्मापियरो
सीहासणवरंमि पुग्ग्याजिमुहं निमीयावेइ, निमीया-
वेइत्ता अट्टमणं सोवसियाणं कलसाणं एव जहा
रायप्पमेणिए० जाव अट्टमयाणं भोमेज्जाणं कल्लमाणं
सव्विहिए० जाव महया रवेणं महया महया निक्खमणा-
भिमेगेणं अजिभिचते, अभिभिचतेत्ता करयल्ल० जाव जणं
विजणं वद्धावेइ, वद्धावेइत्ता एवं वयासी-भण जाया !
किं देमा, किं पयच्छामो, किं णु वा ते अट्टो ? तए णं मे
जमालीं खत्तियकुमारं अम्मापियरो एवं वयासी-इच्छामि
ण अम्म ! ताओ ! कुत्तियावणाओ रयहरणं च, पडिग्गहं
च पाणेजं, कासवगं च सदाविजं । तए णं से जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स पिया कोहुंवि-यपुरिसे महावेइ, सदावेइत्ता
एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! भिरियराओ
तिणिए सयमहस्माई गहाय दोहिं सयमहस्मेहिं कुत्ति-
यावणाओ रयहरणं च पडिग्गहं च पाणेह, सयमहस्मे-
णं कामवगं सदावेह । तए णं से कोहुंवि-यपुरिसे जमा-
लिस्स खत्तियकुमारस्स पिउणा एवं वृत्ते समाणे इट्ठ-
तुट्ठकरयल्ल० जाव पडिमुणेत्ता खिप्पामेव सिरियराओ
तिणिए सयसहस्माई तहेव० जाव कामवगं सदावेइ । तए णं
से कामवए जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिउणा कोहुंवि-
यपुरिसेहिं सदाविण समाणे इट्ठे तुट्ठे एटाए कयवत्तिकम्मे०
जाव सरीरे जेणव जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिया, नेणव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता करयल्ल० जमालिस्स खत्तियकुमा-
रस्स पियरं जणं विजणं वद्धावेइ, वद्धावेइत्ता एवं वयासी-

संदिमहं तुमं देवाणुप्पिया ! जं मए करणिज्जं । तए णं मे
जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिया तं कामवगं एव वया-
सी-तुमं देवाणुप्पिया ! जमालिस्स खत्तियकुमारस्स परे-
णं जत्तेणं चउरंगुलवज्जे णिकखमणप्पओगे अग्गकेमे क-
प्पेह । तए णं से कामवए जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
पिउणा एवं वृत्ते समाणे इट्ठे तुट्ठे करयल्ल० जाव एवं
सामी ! तहं ति आणाए विणएणं वयणं पडिमुणेइ,
पडिमुणेइत्ता सुग्गिणा गंधोदणं इत्थपाए पक्खालेइ,
पक्खालेइत्ता सुद्धाए अट्टपमज्जाए पोत्तिप मुहं बंधइ, बंधइत्ता
जमालिस्स खत्तियकुमारस्स परेणं जत्तेणं चउरंगुलवज्जे
निक्खमणप्पओगे अग्गकेमे कप्पेइ । तए णं मे जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स माया इमलक्खणेणं परममारुणं अग्ग-
केमे पडिच्छइ, पडिच्छइत्ता सुरजिणा गंधोदणं
पक्खालेइ, पक्खालेइत्ता अग्गेहिं वंगेहिं गंधेहिं मल्लेहिं
अंचेइ, अंचेइत्ता मुच्छेणं वत्थेणं बंधइ, बंधेइत्ता रयण-
करंडगंमि पक्खिवइ, पक्खिवइत्ता दारवारिधारमिद्वार-
च्छिन्नामुत्तावल्लिप्पगामाई सुतविआंगइसदा० अंसूहिं वि-
णिम्मयमाणी विणिम्मयमाणी एवं वयासी-एमणं अम्मं
जमालिस्स खत्तियकुमारस्स बहुमु य तिहीमु य पव्वर्णसु
य उम्मवसु य जस्सेमु य द्वाणामु य अपाच्छिप्पे दग्गिणे
जविस्सनाति कट्ठ उमासगमूत्ते उवइ । तए णं तस्म
जमालिस्स खत्तियकुमारस्स अम्मापियरो दोच्चं पि उत-
रावक्कणं सीहासणं रयवेत्ति, रयवेत्तिता जमालिं खत्ति-
यकुमारं येपिण्हिं कल्लसेहिं एटावेत्ति, मेयपीयेहिं कल्लमे-
हिं एटावेत्तिता पट्टल्लमुकुमालाए सुरभिणं गंधकासाइणं
गायां वत्तेति, वृहेत्तिता सरमेणं गोमीभवेदणेणं गायां
अणुत्तिपति, गोमासयेदणेणं गायां अणुत्तिपिता णामा-
णिस्सामवज्जे चक्खुहरं वाणफरिसमंजुत्तं हयजालापे-
ल्लवातिरेगं धवल्लकणगखचित्तकम्म महरिहं इमलक्ख-
णपरममारुगं परिहिइ, परिहिइत्ता द्वारं पिण्हेति पिण-
हेत्तिता अट्टहारं पिण्हेत्ति, पिण्हेत्तिता एवं जहा सुरि-
याजस्स अलंकारो तहेव चित्तरयणमंकरुक्कं मउरं पिण-
हेत्ति, किं बहुणा गंधिमवेदिमपूग्गिमंघातमेणं चउव्विहेणं
मन्नेणं कप्पक्खवगं पिव अल्लेकियविदुमियं करेइ, तए णं
से जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिया कोहुंवि-यपुरिसे सदा-
वेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! अ-
णेगखंजमयमणिएविट्ठं शीलद्वियमालिजंजियाग जहा राय-
प्पमेणइज्जे विमाणवएणओ० जाव मणिरयणधेटियाजाल-
परिक्खित्त पुरिसमहस्सवाहिणीयं सीयं उवव्वेह, उवव्वेह-
इत्ता मम एयमाणत्तियं पचप्पिणह । तए णं ते कोहुंवि-यपु-

रिसा० जाव पच्चप्पिणंति । तए णं से जमाली खत्तिय-
कुमारं केसाळंकारेणं वत्थाळंकारेणं मद्धालंकारेणं आज-
रणालंकारेणं चळविवहेणं अलंकारेणं अलंकारिणं समाणे
पन्निपुणालंकारे सीहासणाओ अब्बुहेइ, अब्बुहेइत्ता सीयं
अणुप्पदाहिणीकरेमाणं सीयं दुरूहइ, दुरूहइत्ता सीहा-
सणवरंसि पुरत्थाभिमुहे सणिसणं । तए णं तस्स जमा-
लिस्स खत्तियकुमारस्स माया एहाया० जाव सरीरा हं-
सन्नखणं पडसाडगं गहाय सीयं अणुप्पदाहिणीकरेमाणी
सीयं दुरूहइ, दुरूहइत्ता जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
दाहिणेणं पासेणं भदासणवरंसि सणिसणं, तए णं
तस्स जमालिस्स खत्तियकुमारस्स अम्पधाती एहाया०
जाव सरीरा रयहरणं पडिगहं च गहाय सीयं अणुप्पदा-
हिणीकरेमाणं । सीयं दुरूहइ, दुरूहइत्ता जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स वामे पामे भदासणवरंसि सणिसणं ।
तए णं तस्स जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिट्ठओ एगा
वरतरुणी भिंगारागारचारुवेसा मंगय० जाव रुवजोव्वण-
विमालकलिया सुंदरयणहिमरययकुमुदकुंदेदुप्पगामं सको-
रंटमल्लदामं धवलं आयवत्तं गहाय सलीलं उवधरेमाणी २
चिट्ठइ । तए णं तस्स जमालिस्स० उजओ पासिं दुवं वरत-
रुणीओ भिंगारागारचारु० जाव कलियाओ णाणाम-
णिकणगरयणविमलमहरिद्वतवणिज्जुज्जलविचित्तदंसाओ
चिद्धियाओ संखंकुंददगरयअमियमहियफेणपुंससणिण-
गासाओ धवलाओ चामराओ गहाय सलीलं वीयमाणीओ
वीयमाणीओ चिट्ठंति । तए णं तस्स जमालिस्स ख-
त्तियकुमारस्स उत्तरपुरच्छिमेणं एगा वरतरुणी भिंगा-
रागार० जाव कलिया से तं रययामयं विमलसन्नि-
हणुणं मत्तगयमदामुहाकिइसमाणं भिंगारं गहाय
चिट्ठइ । तए णं तस्स जमालिस्स खत्तियकुमारस्स दाहि-
णपुरच्छिमेणं एगा वरतरुणी भिंगारागार० जाव कलिया
चित्तकणगदं तालपटं गहाय चिट्ठइ । तए णं तस्स
जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिथा कोमुंबियपुरिसे सहा-
वेइ, सहावेइत्ता एवं वयासी-खिप्पामेव जो दे-
वाणुप्पिया ! सरिमयं सरित्तयं सरिव्वयं सरिमलावणा-
रुवजोव्वणुणोव्वेयं एगाभरणवसणगहियनिज्जोयं को-
मुंबियवरतरुणसहसं सहावेइ । तए णं ते कोमुंबिय-
पुरिसा० जाव पन्निपुणत्ता खिप्पामेव सरिमयं० जाव
सहावेइ, तए णं ते कोमुंबियपुरिसा जमालिस्स खत्ति-
यकुमारस्स पिउणा कोमुंबियपुरिसोहिं सहाविया समाणा
हड्डुट्टा एहाया कयवन्निकम्मा कयकोउयमंगलपावच्छित्ता
एगाभरणवसणगहियनिज्जोया जेणव जमालिस्स खत्तिय-

कुमारस्स पिथा तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता करयन्न०
जाव बद्धावेइ, बद्धावेइत्ता एवं वयासी-संदिसंतु णं देवा-
णुप्पिया ! जं अम्हेहिं करणिज्जं, तए णं से जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स पिथा तं कोमुंबियं वरतरुणसहसं पि
एवं वयासी-तुज्जे णं देवाणुप्पिया ! एहाया कयवलि-
कम्मा० जाव गहियणिज्जोगा जमालिस्स खत्तियकुमा-
रस्स सीयं परिवहेइ । तए णं ते कोमुंबियपुरिसा जमालि-
स्स खत्तियकुमारस्स सीयं परिवहंति । तए णं तस्स जमालि-
स्स खत्तियकुमारस्स पुरिसमहसवाहिणीयं सीयं दुरूहस्स
समाणस्स तप्पटमयाए इमे अट्ठमंगला पुरओ अहाणुपु-
व्वीए संपट्टिया । तं जहा-मोत्थियसिखित्त्य० जाव दप्प-
णं, नदाणंतरं च णं पुणकलसणिंगार जहा उववाइए०
जाव गयणतल्लमणुद्धिंती पुरओ अहाणुपुव्वीए संपट्टिया
एवं जहा उववाइए तदेव जाणियव्वं० जाव आलोयं च
करेमाणा जयजयसदं वा पन्नजमाणा पुरओ अहाणुपु-
व्वीए संपट्टिया, तयाणंतरं च णं बहव उग्गा भोगा जहा
उववाइए० जाव महापुरिसवग्गुरा परिक्खित्ता जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स पुरओ मग्गओ य पामओ य अहाणु-
पुव्वीए संपट्टिया, तए णं जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिथा
एहाया कय० जाव विभूमिणं द्वात्थिखंधवरगणं सकोरंटमल्ल-
दामं छत्तेणं धरिज्जमाणं सेयवच्चामराहिं उज्ज्वमणी-
हिं उज्ज्वमणीहिं हयगयरहपवरजोडकलियाए चारु-
रंगिणीए मेणाए सद्धिं संपरित्ठे महया जट्ठदगर०
जाव परिक्खित्ते जमालिस्स खत्तियकुमारस्स पिट्ठओ २
अणुगच्छइ । तए णं तस्स जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
पुरओ महं आसा आसवरा उभओ पासिं णागा णाग-
वरा पिट्ठओ रहा रहमंगेद्धी । तए णं से जमाली खत्ति-
यकुमारे अब्बुगयजिगारे परिगहियताद्धियंते जमविय-
मेयच्छत्ते पवीइयसेयचामरवालवीयणीए साविहीए० जाव
णाइयरवेणं, तयाणंतरं च णं बहवे लट्ठिगहा कुंत-
गहा० जाव पुत्थियग्गहा० जाव वीणग्गहा, तयाणंतरं
च णं अट्ठसयं गयाणं अट्ठमयं तुरियाणं अट्ठसयं रहाणं,
तदाणंतरं च णं लउरुअसिकोनहत्था णं बहू णं पायत्ताणी
णं पुरओ संपट्टिया, तयाणंतरं च णं बहवे राइमरतलवर०
जाव सत्थवाट्ठणजियओ पुरओ संपट्टिया खत्तियकुमगा-
मे नयरं मज्जं मज्जेणं जेणव माहणकुमगामे नयरं जेणव
बहुसान्ने चैइए जेणव ममण भगवं महावीरे तेणेव पट्ठा-
रत्थ गमणाए, तए णं तस्स जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
खत्तियकुमगामं नयरं मज्जं मज्जेणं णिग्गच्छमाणस्स
सिंघाट्ठातिगवउक्क० जाव पहेसु बहवे अत्थच्छिया जहा

उववाइए जाव० अनिणंदंता य अभित्युणंता य एवं वयासी-
जय जय एंदा धम्मेणं, जय जय एंदा तवेणं, जय जय एंदा
जइं ते, अभगोहिं एणदंसणचरित्तमुत्तमेहिं अनियाइं जिया-
हि इंदियाइं, जितं पाझेहिं ममणधम्मं, जियाविग्घो वि य वमा-
हि य देव ! सिद्धिमज्जे, निद्वणाहि रागदोममल्ले तवेणं, भिइ-
धणियवच्चकच्छे महाहि अट्टकम्मसत्तु जाणेणं उत्तमेणं सुक्के-
णं अप्पमत्तां, हराहि आराहणपपागं च धीर ! तेन्नोकरंगम-
ज्जे, पावय वित्तिमिग्गणत्तरं च केवलणाणं, गच्छ य मोक्खं
परं पदं जिणवरोवदिद्वेणं सिद्धिमग्गेण अकुल्लंन, हंता प-
रीमहचम्पुं, अनिभवि य गापकंटकोवसग्गाणं, धम्मे ते अविग्घ-
मत्थु त्ति कहु अनिणंदंति य, अभित्युणंति य । तए णं से
जमाली खत्तियकुमारे णयणमालामहस्सेहिं पेच्चिज्जमाणे
एव जहा उववाइए कूणिओ० जाव णिग्गच्छइ, णिग्गच्छइ-
त्ता जेणेव माहणकुंदग्गामे एयरे जेणेव बहुमाहए चेइए
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता जत्ताइए नित्यगराइसए
पासइ, पासइत्ता पुरिमसहस्मवाहाणि सीयं उवेइ, उवेइत्ता
पुरिससहस्मवाहिणीओ सीयाओ पचोरुइइ । तए णं तं
जमालि खत्तियकुमारे अम्मापियरो पुरओ काउं जेणेव
समणे जगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणं
जगवं महावीरं तिक्खुत्तो० जाव णमंमिता एव वयासी-
एवं खट्ठु भंते ! जमाली खत्तियकुमारे अम्हं एगे पुत्ते
इहे कंते० जाव किमंग ! पुण पामणयाए से जहानाए उप्प-
हेइ वा पउमेइ वा० जाव सहस्मपत्ते वा पंके जाए जले संवु-
हं णोवलिप्पइ पंकरणं, णोवलिप्पइ जत्तरणं, एवामेव
जमाली वि खत्तियकुमारे कामेहिं जाए भोगेहिं
संवुहे णोवलिप्पइ कामरणं, णोवलिप्पइ भोगर-
एणं, णोवलिप्पइ भित्तणाइणियगसयणसंबंधिपरिजणेणं,
एम णं देवाणुप्पिया ! संसारजयउच्चिग्गे भीए जम्म-
जरामरणेणं इच्छइ देवाणुप्पियाणं अंतिए मुंदे भवि-
त्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइत्तए, तं एस णं देवा-
णुप्पियाणं अम्हे सीमज्जिक्खं दलयापो, पमिच्छंतु णं
देवाणुप्पिया ! सीमज्जिक्खं । अहामुहं देवाणुप्पिया ! मा
पमिच्छं । तए णं मे जमाली खत्तियकुमारे समणेणं जग-
वया महावीरणं एवं वुत्ते समाणे हट्ठुहे समणं जगवं
महावीरं तिक्खुत्तो० जाव एमंमिता उत्तरपुरच्चिमं दि-
सीभागं अवक्कमइ, अवक्कमइत्ता सयमेव आभरणपद्मालं-
कारं उम्पुयइ । तए णं सा जमालिस्स खत्तियकुमारस्स
माया हंसल्लक्खणेणं पदमारुणं आजरणपद्मालंकारं
पमिच्छइ, पमिच्छइत्ता हारवारिधार० जाव विणिम्पुय-
माणी विणिम्पुयमाणी जमालि खत्तियकुमार एवं वयासी-

यमियव्वं जाया ! जइयव्वं जाया ! परक्कमियव्वं जाया !
अस्मि च एं अट्टे एो पमादेयव्वं त्ति कहु जमालिस्स
खत्तियकुमारस्स अम्मापियरो समणं जगवं महावीरं वं-
दंति, एमंसंति, जामेव दिमि पाठव्वुया तामेव दिसि प-
डिगया । तए णं मे जमाली खत्तियकुमारे सयमेव पंचमु-
त्थियं लायं करेइ, करेइत्ता जेणेव समणे जगवं महावीरं
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता एवं जहा उमभट्ठो
तहेव पव्वइओ, एवरं पंचहिं पुरिमसएहिं सद्धिं तहेव०
जाव मामाडयमाडयाइं एक्कारम अंगां अहिज्जइ, अहि-
ज्जइत्ता बहुहिं चउत्थउत्थइ० जाव मामदमासक्खमाणे-
हिं विचित्तेहिं तवाक्कमेहिं अप्पाणं जावेमाणं विहरइ ।
तए णं से जमाली अणगारे अणया कयाइं जेणव सम-
णे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणं
जगवं महावीरं वंदइ, णमंसइ, वंदित्ता णमंसइत्ता एवं व-
यासी-इच्छामि णं जंते ! तुज्जेहिं अण्णुप्पाए समाणे
पंचहिं अणगारसएहिं सद्धिं बहिया जणवयविहारं विहर-
रित्तए । तए णं समणे भगवं महावीरं जमालिस्स अण-
गारस्स एयमट्ठं णो आहाइ, णो परिजाणइ, तुसिणीए
चिहइ । तए णं से जमाली अणगारे समणे भगवं महावीरे
दोच्चं पि तच्चं पि एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुज्जेहिं
अण्णुप्पाए समाणे पंचहिं अणगारसएहिं सद्धिं० जाव
विहरित्तए ! तए णं समणे जगवं महावीरं जमालिस्स
अणगारस्स दोच्चं पि तच्चं पि एयमट्ठं णो आहाइ,
जाव० तुसिणीए संचिहइ । तए णं से जमाली
अणगारे समणं जगवं महावीरं वंदइ, णमंसइ, वंदित्ता
णमंसित्ता समणस्स जगवओ महावीरस्स अंतिआओ
बहुसालाओ चेइयाओ पमिणिक्वमड, पडिणिक्वमडत्ता
पंचहिं अणगारसएहिं सद्धिं बहिया जणवयविहारं विहर-
इ । तेणं कालेणं तेणं समणं सावत्थी एामं एयरी हो
त्था, वणओ, कोट्टए चेइए वणओ० जाव वणमंसस्स । तेणं
कालेणं तेणं समणं चंपा एामं एयरी होत्था, वणओ-
पुसभहे चेइए वणओ० जाव पुढवीसिलापट्टओ । तए णं मे
जमाली अणगारे अणया कयाइं पंचहिं अणगारसए-
हिं सद्धिं संपरिवुक्के पुव्वाणुपुव्वि चरणेणं गामाणुगामं दइ-
उजमाणे जेणेव सावत्थी एयरी जेणेव कोट्टए चेइए, तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अहापडित्त्वं उग्गहं ओगिएइइ,
ओगिएइइत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ।
तए णं समणे भगवं महावीरं अणया कयाइं पुव्वाणुपुव्वि
चरणेण० जाव सुहं सुहेणं विहरमाणे वा जेणव चंपा
एयरी जेणेव पुसभहे चेइए, तेणेव उवागच्छइ, उवाग-

च्छडत्ता अहापकिरुवं उगहं उगिहह, उगिहहत्ता संजमेणं तवमा अप्पाणं जावेमाणे विहरइ । तए णं तस्स जमालिस्स अणगारस्स तेहिं अरसेहि य विरसेहि य अं— तेहि य पंतेहि य वृहेहि य तुच्छेहि य कात्ताइक्तेहि य पमाणाइक्तेहि य सीएहि पाणजोअणेहि अणया कयाइं सरिगंसि विज्जरोगातंके पाण्णुए उज्जले तिजले पगाढं ककसे कहुए चंहे कुक्खं दुग्गे तिज्जे पुरहियासे पित्तजर— परिगयसरीरे दाहवुक्कंतिए यावे विहरइ । तए णं से जमाली अणगारे वेदणाए अभिज्जए समाणे समणे णिगंथे सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी—तुज्जे णं देवाणुप्पिया ! ममं सेज्जा— संथारयं संथरइ । तए णं समणा णिगंथा जमालिस्स अणगारस्स एयमहं विणएणं पणिसुणंति, पणिसुणं— तिज्जा जमालिस्स अणगारस्स सेज्जासंथारयं संथरंति । तए णं से जमाली अणगारे बलियतरं वेदणाए अभिज्जए समाणे दोच्चं पि समणे णिगंथे स— दावेइ, महावेइत्ता एवं वयासी—ममं णं देवाणुप्पिया ! सेज्जासंथारए किं कमे कज्जइ ? तए णं समणा णिगंथा तं जमालिं अणगारं एवं वयासी—णो खलु देवाणुप्पिया ! णं सेज्जासंथारए कमे कज्जइ । तए णं तस्स जमालिस्स अणगारस्स अयमेयारुवे अज्जत्थिएणं जाव समुप्प— जित्थ्या, जं णं समणे भगवं महावीरं एवमाइक्खइणं जाव एवं परूवेइ, एवं खलु चलमाणे चलिए उदीरिज्जमाणे उदारिएणं जाव णिज्जरिज्जमाणे णिज्जिसे, तं ण भिच्छा, इमं च णं पच्चक्खमेव दीमइ—सेज्जामंथारए कज्जमाणे अकमे, संथारिज्जमाणे अमंथरिए, जम्हा णं सेज्जासंथारए कज्जमाणे अकडे संथरिज्जमाणे अमंथरिए, तम्हा चलमाणे वि अचल्लिएणं जाव णिज्जरिज्जमाणे वि अणज्जिणे, एवं संपेहेइ, संपेहेइत्ता समणे णिगंथे नदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी—जं णं देवाणुप्पिया ! समणे भगवं महावीरं एव— माइक्खइणं जाव परूवेइ, एवं खलु चलमाणे चलिए तं चेव सव्वं जाव णिज्जरिज्जमाणे अणिज्जिसे । तए णं तस्स जमालिस्स अणगारस्स एवमाइक्खमाणस्स जाव परूवेमा— णस्स अत्येगइया समणा णिगंथा एयमहं सइहंति, पत्ति— यंति, रंयंति, अत्येगइया समणा णिगंथा एयमहं णो सइहंति, णो पत्तिंयंति, णो रंयंति, तत्थ णं ज न समणा णि— गंथा जमालिस्स अणगारस्स एयमहं सइहंति, पत्तिंयंति, रंयंति, ते णं जमालिं चेव अणगारं उवमंपज्जित्ता णं विहरंति । तत्थ णं जे ते समणा णिगंथा जमा— लिस्स अणगारस्स एयमहं णो सइहंति, णो पत्ति— यंति, णो रंयंति, ते णं जमालिस्स अणगारस्स अ—

तियाओ कोट्टयाओ चेइयाओ पणिणिकखमंति, पणि— णिकखमंत्ता पुब्बाणुपुब्बि चरमाणे गामाणुगामं दइज्जमा— णे जेणेव चंपा णयरी जेणेव पुष्पभदे चेइए जेणेव समणे जगवं महावीरं, तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता समणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं बंदंति, एमंसंति, वंदित्ता एमंसित्ता समणं भगवं महावीरं उवसं— पज्जित्ता णं विहरंति । तए णं से जमाली अणगारं अणया कयाइं ताओ रोगातंकाओ विप्पमुक्के हडे तुडे जाए अरोए बलियसरीरे सावर्त्थाओ णयरीओ कोट्टयाओ चेइयाओ पणिणिकखमं, पणिणिकखमंत्ता पुब्बाणुपुब्बि चरमाणे गामाणुगामं दइज्जमाणे जेणेव चंपा णयरी जेणेव पुण्ण— भवे चेइए जेणेव समणे जगवं महावीरं, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अवरुमामंते उच्चा समणं भगवं महावीरं एवं वयासी—जहा णं देवाणु— प्पियाणं बहवे अंतेवासी समणा णिगंथा उउमत्था भवित्ता उउमत्थावक्कमाणेणं अवक्कंता, णो खलु अहं तहा चेव उउमत्थं भवित्ता उउमत्थावक्कमाणेणं अवक्कंते, अहं णं उप्प— णाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली भवित्ता केवलीअक्क— मणेणं अवक्कंते । तए णं जगवं गोयमे जमालि अणगारं एवं वयासी—णो खलु जमाली ! केवलिस्स णाणे वा दंसणे वा सेद्धमि वा थंजंमि वा थुंजंमि वा आवरिज्जइ वा, णिवार— इज्जइ वा, जइ णं तुम्हं जमाली ! उप्पण्णदंसणधरे अरहा जिणे केवली भवित्ता केवलीअवक्कमाणेणं अवक्कंते, ता णं इमाइं दा वागरणाइ वागेरं, मामए लोए जमाली !, असासए लोए जमाली !, सासए जीवे जमाली !, असासए जांवे जमाली ! ! । तए णं से जमाली अणगारे भग— वया गोयमंणं एव ते समणे संकिए कंखिएणं जाव कल्लममदावसे जाए यावि हेत्था, णो संचाणइ जगवओ गोयमस्स किंचि वि पापेक्खमाइक्खत्तए तुमिणीए मंचिइइ जमाली । समणे जगवं महावीरं जमालि अणगारं एवं वयासी—अत्थि ण जमाली ! ममं बहवे अंतवासी समणा णिगंथा उउमत्था, जं णं पभू एयं वागरणं वागरित्तए, जहा ण अहं णो चेव णं एतप्पगारं जास भासित्तए जहा णं पुं सासए लाए जमाली !, जं णं ण कदायि णामि, ण कदायि ण जवइ, ण कदायि ण जावस्मइ, जुबिं च, जवइ, जविस्मति य, धुवे णि— तिए सामए अक्खए अव्वए अवक्खिए णिजे असासए लोए जमाली ! ज ओसाप्पणी भवित्ता उस्सप्पिणी जवइ, उस्सप्पिणी भवित्ता ओसाप्पणी जवइ, सामए जीवे जमाली ! जं ण कदायि णासिं जाव णिजे असासए

जीवे जमाली ! जं णं खेरइए जवित्ता तिरिक्खजोणिए भवइ, तिरिक्खजोणिए जवित्ता मणुस्से भवइ, मणुस्से जवित्ता देवे भवइ । तए णं से जमाली अणगारे सभ-
णस्स भगवओ महावीरस्स एवमाइक्खमाणस्स० जाव एवं परूवेमाणस्स एयमट्ठं णो सदइइ, णो पत्तियइ, णो रायइ, एयमट्ठं असइइमाणे अपत्तियमाणे अरोपमाणे दोषं पि सभणस्स जगवओ महावीरस्स अंतियाओ आताए अवक्कमइ, दोषं पि आताए अवक्कमित्ता बहुहि असब्बावुब्बावणाहिं मिच्छत्ताज्जेणिवेसेहि य अप्पाणं च परं च तदूजयं च वुग्गाहमाणे वुप्पाएमाणे बहुइं वासाइं सामणपरियागं पाउणइ, पाउणइत्ता अरुमासियाए सं-
लेइणाए अत्ताणं जूमेइ, जूमेइत्ता तीमं भत्ताइं अणम-
णाइ वेदेइ, वेदेइत्ता तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते काळमासे कालं किच्चा लंतए कप्पे तेरसमागरोवमाइं उई-
ए देवकिव्विसिएसु देवेसु देवकिव्विसिएत्ताए उववणे । तए णं भगवं गोयमं जमालि अणगारं काळमासे जाणित्ता जेणेव सभणे भगवं महावीरे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छ-
इत्ता सभणं जगवं महावीरं वंदइ, णमंमइ, वंदित्ता एमंसि-
त्ता एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी कु-
सिस्से जमाली णामं अणगारं काळमासे कालं किच्चा काटिं गण, कटिं उववणे । गोयमादि सभणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी-एवं खलु गोयमा । मयं अंतेवासी कु-
सिस्से जमाली णामं अणगारे, मे णं तदा मयं एवमाइ-
क्खमाणस्स ४ एयमट्ठं णो सदइइ ३, एयमट्ठं असइइमाणे दोषं पि मयं अंतियाओ आताए अवक्कमइ, अवक्कमइत्ता बहुहि असब्बावुब्बावणाहिं तं चेव० जाव देवकिव्विसिय-
त्ताए उववणे । (ज०) जमाली णं जंते ! अणगारे अर-
साहारे विरमाहारे अंताहारे पंताहारे बूहाहारे तुच्छाहारे अरसजीवी० जाव तुच्छजीवी उवमंतजीवी पसंतजीवी वि-
वित्तजीवी । हुंता गोयमा ! जमाली णं अणगारे अरसा-
हारे० जाव विवित्तजीवी । जइ णं जंते ! जमाली अणगारे अरमाहारे० जाव विवित्तजीवी, कम्हा णं जंते ! जमाली अणगारं कालमासे कालं किच्चा लंतए कप्पे तेरस-
मागरोवमर्हिइएसु देवकिव्विसिएसु देवेसु देवत्ताए उव-
वणे । गोयमा ! जमाली णं अणगारे आयरियपणिणीए उवज्जायपणिणीए आयरियउवज्जायाणं अयसकारए अवसकारए० जाव वुप्पाएमाणे बहुइं वासाइं सामणपरि-
यागं पाउणइ, पाउणइत्ता अरुमासियाए संलेइणाए तीमं जत्ताइं अणसणाइं वेदेइ, वेदेइत्ता तस्स ठाणस्स अणा-
लोइयपडिक्कंते काळमासे कालं किच्चा लंतए कप्पे० जाव

उववणे । जमाली णं जंते ! देवे ताओ देवलोगाओ आउ-
क्खएणं० जाव कटिं उववज्जिहि त्ति । गोयमा ! चत्तारि पंच तिरिक्खजोणिमणुस्सदेवभगवगहणाइं संसारं अणु-
परियाट्ठित्ता तओ पच्छा मिज्झिहि त्ति० जाव अंतं का-
हिति सेवं भंते ! जंते त्ति जमाली सम्मत्तो ।

अथ भगवता श्रीमन्महावीरेण सर्वज्ञत्वात्सु तद्यतिकर जा-
नताऽपि किमिति प्रवर्जिताऽस्मादिति ? । उच्यते-अवश्यं
भाविभावनां महानुभावैरपि प्रायेऽन्वयितुमशक्यत्वादित्य-
मेव वा गुणविशेषदर्शनात् अगृह्यता इ भगवतोऽहंता न
निष्प्रयाजन क्रियासु प्रवर्तन्ते । अ० ६ श० ३३ उ० ।

अथ सांपण्डय सामान्यतः सूचितमेवार्थ-

मेकैकनिहवं प्रति व्यक्तितो निर्दिशन्नाह-

चोदम वासाणि तथा, जिणेण उप्पाडियस्स नाणस्स ।

तो बहुयाण दिट्ठी, सावत्थीए समुप्पन्ना ॥ २३०६ ॥

चतुर्विंश वर्षाणि तथा जिनेन श्रीमन्महावीरेणोत्पादितस्य
केवलज्ञानस्य ततोऽत्रान्तरे षड्वर्गनिह्वानां दर्शनं दृष्टिः
आवस्थानं नगर्या समुपपन्नं ॥ २३०६ ॥

सा च यथोत्पन्ना तथा दिवर्शयितुः पंचह-
गायामाह-

जिह्वा सुदंसण जमा-भिणोज्ज सावत्थित्तिदुग्गजाणे ।

पंच सया य सहस्सं, दंकेण जमालि मोत्तुणं ॥ २३०७ ॥

अथ ज्ञावायंस्तावत्कथानकेनोच्यते-इदं च भरतकृत्रे कुरुरपुरं
नाम नगरम् । तत्र जगवतः श्रीमन्महावीरस्य आगतेनो जमा-
लिनाम राजपुत्र आसीत् । तस्य च भार्या श्रीमन्महावीरस्य
दुहिता । तस्याश्च जेष्ठेति वा, सुदर्शनेति वा, अनवचाक्षीति
वा नामेति । तत्र पञ्चशतपुरुषपरिवारो जमालिजगवतो महा-
वीरस्यान्तके प्रवृत्त्या जग्माह । सुदर्शनाऽपि सहस्रस्त्रीपरिवारा
तदनु प्रवृत्तिता । ततश्चेकादशस्वक्लेशधीनेषु जमालिना जगवान्
विहारार्थं मुक्तलापितः । ततो भगवता तृष्णाभास्याय न किञ्च
त्यन्तुत्तरमवाप्ति, तत एवममुक्तलितोऽपि पञ्चशतसाधुप-
रिष्णुनो निर्गतः श्रीमन्महावीरान्तिकात् । ग्रामानुग्रामं च पर्यटन्
गतः आवर्ताननगर्या, तत्र च तैन्दुकाऽभिधानोद्याने कोष्ठकना-
म्नि चैत्ये स्थितः, ततश्च तत्र तस्यान्तःप्रान्तादहरेस्त्रीषो
रोगातङ्कः समुत्पन्नः, तेन च न शक्नोत्युपविष्टः स्थितुम् ।
ततो वभाण भ्रमणान्-मर्जिमन् शीघ्रमेव सस्तारकमास्तृणीत,
येन तत्र तिष्ठामि । ततस्तैः कर्तुमारब्धोऽसौ । घाटं च
दाहज्वराभिभूतेन जमालिना पृष्टम्-सस्तृतः सस्तारको न
वेति ? । साधुभिश्च सस्तृतप्रायस्वादधंसस्तृतेऽपि प्रोक्तम्-
सस्तृत इति । ततोऽसौ वेदनाविह्वलितचेता गत्वाय तत्र
तिष्ठामुर्द्धसस्तृतं तत् दृष्ट्वा कुब्जः-“ क्रियमाणं कृतम् ” ।
इत्यादि (सिद्धान्तवचनं स्मृत्वा) मिथ्यात्वमाहनीयोदयतो वक्ष्य-
माणयुक्तिभिर्वितयमिति चिन्तयामास । तत स्थविरैर्वक्ष्य-
माणाजिरेव युक्तिभिः प्रतिबोधितो यदा कथमपि न प्रति-
बुध्यते, तदा गतास्त परित्यज्य भगवत्समीपे । अथे तु तत्स-
मीप एव स्थिताः । सुदर्शनाऽपि तदा तत्रैव आवकददङ्कुम्भ-
कारमुद्दे आसीत् । जमाल्यनुरागेण च तन्मनमेव प्रपन्ना ददङ्कुम्भ-
मि

तद्वाहयितुं पवृत्ता, ततो ढङ्केन मिथ्यास्वमुपगतेयमिति ज्ञात्वा प्रोक्तम्-नेह शं किमपि वयं जानीमः । अन्यदा चापाकाग्रिमध्ये मृद्भ्राजनोद्धर्तनपरावर्तने कुयंता अङ्गारकमकं प्रक्षिप्य तत्रैव प्रदेशे स्वाध्यायं कुर्वन्त्याः सुदर्शनायाः सङ्गाट्यञ्चलो दग्धः । ततस्तथा प्रोक्तम्-भाचक ! किं त्वया मदीयसङ्गाटी दग्धा ? । तेनोक्तम्-ननु ' दह्यमानमदग्धम् ' इति जवति प्रबन्ध्यास्मि-कान्तः, ततः क केन त्वदीया सङ्गाटी दग्धा ? । इत्यादि तदुक्तं परिज्ञाव्य सवुद्धाऽसौ सम्यक् प्रेरिताऽस्मात्प्रजिघास मिथ्या-दुष्कृतं ददाति, जमालि च गत्वा प्रज्ञापयति । यदा चासौ कथमपि न प्रज्ञाप्यते, तदाऽसौ सपरिवारा शेषसाधवश्चैका-किन् जमालि मुक्त्वा भगवत्समीपं जग्मुः । जमालिस्तु बहु-जनं व्युद्वाह्यानालोचितप्रतिक्रान्तः कालं कृत्वा किद्विपिकदेये-षुत्पन्नः । व्याख्याप्रज्ञप्त्यागमाच्चैतत् चारत विस्तरतोऽवसे-यामिति । एष सप्रहगाथाप्राचार्यः । अङ्गारार्थस्त्वयम्—(जट्टा धुईमण जमालिनांजलि) ज्येष्ठा, सुदर्शना, अनवद्याङ्क-ति जमालिशृङ्खलीनामानि । अन्ये तु व्याचक्रते-ज्येष्ठा महती सुदर्शना नाम भगवतः आमन्महावीरस्य भागनी, तस्याः पुत्रो जमालिः, अनवद्याङ्की नाम भगवतो दुहिता जमालिशृङ्खली-ति श्रावस्त्यां नगर्यां तैन्दुकाद्याने जमालिनिहवदृष्टरूपेति वाक्यशेषः । तत्र पञ्च शतानि साधूनां, सहस्रं चार्थिकाणाम्, एतयां मध्ये यः स्वयं न प्रतियुजः त जमालि मुक्त्वा ढङ्केन प्रतियोधितः । इति निर्युक्तिगार्थः ॥ २३०७ ॥

अथ भाष्यकारो येन विप्रतिपत्त्यजिप्रायेण जमालिनिहवो जातस्ते प्रकटयन्नाह—

सकलं चिय संथारो, न कज्जमाणो कउ त्तिमे जम्हा ।

वेइ जमाली मव्वं, न कज्जमाणं कयं तम्हा ॥२३०८॥

(मे जम्ह त्ति) यस्मान्मम साक्षात्प्रत्यक्षमेवेदं वृत्तं, यदुत कञ्चलास्तरणरूपः स्तरारकः क्रियमाणो न कृतः, संतार्यमा-णो न सम्भूतः । तस्माज्जमालिर्ज्योत-सर्वमपि वस्तु क्रिय-माणं कृतं न जवति, किं तु कृतमेव कृतमुच्यते । ततो भगव-त्यादिषु यदुक्तम्—“ चालमाणे चालि ए उर्ध्वरज्जमाणे उर्ध्वरिप, वेइजमाणे वेइए ” इत्यादि, तत्सर्वं मिथ्येत्यभिप्रायः ॥ इति ॥ २३०८ ॥

अपि च, क्रियमाणं कृताऽभ्युपगमे बहवो दोषाः, क एते ?

इत्याह—

जस्सेइ कज्जमाणं, कयं ति तेणेइ विज्जमाणस्म ।

करणकिरिया पवन्ना, तहा य बहुदोमपरिवनी ॥२३०९॥

इह यस्य वादिनः क्रियमाणं वस्तु कृतमित्यभ्युपगमः, ते-नेह विद्यमानस्य सतः करणरूपाः क्रियाः करणक्रियाः प्र-तिपन्ना अङ्गीकृताः । तथा च सति वक्ष्यमाणानां बहूनां दोषाणां प्रतिपत्तिरभ्युपगमरूपा कृता भवतीति ॥ २३०९ ॥

तथाहि—

कयमिह न कज्जमाणं, सव्जावाओ चिरंतेनघमो ज्व ।

अहवा कयं पि कीरई, कीरउ निच्चं न य समत्ती ॥२३१०॥

इह क्रियमाणं कृतं न भवतीति प्रतिज्ञा, सद्भावात्—कृतस्य विद्यमानत्वादिति हेतुः, चिरन्तनघटवदिति दृष्टान्तः ।

विपर्यये बाधकमाह-अथ कृतमपि क्रियत इत्यभ्युपगम्यते, तर्हि नित्यमनवरतमेव क्रियतां, कृतकत्वाविशेषात् । एवं च सति न कदाचिदपि कार्याक्रियापरिसमाप्तिरिति ॥ २३१० ॥

किमेतावन्मात्रमेव दृष्टम् ? , नेत्याह—

किरियावेफद्धं ति य, पुव्वमज्जयं च दीसए होतं ।

दीसइ दीहो य जओ, किरियाकाओ घमाईणं ॥२३११॥

यदि च क्रियमाणं कृतमिष्यते, तर्हि घटादिकार्यार्थं या मृन्मर्दनचक्रभ्रमणादिका क्रिया, तस्याः वैफल्यं प्राप्नोति, तत्-काले कार्यस्य कृतत्वान्भ्युपगमः । प्रयोगः—इह यत्कृतं, त-क्रिया विपक्षेव, यथा चिरनिष्पन्नघटे, कृतं चाऽभ्युपगम्य-ते क्रियाकाले कार्यं, ततो विफला तत्र क्रियेति । किं च-क्रियमाणकृतवादिना कृतस्य विद्यमानस्य क्रियेति प्रतिपा-दितं भवति । एवं च प्रत्यक्षविरोधः, यस्मादुत्पत्तिकाला-त्पूर्वमनृतमविद्यमानमेव कार्यं जघज्जायमानं दृश्यते, उत्पा-काले तस्मात्क्रियमाणमकृतमेवेति । किं च-आरम्भक्रियासम-य एव कार्यमुत्पद्यत इति तत्राभ्युपगमः । एतच्चायुक्तम् । कु-तः ? , यस्मात् घटादिकार्याणामुत्पद्यमानानां दीर्घं एव नि-र्वर्तनक्रियाकालो दृश्यत इति ॥ २३११ ॥

दृश्यतां नाम दीर्घः क्रियाकालः, परं घटादिकार्यमारम्भ-

क्रियासमय एव शिवकादिकाले वा दृश्यत इति

चेत्, तदयुक्तम् । कुत इत्याह—

नारंजे श्विय दीमइ, न सिवादक्खणं दीमइ तदंते ।

तो न हि किरियाकाले, जुत्तं कज्जं तदंतस्मि ॥ २३१२ ॥

नारम्भक्रियासमय एव घटादिकार्यं भवद् दृश्यते, नापि शिवादक्खणाम्-शिवकस्थसकोशकुशलादिसमयेष्वपि न दृ-श्यत इत्यर्थः । क तर्हि दृश्यते ? , इत्याह-तदन्ते दीर्घक्रिया-कालस्यान्ते घटादिकार्यं भवद् दृश्यत, तस्मान्न क्रियाकाले कार्यं युक्तं, तस्य तदानीमदर्शनात् । तदन्ते तु दीर्घक्रिया-कालस्यान्ते युक्तं कार्यं, तदानीमेव तस्य दर्शनादिति सक-लजनस्य प्रत्यक्षमिदमेवदम् । इति जमालिपूर्वपक्षः ॥ २३१२ ॥

अत्र स्याद्विराः प्रतिवदधति स्म । कथामत्याह—

थेराण मयं नाकय-पन्नावओ कीरए खणुप्फं व ।

अहव अकयं पि कीरइ, कीरउतो खरविमाणं पि ॥२३१३॥

स्याद्विराः श्रुतवृद्धा गीतार्थाः साधवः, तेषां मनम-कुप्ररूपणां कुर्वन्त जमालि ते एव प्रज्ञापयन्तीत्यर्थः-नाकृतमविद्यमानं घटादिकार्यं क्रियते, अस्मत्वात्, आकाशकुसुमवत् । अथाकृतम-विद्यमानमपि क्रियते, क्रियतां तर्हि खरविमाणमपि, अकृतत्वा-विशेषादिति ॥ २३१३ ॥

यदुक्तम्—“ कीरउ निच्चं न य समत्ती ” (२३१०) इत्यादि, तत्राह—

निच्चकिरियाइदोसा, नणु तुन्ला अमइ कष्टतरगा वा ।

पुव्वमज्जयं च न ते, दीसइ किं खरविसाणं पि ॥२३१४॥

नन्वसत्यविद्यमाने वस्तुनि करणक्रियाभ्युपगमे, नित्यक्रियादि-दोषाः, आदिशब्दात्क्रियाऽपरिसमाप्तिः कार्यवैफल्यपरिग्रहः, आश्रयोन्तुल्याः समाः, यथा कृतपक्षे त्वया इत्तास्तथा अकृ-तपक्षेऽप्यापत्तीत्यर्थः । किं तुल्या एव ? । नेत्याह-कष्टतरगा

चा । विद्यमाने हि वस्तुनि पर्यायविशेषाधानद्वारेण कथञ्चि-
त्करणक्रियाद्युपपद्यत एव, यथा—“ आकाशं कुरु, पादौ कुरु,
पृष्ठं कुरु ” इत्यादि । अविद्यमाने तु सर्वथा नायं न्यायः सं-
भवति, सर्वथा असत्त्वात् खरविषाणवदिति । यदि च पूर्वं
कारणावस्थायामभूतमस्त् कार्यं जायते, तर्हि मूर्त्युपपत्त्याद्
घटवत् खरविषाणमपि जायमानं किं न दृश्यते, अस्त्वाविशे-
षाद् ? अथ खरविषाणं भवन्न दृश्यते, तर्हि घटोऽपि तथैवास्तु,
विपर्ययो वेति ॥ २३१४ ॥

यदुक्तम्—“ दीप्तं दीप्तो य जगो ” (२३११) इत्यादि, तत्राह—

पञ्चमउपपत्त्यां, परोप्परविलम्बवशात् सुबहूनां ।

दीप्तो किरियाकाशो, जइ दीप्तं किं त्य कुंनस्म ॥२३१॥ ॥

यदि नाम प्रतिसमयेत्पन्नानां परस्परविलम्बकृणस्वरूपाणां
सुबहूनां शिवकस्थासकोशकुशलादिकार्यकोटीनां क्रियाका-
लनिष्ठाकाशयोरेकत्वेन प्रतिप्रारम्भसमयनिष्ठाप्राप्तानां दीर्घाक्रि-
याकालो दृश्यते, तर्हि कुम्भस्य घटस्य किमप्रायातम् ? । इद-
मुक्तं भवति—सृदानयनमर्दनपिण्डविधानादिकालः सर्वोऽपि
घटनिर्वर्तनक्रियाकाल इति तवार्जितप्रायः । अथ चायुक्त एव ।
अतः तत्र प्रतिसमयमन्यान्येव कार्याण्यारभ्यन्ते, निष्पद्यन्ते च,
कार्यस्य कारणकालनिष्ठाकालयोरेकत्वात् । घटस्तु पर्यन्तस-
मय एवारभ्यते, तत्रैव च निष्पद्यत इति कोऽस्य दीर्घो निर्व-
र्तनक्रियाकालः ? इति ॥ २३१५ ॥

अथान्यप्राक्तनकालसमयेष्वपि घटः किं न दृश्यते ? इत्याह—

अन्नारजे अन्नं, किह दीप्तउ जह घटो पटारंभे ।

भिवकादओ न कुंनो, किह दीसण् मो तदस्माए ॥२३१६॥

अन्यस्य शिवकादेरारम्भे अन्यद् घटलक्षणं कार्यं कथं दृ-
श्यते ? । न हि पटारम्भे घटः कदाचिदपि दृश्यते । अतः किमु-
च्यते—“ नारमे श्विय दीसइ ” इति । शिवकाद्याऽपि कुम्भरू-
पा न भवन्ति, किं तु तताऽन्य एवेति कथं तदस्मायामप्यसौ
कुम्भो दृश्यते ? अत एव तदप्यकृतया प्रोच्यते “ न सिवाद-
काए ” इति ॥ २३१६ ॥

यदुक्तम्—“ दीप्तं तदने ” इति, तत्राह—

अंते चिअ आरद्धो, जइ दीसइ तम्मि चैव को दोसो ? ।

अकपं व संपइ गण, कह कीरउ कह व एस्सम्मि ॥२३१७॥

अन्त एव क्रियाकृणे प्रारब्धो घटो यदि तत्रैव दृश्यते तर्हि
को दोषः ? । न कश्चिदित्यर्थः । यदुक्तम्—“ तो न हि किरिया-
कात्रे ” इत्यादि । तत्राह—“ अकपं वा ” इत्यादि । यदि च संप्रति
घटमानक्रियाकृण न कृते कार्यमिति लभ्यते तदा गते अतिक्रान्ते,
एष्याति—अनागते च क्रियाकृणे कथं नाम तत्कार्यं क्रियताम् ? ।
न कथञ्चिदित्यर्थः । तथाहि—नार्तातभविष्यत्क्रियाकृणौ कार्य-
कारकां, बिनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वात् । खरविषाणवत्, अतः कथं
क्रियन्ते कार्यं स्यात् ? । तस्मात्क्रियमाणमेव कृतमिति । यदि
च क्रियमाणमपि न कृतं, क तर्हि कृतमिति वक्तव्यम् ? । क्रिया-
विगम इति चेत् । तदयुक्तम् । तदानीं क्रियाया असत्त्वात् तद-
सत्त्वेऽपि च कार्योत्पत्ताविषयमाणायां क्रियारम्भात्प्रागपि कार्यो-
त्पत्तिः स्यात्, क्रियासत्त्वाविशेषाद् । अथ संप्रतिसमयः क्रिय-
माणकालः, तदनन्तरस्तु कृतकालो, न च क्रियमाणकाले कार्य-
मस्ति, इत्यतः खरवकृतं क्रियते, न तु कृतमित्यामधत्से । नन्वेत-

दिह प्रष्टव्योऽसि—किं भवतः कार्यं क्रियया क्रियते, उत तामन्त-
रेणाऽपि भवति ? । यदि क्रियया, तर्हि कथं ताऽन्यत्र समये,
अन्यत्र तु कार्यम् ? । न हि खदिरे वेदनक्रियायां पलाशे छेदः स-
मुपजायते । किं च—“ क्रियोपरमे कार्यं भवति, न तु क्रियास-
द्भावे ” इति वदन्ता प्रत्युत कार्योत्पत्तेर्विग्रहेतुः क्रियेति प्रति-
पादितं भवति । ततश्च कारणमप्यकारणमिति प्रत्यक्षादिवि-
रोधः । अथ क्रियामन्तरेण कार्यमुपजायते इत्यन्युपगम्यते,
तर्हि घटादिकार्याणि नां निरर्थकः सर्वोऽपि मृ-मर्दनपिण्डमावि-
धानचकारोपणभ्रमणादिक्रियारम्भः, अतो न कर्तव्यं मुमुक्षु-
जिरपि तपःसंयमादिक्रियानुष्ठानं, तदनन्तरेणापि मुक्तिमुल्लसि-
द्धेः । न चैवम्, तस्मात् क्रियाकाल एव कार्यं, न पुनस्तदुपरम्भ
इति ॥ २३१७ ॥

पुनरप्याह—ननु सृदानयनमर्दनादिकश्चक्रादिच्छिन्नताक-
रणकार्यपर्यन्तो दीर्घ एव मया घटनिर्वर्तनक्रियाकालोऽनु-
यते, न तु यत्रैव समये प्रारभ्यते तत्रैव निष्पद्यत इत्यनुजयते,
तदेतत्कथमित्याह—

पइममयकज्जकोटी—निरवेक्खो पणगयाहिइमासो मि ।

पइममयकज्जकालं, थूत्तमइ ! घटम्मि लाणसि ॥२३१८॥

हन्त ! यद्यपि प्रतिसमयमन्यान्यरूपाः कार्यकोटयः तत्रोत्पद्यन्ते,
तथाऽपि तन्निर्गमपेक्षेणैव—निष्प्रयोजनत्वेनाविवक्षितत्वादुत्पद्य-
माना अपि तास्त्व न गणयसीत्यर्थः । कुतः ? । यस्माद् घटगताऽ-
जिज्ञाषोऽस्मि, सप्रयोजनत्वेन तस्यैव प्रधानतया विवक्षितत्वात् ।
‘घट इहोत्पत्स्यते’ इत्येवं तत्रैव तत्राभिज्ञाषः, अतः प्रतिसमय-
कार्यकोटीनामदशकत्वेन स्थूलमने । प्रतिसमयकार्यसंबन्धित-
मपि कालं सर्वमपि घटे लगयामि—‘सर्वोऽप्यय घटोत्पत्तिकालः’
इत्येवमध्यवर्त्यमि, त्वमित्यर्थः, अतो मिथ्यानुभवोऽयं तथेत्यभि-
प्रायः, एकसामयिक एव घटोत्पत्तिकाले बहुसामयिकत्वग्रह-
णेन प्रवृत्तः । अत्राह—ननु प्रतिसमयं कार्यकोटय उत्पद्यमाना-
स्तत्र न काश्चन संवेद्यन्ते, किं त्वपान्तगले शिवकस्थासको-
शादीनि कानिचिदेव कार्याणि संवेद्यन्ते । सत्यम्, किं तु स्थू-
लान्येव शिवकादिकार्याणि, यानि तु प्रतिसमयभावीनि सूक्ष्म-
कार्याणि तानि उल्लेख्ये व्यक्त्या नावधारयितुं शक्नोति, परं
प्रतिसमयकार्याणां प्रादुर्गागयनन्तमिदमेकैवात्मना ज्ञानान्यु-
त्पद्यन्ते, तान्यपि तत्रापान्तगले कार्याण्येव, इति घटस्त एव प्र-
तिसमय कार्यकोटय इति ॥ २३१८ ॥

अत्र प्रेरकः प्राह—

को चरमसमयनियमो, पढमे श्विय नो न कीरण कज्जं ।

नाकारणं ति कज्जं, तं चेवं तम्मि भे समण ॥२३१९॥

ननु यदि कार्यस्य दीर्घं क्रियाकालो नेष्यते, किं त्वेकस्मात्सा-
यिक एव, तर्हि कोऽयं चरमसमयनियमो, येन तत्रैवोत्पद्यते
घटादिकार्यम्—न घटत एवायं नियम इत्यर्थः । तत एतन्निय-
माभावात् किं प्रथमसमय एव कार्यं न क्रियते ?—अपि तु क्रि-
यत एवेति काका नीयते । अत्रोत्तरमाह—अकारण कार्यं न
भवति, तस्मान्प्रथमसमये, एव (न) तस्य घटस्य कारणमस्ति, न
तत्प्रथमसमये, अतः कथं तत्रोत्पद्यते ? । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
गम्यो हि कार्यकारणभावः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चान्यसमय
एव घटादेः कारणं लक्ष्यत इति तत्रैव तदुत्पद्यत इति युक्तं
एव चरमसमयनियम इति ॥ २३१९ ॥

अथोपमंहरैस्ताप्यमाह—

तेणेह कज्जमाणं, नियमेणं कयं कयं तु जयणिजं ।

किंचिदिह कज्जमाणं, उवरयकिरियं च होज्जाहि ॥२३२०॥

तेन उक्तप्रकारेण क्रियमाणं वर्तमानक्रियाक्षणभावि कार्यं नि-
बन्धनेन कृतमेवोच्यते, यत् कृतं तद्गजनीयं विकल्पनीयम् । कथ-
म् ? इत्याह—किंचिदिह कृतं क्रियाप्रवृत्तिकालजावि क्रियमाणमु-
च्यते, अन्यत्परतत्क्रियं चक्रापाकाद्युत्तीर्णं कृतं घटादिकार्यं न
क्रियमाणमुच्यते, उपरतक्रियत्वादिति ॥ २३२० ॥

तदेवं सामान्येन प्रतिपाद्य प्रस्तुते जमालिसंस्तारकेऽमुं सक-
लमपि स्थविरोक्तं युक्तिकलापमायोजयन्माह—

जं जत्थ नभोदेमे, अत्थुच्चइ जत्थ जत्थ समयम्मि ।

तं तत्थ तत्थ मत्थुय, मत्थुक्वंतं पि तं चेव ॥२३२१॥

आस्तीर्यमाणसंस्तारकस्य यथावन्मात्रं नजोदेशे यत्र यत्र स-
मये (अत्थुच्चइ) आस्तीर्यते तत् तावन्मात्रं तस्मिन्नभोदेशे तत्र
तत्र समये आस्तीर्णमेव भवति, आस्तीर्यमाणमपि च तदे-
वोच्यते । इदमुक्तं भवति—सर्वोऽपि संस्तारक आस्तीर्यमाणो
नास्तीर्ण इति । क्रियमाणं कृतम् । इत्यादि महावीरवचनं
व्यक्तीकमेव जमालिर्मन्यते । एतच्चायुक्तम्, जगद्वचनान्निप्राया-
परिक्रानात् । सर्वनयात्मकदि भगवद्वचनम् । ततश्च 'क्रियमाण-
मकृतम्' इत्यपि जगद्वचनं कथंचिद् व्यवहारनयमतेन मन्यत
एव, परम् "चलमाणं चलित्, उद्विज्जमाणे उद्विज्जित्" इत्या-
दिसूत्राणि निश्चयनयमतेनैव प्रवृत्तानि । तन्मतेन च क्रियमाणं
संस्तृतम्, इत्यादि सर्वमुपपद्यत एव । निश्चयो हि मन्यते—प्र-
थमसयादेव घटः कर्तुं नारब्धः, किं तु मृदानयनमर्दनादीनि
प्रतिसमये परापरकार्याण्यारब्धन्ते, तेषां च मध्ये यद्यत्र समये
प्रारब्धयते तत्रैव निष्पद्यते, कार्यकाल-निष्ठाकालयोरैकत्वात्,
अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसंगान् । ततः क्रियमाणं कृतमेव प्रवति ।
एव प्रस्तुतः संस्तारकोऽपि नाथसमयात्सर्वोऽपि संस्तरीतुमा-
रज्यते, किं त्वपरापरे तदवयवाः प्रतिसमयमास्तीर्यन्ते, तेषां च
मध्ये यो यत्र समयोऽवयवः संस्तरीतुमारज्यते स तत्रैवास्तीर्य-
ते, परिपूर्णस्तु संस्तारकश्चरमसमय एव संस्तरीतुमारज्यते
तत्रैव च निष्पद्यत इति । संस्तरीयमाणं संस्तरीर्णमेव भव-
तीति ॥ २३२१ ॥

"दीसइ दीहो व जमो" (२३११) इत्यत्राह—

बहुवत्थत्तरणविजिम्भ-देसकिरियाऽकज्जकोदीणं ।

मन्मि दीहं कालं, जइ संथारस्स किं तस्म ॥२३२२॥

यदि नाम बहुवत्थत्तरणविजिम्भदेशक्रियादिकार्यकोटीनां सं-
बन्धिनं दीर्घकालं मन्यसे जानासि त्वं, ततः संस्तारकस्य तस्म
किमायातम् ? । इत्युक्तरघटना । विभिन्नो देशो यासां ता वि-
भिन्नदेशाः, ताश्च ताः क्रियाश्च विभिन्नदेशक्रियाः, वस्त्रस्यो-
पलक्षणत्वात् कम्बलानां चास्तरणं वस्त्रकम्बलास्तरणं, तस्य
विजिम्भदेशक्रिया वस्त्रकम्बलास्तरणविभिन्नदेशक्रियाः, तदाद-
यश्च ताः कार्यकोटयश्च तास्तथा, बहुवत्थ ता वस्त्रकम्बलास्-
तरणविभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटयश्च बहुवत्थकम्बलास्तरण-
विभिन्नदेशक्रियादिकार्यकोटय इति समासः, तासामिति ।
आविशब्दः स्वगतानेकमेवदस्यापकः, कार्यणां च कांशिसं-
क्यत्वमिहापि पूर्ववद्भावनीयमिति ॥ २३२२ ॥

ननु यदि पूर्वमपरापराणि कार्याणि निष्पद्यन्ते, संस्तारक-
स्तु पर्यन्तसमयं पवारयन्ते, निष्पद्यते च कार्यक्रिया-
कालनिष्ठाकालयोरैकत्वात् तर्हि कथं संस्तारकस्यैव
स दीर्घः क्रियाकालो मयाऽनुभूयते ? इत्याह—

पइसमयकज्जकोदी-विमुहो संथारयाहिकयकज्जो ।

पइसमयकज्जकालं, कइ संथारम्मि लाएसि ? ॥२३२३॥

गतार्या, नवरं संस्तारकेणाधिकृतं प्रस्तुतं कार्यं यस्यासौ सं-
स्तारकाधिकृतकार्यं इति समासः ॥२३२३॥

तदेवं स्थविरैर्युक्तिभिः संबोध्यमाने तस्मिन् किं संजातमित्याह—
सो उज्जुमुयनयमयं, अमुणंतो न पडिवज्जए जाइ ।

ताहे समणा केई, उवसंपणा जिणं चेव ॥ २३२४ ॥

पियदंसणा वि पइणो-ऽणुरागओ तम्मयं चिअ पवणा ।

ढंकोवडिवागणिद-ह्वत्थदेसा तयं जणइ ॥ २३२५ ॥

सावय ! संधादी मे, तुमए दइ त्ति सो वि अ तमाह ।

नण तुज्ज मज्जमाणं, दइति मओ न सिक्खंतो ॥२३२६॥

दइ न दज्जमाणं, जइ विगएऽणागए व का संका ।

काले तयभावाओ, संधादी कम्मि ते दइ ॥२३२७॥

चतस्रोऽपि गाथा गतार्याः, नवरम् ऋजुसूत्रो निश्चयनयविशेषः ।
(पियदंसणा वि (त्ति) आह—ननु पूर्वं 'सुदर्शना' इति तस्या नाम
श्लोकं, कथमिदानीं प्रियदर्शनेत्युच्यते ? । सत्यं, किं त्विदमपि त-
स्या नाम द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्—'नेर्यासरिं च सुक्कव, जण-
इ य पियदंसणा धूयं' इति । "ढंकोर्वाहय" इत्यादि । स्वा-
ध्यायपौरुषी कुर्वन्वास्तस्या आपाकाद् गृहीत्वा दङ्कोर्नोपहितः
क्रिप्तो योऽग्निस्तेन दग्धो वस्त्रदेशो यस्याः सा दङ्कोर्पाहिता-
ग्निदग्धवस्त्रदेशा सती तं दङ्कं भणति, सोऽपि तां प्रियद-
शनामाह—"दइ" इत्यादि चतुर्थेगाथाया अयं जावार्थः ।
ननु यदि दृश्यमानं दाहक्रियाक्षणे वर्तमाने वस्त्रं न दग्धमि-
ति भवतिरुच्यते, ततो विगते उपरते, अनागते वा भावव्यति
दाहक्रियाकाले का शङ्का वस्त्रदाहविषया ?, तदभावाद्-दाह-
क्रियाया विनष्टानुपपत्तत्वेन सर्वथा अजावादित्यर्थः । अतो
वर्तमानातीतानागतलक्षणे कालत्रयेऽप्युक्तयुक्तितोऽदग्धत्वात्
कस्मिन् काले आर्ये । ते तव सङ्काटो मया दग्धतुच्यताम् ?
इति ॥ २३२४ ॥ २३२५ ॥ २३२६ ॥ २३२७ ॥

अथ आर्ये ! त्वमेवं मन्यसे, किम् ? इत्याह—

अहवा न मज्जमाणं, दइ दाहकिरियासपत्तीए ।

किरियाऽभावे दइ, जइ दइ किं न तेसुक्कं ? ॥२३२८॥

अथ चैव श्रुते-दृश्यमानं न दग्धं, किं तु दाहक्रियासमाप्तौ
दग्धम् । तदेवं सति दाहक्रियाऽभावे दग्धमित्युक्तं भवति ।
एतच्चायुक्तम्, यतो यदि दाहक्रियाऽभावो दग्धं, तर्हि त्रैलोक्य-
मपि किं न 'दग्धम्' इत्यत्रापि सबध्यते, यथा वस्त्रे तथा त्रैलो-
क्येऽपि दाहक्रियाऽभावस्य तुल्यत्वादिति ॥ २३२८ ॥

ततः किमिह स्थितमित्याह—

उज्जुमुयनयमयाओ, वीरजिणिदवयणावसंवीणं ।

जुज्जेज्ज मज्जमाणं, दइ वीसुं न तुज्ज त्ति ॥२३२९॥

उत्तानार्था ॥ २३२९ ॥

ननु दह्यमानदग्धवादिनोऽप्यञ्जलमात्रदेशे दह्यमाने
संघाटी कथं दग्धेति व्यपदिश्यते? इत्याह—

समए समए जो जो, देसो ऽगणिभावपेइ दज्जमाणस्स ।
तं तस्मिं दज्जमाणं, दहं पि तमेव तत्थेव ॥ २३३० ॥

यो यो दाह्यस्य पटाददेशस्तन्वादिः समये समयेऽग्नि-
जावर्मात-दह्यत इत्यर्थः । तत्तद्देशरूपं वस्तु तस्मिन् समये
दह्यमान भगवते, तथा दग्धमपि तत्रैव वस्तु तस्मिन्नेव समये
भगवते, अतो 'दह्यमानमेव दग्धम्' । यत्तु देशमात्रेऽपि दग्धं
संघाटी मे दग्धेति न च दहसि, तत्सङ्कात्येकदेशेऽपि संघाटी-
शब्दोपचारादिति मन्तव्यमिति ॥ २३३० ॥

ततः किमिह स्थितम् ? इत्याह—

नियमेण दज्जमाणं, दहं दहं तु होऽ नयणिज्जं ।
किंचिदिह दज्जमाणं, उवरयाहं च होज्जाहि ॥ २३३१ ॥

व्याख्या प्रागुक्तानुसारेण कार्येति ॥ २३३१ ॥

इत्यादिदङ्कोक्तयुक्तिभिः सन्नुद्धा प्रियदर्शना, शेषसाधवश्च
'आर्य ! इच्छामः सद्गुणमिदं त्वदीयसंबोधनम्' इत्येवं दह्या-
जिमुखमभिधाय एकाकिने जमालिन मुक्त्वा सर्वाण्यपि ग-
तानि जिनसमीपमिति एतदेवाह—

इच्छामो संबोहण-मज्जो ! पिण्डसणादओ दहं ।
वोत्तुं जमाधिमंक्कं, मोत्तूण गया जिनसगासं ॥ २३३ ॥

उक्तार्थैव । इति पञ्चविंशतिगाथार्थः ॥ २३३२ ॥ विशेषः । आ०
म० । आ० चू० । "तए ण जमालिस्स एवमाश्चस्समाणस्स अ-
त्यगइया निगया एवमत्थं सइइति, अन्धेगइया णं सइइति"
(चल०) इत्यन्योऽपि उत्तराध्ययनवृत्तिगत विवरण प्रदर्श्यते-
तत्र ये न श्रद्दयन्ति, ते एवमाहुः—भगवन् ! भवतोऽयमाशयः—
" यथा घटः पटो नैव, पटो वा न घटो यथा । क्रियमाणं कृतं
नैव, कृतं न क्रियमाणकम्" ॥१॥ प्रयोगश्च—यौ निश्चितभेदौ, न
तयोरेक्यं, यथा घटपटयोर्निश्चितभेदे च कृतक्रियमाणके, अत्र
चार्थासङ्का हेतुः, तथाह—कृतक्रियमाणे किमेकान्तेन निश्चित-
भेदे, अथ कथञ्चित् यथेकान्तेन तर्हि तदेक्ये सतोऽपि कर-
णप्रसङ्गतः, उत क्रियाऽनुपरमप्राप्तेराहोस्विप्रथमादिसमयेऽपि
कार्योपलभ्यप्रसङ्गे, अथ क्रियावैफल्यपत्तितो दीर्घक्रियाकाल-
दर्शनानुपपत्तेर्वा तत्र न तावत्सतोऽपि करणप्रसङ्ग इति युक्तम-
सत्करणं हि लघुपदादेरेव करणमापद्यत इति कथाञ्चित्तत एव
करणमस्माभिरभ्युपगतम्, न चाभ्युपगतार्थस्य प्रसज्जनं प्रयु-
ज्यते । नाऽपि क्रियानुपरमप्राप्तेः, यत इह क्रिया किमेकविषया,
निश्चविषया वा ? यथेकविषया न दोषः । तथाह—यदि कृतं क्रि-
यमाणमुच्यते, तदा तन्मतेन निष्पन्नमेव कृतमिति, तस्यापि क्रिय-
माणतायां क्रियाऽनुपरमप्राप्तिरूपको दोषः स्यात् न तु क्रियमा-
णं कृतमिति उक्तौ तत्र क्रियावेशसमये एव कृतत्वाऽभिधानात् ।
उक्तं हि—क्रियाकालनिष्ठाकालयोरेक्यमिति । अथैवमपि कृतक्रि-
यमाणयोरेक्यं कृतस्य सत्त्वात्सतोऽपि करणे तदवस्थः प्रसङ्गः ।
नद्रसत् । पूर्वं हि लघ्यसत्ताकस्य क्रियायामयं प्रसङ्गः स्यात् न
तु क्रियासमकालसत्तावाप्तौ अथ भिन्नविषया क्रिया तदा सिद्ध-
माधनं, प्रातःसमयमन्यान्यकारणतया वस्तुनोऽभ्युपगमनेन
भिन्नविषयाक्रियानुपरमस्यास्माकं सिद्धत्वात् । अथ प्रथमा-
दिसमयेऽपि कार्योपलभ्यप्रसङ्गेति पक्षे क्रियमाणस्य हि

कृतत्वप्रथमादिसमयेऽपि ऋषादुपलभ्य प्रसज्यत इति, त-
दपि न, नेदा हि शिवकादीनामेव क्रियमाणता, ते चोपलभ्य-
न्त एव । उक्तं च विशेषावश्यके—"अन्नारभे अन्न, कह दीसउ
जह घमो पमारजे । निवगादओ न कुंमो, किह दीसउ सो
तदखाए" ॥ २३१६ ॥ घटगताऽज्जलापतया च मूढः शिवका-
द्विकरणेऽपि घटमहं करोमीति मन्यते । तथा चाह—"पइसमय-
कज्जकोली, निग्गेक्ख घडगयाभिलासो सि । पइसमयकज्ज-
काव, थूलमं घमस्मिं लाएमि" ॥ २३१८ ॥ (विशेषः) नापि
क्रियावैफल्यपत्तिः, यतः प्रागयामसत्ताकस्य करणे क्रियावै-
फल्यं स्यात्, न तु क्रियमाणकृतत्वे, तत्र हि क्रियमाणं क्रिया-
पेक्षमिति तस्याः साफल्यमेव अनेकान्तवादिनां च केनचि-
द्वेण प्रागुक्तत्वेऽपि रूपात्तरेण करणं न दोषाय, दीर्घक्रियाका-
लदर्शनानुपपत्तिरित्यपि न युक्तम् । यतः शिवकाद्युत्तरोत्तरप-
रिणामविशेषविषय एव दीर्घक्रियाकालोपलभ्यो, न तु घट-
क्रियाविषयः । उक्तं हि—" पतिममयउपपणणा, परोपपरविल-
क्खणाण सुद्धण । दीहो क्रियाकालो, जइ दीसइ किं च
कुंमस्स ॥ २३१४ ॥ " (विशेषः) अथ कथञ्चिन्निश्चितभेदे कृत-
क्रियमाणे तत्तीर्थेऽप्युक्तमेव निश्चयव्यवहारानुगतत्वात् तद्वच-
सः, तत्र च निश्चयनयाश्रयेण कृतक्रियमाणयोरभेदः । यदुक्त-
म्—"क्रियमाणं कृतं दग्धं, दह्यमानं स्थितं गतम् । तिष्ठश्च गम्यमानं
च, निर्गुणत्वात् प्रतिक्षणम् ॥१॥" व्यवहारनयमते न तु नानात्वम-
प्यनयोः, तथा च क्रियमाणं कृतमेव, कृतं तु क्रियमाणमेव स्या-
त्, क्रियमाणं क्रियावेशसमये क्रियापरमे पुनरक्रियमाणमिति ।
उक्तं च—" तेषां कज्जमाणं, नियमेण कय कयं तु भयणिज्जं ।
किंचिदिह कज्जमाणं, उवरयाकारयं च होज्जाहि" ॥ २३३० ॥
(विशेषः) किं च—भवतो मतिः क्रियाऽन्त्यसमये एवाऽभिमतका-
र्यजननं, तत्राऽपि प्रथमसमयादागत्य कार्यस्य क्रियत्यपि निष्प-
त्तिरप्युच्यते, अन्यथा कथमकस्मादन्त्यसमये सा जवेत् । उक्तम्—

" आद्यतन्तुप्रवेशे च, नो त किञ्चिदपि पटो ।
अन्त्यतन्तुप्रवेशे च, नो त स्यान्न पटोऽयः" ॥१॥
तस्मादादि द्वितीयादि-तन्तुयोगात्प्रतिक्षणम् ।
किञ्चिन्किञ्चिदुत तस्य, यदुत तदुत हि नत् ॥२॥

इह प्रयोगः, यद्यस्याः क्रियायाः आद्यसमये न जवति
तत्तस्या अन्त्यसमयेऽपि न भावि, यथा घटक्रियादिस-
मये अभवन् पटो न भवति च कृतक्रियमाणयोर्नैव क्रि-
यादिसमये कार्यम्, अन्यथा घटान्तसमयेऽपि पटोत्पत्तिः
स्यात् । एवं च—" यथा 'वृत्तां धवश्चेति', न विरुद्धं मिथो
द्वयम् । 'क्रियमाणं कृतं चेति', न विरुद्धं तथोभयम्" ॥१॥ प्रयो-
गश्च—यद् येनाविनाभूतं न तत् एकान्तेन भिद्यते, यथा-वृत्तत्वाद्
धवत्वं, कृतत्वाविनाभूतं च क्रियमाणत्वमिति सकललोकप्राप्ति-
रुत्वाच्च घटपटयोस्तदाश्रयेणैवमुक्तं सस्तारकादावापि योज्यम् ।
तत्प्रतिपक्षं भगवन् ! " चलमाणे चालए" इत्यादि तीर्थ-
कृता चात्यन्तमवितर्क्यमिति, स चैवमुच्यमानोऽपि न प्रतिपन्न-
वान् । उक्त० ३ अ० । जमाधिः क्रियन्तो भवा इति प्रश्नस्यो-
त्तरम्—यथा भगवतीमूलकर्णिकावृत्तिवीरचारित्राद्यनुसारेण
जमालेः पञ्चदश भवा ज्ञायन्ते । ही० ३ प्रका० ।

जमाधिन्-पु० । महावीरजिनप्रथमनिहवे, विशेषः ।

जमालिअज्झयण—जमान्यध्ययन-न० । वाचनान्तरापेक्षया
अन्तकृशशाध्ययनानां पष्ठेऽध्ययने, इदानींतनम् अन्तकृशशासु
तदनुपलब्धं । स्था० १० गा० ।

जमालिपभव-जमालिपभव-पुं० । जमादेः प्रत्यय एतत्तीर्था-
पेक्षया प्रथमा उपलब्धिरेषां न पुनः सर्वथोत्पत्तिरेव, प्रागप्यव-
विधाभिप्रायमभ्युपगम्य तस्मात् जमालिपभवाः । जमाद्विमताभ्यु-
पगन्तुवदुरतनिहयेषु, उक्तं ३ अ० ।

जमावण-जन्मापन-त० । विषमाणा समीकरणे, नि० चू० १७०

जम्म-पुं० । जन्मन्-त० । जन-जावे-मनिन् । “मो मः” ॥ ८ ।

२। ६१ ॥ इति अथोद्गोपापवादः । “अन्यव्यञ्जनस्य” ॥ ८ । १ ।

११ ॥ इत्यन्त्यनकारलोपः । “स्नमऽद्रामशिरोनमः” ॥ ८ । १ ।

३२ ॥ इति सूत्रेण-त्रास्य पुलि प्रयोगः । “जम्मो जम्म”

उत्पत्तौ, स्था० ६ ठा० । अने० । गर्भवासतो योनिचाराभ्रस्स-
रणे, वाच० । कर्मकृतप्रसूतो, औ० । न्यायायुते अप्रवेदप्रहणे,
घात्र० । तत्र जन्म चतुर्विधम्-अग्रज, पोतज, जरायुजम् ।
औपपातिकं च । अग्रजः इमादयः, पोतजा इत्यादयः,
जरायुजा मनुष्याः, औपपातिका- देवनारकाः । वशे० । आ०
चू० । आ० म० । विवक्षामदे त्वष्ट्रविधमपि जन्म । तथाहि-
अण्डाजाना अण्डजाः पक्षिगृहकोकिलादयः । पोता एव जाय-
न्ते पोतजाः “अन्येष्वपि दृश्यन्ते” इति जातेरुः प्रत्ययः, ते च
हस्तिवल्गुलीचर्मजल्कादयो, जरायुर्वाष्टना जायन्ते इति जरा-
युजाः पूर्ववत् प्रत्ययः, गोमहिष्यजायिकमनुष्यादयः । रसाजा-
ता रसजास्तत्रारनालदधिनीमनादिषु पाशुकस्याकृतया रससू-
क्ष्मा भवन्ति, संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजा मनुष्याकाशतपदि-
कादयः, समूच्छेनाज्जाताः समूच्छेनजाः जलजपिपात्रकामत्ति-
काज्जालकादयः, उद्भेदनमुद्भिन्त ततो जाना उद्भिज्जा, पृषोद्-
रादित्यात्तलोपः । एव खञ्जरीटपाग्लिधादयः, उपपाताज्जा-
ता उपपातजाः । अथवा-उपपाते भवा औपपातिकाः देवा ना-
रकाश्च । एवमष्टविधजन्म यथासमयं समारिणो भवितव्यं, ते,
एतदेव शास्त्रान्तरं त्रिविधमुपन्यस्य, समूच्छेनगोपपातजन्मर-
सस्वेदजोद्भिज्जानां समूच्छेनजान्त-पातित्वान् अण्डजपोतज-
जरायुजानां गर्भजान्त-पातित्वान् देवनारकाणामौपपातिकान्त-
पातित्वान् इति त्रिविधं ज-मेति । इह चाष्टविध, सोत्तरमेद-
त्वादिति । आचा० १ श्रु० १ अ० ६८० ।

अथ जन्म केत प्रकारेण जायते इत्यादिस्वरूपं प्रदर्शये-

आर्याणामनार्याणां च कर्मभूमिजाऽकर्मभूमिजादीनां मनुष्याणां-
नानाविधयोनिकानां स्वरूपं वक्ष्यमाणनीत्या समाख्यातम् ।
तेषां च स्त्रीनपुंसकजैर्भिन्नानां यथा बीजेतति । यद्यस्य बीजं
तत्र स्त्रियाः सर्वत्र शोणितपुरुषस्य शुक्रम, पतदुत्तमप्यवि-
धस्तं शुक्राधिकं सम्पुण्यस्य, शोणितार्थिकं स्त्रियाः तन्म-
मता नपुंसकस्य कारणतां प्रतिपद्यते । तथा यथावकाशेति । यो
यस्यावकाशो मातृदरकुक्ष्यादिकस्तत्रापि किल वामा कुक्षि, स्त्रि-
यो, वक्षिणा कुक्षि, पुरुषस्य, उभयाश्रित-पाद इति । अत्र चावि-
धस्ता योनिगविधस्तं बीजमिति चत्वारो जङ्गा, तत्राप्याद्य पत्र
भङ्गक उत्पत्तेरवकाशो, न शेषेषु त्रिविधेति । अत्र च स्त्रीपुंसयो-
र्वेदोदये सति पूर्वकर्मनिवर्तितायां योनिं मैथुनप्रत्यायिको रता
ऽभिलाषोदयजनिनोऽस्मिन्कारणयोरगणकाप्रयोगिभ्यो भेद्योः
समुत्पद्यते, तत्संयोगे च तत्तुल्यशोणिते समुपादाय तत्रोत्प-
त्तयो जनवस्तैजसकर्मणाद्यां शरीराभ्यां कर्मरज्जुभेदा-
नितास्तत्रात्पद्यन्ते, ते च प्रथममुभयोरपि स्नेहमाचिन्वन्त्यवि-
धस्तायां यौना सत्यामिति । विधस्यते तु योनिः । “पञ्चपञ्चा-

शिका नागी सप्तमसतिः पुरुषः” इति । तथा षादश मुहूर्तानि
यावच्छुक्रशोणिते अविधस्तायोनिके भवतस्तत ऊर्ध्वं ध्वंसमुपग-
च्छत इति । तत्र जीवा नजयोरपि स्नेहमाहायस्वकर्मचिपाकेन
यथाम्ब स्त्रीपुंसपुंसकजावेन (विउदृतिं स्ति) वर्तन्ते समुत्पद्यन्ते
इति यावत्, तदुत्तरकात्रे च स्त्रीकुक्षौ प्रतीक्षाः सन्तः स्त्रियाऽऽ-
हारितम्याहारस्य नियसि स्नेहमाददति, तस्नेहेन च तेषां
ज-तूनां क्रमोपचयादानेन क्रमेण निष्पत्तिरुपजायते । “सत्ता-
ह कललं ढोह, सत्ताह होह बुबुय” इत्यादि । तदेवमनेन
क्रमेण तदेकदेशेन वा मातृगहारमोजसा मिश्रण वा लोमभि-
र्वाऽऽनुपव्येणाहारयन्ति यथाक्रममातृपुर्वेण वृद्धिमुपागताः
सन्तो गर्भपरिपाक गर्भनिष्पत्तिमनुपपन्ना । ततो मातुः कायाद्-
भिनिवर्तमानाः पृथग्भवन्तः सन्तस्तद्यानेर्निर्गच्छन्ति, ते च तथा
विधकर्मोदयादात्मनः स्त्रीभावमप्येकदा जनयन्त्युपादयन्ति ।
अपरे केचन पुंभावप नपुंसकभावं च । इदमुक्तं भवति-स्त्रीपु-
नपुंसकभाव प्राणिनां स्वकृतकर्मनिवर्तिनो भवति, न पुनर्यो-
यादृगिह भवे सोऽस्मिन्मन्त्रे तादृग्येति, ते च तदहर्जातबालकाः
सन्तः पूर्वमवाप्त्यासादाहाराभिलाषिणो भवन्ति । मातुः स्तन्य-
माहारयन्ति । तदाहारेण चानुपव्येण च वृद्धास्तदुत्तरकाल न-
वनीतदध्यादनादिकं धान्यकुम्भापात्रं भुञ्जन्ते, तथाहारविना-
पगतास्त्रसान् स्थावराश्च प्राणिनस्तं जीवा आहारयन्ति, तथा
नानाविधं पृथिवीशरीरं त्वणादिकं संचेतनं वा आहारयन्ति,
तच्चाहारितयात्मसाकृतं मारुप्यमापादितं सत् रसासूक्ष्मास-
मेदाऽस्मिन्मज्जाशुक्राणं धातवः इति सप्तधा व्यवस्थापयन्त्यप-
रागयाप तेषां नानाविधमनुष्याणां शरीराणि नानावर्णाभ्याव-
र्भवन्ति, ते च तद्योनिरुत्पत्तदाधारभूतानि नानावर्णानि शरी-
राण्यहाराद्यन्तीत्येवमाख्यातमिति । सूत्र० २ श्रु० ३ अ० ।

जम्मकुर-जन्माकुर-त० । पुनरुत्पत्तिरूपं अकुरे, “अज्ञानपां-
शुषिहत, पुरातन कर्मबीजमविनाशि । तृष्णाज्जानातिपत्त
मुञ्चति जन्माकुर जन्तोः ॥१॥” अ० म० द्वि० ।

जम्मन्तर-जन्मान्तर-त० । अन्यान्यजन्मनि, पुनर्जन्मनि च ।
आ० म० द्वि० (जन्मान्तरावपत्तिश्रुत्यस्तु ‘परलोका’ शब्दे
विलोक्याः)

जम्पकहा-जन्पकहा-स्त्री० । जानो मृतो वेत्येवं रूपायां वार्ता-
यां, जन्मचरित्रे च । सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

जम्पजगमरण-जन्पजगमरण-त० । जन्म च जरा च मरणं
चेति जन्मजरामरणानि । स्वस्वशब्दप्रदर्शनावस्थात्रये, “ज-
म्पजगमरणकरणगभीरदुःखपक्षयुभिः अपउरमभिल” वृत्तिः-
जन्मजगमरणान्यव करणानि साधनानि यस्य तत्तथा, तद्व
गभीरदुःखं तदेव प्रकृतिर्न संचलितं प्रचुरं सलिलं यत्र
स तथा । प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

जम्पजीवियफल-जन्पजीवितफल-त० । जन्मतो जीवितस्य
च फले, ज० १५ श० १ उ० ।

जम्पण-जन्मण-त० । उत्पादे, ज० २५ श० ६ उ० । प्रश्न० ।

“जम्पणजगमरणवाहिपरिगृहणाग्रहं” । वृत्तिः-जन्मजराम-
रणव्याधीनां याः परिवर्तनाः पुनः पुनर्भवानि तानि मरणग्रहो-
यासाम् । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

जम्पणगर-जन्मणगर-त० । ‘जम्मणगर’ शब्दार्थे, ज० ५ वक्र० ।

जम्मणचरियणिबद्ध-जन्मचरितनिबद्ध-त्रि० । तीर्थकरजन्मा
अभिषेकनिबद्धे नाट्यविधौ, रा० ।

जम्मणमहिमा-जन्ममहिमन्-पुं० । जन्मोत्सवे, म० १५ श० २३० ।

जम्मणयर-जन्मनगर-न० । यस्मिन् नगरे यस्य जन्म भवति
तत्तस्य जन्मनगरम् । उत्पत्तिपुरे, जं० ५ वक्र० ।

जम्मदंति (ण)-जन्मदर्शिन-त्रि० । जन्मनः स्वरूपतो वेत्त-
रि, परिहरति, आचरति च । " जं गम्भदसि । से जम्मदंसी,
जे जम्मदसी मे मारदंसी ।" आचा० २ अ० ३ अ० ४ उ० ।

जम्मदोस-जन्मदोष-पुं० । जन्मदोषनिमित्तके तज्जानदोषवि-
शेषे, स च-"कच्छोत्तुयाएँ घोकोएँ जाओ जा गहहेण ठुठुण ।
तस्स महायणमज्झं, आशारा पायडा हाता॥१॥" इत्याद्यनेक-
विधः । जन्ममदजाविदोषे च । स्या० १० प्रा० ।

जम्मपक्क-जन्मपक्क-त्रि० । स्वयमेव पर्काभूते, विपा० १ अ० ५ अ० ।

जम्मपवाह-जन्मप्रवाह-पुं० । भवपरपरायाम्, आच० ३ अ० ।

जम्मपवाह-जन्मप्रवाह-पुं० । 'जम्मपवाह' शब्दार्थे, आच० ३ अ० ।

जम्मपजिड-जन्मप्रजृति-अव्य० । जन्मन आरज्येत्यर्थे, द-
र्थे १ तन्व ।

जम्मफल-जन्मफल-न० । जन्मसाध्ये, पञ्चा० ८ विव० ।

जम्मजूमि-जन्मजूमि-स्त्री० । जन्मस्थाने, " जननी जन्मभू-
मिश्च, स्वर्गादपि गरीयसी " । वाच० । " अवसेसा तिथ-
यरा, निफळना जम्मजूमिसु " । म० ।

जम्ममह-जन्ममह-पुं० । जन्ममहोत्सवे, श्रीमदहंतां जनुर्महोत्स
वकरणे देवता देहानि कियन्मात्रेस्त्वेतराणांति प्रदेने उत्तरम-म-
होत्सवावसरे देवानां देहान्याभविष्यमानां जन्मसमानकालीन-
मनुजशरीराचितानि सज्जाव्यन्त इति ५५ प्र० । मेन० २ उल्ला० ।

जम्मा-याम्या-स्त्री० । दक्षिणम्यां दिशि, आ० म० प्र० । विशेष० ।

जम्मादिदोमविग्ग-जन्मादिदोषविरह-पुं० । जातिजरामरण-
प्रभृतिदूषणविनाशे, पञ्चा० ८ विव० ।

जम्माभाव-जन्माभाव-पुं० । अनुत्पत्तौ, दश० ४ अ० ।

जम्मावट्ट-जन्मावर्त-पुं० । भवचक्र, " रागद्वपरसधिरुं, मि-
थ्यादर्शनदस्तरम । जन्मावर्ते जगत् क्लृप्त, प्रमादाद् ज्ञास्यते
भृशम् ॥ १ ॥ " आचा० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

जम्मुत्पत्ति-जन्मोत्पत्ति-स्त्री० । जन्मना कर्मकृतप्रभृत्या उत्प-
त्तिर्या सा तथा । औ० । प्रभवेनोत्पत्तौ, " सिष्ठाण कम्मवीरा
दच्छे पुणरपि जम्मुत्पत्ती न भवति " औ० ।

जय-जय-पुं० । 'जि' जये, मांये अच् । परैरनभिभूयमानतायाम्,
प्रतापवृद्धौ, रा० । हा० । वशीकरणे, द्वा० २६ द्वा० । परापेक्षया

उत्कर्षलाभं, शत्रुपराङ्मुखाकरणे, समग्रामदिजये, वाच० । " ज-
एण विजएण वज्झिंवाते । " रा० । विपा० । औ० । कल्प० । नि० ।

तत्र जयः परैरनभिभूयमानता, प्रतापवृद्धिश्च । विजयस्तु परे-
षामसहमानातामभिभवात्पादः । रा० । जयः सामान्यो विद्या-

दिविषयः । विजयः स एव विशिष्टतरः प्रचरुर्प्रातिपन्थादि-

विषयः । औ० । जयः स्वदेशः । विजयः परदेशः कला० १ कृण ।

" जयविजयमंगलमपरिहं " । औ० । जयविजयेत्यादिभिर्मङ्गलाभि-

धायकवचनशतैरित्यर्थः । औ० । जि-कर्तरि अच् । वाच० । स्व-

नामस्पर्शे एकादशे चक्रवर्ति प्रब० २०७ द्वार । ति० ।
स० । विमलजिनप्र- एकाद रि, स० । आ० म० ।
लीलावतीगुणधरयोः पि० रि । शपे, दर्श० १ तन्व । ति-
थिशब्दस्य पुंसि निर्दिष्टता । षवाचकानां नन्वादिश-
ब्दानामपि पुंसि प्रयोग तु जयः । तृतीयाष्टमीत्रयादशीषु
तिथिषु, जं० १ वक्र० ।

जगत्-न० । अतिशयगमनात् जगत्, २० श० २३० ।

जीवे, पञ्चास्तिकायात्मकै लोके, न० । प्राधेकार्यस्तु 'जग'
शब्दे अस्मिन्नेव जाग १३८२ पुष्टे दृश्यः)

यत्-पुं० । 'यम' उपरमे, यमने यतं तद्विद्यते यस्य स यतः ।

" अत्रादिभ्यः " ॥ ७ । २ । ५६ ॥ इत्यप्रत्ययः । प्रमत्तगुणस्थानक-
वर्तिनि साधौ, कर्म० ४ कर्म० । यतमाने, त्रि० । उत्त० १ ।

सूत्र० । उपयुक्ते, आच० ४ अ० ।

जयं चरे जयं चिद्धं, जयमामे जयं सण ।

जयं भुंजेतो जामतो, पावं कम्म न बंधइ ॥८॥

पनट्टलियथा-यतं चरेत् सूत्रोपदेशेन ईयांसमितः, यतं तिष्ठे-
त् समाहितः । हस्तपाटाद्यलिकेपण । यतमासीत् उपयुक्त आ-
कुञ्चनायकरणेन । यतं स्वपेत् समाहितो रात्रौ प्रकामशय्या-
दिपरिहारेण । यतं जुञ्जान' सप्रयोजनमप्रणीतं प्रतर्गमिहभक्ति-
तादिना । एवं यत् भाषमाणः साधुज्ञापया मृदुञ्जालप्राप्तम् (८)
दश० ४ अ० । " गन्तस्म अणुकपणछाप जयं चिद्धति, जयं
आसयति, जयं सुर्वति " यतनया यथा गर्भवाधा न भवति
तथा तिष्ठति ऊर्ध्वस्थानेन आग्ने आध्यात चासन, स्वपिति-
चेति हा० १ अ० १ अ० ।

जयइ-जयति-जि-धा० । धातूनामनेकार्थकत्वाद् । वध्नाति
इत्यर्थे, प्रा० ।

जयंत-जयन्त-न० । दापममुद्राणां चतुर्षु द्वारेषु स्वनामक्या-
ते पश्चिमदिग्धर्तिन द्वारे, (जी०) (एतदिशेषवर्णकस्तु 'विजय'
शब्दे विजयद्वारवद् इयः)

तत्र तावज्जम्बुद्वीपसत्कजयन्तद्वारवक्तव्यता यथा-

कहि णं जंत ! जंबुद्वीवस्म जयंते णामं दारे पमत्ते ? ।
गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्स पच्छिमेणं
पणयालीनं जोयणमदस्माइं जंबुद्वीवे पच्छिमापगंते लव-
णममुदे पच्चच्छिप्रस्स पुगच्छिमेणं सीतोदाए महानदीए
उप्पि एत्थ णं जंबुद्वीवस्म जयंते णामं दारे पमत्ते । त चेव
सोपमाणं जयंते देव पच्चच्छिमेणं मे रायहाणीए० जाव
महिदीए ।

अथ लवणसमुद्रसत्कजयन्तद्वारप्रतिपादनार्थमाह-

" कहि ण जंत ! " इत्यादि । क जन्त ! लवणसमुद्रस्य जयन्तं
द्वारं प्रकृतम् । जगवानाह-गोतम ! लवणसमुद्रस्य पश्चि-
मपर्यन्ते धातकीखारूपपश्चिमार्चस्य पूर्वतः सीताया महा-
नद्या उपरि लवणसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रकृतम् ।
एतद्वक्तव्यताऽपि विजयद्वारवक्तव्या, नवर राजधानीजयन्त-
द्वारस्य पश्चिमभागेन वक्तव्या । जी० ३ प्रति० । एव शपट्टीपसमु-
द्राणामपि जयन्तद्वारमन्युक्तम्, पञ्चानुत्तरविमानेषु स्वना-
मक्याने तृतीये विमान, " वहुलोगेण पच्च अणुत्तरा मदमहा-

तया महाविमाणा पक्ष्मता तं जहा-विजये वज्रयते जयंते
अपराजितं सर्ववृद्धिम् । स्था० ५ उ० ३ उ० । ता०स्थ्यात्-
वृष्यपदेशो, यथा-पञ्चासदंशनिवासिनः पञ्चालाः इति, महासिधु
अनुत्तरदेवेषु, प्रज्ञा० १ पद । मेरोरुत्तरस्यां दिशि गन्धर्व-
पर्वतस्याष्टसु कूटेषु स्वनामस्थाने सप्तमे कूटे, स्था० ४ उ० ।
जि०-डः । वाच० । पञ्चाविधानुत्तरोपपानिकानां देवानां तृतीये
जयन्तविमानोद्भवे देवभेदे, पुं० । प्रज्ञा० १ पद । स० । आगामि-
कालनाविनि प्रथमे ब्रह्मदेवे, ती० २१ कटप । वज्रसेनसूरिणां
चतुर्षु शिष्येषु मध्ये स्वनामस्थाने तृतीये शिष्ये, यतः किल त-
न्नाम्नो शाखा निर्गता । कटप० ८ कण । इन्द्रपुत्रे, "यथा जयन्तेन
शत्रोपुरदरो" " त्रिविष्टपस्येव पति जयन्तः " इति । वाच० ।

जयंती-जयन्ती-स्त्री० । जि-डः । गौरा०-डीष् । वाच० । स्वना-
मस्थानायां बीराजितपरमश्राविकायाम्, वृ० १ उ० ।

तत्प्रबन्धो यथा-

तेणं काक्षेणं तेणं समणं कोसंबी एणं णयरी होत्था,
बल्लओ-चंदोत्तरायणे चेइए, वणएओ-तत्थ एं कोसंबीए
णयरीए सहस्साणीयस्म रल्लो पांत्ते सयाणीयस्म रल्लो पुत्ते
चेरुगस्म रल्लो नत्तुए मिगावतीए देवीए अत्तए जयंतीए स-
मणोवासियाए जत्तिज्जए उदायणे एणं राया होत्था । व-
ल्लओ-तत्थ एं कोसंबीए णयरीए सहस्साणीयस्म रल्लो
मुण्हा सयाणीयस्म रणो जज्जा चेदगस्म रणो
धूया उदायणस्म रणो माया जयंतीए समणोवा-
सियाए भाउज्जा मियावती एणं देवी होत्था । व-
ल्लओ-तं जहा-० जाव सुरूवा । समणोवासिया० जाव वि-
हरइ । तत्थ एं कोसंबीए णयरीए सहस्साणीयस्म रणो
धूया सयाणीयस्म रल्लो जगिणी उदायणस्म रल्लो पिउत्था,
मिगावतीए देवीए एणंदा वेमालीमावयाणं अरहंताणं
पुच्चसिज्जातरी जयंती समणोवासिया होत्था, मुकुमाल०
जाव सुरूवा । अभिगय० जाव विहरइ । तेणं काक्षेणं तेणं
समणं सापी समोसहे० जाव परिसा पज्जुवामइ । तए
णं से उदायणे राया इपीसे कहाए लद्धे समणे हट्ठुट्ठे
कोमुवियपुरिसे महावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-स्वप्पा-
मेव भो देवाणुप्पिया ! कोमंवि णयरिं सच्चित्तवाहिरिय
एवं जहा कूणिओ तहेव मव्वं० जाव पज्जुवामइ । तए णं
सा जयंती समणोवासिया इपीसे कहाए लद्धा समाणी
हट्ठुट्ठा जेणव मिगावती देवी तेणव उवागच्छइ, उवाग-
च्छइत्ता एवं वयासी-एवं जहा एवमसए उमजदत्तो० जाव
जविस्सइ । तए णं सा मियावई देवी जयंतीए समणोवा-
सियाए जहा देवाणंदा० जाव पडिसुणेइ । तए णं सा मि-
यावई देवी कोमुवियपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-
स्वप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! लहुकरणात्ता रोहिया० जाव
धम्मियं जाणप्पवरं जुत्तामेव उवट्ठावेह० जाव उवट्ठेति०

जाव पच्चप्पिणति । तए णं सा मियावई देवी जयंतीए
समणोवासियाए सच्चि एहाया कयवलिकम्मा० जाव
सरीरा बहूहिं खुज्जाहिं० जाव अंतेठराओ णिगच्छंति
णिगच्छंतित्ता जेणव बाहिरिया उवट्ठाणमाला जेणव
धम्मिए जाणप्पवरं तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता०
जाव दुसुटा । तए णं सा मिगावती देवी जयंतीए समणो-
वासियाए सच्चि धम्मियं जाणप्पवरं दुसुटा समाणी
णिगपरियात्ता जहा उमजदत्तो० जाव धम्मियाओ जाण
प्पवराओ पच्चोरुहइ । तएणं सा मियावई देवी जयंतीए
समणोवासियाए सच्चि बहूहिं खुज्जाहिं जहा देवाणंदा०
जाव वंदइ एमंसइ उदायणं रायं पुरओ कहु ठिइया चेव
पज्जुवामइ । तए णं समणे भगवं महावीरे उदायणस्स
रणो मियावईए देवीए जयंतीए समणोवासियाए तीसे य
महइ० जाव धम्मं परिकहेइ० जाव पमिसा पमिगया
उदायणे पमिगए मिगावई वि पमिगया । तए णं सा ज-
यंती समणोवासिया समणस्स जगवओ महावीरस्म अंतिए
धम्मं सोच्चा णिसम्म हट्ठुट्ठा समणे भगवं महावीरं वंदइ,
एमंसइ, वंदित्ता णमंभित्ता एवं वयासी-कहल्लं जंते ! जीवा
गुरुयत्तं हव्वमागच्छंति ! जयंती ! पाणाइवाएणं० जाव भिच्छादं-
सणसत्तेणं एवं खल्लु जीवा गुरुयत्तं हव्वमागच्छंति । एवं जहा
पढमएण० जाव बीईवयंति । जवसिद्धियत्त एं जंते ! जीवा
णं किं सभावओ य परिणामओ य ? । जयंती ! सजावओ य
णो परिणामओ य । सव्वे वि णं भंते ! भवमिच्छिया जीवा
सिज्जिस्मंति ! इत्ता जयंती ! सव्वे वि णं जवमिच्छिया
जीवा सिज्जिस्मंति । जइ णं जंते ! सव्वे वि जवमिच्छिया
जीवा सिज्जिस्मंति तम्हा एं जवमिच्छियविराट्टिए लोए
जविस्मइ ? णो इणट्ठे ममट्ठे । से के णं खाइमं अट्ठेणं
जंते ! एवं वुच्चइ सव्वे वि णं जवमिच्छिया जीवा मिज्जि-
स्मंति । णो चेव एं जवमिच्छियविराट्टिए लोए भविस्मइ ? ।
जयंती ! से जहाणामए सव्वागाममेदी सिया अणादिया
अणवदग्गा परित्ता परिवुत्ता सा णं परमाणुपोग्गल्लमेत्तोहिं
खंडेहिं समए समए अवहीरमाणी अवहीरमाणी
अणंताहिं उस्मप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरइ एं
चेव णं अवहिरिया सिया, से तेणट्ठेणं जयंती !
एवं वुच्चइ सव्वे वि णं० जाव भविस्मइ । सु-
त्तं जंते ! साह जागरियत्तं माहू ? । जयंती ! अत्थे-
गइयाणं जीवाणं सत्तत्तं साहू अत्थेगइयाणं जीवाणं जा-
गरियत्तं माहू । से कणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ अत्थेगइया-
णं० जाव माहू ? । जयंती ! जेइमे जीवा अहम्मिया अहम्मा-
णया अहम्मिहा अहम्मक्खाई अहम्मपत्ताई अहम्मपल्ल-

उज्जणा अहम्पसमुदायारा अहम्पेणं चेव विंत्ति कप्पे-
माण्णा विहरंति, एएमि णं सुत्तत्तं साहू, एएणं जीवा सुत्ता ।
समाणा णो बहूणं पाणनूयाणं जीवाणं सत्ताणं दुक्खा-
णयाए सोयणयाए० जाव परियावणयाए वट्टंति एएणं
जीवा सुत्ता समाणा अप्पाणं वा परं वा तदुभयं वा णो
बहूहि अहम्पियाहि संजोयणाहि संजोएत्तारो जवति ए-
एणं जीवाणं सुत्तत्तं साहू । जयंती ! जे इमे जीवा धम्मस्थि-
या धम्माणुगा० जाव धम्पेणं चेव विंत्ति कप्पेमाण्णा वि-
हरति, एएमि णं जीवाणं जागरियत्तं साहू एएणं जीवा
जागरमाणा बहूणं पाणाणं अदुक्खणयाए० जाव अपरि-
यावणयाए वट्टंति, तेणं जीवा जागरा समाणा अप्पाणं
वा परं वा तदुभयं वा बहूहि धम्मियाहि संजोयणाहि
संजोएत्तारो भवंति, एएणं जीवा जागरमाणा धम्मजाग-
रियाए अप्पाणं जागरइत्तारो जवति, एएमि णं जीवाणं
जागरियत्तं साहू, मे तेणइणं जयंती ! एवं वुच्चइ अत्येग-
इयाणं जीवाणं सुत्तत्तं साहू, अत्येगइयाणं जीवाणं
जागरियत्तं साहू । बलियत्तं जेते ! साहू दुब्ब-
लियत्तं साहू ? जयंती ! अत्येगइयाणं जीवाणं बलिय-
त्तं साहू अत्येगइयाणं जीवाणं दुब्बलियत्तं साहू । से के-
णट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ० जाव साहू ? जयंती ! जे इमे जीवा
अहम्पिया० जाव विहरंति, एएमि णं जीवाणं दुब्बलियत्तं
साहू एएणं जीवा, एवं जहा सुत्तस्म तहा दुब्बलियत्तस्म
वत्तव्वया जाणियव्वा, बलियत्तस्म जहा जागरस्म तहा भा-
णियव्वं० जाव संजोएत्तारो जवति, एएमि णं जीवाणं
बलियत्तं साहू से तेणइणं जयंती ! एवं वुच्चइ तं चेव० जाव
साहू । दक्खत्तं भंते ! साहू आलसियत्तं साहू ? जयंती ! अत्येग-
इयाण जीवाणं दक्खत्तं साहू अत्येगइयाण जीवाणं आ-
लसियत्तं साहू । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ तं चव०
जाव साहू ? जयंती ! जे इमे जीवा अहम्पिया० जाव विह-
रंति । एएमि णं जीवाणं आलसियत्तं साहू एएमि ण जी-
वा अलमाउमाणा णो बहूणं जहा सुत्ता तहा अलमा
भाणियव्वा जहा जागरा तहा दक्खा जाणियव्वा०
जाव संजोएत्तारो जवति । एएण जीवा दक्खा समाणा
बहूहि आयरियवेयावच्चेहि उवज्झायवेयावच्चेहि थेरव-
यावच्चेहि तवस्मीवेयावच्चेहि गिझाणवेयावच्चेहि सेह-
वेयावच्चेहि कुल्लवेयावच्चेहि गणवेयावच्चेहि संघवेयाव-
च्चेहि साहम्पियवेयावच्चेहि अत्ताण संजोएत्तारो भव-
ति, एएमि णं जीवाणं दक्खत्तं साहू से तेणइणं तं चेव०
जाव साहू । सोइदियवसट्टेणं भंते ! जीवे किं बंधइ एव
जहा कोइवसट्टं तदेव० जाव अणुपरियट्टइ । एव चकिंख-

दियवसट्टे वि,० जाव फामिदि-
यट्टइ । तए णं सा जयंती सम-
वओ महावीरम्म अंतियं पय-
तुट्ठा सेमं जहा देवाणंदा तदे-
वखपट्टीणा मेवं भंते ! भंतेरि-

“तणं कालेण” इत्यादि । (पौत्रः पुत्रस्यापत्यम्
(चेडगस्म स्ति) वैशालीराजस्म (पुत्रः स्ति) नत्ता दौहित्रः
(जाउज्ज स्ति) ज्ञातृजाया (वे) लावगाणं अरहंताणं
पुव्वसिज्जायरी ति) वैशालिको भगवान् महावीरस्तस्य ध्वनं
शूणवन्ति धावयन्ति वा तद्धसिक्त्वादिंति, वैशालिकश्चाव-
कास्तेषाम् आहंतानां अहंहेवतानां, साधूनामिति गम्यम् पुत्र-
शर्यातगा प्रथमस्थानदात्री साधवो ह्यपूर्वं समायातास्तदुह
एव प्रथमं वसन्ति याचन्ते, तस्याः स्थानदातृत्वेन प्रसिद्धत्वा-
दिति, सा पुत्रशर्यातरा (सभाधवो स्ति) स्वभावतः पुत्र-
लानां मूर्तत्ववत् (परिणामश्च स्ति) परिणामो नाचूतस्य
भवन्तं पुरुषस्य तारुण्यवत् । (सर्वे वि ण जेते ! भवसिद्धि-
या जीवा सिद्धिम्मस्मि स्ति) भवा भाषिनी सिद्धियेयां ते
भवसिद्धिकास्ते सर्वेऽपि जदन्त ! जीवाः सेत्स्यन्तीति प्रश्नः ।
हन्तेत्यादि तूत्तरम् अयं चास्यार्थः—समस्त्वा अपि भवसिद्धिका
जीवाः सेत्स्यन्ति अन्यथा भवसिद्धिकत्वमेव न स्यादिति । अथ
सर्वभवसिद्धिकानां सेत्स्यमानताऽन्युपगमे भवसिद्धिकं शू-
न्यता लोकस्य स्यात् । नैष समयज्ञता । तथाहि—सर्व एषानागत-
कालसमया वर्तमानतां लप्स्यन्ते । “ भवति स नामातीतः,
प्राप्तो यो नाम वर्तमानत्वम् । पश्येच्च नाम स भवति, यः प्रा-
प्स्यति वर्तमानत्वम् ॥ १ ॥ ” इत्यभ्युपगमाच्च चानागतकाल-
समयविरहितो लोको जविष्यतीति । अथैतामेवाशङ्कां जयंती
प्रश्नद्वारेणाऽस्मदुक्तसमयज्ञतापेक्षया कालान्तरेण परिहर्तुमा-
ह—“जह ण” इत्यादि । इत्येकं व्याख्यानं । अन्ये तु व्याचक्षते—
सर्वेऽपि भदन्त ! जवसिद्धिका जीवाः सेत्स्यन्ति, ये केचन से-
त्स्यन्ति ते सर्वेऽपि जवसिद्धिका एव, नाभवसिद्धिका एको-
ऽप्यन्यथा भवसिद्धिकत्वमेव न स्यादित्यभिप्रायः, “इन्ता” इत्याशु-
त्तरम् । अथ यदि ये केचन सेत्स्यन्ति ते सर्वेऽपि भवसिद्धिका
एव, नाभवसिद्धिका एकोऽपीत्यभ्युपगम्यते, तदा कालेन सर्व-
जवसिद्धिकानां सिद्धिगमनात् अव्ययुनता जगतः स्यादिति
जयन्त्याः शङ्कां तत्परिहारं च दर्शयितुमाह—“जह ण” इत्यादि ।
(सव्वागामसीद स्ति) सर्वाकाशस्य बुद्ध्या चतुरक्षप्रतरी-
कृतस्य श्रेणः प्रदेशपङ्क्तिः सर्वाकाशश्रेणः (परित स्ति) ए-
कप्रदेशिकत्वेन विष्कम्भाभावेन परिमिता (परिबुद्ध स्ति) श्रेण-
न्तरैः परिकरिता स्वरूपमेतत्तस्याः । अत्रार्थे पृच्छोक्ता ज्ञावना-
गाथा भवन्ति—

“ तो भणइ किं ण सिज्झंति, अदव किमज्जव सावसेसत्ती ।
निज्जेवणं न जुज्झइ, तेमि तो कारणं अञ्ज ॥ १ ॥ ”

अयमर्थः—यदि भवसिद्धिकाः सेत्स्यन्तीत्युपगम्यते, ततो भ-
णति शिष्यः कस्माच्च ते सर्वेऽपि सिध्यन्ति, अन्यथा जवसिद्धि-
कत्वस्यैवाभावात् । अथवा—अपरं दूषणं कस्मादभ्युपगम्यते-
त्वादभ्युपगम्यतेन अत्रव्यान् विमुच्येत्यर्थः । तेषां जयाना
निलेपनं न युज्यते युज्यत एवेति ज्ञावः । यस्मादेवं ततः कारणं
सिद्धेर्हेतुरन्यत्वात्वातिरिक्तं वाच्यं, तत्र सति सर्वजयनिर्ले-
पनप्रसङ्गादिति ।

“ जणणं तेसिमभवे, विपह अनिल्लेवण न उ विरोहो ।
ननु सव्वभवसिद्धी, सिद्धा सिद्धतसिद्धीओ ॥ २ ॥ ”

अयमर्थो भण्यते-अत्रोत्तरे जयत्वमेव सिद्धिगमनकारणं न त्वन्यत्किञ्चित्तत्र च सत्यपि भवत्ये सिद्धिगमनकारणे तेषां भव्यानामभव्यानामपि प्रति भव्यान्प्याश्रित्य अनिर्लेपन-मव्यवच्छेदः, अभव्यान्वशिष्य यद्भव्यानां निर्लेपनमुक्तम् तदपि नेत्यर्थः । न तु न पुनरिहाये विरोधो बाधास्ति सिद्धान्तसिद्ध्यादेर्नन्वाह-ननु इत्यादि न हि सर्वेभव्यसिद्धिः सिद्धा सिद्धान्तसिद्धेरिति ।

“ किह पुण भव्व बहत्ता, सव्वागासपएसद्धिदंता ।
न वि सिज्झिहंति तो जण-इ किं तु भव्वत्तण तेसि ॥ ३ ॥
जह् होऊण जव्वा, वि केह सिद्धि न चेव गच्छति ।
एवं ते वि अभव्वा, को वि विमेसो भवे तेसि ॥ ४ ॥
भण्णह जव्वो जोगो, दावदलियेति वा वि पज्जाया ।
जोगो वि पुण न सिज्झइ, कोऽ रुक्खाज्जिदत्ता ॥ ५ ॥
पमिमाईण न जोगा, बहवो गोसीसच्चदणदुमाइ ।
संति अ जोगा वि इह, अस्से परंरुमडाइ ॥ ६ ॥
न य पुण पडिमुप्पायण-सपत्त) होइ सव्वजोगाणं ।
जेसि पि असंपत्ती, न य तेसि जोगाया होइ ॥ ७ ॥
किं पुण जा सपत्ती, मा नियमा होइ जोगरुक्खाण ।
न य होई अजोगाण, पमेव य जव्वसिज्झणया ॥ ८ ॥
सिज्झिहसंति य जव्वा, सव्वे विजि जणिय च ज पणुणा ।
त पि क पयाए श्रिय, विट्ठीए जयति पच्छाए ॥ ९ ॥
जव्वानामेव सिद्धिरित्येतया हृष्ट्या मनेनेति ।
अहवा-पवुञ्च काल, न सव्वभववाण होइ वोच्छिती ॥ १० ॥
ज तीतणागयाओ, अह्वाओ दा वि तुल्लाओ ।
नयातीतद्धाए, सिद्धी एक्को अगतजागो सि ।
काम तावड्वाओ चिचय, सिज्झिहहिइ अणागयद्धाए ॥ ११ ॥
ते दा वणतजागा, होउ मा श्रिय अणतजागो सि ।
एवं पि सव्वजव्वा-ण सिद्धिगमण च णिहहुं ॥ १२ ॥ ”

तौ द्वावप्यनन्तभागौ, मीलितौ सर्वेजीवानामनन्त एव भाग इति । यत्पुनरिदमुच्यते-अतीताद्धातोऽनागतद्धातुनन्तगुणेति । तन्मतान्तरं, तस्य चेदर्थज, यदि हे आप ते समाने स्यातां, तथा मुहुर्तादायतिक्रान्ते अतीताद्धा समधिक्रा, अनागताद्धा च ह्रितेति इतं समन्वय, एव च मुहुर्तादिभिः प्रतिकृण क्रीय-माणाऽप्यनागताद्धा, यतो न क्रीयते तनाऽवसित ततः साऽनन्त गुणेति, यथाभयोः समन्वयं तदेवं यथाऽनागताद्धाया अन्तो नास्ति एवमतोताद्धाया आतिरिति समन्वयं जीवाश्च न सुप्ताः सिध्यन्ति, किं तर्हि जागरा एवाति सुप्तजागरसूत्रं, तत्र च (मुक्तं नि) निद्रावशम् (जागरियसति) जागरण जागरः सोऽस्यास्तीति जागरिकस्तद्भावो जागरिकत्वम् (अहम्मिय सि) धर्मेण भूतचारित्र्यरूपेण चरन्तीति धार्मिकास्ताश्चपञ्चादधार्मिकाः । कुत एतदेवमित्यत आह-(अहम्माणुया) धर्मं श्रुत-रूपमनुगच्छन्तीति धर्मानुगास्तन्निषेधादधर्मानुगाः । कुत एतदेवमित्यत आह-(अहम्मिच्छा) धर्मः श्रुतरूप पदेषु बह्वचः पूजितो वा येषां ते धर्मेष्ठाः, धर्मिणो वष्टा धर्मेष्ठाः, अतिशयेन वा धर्मिणो धर्मिष्ठास्ताश्चपञ्चादधर्मिष्ठाः । अधर्मेष्ठा वा, अत एव (अहम्मक्खाइ) न धर्ममाख्यान्तीत्येवंशीला अधर्माख्यायिनः । अथवा न धर्मान् ख्यान्तीत्येवा तेऽधर्मख्यायिनः । (अहम्मपलोऽ सि) न धर्ममुपादेयनया प्रलो-

कयन्ति ये तेऽधर्मप्रलोकितः । (अहम्मपलज्जण सि) न धर्मे प्रज्यन्ते आसज्जन्ति ये ते अधर्मप्रज्जनाः । एव च-(अहम्मममुदायार सि) न धर्मरूपश्चारित्र्यात्मकः समुदाचारस्समाचारः स प्रमोदो वाऽचारो येषां ते तथा, अत एव “ अहम्मेणं चैव ” इत्यादि । अधर्मेण चारित्र्यश्रुतविरु-द्धरूपेण वृत्ति जीविकां कल्पयन्तः कुर्वाणा इति, अनन्तरं सुप्तजागता साधुत्वं प्रकृतम् । अथ दुर्बलादीनां तथैव तदेव प्रकृत्यन् मृष्यमाह-“ बालियत्तं तेने ! ” इत्यादि । (बालियत्तं नि) बलमस्यास्तीति बालिकस्तद्भावो बालिकत्वम् (दुर्बलि-यत्तं नि) दुष्ट बलमस्यास्तीति दुर्बलिकस्तद्भावो दुर्बलि-कत्वं, इत्येव च तेषां साधु यनेन्द्रियवशानां यद्भवति तदा-ह-“ सार्वादिथ ” इत्यादि । (मोडदिय-सद्धे सि) श्रोत्रेन्द्रियवशेन तत्पारत-उपण श्रुतः पीडितः श्रोत्रेन्द्रियवशानां, श्रोत्रेन्द्रिय-वशं वा, क्रमेण गतः श्रोत्रेन्द्रियवशानां । म० १२ श० २३० । सममवयवस्य मानरि, म० । आ० । अकम्पिताऽनिघाष्टम-गणधरस्य मातार, आ० म० प्र० । पार्श्वशस्यायां पश्चात् परित्राजकीभूतायामुत्पलमगि-यास, सा हि स्वभगिनी सोमा-सिद्धता चौरिकमखिवेशे अवष्ट । क्षप्यमाण जगवन्त राज-पुराणुपशमस्य गुमोच । आ० म० प्र० । पूर्वकचकवस्तव्या-यां सप्तम्यां दिककुमार्याम्, द्वा० । ज० । आ० म० । ति० । आ० चू० । स्था० । सर्वेषां ग्रहाणां चतसृष्वग्रमहिषापु-तनायायामग्रमहिष्याम्, ज० ७ वक्र० । ज० । ज० । पश्चिम-विदेहस्य सीताया उत्तरदिग्बर्हिमहावप्रविजयराजधान्याम्, ज० ४ वक्र० । स्था० । रतिकरपर्वतराजधान्यां विनाय, द्वा० । अञ्ज-नकपर्वतमत्कपुष्करिणीविशेषे, ती० २४ कटव । ज० । स्था० । नक्षत्रां तिथौ, ज० ७ वक्र० । कल्प० । च० प्र० । पुरीविशेष, यत्र किञ्च गुणचन्द्रार्पिणा सुरदत्तगृहपतिभार्या वसु-धरा मा-लाहर्तामङ्गा दातुमुद्यता विनिवारिता । पि० । अष्टमजनशिबि-कायाम्, म० । महापर्वविशेष, ती० ७ कल्प । तथा हि ।

“ जयन्ती मदगन्धाढ्या, तित्ता चैव कटूणिक्का ।
कृमिमूत्रामजित ख्याता, कण्ठशोषणवृन्मता ॥ १ ॥
कृष्णा रसायनी तत्र, सैव सर्वत्र पुज्यते ।
तच्छाकं विषदोषध, चक्षुष्यं मधुर हिमम् ” ।

पताकायाम्, वाच० । “ दा जयन्तीओ ” । स्था० २ टा० ३ उ० । “ पूर्वसिज्जायरी जयन्ती ” इत्यत्र पूर्वशस्यातरीशब्द-स्यार्थः । प्रस्थाप्य इति प्रश्ने, उत्तरम-अपूर्वमाध्यादिः समा-यानस्तद्गृह एव प्रथमं वसति याचते तस्याश्च स्थानेना-तृत्वेन प्रसिद्धत्वात्पूर्वशस्यातरीति । भगवतीमृषवृत्त्यनुमारेण पूर्वशस्यातरीशब्दार्थो ज्ञेय इति । १२७ प्र० सन० १ वृत्ता० । जयकित्ति-जयकीर्ति-पु० । अञ्जलगच्छीये मेरुतुङ्गमूरिशिष्ये जयकेशरिभूरिशिलरत्नमूरिणो गुरोः, विक्रमसंवत् १४३३ वर्षे अयं जातः, १४४४ वर्षे प्रव्रजितः, १४६७ वर्षे मूरिपदं प्राप्तः, १४७३ वर्षे गच्छेशपदं प्राप्तः, १४०० वर्षे स्वर्गमगमत् । एतन्ना-मा द्वितीयो विजयसिंहमूरे शिष्य आसीत्, येन शीलोपदेश-माला नाम ग्रन्थो विरचितः । ज० ६० ।

जयकेशरसूरि-जयकेशरसूरि-पु० । अञ्जलगच्छीये जयकी-र्तिमूरिशिष्ये सिद्धान्तमागरगुरोः, विक्रमसंवत् १४६१ वर्षे जातः, १४७५ दीक्षितः, १४८६ आचार्यो जातः, १५०१ गच्छु-नायकः, १५४२ स्वर्गतश्चायमभवत् । ज० ६० ।

जयघोस-जयघोष-पुं० । स्वनामक्याने मुनी, (उक्त०)

वाराणस्यां किल द्विजौ यमलौ ज्ञानरौ जयघोषविजयघोषौ
अचूनां तयोरेको जयघोषनामा गङ्गायां स्नातु गतः, कुरुरसर्प-
मण्डूकप्रासं दृष्ट्वा प्रव्रजितः । तद्वार्तां चैवम्—

माहाणकुलसंचूओ, आसि विष्णो महाजसो ।

जायाडि जमजणम्मि, जयघोमे ति नामओ ॥ १ ॥

ब्राह्मणकुले संभूतः विप्रकुले समुत्पन्नः, 'जयघोष' इति नामतो
विप्र आसीत् । अत्र हि पत् ब्राह्मणकुलसंभूतः विप्र आसीत्
इत्युक्तं तन् ब्राह्मणजनकादुत्पन्नोऽपि जननीजानिहीनत्वेऽब्रा-
ह्मणः स्यात् अतो विप्र इत्युक्तम् । कीदृशो जयघोषः ? (जम-
जणम्मि) यमं यज्ञे यायाजी यायजीत्येवर्षालो यायाजी यमाः
अहिंसासत्याऽस्तेयब्रह्मनिर्लोभाः पञ्च, ते एव यज्ञो यमयज्ञ-
स्तस्मिन् यमयज्ञं अनिशयनं यज्ञकरणशीलः अर्थात्पञ्चमहा-
व्रतरूपं यज्ञं याज्ञिकां जातः, यातर्जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

इंदियग्गामनिग्गाही, पग्गगामी महामुणी ।

गामाणुगामं रीयंतो, पत्तो वाणारसि पुरिं ॥ २ ॥

स महामुनिः एकाकी साधुर्ग्रामानुग्रामम्(रीयंतो इति) विचरन्
वाराणसीं पुरीं प्राप्तः । कीदृशः स महामुनिः ? इन्द्रियग्रामनिग्राही
इन्द्रियाणां ग्रामं समुद्धमं इन्द्रियपञ्चकं निगृह्णाति मर्धाजयेन
वशीकरणीति इन्द्रियग्रामनिग्राही, पुनः कीदृशः ? स मार्गगामी
मार्गं मार्कं गच्छति स्वयम्, अन्यान् गमयति इति मार्गगामी ।

वाणारमीए बहिया, उज्जाणम्मि मणोरमे ।

फामुण् सिज्जमंथारे, तत्थ वाममुवागए ॥ ३ ॥

स साधुवाराणस्यां बाह्ये, मनोरमे मनोदरे, उद्याने प्रासुके जी-
वर्गहते शय्यास्तनारकं दर्शयितुणां दर्शयितुं शयनोपवेशनास्थितौ
तत्र (वाम इति) वसतिं कर्तुमुपागतः ॥ ३ ॥

अह तेणेव कालेणं, पुरीए तत्थ माहणे ।

विजयघोमे ति नामेणं, जन्न जयइ वेयवी ॥ ३ ॥

अथ अनन्तरं तस्मिन्नेव काले यस्मिन् काले साधुर्वेने समा-
गतः तस्मिन्नेव काले तस्यां वाराणस्यां पुरीं 'विजयघोष' इति
नामा ब्राह्मणो यज्ञं यर्जातं यज्ञं करति । कीदृशो विजयघोषः ?
वेदवित् वेदज्ञः ॥ ४ ॥

अह से तत्थ अणगारे, मासक्खमणपारणे ।

विजयघोमस्म जन्नम्मि, जिक्खट्ठा उववट्ठिए ॥ ५ ॥

अथ अनन्तरं तत्र विजयघोषस्य यज्ञे स पूर्वोक्तो जयघोषोऽ-
नगरो मासक्रमणस्य पारणे निज्ञाया अर्थं निज्ञाय उप-
स्थितः ॥ ५ ॥

समुवट्ठियं तहिं संतं, जायगो पक्खिमेहण ।

न हू दाहामि ते जिक्ख, जिक्खु जायाहि अणओ ॥ ६ ॥

तदा याजको यजमानो विजयघोषो ब्राह्मणस्तत्र निज्ञार्थं
समुपस्थितः संतं तं साधुं प्रतिपिप्यति निवारयति, कथं नि-
वारयतीत्याह-हे भिक्षो ! त्वम् अयतोऽन्यत्र याहि (ते) तुभ्यं
भिक्षां न ददामि ॥ ६ ॥

जे य वेयविओ विष्णा, जणट्ठा य जिडंदिया ।

जोइसगविओ जे य, जे य धम्मस्स पारगा ॥ ७ ॥

जे समत्था समुद्धतुं,

अप्पाणमेव य ।

तेसिं अब्बमिणं देयं,

क्खू न्ववकामियं । ८ । युग्मम्

विजयघोषो वदति-हे भिक्षो ! तस्मिन् यज्ञे इदं प्रत्यक्षं दृश्य-
मानम् अन्नं सर्वकामिकं यत्परं यद्द तेषां पात्राणां देयं वर्तते
तेभ्यो देयमस्ति । न तु तेषां देयं वर्तते । तेषां कयासः ?
ये आत्मानं स्वकायमात्मनः च पुनः, परं परस्यात्मानं
समुद्धतुं समर्थाः । ये तु न । मुद्रात् आत्मानं तारयितुं
समर्थाः परमपि तारयितुं न स्यात् । तेषां प्रदेयमस्ति इति
ज्ञावः ॥ ७ ॥ पुनः केषां प्रदेयमन्नं वर्तते ? ये विप्रा वेदविदो
वेदज्ञाः तेषाम् । पुनर्ये यज्ञार्थाः यज्ञ एव अर्थः प्रयोजनं येषां
ते यज्ञार्थास्तेषाम् । पुनर्ये जितेन्द्रिया इन्द्रियाणां जेतारस्तेषाम् ।
पुनर्ये ज्योतिषाङ्गविदः ज्योतिःशास्त्रस्याङ्गवेत्तारः । यद्यपि
ज्योतिःशास्त्रं वेदस्याङ्गमेवास्ति वेदविद इत्युक्ते आगतम् तथापि
अत्र ज्योतिःशास्त्रस्य पृथगुपादानं प्राधान्यक्यापनार्थं तस्मात्
एतद्वर्णाविशिष्टा ये ब्राह्मणास्तेषां देयमस्ति, पुनर्ये धर्मशास्त्रा-
णां पारगास्तेषां देयम् अन्नं अन्नं वर्तते, इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सो तत्थेवं पणिसिद्धो, जायगेण महामुणी ।

न वि रुट्ठो न वि तुट्ठो, उत्तपट्ठगेवमओ ॥ ९ ॥

स महामुनिर्जयघोषः तत्र यज्ञे (एव) अमुना प्रकारेण (विजय-
घोषेण याजकेन यज्ञकारकेण प्रतिपिक्तः सन् निवारितः सन्
नापि रुट्ठो नापि तुट्ठः समभावयुक्तोऽभूत् । कीदृशः स महा-
मुनिः ? उत्तमार्थगवेपको मोक्षानिलापः ॥ ९ ॥

नऽन्नदं पाणहेउं वा, न वि निव्वाट्ठणाय वा ।

तेसिं विपोक्खणट्ठाए, इमं वयणमव्ववी ॥ १० ॥

स महामुनिस्तेषां विजयघोषादिब्राह्मणानां विमोक्षणार्थं कर्म-
बन्धनान् मुक्तिकरणार्थम् इदं वचनम् अब्रवीत्-परम् अन्नपानं
लाभार्थं न अब्रवीत् । एवं ज्ञात्वा न अब्रवीत्-येन अदं एव उप-
देशं ददामि पतं प्रसन्ना महा सम्यग् अन्नपानं वदति इति बुद्ध्या
न अब्रवीत् । किं तु तेषां समारनिस्तारायप्रवदत् । वा अथवा-
निर्वाहणाय अपि न वस्त्रपात्रादिकानां निर्वाहं पश्यो मम निवि-
स्यति तेन हेतुना न अब्रवीदिति ज्ञावः ॥ १० ॥

न विजाणसि वेयमुदं, न वि जन्नाणं जं मुहं ।

नक्खत्ताणं मुहं जं च, जं च धम्माणं वा मुहं ॥ ११ ॥

किम् अब्रवीत् ? इति आह-भो ब्राह्मण ! विजयघोष ! त्वं
वेदमुखं न विजानासि । पुनर्यत् यज्ञानां मुखं वर्तते तदपि त्वं न
जानासि । पुनर्यत् नक्खत्ताणां मुखं तदपि त्वं न जानासि । च
पुनर्यदमार्गाणां मुखं वर्तते तदपि त्वं न जानासि ॥ ११ ॥

पुनः स साधुर्विजयघोष ब्राह्मणं प्रति पृच्छति-

जे समत्था समुद्धतुं, परं अप्पाणमेव य ।

ए ते तुमं विजाणासि, अह जाणाभि तो भणं ॥ १२ ॥

हे विजयघोष ! ये परं च पुनः आत्मानम् । एव समुद्धतुं संसा-
रात् निस्तारयितुं समर्थास्तान् स्वपरनिस्तारकान् त्वं न जा-
नासि । अथ चेत् त्वं जानासि तदा (भण) कथय ? ॥ १२ ॥

तस्मै खेवपमोक्खं च, अचरयतो तहिं दिआ ।

मपरिसो पंजलिउको, पुच्छई नं महामुणिं ॥ १३ ॥

(तद्दि इति) तत्र यत्किं विज्ञा विजयघोषः प्राञ्जलिपुटो बद्धा-
ञ्जालः सन् त महामुनि पृच्छति-कीदृशो द्विजः ?। सपरिवत्
बहुभिर्भुजैः सहितः। पुनः स द्विजः कीदृशः सन् ?। तस्य स्ना-
धोराक्षप प्रश्नस्तस्य प्रमोक्तं प्रतिवचनमुत्तरम् (अचयतो इ-
ति) दातुम् अशक्नुवन् प्रश्नस्योत्तरं दातुमसमर्थः सन्
दातुमभित्यध्याहारः ॥ १३ ॥

वेयाणं च मुहं बृहि, बृहि जन्नाणजं मुहं ।

नक्खत्ताण मुहं बृहि, जं च धम्माण वा मुहं ॥ १४ ॥

हे महामुन ! त्वमेव वेदानां मुखं बृहि ?। पुनर्यत् यज्ञानां मुखं
तस्म ब्रूहि ?। पुनर्नक्खत्ताणां मुखं बृहि ?। पुनर्यत् धर्माणां मुखं तस्म
बृहि ॥ १४ ॥

जे सपत्था समुत्तुं, परं अप्पाणमेव य ।

एयं मे संसये सव्वं, साहु कहुसु पुच्छिओ ॥ १५ ॥

पुनर्ये पुरुषाः परं, च पुनरात्मानमपि संसारात् उच्छर्तुं समर्थाः
स्त्विति एतस्मै मम शस्यविषयं वेदमुत्तादिकम् अस्ति। हे साधो !
त्वं मया पृष्टं सन् सर्वं कथयस्व ॥ १५ ॥

इत्युक्ते पुनराह-

अग्निहोत्तमुहा वेया, जन्मट्ठी वेयमा मुहं ।

नक्खत्ताण मुहं चंदो, धम्माणं कासवो मुहं ॥ १६ ॥

हे विजयघोष ! वेदा अभिहोत्रमुखाः, अग्निहोत्रं मुखं येषां
ते अग्निहोत्रमुखाः वेदानां मुखमग्निहोत्रम् । अग्निहोत्रं हि
अग्निकारिका, सा च इयम्-“कर्मन्धने समर्प्यत्यहुता सज्जा-
वनाहुतिः । धर्मध्यानाग्नेना कार्या, दीक्षितेनाग्निकारिका ॥१॥”
इत्यादि यज्ञविधिवर्धायिका कारिका गृह्यते । वेदानां यज्ञानां
एषा एव कारिका मुखं प्रधानम् । अस्याः कारिकायाः अर्थः-क-
र्माणि इन्धनानि कृत्वा उत्तमा जावना आहुतिर्विधेया धर्म-
ध्यानाग्नौ दीक्षितेन इयम् अग्निकारिका विधेया पुनर्हे ब्राह्मण !
विजयघोष ! यज्ञार्थी पुरुषो वेदसां यज्ञानां मुखं वर्तते, यज्ञो
दशप्रकारधर्मः । “सत्यं तपश्च सन्तोषः, क्षमा चारित्र्यमा-
र्जवम् । अस्मा धृतिरहिंसा च, सम्यग्ज्ञश्च तथा परः ॥ १ ॥”
इति दशप्रकारः । स चात्र प्रस्तावाद्भावयज्ञस्त यज्ञम् अर्थयति
अभिलषतीति यज्ञार्थी स एव यज्ञानां मुखं वर्तते । नक्षत्राणां
अष्टाविंशतीनां मुखं चन्द्रो वर्तते, धर्माणां ध्रुवधर्माणां चारित्र्य-
धर्माणां काश्यपः आर्क्षश्चो मुखं वर्तते । धर्माः सर्वेऽपि तेनैव
प्रकाशिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

जहा चंदं गहर्इया, चिट्ठंति पंजलीउडा ।

वंदमाणा णमंसंति, उत्तमं मणहारिणो ॥ १७ ॥

यथा महादिका अष्टावीतिप्रहाः नक्षत्राणि अष्टाविंशतिप्रमि-
तानि एव सर्वे ज्योतिष्का देवाश्चन्द्रं प्राञ्जलिपुटाः बद्धा-
ञ्जलयस्तिष्ठन्ति संचरन्ते । एवं श्रीऋषभदेवम् उत्तमं प्रधानं
यथा स्यात्तथा मनोहारिणश्चिभुवनवर्तिनो भव्याः वन्द-
मानाः स्तवनां कुर्वन्तो नमस्कुर्वन्ति चिन्थे प्रवर्तन्ते इति
प्रायः ॥ १७ ॥

अजाणगा जसुवाई, विज्जामाहणसंपया ।

मूढा सज्जायतवमा, चासच्छुक्का इवऽग्निगो ॥ १८ ॥

हे विजयघोष ! विद्याब्राह्मणसंपदामजामानाः पुनर्बहुवादि-

नस्ते त्वया पात्रत्येन मन्यन्ते । विद्या आराध्यकब्रह्माणुरपुराणा-
भिरिकास्ता एव ब्राह्मणसंपदो विद्याब्राह्मणसंपदस्तासाम् अज्ञा-
स्सन्तो यज्ञवादिनो वर्तन्ते । चेत् वृद्धदारण्यकाद्युक्त यज्ञम् एते
जानन्ते, तथा कथं एतादृशं यज्ञं कुर्युः । तस्माद् वृथैव वयं या-
ज्ञिकाः इत्यभिमानं कुर्वन्ति । पुनः कथं नूताः ?। स्वाध्यायतपसा
वेदाध्यनोपवासादिना मूढाः बहिः संवृतिमन्तः आच्छादित-
स्वज्ञानाः । एते के इव ? तस्मच्छुक्का अग्नय इव । रक्षाच्छादित
बह्वय इव । इत्यनेन बाह्ये शीतत्वे प्राप्ताः पर कषायाम्भनना मध्ये
सन्तप्ता एवेति भावः ॥ १८ ॥

पुनस्साधुर्ब्रूहि-

जो सोए वस्सणो वुत्तो, अग्गीव पट्ठिओ जहा ।

सया कुसलमंदिट्ठं, तं वयं वूम पाहणं ॥ १९ ॥

हे विजयघोष ! वयं तं ब्राह्मणं ब्रूमः । तं कम ?। यो मुनिर्ब्राह्मण
उक्तः । यथा कैश्चित् अङ्गैः अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणोऽयमित्युक्तस्तं
ब्राह्मणं न ब्रूमः इति प्रायः । कथं भूतः सः ?। लोकैर्महिनः पूजितः
सन् दीप्यते । क इव ?। अग्निरिव । यथाऽग्नः पूजिता घृतादि-
सिका दीप्यते । कीदृशं तं ब्राह्मणम् ?। सदा कुशलसन्दिष्ट कु-
शलैस्तस्माभिः सन्दिष्टं कथितम् ॥ १९ ॥

अथ कुशलसन्दिष्टस्वरूपमाह-

जो न सज्जइ आगंतुं, पव्वयतो न सोयइ ।

रमई अज्जवयणम्मि, तं वयं वूम पाहणं ॥ २० ॥

हे विजयघोष ! तं वयं ब्राह्मणं ब्रूमः । तम् इति कम ?। यः (आगंतुं
इति) बहुभ्यो दिनेभ्यः प्राप्त स्वजनादिकं बहुभ्यं जनं न स्वर्जति ना
लिङ्गति । अथवा-(आगंतुं इति) स्वजनादिस्थानमागत्य स्वजना-
दिकं न स्वर्जति न अभिष्यङ्गं करोति, पुनर्यः प्रवजन् स्थानात्
अन्यत् स्थानं स्थानान्तरं गच्छन् अर्थात् विचरन् न शोचते न
शोकं कुरुते । पुनर्यं आर्यवचने तीर्थकरवाक्यं रमते तं वयं
ब्राह्मणं वदामः ॥ २० ॥

जायरुवं जहाऽऽपिट्ठं, निद्धत्तमत्तपावगं ।

रागदोसजयातीतं, तं वयं वूम पाहणं ॥ २१ ॥

हे विजयघोष ! वयं तं ब्राह्मणं ब्रूमः । कीदृशम् ?। जानरूपं स्वर्णं
इव आमृष्टं तेजो वृक्षे मनःशिलादिना परामृष्टं कृतवर्णिका-
वर्धनमनेन ब्राह्मणं उक्तः । यथाशब्द इत्यर्थः । पुनः कीदृशं तम् ?।
(निद्धत्तमत्तपावगं) नितरामानिशयेन ध्यातं मम किं तद्वत्
पातकं यस्य तन्निर्धर्ममत्तपातकम् अनेन च अन्तरो गुण उक्तः ।
पुनः कथं नूतः ?। रागद्वेषभयातीतं रागः प्रेमरूपः द्वेषोऽप्रीतिरूप
स्ताभ्यामतीतो दूरीभूतस्तं वयं विप्रं वदामः ॥ २१ ॥

तवस्मियं किंसं दंतं, अवचियमममोणियं ।

सुव्वयं पत्तनिव्वणं, तं वयं वूम पाहणं ॥ २२ ॥

हे विजयघोष ! वयं तं ब्राह्मणं ब्रूमः । तं कं तपस्विनम् । अत-
एव कृशं दुर्बलम् । पुनः कीदृशम् ?। दान्तं जितेन्द्रियम् । पुनः
कीदृशम् ?। अपचितमांसशोणितं शोषितमांसरुधिरम् । पुनः
कीदृशम् ?। सुप्तं सम्यक् व्रतानां धर्तारम् । पुनः कीदृशम् ?।
प्राप्तनिवाणं प्राप्त कषायाम्भनशमेन निर्वाणं शोतिजावं येन स
प्राप्तनिर्वाणस्तम् ॥ २२ ॥

तसपाणे वियाणित्ता, मंगहेण य थावरे ।

जो न हिंसइ तिविहेणं, तं वयं बूम माहणं ॥ २३ ॥

हे ब्राह्मण ! तं वयं ब्राह्मणं बूमः । तम इति कम ? । यस्मिन् प्राणान् पुनः स्थावरान् संग्रहेण समासेन संक्षेपेण विज्ञाय त्रिविधेन मनोवाक्येन करणकारणानुमतिनेदेन नवविधेन न हन्ति, तं ब्राह्मणं वचम इति भावः ॥ २३ ॥

कोहा वा जइ वा हासा, लोहा वा जइ वा जया ।

मुसं न वयई जो उ, तं वयं बूम माहणं ॥ २४ ॥

हे विजयघोष ! यः क्रोधान्, यदि वा भयवा हासात्, वा ग्रथ वा लोभात्, अथ भयात् मृषाम् असत्यवार्त्तां न वर्त्तति, तं वयं ब्राह्मणं बूमः ॥ २४ ॥

चित्तमंतमचित्तं वा, अप्पं वा जदि वा बहुं ।

न गिएहइ अदत्तं जे, तं वयं बूम माहणं ॥ २५ ॥

हे ब्राह्मण ! यहिचित्तमन्तं सचित्तम् । अथवा-अचित्तं प्राप्तुकम् अप्पं स्तोकम्, यदि वा बहुं प्रचुरम् अदत्तं दायकं अनर्पितं स्वयमेव न गृह्णाति तं वयं ब्राह्मणं वचमः ॥ २५ ॥

दिव्वमाणुस्सतेरिच्छं, जो ण सेवइ मेहुणं ।

मनमा कायवक्केणं, तं वयं बूम माहणं ॥ २६ ॥

पुनर्यो दिव्यमानुष्यतिरहन्तीं मैथुन मनसा कायेन वचसा कृत्वा न सेवते । वयं तं ब्राह्मणं वचमः ॥ २६ ॥

जहा पोमं जेजे जायं, नोबल्लिप्पइ वारिणा ।

एवं अल्लितं कामेहिं, तं वयं बूम माहणं ॥ २७ ॥

हे ब्राह्मण ! पुनस्तं वयं ब्राह्मणं वचमः । तं कीदृशम् ? । (एवं) अ-मुना प्रकरणेण अनेन दृष्टान्तेन कामः अविश्र भोगः असलग्नं येन दृष्टान्तेन यथा पद्म जले जातं परं तत् पद्म वारिणा न उपलि-प्यते जले त्यक्त्वोपरि तिष्ठति तथा ज्ञानैरुत्पन्नोऽपि ज्ञेयैरल्लि-प्तो यस्तिष्ठति स ब्राह्मणो ज्ञेयः ॥ २७ ॥

अलोलुपं मुहार्जीवी, अणगारं अकिंचणं ।

असंसत्तं गिहत्थेसु, तं वयं बूम माहणं ॥ २८ ॥

सूत्रगुणमुक्त्वा उत्तरगुणमाह-पुनर्वचं तं ब्राह्मणं बूमः । कीदृशं तं ब्राह्मणम् ? । अलोलुपम् आहारादिषु लाभ्यस्थिराहितम् । पुनः कीदृशम् ? । मुयार्जीविनम् अज्ञातगृहेषु आहारादि गृहात्वा आर्जीविकां कुर्वीणं सयमर्जीविनव्यधारकम् इत्यर्थः । पुनः कीदृशम् ? । गृहस्थेषु असंसक्तं गृहस्थं प्रतिबन्धरहितम् ॥ २८ ॥

जहिता पुच्चसंजोगं, नातिसंगे य वंधवे ।

जो न सजइ भोगेसु, तं वयं बूम माहणं ॥ २९ ॥

पुनस्तं वयं ब्राह्मणं वचमः । तमिति कम ? । यो ज्ञातौ स्वकीयगोत्रे च पुनः सङ्गे स्वसुरादिसंबन्धे पुनर्बान्धवे पूर्वसंयोगं माता-पित्रादिस्नेहं त्यक्त्वा पुनरेतेषु पुत्रोक्तेषु न स्वजाति रागासक्तो न जवति । तं वयं ब्राह्मणं वचमः ॥ २९ ॥

पसुवंधा सव्वेया, जइ च पावकम्मुणा ।

न तं तायंति दुस्सीलं, कम्पाणि वल्लवंतिह ॥ ३० ॥

जो विजयघोष ! सर्वेवधाः पशुबन्धाः वर्तन्ते पशूनां बन्धो विनाशाय नियन्त्रणं यैस्ते पशुबन्धाः केवलं वेदाः पशुहननह-
३५६

तवो वर्तन्ते । न तु मोक्षो-
यतो हि वेदवाक्यमिदं भूयत
इवेतं जगमालभत " इत्यादि
च पुनः (जइ इति) इष्टं
तत् इष्टं पापकर्मणा पापकर्मणा
नाम अभ्येतार यज्ञकर्तारं
शीलं दुराचारं पापशास्त्रा-
चारम् इह कर्मणि यत्रवन्ति
कर्मकर्तारं नरकं नयन्ति । अतः
ब्राह्मणः पात्रचूतोऽस्ति । किं तु
ह्यण इति ज्ञावः ॥ ३० ॥

न वि मुंप्पिएण ममणो, न ओंकारेण वंभणो ।

न मुणीऽरत्रवाभेणं, कुसचीरेण न तावसो ॥ ३१ ॥

हे विजयघोष ! मुनिरूपेण भ्रमणो निर्ग्रन्थो न स्यात् । ओंका-
रेण ॐ भूर्भुवः स्वस्तीत्यादिना ब्राह्मणो न स्यात् । तथा-अर-
त्रवासेन मुनिर्नोच्यते । कुशो वर्धस्तन्मयं चौर उपलक्षणत्वाद्
वल्लकल कुशचीरं तेन कुशचीरेण कुशोपलक्षितवल्लकलवस्त्रेण
तापसो न भवेत् ॥ ३१ ॥

समयाए ममणो होइ, बम्भज्वेरेण वम्भणो ।

नाणएण य मुणी होइ, तवणं होइ तावसो ॥ ३२ ॥

(समया) समयत्वेन क्षुभित्रयोरपरि समानजावेन भ्रमणो जव-
ति । ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणो भवति, ब्रह्म पूर्वोक्तम् 'अहिंसासत्यचौ-
योभावामैथुननिर्लोभरूप' तस्य ब्राह्मणभरणमङ्गीकरणं ब्रह्मचर्यं
तेन ब्राह्मण उच्यते, ब्रह्मत्वयुक्तो ब्राह्मण इत्यर्थः । ज्ञानेन मुनि-
र्भवति मन्यते जानाति हेयोपादेयविधौ इति मुनिः । स च
ज्ञानेनैव स्यात् । तथा तपसा द्वादशविधेन तापसो भवति ॥ ३२ ॥

कम्मुणा वम्भजणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तियो ।

वयमो कम्मुणा होइ, सुहो हवइ कम्मुणा ॥ ३३ ॥

कर्मणा क्रियया ब्राह्मणो भवति, " तमा दानं दमो ध्यानं,
सत्यं शौचं धृतिर्घृणा । ज्ञानविज्ञानमास्तिक्य-मेतत् ब्राह्म-
णलक्षणम् ॥ १ ॥ " अनया क्रियया लक्षणभूतया ब्राह्मणः
स्यात् । कृत्रियः शरणागतलक्षणलक्षणक्रियया कृत्रिय उच्यते,
न तु केवलं कृत्रियकुले ज्ञानिसमुत्पन्नं सति शस्त्रबन्धनत्वेनैव
कृत्रिय उच्यते । एव वैश्योऽपि कर्मणा क्रियया एव स्यात्
क्षुपिपशुपाल्यादिक्रियया वैश्य उच्यते । कर्मणा एव शूद्रो
भवति शोचनादिहेतुप्रेषणभारोद्धटनजलाद्याहरणचरणमर्द-
नादिक्रियया शूद्र उच्यते । अत्र ब्राह्मणलक्षणवसरे अन्ये-
षां वर्णत्रयाणां लक्षणविधानं व्याप्तिदर्शनार्थम् ॥ ३३ ॥

एए पाउकरे वुप्पे, जेहि होइ मिणायओ ।

सव्वकम्मविणिग्गमुक्कं, तं वयं बूम माहणं ॥ ३४ ॥

बुद्धो ज्ञानतत्त्वः श्रीमहावीरः एतान् अहिंसाघर्षान् प्राप्नुवका-
र्थं प्रकटी चकार । यैर्गुणैः कृत्वा सर्वकर्मविनिर्मुक्तो भूत्वा
स्नातको भवति केवली जवति । प्राकृतत्वात् प्रथमास्थाने द्विती-
या । तम एतादृशगुणयुक्तं स्नातकं वा वयं ब्राह्मणं वचमः ॥ ३४ ॥

एवं गुणसमाज्जा, जे जवंति दिउत्तमा ।

ते समत्या वि उप्पत्तुं, परं अप्पाणमेव य ॥ ३५ ॥

एवंगुणसमायुक्ताः ये द्विजोत्तमाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः भवन्ति । ते ब्राह्मणोत्तमाः परमात्मानम् अपि उद्धर्तुं समर्था भवन्ति ॥३५॥

एवं तु संमणं छिन्ने, विजयघोसे य माहणे ।

समुदाय तयं तं तु, जयघोसं मष्टामुणिं ॥ ३६ ॥

ततस्तदनन्तरं विजयघोषो ब्राह्मणः जयघोषं महामुनिं उवाच इदं वचनम्-उवाह कथयति इति संबन्धः किं कृत्वा ? न मुनि जयघोषं समादाय सम्यक् उपलक्ष्य कृत्वा, क सति (एव) पूर्वोक्तप्रकारेण विजयघोषस्य शस्ये छिन्ने सति ॥ ३६ ॥

तुष्टो य विजयघोसे, इणमुदाहु कयं जज्ञी ।

माहणात्तं जहाजयं, मुहु मे उवदंसियं ॥ ३७ ॥

विजयघोषस्तुष्ट इदं वचनं जयघोषमुनये आह-कीदृशो विजयघोषः ? कृताञ्जलिः, हे मुने ! मे मम ब्राह्मणत्वं यथाभूतं यथा स्वरूपं मुष्टु सम्पुण्ड्रं दर्शितम् ॥ ३७ ॥

तुभे जइया जज्जाणं, तुभं वेयविओ विज ।

जोइमंगविओ तुब्जे, तुब्जे धम्माण पारगा ॥ ३८ ॥

किं वचनम् ? आह-ह महामुने ! (तुभे इति) यूयं यज्ञानां यष्टारः, यूयं वेदविदः वेदविदः विदो ज्ञानारो वेदविदाश्चराः यूयम् एव । पुनर्ययम् एव ज्यातिषाङ्गविदः । यूयम् एव धर्माणां पारगाः धर्माचारपारगाः ॥ ३८ ॥

तुभे सप्तथा उच्छत्तं, परं अप्पाणमेव य ।

तपण्णगदं करे अम्हं, जिक्खेणं जिक्खुत्तमाः ॥ ३९ ॥

पुनर्हमहामुने ! यूयं परं पुनः आत्मानं समुद्धर्तुं संसारान् निस्तारयितुं समर्थाः । (न इति) तस्मात् कारणात् भा जिक्खन्तमाः ! साधुश्रेष्ठाः ! भिक्षया भिक्षाग्रहेण अस्माकम् अनुग्रहं यूयं कुरुष्व ॥ ३९ ॥

ए कजं पड्भ जिक्खेणं, खिणं निक्खम सुद्धिया ।

मा जमिहिमि भयावट्ठं, घारे संसारसागरे ॥ ४० ॥

तदा जयघोषमुनिराह-ह द्विज ! मम भिक्षया कार्यं नास्ति । त्वं किंप्रेषाश्रमस्व दीक्षां गृहाण । हे द्विज ! घोरं भीषणे संसारसागरे भ्रमांश्च मिथ्यात्वेन त्वं संसारममुद्रे भ्रमिष्यसि । तस्मान्मिथ्यात्वं त्यज, जैनों दीक्षां गृहाणेति भावः । कथं नूते संसारममुद्रे ? भयावर्ते सततमयजलभ्रमयुक्ते ॥ ४० ॥

उवत्तेवा होइ जोगेसु, अजोगी नोवत्तिण्ड ।

भोगी भमई संसारे, अजोगी विण्णमुवई ॥ ४१ ॥

हे विजयघोष ! भोगेषु भुज्यमानेषु सत्सु उपलपः कर्मोपचय-रूपो बन्धः स्यात् । अजोगी जोगानाम् अजोक्ता, कर्मणा न उपलप्यन्ते । पुनर्जोगी भोगानां भोक्ता, संसारे ज्ञमति । अजोगी जोगानाम् अजोक्ता, कर्मलेपाद् विमुच्यन्ते ॥ ४१ ॥

कर्मलेपे दृष्टान्तमाह-

उद्धो सुको य दो बूदा, गोदाया मट्टिया मया ।

दो वि आवद्धिया कुड्डे, जो उद्धो सोऽत्थं लग्गड ॥ ४२ ॥

उद्ध आर्द्रः च पुनः शुष्कः, एनौ दौ मृत्तिकाभ्यां गो-लक्ष्मौ कुड्डे भिक्षा उच्छृङ्खलौ आर्द्रौ तत्र आपर्णितौ भिक्षा आम्फालतौ सन्तौ । अत्र द्वयोः मृत्तिकाभ्यामालक्ष्योर्मध्ये य उद्धः आर्द्रो, मृद्गोलकः स कुड्डे दृश्यते ॥ ४२ ॥

एवं लग्गन्ति दुम्मेहा, जे नरा कामदालसा ।

विरत्ता उ न लग्गन्ति, जहा मे सुकगोदण ॥ ४३ ॥

(एव) अमुना प्रकारेण आर्द्रमृत्तिकागोलकदृष्टान्तेन दुर्मेधसो दुष्टबुद्धयो ये नराः कामदालसा भोगेषु लम्पटाः (लग्गन्ति) संसारे आसक्ताः जवन्ति । तु पुनः विरक्ताः कामभोगज्यो विमु-खनराः (न लग्गन्ति) संसारसक्ता न भवन्ति । यथा बुष्को मृद्गोलका भिक्षा न लगति ॥ ४३ ॥

एवं से विजयघोसे, जयघोसस्स अंतिण् ।

अणगारस्म निक्खन्तां, धम्मं मोच्चा अणुत्तरं ॥ ४४ ॥

(एव) अमुना प्रकारेण न विजयघोषो ब्राह्मणो जयघोषस्य अनगारस्य अन्तिके समीपे निष्क्रान्तो दीक्षां प्राप्तः किं कृत्वा ? अनुत्तरं धर्मं श्रुत्वा ॥ ४४ ॥

खवित्ता पुव्वकम्माडं, संजमेण तवेण य ।

जयघोसविजयघोसा, मिद्धि पत्ता अणुत्तरं ॥ ४५ ॥ ति वेमि

जयघोषविजयघोषौ उभावपि अनुत्तरां प्रधानां गतिं वि-हिं प्राप्ताः । किं कृत्वा ? समयमेव, च पुनस्तपसा पूर्वकर्माणि कृपयित्वा । इति अहं ब्रवीमि । सुधर्मास्वामी जम्बुस्वामिनं प्राद ॥ ४५ ॥ उत्त० २५ अ० ।

जयचंद-जयचन्द्र-पु० । सोमसुन्दरमृगिशिष्यपञ्चकमध्ये छि-तीये शिष्ये, ग० ४ अध० । अनेन, विक्रमसंवत् १४०६ प्रति-क्रमणविधिनामा ग्रन्थो विरचितः । ज० ६० ।

जयजयमद-जयजयशब्द-पु० । जयजयारव, औ० ।

जयजयारव-जयजयारव-पु० । जय जयेत्याशीर्वादेश्च, "जय जय नंदा जय जय भद्रा जय जय स्वाच्यवरवमहा" वृत्तिः-संभ्रमे द्विर्वचनम् । इह च दीर्घत्वं प्राकृतत्वात् । अथवा-जय त्वं जगन्नन्द ! भुवनसमृद्धिकारक ! एव जगद्गद ! जगत्कल्याण-कर ! औ० । " जय जय नंदा धम्मण जय जय नंदा तवेण " वृत्तिः-जय जयेत्याशीर्वचनं भक्तिसंभ्रमे च द्विर्वचनं नन्दं वर्ध-स्व धर्मेण एवं तपसाऽपि । अथवा-जय जय विपक्का, केन धर्मेण इह नन्देत्येवमकरघटना कार्या । भ० ६ श० ३३ अ० ।

जयद्वभामि (ण्)-जयार्थजापिन्-पु० । यथैवात्मनो जयो ज-वन्ति तथैवाविद्यमानमप्यर्थं भाषते तच्छीलः जयार्थभाषी । येन केन प्रकारेणासदर्थभाषणेनाप्यात्मनो जयमिच्छति जने, सत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

जयाण-यज्जन-न० । यागे, गायत्र्यादिपाठपूर्वकं विप्राणां संध्या चैतरेपायां पूजायाम्, अनु० । अभयस्य दाने च, प्रश्न० १ सम्ब० द्वार । हयसनाहं, द० ना० १ वर्गे ।

यत्तन-न० । प्राणिरक्षणं, प्रश्न० १ सम्ब० द्वार । प्राप्तेषु योगेषु उद्यमकरणे, (अणु०) " जयणप्रदणजोगचरित्तं " वृत्तिः-यत्तनं प्राप्तेषु योगेषु उद्यमकरणं धृत्तं चाप्राप्तानां तेषां प्राप्त्यर्थं यत्तनं यत्तनघटनप्रधाना योगाः सयमव्यापारा मन प्रभृतयो वा चारित्र्ये तत्तथा । अणु० ३ वर्गे ।

अजयं चरमाणो अ, पाण जूयाडं हिंसड ।

बंधई पावयं कम्मं, तं से होई कमुअं फलं ॥ १ ॥

मा इह परिणयजलद्व-विमृष्टरूपायां होऽ विण्णया ।

अवस्थश्चो महंतो, सव्वो सो धम्महेतु ति” ॥ ५३ ॥

सा यतनेह जिनजयनादौ परिणतजलवत्तविद्युत्स्वरूपे च प्र-
वर्तते । प्राशुकप्रहणेन अयं तथा यद्यपि महात्सवप्रापितवासो ध-
र्महेतुः स्थाननियोगादिति । प्रति० ।

जयना-स्त्री० । जयनशीलायाम्, “जयणाप गहप” । वृत्तिः-
शेषगतिजयनशीलया । कल्प० २ कृण ।

जयणाजुत्त-यतनायुक्त-त्रि० । यतनोपेतं, नि० च० १ उ० ।

जयणाम-जयनापन्-पु० । जयाऽभिधाने एकादश चक्रवर्तिनि,
स्था० १० हा० । भाव० ।

जयणावरणिज-यतनावरणीय-न० । चारित्र्यविशेषवीर्यान्त-
रायलक्षणे कर्मणि, भ० ए० श० ३१ उ० ।

जयतिलगसूरि-जयतिलकसूरि-पु० । तपागच्छोये रत्नसिंहसू-
रिशिष्ये, तेन च मलयसुन्दरीचरित्रं तथा सुलसाचरित्रं च
निर्ममे । जै० ६० ।

जयदेव-जयदेव-पु० । ऋषयदेवस्वामिनश्चतुरशीतितमे पुत्रे,
कल्प० ७ कृण ।

जयदेववागरण-जयदेवव्याकरण-न० । जयदेवकृतव्याकरणे,
कल्प० १ कृण ।

जयदेवसूरि-जयदेवसूरि-पु० । प्रतापमर्कटुर्मानुजसूरिः पट्ट-
वर्तिनो वीरसूरिः शिष्ये, ग० ४ आध० ।

जयदह-जयद्रथ-पु० । सिन्धुदेशाधिपवृद्धकेशसुते राजजेदे,
स च धृतराष्ट्रकन्यां दुःशल्यामुपयमे । स च सौवीरदेशाधिप-
“जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते, सौवीरराजस्सुभगे स एवः ।”
वाच० । गंगेतविदुरद्दोणजयदह” हा० १ श्रु० १६ अ० ।

जयपुर-जयपुर-न० । नगरविशेषे, यत्र किल धर्मरुचिमुनिर्मा-
लादाहृत्य भिक्षां दातुमुद्यतां वसुमतीं निवारितवान् । दर्श० ३
तत्त्व । वर्तमानकालवर्तिनि मरुधरमण्डलशृङ्गारे स्वानामरूपा-
ते रम्यनगरे च । पि० ।

जयप्प-यतात्मन्-पु० । ध्यानैकनिषण्णे, आ० म० द्वि० ।

जयप्पभ-जयप्रभ-पु० । प्रवचनसारोद्धारविषमपदटीकाकरणे
उद्यप्रभसूत्रे साहाय्यकारके आचार्ये, जै० ६० ।

जयमंगला-जयमङ्गला-स्त्री० । मदनवल्लभकथानकप्रसिद्धायां
राजकुमार्याम्, दर्श० ३ तत्त्व ।

जयमाण-यतमान-त्रि० । क्रियायां यत्नपरे, दर्श० ६ अ० १ उ० ।
ओघ० । संयमानुष्ठाने परि समन्तान्मूलोत्तरगुणेषु उद्यमं कुर्व-
ति, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । आचा० । संविग्ने, व्य० १ उ० । “जत-
माणा तथा तिहा, नाणत्या दंसणचरिते ।” आ० म० प्र० ।

जयराम-जगराम-पु० । शत्रुजयसिद्धे मुनिभेदे, “जयरामादिराज-
र्वि-काटिप्रयमिहागमत्” । नी० १ कल्प ।

जयवल्लभ-जयवल्लभ-पु० । नृपभेदे, “जलयसुन्दरं नाम
नयरं, तस्य जयवल्लभो राया, कतिकदली से जारिया,
दुहिया वीलालया” दर्श० १ तत्त्व० ।

जगद्वल्लभ-त्रि० । सर्वजनप्रिये च । दर्श० १ तत्त्व ।

जयसंध-जयसन्ध-पु० । पुण्डरीकनूपस्यामात्ये, “जयसंधो
अमन्त्रो” आ० चू० ४ अ० ।

जयसंधि-जयसन्धि-पु० । पुण्डरीकनूपस्यामात्ये, “जयसंधिणा
अमन्त्रेण” आ० ४ अ० ।

जयसह-जयशब्द-पु० । जयसुचकः शब्दः । शाक० त० । जय-
ध्वनौ, उद्घुष्टनैकजयशब्दाद्विराधितायाम्, वाच० । “मंगलजय-
सहकयालाप” मंगलाय जयशब्दः कृतो जननालोके यस्य स
तथा । औ० । “जयसहस्रोत्सवण” जयंतिशब्दस्य य उद्घोषः
उद्घोषणं तेन मिथो यः स तथा तेन । ज० ६ श० ३३ उ० ।

जयसिंह-जयसिंह-पु० । दक्षिणमथुरोद्भवे, अभिकापुत्रमाता-
महे चाणभेद, दर्श० ४ तत्त्व । ती० ।

जयसिंहदेव-जयसिंहदेव-पु० । सिद्धराजोपाह्वये चौखुक्कवं-
शोद्भवे गुर्जरनृपे, ती० ५ कल्प । जीवा० ।

जयसिंहसूरि-जयसिंहसूरि-पु० । सर्वदेवसूरिशिष्ये, दर्श० ५
तत्त्व । प्रश्नवाहनकुले हर्षपुरीयगच्छसज्जाने अनुयोगद्वारसु-
प्रवृत्तिकुल्लोमच्छमच्छाचार्यगुर्वभयदंष्ट्रसुरेगुरौ, अनु० । अ-
न्योऽप्येतन्नामा अञ्जलनन्दाय आर्यरक्तितमूरे शिष्यो धर्मघोष-
सुरेगुरासीत् । अस्य च पिता बाहुरुनामा नार्घानाम्नी च मा-
ता कोङ्कणदेशे सोपारकनगरस्य विक्रमसंवत् ११७६ वर्षे जातः,
स० ११९० वर्षेऽयं दीक्षितः, स० ११९२ वर्षे स्मृतिपदं, प्राप्तः स०
१२५६ वर्षे (८० वयसि) स्वर्गमगमत् । जै० ६० ।

जयसिरि-जयश्री-स्त्री० । विजयलक्ष्म्याम्, आ० म० प्र० ।

जयसुन्दरी-जयसुन्दरी-न० । कृतमङ्गलापुरीयधनभेष्टसुताया-
म् । “कयमगलापुरीय, धनसिंहसुया उ वालावहवा-
ऽऽसी । जयसुन्दरि ति तीस, भक्तिजुया भायरा पच ॥ १ ॥”
सहघा० ।

जयमेहर-जयशेखर-पु० । अञ्चलगच्छीयमहेन्द्रसूरिशिष्ये, स
च विक्रमसंवत् १४३६ विद्यमान असीत् । उपदेशचिन्तमाणि-
प्रबोधचिन्तामणि जैनकुमारसजवधमिहचरित्रादीनां काव्या-
नां कर्ताऽभवत् । जै० ६० ।

जयसोमसूरि-जयसोमसूरि-पु० । स्वनामके प्रमोदमाणिक्य-
सूरिगुरौ, अयमाचार्यः विक्रमसंवत् १६५७ आसीत् । विचारर-
त्नसंग्रहनामान च ग्रन्थ चकार । जै० ६० ।

जया-जया-स्त्री० । वासुपूज्यजिनमातरि, प्रव० ११ द्वार । आ० ।
तृतीयाऽष्टमीत्रयोदशोरूपासु तिथिषु, स० प्र० १० पाहु० जी० ।
द० प० । च० प्र० । मध्वब्रह्मन् । स्तुतीयचक्रवर्तिनः स्त्रीरत्ने, स० ।
पार्श्वजनाधिष्ठात्रादेवीविशेषे, ती० ६ कल्प । जयन्तीवृद्धे, रो-
गजयास्तस्यास्तयात्वम् । वाच० । सा च गुच्छाकारा, तथाहि-
गुच्छास्तु वृन्ताकीर्पासीजयाऽऽह कीतुलसीकुस्तुमरीपिप्पली-
नीलादयः । आचा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० । हरीतक्याम्, विज-
यायाम्, “भंग” इति नाम्ना लोके ख्यातायाम् । नीलद्वयायाम्,
“अग्निमन्थवृक्के, पताकाभेदे, वाच० ।

जयाइच्च-जयादित्य-पु० । पाणिनिव्याकरणे काशिकाकरणे
बामनाचार्यस्य साहाय्यकारिणि, जै० ६० ।

जयाणंद-जयानन्द-पु० । विष्णुप्रभसृगिशिष्ये, " हरिभक्तमि-
त्रो ह्यनवत्, सूरिः पुनरेव मानदेवगुरुः । विष्णुप्रभश्च सूरिः, त-
स्मान्सूरिर्जयानन्दः " । ग० ४ अधि० । सोमांतलकसृगिशिष्ये च ।

तथाह-

तेषां त्रयो विनेयाः, तत्र श्रीचन्द्रशेखरः प्रथमः ।

सूरिर्जयानन्दोऽन्य-स्तृतीयका देवसुन्दरा गुरवः ।

श्रीसोमांतलकसूरि-एव पट्टाभ्यरात्रियाः । ग० ४ अधि० ।

जर-जू-धा० जरायाम्, दिधा० पर० अक० सेट् । वाच० । " अ-
वर्णस्यारः " ॥ ८ । ४ । २३४ ॥ इति प्राकृतमृत्रेण ऋकारस्यारा-
देशः । ' जरइ ' जीर्यते । प्रा० ४ पाठ ।

जर-पु० जह० भावे अप् । जरायां, विनाशन च । वाच० ।

ज्वर-पु० । ज्वर-भावे-घञ् । स्वनामस्थाने रागभेदे, वाच० ।

विपा० । ह्रा० ।

जरदुमार-जरादुमार-पु० । श्रीकृष्णज्येष्ठज्जातिरि, ग० २ अधि० ।

जरग-जरत्क-त्रि० । जीर्णे, " जग्गओवाणहे त्ति वा " ज-
त्तका जरती जीर्णेत्यर्थः सा चासौ उपानख जरत्कोपानत् ।
अणु० ३ वर्ग ।

जग्गव-जरज्व-पु० । कर्म-टच् । वाच० । जीर्णबलीवर्दे, वृ०

१ उ० । मृत्र० । " जग्गवपाप " जरज्वपादः । अणु० ३ वर्ग० ।

जरउ-जरउ-त्रि० । जू-वा-अउ-ककशे, कतिनं, पाण्डुपुं, पु० ।

जीर्णे, त्रि० । जरायाम्, " गोस्त्रास्तनुमाक्षिणन्तु जरठच्छेदा-

नलग्रन्थयः " " अयमतिजरठा प्रकामगुर्वा " परिणते च ।

" जरत्कमलकच्छेदगौरमयूखे " । वाच० । " निक्षय जरउ-

परुपस्ता ' वृत्तिः-ति भूतानि अपतीतानि जरउनि पाण्डुपुत्रा-

णि यन्त्यस्ते निर्धूतजरउ गगपुत्राः । ग० । ओ० ।

जरपाग-जरापाक-पु० । पार्ष्वर्षपगाय सप्ततिवर्षजन्मक मानुषे,

व्य० ७ उ० ।

जगय-ज्वरक-न० । गायत्रीगतमहानरकविशेष, स्था० ६ ठा० ।

जरपज्ज-जरकपय-प० । उत्तरदिगावलीगतमहानरकवि-

शेष, स्था० ६ ठा० ।

जरावत्त-जरकावत्त-न० । पार्श्वदिगावलीगतमहानरकवि-

शेष, स्था० ६ ठा० ।

जग्गावभिद-जरकारिणु-न० । दक्षिणादिगावलीगतमहानर-

कविशेष, स्था० ६ ठा० ।

जररुत्तिओ-देशी-ग्रामीणे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जरलविओ-देशी-ग्रामीणे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जरसमण-ज्वरशमन-न० । ज्वरापहारि, " जरसमणाई रथणा,

अणायगुणा वि ते समिति जहा " वृत्तिः-ज्वरशमनादनि

ज्वरापहारप्रभृतानि आदिशब्दाच्छूलशमनादिग्रहा रत्नानि

माणक्यान्त्यज्ञानगुणान्यपि रोगाभिरादिज्वरादिशमनमा-

मर्थ्यान्त्याप न केवलं ज्ञातगुणान्येव तावत् ज्वरादिशमनं शम-

यन्ति विनाशयन्ति । पञ्चा० ४ वि० ।

जरा-जरा-स्त्री० । जू-अइ-गुणः । वाच० । ' जू ' वयोहानौ

इति वचनात् । जरणं जरा । वयोहानौ, ज० १६ श० २ उ० ।

आ० म० । वत्त० । वाच० । पं० सु० । प्रहा० । ल० । ह्रा० ।

सु० प्र० । वृद्धय, सथा० । तं० । स्था० । वत्त० ।

३७७

जीवानां जराशोकादिकां धर्मः-

जीवाणं भंते ! किं जरा सोगे ? । गोयमा ! जीवाणं
जरा वि सोगे वि । मे केणट्टेणं जंते !० जाव सोगे वि ? ।
गोयमा ! जेणं जीवा सारीग्वेदणं वेदंति । तेमि एं जी-
वाणं जरा, जेणं जीवा पाणमं वेदणं वेदंति तेमि णं जी-
वाणं सोगे । से तेणट्टाणं जाव सोगे वि एवं गोयमा वि ।
एवं० जाव थणियकुमाणां । पुढविकाइयाणं जंते ! जरा-
सोगे ? । गोयमा ! पुढविकाइयाणं जरा, णो सोगे । मे केण-
ट्टेणं० जाव णो सोगे ? । गोयमा ! पुढविकाइयाणं सारीरं
वेदणं वेदंति । एणो पाणमं वेदणं वेदंति । से तेणट्टाणं जाव
णो सोगे । एवं जाव चउरिदियाणं, मेमं जहा जीवाणं०
जाव वेमाणियाणं । मेवं भंते ! भंते ! त्ति० जाव पज्जुवामउ ।

(जर त्ति) ' जू ' वयोहानौ इति वचनात् । जरणं जरा व-
योहानि । शरीरदुःखस्वरूपा वा इयमतो यदन्यदपि शरीर दुः-
खं तदनयोपलक्षितम् । ततश्च जीवानां किं जरा भवति । (सो-
गे त्ति) शोचन शोको दैन्यमुपलक्षणत्वादेव चास्य सकलमा-
नसदुःखपरिग्रहस्ततश्च उत शोको ज्वरति । चतुर्विंशति-
दण्डके च येषां शरीरं तेषां जरा, येषां तु मनोऽप्यस्ति तेषामु-
भयमिति । म० १६ श० २ उ० । जराभिर्भूतविग्रहा जघन्यत-
रामवस्थामनुभवति । जरणपरिणामे, " अङ्गेष्वेव जरां यातु
यत्त्वयोपकृत मम " हा० २१ अ० ।

जगमंथ-जरासंथ-पु० । स्वनामस्थाने राजनि, श्रीदेमनेमिचरित्रे
कृष्णजरासन्धयुद्धाधिकारे जगामोचनशङ्खेश्वरपाश्वन्तायनय-
नाधिकारः कथं नोक्तः । सोऽधिकारः शास्त्रीयो नवेति प्रश्ने उत्त-
रम्-तीर्थकल्पादेः सोऽधिकारोऽस्तीति शास्त्रीय एवेति । १३०
प्र० । सेन० ३ उल्ला० । पाण्डुपुत्रे जरासन्धमर्कटिहरणज-
भनानी ममेन हतो हेमायनेमिचरितादौ चानाट्टिमेनाभ्याहत
इति कथं भिद्यतीति प्रश्नः उत्तरम्-अत्रापि मनान्तरमवसेय-
मिति । ९२ प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

जल-जल-धा० । आच्छादने, चुग० उज० मक० सेट् । जालयति ।
अजीजश्च । तीक्ष्णीभवेन, जीवनोपयोगिक्रियाया च । अक०
श्वा० पर० सेट् । जलति । अजालीत् । जजाल । जलतु ।
ज्वलाद् । जल-जाल-वाच० । जल । अजल-त्रि० । वाच० ।
" जालः " ॥ ८ । ४ । ३०८ । इति लस्य लः पेशाचाम् । इत्य
लो वा । प्रा० ४ पाठ । जडे, वाच० । उदके, मृत्र० १ श्रु० ५
अ० २ उ० । पानीये, उत्त० २५ अ० । जलकान्तेन्द्रस्य प्रथमे
लोकपाले, स्था० ४ ठा० १ उ० । ज० । अप्कायजीवे, कर्म०
४ कर्म० । प्रश्न० । हीयेरे गन्धद्रव्ये, ज्योतिषोक्ते, ज्ज्मनाधिके
चतुर्थस्थाने, पूर्वाषाढानक्षत्रे च । न० । " तदङ्गानिष-दज-
लेन लोचने " " जलामिवाशी जलमादट्टानाम " " न तजल
जलसुचिपदजम " तृपिताय रोगिणोऽपि जलं देयम् ।

तथा च-

जलस्य प्राणिनां प्राणा-स्तवायस हि जीवनम् ।

तस्मान्सर्वस्वस्थासु, न काचट्टारि धार्यते ॥१॥

अथैवमपि विना जलं, प्राणान् धारयते चिरम् ।

तयोर्भावे पिपासातः, कृणत् प्राणैर्दियुज्यते ॥२॥

दृष्टिर्नो मोहमायानि, मोहात् प्राणान् विमुञ्चति ।
तस्माज्जलमवश्यं हि, दातव्यं जेपजैः समम् ॥३॥ ” वाच० ।
ज्वल-धा० । दीप्तौ, चलने च । ज्वा० । पर० अक० मद् । ज्वल-
ति । अज्वालीत् । घटा० । ज्वलयति । ज्वला० । ज्वलः-ज्वा-
लः । “ जज्वाल लोकस्थितये स राजा ” “ जागर्ति लोको
ज्वलति प्रदीपः, मन्त्रीगणः पर्यात कौतुकेन । मुहूर्तमात्रं कुरु
नाथ । धैर्यं, बुभुक्षितः किं द्विकरेण जुक्ते ॥ १ ॥ ” उवादिपूर्व-
कस्य तत्तदुपसर्गार्थाययुक्तदीप्तौ, वाच० । ‘ज्वल’ दीप्तौ । वा
अच । दीप्ताविशिष्टे, न० । वाच० । देदीप्यमाने, सूत्र० १ श्रु० ४
अ० १ उ० । रा० ।

जलंत-ज्वलत्-त्रि० । देदीप्यमाने, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । स्वा० ।
उत्त० । ज्वालां मुञ्चति, वत्त० ११ अ० । महा० । जाज्वल्यमाने,
उत्त० १६ अ० । कल्प० ।

जलकंत-जलकान्त-पु० । मणिविशेषे, उत्त० ३६ अ० । प्रका०
सूत्र० । आ० म० । उदधिकुमाराणां दक्षिणेंद्रे, भ० ३ श० ८
उ० । स्था० । प्रका० । स० । जलकान्तेन्द्रस्य तृतीये लोकपा-
त्रे, स्वा० ४ रा० १ उ० ।

जलकिट्ट-जलकिट्ट-न० । अपां मले, रा० ।

जलकीमा-जलक्रीमा-स्त्री० । तद्भागजलयन्त्रादिषु मज्जनोन्म-
जनशृङ्गिकाच्छेदनादिरूपायां कीडायाम्, ध० २ अधि० । दे-
हशृङ्गावपि जलेनाभिरर्ता, भ० ११ श० ६ उ० ।

जलकीला-जलक्रीला-स्त्री० । ‘जलकीमा’ शब्दार्थे, भ० ११
श० ९ उ० ।

जलग-ज्वलक-पुं० । वैश्वानरे, पि० ।

जलगय-जलगत-पुं० । पुनरकादित्तमेषु, शेवालादिवनस्प-
तिकायिकेषु जीवेषु, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

जलचक्राल-जलचक्रवाल-न० । तापमानत्रे, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार ।

जलचार-जलचार-पु० । नावादिना संचरणे, आचा० २ श्रु०
५ अ० १ उ० ।

जलचारण-जलचारण-पुं० । जलपणिनामकुशलेषु, जलमु-
पेत्य वापीनिस्स्रगाममुद्रादिष्वपृक्कार्यिकजीवानविराधयन्मु, ज-
ले भूमाविव पादोत्केपकुशलेषु, ग० २ अधि० ।

जलचारिया-जलचारिका-स्त्री० । चतुर्गन्धियजीवभेदे, प्र-
का० १ पद ।

जलजलित-जाज्वल्यमान-त्रि० । देदीप्यमाने, कल्प० २ क्षण ।

जलहाण-जलस्थान-न० । जलाशयेषु, प्रका० २ पद ।

जलण-ज्वलन-त्रि० । ज्वल-ताच्छील्यादौ यच्च । दीप्तिशीले,
वाच० । अग्ने, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० २ उ० । आव० । वैश्वान-
नरे, आ० म० । आत्मानं चारित्रं वा ज्वालयति दहतीति
ज्वलनः । क्रोधे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । पाटलिपुत्रं हुता-
शनब्राह्मणभार्याया ज्वलनशिखाया जति स्वनामख्याते पुत्रे, आ०
चू० ४ अ० । आव० । आ० क० । विवकवृक्षे च । पु० । वाच० ।
जन्त्रे द्युष्टः । अग्नेरुदीपने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । शैत्यापनोद-
नाय शोचनार्थं वा वैश्वानरस्य ज्वलने, प्रकाशकरणाय दीप-

प्रबोधने, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार । ज्ञानादिगुणोद्भासने, प्रव०
१४८ द्वार । पि० चू० । जस्मीकरणे च । ग० २ अधि० ।

जलणप्पवेस-ज्वलनप्रवेश-म० । बालमरणभेदे, नि० चू० ११
उ० । भ० ।

जलणसिह-ज्वलनशिख-पुं० । सुरभिपुरवास्तव्ये स्वनाम-
ख्याते ब्राह्मणे शुभमतेः पितरि, दर्श० २ तत्त्व ।

जलणसिहर-ज्वलनशिखर-पुं० । घैताख्यागरेदक्षिणे शिषम-
न्दरे नगरे स्वनामख्याते, राक्षि, वत्त० १३ अ० ।

जलणमिद्रा-ज्वलनशिखा-स्त्री० । स्वनामख्यातायां पाटलिपु-
त्रनगरवास्तव्यहुताशनब्राह्मणभार्यायाम्, आव० ४ अ० । आ०
चू० । दर्श० । विजयपुरनगरवास्तव्यरुद्रमोमद्विजभार्यायां च ।
सङ्गा० । आ० क० ।

जलदचरण-जलदचरण-पुं० । जलदमवष्टयापृक्कार्यिकजीव-
पीरामजनयति, प्रव० १८ द्वार ।

जलदिष्टि-जलदृष्टि-स्त्री० । द्वि० ष० । उदकस्य विषये लोच-
नप्रसरलक्षणयामेक्षितयोरर्थयोः, आव० ३ अ० ।

जलपक्वदण-जलप्रस्कन्दन-न० । बालमरणभेदे, नि० चू०
११ उ० ।

जलपूया-जलपूजा-स्त्री० । प्रतिदिनं त्रिसन्ध्यमपि पवित्रगलि-
तजलभृतभाजनानां जितपुरतां दौकते, कर्पूरपुष्पसंगादीर्घद्युम्-
गाम्, रस्मस्सुराजिर्मास्मश्रुपवित्रजलभृतकनककलशैर्जलम-
जने च । दर्श० १ तत्त्व ।

जलप्रभ-जलप्रभ-पुं० । उदधिकुमाराणां स्वनामख्याते उत्त-
रेंद्रे, स्था० २ रा० ३ उ० । भ० । जलकान्त-न्द्रस्य स्वनाम-
ख्याते चतुर्थे लोकपात्रे, स्था० ४ रा० १ उ० । भ० ।

जलप्पवेस-जलप्रवेश-पुं० । जले प्रविश्य म्रियते । बालमरणभे-
दे, स्था० २ रा० ४ उ० । ज० । नि० चू० ।

जलचूमिआ-जलभूमिका-स्त्री० । जलधारतृमां, प्रका० २ पद ।

जलमग्न-जलमार्ग-पुं० । नावादिगम्ये पाथे, सूत्र० २ श्रु० १
अ० । जलस्य तटादस्य मार्गप्रणाल्याम्, वाच० ।

जलमज्जण-जलमज्जन-न० । जलनं देहशृङ्गिमात्रे, भ० ११
श० ९ उ० ।

जलमरुप्र-जलमारुक्-पुं० । कुडुगद्वये जलव्यात्रे नि० चू० १ उ० ।

जलमय-जलमय-त्रि० । अपृक्कार्यिकेषु जीवेषु, प्रश्न० १ आ०
श्र० द्वार ।

जलमात्रा-जलमात्रा-स्त्री० । प्रचुरजले, सूत्र० २ श्रु० १ अ० ।

जलमूत्र-जलमूक-पुं० । मूकभेद, आव० ४ अ० । ग० । घ० ।
नि० चू० ।

जलय-जलज-न० । सहस्रपत्रादिषु, प्रका० १ पद । आ० ।
म० । रा० ।

जलयर-जलचर-पुं० । जले चरति पर्यटनीति जलचरः ।
“ आद्यागद् ” ॥ ४ । १ । १३७ ॥ इत्यधिकारे । “ चरेष्टः ” ॥
५ । १ । ३८ ॥ इति टप्रत्ययः । “ कगचजतदपयथां प्रायां लुक् ” ॥ ८ ।

१। १७७। इति यत्तु किं 'जलधरा' नृभावे 'जलयरो' जलचरश्च । प्रा० १ पाठः । ते च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः (प्रज्ञा०)

मे किं तं जलपरंपंचिदियतिरिक्त्वजोणिषा ? । जलयरंपंचिदियतिरिक्त्वजोणिषा पंचविहा पणत्ता, तं जहा-मच्छा कच्छभा (हा) गाहा मगरा मुंसुमारा ।

अथ के ते जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ? , सुरिगाह-जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः पञ्चविधाः प्रज्ञाः । तदेष पञ्चविधत्वं तद्यथेत्यादिनोपदर्शयति-मत्स्याः कच्छपाः सुत्रपकारस्य जकारः प्राकृतत्वात् । ग्राहाः मकगः शिशुमाराः प्राकृतत्वात् सूत्रे " सुंसुमारा " इति पाठः । (प्रज्ञा०)

जे यावन्ने तद्वपगारा ते समासत्रो दुविहा पणत्ता । तं जहा-मंसुच्छपा य गन्जवर्कनिया य, तत्थ णं जे ते सम्मुच्छिपा ते सव्वे णपुंसगा तत्थ णं जे ते गन्जवर्कनिया, ते निविहा पणत्ता । तं जहा-इत्थो पुग्गिमा णपुंसगा ।

ते जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः समासतः सत्तेषां द्विविधाः प्रज्ञाः । समुद्रिमाश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकाश्च । ' मूर्द्धा ' मोह-समुच्छ्राययोः । अस्मान् संपूर्वास्समूर्जनं समूर्जः " अकर्तारि च कारके संहायाम् " ॥ ३। ३। १६ ॥ इति (पाणि०) भावे घञप्रत्ययः । गर्भोपपातव्यतिरेकेण एवमेव प्राणिनामुत्पाद इति भावः । तेन निर्वृत्ताः समूर्जिताः " भवादिमः ॥ ६। ४। २२ ॥ " इति इमप्रत्ययः । गर्भे व्युत्क्रान्तिरुत्पत्तिर्येषां व्युत्क्रान्तिशब्दोऽत्रोत्पत्तिवाच्यः । तथा पूर्वोच्चार्यप्रसिद्धः । यदि वा-गर्भान् गर्भा-याम्नात् व्युत्क्रान्तिनिष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, " श-पाद् वा " ॥ ७। ३। १७५ ॥ इति कप् समासान्तः । चशब्दो प्रत्ययः स्वगन्तुकजैवसूत्रकाः । तत्र ये ते समूर्जितास्ते सर्वे नपुंसकाः समूर्जितजावस्य नपुंसकत्वाविनाभावत्वात्, ये तु गर्भव्युत्क्रान्तिकास्ते त्रिविधाः प्रज्ञाः । तद्यथा-स्त्रियः पुरुषाः नपुंसकाः एतयां चोभयेषामपि शरीरावगाहनादिषु यस्मिन्तनं यश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकानां स्त्रीपुनपुंसकानां परस्परमल्यवबहुत्वचिन्तनं तज्जीवाभिगमटीकायां कृतमिति ततोऽवधार्यम् ।

एतेनि णं एवमाव्याणं जलयरंपंचिदियतिरिक्त्वजोणि-याणं पज्जत्तापज्जत्ताणं अण्त्तेरम जाडकुल्लकोदिजोणि-प्पमुहमयमहस्सा भवंतीनि मक्खायं । सेत्तं जलयरंपंचिदियतिरिक्त्वजोणिषा ।

' एतेस्मिन् ' इत्यादि । एतेषामेवमादिकानामुपदर्शितप्रकारा-दोना जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पर्याप्तापर्याप्तानां सर्वसम्बन्धार्थयोश्च जगति कुलकोटीनां यानि प्रमुखाणि यानि प्रवाहानि शनसदस्त्राणि नव-नीत्याख्यात भगवद्भिस्तीर्थकरैः । उपमहारमाह-" सत्त " इत्यादि । तदेवमुक्ता जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः । प्रज्ञा० १ पद० स० उक्त० जा० । औ० । आचा० । सूत्र० स्था० जलचरा जलजीवाः कल्प० ३ तण ।

जलयरी-जलचरी-स्त्री० । जलचरतिर्यग्योनिस्त्रियाम्, (जी०)

मे किं तं जलयरीओ ? । जलयरीओ पंचविधाओ प-एणत्ताओ । तं जहा-मच्छाओ जाव मुंसुमारीओ । सेत्तं जलयरीओ ॥ जी० ५ प्रति० ।

जलयामलगंधिय-जलजामलगन्धिक-पुं० । जलजानामिन जलजकुसुमानामिव मन्त्रो न तु कुसुमसमिधो यो गन्धः स विद्यते येषां ते जलजामलगन्धिकाः । तेपु, " अतोऽनेकस्मरात् " ॥ ७। २। ६ ॥ इतीकप्रत्ययः । पञ्चकगन्धिनी, जी० ३ प्रति० । रा० ।

जलरक्त्वस-जलराक्षस-पु० । पञ्चमे राक्षसभेदे, प्रज्ञा० १ पद० ।

जलरमण-जलरमण-न० । जलक्रीडायाम्, हा० १ श्रु० १३ अ० ।

जलरुह-जलरुह-पु० । जले रुहन्तीति जलरुहाः । उदकावकपनकारिकं वनस्पतिकायभेदे, जी० १ प्रति० । भ० । जलरुहा उदकावकपनकशैवल्लकलम्बुकापात्रककशेरुकोत्पन्नपद्मकुमुदनलिनपुण्डरीकादयः । आचा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० ।

मे किं तं जलरुहा ? । जलरुहा अण्णगविहा पणत्ता । तं जहा-उदए अत्रए पणए मेवाले कलंबुया इउ कमेरुया कत्थजाणी उप्पत्ते पउमे कुमुदे णल्लिणे भुजए सुगंधिण पोंदरीए महापोंदरीए सयवत्ते सहस्मवत्ते कलहारे कोकणदे अरविंदे तामरसे भिमे ति समुणात्ते पोक्खत्ते पोक्खलक्खिणए, जे यावण्णे तद्वपगारा । सेत्तं जलरुहा ॥ प्रज्ञा० १ पद० ॥

जलरुक्-जलरूप-पुं० । उदाधिकुमारोऽस्य जलकान्तस्य स्वनामख्याने द्वितीये लोकपाले, भ० ३ श० ८ उ० ।

जललिक्षिर-जललिक्षिर-न० । जलोत्पन्ने वस्तुभवे, " जललि-क्षिरचिरनिवासिय " दश० १ तत्त्व ।

जलवामि (न्)-जलवामिन-पुं० । परतीर्थिके तापसजने, " जलवामिणां लि " ये जलनिमग्ना एवामन्ते । जी० ११ श० ६ उ० । नि० । औ० ।

जलविच्छ्रय-जलवृश्चिक-पुं० । चतुरिन्द्रियजावभेदे, प्रज्ञा० १ पद० ।

जलवीरिय-जलवीर्य-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवनेदे, जी० १ प्रति० । श्रृगजस्वामिनः सप्तमे तदुच्य नृपे, स्था० ८ ठा० । आच० । जलवृक्ष-जलवृक्ष-न० । जलस्य गोलाकारे विकारजने, वाच० । " विमयसुहं जलवृक्षमस्मान् " औ० ।

जलमिद्धि-जलमिद्धि-स्त्री० । जलावगाहनात् सिद्धौ, " मस वयने जलमिद्धिमाहु " जलावगाहनात् सिद्धिमाहुस्ते मृषा वदन्तीति । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

जलमृग-जलशूक-न० । जलस्य शूकप्रभम् । शैवाले, वाच० । इन्द्रस्य जलदास्यस्य स्वनामख्याने द्वितीये लोकपाले, स्था० ४ ठा० १ उ० ।

जलमोयवाड (न)-जलशौचवादिन-पुं० । परतीर्थिकेजने, " जलमोयं जे अ इच्छति " ये चान्ये जलशौचमिच्छन्ति भागवतादयस्ते सर्वेऽप्यप्रायश्चित्ताहारमोजित्वात् कुशीला इति । सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

जलहृ-जलधर-पुं० । महामध्ये, कल्प० २ कण, वाच० । को० ।

जलहि-जलधि-पुं० । जलानि धीयन्तेऽत्र । घ्रा० कि० । समुद्रः,

तोयधिप्रभृतयोऽप्यत्र । चतुःसंख्यायाश्च, सख्याभेदे, वाच० ।
पञ्च शकुजलधिरन्त्यं मध्यपरार्द्धं च । कटप० = कृष्ण ।

जलावण-ज्वालन-न० । उद्दीपने, "जलणजलावणविदम्बणेहि"
(जलावणं ति) स्वतः परतो वाऽग्नेरुद्दीपनमिति । प्रश्न० १
आश्र० द्वार ।

जलानिसेयकदिणगाय-जलाभिपेककठिनगात्र-पुं० । वानप्र-
स्थ तापसजने, ये अस्नात्वा न जुञ्जते स्नानाद्वा पाण्डुराभू-
तगात्राः 'इति वृक्षाः' । ज० ११ श० १ उ० । नि० ।

जलाभिमेयकदिणगायजूय-जलाभिपेककठिनगात्रजूत-पुं० ।
वानप्रस्थतापसभेदे, । " जलाभिमेयकदिणगात्रा " कश्चित्
" जलाभिमेयकदिणगायजूय " ति । दृश्यते तत्र जलाभिपेक
कठिनं गात्रं भूताः प्राप्ता ये ते तथा । भ० ११ श० १ उ० । नि० ।

जलामय-जलाशय-पुं० । सरःप्रभृतौ जलस्थान, (प्रज्ञा०)

बादराण्यकार्यकानां स्थानमाधकृत्य-

अग्रेषु तत्रापि सरसु नदीसु दहेषु वावीसु पुक्खरि-
णीसु दीदियासु गुंजानियासु सरसु सरपतियासु सरसर-
पतियासु विज्जपतियासु उज्ज्जरसु णिज्जरेसु चिस्सलेसु
पल्लेसु वेण्णेषु दीवेषु समुहेसु सव्वेषु च जलामयसु
जलद्वारेषु जलज्जुमिआसु ।

किम्बहुना एवैषेव जलाशयेषु एतदेव व्याचष्टे जलस्थानेषु ।
प्रज्ञा० २ पद । जी० ।

राज्ञा अन्येन वा ईश्वरेण कृपतडागसत्रदानाद्युद्यतेन पुण्य-
सद्भावं पृथुमुमुक्षुजायद्विधेय तदर्थयितुमाह-

दुहुओ वि ते ण जामंति, अत्थि वा नत्थि वा पुणो ।

आयं रयस्म हेच्चाणे, निव्वाणे पाउणंति ते ॥ २१ ॥

यदि अस्ति पुण्यामन्यत्रमुच्युस्ततोऽनन्तानां सत्त्वानां मृदमबा-
दराणां सर्वदा प्राणत्याग एव स्यात् । प्राणनमात्रं तु पुनः
स्वप्नानां स्वल्पकालायमतोऽस्तीति न वक्तव्यम् । नास्ति पु-
ण्यामन्यत्रप्रतिषेधेऽपि तदर्थिनामन्तरायः स्यान्, अन्यतो द्वि-
धाप्यास्ति नास्ति वा पुण्यामन्यत्र ते मुमुक्षवः साधवः पुन
न भाषन्ते । किं तु-पृष्टेस्माद्भूमौ न समाश्रयणीयमा निर्वन्धे त्य-
स्माकं द्विवत्पारिशदोपवर्जित आहारः कल्पते । एवविध-
विषये मुमुक्षूणामधिकार एव नास्तीति । वक्तव्यं- " सत्यं
चप्रेषु शीतं शशिकरधवलं चरि पीत्वा प्रकामं, व्युच्छिन्ना-
शयतूष्णाः प्रमुदितमनसः प्राणिसार्था भवन्ति । शोषं नीते
जलौघं दिनकराकरणैर्यान्त्यनन्ता विनाशं, तेनादासीनजाय प्र-
जतिं मुनिगणः कृपवप्रादिकार्ये ॥ १ ॥ " तदेवमुभयथाऽपि
भाषितं रजसः कर्मण आयां लाभो नवतीत्यतस्त आये रजसो
मनेनानवद्यजावणं वा हिता त्यक्त्वा तेऽनवद्यभाषणो नि-
र्वाणं मोक्षं प्राप्नुवन्ति इति । सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।

जलामयसो-जलाशयशोष-पुं० । जलाशयानां सरःप्रभृतीनां
शोषणम् । सरःप्रभृतीनां शोषणे, तच्च कर्मादानम् । यदुक्तम्-
" सरदहतलायसोसा, बहुजलयरजीयस्वकारी " प्रब० ६ द्वार ।

जलित-ज्वालयत्-त्रि० । दापयति, मदा० ७ अ० ।

जलिय जलित-त्रि० । जल-क-दग्धे, दीप्ते, उज्ज्वले, जास्व

रे च । वाच० । ज्वालाकुले, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।
प्रश्न० । " एकस्मिन् जलिय जलियं " ज्वलितं ज्वालामालाकुलं
मुर्मुरादिरूपम् । दश० २ अ० । वक्त० । " जलियहुआसणो
वि ष तेजसा जलितं " प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार ।

जलियचुडिणी-ज्वलितचुडिणी-स्त्री० । प्रदीप्ततृणपुलिकायाम्,
" जलियचुडिणीविव अमृधमागमहणसंताप्रा " (जलिय-
चुडिणीविव ति) प्रदीप्ततृणपुलिकेव दहनशोभा ज्वलनस्व-
जाया इति । तं० ।

जलूया-जलौकम्-स्त्री० । जलमोको वस्त्रिरस्याः । जलजं द्वी-
प्स्यजीविविशेषे, अणु० ३ वर्ग । जलौका जलजो द्वीप्स्यजी-
वाविशेषः भ० १३ श० १ उ० । जलौकमां दुष्टरक्ताऽऽकर्षणयः ।
वक्त० ३६ अ० । आक० । प्रज्ञा० । जी० । वृ० । आव० । आ-
चा० । दश० । आ० म० । नि० चू० । स्वचरपञ्चोन्मयितिर्यगो-
निकचर्मपङ्क्तिभेदे, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० ।

जलूका-स्त्री० । जलकानि अनेषणाप्रवृत्तदायकस्य मृदुभाष-
निवारणार्थमचकृत्यान् । वृमपुष्पकाध्ययने, दश० १ अ० ।

जलोयर-जलोदर-त० । जलप्रधानमृदुरं यस्मात् ५ अ० ।
उदरामयरोगभेदे, वाच० । " पृथक् समस्मैरपि चानिलाद्यैः,
प्लोदोदरं वदन्मुदं तथैव । आगन्तुकं सप्तममष्टमं तु, जलोदरं
चेति भवन्ति तानि ॥ १ ॥ " आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

जलोयरि (न)-जलोदरि-पुं० । उदररोगविशेषवति,
वाच० । वातपित्तादिसमन्वयमधोदरं तदस्याभ्युदरां तत्र ज-
लादयस्माध्यः शेषाः स्थविरान्धिताः साध्या इति । आचा० १
श्रु० ६ अ० १ उ० ।

जलोयरिणी-जलोदरिणी-स्त्री० । कपिलसुतस्य कल्पस्य
स्वनामख्यानायां जार्यायाम्, आ० क० ।

जलोया-जलौकम्-पुं० । 'जलूया' शब्दार्थे, अणु० ३ वर्ग ।

जल्ल-यल्ल-पुं० । याति च लगति चेति यल्लः शरीरमात्रे, संघा० ।
ज० । आ० । शरीरादिमले, स० २२ सम० ध० । प्रश्न० । ज० ।
विशे० । स्या० । आय० । यल्लो मलविशेष इति । प्रश्न० ४
सम्ब० द्वार । यल्लः शरीरवस्त्रादिकमलम् । स० २२ सम० ।
यल्लो मलः कर्णवदन्नासिकानयनजिह्वासुस्थः शरीरसम्भवश्च ।
प्रब० ७ द्वार ।

जल्ल-पुं० । देहप्रजवपङ्के, दश० ३ तत्त्व । जल्लोऽभ्यगो
माल-यहेतुरिति । ज्ञा० १ श्रु० १३ अ० । जल्लः शुष्कः
प्रस्नेह इति । सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । याति च
लगति चेति जल्लः । पुत्रादरादिन्वाग्निष्पत्तिः । स्वल्प-
प्रयन्तापनेयः । जी० ३ प्रति० । तं० । आ० । जल्लं कठिन-
तापन्नं मलमिति । वक्त० ३ अ० । जल्लो नाम मलः कठिनोचुत
इति । दश० ७ अ० । " जल्लो उ होर कपठं " नि० चू० ३ उ० ।
" जल्लो कपटीचुतो " नि० चू० १ उ० । " मलयिगलं
जल्लो भणति " नि० चू० ३ उ० । वरत्राखनके, राज्ञः स्तोत्रपा-
ठके च । जल्लः वरत्राखनका राज्ञः स्तोत्रपाठका इत्यन्ये ।
ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । आ० । अनु० । कटप० । जी० । दश० ।
ज० । प्रश्न० । रा० । म्बेच्छभेदे च । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

जलपरीसह-य(ज)लपरीषह-पुं० । यल्ल इति मलः स एव प-
रीषहो यल्लपरीषहः । अष्टादशे मलपरीषहे, उक्त० ६ अ० ।
स० । जल्लो मलस्तत्परिषहणं च देशतः सर्वतो वा स्नानोद्धत-
भाविर्जनम् । ज० ८ श० ८ उ० । प्रच० ।

अथ तृणादिस्पर्शात् शरीरे प्रस्वेदात् रजःस्पर्शान्मलोपचयः
स्यात् तदा मलपरीषहोऽपि सोढव्यः । अतस्तमाह-

किञ्चिन्नगायमेदावी, पंकेण य रण वा ।

धिसु वा परितावेणं, सायं नो परिदेव ॥ ३५ ॥

मंथावी साधुः 'धिसु' ग्रीष्मकाले, वाशब्दात् शरादे अपि
परितापेन गाढोष्मणा पङ्केन प्रस्वेदात् आर्द्राचूतमलेन । अथवा-
रजसा आर्द्रमलेन परिशुष्य काष्ठिन्यं प्राप्तेन धूल्या वा किञ्चि-
न्नात्रः सन् बाधितशरीरः सन् (सानं) सुखं न परिदेवेन मला
पहारात् सुखं न बाधेन सानार्थं विलापं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदा किं कुर्यादिति ? । आह-

वेज्ज निज्जरापेढी, आरियं धम्मपणुत्तरं ।

जाव सर्रीरजेउ त्ति, जल्लं काएण धारण ॥ ३६ ॥

निज्जरापेढी कर्मकयमीप्सुः साधुस्तावत्कायेन जल्लं धारयेत्
वेहेन मल धारयेत् । पुनः मलपरीषदं (वेज्ज) वेदयेत् सहैत
तावत्कथं यावत् शरीरस्य पातः स्यात् । साधुः कीदृशः सन् ?
आर्यं अतर्चात्रिरूपं धर्मं प्रपन्नः सन् इत्यध्याहारः । कीदृशं
धर्मम् ? अनुत्तरं सर्वोत्कृष्टम् ॥ ३६ ॥ उक्त० ५ अ० ।

जल्लपेहा-जल्लपेहा-स्त्री० । जल्लो वरत्राखेलकाराः स्तोत्र-
पाठका इत्यपरे, तेषां प्रेक्षा जल्लपेहा । जल्लपेहा, स्त्री० ३ प्रति० ।

जल्लमल-यल्लमल-पुं० । याति च लगति चेति जल्लः । पृषो-
डरादिवाचिभूतिः । स चासौ मलश्च यल्लमलः । यल्लरूपे म-
ले, " जल्लमलकलकसंययदेसर्वाज्जयसरारनरुवलेवा " ।
त० । स्त्री० ।

जल्लमलपंकिय-यल्लमलपङ्कित-त्रि० । बहुमलसिग्धधात्रे,
जल्लमलपङ्कित्वात् । त्रि० । जल्लमलपङ्कित्वात् । त्रि० । जल्ल-
मलपङ्कितानामपि बहुमलसिग्धधात्राणामपीति भावः । पं० उ०
३ द्वार । " जल्लो कमदीचूतो मलो उव्वट्ठितो फिडुत्ति प-
किता णाम जल्लमल्लन प्रस्ता इति " । नि० चू० १ उ० ।

जल्लिय-जल्लक-न० । शरीरमले, (जल्लियंति) आर्षत्वात्
जल्लो मलः । उक्त० ३४ अ० ।

यल्लित-त्रि० । यानलग्नधर्मोपेतमल्युक्ते, भ० ६ श० ३ उ० ।

जल्लेस-यल्लेश्य-त्रि० । यस्याः लेख्यायाः संबन्धिनि द्रव्या-
दौ, " जल्लेसाहं वस्वाहं परियाहणा कात्वं करेह तल्लेसेसु
उव्वज्जह " । या लेख्या येषां द्रव्याणां तानि यल्लेश्यानि यस्या
लेख्यायाः संबन्धिनीत्यर्थः । ज० ३ श० ४ उ० ।

जल्लोसहि-जल्लौषधि-स्त्री० । जल्लो मलः कर्णवदननासिका
नयनजल्लसमुद्भवः शरीरसमुद्भवश्च । स पञ्चौषधिर्यस्यासौ
वत्प्रभावतो जल्लः सर्वरोगापहहारकः सुरभिश्च भवति स
अल्लौषधिः । लब्धिभेदे, प्रच० ३६७ द्वार । लब्धिभेदे-

मतोरेन्दोपचारात् । यल्लौषधिलब्धिभेदे विशेषसंपन्ने साधौ
च । मा० चू० १ अ० । ग० । आ० म० । स्त्री० । विशे० । पा० ।

जल्लोसहिपत्त-यल्लौषधिमत्त-त्रि० । यल्लो मलं, स पञ्चौष-
धिर्यल्लौषधस्तां प्राप्तो यल्लौषधिप्राप्तः । यल्लौषधि लब्धिभेदे
प्राप्तः, स्त्री० । " जल्लोसहिपत्तेहि " प्रच० १ सम्ब० द्वार ।

जव-जप-पुं० । जप-अच् । वेदमन्त्रादेरावृत्तौ, असकृदुच्चा-
रणं जपस्तद्भाषणं ध्येयसम्मुखीकरणं मुनेः इत्युक्ते मन्त्रादिभा-
षणे च । वाच० । करजापो नन्दावर्तेशाङ्गावर्तादिरपि बहुफलः ।
उक्तं च-" करजावसे पच, मंगला साहपदिसखाए । एव वा-
रा आयत्तह, कुल्लंति त नो पिसायाह ॥ " बन्धनादिकष्टे तु
विपरीतशाङ्गावर्तादिनाऽसुरैः पदैर्वा विपरीतनमस्कारं सत्तादि
जपेत् । सद्यः क्लेशनाशः स्यात् । यद्यपि मुख्यवृत्त्या निज्जरावे
एव सम्यग्दृशां गणनमुचितं तथापि तत्तद्व्यक्तेरकाशभाव-
सामग्रीषेनेहिकाद्यर्थमपि स्मरणं कदाचिदुपकारीति शारंग
उपदिष्ट इत्यने । यतो योगशास्त्रे-" पीत स्तम्भेऽरुणं वश्ये,
लोभण विद्रुमप्रभम् । कृष्णं विद्रवणे ध्यायत्, कर्मघाते शशि-
प्रभम् ॥ १ ॥ " इति । करजापाद्यशक्तस्तु रत्नरक्षाकादिजप
मात्रया स्वहृदयसमन्वयेन स्यात् परिधानवस्त्रचरणादावलग्न्या
मेव नुल्लङ्घनादिर्वाधना जपेत् ।

यतः-

" अद्भुत्यं यज्जप्तं, यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

व्यग्रचित्तेन यज्जप्तं, तत्प्रायोऽल्पफलं भवेत् ॥ १ ॥

सकुलाच्चित्तेन जपः, सशब्दान् मौनवान् गुणः ।

मौनजान् मानसः श्रेष्ठो, जापः श्लाघ्यः परः परः ॥ २ ॥

श्रीपादक्षिसूरकृतप्रतिष्ठापकृतावप्युक्तम्-जापः त्रिविधो मा-
नसोपांशुभाष्यज्ञेदात् । तत्र मानसो मनोमात्रवृत्तिनिवृत्तः ।
स्वसंवेद्यः । उपांशुस्तु परैरश्रयमाणोऽन्तःसंज्ञस्वरूपः । यस्तु
परैः श्रूयते स भाष्यः । अयं यथाक्रममुत्तममध्यमाधमसिद्धिषु
शान्तिपुष्टिजिवादिरूपास्तु नियोज्यः । मानसस्य यल्लोषध-
त्वात् । भाष्यस्याधर्माकारफलत्वात् । उपांशोः साधारणत्वा-
दिति । ध० २ अधि० ।

यव-पुं० । यु-अच्-स्वनामख्याते शूकधान्येदे " वसन्ते स-
र्वशस्यानां जायते पत्रज्ञानम् । मोदमानाश्च त्रिषुन्ति, यवाः
कणिशशास्त्रिनः ॥ १ ॥ " वाच० । ज० । यवा इयप्रिया इति ।
ज० ३ ब० । ओषधिभेदे, प्रका० १ प० । आचा० । यवैरङ्गुष्ठम
ध्यस्थैर्विद्याख्यातिविभूतयः । शुक्लपक्के तथा जन्म, इक्षिणा-
ङ्गुष्ठगैश्च तैः ॥ कल्प० १ क्षण । युकाष्टकमिमे परिमाणेदे
च । " परमाणु तस्येणु, रदरेणु अगम्य च बालस्स ॥ लिफला
जूया य यवो, अष्टगुणविर्वाह्या कमसो ॥ १ ॥ " स्था० ८ उ० ।
उपो० । न० । प्रच० ।

यापि-या-णच-" यापेज्वः ॥ ८ ॥ ४० ॥ इति प्राकृतसूत्रे-
ण यातेपर्यन्तस्य 'जव' इत्यादेशो वा भवति । 'जव' जावेह ।
प्रा० ४ पाद ।

जवओ-देशी-जवाङ्कुरे, दे० ना० ३ वर्गे ।

जवजव-यवयव-पुं० । यवावशेष, भ० ६ श० ६ उ० । वृ० । ज० ।
स्था० । आचा० ।

जवणं-देशी-इलशिखायाम्, दे० ना० ३ वर्गे ।

जवण-जवन-पु० । वेगे, आ० म० प्र० । शीघ्रे, जयनशब्दः शीघ्रयत्नः । ज० १४ श० १ उ० । वेगवति शीघ्रगे घोटके, वाच० । परमेष्ठिपुत्रेणपरिणामोपना जवनाः । आ० म० प्र० ।

यवन-पु० । मञ्जुजातिभेदे, सू० प्र० २० पाहुण प्रव० सूत्र० । देशभेदे, तद्देशस्थे जने च । वेगे, अधिकवेगवन्त्यस्वे गोधूमे, गजैरवृण, तुरुष्कजातौ, ययातिशयस्य तत्पुत्रस्य तुर्वसोर्वश्ये जानिजेदे च । वेगवति, त्रि० । वाच० ।

यापन-न० । संयमभारोद्वादिदेहपात्रने, "यवणछया समुयाण च तिच्च" संयमभारोद्वादिदेहपालनाय । उ० १२ अ० ३ उ० । "जवणछाप निसेवण मन्थुं" यापनार्थं शरीरनिवाहार्थमिति । उ० ८ अ० ।

जवणहीव-यवनद्वीप-पु० । यवनानां निवासद्वीपे, द्वीपभेदे, आ० चू० १ अ० ।

जवण-यापना-स्त्री० । शरीरनिर्वाहे, उ० ८ अ० । यापनाऽपि द्विविधा-द्रव्यतो भावतश्च । द्रव्यतः शरीराच्छाज्जितसङ्घोषैः कायस्य समाहितत्वात् । जावतश्च इन्द्रियतोऽन्द्रियोपशान्तत्वेन शरीरस्य समाहितत्वम् । प्र० २ द्वार । आव० ।

जवणाणिया-यवनानिका-स्त्री० । ब्राह्म्या त्रिपलैर्यविधान-जेदे, प्र० १ पाद ।

जवणालिया-यवनानिका-स्त्री० । कन्याचोलके, आ० म० प्र० । यवनालको नाम कन्याचोलकः । स च मरुमारुद्रादिप्रसिद्धः चरणकरूपेण कन्याप्राधानेन सह भवितो जवति येन परिधानं न सन्नति कन्यानां तेषु मल्लकप्रदेशेन प्रक्षिप्यते अत एवायमूहः सरकञ्चुक इति व्यपदिश्यते । तथा च जा-१५ इति- "जवनालतो स्ति भणिनो, तुभे सरकञ्चुओ कुमारि-ए" आ० म० प्र० । विशेष० । प्र० १ न० ।

जवणात्री यवनाली-स्त्री० । यस्या नात्रिकायां यवा उप्यन्ते । तस्यासु, "जवणात्री णाम जाण गालीए जवा उप्यन्ते तस्या-स वार्वाज्जेति सा जवणात्री भणति" आ० चू० १ अ० ।

जवणिज-यापनीय-त्रि० । वश्ये, "जला ने भेते ! जवणिज अव्वावाड फासुयवहारि" (जवणिजं ति) यापनीय मोक्षा-श्च नि गच्छतां प्रयाजरु इन्द्रियादिवश्यनारूपो धर्मः । म० १ श० १० उ० ।

जवणिजे हविदे पाणत्ते । तं जहा-इंदियजवणिजे य णोइंदियजवणिजे य । मे किं तं इंदियजवणिजे ? । इंदियजवणिजे, जे इमे सोइंदियचक्खिइंदियपाणिइंदियजि-विंदियफाभिंदियाइं गिरुवहयाइं वामे वट्टंति, मेत्तं इंदियजवणिजे । मे किं तं णोइंदियजवणिजे ? । णो इ-दियजवणिजे जं मे कोहमाणमायाद्वोजा वोच्चिण्णा णो-उदीरंति । मेत्तं णोइंदियजवणिजे । मेत्तं जवणिजे ।

(इंदियजवणिजं ति) इन्द्रियविषयं यापनीयं वश्यत्वमिन्द्रिययापनीयम् । एव नोइंदिययापनीयं नवरं नोइंदियस्य मिश्रव-चनत्वादिन्द्रियमिश्राः । सहाय्याद्या भान्ज्याणां सहचरि-ता नोइंदियाः कपायाः । अ० ३ अर्थ० । ज्ञा० । प्र० ।

जवणिगा-जवनिका-स्त्री० । जवत्यस्यां जू-ल्युद् स्वार्थे कन् अत इत्वम् । आच्छादक (परदा) पटे, वाच० ।

यवनिका-स्त्री० । युवत्यस्यां पुं० । ल्युट् डोक् कन् अत इत्वम् । यवनिकायाम्, वाच० । "अभिमतस्य जवणियं अच्चावेध-त्ता" । आर्यन्तरिकीमास्थानशात्राम् अर्यन्तरभागवर्तिनी यवनिकां काणरुपटम् "अच्छावेधं ति" आयतां कारयतीति । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । विशेष० ।

जवणा-जवान-न० । व्यञ्जनभेदे, सू० प्र० २० पाहुण । स्था० ।

जवणाणिय-यवपानीय-न० यद्योदके, "जवणाणियं अपेवं" सस० नि० ॥

जवमज्ज-यवमध्य-त्रि० । यवस्येव मध्यं मध्यभागो यस्य विपु-लत्वमाश्रयोत् तद्यवमध्यम् । यवाकारं, ज० २५ श्रु० ३ उ० । क० प्र० । अष्टाज्यैर्कार्मः परिमिते प्रमाणभेदे च । न० । प्र० २५४ द्वार । ज्यो० न० । यवाकृतिमध्यं यस्य । चा-छायणभे-दे, प्रथमादिनाडापञ्चदशदिनमकैकप्रासवृत्त्या तदुत्तरं च आप-ञ्चदशदिन क्रमेणैकैकप्रासहान्या माससाध्यं ब्रूते, तस्य मध्य-इवमानां हि बहुप्रासवत्त्वेन यवमध्यतुल्यत्वम् । वाच० ।

जवमज्जचंदपणिमा-यवमध्यचन्द्रप्रतिमा-स्त्री० । यवस्येव मध्यं यस्याः सा यवमध्या चन्द्र इव कला वृद्धिर्दानभ्यां या प्रतिमा सा चन्द्रप्रतिमेति यः मध्यचन्द्रप्रतिमा । स्था० ३ उ० ३ उ० । प्रतिमाभेदे, "उवमा ज्वेण चदेण वा वि जवमज्जचंदपणिमा-ए"-जवमध्यचन्द्रप्रतिमायाम्, यवेनोपमाच-डेण च यवस्येव मध्यं यस्याः सा यवमध्या चन्द्राकारा प्रतिमा चन्द्रप्रतिमेति व्यपत्तेः । व्य० ७ उ० । शुक्लप्रतिपदि एक कवलमज्जवह्वय ततः प्रतिदिनं कवलवृद्ध्या पञ्चदश पूर्णमास्याम्, कृष्णप्रतिपादं च पञ्चदश लुक्त्वा प्रतिदिनमेकहान्या अमावस्यायामेकमेव यस्यां लुक्त्वा सा यवमध्या चन्द्रप्रतिमेति । स्था० २ उ० ३ उ० ।

जवमज्झा-यवमध्या-स्त्री० । प्रतिमाभेदे, यवमध्या या यववर्द्धा कवलार्दानुच्यन्तयोर्हीना मध्ये च वृद्धेति । स्था० ७ उ० १ उ० ।

जवरओ-देशी-जवाङ्ग, दे० ना० ३ वर्ग ।

जवराज-यवराज-पु० । अनिलनरेऽसुते स्वनामस्थाने राज-नि, (वृ०)

क. पुनर्थेव इति ? । आह-

यवराजदीहपट्ट-सचिवो पुत्तो य गदजो तस्म ।

पुत्ता अटोलिया ग-दभेण वृद्धा अगमिष्यमि ॥

पञ्चयणं च नगरे, पुणरागममरेद्धि चेहाण ।

जव पत्थ णं खरस्म उ, उवरुण परुममालाए ॥

यवो नाम राजा तस्य दाघपृष्ठं सचिवः, गदभश्च पुत्रः, दुहि-ता अटोलिका, सा च गदेनेन तावरागाध्युपपन्नं अगमे भूमि-गृहे विषयमेवार्थं क्रिमा । तच्च ज्ञात्वा वैराग्योत्तराङ्कितमनसो नरेन्द्रस्य प्रयजनं पुत्रस्नेहाद्य तस्योच्चयि-यां पुनः पुनरागमनम् अन्यथा च-चेटरूपाणाम् अमोर्लक्या क्रीडनं खरस्य यवप्राथ-नं ततश्चोपश्रयं पुरुषः कुम्भकारस्तस्य शास्त्राभ्यासितरायः । भावायः पुनरयम्- "उज्जेण । नगरी तत्थ अनिलसुआ यवो नाम राया, तस्स पुत्ता गदजो नाम जुवराया, तस्स धूया गदभस्स

जुवराणां भक्षणी अमोलियाणाम् । सा य अतीव रुच्यवती । तस्म
वि जुवराणां वीहपुष्टो अमच्छो । ताहे सो जुवराणां तं अमोलि-
यं जगिणीं पासित्ता अमोलिवत्ता पुव्वलीभवति । अमच्छेण पु-
च्छिओ निव्वधे सिध अमच्छेण भक्षति—सागारिय भविस्स-
ति । ताए सा जमिअरि पुज्जति तत्थ भुंजाहि ताए समं भोए
लोगो जाणिस्सति । सा कदि पि विनट्ठा एवं होवत्ति कयं ।
अजया सो राया तं अकज्जे नाउ निव्वरेण पव्वतिओ । ग-
हमो राया जातो सो य जवो नेच्छति पदिउं पुत्तनेहेण
य पुणो पुणा उज्जेणि एति । अजया सो उज्जेणीए अदुर-
सामने जवत्ते तस्स समीवे वीसमति । त च जवत्ते
पणो खेतपालओ रक्खति । ओ य एणा गहमो त जवत्ते
वरिउं दच्छति । ताहे तेण खेतपालपण सो गहमो भक्षति—
“आधावस्स पधावस्सी मम चावि निरिक्खस्सी । त्वाक्खिताने मया
भावे, जव पन्थास गहमा” ॥१॥” अयं भाष्यान्तगतः श्लोकः
कथानकमभाष्यतन्तर व्याख्यास्यते । एवमुत्तरार्थाप श्लोकौ ।
“तेण साहुणा सो मिलो गो गहिओ । तत्थ य चेत्तुपा-
णि रमति अमोलियाए उदायाप ति भणियं होइ सा
य तेसि रमतान अमोलिया नट्टा विले पमिया । पच्छा
ताणि चेत्तुपाणि इआ तओ य मग्गति, तं अमोलियं न पा-
सति । पच्छा एणेण चेत्तुवण ते विल पासित्ताण य जा
एत्थ न दीसति सा तुण एयस्म विलस्म पमिया ताहे
तेण भक्षति—“ओ गथा इओ गथा, मांगज्जती न दीसति । अ-
हमेय पियाणाभि, अगरे वुद्धा अमोलिया ॥२॥” सो वि णणं मि-
लोगो पादओ । पच्छा तेण साहुणा उज्जेणि पाविमत्ता कु-
भकारसात्ताए उयस्सए गहिओ सो य दीहपुष्टो अमच्छो
तेण जाव साहुणा रायत्ते वि गहिओ ताहे अमच्छो चिते-
ति—कट एयस्स चर निज्जपात्त काओ गहम रायं भ-
णति—एस परीसदपराजिओ रज्ज पेत्तुवकामो जति न पत्ति-
थनि पेत्तद मे उयस्सए आउहाण तेण अमच्छेण एव
चय ताणि आउहाणि तस्म उयस्सए भूमियाणि पत्ति-
यावणनिमित्त रज्जा दिहाणि पत्तिज्जउ तोए अ । कुत्तकारमा-
लाए उट्टो दुक्किओ उसरति जएण ताहे तेण कुम्भकारेण म-
च्छति—“मुकुमालग ! नहवग, रत्ति हिडणमीलग । जय ते तत्थ
मसूला, दीहपुष्टा उ ते जय” ॥३॥ सो धि एणे मिलो गो गहिओ ।
ताह सो राया तं पिअर मरेउकामो रई मग्ग पगालेव वडु-
हो होइति काओ अमच्छेण मम रत्ति फलस्साल अलीणो अ-
च्छति । तत्थ तेण साहुणा पदिओ पदमो मिलो गो—“आधाव-
स्सी पधावस्सी, मम चावि निरिक्खस्सी । त्वाक्खिताने मया भावे,
जव पन्थास गहमा” ॥१॥ रत्ता नायं चेति जामो धुवं अतिसेसी
एस साधू तओ धितिओ पदिओ—“ओ गथा इओ गथा, म-
गंगज्जती ए दीसइ । अहमेय विजाणांम अगरे वुद्धा अमोलि-
या ॥२॥” तं पि एणे परिगयं जहानामय एतेण तओ ततितो
पादओ—“मुकुमालग ! नहवग, रत्ति हिडणमीलग । भयं ते ए-
त्थ मसूला, दीहपुष्टा उ ते जय” ॥३॥ ताहे जाणति एस अमच्छो-
मम चव मरेउकामा कओ मम पितरो ताहे ओसने भोए परि-
व्वइत्ता पुणो ते चय पेच्छति—एस अमच्छो मम मरेउका-
मेण वत्तं करेति । ताहे राया अमच्छस्स सास जेतु साधु-
स्स उयगतं भववं फहेति—स्वामेइ य ” । अथ श्लोकत्रयस्या-
न्तरार्थः—आदिपत्त आनमुत्पन्न या धावत्ति प्रकरणं पृष्ठतो धाव-
त्ति मामपि च निरीक्ष्ये, त्वाक्खिताने मया भावे उतिपायो यथा

यवधान्यचरितुं प्रार्थयति भो गहम ! । द्वितीयपक्षे यवनामान
राजानं मारयितुं भो गहमनृपते ! प्रार्थयतीति प्रथमश्लोकः ॥१॥
इतो गता २ मृग्यमाणा न दृश्यते अहमेव विजानामि अगरे
भूमिगृह गतायां चाक्षिप्ता अमोलिका उदोयिका नृपांतदु-
दिता, वा द्वितीयश्लोकः । एष कस्य राज्ञश्च शस्त्रसौकुमार्यज्ञा-
वान् सुकुमारक ! इत्यामन्त्रण (भद्रलग ति) जडाकृते ! रात्रौ
हिण्डनशील ! मूषकस्य दिवा मानुषावलोकेन चर्चकतया ।
राहस्तु वीरचर्यया रात्रौ पर्यटनशीलत्वात् । जय ते तव नास्ति
म-मूलात् मन्त्रिमित्तात् । किन्तु दीर्घपृष्ठान् एकत्र सर्पात् अप-
रत्र अमान्यात् । (ते) तव भयमिति । तृतीयश्लोकः ।

ततः स राजर्षिश्चिन्तयति—

सिक्खियववं पणूणेणं, अवि जासितारिमं ।

पेच्छ मुद्धमिओगेहि, जाविपं परिक्खियं ॥

शिक्षितव्यं मनुष्येण अपि यादृशतादृशम् । पश्य मुग्धैरपि
श्लोकैर्जीवितं परिरक्षितम् ॥ १ ॥

तथा—

पुव्वविराट्पियमचिवे, मामन्यणरत्तिआगमो गणना ।

नाउम्मि सचिववापण—वामणगमणं गुरुमगामे ॥

पूर्वं विराडितो यः सचिवस्तस्य राज्ञा सह (सामन्थ्यं)
पर्यालोचनं ततस्तयोः रात्रौ तत्रागमस्तस्य च राजप्रेस्त-
तानां पूर्वपातश्लोकत्रयस्य गुणता, ततो ज्ञातोऽस्म्यहं
नूतनमिदं शय्यानी मदीयः पिता कुतो वैष महत्त्वा पट-
प्रान्तलक्ष्मणवत्तरीलेश्व राज्य पारित्यज्य भूयस्तवङ्गीकारं
कुर्वेत्, तदप्य सर्वोऽप्यस्य सामान्यस्य कुटुम्बनाप्रपञ्चं न
परिभाष्य सचिवश्चानेन कृत्वा स्वपितुः कामणं कृतवान् ।
ततस्तस्य राजप्रेः अहो भगवन्तो मामनेकशो भण-
न्ति स्म । आचार्यादधीष्व सृष्ट परमहमात्मधारितयानापठिष्व
यदि नामेदृशानामपि मुग्धश्लोकानां पठितानामीदृश फलमा-
विरभूत् किं पुनः सर्वज्ञोपश्रुतस्य भावयतीति विचिन्त्य
गुरुमकाशे गमनं, ततो मिथ्यादुष्टनं दत्त्वा सम्यक् पठितुं
लग्न इति । वृ० १ उ० ।

जवज-जवज-न० । “हरिडादौ ल.” ॥ २१ । २५४ ॥ इति सूत्रेण
रस्य वः । प्रा० २ पाद । उदरे, स्था० ।

जववारय-पववारक-पु० । शगवादिगोपितं यवाङ्कुरं, “जववा-
रयवगणयसांथगादि महारम्म ” पञ्चा० २ विव० । ध० ।

जवम-यवम-न० । यु-अमच्छ य मे, तृणे च । धाच० । गो-
धूमादिधान्य, “ जवसाणि वा ” यवस गोधूमादिधान्यामिति ।
आचा० २ अ० ३ अ० २ उ० ।

जवमाग-यवशाक-पु० । यवस्य शाके, “ जवसागरलनाल प-
रिमुच्छने च कप्यं हाइ ” सम० नि० ।

जवा-जपा-स्त्री० । वनस्पतविशेष, क्षा० १ अ० १ अ० ।

जवामय-यवामक-पु० । वनस्पतिजदे, प्रक्षा० १ पद । स्वार्थे
क । धाच० ।

जवामा-यवामा-स्त्री० । रक्तपुष्पं वृक्षजदे, “ यवामाकुसुमइ वा ”
प्रक्षा० । १७ पद । मुग्धास्तिनीतृणे, धाच० ।

जवि(ण)-जविन्-घाटवे, वाच० । सूत्र० ।

जवित्-यापयितुम्-अव्य० । वर्तयितुमित्यर्थे, व्यवस्थापयितुमित्यर्थे च । सूत्र० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

जवोदग-यवोदक-न० । यवधावनजले, दर्श० ४ तत्त्व । पञ्चा० । कल्प० । " सीयं च सोवीरजवोदगं च " । यवोदकं यवप्रकाशनजलम् । तत्त्व० १५ अ० । स्था० ।

जवोदण-यवौदन-न० । यवजले, "आयामगं खेव जवोदणं च" यवौदनं यवभक्तम् । उत्त० १५ अ० ।

जम-पुं० । यशस्-न० । " स्तमदामशिरो नजः " ॥ ८ । १ । ३१ ॥ दामन्शिस्त्नभस्वर्जितं सकारान्तं नकारान्तं च शब्दरूपं पुंसि प्रयोज्यम् । इति प्राकृतसूत्रेण प्राकृतं पुस्त्वम् । संस्कृते तु नपुंसकत्वम् । अग्-असुन्-धातोः युट् च । शौर्यादिभूते श्यात्यपरपर्याये सर्वदिग्गामिनि प्रसिद्धिविशेष, वाच० । यशःपराक्रमकृता कर्त्तातिर्यश इति । स्था० ३ उ० ४ उ । प्रजन० औ० । क्ता० । सर्वदिग्गामिनीप्रख्यातिर्यश इति । ज० १४ श० ५ उ० । कीर्त्याम्, दशा० ६ अ० । स० । आचा० । (यशः कीर्त्योर्विशेषः ' जसकिति ' शब्दे अनुपदमेव छप्यम्) इलाघायाम्, च० प्र० १७ पादु० । सूत्र० । सयमे, " जग्हा जसो वरणो य संजमो " यशो वर्णः सयम इवेकार्थाः । " जसा स्ति वा सजमो स्ति वा वरणो स्ति वा पगटं " इति वचनात् । व्य० १ उ० । " जसं संरक्षन्मण्यणो " यशः संरक्षन्नात्मनो यशःशब्देन सयमोऽभिधीयते । दश० ५ अ० २ उ० । विनये च । " जसं संबिणु कतिप " यशः सयमं विनयं वा संबिणु । उत्त० ३ अ० । स्वनामख्यातेऽनन्तजिनस्य प्रथमशिष्ये, स० । " पण्णासाङ्गनजिणा पटमसि-रसो जसो नाम " ती० ८ कल्प । पार्श्वनाथस्य स्वनामख्याते अगष्टमं गणधरे च । कल्प० ७ कृष्ण । स० ।

जसंसि (न्)-यशस्विन्-पुं० । कथानिमति, अनुस्वारः प्राकृतत्वात् । नि० १ वर्ग । क्ता० । म० । आचा० । यशस्विनः पराक्रमं प्राप्य प्रसिद्धिं प्राप्तत्वात् । स० । इलाघान्विते, तत्त्व० ५ अ० । कीर्तिमति, आचा० ५ अ० २ अ० १ उ० । " जसस्विणो चक्रपु-पद्विद्विस्त " सूत्र० १ अ० १६ अ० । " अणुत्तरे णणधरे ज-संसी " उत्त० ३१ अ० । अमणस्य भगवतो महावीरस्य सि-द्धार्थापरनामधेये पितरि च । आचा० ३ चू० । कल्प० ।

जमकर-यशस्कर-त्रि० । यशः सर्वदिग्गामिप्रसिद्धिविशेषः । तत्करो यशस्करः । क्ता० १ अ० १ अ० । सर्वदिग्गामिप्रकीर्तिकरे, तं० । आ० म० । भगवत श्रुवभस्य स्वनामख्याते एकोन-चत्वारिंशत्तमे पुत्रे, कल्प० ७ क्षण ।

जसकिति-यशःकीर्ति-स्त्री० । यशसा सर्वदिग्गामिप्रख्यातिरूपेण पराक्रमकृतेन वा सह कीर्तिरेकदिग्गामिनी प्रख्यातिर्दानफलज्ज्ञा वा यशःकीर्तिः । यशसा इलाघने, कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । यशःकीर्त्योश्चायं विशेषः-कीर्तिर्दानपुण्य-फला, यशः पराक्रमकृतम् । आ० म० प्र० । " अविसेसितो जसो । विमोसता किर्त्ती " आ० चू० १ अ० । दानपुण्यफला कीर्तिः । पराक्रमकृतं यशः । आ० म० प्र० । बहुममरसघट्टनिर्वहणशौर्यल-क्षणम् यशः, दानसाध्या कीर्तिरिति । सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

एकदिग्गामिनी कीर्तिः । सर्वदिग्गाम्यापकं यशः इति प्रसिद्धिः । उत्त० १ अ० । कीर्तिरेकदिग्गामिनी प्रसिद्धिः सर्वदिग्गामिनी सैव वर्णो यशःपर्यायत्वादस्य । अथवा-दानपुण्यफला कीर्तिः पराक्रमकृतं यशः । स्था० ३ उ० ३ उ० । कर्म० । भगवत श्रुवभस्य स्वनामख्यातेऽष्टाविंशत्तमे पुत्रे च । पुं० । कल्प० ७ क्षण ।

जसकित्तिणाम-यशःकीर्तिनामन्-न० । तपः शौर्यत्यागादिना समुपाजितेन यशसा कीर्तेन संशब्दंनं इलाघने यशःकीर्तिक-व्यते । कर्म० १ कर्म० । यद्वा-यशः सामान्येन कर्त्तातिः कीर्ति-गुणोत्कीर्तनरूपा प्रशंसा । अथवा-सर्वदिग्गामिनी पराक्रमकृ-ता वा सर्वजनोत्कीर्तिनीयगुणता यशः परादिग्गामिनी दानपु-ण्यकृता वा कीर्तिस्ते यदुदयाद् जवतस्तद्यश कीर्तिनाम् । शुभनामकर्मभेदे, प० सं० ३ द्वार । स० । यशःकीर्तिनामोदया-द् यशः कीर्तिर्जयति । कर्म० १ कर्म० । प्रव० । उत्त० । यदुद-यवशात्म्यस्थजनप्रशंस्यो भवति तद्यशःकीर्तिनामति । क-र्म० ६ कर्म० । आ० ।

जमघाट(न)-यशोधातिन्-त्रि० । यशोनाशके, " वंसणनाणच-रित्ते, तवविणण निच्चकावपासन्धा । एए अवण्डणिज्जा, जे जसघाई पवयणस्स " आच० ३ अ० । " पुवं समणगुणेहि अहिज्जतेहि जसो मासी इमेहि सेवतेहि ताणि ठाणाणि ज-मोधाति तेणं ते जसघातो एए पवयणस्स " आचू० ३ अ० ।

जसचंद-यशश्चन्द्र-पुं० । स्वनामख्याते गणनि, (भ०)

तथा च भवगतीसुवृत्तावभयदेवसुरिः--

" श्रीमज्जिनेश्वराचार्य-शिष्याणां गुणशालिनाम् ।

जिनजद्रमुनीन्द्राणा-मस्माकं चाङ्घ्रिसेवितः ॥

यशश्चन्द्रगणगदि-साहाय्यात् सिद्धिमागता ।

परित्यक्तान्यकृत्यस्य, युक्तायुक्तविधेकिनः " ॥ म० ४२ श० १ उ० ।

जमजीविय-यशोजीवित-न० । जीविनभेदे, तच्च जगवतो ब-द्धमानस्वामिनः " जसकित्ती य भयवतो " आ० म० द्वि ।

जसद-जस (श) द-पुं० । धातुविशेषे, औ० । येन वायुना शां-यते । वाच० ।

जसदपाय-जसदपात्र-न० । जसदधातुविशेषनिमित्ते पात्रे, " ज-सदपायाणि वा " औ० ।

जसदेव-यशोदेव-पुं० । स्वनामख्याते आचार्ये, ग० ४ अधि० । स्थानाङ्गवृत्तावभयदेवसुरिः--श्रीमज्जिनचन्द्राचा-र्याग्नेवासियशोदेवगाणसाधोरुत्तरसाधकस्येव विद्याक्रिया-प्रधानस्य साहाय्येन समर्थितम् । स्था० १० उ० । यशोदेवः पुनर्मयागच्छे चन्द्रसुरिशिष्यः पाक्षिकसुवृ-त्तिपिण्डविशुद्धिचर्चितप्रत्ययोः कर्ता स च विक्रमसंवत् १९७६ । विद्यमान आसीत् द्वितीयश्च यशोदेवसुरिः प्रवचनसारो-द्धारकर्तुर्नेमिचन्द्रसूरेगुरुभ्राता प्रथमपञ्चाशकक्षिणामग्रन्थ-कर्ता । जे० ६० ।

जमधण-यशोधन-न० । स्वनामख्याते नृपे, तं० ।

जसजह-यशोभट्ट-पुं० । गुरुचन्द्रसूरेः शिष्ये स्वनामख्याते आ-चार्ये, " जातो तस्य विनेयो, सूरौ यशोभट्टेनेमिचन्द्राङ्घ्रौ " । ग० ४ अधि० । आचार्यशय्यभक्तस्य शिष्ये स्वनामख्याते आचार्ये, नि० चू० ५ उ० । " सयंभयस्स सीसो, जसभट्टो नाम आस गुण-

रासी" ती० १३ कल्प । "जसजदं तुंगिये वन्दे," शरपं जवशिष्यं यशोभद्रं तुङ्गिकं तुङ्गिकगणं व्याप्रापत्यशोत्रं वन्दे । न० । "धरस्स पं अजजसजदस्स तुंगियायणसगोसस्स अनेवासी दुवे येरा, येरे अजसंभूयाविजय मादरसगुत्ते, धरे अजभद्वाहु पाईणसगुत्ते" । श्रीयशोभद्रं स्वपदे संस्थाप्य श्रीबीरादृष्टनवतिथयैः स्वजंगाम इति श्रीयशोभद्रसुरिरपि श्रीभद्रबाहुसंभूतविजयाक्यौ शिष्यौ स्वपदेन्यस्य स्वलोकमल अकं । कल्प० ८ कृण । आर्यसंभूतविजयस्य मादरसगोत्रस्य शिष्ये स्वनामख्याते आचार्ये, कल्प० ८ कृण । साकेतनगरवास्तव्यस्य पुण्डरीकराजस्य स्वनामख्याते युवराजे, आ० चू० ४ अ० । आ० १ । आ० ८० । पक्षस्य पञ्चदशसु दिवसेषु चतुर्थे दिवसे, ज्यो० ४ पादु० । जं० । चं० प्र० । कल्प० । यशोभद्रान् भारद्वाजसगोत्रात् निर्गतस्य उरुपपाटिकगणस्य स्वनामख्याते कुलभेदे, न० । कल्प० ८ कृण । साकेतनगरस्य पौण्डरीकनृपतेयुवराजस्य कण्डरीकस्य स्वनामख्यातायां भार्यायाम्, स्त्री० । आ० चू० १ अ० । आ० १ । आ० ८० ।

जसभद्रमूरि-यशोभद्रमूरि-पुं० । शंभुशप्रकरणविवरणकारके आचार्ये, शो० १६ विव० । धर्मघोषसूरेहि स शिष्यः स्याद्वादरद्वयनामग्रन्थस्य कर्ता । जै० ६० ।

जसमंत-यशस्वन्-त्रि० । यशस् मनुष्यस्य वः । यशोविशिष्टे, विनि-यशस्वीत्यप्यत्र । वाच० । भरतवर्षजने स्वनामख्याते कुलकरे, पुं० । स्था० ७ ठा० । ती० । जं० । आ० म० । कल्प० । आ० चू० । आ० ८० । स्त्रियां डीप् डीवन्तस्तु तत्र ज्योति-भक्त्याम यवतिकायाम्, वनकापीस्यां च । वाच० ।

जसमित्त-यशोमित्र-पुं० । शत्रुं जयशैलस्य श्रीशान्तिमरूदेवयो-श्चेत्यस्योद्धारके आचकं, ती० १ कल्प ।

जसर्व-यशोमर्त-स्त्री० । वर्तमानावसर्पिण्या द्वितीयचक्रवर्तिनः सगरस्य मातरि, स० । आ० । पृष्टिचम्पापुरस्थशालमहाशालयोर्नागन्यां पिदरभार्यायां काम्पिल्यपुरस्थायां नागलीमातरि, आ० चू० १ अ० । ती० । आ० म० । अमणस्य जगवता महावीरस्य नपत्यां प्रियदर्शनायाः पुत्र्याम्, आ० ३ अ० । कल्प० । पक्षस्य तृतीयायामष्टम्याञ्च त्रयोदश्यां च रात्रित्रयो, च० प्र० १० पादु० । जं० । म० प्र० । ज्यो० । दशपुरनगरस्य शाण्डिल्यस्य ब्राह्मणस्य दास्यां च । उत्त० १३ अ० । काम्पिल्यनगरस्य ब्रह्मदत्तस्यान्तःपुरप्रधानायां भार्यायां पत्न्यदरितपुत्र्याम्, च० १३ अ० ।

जसवंस-यशोवंश-पुं० । मूर्तो यशसां वंश इव पर्वप्रवाह इव यशोवंशः । यशसां पर्वप्रवाहभूते, "जमवंसो नागहर्त्याणं" न० ।

जसत्राय-यशोवाद-पुं० । साधुवादे, "जसवपण वाङ्मिता" कल्प० ४ कृण ।

जसविजय-यशोविजय-पुं० । द्वात्रिंशिकाविवरणद्रव्यगुणपर्यायभाषाविवरणद्वात्रिंशष्टकप्रतिमाशतकनयोपदेशविवरणाधिकारके आचार्ये, छा० १४ अध्या० ।

द्वात्रिंशिकावृत्तौ नयविजयवर्णकप्रधिकृत्य—

"यशोविजयनाम्ना त-चरणाभोजसेविना ।

द्वात्रिंशिकानां विवृति-अक्षे तन्वायन्तीपिका(६) । ठा० ३२ ठा० । ३५.६

द्वात्रिंशतममष्टक—मुवाच भीमयशोविजयः ॥ १॥ " अष्ट० ३२ अष्ट० ।

प्रतिमाशतके नयविजयप्रधिकृत्य—

"तदीयचरणाभुजभरणबिस्फुरद्भारती-

प्रसावसुपरीकृतप्रवरशास्त्रज्ञोच्चयैः ।

जिनागमविवेचने शिवसुखार्थिनां भयसे,

यशोविजयवाचकैरयमकारि तत्त्वभ्रमः ॥ १६ ॥

पूर्वं न्यायविशारदत्वविरुद्धं काश्यां प्रदत्तं बुधै-

न्यायाचार्यपदं ततः कृतशतग्रन्थस्य यस्यापि तत्त्व ।

अन्यप्रार्थनयाऽनर्थादविजयप्राप्तेऽस्मानां शिशुः,

सोऽयं तत्त्वमिदं यशोविजय इत्याख्याभूदाख्यातवान् ॥ १७ ॥" प्रति० ।

नयोपदेशवृत्तौ-

"गच्छे श्रीविजयादिवेषसुगुरोः स्वच्छैर्गुणानां गणैः,

प्रौढिं प्रौढिमध्याग्निं जीनविजयप्राज्ञाः परामैरु ।

तत्सातीर्थ्यभूतां नर्थादविजयप्राप्तेऽस्मानां शिशु-

स्तत्त्व किञ्चिद्विदं यशोविजय इत्याख्याभूदाख्यातवान् ॥ १८ ॥" नयो० ।

"नर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन,

प्रौढाधिनादिममुनिश्रुतकेवलित्वाः ।

चक्रुर्गशां विजयवाचकराजमुखाः,

ग्रन्थेऽत्र मयुपकृतिं परिशोधनायै ॥" अ० ४ अधि० । अय-

माचार्यः विक्रमसंवत्सराणां सप्तदशके शतके आसीत् । जै० १० जमहर-यशोधर-पुं० । जारतवर्षभवेऽतीतेऽष्टादशमे जिने,

प्रव० ८ द्वार । जारतवर्षजने जविष्यत्येकोनविंशे जिने, प्रव० ९

द्वार । डीपायनस्य जीवं यशोधरनामानं जिनमेकोनविंशं वन्दे,

प्रव० ४६ द्वार । भगवतः श्रुपभस्य द्वादशे पुत्रे, कल्प० ७ कृण ।

धरणस्य नागकुमारेन्द्रस्य पीठानीकाधिपतौ, "जसोधरे आस

राया पीठानीयाहिकर्क" स्था० ५ ठा० १ अ० । पक्षस्य पञ्चदश

सु दिवसेषु पञ्चमे दिवसे, जं० ७ वत्त० । च० प्र० । कल्प० ।

त्रैवेयकविमानप्रस्तटे च । स्था० ९ ठा० । साकेतनगरस्थस्य

विनयध्वजपुत्रस्यात्मजे स्वनामख्याते कुमारे, ध० १० । दश० ।

(यशोधरचरितं तु धर्मरत्नप्रकरणावधंसयम्) दक्षिणरुचकवा-

स्तव्यास्वप्नसु दिशाकुमारीषु चतुर्थदिशाकुमार्याम्, स्त्री० ।

स्था० ८ ठा० । द्वी० । आ० चू० । ती० । आ० ८० । आ० १ । आ०

म० । जं० । पक्षस्य पञ्चदशसु रात्रिषु चतुर्थरात्रौ, ज्यो० ४

पादु० । जं० । कल्प० । सकलभुवनव्यापियशो धरतीति

यशोधरा । लिहादित्वाद्च् । जम्बुसुदर्शनायाम्, जम्बुद्वीपो हि

त्रिविदिनमहिमा पृथ्वनत्रयऽप्यनया जम्बुपलत्तनस्ततो भवति

यथाक्रमम् । यशोधरित्वमस्या इति । जी० ३ प्रति० । जं० ।

जसा-यशा-स्त्री० । कौशास्त्रीवास्तव्यस्य काश्यपस्य भार्यायां, कपिलमातरि, उत्त० ८ अ० । ती० ।

जसोकाभि (न)-यशस्कार्पिन-पुं० । कीर्तिकामिनि, "धिग-त्पुने जसोकामी" दश० २ अ० ।

जसोकिस्ति-यशःकीर्ति-स्त्री० । 'जसकिस्ति' शब्दायै, आ० चू० १ अ० ।

जसोकिस्तिणाम-यशःकीर्तिनाम-न० । 'जसकिस्तिणाम' शब्दायै, कर्म० १ कर्म० ।

जसोचंद-यशश्चन्द्र-पुं० । 'जसचंद' शब्दार्थे, म० ४२ श० १ उ० ।

जसोजीविय-यशोजीवित-न० । 'जसजीविय' शब्दार्थे, आ० म० द्वि० ।

जसोद-जस(श)द-पुं० । 'जसद' शब्दार्थे, औ० ।

जसोदपाय-जसदपात्र-न० । 'जसवपाय' शब्दार्थे, औ० ।

जनोदेव-यशोदेव-पुं० । 'जसदेव' शब्दार्थे, ग० ४ अधि० ।

जसोधण-यशोधन-न० । 'जसधण' शब्दार्थे, तं० ।

जसोजद-यशोजद्र-पुं० । 'जसभद्र' शब्दार्थे, ग० ४ अधि० ।

जसोमंत-यशस्वत्-त्रि० । 'जसमंत' शब्दार्थे, स्था० ७ उ० ।

जसोमित-यशोमित-पुं० । 'जसमित' शब्दार्थे, तौ० १ कल्प ।

जसोय-यशोद-पुं० । यशो ददाति दा-क। पारवे, यशोदातरि, त्रि० । तन्वगोपपत्त्याय, स्त्री० । वाच० । अमणस्य जगवतां महावीरस्य प्रार्यायां च । आ० चू० ३ अ० । "समणस्स एं भगवओ महावीरस्स जजा जसोया गोसेण कौमिष्ठा" आ-त्ता० ३ चू० । "कारेति पाणिग्गहण जसोयवररायकक्षाप" ता० २१ कल्प । आ० म० ।

जसोवई-यशोमनी-स्त्री० । 'जसवई' शब्दार्थे, स० ।

जसोवंश-यशोवंश-पुं० । 'जसवंश' शब्दार्थे, तं० ।

जसोवाय-यशोवाद-पुं० । 'जसवाय' शब्दार्थे, कल्प० ४ कण ।

जसोविजय-यशोविजय-पुं० । 'जसविजय' शब्दार्थे, स्था० १४ अध्या० ।

जनोहर-यशोहर-पुं० । 'जसहर' शब्दार्थे, प्रथ० ७ द्वार ।

जह-यथा-अव्य० । यत्प्रकारे, याव् "वाऽव्ययोत्प्लानादावदा-तः" ८ । १ । ६७ । इति प्राकृतसूत्रेणाव्ययेप्लानादिषु च शब्देषु आदेराकारस्याह्वा । प्रा० १ पाद । येन प्रकारेणेत्यर्थे, आत्ता० १ भु० ६ अ० ३ उ० । "जह सुत्त तह अपो" (२६) यथा येन प्रकारेण यथापक्ष्या सूत्रं व्यवस्थितं तथा तेनैव प्रकारेणाऽर्थो व्याख्येयः । सूत्र० १ भु० १३ अ० । अनु० । आत्ता० उप-प्रदर्शने, पञ्चा० १४ वि० । सूत्र० । अनु० । आ० म० । उदाह-रणोपन्यासे, दर्श० ४ तत्त्व । पाठ० । आ० । सूत्र० । तत्त्व० । आ० म० । "जह मंगलानिहाण" विशेष० । यथेत्युदा-हरणोपन्यासार्थः । यथेतत्तथान्यदप्यनया दिशा द्रष्टव्यम् । आत्ता० १ भु० ८ अ० १ उ० । दृष्टान्तोपदर्शने, जी० ३ प्रति० । तं० । सूत्र० । ज्ञा० । स्था० । ज० । वाक्योपन्यासे, सादृश्ये, योग्यतायाम्, आनुरूप्ये, पदार्थानातिवृत्तौ च । वाच० ।

यञ्ज-अव्य० । "त्रया हि-ह-त्याः" ॥ ८ । २ । १६१ ॥ इति प्रा-कृतसूत्रेण त्रयः हः 'जह' इति आ० २ पाद । यस्मिन्नित्यर्थे, वाच० । जहंत-जहन्-त्रि० । त्यजति, "जिह्वयणं भावतो जहंतस्स" व्य० ३ उ० ।

जहकर्म-यथाक्रम-अव्य० । क्रमस्यानुरूप्यं तस्यानतिक्रमो वा । अव्ययी० । क्रमानुरूप्ये, क्रमानतिक्रमे च । वाच० । यथाक्रमं परिपाठ्येति । दर्श० ५ अ० । "अह् कस्माई वाञ्छा-मि, आणुपुर्व्वे जहकर्म" उत्त० ३३ अ० । विहरामि यथा-कर्म स्राव्यान्नागानुकमेण । तत्त्व० २३ अ० । "जहकर्म काम-

गुणेषु चैव" यथाक्रमं यथावसरमिति । उत्त० १४ अ० ।

"जहकर्मते" यथाक्रम क्रमणैव । पञ्चा० ए वि० ।

जहकसाय-यथाख्यात-न० । अथाख्यातापरनामधेये चारित्र-भेदे, (आ० म० प्र०)

अथ यथाख्यातचारित्रं विवृण्वन्नाह-

अहमहो जाहृत्ये, आहोऽजिविहिए कट्टिपमक्खायं ।

चरणमकमायमुदितं, तमहकसायं "जहकसायं" ॥ १२७६ ॥

यथाख्यातमिति द्वितीयं नाम । तस्यायमर्थः-यथा सर्वस्मिन् जीवलोके ख्यातं प्रसिद्धमकसायं भवति चारित्रमिति । तथैव यत् तद् यथाख्यातं प्रसिद्धं सर्वस्मिन् जीवलोके । आ० म० प्र० । विशेष० । (अथाख्यातविवरणम् 'अहकसाय' शब्दे प्रथमभागं ८६१ पृष्ठे विब्लोकनीयम्)

जहग-जहक-पुं० । सेवके, विशेष० ।

जहट्टियवत्युवाह(ण)-यथास्थितचरनुवादिन्-पुं० । यथास्थि-तमभिज्ञाप्यानभिज्ञाप्यत्वादिना प्रकारेण स्थितं वस्तु वदितुं शीलाः यथावस्थितवस्तुवादिनः । येन प्रकारेण वस्तुना वा-दिनि, पं० सू० १ सूत्र ।

जहण-जघन-न० । चक्रं हन्ति । हन-यङ्-अच्-पृ० । स्त्रीणां श्रोणिपुरोभागे, श्रोणौ च । वाच० । जघने पूर्व, कटिनाग इति । त्रिपा० १ भु० ७ अ० ।

जहणरोहो-देशी-ऊरौ, दे० ता० ३ वर्गे ।

जहणवर-वरजघन-न० । श्रेष्ठजघने, वरशब्दस्य विशेषणस्या-ऽपि सतः परनिपातः प्राकृतत्वात् । जी० ३ प्रति० ।

जहणिज-हेय-त्रि० । त्याज्ये, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

जहणूमवं-वशी-अधोरुक्, दे० ता० ३ वर्गे ।

जहण-जघन्य-त्रि० । हन्-यङ्-अच्-पृ० । जघनमिव इवार्थे यत् वा । अधमे, वाच० । आ० । निहृष्टे, म० २ श० १ उ० । सर्वहाने, स्था० ४ उ० २ उ० । सर्वाद्ये, स्था० १ उ० १ उ० । चरमे गर्विते च । शूद्रे, पु० । जघनमनुशीलितम् यस्य । पुसां शिक्के । वाच० ।

जहणगुणकालग-जघन्यगुणकालक-पुं० । जघन्येन ज-घन्यसख्याविशेषेणैकेनैतन्मर्थः । गुणो गुणन तारुन यस्य स तथा-विधः कालो वशो येषां ते जघन्यगुणकालकाः । तेषु, । स्था० १ उ० १ उ० ।

जहणण्टिइय-जघन्यस्थितिक-त्रि० । जघन्या जघन्यसंख्या समयापेक्षया स्थितियेषां ते जघन्यस्थितिकाः एकसमयस्थि-तिके, स्था० १ उ० १ उ० ।

जहणणपसिय-जघन्यप्रदेशिक-पुं० । जघन्याः सर्वास्याः प्रदेशाः परमाणवस्ते सन्ति येषां ते जघन्यप्रदेशिकाः । द्यष्टु-कावके, स्था० १ उ० १ उ० ।

जहसुपय-जघन्यपद-न० । पद्यते गम्यते इति पदं पदसख्या-स्थानं तच्चानेकधेति जघन्य सर्वहीनं पदं जघन्यपदम् । स-र्वहीने मन्व्यास्थाने, स्था० ४ उ० २ उ० ।

जहसपुरिस-जघन्यपुरुष-पुं० । पुरुषविशेषे, स्था० ३ डा० १ उ० । (जहसपुरिसा तिविहा ' पुरिस ' शब्दे वक्ष्यन्ते)

जहणुकोसग-जघन्योत्कर्षक-त्रि० । जघन्यो निकृष्टः काञ्चिद् व्यक्तमाभित्य स एव च व्यक्त्यन्तरापेक्षयोत्कर्ष उक्तो जघन्योत्कर्षः । काञ्चिद् व्यक्तमाभित्य निकृष्टे, व्यक्त्यन्तरापेक्षयोत्कर्षे च । न० ३५ श० १ उ० ।

जहणुगोहाणग-जघन्यावगाहनक-त्रि० । अवगाहस्ते आसते यस्यां साऽवगाहना क्षेत्रप्रदेशरूपा सा जघन्या येषां ते । स्वाधिककप्रत्ययाजघन्यावगाहनकाः । एकप्रदेशावगाहे, स्था० १ डा० १ उ० ।

जहत्थ-यथार्थ-अव्य० । अर्थमनतिक्रम्य, अव्ययी० । अर्थ-स्यानतिक्रमे, पं० सं० १ द्वार । अव्यययुक्ते, त्रि० । पञ्चा० १५ विंश० । यथार्थे प्रवीणादि । स्था० १ डा० १ उ० । चोच्छ्रामि पंचसंगह-मेवमहत्थं जहत्थं वा । यथार्थे यथावस्थितः प्रवचनाविरोधी अर्थो यस्मिन् तम् । यद्वा-अर्थस्य प्रवचनोक्तस्यानतिक्रमेण न स्वमनीषिकया यथार्थम् । पं० सं० १ द्वार । "सर्व द्वाहा जाणह जहत्थं" यथार्थे यथावद् यथासर्वहेनोक्तं तथेति । विंश० ।

जहत्थणियय-यथार्थनियत-न० । व्यञ्जनाकरभेदे, "तत्थ-जहत्थ निययं, तं जहा-दहतीति दहणो तवतीति तवणो पवमादि" । आ० चू० १ अ० ।

जहत्थाम-यथास्थाम-अव्य० । यथाबलं शक्त्यनतिक्रमेणेत्यर्थे, " जुंजह य जहत्थाम " पञ्चा० १५ विंश० ।

जहप्प-याथात्म्य-न० । यथातत्त्वे, स्था० ५ डा० १ उ० ।

जहवा-यथावा-अव्य० । प्रकारान्तरदर्शने, दश० १ अ० ।

जहवाय-यथावाद-अव्य० । आप्तवचनानतिक्रमेणेत्यर्थे, पञ्चा० ११ विंश० ।

जहा-यथा-अव्य० । ' जह ' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

जहाइत्ता-हित्वा-अव्य० । त्यक्त्वेत्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । "तयस च जहाइसेरयं" सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

जहाकाल-यथाकाल-अव्य० । यथावसरमित्यर्थे, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । "बोसिरह मुणी जहाकालं" । यथाकालं यथावसरम् । संधा० ।

जहागम-यथागम-अव्य० । यथासुत्रमित्यर्थे, " आराहिता जहागमं " पं० व० ६ द्वार ।

जहाच्छन्द-यथाच्छन्द-पुं० । स्वच्छन्दे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

जहाजाय-यथाजात-त्रि० । जातं सम्यग्विशेषमनतिक्रम्य यथाजातं, तदस्यास्ति अत्र । मूर्खे, नीचे च । आच० " जहा-जायपसनुया । " यथाजातपशुनूताः शिक्षामरणादिवर्जितवर्लीवर्दादिसदृशाः निर्विज्ञानस्वादिसाधर्म्यात् । प्रश्न० २ आ० द्वार । यथाजात भ्रमणत्वभवनसङ्गण जन्माभित्य, योनिनिष्क्रमणलक्षणं च । तत्र रजोहरणमुखवस्त्रिकाचोत्पट्टमात्रया भ्रमणा जाता, रञ्जितकरपुटस्तु योन्या निर्गत एवञ्जुत एवं वन्दते । तद्व्यतिरेकाद् वा यथाजातम् । कृतिकर्मणि, न०। सं० ११ सम० ।

जहाजेड-यथाज्येष्ठ-अव्य० । ज्येष्ठस्यानतिक्रमेणेत्यर्थे, अनु० ।

जहाणामय-यथानामक-पुं० । अनिर्दिष्टनामके, कस्मिँश्चिन्, जी० ३ प्रति० । "जहानामको कोह मिच्छो" । यथानामकः कश्चित् म्नेच्छः । आ० म० प्र० । "से जहाणामप केह पुरिस" स यथानामको यत्प्रकारनामा देवदत्तादिनामित्यर्थः । अथवा-(से) इति सः यथेति दृष्टान्तार्थः नामेति संज्ञावनायाम् । ' प ' इति वाक्यालङ्कारे । तं० । अनु० । जी० । हा० । स्था० ।

जहातव-यथातथ-अव्य० । यथासत्यमित्यर्थे, "जहातवमिणं ति वेमि" यथासत्यं यथातथ्यमित्यर्थे, आचा० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । "अनु धम्मं जहातव्वं" । यथातथ्यं यथाव्यवस्थितम् । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । "तं मे पवक्खामि जहातव्वेण" यथानध्येनावितथं प्रतिपादयामीति । सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । यथातथ्येन यथाव्यवस्थितं तथैव कथयामीति । सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० । जहातह-यथातथ-अव्य० । तथाऽनतिक्रम्य अनतिवृत्तौ, अव्ययी० । याथाथ्ये, यस्य वस्तुनो यद्वपुश्चिन् तथारूपभावे, यथाययमप्यत्रार्थे, वाच० ।

याथातथ-अव्य० । सूत्रकृताङ्गस्य त्रयोदशेऽध्ययने, धर्मसमाधिमार्गसमवरणाख्येषु यद्विषयं याथातथ्येन व्यवस्थितम्, यच्च विपरीतं दितयं तदपि लेशतोऽत्र, प्रतिपादयिष्यत इति । नामनिष्पन्ने तु निष्पन्ने याथातथ्यमिति नाम । (सूत्र०) अस्याध्ययनस्य याथातथ्यमिति नाम । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । "जानांसि ण भिक्खु, जहातहेण" याथातथ्येन त्व जानासि सम्यगवगच्छामीति । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

जहातहज्झयण-याथातथ्याध्ययन-न० । सूत्रकृताङ्गस्य त्रयोदशेऽध्ययने, (सूत्र०)

अस्यार्थाऽधिकारो यथा—

जह मुत्तं तह अत्थो, चरणं चारो तह त्ति नायव्वं ।

मंतंमि य पसंमाए, असवीपगयं जुगुंछाए ॥ २६ ॥

"जह मुत्तं" इत्यादि । यथा येन प्रकारेण यथापद्धत्या सूत्रं व्यवस्थितं तथा तेनैव प्रकारेणार्थो व्याख्येयोऽनुष्ठेयश्च । एतद्विशयति-चरणमाचरणमनुष्ठातव्यम् । यदि चानिमित्तान्त सूत्रस्य चारित्रमेवाचरणमतो यथा सूत्रं तथा चारित्रमेतद्व्यचानुष्ठेयम् एतच्च याथातथ्यमिति ज्ञातव्यम्, पूर्वार्द्धस्यैव भावार्थं गाथापव्वचार्द्धेन दर्शयितुमाह-यच्छस्तुजातं प्रकृतं प्रस्तुतं यथा-धर्मधिकृत्य सूत्रमकारि तस्मिन्नर्थे सति विद्यमाने यथावद् व्याख्यायमाने ससारोत्सारणकारणत्वेन प्रशस्यमाने वा याथातथ्यमिति भवति, विवर्तिते त्वर्थे सत्यविद्यमाने ससारकारणत्वेन वा जुगुप्सायां सत्यां सम्यगनुष्ठेयमाने वा याथातथ्यं न भवति । इदमुक्तं भवति-यदि यथामुत्र येन प्रकारेण व्यवस्थितम् । तथैवार्थो यदि भवति व्याख्यायतेऽनुष्ठेयते च संसारनिस्तरणसमर्थश्च भवति, ततो याथातथ्यमिति भवति । अस्ति त्वर्थे क्रियमाणं ससारकारणत्वेन जुगुप्सिते वा भवति । याथातथ्यमिति गाथानात्पर्यार्थः । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

जहापव्वट्ठकरण-यथामट्टसकरण-न० । करणभेदे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

जहानूय-यथानूत-त्रि० । यथावृत्ते, "जहानूयमवितहसमदि-ह" । यथावृत्तं यथावृत्तम् । हा० १ ध्रु० १ अ० नि० चू० ।

जहामालिय-यथामालित-अव्य० । यथाधारितमित्यर्थे, "जहामालियं ओमोषं वल्लह" । यथामालितं यथाधारितं, यथापरिहितमित्यर्थः । अ० ११ श० ११ उ० ।

जहारिह-यथार्ह-अव्य० । अर्हो योग्यतामनतिक्रम्य, अव्ययी० । यथायोग्ये, ततः । "अर्थं आविच्योऽञ्" ॥५॥२॥२७॥ सत्यचूने पदार्थे, त्रि० । आच० । "जहारिहं होह कायञ्च" पञ्चा० १७ विव० । यथार्हं यथायोग्यम् । दश० ७ अ० । पं० सं० । यथार्हं यथायोग्यम् । ज्ञा० १७ अ० । "जहारिहं जरस ज जुगं" यथायोग्यम् । आच० १ अ० ।

जहारुव-यथारूप-अव्य० । रूपानतिक्रमे, "यथा नेत्रं तथा शीलं, यथा नासा तथाऽऽज्वम । यथा रूपं तथा विसं, यथा शीलं तथा गुणः" ॥ १ ॥ "आच० ४ अ० ।

जहाल-जहाल-पु० । देशभेदे, कल्प० ७ कृण ।

जहालाह-यथाज्ञान-अव्य० । यथासपत्नीत्यर्थे, पञ्चा० ४ विव० ।

जहालंदीगण-यथाज्ञान्दिगण-पु० । लन्दिकानां पञ्चको गणः परं तेषां कल्पस्य कालमानं कियत् परिहारविशुद्धिकानामिवाष्टादशमासकासमानं स्रोताधिक वेति, प्रश्ने, उत्तरम्-यथाज्ञान्दिकानां कालमानं तु परिहारविशुद्धिकसाध्वतिदेशावाक्यं पञ्चकल्पचूर्णार्थावुपसम्भ्यमानत्वेनाष्टादश मासाः संभाव्यन्त इति । ४२ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

जहावाऽ (ण्)-यथावादिन्-पु० । येन प्रकारेण वादिनि, (स्था०) "णो जहावाहं तहाकारी याऽवि भवइ" सामान्यतो नो यथा वादी तथा कारी । स्था० ७ डा० ।

जहाविनव-यथाविभव-अव्य० । विभवानुरूपमित्यर्थे, "ततो अ जहाविभवं" । विभवारूपमित्यर्थः । पं० ष० १ द्वार । "दानं च यथाविनव, दातव्यं सर्वसत्त्वेभ्यः" । यथाविनवं विनवानुसारेणेत्यर्थः । षो० ९ विव० ।

जहाविहि-यथाविधि-अव्य० । सम्यगित्यर्थे, पं० ष० ४ द्वार ।

जहामंख-यथासङ्ख्य-अव्य० । संख्यानतिक्रमे, "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्" ॥१॥३॥१०॥ इति (पाणि०) न्यायात् । आ० म० प्र० ।

जहामस्ति-यथाशक्ति-अव्य० । शक्तेरानुरूप्यम् । आनुरूप्येऽव्ययी० । शक्तेरानुरूप्ये, शक्त्यनुसारे च । आच० । "सेसा उ जहासस्ति, आपुच्छिता ठवति सट्टाणे" यथाशक्ति शक्त्यनुरूपम् । आच० ५ अ० । सामर्थ्यानतिक्रमेण । पञ्चा० ६ विव० । "दाणमह जहामस्ती" यथाशक्ति शक्तेर्नानतिक्रमेण सित्ति-त्तानुरूपमित्यर्थः । पञ्चा० ३ विव० । "सेवगा जहासस्ति" यथाशक्ति, शक्त्यतिगूहनेन । पञ्चा० ११ विव० ।

जहामपाहि-यथामपाहि-अव्य० । समाधानानतिक्रमे, पञ्चा० । १ विव० ।

जहामुय-यथाश्रुत-अव्य० । श्रुतानतिक्रमे, "अहसुयं वदिस्सामि" यथाश्रुत यथासूत्रं वा वादिष्यामि । आच० १ अ० ६ अ० १ उ० ।

यथासूत्र-अव्य० । सूत्रानतिक्रमे, आच० १ अ० ६ अ० १ उ० ।

जहि-यत्र-अव्य० । "अपो हि-ह-त्याः" ॥ ८ ॥ २ ॥ १६१ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण प्रत्ययस्य एते आदेशाः । जहि-जह-जत्थ । आ० ३ पाद । परिमालित्यर्थे, आच० ।

जहिच्छिय-यथेप्सित-अव्य० । ईप्सितस्यानतिक्रमे, अव्ययी० । स्वाच्छन्त्ये, "अर्थं आविच्योऽञ्" ॥ ५ ॥ २ ॥ १२७ ॥ यथाभीष्टे, त्रि० । यथेष्टमप्यत्र । आच० । "साहेह जहिच्छियं कज्ज" साधयति यथेप्सितं कार्यम् । पञ्चा० १ विव० ।

जहिच्छियकामकामिन्-यथेप्सितकामकामिन्-पुं० । यथेप्सितान् मनोवाञ्छितान् कामान् शब्दादीन् कामयन्ते इत्येवंशीला यथेप्सितकामकामिनः । जी० ३ प्रात० । मनोवाञ्छितकामभोजिनि, "जहिच्छियकामकामिणां" यथेप्सितान् कामान् शब्दादीन् कामयन्ते अर्थाद् भुञ्जन्ते इत्येवं शीला ये ते तथेति । अ० ३ वक्त्र० ।

जहिष्ठिल-युधिष्ठिर-पुं० । युधि युद्धं स्थिरः "गवियुधिष्ठ्यां स्थिरः" ॥ ७ ॥ ३ ॥ १९५ ॥ इति (पाणि०) षत्वम् । "उतो मुकुत्तादि-षत्व" ॥ ७ ॥ १ ॥ १०७ ॥ इति प्राकृतसूत्रेणाप्युक्तोऽत्वम् । प्रा० १ पाद । पाण्डवधेष्टे, आच० ।

जहिमा-देशी-विदग्धरचितायां गाथायाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जहुडिस्स-युधिष्ठिर-पुं० । 'जहिष्ठिल' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

जहुत्त-यथोक्त-त्रि० । येन प्रकारेणोक्ते, "परकमती जहुत्तमावसे" यथा उक्ते यथोक्तमिति । नि० जू० १ उ० ।

जहुत्तकारिन्-यथोक्तकारिन्-पु० । यथोक्तं क्रियाकलापं कर्तुं शीलमस्येति यथोक्तकारी । आच० ३ अ० । भगवदाहाराधके, वृ० १ उ० ।

जहुत्तर-यथोत्तर-अव्य० । उत्तरस्यानतिक्रमे, सूत्र० १ अ० ३ अ० ३ उ० ।

जहोइय-यथोदित-त्रि० । येन प्रकारेण प्रतिपादिते, अचनाद् विक्रयानुष्ठानं यथोदितम् । यथा येन प्रकारेण कालाचाराधनानुसाररूपेणोदितं प्रतिपादितम् यथोदितम् । ध० ३ अधि० ।

जहोवइह-यथोपदिष्ट-अव्य० । यथोक्तमित्यर्थे, "जहोवइहं अजि कल्लमाण" । यथोपदिष्टं यथोक्तमेव । दश० ६ अ० ३ उ० ।

जहोवएसकारि(न्)-यथोपदेशकारिन्-पुं० । उपदेशः सदसत्कर्तव्यादेशः तस्यानतिक्रमेण कारिणि, आच० १ अ० २ अ० ३ उ० ।

जा-जा-स्त्री० । जायायाम्, जनस्याम्, शय्यायाम्, एका० । देववाहिन्याम्, योनौ, समुच्छेद्यायाम्, एका० ।

यावत्-त्रि० । परिमाणमस्य । "यावत्तावज्जिवितावर्तमानावट-प्राधारक-देवकुलै-वमेव वः" ॥ ७ ॥ १ ॥ २७१ ॥ इति सूत्रेण प्रकारस्य वा मुक्त । प्रा० १ पाद । यत्परिमाणे, यावति, साकस्य, व्याप्तौ, सीमायां च । अव्य० । आच० । "एवं जा जुम्मासा" । 'जा' इति यावत्परिमाणानिति । पञ्चा० १० विव० ।

उया-स्त्री० । जरायां, कथा० । पर० अक अनिद् । जिनाति अज्यामीत् । अह । धनुषे, गुणं, मैत्र्याम्, मातरि; जूमा, वा । आच० ।

या-गतौ, अहादि-पर० सक० अनिद् । याति, अयासीत् । आच० । अनुसूयायाम्, शोभायाम्, लक्ष्म्याम्, निर्मिती, स्त्री० । एका० । रामायाम्, मातरि, पाश्याम्, युक्तौ, यात्रायाम्, एका० ।

जाह-जाति-स्त्री० । जनने जातिः । उक्त० ३ अ० आचा० । जन्-
क्तिन् । जन्मनि, “ जाहजराभरणबंधनविष्णुमुक्ता ” प्रज्ञा० २
पद । ल० । आचा० । आच० । सूत्र० । स्या० । “ जाहं च मरणं
च जणोववाय । ” जातिमुत्पत्तिं नारकतिर्यङ्मनुष्यामरज-
न्मलकणां च । सूत्र० १ अ० १२ अ० । जातिवार्ताकादिषु
प्रसूतिरिति । विशेष० । जायन्ते जन्तवोऽस्यार्माति जातिः । उक्त०
३ अ० । अनुगतैकाकारबुद्धिजननसमर्थे अवयवव्यङ्ग्ये सहसु-
पदेशगम्ये च धर्मेनेदे, यथा गोत्वमनुष्यत्वादि ब्राह्मणत्वशुद्ध-
त्वादि च । वाच० । एकेन्द्रियादीनामेकेन्द्रियत्वादिरूपसमा-
नपरिणतिलक्षणमेकेन्द्रियादिशब्दव्यपदेशनाकृ यत्सामान्यं सा
जातिः । उक्तं च-अवयवभिधारिणा सादृश्येनैकीकृतोऽर्थात्मा जा-
तिरिति । कर्म० १ कर्म० प्रज्ञा० पं० सं० “ जाहकुलरुचलक्षणं ”
(४५) जातिः पुरुषत्वादिकेति । सम्म० १ काण्ड । जातिरेकेन्द्रि-
यादिः । स्या० ६ उ० । आचा० । एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्वादिका
जातिरिति । आचा० १ अ० ४ अ० २ उ० । जातिगुणवन्मातृक-
त्वम् । आ० ४ उ० २ उ० । मातृकमुत्था जातिरिति । सूत्र० ६ अ०
१३ अ० । उक्त० । पं० च० । कल्प० । मौ० । आचा० । आ० । जाति-
मातृका पित्रादिका वा । प्रब० १६५ द्वार । जातिमातृपक्षः ब्राह्म-
णादिका वा । तं० । जातयः कृत्रियाद्याः इति । उक्त० ३ अ० ।

सत्ता सामर्थ्यं पिय, सामर्थ्यविमसया विमसो य (२४६३)
सामान्य त्रिविधम् । तद्यथा-सत्ता १, सामान्यं २, सामान्य-
विशेषश्च इति । तत्र द्रव्यगुणकर्मलक्षणेषु त्रिषु पदार्थेषु सद्बुद्धि-
हेतुः सत्ता १ । सामान्यं द्रव्यत्वगुणत्वादि २ । सामान्यविशेषस्तु
पृथगीत्वजलत्वकृष्णत्वनीलत्वाद्यन्तरसामान्यरूप इत्यादि ३ ।
अन्ये त्विन्ध सामान्यस्य त्रिविधमुपवर्णयन्ति-अविकल्पे महा-
सामान्यम् १ । विपदार्थसद्बुद्धिहेतुभूता सत्ता २ । सामान्यविशेषो
द्रव्यत्वादि ३ । महासामान्यसत्तयोर्विशेषणव्यत्यय इत्यन्ये । द्र-
व्यगुणकर्मपदार्थत्रयसद्बुद्धिहेतुः सामान्यम् । अविकल्पा सत्ते-
त्यर्थः । सामान्यविशेषस्तु-द्रव्यत्वादिरूप एव इत्यत्र प्रसङ्गेन
इति । विशेषश्चान्यः । विशेष० ।

सामान्य विशेषोऽत्रायमच्युपगच्छति, अतः कथंभूतस्ता-
निच्छति ? इत्याह—

सामान्यमज्ञदेव हि, हेतु सामान्यबुद्धिव्यवहाराणं ।

तस्म विमसो अज्ञो, विमसमद्वयणहेतुं चि ॥ २१०॥

सामान्य विशेषेभ्योऽन्यदेव हेतुश्च तत्सार्धात् सामान्यबु-
द्धेः सामान्यवचनस्य च । तस्मादपि सामान्याभ्यन्योऽजिज्ञ एव
नित्यद्रव्यवर्ती भूतो विशेषः । स च हेतुर्विशेषो विशेष
इति मतेर्वचनस्य च । प्रयोगो-भिन्नौ परस्परं सामान्यावि-
शेषौ, जिज्ञकार्यत्वात्, घटपटादिवदिति ॥ २१०॥

न केवलं सामान्यविशेषौ नैगमः परस्परं भिन्नौ मन्यते, किं
तु स्वाभ्यादपि गोपरमाएवादेस्तयोर्मेदमेवाप्यामच्छतीति द-
शयन्नाह—

सदिति जणिष् ऽजिपन्नऽ, द्वाद्वात्त्यंतरं ति सामन्नं ।

अविमसन्नो मर्षे सवत्पाणुप्पविच्छि ॥ २१६० ॥

सदिति यतो “ द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ” इति वचनात् । सत्ता-
समवायादेव परस्परविज्ञलक्षणे द्रव्यगुणकर्मसु सदित्येकाकारा
बुद्धिः प्रवर्तते, अतः सदिति जणिते द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तर-
मेव सामान्य मन्यते नैगमः । कुतः ? इत्याह-सदित्यविशेषित-

मतेर्वचनस्य च सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मस्वन्योऽप्यमतिविलक्षणे-
ष्वपि अविशेषेण प्रवृत्तेः । इदमुक्तं भवति-यदि सत्तासामा-
न्यं द्रव्यादिभ्योऽभिन्नं स्यात् तदा द्रव्यादिष्वस्यार्थाभिन्नत्वा-
त्ततः सर्वत्र सदित्यजिज्ञा बुद्धिर्न स्यात् । न हि जिज्ञादजिज्ञाबुद्धि-
प्रसवो युज्यते, घटस्तम्बादिभ्योऽपि तत्प्रसङ्गाद् । तस्माद् जिज्ञे-
र्वाभिन्नश्रुत्यन्यथानुपपत्तेर्द्रव्यादिभ्योऽर्थान्तरमेव सामान्य-
मिति ॥ २१०॥

गोत्वादिसामान्यं तर्हि कथंभूतम् ? इत्याह—

गोत्तादग्नौ गवांसु, नियया धाराणुवित्तिबुद्धीश्रो ।

परमो य निवित्तिश्रो, सामन्नविमसनामाणं ॥ २१६१ ॥

गोत्वगजत्वादयस्तु गोगजाद्याश्रयवृत्तयः सामान्यविशेषना-
मानो भवन्त्याः । कुतः ? इत्याह-निजकाधारेषु गोगजादि-
ष्वुत्पत्तिबुद्धितः—अनुगताकारबुद्धिहेतुत्वात्सामान्यनामानः ।
परस्परं तुरगमदिषादेर्निवृत्ततां निवर्तनादिशेषनामानः । तेऽपि
च गोत्वादयो भिन्नत्वाभिन्नबुद्धिहेतुत्वात् स्वाभ्याद्विज्ञा एवा-
स्य मतेन भवन्त्या इति । तदेव निर्दिष्टं सामान्यम् ॥ २१६१ ॥

अथ विशेषतश्चैकपरिपणायमाह—

तुल्लागदगुणकिरिप्-गदेसतीयागप् ऽणुद्वन्मि ।

अन्नतबुद्धिकारण-मंतविज्ञेता चि से बुद्धी ॥ २१६२ ॥

आकृतिश्च गुणाश्च क्रिया च आकृतिगुणक्रियाः, तुल्या आकृ-
तिगुणक्रिया यस्य तम् तुल्याकृतिगुणक्रियम्, अतीतमतिक्रान्त-
मपगतम्, आगतं तु तत् तम्, अतीतं च तदागतं च अतीता-
गतम्, एकदेशादतीतागतमेकदेशातीतागतम्, तुल्याकृतिगुण-
क्रिय च तदेकदेशातीतागतं च तथा तस्मिन्स्तुल्याकृतिगु-
णाकृत्यैकदेशातीतागते परमाणुद्रव्ये अयमस्मादन्यः परमाणु-
रित्येवभूतायाः योगिनामन्यत्वबुद्धेर्यः कारण हेतुर्भवति सोऽ-
न्या विशेष इति । (से) तस्य नैगमस्य बुद्धिर्गमिप्रायः । इद-
मुक्तं भवति-परिमण्डलसंस्थानाः सर्वेऽपि परमाणव इति वैशे-
षिकाः । ततस्तेषु तुल्याकृतिष्वपि सर्वेषु परमाणुषु भिन्नाः, ए-
तेन त्वजिज्ञा इत्येव येय परस्परमन्यत्वमाहिका योगिनां बुद्धि-
रुपपद्यते तद्वेतुभूतः परमाणुद्रव्यवर्ती अन्यो विशेष उच्यते ।
यथाचूता हि प्रथमेऽणौ विशेषा न तथाभूता एव द्वितीये, य-
थाभूताश्च द्वितीये न तथाभूता एव प्रथमे, अन्यथैकत्वप्रसङ्गात्
इतीह भावार्थः । तथा-पार्थिवा अणवः सर्वेऽपि परस्परं तु-
ल्यगुणाः । तथा-अणुमनसोराद्य कर्मादृष्टकारितम्, यथा अन्न-
रुध्वज्वलनम्, बायोस्तयंगमनमिति । सर्वेऽप्यणवस्तुल्यक्रियाः ।
तथा-एकस्मादाकाशदेशादाकाशप्रदेशाद् यदैवैकः परमाणुः
स्थितिक्रियादित्येति । अन्यत्र गच्छति-तदैव यदाऽन्यः परमाणु-
स्तस्थित्युद्भावात्तत्रैवाकाशप्रदेशे समागत्य तिष्ठति, तदा एक-
देशातीताऽऽगतत्वम् । अत एव वैशेषिकप्रक्रियया तुल्याकृतिषु,
तुल्यगुणेषु, तुल्यक्रियेषु, एकप्रदेशनिर्गतागतेषु च, परमाणुद्र-
व्येषु यदन्यत्वबुद्धेः कारण सोऽन्यो विशेष इति (से) तस्य
नैगमस्य बुद्धिः । स चाकृत्यादिना तुल्येष्वेतुल्यबुद्धिहेतुत्वादणु-
भ्यो जिज्ञा पर्वति ॥ २१०२ ॥

एव सामान्यविशेषेषु प्ररूपतेषु परः प्राह—

नणु द्वावपज्जवट्टिय-नवावत्तं चि ति नेगमो चव ।

सम्मदिह । साहु, व्व कीसमिच्छत्तजेओऽयं ? ॥ २१६३ ॥

आह-तन्नेव सति यत्सामान्यं तद्द्रव्यम्, विशेषास्तु पर्यायाः, ततो
द्रव्यपर्यायास्तिकनयद्रव्यमनावलम्बित्वात् सम्प्रगृह्यरेवाय नै-

गमनयः, जैनसाधुवत् । न हि जैनसाधवोऽपि ह्यवपर्यायोभय-
रूपाद् वस्तुनोऽन्यत् किञ्चिद्विच्छन्ति । तत्किमित्यसौ मिथ्या-
त्वमेव ? इति ॥ २१६३ ॥

अत्रोत्तरमाह—

अं सामन्नविसेसे, परोत्परं वस्तुओ प सो भिमे ।

मन्नऽ अन्नतमओ, मिच्छादिह कणादो च ॥ २१६४ ॥

दोहिं वि नहिं नोयं, सत्यमुसूएण तह वि मिच्छन्तं ।

जं सविमयपहाण-तणेण अन्नोन्निरवेक्खा ॥ २१६५ ॥

यद् वस्मात् सामान्यविशेषौ नैगमनयः परस्परमन्वन्तजिज्ञौ
मन्वन्ते, वस्तुनोऽप्याधारभूतात् ह्यवगुणकर्मपरमाणुरूपावत्य-
न्तजिज्ञौ स ताविच्छन्ति, जैनसाधवस्तु परस्परं स्वाधाराच्च क-
थञ्चिदेव तौ भिक्षाविच्छन्ति, अतो मिथ्यादृष्टरेषाव, कणादवदि-
ति ॥ २१६४ ॥ तथाहि—प्राभ्यामपि द्रव्यपर्यायास्तिकनयाभ्यां
सर्वमपि निजं शास्त्रं नीतं समर्थितमुल्लेखेन तथाऽपि तन्मिथ्या-
त्वमेव यद्यस्मात्स्वविषयप्राधान्याज्युपगमेनोक्तोऽभिमतौ
ह्यवपर्यायास्तिकनयाभ्यांऽन्यनिरपेक्षौ जैनभ्युपगतौ पुनस्तौ
परस्परसापेक्षौ, स्याच्छब्दलाभितत्त्वाविति ॥ २१६५ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षदर्शनार्थमेकान्तवादिनं
नैगमं दृष्टव्यमाह—

जइ सामन्नं साम-अ बुद्धिदेउत्ति तो विसेसो वि ।

सामन्नमन्नसाम-अर्जुद्धेउत्ति तो जेओ ? ॥ २१६६ ॥

यदि गौः गौः इत्यादिसामान्यबुद्धिचनहेतुरितिकृत्वा सामा-
न्यं स्वयेष्यते, इत्त ! तर्हि परमाणुगतोऽन्यो विशेषोऽपि सामान्यं
प्राप्नोति, विशेषो विशेष इत्यन्यसामान्यबुद्धिचनहेतुत्वात् । न
च विशेषेष्वपि सामान्यमस्ति, ह्यवगुणकर्मस्वेव तद्व्यपन्युपग-
माद् । अथवा—गोत्वगजत्वादिको विशेषोऽपि सामान्यं प्राप्नोति-
गोत्वगजत्वादिसामान्येष्वपि सामान्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । सामान्यं
सामान्यमिति बुद्धिचनयस्तत्रापि प्रवृत्तेः । न च सामान्येष्व-
पि सामान्यमस्ति “निःसामान्यानि सामान्यानि” इति वच-
नात् । ततश्चोक्तयुक्तेश्चैवस्यापि सामान्यत्वात् को भेदः
सामान्यविशेषयोः ? न कश्चिद्विषयः इति ॥ २१६६ ॥

सामान्यस्यापि च विशेषरूपता प्राप्नोतीति दर्शयन्माह—

जइ जे ए विसेसिज्जइ, सविनेमो तेण जं पि सामन्नं ।

तं पि विसेसोऽवस्सं, सत्ताविसेसयत्ताओ ॥ २१६७ ॥

यदि येन वस्तुना बुद्धिचनं च विशेष्यते स विशेष उच्यते,
तेन ततो यदपि परमपरं च सत्ता गोत्वादिकं सामान्यं त्वपि
विशेषः प्राप्नोति, कुतः ? सत्तादीनामपि विशेषकत्वात्, तथाहि—
सत्तासामान्यमपि गोत्वादिज्यो बुद्धिचने विशेषयति, गो-
त्वादयोऽपि च सत्तादिज्यस्ते विशेषयन्त्येव, प्रयोगः—सामान्य-
मपि विशेष पक्ष, बुद्धिचनविशेषकत्वात्, अन्यविशेषवदिति ।
तदेव ‘विशेषोऽपि सामान्यम्, सामान्यमपि विशेषः’ प्राप्नोती-
त्युक्तम् ॥ २१६७ ॥

किं च—“विषयार्थसत्करी सत्ता” इति वचनात्सत्तासमवा-
यात्सर्वं भवताऽभ्युपगम्यते तच्छायुक्तम् ।

कुतः ? इत्याह—

सत्ताजोगादसओ, सओ व मत्तं हवेज्ज दव्वस्सम् ।

असओ न खपुप्फस्स, व सओ व किं सत्तया कज्जं ॥ २१६८ ॥

यत्सत्तायोगाद्वस्तुनः सत्त्वमिष्यते तत्स्वरूपेण किं सतोऽ-
सतो वा ज्ञेयं ? इति वक्तव्यम् । न तावदसतः खपुप्फस्येव
सर्वं युज्यते । यदि तु स्वरूपेणैव सत्त्वस्तु, तर्हि सत्तया किं
कार्यम् ? तामन्तरेणापि स्वरूपेणैव वस्तुनः सत्त्वादिति ॥ २१६८ ॥

अपि च—

पइवणुं सामन्नं, जइ तोऽणेगं न यावि सामन्नं ।

अह दव्वेसु तदेगं, तह वि सदेमं न सामन्नं ॥ २१६९ ॥

यदि तत्सामान्यं प्रतिवस्तु वर्तते तर्हि नैकम्, प्रतिवस्तुवृ-
त्तित्वाद्, प्रतिवस्तुत्वात्मवत् । यदि वा—न तत्सामान्यं प्र-
तिवस्तुवृत्तित्वात्, प्रतिवस्तुत्वात्मवत् । अथ बहुषु ह्यव्येषु वृ-
त्तमपि तदेकं तथाऽपि सदेशं प्राप्नोति, अदेशस्य परमाणो-
रिव बहुषु वृत्तियोगात् । सदेशत्वे च सति न सामान्यं, दे-
शभेदे दृशिनीऽपि तदवर्तारक्तस्य भेदादिति ॥ २१६९ ॥

अथ प्रतिवस्तु वर्तमानमपि तदेकमिष्यते तथापि दोष
इति दर्शयन्माह—

अह पइवत्थुमिहेगं, च तह वि तं नत्थि स्वरविसाणं व ।

न य तदुवक्कस्वणं तं, सव्वगयत्तओ खं व ॥ २१७० ॥

अथ प्रतिवस्तु वर्तते तत्, एकं चेष्यते, तथापि तन्नास्ति,
अनुपलभ्यमानत्वात्, स्वरविषाणवत् । न च तस्य स्वाधयभूतस्य
गवादेरुपलक्षणमुपलक्षणं तद् युज्यते, सर्वगतत्वात्, गवादि-
व्यक्तित्योऽन्यत्वाच्च, आकाशवदिति ॥ २१७० ॥

किं च—

सामन्नविसेसकयं, जइ नाणं तेसु किं निमित्तं तो ।

अह ततो चियं तम्हा, तं परहेउत्ति तो जेओ ॥ २१७१ ॥

यदि गौर्गौरित्यादि सामान्यज्ञानं वचनं च सामान्यहेतुकं
प्रवर्तते, तथा परमाणुव्ययमस्माद्विशिष्ट इति विशेषज्ञानं व-
चनं च यदि विशेषकृतम्, ततस्तेषु गोत्वगजत्वादिसामान्ये-
षु सर्वत्र सामान्य सामान्यमिति ज्ञानं वचनं च तथा तेषु
विशेषेषु सर्वत्र विशेषो विशेषः इति विशेषबुद्धिचनं च किं
निमित्तमिति वक्तव्यम् ? । न च सामान्येष्वपि सामान्यमस्ति,
नापि विशेषेष्वन्ये विशेषाः सन्ति, येन तेषु तन्निमित्तं ते स्या-
ताम् । अथ नत एव तेभ्य एव गोत्वादिसामान्येभ्योऽपर-
सामान्यमन्तरेणापि सामान्यज्ञानवचनेऽभ्युपगम्यते, विशेषेष्व-
प्य चान्यविशेषनिरपेक्षेभ्यो विशेषज्ञानवचने ऽप्येते, तस्मात्
तर्हि तत्सामान्यविशेषज्ञानं वचनं च परहेतुकं सामान्यवि-
शेषनिमित्तमेवेति नायमेकान्तः, सामान्यविशेषविषयाभ्यामेव
सामान्यविशेषज्ञानवचनाभ्यां व्यञ्जित्वादिति ॥ २१७१ ॥

अथ सिद्धान्तवादी स्थितपक्षमुपदर्शयन्माह—

तम्हा वत्थुणं चियं, जो सरिसो पज्जवो समापन्नं ।

जो वि सरिसो विसेसो, मपओ ऽणत्थं तरं ततो ॥ २१७२ ॥

तस्माद्वस्तुनामेव गवादीनां स्वरककुक्षलाङ्गलविषाणसाक्षा-
द्विमलक्षणो यः सहजः पर्यायः स एव सामान्यं, न पुनरेकनि-
त्यनिरवयवाऽक्रियसर्वगतत्वादधर्मोपेतं पराभ्युपगमम् । यस्तु-
तेश्चमेव गवादीनां शाबलेष्वधालेवत्वादिका विसदृशोऽन्योऽ

स्य विलक्षणः पर्यायः स विशेषः । स च सामान्यरूपो विशेष-
रूपश्च पर्यायस्ततो वस्तुनोऽनर्थान्तरमभिन्नः, कथञ्चित् परक-
पताविभिर्निष्ठाऽपि न त्वेकान्तेनाभिन्नो मिश्रो वेति द्रष्टव्यमि-
ति । तदेवमुक्तो नैगमनयः ॥ २२०२ ॥

अथ संग्रहणं व्याचिन्वासुराह-

संग्रहणं संग्रहणं, संग्रहणं व तेण जं जेया ।

तो संग्रहोच्च संग्रहि-य पिन्दियत्यं वओ जस्स ॥ २२०३ ॥

संग्रहणं सामान्यरूपतया सर्ववस्तुनामाक्रोशनं संग्रहः । अ-
थवा-सामान्यरूपतया सर्वे संगृह्यन्तीति संग्रहः । अथवा-
वद्यस्मात्सर्वेऽपि भेदाः सामान्यरूपतया संगृह्यन्तेऽनेनेति सं-
ग्रहः । संग्रहीतं च तत्पिण्डितं च संगृहीतपिण्डितं, तदेवार्थोऽ-
भिधेय यस्य तत्संग्रहीतपिण्डितार्थम् । एवंभूतं वचो वचनं
वच्य संग्रहस्येति ॥ २२०३ ॥

तत्र संगृहीतपिण्डितार्थे, किमुच्यते ? इत्याह-

संग्रहियमाणायं, संपिन्दियमेगजाऽमाणीयं ।

संग्रहियमाणमां वा, वड्रेगो पिन्दियं भणियं ॥ २२०४ ॥

अथ महासामान्यं, संग्रहियं पिन्दियमित्यरंति ।

मव्वविसेसाणकं, सामनं सव्वहा भणियं ॥ २२०५ ॥

सामान्याऽभिमुखेनाऽसंग्रहणमागृहीतुं संग्रहीतमुच्यते, पिण्डितं
त्वेकजातिमानात्मनिधीयते, तदेवचतु वस्तु अर्थोऽभिधेयं यस्य
तत्संग्रहीतपिण्डितार्थं वचनं संग्रहणस्येति स्वयमेव द्रष्टव्य-
म् । अथवा-संग्रहीतमनुगमोऽभिधीयते, सर्वव्यक्तिष्वनुगतस्य
सामान्यस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । अतरेकस्तु पिण्डितमुच्यते ।
विशेषप्रतिपादकपरमतनिगकरणमित्यर्थः । तत्र च संग्रहीतपि-
ण्डितार्थमनुगमव्यतिरेकार्थं संग्रहवचनमिति दृश्यम् ॥ २२०४ ॥
अथवा-सत्तात्वं महासामान्यं संग्रहीतमुच्यते, इतरत्तु गोत्वा-
धिकमवान्तरसामान्यं पिण्डितार्थमभिधीयते । ततः संग्रही-
तपिण्डितार्थं परापरसामान्यार्थं संग्रहवचनं । किं वस्तुनोक्तं ? ।
सर्वे विशेषा अनन्या अभिज्ञा यस्य तत्सर्वविशेषानन्यम् । अतः
क्रोडीकृतसर्वविशेषं सामान्यमेव सर्वैः प्रकारैः संग्रहवचन-
स्याऽभिधेयतया भणितमिति ॥ २२०५ ॥

कथंचत पुनः सामान्यं संग्रहो मन्यते ? । विशेषस्तु कुतो-
ऽसौ नाभ्युपगच्छति ? इति दर्शनार्थमाह-

एकं निचं निरवयव-प्रक्रियं सव्वगं च सामन्नं ।

निस्सामन्नत्ताओ, नऽत्थि विसेसो खपुप्फं व ॥ २२०६ ॥

एकं सामान्यम्, सर्वत्र तस्यैव जायात्, विशेषाणां चाभावात्; तथा-
निचं सामान्यम्, अविनाशात्; तथा-निरवयवम्, अदेशत्वात्; प्रक्रि-
यं, देशान्तरगमनाभावात्; सव्वगं च सामान्यम्, अक्रियत्वा-
दिति । विशेषस्तु न सन्ति, निःसामान्यत्वात्; सामान्यव्यतिरे-
किणां तेषामभावात् । इह यत्सामान्यातिरिक्तं तच्चास्ति, यथा
खपुष्पमिति ॥ २२०६ ॥

एतद्वच समर्थयति-

सदिति भणियमि जम्हा, सव्वत्थाणुप्पवत्तण वुच्ची ।

तो मव्वं सम्पत्तं, नऽत्थि तदत्थंतरं किंचि ॥ २२०७ ॥

यस्मात् सदित्येवमिति सर्वत्र ह्यवनप्रया-नगते वस्तुनि
बुद्धिरनुप्रपन्नं प्रधावति । न हि तत्किमपि भवति । वस्तु

इत्युक्ते भगिति बुद्धौ न प्रतिभासते । ततस्तस्मात्सर्वे त-
न्मात्रमेव सत्तामात्रमेव, न तदर्थान्तरं किञ्चिदस्ति यद्वि-
शेषतया कल्पेत इति ॥ २२०७ ॥

सत्तामात्रमेव सर्वभावानां नावयन्नाह-

कुंभो भावाणन्नो, जइ तो जावो अहमहाऽजावो ।

एवं पदादयो वि हु, जावाणन्नत्ति तम्पत्तं ॥ २२०८ ॥

कुम्भो घटः स भावात् सत्तातोऽन्यः, अमन्यो वा ? । यद्यनन्योऽ-
भिन्नः, तर्हि प्रावः सत्तामात्रमेवाऽसौ (अहमहा इति) अया-
न्यथा-भावाद्भिन्नोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः, तर्ह्यभावाऽसंज्ञवासौ,
भावादन्यत्वात्, अरविषाणवदिति । एवं पदादयोऽपि प्रत्येकं वा-
क्याः । ततस्तेऽपि द्वितीयपक्षेऽसंज्ञप्रसंगाद् जावादनन्येऽभ्युपग-
म्यन्त्याः, इति सर्वमेव घटपटादिकं वस्तु तन्मात्रं सत्तामात्रमे-
वेति ॥ २२०८ ॥

अथवा-अयमेवार्थोऽवस्थाभिधीयते । कथम् ? । इत्याह-

तम्पत्तमिदं विसेसो, सामन्नं पि व एमेयजावाओ ।

सव्वत्थ सम्मईओ, वजिचाराजावओ वा वि ॥ २२०९ ॥

तन्मात्रमिदं विशेषा इति प्रतीक्षा अभेदत्वात्, सामान्यवत् ।
अथवा-अन्यो हेतुः-सर्वत्र समन्तैर्यभिचाराभावात् । सर्वत्र
सम्पत्तिप्रवृत्तेरित्यर्थः । इति ॥ २२०९ ॥

प्रकारान्तरेणापि विशेषाणां सामान्यरूपतां-

साधयितुमाह-

चूओ वणस्सइ चिय, मूलाइगुणो त्ति तस्समूहो व्व ।

गुम्मादओ वि एवं, मव्वे ए वणस्सइविसिद्धा ॥ २२१० ॥

चूतो वनस्पतिः सामान्यरूप एव, मूलादिगुणत्वात्, तत्स-
मूहवत्-चूतादिवृत्तसमूहवत् । गुल्मो लतासमूहः, तदादयोऽपि
सर्वे वृक्षविशेषा वनस्पतरविशिष्टा एव, इति सामान्यमेवा-
स्ति, न विशेषा इति ॥ २२१० ॥

किं च-

सामन्नाउ विसेसो, ऽन्नोऽणन्नो व नत्थि जइ अन्नो ।

निस्सामन्नत्ताओ, ऽणन्नो सामन्नमेत्तं सो ॥ २२११ ॥

सामान्याद्विशेषोऽन्यः, अनन्यो वा ? । यद्यन्यः, तर्हि नास्त्यसौ,
सामान्यवद्विभूतत्वात्, अरविषाणवत् । मय मन-यः तर्हि सामा-
न्यमात्रमेवाऽसौ, तत्स्वरूपवदिति । तदेवमुक्तः संग्रहः ॥ २२११ ॥
विशोऽ एकं तार्थिकाः सामान्यरूपमेव वाच्यतया अभ्युपगच्छ-
न्ति । ते च द्रव्यास्तिकनयानुपातिनो मीमांसकभेदाः अद्वैतवा-
दिनः सांख्याश्च । केचित् विशेषरूपमेव वाच्यं निवेदन्ति । ते च
पर्यायास्तिकनयानुसारिणः सौगताः । अपरे च-परस्परान्तर
पक्षपदार्थपृथग्भूतसामान्यविशेषयुक्तं वस्तु वाच्यत्वेन निश्चि-
न्वते । ते च नैगमनयानुरोधिनः काणादाः, अकृपादाश्च ।
एतच्च पक्षत्रयमपि किञ्चित्चक्ष्यते । तथाहि-संग्रहणयावल-
म्बिनो चादितः प्रतिपादयन्ति-सामान्यमेव तस्य, ततः पृथ-
ग्भूतानां विशेषाणामदर्शनान् । तथा सर्वमेकमात्राभावेण सति
ज्ञानाऽभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वात् । तथा द्रव्यस्व-
मेव तत्त्वं, ततोऽर्थान्तरभूतानां धर्माधर्माऽऽकाशकाक्षपुष्पज्जाव-
द्व्याणामनुपलब्धेः । किं च-ये सामान्यात् पृथग्भूता अन्याऽ-
न्यव्यावृत्तात्मका विशेषाः द्रव्यन्ते, तेषु विशेषत्वं विद्यते न

वा ?। नो चेन्नः स्वजायताप्रसंगः, स्वरूपस्यैवाऽभावात् । अस्ति चेत्सहि तदेष सामान्यम् । नतः सामानानां जायः सामान्यम् । विशेषरूपतया च सर्वेषां नेवामविशेषणं प्रतीतिः सिद्धैव । अपि च-विशेषाणां व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुत्वं लक्षणम् । व्यावृत्तिप्रत्यय एव च विचार्यमाणो न घटते । व्यावृत्तिर्हि विवक्षितपदार्थे इतरपदार्थप्रतिषेधः । विवक्षितपदार्थस्य स्वरूपरूपव्यवस्थापन-मात्रपर्यवसायी कथं पदार्थोन्तरप्रतिषेधे प्रगट्यते ?। न च स्वरूपसत्त्वादन्यत्र किमपि, येन तन्निषेधः प्रवर्तते । तत्र च व्यावृत्तौ क्रियमाणायां स्वात्मन्वतिरिक्ता विश्वत्रयवर्तिनोऽतीतवर्तमानाऽनागताः पदार्थाः, तस्माद् व्यावर्तनीयाः । ते च नाज्ञानस्वरूपा व्यावर्तयितुं शक्याः । ततश्चैकस्यापि विशेषस्य परिज्ञाने प्रमातुः सर्वज्ञत्वं स्यात् । न चैतत्प्रतीतिकं, यौक्तिकं वा । व्यावृत्तिस्तु निषेधः । स चानाकारपत्वात्तुल्यः कथं प्रतीतिगोचरमञ्जति स्वरूपेषु । तथा येषो व्यावृत्तिस्ते मद्रूपा असम्प्राप्ता वा ?। असम्प्राप्तैस्तेहि अरविषाणात् किं न व्यावृत्तिः ?। सद्रूपाश्चेत्सामान्यमेव । या चेवं व्यावृत्तिर्विशेषैः । क्रियते सा सर्वास्तु विशेषव्यक्तिष्वेकाऽनेका वा ?। अनेका चेत्तस्या अपि विशेषत्वापत्तिरनेकरूपत्वेकजीवितत्वादिशेषाणाम् । ततश्च तस्या अपि विशेषत्वान्यथानुपपत्तेर्वातृस्या भाव्यम् । व्यावृत्तेरपि च व्यावृत्तौ विशेषाणामभाव एव स्यात् ; तत्स्वरूपजुताया व्यावृत्तेः प्रतिषिद्धत्वात्, अनवस्थापाताच्च । एका चेत्सामान्यमेव संज्ञान्तरेण प्रतिपन्नं स्यादनुवृत्तिप्रत्ययलक्षणोऽव्यभिचारात् । किं चाऽमी विशेषाः सामान्याद् जिज्ञाः अजिज्ञा वा ?। भिन्नाश्चेत् मण्डूकजटाभारानुकाराः । अभिज्ञाश्चेत्तदेव तत्स्वरूपवत् । इति सामान्यैकान्तवादः । पर्यायनयान्वयिनस्तु भाष्ये-विविक्ताः कृणक्षयिणो विशेषा एव परमार्थः, ततो विषयभूतस्य सामान्यस्याप्रतीयमानत्वात् । न हि गवादिव्यक्तपशुनवकाले वर्णसंस्थानात्मकं व्यक्तिरूपमपहापाऽन्यत् किञ्चिदकमनुयायि प्रत्यक्षे प्रतिभासते; तादृशस्यानुनवाभावात् । तथा च पठन्ति-

" एतास्तु पञ्चस्ववर्मासनीपु, प्रत्यक्षबोधे स्फुटमङ्गुलीषु ।
साधारणं रूपमवेकते यः, शृङ्ग शिरस्यात्मन ईकते सः ॥१॥"
एकाकारपरामर्शप्रत्ययस्तु स्वहेतुदत्तशक्तिज्यो र्ध्याक्तज्य एवोत्पद्यते । इति न तेन सामान्यसाधनं न्याय्यम् । किं च-यद्विहं सामान्यं परिकल्प्यते, तदेकमेकं वा ?। एकमपि सर्वगतमसर्वगतं वा ?। सर्वगतं चेत् किं न व्यक्त्यन्तरालेषूपलज्यते ?। सर्वगतैकत्वान्युपगमं च तस्य यथा गोत्वसामान्यं गोवृत्तीः क्रोडीकरोति । एवं किं न घटपटादिव्यक्तीरपि; अविशेषात् ?। असर्वगतं चेत् विशेषरूपापत्तिरभ्युपगमबाधश्च । यथाऽनेकं गोत्वावृत्तवृत्तवृत्तवादिमेदं भिन्नत्वात् तर्हि विशेषा एव स्वीकृताः, अन्योऽन्यं व्यावृत्तिहेतुत्वात् । न हि यज्ञोत्वं तद्वत्त्वात्मकमिति । अर्थक्रियाकारित्वं च वस्तुनो लक्षणम् । तच्च विशेषेष्वेव स्फुटं प्रतीयते । न हि सामान्येन काञ्चिदर्थक्रिया क्रियते, तस्य निष्क्रियत्वात्, बाह्यदोहादिकास्वर्थक्रियास्तु विशेषाणामेवोपयोगात् । तथैव सामान्यं विशेषज्यो निजमभिज्ञ वा ?। भिन्नं चेद्वस्तु, विशेषविशेषेणार्थक्रियाकारित्वाऽभावात् । अनिजं चेत् विशेषा एव तत्स्वरूपवत् । इति विशैकान्तवादः । नैगमनयानुगामिनस्त्वादुः-स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ, तथैव प्रमाणेन प्रतीतत्वात् । तथाहि-सामान्यविशेषावत्यन्तनिष्ठौ, विरुद्धधर्माध्यासितत्वात् । यावेवं तावेवं यथा पायः पावकौ । तथा चैतौ । तस्मात्तथा । सामान्यं हि

गोत्वादिसर्वगतम् । तद्विपरिताञ्च शबलशशबलेयादयो विशेषास्ततः कथमेवामेकं युक्तम् ? न सामान्यात् पृथक् विशेषव्योपलम्भ इति चेत् कथं तर्हि तस्योपलम्भ इति वाक्यम् ?। सामान्यव्याप्तस्येति चेत् न तर्हि स विशेषोपलम्भः, सामान्यस्यापि तेन ग्रहणात् । ततश्च तेन बोधेन विवक्षितविशेषग्रहणाभावात् तद्विशेषवाचकध्वनिं तत्साध्यं च व्यवहारं न प्रवर्तयेत् प्रमाता । न चैतद्वृत्तिः ; विशेषाभिधानव्यवहारयोः प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्माद् विशेषमभिज्ञता तत्र च व्यवहारं प्रवर्तयता तदुप्राहको बोधो विविक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । एवं सामान्यस्थाने विशेषशब्द विशेषस्थाने च सामान्यशब्द प्रयुज्जानेन सामान्येऽपि तदुप्राहको बोधो विविक्षोऽङ्गीकर्तव्यः । तस्मात् स्वरूपप्रादिणि ज्ञाने पृथक् प्रतिभासमानत्वात् वाच्यपीतरे तरविशकालितौ । ततो न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटते इति स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादः । तदेतत्पक्षत्रयमपि न क्रमेण क्रोडं, प्रमाणबाधितत्वात् सामान्यविशेषोनयात्मकस्यैव च वस्तुनो निर्विगानमनुभूयमानत्वात् । वस्तुनो हि लक्षणमर्थक्रियाकारित्वम् । तन्वानेकान्तवादे एवाविकलं कल्पयन्ति परीक्षकाः । तथाहि-यथा गौरित्युक्ते खुरककुइसास्नालाङ्गूलविषाणायवयवसंपन्नं वस्तु स्वरूपं सर्वव्यक्त्यनुयायि प्रतीयते तथा मदिध्यादिव्यावृत्तिरपि प्रतीयते । यत्रापि च शबला गौरित्युच्यते तत्रापि यथा विशेषप्रतिभासस्तथा गोत्वप्रतिभासोऽपि स्फुट एव । शबलेति केवलविशेषणाच्चारणेऽपि अर्थात्, प्रकरणात् वा गोत्वमनुवर्तते । अपि च शबलत्वमपि नानारूप, तथा दर्शनात् । ततो वक्रा शबलेत्युक्ते क्रोडीकृतसकलशबलसामान्यं विवक्षितगोव्याप्तगतमेव शबलत्वं व्यवस्थाप्यते । तदेवमावागोपाल प्रतीतिमिच्छेऽपि वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वे तदुभयैकान्तवादः प्रलापमात्रम् । न हि क्वचित्कदाचित्कनचित्सामान्यं विशेषं विना कृतमनुजयते । विशेषा वा तर्हिना कृताः केवलं दुर्णयप्रभावितमतिव्यामोहवशादकमपलप्यान्तरद् व्यवस्थापयन्ति बालिशः । सोऽयम्-अन्धगजन्धासः । येऽपि च तदेकान्तपक्षोपनिपातिनः प्रागुक्ता दोषास्तेऽपि अनेकान्तवादप्रचारमुज्ज्वलप्रहारजर्जरितत्वाश्लोच्यमितुर्मापन्तमाः । स्वतन्त्रसामान्यविशेषाविविक्तत्वेव प्रतिक्रियाः-सामान्यं प्रतिव्यक्ति कथञ्चिदभिज्ञं, कथञ्चित्तदात्मकत्वाच्चिद्विशेषपरिणामवत् । यथैव हि काञ्चिद् व्यक्तिरुपलभ्यमाना व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा विशदशपरिणामदर्शनाद्विनिष्ठे तथा सदृशपरिणामात्मकसामान्यदर्शनात् समानेति, तेन समानो गौरयं भोऽनेन समानः इति प्रतीतेः । न चास्य व्यक्त्यस्वरूपादभिज्ञत्वात् सामान्यरूपताव्याघातः । यतो रूपादीनामपि व्यक्त्यस्वरूपादभिज्ञत्वमस्ति, न च तेषां गुणरूपताव्याघातः । कथञ्चिद् व्यतिरेकस्तु रूपादीनामिव सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव । पृथक् व्यपञ्चशादिजाक्त्वात् । विशेषा अपि नैकान्तेन सामान्यात् पृथक् जवितुमर्हन्ति । यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत्तदा तेषामसर्वगतत्वेन ततो विरुद्धधर्माध्यासः स्यात् । न च तस्य तात्सल्यं, प्रागुक्तयुक्त्या निराकृतत्वात्, सामान्यस्य विशेषाणां च कथञ्चित्परस्परव्यतिरेकेणकानेकरूपतया व्यपस्थितत्वात् । विशेषज्योऽव्यतिरिक्तत्वाच्च सामान्यमप्यनेकमिष्यते । सामान्यास्तु विशेषाणामव्यतिरेकेण तेषामप्येकरूपता इति । एकत्वं च सामान्यस्य संग्रहनयापेक्षात् सर्वत्र विज्ञेयम्, प्रमाणार्पणास्तस्य सदृशपरिणामरूपस्य बिसदृशपरि-

णामवत्कथञ्चिदप्रतिव्यक्तिभेदात् । एवं चासिद्धं सामान्यविशेषाः सर्वथा विरुद्धधर्माध्यासितत्वेन । कथञ्चिद्विरुद्धधर्माध्यासितत्वं चेद्विधाकृतं तदास्मत्कक्षाप्रवेशः, कथञ्चिद्विरुद्धधर्माध्यासस्व कथञ्चिद्विधाविनाशतत्वात् । पाथः पाथकदृष्टान्तोऽपि साध्यसाधनविकलः, तयोरपि कथंचिदेव विरुद्धधर्माध्यासितत्वेन जिज्ञास्वेन च स्वीकरणात् । पथस्वपावकत्वादिना हि तदोर्विरुद्धधर्माध्यासो ज्ञेयश्च, कृत्वत्वादिना पुनस्तद्विपरीतमिति । तथा च-कथं न सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुनो घटन इति । स्या० १४ श्लोकः । तथा च सूत्रकृताङ्गवृत्तौ-सर्वमपि यदस्ति तत्सामान्यविशेषात्मकं नरसिंहाकारमुज्ज्वलस्वभावमिति । तथा चोक्तम्—

“ नान्वयः सह ज्ञेयत्वा-न भेदोऽन्वयवृत्तितः ।

सृष्टेद्वयसंसर्ग-वृत्तिजात्यन्तर घटः ॥ १ ॥ ”

तथा—

“ नरस्य सिंहरूपत्वा-न सिंहो नररूपतः ।

शब्दविकृतकार्याणां, ज्ञेयत्वाजात्यन्तर हि सः ॥ २ ॥ ”

इत्यादि । सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

“ व्यक्तेरज्ञेयस्तुल्यत्व, शङ्करोऽयानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो, जातिबाधकसंप्रदः ॥ १ ॥ ” इति ।

अस्य व्याख्या-आकाशत्वं न जातिः । व्यक्त्यैक्यात् । १ । घटत्वकलशत्वे न जातिः । व्यक्तितुल्यत्वात् । २ । भूतत्वमूर्तत्वे न जातिः । आकाशे भूतत्वस्यैव मनसि च मूर्तत्वस्यैव सद्भावेऽपि पृथिव्याद्विचतुष्टये उभयोः सद्भावात् सद्भूतप्रसङ्गः । ३ । जातेरपि जात्यन्तराङ्गीकारेऽन्यथाप्रसङ्गः । ४ । अत्यन्तविशेषता न जातिः । तदङ्गीकारे तत्स्वरूपव्यावृत्तिरिति । स्यात् । ५ । समवायता न जातिः समन्वाऽभावात् । ६ । इत्येते जातिबाधकाः । स्या० ८ श्लोकः । कर्मवशादसुमतां विविधजातिगुणनाञ्जातेरशाश्वतत्वेन । अतो न जातिमहो विधेय इति । यदापि कैश्चिदुत्पत्ते-बया ब्राह्मणा ब्रह्मणा मुखाद्विनिर्गताः, बाहुभ्यां कृत्रियाः, ऊरुभ्यां वैश्याः, पदभ्यां शूद्राः इति । एतदप्यप्रमाणत्वादतिफलप्राप्य, तदभ्युपगमश्च न विशेषो वर्णानां स्यादेकस्मात् प्रसूतेषु प्रजा-त्वाप्रतिशास्त्राप्रनूनपनसोऽदुम्भरादिफलवद्ब्रह्मणो वा मुखादेरवयवानां चातुर्वर्ण्यवासिः सदात् न चैतद्विषयते भवद्भूतत्वा-वदि ब्राह्मणादीनां ब्रह्मणो मुखादेरुद्भवः । साप्रतं किं न जायते ? अथ युगाद्वेतादित्येव सति दृष्टानिरदृष्टकल्पना स्यादिति । तथा यदि कैश्चिदभ्यर्थाय सर्वज्ञनिक्षेपावसरे तद्यथा-सर्वज्ञरहितोऽजातः कालः कालत्वाद्वर्तमानकालवदेव च सत्य-तदापि शक्यते वक्तुं यथा नाऽनीतः कालो ब्रह्ममुखादिविनिर्गतचातुर्वर्ण्यसमन्वितः । कालत्वाद्वर्तमानकालवद्वधति च विशेषे पक्षीकृते सामान्यहेतुरित्यतः प्रतिकार्यैकदेशासिद्धता नाशङ्कनीयेति । जातेरचानित्यत्वं युष्मत्सिद्धान्त एवाऽऽजिहितम् । तथा—शृगालो वा एष जायते यः स पुराणो दह्यत इत्यादिना । तथा—“ सद्यः पतति मांसेन, लाकृषा लवणेन च । उषदेन शूरीजयति, ब्राह्मणः क्षीरचिकरी ॥ १ ॥ ” इत्यादि लोके चावश्यं जायते जातिपातः । अत उक्तम्—“काश्चैकै कर्मणां बाधै-र्याति स्यावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां, मानसैरन्यजातिताम् ॥ १ ॥ ” इत्यादिगुणैरप्येवावधेन ब्राह्मणत्वमुज्ज्वते । सूत्र० २ श्रु० ६ अ० । ब्राह्मणत्वाद्विजातिश्च न कस्यचित् कारणम् । स्मृतावप्युक्तम्—

“ कैवर्तीगर्भसंभूतो, व्यासो नाम महामुनिः ।

३६१

तपसा ब्राह्मणो जातः, तस्माज्जातिरकाणम् ॥

हरिणीगर्भसंभूतो, हैरण्योऽपि महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिरकारणम् ॥ ” दर्श० २ तत्त्व ।

क्रियाकर्मविभागेन हि चातुर्वर्ण्यव्यवस्था अत उक्तम्—

“ एकवर्णोऽपि सर्व, पूर्वमामोद् युधिष्ठिर ! ।

क्रियाकर्मविभागेन, चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थितम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मचर्येण, यथा शिल्पेन शिल्पकः ।

अन्यथा नाम मात्रं स्या-द्विद्वगोपकटीटवत् ॥ २ ॥ उक्त० २६ अ० ।

(सप्तानां वर्णानां नवानां च वर्णांतराणामुत्पत्तिः ‘ बंध ’ शब्दे वक्ष्यते) व्याकरणोक्तं पौत्राद्यपत्याम्नेके गोत्रे, वेदशास्त्रा-भेदे च । न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्तिरपलाभ्यां वाहि वाक्येषु दूषणानुरूपे वाक्ये, वाच० । तथा सम्यग्धेतौ हेत्वा भासे वा वादिना प्रयुक्ते भ्रष्टेति तदोषनत्वाप्रतिभासे हेतुप्रति-विम्बनप्राये किमपि प्रत्यवस्थानं जातिहेतुवर्णाज्ञास इत्यर्थः । सा च चतुर्विंशतिज्ञेया साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षणार्थाऽवगर्थाविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्ति-प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिर्लक्ष्यप्रकरणोऽहेतुधर्म्यविशेषोपप-त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनिवृत्त्यानित्यकार्यसमा । तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । ‘ अन्त्यः शब्दः ’ कृत-कत्वाद् घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव प्रत्यवस्थान-म् । ‘ नित्यः शब्दो ’ निरवयवत्वात् आकाशवत् । न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वात् अनित्यः शब्दो, न पुनराकाश-साधर्म्यान्निरवयवत्वात् नित्य इति । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैध-र्म्यसमा जातिर्भवति । ‘ अनित्यः शब्दः ’ कृतकत्वाद् घटवदिति । अत्रैव प्रयोगे स एव प्रतिहेतुर्वैधर्म्येण प्रयुज्यते (घटस्व हि निरवयवत्ववै धर्म्ये स्वयं सावयवत्वादेव धर्म्ये) ‘ नित्यः शब्दो ’ निरवयवत्वात् । अनित्य हि सावयव दृष्टे घटादीति न चास्ति विशेषहेतुर्घटसाधर्म्यात् कृतकत्वादनित्यः शब्दो न पुनस्तद्वै-धर्म्यात् निरवयवत्वाच्चित्य इति । उत्कर्षापकर्षणार्थां प्रत्यवस्था-नमुत्कर्षापकर्षणसमे जानी भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तधर्म-काश्चित्साधर्म्यामप्यापादयन्मुत्कर्षसमां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत् कृतकत्वात् अनित्यः शब्दो घटवदेव मूर्तोऽपि जवत् । न चेन्मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्द धर्मांतरोत्कर्षमा-पादयति । अपकर्षस्तु घटः कृतकः सन्-अश्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽप्यस्तु । नो चेद् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति । शब्दे भावणत्वधर्ममपकर्षतीति । इत्येताश्चनस्यो दिङ्मात्रद-शनार्थं जातय वक्ताः । एवं शेषा अपि विशतिरक्तपादशा-स्त्रादवधेयाः । स्या० १० श्लोकः । दूषणानासास्तु जातयस्तत्र सम्यक् दूषणस्याऽपि न तत्त्वव्यवस्थितारनियतत्वात् । अनि-यतत्वं च यदेवैकस्मिन् सम्यग् दूषणं तदेवान्यत्र दूषणा-भासं पुरुषशक्यपेक्षत्वाच्च दूषणाभासव्यवस्थितारनियतत्व-मिति । कुतः पुनर्दूषणानासरूपाणां जातीनामवास्तवत्वाना-सामिति । सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । षड्जातिषु, सप्तसु स्वरेषु, अक्षरजने, सुल्ब्याम्, आमलक्याम्, कास्पिदे, कुन्दसि, जातिफले, मालत्याम्, पुष्पप्रधाने वृक्षभेदे च । वाच० १० । प्रका० । कल्प० । आचा० । झा० । जातिकुसुमवर्णे, मद्यभेदे, “ महुं च मेरुग च जाति च ” जातिश्च जातिकुसुमवर्णे मद्यमेव । विपा० १ श्रु० २ अ० । जातिनपुंसकगर्भजातिर्यगमनुष्यमध्ये सम्यक्त्वं प्राप्यते न वेति । प्रश्ने, उत्तरम्-जातिनपुंसकमध्ये

सम्बन्धं देशविरतिश्च प्राप्यत इति आचक्ष्यकावावसीति ।
१२९ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

जाइअंतर-जात्यन्तर-न० । नरसिंहत्वादिके विलक्षणजाती,
“वरहस्य सिंहरूपत्वा-च सिंहो नररूपतः । शुद्धविज्ञानकार्वा-
णां, भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥१॥” सूत्र० १ प्र० १२ अ० ।

जाइअंध-जात्यन्ध-पुं० । जन्मकालादारभ्यान्धे, (विपा०)
“केह पुरिसं जाइअंधे जाइअंधाकवे” जातेरारभ्यान्धो जात्य-
न्धः । विपा० १ प्र० १ अ० ।

जाइआजीवणा-जात्याजीवना-स्त्री० । आजीवनाग्नेदे, पि० ।

जाइआजीवय-जात्याजीवक-पुं० । जातिं आश्रयादिकामा-
जीवति उपजीवति तज्जातीवमात्मानं सुखादिनोपदृश्यं ततो
अस्मादिकं गृह्णातीति जात्याजीवकः । आजीवकजनेदे, स्था० ५
उ० १ उ० । यथा कञ्चन भिक्षुमालादिजातीवमीदृशं द्रव्यं
प्राहाऽहमपि भिक्षुमालादिजातीवः स चैकजातिसंबन्धात्
तस्य भिक्षादानादिकां प्रतिपत्तिं करोति । इति जात्युपजीवी ।
प्रब० २ द्वार ।

जाइआरिय-जात्यार्य-पुं० । जातिर्मातृकः पक्षः तथा आर्वा
अपापा निर्होपा जात्यार्या । विष्णुस्मातृके, (स्था०)

द्विविधा जाइआरिया माणस्सा पन्नत्ता । तं जहा-

“अंबद्धा य कलंदा य, विदेहा वेदिगाड्या ।

हरिया सुंचुणा चव, उप्पेया इज्जजाइओ” ॥ १ ॥

अम्बष्टेत्वादि अनुपुष्टप्रतिकृतिः परम्प्रेता इत्यजातव इति ।
इहमर्हन्तीति इत्याः वद् “द्रव्यस्मृत्पान्तरितं वद्विद्वन्कदलि-
कीदृशो हस्ती न दृश्यते ते इम्बाः” इति मुतिः । तेषां जातव
इत्यजातवस्ता एता इति । व्या० ६ उ० ।

जाइआसीविस-जात्याशीविष-पु० । आश्वो दंष्ट्राः तासु विषं
वेणां ते आशीविषाः । जानित आशीविषा जात्याशीविषाः ।
बृहत्संकाविके, स्था० ४ उ० ४ उ० । (‘आसीविस’ शब्दे
द्वितीयजागे ४८६ पृष्ठे विशेषवक्तव्यता)

जाइकहा-जातिकथा-स्त्री० । विकथनेदे, नि० चू० १ उ० ।

जाइकुल-जातिकुल-न० । जातिसंबन्धिनि कुले, “तेसि णं
भंत । जीवाणं कइ जाइकुलकोडीजोणप्पमुदससयसइस्मा प-
वणत्ता” । जातिरिति किल तिर्यग्जातिस्तस्याः कुलानि कु-
मिकीटवृक्षिकादीनि । जी० ३ प्र० ।

जाइचउक-जातिचतुष्क-न० । एकैन्द्रबद्धीन्द्रिब्रह्मीन्द्रिबचतु-
रिन्द्रिबजातिसंख्ये, कर्म० २ कर्म० ।

जाइचकु-याहकु-त्रि० । वस्तुव दर्शनमस्व वद्-दृश-क-किए
वा । वस्तुदृश, यथाविधे, टान्तासु किर्यां कीप । वाच० ।

जातेचकु-त्रि० । तद्वचिकीर्षापरिणामे, प्र० १ अधि० ।

जाइचिऊय-याहचिऊ-त्रि० । बहचूया आगतः उक्त । बधे-
चूया प्राप्ते, वाच० । अनर्कितोपस्थिते काकताक्षीयादिकल्पे व-
स्तुनि, तथा च बहचूयावादिनाः आचा० १ प्र० १ उ० । अनर्कक
मित्यादिनास्ति, न० । स्था० २ उ० ४ उ० ।

तल्लक्षणं चैव-

“वद्दस्तुनोऽभिधान, स्थितमन्वाये तदर्थनिरपेक्षम् ।
पर्यायानभिधेयं, च नाम याहचिऊकं च तथा ॥ १ ॥”

विनेवाऽनुप्रदार्धमेतद्व्याख्या-यद्दस्तुन इन्द्रादिरभिधानमिन्द्र-
इत्यादि वर्णोपलीमात्रमिदमेव आचक्ष्यकलक्षणवर्णोपलुप्तवाच-
कीमात्रं वस्तुनोर्निर्वाभिसंबन्धात् तज्जामेति सट्टः । अथ प्रकारा-
न्तरेण नाम्नो लक्षणमाह-(स्थितमन्वाये तदर्थनिरपेक्षं पर्यायान-
भिधेयं चेति) तदपि नाम वक्तव्यं नूतमित्याह-अन्वयस्यासावर्थ-
स्यान्वयार्थो गोपालद्वारकादिलक्षणः । तत्र स्थितम् अन्वयेत्याह-
वर्णोपलुप्तत्वेन प्रसिद्धं तदन्वयं गोपालद्वारकादौ पदोपेतमित्य-
त्यर्थः । अत एवाद-(तदर्थनिरपेक्षम् इति) तस्वेत्यादिनास्त्रोऽर्थः
परमेश्वरार्थद्विरुपस्तदर्थः स चासावर्थश्चेति वा तदर्थस्तस्य नि-
रपेक्षं गोपालद्वारकादौ तथा तदर्थस्याभावात् । पुनः किंभूतं तत् ?
इत्याह-पर्यायानभिधेयमिति । पर्यायार्थो शक्रपुरन्दरादीनामन-
भिधेयमन्वाच्यं गोपालद्वारकादौ हीन्दादिशब्दैरुच्यमाना
अपि शचीपत्यादिरिव शक्रपुरन्दरादिशब्दैर्नाभिधीयन्ते अत-
स्तन्नामाऽपि, नाम-तद्वर्तमानेवोपचारात् पर्यायानभिधेयमन्तु-
च्यते । अशब्दान्नाम्न एव लक्षणान्तरसूचकं शचीपत्यादौ प्र-
सिद्धं तन्नामवाच्यार्थशून्यं अन्वयं गोपालद्वारकादौ वदोपेतं
तदपि नामेति तात्पर्यम् । तृतीयप्रकारेणापि लक्षणमाह-(याह-
चिऊकं च नयेति) तथाविधव्युत्पत्तिशून्यं किर्याकपरिधादि-
कपं याहचिऊकं स्वच्छया नाम कियते तदपि नामेत्यार्थ-
र्थः ॥ १ ॥ अनु० ।

जाइजराभरणसोगप्पणासन-जातिजराभरणशोकप्रणाशन-
त्रि० । जातिर्जन्म, जरा विस्रसा, भरणं प्राणनाशः, शोको मानको
दुःखविशेषः, तान् प्रणाशयत्यपनयति इति जराभरणशोकप्रणा-
शनः । जानिजराभरणापनयनसमर्थे, प्र० २ अधि० । उ० ।

जाइजुत्त-जातियुक्त-त्रि० । मातृपक्षयुते, जातिर्मातृकी तथा
युतो विनवादिगुणवान् जवतीति । प्रब० ६४ द्वार ।

जाइजंत-यात्यमान-त्रि० । कदर्थ्यमाने, प्रब० १ आभ० द्वार ।

जाइहि-जातेहि-स्त्री० । यज-किन् जातस्य संस्कारार्थं कर्त-
व्या इति । बागभेदः । जातकर्मावसे संस्कारभेदे, वाच० स० ।

जाइहिअ-यद्यहृ-त्रि० । यद्यहृं तत्तदित्यस्मिन्नर्थे, यद्यहृ
तत्तदित्यस्व जाइहिअ । जइ रवसि, जाइहिअयदिअमासुह-
सदाव । लोहं फुट्टणपण जिम्बवणासइसइ ताव” । प्र० ४ पाह ।

जाइणाम-जातिनामन्-न० । नामकर्मभेदे, (कर्म०) एकैन्द्रिवा-
दीनामेकाग्र्यत्वादिकपसमानपरिणतिलक्षणम् एकैन्द्रिवादि-
सम्बन्धपदशभाक् वत्सामान्यं सा जातिः, तद्विपाकवेद्या कर्म-
प्रकर्तारपि जातिः । इहमत्र तात्पर्यम्-अन्यकपमिन्द्रियमङ्गोपा-
कृन्दिबपर्वाप्तिनामकर्मसामर्थ्यात् सिद्धं, त्रारूपं तु स्पृशनादी-
न्द्रिवावरणक्षयोपशमसामर्थ्यात् “कायोगशमिकानि इन्द्रिवा-
धि” इति वचनात् । यत्पुनरेकैन्द्रिवादिशब्दप्रवृत्तिनिबन्धनं तथा
कपसमानपरिणतिलक्षणं सामान्यं तद्व्यभिचारसाध्यत्वाज्जा-
तिनामसाध्यम् । उक्तं च-अन्यभिचारिणा सादृश्येन एकी-
कृतोऽर्थात्मा जातिः तज्जामेति जातिनाम् । कर्म० ६ कर्म०
प्रका० । प० सं० ।

तच्च पञ्चधा-

जातिनामेणं भंते ! कम्पे पुच्छा ? । गोयमा ! पंचविहे प-
प्पते । तं जहा-एगिदियजातिनामे वेइदियजातिनामे तेइ-
दियजातिनामे चउरिदियजातिनामे पंचिदियजातिनामे ॥

प्रका० २३ पृ० । एकेन्द्रिबजातिनाम, द्वीन्द्रिबजातीनाम, त्री-
न्द्रिबजातिनाम, चतुरिन्द्रिबजातिनाम, पञ्चेन्द्रिबजातिनाम ।
कर्म० ६ कर्म० । भा० । प्र० ।

जाइणामगोयनिउत्त-जातिनामगोत्रनियुक्त-त्रि० । जातिनाम
गोत्रं च नियुक्तं वैस्ते तथा । नियुक्तजातिनामगोत्रे नारकादौ,
भ० ६ श० ८ उ० ।

जाइणामगोयनिउत्ताउप-जातिनामगोत्रनियुक्तायुष्-त्रि० । जा-
तिनाम्ना गोत्रेण च सह नियुक्तमायुर्वैस्ते तथा । जातिना-
म्ना गोत्रेण च सह नियुक्तायुषि, भ० ६ श० ८ उ० ।

जाइणामगोयनिदत्त-जातिनामगोत्रनिधत्त-त्रि० । जातिनाम
गोत्रं च निधत्तं वैस्ते तथा । निधत्तजातिनामगोत्रे, भ० ६
श० ८ उ० ।

जाइणामगोयनिहत्ताउय-जातिनामगोत्रनिधत्तायुष्-त्रि० । जा-
तिनाम्ना गोत्रेण च सह निधत्तमायुर्वैस्ते तथा । जातिनाम्ना
गोत्रेण च सह निधत्तायुषि, भ० ६ श० ८ उ० ।

जाइणामनिउत्त-जातिनामनियुक्त-त्रि० । जातिनाम नियुक्तं
नितरं युक्तं सवत्तं निकाचितं वेदने वा नियुक्तं वैस्ते तथा ।
नियुक्तजातिनामकर्मणि जीवे, भ० ६ श० ८ उ० ।

जाइणामनिउत्ताउय-जातिनामनियुक्तायुष्-त्रि० । जातिना-
म्ना सह नियुक्तं निकाचितं वेदचितुमारब्धं वाऽऽयुर्वैस्ते तथा ।
जातिनाम्ना सह नियुक्तायुषि, भ० ६ श० ८ उ० ।

जाइणामनिहत्ताउय-जातिनामनिधत्तायुष्-त्रि० । जातिनेकेन्द्रि-
बजात्यादिः पञ्चधा सैव नाम इति नामकर्मण उल्लेखप्रकृतिवि-
शेषो जावपरिणामो वा तेन सह निधत्तं निधत्तं यदायुस्त-
त्तजातिनामनिधत्तायुः । जातिनाम्ना निधत्तं आयुषि, भ० ६ श० ८
उ० । जातिनाम्ना सह निधत्तमायुर्वैस्ते तथा । जातिनाम्ना सह
निधत्तायुषि जीवे, भ० ६ श० ८ उ० । स्था० ।

जाइणिवद-जातिनिवद-न० । भावस्त्रस्य भुतस्य वेदे, (सूत्र०)

जातिनिवदं तु वतुकां । तद्यथा-

कथनीये कथम् उत्तराभ्ययनज्ञाताधर्मकथादि । पूर्वपिचरित-
कथा नकप्रवृत्तस्य । तथा गद्यम्-ब्रह्मचर्याभ्ययनादि । तथा
पद्यम्-कुन्दोनिवकम् । तथा गेयम्-यत् स्वरसजाणं गीतिप्रब-
न्धम् । तद्यथा-कापिलीयमभ्ययनम्-"अधुवे असासबम्मि
ससारांम् दुक्कपउराप" इत्यादि । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

जाइ(य)णिहुया-जातिनिर्हृ(ह)ता-स्त्री० । जातान्वपत्त्वानि नि-
र्हृतानि निर्वातानीत्यर्थो यस्याः सा । जातनिर्हृता वा । विहृता-
वत्त्वायाम्, "विजबमिस्स सत्थवाहस्स सुभहा प्रारिवा जाइ
(य) णिहुया वि हंत्या" । बिपा० १ भु० ५ अ० ।

जाइतिग-जातित्रिक-न० । जातिशब्देनोपलक्षितं त्रिकम् ।
"जाइकगइ" इति गायवचोक्ते जातित्रये, तत्र जातवः
एकेन्द्रिबजातीन्द्रिबजातीन्द्रिबचतुरिन्द्रिबपञ्चेन्द्रिबजात्याः पञ्च ।
गतवः सुरनरतिर्यनरकरुपाः चतस्रः । जगतिः प्रशस्ताऽ-
प्रशस्तविहायोगतिज्ज्ञेन विधा । इत्येवं जातित्रिकशब्देन
एकादश प्रकृतयो गृह्यन्ते । कर्म० ५ कर्म० ।

जाइथेर-जातिस्थ-त्रि० । जातिजन्म तथा स्थविरः जाति-
स्थविरः । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । "सचिवासजाप सभवे चि-
ग्गंथे जाइथेरे" । भा० ३ भा० २ उ० ।

जाइदोस-जातिदोष-पुं० । जातिनिष्ठे दोषे, "स्त्रीजाती दा-
म्भिकता, ज्रीलुकता भूयसी वणिग्जातौ । रोषः कृत्रिदजा-
तौ, द्विजातिजातौ पुनर्लोभः ॥१॥" तं ।

जाइधम्मय-जातिधर्मक-त्रि० । उत्पत्तिधर्मके, "इमं पि जाइध-
म्मं" जननं जातिरूपसिस्तकर्मकम् । आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० ।

जाइपद-जातिपथ-पुं० । जातीनामेकेन्द्रियादीनां पन्थाः जा-
तिपथः । जातिमार्गे, "जाइपदं अणुपरिवट्टमाके" सूत्र० १
भु० ७ अ० । "वासजाइपदे वट्ट" । वाशा अत्यन्तपारवश्य-
हेतवः । कलत्रादिसंस्कारास्तु यत्र विप्रमोहं दसादिहेतुतया
जातीनां पन्थानस्तत्प्रापकत्वात्पन्थाः । वल० ६ अ० । मसारि, ।
"अरक्कमो जाइपदं वट्ट" जातिपन्थाने उ-पगमं लसार-
मुपैति । दश० २ सू० ।

जाइपुट-जातिपुट-न० । जातिः पुष्पजातिविशेषः पुटं पत्रादि-
मयं तद्भाजनं जातिपुटम् । जातिपुष्पस्य पत्रादिमयं प्राजने,
का० १ भु० १७ अ० । "जाइपुटाय वा" भा० ।

जाइप्पसाणा-जातिप्रसन्ना-स्त्री० । जातिपुष्पस्य संज्ञा प्रस-
न्ना जातिप्रसन्ना । सुराभेदे, "जाइप्पसन्ना वा" जी० ३ प्रा० ।

जाइप्पाय-जातिप्राय-पुं० । दूषणाभासकल्पे, "जातिप्रायश्च
वाचोऽयं, प्रकृतान्विकल्पनात्" । जातिप्रायश्च दूषणा-
भासकल्पश्च वाचः प्रतीतिकल्पाभ्यामयं कृतकं इति ।
ब्रा० २३ ब्रा० ।

जाइवन्धा-जातिवन्धा-स्त्री० । जातेजन्मत आरब्ध वन्धा नि-
र्धोत्रा जातिवन्धा । जन्मत आरब्ध निर्वाजायाम्, स्या० ५
भा० २ उ० ।

जाइजेय-जातिजेद-पुं० । सामान्यलक्षणायां घटत्वादिजातौ,

तस्मात् यतो यतोऽर्थानां, व्यावृत्तिस्तन्निवन्धनाः ।

जातिजेदाः प्रकल्पन्ते, तद्विशेषावगाहिनाः ॥

तस्मात् स्वपरव्यावृत्तिरूपात् हेतोः वतः वतः सजानीयात्
विजातीयान् अर्थात् अर्थानां घटादीनां व्यावृत्तिभिन्नरूपना तन्नि-
वन्धना व्यावृत्तिहेतुका जातिजेदाः परपरिकल्पितसामान्यल-
क्षणाः प्रकल्पन्ते । कीदृशाः ? इत्याह-(तद्विशेषावगाहिना इति)
तस्य स्वपरव्यावृत्तिजाजः स्वलक्षणस्य विशेषामान्यत्वपाटली-
पुत्रकत्ववासन्तकत्वरक्तत्वादिलक्षणास्तान् विकल्पवन्धायाता-
नवगाहन्ते अवलम्बन्ते इत्येवं शिक्षा येते तथा । अने० १ आ० ।

जाइमंरुग-जातिमण्डपक-पुं० । जातिमालती तन्मयो मण्ड-
पको जातीमण्डपकः । जातीमये मण्डपके अ० १ वल० । जी० ।

जाइमंत-जातिमत्-त्रि० । सृजानौ, "आइमता ति वा" ।
आचा० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

जाइमय-जातिमद-पुं० । जात्या मदो जातिमदः । मदस्थानभेदे,

स० ७ सम० । " जाइमयण वा " इथा० १० डा० । प्रश्न० ।
जात्या ब्राह्मणब्राह्मणयुद्धवत्वेन मयोऽहंकारो जातिमवः ।
जात्यहकारे, उत्त० ३ अ० । जातिमव विदधानो जन्तुरन्वजन्म-
नि तामेव जातिहीलनां तभते विकटां च भवाटवीं पश्यतीति ।
प्रव० १६६ द्वार ।

सर्वेषां मदस्थानानामुत्पत्तेरागम्य जातिमदो बाह्यनिमित्तनि-
रपेक्षो यतो जयत्यतस्तमधिकृत्याह-

जे माहणो स्वत्तियजायए वा, तद्दुग्गपत्ते तद्द लेच्छई वा ।
जे पव्वईए परदत्तजोई, गोत्तेण जे थज्जति पाणवच्छे ॥ १० ॥

यो हि जात्या ब्राह्मणो भवति, क्षत्रियो वा इस्वाकुवेदयादिकः ।
तद्देवमेव दर्शयति-उग्रपुत्रः क्षत्रियविशेषजातीयः । तथा
(लेच्छई सि) क्षत्रियविशेष एव । तद्देवमादिविशिष्टकुशोदुज्जतो
यथाधन्यतसंसारस्वभावोदितया यः प्रमजितः स्वकराज्यादि
गृहपाशवन्धनः परैरेतन्त्रोक्तु शोभमस्य परवत्सभोजी सम्यक्
सयमानुष्ठायी गोत्रे उच्चैर्गोत्रे हरिवशस्थानीये समुत्पन्नोऽपि
नैव स्तम्भ गर्वमुपयायादिति । किन्तु गोत्रे ? अभिमानवत्
अभिमानारूपे इति । एतदुक्तं भवति-विशिष्टजातीयतया
सर्वलोकाऽत्रिमान्योऽपि प्रमजितः सन् कृतशिरस्तुल्यमुण्डनो
भित्तार्थं परगृहाणयदन् कथं हास्यास्पदं गर्वं कुर्यात् नैवासौ
मानं कुर्यादिति तात्पर्यार्थः ॥ १० ॥ सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

जाइमयपरिवच्छ-जातिमदप्रतिवच्छ-पु० । जात्यहकारेणानघे,
" जाइमयपरिवच्छा हिमगा अजिह्विया " जात्या ब्राह्मणब्रा-
ह्मणयुद्धवत्वेन यो मयोऽहंकारस्तेन प्रतिस्तब्धाः अनघाः जाति
मदप्रतिस्तब्धाः । उत्त० १७ अ० ।

जाइय-जाचित-न० । याच जाच-क । याचनवृत्तौ, याच्यां
च । कमेणि क । प्रार्थिते, त्रि० । वाच० । उत्त० । " सव से
जाइय होइ, नग्धि किं वि अजाइय " आ० म० छि० ।

जाइयगमाएण-याचितकमाएण-न० । मार्गिताभरणे, पूर्णता-
याम् । परोपाये, सा याचितकमाएणम् । अष्ट० १ अष्ट० ।

जाइजिग-जातिजिग-न० । शिरःपाण्यादिके प्राणययवे, जा-
तिजिगानि प्राणययवा । शिरःपाण्यादयस्तेहि गोत्रादितत्तणा
जातिजिगयते इति । सम्म० ३ काण्ड ।

जाइवर-जातिवर-पु० । जात्युत्तमे, " जाइवरसाररक्खिय "
प्रश्न० ४ सम्य० द्वार ।

जाइसंपण-जातिसंपण-पु० । उत्तममातृकपक्रयुते, औ० ।
स्था० १० । नि० । डा० । यडाह-" जाइकुलसपणो पायम-
किञ्च न सेवई किञ्चि आसेविञ्च च पच्छा तग्गुणआ सम्ममा-
लाए " सि । गुणवन्मातृत्वे, स्था० ८ डा० ।

जाइसर-जातिस्मर-त्रि० । जाति पूर्वजन्म स्मरति । स्मृ-अच् ;
अनीतजन्मवृत्तान्तस्मृतियुक्ते, वाच० । " जाइसरो ब जयन् "
जाति स्मरतीति जातिस्मरो भगवान् । " विहादिभ्यः " (१४१४०१)
इत्यणपवादाऽच् । आ० म० प्र० । " भवेज्जातिस्मरः पुमान् "
जातिस्मरोऽनुचूतभवसर्ता । यो० वि० ।

जाइसरण-जातिस्मरण-न० । आभिनिवोधिकज्ञानविशेषे, आ-
चा० १ श्रु० १ अ० १ उ० । प्राग्भवे ज्ञानमति, " जाइसरण

समुत्परणं" जातिस्मरणम् । उत्त० १७ अ० । इशा० तं० । जा-
तिस्मरण द्विविधम्-सनिमित्तकम्, अनिमित्तकं च । तत्र यद्वाह्यं
निमित्तमुद्दिश्य जातिस्मरणमुपजायते तत्सनिमित्तकम् । यथा
वल्कलचौरप्रभृतीनाम् । अपुनरेव तद्वावारककर्मणां कयोपश-
मेनात्पद्यते तदनिमित्तकं यथा स्वयं बुद्धकपितादीनाम् । वृ० १
उ० । जातिस्मरणं च संज्ञिजातिविषयकमेव " सञ्जिपुब्बे
जाइसरणे समुत्पज्जिथा " सङ्गितः पूर्वजातिः प्राक्तन जन्म
तस्या यत्स्मरणं तत्संज्ञिपूर्वजातिस्मरणम् । इयमन्तिदेशे तु
सङ्गी पूर्वो भवो यत्र तत्सङ्गीपूर्वो सङ्गीति च विशेषण स्वरूप-
ज्ञापनार्थं न ह्यसंज्ञिजातिविषय स्मरणमुत्पद्यत इति । डा० १
वृ० १ अ० ।

तथा चोत्तराध्ययने-

देवलोगच्छुओ संतो, पाणुस्मं जवमागओ ।

सन्निनाणसमुत्पन्ने, जाइसरणं पुराणं ॥ ८ ॥

देवलोकात् व्युतः सन् मानुष्यं जवमागतः इति संज्ञिज्ञाने
समुत्पन्ने सान्ति पुराणकं प्राचीनं जातिस्मरणमनुवर्ति शेषः ।
सङ्गितो गजजपञ्चिन्द्रियस्व ज्ञान संज्ञिज्ञान तस्मिन् संज्ञिज्ञाने ।
उत्त० १७ अ० ।

जातिस्मरणं कस्मात्तदाह-

संस्कारे पूर्वजातीनाम्, ... (६)

संस्कारे स्मृतिमात्रफले जात्यायुर्भोगवृत्तये च " एवं
मया सोऽर्थोऽनुचूतः, एवं मया सा क्रिया कृता "
इति भावनया सयमात् पूर्वजातीनां प्रागनुभूतजाती-
नां धीरनुस्मृतिस्वबोधकमन्तरेणैव भवति । तदुक्तम्-"संस्का-
रस्य साक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" (६) डा० २६ डा० ।

जातिस्मरणकारणानि योगविन्दौ यथा-

ब्रह्मचर्येण तपसा, महेदाध्ययनेन च ।

विद्यामन्त्रविशेषेण, सत्तीर्थासेवनेन च ॥ ५७ ॥

ब्रह्मचर्येण भावतो वस्तिनिरोधरूपेण, तपसा उपवासादि-
ना, सवेदाध्ययनेन च सता सुन्दरेणात्मानुप्रहादिपरिणामयु-
क्तया वेदस्य सदभूतार्थागमस्याध्ययनेन वाचनापृच्छ-
नादिविज्ञानेन । च. समुच्चये । विद्यामन्त्रविशेषेण समाधना
स्त्रीस्वामिका वा विद्या, मन्त्रश्च तदितरूपः । ततो मन्त्रवा-
करणप्रसक्तयोर्विद्यामन्त्रयोर्विशेषेण जेदेन सत्तीर्थासेवनेन च
सतः सान्तिशयस्य व्यसनमलहनिधिनस्तारणोपायस्य व्या-
धरजङ्गमभेजिषस्य तीर्थस्य आसेवनेन पर्युपासनेन । चः
प्राग्भवत् ॥ ५७ ॥

तथा-

पित्रोः मय्यगुपस्थानात्, ग्लानभैषज्यदानतः ।

देवादिशोधनाच्चैव, भवेज्जातिस्मरः पुमान् ॥ ५८ ॥

पित्रोः जननीजनकयोः सम्यक् यथावत् उपस्थानात् त्रिसं-
ध्यप्रणामाद्विनियकरूपात्, " पुजनं चास्य विकृत्यं, त्रिसंध्यं नम-
नक्रिया " इत्यादि वक्ष्यमाणत् । ग्लानभैषज्यदानतः ग्लान-
नानां ज्वगादिरोगोपहतशरीरशक्तीनां त्रैषज्यस्यौषधस्य दानतो
वितरणत्, " देवादिशोधनाच्चैव " देवदेवस्थानपुस्तकसा-
धूपाध्यादेर्धर्मकार्योपयोगिनः । " शोधनात् " तथाविधमहा-

पनयनेन निर्मलीकरणद्वयेज्जायेत जातिस्मरोऽनुजुतभवस्म-
र्ता पुमान् प्राणी ब्रह्मचर्यादीनां योगविशेषाणां ज्ञानावरण-
ह्रासान्तरङ्गकरणत्वात् ।

अथैव प्रसङ्गसिद्धिमाह-

अत एव न सर्वेषां-पेतदागमनेऽपि हि ।

परलोकात् यथैकस्मात्, स्थानात् ननुभूतामिति ॥६६॥

" अत एव " इत्यादि । अत एव ब्रह्मचर्यादेर्जातिस्मरण-
हेतुत्वादेव (न) नैव सर्वेषां देहिनाम् । एतत् जातिस्मरणम्,
प्रागमनेऽपि व्याप्यगतावपि किं पुनर्लोकयातमनेन तद्भाव इत्य-
पिदिशब्दार्थः । परलोकात् परमत्वात् । " यथा " इतिदृष्टान्ता-
ये एकस्मात् स्थानात् पाटलिपुत्रकादेर्गमनेऽपि तनुभूताम्
तत्रानुजुतार्थस्मरणम् । ' इतिः ' वाक्यपरिसमाप्तौ । इदमुक्तं
भवति—यथैकस्मात् पाटलिपुत्रकादेः स्थानादागतानामपि
सुबहूनां पथिकानां कचिद्विषयस्ते स्थाने न सर्वेषां प्रागनु-
जुतार्थस्मृतिरुपजायते, किं तु केषांचिदेव, एव नवान्तरस्मृ-
तावपि योजना स्यादिति न चात्पण्यत्वेन स्मर्तॄणां दृष्टान्तदा-
र्ष्टान्तिकयावैषम्यमुद्भावनीयं, स्मर्तॄन्मभवमात्रस्य प्रतिपादायतु
मिष्टत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वदा, साधर्म्याभावाच्च ॥६६॥

एतदेव ज्ञापयन्माह—

न चैतेषामपि ह्येत-उन्मादग्रहयोगतः ।

सर्वेषामनुजुतार्थ-स्मरणं स्याद्विशेषतः ॥ ६७ ॥

(न च) नैव । एतेषामप्येकस्थानादागतानां किं पुनर्जवा-
न्तरादागतानामपि इत्यपिशब्दार्थः । हिः यस्मात् एतादृशम् ।
उन्मादग्रहयोगतः उन्मादो मोहावेदो ग्रहश्च भूतविशस्तत
उन्मादग्रहयोगः संबन्धस्तस्मात् । सर्वेषां समस्तानाम् ।
किमेत्याह—अनुजुतार्थस्मरणं (स्यात्) भवेद् विशेषतः सर्वान्
विशेषान् प्रत्याप्य किं तु सामान्येनैव ॥ ६७ ॥

अथ दार्ष्टान्तिके सर्वेषां सामान्येन स्मृतिर्यथा स्यात्तथाह-

सामान्येन तु सर्वेषां, स्तनवृत्त्यादिविहितम् ।

अज्यामातिशयात् स्वप्न-वृत्तितुल्यं व्यवस्थितम् ॥६८॥

सामान्येन साधारणतया । तुः विशेषणार्थः । सर्वेषां समस्तानां
प्राणिनाम् । स्तनवृत्त्यादिविहितं स्तनवृत्तिस्तदहर्जातानां स्तन-
पानरूपा । आदिशब्दात् स्मणीयरूपकन्टुकाद्यवज्जोक्तकुतूह-
लादिका विविधा चेष्टा गृह्यते । तथा चिह्नितं व्यक्तित्वमा-
नीतम् ' जातिस्मरणम् ' इति गम्यते । कादृशमित्याह—(अ-
ज्यासातिशयात्) पुनः पुनरासेवनमभ्यासस्तस्यातिशय उ-
त्कर्ष-
स्तस्मात् । (स्वप्नवृत्तितुल्यम्) । स्वप्नकालोपलभ्यमान-
विषयानुजुतवन्देवकुलादिविहारादिव्यवहारसमम् । (व्यव-
स्थितम्) प्रतिष्ठितम् । यथाभ्यासातिशयात् स्वप्ने दिनानुजुतोऽ-
र्थे उपलभ्यते, एव स्तनवृत्त्यादिको व्यवहारः पार्थिवानुजुतो-
भवान्तर इति ॥ ६८ ॥

ननु स्वप्नवृत्तिः पञ्चादपि स्मर्यते न त्वेवं स्तनादिवृत्तिर्भ-
वान्तरसवन्धिनी । इदं स्मर्यते इति कथम् अनयोर्दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकज्ञाव इत्याशङ्क्याह—

स्वप्ने वृत्तिस्तथाज्यासा-विशिष्टस्मृतिवर्जिता ।

जाग्रतोऽपि कचित्सिद्धा, मृद्भ्रमबुद्ध्या निरूप्यताम् ॥६९॥

स्वप्ने प्रवृत्तिरुत्तरा (तथाभ्यासात्) तत्प्रकारावज्यासात्,
मन्दाभ्यासादित्यर्थः । (विशिष्टस्मृतिवर्जिता) स्फुटप्रतिज्ञासक-
पस्मरणरहिता । " कचित् सिद्धा " इत्युत्तरेण योगः । तथा-
(जाग्रतोऽपि) क्रीणनिष्ठस्य कस्यचित् किं पुनरन्यस्येति कचित्
केत्रे काले वा (सिद्धा) सर्वलोकसमन्या प्रतिष्ठिता वृत्तिगच्छत्-
तृणस्पर्शादिका तथाऽभ्यासादेव स्मृतिवर्जिता । एतदर्थप्रती-
ताधुपदेशमाह—(मृद्भ्रमबुद्ध्या) निपुणाजोगेन (निरूप्यताम्) परि-
भाव्यतमेव न्यथा उक्तस्याप्यर्थस्य सम्यगवगमाभावात् ॥६९॥

अथ प्रकारान्तरत एव जातिस्मरणादात्मसिद्धि—

मभिधित्सुराह—

श्रूयन्ते च महात्मानः, एते दृश्यन्ते इत्यपि ।

क्वचित्संवादिनस्तस्मा—दात्मादेर्हन्त निश्चयः ॥ ६३ ॥

(श्रूयन्ते) समाकार्यन्ते कथानकेषु भक्तकच्छादौ शकुनिकाजीव-
राजपुत्रासुदर्शनादयः । चकारो हत्वन्तरसमुच्चये । (महात्मा-
नः) प्रशस्तस्वभावाः । (एते) जातिस्मरकाः । (दृश्यन्ते इत्यपि)
दृश्यन्ते साक्षादेव क्वचित् ब्रह्मानीमप्युपलभ्यन्ते । कीदृशाः ?
इत्याह—(संवादिनः) विसर्वादेविकलषचनाः । ततः कि-
मित्याह—(तस्मात्) जातिस्मरकादिस्वादात् (आत्मादेः) जी-
वकर्मादेरतीन्द्रियस्यापि कथंचिद् । " हन्त " इति कोमलाम-
न्त्रणे । निश्चयः संपद्यते इति ॥ ६३ ॥

अथ निगमयन्माह—

एवं च तत्त्वसंमिष्टे—योग एव निबन्धनम् (६४)

(एवम्) चोक्त्यायेनैव (तत्त्वसंमिष्टे) आत्मादृष्टाविप्रतीतेः
योग एव नापरः कश्चित् (निबन्धनं) हेतुर्वर्तते । (६४) यो० वि० ।

ननु नवमासमन्त्रान्तरितमपि प्राक्तनं भवं सामान्यजीवः

कथं स्मरतीत्याह—

जायमानस्म जं दुक्खं, मरमाणस्स वा पुणो ।

तेण दुक्खेण संपदो, जाडं मग्गं न अप्पणो ॥ ७ ॥

जायमानस्य गर्भाजिस्मरमाणस्य उत्पद्यमानस्य वा यत् दुःखं
भवति (वा) अथवा पुनर्प्रियमाणस्य पञ्चत्वं कुर्वाणस्य च
यत् दुःखं जवति । तेन दारुणदुःखेन संमूढो महामोहभावं
प्राप्तः जातिं प्राक्तनभवमात्सीय स्वकायं मूढात्मा प्राण । न
स्मरति । काऽहं पूर्वमेव देवादिकोऽभवमिति न जानातीति ॥२॥
त० । (न जानाति ' दिस्स ' शब्दे दृष्टान्तः) । जातिस्मरणं संस्था-
तजवनिर्णायकं न वेति प्रश्ने, उत्तरम्—जातिस्मरणमपि सम-
तिक्रान्तं संस्थातजवावगमस्वरूपं मतिज्ञाननेद एवमिति कर्म-
प्रत्यवृत्त्याचाराङ्गवृत्त्यनुसारेण संस्थातभवनिर्णायकं जाति-
स्मरणं ज्ञायत इति । १३० प्र० । सेन० १ उल्ला० । कर्म-
प्रत्यवृत्तौ—जातिस्मरणमपि अतीतासंस्थातभवावगमस्वरूपं
मतिज्ञानमेवेत्युक्तमस्ति " पुव्वभवा सो पिच्छइ, इक्कं वा तिक्क
जाव नवगं वा । उवरिं तस्स अविस्सो, सहावसो जाइस-
रणस्स ॥ १ ॥ " इति गाथायां तु नवैव भवाः जातिस्मरणस्य
विषयास्तत्कथमिति प्रश्ने, उत्तरम्—जातिस्मरणवान् आचारा-
ङ्गावृत्त्याद्यभिप्रायेणातीतानसंस्थातान् भवान् पश्यतीति ज्ञाय-
ते कर्मग्रन्थवृत्तावपि स एवाजिप्रायोऽस्ति " पुव्वभवा सा
पिच्छइ " इयं गाथा तु ब्रूढनपत्रस्था न तु तथाविधग्रन्थस्या तेन
निर्णायिका न भवतीति । ३४१ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । स्वानी म-

एते मनुजानां, निरर्था च जातिस्मरणमस्ति न वा ? यदि नास्ति तदा कुतो व्यवच्छिन्नं तथाऽवच्छिन्नानमपीदानीमस्ति न वा ? इत्यपि च प्रसाध्यमिति प्रश्ने, उत्तरम्-वर्तमानकाले जातिस्मरणाद्यवच्छिन्नस्य व्यवच्छेदः शास्त्रे प्रतीपादितो नास्तीति । १६८ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

जाइसरणवरणिज-जातिस्मरणावरणीय-न० । मतिज्ञानावरणायकर्मभेदे, जातिस्मरणावरणीयानि च कर्माणि मतिज्ञानावरणभेदाः । तयोपशमं ब्रूयितानां कथोऽनुदितानां विष्कम्भि-तोव्यत्वमिति । आ० १ भू० १ अ० ।

जातिमुपिण-जातिस्मरण- 'जाइसरण' शब्दार्थे, सेन० ३ उल्ला० ।

जाइहिगुलुय-जातिहिङ्गुलुक-पुं० । रक्तवर्णे वर्णकद्रव्यभेदे, "जाइहिगुलुय वा" । जातिहिङ्गुलुकेन वर्णकद्रव्येण स कृत्रिमोऽपि भवतीति जात्याभिज्ञापितः । आ० १ भू० १ अ० । जात्यः प्रधानो हिङ्गुलो जात्यादिङ्गुलुकः । प्रज्ञा० १ पद ।

जाई-जाती-स्त्री० । जन-किच्-ङीप् । मातृत्याम, तत्पुंसे ल-ताभेदे च । वाच० । ज० । सुरायाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जाईफल-जातीफल-न० । गन्धप्रधाने वस्तुनि, आचा० १ भू० १ अ० १ उ० । (जायफल) इति ख्याते फले च । वाच० ।

जाईपंडवग-जातीमण्डपक-पुं० । 'जाइमंडवग' शब्दार्थे, ज० १ वल० ।

जाईय-जातीय-त्रि० । जातौ जवः छ । समानजातियुक्ते सजातीये, वाच० । आ० म० । "एकग्रहणे, तज्जातीयग्रहणम्" इति श्यायः । आ० म० । किञ्चिच्छब्दात् जातीयप्रत्ययः । प्रकारार्थे । "गुणाश्चो पंचजातीयं" पञ्चप्रकारम् । विशेषः । यथा तार्किकजातीयः तार्किकप्रकारः । वाच० ।

जाईसर-जातिस्मर-त्रि० । 'जाइसर' शब्दार्थे, आ० म० प्र० ।

जाईसरण-जातिस्मरण-न० । 'जाइसरण' शब्दार्थे, आचा० १ भू० १ अ० १ उ० ।

जाईसरणावरणिज-जातिस्मरणावरणीय न० । 'जाईसर-णवरणिज' शब्दार्थे, आ० १ भू० १ अ० ।

जाइहिगुलुय-जातिहिङ्गुलुक-पुं० । 'जाइहिगुलुय' शब्दार्थे, आ० १ भू० १ अ० ।

जाउ-यावत्-त्रि० । यत् परिमाणमस्य मनुप् । "यावत्ताव-तोर्वाऽऽदेर्म-उं-महि" । टा० ४।४०६ । यावत्तावदित्यनयो-व्यययोर्वकारादेरवयवस्य 'म-उं-महि' इत्येते त्रय आदेशाः प्रवृत्तिः । प्रा० ४ पाद । यत्परिमाणे, साकल्ये, अवधौ, व्याप्तौ, माने, अवधारणे च । वाच० ।

जाउया-यातृ-स्त्री० । या-तृच् । देवरपत्यास, यातरी तृ । गन्तारि, त्रि० । यातरी । वाच० । "जाउयाओ जाणिस्सति" । "जाउयाओ ति" देवराणां जायाः । आ० १ भू० १ अ० १ उ० । "जाउगस्ति" यातरो ज्येष्ठदेवरजायाः । वृ० १ उ० ।

जाउज-जातुज-पुं० । शुक्लान्मके वनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जाऊकाण-जातूकर्ण-पुं० । मुनिभेदे, वाच० । गोत्रभेदे, न० ज० ७ वक्त्र० ।

जाऊकाणीय-जातूकर्णीय-न० । गोत्रभेदे, सु० प्र० १० पा-हृ० । च० प्र० ।

जाऊरो-देशी-कपित्थे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जाओगण-यादोगण-पुं० । जलजन्तुगणे, वाच० । "सार-कसमाणे मे चिद्वृत्ति" । नानाविधांस्तु यादसां गणान् संरक्षन् सह वा यादोगणैरात्मानमारक्षन् । आचा० १ भू० ४ अ० ४ उ० ।

जांवई-जाम्बवती-स्त्री० । जाम्बवताऽपत्यं स्त्री । कृष्णवासु-देवस्य स्वनामख्यातायां पत्न्याम्, कल्प० ७ क्षण । नागदन्त्यां च । वाच० ।

जावूणय-जाम्बूनद-न० । जम्बूनदे भवस-अण् । स्वर्णे, तीर-मृत तद्रस प्राप्य सुखकार्याविशेषिता जाम्बूनदाख्यं भव-ति सुवर्णं सिद्धमृषणम् इत्युक्ते सुवर्णभेदे, तद्रस जम्बूरसस्य । धुस्तुरे च । वाच० । ज० ।

जाग-याग-पुं० । यज-घञ् । मन्त्रकरणके बहुधाद्यधिकरणे हवि-ष्यक्षेपरूपे यज्ञे, वाच० । यजन यागः । पूजने, "अस्तिब्रह्मणा-धिकमयोगमारमद्भूतयागपरः" यागो यजनं पूजनं तत्परः तत्प्रधानः । षो० ए विव० । आचा० । आ० । देवपूजायाम्, आ० १ भू० १ अ० । श्रीमच्छातृनृपस्य यागकरणप्रादुर्देशाहो-त्मवे, सिद्धाधराज्यतिकरे यागशब्देन देवपूजा कृतेति समर्थि-तम् । प्रति० । देवतापूजावसरज्जावर्तान् ब्राह्मणप्रसिद्धे पूजा-विशेषे, अनु० । ज० । आ० । अश्वमेधादिक च । पि० ।

जागजागदायमहस्मपरिच्छय-यागजागदायसहस्रप्रतीच्छक-त्रि० । यागा पूजाविशेषाः भागा विशतिजागादयो दायाः सामान्यदानान्येतेषां सहस्राणि प्रतीच्छतीति । तथाभूते, श्री० ।

जागर-जागर-पुं० । जागृ-अण् । निद्राभावे, जागरणे, कवचे च । वाच० । जागर्तीति जागर । अपगतनिद्रा, "जागरधरो-वरण" असंयमनिद्रापगमाज्जागर्तीति जागरः । आचा० १ भू० ३ अ० १ उ० । "सुप्ता अमुणो उ सया, मुणी उ सुप्ता वि जागरा ह्वीति" आचा० नि० १ भू० ३ अ० १ उ० । ह्य-जागरो निद्रारहितः । भावजागरः सस्यगृष्टः । आ० म० द्वि० । विशेषः ।

अथ विरत्यपेक्षया जीवादीनां पञ्चविंशतेः पदानां
सुस्तवजागरत्ये प्ररूपयन्नाद-

जीवा णं जंते ! सुप्ता, जागरा, सुत्तजागरा ? । गोयमा ! जीवा सुप्ता वि, जागरा वि, सुत्तजागरा वि । नेरइयाणं भंते ! किं सुप्ता पुच्छा ? । गोयमा ! णेरइया सुप्ता । णो जागरा, णो सुत्तजागरा । एवं जाव चउरिदिया । पंचि-दिपतिरिक्खजाणिआ णं भंते ! किं सुप्ता पुच्छा ? । गोय-मा ! सुप्ता । णो जागरा । सुत्तजागरा वि । मणुस्सा । जहा जीवा वाणमंतरजोडसियवेमाणिआ जहा णेरइया ।

(सुत्त चि) सर्वविरतिरूपनैश्चयिकप्रबोधाभावात् । (जागर

ति) सर्वधरतिरूपप्रवरजागरणसद्भावात् । (सुप्तजागर ति)
अधरतिधरतिरूपसुप्तिप्रबुद्धतासद्भावादिति । भ० १६ श० ६
उ० । व्या० ।

संज्ञयमाणस्माणं मुत्ताणं पंच जागरा पण्णा । तं जहा-
महा० जाव फासा ।

“ संज्ञय ” इत्यादि । व्यक्तम् । नवरं संयतमनुष्ठायानां साधूनां
सुप्तानां निद्रावर्ता जाग्रतां जागरा असुप्ता जागरा इव जा-
गरा इयमश्च जावना-शब्दादयो हि सुप्तानां संयतानां जाग्रद-
हिषदप्रतिहतशक्तयो जवन्ति कर्मबन्धकारणस्याप्रमाद-
स्य तदानीं तेषामभावात् कर्मबन्धकारणं भवतीत्यर्थः ।

संज्ञयमाणस्माणं जागराणं पंच मुत्ता पण्णा । तं जहा-
महा० जाव फासा ।

द्वितीयसुप्तभावना तु-जागराणां शब्दादयः सुप्ता इव सुप्ता
प्रमत्तप्रतिहतशक्तयो भवन्ति । कर्मबन्धकारणस्य
प्रमादस्य तदानीं तेषामभावात् कर्मबन्धकारणं भवतीत्यर्थः ।

संयतविपरीता ह्यसंयता इति । तानाधिकृत्याह-

असंज्ञयमाणस्माणं मुत्ताणं वा जागराणं वा पंच जागरा
पण्णा । तं जहा-महा० जाव फासा ।

“ असंज्ञय ” इत्यादि । व्यक्तम् । नवरम् । असंयतानां प्रमादि-
तया अवस्थायुषेऽपि कर्मबन्धकारणतयाऽप्रतिहतशक्तिवात्
शब्दादयो जागरा इव, जागरा भवतीति जावना । स्या०
५ टा० २ उ० ।

जागरण-जागरण-न० । निद्राकृते, क्रा० १ ध्रु० २ अ० । अव-
योधे, ध० ३ अध० ।

जागरणे गुणाः-

“ जागरणरा गिच्छ, जागरमाणस्स वहुए बुद्धी ।
जो सुप्रण सो धम्मो, जो जगग सो मया धम्मो ॥१॥
सुप्रण सुप्रतस्स सुअ, सकियस्सालियं भवे पमत्तस्स ।
जागरमाणस्स सुअ, थिरपरिचियमणमत्तस्स ॥२॥
बालस्सेण सम सोकस्स, ण विज्जा सह निदया ।
ण वेरमा पमावण, णारंभेण दयासुअ ॥३॥
जागरिया धम्मणीण, अहम्मणीण तु सुत्तिया सेया ।
बुद्धादिवभगिणीए, अक्खिंसु जिणो जयतीए ॥४॥
सुवण य अथगरभूआं, सुयं पि से गस्सनी अमयजुयं ।
होही गोणतभूआ, णट्ठमि सुए अमयजुए ” ॥ ५ ॥
आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

निशान्त्ययामे जागर्या, गुरोश्चावश्यकज्ञे ।

सत्सर्गो देवगुर्वादि-नतिः स्वाध्यायतिष्ठता ॥ २० ॥

निशाया रात्रेरन्त्ययामे चतुर्थयामे जागर्या जागरणं निद्रात्याग-
म इत्यर्थः । सापेक्षयतिधर्मो जवतीति योजना । अथेऽपि सर्वत्रा-
वसेया जागरणविधिश्च-“ जार्मणिपच्छिमजामे, सर्वे जगति
बालबुद्धि । परमिद्विपरममत, भगति भसुहवाराभो ॥ १ ॥ ”
इत्यादि । विशेषगृहस्थधर्माधिकारे प्रदर्शित एव निशान्त्य-
याम जागरणम् । किमविशेषेण सर्वेषामेव उत केषांचिदेवेति
जिज्ञासायामाह-(गुरोः) प्रजाजकस्य दिगाचार्यादेवो चका-
रात् गजादेः । आवश्यकज्ञे प्रतिकरणरूपावसर, जागर्या तत्र

गुरोः तृतीयप्रहरेऽस्यापस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गलानादेस्तु गरी-
रगान्धात् प्रतिक्रमणवेलायामुचितमेव जागरणम् । उक्तमपि
प्रवचनमाराधारे-

“ सवे वि पढमयामे, दुअि अ वमहाण आइमा जामा ।

तअओ होह गुरुण, चउत्थे मध्वे गुरु सुअइ ॥ ६० ॥ ”

सर्वेऽपि साधवः प्रथमे यामे रात्रिप्रथमप्रहर यावत् । स्या-
स्याथाध्ययनादिकुर्वाणाः जाग्रति द्वौ च आशौ यामौ वृषभाणां
वृषता इव वृषभा गीतार्थाः साधवः तेषामथमर्थो द्वितीय यामे
ये सुप्रवन्तः साधवस्ते स्वपन्ति । वृषतास्तु जाग्रति ते च जाग्रतः
प्रज्ञापनादप्यर्थं परावर्तयन्ति । तृतीयप्रहरे भवति गुरुणां
कोऽर्थः-प्रहरद्वयानन्तर वृषभाः स्वपन्ति । गुरुवस्तुस्थि-
ताः प्रज्ञापनादि गुणयन्ति चतुर्थप्रहर यावत् । चतुर्थे च प्रहरे ।
सर्वे साधवः समुत्थाय वैरागिककालं गृहीत्वा काविकभूते
परावर्तयन्ति । गुरुवः पुनः स्वपन्ति । अन्यथा प्रातिनिद्राधूणमान-
लोचनास्तद्वशादेव भज्यमानपृष्ठका व्याख्यानभयजनोपदेशा-
दिकं कर्तुं ते सोऽयमाः सन्तो न शक्नुवन्तीति । (प्रव० १२८ द्वार)
प्रतिक्रमणवेला च तत्परिसमाप्तिदशोपकरणप्रत्युपेक्षणासमन-
न्तरजाविमूर्त्योदयपरिमेषा । यत्-“आवस्स १२२ समप, णिहा-
मुइ चयति आपरिया । तह न कुण्णि जइ दम, पमहेहाऽण-
तर सुरो ॥१॥ ” इति । जागरणानन्तरकर्तव्यमाह-(सम्मगं इति)
कायान्मगं स चेर्यापथिकीप्रतिक्रमणपूर्वकः कुम्भप्रदुःस्वप्नि-
चारणनिमित्तः प्राणिवर्धादिकुम्भप्रज्ञावे ज्ञातव्यममानो मैष्टु-
नकुम्भप्रज्ञावे तु चतुरस्रोतकरोपर्येकनमस्काराचिन्तनादृष्टा-
तोच्छ्वासमानोऽवस्यः । यतो यानिदिनचर्यायास्-

“ इतिअ पन्निमता, कुसुमिण दुसुमिण निवारणुस्सगं ।

सम्म कुण्णि निजिअ-पमार्याणहा महामुणिणो ॥ १ ॥

पाणिबद्धपमहाण, कुसुमिणभावे भवति उज्जात्रा ।

चत्तारि चित्तिज्जा, मनमुक्का चउत्थस्स ॥ २ ॥ ” इति ।

ततश्च (देवगुर्वादिनिर्गति) देवनिर्वाण्यवन्दनम् । गुर्वादिन-
निश्चतुर्भिः क्रमाश्रमैर्गुर्वादिनमस्क्रिया ततऽनन्तर च (स्वा-
ध्यायतिष्ठतेति) स्वाध्यायो वाचनादि- तस्मिन् यथासंभवं ति-
ष्ठता एकाग्रता उपलक्षणत्वात् । पूर्वगृहीततपोनियमानिप्रह-
चिन्तनधर्मेजागरिकाकरणादि । यतः-

“ जिणतमणमुणिनमेषण-पुण्य ततो कुण्णि सज्जाय ।

चित्तिं पण्णवगहिय, तवनिममाऽमिगदप्पमुह ॥१॥

किं तक्काणजकज्ज, न करामे प्राभगदाय को उच्चओ ।

किं मह ख्वाअ जाय, कहदिअहा मज्ज वत्तात ॥२॥

कह न ह पमायपंके, खुण्णिस्स किं परो व अप्पो वा ।

मह पिच्छइ अश्यां, इअ कुज्जा धम्मजागरिअ ॥ ३ ॥ ”

ब्राह्मे च मुहुर्ते निर्मलबुद्धबुद्ध्याद्भवात् धर्मकर्मोपायचिन्तन-
सफलमिति । धर्ममनोरथान् चिन्तयेति भावार्थः । यतस्तत्रैव-
“ जार्मणिविगममण, सरणं मज्जि व निम्मम जाणं । इअ
तत्थ धम्मकम्म, आयमुवाय विचिन्तेज्जा ॥१॥ ” ध० ३ अध० ।

जागरमाण-जाग्रत्-न० । जाग्र-शतृ-इन्द्रियादिनिर्विषयकन-
योग्यावस्थायाम् । तद्वात, त्रि० । स्त्रियां ऊर्ण । वाच० ।
निद्रावयुक्ते च । पा० । “ जागरमाणी जागरइ ” जागरण-
कुर्वन्त्यां जागर्त निद्रानाश कुरुत इति । तं० । “ निद्राए भावतो
वि य, जागरमाणा चउत्थमण्यं ” निद्रागतिरे, आ० म० द्व० ।
जामरिता-जागरित-त्रि० जाग्र-तु । जागरके, स्या० ४ टा० ७ उ० ।

जागरिय-जागरिक-पु० । जागरण जागरः । सोऽस्यास्तीति जागरिकः । ज० १५ श० २ उ० । निद्रारहिते, आ० म० द्वि० ।

जागरित-त्रि० । जागृ-क। इन्द्रियैर्विषयोपलब्धयोभ्यावस्थायाम्, जीवो हि स्वप्नादिहेतुकर्मनाशे इन्द्रियविषयान्, अनुमेयैश्च स्मृ-लविषयान्, व्यवहारिकैश्च पदार्थान्, यस्यामवस्थायामनुजवति तत् जागरितम् । कर्तरि-क। जागरणयुक्ते, त्रि० । वाच० ।

जागरिया-जागरिका-स्त्री० । जागरणे, आ० १ ध्रु० १ अ० ।

“ पुंस्वरत्तावरत्तकालसमयसि णो धम्मजागरियं जागरित्ता मवह । ” जागरिका निद्राकृयेण बोधः । स्या० ४ टा० २ उ० ।

कश्चिद्वा णं भंते ! जागरिया पणत्ता । गोयमा ! ति-विद्वा जागरिया पणत्ता । तं जहा-बुद्धजागरिया, अबुद्ध-जागरिया, सुदक्खुजागरिया । से केणट्टेणं जंते ! एवं वुच्च इ ति विद्वा जागरिया पणत्ता । तं जहा-बुद्धजागरिया, अबुद्धजागरिया, सुदक्खुजागरिया । गोयमा ! जे इमे अर-हता जगवंतो उप्पखण्णणदंसणधरा जहा खंदणं जाव स-व्वसू सव्वदरिसां एएणं बुद्धा बुद्धजागरियं जागरंति । जे इमे अणगारा जगवंतो डरियासमिया जामासमियां जाव गुत्तवंजयारि एएणं अबुद्धा अबुद्धजागरियं जागरंति । जे इमे ममणीवामगा अभिगयजीवाजीवां जाव विहरं-ति एएणं सुदक्खुजागरियं जागरंति । से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्च इ ति विद्वा जागरिया जाव० सुदक्खुजागरिया । (बुद्धा बुद्धजागरियं जागरंति चि) बुद्धाः केवलभावोद्यन ने च बुद्धानां व्यपोढा ज्ञाननिद्राणां जागरिकाप्रबोधो बुद्धजागरिका, तां जाग्रति कुर्वन्ति (अबुद्धा अबुद्धजागरियं जागरंति चि) अबुद्धाः केवलज्ञानाभावेन यथासंजयं शेषज्ञानसद्भावाच्च बुद्धसदृशान्ते च अबुद्धानां लुप्तज्ञानवतां या जागरिका सा तथा तां जाग्रति । ज० १२ श० १ उ० ।

जागरिता धम्मीणं, अधम्मियाणं च सुत्तिया मेया ।

वच्छादिवभगिणीए, अकहिंसु जिणो जयंतीए ॥५०६॥

वच्छजणवए कोसंधी णयरी , तस्स अधिवो सताणितो राया, तस्स भगिण। जयती, तीए भगवओ वद्धमाणो पुच्छितो-धम्मियाण किं सुत्तिया सेया, जागरिया वा सेया ? । भगवया जागरियं धम्मीण जागरिया सेया, णो सुत्तिया, अधम्मियाणं सुत्तिया सेया, णो जागरिया । (अकहिंसु चि) अस्तीए एव काहयवान् । नि० चू० १६ उ० ।

जीवाश्च न सुप्ताः सिद्ध्यन्ति । किं तर्हि जागरा एव इत्याह-

सुत्तं भंते ! माहू, जागरियत्तं माहू । जयंती ! अत्येग-इयाणं जीवाणं सुत्तं साहू, अत्येगइयाणं जीवाणं जागरियत्तं साहू । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-अत्ये-गइयाणं जाव माहू । जयंती ! जे इमे जीवा अहम्मिया अहम्माणया अहम्मिहा अहम्पक्खाई अहम्पलोई अहम्पलजपाणा अहम्मसमुदापारा अहम्मेणं चेव विंत्ति

कप्पेमाणा विहरंति । एएसि एं सुत्तं साहू, एएणं जीवा सुत्ता समाणा णो बहूणं पाणजूयाणं जीवाणं सुत्ताणं वुक्खाणयाए सोगणयाए जाव परियावणयाए वट्टंति । एएणं जीवा सुत्ता समाणा अप्पाणं वा परं वा तदुभयं वा णो बहूहिं अहम्मियाहिं संजोयणाहिं संजोएत्तारो जवंति । एएणं जीवाणं सुत्तं साहू । जयंती ! जे इमे जीवा धम्म-त्थिया धम्माणगां जाव धम्मेणं चेव विंत्ति कप्पेमाणा विहरंति । एएसि एं जीवाणं जागरियत्तं साहू एएणं जीवा जागरमाणा बहूणं पाणाणं अट्टक्खणयाए जाव अपरि-यावणयाए वट्टंति, ते एं जीवा जागरा समाणा अप्पाणं वा परं वा तदुभयं वा बहूहिं धम्मियाहिं संजोयणाहिं संजोए-त्तारो जवंति । एए एं जीवा जागरमाणा धम्मजागरियाए अप्पाणं जागरइत्तारो जवंति, एएसि एं जीवाणं जागरियत्तं साहू से तेणट्टेणं जयंती ! एवं वुच्चइ अत्येगइयाणं जीवाणं सुत्तं साहू, अत्येगइयाणं जीवाणं जागरियत्तं साहू ।

(सुत्तं चि) निद्रावशत्वम् । (जागरियत्तं चि) जागरणं जागरः सोऽस्यास्तीति जागरिकत्वज्ञावो जागरिकत्वम् । (अहम्मिय चि) धर्मेण भुतचारित्ररूपेण चरन्तीति धार्मिका-स्तन्निषेधादधार्मिकाः । कुत एतदेवामत्यत आह-(अहम्माणु या) धर्मं श्रुतरूपमनुगच्छन्तीति धर्मानुगास्तन्निषेधादधर्मानु-गाः । कुत एतदेवामत्यत आह-(अहम्मिहा) धर्मः श्रुतरूप एवेष्टो बल्लभः पूजितो वा, येषां ते धर्मेष्टाः । धर्मेणा वा इष्टाः धर्मेष्टाः अतिशयेन वा धर्मेणा धर्मेष्टाः तन्निषेधात् अधर्मेष्टाः, अधर्मेष्टाः अधर्मेष्टा वा अत एव । (अहम्मक्खाई) न धर्म-माव्यान्त इत्येवशिला अधर्माख्यायिनः, अथवा-न धर्मात् क्वातिर्येषां ते अधर्माख्यातयः । (अहम्मपलोई चि) न धर्ममुपा-देयतया प्रलोकायन्ति ये ते अधर्मप्रलोकिनः । (अहम्मपलजण चि) न धर्मे प्ररज्यन्ते आसजन्ति ये ते अधर्मप्ररज्जना एवं च-(अहम्मसमुदापारा चि) न धर्मरूपधारित्रात्मकः स-मुदाचारः समाचारः सप्रमोदो वा आचारो येषां ते तथा अत एव-“ अहम्मेणं चेव ” इत्याह । अधर्मेण चारित्र-श्रुतविरुद्धरूपेण वृत्तिं जीविकां कल्पयन्तः कुर्वाणा इति । ज० १२ श० २ उ० । जन्मतः षष्ठ्यां रात्रौ भवे रात्रिजागरण-रूपे उत्तमविवशेषं च । विपा० १ ध्रु० २ अ० । रा० । “ छुट्टे दिव-से जागरियं करेति ” रात्रिजागरणरूपमुत्सवविशेषम् । भ० ११ श० ११ उ० ।

जागर्या-स्त्री० । जागृ-श । जागरणे, अ-जागराप्यत्र । वाच० ।

“ निशान्त्ययामे जागर्या गुरोश्चात्रय्यककृण्वे ” जागर्या जाग-रण निद्रात्याग इत्यर्थः । ध० ३ अधि० ।

जागसहस्रभागपच्छिय-यागसहस्रभागप्रतीच्छक-त्रि० । या-गाः पूजाविजेयाः ब्राह्मणप्रसिद्धाः तत्सहस्राणां भागमंशं प्रतीच्छति अभव्यत्वात् यत् । तथाभूते, आ० ।

जागिणिपुर-जाकिनीपुर-न० । स्वनामख्याने पुरे, “ ४ओ अस्ति-रिजागिणिपुरे सिरिमहम्मदसाहिसगाहिराओ ” ती० ४६ कल्प ।

जागिणी-जाकिणी-स्त्री० । हरिभक्तसुरेः प्रतिबोधिकायां नि-
र्ग्रन्थ्याम्, "महत्तराया जाकिण्या, धर्मपुत्रेण चिन्तिता । आत्मा-
येहरिभक्तेण, टीकेयं शिष्यबोधिनी ॥१॥" वश० ३ सू० ।

जाही-देशी-गुल्म, दे० ना० ३ वर्ग ।

जाण-यान-न० । या-भावे ल्युट् । गमने, वाच० । स्था० । स० ।
सूत्र० । उपञ्चितशक्ते राहुः सूयराष्ट्रादिरक्षां कृत्वा रिपोरास्क-
न्दनाय गमने च । वाच० । यायनेऽनेनेति यानम् । स० १ मम० ।
करणे-ल्युट् । गमनसाधने रथादौ, वाच० । यानानि सामान्यातः ।
योगाणि वाहनानीति । रा० । जी० । यानानि नौकादीनि । वाहना-
नि वेशगादीनि । दशा० ६ अ० । "दिष्टी जाणं सुउत्तमं" यानं
बानमात्रं सूतममतिप्रधानमस्तिष्ठमित्यर्थः । ग० १ अधि० ।
यानं वाहनमिति । रा० । यानं रथादिकमिति । प्रश्न० ५ सम्ब०
द्वार । रा० । औ० । स्था० । यानानि शकटादीनि । रा० ।
शौ० । द्वा० । स्था० । उक्त० । यानं गन्ध्यादि । अनु० । जी० ।
यानं गन्त्रीविशेष इति । प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । यानं लघुग-
न्धीति । भ० ८ श० ६ उ० । यानं शिविकादीति । स्था० १० ग्रा०
आत्मा० । यानं दस्त्यादीति । आ० क० । आ० म० । उक्त० ।
"जाणं तु आत्ममाई" यानानि पुनरुद्वादीनि, आदिशब्दान्
गजवृषभरथशिविकादीनि । वृ० १ उ० । "चत्तारि जाणा पक्ष-
स्ता । त जहा-जुत्ते णाममेगे जुत्ते, जत्त णाममेगे अजुत्ते, अजुत्ते
णाममेगे जुत्ते, अजुत्ते णाममेगे अजुत्ते । (स्था०) च-
त्तारि जाणा पक्षस्ता । तं जहा-जुत्ते णाममेगे जुत्तप-
रिणय जुत्ते णाममेगे अजुत्तपरिणय ४ (स्था०) च-
त्तारि जाणा पक्षस्ता । तं जहा-जुत्ते णाममेगे जुत्तहये
जुत्ते णाममेगे अजुत्तहये ४ (स्था०) चत्तारि जाणा
पक्षस्ता । तं जहा-जुत्ते णाममेगे जुत्तमाभे ४ " स्था० ४
ग्रा० ३ उ० । "जति वीग मदाजाणं" यान्यनेन मोक्षमिति
यानम् । चत्तिरे, आत्मा० १ शु० ३ अ० ६ उ० । यात्येतदिति
यानम् । "कृत्यल्युटो बहुलम्" ॥३३॥१३॥ इति (पाणि०)
वचनत्करणे ल्युट् । गन्तव्ये च । त्रि० । आव० ६ अ० । द्वा० ।

ज्ञा-अवबोधने, कथादि० पर० सक० अनिट् । "ज्ञो जाण-
मुणौ" ॥ ८ । ४ । ७ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण 'जाण' आदेशः ।
'जाणइ मुणइ' जाणिअं-जाणिऊण । प्रा० ४ पाद । तुम
किं जाणयसि कृषमंहुक्को" नि० सू० १ उ० । 'ज्ञा' रूपधा-
त्वर्थे । चुरा० । उज० सक० सेट् । कृपयति । अजिह्वपत् । 'ज्ञा'
प्रेरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । वाच० ।

जाणं-जानत-त्रि० । अवगच्छति "अजाणओ मे मुणि बूहि-
जाण ।" जानन्नवगच्छन् । सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० । स्था० ।
वृ० । "अजाणंता विडास्सत्ता" सूत्र० १ शु० १ अ० १ उ० ।
"जाणं काणण नाउट्ठी" सूत्र० १ शु० १ अ० २ उ० । जानन्नव-
बुध्यमानः । विशेष० । उक्त० । "आसुपण्णं जाणया" । जानता
ज्ञानोपयुक्तेन । आत्मा० १ शु० ८ अ० १ उ० ।

जाणंत-जानत्-त्रि० । 'जाण' शब्दार्थे, सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० ।

जानान-त्रि० । 'जाणंत' शब्दार्थे, सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० ।

जाणग-ज्ञ-पु० । ज्ञा-क । प्रह्लाणि, परिकृते, सोमपुत्रे, वृधे च ।
वाच० । अनु० । उक्त० ।

ज्ञक-त्रि० । ज्ञानिनि, सूत्र० १ शु० १ अ० १ उ० ।

ज्ञायक-त्रि० । ज्ञातरि, चिके, पं० सू० । न० 'जाणयति' ज्ञायको
ज्ञानेति । औ० ।

जाणगय-यानगत-त्रि० । यानानि शकटादीनि । तत्र गते, औ० ।

जाणगसरीर-ज्ञशरीर-न० । "जाणगसि" ज्ञायको, जो वा
तस्य शरीरं ज्ञशरीरम् । जीवरहिते जानतः शरीरे, उक्त० १
अ० । नि० सू० । ज्ञानवान् इति ज्ञः । प्रतिलक्षणं शीयंत' इति
शरीरम् । ज्ञश्च शरीरम् ज्ञशरीरम् । अनु० ।

जाणगसेवा-ज्ञमेवा-स्त्री० । ज्ञातुः सेवायाम्, "जिज्ञासा तदसंज्ञे
वा, सवदनुष्ठानलक्षणम्" । द्वा० २३ द्वा० ।

जाणगिह-यानगृह-न० । यत्र यानानि तिष्ठन्ति । तस्मिन् गृहे,
"जाणगिहाणि वा" । आत्मा० १ शु० २ अ० २ उ० ।

जाणण-ज्ञान-न० । अवगमने, आव० ६ अ० । प्रा० ।

जाणणा-ज्ञा-स्त्री० । ज्ञानं ज्ञा । सविज्ञै, प्रा० म० द्वि० । अनु० ।

जाणणाणय-ज्ञाननय-पुं० । मयंनेदं, "जाणणाणयो" ज्ञानोप-
लब्धिमात्रः । अवशेषितं छव्यास्तिक इत्यर्थः । शौ० सू० ३ अ० ।

जाणणांमेवा-ज्ञानमंख्या-स्त्री० । 'जाणणा' ज्ञानं सख्यायते
निश्चीयते वस्तुनयति सख्या, ज्ञानरूपा स- ज्ञानसंख्या ।
संख्यामेदं, अनु० ।

से किं तं जाणणांमेवा? जाणणांमेवा जो जं जाणइ ।
तं जहा-सदं सद्विओ, गणअं गणिओ, निमित्तं भेमिच्छिओ,
कालं कालणाणी, वेज्जयं वेज्जो । सेत्तं जाणणांमेवा ।
"से किं तं जाणणासखा" इत्यादि । "जाणणा" ज्ञानं सख्यायते
निश्चीयते वस्तुनयति सख्या, ज्ञानरूपा सख्या ज्ञानसंख्या ।
का पुनरियमुच्यते-यो देवदत्तादियच्चब्दादिकं जानाति स
तज्ज्ञानाति तच्च जानन्नसावभेदोपचारान् ज्ञानसंख्येत्युपस्कारः ।
शेष पाठस्मिद्धम् । अनु० ।

जाणणासुख-ज्ञानशुद्ध-न० । "पक्षकखाणं जाणइ, कप्पे जं
जम्मि होइ कायव्व । मूलगुणउत्तरगुणे तं जाणसु जाणणासुखं"
इत्युक्तलक्षणे प्रत्याख्यानभेदे, आव० ६ अ० । आ० सू० ।

जाणय-ज्ञ-पुं० । 'जाणग' शब्दार्थे, अनु० ।

जाणयसरीर-ज्ञशरीर-न० । 'जाणगसरीर' शब्दार्थे, उक्त० १ अ० ।

जाणयसेवा-ज्ञमेवा-स्त्री० । 'जाणगमेवा' शब्दार्थे, द्वा० २३ द्वा० ।

जाणरह-यानरथ-पुं० । रथाविशेषे, रथा द्विविधाः-यानरथाः,
संभ्रामरथाश्च । तत्र संभ्रामरथस्य प्रकारानुकारिणी फलकम-
या वेदिका, अपरस्य तु न जवनीति विशेषः । जी० ३ प्रति० ।

जाणरुव-यानरूप-त्रि० । शिविकाद्याकारवति, "समोदय-
जाणरुवेणुं" यानप्रकारेण शिविकाद्याकारवतेति । भ० ३ श०
४ उ० ।

जाणवय-जानपद-त्रि० । जनपदे भवः, तत आगतो वा यण ।
देशस्थे, देशादागतं च । जनपदानां वृत्तां, स्त्री० । डीप् । चात्र० ।
रा० । औ० । आत्मा० । सू० प्र० । "पमुदयजणजाणवया" जन-
पदे भवाः जानपदा विशिष्टार्थदेशोपपन्नाः । सूत्र० २ शु० १ अ० ।
"बहवे जाणवया लुसिस्सु" आत्मा० १ शु० ६ अ० ३ उ० ।

जाणविमाण-यानविमान-त्रि० । यानञ्च तद्विमानं च । यानाय
वा गमनाय विमानं यानविमानम् । स्था० ४ ग्रा० ३ उ० । या-

नं गमनं तदर्थं विमानम् । यायतेऽनेनेति यानम् तदेव विमानं यानविमानम् । स्था० १ ठा० १ उ० । यानरूप बाहनरूप विमानं यानविमानम् । रा० । देवानां गमनसाधनं नगराकारं चाह-
ने, " दसएहं दंदाणं दम् परियाणिया जाणावमाणा पणत्ता । तं जहा-पालए पुप्फए जाव विमलवरे सव्वओभेह " यानं शिविकादि तदाकाराणि विमानानि देवाश्रयाणि यानविमानानि न तु शाश्वतानि नगराकाराणीत्यर्थः । स्था० १० ठा० । " दिव्व जाणविमाण विउव्वेह " रा० ।

जाणसाला-पानशात्ता-स्त्री० । यत्र यानानि निष्पाद्यन्ते तस्यां शालायाम्, " जाणसालाओ वा " । आचा० २ शु० २ अ० २ उ० । आ० म० । दशा० ।

जाणाविय-ज्ञापित-त्रि० । बोधिते, " अभयकुमारेण जाणावि-
तो " आ० म० द्वि० ।

जाणिअ-ज्ञात-त्रि० । अवगते, प्रा० ४ पाद । " बलावलं जाणिय अप्पणो य " आत्मनो बलावलं ज्ञात्वा परीपहादि-
सहनसामर्थ्यं विचार्य । उक्त० २१ अ० । " निरओवमं जाणि-
य दुक्खमुत्तमं " ज्ञात्वा विज्ञायेति । दश० १ चू० । " महयं पल्लिगोव जाणिया " । ज्ञात्वा स्वरूपतस्तद्विपाकतो वा परि-
च्छिद्य । सूत्र० १ शु० २ अ० २ उ० ।

जाणिकण-ज्ञात्वा-अव्य० । विज्ञायेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद । आचा० ।

जाणित्तु-ज्ञात्वा-अव्य० । विज्ञायेत्यर्थे " जाणित्तु धम्म अहा
तहा " । आचा० १ शु० ६ अ० १ उ० । प्रा० ।

जाणियव्वगसामत्थजुत्त-ज्ञातव्यमामर्थ्ययुक्त-त्रि० । विह-
सिकरणे, " जाणितव्वगसामत्थजुत्तं वा विअसिंदउचूयंति
वा एगहा " आ० चू० १ अ० ।

जाणिया-झि(झ)का-स्त्री० । 'झा' अवबोधने । जानातीति, झा ।
" इगुपधझाप्रोकरः " ॥ ३।१।१३५ ॥ इति क प्रत्ययः । अतो
लोपः ॥ ६॥ ॥ ४।४८ ॥ इति च (पाणि०) अकारलोपः । ततः ।
" भजाद्यनष्टाप् " ॥ ४।१।४८ इति स्त्रियामाप् । झैव झिका । स्वार्थिकः
कः प्रत्ययः । ततः " स्वहाऽजमस्त्राऽध्यानुत्ययकात् " ॥ २।४।
१०८ ॥ इत्यापः स्थाने वा इकारादेशः । कप्रत्ययाच्च परतः स्त्रि-
यामाप् ततः सिक् झिकेति । परिज्ञानवत्याम्, " खीरमिव ज-
हा ईसा जे धुहति इह गुरुगुणमभिधा दासे य विवज्जंती
तं जाणसु जाणिय परिमं " इत्युक्ते परिपद्धेदे च । न० ।

ज्ञात्वा-अव्य० । विज्ञायेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

जाणु-जानु-न० । जन-जुण । ऊरुजङ्घयोर्मध्यजाने, स्वार्थे कञ्
अत्रैवार्थे, वाच० । प्रज्ञा० । उक्त० । " समुगनिममगूदजा-
णु " त० । " जाणुस्सदपमाणमित्ते " म० ३४ सम० ।

जाणुकोप्परमाया-जानुकूर्परमात्रा (ता)-स्त्री० । जानुकूर्परमा-
त्रेव माता जननी जानुकूर्परमाता पतन्येव शरीराशभूतानि
तस्यास्तनौ स्पृशन्ति नापन्यम् । अथवा-जानुकूर्परमात्रेव
मात्रा परप्राणादेः साहाय्यसमर्थः उत्सर्गनिवेशनीयो वा परि-
करो यस्याः, न पुत्रलक्षणः सा जानुकूर्परमात्रा । अपन्यराहिता-
याम्, " जाणुकोप्परमाया वि होत्या " नि० ३ वर्ग । ज्ञा० ।

जाणुय-ज्ञापक-त्रि० । वेदिनि, " जाणुयाय जाणुयपुत्ताय "
ज्ञा० १ शु० १३ अ० । विषा० ।

जाणु-ज्ञा-स्त्री० । व्यावृत्तिभेदे, यज्ञस्य हिंसादेहेतुस्वरूपक-
त्वविदुषो ज्ञानपूर्विका व्यावृत्तिः सा तदनेदात् " जाणुसि ग-
दिता " स्था० ३ ठा० ४ उ० ।

जाएहई-जान्हवी-स्त्री० । गङ्गायाम्, " जाएहवीह मुहे " जा-
न्हव्या गङ्गाया मुखे, स्था० ६ ठा० । विशेष० ।

जाषग-यापक-पुं० । यापयतीति यापकः । जी० ३ प्रति० । उपदे-
शदानादिना भव्यमत्वेरामादियापके जिने, कल्प० २ क्षण । जि-
णाणं जावयाण " रा० । रागादीनेव सदुपदेशादिना याप-
यन्तीति जापकाः । ध० २ आध्या० । ल० ।

जावगहेउ-यापकहेतु-पुं० । यापयतीति यापकः । यापकश्चासौ
हेतुश्च यापकहेतुः । हेतुनेदे, (दश०)

"जावग" (८६ निर्यु०) भेदव्याचिख्यामयाद-

उच्चाभिगा य महिला, जावगहेउम्मि उंटलिमाई ॥

गायादलम् । अस्य व्याख्या-(उच्चाभिग ति) अस्मन्ती महि-
ला । किं यापयतीति यापकः । यापकश्चासौ हेतुश्च यापकहेतुः ।
तस्मिन् उदाहरणमिति शेषः । उट्टलिमनाति कथानकसम्-
बन्धमेतत् इत्युक्तार्थः । जावार्थः कथानकादवसेयः तच्च क-
थानकम्-एगोवाणिअओ मज्झिमेवहेऊण पच्चत गओ । पावेण
खीणद्वेवा धाणियपरस्सा कयायगहा य पच्चत सेवत । पुवि-
सा डुरदीयावज्जा य सा य महिला उच्चाभिगा एगाम्म
पुरिसे लम्मा तं वाणिपय सागारियंति चित्तिकण भणति-वच्च
वाणिज्जेण । तेण भणिया किं घेत्तण वच्चाभि । सा जण-
उट्टलिमियाओ घेत्तण वच्च उज्जाणि । मगर भरेत्ता उज्जेणि
गता । ताए भणिओ य जहा एकेकय दीणारेण दिज्जहत्ति । सा
चित्तेति । वर खु चिरं खिप्पं तो अण्ण । तेण ताओ वीहीए
उड्डियाओ को ण पुच्छं । मूलदेवेण दिठा पुच्छिओ य । सि-
द्धेतेण मूलदेवेण चित्तिय । जहा एम वराओ महिलया गोमि-
ओ । ताह मूलदेवेण भण्णाति अदमेया उ नव विक्किणाम्म जति
मम वि मुद्धस्म अरु दाह । तेण भणिय देमि सि । अण्णगते
पच्छा मूलदेवेण मोहसो जाएऊण आगासं उप्पइओ गगरस्स
मज्जे ठाडूऊण भण्णाति-जस्स गल्लए चेडुवस्स उट्टलिमिया
न वट्ठा त मागेमि । अहं देवो पच्चा मव्वेण बाएण मीएण
दीणारिकाओ उट्टलिमिआओ गाहयाओ । विक्कियाओ य ।
ताहे तेण मूलदेवस्स अद दिअ । मूलदेवेण य सो नएणति-
मंदग्ग ! तव महिलाधुत्ते लम्मा । ताहे तव एयं कयं ण पत्ति
यंति । मूलदेवेण भण्णाति-एहि वच्चाओ जा ते इरिमेम ।
जदिण पात्तयामि ताहे गया अन्नाए लेसाए विगाले उवासो
मग्गिआ । ताहे दिमो तत्थ पगाम्म पएसे टिया । सो धुत्ता
आगतोइयगी वि धुत्तेण सह पिवेउमाहत्ता इमं च गायइ-
" धीर मीठर पत्तहारओ, महकं तु गतो वाणजारओ ।
वरिमाण सय च जीवउ, मा जीवंतु घरं कयाइ एउ ॥१॥ "
मूलदेवो भण्णाति-कयलीवणपत्तवहिया, पदभणामि । देव जं
महलपणं गज्जती मुणउ तं मुहत्तमेव पच्छा । मूलदेवेण जण-
ति । किं धुत्ते ततो पन्नाए निगातूणं पुणगाव आगतो तीए
पुरतो त्रिओ सा महसा सजता अण्णुत्तिया । तओ खाणपि
यणे वट्ठेन तेण वाणिपण मव्वं तीए गीयपउज्जसय संभारियं ।
एसा लाइओ हेतु । लोउत्तरं वि चरणकरणानुयोगे एवं सी-

सो वि केइ पयस्ये असहंते कात्रेण विज्जादीहि देवन आयं पत्ता सहहावयवो । तहा दव्वाणओगे वि पमिवाति नाकण तहा विमेनणवहुलो हेतु कायवो जहा कात्रजावणा हवइ तओ सो णावगच्छे एगं कान्वावण चखरी वा कज्जइ जहा सारगुत्तेण ललुए कया । उको यापकहेतु । दश० १ अ० ।

जावण-यापन-१० । या-णिच्-ल्युट् । कालादेः क्लेपण, निरसने च । वाच० । बर्तने, " मज्जेण मुणिजावण " । यापयेद्वात्मान धर्तयेत् । सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० । अट्टमासे अजावण " । अजा-पयद्वित्तवान् । आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । देहप्रतिपादने च । "अह जावइ तथ लूहेण" धर्माधार देहं यापयतिस्म । आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । स्त्रियां युच् यापना तत्रैवायं यापना द्विविधा-द्रव्यतो, भावतश्च । द्रव्यत औषधादिना कायस्य । भावतस्तु इन्द्रियनोन्द्रियोपशमेन शरीरस्य क्षामणा । आच० ३ अ० ।

जावणिज्ज-यापनीय-३० । यापयतीति यापनीयः ' या ' प्रा-पणे । अस्य ययन्तस्य कर्तयनीयः । आच० ३ अ० । शक्तिसम-न्वित, " जावणिज्जाप णिमीहियाप " अत्र नैषधिक्येति विशेष्यम्, यापनीयेति विशेषणम् । ' या ' प्रापणे । अस्य णि-जन्तस्य युगागमे यापयतीति यापनीया प्रवचनीकादित्वात् कर्तयनीयः तथा शक्तिसमन्वितयेत्यर्थः । ध० २ अधि० आ० चू० ।

जावणिज्जतंत-यापनयतन्त्र-न० । ग्रन्थजदे, ध० २ अधि० ।

जावय-यापक-३० । ' जावय ' शब्दार्थे, जी० ३ प्रति० ।

जावयहेउ-यापकहंतु-पुं० । ' जावयहेउ ' शब्दार्थे, दश० १ अ० ।

जावलिपुर-जावलिपुर-न० । पुरभेदे, तथा च हारिमझाएक-वृत्तौ, "अजावलिपुर रम्ये, वृत्तिरेषा समापिता" दा० ३२ अष्ट० ।

जाविजंपिय-यापित-त्रि० । कालान्तर प्राप्ते, " जपिय तिल-कीरुगाय त्ति " यापिताः कालान्तर प्राप्ताः । दा० १ श्रु० १ उ० ।

जाम-याप-पुं० । यम-घञ् । सैमये, प्रहरे च । " यामा जात-स्तथापि नायातः " वाच० ध० । स च रात्रेर्दिनस्य च चतु-र्थभागः । स्था० ३ उ० २ उ० ।

तओ जामा पन्नत्ता । ते जहा-पढमे जामे मज्जिमे जामे पच्छिमे जामे । तिहिं यामेहि आया केवलिपम्पत्तं धम्मं लजे-ज्ज, सवणयाए ते जहा-पढमे जामे मज्जिमे जामे पच्छिमे जामे एवं० जाव केवल्लनागं उप्पाजेज्जा पढं जामे मज्जिमे जामे पच्छिमे जामे ।

"तओ जामा" इत्यादि । स्पष्टम् । केवल यामो रात्रेर्दिनस्य च चतुर्थभागो यद्यापि प्रसिद्धस्तथापि त्रिभाग एव विवक्षितः पूर्वरात्रमभ्यरात्रापररात्रवृत्तयो यमाश्रित्य रात्रिः त्रियामा इत्यु-च्यते । एवं दिनस्यापि । अथवा-चतुर्भाग एव सः । कि-न्विदं चतुर्थो न विपक्षितः त्रिस्थानकानुरोधादित्येवमपि त्रयो यामा इत्याभिहितमेव । " याव त्ति " करणाद्दृ-श्यम्- " केवलं वाहिं बुद्धेज्जा मुंते भविता आगारा अणगारिय पव्वणज्जा केवलं बन्नवेग्यासमावसेज्जा । एवं संजमेणं सजमज्जा सवरणं संवरिज्जा आभिणिवादिदयणाणं उप्पाजेज्जा " इत्यादि । स्था० ३ उ० २ उ० । प्राणातिपा-तविरमाणादिके व्रतविशेषे, आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।

"आगमिस्साए वस्सप्पिणीए चाउज्जाम धम्मं पन्नयित्ता" यामा महाव्रतानीति । स्था० ६ उ० । वयोविशेषे, ज्ञानदर्शनचरित्रेषु च । "माहणेणं मममया जामा निमि आदाहिया" "जामा" इ-त्यादि । यामा व्रतविशेषाः त्रयः उदाहृताः । तथा-प्राणाति-पातो, मृषावादः, परिग्रहश्च इति । अस्तादानमैधुनयोः परिग्रह एवान्तर्भाव्यप्रहणम् । यदि वा-यामा वयोविशेषाः तद्यथा-अष्टवर्षाद् द्वात्रिंशतः प्रथमः, तत ऊर्ध्वमाष्टेर्द्वितीयः, तत ऊर्ध्वं तृतीय इति । अतिवालवृक्षयोर्व्युदासः । यदि वा-यस्य ते उप-रम्यते समारम्भमणादेभिर्गति यामा ज्ञानदर्शनचरित्राणीति ते उदाहृता व्याख्याताः । आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।

जामइल्ल-यामवत्-त्रि० । "आत्विज्जाल्लवत्तमं तत्तेरमणामतो." ॥ ८ । २ । १४ ए ॥ इति प्राकृतसूत्रेण मतोः स्थाने 'इल्ल' आदेशः । प्रा० २ पाद । विद्यमानयामके, वाच० ।

जामदग्ग-जामदग्ग-पुं० । जमदग्नेरप्यत्यं यञ् । यमग्निपुत्रे पशुरामे, वाच० । विशेषः ।

जामद-यामार्द्ध-न० । याम प्रहरं तस्यार्द्धं यामार्द्धम् । चतु-र्थटिके समर्याविशेषे, ग० १ आ० ५० ।

जामहिं यावत्-त्रि० । "यावत्तावतोषोऽऽर्द्धम-उ-र्वाह" ॥ ८ । ४ । ४० ६ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण वकारादेर्महि इत्यादेशो वा । प्रा० ४ पाद । यत्परिमाणमस्य मतुप् । यत्परिमाणे, साकल्ये, अवधौ व्याप्तौ, माने, अवधारणे च । अस्य० । वाच० । " जाम न निवमइ कुंमइ, सीहन्नेपेचउक्क । तामममत्तहं मय-गलह, परपध्वज्जइ टक्क । " प्रा० ४ पाद ।

जामातु-जामातृ-पुं० । "उट्त्वादौ" ॥ ८ । १ । १३१ ॥ इति प्राकृत सूत्रेण ऋकारस्योकारः । प्रा० १ पाद । जायां माति मिनोति मिर्माने वा । तच् । दुहितृपत्तौ, बल्लते स्वामिनि च । वाच० ।

जामाउय-जा (या) मातृक-पुं० । दुहितृजनर, विपा० १ श्रु० ३ अ० ।

जामि-जा (या) मि-स्त्री० । जन-मिण्-वृद्धिः । अथवा-यम-इन् । भगिन्याम, दुहितरि, स्तुषायाम्, कुलस्त्रियाम्, सज्ज-हितस्त्रियाम्, " यामया यानि गेहानि " । वाच० । तां "जा-मी एगे" गत्येत्यर्थे, स्था० १ उ० ।

जामिणी-यामिनी-स्त्री० । यामास्त्रिसंख्याताः सन्त्यस्य बाहु-ल्येर्घनि । रात्रौ, हरिद्रायां च " तिसा जामिणी राई " का० ।

जामिय-यामिज-पुं० । जगिनीपुत्रे, " नद्राङ्गजो द्विजो दत्तः, कार्तिकाचार्यजामिजः " । आ० क० ।

जाणुणकुमुम-जपाकुमुम-न० । रक्तपुष्पस्य घृकभेदस्य पुष्पे, " जामुणकुमुमं वा " रा० ।

जामेय-जामेय-पुं० । भगिनीपुत्रे, " राज्ये निवेश्य जामेयं, प्रव-ज्यां स्वयमग्रहीत् " आ० क० ।

जाय-जात-न० । जन-क्त । समूहे, व्यक्ते, जन्मनि । वाच० । जातौ, प्रकारे च । स्था० १ उ० । जातमुत्पत्तिधर्मिकम् । तच्च व्यक्ति-वस्तु । अतो भाषायाः जातानि व्यक्तिवस्तूनि भेदाः प्रकाराः । (स्था०) जात प्रकारः । स्था० ४ उ० १ उ० । " अट्टजाप वि बद्धव्व " जातशब्दो जेववाचकः । नि० चू० १ उ० ।

'जाय' सहो प्रकारवाची । नि० सू० १६ उ० । आ० प्र० । वृ० । कल्पने, त्रि० । स्या० ६ उ० । सूत्र० उ० । वृ० । 'कारणजाय' जाते समुत्पन्ने, दश० ४ तत्त्व । " पत्य पाणा मणुष्यस्या पत्य पाणा जाया " नामादेशजविनेयानुप्रहार्यमेकार्थिकाम्येवै-
तानि । आ० १५ भु० १ अ० ८ उ० । प्रवृत्ते, रा० । औ० । विद्यमा-
ने च । विशेष० । पुत्र, पु० । मरणाय च जायाय" सूत्र० १ भु० ४
अ० २ उ० । "जाय फले समुपपद्ये" सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० । "धस्यो
सि णं तुमं जाया" (जायसि) हे पुत्र ! । भ० ६ श० ३३ उ० । वृ० ।

जातस्य निकेपः षड्विधः तथा चाचाराङ्गनिर्युक्तौ-

....., जाय छकं च होई णायवं ।

जातशब्दस्य तु षट्पदविकेपोऽयं ज्ञातव्यो नामस्थापनाद्व्यपेक्ष-
कालभावरूपः तत्र नामस्थापने कुपणे, व्यवज्ञातं तु नो आ-
गमतो व्यतिरेकम् । निर्युक्तगाथाकारो गाथापञ्चाङ्गेन
दर्शयति-

उत्पत्ती ए तह पज्ज-वंतरे जायं गहणे वि ॥ १ ॥

तच्चतुर्विधम्- उत्पत्तिजातम्, पर्यवज्ञातम्, अन्तरजानम्, ग्रहण-
जातम् । तत्रोत्पत्तिजातं नाम-यानि व्यव्याणि भाषावर्गणान्तः-
पातानि काययागगृहीतानि बाग्योगेन निवृष्टानि भाषात्वेनोत्पद्य-
न्ते तदुत्पत्तिजातम्; यद् व्यव्या नापात्वेनोत्पन्नमित्यर्थः पर्यवज्ञातं
तैरेव वाग्निसृष्टभाषाद्वयैः यानि विश्रान्त्यानि भाषावर्गणान्त-
र्गतानि सृष्टपरघातेन भाषापर्यायत्वेनात्पद्यन्ते तानि व्यव्या
णि पर्यवज्ञातमित्युच्यते । यानि त्वन्तरात्ते समश्रेण्यामेव निवृष्टद्व-
यमिति तानि भाषापरिणाम भजन्ते तान्यन्तरजातमित्युच्यते ।
यानि पुनर्द्वयाणि समश्रेण्यविश्रान्त्यानि भाषात्वेन परि-
णतानि कणशकुनीधवरप्रविष्टानि गृह्यन्ते तानि चानन्तये-
शिकानि व्यव्यानि । क्षेत्रताडनख्यप्रदेशावगाढानि काष्ठानि एक-
द्व्यादि यावदसंख्येयममयस्मिकानि भावता वर्णगन्धरसम्प-
र्शवन्ति तानि चैवंभूताग्रहणजातमित्युच्यते । उक्तं व्यवज्ञातम् ।
क्षेत्रादिजातं तु स्पष्टत्वाभिर्युक्तिकारेण नोक्तम् । तच्चैवभूतं यस्मि-
न् क्षेत्रे भाषाजातं व्याचर्यते यावन्मात्रं वा क्षेत्रं स्पृशति तत् क्षेत्र-
जातम् । एव कालजातमपि । जावज्ञातं तु तान्येवात्पत्तिपर्यवा-
प्तरप्रदणद्वयाणि श्रोतार यदाशब्दोऽयमिति बुद्धिमुत्पादय-
न्तीति । आ० १५ भु० ४ अ० १ उ० । गमनक्रियायाम्, आ० १५
भु० ४ अ० ४ उ० । गते, त्रि० । सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० । प्राप्ते
च । "असुद्धे सिया जाय न दुसपज्जा" सूत्र० १ भु० १० अ० ।

जायंत-याचमान-त्रि० । याचने कुर्वन्ति, " जायंता पाणियं " याचमानाः पानीयम् । प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

जायअंधारुवग-जातान्धरूपक-पुं० । जातमुत्पन्नमन्धकनयन-
योरादिन एवानिष्पत्तेः कुत्सितमङ्गरूपं यस्यासौ । जातान्ध-
रूपके, विपा० १ भु० १ अ० ।

जायकल्प-जातकल्प-पुं० । कल्पभेदे, जाता निष्पन्नाः श्रुतस-
पटुपततया लब्धात्मज्ञाभाः साधवस्तद्व्यतिरेकात्कल्पोऽपि
जात उच्यते । ध० ३ आश्र० । पञ्चा० ।

जायकम्म-जातकर्मन्-त० । जातस्य कर्म । मन्त्रवत्सर्वपिष्ठाश-
नादि । संस्कारभेदे, वाच० । नात्रप्लेदादिके प्रसवकर्मणि च ।
" पदं दिवसे जायकम्म करेति " जातकर्म प्रसवकर्म नाश-
कृद्वननिखननादिकम् । आ० १ भु० १ अ० । " निवृत्ते अ-

सुहं जायकम्मकरणे " जातकर्मणां प्रसवव्यापाराणां करणं
विधानम् । तस्मिन्, स्या० ६ उ० । औ० ।

जायकोऊहल-जातकुतूहल-त्रि० । जातं कुतूहलं यस्य च
जातकुतूहलः जातान्सुकथे, रा० । सू० प्र० ।

जायग-जातक-न० । जातस्य हितम्-कन् । जातस्य ह्यभाशुभ-
निर्णायके वृद्धजातकादौ ग्रन्थे, जातकमरूपे संस्कारभेदे च ।
वाच० ।

जायक-न० । जयति गन्धान्तरं जि-पशुव् । शीतवर्णे सुग-
न्धिकाष्ठे, वाच० ।

याचक-त्रि० । याच-पशुव् । याञ्चाकारके, वाच० । देवैर्भगवत्सकण-
दैः (सकथा-जानुः) गृहीते सति याचका देवानि शयनस्तया या-
चितवन्तः देवा आप तेषां प्रचुरत्वात्सहता यजन याचनाभिभू-
ता आहुः- "अहो याचकाः" इति । तत एव याचका कृताः आ० १५
प्र० । " ते च सदा अग्निसकदधादीणि जायन्ति ताहे देवेहि
भगिन्-इमे केरिसगा, "जायगा" ततो जायगसहो जानो । ताहे
अग्निं घेतु ते सपसु सपसु गेहेसु उवेति " । आ० सू० १ अ० ।

याजक-पुं० । याजयति-यज-णिच्-पशुव् । धनादिलाभाय प-
रार्थं यज्ञकर्तारि, ऋत्विगादौ, वाच० । " सो तस्य एव परि-
सिद्धो, जायगेण महामुणी " याजकेन यज्ञकारकेण । उ० २६ अ० ।

जायण-याचन-न० । याच-ल्युट् । याञ्चायाम्, वाच० । पञ्चा० ।
प्रार्थने, प्रव० ८६ द्वार । मार्गणे च । आव० ४ अ० ।

याचन-न० । कदर्थने, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

जायणजीवण-याचनजीवन-त्रि० । याचनेन जीवनं प्राणधार-
णमस्येति याचनजीवनः । आर्षत्वाधिकारः । उ० १२ अ० ।

याचनजीविन्-त्रि० । याचनेन जीवनशीले च । " जाणहि मे
जायणजीविणांति " उ० १२ अ० ।

जायणा-याञ्चा-स्त्री० । याच-नङ् । प्रार्थनायाम्, वाच० । आ०
उ० । मार्गणे च । आव० ४ अ० ।

यातना-स्त्री० । युग० बल-युच् । तीव्रवेदनायाम्, वाच० । क-
दर्थनायाम्, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । कृत्स्नो निग्रहो यातना वि-
नाश इति पर्यायाः । आव० ६ अ० । " जायणा करणसयाणि "
कदर्थनहेतुशतानि । प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

जायणापरीसद-याञ्चापरीषद-पुं० । याचने याञ्चा प्रार्थनेत्य-
र्थः । सैव परीषदो याञ्चापरीषदः । प्रव० ६ द्वार । उ० ।
परीषदभेदे, (आव०) जिक्वाहिं वस्त्रपात्राभ्यामपनिध्यादिप-
रतो लब्धव्यं सर्वमेष शालीनतया च न याञ्चा प्रत्यादियते ।
साधुना तु प्रागव्यजाजा सा जाते कार्ये स्वधर्मकाय परिपा-
लनाय याचनमवश्यं कार्यमित्येवमनुतिष्ठता याञ्चापरीषदावज-
यः कृतो भवति । आव० ४ अ० । प्रव० । पं० सं० । आ० सू० ।

यञ्चापरीषदमाह-

हुकरं गबु भो निचं, अणगरस्स भिक्खुणो ।

सवं मेज्जाइ तं होइ, णत्थि किचि अजाइतं ॥ २८ ॥

गोयरगपविद्धस्स, पाणी णो सुप्पमारण ।

सेओ आगारवासो ति, इइ भिक्खु न चिंण ॥ २९ ॥

दुष्करसूत्रम-दुःखेन क्रियते इति दुष्करम् दुरनुष्ठानं कुरुविशेष-
षणे । निरुपकारिण इति विशेषं द्योतयति । भा इत्यामन्त्रणे ।
नित्य सर्वकालं यावज्जीवमित्यर्थः । अनगारस्य जिकोरिति । चः
प्राग्वत् । किं तत् दुष्करमन्त्राह-यत्सर्वमाहारोपकरणादि (सं)
तस्य याचितं जयति । नास्ति किञ्चिद् दन्तशोधनाद्यप्ययाचितं
ततः सर्वस्यापि वस्तुनो याचनामिति गम्यमानेन विशेषेण दु-
ष्करमित्यस्य सम्बन्ध इति सूत्रार्थः ॥२८॥ ततश्च गोचरसूत्रम-
गोचि चरण गोचरो, यथाऽसौ परिचितापरिचिताविशेषमपहा-
येव प्रवर्तते । तथा साधुरपि भिक्षार्थं तस्याग्रं प्रधानं यतोऽसौ
एवणायुक्ता गृह्णाति । न पुनर्गौरिव । यथाकथञ्चित्स्मिन् प्रविष्टो
गोचराग्रप्रविष्टः तस्य पाणिर्हस्तो (नो) नैव मुखेन प्रसार्यते पि-
रमादिग्रहणार्थं प्रवर्तते इति सूत्रसारः । स एव सूत्रसारकः क-
थं हि निरुपकारिणा परः प्रतिदिनं प्रणयितुं शक्य उत्तरत्र इति-
शब्दस्य निष्क्रमत्वादित्यस्मादन्तो । श्रयाननिशयप्रशस्याऽगा-
रवामं गार्हस्थ्यं तत्र हि न कश्चिद् याच्यते, स्वभुजार्जनं च
दीनादिभ्यः सविभज्य भुज्यते इत्येतद्विज्ञाने चिन्तयेत् । यतो
गृहवासो बहुसावधो निरवयववृत्त्यर्थं च तत्पारित्यागस्ततः स्व-
यं पचनादिप्रवृत्तेभ्यो गृहिन्यः पिण्डादिग्रहणं न्याय्यमिति
भावः । इति सूत्रार्थः ॥ २९ ॥

सांप्रतं ग्रामद्वारं तत्र "दुष्करं कसु भो निम्बं" इत्यादि । सूत्रम् ।
अर्धतः स्पृशन्नुदाहरणमाह-जायण गाहक-

जायणपरीमहमि य वलदेवो इत्य आहरणम् ॥

याश्चापरापहे वलदेवोऽत्र जयति (आहरणम्) उदाहरणम् । अत्र
संश्रयायः-"जया सो वासुदेवो सर्वं वहते । सिद्धयेण पस्वि-
हिमो कण्डस्स मरीरं सक्करोउ कयसामाऽयो विगपडिवाऽजओ
तु गोसिद्धरे तयं तप्पमाणो, ण कहं भिक्खाणं भिक्खुं अलो-
इस्सं तणकडाहाराइ ण भिक्खं गेह्हाति । न गाम न नगरं अ-
दिन्नयत्ति । तेण सो णाभियाभिओ जायणपरीमहो एवं न का-
यव्वं । अरणे जणंति-वलदेवस्स भिक्खं जमनस्स यहुओ ज-
णो तस्स रुवेण । खतो ण किञ्च अरणं जाणत्ति तांखतो चैव
चेट्टति नेण न सा ढिड्ढति गामनगरादि जहा पस्वियाहिंते चैव
भिक्ख जायइ ति । एम जायणापरीमहो एमस्था" पथ शेष-
सार्धुजगपि याश्चापरापहः सोढव्य इति । उत्त० २ अ० ।
"परदत्तोपजीविनात्, यतीनां नास्ति जीवितम् । यतोऽनो या-
वता दुःखं ज्ञाम्य नेच्छेदमारिताम् ॥१॥ " आ० म० ८८० । यो-
गशास्त्रवृत्तं-नायाचितं यतीनां यत्, परदत्तोपजीविनाम् । या-
श्चादुःखं प्रतीच्छेत्-नेच्छेत्पुनरगारिताम् ॥१॥ य० ३ अधि० ।

सांप्रतं याश्चापरीपदमधिकृत्याह-

सदा दत्तमणा दुक्खा, जायणा दुप्पणोद्धिया (६)

यतीनां सदा सर्वदा दन्तशोधनाद्यपि परेण दत्तमेषणीय-
मुत्पादोद्यपणादोपरिहतमुपभोगकथमित्यतः कुधादिदेवना-
तीनां यावज्जीवं परदत्तमणादुःखं भवति । अपि च यं याश्चाप-
रीपहोऽप्यसर्वदेदुःखेन प्रणोद्यते त्यज्यते । तथा चोक्तम्-

"हिंसा मुहलाघरणं, वाया घालेई कंठमज्जमि ।

कह कह कदेई हिययं, देहि ति पर भणंत्तस्स ॥१॥

गतिं प्रशो मुखे दैन्यं, मात्रस्वेदो विवर्णता ।

मरणे यानि चिह्नानि, तानि चिह्नानि याचके ॥ २ ॥ "

इत्यादि । एव दुस्त्यजं याश्चापरीपहं पारित्यज्य गताऽभि-

माना महासत्त्वा ज्ञानाद्यजिवृद्धये महापुरुषसेवितं पन्थानम्-
नुव्रजन्तीति । सूत्र० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

जायणी-याचनी-स्त्री० । याच्यतेऽनयंति याचनी । भाषाजदे,
स्था० ४ उ० १ उ० । याचनी कस्यापि वस्तुविशेषस्य देहीति
मार्गेणरूपे शापामेद, प्रज्ञा० ११ पद । म० । दश० । संथा० ।

जायनेय-जातनेजसु-पुं० । अमौ, "जायनेयं न इच्छति" दश० ६
अ० । "जायनेयं समारम्भ, वहुओ कंभिया जणा । अतो धूमे-
ण मारेत्, मत्तामोह पकुवइ" स० ३० सम० ।

जाययाम-जातस्थामन्-त्रि० । उत्पन्नवत्, 'वसभो इव जाय-
यामे' गौरिवोत्पन्नवत् । स्था० ६ उ० ।

जायपक्य-जातपक्य-पुं० । जयपन्तुवहे, "जायपक्या जहा द-
सा" उत्त० २३ अ० ।

जायपुंवाऽ-जातपुंवाति-पुं० । तस्य प्रगुणपुरुषविबकप्रख्यातौ,
तत्परं जातपुख्यात्, छा० ११ छा० ।

जायफल-जातफल-न० । पुत्ररूपे फले, "जायफले समुत्पन्नं"
जातः पुत्रः स एव फलं गृहस्थाभां तथाहि श्रौणां कामभा-
गः फलम् तेषामपि प्रधानकार्यं पुत्रजन्मेति । सूत्र० १ अ० ४
अ० २ उ० ।

जायमजायकप्प-जाताऽज्ञानकल्प-पुं० । कल्पमेदं, (पं० जा०)

जातमजावो अहृणा, दोएह वि एते समं तु वच्चेति ।

जातं णिप्पमंति य, एगद्धं होति नायव्वं ।

जातमजातं करणं, जातं करणे गतीं तिहा णिमा ।

अजाए करणमि तु अ-पत्तिं तं गतीं जाऽ ।

जातं खल्लु णिप्पणं, सुत्तेण इत्येण तदुभयेपणं च ।

चरणेण यं भंजुत्तं, वतिगित्तं होति य अजातं ।

जातकरणेण णिमा, नगतिरिक्खा गतीं उ दोमि जये ।

अहवा वि तिहा णिमा, नगतिरिक्खा पणुम्मगती ।

दो वेसु वि तिहिद गतीं, णिमा वेमाणेपसु उवउत्ती ।

चउसु वि गतीसु गच्छति, अमत्तिरि अजातकरणेण ।

एमो जातमजाते, कप्पो अभिहितो ज्याणि तु । पं० जा० ।

इयाणि जायमजायकप्प समं च यथा । जानो निष्पद्य
इत्यर्थः । अहवा-जायकप्पो संविगगीयन्थाण, इयरेमि
संविगगीयन्थाण, अगीयन्थाणं अजायकप्पो । जइ जायकरणं
जायकप्पो अमद् नूतमजातमित्यन्यथान्तरम् अजातकरणमजात-
कल्पः जायकरणेनैव दा नरगतारिक्खजोणी यं गइओ णिमाओ,
अजायकरणे चउसु वि गइसु अमत्तिरि गइं गच्छइ । जायम-
जायकरणा । पं० चू० ।

जायमजायपारिष्ठावणिया-जाताज्ञानपारिष्ठापनिका-स्त्री० ।
हि० ४० । जाताज्ञानपारिष्ठापनिकयाः, (ग०)

जानाज्ञानस्वरूपं यथा-

"आहारमि च जाया, मा दुवहवा हाइ आणुपुव्वीए ।

जाया चैव सुविहया, नायव्वा नह अजाया य ॥ १ ॥

आहाकम्मे य तहा, लाजविसग्गाग्गागिण गइहप ।

एषण होइ जायं, चोखं मे विही इ वोसिरणं ॥ ३ ॥ "

आधाकर्मणि च तथा लोनाद् गृहीते, विषकृते गृहीते, प्राक्-
काविधिपर्या जाते, आग्नेययोगिके वशीकरणादिमन्त्राभिसेक-
ते, ततोऽन्यथावाद्भिङ्गना जाने सति एतेनाधाकर्मादिदोषेण
जाता स्यात् । (मे) तस्य विधिना व्युत्सर्जनं यद्येव ॥ २ ॥

" एगंतमणावाप, अचिन्ते धर्मिले गुरुवइहे ।

बारेण अक्रमित्ता, तिष्ठानं सावणं कुज्जा ॥ ३ ॥ "

प्रीन वारान आवणं कुर्यात्, अमुकरोषादिदं त्यज्यते इति
विश्वचरेत् ॥ ३ ॥

" आयरिप य गिलाणे, पाहुणप दुवुमे सहस लाजे ।

एसा उ ल्लु अजाया, बोरुसि विहीइ वोसिरणं ॥ ४ ॥ "

आचार्याद्यर्थे तथा दुर्लभे विशिष्टे रूपे सति सहसा च तल्ल-
मे जाते सति इत्यादि । हेतोरधिकप्रदणं स्यात् । एषा अजात-
पारिष्टापनिका ॥ ३ ॥

" एगंतमणावाप, अचिन्ते धर्मिले गुरुवइहे ।

आलोप तिणिण पुंजा, तिष्ठानं सावणं कुज्जा ॥ ५ ॥ "

आलोके प्रकाशे शुक्लाहारस्य ज्ञान पुञ्जान् कुर्यात्, आधाकर्मादिभू-
तगुणद्वये एकः । उत्तरगुणद्वयं द्वौ, इति विशेषः । पूर्ववत् त्रि-
आवणं च कुर्यात्, एवमुपकरणविषयेऽपि जाताजाने पारिष्टाप-
निकं हेतु इति । ग० २ अधि० ।

जायमजायाहार-जाताऽजाताधार-पुं० । आवश्यकपारिष्टापनि-
कानियुक्त्युक्तजाताख्यपारिष्टापनिकाविधिः, (ग०) " जायम-
जायाहारे " (जायमजायाहारं चि) मकारस्यालाकृणिकत्वात्
जाताधारः । आवश्यकपारिष्टापनिकानियुक्त्युक्तजाताख्यपारि-
ष्टापनिकाविधिः इत्यर्थः । ग० २ अधि० ।

जाताजाताहार-पुं० । कृताकृताहारे, (ग०) " जायमजायाहारे "
(जायमजायाहारे चि) मकारस्यालाकृणिकत्वात् । जातः सं-
पन्नोऽजातश्चासंपन्न आहारो यस्यासौ जाताहारः । कदाचित्
कृताहारः कदाचित्कृताहार इत्यर्थः । तत्र शुद्धे लब्धे जाना-
हारः अलब्धे, अशुद्धे वा लब्धे, अजाताहारः उक्तं च " अलब्ध-
तपन्नो बुद्धि-लब्धे देहस्य धारणेति " ग० २ अधि० ।

यात्रायात्राहार-पुं० । यात्रायै मात्रयाऽऽहारो यस्या-
सौ यात्राहारः । संयमस्वाध्यायादिनिर्वाहाय मात्रयाऽऽ-
हारं कुर्वन्ति, " जायमजायाहारे " अपवा-यात्रायै मात्रया-
ऽऽहारो यस्यासौ यात्राहारः । आप्तत्वात् चेत्यं सिद्धिः । तत्र
यात्रा संयमस्वाध्यायरूपा, यात्रा तु तदर्थमेव पुरुषस्त्रीपण्डानां
क्रमेण द्वात्रिंशदष्टाविंशतिचतुर्विंशतिकवलप्रमाणाहारमभ्यावे-
कच्छिद्यादिकत्रलेनाहारप्रदणमिति । ग० २ अधि० ।

जायमूक-जातमूक-पुं० । जन्मना मूके, विपा० १ शु० १ अ० ।

जायरूप-जातरूप-न० । जातं रूपमस्य प्रशस्तवर्णं, वाच० । सु-
वर्णं, रा० । प्रभ० । हा० । स्वा० । जातं लब्धे रूप स्वरूप रागादिकु-
रूपविरहाद् येन स तथा । स्या० ६ ठा० । सुवर्णाविशेषे, रा० ।
ज० । " जायरूपमईओ मोहाडणीओ " जातरूप सुवर्णविशेषः ।
स्त्री० ३ प्रति० । " अहवा-जायरूपे जं च प्रबालगवत् जाननं
जायरूपं भवति " ति० चू० १ उ० । रूप्ये च, " हिरण्यं
जायरूपं च, मणसा वि ण चित्तं " जातरूपं रूपम् । वत्त०
३५ अ० ।

जायरूपकंद-जातरूपकाएद-न० । रत्नप्रभायाः पृथग्याः बा-
ह्यसु कायेषु त्रयोदशे कायमे, स्या० १० ठा० ।

जायव-यादव-पुं० । यवोरपत्यम् । यदु-अण् । यववंशजे, " प-
ज्जुणपर्वसंवअणिरुणिसदउसुयसारणयसुमुहडुम्मुहाई-
णं जायवाण " । प्रशस्तप्रतीपशाम्बानिरुद्धनिषधात्मक-
सारणगजसुमुखदुर्मुखादीनां यवोरपत्यानाम् । प्रश्न० ४
आश्र० द्वार ।

जायवेय-जातवेदस्-पुं० । जातान् प्राणिनः चिन्दते जठरानल-
त्वेन । ' चिह् ' लाभे । असुत् । बह्वी, " जायवेयं पापहिं हणाह
जं भिक्खुं अयमज्जह " जातवेदसमग्निम् । वत्त० ३५ अ० ।
विषकवृत्ते च । वाच० ।

जायमंसय-जातमंसय-त्रि० । जातः संशयो यस्य स जात-
संशयः । उपपन्नसंशये, सू० प्र० १ पाहु० । औ० । हा० । चं० प्र० ।
जं० । रा० ।

जायमह-जातभ्रातृ-त्रि० । जाता प्रवृत्ता भ्रष्टा इच्छा-
विशेषो यस्यासौ जातभ्रातृः । प्रवृत्तेऽज्ञाविशेषे, हा० १ शु० १
अ० । चं० प्र० । सू० प्र० । रा० । जं० । नि० । औ० ।

जाया-यात्रा-स्त्री० । या-पून् । जिगायथा गतां गमनं, गम-
नमात्रं, देवोद्देशेनोत्सवनेदे, रथयात्रादौ च । वाच० । निर्वाहे
च । " नारस्स जाता मुणि चुजपज्जा " । यात्रायै पञ्चमहाव्रत-
नारनिर्वादनार्थम् । सूत्र० १ शु० ७ अ० । भ० ।

जाया-स्त्री० । जन-यक । भार्यायाम्, (भ०) । स्त्रीत्वेन जाया-
इत्येताः । कान्ताजनन्याः, प्रति० । भ० ।

समणोवासगस्म णं भंते ! मामाद्यकरस्स समणोवा-
सए अत्थमाणस्म केइ जायं चरेज्जा । से णं भंते ! किं जा-
यं चरइ, अजायं चरइ ? गोयमा ! जायं चरइ, नो अजायं
चरइ । तस्म णं जंते ! तेहिं सीलववगुणवैरमणपक्खला-
णपोमहोववासेहिं सा जाया अजाया जवइ ? । हुंता
जवइ । से केणं खाइयं अछेणं जंते ! एवं वुचइ-जायं
चरइ, नो अजायं चरइ ? । गोयमा ! तस्म णं एवं जवइ-
नो मे माया, णो मे पिशा, नो मे जाया, णो मे भइणी, नो
मे भज्जा, नो मे पुत्ता, नो मे धूया, नो मे सुएहा, पेज्जबंधणे
पुण मे अव्वोच्छिण्णं जवइ, से तेण्णइणं गोयमा ! जाव नो
अजायं चरइ ।

(केइ जायं चरेति) कश्चिन्नद्रुपपत्तिरित्यर्थः । जायां भार्या
चरेत् संवेत (सुरहं चि) स्नुषा पुत्रनार्या (पेज्जबंधणे चि)
प्रेमैव प्रीतिरेव बन्धनं तत्पुनः ' से ' तस्य आरुह्य अव्यवच्छि-
न्नं भवति । अनुमतेरप्रत्याख्यातत्वात् । प्रेमानुबन्धस्य चानुमति-
रूपत्वादिति । भ० पृ० श० ५ उ० । चमरस्यासुरेन्द्रस्य स्वना-
मख्यातायां बाह्यायां पर्वदि, स्या० ३ ठा० २ उ० । " बाहिं
जाया " जी० ३ प्रति० ।

जाता-स्त्री० । ब्रह्मनिमदस्त्वर्जितत्वेनास्थानकोपादीनां जा-
तत्याजाता । चमगादिदेवेन्द्राणां बाह्यपर्वदि, भ० १ श० १ उ० ।

जायाइ [न]-यायाजिन-पुं० । यायजतीत्येवंशीलो यायाजी ।
यजनशीले, "जायाई जम जजम्मि" यमयहे यायाजी । उक्त०
३५ अ० ।

जायामाया-जात्रामात्रा-स्त्री० । यात्रा संयमयात्रा तस्यां मात्रा
यात्रामात्रा "आयामुत्ते णयार्थीरे जायामायाए" । आचा० १
श्रु० ३ अ० ३ उ० । संयमार्थे परिमिताहारप्रदणे, न० ।

जायामायाविति-जात्रामात्रावृत्ति-स्त्री० । संयमयात्राप्रमाणा-
यां जीविकायाम्, "जायामायावित्ती होत्था" संयमयात्राप्रमा
णा जीविकाऽभवत् । सूत्र० २ श्रु० २ अ० "जायामायावित्ती-
आ" । यात्रा संयमयात्रा मात्रा तदर्थमेव परिमिताहारप्रदणम्,
वृत्तिर्विविधैरनिग्रहविशेषैर्वर्तनम् । अ० २५ श्रु० ३ अ० । न० ।

जार-जार-पुं० । जीर्णतेऽनेन 'जू'करणे घञ् । उपपत्तौ, वाच० ।
मणिलक्षणविशेषे च । जारमारेति ह्रस्वविशेषौ सन्त्यग्रजि-
लक्षणवेदिनौ लोकाद्वेदिन्यौ । जी० ३ प्रति० । रा० । ज० । आ० म० ।

जारिश-यादृश-त्रि० । यस्येव दर्शनमस्य । यदू-दृश टः 'दृशः
किप् टकृत्सकः' ॥ ८ । १ । १४२ ॥ एतदन्तस्य दृशेर्ज्ञाने रिः ।
प्र० १ पाद । यत्सदृशे, यथाविधे, स्त्रियां ऊँप् । वाच० । आ०
प्र० प्र० । "जारिसओ जनामा, जइ य कओ जारिसं फलं देनि"
यादृशको यत्स्वरूपकः पादरा यदूपम् । प्रश्न० १ आ० द्वार ।
"जे जारिसं पुव्वमकारि कम्मं, तमेव भागळ्ळुति संपराए" ।
वत्कर्म यादृश यदनुभावं यादृक्स्थितिकं वा । सूत्र० १ श्रु० ५
अ० ५ उ० ।

जारुकाह-जारुकृष्ण-पुं० । वशिष्ठगोत्रान्तर्गते गोत्रभवे,
स्था० ७ रा० ।

जाल-जाल-पुं० । चुग० 'जल' संवरणे । घञ् । घाते, 'जल
घातने णिच्-अच् । कदम्बवृक्षे, गवाक्षे, दात्र० रा० ।
ज० । सच्छिदे, गवाक्षविशेषे च । जालं सच्छिद्रो ग-
वाक्षविशेषः । हा० १ श्रु० १ अ० । जालकं छिद्रा-
न्विनो गृहावयवविशेषः । प्रश्न० १ आ० द्वार । ज० ।
"जालानि जालका जवनभित्तु लोके प्रतीतानि । रा० । जी० ।
सू० प्र० । चं० प्र० । स० । जी० । "जालंतरत्नदीवप्पदोवमो
फड्डगावही होइ" अपवरकजालकान्तरस्थप्रदीपप्रभोपमः ।
विश० । गवाक्षाच्छिदे, "गवाक्षजालैरभिनिष्पन्नयः" इति-
मट्टिः । मत्स्यधारणार्थे शृणुसूत्रनिर्मिते स्वनामख्याते आना-
ये, वाच० । "जालुच्छिप्पणाणि" । जालेन वाऽऽनायेनात्के-
पणानि । प्रश्न० १ आ० द्वार । मत्स्यबन्धनविशेषे, प्रश्न० ४
आ० द्वार । विपा० । "तदेव कौचा समस्सकमता, तथा-
णि जालाणि दालिषु हंसा" । जालानि बन्धनविशेषरूपाणि
इत्त० १४ अ० "विदमएदि जालेहि" उक्त० १ अ० । "छि-
दितु जालं अवलवरोहिआ" उक्त० १४ अ० । अम्फुटक-
लिकायाम्, कुळफले, मृगपक्ष्यादिधारणार्थे पाशे, शास्त्रे,
इम्ने, समूहे च, वाच० । ज० । आ० म० । द्रव्या० । सन्ताने,
आव० ४ अ० । इच्छजालं, वाच० । चरणांतरणविशेषे च ।
न० । औ० ।

जालंतरत्न-जालान्तरत्न-त्रि० । जालान्तरेषु जालकप्रत्य-
भांगेषु रत्नानि यस्य । तस्मिन्, जालकानि च भवनभित्तुषु

लोके प्रतीतान्येव तदन्तरेषु च शोभायै रत्नानि संजबन्त्येव ।
स० । रा० । चं० प्र० । जी० । सू० प्र० ।

जालंधर-जालन्धर-पुं० । विगर्ताख्ये देशे, तद्देशख्ये जने च ।
ब० ब० । स्थनामख्याते योगिराजे, वाच० । गोत्रभवे च ।
"देवानंदाए माहणीए जालंधरसगुत्ताए" । कल्प० १
क्षण । आ० सू० ।

जालंधरायण-जालन्धरायण-पुं० । गोत्रभवे, "देवानंदाए
माहणीए जालंधरायणसगुत्ताए" । आचा० ३ चू० ।

जालकदग-जालकटक-पुं० । जालानि जालकानि जवनभि-
त्तुषु लोकेऽपि प्रसिद्धानि तेषां कटकं समूहो जालकटकः ।
जी० ३ प्रति० । जालकटकाकांक्षे रम्यसंस्थाने प्रदेशविशेषे,
जी० ३ प्रति० । "विजयस्स णं दारस्स उन्नओ पामि दुह-
ओ णिसहियाए दो दो जालकदगा पणत्ता" । जालकट-
कां जालकटकाकांक्षी प्रदेशविशेषौ । ज० १ वक्र० । "सा णं
जगतीए केणं जालकडणं सन्नतो समत्ता संपरिक्खित्ता" ।
जी० ३ प्रति० । जालकटकाकांक्षी रम्यसंस्थानप्रदेशविशेष-
वृत्तिरिति भावः । जी० ३ प्रति० ।

जालग-जालक-पुं० । स्वार्य-कन् । गवाक्षछिदे, पुं० । मोच-
कफले, नवकांक्षिकासमूहे, कारके च । न० । वाच० । छिद्रा-
न्विने गृहावयवविशेषे, प्रश्न० १ आ० द्वार । जालकं विच्छि-
न्तिच्छिन्नं गृहावयवविशेषः । हा० १ श्रु० १ अ० । जालका-
नि भवनभित्तुषु लोके प्रतीतानि । रा० । जी० । स० । सू०
प्र० । चं० प्र० । जी० । चरणांतरणविशेषे च । औ० । "सकिं
स्त्रिणीजालपरिक्खित्तायां" सह किंकिणिगाभिः सुच्छाष्टि-
काभिः यज्जालं जालकं तदाभरणविशेषत्वेन परिक्रितः परि-
करिताः ये ते तथा तेषाम् । औ० ।

जालगंठिया-जालग्रन्थिका-स्त्री० । जालं मत्स्यबन्धनं, तस्ये-
व ग्रन्थयो यस्यां सा जालग्रन्थिका । जालवद् ग्रन्थियुतायाम्,
किं स्वरूपा सा ? इत्याह-

जालगंठियाइ वा, आणुपुण्ड्रगंठिया वा अणंतरगंठिया
परंपरगंठिया अणमणगंठिया अणमणगुरुत्ताए अणमण-
जारियत्ताए अणमणगुरुत्तंसंजारियत्ताए अणमणधत्ताए
चिद्वृत्ति ।

(जालगंठिया स्ति) जालं मत्स्यबन्धनं तस्येव ग्रन्थयो यस्यां
सा जालग्रन्थिका । किंस्वरूपा सा ? इत्याह-(आणुपुण्ड्रगंठि-
या च स्ति) आनुपूर्व्या परिपाठ्या प्रथिता गुम्फिता आशुचित-
ग्रन्थिनामादौ विधानादन्तांक्षितानां च क्रमेणान्त एव कर-
णात्, एतदेव प्रपञ्चयन्नाह-(अणंतरगंठिया स्ति) प्रथमप्र-
न्थीनामन्तरग्रन्थवस्थापितैर्ग्रन्थिभिः सह प्रथिता अनन्तरप्र-
थिता एवं परम्परैर्व्यवहितैः सह प्रथिता परम्परप्रथिता कि-
मुक्तं भवति-(अणमणगंठिया स्ति) अन्योऽन्यं परस्परं ए-
केन ग्रन्थिना सहान्यो ग्रन्थिरन्येन सहान्य इत्येवं प्रथिता
अन्योऽन्यं प्रथिता एवं च-(अणमणगुरुत्ताए स्ति) अन्यो-
न्येन ग्रन्थनाम् गुरुकता विस्तीर्णना अन्योऽन्यगुरुकता तथा
(अणमणजारियत्ताए स्ति) अन्योऽन्यस्य यो जारः स विद्यते
यत्र तदन्योऽन्यभारिकं तद्भावस्तथा तथा एतस्यैव प्रत्येको-

कायं च यस्य स योजनेन तयोरेव प्रकर्षमनिधातुमाह- (अन्न-
मज्जगुरुपसंभारियत्ताए सि) अन्योऽन्येन गुरुकं यत्संनारिकं
च तत्तथा तद्भावस्तथा तथा- (अन्नमज्जघडात्ताए सि) अ-
न्योऽन्यं अटा समुदायरचना यत्र तद्वन्योऽन्यघटं तद्भावस्त-
था तथा- (बिट्टइ सि) आस्ते. इति । ज० ५ श० ३ उ० ।

जालघरग-जालगृहक-न० । जालकान्विते गृहे, ज्ञा० १ श्रु० ३
अ० । जालगृहकाणि गवाक्षयुतानि गृहकाणि । रा० । जी० ।
दार्वादिमयजालकप्रयुक्त्य यत्र मध्यवर्षास्थित वस्तु बहिः-
स्थितेन दृश्यते । ज्ञा० १ श्रु० २ अ० । औ० ।

जालपंजर-जालपञ्जर-न० । गवाक्षे, जालपञ्जराणि गवाक्षाप-
रपर्यायाणि । जी० ३ प्रति० । रा० । अ० ।

जालपगट-जालप्रकट-पुं० । ज्वालासमूहे, कल्प० ३ कृष्ण ।

जालविंद-जालवृन्द-न० । गवाक्षसमूहे, जी० ३ प्रति० ।

जाला-ज्वाला-स्त्री० । बादरतेजस्कायजेदे, प्रज्ञा० १ पद ।
" जालाए सि वा " ज्वाला अनलसंबन्धेति । जी० ३ प्रति० ।
" जाला तु रंधनद्विजा " । ज्ञा० १ श्रु० १६ अ० । ज्वाला अन-
लसंबन्धा दीपशिखेत्यम्भे । जी० १ प्रति० । ज्वालानाम् अनल-
संबन्धस्वरूपाणाम् । भ० १४ श० ७ उ० । ज्वालान्निशिता डि-
क्षमूला । स्था० ५ श्रु० ३ उ० । ज्वालान्निक्षमूलानङ्गारप्रतिषेधेति ।
आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । ज्वाला निक्षमूला ज्वलनशैलेव ।
अ० ३६ अ० । हस्तिनापुरवास्तव्यस्य पञ्चाक्षरनृपतेर्जायाम् ।
" हाथिणाउरे तथ य पडमुत्तरो राया जाला तस्स दवी " ।
ती० २१ कल्प । महापञ्चकवर्तिनो मानरि, म० । आव० ।
चन्द्रप्रभजिनस्य शासनवेधनायाम्, " अचन्यसेता जा-
ला " (३३७) तस्याः वर्णका यथा-ओचन्द्रप्रभस्य
ज्वाला । सतान्तरेण भृकुटिर्देवा पीतवर्णा वराहका-
र्यजोषविशेषवाहना चतुर्जुजा खड्गमुद्गरभूषितदक्षिणकरद्वया
फलकपरव्युत्तघामपाणिद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।

जालाउ-जालायुष्-पुं० । द्वीप्थ्यजीवभेदे, प्रज्ञा० १ पद । जी० ।

जालाउय-जालायुष्क-पुं० । 'जालाउ' शब्दार्थे, प्रज्ञा० १ पद ।

जालामालिणी-ज्वालामालिनी-स्त्री० । प्रभासस्थायां देव-
तायाम्, ती० ४५ कल्प ।

जालावंत-ज्वालवन्त-त्रि० । वीपयति, महा० ७ अ० ।

जालि-जालि-पुं० । अनुत्तरोपपानिकदशाप्रथमवर्गाद्याध्ययन-
प्रतिषेधकव्यवृत्ताकेऽनगारे, (अणु०)

तद्वक्तव्यता-

पदमस्म एं जेते ! अज्जयणस्म अणुत्तरोववाड्यस्म
समणेणं ० जाव संपत्तेणं के अट्टे पणत्ते ? । एवं खलु
जम्बू ! तेणं कालेणं तेणं समणेणं रायपिद्वे नयरे रिच्छत्य-
मियममिच्छिगुणभीद्वे चेए मेणए राया धारिणी देवा
साहो सुमिणे 'जालिकुमार' जहा मेहो अट्टट्ट तु दातो
जाव तापं पासाए फुटति० जाव बिहरति । सामी समोमदे
सेणिओ णिराओ जालि जहा मेहो तहा जालविनिग्गो

तद्वं निक्खंतो जहा मेहो एकारम अंगाई अहिज्जति
अहिज्जतिता गुणरयणतवोक्कम्पं जहा खंदयस्म एवं० जाव
खंदयस्स वत्तवया सो चेव वायणा आपुच्छति धेरेहिं
सद्धिं विपुले तद्वंवरुहति, नवरं मोलम वामाई सामिण-
परियागं पाउणिता काले मासे कात्तं किच्चा उट्ठं चं-
दिमसाहम्भीसाण० जाव अरणाअच्छुए कपे नवयगेनि-
ज्जुयविमाणे पत्थहे उट्ठं दुरवीति चउवत्ता विजए विमाणे
देवत्ताए उववणे तेणं धेरे जगवओ जालि अणगारे का-
लगयं जाणिता परिनिव्वानवत्तिर्यं काउस्मग्गं करेति
करेतिता पत्तवीवराड गिणहति । तहेव उत्तगति० जाव इमी-
से आथरे जंरुए भंते ! भगवं गोयमे ! जाव एवं खलु देवाणु-
प्पियाणं अंतवामी जालिनामं अणगारं पगतिजहए मेणीआ
जालिअणगारे कालगए कट्ठि उववसे एवं खलु गोयमा !
मम अंतवामी तहेव० जाव खंदयस्म कालगए उट्ठं चंदिम०
जाव विजयविमाणे देवत्ताए उववसे जालिमपणं भंते !
देवस्म केवड्यं कालं उिती पसत्ता ? । गोयमा ! वत्तीसं
सागरोवमा य उिती पसत्ता । से एं भंते ! ततो देवलोगातो
आउक्खवणं कट्ठि गच्छट्ठि गच्छट्ठि ? । गोयमा ! महा-
विदेहे वामे मिज्झट्ठि सि । एवं खलु जंबू ! ममाणेणं० जाव
संपत्तेणं अणुत्तरोववाड्यदयाणं पदमस्म वग्गस्म पदमस्म
अज्जयणस्स अयमेह पसत्ते । अणु० १ वर्ग ।

अन्तदृशप्रथमवर्गाद्याध्ययनप्रतिषेधकव्यवृत्ताकेऽनगारे च ।
तद्वक्तव्यता-

पदमस्म णं जेते ! अज्जयणस्म के अट्टे पणत्ते ? । एवं
खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं समणेणं वारवती नयरी तीमे
जहा पदमे० जाव कएहे वासुदेव अट्टवच्चं० जाव
विहरति । तत्थ एं वारवतीए नयरीए वासुदेवो राया,
धारणा देवी, वाणओ जहा गोयमो णवरं जालिकुमारं
पणामतो दातो वारसंगी सालमवामपरियाओ सेसं जहा
गोययस० जाव सेत्तुंजे मिच्छा । अन्त० ४ वर्ग ।

जालिय-ज्वालित-त्रि० । दीपिते, आ० म० द्वि० । जी० ।

जालिया-जालिका-स्त्री० । वृन्ते, पकार्थिकानधिहृत्य (अन्त० ४
वर्ग०) जालक, जालिका, वृन्तम, इति । विशेष० । लोहकञ्चुके
च । प्रव० ३ आध० द्वार ।

जालुज्जल-ज्वालोज्ज्वल-त्रि० । प्रभोज्ज्वले, आ० ।

जालुज्जलप्रहमियाभिराम-ज्वालोज्ज्वलप्रहमिताभिराम-त्रि०
ज्वाला पथ यत् उज्ज्वलं प्रहसितमिव प्रहसितं तेनाऽभि-
रामो ज्वालोज्ज्वलप्रहसिताऽभिरामः । ज्वालात्मकाज्ज्वल-
प्रहसितेनाऽभिगमणीये, जी० ३ प्रति० ।

जाव-यावन्-त्रि० । यत्परिमाणस्य मनुष्य । "अन्यव्यञ्जनस्य"
आ० १११ इति प्राकृतसूत्रेण नलोपः । प्रा० १ पाद । सन्परिमाणे-

साकल्पे, व्याप्तौ, बाध० । परिमाणे, मर्यादायाम्, अवधारणे च । अन्व० । आ० सू० । उक्त० । (अत्र विशेषो 'जावजीवा' शब्दे द्रष्टव्यः)

जावदय-यावत्क-वि० । यत्परिमाणे, षो० ७ वि० । "अदवा ओ अस्स जावदयो" । (जावदयो चि) यत्परिमाणो यावान् स एव यावत्को मुहूर्तादिपरिमाणः स तस्य तावत्कः पूजाकावो भवति । पञ्चा० ४ वि० ।

जावद्-यावती-स्त्री० । गुच्छात्मके वनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जावं चण-यावच्च णम्-अन्व० । यावति काले, "जावंचणं ति" यावन्तं कालमित्यर्थः । अ० १ श० ८ उ० ।

जावंत-यावत्-पुं० । भगवत्याः प्रथमशनकस्य वष्टु उद्देशे, "जावंते चि" यावच्छब्दोपलक्षितः वष्टुः, यावतो भद्रन्तावकाशा-न्तरात्पर्यं इत्यादिसूत्रव्यासौ । अ० १ श० १ उ० ।

जावग-यापक-पुं० । हेतुभेदे, (स्वा०) यापयति वादिनः कालयापनां करोति । यथा काचिदसती एकैकरूपकेणैकैकमुपगृहीतं दातव्यमिति दत्तशिक्षस्य पत्युस्तद्विक्रयार्थमुज्जयिनीप्रधनोपाश्रयेन विदुस्वायां कालयापनां कृतवतीति यापकः । उक्तं च - "उन्मा-मिया य महिला जावगहेरस्मि उहलिराह" ति । इह वृ-द्धैर्वाक्यात्म-प्रतिवादिनं ज्ञात्वा तथा विशेषणबहुतो हेतुः कर्तव्यो यथा कालयापनां नवति । ततोऽसौ नावगच्छति प्रकृत-मिति स चेदशः सभाव्यते, सचेतना बाधवाऽपरधरणे सति ति-र्यग्निघनत्वाभ्यां गातमत्वात् गोशरीरवदिति । अयं हि हेतु-विशेषणबहुलतया परस्य दुराधिगमत्वात् वादिनः कालयापनां करोति । स्वरूपमस्यानवबुध्यमानो हि परो न भट्टित्वेनैका-न्तिकत्वादिवृत्तौ ज्ञाननाय प्रवर्तितुं शक्नोत्यतो नवत्यस्माद्वादि-नः कालयापनंति । अथ वा-योऽप्रतीतिव्याप्तिकतया व्याप्तिसा-धकप्रमाणान्तरसम्यपेक्षत्वाच्च भट्टित्वेव साध्ये प्रतीतिं करोति, अपि तु कालकेपेणत्वसौ साध्यप्रतीतिं प्रति कालयापनाकारि-त्वात् यापकः, यथा कृणिकं वास्त्विति पक्षे बौद्धस्य सत्त्वादिति हेतुर्न हि सत्त्वभवणादेव कृणिकत्वं प्रत्येति परः, इत्यतो बौ-द्धाः सत्त्वं सल्लिक्तत्वं व्याप्तमिति प्रसाधयितुमुपक्रमन्ते । तथा-हि-सत्त्वं नाम अर्थक्रियाकान्तिवमेव, अन्यथा-वन्त्यासुतस्या-पि सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रिया तु नित्यस्यैकरूपत्वात्, न क्रमेण ना-पि यौगपद्येन कृणान्तरे अकर्तृत्वप्रसङ्गात् । इत्यतोऽर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमल्लिक्तकान्तिवर्तमानं त्रैलोक्यं पवावतिष्ठत इत्येव केपेण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वाद् यापकः सत्त्वसङ्गणो हेतु-रिति । स्था० ४ ग० ३ उ० ।

जावंताव-यावत्तावत्-अन्व० । यावच्च तावच्च, द्वं० । बीजगणि-तप्रसिद्धे अव्यक्तमानानयनाय कल्प्ये प्रथमे राशौ, बाध० । स्था० । "जावंताव चि वा गुणकारो चि वा पगठ" इति वच-नात् । गुणकारस्तेन यत्संख्यान्तं तत्तथैवोच्यते-तच्च प्रत्युत्पन्नमि-ति लोकदृढम् । अथवा-यावतः कुतोऽपि तावत एव गुणकारा-द्यादिच्छादित्यर्थः । यत्र विशिष्टं संकलनादिकर्मानायते तत् यावत्तावत्संख्यानमिति । संख्यानभेदे, स्था० १० ग० । गाण-तभेदे, सूत्र० ३ सू० १ अ० ।

तत्रावाहरणम्—

"गच्छो वाञ्छाभ्यस्तो, वाञ्छयुतो गच्छसंगुणः कार्यः ।

द्विगुणीकृतवाञ्छाहेते, वदन्ति संकलितमाचार्याः ॥ १ ॥"

अत्र किञ्च गच्छो दश १० ते च वाञ्छमा बाह्यद्विगुणकार-
३६५

रेणाष्टकेनाज्यस्ता जाताऽऽसीतिः ८० ततो वाञ्छायुतास्ते अष्टा-
शीतिः ८८ पुनर्गच्छं दशभिः संगुणिता अष्टौ कालान्वशीत्य-
धिकानि जातानि, ८८० ततो द्विगुणीकृतेन बाह्यद्विगुणकारेण
बाह्यदशभिर्भाक् हुतं यज्यते तद्विद्वानां संकलितमिति ३५ । इदं
च पाटीगणितं भवते । स्था० १० ग० ।

जावजीव-यावजीव-अन्व० । यावदिति अत्र शब्दोऽवधारणे व-
र्तते । (आ० १०) जीवनं जीवः, इति क्रियाशब्दः । आ० म० द्वि० ।
यावजीवो जीवनं प्राणधारणं यावजीवम् । "यावद्वधारणे" ॥ ३॥
१॥॥ इति (प्राण०) मन्वयीभावसमासः । आ० म० द्वि० । पा० । या-
वत् प्राणधारणमित्यर्थे, स्था० ३ ग० १ उ० । पं० सू० । "जा-
वजीवं परिसहा जवसमा य संख्या" । "यावजीव" यावत्-
प्राणधारणम् । मा० १० सू० ३ अ० ८ उ० । आजन्मत्यर्थे च । "जाव-
जीवदुस्तराहं" । आजन्माप्यनुस्मरणीयानि । प्रश्न० २ आध०
द्वार । "जावजीव पि इमं, वज्जइ पयस्मि लोयस्मि (२२)" या-
वजीवम् आजन्म । पञ्चा० १० वि० ०, "रक्षजीवं वधच्छाय
चरति" । प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

जावजीवा-स्त्री० यावजीव-अन्व० । (जावः प्राण चि) प्राक-
तत्वात् । जीवनं जीवः प्राणधारणं यावजीवो यावजीवनं
यावदित्यनेनाऽव्ययीभावसमासः । ततश्च यावजीवम् प्राणधा-
रणं यावत् इत्यर्थे, पा० । "जावजीवाए अणिरित्तमो" याव-
जीवं प्राणधारणं यावत् । पा० । मा० म० । "कर-
मि भते ! सामाहयं सत्त्वं सावज्जं जोगं पक्कम्माणि जाव-
जीवाए" यावच्छब्दः परिमाणमर्यादावधारणवचनः । तत्र प-
रिमाणे-यावन्मम जीवनपरिमाणं तावत्प्रत्याख्यामीति । मर्या-
दायाम्-यावजीवनमिति प्राणधारणं मर्यादीकृत्य, अवधारणे-
यावजीवनमेव प्रत्याख्यामि; न तस्मात् परत इत्यर्थः । जीवनं
जीवत्यय क्रियाशब्दः परिगृह्यते तथा । अथवा-प्रत्याख्यानार्थक्या
परिगृह्यते यावजीवो यस्यां सा यावजीवा । आ० म० द्वि० ।

यावच्छब्दार्थमाह—

जावदयं परिमाणे, मज्जापाए ऽवधारणे चेइ ।

तावजीवं जीवण-परिमाणं जत्तियस्मि चि ॥ ३५१६ ॥

जावजीवमिहाऽऽरेण, परणमज्जायमो न तं काहं ।

अवधारणे वि जाव-जीवणमेवेह न उ परमो ॥ ३५१७ ॥

इह 'यावत्' अयं शब्दस्त्वित्यर्थे वृत्तं, तद्यथा-परिमाणे, मर्या-
दायाम्, अवधारणे च इति । तत्र परिमाणार्थं तावदाह- (जाव-
जीवमिति) किमुक्तं जवति?—यावन्मम जीवनपरिमाणमिदमवा-
युक्तस्य परिमाणं तावन्तं कालं प्रत्याचक्षे इति । मर्यादाय-
माह-"जावजीवं" इत्यादि । अत्र यावजीवमिति । किमुक्तं ज-
वति?—आरेण मरणमर्यादायाः अर्वाक् प्रत्याचक्षे, न पुनस्त-
त्कालं प्रत्याख्यानग्रहणकाल एव, किं तु मरणसीमा याव-
त्प्रत्याख्यामिति । अवधारणेऽपि-यावद् इहजवे जीवनं ताव-
देव प्रत्याचक्षे, न तु परतो, देवाद्यवस्थायामाविरतत्वे प्रत्याख्या-
नमङ्गप्रसङ्गात् । परतो मुक्कलमिति । विधिरपि न कर्तव्या, मो-
गाशसाक्षादानुपपन्नमिति स्वयमव छष्ट्यमिति । ३५१६ । ३५१७ ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

जावजीवं पने, जावजीवाए लिंगवच्चासो ।

यावत्पण्यमो वा, जा जावजीवया ताए ॥ ३५१८ ॥

ननु उक्तन्यायेन यावज्जीवमिति निर्देशे प्राप्ते यावज्जीवया इति निर्देशः किमर्थं भगवता सूत्रकृता विहितः, इति शेषः। अत्र परिहारमाह—(जिह्वव्याप्तौ च) लिङ्गव्यत्ययोऽत्र जगत्तोऽनिमित्तः, तेनैतत् निर्देशः कृत इत्यर्थः। अथवा—यावज्जीवशब्दात् जावप्रत्ययः उत्पाद्यते, ततश्चेत्य भावप्रत्यये उत्पाद्यते या यावज्जीवता इति निष्पद्यते, तथा यावज्जीवतया प्रत्याख्यामीति संबध्यत इति ॥३५१॥

नन्वित्यमपि “यावज्जीवतया” इति प्राप्ते यावज्जीवया इति कथं भवतीत्याह—

जावज्जीवतया इति, जावज्जीवाए वसलोवाओ ।

जावज्जीवो जीसे, जावज्जीवाद्वा सा उ ॥३५१॥

यावज्जीवतयेति निर्देशे प्राप्ते यत् यावज्जीवया इत्युक्तं तत् तत्कारलक्षणवर्णलोपादिति द्रष्टव्यम् । तृतीयं परिहारमाह—अथवा—जीवनं जीवो यावज्जीवो यस्यां सा यावज्जीवा इति बहुव्रीहिस्तथा ‘यावज्जीवया’ इत्येवं द्रष्टव्यमिति ॥ ३५१६ ॥

अत्र विनयेपृच्छाया उच्यते—

का पुण सा संबज्ज, पच्चक्खाणकिरिया तथा सव्वं ।

जावज्जीवाए इहं, पच्चक्खामाति सावज्जं ॥३५२॥

का पुनः पूर्वोक्तबहुव्रीह्याव्यपदार्थे संबध्यतः? इत्याह—प्रत्याख्यानक्रियांत, तथा यावज्जीवया प्रत्याख्यानक्रियाया सर्वे साव्ययोगमहं ‘प्रत्याख्यामि’ इति संबन्ध इति ॥३५२०॥

परिहारान्तरमाह—

जीवणमहा जीवा, जावज्जीवा पुरा व सा नेया ।

तीए पाययवयणे, जावज्जीवाऽ तएयं ॥३५२१॥

अथवा—जीवनं जीवा इति स्त्रीलिङ्गाऽजिधायक पदार्थे शब्दः साध्यते, न तु जीव इति पुंलिङ्गाऽजिधायकः। ततश्च—यथा पुरा पूर्वं तथा अत्राप्यर्थत्रयवृत्तना यावच्चन्द्रेण सह समासे सा यावज्जीवा ज्ञेया; तद्यथा—यावत्परिमाणा जीवा यावज्जीवा एवं मर्यादावधारणयोरपि समासः कार्यः; तथा यावज्जीवया प्रत्याख्यामि; प्राकृतशब्देन च पर्यस्ते प्रकारनिर्देशेन तृतीयैवमवसेयेति ॥ ३५२१ ॥ विशेषः ।

यावज्जीवता—स्त्री० । यावज्जीवो जीवनं प्राणधारणं यावज्जीवम् “यावच्चधारणे” ॥२॥१॥८॥ इत्यव्ययीभावसमासः । यावज्जीवं भावो यावज्जीवता प्राकृतेऽत्यंतकारस्याल्लक्षणं कोत्रापि इति “जावज्जीवाए” इति सिद्धम् । आ० म० द्वि० । अल्लक्षणिकवर्णलोपात् । यावज्जीवं जायां यावज्जीवता । आप्राणोपरमादित्यर्थे, पा० ।

यावज्जीवा—स्त्री० । यावज्जीवो यस्यां सा यावज्जीवा, जीवितपरिमाणवत्यां प्रत्याख्यानादिक्रियायाम्, (आ० म०)

अधुना यावज्जीवयति व्याख्यायते तत्रादौ भावार्थमभिधित्सुराह—

जावद्वधारणम्पी, जीवणमवि पाणधारणे जणियं ।

आपाणधारणातो, पावनिविची इहं अत्ये ॥

आवद्वित्यय शब्दोऽवधारणं वतते । जीवनमपि प्राणधारणं भागितम् । ‘जीव’ प्राणधारणे इति वचनात् । ततो यावज्जीवया प्रत्याख्यामीति कोऽर्थः आप्राणधारणं यावत् पावनिवृत्तिरिति, परलक्ष्णं न विभिर्नापि प्रतिषेधः । विधावाशंसादोषप्रसङ्गात् । अति

षेधे तु सुरादिपृथक्स्य प्रसङ्गप्रसङ्गात् । इह जीवनं जीव इति किं यावद्वो न जीवतीति जीव आत्मपदार्थः । जीवनं च प्राणधारणम् । आ० म० प्र० । “जावज्जीवाए जाव से अट्टो” । यावज्जीवया यावज्जीवतया वा, आजन्मत्यर्थः । प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । जीवनं जीवा यावत्परिमाणा जीवा जावज्जीवा । परिमाणवति मर्यादावति अवधारणवति च जीविते, विशेषः ।

जावज्जीवा—यावज्जीवा—स्त्री० । ‘जावज्जीवा’ शब्दार्थे, विशेषः ।

जावदि—जावदि—पु० । मधुमतीनगरवास्तव्ये स्वनामव्याप्ते भ्रष्टिनि, (तो०)

“मधुमत्यां पुरि ओष्ठी, वास्तव्यो जावदिः पुरा ।

अष्टोत्तरे वर्षशते—ऽतीते श्रीविक्रमादिह ॥१॥

बहुलव्यवयाद्विष्य, जावदिः स न्यवीविशत् । ती० १ कल्प ।

(तत्कथा ‘सेपुत्रय’ शब्दे)

जावसिय—जावसिक—पुं० । जवसं मुद्रमावादिह्यं, तेन चरन्तीति जावसिकाः । वृ० १ उ० । यासवाहिके, ओष० ।

जास—जाव—पुं० । पिशाचभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

यास—पु० । यस—कर्तरि संज्ञायां घञ् । दुरालजायाम्, प्रयासे, वाच० ।

जासुमण—जपासुमनस्—पुं० । न० । जपा घनस्पतिविशेषः । तस्याः सुमनसः पुष्पाणि । जपापुष्पे, अन्त० ४ वर्गे । “जासुम—जकुसुमे” वा । प्रज्ञा० १७ पद । (जासुमणकुसुमरासि चि) जपाकुसुमपुष्पस्य जा इति लोकप्रसिद्धस्य यो राशिः । कल्प० ३ कृण । वृक्षविशेषे च । जपासुमनसश्च वृक्षविशेषः । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

जाहग—जाहक—पुं० । सेहके, आ० म० प्र० । तिर्यग्विशेषे, आ० म० प्र० । न० । “स्तोकं स्तोक पयः पीत्वा, जाहको लेहि पार्श्वतः” । आ० क० ।

जाहत्थ—याथार्थ्य—न० । यथार्थस्य जावः । सत्यत्वे, वास्तविकत्वे, वाच० । आ० म० ।

जाहे—यदा—अव्य० । यद्—दाच् । यस्मिन्काले इत्यर्थे, “जाहे जं सके देविदे देवे राया” (जाहणं ति) यदा । ज० १ श० २ अ० ।

जि—एव—अव्य० । “पञ्चादेवमेवैवदानीं प्रत्युतेतसः पच्छं प—म्बह जि एव्हहि पच्छंतिव एवहे” ॥८॥॥१४२०॥ इति प्राकृतसूत्रेणापमंशे एवस्य जिः । प्रा० ४ पाद । इण्—वन् । सादृश्ये, अनियोगे, अवधारणे, चारनियोगे, विनिप्रदे, परिभवे, ईषदर्थे च । विशेष्यसंगतः अन्ययोगव्यवच्छेदे, विशेषणसंगतः अयोगव्यवच्छेदे, वाच० ।

जि—धा० । अभिभवे, ज्वादि—अनिद् । जयति । अजैषित् । वाच० ।

जिह्दिय—जितेन्द्रिय—पुं० । इन्द्रियविकाराजावात् । म० २ श० १ उ० । जितानि स्वावश्यप्रवृत्तिनिषेधेन इन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः । सूत्र० २ ध्रु० ६ म० । जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि स्पर्शनादीन्बनेनेति जितेन्द्रियः । उक्त० १२ अ० । जिताः स्वरूपोपयोगीकृताः पौद्गलिकवर्णादिस्वगमनात् इन्द्रिया येन स जितेन्द्रियः । अष्ट० ३० अष्ट० । बह्वेन्द्रिये, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । “जिह्दिओ उज्जु” आ० म० प्र० । वसा-

कृतस्पर्शनादीन्द्रियकसायः । दश० २ सू० । विषयेषु रागादि-
निरोद्धा । का० १ सू० १३ अ० । "आयगुप्ता जिह्दिया" जिता-
नि वशीकृतानि इन्द्रियाणि आत्रादीनि वैस्ते तथा । एवंभूताः
पापकर्म नाऽनुजानान्त इति । सूत्र० १ सू० ८ अ० । " वि-
तिमंता जिह्दिया " । जितानि वशीकृतानि स्वाधिपत्यरागद्वेष-
विजयनेन्द्रियाणि वैस्ते जिनेन्द्रियाः । सूत्र० १ सू० ९ अ० ।
जिनेन्द्रियाः शब्दादिषु रागद्वेषराहिताः । दश० ३ अ० । औ० ।

जिह्दियकसाय-जिनेन्द्रियकसाय-त्रि० । स्वतन्त्रकरणकोपादि-
भावे, " पिबद्दधम्मा जिह्दियकसाया " पञ्चा० १४ विव० ।

जिग्य (जिघ्र) - जिघ्र - धा० । प्रा-गन्धग्रहणे, स्वा० पर० अक० ।
ग्रहणमात्रे, सक० अनिद् । जिघ्रति । अत्रात् । अत्रासीत् ।
वाच० । " जिघ्रह " नि० सू० १ उ० ।

घ्राण-न० । घ्रायतेऽनेनेति । घ्रा-व्युद् । नासिकायाम्, गन्ध-
ग्रहणे, वाच० । नि० सू० । (' गंध ' शब्देऽत्रैव प्राये ७९५
पृष्ठ विशेषः)

जिह्दहगेहि आहरमण-जिह्दहगिहिकादिरमाण-न० । कन्दुक-
गिहिकादिभिः कीदने, प्रब० ३८ द्वार । " जिह्दहगेहिआहर-
मण " जिनमवनस्य चतुरशीत्याशतनासु त्रिवर्धितम् आ-
शतनाभेदे, ध० २ अधि० ।

जिगीसु-जिगीषु-पुं० । जि-सर् । जपेच्छावति, रत्ना० ८ परि० ।

जिट्ट-उपेष्ट-त्रि० । वृक्ष-रुष्ट-ज्यादेशः । अतिवृष्टे, भेष्टे
च । यग्रज, पुं० । (ध०)

" उच्चिन्नं पञ्च पि सहो-अरस्मि जं निग्रहं अप्सममेधं ।

जिट्टं व कर्णट्टं पि हु, बहु मज्झं सत्त्वकज्जेसु ॥ ८ ॥ "

(निग्रहं स्त) पश्यति (जिट्टं व स्त) उपेष्टो भ्राता पितृनुज्य
स्तमिव तथा । ध० २ अधि० ।

जत्य य जिट्टाणिट्टो, जाणिज्जिह्द स गोयमा गच्छो ६० ।

दिवंसण वि जो जिट्टो, न य हीत्तिज्जिह्द स गोयमा गच्छो ६० ।

वत्र च गणे उपेष्टः, कनिष्ठश्च ज्ञायते । तत्र उपेष्टः पर्यायेण
वृक्षः, कनिष्ठः पर्यायेण लघुः, तथा-वत्र उपेष्टस्य वचनमात्रे-
शाज्येष्टवचनं तस्य बहुमानः सम्मानः ज्ञायते । "जिट्टविणयव-
हुमाणे ति" पाठे तु उपेष्टस्य विनयवहुमानौ ज्ञायते । तथा-वत्र
च दिवसेनापि यो उपेष्टः स न होत्यत चकारात् वत्र पर्यायेण
लघुरपि गुणवृद्धो न होत्यने सिंहगिरिशिष्यैर्वाशशुरिव । हे
गौतम ! स गच्छो ज्ञेय इति । गोतिउद्दः ६० । ग० २ अधि० ।
जैष्ठ-पुं० । उपेष्टानकेषण युक्ता पौर्णमासी उपेष्टी साऽस्मिन्
मासे अण् । स्थनामक्याते चान्दे मासे, वाच० ।

जिट्टकल्प-उपेष्टकल्प-पुं० । उपेष्टो रक्षाधिकः स एव कल्पो वृक्ष-
पुत्रव्यवहारो उपेष्टकल्पः । कल्पभेदे, (कल्प०) तत्र आद्यान्तिम-
जिनयतीनामुपस्थापनातः प्रारब्ध दीक्षापर्यायगणना, मध्यमजि-
नयतीनां च निरतिचारचारित्र्यत्वात् दीक्षादिनात् एव, अथ पिता-
पुत्रमातादुहितृराजामात्यश्रष्टवर्णकपुत्रादीनां सार्धं गृहीतदी-
क्षाणामुपस्थापने को विधिः । उच्यते-यदि पित्रादयः पुत्रादयश्च
स्वमकमेव षट्जीवनिकायाध्ययनयोगोद्धवदनादिभिर्योग्यतां प्रा-
प्तास्तदा अनुक्रमेणैवोपस्थापना, अथ स्तोत्रकर्मन्तरं तदा कियद्
विष्टमेनापि पित्रादीनामेव प्रथममुपस्थापना, अन्यथा पुत्रादीनां

गृहत्वेन पित्रादीनामप्रोतिः स्यात् । अथ पुत्रादीनां सप्रकृतेन अ-
न्येषां निष्प्रकृतेन महद्मन्तरं तदा पित्रादिरेव प्रतिबोध्यः । भा म-
हाभाग ! सप्रकोऽपि तव पुत्रः अन्येभ्यो बहुभ्यो लघुर्भविष्यति
तव पुत्रे च ज्येष्ठे तवैव गौरवम्, एवं प्रज्ञापितः । स यदि अनुम-
न्यते, तदा पुत्रादिः प्रथमम् उपस्थापनीयः, नाम्बधा, इति
कल्प० १ कृण ।

जिट्टजूर-उपेष्टजूरि-पुं० । काश्यपमोत्रोत्पन्ने स्थनामक्याते अ-
मये, "खड्गसवरिसमतेहि, बोक्खेदो जिह्मूसमणम्म । का-
सवगोत्ते खेमो, कप्पववहारसुत्तस्स ॥१॥ " ती० १७ कल्प ।

जिष्ठपर-उपेष्टपर-त्रि० । अतिभेष्टे, प्रा० २ पाद् ।

जिष्ठा-उपेष्टा-स्त्री० । उपेष्टनगिन्याम, वयोउपेष्टायाम्, उपेष्टस्व
पत्न्याम्, गङ्गायाम्, अलहम्याम्, अहिशयवधिके महाइसे
नकृत्रे च । वाच० । उ० ।

जिण-जिन-पुं० । जयति निराकरोति रागद्वेषादिकृषामरातीनिति
जिनः । स० १ सम० । औणादिको नकुप्रत्ययः । न० । जयति रा-
गद्वेषमोदकृषान्तरङ्गात् रिपूनिमिति जिनः । ध० २ अधि० । राग-
द्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गाष्टकारकर्मजंतृत्वात् जिनः । आ०
म० प्र० । दश० । औ० । स्वा० । प० सं० ४ कर्म० । दर्श० ।
केवलानि, विशेष० । जिनाः सामान्यकेवलजिनः । प्रज्ञा० १ पद् । राग-
द्वेषादिशत्रुजैतारो जिना भवस्य कवत्तिनः । पा० चतुर्दशपूर्विणि,
जिनाश्च केवलजिनः चतुर्दशपूर्विणश्च । वत्त० ५ अ० । गच्छनिर्ग-
तसाधुविशेषे च । आ० ३ उ० । अयमादिकं चतुर्विंशतिसंख्याके
तीर्थकरे च । सूत्र० १ सू० ६ अ० । जिनकल्पिके च ।
"अकलोत्तो होर जिणचिण्णो" जिनाः सुतावधिमनःपर्यायके-
वलज्ञानधर्मो जिनकल्पिकाश्च, तैश्चार्णैः आचरितो जिन-
चीर्णः । पञ्चा० ४ विव० । " जिनवरवसहस्स वट्ठमाणस्स " ।
रागादिजयाजिनाः अवाधिमनःपर्यवोपशान्तमोहाः क्षीणमोहाः
तेषां मध्ये वराः प्रधानाः सामान्यकेवलजिनः संथा० । " जिणा-
ण जावयाण " रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गाष्टातिकर्मशून्य
जिनवन्तो जिनाः । जी० ३ प्रति० । कल्प० । "अरिहा जिणे केव-
ल्लो" जिना रागादिजंतृत्वात् । उपा० ७ अ० । अर्हन्, जिनः, केवली,
इत्येकार्यं शब्दत्रयं चतुर्थस्मात्कमेवार्थाऽभिधायकम् । म० २५
श० ६ उ० । आ० । "अणुत्तर धम्ममण जिणाण " (९) जि-
नानामृषमादित्तीयकृतम् । सूत्र० १ सू० ६ अ० । " जिणादिठ-
ण् " । तीर्थकराजिमतेन । अनु० । " लोगस्सुज्जोयगरं,
धम्मतिन्यरे जिणे । अरहंने कित्तिस्सं, खड्दीस दि केवल्लो
॥१॥ " रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गाष्टकारकर्मजंतृत्वा-
जिनास्तान् । प्रा० म० द्वि० । " बावीसहं च निजिय-परीस-
हकसायविग्घसंघाया । अजियाऽया भविमा-रविदराविणो
जिपति जिणा ॥ २ ॥ " नि० । " अवसमेण हणे कोहं, माण
मद्वया जिण् " । सूत्र० २ ध० ३ अ० । " जियकोहमाणमा-
या, जिअलोहा ने जिणा होति । " जिनक्रोधमानमाया जित-
लोत्रा येन कारणेन जगवन्तस्तेन कारणेन ते जिनाः भवन्ती-
ति । आ० म० द्वि० । न च रागादीनामसत्त्वं, प्रतिप्राणि अनुम-
वसिद्धत्वात् । न चानुभवोऽपि ज्ञान्तः, सुखदुःखाद्यनुभवेष्वापि
प्रान्तिप्रसङ्गतः । एवं च जेयसंजवाजिनन्वर्मावरुद्धम् । ध०
२ अधि० । " जिणाण जावयाण " जिनजयो जापकेत्यः । तत्र
रागद्वेषकषायेन्द्रियपरीषहोपसर्गाष्टातिकर्मजंतृत्वाजिनाः, न

खल्वेषामसतां जयः, असत्वादेव हि सकलव्यवहारगोचरा-
तीतत्वेन जयविषयतायोग्यत्वात् । आन्तिमात्ररूपनाऽप्येषाम-
सङ्गतैव निमित्तमग्नरेण आन्तेरयोगात्, आसदेव निमित्तम-
तिप्रसङ्गात्, चित्तिमात्रादेव तु तदनुपपत्तयेऽनुपपत्तम् इत्यनि-
मोक्षप्रसङ्गः । तथापि तदसत्त्वे अनुभवबाधा, न हि मृगतृ-
ष्णिकादावपि जलाद्यनुभवः, आत्मनाऽप्यसत्त्वे अविच्छेदकना-
दिसिद्धमेतत् । न चायं पुरुषमात्रनिमित्तः सर्वत्र सदाभा-
वेऽनुपपत्तेः, नेह मृगतृष्णिकादावपि जलाद्यनुभवो चित्तिमा-
त्रनिबन्धना रागादय इति प्राथमीयम् । एव च तथा-भ्रम-
त्वादिसामग्रीसमुद्भूतस्वरूपपरिणामतो रागादिजन्तृत्वादिना
ताविकजिनादिसिद्धः । ३० । "नहं जिगत्स्व वीरस्व" व्या-
ख्या-भक्तं जिनस्य वीरस्य । जयति रागादिशुभगुणमिति
जिनः । औणादिको नक्षत्रत्ययः । तस्य भद्रं भवतु । अनेनापा-
यातिशयमाह—'अपायो विस्तेपः' तस्यातिशयः प्रकर्षभावो
ऽपायातिशयो रागादिभिरसहाय्यनिकां वियोग इत्यर्थः । ननु
रागादिभिः सहाय्यनिकां वियोगोऽसंजयी प्रमाणबाधनात्,
तच्च प्रमाणमिदम्—'यदनादिमत् तद्विनाशमाविशति' यथा-आ-
काशम्, अनादिमत्तस्य रागादय इति । किञ्च-रागादयो धर्मास्ते
च धर्मिणो जिज्ञाः, अभिज्ञा वा । यदि जिज्ञाः तर्हि सर्वेषामवि-
शेषेण वीतरागत्वप्रसङ्गः, रागादयो भिन्नत्वात् विवाकित-
पुरुषवत् । अथ अभिज्ञास्तर्हि तत्स्य धर्मिणोऽप्यात्मनः कृषः ।
तदभिज्ञत्वात् तत्स्वरूपवत् । कुतस्तस्य वीतरागत्वम्, तस्यैवा-
भावादिति । अत्रोच्यते-इह यद्यपि रागादयो द्वांश अनादि-
मत्तस्तथापि कस्यचित् स्त्रीशरीरादिषु यथावस्थितवस्तुतत्वा-
वगमेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षजायनातः प्रतिक्षणमपचयो
दृश्यते, ततः संज्ञायते विशिष्टकालादिसामग्रीसङ्गावे भाव-
नाप्रकर्षविशेषजायतो निर्मूलमपि सत्यः । अथ यद्यपि प्रति-
पक्षजायनातः प्रतिक्षणमपचयो दृष्टः तथापि तेषामात्यन्तिको
ऽपि क्रयः संज्ञवतीति कथमवसेयम् ? । उच्यते-अन्यत्र
तथा प्रतिबन्धग्रहणात् । तथाहि-शीतरूपशंसपाद्या रोमहर्षा-
यः शीतप्रतिपक्षस्य बह्वर्मेदतायां मन्दा उपलब्धाः, उत्कर्षे च
निरन्वयविनाशधर्माणः । ततोऽन्यत्रापि बाधकस्य मन्दतायां
बाधस्य मन्दतादर्शनाद्बाधकोत्कर्षः । अवश्यं बाधस्य
निरन्वयो विनाशो वेदितव्यः । अथवा-बाधकमन्दतायां
मन्दतापि न स्यात् । अथास्ति ज्ञानस्य ज्ञानावरणीयं
कमे बाधकं ज्ञानावरणीयकममन्दतायां च ज्ञानस्यापि
मनाक् मन्दता । अथ च-प्रबलज्ञानावरणीयकमोदयोत्कर्ष-
वेऽपि ज्ञानस्य निरन्वयो विनाशः । एवं प्रतिपक्षजायनो
त्कर्षेऽपि न रागादीनामत्यन्तोत्कर्षो भविष्यतीति । तदयुक्तम्-
स्त्रिविधं हि बाध्यम्-सहजतत्त्वभावभूतम्, सहकारिसंपाद्यस्व-
भावभूतम् । तत्र यासहजतत्त्वभावभूतं तत्र कदाचिदपि निरन्व-
यविनाशमाविशति । ज्ञानं आत्मनः सहजतत्त्वभावभूतम् आत्मा
च परिणामी नित्यः, ततोऽस्त्यन्तप्रकर्षव्यपि ज्ञानावरणीयकमोद-
येन निरन्वयविनाशो ज्ञानस्य, रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाको
इयसंपादितसत्ताकाः ततः कर्मणो निर्मूलमपगतमेतेऽपि निर्मू-
लमपगच्छन्ति, नन्वासतां कर्मसंपाद्या रागादयः । तथापि क-
र्मनिवृत्तौ ते निवर्तन्ते इति मायश्च नियमो, न हि दहननिवृ-
त्तौ तत्कृता काष्ठेऽङ्गारता निवर्तते । तदसत् । यत् इह किञ्च-
न कश्चित् निवर्त्य विकारमापादयति । यथाऽग्निः सुवर्णं द्रवताम्,
तथा हि-अग्निनिवृत्तौ तत्कृता सुवर्णं द्रवता निवर्तते । किञ्चन

पुनः कश्चिदनिवर्त्य विकारारम्भकम् । यथा-स एवाग्निः काष्ठे न
बहु इयामनामात्रमपि काष्ठे दहनकृतं तन्निवृत्तौ निवर्तते । कर्म
चात्मानि निवर्त्य विकारारम्भकम्, यदि पुनरावर्त्य विकारार-
म्भकं भवेत्तर्हि यद्यपि तदपि कर्मणा कृतं न कर्मनिवृत्तौ निवर्ते-
त । यथाऽग्निना इयामनामात्रमपि काष्ठे कृतम् । अग्निनिवृत्तौ, तत-
श्च यदेकदा कर्मणापादितं मनुष्यत्वममरत्वं कर्मकीटत्वममरत्वं
शिरोवेदनादि तत्सर्वकाशं नपैवावतिष्ठेत् । न चैतत् दृश्यते । त-
स्माद्विषयं विकारारम्भकं कर्म, ततः कर्मनिवृत्तौ रागादीना-
मपि निवृत्तिः । अत्राहुर्बाह्वस्पत्याः-नेते रागादयो लोभादि-
कर्मविपाकोदयनिबन्धनाः, किं तु कफादिप्रकृतिहेतुकाः । त-
थाहि-कफहेतुको रागः, पित्तहेतुको द्वेषः, वातहेतुकश्च मोहः ।
कफादयश्च सर्वे संनिहिताः शरीरस्य तदात्मकावात् ततो
न वीतरागत्वसंभवः । तदयुक्तम् । रागादीनां कफादिहेतुकत्वा-
द्ययोगात् । तथाहि-स तदेतुको योऽयं न व्यजिचरति, यथाधू-
मोऽग्निम् । अन्यथा-प्रतिनियतकार्यकरणाभावव्यवस्थानुपपत्तेः ।
न च रागादयः कफादीनां व्यभिचरन्ति, व्यभिचारदर्शनात् ।
तथाहि-वातप्रकृतेरपि दृश्यते रागद्वेषौ, कफप्रकृतेरपि द्वेष-
मोहौ, पित्तप्रकृतेरपि मोहरागौ । ततः कथं रागादयः कफादि-
हेतुकाः । अथ मन्येया-पक्षेकाऽपि प्रकृतिः सर्वेषामपि दोषा-
णां पृथक् पृथक् अनिका तेनायमदोष इति । तदयुक्तम्-एवं
सति सर्वेषामपि जन्तूनां समरागादिदोषप्रसक्तः अवश्यं
हि प्राणिनामेकतमया कदाचित् प्रकृत्या भविष्यति ।
सा चाविशेषण रागादिदोषेण रागादिदोषाणामुत्पादिकति,
सर्वेषामपि समानरागादिताप्रसक्तः । अथास्ति प्रतिप्राप्ति
पृथक् पृथगवान्तरः कफादीनां परिणानविशेषः, तेन न
सर्वेषां समरागादिताप्रसक्तः । तदपि न साधीयः । विकल्प-
सुगलानांतकमात् । तथाहि-सोऽन्यवान्तरः कफादीनां परिणति
विशेषः, सर्वेषामपि रागादीनामुत्पादकः, आहोम्बिन्दकतमस्यैव
कस्यचित् । तत्र यथायः पक्षस्तर्हि-वातस्य परिणतिविशेषः
तावदेककाशं सर्वेषामपि रागादीनामुत्पादप्रसक्तः । न चैकका-
लमुत्पाद्यमाना रागादयः संवेद्यन्ते क्रमेण तेषां वेदना च खलु
रागाभ्यवसायकास्ते द्वेषाभ्यवसाया मोहाभ्यवसाया वा संवेद्यन्ते ।
अथ त्रितीयः पक्षः-तत्रापि बाधस्त कफादिपरिणतिविशेष-
स्तावदेक एव कश्चिद्वागादिदोषः प्राप्नोति । अथ च-तदवश्य एव
कफादिपरिणतिविशेषे सर्वेऽपि दोषाः क्रमेण परावृत्त्यापजाय-
माना उपलभ्यन्ते । अथादृश्यमान एव केवलकार्यविशेषदर्श-
मोक्षीयमानसत्ताकस्तदा तदा तत्तद्वागादिदोषहेतुः कफादि
परिणतिविशेषो जायते । तेन पूर्वोक्तबाधकाशः । ननु बहि-
स परिणतिविशेषः सर्वेषां अनुच्यमानस्वरूपोऽपि परिक-
ल्प्यते, तर्हि कर्मैव किं नाच्युपगम्यते । एव हि लोकशास्त्रमार्गो
ऽप्यार्याधतो भवति । अपि च-स कफादिपरिणतिविशेषः कुतः
तदा तदा अन्यान्यरूपेणोपजायते इति वक्तव्यं देहादिति चेत्, ननु
तदवश्येऽपि देहो भवद्भिः कार्यविशेषदर्शनतः तस्यान्यथाभव-
मिष्यते । तत्कथम् ? तद्देहनिमित्तं न हि यद्विशेषोऽपि तद्विक्रियते
स विकारस्तदेतुक इति वक्तुं शक्यम् । नाप्यन्यो हेतुरप्यस्यते,
तस्मात्तदवश्यथाप्रवृत्तं कर्महेतुकमेवमयम् । तथा च सति-
कर्मैवेकमभ्युपगम्यताम् किमनर्गकुना ? तदेतुतया कफादि-
परिणतिविशेषः अभ्युपगमेन, किं चाभ्यासजनितप्रसराः प्राया
रागादयः । तथाहि-यथा यथा रागादयः संस्पन्दते, तथा तथा
अग्निनिवृत्तौ, तेषामुपजायते । न प्रवृत्तिः । तेन समानेऽपि कफा-

विपरिणतिविशेषे नद्वयस्येऽपि च देहे यस्येह जन्मनि परत्र वा यस्मिन् दोषोऽन्यासः स तस्य प्राप्नुयेण प्रवर्तते । शेषस्तु मन्वतया, ततोऽध्याससंपाद्यकर्मोपचयहेतुका एव रागादयः, न कफादिहेतुकाः, इति प्रतिपत्तव्यम् । अन्यथा-यदि कफहेतुको रागः स्यात् ततः कफवृद्धौ रागवृद्धिर्भवत्, पित्तप्रकर्षे नापप्रकर्षवत् । न च भवति, तदुक्तार्थोपाभावाधित-तया द्वेषस्यैव दर्शनात् । अथ पक्षान्तरं शृद्धीयाः, यद्युत न कफहेतुको रागः, किं तु कफादिदोषसाध्यहेतुकः । तथाहि—कफादिदोषसाध्ये विरुद्धव्याध्यभावतो रागोद्भवो दृश्यते इति । तर्हि न समाचीन व्यभिचारदर्शनात्, न हि यावत्कफादिदोषसाध्यं तावत्सर्वद्वेष रागोद्भवोऽनुभूयते, उपाद्युद्भवस्यानुभवात् । न च पक्षावेऽपि यत्र भवति तत्तत्तुल्यं स च-तस्मात्तुल्यं शक्यम् । अपि च-एवमन्युपगमे ये विषमदोषाः ते रागिणो न प्राप्नुवन्ति । अथ च तेऽपि रागिणो दृश्यन्ते । व्याज्येनत् अन्नं वेत्तयात् । तस्त्रं निर्वाह-शुक्रोपचयहेतुको रागो नान्यहेतुक इति । तर्हि न युक्तमेवं ह्यन्यतस्त्रासेवापरतया शुक्रक्षयतः कृतकृतजानां रागिता न स्यात् । अथैतेऽपि तस्यामवस्थायां निकामं रागिणो दृश्यन्ते । किं च-यदि शुक्रस्य रागहेतुता, तर्हि तस्य सर्वस्वाः साधारणत्वात् । वैकल्याणिय-तो रागः कस्यापि जयन्, दृश्यते च कल्याण्येकस्यानियतो रागः । अथोच्येत-रूपस्यापि कारणत्वाद्वातिशयलुम्भः तस्यामेव रूपवत्याप्रतिरुज्यते । न योषिद्व-तरे । उक्तं च-“रुपातिशयपाशनं, विवशीकृतमानसाः । आं योषितं पणित्य-ज्य, रमन्ते योषिद्व-तरे ॥ १ ॥” तर्हि न मनोरमम् । रूपरहि-तायामपि कापि रागदर्शनात् । अथ तत्रोपचारविशेषः समी-चीनो भविष्यति, तेन तत्रातिरुज्यते उपचाराऽपि च रागहेतुर्न रूपमेव केवलम् । तेनायमदोष इति । तदपि व्यतिचारिद्वयेनापि विमुक्त्यायां क्वचिद्ग्राह्यदर्शनात् । तस्माद्द्व्यासजनितोपचयपरि-पाकं कर्मैव विचित्रत्वभावतया तदा तदा तत्तत्कारणापेक्ष तत्र तत्र रागादिहेतुगति । कर्महेतुका रागादयः । एतेन यदपि क-श्चिद्वाह-पृथिव्यादिभूतानां धर्मा एते रागादयः । तथाहि-पृथिव्यम्बुभूषस्त्वे रागः, तेजोवायुन्यस्ये द्वेषो, जलवायुन्य-स्ये मोह इति । तदपि निराकृतमवश्यम्, व्यभिचारात् । तथाहि-यस्यामेव वस्थायां द्वेषो मोहोऽपि दृश्यते तत एत-दपि यत्किञ्चित् । तस्मात्कर्महेतुका रागादयः । ततः कर्मनिवृत्तौ नियतन्ते । प्रयोगश्चात्र-ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादप-कर्षिणः ते तद्व्यस्तवृद्धा निरन्तर्यविनाशधर्माणः । यथा रोमद-र्षादयो बान्धवृद्धा भायनोपधानादपकर्षिणश्च । सहकारिकर्म-संपाद्या रागादय इति । अत्र सहकारिसंपाद्या इति विशेषणं महत्तत्त्वभाववाध्यादव्यवच्छेदार्थम् । यदपि प्रागुपन्यस्त प्र-माणं ‘यदनादिमत् न तद्विनाशमाविशति’ । यथाकाशमिति । तद-प्यप्रमाणम् । हेतोरनेकार्त्तिकत्वात् । प्रागभावेन व्याभिचारात् । तथाहि-प्रागनाशोऽनादिमानपि विनाशमावशति । अन्यथा का-यश्चैव तत्त्व-भावनाधिकारः । च सम्यग्दर्शनाद्विरुद्धसम्पत्सम-न्वितो बहिरन्वयः इतरस्य तदनुकूपानुष्ठानप्रवृत्त्यभावेन तस्य मिथ्यारूपत्वात् । आह च-“नाणी तर्वास्म निरञ्जो, चारिन्ती भावणाऽजोगो सि” सा च रागादिदोषनिदानस्वरूपविष-यफलगोचरा यथागममेवमवसेया ।

“ अं कच्छिक्काणुधोगो, पमद्विमुद्धस्म होह त्रीयस्म ।

एवमि मो ! निषाणं, वृहाण न य सुंदरं एयं ॥ १ ॥
कवं पि माकिलसो-ऽभिस्सगा पोहमाइल्लिगो व ।
परमसुहपण्णाओ, एयं पि असोदणं चव ॥ २ ॥
विसओ य भंगुरो खवु, गुणराहिओ न्ह तथा कवो ।
संपत्तिनिष्फलो के-वमं तु मूलं अणम्याणं ॥ ३ ॥
जम्मज्जामरणाई-विचल्लरुवो फलं तु मसारां ।
वहुज्जणनिवेयकरो, एसो वि तहाविहो खव ॥ ४ ॥

अपि च-सूत्रानुसारेण ज्ञानाविषुधौ नैरन्तर्येणाभ्यासस्तद्व्यापि भावना वेदितव्या । तस्या अपि रागादिप्रतिपत्तत्वात् । न हि तत्त्ववृत्त्या सम्यग्ज्ञानाद्यन्यासे व्यापृतमनस्कस्य स्त्रीशरीरवाम-णीयकादिविषये चेतःप्रवृत्तिमातमोति । तथानुपलम्भात् । तं० । ते च जिनाः त्रिविधाः तथा च-“तत्रा जिणा पणत्ता । तं जहा-ओहिनाणजिणे, मणपज्जवनाणजिणे, केवलनाणजिणे” “तत्रा जिणे” इत्यादि । सुगमा, नवर रागद्वेषमोहान्-जयन्तीति जिनाः सर्वज्ञाः । उक्तं च-“रागद्वेषस्तथा मोहो, जितो येन जिनो हसो । अस्त्रीशस्त्राक्षमालत्वा-वर्हज्जवानुर्मा-यते ॥१॥” इति । तथा जिना इव ये वर्तन्ते निश्चयप्रत्यक्षज्ञानतया तेऽपि जिनाः तत्राविधिप्रधानो जिनो द्वविधानजिन एवमितरा-चापि, नवरमाद्युपचरिताचितरे, निरुपचाऽप्युपचारकारणं तु प्रत्यक्षज्ञानित्यभिप्रायः । स्वा० ३ टा० ४ उ० । “वर्धामि जिणव-रिदं” जयन्ति रागादिशत्रून्भिजयन्ति जिनाः । ते चतुर्विधाः । तपसा-धुतजिनाः । अर्थाजिनाः । मन पर्यायजिनाः । केवल-जिनाः । प्रज्ञा० १ पद ।

जिननिकेपश्चतुर्धा-

“चउह जिणा नामटाव-णुद्वज्जवज्जिणमेएहि ॥३॥
नामजिणा जिणनामा, ठवणजिणा पुण जिणिद्वपडिमाओ ।
द्वयजिणा जिणजीवा, भावजिणा समवसरणम्या ३२” ध० २० ।
जिनाश्चतुर्धा-नामजिनाः, स्थापनाजिनाः, द्रव्यजिनाः, ज्ञाव-जिनाश्चेति । तत्र जिनानां तीर्थकुतां नामानि श्रुतमाजित-संज्ञार्थानि । नाम जिनाः । तथा-अष्टमहाप्रातिहार्यादिसमूह-साक्षादनुभवन्तः । केवलिनः समुत्पन्नकवसज्जानाः । शिवगताश्च परमपदं प्राप्ताः । ज्ञावन, सद्भावतो जिनाः, भावजिनाः । गाथानु-लोभ्याच्च अनानुपूर्व्या भावजिनाः व्याख्याताः । स्थापनाजिनाः प्रतिमाः, काञ्चनमुक्तशैलमरकतादिनिर्मिताः, द्रव्यजिना ये जि-नत्वेन ज्ञाविनो जविष्यन्ति जीवा श्रेणिकादय इति । प्रय० ४२ द्वार ।

जिनानां सर्वथास्तिष्वम-

अत्र जिणा अस्ति जिणा, अदुवा वि जविस्मइ ।

मुसं ते एवमाहंसु, इइ जिकखू न चितण ॥ ४५ ॥

अनृवन आसन् जिना रागादिजेतारः ‘अस्ति’ इति विभक्तिप्रति-रूपका निधानः । ततश्च विद्यन्ते जिनाः अस्य कर्मप्रवाहपूर्व-सप्तदशप्राज्ञतोऽनृतया वस्तुतः । सुधर्मस्याभिमेव जम्बूद्वीपेने प्राति प्रणीतत्वात् तत्काले च जिनमभवादिद्यमुक्त विद्वद्वाक्या-न्नराप्रक्षया या इति भावनीयम् । (प्रदुवेत्ति) प्रयथा-अपिभिन्नक-मः (मविस्मइ स्ति) वचनव्यत्ययाद्भविष्यन्ति जिना इत्यपि मृषा अस्तीक ते जिना अस्तिवधादिन एवमनन्तरगतन्यायेन (आहंसु स्ति) आहुः भुवन इति भिद्यन्ति चिन्तयेत् । जिनस्य सर्वज्ञाधिप-प्रातिकेयादिषु प्रमाणापपन्नतया प्रतिपादनात्तदुपदेशमूलत्वाच्च सकर्माहकामुष्मिकव्यवहाराणामितिसूत्रार्थः । उक्त० ३ अ० ।

"जिनैस्तदुक्तं जीवो वा, धर्माधर्मौ जवान्तरम् । परोक्षत्वा-
न्मृषा नैवं, चिन्तयेत् महतो प्रदात् ॥१॥ " आ० म० ६० ।

अणुवक्यपराणुगह-परायणा जं जिज्ञा जगप्पवरा ।

जिअरागदोसमोहा, य ए ऽएणहावाइणो तंणं ॥ ५० ॥

अनुपकृते परैरवर्तिते सति परानुप्रदपरायणाः धर्मोपदेशादि-
ना परानुमहोद्युक्ता इति समासः । यत् यस्मात् कारणात् के-
जिनाः प्राकृतिरूपितशब्दार्थाः । त एव विशेष्यन्ते । जगत्प्रवराः
चराचरभेदा इत्यर्थः । एवंविधा अपि कदाचिद्वागादिभावात्
वितथवादिनो जयन्ति । अत आह-जिना निरस्ता रागद्वेषमोहा
यैस्ते तथोविधाः तत्राऽभिष्यङ्गलक्षणो रागः, अप्रीतिलक्षणो
द्वेषः, अज्ञानलक्षणश्च मोहः । चशब्दः एतद्भावगुणसमुच्चय-
र्थः । नाप्यथावादिनः तैमेति, तेन कारणत ते नाप्यथावादिनः
इति उक्तं च-"रागाद्वा द्वेषाद्वा, मोहाद्वा वाक्यमुच्यते हानुतम् ।
यस्य तु नैते बाधा-स्तस्यानृतकारणं किं स्यात् ॥ १ ॥ " इति
गायार्थः । आ० ४० ४ ५० ।

"जिनभवनं जिनविश्वं,
जिनपूजां जिनमतं च यः कुर्यात् ।

तस्य नरामरशिवसुख-

फलानि कल्पदत्तवस्थानि ॥ १ ॥ " प्रति० ।

जिनवर्णको यथा-

"धियां निवास निखिन्नार्थवेदकं,

सुरेन्द्रसंमेधितमन्तराग्निम् ।

प्रमाणयुक्त्यायनयप्रदर्शकं,

नमामि जैन जगदीश्वरं महः ॥१॥" द्रव्या० १ अध्या० ।

"पुष्टु नमिषु जिणं, बंदाकज्जे गयस्मि सुहाणे ।

विहिणा पंदिय देवे, नत्ता इय पुण्ह जगताइ ॥ २६ ॥

जय जय सामिय जिणवर !, केवलाकलियवत्थुपरमत्थ !

मत्थयमणिकरजासुर, ! सुरवरसयनमियकमकमल ! ॥ ३० ॥

मलरोगमुक्कविग्गइ, ! गइवइदिण्णंतकंतभावलय ! ।

लपत्तज्जाणमोदिय, ! हियकर ! नी-सेसससाण ॥ ३१ ॥

धम्मो इं जेण मए, अणारपारमि भवसमुहमि ।

भवसयसहस्सदुहलं, ज पडु तुह दंसण अक्कं ॥३२॥" (ध० २०)

"सज्ज्ञानज्ञोचनत्रिलोकितसर्वभावं,

निःसीमनीमभवकाननदाहभावम् ।

विह्वाचितं प्रवग्गारुसुधर्मरत्न-

रत्नाकरं जिनवर प्रयतः प्रणौमि ॥ २ ॥ " ध० २० ।

"यथास्थिताशेषपदार्थसार्थ-

क्रमार्थमंधानविधिप्रदीणम् ।

जिन जनानन्दकरं कृपाब्धिं,

नमामि जग्याम्बुजबोधसूरम् ॥१॥ " दशा० १ अ० ।

जिनानां स्वरूपवर्णको यथा-

"पुत्रवरकवाइवत्था, फलिहभुआ दुदुदित्थणिअघोसा ।

सिरिवत्थं कसवत्था, सव्वे वि जिणा चउज्जीसं ॥१॥" अनु० ।

जयति ससारं, जि-नक्क बुद्धे, विष्णौ च । जिनवरे, वि० वाच० ।

जि-जये, जवादि-पर० सक० अनिट् " चि-जि-सु-हु-स्तु-सू-
पू-पू-गां णो हस्वइच " । ८ । ४ । २४१ । इति प्राकृतसूत्रेणैवा-

मन्त णकारागमः हस्वइच । जिणइ जयइ । प्रा० ४ पा० ।

जिणीत-जयत्-त्रि० । अभिनवलि, दश० ४ अ० ।

जिणीतर-जिनान्तर-न० । जिनयोर्व्यवधाने, " यथास णं भ-

ते ! चउज्जीसाए तित्थगराणं कइ जिणतरा पण्णत्ता ! गोयमा !

तेधोसं जिणंतरा पण्णत्ता । भ० ३ श० २ उ० । (विशेषतः

जिनान्तराणि 'अंतर' शब्दे प्रथमभागे ६५ पृष्ठे छष्ट्यानि)

जिणकल्प-जिनकल्प-पुं० । जिनाः गच्छन्निर्गतमाधुशिशेषाः

तेषां कल्पः समाचारः । प्रथ० ५३ द्वार । जिनानां कल्पो जिन-

कल्पः । कल्पो नीतिप्रयादा सामाचारी । प० चू० । जिनाना-

मिव कल्पो जिनकल्पः । उपविहारविशेष, ध० ३ अधि० ।

अभ्युद्यतविहारः, वृ० १ उ० ।

विषय सूची-

(१) जिनकल्पिकानाधित्य द्वारसमूहः ।

(२) प्रवग्गारुद्वारम् ' पवज्जा ' शब्दे ।

(३) शिक्ताद्वारम् 'सिक्का' शब्दे । अस्य प्रकृतयोजनात्रैव ।

(४) अनन्तरोक्तेनानियतवासेन वक्ष्यमाणविहारद्वारेण च
सह निष्पासिद्वारम् ।

(५) निष्पासिद्वारे प्रतिद्वारजूनमुपमपदादिद्वारचतुष्टयम् ।

(६) तत्र प्रथममुपमपदद्वारम् । तच्च अन्येकिदृष्टान्तेन
त्रिभिः प्रकारिभ्यः सह उपवर्णितम् ।

(७) तत्र द्वितीयमस्थिरद्वारम् । तच्चोत्तमपरोक्षयतुल-
नया विविधम् । ते च तुलने प्रत्येकं चतुर्विधं ।

(८) तत्र तृतीय प्रतीचतुनाद्वारम् । तच्च सापनयन स्नुषा
दृष्टान्तेन समान्वनम् ।

(९) तत्र चतुर्थं वाचनाद्वारम् । तच्चोपदेशस्सारणाप्रति-
स्मरणानि विविधम् । घट्टनादिदृष्टान्तवशेण, नि-
ष्काशनादिर्विधना स्थिराकरणाय राजदृष्टान्तन चो-
पदर्शितम् ।

(१०) विहारद्वारम् । तत्र जिनकल्पिकमाधित्य प्रतिद्वारक-
पाणि । अव्यर्वाच्छास्त्रिमत आदीनि षट् द्वाराणि ।

(११) तत्र द्वितीयमाचार्यदिरूपपञ्चतुलनात्मकम् ।

(१२) तत्र चतुर्थे परिकर्मद्वारम् । अस्य द्विविधत्वमस्थै-
वाधिकारस्य (१६) अङ्गं छष्टयम् ।

(१३) तत्र पञ्चमे तपआदिपञ्चानां पञ्चतुलनाभावनारु-
पम् । अत्रैव प्रथमा ! द्वितीया सावभावना 'ससभाव-
णा' शब्दे । तृतीया सूत्रजावना 'सुसनावणा' शब्दे ।

(१४) तुलनाभावनापञ्चके चतुर्थेकत्वभावना सदृष्टान्ता ।

(१५) तुलनाभावनापञ्चके द्वितीयाद्युपसर्गमहनरूपा पञ्च-
मी बलजावना भाववन्नेन शारीरबलेन च द्विविधा ।

(१६) पूर्वोक्तं परिकर्म पाणिप्रतिग्रहपरिकर्मभ्यां सत्वेनाऽ-
चक्षुपरिकर्मन्यामाहारोपधिभेदाभ्यां च विविधम्,
पुनः केनाऽऽसनेन कथं वृत्तेषु संस्तारकेषु चोपवि-
शति जिनकल्पक इति ।

(१७) विहारद्वारगतषष्ठं षट्चक्रद्वारम् । द्रव्याद्याऽऽनुकूल्ये,
कस्य पाश्चं, कस्य नरारधन्तनप्रदेशे वा जिनकल्प-
कस्य स्वीकरणीयम् । तच्च केन विधितम् । ततः क्षा-
मणम् ! शेषाः किं कुर्वन्ति । क्षामणायां के गुणाः ।
जिनपदस्थापितसुररनुशिष्टि साधूनामनुशिष्टि प्र-
दाय किं करोतीत्यादि प्रतिपादितम् ।

(१८) सामाचारीद्वारम् । अवश्यक्यादिपञ्चसामाचार्यो जि-
नकल्पिकः प्रयुक्ते अन्याः न । आवेशान्तरमध्यवैवोक्तम् ।

- (१९) श्रुताधिकारानां चक्ष्यमाणसामाचार्याणां सप्तविंशति-
द्वारसमग्रगणना ।
(२०) श्रुतादिमत्तविंशतिद्वारेषु सप्तविंशं मासकल्पद्वारम् ।
(२१) जिनकल्पः पञ्चवीथ्या समन्तीति विस्तरः ।
(२२) दयाद्वाराऽप्योग्यतायां आचिकाविचारः ।
(२३) कल्पशब्दाद्यं वाच्यं भ्रमस्तत्तुल्यं पुनिकं जवति ।
(२४) त्रिषु दिवसेषु पुनिकं न कल्पते । किंतु सप्तमे दिवसे
कल्पन इति, सप्तमदिवसे पर्यटनः आचिकापृच्छा ।
(२५) द्वितीयाऽऽदेश यादेशान्तरम् ।
(२६) जिनकालिका कल्पकाले मारणातिके च चिकित्सां
न कारयन्ति । अक्षिमलमाप नापनयन्ति । के तत्र
प्रविशन्ति । के च निर्गच्छन्ति । प्रत्येकमकैकपतद्वह-
धारिणः संप्रावरणाश्च भवन्तीत्यादि ।
(२७) जिनकल्पिकयोर्मध्ये कतरो महर्षिक स च दीपादि-
दृष्टान्तेन अभ्युपनयनेन च समन्वितः ।
(२८) सोपनयन महिलाद्वयदृष्टान्तेन गोवर्गद्वयदृष्टान्तेन
च जिनकल्पिकस्य एवावश्य इयातव्यमित्युक्तम् । ग-
च्छ-जिनकल्पिकादिरत्नानामुत्पत्तिस्थानमिति गच्छ-
स्य रत्नाकरोपमा ।
(२९) छिद्रपापच्छिद्रपाणिभेदाभ्यां जिनकल्पिकस्य द्वि-
विधत्वम् ।
(३०) जिनकल्पिका एकस्वरूपाः पृथक्स्वरूपा वा जव-
न्तीति शङ्का । पक्षेपामेव द्विविधत्वम् ।
(३१) जिनकल्पिका द्वादशविधोपधिः स सर्वेषामेकविधो
वा नेत्यष्टौ विकल्पाः ।
(३२) कतं विभिन्ना केन च जिनकल्पोऽभिहितः । जिनक-
ल्पिकान्तिव्यवसाये प्रतीतम् । व्यवच्छेदस्तु केन
वचनन तीर्थकारकमिति च सोत्तरम् ।
(३) प्रथमं जिनकल्पिकानां अतिथ्य द्वारसमग्रगणनामाह-
पञ्चज्जा सिक्खा-पयमत्यग्नहणं च आनयग्रो वासो ।
निष्फत्तो य विहारो, माप्तायारो उि एव ॥

प्रथमं प्रयत्नायकत्वा, कथमसौ जिनकल्पिकः प्रव्रजित इति ।
ततः शिक्षापत्र-प्रहणाभेचनाविषयम् । तत्र प्रहणाश्लेषाऽतीतं,
सूत्रतोऽग्नहणम् । ततो नानादेशदर्शनं कुर्यता यथाऽनियतो वा-
स्ता भवति । ततः शिक्षाणां निष्पत्तिः । तदनन्तरं विहारः । ततो
जिनकल्प प्रतिपन्नस्य सामाचार्यः । ततस्तस्यैव स्थितिः, क्षेत्रका-
लादकाऽभिधातव्येति माथासमुदायायः । एषा द्वाराणां क-
मशा व्याख्या । वृ० १ उ० ।

- (२) (प्रव्रज्या द्वारम् 'पञ्चज्जा' शब्दे)
(३) (निष्काद्वारं 'सिक्खा' शब्दे) अयं तत्प्रकृतयोजनं कुर्यन्नाह-
जिणकण्ठेण पयं, जिणकण्ठे हेउ केउलीणं वा ।

सो जणइ एव भणितो, कत्थं अहीयं भयंतेहि ॥

अत्र जिनकल्पिकेन प्रकृतं स तु जिनकल्पिको नियमाजिनस्य
तीर्थकरस्य काले वा स्यात्, अपरेषां वा गणधरदीनां केवलानां
काले । ततः स शिष्यः एवं हेतुदृष्टान्तैर्भणितः प्रह्वपितो नृणाम् ।
भगवन् । यद्येवं ततः पठाम्यहं, परमाचरुणां पूज्याः कुत्र ज-
न्तैर्मेधद्विरधीतं, यस्मादसौ शिष्यो जिनकल्पिको भावयति ।
स च जिनकाले वा भवेत् केवलिकाले वा ।

अतः स आचार्यः प्रतिपन्नान्-

अंतरमणंतरे वा, इति उदिप धूलिनायपाहंसु ।

चिक्खन्नेण य नायं, तप्पा उवयामि जिणमूलं ॥

अन्तरं परकेण मया अभ्युपनयम् । अन्तरं वा । तत्र यदि स
आचार्यो गणधरशिष्यस्तस्याप्याराद्धा । ततः परंपरकेणाधीत-
मित्याभ्युपनयम् । अयासौ गणधर एव । ततोऽनन्तरं जिनस-
काश एव मयाधीतमिति ज्ञेयात्, इत्यवमुदिने आचार्येणाऽभि-
हिते स शिष्यो धूलिज्वालं चिक्खन्नेण वाक्यात्तवान् । यथा-
धूलिरकत्र स्थापयित्वा तत उद्धृत्याप्यथ यत्रास्तीर्यते तत्रा-
वश्यं किंचित्परिश्रमः । ततोऽप्यन्यत्र प्रस्थीर्यमाणा जूयस्वरा
परिश्रमः । यथा वा प्रासादे लिप्यमाने मनुष्यपरम्पराया चि-
क्खन्नेप्रत्यर्पमाणो बहुपरिश्रमः स्तोत्रमात्रावहाप एव सर्वा-
न्तिममनुष्यस्य हस्तं प्राप्नोति ।

कैः पुनस्तत्परिश्रमीत्याह-

पयपायमक्खरेहि, मत्ताग्रोमेहि वा वि परिहीणं ।

अवि य रवि-राय-उत्तां, पणाम गेय पया चेव ॥

पदैः पादैस्तैर्मात्रया घादैर्वा अपिदाग्नात् बिन्दुना वा परि-
हीनं भवति । परम्पराया अभ्युपनयनं श्रुतामिति प्रक्रमः, अपि-
चेत्यभ्युपनयः । भगवतः समीपे अभ्युपनयनात् कारणान्तरमप्यस्ती-
ति । किमस्यादीनां भेदां संपादयति । यादृशानि वा महान्ति
इति न । पादानि, ईदृशानि किं कुप्युतां संभवन्ति ? एव यादृ-
शानि महर्षीणि जगवन्तीर्युक्तो वचनानि ईदृशान्यपरेषां
किं कदाचिज्ज्ञयन्ति इत्यतस्तीर्थकारकेण कण्ठमेव प्रजामि ।

इत्थं शिष्येणाके सुरिराह-

कोट्टाड्बुद्धिणो अ-त्थि संपयं परिमाणि मा जंय ।

अवि य तहि वाउत्ता, विरयाण वि कोउयहिहि ॥

यथा कोष्टक धान्यं प्रक्षिप्तं, तदवश्यमेव चिरमप्यवतिष्ठते । न
किमपि कालान्तरंऽपि गच्छति, एवं येषु सूत्रार्थो निहितः, तद-
वश्यमेव चिरमप्यवतिष्ठते, ते कोष्टबुद्धयः । आदिशब्दापदा-
नुसारिबुद्धयो बीजबुद्धयश्च गृह्यन्ते । तत्र ये गुरुमुखदेकसूत्र-
पदमनुसृत्य शेषमपि भूयस्तरपदानिकुलम्बमवगाहन्ते ते पदा-
नुसारिबुद्धयः । ये त्वेक बीजभूतमर्थपदमनुसृत्य शेषमविनय-
मेव प्रभूततरमर्थपदानवहमवगाहन्ते ते बीजबुद्धयः । एव-
विधाः काष्ठादिबुद्धयः सांप्रतमपि सन्ति येषु सूत्रार्थो न
परिश्रुत इति भावः । तत ईदृशानि धूलिज्वालादीनि मा
जल्प मा ब्रूहि । अपि न-तत्र भगवन् समीपे अभ्युपनयनात्
चिरतानामपि साधूनामपि कौतुकादिर्मर्षाकुत्रना व्याकुलीक-
रणं जवति । सकलस्याऽपि लोकस्य कौतुकहेतुत्वात् ।
कौतुक समवसरणम् । आदिप्रहणेन जगवता धर्मदशनाभ-
णादपरिग्रहः । वृ० १ उ० ।

(किंकाद्वारविशेष 'सिक्खा' शब्दे) पुनः प्रकृतयोजनं कुर्यन्नाह-

तित्थपरस्म समीवे, वक्खेवो तत्थ एवमाहिहि ।

सुत्तगहणं ताहे, करेइ सो वारमममाओ ॥

तीर्थकरस्य समीपे तत्र समवसरणे एवमादिभिः प्रकारैर-
भ्ययनस्य व्याक्षेपो जवति, हायुके सन्ति शिष्यः प्राह-भगवन् ।

सत्यमेवैतत् यदादिशत सूयम् । अत इदं पठामोत्युक्त्वा सूत्र-
ग्रहणं द्वादश वर्षाणि करोति । द्वादशमिदं स कलस्याऽपि
सूत्रस्याध्ययनं विद्वत्प्रतीत्यर्थः । गतं शिक्षाद्वारम् । ५० १ उ० ।

(४) अनन्तरकेनानियतवासेन वक्ष्यमाणविहारद्वारेण च
सह निष्पत्तिचारम् ।

तच्चानन्तरास्तेऽनियतवासद्वारे वक्ष्यमाणविहारद्वारे च संभ-
वि । तत्रानियतवासद्वारं तावद्वर्त्येते इत्थं तेन देशदर्शनं कुर्यता
शिष्याः प्रतीच्छन्काश्च सामाचार्यो सूत्रार्थग्रहणायां च निष्पाद-
यितव्या, इत्यत्रान्तरे यदुक्तं प्रतिचारगाथायाम्—“ काठं सुयं
वायवं, अविणीयाण विवेगो य ” ॥

(५) निष्पत्तिद्वारे प्रतिहारनूतमुपसंपदादिद्वारचतुष्टयसं-
ग्रहणायामाह—

उत्संपन्नं थिरत्तं, पकिच्छणा वायणोद्धरणे य ।

थइणरुं चणपत्ते, बुद्धा य तहिं गए राया ॥

प्रथमं प्रतीच्छकाः यथा तमुपसंपद्यन्ते तथा वक्तव्यम् । ततः
आत्मनः प्रतीच्छकानां च यथा स्थिरत्वं नूतनया करोति । तत-
स्तेन प्रतीच्छका वाचना च यथा जयति ततः प्रसाध्यताम् ।
आर्द्रकण्डूनाम्ना घटनारुद्धनापञ्चदशान्ताश्च यथाभिधाय-
न्ते बुद्धाश्च विषयं दृष्टान्ते यथा साधव आचार्योनुद्दिश्य दर्शय-
न्ति । (तहिं गए राय) यत्राचार्योऽस्तिष्ठति, तत्र गतानां यथा
राजद्वान्तः सुरभिर्दशाह्वयते, तदेतत्सर्वं वक्तव्यमिति द्वार-
गाथासमासाधेः ।

(६) तत्रोपसंपदद्वारमन्योक्तिद्वयान्तेन त्रिजिः प्रकारैश्च
सह त्रिजिपुर्गायामाह—

कादिह् अविच्छित्ति, सुत्तथाणं ति सो तद्वहाए ।

अजिगम्भइ ऽगेगेहिं, पकिच्छएहिं भिहरमाणो ॥

एष महाभागः सूत्रार्थयोरस्यवच्छित्तिं करिष्यतीति बुद्ध्या
स मन्वाचार्यस्तदर्थं सूत्रार्थग्रहणनिमित्तमभिगम्यते अनेकैः
प्रतीच्छकैर्विहरमाणो देशदर्शनं कुर्याज्जिति । आह—किमसौ
हिष्टिमाम्बरेण घोषयति, यथा, अहं बहुभुजोऽहं बहुभुज
इति, यदेवमनेकैः प्रतीच्छकैराभिगम्यते । नैवं खलु शुक्तिविधेक-
सुत्राधाराधौतचेतसः सन्तः कदाचनापि स्वगुणविकल्पने
प्रवृत्तिमान्भवेत् । मिथ्याजिगम्यताकप्रवृत्तमतमास्तिरस्कृतसं-
ज्ञानलोचनप्रसरणाम् इतरज-तृनामेव तत्र प्रवृत्तिसंभवात् ।
उक्तं च—“ मोहस्य तदपि विलसित-मजिमानो यः परंपर्याता-
याः । तत्तममोऽपि तमिधं, याऽऽत्मस्तुतिरात्मना कियते ॥ १ ॥ ”
यद्येवं ततः कथमिधं सोऽत्र तमेव प्रसिद्धमाराहतीत्युच्यते—

वासावज्जविहारी, जइ वि न य विकत्तए गुणे नियए ।

अज्जणंतो वि मुणिज्जइ, पगइ चिवय सा गुणगणाणं ॥

वर्षायज्जविहारी वषासु समुरा मासानेकत्र स्थायी अम्बहा
पुनरनियतविहारी इत्युक्तं भवति । स एवावधो यद्यपि न वि-
कल्पने निजकानामोयान् गुणाश्च । तथाप्यभ्यर्थाप स्वगुणान
कायस्यपि ज्ञाप्यते । कुत इत्याह—प्रकृतिरेव सा गुणगणानां
ज्ञानाद्गुणमसूदानाम् । तदुक्तम्—“ अज्जणंतो वि इ जइजति,
सप्पुरेना गुणगणेहिं नियएहिं । बोद्धंतो य मणोभो, जाओ
अक्खेहिं चिण्णंति ” ॥ १ ॥

एतदेवाभ्योक्तिद्वयान्तेन दृश्यते—

जमरेहिं महुरीहिं, सूइजइ अप्पणो य मंथेतां ।

पाउमकाव्वकंपवो, जइ वि निगूढो वणनिगुणे ॥

इह किञ्च कदम्बवृक्षाः प्रावृषि जलधाराधाराभिहताः पृष्यन्ति ।
ततः प्रावृष्टकाले यः कदम्बः स यथापि वनमिकुञ्जं निगूढो
गुप्तस्तिष्ठति । तथापि समरैर्मधुकरोजिभ्य आत्मनः सर्वाभ्यन्त-
रान्धेन च प्रसरता स्तव्यते ज्ञाप्यते, यथा-अत्र कदम्बवृक्षस्तिष्ठ-
ति । एतमयमपि सुपरमधुरीकल्पपात्रः साधुसाध्वीमः प-
रिमलकल्पेन च निजगुणानि कुलम्बेन प्रसर्पता कदम्बवृक्षानां
दावत्यन्तनिगूढोऽपि तिष्ठन् मृच्यते ।

यदि वा—

कत्थ व न जइइ अग्गी, कत्थ व चंदो न पायमो होइ ।

कत्थ वरद्वक्खणधरा, न पायमा होति सप्पुरिसा ॥

कुत्र वा न जलति न दीप्यतेऽग्निः । कुत्र वा चन्द्रः उदयं प्रा-
प्तः प्रकटो न जयति । कुत्र वा वराण्युत्तमानि लक्षणान्यभ्य-
न्तरतो ज्ञानादीनि, बाह्यतः शरीरमौन्द्यादीनि शङ्खचक्रादीनि,
वा धारयन्तीति, वरलक्षणधराः सत्पुरुषाः प्रकटा न भवन्ति ।

अत्र परोऽनुपपत्तिमुद्गाथयन्माह—

उदए न जलइ अग्गी, अज्जच्छओ न दीमई चंदो ।

मुक्खेसु महाभागा, विज्जा पुग्गिभा न जायंति ॥

उदके न जलति अग्निः । किं तु विधायति । अज्जच्छन्नो न
दृश्यते । मूर्खेषु मूर्खाणां पुरतो महाभागा विद्याप्रधानाः पुरुषाः
विद्यापुरुषास्तेऽपि न भावन्ति न शान्ते । ततः—“ कत्थ व न
जलइ अग्गी ” इत्यादि नापपद्यते । तदुक्तम् । अमिप्रायापरि-
ज्ञानात् । इह हि स्वविषय पदमिन्नचन्द्रमत्पुरुषाणां ज्वलनादि-
सामर्थ्यं चिन्त्यते न त्वन्याविषयः ।

कः पुनरमोषां स्वविषय इत्याह—

सुक्खिणम्मि दिप्पइ, अग्गी मेह्महिओ समी चाइ ।

तव्विहजाण य निउणे, विज्जापूरिसा वि जायंति ॥

शुक्लेधने शुष्ककाष्ठानौ दीप्यतेऽग्निः । मेघरहितः हारवादि-
काले अज्जैरुद्धतः शशी भाति प्रकाशते । तद्विज्ञानं च
तादृशं सद्बुद्धयलोकं निपुणे व्याकरणप्रमाणादिशास्त्रकुशले
विद्यापुरुषा अपि भावन्ति शोभां लभन्ते । एष त्रयाणामप्यर्मा-
वां स्वविषयोऽत्र सर्वत्राप्यमी दीप्यन्ते न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

तत्रैवापरं दृष्टान्तमाह—

कुमुअउपररसमुद्धा, किं न विवोदिति पुंररीयाइ ।

सुरकिरणा समिस्म व, कुमुयाणि अपंकयरससा ॥

न य अप्पमासगत्तं, चेदाइच्चाण मविमए होइ ।

इय दिप्पंति गुणहा, मुक्खेसु हसिज्जमाणा वि ॥

कुमुदानामुदराणि कुमुदोदराणि तेषु रसो मकरन्दस्तस्मिन्
मुद्धा अजमिहस्तदानीं तेषामप्रकुलत्वात् । ईदृशोऽमोषां म-
करन्द इति न विद्वन्तीत्यर्थः । एवावधोः सुरकिरणा यदि अ-
विषयत्वात् कुमुदानि न विधेयानि । ततः किं स्वविषय-
भूतानि पुंररीयाणि न बोधयन्ति ? बोधयन्त्येव । शशिनो वा
किरणा वक्ष्यपङ्कज-रससाः पङ्कजरसास्वाद्यमुद्धास्ततः किं स्वविष-
यभूतानि कुमुदानि न बोधयन्ति । तन्मन्त्रं न च नैव प्रकाशकत्वं
अन्तर्गच्छत्वं स्वविषयं जयति । किं तु प्रकाशकत्वेनैव इत्यमु-

नेष प्रकारेण गुणैर्ज्ञानादिभिराख्याः समृद्धाः मूर्खेषु वगुमायेषु
दृश्यमाना अपि दीप्यन्ते, सद्यदृश्येषु प्रकाशन्ते । उक्तमानु-
बन्धिकम् ।

प्रकृतमनुसन्धीयते-

सो चरणमुद्धिअप्पा, नाणपरो सूअओ अ माहुरि ।

उवसंपया य तेति, पडिउण्णे वेव साहूणं ॥

स इति अधिष्ठवाच्यार्थः चरणमुद्धितात्मा, तथा ज्ञानपरः
सुत्रार्थपौरुषोक्तं प्राप्तं उपुक्तः, परां तिष्ठां प्राप्ता वा दर्शना-
विनाशाविनाशम्, ज्ञानस्य दर्शनपर इत्यपि दृष्टव्यम् । स च सा-
धुनिः स्वपरिवारवर्तिनिरपरेषां साधूनां यूनां पुरतः सुवि-
तः स्थापितः, ततस्तेषां साधूनां तस्याभितो उपलज्जति । तेन
च तेषां यथाविधि प्रतीच्छना कर्तव्या, इति एव उपसंपद-
प्रकार उक्तः ।

अथ द्वितीयप्रकारमाह-

एहाणाअमोसरणे, परिपट्ठितं सुणित्तु मो साहं ।

आट्ठित्तं य पडिचोयण-उवसंपय-दीवणा अत्थो ॥

ज्ञानादौ, आदिशब्दात् स्वयंशब्दौ समवसरणे साधुमूलनके
(अठेलाए इति) व्यञ्जनतत्त्वदूषितं सुत्रं परिवर्त्यन्तं, साधुं
कमपि भुत्वा सम्प्राप्तं नोदनां करोति । (अठेलाए इति)
पाठे स प्राह-किमिति गीतायां श्रुते- (अट्टे इति) अर्थो न मि-
लति । इतर. प्राह-किमर्थार्थोऽप्यस्ति, बाह नमस्कारमादि कृ-
त्वा स्वयस्यापि भुत्वासाधुं विद्यते । न आह-यद्येवं तर्हि " अ-
ट्ठित्तं " पदस्य कोऽर्थः । उच्यते- आत्तश्चतुर्द्धा-नामस्थापनाद्-
व्यज्जामेदात् । नामस्थापने सुगमे । उच्यते- सन्नित्तादिद्वयैर-
प्राप्तिः प्राप्तवियुक्तैर्वा य आत्तः स उच्यते- कोधादिभिर्गर्जितभूतो
भावात्तः । एवं प्रकारद्वयेनायं लोक आतो वसन्ते, इत्याकर्ष्य प्रमु-
दितः । स साधुश्चतुर्ध्वनि-अहो अस्य मूललक्ष्य एतादृ-
ग्दृश्यकर्मोऽर्थः, ततो यदि सर्वस्याधीतस्यायंमवबुद्धो ततः सु-
खं भवति । इत्यभिसंधायार्थप्रदणार्थं तस्यैव पाश्वे उपसंपद-
प्रतिपद्यते । ततोऽसौ विधिना तस्यार्थदीपनं करोति, अर्थ-
कथयतीत्यर्थः । एव द्वितीयः प्रकारः ।

अथ तृतीयमपि प्रकारमाह-

अहवा वि गुरुसमीवं, उवागए देसदंमणम्मि कए ।

उवसंपय साहूणं, होअइ कयम्म दिसावंधे ॥

अथवा-देशदर्शनं कृते सति यदाऽसौ गुरुणां समीपमुपागतो
भवति । तथा गुरुभिराचार्यपदे प्रतिष्ठाप्य दिग्बन्धे कृतेऽनुकृते
सति, विहारं कुर्वतोऽस्य पाश्वे प्रतीच्छुकसाधूनामुपसंपद्वर्त-
नि व्याख्यातं विभिः प्रकारैरुपसंपद्वारम् ।

(७) तत्र द्वितीयमस्थिरत्ववारम् । तत्रात्मपरोमयतुलनाया द्वि-
विधम् । ते च तुलने प्रत्येकं चतुर्विधे-

आयपरोजयतुलणा, चउच्चिहा सुत्तमारणित्तरिया ।

तिएहडा भंविग्गे, इयरे चरणे-इरा नेच्छे ॥

तत्रासावात्मपरोमयविषयां तुलनां करोति । सा च प्रत्येकं
चतुर्विधा भवति । तथा-ये केचिदुणवज्जिता अगारिणः प्रज-
जातः । तेषामुपसपन्नानां चासौ सूत्रसारणां करोति, सूत्रं पाठ-
यतीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तेनासेवना शिष्यमपि प्राहयति ।
तथा तेषामुपसपन्नसौ इत्थरा दिशं कल्पति । यथा वायवा-
३६७

चार्याणां सकाशां प्रजामः, तावद् दृष्ट्वाऽयमाचार्योऽहमेव चोपा-
ध्यायस्तत्र गतानामाचार्यां ज्ञापका इति (तिण्ड, संविग्गे इति)
वे संविग्गाः साधयस्ते त्रयाणां ज्ञानदर्शनचारिणाणामर्थार्थो-
पसंपद्यमानाः प्रत्येष्ट्याः (इयरे चरणे इति) इतरे पाश्वेस्था-
दयो यदि चरणार्थमुपसंपद्यन्ते, ततस्तेऽपि संप्राप्ताः (इहग
नेच्छे इति) इतरथा ज्ञानदर्शनानिमित्तं सुत्रार्थप्रदणदर्शनप्रजाव-
कशास्त्राध्ययनार्थमिति भावः । यदि उपसंपद्यन्ते, ततो नेच्छेत्,
नोपसंपदं प्राहयेदित्यर्थः ।

अथ यदुक्तमात्मपरोमयतुलना चतुर्विधेति । तत्रात्मतुलनां
तावद्भाषयति-

आहाराइ दग्गे, उप्पाएणं मयं जइ समत्थो ।

खेत्तु विहारजोगा, खेत्ता विहतारणाइया ॥

कालम्मि ओमाई, जावे अतरंताएपाउग्गे ।

कोहाइनिग्गाहं वा, जं कारणसारणा वा वि ॥

इहात्मतुलना चतुर्विधा-उच्यते- क्षेत्रतः, कालतो, भावतश्च ।
तत्र उच्यते एवमुपसंपन्नानां यद्येवणीयान्याहारादीनि । स्व-
मुत्पादयितुं समर्थः । आदिप्रहणादुपशिश्यापरिग्रहः । क्षेत्रत
श्रुतवर्षाविहारयोग्यानि वषांवासयोग्यानि वा क्षेत्राणि ठ-
त्पादयितुं शक्नोमि । न वा विहमिरेष्या तस्मात्सारणं पार-
नयनम्, आदिशब्दात् राजदिष्टादितात्पर्यां कर्तुमहं सम-
र्थो न वेति । काले अथमं दुर्भिक्षम् तत्रादिप्रहणावशिष्यतादौ
निर्वाहयितुं शक्नोऽस्मि न वेति । भावे- (अतरं इति) शक्नोमी-
भूतानामादिशब्दात्सर्ववृक्षादीनां वा एषां प्रायेभ्यमुत्पादायतुं
समर्थोऽहं न वेति । अथवा-शक्नोमि क्रोधनिग्रहं कर्तुं न वेति ।
आदिप्रहणात्मानमायातोभनिग्रहपरिग्रहः । यद्वा-यःकारण
ज्ञानादिक निमित्तमुद्दिश्यते, उपसंपद्यन्ते, तस्याह सारणां कर्तु-
मीशो न वेति । गतमात्मतुलनाद्वारम् ।

आहारद्वारमाह-

आहाराइ-अनियओ, संजो मो विरममाइ-निच्छुहो ।

उज्जापग ! खल्लु खेत्तं, अरिउडियाओ अवमहाओ ॥

ऊणाउरित्तवासां, अकालभिक्षवपुरिमहूओमाई ।

जावे कसायनिग्गाह, चोयणनयपेरुमी नियया ॥

ते प्रतीच्छुकाः प्रथममंबोच्यन्ते । उच्यते आहारादीनां सा-
मोऽनियतः कटाचिन्नवति, कटाचिन्नति । योऽपि जघति सो-
ऽपि विरमः । पुराणोदनादिराविशब्दादस्मस्य हिङ्गवाद्यसं-
स्कृतस्य कृकस्य च बहुचणकावर्ग्रहणं सोऽपि निगूढं उज्जि-
तमायः । क्षेत्रत उज्जामका जिकृच्चर्यायां गन्तव्यं, बहिर्ग्रामेषु जि-
कार्थं यत्पर्यटनं, सा उज्जामकाजिकृच्चर्या । तथा खल्लु क्षेत्राणि
नाम यत्राण्यो लोकः प्रदाना, सोऽपि च स्तोकेमेव ददाति ।
तत्र विहसंख्यम्, अनृतुदितश्च प्रायो वसतयः प्राप्यन्त । यो
यद्वा श्रुतवर्त्तते तस्य तदाऽननुकूला इत्यर्थः । कालतः कटा-
चिन्मासकल्पणानं वषांवासस्थानं वा ऊनम् अतिरिक्तं वा
कालकरणे वासोऽवस्थानं भवेत् । काऽपि क्षेत्रे अकाले सूत्र-
पौरुष्या अर्धपौरुष्या वा खेलायां जिकृच्चर्या ततः सुत्रार्थहा-
निरपि ज्ञाधिना, कुत्रापि पूर्वाह्णेऽपि पूर्णोवमं स्वादरपूरकाहा-
रमात्राया न्यूनं लभ्यते, आदिप्रहणात्पानकमपि न स्वपद्यते ।
भावे-भावतः कथायनिग्रहस्वरपुरुषनोदनायामपि कर्त्तव्यः । न

नियतावश्यभाविना सुशार्ययोः पौरुषी, कश्चाच्चिह्नाक ध-
र्मैक्यादिव्यप्रतया सुशार्ययोः स्यात्ताऽपि प्रवृत्तं जघेदित्यर्थः ।
तदेतत्सर्वमपि वयङ्गीकर्तुमुत्साहः ततः प्रतिपद्यन्मुपसं-
वदमिति ।

अतएवपरि चेव, तुलना उभयविरकारणे वृत्ता ।

आत्मविषया परविषया च तुलना उभयोरपि स्थिरताका-
रणं स्थिराकरणार्थमेवमुक्ता । गतं स्थिरत्वद्वारम् ।

(८) तत्र तृतीयं प्रतीच्छन्नाद्वारं तच्च सोपनयेन स्नुषाह-
द्यात्मेन सहोपपन्नितम्—

पदिवज्जंते चेव, करिंति सुपहाए दिहंतं ।

“ पदिवज्जंते ” इत्युत्तरार्द्धे सर्वमनन्तरोक्तमर्थं बहि प्रती-
च्छन्ती । प्रतिक्रियन्ते । तदा स्नुषया वध्वा दद्यात्तमाचार्याः कुर्वन्ति ।

तमेवाह—

आसरहाई ओलो-यणाइभीयाऽऽजले अ पेहंती ।

सकुलघरपरिचरणं, बारिज्जइ सुसुरमाईहिं ॥

स्विसिज्जइ इम्मइ वा, नाणिज्जइ वा घरा अठापंति ।

नीया पुण से दोसे, गायंति न निच्छुजंते य ॥

वधा-काचिद्वधूः स्वकुलगृहस्य स्वकीयपितृगृहस्य संबन्धी यः
परिचर्यो रमणीयवस्तुदर्शनहेवाकस्तेनाश्वरधान् । आदिप्रह-
येन हस्त्यादीन्, अवशो कर्तुं गवाक्षस्तेन आदिशब्दादपरेण वा
आलकादिना भीतानाकुलौघ जनान् प्रेक्षमाणा सती वार्यते ।
पुंश्चिमा भवलोकिष्ठा, इति प्रतिषिध्यते । स्वपुरादिभिः मा भूदस्याः
प्रसङ्गः परपुरुषविषयोऽप्यवलोकनहेवाक इति । यदि वारिता
सती नोपरमते ततः (स्विसिज्जइ सि) निच्छते-आः कुलपां-
छुते ! किमेव करोषीत्यादि । तथापि यदि न निवर्त्तते ततो
हृष्यते । केशादिनिस्ताप्यते एवमपि यदि न, ततोऽतिष्ठन्ती गृ-
हात् निष्काश्यते । मा भूदपरासामपि गृहमहेतानामस्याः प्रसङ्ग-
जनित एवविध एव कुद्वेषाक इति कृत्वा ये तु तस्या निजकाः
पितृगृहसंबन्धाः स्वजनाः (से) तस्याः दाषान् कृद्वयन्ति
कथंचिदुपासकप्रदानादिना दावयन्ति । अपि न गृहाग्नि-
ष्काशयन्ति । गौरवाद्देवास्तत्र तस्याः । एव स्नुषादद्यात्तः ।

अपार्थोपनयमाह—

परिसिज्जइ अप्पो वा, सगणे दंदो न या वि निच्छुजणं ।

अप्पहे पुण न सहापो, सुसुरकुलं चेव सुपहाए ॥

ते आचार्याः भगवन्ति-आर्याः पितृगृहस्थानीयो युष्माकं स्वग-
च्छः स्वसुरस्थानीया वयम्, अश्वरथायवलोकनस्थानीयं प्रमा-
दासेवनं, गवाक्षादिस्थानीयायपुष्टालम्बनानि, ततो युष्माकं
स्वगणे स्वगच्छे प्रमादासेवनं कृतमपि मृश्यते कस्यते । अन्वो
वा दण्डः प्रायश्चित्तलक्षणः प्रमादप्रत्ययो जघनं तत्र दीयते, न
च महत्यपि अपराधे गच्छात् निष्काशनं, गौरवाद्देवता भजनां
भवति । वयं पुनः स्वस्वमप्यपरार्थं भजनां न सहाम । अश्वसुरकु-
लानि समिध स्नुषाया वध्वाः संबन्धिनमपराधमित्युक्तेः । यदि ते प्रती-
सम्पुरिर्नकां भजेयुः । एवमेतद्यदादिशन्ति भगवन्तः, ततस्ते प्रती-
सम्पुरिर्नकां भिष्यन्ते च द्विधा, पार्श्वस्थादयो वा जघेयुः, संविग्ना वा । तत्र
पार्श्वस्थे पार्श्वस्थादिमुष्कृता वाऽपि समनोभा वा
समंरिद्धं मह्यम्

सर्वेषामप्येषां विधिमाह—

पास्त्याइमुंदिप, आलोयण होइ दिक्खपजिईओ ।

संविग्गपुराणे पुण, जप्पभिईं चेव ओसओ ॥

सवण्णमममणुक्के, जप्पभिईं चेव निग्गओ गच्छा ।

सोहि पदिच्छिऊणं, सामायाहिं पयंती य ॥

वः पार्श्वस्थादिजिरेव मुष्कृतस्तस्य दीक्षाप्रभृति वीक्षादि-
नादारभ्य अलोचना भवति । यस्तु संविग्गपुराणदत्तत्वात् पूर्व
संविग्गः पार्श्वस्थसमीभूतः स पुराणसंविग्ग इत्यनेन । गार्वाणं
प्राकृतत्वात् स्वत्यासेन पूर्वपरनिधानः । स यत्प्रभृति यद्दिनादर-
भ्यावसन्नः संजातस्तत्प्रभृत्येवालोचना दाप्यते ॥ यस्तु संविग्गः
स द्विधा—समनोऽहः सामंभोगिकोऽसमनोऽहः सामंभोगिकः । च
द्विविधोऽपि यत्प्रभृति स्वगच्छाभिर्गतस्तत एव दिनादारभ्य
अलोचनां वापयितव्यः । ततः शोधिमाहोचनां प्रतीच्छन्तीयो वस-
पक्केइ मूढं वा प्रायश्चित्तमावस्यस्तस्या तद्वत्त्वा स्वकीयां सा-
माचारीमाचार्याः दर्शयन्ति ।

किं कारणमिति चेदित्याह—

अवि गीयसुगहराणं, वाइजंताण मा दु अचियत्तं ।

मेरासु य पत्तेपं-मा संखइ पुव्वकरणेणं ॥

ये गीतार्थाः भुनधरा बहुभुता गणिवाचकादिशब्दाभिधेया
इत्यर्थः । तेषामपि किं पुनरितरेषामभिधेयशब्दार्थः । धितयत्ते-
माचारीकरणेनोद्यच्छमानानां मैत्रं सामाचारीमध्ययाकारं का-
चौरित्यादिवचनेनां जूत (अचियत्त) अप्रीतिकं यतोऽप्योऽन्व
गच्छानां काश्चिदनीहृदयः सामाचार्यस्ततः प्रत्येकं पृथगपृथक्
मर्यादासु सामाचारीषु वर्त्तमानासु प्रवादतः एवैत्यस्ताया एव
सामाचार्याः करणेन प्रतिनोदितानां मा (असंखइ) कलहो
भवेदित्यस्मात्सा चक्रवालसामाचारी कथयन्तव्या ।

आह कथं पुनरभिधीयमानेऽप्रीतिकं भवेदुच्यते—

गच्छइ वियारजूमा-इ वायओ देह कप्पियारं से ।

तम्हा उ चक्रवालं, कहंति अण्हिंदिय निसिं वा ॥

अयं वाचको विचारभूम्याम् । आदिशब्दात् जतपानग्रहणा-
दौ गच्छति, अतो इदं, कप्पियारं कमपि कल्पकं साधु (से)
तस्य वाचकस्य येन सामाचार्यो दर्शयति । एवमभिधीयमाने तस्य
वाचकस्य महदप्रीतिकं जघति । यथाऽहो स्वगणं विमुक्त्य पर-
मण्णुपसगन्ना वयमप्येवं परिजृयामहे इति, यत एव तस्माच्चक्र-
वालसामाचार्यो प्रतिदिनक्रियाकलापकृपां तेषां पुरत आधा-
र्याः कथयन्ति । यथा ते कल्पिका जघन्ति, याद्यच्च मा तेषां
प्रकल्प्यते । तावत् (अण्हिंदिय सि) ते निजार्थं न दिपमाप्य-
न्ते, मा जूसेषां सामाचारीशिक्षणव्याघानः । अथ न संस्तरन्ति,
ततो निशि रात्रौ ते सामाचार्यो प्राहयितव्या इति । गतं प्रती-
च्छन्नाद्वारम् ।

(९) तत्र चतुर्थं वाचनाद्वारं तच्चोपदेश-स्मारणा-प्रतिस्मार-
णाभिः त्रिविधम् । घट्टनादिदृष्टान्तप्रयेण, निष्काशनादिवि-
धिना स्थिरीकरणाय राजदृष्टान्तेन सद वर्तितम् * गृहीतसा-
माचारीकाणां सुशार्यभावेनादातव्या, वाच्यमानानां च तेषां सा-
माचारीकरणे प्रमाद्यतां यो विधिस्तमभिधित्सुद्वारस्तोकमाह—

उवण्णो सारणे चेव, तद्वा पदिसारणा ।

उंदे अवहमाणं जं, अप्पच्छंदेण वज्जेज्जा ॥

उपदेशः, स्मारणे चैव, तृतीया प्रतिस्मरणे चैव । ततः उन्ने
उपदेशोऽत्रत्तमानं विनयेन गुरुणि आत्मच्छन्देन आभिप्रायेण
वर्जयेत्, परित्यजदिति नियुक्तिरशोकसमासार्थः । अथ विस्तरा-
वन्तत्र गुरुमिस्त्राप्रति वक्तव्यमस्माकमेव सामाचारी, याज्ञ-
क्याधिक्यपादयः प्रमादाः परित्यज्या एव उपदेशः ।

अथ स्मारणमाह-

निशपमायाऽसुं, सइ तु खलियस्म सारणा होइ ।

नणु कहिय ते पमाया, मा सीयसु तेसु जाणतो ॥

निर्द्ध्व प्रमादो निष्ठाप्रमादः आदिशब्दावप्रत्युपेक्षितदुष्प्रत्यु-
पेक्षितानिपरिग्रहः । तेषु सकृद्वक्तव्यं स्मरितस्य स्मारणा
कृतव्या जयति । यथा-भो महानाग ! नन्वेते पूर्वमेवास्माभिस्तत्र
प्रमादाः कथिताः, ततो जानन्नपि तेषु मा सीयित्येषा स्मारणा ।

अथ प्रतिस्मरणमाह-

कुन कवलं अचियत्तं, गोणो तुदिओ व पा हु पेलेज्जा ।

सज्जं अओ न जणइ, धुव सारण तं वयं जणिमो ॥

स्फुटं नाम, यस्तेन प्रमादः कृतः परिस्फुटं नाभिधायते, किं
त्वय्यव्यपदेशेन भणितव्यम् । ककुं नाम, निष्पिपस्य स यथा-निर्ध-
मं ! निरुत्तर ! निःस्वर ! इत्यादि, तदपि न वक्तव्य, यतः स्फुटं ककुं-
भिधीयमानमप्रीतिकं जयति । अत्र च गोहृष्टान्तो यथा-गौर्बलाव-
हो महता जारेण ललितो, हलं वा वहमानः, प्रतोदेनातिनोदि-
तः सन्, हृष्टयित्वा भारं पानयति । हलं वा भनक्ति । एवमयमपि
स्फुटाक्षरं ककुमणित्या वा जणितः, कथायितव्यादमंजसं क-
त्वा गच्छान्ति निर्गच्छेत् । अत्र एवाह-गौरव वाशब्दस्योपमा-
सार्थस्य च सम्बन्धादसावपि तुदितः, स्वरपुरुषभणनप्रतयेन व्य-
थितः सन्, मा हु निश्चिन्तं प्रेरयेत् । संयमभार बलादपहस्त्या-
वातयेत् । अत्र एव च सद्यस्तरकालं यदा प्रमादः कृतस्तदैव
भणयते (धुव सारणं ति) स वक्तव्यो वत्स ! ध्रुवमवश्यं कर्त्त-
व्यं, संयमयोगेषु सीदतां सारणा । तथा च मौनोच्छ्वचनम-
“कसओ वा परो मा वा, विसं वा परियत्तओ । जासियव्वा हिया
भासा, सपक्खगुणकारिया ” तत्तस्मात् जिनाङ्गाशधनाय वयं
ब्रह्मन्तमेव भणामो, न पुनर्मत्सरप्रद्वेषादिना ।

अथ “सज्जं अओ न जणइति” पदव्याख्यानाथमाह-

सद्विमं विइए वा, सीयंतो वुच्चए पुणो तइयं ।

एगो वराहो सोदो, बीयं पुण ते न विसट्टामो ॥

सीदन् सामाचार्यो प्रमाद्यन्, तस्मिन्नेव विवसेऽप्यस्यां बेला-
वां द्वितीये वा दिवसे पुनर्भूयोऽप्युच्यते, तृतीया प्रतिस्मरणे ।
एक उपदेशो, द्वितीया स्मारणा, तृतीया प्रतिस्मरणेति कृ-
त्वा कथमित्याह-एकस्तत्र महानपराधः सोदस्तिातत्ततो
ऽस्मान्निर्धदि पुनर्द्वितीयं स्वल्पमप्यपराधं करिष्यासि ततो
वयं ते न वियहामो, न सद्विष्यामः ॥

तथा आर्द्धकणहृष्टान्तः क्रियते-

गोणाइ-हरणगहिओ, मुक्को य पुणो सहोदगहिओ उ ।

उद्धोलकण-हारी, न मुच्चए जायमाणो वि ॥

यथा कश्चिच्चौरो गवाहिहरणं कुर्वन्कारकैर्गृहीतस्ततो मु-
ञ्चत, माभेकवारं नाहं भूयः स्वल्पमपि चौर्यं करिष्यामीत्युक्ते,
इवाहुत्वात्परोपरोप्राप्तैर्मुक्तः । पुनर्द्वितीयमवस्थायां पूर्वाच्यासव-

शात् यदि आर्द्धकणहारी भवति, स्वल्पचौर्यकारीति भावः ।
तथापि सहोदः सलोपूत्रो गृहीतः सन्, याज्ञमानोऽपि भोक्तृत्वं न
मुच्यते । एवं भवतोऽप्येकवारं महदपि प्रमादपदं तितकृतम-
स्मान्निम इत कर्त्तुं तु स्तोकेऽपि न तितकामहे । इत्यमुकोऽपि यदि
प्रमाद्यति, तदा स लघु वण्ण इत्यादि, द्वितीयं घट्टनाद्वृष्टान्तं कुर्वन्ति ।

तमेवाह-

घट्टिज्जंतं वुच्छं, इति उदिए दंण्णा पुणो विइयं ।

यथा द्रुमावृ रहितं सत् यद्यच्छमानं चाक्षयमानमपि “ वुच्छं-
ति ” वेशोपदत्वाद्बद्धत्वं विनष्टमिति । यावद्वयं भवानप्यस्मा-
ज्जिरित्यं स्मारणादिना छद्मानोऽपि प्रमादमेव सेवितवानि-
त्येवमुदिते कथिते सति यदि भूयः प्रमाद्यति, तदा पुनरपि
घट्टना मासलघुणावधितरुणा कसंख्या (विइयति) एतत्
द्वितीयमुदाहरणम् ।

इत्थं वणिक्कोऽपि यदि प्रमादाजोपरमते, तदा

कच्छनाद्वृष्टान्तो वक्तव्यः-

पासाणो संवुत्तो, अइरुचियं कुकुमं तइए ॥

“पासाणां” इत्यादि । अति शरीरं कञ्चित् पिष्टं कुकुमं किं
पाषाणः संवृत्तः । एव नवानपि महता प्रपादेनेप्रतिनोद्यमानः किं
प्रमत्तः संवृत्तः, इत्येवं तृतीयमुदाहरणं कृत्वा, तदैव मासलघु
दीयते । अथ यदुक्तं प्राक् (आवणीयाण विवंगो य म्ति) तदि-
दानीं भाव्यते । अबिनीता नाम, ये बहुशोऽपि प्रतिनोद्यमानाः
प्रमाद्यन्ति । ते च छन्दे अवत्तमाना भणयन्ते । तांश्च सुरभ
आत्मच्छन्देन वर्जयेयुः ।

कः पुनरात्मच्छन्दो येन ते परिह्रियन्ते । प्राग्द्वाराणां-

सूचितपत्रहृष्टान्तश्च उच्यते-

तेण परं निच्छुजणा, आउटो पुण सयं परेहि वा ।

तंबोलपत्तनायं, नासेहिमि मज्झ अणे वि ॥

ततः परं वारण्यादूर्ध्वं यदि न निवर्त्तते, तदानिष्काशना क-
र्त्तव्या, निर्गच्छ मदीयगच्छादिति । अथासौ स्वयं परेण वा
प्रकाशितः सन्नावृत्तः प्रमादाप्रतिनिवृत्तः प्रतिजगति, भगवन् !
क्षमस्व, मदीयमपराधानि कुर्वन् न पुनरेवं करिष्यामीति । ततो
यद् द्वारगाथायां पत्रज्ञानं, सूचितं तदुपवर्त्यते (तंबोलपत्त-
नाय ति) यथा तम्बोलपत्रं कुथितं सत् यदि न परित्यज्यते,
ततः शेषाण्यपि पत्राणि कोषयति । एव त्वमपि स्वयं विनष्टः,
मम अन्यानपि साधून् चिनाशयिष्यसीति कृत्वा निष्कासितो-
ऽस्माभिः । सप्रत्यप्रमत्तेन भवितव्यं, मासगुरु च ते प्रायश्चित्तम् ।

अथ निष्काशनस्यैव विधिमाह-

सुहपेगो निच्छुनई, खेगा जणिया वि जइ न वच्चंति ।

अन्नावपस उवहिं, जग्गावण सारि कह गमणं ॥

ते पुनः प्रमाद्यन्ते, एका वा पाऽनेके वा । यद्येकस्ततः सुखेनैव नि-
र्गच्छ मज्झादित्यभिधाय निष्काश्यते । अथानेके बहवस्ततस्ते
यदि निर्गच्छन्तेति भाषिताः अपि, वयं बहवस्तस्मिन्, इत्यवष्टम्भं
कृत्वा न व्रजन्ति, ततः शेषसाधून् रहस्यं ज्ञापयित्वाऽन्येन केना-
प्यपदेशेन मिषेण यथा न तेषां शङ्का भवति, तयोपधि विहा-
रयोग्यं कारयित्वा अन्यव्यपदेशेनैव रात्रौ चिरं जागरणं कारा-
पणीया । यथा न प्रातः शीघ्रमुत्तिष्ठन्ति (सारिक सिं) सा-
गारिकः शय्यातरस्तस्याप्रतो रहसि कथनीयं, यथा वयं प्रमा-
त एवामुक्तं मामं व्रजिष्यामि । यदि कोऽपि मदता निर्बन्धेन

युष्माकं प्रश्नयेत्, यथा आचार्याः क्व गता इति । ततो जव-
ज्जिस्तस्य यथावज्जिज्ञेयनीयम् (गमणं नि) ततो गमनं कर्त्तव्यम् ।

गमेषु च यदि ते भूयः-

सुक्का पो दंदरुद्दो, जणंति इह तेन तंमु अहिगारो ।

सेज्जायरनिम्बे, कट्ठय गया न विणयहाणी ।।

अहो सुंदरं समजनि । यद्दण्डस्यसज्जिन आचार्यांत मुक्ता
चयन्त इति ये भणन्ति, न नेष्यधिरारः । ये पुनः परि-
त्यक्ताः सन्तो गार्हं परित्यज्यन्ते । आः कष्टम् । उम्भिता वयं च
कारायां । निःसन्धा इन्धुमिस्त्रैभंगयज्जिः अतः कथमिह भ-
विष्यामः । इति ते श्रुत्यतर महता तर्षेभ्यः पृच्छन्ति-क-
थय, कुवास्माकं विमुच्य, गताः क्कमाधमणाः । स प्राह-
अनुकं प्रामम् । ततस्तेन कथितं त्वारतमागतानां तेषां न वि-
नयहानिः कर्त्तव्या । किं तु-प्राग्बद्धाच्युत्थानं दण्डकादि-
प्रदणं च कर्त्तव्यम् । ततस्ते बद्धाज्जिपुटाः पावपतताः
समुक्ता, बलिप्रकाशाम्बुणं विमुञ्चन्ते विहृषयन्ति । जगव-
न् । तमस्मै प्रसन्नमपराधं, विलोकयनास्मान् प्रसादं मन्सर-
या इया, प्रतिपद्यधं जूयः स्वानीच्छकतया, कुहानुधहं स्मा-
रणात्वा । 'प्रणिपातपर्यवसितप्रकोपा हि भवन्ति महात्मानः'
इत ऊर्ध्वं वयं प्रसादं प्रयत्नतः परिहरिष्याम इति । ततो
गच्छत्तकाः साधयः सूरीन् कृताञ्जलयः प्रसादयन्ति । गु-
रवो भुवते, मार्था भव मम दुष्टाश्च सारथिकस्वकल्पेनामू-
न् प्रायाचार्यकरणेन ।

एवमुक्ते साधवो भणन्ति-

को नाम सारहीणं, स होइ जो जह्वाणो दमए ।

दुट्ठे वि उ जो आसे, दमेइ तं आसियं विंति ॥

को नाम सारथिनां मध्ये स भवति, सो जह्वाजिनो वि-
नीतान्भवान् दमयेत् न । कश्चिज्जसौ, असारथिरन्वेत्यर्थः । दुष्टा-
नविनीतानपि सोऽस्मान् दमयति, शिक्षां प्रादयति । तस्माच्च
कमभ्यर्द्धं भुवते लौकिकाः ।

अपि च-

होति हु पमायत्वलिया, पुव्वज्जासा य दूच्चया भंते ।।

न चिरं बज्जतणा य, हिया य अरुचेतिथं अंते ॥

भवन्त ! परमकल्याणयोगिन् ! पूर्वाभ्यासादनादिभवाभ्यास-
तया, पुस्त्यजानि प्रसादस्कासितानि भवन्ति । प्रायो जन्तूनां
प्रसादा निवृत्तिकथाश्चः स्कासितान्यनुपयुक्तागमनभाषणा-
दीनि । न चेवं स्मारणादिकृपा यच्छणा चिरं चिरकालं भा-
विनी सात्मीनाद्यमुपगते । स्मृतीनामप्रसादं को नाम स्मारणादि-
कं करिष्यतीति भावः । न चेयमप्राप्तवत् परिणामेऽपि पु-
स्तहा, किं तु हिता च पथ्या । आत्यन्तिकमर्तशुभव अस्ते
अवसाने, परिणामे इत्यर्थः ।

यच्च परिणामसुन्दरं तदापातकममुष्पोपादेयम्, अत्रान्तरे सु-
रवस्तेषां प्रमाविसाधूनां तीव्रतरं सवेगमवगम्य ते-
नैव स्मिरीकतुं राजहृष्टास्त कुर्वन्ति-

अच्छिरुपा तुनरिंदो, आत्तंनु अविज्जगुसियमंसणया ।

विमुहाभि । य य जणिपं-ऽजणं रेयण सुहं पच्छा ॥

॥ दमेइ-ऽत्ता ददन् अक्किमा आवा, मय्यधिवज्जोहि न स-

जिहं जणिगच्छं । अज्जो अ भागंतुभो विज्जो, भागंतुं भयह ।
मम अक्किगुलिया उ, अक्किमुत्तममणी उ, ताहि अज्जिपसु
अक्कीसु तिस्ववरा दुरहिवासा वेयणा भवति । मुहुसं जइ न
वि मे मारणाए संदिस्साहि, तो अज्जिमि अक्कीण । 'न मारामं ति'
अवुत्तवणए । अज्जिपसु अक्कीसु तत्त्वतरा वेयणा जाया । ताहे
रत्ता जणिपं, अक्कीणि मे पाहयाण, मारेहं तं वेजं । तेहि
अवुत्तवणंतुं न मारिज्जो । मुहुसंतरेण उवसता वेयणा । पोराणाणि
अक्कीण जायाणि । [वज्जो पूज्जो] अथ गाथाकाराद्यः-अदण-
अकुषोयां क्क रोगस्तस्मात् कश्चित् नरेन्द्रः । तस्य बागन्तुकथेज-
न गुटिकायां शमना स्वरूपकथना । ततो राज्ञा विषहाभ्यहं वे-
दनामिति मणिने, वैद्यनचक्षुषागुटिकाभिरञ्जनम् । ततो वैद्यना ।
पश्चात्कथेण सुखं संजातम् । प्रगुणीभूतं अक्षिणी । एष इष्टास्तः ।
अयमर्थोपनयः-यथा तस्य राज्ञस्तत्कालमुत्सहमपि गुटिका-
ञ्जनं, कथेण चक्षुषोः प्रगुणीकरणात् परिणामसुन्दरं समजनि ।
यच्च भवनामपि स्मारणादिकं, अरुपुरुषत्वान् यथाप्यापातकदुः-
खं, तथाऽपि परिणामसुन्दरमव दृश्यम् । इह परं च सकल-
कल्याणपरम्पराकारणत्वादिति । (उक्तो निष्कासनार्वाधः)

अथ संप्रदमाह-

इय अत्रिवेगो य त्रिणि-विषाणं च संगहो पुणञ्जुओ ।

जे उ निसग्गणिणीया, सारणया केवलं तेमि ॥

(इय) एवमविनीतानामविवेकः परित्यागो (त्रिणि-विषाणं
च त्रि) परित्यक्तानां पुनरावृत्तानां जूयः संप्रदो विषेय । ये तु
निसर्गेण स्वभावैव विनीतास्तेषां स्मारणैव केवलं कर्त्तव्यम् ।
यथेवमित्थं कर्त्तव्यमिति ।

उपसंहरमाह-

एवं पदिच्छिज्जणं, निष्फत्ति कुणइ वारम मया उ ।

एव देशदेशेन कुर्वन् शिष्यः । प्रदीच्छुकान् प्रतीत्य, निष्पत्ति
सुत्रार्थग्रहणादिना द्वादश समाः सत्तारणि करोति । तत
निष्पत्तिद्वारम् ।

अथ विहारद्वारं व्याख्यायते-

एभो चेव विहारो, सोमनिष्फाययंतस्स ॥

“ एसो चेव ” इत्यादि । एष एव विहारः शिष्यान्
निष्पादयतो वेदितव्यः । इयमत्र भाष्यता तस्य दर्शनं कृत्वा
गुरुनाम्नमागतस्य गुरुभिराचार्यपदमधारोष्य, दिव्यन्धा-
नुष्ठायां विदितायां तत्रकल्पविधिना विहरतो, यः शिष्य-
निष्पादयति, स एवमेव द्वादश वर्षाणि यावत् विषेय ।
तुल्यवक्तव्यत्वादिति ।

(१०) विहारद्वारम् । तत्र जिनकल्पिकमाभि ३ प्रांतद्वारक-
पाणि अक्षयवच्छक्तिमनभार्त्तानि पद् चाराणि ।

भ्यान्वक्यासुखोगाथामाह-

अव्वोच्छित्तिमाणपंच-तुलण उवगणमेव परिकम्मे ।

तवमत्तमुण्णत्ते, उवमग्गमहे य वदरुक्खे ॥

अक्षयवच्छक्तिप्रतिपक्षं मनः प्रयुक्तं । पञ्चानामाचार्याणां तुलना,
स्वयोग्यताविषया भवति । उपकरणं, जिनकल्पोचितमेव
गृह्णाति । परिकर्म, इच्छयादिअयक्यं करोति । तपःमत्तवधुनेक-
त्वानि, उपसंगमहृत्वेति, पञ्च भावना भवन्ति । यदवुक्क हंत,
जिनकल्पं तीर्थेकरादीनामभावे यदवुक्कस्याधस्तात् प्रातिपद्यते ।
इति चारणायासमासार्थः ।

अथैनमेव विवरीपुराह-

अणुपाद्विभो य दीहां, परियाओ वायणा वि मे दिआ ।

निष्पाड्या य मीसा, मेओ हियप्पणो काउं ॥

तेनाचार्येण सूत्रार्थयोरन्यनच्छित्तिं कृत्वा, पर्यन्ते पुरांपररात्र-
कात्मसमये धर्मजागरिकां जाग्रतेत्यं चि-तनीयम् । यथा-अनुभासि-
तो मया दीपः पर्यायः ब्रह्मज्याकपोः कश्चनापि मया दत्ता, उ-
च्छित्तेत्यः । निष्पादिताश्च ज्ञेयांसः शिष्याः । तदेव कृता तीर्थ-
स्याव्यवच्छित्तिः । तत्करणेन विहितमात्मन ऋणमोचनम् । अत-
र्कवै श्रेयः प्रशस्यतरं ममात्मनो हितं कर्तुम् ।

किं नाम हितमिति चेदुच्यते-

किं तु विहारिण ऽब्भु-ज्जण विहरामि ऽणुत्तरगुणेण ।

आउ अभुज्जयगास-णेण विहिणा अणु भरामि ॥

किंनुरिति वितर्कः । अभ्युद्यतविहारेण जिनकल्पादिना, अनुत्त-
रगुणानुत्तरा अनन्यसामान्या गुणा निमेषत्वादयो यस्मिन्
स तथा, तेनाह विहरामि । (आउ सति) उताहो (अभुज्ज-
यसामणेण ति) सूत्रत्वात् सूत्रस्य अभ्युद्यतमरणविशेषेण शा-
सनोक्तं विधिना ज्ञेयं । अनु पदेचात् सल्लसनाद्युत्तरकालं मर-
णं प्रतिपद्येऽहमिति । (वृ०)

इह चायं विधिः । यदि स्तोकमेवाभ्युद्यतविषये, ततः पादपो-
षगमनादीनामकृतमभ्युद्यतमरणं प्रतिपद्यते । अथ प्रचुरमायुः
पर जन्मवनपरिक्षाणः, ततो वृद्धावसमभ्यस्ते, अथायुर्दीर्घं
च न जङ्गबलहीणस्तदाभ्युद्यतविहारं प्रतिपद्यत इति, गतम-
व्यवच्छिन्नमनोद्वारम् ।

(११) तत्र द्वितीयमाचार्यादिरूप-पञ्चतुलनात्मकम् ।

पञ्चानामाचार्यावाध्यायप्रवर्तकस्याविरगणावच्छेदकानां तुलना
भवति । यथा त्रयाणां अभ्युद्यतविहाराणां कतरं प्रतिपद्या-
महे । चेत् एव प्राबोऽभ्युद्यतविहारस्याधिकारिण इति कृत्वा
पञ्चेति मङ्गलानियमः कृतः । इत्थमात्मानं तोषयित्वा यदि जि-
नकल्पे प्रतिपितुस्तदा इत्थं विधिं करोति-

गणनिकवेविचरिओ, गणिसुन ओ व ठयिओ जहिं ठाणे ।

गणिन आचार्येण गणितज्ञः । इतरः परिमितकालापश्चो भ-
वति । यो वा उपाध्यायार्थद्वयत्र स्थाने पदे स्थापितः, स तप-
हमकतुल्यगुणे साध्यावित्वरनिक्षेपेण निरूपितः । आह-किम-
र्थमसावित्वर गणादिनिक्षेपं विदधाति, न यावज्जीविकम् ?
उच्यते-इह च कापुकविहरगामिता शिर्षामुखन वामलोचने
पुत्रिकाया वैधनुमिव दुष्कर गणाद्यनुपालनम् । अतः पश्या-
मस्तावद्वेत्ति-वि-ऽऽचार्यप्रभृतयः किमस्य गणादेरनुपालनं
कर्तुं यथावदाशने, वा न वा । याद नेशने । ततो मया न प्रतिप-
त्तव्या जिनकल्पः । यतो जिनकल्पानुपालनादपि श्रेष्ठतरात्मन-
रस्य यथाविधस्याज्ञावे सूत्रोक्तनीत्या गणाद्यनुपालनं । बहुत-
रनिर्जराभारकारणत्वात् । न च बहुगुणपरित्यागेन स्वल्पगुणो-
पादानं विदुषां कर्तुंनुचनं । सुप्रतिष्ठितकार्यारम्भकत्वात्तेषा-
मित्यभिसंधाय, स भगवानित्वर गणादिनिक्षेपं विदधाताति ।
उक्तं च पञ्चवस्तुशास्त्रे इदं प्रक्रमे श्रीहरिमद्रूपैः-

“ पिच्छासु नाव एष, करसगा ढौति अस्स वा णऽस्स ।
जागाण वि पापणं, निव्वडण दुक्करं होइ ॥

न य बहुगुणवापण, अप्पगुणपसादण जइ वुहाणं ।

इहं काउं कज्जु-सलाण सुपहट्ठियाऽरमा ” ॥ (गत पञ्चतु-
लनाद्वारं)

उवहिं च अहागइयं, मेएहइ जाव ऽअणुप्पाण ॥

अद्योपकरणाद्वारमाह-“ उवहिं च ” इत्यादि । यावद्वि-
जिनकल्पप्रायोग्यं वृद्धिपणायुक्तं प्रमाणोपेतं बोधयि वृत्ता-
दि, नोत्पादयति, तावद्यथाकृतमेव वृद्धाति । ततो स्वकल्पप्रायो-
ग्य उपकरणे लब्धे सति प्राकनमुपकरणं व्युत्सृजतीति । गत-
मुपकरणद्वारम् ।

(१२) तत्र चतुर्थं परिकर्मद्वारम् । अस्य द्विविधत्वमस्यैवा-
धिकारस्य (१६) अत्रैव दृष्टव्यम् ।परिकर्मेति च भावयेति वा एकार्थः । तत आत्मानं भावनाभिः
सम्यक् ज्ञायति । आह-सर्वेऽपि तदध्वस्तायज्ञावितान्तरा-
त्मनो भवन्ति । अतः किं पुनर्भाषयितव्यम् ? उच्यते-

इंदियकसायजोगा, विनियमिया जइ वि मव्वमाहूहिं ।

तह वि जयो कायव्वो, तज्जयसिद्धिं गणंतेणं ॥

यद्यपि सर्वमाधुनिरिन्द्रियकषाययोगान्, विविधैः प्रकरैर्निय-
मिता जितान् तथाऽपि जिनकल्पं प्रतिपत्तुकामेन पुनरेतेषां जयः
कर्तव्यः । तत्रैहिकाऽमुष्मिकापायपरिभाषनादेता इन्द्रियाणां
जयस्तथा कर्तव्या, यथेष्टानिष्टविषयेषु गात्रमुपायनेषु रागद्वे-
षयोरुपतिरत्र न भवति । कषायाणामपि जयस्तथा कर्तव्यो,
यथा-आक्षेपो दुर्धनश्चवणादि बाह्य कारणमषाप्यान्वतेषु
तेषामुपचय एव नाविर्भवति । योगानामपि मनःप्रभृतीनां ज-
यस्तथा यतितव्य, यथा-तेषामात्मेयानादिक दुष्प्रमाणनामिव
नोदयमासादयति । अथ कुंमर्थमित्यमिन्द्रियकषाययोगानां
जयः कर्तव्य इत्याह-तेषामिन्द्रियादीनां जयस्तज्जयेन सिद्धि-
जिनकल्पपारप्राप्तस्तां गणयता मन्यमानेनेन्द्रियादीनां जयः
कल्यायः । वृ० १ उ० । (इतोऽग्रे ‘ भावणा ’ शब्दे)

(१३) तत्र पञ्चमं तपश्चादिपञ्चकानां पञ्चतुलनाभावनाक-
पम् । द्वितीया सत्त्वभावना ‘ सत्तनावणा ’ शब्दे । तृतीया
सूत्रभावना ‘ सुत्तनावणा ’ शब्दे ।

तावत् प्रथमां तपोभावनामाह-

त्वेण सत्तेण मृत्तेण, एगत्तेण बलेण य ।

तुलणा पंचहा वुत्ता, जिनकल्पं पमिवज्जओ ॥

तपसा, सत्त्वेन, सूत्रेण, एकत्वेन, बलेन च, एवं तुलना भा-
वना पञ्चधा प्रोक्ता । जिनकल्पं प्रतिपद्यमानस्येति निर्युक्तिम-
थासमासार्थः ।

अथ विस्तरार्थमभिधित्पुराह-

जो जेण अणब्जत्तो, पोरिमिमां तवो उ तं तिगुणं ।

कुणइ छुहाविजयडे, गिरिणइमीहो य दिहंतो ॥

यद्येन पौरुषादिक तपोऽनभ्यस्त सात्मीभावसमानानां तत्
त्रिगुणं तान् वारान् करोति । यथा-प्रथमं पौरुषं वारत्रयाऽऽसेव-
नेन सात्मीभावमानीय ततः पूर्वार्द्धं तथैवासेय सात्मीभावमा-
नयति । एवमेकान्ननिर्विकृतकाराद्विषयं दृष्टव्यम् । किमर्थमि-
त्याह-छुहविजयार्थं यथा जुत्परायहमदने सात्त्व्य भवतीत्यर्थः ।
अथ गिरिनदीसिद्धेन दृष्टान्तः यथा-अस्मो गिरिनदीं तरन् पर-
तटे चिह्नं करोति । यथा मुष्कप्रदेशं वृक्षाद्युपलक्षितं मया गन्त-
व्यमिति सत्त्वगन् तीक्ष्णेनोदकयोगेन त्राह्यम् । ततो व्यावृत्त्यं चयः
प्रगुणमेवोत्तरात् । यदि द्वियने । ततो भूयः तथैवोत्तरति । एवं
वाच्यं सकलामपि गिरिनदीं प्रगुणमेवोत्तरोतु न शक्नोति, ता-

वस्तुदुस्तरणाज्यासं न मुञ्चति । एवं साऽपि यावाद्भवति तपः
सात्मीभावं न याति, तावत्तदभ्यासं न मुञ्चति ।

एतदेवाह-

एकैकं ताव तवं, करेइ जह तेण कीरमाणेण ।
हाणी न होइ जइया, वि होज्ज छम्मासउवमग्गो ॥

एकैकं तपस्तावत्करोति । यथा तेन तपसा क्रियमाणेनापि वि-
हितानुष्ठानस्य हानिर्न भवति । यदापि कथञ्चित् भवेत्स्वप्ना-
सान् यावदुपसर्गो देवादिकृणोऽनेवर्णीयकरणादिरूपः, तदा-
पि षण्मासान् यावदुपसर्गित आस्ते । न पुनरनेवर्णीयमाहारं
पूयहात ।

तपस एव गुणान्तरमाह-

अप्पाहारस्स न इ-दियाई विसएमु मंपवत्तेति ।
नेव किञ्चिरसइ तवसा, रसिएमु न सज्जए वा वि ॥

तपसा क्रियमाणेनाहारास्य सतो नेन्द्रियाणि विषयेषु
स्पर्शादिषु सन्नन्ते, न च क्लम्यन्ति, बाधामनुभवन्ति । तपसा ने-
व च रसिकेषु मध्येषु अशनादिषु सज्जति, सङ्गं करोति । सु-
परिज्ञाताभावनादराभावात् ।

अपिच-

तवजावणाई पंचि-दियाणि दंताणि जस्म वममिंति ।
इंदियजोगायरिओ, ममाहिकगणाई कारणए ॥

तपाभावनायां हेतुभूतया पञ्चेति संहराकानोन्द्रियाणि दा-
न्तानि सन्ति । यस्य वशनायनतामागच्छन्ति । स इन्द्रियो-
भ्याचार्यः, इन्द्रियगुणनक्रियागुरुः समाधिकरणानि समाधि-
व्यापाराणि कारयतीन्द्रियाणि । यथा यथा ज्ञानादिषु स-
माधिरूपयन्ते, तथा तथा तानि कारयतीत्यर्थः । उक्ता तपो-
जावना । शृ० १ उ० ।

(१४) तुलनाभावनापञ्चकं चतुर्थैकत्वभावनामाह-

जइ वि य पुव्वममत्तं, जिन्नं माहूहिं दाग्गईमु ।
आयरियाडममत्तं, तद्वा वि संजायए पच्छा ॥

यद्यपि च-पूर्वं गृहवासकाव्यनावि ममत्व साधुभिर्दारा-
कलत्रं तेषादिग्रहणात्पुत्रादिषु जिन्नमेव । तथाऽप्याचार्यादिदि-
व्यं ममत्वं पश्चात् प्रव्रज्यापर्यायकाक्षे संजायते । तच्च कथं
परिहाप्यतव्यम् ।

उच्यते-

दिहिनिवायालावे, अ परोप्पकागिं स पक्किपुच्छं ।
परिहासमिहो य कहा, पुव्वपचित्ता परिहावेऽ ॥

गुरादिषु ये पूर्वं दृष्टान्तपानाः स्मिन्गवावज्ञोकतानि ये च
तैः सहाज्ञापस्तान् । तथा परस्परपेकारिणो मिथो भक्तपा-
नदानग्रहणाद्युपकारं प्रति पृच्छन् सृष्टार्थादिप्रतिपृच्छया स-
हितं, परिहासं हास्य, मिथः कथाश्च परस्परवार्ताः, पूर्वप्र-
वृत्ताः सर्वा अपि परिहापयन्ति ।

ततश्च-

ताण्ईकयम्मि पुवं, वाहिपेम्मे महायमाईसु ।
आहारे उवाहिम्मि य, देहे य न सज्जए पच्छा ॥

सहायः साक्षादिकसाधुस्नहिषये, आदिशब्दाचार्यादिविष-
ये च, बाह्यप्रेमाणि पूर्वं तनुकीकृते परिहापिते सति, ततः
पश्चादाहारे उपधौ, देहे च, न सज्जति, न ममत्वं करोति ।

ततः किं भवतीत्याह-

पुवं जिन्नममत्तो, उत्तरकालं वविज्जमाणे वि ।
साजावियेअरे वा, कुमइ ददुं न मंगइए ॥

पूर्वं जिन्नममत्वः सर्वेऽपि जीवा असहृदनन्तशो वा सर्व-
जन्तूनां स्वजनजावेन शत्रुभावेन च संजाताः । अतः कोऽत्र नः
स्वः को वा परः, इति भावनया श्रुतिनप्रेमबन्धः, स तत्तरकालं
जिनकल्पप्रतिपश्यन्तर, व्यापाद्यमानानपि समतिकान् स्व-
जनान् स्वभाविकान्तरान् वा वैक्रियशक्त्या देवान्निर्मो-
तान् दृष्ट्वा, न मुञ्चति, भ्यानात् न चलाति ।

अत्र दृष्टान्तमाह-

पुप्फपुरपुप्फकेऊ, पुप्फवई देवी जुअलपं पसुवे ।
पुत्तं च पुप्फचूलं, धूअं च सनामियं तस्म ॥
सहवच्चियाणुरागो, रायत्तं चेव पुप्फचूलस्स ।
घरजामए दाणं, मिलए निसि केवलं तेणं ॥
पव्वजा य नरिंदे, अणुपव्वयणं च पेगत्ते ।
वांसो उवन्नगे, विहेई समुह्दिं च कंदणया ॥

पुष्पपुरं नयनं । तस्य पुष्पकजं राया । पुष्पवई देवी । स अश्र-
या, जुयत्तं पसूया । पुष्पचूला दाग्गो । पुष्पचूला दारिद्र्या ताण
दो वि सहवच्चियाणि । परापरं अरिं अणुरसाणि । अश्रय पुष्प-
चूला राया पव्वजो । अणुरागेण पुष्पचूला विजिगीषो पव्वइया ।
सो य पुष्पचूलो । अश्रया जिणकप्प परिवाज्जकामो एग-
त्तजावणाए अप्पाणं भावेइ । इओ य एगेण देवणं वीरसणा-
निमित्तं पुष्पचूलाए अज्जाए क्व विउदियं । तथुत्ता धरमिउं
पव्वत्ता । पुष्पचूलो य अणगरां तेण आगामेण वोइइ । ताहं
सा पुष्पचूला अज्जा जेउज्जमरण भवहिं ति । वाहइ सो य
जगत्तं बुच्चित्तपेमवंधणा “ एगाह मडात्थ मे को वि, ताहम-
नस्स कस्स पि ” । उच्चाइ परत्तभावण गाविनां गयो स-
छाणं । एव एगत्तभावणाए अप्पाणं भावेयवा ति । पाथा-
कुरवोज्जा त्वेवम-पुष्पपुरे, पुष्पकेतु राजा । पुष्पवती देवी, युग-
ले प्रसूते । वर्तमाननिर्देशस्तत्कालावयक्त्या पुत्रं च पुष्पचूल
दुहितं च तस्य सनामिकां समानाभिधानां तयोश्च सह व-
र्द्धितयोरनुगो । राजत्वं चैव । पुष्पचूलस्य पुष्पचूलायाश्च गृ-
हजामात्रे दानाया च तेन भर्ता सम कवलं निशि रात्रौ मिलन्ति ।
प्रव्रज्या च नरेन्द्रपुष्पस्य । तदनुगोणानुप्रवाजनं च पुष्पचूला-
या । ततो जिनकल्पप्रतिपश्यन्तस्त्वभावनां भावयित्वा हस्य । वि-
मर्शपरीक्षा । तदर्थं देवेनोपसर्गे क्रियमाणे विष्टेः समसूची पु-
ष्पचूलां कृत्वा धर्मेणं कर्तुमारब्ध, ततः क्रन्दनाम् । आर्य ! श-
रत्तं शरणमिति ।

अत्रोपसर्गमाह-

एगत्तभावणाए, पकामजोणे गणे मरिरे णो ।
सज्जइ वेरगगओ, फाभेइ अणुत्तरं करणं ॥

एकत्वभावनाया भाव्यमानप्रकामभोगेषु शब्दादिषु गणे ग-

ये शरीरे वा न सज्जति, न सङ्गं करोति । किं तु वैराग्यं गतः सन् स्पृशति, आराधयति । अनुत्तरं करणं प्रधानयोगसाधनं जिनकल्पपरिकर्मेति । गता एकत्वभावना ।

(१५) अथ बलभावना । तत्र बल द्विधा-जायबल शरीरबलं च । तत्र जःबलमाह-

जाये उ अभिस्संगो, सो ल पमत्तो व अप्पसत्तो वा ।
नेहगुणओ उ रागो, अपमत्त्यप्पमत्त्यओ चेव ॥

भावो नाम अतिपक्वः । स तु द्विधा-अप्रशस्तः प्रशस्तश्च । तत्रापत्यकलत्रादिषु हस्तजनिता रागः, सोऽप्रशस्तः । यः पुनराचार्योपाध्यायादिषु गुणबहुमानप्रत्ययो रागः प्रशस्तः । तस्य द्विविधस्यापि जायस्य येन मानसावष्टमेनासौ व्युत्सर्गं करोति, तद्भावबलं मनव्यम् । शरीरमपि बलम्-शयजनापेक्षया जिनकल्पादस्यातिशायिकमिष्यते इत्याह-तपाह्वा-नभृतिजिः भावनाभिर्भावयतः कुशतरं शरीरं भवति । ततः कुतोऽस्य शरीरबलं भवतीत्युच्यते "कामं तु शरीरबलम्" ।

हायड परमाणु तवना-ण जावणजुअस्स देहोवचण वि ।
सतो जह होड धिड, थिरा तद्वा ऽमो जयड कामं ॥

अनुरोधधारणे । अनुमनमेवास्माकं यत्तपोज्ञानभावनायुक्तस्य शरीरबलं हायते । परं देहोपचयेऽपि सति यथा धृतिमान्सावष्टमलङ्घना निश्चला भवति । तथासौ यतने धृतिबलेन सम्यग्वात्मानं भावयतीत्यर्थः ।

आह-इत्य धृतिबलेन जाययतः को नाम गुणः स्यादुच्यते-
कसिणा पारिमहचम्, जड ओउज्जा हि मोवसग्गा वि ।
दुद्धरपहकरवेगा, जयजणणी अप्पमत्ताणं ॥
धिधणियवच्छकच्छो, ओ होड अणाउयो तपव्वहिओ ।
बलभावणाण रीरो, मंणुणमणोहो होड ॥

कृत्स्ना संपूर्णा परापहचमूर्मर्गाश्चयते, निजैर्गर्भे परिपोढ-स्याः एरीपदाः कुदाश्या । न एव तेषां वाच्यम् । सेना सा यथ-लिष्टेत्, सम्मुखं भूयः परिजावनाय प्रगुणा भवेत् । सोपमर्गाप दिव्यायुर्मर्गाः कृतमहायकापि । तथा-दुद्धरं दुर्बलं पश्यान् सम्यग्दर्शनदिरूप मोक्षमार्गं कराति, इति दुद्धर-पथकरः, तथाविधो वेगः प्रसरति यस्याः सा दुद्धरपथकर-वेगा । मयजतनीं त्रामकारिणीं अल्पमत्त्वानां कापुरुषाणां ता-मेव विश्रामपि स जिनकल्पप्रतिपत्तुक्रामो बोधयति । कथंभूतो धृतिरेव "धणिय" अत्यर्थम्, बद्धा कक्षा येन स तथा । अनाकूलः औत्पुन्यरहितः । अव्ययितो निष्प्रकम्पमानः स बलभावनायां तां बोधयित्वा, धीरः भवत्यस्य न सन् संपूर्णमनो-रथो जयति । एरीपदापसर्गान् पराजित्य, स्वप्रतिमां पूज्य-तीत्यर्थः ।

अपि च-

धिइवल्लगुरस्मराओ, हवेति सव्वा वि भावणा एता ।

तं तु न विज्जड सज्जं, जं धिडमंतो न माहेड ॥

सर्वा अप्येताः तपःप्रभृतयो भावना धृतिबलपुष्करा जयन्ति । न हि धृतिबलमन्तरेण बाणमासिकतप करणाद्यनु-गुणास्मास्तथा भावयितुं शक्यन्ते । किं वा (नं तु) तत्पुन सा-ध्यं कार्यं जगति न विगते, यद् धृतिमान् सात्त्विकः पुरुषो न

साधयति " सर्वे सत्त्वे प्रणिष्ठितम् " इति यचनादेतेन " अव्यो-च्छिर्त्तामण " इत्यादिद्वारगाथायाः ' उपमगमहे ' इति यत्पदं, तद्भावनां बलभावनाया, उपमर्गसदृशभावनायादिति । गता बल-भावना ।

अथ (उवसणसहे य नि) इत्यत्र यः चशब्दः संऽनुकल्पा-मुच्यते वर्तते । अतस्तदर्थलब्धं विशिष्टपमाह-

जिणकप्पियरदिरुवी, गच्छे वममाण दुविहपरिकम्पं ।

तर्तिण भिक्खायरिया, पंतं लूडं अजिगगहिया ॥

एवमसौ पञ्चभिर्भावनाजिर्जायितान्तरात्मा जिनकल्पकस्य प्रतिकृपी तत्र पुरुषो भूत्वा, गच्छे एव यस्मिन् द्विविधं पारकमेव ह्यमाणोत्था कराति । तथा गृहीत्यस्यां पौरुष्यां जिज्ञा-च्यां, तत्रापि प्रान्तं रुक्ममाहारं गृह्णाति । एषणा वाभिगृहीताऽ-जिग्रहयुक्ता ।

तथा -

परिणामजोगमोई, उवहिविवेगो य गणविवेगो य ।

मिज्जामंथारविमो-इणं च विगईविवेगो य ।

तो पच्छिपम्मि काले, मप्पुरिहानसेवियं मस्योरं ।

पच्छा णिच्छयपज्जं, उवेइ जिणकप्पियविहारं ॥

परिणामस्य गुर्वोद्देमस्यविच्छिदेन योगानां चावश्यकव्यापा-राणां यथाकालमेव कथनेन शुद्धिः । तथा प्राकृतस्यो-पवेष्टिवको गणविवेकश्च । शब्दासन्नारस्य विशोधनं च । वि-कृतिविवेकश्च । तदा तेन कर्तव्यं । ततः पश्चिमे कात्रे तीर्थस्थ-र्वाच्छक्तिकरणानन्तरं सत्पुरुषनिषयितं धारपुरुषाराधितं प-रमहारमत्यन्तदुर्नुचरं पश्चादायतौ निश्चयमध्यमेकान्तहितं जिनकल्पकविहारमुपैति ।

(१६) पूर्वोक्त परिकर्म, पाणि-प्रतिग्रह-परिकर्मभ्यां संचेत्ता-ऽचेतपरिकर्मन्यामाहारप्राप्तिश्चात्र्या च द्विविधम्, पुनः केना-ऽऽसन्नत कथमुत्पद्यमानरूपेषु बोधयति (जिनकल्पक इति ।

अथ द्विविधं परिकर्म व्याख्यातयति-

पाणिपरिगहेण य, सचेत्तं अचेतं ओ जहा जविपा ।

सो तेण पगारेणं, जावेड अणागयं चेव ॥

द्विविधं परिकर्म । तद्यथा-पाणिपरिकर्म, प्रतिग्रहपरिकर्म च । अथवा-सचेत्परिकर्म, अचेतपरिकर्म च । तत्र यो यथा पाणिपात्रधारका, प्रतिग्रहधारका वा । सचेत्त्रकोऽवेक्षका वा जयिता, स तेनैव प्रकारेण पाणिपात्रभोजित्वादिना अना-गतमेवात्मानं भावयति ।

प्रकारान्तरमाह-

आहारे उवहिम्मि य, अहवा दुविडं तु होड परिकम्पं ।

अगहो दोसु पंचसु, अभिगगहो अन्नवरियाए ॥

अथवा द्विविधं परिकर्म । आहारे, उपशो च । तत्राहारं ताव-दसौ तृतापौरुष्यामवगाढायां गृह्णाति । न चाऽतपहृतमेव त-त्राप्यसृष्टदीना मत्तानां पिपकषणानां मध्यादुद्धाराद्ययो-रेषणयोरग्रहः सर्वथैवास्वीकारः । उपरितनासु पञ्चसु उद्धृताल्प-लेपावगृहीतापगृहीतोऽभिक्तधर्मिकासु ग्रहणं तत्राप्यजिग्रहा-ऽयनरस्यामवणायामेकया जक्त अपरया पानकमिति नियज्य कोषाभिस्तस्मिन्स्वदिवसप्रहणमित्यर्थः । उपशो तु वस्त्रपात्र-

कोः प्रतिमाचतुष्टयं यत्पाठिकायामुक्तं तत्राद्यद्वयवर्जमुत्तरयो-
रेव ग्रहणं तत्राप्यन्यतरस्यामभिग्रहः ।

अथ " पत ल्हं ति " व्याचष्टे-

निष्पावचणकुम्माँ, अंतं पंतं तु ढोइ वावन् ।

नेहरदियं तु ल्हं, जं वुवल्हं सजावेण ॥

निष्पावाः वल्लाः, चणकाः प्रतीकाः, आदिशब्दान् कृष्माया-
दिक च 'अन्तम्' इत्युच्यते । 'प्रान्तं' पुनस्तदेव व्यापन्न, यिनष्ट,
यत्पुनः स्नेहरहितं तद् रुक्क, यद्वा-स्वभावेनोपलब्धादिकं
तदपि रुक्कं मन्तव्यम् ।

अथैव विधिविशेषमाह-

उक्कुडुयासणसमुई, करेइ पुद्वीमिन्नाडम्वविगे ।

पंरवन्नो पुण नियमा, उक्कुडुओ केई उ जयंति ॥

तं तु न जुज्जइ जम्हा, अणंतरो एऽस्तिय भूमिपरिनोगो ।

तम्मि य हु तस्म काले, ओवग्गहिओषही नत्थि ॥

(उक्कुडुयासणसमुई ति) देशविचनत्वावधारणं करोति ।
पृथिवीशिलादिषु वा पृथिवीशिलापट्टके, आदिशब्दादपरेष्वपि
तथाविधेषु यथासंस्कृतेषु उपविशेद्वा जिनकल्प प्रतिप-
न्नः । पुनर्नियमादुत्कुटुकः केचिद्भजति । चिकल्प कुर्वन्ति । उक्कु-
टुको वा निष्टेत्, उपविशेद्वा, तत् न युज्यते, यस्मादनन्तरोऽ-
व्यवहिता नास्ति साधूनां जनेदृष्टमिपरिनोगः । " सुद्धपुद्वीए
न सिगत्ति " वचनात् । तस्मिन्नेव जिनकल्पकाले औपमार्हकोप-
धितोऽस्ति । तदभावाच्च नियथापि नास्ति, इति गम्यते । तत्रा-
योदापन्नं तु उत्कुटुक एव तिष्ठति । उक्तशब्दो सूचितो विधिशेषः ।

(१७) विहारहारागतं षष्ठं वट्टात्तत्तारम् । इत्याद्यानुकूल्ये,
कस्य पात्रे, कस्य तरोरथस्तनप्रदेशे या, जिनकल्पे स्वीकर-
णीयम् । तच्च केन विधिना । ततः कामणम् । शेषाः किं कुर्व-
न्ति । कामणायां के गुणाः । जिनपदस्थापितसूरंगुशिष्टि । साधू-
नामनुशिष्टि च प्रदाय किं करोतीत्यादिप्रतिपादितम् ।

द्ववाई अणुकूले, मंथं साम्भे य तो गणं अमड ।

जिण-गणहरे य चतुदण-अभिधे य अमड वरुमाई ॥

इत्थमात्मानं परिकर्म । द्वये, आदिशब्दान् केचि, काले, आवे-
च्च, अनुकूले प्रशस्ते सङ्गं मालयित्वा, सङ्घस्यात्मभाव गण-
स्वकीयमवश्यमेव समाहूय, ततः प्रथमं जिनः, तार्थकरस्त-
स्यान्तिकं । तदभावे गणधरः, तज्जधाने । तदन्तर्गते, चतुर्दशपूर्व-
धरान्तिकं । तदन्तर्गते, अभिधेयशतपूर्वधरपात्रे । तस्याप्यसति,
वट्टवृत्तस्याधः । आदिग्रहणात्तदभावात्तज्जधानां कवृत्तार्थानामध-
स्ताजिनकल्प प्रतिपद्यते ।

केन विधिनत्याह-

गणि-गणहरं उवेत्ता, स्वामे अगणी उ केवलं स्वामे ।

मव्वं च व त्तुप्पुं, पुव्वविरुद्धे विमंमेणं ॥

गणी, गच्छाध्यापनायाः स पुर्यमित्तरनिक्रमणं स्थितिगण-
णधर स्यादायत्याश्रमणसङ्घं क्रमयति । (अगणि ति) यस्तु
गणी न भवति, किं तु सामान्यमायुः स केवलं समयति । न
तु किमपि स्थापयति । किं पुनः क्रमयतीत्याह-मव्वं सकल-
मपि सङ्गं, च शब्दात्तदन्तां स्यगच्छ बालवृद्धाकुलं, ये च पृथ-
क्किञ्चिद्वा प्राणिविराधितस्त्वाच्च विज्ञापणं क्रमयति ।

कथं पुनरित्याह-

अइ किं वि पमापण, न त्कु ने वदियं मए पुव्वं ।

ते जे स्वापेमि अहं, निम्मल्लो निक्कमाओ अ ॥

यदि-किञ्चिदप्राप्तवानामोगादिना न सुप्त (मे) भवतां मया
वर्तितं पूर्वं, तद् (मे) युष्मान् क्रमशः अहं निःशस्यो
निष्कषायइच्च ।

इत्थं तेन क्रमिने मति शेषमाधवः किं कुर्वन्तीत्याह-

आणंदअमुपायं, कुणमाणा ते वि च्मि यमीमा ।

स्वामिति जहरिहं खलु, जहारिहं स्वामिता तेणं ॥

तेऽपि साधवः आनन्दाश्रुपानं कुर्वाणा भूमिगतशीर्षाः किञ्चि-
निहिताशरसः सन्तः क्रमयन्ति । यथाहं यो यो रत्नाधिकः
स सः प्रथममित्यर्थः । तेनाचार्येण यथाहं यथापयायज्येष्टं क्षा-
मिताः सन्तः इति ।

अथेत्थं कामणायां के गुणा इत्याह-

स्वामितस्म गुणा खलु, निस्सल्लपविणयदीवणासगे ।

लापवियं एगत्तं, अप्पविंधो अ जिणकप्पे ॥

जिनकल्पे प्रतिपद्यमाने साधून् क्रमयन्तः खलु एते गुणाः । तद्य-
या-निःशून्यता, मायादिशून्यताभावो जवति । विनयश्च प्रयुक्तो
भवति । मार्गस्य दीपना कृता जवति । इत्थमन्यैरपि क्षामणकपु-
रस्सर सर्वे कर्तव्यमिति । लाघवमपराधनारापगमनो लघु-
ज्ञाव उपजायते । एकत्वं क्षामिता मया मा भीद च । इतः क्रम-
क पचास्मीत्यनुध्याने भवति । अप्रतिबन्धश्च, ममत्वस्य छिन्न-
त्वाद् भूयः शिष्येषु प्रतिबन्धो न भवति ।

अथ जिनपदस्थापितस्य सूरंगुशिष्टिमाह-

अहं ते सबालवृद्धो, गच्छो माऽज्ज एं अपरितेने ।

ए य साहू परपरओ, तुमं पि अंते कुणसु एवं ॥

पुव्वपत्ति विणयं, मा ह पमाण हि विणयजंगेसु ।

जो जेण पगरेणं, उवउज्जइ ते च जाणाहि ॥

अथैव (ते) तव सबालवृद्धो गच्छो निःसृष्ट इति शेषः । अतो-
ऽपरितान्तोऽनिर्विण्यो (गे) पत्तं गच्छं सान्तेयः सगोपयेत्, स्मार-
णावारणादिना सम्यक् पालयान्त्यधः । तच्च परित्यक्तोऽहममी-
मिति स्यादिति परिभाष्य । यतः एष एव परपरकः शिष्याचार्यक्रमो
यद्व्यवच्छिन्नकारक शिष्य निष्पाद्य, शक्तौ सत्यामप्युद्यतवि-
हारः प्राप्नोति । त्वमप्यस्ते शिष्यनिष्पादनादिकायपयवसाने
पद्यमेव कुर्यात् । ये च बहुभुतपर्यायज्येष्ठादयो विनय योग्या गौर-
वातीस्तेषु पूर्वप्रवृत्त यथोचितं विनय मा प्रमादयेत्, प्रमा-
देन परिहापयेत् । यश्च साधून् तेषु स्वाध्यायव्यावृत्त्यादिना
प्रकारणोपयुज्यते, निजराप्रत्युपयोगमुपयात् तच्च जानीहि, तं
तथैव प्रवर्तयेत्यर्थः ।

अथ साधूनामनुशिष्टिं प्रयच्छति-

ओपो अहं गज्जिओ, अप्पतरसुओ ऽज्ज मा अओ तुब्भे ।

परिज्वह तुम्ह एयो, विमंमेओ मंपयं पुज्जो ॥

अवमाऽयम् अथ गान्तिकाऽयम् अल्पतरश्चो वा अयममम-
पेक्षया, अतः किञ्चिदमस्याज्ञानिदेशं वयं कुर्मह, इति माऽद्य
युयमसुं परिभवत । यत एष युष्माकं मां प्रतमस्मत्प्राणीयस्या-
दगुस्तरगुणाधिकतया च विशेषतः पूज्यो न पुनरपकातुर्मुच्यते
इति भाषा ।

इत्यमुभयवामप्यनुशिष्टिं प्रदाय किं करोतीत्याह-
पक्खि व्व पत्तसहिंओ, सज्जहो वि विजणिज्ज निरवेकलो ।
जा तइया ता विहरो, से चउत्थी डाइ नणामु ॥

अथा पक्खी पत्राभ्यां पक्काच्यां सहितः, प्राक्तनस्थाननिरपेक्षः
स्थानान्तरं व्रजति । एवमपि भगवान् सज्जहकः पात्रसहितो,
निरपेक्षो गच्छसत्कायेत्तारहितः, एकान्तं मासकदाप्रायोग्यं
क्षेत्रं व्रजति । अयं च यावत्तृतीयपौरुषी, तावद् गच्छति । यत-
स्तस्यामेव (से) तस्य विहारो, नाम्यासु पौरुषीषु । यत्र
तु चतुर्थो पौरुषी भवति, तत्र नियमात् तिष्ठति इति ।

तस्मिन्निर्गते शेषसाधयः किं कुर्वन्तीत्याह-

सीहमिव मंदरकंद-रात्तो नीअम्मिए तओ तम्मि ।

चक्खुविसयं अइणए, अइंति आणंदिया साहू ॥

सिंह इव मन्दरकन्धरायास्तस्मिन्ननगरं सिंहो गच्छात् (नीअम्मिए)
निर्गते सति, कियन्तमपि भूभागमनुगमनं विधाय, ततश्चक्षुर्विष-
यमतिक्रान्ते भवदर्शनाभूते, आयाति स्वयमिति आनन्दिताः,
अहो अयं जगवान् सुखमेवनीयस्थविरकल्पविहारं विहाया-
तिष्ठुं करमभ्युद्यतविहारमभ्युपैति, इति परिभाषनया हृष्टाः
सन्तः साधयः । इति ।

इदमेव विशेषमाह-

निश्चेत्तमचेत्ते वा, गच्छारामा विणिग्गए तम्मि ।

चक्खुविमयं अइणए, अइंति आणंदिया साहू ॥

निश्चेत्तो वा सचेत्तो वा । गच्छारामात् सुखमेवनीयाद्विनिर्गते,
तांस्मन् चक्षुर्विषयमतीते, आयाति । आनन्दिताः साधयः ।

अथामो विवर्त्तितं क्षेत्रं गत्वा-किं करोतीत्याह-

आभोएउं येत्तं, निव्वाघाएण मामनिज्वाहं ।

गंतुण तत्थ विहरइ, एम विहारो समामेणं ॥

आभोग्य विज्ञाय क्षेत्रं, निर्व्याघानेन विघ्नाभावेन मामनि-
ज्वाहं मासनिर्गहणमर्थं गत्वा-तत्र क्षेत्रे विहरति । स्वतीति
परिपालयति । एष विहारो विशेषानुष्ठानरूपोऽस्य भगवतः
समासेन प्रतिपादितः । इत्युक्तं विहारद्वारम् । सू० १ उ० ।

(१८) सामाचारोच्चारम् । आवश्यक्यादिपञ्चसामाचारी-
जिनकल्पिकः प्रयुक्ते, अन्याः न । आदेशान्तरमप्यत्रैवाक्तम् ।

अथैतासां मध्याजिनकल्पिकाः सामाचार्या भवन्तीत्युच्यते-
आवामिडनिगीहिमि-च्छाअपुच्छुवसंपदं च गिहिण्णु ।

अन्ना सामायारी, न होति मेमे मिया पंच ॥

आवश्यकी, नैवेधिकी, मिथ्याकारा, आपृच्छाम्, उपसंपदं च,
गृहिषु गृहस्थविषयम् । एताः पञ्च सामाचारीजिनकल्पिकः
प्रयुक्ते । अन्याः सामाचार्या न जयन्ति, तस्य (ससे) शेषाः
पञ्च मिथ्याकाराद्याः प्रयोजनाभावात् ।

आदेशान्तरमाह-

आवामिडं निसिहिइं, मोत्तुं उवसंपयं च गिहिण्णु ।

सेमा सामायारी, न होति जिणकप्पिए सत्ता ॥

आवश्यकी नैवेधिकी मुक्त्वा, उपसंपदं च गृहिषु गृहस्थ-
विषयां, जिनकल्पिकस्य शेषाः सामाचार्या मिथ्याकाराद्याः
सप्त न भवन्ति । तद्विषयस्य स्मृतिताद्वारभावात् ।

अहवा वि चक्खवाले, सामायारी उ जस्स जा जोगा ।
सा सव्वा वत्तव्वा, मुआइआ वा इमा मेरा ॥

अथवाऽपि, चक्खवाले प्रत्युपेक्षणादौ निश्चयकर्मणि, यस्य जिन-
कल्पिकादेर्या सामाचारी योग्या, सा सर्वा अत्र सामाचारीद्वारे
वक्तव्या । श्रुतादिका वा इयं वक्ष्यमाणा मेरा मर्यादा सामाचारी ।

(१९) श्रुतादिकानां धर्म्यमाणसामाचारीणां सप्तविंश-
तिद्वाराणि-

तामेवाभिधित्सुर्हरेणाथात्रयमाह-

सुयमंघयणुवसग्गा, आयंको वेदणा कइ जणा य ।

यंमिन्नवसहिकेच्चिर-पोच्चारो चेव पामवणो ।

आवासो नणफन्नयं, मारकवणया य संउवणया य ।

पाहुमिओऽर्गो दीवा, आहाण-वसे कइ जणा उ ।

भिक्खायरियापाणग-लेवालेवा तहा अजेवा य ।

आयंवलपिमाओ, जिणकप्पे मासकप्पो य ।

श्रुतं १ संहननं २ उपसर्गः ३ आतङ्को ४ वेदना ५ कति जना-
इव ६ स्थण्डिलं ७ यमतिः ८ कियच्चिरं ९ उच्चारइचेव १० प्रभ-
वण ११ अवकाशः १२ तृणफलकं १३ संस्करणता च १४ संस्था-
पनता च १५ प्राभृतिका १६ आयनः १७ प्रदीपः १८ अवधानं १९
घन्त्यथ कति जनाश्च २० भिक्षाचर्या २१ पानकं २२ लेपाक्षेपः
२३ तथा अलेपश्च २४ आचाम्ल २५ प्रतिमा २६ मासकल्पश्च
२७ (जिणकप्पेति) एतानि सप्तविंशतिद्वाराणि जिनकल्प-
विषयानि वक्तव्यानि इति गाथात्रयसमुदायार्थः ।

अथावयवार्थं प्रतिद्वारं प्रातिपिपादयिष्युर्धोद्देशं

निर्देश इति न्यायतः प्रथमं श्रुतद्वारमाह-

आयाग्वत्तु तइयं, जहन्नयं होइ नन्नपुव्वस्म ।

अदिण कालमाणं, दस पुण उक्कानिण्णइ ॥

जिनकल्पिकस्य जघन्यकश्रुतं, नवमपूर्वस्य प्रत्याख्याननामक-
स्याऽऽचाराख्यं तृतीयं वस्तु । तस्मिन्मार्गते सति, कालज्ञान जघ-
नीत्यनस्तद्वर्धोक्तं श्रुतपर्यायं वर्तमानस्य न जिनकल्पिकस्य प्र-
तिपत्तिः । उत्कर्षतो दशपूर्वाणि जिज्ञानि । श्रुतपर्यायः सपूर्ण-
शपूर्वधरः । पुनरमोघवन्ननया प्रवचनप्रभावनापरोपकारा-
द्विद्वारेण च, बहुतरं निर्जरादाभमासादयति । अतो तासां जि-
नकल्पं प्रतिपद्यते । उक्तं श्रुतद्वारम् ।

अथ संहननद्वारमाह-

पहमिल्लुगसंघयणा, धिउए पुण वज्जकुडुसामाणा ।

जिनकल्पाः प्रथमिल्लुकसंहननाः वज्जकूपननाराचसंहननोपे-
ताः । धृत्या अङ्गीकृतानां सर्वोदत्तममनःप्रणिधानरूपया वज्जकुड्य-
समानाः ।

* अथोपसर्गद्वारमाह *

उपज्जंति न वा मि उ-वमग्गा एम ति पुच्छा उ ॥

अथोपसर्गद्वारम्-उत्पद्यन्ते न वा अर्मापामुपसर्गा दिव्यादयः
इत्येषा पृच्छा । अत्रोत्तरमाह-

जइ वि य उप्पज्जने, सम्मं वि महंति ते उ उवसग्गे ।

नार्यमकान्तो यद्व्ययमेतेणमुपसर्गा उत्पद्यन्ते, पर यद्यप्युत्प-
द्यन्ते, तथाऽपि सम्यग्ज्ञानमनसो विषहन्ते तानुपसर्गान् ।

अथाऽऽतङ्कद्वारमाह-

रोगात्तंका चेवं, नइआ जइ होति विमहंति ॥

आतङ्गद्वारमतिदिशति-रोगाश्च कालसदाः । आतङ्गश्च सद्यो
घानितः । एवमेव भाव्या उत्पद्यन्ते, वा न वा । यदि जयन्त्युत्पद्यन्ते,
ततो नियमाद्विपद्यन्ते ।

वेदनाद्वारमाह-

अञ्जुवगमाओवक्क-मा य तेषि वेयणा भवे दुविहा ।

धुवलोआइपढमा ज-राविवागाइ विई एक्को ॥

आभ्युपगमिकी, औपकमिकी च । तेषां जिनकल्पिकानां द्विवि-
धा वेदना जयति । तत्र प्रथमा-धुवलोचाया ध्रुवः प्रतिदिनजावी
लोचः, आदिशब्दादातापनानपः प्रभृतिपरिग्रहः । द्वितीया औपक-
मिकी जराविपाकादिः, जरा प्रतीता । विपाकः कर्मणामुद्य-
स्तस्तमुत्था ।

अथ "कियन्तोजना" इति द्वारम-(एको स्ति) एक एवायं
भगवान् भवति । यदि वेद द्वारमुपरिष्ठात् व्याख्यास्यते ।

अथ स्थण्डिलद्वारमाह-

उच्चारे पामवणे, उस्सगं थंडिले कुण्ड पढे ।

तत्थेव य परिषिण्णे, कयकिचो जज्जण वत्थे ॥

उच्चारस्य प्रश्नवणस्य चोत्सर्गं परित्यागं प्रथमे अनापते
असंलोकं स्थण्डिले करोति । तत्रैव प्रथमस्थण्डिले कृतकार्यो
विहितशान्तिप्राणादिवस्त्रकार्यं, उज्झति वस्त्राणि ।

अयं च संज्ञां व्युत्सृज्य न निर्लेपयति ।

कुत इति चेत् ? उच्यते-

अप्पमज्झिन्नं वच्चं, अप्पं लूहं च जोआणं भणियं ।

दीहे वि ल उवसग्गे, उभयमवि अ थंमिले न करे ॥

अल्पमभिन्नं च वचः पुण्यमस्य भवति । कुत इत्याह-यतोऽ-
रूपं रूक्षं च जोजनमस्य जणितं जगदाद्भिः । अल्पाभिन्नवचस्क-
तया तथाकल्पत्वाच्चासौ न निर्लेपयति । न चासौ दीर्घोऽ-
पि बहुदैवसिके उपसर्गे समयेऽपि सङ्गां कार्याकां वा स्थ-
ण्डिले आपातादिदोषयुक्ते भागं करोति ।

वसतिद्वारमाह-

अममत्ता-ऽपरिकम्मा, नियमा जिणकप्पियाण वसहीओ ।

एमेव य थेराणां, मुत्तण पमज्जाणं एक्कं ॥

अममत्वाममयमित्याभिष्वङ्गरहिताः । अपरिकर्मा साधर्म्यमुप-
लेपनादपरिकर्मवर्जिता, नियमात् जिनकल्पिकानां वसतिः ।
स्थविरकल्पिकानामप्येवं वसतिरममत्वा, अपरिकर्मा च, छष्ट-
व्या । मुक्त्वा प्रमाज्जनामेकामन्यत्परिकर्मेति न कुर्वन्ति, इत्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टयति-

बिले न ढक्कंति न खज्जमाणि,

गोणां य वारिंति न जज्जमाणि ।

दारे न ढक्कंति, न वल्लगिंति,

दप्पेण थेरा जइया ल कज्जे ॥

एते भगवन्तो बिलानि धूत्यादिना न स्थगयन्ति । न वा गवा-
दिभिः खाद्यमानां नज्यमानां वा वसन्ति निवाग्यन्ति । द्वारे
न ढक्कंति कषायाभ्यां न सयोजयन्ति । स्थविरकल्पिका अपि
इषेण कार्याभावे एवमेव वसन्तेः परिकर्मं न कुर्वन्ति । कार्यं तु
पुष्टावलम्बने ज्ञायाः परिकर्मं कुर्वन्त्यपि, इति भावः ।

कियाचिरो-चार-प्रश्नवणा-वकाश-तृणफलक-सरक्षण-संस्था-
पना-द्वाराणि गाथाद्वयेन ज्ञावयति-

किंचिरकालं वासिहि, इत्थं य उचारमाइए कुणसु ।

इह अत्थमु मा इइ य, इह तणफलए गिएहह पा य ॥

यस्यां वसतौ याच्यमानायां तदीयस्वामिने इत्थं भणन्ति,
कियत् चिरं कालं वत्स्यथ यूयं । यत्ना अत्र प्रदेशे उच्चार-
द्वानि पुरीषप्रश्नवणादीनि कुरु । अत्र तु मा कुरु । इहास्मिन्-
वकाशे आसीथ, इह मेति । एतानि वा हस्तसंज्ञया निर्दि-
श्यमानानि तृणफलकानि गृह्णीयाः, मा एतानीति ॥

सारस्वद गोणाई, मा य पमिंति उविवसह उ भंते ! ।

असं वा अनियोगं, नेच्छति अचियत्तपरिहारी ॥

सरकृतं वा गवादीन् बहिर्निगच्छन्तो यूयमस्माकं केषादौ ग-
तानां व्याकुलानां वा, मा च पत्नीं वसतिमुपेक्ष्ये । किं सुसं-
स्थापना पुनः संस्काररूपा विधेया (संभवणया य स्ति) द्वारागा-
थायां वक्ष्यशब्दः तेन सूचितम्-अन्यं वा स्वाध्यायानुषेधादिरू-
पं यत्र वसतिस्वामी अभियोगं नियन्त्रणं करोति, त मन-
सापि नेच्छति । सूक्ष्मस्याप्यप्रीतिकस्य परिहारिणो अस्मी भ-
गवन्त इति ।

प्राभृतिकाग्निदीपावधानद्वाराणि व्याचष्टे-

पाहुमियदीवओ वा, अग्गिपगामो व जत्थं न वमंति ।

जत्थं य भणंति भंते !, ओहाणं देहि मेहे वि ॥

यस्यां वसतौ प्राभृतिका बलिः क्रियते, दीपको वा यस्यां
विधीयते । अग्निरङ्गारज्ज्वालादिक्कन्तस्य प्रकाशो वा यत्र न
वसन्ति । यत्र च निष्ठस्तु स्मृत्यु अगारिणो जगन्ति, अस्माक-
मपि मेहे अवधानमुपयोगं ददत इति । तत्रापि नावतिष्ठन्ते ।

वत्स्यथ कनि जना इति द्वारमाह-

वसतिं अणुणयितो, जइ भणइ कइ जणा वि न तत्थ वसे ।

सुहुमं पि न मो इच्छइ, परम्म अप्पित्थियं जगवं ॥

वर्मानमनुष्णामनुष्णपथन् यद्यभौ भगति, कानि जना यूय व-
त्स्यथेति तत्रापि न वसति । कुत इत्याह-सूक्ष्ममपि नासा-
विच्छति परस्यार्पितिकं भगवान् । (कइ जणा उ त्ति) अत्र
यस्तुशब्दस्तेनाभ्यामपीषदप्रीतिकजननीं वसतिमसौ परिहर-
ति, इति गम्यते । उक्तं च-पञ्चवस्तुकं-" सुहुमं पि नु अचि-
यत्त, परिहरणं सो परम्म नियमण । ज तेण तुसहाओ, वज्जइ
'अणु पि तज्जणणि' ॥

मिक्षाचर्यापानकक्षेपालेपालेपद्वाराणि विवृणोति-

तइयाइ निक्खवचगिया, पगहिया एमणा य पुव्वत्ता ।

एमेव पाणगस्स वि, गिएहइ अ अक्षेवके दो वि ॥

तृतीयस्यां पोरुष्यां, मिक्षाचर्या पपणा च, प्रगृहीता अजि-
प्रहयुक्ता, सा च (पंचसुगहवोमगगहुं) इत्यादिना पूर्वमेधोक्ता ।
एवमेव पानकस्यापि तृतीयपोरुष्यां प्रगृहीतया वैषणया
प्रहणं करोति । तत्र शिष्यः पृच्छति-(लेवालेवेत्ति) कि-
मसौ त्रिकल्पिको लेपकृतं गृह्णानि उतालेपकृतम् । अत्र
सूरिः " अलेव स्ति " पदं विवृणयन्नुत्तरमाह-हेऽपि भ-
क्षपाने अलेपकृते वल्लचणकसौवीरादिरूपे गृह्णाति, न लेपकृते ।

आचामासलप्रतिमाद्वारद्वयमाह-

आयेविलं न गेएहइ, जं च अणायंविहं वि हेवारं ।

न य पडिमा पडिवज्जइ, मासाई जा य मेसा उ ॥

आयामासलमसौ न गृह्णाति । पुरीषाभेदा विदोषसंभवात् ।
अनायामासलमपि, यद्वेपकृतं तत्र गृह्णाति । न च प्रतिमा मासि-
क्यादिका, असौ प्रतिपद्यते । याश्च शेषा जन्महान्छादिकाः
प्रतिमा स्ना अपि न प्रतिपद्यते । स्वकल्पस्थितिप्राप्तपालनमेव,
तस्य विशेषाभिग्रह इति भावः । वृ० १ उ० ।

(२०) शुनादिसप्तविंशतिचारान्तर्गतं, सप्तविंशं मासकल्पद्वारम् ।

अथ मासकल्प इति ब्राह्मनिधित्सुराह-

कप्पे सुत्तथविसा-रयस्स संहणवीरियजुत्तस्म ।

जिणकप्पिप्पस्म कप्पइ, अजिगहिया एसणा निचं ॥

कल्पे जिनकल्पविषयी यौ सूत्रार्थौ, तत्र विचारद्वय निपुण-
स्य, संहनन शारीरबलं, वीर्यं धृतिस्नाभ्यां युक्तस्य, जिनकल्प-
कस्य कल्पने । अजिगहीता साऽभिग्रहा एषणा ।

(२१) जिनकल्पी षट्बीध्या अमतीति विस्तरः ।

सा च मासकल्पस्थितिमनुपालयतो भवतीति ।

अतस्तस्यैव विधिमाह-

छ्वीहीओ गामं, काउं एकिकियं तु मो अइइ ।

वज्जेतुं होइ सुदं, अनिययवित्तिस्म कम्माइ ॥

यत्रामीं मामकवरं करोति, तत्र ग्रामं षट्बीधीर्गृहपट्टिकयाः
कृत्वा, ततः प्रतिदिनमर्ककां धाधीमटति । यावत्पष्टम दिवसे प-
ष्टी । कुत इत्याह-अनिययवित्तेरपरापरबीधीषु पर्यटतः, कर्मा-
दि आध्यात्मपूर्तकर्मादिकं सुखं वज्जेयितुं शक्यत इति भावः ।

कथं पुनरायाकर्मदिवसत्वं भवतीत्याशङ्क्य,

तत्संभवाद्दर्शयिषुमाह-

अभिगहे दइ वरणां, नत्तोगाहिमं निमि पूइयं ।

तुदगो एगमणो, कप्पोत्ति य सत्तमे मत्त ॥

तस्य भगवतः प्रथमधीधीमटतः, कथाचद्वगार्या धृष्टातिरे-
कात्, घृतमधुसयुक्तं जैलमुपनीतं । तेन च न कल्पने मे, ले-
पकृता मिश्रति न गृहीतं । ततः पवमादीनजिग्रहान् दृष्ट्वा,
कर्मणः करणं भवति । तच्च शक्तमवगाहिमं वा भवेत्, त्रीणि
च दिवसानि तत्पूतिकं । नोदकः प्रश्नयति । एकं ग्रामं किम-
नेकान् षट्बीधीरूपान् करोति । मूर्तिराह-कल्प एवोऽमीषां,
यत् षट् कल्पधीधीः कृत्वा, सप्तमे दिवसे पर्यटति । सप्त च
जना, एकस्यां वसन्तौ च, भवन्तीति समासार्थः ।

(२२) देयाऽऽहाराऽयोग्यतायां आशिका-विचारः ।

अथ विस्तारार्थमाह-

दइण य अणगारं, सट्ठा संवेगमागया काइ ।

नत्थि मइ तारिमयं, अन्नं जमलज्जिया दाहं ॥

तमनगारं तपःशोषितं मलपटलजटितं च परुषं दृष्ट्वा, हा-
कात्रित्का, परसंवेगमागता सती चिन्तयति । किं मे जीवि-
तेन, यदीदृशस्य महारमनो भिक्षा न दीयते । नास्ति मम ता-
दृशं शोभनं, यदहमज्जिता सती दास्यामि ।

ततः-

सव्वपयत्तेण अहं, कल्ले काज्जण जोमणं विउलं ।

दाहामि तुट्ठमणसा, होइइ मे पुण्णलानो ति ॥

सर्वप्रयत्नेन अहं, कल्पे द्वितीये अहनि, भोजनं विपुलं कृत्वा
दास्यामि, तुष्टमनसा प्रहृष्टेन चेतसा । ततो भविष्यति मे महात्
पुण्यसामः । इत्थं विचिन्त्य, द्वितीये दिवसे, विपुलमशनादि-
भक्तमवगाहिमं चोपस्कृत्य, त भगवन्तं, प्रतीकमाणा तिष्ठति ।

ततः किमर्थादस्याह-

फेमितवीहीएहिं, अणंतवरनाणदंसणधरेहिं ।

अदीणअपरितंता, विइयं च पमिहिंदिया तत्थ ॥

स्फटिता पण्डिता बीधी यैस्तैर्जिनकल्पिकैः कथंचतैरनन्त-
वरज्ञानदर्शनधरैः, ब्रह्मानन्तज्ञानमयत्वादनन्तास्तीर्थकरास्तैरु-
पदिष्टे, धरे उत्तमं जिनकल्पिकानां ये ज्ञानदर्शने, उपलब्ध-
णत्वाच्चारित्रं च, तानि धारयन्तीत्यनन्तवरज्ञानदर्शनधरास्तैः ।
आह चूर्णकृत-“ अणंत नाण जेसि ते अणता तत्थकरा तेहिं
जिणकप्पयाण वर नाण दंसण चरित्तं च जं भणियं तद्वरेहिं
ति ” ततस्ते अदीनमनसः अविषयाः, अपरितान्ताः कायेना-
निर्विघ्नाः, द्वितीयां बीधीं क्रमागतां पर्यटितास्तत्र क्षेत्रे, एक
वचनप्रक्रमेऽपि बहुवचनार्थान्धानमन्ययामपि, जिनकल्पिकाना-
मैवंविधचरित्तमं मयव्यापनार्थम् ।

(२३) कल्पशब्दार्थः । बीध्या ज्ञमतस्तद्भूतं पूतिकं जवति ।

अत्र चेय व्यवस्था-

पठमदिवसोवकयं, तिषि दिवसाइं पूइयं होइ ।

पूतिषु तिसु न कप्पइ, कप्पइ तरेउ तया कप्पो ॥

प्रथम दिवसे तद्भूतमुपस्कृतमाध्याकर्म, त्रीणि दिवसानि
यावत् तद् गृहं पूर्ति भवति । तेषु च त्रिषु पूर्तिदिनेषु, तस्मिन्
गृहे अन्यदपि किञ्चिन्न कल्पते । यदा तु तृतीयः कल्पो गतो
जवति, तदा कल्पते । कल्पशब्देनेह दिवस उच्यते । उक्तं च प-
ञ्चवस्तुटाकायाम्, कल्पते तृतीये कल्पे दिवसे गते अपरस्मिन्
अहर्नात ।

(२४) त्रिषु दिवसेषु पूतिकं न कल्पते, किन्तु षष्ठे सप्तमे च
दिवसे कल्पत इति । सप्तमदिवसे पर्यटतः आशिका पृच्छा च ।

इदमेव स्पष्टयिष्याह-

विइयदिवसम्मि कम्मं, तिभि उ दिवसाइं पूइयं होइ ।

तिषु कप्पेसु न कप्पइ, कप्पइ तं छइदिवसम्म ॥

यस्मिन् दिवसे स जिनकल्पकः प्रथमवार्थ्यामटन्त्या दृष्टः,
तदपेक्ष्य द्वितीय दिवसे तद्भूतमाध्याकर्म, तदनन्तरं त्रीणि दि-
वसानि पूतिकं जवति । तेषु त्रिषु, कल्पेषु दिवसेषु, न कल्पते,
किं तु कल्पते तत् षष्ठे दिवसे ।

अथावगाहिमविषयं विधिमाह-

कल्ले मे दाहामि, ओगाहिमणं एागतो अज्ज ।

तइण दिवसे तं हो-इ पूइयं कप्पए उट्ठे ॥

(अवगाहिम) विनश्यमाप क्लम इति कृत्वा, सा आह्वा-
विनयवती । यदर्धमयमवगाहिमपाको मया कृतः, स मुनिरथ-
मदगृहाङ्गुणं नागतः । अतः कल्पे (से) तस्याहं दास्यामि ।
इवमवगाहिममिति विचिन्त्य, तद्द्वानार्थं याद स्याप्राप्तं,
तदा तृतीयदिवसे कर्मैव भवति । यत्पुनस्तस्मिन्नेव दिवसेऽव्य-
र्वाङ्मन्त्रभावा सा, आत्मार्यित करोति, तदवगाहिममपि जक्त-
वन् मौलदिवसापेक्षया द्वितीयदिवसे कर्म, तृतीयादिषु तद्गृहं
पूतिकं, षष्ठे तु दिवसे कल्पते ।

एतदेव स्पष्टयति—

एपेवोगाहिमंगं, नवरं तद्व्यम्पि जमवि दिवसे तं ।

कम्मे तिसु पृष्ठं न, कण्णड तं सत्तमे दिवसे ॥

एवमेव भक्तवदवगाहिममपि, यत्तद्विषय एवात्मार्योक्तं, तद्वि-
त्तीये दिवसे कर्म, तृतीयादिषु त्रिषु पूते, षष्ठे तु कल्पते । नवरं,
यत्तद्विषये नात्मार्ययाति, तत्तृतीयेऽपि दिवसे कर्म । ततः त्रिषु
दिवसेषु तत्पुनिकमिति कृत्वा, न कल्पते । किं तु कल्पने तद्
युद्धं सप्तमे दिवसे, अत एव, चासौ भूयः सप्तमे दिने तस्यां
वीथ्यां पर्यटति ।

आह—यद्येव तर्हि, यदि तस्मिन्नेव दिवसे तं प्रथमवीथीमट-त
दृष्ट्वा, कश्चिन्वाधाकर्मादि कुर्यात् मोदकादिकं वा, तदर्थं कृत्वा
सप्तमदिवसं यावद्व्यवच्छिन्नभावं स्थापयेत् । तदा नामासौ
कथं जानाति ? कथं वा परिहरति इति ? उच्यते—

चोयण ! तं चेव दिणं, जडं वि करिज्जाहि कोइ कम्माइ ।

न हु सो तं न विजाणइ, एमो पुण मिं अहाकण्णो ॥

हे मोदक ! तस्मिन्नेव दिवसे यद्यपि कुर्यात् काश्चिन्, किञ्चिद्वा-
धाकर्मादि, (न हु) नैव स तन्न विजानाति " द्वौ नम्रौ प्रकृ-
त्यर्थे समयत " इति वचनात्, जानात्येवामौ भुतोपयोगवत्त्वेन ।
आह—यद्यसौ भुतोपयोगप्रामाण्यादेव जानीते, ततः किमर्थमेकं
माममनेकनामान् परिकल्प्य पर्यटति ? उच्यते—कल्पएवः (सि)
अमीषां भगवतां । यत् सप्तमे दिवसे भूयः प्रथमवीथ्यां पर्यटति ।

ततश्च, तं सप्तमे दिवसे प्रथमवीथीं पर्यटन् दृष्ट्वा,

सा श्रविका श्रुत्वा—

किं नाग या थ तड्या, अमव्वओ मे क—

ओ तुह निमित्तं । इह पुट्ठो सो जगवं,

तदानीं यूयं किं नागताः । 'येति' निपातः पूरणार्थः । मया हि-
त्वश्रिमित्तं विपुत्रं भक्तादिकमुपस्कृत्वा, युष्मदनुपयोगान्
अमद्वययः कृतः, इति पृष्टोऽसौ भगवान् तूष्णीक आस्ते,
इति शेषः ।

(२५) द्वितीयादेश-यादेशान्तरम्—

विडयाएमे इमे भणइ ॥

द्वितीयादेशे आदेशान्तरे पुनरिव जगति । किं तत् ? इत्याह—

अनियता उ वमईओ, जमरकुञ्जाणं च गोकुलाणं च ।

सपणाणं सज्जणाणं, सारडआणं च मेहाणं ॥

अनियता वसन्तयः स्थानानि, उपलक्षणत्वात् परिग्रमणानि
च । केवामित्याह—अमरकुलानां च, गोकुलानां च, अमणानां,
शकुलानां, शारदानां, च मेधानाम्, इत्यर्थं न नियतचर्यया नि-
काटने अस्वायतामपि प्राणिनां, नाधाकर्मादिकरणे जूयः प्रवृत्ति-
रुपजायत इति ।

अथ "सत्तंति" पदं विवृणोति—

एकाए वसहीण, उक्कामेणं वसंति सत्तं जणा ।

अवगोप्परसंभासं, चयन्ति अन्नोअवीहिं च ॥

एकस्यां वसन्तावुत्कर्षतः, सप्त जनाः जिनकल्पिका वसन्ति । ते
चैकत्र वसन्तोऽपि परस्परं भाषणं त्यजन्ति । न कुर्वन्तीत्यर्थः ।
अन्नाभ्यवीथिं च त्यजन्ति । यस्मिन् दिने, यस्यां वीथ्यामेकः प-
र्यटति । न तस्मिन्नेव, तस्यामपर इत्यर्थः । गतं सामाचारी-
हारम् ।

अथ स्थानद्वारमभिधित्सुराह—

संचे काल-चरित्ते, तित्थे परियाप-आगमे वेए ।

कप्पे क्षिगे क्षेम-उक्काणे गणणाऽअभिगगा य ॥

पव्वावणं माहवणे, मणमावन्ने वि से अणुग्याया ।

कारण-निप्पदिकम्मे, भत्तं पंथां य तड्याए ॥

एकस्मिन् क्षेत्रमी भगवन्तो भवन्ति । एवं कात्रे २ चरित्रे ३
तार्थे ४ र्याये ५ आगमे ६ वेदे ७ कल्पे ८ लिङ्गे ९ लेह्यायां १०
ध्याने ११ गणनायां १२ अभिप्रहाध्यामीषां जवन्ति न वा १, १३
प्रवाजनायां १४ मुक्तापनायां च कीदृशी स्थितिः । १५ मनसाऽऽ-
पन्नेऽपराधे (मे) तस्यानुदघातात्तुर्गुणवः प्रायश्चित्तम् १६
कारण १७ निःप्रतिकर्म १८ तत्त, पन्थाश्च, तृतीयस्यां पौरुष्या-
म् १९-२० इति द्वारगाथाद्वयसमामर्थः ।

व्यासार्थं प्रतिद्वारमभिधित्सुः प्रथमतः क्षेत्रद्वारमङ्गीकृत्याह—
जम्पणं मंतीभावे, स होज्ज सव्वासु कम्मभूमसु ।

साहरणे पुण भइयं, कम्मे व अकम्मजूपे वा ॥

क्षेत्रविषया द्विविधा मार्गणा । जन्मतः, सज्जावतश्च । जन्मतो य-
त्र क्षेत्रं अयं प्रथम उपपद्यते । सज्जावतस्तु यत्र जिनकल्पं प्रतिप-
न्नोत्थाऽस्ति । तत्र जन्मसज्जावयोः कर्मयोगेऽपि, अयं सर्वासु कर्मभू-
मिषु, भरतपञ्चकैरावतपञ्चकविदेहपञ्चकज्ञानासु जनेत् । स-
हरणे देवादिना अन्यत्र नयने, पुनर्जाय जजनीय, कर्मभूमौ वा
जयेदकर्मभूमौ वा । एतच्च सज्जावमाश्रयात्कं । जन्मतस्तु, कर्मभू-
मावेवायं भवतीत्युक्तं क्षेत्रद्वारम् ।

अथ कालद्वारमाह—

ओमपिणीड दोमुं, जम्पणतो तिसु मंतीभावेणं ।

उस्मपिणिणिविगीया, जम्पणतो मंतीभावे य ॥

अवमपिणया जन्मतो वयाः सुषमदुषमसुषमसुषमयोः
तृतीयचतुर्थारकयोर्मेवेत् । सज्जावतस्तु त्रिषु तृतीयचतुर्थ-
पञ्चमारकेषु, (सुषमदुषम—दुषमसुषम—दुषमरूपेषु)
दुषमसुषमाया अन्ते जातो दुषमायां जिनकल्पं प्रति-
पद्यते । इति कृत्वा उस्मपिणीविगीया । जन्मतः सज्जावतश्च ।
इवमुक्तं जयति—उस्मपिणयां दुषमदुषमसुषमसुषमदु-
षमासु निस्सुषु समासु जन्मश्रुते दुषमसुषमसुषमदुषमासु
द्वयोरमुं कल्पं प्रतिपद्यते । दुषमायां तार्थं नास्तीति कृत्वा
तस्यां जातस्यापि दुषमसुषमायामेव कल्पप्रतिपत्तिरिति ।

॥ ओमपिणुस्मपिणी—भवेति पत्तिजागतो चउत्थम्पि ।

काले पत्तिजागेषु अ, साहरणे होति मव्वेसु ॥

अवमपिणयुस्मपिणिरूपे अवस्थितकाले, चत्वारः प्रतिभा-
गास्तद्यथा—सुषमसुषमाप्रतिभागः । सुषमाप्रतिभागः । सुषमदुष-
माप्रतिभागः । दुषमसुषमाप्रतिभागश्चेति । तत्राद्या देवकुल-
रकुर्वोद्वितीया रम्यकहरिवर्षयोस्तृतीया हैमथनैरग्यवतयोश्च-
तुर्थस्तु महाविदेहेषु । तत्र चतुर्थे प्रतिभागे जन्मतः सज्जावत-
ध्यामी जवन्ति । नाद्येषु त्रिषु प्रतिभागेषु (काले-सि) यो महावि-
देहे जिनकल्पिकः स सुषमादिषु पटस्वपि कालेषु सहरणतो
भवेत् (पत्तिभागेषु अस्ति) भरतैरावतमहाविदेहेषु सज्जताः स-
हरणतः सर्वेष्वपि प्रतिभागेषु देवकुर्वादिसंघन्धिषु जवन्तीति ।

चारियद्वारमाह—

पदमे वा विईणं वा, पविज्जडं संजमम्पि जिणकणं ।

पुव्वपविणणओ पुण, अणपरे संजमे होज्जा ॥

प्रथमे वा सामायिकाख्ये, द्वितीये वा छेदोपस्थापनीयनाम्नि संयमे वर्तमानो, जिनकल्पे प्रतिपद्यते । तत्र मध्यमतीर्थकगवि-वेदनीर्थकततीर्थवर्त्ती, प्रथमे संयमे । पूर्वपश्चिमतीर्थवर्त्ती तु द्वितीये इति मन्तव्यं । पूर्वप्रतिपन्नः, पुनरसौ जिनकल्पकोऽन्य-तरास्मिन् सूक्ष्मसपरायादावपि संयमे नवन्तु ।

तीर्थ-पर्याय-द्वारद्वयमाह-

नियमा होऽ स तित्थे, गिह्तिपरियाए जहन्नगुणवर्त्ती ।

जइगरियाए बीसा, दोनु वि उकोसदेसूणा ॥

स जिनकल्पको नियमात्तीर्थे भवति । न पुनर्व्यवच्छिन्ने, उ-त्पन्न वा तीर्थे * पर्यायो द्विधा * गृहिपर्यायो यतिपर्यायश्च-तत्र गृहिपर्यायो जन्मपर्याय इत्यकोऽर्थः । तत्र जघन्यतः, एकोनविंशत्यवस्थाणि । यतिपर्याये तु, जघन्यतो विंशत्यवस्थाणि । उन्कर्ष-तन्तु, द्वयोरपि गृहिपर्याययतिपर्याययोर्देशानां पूर्वकोटी यदा प्राप्ता भवति तदा जिनकल्प प्रतिपद्यते ।

तथा-ऽऽगम-वद्-द्वारे आह-

न करिति आगमं ते, त्थीवज्जेउं वेदो इकतरो ।

पुव्वर्पावन्नओ पुण, होज्ज सवेओ अवेओ वा ॥

न कुर्वन्ति ते जिनकल्पकाः आगमम् । पूर्वभुताध्ययनं, तेषु श्रुतं । विश्रुतसिकाक्षयहेतोरैकाग्रमनाः, सम्यगनुस्मरन्ति ।

वेदमंगीकृत्य प्रामिकात् खीवज्जे, एकतरः पुरुषवेदो, नपुंसकवेदो वा, अनांकिलप्रस्तस्य भवेत् । पूर्वप्रतिपन्नः पुनः, सवेदोऽवेदो वा भवेत् । तत्र जिनकल्पकस्य तद्वत् केवललोपासिप्रतिषेधा-दुपशमध्वण्यां वेदे उपशमनं सत्यवेदत्वम् । तदुक्तम्-“ उवस-ममेदोए ससु, वेदे उवसमियांमन उ भवेदो वा । न उ खविप ते जम्मे, केवलपडितेहतावाओ ॥ ” शेषकालं तु सवेद इति ।

अथ कल्प-लिङ्ग-लेश्या-द्वाराख्याह-

उयमच्छियम्मि कप्पे, त्थिगे भयणा उ दव्वलिगेणं ।

तेअहि मुच्छाट्टि पद-मथा अपदमथा होज्ज सव्वामु ॥

अथ कल्पे, अस्थिकल्पे च, मध्यमजिनमहाविदेहजिनभक्तोऽमी जघेयुः * लिङ्ग चिन्त्यमाने * न जना तु, द्रव्यावज्ञेन कार्याः । तुशब्दो विशेषणं । किं विशिनष्टि-प्रथमतः प्रतिपद्यमानो, छव्यालिङ्गयुक्त एव भवति । ऊर्ध्वमपि भावलिङ्गं नियमाद्भवति । छव्यालिङ्गं तु, जाणत्वाचचारिदिभिरुपहृतत्वाद्वा, कदाचित्तमभवत्प्राप, उक्तं च-“ इयरं तु जिणमावा, एहिं सयय न होइ वि कयाइ । न य तेण विणा वि तहा, जायइ मे जावपरिहाणं ” न इतरादिति छव्यालिङ्गम् * * * लेश्यासु तेजसादिकासु, प्रथमकाः, प्रतिपद्यमाना भवन्ति । अप्रथमकास्तु पूर्वप्रतिपन्नाः, सर्वास्वापि शुद्धासु लेश्यासु भवेयुः । केवलमशुद्धासु वर्तमानो नात्यन्त स-कलित्वासु वर्तते, न च भूयान्म कालमिति ।

ध्यान-गणना-द्वारद्वयमाह-

धम्मणेण उ पडिवज्जइ, इयरेसु वि होज्ज अट्टाणेषु ।

पडिवत्तिसयपुहत्तं, सहसपुहत्तं च पडिवत्ते ॥

धर्मेण ध्यानेन, तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् । प्रवर्द्धमानेन सना, कल्पं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नस्तु, इतरैष्वप्यातोदिषु ध्या-नेषु कर्मवैविध्यबलाद्भवेदपि, केवलं कुशलपरिणामस्योद्भावा-
३७०

स प्रकल्पपरिणतिर्जनितः सोऽपि रौद्रार्तनावोऽस्य प्रायो निर-नुषन्वो भवन्ति । तदुक्तम् । “ एव, कुसलमग्गी उहाकस्स तित्थ धम्मपरिणामां । रुद्धेसु विभावा, इमस्स पायं निरण्वधो ” ॥ गणनाद्वारे प्रतिपत्तिः, प्रतिपद्यमानतामंगीकृत्योत्कर्षतः, शतपृथ-कचमकस्मिन् समये अमोषां भगवतां प्राप्यते । पूर्वप्रतिपन्नका-नां पुनरुत्कर्षतः सदस्रपृथक्त्वम् । कर्मजमिषस्त्वश्चामप्येतामेवो-त्कर्षतः प्राप्यमानत्वात् । जघन्यतस्तु प्रतिपद्यमानका एको, द्वौ, त्रयो, चत्वारो । पूर्वप्रतिपन्नास्तु जघन्यतोऽपि सदस्रपृथक्त्वमेव । महाविदेहपञ्चकं, सर्वदेवैतावतामवाप्यमानत्वात् । नवरमुत्क-ष्टपदाजघन्यपदं लघुतरमिति ।

अभिग्रह-प्रवाजना-मुण्णपाना-द्वाराणि व्याचष्टे ।

भिव्खायगियाइया, अभिगगा नेव सो उ पव्वावे ।

उवदेसं पुण कुणती, धुव पव्वेणंति जाणिता ॥

भिक्षाचर्यां श्रुत्वा गत्या प्रत्यागतिकादयो गोचरचर्यावि-शेषास्तदादयोऽभिग्रहाः, इत्वरत्वादस्य न नवन्ति । जिनकल्प एव हि यावत्तकथिकस्तस्याऽभिग्रहस्तत्र च प्रतिनियता निर-पवादाश्च गोचरादयस्तन्तुपाप्मनमेवाक्य परमं विशुद्धिस्थानं । यदाह-“ एयम्मि गोयगाति, नियया नियमेल निरववादा य । तप्पालने चिब परं, पअस्स विसुद्धिद्वारं तु ” तथा नवा-सावन्त्य प्रवाजयति । उपलक्षणत्वात् न च सुक्रिययति । कल्प-स्थितिरियमिति कृत्वा-उपदेशं पुनः करोति । प्रयच्छन्ति भव-प्रवाजिनमवश्यप्रवजनशीलं विज्ञाय । कञ्चन तं च संविप्र-गीतार्थसाधूनां समीपे प्रदिशोति ।

अथ मणसावन्ने वि से अणुगघाय ति द्वारं ।

मनसापि सूक्ष्ममार्तचारमात्रापेक्षस्यास्य सवेजघन्यं चतुर्गुणकं प्रायश्चित्तम् ।

अथकारण-निष्प्रतिकर्म-द्वारे आह-

निष्पट्टिक्कम्मसरीरा, न कारणं अत्थ किंचि नाणाई ।

अंधाबलम्मि खीणे, अबिहरमाणो वि नावजे ॥

निष्प्रतिकर्मसरीरा, अमी अगवन्तो, नात्तिमलादिकमप्यपन-यन्ति । न वा चिंकात्सादि कारयन्ति * न च तेषां कारणम्, * आलम्बनं ज्ञानादि किञ्चिद्विद्यते, यद्वलात्ते द्वितीयपदासेवनं विदध्युः ।

जक्तः * पन्थाअ * तृतीयस्यामिति द्वारम् ।

तृतीयस्यां पौरुष्यां भिक्षाकाशे, विहारकालेऽन्य भवति । शेषासु तु पौरुष्यासु प्रायः कायोत्सर्गेणस्ते * जङ्घाबले परिक्रीणे पुनरावृत्तरश्मिपि विहारमकुर्वन्नापद्यते, कर्माप दोषं, किंवे-कत्रैव क्षेत्रे स्वकल्पास्थिति स तु पाप्मयतीति व्याख्यातं स्थि-तिद्वारं, तद्व्याख्याने चाजिहितं कल्पविहारः । वृ० १ ७० ।

व्यासार्थस्त्वस्या- प्रस्तुते द्वारमेव-

सयमे आउकालं, एणउं पुच्छित्तु वा वहुमेसं ।

सुवहुगुणलाजकखी, विहारमवन्तुजयं जयई ॥ ३७७ ॥

स्वयमेवायुष्कालं ज्ञात्वा, बहुशेष श्रुतातिशयेन पृष्ठा च श्रु-तातिशययुक्तमन्य बहुशेष ज्ञात्वा, सुवहुगुणलाभकाङ्क्षी सन्, साधुविहार कियारूपमज्युद्यतं जजने प्रधानमिति गाथायः ।

प्रसङ्गमभिधाय पञ्चतुलनेति द्वारं व्याचिख्यासुराह-

गणि-उवक्काय-पवित्ति-थेर-गणावठेइआ इमे पंच ।

पायमहिगारिणो इह, तेसिमिमा होइ तुलणाओ ॥ ३७८ ॥

गणी गच्छाधिपः, आचार्यः, उपाध्यायः, सूत्रप्रवृत्तः, प्रवृत्तिरुचिनां प्रवर्तकः, स्थविरः, स्थिरीकरणार्थं, गणावच्छेदको गणादेश-पावनक्रमः, एते पञ्चपुरुषाः, प्रायोऽधिकारिण इहाज्युषा वि-हारे । एतेषामियं वक्ष्यमाणा भवति, तुलनेति गाथार्थः ।

गणविक्रमेवित्तरिओ, गणिस्म जो वा उिओ जहि उणे ।

सो वं अप्पसमस्से-वं णिक्खियइ इत्तरं चेव ॥३८९॥

गणविक्षेप इत्वरः परिमितकालो, गणनो भवति । यो वा स्थितो यत्र स्थाने उपाध्यायादौ, स तत्पदमात्मसमस्यैव निक्षिपतीत्यरमेवापरस्य साधेरिति गाथार्थः ।

पिच्छासु ताव एण, केरिनया होंतिमस्म उणस्म ।

जोगाण वि पाएणं, णिव्वहाणं दुकरं होइ ॥ ३९० ॥

पश्यामस्तावदेते अभिनवाचार्यादयः, कीदृशा जवन्यस्य म्या-नस्य प्रस्तुतस्येति तानवेति । अयोग्यानामनारापणमेष्येयाशङ्क्या-इ-योग्यानामपि सामान्येन प्रायो निर्वहणं, प्रस्तुतस्य दुष्कर-प्रवृत्तिः, शोकस्तिरुमेतदिति गाथार्थः ।

युक्त्या तुलनाप्रयोजनमाह-

ख य बहुगुणचाए णं, थोवगुणपसाहणं वुहजणणं ।

इहं कयाऽ कजं, कुमला सुपडडियारंजा ॥ ३९१ ॥

न च बहुगुणत्यागेन प्रामाणिकन, स्तोत्रगुणप्रसाधनं, बुधज-नानां विदुषामष्ट, कदाचिन्कार्यं, नैवेत्यर्थः । किमित्यत आह-कुशला सुप्रतिष्ठितारना जवन्तीति गाथार्थः ।

उपकरणद्वारमाश्रयाह-

उवगरणं मुदेमण, माणजुअं जमुचिअं सकप्पस्म ।

तं गेएइ तयजावे, अट्टागमं जाव उविअं तु ॥ ३९२ ॥

उपकरणं बह्विधशुद्धैवणामानयुक्तं, यदुच्चैर्न स्वकल्पस्य स-मयनात्मा, नञ्जात्युत्सर्गेणादित एव, तदभावे सति, यथाकृत गृ-ह्णाति । यावदुच्चैर्नमन्यद्भवति, तावद्वेति गाथार्थः ।

जाए उचिए अ तयं, वामिरइ अट्टागमं विहाणेण ।

इय आणाविरयस्मिह, विण्णेअं तं पि तेण ममं ॥३९३॥

जाते सत्युचितोपकरणे, न च प्राक्तनं व्युत्सृजति । यथाकृतमुप-करणं, विधानन सांवेण, इयस्यागो निस्पृहतया आह्वयित-स्येह लोकेऽपि विज्ञेयं । तदपि मौलमुपकरणं तेन सम पाश्चा-त्येनेति गाथार्थः ।

किमित्यत आह-

आणा इत्य पमाणं, विण्णेआ मव्वहेव पग्लोण ।

आराहणाअ तीण, धम्मो वज्झं पुण निमित्तं ॥३९४॥

आह्नाऽत्र प्रमाणं विज्ञेया । सर्वथैव परलोक, न त्वन्यत कि-ञ्चित् आराधनेन तस्या धर्मः । आह्नायाहं पुनर्नामसमिति गाथार्थः ।

उवगरणं उवगारे, तीए आगहणस्मऽवट्टं ।

पावइ जट्ठयनामं, इहारा अहिरणमो जणिअं ॥३९५॥

उपकरणमप्युपकारे तस्याऽऽज्ञाया आराधनस्यावनेमानं स-प्राप्तेति, यथार्थनामोपकरणमिति । इतरथा तद्वाराधनोपकारा-भावे सत्याधकरणमेव जणितं तदुपकरणमिति गाथार्थः ।

परिकर्मद्वारमाश्रयाह-

परिकर्मं पुण इहिदि-आइ विणअमणभावणा नेआ ।

तमवायादालोअण-विहिणा सम्मंतओ कुणइ ॥३९६॥

परिकर्मं, पुनरिह प्रक्रमे इन्द्रियादिविनियमनज्ञाना ज्ञेया भावनाज्यासः । तत्परिकर्म अपायाद्यालोचनविधीनिन्द्रियादी-नां सम्यक्त्वतः करोतीति गाथार्थः ।

इदिअकसायजोगा, विणम्मिआ तेण पुव्वमेव एणु ।

सच्चं तहा वि जयए, तज्जयमिद्धि गणंतो सो ॥ ३९७ ॥

इन्द्रियकषाययोगाः सर्वे एव विनियमितास्तेन साधुना पूर्व-मेव ननु ? अत्रोत्तरं-सत्यमेतत्, तथापि यतनं, स तज्जयाद-न्द्रियाद्विजयांसिद्धिं गणयन् प्रस्तुतस्येति गाथार्थः ।

इदिअजोगेहि तहा, ऐहइहिगारो जहा कसाएहि ।

एण्हिं विणा एए, दुइवुद्धीवीअजुआआ ॥३९८॥

इन्द्रिययोगैस्तथा नेहाधिकारः प्रक्रमे । यथा कषायैः किमित्य-आह-परिधिना जैते इन्द्रिययोगा दुःखवृद्धिप्राजनुताः । इति गाथार्थः ।

जेण उ ते वि कमाया, णो इदिअयोगविरहिआ हुंति ।

तविणियमणं पि तओ, तयत्थमेवेत्य कायव्वं ॥ ३९९ ॥

येन पुनः कारणेन, तेऽपि कषायाः नेन्द्रिययोगविरहिता प्रवृत्तिः । तद्विनियमनमपि ततः कारणात् । तदर्थमेव कषायवि-नियमनाधेयमत्र कर्तव्यमिति गाथार्थः ।

तपोनाचनादिप्रतिपादनायाह-

इअ परिकम्मिअभावो-ऽणवज्जत्यं पंगिसाडतिगुणतवं ।

कुणइ वुहाविजयट्टा, गिरिणडनीहेण दिट्ठंतो ॥४००॥

(इयत्त)पेव परिकर्मितनाव-सन्नेन्द्रियादिविनियमनेनानभ्यस्त-मसात्माभूतं पूर्वं पौरुष्याद्यभ्युपलक्षणमेतन् त्रिगुण तपः, क-रोति । त्रिशारासवेनेन इन्द्रियजयाय साम्प्रभावेन क्रुद्धजया-र्थम् । गिरिणदीप्तिहेनाऽत्र दृष्टान्तः । यथाऽप्यो गिरिणदीं वगवती-मसकृदुत्तरणेनापि, प्रगुणमुत्तरत्येनमसावकाशक तपः करोती-ति गाथार्थः ।

एतदेवाह-

इकिं ताव तवं, करेइ जह तेण कीग्माणेणं ।

हाण। ए होइ जह आ,वि होइ ब्रह्मासुवस्सगो ॥४०१॥

एकेकं पौरुष्याद् तावत्तपः कराति सात्मीभावतः ।

यथा तेन तपसाह-

अप्पाहारस्स ए इ-दिआइ विमएसु संपयट्टंति ।

नेअ किल्लम्मइ तवमा,गमिण्यु न मज्जइ आवि ॥४०२॥

अल्पाहारस्य तपसा, नेन्द्रियाणि स्पर्शनादीनि, विषयेषु स्पर्श-नादिषु, संप्रवर्तन्ते । धातून्कामावाच्यं च ह्रस्वमिति । तपसा-रसिकेष्वशनादिषु, न सज्जत, चापि । अपारजोगेनानाद्वारादिति गाथार्थः ।

तत्रभावाणए पंचि-दिआणि दंताणि जस्म वसमिति ।

इंदियजोगाइरिओ, समाहिकरणां काणइ ॥ ४०३ ॥

तपोभावनाया हेतुभूतया, पञ्चेन्द्रियाणि दान्तानि सन्ति यस्य वशमागच्छन्ति प्राणनः, स इन्द्रिययोग्याचार्यः इन्द्रियप्रगु-

शतक्रियायुक्तः । समाधिकरणानि, समाधिध्यापारान् कारय-
तीन्द्रियाणि, इति गाथार्थः ।

द्वारान्तरसंबन्धाभिधिमयाह-

इअ नवणिम्माओ खलु, पन्ना सो सत्तभावणं कुणः ।

निदानयविनयटं, तस्य उ पणिमा इमा पंच ॥३९॥

(इअ) एवं तपोनर्मानः खलु, पश्चात्सौ मनिः, सत्त्वभावनां
करोति । सत्त्वान्यासमित्यर्थः । निद्राभयविजयार्थमतः करोति ।
तत्र तु प्रतिमाः सत्त्वभावनायामेताः पञ्चेति गाथार्थः ।

पठमा उवस्समप्पि, नीया बहिं तस्या चनुकम्पि ।

सुण्णाम्पि चउत्थी, तह पंचमिआ ममाणम्पि ॥३९॥

प्रथमोपाश्रये प्रतिमा, द्वितीया बहिरुपाश्रयस्य, तृतीया चतु-
र्थे स्थाने सबन्धित, शून्यगृह चतुर्थी स्थानसंबन्धस्य, तथा
पञ्चमी श्मशाने प्रतिमा । इति गाथार्थः ।

एयामु चेव थोवं, पुव्वपवत्तं जिणइ निइमसो ।

मूमगडिकाओ तह, भयं च सहमुपवत्तं अनिअं ॥४०॥

एतासु प्रतिमासु स्नोकस्नोकं, यथा समाधिना पुत्रपवृत्ता
जयति निद्रागमौ मूर्धिरुपृष्टौ । तथा आदिशब्दान्माज्जरा
दिपरिग्रहः । भयं च सहसोद्धवर्माजित जयतीति गाथार्थः ।

एएण सो कम्मणं, भिजगतक्कामुगडकयमअं ।

जिगिऊण महासत्तो, वट्टं जयं निअमओ सयअं ॥४०॥

अतनासां क्रमेण यथोपन्यस्तन, मिश्रकनस्कसुगादकृत-
मेतद्भयं जित्वा-महासत्त्वः । सर्वासु प्रतिमासु वर्हति भय
प्रस्तुत निजयः सकलमिति गाथार्थः ।

श्रुतभावनामाह-

अह मुननावणं मो, एगगमणाऽणानुओ उ भयवं ।

कालपरिमाणहेऊ, सव्वत्थं सव्वहा कुणइ ॥ ३९८ ॥

अथ मूत्रभावनामसौश्रिरिकाप्रमत्ता अन्तःकरणेन अना-
कुलो बहिर्वृत्त्या भगवान्मो, कालपरिमाणहेतास्तदन्त्या-
स्वादेव तज्जतेः स्वन्त्यस्तां सर्वथा करोत्युच्छ्वासदिमानेनेति
गाथार्थः ।

एनेहबाह-

उस्सामाओ पाणा, तओ अ थोओ तओ वि अ मुहुत्तो ।

एण्हं पोरिमीओ, ताहिं वि णिमाइ जाणेइ ॥४०॥

उच्छ्वासान् प्राणादित्युच्छ्वासनिश्वासः । तत्रच प्राणात्,
स्नोकः, समप्राणमानः । तत्रापि च स्नोकान्महत्तं, द्विघटिक-
कात्रः । एभिर्मुहुर्नैः पौरुष्यः । तामिरपि पौरुषीमाः, निशादिव
सादि जानात, सूत्राभ्यासतः । इति गाथार्थः ।

एत्तो उवओगाउ, सदेव मो मूढलक्कयए उ ।

दोसं अपावमाणो, कोइ किच्चं अविवरीअं ॥ ४०० ॥

अत उपयोगात् मूत्राभ्यासगर्भात्, सदेवसौऽमूढलक्कनया
कारणेन दोषमप्राप्नुयन्, निरतिचारः सन् करोति कृत्यं, वि-
हितानुष्ठानविपरीतमिति गाथार्थः ।

मेहाइक्खेपुं उ-जओ कालमहावा उवस्सगो ।

मेहाइजिक्खपंये, जाणः कात्तं विणा ठाइ ॥४०१॥

मेवादिक्खेपुं विमार्गैष्वनयकालं प्रारम्भसमसिक्रमम् । अथवो-
पसर्गे दिव्यावौ । मेहाइवुपकरणस्य भिक्षापथे औचित्येन
जानाति, काल योग्यत्वेनास्थापयतीति गाथार्थः ।

एकत्वजावनामभिधानुमाह-

एगत्तभावणं तह, गुरुमाइमु दिडिमाऽपरिहारा ।

भावइ छिएणमपत्तो, तत्तं हिअयम्मि काऊणं ॥४०२॥

एकत्वभावनां, तथाऽसौ, यतिगुर्वीवेषु दृष्ट्यादिपरिहाराद्-
र्शनालापपरिहारेण भावयत्यन्यस्यति । छिध्रममत्वः संस्तम्भ-
हृदये कृत्वा-वक्ष्यमाणमिति गाथार्थः ।

एगो आया संजो-गिअं तुडेसं इमस्स पाएणं ।

दुवत्तगिमित्तं सव्वं, भोत्तुं मज्जत्थनावं तु ॥ ४०३ ॥

एक आत्मा तत्पुनः संयोगकं । त्वशेषमस्य देहादि, प्रायेण
दुःखनिमित्तं सर्वमतत् । हितस्तु मध्यस्थभावो यस्य सबन्नेति
गाथार्थः ।

इय जाविपपरमत्थो, ममसहदुक्खोवहीअरो होइ ।

तत्तो अ सो कपेणं, साहेड जहिच्छिअं कज्जं ॥४०४॥

टीका तु—(मूलप्रभावप्राप्तत्वाद्वाञ्छिता) ।

एगत्तजावणाए, ए कामजोगे गणे मरीरे वा ।

सज्जड वेगगगआं, फासेइ अणुत्तरं करणं ॥ ४०५ ॥

एकत्वजावनया जाव्यमानया, न कामभोगयस्तथा, गणे, श-
रीरे वा, सज्जते, सङ्गं गच्छति । एव वेगगयगतः सन्, स्पृशत्यनु-
त्तरं करणं, प्रधानयोगिनामस्मात्मातगाथार्थः ।

बलभावनामाह-

इअ एगत्तसमेओ, मारीरं माणमं च दुविहं पि ।

भावइ वत्तं महप्पा, उस्सगार्धइमरुवं तु ॥ ४०६ ॥

एवमेकत्वभावनासमेतः सन्, मारीरं, मानसं चार्द्धविधर्मके-
तत् भावयति यत्रम, महात्माऽसौ, कायोत्सर्गधृतिस्वरूपं यथा
सक्यमिति गाथार्थः ।

पायं उस्सगणेणं, तस्म ठिडं भावणावत्ता एसो ।

संययणे वि दु जायड, एण्हं भागवत्तनुओ ॥ ४०७ ॥

प्रायः कायोऽभोगेण तस्य यत् स्थितिभावनाबलाच्चैष कायो-
त्सर्गः, सहननेऽपि सति जायते । इदानीं मार्गादवलनुत्थः,
शक्तौ सत्यामप्यभ्यासतो भारवहनिदर्शनादिति गाथार्थः ।

सड सुहजावेण तहा, जं तं सुहभावडिज्जरुवाओ ।

एत्तो चिय कायव्वा, धिं णिहाणाइलानो व्व ॥४०८॥

सदा शुभभावान्, तथा तस्य स्थितिरिति वर्तते । यद्यस्मादेवं
तच्छुभभावसंश्लेषरूपा । अत एव स्थितिस्पादनार्थं कर्तव्यं
धृतिस्तेन निधानादिलाज इवष्टांस्वच्छेरिति गाथार्थः ।

धिइवल्लए वडकच्छो, कम्म जयप्ताअ ओज्जओ मडो ।

सव्वत्था अविसाई, उवग्गमहो दढं होइ ॥ ४०९ ॥

धृतिबलानिबद्धकृत्, सत्कर्मजयार्थमुद्यता, मानमानेप सर्वत्रा-
विषादिमायेनोपसर्गसहो, दढमत्यर्थं भवतीति गाथार्थः ।

चरमनाचनामनिधाय विशयमाह-

सव्वासु भावणाम्, एमां विही न होज्जइ ओट्ठेणं ।

एत्थं चनइगहिओ, तयणंतरं चेव केइ ति ॥ ४१० ॥

सव्वासु भावणाम् अनन्तरादतासु, एव विधिस्तु वक्ष्यमाणो भवत्येवमन । अत्र चशब्दश्च हीनो द्वारगाथायां । तदनन्तरं वि-
षयन्तरमेव केचनेति गाथार्थः ।

जिणकप्पिअपडिरुवी, गच्छे विअ कुण्ड दुविहपारिकम्मं ।

आहारोवहिपाई-सु ताहे पविज्जए कप्पं ॥ ४११ ॥

जिनकल्पिकप्रतिरूपी तत्सदृशो, गच्छ एव स्थितः सन्, क-
रोति, द्विविधं परिकर्म, बाह्यमान्तरं च, आहारोपध्यादिषु
विषयेषु, ततस्तत्कृत्वा प्रतिपद्यते कल्पमिति गाथार्थः ।

एतदेवाह-

तइआएऽत्रेवानं, पंचऽस्यराअ जयऽ आहारं ।

दोएहऽस्यराअ पुणो, उवाहिं च अहागदं चेव ॥ ४१२ ॥

तृतीयायां पौरुष्यामलेपकृतं वस्त्रादि, पञ्चान्यतरस्या पण्यया,
भजने सेवते आहार, द्वयोरन्तरस्या पुनरेषणयोपधि च भजने ।
यथाकृतं चैत्रोपधि, नाभ्यं, तत्रौघन पक्षेणा आहारस्य सत ।
यथोक्तम्-" समचालंस्तथा, उच्छा तह होइ अप्पलेवा य ।
उगहियापगहिया, ओज्झयधम्मा य सत्तमिया " ॥ १ ॥
"तथ पंचसुगहो, एकाए अभिभाहो अनणम्म । एक्काए चव
पाणस्स," ॥ वत्थस्य त्वेपणाइचतस्सा । यथोक्तम्-" उाईट्ठेपह-
अन्तर-मोज्झप्रकम्मा चउाईवडा जगिया । बत्थसणा जईणं,
जिणहि जिअरागइसेइ" ॥ 'बत्थ पि दोसु गिएहइ' इति गा-
थाज्ञाचार्यः ।

पाणिपदिगडपतो, सचेत्तनेएण वा वि दुविहं तु ।

जो जइरुगो होहिइ, तह परिकम्मए अप्पं ॥ ४१३ ॥

पाणिप्रतिग्रहपात्रवद्भेदेन सचेत्ताचेत्तनेदेन चापि, द्विविधं
तु प्रस्तुतं परिकर्म । यो यथाकृपा भविष्यति जिनकल्पिकः ।
स तथा तेनैव प्रकारेण, परिकर्मयत्यात्मानमिति गाथार्थः ।

चरमद्वाराभिधित्तयाह-

निम्माओ अ तहिं मो, गच्छाईं मववइऽगुजागित्ता ।

पुवोइआण सम्मं, पच्छा उववुइउं विहिणा ॥ ४१४ ॥

निर्मातश्च, तत्र परिकर्मण्यसौ, गच्छादिम सवेथाऽनुज्ञाय प्रा-
शुक्तं पदं, पूर्वोदितानां, सम्यगित्तरस्थापितानां, पश्चादुपवृत्तं
विधिना तेनैवेति गाथार्थः ।

खामेड तओ संयं, मवालवुहं जहोचिअ एवं ।

अच्चंनं संविगो, पुव्वविरुद्धे विमेमेणं ॥ ४१५ ॥

कामयति ततः सङ्गं, सामान्येन सवालवृद्धं, यथोचितमेव । व-
क्ष्यमाणनीत्या अन्यन्त साविमः सन्, पूर्वविरुद्धान् विशेषेण
कांश्चनेति गाथार्थः ।

जे किंचि पमाणं, ए सुधु जे बट्ठिअं मए पुव्वि ।

तं मे खामेपि अहं, एिस्मद्धो एिक्काओसि ॥ ४१६ ॥

अतिक्वचित् प्रमादेन हेतुना न सुधु (मे) भवतां वर्तिन मया

पूर्व, त्व् (ज) युष्माक् क्रमयाभ्यह । निःशब्दो, निःकषायो-
ऽस्मि सवृत्त इति गाथार्थः ।

दव्वाई अणुकुळे, महाविज्जए अह जिणईणं ।

अब्जामे पडिउज्जइ, जिणकप्पं असइ वहरुखे ॥ ४१७ ॥

छयादावनुकूले सति महाविभूत्या दानादिकया, अथ
जिनादीनामनिशयिनामन्यासे, प्रतिपद्यते जिनकल्पमुत्सर्गेण ।
अस्ति च वटवृत्तऽपवादः । इति गाथार्थः ।

दाराणुवायो उह, सो पुण तइयाअ भावणासारं ।

काऊण तं विहाणं, णिरविक्खो सव्वहा वयइ ॥ ४१८ ॥

द्वारानुपातो छप्यः । स पुनर्भूतवस्तुनायायां पौरुष्यां, भावना-
सारं सङ्कृत्वा, तन्ममकारादिप्रतिपात्तविधान, निरपेक्षः सन्,
सर्वथा व्रजति ततः । इति गाथार्थः ।

पक्खोपत्तुवरणे, गच्छारामाउ विणिग्गए तम्मि ।

चक्खुविंसयं अईए, अंति आणंदिआ साहू ॥ ४१९ ॥

पक्षिपत्रोपकरणे अमुकम्माकापधौ, गच्छारामात्सुखसत्या-
द्विनिर्गतं तस्मिन् जिनकल्पिकं, चक्षुर्विषयमतीति अदृशनी-
भूतं, आगच्छान्तं स्ववसतिमानन्दितः, साधयः तत्प्रतिपत्ति-
गाथार्थः ।

आभोएउं खेत्तं, णिव्वाघाएण मामणिव्वाहं ।

गंतुण तत्थ विहरइ, एम विहारो समासेणं ॥ ४२० ॥

(आनुष्ठ) विज्ञाय क्षेत्रं निर्ध्याघातेन देतुत्तनेन, (मासणिव्वा-
ह) मामनिर्वहणसमर्थं गत्वा-तत्र क्षेत्रं विहरति । स्वनीतिं
पालयति एष विहारः, समासेनाभ्य भगवतः, इति गाथार्थः ।

पत्थ य मामायारी, इप्पस्म जा होइ तं पवक्खामि ।

जयणाअ दमविहाण, गुरुवपमाणुसारणं ॥ ४२१ ॥

अत्र च क्षेत्रं सामाचारी स्थितिरस्य या एवं जिनकल्पिकस्य ।
तां प्रवक्ष्यामि । भजनया विकल्पेन दशविधयां सामा-
चार्यां वक्ष्यमाणयां गुरुपदेशानुसारेण, न स्वमनीषिकयेति
गाथार्थः ।

दशविधानेवादेशानाह-

इच्छा मिच्छा तहका-रो आवस्मिइ निसीहिइऽऽपुच्छा ।

पडिपुच्छ-छेदण-निमं-तणा य उवमंपया चेव ॥ ४२२ ॥

इच्छा, मिथ्या, तथाकार, इति । कारशब्दः प्रत्येकमनिसिद्ध्यते
इच्छाकारो, मिथ्याकार, तथाकार, इति । तथा परत्तनेन सर्वत्रे-
च्छाकारः । दोष मोदने मिथ्याकारः । तथा आवश्यकी नैवेधिकी
च आपुच्छा, चम्पनिनिर्गम आवश्यकी, प्रवेशे नैवेधिकी, च स्वका-
र्यप्रवृत्ता वा, पृच्छा तथा प्रतिपृच्छा, छन्दना निमन्त्रणा, च तत्रा-
विष्टकरणकाले, प्रतिपृच्छापृथग्गृहीतेनाज्ञानादना छन्दना निम-
न्त्रणा अवत्यगृहीतेन उपसंपन्नैव, श्रुतादीनामर्त्तमिति गाथार्थः ।

अत्र जिनकल्पिकसामाचारीमाह-

आवस्मिणिसीहिमिच्छा-ऽऽपुच्छणमुवमंपर्याम्म ति गिहेसु ।

अला सामायारी, ए होई सेसे भिआ पंच ॥ ४२३ ॥

आवश्यकी नैवेधिकी मिथ्येति । मिथ्याकारपृच्छामुपसंपदं

एहंस्वोच्चित्तेन सर्वे कर्माणि । अन्त्याः सामाचार्ये इच्छाकार्या-
द्या न भवन्ति (से) तस्य शेषाः पञ्च प्रयोजनाजावादिनि
पाथार्थः ।

आदेशान्तरमाह-

आवस्मिअं निमीहिअ, पोत्तुं उवसंपयं च गिहिएसु ।
सेमा सामायारी, एण होइ जिणकप्पिण सत्ता ॥४२४॥
आवश्यकीं कैशेधिकीं सुक्खा उपसंपदं च, गृहिष्वारामादि-
स्वाधनः शेषाः सामाचार्यः पृच्छाद्या अपि न भवन्ति, जिन-
कल्पिक सप्त । प्रयोजनाजावादेवेति गाथार्थः ।

अइवा वि चक्कवाले, सामायारी उ जस्म जा जोग्गा ।
सा सव्वा वत्तव्वा, सुअमाईआ ऽमा मेरा ॥ ४२५ ॥
अथवाऽपि चक्कवाले नित्यकर्मणि, सामाचारी तु यस्य या
योग्या जिनकल्पिकादेः । सा सर्वा वत्तव्या । अत्रान्तरे धुतादिका
चेयं मर्यादा वक्ष्यमाणा । इति गाथार्थः ।

सुअ-वेणयणु-वमग्गो, आयंको वेअणा कइजणा य ।
थंमिअ-वमहि-केखिर-मोखारे चैव पामवणे ॥४२६॥
अत्रमहनतोपमर्गा इत्येतद्विषयोऽस्य विधिवत्कथ्यः । तथा-
आतङ्का, वेदना, कियन्तो जनाश्चेति, द्वारत्रयमाश्रित्य-तथा-
स्थापिरुह्य-वसति-कियश्चिरं-चारणयाश्रित्य- तथा-उच्चारे
चैव प्रध्ववणे चेत्येतद्विषयः । इति गाथार्थः ।

ओआमे तणफलण, मारक्खणया य मंउवणया य ।
पाहुमि ओऽग्गीदीवे, ओहाण वसे कइ जणा उ ॥४२७॥
तथा अवकाशं तृणफलक एताद्विषय इत्यर्थः । तथा मरक-
णता च संस्त्रापना चति द्वारद्वयमाश्रित्य-तथा-प्राभृतिकाश्रि-
दीपेष्टेन विषयस्तथावधानं वत्स्यान्त कति जनाश्चेत्येतद् द्वार-
उपमाश्रित्येति च गाथासमुदायार्थः ।

जिक्खायारिआ-पाणय-लेवालेवे अ तह अलेवे अ ।
आयंविअ-पनिमाअ, जिणकप्पे पामकप्पे य ॥ ४२८ ॥
जिक्काचर्या-पानक इत्येतद्विषयो, लेपालेपे वस्तुनि, तथा-अरूपे
चैतद्विषयश्चेत्यर्थः । तथा-चाम्ल-प्रतिभे, सम्राश्रित्य-जिनकल्प,
मासकल्प चैतद्द्वारमधिकृत्य-विधिवत्कथ्यः । इति गाथासमुदा-
यार्थः । एतास्मिन्नोऽपि द्वारगाथाः । आसामवयवार्थः प्रति-
द्वारे रूपेण उच्यते ।

तत्र धुत-द्वारमधिकृत्याह-

आथारवरु तउयं, जहुसुयं होइ नवमपुव्वस्म ।
तहिंयं कालएणां, दन उक्कोमेण निएणां ॥४२९॥
आचार्यस्तु तृतीयं, संख्यया जघन्यकं भवति । नवमपूर्वस्य
संबन्धिभुतपर्यायस्तत्र कालज्ञानं भवतीति कृत्वा-दशपूर्वा-
युत्तकृष्टस्तु भिन्नानि भुतपर्यायतः । इति गाथार्थः ।

सहनन चारमाश्रित्याह-

पदमिअगुगसंयण्णा, थिइए पुण वज्जकुडुमामाणा ।
पदिअज्जंति इमं खलु, कप्पं सेसाण तु कयाइ ॥४३०॥
प्रथमिल्लुकसहननात् वज्जकूपभनाराचसहनना इत्यर्थः ।
धृ (वृ) त्या पुनर्वज्जकूपसमानाः प्रधानवृत्तय इति भावः ।
प्रतिपद्यन्त एनं खलु कल्पमधिकृतं जिनकल्पं । शेषाणां तु
कदाचिन्नदन्यसंहनिनः । इति गाथार्थः ।

उपसंग-द्वारविधिमाह-

दिज्वाइ उवसग्गा, भइआ एअस्म जइ पुण हवंति ।
तो अव्वहिओ विमहं, गिच्चलचित्तो महामत्तो ॥४३१॥
दिव्यादय उपसंगा जाज्याः । अस्य जिनकल्पिकस्य जव-
न्ति, वा नवा ? । याद पुनर्भवति कथञ्चित्, ततोऽव्याधतः
सन्निवसहने तानुपमर्गान् । निश्चलचित्तो महासत्त्वः स्वल्पस्वभा-
वेन-इति गाथार्थः ।

आतङ्का-द्वारविधिमाह-

आतंको जरमाई, से वि हु जइओ इमस्स जइ होइ ।
गिप्पमिक्कम्ममरां, अहियासइ ते पि एमेव ॥४३२॥
आतङ्का उवरादिः, सद्योघानी रोगोऽसाधयि भाज्योऽस्य भव-
ति । वा यदि जवति कथाच सतः निष्प्रतिकर्मशरीरः सत्ताधि-
सहते, तमप्यातङ्कमेवमेव । निश्चलचित्तयेति गाथार्थः ।

वेदना-चारविधिमाह-

अव्वुवगमिआ उवक-माय तस्म वेअणा भवे तुविहा ।
धुवज्जोअइ पढमा, जराविवागाइआ विइआ ॥ ४३३ ॥
आज्युपगमिकी, औपक्रमिकी च । तस्य जिनकल्पिकस्य वेद-
ना भवति द्विविधा । ध्रुवलोचाद्या प्रथमा वेदना । उवरविपा-
कादिका द्वितीया वेदनेति गाथार्थः ।

कियन्तो जना इति चारविधिमाह-

एगां अ एम जयवं, एणिवक्खाअ सव्वहेव सव्वत्थ ।
जायेण होइ निअमा, वमहि म्म दव्वओ जइओ ॥४३४॥
एक एवैव भगवान् जिनकल्पिकः, निरपेक्षया सर्वथैव
सर्वत्र वस्तुनि, भावेनार्नाज्जवज्जेन भवति नियमात् । वसत्या-
दौ अव्यतो जाज्यः । एका-तोऽनेको धेति गाथार्थः ।

स्थापिरुह्य-चारमाह-

उच्चारे पामवणे, उस्समं कूणं थंमिले पढमे ।
तरयेव य पडिजिमे, कयकिंवा उज्जण वर्ये ॥ ४३५ ॥
उच्चारे प्रध्ववणे एतद्विषयमित्यर्थः । व्युत्सर्गे क्षेति । स्थ-
गिहले प्रथमेऽनवपातादिगुणयति । तत्रैव च परिजीर्णानि स-
न्ति । कृतकृत्यः स तूष्मानि, वस्त्राणीति गाथार्थः ।

वसति-चारविधिमाह-

अमपत्ताऽपरिकम्मा, दारविअभगजोगपरिहीणा ।
जिणवसहायेराण वि, मोत्तुण पमज्जणमकजे ॥४३६॥
अमपत्ताऽपरेयमित्याज्जवद्गरहिता । अपरिकर्मा, साधुनिमि-
त्तमात्रेणानादिपरिकर्मयजिता । द्वारविअ-जग्योग-परिहीणा, द्वा-
रविअयोगः, स्थगनं पुरणरूप । भग्योगः, पुनः सस्करणमेत-
च्छून्या जिनवसतिः । अस्यानपवादानुष्ठानपरत्वात् । स्वरिणा-
मप्येवंतूतेव वसतिः । मुक्त्वा प्रमाज्जनं वसतरेवाकार्यमिति
पुष्टमात्रम्बन विहायैव तूतेति गाथार्थः ।

कियश्चिर-चारविधिमाह-

केच्चिरकालं वसहिहि, एवं पुच्छंति जायणा समए ।
जत्थ गिही सा वमही, एण होइ एअस्स णिअमेण ॥४३७॥

क्रियस्मिं कासं वरस्यथ युग्मेव पृच्छन्ति, याचनासमये कासे,
यत्र गृहिणस्तस्वामिनः, सा वसतिरेवंभूता न जवस्येय, तस्य
जिनकल्पिकस्य नियमेन सूक्ष्मममत्वयोगादिति गाथार्थः ।

उच्चार-द्वारविधिमाह-

नो उच्चारो एत्यं, आयरिअव्वो कयाद्वि जत्थ ।

एवं भणंति ते सा, वि हु पडिकट्ट च्चिअ एअस्स ॥४३८॥

नोच्चारोऽत्र प्रदेश आचरितव्यः कदाचिदपि । यत्र वसतावेवं
मणन्ति दातारः, साऽपि प्रतिकुष्टेव, जगवत एतस्य वसतिरिति
गाथार्थः ।

प्रध्वण-द्वारविधिमाह-

पासवणं पि अ एत्यं, इमस्मि दे-न्मि ए उण अणत्थ ।

कायव्वं ति जणंति हु, जीए एसा वि णो जोग्गा ॥४३९॥

प्रध्वणमपि वाऽत्र वसतौ, अस्मिन् देशे विवाहान् एव । न पुन-
रन्यत्र देशे कर्तव्यमिति भणन्ति, यस्यां वसतौ । एषा पि न
योग्याऽस्थेति गाथार्थः । व्याख्याता प्रथमा द्वारगाथा ।

द्वितीया व्याख्यायते । तत्रावकाश-द्वारविधिमाह-

ओवातो वि अ एत्यं, एसो तुज्जं ति न पुण एसो वि ।

एव वि जणंति जहिअं, मा वि ण सुद्धा इमस्म भवे ॥४४०॥

अवकाशोऽपि चात्र वसतौ, एष युष्माकं नियतः । न पुनरेषोऽ-
पि, एवमपि जणन्ति, यस्यां वसतौ दातारः । सापि न शुद्धाऽस्य
जवेद्वसतिरिति गाथार्थः ।

तृणफलक-द्वारविधिमाह-

एवं तणफल्लगेसु वि, जन्थ विआरो उ होइ निअमेणं ।

एसा वि हु दडुव्वा, इमस्म एवंविहा चेव ॥ ४४१ ॥

एवं तृणफलकेष्वपि, यत्र विचारस्तु जयति, तत्तत्तनियमेनैषा-
पि वसतिरेष्टव्या, पुरुषे एवंविधा चेवाशुकेति गाथार्थः ।

संरक्षण-द्वारविधिमाह-

सारक्ख चि तत्थेव, किंचि कथुं अहिगिच्च गोणाइं ।

जीए तम्मार्क्खण-माह, गिही मा वि हु अजोग्गा ॥४४२॥

सारक्षणेति तत्रैव वसतौ, किञ्चिदस्तु अधिकृत्य, गवादि-
वस्यां तत्संरक्षणमाह गृही । गवाद्यापि रक्षणार्थमिति । साऽपि
वसतिरयोग्येति गाथार्थः ।

संस्थापना-द्वारविधिमाह-

संउवणा मक्कारो, परमाणीएऽणुवेहमो जंते ! ।

कायव्वं ति अ जीए, वि भाणइ गिही ऽमो विऽजोग्ग ति ॥४४३॥

संस्थापना संस्कारोऽभिधीयते । पत्न्याः सत्या अनुत्प्रेक्षा
भदन्त ! कर्तव्येति च नोपेक्षितव्येत्यर्थः । यस्यामपि जणन्ति गृही,
ततोऽसावप्ययोग्या वसतिरिति गाथार्थः ।

मूलगाथाचशब्दार्थमाह-

अणं वा अजिअगं, चमदसंसूडअं जहं कुणइ ।

दाया चित्तसरुवं, जोगा णेसा वि एअस्म ॥४४४॥

अन्यं चाभियोगं चशब्दसंसूचिनं, यत्र करोति वसतौ दाता
चित्रस्वरूपं । योग्यानेयाऽप्येतस्य वसतिरिति गाथार्थः ।

प्राभृतिका-द्वारविधिमाह-

पाहुदिआ जीए वल्ली, कज्जइ ओसपणाइअं तत्थ ।

विक्रियत्तठाणसउणा-इ अगहणे अंतरायं च ॥४४५॥

प्राभृतिका यस्यां वसतौ, बलिः क्रियतेऽयसर्पणादि तत्र त-
द्भक्षया भवति । विक्रियस्य बलैः स्थानात्कायोत्सर्गतः शकु-
नाद्यग्रहणे सत्यन्तरायं च भवतीति गाथार्थः ।

अग्नि-द्वारविधिमाह-

अगिन्ति साऽगिणी जा, पमज्जणे रेणुमाइवाघाओ ।

अपमज्जणे अकिरिआ, जोईफुसणम्मि य विभासा ॥४४६॥

अग्निरिति, साऽग्निर्या वसतिप्रमार्जने तत्र रेणुकादिना व्याघा-
तोऽग्रे । अप्रमार्जने सत्यक्रिया आह्नाभङ्गो, ज्योतिःस्पर्शने च,
विनाषाज्ज्वालन आह्नादादिति गाथार्थः ।

दीप-द्वारविधिमाह-

दीविते सदीवा जा, तीए विसेसो उ होइ जोइम्मि ।

एत्तो खिअ इह भेओ, सेमा पुव्वाइआ दोमा ॥४४७॥

दीपिते सदीपा या वसन्ति, तस्यां विशेषस्तु सदीपायां
भवति ज्योतिषि । तद्भावेन स्पर्शसंभवादन एव कारणादिहाज-
दो द्वारस्य । चारान्तरान्छेयाः पूर्वोक्ता दीपाः प्रमार्जनादयः ।
इति गाथार्थः ।

अवधान-द्वारविधिमाह-

ओहाणं अम्हाण विगेहेसु-वम्मोगदायगो त्तंमि ।

होहिसि भणंति हंति, जीए एसा वि से ण जवे ॥४४८॥

अवधान नामास्माकमपि गृहस्थोपयोगदाता त्वमस्मि जग-
वन्न जविष्यसि ? जणन्ति, तिरुति सति यस्यां वसतो, एषापि
(से) तस्य जिनकल्पिकस्य न जयेदिति गाथार्थः ।

क्रियजन-द्वारविधिमाह-

तह कइ जणा चि तुम्हे, वमडिह एत्यं ति एवमवि जीए ।

भाणइ गिहीऽणुष्माण, परिहरए णवरमेअं पि ॥४४९॥

तथा क्रियन्तो जना इति यूयं वन्त्यथाऽत्र वसन्तार्याति ? ए-
वमपि यस्यां वसतो जणन्ति, गृही दाता ऽनुज्ञाया प्रस्तुतायां ।
परिहरत्यसौ मर्यादामुनिर्नवरमेतामपि वसतिमिति गाथार्थः ।

परिहारप्रयोजनमाह-

सुहुपमवि हु अचिअत्तं, परिहरए सो परम्म निअमेणं ।

जं तेण तुमहाओ, वज्जइ अणं पि तज्जणणि ॥४५०॥

सूक्ष्ममप्यचियत्तमप्रतिब्रूयते परिहरत्यसौ भगवान् परस्य
नियमेन । यद् यस्माद् तेन कारणेन तुशब्दात् मूलगाथोपा-
त्ताद् वर्जयत्यन्यामपि वसन्ति तज्जननीमीपदप्रीतिजननी न च
ममत्वमन्तरेण तथा तथा विचारः क्रियत इति गाथार्थः ।
व्याख्याता द्वितीया मूलगाथा ।

अधुना तृतीया व्याख्यायते । तत्र भिक्षाचर्गाद्वारविधिमाह-

जिक्खायरिआणिअमा, तइआए एमणा अभिगहिआ ।

एअस्म पुव्वभणिआ, एक्का खिअ होइ जत्तस्स ॥४५१॥

भिक्षाचर्यान्वयमानि, योगेन तृतीयायां पौरुष्यामेवणा च ग्रहणे-
षणाऽनगृहीता जवत्यस्य पूर्वभाषिता जिनकल्पिकस्य । एकैव
जयति जकस्य न द्वितीयेति गाथार्थः ।

पानक-द्वारविधिमाह-

पाणगहणे एवं, ण सेसकात्तं पओअणानावो ।

जाणइ सुआइसपउ, सखमसुखं च सो सव्वं ॥४५॥
पानकप्रदणेऽप्येवमस्य न शेषकास, प्रयोजनाभावकारणात् ।
संसक्तप्रदणदोषपरिहारमाह-जानाति, श्रुतातिशयेनैव सुखम-
सुखं च, स सर्वं पानकमिति गाथार्थः ।

लेपाभेप-द्वारविधिमाह-

लेवालेवं ति इह, लेवालेणं अलेवरं जं तु ।

अलेण समं मिसं, दुगं पि इह होइ विसेअं ॥४५३॥

लेपाभेपमित्यत्राधिकारलेखना व्यञ्जनादिना, लेपयत् यदो-
दनादि । किमुक्तं जवति-अन्येन समिधं वस्त्वन्तरेण, द्वितीय-
मप्यत्र जवतीति विज्ञेय । भक्तं पानं चेति गाथार्थः ।

अलेप-द्वारविधिमाह-

अलेवेवं पर्येए, केवलं पि दु न तस्वरूपं तु ।

अले उडलेवकारी, अलेवमिति सूरओ विति ॥४५४॥

अलेपं, प्रकृत्या स्वरूपेण, केवलमपि सन्, न तस्वरूपं । तुलने ल-
पस्वरूपमेव जगार्यापामवन् । अन्ये त्वेपकारिणामलेपमित्येवं,
सुरय आचार्या ब्रुवत इति गाथार्थः ।

आचामासल-द्वारविधिमाह-

णायं विलेपेअं पि दु, अडसासपुरासजेअदोमाओ ।

उरुगिणं तु किं पु ग, पायइए अणुगुणं जं सो ॥४५५॥

नाय, मासमेतदप्येपकारि । आनशोषपुरासमेददोषाद् व्याख्या
विधातु तावेन । औत्सर्गिकमेवैवैनरूपं किं पुनः प्रकृतेर्देहकथाया
अनुगुणं यद्वल्लोद (से) तस्येति गाथार्थः ।

प्रतिमा-द्वारविधिमाह-

पदिमंति अ मामाइ-सहा य अभिगगहा सेमा ।

णो खवु एम पउजइ, जं तत्थ णिओ विमंसेण ॥४५६॥

प्रतिमा मामाद्या, आदिशब्दान्मूलगाथागनाद्यभिप्रायः, शेषा
अकण्डूयनादयो, न खल्वेव प्राप्तेपद्यते । जिनकल्पिको यत्तत्रा-
भिप्राये स्थितो विशेषेणैति गाथार्थः ।

'जिणकप्पे' इति मूलद्वारगाथावयवं व्याख्येयसुराह-

जिणकप्पे ति अ दारं, अनेनदाराण विनयमो एस ।

एअंमि एम मेरा, अववायविवाजिअ णियमा ॥४५७॥

जिनकल्प इति च द्वारं । मूलगाथागतमशेषद्वाराणां श्रुतसंहन-
नादीना विषय एव वर्तते । इति एतस्मिन् जिनकल्पे, एषा मर्या-
दा श्रुतादिर्योक्तापवादविवाजिता नियमादेकान्तेनोत गाथार्थः ।

'मासकप्पो' इति द्वारावयवार्थमाह-

मामं निवसइ खित्ते, उव्वीहीओ अ कुण्ड तत्थ वि अ ।

एंगममडकम्मा-इ वज्जणत्थं पइदिणं तु ॥ ४५८ ॥

मासं निवसति क्षेत्रे । एवं षड्वाषाः करोति गृहपङ्क्तिरूपाः
परिकल्प्य, तत्रापि च वीथीकदम्बके एकैकामटिति वीथीकर्मा-
दिवर्जनार्थमनिवृद्धतया प्रतिदिनमिति गाथार्थः । व्याख्याता
तृतीया द्वारागाथा ।

सांप्रतमत्र मासकम्माह-

कहणुण होज्जा कम्मं, एत्थ पसंगेण सेमयं किं पि ।

बोच्छामि समासेगं, सीसजणविबोद्धणदाए ॥ ४५९ ॥

कथं पुनर्भवेत्कर्मस्य भटनः । अत्र प्रसङ्गेन शेषं किमप्येतद्व-
क्त्यन्तागतमव वक्ष्यामि समासेन । किमर्थमित्याह-शिष्यजन-
विबोधनार्थमिति गाथार्थः ।

आजिग्गाहिए तत्थ, जत्तोगाहिमण वीइ तिअ पृइ ।

सुअगो णिव्वयणंति अ, उक्कोमेणं च सत्त जणा ॥४६०॥

आजिग्गाहिं जिनकल्पिक सपक्षेण श्रद्धोपजायत अगार्याः ।
तत्र जत्तोद्वादिमकोति, मा एतदुभयं करोति । द्वितीयेऽहनि श्रीन्
शिवसान् पूति । तद्भवतां वक्ष्यामः । अत्रान्तरे चाणको
निर्वचनमिति भवति । उत्कृष्टभोक्तृमर्गपदेन सत्त जना, एते एकव-
सता भवन्तीति गाथासमुदायार्थः ।

सरच्छोडगाहातोऽवयवार्थमाह-

जिणकप्पाजिग्गाहिअं, दहुं तवसोसिअं महासत्तं ।

संवेणा गयसळा, काई सहा मणिज्जाहि ॥ ४६१ ॥

जिनकल्पाजिग्गाहिकमृष्टिं दृष्ट्वा तपःशायितं महासत्तं, संवे-
णागततश्च गतश्रद्धा सती, काचत् धादो योषिद्वेणत् ह्या
दिति गाथार्थः ।

किं काहामि अहसा, एयो साहू न गिएहए एअं ।

गुत्थि महं तारिसयं, अखं जमलजिआ दाइ ॥४६२॥

किं कश्चिद्व्यामि । अथन्याहम् । एष साधुर्न गृह्णाति, एतच्च न
नूनं नास्ति । मम तादृशमन्यच्छाभनं । यद्वलजिता दास्यामीति
गाथार्थः ।

सव्वपयत्तेण अहं, कल्ले काऊण जोअणं विउअं ।

दाहामि पयत्तेणं, ताहे जणअं असो भयवं ॥ ४६३ ॥

सर्वप्रयत्नेनाहं कल्ले कृत्वा-भोजन साधु विपुत्र दास्यामि
प्रयत्नेन । तदा भणति चासौ भगवोस्तच्छ्रुत्वा कृत्वा निवारणा-
येति गाथार्थः ।

अणिआओ वसहीओ, जमकुआणं च गोकुलाणं च ।

समणं सणणं, भारइआणं च मेहाणं ॥ ४६४ ॥

अनियता वसतयः, कषामित्याह-अमरकुशानां च, गोकुलानां
च, तथा भ्रमणानां, शकुनानां, सारदानां च, भेषानामित्यर्थः ।

तोए व उवक्खाडिअं, मुक्का वीहो अ तेण गीरेण ।

अदीणपरिभंते, विइअं च पडिदिओ वीहि ॥४६५॥

तथा वा अगार्योपस्कृतमनामोगात् मुक्ता वार्थी च तेन धीरेण
द्वितीयेऽहनि अदीनचेतसाऽपरिजान्तकायेन, द्वितीयां च, क-
मागतं प्रपर्यटितो वीथिमसाविति गाथार्थः ।

तत्रेयं व्यवस्था-

पढमदिवमम्मि कम्मं, तिप्पि अ दिवमाणि पडअं होइ ।

पूइसु तिसु णो कप्पइ, कप्पइ तए गए कप्पे ॥४६६॥

प्रथमदिवसे कर्म, तदुपस्कृतं त्रीन् दिवसानि पूति जवति । तद्-
गृहमेव पूतिषु त्रिषु न कल्पते । तत्रा-यदपि किञ्चित् कलानं ।
तृतीये गते कल्पे दिवसे अपरस्मिन्नहनीति गाथार्थः ।

ओगाहिमए अज्जं, न आगओ कल्ले तस्स दाहामि ।

दाहि दिवमाणि कम्मं, तइआउसु पडअं होइ ॥४६७॥

उद्गाहिके हने, मति अय नाऽऽयातः स ऋषिः । कल्पे
तस्य दास्यामि । इति दिवसे सदाश्रजसंयत्ते । अत्र द्वौ दिवसौ

कर्म, तद्भावावच्छेदावृत्तीयादिषु दिवसेषु पूति, तद्वर्ततीति
गाथार्थः ।

तिहिं कप्पेहिं न कप्पड, कप्पड तं उट्टमत्तमदिणम्मि ।

अकरणदिअहो पढपो, मेसा जं एक दोप्पि दिणा ॥४६८॥

तत्र त्रिषु कल्पेषु दिवसेषु न कल्पत । कल्पत तद् गृह, पट्टमसम
दिवसे प्रदणविषयात् । एतदेवाह अकरणदिवसः प्रथमोऽट-
नगतः । शेषो यदेको, द्वौ या दिवसावाधाकर्मगताविति गाथार्थः ।

अह सत्तमम्मि दिअहे, पढमं वाहिं पुणो वि हिंढेत्तं ।

दुट्टु सा य सही, तं मुणिवसनं जणिज्जाहि ॥४६९॥

अथ सत्तमे दिवसे, अटनगतादारज्य । प्रथमं वार्थी, पुनरपि
हिमन्तमटनं दृष्ट्वा । सा आह । अगारी, मुनिवृषभ प्रस्तुत, भ-
येद् ब्रूयादिति गाथार्थः ।

किं एणायत्थ तइआ, असव्वओ मे कओ नुह निमित्तं ।

इति पुढो सो भयवत्, विअएमे इमं जणइ ॥ ४७० ॥

किं नागतान्न यूयं तदा । असद्व्ययो मया कृतस्वस्तिमित्तं ।
तदप्रहणादसद्व्ययत्वमिति पृष्टः स भगवान् जिनकालेकः ।
क्षितीयावशे पूर्वादेशापेक्षया, इह भर्णाति वक्ष्यमाणमिति
गाथार्थः ।

अणिआओ वसहीओ, इचाड जमेव वप्पिअं पुण्वि ।

आणाए कम्माडं, परिहरमाणो विमुत्तमणो ॥ ४७१ ॥

अनिपता वसतय इत्यादि । यद्व वणिंत्तं, पूर्वगाथासुत्रमिति ।
आक्या कर्माद परिहरन् विमुत्तमनाः सन्, भवति । इति
गाथार्थः ।

चोण्ड पढमदिअहे, जइ कोड करिज्ज तस्म कम्माडं ।

तस्य डिअं एणज्जणं, अजोपउं चेव तस्य कहं ॥४७२॥

चोदयति शिष्यः । प्रथमदिवस अटनगत एव यदि कश्चि-
त्कुर्यात्, किञ्च कर्माद्यकल्पं, तत्र स्थितं कान्वा, क्षेत्रेऽसंज-
ल्यैव किञ्चित्तत्र कथमिति गाथार्थः ।

चोअग ! एवं पि इहं, जइ ओ करिज्जाहि कोड कम्माडं ।

एहि मो तं ए विअणाड, मुआइमयजोगओ जयनं ॥४७३॥

चोदक ! एवमप्यत्र यदि कुर्यात् कश्चिन्कर्मादि प्रच्छन्नमेव ।
न ह्यमौ तत्र विजानाति ? विजानात्येव श्रुतातिशययोगतः
कारणात्सद्भवानिति गाथार्थः ।

एमो उण से कप्पो, जं सत्तमगम्मि चेव दिवसम्मि ।

एगत्य अमइ एवं, आरंजविज्जणणिमित्तं ॥ ४७४ ॥

एष पुनः (से) तस्य कल्पः । यत्तमसम एव दिवस एकत्र
वाध्यामटति । एवमुक्तवदारम्मविवर्जननिमित्तमिति गाथार्थः ।

इअ अणिअयवित्ति तं, दट्टं सट्ठाणं वि तदारंभे ।

अणियमओ ण पवित्तो, होइ तहा वारणाओ अ ॥४७५॥

एवमानयतवृत्ति न वाधिविहारेण दृष्ट्वा, आह्वानार्थं प्रा-
णिनां तदारम्भेऽनियमात् कारणात् न प्रवृत्तिर्भवति । तथा
वारणाच्चानियतत्वादित्याद्येनिति गाथार्थः ।

गच्छुवांसिनामेवमकुर्वतामदोषमाह—

इअरे आणाओ वि अ, गुरुमाऽनिमित्तओ पडदिणं पि ।

दोसं अपस्समाणा, अहति मज्जत्यजावेण ॥ ४७६ ॥

इतरेऽपि गच्छुवांसिन भाङ्गान एव निमित्तात्वाद्, गुर्वादि-
निमित्ततश्च हेताः । प्रतिदिवसमपि दोषमपश्यन्तः स्वतोऽन्वेष-
णारूपमटन्त मध्यमभावेन समनयेन गाथायः ।

प्रामङ्गिकमेतत् । प्रस्तुतमेवाह—

एवं तु ते अरंता, वमह । एकाए कड वमिज्जाहिं ।

वीहीए अ अहंता, एगाए कड अमिज्जाहि ॥४७७॥

एवं तु ते अटनो जिनकालिकाः । वसतावेकस्यां कति वसयुः ?
तथा वाध्यां वा अटनः सन्न एकस्यां कथं टयु रति गाथार्थः ।

एगाए वसहीए, उक्कोभेणं वसंति सत्त जणा ।

अवरारपरमंतामं, वडिजता कह वि जोएणं ॥ ४७८ ॥

एकस्यां वसतौ वसन्तो, बाह्यादामुत्कृष्टतो वसन्ति सप्त जनाः ।
कथामत्याह—परस्परं संजगणं वज्जयन्तः सन्तः, कथमपि यो-
गेनेति गाथार्थः ।

वीहीए एकाए, एको खनु पडदिणं अमइ एसो ।

अमं भर्णाति जयणं, मा य ण जुत्तिक्खमा एओ ॥४७९॥

वीध्यां त्वेकस्यामेक एव प्रतिदिनमटत्येव जिनकालिकः । अन्ये
भर्णान्ति नज्जतां, सा च न युक्तिज्ञमा ज्ञेयाऽत्र वस्तुनीति
गाथार्थः ।

कुन इत्याह—

एणमिं सत्त वीही, एत्तो चिअ पापमो जओ भणिआ ।

कह नाम अणोमाणं, हविज्ज गुणकारणं णिअमा ॥४८०॥

एतेषां सप्त वीध्यः । अत एव कारणान्मा भूदेकस्यामुभयाटन-
मिति प्रायसो यतो भणिताः, कश्चिप्रदेशान्तरे कथं नाम, अनय-
माने भवेत् । अन्योऽन्वसवर्तमात्रेण गुणकारकं तिथमात्प्रवचन-
स्यात् गाथार्थः ।

वीधीज्ञानोपायमाह—

अइसयेण अ जपेण, वीट्ठिविभागं अतो विजानंति ।

ठाणाणहिं धीरा, समयपसिद्धेहिं लिगेहि ॥ ४८१ ॥

अतिशयेन च यदेतं श्रुतं वीधीविभागमतो विजानन्त्येवैते ।
स्थानादिमिथीरा वसतिगतेः, समयप्रसिद्धैः, लिङ्गैः, श्रुतादेवेति
गाथार्थः ।

उपसंहरन्नाह—

एमा मामायारी, एणमिं ममामओ समक्खाया ।

एत्तो खित्तादाअं, डिइमेणसि उ वक्खामि ॥ ४८२ ॥

एषा सामाचारी, एतया जिनकालिकानां समासतः समा-
ख्याना । अतः क्षेत्राद्यां स्थिति तावद्व्यवस्थामेतेषामेव वक्ष्या-
मानि गाथार्थः ।

खित्ते काव्वचरित्ते, तित्थे परिआय-आगमे वेए ।

कप्पे डिगे लेसा-जाणे गणणाऽभिगहो सि च ॥४८३॥

क्षेत्र एकस्मिन् स्थितिरमोषाम् । एवं काले, चारित्र, तीर्थे,
पराये, आगमे, वेदे, कल्पे, लिङ्गे, लेख्यायां, ध्याने, तथा ग-
णनाऽभिग्रहाश्चैतेषां वक्तव्या । इति गाथासमाप्तार्थः ।

पव्वावण मुण्डावण, मणसावणं वि से अणुग्याया ।

कारण-णिप्पडिकम्मे, जत्तं पंयो अ तइआए ॥ ४८४ ॥

प्रवाजनमण्डनेत्यत्र स्थितिर्वाच्या, मनसाऽऽपन्नेऽपि दोषे (ने) नस्य, अनुदघाताश्चतुर्गुरवः प्रायश्चित्तम् । तथा कारण-निष्प्रान्तकर्म-स्थितिर्वाच्या, तथा जक्तं, पन्थाश्च तृतीयायां पौरुष्यामस्येति गाथाममासाधेः ।

व्यासार्थं तु गाथाद्वयस्याऽपि ग्रन्थकार एव प्रतिपादयति ।
तत्राऽऽद्यलेख-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

खित्ते दुहेइ मगण, जम्पणओ चेव संतिजावे अ ।

जम्पणओ जहि जाओ, संतिजावे अ जहि कप्पो ॥४०५॥

क्षेत्रे द्विविधा मार्गेणा जिनकल्लिकस्थितौ-जन्मतश्चैव, सद्भाव-तश्चातत्र जन्मतो-यत्र जातः क्षेत्रे, एवं जन्मऽऽश्रित्य । सद्भाव-तश्च-यत्र कल्पः क्षेत्रे, एवं सद्भावमाश्रित्य, मार्गेणेति गाथार्थः ।

जम्पणसंतिजावे-सु होज सव्वासु कम्मजमीसु ।

साहरणे पुण जइओ, कम्मे व अकम्मभूमे वा ॥४०६॥

जन्मसद्भावयोरयं भवेत् सर्वासु कर्मजमिषु भरताद्यासु ।
संहरणे पुनर्भोज्योऽयं, कर्मभूमिको वा सद्भावमाश्रित्य, अक-र्मभूमिको वाऽसद्भावमाश्रित्येति गाथार्थः ।

कास-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

ओसप्पिणिइ दोसुं, जम्पणओ तिसु अ संतिजावेणं ।

उसमप्पिणिविरीओ, जम्पणओ संतिजावेणं ॥४०७॥

अवसर्पिण्यां काले, द्वयोः सुषमदुषम-दुषमसुषमयोजन्मतो जन्माऽऽश्रित्यास्य स्थितिः । तिसृषु सुषमदुषम-दुषमसुषम-दुषम-मासु सद्भावनेति स्वरूपतयाऽस्य स्थितिः । उत्सर्पिण्या विपरीतो-ऽस्य कल्पः-जन्मतः, सद्भावतश्च । एतदुक्तं भवति-दुषम-दुषम-सुषम-सुषमदुषमासु तिसृषु जन्मतः, दुषमसुषम-सुषमदुषम-मयोः शृङ्खयोः सद्भावत एवेति गाथार्थः ।

णोस्सप्पिणि उसमप्पिणि, होइ उ पलिभागओ चउत्थम्मि ।

काक्षे पलिजागेसु अ, साहरणे होइ सव्वेमि ॥ ४०८ ॥

नावसर्पिण्युत्सर्पिणीत्युभयशृङ्खले स्थिते काले जवति त्वयं जन्मतः, सद्भावतश्च; प्रतिजागे चतुर्थ एव । काक्षे दुषमसुषम-रूपे, विदेहेषु प्रतिभागेषु च केवलेषु, संहरणे सति, सद्भावमा-श्रित्य जवति सर्वेष्वन्तरकुर्वादिगनेष्विति गाथार्थः ।

चारित्र-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

पढमे वा वीए वा, पडिवज्जइ संजमम्मि जिणकप्पं ।

पुव्वपडिवज्जओ पुण, अण्णअरे संजमे हुज्जा ॥४०९॥

प्रथमे वा सामायिक एव, द्वितीये वा उद्दोषस्थाप्ये, प्रतिपद्य-ते, संयमे चारित्रे सति जिनकल्पं, नान्यस्मिन् । पूर्वप्रतिपन्नः पुनरभाव्यन्तरस्मिन् संयमस्थाने सूक्ष्मसंपरायादौ भवेदुप-समर्थणमधिकृत्येति गाथार्थः ।

मज्झिमपित्थअरणं, पढमे पुरिमंतिमाण वीअम्मि ।

पच्छा विमुच्छजोगा, अण्णअरं पावइ तयं तु ॥४१०॥

मध्यमतीर्थकराणां तीर्थे प्रथमे भवेत्, द्वितीयस्य तेषामभावात् ।
पुरिमवरमयोस्तु तार्थकरयोः तीर्थे द्वितीये भवेत्, उद्दोषस्था-प्य एव । पश्चाद्विशुद्धयोगात् कारणादन्यतरं प्राप्नोति तं संयमं सूक्ष्मसंपरायादिं तूपशमापेक्षयेति गाथार्थः ।

तीर्थ-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

तित्थे सि नियमओ च्चिय,

होइ स तित्थम्मि न पुण तदभावे ।

विगएऽणुप्पण्णे वा,

जाईसरणाइएहिं तु ॥४११॥

तीर्थे इति नियमत एव जवान स जिनकल्लिकः, तीर्थे सङ्गे सति, न पुनस्तदभावे विगतेऽणुत्पन्ने वा तीर्थे, जातिस्मरणा-दिभिरेव कारणैरिति गाथार्थः ।

अद्विगयरं गुणउणं, होइ अतित्थम्मि एस किं ण भवे ।

एसा एअस्स उई, एणत्ता वीअरांगहि ॥ ४१२ ॥

अधिकतरं तद्वगस्थानं श्रेण्यादि जवत्यतीर्थे, मरुदेव्यादीनां त-थाश्रवणादित, एष किं न भवति जिनकल्लिकः, इत्याशङ्क्या-ऽऽह-एसा एतस्य स्थितिर्जिनकल्लिकस्य प्रज्ञता, धीतरांगः, न पुनरत्र काचिद्युक्तिरिति गाथार्थः ।

पर्याय-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

परिआओ अ वुभेओ, गिहि-जइ-भेएहि होइ णायव्वो ।

एकेको उ वुजेओ, जहण उकोसओ चेव ॥ ४१३ ॥

पर्यायश्च द्विभेदोऽत्र गृह्यतिनेकाभ्यां भवति ज्ञानव्यः । ए-केकश्च द्विभेदोऽसौ जघन्य उत्कृष्टश्चैवेति गाथार्थः ।

एअस्स एम णाओ, गिहिपरिआओ जहण गुणतीमा ।

जइपरिआए वीसा, दोसु वि उकोम देसूणं ॥ ४१४ ॥

एतस्यैव द्वयोः गृहपर्यायो जन्मत आरज्य जघन्य एकोन-विंशत्पर्याण । यतिपर्यायो विंशतिपर्याणे जघन्यः, एवं द्वयो-रपि गृह्यतिभेदयोस्तुष्टपर्यायो देशोना पूर्वकोटीति गा-थार्थः ।

आगम-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

अप्पुव्वं णाहिज्जइ, आगममेसो अइव तं जम्पं ।

जमुचिअपगिट्ठजोगा-ऽऽराहणओ चेव कयकिच्चो ॥४१५॥

अपूर्वं नाघात आगममेषः । कुतः?, इत्याह-अतीत्य तज्जन्म वर्त-मानं, यद् यस्मादुचितप्रकृत्योगाराधनादेव कारणात्, कृतकृत्यो वर्तते । इति गाथार्थः ।

पुव्वाहीयं तु तयं, पायं अणुसरइ निच्चमवेस ।

एगगमणो मम्मं, विस्मोअसिगाइ खयहेउं ॥ ४१६ ॥

पूर्वाधीतं तु तच्छ्रुतं प्रायोऽनुस्मरति नित्यमथैव जिनक-ल्लिक एकाग्रमनाः सम्यग् यथोक्तं, विश्रोतसिकायाः कथहेतुं श्रुतं स्मरतीति गाथार्थः ।

वेद-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

वेअप्पविज्जिक्कान्ने, इत्थीवज्जो उ होइ एगयरो ।

पुव्वपडिवज्जओ पुण, होज सवेओ अवेओ वा ॥४१७॥

वेदप्रवृत्तिकाले तस्य स्वीयर्ज एव जवत्येकतरः पुंवदो नपु-सकवेदो ना शुद्धः । पूर्वप्रतिपन्नः पुनरप्यवसायभेदोद्भावात्सवेदोऽवेदो वैष भवेत् इति गाथार्थः ।

उत्तसमसेदीए खलु, वेए उवमामिअम्मि उ अवेओ ।

न उ खविण तज्जम्मे, केवलपडिसेइजावाओ ॥४१८॥

उपशमभ्रेयामेव वेद उपशमिते सति अवेदो भवति, न तु क्षपिते । कुतः ? इत्याह-तज्जन्मन्यस्य केवलप्रतिषेधभावादिति गाथार्थः ।

कल्प-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

त्रिअमट्टिए अ कप्पे, आवेदुकाइएसु ठाणेसु ।

सव्वेसु ठिआ पढपो, चउ-ठिय ठसु अ द्विया विइओ ॥४६६॥

स्थिते, अस्थिते च कल्प एव भवति, न कश्चिद्विरोधः । अनयोः स्वरूपमाह-आवेदक्यादिषु स्थानेषु वक्ष्यमाणसत्ताणेषु सर्वेषु वक्षस्वपि स्थिताः, इति प्रथमः स्थितकल्पः । चतुर्थं स्थिता इति-शय्यातरराजपिण्डकृतिकर्मज्येष्ठपदेषु स्थिताः, मध्यमतीर्थकरसाधयोऽपि षट्सु स्थिता आवेदक्यादिष्वनियमवन्तः, इति द्वितीयः स्थितकल्पः, इति गाथार्थः ।

स्थानान्वाह-

आवेदुकाइसिय-सिज्जायररायपिडकम्पे वा ।

वयजिउपभिकमणे, मासं पज्जोसणाकप्पे ॥ ५०० ॥

आवेदक्यौदेशिकशय्यातरराजपिण्डकृतिकर्माणि पञ्च स्थानानि, तथा व्रतज्येष्ठप्रतिक्रमणादीनि त्रीणि, मासपर्युपणाकल्पौ द्वे स्थाने, इति गाथार्थः ।

बिड्ड-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

सिगम्मि होइ भयणा, पडिवज्जइ उभयसिगमसंपन्नो ।

उवरि त्त भावलिं, पुव्वपवणम्म णिअमेणं ॥ ५०१ ॥

लिङ्गे इति जवति नजना, वक्ष्यमाणस्य प्रतिपद्यते कल्पम, उभयलिङ्गसंपन्नो, उभयभावाल्लिङ्गयुक्त इत्यर्थः । उपरि तु उपरि-श्चात्, भावल्लिङ्गं चारित्र्यपरिणामरूपं पूर्वप्रतिपन्नस्य कल्प नियमेन भवतीति गाथार्थः ।

इपरं तु जिणभावाइ-एहि मअअं न होइ वि कयाइ ।

ए य तेण विणाऽवि तहा, जायइ मे भावपरिहाणां ॥ ५०२ ॥

इतरत् तु उर्व्यालिङ्गं, जार्णभावादभिर्जोर्णहतादिति कारणः स्वतंत्रं न जयत्यपि, कदाचित्संभवत्यपि कदाचिन्न समवत्येतत् । न च तेन विनाऽपि, तथा तेन प्रकाशेण, जायते (से) तस्य भावपरिहाणिरप्रमादाज्यासादिति गाथार्थः ।

लेख्या-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

लेसासु विसुच्छासुं, पन्निवज्जइ तीसु न पुण सेमासु ।

पुव्वपन्निवन्नआं पुण, होज्जा सव्वासु विकहंवि ॥ ५०३ ॥

लेख्यासु विशुद्धासु तैजस्यादिषु प्रतिपद्यते तिसृषु कल्पम, न पुनः शेषास्वाद्यासु । पूर्वप्रतिपन्नः पुनः कल्पस्यो जवेत् सर्वास्वपि शुद्धासु, कथञ्चित् कर्मवैचयादिति गाथार्थः ।

एऽच्चैतसंकिह्निहा-सु थोचकासं च हंदि इअरासु ।

चित्ता कम्माण गइ, तहा वि विरियं फलं देइ ॥ ५०४ ॥

नात्यन्तसंक्रिष्टासु वर्तते जगदान्, स्तोत्रकासं च हन्तीतरासु अशुद्धासु, चित्रा कर्मणां गतिः, येन नास्वपि वर्तते, तथापि वीर्यं फलं इदाति, येन तज्जावेऽपि लयआग्निशुद्धिगति गाथार्थः ।

ध्यान-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

जाणम्मि वि धम्मेणं, पडिवज्जइ सो पवहुमाणेणं ।

इअरेसु वि जाणेसुं, पुव्वपवणणे ए पन्निविद्धो ॥ ५०५ ॥

ध्यानेऽपि प्रस्तुते, धर्मेण ध्यानेन, प्रतिपद्यतेऽसौ कल्पः, प्रवर्द्धमानेन सता । इतरेष्वपि ध्यानेष्वार्तादिषु, पूर्वप्रतिपन्नोऽयं न प्रतिपिद्धो भवतीत्यपीति गाथार्थः ।

एवं च कुमलजोगे, उद्दामे तिव्वकम्मपरिणामा ।

रोइऽहेसु वि जावो, उप्पस्स पायं निरणुबंथो ॥ ५०६ ॥

एवं कुशलयोगे जिनकल्पप्रतिपत्त्योद्दामे सति, तीव्रकर्मपरिणामौदयिकादु रौद्रार्तयोगापि भावोऽस्य हेयः, स च प्रायो निरनुबन्धः, स्वल्पत्वादिति गाथार्थः ।

गणना-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

गणण त्ति सयपुहत्तं, एएसिं एगदेव उक्कोमा ।

होइ पाडेवज्जमाणे, पडुव इअरा उ एगई ॥ ५०७ ॥

गणनेति शतपृष्ठकत्वमेतेषां जिनकाल्पकानामेकैवोक्तृष्टा भवति प्रतिपद्यमानकान् प्रतीत्य, इतरा तु जघन्या गणनैकाद्येति गाथार्थः ।

पुव्वपडिवाणगाण उ, एसा उक्कोसिआ उचिअ खित्ते ।

होइ महस्सपुहत्तं, इयरा एवंविहा चेव ॥ ५०८ ॥

पूर्वप्रतिपन्नानां त्वमेषामेषा गणना उत्कृष्टोचिता क्षेत्रे यत्स्वेषां भावो भवति-यद्भुत सहस्रपृष्ठकत्वमिति, इतराऽपि जघन्यैव-विधैव सहस्रपृष्ठकत्वमेव लघुतरमिति गाथार्थः ।

अग्निग्रह-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

दव्वाइआऽभिगह, विचित्तरूवा ण होंति इत्तरिआ ।

एअस्म आवकहिआ, कप्पो च्चिपऽभिगहो जेण ॥ ५०९ ॥

उव्याद्या अग्निग्रहाः सामान्या विचित्ररूपा न भवन्तीत्यराः । कुतः ? इत्याह-असा यावत्कथिकः कल्प एव प्रकाशतोऽभिग्रहो येनेति गाथार्थः ।

एयम्मि गोअराइ, णिअया णिअमेण गिरववाया य ।

तप्पाव्वाणं चिअ परं, एअस्म विसुच्छिउणं तु ॥ ५१० ॥

पतस्मिन् गोवरादयः सर्व एव नियता नियमेन, निरपवादाश्च वर्तन्ते । यत एवमतस्तत्पालनमेव पर प्रधानमेतस्य विशुद्धि-स्थानम्, किं शेषाऽभिग्रहैरिति गाथार्थः । व्याख्याता प्रथमा द्वारगाथा ।

अधुना द्वितीया व्याख्यायते, तत्र प्रवाजनाद्वारमधिकृत्याऽऽह-पव्वावेइ ण एमो, आणं कप्पट्टिउ त्ति काऊणं ।

आणाउ तह पयट्ठो, चरमाणमणि व्व गिरविव्वो ॥ ५११ ॥

प्रवाजयति नैयोऽस्य प्राणिन कल्पस्थित इति कृत्वा, जीतमेतत्, आज्ञातस्तथा प्रवृत्तोऽयं महात्मा चरमानशनिवन्निरपेक्षो यावत्कारणेनेति गाथार्थः ।

उवएमं पुण विअरइ, धुवं पवित्तं विआणिउं विचि ।

तं पि जहामणेणं, गुणम्मो ण दिमादविकखाए ॥ ५१२ ॥

उपदेशं पुनर्विंतरति ददाति ध्रुव प्रव्रजनशीलं विज्ञाय (काञ्च-त्मस्त्वम्) । तमपि यथासन्नेन विंतरति गुणान्, न दिगाद्यपेक्षया कारणेनेति गाथार्थः ।

मुण्णन-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

मुंकावणा वि एवं, विसेआ एत्थ चोअगो आह ।

पव्वज्जऽणंतरम्मी, णिअमा एम त्ति कीस पुढो ? ॥११३॥
मुण्डनाऽप्येव विहेया प्रव्रजनावदन् । चोदक आह-किमाह ?-
प्रव्रज्याऽनन्तरमेव नियमादेश मुण्डनेति कृत्वा किमिति पृथगु-
पासेति गाथार्थः ।

अत्र " पुढो " द्वारम्-

गुरुराहेह ण णिअमो, पव्वज्जस्म वि इमस्म पमिसेहो ।
अज्जोग्गम्माइसई, पत्तिजग्गादी विहेइ जअो ॥११४॥
गुरुगह-इह न नियमो यदुत प्रव्रज्याऽनन्तरमेवेयम्, कुतः ?
प्रव्रजितस्याप्यस्याः प्रतिषेधो मुण्डनाया अयोग्यस्य, प्र-
कृत्येहातिशयैः पुनः प्रतिभक्षादेर्विधत्ते, यतो मुण्डना न स्वतः
पृथगिति गाथार्थः ।

मनसाऽऽपन्नस्यापीत्यादि-द्वारमधिकृत्याऽऽह-
आवसस्स मणेण वि, अइआरं निअमओ अ मुहुमं पि ।
पच्छित्तं चउ गुरुगा, मव्वजहमं तु णेअव्वं ॥ ५१५ ॥
आपन्नस्य प्राप्तस्य मनसाऽप्यतिचारं नियमन एव सूक्ष्मम-
पि प्रायश्चित्तमस्य भगवतश्चतुर्गुरुवः सर्वजघन्य मन्तव्यमिति
गाथार्थः ।

जम्हा उत्तरकप्पो, एमोऽजत्तट्टमाइसरिमो उ ।
एगगयापढाणो, तच्चंगे गुरुअरो दोमो ॥ ५१६ ॥
यस्मादुत्तरकल्प एव जिनकल्पोऽभक्तार्थादिसदृशो वर्तते
एकाग्रताप्राधान्योऽप्रमादी, यतस्तद्वद्गुरुतरां दोषा, विषय-
गुरुत्वादिति गाथार्थः ।

कारण-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

कारणमालं वणमो, तं पुण नाणाइअं सुपरिमुद्धं ।
एअस्म तं न विज्जइ, उच्चिअंतप्पमाहणा पायं ॥५१७॥
कारणमात्रम्बनमुच्यते, तत्पुनर्ज्ञानादि सुपरिशुद्ध सर्वत्र ज्ञेय-
म् । एतस्य तत्र विद्यते जिनकल्पिकस्य, चिन्तान्त प्रसाधनान्
प्रायः जन्मोत्तमफलमिच्छेरान् गाथार्थः ।

सव्वत्थ निरवइक्खो, आदत्तं चिअ ददं ममाणितो ।
वट्टइ एस महप्पा, किलिठकम्मक्खपणमित्तं ॥५१८॥
सर्वत्र निरपेक्षः सन् प्राग्ब्रमेव दद समापयन् वर्तते, एष
महात्मा जिनकल्पिकः क्लिष्टकर्मक्षयनिमित्तमिति गाथार्थः ।

निष्प्रतिकर्म-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

निष्पणिकम्मपरीरो, अच्छिमट्ठाई वि णावोणऽम य ।
पाणंतिण वि अ तट्ठा, वमणम्मि ण वट्टई वीए ॥५१९॥
निष्प्रतिकर्मशरीर एकाग्रतेन आक्रमलायां नापनयति । स
च प्राणान्तिकेऽपि च तथा अत्यन्तरीक्षे व्यसने न वर्तते
द्वितीय इति गाथार्थः ।

अप्पवहुत्तालोअण-विमयाईओ उ होइ एमो त्ति ।
अहवा सुभभावाओ, बहुअं पेअं चिअ इमस्म ॥ ५२० ॥
अल्पबहुत्वालोचनविषयानतीतस्तु भवत्येष जिनकल्पिक इति ।
अथवा शुभजायात्कारणात्, बहुकमप्यतदेवास्य तत्त्वतः
इति गाथार्थः ।

चरम-द्वारमधिकृत्याऽऽह-

तइआएँ पोरिसीए, भिक्खाकालो विहारकालो अ ।

सेमासु उ उस्सगो, पायं अप्पा य णिइ चि ॥५२१॥
तृतीयायां पौकृत्यां निष्काकालो, विहारकालश्चास्य नियोगतः,
शेषासु तु कायोत्सर्गः प्रायोऽस्या च निष्ठा पौकृत्यैश्चित्तिगाथार्थः ।
जंवावत्तम्मि खीणे, अत्रिहरमाणो वि णवर णावज्जे ।
तत्थेव अहाकप्पं, कुणइ अ जोगं महाभागो ॥ ५२२ ॥
जङ्गावले क्षीणे सत्यविहरणपि नवरं नापद्यते दोषमिति ।
तत्रैव यथाकल्प क्षेत्रे करोति योग्यं महाभागः स्वकल्पस्य, इति
गाथार्थः ।

एसेव गमो णियमा, मुक्खे परिहारिण अहात्तं दे ।
नाणत्तं उ जिणेहिं, पणिवज्जइ गच्छ गच्छे वा ॥५२३॥
एष एव गमोऽनन्तरोदितो भावनादिनियमाच्छुद्धे परिहारिके
यथालब्धे च, नानात्वे तु जिनस्य शुद्धपरिहारिकाणामिदं प्र-
तिपद्यते गच्छस्तत्प्रथमतया नवकसमुदायः, गच्छे वा एक-
निर्गमादपर इति गाथार्थः ।

तवजावणणाणत्तं, करिंति आयं विलेण परिकम्पं ।
इत्तरिअ येरक्कप्पे, जिणकप्पे आवकाहिआ उ ॥५२४॥
तपोभावनानानात्वं चैषामिदं कुर्वन्त्याचामाग्लेन परिकर्म
सर्वमय । एते च इत्येताः, यावत्कथिकाश्च भवन्ति । ये कल्पसमाप्तौ
गच्छमागच्छन्ति ते इत्येताः । ये तु जिनकल्प प्रतिपद्यन्ते ते याव-
त्कथिका इति । एतद्वाह-इत्येताः स्थविरकल्पा इति ज्ञेयः स्थ-
विरकल्पे भवन्ति । जिनकल्पे यावत्कथिकास्तु जघन्तीति
गाथार्थः ।

एतस्संभवमाह-

पुणं जिणकप्पं वा, अइति तं चेव वा पुणो कप्पं ।
गच्छं वा इति पुणो, तिसि वि ठाणा मिमविरुद्धा ॥५२५॥
पुणं शुद्धपरिहारं, जिनकल्पं वाऽतिगच्छन्ति, तमेव वा पुनः
कल्पं शुद्धपरिहारं गच्छ वा गच्छन्ति । पुनरनेन प्रकारेण त्री-
ण्यपि स्थानान्यमीषां शुद्धपरिहारकाणामविरुद्धानीति
गाथार्थः ।

इत्तरिआणुवसगा, आयंका वेयणा य ण जवंति ।
आवकाहिआण जइआ, तहेव उगगामभागा उ ॥५२६॥
इत्येताणां शुद्धपरिहारिकाणामुपसर्गा आतङ्का चेदनाच्च न
भवन्ति, तत्कल्पप्रभावाज्जातमेतत् । यावत्कथिकानां भाज्या
उपसर्गादयः, जिनकल्पस्थानानां सम्भवात् । तथैव पट्टग्रामभा-
गास्त्वर्माणां यथा जिनकल्पस्थानानामिति गाथार्थः ।

एतेषामेव स्थितिनिर्माध्यानुमाह-

खित्ते काअे चरित्ते, नित्थे परियाएँ आगमे वेण ।
कप्पे जिगे हेसा-जाणे गणणा अजिगहा य ॥५२७॥
पञ्चावण-मुंकावण-मणसावणो वि से आणुग्याया ।
कारण-णिप्पणिकम्मा, भत्तं पंयो अ तइआण ॥५२८॥
अस्य गाथाद्वयस्यापि समुदायार्थः पूर्व (गाथा ४८३-४८४) वत्
अवयवार्थं त्वाद-

खित्ते भरहेरवण, होनी साहणवज्जिआ णिअमा ।
एत्तो चिअ विणेअं, जमित्तं काअे वि णाणत्तं ॥५२९॥

क्वे भरेत्तैरवनयोभंभन्ति शुद्धपरिहारिकाः संहरणवर्जिता
नियमादियमेवो स्थितिः । अत एव भरतेरवनभावार्हक्यम-
वदन्न कालेऽपि नानात्वं, प्रतिभागाद्यनावादिनि गाथार्थः ।

चारिश्चस्थितिर्माभिधातुमाह-

तुम्हा जहम्मठाणा, भंजमठाणा पदमविद्विआणं ।

तत्तो असंखलोगा-णं तू परिहारिअट्टाणा ॥ ५३० ॥

तुल्यानि जघन्यस्थानानि स्वसंख्यया संयमस्थानयोः प्रथम-
द्वितीययोः सामाधिक्येद्वयोपस्थाप्याऽनिधानयोः । ततो जघ-
न्येभ्यः संयमस्थानेभ्यः, असंख्यानं लोकानां त्वाक्रेषप्रदेशस्था-
न वृद्ध्या परिहारिकस्थानानि भवन्ति, संयममधिकृत्येति गा-
थार्थः ।

ताणवि अनंखलोगा, अविरुद्धा चेव पदमवीआणं ।

उवरिं पि तओऽनंखा, संजमठाणा उ दोएहं पि ॥ ५३१ ॥

ताण्यपि परिहारिकसंयमस्थानानि असंख्येया लोका इति प्रदे-
शस्थानवृद्धौ तावन्तीत्यर्थः । तानि चाविरुद्धान्येव प्रथमद्वि-
तीययोगिनि, शुद्धिविशेषात् सामाधिक्येद्वयोपस्थाप्यसंयम-
स्थानानि भावः । उपर्यपि ततः परिहारिकसंयमस्थानेभ्यः,
असंख्येयानि शुद्धिविशेषतः संयमस्थानानि, द्वयोरपि सामा-
धिक्येद्वयोपस्थाप्ययोरिति गाथार्थः ।

महाणे पडिवत्ती, अण्णेषु वि होज्ज पुव्वपडिवत्तो ।

तेतु वि वट्ठो सो-ऽत। अणयं पण वुच्चइ उ ॥ ५३२ ॥

स्वस्थान इति नियोगतः स्वस्थानेषु प्रतिपत्तिः कल्पस्य । अन्ये-
ष्वपि संयमस्थानेष्वधिकतरेषु भवेत् पूर्वप्रतिपत्तौ व्यवसायवि-
शेषात् तेष्वपि वर्तमानः संयमस्थानान्तरेऽपि स परिहारविशु-
द्धिर्हन्तीति तन्मयं प्राप्नोत्यते एव । निश्चयतस्तु न, संयमस्था-
नान्तर्गम्यासनादिनि गाथार्थः ।

डिअकप्पमी णिअमा, एमेव च जवड दुविधाणि वि ।

लेमा-जाणा दोसि वि, दवन्ति जिणकप्पनुत्ताओ ॥ ५३३ ॥

स्थितकल्पे च नियमादेते भवन्ति, नास्थितकल्पे; एवमेव च
भवन्ति विविधविकल्पाऽपि नियमादेव; लेदयाध्याने हे अपि
जवतः । अमीषां जिनकल्पतुल्य एव प्रतिपद्यमानादिभेदेनेति
गाथार्थः ।

गणओ तिण्णेव गणा, जहम्म पडिवत्ति संयमपुकोसा ।

उक्कोमजहण्णं, संयमो च्चिय पुव्वपडिवत्ता ॥ ५३४ ॥

गणतो गणमाश्रित्य त्रय एव गणाः, एतेषां जघन्या प्रतिपत्ति-
रियमादावेव शतश उत्कृष्टा प्रतिपत्तिरादावेव । तथा-उत्कृष्ट-
जघन्येन-उत्कृष्टतो, जघन्यतश्च शतश एव पूर्वप्रतिपत्ताः । नवरं
जघन्यपदाऽनुत्कृष्टपदमधिकमिति गाथार्थः ।

सत्तावीस जहम्मा, सहस्स उक्कोसओ अ पडिवत्ती ।

संयमो महस्समो वा, पडिवत्ता जहम्म उक्कोसा ॥ ५३५ ॥

सत्तविंशतिर्जघन्याः पुरुषाः सहस्राण्युत्कृष्टतश्च प्रतिपत्ति-
रेतावतामेकश शतशः सहस्रतश्च यथासंख्य प्रतिपत्ता इति
पूर्वप्रतिपत्ता जघन्या उत्कृष्टाश्चेतावन्त इति गाथार्थः ।

पडिवज्जमाण भङ्गा, इको वी हुज्ज ऊणपकयेवे ।

पुव्वपडिवणया वि उ, जडया एगो पुहत्तं वा ॥ ५३६ ॥

प्रतिपद्यमानका नाड्या विकल्पनीयाः । कथमित्याह-एकाऽ-

पि जवेद्वनयक्केपे प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपत्तका अपि तु भा-
ज्याः, प्रक्षेपपक्ष एव कथमित्याह-एकः पृथक्त्वं वा यदा भूयांसः
कल्पान्तरं प्रतिपद्यन्त भूयांस एव चैवर्त्तमान गाथार्थः ।

एअं खयु णाणत्तं, एत्थं परिहारिआण जिणकप्पा ।

अहलंदिआण एत्तो, णाणत्तमिणं पवक्खामि ॥ ५३७ ॥

एतम् खलु नानात्वमत्र यन्निर्वाणितं परिहारिकाणां जिन-
कल्पात् सकाशाच्छेष तुल्यमेव यथावृत्तिकानाम्, अत ऊर्ध्वं
नानात्वमिदं वक्ष्यमाणलक्षणं प्रवक्ष्यामि जिनकल्प इति गा-
थार्थः । पं० व०४ चार । (शेषा वक्तव्यता 'अहलद' शब्दे
प्रथमभागे ८६९ पृष्ठे द्रष्टव्या)

कथमित्थपरमंणं, एमो अब्बुज्जओ इह विहारो ।

संलेहणाममो खलु, सुविमुच्चो होइ णायवो ॥ ५३८ ॥

कृतमत्र प्रसङ्गेन विस्तरेण, एषोऽभ्युद्यतो विहारः, इह प्रवच-
ने सलेखनासमः खलु पश्चादासेवनात्सुविशुद्धो भवति ज्ञात-
व्यो यथोदितः । इति गाथार्थः ।

पाएण चरमकाले, जेमम भणिओ मयाणमणवज्जो ।

भयणाएँ असाया पुण, गुरुकज्जाईहिँ पडिवत्ता ॥ ५३९ ॥

प्रायेण चरमकाले यदेवैष भाणतः, मृषे मनामनवद्यः, जजन-
याऽन्यदा पुनः स्याद्वा, न वा, गुरुकार्यादिभिः प्रतिबन्धादिति
गाथार्थः ।

केई जणंति एमो, गुरुसंजमजोगओ पहाणो ति ।

थेरविहाराओ वि ह, अच्चं अप्पमायाओ ॥ ५४० ॥

केचन जणान्येवोऽभ्युद्यतविहारः, गुरुसंयमयागतं कारणा-
त्प्रधान इति, मथिरविहारादपि सकाशादत्यन्तमप्रमादा-
कृतोरिति गाथार्थः ।

अन्ने परत्थविहारा, नेवं एमो अ इह पहाणो ति ।

एअस्स वि तज्जावे, पडिवत्तिणिमेहओ चेव ॥ ५४१ ॥

अन्ये परार्थविहारात् कारणाच्चैवर्त्तमानं जणन्ति । एष च परार्थ
इह प्रधानः परलोक इति । एतस्याऽप्यभ्युद्यतविहारस्य त-
द्भावे परार्थभावे प्रातिपत्तिनिषेधतश्च, नैव जणन्ति । इति गा-
थार्थः ।

एतदेवाऽऽह-

अब्बुज्जयमेगयं, परिचज्जिउकाम सो वि पव्वावे ।

गणिगुणमव्वज्जिओ खलु, एमेव अलज्जिउत्तो वि ॥ ५४२ ॥

अभ्युद्यतमेकतरं विहारं मरणं वा प्रातिपत्तुकामः सन्नसाध्यापि
प्रव्रज्यन्युपस्थितम्, अन्यथा तत्प्रव्रज्याभावे गणिगुणस्वप्नच्छिकः
खलु तत्पाठनासमर्थो न सामान्येन तच्छून्यः, स्नेहात्प्रव्रजति
मति का आर्ता ?, इत्याह-एवमेवान्यथा तत्प्रव्रज्याभावेऽल-
क्षियुकोऽप्यभ्युद्यतप्रतिपत्तिमात्रेण भुक्नुमश्च प्रव्रजतीति
गाथार्थः ।

एव पहाणो एमो, एगंतेणैव आगमा सिद्धो ।

जुत्तीए वि अ नेओ, सपरुवगारो महं जम्हा ॥ ५४३ ॥

एवं प्रधान एषोऽभ्युद्यतविहारान् एकान्तेनेवाऽऽगमात् सिद्ध
इति युक्त्याऽपि च रूपः प्रधानः, स्वपरोपकारो महान् यस्मा-
दिति गाथार्थः ।

ण य एत्तो उवगारो, अण्णो णिव्वाण-साहणं परमं ।

जं चरणं साहिज्जइ, कस्सइ सुहजावजोएणं ॥५५॥

न चात उपकारोऽन्यः प्रधानतरः, निर्वाणसाधनं परमं यच्चरणं साध्यते कस्यचित् प्राणिनः शुभभावयोगेन हेतुना इति न लब्ध्याद्यपेक्षया । इति गाथार्थः ।

अच्चंतिअसुहहेज्ज, एअं अस्सेसि णिअमओ चेव ।

परिणमइ अप्पणो वि हु, कीरंतं हंदि एमेव ॥ ५६० ॥

आत्यन्तिकसुखहेतुरेतच्चरणमन्येषां भव्यप्राणिनां नियमेनैव परिणमति, आत्मनोऽपि क्रियमाणमन्येषां हृद्येवमेवाऽऽत्यन्तिकसुखत्वेनेति गाथार्थः ।

गुरु संजमजोगो वि हु, विष्सेओ सपरसंजमो जत्य ।

मम्मं पवहुमाणो, थेरविहारे अ सो होइ ॥ ५६१ ॥

गुरुः संयमयोगोऽपि विज्ञेयः । क इह ? स्वपरसंयम, यत्र संयमे, सम्यक् प्रवर्द्धमानः सन् सन्त्या स्थविरविहारे चाऽसौ भवति स्वपरसंयमः, इति गाथार्थः ।

अच्चंतमप्पमाओ, वि जावओ एस होइ णायव्वो ।

जं मुहजावेण मया, मम्मं अस्सेमि तकरणं ॥५६२॥

अत्यन्ताप्रमादोऽपि, भावतः परमार्थेन, एष भवति ज्ञातव्य एवरूपः—यच्चभजावेन सदा सर्वकालं, सम्यगन्येषां तत्करणं शुभभावकरणमिति गाथार्थः ।

जइ एवं कीन मुणी, थेरविहारं विहाय गीया वि ।

परिवर्जंति इमं न तु, कालोचिअमणमणममाणं ॥५६३॥

यद्येव, किमिति मुनयः स्थविरविहारं विहाय गीतार्थो अपि सन्तः प्रतिपश्यन्त एनं जिनकल्पम्, न तु कालोचितमनशन-समानं, तदाऽन्यामागादिति गाथार्थः ।

तक्काहे उचिअस्मा, आणाआराहणा पढाणेस ।

इहरा उ आयहाणी, निफलमत्तिवखया णेआ ॥५६४॥

तत्काज्ञ एधोचितस्य पुंसः, आज्ञाऽऽराधनाहेतोः प्रधान एव जिनकल्पः । इतरथा त्वात्महानिः स्वकाले तदप्रतिपत्तौ निफलशक्तिक्क्यात् कारणाद् ज्ञेयेति गाथार्थः ।

अद्ववाऽऽणानंआओ, एसो अहिगुणसाहणमहस्स ।

हीणकरणेण आणा, सत्तीए मया वि जइअव्वं ॥५६५॥

अथवाऽऽज्ञानद्वान्माहानिः, एष चाऽऽज्ञाभङ्गः, अधिक-गुणसाधनसमर्थस्य सतः हीनकरणेन हेतुनाऽऽज्ञा, एव यदुत शक्त्या सदाऽपि र्यातव्यं, न तत्कथः कार्य इति गाथार्थः ।

एत्तो अ इमं एवं, जं दसपुव्वीण सुच्चइ सुत्ते ।

एअस्म पडिस्सेहो, तयसाहा अहिगुणभावा ॥५६६॥

इतश्चतदेवं स्वपरसंयमः श्रेयान्, यदापि दशपूर्विकां साधूनां श्रूयते सूत्रे आगमे, एतस्य कल्पस्य प्रतिषेधः, तस्यान्यथा परोपकारकारेणाधिकगुणभावात् कारणादिति गाथार्थः ।

एवं तत्तं नाउं, विमेषओ एव सत्तिरहिण्हि ।

सपरोवआरविमए, जत्तो कज्जो जहामत्ति ॥५६७॥

एवं तत्तं ज्ञात्वा विशेषत एव शक्तिरहितैः शक्तिशून्यैः स्वपरोपकारे यतः कार्यः यथाशक्ति, अप्रमत्तैः, मद्वैतभिर्जराऽङ्गमिति गाथार्थः ।

सव्वं थेरविहारं, पोत्तुं अन्नत्थ होइ सुच्छो उ ।

एत्तो चिअ पडिसिप्पे, अज्जाओऽसमत्तकप्पो य ॥५६८॥

सर्वं स्थविरविहारं मुक्त्वा, स्वपरोपकारोऽन्यत्र भवति शुद्ध एव, नाशुद्धः । अत एव प्रतिषिद्धसूत्रेऽज्ञातोऽसमाप्तकल्पश्चेति गाथार्थः ।

एतस्मरणमाह—

अज्जाओ गीआणं, असमत्तो पणगमत्तगा हिट्ठा ।

उउविसअ दो वि भाणिओ, जहकमं वीअरागेहि ॥५६९॥

अज्ञातो गीतार्थानां कल्पोऽसमाप्तः पञ्चकात्सप्तकाद् वाऽथः ऋतुविषयो द्वयोरपि भणितो यथाक्रम बीतरागैरिति गाथार्थः । पडिसिप्पेवज्जगाणं, थेरविहारो अ होइ सुच्छो ति ।

इहरा आणाजंगो, संसारपवहुणा नियमा ॥ ५७० ॥

प्रतिषिद्धवर्जकानां साधूनां स्थविरविहारश्च भवति शुद्ध इति । इतरथा प्रतिषिद्धावर्जने आज्ञाभङ्गः संसारप्रवर्द्धना नियमादिति गाथार्थः ।

कयमित्यपमंगेणं, सविसयणिअगा पढाणया एवं ।

दहव्व बुद्धिमया, गओ अ अम्भुज्जगविहारो ॥५७१॥

कृतमत्र प्रसङ्गेन चित्तरेण, स्वविषयनियतोक्तन्यासात् प्रधानता एवं छष्ट्या बुद्धिमता द्वयोरपि । गतश्चाप्युद्यतविहार उक्तः । इति गाथार्थः । प० व० ४ छार । प० भा० । प० चू० ।

(२६) (जिनकल्पिक-स्थविरकल्पिक-नेदजिआनां परस्परं प्रतिविशेषः ' अहालंइ ' शब्दे प्रथमभागे ८६८ पृष्ठे छष्ट्यः)

(२७) (२८) (गच्छे जिनकल्पश्च द्वावप्येतौ मद्विदिका-विति ' गच्छे ' शब्दे तृतीयभागे ८०३ पृष्ठे छष्ट्यः)

(२९) जिनकल्पिको द्विविधः—अच्छिद्रपाणि-भिक्षुद्रपाणिश्च । तत्राच्छिद्रपाणेः शक्त्यनुरूपामिग्रहाविशेषाद् द्विविधमुपकरण-म् । तथा—रजोहरण, मुखवस्त्रका च । कस्याचित् त्यक्त्राणार्थं कौमपटपरिग्रहाद्विविधम् । अपरस्योदकबिन्दुपरितापादिरक्त्राणार्थमार्णिकपटपरिग्रहात् चतुर्त्वा । तथा—असहिष्णुतरस्य द्वि-र्तायकौमपटपरिग्रहात् पञ्चधेति ॥ छिद्रपाणेस्तु जिनकल्पिकस्य सप्तविधपात्रनियोगसमन्वितस्य रजोहरणमुखवस्त्रकाऽऽदिग्रह-णक्रमेण यथायोगं नवविधो दशविध एकादशविधो द्वादशवि-धश्चोपधिर्भवति । पात्रनियोगश्च (प्रवचनसारोद्धारः)—“ पत्त प-त्ताविधो. पायट्ठवणं च पायकेसरिया । परव्वाइ रयत्ताणं, च गोच्छओ पायणिजोगो ॥ ४६८ ॥ ” आचा० २ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

(३०) (३१) (जिनकल्पिकानामुपकरणम् ' उवहि ' शब्दे द्विती-यभागे १०६० पृष्ठे छष्ट्यम्)

(३२) को वै न मन्यते तीर्थद्वैरभिहितो जिनकल्प इति ? केवलं यादृशानां पुरुषाणां येन विधिना तैरभिहितो जिन-कल्पस्तदेतद्वर्णय । किं पुनस्तत् ? इत्याह—

उत्तमधिइसंघयणा, पुव्वविदोऽतिसङ्गो सयाकाझं ।

जिणकप्पिया वि कप्पं, कयपरिकम्मा पवज्जंति ॥५७२॥

तं जइ जिणवयणाओ, पवज्जसि पवज्जतो सत्तिओ ति ।

अन्थि ति कह पमाणं, कह बुच्छिओ ति न पमाणं ॥२६२॥

उत्तमभूतिसंहननाः पूर्ववेदिनो, जघन्यतोऽपि किञ्चिन्न्यून-

नवपूर्वग उक्ता इत्यर्थः । सर्वदैव निरुपमशक्त्याद्यतिशयसंपन्ना जिनकल्पिका अपि “तवेण सत्तेण सुत्तेण, एगत्तेण बलेण य । तुलणा पंचहा बुत्ता, जिणकप्पं पम्बिज्जओ” ॥ १ ॥ इत्यादि पूर्वोक्तविधिना कृतपरिकर्माण एव जिनकल्पं प्रतिपद्यन्ते, नान्यथा, इति न रथ्यापुरुषकल्पानां नवाहशां जिनकल्पस्तीर्थे-हुरैरनुज्ञात इति । तत्तस्माद् यदि जिनवचनादहदुपदेशजिन-कल्पं प्रतिपद्यसे त्वं, न तस्तर्हि ‘स जिनकल्पो व्यवच्छिद्यः’ इ-तीदमपि प्रतिपद्यस्व । अथैतन्न प्रतिपद्यसे, तर्हि जिनकल्पोऽ-स्तीति कथं तीर्थेहुरवचनं तव प्रमाणम् ? कथं च व्यवच्छि-द्योऽसौ इति न प्रमाणम् ? । नन्वाप्रहृषाचिकाप्रस्तवेष्टे-मिदं, स्वेच्छामात्रप्रवृत्तत्वादिति ॥ १५७१ ॥ २५७२ ॥

अथ जिनकल्पास्तित्वमागमे प्रतीतिं, तद्व्यवच्छेदस्तु केन

वचनेन तीर्थेहुरैरुक्तः ? इति चेदित्याह-

मण-परमोहि-पुलाए, आहारग-खवग-उवसमे कप्पे ।
संजमपित्त-केवल्लि सि-ऊण्णा प जंबुम्मि वुच्छिआ ॥ २५६३ ॥

मनःपर्यायज्ञानं, परमावधिः, पुलाकलब्धिः, आहारकशरीरं, क्षपकभेजिः, उपशमभेजिः, जिनकल्पाः, परिहारविशुद्धिक-सू-क्ष्मसंपराय-यथाक्यातलक्षणं समयमत्रिकं, केवली, माङ्गलमन-लक्षणा सिद्धिश्चेति सर्वेऽप्येते पदार्थाः जम्बूस्वामिनि व्यव-च्छिद्यः-जम्बूस्वामिने यावत्प्रवृत्ताः, न तूत्तरत्र इति ॥ २५६३ ॥ विशेषं । आ० म० । जम्बूस्वामिनि व्यवच्छिद्योऽसौ, सहनना-द्यभावात् सांप्रतं न शक्यत एव कर्तुम् । विशेषं ।

जिणकप्पट्ठि-जिनकल्पस्थिति-स्त्री० । जिनाः गच्छन्निर्गत-साधुविशेषाः, तेषां साधुविशेषाणां कल्पस्थितिर्जिनकल्पस्थितिः । स्था० ३ उ० ४ उ० । कल्पस्थितिभेदे, वृ० ६ उ० । सा चैवम-जिनकल्पं हि प्रतिपद्यते जघन्येनापि नवमपूर्वस्य तृतीयवस्तु-नि सति उत्कृष्टस्तु दशसु जिज्ञेषु प्रथमे संदनने दिव्यानु-पसर्गरोगवेदनाश्चासौ सहते, एकाक्येव भवति, दशगुणोप-तस्थिदल एवोच्चारादि, जीर्णवस्त्राणि च त्यजति । सर्वोपधि-विशुद्धा अस्य भिक्षाचर्या तृतीयपौरुष्यां पिण्डेषणोत्तरा, सा पञ्चानामेकतैरेव, विहारो मासकल्पेन, तस्यामेव वीथ्यां षष्ठ-दिने भिक्षाऽष्टनमिति, एवं प्रकारा चैवम् “सुयसंघयण” इत्या-दिकाद् (बृहत्कल्प) गाथासमूहात् कल्पोकादवगन्तव्येति । स्था० ३ उ० ४ उ० ।

अथ जिनकल्पस्थितिमाह-

णिज्जुत्तिमासकप्पे-सु वसितो जो गमो उ जिणकप्पे ।

सुयसंघयणादीओ, सो चैव गमो णिरवसेमो ॥ ४०६ ॥

निर्युक्तिः पञ्चकल्पः, तस्यां च मासकल्पः, प्रकृते च यो गमो जिनकल्पे जिनकल्पविषयः भूतसंहननाविको यणितः, स एव गमो निरवशेषोऽवगन्तव्यः ।

स्थानाशून्यार्थे पुनरिदमुच्यते-

गच्छम्मि य णिम्पीता, धीरा जाहे य मुणियपरमत्था ।

अगद्वजोगअग्निगद्वे, उवैति जिणकप्पिचरित्तं ॥ ४०७ ॥

यदा गच्छे, प्रमज्ज्या शिष्यपदानुक्रमेण निर्मिता निष्पन्ना, तदा धीरा औत्पत्तिक्यादिबुद्धिमन्तः, परीपहोपसर्गैरुक्त्या वा, मुणितपरमार्थाः-अच्युतविहारेण विहर्तुमवसरः सांप्रतम-स्माकमित्येवमवगतार्थाः, तथा-ययो-पिण्डेषणयोरसंसृष्टसस-

ष्टाखयोरग्रहः, ते परिहर्तव्ये, चास्तूपरितन्यः पञ्चैषणास्तास्तीम-भिग्रह पता एव गृहीतव्याः इत्येवंकल्पः, तत्रार्थ्यैकदैकतरस्यां योगो व्यापारः परिभोग इत्यर्थः । एवं भावितव्यतयो यदा भवन्ति, तदा जिनकल्पकचारित्रमुपयान्ति प्रतिपद्यन्ते ।

धितिवलिया तवसूरा, णिति य गच्छाउ ते पुरिससीहा ।

बलवीरियसंघयणा, उवमग्गसहा अभीरू य ॥ ४०८ ॥

धृतिवैजकुल्यवदच्छेद्यं चित्तप्रणिधानं, तथा, बलिका बल-वन्तः, तथा तपश्चतुर्थादिकं षण्मासिकान्तं तत्र शूराः समर्थाः, एवंविधाः पुरुषसिंहाः, ते गच्छन्निर्गच्छन्ति । बल शरीरं, वीर्यं जीवप्रजवं, तद्धेतुः संहननम् अस्थिनिचयात्मकं येषां ते तथा । बलवीर्यग्रहणं च चतुर्भङ्गीकृपनार्थम् । सा चैवम-धृतिमात्रमैको, न संहननवान् । सहननवात्रमैको न धृतिमान् । सहननवान् धृ-तिर्मात्रः । न संहननवान् न धृतिमान् । तत्र तृतीयभङ्गे-नाधिकारः । उपसर्गा दिव्यादयः, तेषां सहाः सम्यग्ध्यासि-तारः, तथा-अज्ञारवः परीपदेभ्यो न बिभ्यति । गता जिनकल्प-स्थितिः । वृ० ६ उ० जिनकल्पिकः कथं मोक्षं न याति ? कर्मणो बाहुल्यादयद्वा किमपि कारणम्, तस्य कृपकभ्रेण्युपशमभ्रेण्यो-र्मध्ये काऽपि भवति, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-जिनक-ल्पिकस्तस्मिन् भवे मोक्षं न याति, तथाकल्पत्वात् । किं चा-पशमभ्रेण तु कश्चित्प्रतिपद्यते, न तु क्षपकभ्रेणम्, पञ्चवस्तुके तथाऽग्निधानादिति । १६३ प्र० सेन० ३ उ० ।

जिणकप्पट्ठिमा-जिनकल्पप्रतिमा-स्त्री० । प्रतिमाभेदे, “सो य जिणकप्पपम्भिमं करेह” आ० म० उ० ।

जिणकप्पिय-जिनकल्पिक-पुं० । जिनानां कल्प आचारो जि-

नकल्पः, स विद्यते येषां ते । “अत इन्ठनी” । ५ । १ । ११५ ।

इति (पाणिनीयवचनात्) ठन् । प्रव० ६० द्वार । जिना गच्छ-निर्गतसाधुविशेषाः, तेषां कल्पः समाचारः, तेन चरन्तीति जि-

नकल्पिकाः । प्रव० ६३ द्वार । जिनानामिव कल्पो जिनकल्प उ-

प्रविहारविशेषः, तेन चरन्तीति जिनकल्पिकाः । ध० १ अधि० ।

अच्युतविहारिणि, प० व० ४ द्वार । (एतस्याशेषवक्तव्यताऽनु-

पदमेव ‘जिणकप्प’ शब्देऽस्मिन् नव भागे १४६३ पृष्ठे निरूपिता)

जिणकित्ति-जिनकीर्ति-पुं० । तपागच्छान्तर्गतसोमसुन्दरगर्णा-

न्धस्य स्वनामग्याते शिष्ये, ग० ३ अधि० । अयं च वैक्रमीय

१४६४ वर्षे विद्यमान आसीत् । अनेन चम्पकश्रेष्ठिकथानकं, ध-

क्षाशालिन्नचरित्रं, नमस्कारस्तवटीका, दानकलाद्रुम, श्री-

पालगोवाहकथा चति ग्रन्था विरचिताः । ज० ६० ।

जिणकिरिया-जिनक्रिया-स्त्री० । जिनप्रणीतायां क्रियायाम्,

प० व० ।

चादक आह-जिनक्रियाया असाध्या नाम न सन्ति ? सत्यमित्याह-

जिणकिरियाए असज्जा, ण इत्थं लोकाग्निं केइ विज्जंति ।

जे तप्पभोगोऽजोगा, तेऽमज्जा एम परमत्थो ॥ ४०९ ॥

जिनानां संबन्धिनी क्रिया न तत्प्रणेतृत्वेन जिनक्रिया, तस्या अ-

साध्या अविक्रिस्ता, नात्र लोके प्राणिश्लोके, केचन प्राणिनो

विद्यन्ते । किं तु-ये तत्प्रयोगायोग्या जिनक्रियाप्रयोगानुचितास्ते

असाध्याः कर्मव्याधिर्माश्रित्य, एव परमार्थे-इदमत्र हृदय-

मिति गाथायः । प० व० १ द्वार ।

जिणकुलसूरी-जिनकुशलसूरी-पुं० । स्वरत्नगच्छीये स्वना-

मक्याते आचार्ये, “सुधनपदानुक्रमना-नुज्ञानो जिनकुशलसूरी-

गुरु " अष्ट० ३२ अष्ट० । अनेन वैक्रमीये १३२७ वर्षे जन्म लब्ध्वा १३४७ वर्षे जिनचन्द्रसूरिणामस्तिके प्रमज्य १३७७ वर्षे सूरिपदं प्राप्य चैत्यवन्दनकुलकवृत्तिनामा ग्रन्थो विनिर्मितः, तरुणप्रजाचार्याय च सूरिपदं दत्तम्, तथा १३६७ वर्षे स्वरयम-गमम् । जै० ६० ।

जिणकेसरि [ण]-जिनकेशरि-पुं० । जिनसिद्धे, " एको-परिभमउ जए, विअइं जिणकेसरी सलीबाए । कंदपड्ड-दाढो, मयणो विजुरिओ जेण ॥३॥ " सूत्र० १ कु० ६ अ० ।

जिणकराय-जिनारुपाय-न० । जिनेन कथिते, जी०१ प्रति० । " बुधालसंगं जिणकरायं " उक्त० १३ अ० । दर्श० ।

जिणगुण-जिनगुण-पुं० । बीतरागत्वादिकं तीर्थकरगुणे, " जि-णगुणविसयं सत्त-म्मवुद्धिजणं, अणुवहास " । जिणगुणविषयं बीतरागत्वादितीर्थकरगुणगोचरम् । पञ्चा० ९ वि० ।

जिनगुणममुह-जिनगुणसमुह-पुं० । गुणरत्नाधारभूते जिनक-पे समुह, पञ्चा० । " पूया जिणगुणसमुहेसु, " जिनाश्च ते गुणा-नां गुणरत्नानामाधारत्वेन प्राचुर्येण च समुदा इव समुदा-श्चेति जिणगुणसमुदास्तेषु, पञ्चा० ४ वि० ।

जिणगोयमसीहआहरण-जिनगौतमसिंहाहरण-न० । जिन-गौतमसिंहदृष्टान्ते, जीवा० ।

निच्छयओ एण अप्पे, वि जस्म वत्थुम्मि जायए जावो ।

तत्तो सो निज्जरओ, जिणगोयमसीहआहरणं ॥

निश्चयतो निश्चयनयात्, पुनरुपेऽपि हीनेऽपि न केवलं बलिष्ठे, इत्यपिशब्दार्थः । वस्तुनि आचार्यादौ, यस्य प्रव्यस्य, वस्तुनि उत्तरूपे, जायते प्रादुर्भवति, भावः प्रशस्तान्त-करणं, ततः स इति भावान्तरक-कर्महासकारको जिनगौतमसिंह आहरण दृष्टान्त इति गार्थार्थः । भावार्थस्तु कथानकादवमेयः । तच्चेद्-म-किल भगवता वीरेण गौतमस्वामी ग्रामं गच्छन् एकदा भणितः । गौतम ! त्वया हालिका मार्गे गच्छता प्रयाजनीयः । तथेति प्रतिपद्य प्रणम्य च भगवन्तं गतो गौतमो ग्रामे, दृष्ट्वा च गच्छता कुत्रातिकटवर्ती हालिकः । ततो गौतमेन भणितम्-किं भो करोषि ?, निजकर्माऽऽवेक्षितम् । पुनरुवाच सः-सांप्रतं यच्च भणोसि तद्द भगवन् ! करोमि । गौतमेनोचे-धर्मं कुरुष्वेति । तेन च प्राप्नुज्ज्वदनकमलेन न्यगाद्-एवमिति । ततः प्रयाजितः स, ततः स्वकार्यं विहाय जगवतः संमुखमागच्छतस्तस्य शि-ङ्का दत्ता-एवं चहकामित्यस्य, एवंविधश्चास्मदीयो भगवान् वीरो प्रवता प्रतिपत्तव्य इत्यादि । सर्वं तेन प्रतिपन्नम् । यावद-द्यापि भगवान् तासीद् दृष्ट्वा, दृष्ट्वा च तस्मिन् राजाहरणं मुक्त्वा यद्यपि ते गुरुस्ततो न किञ्चित्च धर्मेण कार्यमिति भणित्वा च पलायितः । किञ्च तस्य यासुदेवजघनपुर्वरोरात् पितृव्यसुत-जीवसिंहपातनरूपान् जगवन्तं पश्यतः कर्मबन्धो, गौतम च पश्यतः तद्दहामः, गौतमश्च भगवदपेक्षया हनिष्ठश्चास्था-तीर्थङ्करत्वादितेतोः, जगर्षाश्चोत्तम, तीर्थङ्करत्वादितेतुभिरेव इति सिद्धम् । जीवा० ३० अधि० ।

जिणचंद-जिनचन्द्र-पुं० । जिनरूपे कारुणिकनिशाकरे, " जि-णचंदोह तुहुदिछाओ " जिनचन्द्रैः कारुणिकनिशाकरैः । प्रश्न०

१ सम्ब० द्वार । " तह जिणचंदागमाओ य " जिनचन्द्राग-मादहं दत्तनात् । भा० । भाव० ।

जिणचंदगणि-जिनचन्द्रगणि-पुं० । उक्तेशगच्छीये ककम्-रिशिष्ये, एतमेव देवगुप्तसूरिकुलमण्डनसूरिनामज्यां वदन्ति । वैक्रमीये १०७३ वर्षेऽयमासीत् । अनेनैव नवपदप्रकरणं, तदु-परि टीका च विरचिता । जै० ६० ।

जिणचंदसूरि-जिनचन्द्रसूरि-पुं० । करतरगच्छीये जिनेश्वरा-चार्याश्रये स्वनामख्याते आचार्ये, पञ्चा० १६ वि० । स्था० । " तच्छिष्या जिनचन्द्राख्याः, सूरयो गुणभूरयः । " अष्ट० ३२ अष्ट० । अनेन संबेगरङ्गशाला नाम ग्रन्थो विरचितः । जिन-सूरिसंतानीये जिनमाणिक्यसूरिशिष्ये स्वनामख्याते आचा-र्ये च, पं० ४० द्वार । " श्रीमजिनचन्द्राङ्कः, सूरिर्नवार्कदी-धितिप्रतापः " । अष्ट० ३२ अष्ट० । अयं च वैक्रमीये ११९७ वर्षे जातः, १२०३ वर्षे दीकितः, १२११ वर्षे आचार्यपदम्, १२२३ वर्षे स्वर्गतिं च लब्धवान् । तुनीयोऽप्येतन्नामा आम्नदेव-सूरिगुरुः नेमिचन्द्रसूरिशिष्यश्चाभवत् । चतुर्थश्च करतरग-च्छीयः जिनप्रबोधसूरिशिष्यः, तस्य वैक्रमीये १३२६ वर्षे जन्म, १३३२ वर्षे दीका, १३४१ वर्षे सूरिपदमभिः । चतुर्थराजसु जैनधर्ममर्यापयत् । अस्मै कालकालकेवलमिति विरुद्धममिलत्, १३७६ वर्षे स्वरयमगमत् । पञ्चमोऽप्येतन्नामा करतरग-च्छे १४६२ वर्षे वर्तमान आसीत् । शिष्यो जिनसा-गरनामाऽऽसीत् । जै० ६० ।

जिणचिण-जिनचीर्ण-त्रि० । जिनाऽऽचरिते, " अक्खोभो होइ जिणचिणो " जिनाः भुनावधिमनःपर्यायकेऽज्ञानवन्तो, जिन-कल्पिकाश्च, तैश्चीर्णे आचरितो जिनाचीर्णः । पञ्चा० ४ वि० ।

जिणजकर-जिनयक्क-पुं० । तीर्थकृतां भक्तिदत्ते गोमुखादिके यक्के, प्रव० ।

जकरा गोमुह महज-कव तिमुह ईसर मुतुवुरू कुसुपो ।

मायंगो विजयानिय, बंजो माणुओ मुरकुमारो ॥३७॥

कुम्भट्ट पयाल किंनर, गरुडो गंधव्व तह य जक्खिदो ।

कूवर वरुणो जिउमी, गोमेहो वामण हयंगो ॥३७६॥

यक्का भक्तिदत्तास्तीर्थकृतमिमै । यथा-प्रथमजिनस्य (श्रृणभस्य) गोमुखो यक्कः सुवर्णवर्णो गजवाहनश्चतुर्भुजो वरदाक्षमालिकायु-क्तदक्षिणपाणिद्वयो मातुलिङ्गपाशकाञ्चितवामपाणिद्वयश्च ॥ १ ॥ अजितनाथस्य महायक्षाभ्यां यक्कः चतुर्भुजः श्यामवर्णः करो-च्छ्वाहनोऽष्टपाणिर्वरदमुद्राक्षसूत्रपाशकाञ्चितदक्षिणपाणि-चतुष्टयो बाजप्रकाशयादुःशक्तियुक्तवामपाणिचतुष्कश्च ॥ २ ॥ श्रीअभिनन्दनस्य त्रिमुखो नाम यक्कः त्रिवदनः त्रिनेत्रः श्यामवर्णः मयूरवाहन परुष्टुजो नकुलगदाऽभययुक्तदक्षिणक-रकमलत्रयो मातुलिङ्गच्छागाक्षसूत्रवामपाणिपद्मत्रयश्च ॥ ३ ॥ श्रीअभिनन्दनस्य ईश्वरो यक्कः श्यामकान्तिगजवाहनश्चतुर्भुजो मातुलिङ्गाक्षसूत्रयुक्तदक्षिणकरकमलद्वयो नकुलाङ्गुशाञ्चितवाम-पाणिद्वयश्च ॥ ४ ॥ श्रीसुमतेस्तुम्बुर्यदः श्वेतवर्णो गरुडवाहनश्च-तुर्भुजो वरदशक्तियुक्तदक्षिणपाणिद्वयो गदानागपाशयुक्तवाम-पाणिद्वयश्च ॥ ५ ॥ श्रीपद्मप्रज्ञस्य कुसुमो यक्को नीलवर्णः कुरङ्गवा-हनश्चतुर्भुजः फलाभययुक्तदक्षिणपाणिद्वयो नकुलाक्षसूत्रयुक्त-वामपाणिद्वयश्च ॥ ६ ॥ सुपाश्वस्य मानवो यक्को नील-

वर्णो गजवाहनश्चतुर्भुजो विस्वपाशयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो
नकुलकुशयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ ७ ॥ श्रीचन्द्रप्रमस्य विज-
यो यक्षो हरितवर्णः त्रिलोचनो हंसवाहनो द्विभुजः कृतदक्षिण-
हस्तचक्रो वामहस्तधृतमुद्रश्च ॥ ८ ॥ श्रीसुविधिजिनस्या-
जितो यक्षः श्वेतवर्णः कूर्मवाहनश्चतुर्भुजो मातुलिङ्गाकसूत्रयु-
क्तदक्षिणपाणिद्वयो नकुलकुशयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ ९ ॥ श्री-
भीशीतलस्य प्रह्ला यक्षश्चतुर्मुखस्त्रिनेत्रः सितवर्णः पद्मासनो-
ऽष्टभुजो मातुलिङ्गमुद्रपाशकाभययुक्तदक्षिणपाणिचतुष्टयो
नकुलगदाऽङ्कुशाकसूत्रयुक्तवामपाणिचतुष्टयश्च ॥ १० ॥ श्री-
श्रेयांसस्य मनुजो यक्षः (मतान्तरेण-ईश्वरः) धवलवर्णः त्रि-
नेत्रा वृषजवाहनश्चतुर्भुजो मातुलिङ्गगदायुक्तदक्षिणपाणिद्वयो
नकुलकाकसूत्रयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ ११ ॥ श्रीवासुपूज्यस्य
सुरकुमारो यक्षः श्वेतवर्णो हंसवाहनः चतुर्भुजो बीजपूरक-
बाणान्वितदक्षिणकरद्वयो नकुलकधनुयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ १२ ॥
श्रीविमलस्य परमुखा यक्षः श्वेतवर्णः शिखिवाहनो द्वादश-
भुजः फलचक्रबाणध्वजपाशाकसूत्रयुक्तदक्षिणपाणिपद्मः, नकु-
लचक्रधनुःफलकाङ्कुशाभययुक्तवामपाणिपद्मश्च ॥ १३ ॥ श्री-
अनन्तस्य पातालो यक्षस्त्रिमुखो रक्तवर्णो मकरवाहनः धनु-
भुजः पद्मजङ्घपाशयुक्तदक्षिणपाणित्रयो नकुलफलकाकसूत्र-
युक्तवामपाणित्रयश्च ॥ १४ ॥ श्रीधर्मस्य किनरो चक्रस्त्रिमुखो
रक्तवर्णः कूर्मवाहनः धनुभुजो बीजपूरकगदाऽनययुक्तदक्षिण-
पाणित्रयो नकुलपद्माक्षमालायुक्तवामपाणित्रयश्च ॥ १५ ॥
श्रीशान्तिनाथस्य गरुडो यक्षो वराहवाहनः क्रोरवदनः इया-
मरुचिश्चतुर्भुजो बीजपूरकपद्मान्वितदक्षिणकरद्वयो नकुला-
क्षसूत्रयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ १६ ॥ श्रीकुन्धोर्गन्धर्वयक्षः इया-
मवर्णो हंसवाहनश्चतुर्भुजो वरदपाशकान्वितदक्षिणपाणि-
द्वयो मातुलिङ्गाङ्कुशाधिष्ठितवामकरद्वयश्च ॥ १७ ॥ श्री-
अरजिनस्य यक्षेन्द्रो यक्षः परमुखास्त्रिनेत्रः इयामवर्णः शङ्ख-
शिखिवाहनो द्वादशभुजो बीजपूरकबाणसमुद्रपाशकाभ-
ययुक्तदक्षिणकरद्वयो नकुलधनुःफलकशूलाङ्कुशाकसूत्रयुक्त-
वामपाणिपद्मश्च ॥ १८ ॥ श्रीमल्लिजिनस्य कूषरो यक्षश्चतुर्मुख
हन्तायुधवर्णो गजवाहनोऽष्टभुजो वरदपरशुशूलाभययुक्तद-
क्षिणपाणिचतुष्टयो बीजपूरकशक्तिमुद्राकसूत्रयुक्तवामपाणि-
चतुष्टयश्च (अन्ये कूवरस्थाने कूषरमातुः) ॥ १९ ॥ श्री-
सुनिमुवतस्य वरुणो यक्षश्चतुर्मुखस्त्रिनेत्रः सितवर्णो वृ-
षभवाहनो जटामुकुटनुषितोऽष्टभुजो बीजपूरकगदाबाण-
शालियुक्तदक्षिणकरकमलचतुष्टयो नकुलपद्मधनुःपरशुयुक्तवाम-
पाणिचतुष्टयश्च ॥ २० ॥ श्रीनमिजिनस्य अक्रुटिर्यक्षश्चतुर्मुखस्त्रि-
नेत्रः सुवर्णवर्णो वृषभवाहनोऽष्टभुजो बीजपूरकशक्तिमुद्रात्रय-
युक्तदक्षिणकरचतुष्टयो नकुलपरशुयक्षाकसूत्रयुक्तवामकरचतुष्ट-
यश्च ॥ २१ ॥ श्रीनमिजिनस्य गोमेधो यक्षः त्रिमुखः श्यामकान्तिः
पुरुषवाहनः धनुभुजो मातुलिङ्गपरशुचक्रान्वितदक्षिणकरत्रयो
नकुलशूलशक्तियुक्तवामपाणित्रयश्च ॥ २२ ॥ श्रीपाश्वजिनस्य
वामनो यक्षो (मतान्तरेण पाश्वनामा) गजमुखः उरगफणामादित-
शराः इयामवर्णः कूर्मवाहनश्चतुर्भुजो बीजपूरकोरगयुक्तदक्षि-
णपाणिद्वयो नकुलजगयुक्तवामपाणिद्वयश्च ॥ २३ ॥ श्रीबीर-
जिनस्य मतङ्गो यक्षः इयामवर्णो गजवाहनो द्विभुजो नकुलयुत-
दक्षिणभुजो वामकरधृतबीजपूरकश्चेति ॥ २४ ॥ प्रव० २६ द्वार ।

जिणजता-जिनयात्रा-स्त्री० । ग्रहद्वयै रथयात्रायाम्, पञ्चा०

७ विव० । ध० । (सा च 'अणुजाण' शब्दे प्रथमभागे ३६७
पृष्ठे वर्णिता)

जिणणाम(ण)-जिननामन्-म० । नामकर्मभेदे, कर्म० ३ कर्म० ।

जिणदत्त-जिनदत्त-पुं० । स्वनामख्याते खरतरगच्छीये जिन-
वल्गभस्तरिशिष्ये आचार्ये, "तच्छिष्याजयदेवार्थाः, गच्छे खरतरे-
श्वराः" इति । तत्पदे जिनवल्लसूरिजिनदत्तसूरयोऽज्ञवन्ति
च । अष्ट० ३२ अष्ट० । पं० व० । अयं च महाप्रज्ञावक आ-
सीत्, भग्नादेव्या युगप्रधानपदमस्मै दत्तम् । वैक्रमीये ११३२
वर्षेऽयं च जातः, सोमचन्द्र इति गृहिपर्यायेऽस्य नामाऽऽ-
सीत्, वैक्रमीये ११४१ वर्षेऽयं दीक्षितः, तत्समयेऽस्य प्रबोध-
चन्द्रगर्णाति नामाऽऽसीत् । ११६९ वर्षेऽयं चित्रकूटे (चित्तोर
इति प्रसिद्धे) देवभट्टाचार्यदत्त सूरिपदमवाप, संदेहदो-
लावलीप्रभृतीन्नेकान् ग्रन्थानरचयत् । वैक्रमीये १२११ वर्षे
अजयमेरु (अजमेर) नगरेऽयं स्वधर्ममत ॥ द्वितीयोऽप्येतन्नामा
वायसगच्छीयराशिलसूरिशिष्यर्जावदेवसूरः शिष्यो वैक्र-
मीये १२६५ वर्षे विद्यमान आसीत्, येन विवेकविद्यास-
शकुनशास्त्रादय अनेके ग्रन्था निर्मिताः, परकायप्रवेशविद्याम-
यमजानत्, १२७७ वर्षे च निर्गते वस्तुपालसङ्केऽप्ययमासीत्,
अस्य शिष्योऽमरचन्द्रसूरिर्महाकविआसीत् । जै० १० । "सय-
लगुणरयणरोहण-गिरीहिं जिणदत्तसूरिदि ।" सकलगुणरञ्जरो-
हणागारिर्मर्निस्त्रिलगुणमागिकयगेहणशैलेर्जिनदत्तसूरिभिरेत-
न्नामकैः सप्तगृहवासिभिरिति यावत् । जीवा० ३८ अधि० आ० १
वसन्तपुरस्थे स्वनामख्याते आचके, आ० क० । "वसन्तपुरे नगरे
जियसत् राया, जिणदत्तो सेट्टो ।" आ० ५ अ० । आ० चू० ।
(तत्कथा चक्षुरिन्द्रियोदाहरणे 'चक्रिन्दिय' शब्दे तृतीयजागे
११०५ पृष्ठे 'कावस्सग' शब्दे ४२७ पृष्ठे च प्ररूपिता)
संकुलग्रामवास्तव्ये स्वनामख्याते आचके, पि० । (तत्कथा
'आथाकम्म' शब्दे द्वितीयजागे ३३३ पृष्ठे निरूपिते) श्र वन्तो-
वास्तव्ये आचके, तं० । पाटलिपुत्रनगरस्थे स्वनामख्याते आ-
चके, आ० म० द्वि० । (तत्कथा 'लोज' शब्दे वक्ष्यते) वैशाखी-
नगरीवास्तव्ये जीर्णश्रेष्ठपरनामधेये स्वनामख्याते आचके,
ध० २० । स्वनामख्याते आचके, यस्य पत्नी ईश्वरी आचका ।
कटप० ८ कृण । स्वनामख्याते आचके, यस्य पत्नी फलगुप्तीः,
"जिणदत्त-फगुप्ती नाम सावगमिहुण् ।" महा० ४ अ० ।

जिणदत्तपुत्त-जिनदत्तपुत्र-पुं० । चम्पानगरीवास्तव्ये सार्धवा-
हदारके, झा० १ भू० ३ अ० (एतत्कथा 'अड' शब्दे
प्रथमभागे ५१ पृष्ठे दृष्टव्या)

जिणद्व-जिनद्व-न० । जिनसंबन्धिनि छव्ये, दर्श० १ तत्त्व ।
('वेद्यद्व' शब्दे तृतीयभागे १२७३ पृष्ठे दृष्टव्या । उदा-
हरणम् 'देवद्व' शब्दे वक्ष्यते)

जिणदास-जिनदास-पुं० । मथुरावास्तव्ये आचकविशेषे,
यस्य भार्या साधुदासी । "सिछी जिणदासो तत्थ साहुदासी
पिया तस्स ।" (३) ध० २० । (अस्य 'सुत्तकाल' शब्दे
कथा वक्ष्यते) राजगृहनगरस्थे अश्वभट्टनाऽऽमजे श्रेष्ठानि,
"सिछी य उस्सजदत्तो, तस्स सुओ भुवणविस्सुओ पढमो ।
बीओ उण जिनदासो, आवासो जूयवसणस्स" ॥ २ ॥ ध०
२० (अस्य कथा 'बालकीला' शब्दे वक्ष्यते) पाटलिपुत्रवा-
स्तव्ये आचके, आ० चू० ६ अ० । मथुरावास्तव्ये आचके,

पस्य भार्या जिनदासी । " जिनदासो वणिक् तत्र, धावकः परमाऽऽहंतः । जिनदासी प्रिया तस्य, प्रियंकरणदर्शना ॥ १ ॥ " आ० क० । ती० । आ० म० । (तत्कथा 'कवल' शब्दे तृतीयनागे १७९ पृष्ठे छष्ट्या) राजपुत्रस्ये धावके च । पु० । " गायपुरे नयरे एगो कुलपुत्रगजार्ताओ, तस्स जिणदासो मितो " आव० ६ अ० । (अस्य कथा 'पञ्चकलाण' शब्दे वक्ष्यते) जिणदामगणिमहत्तर-जिनदामगणिमहत्तर-पुं० । निशोधचू-णिंकारके आचार्ये, "गुरुदिएणं व गणितं, महत्तरत्तं च तस्स तुट्टेहि । तेण कएसा चुएणी, वितेसनामा णिसीहस्स ॥ १ ॥ " नि० चू० २० व० । एतेन महात्मना अनुयोगद्वारावृद्धकल्पाऽऽवश्यकादिष्वपि चूएयो रचिताः । जै० ६० ।

जिणदिह-जिनदेव-त्रि० । तीर्थकराजिमते, अनु० ।

जिगंदव-जिनदेव-पुं० । भरुकवस्थे आचार्ये, "भरुकव्हे जिणदेवो" । "आचार्यो जिनदेवोऽभू-दत्रैव भृगुपत्तने ।" आ० क० । (तत्कथा 'पणिहि' शब्दे वक्ष्यते) । द्वारवतीवास्तव्ये अहंमित्रश्रे-ष्टिन-पुत्रे, "द्वारवत्यां महापुर्वा-महंमित्रो वणिश्वरः । अनुद्धरी प्रिया तस्य, जिनदेवस्तु तत्सुतः ॥ १ ॥ " आ० क० । (असदोसो-बमंहार' शब्दे प्रथमभागे १०३ पृष्ठे कथाऽस्य निरूपिता) । कौशा-म्बीनगरवास्तव्ये केमदेयाऽऽमजे स्वनामख्याने धावके, ध० २० । (तत्कथा 'बमंसेण' शब्दे वक्ष्यते) साकेतनगरवास्तव्ये धावके, " साएए सत्तुंजयां राया, जिणदेवो सावओ । " आ० चू० ४ अ० । (तत्कथा 'पञ्चकलाण' शब्दे वक्ष्यते) चम्पानगरीवास्तव्ये धावके, "नयरी य चरनामा, जिणदेवो मन्थवाद् अहिहत्ता । " आ० चू० ४ अ० । (तत्कथा 'मंगपरिणामा' शब्दे वक्ष्यते)

जिणदेसिय-जिनदेशित-त्रि० । जिनेन कथिते, दर्श० ४ तस्य । जिना इह हितप्रवृत्तगोत्रविशुद्धोपायाभिमुखापायविमुखा-दयः परिगृह्यन्ते, तथा मूलटीकाकृता व्याख्यानात्, जिनेन्यो हितप्रवृत्ताऽऽदिकपेक्ष्यः शुभ्रवाऽऽदिमर्थकभावेन्यो देशितं क-थितं गणधरैरपि जिनदेशितम् । तथा जम्बून्त्यामिप्रभृतय एवविधा एवेति निरूपणायमतत् । अथ प्रकृतिसुन्दर-मिति कस्मादजिनेन्योऽपि नोपदिश्यते ? । उच्यते-तेषां स्वतोऽसुन्दरत्वेन अनर्थोपनिपानसज्जत् । दृष्टं च पा-त्रासुन्दरतया स्वतः सुन्दरमपि रविकराऽऽयुल्लादीनामनर्थाय । आह च-"पञ्चजिष्यं धीरेण, हियं ज जस्स सव्वहा । आहारो धि हु मच्छस्स, न पमत्थो गंसे सुत्ती " ॥ १ ॥ जी० १ प्रति० । " धम्मो य जिणदेसओ " जिनदेशितः केवलित्वा भाषितः । तं० । उत्त० ।

जिणधम्म-जिनधर्म-पुं० । नरतवर्षस्थपद्मिनीस्नारुनगरवास्त-व्ये स्वनामख्याने धावके, ती० १० कल्प । जिनसंबन्धिनि धर्मे, "अणुत्तरं धम्ममिण जिणणं ।" अनुत्तरं धर्मे जिनाना-मृषभादितीर्थरुतां सबन्धिनम् । पुत्र० १ धृ० ६ अ० । ध० । न० । प्रा० । "वत्पुपयासणमूरो, अस्सययणणसायरो ज-यइ । सव्वजयजीवबधुर-बधू दुविहो वि जिणधम्मो ॥ १ ॥ " स्पा० ४ डा० २ उ० ।

जिणपडिमा-जिनप्रतिमा-स्त्री० । जिनबिम्बे, "जिणपडिमावस-णेण पडिमुद्धं ।" (१ गायो) दश० २ चू० । जिनप्रतिमा सङ्गाव-स्थापनरूपेति । रा० । दश० । जी० । प्रति० । नयो० । शो० । डा० । पञ्चा० । ('वेद्य' शब्दे तृतीयनागे १२०५ पृष्ठे सर्वा वक्तव्यतोका)

भारते वर्षे चतुरशीतिजिनप्रतिमाः, ताक्षेमाः-

" पर्युपास्य परमेष्ठिपञ्चकं, कीर्त्तयामि कृतपापनिग्रहम् ।

तन्त्रेवदिविदितं चतुर्युगा-शीतितीर्थोजननामसङ्ग्रहम् ॥ १ ॥ "

तथाहि-

भीशुशुजये भवनचीपः श्रीवीरस्वामिप्रतिष्ठितः श्रीआदि-नाथः । श्रीमूलनाथकः पाण्डवस्थापितो नन्दिवर्धनो युगा-दिनाथः । श्रीशान्तिप्रतिष्ठितः पुण्डरीकः श्रीकलशः, द्विती-यस्तु श्रीवीरस्वामिप्रतिष्ठितः पूर्णकलशः । सुधाकुण्डे श्री-जीविनस्वामी श्रीशान्तिनाथः मरुदेवास्वामिनीप्रथमसिद्धः । श्रीउज्जयन्ते पुण्यकलशमयनमूर्तिः श्रीनेमिनाथः । काञ्चन-बलानके अमृतनिधिः श्रीआर्यनेमिः । पागामने अतीत-चतुर्विंशतिमध्यात् अष्टौ पुण्यनिधयः श्रीमक्षेत्राध्वराध्यः । काशहरे त्रिचुवनमङ्गलकलशः श्रीआदिनाथः । सोपारक जीवन्तस्वामी श्रीशुभमदेवप्रतिमा । नगरमहास्थाने श्रीभर-न्ध्वरकारितः श्रीयुगादिदेवः । दक्षिणापथे श्रीगोमरुदेव । श्री-बाहुबलिः । उत्तरापथे कलिङ्गदेशे गोमरुः श्रीअपभः । खड्गार-गढे श्रीउमसेनपूजितो मेदिनीमुकुटः श्रीआदिनाथः । महानग-र्यामुद्गडविहारे श्रीआदिनाथः । नङ्गशिखायां बाहुबलिनिधि-निर्मितं चर्मचक्रम् । मोक्षतीर्थे श्रीआदिनाथपादुके । कोलपाक-पत्तने माणिक्यदेवः श्रीशुभभां मन्दोदरीदेवताऽवसरः । गङ्गा-यमुनयोर्वेणीसङ्गमे श्रीआदिकमण्डमुम् । श्रीअयोध्यायां श्री-अजितस्वामी । चन्देर्याम् अजितः । तारणे विश्वकटिशिखा-यां श्रीअजितः । अङ्गादकायां श्रीअजितस्वामिशान्तिदेवताद्वय श्रीप्रह्लन्देवताऽवसरः । आचम्यां श्रीसमवेदयो जाङ्गवीविद्या-ऽधिपतिः । मेघमतीग्रामे श्रीअजितनन्ददेवः, नर्मदा तटादेश्यो निर्गता । कौञ्चद्वीपे मिहलद्वीपे हंसद्वीपे अमुमतिनाथदेव-पादुकाः । शम्भुरिग्रामे श्रीमतिदेवः । नाहेन्द्रपर्वते कौशाम्यां च श्रीपद्मप्रभः । मथुरायां महालक्ष्मीनिर्मितः श्रीसुपाश्वस्तूपः । श्रीदशपुरनगरे श्रीसुपाश्वः । सोनादेवीदेवताऽवसरः । प्रभासे शशिभूषणः श्रीचन्द्रप्रभउचन्द्रकान्तमणिमयः श्रीज्वालाभा-लिनीदेवताऽवसरः । श्रीगौतमस्वामिप्रतिष्ठितो बलज्यागतः श्रीनन्दिवर्धनकारितः श्रीचन्द्रप्रभः । नासिक्यपुरे श्रीजीविन-स्वामी त्रिभुवनतिलकः श्रीचन्द्रप्रभः । चन्द्रावर्त्तं मन्दिरमु-कुटः श्रीचन्द्रप्रभः । वाराणस्यां त्रिवेध्वरामये श्रीचन्द्रप्रभः । कायाद्वारे श्रीसुविधिनाथः । प्रयागतीर्थे श्रीशीतलनाथः । वि-न्यात्रौ, मलयगिरौ च श्रीधेयांसः । चम्पायां विश्वनिष्ठकः श्रीवासुपूज्यः । काम्पिल्ये गङ्गामुले, मिहपुरे च श्रीविमल-नाथः । मथुरायां यमुनापुरे समुद्रदेवः । समुद्र द्वारवत्यां शा-कपाणिमध्ये श्रीअनन्तः । अयोध्यासमीपे रत्नबाहपुरे नाग-महितः श्रीधर्मनाथः । किरिकन्धायां लङ्कायां त्रिकूटागरी श्री-शान्तिनाथः । गङ्गायमुनयोर्वेणीसङ्गमे श्रीकुन्धरनाथः । श्रीपर्वते मल्लिनाथः । भृगुपत्तनेऽनर्ध्वरत्नचूर्मः श्रीमुनिमुवतः । प्रति-ष्ठानपुरे अयोध्यायां विन्ध्याचले माणिक्यदण्डके मुनिमुवतः । अयोध्यायां मोक्षतीर्थे नाम । शीर्थपुरे शङ्खाजनालये पाटलि-नगरे मथुरायां द्वारकायां मिहपुरे स्तम्भतीर्थे पातालगङ्गाऽ-जिधः श्रीनेमिनाथः । अजाग्रहे नवनिधिः श्रीपाश्वनाथः । स्तम्भनके भवभयहरः । फलवर्त्तिकायां विश्वकल्पलताऽभिधः । करहेटक उपमगहरः । अटिच्छत्रायां त्रिचुवनभानुः । कलि-कुण्डे, नागहृदे च श्रीपाश्वनाथः । कुक्कुटेश्वरे विश्वगजः । माहेन्द्रपर्वते कृपापाश्वनाथः । अकारपर्वते महाफणी

पार्श्वनाथः । धाराणस्यां दण्डस्त्राते भव्यपुष्कराऽऽभूतकः । महाकाशान्तरे पातालचक्रवर्त्ती । मथुरायां कल्पद्रुमः । चम्पायामशोकः । मलयगिरौ श्रीपार्श्वः । श्रीपर्वते घण्टाकर्णो महावीरः । विन्ध्याद्रौ श्रीगुप्तः । हिमाचले गयापार्श्वः मन्त्राधिराजः श्रीस्फुटिकः । श्रीपुरे अन्तरिक्षः श्रीपार्श्वनाथः । काकिनीभीमेश्वरे श्रीपार्श्वनाथः । मायलस्वामिगढे देवाधिदेवः । श्रीरामशयने प्रद्योतकारिश्रीवर्द्धमानः । मोटेरे चायमे नाणके पल्लवा मेघुल्लके मुल्लस्थले श्रीमालपन्नने उपकेशपुरे कुण्डलामे सत्पुंर दह्यायां गङ्गाहृदे सरःस्थाने भीतभये चम्पायाम् अपापायां पुञ्जपर्वते नन्दिचक्रकोटिद्रुमौ वीरः । वैमाराद्रौ राजगृहे कैलाशे श्रीरोहिणाद्रौ श्रीमहावीरः । अणुपर्वे चतुर्विंशतिस्तीर्थकराः । सम्मेनशैले विंशतिर्जिनाः । देमसरावरे द्वा-
ससतिजिनालयाः काटिसिद्धशिलार्सिद्धिकेत्रम् ॥

" इति जैनप्रसिद्धानां, तीर्थानां वामपद्धतेः ।

सन्देशोऽयं स्फुटीचक्र, श्रीजिनप्रज्ञसूरिणा ॥१॥ ती० ४५ कल्प ।

जिणपणत्त-जिनप्रज्ञ-त्रि० । तीर्थकरप्रणीते, " जिणपणत्त-
त्तं लिगं । " पं० व० १ द्वार । जी० । जिनैहिताऽऽप्यनिवर्त-
कयोगिनिः प्रहसं तदन्यसत्त्वानुग्रहाय मूषत आचाराऽऽद्यज्ञोपा-
ङ्गादिनिर्देशन रचितं जिनप्रज्ञसम । उक्तं च-"अथ ज्ञास-
परिहा, सुत्तं गंधंति गणहरा णिउणं । सासणस्स हियघाए,
तमो सुत्त पवत्तह ॥१॥ " ति । जी० १ प्रति० ।

जिणपरियाय-जिनपर्याय-पुं० । केवलपर्याये, ज० २० श०
७ उ० । (तत्स्वरूप ' केवल ' शब्दे तृतीयनामे ६५२ पृष्ठे
दृश्यम्)

जिणपवयण-जिनप्रवचन-न० । जैनाऽऽगमे, (आ० म०)

सांप्रतमपि च केयं जिनप्रवचनोत्पत्तिः ? कियदजिधान चेदं
जिनप्रवचनं ? को वाऽस्याभिधानविभागः ? इत्येतत् प्रासङ्गि-
कत्वेन शेषद्वारसंप्रहं चाभिधिसुराह-

जिणपवयणउपपत्ती, पवयणएगड्डिया विनागो य ।

दारविही य नयविही, वक्खाणविही अणूओगा । १३५० ।

इह जिनप्रवचनोत्पत्तिः, प्रवचनैकार्थिकानि, एकार्थिकविनाग-
श्चेति त्रितयमपि प्रसङ्गशेषं, द्वाराण्युद्देशनिर्देशादिति, तेषां विधिः
प्रकरणं द्वारविधिः ; अथमुपोद्घातोऽभिधीयते । नयविधिस्तु-
पक्रमार्थिनां मन्त्रानुयोगद्वाराणां चतुर्थमनुयोगद्वारम् । तथा व्या-
ख्यानस्य विधिर्याणानविधिः-शिक्ष्याऽऽचार्यपरीक्षाऽजिधानम् ।
अनुयोगः मूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः, मूत्रानुगमश्चेति समुदायार्थः ।
आह च-चतुर्थमनुयोगद्वार नयविधिमभिधाय पुनस्तृतीयानु-
योगद्वाराण्यनुगममभिधानं किमर्थम् ? उच्यते-नयानुगमयोः
सहचरभावप्रदर्शनार्थम् । तथाहि-नयानुगमौ प्रतिमूत्र युगपद-
नुधावतः, नयमनश्च नयानुगमस्याजावात् । यदि युगपद्वयानु-
गमौ गच्छतः, तर्ह्यननुपपत्त्यासोऽपि युगपदेवास्तु, किमर्थमनु-
योगद्वारचतुष्टयोपन्यासे नयानामन्ते उपन्यासः ? उच्यते-युग-
पद्वक्तुमशक्यत्वात् । आह च मूत्रटीकाकृत-अनुयोगद्वारचतुष्ट-
योपन्यासे तु नयानामन्तेऽभिधानं युगपद्वक्तुमशक्यत्वादिनि ।
अपरसंवाद-चतुर्गुणयोगद्वाराऽऽप्यत्र शास्त्र, ततश्चतुर्गुणयोगद्वार-
ातिरिक्तस्य व्याख्यानविधेरुपन्यासो निरर्थकः । तदयुक्तम् ।
अनुगमाङ्गतया निरर्थकत्वायोगात् । अनुगमाङ्गता च व्याख्याऽ-
ङ्गत्वादिति तत्र जिनप्रवचनोत्पत्तिर्निर्युक्तिरुसुप्तानुप्रसङ्गोऽभि-

हिता, अर्हद्वचनत्वात्प्रवचनस्य । आह च-"सुयमिह जिणपवय-
ण, तस्सुपपत्ती पसगतोऽभिहिता" इति ॥१३५०॥ आ० म० प्र० ।
जिणपसत्य-जिनप्रज्ञस्त-त्रि० । जिनभाषिते, " बहुसु ठाणेषु
जिणपसत्येषु " जिनप्रज्ञस्तेषु जिनभाषितेषु । प्रश्न० ५ सम्प्र०
द्वार । जिनानां गोत्रविशुद्धोपायामिमुखापाययिमुखाहित-
प्रवृत्तादिज्ञेयानां प्रशस्तं निरुपमं पर्यायवत् उचितसेवनया
हितं जिनप्रज्ञस्तम् । जिनहिते च । जी० १ प्रति० ।

जिणपाडिहेरय-जिनपातिहार्य-न० । अतिशयपरमपूज्यत्व-
व्यापकालङ्कारविशेषे, वर्ण० ।

तानि च-

कंकेल्लि कुसुमवुद्धी, दिव्वज्जुणि-चापराऽऽमणाई च ।

भावलय-जेरि-वत्तं, जयंति जिणपाडिहेराः ॥७॥

जयन्ति शेषाऽऽप्तमहिमानमधः कुर्वन्ते, कानि ? कङ्केल्लि-
प्रभृतानि जिनपातिहार्याणीति सव्ययः । तत्र कङ्केल्लिर्द्वितकर-
करप्रसरावारकोऽशोकवृक्षः । एतन्मान च-"बलामं धणुहाई,
चेद्वरुणो व वद्धमाणस्स । सेमाण तु जिणानं, ससरारा
बारम गुणाओ " ॥ १ ॥ १ । कुसुमवृष्टि-सुरकरविमुक्ताधः
स्थितवृत्तजानुदधनपञ्चवर्गसुगन्धिपुष्पवर्षम् २ । दिव्यधनिः-
सुरनरतिर्यङ्गजन्तुजातस्वभावापरिणामरमणीयः संख्याऽती-
तपरिपत्राणि युगपदनेकमशयापहारचतुरः क्षीरेक्षुद्धाकाश-
धिकतरमाधुर्यवानाथोजनगामी देशनानिनादः ३ । चामरे-
त्रिजुवनेश्वर्यमसूचके शरवन्ध्रमरास्त्रिनिचयगोरे प्रकीर्णके ४ ।
आसनममेयमहिमाऽऽविर्भावक, समुच्चलत्पञ्चवर्णमणिकिरण-
कदम्बककर्तुरितदिगन्तर सिंहासनम् ५ । भावलय-निर्जितमा-
तैरुपमकृतं मौलिपृष्ठप्रतिष्ठित प्रभाजालम् ६ । भेरी-पुरतो
व्योम्नि शब्दायमानः प्रनिरवज्जरितनुवनेद्वरो दुन्दुभिः ७ ।
उन्नम-एकदेशे समुदायोपचाराज्जगतत्रयैकप्रनुत्वाविर्भावनच-
तुरं पार्थण्यचन्द्रमण्डलनिभाऽऽनपवत्रयम् ८ । इह कङ्केल्लिरित्यत्र
प्राकृतवशाद्विभक्तिशेषः । भावलयनेरीक्ष्यमिष्यत्र समाहारद्व-
न्द्वः शेषं सुगमम्, समस्तान्तमस्तनिर्देशश्च बन्धानुशोभ्यात्, एव-
मन्यत्रापि यथासन्नवमूढम् । अनिशयान्तर्गतत्वेऽपि चामांसां
पृथगुपादानम्, प्रातिहार्येऽपि व्यपदेशान्तरेणाऽऽगमे कट्टत्वा-
दिति गाथाधः ॥ ७ ॥ दर्श० १ नस्य ।

जिणपाक्षिय-जिनपालित-पुं० । चम्पानगरीवास्तव्ये स्वनाम-
क्याते मार्कान्दसार्ववाहपुत्रे, ज्ञा० ।

तत्कथा-

नवमस्म एं भंते ! णायज्जयणस्व ममणं जगवया महा-
वीरिणं० जाव भेपत्तेणं के अट्टे पसत्ते ! एवं खज्जु जम्बु !
तेणं कालेणं तेणं सप्पणं चंपा नामं नयरी होत्था । तीसे
णं चंपाए णयरीए कूणिए णामं गया होत्था । तत्थ णं चंपाए
णयरीए वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिमीजाए एत्थ णं पुसा-
जदे णामं चेइए होत्था । तत्थ णं मायंदी णामं सत्यवाहे
परिवर्तति अट्टे । तस्म णं जहा णामं जारिया । तीमे णं भ-
हाण जारियाए अत्तया दूवे सत्यवाहदारया होत्था । तं
जहा-जिणपाक्षिय य, जिणारक्खिण य । तए णं नेसि मा-
गंदियदागगाणं असाया कदाई एगओ सद्वियाणं इमेया-
रूवे पिटो कहाममुल्लावे समुपज्जित्या । एवं खज्जु अट्टे ल-

बणसमुद पोयवहणेणं एकारस वाराओ ओगाढा; सव्वत्थ वि य एं द्दच्छा कयकजा अण्हस्स मग्गा पुणरवि नियययं हव्वमागया, तं मेयं खल्ल अम्हं दे गाणुप्पिया ! दुवालसमं पि अणसमुद पोयवहणेणं उग्गाहत्तए त्ति वहु अणमसस्स एयमट्ठं पन्निगुणा । पट्टिमुणेतित्ता जेणव अम्मापियरो तेणेव उवागच्छंति । उवागच्छंतिता एवं वयासी-एवं खल्ल अम्हे अम्पयाओ ! एकारस वारा तं चेव० जाव नियययं हव्वमागया, तं इच्छामो णं अम्पयाओ ! तुम्भेहि अन्नणु-ष्णाया समाणा दुवालसं लवणसमुदं पोयवहणेणं ओगाहि-त्तए । तते णं ते मार्गदियदारए अम्मापिअरो एवं वयासी-इमे नो जाया ! अज्जगपज्जग० जाव परिआएत्तए, त अण्होह ताव जाया ! विउत्ते माणुस्सए इहीसकारसमुदए, किं भो सपच्चवाएणं गिराद्वंणं दवणसमुदोत्तारेणं, एवं खल्ल पुत्ता ! दुवालसम्म जत्ता मोवसग्गा यावि भवति, तम्हा णं तुम्भे दुवे पुत्ता दुवालसम्म दवणसमुदं जाव उग्गाहेह मा हु तुम्भं मरीरस्स वावत्ती भविस्सइ । तते णं मार्गदियदा-रगा अम्मापिअरो दोब्बं पि तच्चं पि एवं वयासी-एवं खल्ल अम्हे अम्पयाओ ! एकारस वारा लवणसमुदं० जाव ओगा-हत्तए । तते णं ते मार्गदियदारए अम्मापिअरो जाहे नो मंचाएति बहुहि आववणादि य पणवणादि य आववि-त्तए वा, पणवित्तए वा, ताहे अकामयाए चेव एयमट्ठं अणुजाणित्ता, तते णं ते मार्गदियदारया अम्मापिउहिं अब्भणुष्माता ममाणा गणिमं च धरिमं च मेज्जं च पारि-च्छेज्जं च जहा अरहणगस्समं जाव लवणसमुदं च बहुहि जोयणमयाइ ओगाढा । तते णं तेसिं मार्गदियदारयाणं अणे-गतिं जोयणमयाति ओगाढाणं समाणां उप्पातियमयाइ अणेगाइ पाउव्वयाइ । तं जहा-अकाले गज्जियं, अकाले विज्जुयं० जाव थणियमद काणियवाए० जाव तत्थ समु-त्थिए । तते णं सा णावा तेणं कालियवातेणं आहुणिज्जमाणी आहुणिज्जमाणी, संचालिज्जमाणी मंचालिज्जमाणी, संखो-भिज्जमाणी संखोभिज्जमाणी, सल्लितिकव्वेगेहिं अणि-यट्टिज्जमाणी अणियट्टिज्जमाणी, काट्टिमरतला--हए विव तेदुमए तत्थेव उवयमाणी उवयमाणी उप्पयमाणी विव धरणिउत्ताओ विच्छविज्जाहरकणगा उप्पयमाणी विव गगणतज्ञाओ जडविज्जाहरकणगा विप्प-सायमाणी विव महागरुडवेगवित्तासिया जुयगवरकणगा भावमाणी विव महाजणरभियमदवित्था उणभट्टा आसि-किसोरी णिगुंजमाणी विव गुरुजणदिद्धावरोहमज्जणकुल-कज्जगा घुम्ममाणी विव वीचीपहारसयतालिया गन्नियलं-बणा विव गगणतज्ञातो रोयमाणी विव सल्लिलगंठिविण्डर-माणघोरंमुपाएहिं णववद् उवरयभत्तया विलवमाणी विव

परचकरायाजिरोहिया परममहाभया भिड्डया महापुरवरी क्कायमाणी विव कवडच्छोमणपओगजुत्ता जोगपरिवाइया णीसंसमाणी विव महाकंतरविणिग्गयपरिसंता परिणयवया अम्पया सोयमाणी विव तवचरणवर्णाणपरिजोगा चवण-कालदेववरबहुसंचुणयकट्टकुवरा जग्गमेदिमोडियसहस्समा-ला मूलाइयवंकपरिमामा फल्लहंतरतत्तमित्तफुट्तमंथिविप-हंतलोहकीलिया सव्वंगवियंभिया परिसदियरज्जुविसरंत-सव्वगत्ता आमपद्वगभूया अकयपुसजणमणोरहो विव चित्ति-ज्जमाणी गुरुइ हाहाकयकणधारणावियवाणियगजणकम्प-कारविलविया णाणाविहरयणपएणसंपुष्सा बहुहिं पुरि-ससएहिं रोयमाणेहिं कंटमाणेहिं सोयमाणेहिं तिप्पमाणेहिं विलवमाणेहिं एगं मट्ठं अंतो जलगवं गिरिसिहरमामाय-इत्ता संभगकूवतोरणा मोदियज्जयदंका वल्लयसयसंभिया करकरस्स तत्थेव विहवं उवगता । तते णं ताए णावाए भिज्ज-माणीए एते बहवे पुरिसा विपुलपणियभंडपायाए अंतोज्ज-म्मि निज्जामिया वि होत्था । तए णं ते मार्गदियदारया वेया दक्खा पत्तट्ठा कुसट्ठा मेहावी निउणसिप्पोवगया बहुसु पोयवहणमंपराएयु कयकरणा द्दच्छा विजया अमूहा अपट्टहत्था एगं मट्ठं फलगावंकं आसाएति । जेसिं च एं पदेसंभि से पोयवहणे विवसे, तेसिं च एं पदेसंभि एगे मट्ठं रयणदीवे णामं दीवे होत्था । अणेगाइ जोअणाइ आयासिक्खंभेणं अणेगाइ जोयणाइ परिकवेवणं नाणादु-ममंमंमिओ देसे सस्मिरीए पासादीए दरिसणिज्जे अभि-रूवे पन्निरूवे, तस्स एं बहुमज्जदेमजाए, एत्थ णं मट्ठं एगे पासायवडिसए यावि होत्था; अब्भगयमसिए० जाव सस्मिरीए रूवे पासादीए दरिसणिज्जे अनिरूवे पन्निरूवे । तत्थ एं पासायवडिसए रयणदीवंदवया णं देवया परि-वसति; पावा चंदा रुदा खुदा साहमिया । तस्स एं पासा-यवडिमयस्स चत्तारि चउहिंमि वणसंदा पएणत्ता-किहहा किएहाजासा । तते एं ते मार्गदियदारया तेणं फल्लयखंमे-णं उवज्जमाणा उवज्जमाणा रयणदीवे तेणं मंछूदा यावि होत्था । तते एं ते मार्गदियदारया थाहं जहंति, लहइत्ता मुट्ठंतंर आसासंति, फल्लयखंडं विमज्जेति, विसज्जेतिता र-यणदीवं उत्तरेति, उत्तरेतिता फलाणं मग्गणगवेमण करेति, फल्लणि आहारैति, आहारैतिता णाणिएराणं मग्गणगवेमणं करेति, करेतिता नालिएगतिं फोहंति, नालिएरस्स तिह्माणं अणमसस्स गत्ताइ अन्नं गेति, पोक्खरिणि ओगाहंति, ओ-गाहंतिता जलपज्जणं करेति, करेतिता० जाव पच्चुत्तरंति, पुदविसिलापट्टयंमि सिसीयंति, सिसीयंतिता आमत्था वीसत्था सुहासणवरगया चंपाणयरं अम्मापिउणं आपु-

च्छणं च लवणसमुदोत्तारं च कालियवायसमुत्थणं च पोयवहणविवर्त्ति च फलहरंरस्स आसायणं च रयणदीवुत्तारं च अणुचितेमाणा अणुचितेमाणा ओहयमणसंकप्पां जाव जिज्यायेति । ततेणं सा रयणदीवदेवया तं मागंदियदारं ओहिणा आओएइ, आओएइत्ता आसिफलगवगहत्था सल्लच्छब्बा सत्तट्ठताअप्पमाणं उहुं वेढामं उप्पयइ, उप्पयइत्ता ताए उकिट्ठाए० जाव देवगतीए बीईवयमाणी बीईवयमाणी जेणेव मागंदियदारए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता आसुत्ता ते मागंदियदारए खरफरुसनिट्ठरवयणेइं एवं वयासी-हं भो मागंदियदारया ! जति एं तुब्जे मए सच्छि विउल्लाई जोगजोगातिं जुंजमाणा विहरइ, तो भे अत्थि जीविअं, अहं एं तुब्जे मए सच्छि विउल्लातिं नो विहरइ, तो जे इमेणं नीनुप्पअगवलगुलिय० जाव खरधारेणं असिणा रत्तगंडमंसायं पाउयाइं उवसोजियाइं तालफलाणीव सीसातिं एगंते पावेमि । तते एं ते मागंदियदारया रयणदीवदेवयाए अंतिए एयमहं सोआ णिसम्म जीया संजायजया करयल० जाव एवं वयासी-जे एं देवाणुप्पिया ! वइस्सति तस्म आणाउववायवयणनिदेवे चिडिस्सामो । तए एं सा रयणदीवदेवया ते मागंदियदारए गेएइति, गेएइत्ता जेणेव पासायवडिमए तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता असुजपोगजावडारं करंति, सुभपोगजपक्खेवं करंति, ततो पच्छा तेहिं सच्छि विउल्लातिं जोगभोगातिं जुंजमाणा विहरति, कल्लाकल्लि च अमयफलाइं उवणेति । तए एं सा रयणदीवदेवया मक्खवयणसंदेमेणं सुट्टिएणं लवणाहि-बइणा लवणसमुदे तिमत्तखुत्तो अणुपरियट्टियव्वेइ, जं किंचि तत्थ तणं वा पनं वा कट्ठं वा कयवरं वा अयुइं पूयं दुरजिगंथिमचोक्खं तं सव्वं आहुणी-य तिमत्तखुत्तो एगंते पावेयव्वं ति कट्ठं निउत्ता । तते एं सा रयणदीवदेवया ते मागंदियदारए एवं वयासी-एवं खल्लु अहं देवाणुप्पिया ! सक्खवयणेणं सुट्टिय तं चेव जाव णिउत्ता तं जाव अहं देवाणुप्पिया ! लवणममुहं जाव पावेमि, ताव तुब्जे इहेव पासायवडिमए मुहं मुहेणं अभिरममाणा चिडइ । जइ एं तुब्जे एयासि अंतरंसि उव्विग्गा वा उस्सुया वा उप्पुया वा भवेज्जाइ, ता एं तुब्जे पुरच्छिपिद्धं वणसंदं गच्छेज्जाइ । तत्थ एं दो उऊ सया साहीणा । तं जहा-पाउसे य, वासारत्ते य । तत्थ कंदल्लसिद्धिदंतो णिउ-रं वपुष्फपीवरकरो कुरुयज्जुणणी व सुरभिदाणो पाउसउऊ गयवरो साहीणो ? । तत्थ य मुरगोपपणिविचित्ते द्दुक्कुल्लरसियउज्झरवो वरहिणविंदपरिणच्छसिहरो वासारत्त-

उऊ पव्वओ माहीणो ? । तत्थ एं तुब्जे देवाणुप्पिया ! बहुसु वावीसु य० जाव सम्पंतियासु य बहुसु आलियघरणसु य० जाव कुसुमघरणसु य सुहं महेणं अभिरममाणा अभिरममाणा विहोज्जाइ । जइ एं तुब्जे तत्थ उव्विग्गा वा उस्सुया वा उप्पुया वा भवेज्जाइ, ता एं तुब्जे उत्तरिद्धं वणसंदं गच्छेज्जाइ । तत्थ एं दो उऊ साहीणा । तं जहा-सरदो य, हे-मंतो य । तत्थ उमणसत्तवणकउहो नीलुणलपउमन-लिनसिगो सारसचक्रवायरसियघोसो सरतो गोवई मया साहीणो ? । तत्थ य सियकुंदधवलजोएहो कुसुमियलोप्पवण-संदमंडलतलो तुसारदगधारपीवरकरो हेमंतउऊ ससी म-या साहीणो ? । तत्थ एं तुब्जे देवाणुप्पिया ! वावीसु य विहरेज्जाइ । जइ एं तुब्जे तत्थ वि उव्विग्गा वा० जाव उस्सुया वा भवेज्जाइ, ता एं तुब्जे अविरिट्ठं वणसंदं गच्छेज्जाइ । तत्थ एं दो उऊ साहीणा । तं जहा-वसंते य, गिम्हे य । तत्थ य सहकारचारुहारो किंसुयकणियारासोग-मउहो ऊसियतिलगवउल्लावावत्तो वसंतउऊ नरवति-माहीणो ? । तत्थ य पावडसिरीममल्लिहो मल्लियावामंतिय-धवल्लेवो सीयलसुरभिअणिल्लमपरचरियगिम्हउऊ सा-गरो साहीणो ? । तत्थ एं बहुनु० जाव विहरज्जाइ । जइ एं तुब्जे देवाणुप्पिया ! तत्थ वि उव्विग्गा उस्सुया भवेज्जाइ, तओ तुम्हे जेणेव पासायवडिमए तेणेव उवागच्छेज्जाइ, ममं पादेवालेमाणा चिड्हेज्जाइ, मा एं तुब्जे देवाणुप्पिया ! दक्खि-णिद्धं वणसंदं गच्छेज्जाइ । तत्थ एं महं एगे उगविमे चंडविसे महापोरविसे महाविसे अइकाए महाकाए मसि-महिंसमूसाकालए नयणविमरोमपुम्मे अंजणपुंजणियरप्प-गासे रत्तच्छे जमलजुयल्लचंचल्लचलंतजीहे धरणियल्लवेणि-जूए उकट्ठफुट्ठकुल्लिजकुल्लकक्खरुवियरुफुडाडोवकरणद-क्खे लोहागारधम्ममाणधमधमंतयोमे अणागल्लियचंचति-व्वरोमे समुहत्तुरियचवलं धमंते दिट्ठीविसे मप्पे परिवमति । मा एं तुब्जे सगीरगस्स वावत्ती जविस्सति । ते मागंदियदा-रए दोच्चं पि तच्चं पि एवं वयति । वयउत्ता वेउव्वियममुग्गा-एणं समोहणति, ताए उकिट्ठाए० जाव लवणसमुहं तिमत्त-खुत्तो अणुपरियट्टे पयत्ता यावि होत्था । तए एं ते मागंदियदा-रया तओ मुहुत्तंनरस्स पासायवडिमए सइं वा रतिं वा धिइं वा अलभमाणा आप्पमं एवं वयासी-एवं खल्लु देवाणु-प्पिया ! रयणदीवदेवया अम्हे एवं वयासी-एवं खल्लु अहं मक्ख-वयणसंदेमेणं सुट्टिएणं लवणाहिबइणा० जाव वावत्ती भ-विस्सति, तं मेयं खल्लु अम्हं देवाणुप्पिया ! पुरच्छिपिद्धं वणसंदं गमित्तए अस्समस्स पडिसुणोति, जेणेव पुरच्छिपि-द्धं वणसंदं तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छत्तिता तत्थ एं वा-

वीसु य० जाव अलिघरएमु य० जाव विहरति । तते एं ते
मागंदियदारगा तत्थ विमं वा० जाव अलजमाणा जेणेव
उत्तरिद्धे वणमंढे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छंतित्ता तत्थ एं
बावीसु य० जाव अलिघरएमु य० जाव विहरति । तते एं ते
मागंदियदारगा तत्थ एं विमं वा० जाव जेणेव पञ्चाच्छामिद्धे
वणमंढे तेणेव उवागच्छंति उवागच्छंतित्ता० जाव विहरति ।
तते एं ते मागंदियदारगा तत्थ विमं वा० जाव अलज-
माणा असामभं एवं वयासी-एवं खलु अमंहे देवाणुप्पिया !
रयणदीवदेवया मक्खवणमंढेसेणं मुट्ठिणं द्वावणाहिबइणा
० जाव मा एं तुज्जे मरीरस्म वावत्ती जविस्समति, तं ज-
वियव्वं । एत्थ कागणं ते सेयं खलु अमंहे दक्खिणिद्धं
वणमंढं गमित्तए त्ति कइ अलमणरम एयमंढं पणिसुणंति,
जेणेव दक्खिणिद्धे वणमंढे तेणेव पहरंत्थगमणाए तओ एं
गंधे णिज्जाए से जहाणायए अहिमडेति वा० जाव अणिट्ट-
तराए । तते एं ते मागंदियदारगा तेणं अमुभेणं गंधेणं अ-
भिज्जया समाणा सएहिं सएहिं उत्तरिज्जहिं आमातिपहिं
पीहेति । पीहेतित्ता जेणेव दक्खिणिद्धे वणमंढे तेणेव उवा-
गया । तत्थ एं महं एमं आप्तनं पानंति अचियगामिमयमं-
कुलं नीमदरिमणिज्जं । एमं च एं तत्थ सुत्ताइयं पुरिमं
कलुणानि कट्टानि विस्मरति कुब्बमाणं पायंति । पामंतित्ता
जीया० जाव संजानमया जेणेव मे सुत्ताविए पुरुमे तेणेव
उवागच्छंति । उवागच्छंतित्ता तं सुत्ताइतं पुरिमं एव
वयासी-एम एं देवाणुप्पिया ! कस्माययणे, तुमं च एं किं
कओ वा इहं हव्वमाणे?, केण वा डमेयारुवे आवं पातिण ?
तते एं मे सुत्ताइते पुरिमे मागंदियदारए एवं वयासी-एम
एं देवाणुप्पिया ! रयणदीवदेवया आययणे, अहं एं देवाणु-
प्पिया ! जंघुदीवातो दीवातो चारहाओ वासाओ काकं-
दिअण आमवाणियए विजुलं पणियजंडगमायाए पोयव-
हणेणं द्वावणममुइं उवागओ । तते एं अहं पोयवहणवि-
वत्तीए निच्छुद्धमंडमारं एमं फल्लगवमं आसाएमि । तते
एं अहं उवुज्जमाणा उवुज्जमाणा रयणदीवं तेणं संवुटो ।
तते एं मा रयणदीवदेवया ममं ओहिणा पामति । पामतित्ता
ममं गेण्हति, मए सद्धिं धिउलाति जोगभोगाईं जुंजमाणी
विहरति । तते एं मा रयणदीवदेवया असाया कयाईं अहा-
द्वहुगंमि अवराहंमि परिकुत्रिया समाण । ममं एयारुवं
आवडं पावेति । तते एज्जति एं देवाणुप्पिया ! तुज्जं पि ड-
मेसिं सरीरगाणं कामसे आवती य जविस्सति । तते एं ते
मागंदियदारगा तस्म सुत्ताइयगस्म पुरिमस्स अतिए एय-
मंढं मोच्चा णिमम्म ववियतं जीया० जाव संजानजया
सुत्ताइतं पुरिमं एवं वयासी-कहं एं देवाणुप्पिया ! अमंहे

रयणदीवदेवयाए हत्थाओ साट्ठित्थ नित्थरेज्जामो ? । तते एं
मे सुत्ताइए पुरिसे ते मागंदियदारए एवं वयासी-एम
एं देवाणुप्पिया ! पुरच्छिमिद्धं वणमंढे मेलगस्स जक्खस्स
जक्खाययणे सेलए णामं आमरुवधारी जक्खे परिवसति ।
तते एं मे सेलए जक्खे चाउडमट्टमुट्ठिपुल्लमामिणीमु
आगयममए पत्तममए महया महया सइएणं एवं वयासीकं
तारयमि ?, कं पालयामि ? । तं गच्छ एं तुमं देवाणुप्पिया !
पुरच्छिमिद्धं वणमंढं जेणेव मेलगस्स जक्खस्स महरिहं
पुष्फवणियं करंहु, जक्खपायवडिया पंजलिउडा विणएणं
पज्जुवासमाणा चिट्ठह । जाहे एं से सेलए जक्खे आगयस-
मए पत्तममए एवं वयासी-कं तारयामि ?, कं पालयामि ? । ताहे
तुज्जे वडह-अमंहे तारयाहि, अमंहे पाजयाहि, सेलए जक्खे
परं रयणदीवदेवयाओ हत्थाओ साट्ठित्थ णित्थारेज्जा. अ-
सहा भेण याणांमि इमेसिं सरीरगाणं का मसे आवडं जवि-
स्सम ? । तए एं ते मागंदियदारगा तस्म सुत्ताइयस्स पुरिसस्स
अंतिए एयमंढं मोच्चा णिमम्म सिग्घं चंमं चवलं तरियं चेइयं
जेणेव पुरच्छिमिद्धे वणमंढे जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवा-
गच्छइ । उवागच्छइत्ता पोक्खरिणि ओगाहे । ओगाहेत्ता
जलमज्जाणं करंड । करंडत्ता जाइ तत्थ उप्पलाइ० जाव गिहं-
ति । गिहंतित्ता जेणेव मेलगस्स जक्खस्स जक्खाययणे
तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता आत्ताइए पणामं करिति,
महरिहं पुष्फवणियं करिति, जाणुपायवडिया सुस्सुममाणा
णमंसमाणा० जाव पज्जुवामति । तए एं से सेलए जक्खे
आगयममए पत्तममए एवं वयासी-कं तारयामि ?, कं पाज-
यामि ? । तए एं ते मागंदियदारगा उट्ठाए उट्ठेइ, करयन्न० जाव
कहु एवं वयासी-अमंहे तारयाहि, अमंहे पाजयाहि । तए एं
मे सेलए जक्खे तं मागंदियदारयं एवं वयासी-एवं खलु
देवाणुप्पिया ! तुमं मए सद्धिं द्वावणममुइं मज्जं मज्जेणं
वाडवयमाणं मा रणदीवदेवया पावा चंदा रुद्धा खुद्धा
साहमिया बहुहिं खरएहि य मउएहि य अणु-
लोभेहि य पणिलोभेहि य सिंगारेहि य कलुणेहि य उव-
सगेहि य उवमगं करेहि ति । तं जइ एं तुमं देवाणुप्पि-
या ! रयणदीवदेवयाए एयमंढं आटाह वा, परियाणह वा,
अवक्खएह वा, तो मे अहं पिट्ठाओ विहूणामि, अह एं
तुमं रयणदीवदेवयाए एयमंढं एो आटाह, एो परिजाणह,
एो अवक्खवह. तो मे रयणदीवदेवयाहत्था तो साहत्थिय
णित्थारेमि । तते एं ते मागंदियदारगा सेलगं जक्खं एवं व-
यासी-जं एं देवाणुप्पिया ! वइस्संति तस्म एं उवायवयणणि-
हेमे चिट्ठिस्सामो । तते एं सेलगं जक्खे उत्तरपुरच्छिमं दिसि
जागं अवक्खमइ । अवक्खमइत्ता वेउव्वियममुग्घाएणं सपो-

हणइ । समोहणइत्ता संखेज्जाइ जोयणाइं दंमं निस्सरइ, दो-
खं पि तखं पि वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ । समोहणइत्ता
एणं मइं आमरूवं विउव्वइ । विउव्वइत्ता ते मागंदियदारए
एवं वयासी-इं भो मागंदिया ! आरूह णं देवाणुप्पिया ! मम
पिट्ठिसि । तते णं ते मागंदियदारया हउत्तुत्ता सेलगस्स ज-
कखस्स पणामं करेइ । करेइत्ता सेलगस्स पिट्ठिं दुरूढा । तए
एणं से सेलए जकखे ते मागंदियदारए दुरूढे जाणित्ता स-
त्तट्ठतालप्पमाणमेत्ता उट्ठं वेहामं उप्पयति । उप्पयइत्ता ताए
उक्किट्ठाए तुरियाए दिव्वयाए दिव्वगइए लवणसमुहं
मज्झं मज्जेणं जेणेव जंबुदीवे दीवे जेणेव भारहे वासे
जेणेव चंपा एयरं, तेणेव प्हारेत्यगमणाए । तते एणं सा
रयणदीवदेवया लवणसमुहं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्ठति । जं
तत्थ तणं वा पत्तं वा जाव एगंते पादेति, जेणेव पामायक-
दिमए तेणेव उवागच्छइ । उवागच्छइत्ता ते मागंदियदारया
पासाअवडिसए अपासमाणी अपाममाणी जेणेव पुरच्छि-
मिल्ले वणसंके० जाव मच्चतो समंता मगणगवेसणं करेति ।
करेइत्ता तए एणं तेसिं मागंदियदारगाणं कत्थइ सुइं वा
२ अन्नजमाणी अन्नभमाणी जेणेव उत्तरिद्धे वणमंढे,
एवं चेव पच्चिमिल्ले वि० जाव अपासमाणी ओहिं पउं-
जति । पउंजइत्ता ते मागंदियदारगं सेलएणं सच्चिं लवणस-
मुहं मज्झं मज्जेणं बीतीवयमाणे पामति । पासइत्ता आमु-
त्ता० जाव समसागया असिखेरुगं गेहति । गेहतित्ता स-
त्तट्ठतालप्पमाणमेत्ता० जाव उप्पयति । उप्पयइत्ता ताए
उक्किट्ठाए० जाव जेणेव मागंदियदारया तेणेव उवाग-
च्छइ । उवागच्छइत्ता एवं वयासी-भो मागंदियदारगा !
अप्पत्तियपत्तियया किं णं तुब्भे जाणह ममं विप्पजहाय
सेलएणं जकखेणं सच्चिं लवणसमुहं मज्झं मज्जेणं बी-
तीवयमाणा तं एवमवि गए, जति णं तुब्भे ममं अ-
वयकखह तो भे अत्थि जीवयं, अह णं नो अवयकखह तो
भे इमेणं नीलुप्पन्नगवन्न० जाव सीमाइं पाकेमि । तते णं
ते मागंदियदारया रयणदीवदीवयाए अंतिए एयमट्ठं मोच्चा
णिमम्म अभीया अनत्था अणुव्विग्गा अकखुत्तिआ अमं-
जंता रयणदीवदेवयाए एयमट्ठं नो आहंति, नो परियाणंति,
णावयकखंति, अणाढायमाणा अपारिअवयकखमाणा सेल-
एणं जकखेणं सच्चिं लवणसमुहं मज्झं मज्जेणं बीतीवयंति ।
तते एणं सा रयणदीवदेवया ते मागंदियदारया जाहे नो
संचाएनि वडुहिं पडिल्लोमेहि य उवसग्गेहि य चालित्तए वा
खांजित्तए वा विपरिणामेत्तए वा, ताहे महुरेहि य सिंगारेहि
य कलुणोहि य उवसग्गेहि य उवसग्गे उपयत्तया वि होत्था ।
हं जो मागंदियदारगा ! जइ णं तुब्भेहिं देवाणुप्पिया !

मए सद्धिं हभियाणि य रमियाणि य ललियाणि य की-
लियाणि य हिंदियाणि य मोहियाणि य ताहे एणं तुब्भे
सच्चातिं अगणोमाणा ममं विप्पजहाय सेलएणं य सच्चिं
लवणसमुहं मज्झं मज्जेणं बीतीवयह । तते एणं सा रयणदी-
वदीवया जिणरक्खियस्स मणं ओहिणा आजोएति, आ-
भोइत्ता एवं वयासी-निच्चं पि य एणं अहं जिणपालियस्स
आणिट्ठा, एिच्चं मम जिणपालिए अणिट्ठे, एिच्चं पि य
एणं मम जिणरक्खिए इट्ठे, एिच्चं पि य एणं अहं जिणर-
क्खियस्स इट्ठा, एिच्चं पि य एणं ममं जिणरक्खिए इट्ठे ।
जइ एणं ममं जिणपालिए रोयमाणी कंदमाणी सोयमा-
णी विलवमाणी० जाव एावयकखति, किं णं तुमं पि जिण-
रक्खिया ममं रोयमाणि० जाव एावयकखमि । तते एणं सा
रयणदीवदेवया ओहिणा जिणरक्खियस्स मणं एाऊण
वहणिमित्तं उवरिं मागंदियदारगाणं दोएहं पि १ । दांसकझिया
सल्ललियं एाणाविहउत्तुवासमीसियं दिव्वं घाणमण-
णिव्वुइकरं मच्चओ य सुरजिक्कुमुमवुट्ठिं पमुंचमाणी पमुंच-
माणी २ । णाणाणि कएणरयणघंटियसिखिणिनेउरमेहल-
जूमणरवेणं दिमाओ विदिमाओ पूरयंती वयणमिणं व-
यति सा सकलुमा ३ । होत्ता वसुला गोला नाहदइय-
पियरयणकंतसागिनिगियणणिक्कत्थिखणिक्किवाकयएणुय-
मिदिलजावनिज्झल्लुक्खअकलुणजिणरक्खियमुग्घहियय-
रक्खग ४ । ण हु जुज्झमि एकियं अणाहं अवंधवं
तुज्ज चउणउववायकारियं उज्जिउमधम्म गुणमंकरइहं
तुब्भे विहुणा ण समत्था जीवितुं खणं पि । ५ । इमस्स
उ अणेगऊसमगरविहिसावयसयाउउपरस्स रयणागस्स
मज्जे अप्पाणं वंहमि तुज्ज पुग्गओ, एहि, नियत्ताहि, जइ मि
कुविओ खमाहि एक्कावराहं मे । ६ । तुज्ज य विगययण-
विमलममिमंडलागारमस्मिणीयं सारयणवकपलकुमुदकुव-
ल्लयविमलदल्लनिकरमसिभनयणवयणं पिवासागयाए सच्चा
से पेच्छिउ जे अवलोयइता इओ ममं नाह । जा ते
पेच्छामि वयणकपलं । ७ । एवं सप्पणयमरुद्धमहुगतिं
पुणो पुणो कलुणाइं वयणाइ जंपमाणो सा पावा मग्गओ
समन्नेइ पावट्टियया । ८ । तते णं से जिणरक्खिए च-
ल्लमाणे तेण य जूमणरवेणं कप्पमुहमणहरेणं तेहि य
सप्पणयमरुद्धमहुगतिं मंजायविउल्लमाणराए रयणदी-
वस्स देवयाए, तीसे तुंदरथणजहाणवयाणकरचरणणयण-
लावणरूवजोव्वणल्लावणमिहिं च दिव्वं मरभमउवगूहियाइं
विव्वोयविलभियाणि य विहमियमकरुक्खादीट्ठिणिस्मसि-
यमाल्लयउववर्त्तलियविगमणपणयसिज्जियपासादीयाणि य
मग्गणे रागमोहियमती अवसे कम्मवसगते अवयकखति

मग्गतो सविस्मियं । तए णं जिणरक्खिया समुप्पसकल्लुणभावं
मच्चुगल्लत्थल्लणोद्धियमइं अवयक्खंतं तहेव जक्खे सेल्लए
ओहिणा जाणिल्लण सणियं सणियं उव्विहति ।
नियगपिट्ठाहिं विगयसहे । तते णं सा रयणदीवदेवया
निस्संभा सकल्लुण जिणरक्खियं सकल्लुसा सेल्लगपिट्ठाहिं
उवयंतं 'दामे ! मओसि' ति जंपमाणी अप्पत्तं सागरसल्लिलं
गिएहय बाहाहिं आरसंतं उहुं उव्विहति, अवरतत्ते उव-
यमाणं च मंरुल्लगगेण पमिच्छित्ता नीलुप्पल्लगवल्लअयसीप-
गासेणं अमिचरेणं खंदाखंकिं करंति तत्थ वि विल्लवमाणं ।
तस्स य सरमवहियस्म घेत्तुणं अंगमंगार्तिं सरुहिराहं
लक्खित्तवलिं चउदिसिं करेति सा पंजल्लिपहत्ता । एवमेव
ममणाल्लमो ! जो अम्हं णिगंथाण वा अम्हं णिगंथीण
वा अंतिए पव्वइए ममाणे पुणरवि माणुस्मए कामजोगे
आसायइ, पत्थयति, पीहेति, अभिद्वसति, से णं इह जवे
चेव बहूणं समाणं सपणीणं सावयाणं मावियाणं जाव
संसारं अणुपरियाट्ठिस्मति । जहा वा से जिणरक्खिए-

“ छलिओ अवयक्खंतो, निरायक्खो गतो अविग्गेणं ॥

तम्हा पव्वयणसारे, निरायक्खेणं जवियव्वं ॥ १ ॥

जोगं अवयक्खंतो, पमंति संसारमागरे घोरे ।

भोगेहिं निरयक्खा, तरंति संसारकंतरं ॥ २ ॥ ”

तते णं मा रयणदीवदेवया जेणेव जिणपालिए तेणेव
उवागच्छइ । उवागच्छत्ता बहुहिं अणुलोमेहि य पडि-
लोमेहि य खरेहि य मज्जहि य सिंगारेहि य कट्ठणेहि य
उव्वगगेहि य जाहिं नो मंचाएति चाञ्चित्तए वा खोभित्तए
वा विप्परिचए वा, ताहे संता तंता परितंता निव्विण्णा
समाणी जामेव दिमि पाउञ्जूया तामेव दिमि पडिगया ।

तते णं से मेलए जक्खे जिणपालिएणं सच्छि लवणसमुदं
मज्जं मज्जेणं बीडवयइ, जेणेव चंपा णयरी तेणेव उवाग-
च्छनि । उवागच्छत्तित्ता चंपा णयरीए अणुज्जाणंसि जि-
णपालियं पिट्ठातो उत्तारेनि । उत्तारेनित्ता एवं वयासी-एस
णं देवाणुप्पिया ! चंपा णयरी दीमइ ति कट्ठ जिणपालियं
आपुच्छति, आपुच्छत्तित्ता जामेव दिमि पाउञ्जूया तामेव
दिमि पडिगया । तते ण जिणपालिए चंपं अणुपरिवंति,
जेणेव सए गिट्ठे जेणेव अम्मापिअरो, तेणेव उवागच्छइ । उ-
वागच्छत्ता अम्मापिअणं रोयमाणे जाव विल्लवमाणे जि-
णरक्खियवाचित्ति णिवेदेति । तते णं जिणपालिए अम्मा-
पियरो मित्तणाति जाव परिजणं सच्छि रोयमाणाति ब-
हुं लोइयां मयक्खिआइं करेति । करेत्ता काळेणं विगयसोया
जाता । तते णं जिणपालियं अमया कयाइं सुहासणवरग-
यं अम्मापिअरो एवं वयासी-कट्ठं णं पुत्ता ! जिणरक्खिए

कालगणं । तते णं से जिणपालिए अम्मापिअणं लवणसमु-
दोत्तारं च काळियवायसमुत्थणं च पोयवहणविचित्ति च फ-
ल्लहखंमआसातणं च रयणदीवोत्तारणं च रयणदीवदेव-
यागिएटणं च जोगपरिज्जुयं च सूलाइयपुरिमदरिसणं च
सेलगजक्खआरुहणं च रयणदीवदेवयाउवसमं च जि-
णरक्खियस्म विचित्ति च लवणसमुदउत्तरणं च चंपाऽऽगमणं
च सेलगजक्खआपुच्छणं च जहाज्जुयमविततहमसंदिक्कं प-
रिकहति । तते णं से जिणपालिए जाव विपुल्लाई जोगभो-
गाइं जुंजमाणा विहरइ ।

तेण कालेणं तेणं समएणं समणे जगवं महावीरेण
जाव जेणेव चंपा णयरी जेणेव पुल्लजहे चेइए तेणेव स-
माम्भे, परिसा णिगया, कूणियो वि राया णिगओ,
जिणपालिए धम्मं सोच्चा पव्वइए इकारसंगविच्छ पामिएणं
जत्तेणं जाव मोहम्भे कप्पे देवत्ताए उव्वसि. दो मागरो-
वमाइं उइं पसत्ता । ताओ णं जाव महाविदेहं वामे सि-
ज्जिहंति । एवमेव समभाउसो ! जाव माणुस्सए कामजां-
गे नो पुणरवि आसाएति, से णं जाव वीतिवइस्सति, जहा
से जिणपालिए, एवं खल्लु जंबू ! समाणेणं भगवया महा-
वारंणं जाव संपत्तेणं णवमस्स णायज्जयणस्स अयमहे
पएणत्ते ति वेमि ॥

“ जह रयणदीवदेवी, तह इत्थं अविरइ महापावा ॥

जह लाजत्थी वणिया, तह छुहकामा इहं जीवा ॥ १ ॥

जह तेहिं जीणहिं, दिट्ठो आघायमंदले पुरिसो ॥

संसारदुक्खजीया, पावंति तहेव धम्मकाइ ॥ २ ॥

जह तेण तेमि काइया, देवी दुक्खाण कारणं तारं ।

तत्तो चिय णित्थारो, सेलगजक्खाउ एणत्तो ॥ ३ ॥

इय धम्मकहा भव्वा-ए साट्ठएऽदिट्ठअविरइमहाओ ॥

सयलल्लहेउजूया, विमयाविरइ ति जीवाणं ॥ ४ ॥

सत्ताण दुहत्ताणं, धम्मं सरणं जिणिदपमात्तं ॥

आणंदरुक्खणिव्वा-एमाहणं तह य देभेइ ॥ ५ ॥

जह तेमि तरियव्वो, रुद्धममुदो तहेव संमारां ॥

जह तेमिं सगिहगमणं, निव्वाणगमो तहा इत्थ ॥ ६ ॥

जह सेलगस्म पिट्ठं, तेमि भव्वाण तह इहं चरणं ॥

जह देवीवामोहो, तओ चुओ पाविओ निहणं ॥ ७ ॥

तह अविरइए णडिओ, चरणचुओ पुक्खमावयाडणो ॥

एवमुद अपारसंमा-रमायरे दारुणस्सवे ॥ ८ ॥

जह देवीए अखोहो, पत्तो मट्ठाणजीवियमुहाइं ॥

तह चरणउओ साहू, अक्खोहो जाइ णिव्वाणं ” ॥ ९ ॥

क्का० १ श्रु० ए अ० ।

जिणपिया-जिनपिता-पुं० । नाजेयाऽऽदीनां पितरि, प्रव० ।
तन्नामानि जैषम-

" नाभी जियमसुरिया, जियारी तह संघगे ।
मेहे धरे यक्के अ, महसेण अ खत्तिप ॥ ३२४ ॥
सुग्गीवे दढरहे, विण्हु वसुपुजे य खत्तिप ।
कयचम्मसिहमेण य, भाणु य विससणओ ॥ ३२५ ॥
सुरे सुवंसणेकमे, सुमिस्ते विजण समुहविजण अ ।
राया य अस्ससेणे, सिद्धत्थे वि य खत्तिप ॥ ३२६ ॥ " प्रय०
११ द्वार ।

जिणपुत्त-जिनपुत्र-पुं० । जिनशिष्ये, क्षणिकाः सर्वसंस्कारा
विज्ञानमाश्रमेवेवं भो जिनपुत्रा । इति । सम्प्र० १ काण्ड ।

जिणपूयट्टि[ण]-जिनपूजार्थिन्-पुं० । जिनस्येव पूजामधंयते यः
स जिनपूजार्थी । गोशालकादौ, जिनपूजार्थिना च त्रिशत्तम
मोहनीयस्थानमिति । स० ३० सम्प्र० ।

जिणपूया-जिनपूजा-स्त्री० । अहंदर्चने, पञ्चा० ४ विव० ।
' कुमुम ऽकण्ठय-भूवेहि, दीवय-वासोहि सुदरपवेहि । पूया
घय-मालिखेहि, अछविहा तस्म कायव्या ॥ २४ ॥ " दर्श० १
तस्य । प्रति० । प० व० । ध० । द्वा० । जीवा० । (अस्य व्याख्या
' चेइय ' शब्देऽत्रैव भागे १२८३ पृष्ठे गता । तथाऽत्रत्या सर्वा
वक्तव्यता ' चेइय ' शब्द तृतीयभागे १२७७ पृष्ठे निर्दिष्टा)

जिणपूयाविग्यकर-जिनपूजाविघ्नकर-पुं० । जिनपूजानिषेधके
सावद्यदोषोपेतत्वाद् गृहिणामप्येषा अविधेयेत्यादि कुदेशनादि-
भिः समयान्तस्त्वदूर्गाहने, कर्म० १ कर्म० ।

जिणप्पणाय-जिनप्रणाय-त्रि० । जिनोक्ते, " जिणमयं जिण-
प्पणाय " जितेन भगवता बद्धमानस्याभिना प्रणीतं समस्तार्थ-
संग्रहात्मकमातृकापदत्रयप्रणयनाद् जिनप्रणीतम् । जगवान् हि
बद्धमानस्वामी केवलज्ञानावासावाटौ बीजबुद्धिपरमगुणकलि-
तान् गौतमादीन् गणधारिणः प्रत्यतद् मातृकापदत्रयमुक्तवान् ।
" उप्पमेइ वा, विगमेइ वा, ध्वव वा " इति । एतच्च पदत्रयमुप-
जीव्य गौतमादयो द्वादशाङ्ग विरचितवन्तः, ततो भवत्येतद्
जिनमतं जिनप्रणीतमिति । जी० १ प्रति० । दर्श० ।

जिणप्पवाध-जिनप्रयोध-पुं० । स्मरतरगच्छाये जितेइवसूरीशि-
ष्ये, वैकर्म्याये १२८५ वर्षे जातः, १२९६ वर्षे दीक्षितः, १३३१
वर्षे सूरिपदे स्थापितः, १३४१ वर्षे स्वर्गगतः । कान्तप्रव्याकर-
णोपर्यनेन टीका कृता, प्रबोधमूर्तिरित्यपरमस्य नामाऽऽसीत् ।
जै० ६० ।

जिणप्पनमुरि-जिनप्रज्ञसूरी-पुं० । लघुस्मरतरगच्छस्थे जिन-
मिसूरिशिष्ये स्वनामव्याप्ते आचार्ये, ती० ४८ कल्प । अने-
नाऽऽचार्येण वैकर्म्याये १३६५ वर्षेऽयोध्यायामुपित्वा जय-
हरस्तोत्राऽजितशान्तिस्तोत्रयोरुपरि टीका रचिता । सूरिम-
न्त्रप्रदेशविवरण, तीर्थकल्पः, पञ्चपरमेष्ठिस्तवः, सिद्धांतागम-
स्तव, इत्याश्रयमहाकाव्य चेत्याद्या बहवो ग्रन्था निर्मिताः ।
नित्यमयमभिनवकाव्य कृतेव आहारमकरोद्, न्यायकन्दली-
पाञ्चकानाम्नीटीकाकृत रत्नशेखरसूरिगरुश्च स्व आर्मादित
तत्तद्व्यानामुपक्रमोपमहाराभ्यामवगम्यते । जै० ६० । तथा-
हि-" इत्य पृथक्कवियपयार्कमते शकाब्दे, वैशाखमास मित
पक्षगपुनित्ययाम् । यावन्मन्त्रोपनतमहप्रयुतो यतान्द्रः, स्तोत्र
व्यधाद् गजपुरस्य जिनप्रज्ञाख्यः ॥ २० ॥ " ती० ४८ कल्प ।

गौडदशावतसस्य, श्रीजिनप्रभसूरयः । कल्पं पाठ्यपुत्रस्य,
रत्नयांचक्रुगमात् ॥ १ ॥ " ती० ३५ कल्प । तस्य समयो
जिनप्रभसूरिकृते द्वात्रिंशजकल्पे-" श्रीविक्रमाब्दे वाणाष्ट-वि-
श्वदेवामिते सिने । समस्यां तपनः काव्य-दिवसेऽयं सम-
यितः ॥ १ ॥ ती० १ कल्प । " श्रीजिनप्रभसूरीणां, साहाय्योद्भि-
जस्रारमा । धुतापुत्तस्तु सतां, वृत्तिः स्याच्छादमञ्जरी "
॥ ८ ॥ स्या० ३२ श्लोक ।

" नन्दानेकपराक्षितीतगुमिने १३७६ श्राधिकमोर्वोपते,
वैपे भाद्रपदस्य मास्यवरजे सौम्ये दशम्यां तिथौ ।

श्रीहर्म्योर्महम्मने प्रतिपदिदमामगमलाखण्डले,
ग्रन्थोऽयं परिपूर्णतामज्जत श्रायोगिनापत्तने ॥ ३ ॥ "

" तीर्थानां तीर्थभक्तानां, कीर्तनन पवित्रितः ।

कल्पः प्रदीपनामाऽयं, ग्रन्थो विजयतां चिरम् ॥ १ ॥ "

ती० ४८ कल्प । (जिनप्रभसूरिणो महम्मदसाहिदशकाधिरा-
जेन समागमो ' वीरकल्प ' शब्दे बह्वयने)

जिणप्पसुविय-जिनप्ररूपिन-त्रि० । जितेन भगवता बद्धमा-
नस्याभिना यथा श्रोतृणामधिगमो भवति तथा सम्यक् प्रण-
यर्नाक्याप्रवर्तनेन प्रकापतं जिनप्ररूपितम् । जितेन सम्यक्-
प्रणीते, जी० १ प्रति० ।

जिणप्पलावि (ण)-जिनप्रलापिन-पुं० । जिनमात्मानं प्रकर्षेण
लपतीत्यवशालो जिनप्रलापी । आत्मानं जितं मन्यमाने गाशाल-
कादौ, जगवत्यां गोशालकमतमधिकृत्य-" प्राजिणे जिणप्प-
लावी " ज० १५ म० १ उ० । " एव सा अजिणो जिणप्पलावी
विहरइ " आ० म० छि० ।

जिणप्पवयण-जिनप्रवचन-न० । जिनाऽऽगमे, जी० १ ।

" जिनप्रवचनं भौम, नवनेजस्विमण्डलम् ।

यतो ज्यातीपि धावन्ति, हर्तुमन्तर्गतं तमः ॥ २ ॥

निष्प्रयुक्तं प्रणिदधे, जवातीतनयानहम् ।

सर्वानपि गणाध्यक्षा-नङ्गामोदरसङ्कतान् ॥ ३ ॥ " जी० १ ।

जिणवद्ध-जिनवृद्ध-पुं० । अजयदेवसूरिशिष्ये स्वनाम-
ख्याते आचार्ये, अष्ट० ३१ अष्ट० । अयं वैकर्म्याये ११६० वर्षे आ-
सीत्, अयं पद्मलयाणकरादीं पिएरुविजुद्धिप्रकरण-गणधरसार्ध-
शतक-आगामरुचस्तुविचारमार-कर्मोद्विचारमार-वर्द्धमा-
नस्त्वयाऽऽद्यनेकग्रन्थश्रुदामीत् । चित्रकूटेऽस्य बहूनि चित्रका-
व्यानि शिलायां लिखितानि सन्ति । जै० ६० ।

जिणविं-जिनविम्ब-न० । जिनप्रतिमायाम्, धौ० ६ विव० ।
(जिनाविम्बकारणार्थाधवक्तव्यता ' चेइय ' शब्दे तृतीयभागे
१२६६ पृष्ठे गता)

जिणविंषपड्डावणा-जिनविम्बप्रतिष्ठापना-स्त्री० । अर्हन्प्रति-
मास्थापने, पञ्चा० ७ विव० । (जिनविम्बप्रतिष्ठाविधिः ' चे-
इय ' शब्दे तृतीयभागे १२७० पृष्ठे दृष्टव्यः)

जिणभत्त-जिनभक्त-पुं० । मथुरानगरवास्तव्ये स्वनामव्याप्ते
धावके, आ० म० द्वि० । (तत्कथा ' णमोकाग ' शब्दे बह्वयने)

जिणभत्ति-जिनभक्ति-स्त्री० । जिनसेवायाम्, " भक्तीइ
जिनवरणं " । आ० २ अ० ।

जिणजत्तिदंशणाणुग-जिननक्तिदर्शनानुग-पुं० । जितं
प्राति भक्त्या कृत्वा यो दर्शनानुगो दर्शनच्छा स तथा । जितं

प्रति प्रकृत्या कृतायां दर्शनेच्छायां, " जिणभक्तिदंशणाणुरागेणं हरिसियाभो । " भौ० ।

जिणभक्तिराग—जिनभक्तिराग—पुं० । जिनविषयके भक्तिपूर्वकऽनुरागे, " अप्येगइया जिणभक्तिरागेणं " जिने भगवति वर्धमानस्वामिनि भक्तिरागे भक्तिपूर्वकोऽनुरागस्तेनेति । रा० ।

जिणभक्तिसूरि [ण]—जिनभक्तिसूरिन्—पुं० । अरतरगच्छीये । जिनसौख्यसूरिशिष्ये जिनलाभसूरिगुरौ, सोऽयं वैक्रमीये १७७० वर्षे जातः, १७७६ वर्षे दीक्षितः, १७६० वर्षे सूरिपदं प्राप्तवान्, १७०४ वर्षे स्वरगमत् । जै० ६० ।

जिणभदगणिकस्वाममण—जिनभदगणिकस्वाममण—पुं० । भदबाहुस्वामिबिरचितसामायिकनिर्युक्तिभाष्याऽऽदिकारके आचार्ये, प्रथमाचार्यो वैक्रमीबाद् ५८५ वर्षाद् ६४५ वर्षे यावद् विद्यमान आसीत् । संक्षिप्तजीतकल्पः, क्षेत्रसमाप्ता, ध्यानशतक, वृहत्संप्रहर्षा, विशेषाऽऽवश्यकभाष्यं चेत्यादयो ग्रन्था इनेनैव महानुभावेन रचिता इति तदग्रन्थेभ्यः प्रतीयते । जै० ६० ।

तथा च विशेषाऽऽवश्यकवृत्तौ—

" आवश्यकप्रतिनिबन्धगभीरजनाप्य—

पीयूषजन्मजस्रधिगुणरत्नराशिः ।

क्यातः कृमाभ्रमणतागुणतः कितौ यः,

सोऽयं गणिविजयते जिनभदनामा " ॥ ३ ॥ विशेष० ।

मनु भामिभदबाहुप्रणीता सामायिकनिर्युक्तिरिह भाष्ये व्याख्यास्यते, तत्कथमिदमावश्यकानुयोगोऽभिधीयते? नैतदेवम्, भक्तिप्रायापरिहानात् । तथाहि—सामायिकस्य पर्यव्याप्ताऽऽवश्यकैकदेशत्वादावश्यकरूपता तावन्न विरुध्यते । विशेष० । न० । तथा चाऽऽवश्यकं ध्यानशतकमधिकृत्य—“पंचस्तरेण गाहा—सपण भाणसयग समुदितं । जिणभद्वज्जमासमणं—हिं कम्मसोहंकरं जइणा ॥१॥” आब० ४ म० । “जिनभद्वगणिं हतौमि, कृमाभ्रमणमुत्तमम् । यः भुताज्जीतमुद्रे, सौरिः सिन्धोः सुधामिष ” ॥ ४ ॥ जीत० ।

जिणभदसूरि [ण]—जिनभदसूरिन्—पुं० । स्वनामक्याने आचार्ये, तत्रैको जिनभदसूरिशिष्यः अरतरगच्छीयः, येन सुरसुन्दरीकथा नाम ग्रन्थो रचितः । द्वितीयः शालिभद्रशिष्य एतज्जामा, स वैक्रमीये १२०४ वर्षे विद्यमान आसीत् । तेन गजसुकुमारकथा नाम ग्रन्थो विरचितः । तृतीयः अरतरगच्छे जिनदत्तसूरिशिष्यः । जै० ६० ।

जिणजवण—जिनभवन—न० । जिनाऽऽयतने, पं० ब० ४ द्वार । दर्श० । स्था० । द्वा० । पो० । (जिनभवनकारणविधिः ‘चेष्ट’ शब्दे तृतीयभागे १३७८ पृष्ठे उक्तः)

जिणजासिय—जिनभाषित—त्रि० । जिनोक्ते, “सुणेह जिणभासिबो” जिनभाषितं जिनोक्तम् । उक्त० २७ अ० । “विहिणा जिणजासियणेव ।” जिनभाषितेनैव सर्वोक्तैर्नैव, न स्वमतिवाचितेन । पञ्चा० १ वि० ।

जिणमर्—जिनमती—स्त्री० । हेमपुरनगरस्थस्य सुरहस्तभेष्टिनः स्वनामक्यातायां दुहितरि, दर्श० १ तब । (तत्कथा ‘वीरपूया’ शब्दे वक्ष्यते)

जिणमण्डण—जिनमण्डन—पुं० । तपागच्छीये सोमसुन्दरसूरिशिष्ये, येन वैक्रमीये १४६२ वर्षे कुमारपालप्रबन्धो नाम ग्रन्थो विरचितः । जै० ६० ।

जिणमय—जिनमत—न० । रागाऽऽदिशब्दं जयति एव जिनः । स च यद्यपि उच्चस्थवीतरागोऽपि भवति, तथापि तस्य तीर्थप्रवर्तकत्वायोगात् उत्पन्नकेवलज्ञानस्तोत्रं कदाचिद्युज्यते । सोऽपि च वर्धमानस्वामी, तस्य वर्धमानतीर्थाधिपतित्वात् । तस्य जिनस्य वर्धमानस्वामिनो मतम्, अर्थतस्तेनैव प्रणीतत्वात् । आचाराऽऽदिशब्दपर्यन्ते द्वादशाङ्गे गणपिटके, जी० १ प्रति० । आ० चू० । ज्यो० । “तित्थयरसमो सूरि, सम्मं जो जिणमयं पयानेह ।” जिनमतं जगत्प्रवृद्धीनम् । ग० १ अधि० । “जिणमयमणविकसंता, बह्वि अहम्मि भाणम्मि ।” जिनात्तीर्थकराः, तेषां मतमगमकं प्रवचनम् । आब० ४ अ० । “भावेण जिणमयम्मि क, अरजपरिगहन्नाभो ।” रागाऽऽदिजेतुत्वाज्जिनः, तन्मत एव, वीतरागशासनं पवेत्यर्थः । पं० ब० १ द्वार । अर्हत्सिद्धान्ते, “हं विपसिह जिणमयम्मि ।” पञ्चा० ४ वि० । तीर्थकराभिप्राये च । “सोऽऊण जिणवरमयं” जिनवराणां तीर्थकराणां मतमभिप्रायम् । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

जिणमयट्टिय—जिनमतस्थित—त्रि० । सर्वज्ञाऽऽगमद्वये, “विज्ञेसमा जिणमयट्टिआणं ।” जीवा० ८ अधि० ।

जिणमयनिठण—जिनमतनिष्ठण—त्रि० । आगमप्रवीणे, दशा० ६ अ० ३ उ० ।

जिणमहिम [ण]—जिनमहिमन्—पुं० । जिनमहत्त्वे, “कंवलसबत्ता च जिणमहिम ।” आ० क० ।

जिणमाणिकसूरि—जिनमाणिकसूरि—पुं० । प्राकृतगाथाव्यक्तुर्मातृपुत्रचरित्रकारके आचार्ये, जै० ६० ।

जिणपाया—जिनमातृ—स्त्री० । मरुदेव्यादिकायां जिनजनभ्याम्, स० ।

तस्मान्मानि विवर्धय—

“मरुदेवि विजय सेणा, सिद्धथा मंगला सुसमा च ।

पुहवी लक्ष्मण रामा, नेडा विण्हु जया सामा ॥३१२॥

सुजसा सुव्वय अइरा, सिरि देवा च प्पभावई चैव ।

पउमावई य वप्पा, सिब वामा तिसलवाई च ॥ ३२३ ॥”

प्रब० ११ द्वार ।

जिणमुणिचेड्यसंघाडपाणिनीय—जिनमुनिचैत्यसङ्घाऽऽदिप्रत्यनीक—पुं० । तीर्थकरसाधुचतुर्वर्णसङ्घासकगुरुभुताऽऽदिकानामवर्णवादाऽऽशातनाथनिष्ठनिर्यतके, कर्म० १ कर्म० ।

जिणमुद्रा—जिनमुद्रा—स्त्री० । जिनानामर्हतां कृतकायोत्सर्गाणां सत्का, जिना वा विप्रजेशी मुद्राऽङ्ग्यासाविशेषो जिनमुद्रा । मुद्राजेदे, पञ्चा० ।

अथ जिनमुद्रामाह—

चचारि अंगुलां, पुरओ ऊणां जत्य पच्छिमओ ।

पायाणं वस्सगो, एसा पुण होइ जिणमुद्रा ॥ २० ॥

अन्वारीति संख्या, अङ्गुलानि प्रतीतानि । तानि च स्वकीयान्येव, पुरतोऽग्रतः, तथा ऊनानि किञ्चिदूतानि अङ्गुलान्येव, यत्र वस्यां मुद्रायां, पश्चिमतः पश्चिमभागे, पादयोश्चरणयोरुत्सर्गः परस्परपरित्यागः, ससर्गाभावाऽन्तरमित्यर्थः । एषाऽसौ, पुनः शब्दो योगमुद्राऽपेक्षया जिनमुद्राया वैलक्षण्यप्रतिपादनाय । भवति संपद्यते, जिनानामर्हतां कृतकायोत्सर्गाणां सत्का,

जिना वा विम्वजेत्री मुद्राऽङ्ग-बासाविशेषो जिनमुद्रेति गायार्थः ।
॥ २० ॥ पञ्चा० ३ विव० । ल० । सङ्गा० । प्र० ।

जिणरक्खिण-जिनरक्षित-पु० । चम्पानगरीवास्तव्यस्य माक-
न्दिसार्धवाहस्य पुत्रे स्वनामक्याते सार्धवाहे, हा० । "जोगे अवश-
कलता, परंति मसारसागरे घोरे ।" चारित्रं प्रतिपद्यापि जोगा-
नभिकाङ्कतः पतन्ति संसारसागरे घोरे, जिनरक्षितवत् ।
हा० १ अ० ६ अ० । (नक्तथाऽनुपबन्धे 'जिणपालिय' शब्देऽ-
स्मिन्नेव जागे १४९४ पृष्ठे वक्ता)

जिणरणसूरि [ष]-जिनरत्नसूरिन्-पुं० । अन्तरगच्छीये
जिनराजसूरिशिष्ये जिनचन्द्रसूरिगुरौ, तेन वैक्रमीये १६६१
वर्षे सूरिपदं प्राप्तः, तथा १७११ वर्षे आगरानगरे स्वर्गतिलेभे ।
संसारित्वेऽस्व "रूपचन्द्र" इत्यभिधानमासीत् । एतन्माताऽ-
प्येनेन सह प्रव्रजिता । जे० ६० ।

जिणरायसूरि [ण]-जिनराजसूरिन्-पुं० । अन्तरगच्छीये जि-
नसिंहसूरिशिष्ये, वैक्रमीये १६४७ वर्षेऽव जातः, १६५६ वर्षे
दीक्षितः, १६७४ वर्षे सूरिपदं प्राप्तः, १६६६ वर्षे पट्टेन स्वरगमन ।
भीशपुत्रेण श्रृंगभदेनाऽऽदितीर्थद्वाराणामेकोत्तरपञ्चाशत्प्रति-
मानामनेनैव प्रतिष्ठा कारिता, नैपथीयकाव्येऽनेन जिनराजनाम्ना
दीक्षा रचिता । जे० ६० ।

जिणरूप-जिनरूप-न० । परमाऽऽत्मरूपे, " जिनरूप ध्यातव्यं,
योगविधायन्यथा शेषः ।" जिनरूप परमाऽऽत्मरूपमिति । वी०
१४ विव० ।

जिणज्ञानसूरि [ण]-जिनज्ञानसूरिन्-पुं० । अन्तरगच्छीये
जिनभक्तिसूरिशिष्ये, अश्व वैक्रमीये १७८४ वर्षे 'वीकानेर' नगरे
जातः, १७६६ वर्षे दीक्षितः, १७०४ वर्षे माण्डवीवनगरे सू-
रिजातः, १८३४ वर्षे स्वरगमत् । आर्यप्रबोधनामा ग्रन्थोऽत्र
रचितः । जे० ६० ।

जिणवई-जिनवाक्-स्त्री० । जिनवचने, " जे कोविच्चा जिणवई
पि ।" ये जिनवाचमपि कोपयेयुरन्वया कुर्युः ॥ ६० १ उ० ।

जिणवंस-जिनवंश-पुं० । जिनाव्यये, "वंसाणं जिणवसो" । व-
शानामन्वयानां मध्ये यथा जिनवंशः प्रधानम् । संघा० ।

जिणवयण-जिनवचन-न० । जिनास्तीर्थकराः, तेषां वचनमा-
गमो जिनवचनम् । इश० १ अ० । जिनानां सर्वज्ञानां वचनजिन-
वचनम् । आदशाङ्ग, व्य० १ उ० । जिनवचनमर्हद्वचनम् । पञ्चा०
१२ विव० । जिनवचनमाचारादि । म० । " कुरा वि मदावेणं,
विमवविमवसाणुगा वि होऊण । भाविषजिणवयणमणा, नेह्मा-
कमुद्रावहा होति" ॥ १ ॥ भूयन्ते हि पर्यायार्थाभिप्रायानामुदाहर-
इति । तथाऽनर्थमिति (जिनानां ज्ञानयेदिति सर्वत्र मय धः)
यथावच्छिन्नायप्रकाशकत्वेन सकलपरप्रणतृशास्त्रोक्तार्थावशि-
ष्टमानमूलमिति ज्ञातः । उक्तं च- " सन्धे वि व सिद्धता, स-
द्वरवयणामया सनेहोक्ता । जिणवयणस्स भगवणो, न तुज्ज-
मिब त अणगयेयं ॥ १ ॥ " तथा स्तुतिकारिणाप्युक्तम्- " कल्लवुम-
कल्पितमावदायो, चिन्तामणिश्चिन्तितमेव धने । जिनवच-
मतिशयं विचिन्त्य, इयेऽपि लोके लघुतामुपैति ॥ १ ॥ " अथवा
श्रृणुममिति । तत्र श्रृणुं पुत्रेनवपरम्पर्यापात्ताप्रकार कर्म, तद्
इति वा सा श्रृणुम, तासु । यत उक्तम्- " ज अजाणी कम्म, अवेइ
बदुयाहि वासकाडिदि । तं नाणी निहि गुणो, अवेइ ऊपासामि-

सेयं" ॥ १ ॥ तथा-अमितमित्यपरमिताम् । यत उक्तम्- " स-
स्वर्णं जा वा-सुया वि सव्वोद्दहीण जं तोयं । ततोऽणंतगुणो
कमु, अथो एगस्स सुत्तस्स" ॥ १ ॥ अमृतां वा परमाणोन्मृतां,
पर्याया । तथा चोक्तम्- " जिणवयणमोयगस्स य, रत्ति व दिय-
व अज्जमाणस्स । तस्सि वुद्धो न गच्छुइ, हेवमइस्सोवगुदस्स
॥ १ ॥ " " नरनरगतिरियसुरगण-संसारियसव्वदुक्करोमाण ।
जिणवयणमेगमोसइ-मपवग्गसुहक्कव्वं फलंयं" ॥ १ ॥ अमृ-
तां वा सजीवाम्, उपपत्तितमत्वेन साधकामिति भावः । न तु
यथा- " तेषां कटनटस्रष्टै-गंजानां मइबिन्दुभिः । प्रावर्तत
नदी घोरा, इत्थंइवरयवादिनी ॥ १ ॥ " इत्यादिवाक्यानिर्मुक्ति-
यन् मृतामिति । तथा-अजितामशेषपरप्रधाईप्रवचनाऽऽज्ञाभि-
रपराजितामिति भावः । तदुक्तम्- " जीवाइवत्थुचित्तण-कांसङ्ग-
गुणेऽनजसुरिसेण । भेसववणेहिं अजिब, जिणिद्ववणं महा-
तिसय ॥ १ ॥ " तथा-महार्थमिति । महानपरमितोऽर्थो यस्वाः सा
तथाविधा, तामातत्र पूर्वापराविभक्त्वादनुबोधाग्रात्मकत्वात्त-
र्गभत्वाच्च महार्थांतां, महत्क्यां वा । तत्र महामनसः सम्बन्धवत्
एवेहोच्यन्ते । ततश्च महत्सु स्थिता महत्क्यांतां च, प्रधानस्त्व-
स्थितामिति भावः । महत्त्वां वा, अतिशयपूज्यामित्यर्थः । यत उक्तम्-
" सयलसुरासुरमाणस-जोइमवसरसुपुइय नाणं । जेणेइ गहणरा-
णं, वुहति वुत्तं सुविदा बि" ॥ १ ॥ महानुभावः सामर्थ्यादित्तणो
यस्याः सा तथाविधा, तां । प्राधान्यं च, त्यागचतुर्देशपूर्वविद्-स-
र्वज्ञधर्मतो जायन्ते, ततश्च सकलस्यास्य त्रिलुवनस्य प्रभव-
न्ति । यत उक्तम्- " पणु णं भन ! चउदमपुव्वी घमाभा घदमह-
स्सं, पडाभो पदसहस्स वि उ करित्तणं ? गोयमा ! हंता पडु" इ-
त्यादि । परलोके पुनरुत्तरविमानाविपुषपान् । उक्तं च- " उववाओ
अंतगम्भी, चउदगपुव्विस्स होइ उ जइओ । उओसो सव्वट्टे, सि-
किगमो वा अकम्मस्स ॥ १ ॥ " तथा महाविषयमिति । महद्-
विषयताऽस्याः सकलज्ज्ञाऽऽविषयभावमासकत्वात् । यत च-
" इव्वाओ सुयनाणं । सव्वदव्वाइ जाणइ तो पासइ" इत्यादि । तं
प्रसङ्गेनैति गायार्थः । इश० ४ तत्त्व । आच० । (विस्तरत
गाथाव्याख्या 'आया' शब्दे द्वितीयभाग ११५ पृष्ठे छट्ठ्या)

जिणवयणे आणुरत्ता, जिणवयणं जे करंति जावेण ।

अपह्ता असंकिस्सिद्धा, ते हुंति परित्तमंसारी ॥ २६४ ॥

इति छिन्नसंसारिणः स्युर्गित्यर्थः । ते भूत के ? ये जीवा
जिनवचने अर्हंशकवे अनुगताः सन्तो भावेन जिनवचन
कुर्वन्ति, इत्यनेन मनोवाक्यैः जिनधर्ममाराधयन्ति । पुनः
कीदृशास्ते ? अमन्त्रा मिथ्यामत्सरदिताः । पुनः कीदृशाः ? असं-
क्षिप्ताः मोहमत्सराऽऽदिद्वेषादिताः । एतदृशा जीवाः संसार-
पारं कृत्वा मोक्षं अजन्तीत्यर्थः । उक्तं ३६ अ० । जिनवचनस्य
प्रामाण्यमुक्तं च स्तुतिकारिण-सुनिश्चितं नः परत-अयुक्तिषु,
स्फुरन्त वाः काश्चन मुक्तिप्रदः । तत्रैव ताः पूर्वमदार्णयो-
त्थिता, जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रपः ॥ १ ॥ " न० । जिन-
वचनप्रशसा यथा- " जयति जगदेकमङ्गल-मपदतनिःशेषदुरि-
तघननिर्मरम । रविबिम्बमिव यथाऽस्मिन्-वस्तुविकाशं जिन-
शवचः ॥ १ ॥ " न० । जिनवचनस्य हितकारित्वं यथा-
" एगतेण दिवं ववणं, गोयम ! दिस्संति केवल्लिणो ।
वज्जोभीइ करंति, हन्थे घत्तुणं अंतुणो ॥
तिण्णवरमासिणं ववणं, जे तइ सि अणुवालिवा ।
सिदा देवगणा तत्तस, पाणहि व सुमांति इरिसिया" ॥ महा०

६ अ० । जिनवचनादन्वय न सरणम् । उक्तञ्च- " जन्मजरा-
मरणमयै-रभिदुते व्याधिष्वेदनाप्रस्ते । जिनवरवचनादन्-त्र
नास्ति शरणं कच्चिल्लोके ॥१॥ " आच्छा० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

जिनवचनस्य सम्बन्धं वया-

अहं मिच्छादंसण-ममूहमइयस्स अमयसारस्स ।

जिणवयणस्स जगवओ, संविगमुहाहिगम्मस्स ॥१६॥

अहं कस्यात् जिनवचनस्यास्तिवति संबन्धः । मिच्छादर्शनममूह-
मयस्व । ननु यान्मध्यादर्शनसमूहमयं तत् कथं सम्बन्धरूपतामा-
सादयति ? न हि विषयकणिकासमूहमयस्यामृतरूपताऽऽपत्तिः
प्राप्त्या । न । परस्परनिरपेक्षसंग्रहाऽऽदिनपरूपाऽऽपत्तिरप्य-
विमिथ्यादर्शनानां परस्परं सम्बन्धरूपतासमासादितानेकान्त-
रूपाणां विषयकणिकासमूहाविशेषमयस्यामृतरूपताऽऽपत्तिरप्य-
कत्वाऽऽपत्तिः । इत्यन्ते हि विषयाऽऽद्योऽपि भावाः परस्परसं-
योगविशेषमवाप्ताः समासादिनपणित्यन्तरा अगदरूपतामात्म-
सानकुर्वाणाः । मध्यादयप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगावाप्तद्वया-
न्तरस्वभावाः । मृतिप्राप्तिनिमित्तविषयरूपतामासादयन्तः । न
चाप्येकप्रसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगविषयता, अन्यथाऽन्यादेरपि
वाह्यदहनशक्त्याविपर्यनुयोगाऽऽपत्तिः । अत एव निरपेक्षा नैगमा-
ऽऽरयो दुर्गवाः, सापेक्षास्तु मृतया उच्यन्ते । अभिहितार्थसवा-
दि चेदं वादिवृत्तमस्तु तिकृतमित्यसेनाऽऽचार्यवचनम्- " तथा-
स्व स्यात्पदलोच्छ्रिता इम, रमोपविष्टा इव लोदधानतः । भव-
न्त्यजिमेतफला यतस्ततो, भवन्तमार्थाः प्रणता हिनेषिणः " ॥२॥
इति । अथवा साध्यादरेकान्तवादिदर्शनसमूहमयस्य चुर्ण-
स्वभावस्यामिथ्यादृष्टिरूपसमूहविघटनसमर्थस्य वा, यदा-मि-
थ्यादर्शनसमूहा नैगमाऽऽरयो, एकैकनैगमाऽऽरयेण शतवि-
धत्वात् । " एकैको वि मयविदो " इत्याद्यागमप्रामाण्यादवयवा-
वस्य तन्मिथ्यादर्शनसमूहमयम्, जिनवचनस्य नैगमाऽऽरयोः
सापेक्षाः सप्तानयवाः, तेषामप्येकैकः शतधा व्यवस्थित इत्यजि-
प्रायः । समूहरूपमनयावयवादाहरणापेक्षया च सप्तमङ्कोप्रद-
र्शनमागमज्ञा विदधति । सामान्यविशेषाऽऽत्मकत्वात्तुतत्त्व-
स्य, सामान्यस्यैकत्वात्, तद्विवक्षायां यदेव घटावि स्तव्य स्वा-
देकमिति प्रथममङ्कोविषयः, तदेव देशकालप्रयोजनभेदाज्ञाना-
त् प्रतिपद्यमान तद्विवक्षया स्वादेकमिति द्वितीयमङ्कोविषयः,
तद्व्योमयाऽऽत्मकमेकदेशत्वेन यदाऽजिप्राप्तं न शक्यत तदा-
स्वादेकत्वव्याप्तिरिति तृतीयमङ्कोविषयः । तद्व्यावकाशात्तृतीयासा-
धारणेनैकमाकाशः, तद्व्यावकाशावगाहकावगाहनक्रियाभेदा-
वनेक भवति, तद्व्याप्तिरिति तस्यावस्तुत्वाऽऽपत्तिः । प्रदेशभेदा-
पेक्षयाऽपि च तदेकम् । अन्यथा हिमवद्विन्ध्ययोरेकदेश-
ज्ञाप्राप्तिः । तस्य च तथाविवक्षायां स्यादेक चानेक चेति च-
तुर्थमङ्कोविषयता । यदेकमाकाश भवतः प्रतिकृत तदेकस्मिन्नवयवे
विचित्रते एकमवयवस्यावयवान्तराद्भेदप्रतिज्ञानां घातकस्य
अवस्थाभावादवक्तव्यं चेति । तथाविवक्षायां स्यादेकमवत-
त्वं चेति पञ्चममङ्कोविषयः । तत् यदेकमाकाश प्रसिद्ध भवतः
तदवगाह्यावगाहनक्रियाभेदादेकम् । एकानेकत्वप्रतिपादक-
शब्दाभावादवक्तव्यं चेति स्वादेकमवक्तव्यं चेति षष्ठमङ्कोवि-
षयः । यदेकमाकाशात्मकतयाऽऽकाश जवतः प्रसिद्ध, त-
देव तथैकमवगाह्यावगाहनक्रियापेक्षाऽनेकं, युगप-प्रतिपादना-
पेक्षाऽवक्तव्यं चेति स्वादेकमनेकमवक्तव्यं चेति सप्तममङ्को-
विषयः । एव स्यात्सर्वगतः स्वादसर्वगतो घटाद्विस्तारिका-

ऽपि सप्तमङ्को वक्तव्या, यतो च एव पार्थिवाः परमाणवो घटस्त
एव विस्तारिताऽऽदिपरिणतिवशाञ्जलानिलानिलाव-यादिरूपता-
मात्मसात्कुर्वाणाः स्यात् सर्वगतो घट इत्यादिसप्तमङ्कोविषयतां
वयोक्तव्यायात् कथं नासादयन्ति ? न च घटपरमाणुनां पुष्-
लरूपतापरित्यागे पूर्वपर्यायापरित्यागे च घटपर्यायाऽऽपत्तिः,
कणिकाक्षणि कैकान्तयोरर्थक्रियानुपपत्तेरसत्त्वात्, परिष्कारि-
न एव सुवर्णात्मनाऽवस्थितस्य केयूराऽऽत्मकविनाशमनुभवतः
कटकाद्यात्मनोत्पद्यमानस्य वस्तुनः सत्त्वात्, अन्यथा क्वचित्क-
स्यचित्कदाचिदनुपलब्धेः । न चाप्येकाद्वयचरिष्ठ प्रमाणान्तर-
मस्ति, यतस्तद्विपरीतज्ञानाद्युपगमः किञ्चित् । अन्तर्बहिर्दृश्य हर्ष-
विषादाऽऽद्यनेकाऽऽकारवितर्काऽऽत्मकवैतन्यस्य स्यात्सकोश-
कुशुभाऽऽद्यनेकाऽऽकारस्वीकृतैकमृत्पिण्डादेः स्वमवेदनाऽऽद्यजा-
भ्यक्तः प्रतिपत्तेः । सर्वोपलब्धमवयवत्वेन पूर्वापरकोटयोरस-
द्विनि वदतः सर्वप्रमाणविरोधात् । कृत्वाकृत्वाऽऽदिपु पर्या-
येषु तादृग्भूतसुवर्णद्रव्योपलब्धेः कार्योत्पत्तौ कारणस्य सर्व-
था निवृत्त्यनुपलब्धेन च सादृश्यविप्रलम्भात्तद्व्यवसायकदप-
नेति उक्तं तदेकान्तभेदसाध्यकप्रमाणस्यापास्तत्वात् । न च क-
यश्चित्स्वभावभेदोऽपि तादात्म्यवर्जितः, प्राह्यप्राह्योऽऽकारस-
विद्विद्वित्परमाणुषु स्थूलैकघटाऽऽदिप्रतिज्ञासंबद्धाः । प्राह्यप्रा-
हकाऽऽकाराविविक्तसंविद्यैकलपनेऽप्येकाध्रयोऽपि विचित्रताऽऽ-
कारविशेषाविवेकानुपलब्धेः । मध्यहेतुस्वभावज्ञानां विरोध-
स्वरूपाभिज्ञावयवत्रापि कः प्रहेयः ? । तथाहि-शक्यमन्यत्रापि
एवमभिधानम्-एकमेव पार्थिवद्रव्यं लोचनं ताऽऽदिसामग्रीविशे-
षात् चुर्णानिप्रतिपत्तिमदऽपि भिन्नमिव प्रतिभाति, प्रत्यास-
न्नरूपताव्यवस्थितैकविषयत्वात् । न हि रूपरूपवर्तिभासमे-
देऽपि तदेकत्ववर्ति, तद्विद्विहापि रूपाऽऽदिप्रतिज्ञासाभेदेऽप्येक-
त्वं किं न स्यात् ? प्रतीनेरविशेषान् । एवं च स्वाद्यादिनोऽग्रेण्य-
नुष्णावप्रशक्तिरित्यसङ्गतमभिधानम् । यतस्तत्रापि स्यादुष्णोऽ-
ग्निरिति स्पर्शविशेषणोष्णस्य मास्वराऽऽकारेण पुनरनुष्णस्य
तस्यैकस्य नानास्वभावशो रबाधिनप्रमाणविषयस्यैव नो दो-
षाऽऽपत्तिरभवात्, तस्मादेकस्यैव सामग्रीनेदवशात्तथाप्रतिज्ञा-
साविरोधः । कारणस्य च कार्याऽऽत्मनोत्पत्तौ न किञ्चिदपेक्ष्या-
वमात्ति, यत्तथोक्तित्वस्वभावता न भवेत् । अत एव मृदादिभा-
वो घटस्वभावेन नष्टः, कपालस्वरूपेण चात्पत्तौ तिष्ठतीति
स्वभावत एव नष्टः, उत्पत्तुः स्यात्तुष्ट्यान्वयनमापाये पदार्थ-
स्यैवासज्जवात्, यिनवजाव प्रत्यनपेक्षावच्च । न ह्युत्पत्तिः पदा-
र्थः किञ्चित् स्थितिः प्रत्यपत्तेः, स्थित्यात्मकत्वादुत्पादस्य, न
चावस्थित उत्पत्तौ किञ्चिदपेक्षते, उत्पत्तिस्वभावत्वात् स्थितेः ।
न च यिनष्ट उत्पत्तिं प्रति हेतुत्वगापेक्षा, यिनाशस्याप्यस्यात्म-
कत्वात्, तत पूर्वापरस्वभावापरित्यागावाप्तिलक्षण परिणाम-
मासादगन् जावो व्यवर्तिते । इति प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरमेतद-
व । शब्दविद्युत्प्रदीपादेरपि निगन्धविनाशकल्पनाऽऽसङ्ग-
तः, तेषामादौ स्थितिदर्शनादन्तेऽपि तत्स्वभावानतिक्रमात् । न
हि भावः स्वस्वभावव्यजति, प्रागपि तत्स्वभावपारम्पर्यप्रश-
क्तः, अन्ते च कृषदर्शनात् प्रागपि नष्टस्वभाववादादुत्पत्ति-
समये स्थितिदर्शनादन्ते स्थितिः किं नाभ्युपेयते ? न च विद्यु-
त्प्रदीपादस्यैकमरूपपरित्यागात्तममरूपस्वीकरणं किञ्चिदवि-
रुद्धं जवेत् । न च स्वभावभेदस्तदेकत्वविधानकृत्, प्राह्यप्राहका-
ऽऽकारसंवेदनवद् येष्वेकाऽऽकारविशेषपरं प्रापरोक्षमवित-

बद्धा, यथा च भवसहेनोत्तद्वत्करणविरोधाद्किञ्चित्करत्वं, तथा स्थित्युपादेहेतवोर्विशराधर्मणः स्थास्तुताकरणे विनश्वरत्वभावः किं न विनश्येत् ? अथासौ स्थास्तुतयापि हि स्थितिहेतोरामर्थक्यं, स्वत एव तस्य स्थितेः । तथोत्पत्तिहेतुरपि यवि भावं करोति, तदा न स्यात्किञ्चित्करत्वमेव प्रावस्य, स्वयमेव भावाजावकपरत्वात् । अथाजावं भावरूपतां नयति, तर्हि नाहहेतुरपि भावमभावीकरोतीति कथमञ्चित्करः स्यात् ? न ह्यजावस्य भावीकरणे प्रावस्य बाधभावीकरणे कश्चिद्विशेषः संज्ञयी । अत एव च तेषामन्वतमस्य सहेतुकत्वमहेतुकत्वं चाभ्युपगच्छन् सर्वेषां तदभ्युपगन्तुमर्हति, अविशेषात् । न च भिन्नयोगक्षेपत्वात् कार्यकारणयोरेकत्वमनुपपन्नं, स्वभावभेदेऽप्येकत्वप्रतिपत्तेः । सर्वसंविद्विज्ञानात्मेकदोत्पत्तिविनाशवतामभिन्नयोगक्षेपत्वात् कार्यकारणयोरेकत्वमनुपपन्नम्, स्वभावभेदेऽप्येकत्वेऽपि च परस्परतः पृथग्भावसिद्धेः । अथात्राभिन्नयोगक्षेमेऽपि प्रतिभासभेदाद्भेदः, तर्हि यत्र प्रतिभासाभेदस्तत्र भिन्नयोगक्षेपत्वेऽप्येव, प्रतिभासभेदाभेदयोर्वस्तुभेदादभेदवस्थापकत्वात् । समुदायस्य च देशकालनेदाभावात् सकृदेव संविद्विज्ञानोत्पत्तेरेकत्वं प्रसज्येत । यदि च स्वभावभेदो वस्तुभेदलक्षणं, तदा सन्तानान्तरधोरिव विषयरूपायाः संवित्तेरेकत्वेऽपि प्रत्यक्षेतरयोर्वाऽसौ विज्ञान इति नानात्वं ज्ञेयम् । यदि पुनः स्वभावभेदाविशेषेऽपि विवक्षितज्ञानक्षणाऽऽकारयोरेव तादात्म्यं, न पुनः सन्तानान्तरसंविद्विज्ञानमिति प्रत्यासत्तेः कुतश्चिद्व्यवस्थाप्यते, तर्हि परस्यापि विवक्षितैकाधोपादानोपादेयज्ञानयोरेवावस्थयोस्तादात्म्यं कथञ्चिद् वदतो न कश्चिदोषः प्रशक्तिमान् । निराकृतज्ञानेकश एकान्तवाद्, तत्प्रसाधकहेतूनां सर्वेषामनेकान्तव्याप्ततया विरुद्धताप्रदर्शनात् । तत्प्रदर्शनं चैकान्तवादिनिग्रहस्थानमनेकान्तवादिविजयस्येवेतरपराजयाधिकरणप्राप्तिरक्षणत्वाद् " विरुद्धहेतुमुद्गाढ्य, वादिनं जयतीतरः । " इत्यस्य वचसो न्यायानुगतत्वात् । यदि पुनरसाधनाङ्गवचनवादिनः पराजयाधिकरणमभ्युपगम्येत, तदा बादाभ्युपगमं विधाय तृष्णीभावमात्रेणासाधनाङ्गस्यावचनाद्वादिनो विजयः किं न स्यात् ? प्रतिवादिनोऽपि स्वपक्षमिच्छिमकुर्वतः कथं न विजयस्तत एव ज्ञेयम् ? अयं साधनाङ्गवचनमपि निग्रहस्थानं, तर्हि वादिप्रतिवादिनोर्योगपथेन निग्रहाधिकरणता ज्ञेयम्, तृष्णीभावाविशेषात् । तृष्णीभावोपपत्त्येन इतरो विजयवानिति चेत्, नन्वेवमितरजयस्यान्यतरपराजयाधिकरणनैव प्राप्ता, न च स्वपक्षमिच्छिमकुर्वतः न विजयप्राप्तिः, तदप्राप्तौ च कथं तदेतरस्य पराजयः । यदपीष्टस्यार्थस्य सिद्धसाधनं तस्याङ्गं स्वभावकार्यानुपपन्नमलक्षण हेतुत्रयं पक्षधर्मत्वादि वा त्रैक्यं तस्यावचनं निग्रहस्थानं वादिन इत्युक्तम् । तदप्यन्तरः । प्रतिवादिनोऽपि पक्षधर्मत्वाऽन्यतमस्यानुकावसमर्थने वा विजयाप्राप्तः, तदप्राप्तौ च वादिनो निग्रहस्थानानुपपत्तेरितरजयनाम्तरीयकत्वादितरपराजयस्य; एवं हेत्वाभासादेरसाधनाङ्गस्य वचनं वादिनो निग्रहस्थानमिति प्रतिक्षेपमुक्तव्यामदृष्टव्यम् । अयं ततः साध्यसिद्धेरभावात्तस्य निग्रहस्थानं प्रतिसिद्धम् । उक्तव्यासे च तदनुविक्षेपादेरसाधनाङ्गकरणस्य तत एव तत्प्राप्तेः, ततो वादिनमसाधनाङ्गमभिधानं कुर्वाण वा स्वपक्षसिद्धिं विवक्षदेव प्रतिवादी तत्पक्षप्रतिक्षेपेण निवृत्तानीत्येवमेव न्यायोपेतमुपपश्यामः । एवं प्रतिवादिनो दोषमनुद्गाहयतो न निग्रहस्थानं,

तावता स्वपक्षमिच्छिमकुर्वाणस्य वादिनो विजयप्राप्त्ययोगात्, तत्साधनस्य सदोषत्वसंभवात् । तस्य सदोषत्वेऽपि तदुद्गाहनासमर्थत्वात्प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं स्यादिति चेत् । न । दोषवत्साधनाभिधानाद्वादिनोऽपि पराजयाधिकरणत्वाद् द्वयोरपि युगपत्पराजयप्राप्तः । अत एव प्रतिवादिनो दोषस्यानुद्गाहनमपि न निग्रहस्थानम् । यच्च वादिपक्षसिद्धेरप्रतिबन्धकं पक्षाऽऽदिवचनानिष्क्योद्गाहनं प्रतिवादिपक्षसिद्धावसाधकतमं, तत्सर्वं न वादिनः पराजयाधिकरणम् । अन्यथा तत्पादप्रसारिकाद्युद्गाहनमपि तस्य पराजयाधिकरणं स्यात् । अथ पक्षाऽऽदिवचनस्यासाधनाङ्गत्वात्तदुद्गाहने वादिनस्तदपरिहाननिवन्धनपराजयाधिकरणता, तर्हि वत्सलत्सर्वं कृष्णिकमिति व्याप्तिवचनादेव शब्दस्यापि कृष्णिकत्वसिद्धौ 'संक्षेपशब्दः' इत्याभिधानं, तत एव तस्य पराजयाधिकरणं भवेत् । न च शब्दे शब्दविप्रतिपत्तिः, येन तन्निरासाय सन्वाभिधानं तत्रापुनरुक्तं भवेत् । तद्विप्रतिपत्तौ वा तत्साधकहेतोरसिद्धत्वादोषत्रयानतिवृत्तं भवेत्तद्व्याप्युपगमात्तत्साध्यत्वानुपपत्तिः । यदि च संक्षेपवचनात् साध्यसिद्धौ तद्विस्तराभिधानं निग्रहस्थानं, तर्हि सत्त्वात् कृष्णक्यासिद्धौ कृतकत्वप्रयत्नानन्तर्यकत्वाद्यभिधानं कथं न निग्रहस्थानं स्यात् ? कथं वा कृतकप्रयत्नानन्तर्यकादिषु स्वार्थिकस्य तस्थोपादानं तन्न स्यात् ? यत् सत् तत्सर्वं कृष्णिकमित्यादि साधनवाक्यमभिधाय पक्षादिवचनवत्समर्थनमपि निग्रहस्थानं प्रसक्तम् । असमर्थितमपि स्वत एव तत्वेनोक्तमेव स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः प्रदर्शनम्, आसाध्यसिद्धेः सद्भावात् । स्वभावकार्यानुपपत्त्यनप्रकल्पनया तद्वचनं निग्रहस्थानं परस्य प्रसक्तम् । अनुपपत्त्यानुपपत्तिरक्षणं प्राप्तस्येति विशेषणोपादानं निग्रहस्थानम् । महद्वयानामपि व्याधिभूतप्रहादीनां कुतश्चिद्व्यावृत्तिसिद्धिः । यदि पुनरुपपत्त्यानुपपत्त्यधरेवाभावासिद्धिः, तदा नेवं निरात्मकं जीवच्छरीरं, प्राणादिमस्वादित्यत्र षट्पादेरात्मनोऽङ्गणिकस्याहस्यानुपपत्तभावेवातात्सिकः, यत्सत्तत्सर्वं कृष्णिकमिति सामर्थ्येन व्याप्यसिद्धितः कृष्णक्यानुमानं नानवद्यं स्यात् । किंच देशकालस्वभावविप्रकृष्टभावानुपपत्त्यधरेभावासिद्धौ सर्वत्र सदा सर्वोत्तमोऽभिमतरेणानुपपत्तिमानिति व्याप्तेरसिद्धेन ततस्तत्सिद्धिः स्यात् । न चाध्यक्यानुपपत्तौ तत्कार्यकारणभावप्रबाधकावचन्युपगम्यमानौ सर्वाहितविषयबलात्पक्षेरेविचारकत्वाच्च यतो व्यापारान् विधातु क्षमौ, तत्पृष्ठभाविधिकरूपस्य तन्निवर्तनसामर्थ्याभ्युपगमे अधिकरूपकस्यानिष्टं प्राप्ताएव प्रसज्येत । अनधिगतार्थाधिगन्तृत्वादविसंवादिवाच्यं तस्याऽविकल्पकस्य तु हिंसाधिरनिदानचेतसां स्वर्गाऽऽदिकानिचर्त्तनसामर्थ्यस्वभावसंवेदनस्यैव सर्वात्मना वस्तुसंवेदनेऽपि निर्णयवशादेव प्रामाण्योपपत्तेः । अन्यथाऽनुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तस्तदुद्गृहीतप्रादित्येत्युक्तं प्रागद्वयानामनुपपत्तभावेवासिद्धावधकिश्या सत्ताऽभावानां व्याप्येत्येतदपि परस्य निग्रहस्थानमेव, ततः स्वपक्षसिद्धिरितरस्य पराजयाधिकरणं, स च परोप-यत्तहेतोर्विरुद्धताप्रदर्शनेन स्वतन्त्रनिर्दोषहेतुसमर्थनेन वा परोपन्यस्तहेत्वसिद्धताऽऽदोषप्रतिपादनपुरःसरं कर्त्तव्या । अन्यथा परपराजयनिवन्धनस्य विजयायोगात् । यदा च विजिगीषुणा स्वपक्षस्थापनेन परपक्षनिराकरणेन च सज्जाप्रत्यायनं विधायम्, अन्यथा जयपराजयानुपपत्तेस्तत्राभिधानैकान्तिकत्वसाधनदोषाद्गाहनेऽपि न वादिप्रतिवादिनोर्जयपराजयौ, प्रकृतार्थोपरिसमासे । अथ स्वपक्षसिद्धेरभावाद्धेत्वाभासादसाधनाङ्गवचनं वादिनो निग्रह-

स्थानम् । न । इतरत्रापि तदासङ्गात् । अथ वादिनः साधनत्वेनाभिमत-
स्यासाधनत्वप्रदर्शनेन प्रतिवादिहृतेन पराजयः, प्रतिवादिनस्तु
समुद्भूतदोषोद्भावनाजयः । न । यदि स्वपक्षसिद्धिमकुर्वता प्रतिवा-
दिना स्वपरोत्कर्षोपकर्षप्रत्यायनप्राप्तेण वादी निगृह्यते इत्यन्यु-
पगमः, तद्धमद्भूतदोषोद्भावेननापि निरुत्तराकरणात् आत्मो-
त्कर्षनेतवाप्रतिवादिना विजयप्राप्तिः, वादिनो निर्दोषसाधना-
जिगायिनोऽपि पराजयप्रसक्तिः । अथ समर्थस्यापि साधनस्यास-
मर्थनेन स्वपक्षसिद्धेरभावाद् वादिनः पराजयो न्यायप्राप्त एव । न ।
जनयत्र पराजयप्रसक्तः । न ह्यभूतदोषोपनयनिगमनामुद्भावेनमा-
त्रेण प्रतिवादिना प्रकृतं वस्तुतत्त्वं प्रसाध्यन् स्वपक्षसाधनसाम-
र्थ्यनिकलेन वादी निगृह्यते इति न्यायोपपन्नम् । अथ प्रतिवाद्य-
प्यभाधनाङ्गस्य साधनाङ्गत्वेनोपादानात् स्वपक्षसिद्धिमकु-
र्वन् । मध्याभिनिवेशः । निगृह्यत इति चेत् । न । तनयानिग्रहप्राप्ति-
रित्युक्तत्वात् । तस्मात्—“असाधनाङ्गवचन-मदोषोद्भावेन द्वयोः ।
निग्रहस्थानमन्यत्रि, न युक्तमिति नेष्यते ॥१॥” इत्यादि वादन्यायव-
ज्ञगमकान्तवादिनां सर्वमसङ्गतमावक्तव्यायात् सर्वस्य चैकान्त-
नाधनाङ्गत्वात्, तस्यासत्त्वेन सार्थायतुमशक्यत्वात्, अनेकान्त-
स्य च निर्दोषत्वेन तत्र दोषोद्भावनरूपत्वात्, दोषानुद्भावनस्य वा
निर्दोषे पराजयानधिकरणत्वात्, तदुद्भावेनस्यैव तत्र निग्रहाद-
त्वादित्यलं विष्टपेक्षेनेति व्यर्थस्थितं मिथ्यादर्शनसमूहमथ-
त्वं, मयिकत्वं वा । न विद्यते मृतं मरणं यास्मिन्सावमृतो माकः,
त सारयति प्रापयतीति वा, तस्याबन्धमोक्षकारणत्वाद् भावप्र-
तिपादकत्वाच्च “अमयमायम्” चेति पाठेऽमृतवत्त्वाद्यने
इत्यमृतत्वादम्, प्रमृततुह्यमिति यावत् । तथा-रागाऽऽद्यशेषा
शुभेत्पुरुषार्थशेषैरुच्यते इति जिनवचनम्, तस्य, अनेन विशि-
ष्टपुरुषप्रणिततत्त्विबन्धनं प्रमाणं निगमयति । कीराऽऽभ्याऽऽ-
द्यनेकलक्ष्याद्यैश्वर्याऽऽदमनो जगवत इति, अनेनापि विशेषणेन
तस्यैककर्मपाठेऽप्यजनकत्वमाह । सविज्ञैः समारभयोदगाविभू-
तमेतन्मिलितैरपकृष्यमाणरागद्वेषादङ्कारकासुष्यैरिदमेव जिन-
वचनं तत्त्वमिति । एवं सुखेनाभिगम्यते यत्तत्सविप्रसुखाभिगम्यं,
तेनापि विशिष्टपुरुषप्रणिततायसावस्ममन्विनयतिवृषभनिषेव्यत्व-
मस्य प्रानपादयति । एवमिदं गुणध्यायितव्यं जिनवचनस्य सा-
मायिकाऽऽदिभिरनुसारपर्यन्तश्रुताभिधेः कल्याणमस्त्वात प्र-
करणसमाप्तावत्यमङ्गलसपादनार्थं विशिष्टां स्तुतिमाहेति ।
सम्प० ३ काण्ड ।

जिनवदन-न० । जिनमुखे, औ० ।

जिणवयणकण्ठरुक्-जिनवचनकण्ठरुक्-पु० । जिनाऽऽगमरूपे
कण्ठरुक्, “जिणवयणकण्ठरुक्को, अणगसुत्तत्यसालविधि-
णो । तन्नियमकुसुमगुच्छो, सुगङ्गकलबध्णो जयइ ॥ १ ॥”
आच० १ अ० १ अ० १ ब० ।

जिणवयणधम्माणुरागरत्तमण-जिनवचन [वदन] धर्मानु-
रागरत्तमण-त्रि० । जिनवचने जिनवदने वा धर्मानुरा-
गेण रक्तं मना यस्य स इति । तस्मिन्, औ० ।

जिणवयणपट्ट-जिनवचनपट्ट-त्रि० । जिनाऽऽगमप्रच्छिष्टे,
“जिणवयणपट्ट” जिनास्तीर्थकराः, तेषां वचनमागमल-
क्षणं तस्मिन् प्रादृष्टा अप्रीता इति । दृग० १ अ० ।

जिणवयणबाहिरमइ-जिनवचनबाहिरमति-त्रि० । सर्ववशासन-
बाहिरमुत्तमोषुषिके, वृ० १ ब० ।

जिणवयणमणुगइसुभासिय-जिनवचनानुगतिमुजाषित-त्रि० ।
जिनवचनमनुगत्याऽऽनुकृत्येन सुष्ठु भाषितं येन स तथा ।
तस्मिन्, स० ।

जिणवयणमणुगयमादियभासिय-जिनवचनानुगतमहित-जि-
नवचनानुगताधिक-भाषित-त्रि० । जिनवचनमाचाराइ, अ-
नुगतं सवत्, नार्द्रावितर्दमित्यर्थः । महितं पूजितमधिकं वा
भाषितं येनाध्यापनाऽऽदिना स तथा । तस्मिन्, स० ।

जिणवयणविहि-जिनवचनविधि-पु० । प्रवचनोक्ते प्रकारे,
“जिणवयणावहाइ दो वि सखात्ता ।” जिनवचनविधिना
प्रवचनोक्तेन प्रकारेण । आ० ।

जिणवयणरुइ-जिनवचनरुचि-त्रि० । जिनाऽऽगमरुचिके, ध० २० ।
अयं च गुणवत् । पञ्चमो भेदः ।

संप्रति जिनवचनरुचिरूप पञ्चमं भेदं व्याख्यानयन्नाह-

सवणकरणेसु इच्छा, होइ रुई सहदाणमंजुत्ता ।

एइ विणा कत्तो, सुद्धी सम्पत्तरयणस्स ? ॥ ४६ ॥

अवगमाकर्णन, करणमनुष्ठानं, तथोच्छिन्ना नीवाभिप्रायो, जव-
नि, रुचिः, अकान्तसंयुक्ता प्रतीतिसंगता, जयन्तः । आविकाया इवे-
ति । अस्या एव प्राधान्यस्यापनायाऽऽह-एतया द्विस्वरूपया
रुच्या, विनाऽभावित, कुतः शुद्धिः ? न कुतोऽपीत्याकृतम् । सम्य-
क्त्वरत्नस्य शुश्रूषा धर्मगणरूपत्वात्सत्य, तथोच्च सम्यक्त्वसद-
भावितिकृतनया प्रसिद्धत्वात् । उक्तं च—“सुभसुभधम्मराओ, गुरुं-
वाणे जहासमाहीए । वेयावसे नियमो, सम्महादस्स लिगाइ” ॥ १ ॥
इति पञ्चमगुणभावना । अन्ये तु पञ्चगुणानित्यमभिधायति-

“सुत्तरुइ अत्थइ, करणरुइ चवणभिनिवसरुइ ।

गुणवते पचमिया, आणिठउच्छाहिया होइ ॥ १ ॥”

अत्रापि सूत्ररुचि-पठनाऽऽदिस्वाध्यायप्रवृत्तिः, अर्थरुचि-
इच्छान्युत्थानाऽऽदिधनय गुणिनां प्रयुक्तैः । करणानभिनिवेशो
तुल्योपवत् । आनष्टितोत्साहता पुनरिच्छावृत्तिरेवेति न विरोधः
आशङ्कनीय इति । ध० २० । (जिनवचनरुचिधर्मे जयन्ती-
आविकाकया ‘जयन्ती’ शब्देऽस्मिन्नेव जगे १४१६ पृष्ठे गता)

जिणवयणसुइ-जिनवचनश्रुति-स्त्री० । जिनाऽऽगमस्रवणे, “सु-
लहा मुरलोयसिरी, रयणायरमेहला मही सुलहा । निवुत्सु-
हज्जियरुई, जिणवयणसुइ जण दुलहा” ॥ १ ॥ । स्या० ६३० ।

जिणवयणाकमाण-जिनवचनाऽऽकर्णन-न० । तीर्थकरभाषि-
तश्रवणे, “तत्ताहिगमो दि तहा, जिणवयणाऽऽयण्णस्स गुणा”
जिनवचनाऽऽकर्णनस्य तीर्थकरभाषितश्रवणस्य एते गुणाः । आ० ।

जिणवर-जिनवर-पु० । जिनाः उच्चम्यबातरागाः, तेषां वराः ।
पञ्चा० ४ विव० । प्रव० । रागाऽऽदिजयाजिनाः, अवधिमनः-
पर्यवोपशान्तमोहक्षीणमोहाः, तेषां मध्ये वराः सामान्यकवलि-
नो जिनवराः । सथा० । जिनानां वरा उत्तमाः, भूतभवद्वर्जाव-
जावस्वजावावभासकेवलज्ञानकलितत्वात् । प्रज्ञा० १ पद ।
भुताऽऽदिजिनप्रधाने केवलानि, आच० २ अ० । “चव्वीस पि
जिणवरा, तित्थयरा मे पसीदतु” । जिनवराः भुताऽऽदिजिने-
ज्यः प्रकृष्टाः । ध० १ आच० २ अ० । जिना रागद्वेषाऽऽदिजयन-
शीलाः सामान्यकवलिनः, तेषु तेज्यो वा वरः प्रधानोऽतिशया-
वेक्ष्यो जिनवरः । तं । तीर्थकर, आच० २ अ० । “तित्थयरे

जिणवरं" रागद्वेषमोहजिनो जिनाः, एवंभूताश्च सामान्यकवलिनोऽपि भवन्तीति तद्व्यवच्छेदार्थमाह-बराः प्रधानाः चतुर्लेशशक्तिशयसमन्वितत्वेन । सूत्र० १ अ० १ अ० १ व० । "सोऊण जिणवरमयं," जिनवराणां तीर्थकराणां मतमभिप्रायम् । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । ६० प० । "जगमत्थवाट्टियाणं, विअसिअवरानाणं सणधराणं । नाणुजोयगराणं, लोगम्मि नमो जिणवरानं ॥१॥" ६० प० ४ प० ।

जिणवरिद-जिनवरेन्द्र-पुं० । जिनाश्चअस्थवीतरागाः, तेषां बराः प्रधानाः कवलिनः, तेषामिन्द्रास्तीर्थकरनामकमोदयवर्तित्वाद् नानाविधातिशयसमेतत्वाच्च तीर्थकराः अतस्तेषां, जिनवरेन्द्राणामित्यर्थः । "पूजाए जिणवरिदाणं ।" पञ्चा० ४ वि० । "वंदामि जिणवरिदं" । प्रज्ञा० १ पद । (जिनवरेन्द्रमिति) जयन्ति रागाऽऽदिशत्रूनाभिभवन्ति ये ते जिनाः, ते च चतुर्विधाः । तद्यथा-श्रुजिनाः, अवधिजिनाः, मनःपर्यायजिनाः, केवाञ्जिनाः । तत्र केवलजिनत्वप्रतिपत्तये वरग्रहणं, जिनानां घरा उत्तमाः भूतभवजाविज्ञावस्यभावावनासिकेवलज्ञानकथितत्वाद् जिनवराः, ते चतीर्थकरा अपि सन्तः सामान्यकवलिनो जयन्ति, तत्तीर्थकरत्वप्रतिपत्तयेमिन्द्रग्रहणम्, जिनवराणामिन्द्रो जिनवरेन्द्रः, प्रकृष्टपुण्यस्कन्धरूपतीर्थकरनामकमोदयार्त्तीर्थकर इत्यर्थः । प्रज्ञा० १ पद ।

जिणवमह-जिनवृषज-पुं० । जिनभेषे, "अस्सजत्तं जिणवमह ।" अमज्ज्वलं जिनवृषमम् । म० ।

जिणवाणी-जिनवाणी-स्त्री० । अहंउचने, "विलसन्तु मनसि सदा मे, जिनवाणी परमकल्पलतिकेव । कल्पितसकलनरामर-शिवसुखफलदा न दुर्ललिता" ॥१॥ च० प्र० १ पादु० । "देवा देवीं नरा नारीं, शाबराश्चापि शाबरीम् । तिर्यंचोऽपि हि तैरर्च्यो, मेनिरे भगवाञ्जरम्" ॥ १ ॥ दशा० १ अ० ।

जिणविज्ज-जिणवैद्य-पुं० । जिनभिषग्वरे, आव० ।

जह सव्वसरीगयं, मंतेण विमं गिरुंभए ङंके ।

तत्तो पुणोऽवणिज्जइ, पहाणतमंतेमोण ॥ १७३ ॥

अथेयुदाहरणोपन्यासायः, सर्वशरीरगतं सर्वदेहव्यापकमन्त्रेण विशिष्टवर्णानुपूर्वीलक्षणेन, विषं मारणाऽऽत्मकद्रव्यं, निरुध्यते निश्चयेन विषते, कः, रुद्धे, तत्कृतदेशे, ततो रुद्धान् पुनरपनीयते । केन?, अत आह-प्रधानतन्मन्त्रयोगेन, अष्टनरमन्त्रयोगेन-इत्यर्थः । "मंतजोगेहि" इति च पाठान्तरम् । तत्र मन्त्रयोगाभ्यामित्यर्थः । अत्र पुनर्योगशब्देनागद् परिगृह्यते । इति गार्थः ॥ १७३ ॥

एष दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः-

तह तिहुअणतणुविमयं, मणोविमं मंतजोगवत्तजुत्तो ।

परमाणुम्मि गिरुंजइ, अवणेऽ तओ वि जिणविजो ॥ १७४ ॥

"तह" इत्यादि । तथा त्रिभुवनननुविषयं, त्रिभुवनशरीराऽऽलम्बनमित्यर्थः । मन एव भवमरणानबन्धनत्वाद् विषं मनोविषं, मन्त्रयोगबलयुक्तो जिनवचनध्यातव्यमप्यमन्त्रः, परमाणौ निरुणक्ति, तथाऽचिन्त्यप्रयत्नाच्च अपनर्याति, ततोऽपि तस्मादपि परमाणाः, कः?, जिनवैद्यां जिनभिषग्वर इति गार्थः ॥ १७४ ॥ आव० ४ अ० ।

जिणवीरणाह-जिणवीरनाथ-पुं० । महावीरस्वामिजिने, "बन्धोदयोदीरणसत्यवस्यं, निःशेषकर्मारिबलं निहत्त । यः सिद्धि-

साम्राज्यमलंकार, अयं स वः धीर्जिनवीरनाथः" ॥ १ ॥ कर्म० २ कर्म० ।

जिणसंकास-जिनमङ्कुश-पुं० । सर्वकलदशे, कल्प० ६ कण ।

ककलसंशयच्छेदकत्व, स्था० ३ उ० २ उ० । "अजिणानं जिणसंकासाणं" । अजिनानामसर्वकलत्वाद् जिनसकाशानामविसंवादिबचनत्वाद् यथापृष्टनिर्वचनत्वाच्च । स्था० ४ उ० ४ उ० ।

जिणसंथव-जिनसंस्तव-पुं० । "लोगस्सुजोयगरं" इत्यादिरूपायां जिनस्तुतौ, दश० ५ अ० १ व० ।

जिणसकहा-स्त्री०-जिनसक्थि-न० । जिनास्थिनि, म० ।

चमरस्स णं असुरिदस्स असुरकुमाररणो चमरंचाए रायहाणीए सजाए सुहम्माए माणवए चेइए खंजे वइराम-एसु गोलेवट्टसमुग्गएसु बहुओ जिणसकहाओ सक्खिस्सित्ताओ चिद्धंति ॥

(जिणसकहाओ स्ति) जिनसक्थीनि जिनास्थीनि । म० १० श० ५ उ० । सुवे स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् । सू० प्र० १७ पादु० । (सनास्थिनजिनसक्थ्यनुरोधादिन्द्राः सजायां मै-युनं कर्तुं न शक्नुवन्तीति 'अगमहिषो' शब्दे प्रथमभागे १७२ पृष्ठे उक्तम्)

जिणमामण-जिनशासन-न० । रागद्वेषमोहलक्षणाद् शत्रून् जितवन्त इति जिनाः, तेषां शासने जितशासनम् । मम्म० १ काण्ठ । जिनप्रवचने, दश० १ अ० । धीतरागवचने, "सुखाण जिणमासणं ।" (२५ गाथा) दश० ८ अ० । जिनाऽऽज्ञायां च, "णिक्खता जिणसासणे ।" जितशासने जिनाऽऽज्ञायाम् । उक्त० १८ अ० । सूत्र० ।

"समस्तवस्तुविस्तारे, व्यासर्पणैलवउज्जे ।

जीयाच्छाशासन जेनं, धीदीपोहीसिवद्धंतम् ॥ २ ॥

यत्प्रभावादवाप्यन्ते, पदार्थाः कल्पनां विना ।

सा दवा संविदे नः स्ता-दस्नकल्पलतापमा ॥ ३ ॥" उक्त० १ अ० ।

जं च मे पुच्छुमी कात्ते, मम्मं सुद्धेण चेषमा ।

ता इ पाउकरे बुद्धे, तं नाणं जिणसासणे ॥ ३२ ॥

यद्य (मे इति) मां पृच्छसि प्रश्नयसि, काले प्रस्तावे, सम्ब-क्तं बुद्धेन अवपरीतबोधवता, चेतसा चित्तेन 'सक्खेण तृतीया' "ता" इति सूत्रत्वात् तत् (पाउकरि स्ति) प्रादुष्करोमि प्रक-टीकरोमि, प्रतिपादयामीति यावत् । बुद्धोऽवगतसकलवस्तु-तत्त्वः कुतः पुनर्बुद्धोऽसि?, अत आह-तर्दिनि यत्किञ्चिदिह जगति प्रचरति ज्ञानं यथाविधवस्त्वथोपधरूपं, तज्जिनशासने, अस्तीति गम्यते । ततोऽहं तत्र स्थित इति तत्प्रमादाद्बुद्धोऽस्मीत्य-भिप्रायः । इह च यतस्त्वस्यैव शुद्धेन चेतसा पृच्छस्यतः प्रतिक्रान्तप्रश्नादिरप्यहं यत्पृच्छसि तत् प्रादुष्करोमीत्यनः पृच्छु यथेच्छमित्येदमपर्यायः । अथ वा-अत एव लक्ष्यते यथा "अण्णो परोसि च" इत्यादिना तस्यायुयिज्ञतामवगम्य सं-जयमुनिनाऽमो पृष्टः-कियन्ममायुरिति? ततोऽसौ प्राह-यद्य त्वं मां कात्वाविषयं पृच्छुमि तत्प्रागुक्तवान् बुद्ध सर्वज्ञोऽत एव तज्ज्ञानं जिनशासने, व्यवच्छेदफलत्वाद् जिनशासन एव, न त्वन्यास्मिन् सुगताऽऽदिशासन, अतो जिनशासने एव यज्ञो वि-ध्यः, येन यथाऽहं जानामि तथा त्वमपि जानीष, शेषं प्राग्व-दिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥ उक्त० १८ अ० ।

अहं जिणसामणनिरया, धम्मं पाप्मेति साहो सुदं ।

न कुतित्थिएसु एवं, दीसइ परिपासणोवाओ ॥ ९३ ॥

यथा येन प्रकारेण, जिनशासननिरता निश्चयेन रताः, धर्मं प्राग्विकपितशुद्धार्थे, पालयन्ति रक्षन्ति, साधवः प्रव्रजिताः, बहुजीवनिकायपरिहानेन कृतकारिताऽऽदिपरिवर्जनेन च शुद्ध-मकलङ्कं नैवं मन्त्रास्तरीयाः, तस्मान्न कुतोर्येकेष्वेवं, यथा साधुषु दृश्यते परिपासणोपायः, बहुजीवनिकायपरिहानाऽऽद्यभावात् । उपायग्रहणं च भामिप्रायकम् । शास्त्रोक्तः कलुपायोऽत्र चिन्त्यते, न पुरुषानुष्ठानं, कापुरुषा हि वितथकारिणोऽपि नवन्त्येवेति गा-यायः ॥ ९३ ॥ वश० नि० १ अ० ।

जिणमामणपरंमुह-जिनशासनपराङ्मुख-त्रि० । जैनमार्गविक्षे-धिणि, सूत्र० । "इत्थी च सगया बाला, जिणसामणपरंमुहा ।" रा-गद्वेषजिनो जिनाः, तेषां शासनमाहा कथायमोहापशमहेतुभूता, तत्पराङ्मुखाः संसारजिष्वङ्गिणो जैनमार्गविद्वधिणः । सूत्र० १ सु० ३ अ० ४ उ० ।

जिणमिहसूरि(ण)-जिनमिहसूरिन्-पु० । अरतरगच्छीये जिनच-न्दसूरिशिष्ये स्वनामकथान आचार्ये, नी० २१ कउप । पञ्चा० । अयं वैक्रममाये १६१५ वर्षे जातः, १६२३ वर्षे दीक्षितः, १६७० वर्षे सू-रिपदं प्राप्तः, १६७४ वर्षे स्वर्गतः । द्वितीयोऽप्येनस्मात् पुनर्मि-बागच्छे मुनिररतसूरिशिष्य, येनाममस्वामिचरित्रनामा ग्रन्थो रचितः । जै० १० ।

जिणमीम-जिनशिष्य-पु० । गणधराऽऽदिके, स० ।

जिणमीमाणं चेव ममणगणपवरगंधइत्थीणं थिरजसाणं परिसहमेणरिउवन्नपमइणाणं द (त) वदित्तचारित्तणाणमं-मत्तसारविहिहपणात्पमत्यगुणसंजुयाणं अणगारमहरिसीणं अणगारगुणाण बाणओ ।

जिनशिष्याणां चेव गणधरादीनाम, किं नूतानाम् ? अत आह-अमणगणपवरगन्धइस्तिनां, अमणोत्तमानामित्यर्थः । तथा-स्थि-रयज्ञासां, तथा-परीषदसैन्यमेव परीषदहवृन्दमेव । रिपुबलं पर-चक्र, तत्प्रमर्दनानां, तथा द्रववहावाग्निरिव दीमान्युज्ज्वलानि, पाठान्तरेण- 'तपोदीप्तान' यानि चारित्रज्ञानमम्यक्तवानि, तैः स्मृताः सफलाः विविधप्रकारविस्ताराः, अनेकविधप्रपञ्चाः, प्रश-स्ताश्च ये क्रमाऽऽदयो गुणास्ते-संयुतानां, कचिद् गुणध्वजा-नामिति पाठः । तथा अनगाराश्च ते महर्षयश्चेत्यनगारमहर्षयः, तेषामनगारगुणानां वर्णकः तत्राद्या, आख्यायत इति योगः । स० ।

जिणमुंदर-जिनमुंदर-पु० । सोमसुंदरसूरिशिष्ये स्वनामकथाते तपागच्छीये आचार्ये, ग० ४ अधि० । येन टीपाऽऽवलोकितयो नाम ग्रन्थो विरचितः । वैक्रममाये १४६६ वर्षेऽयं विद्यमान आ-र्मात् । जै० १० ।

जिणमेहरसूरि[ण]-जिनशेखरसूरिन्-पु० । अरतरगच्छीये जिनवल्लभसूरिशिष्ये, अनेन १२०४ वर्षे कउपाज्ञीयगच्छः स्था-पितः, सम्यक्त्वसप्ततिका-शीतनर्गङ्गणी-प्रश्नोत्तररत्नमात्रावृ-त्तिश्चेति ग्रन्था विरचिता । जै० १० ।

जिणसोक्खसूरि[ण]-जिनसोख्यसूरिन्-पु० । अरतरगच्छीये जिनचन्द्रसूरिगुणो, वैक्रममाये १७३६ वर्षेऽयं जातः, १७५१ वर्षे दीक्षितः, १७६३ वर्षे सूरिजातः, १७८० वर्षे स्वर्गतः । जै० १० ।

जिणहरिसगी[ण]-जिनहर्षगणिन्-पु० । तपागच्छीये जिनच-न्दसूरिशिष्ये, येन १५०२ वर्षे बीरमग्राममुषित्वा विचाराभृतसं-प्रदो, रत्नशेखरनर्पातकथा चेति द्वौ ग्रन्थौ रचितौ । जै० १० ।

जिणहंससूरि[ण]-जिनहंससूरिन्-पु० । वृद्धशेखरनर्गच्छीये जिनसमुद्रसूरिशिष्ये आचाराङ्गोपरि वीपिकाकारक आचार्ये, जै० १० ।

जिणाइजत्त-जिनाऽऽदिभक्त-पु० । तीर्थनाथानां सिद्धाऽऽचार्यो-पाध्यायसाधुचैत्यानामन्येषां च गुणगणितानां बहुमानकरं, कर्म० १ कर्म० ।

जिणाएस-जिनाऽऽदेश-पु० । अहंभवये, "पञ्चजानावओ जि-णाएसो ।" प० व० १ द्वार ।

जिणाणा-जिनाऽऽज्ञा-स्त्री० । वीतरागोक्तपञ्चपद्धतौ, "सानु-बन्धा जिनाऽऽज्ञा च, तत्तपः शुद्धमिष्यते ।" अष्ट० १ अष्ट० ।

जिणाणुचिष्म-जिनानुचीर्ण-त्रि० । जैनैर्दिनाऽऽप्यनियतकथा-गसिद्धैर्गणधारिभिरनुचीर्णं जिनानुचीर्णम् । गणधरैः स-म्यक्तदर्थावगमाऽऽप्तमङ्गलशक्तिगर्भानिवर्तकसमनावभाष्या ध-र्ममेघनामकममाधिरूपण परिणीमते, जी० । "जिणाणुचिष्मं जिणपणत्त ।" जिना इह हिताऽऽप्यनिवर्तकयोगसिद्धा गणधारिणः परिगृह्यन्ते, विचित्रार्थत्वात् सूत्राणाम् । जी० १ प्रति० ।

जिणाणुपय-जिनानुपत-त्रि० । जिनानामनेताभागतवर्तमाना-नामृषमपन्नानसामन्धस्वामिप्रभृतीनामनुमतं जिनानुमतम् । जिनानामानुकूल्येन सम्मते, "जिणमय जिणाणुमय" वस्तुत-त्त्वमपवर्गमार्गे प्रातः मनागणि, विसंवादाजावाहति जिनानु-मतम् । जा० १ प्रति० ।

जिणाणुलोम-जिनानुलोम-त्रि० । जिनानामवध्यादिजिनाना-मनुलोममनुगुणं जिनानुलोमम् । जिनानामनुगुणे, "जिणमयं जिणाणुमय जिणाणुलोम" एतद्व्यशब्दादवध्यादिजितन्वप्राप्तः । तथादि-यथोक्तमिदं जितमतमासेवमानाः साधवांऽवधिमन-पर्यायकेवलज्ञाभमासादयन्त्येवेति । जी० १ प्रति० ।

जिणाययण-जिनाऽऽपतन-न० । जिनभवेन, प० व० ४ द्वार । पञ्चा० ।

जिणालय-जिनाऽऽलय-न० । जिनभवेन, सेन० । जिनाऽऽ-लये यद् धैरिदौकनं करोति तत्कस्मिन् सूत्रे, प्रकरणे वाऽस्ति ? । तथा कुमतिन इत्थं कथयन्ति-धैरिदौकनं देवनिर्माल्य जायते, तस्य पुष्पाद् लात्वा कथं चटपयन्ति ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-धैरि-दौकनमिति परम्परया ज्ञायते, तथा तन्निर्माद्यं न कथ्यते । यथा- "भोगविणष्टं द्रव्यं, निष्मलं धिति गीमत्या ।" इति आह्वृत्ता-भुक्त्वादिति । १२५ प्र० । सेन० २ चट्टा० । ज्ञानद्रव्यममारिद्रव्यं च जिनगृहकार्ये आयाति, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-ज्ञानद्रव्यं जिनाऽऽलयकार्ये आयातीत्युत्तराण्युपदेशाच्चत्तामगौ सन्ति, अ-मारिद्रव्यं तु महत्कारणं विना न समायातीति ज्ञायते । ४९३ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । जिनाऽऽलयकार्यकर्तुरात्मीयं कार्यं दीयते, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-जिनाऽऽलयस्थापकेन स्वकीयकार्यं न का-र्यत इति । ४६२ प्र० । सेन० ३ चट्टा० । जिनाऽऽलये रात्रौ गीतगानाऽऽदि क्रियते, तत्करणे देवद्रव्यमुत्पद्यते, नाप्यथा, तदा तत्कर्तव्यं, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-शास्त्रानुसारेण

मूलविधिना गीतगानाऽऽदि न शुद्ध्यति, परं देशकृत्योत्पत्तिका-
रणेन रात्राद्यपि गीतगानाऽऽदिभावनाकरणे सामा ज्ञायते
इति । ७७ प्र० । सेन० ४ उद्धा० ।

जिणावधिणाण-जिनावधिज्ञान-न० । ज्ञानत्रये, श्रीजिनानामध-
धिज्ञाने सदृशं, किं वा विशेषः ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-यो जिनो
यतः समेति तस्य तत्स्थानसंबन्धि प्रवर्त्तमान चाश्वधिज्ञान
नवतीति, न सर्वेषां जिनानामवधिज्ञानसादृश्यामिति । १२८
प्र० । सेन० १ उद्धा० ।

जिणाहिय-जिनाऽऽहित-त्रि० । जिनैराहितः, जिनानां वा संबन्धी
आहितो जिनाहितः । जिनप्रतिपादिते, जिनानुष्ठिते च । सूत्र०
“चरे भिक्षू जिणाहियं ।” जिनैराहितः प्रतिपादितोऽनुष्ठितो
यो मार्गो जिनानां वा संबन्धी योऽभिहिता मार्गस्तं चरेदनु-
ष्ठेत् । सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

जिणिऊण-जित्वा-अव्य० । जयं कृत्वेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद । अङ्ग० ।
“पण्येपिणवेवेविणवः ।” ७ । ४ । ४४० । इति प्राकृतसूत्रेणापञ्च-
सो क्त्वाप्रत्ययस्य एपि, एपिणु, एवि, एविणु इत्यादशाः । प्रा० ४
पाद । “गंग गमिपिणु जो मुअ, जो निवतिथ गमोप । कीलदि
निदसाऽऽवागउ, सो जमलोउ जिणणि ॥१॥” प्रा० ४ पाद ।

जिणिता-जित्वा-अव्य० । जयं कृत्वेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

जिणिद-जिनेन्द्र-पुं० । जिननायके तीर्थकरे, “एत्थ इमं व-
गिणअं जिणिदेहि ।” जिनेन्द्रैः जिननायकैः । पञ्चा० ५ विव० ।
औ० । पं० व० । ग० ।

जिणिदपाणत्त-जिनेन्द्रप्रज्ञप्त-त्रि० । तीर्थकरप्रणीते, पं० ब०
१ उ० ।

जिणिदवण-जिनेन्द्रवचन-न० । जिनेन्द्रवराऽऽगमे, पञ्चा० ।

चित्तं चित्तपयजुअं, जिणिदवणं असेममत्तद्विअं ।

परिमृच्छमेत्य किं तं, जं जावाणं हिअं णऽत्थि ? ॥३९॥

चित्रम्—अद्भुतमनकान्तशयाभिधानत्वादङ्गनङ्गादेनदत्वाद्वा
चित्रमनेकविधं, तथा चित्रपदयुतम्-नानाविधार्थप्रतिपादका-
जिधानयुक्तम्, जिनेन्द्रवचनं-जिनेश्वराऽऽगमः, अशपसत्ताहने
समस्तप्राण्युपकारक भव्यानुसारेण मार्गप्रतिपत्त्युपायप्रतिपा-
दनपरत्वात्, परिशुद्धं कपच्छेदतापयिशुद्धं स्वर्णमिव निर्दोषम् ।
एव च अत्रास्मिन् (जिनवचने, किं तद्?, यज्जीवानां हितं हान्ति?,
सर्वमाप जीवानां हितमस्तीत्यत इह तपः परित्यज्यमानाऽऽगमे-
ऽनुपलभ्यमानमप्युपलब्धमिवावगन्तव्यं, तथाविधजन्तुदत्तत्वा-
द्विहितं गार्थार्थः ॥ ३१ ॥ पञ्चा० १६ विव० ।

जिणिस्मर-जिनेश्वर-पुं० । जिनन्द्रे तीर्थकरे, पञ्चा० ११ विव० ।

जिणिस्मरसूरि [ण]-जिनेश्वरसूरिन्-पुं० । आचर्यमानसूरि-
शिष्य अमयदेवसूरिगुरौ स्वनामख्यात आचार्ये, स्था० १० उ० ।
एतस्मादेवाऽऽचार्यान् खरतरगच्छः प्रवृत्तः, अयमाचार्यो वैक-
र्माये १०८० वर्षे (वद्यमान आसीत् । एतेन जावालपुरमुपस्थात्वा हा-
रिजडाएकटीका, पञ्चालकोप्रकरणं, वीरचरित्र, लीलावतीक-
था, रत्नकंशश्चेत्यादिका अनेक ग्रन्था रचिताः । जै० ६० तथा च
स्यानाङ्गवृत्तौ-श्रीमच्छङ्कुर्जीनप्रवचनप्रणीताप्रतिबद्धावहारहा-
रिचरितश्रीवर्द्धमानाजिधानमुनिपतिपादापसेविनः प्रमाणाऽऽ-
दिव्युत्पादनप्रवणप्रकरणप्रबन्धप्रणयिनः प्रबुद्धप्रतिबन्धकप्र-

बकुप्रवीणाप्रतिद्वन्द्वप्रवचनार्थप्रधानवाक्प्रसरस्य सुविहितमु-
निजनमुखस्य श्रीजिनेश्वराऽऽचार्यस्य । स्था० १० उ० ।

“यो जिनजिमतं प्रमाणमनघं व्युत्पाद्यामासिवान्,
प्रस्थानैर्विधिवैनिगस्य निखिलं बौद्धाऽऽदिसंबन्धि तम् ।
नानावृत्तिकथाः कथापथमतिक्रान्तं च चक्र तपः,
निःसबन्धविहारप्रतिहतं शास्त्रानुसारात्तथा ॥ ७ ॥
तस्याऽऽचार्यजिनश्वरस्य मद्बद्धादिप्रतिस्पर्द्धिनः,
तद्विधायि बुद्धमागर इति ख्यातस्य सूरैर्बुद्धि ।
कुन्दोबन्धनिग्रहबन्धुरवचःशब्दादिमल्लम्पणः,
श्रीमद्विप्रावदार्णः श्रुतनिधेयचारित्रचूडामणः” ॥८॥ हा० २
श्रु० ५ वर्ग १ अ० ।

तथा च पञ्चाशकवृत्तौ वर्द्धमानवर्णनमुपक्रम्य-

“शिष्योऽनवसस्य जिनेश्वराऽऽख्यः,
सूरिः कृतानिन्द्याचित्रशास्त्रः ।

सदा निराहमर्थावहारवर्ती,

चन्द्रोपमश्चन्द्रकुलाम्बरस्य” ॥ १ ॥ पञ्चा० १६ विव० ।

अष्टकं वीरजिनमारुह्य वर्द्धमानमुनिपत्यन्तमुपवर्ण्य-

“संवेगरङ्गशाला-प्रथार्थकथनस्वधरतुल्य” ।

सूरिजिनेश्वराऽऽख्यः, सिद्धिविधः साधने धीरः” ॥३॥ मष्ट०

३२ अष्ट० । अन्त्योऽप्येतन्नामा राजगच्छीयो वज्रशास्त्रायां का-

टिकगलमध्यगोऽमयदेवसूरिशिष्योऽजितसेनगुरुः, तेन जैनैष-

धीयकाव्ये रचितं, स च वैकर्माये १०५० वर्षे विद्यमान

आसीत् । अपरञ्च वैकर्माये १२६१ वर्षे आसीत्, स च

सूरिप्रमसूरिशिष्यः । चतुर्थञ्च खरतरगच्छे जितप्रबोधसूरिशि-

ष्यः चन्द्रप्रभवचारवप्रत्यर्चायता आसीत् । तस्य जन्म १२-

४५ वर्षे, दीक्षा १२४५ वर्षे, सूरित्व १२५८ वर्षे, स्वर्गतिः

१३३१ वर्षे समभवत् । जै० ६० ।

जिणुज्जाण-जिनोद्यान-न० । अवन्तीजनपदस्थोज्जयिनीनग-

रोत्तरपाश्चर्वातान स्वनामख्यात उद्याने, ग० ५ अधि० नि० चू० ।

जिणुत्तम-जिनोत्तम-पुं० । तीर्थकरे, “मगं विराहितु जिणु-

त्तमाणं ।” जिनात्तमाना तीर्थकराणाम् । उत्त० २० अ० ।

जिणोप्प-जित्वा-अव्य० । जयं कृत्वेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

जिणेम-जिनेश्वर-पुं० । अहंति, “जिनशगविस्तरमाप तर्कैः” ।

जिनेश्वरीर्हङ्गाणी । उ० ६ अध्या० ।

जिणोसर-जिनेश्वर-पुं० । जिनेन्द्र, तीर्थकर, पञ्चा० १६ विव० ।

जिणोसरसूरि [ण]-जिनेश्वरसूरिन्-पुं० । “जिणोसरसूरि”

शब्दार्थे, जै० ६० ।

जिणोवइह-जिनोपदिष्ट-त्रि० । तीर्थकराभिमाने, “जिणो-

वइहणं भावेण ।” ग० २ अधि० ।

जिणोवएम-जिनोपदेश-पुं० । ङादशाङ्गे प्रवचने, “ण वि त-

च्चाओ जिणोवएसाम्म ।” सम्म० ३ काण्ड ।

जिष्णु-जीर्ण-त्रि० । “उज्जीर्णे” । ८ । १ । १०२ । इति प्राकृतसू-

त्रेण जीर्णशब्दे इत उत्त्वे-‘जुष्णो’ उत्त्वाभावपक्षे-‘जिष्णो’ । प्रा० १

पाद । हार्तयुक्ते, म० १ श० १ उ० । “जुष्णे जराज्जजरियदेहे” ।

जीर्णो हार्तगतदेहः । म० १६ श० ४ उ० । उत्त० । अनु० ।

नि.सार, “जहा जुण्णाइ कट्टाइ, इववाहो पमथति” । यथा

जीर्णानि निःसाराणि काष्ठानि हव्यवाहो हुतस्तुक् प्रमथानि शीघ्रं

भस्मसात् करोति । आद्या० १ श्रु० ४ अ० ३ उ० । “अप्येगइ-

या दावदवरुक्खा जुष्ठा । " जीर्णा इव जीर्णाः । झा० १ शु० १० अ० । प्राकृते क्वाचिदुत्तरं न भवति । " जिष्णे भोयणम-
त्तेजो । " प्रा० २ पाद । आ० चू० । जरायुके, जीरके, पुं० ।
शैलजे, न० । स्थूलजीरके, स्त्री० । वाच० । पारणतपयसि,
दृ० १ उ० ।

जिणकुमरी-जीर्णकुमारी-स्त्री० । बुद्धायामपरिणीतायां
स्त्रियास, " जिण्णा जसुकुमरी । " जीर्णा जीर्णशरीरा, जरायाद्
बुद्धयर्थः । सैव जीर्णत्वापरिणीतत्वाज्यां जीर्णकुमारी । झा०
२ शु० १ वर्ग १ अ० । नि० ।

जिणगुल-जीर्णगुल-पुं० । निस्सारगुले, जीर्णगुलस्य पि-
ण्मीभवनलक्षणो बन्ध इति । ज० ८ श० ६ उ० । अनु० ।

जिणधय-जीर्णधृत-न० । निस्सारधृते, अनु० ।

जिणतदुल-जीर्णतदुल-पुं० । निस्सारतदुलस्य पिण्मी-
भवनलक्षणो बन्धः । अ० ८ श० ६ उ० । अनु० ।

जिणतया-जीर्णत्वक्-स्त्री० । सर्पकञ्चुके, " भुजंगमे जुष-
तये जहा जहे, विमुच्यती से दुहमेज माहणे । " यथा सर्पः
कञ्चुकं त्यक्त्वा निर्मलो भवत्येवं मुनिरपि दुःखशय्यातो
नरकाऽऽदिभयाद्विमुच्यत इति । आचा० ३ शु० ४ चू० ।

जिणदुग-जीर्णदुर्ग-न० । गुजरधराऽधिपस्य तेजपालम-
न्त्रिणा कागितपुरादूरे गिरिनारतलस्थे सप्रसेनगढापरनामके
दुर्गे, ती० । " अर्णादल्लवाडयपट्टणे य पोरवालकुलमडणा आ-
सरायकमरदयतणया गुजरधराऽदिवससिरीवाग्धवरजधुर-
धरा वधुपात्रेजपातनामापज्जादा भायरा मंतिवरा हत्था । तस्य
तेजपालमंतिना गिरिनारतले निअनामकिअं तेजपालपुर गाविय,
जम्स उ पुवादिस्माए लगमेणगढ नाम दुगं गुगाइनाहपमुह-
जिणमादरगदल्ल चिज्जः तस्स य तिगिण नाम पास-
खाइ । त ज १-उगमणगढ ति वा, खगारगढ ति वा, जुणदुगं
ति वा । गढस्स बाहि दाहणदिस्माए चउरिअवेइलहुअव-
गियाएमु वाडयाइ ठाणाइ चिछति, उत्तरदिस्माए विमालथं-
जसालामोहिआ हम्पुआरमडवो, गिरिदुवारय पचमो हरी
दामोअरा मुअणरेइतरेपारे चट्टइ । " ती० ४ कल्प ।

जिणमुरा-जीर्णमुरा-स्त्री० । निःसारमुगयाम्, जीर्णमुराया-
भ्यामीभवनलक्षणो बन्धः । ज० ८ श० ६ उ० । अनु० ।

जिणमेडि [ण्]-जीर्णश्रेष्ठिन्-पुं० । श्रेष्ठपदाच्छ्रुते श्रेष्ठिन्,
ध० २० ।

" पुरी समन्ति वैशाशी, शालीनजनशालिनी ।

तत्राऽऽसीत्परमश्राद्धो, जिनदत्ताभिधः सुवीः ॥ १ ॥

सदा जितपदाब्भाज संयत्तैकात्मनश्चन्द्रः ।

च्युत श्रेष्ठिपदाज्जीर्ण श्रेष्ठिनेन स विभुतः " ॥ २ ॥

ध० २० । " वाणारसीए रुहमेणो जुणसेठी । " आच० ४
अ० । कल्प० ।

जिणजिण-जीर्णजीर्ण-त्रि० । अर्द्धजीर्णे, तच्चायुः क्षयनिमित्तम् ।

" जिणजिष्णे य भोयणे बहुसो । " आ० म० प्र० । आ० क० ।

जिणामा-जिह्वामा-स्त्री० । बुद्धसायाम्, पञ्चा० ४ विव० ।

जिणज्जाण-जीर्णोद्यान-न० । राजगृहनगरस्योत्तरपश्चिम-

दिशि स्थिते स्वनामस्थाने उद्याने, झा० १ शु० १ अ० ।

जिणुद्धार-जीर्णोद्धार-पुं० । जीर्णस्य भग्नमन्दिरादेरुद्धारो

यत्र । संस्कारज्जे, वाच० । ध० ।

" नवीनजिनगेहस्य, विधाने यत्कर्म प्रवेत् ।

तस्मादष्टगुणं पुण्यं, जीर्णोद्धारणं जायते ॥ १ ॥

जीर्णे समुद्धने याव-सावत्पुण्यं न नूतने ।

उपमर्दो मदीस्तत्र, स्वचैत्यरुपातिधीरपि ॥ २ ॥

तथा—

राया भगवत् सिटी, काम्बोए वि देसनं काचं ।

जिष्णे पुण्याऽऽययणे, जिणकप्पी वा वि कारवच्च ॥ ३ ॥

जिणभवणाइं जे उ-द्धरांत जलीइं माडिअपरिआइं ।

ते उद्धरति अप्प, भीमाओ जवसमुआओ ॥ ४ ॥ "

जीर्णचैत्योद्धारकारणपूर्वकमेव च नवचैत्यकारणमुचितम्;
तत एव संप्रतिनृपतिना एकांनतवत्किञ्चा जाणीकाराः
कारिनाः, नवचैत्यानि तु षट्त्रिंशत्सदृशाण्येव । एवं कुमारपा-
त्यस्तुगाद्याऽऽद्यैरपि नवचैत्येभ्यो जीर्णोद्धारा एव बहुधा श्व-
धाप्यन्तेति । ध० ३ अधि० ।

जिणोन्नवा-स्त्री० । देशी-द्वयोऽयम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जित्तिअ-यावत्-त्रि० । यन्परिमाणे, " यत्तदेतदोत्थोरित्तम
पतत्तुक् च " ॥ ८ । २ । १०६ ॥ अन्यः परस्य डावाऽऽहेरतोः
परिमाणार्थस्य ' इत्तिअ ' इत्यदेशो भवति, एतदो लुक् च ।
यावत्, ' जित्तिअ ' । प्रा० २ पाद ।

निध-यथा-प्रत्ययः सादृश्ये, येन प्रकारेणेत्यर्थः च । " कथंयथा-
तथां थादेरेमेभेदेवा स्तितः " ॥ ८ । ४ । ४०१ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण
था इत्यस्य ' इध ' ' इह ' इत्यादेशो भवति । प्रा० ४ पाद ।

जिब्भार-जिह्वार-पुं० । जिह्वारके शिल्पिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जिब्जा-जिह्वा-स्त्री० । लोट अनया लिट्-च-नि० जः । " ह्यो भो वा "

॥ ८२ ५१ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण वा भः । प्रा० २ पाद । " ईर्जेह्वसि-

हविर्हिदशतौ त्या " ॥ ८१ । ६२ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण ईकारविकल्पः ।

प्रा० १ पाद । रमज्ञानेन्द्रिये, रमनाया च । वाच० । प्रश्न० ।

जं० । औ० । प्रज्ञा० । " सत्तगुलिया जीदा । " जिह्वा मुखोच्च्यन्तर-

वर्तिमांसखण्डरूपा दैर्घ्येणाऽऽमाहृततः समाहृता । त० । " जि-

ब्भ विणिक्कस्स विहन्थिमिस्सि । " मध्यमांसरसाश्रित्यसंभृता-

भाविणो जिह्वां विनस्तिमात्रमाक्षिप्य तीक्ष्णाभिः श्लाभिरभि-

तापयन्ति । सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० । उत्त० । उपा० ।

जिब्भादुद्ध-जिह्वादुष्ट-पुं० । जिह्वा दुष्टे, आच० ४ अ० ४ उ० ।

जिब्जादोस-जिह्वादोष-पुं० । जिह्वाविकारे, आच० ४ अ० ।

जिब्जामय-जिह्वामय-पुं० । जिह्वेन्द्रियहानौ, स्या० ६ डा० ।

जिब्भामयदुक्ख-जिह्वामयदुःख-न० । जिह्वेन्द्रियहानिरूपे दुः-

खे, " जिब्भामयणं दुक्खणं सजोपत्ता जवच्च । " जिह्वामयं जि-

ह्वेन्द्रियहानिरूपं यद् दुःखं, तेन संयोजयिता जवति । स्या० ४

डा० ४ उ० ।

जिब्भामयसोक्ख-जिह्वामयमौक्ख-न० । जिह्वाया विकारो

जिह्वामयः, मौक्खं रसोपलम्भाऽऽनन्दरूपं जिह्वामयसौक्खम् । रसोप-

लम्भनाऽऽनन्दरूपं जिह्वेन्द्रियसुखे, " जिब्जामयाओ साक्खाओ

ववरोविता जवच्च । " स्या० ४ डा० ४ उ० ।

जिह्मिदिय-जिह्मिन्द्रिय-न० । रसनेन्द्रिये, प्रश्न० १ आध०
द्वार । जिह्मिन्द्रियं च दुःस्वाय जवति ।

यथा दुःस्वाय जवति तथोदाहरणम्-

“ भूपतिष्ठपुरे राजा, सोदासो मांसलोषुपः ।
अमारिर्घोषिताऽन्येषु-मोसं पर्युषितं पुनः ॥ १ ॥
मार्जारो जगृहेऽन्यत्तु, न सुनास्वप्यभूत्तदा ।
राज्ञो भीतेन सूदेन, शिशुर्व्यापाद्य संस्कृतः ॥ २ ॥
नुज्ञानः पृष्ठवान् राजा, मांसं स्वादिष्टमद्य किम् ? ।
तेनाऽऽख्यातेऽभयं दद्या, हृत्वेकैकं वचः सदा ॥ ३ ॥
तच्च ज्ञातं जनैः सर्वैः, ततो राक्षस इत्यसौ ।
पाययित्वा महामद्य-मटव्यां कुर्वितो नृपः ॥ ४ ॥
तत्राप्येकाकिनं व्यापा-द्याभ्राति स च मानुषम् ।
सायंस्तत्राधनाऽगच्छत्, ज्ञातः सुप्तेन तेन न ॥ ५ ॥
आवश्यकं प्रकुर्वाणाः, दृष्टाश्च मुनयः स्थिताः ।
शक्ताप्याक्रमितुं तात्र, ततश्चिन्तां प्रपश्यान् ॥ ६ ॥
आचार्यैः कथितो धर्मः, प्रबुद्धः प्राव्रजत् ततः ।
आचार्यो ज्ञानिनोऽभूवन्, अभ्युदधे स तेस्मिन् ॥ ७ ॥
भारिणः कर्ति तादृक्षाः, नष्टमज्ञाऽतदस्वदा ।
जेतव्याऽनौ प्रयत्नेन, दुर्जया माहनीयवत् ॥ ८ ॥ ” आ० क० ।
आ० म० । आ० चु० ।

जिह्मिदियनिगह-जिह्मिन्द्रियनिग्रह-पुं० । दित० । जिह्मिन्द्रियस्य
निग्रहे, जिह्मिन्द्रियस्य स्वाविषयाभिमुखमनुधावतो नियमने,
उत्त० ।

जिह्मिदियनिगहेणं जने ! जीवे किं जगयड ! जिह्मिदि-
यनिगहेणं पाण्डुपण्डितेसु रसेसु रागदोषनिगहे जगय-
ड, तत्पञ्चदशं कर्म न बधेड, पुण्यवर्धं च निजरेड ॥ ६५ ॥

हे भद्रन्त ! जिह्मिन्द्रियनिग्रहेण जीवः किं जनयति ? गुरुराह-
हे शिष्य ! जिह्मिन्द्रियनिग्रहेण जीवा मनोज्ञाननोकेषु रसेषु राग-
दोषनिग्रहं जनयति, तत्प्रत्ययिक रागद्वेषनिर्मासकं कर्म न
बध्नाति, पूर्ववद्धं रागद्वेषोपाजितं कर्म निजरेयति-क्षययति ।
॥ ६५ ॥ उत्त० २६ अ० ।

जिह्मिदियपरिमलीण्या-जिह्मिन्द्रियप्रतिमंतीनता-स्त्री० । म-
नोज्ञाननोकेष्वुदाहारेषु रागद्वेषपरिहाराऽऽत्मक आर्जाविकानां
तपोभेदः स्या० ४ टा० २ उ० ।

जिह्मिदियबल-जिह्मिन्द्रियबल-न० । बलभेदे, स्या० १० टा० ।

जिह्मिदियमुद्र-जिह्मिन्द्रियमुद्र-पुं० । मुगडभेदे, स्या० १० टा० ।

जिह्मिदियसंवर-जिह्मिन्द्रियसंवर-पुं० । रसनेन्द्रियसंवरणे, स्या०
तथैवम्-

चतुर्थं जिह्मिदिषण मातियरसाणि उ मणुषभदकाई,
किं ते ? ओगाहिमविविहपाण जोयणगुलकयखंरुयतेल्लय-
यकयभक्वेसु बहुविहेसु लवणरससंजुत्तेसु महूपंसवहुष्पका-
रमजियनिद्वारणगदालियंवेमहंबहुच्छदहिमरपमजवरा-
रुणीमीहुकापिमायणमायऽट्टारसबहुष्पगारेसु जोयणसु य
मणुणनएणगंधरसफामबहुद्वमंजिएसु अस्सेसु य पव-
माइएसु रसेसु मणुषजइएसु, न तेसु समणेणं सजियव्वं०

जाव न सति च मतिं च तत्तु कुज्जा, पुणरवि जिह्मिदिषण
मातियरसानि अमणुषपावकाई, किं ते ? अरसविरससी-
यल्लुक्खणिज्जप्पपाण भोयणाई दोसमवावसुकुहियपूइय-
अमणुणाविणद्वपस्यवहुदुब्धिभंगधियाई तित्तकसुयकमा-
यअंबित्तरमलिदनीरसाई अस्सेसु य एवमाइएसु रसेसु
अमणुषपावएसु न तेसु समणेण रुमियव्वं० जाव चरेज्ज
धम्मं ॥ प्रश्न० ५ मम्ब० द्वार ॥ (टीकाऽस्य 'रसगिक्' शब्दे)

जिह्मिया-जिहिका-स्त्री० । जिह्मा-कन्, टाप् । कालिमाजिह्मा-
याम्, स० । शोतोदाया महानद्याः प्रपातमधिकृत्य-"वहरामया-
प जिहियाए" । वज्रमय्या जिहिकाया प्रणालस्थमकरमुख-
जिहिकाया । म० । "गेहियंमा णामं महान्णं जज्जो पयडइ,
एत्थ ण महं पया जिहिया पणत्ता ।" ज० ४ वक्क० ।

जिम-जुज-धा० । भङ्गणे, आत्म० । पालने, पर० सक० रुधादि०
अनिट् । "भुजो जुजो जमजमकम्माण्हसमाणचमदचुः" ।
= । ४ । ११० । इति प्राकृतसूत्रेण जुजो जिमाऽऽदेशः । "जिमइ-जे
मइ" प्रा० ४ पाद । जुङ्गे अन्नम्, अजौल्लोत्, भूमिं नुनात्त पाश-
यति । वाच० । 'जिमइ-जिम्मइ' । प्रा० ४ पाद ।

जिम-धा० । भङ्गणे, जमति, अजमात् । वाच० ।

जिमिय-जिमित-त्रि० । हवनभोजन, विपा० ३ अ० । "जिमिए
जुत्तुसराणए" । जिमितो नुक्तवान् । भ० ३ श० १ उ० । ज्ञा० ।

जिम्म-जिह्य-त्रि० । दा-मन्-छिन्वादि० नि० । "पक्कमइम-
मरुमहान्" ॥ ८ । २ । ७४ ॥ इत्यादिसूत्रेण इह । कर्वाचन्न
जवति । प्रा० २ पाद । कुटिले, म-द, तगरवृक्षे च । वाच० ।
"अजिम्मकतणयणा" अजिह्य यमन्दे जज्जतावतया निर्विका-
रचपले कान्ते नयने यामा तास्तथा । ज० २ वक्क० । स० ।
कौटिल्ये, न० । तदात्मके मायाकपायान्तर्गते माहनीयकम-
नेदे च । स० ७४ सम० ।

जिम्मजद-जिह्यजद-त्रि० । मायारहिते, "जिम्मजडाइ ति वि-
स्समे" । जिह्यजडानि जिह्येन मायया रहितानि । व्य० ३ उ० ।

जिम्मय-जिह्यक-पुं० । मेघभद, स्या० ५ टा० । "जिह्ये-
णं महामेदे बहुवामहि एम चाम भावेइ वा, ण वा भावेइ ।"
जिह्यन्तु बहुभिर्वर्षणैरेकमेव वर्षमब्धं याचद् भुज जावयति,
नैव वा जावयति, रूतत्वात्तज्जलस्येति । स्या० ४ टा० ४ उ० ।

जिम्न-जिह्य-त्रि० । 'जिम्म' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

जिम्भजद-जिह्यजद-त्रि० । 'जिम्मजद' शब्दार्थे, व्य० ३ उ० ।

जिम्भय-जिह्यक-पुं० । 'जिम्भय' शब्दार्थे, स्या० ५ टा० ।

जिम्ह-जिह्य-त्रि० । 'जिम्म' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

जिम्हजद-जिह्यजद-त्रि० । 'जिम्मजद' शब्दार्थे, व्य० ३ उ० ।

जिम्हय-जिह्यक-पुं० । 'जिम्भय' शब्दार्थे, स्या० ४ टा० ४ उ० ।

जिय-जित-न० । जि-भावे क्तः । जये, कर्मणि क्तः । अभिभूते,
सूत्र० १ ध्रु० १ म० ३ उ० । पराजिते, ग० २ अधि० । जयलब्धे,
बशीकृते, आयसीकृते च । त्रि० । वाच० । वृ० । सूत्र० । उत्त० ।
परावर्तनकाले, प्रवृत्तावर्तकाले, शीघ्रमागच्छति, अनु० ।

सुत्राऽऽदौ परावर्तनं कुर्वन् परेण वा कश्चित्पृष्ठस्य स्तः यत्
शीघ्रमाजगति तज्जितम् । अनु० । विशेष० । ग० । "जियं नाम-
जन्य दुःखस्य तस्य भगिति जगद् ।" पृ० चू० ।

जियंतप-जीवत-न० । हरितवनस्पतिकायनेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जियंती-जीवन्ती-स्त्री० । बल्लीनेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

भयकरणा-जितकरण-पुं० । करणदक्के, "जियकरणावणीये
एगन्थे ।" जितकरणो विनीत इति द्वावप्येकार्यौ तात्पर्यवि-
भक्त्या; शब्दार्थस्तु परस्परं भिन्नाः जितकरणो नाम-करणदक्क
उच्यते, विनीत इति विनयकरणशीलः । व्य० ३ उ० ।

जियकसाय-जितकषाय-त्रि० । निगृहीतक्रोधाऽऽदिभावे,
पञ्चा० १७ वि० । "तिलोगपुञ्जे जिणे जियकसाय ।" जि-
तकषायान् निराकृतक्रोधाऽऽदिभावान् । पञ्चा० १० वि० ।

जियक्रोह-जितक्रोध-त्रि० । अभिभूतकोपे, द्वा० १२ द्वा० ।
विफलीकृतोदितक्रोधे, औ० । "जिनेन्द्रिया जितक्रोधाः, दुर्गा-
ण्यतितरास्त ते ।" द्वा० १२ द्वा० ।

जियकख-जिताक-त्रि० । जितेन्द्रिये, "विण्यकुसलो जिय-
कखगम्भीरा ।" दर्श० ५ तत्र । पञ्चा० ।

जियणिह-जितनिद्र-त्रि० । जिता निद्रा आलस्यं येन स जि-
तनिद्रः । त्यक्ताऽऽलस्ये, ज० ३ वक्क० । औ० । अल्पनिद्रे, ग० १
अधि० । स हि रात्रौ सुत्रमथ वा परिजावयन् न निद्रया वा-
ध्यते । प्रव० ६४ द्वार । अप्रमत्ते, आचा० १ शु० १ अ० १ उ० ।

जियणिदिदिय-जितनिद्रेन्द्रिय-त्रि० । जितानि वशीकृतानि
निद्रा इन्द्रियाणि येस्ते जितनिद्रेन्द्रियाः । वशीकृतनिद्रेन्द्रिय,
चू० १ उ० ।

जियपरिमा-जितपरिषत्-त्रि० । महत्यामपि परिषदि क्षोभमनु-
पयाते, प्रव० ६४ द्वार । ग० । आचा० । स० ।

जियपरीमम-जितपरिश्रम-त्रि० । परिश्रमराहिते, कल्प० १
कृण ।

जियपरीसह-जितपरिषद्-त्रि० । जिताः पराजिताः परिषदाः
शीतोष्णरूपा येन स जितपरिषद् । ग० ३ अधि० । औ० । शी-
ताऽऽनपाऽऽद्यातुस्येऽप्यखिन्ने, ज० ३ वक्क० ।

जियपा-जिताऽऽत्मन्-पुं० । आत्मनो जेतारि, सूत्र० ।

तथा चोक्तम्-

"कोहं माणं च मायं च, त्वेन पचिदियाणि य ।
दुज्जय चैव अप्पाण, सव्वमप्प जिय जियं ॥ १ ॥
जो सहस्सं महस्माण, सगामे दुज्जये जिणे ।
एक्क जिणज्ज अप्पाण, एस्से स परमो जया ॥ २ ॥
सूत्र० १ शु० २ अ० ।

जियजय-जितभय-त्रि० । अभये, ल० ।

जियमाण-जितमान-त्रि० । विफलीकृतमाने, औ० ।

जियरागदोस-जितरागद्वेष-त्रि० । रागद्वेषराहिते, "जिणहिं जि-
यरागदोसिदि ।" जितरागद्वेषविगतासत्यवादकारणैः । पञ्चा० ६
वि० ।

जियलोह-जितलोह-त्रि० । विफलीकृतलोभे, औ० ।

जियवं-जितवत्-त्रि० । प्राप्तजये, प्रश्न० १ आश्च० द्वार ।

जियसत्तु-जितशत्रु-पुं० । पराजितशत्रौ, "जितसत्तु पवरराय-
सीहा ।" प्रश्न० ४ संख० द्वार । अजितजिनस्य पितरि, प्रव० १२
द्वार । आव० । स० । "विजया जियसत्तुपुत्तस्म ।" ति० । वाणि-
ज्यप्रामाद्वान्तव्ये नृपे, "तस्य ण वाणिज्यगामे जियसत्तु राया ।"
उपा० १ अ० । चम्पानगरीवास्तव्ये नृपे, "उपा ६५ नयरा हात्था,
पुण्णमहे चेइए, जियसत्तु राया ।" उपा० १ अ० । ह्मेननगरीवा-
स्तव्ये नृपे, आ० म० प्र० । वसन्तपुरस्थे नृपे, "वसन्तपुरे नयरे
जियसत्तु राया ।" आ० म० वि० । चीनगक नगरीवास्तव्ये
नृपे, आ० चू० । "वीयसोगा नगरी, जियसत्तु नये राया ।" आ०
चू० २ अ० । आ० म० । उज्जयिनीनगरीवास्तव्ये नृपे, वत्त० २
अ० । सर्वतोभद्रनगरस्थे नृपे, "सन्ध्याजहे नयरे जियसत्तु
णाम राया होत्था ।" विपा० १ शु० ५ अ० । मथुरानगरीवास्तव्ये
स्वनामख्याते नृपे, आ० म० वि० । अजितनगरीवास्तव्ये
स्वनामख्याते नृपे, ज० १ वक्क० । प्रायश्चायां नगर्यां जितशत्रु-
नाम राजा । सू० प्र० १ पादु० । मल्लिजिनसह सद् "जिते
पाञ्चाक्षदेशस्थे कामिपत्यनगरस्थे राजान, स्या० । "जियसत्तु
पञ्चालराया ।" जितशत्रुनाम पाञ्चाक्षजनपदराजः का-
मिपत्यनगरनायकः । स्या० ६ ना० । द्वा० । भविष्यति
स्वनामख्याते दत्तस्य राज्ञः सुते च । ती० । "दत्तो य
राया वावर्त्तस्वासाधो पहादयां जिणचेद्धमस्मि महि काही,
स्वेग च सुहिअं काही ति, दत्तस्म पुत्तो जियसत्तु, तस्म
वि य मेघघोसो कक्की अण्तर महाजिनीहिं न वट्टिस्सद् ।"
ती० २० कटप ।

जियमेण-जितमेन-पुं० । आवस्तीवास्तव्ये स्वनामख्याते
आचार्ये, आव० ४ अ० । समतिजिनसमकालिके स्वनामख्याते
चक्रवर्तिन, ति० । कौशाम्बीवास्तव्ये स्वनामख्याते नृपे,
आ० क० । "कौशाम्बीत्यस्ति पुस्तत्र, जितसेनो महा-
पतिः ।" आ० क० । भरतवर्षस्थे अतीनायामुत्सर्पिण्यां
स्वनामख्याते कुलकरे, स० ।

जियमेलेम-जितश्लेश-पुं० । भेरोरपि निष्प्रकम्पतेर, आव० १
अ० ।

जियारि-जितारि-पुं० । संभवजिनस्य पितरि, आ० १ अ० ।
प्रव० । स० । "सेनाप जियारितनयस्म ।" ति० । उज्जयिनी-
नगरवास्तव्ये स्वनामख्याते नृपे, "उज्जयिन्यस्ति पुः सर्व-
पुरामुज्जयिनी श्रिया । तस्यां वडयान्तरङ्गारि-जितारिः
पृथिवीपतिः ॥ १ ॥" आ० क० ।

जिह-यथा-अव्य० । सादृश्ये, येन प्रकारेणेत्यर्थे च । "कथयथा-
तथां यत्तरेमेमेधेधा डितः ॥ ८ । ४ । ४०१ ॥ प्रा० ४ पाद ।

जी-जीर्-स्त्री० । जगायां, दुर्गता च । जृण्वद् जगायां दुर्गतावपि ।
जी रेफान्तस्तदर्थः । स्त्री० । पका० ।

जीमूय-जीमूय-पुं० । ज्या-क्विप् जीः । तथा जरया मृतो बहः ।
"मु बन्धने कः जयति नमः, जीयते वायुना वा जि-क्-मुट्
दायश्च वा । मेघे, वाच० । प्रा० । रा० । ज० । स्या० । जी० ।
मेघविशेषे च । "जीमूयण महामेहे एगेण वासण दसयामाह
भावेह ।" स्या० ४ ठा० ४ उ० । मुस्तके, पर्वते, धृतकरे, वेवता-
वृके, उन्डे, कोशातकीलतायाम्, वाच० ।

जीय-जीत-न० । आचरिते, “जीयमिण आणाओ ।” पञ्चा० १५ विव० २५० । जीत० २५० । आचारे, कल० ७९ लण । “अप्ये-गइया जीयमेयं ति” । जीतमन्त कल० एय इति कृत्वा । रा० । “कु-च्छिसि गवमन्ताए ऽवकने त जीयमय त्तिअपच्चुपणमखागया-णं” । जीतमेतत् आचार एय इत्यर्थः । कल० ७९ लण । सर्वानुची-णै, विश० । अथ जीतिमिणि कोऽर्थ इत्यत आह—“बहु जणमाइसु पुण, जीयं उच्चिय ति एगहुं” । बहुजनजनैर्गीतार्थानुचीर्णं बहुज-नाऽऽचीर्णमिति वा, उचितमिति वा एकार्थम् । किमुक्तं भवति?, बहुजनाऽऽचीर्णं नाम जीतिमिति । इय० १ उ० । प्रभूतानेकगोता-र्थकतायां मर्यादायाम्, उपचारात्प्रतिपादक ग्रन्थे च । जीतं नाम-प्रभूतानेकगीतार्थकता मर्यादा, तत्प्रतिपादको ग्रन्थोऽ-प्युपचाराज्जीतम् । इय० १ उ० । मर्यादाकारणे सूत्रे च । जीत-मिति सूत्रमुच्यते, जीतं स्थितिः, कल्पो मर्यादा, व्यवस्थेति हि पर्यायः । मर्यादाकारणं च सूत्रमुच्यते । न० ।

जीव-पु० । प्राणधारणे, प्राणनि च । जी० । “जीयस्स विसो-हणं परमं” । “जीव” प्राणधारणे, जीवति, जिजीव, जीवस्यती-त्यपयोगलक्षणत्वेन त्रिकाक्षमपि जाधनाज्जीवस्तस्य विशेषेण बोधनम् । जी० १ प्रति० ।

जीवित-न० । “यावत्तायज्जीविताऽऽवर्तमानावट्प्रावारकदेव-कुक्षैवमेवेवः” ॥ ८॥ १ । २७१ । इति प्राकृतसूत्रेण सम्बरस्य च-कारस्यान्तर्वर्तमानस्य सुग वा । प्रा० १ पाद । जीविन, “जीय-कामन्थधम्महेउ” । “जीयश्च जीवितं जीतं वा” प्रश्न० १ आध० द्वार । जीवतमिव जीवितम् । श्रुते, मर्यादायां च । विश० ।

एण्हिं कारणेहि, जीयं ति कयं गणहरेहि ॥ १११३ ॥

(जीयं ति) जीविनं श्रुतं द्वादशाङ्गम् । अयमत्राभिप्रायः-यथा जी-वस्य जीवितमात्रं न कदाचिद् व्यर्चिच्छ्रयते, तथा अव्यवच्छि-न्नयाभिप्रायतः श्रुतमपि न कदाचिद् व्यर्चिच्छ्रयते, ततो जी-विनमिव जीवितं श्रुतमुच्यते, तद्विधेः सुखग्रहणाऽऽदिकार-णेभ्यः कृतम् । अथवा-न सुखाऽऽदिकारणेभ्य एव किं तर्हि?, (जीयं ति) जीविनं मर्यादा, ततश्च गणधराणां जीविनं धर्मो मर्यादैवेयं यदुत तन्नामकर्मोदयतस्तत्स्वाजाव्यात् कर्तव्यमेव तैः श्रुतविरचनम् । अथवा-(जीयं ति) जीवितमाचरितम् । कल-एवायं सर्वगणधराणां यस्तैः संदर्भणीयमेव श्रुतम् । विश० ।

होइ सुहं जीयं पि य, कायव्वमिदं जओऽवस्सं ॥ १११६ ॥

सव्वेहिं गणहरेहि, जीयं ति सुयं जओ न वोच्छिन्नं ।

गणहरपज्जाया वा, जीयं सव्वानुचिन्नं वा ॥ १११७ ॥

(जीयं पि यं ति) जीविनं श्रुतम्; अथवा-जीविनं मर्यादा, यदि वा-जीतं सर्वानुचीर्णम् । कोऽर्थः?, इति । आह—“कायव्व” इत्या-दि । कर्तव्यमिदं, यतोऽवश्यं सर्वगणधरैरित्युत्तरगाथायां स-बन्धः । ततो जीविनं द्वादशाङ्गश्रुतं, मर्यादा, सर्वगणधराऽऽचीर्णं वेदमिति कृत्वा कृतं ग्रथितं गणधरैरिति, तदेवं ‘जीयं’ इति शब्दार्थत्रयं भवतीति तस्मिन्निर्णयार्थान् तस्य दर्शयति—“जी-यं ति सुयं” इत्यादि । विश० । आ० म० ।

जीयकप्प-जीतकलप-पु० । जीतेनावश्यभावेन कलप आचारो जीतकल्पः । कल० ४४ लण । पूर्वपुरुषाचरितलक्षणे आचारे, पञ्चा० १ विव० । तदात्मिके कल्पभेदे, पं० भा० । स चानुक्ताकल्पस्य

गौण नामान्तरं, तथा च पञ्चकलपभाष्येऽनुक्ताकल्पस्य विश-तिनामधेयान्वधिकृत्य—“नित्यकोरिह कयमिण, गणधारणं तु होहि सीसाण । ततो परंपरेणं, आइस तेण जीयं तु ॥ १ ॥” पं० भा० । जीतकल्प आचरितकल्पो जिनप्रतिबोधनलक्षणः । स्था० १० रा० । जीतमान्तरितं, तस्य कल्पो वर्णना प्ररूपणा, जीतकल्पः । आचारवर्णने, तत्प्रतिपादके जिनभङ्गणकृमाश्र-मणराचेते छेदश्रुतविशेषे च । जीत० ।

इय एस जीयकप्पो, समामओ मृविदियानुक्केपाए ।

कहिओ देयमयं पुण, पत्ते सुपरिच्छियगुणमि ॥ १७३ ॥

इत्यमुना प्रकारेणाऽऽद्यगाथापञ्चकेन शास्त्रप्रस्तावनामभिधाय चतसृजिर्गाथानिराद्यस्य, चतसृभिर्दिनीयस्य, तिसृभस्तृतीय-स्य, डाच्यां चतुर्थस्य, पञ्चभिः पञ्चमस्य, “उद्देसऽऽभ्यणेषुं, खधगेषु कमसो पमायस्स” । इति गायतः प्रारभ्य “ओसिज्जह सुबहुं पि हु” । इति गाथापर्यन्तीकृत्याष्टपञ्चाशद्भिर्गाथाभिर्भा-नाऽऽचाराऽऽदिपञ्चकानिचारगोचरस्य पष्ठस्य तिसृभिः सप्तम-स्य चतसृजिर्गष्टमस्य सप्तजिनेवमस्य नवामर्दशमस्य प्रायश्चित्त-स्य व्याख्यानं एव सर्वसमुदायाऽऽत्मको जीतकल्पः । जीत-मान्तरितं, तस्य कल्पो वर्णना प्ररूपणा, समामतः सङ्केपतः सुविहितानुक्रमया, शोभनं विहितमनुष्ठानं येषां ते मृ-विदितास्तेषामनुक्रमया कथितः प्रकथितः, देयः, पुनरयं पात्रे सुपरिचितगुणे जात्यकाञ्चनवत्तापच्छेदकपसदे सवि-हो गीतार्थं, न पुनरन्यस्मिन्, येन जीतकल्पदायकग्राहको ढावपि कर्मनिर्जरा शुद्ध्यतः सिद्ध्यतश्चेति । जीत० । तथा च जीतकल्पवृत्तौ तिलकाऽऽचार्यः—“इति नृत्तिकृत्यकृतः श्रुत-रहस्यकल्पस्य जीतकल्पस्य । विवरणलवे करिष्ये, स्व-स्मृतिर्वाजप्रबोधाय ॥ ६ ॥” इह निर्णीयकल्पव्यवहाराऽऽदीनि भूयानि उद्देश्यतानि, तेषु चार्तिविस्मरेण प्रार्थ्याश्चान्यान्यभिप्रायस्त, प्रतिदिनं च कल्पं तद्व्याहस्यमाभ्यर्थ्य प्रतिग्रन्थं नानाऽनित्याराना-श्रित्य पुरुषार्थौचित्ये न काऽपि क्वाप्युपपत्तुरुच्यते । ततः किं कुत्र दानं दीयते?, कथमात्मनः परस्य वा शुद्धिर्भवति?, इति व्या-मुह्यन्त्यन्तेर्वासिनोऽतस्तेषां सुखेन प्रार्थित्यैवार्थप्रतिपत्तये पूज्यर्थाजिनभङ्गणकृमाश्रमणः समस्तच्छेदग्रन्थानामुपनि-षत्कल्पं तदपेक्षयाऽत्यल्प जीतकल्पं कृतवान् । दर द्विधा वि-नेयाः-योग्याः, अयोग्याश्च । तत्र योग्याः ये रक्षन्सेवेगतरङ्गणी-तरङ्गप्रकालितान्तरमहाः परिमलितबद्धयः समस्तमिद्वान्त-महाणवपारीणाः परिणतवयसः माघपथोनप्रतिभाप्राग्भारस्वा-रचेतसः सततमुत्सर्गोपवादगोचराऽऽचारचतुराश्चरप्रवृजि-ताः । ये त्वेतद्विपरीतास्तिर्नित्तिकाऽऽद्यवच्च ते अयोग्याः । य-दुक्तम्—“नित्तिणिए चर्त्तात्तसे, गाणगणिणिए दृव्वच्चरित्ते । आ-यरियपरिभासी, वामावट्टे य पिसुणे य” ॥ १ ॥ इति । नित्तिका मुहुर्मन्दमन्दस्वरजाषणशीलाः गाणङ्गणिका ये यपमासादन्तग-णाद् गणं संक्रामन्ति, एतेषामयं न दानव्यः । यतः—“आमे घरे निहसं, जहा जलं त घरे विणासे” । इयं सिद्धन्तरहस्सं, अ-प्पाहार विणासे ॥ १ ॥” अतो योग्यानामव दानव्यः । जीत० ।

जीयकप्पिय-जीतकल्पिक-पु० । जीतेनावश्यभावेन कल्प आ-चारो जीतकल्पः, सोऽस्ति यस्य स जीतकल्पिकः । कल० ४४ लण । जीतकल्प आचरितकल्पो जिनप्रतिबोधनलक्षणो विद्यते यस्य स जीतकल्पिकः । जीतकल्पवति, स्था० १० रा० ।

जीयधर-जीतधर-वि० । सुप्रधरे, आर्यगोत्रोत्पन्ने शाण्डिल्यशि-
ष्ये स्वनामख्याते आचार्ये च । जी० । "संस्मृतं अस्मदजीयधर ।"
आरात्सर्वदेयधर्मेत्याऽर्वाग् यानमार्यम् । जीनमिति सुप्रमुच्यते ।
जीनं, स्थितिः, कल्पो, मर्यादा, व्यवस्था इति हि पर्यायाः । मर्यादा-
कारणं च सूत्रमुच्यते । तथा 'धृञ्' धारणे । ध्रियते, धारयतीति
धरः । "लिङाऽऽदिभ्यः" ॥५॥ १ । ५०॥ इत्यन्वप्रत्ययः । आर्यजी-
तस्य धर आर्यजीतधरः, तम् । अन्ये तु व्याचक्षते-शाण्डिल्यस्यापि
रंगस्य आर्यगोत्रो जीतधरनामा सुरिरासीत्, तं वन्दे इति । न० ।
जीयलक्षणा-जीवलक्षण-न० । जीवस्याऽऽत्मनो, लक्षण-लक्षणे क्वा-
यने यदन्यव्यवच्छेदेन तल्लक्षणम्, असाधारण स्वरूपं, जीवलक्ष-
णम् । जीवस्यासाधारणे स्वरूपे, कर्म० । तच्च ज्ञानाऽऽदिक उपयोगः,
अन एवेकमन्यत्र- "उपयोगलक्षणो जीवः" इति । कर्म० । कर्म० ।

जीयवं-जीवितवत्-वि० । प्राणिनि, " वप्प ! ताय ! जीयवं "
जीवितवत् !, प्रश्न० । आश्र० द्वार ।

जीयव्यवहार-जीतव्यवहार-पुं० । व्यवक्षेत्रकालभावपुरुषप्रति-
स्त्वाऽनुवृत्त्या संहननवृत्त्यादिपरिहाणमवेष्ट्य यत्प्रायश्चित्त-
दानं, यो वा यत्र गच्छे सूत्रातिरिक्तकारणतः प्राय-
श्चित्तव्यवहारप्रवर्तिता बहुजिग्येष्वानुवर्तितं तज्जी-
तम् । स्था० ४ भा० २ उ० । प्र० । जीत श्रुतौकादपि हीन-
मार्थकं वा परम्परयाऽऽचीर्णं, तेन व्यवहारो जीतव्यवहारः ।
ध० २ अर्थ० । व्यवहारजदे, " जीए य पचमए । " जीत
गीतार्थसंविग्नप्रवर्तितवृद्धव्यवहारः । पञ्चा० १६ वि० ।

तथा च-

कयपवयताप्पणामो, वुच्छं पच्छिन्नदानमंखेवं ।

जीपव्यवहारगयं, जीयस्म विमोहणं परमं ॥ १ ॥

प्रक्षयेण परममयाद् यथावस्थितवृत्तिभेदप्रभेदेक्यन्ते जी-
वाजीवाऽऽद्यः पदार्था अनेनास्मिन्निति वा प्रवचनम्-सामायि-
काऽऽदिवि-दुसारपर्यन्त मुख्यतः श्रुतज्ञानम्; उपचारान् तत्रोप-
युक्तश्चतुर्विधः सङ्गोऽपि; कृतः प्रवचनस्य प्रणामो येन स
कृतप्रवचनप्रणामोऽहं, वक्ष्ये प्रायश्चित्तदानमकूपम्, पापं किञ्चि-
त्तीति पापच्छिन् । अथवा-प्रायश्चित्तस-जीव, मनो, वाऽर्ताचा-
रमलमलिनितं शोधयतीति प्रायश्चित्तम् । अर्पित्वात् प्राकृतेन
'पच्छिन्ने' । उक्तं च-"पावे किञ्चिद् जम्हा, पायच्छिन्नं ति भक्षय
तद्ग । पाएण वा वि चित्तं, सोदेहं तेण पच्छिन्नं" ॥१॥ तस्य
दानं, तस्य संक्षेपः सहप्रहस्त, जीतव्यवहारकृतम्, जीतव्यवहारः-
" वत्तऽणुवत्तपवत्तो, " इत्येतन्नगाथयैव वक्ष्यमाणलक्षणः, तेन
कृतमुपादिष्ट, जीतव्यवहारगतं वा जीतव्यवहारात् प्रविष्टम्; जी-
वस्य, " जीव प्राणधारणे " जीवति, जिजीव, जीवस्यती-
त्युपयोगलक्षणत्वेन त्रिकालमपि जीवनाजीवः, तस्य, विशेषण
शोधनम् । विशेषप्रचार्यम्-विज्ञाऽऽद्योऽपि स्थूलबुद्ध्यः कापि
प्राणवधादौ सामान्येन प्रायश्चित्तं ददति, न पुनः संघट्टनपरि-
तापनोपद्रवाऽऽदिभेदैः सर्वेशामेकेन्द्रियाऽऽदिप्रत्ययस्तानां विष-
यजदेन प्रायश्चित्तं दातुं जानन्ति । न ह्ययमुपदेशस्तन्नीयशा-
स्त्रेष्वस्ति । इह पुनः प्रवचने सर्वमस्ति । अत एव यथोपलस-
कारिष्टकोदकाऽऽदिनिर्वस्त्रमलस्य शोधनं, तथाऽत्रापि क-
र्ममलमलिनस्य जीवस्य जीतव्यवहारोपादिष्टं विशेषधनम्; प-
रमं-प्रकृष्टम्, अनन्यसदृशम्, नान्यत्रैवाविशिष्टं प्रायश्चित्तवि-
धिरस्तीत्यर्थः ।

इह शिष्यः प्राह-विशेषणं हि व्यवच्छेदकं भवति, यथा
नीलोत्पलमित्यत्र नीलविशेषणं, उत्पलशब्दस्य रक्तोत्प-
लाऽऽदिभिरपि सामानाधिकरण्ये संज्ञयति तद्व्यवच्छे-
दाय, तत् किमप्राप्यम्येऽपि व्यवहाराः सन्ति, येन जीत-
व्यवहारगतमिति विशेष्यतः ? । गुरुराह-सन्त्यन्येऽप्यागम-
मुनाऽऽज्ञाधारणाव्यवहाराख्याभ्युत्वारो व्यवहाराः, तद्-
व्यवच्छेदायैह जीतपदम् । जीत० । येष्वपराधेषु पूर्वमह-
र्षयो बहुना तपःप्रकारेण बुद्धि कृतवन्तः, तेष्वपराधेषु सांप्रत
व्यवक्षेत्रकालभावान् विचिन्त्य संहननाऽऽदीनां च हानि-
माप्साय तदुचितेन केनचित्तपःप्रकारेण यां गीतार्थाः शुक्ति
निर्दिशन्ति, तत् समयपरिज्ञापया जीतमुच्यते । अथवा यत्र
गच्छे सूत्रातिरिक्तं न्यूनं वा कारणतः प्रायश्चित्तं प्रवर्तितं
तद् जीतं, तस्य व्यवहारो जीतव्यवहारः ।

स चायम्-

" वत्तऽणुवत्तपवत्तो, बहुसो आसेविमो महजणेण ।

एमो हु जीयकप्पो, पंचमओ होइ नायव्वो ॥ १ ॥ "

वृत्त पात्रबन्धप्रत्ययानाऽऽदिक एकदा एकेन वा जातः, ततोऽनु-
वृत्तं पुरुषान्तरं यावत्, ततः प्रवृत्तं पुरुषप्रवाहेन अतर एव बहुश
आसेवितो महाजनेन । बहुश्रुतिनिर्वाहने भाष्यकृताऽप्युक्तम्-

" वत्तो नाम एकस्मि, अणुवत्तो जो पुणो विंतिववार ।

तइयव्वारे पवत्तो, सुपरिग्गहिओ महजणेण ॥१॥

बहुसो बहुसुपाहि, जो वत्तो न य निवारिओ होइ ।

वत्तऽणुवत्तपमाणं, जीएण कयं हवइ एयं ॥६८२॥ "

एव जीतकल्पः पञ्चमो व्यवहारो भवति ज्ञानव्यः । जीत० ।
प्रव० । व्य० ।

व्यवहारकल्पे जीतव्यवहारं दर्शयति-

ददपुरमादिमु कल्ला-णयं तु विगल्लिदिप्पसुज्जत्तहो ।

परियावणे एतेसिं, चउत्थमायं विला ह्वेति ॥१०॥

ददुरो मण्डकः, तदादिषु तत्प्रभृतिषु मकारोऽन्नाङ्गणकः,
प्राकृतत्वात् । तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेषु, जीविताद् व्यपरोपितेष्विति
शेषः । कल्याणकं न्विति । तुशब्दो विशेषणार्थः । स चैतादृ-
शिनष्टि-पञ्चकल्याणप्रायश्चित्तं (विगल्लिदिप्पसुज्जत्तहो इति)
विकलान्यसपुणानि इन्द्रियाणि येषां ते विकलेन्द्रियाः-एकाङ्कि-
विचतुर्गिन्द्रियाः, तत्र-" व्याख्यानतो विशेषप्रतिपाति, " इत्येक-
न्द्रिया अनन्तवनस्पतिकारिका छष्ट्या । तेषु अभिकार्य एव-व-
पवासः प्रायश्चित्तम् । (परियावणे एतेसि इत्यादि) एतेषां ददुरा-
दीनां परितापनायां यथामर्थं चतुर्थोऽऽचामाम्ने प्रायश्चित्तं जव-
तः । इयमत्र जावना-यदि ददुराऽऽदीनां तिर्यक्पञ्चेन्द्रियान् गाढं प-
रितापयति, ततोऽभिकार्यः प्रायश्चित्तम् । अथ विकलेन्द्रियान् अ-
नन्तवनस्पतिकारिकचतुर्गिन्द्रियाणां संघट्टने पूर्वोक्तम्, एतेषामेवा-
नागाढपरितापने एकाशनं, तथा पृथग्व्यपने जावायुप्रत्येकवनस्प-
तीनां संघट्टने निर्विकृतिकम्, अनागाढपरितापने पुरिमाकम्, आ-
गाढपरितापने एकाशनं, जीविताद् व्यपरोपणे आचामाम्लम् ॥

इत इदमपि जीतमेवोत दर्शयति-

अपरिमा कालाऽसु, अ पडिक्कतस्स निव्विगइयं तु ।

निव्वीतिय पुरिमहो, अं विल खवणा य आवासे ॥११॥

अपरिज्ञा प्रत्याख्यानपरिज्ञाया अप्रहणं, गृहीताया वा भङ्गः ।
सूत्रे विज्ञातिलोपः, आर्पत्वात् । तथा कालाऽऽदिषु प्रतिक्रामनो
व्यावर्तमानस्य प्रायश्चित्तं निर्विकृतिकम् । किमुक्तं जवति ? यदि
नमस्कारपौरुष्यादि दिवसप्रत्याख्यानं न गृह्णाति, गृहीत्वा वा
विराधयति, तथा स्वाध्यायं प्रस्थाप्य यदि कालस्य न प्रतिक्राम-
ति, न कालप्रतिक्रामणनिमित्तं कायोत्सर्गं करोति । आदिश-
त्वात् तु येषु स्थानेषु ईयापधिकया प्रतिक्रामितव्यं, तेषु चेत्तथा
न प्रतिक्रामति, तर्हि प्रायश्चित्तं निर्विकृतिकमिति । तथा (निर्वी-
तिष इत्यादि) 'आवासे' आवश्यके एकाऽऽदिकायोत्सर्गाकरणे,
सर्वाऽऽवश्यककरणे च यथासंख्यं निर्विकृतिकपूर्वार्द्धाऽऽचा-
माम्लकपणानि । इयमत्र भावना-आवश्यके यद्येकं कायोत्सर्गं
न करोति ततः प्रायश्चित्तं निर्विकृतिकं, कायोत्सर्गक्याकरणे
पूर्वार्द्धम्, अयाणामपि कायोत्सर्गकरणानामकरणे आचाम्लम्,
सर्वस्यापि चाऽऽवश्यकस्याकरणेऽभकार्यमिति ॥११॥

जं जस्स व पच्छित्तं, आयरियपरंपराएँ अवरुद्धं ।

जोगा य बहुविगप्पा, एसो खलु जीपकप्पो उ ॥१२॥

यप्रायश्चित्तं यस्याऽऽचार्यस्य गच्छे आचार्यपरम्पराऽऽगतत्वेना-
विरुद्धं, न पूर्वपुरुषमर्यादाऽतिक्रमेण विरोधभाक् । यथाऽऽयेषामा-
चार्याणां नमस्कारपौरुष्यादिप्रत्याख्यानस्याकरणे, कृतस्य वा
नक्ते प्रायश्चित्तमाचाम्लम्, तथाऽऽवश्यकगतैककायोत्सर्गाकरणे
पूर्वार्द्धं, कायोत्सर्गव्याकरणे एकाशनकमित्यादि । तथा ये योगा
उपधानानि बहुविकल्पा गच्छन्नेदेन बहुनेदाः, आचार्यपरम्प-
राऽऽगतत्वेन चाविरुद्धाः, यथा नागिलकुलवंशवर्तिनां साधू-
नामाचारादिरभ्य यावदनुत्तररोपपातिकदशाः, तावन्नास्ति आ-
चाम्लं, केवलं निर्विकृतिकं ते पठन्ति, आचार्यानुज्ञातश्च विधि-
ना कायोत्सर्गं कृत्वा विरुद्धाः परिहृज्यन्ते ; तथा कल्पव्यवहा-
रयोः, चन्द्रप्रज्ञासिर्मुखप्रज्ञायाश्च केचिदागाढं योगं प्रतिपन्नाः,
अपरे त्वनागाढमिति । (एसो खलु जीपकप्पो उ इति) एष स-
र्वोऽपि कलु गच्छन्नेदेन प्रायश्चित्तभेदे, योगभेदश्चाऽऽचार्यपर-
म्पराऽऽगतो जीतव्यवहारो वेदितव्यः । व्य० १ उ० १ द्वार ।

अथ कांऽसौ जीतव्यवहारं प्रयुज्जीतेत्यत आह-

जो आगमे य सुत्ते, य सुसुतो आण-धारणाए य ।

सो ववहारं जीए-ण कुणइ वत्ताणुवत्तेण ॥६७३॥

य आगमेन, सूत्रेण च, गाथायां सप्तमी प्राकृतत्वात् तृतीयाऽर्थः ।
तथा आह्वया, धारणया च शून्यो रहितः, स जीतेन वृत्तानुवृ-
त्तेन । अस्य व्याख्यानं प्राग्वत् । व्यवहारं करोति ।

वृत्तानुवृत्तत्वेनैव भावयति-

अमुतो अमुतत्थ कतो, नह अमुतस्म अमुतेण ववहारो ।

अमुतस्म विं य तथ कतो, अमुतो अमुतेण ववहारो ॥६७४॥

तं चेवऽणुमज्जंतां, ववहारविद्धि पञ्जति जहुत्तं ।

जीएण एस भणितो, ववहारो धीरपुरिमेहि ॥६७५॥

अमुको व्यवहारोऽमुके कारणे समुत्पन्नेऽमुकस्य पुरुषस्यामु-
केनाऽऽचार्येण यथा कृतः, एतेन वृत्तत्वं भावितं; तथैवामुकस्य
यादृशे एव कारणेऽमुकेनाऽऽचार्येणामुको व्यवहारः कृतः, एतेना-
नुवृत्तत्वमुपदर्शितं; नमैव वृत्तानुवृत्तं जीतमनुमज्जन् आश्रयन्
यथाकृतं व्यवहारविधिं यत्प्रयुक्तं, एष जीतेन व्यवहारो धी-
रपुरुषैर्भजितः ।

धीरपुरिसपाणत्तो, पंचमतो आगमो वि हु पसत्थो ।

पियधम्मऽवज्जनीरू-पुरिसज्जायाणुचिम्भो य ॥६७६॥

एष पञ्चमको जीतव्यवहारो धीरपुरुषप्रज्ञः तीर्थकरणधरैः
प्रकृषित आगमः पञ्चाविधः, व्यवहारसूत्राऽऽत्मकतया श्रुतज्ञान-
विद्वद्भिरुद्देशपूर्विणः, तैः कालं प्रतीत्य प्रशस्तः प्रशंसितः, तथा
प्रियधर्मभिरवज्जनीरूभिः पुरुषजातैः, अनुचीर्णः, तस्मात्सत्यतया
प्रत्येतव्यः, अर्थात् सूत्रतश्च यथाक्रमं तीर्थकरणधरैरर्जित-
त्वात् । तथाहि-" पंचविहे ववहारे पाणत्तं । " इत्यस्य सूत्र-
स्थार्थस्तीर्थकर्त्रोर्भितो, गणधरैश्च अद्याय सूत्रीकृतः, अत एवो-
त्तमैः पुरुषजानेराचीर्णः, ततः कथमत्र न प्रत्ययः ? इति ।

अधुना जीतव्यवहारनिदर्शनमाह-

सो जध कालाऽऽदीणं, अपढिकंतस्स णिव्विगइयं तु ।

मुहणंतफिदिय-पाणग-ऽसंवरणे एवमादीसु ॥६७७॥

स जीतव्यवहारो, यथेत्युदाहरणमात्रोपदर्शने, कालादिभ्यः,
आदिशब्दात् स्वाध्यायाऽऽदिपरिग्रहः । अप्रतिक्रान्तस्य । गा-
थायां षष्ठी पञ्चम्यर्थे । मुखान्तिकं मुखपांसिकायां, स्फिटितायां,
मुखपांसिकामन्तरेण इत्यर्थः । तथा पानकस्यासंवरणे पाना-
ऽऽहारप्रत्याख्यानकरणे निर्विकृतिकं प्रायश्चित्तम् ।

एगिदिऽणंतवज्जे, घट्टणतावेऽणगाढऽऽगाढे य ।

णिव्वीतिगमादीयं, जा आयामंत उद्वणे ॥६७८॥

एकंन्द्रियस्यानन्तकायिकवर्जस्य, पृथिव्यप्तेजोवायुप्रत्येकव-
नस्पतीनामित्यर्थः । घट्टने अनागाढे, तापने आगाढे च, निर्विकृति-
काऽऽदिकं, यावदाचाम्लमपद्रावणे जीविताद् व्यपरोपणं ।
इयमत्र भावना-पृथिवीकायिकाएकायिकनेजस्कायिकवायुवन-
स्पतीनां घट्टने निर्विकृतिकम्, अनागाढपरितापने पुरिमार्द्धम्,
आगाढपरितापने एकाशनम्, अपद्रावणे आचामाम्लमिति ।

विगलिदियघट्टणता-वऽणगाढऽऽगाढे तहेव उद्वणे ।

पुरिमह्रातिकमेणं, नेयवं जाव खवणं तु ॥६७९॥

पंचिदियघट्टणता-वऽणगाढऽऽगाढे तहेव उद्वणे ।

एकामण आयामं, खवणं तह पंचकट्ठाणं ॥६८०॥

विकहेन्द्रियाणां छिन्द्रियप्रभृतीनां घट्टने, तापने अनागाढे, आ-
गाढे च, तथा अपद्रावणे, क्रमेण पूर्वार्द्धाऽऽदिक्रमेण ज्ञानव्ययाव-
त् कृपणम् । किमुक्तं भवति ? घट्टने पूर्वार्द्धम्, अनागाढपरिता-
पने आचामाम्लम्, आगाढपरितापने निर्विकृतिकम्, अपद्रावणे
कृपणमिति ॥६७९॥ तथा पञ्चेन्द्रियाणां घट्टने एकाशनकम्, अना-
गाढपरितापने आचामाम्लम्, आगाढपरितापने कृपणमज्जका-
र्थम्, अपद्रावणे पञ्चकट्याणं-निर्विकृतिकपूर्वार्द्धेकाशनकाचा-
माम्लकृपणरूपम् ।

एमाईओ एमो, नातव्वो होऽ जीयववहारो ।

आयरियपरंपरए-ण आगतो जां व जस्म भवे ॥६८१॥

एवमादिक एष जीतव्यवहारो भवति ज्ञानव्ययः, यो वा यस्य
आचार्यपरम्परकणाऽऽगतः स तस्य जीतव्यवहारो ज्ञानव्ययः ।

बहुमो बहुसुतेहिं, जो वत्तो न य निवारितो होति ।

वत्तऽणुवत्तपमाणं, जीएण कयं हवति एयं ॥६८२॥

यो व्यवहारो बहुश्रुतैर्बहुशोऽनेकवारं वृत्तः प्रवर्तितो, न चा-
न्यैर्बहुश्रुतैर्भवति विद्यते निवारितः, एतेन वृत्तानुवृत्तं जी-

तेन प्रमाणं कृतं भवति । एष जीतव्यवहारः प्रमाणीकर्तव्यः, इति भावः ।

एतदेव च सविस्तरं भावयति—

जं जीतं सावज्जं, न तेण जीतेण होइ ववहारो ।

जं जीतमसावज्जं, तेण तु जीतेण ववहारो ॥६८३॥

यद् जीतं सावद्यं, न तेन जीतेन भवति व्यवहारः, यद् जीतमसावद्यं, तेन तु जीतेन व्यवहारः ।

अथ व्यवहारः—अथ किं सावद्यमसावद्यं वा जीतमित्यत आह—

बारहदिहड्डमाला—पेट्रेण य रिंगणं तु मावज्जं ।

दसविहपायच्चित्तं, होइ असावज्जजीयं तु ॥६८४॥

यत् प्रवचने, लोके चापराधविशुद्धये समाचरितम्—सारावमु-
पहनं, हस्तौ—गुप्तस्यूदे प्रवेशनं, तनुमालाऽऽरोपणं, पेट्रेण—उदरेण
रिङ्गणं, तुशब्दात् सराकटं कृत्वा ग्रामे सर्वतः पर्याटनमि-
त्यवमादि, तत् सावद्यं जीतम् । यत् दशावधमासोचनाऽऽदिकं
प्रायश्चित्तं तद् सावद्यं जीतम् ।

अत्र बोद्धव्यं—कदाचित्सावद्यमपि जीतं दद्यात् ।

तथा चाह—

उस्समे बहुदोसे, निरुद्धमे पवयणे य निरवेक्खे ।

एयारिममि पुरिमे, दिज्जइ सावज्जजीयं पि ॥६८५॥

उत्सजेन प्रायेण बहुदोषे, “निरुद्धमे” सर्वथा निर्दये, तथा
प्रवचने प्रवचनविषये निरपेक्षे, एतादृशे पुरुषेऽनवस्थाप्रसङ्ग-
निवारणाय सावद्यमपि जीतं दीयते ।

संविग्गे पियधम्मे, अपमत्ते वा अवज्जभीरुमि ।

कम्हि इ पमायस्वलिए, देयमसावज्जजीयं तु ॥ ६८६ ॥

संविग्गे, प्रियधर्मेणि, अपमत्ते वा, अवद्यनीरौ कस्मिंश्चित्-
त्यमादवशतः स्मरिते देयमसावद्यं जीतम् ।

जं जीतमसोहिकरं, ण तेण जीतेण होइ ववहारो ।

जं जीतं सोहिकरं, तेण उ जीतेण ववहारो ॥६८७॥

यद् जीतमशोधिकरं, न तेन जीतेन भवति व्यवहारः कर्तव्यः,
यत्पुनर्जीतं शोधिकरं, तेन जीतेन व्यवहारो विधेयः ।

शोधिकराऽशोधिकरजीतप्रतिपादनार्थमाह—

जं जीतमसोहिकरं, पामत्यमपत्तसंजयाऽऽण्णं ।

जइ वि महजणाऽऽचिन्नं, न तेण जीतेण ववहारो ॥६८८॥

जं जीतं सोहिकरं, संविग्गपगायणेण दंतेण ।

एणेण वि आञ्जं, तेण उ जीतेण ववहारो ॥६८९॥

यद् जीतं पार्श्वस्थप्रमत्तसंयताऽऽर्चणमन एवाशोधिकरं, तद्
यद्यपि महाजनाऽऽर्चणं, तथापि न तेन जीतेन व्यवहारः कर्त-
व्यः, तस्याशोधिकरत्वात् । यत्पुनर्जीतं संविग्गपगायणेन दान्तेन
एकेनाप्यार्चणं, तत् शोधिकरं कर्तव्यम् । ६९० ३० ।

अप्रति सूत्रकाः स्वयमेव सूत्रेणैव प्रस्तावयन्नाह—

जं जं न जणियमिहियं, तस्मावत्तीए दाणमंसेवं ।

भिन्नाइया य वृच्छं, क्कम्मासंता य जीणं ॥ ६९० ॥

इह जीतव्यवहारेऽपराधमुद्दिश्य यद्यत् प्रायश्चित्तं न भणितं,
तस्याप्यापचिद्विशेषेण दानसङ्केपं वक्ष्ये । आपत्तिश्चामुकातिचा-

रेऽमुकस्य तपसः प्राप्तिरिति । सा च निशीथ-कल्प-व्यवहारा-
ऽऽदिषु विस्तरेणाभिहिता । तपसश्च पञ्चाकादेः षण्मासान्तस्य
महीयान् दानविरचनाप्रपञ्चः प्रोक्ष्यते ॥ अत्राऽऽपत्तिर्दानं च सं-
क्षेपेणैव निरूप्यते—तत्त्वात् दानं जिज्ञमासाधारण्यं षण्मासा-
न्तं यावद्भवति । भिक्षेत्यादि । भिक्षमासादिकोऽपि षण्मासान्तान्
वक्ष्ये । अयं जावः—जीतेन जीतव्यवहारेण, भिक्षमासाऽऽदिश-
ब्दैः किं किं तपोऽर्जनीयते ?, इत्यभिधास्यामीत्यर्थः । ६९० ।

भिन्नाऽऽर्चोस्तावदाह—

भिक्षो भविसिधु चिय, मासो चउरो य उच्च लहुगुल्गा ।

णिब्बियगार्इ अट्टम—जसंतं दाणमेएसि ॥६९१॥

इह समयपरिज्ञापया दिनपञ्चविंशतिकूपो भिक्ष इति भिक्षमासो-
ऽभिधीयते । स चाविशिष्ट एव लघुपञ्चकगुरुपञ्चकाऽऽदित्रे-
दाविवक्षया एवात्र गृह्यते । (मासो चउरो य उच्च लहुगुल्गा)
अत्र चकारौ मासे समुच्चायकौ । ततो मासाश्च-
त्वारो मासाः, षण्मासाः । लघुगुरुका इति च सर्वेषु बो-
ध्यम् । यथा लघुमासो, गुरुमासो, लघुचतुर्मासं, गुरुचतु-
र्मासं, लघुषण्मासं, गुरुषण्मासं चेति । एतेषां जिज्ञमासल-
घुमासगुरुमासलघुचतुर्मासगुरुचतुर्मासलघुषण्मासगुरुषण्मा-
साऽऽख्यानां सप्तानामापत्तौ सत्यां निर्विकृताऽऽद्यष्टमभक्तान्तम्-
निर्विकृतिकपूरिमासैकाशनाऽऽचाम्बलचतुर्थषष्ठाष्टमाऽऽख्यं दानं
यथासक्यं हेयमित्यर्थः । ६९१ ।

एतानि च लघुपञ्चकाऽऽदिमेऽऽत्मकजिज्ञमासाऽऽर्चानि गुरुष-
ण्मासान्तानि पूर्वम्. “अद्वेण निब्बसेसं” इति गायत्र्याख्यायां
सप्तपञ्चमाख्यातानित्यन्यत्र प्रवक्षितानि । सामान्येन तपस
उपसंहारमाह—

इय सव्वाऽऽवत्तीओ, तवसो नाउं जहक्कम्पं समए ।

जीएण दिज्ज निव्वी—यगाइ दाणं जहाऽनिहियं ॥६९२॥

इत्यमुना प्रकारेण, सर्वा आपत्तौ, तपसः सर्वाभिधीः, यथाक्रम-
प्रतीचारानुसारेण, समये सिद्धान्ते, ज्ञात्वा, जीतेन, निर्विकृत-
काऽऽर्चं दानं, यथा येन प्रकारेणाभिहितं, तथा दद्यादित्यर्थः । ६९२ ।

विशेषाभिधानाय प्रस्तावनामाह—

एयं पुण सव्वं चिय, पायं सामन्नओ विनिह्दिं ।

दाणं विभागओ पुण, दव्वाइविमोसियं नेयं ॥ ६९३ ॥

एतत्पुनरालोचनाऽर्हाऽऽदिप्रायश्चित्तदानं, सर्वमेव, प्रायो वा-
हृत्येन, सामान्यतो ह्यव्याऽऽद्याविभागतो विनिर्दिष्टम्; विभा-
गतः पुनः ह्यव्याऽऽर्चानि ह्यव्यसत्रकालभाष्यपुरुषप्रतिसेवना-
ऽऽर्चानि, तत्क्षेपेण विशेषितं हीनप्रधिकं वा, यथोक्तमेव वा, जीतं
दानं दातव्यमिति हेयम् । ६९३ ।

शेषमेव सुव्यक्तमाह—

दव्वं खेतं कात्तं, जावं पुरिम पडिमेवणाओ य ।

नाउ भियं चिय दिज्जा, तम्मत्तं हीणमहिंयं वा ॥६९४॥

अत्र बन्धाऽऽनुलोम्येन प्राकृतत्वात्पुरुषशब्दो लुप्तविभक्तिको
निर्दिष्टः । तत्र च ह्यव्यं क्षेत्रं कालं भावं पुरुषं प्रतिसेवनाद्य
ज्ञात्वा, मितमेव ह्यव्यकृताऽऽदिप्रमाणेनैव, कोऽर्थः ?, ह्यव्याऽऽदिषु
हीनेषु हीनम्, अधिकेष्वधिकम्, अहीनोत्कृष्टेषु तन्मात्रं—जी-
तोक्तममेव, दद्यात् । ६९४ ।

तत्र ह्यस्याऽऽध्याजिधिस्ययाऽऽह-

आहाराऽऽई दध्वं, वलियं सुलहं च नाउमहियं पि ।

दिज्जाहि दुब्बलं दु-द्वहं च नाऊण हीणं पि ॥६५॥

आहाराऽऽदिक द्रव्यं-यत्र देशे वलिकं, सुलहं च; यथा-अनूप-
देशे शालिकूरो वलिकः, स्वभावेनैव सुलहः; तं ज्ञात्वाऽधिक-
मपि जीतोक्ताद् बहून्तरमपि दद्यात् । यत्र पुनर्बल्लक्षणककाञ्ज-
काऽऽदिको कृताऽऽहारो दुर्बलो, दुर्लभश्च; तं ज्ञात्वा हीन
जीतोक्तादल्पमपि दद्यादित्यर्थः । ६५ ।

अथ क्षेत्रकालाभिधानार्थमाह-

सुखं मीयल साहा-रणं च खित्तमहियं पि सीयम्मि ।

लुक्खम्मि य हीणतरं, एवं काजे वि तिविहम्मि ॥६६॥

रुक्कं क्षेत्र-स्नेहरहितं, वातुल वा; शीतलं पुनः-स्निग्धम्, अनूपं
वा; साधारणं-मध्यस्थम्, अस्निग्धरुक्कम् । इह शीते स्निग्धक्षेत्रे
जीतोक्तादधिकमपि दद्यात्; रुक्के च हीनतरं जीतोक्तादल्पतरम् ।
अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चये । तेन साधारणक्षेत्रे साधारणं जीतो-
कमात्रमेव, अहीनाधिकं दद्यादिति ज्ञेयम् । कालेऽपि त्रिविधे-
वर्षाशिशिरव्रीष्मरूपे, एवममुनैवोक्तप्रकारेण, जीतोक्ताधिकसम-
हीनानि तर्पांसि यथासक्यं दद्यादिति सामान्यातिदेशः ॥६६॥

विशेषतः कालं प्रपञ्चयन्नाह-

गिम्हासुमिरवासासु, दिज्जऽहमदमपवारसंताई ।

नाउं विहिगा गवविह-गुयववहारोवपसेणं ॥ ६७ ॥

अत्र कालस्त्रिधा-ग्रीष्मशिशिरवर्षाप्रकृणः । स च सामान्यतो द्वि-
धा-क्षिण्यो, रुक्कश्च । स च द्विरूपोऽप्युत्कृष्टमध्यमजघन्यभेदात्
त्रिधा । तत्रोत्कृष्टक्षिण्योऽतिशीतं, मध्यमस्निग्धो नातिशीतः, जघ-
न्यस्निग्धः स्तोक्शीतः । उत्कृष्टरुक्कोऽत्युष्णः, मध्यमरुक्को ना-
त्युष्णः, जघन्यरुक्को कथोष्णः । एवमेव ग्रीष्मशिशिरवर्षाऽऽख्ये
कालत्रये नवविधश्रुतव्यवहारोपदेशेन नवविधो-नवविधतपो-
दानलक्षणः, स चासौ श्रुतव्यवहारोपदेशश्च, तेन नवविधश्रुत-
व्यवहारोपदेशेन, विधाना वैपरीत्याभावेन, ज्ञात्वाऽष्टमदशम-
द्वादशान्तानि तर्पांसि दद्यात् । अयं भावार्थः-ग्रीष्मशिशिर-
वर्षासु यथाक्रमं चतुर्थेष्टाष्टमानि जघन्यानि, षष्टाष्टमदशमानि
मध्यमानि, अष्टमदशमद्वादशान्युत्कृष्टानि ।

उक्तं च-

“ गिम्हासु चउत्थं दिज्जा, उहगं च दिमाऽऽगमे ।

वासासु अछमं दिज्जा, तवो एस जहम्मगो ॥ १ ॥

गिम्हासु छुछग दिज्जा, अछमं च दिमाऽऽगमे ।

वासासु दसमं दिज्जा, एस मग्गिमगो तवो ॥ २ ॥

गिम्हासु अछमं दिज्जा, दसमं च दिमाऽऽगमे ।

वासासु दुवात्तसमं, एस उक्कोसओ तवो ॥ ३ ॥ ”

एष नवविधतपोदानलक्षणः श्रुतव्यवहारोपदेशः । अथवा-
नवविधश्रुतव्यवहारोपदेशो द्विधा-ओघतो, विजागतश्च । तत्रौ-
घतो गुरु १, गुरुतरो २, गुरुतमश्च ३ । लघुः १, लघुतरो २, ल-
घुतमश्च ३ । लघुको १, लघुकतरो २, लघुकतमश्चेति ३ ।
एव नवविधः ।

उक्तं च-

“ गुरुओ गुरुअतराओ, अहागुरु चेव होइ ववहारो ।

लहुओ लहुअतराओ दालहं चेव ववहारो ॥ १ ॥

लहुओ लहुअतराओ, अहालहुओ चेव होइ ववहारो ॥ ”

अहागुरु-अहालहु-अहालहुसशब्दगुरुतमलघुतमलघुकतमा
ब्रूयन्ते । एष च नवविधोऽपि आपत्तिदानतपोच्यां, का-
लेन च योजनीयः ।

तत्रेदमापत्तिपः-

गुरुमासो १, गुरुलघुचतुर्मासो २, गुरुलघुषण्मासश्च ३ ।
लघुमासो १, जिज्ञमासो २, विशतिकं च ३ । पञ्चदशक १, दशकं
२, पञ्चकं चेति ३ । उक्तं च-“गुरुगो य होइ मासो, गुरुयतरो चेव
होइ चतुर्मासो । अहगुरुओ उम्मासो, गुरुपक्खे होइ पडिबणी”

॥१॥ अत्र सामान्येनाभिधानात् चतुर्मासकशब्देन गुरुचतुर्मा-
स-लघुचतुर्मासाऽऽख्योभयमपि ग्राह्यम्; षण्मासशब्देन च
गुरुषण्मास-लघुषण्मासाऽऽख्यद्वयमपि ग्राह्यम् । “तीसा य प-
ण्णवीसा, वीसा वि य होइ लहुयपक्खम्मि ॥” अत्र “तीसा” चैतत्
स्पृष्टतयैवोक्तम्; अन्यथा लघुमासे साधेसप्तविंशतिरेव दिना-
नि भवन्ति । “पनरस दस पंचेव य, लहुसयपक्खम्मि पडिब-
णी” ॥ १ ॥ प्रतिपत्तिरापत्तिरित्यर्थः ।

अथेदानीमेषु गुरुकादिषु दानतपः-

अष्टमम् १, दशमम् २, द्वादशं च ३ । षष्ठम् १, चतुर्थम् २,
आचाम्लं च ३ । पकाशनम् १, पुरिमाईम् २, निर्विकृतकं च ३
इति वर्षाशिशिरव्रीष्मेषु दीयते ।

उक्तं च-

“ गुरुगं च अछमं खलु, गुरुयतरायं च होइ दसमं तु ।

अहगुरुयं वारसमं, गुरुपक्खे होइ दाणं तु ॥ १ ॥

छुछ चउत्थयं विह, लहुपक्खे होइ तवदाणं ।

एगासण पुरिमहु, निव्वीयं लहुम् सुजो वा ॥ २ ॥ ”

(सुद्धो व त्ति) वस्तु निर्विकृतकमात्रमपि तपः कर्तुमशक्तः
स मिथ्याऽप्युक्तेनैव गुह्यनीत्यर्थः । एवमोघेनोक्तो नवविधः
श्रुतव्यवहारोपदेशः ।

सांप्रतं विभागतः कथ्यते-

“ओहेण एस भालओ, इत्तो वुक्खं विभागेणं ।

तिगनयसत्तावीसा-एक्कासींदिं जेपहिं ॥ १ ॥ ”

अत्रैव नवविधव्यवहारस्त्रिभिर्नवतः सप्तविंशतिभिरेकाशी-
तिनिष्ठं जेदैर्भवति । तत्र सक्तेपतस्नावदयं त्रिभेदः-उत्कृष्टो,
मध्यमो, जघन्यश्च । तत्र गुरु-गुरुतरं-गुरुतमाऽऽख्यो गुरुपक्क
उत्कृष्टः । लघु-लघुतरं-लघुतमाऽऽख्यो लघुपक्को मध्यमः ।
लघुक-लघुकतरं-लघुकतमाऽऽख्यो लघुकपक्को जघन्य इति ।

यथाह-

“ नवविह ववहारेसो, संखेवेणं तिहा मुणेयवो ।

उक्कोसो मग्गिमगो, जहम्मगो चेव तिविहसो ॥ १ ॥

उक्कोसो गुरुपक्खो, लहुपक्खो मग्गिमो मुणेयवो ।

लहुमपक्खो जहम्मो, तिविगणो एस नायवो ॥ २ ॥ ”

नवभेदस्त्वेवम्-गुरुपत्र एकोऽप्युत्कृष्टमध्यमजघन्यभेदात्
त्रिधा । एष लघुपक्कोऽपि त्रिधा । लघुकपक्कोऽपि चैव त्रिधेति ।
तत्र गुरुपक्के त्रैविध्यमिदम्-गुरुपक्कः पाणमासिक-पाञ्चमासिका-
ऽऽख्य उत्कृष्टः, चातुर्मासिक-त्रैमासिकाऽऽख्यो मध्यमः, त्रैमासि-
कगुरुमासिकाऽऽख्यो जघन्यः । लघुपक्के लघुमास उत्कृष्टः, भि-
ज्जमासो मध्यमः, विशतिकं जघन्यम् । लघुकपक्के पञ्चदशकमुत्कृ-
ष्टम्, दशकं मध्यमम्, पञ्चमं जघन्यमित्येष नवविधाऽऽपत्तिः
स्वरूपश्रुतव्यवहारो दर्शितः ।

भणितं च-

"गुरुपक्षे उक्तोसो, मज्झ जहन्तो त पव लघुप वि ।
एव य लहुमं वी, द्य एसो नवविहो होइ ॥ १ ॥
गुरुपक्षे कुम्मासो, पणमासो चव होइ उक्तोसो ।
मज्झो चउ-तेमासो, दुमास-गुरुमासग जहन्तो ॥ २ ॥
लहुमिज्जमासवीसा, लहुपक्षुकोसमज्झमजहन्तो ।
पनरसग दस पणग, लहुपुक्कासाइनिविहोसो ॥ ३ ॥
आवात्ततवा एसो, नवमेओ वणिओ समासेण ।
अहणा उ सत्तवीसो, दाणतवो तस्मिमो होइ" ॥ ४ ॥
तस्याऽऽपत्तिनपस इदं समविशतिभेदं दानतपो जवन्ति । तत्र
गुरुपक्षे एकोऽपि नवधा । तद्यथा-उत्कृष्टोत्कृष्टः १, उत्कृष्टमध्यमः
२, उत्कृष्टजघन्यः ३, मध्यमोत्कृष्टः ४, मध्यममध्यमः ५, मध्य-
मजघन्यः ६, जघन्योत्कृष्टः ७, जघन्यमध्यमः ८, जघन्यजघ-
न्यश्चेति ए । एव लघुपक्षोऽपि नवधा ए । एवं लघुपक्षोऽपि
चैवमव नवधा ए । सर्वमालने समविशतिभेदा भवन्ति ।

भणितं च-

"गुरु-लघु-लघुमगपक्षो, इत्तिको नवविहो मुण्यवो ।
उक्तोसुक्कासो वा १, उक्तोसगमज्झम २ जहन्तो ३ य ॥ १ ॥
मज्झोसो मज्झम-मज्झो २ तह होइ मज्झमजहन्तो ३ ।
द्य णय जहन्तो वी, गुरुपक्षे हान नवमेओ ॥ २ ॥
पुत्तुत्ता नव मेओ, नेओ सव्वे तहेय लहुपक्षे ।
नय चव लहुमपक्षे, सत्तावीस जवतप" ॥ ३ ॥
तत्रमेव समविशतिविधं दानतपो व्यक्तीकुर्वन्ति गुरुपक्षे प-
णमासिकपञ्चमासिकाऽऽस्थोत्कृष्टाऽऽपत्तौ सत्याम-उत्कृष्टोत्कृष्टं
द्वादश तपः, उत्कृष्टमध्यम दशमम, उत्कृष्टजघन्यमष्टमम । चतु-
र्मासिकत्रिमासिकाऽऽस्थमध्यमाऽऽपत्तौ-मध्यमोत्कृष्ट दशमम,
मध्यममध्यममष्टमम, मध्यमजघन्य पष्ठम । त्रिमासिकगुरुमा-
साऽऽस्थजघन्याऽऽपत्तौ-जघन्योत्कृष्टमष्टमम, जघन्यमध्यम
पष्ठम, जघन्यजघन्य चतुर्थम ॥ लघुपक्षे लघुमासाऽऽस्थोत्कृ-
ष्टाऽऽपत्तौ-उत्कृष्टोत्कृष्ट दशमम, उत्कृष्टमध्यममष्टमम, उत्कृष्टज-
घन्य पष्ठम । निजमासाऽऽस्थमध्यमाऽऽपत्तौ-मध्यमोत्कृष्टमष्टमम,
मध्यममध्यम पष्ठम, मध्यमजघन्य चतुर्थम । विशाऽऽस्थजघ-
न्याऽऽपत्तौ-जघन्योत्कृष्ट पष्ठम, जघन्यमध्यम चतुर्थम, जघन्यज-
घन्यमाचामाश्लम ॥ लघुपक्षे पञ्चदशास्थोत्कृष्टाऽऽपत्तौ-उ-
त्कृष्टोत्कृष्टमष्टमम, उत्कृष्टमध्यम पष्ठम, उत्कृष्टजघन्य चतुर्थम । द-
शकाऽऽस्थमध्यमाऽऽपत्तौ-मध्यमोत्कृष्ट पष्ठम, मध्यममध्यम च-
तुर्थम, मध्यमजघन्यमाचामाश्लम । पञ्चकाऽऽस्थजघन्याऽऽप-
त्तौ-जघन्योत्कृष्ट चतुर्थम, जघन्यमध्यममाचामाश्लम, जघ-
न्यजघन्यभेकाशनमिति । एव वर्षासु समविशतिविधं दानतपः ।

यदाह-

"वारसग दमम अट्टम, छपणमासो निविहदाणेण ।
चउ-तेमासे दस अ-ट्ट छउ उक्तोसगाइ निहा ॥ १ ॥
एमेवोसाइ, दुमासगुरुमासि निहा दाण ।
अट्टम ऋदु चउत्थो, नवविहमयं तु गुरुपक्षे ॥ २ ॥
दमम अट्टम छउ, लहुमासुक्कासाइ निहा दाण ।
अट्टम ऋदु चउत्थं, उक्तोसाइ य निहा मिहे ॥ ३ ॥
ऋदुचउत्थायाम, उक्तोसाइ य दाण वीसाप ।
लघुपक्षमि नवविहो, एसो वीओ मये नवगो ॥ ४ ॥
अट्टम उट्ट चउत्थ, एमुक्कोसाइ दाण पक्षरसे ।
ऋदु चउत्थायाम, दसमू निविहे य दाण नव ॥ ५ ॥

स्वमणाऽऽयामेगासण, निविहकुक्कासाइ दाण पणगमि ।

लहुसे वी तइपसुं, सत्तावीसे य वासासु" ॥ ६ ॥

एवं यथा वर्षासुत्कृष्टाऽऽपत्तिनवके मति दानतपसो द्वा-
दशमादौ कृत्वा पकाशनान्ताः समविशतिभेदाधारणिकया
कृताः; तथा शिशिरेऽपि, केवलं दशममादौ कृत्वा पुरमाडा-
न्ताः प्राप्ते पुनरष्टममादौ कृत्वा निर्विकृत्यन्ताः समविशति-
भेदाः कार्याः, यन्त्रस्थापनातश्च क्रियाः । वर्षाशिशिरप्रीष्माणं
समविशतित्रयमीलने चेकाशीतिदानतपसो भेदा भवन्ति । अ-
रक्ष्य समविज्ञागरूपस्य एकदेशस्य एकादिपदाऽऽत्मकस्याप-
क्रमणं निवर्त्तनं, शेषस्य तु बुद्ध्यादिपदसङ्घाताऽऽत्मकस्यैकदेश-
स्यानुवर्त्तनं यस्यां रचनायां सा समयपरिभाषयाऽर्द्धापक्रान्ति-
रूप्यते । यथा वर्षासु गुरुतमे उत्कृष्टतो द्वादशम, मध्यमतो
दशमं, जघन्यतोऽष्टमम । एषां मध्यादेकदशो द्वादशलक्षणोऽ-
पक्रामति, द्वादशमाष्टमे गुरुतर गच्छतोऽग्रेतन च पष्ठ मी-
ल्यते, ततश्च गुरुतरे उत्कृष्टतो दशमं, मध्यमतोऽष्टमं, जघन्यत-
पष्ठम । एषां मध्यादेकदशो दशमलक्षणो निवर्त्तते, अष्टमपष्ठे गु-
रुके गच्छतोऽग्रेतनं चतुर्थ मील्यते, ततश्च गुरुके उत्कृष्टतोऽ-
ष्टमं, मध्यमत पष्ठं, जघन्यतश्चतुर्थमिति । यथा न्यमेकाशीति-
कदानतपोयन्त्रके वर्षाऽऽद्यनवकेऽर्द्धापक्रान्तिर्दशिता, तथैव
सर्वेष्वपि नवकेषु विद्वेकनीया ।

यदाह-

"सिसिरे दसमाईण, चारणमेण सत्तवीसेण ।

वायइ पुरिमहुमी, अट्टकंती तह केव ॥ १ ॥

अष्टममाई गिम्हे, चारणत्रेण सत्तवीसेण ।

तह चव अधुक्कंती, वायइ निव्वीयण नवर" ॥ २ ॥

पतैर्दानपक्षयः स्वकानियमात्मनो बद्धव्याः एकनिधाऽऽपत्ति
पु च द्वादशाऽऽद्यं तपः कर्तुमसिद्धिणां ह्यमस्तावत्कार्यो यावन्न-
वानामपि पङ्क्तिनां स्थितमेकपर्यन्तकोष्टकगतं चतुर्थाऽऽदि निर्वि-
कृतिकान्ते तपः, ततस्तस्य दीयते । तत्करणेऽप्यशक्तस्य पुनस्त-
थैव ह्यस्येत् । स्वस्थानतपो दातु वर्षासु वर्षाकालोक्त, शिशिरा-
क्तं, शिशिर, प्रीष्मोक्त, प्रीष्मे । तर्हिप कर्तुमक्षमस्य परस्थान-वर्षा-
स्वपि शिशिराक्तं, प्रीष्मोक्त वा ह्यस्यार्द्धदीयते । एव स्थाने स्थाने
वर्षाशिशिरप्रीष्मरूपे ह्यस्यार्द्धिस्तावक्ष्ये याः निर्विकृतिकमात्र-
मेव देयतया स्थितम् । कैश्चित्तेव व्याख्यातम्-आधाकर्मि-
काऽऽपत्तौ या पर्ज्जावनिकार्याविराधना, तज्जानित प्रार्थाश्चल
स्वस्थानम्, आधाकर्माऽऽयामेवार्माणतं च चतुर्थादेक परस्था-
न, तद्दाने कथमेव ह्यसर्वविधैरेव इति ? ।

उक्तं च-

"एहि दाणेहि, आयलीओ मया मया नियमा ।

सव्वा बोद्धव्याओ, असहस्मिच्छिक्कासणया ॥ १ ॥

जावइय छक्क, त पा हासिज असहणो ताव ।

दाउ सछाणतव, पराण दिज्ज एमेव ॥ २ ॥

एव ठाण ठाणे, हिछा उच्च केमेण हासिजा ।

नेयव जावइयं, नियमा निव्वीइय उक्कं" ॥ ३ ॥

एव नवविधो व्यवहारः । एकाशीतिकस्य नवविधव्यवहारस्य
कस्य स्थापना (१०१८ पृष्ठेऽग्रे) अत्र च उत्कृष्टाऽऽदीनि जघन्या-
न्तानि तपोभिः स्थाप्यन्त, एव सुखेन ह्यसः कर्तुं शक्यते, सूत्रं तु
जघन्याऽऽदीन्युत्कृष्टान्ता-पुक्तानि, तद्विचित्रन्यायं सूत्ररचनाया
इति । उक्तं कालविषयं सप्रपञ्चं प्रायश्चित्तम् ॥ ६७ ॥ (सा-
वाऽऽदिविषयं प्रायश्चित्तं तु 'तवोरिह' शब्दे व्यूह्यते)

एकाशीतिकस्य नवविधव्यवहारयन्त्रकस्य स्थापना चेयम्—

वर्षासु २७

उत्कृष्टापत्तौ

मध्यमापत्तौ

जघन्यापत्तौ

६।५	गुरुतमम्	४०	३०	१२	४।३	गुरुतरम्	म०	३०	१०	२।१	गुरु	ज०	३०	८
	गुरुतमम्	३०	म०	१०		गुरुतरम्	म०	म०	८		गुरु	ज०	म०	६
	गुरुतमम्	३०	ज०	८		गुरुतरम्	म०	ज०	६		गुरु	ज०	ज०	४
२७॥	लघु	३०	३०	१०	२५	लघुतरम्	म०	३०	८	२०	लघुतमम्	ज०	३०	६
	लघु	३०	म०	८		लघुतरम्	म०	म०	६		लघुतमम्	ज०	म०	४
	लघु	३०	ज०	६		लघुतरम्	म०	ज०	४		लघुतमम्	ज०	ज०	आ०
१॥	लघुकम्	३०	३०	८	१०	लघुकतरम्	म०	३०	६	५	लघुकतमम्	ज०	३०	४
	लघुकम्	३०	म०	६		लघुकतरम्	म०	म०	४		लघुकतमम्	ज०	म०	आ०
	लघुकम्	३०	ज०	४		लघुकतरम्	म०	ज०	आचार्यम्		लघुकतमम्	ज०	ज०	पकाशनकम्

शिशिरे २७

उत्कृष्टापत्तौ

मध्यमापत्तौ

जघन्यापत्तौ

६।५	गुरुतमम्	३०	३०	१०	४।३	गुरुतरम्	म०	३०	८	२।१	गुरु	ज०	३०	६
	गुरुतमम्	३०	म०	८		गुरुतरम्	म०	म०	६		गुरु	ज०	म०	४
	गुरुतमम्	३०	ज०	६		गुरुतरम्	म०	ज०	४		गुरु	ज०	ज०	आ०
२७॥	लघु	३०	३०	८	२५	लघुतरम्	म०	३०	६	२०	लघुतमम्	ज०	३०	४
	लघु	३०	म०	६		लघुतरम्	म०	म०	४		लघुतमम्	ज०	म०	आ०
	लघु	३०	ज०	४		लघुतरम्	म०	ज०	आ०		लघुतमम्	ज०	ज०	प०
१५	लघुकम्	३०	३०	६	१०	लघुकतरम्	म०	३०	४	५	लघुकतमम्	ज०	३०	आ०
	लघुकम्	३०	म०	४		लघुकतरम्	म०	म०	आ०		लघुकतमम्	ज०	म०	प०
	लघुकम्	३०	ज०	आ०		लघुकतरम्	म०	ज०	प०		लघुकतमम्	ज०	ज०	पुरिमारुम्

ग्रीष्मे २७

उत्कृष्टापत्तौ

मध्यमापत्तौ

जघन्यापत्तौ

६।५	गुरुतमम्	३०	३०	८	४।३	गुरुतरम्	म०	३०	६	२।१	गुरु	ज०	३०	४
	गुरुतमम्	३०	म०	६		गुरुतरम्	म०	म०	४		गुरु	ज०	म०	आ०
	गुरुतमम्	३०	ज०	४		गुरुतरम्	म०	ज०	आ०		गुरु	ज०	ज०	प०
२७॥	लघु	३०	३०	६	२५	लघुतरम्	म०	३०	४	२०	लघुतमम्	ज०	३०	आ०
	लघु	३०	म०	४		लघुतरम्	म०	म०	आ०		लघुतमम्	ज०	म०	प०
	लघु	३०	ज०	आ०		लघुतरम्	म०	ज०	प०		लघुतमम्	ज०	ज०	प०
१५	लघुकम्	३०	३०	४	१०	लघुकतरम्	म०	३०	आ०	५	लघुकतमम्	ज०	३०	प०
	लघुकम्	३०	म०	आ०		लघुकतरम्	म०	म०	प०		लघुकतमम्	ज०	म०	प०
	लघुकम्	३०	ज०	प०		लघुकतरम्	म०	ज०	पुरिमारुम्		लघुकतमम्	ज०	ज०	निर्विकृ- तिकम्

जीयविजय-जीतविजय-पुं० । यशोविजयगणिगुरोर्नयविजय-
गणेः सतीर्थे हाजविजयगणिशिष्ये आचार्ये, प्रति० । प्रति-
माशनके कल्याणविजयवर्णनमधिकृत्य-“ तच्छिष्याः प्रतिगु-
णधामहेमसूरेः, श्रीलाभोत्तरविजया बुधा बभूवुः । श्रीजीतोत्तर-
विजयाऽभिधानजीत-हृश्रीमश्रयविजयौ तदीयशिष्यौ ” ॥१५॥
श्रीशिशकायां लाभविजयवर्णनमधिकृत्य-“ यदीया हृग्ली-
लाऽप्युदयजननी माहशि जने, जमस्थानेऽप्यकमुतिरिव ज-
घात् पङ्कजवने । स्तुमस्तच्छिष्याणां बलमविकलं जीतावजया-
भिधानां विज्ञानां कनकनिकपस्निग्धषण्डाम् ॥४॥ ” शा० ३२
शा० । नयो० । अष्ट० ।

जीया-उया-स्त्री० । ज्या-अह् । “ उयायामीत् ” ॥ ८ । १ । १५ ॥
इति प्राकृतसूत्रेण व्यञ्जनात्पूर्वमीदृ प्रवृत्ति । प्रा० २ पाद ।
घनुषो गुणं, मौर्व्यामि, मातरि, भूमौ च । वाच० ।

जीर-ज-जरायाम्, दिवादि-पर० अक० सेट् घटादिः । “ हृक्कु-
जामीर ” ॥ ८ । ४ । २५० ॥ इति प्राकृतसूत्रेणैवामन्यस्य ईर
इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । जीर्यति, अजरत्, अजारीत्, जीर्णः,
जरा, जरयति । वाच० ।

जीव-जीव-पुं० । जविने जीवः । जीव-जावे घञ् । प्राणधारणे,
आ० म० । विशेष० । पा० । “ इहमन्ति गया द्रविया, नावकं खंति,
जीवितुं । ” जीवितुं प्राणान् धारयितुम् । आचा० १ श्रु० १
अ० ७ उ० । “ जीवो ति जीवणं पा-णधारणं जीविय नि
पञ्जाया ॥ ” (३५०८ गाथा) विशेष० । जीवितवान्, जीवति, जीवि-
ष्यतीति जीवः । आचा० १ श्रु० ८ अ० २ उ० । दर्श० । आच० ।
उपयोगवृत्तणे जीवद्वये, सूत्र० २ श्रु० १ अ० । “ न य एगो
सव्यगश्रो, निक्षिरिश्चो सकलणाऽनेश्रो ” (१९५७ गाथा)
उपयोगवृत्तणो हि जीव । स चोपयोगो रागद्वेषकषायविष-
याध्यवसायाऽऽदिभिर्भिद्यमान उपाधिर्नैवादानन्त्यं प्रतिपद्यत
इत्यनन्ता जीवाः, लक्षणजैदाद्, घटाऽऽदिवदिति । विशेष० ।

जीवनिक्षेपश्चतुर्धा । तथा च निर्युक्तिः-

निकवेवो जीवम्पी, चनुविह दुविहो उ होऽ द्वास्मि ।

आगम-णोआगमतो, नोआगमतो य मो ति विहो ॥१॥

जाणमरीरभविण, तव्वरिचित्तं च जीवद्वं तु ।

भावस्मि दसविहो खलु, परिणामो जीवद्वस्म ॥२॥

तद्व्यतिरिक्तं च जीवद्वयम्; द्वयजीव उच्यते इति प्र-
क्रमः । त्रिविधोपद्योतकः । स चायं विशेषः-न यथा क-
दाचित् तत्पर्यायवियुतं द्वयं, तथाऽपि च यदा वि-
युक्ततया विवक्ष्यते, तदा तद्व्यप्राधान्यतो द्वयजीवः । भावे तु
दशविधः, खलुगवधारणे, दशविध एव परिणामः कर्मकृत्यो-
पशमोदयापकपरिणतिरूपो, जीवद्वयस्य संबन्धः, जीवादनन्त्य-
त्वेन जीवतया विवक्षितो जीव इति प्रक्रमः । तत्र च कृत्योपश-
मिकाः पट्-पञ्चाद्वयाणि, पष्ठमनः, और्दायिका क्रोधाऽऽद्यश्चत्वारो
मीक्षिता दश जयन्ति । उक्त० ३६ अ० दश० । अथस्तरेण निक्षेप
‘आता’ शब्दे द्वितीयभागे १६७ पृष्ठे उक्तः । अन्विद्यपञ्चकमनोवा-
ह्यायवत्त्रयोच्छ्वासनिःश्वासायुर्लक्षणान् दश प्राणान् यथायोगं
धारयतीति जीवः । कर्म० १ कर्म० । न० । आ० म० । म० ।
प्राणधारणधर्मके आत्मनि, स्था० १ शा० १ उ० । आचा० ।
दर्श० । देहानिमानि आत्मनि, मनुष्यादिशरीरपर्यन्ते चेतने,

वाच० । क इत्थंभूत इति चेत् ? उच्यते-यो मिथ्यात्वाऽऽदिकलु-
षितरूपतया साताऽऽदिवेदनीयाऽऽदिकर्मणामभिनिवर्तकः, त-
त्त्वस्य च विशिष्टसाताऽऽदेरुपजोक्ता, तरकाऽऽदिभवेषु च यथा-
कर्मविषाकोदयं संसर्ता, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्योपसंग्रह-
त्रयाभ्यासप्रकर्षवशाच्च निःशेषकर्मोपापगममः परिनिर्वाता, स
जीवः सत्त्वः प्राणी आत्मत्यादिपर्यायाः । उक्तं च-“यः कर्ता
कर्मजदानां, जोक्ता कर्मफलस्य च । संसृर्तं परिनिर्वाता,
स ह्यारमा नान्यद्वक्षणः ” ॥ १ ॥ इति । कर्म० १ कर्म० । न० ।

जीववृत्तकणम्-

उवओमलक्षणमणा-इनिहणमत्यंतरं सरीराओ ।

जीवमरुवं कारिं, भोई च सयस्म कम्मस्स ॥ ५६ ॥

उपयुज्यते अनेनेत्युपयोगः साऽऽकाराकारादिः । उक्तञ्च स
चिन्ना अपृचतुर्मेदः, स एव लक्षणं यस्य स उपयोगवृत्तकणस्त,
जीवमिति वक्ष्यते । तथा अनाद्यन्निधनम्-अनाद्यपर्यवसितं,
भवापवर्गप्रवादापेक्षया नित्यमित्यर्थः । आच० ४ अ० । दर्श० ।

जीवो अणाइनिहणो, एणाऽऽवरणाइकम्मसंजुतो । (६)

जीवतीति जीवः, असौ अनादिनिधनः-अनाद्यपर्यवसित इत्य-
र्थः । स च ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मणा समेकीभावेनान्योन्यव्याप्त्या,
युक्तः सब्रह्म ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मसंयुक्तः । आ० । “ ज्ञाना-
ऽऽत्मकः सर्वशुभा-शुनकर्ता स कर्मणा । भाना तंसारिमुक्ता-
ऽऽख्यां, जीवः प्रोक्ता जिनाऽऽगमं ” ॥ १ ॥ दर्श० ४ तत्त्व ।

निमर्गचेतनायुक्तो, जीवोऽरूपी ह्यवेदकः ॥ [२०]

निसर्गा सहजा या चेतना, तथा युक्तः निसर्गचेतनायुक्तः,
सर्वेभ्योऽचेतनेभ्यो भिन्नो, जीवः, व्यवहारतन्त्रेण रूपवेदसहितो-
ऽपि निश्चयनयेन रूपरहितो-रूपात्यन्ताभावयुक्तः, वेदरहितो-
वेदात्यन्ताभाववान्, सत्तामात्रम्, निर्गुणो, निर्विकारो जीवः ।
उक्तं च-“अरसमरुचमगंधं, अवशं चयणागुणमसह । जाण अ-
लिगमहण, जीवमणिहिंसराणं ॥ १ ॥ ” छव्या० १० अध्या० ।
“ जीवमजीवे, रूचमरुची य सणपसे य । ” सुखदुःखज्ञानोपयो-
गवृत्तकणो जीवः, तदभिन्नोऽजीवः । एतौ द्वौ जेदौ प्रत्येकं रूप्यरूपि-
भेदौ । तथा चाह-रूप्यरूपिण इति । तत्रानादिर्ब्रह्मसत्तानपरि-
गता रूपिणः, अरूपिणस्तु कर्मरहिताः सिद्धा इति । आ० म० ।
आ०चू० । (जीवस्यास्तित्वनित्यत्वाऽऽदि ‘आता’ शब्दे द्वितीय-
भागे १७२ पृष्ठे प्रतिपादितम्)

जीवस्य कथञ्चित् नित्यत्वं कथञ्चिदनित्यत्वम्-

सामण जीवे जमाली !, जं ण कदाइ णामि० जाव णिस्से ।
अमामण जीवे जमाली !, जं णं णेगडण जवित्ता तिगिक्ख-
जोणिण भवइ, तिरेक्खजोणिण जवित्ता मणुस्से भवइ,
मणुस्से भवित्ता देवे जवइ ॥ ज० ६ श्रु० ३३ उ० ।

जीवानां कथञ्चित्सादृश्यं, कथञ्चिद्वत् न-

“ मव्वे पाणा अणेलिसा । ” [४ गाथा]

सर्वेऽपि प्राणिनां विचित्रकर्मसमूहाद् नानागतिजातिशरीरा-
ङ्गोपाङ्गाऽऽदिस्मर्यान्तत्वादीदृशा विमदृशाः । सूत्र० २ श्रु० ५ अ० ।
(हस्तिकुन्धयोः समानजीवत्वं, जीवस्य सकोचविकाशशालित्वं
च ‘पणसिण्’ शब्दे वक्ष्यते)

जीवचेतन्ययोर्भेदाभेदौ-

जीवे णं जने ! जीवे जीवे ! गोयमा ! जीवे ताव नियमा

जीवे, जीवे वि नियमा जीवे । जीवे णं जंते ! नेरइए नेरइए जीवे ? गोयमा ! नेरइए ताव नियमा जीवे, जीवे पुण मिय नेरइए, सिय अनेरइए । जीवे णं भंते ! अमुरकुमारं अमुरकुमारं जीवे ? गोयमा ! अमुरकुमारं ताव नियमा जीवे, जीवे पुण मिय अमुरकुमारं, मिय णो अमुरकुमारं । एवं दाहओ जाणियव्वो जाव वेपाणियाणं । जीवइ भंते ! जीवे जीवे जीवइ ? गोयमा ! जीवइ ताव नियमा जीवे, जीवे पुण मिय जीवइ, मिय नो जीवइ । जीवइ जंते ! नेरइए नेरइए जीवइ ? गोयमा ! नेरइए ताव नियमा जीवइ, जीवइ पुण मिय नेरइए, मिय अनेरइए, एव दंरओ नेयव्वो जाव वेपाणियाणं ।

इह एकं जीवशब्देन जीवो गृह्यते, द्वितीयेन चैतन्यमित्येतत् प्रवृत्तः । उत्तरं पुनर्जीवैतन्ययोः परस्परैणाविनाभूतत्वाद् जीवः चैतन्यमेव, चैतन्यमपि जीव एवेत्ययमर्थमवगन्तव्यम् । नारकाऽऽदिषु पदेषु पुनर्जीवत्वमर्थमिच्छाति, जिवेषु च नारकादित्वं व्यभिचारीत्यत आह—“जीवे ण भंते ! नेरइए” इत्यादि । जीवाधिकारादेवाह—(जीवइ भंते ! जीव जीवे जीवइ ति) जीवति प्राणान् धारयति यः स जीवः, उत यो जीवः स जीवतीति प्रवृत्तः । उत्तरं तु यो जीवति स तावन्नियमाजीवः, अजीवस्य आयुःकर्माभावेन जीवनाभावात् । जीवस्तु स्याज्जीवति, स्यान्न जीवति, सिद्धस्य जीवनाभावादिति । नारकादिस्तु नियमाजीवति, संसारिण भवस्य प्राणधारणधर्मकत्वात्, जीवतीति पुनः स्थापनारकादिः स्यादनारकादिगति । अ० ६ श० १० उ० । “प्राणान् तत्ररूपेण, धारयन् जीव उच्यते ।” इत्युक्ते प्राणिनि, राक्षसा आनु० ध० । सूत्र० । ङी० । ज० । न० । जीवा जन्तुसुमान् प्राणां सत्त्वा जूत इत्यादयो जीवपर्यायाः । विशेष० । ध० । प्रवृत्त० । कर्म० । उत्त० । अनु० । आव० । वृ० ।

तथा च—

जम्हा आणमंति वा पाणमंति वा उम्भमंति वा नीमसंति वा तम्हा पाणे ति वत्तव्वं मिया । जम्हा जूण जवइ जविस्सइ तम्हा जूण ति वत्तव्वं मिया । जम्हा जीवे जीवइ जीवत्तं आउयं च कम्मं उव्वजीवइ, तम्हा जीवे ति वत्तव्वं मिया । जम्हा सत्ते गुहामुहंति कम्मंहि, तम्हा सत्ते वि वत्तव्वं मिया ।

तत्र प्राण जीवः एतत्ते प्रति वक्तव्यं स्यात्, यदोच्छ्वासोऽऽदि-मन्त्रमात्रमाश्रित्य तस्या निदेशः क्रियते, एव जीवनाऽऽदिधर्मविवक्षया जूताऽऽदिशब्दपञ्चकवाच्यता तस्य कालभेदेन व्याख्येया, यदा तूच्छ्वासोऽऽदिधर्मैर्गुणपदस्य विवक्ष्यते, तदा प्राणा इतो जीवः सत्त्वा चिह्नं चरयिता इति, एतत्तं प्रति वाच्यं स्यात् । अथ च—नियमनवाक्यमेवेदमनो न युगपत्पञ्चकवाक्यं कार्येति । “जम्हा जीवे” इत्यादि । यस्माज्जीवः स्यात्तु जीवति, जीवति प्राणान् धारयति, तथा जीवत्ययमुपयोगलक्षणम् आयुः एव च कर्म उपजीवान् अनुवर्तते, तस्माज्जीव इति वक्तव्यं स्यादिति । (जम्हा सत्ते गुहामुहंति कम्मंहि ति) सत्त आ-सक्त, शक्ता वा समर्थे मृदरासु-दरासु चेष्टासु । अथवा-सक्तः सवृद्धः शुभाशुभं कर्मोपगति । अ० २ श० १ उ० ।

सर्व्वेसिं पाणाणं सर्व्वेसिं भूयाणं सर्व्वेसिं जीवाणं सर्व्वेसिं मत्ताणं ।

सर्व्वेषां प्राणिनां द्वित्रिचतुर्गिन्द्रियाणां, तथा सर्व्वेषां भूतानां प्रत्येकमाधारणमृद्धमषादरपर्याप्तकार्यात्मकरूपाणामिति । तथा सर्व्वेषां जीवानां गर्भव्युत्क्रान्तिकसंमूर्द्धनजोपपत्तिकपञ्चेन्द्रियाणाम् । तथा-सर्व्वेषां सत्त्वानां पृथिव्याद्येकोन्द्रियाणामिति । इह च प्राणाऽऽदिशब्दानां यद्यपि परमार्थतो भेद-स्तथाऽपि उक्त्यायेन भेदो छप्यः । उक्तं च—“प्राणा द्वित्रिचतुःप्रोक्ताः, भूतास्तु तत्रयः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रियाः प्रोक्ताः, शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥” इति । यदि वा-शब्दव्युत्पत्तिद्वारेण समभिरूढनयमतेन भेदो छप्यः । तथाहि-सततं प्राणधारणात्प्राणा, कालत्रयभवनाद् जूताः, त्रिकालजीवनाद् जीवा, सदाऽऽस्तित्वात् सत्त्वा इति । आचा० १ श्रु० १ अ० ६ उ० । सर्व्वेषां प्राणिनां (दशविधाः प्राणा विद्यन्ते येषां ते प्राणिनस्तेषाम्) सामान्यतः सङ्गोऽन्द्रियाणाम् । तथा सर्व्वेषां भूतानां मुक्तिगमनयोष्येन गव्यत्वेन व्यवस्थितानां, तथा सर्व्वेषां जीवानां जिजीविषूणां च, तथा सर्व्वेषां सत्त्वानां नियन्तरामराणां समांस्त्रिदशमानतया करुणाऽऽस्पदानाम् । एकार्थिकान चैतानि प्राणाऽऽदीन वचनानि । आचा० १ श्रु० ६ अ० ५ उ० । स्था० । आव० । पा० । झा० । सूत्र० ।

सर्व्वे पाणा सर्व्वे जूया सर्व्वे जीया सर्व्वे मत्ता ।

सर्व्वे प्राणा सर्व्व एव पृथिव्यतेजोवायुधनस्पतयः द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियाद्वेन्द्रियवत्तोच्छ्वासनिःश्वासाऽऽयुष्कवृक्षप्राणधारणात् प्राणाः । तथा-सर्वाणि जयन्ति सर्व्वेऽप्यन्यभूतानां चतुर्दशभूतप्रामाण्यप्राप्तीति । एवं सर्व्व एव जीवन्ति जीविष्यन्ति अजीविष्यन्ति जीवाः । नारकतिथेऽगमरत्नलक्षणाच्चतुर्गतांकाः । तथा-सर्व्व एव स्वहृत्मानासानोदयसुखदुःखमाजः सत्त्वाः, एकार्थाश्चेते दशदाः । आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

तथा च भूतनयमधिकृत्य—

एवं जीवं जीवं, संसारी पाणधारणाणुज्जो ।

मिच्छो पुणरहीवो, जीवणपरिणामगहिओ ति । २२५६ ।

जीवति “पञ्चेन्द्रियाणि प्रविध वल्लं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथा-न्यदायुः । प्राणा दशैव जगत्त्रिगिष्टा-स्तेषां वियोगाकरणं च हिंसा ॥ १ ॥” इत्यादिवचनप्रसिद्धान् दशविधप्राणान् धरतीति शब्दार्थेऽप्यजावजैव दशविधप्राणधारणं कुर्यान्नय-स्य मतेन जीव उच्यते । स च सामर्थ्याद् दशविधप्राणधारण-मनुभवतीति दशविधप्राणानुभवा नारकादि संसारेव भवति । मिद्धमयेन जयमतेन जीवोऽसुमान प्राणान्यादिशब्देन व्यपदि-उच्यते । जीवनाऽऽदिपरिणामगतं इति कृत्वा शब्दार्थोभावात्, किं तर्हि सत्तायोगात्सत्त्व, गतति नोऽस्मान् ज्ञानदर्शनसुखाऽऽदिपर्यायान गच्छतीत्यात्मैत्यादिभिरव शब्दनिर्दिश्यते इति ॥ ॥२२५६॥ विशेष० । आ० म० ।

तथा च नयापट्टे—

मिच्छो न तन्मते जीवा, प्रोक्तः सत्त्वाऽऽदिमंह्यपि ।

महाजाण्ये च तत्त्वार्थं जाण्ये धात्वर्थवाचतः ॥ ४० ॥

(मिद्ध इति) तन्मते एव भूतनयमते, सत्त्वाऽऽदिमंह्यपि सत्ता-योगात् सत्त्व, अतस्ते स्यात् २ पर्यायानामत्यादिसङ्गाध्यायं,

सिद्धो, महाभाष्ये विशेषाऽऽवश्यक, तत्त्वार्थभाष्ये च धात्वर्थबा-
धनो 'जीव' प्राणधारणे इति धात्वर्थानन्वयाद् जीवो न प्रोक्तः ।
तथा च विशेषाऽऽवश्यकवचनम्—“ एवं जीव जीवां, संसारी
प्राणधारणानुभवो । सिद्धो पुनरजीवां, जीवणपरिणामराह-
स्यास्ति ॥ २२५६ ॥ ” ॥ ४० ॥

एतदेव तत्त्वार्थभाष्यवचनमनूय व्यवस्थापयति—

जीवोऽजीवश्च नो जीवो, नो अजीव इतीदृते ।

जीवः पञ्चस्वपि गति-ष्विष्टो जनेति पञ्चभिः ॥ ४१ ॥

(जीव इत्यादि) जीवोऽजीवो नो जीवो ना अजीवश्चेति चतु-
र्भिः पदैः कोऽर्थः प्रतिपाद्यः, इतीदृते प्रश्नार्थव्याचाराविषया-
कृतं, निरूपितना गतिप्रमाणार्थं पञ्चस्वपि गतिषु नारक्ष्यते-
कृतगमरामकगतिवृत्तान्तु, हि निश्चयत, पञ्चानिर्भावैरर्थ-
कक्षाधिकक्षायोपशमिकौपशमिकपारिणामिकवृत्तैः, जीव इ-
ष्टः, व्युत्पत्तिनिमित्तजीवनम्, औदायिकभावोपलक्षिताऽऽत्म्य-
रूपपारिणामिकतावर्धिशेषस्य जीवस्य भावपञ्चाकाऽऽत्मनो जी-
वपदार्थत्वान् । न चाऽऽत्म्यप्रवृत्तिनिमित्तोपादाननैवाननिप्रस-
ङ्गे किं व्युत्पत्तिनिमित्तापलक्षणप्रद्वेगनेन वाच्यम्, संज्ञयति
तदुपलक्षकभावे तस्यागम्यन्याय्यत्वात् । अन्यथा मणुरपार्थ-
क्याऽऽदिपदत्वनाप्रसङ्गादिति दिक् ॥ ४१ ॥

नञि सर्वनिषेधार्थे, पर्युदात्ते च संश्रिते ।

पुद्गलप्रवृत्ति इव-मजीव इति संज्ञितम् ॥ ४२ ॥

नञानि सर्वनिषेधार्थे जीवत्वावच्छिन्नान्योन्याभाववदर्थे नञि
विश्रुतिः, पर्युदात्ते सादृश्ये च तत्र संश्रिते तात्पर्यावपयकृते,
पुद्गलप्रवृत्तिपुद्गलाऽऽदिक इवमजीव इतिपदेन संज्ञितम्;
पर्युदात्तानाश्रयणे तु जीवस्य गुणपर्याययारणि जेदतया श्रयणे-
नाजीवपदप्रयोगप्रसङ्ग इति ज्ञातः ॥ ४२ ॥

नो जीव इति नोशब्द-ऽजीवः सर्वनिषेधके ।

देशप्रदेशौ जीवस्य, तस्मिन् देशनिषेधके ॥ ४३ ॥

(नो इति) नो जीव इति शब्दवाच्ये नोशब्दे सर्वनिषेधके वि-
श्रुतिऽजीवः पञ्च; देशनिषेधके तु नोशब्दे आश्रीपमाणे देशनिषे-
धस्य देशान्तरपुद्गलान्तराधिक्यत्वाजीवस्य देशप्रदेशावेव नो-
जीवशब्दव्यपदेश्यावत्युपगमनस्यो ॥ ४३ ॥

जीवो वाऽजीवदेशो वा, प्रदेशो वाऽप्यजीवगः ॥

अनयैव दिशा ज्ञेयो, नोअजीवपदादपि ॥ ४४ ॥

(जीवा वेति) अनयैवोक्त्यैव दिशा, नाअजीवपदादपि, नो-
शब्दस्य सर्वनिषेधकत्वे जीवो जीवपदार्थो वा बोध्यः, तस्य दे-
शनिषेधकत्वे वाऽजीवदेशो वाऽजीवगः अजीवोऽऽश्रितः प्रदेशो
वा “अमानोनाः प्रातयेव” इत्यनुशासनतौल्येऽपि समर्गाभावो-
ऽन्यान्वयाभावश्च नञोऽर्थः, नोशब्दस्य त्वमात्र एकदेशो वाऽनप्र-
चान्यायताऽवच्छेदकावच्छिन्नप्रातयेगिताकृततदकदेशत्वाऽऽ-
दिव्युत्पत्तिलक्षणत्वनिमित्तं निरूपितपरिभाषातः निगमः ॥ ४४ ॥

उक्तं मतं कियतां नयानाम् ?, इत्याह—

नैगमो देशसंग्राहः, व्यवहारजुमूत्रकौ ॥

शब्दः समजिरुद्धवे-त्येवमेते प्रवृत्ते ॥ ४५ ॥

(नैगम इति) नैगमो नैगमनयः, देशसंग्राही अन्तर्गतसंग्राही,
२०६

सर्वसंग्रहस्य सम्प्राप्तार्थान्वान्वयागः । व्यवहारजुमूत्रकौ व्यव-
हारनयः श्रुतमूत्रनयश्च, शब्दः, समजिरुद्धवेत्येते नया एवं प्र-
वृत्तत ॥ ४५ ॥

भावमौदयिकं गृह्य-ज्ञेयवृत्तो भवस्थितम् ।

जीवं प्रवक्तव्यजावं तु, सिद्धं वा पुद्गलाऽऽदिकम् ॥ ४६ ॥

(भावमिति) एवंभूतनयस्तु (मौदयिकं ज्ञावं व्युत्पत्तिनिमि-
त्तमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यत भवस्थित संसारिणं ज्ञावं प्रव-
क्ति-जीवशब्देन व्यपदेशात्) अजीवम अजीवपदार्थे तु सिद्धं
वा, पुद्गलाऽऽदि इव्यं चेच्छ्रयसां ॥ ४६ ॥

नो अजीवश्च नो जीवो, न जीवाजीवयोः पृथक् ।

देशप्रदेशौ नास्तेषा-विति विस्तृतमाकरे ॥ ४७ ॥

(नो इति) नो जीवो नो अजीवश्चेतनये जीवाजीवयोर्वक्तव्य-
योः सतोः पृथग् न-पार्थक्यं नापद्यते, यतोऽस्य नयस्य देशप्र-
देशा नेष्टाविति, नोशब्दः सर्वनिषेधार्थ एव घटते इत्येतदाक-
रेऽनुयोगाद्वाऽऽदौ विस्तृतम् ॥ ४७ ॥

इत्थं स्वसमयसिद्धाभेवंभूतनयार्थप्रक्रियायु-

पपाद्य, नया दिगम्बरोक्तप्रक्रियां दृषयति—

सिद्धो निश्चयतो जीवः, इत्युक्तं यदिगम्बरैः ।

निगकृतं तदेतेन, यन्नयेऽन्त्येऽन्यथा प्रथा ॥ ४८ ॥

(सिद्ध इति) एतेन पूर्वोक्तं सिद्धो निश्चयतो जीव इति
यदिगम्बरैरुक्तम्—“ निष्काले च दुपाणा, इदियवतमाउ भाण-
पाणी य । व्यवहारो मो जीवो, णिच्छयदो दुवेदणा जस्म ॥ १ ॥ ”
इत्यादिन; तस्मिन्कृतम् । “दू यस्मादन्त्ये एवंभूतनये अन्यथा
प्रथा ‘आत्मनो जीवः’ इत्येव प्रसिद्धिः, शुद्धनिश्चयस्य स एवंति
कथं निश्चयतं, सिद्धा जीव इति वक्तुं शक्यमिति ॥ ४८ ॥

नन्वेवंभूत, पर्यायार्थिकत्वेय शुद्धनिश्चयः, नेनास्मदुक्ता-

वृत्तपक्षावपि उद्यार्थिकप्रभेदेन सर्वसंग्रहनयेन

शुद्धनिश्चयेन तदुपशदविषयाम इत्या-

काङ्क्षायाभाह—

आत्मत्वमेव जीवत्व-मित्ययं सर्वसंग्रहः ।

जीवत्वप्रतिज्ञः निष्क-माधारणं निरस्य न ॥ ४९ ॥

(आत्मत्वमिति) आत्मत्वमेव जीवत्वं जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तं,
पारिणामिकभावस्य कालत्रयानुगतत्वेन सत्यात्वात्, औदायिक-
भावस्य औपाधिकत्वेन कालत्रयानुगतत्वेन च तुरुक्त्यादित्यं
सर्वसंग्रहनयस्तु—सिद्धसाधारण्यं ज्ञेयतैल्य निरस्य, जीव-
त्वसाधने न प्रतिज्ञः सर्वत्र तत्त्वजीवत्वादेवको व्यवहारतो
जीवोऽन्यश्च निश्चयत इति त्वनाग करणमरुमाङ्गताभिधानमे-
वापद्येत । सर्वसंग्रह एव हि कर्मोपाधितरपेक्षशुद्धद्वयार्थिकः,
तेन च सम्भविष्येत्तन्मपि निरुपशग शुद्धाभिति परिगम्यत एव ।
तदुक्तं इत्यमग्रहे—“ भगवन्पुणराणां ह आ, चउदस य हवति
तह असुखणया । जिमेया समारी, मये शुद्धा उ शुद्धणया ”
॥ १ ॥ इति तेन च सम्भविष्येत्तन्मस्य संग्रहनयेन शक्यता शुद्ध-
चेतनत्वं, निश्चयेऽपि व्यक्त्या शुद्धचेतनस्य सिद्ध एव निश्चया-
न्माधारण्यमिति शङ्कनीयम्, संग्रहस्य शक्तिप्रादुर्भावेन
व्याक्तिप्रादुर्भावेन व्यवहार एव विश्रान्त, निश्चयतो दिचेतना-
शक्ती सिद्ध एव जीव इत्यस्य व्याघातात् ॥ ४९ ॥

नन्वेवं निश्चयतः सिद्धस्याऽऽजोयत्वे भवद्विरिष्यमाणे भव-
तामेव ग्रन्थे संसारिसिद्धसाधारणजीवपदार्थाजि-
धानं कथम् ? इत्याशङ्कयामाह-

यज्जीवत्वं क्वचिद् द्रव्य-भावप्राणान्वयात् स्मृतम् ।

विचित्रनैगमाऽऽकृतात्, तद् द्वेयं न तु निश्चयात् ॥५०॥

(यदिनि) यद् जीवत्वं क्वचिद् ग्रन्थे द्रव्यप्राणानां, भावप्राणानां
चात्वयत्वेन करणत्वं स्मृतं, संसारिसिद्धसाधारण्यमिति विशेषः ।
तद् विचित्रो विविधावस्थो यो नैगमस्तस्याऽऽकृतादजिप्रभादु-
क्त्यम्, न तु निश्चयान् एवं नूतनयात् । तथा चैवं नूतनवेनेव सिद्ध-
मजीवं वयं प्रतिजानामहे, न तु नयान्तरानिमित्तेन जीवत्व-
पि विप्रतिपद्यामहे, इति शृङ्गाशब्देन नैगमनयेन साधारण-
जीवत्वाच्चपुनरपि न कृतिः । इयांस्तु विशेषः-प्रसिद्धनैगम
औद्यधिकज्ञावापलक्षितमात्मत्वाऽऽद्य पारिणामिकभावमेव
जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमभ्युपैति । तद्विशेषश्च कश्चिदुपचारोप-
जीवी द्रव्यगात्रप्राणान्यतरवस्वेनानुगतमौद्यिककायिकभाव-
व्यभिचिन्ते नैव निदानान्तर्णवे नयविकल्पकलोलवैचित्र्यं तत्सं-
व्यवसन्निनां प्रकाशाऽऽद्यहम् ॥ ५० ॥

ननु 'जीव' प्राणधारणे इत्यत्र भावप्राणधारणमेव धात्वर्थे,
विधक्कितत्वात्, निश्चयतः सिद्धस्य जीवत्व समर्थयि-
ष्याम इत्याशङ्कयामाह-

धात्वर्थे नावनिर्हेपात्, परोक्तं न च युक्तिमत् ।

प्रसिद्धार्थोपरोधेन, यन्नयान्तरमार्गणा ॥ ५१ ॥

(धात्वर्थ इति) धात्वर्थे जीवत्वर्थे, भावनिर्हेपाद् भावस-
ङ्गेनप्रहात्, परोक्तं निश्चयतः सिद्ध एव जीव इति द्विगम्भरोक्तं,
न च नैव, युक्तिमत्, यद् यस्मात् प्रसिद्धोऽनादिधातुपाठाऽऽदि-
प्रतापमानो योऽर्थः, तदनुरोधेन, नयान्तरस्य मार्गणा विचारणा
नवति । तथा च यादृशधात्वर्थमुपलक्षणं कुतेतरनयार्थप्रतिस-
न्धानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासयैवं नूतानभिधानस्य सां-
प्रदायिकत्वाच्च तत्र भावनिर्हेपाऽऽश्रयणं युक्तमित्यर्थः । अन्यथा
तत्रापि निर्हेपान्तराश्रयणेऽनवस्थानात् प्रकृतमात्रापर्यवसाना-
दन्ततो ज्ञानाऽद्वैते शून्यतायां वा पर्यवसानात् । किञ्च-पनादगुप-
रितनैवभूतस्य प्राक्तनैवंभूतानभिधानपूर्वमेवाभिधानं युक्तम्,
अन्यथाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् व्यवहाराऽऽद्यमिममव्यु-
त्पत्त्यनुराधेनौद्यिकभावप्रादुर्भावमेवास्य सृजितकृतं युक्त-
मिति स्मरेयम् । न चेन्द्रियरूपप्राणानां कायोपशमिकत्वात्
कथमेवभूतस्याौद्यिकतायमात्रप्रादुर्भावमित्याशङ्कनीयम्, प्रा-
धान्येनायुष्कर्मोद्ययकृणस्यैव जीवनार्थस्य ग्रहणात् । उपहत-
न्द्रियेऽप्यायुर्दयैव जीवननिश्चयादिति दिक् ॥ ५१ ॥

शङ्काहोपमुपन्यस्य परिहरति-

शैलजगन्मयकृणे धर्मो, यथा सिद्धस्तथाऽमुपान् ।

वार्यं नेत्यापि यत्तत्र, फले चिन्तेह धातुगा ॥ ५२ ॥

(शैलेश्वर-व्यवहारेण इति) शैलेश्वरा अयोगिगुणस्थानस्या-
न्त्यक्षणे चरमकृणे, यथा निश्चयतो धर्मे, तद्वर्तमानकालभावी
तु व्यवहारत एव । तदुक्तं धर्मसंग्रहणं इति मन्त्राऽऽचार्यैः-
"सो ऽनन्यकल्पयेत्, सत्त्वमीश्वरममयभावी जीः । समो पुन-
रिच्छत्यस्यो, तस्मैह पनादगा भाणस्यो ॥ १ ॥" इति । तथाऽ-
मुपान् जीवोऽपि निश्चयतः सिद्ध एव भाविष्यतीत्यादि न वा-

द्यम, यतस्तत्र " सो ऽनन्यकल्पयेत् " इत्यादिगाथायां ' धार-
यति सिद्धिगतावात्मानमिति धर्मेः " इति फले फलरूपे धात्वर्थे
चिन्ता । सा च-कुर्वन्पत्वेन कारणत्वं वदत एवंभूतनयस्य
मते शैलेश्वरस्यक्षण एव धर्मपदार्थासिद्धिसाक्षिणी; तदनन्तरं
सिद्धसाधारणरूपसाफल्यव्यवधानात् । इह तु धातुगा-धात्व-
र्थासिद्धिरूपपरिधिचिन्ता । सा च तेन सदाऽव्यव-
धानं गवेषयेन, स्वरूपं तु प्राप्त्यनुरोधेन संसारिण्येव पर्य-
वसाययेत्, न तु सिद्ध इति महान् विशेषः । स्वादेतत्, धर्म-
पदेऽपि धात्वर्थो धारणसामान्यमेव, तच्च यतो विशेषतात्प-
र्यवशात् सिद्धसाधारणरूपविशेषे पर्यवस्यति, तथा जीवप-
दार्थोऽपि विशेषे पर्यवस्यतीति सिद्ध एव इत्यपदो भविष्य-
तीति । मेवम् । ' जीव ' प्राणधारणे इत्यत्र प्राणपदे समभि-
व्याहृतं साधारणस्य भूरिप्रबोगवशाद्दशैकप्राणधारण एव
पर्यवसानात् । अत एव गोपदस्य नानाऽर्थत्वेऽपि ततो भूरिप्रबो-
गवशात्सास्नाऽऽदिमन एवोपस्थितः, अस्माऽऽदेस्तु पदान्तर-
समजिग्याहाराऽऽदिनेति तान्त्रिकाः । तदेवमेव नूतनयाभिप्रा-
येण सिद्धो न जीव इति व्यवस्थापितम् । यदि पुनः प्रत्य-
कभावाद् विमुक्ततरनैगमभेदमाधित्य प्रागुक्तस्वग्रन्थगाथा
व्याख्यायते परैः, तथा न किञ्चिदस्माकं दुष्यतीति किमरूपी-
यसि इदनरकोटन ॥ "येन्ही ततिः प्रणमिपुण्यमिन्द्राकुरामै-
त्पादपयकिरणेः कस्यच्युदीतम् । स्नात्राभमसा वलितयाद्व-
दुष्टकष्टं शङ्केश्वरप्रभुमिम जरणीकरांम " ॥ ५२ ॥ नयो० ।
स च द्विविधः संसारी, सिद्धश्च । जी० ३ प्रति० । विशेष० ।
सूत्र० । संसारिणो दशविधप्राणधारणाज्जीवाः, सिद्धाश्च
ज्ञानाऽऽदिभावप्राणधारणात् । स्या० । प्राणाश्च द्विधा-द्रव्यप्रा-
णाः, भावप्राणाश्च । अत्र द्रव्यप्राणा इन्द्रियाऽऽद्यो, जावप्राणा
ज्ञानाऽऽदीनि । द्रव्यप्राणैरपि प्राणिनः संसारसमापन्ना नारका-
ऽऽदयः, केवलभावाप्राणैः प्राणिनो व्यपगतसमस्तकर्मसङ्गाः
सिद्धाः । प्रका० १ पद । जी० ।

जीवानां द्वैविध्यम्-

दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-सिद्धा चेव, अ-
मिद्धा चेव । दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-मदं-
दिया चेव, अणिदिया चेव । [स्था० १ उ० ४ उ०]
दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-मकाइया चेव,
अकाइया चेव ! दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-स-
जोगा चेव, अजोगा चेव । दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं
जहा-सवेदगा चेव, अवेदगा चेव । [जी० १ प्रति०] दु-
विहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-सकमाया चेव, अक-
माया चेव । [स्था० १ उ० ४ उ०] दुविहा सव्वजी-
वा पणत्ता । तं जहा-मझेमा य, अजेमा य । (जी०)
दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-गाणी चेव, अणा-
णी चेव । [जी०] दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-
सागारोवत्ता चेव, अणागारोवत्ता चेव । [जी०]
दुविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-आहारगा चेव,
अणाहारगा चेव । जी० १ प्रति० ।

"दुविहा" इत्यादि कण्ठ्यम् । (स्था०) "संविद्या" इत्यादि । सन्दि-

बाः संसारिणः, अनिन्द्रियाः सिद्धाः । (जी० १ प्रति०) सैन्द्रियाः संसारिणः, अनिन्द्रिया अपर्याप्तकैवलसिद्धाः । (स्था०) "सकाश्या चेव" इत्यादि । सकायाः पृथिव्यादिवह्विधकाय-विशिष्टाः संसारिणः, अकायाः तद्विलक्षणाः सिद्धाः । (स्था०) "सजोगा चेव" इत्यादि । सयोगाः संसारिणः, अयोगा अयोगिनः, सिद्धाश्च । (स्था०) "सवेष्टगा चेव" इत्यादि । सवेष्टाः संसारिणः, अवेष्टा अनिष्टतत्वात्संपरायविशेषाऽऽदयः पट्ट सिद्धाश्च । (स्था०) "सकलाया चेव" इत्यादि । सकलायाः सृष्ट्यसंपरायान्ताः, अकलाया उपशान्तमाहाऽऽदयः चत्वारः सिद्धाश्च । (स्था०) "सलेसा य" इत्यादि । मलेष्ट्याः स-याग्यन्ताः संसारिणः, अलेष्ट्या अयोगिनः सिद्धाश्च । (स्था०) "जाणी चेव" इत्यादि । जानिनः सम्यग्दृष्टय, अजानिनो मिथ्यादृष्टयः । (स्था०) "सागारोऽवउत्ता चेव" इत्यादि । स-हाऽऽकारेण विशेषांशप्रद्वणशक्तिलक्षणेन वर्तते य उपयोगः स साकारो, ज्ञानोपयोग इत्यर्थः । तेनोपयुक्ताः साकारोपयुक्ताः अनाकारस्तु तद्विलक्षणाः, दर्शनोपयोग इत्यर्थः । अभिधीयते च—"जं सामग्यगहनं, ज्ञावाणं नेय कट्टु आगारं । अविसेसि-ऊण अत्थ, दसणा मति वुत्तप समण" ॥१॥ इति । तेनोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ता इति । (स्था०) । ("आहारग चेव" इत्यादि सूत्रस्य व्याख्या 'आहार' शब्दे द्वितीयत्रागे ५१० पृष्ठे गता)

दुविहा सव्वजीवा पाणत्ता । तं जहा—जामगा य, अजा-सगा या [जी०] दुविहा सव्वजीवा पाणत्ता । तं जहा—अरिमा चेव, अचरिमा चेव । [जी०] दुविहा सव्वजीवा पाण-त्ता । तं जहा—मसरीरी य, असरीरी य । [जी० १ प्रति०]

"जामगा य" इत्यादि । भाषकाः भाषापर्याप्तपर्याप्तकाः, त-स्त्रिविधाऽभाषकाः—अयोगिमासद्धा, एकोऽन्याश्च । (स्था०) ("अरिमा चेव" इत्यादिसूत्रस्य विस्तारः 'अरिम' शब्दे तृतीयत्रागे ११३८ पृष्ठे जतः) "असरीरी य" इत्यादि । ससरीरिणः, संसारिणः, असरीरिणस्तु शरीरमेवामस्तीति शरीरिणः, तस्त्रिविधाऽशरीरिणः सिद्धाः । (स्था० २ भा० ४ उ० ।

संप्रदर्शनाया चेयम्—

"मिद्धसइदियकाए, जोगे वेए कसायलेमा य ।

णाणुवओगाहारे, भासगचरिमे य ससरीरी" ॥ १ ॥

स्था० ५ भा० ४ उ० ॥

संप्रति संसारसमापन्नजीवाभिगममतिप्रित्सुस्तप्रश्रुत्वमाह—संसारसमापन्नपशु णं जीवेषु ऽमाओ णाव पदिवत्तीओ एवमाह्वजंति । तं जहा—एगे एवमाहंसु—दुविहा संसारस-मावणगा जीवा पणत्ता । एगे एवमाहंसु—तिविहा संसारस-मावणगा जीवा पणत्ता । एगे एवमाहंसु—चउविहा सं-सारसमावणगा जीवा पणत्ता । एगे एवमाहंसु—पंचाविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । ते एएणं अभिपिल-वेणं० जाव दमविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता ।

संसारसमापक्षेपु, णमिति वाक्यालङ्कारे । जीवेषु, इमा वक्ष्यमा-णलक्षणा नय प्रतिपत्त्यो, द्विप्रत्यवतारमाधौ कृत्वा दशप्रत्यव-तारं यावद् ये नव प्रत्यवतारास्तदूपाणि प्रतिपादनानि, सर्वा-

स्तय इति यावत् । एवं वक्ष्यमाणया रीत्या आख्यायन्ते पूर्वसु-रिभिः । इह प्रतिपत्त्याख्यानेन प्रणालिकयाऽर्थास्थानं द्रष्टव्यं, प्रतिपत्तिभावेऽपि शब्दादर्थे प्रवृत्तिकरणात् । तेन यदुच्यते शब्दाद्वैतयादिभिः—शब्दमात्रं विह्वामिति । तद्वपास्तं छद्मव्यम । तद्वपासने चयमुपपत्तिः—एकान्तैकस्वरूपे वस्तुन्याभिधानद्वया-संभवात्, भिन्नप्रवृत्तिर्नामत्तानावात्, ततश्च शब्दमात्रमित्येव स्यात्, न विह्वामिति प्रणाद्विकयाऽर्थाभिधानमेवोपदर्शयति । तथा—एके आचार्या एवमाख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारस-मापन्ना जीवाः प्रकृताः । एके एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रकृताः । एवं यावद् दशविधा इति । इह एकं इति न पृथग् मनावलम्बिनो दर्शनान्तरीया इव केचिद-न्ये आचार्याः, किं तु य एव पूर्वं द्विप्रत्यवतारविचक्षायां वर्तमा-ना एवमुक्तवन्तः । यथा—द्विविधा संसारसमापन्ना जीवा इति, एवं त्रिप्रत्यवतारविचक्षायां वर्तमानाः । द्विप्रत्यवतारविचक्षाम-पेक्ष्य त्रिप्रत्यवतारविचक्षाया अन्वयत्वात्, विचक्षा विचक्षावतां च कर्थाश्चद्वैतमाह्वये इति वेदितव्याः । अत एव प्रतिपत्त्य इति परमार्थतोऽनुयागद्वाराणीनि प्रतिपत्तद्वयम् । इह य एव द्विविधा-स्त एव त्रिविधास्त एव चतुर्विधा इति; तेषामनेकस्वभाव-तायां न तत्तद्वर्तमानेन तथातयाऽभिधानता युज्यते, नाप्यथा; एकान्तैकस्वभावतायां तेषां वैचित्र्यायोगतस्तथातयाऽभिधान-प्रवृत्तेरस्मत्तत्वात् । एवं सान् अष्टावकल्पम् दैव, तिर्यग्योनि च पञ्चथा भवति मानुष्यं चैकविधं, समासना भातिकः सर्व इति वाक्यमात्रमेव, अविष्टातु जीवानामेककल्पत्वाभ्युपगमनन तथाकल्पेचित्रशाम्भवादिति । एवमन्येऽपि प्रवादास्तथा वस्तुवैचित्र्यप्रतिपादनपरा निरस्ता छद्म्याः, सर्वथैकस्वभाव-त्वाभ्युपगतौ वैचित्र्यायोगात् ।

संप्रत्येता एव प्रतिपत्तीः क्रमेण व्याचिख्यासुः

प्रथमत आद्यां प्रतिपत्तिं विनावयिषु—

रिदमाह—

तत्त्य जे ते एवमाहंसु—दुविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । तं जहा—तसा चेव, यावरा चेव ॥

(तत्त्य जे ते इत्यादि) तत्र तासु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये त-द्विप्रत्यवतारविचक्षायां वर्तमाना एवमाख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रकृता इति । त, णामिति वाक्याल-ङ्कारे । एव वक्ष्यमाणरीत्या द्विविधत्वनावनाऽर्थमाख्यातवन्तः । तद्यथेभ्युपगम्यस्तद्वैतव्योपदर्शनार्थमाह—ब्रह्माश्चैव, तत्र अस्मिन् उष्णाद्यभिमतसा सन्तो विचक्षितस्थानादुद्विजन्ते गच्छन्ति च ज्ञायाऽऽज्ञायेवनाऽर्थं स्थानान्तरमिति व्रसाः । अनया च व्यु-पत्त्या ब्रह्मास्त्वनामकर्मोदयवर्तित एव परिगृह्यन्ते, न शयाः । अथ च—शरीरपाह प्रयोजनं, तेषामप्यग्रे वक्ष्यमाण-त्वात् । तत एव दृष्ट्यान्ति—अस्मिन् अभिसां-धयुक्तमर्त-सन्निपुणं वा ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्तु चलन्तीति व्रसाः । तैजसा वायवो ह्यिन्द्रियादयश्च । उष्णाऽऽद्यभिन्नापेऽपि तत्स्थानपरिहास-समर्थाः सन्तस्तिष्ठन्तीति एवशीलाः स्थावरः पृथग्यादयः । चशब्दो स्वगतानंकर्मममुक्तव्यायौ । एवकारावयवप्रण-यौ । एते एव संसारसमापन्नका जीवाः, एतद्व्यान्तरकेण स-सारिणामभावात् । जी० १ प्रति० । (स्था०) ।

जीवानां त्रिविध्यम्—

तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा—तसा य, यावरा य,

णो तमा णो थावरा । [जी० ३ प्रति०] तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । त जहा-परित्ता, अपरित्ता, नो परित्ता नो अपरित्ता । [जी० ३ प्रति०] तिविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । त जहा-इत्थी, पुग्गिमा, णपुंमगा । तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । त जहा-सम्मदिट्ठी, मिच्छदिट्ठी, सम्माभिच्छदिट्ठी । तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पज्जत्तगा, अपज्जत्तगा, नो पज्जत्तगा नो अपज्जत्तगा । [स्था० ३ ठा० २ उ०] तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-सुहुमा, वायरा, नो सुहुमा नो वायरा । [जी० ३ प्रति०] तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-सम्मी, असम्मी, णो सम्मी णो असम्मी । [जी०] तिविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-जवसिद्धिआ, अजवसिद्धिआ, नो जवसिद्धिआ नो अजवसिद्धिआ ॥ जी० ३ प्रति० ।

उक्तानुक्तसंग्रहार्थं गाथाऽर्द्धम्-

“सम्मदिट्ठि-परित्ता-पज्जत्तग-सुहुम-सन्नि-भाविका य ।”
स्था० ३ ठा० २ उ० ।

“परित्ता” इत्यादि । परित्ता. प्रत्येकशरीराः, अपरित्ताः सारधारणशरीराः । परीक्षशब्दस्य कृन्दाऽर्थे व्यत्यय इति । (स्था० ३ ठा० २ उ०) “पज्जत्ता” इत्यादि । (नो पज्जत्ता स्ति) नो पर्याप्तकाः, नो अपर्याप्तकाः सिद्धाः । (स्था० ३ ठा० २ उ०) “सम्मी” इत्यादि । सङ्गितः समनस्काः, असङ्गिताः समनस्काः, उभयप्रतिषेधवर्तिनः सिद्धाः । (जी० ३ प्रति०) “भवसिद्धिया” इत्यादि । सर्वत्र तृतीयपदे सिद्धा वाच्याः । स्था० ३ ठा० २ उ० ।

जीवानां चानुर्धिष्यम्-

चउविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-णेग्ग्या, तिरिक्खजोणिया, पाणुस्सा, देवा । चउविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पणजोगा, वयजोगा, कायजोगा, अजोगा । अहवा-चउविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-इत्थिवेयगा, पुग्गिमवेयगा, णपुंमवेयगा, अवेयगा । अहवा-चउविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-चक्खुदमणा, अचक्खुदमणा, ओहिदमणा, केवलदमणा । अहवा-चउविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-संजया १, असंजया २, संजयासंजया ३, णो संजयासंजया ४ ॥

व्यक्तानि चैतानि, त्वरं मनोयोगिनः समनस्काः, योगत्रयसङ्गविज्ञानस्य प्राधान्यात् । पञ्च योगयोगिनो द्वीन्द्रियाऽऽद्यः काययोगिन एकान्द्रिया, अयोगिनो निरुद्धयोगाः सिद्धाश्चेति । अवेदका सिद्धादयश्चक्षुः । भ्रामान्यार्थग्रहणमयग्रहेद्वारूप दर्शनं चक्षुर्दर्शनं तद्वत्तद्वत्तुर्गिन्द्रियादयः, अचक्षुः स्पर्शनादितद्दर्शनवन्त एकान्द्रियादय इति । सयता. सर्वावयवता, असंयता अवयवता, सयतासयता देशावयवताश्च, तत्प्रतिषेधवन्तः सिद्धा इति । स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

जीवानां पञ्चविधत्वम्-

पंचविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-

एगिंदिया० जाव पंचेदिया । [स्था० ५ ठा० ३ उ०] पंचविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-नेग्ग्या, तिरिक्खजोणिया, पाणुस्सा, देवा, मिच्छा । पंचविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-काहकमाई, माणकमाई, मायाकमाई, लोचकमाई, अकमाई । जी० ३ प्रति० ॥

“पञ्चावहेत्यादि ।” संसारसमावणगा भववर्तिनः, सर्वजीवाः संसारसिद्धा, अकर्षायण उपशान्तमोहाऽऽद्यः । स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

संसारिणां य मुत्ता, संसारो छविहा ममामेण ।

पुढवीकाडयमादी, तसकायंता पुढो भेया ॥ ६४ ॥

चशब्दस्य व्यवहित उपन्यासः । संसारिणो, मुक्ताश्चेति । तत्र संसारिणः षड्विधाः षट्प्रकाराः, समासेन जानिसंज्ञेपणेति भावः । षड्विधत्वमेवाऽऽह-पुढवीकायिकाऽऽद्यस्त्रसकायान्ताः । यथाक्तम्-“पुढवीकाइया, आउकाइया, तेउकाइया, वाउकाइया, वाणस्सउकाइया, तसकाइया ।” पृथग्मेवापान स्वातन्त्र्येण पृथग्विधस्वरूपाः, न तु परमपुरुषविकारा इति ॥ ६४ ॥ आ० ।

जीवानां षड्विधत्वम्-

छविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-पुढवीकाःया० जाव तसकाइया । छविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-आजिणवोहियणणा, जाव केवलणणी, अन्नाणी । अहवा-छविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-एगिंदिया० जाव पंचेदिया, अणिंदिया । अहवा-छविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-ओराद्वियमरीगी, वेजवियमरीगी, आहारगमरीगी, तेयगमरीगी, कम्मगमरीगी, अनरीगी ॥

संसारसमावणकजीवसूत्रे-पुढवीकायिकाऽऽद्यो जावनयोक्ताः, पूर्वसूत्रे तु तिकायत्वेनेति विशेषाद् न पुनरुक्तवन्ति । छा-निमूत्रे-अज्ञानताश्चावधा-मिथ्यात्वापहतज्ञानाः । इन्द्रियसूत्रे-अज्ञानाऽऽद्याः अपर्याप्ता, केवलिनः, सिद्धाश्चेति । शरीरसूत्रे-यद्यप्यन्तरगतो कार्मणशरीरसमवः, तद्व्यतिरिक्तस्य तैजसशरीरिणोऽसम्भवः, तथाऽप्येकतरानिवृत्त्या भेदो व्याख्यातव्यः, तथा अशरीरी सिद्ध इति । स्था० ६ ठा० ।

जीवानां सप्तविधत्वम्-

सत्तविहा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-नेग्ग्या, तिरिक्खजोणिया, तिरिक्खजोणणीओ, पाणुस्सा, पाणस्सीओ, देवा, देवीओ । सत्तविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पुढवीकाइया, आउकाइया, तेउकाइया, वाउकाइया, वाणस्सउकाइया, तसकाइया, अकाइया । [जी०] सत्तविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-काह्वेसा, नील्लेसा, काउल्लेसा, तेउल्लेसा, पम्हल्लेसा, सुक्कलेसा, अलेसा । जी० ।

सूत्रद्वये कण्ठ्ये, त्वरं सर्वे च ते जीवाश्चेति सर्वजीवाः, संसारिणुक्ता इत्यर्थः । तथा (ग्रकाइय स्ति) निदाः, षड्विधकायाव्यपदेशपत्वादिति । अलक्षणा-सिद्धा अयोगिनो चेति । [जी०]

अट्टविहा संसारसमावृणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-पढ-
मसमयनेरइया, अपढमसमयनेरइया, पढमसमयतिरिक्ख-
जोगिया, अपढमसमयतिरिक्खजोगिया, पढमसमयमणुस्मा,
अपढमसमयमणुस्मा, पढमसमयदेवा, अपढमसमयदेवा ।
जी० ८ प्रति० । स्था० ।

तत्र प्रथमसमयनारकाः नारकायुःप्रथमसमयसंवेदिना अप्रथम-
समयनारका नारकायुष्यादिसमयवर्तिनः, एवं तिर्गयोगनिका-
दयोऽपि भावनीयाः । जी० ८ प्रति० ।

अट्टविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-नेरइया,तिरिक्ख-
जोगिया, तिरिक्खजोगिणीओ, मणुस्मा, मणुस्मीओ य,
देवा, देवीओ य, सिद्धा । अट्टवा-अट्टविहा सव्वजीवा प-
णत्ता । तं जहा-अज्जिण्णबोहियणाणी० जाव केवल-
णाणी, मडअणणाणी, सुयअणणाणी, विजंगनाणी ।
स्था० ८ उ० ॥

नवविधत्वमाह-

नवविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पुढवीकाइया,
आउकाइया, तेउकाइया, वाउकाइया, वणस्मइकाइया, वे-
इंदिया, तेइंदिया, चउरिंदिया, पंचिंदिया । जी० ९ प्रति० ॥

जीवाणं नवहिं ठाणेहिं संमारं वत्तिमु वा, वत्तंति वा, वत्ति-
स्संति वा । तं जहा-पुढवीकाइयात्ताए० जाव पंचिंदियकाइ-
यत्ताए ॥

समरण निर्बर्णितवन्त अनुवृत्तवन्तः, एवमन्यदपि । स्था०
६ उ० ।

नवविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-एगिंदिया, वेइं-
दिया, तेइंदिया, चतुर्गिंदिया, णेरतिया, पंचिंदियतिरि-
क्खजोगिया, मणुसा, देवा, सिद्धा । जी० ९ प्रति० ।

नवविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पढममयणेर-
तिया, अपढमसमयणेरतिया, पढमसमयतिरिक्खजोगिया,
अपढमसमयतिरिक्खजोगिया, पढमसमयमणुसा, अप-
ढमसमयमणुसा, पढमसमयदेवा, अपढमसमयदेवा, सिद्धा ।
जी० ९ प्रति० ।

दशविधत्वमाह-

दसविहा संसारसमावृणगा जीवा पणत्ता । तं जहा-
पढमसमयएगिंदिया, अपढमसमयएगिंदिया, पढमसमयवे-
इंदिया, अपढमसमयवेइंदिया० जाव पढमसमयपंचिंदिया,
अपढमसमयपंचिंदिया । जी० १० प्रति० ॥

तत्र सुगम नवरं प्रथमः समयो येषामकेन्द्रित्वस्य ते प्रथ-
मसमयास्ते च ते एकान्द्रियाश्चेति विग्रहः । विपरीतास्त्वतर
एव । द्वात्रिचतुःपञ्चोन्द्रिया वाच्याः । स्था० १० उ० ।

दसविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पुढवीकाइया,
आउकाइया, तेउकाइया, वाउकाइया, वणफ्तिकाइया, वेइं-

दिया, तेइंदिया, चतुर्गिंदिया, पंचिंदिया, अण्णिंदिया ।
जी० १० प्रति० ।

अनिन्द्रियाः सिद्धा अपर्याप्तका उपयोगतः केवलिनश्चेति ।
स्था० १० उ० ।

दसविहा सव्वजीवा पणत्ता । तं जहा-पढमसमयणेरइया,
अपढम-समयनेरइया, पढमसमयतिरिक्खजोगिया, अपढम-
समयतिरिक्खजोगिया, पढमसमयमणुसा, अपढमसमयम-
णुसा, पढमसमयदेवा, अपढमसमयदेवा, पढमसमयमिद्धा,
अपढमसमयसिद्धा । जी० १० प्रति० । स्था० ॥

जीवानां चतुर्दशविधत्वमाह-

कइविहा णं जेतं ! संसारसमावृणगा जीवा पणत्ता !
गोयमा ! चउदमविहा संसारसमावृणगा जीवा पणत्ता । तं
जहा-सुहुमपज्जत्तगा १, सुहुमपज्जत्तगा २, बादरअ-
पज्जत्तगा ३, बादरपज्जत्तगा ४, वेइंदिया अपज्जत्तगा ५,
वेइंदिया पज्जत्तगा ६, एवं तेइंदिया ७-८, एवं चउरिंदि-
या ९-१०, अमण्णपंचिंदिया अपज्जत्तगा ११, अम-
ण्णपंचिंदिया पज्जत्तगा १२, सण्णपंचिंदिया अपज्जत्तगा
१३, सण्णपंचिंदिया पज्जत्तगा १४ । भ० २५ श० १ उ० ।

तत्राह-

चउदमविहा वि जीवा, विवंधगा तेमिमंतिमो भेओ ।
चोदसहा मव्वे वि हु, किमाइमंताइपयनेया ॥ १ ॥

चतुर्दशविधा अपि चतुर्दशप्रकारा अपि, जीवाः प्रागुक्तस्वरू-
पा अपर्याप्तमूढमैर्को-रुयाऽऽदयो, विवंधका क्रियाः, विशेषेण च-
धका विवंधकाः, अष्टप्रकारस्य कर्मण इति शेषः । तेषां चतु-
र्दशविधानां जीवानाम्, अन्तिमो भेदः-पर्याप्तसंक्षिपञ्चो-
पशमः चतुर्दशधा चतुर्दशप्रकारो मिथ्यादृष्ट्यादिभेदादव-
स्य, सर्वेऽपि चैतेऽनन्तरात्ता अपर्याप्तमूढमैर्को-रुयाऽऽदयो मि-
थ्यादृष्ट्यादयश्च, किमादिकैः पदैः सत्पदाऽऽदिकैश्च प्ररूप्यमाणा
यथावज्ज्ञातव्याः ॥ १ ॥

तत्र " यथोद्देशं निर्देशः " इति न्यायात् प्रथमतः किमा-
दिपदैः प्ररूपणां चिकीर्षुराह-

किं जीवा उवममपा-इण्हिं जावेहिं संजुयं दव्वं ।

कस्म सखुवस्म पट्ट, केणं ति न केणइ कयाओ ॥ २ ॥

किं जीवाः ?-किं नाम जीवा इत्याभिधीयते ? एव परेण प्रश्ने
कृते सति स्मिरुत्तरमाह-उपशमाऽऽदिभिरुपशमादयिककार्याक-
कायोपशमिकपारिणामिकैर्भावैः भगुत सन्निरुद्वयम् । आह-
आदयिकाऽऽदीन् भावान् परित्यज्य किमतीहोपशमिकस्य भा-
वस्य साक्षादुपादानम् ? । उच्यते-इह जीवस्य स्वरूपं पृष्टुं
मता तदेव वक्तव्यं यदसाधारणं स्वरूपम्, एव हि पदार्थान्तर-
स्वरूपेभ्यो वैधिक्येन तद्व्यतिपादितं भवति, नान्यथा । आदयि-
कपारिणामिकौ च भावानजीवानामपि भवतः, अतस्तीं साक्षा-
त्प्रोपासौ, साध्यकोऽपि च भाव औपशमिकभावपूर्वकः, न
स्वव्यौपशमिकभावमनामाद्य कश्चिदपि कार्यकं भावमासाद-
यति, कायोपशमिकाऽपि च भावो नौपशमिकाज्ञावादन्यन्त-

नेही, तत इह साक्षादौपशमिकस्य भावस्योपादानमिति । ततः
“ कस्य प्रभवः स्वात्मिनो जीवाः ? ” इति प्रश्ने कृते सति उत्तर-
म्-स्वरूपस्य आत्मीयस्य रूपस्य, निश्चयनयमतमेतत् ।
तथाहि-कर्मविनिर्मुक्तस्वरूपा आत्मानो न केषामपि प्रजव,
किं तु स्वरूपस्यैव, तथास्वाभाव्यात् । यस्तु स्वस्वामिजावः स-
सारे, स कर्मोपाधिजनितत्वादौपाधिकः, न पारमार्थिक इति ।
तथा केन कृता जीवाः ? इति प्रश्ने कृते सति समाधिः-न के-
नचित्कृताः, किन्तु नभस्वदकृत्रिमा एव, यथा चाकृत्रिमता
जीवानां, तथा धर्मसंप्रदहणीटीकायां सप्रपञ्चमजिह्वितामिति
नेह चुर्योऽभिधीयते, ग्रन्थगौरवमयात् ॥ २ ॥

कथं सरीरे लोपे, व हुंति केवचिर सव्वकालं तु ।

कः जावजुश्चा जीवा, विगतिगवउपंचर्मासेहि ॥ ३ ॥

कुत्र जीवा अवतिष्ठन्ते?, इति प्रश्ने कृते सति उत्तरमाचार्य आह-
शरीरे, लोके वा, तत्र सामान्यचिन्तायां लोके, नाऽलोके, अलो-
के स्वप्नावत एव धर्माधर्मास्तिकायजीवपुद्गलानामसम्भवात् ।
विशेषचिन्तायां शरीरे, नान्यत्र, शरीरपरमाणुभिरेव सह आ-
त्मप्रदेशानां क्रीरनीरवदन्यानुगमजावात् । उक्तञ्च-“अज्ञो-
क्षमणुगयाहं, इमं च त च सति विभयणमजुसं । जह स्त्रीरपाणि-
याहं,” इति । तथा-(केवचिर सति) कियच्चिर कियत्कालं जीवा भ-
वन्ति?, इति प्रश्ने कृते सति उत्तरम्-सर्वकालमेव, तुरेवकार्यः । इह
“केणं ति न केणइ कया उ (२)” इत्यनेन ग्रन्थेन पूर्वं जीवानाम-
नादित्वमावेदितम्, इदानीं त्वनिधनत्वम्, ततश्चानादिनिधना
जीवा इति दृष्टव्यम् । तथा च सति मुख्यवस्थामधिगता अ-
पि जीवा न विनश्यन्ति, किन्तु शानाऽऽदिके स्वस्वरूपेऽवतिष्ठ-
न्त इति श्रद्धेयम् । तेन यत्कौश्लदुच्यते-

“ दीपो यथा निर्वृतिमज्युपेतो,
नैवावनि गच्छति नान्नरिक्कम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्,
स्नेहकयाकेवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
जीवस्तथा निर्वृतिमज्युपेतो,
नैवावनि गच्छति नान्नरिक्कम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्,
स्नेहकयाकेवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥

तथा-

अहंमरणचित्तस्य, प्रतिसन्धिने विद्यते ।

प्रवीपस्येव निर्वाण, विमोक्षस्तस्य चेत्सितः ” ॥ ३ ॥ इति ।

तदपास्तमवसेयम् । सतः सर्वथा विनाशयोगात्, तथादर्श-
नादिति कृत प्रसङ्गेन, मा भूद् ग्रन्थगौरवमिति कृत्वा । तथा
कतिजिरुपशमाऽऽदिभिर्भावैर्युताः सयुक्ता जीवाः ।, इति प्रश्ने
कृते सति, उत्तरमाह-द्विकत्रिकचतुःपञ्चाशद्विप्रश्नः । पं० सं० ।
(जीवस्थानेषु भावस्थितिः ‘ गुणद्वान् ’ शब्दे तृतीयभागे
ए२३ पृष्ठे कर्मग्रन्थेन गतायां)

तत्र ये जीवा यावत्सु शरीरेषु संजयन्ति, तान् तावत्सु प्रति-
पादयन्नाह-

सुरेनेरइया तिसु तिसु, बाउपणिदीतिरिख चउ चउमु ।

मणुया पंचमृ मेमा, तिसु तणुमु अविगाहा सिद्धा ॥४॥

सुरा तैरयिकाश्च प्रत्येकं तिसृषु तनुषु शरीरेषु वर्तन्ते । तद्यथा-
तैजसं, कर्मण, वैक्रिये च । तथा वायव्यो घातकायाः, तथा पञ्चे-

न्द्रियतियेञ्चः प्रत्येकं चतसृषु तनुषु संभवन्ति । तत्र त्रीणि
शरीराणि पूर्वोक्तान्येव, चतुर्थं त्वौदारिकमवगन्तव्यम्, वैक्रि-
य च वायुकायिकानां पञ्चेन्द्रियतिरञ्चा वैक्रियर्लाभमतामव-
सेयम्, सर्वेषामविशेषेण, तथा मनुजा मनुष्याः पञ्चस्वपि त-
नुषु संभवन्ति । तद्यथा-औदारिकं वैक्रिये आहारके तैजसे का-
र्मणे च । तत्र वैक्रियं वैक्रियत्वात्तन्मताम्, आहारकं चतुर्दशपूर्व-
वेदिनाम्, औदारिकतैजसकर्मणानि सुप्रतीतानि, शेषास्त्वैकद्वि-
त्रिचतुरसंक्षिपञ्चेन्द्रियतियेञ्चः प्रत्येकं तिसृषु तिसृषु औदारि-
कतैजसकर्मणरूपासु तनुषु वेदितव्याः, सिद्धा व्यपगतसक-
लकर्ममलकलङ्काः, पुनरविप्रहा विप्रहरहिताः, अशरीरा इ-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेव किमादिपदैः प्ररूपणा कृता । संप्रति सत्पदाऽऽदिपदैः प्ररू-
पणा कर्त्तव्या, सत्पदाऽऽदीनि च पदान्यमूनि-“संतपयपरूवण-
या, दव्वपमाण च खित्तफुमणा य । कातो य अन्तरं भा-गमाव
अप्पाबहुं चेव ॥ ” तत्र प्रथमतः सत्पदप्ररूपणां विदधाति-

पुढवाई चउ चउहा, साधारणवणं पि संततं मययं ।

पत्तेयपज्जऽपज्जा, दुविहा सेसा उ उववन्ना ॥ ५ ॥

इह ये पृथिव्यादयश्चत्वारः पृथिव्यप्तेजोवायुरूपाः प्रत्येकं सू-
क्ष्मवाद्पर्याप्ताऽपर्याप्तजेश्चतुर्दशो चतुःप्रकाराः, सर्वभेद-
संख्यया षोडशसंख्याः, ततो भूयः सर्वेऽपि प्रत्येकं द्विधा
द्विप्रकाराः । तद्यथा-प्रागुत्पन्ना उत्पद्यमानाश्च, प्रागुत्पन्ना-
त्पद्यमानता च प्रज्ञापकापेक्षया वेदितव्या । ते सर्वेऽपि सततम-
नवरतम्; (संततं ति) यथायोगं सर्वत्र बचनलिङ्गपरिणामेन
सबद्ध्यन्ते, सन्तो विद्यमानाः सर्वकालं सन्तः प्राप्यन्ते इत्यर्थः ।
तथा साधारणवनमपि साधारणवनस्पतयोऽपि पर्याप्तसूक्ष्म-
वाद्भेदभिन्नाः प्रत्येकं द्विधा, प्रागुत्पन्ना उत्पद्यमानाश्च, सततं
सन्तो विद्यमानाः सर्वेऽपि सर्वदेव सन्त इत्यर्थम् । तथा-
(पत्तेय इत्यादि) प्रत्येकवाद्भवनस्पतयः पर्याप्ताऽपर्याप्ताश्च ।
प्रत्येकं द्विधा-प्रागुत्पन्नाः, उत्पद्यमानाश्च । सततं सन्तः सर्व-
कालं सन्तः प्राप्यन्ते इति यावत् । शेषास्तु द्वित्रिचतुरास्त्रिध्यासं-
क्षिपञ्चेन्द्रियाः प्रत्येकं पर्याप्ताऽपर्याप्ताश्च, संक्षिपञ्चेन्द्रियाः पुनः प-
र्याप्ताः प्रागुत्पन्नाः सततं सन्तः, उत्पद्यमानकाम्पु जाज्या । तुश-
ब्दस्यानकार्यत्वात् सङ्किनो लब्धपर्याप्तकाः प्रागुत्पन्ना उत्पद्यमा-
नाश्च जाज्याः । कथमेतदवसीयते? इति चेत् । उच्यते-इह संक्षि-
नां लब्धपर्याप्तकानामवस्थानमनर्मुहूर्त्तमात्रं, तथाभायुषाऽनर्मु-
हूर्त्तमात्रत्वात् । अन्तरं चेतयामुत्पत्तिमाधकृत्योत्कर्षनो द्वादश-
मुहूर्त्ताः, ततस्ते प्रागुत्पन्ना अपि सत्तायां जाज्याः । ननु द्वित्रिच-
तुरसंक्षिपञ्चेन्द्रियाः अपि लब्धपर्याप्तका अनर्मुहूर्त्तयुषः,
अन्तरमपि च तेषामनर्मुहूर्त्तमात्रमन्यत्रोद्गृह्यत, ततः कथं
तेऽपि प्रागुत्पन्ना जाज्या न भवन्ति? नैष दोषः । तेषामवस्थान-
स्य बृहत्तराननर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वात् तदायुषस्तावन्मात्रत्वात् । कथं
मिदमवसितिमिति चेत्? उच्यते-ग्रन्थान्तरे नित्यराश्याधिकारे
नित्यराशिभिः सह तेषां योगपद्येनाभिधानात् ॥ ५ ॥

तदेवं चतुर्दशविधान् सत्पदप्ररूपणया प्ररूप्य सांप्रतमेतेषा-
मेवान्तिमो भेदश्चतुर्दशप्रकार सत्पदप्ररूपणया-प्ररूपयितव्यः;
स च चतुर्दशधा गुणस्थानकभेदाद्भवति, ततो गुणस्थान-
कान्येव सत्पदप्ररूपणया प्ररूपयति-

मिच्छा अशिरयदेसा, पमत्तअपमत्तया सजोगी य ।

सन्वष्टं इयरगुणा, नाणाजीवेसु वि न ह्योति ॥ ६ ॥

मिथ्याहृष्टयविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसयोगिकवस्त्रिभङ्गणा-
नि गुणस्थानकानि सर्वाङ्ग सर्वकालं विद्यन्ते, इतराणि शेषाणि
(गुण ति) गुणस्थानकानि सास्वादनसम्यग्मिथ्याहृष्टयपूर्वकर-
णानि वृत्तिबादरसूक्ष्मसंपरायोपशान्तमोहक्षीणमोहायोगिकव-
स्त्रिभङ्गणान्यष्टसंख्याकानि नानाजीवेष्वपि, आस्तामिकस्मिन्
जीवे इत्यपिशब्दार्थः । न सर्वकालं भवन्ति, न सर्वकालं
विद्यमानानि प्राप्यन्ते इत्यर्थः, किन्तु कदाचिदेव । यदाऽपि च
सास्वादनाऽऽद्यः प्राप्यन्ते, तदाऽपि कदाचिदेककाः, कदा-
चिद् बहवः, बहुत्वं च प्रतिनियतं प्रत्येकमप्रे वक्ष्यति ॥ ६ ॥

एतेषां च सास्वादनाऽऽदीनामष्टसंख्याकानां यावन्तो

भेदा एकादिकाऽऽविसयोगतः सर्वसंख्यया

जघन्ति, तावन्तः प्रतिपिपादायपुः

सामान्यतः करुणगाथा माह -

इगदुगजोगाईणं, उवियमहो एगऽगेग इइ जुयलं ।

इति जोगा उ दुदुगुणा, गुणियविमस्मा भवे भंगा ॥ ७ ॥

एकद्विकयागाऽऽदीनाम एकद्विकत्रिकसंयोगाऽऽदीनां प्र-
त्येकमधस्तादङ्कानकरूपं युगल द्विकमवस्थाप्यते, तत एक-
कयागादारन्य (दुदुगुण ति) द्विगुणा द्वाभ्यां संहिता
द्विद्विगुणा । तथाहि-पाश्चात्या जङ्गा द्विगुणाः क्रियन्ते, तता
द्विकमद्विता विधेयाः । ततः पुनरपि गुणितविमथा ये भङ्गाः
प्राचीना द्वाभ्यां गुणितान्तैः केवलैः संहिताः क्रियन्ते,
तत ईप्सतपदे इष्टसंख्याका जङ्गा जघन्ति । इयमत्र भावना-
यावन्तः पदार्था विकल्पेन भवन्तो भेदसंख्यया ज्ञातुमिष्टास्ता-
वन्तोऽस्तत्कल्पनया बिन्दवः स्थाप्यन्ते । इह च प्रकृता अष्टौ
सास्वादनाऽऽद्यः ततोऽष्टौ बिन्दवः स्थाप्यन्ते, तेषां चाधस्तात्
प्रत्येकं द्विकं स्थाप्यः । स्थापना चयम्- १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८
तत्रैकपदे द्वौ जङ्गा । तथा-एको बहवो वेति पदद्वये भङ्गा
अष्टौ । तथा-पाश्चात्या द्वौ भङ्गौ द्वाभ्यां गुणितौ जाताश्चत्वा-
रः, ते द्वितीयबिन्दुस्थाने स्थाप्यन्ते; ततोऽधस्तनो द्विकः प्र-
क्षिप्यते, जाताः पद, ततो " गुणितविमस्मा " इति वचनान्
यौ पाश्चात्या द्वौ भङ्गौ द्वाभ्यां गुणितौ तौ पदपु मध्ये प्रक्षिप्ये-
ते, ततो जाता अष्टौ, एतावन्तः पदद्वये भङ्गाः । ननु पदद्वये भङ्गा-
श्चत्वार एव प्राप्यन्ते । तथाहि-किल एकः सास्वादना एको
मिश्र इत्येको भङ्गः, एकः सास्वादना बहवो मिश्रा इति द्विती-
यः, बहवः सास्वादना एको मिश्र इति तृतीयः, बहवः सास्वा-
दना बहवो मिश्रा इति चतुर्थः । अतः परमेकोऽपि भङ्गो न
सम्भवति, तत्कथमुच्यते-पदद्वये भङ्गा अष्टौ भवन्तीति ? । न-
ह्युक्तम् । अभिप्रायापरिज्ञानात् । इह हि यदि सास्वादनामिथौ
सदैवावस्थितौ भवेताम्, जज्जना तु तयारेकानेकत्वमात्रकृतेव
केवला जयेत, तदोक्तप्रकारेण द्वयाः पदयोर्भङ्गाश्चत्वार एव
जघन्ति । यावता सास्वादनामिश्रा स्वरूपेणापि विकल्पनीयौ ।
तथाहि-कदाचित् सास्वादना भवति, कदाचिन्मिश्रः, कदाचि-
दुभौ । यत्र सास्वादनाः केवलौ जायमानः कदाचिदेकः कदाचि-
दनेक इति द्वौ जङ्गा । एवं मिश्रेऽपि द्वावेति चत्वारः । उभौ
च युगपज्जायमानौ जवदुक्तप्रकारेण चतुर्भङ्गकनया जायते,
ततः पदद्वये जङ्गा अष्टौ भवन्ति । एवमुत्तरत्रापि भङ्गार्थनावना
भावनीया । सम्प्रति पदत्रयभङ्गा दर्शयन्ते-तत्र पाश्चात्याः पदद्व-

ये जङ्गा अष्टौ (द्वाभ्यां) गुणयन्ते, जाताः षोडश । ते तृतीयबिन्दु-
स्थाने स्थाप्यन्ते, ततोऽधस्तनो द्विकः प्रक्षिप्यते, जाता अष्टाद-
श । ततो भूयः पाश्चात्या अष्टौ प्रक्षिप्यन्ते, जाताः पञ्चविंशतिः ।
एतावन्तः पदत्रये भङ्गाः । ततः सैव षड्विंशतिर्द्वाभ्यां गुणयते,
जाता द्विपञ्चाशत् । सा चतुर्थबिन्दुस्थाने स्थाप्यते, ततोऽधस्त-
नो द्विकः प्रक्षिप्यते, ततो जाताश्चतुःपञ्चाशत् । ततः पुनरपि
पाश्चात्या षड्विंशतिः प्रक्षिप्यते, जाता अशीतिः । एतावन्तः पदच-
तुष्टये भङ्गाः । ततः सा अशीतिर्द्वाभ्यां गुणयते, जातेष्वष्टयधिकं
शतम्, तत्पञ्चमबिन्दुस्थाने स्थाप्यते, ततोऽधस्तनो द्विकः प्रक्षि-
प्यते, जातेष्वष्टयधिकं शतम्, ततः पुनरपि प्राक्तनी अशीतिः प्र-
क्षिप्यते, ततो जाते द्वे शते द्विचत्वारिंश । एतावन्तः पदपञ्चके
भङ्गाः । ततस्ते द्वे शते द्विचत्वारिंशो द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि
चत्वारिंशतानि चतुरशीत्यधिकानि । तानि षष्ठीबिन्दुस्थाने
स्थाप्यन्ते, ततोऽधस्तनो द्विकः प्रक्षिप्यते, जातानि चत्वारिंश-
तानि षडशीत्यधिकानि । ततो भूयः प्राक्तने द्वे शते द्विचत्वारिं-
शदधिकं प्राक्षिप्यते, जातानि सप्तशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि । ए-
तावन्तः पदपु पदेषु जङ्गाः । ततः सप्तशतान्यष्टाविंशत्यधिकानि
द्वाभ्यां गुणयन्ते, जातानि चतुर्दश शतानि पदपञ्चशदधिकानि ।
तानि सप्तमबिन्दुस्थाने स्थाप्यन्ते, ततोऽधस्तनो द्विकः प्रक्षिप्य-
ते, जातानि चतुर्दशशतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि । ततः पुनरपि
प्राक्तनानि सप्तशतानि अष्टाविंशत्यधिकानि प्रक्षिप्यन्ते, ततो
भवन्त्येकविंशतिशतानि षडशीत्यधिकानि । एतावन्तः सप्त-
पदभङ्गाः । अस्मिन् चैकविंशतिशतानि षडशीत्यधिकानि द्वा-
भ्यां गुणयन्ते, जातानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि द्विसप्तत्यधिकानि ।
तान्यष्टमबिन्दुस्थाने स्थाप्यन्ते, ततोऽधस्तनो द्विकः प्रक्षिप्य-
ते, ततो जातानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि चतुःसप्तत्यधिकानि ।
ततो भूयोऽपि प्राक्तनान्येकविंशतिशतानि षडशीत्यधि-
कानि प्रक्षिप्यन्ते, जातानि पष्टयधिकानि पञ्चषष्टिशतानि ।
एतावन्तोऽष्टपदभङ्गाः ॥ ७ ॥

संप्रत्येषामेव भङ्गकानां प्रकारान्तरेण प्रकरणमाह-

अहवा एकपद्या, दो भंगा इगिबहुत्तसन्ना जे ।

ते चिय पयवृष्टीप, तिगुणा दुगसंजुया भंगा ॥ ८ ॥

अथवेति प्रकारान्तरेण दर्शने, एकपदिकौ एकपदभवौ द्वौ
भङ्गौ भवतः, को तौ ? इत्याह-यौ एकबहुत्वसङ्गौ-कदा-
चित्नेक इत्येकरूपौ, ततस्तत्रैव द्वौ भङ्गावादे कृत्वा पद-
वृष्टौ द्विकाऽऽदिपदवृष्टौ प्राक्तनाः प्राक्तनास्त्रिगुणाः क्रियन्ते,
तता द्विकेन सयुक्ता विधेयाः, ततस्तत्तत्पदभङ्गा भवन्ति ।
इयमत्र भावना-तावेकपादिकौ भङ्गौ पदद्वये त्रिगुणीक्रियते,
ततो जाताः पद । तद्विकेन सयुज्यन्ते, ततो जायन्तेऽष्टौ ।
एतावन्तः पदद्वये भङ्गाः । ततस्तेऽष्टौ त्रिगुणाः क्रियन्ते, जाता
चतुर्विंशतिः । सा द्विकेन सयुक्ता जाता षड्विंशतिः । एताव-
न्तः पदत्रय जङ्गा । ततः साऽपि षड्विंशतिस्त्रिगुणीक्रियते, जा-
ता अष्टसप्ततिः । ततो द्विकप्रक्षेपः, ततो जवत्यशीति । एतावन्तः
पदचतुष्टये भङ्गाः । एव तावद् वाच्यं, यावत्सप्तपदभङ्गाः षड-
शीत्यधिकान्येकविंशतिशतानि । तानि भूयस्त्रिगुणीक्रियन्ते,
ततो द्विकः प्रक्षिप्यते, जातानि षष्टयधिकानि पञ्चषष्टिशता-
नि । एतावन्तोऽष्टसु सास्वादनाऽऽदिपदेषु जङ्गाः ॥ ७ ॥ तदेव
कृता सत्पदप्रकरणम् ।

सम्प्रति व्यवप्रमाणमाह-

साधारणाण भेषा, चतुरो अण्ताऽसंख्यं सेसा ।

मिच्छाऽण्ता चतुरो, पलियामंखं ममेममंखेज्जा ॥८॥

साधारणानां साधारणवनस्पतिकार्यकानां चत्वारो जेदाः, पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मबादररूपाः, प्रत्येकमनन्ता अनन्तसंख्याः, अनन्तलोकाऽऽकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्तेषाम् । तथा शेषा पृथिव्यम्बुतेजोवायवः प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मबादरभेदाश्चतुर्भेदाः, तथा पर्याप्तापर्याप्तभेदभिन्नाः प्रत्येकबादरवनस्पतिकार्यकाः पर्याप्तापर्याप्ताश्चित्रचतुरस्रसंज्ञिनोऽसंख्याता असंख्यतसंख्याः । अथापर्याप्तासंज्ञिनः कथमसंख्याता गीयन्ते ? न हि ते सदैव प्राप्यन्ते, किं तु कदाचित्देव, तत्र कथमसंख्याता घटन्ते ? नैव दोषः । यतो यद्यपि ते सदैव न जयन्ति, तथापि यदा भवन्ति तदा जघन्येनैको द्वौ वा उत्कर्षतोऽसंख्येयाः । उक्तं च-
" एगो व दो व तिन्नि व, सखममंखा व एगसमएणं । " इति । तथा मिथ्यादृष्टयोऽनन्ताः-अनन्तलोकाऽऽकाशप्रमाणाः, तथा चत्वारः सास्वादनसम्यग्मिथ्यादृष्टयविरतसम्यग्दृष्टदशविरत-रूपाः प्रत्येकं पल्योपमासंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशिप्रमाणा इत्यर्थः । इह सास्वादनाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्चाध्वत्वात्कदाचित्ज्ञोके प्राप्यन्ते, कदाचित्ज्ञः यदा प्राप्यन्ते तदा जघन्येनैको द्वौ वा, उत्कर्षतः क्षेत्रपल्योपमासंख्येयजागतुल्याः, अविरतसम्यग्दृष्टदेशविरताः पुनः सदैव प्राप्यन्ते, ध्रुवत्वात्तेषां केवस कदाचित्स्तोकाः कदाचिद् बहवः, तत्र जघन्यपदेऽपि ते द्वयोऽपि प्रत्येक क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशितुल्याः, उत्कर्षतोऽप्येतावन्त एव, तत्ररमसंख्यातस्य तस्यासंख्यातभेदाभिन्नत्वाज्जघन्यास्तृष्टमसंख्यातमसंख्यातगुणं छद्मव्यम् । देशविरतेश्चाविरतसम्यग्दृष्टयो जघन्यपदे उत्कृष्टपदे च प्रभूत-ततरा भवसेयाः ; शेषाः प्रमत्ताऽऽदिगुणस्थानवर्तिनो जीवाः प्रत्येकं संख्येयाः प्रतिनियतसंख्याकाः, सा च प्रतिनियता संख्या स्वयमेव वक्ष्यते ॥ ८ ॥

तदेवमजिहित सामान्यतो द्रव्यप्रमाणम्;

साप्रतमेतदेव विशेषतोऽर्जितस्फुराह-

पत्तेयपज्जवणका-ऽया उ परं हरति दोगस्स ।

अंगुलअसंखज्जागे-ण जाड्यं भृदगतण् य ॥ ९ ॥

पर्याप्तप्रत्येकबादरवनस्पतिकार्यका भूकार्यिका उदककार्यिकाश्च पर्याप्तबादराः प्रत्येकं लोकस्य घनीकृतस्य सत्संज्ञुप्रमाणस्य उपरितनाधस्तनप्रदेशरहितैकैकप्रदेशप्रस्तराऽऽत्मक माणकाऽऽकारं प्रतरमङ्कुत्रमात्रक्षेत्रासंख्येयभागेर्माजितं जातिरुत सकलमपि हरन्ति । इयमत्र जावना-सर्वेऽपि प्रत्येकबादरपर्याप्त-वनस्पतिकार्यिका जन्तवः प्रतरमेककात्रमपदं तुमुद्यता विघातिताः सन्तो यदि युगपदेकैकमङ्कुत्रासंख्येयजागमात्रं खण्डमपसारयन्ति, तत्र एकैनेव समयेन ते सकलमपि प्रतरमपहरन्ति । तत्र इदमायातम-घनीकृतलोकस्थैकस्मिन् प्रतरे यावन्त्यङ्कुत्रासंख्येयभागमात्राणि खण्डानि भवन्ति तावत्प्रमाणाः पर्याप्तप्रत्येकबादरवनस्पतयः । एव पर्याप्तबादरजकार्यिकोदककार्यिकानामपि प्रत्येकं भावना कार्या । यद्यपि चामीषां त्रयाणामपीयं समानप्रमाणव्यमामहितं, तथाऽप्यङ्कुत्रासंख्येयजागस्यासंख्यातभेदजिज्ञत्वात्परस्परामदमल्पबहुत्वमवसेयम्; स्तोकाः प्रत्येकबादरपर्याप्तवनस्पतयः, तेज्योः पर्याप्तबादरजकार्यिका असंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि बादरपर्याप्ताकार्यिका असंख्येयगुणाः ॥ ९ ॥

आवलिबगो ऊणा-वन्नि ए गुणिओ हु बायरा तेऊ ।

बाऊ व लोगसंखं, सेसतिगमसंखिया दोगा ॥ १० ॥

आवलिबगो असंख्येयसमयाऽऽत्मिकाऽप्यस्तकल्पनया दशसमयाऽऽत्मिका कल्प्यन्ते, ततस्तस्या दशसमयाऽऽत्मिकाया आवलि-कावर्गः, स च किल कल्पनया शतसमयप्रमाणः, तत आवलि-कावर्ग ऊनावलिबगो कतिपयसमययूनया आवलिबगो क-तिपयसमययूनैरावलिबगोसमयैरष्टान्नित्यर्थः, गुण्यते । गुणेन च कृते सति यावन्तो वर्गा भवन्ति, तेषु च वर्गेषु यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा बादरपर्याप्तनेज्जकार्यिकः । तथा (बाऊ व लोग-संखंति) बायवो बादरपर्याप्तबायवो लोकसंख्येयभागतुल्याः, घनीकृतस्य लोकस्यासंख्येयेषु प्रतरेषु संख्याततमभागवर्तिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणा इत्यर्थः । अमीषां पृथिव्यम्बुतेजोवायुप्रत्येकवनस्पतीनां बादरपर्याप्तानां परस्परम-ल्पबहुत्वमिदम्-सर्वस्तोकाः पर्याप्तबादरनेज्जकार्यिकाः, तेज्योऽपि पर्याप्तबादरभूकार्यिका असंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि पर्याप्तबादरा-कार्यिका असंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि पर्याप्तबादरवायुकार्यिका असंख्येयगुणाः । (सेसतिगमसंखिया लोगा इति) शेषात्रिक पृथिव्यम्बुतेजोवायुकार्यिकानामपर्याप्तबादरपर्याप्तपर्याप्तसूक्ष्म-संज्ञासंख्येय लोकाः, असंख्येयेषु लोकेषु यावन्त आकाश-प्रदेशास्तावत्प्रमाणाः । किमुक्तं जवति ? असंख्येयलोकाऽऽका-शप्रदेशप्रमाणाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुनां प्रत्येकमपर्याप्ता बादराः, पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च सूक्ष्मा भवन्तीति । इह सामान्येनोक्तं, विशेषाच्चिन्तायां पुनः पृथिव्यम्बुतेजोवायुनां स्वस्थाने प्रत्येकं त्रयाणामपि राशीनामिदमल्पबहुत्वम्-सर्वस्तोका अपर्याप्तबाद-राः, तेज्योऽपर्याप्तसूक्ष्मा असंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि पर्याप्तसू-क्ष्माः संख्येयगुणाः, शेषात्रिकप्रमाणं चोपलक्षणं, तेनापर्याप्तबाद-रप्रत्येकवनस्पतयाऽसंख्येयलोकाकाशप्रमाणा अवगन्तव्याः । साधारणवनस्पतीनां च प्रागेव पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मबादररूपाश्च-त्वारोऽपि भेदाः सामान्यतोऽनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा उक्ताः । यदि पुनस्तेषामपि विशर्पाचिन्ता क्रियते, तदेदमल्पबहुत्वमवसे-यम्-बादरपर्याप्तसाधारणाः सर्वस्तोकाः, तेज्योऽपि बादरपर्याप्तसा-धारणा असंख्येयगुणाः, तेज्योऽपि सूक्ष्मपर्याप्तसाधारणा असं-ख्येयगुणाः, तेज्योऽपि सूक्ष्मपर्याप्तसाधारणाः संख्येयगुणा ॥ १० ॥

पज्जत्तापज्जत्ता, वित्तिवत्त असमपिणा अवहरंति ।

अंगुलसंखामंख-एयमजड्यं पुटो परं ॥ ११ ॥

चित्रचतुरसंज्ञिनो द्वीन्द्रियत्रोन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चे-न्द्रियाः पृथक्प्रत्येकं पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च यथासंख्यमङ्गुल-संख्येयसंख्येयभागप्रदेशैर्जाजितं खण्डितं प्रतरमपहरन्ति । इयमत्र जावना-सर्वेऽपि पर्याप्ता द्वीन्द्रिया यदि युगपदेकैकम-ङ्कुत्रमात्रक्षेत्रासंख्येयजागमात्रं खण्डं प्रतरमपहरन्ति, तत्र ए-कैनेव समयेन ते सकलमपि प्रतरमपहरन्ति । इदमुक्तं भवति घ-नीकृतस्य लोकस्य सत्संज्ञुप्रमाणस्यैकस्मिन् प्रतरे यावन्त्यङ्कु-लसंख्येयजागमात्राणि खण्डानि तावन्तः पर्याप्ता द्वीन्द्रियाः । एव पर्याप्ताश्चोन्द्रियचतुरिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रिया अपि प्रत्येकम-वगन्तव्याः । यावन्ति पुनर्कास्मिन् प्रतरेऽङ्कुत्रमात्रक्षेत्रासंख्येय-भागप्रमाणानि खण्डानि, तावन्तोऽपर्याप्ता द्वीन्द्रियत्रोन्द्रियचतु-रिन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाः प्रत्येकमवसेयाः । यद्यपि च सर्वे

पर्याप्ताः सर्वेऽपि चाप्याप्ता द्वीन्द्रियाऽऽद्यः सामान्यतः समान-
प्रमाणा उक्ताः, तथाऽपि विशेषचिन्तायाभिद्वयमवबुद्धत्वमवसेय-
म-सर्वस्तोकाः पर्याप्ताश्चतुरिन्द्रियाः, पर्याप्ता असंक्षिपञ्चिन्द्रिया
विशेषाधिकाः, पर्याप्ता द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, पर्याप्तास्त्रीन्द्रि-
या विशेषाधिकाः, अपर्याप्ता असंक्षिपञ्चिन्द्रिया असंख्यातगु-
णाः, तेन्योऽपर्याप्ताश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्य-
पर्याप्तास्त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्यपर्याप्ता द्वीन्द्रिया
विशेषाधिकाः । तद्वमसंक्षिपञ्चिन्द्रियपर्यस्ताः सर्वेऽपि जीवाः
संख्यया प्ररूपिताः ॥ ११ ॥

सम्प्रति संक्षिप्ररूपणार्थमाह-

सत्री चउमु गर्हसु, पदमाएँ असंखसेदिनेरइया ।

मेदिअसंखेजंमो, मेसामु जहुत्तरं तह य ॥ १२ ॥

संक्षिप्तवचनसूत्रपि गतपु वर्तन्ते, ततो गतीरधिकृत्य तत्प्र-
रूपणा कर्तव्या । तत्र प्रथमतो नरकगतिमधिकृत्याऽऽह-प्रथमा-
यां नरकपृथिव्यां रत्नप्रजाऽभिधानायां तृतीयपृथिव्यां लोकस्य
समस्तप्रमाणस्य असंख्येया एकप्रादेशिक्यः श्रेणयः, एताव-
त्प्रमाणा नारकाः ; असंख्यातासु एकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु या-
वन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणा नारका इत्यर्थः । गाथाऽन्ते
चजगदस्यानुकार्यसमूचनाद् भवनपतयोऽप्येतावत्प्रमाणा वे-
दितव्या । शेषासु द्वितीयाऽऽदिषु नरकपृथिवीषु प्रत्येकम्
(मेदिअसंखेजंमो) तृतीयपृथिव्यां लोकस्यैकस्या अप्ये-
कप्रादेशिक्याः श्रेणरसंख्येयतमो जागो नारकाः ; असंख्येय-
तमे भागे यावन्तः प्रदेशास्तावत्प्रमाणा नारका इत्यर्थः ।
(जहुत्तर तह य) तथा चेति समुच्चये । यथोत्तरं च यथा
यथा उत्तरा पृथ्वी तथा तथा पूर्वपृथ्वीगतनारकापेक्षया अम-
ख्याततमा असंख्याततमजागमात्रा छप्याः । तद्यथा-द्वितीय-
पृथ्वीगतनारकापेक्षया तृतीयपृथिव्यां नारका असंख्याततम-
भागमात्राः, तृतीयपृथ्वीगतनारकापेक्षया चतुर्थपृथिव्यां नार-
का असंख्यातजागमात्राः । एव समस्वपि पृथ्वाषु छप्यम् ।
कथमेतदवसेयमिति चेत् ? उच्यते-युक्तिवशान् । तथाहि-
सर्वस्तोकाः सप्तमपृथिव्यां नारकाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भ-
भागभाविनः, तेभ्योऽपि तस्यामेव सप्तमपृथिव्या दक्षिणादिग्भा-
गभाविनोऽसंख्येयगुणाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-इह द्विधा ज-
न्तवः-शुक्लपाक्षिकाः, कृष्णपाक्षिकाश्च । तयां चेदं लक्षणम्-
इह येषां किञ्चिदूनपुष्पलपरावतारुमात्रः ससारस्ते शुक्लपाक्षि-
काः ; अधिकतरमसारभाजनस्तु कृष्णपाक्षिकाः । उक्तं च-
“ जमिमवह्ना पोगगल्ल-परिणह्ना सेसओ य ससारो । ते सुक्क-
पक्षिखया खलु, आहप पुण कएहपक्खीओ ॥ १ ॥ ” अत एव
स्तोकाः शुक्लपाक्षिकाः, बहवः कृष्णपाक्षिकाश्च । कृष्णपाक्षि-
कास्तु प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, न शेषासु दि-
क्षु, तथास्वाभाव्यात् । तस्य तथास्वानाव्य पूर्वाचार्यैरेव यु-
क्तिभिरुपपृह्यते-तथा कृष्णपाक्षिका दीर्घतरसंसारभाजन
उच्यन्ते, दीर्घतरसंसारभाजनश्च बहुपापोदया जवन्ति । ब-
हुपापोदयाश्च क्रूरकर्माणः । क्रूरकर्माणश्च प्रायस्तथास्वाभाव्या-
त् मज्झवसिद्धि का अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, न शेषासु ।
यत उक्तम्-“ पायमिह क्रूरकर्मा, भवसिद्धीया वि दाहिणिज्ज-
सु । नेरइयतिरियमणुया, सुराइमाणेसु मज्जति ॥ १ ॥ ” ततो
दक्षिणस्यां दिशि बहूनां कृष्णपाक्षिकाणामुत्पादसमवात्
समवन्ति पूर्वोत्तरपश्चिमेन्यो दक्षिणात्या असंख्येयगुणा इति ।

तेभ्योऽपि पष्ठपृथिव्यां तमप्रभाऽभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चिम-
दिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-
इह सर्वोत्कृष्टपापकर्मकारिणः सक्षिपञ्चिन्द्रियतियमनुष्याः स-
प्तमनरकपृथिव्यामुत्पद्यन्ते, किञ्चिद्वीरहीनतरापापकर्मकारिण-
श्च पष्ठपृथिव्यां पृथिवीषु, सर्वोत्कृष्टपापकर्मकारिणश्च सर्वस्तो-
काः, बहवश्च यथोत्तर किञ्चिद्वीरहीनतराऽऽदिपापकर्मकारि-
णः, ततो युक्तमसंख्येयगुणत्वम् । सप्तमपृथिवीदाक्षिणात्यनार-
कापेक्षया पष्ठपृथिव्यां पूर्वोत्तरपश्चिमनारकाणाम्, एवमुत्तरोत्त-
रपृथिवीरप्यधिकृत्य जावतव्यम् । तेन्योऽपि तस्यामेव पष्ठपृ-
थिव्यां दक्षिणदिग्भाविनो नारका असंख्येयगुणाः । युक्तिरत्रापि
प्रागुक्ताऽनुसन्तव्या । तेभ्योऽपि पञ्चमपृथिव्यां तमप्रभाऽभिधा-
नायां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेन्योऽपि तस्या-
मेव पञ्चमपृथिव्यां दक्षिणदिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेन्योऽपि
चतुर्थपृथिव्यां पञ्चमप्रभाऽभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भा-
गभाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तस्यामेव चतुर्थपृथिव्यां दक्षि-
णस्यां दिशि असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तृतीयपृथिव्यां वायु-
काऽभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेभ्यो-
ऽपि तस्यामेव तृतीयपृथिव्या दक्षिणात्या असंख्येयगुणाः,
तेन्योऽपि द्वितीयपृथिव्या शर्कराप्रभाऽभिधानायां पूर्वोत्तरपश्चि-
मदिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेन्योऽपि तस्यामेव द्वितीयपृथि-
व्यां दक्षिणात्या असंख्येयगुणाः, तेन्योऽपि रत्नप्रभापृथिव्यां
पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनोऽसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तस्यामेव
रत्नप्रभायां पृथिव्या दक्षिणस्यां दिशि नारका असंख्येयगुणाः ।
पं० सं० । (अत्रत्यः सयादो प्रज्ञापनाप्रत्यः ‘अप्पाबहुय’
शब्दे प्रथमभागे ६५२ पृष्ठे गतः)

ये च तेन्योऽसंख्येयगुणास्तेषां ते असंख्येयतमे ज्ञाने
वर्तन्ते, ततो रत्नप्रभापृथिव्यां पूर्वोत्तरपश्चिमनारकाभ्योऽपि
शर्कराप्रभानारका असंख्येयतमे भागे वर्तन्ते, किं पुनः
सकलनारकेभ्यः ? एवमथोऽथःपृथिवीष्वपि भावनीयम् ।
ततो युक्तमुक्तम्- (जहुत्तर तह य) ॥ १२ ॥

सम्प्रति व्यन्तराणां प्रमाणमाह-

मंखेज ज्ञायणाणं, सूडपमेहिँ भाड्यो पयरो ।

वंतरसुमेहिँ होरइ, एवं एकैकभेएणं ॥ १३ ॥

संख्येयानां योजनानां या सूचिकेकप्रादेशिकी श्रेणिः । किमुक्तं
भवति ?-संख्येययोजनप्रमाणा या एकप्रादेशिकी पाक्षिकाः, तत्रद-
शैर्मन्तः प्रतरो व्यन्तरसुररपह्यते । अयमत्र तात्पर्यार्थ-या-
वन्ति संख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकधर्माणमात्रायाकाशख-
ण्डान्येकस्मिन् प्रतरे जयन्ति, तावत्प्रमाणा व्यन्तरसुराः । अथ
वेध कल्पना-संख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकधर्माणमात्रा
खण्ड-
मेकैकं युगपद् यदि सर्वेऽपि व्यन्तरसुरा अपहर्गन्ति, त-
र्हि सकलमपि प्रतरेकस्मिन्नेव समये ते अपहर्गन्ति, अत्रापि
न एवार्थः । एवमेकैकस्मिन् भेदे व्यन्तरनिकाये छप्यम् ।
किमुक्तं जवति ?-यथा सकलव्यन्तरसुराणां परिमाणमुक्तमेव-
मेकैकस्मिन् व्यन्तरनिकाये परिमाणमवसेयम् । न चैव सर्व-
समुदायपरिमाणव्याघातप्रसङ्गः, श्रेणिप्रमाणहेतुयोजनसंख्ये-
यत्वस्य वैचित्र्यात् ॥ १३ ॥

खप्पमदोसयंगुल-सूडपमेहिँ जाड्यो पयरो ।

जोडसिपहिँ होरइ, सट्टाणे न्या य संखगुणा ॥ १४ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशतव्यसंख्याऽहुतप्रमाणसूचिप्रदेशैर्जातः

अशिरुतः प्रतर उक्तस्वरूपो ज्योतिष्कदेवैरर्पितः । इयमत्र जावना-पट्टपञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्याऽङ्गुलप्रमाणकप्रदेश-कश्रेणिमात्राण यावत्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तावत्प्रमाणा ज्यो-तिष्कदेवाः । अथवेय कल्पना-पट्टपञ्चाशदधिकशतद्वयसंख्या-ङ्गुलप्रमाणैकप्रदेशिकश्रेणिमात्रं खण्डमेकैकं याद षणपत्सर्वे-ऽपि ज्योतिष्कदेवा अपहरन्ति, तर्हि ते सकलमपि प्रतरमेकस्मि-न्नेव समये अपहरन्ति, तथा स्वस्थाने चतुर्ष्वपि देवानांकायेषु स्वस्वनिर्णयगतदेवापेक्षया देव्यः संख्येयगुणा द्रष्टव्याः, प्रज्ञा-पनायां महादण्डके तथा पाठात् ।

असंख्यमेदिग्वप-सनुक्षया पदमदुडयकप्पेसु ।

मेदि असंख्यसमा, उवरिं तु जहुत्तरं तह य ॥ १५ ॥

घनीकृतस्य लोकस्य या ऊर्द्धाध आयता एकप्रदेशिक्यः श्रेण-योऽसंख्यातास्तासां यावान् प्रदेशराशिस्तत्तुल्यास्तावत्प्रमा-णाः प्रथमे कल्पे सौधर्मोऽस्ये, द्वितीय च कल्पे ईशानाऽस्ये प्रत्येकं देवा भवन्ति । केवलं सौधर्मकल्पगतदेवापेक्षया ईशानकल्पगता देवाः संख्येयभागमात्रा द्रष्टव्याः, प्रज्ञापनायाम्-शानदेवापेक्षया सौधर्मकल्पदेवानां संख्येयगुणतयाभि-धायतात् । (मेदि असंख्यसमा उवरिं तु ति) तुर्याक्यभेदे, उपरि पुनः सौधर्मे शानकल्पयोरुपरिष्ठात्पुनः सनत्कुमारमा-हेन्द्रब्रह्मलोकला-तकमहाशुक्रमहस्त्रारलक्षणेषु कल्पेषु प्रत्येक देवा घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रदेशिक्या एकस्याः श्रेणरम-ख्येयांशसमाः, असंख्येयतमे भागे यावन्तो नञ-प्रदेशास्ताव-प्रमाणाः (जहुत्तरं तह य ति) तथाचंति समुच्चय, यथा उत्तरं उत्तरे देवाः-उत्तरोत्तरकल्पगता देवास्तथा तथा पूर्वपूर्वक-ल्पगतदेवापेक्षया असंख्येयभागमात्रा द्रष्टव्याः इदमुक्तं भवति-यावन्तः सनत्कुमारकल्पगता देवास्तवपेक्षया माहेन्द्रकल्पे असंख्येयजागमात्राः, माहेन्द्रकल्पगतदेवापेक्षया सनत्कुमार-कल्पगता देवा असंख्येयगुणा इत्यर्थः । एवं माहेन्द्रकल्पगत-देवापेक्षया ब्रह्मलोककल्पगतदेवा असंख्येयभागमात्राः । एवं लान्तकमहाशुक्रमहस्त्रारकल्पेष्वपि जावनीयम् । " तह य " इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तार्थसमुच्चयकत्वादानतप्राणताऽऽरणा-द्युक्तकल्पेषु अधस्तनमध्यमोपरितनग्रंथेयकेषु अनुत्तरविमा-नेषु च प्रत्येक क्षेत्रपटयोपमस्यासंख्येयतमे भागे यावन्तो नञ-प्रदेशास्तावत्प्रमाणा देवा अवगन्तव्याः । पूर्वपूर्वदेवापेक्षया चो-त्तरोत्तरदेवाः संख्येयगुणहीनाः, तथा प्रज्ञापनायां महादण्डके पठितत्वात् । (महादण्डकपाठस्तु- ' अप्पावडूय ' शब्दे प्रथम-भागे ६४२ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

इह पूर्व रत्नप्रमानारकाणां भवनपतिदेवानां सौधर्मकल्प-गतदेवानां च परिमाणसंख्येयश्रेणिगताऽऽकाशप्रदेशराशिप्र-माणं सामान्यनोक्तं, तत्र न ज्ञायत के बहवः, के स्तोका इति ? तत परस्पर विशेषमाह-

मेदी एकेकप-सर्इयमूर्इणमंगुलपपियं ।

घम्माए जवणमोह-म्मयाण माणं इमं होइ ॥ १६ ॥

घर्मायां घर्माभिधानायां प्रथमपृष्ठयां नारकाः, तेषामिति शेषः, तथा भवनपतीनां सौधर्मजानां च सौधर्मकल्पगतानां च देवानां परिमाणावधारणाय या असंख्येयाः श्रेणयः पूर्वमु-क्तास्ताः प्रति प्रत्येकमेकैकं प्रदेशं श्रेणिव्यतिरिक्तं गृहीत्वा या रचिताः सूचय एकप्रदेशिक्यः श्रेणयः । किमुक्तं भवति ? -रत्न-

प्रमानारकाऽऽदिपरिमाणेषु प्रत्येकं यावत्यः श्रेणयस्तावत्-प्रदे-शान् श्रेणिव्यतिरिक्तान् गृहीत्वा एकप्रदेशिक्यः सूचयः क्रि-यन्ते, तासां च सूचीनामङ्गुलप्रमितमङ्गुलजागमितमिदं वडूय-माणं मानं प्रमाणम् ॥ १६ ॥

तदेव दर्शयति-

उप्पन्नदोमयंगुल-भूओ जूओ विगिज्ज मूलतिगं ।

गुणिया जहुत्तरत्था, रासीओ कमेण सूओ ॥ १७ ॥

षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्याङ्गुलमात्रस्याङ्गुलत्रयगत-प्रदेशराशेभूयो भूयो वारं वारं विगृह्य । किमुक्तं भवति ? -वर्गमू-लाऽऽनयनकरणेन एकं वारं विगृह्य वर्गमूलमानीय जूयो विगृह्यते, ततो द्वितीयं वर्गमूलमागच्छति, ततो जूयोऽपि विगृह्यते, तत-स्तृतीयं वर्गमूलमागच्छति । एवं जूयो जूयो विगृह्य मूलविकं वर्गमूलत्रयमानीय यथोत्तरस्था राशयो गुणयन्ते । ततो गुणताः सन्तस्ते क्रमेण यथाक्रमं सूचयो जवन्ति । एतावत्प्रदेशराशिप्र-माणा यथाक्रमं रत्नप्रमानारकाऽऽदिषु श्रेणपरिमाणहेतवः सू-चयो भवन्तीत्यर्थः । इयमत्र जावना-अङ्गुलमात्रे क्षेत्र एकप्रदेशि-कश्रेणिरूपे असंख्याता अपि प्रदेशाः किलाभ्यक्तकल्पनया षट् पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणाः कल्पन्ते, तेषां प्रथम वर्गमूलं षोडश, द्वितीयं चत्वारि, तृतीयं च द्वे । एते च राशय उपर्य-धोजावेन क्रमेण व्यवस्थाप्यन्ते । तत्र प्रथमवर्गमूत्रेण षोडशत्र-यणेन उपरितनः षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणो राशिशु-ण्यते । गुणिते च सति तस्मिन् जानानि पञ्चवर्त्यधिकानि चत्वारि सहस्राणि । एतावत्यः किल श्रेणयो रत्नप्रमानारकाणां परिमाणावधारणाय द्रष्टव्याः, एतावत्प्रमाणश्रेणिगताऽऽकाशप्रदेशरा-शिप्रमाणाः प्रथमपृष्ठिनारका भवन्तीत्यर्थः । तथा द्वितीयेन वर्गमूलेन चतुष्कलक्षणेनोपरितनः षोडशकलक्षणो राशिशु-ण्यते । गुणिते च सति जाना चतुर्ष्वपि । एतावत्यः श्रेणयो जवनपतीनां परिमाणावधारणाय द्रष्टव्याः । तथा तृतीयेन वर्ग-मूलेन द्विकलक्षणेनोपरितनश्चतुष्कलक्षणेनो राशिशुण्यते । ततो जाना अष्टौ । एतावत्यः श्रेणयः सौधर्मदेवानां परिमाणावधार-तव्याः ॥ १७ ॥

रत्नप्रमानारकाऽऽदीनामेव विषये प्रकारान्तरेण जूयः श्रेणप-रिमाणमाह-

अह वंगुलपपमा, समलगुणिया उ नेरइयमूर्इ ।

पदमदुडयापयाइं, समगुणियाइं इयराणं ॥ १८ ॥

अथयानि प्रकारान्तरसूचने, प्रकारान्तर चेदम्-पूर्वमङ्गुलमात्र-क्षेत्रप्रदेशराशिप्रसक्तकल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रदेश-प्रमाणकाल्पनः, इह तु न तथा कल्पन्ते, किं तु यथाऽवास्थन-एव विवक्ष्यते इति । अङ्गुले एकप्रदेशिकश्रेणिरूप अङ्गुलमात्र-ये प्रदेशास्ते स्वकीयेन वर्गमूलेन गुणिताः सन्ता यावन्तः भ-भवन्ति, एतावत्प्रमाणा नैरायकमूल-नैरायकपरिमाणहेतूनां श्रेणीनां विस्तरः । किमुक्तं जवति ? -एतावत्प्रमाणाः प्रथमपृष्ठि-नारकाणां परिमाणावधारणाय श्रेणयोऽवगन्तव्याः । तथा अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेयत्वं प्रथम पद वर्गमूलं, तत् स्वकीयेन मूलेन वर्गमूत्रेणाङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेयपेक्षया द्वितीयेन वर्गमूलेन गुण्यते । गुणिते च सति यावान् प्रदेशराशिभवति, एतावत्प्रमाणा भवनपतीनां परिमाणावधारणाय श्रेणयो द्रष्ट-व्याः । तथा अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेयत्वं यद् द्वितीय पद वर्ग-

मूलं, तत् स्वमूलेन स्वकीयेन वर्गमूलेन अङ्गुलमात्रकेन्द्रप्रवेश-
राश्यपेक्षया तृतीयेन च वर्गमूलेन गुण्यते । गुणितं च सति याव-
न् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणाः सौधमेदेवानां परिमाणवधा-
रणाय श्रेणयो ज्ञेयाः, एतावत्प्रमाणश्रेण्यगताऽऽकाशप्रवेश-
राशितुल्याः सौधमेदेवा भवन्तीति भावना । एवं पूर्वत्रापि
भावना दृष्टव्या ॥ १८ ॥

सप्तत्युत्तरवैक्रियसहितिर्यकपञ्चैन्द्रियपरिमाणा-
वधारणार्थमाह-

अङ्गुलमूत्रामेखिय-भागपमिया उ हौति सेढीओ ।

उत्तरविडधिव्याणं, निरियाण य सन्निपज्जाणं ॥ १९ ॥

अङ्गुलस्याङ्गुलप्रमाणस्य केन्द्रस्य प्रदेशराशेर्यमूलं वर्गमूलं
प्रथमं, तस्य योऽसख्येयो भागस्तेन प्रमितास्तत्प्रमाणास्तिरश्चां
संक्षिप्तचेन्द्रियाणामुत्तरवैक्रियाणां परिमाणवधारणाय श्रेण-
योऽयमन्वयाः । इयमत्र भावना-एकप्रादेशिके अङ्गुलमात्रे केन्द्रयः
प्रदेशराशिः, तस्य यत् प्रथमं वर्गमूलं, तस्यासख्येयनागे याव-
न्तो नमः प्रदेशाः, तावत्प्रमाणास्तु श्रेण्यु यावन् प्रदेशराशिस्ता-
वत्प्रमाणा उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिमपन्नाः पर्याप्तसंक्षिप्त-
चेन्द्रियार्थश्चो वेदितव्याः । उक्तं च-“पनोदयतिस्विक्रियाणाया-
ण केवदया वडवियमरीरा पन्नता ? । गायमा ! असखज्जा, का-
लया असखज्जाहि उस्सपिणीओमपिणीहि अवहरति,
खेत्तओ पयस्स मसखेज्जमागे असखेज्जाओ मेढोओ, तासि
णं मेढाण विक्खनमूह अगुलपदममुत्तरवगस्स असखेज्ज
भागो ” इति । उत्तरवैक्रियशरीरलब्धिमपन्नाः पर्याप्तसंक्षि-
तियैकपञ्चैन्द्रिया असख्येयेषु चापसमुच्चयु गजमत्स्यहस्ताऽऽद-
यो दृष्टव्याः ॥ १९ ॥

सम्प्रति मनुष्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह-

उक्कोमपण माणुया, मेढो स्वाहिया अवहरंति ।

तडयमूलाहणहि, अङ्गुलमूत्रापपसेहि ॥ २० ॥

इह द्वे मनुष्याः-गर्भवृत्कान्ताः, समुच्छिन्नाश्च । तत्र गर्भवृ-
त्कान्ताः-पर्याप्ताः, अपर्याप्ताश्च भवन्ति । समुच्छिन्नास्तु अन्त-
मुहूर्तायुषोऽपयाता एव स्रियन्ते । एतच्च प्रागेव प्रथमाधिका-
रेऽर्जितम् । ततस्ते पर्याप्ता न भवन्ति । तत्र ये गर्भवृत्का-
न्ताः पर्याप्ता मनुष्यास्ते सदैव ब्रह्मन्ते, ध्रुवत्वात्तेषाम् । ते च
सख्येयाः, संख्या च तेषां जघन्यतोऽपि पञ्चमवर्गगुणितप-
ष्ठवर्गप्रमाणा दृष्टव्या । अथ वर्गः किमुच्यते ? किंस्वरूपश्च
पञ्चमो वर्गः ? किं ततः पष्ठः ? कीदृशा पञ्चमवर्गगुणितं स
षष्ठो वर्गो भवतीति ? । उच्यते-इह विचक्षितो राशिस्तेनैव
राशिना गुणितो वर्ग इत्यभिधीयते । तत्रैकस्य वर्ग एक एव जव-
ति, ततो वृद्धिरहितत्वादेव वर्ग एव न गण्यते । द्वयाश्च वर्ग-
श्चत्वारो जवन्ति; इत्येष प्रथमो वर्गः ४ । चतुर्णां वर्गः पोरु-
शेति द्वितीयो वर्गः १६ । षोडशानां वर्गो द्वे शते षट्पञ्चा-
शदधिके; इति तृतीयो वर्गः २५६ । दशोः शतयोः षट्पञ्चा-
शदधिकयोर्वर्गः पञ्चषष्टिमहस्त्राणि पञ्च शतानि षड्विंशद-
धिकानि, एव चतुर्थो वर्गः ६५५३६ ।

अस्य च राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया प्रोच्यते-

“ चत्तारि य कोडिमया, अउणसीसं च हौति कोमीओ ।

अउणावन्नं लक्ख्खा, सत्तही चैव य सहस्सा ॥ १ ॥

दो य सया छज्जवया, पंचमवगो इमो विनिदिहो । ”

अङ्गुतोऽपि स्थापना- ४२६४६६७२६६ ।

अस्यापि राशेर्वर्गो गाथात्रयेण प्रतिपाद्यते । तद्यथा-

“ लक्ख कोमाकोडिण, चउरासीई भवे सहस्साई ।

चत्तारि य सत्तहा, हौति सया कोडिकोडिणं ॥ १ ॥

चोयाला लक्ख्खा, कोमीण सत्त चैव य सहस्सा ।

तिस्सि य सया य सयरा, कोडिण हौति नायव्वा ॥ २ ॥

पचाणाउई लक्ख्खा, पगावन्नं भवे सहस्साई ।

उस्सोहसुत्तरसया, एसो उठा य हवइ वगो ॥ ३ ॥ ”

अङ्कतः स्थापना- १८४४६७४४०७३७०६४४१६१६ ।

एष षष्ठो वर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुण्यते । गुणितं च सति
यावन् राशिर्भवति तावत्प्रमाणा जघन्यतोऽपि पर्याप्तगर्भ-
जमनुष्याः । स च राशिरेनाथान् जवति-

७६२२७१६७४१०२६४३३७५१३१४३६४०३३६ ।

अयं च राशिरेकोनविंशदङ्कस्थानेन कोटाकोट्यादिप्रकारेणा-
निधानं कथमपि शक्यते, ततः पर्यन्तवर्तनोऽङ्कस्थानादा-
रभ्याङ्कस्थानसंग्रहमात्रं पूर्वपुरुषप्रणीतेन गाथाद्वयेनानिधीयते-

“ उ य तिस्सि तिस्सि सुन्न, पंचेव य नव य तिस्सि चत्तारि ।

पंचेव तिस्सि नव ये-च सत्त तिस्सेव तिस्सेव ॥ १ ॥

चउ उच्छ पु चउ पक्को, पण दो छुक्केकगो य अछेव ।

दो दा नव सत्तेव य, अकछाणा ङ्गुणतीस ॥ २ ॥ ”

एष च राशिः पूर्वमृजितस्त्रियमलपदादुर्ध्वं चतुर्थमलप-
दस्याधस्ताद्विद्युपचर्यते; तत्र द्वौ द्वौ वर्गौ यमलपदम् । तथा
चाक्तमनुयोगचारचूर्णौ-“दो विस्सि वग्गा जमलपयं ति जन्नद”
इति । ततः परं वर्गाः समुदितस्त्रियमलपदम्, त्रियमत्रपदसमा-
हारस्तस्मादुर्ध्वमव राशिः, षष्ठवर्गस्य पञ्चमवर्गेण गुणितत्वात् ।
अष्टवर्गसमुदायश्चतुर्थमलपदम्, चतुर्णां यमलपदानां समाहार
इत्यर्थः । तस्याधस्तात् सप्तमवर्गस्याप्यपरिपुणत्वात्, एव च
राशिः षष्ठवर्गान्च्छेदनकदायी । तथाहि-प्रथमो वर्गो द्वे द्वेदनके द-
दाति । तद्यथा-प्रथम द्वेदनकं द्वौ, द्वितीयो वर्गश्च-
त्वारि द्वेदनकानि । तत्र प्रथमषष्ठौ, द्वितीय चत्वारि, तृतीय द्वे, चतु-
र्थमेकम् । एवं तृतीयवर्गोऽष्टौ द्वेदनकानि । चतुर्थः पोरुशः । पञ्चमा
द्वाविंशतम् । षष्ठश्चतुष्पाष्टम्, स एव पञ्चमवर्गेण गुणितः
षष्ठवर्तम् । कथमेतदवस्यमिति चेत् ? उच्यते-इह यो
यो वर्गो यत येन वर्गेण गुण्यते, तत्र तत्र द्वयाद्वयारपि
द्वेदनकानि प्राप्यन्ते । तथा प्रथमवर्गेण द्वितीये वर्गे गु-
णिते षट् । तथाहि-द्वितीयो वर्गः पोरुशलक्षणः प्रथम-
वर्गेण चतुष्करूपेण गुण्यते । गुणितं च सति जाना चतुः-
ष्पाष्टः । तस्याः प्रथमद्वेदनकं द्वाविंशत्, द्वितीयो षोडशः, तृतीयमष्टौ,
चतुर्थं चत्वारि, पञ्चम द्वे, षष्ठमेकमिति । एतन्मन्यवाप भाव-
नीयम् । तत्र पञ्चमवर्गे द्वाविंशच्छेदनकानि, षष्ठे चतुष्पाष्टः, ततः
पञ्चमवर्गेण षष्ठे वर्गे गुणिते षष्ठवर्गान्च्छेदनकानि प्राप्यन्ते ।
एवमेकराशिविनियजनमतिप्रकर्षोऽऽधानाय त्रिप्रकार आगमे
परमगुरुभिरुपदिशितः । तथा चानुयोगद्वारसूत्रम्-

“ जहणपदे मणुस्सा, नखेज्जासखेज्जाउ काडोओ ।

तिजमलपयस्स उधरि, तउ जमलपयस्स हेठा य ॥ १ ॥

अहव ण उठो वग्गो, पंचमवग पडुप्पओ ।

अहव ण उणउइ, जेयणगदई य रासाई ” ॥ २ ॥

ये तु गजवृत्कान्ताः समुच्छिन्नाश्चपर्याप्ताः, ते उभयेऽपि

कदाचित् प्राप्यन्ते, कदाचिन्न । यतो गजैर्युष्कान्तानामपर्याप्तानां जघन्यतः समयमात्रम्, उत्कर्षता चादृशमुहूर्ता अन्तरं, समुच्छिमानां त्वपर्याप्तानां जघन्यतः समयमात्रम्, उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिरन्तर्मुहूर्ताः, अपर्याप्ताश्चान्तर्मुहूर्तायुषः, अतोऽन्तर्मुहूर्तान्तरं सर्वेऽपि निर्लेपमपगच्छन्ति । तस्माद्भी ह्येऽप्यपर्याप्ताः कदाचिद्भवन्ति, कदाचिन्न । यदा पुनरभी ह्येऽपि अपर्याप्ता गर्भव्युत्क्रान्ताश्च पर्याप्ताः समुद्दिताः सर्वोत्कर्षेण भवन्ति, तदा तेषामिदं परिमाणम्—“ उक्कोसपप ” इत्यादि । उत्कृष्टपदे सर्वोत्कृष्टसंमूर्च्छिमगर्भव्युत्क्रान्तसमुदायप्रदणरूपे, मनुजा मनुष्या रूपाधिका एकेन रूपेण परमार्थतोऽसताऽपि कल्पितेनाधिकाः सन्त एकप्रादेशिकश्रेणिरूपे अहगुलमात्रे क्षेत्रे यः प्रदेशराशिस्तत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्तत्प्रथमं वर्गमूत्रं षोडशलक्षेण तृतीयेन वर्गमूलं त्रिकलक्षेण गुण्यते । तदा जाता द्वाविंशत् । ततस्तैरहगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशैस्तृतीयवर्गमूलप्रदेशैराहर्तैर्गुणितैरस्तत्कल्पनया द्वाविंशत्संख्यैः प्रतरस्यैकां श्रेणिं सकलामप्यपहरन्ति । इयमत्र भावना—एकप्रादेशिके श्रेणिरूपे अहगुलमात्रे क्षेत्रे यः प्रदेशराशिस्तस्य षट्प्रथमवर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूलगुणितं सत् यावद्भवति, तावन्मात्रं खण्डं प्रत्येकं यदि सर्वेऽपि पर्याप्तापर्याप्तसंमूर्च्छिमगर्भजमनुष्या गृह्णन्ति, ततः सकलामपि श्रेणिं एकस्मिन्नेव समये ते अपहरन्ति, परमेकं मनुष्यरूपं न प्राप्यन्तः; सर्वोत्कर्षेऽपि तेषामेतावतामत्र केवलवेदतोऽपलब्धत्वात् । तथा चांक्तमनुयोगाद्वारच्युर्गौ—“ उक्कोसपप जे मणुस्सा हवति, ते इक्कस्मि मणुयुक्के परिकठे समणे तेहि मणुस्सेहि सेटी अवहीरइ, तीस य सेटीए कालखेत्तेहि अवहारो मगिजइ । कालओ ताव असंखेज्जाहि ओसपिणीहि उस्सपिणीहि । खेतओ अगुलपदमवगमूलं तइयवगमूलपकुप्पअ । किं भणियं होइ?, तीसे सेटीए अंगुलायए खेत्ते जो य पएसरसी, तस्स ज पदमं वगमूलं पएसरसिमाण, तं तइयवगमूलपएसरसिणा पडुप्पाइजइ, पडुप्पाइए समाणे जो पएसरसो भवइ, पवइएहि खेत्तेहि अवहारेमाणी अवहारेमाणी जाय निहाइ ताव मणुस्सा वि अवहीरमाणा निइति । आह—कहमेगे सेटीए कहमेत्तेहि खेत्तेहि अवहीरमाणी अवहीरमाणी असंखेज्जा उस्सपिणीओसपिणीहि अवहीरइ? आयरिओ आइ—खेतस्स सुहुमत्तणओ । सुत्ते विम भणिय—“ सुहुमा य होइ कालो, तसो सुहुमपर इवइ खेत्तं । अंगुलसेटीमेत्ते उस्सपिणीओ असंखेज्जा ॥१॥ ” इति । ततश्चेदमायातमकालतोऽनखेययोत्सर्पिणायवसर्पिणीसमयसमानाः, क्षेत्रतः पुनरेकस्यामेकप्रादेशिकयां श्रेणावहुलमात्रक्षेत्रप्रवेशराशेः प्रथमवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलगुणितं सत् यावत्प्रदेशपरिमाणं भवति, तावन्मात्राणि खण्डानि यावन्ति अनन्त्येकखण्डमहीनानि, तावन्तः सर्वोत्कृष्टपदे मनुष्याः, तदेवमपर्याप्तसुष्ठुमैकोन्ध्याऽऽदभेदेन चतुर्दशविधानामपि जीवानां परिमाणमुक्तम् ॥ २० ॥

संप्रति गुणस्थानकभेदेन चतुर्दशविधानां परिमाणमाह—
सासायणाइ चउरो, होति अर्माखा अणंतया मिच्छा ।
कोमिसहस्मपुहुत्तं, पमत्त एयरे उ थोवयरा ॥ २१ ॥

सास्वादानाऽऽद्यः सास्वादनमम्यगृष्टिमम्यगिमथ्यादृष्टयधिरतदेशावरतरूपाश्चवारः प्रत्येकमसंख्याताः; सास्वादानाऽऽर्जानां चतुर्णामपि प्रत्येकमुत्कर्षपदे क्षेत्रपर्योपमासंख्येयभागवर्तिप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । तथा अनन्तः अनन्तसंख्या मिथ्यादृष्टयः,

तेषामनन्तलोकाऽऽकाशप्रवेशराशिप्रमाणत्वात् । तथा प्रमत्ताऽऽप्रमत्तसंख्या जघन्यतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वपरिमाणाः प्राप्यन्ते, उत्कर्षतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वमानाः । इदं पृथक्त्वं द्विप्रभृत्या नवकोटिसहस्राणीति । तथा इतरे अप्रमत्तसंख्याः स्तोक्ततराः प्रमत्तसंख्येतरेभ्यः स्वल्पतराः ॥ २१ ॥

एगाई चउपण्णा—समगं उवसामगा य उवसता ।

अच्छं पमुच्च मेढी—एँ होति मव्वे वि संखेज्जा ॥ २२ ॥

उपोपशमका उपशान्ताश्च कदाचिद्भवन्ति, कदाचिन्न, उपशमश्रेणेरन्तरस्य भावात् । ततश्च यदा उपशमका अपूर्वकरणानिवृत्तिबाधरमूढमसंपगया उपशान्ता उपशान्तमाहा भवन्ति, तथा जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कर्षतश्चतुःपञ्चाशत् । इदं प्रमाणं प्रवेशनकमधिकृत्योक्तम्, एतावन्त एकास्मिन् समयेऽपूर्वकरणाऽऽदिषु गुणस्थानकेषु प्रत्येकमुपशमश्रेणिमधिकृत्य प्रविशन्तः प्राप्यन्ते इत्यर्थः । श्रेणेरुपशमश्रेणेरकां कालं प्रतीय पुनर्भवन्ति सर्वेऽपि संख्येयाः । इदमुक्तं भवति—सकलेऽप्यन्तर्मुहूर्तक्षणे उपशमश्रेणिकात्रेऽप्येऽन्ये प्रविशन्तः सर्वेऽपि संख्येयाः प्राप्यन्ते । आह—नन्वन्तर्मुहूर्तप्रमाणेऽप्युपशमश्रेणिकाले असंख्येयाः समयाः प्राप्यन्ते, तत्र यदि प्रतिसमयमेकैकः प्रविशति, तथाऽपि सकलं श्रेणिकालमधिकृत्यासंख्येयाः प्राप्नुवन्ति, किं पुनर्दिवादेगाज्ज्यात्कर्षतश्चतुःपञ्चाशतः प्रवेशनं ? अत्रोच्यते—स्यादियं कल्पना यदि सकलंश्चपि श्रेणिसमयेषु प्रवेशो भवेत्, यावता स एव न भवति, किंतु केषुचिदेव समयेषु । अर्थतदपि कथमवस्यते इति चेत् ? उच्यते—इहोपशमश्रेणिं प्रतिपद्यन्ते पर्याप्तगर्भजमनुष्या एव, न शेषजीवाः, तेऽपि चारित्रिणः, न ये केचन, चारित्रिणश्चोत्कर्षतोऽपि कोटिसहस्रपृथक्त्वमानाः, तेऽपि च न सर्वेऽपि श्रेणिं प्रतिपद्यन्तः, किंतु कतिपया एव, ततो ज्ञायते—न सर्वंश्चपि उपशमश्रेणिसमयेषु प्रवेशो भवति, किंतु केषुचिदेव, तथापि कदाचित् कुत्रचित् समये पञ्चदशापि कर्मजुर्मरिभिरुत्थात्कर्षतश्चतुःपञ्चाशत् प्रविशन्तः प्राप्यन्ते, नाधिकाः, ततः सकलेऽपि श्रेणिकात्रे संख्येया एव भवन्ति । तेऽपि च शतानि द्रष्टव्याः, न सहस्राणि, तथा पूर्वमूरिजिरावेदितत्वात् ॥ २२ ॥

खवगा खीणाजोगी, एगाई जाव होति अहसयं ।

अद्धाएँ सयपुहुत्तं, कोदिपुहुत्तं सजोगीओ ॥ २३ ॥

इहापि कृपकाः क्षीणमोहा अयोगिनश्च कदाचिद्भवन्ति, कदाचिन्न, कृपकश्रेणेरयोगिकालस्य चान्तरसभावात् । ततो यदा कृपका अपूर्वकरणानिवृत्तिबाधरसंपरायमूढमसंपरायाः, क्षीणाः क्षीणमोहा अयोगिनोऽयोगिकवलिनश्च भवन्ति, तदा जघन्यत एको द्वौ वा, उत्कर्षतोऽप्युपशम अष्टाधिकशतप्रमाणाः । इदमपि प्रमाणं प्रवेशनमाधिकृत्योक्तमवश्यम् । एतावन्त एकस्मिन्समये कृपकत्वे, क्षीणमोहत्वे, अयोगित्वे चोत्कर्षतः प्रविशन्तीत्यर्थः । (अद्धाएँ सयपुहुत्तं सत्) अद्धा कृपकश्रेणिकालोऽयोगिकालश्च । तस्यामद्धायां सकलायामपि प्रत्येकमन्येऽन्ये प्रविशन्तः सर्वसंख्येया शतसंख्याः प्राप्यन्ते । इयमत्र भावना—सकलेऽपि कृपकश्रेणिकालेऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणे पञ्चदशस्वपि कर्मभूमिष्वन्येऽन्ये प्रविशन्तो यदि सर्वेऽपि संख्यायन्ते, तथाऽप्युत्कर्षतोऽपि शतपृथक्त्वसंख्या एव लब्धवन्ते, नाधिकाः । एवमयोगिकेवलिनोऽपि जावनीयाः । (कोदिपुहुत्तं सजोगीओ

लि) सयोगिनः सयोगिकेवलिनः पुनः काटिपृथक्त्वं कोटि-
पृथक्त्वसंख्याः । इह सयोगिकेवलिनः सदैव भवन्ति, ध्रुवत्वा-
त्केयवः, ते च जघन्यपदऽपि कोटिपृथक्त्वमाना, उत्कर्षतोऽपि
कोटिपृथक्त्वमाना एव । केवलमुत्कर्षपदे कोटिपृथक्त्वं वृहत्त-
रमवसेयम् ॥ २३ ॥ तदेवमुक्तं छव्यप्रमाणम् ।

साम्प्रतं क्षेत्रप्रमाणमाह-

अप्यज्जत्ता दोषि नि, सुहुमा एगिंदिया जए सव्वे ।

मेसा य अमंखेज्जा, वायरपवणा अमवेसु ॥ २४ ॥

इवेऽप्यपर्याप्ताः-वक्ष्यपर्याप्ताः, करणापर्याप्तकाश्च । अपिशब्द-
स्थानुत्कार्थसमुच्चायकत्वात् पर्याप्ताश्च । सुहुमा एकैन्द्रिया, पृ-
थिव्यम्बुतजोवायुवनस्पतयः प्रत्येकं सर्वेऽपि सर्वस्मिन्नापि जगति
भवन्ति, "सुहुमा उ सव्वतोए" इति वचनप्रामाण्यात् । माह-सु-
हुमा सर्वेऽपि पृथिव्यादयः पर्याप्ताऽऽदिभेदनिष्ठाः प्रत्येकं सर्वलो-
काप्यपि न इत्यत्रैवातीत्यर्थोऽस्मात्, ततः किमर्थमिह मुख्यया
वृत्त्या अपर्याप्तप्रहणकृतमपिशब्दात् पर्याप्तप्रहणमिति । उच्यते-
पर्याप्तापेक्षया स्थाकानामप्यपर्याप्तानां स्वरूपताऽतिबाहुल्यस्या-
पनार्थम् । तथाहि-यद्यपि अपर्याप्तैः संख्येयगुणहीना पर्या-
प्तास्तथाऽपि ते सर्वस्मिन्नापि जगति वर्तन्ते, छव्यप्रमाणे नि-
सशयमतिबाहुल्यं तेषां व्यापितं भवति । अथ कथं पर्याप्ता
अपर्याप्तापेक्षया संख्येयगुणहीनाः । उच्यते-प्रहणपनायामप्या-
प्तपेक्षया पर्याप्तानां संख्येयगुणतयाऽभिधानात् । तथा च तद-
न्त्य "सर्वयोवा सुहुमा अपज्जत्ता पज्जत्ता सव्वेज्जगणं ति ।"
अत्रायं यत्काम- "जीवागमपज्जत्ता, बहुतरंगा वायरण विज्जया ।
गुहुमाण अपज्जत्ता, ओहेण उ केवला विंति ॥ १ ॥" शेषास्तु
शेषाः पुनः पर्याप्तापर्याप्तभेदमिच्छा वादरैकैन्द्रियाः पृथिव्य-
म्बुतजावनस्पतयश्च प्रत्येकं लोकस्यासंख्ययतमे भागेऽवत-
ष्टन्ते । (वायरपवणा अमवेसु ति) वादरपवणा वादरवायु-
काटिकाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च प्रत्येकं लोकस्यासंख्ययपु भा-
गेषु वर्तन्ते । लोकस्य हि र्गिकमपि सुपरि, तत्र सर्वत्रापि
वायवः प्रसरन्ति, यत्पुनरतिनिविर्मानिचिनावयवतया शुषि-
रहीनकनर्कार्गमध्यगादि, तत्र न, तच्च सक्रमपि लोक-
स्यासंख्येयभागमात्रं, ततः एकमसंख्येयभागं मुक्त्वा शेषपु
सर्वेष्वप्यसंख्येयपु भागेषु वायवो वर्तन्ते इति ॥ २४ ॥

सामायणाइ सव्वे, लोयस्म अमंखर्याम्प जागम्पि ।

मिन्झा उ सव्वतोए, होइ मजोगि वि समुग्घाए ॥ २५ ॥

सास्वादानाऽऽद्यः सास्वादनमभ्यष्टिस्मर्यामिथ्यादृष्ट्याद्यो
मिथ्यादृष्टसर्वागिर्बलवर्जाः प्रत्येकं सर्वेऽपि लोकस्यासंख्ये-
यतमे भागेऽवतिष्ठन्ते, सम्यागमथ्यादृष्ट्याद्यो हि सक्षिपञ्चेन्द्रि-
येष्वेव प्राप्यन्ते । सास्वादानास्तु केवलस्वरूपाः करणापर्याप्ता-
दरैकैन्द्रियाद्वैतचतुर्गिन्द्रियान्निष्ठैश्चेन्द्रियैर्वापि, ते च सक्षिप-
ञ्चेन्द्रियाऽऽद्यः स्वरूपत्वाद्लोकस्यासंख्येयभागं वर्तन्ते इति ।
सास्वादानाऽऽद्यो लोकासंख्येयभागवर्तिन उक्ताः । तथा मिथ्या-
दृष्टयः सर्वलोक सर्वासन्नपि लोके जवन्ति । सूक्ष्मैकैन्द्रिया
हि सकललोकव्यापिनः, ते च मिथ्यादृष्टय इति । तथा सयो-
ग्यपि सयोगिकेवल्यपि, आस्तां मिथ्यादृष्टय इत्यपिशब्दा-
र्थः । समुद्घातं समुद्घातगतः सन् सर्वलोके भवति सक-
ललोकव्यापी भवति । तथाहि-समुद्घातं कुर्वन् प्रथमे दण्ड-
समय, द्वितीये च कण्टकसमये लोकस्यासंख्ययतमे भागे च-
२८४

र्तते, तृतीये मन्थनसमये पुनरसंख्येयभागेषु, चतुर्थे सर्वलोके ।
तथा चोक्तम्-चतुर्थे लोकपुरणमष्टमे संहार इति । "होइ
सजोगि वि समुग्घाए" इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

ततः समुद्घातप्रस्तावनाशेषान् समुद्घातान्तरूपयति-

वेयणकसायमाण-वेउन्विषतेउहार्केवलिया ।

सग पाण चउ तिन्नि कमा, पाणुमनेरइयतिरियाणं ॥ २६ ॥

समुद्घातशब्दः पाश्चात्याऽग्नेतनायामनो वा प्रत्येकमभि-
व्यते । तथा-वेदनासमुद्घातः, कषायसमुद्घातः, मारणसमु-
द्घातः, वैक्रियसमुद्घातः, तेजससमुद्घातः, आहारकसमुद्घातः, क-
वलिसमुद्घातश्च । तत्र वेदनया समुद्घातः वेदनासमुद्घातः, स
चास्मात्वेदनीयकर्मोऽऽश्रयः । कषायश्च कषायोदयेन समुद्घातः
कषायसमुद्घातः, स च कषायचरित्रमोहनीयकर्मोऽऽश्रयः । तथा
मरणे मरणकाले भवति मारणः, मारणश्चासौ समुद्घातश्च मा-
रणसमुद्घातः, सोऽन्तर्मुहूर्तवशेषायु-कर्मविषयः । तथा वैक्रिये
प्रारम्भमाणे समुद्घातो धाकः समुद्घातः, स च वैक्रियशरीरना-
मकर्मविषयः तथा तेजसि विषये भवन्तेजसः, स चासौ समु-
द्घातश्च तेजससमुद्घातः, स च तेजोः, यथावर्तमानकालमावी ते-
जसशरीरनामकर्मोऽऽश्रयः । आहारकः प्रारब्धमाणे समुद्घात
आहारकसमुद्घातः, स चाऽऽहारः शरीरनामकर्मविषयः । के-
वलिन्यन्तर्मुहूर्तमाविषयमपदे भवः समुद्घातः केवलिसमुद्घा-
तः । अथ समुद्घात इति कः शब्दार्थः ? उच्यते-
समित्येकीनायः, उन्प्रावलेय, एकीभावेन प्रावलेयन घातः समु-
द्घातः । केन सह एकीभावगमनम् ? इति चेत् । उच्यते-अर्था-
च्छेदनाऽऽदिभिः । तथाहि-बद्धा आत्मा वेदनाऽऽदिसमुद्घातगतो
भवति, तदा वेदनाऽऽद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति, नान्यज्ञान-
परिणतः । प्रावलेयेन घातः कथम् ? इति चेत् । उच्यते-इह वेद-
नाऽऽदिसमुद्घातपरिणतो बहुन् वेदनीयाऽऽदिकर्मप्रदेशान्
काज्ञानतरागुभवनयोग्यान् उदीरणाकरणनाकृष्यादेषावहिकायां
प्राप्त्यानुभूय च निजंरयति, आत्मप्रदेशैः सह सक्षिपान् शा-
तयतात्यर्थः । तत्र वेदनासमुद्घातगत आत्मा वेदनीयपुञ्जलप-
शात करोति । तथाहि-वेदनाकरालितो जीवः स्वप्रदेशान-
न्तान्तकर्मस्कन्धवेष्टितान् शरीराद्वाहिरपि विस्तिपति । तैश्च
प्रदेशैर्वेदनजडराऽऽदिरन्ध्राणि कणस्कन्धाऽऽद्यन्तरालानि चापु-
र्याऽऽयामनो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमाभ्याप्यान्तर्मुहूर्त-
यावदवतिष्ठते । तस्मिन्श्चान्तर्मुहूर्ते प्रभूतामातवेदनीयकर्मपु-
ञ्जलपरिशात करोति । कषायसमुद्घातसमुद्घातः कषायसंख्येय-
चरित्रमोहनीयकर्मपुञ्जलपरिशातं करोति । तथाहि-कषायोदय-
समाकुतो जीवः स्वप्रदेशान् बाह्यैर्विकृष्य तैः प्रदेशैर्वेदनादरा-
ऽऽदिरन्ध्राणि कणस्कन्धाऽऽद्यन्तरालानि चापुर्वाऽऽयामविस्त-
राज्यां देहमात्रं क्षेत्रमाभ्याप्य वर्तते, तथाभूतश्च प्रभूतक-
षायकर्मपुञ्जलपरिशातं करोति । एवं मारणसमुद्घातगत आयु-
पुञ्जलशातं, वैक्रियसमुद्घातगतः पुनर्जीवः स्वप्रदेशान् शरीराद्
बाह्यैर्विकृष्य शरीरविष्कम्भबाह्यल्यमानमायामतः संख्येययो-
जनप्रमाणं दण्डं निखुजत, निखुज्य च यथास्थलान् वैक्रियश-
रीरनामकर्मपुञ्जलान् प्राग्वत् शातयति । तथा चोक्तम्-"वेउन्वि-
षयसमुग्घाएण समोहणइ । समोहणत्ता सखेज्जाइ जोयणाइ
दंरु निसिरइ । नासारत्ता अहावायरे पुगले पारसारइ" इति ।
तेजसाऽऽहारकसमुद्घातौ वैक्रियसमुद्घातवदवगन्तव्यौ ।
केवलं तेजससमुद्घातगतस्तेजसशरीरनामकर्मपुञ्जलपरि-

इह सहस्राग्रन्तिकाः सहस्राग्रपर्यवसाना देवा नारकलोकेन
पूर्वसाङ्गतिकनारकलोकेन तस्य वेदनोपशमनाय, उपलक्षणमे-
तत्, पूर्ववारकस्य नारकस्य वेदनादीरणार्थं वा, तृतीयां श्रु-
तनरकपृथिवीं गच्छन्ति । आन्ताऽऽदयो देवाः पुनरल्पमोहा-
ऽऽदभावाः, लोहाऽऽदप्रयोजनेनापि नरकं न गच्छन्तीति सह-
स्राग्रान्तग्रहणम् । तथाऽच्युतदेवेन जन्मान्तर्गृहेतस्तद्भवलो-
का वा, इतरे सुराः शेषसुरा अच्युतदेवकोऽयं यावन्नश्यन्त ।
ततः सम्याग्मिथ्यादृष्टीनामवगतसम्यग्दृष्टीनां च प्रत्येकमष्ट-
रज्जुस्पर्शना घटत । इयमत्र भावना-इह यदा सम्याग्मिथ्यादृ-
ष्टीर्भवन्पत्न्यादिको देवः पूर्वसाङ्गतिकलोकेन देवलोकात्तानां
देवताच्युतदेवलोकां लोकाध्यायेत्, तदा तस्य परुरज्जुस्पर्शना
भवति, "ब अच्युत," इति वचनात् । तथा काश्चिदमर-सहस्रा-
कल्पवासी सम्याग्मिथ्यादृष्टिः पूर्वसाङ्गतिकस्य वेदनापशमनाय,
पूर्ववारकस्य वेदनादीरणाय वा बाहुकाप्रभासिन्ध्रानामपि
नरकपृथिवीमपगच्छति, तदा भवनपतिर्निवासस्यावस्थाना-
दन्यदपि रज्जुच्यमायकं प्राप्यते, इति पूर्वोक्ताः परुरज्जु-
रज्जुज्जेयन सहिता अष्टौ भवन्ति । एव तानाजीवापक्षया
सम्याग्मिथ्यादृष्टयो अष्टरज्जुस्पर्शकाः प्राप्यन्ते । अथवा-को-
ऽपि सहस्राग्रकल्पनिवासी देवः सम्याग्मिथ्यादृष्टिः पूर्वोक्तका-
रणवशात् तृतीयां नरकश्रुतं गच्छन् सप्त रज्जूः स्पर्शति,
स एव सहस्राग्रदेवो यदा अच्युतदेवेन लोहादच्युते देवलोके
नीयते, तदा अन्यामप्येकामाधिकं रज्जुः स्पर्शतीत्यष्टरज्जुस्पर्श-
ना । एवमविरतसम्यग्दृष्टीनामप्यष्टरज्जुस्पर्शना भावनीया ।
नन्वाविरतसम्यग्दृष्टयस्मद्भवे वत्तमानाः कात्रमपि कुर्वन्ति, तत-
स्तेषामन्यथाऽपि कथं न ज्ञातव्यं क्रियते ? । उच्यते-अन्यथा
तेषामप्यष्टरज्जुस्पर्शनाया असंभवात् । तथाहि-नियंक्तमनुष्ठाय वा

ससम्यक्त्वा द्वितीयाऽऽदिषु नरकपृथिवीषु न गच्छति, नाऽपि तत आगच्छति, ततोऽनुत्तरसुरभव गच्छतः, ततो वा च्युत्वा मनुष्यभवमागच्छतः सर्वोक्त्या सप्तर्ज्जुस्पर्शना अवाच्यते, नाधिका क्वाप्य-यत्र, ततोऽविरतसम्यग्दृष्ट्याऽपि मिथ्यादृष्टि-बद्विशेषणादृष्टज्जुस्पर्शकाः प्रतिपत्तव्याः, न प्रकारान्तरेण । अपरे पुनराहुः—अविरतसम्यग्दृष्टीनामुत्कर्षतो नवरज्जुस्पर्शना कथमिति चेत् ? । उच्यते—इह तन्मतेन क्वायिकसम्यग्दृष्ट्य तृतीयस्यामपि नरकपृथिव्यां गच्छन्ति, ततोऽनुत्तरसुरजव गच्छतां ततो वा च्युत्वा मनुष्यभवमागच्छतां सप्तर्ज्जुस्पर्शना । तृतीयस्यां पृथिव्यामुत्पद्यमानानां, ततो वा उद्धृत्य मनुष्यजवमागच्छता द्विज्जुस्पर्शनेति सामान्यतोऽविरतसम्यग्दृष्टीनां नवरज्जुस्पर्शना । व्याख्याप्रकल्प्याद्यभिप्रायेण पुनरमीषां द्वादशरज्जुस्पर्शनाऽपि प्राप्यते । तथा हि—मनुत्तरसुरजव गच्छता, ततो वा च्युत्वा मनुष्यजवमागच्छतां सप्तर्ज्जुस्पर्शना । तथा नरतिरश्चामन्यतरोऽविरतसम्यग्दृष्टिं पूर्ववदायुः क्वायापशमिक-सम्यक्त्वेन गृहीतेन व्याख्याप्रकल्प्याद्यभिप्रायतः षष्ठनरक-पृथिव्यामपि नारकत्वेनोत्पद्यते । ततो वा उद्धृत्य क्वायोपशमिक-सम्यक्त्ववानत्र मनुष्येषु मध्ये समुत्पद्यते । ततोऽविरतसम्यग्दृष्टिं षष्ठनरकपृथिवीं गच्छन् पञ्चरज्जुः स्पर्शति । ततः सामान्यतोऽविरतसम्यग्दृष्टीनां सर्वसम्यग्या द्वादशरज्जुस्पर्शना । सममपृथिव्यां पुनः सम्यक्त्वमहितस्य गमनमागमन वा प्रकल्प्यामपि निषिद्धं, ततः षष्ठनरकपृथिवीप्रदणम् ॥ २९ ॥

सम्प्राप्त सास्वादनाना द्वादशरज्जुस्पर्शनां भावयति—

उट्टाण नेरइओ, सामाणजावेण एड तिर्म्मणुए ।

लोगंतनिकखुडेसु, जं तममासायणगुणत्था ॥ ३० ॥

षष्ठनरकपृथिव्यां वर्तमानः कश्चिन्नारकः स्वभवान्ते औपशमिकभयकल्पमवाप्य सास्वादनजावं गतः सन् काष्ठकराति, कालं च कृत्वा नियंक्तुं मनुष्येषु वा मध्ये समुत्पद्यते, ततस्तस्य पञ्चरज्जुस्पर्शना ज्ञेयम् । इह सममपृथिवी-नारकः सास्वादनभाव परित्यज्यैव निर्धकृत्पद्यते, इति षष्ठपृथिवीप्रदणम् । तथा नियंक्तोकादपि कावर्त्तियैश्चो मनुष्या वा सास्वादनगुणस्या सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्यानवति-नः सन्त उपरि लोकान्तनिष्कृष्टेषु त्रसनादीपर्यन्तवर्तिलोकान्तप्रदेशेषुत्पद्यन्ते, ततस्तेषां सप्तर्ज्जुस्पर्शना । ततः सामान्यतः सास्वादनगुणस्यानस्थानां सर्वसम्यग्या द्वादशरज्जुस्पर्शना समुत्पद्यते । न ह्येकं जीवमधिकृत्यैव स्पर्शना चि-न्त्यते, किं त्वेकं गुणस्थानं, ततो न कश्चिद्वैषः । इह प्रायः सास्वादनजावमापन्नानामधोगतिर्नोपजायते, ततो द्वादशरज्जुस्पर्शना प्रतिपादिता । यदि पुनरधोगतिः सास्वादनानां ज्ञेयं ततोऽवलोकामिष्कृष्टादिष्वपि तेषामुत्पादसमवाच्चतुर्दशरज्जुस्पर्शनाऽभिधीयते ॥ ३० ॥

सप्तम्यपूर्वकरणाऽऽदीनां स्पर्शनामार्ज्जितसुराह-

उवमामग उवमंता, मच्चन्त्ये अप्पमत्तविरया य ।

गच्छति रिउगईण, पुंदेशजया उ वारममे ॥ ३१ ॥

उपशमका उपशमश्रेण्याऽऽरूढा अपूर्वकरणा निवृत्तबादरमृत्तम-संपरायाः, उपशान्ता उपशान्तमोहाः, तथा अप्रमत्तविरता य-प्रमत्त संयताः, चशब्दात्प्रमत्तजायाभिप्रेत्या, सर्वार्थं सर्वार्थ-सिद्धे महाविमाने, ऋजुगत्या, गच्छन्ति उत्पद्यन्ते । ततस्ते

सप्तर्ज्जुस्पर्शिनः, इह क्षपकश्रेण्याऽऽरूढा अपूर्वकरणाऽऽदयो न म्रियन्ते, न च मारणसमुद्धानमारजन्ते, ततस्तेषामसंख्येयभा-गमावैव स्पर्शना घटते, नाधिका । अत एव क्षीणमोहस्या-संख्येयजागमात्रस्पर्शना प्रागन्यधाति, ततोऽपूर्वकरणाऽऽदीना-मुपशमश्रेणिमधिकृत्य सप्तर्ज्जुस्पर्शना प्रत्यपादि । पर आह-ननु मनुष्यजवायुषः कृये, परमवायुष उदये परलोकगमनं, नर्तनी चाऽविरतता, नोपशमकत्वादिति, तत्कथमपूर्वकरणाऽऽदीनां स-प्तर्ज्जुस्पर्शनेति ? । नैष दोषः । इह त्रिविधा गतिः—कन्दुकगतिः, हलिकागतिश्च । तत्र कन्दुकस्यैव गतिः कन्दुकगतिः । किमुक्तं भवति ?—यथा कन्दुकः स्वप्रदेशसंपिण्डित ऊर्ध्वं गच्छात, तथा जीवोऽपि कश्चित्परजवायुष उदये परलोकं गच्छन् स्व-प्रदेशानेकत्र संपिण्ड्य गच्छति । तथा हलिकाया इव गति-रलिकागतिः, यथा हलिका पुच्छदेशमपरित्यजन्ती मुखेना-ग्रतनं स्थानं शरीरप्रसारणन सम्पृश्य ततः पुच्छं संहरति, एव जीवोऽपि कश्चित्स्वभवान्तकाल स्वप्रदेशैकत्वात्तिस्थानं सम्पृश्य परमवायु-प्रभममये शरीरं परित्यजति । तत हलिकागतिमधिरायापूर्वकरणाऽऽदीनां सप्तर्ज्जुस्पर्शना न वि-ह-यते । तथा ऋजुगत्यां (पुंदेशजया इति) अत्र पुंग्रहणेन मनुष्यग्रहणम् । ततोऽयमर्थः—मनुष्यरूपा देशयना देशविरता द्वादशेऽच्युतानिधाने देवलोकं गच्छन्त उत्पद्यन्ते, ततस्तेषां परं रज्जुस्पर्शना, तिर्यग्लोकमध्यादच्युतदेवलोकना परं रज्जु-मानवात् । तत्रैवमुक्तं स्पर्शनाद्वारम् ॥ ३१ ॥ प० स० २ द्वार । (एषां जर्वास्थितिकालः ' भवचित्काल ' शब्दे वच्यते । गुण-स्थानावभागेन कालमानं ' गुणछाण ' शब्दे तृतीयजाने ए१५ पृष्ठे गतम्)

पुदवी य ओऊ अगणी य वाऊ,

तणस्खववीया य तसा य पाणा ।

जे अंरना जे य जराउपाणा,

संसेयजा जे रमजाजिहाणा ॥ १ ॥

पृथिवीकायिका सत्त्वा, चकारः स्वगतभेदसंमुखनार्थः । स-चाय भेदः—पृथिवीकायिकाः सूक्ष्मा बादराश्च, ते च प्रत्येकं पर्याप्तकाऽपर्याप्तकतेन द्विधा, पचमकायिका अपि । तथाऽग्नि-कायिका वायुकायिकाश्च छष्टव्याः षनस्पर्तिकायिकान् भेदेन द-शैर्यात-तृणानि कुशाऽऽदीनि, वृक्षाश्चाद्वयत्थाऽऽदयो बीजानि शा-ल्यादीनि । एवं वल्लीगुहमाऽऽदयोऽपि वनस्पर्तभेदा छष्टव्याः । त्र-स्यास्तीति त्रसा, ह्रान्द्वयाऽऽदयः प्राणाः प्राणिनः । ये चाण्माज्जा-ता अण्माजाः—शकुनिसरीसृपाऽऽदयः, ये च जरायुजा जम्बाववे-ष्टिता, समुत्पद्यन्ते, ते च गोमाहस्यजाऽऽविकमनुष्याऽऽदयः । तथा सस्वेदाज्जाताः सस्वेदजा—युक्तमत्कुणकृष्मादयः । ये च रसजा-निधानाः र्वाधमौवीरकाऽऽदिषु कृतपद्मसंनिभा इति ॥ १ ॥ सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

ब्राह्मिजज्ञेदा जीवा यथा—

एगविह-दुविह-तिविहा-चउहापंचविहउविहा जीवा ।

चेगण तम डयंरहिं, वेयमङ्करणकाएहिं ॥ २ ॥

एकविधद्विविधत्रिविधचतुर्विधपञ्चविधषड्विधा इति । एका विधा विधानं येषां ते एकविधाः, एवं सवेत्र । एकविधाश्च द्वि-विधाश्च त्रिविधाश्च चतुर्विधाश्च पञ्चविधाश्च षड्विधाः—एकविध-

द्विविधविधचतुर्धापञ्चविधविधः । दीर्घता पुनः प्राकृतप्र-
भवा । जीवाः प्राणिनः सर्वेऽपि संसारिकसत्त्वाः "यथोद्देशं तथा
निर्देशः" इति न्यायापुनर्निर्देशमाह-चेतना त्रसेतरे, वेदाश्च,
गतयश्च, करणानि च, कायाश्च वेदगतिकरणकायास्तैः वेद-
गतिकरणकायैः करणनृतेरेते एकविधाऽऽद्यो जीवास्तदा-
दयो भवन्तीति गम्यते । तत्रैकविधाश्चेतनामाश्रित्य यतः
सर्वेऽपि संसारिणो, मुक्ताश्च न व्यभिचरन्ति, एकैन्द्रियवनस्प-
त्यादीनां तथैवोपलब्धेः । तथा हि-

"कालफलदाणआहा-रगहणदोहलयरोगपरिहारः ।

नाऊण जाण मव्वे, नारि व्व सच्चयणा तरुणां ॥१॥ "

फलस्य दानं फलदानं, काले फलदानं कालफलदानम् । आहार-
स्य ग्रहणमाहारग्रहणम्, कालफलदानं च आहारग्रहणं च दोह-
दकश्च रोगश्च प्रतीकारश्च कालफलदानाहारग्रहणदोहदक-
रोगप्रतीकारास्ताव, किं ? ज्ञात्वा अवबुध्य, जानीहि सर्वेऽपि
नारि वत्सचेतनास्तरयो वृक्षाः । यथाहि नारि कालफलदानाऽऽ-
हारग्रहणप्रवणा दोहदाऽऽदिधर्मयुक्ता सती सचेतना, एवं
वृक्षा अपि तद्धर्मयुक्तत्वेन सचेतना इति गार्थार्थः ॥ १ ॥

ह्रीन्द्रियाऽऽदीनां पुनः स्पष्टैव सा, गत्याद्विचिशिष्टचेष्टावस्वा-
त्त्वाम् । द्विविधाः पुनस्तस्मिन्नावरभेदाभ्याम् । ते प्रसा
ह्रीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाः, स्थावराः पृथिव्युदक-
तेजोवायुधनस्पतिभेदात्पञ्चधा । त्रैविध्यं ह्यपुनर्भुसकत्वादागत-
म् । चतुर्धा चातुर्विध्यं नारकतिर्यङ्मनराभिरपेक्षया । पञ्चविधाः
पुनरिन्द्रियाश्रिताः । षड्विधा पृथिव्यमेजोवायुधनस्पतिप्रस-
कायभेदादिति गार्थार्थः । एकस्मादाभ्य यावता द्विधास्ताव-
त्प्रतिपादितम् ॥ २ ॥

इदानीं तेषामेव नवविधत्वमाह-

पुहवीं आऊ तेऊ, वाउ वणस्मइ तेहव वेईदी ।

तेईंदिय-चउगिंदिय-पंचिंदियभेयओ नवहा ॥ ३ ॥

सुगमा चेयम् ।

पुनश्चतुर्दशविधत्वमाह-

एगिंदियसुहृमियग, सन्नियर पणिंदिया य सवितिचऊ ।

पज्जत्तापज्जत्तग-जेएणं चउदम ग्गामा ॥ ४ ॥

एकैन्द्रियाः पृथिव्यमेजोवायुधनस्पतयः, ते च सूक्ष्मतराः । तत्र
सूक्ष्माः सूक्ष्मनामकमोक्षवाः सर्वलोकव्यापिनः सर्वथा निर-
मिश्रयिनामहव्याः, यादृशः पुनर्व्यवहारानुगाः प्रायशस्त्वनाद्य-
न्तवर्तिनः । तथा संक्षीनराः पञ्चेन्द्रियाः । तत्र संक्षीनो मनोवि-
ज्ञानयुक्त्या देवनारकगर्भजातिर्यमराः । इतराः पुनरसंक्षीना म-
नोत्वैर्विचिकलाः समुच्चैर्जाः पञ्चेन्द्रियाः, इत्येते चत्वारोऽपि
सह द्वित्रिचतुर्विधेः सन्ति इति सति त्रिचत्वारः, ततः समापि पर्या-
प्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश भेदा जायन्त इति गार्थार्थः ॥ ४ ॥

पुनर्द्वाविंशद्विधत्वमाह-

पुहविदगअगणिमारुय-वणसयणंता पणिंदिया चउहा ।

वणपत्तेया विगला, उविहा सव्वे वि वत्तीसं ॥ ५ ॥

पृथिव्युष्काग्निमाकृतवनस्पत्यन्ताः । समाप्तः पुनरत्र सुकर
एव । पञ्चेन्द्रियाश्च चतुर्धा चतुर्भेदाः षट्चतुष्कर्मालनाद्यतुर्वि-
शतिभेदवन्ति । तत्र पृथिवीकायः सूक्ष्मबादरभेदतो द्विधा, पुनरैकै-

कपर्याप्तकभेदतश्चतुर्धा जवति । पञ्चमुदकाऽऽदिष्वप्यायोज्यम् ।
पञ्चेन्द्रियाः पुनः सहस्रसंक्षिप्तेदतो द्विधा । पुनरैकैका पर्याप्तक-
भेदतो त्रिचतुर्धा जवति । वनस्पतिप्रत्येकाः पदाव-
यवे पञ्चमुदयोपचारात्, पूर्वोपरानपाताच्च प्रत्येकवनस्प-
तयः, विकला विकलेन्द्रियाः, तत्र विकला-वपरिपूर्णानि ह्रीन्-
द्यानि येषां ते विकलेन्द्रियाः-ह्रीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाः,
किंविधाः?, द्विविधाः पर्याप्तकापर्याप्तकभेदाः, तथा चतुर्विधकर्म-
लनादष्टौ भवन्ति, पुनश्चतुर्विंशतिमीलनाच्च सर्वेऽपि द्वाविंश-
द्विधा जवन्ति, इति गम्यत इति गार्थार्थः ॥ ५ ॥ दश० ४ तत्त्व ।

त्रिषष्ट्याधिकपञ्चशतभेदा जीवानाम-

अम्मापिउणो सरिमा, सव्वे वि खमंतु मे जीवा । (६०)

(अम्मापिउणो सरिमा इति) मार्तापतृसमानाः, यथा माता-
पित्राकपरि निष्ठात्रमस्नेहो भवति, तद्वद् मम सर्वेऽपि जीवाः
पृथिव्यमेजोवायुसाधारणवनस्पतयः सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्या-
प्तभेदेन चतुर्विधाः, सर्वमीलने विंशतिधाः, प्रत्येकवनस्पतिद्वि-
त्रिचतुरिन्द्रियाः पर्याप्तापर्याप्तभेदेनाष्टधा, तिर्यक्पञ्चाद्या ज-
लचरस्थलचरस्वचरपरिसर्पजपरिसर्पाः पञ्चापि भूधुवभक्षि-
पर्याप्तापर्याप्ताऽऽदीनां विंशतिसंख्याः, नारका पृथिवीभेदेन सम,
पर्याप्तापर्याप्तभेदेन चतुर्दशधा । तथा कर्मो कर्मणि गजान्तरद्वी-
पमनुजाः पञ्चदशविंशत्यष्टपञ्चाशत्संख्याः, पर्याप्तापर्याप्तभेदतो
द्विकतरशतव्यमानाः । असांक्रमनुजा पतद्द्वीपा-नादमथा अ-
पर्याप्ता एकोत्तरशतमानाः । तथनपतयो दशधाः पर्याप्तापर्याप्त-
रूपतो विंशतिमानाः । व्यन्तराः पामशधाः पर्याप्तापर्याप्तत्वेन द्वा-
विंशद् भेदाः । जृम्भका अपि दश पर्याप्ताऽऽदिना विंशतिधा । ज्यो-
तिष्काः पञ्च गतिस्थितिभेदतो दश पर्याप्तापर्याप्तत्वादिना वि-
शतिधाः । वैमानिका छादश, नव, पञ्चाऽपि पर्याप्तापर्याप्तयोग-
तः पञ्चाशन्मानाः । कित्तिविकस्मिन्विधाः पर्याप्ताऽऽदिना षोढा ।
लोकार्न्तिका नव पूर्ववदष्टादशधाः । तदेवं सर्वजीवास्त्रिषष्ट्य-
धिकपञ्चशतमानाः, कमन्तु कमां कुर्वन्तु मम एते समस्ता
अपि जीवा इत्यर्थः । संथा० ।

नारकाऽऽदिजीवानाश्रित्य स्थित्यादि-

ठितितुस्सासाऽऽहारे, किं वाऽऽहारे सव्वओ वा वि ।

कइ जाणं सव्वाणि १, कीस व जूजो परिणमंति ? ॥ १ ॥

(' आहार ' शब्दे द्वितीयभागे ५०१ पृष्ठे आहारव्यक्तव्यता)

णेरइयाणं भंते ! पुव्वाहारिया पोगगला परिणया ? १,

आहारिया आहारिज्जमाणा पोगगला परिणया ? २,

अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोगगला परिणया ? ३,

अणाहारिया अणाहारिज्जस्समाणा पोगगला परिणया ? ४ ।

गोयमा ! णेरइयाणं पुव्वाहारिया पोगगला परिणया ? १,

आहारिया आहारिज्जस्समाणा पोगगला परिणया, परि-

णमंति य २, अणाहारिया आहारिज्जस्समाणा पोग-

ला णो परिणया, परिणमिस्संति ३, अणाहारिया अ-

णाहारिज्जस्समाणा पोगगला णो परिणया, णो परिण-

मिस्संति ४ । णेरइयाणं भंते ! पुव्वाहारिया पोगगला

चिया, पुच्छा ? ! जहा परिणया, नहा चिया वि, एवं चिया,

उवचिया, उदीरिया, बेइया, णिज्जिणा ॥

गाहा-

“परिणत चिया उवचिया, उदीरिता वेद्या य णिज्जिष्सा ।
एक्किक्किम्पि पदम्पी, चउव्विहा पोग्गला हौति” ॥१॥

(पुष्पाहारिय स्ति) ये पूर्वमाहताः पूर्वकाले एकीकृताः, स-
ङ्गुहीता इति यावत् । अज्यवहता वा; (पोग्गल स्ति) स्क-
न्धाः । (परिणय स्ति) ते परिणताः, पूर्वकाले शरीरेण सह
संपृक्ताः, परिणतिं गता इत्यर्थः । इति प्रथमः प्रश्नः १ । इह
च सर्वत्र प्रश्नत्वं काकुपाठादवगम्यते । तथा- (आहारिय
स्ति) पूर्वकाले आहताः संगृहीताः, अभ्यवहता वा; (आहारि-
उज्जमाण स्ति) ये च वर्तमानकाले आह्रियमाणाः संगृह्यमा-
णाः, अभ्यवह्रियमाणा वा पुद्गलाः (परिणय स्ति) ते परि-
णताः । इति द्वितीयः २ । तथा- (अणाहारिय स्ति) येऽतीत-
कालेऽनाहताः । (आहारिउज्जस्समाण स्ति) ये चानागत-
काले आहरिष्यमाणाः पुद्गलास्ते परिणताः । इति तृतीयः
३ । तथा-“अणाहारिआ अणाहारिउज्जस्समाण ” इत्या-
दि । अतीतानागतोऽऽदरणक्रियानिवेधाच्चतुर्थः ४ । इह च
अद्यपि चत्वार एव प्रश्ना लक्षाः, तथाऽप्येते त्रिवष्टिः सम्-
भवन्ति । यतः पूर्वाहता आह्रियमाणा आहरिष्यमाणाः, अनाहता
अनाह्रियमाणा अनाहरिष्यमाणाश्चेति षट् पदानोह सूचनानि ।
तन्पु च एकैकपदाऽऽश्रयणेन षड्विक्रियोगे पञ्चदश, त्रिक्रियोगे
विंशतिः, चतुष्क्रियोगे पञ्चदश, पञ्चक्रियोगे षट्, षड्विक्रियोगे एक
इति । अत्रोत्तरमाह-“गोयमा” इत्यादि व्यक्तम् । नवर ये पूर्व-
माहतास्ते पूर्वकाल एव परिणताः, प्रदणानन्तरमेव परिणाम-
भावान् १ । ये पुनराहता आह्रियमाणाश्च ते परिणताः, आ-
हृतानां परिणामभावादेव परिणमन्ति च, आह्रियमाणानां प-
रिणामभावस्य वर्तमानत्वादिति २ । वृत्तिरुक्ता तु द्वितीयः
प्रश्नोत्तरविकल्प एवविधो दृष्टः, यदुत-आहता आहरिष्यमा-
णाः पुद्गलाः परिणताः परिणस्यन्ते च, यतोऽय तेनैवं व्या-
ख्यातः-यदुत ये पुनराहता आहरिष्यन्ते, पुनस्तेषां कल्पपरि-
णताः, अपरिणताश्च ते सम्पृक्ताः शरीरेण सह । ये तु न ताव-
त् संपृच्यन्ते, कालान्तरे तु संपृच्यन्ते, ते परिणस्यन्त इति ।
ये पुनराहता आहरिष्यन्ते, पुनस्ते नो परिणताः, अनाहृतानां
संपर्कोभावेन परिणामाभावात् । यस्मात्साहरिष्यन्ते, ततः पार-
णस्यन्ते, आहृतस्यावश्यं परिणामनावादि ३ । चतुर्थस्वतीत-
भविष्यदाहरणक्रियाया अज्ञातेन परिणामाभावादवभेय इति ।
एतदनुसारेणैव प्राग्दर्शितविकल्पानामुत्तरसूत्राणि वाच्यानी-
ति । अथ शरीरसंपर्कलक्षणपरिणामात् पुद्गलानां चया-
ऽऽदयो भवन्तीति तद्दर्शनार्थं प्रश्नप्रश्नोत्तर-“नेरइयाण” इत्यादि ।
चयाऽऽदिमुत्राणि परिणामसूत्रसमानानि कृत्वा अनिदेशतोऽधी-
तानीति । तथाहि-“जहा परिणया तहा चिया त्रि” इत्यादि ।
इह च पुस्तकेषु वाचनाभेदो दृश्यते, तत्र न संमोहः कार्यः,
सर्वत्राभिधेयस्य तुल्यत्वात् । केवलं परिणतसूत्रानुसारेण प्रश्न-
सूत्राणि व्याकरणानि च मतिमताऽध्ययनीति । तत्र चिताः श-
रीरे चय गताः । उपचिताः पुनर्बहुशः प्रदेशसामीप्येन शरीरे
चिता एवेति । उदीरितास्तु स्वभावोऽनुदिनान् पुद्गलान्
उद्वग्राप्ते कर्मद्विके करणविशेषेण प्राक्कृत्य यान् वेदयत ।
उदीरणालक्षणं चेदम-“जं करणेणाकहिय, उदप दिज्जइ उदी-
रणा पसा ।” तथा वेदिताः स्वेन रसविपाकेन प्रतिसमयमनु-
दयमाना अपरिसमाप्ताः शेषानुभावा इति । तथा निर्जीर्णा- का-

त्स्येनानुसमयमशेषतद्विपाकहानियुक्ता इति । “गाहा स्ति”
परिणताऽऽदिमुत्राणि संग्रहणाय गाहा जघति । सा चयम्-
“परिणय” इत्यादि । व्याख्यातार्था । नवरम् एकैकस्मिन् पदे
परिणतचित्तोपचिताऽऽदौ चतुर्विधाः-आहताः १, आहता आ-
ह्रियमाणाश्च २, अनाहता आहरिष्यमाणाश्च ३, अनाहता
अनाहरिष्यमाणाश्च ४ । इत्येवं चतुरूपाः पुद्गला भवन्ति, प्रश्न-
निर्वचनविषयाः स्युरिति ।

पुद्गला जिघन्ते-

एरइयाणं जंते ! कतिविहा पोग्गला जिज्जंति ? गोयमा !
कम्मदव्ववग्गणमहिक्किच्च दुव्विहा पोग्गला जिज्जंति । तं
जहा-अण चेव, बायरा चेव ? । एरइयाणं जंते ! कति-
विहा पोग्गला जिज्जंति ? गोयमा ! आहारदव्ववग्गणमहि-
क्किच्च दुव्विहा पोग्गला जिज्जंति । तं जहा-अण चेव,
बायरा चेव ७ । एवं उवचिज्जंति ३ । एरइयाणं भंते !
कतिविहा पोग्गला उदीरंति ? गोयमा ! कम्मदव्ववग्गण-
महिक्किच्च दुव्विहा पोग्गला उदीरंति । तं जहा-अण चेव,
बायरा चेव ४ । सेसा वि एवं चेव भाणियव्वा । वेदंति
५, णिउज्जरंति ६, उयाट्टिं ७, उयट्टंति ८, उयट्टिस्मं-
णि ९, मंकिं १०, मंकांमंति ११, संकांमिस्मंति १२,
निहात्तं १३, निहत्तंति १४, निहत्तिस्मंति १५, निका-
इं १६, निकायंति १७, निकाइस्मंति १८ ।

सर्वम वि कम्मदव्ववग्गणमहिक्किच्च गाहा-

“जेदिय चिता उवचिता, उदीरिता वेदिता य णिज्जिष्सा ।

उव्वट्ठणसंकापण-णिहत्तणिकायणे ति विहकालं” ॥१॥

“एरइयाणं भंते ! कतिविहा पोग्गला जिज्जंति” इत्यादि व्य-
क्तम्, नवरम् (जिज्जंति स्ति) तीव्रमन्दमध्यमनयाऽनुभागभेदेन
भेदवन्ता भवन्ति, उद्वर्त्तनकरणापवर्त्तनकरणाभ्यां मन्दरसास्ती-
व्रसाः, तीव्रसास्तु मन्दरसा जवन्तीत्यर्थः । लक्ष्यम्- (कम्मद-
व्ववग्गणमहिक्किच्च स्ति) समानजातीयद्रव्याणां राशिर्द्रव्यवर्ग-
णा, सा चौदारिकाऽऽदिद्रव्याणामप्यस्तीत्यत आह-कर्मरूपा द्र-
व्यवर्गणा, कर्मद्रव्याणां वा वर्गणा कर्मद्रव्यवर्गणा, तामधिकृत्य
तामाश्रित्य, कर्मद्रव्यवर्गणासत्का इत्यर्थः । कर्मद्रव्याणामेव
च मन्दतरानुभावाचिनाऽस्ति, न द्रव्यान्तराणामिति कृत्वा क-
र्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तम् । (अणु चेव बायरा चेव स्ति)
जैवशब्दः समुच्चयार्थः । ततश्च अणवश्च वादराश्च, सूक्ष्माश्च
स्थूलाश्चेत्यर्थः । सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं चैषां कर्मद्रव्यापेक्षयैवावग-
न्तव्यं, नान्यापेक्षया, यत औदारिकाऽऽदिद्रव्याणां मध्ये कर्मद्र-
व्याण्येव सूक्ष्माणीति । एव च योपचयोदाराणावेदनाभिर्जरा श-
ब्दार्थभेदेन वाच्यः, किं तु चयसूत्रे उपचयसूत्रे च “आहार-
दव्ववग्गणमहिक्किच्च” इति यदुक्तं, तत्रायमभिप्रायः-शरीरमाश्रित्य
चयोपचयो प्राग्व्याख्यातौ, तौ चाऽऽहारणाऽऽव्येभ्य एव भवतो
नाम्यतोऽत आहारद्रव्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तमिति । उदीरणाऽऽ-
दयस्तु कर्मद्रव्याणामेव भवन्त्यतस्तत्सूत्रपूना कर्मद्रव्यवर्गण-
मधिकृत्येति । (उयाट्टिं स्ति) अपवर्त्तितवन्तः, इहापवर्त्तन
कर्मणां स्थित्यादेरप्यवसायाविशेषेण हानताकरणम्, अपवर्त्त-

नस्य चापलक्षणत्वादुद्धर्त्तनमपीह दृश्यम्, न च स्थित्यादुद्धर्त्तक-
रणस्वरूपम् । (संक्रमितुं) संक्रमितवन्तः, न च संक्रमणे
मूलप्रकृत्यभिन्नानामुत्तरप्रकृतीनामध्यवसायविशेषेण परस्परं
संचारणम् ।

तथा चाह—

“ मूलप्रकृत्यभिन्नाः, संक्रमयति गुण उत्तरा प्रकृतीः ।

न त्वात्माऽऽमूर्त्तत्वा-दध्यवसायप्रयोगेण ॥ १ ॥ ”

अपरस्त्वाह—

“ मोक्षेण आउये खडु, दंसणमोहं चरित्तमोहं च ।

सेसाण पगईणं, उत्तरविहसंकमो जणिओ ॥ १ ॥ ”

एतदेव निर्दिश्यते-यथा कस्यचित्सत्त्वेषामनुनयनाऽशुभकर्म-
परिणतिरेवैविधा जाता, येन तदेव सङ्ख्यमसङ्ख्यतया सक्रा-
मनीति । एवमन्यत्रापि योज्यम् । (निहत्तिसुं) निधत्तान् कृत-
वन्तः, इह च विशिष्टानां परस्परतः पुद्गलानां निचयं कृत्वा धा-
रणं कृद्विशब्देन निधत्तमुच्यते । उद्धर्त्तनापवर्त्तनव्यतिरिक्त-
करणानामविषयत्वेन कर्मणोऽवस्थानमिति । (निकारुं) नि-
काचितवन्तो, नितरां वरुचन्त इत्यर्थः । निकाचन च तेषामे-
व पुद्गलानां परस्परविशिष्टानामेकीकरणमन्योन्यावगाहना
अभिमतप्रतिहन्त्यमानमूर्त्तिकलापर्येव सकलकरणानामवि-
षयतया कर्मणो व्यवस्थापनमिति यावत् । “ मिज्जति ” इ-
त्यादिपदानां संग्रहणी यथा—“ भेदिय ” इत्यादिगाथा ग-
तार्था । नवरम् अपवर्त्तनमक्रमनिधत्तनिकाचनपदेषु त्रिविधः
कालो निर्देष्टव्यः, अतीतवर्त्तमानानगतकालनिर्देशान् तानि
वाचयतीत्यर्थः । इह चापवर्त्तनाऽऽतीतामिव तेषांऽऽतीतामपि
त्रिकालता युक्ता, न्यायस्य समानत्वात् । केवलमाधिवक्त्राज्ञ
तन्निर्देशः सूत्रे कृत इति ।

गेरइयाणं भंते ! जे पोगला तेयाकम्मत्ताए गिएहान्,
ते किं तातकात्तममए गिएहान्ति, पडुप्पणकालममए गि-
एहन्ति, अणायकालममए गिएहन्ति । गोयमा ! एोऽनी-
तकालममए गिएहन्ति, पमुप्पणकालममए गिएहन्ति,
एो अणायकालममए गिएहन्ति । गेरइयाणं भंते ! जे
पोगला तेयाकम्मत्ताए गहिण उदीरन्ति, ते किं तातका-
लममयगहिण पोगले उदीरन्ति, पडुप्पणकालममयगहिण-
माणे पोगले उदीरन्ति, गहणसमयपुरक्खमे पोगले उदी-
रन्ति । गोयमा ! तीतकात्तममयगहिण पोगले उदीरन्ति,
एो पमुप्पणकालममयविप्पमाणे पोगले उदीरन्ति, एो
गहणसमयपुरक्खमे पोगले उदीरन्ति २ । एवं वेदन्ति ३,
णिज्जरेन्ति ४ ।

“ नेरइयाणं ” इत्यादि व्यक्तम् । नवरं (तेयाकम्मत्ताए)
तैजसकर्मणोऽतीततया, तद्वा तत्वेत्यर्थः । (अतीतकालममए
सि) कालरूपः समया, न तु समाचाररूपः कालोऽपि समय-
रूपान् तु वर्णाऽऽदिस्वरूप इति परस्परं विशेषणात्कालसम-
यः, अतीतः कात्तममय-अतीतकात्तम्य चोत्सर्गिण्यादेः समयः
परमनिकृष्टोऽशोऽतीतकालसमयः, न च । (पडुप्पणं)
प्रत्युत्पन्नो वर्त्तमानो, नोऽतीतकात्तम्यदौ अतीतानागतकालवि-
षयग्रहणप्रतिषेधविषयाभावात्वात् । विषयानीतत्वं च नयोर्वि-
नष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वादिति, प्रत्युत्पन्नत्वेऽप्यभिमुखान् गृह्यते,

नान्यात् । (गहणसमयपुरक्खमे सि) ग्रहणसमयः पुरस्कृतो
वर्त्तमानसमयस्य पुरोवर्त्ती येषां ते ग्रहणसमयपुरस्कृता । प्राकृ-
तत्वादेयं निर्देशः । अन्यथा पुरस्कृतग्रहणसमया इति स्यात्,
ग्रहीष्यमाणा इत्यर्थः । उदीरणा च पूर्वकात्तगृहीतानामेव भवन्ति,
ग्रहणपूर्वकत्वाद्गृहीतानां । अत उक्तम्-अतीतकालसमयगृ-
ह्णानुदीरयन्तीति गृह्यमाणानां ग्रहीष्यमाणानां चागृहीत-
त्वाद्गृहीतानामावा । तत उक्तम्-“ नो पडुप्पण ” इत्यादि । धे-
नानिर्जरासुत्रयोरप्येवैवापार्त्तारिति ।

गेरइयाणं भंते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं बंधंति,
अचलियं कम्मं बंधंति ? गोयमा ! एो चलियं कम्मं
बंधंति, अचलियं कम्मं बंधंति ? । गेरइयाणं जंते !
जीवाओ किं चलियं कम्मं उदीरन्ति, अचलियं कम्मं उदी-
रन्ति ? । गोयमा ! एो चलियं कम्मं उदीरन्ति, अचलियं
कम्मं उदीरन्ति २ । एवं वेदन्ति ३ । उयट्ठन्ति ४ ।
संकापन्ति ५ । निहत्तन्ति ६ । णिकायन्ति ७ । मव्वेशु अच-
लियं एो चलियं । गेरइयाणं जंते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं
णिज्जरेन्ति, अचलियं कम्मं णिज्जरेन्ति ? गोयमा ! चलियं
कम्मं णिज्जरेन्ति, एो अचलियं कम्मं णिज्जरेन्ति । ८ ।

गाहा—

बंधोदयवेदोय-दृसंकमणणिहत्तणिकापसुं ।

अचलियं कम्मं तु जवे, चलियं जीवाउ णिज्जरए ॥ १ ॥

“ नेरइयाणं ” इत्यादि व्यक्ता च । नवरम् (जीवाओ किं चलि-
यं) जीवप्रदेशेभ्यश्चलितं, तेष्वनवस्थानशीलं, तादन्तरव्य-
चलितं, तदेव वदन्ति । यदाह—“ कम्मनिर्देशोः स्वकदे-शस्यं
रागाऽऽदिपरिणतो योग्यम् । वदन्ति यागतेताः, कम्मस्नेहात्क इव
च मलम् ॥ १ ॥ ” एवमदीरणवेदनापवर्त्तनासंक्रमणनिधत्त-
निकाचनानि भाव्य नि । निर्जरा तु पुद्गलानां निरनुभावीकृताना-
मात्मप्रदेशेभ्यः शासनम्, सा च नियमाच्चलितस्य कर्मणो,
नाचलितस्थोत । इह सङ्ग्रहणी गाथा—“ बंधोदय ” इत्यादि
जाविनार्था, केवलमुद्यशब्देनोदीरणा गृहीतोत् । उक्ता नारक-
वक्तव्यता । अ० १ श० १ उ० ।

अथ असुरकुमारवक्तव्यतामाह—

असुरकुमाराणं भंते ! पुवाहागिया पोगला पणिया ?,
असुरकुमाराजिलावेणं जहा गेरइयाणं जाव चलियं क-
म्मं णिज्जरेन्ति । ज० १ श० १ उ० ॥

एव यावत्तनितकुमाराणां, पृथिवीकायिकानां यावद् वनस्प-
तिकायिकानां यथा नेरयिकाणां यावदवर्त्तनं कर्म निज्जरयन्ति ।
(द्वीन्दिषाणां स्थित्याहारो ‘ तिउ ’ शब्दे; तथा ‘ आहार ’ शब्दे
द्वितीयभागे ५०४ पृष्ठे उच्यते)

एणमि एं जंते ! पोगलाणं अणामाज्जमाणानं अ-
फामाज्जमाणानं य कयरे, कगेहिंतो अप्पा वा बहुया वा
तुद्धा वा विमेसाहिया वा ? गोयमा ! मव्वत्थोवा पोगला
अणामाज्जमाणा, अफामाज्जमाणा अणंतगणा । वेई-
रियाणं जंते ! पोगला आहारत्ताए गिएहन्ति, नेणं ते-
सि पोगला कीसत्ताए जुज्जो जुज्जो परिणमंति ? गोय-

मा ! जिह्वादिदियफादिदियवेमायाए जुज्जो जुज्जो परि-
णमंति । वेददियाणं भंते ! पुव्वाहारिया पोगगला परि-
णया ? तदेव० जाव चक्षियं कम्मं णिज्जरंति ॥

(अणामाऽज्जमाणानं ति) रस्मनेन्द्रियतः । (अफासाऽज्ज-
माणानं ति) स्पर्शनेन्द्रियतः । ' कयरे ' इत्यादि यत्पद त-
देव दृश्यम्—(कयरे कयरेहितो अप्पा वा, बहुया वा, तुल्ला वा,
विमेलसाहया व ति) व्यक्तं च । " सव्वत्थोवा पोगगला अ-
णामाऽज्जमाणाना " इत्यादि । ये अनास्वाद्यमानाः केवल रस्-
नेन्द्रियविषयास्ते स्ताकाः, अस्पृश्यमानानामनन्तजागवसिन
इत्यर्थः । ये त्वस्पृश्यमानाः केवलं स्पर्शनविषयास्तेऽनन्तगुणाः
रस्मनेन्द्रियविषयेभ्यः सकाशादिति ।

नेदुदियचउरिदियाणं एणत्तं उरिंए० जाव अणेगाइं च णं
भागमहस्माइं अणाघाऽज्जमाणानं, अणामाऽज्जमाणानं,
अफासाऽज्जमाणानं विद्धंसमावज्जंति । एए० स एं भंते !
पोगगलाणं अणावाऽज्जमाणानं, अणामाऽज्जमाणानं, अ-
फानाऽज्जमाणानं य पुच्छा । गोवमा ! सव्वत्थोवा पोग-
गला अणावाऽज्जमाणाना, अणामाऽज्जमाणाना अणंतगुणा, अ-
फानाऽज्जमाणाना अणंतगुणा । नेदुदियाणं वागेदियजिह्व-
दियफादिदियवेमायत्ताए जुज्जो जुज्जो परिणमंति । चउ-
रिदियाणं चक्षिखं दययाणिदियजिह्वदिदियफादिदियत्ताए
भुज्जो भुज्जो परिणमंति ।

(नेदुदियचउरिदियाणं नाणत्तं उरिंए० ति) तदेवम्—" जह-
णेण अतोमुहुत्तं, उक्कोसेण नेदुदियाणं एणत्तं पण्नास गइंदिया०,
चउरिदियाणं उस्मासा । " तथा आहारोऽपि नानात्वम् । तत्र च
" नेदुदियाणं मत ! ज पोगगले आहारत्ताए गणहंत " इत्यत
आरभ्य तावन्तं सूत्रं वाच्यं यावत् " अणगाइ च णं भागमह-
स्माइ अणाघाऽज्जमाणानं " इत्यादि । ५४ च क्कान्दियसूत्रापेक-
याऽनाघायमाणानीति, आतिरक्तमतो नानात्वम् । एवमप्यवदुत्व-
सूत्रे परिणामसूत्रे च । चतुर्गिन्द्रियसूत्रेषु तु परिणामसूत्रे " च-
क्षिखदियत्ताए वागेदियत्ताए " इत्यादिकमिति नानात्वमिति ।

पंचिदियतिरिक्खजोणयाणं उरिं जणिऊण ऊनासो
वेमायाए आहारो अणाभोगणिव्वत्तिए अणुगमऽअं
अविग्गहिओ आभोगणिव्वत्तिओ जहणेणं अतोमुहुत्तं,
उक्कोमेणं कूटभत्तस्म, सेमं जहा चउरिदियाणं० जाव
चक्षियं कम्मं णिज्जरंति । एवं पणुग्माणं वि । गवरं आ-
जोगणिव्वत्तिए जहणेणं अतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं अट्टमज-
त्तस्म, मोइंदिय० ५ वेमायाए जुज्जो जुज्जो परिणमंति ।
सेमं तदेव० जाव चक्षियं कम्मं णिज्जरंति ॥

पञ्चेन्द्रियनिर्यक्रमः—(उरिं मणिऊणं ति) " जहणेण अतो
मुहुत्तं उक्कोसेण तिग्गि पालिओवमाइं " इत्येतद्व्यां स्थिति
जणित्वा (ऊनासो ति) उच्छ्वासो विमात्रया वाच्य इति ।
तथा निर्यक्रमेन्द्रियाणामाहारार्थं प्रति यदुक्तम्—" उक्कोमेण
कूटभत्तस्म ति, " तदेव कुतस्तत्कुतार्थं लभ्यते । मनुष्य-

सूत्रे यदुक्तमष्टमभक्तस्येति, तदेव कुतस्तत्कुतार्थं लभ्यते । मनुष्य-
समवसेयमिति ॥

वाणमंतराणं उरिंए एणत्तं, अवसेसं जहा नागकुमारा-
णं, एवं जोइसियाणं वि, एवरं उस्मासो जहणेणं मुहु-
त्तपुहुत्तस्म, उक्कोसेण वि मुहुत्तपुहुत्तस्म, आहारो जहणेणं
दिवमपुहुत्तस्म, उक्कोमेणं वि दिवमपुहुत्तस्म, मेमं तं चेव ॥

" वाणमंतराणं " इत्यादि । वाणमंतराणां स्थितौ नानात्वं
(अवसेसं ति) स्थितेरवशेषमायुष्कवर्जमित्यर्थः । प्रागुक्त-
माहाराऽऽदि वस्तु, यथा नागकुमाराऽऽदीनां तथा दृश्यम् । व्यन्त-
राणां, नागकुमाराणां च प्रायः समानधर्मत्वात् । तत्र व्यन्तराणां
स्थितिर्जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण तु पल्लोपममिति ।
" जोइसियाणं वि " इत्यादि । ज्योतिष्काणामपि स्थितेरव-
शेषं तथैव, यथा नागकुमाराणाम् । तत्र ज्योतिष्काणां स्थितिर्ज-
घन्येन पल्लोपमाष्टमात्रं, उत्कर्षेण पल्लोपसं वर्षद्वत्ताधिक-
मिति । नवर (उस्मास ति केवलमुच्छ्वासस्तेषां न नागकुमार-
समानः, किं तु वदयमाणः । तथा चाह—" जहणेणं मुहुत्तपुहु-
त्तस्म " इत्यादि । पृथक्त्वं हि प्रभृतिरानवचन्यः, तत्र यज्जघन्यं
मुहुत्तपृथक्त्वं तद् द्विषा मुहुत्तं, यच्चोच्छ्वासे तदष्टौ नव घति ।
आहारोऽपि विशेषत एव । तथा चाह—" आहारा " इत्यादि ।
म० १ श० १ उ० ।

पृथ्वीकायिकाऽऽवासेषु नैरयिकाऽऽदीनां स्थितिस्थानाऽऽदि-
प्रतिपादनाय सप्रदगाथापाठः-

पुदवीं उरिओगाहणं—सरीरसंययणमेव संठाणे ।

लेस्मादिट्ठीणाणे, जंगुवओगे य दम टाणा ॥ ५ ॥

" पुदवी " इत्यादि । तत्र पुदवीति लुप्तविभक्तकथाभिर्दे-
शस्य पृथिवीषु, उपलक्षणत्वाच्चास्य पृथिव्यादिषु जीवाऽऽवासे-
भित्तिं द्रष्टव्यमिति । (उरिं ति) " सूचनाः सूत्रम् " इति-यायात्
स्थितिस्थानानि वाचयानीति शेषः (एवं ओगाहणं ति)
अपगाहनास्थानानि । शरीराऽऽदिपदानीं तु व्यक्तान्येव, पकारा-
न्तं च पदं प्रथमैकवचनान्तं दृश्यम् । इत्येवमेतानि स्थिति-
स्थानाऽऽदीनि दश वन्दान् इहोद्देशके विचारयित्वा ध्यानीति गा-
थासमासार्थः । विस्तरार्थं तु सूत्रकारः स्वयमेव वक्ष्यतीति ।
तत्र रत्नप्रभापृथिव्यां स्थितिस्थानानि तावत्प्ररूपयन्नाह-

इमामे एं भंते ! गयणपत्ताए पुदवीए तीमाए निरयावा-
समयस्सहस्सेसु पणमंमि निरयावानांम नेग्दयाणां केवडया
उरिट्ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा उरिट्ठाणा प-
णत्ता । त जहा—जहपिया उरिं ममयाहिया, जहपिया उरिं
दुममयाहिया,० जाव असंखिज्जममयाहिया, जहपिया उरिं
तप्पाउग्गुकीसिया उरिं ॥

" इमीमे णं " इत्यादि व्यक्तम् । नवरम्—(पणमेणंम निरया-
वाससि ति) प्रतिनरकाऽऽवासमित्यर्थः । (उरिट्ठाणां ति) आ-
युषा विनागाः (असंखेज्ज ति) सहस्राऽदीनि, कथम् ? प्रथम-
पृथिव्यपेक्षया जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षा तु सा-
गरोपमम्, एतस्यां नैवैकसमयवृत्त्याऽसहस्रेष्वपि स्थितिस्था-
नानि भवन्ति । असहस्रेष्वप्येतात् सागरोपमसमयानामित्येव न-

एकाऽऽवासांपेक्षयाऽप्यसङ्ख्येयान्येव तानि, केवलं तेषु जघन्यो-
त्कृष्टविज्ञानो ग्रन्थान्तरादवसेयः । यथा-प्रथमप्रस्तटनरकेषु ज-
घन्या स्थितिर्विशवर्षसहस्राणि, उत्कृष्टा तु नवतिरिति । एतदेव
दर्शयन्नाह-"जहन्मिया ठिई" इत्यादि । जघन्या स्थितिर्विशवर्ष-
सहस्राधिका, इत्येकं स्थितिस्थानम्, तच्च प्रतिनरकं भिन्नरूप-
म्, सैव समयाधिकेति द्वितीयम्, इदमपि विचित्रम्, एवं यावद्
सङ्ख्येयसमयाधिका सा । सर्वान्तिमस्थितिस्थानदर्शनायाऽऽह-
(तत्पाठगुणोक्तियुक्ते) उत्कृष्टाऽऽवासेनैकविधेति विशेष्यते,
तस्य विवर्तितनरकाऽऽवासस्य प्रायोग्योचिता उत्कर्षिका तत्-
प्रायोग्योत्कर्षिका इत्यपरं स्थितिस्थानम्, इदमपि विचित्रं, वि-
चित्रत्वादुत्कर्षस्थितेरिति ।

एव स्थितिस्थानानि प्ररूप्य तेष्वेव क्रोधाऽऽनुपयुक्तत्वं नारका-
णां विज्ञानेन दर्शयन्निदमाह-

इमीमे णं भंने । रयणप्पजाए पुढवीए तीमाए निरया-
वासमयमहस्सेसु एगमेगंमि निरयावासंमि जहाप्पयाए
ठिईए वट्टमाणे नेरइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता पा-
योवउत्ता लोचोवउत्ता ?। गायमा ! सव्वे वि ताव होज्ज
कोहोवउत्ता ? , अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ते य २,
अहवा-कोहोवउत्ता य माणोवउत्ता य ३, अहवा-कोहो-
वउत्ता य मायोवउत्ते य ४, अहवा-कोहोवउत्ता य मा-
योवउत्ता य ५, अहवा-कोहोवउत्ता य लोभोवउत्ते य
६, अहवा-कोहोवउत्ता य लोचोवउत्ता य ७ ।
अहवा-कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य, मायोवउत्ते य १,
कोहोवउत्ता य माणोवउत्ते य मायोवउत्ता २, कोहोवउत्ता
माणोवउत्ता मायोवउत्ते य ३, कोहोवउत्ता माणोवउत्ता
मायोवउत्ता ४। एवं कोहोणं माणोणं लोचोणं चत्तारि भंगा
१२ । अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ते मायोवउत्ते लो-
चोवउत्ते १, अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ते मायोवउत्ते
लोचोवउत्ता २, अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ते मायोव-
उत्ता लोभोवउत्ते ३, अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ते
मायोवउत्ता लोभोवउत्ता ४, अहवा-कोहोवउत्ता मा-
णोवउत्ता मायोवउत्ते लोभोवउत्ते ५, अहवा-कोहोव-
उत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ते लोभोवउत्ता ६, अहवा-
कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोवउत्ते ७,
अहवा-कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोभोव-
उत्ता ८ । एव मत्तार्वांमं भंगा नेयव्वा ॥

" इमीमे णं " इत्यादि । (जहन्मियाए ठिईए वट्टमाणेति)
या यत्र नारकाऽऽवासे जघन्या, तस्यां वर्तमानाः "किं कोहोवउ-
त्ते" इत्यादिप्रश्न "सव्वेवि" इत्याद्युत्तरम् । तत्र च प्रतिनरकं ज-
घन्यास्थितिकानां सदैव भावात्तेषु च क्रोधोपयुक्तानां बहुत्वात्स-
प्तविंशतिर्भङ्गा एकाऽऽदिस्त्वेन समयाधिकजघन्यस्थितिका-
नां तु कादाचित्कत्वात्तेषु च क्रोधाऽऽनुपयुक्तानामेकत्वात्तत्त्वस-
प्तविंशतिर्भङ्गा एकाऽऽदिस्त्वेन सप्तविंशतिर्भङ्गा एकाऽऽदिस्त्वेन सप्तविंशतिर्भङ्गा
बहुतां भावादभङ्गकम् । आह च-"सगवइ जहि विरहो, अमीति-

भंगा तहिं करेज्जाहि । जहियं न होइ विरहो, अजंगयं सत्तवी-
सा वा ॥१॥ " अयं च तत्सत्ताऽपेक्षो विरहो द्रष्टव्यः, न तूपा-
दापेक्षः, यतो रत्नप्रमायां चतुर्विंशतिर्भङ्गा उत्पादविरहकाल
उक्तः, ततश्च यत्र सप्तविंशतिर्भङ्गा उच्यन्ते, तत्रापि विरहजाया-
वशीतिः प्राप्नोति, सप्तविंशतेऽभावात् एवेति । तत्र (१०० वि
ताव होज्ज कोहो " उक्तं स्ति) प्रतिनरकं स्वकीयस्वकीयास्थित्य-
पेक्षया जघन्यस्थितिकानां नारकाणां सदैव बहुतां सङ्ख्यावाञ्छा-
रकभवस्य च क्रोधोदयप्रचुरत्वात् सर्व एव क्रोधोपयुक्ता
भवेयुः इत्येको भङ्गः "अहवा" इत्यादिना द्विविधः सयोगभङ्गा
द्वाशतः । तत्र द्विकसंयोगे बहुवचनान्तं क्रोधमनुश्रुता वरुज्जाः
कार्याः । तथाहि-क्रोधोपयुक्ताश्च, मानोपयुक्ताश्च १, तथा क्रोधोप-
युक्ताश्च, मानोपयुक्ताश्च २ । एवं माययैकत्वबहुत्वाभ्यां द्वौ,
लोभेन च द्वौ । एवमेते द्विकयोगे पट्, त्रिकयोगे तु द्वादश भवन्ति ।
तथाहि-क्रोधे नित्य बहुवचनम्, मानमाययोरेकवचनोऽत्येकः,
मानैकत्वे मायाबहुत्वे च द्वितीयः । माने च बहुवचनं, मायाया-
मेकत्वमिति तृतीयः । मानबहुत्वे मायाबहुत्वे च चतुर्थः, पुनः
क्रोधमानलोभैरित्येव चत्वारः, पुनः क्रोधमायालोभैरित्य-
मेव चत्वारः, एवमेते द्वादश । चतुष्कसंयोगे त्रयोऽष्टौ । तथाहि-क्रो-
धे बहुवचनेन मानमायालोभेषु चैकवचनेनैकः । इत्येव लो-
भे बहुवचनेन द्वितीयः । एवमेतावेकवचनान्तमायया जाताः,
एवं बहुवचनान्तमाययाऽन्यौ द्वौ, एवमेतं चत्वार एकवच-
नान्तमानेन जाताः । एवमेव बहुवचनान्तमानेन चत्वार इत्येव-
मष्टौ । एवमेते जघन्यस्थितिषु नारकेषु सप्तविंशतिर्भवन्ति ।
जघन्यस्थितौ । ह बहुतां नारका भवन्त्यतः क्रोधे बहुवचनमेव ।

इमीमे णं जंने । रयणप्पजाए पुढवीए तीमाए निरया-
वासमयमहस्सेसु एगमेगंमि निरयावासंमि सपयाहियाए
जहप्पाट्टए वट्टमाणे नेरइया किं कोहो ता माणोवउ-
त्ता मायोवउत्ता लोचोवउत्ता ?। गायमा ! कोहोवउत्ते य
माणोवउत्ते य मायोवउत्ते य लोचोवउत्ते य, कोहोवउत्ता य
माणोवउत्ता य मायोवउत्ता य लोचोवउत्ता य, अहवा-
कोहोवउत्ते य माणोवउत्ते य, अहवा-कोहोवउत्ते य माणो-
वउत्ता य, एव असिईभंगा नयव्वा । एवं० जाव संखेज्जम-
पयाहिया ठिई, अमंखेज्जसमयाहियाठिईए तत्पाठगुणो-
क्तियाए ठिईए मत्तार्वांमं जंगा भाणियव्वा ।

" समयाहियाए जहप्पाठिईए वट्टमाणे नेरइया किं कोहोव-
उत्ता " इत्यादि प्रश्नः । इदोत्तरम्-"कोहोवउत्ते य" इत्यादि-
योऽशीतिर्भङ्गाः । इह समयाधिकायां यावत् संख्येयसमयाधि-
कायां जघन्यस्थितौ नारका न जघन्यस्थितौ भवन्ति चेदेका याः अ-
नेक वेति । ततः क्रोधाऽऽदिस्त्वेकत्वेन चत्वारो विकल्पाः, बहुत्वे-
न चान्ये चत्वार एव ४, द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिः । तथाहि-क्रो-
धमानयोरेकत्वबहुत्वाभ्यां चत्वारः ४, एव क्रोधमाययोः ४, एव
क्रोधलोभयोः ४, एवं मानमाययोः ४, एवं मानलोभयोः ४, एवं
मायालोभयोः ४ । द्विकयोगे चतुर्विंशतः, त्रिकयोगे द्वाविं-
शतः । तथाहि-क्रोधमानमायानामेकत्वेनैकः, एवमेव मायाबहुत्वेन
द्वितीयः, एवमेतौ मानैकत्वेन, लोभबहुत्वेन तद्वद्वत्वेन, एवमेतं च-
त्वारः, क्रोधत्वेन चत्वार एव, अन्ये क्रोधबहुत्वेनेत्येवमष्टौ,

क्रोधमानमायात्रिके जाताः । तथैवान्येऽष्टौ क्रोधमानलाभेषु, तथैवान्येऽष्टौ क्रोधमायात्रोत्प्रेषणेषु, तथैवान्येऽष्टौ मानमायात्रोत्प्रेषणेषु विविशन्, चतुष्कयोगं षोडश । तथाहि—क्रोधाऽऽदिष्वेकत्वेनेको, लोभस्य बहुत्वेन द्वितीयः, एवमेतौ मायैकत्वेन, तथाप्यौ मायाबहुत्वेन । एवमेतौ चत्वारो मानैकत्वेन, तथाऽन्ये सत्तार एव मानबहुत्वेन । एवमेतौ अष्टौ क्रोधैकत्वेन, एवमन्येऽष्टौ क्रोधबहुत्वेनानां षोडश । एवमेतौ सर्वे एवावतिष्ठन्ति । एते च जघन्यास्थितयः काऽऽदिमन्त्राणां तन्मयाधिकायां जवन्ति, अमन्त्राणां तन्मयाधिकायास्तु जघन्यास्थितेरावस्थित्युत्पत्तिरिति यावन्मन्त्रविशतिर्नैकस्त एव, तत्र नारकाणां बहुत्यादिति ।

अथावगाहनाद्वारे—

इमीमे णं जंते ! रयणप्पजाण् पुढवीण् तीसाण् निरया-
वासमयमहस्सेसु णममेणंमि निरयावासंमि नेरइयाणं के-
वइया ओगाहणट्टाणा पणत्ता ? । गोयमा ! अमस्सेज्जा
ओगाहणट्टाणा पणत्ता । तं जहा—जहणिया ओगाहण
अंगुलस्म असंखेज्जदेमाहिया, जहणिया ओगाहण पणपद-
साहिया, जहणिया ओगाहण टुपदेमाहिया, जहणिया
ओगाहण ० जाव असंखेज्जदेमाहिया, जहणिया ओ-
गाहण तप्पाउग्गुकोमिया ओगाहण ॥

तत्र (ओगाहणट्टाणं स्ति) अवगाहनं आप्नते यस्यां साऽवगा-
हना ननु, तदाधारभूतं वा केच, तस्याः स्थानानि । प्रवेशवृत्त्या
विभागा अवगाहनास्थानानि, तत्र (जहणियं स्ति) जघन्याऽ-
ङ्गुलासंख्यमागमात्रा सर्वनरकेषु, (तप्पाउग्गुकोमियं स्ति)
तस्य विपर्ययनरकस्य प्रायोग्या या उत्कर्षिका सा तत्प्रायो-
ग्याकर्षिका । यथा—त्रयोदशप्रस्तटे धनुःसप्तकं रत्नित्रयमङ्गुल-
षट्कं चानि ।

इमीमे णं भंते ! रयणप्पजाण् पुढवीण् तीसाण् निरया-
वासमयमहस्सेसु णममेणंमि निरयावासंमि जहणियाण्
ओगाहणान् वट्टमाणान् नेरइया किं कोहोवउत्ता असीडं जं-
गा जाणियव्वा ० जाव भंखेज्जपदेमाहिया जहणिया ओ-
गाहणा, असंखेज्जपदेमाहियाण् जहणियाण् ओगाहणान्
वट्टमाणान् तप्पाउग्गुकोमियाण् ओगाहणान् वट्टमाणान्
नेरइयाणं दोसु वि मत्तावीमं भंगा ।

“जहणियाण्” इत्यादि । जघन्यायां तस्यामेव त्रैकाऽऽदिम-
न्त्राणां तन्मयाधिकायां तन्मयाधिकायां जवन्मानानां नारकाणाम-
ल्पत्याक्रोधाऽऽद्युत्पत्तयः एकोऽपि लभ्यते, अतोऽशीतर्भङ्गाः । “अ-
मस्सेज्जपदेम” इत्यादि । अमन्त्राणां तन्मयाधिकायां तन्मयाधिकायां तन्मयाधिकायां
जायां च नारकाणां बहुत्याकेषु च बहूनां क्रोधोत्पत्तयः तन्मयाधिकायां
क्रोधे बहुवचनस्य भावाः मानादिषु त्वेकत्वबहुत्वसम्भवात्स-
मविशतिर्भङ्गा भवन्तीति । ननु ये जघन्यास्थितयो जघन्याव-
गाहनाश्च भवन्ति, तेषां जघन्यास्थितिकत्वेन मन्त्रविशतिर्भङ्ग-
काः प्राप्नुवन्ति, जघन्यावगाहकत्वेन चाशोतिरिति विरोधः ? ।
अत्रोच्यते—जघन्यास्थितिकानामपि जघन्यावगाहनाकात्रेऽशो-
तिरेव, उत्पत्तिकालनाधित्वेन जघन्यावगाहनानामप्यवगाहनात्,
३०६

या च जघन्यास्थितिकानां सप्तविंशतिः सा जघन्यावगाहना-
त्वमतिक्रान्तानामिति भावनीयम् ।

शरीरद्वारे—

इमीमे णं जंते ! रयणप्पजाण् जाव ० णममेणंमि निरया-
वासंमि नेरइयाणं कइ सरीरया पणत्ता ? । गोयमा ! तिस्सि
सरीरया पणत्ता । तं जहा—वेउव्वियण्, तयण्, कम्मण् । इमी-
से णं भंते ! ० जाव वेउव्वियमरीरे वट्टमाणान् नेरइ । किं
कोहोवउत्ता सत्तावीमं जंगा । एणं गमेणं तिस्सि सरीर-
या जाणियव्वा ॥

(सत्तावीमं जंगं स्ति) अनेन यद्यपि वैक्रियशरीरे स-
प्तविंशतिर्भङ्गका उक्ताः, तथापि या स्थित्याश्रयाऽवगाहना-
श्रया च जङ्गकप्ररूपणा, सा तथैव दृश्यते । निरवकाशत्वा-
त्तस्याः, शरीराश्रयायाश्च साधकाशत्वात् । एवमन्यत्रापि
विमर्शनीयमिति । (एणं गमेणं तिस्सि सरीरया जाणि-
यव स्ति) वैक्रियशरीरसूत्रपाटेन चाणि शरीरकाणि वैक्रिय-
तैजसकर्मणानि भिन्नव्यानि, त्रिष्वपि जङ्गकसप्तविंशतिर्वा-
च्येत्यर्थः । ननु विप्रदृगती केवले ये तैजसकर्मणशरीरे स्यातां
तयोरल्पत्वेनाशीतिरपि भङ्गकानां सम्भवतीति कथमुच्यते
तयोः सप्तविंशतिरेवेति ? अत्रोच्यते—सत्यमेव नत्, केवलं वैक्रिय-
शरीरानुगतयोस्तयोः रिहाऽऽश्रयणं केवलमवगाहनाश्रयणमिति सप्त-
विंशतिरेवेति । यच्च द्वयोरेवानिर्देश्यत्वे त्रीणीत्युक्तं, नन्वा-
णामपि गमस्यान्यन्तसांख्योपपत्तिर्नार्थमिति ॥

संहननद्वारे—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाण् ० जाव नेरइयाणं सरीरया
किं संघयणा पणत्ता ? । गोयमा ! ज्जाहं संघयणाणं
अमंघयणी, नेवऽहं नेव चिह्हरा नेव एट्ठाण्णि, जे पंगला
अणिट्ठा अकंता अप्पिया अमुहा अणुण्णा अमण्णा,
एणंमि सरीरसंघायत्ताण् परिणमंति । इमीसे णं भंते ! ०
जाव ज्जाहं संघयणाणं अमंघयणे वट्टमाणान् नेरइया किं
कोहोवउत्ता ? ० मत्तावीमं भंगा ।

(ज्जाहं संघयणाणं अमंघयणि स्ति) यस्यां संहननानां वज्रशूष-
भनाग्राऽऽदीनां मध्यादेकतरेणापि संहननेनासहननानीति ।
कस्मादवमित्यत आह—“नेवट्ठा” इत्यादि । नेवास्थयादीनि तेषां स-
न्ति, अस्थिसंघयणरूपं च सहननमुच्यते इति । (अणिट्ठा स्ति)
इत्यन्ते स्मेताण्, नन्विषेधादिनिष्ठाः, अनिष्टमपि किञ्चित्कमनीयं
भवतीत्येव उच्यते—अकान्ताः, अकान्तमपि किञ्चित्कारणवशा-
त्प्रतिभे भवन्तीत्यत आह—अप्पिया, अप्रीतिहेतवः, अप्रियत्वं तेषां
कुतः ? यतः (अमुहा स्ति) अशुभस्वभावाः, ते च सामान्या अपि
भवन्तीत्यतो विशेष्यन्ते—(अमणुण्णा स्ति) न मनसाऽन्तःसंवे-
दनेन शुभतया ज्ञायन्त इत्यमनाज्ञाः । अमनोज्ञता त्रैकाऽपि
स्यादत आह—(अमण्णाम् स्ति) न मनसा अस्यन्ते गम्यन्ते
पुनः पुनः स्मरणतो ये तेऽमनोज्ञाः । एकार्थिकाश्चैते शब्दा अनि-
ष्टताप्रकर्षप्रतिपादनार्था इति । (संघायत्ताण् स्ति) सङ्घाततया,
शरीररूपसंघयनव्यर्थः ।

संघायत्ताद्वारे—

इमीसे णं भंते ! ० जाव सरीरया किंसंघिया पणत्ता ? ।

गोयमा ! दुविहा पसत्ता । तं जहा-जवधारणिज्जा य, उत्तरवेउविवा य । तत्थ जे ते जवधारणिज्जा ते हुं-संठिया पसत्ता, तत्थ जे ते उत्तरवेउविवा ते वि हुं-संठिया पसत्ता । इमीसे णं जाव हुंसंठाणे वट्टमाणे नेरइया किं कोहोवउत्ता ? , सत्तावीसं भंगा ।

(किंसांठियं सि) किं संस्थितं संस्थानं येषां तानि किं-सांस्थितानि ? (भवधारणिज्जं सि) भवधारणं निजजन्मानि-ज्जादने प्रयोजनं येषां तानि भवधारणीयान्याजन्मधारणीया-नीत्यर्थः । (उत्तरवेउविवा सि) पूर्ववैकियापेक्षया उत्तरा-णि उत्तरकालभावीनि वैकियाणि उत्तरवैकियाणि । (हुं-संठियं सि) सर्वत्राशुभसंस्थितानि ।

लेइयाद्वारे-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए नेरइयाणं कइ लेइसाओ पसत्ताओ ? । गोयमा ! एसा काउलेस्सा पसत्ता । इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए जाव काउलेस्साए वट्ट-माणे सत्तावीसं भंगा ।

इडिद्वारे-

इमीसे णं जंते ! जाव किं सम्पदिट्ठी, मिच्छदिट्ठी, सम्पामिच्छदिट्ठी ? । गोयमा ! तिस्सि वि; इमीसे णं जाव सम्पदंमणं वट्टमाणे नेरइया मत्तावीसं जंगा । एवं मिच्छदंमणे वि; सम्पामिच्छदंमणे असीइजंगा ।

(सम्पामिच्छदंमणे असीइजंगं सि) मिभट्टीनामस्वप्नात् तद्भा-वस्यापि च कालतोऽन्तरत्वादेकोऽपि सम्पद इत्युच्यते ।

ज्ञानद्वारे-

इमीसे णं जाव किं नाणी, अस्साणी ? । गोयमा ! नाणी वि, अस्साणी वि, तिस्सि नाणाइं नियमा, तिस्सि अस्साणाइं ज्ञयणाए । इमीसे णं भंते ! जाव आजिण्णबोइयणाणे वट्टमाणे ? । गोयमा ! सत्तावीसं जंगा, एवं तिस्सि नाणाइं तिस्सि अस्साणाइं भाणियव्वाइं ।

(तिस्सि नाणाइं नियमं सि) ये ससम्यक्त्वा नरकेषूपपद्यन्ते तेषां प्रथमसमयादारब्धं भवप्रत्ययस्यावधिज्ञानस्य जाया-तिज्ञानिन एव ते, ये तु मिथ्यादृष्टयस्तु सङ्किभ्योऽसाङ्किभ्यो-पपद्यन्ते, तत्र ये सङ्किभ्यस्तु भवप्रत्ययादेव विभङ्गस्य भावाद-ज्ञानितः, ये त्वसाङ्किभ्यस्तेषामाद्यान्तर्मुहूर्त्तात्परतो विनङ्गस्यो-त्पत्तिरिति तेषां पूर्वमज्ञानव्ययं, पश्चाच्चिन्महत्त्वत्तावज्ञानव्यमि-त्यत उच्यते- (तिस्सि अस्साणाइं ज्ञयणाए सि) न जनयावकल्प-यमा कदाचिद् द्वे, कदाचित्त्रीणीत्यर्थः ।

अत्रार्थे गाये स्याताम्-

“ सप्पी जेरइएसु, उररपरिखायणंतरे समए ।

विभंगं ओहिं वा, अविगहे विगहे लहर ॥ १ ॥

अस्सणी नरएसु, पसत्तो जेण लहर विभंगं ।

नाणा तिस्सेय तओ, अस्साणा दोस्सि तिस्सेय ॥ २ ॥ ”

एवम् “ तिस्सि नाणाइं ” इत्यादि । आभिनिवाधिकज्ञानव-त्त्वसंविश्रुतिनङ्कापेनानि आद्यानि त्रीणि ज्ञानानि, अज्ञाना-

नि चेति । इह च त्रीणि ज्ञानानीति वक्तुं, तदाभिनिवाधिक-स्य पुनर्गणनेन । अन्वया द्वे एव ते वाक्ये स्यातामिति । “ तिस्सि अस्साणाइं ” इत्यत्र यदि मत्तज्ञानभूताज्ञानं विजङ्गालं पूर्वकाल-भाविनी विवक्ष्यते, तदा अशीतिर्जङ्गालभ्यन्ते, अल्पत्वासेषाम् । किं तु जघन्यावगाहनामते, ततो जघन्यावगाहनाभ्येणैवाशोति-भङ्गकास्तेषामवसेषा इति ।

योगद्वारे-

इमीसे णं जाव किं मणजोगी, वयजोगी, कायजोगी ? । गोयमा ! तिस्सि वि । इमीसे णं जाव मणजोए वट्टमाणे सत्तावीसं भंगा; एवं कायजोए ।

(एवं कायजोए सि) इह यद्यपि केवलकर्मणकाययोगे अशीतिर्जङ्गालं संजयन्ति, तथापि तस्याविवक्षणात् सामान्यकाय-यायाऽऽश्रयणाच्च सप्तविंशतिरुच्यते ।

उपयोगद्वारे-

इमीसे णं जाव नेरइया किं मागारोवउत्ता, अणागारोव-उत्ता ? । गोयमा ! मागारोवउत्ता वि, अणागारोवउत्ता वि । इमीसे णं जाव मागारोवउत्तै वट्टमाणे सत्तावीसं जंगा, एवं अणागारोवउत्तै वि मत्तावीसं जंगा, एवं मत्त वि पुढवीओ नेयव्वाओ, नाणत्तं लेसासु ।

(मागारोवउत्तं सि) आकारो विशेषांशप्रदणशानिः, तेन सह इति साकारः, तद्विकलोऽनाकारः । सामान्यग्राहीत्यर्थः । (नाणत्तं लेसासु सि) रत्नप्रभापृथिवीप्रकरणवज्जपृ-थिवीप्रकरणान्यथेयानि । केवलं लेइयासु विशेषः, तात् नित्य-त्वात् । अत एव नदर्शनाय गाय-

गाथा-

काओय दोसु नइया-ए मीमिया नीलिया चउत्तीए ।

पंचमियाए मीमा, कएहा तत्तो परमकएहा ॥ १ ॥

(काओय इत्यादि) तत्र (नइयाए मीमियं सि) चालुकप्रजा-प्रकरणे उपरितननरकेषु कापोती, अधस्तनेषु नीली भवतीति ते यथासम्भवं प्रश्नपुत्रे उत्तरसूत्रे व्याख्येय इत्यर्थः । यच्च सूत्राभिप्रायेण नरकाऽऽयससङ्घातानात्वं, तत् “ तीसा य पत्त-वीसा ” इत्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन समवसेयमिति । एवं च सूत्रा-जिलायः कार्यः- “ नरकरणजाए णं भंते ! पुढवीए पणवीसाए न-इयावाससयसहस्सेसु एगंमंसि नरयावाससि कइ भस्साओ पसत्ताओ ? । गोयमा ! एसा काउलेस्सा पसत्ता । सकरणमाए णं जंते ! जाव काउलेस्साए वट्टमाणे नेरइया किं कोहोवउ-त्ता ? , इत्यादि । जाव सत्तावीसं भंगा ” । एवं सर्वपृथिवीषु गायानुसारेण वाक्यम् ।

चउमट्ठीए णं भंते ! अमुरकुपारावाससयसहस्सेसु एग-मेगंसि अमुरकुपारावासंसि अमुरकुपाराणं केवइया ठिइ-ट्टाणा पसत्ता ? । गोयमा ! अमेवेज्जा ठिइट्टाणा पसत्ता । तं जहा-जहमिया ठिई जहा नेरइया तहा, नवरं पढिलोमा जंगा जाणियव्वा, सव्वे वि ताव होज्जा दोभोवउत्ता अ पाणोवउत्ते य, एणं गमेगं नेयव्वं जाव अणियकुपारा, नवरं नाणत्तं जाणियव्वं ।

असुरकुमारप्रकरणं (पंडितोभा भगति) नारकप्रकरणं हि कोधमाताऽऽदिना क्रमेण जङ्गकान्तैः कृताऽसुरकुमाराऽऽदिप्रकरणेषु लोभमावाऽऽदिनाऽसौ कार्य इत्यर्थः । अत एवाह—(सव्ये वि ताव होजा लोहोवउत्ता सि) देवा हि प्राये लोभवन्तो भवन्ति, तेन सर्वेऽसुरकुमारा लोभोपयुक्ताः स्युः । त्रिकसंयोगे तु लोभोपयुक्तत्वे बद्धचक्षुर्मय, मायोपयोगे त्वेकत्वबहुत्वाभ्यां द्वौ जङ्गकौ, एवं सप्तविंशतिजङ्गकाः कार्याः । (एतदं लोभसं जाणिष्वंति) नारकाणामसुरकुमाराऽऽदिनां च परस्परं ता-मात्वं ज्ञात्वा प्रभुसूत्राण्युत्तरसूत्राणि चाध्येयान्ति हृदयम् । त-च्च नारकाणामसुराऽऽदिनां च सहननसंस्थानलेख्यासूत्रेषु जव-ति । तच्चैवम्—“ चवसछीए णं भंते । असुरकुमारावाससय-सदस्सेसु एगमेगांस असुरकुमारावाससि असुरकुमाराणं सरीरगा किं संघयणी । गोयमा ! असंघयणी, जे पोगला इहा कंता, ते तेसि संघायताए परिणमंति, एवं संघाणे वि, एवर जवधारणिसा समचउरंसंघिया, उसरवेउरिअव्या अ-स्यरसंघिया, एवं लेसासु वि, एवर कह लेसाओ पसत्ताओ ! गोयमा ! चत्तारि । तं जहा—कएहा नोत्ता काऊ तेऊत्तासा । चव-सछीए णं जाव कएहलेसाए वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता । ० ४। गोपमा ! सव्ये वि ताव होउज लोहोवउत्ता ” इत्यादि । एवं “ नीलकाकंतेक वि ” । नागकुमाराऽऽदिप्रकरणेषु तु—“ चुलसीए नागकुमारावाससयसदस्सेसु ” इत्येवं “ चउउछी असुराणं, नागकुमाराण होउ चुलसीई । ” इत्यादेवचनान्प्रभुसूत्रेषु जवनसद्वधानानामवमवगम्य सूत्रानिलागः कार्य इति ।

असंखेजेसु णं भंते ! पुढविकाइयावाससयसदस्सेसु ए-गमेगांसि पुढविकाइयावाससि पुढविकाइयाणं केवइया ठि-इहाणा पसत्ता ! गोयमा ! असंखेजा ठिइहाणा पसत्ता । तं जहा—जहमिया ठिई० जाव तप्पाउगुकेसिया ठिई । असंखेजेसु णं भंते ! पुढविकाइयावाससयसदस्सेसु एगमेगं-मि पुढविकाइयावाससि जहमिइईए वट्टमाणा पुढविकाइया किं कोहोवउत्ता माणोवउत्ता मायोवउत्ता लोचोवउत्ता ! गोयमा ! कोहोवउत्ता वि, माणोवउत्ता वि, मायोवउत्ता वि, लोहोवउत्ता वि । एवं पुढविकाइयाण सव्वेसु वि ठाणे-सु अजंगयं, नवरं तेउत्तेस्ताए असीइजंगा, एवं आउ-काइया वि, तेउकाइयाउकाइयाणं सव्वेसु वि ठाणेसु अजंगयं, वणप्फइकाइया जहा पुढविकाइया ।

(एव पुढविकाइयाण सव्वेसु ठाणेसु अजंगयं सि) पृथिवी-कायिका एकैकस्मिन् कपाये उपयुक्ता बहवो लज्जन्त इत्यभ-ङ्गकं दशस्यं स्थानेषु । (नवरं तेउत्तेस्ताए असीइजंग सि) पृथिवीकायिकेषु ज्ञेय्याद्वारे तजोवइया वाच्या । सा च यदा देवद्वोकाच्च्युतो देव एकोऽनेको वा पृथिवीकायिकेषूप्ययते त-दा भवति, ततश्च तदेकत्वाऽऽदिनवनादशातमङ्गका भवन्ती-ति । इह पृथिवीकायिकप्रकरणे स्थितिस्थानद्वार साक्षाद्विनि-तमेवास्ति, शेषाणि तु नारकवत्ताच्यानि । तत्र च “ एवर नाणसं जाणिष्वंति ” इत्येतस्यानुवृत्तानां तावमिह प्रथत उ-त्तरतश्चावसंयम् । तच्च शरीराऽऽदिषु सप्तसु द्वारेष्विदम्—“ अ-संखेजेसु णं भंते ! पुढविकाइयावाससयसदस्सेसु जाव पुढ-

विकाइयाणं कह सरीरा पसत्ता ! गोयमा ! निवि । तं जहा—ओरालए, तेयए, कम्मए । ” एतसु च “ कोहोवउत्ता वि, मा-लोवउत्ता वि ” इत्यादि वाच्यम् । तथा—“ असंखेजेसु णं जाव पुढविकाइयाणं सरीरगा किं संघयणी ” इत्यादि तथैव । “ ए-वर पोगला मणुसा अमणुसा सरीरसंघायताए परिणमंति । ” एवं संस्थानद्वारेऽपि, किं तूत्तरे—“ हुइसंघियाए ” ताव-देव वाच्यम्, न तु “ दुविहा सरीरगा पसत्ता । तं जहा—भवधार-णिजा य, उसरवेउरिअव्या य ” इत्यादि ; पृथिवीकायिकानां तदभावाद्दिति । ज्ञेय्याद्वारे पुनरेवं वाच्यम्—“ पुढविकाइयाणं मने ! कह लेसाओ पसत्ताओ ! गोयमा ! चत्तारि । तं जहा—कएहलेस्ता । जाव तेउत्तेस्ता । ” एतासु च तिसृष्वभङ्गकमेव, तेजोवइयायां त्वशीतिजङ्गकाः, एतच्च प्रागेवोक्तमात्रं । दृष्टिद्वारे इव वाच्यम्—“ असंखेजेसु जाव पुढविकाइया किं सम्महि-छी, मिच्छहिछी, सम्माभिच्छहिछी ? गोयमा ! मिच्छहिछी ” शेषं तथैव । ज्ञानद्वारेऽपि तथैव । “ एवर पुढविकाइयाणं जं-ते ! किं नाणी, अमाणी ? गोयमा ! नो माणी, अमाणी इत्यमा पुअमाणी । ” योगद्वारेऽपि तथैव । तत्रम्—“ पुढविकाइ-याणं भंते ! किं मणजोगी, चउजोगी, कायजोगी ? गोयमा ! नो मणजोगी, नो चउजोगी, कायजोगी ” (एवं आठकाइ-या वि सि) पृथिवीकायिकवत्प्रायिका अपि वाच्या, ते हि दशस्यं स्थानकेष्वभङ्गकाः, तेजोवइयायां चाऽशीतिभङ्गक-वन्तो, एतस्तस्यापि देव उत्पद्यन् इति । “ तेउकाइय ” इत्यादौ (सव्वसु वि ठाणेसु सि) स्थितिस्थानाऽऽदिषु दशस्यं जङ्गकं, कोधाऽऽद्युपयुक्तानामेकैव तेषु बहूनां प्रायात् । इह देवा नोत्पद्य-न् इति तेजोवइया तेषु नास्ति । ततस्तत्सम्भाव्याश्रीतिरपी-त्यभङ्गकमेवति । एतेषु च सूत्राणि पृथिवीकायिकसमानि, केवलं वायुकायसूत्रेषु शरीरद्वारे एवमध्ययम्—“ असंखेजेसु णं भंते ! ० जाव वाउकाइयाण कह सरीरा पसत्ता ! गोयमा ! चत्तारि । तं जहा—ओरालए, तेउरिअए, तेयए, कम्मए सि । ” वणप्फइकाइया इत्यादि । वनस्पतयः, पृथिवीकायिकसमाना यन्त्राः, दशस्यं-पि स्थानकेषु जङ्गकाभावात्संजोलेइयायां च तथैवाशीतिभङ्ग-कसङ्ख्यादिति । ननु प्रायव्यम्बुवनस्पतीना दृष्टिद्वारे भास्वा-दनभावेन मध्यकत्र कर्मप्रत्येयव्युपगम्यते, तत एव ज्ञानदा-रे मतिज्ञान भुतज्ञानं चाद्याश्चैत इत्येवमशानिजङ्गा । सम्यग्-शीनाभिनिबोधकभूतज्ञानेषु जयन्तु ? तैवम् । पूर्वाद्यादिषु सा-स्वादननावस्थाप्यन्तविरल्येनाविवाकृतत्वात् । तत एवाच्यते—“ वमयाभावो पुढवा—इएसु विगलेसु होउज उववसं । ” इति । उभय प्रतिपद्यमानपूर्वप्रतिपक्षरूपमात्रं ।

वेइंदियतेइंदियचउरिदियाणं जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं अभीइजंगा, तेहिं ठाणेहिं असीई चव, नवरं अभीइया सम्पत्ते आभिणिवेहियनाणे सुयनाणे, एएहिं अभीइ-भंगा । जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं सत्तावोसं जंगा, तेसु ठाणेसु सव्वेसु अजंगयं ।

“ वेइंदिय ” इत्यादौवचमकरघटना—“ जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं अभीइभंगा, तेहिं ठाणेहिं वेइंदियतेइंदियचउरिदियाणं अभी-ई चव सि ” । तत्र एकाऽऽदिनस्यातन्तसमयाधिकायां जघ-न्यस्थितौ, तथा जघन्यायामवगाढनायां च, तत्रैव च मरु-याम्तप्रदेशवृक्षायां ३, मिअदृष्टौ ४ च, नारकाणामशीतिजङ्गका-वक्ताः, विकलं निद्रयाणामप्येतेषु स्थानेषु मिअदृष्टिवर्ज्यश्रमंति-

रेव, अल्पत्वात्तन्नामेकैकस्यापि क्रोधाऽऽद्यपयुक्तस्य सज्जान्, मिथ्याप्रस्तु चिकलेन्द्रियेर्काण्ड्यपु च न भवतीति न विकलेन्द्रियाणां तत्राशीतिभङ्गकसंभव इति । वृक्षेस्त्विह मूत्रं कुतोऽपि बाचनाविशेषाद् यत्राशीतिस्तत्राप्यजङ्गकमिति व्याख्यातम् । इ-हैव विशेषाभिधानायाऽऽह-“नवर” इत्यादि । भयमर्थ-दृष्टि-द्वारे, ज्ञानद्वारे च नारकाणां सप्तविंशतिरुक्ता । विकलेन्द्रियाणां तु (अर्धमाह्वयं) अर्ध्याधिकान्यशीतिभङ्गकानां भवति । केत्याह-सम्यक्त्वेऽलपीयसां । ह विकलेन्द्रियाणां साम्वादन-भावेन सम्यक्त्वं जयति, अल्पत्वाच्च तेषामकत्वस्यापि सभवे-नाशीतिभङ्गकानां भवति, एवमाजिनिबोधिकं भूतं चेति । तथा-“जहि” इत्यादि । येषु स्थानेषु नैरयिकाणां सप्तविंशतिभङ्गाः, तेषु स्थानेषु द्वित्रिचतुराद्रियाणां जङ्गकाजायः, तानि च प्रागुक्ता-शीतिभङ्गकस्थानावशिष्टानि प्रत्यक्षानि, भङ्गकाभावश्च क्रोधा-ऽऽद्यपयुक्तानामेकैव बहूनां भावादिति । विकलेन्द्रियमूत्रा-णि च पृथिवीकायिकसूत्राणां बाध्ययानि । नवरमिह लेख्याद्वारे तेजोलेख्या नाध्येतव्या । दृष्टद्वारे च-“वेददियाणं भते ! किं सम्माहृद् ? , मिच्छाहृद् ? , सम्मामिच्छाहृद् ? । गोयमा ! सम्म-दिहृद् ? , मिच्छाहृद् ? , मि, नो सम्मामिच्छाहृद् ? । सम्मदंसणे बहृमाणा वेददिया किं कोहोवउत्ता ? ,” इत्यादि प्रश्ने उत्तरम्-अशीतिभङ्गाः । तथा ज्ञानद्वारे-“वेददियाणं भते ! किं नाणां, अज्ञाणां ? । गोयमा ! नाणां च, अज्ञाणां च । जइ नाणां दुष्पाणां-मदनाणां, सुयनाणां य । शेष तथैव अशीतिश्च जङ्गा इति । योगद्वारे-“वेददियाणं भते ! किं मणजोगी, वइजोगी, कायजो-गी ? गोयमा ! नो मणजोगी, वइजोगी, कायजोगी य ” । शेष तथैव । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियमूत्राण्यपि ।

पंचिदियतिरिक्खजोगिया जहा नेग्दया तहा जाणिय-व्वा, नवरं जहिं सत्तावीसं भंगा तहिं अभंगयं कायव्वं । जत्थ अमीई तत्थ अमीइं मणुस्सा वि । जेहिं ठाणेहिं ने-रइयाणं अमीइजंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्सा वि असीइ-भंगा जाणियव्वा । जेसु सत्तावीसा तेसु अजंगयं । नवरं मणुस्साणं अब्भइयं जहंमियट्ठिंए आहारए य असी-इभंगा, वाणपंतरजोइसवेमाणिया जहा जवणवामी । न-वर नाणत्तं जाणियव्वं । जं जम्मं जाव अणुत्तरा ।

“ पंचिदिय ” इत्यादि । (जहिं सत्तावीसं जंगं लि) यत्र नारकाणां सप्तविंशतिभङ्गास्तत्र पञ्चैन्द्रियतिरश्चासमङ्गकम्, तत्र जघन्यस्थित्यादिकं पूर्वं दर्शितमेव, भङ्गकाभावश्च क्रोधाऽऽद्य-पयुक्तानां बहूनामेकैव तेषु भावादिति । मूत्राणि चह नार-कमूत्रवदध्येयानि । नवरं शरीरद्वारेऽयं विशेष्टः-“असंखे-ज्जेसु णं भते ! पंचिदियतिरिक्खजाणियावासेसु पंचिदिय-तिरिक्खजोगियाणं केवइया सरीरा पणुत्ता ? । गोयमा ! च-त्तारि । त जहा-आरालिण, वेउड्वण, तेवण, कम्मए ” । सर्वत्र चानङ्गकमिति । तथा सहननद्वारे-“पंचिदियातारकमज्जाण-याणं केवइया संघयणा पणुत्ता ? । गोयमा ! छु मघयणा । त जहा-वइगेसहनारायं जाव छेउट्ठं सि ” । एवं सस्थान-द्वारेऽप-“छुट्ठणा पणुत्ता । त जहा-समचउरमे ” ६ । एवं लेख्याद्वारे-“कइ लेसाओ पणुत्ताओ ? । गोयमा ! छुल्लमा पण-त्ता । तं जहा-कणहलेस्सा ” ६ । (मणुस्सा विंत्ति) यथा

नैरयिका वशासु द्वारेष्वभिहितास्तथा मनुष्या अपि भणित-व्या इति प्रक्रमः । एतदेवाह-“जहि” इत्यादि । तत्र नारका-णां जघन्यस्थितायेकाऽऽदिसंख्यातान्समयाधिकायाम् १, तथा जघन्यावगाहनायाम् २, तस्यामेव संख्यातान्तप्रदेशा-धिकायाम् ३, मिथश्च ४ अर्शातिभङ्गका उक्ताः । मनुष्याणां-मप्येतेष्वशीतिरेव । तत्कारणं च तददृष्टव्यमेवेति । नारकाणां, मनुष्याणां च सर्वथा साम्यपरिहारस्याऽऽह-“जसु सत्तावीस” इत्यादि । सप्तविंशतिभङ्गकस्थानानि च नारकाणां जघन्य-स्थित्यसंख्यातसमयाधिकजघन्यस्थितिप्रभृतीनि, तेषु च ज-घन्यस्थितौ विशेषस्य यद्व्यमाणत्वेन तद्वर्जेषु मनुष्याणामभ-ङ्गकं, यतो नारकाणां बाहुल्येन क्रोधादय एव भवति । तेन तेषां सप्तविंशतिभङ्गका वक्तव्यस्थानेषु युज्यन्ते । मनुष्याणां तु प्रत्येक क्रोधाऽऽद्यपयागवतां बहूनां जायान्न कषायोदय विशेषो-ऽस्ति । तेन तेषां तेषु स्थानेषु भङ्गकाजाय इति । इहैव विशेषा-भिधानायाऽऽह-“नवरम्” इत्यादि । येषु स्थानेषु नारकाणाम-शीतिस्तेषु मनुष्याणामप्यशीतिः, तथा “जसु सत्तावीसा तेसु अजंगयं” इत्युक्तम्, केवलं मनुष्याणामिदमर्ध्याधिकम्-यदुत जघ-न्यकास्थितौ तेषामशीतिर्न तु नारकाणाम् । तत्र सप्तविंशतिरुक्ते-त्यभङ्गकम् । तथा आहारकशरीरे अशीतिः, आहारकशरीरवतां मनुष्याणामदृष्टत्वात् । नारकाणां तु तत्रास्त्येवेत्येतदभ्याविकं म-नुष्याणामिति । इह च नारकसूत्राणां मनुष्यसूत्राणां च प्रायः शरीराऽऽदिषु चतुर्षु ज्ञानद्वार एव च विशेषः । तथाहि-“असंखे-ज्जेसु णं भते ! मणुस्सावासेसु मणुस्साणं कइ सरीरा पणु-त्ता ? । गोयमा ! पंच । त जहा-आरालिण, वेउड्वण, आहारए, तेवण, कम्मए । असंखेज्जेसु णं जाव आरालियसरीरे वइमाणा मणुस्सा किं कोहोवउत्ता वि० ४ । ” एवं सर्वशरीरेषु, नव-रमाहारकेऽशीतिभङ्गकानां वाच्या, एवं सहननद्वारेऽपि, नवरं “मणुस्साणं जेत ! कइ संघयणा पणुत्ता ? । गोयमा ! छु मघय-णा पणुत्ता । तं जहा-वइगेसहनारायं जाव छेउट्ठं सि ” । सस्था-नद्वारे “अ मणणा पणुत्ता । तं जहा-समचउरमे० जाव इडं” । लेख्याद्वारे-“छु लेसाओ पणुत्ताओ । तं जहा-कणहलेस्सा० जाव सुक्कलेसा” । ज्ञानद्वारे-“मणुस्साणं जेत ! कइ नाणाणं ? । गोयमा ! पंच । तं जहा-आरालिणोदियनाणं०” एषु च केवलं चर्जेष्वभङ्गकम्, केवलं तु कषायोदय एव नास्तीति । “वाणमे-तर” इत्यादि । व्यन्तराऽऽद्या दशस्वपि स्थानेषु यथा भवतवा-मिनस्तथा वाच्याः । यत्रासुगाऽऽदीनामशीतिभङ्गका, यत्र च स-प्तविंशतिः, तत्र च व्यन्तराऽऽदीनामपि ते तथैव वाच्याः । जङ्गका-स्तु लोभमादो विधायाध्येतव्याः, तत्र भयनवर्गमभि. सह व्यन्तराणां साम्यमेव । ज्योतिष्काऽऽदीनां तु न तथोत । तस्तेषां सर्वथा साम्यपरिहारमृचनस्याऽऽह-“एवमेव नाणत्तं भाणियव्वं जं जम्मं लि” यत्तेज्याऽऽदिगत्यन्य ज्योतिष्काऽऽदीनामन्यमित-रापेक्षया भेदस्तज्ज्ञानव्यामहेति, परस्परतो विशेषं ज्ञात्वा एते-षां सूत्राण्यध्यानीति भावः । तत्र लेख्याद्वारे-ज्योतिष्काणामे-कैव तेजोलब्ध्या वाच्या । ज्ञानद्वारे-शीर्षं ज्ञानानि, यज्ञानान्य-पि शीर्षमेव, अर्न्तज्ञानं तत्रोपपातजवनं । त्रिभङ्गस्यापयोमका-वस्थायामपि भावात् । तथा वेमार्त्तकानां लेख्याद्वारे तेजाल-ब्ध्याऽऽद्यस्तिष्ठो लब्ध्या वाच्या । ज्ञानद्वारे च शीर्षं ज्ञानान्यज्ञा-नानि चेति । वेमार्त्तकानां चैवमध्ययान-“संखज्जेसु णं भते ! वेमार्त्तयावाससमसहस्सेसु णमेमार्त्तं वेमार्त्तयावास-सि केवइया ठिउट्ठणा पणुत्ता ? ,” इत्येवमादीनि । अ० १५०५३० ।

जीवानां सर्वलोकव्याप्त्यसु-

एयमि तं भंते ! महाज्ञयमि लोगमि अत्थि केइ परमाणुपो-
गलमेत्ते वि पपमे, जत्थ णं अयं जीवे न जाए वा, न मए वा
वि ? गोयमा ! गो इ गप्ते मपट्टे । से केणट्टेणं भंते ! एवं बुद्ध-
एयमि । महाज्ञयमि लोगमि अत्थि केइ परमाणुपोगलमेत्ते
वि पपमे, जत्थ णं अयं जीवे न जाए वा, न मए वा वि ? ।
गोयमा ! मे जहाणामए केइ पुरिमे अयानयस्म एणं मट्टे
अयावयं करज्जा, से तं तत्थ जहाणेणं एणं वा दो वा
तिण्ण वा, उक्कोभेणं अयामहस्मं पक्खिवेज्जा, ताओ तं
तत्थ पउरगायराओ पउरपाणीयाओ जहस्सेणं एगाइ वा
दुयाहं वा तियाहं वा, उक्कोभेणं ह्मस्मसे परिवेज्जा, अ-
त्थि तं गोयमा ! तस्म अयावयस्स केइ परमाणुपोग-
लमेत्ते वि पपमे, जेण तामि अयाणं उच्चारेण वा पाम-
वणण वा खेजेण वा सिघाणेण वा वंतेण वा पिच्चेण वा
पूष्ण वा सुक्केण वा सोणिएण वा चम्भेहि वा रोमेहि वा
भिगेहि वा खुंदि वा गहेहि वा अणिकंतपुवे भवइ । एणो
इणट्टे मपट्टे, हांज्जाइ तं गोयमा ! तस्म अयावयस्स केइ
परमाणुपोगलमेत्ते वि पपमे, जेणं तामि अयाणं उच्चारेण
वा० जाव णट्टेण वा अणिकंतपुवे, एणो चेव णं एयमि
महाज्ञयमि लोगस्स माययं जावं, संसारस्स अणादिजावं,
जीवस्स य एणज्जावं, कम्मवट्टेत्तं जम्मणमरणवाहुत्तं च
पहुच्च णत्थि केइ परमाणुपोगलमेत्ते वि पपमे, जत्थ णं
अयं जीवे न जाए वा, न मए वा वि, मे तेणट्टेणं तं चेव०
जाव ण मए वा वि ॥

(परमाणुपोगलमेत्त वि । स) अत्रापिः संभावनायाम् ।
(अयामय-म ति) पट्टयाश्चतुर्थ्यर्थे बाह्यजाशनाय (अयाव-
यं ति) अजावज्जम्, अजावाटकात्म्यर्थः । (उक्कोभेणं अयामह-
स्मं पक्खिवेज्जा) यदिहाजाशतप्रायाग्यं वट्टके उत्क-
रैणाज्जासहस्रक्रेणमार्ताहन्ते तत्तासामानिमुद्धीयन्त्याऽय-
स्थानव्यापनार्थमिति । (पउरगायराओ पउरपाणीयाओ)
प्रचुरचरणभूमयः, प्रचुरपाणीयाश्च । अनेन च तामां प्रचुरसूत्र-
रीयन्मयो बुद्धज्ञापयामावरदेण स्वस्थतया चिरजायित्व
चोक्तम् । (नहेहि व ति) नखाः खुराप्रनागास्तैः " एणो चेव
णं एयमि महाज्ञयमि लोगमि " इत्यस्य " अत्थि केइ परमा-
णुपोगलमेत्ते वि पपमे " इत्यादिना पूर्वोक्तानिब्रूयते संब-
न्धः, महत्त्वाद्भोक्तव्यः कथमिदमिति चतुः । अत आह-" हा-
गस्स " इत्यादि । कथिणो ह्येवं न संभवतीत्यत उक्तम्-लोकस्य
शाश्वतमायं, प्रतीत्यनि योगः । शाश्वतत्वेऽपि लोकस्य ससा-
रस्य स्यादित्ये नैवं स्यादित्यनादित्यं तस्योक्तमानाज्जावपकया
संसारस्यानावृत्त्युप विवाङ्मनजीवस्यानित्यत्वे नोक्ताऽर्थः
स्यादतो जीवस्य नित्यत्वमुक्तं, नित्यत्वेऽपि जीवस्य कर्मत्व-
त्वे तथाविधसंसारणामावाप्तोक्तं वस्तु स्यादतः कर्मबाहुल्यमु-
क्तम्, कर्मबाहुल्येऽपि जन्मादिरूपत्वे नोक्ताऽर्थः स्यादिति जन्मा-
दिबाहुल्यमुक्तमिति ।

एतदेव प्रपञ्चयन्नाह-

कइ तं जंते ! पुढवीओ पणत्ताओ ! गोयमा ! जहा
पढमए पंचमुद्देमए तदेव आवासा उवेयवा० जाव
अणुत्तरविमाणे त्त० जाव अपगजिण मव्वट्टसिद्धे । अयं णं
जंते ! जीवे इमीमे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए णिरया-
वाममयनहस्सेसु एगमेगमि णिरयावाममि पुढवीकाऽय-
त्ताए० जाव वणस्सइकाइयत्ताए णग्गत्ताए णग्गयत्ताए
उववणपुवे ? । इता गोयमा ! अमइ अट्टा अणंतखुत्तो ।

" कइ णं " इत्यादि । (नग्गत्ताए ति) नग्गाऽऽयामपृथ्वी-
कायिकतन्त्रार्थः । (अमइति) अमवत्तनकश (अट्टाति)
अथवा (अणंतखुत्तो ति) अनन्तवृत्तवोऽनन्तवारान् ।

सर्वजीवा वि णं भंते ! इमीमे रयणप्पभाए पुढवीए
तीसाए णिरया० तं चेव० जाव अणंतखुत्तो । अयं णं भंते !
जीवे मक्कग्गप्पभाए पुढवीए, पणवीसाए एवं जहा रयणप्प-
भाए तदेव दो आवासा जाणियवा, एवं० जाव धूमप्पभा-
ए । अयं णं भंते ! जीवे तमाए पुढवीए पंचणे णिरयावामम-
यपहस्से एगमेगमि, सेमं तं चेव । अयं णं भंते ! जीवे ओह
सत्तमाए पुढवीए पंचसु अणुत्तंगु मट्टिमहाज्ञपसु
महाणिरणसु एगमेगमि णिरयावाममि, सेमं जहा रय-
णप्पभाए । अयं णं भंते ! जीवे चउमट्टी असुरकुमारा-
वाससयनहस्सेसु एगमेगमि असुरकुमारावाममि पुढवीकाऽ-
यत्ताए० जाव वणस्सइकाइयत्ताए देवत्ताए देवित्ताए आस-
णमयणं रुमत्तावगरणत्ताए उववणपुवे ? । इता गो-
यमा० जाव खुत्तो । सर्वजीवा वि णं भंते ! एवं चेव, ए-
वं० जाव थणियकुमारसु एणत्तं आवासेसु आवासा पु-
व्वभणिया । अयं णं भंते ! जीवे अमंवेज्जेसु पुढवीकाऽया-
वाममयनहस्सेसु एगमेगमि पुढवीकाऽयावाममि पुढवी-
काऽयत्ताए० जाव वणस्सइकाइयत्ताए उववणपुवे ? । इता
गोयमा० जाव खुत्तो । एवं सर्वजीवा वि । एवं० जाव
वणस्सइकाइसु ।

(अमंवेज्जेसु पुढवीकाऽयावाममयनहस्सेसु ति) इहासं-
स्थानेषु पृथिवीकायिकाऽऽयामेणो नावतैव मिकंयच्छनसह-
स्रप्रदणं तत्तयाभातवद्व्यवस्थापनार्थम् । तवरसु-

अयं णं भंते ! जीवे अमंवेज्जेसु वेइंदियावाममयनहस्सेसु
एगमेगमि वेइंदियावाममि पुढवीकाऽयत्ताए० जाव वण-
स्सइकाइयत्ताए वेइंदियत्ताए उववणपुवे ? । इता गोयमा०
जाव अणंतखुत्तो । सर्वजीवा वि णं एवं चेव, एवं० जाव
मणुस्सेसु, णववं तेइंदिएसु० जाव वणस्सइकाइयत्ताए तेइ-
दियत्ताए चउगिंदिएसु चउगिंदियत्ताए, एवं पंचिंदियति-
रिक्खजाणिणसु पंचिंदियतिरिक्खजाणिणत्ताए मणुस्सेसु
मणुस्सत्ताए, नेमं जहा वेइंदियाणं, वाणमंतरजाइंसयसा-
हम्मीसाणाण य जहा असुरकुमाराण ।

"नेहविपसु" इत्यादि । श्रीश्रिष्ट्याऽऽदिषुश्रेषु श्रीश्रिष्ट्याऽऽदि-
सुजात श्रीश्रिष्ट्यन्तुरिन्द्रियेभ्याद्विनैव विशेष इत्यर्थः ।

अयं णं भंते ! जीवे सणकुमारकप्पं बारससु विमाणावास-
सयमहस्सेसु एगमेगंसि वेमाणियावासंसि पुढवोकाइया, म-
सं जहा असुरकुमाराणं० जाव अणंतखुत्तो । एणो चेव णं
देवित्ताए, एवं स वजीवा वि, एवं० जाव आणयपाणएसु,
एवं आरणच्छुणसु नि ।

(एणो चेव णं देवित्ताए सि) ईशानान्तेष्वेव देवस्थानेषु देव्य
हृत्पयनं, सनत्कुमाराऽऽदिषु पुनर्नेति कृत्वा "नो चेव णं देवि-
त्ताए" इत्युक्तम् ।

अयं णं भंते ! जीवे निधु वि अट्टारसुत्तरेसु गेविज्जगवि-
माणावाससएसु एवं चेव । अयं णं भंते ! जीवे पंचसु अणु-
त्तरविमाणेषु एगमेगंसि अणुत्तरविमाणंसि पुढवि० तहेव
० जाव अणंतखुत्तो । एणो चेव णं देवित्ताए देवित्ताए, एव
सव्वजीवा वि ।

(एणो चेव णं देवित्ताए देवित्ताए व सि) अनुत्तरविमानेष्व-
कन्तकृत्यो देवा नोत्पद्यन्ते, देव्यश्च सर्वथैवेति "एणो चेव णं"
इत्याद्युक्तमिति ।

अयं णं जंते ! जीवे सव्वजीवाणं माइत्ताए पित्तित्ताए
जाइत्ताए जगिणित्ताए भज्जात्ताए पुत्तित्ताए धूपत्ताए सु-
एहत्ताए उववण्णु पुं० । इता गोयमा !० जाव अणंतखुत्तो ।
अयं णं भंते ! जीवे सव्वजीवाणं अरित्ताए वेरियत्ताए घायग-
त्ताए वहगत्ताए पडिणीयत्ताए पच्चामित्तत्ताए उववण्णु पुं० ।
इता गोयमा !० जाव अणंतखुत्तो । सव्वजीवा वि णं भंते !
एवं चेव । अयं णं भंते ! जीवे सव्वजीवाणं रायत्ताए
जुवरायत्ताए० जाव सत्थवाहत्ताए उववण्णु पुं० । इता गो-
यमा ! असति० जाव अणंतखुत्तो । सव्वजीवाणं एव चेव ।

(अरित्ताए सि) सामान्यतः शत्रुभावेन । वेरियत्ताए सि)
वैरिणः शत्रुभावाभ्युत्थयुक्तस्तथा- (घायगत्ताए सि) मार-
कतया (वहत्ताए सि) व्यथकतया, ताडकतयैत्यर्थः । (प-
डिणीयत्ताए सि) प्रत्यनीकतया कार्योपघातकतया (पच्चाभि-
त्तत्ताए सि) आभ्रसहायतया ।

अयं णं भंते ! जीवे सव्वजीवाणं दासत्ताए पेसत्ताए
जुयगत्ताए जाइल्लगत्ताए जोगपुरिमत्ताए सीसत्ताए वेम-
त्ताए उववण्णु पुं० । इता गोयमा !० जाव अणंतखुत्तो,
एवं सव्वजीवा वि० जाव अणंतखुत्तो ॥

(दासत्ताए सि, गृहदासीपुत्रतया (पेसत्ताए सि) श्रेष्ठतया
आदेवकतया (जुयगत्ताए सि) भूतकतया दुष्कालार्थं पोषित-
तया (जाइल्लगत्ताए सि) कृष्यादजागम्य जागग्राहकत्वेन (जोग-
पुरिमत्ताए सि) अद्वैतवाजितार्थानां भोगकारिणरतया
(सीसत्ताए सि) शिञ्जनायतया (वेसत्ताए सि) वेषयतेति ।
ज० १२ श० ७ उ० । स्थानं । (जीवः सदा समितमेजते तत्र किं
बन्धक इति ' इरियावहििया ' गच्छे द्वितीयभागे ६२ए पृष्ठे ६-

शिनम्) (जीवानां कर्मप्रतिष्ठितत्वं, कर्मसंप्रहीतत्वं, जीवपु-
द्गलयोरन्योन्यव्यवृत्तत्वं च ' भोगट्टिइ ' शब्धे वक्ष्यते) करणे घञ् ।
जीवमोपाये, ' जीव ' णिच्च् भञ् । वृत्तजन्दे, वाच० । वृहस्पतौ, गदे-
वताके पुष्पनक्षत्रे च । स्थानं २ उ० १ उ० । यथा मनुष्ययोनौ
श्रीश्रिष्ट्याऽऽदिजीवोत्पात्तस्तथैव तिर्यग्योनौ, कश्चिद्विशेषो वा ?
इति प्रश्ने, उत्तरम्—तिर्यगाभिः कोऽपि विशेषः शास्त्रे दृष्टो
नास्तीति । १४५ प्र० । सेन० ३ उ० । अनुत्तरविमानेषु जी-
वः कति भवान् करोतीति प्रश्ने, उत्तरम्—विजयाऽऽदिषु उत्क-
र्षणो धारद्वयं, सर्वार्थसिद्धिविमाने एकधारमिति । जीवाभि-
गमवृत्तौ विजयाऽऽदिषु द्विधरमाः, इति तत्त्वार्थसूत्रचतुर्थाध्याये
सर्वार्थसिद्धिविमानादागतोऽन्तरमवे सिद्ध्यत्येव, विजयाऽऽदि-
चतुर्षु गतो मनुष्येषु चाऽऽयाति । तत्रापि जघन्येन एक द्वौ वा
भवौ, उत्कर्षणचतुर्विंशतिभवान्, तत्र नरभवेऽष्टौ, देवभवेऽष्टौ,
भूयो नरजनेऽष्टौ, ननः सिद्ध्यते च, विजयाऽऽदिषु द्विरुपग्रस्य
नियमात्सिद्धिरन्तरजव पवेति प्रघोषः, प्रज्ञापनायां सख्यात-
जवानिति । ८७ प्र० । सेन० ३ उ० । आउत्तिनामा वन-
स्पतिविशेषः किं संख्यातजीवोऽसख्यातजीवः, अमलजीवो वा ?,
कुत्र प्रोक्तमस्तीति प्रश्ने, उत्तरम्—आउत्तिमत्कमसऽऽदौ अ-
मंशयाना जीवाः, पत्राऽऽदौ तु एकैको जीव इति प्रज्ञापनाऽऽदौ
प्रोक्तमस्तीति । ८८ प्र० । सेन० ३ उ० । जीवेनानादिका-
जनव सच्यं देयं च भवति, तदनर्पणे ब्रूयते, न येति प्रश्ने,
उत्तरम्—एकान्तो नास्ति; यदि तपःस्वाध्यायाऽऽदिना कर्म नि-
जयति, तदा तदनर्पणे ब्रूयते । कर्मनिऽजंणमन्तरा तदन-
र्पणं न ब्रूयते । इति । ८९ प्र० । सेन० ४ उ० । व्यवहार-
राशिं प्राप्ता जीवः पुनः सुदमनिगादमध्ये यात, न येति प्रश्ने,
उत्तरम्—गृहमनुष्यान् पृष्ट्वा ददातीत्यङ्गणं सन्तीति । ११६ प्र० ।
सेन० ४ उ० । यिकस्मिन्पुष्पनक्षत्रमध्ये जीवाः संख्याताः,
अनख्याता येति प्रश्ने, उत्तरम् केषु चित्पुष्पेषु संख्याताः, केषु-
चिदसंख्याताः, केषुचिदनन्ताश्च प्रज्ञापनाऽऽदिषु कथिताः सन्ति ।
ज्ञानिपुष्पमध्ये तु संख्याता एव कथिताः सन्ति । १३२ प्र० । से-
न० ४ उ० ।

जीवआगंजिया-जीवारमिक्का-म्भी० । यज्जीवानारजमाण-
स्योपमृद्यतः कर्मवन्धनं सा जीवारमिक्का । क्रियाजन्दे, " आरं-
भिया करिया दुविहा पण्णत्ता । तं जहा-जीवारनिया चेव,
अजीवारभिया चेव " । स्थानं २ उ० १ उ० ।

जीवं जीव-जीवजीव-पुं० । जीवशब्दे, " स एणं जीवंजीवं
गच्छद्वा, जीवजीवेणं चिच्छ " । अनुस्वारस्यागमिकत्वाज्जीव-
जीवेन जीवशब्देन गच्छति, न शरीरबलेन । ज० २ श० १ उ० ।
ज्ञानं । अन्त० । जीवान् जीवयति दर्शनेन तृप्तिकरत्वात् । चको-
रपक्षिणि, वाच० ।

जीवं जीवग-जीवजीवक-पुं० । जीवान् जीवयति खच् । च-
कोरे, चर्मपक्षिभेदे, वाच० । प्रज्ञा० । जी० । औ० । प्रश्न० ।

जीवंत-जीवत्-त्रि० । प्राणान् धारयति; " मच्छा व जीवंत
व जोतिपत्ता " । (१३ गाथा) सूत्र० १ सु० ५ अ० १ उ० ।

जीवकप्प-जीवकल्प-पुं० । व्यवकल्पभेदे, " तिविहो य जी-
वकप्पो, दुपयचवपयअपयभेपहि " । पं० ज्ञा० । पं० चू० ।
जीवकाय-जीवकाय-पुं० । जीवंत जीवो ज्ञानाऽऽनुपयोगस्तत्प्रधा-
नः कायो जीवकायः । भ० ७ श० १ उ० । जीवपक्षी, सूत्र० ।

जीवकायस्वरूपनिरूपणार्थमाह-

पुद्वीजीवा पुदो सत्ता, आउजीवा तहाऽगणी ।

वाउजीवा पुदो सत्ता, तणरुक्खा सबीयणा । ७ ॥

(पुद्वीजीवा इत्यादि) पृथिव्येव पृथिव्याभिजा वा जीवाः, ते च प्रत्येकशरीरत्वात्पृथक् प्रत्येकं सत्त्वा ज-
स्तत्रोऽवगन्तव्याः । तथा आपश्च त्रीणाः । एवमग्नि-
काश्च, तथाऽपरे वायुजीवाः । तदेवं चतुर्माभूतसमाधि-
ताः सत्त्वाः प्रत्येकशरीरिणोऽवगन्तव्याः । एत एव पृथि-
व्येतोवायुसमाभिजाः सत्त्वाः प्रत्येकशरीरिणो, वक्ष्यमाण-
वनस्पतेस्तु साधारणासाधारणशरीरस्थेनापृथक्त्वमप्यस्ती-
त्यस्यार्थस्य दर्शनाय पुनः पृथक् सत्त्वग्रहणमिति । वनस्पतिका-
यस्तु यः सूक्ष्मः सः सर्वोऽपि निगोदरूपः । साधारणवाद्-
स्तु साधारणोऽसाधारणश्चेति । तत्र प्रत्येकशरीरिणोऽसाधार-
णस्य कतिचिद्भेदाभिर्विदकुराह-तत्र तृणानि धूम्रोत्प्लुङ्गी-
नि, वृक्षाश्चूनाशोकाऽऽदयः, सह बीजैः शान्निगोष्माऽऽदिभि-
र्भेदेन इति सर्वोक्तः । एते सर्वेऽपि वनस्पतिकायाः सत्त्वा अ-
वगन्तव्याः । अनेन च बीजाऽऽदिमत्तान्तरासः कृतोऽवगन्तव्य-
इति । एतेषां च पृथिव्यादीनां जीवानां जीवत्वेन प्रसिद्धिस्वरूप-
निरूपणमाचारे प्रथमाध्ययने शास्त्रपरिहाऽऽख्ये न्यक्षेण प्रति-
पादितमिति नेह प्रतन्यते ।

षष्ठजीवनिकायप्रतिपादनायाऽऽह-

अहावरा तमा पाणा, एवं छ्कायआहिया ।

एतावए जीवकाए, एवरे कोऽ विज्झि ॥ ८ ॥

(अहावरेत्यादि) तत्र पृथिव्येतोवायुयनस्पतय ए-
केन्द्रियाः सूक्ष्मवाद्पर्याप्तपर्याप्तकजेटेन प्रत्येकं चतुर्वि-
धाः । अथानन्तरमपरेऽन्ये त्रसन्तीति त्रमाः, द्वित्रिचतुःप-
ञ्चेन्द्रियाः कुमिपिणीलकास्त्रमरमनुस्याऽऽदयः । तत्र ष-
ट्चिचतुरिन्द्रियाः प्रत्येक पर्याप्तकापर्याप्तकजेटात्पञ्चिधाः ।
पञ्चेन्द्रियास्तु संहयमार्हपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्विधाः ।
तदेवमनन्तराकया नीत्या चतुर्दशभूतप्रामाऽऽत्मकतया व्या-
ख्यातास्तीर्थकरणधराऽऽदिजिरेतावानेव तद्भेदाऽऽत्मक एव,
सत्तेतो जीवनिकाया जीवराशिर्भेदव्यपदजोऽज्जसंस्वेव-
जाऽऽरेत्रैवान्तर्भावापारो जीवराशिर्दिष्टे कश्चिदिति ।
सूत्र० १ सु० ११ अ० ।

जीवकिरिया-जीवक्रिया-स्त्री० । जीवस्य क्रिया व्यापारो जी-
वक्रिया । सामान्यक्रियायाम्, स्था० । " जीवक्रिया दुविहा
पसुत्ता । तं जहा-सम्मसकिरिया चैव, मिच्छसकिरिया चैव ।"
स्था० २ उ० २ उ० ।

जीवगराप-जीवकराज-पुं० । नेमिजिनसमकालिके स्थानप्र-
स्थाने राजानि, ति० ।

जीवगाह-जीवग्राह-अव्य० । जीवतो ग्रहणे, "जीवगाहं गि-
एहंति ।" जीवतीति जीयस्ते जीव जीवन्त गृह्णाति । क्ता० १
सू० २ अ० ।

जीवघण-जीवघन-पुं० । जीवाश्च ते घनाश्च शुचिराऽऽप्रणाद्
जीवघनाः । आ० म० ० । अन्तररहितत्वेन जीवप्रदेशमेषु, सि-
द्धकणमधिकृत्य- "अकांशे जायघणा" जीवाश्च ते घना अ-
न्तररहितत्वेन जीवप्रदेशमयाः । सत्त० ३६ अ० । जीव एव घ-
नो सूचिः सैन्धवशिवाशकल इव यस्य । हिरण्यमने, वाच० ।

जीवघाय-जीवघात-पुं० । प्राणानिपाते, आच० ६ अ० ।

जीवजह-जीवजह-त्रि० । जीवघाते, ति० सू० १ उ० ।

जीवघाण-जीवस्थान-न० । ६ न० । ममंजि, वाच० । जीवमि-
थयायोगं प्राणान् धारयन्तीति जीवाः प्राणिनः शरीरभूत-
इति पर्यायाः । तेषां जीवानां स्थानं सूक्ष्मापर्याप्तैकेन्द्रिय-
त्वाऽऽवयोऽवान्तरविशेषास्तिष्ठन्ति जाया एषु इति कृत्वा जी-
वस्थानानि । जीवानां सूक्ष्मापर्याप्तैकेन्द्रियत्वाऽऽदिकेऽनन्तरवि-
शेषे, कर्म० ।

अथ जीवस्थानप्रतिपत्तिकं गायामाह-

नमिय जिणं जियमग्गण-गुणउणुवओगग्गेमाओ ।

वंधऽपवहभावे, संविज्झाई किमवि बुच्छं ॥ १ ॥

जिनं नत्या जीवस्थानाऽऽदि वक्ष्ये इति संबन्धः । (कर्म०) जी-
वमार्गणागुणस्थानाऽऽदि वक्ष्ये, इह स्थानशब्दस्य प्रत्येकं यो-
गाद् जीवस्थानानि मार्गेणास्थानानि गुणस्थानानि त्रयो-
गक्ष योगश्च लेख्यान्ते इत्येते द्वितीयाशु । (कर्म०)
यद्वा-बन्ध इति पत्रैकदशेऽपि 'जामा' सत्यभर्जेतिन्याये-
न पृथ्यागदर्शनाद्बन्धहेतुं मिथ्यात्वाधिरतिक्रियायोगरूपा
वक्ष्यमाणा गृह्यते (अथबहुं सि) भावप्रधानत्वात्तद्वेशस्य
अवगृह्यत्वं, गत्यादिरूपमार्गेणास्थानाऽऽदीनां परस्परं स्तोकमू-
यस्त्वम् । (जाव नि) जीवाजीवानां तेन तेन रूपेण जघनानि
परिणमनानि, भावा औपशमिकाऽऽदयः, ततो बन्धश्चावगृह्य-
त्वं च भावाश्चेति इत्येते द्वितीयावगृह्यत्वं शस् । सूत्रे च-"अप-
वह" इत्यत्र दीर्घात् " दीर्घह्रस्वौ मिथो वृत्तौ " । ८ । १ । ४ ।
इति प्राकृतसूत्रेण । (संविज्झाई सि) संख्यायते चतुःपद्यादि-
प्रकरणया परिमीयते इति संबन्धेयम् । आदिशब्दादसंबन्धेयाऽ-
नन्तकपरिग्रहः । तत एव जीवस्थानाऽऽदिकमनन्तरपर्यवसानं
व्याकलापम् । अत्र वक्ष्ये इत्यनेनाभिधेयमाह । कथं वक्ष्ये इत्या-
ह (किमवि सि) किमपि किञ्चित् स्वल्पं न विस्तरयत् । दुष्टमा-
नुभावेनापचोपमानमेधः । युक्ताऽऽदिगुणानामैश्वर्यगोचरानां
विस्तराभिधाने सत्युपकारासंभवात्तदुपकारार्थं चैव शास्त्रऽऽ-
रम्भप्रयासः । एतेन सकृत्कचित्सत्त्वानाभित्य प्रयोजनमाच्छेदः ।
संबन्धस्वर्यऽऽपत्तिगम्यः, स चोपायोपेयलक्ष्मीः, साध्यमाध-
नलक्षणो, गुरुपर्वकमलक्षणो वा स्वयमभ्युद्यः । इह च मार्गे-
णास्थानगुणस्थानाऽऽदयः सर्वे एतादृशं न जीवप्रदार्थमन्तरेण
विचारयितुं शक्यन्त इति प्रथमं जीवस्थानप्रदणम् १ । जी-
वाश्च प्रपञ्चता निरूप्यमाणा गत्यादिमार्गेणास्थानैरेव निरूप-
यितुं शक्यन्त इति तदनन्तरं मार्गेणास्थानग्रहणम् २ । तेषु च
मार्गेणास्थानेषु वर्तमाना जीवा न कदाचिदपि मिथ्यावृष्ट्या-
द्यन्यत्रगुणस्थानकविकला जघन्तीति आपनाय मार्गेणास्था-
नकानन्तरं गुणस्थानग्रहणम् ३ । अमूनि च गुणस्थानकानि
परिणामशुद्धशुद्धिप्रकर्षाप्रकर्षरूपाण्युपयोगवतामेवोपपद्यन्ते,
नान्येषामाकाशाऽऽदीनां, तेषां ज्ञानाऽऽदिकपरिणामरहितत्वा-
दिनि प्रतिपत्त्यर्थं गुणस्थानकग्रहणानन्तरमुपयोगग्रहणम् ४ । उप-
योगवन्तश्च मनोवाक्याद्येष्टासु वर्तमाना नियमनः कर्मसंबन्ध-
भाजो भवन्ति । तथा चाऽऽगमः-"आद्यं तं पस जीवे एयं वेयइ
चलइ फटइ घटइ खुप्पइ ते त भावं परिणमइ, ताव न अट्ट-
विहबन्धए वा सत्तविहबन्धए वा छुविहबन्धए वा पक्कविहब-
न्धए वा नो न अमवण" इति आपनार्थमुपयोगग्रहणानन्तरं योग-

प्रहणम् ५ । योगवशाद्योपासस्यागि कर्मणा यावन्न कृष्णाऽऽद्यन्त्य-
तमलेष्ट्यापरिणामो जायते, तावन्न तस्य स्थितिपाकावशेषो
भवति, "स्थितिपाकविशेषस्तस्य जवान् लेष्ट्यावशेषेण " इति
ब्रह्मनप्राप्तायान् । ततो योगवशादुपासस्य कर्मणो ब्र-
ह्माविशेषतः स्थितिपाकविशेषो भवतीति प्रतिपत्तय यो-
गानन्तरं लेष्ट्याप्रहणम् ६ । ब्रह्मावन्तश्च यथायथैर्ब्रह्मेतु-
जिः कर्मबन्धोद्घोदराणासत्ताः प्रकुर्वन्तीति द्वापताय लेष्ट्या-
नन्तरं बन्धप्रहणम् ७ । बन्धोद्घाऽऽदियुक्ताश्च जीवा मार्ग-
णास्थानाऽऽद्याश्च नियमतः परस्परामलो वा भवेयुर्ब्रह्म-
वेति निवेदनार्थं बन्धानन्तरमल्पबहुव्यप्रहणम् ८ । ते च जीवा
मार्गणास्थानाऽऽदिष्वल्पे वा बहुते वा भवन्तोऽवश्यं यस्मात्पौ-
शात्मिकाऽऽदितावाना केषुचिद्भावेषु वर्तन्ते । इति प्रकटनार्थमल्पब-
हुत्वानन्तरं भावप्रहणम् ९ । पौशात्मिकाऽऽदिभावनान् च जा-
वानामल्पबहुत्वं नियमतः संख्येयकेनासंख्येयकेनानन्तकेन वा
निरूपणीयमिति भावप्रहणानन्तरं संख्येयकाऽऽदिप्रहणमि-
ति १० । यद्यपि चेह सामान्येनाक्तं जीवस्थानाऽऽदि वक्ष्ये तथा-
प्येव विशेषतो दृष्टव्यम् । जीवस्थानकेषु गुणस्थानकयोगाप-
योगलक्ष्याकर्मबन्धोद्घोदराणासत्ता वक्ष्ये । कर्म ॥

मार्गणास्थानकेषु जीवस्थानाऽऽहानि-

“અવદર્શનઠાણેસુ, અવદર્શ ગુણરાગગાણિ જોગાય ।

उद्योगो गते सवधु-श्रीदीर्घा सत अठपण " ॥ कर्मो ।

तत्र यथोद्देश निर्देश इति न्यायात् प्रथमं तान्नर्जाय-

स्थानानि निरूपयन्नाह--

इह सुहृपवायरेणि-दि-ति-ति-वउ अमन्निपनिपंचिदी।

अपजत्तापजत्ता. कपे ग चन्द्रम जियहाणा ॥ ५ ॥

[illegible]

नहतु. शक्तिविशेषः। सा च विषयभेदान् बोद्धा-आहारपर्याप्तिः,
शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियपर्याप्तिः, उच्छ्वासपर्याप्तिः, भाषापर्याप्तिः,
मनःपर्याप्तिश्च। तत्र यथा बाह्यमाहारमादाय स्वप्नरूपतया
परिणमयति सा आहारपर्याप्तिः, यथा रसाभूतमाहार रसास्व-
प्नांमभेदाऽर्थात्मशुक्लक्षणमस्यानुरूपतया परिणमयति सा
शरीरपर्याप्तिः, यथा धातुरूपतया परिणमिताहारमिन्द्रियरू-
पतया पारणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः, यथा पुनरुच्छ्वासप्राप्या-
व्यवर्णणादलिकमादाय उच्छ्वासरूपतया परिणमयत्याऽऽलम्ब्य
च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः, यथा तु त्रायाप्राप्याव्यवर्णणाह-
व्यं गृहीत्वा भाषास्येन परिणमयत्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा भा-
षापर्याप्तिः, यथा पुनर्मनोयाव्यवर्णणादलिकं गृहीत्वा मनस्त्वेन
परिणमयत्याऽऽलम्ब्य च मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः। एताश्च यथा-
क्रममेकेन्द्रियाणां वीन्द्रियाऽऽदानां संहितानां च चतुःपञ्चषट्-
संख्या भवन्ति। यद्भाषण-

"आहारमरोगिद्वय-पञ्जर्त्त। व्याणपाणनामव्रणे ।

सत्तारि पञ्च कृषि य, एगिन्डियशिशुसन्नतिं " ॥ १ ॥

पर्याप्तयो विद्यते येषां ते पर्याप्ताः "अध्याऽऽदिन्यः" । १ । २ ।
४६ । इति मत्पर्याप्तयोऽप्यत्ययः, स्वार्थिककप्रत्ययोपादानात्प-
र्याप्तकाः । ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिविकलास्तेऽपर्या-
प्तकाः । ते च द्विधा-लक्ष्या, कर्णक्षेत्र । तत्र येऽपर्याप्तका पञ्च
सन्तां क्षियन्ते, न पुन स्वशास्त्रपर्याप्ताः । सर्वे अपि समर्थयन्ते ते
लक्ष्यपर्याप्तकाः । ये पुनः करणानि शरीरेन्द्रियाऽऽह । न न तावन्नि-
र्बन्तयन्त, अथवा अवश्यं पुरस्कन्तिर्बन्तयिष्यन्ति ते करणाप-
र्याप्तका । इह त्रैवर्माणमः-"लक्ष्यपर्याप्तका अपि नियमादाहा-
रशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तयेव क्षियन्ते, तावन्तु, यस्मादाहा-
गाभिन्तवायुर्बन्धा म्रियन्ते सर्वे एव देहितः, तस्याऽऽहारशरीरे-
न्द्रियपर्याप्तिपर्याप्तानामेव स्थित इति" ॥ तदेवं निरूपितानि
जीवस्थानानि । कर्म० ४ कर्म० । ५० स० । (जीवस्थानेषु
१४ गुणस्थानानि ' गुणछान ' शब्दे तृतायमाणे ए ७ पृष्ठे
उक्तानि) साम्प्रत योगा दक्षुमवसरप्राप्तस्ते च पञ्चदश ।
तद्यथा-अत्यवाग्योगः, असत्यवाग्योगः, सत्यमृषावाग्योगः,
अमत्यामृषावाग्योगः ।

तत्स्वरूपं चेदम्-

" सत्त्वा हि मा सतामह. संतो मुणयो गुणा पयःशा वा ।

ताव्यवरीया मोसा, मीसा ज। तदुभयसदाया ॥ १ ॥

अणाहगया जा तासु वि, नद् वृत्तिवय केवना असचचमुसा”। एवं मनायोगोऽपि चतुर्धा दृष्टव्यः काययोग, सप्तधा-श्रौटारिकम्, श्रौटारिकमिथ, वैक्रियं, वैक्रियमिथम्, आहारकम् आहारकमिथ, कामणं च । तत्रैदारिककाययोगस्तैर्यहमनुष्ययोः, तयारवापर्याप्तयोगैदारिकमिथकाययोग, वैक्रियकाययोगो द्वे-यनारकयोः तिर्यहमनुष्ययोर्वा, वैक्रियलम्भमतोः वैक्रिय-मिथकाययोगोऽपर्याप्तोद्वेयनारकयोस्तिर्यहमनुष्ययोर्वा, वै-क्रियस्यारम्भकाले पारित्यागकाले च आहारक चतुर्दशपूर्वाव-दः, आहारकमिथकाययोग, आहारकस्य प्रारम्भसमये प-रित्यागकाले च कामणकाययोगोऽष्टप्रकारकर्मविकाररूप-शरीरचष्टास्वरूपोऽन्नरालगतावुर्तात्तप्रथमसमये केवलि समु-दघातायस्थायां च ।

तानतान् योगान् जीवन्मानसैः व्याचिन्तयत्सुखद-

अपजत्तकृत्ति दम्पर-द्वयीसजागा अपजसवीसु ।

ने न वलुक्कपग एमुं, तणुपुल्लेसु उरलमसं ॥ ४ ॥

अपर्याप्तानां सुखसाधनविशेषचतुर्गुणैश्चिपञ्चोन्मिषाणां चतुर्गुणैः
सम्पन्नं तस्मिन् अपर्याप्तपदे, सांक्षिपञ्चोन्मिषाण्यस्तवार्जितेषु
चतुर्षु अपर्याप्तेषु योगो भवति । त्विदमनस्य बहुवचने प्राकृतव्या-
स । यथा-“हाथा पाय” इत्यादौ कौ योगो? इति आह-काम-
शौचद्वारिकामश्रौ; तत्र कामेणकाययोगोऽपान्तरालगतानुपपत्तप्रथ-
मसमये च, शेषकालं शौचद्वारिकामिश्रकाययोगः । (अपञ्चमश्रीसु ।
ने माच उचममि सित्) अपर्याप्तसंज्ञेषु बहुवचनार्जितेषु नो
चतुर्गुणैः कामशौचद्वारिकामिश्रकाययोगो भवति । किं केषलौ? ने-
त्याह-सह वैक्रियमश्रय वसन्ति इति सर्वैक्रियमिधौ । तथा आ-
पर्याप्तसंज्ञासि चतुर्षु योगा ज्ञातव्यं कामेणकाययोगः, शौचद्वारि-
कामिश्रकाययोगः, वैक्रियमिश्रकाययोगश्च । तत्र कामेणकाय-
योगोऽपान्तरालगतानुपपत्तप्रथमसमये च, शेषकालं तु निर्वहम-
नुपपत्तौ शौचद्वारिकामिश्रकाययोगः । सांज्ञोऽपर्याप्तस्य देवनारकेषु
पुनरुपपद्यमानस्य वैक्रियमिश्रकाययोगो ह्यष्टयः, न शेषस्य, अन्-
मवात् । मिथता चात्र कामेण सह ह्यष्टयः । अत्रैव मनान्तरमुप-
दर्शयन्नाह-एष पूर्णनिर्दिष्टेषु शेषपथाप्यपेक्षया पर्याप्तेषु, तनुपर्या-
प्तेषु, शरीरपर्याप्तावत्यर्थः । शौचद्वारिकमौ शौचद्वारिककाययोगस्य,
अप्ये कविदाचार्याः शौलाङ्काऽऽदयः प्रतिपादयन्तीति शेषः ।
शरीरपर्याप्तया हि परममाप्तवत्या किल तेषां शरीरं
परिपूर्णं निष्पन्नमिति कृत्वा । तथा च तदुपपत्तौ-शौचद्वारिक-
काययोगास्त्यक्तमनुपपत्तौ, शरीरपर्याप्तस्य, तद्वान्तरालेन मिश्र
इति । नन्वनया युक्त्या संज्ञितोऽपर्याप्तस्य देवनारकेषु उपपद्यमान-
स्य तनुपर्याप्तया पर्याप्तस्य वैक्रियमपि शरीरमुपपद्यते एव,
किमिह तन्मार्गमिति? उच्यते-उपलक्षणत्वात् एतदापि ह्यष्टय-
मित्यपेक्षेव । यद्वा-इहापर्याप्ता लब्धपर्याप्तका एवान्तर्मुहूर्ता-
युगे ह्यष्टयः । ते च निर्वहमनुपपत्तौ एव घटन्ते, तेषामवन्तर्मुह-
ूर्तायुष्करसंज्ञयान् देवनारकाः, तेषां जघन्यनोऽपि न शवपस-
ङ्गत्वाऽऽयुष्कत्वात् । लब्धपर्याप्तका अपि च जघन्यनोऽपीन्द्रिय-
पर्याप्ता परममाप्तायामेव श्रियन्ते, नार्वागित्युक्तमागमाभिधा-
येण । ततस्तेषां लब्धपर्याप्तकानां शरीरपर्याप्तया पर्याप्ताना-
मौ शौचद्वारिकमेव शरीरमुपपद्यते, न वैक्रियमित्येव । किं चान्य-
मनकथनेनायमभिप्रायः सूच्यते-यद्यपि तेषां शरीरपर्याप्तिः स-
मर्जानपृ, तथापि इन्द्रियोक्तृत्वाऽऽदीनामद्याप्यनिरपञ्चत्वेन श-
रीरस्यासंपूर्णत्वात् । अत एव कामेणस्याप्यद्यापि व्याप्रियमा-
स्यत्वाच्चौ शौचद्वारिकमिश्रमेव तेषां युक्त्या घटमानमिति ॥ ४ ॥

मन्वे सान्निपत्रत्ते, उरलं सुहमे सज्जाम तं चतुमु ।

सायिर मरिजिविदुगं, पनमस्सि सु वार उवओगा ॥ ५ ॥

सर्वे पञ्चदशापि योगा भवन्ति । तथा हि-चतुर्गुणैः मनायोगः, चतु-
र्गुणैः वायुयोगः, सप्तधा काययोगः कर्त्तुः, इति । आह-संक्षिपयास्ते नेदी
सासो पर्याप्तः संक्षिपयास्तस्मिन् नारूपयास्ते । नन्वौ शौचद्वारिकमि-
श्रवैक्रियमिश्रकामेणकाय योगः । कथं सान्निपर्याप्तस्य घटन्ते, तेषा-
मपर्याप्तावस्थाभाविन्येव ? उच्यते-वैक्रियमिश्र सत्यताऽऽदेः वै-
क्रियं प्रायजमाणस्य प्राप्यते, शौचद्वारिकमिश्रकामेणकाययोगौ तु
केवलिनः समुद्घातानुपपत्तौ ।

यदाह भगवानुमास्त्वानिवाचकवरः-

“ शौचद्वारिकप्रयात्ता, प्रथमाष्टमसमययोरसाविष्टः ।

मिथौ शौचद्वारिकयोक्ता, सप्तमपष्टाद्वितीयेषु ॥ १ ॥

कामेणशरीरयोगी, चतुर्थकं पञ्चमे द्वितीये च ॥ ” इति ।

३८८

एवमसुखमैकान्द्रिय औदारिककाययोगो भवति, पर्याप्तसदृश
“मन्वे साध्याजने” इतिपक्षाद् समसकर्मणिन्यायेन सर्वत्र यावत्तः ।
(चतुर्षु ति) चतुर्षु हीन्द्रियत्राण्डियचतुर्गुणैः सप्तपञ्चोन्मिष-
ेषु पर्याप्तेषु तदौदारिक भवति । किं केषलम् ? नेत्याह-समाप-
सह जायया अमन्यामुपपन्नरूपया, “ वि लेसु अमन्यमाम
सि” वचनात् वसन्ते इति समापम् । कोऽर्थः?-वैक्रियमिश्रकासं-
क्षिपञ्चोन्मिषेषु पर्याप्तेषु औदारिककाययोग सत्यामुपपत्तौ-
सांज्ञा योगो ह्यर्थः । तादृशनुवर्तते, तदौदारिकं सह
वैक्रियमिश्रकं वैक्रियमिश्रमिश्रलक्षणं वसन्ति इति सर्व-
वैक्रियमिश्रकासंक्षिपञ्चोन्मिषासंज्ञा भवति । अयमर्थः-प्रायजकेन्द्रिये
पर्याप्ते औदारिककाययोग वैक्रियकाययोग-वैक्रियमिश्रका-
ययोगात्तत्तल्लक्षणं यथा यथा भवति । तत्रौदारिककाययोगः, पु-
ण्ड्रियमनुजं चतुर्गुणैः, वैक्रियमिश्रं तु वायुकायस्येति प्रक-
ृतिता जीवस्थानेषु योगाः । कर्म-४ कर्म-४ ।

एतेषु पुनर्जीवस्थानेषु योगानां भाष्यस्तु-ह-

विगज्ञासन्नापज्ज-तण्णु लभंति कायवज्जोगा ।

सन्ने वि सन्निपज्ज-तण्णु सेनेसु काओगो ॥ ६ ॥

इह पदैकदेशे पञ्चममुदायोगाचारात् विकला इत्युक्ते विकले-
न्द्रियमहजम् : एवमन्यत्रापि यथायोगं परिजायनीयम् । तत्र
निकलोन्मिषाद्विचित्रितुर्गुणैः पञ्चोन्मिषेषु, अमन्येषु च पञ्चोन्मिषेषु,
पर्याप्तकेषु कायवस्यागो लभ्यते । तत्र काययोग औदारिक-
शरीरलक्षणां ह्यष्टयः, वायुयोगश्चासत्यामुपपत्तौ, “ विगलेसु
असन्नमोमे च ” इति वचनात् । सर्वेऽपि च सांक्षिपञ्चोन्मि-
षेषु पर्याप्तेषु सप्तमेशा-कायवज्जमनोयोगाः पञ्चदशापि योगा-
केषु जन्मन्तीत्यर्थः । तत्र कर्मशौचद्वारिकमिश्रं कर्त्तव्यममुद्-
घातानुपपत्तौ । उक्तं च-“ मिथौ शौचद्वारिकयोक्ता, सप्तमपष्टाद्वि-
तीयेषु । कामेणशरीरयोगी, चतुर्थकं पञ्चमे द्वितीये च ” ॥ १ ॥
इति । औदारिकाहारकमिश्राचारकसंक्षिपञ्चोन्मिषासंज्ञा च
तत्कर्तुः शेषास्तौ शौचद्वारिकाऽऽदयः सुप्रतीताः, तथा शेषेषु पर्याप्ता-
पर्याप्तसुखमवादर्शकेन्द्रियेषु, अपर्याप्तेषु च द्वित्रिचतुर्गुणैः स-
क्षिपञ्चोन्मिषेषु काययोग पदैको भवति ॥ ६ ॥

तमेव स्पष्टयन्नाह-

इच्छीए करणेहि य ओरालिय धीमगो अपज्जत्ते ।

पज्जत्ते ओरालो, वेठविय धीमगो वा वि ॥ ७ ॥

लब्ध्या, करणैश्चापर्याप्ते औदारिकमिश्र काययोगो भवति ।
इह च निर्वहमनुपपत्तौ निरुक्तमयमेव । तेषामेव हि लब्ध्या,
करणैश्चाति । विशेषणद्वयसमयः, न देवनारकाणां, ते हि करणा-
पर्याप्ता एव सन्ति, न लब्धपर्याप्तका, ततस्तेषामपर्याप्ताव-
स्थायां वैक्रियमिश्र काययोगो वेदितव्यः । सप्तानामपि चापर्या-
प्तानामपान्तरालगतानुपपत्तप्रथमसमये च कामेणकाययोगः ।
तथा पर्याप्ते औदारिको, वैक्रियो, वैक्रियमिश्रश्च । तत्रौदारिक-
स्तिर्यक्तमनुपपत्तौ, वैक्रियो देवनारकाणां, वैक्रियवैक्रियमिश्रौ
पर्याप्तचारवायुकार्पकपञ्चोन्मिषासंक्षिपञ्चोन्मिषाणां वैक्रियलक्ष-
मनाम् । आपाशब्दादाहारकादारिकमिश्रौ चतुर्दशपूर्वावदः, इह
केचन शरीरपर्याप्तेर्याक नरनिर्गन्धमौ शौचद्वारिकमिश्र, देवनार-
काणां वैक्रियमिश्र, शरीरपर्याप्तसंज्ञे पुनः शेषपर्याप्ताजघनपर्याप्ता-
नामपर्याप्तद्वारिक वैक्रियं चेच्छ्रुति, तन्मतनेयमन्यकर्तृका गाथा-

कम्पूरसदृगपज्जे, वेठवियदुग च समिद्धिच्छे ।

पञ्जनेमु उरलो चिय, वाए वेणुवियजुग च ॥ ८ ॥

अपर्याप्तं सूक्ष्माऽऽद्यौ कर्मणमौदारिकद्विकं च औदारिकौदारिक-
कमिभ्रतक्षणं, जायना पातनिकाऽनुसारेण वेदितव्या । संज्ञिनि पुनः
“लक्षिते” इति वैकियस्यविधिमति वेद्यावाचपर्याप्तं वैकियद्विकम्-
वैकियवैकियमिश्रलक्षणं, चशब्दात् कर्मणं च छप्यम् । तथा
पर्याप्तेषु सूक्ष्माऽऽद्यौ दशधादौदारिक एव काययोगः, उपलक्षणमेत-
द-तेन वेदनायकेषु वैकिय एव । तथा वाते वायुकायिके पर्याप्ते वै-
कियद्विकम्-वैकियवैकियमिश्रलक्षणं, चशब्दस्यानुकूलमुखायक-
त्वादौदारिकं च वैकियद्विकमपि च वाःकायस्य कस्य चिद्वै-
छप्यम्, न तु सर्वस्य । यत उक्तं प्रज्ञापनाच्युतौ-“ निगद-
ताव रासीणं वेणुवियलक्षी चैव नत्थि, वायएणजुत्ताणं पि
संखेज्जभागस्सत्ति ” । अथ (निगदं रासीणं ति) त्रयाणां
पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मापर्याप्तसत्ताद्विरूपाणां रासीनाम् । पं० स० १
द्वार । कर्म० । साम्प्रतमुपयोगः प्ररूपणावसरप्रस्ताः, ते च
द्वादश । तथा-मतिज्ञानधृतज्ञानाऽवधिज्ञानमनःपर्यवज्ञान-
केवलज्ञानलक्षणानि पञ्च ज्ञानानि । मत्प्रज्ञानधृतज्ञानविभङ्ग-
पाणि त्राण्यज्ञानानि । च तुर्यशेताऽचतुर्दशनाऽवधिदर्शनकेव-
लदर्शनरूपाणि चत्वारि दर्शनानि । तथा नुपयागान् जीवस्थान-
केषु दिदर्शयिष्याह- (पञ्चमस्त्रिसु वाए उवओग ति) पञ्चशब्दे-
न पर्याप्तं उच्यते । ततः पर्याप्ताश्च ते संज्ञितश्च पर्याप्तसंज्ञितः,
तेषु पर्याप्तसंज्ञितेषु द्वदश द्वादशसंख्या उपयोगा भवन्ति । ते
च कर्मयोग, न तु युगाय, उपयागानां तथा जीवस्वभावतो
योगायासंभवान् । उक्तं च-“ समर दाणुपयोगा । ”

श्रीमद्ब्राह्मसूत्रपिपादा अथाहुः-

“नाणमिदं दम्पणमिदं य, एत्तां पणयरास्म उवउत्ता ।

सव्यस्स केयस्सिस्स विजुगपं दो नात्थ उवओगा” ॥१॥ इति ॥५॥

पञ्चवर्तिदियसन्निधु, दुदंस वुअनाण दन्स चक्खु विणा ।

सन्निअपजे मणना-ए चक्खुकवलेदुगविहणा ॥ ५ ॥

चतुरिन्द्रियाश्च असंज्ञितश्च चतुरिन्द्रियासंज्ञितः, पर्याप्तश्च
ते चतुरिन्द्रियासंज्ञितश्च, तेषु पर्याप्तचतुरिन्द्रियासंज्ञितेषु, चत्वार
उपयोगा भवन्ति । के ते ? इत्याह- (पुः स पु म्नाण ति) दर्शो
दर्शनं, द्वयोर्दर्शयोः समाहारो द्विदर्शम्-चतुर्दर्शनाच्चतुर्-
दर्शनलक्षणम्, द्वयोरज्ञानयोः समाहारो द्व्यज्ञान-मत्प्रज्ञानधृता-
ज्ञानरूपम् । अथनर्थः-उपलक्षणचतुरिन्द्रियेषु पर्याप्तसंज्ञितेष्वेन्द्रि-
येषु च मत्प्रज्ञानधृतज्ञानचतुर्दर्शनाच्चतुर्दर्शनलक्षणश्चत्वार
उपयोगा भवन्ति । दशसु जीवस्थानकेषु पर्याप्तपर्याप्तसू-
क्ष्मादौदैकेन्द्रियद्विन्द्रियत्रिन्द्रियाऽपर्याप्तापर्याप्तचतुरिन्द्रिया-
संज्ञितेष्वेन्द्रियलक्षणेषु पूर्वोक्ताश्चत्वार उपयागाश्चतुर्दर्शनं
विना भवन्ति । पूर्वोक्तदशजीवस्थानकेषु चतुर्दर्शनवर्जो
अचतुर्दर्शनमत्प्रज्ञानधृतज्ञानलक्षणस्याप्य उपयोगा भवन्ति । न-
नु सर्वेतेन्द्रियावरणक्षयोपशममत्तयाद्भवतु मतिरेकेन्द्रियाणां,
येषु अत्र तत्कथं संजायतानि । भाषाशब्दविशेषो-न्द्रियज्ञ-
विधिमता हि तदुपपद्यते, नान्यस्य ।

तदुक्तम्-

“ जायसुयं मामासां-यलक्षिणो जुज्जप न इयरस्स ।

भामात्तिनुहस्स सुय, से ऊण व जं हयिज्जा हि” ॥१॥ इति ।
वरूपने-इदं तावदेकेन्द्रियाणामाहाराऽऽविनष्टा विद्यन्ते, तथा सूत्रे-
ऽभिधानात्, संज्ञा चाभिलाष उच्यते । यद्वादि परोपकारनू-
रितिः आहुरिमिदसूरिभिर्मूलाऽऽवश्यकदीकायाम्-आहारसहा

आहाराभिज्ञापः सुवेदनीयप्रभवः सत्त्वात्मपरिणामविशेष इति ।
आभिलाषश्च-ममैवरूपं वस्तु पुष्टिकारि, तद्यदीदमवाप्यते
ततः समीचीनं जयनीत्येवं शब्दार्थोल्लेखानुबन्धः स्वपुष्टिनिमि-
त्तभूतप्रतिनियतवस्तुप्राप्त्यवधारणरूपः । स च धृतमेव शब्दा-
र्याऽऽलोचनानुसारित्वात्, धृतस्यैवेतलक्षणत्वात् ।

यद्वादिषुर्देहितप्रवादिभुवादिधीजिनभङ्गणिकमाश्रमणपादा-

“ इदियमणोर्नामसं, धिन्नाणं जं सुयानुसारेणं ।

निययत्थुत्तिसमत्थ, नं भावसुयं मईसेसं ” ॥ १ ॥

(सुयाणुसारेणं ति) शब्दार्थाऽऽलोचनानुसारेण केवलमे-
केन्द्रियाणामव्यक्त एव कश्चनाप्यनिर्वचनीयः शब्दार्थोल्लेखो
छप्यः । अन्यथाऽऽहाराऽऽदिदंज्ञाऽनुपपत्तेः । यद्युक्तम्-भाषाश-
ब्दविशेषो-न्द्रियलक्षणाधिकलक्षणादेकेन्द्रियाणां धृतमुपपन्नमिति ।
तदप्यसमीक्षितमभिधानम् । तथाह-यकुपाऽऽदः स्पर्शनेन्द्रिया-
निर्गन्तव्य-यान्द्रियलक्षणाधिकलक्षणादेपि किमपि सूक्ष्मं भावेन्द्रियप-
ञ्चकियज्ञानमन्युपगम्यते । “ पंचिदिय इय षडो, नरु इय सव्व-
विसओधलंभाओ । ” इत्यादिवचनप्रामाण्यात् । तथा जाषाओ-
जान्द्रियलक्षणाधिकलक्षणादेपि तेषां किमपि सूक्ष्मं धृतमाप भवि-
ष्यति, अन्यथाऽऽहाराऽऽदिदंज्ञाऽनुपपत्तेः । यद्वाहुः प्रशस्यभा-
ष्यस्यकाश्यपीकलाः श्रोतजनभङ्गणिकमाश्रमणा-“जह सु-
हम् भार्वादिद्य-नाण इविवादिद्याण चिरहं वि । दव्वसुया भावस्मि-
य, जायसुयं पन्थिवाणेण ॥१॥ इति । सहा चासौ अपर्याप्तः सहा-
पर्याप्तन्तस्मिन् सङ्गपर्याप्तं मनःपर्यवज्ञानचतुर्दर्शनकेवलज्ञान-
केवलदर्शनलक्षणद्विकविहीना । शेषा मतिज्ञानधृतज्ञानावधिज्ञान-
मत्प्रज्ञानधृतज्ञानावधिज्ञानाच्चतुर्दर्शनावधिदर्शनरूपा अ-
प्युपयोगा भवन्ति । कर्म० ॥ कर्म० ।

जीवस्थानेषु उपयोगानां भवधाति-

मत्सुयअन्नाणऽव-चतुर्दंसं केकारनेमु ठाण्णसु ।

पञ्चत्तचउपणिदसु, मच्चक्खुमसासु वारस वि ॥८॥

एकादशसु पर्याप्तापर्याप्तसूक्ष्मादौदैकेन्द्रियद्विन्द्रियत्रीन्द्रि-
याऽपर्याप्तचतुरिन्द्रियासंज्ञितसङ्गेषु मत्प्रज्ञानधृतज्ञानाच्चतुर्दर्श-
नाख्याख्या उपयोगा भवन्ति । अपर्याप्तकाश्चेह लक्ष्यपर्याप्तका
वेदितव्याः । अन्यथा करणापर्याप्तकेषु चतुरिन्द्रियाऽऽदिष्विन्द्रि-
यपर्याप्ता मत्प्रज्ञानधृतज्ञानमपि प्राप्यते, मूलटीकायामाचार्यणा-
न्यदुक्तानात् । संज्ञितश्च करणापर्याप्तं मतिधृतार्थावधिज्ञानवि-
भङ्गज्ञानावधिदर्शनान्यपि तथा । (पञ्चत्तचउपणिदिसु ति)
पर्याप्तसु चतुरिन्द्रियेषु असंज्ञितेष्वेन्द्रियेषु च मच्चक्खुयः सच-
तुर्दर्शनाः पूर्वोक्ताख्या उपयोगा भवन्ति । सङ्गेषु च पर्याप्तसु
द्वादशपि । पं० स० १ द्वार ।

साम्प्रतं जीवस्थानेष्वेव लेख्याः प्रतिपिपादयिष्याह-

सन्निदुगि उल्लेस अपज-त्तव, यरे पढम चउ ति सेमेसु ।

संज्ञितो द्विकमपर्याप्तपर्याप्तलक्षणं सङ्गद्विकं, तस्मिन् सं-
ज्ञित्यपर्याप्तं, संज्ञितं पर्याप्तं चेत्यर्थः । यद् लेख्याः कृष्णनीलका-
पोतनेजःपद्मशुक्ललक्षणा भवन्ति । अपर्याप्तसादरे प्रथमाश्च-
तस्रः कृष्णनालकापातनेजोरूपा भवन्ति । तेजोलेख्या कथम-
स्मिन्नावप्यत इति चेत् ? उच्यते-यदा “ पुढवीआउवणस्मइ-
गद्धे पञ्जत्तसव्वजीवसु । मग्गचुयाणं वाम्भो, सेमा पद्मि-
संहिया ठाणा” ॥१॥ इति वचनात् कश्चनापि देवः स्वर्गलोका-
भ्युतः सन् सादरेकेन्द्रियतया चूदकतद्वत् मध्ये समुत्पद्यते,
तदा तस्य घण्टाशालान्यायेन सा प्राप्यत इत्यर्थात् । (ति सं-

संस्तुति । प्रथमा इत्यनुवर्त्तने-प्रथमास्ति सः कृष्णनीलका-
पोतश्चक्राणां, शेषेषु प्रागुक्तपर्याप्तपर्याप्तसंक्षिपञ्चन्द्रियापर्याप्त-
बाह्यैकान्द्रियजितेषु अपर्याप्तपर्याप्तसूक्ष्मैकान्द्रियान्द्रियत्री-
न्द्रियचतुर्गुण्ययाऽसाक्षिपञ्चन्द्रियपर्याप्तबाह्यैकान्द्रियसप्तगुण्य-
कादशसु जीवस्थानेषु जवन्ति ताः नास्याः, तेषां सद्वा-
द्युभपरिणामस्यात्, व्युभपरिणामरूपाश्च तेजालेश्याऽऽदयः ।

तदेवं जीवस्थानकेषु शेषया अभिधाय सामान्यमेतेष्वेव ब-
न्धोदयोदीरणासम्भवाऽऽद्यं स्थानचतुष्टयमभिधितुरा-—

सत्तऽऽचंषुदीरणे, संतुदया अष्ट तेरससु ॥७॥

“सत्तऽऽचंषु” इत्यादि । सत्त वा अष्टौ वा सत्ताष्टाः “सुत्रार्थे
सवया संख्येय संख्यया बहुव्रीहिः” । ३ । १ । १६ इति । (सं०६०)
सुत्रेण बहुव्रीहिसमासः । यथा-हिंसा इत्यादौ । बन्धोदीरणा च
बन्धोदीरण, सत्ताष्टानां बन्धोदीरणे सत्तऽष्टचोदीरणे, त्रयोद-
शसु जीवस्थानेषु साक्षिपर्याप्तजितेषु शेषेषु भवतः । एतदुक्तं
महात-अपर्याप्तसूक्ष्मैकान्द्रिय-पर्याप्तसूक्ष्मैकान्द्रिया-ऽपराप्तबाह्य-
रैकान्द्रिय-पर्याप्तबाह्यैकान्द्रिया-ऽपर्याप्तहीन्द्रिय-पर्याप्तहीन्द्रिया-
ऽपराप्तहीन्द्रिय-पर्याप्तहीन्द्रिया-ऽपर्याप्तचतुर्गुण्य-पराप्त-
चतुर्गुण्य-ऽपर्याप्तसंक्षिपञ्चन्द्रिय-पर्याप्तसंक्षिपञ्चन्द्रिया-
ऽपर्याप्तसंक्षिपञ्चन्द्रियरूपेषु त्रयोदशसु जीवस्थानेषु सत्तानाम-
ष्टानां वा बन्धः, सत्तानामष्टानां वा उदीरणा । तथाह-यथाऽनुभू-
यमानमवायुवस्त्रिमासवमासाऽऽदिरूपे शेषं सति परतत्रायुर्व-
श्यते, तदाऽष्टानामपि कर्मणां बन्धः, शेषकालं त्रायुषो बन्धा-
मानात्सत्तानामेव बन्धः । तथा यथाऽनुभूयमानमवायुवृद्ध-
याऽऽर्वाकाशप भवति, तदा सत्तानामुदीरणा । अनुभूय-
मानमवायुवोऽनुदीरणात् आवर्तिकाशेषोऽदीरणाऽनहत्वा-
त् । उदीरणाह उदयाऽऽर्वाकाशोऽदीरणीत्यर्थः स्थितिचयः
सकाशात्कषायमहिनेनामहिनेन वा यागकरणेन दलिकमाकृ-
ष्योदयममयप्राप्तदालकेन सहानुत्तनम् । तथा चातं कर्म-
प्रकृतिचूर्णौ—“उदयावलिखाबाहिरिहिलिहिलिता कमायसदि-
यामदिपणं जोगकरणेन दलियमाकृष्य उदयपत्तदालण
समं अणुभवणमुदीरणा” । ततः कथमावलिकामवस्थादीर-
णा भवति ? न च परतत्राऽऽयुस्तदोदीरणासंभवः, तस्योद्-
वाभावात्, अनुवृत्तस्य च उदीरणाऽनहत्वात् । शेषकालं त्व-
ष्टानामुदीरणा । सचोदयश्च प्राकृतत्वात् ‘मन्तोदयाः’ अष्टानामेव
कर्मणां त्रयोदशसु जीवस्थानकेषु पर्येषु भवतः । तथाहि-एतेषु
त्रयोदशसु जीवस्थानकेषु सर्वकालमष्टानामपि सत्ता, यतोऽ-
ष्टानामपि कर्मणां सत्ता उपशान्तमोहगुणस्थानक यावदनुव-
र्त्तते । एते च जीवा उत्कर्षेता यथासंभवमविरतसम्यग्दृष्टिगु-
णस्थानकवर्त्तिन एव । एवमुदयोऽप्येतेषु जीवस्थानेष्वष्टानामे-
व कर्मणां द्रष्टव्यः । तथाहि-सूक्ष्मसपरायगुणस्थानक यावद-
ष्टानामपि कर्मणामुदयोऽप्यप्यते ॥७॥

एतेषु जीवस्थानकेषु कर्मणोऽपि यथासंभवमविरतसम्यग्दृ-
ष्टिगुणस्थानकममय इति-

सत्तऽऽचंषुदीरणा, संतुदया सत्त अष्ट चत्वारि ।

सत्तऽऽचंषु दीरणा, संतुदया सत्त अष्ट चत्वारि ॥७॥

संज्ञा चासौ पर्याप्तश्च संक्षिपपर्याप्त, तस्मिन् साक्षिपर्याप्त, चत्वारो
बन्धा भवन्ति । तथा-सत्तानां प्रकृतीनां बन्ध एकः, अष्टानां प्रकृ-
तीनां बन्धो द्वितीयः, षष्ठां प्रकृतीनां बन्धस्तृतीयः, एकस्याः प्रकृते-

बन्धश्चतुर्थो बन्धः । तथाऽऽयुर्वर्जानां सत्तानां कर्मप्रकृतीनां बन्धो
जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं यावदुत्कर्षेण च त्रयस्त्रिंशत्समोपमाणि ब-
ण्मासोनाभ्यन्तर्मुहूर्त्तानपूर्वकोटिभिर्जाग्राभ्यधिकानि । तथा-भ्रातृ-
बन्धकासे तासामष्टानां बन्धो जघन्योत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः । आ-
युषि बध्यमानेऽष्टानां प्रकृतीनां बन्धः प्राप्यते । आयुषश्च बन्धो-
ऽन्तर्मुहूर्त्तमेव कासं जवति, न ततोऽप्यधिकम् । तथेता एषाष्टा-
त्रायुमोहनीयवर्जाः यद् । एतासां च जघन्येनैकं समयं बन्धः ।
तथाहि-ज्ञानाऽऽवरणदशेनाऽऽवरणवेदः । तन्मोहान्तरायक-
पाणां षष्ठां प्रकृतीनां बन्धः सूक्ष्मसपरायगुणस्थाने, तत्र चापश-
मभेद्यां कश्चिदेकं समयं स्थित्या, द्वितीयसमये भवकथेन द्वि-
गनः सत्ताविरतो भवति । अविरतत्वे चावश्यं सत्प्रकृतीनां ब-
न्ध इति षष्ठां बन्धो जघन्येनैकं समयं यावदुत्कर्षेण त्वन्त-
र्मुहूर्त्तं, सूक्ष्मसपरायगुणस्थानस्यान्तर्मुहूर्त्तकत्वात् । तथा स-
त्तानां प्रकृतीनां बन्धश्चतुर्थेऽन्तर्मुहूर्त्तकत्वात् । सातपेदीयकपाया
प्रकृतेर्बन्धश्च । स च जघन्येनैकं समयम् । एकसमयतः । चोपशम-
भेद्यामुपशान्तमोहगुणस्थाने प्रावृत्ताभ्यर्थाः उत्कर्षेण पुन-
र्देशानां पूर्वकोटिं यावत् । स चात्कर्षतः कस्य वेदितव्य इति
चेत् ? उत्पत्ते-यो गर्भधासे मामसमकमुषिष्याऽनन्तरं शीघ्र-
मेव यानिनिष्क्रमेण जन्मना जातो यथाष्टकाचार्द्धं संयम प्र-
तिपत्तः, प्रातिपत्यनन्तरं च रूपकधर्माणामाहोत्यादितकचलत्वा-
नदर्शनं, तस्य सयोगिकवर्त्तिनो चादितव्यः । अयं चात्र तात्प-
र्याथः-प्रित्याष्टपाद्यप्रमत्तान्तसु सत्तानामष्टानां वा बन्धः, आ-
युर्वर्जानां भावात् आयुर्वर्जानां वृत्तिबाह्योश्च सत्तानां बन्धः,
सूक्ष्मसपराये षष्ठां बन्धः, उपशान्तमोहोऽऽदिष्वेकस्याः प्रकृ-
तेर्बन्धः । तथा सच्चोदयश्च प्राकृतत्वात् सन्नोदयाः, ततः संक्षि-
पर्याप्ते सत्तामाभित्य त्रीणि स्थानानि । तद्यथा-सत्त, अष्ट, चत्वारि-
रि । एवमुदयमप्याश्रित्य त्रीणि स्थानानि । तद्यथा-सत्त अष्ट,
चत्वारि । तत्र सर्वप्रवृत्तिसम्वययोऽष्टौ, एतासां चाष्टानां सत्ताऽ-
भ्यन्तर्धित्यानाद्यपर्यवसाना, अभ्यन्तर्धित्यानादिसपर्यवसा-
नाना । तथा-मोहे त्रीणि सत्तानां सत्ता । सा च जघन्योत्कर्षेणान्त-
र्मुहूर्त्तप्रमाणा । सा हि क्षीणमोहगुणस्थाने । तस्य च कालमान-
मन्तर्मुहूर्त्तमिति घातिकर्मचतुष्टयकथेन चतसृणां सत्ता । सा च
जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणा, उत्कर्षेण पुनर्देशानपूर्वकोटिमाणा ।
तथा-सर्वप्रकृतिस्मृदयोऽष्टौ, तासां चादयोऽभ्यन्तर्धित्याना-
द्यपर्यवसाना, अभ्यन्तर्धित्यानादिसपर्यवसानः । उपशान्तमो-
हगुणस्थानकात्प्रतिपत्तिनानाश्रित्य पुनः सादिसपर्यवसानः । स
च जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः, उपशमभेणीनः पतितस्य पुन-
रप्यन्तर्मुहूर्त्तेन कस्याप्युपशमभेणिप्रतिपत्तेः । उत्कर्षेण तु देशो-
नापादपुष्कलपरावर्तं । तथा-ता एषाष्टौ मोहनीयवर्जाः सत्ताना-
सामुदयो जघन्येनैकं समयम् । तथाहि-मोहवर्जसत्तानां प्रकृती-
नामुदय उपशान्तमोहे, क्षीणमोहे वा प्राप्यते । तत्र कश्चिदुपशान्त-
गुणस्थानके एकं समयं स्थित्वा द्वितीये समये च भवकथेन
द्विव गच्छविरतो जवति । अविरतत्वे चावश्यमष्टानां प्रकृती-
नामुदयः, ततः सत्तानामुदयो जघन्येनैकं समयं यावदुत्कर्षेण,
उत्कर्षेण त्वन्तर्मुहूर्त्तम् उपशान्तमोह-क्षीणमोहगुणस्थानयोरान्त-
र्मुहूर्त्तकत्वात् । तथा-घातिकर्मवर्जानां कर्मप्रकृतयः तासां
च जघन्येन तदय आन्तर्मुहूर्त्तिकः, उत्कर्षेण देशानपूर्वकोटिप्र-
माण इति । पिण्डार्थश्चायम्-प्रित्याष्टपाद्यगुणस्थानकमात्रं
यावदुपशान्तमोहगुणस्थानकं यावदुपशान्तमपि सत्ता, क्षीणमो-
हगुणस्थाने सत्तानां सत्ता, सयोग्ययोग्यगुणस्थानकयाश्च-—

णां सत्ता । तथा-मिष्टाहृष्टे, प्रभूत सुकृमसंपरायं यावदष्टा-
नामुदयः, उपशान्तमाहगुणस्थाने क्रीणमोहगुणस्थाने च स-
प्तानां प्रकृतीनामुदयः । सये भयोनिगुणस्थानयाश्चतसृणामुदय-
इति ॥ तथा-सक्तिपर्याप्तं उद्दीरणास्थानानि पञ्च । तद्व्यथा-
सप्त, अष्ट, नव, दश, एते इति । तत्र यथा अनुभूयमानतयायुराय-
लिकाऽवशेषं नवति, तथा तथास्वतावत्वेन तस्यानुभूयमान-
त्वात्सप्तानामुदरणा । यथातनुभूयमानतयायुरायलिकाऽवशेष-
ं नवति, तद् दशानां प्रकृतीनामुदरणा । तत्र मिष्टाहृष्टगुण-
स्थानकाप्रभृति यावत्प्रसक्तसंयतगुणस्थानकं तावत्सप्तानाम-
हानां यादीरणा । सत्यस्मिष्टाहृष्टगुणस्थानकं तु सर्वैवाधानाम-
धीरणा, मायुय सावत्तिकाऽपि मिश्रगुणस्थानस्यैवाभावात् ।
तथा-अप्रसक्तगुणस्थानकाप्रभृति यावत्सुकृमसंपरायगुणस्थान-
कस्याऽऽवलिकाऽवशेषो न भवति, तावद्देहनायाऽऽयुर्वर्जानां पक्षां
प्रकृतीनामुदरणा, तदानीमनिवशुद्धत्वेन वंशनीयाऽऽयुर्वर्जणा-
कोऽप्यवशेषावस्थानाजावात् । आवलिकाऽवशेषं तु मोहनाय-
स्याप्यवलि काप्रविष्टेनोद्दीरणाया अप्रसक्तावृत्तानाऽऽवरण-
क्षेताऽऽवरणतामसोत्रान्तरायाणामेवोद्दीरणा । एतन्नामत्र चोपशा-
स्तमोहगुणस्थानकेऽप्युद्दीरणा । क्रीणमोहगुणस्थानकेऽप्यनेषा-
मत्र यावदावलिकामात्रमवशेषो न भवति । आवलिकाऽवशेषे
तु हानाऽऽवरणदर्शनाऽऽवरणात्तरायाणामप्यवलिकाप्रविष्ट्या-
लोद्दीरणाति ह्योरेव नामगोत्रयोरुद्दीरणा । एव भयोनिगुण-
स्थानकेऽपि । अयोनिगुणस्थानके तु यतमा-
मो जीव-सर्वथाऽप्युद्दीरक एव । ननु तदानीमप्येव सयो-
निकेवललगुणस्थानक इव भवोपप्राप्तिकमेवतुप्योदयवान्
वर्तन्ते, ततः कथं तदाऽपि तयोर्नमगोत्रयोरुद्दीरको न भवति ?
नैव दावः । उद्वे नप्यपि यावत्सत्यपेक्षयाऽप्युद्दीरणायाः, तदानीं
च तस्य योगात्तत्रादिति । कर्म० ४ कर्म० ।

इदानीं गुणस्थानकेषु जीवस्थानानि विन्यस्यह-

सत्त्वनिपट्टाणि मिष्टे, मग मामाणि पण अपज्ज मच्चिउणो

सम्मे मन्ना दुविहो, सेमेसुं सन्निपज्जतो ॥ ४२ ॥

सर्वाणि जीवस्थानानि चतुर्वंशपि मिष्टाहृष्टगुणस्थानकेषु
भवन्ति, मिष्टाहृष्टस्य सर्वेषु जीवस्थानकेषु संजवात् । तथा-
(मगसि) सप्त जीवस्थानानि सास्वादने भवन्ति । तद्यथा-
पञ्चापर्याप्ता-चादरैकेन्द्रियोऽपर्याप्तः १, द्वन्द्वियोऽपर्याप्तः २,
त्रिन्द्रियोऽपर्याप्तः ३, चतुरिन्द्रियोऽपर्याप्तः ४, अन्तर्हिपञ्च-
न्द्रियोऽपर्याप्तः ५ । नक्षत्रिकम्-संक्षिपपर्याप्तः १, मांक्षिपपर्याप्तः
३ । अपर्याप्तकाष्ठेड करणापर्याप्तका द्रष्टव्या, न तु लक्ष्यप-
याप्तकाऽनेषु मध्ये सास्वादनेमध्यक्षेवसहितस्योत्पादजावात् ।
(नममे सत्री दुविहोसि) अथिरनसम्पन्निगुणस्थानके सङ्गी
द्विन्द्रियोऽपर्याप्तपर्याप्तकृणो द्रष्टव्यः । इहापर्याप्तकः करणा-
पेक्षया क्षयः, न तु लक्ष्यपेक्षया, लक्ष्यपर्याप्तमध्येऽविरतम-
ध्यवृष्टेरजावात् । शेषेषु मिश्रदेशाविरत्यादिगुणस्थानकेषु स-
ङ्गी पर्याप्त वृत्तेकमेव जीवस्थानकं, न शेषाणि; तेषां मिश्रताव-
देशविरतिप्रतिपत्त्यजावात् । न च पूर्वप्रतिपक्षांमश्रजावोऽप्ये-
षु जीवस्थानकेषु सङ्गमैवृत्त्यने, "न सम्ममिच्छा कुण्ड-
काल" इति वचनात् । तस्य गुणस्थानकेषु व्याख्यातानि जी-
वस्थानकानि । कर्म० ४ कर्म० ।

जीवस्थानकेषु जावाः-

जीवस्थानेषुपि आशयः स्वयमेव चिन्तनीयाः तत्राऽऽद्येषु द्वादशसु

जीवस्थानेष्वेवायक-कायोपशमिक-पारिणामिकरूपं जावद्वयम्,
नच । मिष्टाहृष्टाहृष्टगुणस्थानकालांमिव मावनीयम् । एतद्वयं च
जावद्वयं संक्षिप्यपि लक्ष्यपर्याप्तं । करणमात्रापर्याप्ते तु तस्मिन्
क्रीणसत्तकानां कायोपकर्मस्यकर्मस्य केवास्तिद्वेदनामापशमि-
कत्वस्यापि संजवाद्वायिक-कायोपशमिक-पारिणामि-
करूपमापशमको-दायक-कायोपशमिक-पारिणामिकरूपं वा
मायवतुष्टयमवसेयम् । पर्याप्ते तु सर्वाणि प्रागुक्तेन गुणस्थानक-
भेदेन सर्वे भावा मावनीयाः । प० म० १ द्वारः । (जीवस्थानेषु बन्धोद-
यमत्तास्थानानि 'बन्ध' शब्दे वक्ष्यन्ते, (बन्धोदयमत्तास्थानान्य-
त्रिहृत्त्व्य च्वाभिता 'कर्म' शब्दे तृतीयभागे २०९ पृष्ठे निरूपिता)
जीवित्वा-जीवन-न० । जीव-च्युट् । प्राणधारणे, "जीवनमपि प्रा-
णधारणे भणियं ।" जीवनमपि प्राणधारणे भणितम्, "जीव-
प्राणधारणे" इति वचनात् । आ० म० द्वि० । विश० । "जी-
विज्ज य आदिमोक्षं" जीव्याप्राणधारणं कुर्यात् । सूत्र० १
श्रु० ९ म० । आ० च्यु० । जीव्यनेऽनेन । वृत्तौ, जले, मज्जने, ह्य-
क्षयिने च । वाच० । जीवयतीति जीवनः । जीवमकारके, त्रि० ।
म० ३० म० । पुत्रे, जीवनीयत्वे, याधौ, कृत्तुफ नके, वृत्ते, पुं । वाच० ।
जीवणहेउ-जीवनहेतु-पुं । ६ त० । "यिद्या शिवग भूतः सेशा,
गोरक्षा विपणिः कृषिः । वृत्तमैद्वयं कुशीद च, दश जीवनहेत-
वः ॥२॥" इत्युक्तेषु विद्याऽऽदिषु जीवनोपायेषु दशसु, वाच० ।
जीवनाम-जीवनाश-पुं । जीवितनाशः स्मृत्योः, "आत्मीयित्वो वा
वि पर सुखो, किं जीवनासाउ पर न कुञ्जा" । किं जीवितनाश-
स्मृत्योः पर कुर्यात्, न किञ्चिदपेक्ष्यर्थः । दश ६ म० १ उ० ।
जीवित्वाय-जीवनिकाय-पुं । जीवानां निकायो राशिर्जीव-
निकायः । जीवराशौ, स्या० ६ डा० । जीवानकायाश्च पृथि-
व्यादयः पद् । प्रश्न० ५ म० म० द्वारः । आ० १ ।

उ जीवनिकाया पञ्चत्ता । तं जहा-पुढविक्काऽया० जाव
तमकाइया ॥

जीवानां निकाया राशयो जीवमिकायाः । इह च जीवमिका-
यानाभयाय यत्पृथग्योक्त्याऽऽदिशैर्निकायवत्तन उक्तान्त-
त्वेपामभेदोपदर्शनार्थम् । न ह्यकान्तन समुदायात् समुदायिनो
व्यतिरिक्त्यन्ते, व्यतिरिक्तेणाप्रतीयमानत्वादिति । स्या० ६ डा० ।
जीवमिज्ज-जीवनीय-त्रि० । उपजीव्ये, "देवसिणाप खलु
अयं पुरिमं इवजीवमिजे ।" सूत्र० १ श्रु० ७ म० ।

जीवणिवृत्ति-जीवनिवृत्ति-स्त्री० । निवृत्तं न निवृत्ति निवृत्त-
ति, जीवस्यकाष्ठ्याऽऽदितया निवृत्तिर्जीवनिवृत्तिः । जीवस्यै-
कान्द्र्याऽऽदितया निवृत्तवने, म० ।

जावनिवृत्तिभेदाः-

कडविहा णं भंते ! जावणिवृत्त । पणत्ता ? । गोयमा !
पंचविहा जावणिवृत्त । पणत्ता । तं जहा-एग्गिदियजीव-
णिवृत्त । जाव पंचिदियजावणिवृत्त । एग्गिदियजीव-
णिवृत्त । णं भंते ! कडविहा पणत्ता ? । गोयमा ! पंच-
विहा पणत्ता । तं जहा-पुढवीकाइयएग्गिदियजीवणि-
वृत्त । जाव वणस्मकाइयएग्गिदियजावणिवृत्त । पुढ-
वीकाइयएग्गिदियजीवणिवृत्त । णं भंते ! कडविहा प-
णत्ता ? । गोयमा ! दुविहा पणत्ता । तं जहा-सुहुपुढवी-

काऽयपिदिद्यजीवणिव्वत्ती य, आदरपुढवाकाऽयपि-
दियजीवणिव्वत्ती य । एवं एणं अजित्तावेणं भेदो जहा
बहुगबंधं तेयगसरीरस्स० जाव मव्वद्वमिच्छअणुत्तरोववा-
इयकप्पातीतवेमाणियदेव । पंचिदिद्यजीवणिव्वत्ती णं भंते ।
कइविहा पप्पत्ता । गोयमा ! दुविहा पप्पत्ता । तं जहा-
पज्जत्तगमव्वद्वमिच्छअणुत्तरोववाइय० जाव देवपंचिदिद्य-
जीवणिव्वत्ती य अपज्जत्तगमव्वद्वमिच्छअणुत्तरोववाइय०
जाव देवपंचिदिद्यजीवणिव्वत्ती य ।

(जहा बहुगबंधं तेयगसरीरस्स ति) यथा-महस्रुबन्धाधिकारे-
ऽष्टमशतत्रयमोद्देशकाभिहिते तेज-शरीरस्य बन्ध उक्तः, एवमिह
निर्वृत्तिर्वाच्या, सा च तत्र एव दृश्यते ॥ भ० १९ श० ८ उ० ।

जीवणिज्जाणमग्ग-जीवानियाणमार्ग-पु० । जीवस्य निर्याण
मरणकाले शरीरिणः शरीराभिर्गमः, तस्य मार्गो जीवानियाण-
मार्गः । जीवनिर्गममार्गः, स्था० ।

पंचवेहे जीवस्स णिज्जाणमग्गे पप्पत्ते । तं जहा-पाएहि,
उरुहि, उरेणं, सिरेणं, मव्वंगेहि । पाएहि णिज्जाणमाणे
निरयगामी जवइ । उरुहि णिज्जाणमाणे तिरियगामी
जवइ । उरेणं णिज्जाणमाणे मत्तयगामी जवइ । सिरेणं
णिज्जाणमाणे देवगामी जवइ । मव्वंगेहि णिज्जाणमाणे
मिच्छित्तपज्जवमाणे पप्पत्ते ॥

निर्याण मरणकाले शरीरिणः शरीराभिर्गमः, तस्य मार्गो नि-
र्याणमार्गः पादाऽऽदिकः, तत्र (पाएहि) पादाभ्यां मार्गजृताभ्यां
कारणताऽऽपञ्चाश्यां, जीवः शरीराभिर्गतानि शेषः । एवमूक्त्या-
मित्यादावपि । अथ क्षमेणास्य निर्याणमार्गस्य फलमाह-पादा-
श्यां शरीराभ्यान् जीवा निरयगामीति । प्राकृतत्वाद्नुस्वार इ-
ति । निरयगामो भवति । एवमन्यत्रापि । सवार्णं च तान्यङ्गान
च मर्याङ्गानि, तेनिर्यान् मिच्छित्तगतः पर्यवसानं ससरणपर्यन्तो य-
स्य स मिच्छित्तपर्यवसानः प्रकृत इति । स्था० ५ उ० ३ उ० ।

जीवणिस्मय-जीवनिश्चित-त्रि० । जीवऽऽश्चिते, स्था० ७ उ० ।

जीवनिःसृत-त्रि० । जीवदयो निःसृतो निर्गतो जीवनि सृतः ।
जीवानिर्गते, स्था० ७ उ० । (जीवनिःसृताः स्वराः 'सर'
शब्दे वक्ष्यन्ते)

जीवत्थिकाय-जीवास्तिकाय-पु० । जीवन्ति, जीविष्यन्ति, जी-
वितवन्त इति जीवाः, ते च तेऽस्तिकायाश्चेति समाम् । प्र-
त्येकास्वेकस्यप्रदेशाऽऽत्मकमकललोकमाविनानाजीवद्वयस-
मुहाऽऽत्मकेऽस्तिकायभेदे, अनु० । आच० । स० । घटाऽऽद-
ज्ञानगुणस्य प्रतिप्राण स्वसंवेदनासद्धत्वाजीवस्यास्तित्वमव-
गन्तव्यम् । न च गुणितमन्तरेण गुणमला युक्ता, अतिप्रसङ्गात् ।
नच देह एवास्य गुणी यज्यते । यतो ज्ञानममूर्तं चिद्रूपं सदैववन्दि-
यगोचरानित्वाऽऽदिधर्मोपेतमस्तस्यानुरूप एव कश्चिद् गुणी
समन्वेष्टव्यः । स च जीव एव, न तु दहो, विपरीतत्वात् ।
यदि पुनरनुरूपोऽपि गुणानां गुणी कल्प्यते, तर्ह्यनवस्थाकृपाऽऽ-
दिगुणानामप्याकाशाऽऽदर्शुणित्वकल्पना प्रसङ्गादिति । अनु० ।

जीवास्तिकायेन जीवानां प्रवृत्तिमाह-

जीवत्थिकाएणं भंते ! जीवाणं किं पवत्तइ ? गोयमा !

जीवत्थिकाएण जीवे अणताणं आजिणिवाहयणाणपज्ज-
वाणं अणताणं सुअणाणपज्जवाणं जहा वित्थिसए
अत्थिकायउदमए० जाव उवअणं गच्छन्ति, उवअणल-
कवणेणं जीवे ॥

जीवानां किं प्रवर्तत इति प्रश्नः । उत्तरं तु प्रतीतार्थमेवेति ।
भ० १३ श० ४ उ० ।

जीवास्तिकायस्याजिवत्तनान्याह-

जीवत्थिकायस्स एणं भंते ! केवडआ अजिवयणा पप्पत्ता ।
गोयमा ! अणेगा अजिवयणा पप्पत्ता । तं जहा-जीवे ति
वा, जीवत्थिकाए ति वा, पाणे ति वा, जूए ति वा, मत्ते ति वा,
विष्णु ति वा, चेया ति वा, जेया ति वा, आया ति वा, रंगणे ति
वा, हिंसए ति वा, पोगले ति वा, माणवे ति वा, कत्ता ति वा,
विकत्ता ति वा, जए ति वा, जंतू ति वा, जोणिए ति वा, मयंजु
ति वा, समरीरा ति वा, नायए ति वा, अंतरप्पा ति वा, जेया-
वणं तहप्पगारा, मव्वे ते जीवअजिवयणा पप्पत्ता ॥

(चयं ति) चत्ता-पुक्कलानां चयकारी, चत्तयिता वा । (जये
ति) जेता कर्मणिपूणाम् । (आयं ति) आत्मा नानागतिसतत-
तामत्वात् । (रंगणे ति) रङ्गणं रागस्तद्योगाद्भ्रमः । (हिंसए
ति) हिंसकत्वेन हिंसकः । (पोगले ति) पूरणफलना
शरीराऽऽदानां पुक्कलः (माणव ति) मा निषेध, नवः प्रत्यग्रो मा-
नवः, अनादित्वात्पुराण इत्यर्थः । (कत्तं ति) कर्ता कारकः
कर्मणाम् । (विकत्तं ति) विविधतया कर्ता, विकर्तयिता वा
क्षेदकः कर्मणामेव । (जए ति) अनिश्चयगमनाद् जगत् । (जंतु
ति) जननाजन्तुः । (जोणि ति) योनिगम्येष्टामुत्पादकत्वात् ।
(मयंजु ति) स्वयं जवनात् स्वयम् । (समरीरं ति) सह
शरीरेणातः सशरीरः । (नायए ति) नायकः कर्मणां नेता ।
(अतरप्प ति) अन्तर्मध्यरूप आत्मा न शरीररूप इत्यन्तरा-
त्मेति । भ० २० श० २ उ० ।

जीवदय-जीवदय-पु० । जीवनं जीवः-भावप्राणधारणममरण-
धर्मत्वांमत्थं, न दयत इति जीवदयः । जीवेषु वा दया यस्य स
जीवदयः । जीवदयोपेतः, स० १ सम० । औ० । कल्प० ।

जीवदया जीवदया-स्त्री० । जीवाश्चेतनाऽऽदिविज्ञेयकृपा एकैन्दि-
याऽऽदयः, तेषां दया रक्षणं जीवदया । जीवरक्षणे, दर्श० १ तत्त्व ।

जीवदयाम्बरूपमाह-

अंधाणं भिगझाण अगंगमाणं अणाठाणं बहुवाहिवेय-
णापरिगयमरीरणं सव्वन्नोयपरिभूयाणं दारिदुक्खदोढ-
गकलंकियाणं जम्पदारिहाणं समणाणं विट्ठिय्याणं च
संबंधिवंधवाणं जं जस्म इट्ठं जत्तं वा पाणं वा० जाव णं
धमाधन्नमुवन्नहिंसं वा कुणसु य सयलमोक्खदायां सं-
पुसं जीवदयं ति । पहा० २ चू० ।

जीवदव्वप्पकप्प-जीवदव्वप्रकल्प-पु० । " जीवस्स दव्वस्स
जहा देवदत्तस्स अगकेलहत्थाणं कप्पणं " जीवदव्वप्रकल्पः ।
दव्वप्रकल्पभेदे, ति० चू० १ उ० ।

जीवदिट्ठिया-जीवट्टिका-स्त्री० । या अन्वाऽऽदिदर्शनार्थं ग-
च्छति तस्याम, स्था० २ उ० १ उ० ।

जीवदेवसूरि-जीवदेवसूरि-पुं० । " रासिहसूरिशिष्ये, जै० १० ।
वायटग्रामे महीधर्महीपात्रनामानौ द्वौ ब्राह्मणकुमारावास्ताम् ।
तयोर्महीधर्मो जिनदत्तसूरिणा दीक्षितो रासिहसूरिरजवत् ।
महीपालो देशान्तरे दिग्भरप्रव्रज्यां गृहीत्वा सुवर्णकीर्ति-
नामाऽभवत् । तत्र स आधाकर्मिकाऽऽदिहोपलुङ्गितमवेक्ष्य
रासिहसूरिसमीपे श्वेताम्बरदीप्तामग्रहीत् । ततो जीवदेवसू-
रिनामाऽभवत् । एतेनैव वायटग्रामे जनानां ब्राह्मणः सह वि-
रोधस्त्याजितः । जै० १० ।

जीवधम्म-जीवधर्म-पुं० । जीवानां जन्मजरामरणव्याधिरोग-
शोकसुखदुःखजीवनाऽऽदिके धर्मे, सूत्र० २ श्रु० १ अ० ।

जीवपट्टिय-जीवप्रतिष्ठित-त्रि० । जीवेषु स्थिते, " अजीवा
जीवपट्टिआ " अजीवाः शरीराऽऽदिपुद्गलरूपा जीवप्रतिष्ठिताः,
जीवेषु तेषां स्थितत्वात् । भ० १ श० ६ उ० १ स्था० ।

जीवपणस-जीवप्रदेश-पुं० । जीवानामवयवे, भ० ।

विभ्रजीवखण्डानां जीवप्रदेशः स्पर्शो यथा-

अहं जंते ! कुम्भे कुम्भावलिया गोहा गोहावलिया गो-
णा गोहावलिया माणस्से माणस्सावलिया माहिसे महि-
सावलिया, एणसि णं जंते ! फुटा वा तिहा वा मंखेज्जहा वा
छिण्णणं जे अंतरा ते विणं तेहि जीवपणसेहि फुटा ।
हंता फुटा । पुरिमेणं जंते ! अंतरा इत्येण वा पाण वा
अंगुलियाण वा सलागाण वा कट्टेण वा कलिंवेण वा
आमुसमाणे वा संपुसमाणे वा आलिहमाणे वा वि-
लिहमाणे वा आणयरेण वा निक्खेणं मत्तजाण आ-
च्छिंदमाणे वा विच्छिंदमाणे वा अगणिकाणं समोद-
हमाणे तेसि जीवपणसाणं किंच आवाहं वा वावाहं वा
उप्पायड, छविच्छेदं वा करेड ? । एो इण्हे समेट्ते । नो
खट्ठु तत्थ सत्थं कमड ।

" अहं " इत्यादि । (कुम्भे स्ति) कुम्भः कच्छपः । (कुम्भावलि-
य स्ति) कुम्भावलिका कच्छपपङ्क्तिः, (गोहा स्ति) गोधा सर्गसृ-
पाविशेषः । (जे अंतरा स्ति) यान्तरालानि (ते वि स्ति) ता-
न्यन्तरालान्यपि (कलिंवेण व स्ति) क्लृप्तकाष्ठरूपेण (आमुसमाणे
व स्ति) आमृशन्, ईषत्स्पृशन्नित्यर्थः (संपुसमाणे व स्ति)
साम्प्रत्येन स्पृशन्नित्यर्थः । (आलिहमाणे व स्ति) आलिखन्
ईषत्सकृद्वा कर्षन्, (विलिहमाणे व स्ति) विलिखन् नितरा-
मनेकशो वा कर्षन्, (आच्छिंदमाणे व स्ति) ईषत्सकृद्वा
च्छिन्दन्, (विच्छिंदमाणे व स्ति) नितरामसकृद्वा छिन्दन्
(समोदहमाणे स्ति) समुपदहन्, (आवाहं व स्ति) ईषत्वाधां
(वावाहं व स्ति) ध्यावाधां प्रकृष्टणीडाम् । भ० ८ श० ३ उ० ।
एक एव चरमप्रदेशो जीव इत्यभ्युपगमाज्जीवः प्रदेशो येषां ते
जीवप्रदेशाः । चरमप्रदेशजीवप्ररूपिणि द्वितीयनिह्वे, विशेष० ।
" जीवपणसा य तस्मिन्ताओ " । जीवप्रदेशाः पुनस्तिष्यगु-
मादुपपन्नाः । विशेष० ।

प्रदेशजीव-पुं० । प्रदेश इत्यन्यप्रदेशः जीवो येषां ते प्रदेशजीवाः ।
प्राकृतव्याख्येयः । अन्यप्रदेश एव जीव इत्यभ्युपगते-
ऽन्यप्रदेशजीववादिनि द्वितीयनिह्वे, उक्त० ३ अ० ।

जीवपणिसि-जीवप्रदेशिक-पुं० । जीवप्रदेशा एव जीवप्रदे-
शिकाः । अथवा जीवप्रदेशो जीवाभ्युपगमतो विद्यते येषां ते
तथा । चरमप्रदेशजीवप्ररूपिणः (स्था० ७ टा०) एकेनाऽपि
प्रदेशेन न्यूनो जीवो न भवत्यतो येनैकेन प्रदेशेन पूर्णः
स जीवो जयति । स एवैकः प्रदेशो जीवो भवतीत्येवंविधवा-
दिनि तिष्यगुमाऽऽचार्यमताविसंवादिनि द्वितीयनिह्वे, औ० ।

अथ द्वितीयनिह्ववक्तव्यतामाह नियुक्तिकारः-

सोलस वामाई तया, जिणेण उप्पादियस्स नाणस्स ।

जीवपणियदिहं, तो उसभपुरे समुप्पन्ना ॥ २३३३ ॥

रायगिहे गुणसिलह, वसु चउदसपुण्वि तीसगुत्ते य ।

आमलकपा नयरी, मित्तिसरी कूरपिउकाई ॥ २३३४ ॥

श्रीमन्महावीरजिनेन तदा षोडश वर्षाणि केवलज्ञानस्थोत्पा-
दितस्याभ्युपगमः । ततश्च राजगृहापरनाम्नि ऋषजपुरे नगरे
जीवप्रदेशिकदृष्टिः समुत्पन्नेति । कथमुत्पन्ना ? इत्याह-राज-
गृहे नगरे गुणशिलके चैत्ये चतुर्विंशपूर्विणो वसुनामान आचा-
र्याः समागताः, तेषां च तिष्यगुमां नाम तिष्यः । स च तत्र
पूर्वगतमालापक वक्ष्यमाणस्य रूपमधीयानो वक्ष्यमाणयुक्ति-
निर्विप्रतिपन्नोऽसंबुद्धः परिहृतो गृहभाविहरन आमलकलपा-
या नगर्या गतः, तत्र च मिश्रभोजनाम्ना आश्वकण " कूरपिउकाई-
" ऽऽदिना कूरमिकथाऽऽदिदानेन प्रतिबोधित इत्यर्थः ॥ २३३३ ।
२३३४ ॥

अथास्य नियुक्तिगाथाद्वयस्य भाष्यमाह-

आयप्पवायपुव्वं, अहिजमाणस्म तीसगुत्तस्स ।

नयमयमथाणमाण-स्स दिट्ठिमोहो समुप्पण्णो ॥ २३३५ ॥

आत्मप्रवादानामक पूर्वमधीयानस्य तिष्यगुप्तस्य अयं सूत्रा-
लापकः समायातः । तद्यथा-" एगे भंते ! जीवपणसे जीवे
स्ति वत्तव्वं सिया ? । नो इण्ठे समेट्ते । एव दो तिण्णो जाव
दस संखेज्जा । अस्सेज्जा भंते ! जीवपणमा जीव स्ति वत्तव्वं
सिया ? । नो इण्ठे समेट्ते । एणपएसूणे वि णं जीये नो जीवे
स्ति वत्तव्वं सिया । स केण अट्टेण ? । जम्हा णं कसिणे पडि-
पुन्ने लागागासपएसुत्तुत्ते जीवे जीवे स्ति वत्तव्वं सिया, से
तणं अट्टेण " इति । अमुच्चाऽऽलापकमधीयानस्य कस्यापि न-
यस्येदमपि मतम्, न तु सर्वनयानामित्यवमजानतस्तिष्यगुप्तस्य
मिथ्यात्वोदयाद् दृष्टेः दर्शनस्य मोहो विपर्यासः संजात इति ।
॥ २३३५ ॥

कथमित्याह-

एमादओ पणमा, नो जीवो नो पणसहीणो वि ।

जं तो स जण पुन्नो, म एव जीवो पणसो स्ति ॥ २३३६ ॥

यद्यस्मादेकाऽऽद्यः प्रदेशास्तावज्जीवो न भवति, " एगे भंते !
जीवपणस । " इत्याद्यालापके निषिक्तत्वात् । एव यावदेकेनापि
प्रदेशेन हीनो जीवो न भवति, अत्रैवाऽऽलापके निश्चारितत्वात् ।
ततस्तस्माद् येन कनापि चरमप्रदेशेन स जीवः परिपूर्णः क्रियते,
स एव प्रदेशो जीवो, न देशप्रदेशाः । एतत्सूत्राऽऽलापकप्रमा-
ण्यादित्येवं विप्रतिपन्नोऽस्माविति ॥ २३३६ ॥

ततः किमित्याह-

गुण्णाऽजिहिओ जइ ते, पदमपण्णो न सम्मओ जीवो ।

तो तत्परिमाणो विष, जीवो कदमंतिमपणमो? ॥२३३७॥

एकोऽन्यप्रदेशो जीवस्तद्भाषाभाषित्वाज्जीववस्येत्यादि-
भाषाणस्तिस्यगुणा गुरुणा वसुमुरिणा अजिहित-हन्त ! यदि ते
तत्र प्रथमो जीवप्रदेशो जीवो न संमतः, ततस्तर्ह्यन्तिमो जी-
वप्रदेशः कथं केन प्रकारेण जीवः? न घटत एव सोऽपि जीव
इत्यर्थः । कुतः? तत्परिणाम इति कृत्वा । इदमुक्तं जवति-भवद्-
भिमतोऽन्यप्रदेशोऽपि न जीवः, अन्यप्रदेशेस्तुल्यपरिणाम-
त्वात्, प्रथमाऽऽन्यप्रदेशवदिति ॥ २३३७ ॥

अथवा व्यत्ययेन प्रयोग इति दर्शयति-

अहव म जीवो कद ना-इमो ति को वा विसेमहेऊ ते ?

अह पूरणो ति बुद्धी, एक्को पूरणो तस्म ॥२३३८॥

अथवा-सोऽन्तिमप्रदेशः कथं जीवस्त्वयाऽभ्युपगम्यते?,
कथं च न-नैवाऽऽदिमः प्रथमस्तद्वपतया इष्यते? नन्वाद्योऽपि
प्रदेशो जीव एवेत्यती, शेषप्रदेशस्तुल्यपरिणामत्वात्, अन्यप्रदे-
शवदिति । को वाऽत्र विशेषहेतुस्तत्र, येन प्रदेशत्वे तुल्येऽ-
न्तिमो जीवो न प्रथमः?, इति । अथ विविक्ततामंशेयप्रदेश-
राशेऽन्यः प्रदेशः पूरण इति विशेषसद्भावेनः स जीवो न प्रथम
ज्ञात तत्र बुद्धिः । तदुक्तम् । यतो यथाऽन्यः प्रदेशः पूरणस्त-
था एक्कैकः प्रथमाऽऽदिप्रदेशः, तस्य विविक्तजीवप्रदेशराशेः
पूरण एव, एकमपि प्रदेशमन्तरेण तस्यापरिपूर्तेरिति ॥२३३८॥

एव च सर्वप्रदेशानां पूरणत्वे इदमनिष्टमापतति ।

किम?, इत्याह-

एवं जीववहुत्तं, पडजीवं मव्वहा व तदजावो ।

इच्छा विवज्जओ वा, विममत्तं सव्वसिद्धी वा ॥२३३९॥

एव सर्वजीवप्रदेशानां विविक्तप्रदेशमानपूरणत्वेऽन्यप्रदेश-
व्यपत्यकं जीवत्वात्प्रतिजीव जीववहुत्वमभ्युपगम्य जीवाऽऽत्मकं
प्राप्नोति । अथवा-प्रथमाऽऽदिप्रदेशवद-न्यप्रदेशस्याप्यजीव-
त्वे सर्वथा तदभावा जीवाभावः प्रसजति । अथ पूरणत्वे
समानेऽप्यन्यप्रदेश एव जीवः, शेषास्तु प्रदेशा अजीवा इत्या-
ग्रहो न मुख्यते, तादं राजाऽऽदिगच्छा भवतः, यत्प्रतिभा-
सते तदेव हि जल्प्यते इति । तथा च सति विपर्ययोऽपि क-
स्मात् भवति-आद्यो जीवोऽन्यस्तु प्रदेशो जीव इति?, विषम-
त्व वा कुतो न जवति-केचनाऽपि प्रदेशा जीवाः, केचित्तज्जी-
वा इति? अनियमेन सर्वविकल्पासिद्धिर्वा कस्मात् भवति,
स्वेच्छया सर्वपक्षाणामपि वक्तु शक्यत्वादिति ॥२३३९॥

किञ्च-

जं सव्वहा न धीयं, मव्वेसु वि तं न गणुतं व ।

सेसेसु अमदूओ, जीवो कदमंतिमपणमो ॥२३४०॥

यद् विषयगैर्कास्मिन्नवयवे सर्वथा नास्ति तत्सर्वेष्वपि अ-
वयवेषु समुदितेषु न भवति, यथा रेणुकणेषु प्रत्येकमसत्तन्म-
मुदाय तेल, नास्ति च प्रथमाऽऽदि एकैकास्मिन् प्रदेश जीव-
त्वं, ततः शेषेषु प्रथमाऽऽदिप्रदेशेष्वमजीवत्वं परिणामाऽऽदिना
तुल्ये कथमकस्मादेकस्मिन्नेवान्यप्रदेशे समायातमिति? ॥२३४०॥

पुनः परमतमाहाकथं परिहरन्नाह-

अह देसओऽवमे-मु तो वि किह सव्वहंतिमे जुत्ते ।

अह तम्मि व जो हेऊ, म एव मेसेसु वि समाणो ॥२३४१॥

अथान्यथाशेषेषु प्रथमाऽऽदिप्रदेशेषु, देशतो जीवः समस्येव,
अन्यप्रदेशे तु सर्वाऽऽत्मनाऽसौ समस्तीति विशयः । ततो "ज स-
व्वहा न धीयं" इत्येतदसिद्धमिति भावः । अत्रोत्तरमाह-तथा-
पि कथमन्यप्रदेशे सर्वाऽऽत्मना जीवो युक्तः? ननु तथापि दशत
एवाऽसौ युज्यते, तस्यापि प्रदेशत्वात्, प्रथमाऽऽदिप्रदेशवत् । अ-
थान्यप्रदेशे सपूर्णो जीव इष्यते, तर्हि तत्र तद्भावे यो हेतुः स
शेषेष्वपि प्रथमाऽऽदिप्रदेशेषु समान एव, तुल्यधर्मकत्वात् ।
अतस्तेष्वपि प्रतिप्रदेशं सपूर्णजीवत्वमन्यप्रदेशवदिति नश्य-
ते?, इति ॥२३४१॥

अथ प्रथमाऽऽदिप्रदेशेषु जीवत्व नश्यते, तर्ह्यन्यप्रदेशोऽपि
तत्रैवैवम् । कुतः?, इत्याह-

नेह पणसत्ताणओ, अतो जीवो जहाऽमपणसो ।

आह सुयम्मि निमिच्छ, मेसा न उणोतिमपणमो ॥२३४२॥

इहान्यप्रदेशोऽपि न जीवः, प्रदेशत्वात्, यथा प्रथमाऽऽदिप्रदेशे
इति । आह-नन्वागमशाधितेय प्रतिज्ञा, यतः पूर्वोक्ताऽऽलाप-
करूपे श्रुते शेषाः प्रथमाऽऽदिप्रदेशा जीवत्वेन निषिद्धाः, न
पुनरन्यप्रदेशः, तस्य तत्र जीवत्वानुक्तानात् । अतः कथं प्रथमा-
ऽऽदिप्रदेशवदन्यस्य जीवत्वनिषेध मन्वामहे?, इति ॥२३४२॥

अत्रोत्तरमाह-

नणु एणो ति निमिच्छो, सो वि सुए जइ सुयं पमाणं ते ।

सुत्तं मव्वपणसा, भणिया जीवो न चरिमात्ति ॥२३४३॥

ननु सोऽपि-अन्यप्रदेशः श्रुते जीवत्वेन निषिद्धः । कुतः?, इत्याह-
एक इति कृत्वा । तथाहि-तत्रैवैवमुक्तम्-"एणे जने जीवपणसे
जीवे ति वत्तव्व सिया? । णो इणं समद्वे " इति । ततो यदि
भुत तत्र प्रमाण, ततोऽन्यप्रदेशस्यापि जीवत्व नैवैवम्, एकत्वात्,
प्रथमाऽऽन्यतरप्रदेशवत् । किञ्च-यदि भुत हन्त! प्रमाणीक-
रोपि, तदा सर्वेऽपि जीवप्रदेशाः परिपूर्णा जीवत्वेन भूत भाषि-
ताः, न त्वेक एव चरमप्रदेशः । तथा च तत्रैवाभिहितम्-"ज-
म्हा णं कसिणे पण्णिण्णे लोगागासपणमतुत्ते जीवे ति वत्त-
व्व सिया" । अतः अतप्रामाण्यमिच्छता भवता नैक एवान्यप्र-
देशो जीवत्वेनैवैव इति ॥ २३४३ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन साधयन्नाह-

तंतू पडोवयारी, न समत्तपडो य समुदिया ते उ ।

सव्वे समत्तपडओ, मव्वपणमा तहा जीवो ॥२३४४॥

एकस्तन्तुर्भवति समस्तपटोपकारी, तमप्यन्तरेण समस्तपट-
स्याजावात् । पर स एकस्तन्तुः समस्तपटो न भवति, किन्तु ते
तन्तवः सर्वेऽपि समुदिताः समस्तपटव्यपदेशं लज्जन्त इति प्र-
तीतमव । तथा जीवप्रदेशोऽप्येको जीवो न भवति किन्तु सर्वे-
ऽपि जीवप्रदेशाः समुदिता जीव इति ॥२३४४॥

ननु प्राग यदुक्तम्-"नयमयमयाणमाण-स्स विट्ठिमोहो स
मुप्पज्जो ति" तत् कस्य नयस्यैव मतम्?, इत्येतद्व्यर्थाकरण-
वैकमुपदेशमाह-

एवंभूयनयमयं, देस-पणमा न वत्थुणो भिण्णा ।

तेणवत्थु ति मया, कसिणं चिय वत्थुमिदं से ॥२३४५॥

जइ तं पमाणमेवं, कसिणो जीवो अहोवयाराओ ।

देमे वि सव्वबुद्धी, पवज्ज मेमे वि तो जीवं ॥ २३४६ ॥

एवंभूतनयम्येवं मने यदुत-देशप्रदेशो न वस्तुनो भवौ, तेन तौ अवस्तरूपौ मतौ । अतो देशप्रदेशकल्पनारहितं कृत्स्नं परिपूर्णमेव वस्तु 'मे' तस्यैवंभूतनयस्य एव । ततो यदि तदय-भूतनयमने प्रमाण जानामि त्वम, एव तर्हि कृत्स्नः परिपूर्णो जीवो, न त्वस्यप्रदेशमात्रमपि प्रतिपद्यस्व । अथ प्रमां दध्यः, पटो दध्यः, इत्यादय्यादेशकदेशोऽपि समस्तवस्तुपचाराद-स्यप्रदेशलक्षणे देशोऽपि समस्तजीवार्थास्तथा प्रवर्त्तते, तर्हि शेषोऽपि प्रथमाऽऽदिप्रदेशोऽपि च पचारातो जीवं प्रतिपद्यस्व, न्यायस्य समानत्वादिति ॥ २३४५ । २३४६ ॥

अथवा-अन्यपणम्येदं कृत्स्नं, न चैकप्रदेशमात्रे सर्वजी-
वोपचारां युज्यते इति दर्शयन्नाह-

जुत्तो व तदुवयारो, देसणे न उ पणममेत्तम्मि ।

जइ तंतूणम्मि पडे, पडोवयारो न तंतूम्मि ॥ २३४७ ॥

अथवा-उपचारादप्येक एवान्यप्रदेशा जीवो न भवति, किं तु देशाने एव जीवे जीवोपचारां युज्यते, यथा तन्तुजिः क-
तिपर्यङ्के पटे पटोपचारो दृश्यते, न त्वेकस्मिन्तन्तुमात्रे इति ॥ २३४७ ॥

एव गुरुणाऽभिदिने ततः किम् ?, इत्याह-

इय पणविओ जाहे, न पवज्जइ सो कओ तओ वज्जो ।

तउ आमन्नकप्पाए, मिच्चिमिरिणा मूहोवायं ॥ २३४८ ॥

जक्खण-पाण-व्वंजण-वत्थंतावयवलाजिओ जणइ ।

सावयं विधम्मिया म्हे, कोसत्ति तओ भणइ सहो ॥ २३४९ ॥

नणु तुज्जे मिच्चंतो, पज्जंतावयवमेत्तओऽवयवं ।

जइ सच्चमिणं तो का, विहम्मणा मिच्छामिहरा जे ॥ २३५० ॥

गतार्था एव, नवरम, इति पूर्वोक्तप्रकारेण गुरुभिः प्रज्ञा-
पितस्तिष्ठगुप्तो यावन्न किञ्चित्प्रतिपद्यत, तत उद्घाट्य बाह्य-
कृतो विहरन्नामन्नकल्पां नगर्षो गत्वा आमन्नाशयने स्थितः ।
तत्र मित्रश्रीआवकण निह्वोऽयमिति हात्वा तत्प्रतिबोधनार्थं
गत्वा निमन्त्रितः- 'यन्मर्दायगृहे प्रकरणमद्य तत्र भवद्भि स्व-
यमागतव्यम' । ततो गतास्ते तद्गृहे । तेन च तत्र निष्ठगुप्तमु-
पवेश्य महान्तं संभ्रममुपदर्शयता तत्पुणो भक्ष्यभोज्यान्नपान-
व्यञ्जनवस्त्राऽऽदिवस्तुनिचया विस्तारिताः । ततस्तेषां मध्या-
ह्नसर्वान्न्याययवान् गृहीत्वा प्रतिव्रामितोऽसौ, कूरमिस्थाऽऽ-
दिना प्रतिव्रामित इत्यर्थः । ततो मणत्पमिधत्ते- 'हे आवक !
विधर्मनाः किमिति त्वया वयमिदम ? । ततः आहो नगति-
(नणु तुज्जेमित्यादि) (मिच्छामहरा जे त्ति) अन्यथा यदि
नेह सत्यम्, तदा सर्वमपि मिथ्या भवतां भाषितमिति ॥ २३४९ ॥

अपि च-

अंतोऽवयवो न कुणइ, ममत्तकज्जे ति जइ न सोऽजिपओ ।

संववहाराए, तो तम्मि कओऽवयविगाहो ? ॥ २३५१ ॥

यदि नामाऽन्यावयवः समस्तस्याप्यवयवो यस्मादर्थं
कार्यं तत्र करोतीत्यनाऽसौ नातिमतो भवताम्-कूरपकाश्रवस्त्रा-
ऽऽदीनामव कतिपयतिकथसु कूरपकाऽऽदिमुक्तमखण्डनत्वा-

दरूपोऽन्यावयवो यदि न परिनाशकरो, भवतामित्यर्थः, तर्हि
संव्यवहारातीते तस्मिन्नन्यावयवे कुतः किल समस्तावयवि-
प्रहो भवतामिति ? ॥ २३५१ ॥

प्रमाणयन्नाह-

अतिमंतं न पडो, तक्कजाकरणओ जइ कुंभो ।

अइ तयभावे वि पणो, सो किं न पडो खणुप्फं व ? ॥ २३५२ ॥

अन्यतन्तुमात्रं न पट, तस्य पटस्य कार्यं शीतत्राणाऽऽदि क-
तकार्यं, तस्याकरणं तत्कार्याकरणं, तस्मादिति । यथा कुम्भां घटः ।
अथ तदभावेऽपि पटकार्याभावेऽपि तन्तुः पट दृश्यते, तर्हि
किमित्यसौ पटो घटः खणुप्फं वा न भवति, पटकार्याकर्तृत्व-
स्यावशेषादिति ? ॥ २३५२ ॥

तथाहि-

उवलंभववहारा-जावाओ नत्थि ते खणुप्फं व ।

अंतावयवेऽवयवी, दिट्ठंताजावओ वा वि ॥ २३५३ ॥

तवाभिमतोऽवयवो अन्यावयवे नास्ति, उपलब्धिलक्षणप्रा-
प्त्यानुपलब्धः, व्यवहाराभावाच्च, खणुप्फादिति । अथवा-
' अन्यावयवमात्रमवयवी, अवयविमपूर्णहेतुत्वात्, ' इत्यत्र
तावद् दृष्टान्ताभावाद न साध्यमिच्छति ॥ २३५३ ॥

यदि नाम नोपलभ्यते, नापि व्यवह्रियते, दृष्टान्ता-
भावाच्च नानुमीयते, ततः किम् ?, इत्याह-

पच्चक्खओऽगुमाणा-दागमओ वा य मिद्धि अत्थानं ।

सव्वपमाणविसया-ईयं मिच्चत्तमेवं जे ॥ २३५४ ॥

प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणैरर्थातां मिद्धि, तानि च त्वत्पक्षसाधक-
त्वेन न प्रवर्त्तन्ते । अतः सर्वप्रमाणविषयातीतं ' मे ' भवता-
मभिहितं मिथ्यात्वेमवति ॥ २३५४ ॥

तदेवं मित्रश्रीआवकेणोक्ते स्म किं कृतवान् ?, इत्याह-

इय चोडयमंबुद्धो, खामिय पणित्ताजिओ पुणो विहिणा ।

गंतु गुरुपाणमूलं, ससीसपरिसो पणिकतो ॥ २३५५ ॥

इति प्रेरितः सखुद्धोऽसौ विहितकृमिजलामनेन मित्रश्रीआ-
वकेण सपूर्णोन्नप्रदानाऽऽदिविधिना पुनरपि प्रतिव्रामितो गुरु-
पाणमूलं गत्वा शिष्यपरिवत्समेता विधिना प्रातिक्रान्तः सभ्य-
गमार्गं प्रपन्नो गुर्वन्तिके विजहारिति गार्थार्थः ॥ २३५५ ॥
जीवप्रदेशा आकाशप्रदेशस्तुल्या बाऽधिको वा हीनो वति ?
प्रश्ने, उत्तरम्-जीवप्रदेशाऽऽकाशप्रदेशयानिर्विभागभागरूप-
त्वेन तुल्यत्वेमेवेति मन्तव्यम् ॥ १०१ प्र० । सन० ३ उल्ला० ।
तथाऽष्टौ गोस्तनाकारा जीवप्रदेशाः सन्ति, तेषां कर्मवर्गणा
लगति, न वेति ? प्रश्ने, उत्तरम्-जीवानां मध्याह्नप्रदेशानां कर्म-
वर्गणा न लगतीति ज्ञानदीपिकायां प्रोक्तमस्ति । यथा-
"स्पृश्यन्ते कर्मणा तेऽपि, प्रदेशा आत्मना याद । तदा जावो
जगत्यास्स-अजीवत्वमवाप्नुयान्" ॥ ११ प्र० । सन० ४ उल्ला० ।

जीवपणवर्णा-जीवप्रज्ञापना-स्त्री० । प्रज्ञाप्यन्ते जीवाऽऽदयो
भावा अनया शब्दमहस्येति प्रज्ञापना । प्रज्ञा० १ पद । जावा-
नां प्रज्ञापना जीवप्रज्ञापना । प्रज्ञापनोपाङ्गस्य जीवप्रज्ञापिकायां
शब्दसदृशो, प्रज्ञा० १ पद ।

सांस्परिकं जीवप्रकापनामभिधिसुस्तद्विषय प्रश्नमूत्रं चाह-
मे किं तं जीवपञ्चवणा । जीवपञ्चवणा दुविहा पञ्च-
सा । तं जहा-भंसारसमावणजीवपञ्चवणा य, असं-
सारसमावणजीवपञ्चवणा य । से किं तं असंसारसमा-
वणजीवपञ्चवणा ? । असंसारसमावणजीवपञ्चवणा दु-
विहा पञ्चसा । तं जहा-अणंतरसिद्धासंसारसमाव-
णजीवपञ्चवणा, परंपरसिद्धासंसारसमावणजीव-
पञ्चवणा ॥

"से किं तं" इत्यादि । अथ का सा जीवप्रकापना ? । सूरिराह-
जीवप्रकापना द्विविधा प्रकृता । तद्यथा-संसारसमापन्नजीवप्र-
कापना च, असंसारसमापन्नजीवप्रकापना च । तत्र संसारसं-
सारो नारकतयहनगरामरमवातुभवलक्षणः, तं सम्यगेकीमा-
वेनाऽऽपन्नाः, संसारवर्त्तिन इत्यर्थः । ते च ते जीवाश्च, तेषां प्र-
कापना संसारसमापन्नजीवप्रकापना । न संसारोऽसंसारो मो-
क्षस्तं समापन्ना असंसारसमापन्ना, मुक्ता इत्यर्थः । ते च ते जी-
वाश्च, तेषां प्रकापना असंसारसमापन्नजीवप्रकापना । चशब्दो
प्राग्बद्ध जायनीयौ । तत्राप्यवक्तव्यत्वात्प्रथमतोऽसंसारसमा-
पन्नजीवप्रकापनामभिधिसुस्तद्विषय प्रश्नमूत्रमाह-"मे किं तं"
इत्यादि । अथ का सा असंसारसमापन्नजीवप्रकापना ? ।
सूरिराह-असंसारसमापन्नजीवप्रकापना द्विविधा प्रकृता ।
तद्यथा-अनन्तरसिद्धासंसारसमापन्नजीवप्रकापना च, पर-
म्परसिद्धासंसारसमापन्नजीवप्रकापना च । तत्र न विद्यतेऽन्तरं
व्यवधानम्, अर्थात्समयेन येषां तेऽनन्तराः, ते च ते सिद्धा-
नन्तरसिद्धाः, सिद्धव्यप्रथमसमये वर्त्तमाना इत्यर्थः । ते
च तेऽसंसारसमापन्नजीवाश्च अनन्तरसिद्धासंसारसमापन्न-
जीवाः, तेषां प्रकापना अनन्तरसिद्धासंसारसमापन्नजीवप्र-
कापना । चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः । तथा-विचक्षिते प्रथ-
मे समये च । सिद्धस्तस्य यो द्वितीयसमर्थसिद्धः स परः, तस्या-
पि यस्तृतीयसमर्थसिद्धः स परः । एवमन्येऽपि वाच्याः । परे च
परे चेति शेषमाद्यं "पृथगेदराऽऽदयः" ॥३१॥१५५॥ इति (सि०
हे०) सूत्रेण परम्परशब्दनिष्पत्तिः । परम्परश्च ते सिद्धाश्च पर-
म्परसिद्धाः, विचक्षितसिद्धस्य प्रथमसमयात्प्राग् द्वितीयाऽऽ-
दिसमयेऽवतीताः यावद्वर्त्तमाना इति भावः । ते च ते असंसा-
रसमापन्नाश्च परम्परसिद्धासंसारसमापन्नाः, ते च ते जीवाश्च,
तेषां प्रकापना परम्परसिद्धासंसारसमापन्नजीवप्रकापना । अ-
त्रापि चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः । प्रका० १ पट ।

जीवपरिणाम-जीवपरिणाम-पुं० । परिणमनं परिणामः, त-
त्तद्भावगमनमित्यर्थः । यदाह-"परिणामो ह्यर्थान्तर-गमन न
च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्त-
द्विदामिष्टः ॥ १ ॥" इत्याद्यर्थनयस्यातः सत्पर्ययेण नाशः प्रा-
दुर्भावोऽमता च पर्यवर्तते द्रव्याणां परिणामः प्रोक्तः । अतु प-
र्ययनयस्येति जीवस्य परिणाम इति विग्रहः । जीवस्य तत्त-
द्भावगमनं, स्था० ।

तद्विद्वे जीवपरिणामे पणत्ते । तं जहा-गणपरिणामे,
इन्द्रियपरिणामे, कर्मायपरिणामे, लेस्मापरिणामे, जोगप-
रिणामे, उवयोगपरिणामे, नाणपरिणामे, दंसणपरिणामे,
चरित्तपरिणामे, वेदपरिणामे ।

स च प्रायोगिकः, तत्र गतिरेव परिणामो गतिपरिणामः । एवं स-
र्वत्र । गतिश्चेह गतिनामकर्मोदयाकारकाऽऽदिद्वयपवेशहेतुः, तत्प-
रिणामश्च नवकृयादिति । स च नरकगत्यादिश्चतुर्विधो, गतिपरि-
णामे च सत्येवेन्द्रियपरिणामो भवति । तमाह-(इन्द्रियपरिणा-
मे स्ति) स च ओत्राऽऽदिभेदात्पञ्चधा । इन्द्रियपरिणामो चेष्टा-
ऽनष्टविषयसंबन्धाद्गणपपरिणामतिरिति तदनन्तरं कषायपरि-
णाम उक्तः । स च कोत्राऽऽदिनदाश्चतुर्विधः । कषायपरिणामे च
सति लेइयापरिणामः, न तु लेइयापरिणामो कषायपरिणामः, येन
क्षीणकषायस्याप्यशुक्ललेइयापरिणामतिदेशो न पूर्वकोटि यावद्भ-
वति । यत उक्तम्-"मुहुनरु तु जहम्मा, उक्कासा होइ पव्वका-
दाओ । नवहि वरिमेहि ऊणा, णायव्वा सुक्कलेस्साए" ॥१॥
स्ति । अतो लेइयापरिणाम उक्तः । स च कृष्णाऽऽदिनदात्परोदति ।
अयं च योगपरिणामे सति भवति, यस्मात्प्रकृत्योगस्य लेइयाप-
रिणामोऽपैति, यतः समुच्छिन्नक्रियं ध्यानमलेश्यस्य भवतीति
लेइयापरिणामानन्तरं योगपरिणाम उक्तः । स च मनोवाक्काय-
भेदात्त्रिधा । संसारिणां च योगपरिणामावुपयोगपरिणामति-
वर्त्तन्ति तदनन्तरमुपयोगपरिणाम उक्तः । स च साकारानाका-
रभेदाद्द्विधा । सति चापयोगपरिणामे ज्ञानपरिणामः, अतस्तदन-
न्तरमसावुक्तः । स चाऽऽनिर्निबोधिकाऽऽदिभेदात्पञ्चधा । तथा-
मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमप्यज्ञानपरिणामो मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्गज्ञा-
नलक्षणस्त्विविधोऽपि विशेषग्रहणसाधर्म्याद् ज्ञानपरिणामग्रह-
णेन गृहीतोऽष्टव्य इति ज्ञानाज्ञानपरिणामे च सति सम्यक्त्वा-
ऽऽदिपरिणामतिरिति, ततो दर्शनपरिणाम उक्तः । स च त्रिधा,
सम्यक्त्वमिथ्यात्वमिथ्यभेदात् । सम्यक्त्वे सति चारित्र्यमिति,
ततस्तत्परिणाम उक्तः । स च सामायाकाऽऽदिभेदात्पञ्चधा
रूपादिवेदपरिणामे चारित्र्यपरिणामो, न तु परिणामे वेदपरिण-
निर्यस्मादेवदकस्यापि यथाख्यातचारित्र्यपरिणामतिर्हृष्टं चा-
रित्र्यपरिणामानन्तरं वेदपरिणाम उक्तः, स च रूपादिभेदा-
त्त्रिधा । स्था० १० ठा० ।

जीवपञ्चस्वार्णकारिया-जीवप्रत्याख्यानक्रिया-स्त्री० । जीव-
विषये प्रत्याख्यानाभावेन बन्धाऽऽदिद्वयापारे, स्था० २ ठा० १ ठा० ।

जीवपाओसिया-जीवप्राद्वेषिकी-स्त्री० । जीवस्याऽऽत्मपरतदु-
जयरूपस्योपरि प्रद्वेषाऽऽद्या क्रिया प्रद्वेषकारणमव वा जीवप्रा-
द्वेषिकी । प्राद्वेषिक्याः क्रियाया नेदे, भ० ३ दा० ३ ठा० । स्था० ।

जीवपाकुसिया-जीवप्रातीतिका-स्त्री० । जीव प्रतीत्य यः
कर्मबन्धः सा तथा । क्रियामेदे, स्था० २ ठा० १ ठा० ।

जीवजाव-जीवभाव-पुं० । जीवत्वे, भ० ।

अथ तद्देशभूतो जीव उत्थानाऽऽदिगुण इति दर्शयन्नाह-
जीवेण भंतं ! मनुट्टाणे मकम्मे मवले सर्वाणि मपुरिसकार-
परकमे आयजावेणं जीवभावं उवदंसेइ ति वत्तवं मिया ? ।
हंता गोयमा ! जीवेणं मनुट्टाणे० जव उवदंसेइ ति वत्तवं
मिया । मे केणहेणं० जाव वत्तवं मिया ? ! गोयमा !
जीवेणं अणंताणमाभिणिवोहियनाणपज्जवाणं, एवं सुयना-
णपज्जवाणं ओहिनाणपज्जवाणं मणपज्जवाणं पज्जवाणं
केवलनाणपज्जवाणं मइअन्नाणपज्जवाणं सुयअन्नाणपज्ज-
वाणं विज्जेगनाणपज्जवाणं चक्खुट्ठेणपज्जवाणं अचक्खु-
दंसणपज्जवाणं ओहिदंसणपज्जवाणं केवलदंसणपज्जवा-

णं उवओगं गच्छद् उवओगलक्खणेणं जीवे, से एणहेणं एवं बुच्चद्-गोयमा ! जीवे सल्लहणे० जाव वत्तन्वं मिया । "जावेण" इत्यादि । इह च ' सउछाणे ' इत्यादीनि विशेषणानि मुक्तजीवव्युदासार्थानि । (आयभावेण नि) आत्मभावेन उत्थान-शयनगमननोजनाऽऽदिरूपेणाऽऽत्मपरिणामविशेषेण (जीवभावे नि) जीवत्वचेतन्यमुपदर्शयति प्रकाशयति इति वक्तव्यं स्यात्, विशिष्टस्योत्थानाऽऽदेर्विशिष्टचेतनापूर्वकत्वादिति । "अ-णेतानमाभिणोहोहय" इत्यादि । पर्येषाः प्रकाशना आविभा-गाः पल्लिच्छेदाः, ते चानन्ता आभिनिबोधिकज्ञानस्यातोऽनन्ता-नामाभिनिबोधिकज्ञानपर्यवसानं सवन्धनमनन्ताभिनिबोधिक-ज्ञानपर्यवसाऽऽत्मकमित्यर्थः । उपयोगं चेतनाविशेषं गच्छतीति यो-गः । उत्थानाऽऽद्यात्मभावे वत्तमान इति हृदयस्त्वम् । अथ यद्यु-त्थानाऽऽद्यात्मभावे वत्तमानो जीव आभिनिबोधिकज्ञानाऽऽद्युप-योगं गच्छति, तत्किमेतावन्तैव जीवजावमुपदर्शयतीति वक्तव्यं स्यात् ? इत्याशङ्क्याऽऽह-"उवओग" इत्यादि । अतः उपयोग-लक्षणं जीवजावमुत्थानाऽऽद्यात्मभावेनोपदर्शयतीति वक्तव्यं स्यादेवेति । भ० २ पा० १० उ० ।

जीवमजीव-जीवाजीव-पु० । जीवद्रव्याजीवद्रव्ययोः, भा० भ० २ अ० ।

जीवमिस्सिया जीवमिस्सिता-स्त्री० । प्रभूतानां जीवानां स्तोकाणां च मृतानां च शङ्कशप्तस्थाऽऽदीनामेकत्र राशौ दृष्टं यदा कश्चिदेव वदति-अहो ! मदान् जीवराशिग्यमिति, तदा सा जीवमिस्सिता । सत्यामृताभावाभेदे, सत्यामृतात्वं चास्या जीवस्य सत्यत्वात्, मृतेषु मृतात्वात् । प्रका० ११ पद ।

जीवयाम्-देशो-व्याधमृयाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।

जीवरक्खा-जीवरक्षा-स्त्री० । गोप्रभृतिजीवमोचनाय छव्यस्त्रि-ङ्गिनां छव्यं प्रदीतुं कथयत, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-यदि ज्ञाना-ऽऽदि संबन्धि द्रव्यं न भवति, तदा गृह्यते, निषेधो ज्ञानो नास्ती-ति । ४७० प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

जीवरामि-जीवराशि-पु० । राशिभेदे, जीवराशिद्विविधः-संसारममापन्नोऽसंसारममापन्नश्च । स० ।

जीवरुय-जीवरुत-न० । मयूरमार्जारद्युक्तसारिकाऽऽदिद्विपिते, जीत० ।

जीवविग-जीवलिङ्ग-न० । खलनस्पन्दनाङ्कुगोद्वयस्वेदम्लानाऽऽदि, "विज्ञाय लिंगं तस्यचरणं ।" सुत्र० २ सु० ६ अ० ।

जीवलोय-जीवलोक-पु० । जीवद्रव्ये, ज्ञा० १ सु० १ अ० ।

जीवविजय-जीवविजय-पु० । असंख्येयप्रदेशाऽऽत्मकमाकारा-नाकाराण्योगलक्षणानादिस्वकृतकर्मफलोपयोगित्वाऽऽदिजी-वस्वरूपानुवित्तन, सम्म० ३ काण्ड ।

जीववित्तविभिद्ध-जीववृत्तिविशिष्ट-त्रि० । केप्रहवृत्तित्ववि-शिष्टे, " जीववृत्तिविशिष्टाङ्गा-भावाभावग्रहोऽप्यसन् । उत्क-र्षश्चापकर्षश्चा-व्यवस्थो यदपेक्षया " ॥ ३५ ॥ जीववृत्ति-विशिष्टः क्षेत्रवृत्तित्वविशिष्टः । द्वा० १५ द्वा० ।

जीवविप्पजद-जीवविप्पजह-त्रि० । प्रासुके, भ० ७ श० १ उ० । " देवदिष्मस्स दारगस्स सररीं णिण्णण णिण्णिट्ठं जीवविप्प-जदं क्वप्प पक्खेयात् ।" (जीवविप्पजदं ति) आत्मना विप्रमुक्तः । द्वा० १ सु० २ अ० ।

जीवविजित्त-जीवविभक्ति-स्त्री० । छव्यविभक्तिभेदे, सुत्र० १ सु० ५ अ० १ उ० । जीवविभक्तिः सांसारिकतरभेदाद् द्वेषा । तत्राप्यसांसारिकजीवविजित्तर्द्धव्यकालभेदाद् द्वेषा । तत्र छ-व्यनस्तार्थान्तर्यसिद्धाऽऽदिनेदात्पञ्चदशधा । कालतस्तु तत्प्र-थममयसिद्धाऽऽदिभेदादनेकधा । सांसारिकजीवविभक्तिरि-न्द्रियजातिभवेदात्तश्च । तत्रेन्द्रियविभक्तिरेकेन्द्रियविकले-न्द्रियपञ्चेन्द्रियनेदात्पञ्चधा । जीवानां विभागेनावस्थापने, उक्त० । " इतो जीवविजित्तं तु, धोक्खामि अणुपुव्वसो " ॥ ४७ ॥ वत्त० ३६ अ० ।

जीवविचार-जीवविचार-पु० । जीवविचारणायाम्, सेन० । "अ-हाऽऽमलगपमाणे, पुढवाकाए हवन्ति जेजीवा । ते पारेवयमिस्सा, जंबूदीवे न माहन्ति ॥१॥ पगम्मि दग्गिदुम्मि, जे जीवा जिणव-रेहि" पम्पत्ता । ते जह सरिस्सवमिस्सा, जंबूदीवे न माहन्ति ॥२॥ " एतन्नाथाद्वयं प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तिप्रवचनसारोद्धारसूत्रवृत्त्यादौ यथा दृश्यते, तथा तेजस्कायप्रभृत्येकेन्द्रियाणां जीवमानप्रति-पादिका गाथाः प्रायो ग्रन्थे न दृश्यन्ते, तत्कथम् ? । किञ्च-वराट्टिकानणकुवप्रमाणमात्रे तेजस्काये ये जीवास्ते यदि मस्त-कलिताप्रमाणदेहधारिणो भवेयुः, तदा ते जम्बूद्वीपे न मान्ति । निम्बपत्रम्पृष्ठमात्रे वायौ ये जीवाः सन्ति, ते यदि खसखसप्रमा-णदेहधारिणो भवेयुः, तदा जम्बूद्वीपे न मान्ति । अयमर्थः प्रमा-णम्, अप्रमाणं वा ? । किञ्च-एतदर्थप्रतिपादिके यादृश्यौ त्रुटितपत्रे गाथेऽपि स्तः । तद्यथा-"वरट्टित्तुलमिस्सा, नेऊजीवा जिणहि" पम्पत्ता । मत्थपलिकल्लयमाणो, जंबूदीवे न माहन्ति ॥१॥ जे द्विष-पत्तफमिस्सा, वाऊऊजीवा जिणहि" पम्पत्ता । ते जह खसखसमिस्सा, जंबूदीवे न माहन्ति ॥२॥ " किञ्च-पृथिवीकायाऽऽदिजीवप्रमाण-प्रतिपादिकायां गाथायां पारापताऽऽदयः प्राक्ताः, ते च तत्सत्-तार्थकाले भिन्नभिन्नप्रमाणदेहधारिणो भवन्ति, तेन पारापता-ऽऽदयः किकालीना प्राह्याः ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-तेजस्कायिकप्रभृ-तिशरीरमानप्रतिपादके गाथाद्वयं यद्यपि महाग्रन्थे न दृश्यते, तथापि सूत्रेण सह सम्मतमेव, तदर्थस्य सूत्रानुयायित्वात् । तथा-जीवमानप्रतिपादकपारापताऽऽदिप्रमाणमवस्थितकालत्वेन म-हाविदेहगतं ज्ञायत इति मुख्यबाधनार्थश्चायमुपदेश इति न का-ऽप्यनुपपात्तः ॥ २६६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । एतन्नामके प्रकर-णग्रन्थ च ।

जीवविरिय-जीववीर्य-न० । आत्मसामर्थ्ये, " उल्लसियं जीव-विरियं कहुं वि । " पं० व० ३ द्वा० ।

जीवविवागा-जीवविपाका-स्त्री० । जीव एव विपाकः स्वशक्ति-दर्शनलक्षणो विद्यते यस्मां ता जीवविपाकाः । कर्म० ५ कर्म० । जीवे जीवगते ज्ञानाऽऽदिज्ञाने स्वरूपविपाकस्तदुपघाताऽऽ-दिमपादनाभिमुखतालक्षणां यासां ता जीवविपाकाः । कर्मप्रकृ-तिभेदे, पं० सं० ३ द्वा० ।

जीवविपाकित्वमधिकृत्य परप्रश्नमपनुदयन्नाह-

संपप्प जीयकात्ते, उदयं काओ न जंति पगईओ ।

एवमिणमोहहेउ, आमज्ज विमसयं नत्थि ॥ ४७ ॥

ननु कास्ताः कर्मप्रकृतयो, या जीव काले चाऽऽश्रित्य नोदय-प्राधगच्छन्ति ? सर्वा अपि जीवकात्ताधिकृत्योदयमधिगच्छन्ती-ति भावः । जीवकात्तावन्तरेणाद्यासम्भवात् । नतः सर्वा अपि जीवविपाका एवेति प्रष्टुमिष्टाय । अत्राऽऽचार्य आह-"एवमि-ण" इत्यादि । ओधतः सामान्येन हेतुं हेतुत्यमात्रमाश्रित्य, एवमे-

तद् यथा त्वयोक्तं नद्यैव, विशेषितं स्वमाधारणं तु, हेतुमाश्रित्य एतन्न भवति, जीवः काष्ठे वा सर्वस्वामपि विकृतीनामुद्य प्रति साधारणः, ततस्तदपेक्षया चेत् प्रकृतीनां चिन्ता क्रियते, तर्हि सर्वा अपि जीवविपाका एव, काष्ठविपाका एव वा, नास्त्यत्र संदेहः, परं कासां चित्प्रकृतीनां क्षेत्राऽऽदिकमप्यसाधारणमुद्य प्रति हेतुरस्ति, ततस्तदपेक्षया क्षेत्रविपाकत्वाऽऽदिव्यपदेश इत्यपेक्षः ॥ ४७ ॥ ५० सं० ३ चार । कर्म० ।

जीववृद्धि-जीववृद्धि-न० । अनुज्ञायाम्, एतन्नानुज्ञाया गौणं नाम । न० ।

जीवसंवेव-जीवसंवेव-पु० । संक्षिप्य-ते संगृह्यन्ते जीवा एजिरिति संज्ञेया अपर्याप्तिकोऽन्यत्वाऽऽद्योऽवान्तरजातिनेदाः । जीवानां संज्ञेया जीवसंज्ञेयाः । अपर्याप्तिकोऽन्यत्वाऽऽदिके जीवस्थाने, कर्म० ६ कर्म० ।

जीवसंगृहीत-जीवसंगृहीत-त्रि० । जीवैः संगृहीतः स्वीकृतो जीवसंगृहीतः । जीवैः स्वीकृते, स्थः० । "अजीवा जीवसंगृहीताः ।" अजीवाः पुच्छाऽऽकाशाऽऽद्यो जीवैः संगृहीताः स्वीकृताः । अजीवान्वितानामजीवानां सर्वव्यवहाराभावात् । स्थः० २ ठा० १ उ० । ज० ।

जीवसंज्ञ-जीवसंज्ञ-पु० । जीवेषु संज्ञो जीवसंज्ञः । जीवेषु द्विसाऽऽदिपरिहारे, आवा० १ भू० १ अ० १ उ० ।

जीवसाहस्यिया-जीवसाहस्यिका-स्त्री० । यस्मिन्मतेन गृहीतेन जीव मारयति सा जीवसाहस्यिका । त्रियासेदे, स्था० २ ठा० १ उ० ।

जीवा-जीवा-स्त्री० । जीवनं जीवा । प्राणधारणे, आ० चू० १ अ० । जीवनं जीवा इति स्त्रीलिङ्गाभिधायक एवायं शब्दः साध्येन न तु जीव इति पुल्लिङ्गाभिधायकः शब्दः । त्रि०० । जीव-अच्, जीवयन्तच् वा टाप् । प्रत्यञ्चायाम्, सू० प्र० १३ पाहु० । धनुषो गुणे, वाच० । "तेरेदि सजीवाहि धनुषादि" सजीवैः कोट्यारोपितप्रत्यञ्चैः । झा० १ भू० ८ अ० । जीवव जीवा, जम्बुद्वीपलक्षणवृत्तक्षेत्रस्य हैमवतैरण्यवताभ्यां द्वितीयप्रवृत्तार्ध्यामवाच्छिन्नस्याऽऽरोपितज्याधनुःपृष्ठाकारथाः परिधिखण्डयोः धनुःपृष्ठसंज्ञकयोः पर्यन्तभूतसरलप्रदेशपङ्क्तौ, स० । हैमवताऽऽदिजीवानां प्रमाणमाह-

हैमवतैरण्यवताभ्यां जीवाभ्यां मत्ततीसं जोगणसहस्रमाहं कृत्वा चउसत्तरे जोगणसहस्रमाहं एगुणवीस-इजाण जोगणसहस्रं किंचि विमेषूणाओ आयामेणं पमात्ता ॥ हैमवताऽऽदिजीवयोक्तप्रमाणसंवादागथा-"सत्तत्तीमसहस्रमाहं, उच्च सया जोगणाण चउसयरा । हैमवतवामजीवा, किं-सूणा मोलम कला य" ॥ १ ॥ ति । कला एकोनविंशतिर्भागो योजनस्थिति । स० ३७ सम० ।

हैमवतैरण्यवताऽऽदिजीवानां परिधिखण्डप्रमाणमाह-

हैमवतैरण्यवताभ्यां जीवाणं धाणुपिठे अट्टतीसं जोगणसहस्रमाहं मत्त य चत्ताले जोगणसहस्रं एगुणवीसभागं जोगणसहस्रं किंचि विमेषूणा परिस्वेवेणं पएणत्ता ।

जम्बुद्वीपलक्षणवृत्तक्षेत्रस्य हैमवतैरण्यवताभ्यां द्वितीयप्रवृत्तार्ध्यामवाच्छिन्नस्याऽऽरोपितज्याधनुःपृष्ठाऽऽकारे परिधिखण्डयोः धनुःपृष्ठे उच्येते, तत्पर्यन्तभूते सरलप्रदेशपङ्क्तिं तु जीवै इव

जीवै इति । एतत्सुत्रमवादिगाथा च-"चत्ताला सत्तसया, अम-तीससहस्रसहस्रं दम कला य धणु ।" इति । स० ३८ सम० । "जम्बुद्वीवसहस्र पाईणपरीरुत्तर्दाहणत्ताप जीवाप" जीवथा प्रत्यञ्चया, द्वारकयत्यर्थः । सू० प्र० १२ पाहु० ।

जीवाइनाववाय-जीवाऽऽदिभाववाद-पु० । जीवाऽऽदिपदार्थवा-दे, "जीवाइभाववाओ, बधाइपमाहगो इहं नाव" । पं० ७४ द्वार । जीवाजीव-जीवाजीव-पु० । जीवञ्चयाजीवञ्चयोः, स्था० ।

समयाइ वा आवहियाइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा य-वुच्चइ । आणापाण्ड वा थोवाइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा पवुच्चइ । स्वणाइ वा लवाइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा पवुच्चइ । एवंमुत्ताइ वा अहोरत्ताइ वा पक्खाइ वा मामाइ वा लुऊइ वा अयणाइ वा संवच्छुराइ वा जुगाइ वा वाममयाइ वा वाममहस्माइ वा वासवमसहस्माइ वा वामकोमीइ वा पुव्वंगाइ वा पुव्वाइ वा तुम्हंगाइ वा तुम्हियाइ वा अडमंगाइ वा अडमाइ वा अयंगाइ वा अववाइ वा हूहूअंगाइ वा हूहूयाइ वा उप्पलंगाइ वा उप्पलाइ वा पडमंगाइ वा पडमाइ वा णल्लिणंगाइ वा णल्लिणाइ वा अत्थणिउगाइ वा अत्थणिउगाइ वा अउअंगाइ वा अउआइ वा एउअंगाइ वा एउआइ वा पउअंगाइ वा पउआइ वा चूत्तिअंगाइ वा चूत्तियाइ वा सीसप्पहेलियंगाइ वा सीसप्पहेलियाइ वा पत्तिआवमाइ वा सागरोवमाइ वा उस्मप्पिणीइ वा ओमप्पिणीइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा पवुच्चइ । गामाइ वा णगगाइ वा निगमाइ वा गयहाणीइ वा खेमाइ वा कव्वमाइ वा मन्वाइ वा दोणमुहाइ वा पट्टणाइ वा आगगाइ वा आसमाइ वा मन्वाहाइ वा मन्निवेमाइ वा पोमाइ वा आरामाइ वा उज्जाणाइ वा वणाइ वा वणखमाइ वा वावीइ वा पुक्खरणीइ वा सगाइ वा मरपत्तियाइ वा अगमाइ वा तमागाइ वा दहाइ वा एदीइ वा पुदवीइ वा उद्धीइ वा वानव्वाइ वा ओगामंतगाइ वा वलपाइ वा विगाहाइ वा दीवाइ वा समुदाइ वा वेलाइ वा वेइयाइ वा दाराइ वा तोरणाइ वा ऐग्इयाइ वा नेग्इयावामाइ वा० जाव वेमागियावामाइ वा कप्पाइ वा कप्पविमाणावामाइ वा वासाइ वा वामहरपव्वयाइ वा कूडाइ वा कूमागाराइ वा विजयाइ वा गयहाणीइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा पवुच्चइ । छायाइ वा आतवाइ वा दोमिणाइ वा अधकाराइ वा ओमाणाइ वा पमाणाइ वा उम्माणाइ वा अनियाणगिहाइ वा उज्जाणगिहाइ वा अत्थल्लिवाइ वा सल्लिप्पवायाइ वा जीवाइ वा अजीवाइ वा पवुच्चइ । स्था० ॥

पूर्वत्र जीवाविशेषाणामुच्चत्वलक्षणो धर्मोऽभिहितः, इह तु धर्माधिकारादेव समयाऽऽदिस्थितिलक्षणो धर्मो जीवाजीवसंबन्धो जीवाजीवत्येव धर्मधर्मिणोरभेदेनोच्यते इति । तत्र सर्वेषां कालप्रमाणानामाद्यः परमसूक्ष्मोऽनयो निरवयव उत्पन्नप्रशत-

जीवाजीव

व्यातमगः । ऽऽशुदाहरणोपलङ्कितः समयः, तस्य चांतीताऽऽदि-
वृत्त्या बहुवृत्ताद्बहुवचनमित्याह-“समयाश्वा” इत्यादि । इति-
शब्द उपदर्शनं । वाशब्दो विकल्पे । तथाऽसंख्यातसमयसमुदया-
ऽऽत्मिका आर्वातिका क्षुल्लकभवग्रहणकालस्य षट्पञ्चाशदुत्तर-
द्विशततमज्ञागमृता इति; तत्र समया इति वा आर्वातिका इति वा
यत् कालवस्तु तद्विभागेन जीवा इति च जीवपर्यायत्वात् पर्या-
यपर्यायिणोश्च कथञ्चिदभेदात् । तथा अजीवानां पुद्गलाऽऽदीनां
पर्यायत्वादजीवा इति । वकारौ समुच्चयार्थौ, दीघना च प्राकृत-
त्वात् । प्रोच्यते अग्निधीयत इति न जीवाऽऽदिव्यतिरेकिणः स-
मयाऽऽदयः । तथाहि-जीवाजीवानां सादिसपर्यवसानाऽऽदिजे-
वा वा स्थितिस्तद्भेदाः समयाऽऽदयः । सा च तर्कमः, धर्मश्च धर्मि-
णो नात्यन्तजन्द्वात्, अत्यन्तजनेवे हि विप्रकृष्टधर्ममात्रोपबन्धौ प्रति-
नियतधर्मधर्मिविषय एव संशयो न स्यात्, तदप्येज्योऽपि तस्य
जेदविशेषात् । दृश्यं च यदा कश्चिद्धरिततरुतरुणशाखाविसर-
विवरान्तरतः किमपि शुक्ल पश्यति, तदा ‘किमय पताका, किं वा
बलाका?’ इत्येव प्रतिनियतधर्मिविषयसंशय इति । अभेदे हि स-
र्वथा संशयानुत्पत्तिरत्र, गुणग्रहणत एव तस्यापि गृहीतत्वादिना ।
इह त्वभेदनयाऽऽश्रयणाज्जीवा इति वेत्याद्युक्तम् । इह च-सम-
याऽऽवलिकालज्ञकारणद्वयस्याजीवाऽऽदिद्वयाऽऽत्मकतया भ-
णनाद् द्विस्थानकावतारो दृश्यः, एवमुत्तरमृत्राण्यपि नयान,
विशेष तु वक्ष्याम इति । (आणापाणु इत्यादि) । आनप्राणावि-
त्युच्छ्वास निःश्वासकालः संख्याताऽऽवलिकालप्रमाणः ।

આહ વ-

“ हृदयस्य अणवगच्छ-स्य निरुधकिट्टस्य जतुणो ।

एवं उन्मत्तामनिमत्तामे, एत पाण ति वृद्धा ” ॥ १ ॥

तथा स्तोकाः सप्तोच्छ्वासानिःश्वासप्रमाणा , कृणाः संख्या-
प्रमाणत्रकृणाः, सप्तस्तोकप्रमाणा लवाः । एवमिति यथा प्राक्तने
सूत्रत्रये ज्ञाया ज्ञान यथा अज्ञाया इति च प्रोच्यन्ते इत्यधी-
तम्, एव सर्वेष्वुत्तरसूत्रेष्वित्यर्थः । महुर्जाः सप्तमसितिलवप्रणाः ।

ਰਜ.ਸ਼-

" सत्त पाण्णि से भेद्वे, सत्त घोवाणि से लवे ।

सवाण सत्तहत्तरिष, एन मुहुत्ते वियाहिष ॥ १ ॥

तिश्चि सहस्मा मत्त य. मयाह ते उत्तरि च उस्सासा ।

एवमुक्तो भणिश्रो, सर्वार्थे अणनानाणि ॥ २ ॥

अहोरात्रास्त्रिंशन्मृत्संप्रमाणाः, पक्षाः पञ्चदशाहोरात्रप्रमाणाः,
मासाः चत्वारः, ऋतवोऽष्टिमासमाता वसन्ताऽऽद्याः, श्रयतानि
ऋतुप्रथमानां, सम्यक्सग श्रयतन्यमानाः, युगाणि पञ्चसम्ब-
त्सराणि, वर्षशताऽऽर्द्धानि प्रतीतानि, पूर्वाङ्गानि चतुरशीतिवर्ष-
कप्रमाणानि, पूर्वाणि पुर्याङ्गान्येव चतुरशीतिवर्षलक्षणाण्यनि ।

इदं श्रेयं मानम्—

"पृथक्स उ परिमाणं, सयारि गन्तु होति कोटित्वखात्रो ।

उत्पन्नं च सहस्रम्, बांधवैश्च वासकादीणः ॥ १ ॥

१०५६०००००००००० पृवाण चतुरशीतिवक्त्रगुणितानि
मुद्रिताङ्गानि भवन्ति । एष पूर्वस्य पूर्वस्य चतुरश्रो तिलकगुणे-
नोत्तरमुत्तरं स्फुर्यात् नवति, यावच्छीर्षे प्रहल्लिकेति । तस्यां
चतुर्नवत्यधिकमङ्गुल्यानयनं नवति ।

अत्र करणगाथा-

१० इति ह्यत्राणं गुणं, पण सुत्र च उरसीः गुणिय च ।

६। कृणु तद्व्यवहारे, पुण्यगार्हण मूण संस्तु ॥ १ ॥

शीर्षप्रहेलिकान्तः शान्त्यवधारिताः संख्यातः काव्यं, तेन च

प्रथमपृथिवीनारकाणां जघनपतिव्यस्ताराणां जरतैरवधेसु सुम-
दुःखमायाः पश्चिमे भागे नरतिरश्चां चाऽऽयुर्मोयत इति । किंच-
शीर्षप्रहेलिकायाः परतोऽप्यस्ति सस्यातः काष्ठः । स चानाति-
शायिनां न व्यवहारविषय इति कृत्वोपम्ये प्रक्षिप्तः, अत एव
शीर्षप्रहेलिकायाः परतः पत्योपमाऽऽद्युपन्यासः । तत्र पत्योप-
मा येषु तानि पत्योपमानि अमंख्यातवर्षकोटीकोटीप्रमाणानि
वदयमाणलक्षणानि, सागरेणोपमा येषु तानि सागरोपमाणि
पत्योपमकोटीकोटीदशकमानानीति, दशसागरोपमकोटीकोट्य
उत्सर्पिणी, एवमेनावसर्पिणीति, काष्ठविंशशब्दं ग्रामाऽऽदिव-
स्तुविशेषा अपि जीवाजीवा एवेति । द्विपदः सप्तचत्वारिंशता सू-
त्रैराह (गामेत्यादि) इह च प्रत्येक जीवा एवेत्याद्यालापऽ-
ध्यतव्यः, ग्रामाऽऽदीनां च जीवाजीवता प्रतीतैवा तत्र कराऽऽदिग-
म्या ग्रामाः, नैतेषु करोऽस्तीति नकराणि, निगमा वर्णश्चिन्नासाः,
राजधान्या यासु राजानाऽभिषिच्यन्ते, स्वटानि धूर्ताप्राकारेदे-
तानि, कर्बटानि कुनगराणि, मरुस्थानं सर्वतोऽर्द्धयजानात्परतोऽव-
स्थितग्रामाणि, झोणमुखानि येषां जलस्थलपथावुजावपि स्तः,
पत्तनानि येषु जलस्थलपथयोरन्यतरणं पर्याहारप्रवेशः, आकरा
लोहाऽऽद्युपस्थितभूमयः, आश्रमास्तार्थस्थानानि, सबादाः समभू-
मौ कृषिं कृत्वा येषु दुर्गभूमिभूतषु धान्यानि कृषीयलाः
सर्वहान्त रक्षायेमित, सन्निवशाः सार्थकटकाऽऽदेः, घाघाः
गोष्ठानि, आरामा विविधवृत्तवृत्तोपशोभिताः कदल्यादि-
प्रच्छन्नगृहेषु स्त्रीसदितानां पुसा रमणस्थानभूता इति । उद्या-
नानि पत्रपुष्पकलच्छायापशोन्नितानि बहुजनस्य विविधभेष-
स्थोन्नतमानस्य भोजनार्थं यानं गमनं येष्विति । वनानीत्ये-
कजातीयवृक्षाणि, घनखगदा अनेकजातीयास्तमवृक्षाः । वा-
पी चतुरस्रा, पुष्करिणी वृत्ता पुष्करवती चेति । सरा-
णि जलाऽऽशयविशेषाः, सरपङ्क्तय सरसां पङ्क्तयः ।
(अगमंति) अचटाः । तराणाऽऽदीनि प्रतीतानि । पृ-
थिवी रत्नप्रभाऽऽदिका, उदधिस्तदयो घनोदधिः । वात-
स्कन्धा घनवाततनुवाता, इतरे वा, अवकाशान्तर्गाणं वात-
स्कन्धानामधस्तादुक्ताशानि, जीवता चैषां मूढमपृथिवीका-
यिकाऽऽदिजीवव्याप्तव्याम् । बलवानि पृथिवीनां वेष्टनानि
घनोदधिघनवाततनुवातलक्षणातीति । विप्रदाः लोकनारालका-
णि, जीवता चैषां पूर्ववत् । द्वीपाः समुद्राश्च प्रतीता । वे-
ला समुद्रजलवृद्धिः, वेदिका प्रतीताः, द्वाराणि विजया-
ऽऽदीनि, तोरणानि तेष्वेवेति । नैरयिकाः क्लृप्तमत्त्वविशेषाः,
तेषां च जीवता कर्मपुद्गलाऽऽद्यपेक्षया । तदुत्पात्तमृमयो नैर-
यिकाऽऽवासाः, तेषां च जीवता पृथिवीकायिकाऽऽद्यपेक्षया
इति । एव चतुर्विंशतिदशकोऽभिधेयः । अत एवाऽऽह या-
वदित्यादि । कल्पा देवलकाः, तद्देशाः कल्पविमानाऽऽवासाः,
वर्षाणि तरताऽऽदिक्त्रेयाणि, चतुर्वर्ष्यता हैमवदादयः,
कृतानि हैमवतकृतानि, कृताऽऽगागाण तेष्वेव देवमवना-
नि, विजयाश्चक्रवर्तिवृत्तव्यानि कल्पाऽऽदीनि क्षेत्रवर्गमा-
नि, राजधान्यः क्लेमाऽऽदिका । जीवेत्यादीहाक्त सर्वत्र सम्ब-
न्धनीयमिति । येष्वपि पुद्गलप्रमास्तेऽपि तथेवेत्याह-गाय-
त्यादि सूत्रपञ्चक मतार्थम्, तत्र लया वृक्षाऽऽदीनाम्, आतप
आदित्यस्य । (दोषिणा इव स्ति) ज्योत्स्ना, अन्धकाराणि त-
मांसि, अवमानानि क्षेत्राऽऽदीनि, उमानानि तुलाकर्षाऽऽदीनि,
अनियानगृहाण नगराऽऽदिप्रवेशे यानि गृहाण प्रतीतानि ।
(अर्बुसिवा इवा लण्णपदाया इव स्ति) रूढितोऽवसेया धृति । कि-

मेतत्सर्वमित्याह-जीवा इति च जीवव्याप्तत्वात्, तदाश्रितत्वा-
द्वा । अजीवा इति च पुद्गलताऽऽद्यजीवरूपत्वात्, तदाश्रित-
त्वाद्भेदेति । प्रोच्यते-जिनैः प्ररूप्यत इति । इह च-“ जीवा इ वा ”
इत्यादिमूत्रपञ्चकेऽपि प्रत्येकमध्येतव्यमिति । स्या० २ ठा० ४ स० ।

अथ समयाऽऽदिवस्तु जीवाजीवरूपमेष कस्मादतिधीयते ?,
उच्यते-तद्विलक्षणराशयन्तराभावात् । अत एवाऽऽह-

दो रासी पक्षता । तं जहा-जीवरासी चेव, अजीव-
रासी चेव । स्या० २ ठा० ४ उ० ।

(जीवाजीवयोरस्तित्वप्रतिपादनं ' अतिधवाय ' शब्दे प्रथम-
भागे ५१९ पृष्ठे कृतम्)

जीवाजीवपरिहाने फलम्-

जो जीवे वि न जाणइ, अजीवे वि न जाणइ ।

जीवाजीवे अजाणतो, कहं सो नाही संजमं ? ॥ १२ ॥

यो जीवानापि पृथग्वीकारिकाऽऽदिभेदाभिज्ञानं जानाति, अ-
जीवानपि संयमोपघातिनो मद्यहिरण्याऽऽदीनां जानाति वा,
जीवाजीवाऽऽदीनजानन् कथमसौ ज्ञास्यति संयमं तद्विषयम् ?,
तद्विषयाज्ञानादिति ज्ञावः ॥ १२ ॥

जो जीवे वि वियाणइ, अजीवे वि वियाणइ ।

जीवाजीवे वियाणतो, सो हू नाही संजमं ॥ १३ ॥

ततश्च यो जीवानपि जानात्यजीवानपि जानाति, जीवाजीवान्
विजानन् स एव ज्ञास्यति संयममिति प्रतिपादितः पञ्चम उप-
देशार्थाधिकारः ॥ १३ ॥

जया जीवमजीवे य, दो वि एण वियाणइ ।

तया गइ बहुविहं, मव्वजीवाण जाणइ ॥ १४ ॥

यदा यस्मिन् काले जीवानजीवांश्च द्वावप्येतौ विजानाति-वि-
विधं जानाति, तदा तस्मिन् काले गतिं नरकगत्यादिकृपां, बहु-
विधां स्वपङ्गतभेदानेकप्रकारां, सर्वजीवानां जानाति, यथाव-
स्थितजीवाजीवपरिज्ञानमन्तरेण गतिपरिज्ञानाजानान् ॥ १४ ॥

वत्तरोत्तरां फलवृद्धिमाह-

जया गइ बहुविहं, सव्वजीवाण जाणइ ।

तया पुअं च पावं च, वंथं मोक्खं च जाणइ ॥ १५ ॥

यदा यस्मिन् काले गतिं बहुविधां सर्वजीवानां जानाति, तदा
पुण्यं च पापं च बहुविधगतिनिबन्धनं, तथा-बन्धं जीवकर्मयो-
गदुःखवृत्तकृपां, मोक्षं च तद्वियोगसुखलक्षणं जानाति । दशा० ४
अ० । जीवानां स्तोकाणां च भूयसा मृतानां च शङ्खशफनखाऽऽदी-
नामेकत्र राशां कृतानाम् । प्रज्ञा० ११ पद । प्रज्ञूतेषु मृतेषु स्तोकेषु
जीवन्तु एकत्र राशां कृतेषु शङ्खाऽऽदिषु, प्रज्ञा० ११ पद । एतावन्तोऽ-
त्र जीवन्त एतावन्तोऽत्र मृता इति नियमेनावधारयतो विसं-
वादे जीवाजीवमिश्रिताः । सत्यामृताजापानेदे, प्रज्ञा० ११ पद ।
जीवाजीवविनत्ति-जीवाजीवविनत्ति-स्त्री० । जीवानामजी-
वानां च विभक्तिर्विजागेनावस्थापना जीवाजीवविभक्तिः ।
जीवानामजीवानां च विजागेनावस्थापनायाम्, उक्तम् ।

तथा च निर्यक्तिकारः-

जीवाणमजीवाण य, जीवविजत्ती तहिं दुविहा ॥ १६ ॥

मिच्छाणमसिद्धाण य, अजीवाणं तु होइ दुविहा उ ।

तो रुविपस्वीण य, विजासियच्चा जहामुत्तं ॥ १७ ॥

जीवानामजीवानां च योऽर्थो जीवविभक्तिर्जीवानां विभागे-
नावस्थापनमेव जीवविभक्तिः, वत्तरोत्तराप्येवमेव संबन्धिनेहाद्
व्याख्येयः । (तहिं ति) वत्तनव्यत्ययास्तयोर्जीवाजीवविनत्तयो-
र्मध्ये द्विविधा सिद्धानाम्, अस्मिन्नां च । (अजीवाणं तु त्ति)
तुरापशब्दार्थः, ततोऽजीवानामपि भवति (दुविहा उ त्ति)
तुरवधारणे, ततो द्विविधैव रूपिणामरूपिणां च विभाषितव्या
विशेषणं व्यक्तं वक्तव्या । उक्त० नि० पाई० ३६ अ० । जीवाजीव-
विभक्तिप्रतिपादके वत्तरोत्तराध्ययनस्य पट्विशोऽध्ययनं, न० । स० ।

जीवाजीवविभक्त्याख्यं पट्विशमध्ययनं व्याख्यायते-

जीवाजीवविजत्ति, सुण्ह मे एगमणा इओ ।

जं जाणिऊण भिक्खू, सम्मं जयइ संजमे ॥ १ ॥

भो शिष्याः ! एकाग्रमनसः सन्तः स्थिरचित्ताः सन्तो यूयं तां
जीवाजीवविजत्तिं जीवाजीवाऽऽदीनां वृत्तणामेवमकथयन्तः सतः
शृणुत । जीवाश्च अजीवाश्च जीवाऽजीवाः, तेषां विजत्तिकलङ्कण-
ज्ञानेन पृथक् पृथक् करणं जीवाजीवविभक्तिः, ताम्, उपयोग-
वान् जीव एकेन्द्रियाऽऽदिः । उपयोगरहितोऽजीवः काष्ठाऽऽदिः ।
इत्यादिजैनमतोक्तलङ्कणेन ब्रह्मज्ञानम्, तामिति काम ?, यां
जीवाजीवविजत्तिं ज्ञात्वा भिक्षुः सयमे सयममार्गे सम्पद्य-
यतेत्यत्र कुरुते ॥ १ ॥

जीवा चेव अजीवा य, एस होए वियाहिण् ।

अजीवदेममागामे, अहोए से वियाहिण् ॥ २ ॥

जीवाश्चेतनालङ्कणाऽऽत्मकाः, च पुनरजीवा अचेतनाऽऽत्मका ।
चकार एवकारश्च पादपुरणे । एष लोको व्याख्यातस्तीर्थकरैरु-
क्तः । अजीवदेश आकाशम, अहोको व्याख्यानम् । अजीवस्य ध-
र्मास्तिकायाऽऽदिकस्य देशोऽऽहोऽजीवदेशो धर्मास्तिकायाऽऽदि-
वृत्तिरहितस्य आकाशस्यैव देशः स अहोको व्याख्यानम् । जीवा-
जीवानामाधेयभूतानां लोकाऽऽकाशमाधारचतुर्माहोकाहोका-
लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥

जीवाजीवविभक्तिर्यथा स्यात्तथाऽऽह-

दव्वओ खित्तओ चेव, कालओ जावओ तहा ।

परुवणा तेमि जवे, जीवाणमजीवाण य ॥ ३ ॥

इत्येतो द्रव्यमाश्रित्य इदं इवम इत्यङ्गैश्च, केवलतः इदं इवम
एतावति क्षेत्रे स्थिते, कालत इदं द्रव्यमित्येकालस्थितिमङ्गतेन,
भावतोऽस्य द्रव्यस्य इत्यन्तः पर्यायाः । एवं तेषां जीवद्रव्याणां-
मजीवद्रव्याणां च इत्यङ्गैश्चकालभावेन चतुर्धा प्ररूपणा जवेत्
॥ ३ ॥ उक्त० ३६ अ० ।

जीवाजीवमपाउत्त-जीवाजीवमपायुत्त-वि० । जीवरूपयोगल-
क्षणेस्तथाऽजीवैर्धर्माधर्माऽऽकाशपुद्गलाऽऽदिकैः समन्वितो जी-
वाजीवमपायुत्तः । जीवाजीवसमन्विते, तथा च लोकमधिष्ठित्य-
“ जीवाजीवममाउत्ते, सुहदुक्खसमप्पिण ” । सूत्र० १ श्रु० १
अ० ३ उ० ।

जीवाजीवादिगम-जीवाजीवाभिगम-पुं० । जीवानामेकन्द्रिया-
ऽऽदीनामजीवानां धर्मास्तिकायाऽऽदीनामभिगमः परिच्छेदो
जीवाजीवाभिगमः । जीवाजीवपरिच्छेदे, जी० ।

मे किं तं जीवाजीवादिगमे ? जीवाजीवादिगमे दुविहे प-
क्षते । तं जहा-जीवादिगमे य, अजीवादिगमे य ।

अथ किं तज्जीवाजीवाहिगम इति । अथवा-प्राकृतशैल्याऽ-
निधेयवृत्तिरुचनानि भवन्तीति न्यायात् किं तदिति को-
ऽसावित्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम् । ततोऽयमर्थः-कोऽसौ जीवाजी-
वाभिगमः ? इति । एव सामान्येन केनचित्प्रश्ने कृते सति जग-
त्तान् गुरु शिष्यवचनानुरोधेनाऽऽदराऽऽधानार्थे किञ्चित्प्रत्युच्चा-
र्याऽऽह-जीवाजीवाभिगमोऽनन्तरोदितशब्दार्थो चिद्विधो हि-
प्रकारः प्रथमस्तीर्थकरणधर्मः । अनेन चागृहीतशिष्याजिधानेन
निर्वचनसूत्रेणैतदाह । न सर्वमेव सूत्रं गणधरप्रश्न-तीर्थकरणनिर्वच-
नरूपं, किन्तु किञ्चिदन्यथाऽपि, केवलं सूत्रं बाहुल्येन गणधरैः
हृत्, स्तोत्रं शैः । यत उक्तम्-“अर्थं मासह, भरदा” इत्यादि ।
तद्यथेति बह्व्यमाणभेदकथनोपन्यासार्थः, स जीवाजीवाभि-
गमो यथा चिद्विधो भवति तथोपन्यस्यत इति भावः ।
जीवाभिगमश्च, अजीवाभिगमश्च । चशब्दौ वस्तुनस्त्वम-
ङ्गीकृत्य द्वयोरपि तुल्यककृतोद्भावनार्थौ । ग्राह-जीवाजीवाभि-
गमप्रश्नसूत्रे संचलित उपन्यस्तः, तं तथैवोच्चार्योसंचलितनि-
र्वचनानिधानमयुक्तम्, असंचलिते संचलितविधानायागात् ।
नैव दोषः । प्रश्नसूत्रोऽप्यसंचलितस्यैवोपन्यासात्, भिन्नजा-
तीययारेकत्वायोगात् । जी० १ प्रति० । जीवानामेकेन्द्रियाऽऽ-
दीनामजीवानां धर्मास्तिकायाऽऽदीनामभिगमः परिच्छेदो य-
स्मिन् तद् जीवाजीवाभिगमम् । जीवाजीवपरिच्छेदप्रतिपा-
दके जीवाजीवाभिगमाख्येऽध्ययनविशेषे, जी० ।

तस्येदमादिमं सूत्रम्-

इह खलु जिणमयं जिणानुमयं जिणानुलोपं जिणप्प-
णीनं जिणपरुवियं जिणक्खायं जिणानुचिन्नं जिणपन्नत्तं
जिणदेमियं जिणप्पमत्थं अणुचितियं तं मददमाणा तं
पत्तियमाणा तं रोप्पमाणा थेरा भगवंते जीवाजीवाभि-
गमं णामऽऽभयणं पणवइमु ।

जिनप्रशस्ते जिनानां गोत्रविशुद्धोपायाभिमुत्सापायविमुक्ति-
तत्प्रवृत्त्याऽऽदिभेदानां प्रशस्ते निरुपमपथ्याश्रयन् उचितमेव न-
यादितम्, एवंभूत जिनमतमनुचित्य औत्पत्तिक्यादिभेदाभि-
ज्ञया पर्यालोच्य तद् जिनमतश्रद्धाधाना यद्यपि नाम काल-
वैगुण्यतो मेधाऽऽदिगुणहीना प्राणिनस्तथाऽप्यतः स्वल्प-
मप्यधिगतं त्रवच्छेदाद्यत्यार्द्रचित्ततया मन्यमानास्तथा तद् जि-
नमतमेव प्रियमाणा असङ्गशक्तिप्रीत्या पश्यन्तः, तथा तज्जि-
नमतमेव रोच्यन्तः स्मार्त्ताभावेनानुभवन्तः, क एते ? इ-
त्याह-स्थविरा जगवन्तः, तत्र धर्मपरिणत्यनिवृत्त्या समय-
क्रियामतयः स्थविराः परिणतसाधुजवाः, आचार्या इति
गर्भः । जगवन्तः श्रुतैश्चर्याऽऽदियोगात् । भगवन्तो वा क-
पायादीनिनि जगवन्तः । पृषोदरादित्वाज्जकारलोपः । जी-
वाजीवाभिगमने नाम, नामनशब्दस्याश्रयित्वात्ततः परस्य
तृतीयैकवचनस्य लोपः । जीवानामेकेन्द्रियाऽऽदीनामजीवा-
नां धर्मास्तिकायाऽऽदीनामभिगमः परिच्छेदो यस्मिन् तद्
जीवाजीवाभिगमः । इदं चान्वर्थप्रधानं नाम । यथा ज्वलतीति
ज्वलन इत्यादि । किं तदित्याह-अधीयत इत्यध्ययनम्, विश-
दार्थभवनिसंदर्भरूपं, प्रज्ञापितवन्तः प्ररूपितवन्तः । एतेन गुरुपुत्र-
क्रमवृत्तः सवन्त्यः साक्षादुपदर्शिनः, एतदुपदर्शनादजिधेयाऽऽ-
दिकर्मापि सिद्धम् । यथोक्तमनन्तरमिति कृतं प्रसङ्गेन । जी० १

प्रति० । जीवाजीवस्वरूपम् अभिगम्यतेऽस्मिन्निति जीवाजीवाभि-
गमः । दशवैकालिकस्य षड्जीवनिकायाध्ययने, दश० ४ अ० ।
दशवैकालिकस्य षड्जीवनिकायाध्ययनपर्यायशब्दप्रतिपादना-
याऽऽह निर्युक्तिकारः-“जीवाजीवाभिगमो”-जीवाजीवाभि-
गमः, सम्यग जीवाजीवाभिगमहेतुत्वात् । दश० नि० ४ अ० ।

जीवाणुद-जीवानन्द-पुं० । स्वनामख्याते सुविधिवैद्यस्य सुते,
“जम्बूद्वीपे विदेहेषु, पुरे क्षितिप्रतिष्ठिते । वैद्यस्य सुविधेः सु-
जु-जीवानन्दाभिधोऽभवत् ॥ १ ॥” आ० क० ।

जीवाणुसासन-जीवानुशासन-न० । जीवस्याऽऽत्मनो जाति-
निर्देशाद्वा जीवस्य भव्यप्राणिगणस्यानुशासनं शिक्षा । जीवस्य
शिक्षायाम्, तत्प्रतिपादके श्रीदेवसूरिधिरचिते स्वनामख्याते
प्रकरणग्रन्थे च । जीवा० ।

तस्येयमादिमा गाथा-

णिम्महियरायरोसं, वीरं नमिज्जण जुवणतियबंधुं ।

मज्जत्थजावणाए, जीवस्सऽणुमामणं वोच्छं ॥ १ ॥

वीरं नत्वा जीवानुशासनं वक्ष्ये इति सटङ्कः । अवयवार्थस्त्व-
यम्-निर्मोहितरागरोषं निराकृतप्रीतिद्वेषं, वीरं वर्तमानतीर्था-
धिपतिं, नत्वा प्रणम्य, किं विशिष्टम्?, जुवनत्रिकवन्धुं जगत्त्रय-
बान्धवं माध्यस्थ्यभावतया रागद्वेषाज्जावेन जीवस्याऽऽत्मनो
जातिनिर्देशाद् वा जीवस्य भव्यप्राणिगणस्य । एवमप्येऽपि
ज्ञातव्यम् । अनुशासनं शिक्षाम् । अत्र च “स्वराणां स्वरं प्रकृ-
तिलापसंध्यः” इति प्राकृतलक्षणेन सकाराकारत्रोपेऽनुशब्दा-
कारस्य मस्वरत्वे च रूपमिदम् । एवमत्रापि यथासंभवं
क्षयमिति वक्ष्येऽजिधास्ये । शब्दव्युत्पत्त्यादिचर्चस्तु सर्वत्र
सुकर एवेति न प्रतन्यते । जीवा० १ अधि० ।

अन्ते च-

इय सिरिभिद्धंतमहो-यहीण सिरिनेमिचंदमूरीणं ।

ठवणसाओ मज्झ-तथा य सिरिदेवमूरीहिं ॥ १ ॥

सिरिबीरचंदमूरी-ण सीसमत्तोहं विरड्यं एयं ।

सिद्धंतजुत्तिजुत्तं, जीवस्सऽणुमासणं विमलं ॥ २ ॥

तह सयलागमपरम-त्यकणयकसवट्टद्वद्धठवपेहिं ।

सयलगुणरणरोदण-गिरीहिं जिणदत्तमूरीहिं ॥ ३ ॥

मोहियमेयं अचे-मि मूरिपवराण मम्मयं किं च ।

जं पत्थ अणगापियं, तं गीयत्था वि सोहिंतु ॥ ४ ॥

इतिः प्रकरणसमाप्ते, श्रीसिद्धान्तमहोदधीनां शाभनाऽऽगम-
बृहत्समुद्धानां श्रीनेमिचन्द्रसुराणामेतन्नाम्नां श्रीमदुत्तराध्ययन-
लघुवृत्तिवीरचरितरत्नचूमाऽऽदिशास्त्रकर्तृणां बृहद्गच्छशिरोम-
णीनां निष्कलङ्कसिद्धान्तव्याख्यानाशिक्षातो माध्यस्थ्यतया रा-
गाऽऽद्यजावत्वनः श्रीदेवमूरिजिः श्रीवीरचन्द्रमूरीणां निजदे-
शनावशब्दार्थनिर्मलकीर्त्तनां शिष्यमत्तैर्विनेयगणपद्गुणैर्वि-
रचितं हृद्यमेतदिदं सिद्धान्तयुक्तं राक्षान्त्युक्तिसहितं, जीव-
स्याऽऽत्मनो भव्यस्य वा अनुशासन बोधकं, धिमन्नं निर्मलम् ।
तथेति । किं च-सकलाऽऽगमपरमार्थकनककप्रपट्टलब्धोपमः
निशेषसिद्धान्ततत्त्वचामीकरतत्परिकादक्षोपलप्राप्तोपमानैः स-
कलगुणरत्नरोदणगिरिभिर्निखिलगुणमाणिक्यरोहणशैलैर्जि-
नदत्तसूरिजिरेतन्नामकैः सप्तगृहानिवासिभिरिति यावत् ।

शोभितं निर्दोषीकृतमेतद् जीवानुशासनम् । अन्येषां मदेऽसु-
रिप्रमुखाणां सुरिप्रवराणामाचार्यवर्याणां सम्मतमभिप्रेतं, किं
च-अपरं यदत्र प्रकरणे अनागमिकमुत्सृज्य, लक्ष्मीतार्याः सिद्धा-
न्तविदः, शोधयन्तु निर्मलीकुर्यन्तु । इति गाथाचतुष्टयार्थः ।

प्रकारान्तरेण निजनाम कथयन् प्रकरणसल्यामाह-

देसवसुसुररीसा-हिंसाईवनकहियनामाहिं ।

पयरणमिणमो रइयं, तेवीसा-तिभि-सयगाहं ॥

देशवसुसुररीसाहिसासकणा ये शब्दाः, तेषु ये आदिवर्णाः
प्रथमाक्षराणि, तैः कथितं प्रतिपादितं, नामाभिधेयं येषां ते
तथा, तैः, प्राकृतभाषया 'देवसुरीहिं' इत्यर्थः । प्रकरणं प्रत्यक्ष-
वर्त्मः, इदं प्रत्यक्षम्, ओ इति निपातः पूरणार्थः । रचितमिति ।

आह-

अणहिल्लवाननयरे, जयमीहनरेमरम्मि विज्जते ।

दोहटिवसट्टिठिण्हिं, वासट्टीसुरनवर्माण ॥

अणहिल्लपट्टनगरे श्रीगृजेरगजधान्यां जयसिंहनरेभ्वरे श्री-
कर्णकर्णिवराजसुनौ विद्यमाने सति दोहटिनामभ्रातृकवस-
तिस्थितेद्विषये संवत्सरं एकादशशत उपागच्छादिति शेषः ११६२।
सूरेणाऽऽदित्यवारेण नवमी तिथिवृत्तणा तस्यां रचितमि-
ति पूर्वगाथात्क्रियासंघन्धादिति गाथार्थः ।

" एतस्य वृत्तकरणे, एणय यदुपाजितं मया तेन ।

सुखितोऽस्तु भव्यलोकः, कुप्राहवियोगतो नित्यम् ॥ १ ॥

मासनेकेनेय, सरस्वतीतीषतः कृता वृत्तिः ।

अणहिल्लपाटकनगरे, विजार्थान जयसिंहदेहनृपे ॥ २ ॥

दोहटिवसतिवासैः, धेष्टिर्भ्राजासकस्य दानरुचेः ।

तदुपपद्यमादपर, च भ्रातृकाया वसुन्धर्याः ॥ ३ ॥

धीराऽऽदिपुत्रमातु-नित्यं जिनसाधुपुजनरतायाः ।

धीदेवमूर्गभिरमौ, जयजने जानविमलदयेः ॥ ४ ॥

धीमार्द्धनेमिचन्द्राण्य-सूरिजिः शोभिनाऽऽदितैः ।

वृत्तिरेवाऽतिगम्भीर-मिरुसिद्धान्तपार्श्वैः" ॥ ५ ॥

सांप्रतमस्य प्रकरणस्याऽऽशीर्वाद्माह-

जाव जिणसामणमिणं, एयं जीवाणुमासणं ताव ।

नंदउ लोए सिष्-तजुत्तिसारं कुमयहरणं ॥

प्रतीतिार्था ।

येनाभिप्रायेणैवं प्रकरणं कर्त्ता कृतं तमाविष्कु-

र्वन्नाह-

पंरित्तणाजिमाणे-ण त्रिरइयं नेय किं तु इय वोहो ।

धम्मरयपुव्वमूरी-ण चेद्विणं जंति जइ जीवा ॥ १ ॥

इयमपि तथैव ।

अधुना यावन्तोऽत्र मुख्यतः प्रकरणेऽर्थाधिकाराः

यन्नामदृष्टान् सप्रहगाथापञ्चकेन स्मृत्यर्थमाह-

विंशपड्डा १ पास-

त्यनमण २ पडिकमण ३ वंदणं ४ नंदी ५ ।

दाणनिमहो ६ महमा-

ल ७ पस्मि ८ अविही ९ अणुद्धाणं ॥ १ ॥

सिद्धवलि १० पडै पासा-

उ ११ चेइविहि १२ सूरिसंघनिंदं च १३-१४ ।

पासत्यखेत्त १५ माण-

उ निंद १६ गुरुगच्छवागं च १७-१८ ॥ २ ॥

बंजाडपूय १९ उस्स-

ग पढण २० बलहीण २१ अनिहिगमणं च २२ ।

मलानिंद २३ मच्चिवक्खा-

ण २४ मच्चनमणं च २५ ओल्लगं २६ ॥ ३ ॥

संजइकहणं २७ जिणकुमु-

पपूय २८ सुच्छगहं च २९ तवनिदा ३० ।

मिच्छइचेइ ३१ मिच्छ ३२ अप-

माणवेस ३३ असंसजया ३४ पाणे ३५ ॥ ४ ॥

चारित्तमत्त ३६ आयर-

ण ३७ गुणधुई ३८ एए होंति अटतीसा ।

अहिगारा उ डममी,

जीवस्सऽणुसासणे विपत्ते ॥ ५ ॥

एतदर्थं पूर्वोक्ताधिकारवशातो हेतुः । जीवा० ३६ अधि० ।
जीवाजिगम-जीवाजिगम-पु० । जीवानां हेयानामवध्यादिनै-
वाजिगमो जीवाजिगमः । गुणप्रत्ययावध्यादिप्रत्यक्ततः सत्त्वा-
जिगमे, स्था० ३ उ० २ उ० ।

से किं तं जीवाजिगमे ? । जीवाभिगमे तुविहे पप्पत्ते । तं
जहा-संसारमपावणगजीवाजिगमे य, असंसारसमाव-
एणगजीवाजिगमे य ॥

संसारणं संसारो नारकतिर्यक्तरामरभवप्रहणलक्षणस्तं स-
म्यक् एकीभावेनाऽऽपन्नाः प्राप्ताः संसारसमापन्नाः संसारव-
तिनः, ते च ते जीवाश्च, तेषामजिगमः संसारमपावणजीवाभि-
गमः । तथा-न संसारोऽसंसारः संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्ष
इत्यर्थः । तं समापन्ना असंसारसमापन्नाः, ते च ते जीवाश्च,
तेषामभिगमोऽसंसारमपावणजीवाभिगमः । चशब्दाद्युभये-
षामपि जीवानां जीवत्व प्रति तुल्यककृतसूचकौ । तेन यं वि-
ध्यातप्रदीपकत्वं निर्वाणमभ्युपगतवन्तः, ये च नवानामात्मगु-
णानामत्यन्तोच्छेदेन, ते निरस्ता दृष्टव्याः, तथानूतनोत्थाभ्यु-
पगमे तदर्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न खलु सचेतनः स्वध्याय
कण्ठे कुठारं व्यापारयति, तु खितोऽपि हि जीवन् कदाचिद्भ-
क्षमाप्नुयात्, मृतेन तु निर्मूलमपहर्षिताः संपद इति । इह
केवलान् अजीवान् जीवांश्चानुच्चार्य अभिगमशब्दसंज्ञितः
प्रश्नोऽभिगमव्यातिरेकेण प्रतिपक्षेण संभवः, ततस्तेषामभिगम्यते
धर्मव्यापनार्थः, तेन सदेवदामन्यादिसद्वैतैताऽऽद्यपौह उक्तो वे-
दितव्यः । सद्वैतैताऽऽद्यभ्युपगमेऽभिगमः गम्यतारूपधर्मानुयोग-
तः प्रतिपक्षेरेवासंज्ञवात् । जी०१ प्रति० । "निहिं दिसाहि जीवा-
ण जीवाभिगमं पप्पत्ते । त जहा-उच्छाप, अहो, निरियाए । एवं
पंचिदियतिरिक्खजोगियाण, एवं मणुस्साण वि" ॥ स्था० ३ उ० ।
" उहिं दिसाहि जीवाण जीवाजिगमं पप्पत्ते । पाईणाए० जाव
अहाए, एवं पंचिदियतिरिक्खजोगियाण वि, मणुस्साण वि" ॥
स्था० ६ उ० । जीवानामुपलक्षणत्वाद्जीवानां चाजिगमो ज्ञान
यत्र स जीवाजिगमः । स्थानाङ्गस्थोपाङ्गभूतेऽङ्गबाहो उक्तालि-
कभुतविशेषे च । पा० । न० ।

जीवि(ण)

जीवि [ण]-जीविन्-पुं० प्राणधारके, "जे एते एव जीविणो ।" य एते यतय एवं जीवन्ति परगृहाणपट्नोऽन्तप्राप्तजोजिनो द-त्ताऽऽदाना सुखितशिरसः सर्वजोगवञ्चिता दुःखितं जीव-न्तीति । सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

जीविनुकाम-जीविनुकाम-त्रि० । दीर्घकालमायुष्काजिज्ञाषिणि, "अपियवहा पियजीविणो जीविनुकामा ।" यत एव प्रियजी-विनोऽन एव दीर्घकालं जीवितुकामाः-दीर्घकालमायुष्काजिज्ञा-षिणः । (आचा०) "जीविनुकामे लालपमाने ।" जीविनुकाम आयुष्कानुभवनमभिलषमाणः । आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

जीविओसविय-जीवितोत्सविक-त्रि० । जीवितस्योत्सव इव जीवितोत्सवः, स एव जीवितोत्सविकः । रा० । हा० । जी-वितविययं वा उत्सवो महः, स इव यः स जीवितोत्सविकः । भ० । "जीविओसविए" । ज० ए श० ३३ उ० । हा० । रा० । जीविओसासिय-जीवितोद्गामिक-त्रि० । जीवितमुच्चासयति वर्द्धयतीति जीवितोद्गामिकः, स एव जीवितोद्गामिकः । जी-वितवर्द्धकः, भ० ६ श० ३३ उ० । हा० ।

जीविय-जीवित-न० । प्राणधारणे, रा० । प्रभ० । विशेष० । हा० । आव० । आनु० । नि० । "जीवियं णाभिकंसेजा ।" जीवितं प्राणधारणलक्षणं नाभिकाङ्क्षित । आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० । "ने वीरा वधणोमुक्का, नायकस्सति जीविय ।" जीवितप्रसंयमजीवित प्राणधारण वा । सूत्र० १ भु० ६ अ० । "जीवितं दुविहं-संजमजीवियं, असंजमजीवियं च" । नि० चू० १ उ० ।

कुम्भियमिव कुम्भगे पाणुषं सस्मिन् इयं चातेरियं एवं बालस्स जीवियं ।

कुशाग्रोदकादि-द्रुमिव बालस्य जीवितमिति संबन्धः । तत्किं-भूतमित्याह-"पाणुषं" इत्यादि । पाणुषमनवरताऽपराऽपरो-दकपरमाणुपचयात् पाणुषं प्रेरितं, चातेनेरितं सनिपतितं-भा-विनि नूतनवृत्तपचाराश्रितत्वे निपतितं, दार्ष्टान्तिकं दर्शयत्ये-वमिति-यथा-कुशाग्रमित्येवमिति । यथा-कुशाग्रे विन्दुः कण-संभावितस्त्वितिकः, एवं बालस्यापि जीवितम्, अवगततत्त्वो-हि स्वयमेवावगच्छति । आचा० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

जीवितं दशधा । तथा चाऽऽह-

नामं उवणा दविए, ओहे भव तब्भवे य जोगे य ।

संजम जस किन्ती जी-वियं च तं भन्नप्प दमहा ॥

तद् जीवितं दशधा भवत्येते । तद्यथा-नामजीवितं, स्थापनाजी-वितं, द्रव्यजीवितम्, ओघजीवितं, भवजीवितं, तद्भवजीवितं, भो-गजीवितं, समयजीवितं, यशोजीवितं, कीर्त्तिजीवितं च । एष-गाथासमासार्थः । व्यासार्थं तु भाष्यकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।

तत्र नामस्थापने ध्रुवत्वाटनादय शेषजद्व्याख्यानाप्यमाह-
दव्वे सच्चित्तादी, आउयमद्वव्याजवे ओहे ।

नेरइयाउण जवे, तब्भव तत्थेव उववत्ती ॥

द्रव्ये द्रव्यविषये जीवितं, द्रव्यजीवितमित्यर्थः । सच्चित्ताऽऽदि-सच्चित्तमच्चित्तमित्यर्थः । इह कारणे कार्योपचाराद् येन द्रव्येण सच्चित्ताच्चित्तमित्यत्र पुनरिहणयोभयरूपेण यस्य यथा जी-वितमायत्त तस्य तथा तत्र द्रव्यजीवितमुच्यते । उक्तं द्रव्यजी-वितम् । (आउयमद्वव्याजवे ओहे) ओघजीवितं सामान्य-

जीवितमायुःसद्रव्यता आयुःप्रदेशकर्म, तस्य द्रव्यैः सह मानता आयुःसद्रव्यता, आयुःकर्मद्रव्यसहचारिता, जीव-स्येत्यर्थः । इदं च सामान्यजीवितं सकलसंसारिणामविशेषण सर्वदा भावि, तत् इदमङ्गीकृत्य यदि परं सिद्धा एव सृताः न पुनरन्ये केचन । उक्तमोघजीवितम् । नैरयिकाऽऽदीनां नैरयिक-तियङ्कनरामराणां जवे स्वस्वभवे स्थितिर्नैवजीवितम् । उक्तं भ-वजीवितम् । (तब्भव तत्थेव उववत्ती) तस्मिन् जवे ज्ञयो ज्ञयो जीवितं तद्भवजीवितम् । किं तादत्याह-तत्रैवोत्पत्तिः तत्र तास्म-सधिकृते तिर्यग्जवे, मनुष्यभवे वा स्वकार्यास्यत्यनुसारेण ज्ञयो ज्ञय उत्पत्तिः । इदं बौद्धिकशरीरिणामेवावसातव्यम्, अन्यत्र निरन्तरं भूयोऽन्यस्तत्रैवोत्पत्त्यभावात् । उक्तं तद्भवजीवितम् ।

भोगम्मि चकिमार्हं, संजमजीयं तु संजयजणस्स ।

जसकिन्ती य जयवतो, संजम नरजीव अट्टिगारो ॥

भोगं भोगजीवितं चक्रवर्त्यादीनाम् आदिशब्दाद् बलदेववासु-देवाऽऽदिर्प्राग्रहः । उक्तं भोगजीवितम् । संजमजीवितं संयत-जनस्य साधुलोकस्य । उक्तं संयमजीवितम् । यशःकीर्त्ति भग-वतो वर्द्धमानस्वामिनः । ततो यशोजीवितं कीर्त्तिजीवितं च ज-गवतः प्रतिपत्तव्यम् । यशःकीर्त्त्योश्चायं विशेषः-"दानपुरायक-ला कीर्त्तिः, पराक्रमकृतं यशः ।" अन्ये त्विदमेकमेवाभिदध-ति, केवलं संयमप्रतिपत्तमावतो दशमसंयमजीवितमविरत-गतं प्रतिगृह्णन्ति । आ० म० १ अ० २ ख० । विशेष० । आ० चू० । जीवन्त्यनेनाऽऽयुष्कर्मणो जीवितम् । प्राणधारणाऽऽमके आयु-पि, आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । "जीवियं दुप्पभिवूहणं" जीवि-तमायुष्कं तत् सीणं सत् दुप्पप्रतिवृद्धणीय, दुर्भावाथो, नैव वृद्धि-नीयते इति यावत् । आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० । अथवा जीवितमायुष्कमसंयमजीवितं वेति । आचा० १ भु० २ अ० २ उ० । "णो जीवियं णो मरणाहिकस्सी ।" जीवितमसंयमजीवितं, दीर्घायुष्कं वा । सूत्र० १ भु० १३ अ० । "ण य संखयमाहु जीवियं, तह वि य बाल-जणो पगन्नह ।" न च नैव जीवितमायुष्कं कालपर्यायणं वृद्धितं सत् पुनः (संखयमिति) संस्कर्तुं तत्तुल्यसंघातुं श-क्यते, इत्येवमाहुस्तद्विदः, तथाऽप्येवमपि व्यवस्थितं, बालो-ऽङ्गा जनः प्रगल्भते पाप कुर्वन् धृष्टो भवति, असदनुष्ठानर-तोऽपि न लज्जत इति । सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । न च नैव वृद्धितं जीवितमायुः संस्कर्तुं संघातुं शक्यते, एवमाहुः सर्वज्ञाः । तथाहि-"दमकलियं करिस्सा, वव्वति हु राइओ य विवसा य । आऊम चेल्लता, गया य पुण नाणनियत ति ॥१॥" तथाऽप्येवमपि व्यवस्थितं जीवानामायुषि बालजनोऽन्यो लोको निर्विवेकतया असदनुष्ठाने प्रवृत्तिं कुर्वन् प्रगल्भते धृष्टतां याति, असदनुष्ठान-नेनापि न लज्जत इत्यर्थः । सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

कुम्भगे जह ओसविदुए, थोवं चिट्ठइ लंघमाणए ।

एवं मणुयाण जीवियं, समयं गायम ! मा पमायए ॥७॥

हे गौतम ! समयमात्रमपि मा प्रमादीः । तज्जेलुमाह-यथा कु-शस्याग्रे अवश्यायाविन्दुलम्बमानः सन् स्तोत्रं स्तोत्रकालं ति-ष्ठति वाताऽऽदिना प्रेर्यमाणः सन् पतति, तथा मनुष्याणां जी-वितम् आयुर्गस्थिरं हेयम् । एवमायुर्गोऽनित्यत्वं ज्ञात्वा धर्मे प्रमादो न विधेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इइ इत्तरियम्मि आउए, जीवियए बहुपच्चवायए ।

विहुणादि रयं पुरा कइ, समयं गायम ! मा पमायए ॥७३॥

इत्युक्तदृष्टान्तेन, इत्यरे स्वल्पकालपरिमाणे, मनुष्यस्याऽऽयुषि प्रो गौतम ! पुरा कृतं रजः प्राचीनकृतं पातकं दुष्कर्म, विशेषेण धुनीहि जीवात् पृथक् कुरु । हे गौतम ! पुनर्जीवितिके अर्थात् सोपक्रमे आयुषि, बहवः प्रत्यवाया उपघातहेतवोऽध्यवसायाऽऽद्यो वर्तन्ते यस्मिन् तद् बहुप्रत्यवायकं, नस्मिन् बहुप्रत्यवायकं, समयमपि मा प्रमादं कुर्याः । अत्राऽऽयुःशब्देन निरुपक्रमं आयुर्जयते, जीवितशब्देन सोपक्रमं भ्रम्यते । एति प्राप्नोति उपक्रमहेतुर्निरुपवर्त्यतया यथास्थित्या एव अनुभवति अयुः । तस्मिन्नायुषि निरुपक्रमे आयुषि स्वल्पपरिमाणेऽपि दुष्कृतं दूरीकुरु । यद्यपि पूर्वकोटिप्रमाणमायुर्भवति, तथापि देवापेत्या स्वल्पमेव ज्ञेयम्, अतृप्तत्वात् । यदुक्तम्—“ भनेषु जीवितव्येषु, रतिकामेषु जारत ! । अतृप्ताः प्राणिनः सर्वे, याता याम्यन्ति यान्ति च ॥ १ ॥ ” अत्र सोपक्रमनिरुपक्रमायुर्ज्ञानं कर्त्तव्यं एव भवेत् । वक्त० १० अ० ।

ता किमर्थं आउसो ! नो एवं चिन्तेय्वं नवइ । अंतरायवद्बुले खलु अयं जीविए, एमे बहवे वाऽयपित्तियसिंभिय-संनिवाऽया विविहा रोगाऽऽपंका फुसंति जीविपं ॥

तावदादौ किमर्थं नैष चिन्तयितव्यम्, हे आयुष्मन् ! त्वं शृणु, यतो नवति अंतरायवद्बुल विप्रप्रचुरमिदं, कलु निश्चये, जीवितमायुर्जीवानाम् । तथा-इमे प्रत्यक्षा बहवो वातिका वातरोगोद्भवाः, पैत्तिकाः पित्तरोगजाः (सिंभिए लि) श्लेष्मभवाः, सास्त्रिपातिकाः सास्त्रिपातज-याः, विविधा अनेकप्रकारा रोगा व्याधयः, ते च ते आतङ्काश्च कल्लुजीवितकारिण इति रोगाऽऽतङ्का जीवितं स्पृशन्तीति । तं० । शरीरे, वक्त० १० अ० ।

जगवान् श्रीमहावीरदेवो गौतमस्वामिनमुद्दिश्यान्त्यानपि जव्यजायानुपदिशति-

दुमपत्तए पंरुए जहा, निवडइ राङ्गणाण अच्चए ।

एवं मणुयाण जीविपं, मयं गोयम ! मा पमायए ॥१॥

हे गौतम ! एवमनेन दृष्टान्तेन, मनुजानां मनुष्याणां, जीवितं जानीहि, त्वं समयं समयमात्रमपि, मा प्रमादः प्रमादं मा कुर्याः । अत्र समयमात्रप्रदणमत्यन्तप्रमादनिवारणार्थं, अनेन केन दृष्टान्तेन ? तद् दृष्टान्तमाह-यथा रात्रिगणानामत्यये गमने, रात्रीणां गणा रात्रिगणाः कालपरिणामाः रात्रिदिवस-समूहाः, तेषामत्ययेऽतःक्रमे पाण्डुरं दुमपत्रक पक्कं वृन्तात् शिथिलप्रायं पर्णं निपतति, तथैव दिनानामत्यये आयुर्लक्षणे वृन्ते शिथिलं जाते सति जीवितं शरीरं पतति । जीवो जानो यस्मिन् तज्जीवित, शरीरमित्यर्थः । जीवितस्य कालस्य विनाशाभावाद् जीवितशब्देन शरीरमुच्यते । उक्त० १० अ० । जीवितमिव जीवितम् । द्वादशाङ्गे श्रुते, मर्यादायां च । विशेष० । आ० म० ।

जीवित्यन्तकरण-जीवितान्तकरण-पुं० । प्राणवधे, प्राणवधस्य चैतद् गौणं नाम । प्रश्न० १ आध० द्वार ।

जीवियहि [ण]-जीवितार्थिन्-पुं० । जीवितुकामे, “ जो वा विस खायइ जीवियघी । ” दश० ९ अ० १ व० । आचा० । सूत्र० । “ आथं न कुज्जा इह जीवियघी । ” इहासंयमजीवितार्थी प्रभूतकालं सुखेन जीविष्यामीत्येतदध्यवसायी आथं कर्माऽऽश्रयलक्षणं न कुर्यात् । सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

जीवियणाम [ण]-जीवितनामन्-न० । जीविकाहेतौ नाम-नि, अनु० । “ से किं नं जीवियणामे ? । जीवियणामे अव-करण उक्कुरुमिए उंभिअए कज्जए सुप्पए । सत्तं जीवियणा-मे । ” “ से किं तं जीवियणामे ” इत्यादि । इह यस्या जातमा-त्रमपत्यं भ्रियते सा लोकस्थितिर्वैचित्र्याज्ञातमात्रमपि किञ्चिदप-त्यं जीवननिमित्तमवकराऽऽविष्वस्यति तस्य चावकरक उत्कु-रुटक इत्यादि यस्मात् क्रियते तज्जीविकाहेतोः स्थापनानामाऽऽ-ख्यायते । (सुप्पए लि) सुपे कृत्वः त्यज्यते, तस्य सुपक एव नाम स्थाप्यते, शषं प्रतीतम् । अनु० ।

जीवियजावणा-जीवितभावना-स्त्री० । जीवसमाधानकारि-ण्यां जावनायाम्, सूत्र० ।

यथा भूतेषु भैत्री सपूर्णभावमनुभवति तथा दर्शयितुमाह-चूर्णहि न विरुज्जेज्जा, एस धम्मं वुसीमओ ।

साहू जगं परिन्नाय, अस्मि जीवितजावणा ॥ ४ ॥

“ चूर्णहि ” इत्यादि । नृतेः स्थावरजङ्गमे-सह विरोधं न कुर्यात्, तदुपघातकारिणमारम्भ ताद्वरोधकारणं दृष्टं परिवर्जयेदित्यर्थः । स एवोऽनन्तरोक्तो भूताविरोधकारि, धर्मः स्वभावः पुण्याऽऽख्या वा, (बुद्धीमता लि) तार्थकृतेऽयं सत्संयम-वतो वेति । तथा सत्संयमवान् साधुस्तीर्थकृजगच्चराचरजून-ग्रामाऽऽख्य केवलाऽऽलोकन सर्वकृप्रीताऽऽगमपरिज्ञानेन वा परिक्राय सम्यगवबुध्यास्मिन् जगति मौनीन्द्रे वा धर्मे भावनाः पञ्चविंशतिरूपा द्वादशप्रकारा वा या अजितमतास्ता जीवितजा-वना जीवसमाधानकारिणीः सत्संयमाङ्गतया मोक्षकारिणी-र्भावेति दात । सूत्र० १ श्रु० १५ अ० ।

जीवियमरणनिरवकख-जीवितमरणनिरवकाङ्क्ष-त्रि० । जी-वितमरणयोर्विषये निरवकाङ्क्षो जीवितमरणनिरवकाङ्क्षः । जी-वितमरणयोर्विषये वाङ्मार्गहिने, कल्प० ६ क्षण ।

जीवियरसज-जीविकरमभ-पुं० । साधारणशरीरबादरवन-स्पतिकायिकभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

जीवियरेहा-जीवितरेखा-स्त्री० । मणिबन्धादुत्थाय तज्जन्तु-प्रकान्तर्गतायां रेखायाम्, कल्प० ।

“ मणिबन्धात्पितुर्लेखा, करमांघ्रमवायुषोः ।

लेखे द्वे यान्ति तिस्रोऽपि, तज्जन्तुप्रकान्तरम् ॥ ११ ॥

येषां रेखा इमास्तस्मै, सपूर्णा दोषवर्जिताः ।

तेषां गोत्रधनार्थाय, सपूर्णान्यन्यथा न तु ॥ १२ ॥

बहुवक्ष्यन्ते च यावन्त्यो-ऽद्भुतो जीवितरेखया ।

पञ्चविंशतयो ज्ञेया-स्तावन्त्यः शरदां बुधेः ” ॥ १३ ॥ कल्प० १ क्षण ।

जीविया-जीविका-स्त्री० । ‘ जीव ’ आकन्-इत्वम् । जीवनो-पाये, आजीवने च । वाच० । वृत्तौ, स्था० ४ ठा० २ उ० । आजन्मनिर्वादे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । कल्प० । “ सा जीवि-या पञ्चविद्या चिरेण । ” सूत्र० २ श्रु० ६ अ० ।

जीवियारिह-जीविकाऽर्ह-त्रि० । जीविकोचिते, भ० ११ श० ११ उ० । आजन्मनिर्वादेयोगे, “ विउलं जीवियारिह पीइदा-णं वलइ । ” ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । कल्प० । औ० ।

जीवियामंसप्पयोग-जीविताऽऽशमाप्रयोग-पुं० । जीवितं प्रत्या-शंसा-चिरं मे जीवितं भवत्विति जीविताऽऽशंसाप्रयोगः । आशसा-

प्रयोगेनेदे, स्था० १० उ० । जीवितं प्राणधारणं, तदाशंसा-
यास्तद्विज्ञापस्य प्रयोगः, यदि बहुकालमहं जीवेयमिति ।
संलेखनायास्तृतीयेऽतिचारे, उपा० १ अ० । तथा कश्चि-
त्कृतानशनः प्रनूनपौरजनमाताविहितमहामदः सततावलो-
कनात्प्रचुरधन्दावृन्दवन्दनसंमर्ददर्शनात् अस्तोकविवेकि-
कसत्कृतश्लोकसमाकर्णनात् पुरतः सजृय जृयो जृयः सखा-
मिकजनविधीयमानोपबृंहणश्रवणात् अनघसमस्तमहजनम-
ध्यसमारब्धपुस्तकषाचनवस्त्रमाह्वयाऽऽदिसत्कारनरीकणाश्चैव
मन्यते-प्रतिपन्नानशनस्यापि मम जीवितमेव सुचिरं श्रेयः,
यत एवंविधा मद्गुद्देशेन विनृतिर्वर्तते इति जीविताऽऽशंसाप्र-
योगः । ध० २ अधि० । आ० चू० । आ० ।

जीवितासंसा-जीविताऽऽशंसा-स्त्री० । प्राणधारणाभिलाषा-
याम्, उपा० १ अ० । जीवितं प्राणधारणं, तत्र पूजाविशेष-
दर्शनात् प्रनूनपरिवाराऽऽदिविलोकनात् सर्वलोकश्लाघाश्र-
वणाच्च एवं मन्यते-जावितमेव श्रेयः, प्रत्याख्यातचतुर्विधाऽऽ-
हारस्यापि यत एवंविधा मद्गुद्देशेनेय विनृतिर्वर्तते इत्याश-
सेति तृतीयः । जीविताऽऽशंसासंलेखनायास्तृतीयेऽतिचारे,
ध० ३ अधि० ।

जीवियासा-जीविताऽऽशंसा-स्त्री० । जीवितप्रामिसंज्ञावनायाम्,
भ० १२ श० ५ उ० । जीवितस्य प्राणधारणस्याऽऽशंसा वाञ्छा
जीविताऽऽशंसा । प्राणधारणवाञ्छायाम्, रा० । नि० । हा० । ला-
जकषायनेदे, स० ५२ ।

जीवियासामरणजयविप्रमुक्त-जीविताऽऽशंसासामरणजयविप्रमु-
क्त-त्रि० । जीवितस्य प्राणधारणस्याऽऽशंसा वाञ्छा मरणाच्च
यद्भयं, ताभ्यां विप्रमुक्तौ जीविताऽऽशंसासामरणजयविप्रमुक्तः । जी-
विताऽऽशंसासामरणजयोपेक्षके, नि० १ वर्ग १ अ० । हा० । रा० ।

जीवुत्पत्ति-जीवोत्पत्ति-स्त्री० । असंस्थावरान्यतरप्राणिप्रादु-
र्भावे, सेन० ।

अथ वृद्धपं० कनकविजयगणिकृतप्रश्नाः, तदुत्तराणि च-
अचित्ताशनाऽऽदिवत्पुष्कमध्ये रात्रौ असजीवानां स्थाव-
रजीवानां चोत्पत्तिर्भवति, न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-
रात्रावचित्ताशनाऽऽदिवत्पुष्कमध्ये "तज्जोणिआण जीवाणं, तदा
संपादमाण य। निसि भत्ते वडो दिट्ठो, सव्वदसीहि सव्वहा" ॥१॥
इतिश्राद्धादेनकृत्यसूत्रवचनात्, तथा-"अकस्मिन् तिहुअणणाहो,
दोमो ससस्ति होइ राईए । भत्ते तगंधरसा, रसेसु रसिअ,
जिआ हुंति" ॥१॥ इति वृत्तकथायाऽनुसारेण च स्यावसजीवो-
त्पत्तिः संज्ञायते, न तत्र असजीवानाम्, रात्रियोगादिति । ४८
प्र० । सेन २ उल्ला० ।

जीवोच्छरण-जीवोच्छरण-न० । मन्त्रशास्त्रभेदे, स्था० ६ डा० ।

जीह्व-लसज-धा० । मीडायाम्, भ्वादि०-आत्म०-अक०-सङ् ।
"लसजेर्जीह्वः" ॥१॥ १०३॥ इति प्राकृतमूत्रेण लसजेर्जीह्वाऽऽदेशः ।
जीह्व, लज्ज । प्रा० ४ पाद । लज्जते, अलज्जिए । निष्ठायामनिद्रा,
तस्य नः । लज्जः । वाच० ।

जीह्वार-जिह्वार-पुं० । 'जिह्वार' शब्दार्थे, प्रश्ना०
१ पद ।

जीह्वा-जिह्वा-स्त्री० । 'जिह्वा' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।
रसनोन्मिये, वृ० १ उ० ।

जीह्वापुट-जिह्वापुट-पुं० । 'जिह्वापुट' शब्दार्थे, आ० ४ अ० ।
जीह्वादोस-जिह्वादोष-पुं० । 'जिह्वादोस' शब्दार्थे, आ० ४ अ० ।
जीह्वादोमणिवुत्त-जिह्वादोषनिवृत्त-त्रि० । रसगृहिरहिते, वृ०
१ उ० ।

जीह्वापयदुक्ख-जिह्वापयदुःख-न० । 'जिह्वापयदुक्ख' श-
ब्दार्थे, स्था० ५ उ० २ उ० ।

जीह्वापयसोक्ख-जिह्वापयसौख्य-न० । 'जिह्वापयसोक्ख' श-
ब्दार्थे, स्था० ५ उ० २ उ० ।

जीहिंदिय-जिहेन्डिय-न० । 'जिहिंदिय' शब्दार्थे, प्रश्ना० १
आश्र० चार ।

जीहिंदियनिग्गह-जिहेन्डियनिग्रह-पुं० । 'जिहिंदियनिग्गह'
शब्दार्थे, उत्त० २६ अ० ।

जीहिंदियसंवर-जिहेन्डियसंवर-पुं० । 'जिहिंदियसंवर' श-
ब्दार्थे, प्रश्न० ४ संघ० द्वार ।

जु-जु-पुं० । वेगे, नभसि, स्वके, गतौ, स्त्री० । एका० ।

यु-त्रि० । यौति पृथग् भवतीति युः, विचि तान्दसत्वाद्गुणाभावः ।
पृथग्भूते, जै० गा० । अपृथग्भूते च । 'यु' मिश्रणेऽभिधेने चेति
वचनात् । जै० गा० ।

जुअन्न-देशी-तरुणे, वे० ना० ३ वर्ग ।

जुअन्निअ-देशी-द्विगुणिते, दे० ना० ३ वर्ग ।

जुइ-युति-[ती]-स्त्री० । युत इन् वा डीप् । "युययौ जः" ॥
२ । २४ । इति प्राकृतमूत्रेण ज । प्रा० २ पाद । स्फुरणे, हा० १
अ० ६ अ० । शरीराऽऽभरणाऽऽदिदीप्तौ, स० ३० सम० । औ० ।
सूत्र० । युतिवक्तव्यताप्रतिषेधे निरयाऽऽर्वालोपाङ्गस्य वृष्णिद-
शानामकपञ्चमवर्गस्य पष्ठेऽप्ययते, नि० १ वर्ग० । (तद्व-
क्तव्यता निशठवत्, सा च 'निसद' शब्दे वक्ष्यते) आन्तरे ते-
जासि, हा० १ अ० ५ अ० । तपोदीप्तौ, तेजोवैभवायाम्,
उत्त० १ अ० । माहात्म्ये च, युतिः प्रेमा माहात्म्यमित्यर्थः ।
स्था० ६ डा० । कान्तौ, शोभायाम्, प्रकाशे च । वाच० । 'जु'
किन् । इष्टार्थसम्प्रयोगे च, 'जु' अभिगमने इति वचनात् ।
जी० ३ प्रति० । प्रज्ञा० ।

युति-स्त्री० । पुं० । किन् । मिश्रीकरणे, प्र० ६ अ० । युक्तौ, इष्टपरि-
वाराऽऽदिसंयोगे, स्था० । (जुइति) युतिर्दीप्तिः । शरीराऽऽभरणाऽऽ-
दिसंभवा, युतिर्वा युक्तिरिष्टपरिवाराऽऽदिसंयोगवन्नृणाति । स्था०
३ डा० ३ उ० । वस्तुघटनायां च, (सव्वज्जुइए) सर्वयुत्याऽऽभरणा-
ऽऽदिसंयन्धन्या सर्वयुक्त्या वा वर्तन्तेषु वस्तुघटनात्तद्वक्तव्येति ।
हा० १ अ० १ अ० । स्था० । युत्या यथाशक्ति विस्फारितेन
शरीराऽऽभरणतेजसेति । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

जुइं-युतिपत्त-त्रि० । युतिर्दीप्तिरतिशायिनी विद्यते यस्य सः ।
उत्त० ५ अ० । दीप्तिमति, सूत्र० १ अ० ६ अ० । तेजस्विनि,
उत्त० १७ अ० । आचा० ।

जुई-युति-स्त्री० । युत इन् डीप् । 'जुइ' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

जुउंछ-जुगुप्स-स्त्री० । 'गुप्' निन्दायां स्वार्थे सन् । "जुगु-

स्सेकुण-दुगुच्छ-जुगुञ्जा. ” ॥ ८ । ४ । ४ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण जुगुप्सरेते त्रय आदेशाः । जुणइ, दुगुञ्छइ, दुगुञ्जइ । पक्षे-जुगुञ्छइ । गक्षेपे-दुवच्छइ, दुउञ्जइ । पक्षे-जुवच्छइ, जुउञ्जइ । प्रा० ४ पाद । वाच० ।

जुउञ्छिय-जुगुप्सित-त्रि० । निन्दिते, नि० चू० ४ उ० ।

जुगिय-जुङ्गिक-पुं० । जातिकर्मशरीराऽऽदिभिर्दुषिते, ग० । जातिकर्मशरीराऽऽदिभिर्दुषिता जुङ्गितः । तत्र मातङ्गकौलिकवृत्तस्त्विकल्लिम्पकाऽऽदयोऽस्पृश्या जातिजुङ्गिताः स्पृश्या अपि, स्त्रीमयङ्ककुटाऽऽदिपापकाः चशवरत्राऽऽगहणा नापितसौकरिकयागुरिकत्वाऽऽदिनिन्दितकर्मकारिणः कर्मजुङ्गिताः, करचरणकर्णाऽऽदिवर्जिताः पक्षुकुञ्जवामनककाणप्रभृतयः शरीरजुङ्गिताः । ग० १ अधि० ५० । व्य० । नि० चू० । (जुङ्गितस्य दीक्षाऽनर्हत्वं 'आयरिय' शब्दे द्वितीयजागे ३२१ पृष्ठे वक्तम्)

विनियपदे दिक्छेजा-

जाहे य माहणेहिं, परिजुत्ता कम्मसिप्पपक्खिविगता ।

अट्ठाणए विदेसे, दिक्खा से उत्तिमट्ठे य ॥ ४१६ ॥

जाहे जुगितो महायणमाहणेहिं परिजुत्तो ताहे दिक्खिज्जानि, कम्मसिप्पविगता माहणादिभुत्ता तथा दिक्खिज्जानि, सरीरजुगितो अ दिक्खिज्जो उत्तिमट्ठे वा । नि० चू० ११ उ० । प० मा० । प० चू० ।

जुङ्गित-पुं० । जातिकर्मशरीराऽऽदिभिर्दुषिते, ग० १ अधि० । स्वार्कान्ते, व्य० ३ उ० । पि० ।

जुगियंग-जुङ्गिताङ्ग-त्रि० । व्यङ्गिते, स्था० ४ उ० ३ उ० । कर्मितहस्तपादाऽऽद्यवयवे, पि० ।

जुंज-युज-धा० । बन्धने, युनौ च । चुगा०-उज० । पक्षे-ज्वादि०-पर०-सक०-सेट् । “ युजो जुजुजुजुत्पाः ” ॥ ८ । ४ । १०६ । इति प्राकृतसूत्रेण युजरेते त्रय आदेशाः । जुंजइ, जुज्जइ, जुणइ । योजयति, याजयते । प्रा० ४ पाद । योगे, समाधौ, दिवा०-अक०-अनिट् । युज्यते, अयुक्त । वाच० । “ जुंजइ य जहन्धामं । ” ‘ युजर् ’ योगे, योजयति च । नि० चू० १ उ० ।

जुंजाण-योजन-न० । ‘ युज् ’ जावादां ल्युट् । सयोगे, णिच् ल्युट् । सयोगकरणे, वाच० । व्यापारणे, “ इदियाण य जुंजणे ” धो-त्रनेत्ररसनानास्मात्पगादीनामिन्द्रियाणां शब्दरूपरसगन्धस्पर्शाऽऽदिबोधयेषु व्यापारणे, उक्त० २४ अ० । “ सविंदियजो-गजुंजणया । ” स्था० ७ उ० ।

जुंजाणा-योजना-स्त्री० । व्यापारणे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

जुंजाणाकरण-योजनाकरण-न० । मनःप्रवृत्तीनां व्यापारणकरणे, नाश्रुतकरणभेदे च । नाश्रुतकरणभेदमाधिरूप्य-“ तह य जुजणाकरण । ” योजनाकरणं च मनःप्रवृत्तीनां व्यापारणम् । (आ० म०)

मास्त्रत योजनाकरणं व्याख्येयासुराह-

जुंजाणकरणां निविहं, मणवयकाए मणमि सच्चइ ।

मट्ठाणे तव्जेदो, चउ चउहा सत्तहा चव ॥

योजनाकरणत्रिविधम् । तद्यथा-मनोवाक्याये मनोवाक्यायविषय-मनाविषय, वाग्विषय, कायविषय चेत्यर्थः । तत्र मनसि सत्याऽऽ-

दिकं यद् योजनाकरणम् । तद्यथा-सत्यमनोयोजनाकरणम्, असत्यमनोयोजनाकरणम्, सत्यामृगामनोयोजनाकरणम्, असत्यामृगामनोयोजनाकरणमिति । स्वस्थाने प्रत्येक मनोवाक्यायवृत्तणे, तेषां योजनाकरणानां, जेदो विजागो वक्तव्यः । तद्यथा-चतुर्था, चतुर्था, सप्तधा चैवेति । अयमत्र भावार्थः-चतुर्भेदं सत्यमनोयोजनाकरणाऽऽदि वर्णितम्, परं वाग्योजनाकरणमपि सत्यवाग्योजनाकरणमिति । आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० चू० ।

जुंजुको-देशी-अपरिग्रहे, वे० ना० ३ वर्ग ।

जुगंज-जुगुप्स-‘ जुंजु ’ शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

जुग-जुग-धा० । त्यागे, भ्वादि०-पर०-सक०-सेट्, इदित् । युङ्गति, अयुङ्गीत् । वाच० ।

युग-धा० । वर्जने, भ्वादि०-पर०-सक०-सेट्, इदित् । वाच० ।

युगि-अच्, पुषो०-नलोपः । युग्मे, द्वित्वसंख्याऽन्विते, वृद्धि-नामोपधे, हस्तचतुष्कपरिमाणे च । न० । वाच० । चतुर्हस्तपरिमाणे युगे, प्रव० १०४ द्वार । प्रश्न० । स्था० । म० । त० । जी० । शकटाङ्गविशेषे, ज० ३ वक्त्र० । “ उदने भजए जुगं । ” युगं जू-सगम् । उक्त० २ अ० । “ उस्तु चोदया तत्तज्जुगसु जुता । ” सूत्र० १ श्रु० ५ अ० २ उ० । “ सुजायजुगजुनजुगपसत्थसुवि-रइयनिम्मियं । ” उपा० २ अ० । ज्ञा० । शकटाङ्गविशेषाऽऽत्मकं करचरणस्य पुरुषलक्षणविशेषे, ज० ३ वक्त्र० । चतुर्विंशत्यङ्गुलमा-नैश्चतुर्भिर्हस्तैर्निष्पन्नेऽवमानप्रमाणसाधनेऽवमानविशेषे, अनु० । यद्वर्मायते स्नाताऽऽदि तदवमानम् । केनावमीयते?, इत्याह-“ हन्धेण वा टंडण वा पणुक्केण वा जुगेण वा नातिआण वा अक्खेण वा मुमलेण वा । ” चतुर्भिर्हस्तैर्निष्पन्ना अवमानविशेषा दण्डधनुर्गुगनालिकाकुमुशलरूपा- पट् सङ्गाः लज्जन्त । अत एवाऽऽह-“ दह धणू जुगनालिया य अक्ख मुमल च चउहत्था । ” अनु० । ज० । ज्यो० । स० । लोकप्रसिद्धं कृतयुगाऽऽदिके सत्यत्रे-ताद्व्यापरकालरूपे कालविशेषे, स्था० । पञ्चवर्षाऽऽत्मके सुव-मदुष्पमाऽऽदिके कालमानविशेषे च । स्था० ३ उ० ४ उ० । “ पंचसंवत्सरिण जुगं ” ज० २ वक्त्र० । कर्म० । विश० । स्था० । अनु० । आ० म० । त० । म० । कल्प० । ज्ञा० । (तानि पञ्च संवत्सरानि ‘ पव्व ’ शब्दे वक्ष्यामः)

तथा-

चंदो चंदो अजिब-हिओ य चंदमातिवहिओ चव ।

पंचमाहियं जुगपिणं, दिट्ठं तेल्लोक्कदमीहिं ॥

चान्द्रश्चान्द्रस्मदन्तरमजिबर्द्धितभूतो नृयश्चान्द्रः । अत्र मका-रोऽलाङ्कारिकः । ततोऽभिचर्द्धितः । एतेः पञ्चमिवर्षैः सहितम् । किमुक्तं भवति?, एतन् पञ्चवर्षात्मकं युगम् । इत्थस्मृतं युग-मिदं दृष्टं वेत्तावयदर्शयिष्ये । संप्रदेशेऽस्तीति हिं, ततोऽवश्यमि-दं तथैति अर्थः ।

एतदेव व्याख्यानयति-

पटमविङ्गाउ चंदा, तउअं अभिवहिंयं वियाणाहि ।

चंदे चेव चउत्थं, पंचममभिवहिंयं जाण ॥

युगे पञ्चसंवत्सराऽऽत्मकेऽन्तरमुद्दिष्टे प्रथमद्वितीयौ संवत्स-रौ चान्द्राज्ञातव्यौ, तृतीयसंवत्सरमाभिचर्द्धितं जानीहि । चतुर्थ-

षट्पञ्चाशद् द्वाषष्टिजागा मुहूर्तस्य, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा द्विजस्य सत्काः षष्टिभागाः शेषाः । उक्तं च-“ तं समयं च ण सूरैः केणं नक्खत्तेणं जोएइ । ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स दो मुहुत्तजागा उप्पन्नं वावट्ठिभागा मुहुत्तस्स, वावट्ठि च सत्तट्ठिहा द्विजा सट्ठी खुणिया भागा सेसा ” इति । पञ्चमस्य त्वभिर्वाङ्मयस्य संवत्सरस्य य आदिसमयस्तदनन्तरं पञ्चाद्भावा सम्यग्भूतस्य चान्द्रस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं, तदा च चन्द्रमसो योग उत्तराषाढानक्षत्रेण, तस्य चात्तराषाढानक्षत्रस्य तदानीं शेषीभूता एकोनविंशतिशतमुहूर्ताश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य, द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा अविभक्तस्य सप्तचत्वारिंशद् जागाः । उक्तं च-“ जे णं पंचमस्स अभिवद्धियसंवच्छरस्स आई सेणं वउत्थस्स चइसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरं पच्छाकमे समए तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ । ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाण गुणतात्तीसं मुहुत्ता, चत्तालीसं च वावट्ठिजागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा द्विजा छीयात्तीसं (?) खुणिया जागा सेसा ” इति । तदानीं च योगः सूर्यस्य पुनर्वसुनक्षत्रेण, तस्य च पुनर्वसुनक्षत्रस्य तदा शेषीभूता एकोनविंशतिशतमुहूर्ताः, एकविंशतिर्द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा द्विजस्य सत्काः सप्तचत्वारिंशद् जागाः । उक्तं च-“ तं समयं च णं सूरैः केणं नक्खत्तेणं जोएइ । ता पुणव्वसुणा, पुणव्वसुस्स अठ्ठणात्तीसं मुहुत्ता एगवीस च वावट्ठिभागा, वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा द्विजा छीयात्तीसं (?) खुणिया भागा सेसा ” इति । यश्च द्वितीयस्य युगस्याऽऽदिनस्य चन्द्रसंवत्सरस्य प्रथमसमयस्तदनन्तरं पञ्चाद्भावा समयः पञ्चमस्याभिर्वाङ्मयस्य संवत्सरस्य पर्यवसानं तदानीं चन्द्रमसो योग उत्तराषाढानक्षत्रेण, साऽपि चरमसमयवर्ती सूर्यस्याऽपि च पुष्यनक्षत्रेण, एकस्याऽपि च तदानीं वर्षीभूता एकविंशतिर्मुहूर्ताश्चत्वारिंशद् द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्टिधा द्विजस्य त्रयविंशद् जागाः । उक्तं च-“ ता जे णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स आई सेणं पढमस्स अभिवद्धियसंवच्छरस्स पज्जवसाणे अणंतरं पच्छाकमे समए तं समयं च णं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएइ । ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं आसाढाण चरमसमए । तं समयं च णं सूरैः केणं नक्खत्तेणं जोएइ । ता पुस्सेण, एकवीस मुहुत्ता नेयात्तीस च, वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिहा द्विजा तेत्तीसं खुणिया भागा सेसा ” इति । सर्वत्र च भूयःनक्षत्रयोगचिन्तायां मुहूर्ताः सूर्यमुहूर्ता वेदितव्याः, न तु व्यावहारिकाः ।

संप्रति युगेऽपि तौल्यरूपतया मेयरूपतया च
परिमाणमतिदेशेन प्रतिपादयन्नाह-

चंद्रमभिवर्धियाणं, वामाणं पुच्छवन्धियाणं च ।

तित्रिहं पि तं पमाणं, जुगाम्पि सत्त्वं निरत्रमेमं ॥

चन्द्रानिधानानां त्रयाणां सप्तस्मराणां, द्वयोश्चानिर्वाहितसंव-
त्सरयोरित्यर्थः । कथंभूतानामित्याह—पूर्ववर्णितानां पूर्वं प्राक्
अहोरात्राऽऽदिप्रमाणेन तोदयिरूपतया वाऽऽनिहितानां, समुदायरूपे
युगे त्रिविधमप्यहोरात्राऽऽदिरूपतया तत्प्रमाणं सर्वं निरवशे-
पमवगन्तव्यम् । तत्राहोरात्रप्रमाणं युगेऽष्टादशशतानि त्रिंशद्-
धिकानि । १८३० । तथाहि—युगे चान्द्रसप्तस्मरास्त्रयः, द्वौ
चाभिर्वाकृतसप्तस्मरौ, चान्द्रसंवत्सरे चैकस्मिन्होरात्राणां
त्रीणि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि । द्वादश च द्वार्पाष्टनाग

अहोरात्रस्य ३५४ । १३ । तदेतत् त्रिजिगुण्यते, जातान्यहो-
रात्राणां दश शतानि द्वापष्टयधिकानि षट्त्रिंशच्च द्वापष्टयभागा
अहोरात्रस्य १०६२ । १३ । अभिर्द्धितसंश्रुतसरे चैकस्मिन्न-
होरात्राणां त्रीणि शतानि त्र्यशित्यधिकानि, चतुष्टयवर्गशब्द
द्वापष्टयभागा अहोरात्रस्य ३०३ । १३ । एतद् द्वाभ्यां गुण्यते,
जातानि सप्त शतानि षट्पष्टयधिकानि, अहोरात्रस्य
प्रकृताश्च षट्त्रिंशद् द्वापष्टयभागा अष्टाशीतौ प्रक्षिप्यन्ते, जातं
चतुर्विंशत्यधिकं शतम् १२४ । तस्य द्वापष्टया भागे हुते लब्धौ
द्वावहोरात्रौ, तौ पूर्वस्वहोरात्रेषु मध्ये प्रक्षिप्येते, ततः सर्वसं-
कनया जाता अहोरात्रा अष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० ।
एतावन्तो युगेऽहोरात्राः । यदा तु मुहुर्त्तपरिमाणं चिन्तयते, तदा
एकैकस्मिन् अहोरात्रे त्रिंशदमुहुर्त्तौ इत्यष्टादश शतानि त्रिंशदधि-
कानि अहोरात्राणां त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सह-
स्राणि नवशतानि ५४००० । एतावन्तो युगे मुहुर्त्ताः । तथा
चोक्तं जम्बूद्वीपप्रज्ञैः—'पञ्चसंवत्सरिणं जने ! जुगे केवद्वि-
मुहुर्त्ता पञ्चत्ता ? गोयमा ! पञ्चसंवत्सरिणं जने ! जुगे दस अयणा,
तामं उऊ, सष्टी मामा, एगे वासुत्तरे पञ्चसप्त, अट्टारस
तामा अट्टारत्तमया, चउपणं मुहुत्तसहस्रता नव सया पञ्च-
त्ता' इति । (ज० उ० व० ७०) अत्र षष्टिर्मासा विशत्युत्तरं च पञ्चशतं
सूर्यसंवत्सरपेक्षया दृष्टव्यम्, ततो न कश्चिद् वक्ष्यमाणपौर्ण-
मास्यादि संख्यानेन । एकस्मिन् मुहुर्त्तौ षष्टि चत्वार आदकाः, ततो
यन्मुहुर्त्तपरिमाणं चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि नवशतानि तत् चतु-
र्भिर्गुण्यते ततो यथोक्तमादकपरिमाणं भवति । तथा—एकैक-
स्मिन् अहोरात्रे मेयरूपतया परिमाणं त्रयो भागाः, अहोरात्राणां
च युगे अष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि, ततस्तानि त्रिजिगु-
ण्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि नवत्यधिकानि ५४६० ।
एतावन्तो भागा युगे । उ० १० २ पादु० ।

युगेऽयनाऽऽदिप्रमाणं पृच्छन्नाह—

पञ्चसंवत्सरिणं जने ! जुगे केवद्विमुहुर्त्ता अयणा, केव-
द्विमुहुर्त्ता उऊ, एवं मामा, पञ्चत्ता, अट्टारत्ता, केवद्विमुहुर्त्ता
पञ्चत्ता ? । गोयमा ! पञ्चसंवत्सरिणं जने ! जुगे दस
अयणा, तामं उऊ, सष्टी मामा, एगे वासुत्तरे पञ्च-
सप्त, अट्टारमतीना अट्टारत्तमया, चउपणं मुहुत्तसह-
स्रता नव सया पञ्चत्ता ॥

“ पञ्चसंवत्सरिणं जने ! जुगे ” इत्यादि । पञ्च संव-
त्सराः सारा मातमयेति पञ्चसावत्सरिक युगम्, अनेन
नोत्तरपुत्रेण “ दस अयणा ” इत्यादिकेन विरोधः, चान्द्र-
संवत्सरपथोगिनां चन्द्रायणानां तु चतुर्विंशदधिकशतस्य
सनयात् । ज० उ० व० ७० ।

सप्रति युगे सर्वसंख्यया तिथिपरिमाणमहो-
रात्रपरिमाणं च प्रतिपादयति—

अट्टारस सट्टिमया, तिह्रीण नियमा जुगस्मि नायव्वा ।

तत्वेव अट्टारत्ता, तामा अट्टारसमया उ ॥

३६ तिथयः शाशममवाः, अहोरात्रास्तु सूर्यसंभवाः, तत्र युगे
तिथीनां नियमाद्भवत्यष्टादश शतानि षट्पष्टयधिकानि ज्ञातव्यानि ।
कथमिति चेत् ? उच्यते—इह सूर्यैककर्मक्रमेण लभेकनाहोरा-
त्रेण परिमिति मापयति, तस्य चाहोरात्रस्य षष्टिभागो वर्त-
ते, युगे चाहोरात्राणामष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि । तत्
३६३

एकषष्टिभागा अपि प्रवर्द्धमाना एतावन्तो लक्ष्यन्ते । तत एते-
षां तिथिकरणार्थमेकषष्टया भागे हुते लब्धास्त्रिंशत्तिथयः,
ता अहोरात्रस्योपर्यधिकत्वेन प्रक्षिप्यन्ते । तत आगत यथो-
क्ततिथिपरिमाणमिति । तथा तत्रैकस्मिन् युगे अहोरात्रा
अष्टादश शतानि त्रिंशानि—त्रिंशदधिकानि जयन्ति । तथाहि—
एकस्मिन् युगेऽन्युनातिरिक्तानि पञ्च सूर्यवर्षाणि भवन्ति,
एकैकस्मिन् सूर्यवर्षे त्रीणि शतानि षट्पष्टयाधिकानि अहोरात्रा-
णां, तानि पञ्चजिगुण्यन्ते, ततो यथोक्तमाहोरात्रपरिमाणं भवति ॥

तत्थ षष्टिपिज्जमाणे, पंचहिं माणेहि पुच्यमाणि एहि ।

मामेहि विभज्जित्ता, जइ मामा होंति ते वाचं ॥

तत्रानन्तरोक्तस्वरूपे युगे पञ्चनिर्मानैर्मानसवत्सरैः, आदित्यसं-
वत्सराऽऽदिजिगुण्यते । पूर्वगणितैः प्राक्प्रतिमख्यतस्वरूपैः,
प्रतिमयमाने परिगण्यमाने, मासैः सूर्याऽऽदिमासैः, विजय-
माना मासा यावन्तो जयन्ति तान् वृत्तेय ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

आइयेण उ सट्ठी, मासा उउणा उ होंति एगट्ठी ।

चंदेण य वावट्ठी, सत्तट्ठी होंति नखत्ती ॥

आदित्येन आदित्यमासेन विजयमाना मासा युगे भवन्ति
षष्टिः षष्टिमख्याः । तथाहि—सूर्यमासे साक्षाद्विंशदहोरात्राः,
युगे चाहोरात्राणामष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि, तत एते-
षां साक्षाद्विंशदहोरात्रैर्भागे द्वियमाणे षष्टिर्मासा लक्ष्यन्ते ।
तथा ऋतुना ऋतुसंवत्सरस्य सत्केर्मासैर्विजयमाने युगे एक-
षष्टिर्मासा जयन्ति । ऋतुमामो हि त्रिंशदहोरात्रप्रमाणः,
ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां त्रिंशता भागे हुते एक-
षष्टिरेव लक्ष्यते इति । तथा चान्द्रेण चान्द्रसंवत्सरसत्केन
मासेन च विजयमाना मासा युगे सर्वसंख्यया द्वापष्टयभ-
वन्ति । तथाहि—चान्द्रमासपरिमाणमेकानां त्रिंशद्दिनानि द्वाविंश-
च्च द्वापष्टयभागा दिनस्य, तत एकोनविंशद्दिनानि द्वापष्टयभा-
गकरणार्थं द्वापष्टया गुण्यन्ते, जातानि सप्तदशशतान्यष्टनवत्य-
धिकानि १७६८ । ततो द्वाविंशदुपरितना द्वापष्टयभागास्तत्र
प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० ।
येऽपि च युगाहोरात्रा अष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि,
तेऽपि द्वापष्टया गुण्यन्ते, जात एका लक्षस्त्रयोदशसह-
स्राणि चत्वारि शतानि षट्पष्टयधिकानि । ११३४६० । एते-
षामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैश्चान्द्रमाससत्केर्द्वापष्टयभागरूपैर्भागे
द्वियते, लब्धाश्चान्द्रमासा द्वापष्टयः । तथा नक्षत्रेण नक्षत्र-
मासे परिगण्यमाने सप्तसंख्यया युगे नक्षत्रमासा सप्त-
षष्टिर्भवन्ति । तथाहि—नक्षत्रमासः सप्तविंशतिरहोरात्रा
एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः, सप्तषष्टिभागकरणार्थं सप्त-
षष्टया गुण्यन्ते, जातान्यष्टादशशतानि नवोत्तराणि १८०६ ।
तत उपरितना एकविंशतिः सप्तषष्टिभागास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते,
जातान्यष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० । युगस्यापि
च संबन्धितस्त्रिंशदधिकैश्चान्द्रमाससत्केर्द्वापष्टयभागास्तत्र
दशोत्तराणि १२०६१० । एतेषामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैश्चान्द्र-
माससत्केर्द्वापष्टयभागरूपैर्भागे द्वियते, लब्धाः सप्तषष्टिमासाः ।

मामा सपणणामं, सत्त य राउंदियाडं अजिबहे ।

एकारस य मुहुत्ता, विसट्टिभागा य तवीसं ॥

अभिवाञ्छितसंवत्सरसत्के मासे परिगण्यमाने सर्वसंख्यया युगे अभिवाञ्छितमासाः सप्तपञ्चाशद्भवन्ति, सप्त रात्रिदिवानि, एकादश मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वापष्टिनागास्त्रयोविंशतिः । तथाहि—अभिवाञ्छिता मास एकत्रिंशद्द्वयोरात्रः, एकविंशत्युत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहोरात्रस्य, तत एकत्रिंशद्द्वयोरात्राश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणार्थं चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जातान्यष्टात्रिंशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि ३६४ । तत उपरितनमेकविंशत्युत्तरं शतं जागानां तत्र प्रक्षिप्यते, जातान्येकोनचत्वारिंशच्छतानि पञ्चषष्ठ्यधिकानि ३६४ । यानि च युगे अहोरात्राणामष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३०, तानि चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन गुण्यन्ते, जाते द्वे लक्षे षट्त्रिंशतिमहस्राणि नव शतानि विंशत्यधिकानि २२६९२० । तत एतेषामेकोनचत्वारिंशच्चतैः पञ्चषष्ठ्यधिकैरभिवाञ्छितमाससत्कचतुर्विंशत्युत्तरशतभागरूपैर्जागो ह्रियते, लब्धाः सप्तपञ्चाशन्मासाः, शेषास्तिष्ठन्ति नवशतानि पञ्चदशोत्तराणि ६१५ । तेषामहोरात्राऽऽनयनाय चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागो ह्रियते, लब्धानि सप्त रात्रिदिवानि, शेषास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशतिर्भागः सप्तचत्वारिंशत् । तत्र चतुर्भिर्भागैरेकस्य च जागस्य सत्कैश्चतुर्निस्त्रिंशद्भागैस्त्रिंशद्मुहूर्ता भवन्ति । तथाहि—एकस्मिन्नहोरात्रे त्रिंशद्मुहूर्ताः, अहोरात्रे च चतुर्विंशत्युत्तरं शतं जागानां कल्पितमासे, तस्य चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य त्रिंशता भागे हृते लब्धाश्चत्वारो जागाः, एकस्य च भागस्य सत्काश्चत्वारिंशद्भागः, तत्र पञ्चचत्वारिंशद्भागैरेकस्य च भागस्य सत्कैश्चतुर्दशभिस्त्रिंशद्भागैरेकादश मुहूर्ता लब्धाः, शेषास्तिष्ठन्ति एको भागः, एकस्य च भागस्य सत्काः षोडश त्रिंशद्भागः । किमुक्तं नवति?—षट्चत्वारिंशत् त्रिंशद्भागा एकस्य च भागस्य सत्काः शेषास्तिष्ठन्ति, ते च किल मुहूर्तं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागाः । ततः षट्चत्वारिंशतः चतुर्विंशत्युत्तरशतस्य च द्विकेनापवर्त्तना क्रियते, लब्धा मुहूर्तस्य द्वापष्टिनागास्त्रयोविंशतिः । एव सत्पाकैश्च मासैर्यदा अष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानामहोरात्राणां भागो ह्रियते, तदा यथोक्तमासगतदिवसपरिमाणमागच्छति । तद्यथा—युगे किल सूर्यमासापेक्षया षष्टिर्मासाः, ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां षष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रिंशद्विंशतिः, अर्द्धदिवसश्च । एतावन्तो दिवसाः सूर्यमासे । तथा एकषष्टिः कर्ममासा युगे, ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानामेकषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धास्त्रिंशद्द्वयोरात्राः एतावत् कर्ममासे अहोरात्रपरिमाणम् । ते च मासा युगे द्वापष्टिः, ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां द्वापष्ट्या भागहरण, लब्धा एकोनत्रिंशद्द्वयोरात्रा द्वात्रिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य, एतावच्छन्दमासपरिमाणम् । तथा नक्षत्रमासा युगे सप्तषष्टिः । ततः सप्तषष्ट्या अष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां जागो ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राश्चैकविंशतिश्च सप्तषष्टिजागाः । इदं नक्षत्रमासपरिमाणम् । तथा—अभिवाञ्छितमासा युगे सप्तपञ्चाशत्, ततोऽष्टादशशतानां त्रिंशदधिकानां सप्तपञ्चाशता भागो ह्रियते, लब्धा द्वात्रिंशद्द्वयोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति षट् सप्त । तत्र पञ्चाशन्मासानामुपरि सप्त अहोरात्रा एकादश मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वापष्टिजागा वर्त्तन्ते । तत्र सप्तस्य षट् पातिताः, शेष एक अहोरात्रस्तिष्ठति, स च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागः क्रियते, लब्धा एकादश मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोविंशत्युत्तरशत मध्ये

प्रक्षिप्यते, जातमेकसप्तत्यधिकं शतम् । तस्य सप्तपञ्चाशता जागे हृते लब्धास्त्रयोविंशत्युत्तरशतभागानामिति । एतावत्परिमाणमभिवाञ्छितमासस्य । संप्रति सूर्याऽऽविमासेषु मुहूर्ताऽऽविपरिमाणं चिन्त्यते—तत्र सूर्यमासे त्रिंशद्द्वयोरात्राः, एकं चाहोरात्रस्यार्द्धम्, अहोरात्रे च त्रिंशद्मुहूर्ताः, ततस्त्रिंशत् त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नवशतानि, अहोरात्रार्द्धं च पञ्चदश मुहूर्ताः, तत सर्वसंख्यया सूर्यमासे नवशतानि पञ्चदशोत्तराणि मुहूर्तानां भवन्ति ६१५ । एकैकस्मिन्श्च मुहूर्ते द्वे द्वे घटिके, इति नवशतानि पञ्चदशोत्तराणि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातान्यष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० । एतावत्सूर्यमासे घटिकानां परिमाणम् । मेयरूपतया तु चिन्तायामेकैको मुहूर्तश्चतुरादकपरमाण इति मुहूर्तानां नवशतानि पञ्चदशोत्तराणि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि ३६६० । एतावता सर्वसंख्यया सूर्यमासे आदकाः । तौल्यत्वचिन्तायामेकैकस्मिन्नहोरात्रे त्रयो भाराः, ततस्त्रिंशत् त्रिंनिर्गुण्यन्ते, जाता नवतिः ६०, अहोरात्रार्द्धं च साक्षां भार इति सर्वसंख्यनया सूर्यमासे साक्षां एकनवतिर्भाराः । तथा कर्ममासे त्रिंशद्द्वयोरात्राः, ततो मुहूर्ताऽऽनयनार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नवशतानि, एतावन्तः कर्ममासे मुहूर्ताः, एत एव मुहूर्ता घटिका नयनाय द्वाभ्यां गुण्यन्ते, प्रतिमुहूर्तं घटिकाद्वयस्य जावान्, जातान्यष्टादशशतानि १८०० । एतावत्कर्ममासे घटिकानां परिमाणम् । तथा मुहूर्तं चत्वार आदका इति । तदेवं मुहूर्तपरिमाणं नवशताऽऽत्मकमादकाऽऽनयनाय चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि ३६०० । एतावन्तो मेयस्त्वचिन्तायामादकाः । कर्ममासे तौल्यत्वचिन्तायां प्रत्यहोरात्रं त्रयो भारा इति त्रिंशद्द्वयोरात्रास्त्रिंनिर्गुण्यन्ते, जाता नवतिः ९० । इत्यसंख्याकाः कर्ममासे तौल्यत्वकर्मभाराः । तथा—चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्द्वयोरात्राः, द्वात्रिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य, तत एकोनत्रिंशद्द्वयोरात्राः, तेऽपि मुहूर्तगतजागकरणार्थं त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नवशतानि षष्ट्यधिकानि ६६० । एतेषां द्वापष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः पञ्चदश मुहूर्ताः, शेषास्तिष्ठन्ति अष्टाशीतिमहस्राणि पञ्चशतोत्तराणि, त्रिंशच्च द्वापष्टिभागा मुहूर्तस्य ८८०० । ६६० । एतदेव मुहूर्तपरिमाणं घटिकाऽऽनयनाय द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातानि सप्तदशशतानि सप्तत्यधिकानि, षष्टिश्च द्वापष्टिभागा घटिकायाः १७७० । ६६० । एतच्छन्दमासे घटिकापरिमाणम् । तथा प्रागतमेव मुहूर्तपरिमाणं सकलमप्यादकाऽऽनयनाय चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि पञ्चत्रिंशच्छतानि एकचत्वारिंशदधिकानि, अष्टपञ्चाशच्च द्वापष्टिजागा आदकस्य ३५४१ । ६६० । तत एतावन्मेयस्त्वचिन्तायां चन्द्रमासे आदकपरिमाणम् । तथा तौल्यत्वचिन्तायामहोरात्रपरिमाणं प्राक्तनमेकोनत्रिंशद्द्वयो भाराऽऽनयनाय त्रिभिर्गुण्यन्ते, जाताः सप्तशतानिः ८७ । येऽपि च द्वात्रिंशद्द्वयोरात्राः, तेऽपि त्रिंनिर्गुण्यन्ते, जाता पञ्चवतिः ९६ । तस्या द्वापष्ट्या भागो ह्रियते, लब्ध एको भारः, शेषास्तिष्ठन्ति चतुस्त्रिंशत् ३४ । ततः सर्वसंख्यया चन्द्रमासा तौल्यत्वचिन्तायामष्टाशीतिर्भाराः, चतुस्त्रिंशच्च द्वापष्टिभागा भारस्य ८८ । ६६० । नक्षत्रमासे सप्तविंशतिरहोरात्रा एकविंशतिः सप्तषष्टिभागा उपरितनाः, तत सप्तविंशतिस्त्रिंशता गुण्यन्ते, जातान्यष्टौ शतानि दशत्यधिकानि सप्तषष्ट्युत्तराणि द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य ८१० । ६६० । येऽपि चैकविंशतिः सप्तषष्टिभागा

वपरितनाः, तेषां त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि पदशतानि त्रिंशदधिकानि । एतेषां सप्तषष्ठ्या जागो ह्रियते, लब्धा नव मुहूर्ताः, शेषास्त्रिंशन्ति सप्तविंशतिः । मुहूर्ताश्च मुहूर्तशौ प्रक्षिप्यन्ते, जानानि संख्यया मुहूर्तानामष्टौ शतान्येकोनविंशत्यधिकानि सप्तविंशतिश्च ८१६२७ । एकस्य च तस्य सप्तषष्ठिभागाः । एतावन्तत्रमासे मुहूर्तपरिमाणम् । ततो घटिकापरिमाणाऽऽनयनार्थमेतदेव द्वाभ्यां गुण्यते, जातानि षोडश शतान्यष्टात्रिंशदधिकानि, चतुष्पञ्चाशच्च सप्तषष्ठिभागा घटिकायाः १६३० । ६३ । एतावद् घटिकापरिमाणम् । तत्रमासे तौल्यत्वचिन्तायामेकस्मिन् अहारात्र त्रया भागा इति सप्तविंशतिरहोरात्रास्त्रिभिर्गुण्यते, जातान्येकाशीतिः, एतस्य रिमाणं नक्षत्रमासे एकाशीतिभागास्त्रिषष्ट्यश्च सप्तषष्ठिभागा भारस्य, तथा एकविंशतिरपि त्रिभिर्गुण्यते, जाता त्रिषष्टिः, ततो जानं तौल्यत्वपरिमाणं नक्षत्रमासे एकाशीतिजारास्त्रिषष्ट्यश्च सप्तषष्ठिभागा जारस्य । तथा-एकैकस्मिन्मुहूर्ते चत्वार आदका इति मुहूर्तपरिमाणमनन्तरं सर्वमपि चतुर्भिर्गुण्यते, तत आगतानि नक्षत्रमासे मेयपरिमाणचिन्तायामादकानां द्वात्रिंशच्छतानि सप्तसप्तत्यधिकान्येकवत्वारिंशच्च सप्तषष्ठिभागा आदकस्य ३२७७ । ६३ । अत्रिचिन्तितमासे एकत्रिंशदहोरात्रा, एकविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहोरात्रस्य, तत्र मुहूर्ताऽऽनयनार्थमेकत्रिंशदहोरात्रास्त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि नवशतानि त्रिंशदधिकानि ९३० । तदपि चैकविंशत्युत्तरं शतं भागानां, तदपि त्रिंशता गुण्यते, जातानि पदत्रिंशच्छतानि त्रिंशदधिकानि ३६३० । एतेषां च चतुर्विंशत्युत्तरेण जननं भागो ह्रियते, लब्धा एकोनत्रिंशन्मुहूर्ताः, शेषमुहूर्तानि चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामहूर्ताः मुहूर्तशौ प्रक्षिप्यन्ते, ततो जानमभिचिन्तिते मासे सर्वसकत्रनया मुहूर्तपरिमाणं नवशतान्येकोनषष्ठ्यधिकानि चतुर्विंशत्युत्तरं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागः ६९६ । ५३५ । मुहूर्ते च घटिकाद्वयमित्येतदेव मुहूर्तपरिमाणं घटिकाऽऽनयनाय द्वाभ्यां गुण्यते, जातान्येकोनविंशतिशतान्यष्टादशाधिकानि घटिकानामष्टषष्ठ्युत्तरं चतुर्विंशत्युत्तरं शतं भागानाम् १६१० । ६३५ । एकैकस्यां च घटिकाया द्वौ द्वावादकाश्चिन्ति घटिकापरिमाणमिदम् । मेयरूपतया चिन्तायामादकाऽऽनयनाय द्वाभ्यां गुण्यते, जातान्यादकानामष्टात्रिंशच्छतानि सप्तत्रिंशदधिकानि, द्वादश च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामादकस्य ३८३७ । ५३५ । तथा-एकैकस्मिन् अहारात्र त्रयमित्येकत्रिंशदहोरात्रास्त्रिभिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रिंशतिभागाः । यदपि चैकविंशत्युत्तरं शतमपि त्रिभिर्गुण्यते, जातानि त्रिंशति शतानि त्रिषष्ट्यधिकानि ३६३ । तेषां च चतुर्विंशत्युत्तरेण शतेन भागो ह्रियते, लब्धौ द्वौ भारा, तौ च पुराणशौ प्राक्ष्यन्ते, शेष पञ्चदशोत्तरं शतम्, तत आगतं तौल्यत्वचिन्तायामभिचिन्तितमासे परिमाणं पञ्चनवतिभागाः शतमेक पञ्चदशोत्तरं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम् ६५ । ५३५ । यदा तु मासस्य त्रिंशत्तमो भागो दिवस इति दिवसलक्षणमनुसृत्यमासाऽऽदिदिनपरिमाणं चिन्त्यते, तदा यदेव तस्य मासस्य दिवसापेक्षया परिमाणं, तदेव तस्य दिवसस्य मुहूर्तापेक्षया, परिमाणमवनेत्यम् । यथा सूर्यादिवसस्य त्रिंशन्मुहूर्तपरिमाणं, कर्मादिवसस्य त्रिंशन्मुहूर्ता एकविंशतिश्च सप्तषष्ठिभागा मुहूर्तस्य, अभिचिन्तितदिवसस्यैकत्रिंशन्मुहूर्ता ए-

कविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां मुहूर्तस्य । तथा-सूर्यादिवसस्य एकषष्ठाष्टिका परिमाणम्, कर्मादिवसस्य षष्ठिष्टिकाः, चन्द्रादिवसस्य एकोनषष्ठिष्टिकाः चैव त्रिंशद्भागौ घटिकायाः, नक्षत्रादिवसस्य चतुष्पञ्चाशदष्टिका द्विचत्वारिंशत्सप्तषष्ठिभागा घटिकायाः, अभिचिन्तितदिवसस्य षष्ठिष्टिका अष्टादशोत्तरं शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां घटिकायाः ११८ । १२४ । एकैकस्यां च घटिकायां द्वौ द्वावादकाश्चिन्ति दिवसस्य मेयत्वचिन्तायां सूर्यादिवसस्य द्वाविंशत चत्वारश्च द्वाषष्ठिभागा आदकस्य ३२६३ । नक्षत्रादिवसस्य दशोत्तरं शतमादकानां, पञ्चनवतिरादकाः, सप्तविंशतिः सप्तषष्ठिभागा आदकस्य ११० । ६५ । ६३ । अभिचिन्तितदिवसस्य सप्तविंशत्युत्तरमादकशतं द्वादशोत्तरं शतं च चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानामादकस्य १२७ । ५३५ । एकैकस्यां नवनास्त्रिकायाः पञ्चशतमिति तौल्यत्वचिन्तायामिदं दिवसस्य परिमाणम् । सूर्यादिवसस्यैकषष्ठाष्टिकशतानि परिमाणम् ६१०० । कर्मादिवसस्य चतुःपञ्चाशत्पलशतानि ५४०० । चन्द्रादिवसस्यैकोनषष्ठिपलशतानि, द्वौ च द्वाषष्ठिभागाः पलशतस्य ५६०० । नक्षत्रादिवसस्य चतुष्पञ्चाशत्पलशतानि चत्वारिंशच्च सप्तषष्ठिभागाः पलशतस्य ५४०० । ६३ । अभिचिन्तितदिवसस्य त्रिषष्टिः पलशतान्यष्टादशोत्तरं च चतुर्विंशत्युत्तरं पलशतस्य ६३०० । ५३५ । तदेवमुक्तं सप्तषष्ठ्यं पञ्चानामपि सप्तसराणां स्वरूपं, युगप्रमाणं च । ज्यो २ पाहु ० । सू ५ प्र ० ।

पंचसंवच्छरियस्म णं जुगस्म नक्षत्रमासेण मिज्जमाणस्स सत्तमहिं नक्षत्रमासा पमत्ता ।

"पंच संवच्छर" इत्यादि । नक्षत्रमासो येन कात्रेण चन्द्रो नक्षत्रमासकं तुह्ये, स च सप्तविंशतिरहोरात्राणि, एकविंशति-अहोरात्रस्य सप्तषष्ठिभागाः २७ । ६३ । युगप्रमाणे चाष्टादश-शतानि त्रिंशदधिकानि प्राग्दिशतम् १८३० । तदेव नक्षत्रमासस्योक्तप्रमाणार्थांशना दिनसप्तषष्ठिभागातया व्यवस्थापितेन त्रिंशदुत्तराष्टादशशतप्रमाणेन युगादिनप्रमाणराशिः सप्तषष्ठिभागातया व्यवस्थापितः, एकं लक्षं, द्वविंशतिः सहस्राणि, पदशतानि, दश सत्येव रूपो १२२६१० । विभज्यमानः सप्तषष्ठिनक्षत्रमासप्रमाणो भवतीति । स ६७ सम ० ।

पंचसंवच्छरियस्म णं जुगस्स रिउमासेणं मिज्जमाणस्स इगमहिं उउमासा पमत्ता ।

"पंच" इत्यादि । पञ्चानिः सप्तमेरैर्निवृत्तमिति पञ्चसांस्परिकं, तस्य, णमित्युक्त्वा, युगस्य कात्रमासविशेषस्य ऋतुमासेन चन्द्राऽऽदिमासेन मायमानस्य एकषष्ठाष्ट-ऋतुमासाः प्रकृताः । इह चायं भावार्थः-युगं हि पञ्च संवत्सरा निष्पादयन्ति । तथा-चन्द्रश्च द्वाऽभिचिन्तितश्चन्द्रोऽभिचिन्तितश्चेति । तत्र एकोनत्रिंशदहोरात्राणि द्वात्रिंशच्च द्विषष्टिभागा अहोरात्रस्येत्येवं प्रमाणेन २६ । ६३ । दृष्टान्तिपदमात्रस्य पैर्णमासीनिष्ठितेन चन्द्रमासेन द्वादशमासपरिमाणश्च सवत्सरः । तस्य च प्रमाणमिदम्-त्रीणि शतान्यहो चतुष्पञ्चाशदुत्तराणि, द्वादश च द्विषष्टिभागा दिवसस्य ३५४ । ६३ । तथा-एकत्रिंशदहोरात्रेकविंशत्युत्तरं च शतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां दिवसस्येत्येवं प्रमाणोऽभिचिन्तितमास इति ३१ । ५३५ । एतेन च मासेन द्वादशमासप्रमाणोऽभिचिन्तितसंवत्सरो भवति । स च प्रमाण-

न श्रीणि शतान्यहो, व्यशीत्यधिकानि, चतुश्चत्वारिंशच्च द्विप-
ष्टिभागा द्विवसस्य ३८३ । ६६ । तदेवं त्रयाणां चन्द्रस्य-
त्सराणां द्वयोश्चाभिवर्द्धितसंवत्सरयोरेकीकरण जातानि दिनानि
नां त्रिशदुत्तराष्ट्रदशशतान्यहोरात्राणाम् १८३० । ऋतु-
मामसश्च त्रिशताऽहाराश्चैवतीति त्रिशता जाग्रहारे लब्धा
एकषष्टि-ऋतुमासा इति । स० ६१ सम० ।

एकमासेन चन्द्रा दक्षिणोत्तरचारिणः, सूर्याः पुनः संवत्सरेण
दक्षिणोत्तरचारिणो जवन्ति । अत्र चन्द्रस्य नक्षत्रमासां ग्राह्यः,
स च सप्तविंशतिदिनान्येकविंशतिः सप्तषष्टिभागश्चेति प्रमा-
णः १७ । ६६ । तदर्थेन १३ ॥ ६७ ॥ चन्द्रस्य दक्षिणाऽऽ-
यनम्, अर्द्धेन चोत्तरायणम् । यतश्चन्द्रचन्द्राऽभिवर्द्धित-
चन्द्राभिवर्द्धितनामानः संवत्सराः ५ । ते च त्रिशद-
धिकाष्टादशशतदिनसख्ये युगे पञ्च भवन्ति । तत्रैकोनत्रिश-
दिनमासाः सप्तत्रिंशद्द्विषष्टिभागश्चन्द्रमासा द्वाषष्टि, सप्त-
त्रिंशदिनमासाः सूर्यमासाः षष्टि, सप्तविंशतिदिनमासेक-
विंशतिः सप्तषष्टिभागा नक्षत्रमासाः सप्तषष्टियुगे, तेन युगे
चन्द्रस्य दक्षिणायनानि सप्तषष्टि, उत्तरायणान्यपि सप्त-
षष्टिः, सर्वाणि युगे चन्द्रायणानि १३४, तथा सूर्यस्य
पश्चाच्चन्द्रेण जोगो येषां तानि पश्चाद्भोगानि, चन्द्रोऽनिकस्य
यानि लुङ्के, पृष्ठ द्रव्येत्यर्थः, इत्यादि दृश्यम् ॥ ७६ ॥

चन्द्रसूर्ययोर्मण्डलान्द्विस्वरूप प्रकाश्याथ नक्ष-
त्रनारकास्वरूपमाह-

अष्टेव मंडलाई, एकवत्ताणं जिहोई भगिआई ।

दो मंडलाई दिवे, मंडलउकं च लवणाम्पि ॥ ८० ॥

अष्टाष्टेव मण्डलानि नक्षत्राणं जिने-ईर्भेणनानि, तत्र द्वे म-
ण्डले जम्बूद्वीपे, मण्डलपट्टकं च लवणोद्रे, यच्चन्द्रमसः सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलं तत्र नक्षत्राणामपि स गच्छन्-तरमण्डलं, यच्चन्द्रमस-
सर्वबाह्य मण्डलं तत्र नक्षत्राणामपि सर्वबाह्य मण्डलम् । यदुक्तं
जम्बूद्वीपप्रज्ञपत्याम्-“जंबूद्वीपे ण भेन ! केवइअं ओगाइत्ता
नक्षत्रत्तमंडला पन्नत्तं ? गोयमा ! जंबूद्वीपे दिवे असीमये ओ-
गाहेत्ता, एत्थ ण दो नक्षत्रत्तमंडला, लवणम्मइदे वि निशि, ती-
से जोअणमए ओगाइत्ता, एत्थ ण उ नक्षत्रत्तमंडला पन्नत्ता ।
सव्वअन्तराओ एं णक्षत्रत्तमंडलाओ केवइए अवाहाए स-
व्वबाहिरए णक्षत्रत्तमंडले पन्नत्ते ? गोयमा ! पंचदगुत्तर-
जोयणमए अवाहाए णक्षत्रत्तमंडले पन्नत्ते ” इति ॥ ८० ॥

अथ केपु केपु चन्द्रमण्डलेषु नक्षत्राणि सन्ति ? इत्याह-

अभिई १ सवण २ धणिट्टा ३,

मयभिस ४ पुव्वुत्तरा य ५ जहवया ६ ।

रेवइ ७ अमिणी ८ जरणी ९,

पुव्वुत्तर १० फगुणीओ ११ अ ॥ ८१ ॥

अर्निजिच्छुणयनिष्टा शतानिषापूर्वाजाऽऽदोत्तराभाऽपदा यु-
गे दशायनानि । तत्र पञ्च दक्षिणायनानि, पञ्चत्रयो-
त्तरायणानि, व्यशीत्यधिकशतानामेकैकमयनम् १८३ ।
तदशयुगे युगे १८३० दिनप्रमाणम् । तथा सूर्यः सर्वा-
ज्यन्तरमण्डले दिनमेकं चरति, सर्वबाह्येऽपि दिनमेकं श-
पेषु मण्डलेषु प्रदेशनिगमाभ्यां दिनद्वयम्, अतः प्रथमचरमादि-
नन्यूनत्वे सूर्यसंवत्सरे ३६६ दिनानि । स च पञ्चगुणितोऽ-
ष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि । स० ।

संप्रति कति मण्डलानि चन्द्राः, सूर्या वा युगमध्ये
चरन्तीत्येतन्निरूपयति-

मत्तरममए पुम्मे, अट्टट्टे चेव मंडलं चरइ ।

चंदो जुगेण णियमा, सूर्यो अट्टास उ तीमं ॥

चन्द्रो युगेन चन्द्रचन्द्रानिवर्द्धितचन्द्राभिवर्द्धितसंवत्सरपञ्च-
काऽऽत्मकेन नियमान्मण्डलं चरति भ्रम्या पुरयति सप्तदशश-
तान्यष्टपष्ट्याधिकानि १७६८ । सूर्यः पुनर्युगेन मण्डलानि चरति
अष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० ।

सप्रति चन्द्रः स्वकीयेनायनेन कियन्ति मण्डलानि
चरन्ति ? एतन्निरूपयति-

तेरस य मंडलाई, तेरस सत्तट्टि चेव जागा य ।

अयणेण चरइ सोपो, नक्खत्तेणऽऽप्पमासेण ॥

इह नक्षत्रार्द्धमासप्रमाणं चन्द्रस्यायनं, ततो नक्षत्रेण नक्षत्र-
सत्केनार्द्धमासेन यच्चन्द्रस्यायनं, तेन स्वकीयेनायनेन चन्द्रस्य-
योदश मण्डलानि, एकस्य च मण्डलस्य सप्तषष्टिभागकृतस्य
त्रयोदश भागान् चरति । कथमेतस्फोपपत्तिरिति चेत् ? ।
उच्यते-चतुर्विंशदधिकेनायनशतेन सप्तदशशतान्यष्टपष्ट्य-
हितानि मण्डलानां लभ्यन्ते, तत एकेनायनेन किं लभामहे ? ।
राशित्रयस्थापना-१२४ । १७६८ । १ । अत्रान्येन राशिने-
ककलकृणेन मध्यराशिगुणयते, स च तावानव जाताः । तत
आद्येन राशिना चतुर्विंशदधिकेन शतरूपेण भागो ह्रियत,
लब्धास्त्रयोदश, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चविंशति । तत्र च्छेदच्छेद-
कराभ्योर्दिकेनापवर्त्तना, लब्धास्त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः ।

अधुना याचन्ति मण्डलान्येकेन पर्वणा चन्द्र-
श्चरति, तावार्द्धदिनक्षुराह-

चोदम य मंडलाई, विमट्टिजागा य सोत्तम हवेजा ।

यामच्चेण उरुवई, एत्तियमितं चरइ खेतं ॥

मासाङ्गेनैकेन पर्वणा उरुपतिश्चन्द्रमा, एतावन्मात्रमेताव-
त्प्रमाणं क्षेत्रं चरति । यदुक्तं-चतुर्विंश मण्डलानि, एकस्य च म-
ण्डलस्य योदश द्वाषष्टिभागाः । तथाहि-यदि चतुर्विंशत्य-
धिकेन पर्वशतेन सप्तदशशतान्यष्टपष्ट्याधिकानि मण्डलानां
लभ्यन्ते, तत एकेन पर्वणा किं लभ्यते ? । राशित्रयस्थापना-
१२४ । १७६८ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशिगुणयते, तं
च तावानव जाता, तत्राऽऽद्येन राशिना भागहरणं, लब्धाश्च-
तुर्विंश, शेषास्तिष्ठन्ति द्वाविंशति । तत्र लुण्यच्छेदकराभ्योर्दिके-
नापवर्त्तना, लब्धाः योदश द्वाषष्टिभागाः ।

संप्रति पर्वगतमण्डलेष्वयोऽयनगतमण्डलापगमे यच्छेषम-
वतिष्ठते तन्निरूपयति-

एगं च मंडलं मंडलम्प मत्तट्टिजाग चत्तागि ।

नव चेव चुप्पियाओ, उगतीमक्कणं लेण ॥

एक मण्डलमेकस्य च मण्डलस्य सप्तषष्टिभागश्चत्वारः, एक-
स्य च सप्तषष्टिभागान्येकत्रिंशत्तुनेन च्छेदेन नव सृष्टिका भागाः,
एतावत्पर्वगतमण्डलापगमे शेषः एतस्यैवमुपपत्तिः-यदि चतुर्विंश-
त्याधिकेन पर्वशतेन सप्तदशशतान्यष्टपष्ट्याधिकानि मण्डला-
नां लभ्यन्ते, तत एकेन पर्वणा किं लभामहे ? । अत्र राशित्रय-
स्थापना-१२४ । १७६८ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यरा-

शिर्गुण्यते, स च तावानेव जातः, तत आद्येन चतुर्विंशत्यधिकं शतरूपेण राशिना भागहरणं, तेषां चैकदशराशयोऽष्टतु-
निरपवर्तना, लब्धानि चतुर्दश मण्डलान्यष्टौ च एकत्रिंशद्
भागाः । एतस्मादयनक्षेत्रं शोध्यते, तत्र चतुर्दशस्य त्रयोदश
मण्डलानि शुद्धानि, एकमवशिष्टम् । संप्रत्यष्टात्र्य एकत्रिंशद्भा-
गेत्यस्त्रयोदश सप्तषष्टिभागाः शोध्यः, तत्र सप्तषष्टिरष्टभिर्गु-
णितः, जातानि पञ्चशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि ५३६ । एक-
त्रिंशता त्रयोदश गुणितः, जातानि चत्वारि शतानि त्र्युत्तरा-
णि ४०३ । एतानि पञ्चत्र्यः षट्त्रिंशदधिकेभ्यः शोध्यन्ते,
स्थितं शेषं त्र्यस्त्रिंशदधिकं शतम् १३३ । तत एतत्सप्तषष्टि-
भागाऽऽनयनार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यते, जातानि नवाशीतिश-
तान्येकादशाधिकानि ८६११ । त्रैदशशतैर्ल एकत्रिंशत्, स च
सप्तषष्ट्या गुण्यते, जाते द्वे सप्तसप्तत्यधिके २०७७ ।
ताभ्यां भागो द्वियते, लब्धाश्चत्वारः सप्तषष्टिभागाः, शेषा-
स्तिष्ठन्ति षट्शतानि त्र्युत्तराणि ६०३ । ततः त्रैदशचैकदशरा-
शयोः सप्तषष्ट्याऽपवर्तना, जाता उपरि नवाधस्तादेकत्रिंशत्,
लब्धा एकस्य सप्तषष्टिभागस्य नवैकत्रिंशच्चैकदश भागा इति ।
ज्यो १६ पादु १ जं ० चं ५० । (युगे किमादिकाः सव-
त्सरा ज्यनुपदमेव ' जुगाह ' शब्दे १५७५ पृष्ठे वक्ष्यन्ते)

युगेऽभावास्याः पूर्णिमाश्च यथा-

पंचमंवच्छरिणं णं जुगे वावट्ठिं पुचिमाओ, वावट्ठिं अमा-
वामाओ पण्णाओ ।

"पंच" इत्यादि । तत्र युगे त्र्यश्वत्सवंत्सरा भवन्ति, तेषु षट्त्रिं-
शत्पूर्णिमास्यो भवन्ति, द्वौ चाजवट्ठितमवत्सरी जवतः, तत्र चा-
भिर्वट्ठितमवत्सराः त्रयोदशत्रिंशत्समासं जवतानि तयोः पञ्च-
विंशतिः पूर्णिमास्य इत्येव द्विषष्टिस्ता भवन्ति, एवमभावास्या
अपीति । स ० ६२ सम ० ।

जुगतकदन्तमि-युगान्तकृद् [कर] नूभि-स्त्री ० । युगानि कालमा-
नविशेषाः, तानि च क्रमवर्तीनि, तन्माधर्म्याद्यं क्रमवर्तीनो गुरु-
शिष्यप्रशिक्ष्याऽऽदिकषा, पुरुषास्तेऽपि युगानि, तैः प्रमितान्तकर-
नूभिर्युगान्तकरनूभिः । ज्ञा ० १ श्रु ० ८ अ ० । कल्प ० । पुरुषत्रय-
युगापेक्षयाऽन्तकराणां जवत्कयकारिणां भूमिः कालो युगान्तकर-
नूभिः स्या ० ८ ग ० । अन्तकर (कृद्) नूभिर्जदे, (सा च कस्या-
न्तकृतः कियतीति तत्तच्छब्दे निरूपिता) पुरुषो युगमिव पुरुषयुगं,
तदपन्नयाऽन्तकराणां भवान्तकराणां, निर्वाणगामिनामित्यर्थः ।
भूमिः कालो युगान्तकरनूभिः । इदमुक्तं भवति- भगवतो वरु-
मानस्वामिनस्तीर्थे तस्मादेवावधेः तृतीयं पुरुषं जम्बूस्वामिनं
यावन्निर्वाणमप्यत, तत उत्तरं तद्व्यवच्छेद इति । स्या ० ३
ग ० ४ उ ० ।

जुगतकरभूमि-युगान्तकृद् [कर] नूभि-स्त्री ० । "जुगतकर-
नूभिः" शब्दार्थे, ज्ञा ० १ श्रु ० ८ अ ० ।

जुगतरपलोयणा-युगान्तरप्रलोकना-स्त्री ० । युग यूपः, तत्प्रमा-
णमन्तरं व्यवधानं प्रलोकयति या सा तथा । (जं) युगं यू-
पः, तत्प्रमाणो भूतागोऽपि युगः, नस्यान्तरे मध्ये प्रलोकन
यस्याः सा तथा । युगप्रमाणज्ञभागव्यवधानेन प्रलोकयन्त्याम्,
भ ० । " जुगमेतरपलोयणाप दिठीप " (जुगतरपलोयणाप ति)
युगं यूपः, तत्प्रमाणमन्तरं स्वदेहदेशस्य दृष्टिपतदेशस्य च
व्यवधानं, प्रलोकयति या सा युगान्तरप्रलोकना, तथा, दृष्ट्येति ।
जं ० २ श्रु ० १ उ ० ।

जुगंधर-युगन्धर-पुं ० । युग रथस्य युगकाष्ठं धरति धृ-स्वच् ।
रथस्य युगकाष्ठान्धने कथराख्यं काष्ठमेवे, जं ० १ वक् ० ।
पर्वतमेवे, वाच ० । अम्बरतिलकपर्वतस्थे स्वनामख्याते आचार्ये,
आ ० म ० । " जुगंधरा नाम आर्यारिया विविर्हानियमधरचवहसपु-
व्विचउष्माणोवगया । " आ ० म ० १ अ ० १ खण्ड । अम्बरतिल-
कपर्वतमधिकृत्य-" युगन्धरमुनिस्तत्र, तदा केवलमासदत् । "
आ ० क ० । अपरविदेहस्थे महाबाहुवासुदेवस्य समकालिके
तीर्थकरे, आ ० सू ० १ अ ० । आ ० ।

जुगच्छिद्-युगच्छिद्-न ० । युगन्ध्रे, आ ० क ० ।

" पुञ्चने होइ जुग, अवरंते तस्स होइ समिलाओ ।

जुगठिड्ढि पवेसो, अ ससइओ मणुअलभो ॥ १ ॥ "

पूर्वांते समुद्रस्य युगम, अपरांते तु सम्या, ततो यथा युगस्य
विदे तस्याः प्रदेशः सशायन इत्येवं मनुष्यजन्मद्वयः ।

तथा-

" जह समिला पम्भट्टा, सागरसलिले अणोरपारस्मि ।

पाविसिज्ज जुगच्छिद्, कह विभमती भमंतस्मि ॥ १ ॥ "

नवरम्-" अणोरपारस्मि " देश्यत्वाद्पारे इत्यर्थः ।

" सा चंरुवायवीई-पणुअिआ अ वि लभिज्ज जुगठिड्ढि ।

न य माणुसाउ जहो, जीवो पुण माणुस सइइ ॥ १ ॥ "

आ ० क ० । वत्त ० ।

जुगण्ठ-युगण्ठ-पुं ० । युगमिव नद्धो युगण्ठः । यथा युगं

वृषभस्कन्धयोगरोपितं वर्तते तद्वद् योगोऽपि यः प्रतिभाति स
युगण्ठ इत्युच्यते । अतदाकारं यागभदे, मू ० प्र ० १२ पादु ० ।

जुगप्पहाण-युगप्रधान-पुं ० । युगश्रेष्ठ, नि ० सू ० १ उ ० । " तत्थ

मज्जवइरा सुव्वन्ति जुगप्पहाणा । " आ ० म ० १ अ ० २ खण्ड ।

जो दुप्पसहो सूरी, हांहीति जुगप्पहाण आयरिया ।

अज्जमुहम्मपभिई, चउगहिया दुभि य सहस्मा । ४५१ ।

इहावसर्पिण्यां दुःपमावसानसमये चिह्नस्तोच्चैतश्चतुर्विंश-
तिवर्षायुस्कः पुष्कलतपःक्षीपतकर्मनया समामन्नः सिद्धिसौध
शुद्धान्तरात्मा दशैकान्तिकमात्रमवधराऽपि चतुर्दशपूर्वधर
इव शक्रपूज्यो दुष्प्रमहनामा सर्वान्तिमः सृष्टिर्निर्विष्यति, ततः तं
दुष्प्रसहं यावत्, तमन्विष्यत्येत्यर्थः । आर्यसुधर्मप्रभृतयः, आ-
रात् सर्वहेयधर्मभ्योऽर्वाक् जात आर्याः, स चासौ सुधर्मः, तत्प्रभृ-
तयः प्रभृतिग्रहणाच्च जम्बूस्वामिप्रभवशर्यनवाऽऽद्या गणधरप-
म्परा गृह्यते, युगप्रधानास्तत्कालप्रवरपारमेस्वरप्रवचनोप-
निषद्देवित्वेन विंशष्टतरमूलगुणोत्तरगुणसंयुक्त्वेन च तत्का-
लापेक्षया जतत्तत्रमध्यं प्रधाना आचार्याः सुरयश्चतुर्धिकसह-
स्रचयप्रमाणा भविष्यन्ति । अन्ये तु चतुराहतसहस्रद्वयप्रमा-
णा इत्याहुः । तत्त्वं तु सर्वविदो विदन्ति ।

यद्यपि महानिशीथग्रन्थे जग्रन्थ ग्रन्थकारः-

" इत्थं चायदिआण, पणपन्ना हंति कोमिलक्खाओ ।

कोमिसहस्मे कोर्मा, सण यतह एस चवत्ति ॥ १ ॥ "

तत्सामान्यमनिप्रत्यपेक्षया रूप्यम् । तथा च तत्रैवात्तम्-

" एणसि मज्जाओ, एगे निव्वरुइ गुणगणाइअे ।

सव्वुत्तमभगेणं, तिथयरस्साणुसरिसगुरु ॥ १ ॥ "

प्रव ० ३६४ द्वार ।
चतुर्गधिकद्विसहस्रमिता युगप्रधानाः सिद्धान्ते प्रोक्ताः, ते सा-
म्प्रतं क सन्ति?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-साम्प्रतं युगप्रधानाः सन्तीति

ज्ञात नास्ति, दृश्यन्तऽपि च न, तेन तृतीयोदयात्प्रारभ्य ते भवि-
ष्यन्ताति ज्ञायते । ५१ प्र० । सन० १ उद्गा० ।

जुगमच्छ-युगमत्स्य-पु० । मत्स्यभेदे, विपा० १ श्रु० ८ अ० ।
जी० । प्रका० ।

जुगमल-युगमात्र-वि०। युगं यूपं चतुर्हस्तं तत्प्रमाणं युगमात्रम् ।
चतुर्हस्तप्रमाणे, प्रव० १०३ द्वा१ । “पुरयो जुगमस्यः प, पेहमा-
णो महिं चरे ।” (३ गाया) पुरताश्चरतो युगमात्रया शरीरप्रमा-
णया शकटोर्द्धसंस्थितया दृष्यति । दश० ५ अ० १ व० ।

जुगम य-युगमात्र-त्रि० । 'जुगमत्त' शब्दार्थे, प्रव० १०३ द्वार ।
 "पुरभो जुगमायं पेहमाणे ।" युगमात्र चतुर्हस्तप्रमाणं शक्यो-
 न्मसस्थितं नूनाग पश्यन् । भास्वा० २ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

जुगल-युगल-न० युग द्वित्वं विद्यतेऽस्त्यस्य लच् । युग्मे, द्वि-
 त्वसंख्याऽप्यिने च । त्रि० चाच० युगत्रं द्वयमिति । अनु० तं०
 उत्त० ज्ञा० रा० न० स० औ० । सजातीयविजातीययोर्द्वि,
 रा० जी० ज० । " आमेलगजमनजुगलवद्विद्विअनुणयपी-
 णरह्यसवियगओहरा । " युगलौ युगलरूपौ, द्वावप्यर्थौ । ज्ञा०
 १ अ० १ अ० ।

जुगत्तथम्म-युगत्तथम्म-पुं । स्त्रीपुरुषद्वन्द्वधर्मे, आ० म० ।
अ० १ खण्ड । तं० । ज्यो० ।

जुगलधाम्मिय-युगलधर्मिक-पुं० । स्त्रीपुरुषद्वन्द्वधर्मवति, तं० ।

जुगलयमगुय-युगलकमनुज-पुं० । युगलधर्मिणि मनुष्ये,
ज्यो० १ पाद० ।

जुगलि[ण्]-युगलिन्-त्रि० । सजातीयविजातीयद्वन्द्वोपेते, वच्-
रकुरौ भगवान् युगलिकोऽहं युगलिनांति (श्रियांभवचः) कल्प०
७ क्षण । यस्मिन् काले कालान्तरे वा यावन्तो युगलिनस्तस्मिन्
तावन्त एव, न्यूना, अधिका वा ?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-यस्मिन्
काले यावन्तो युगलिनस्तस्मिन्काले तु नावन्त एव भवन्तीति ।
कालान्तरं च जरतैरावतयोर्युगलिनां न्यूनाधिकत्वं, देवकृशादिषु
तु जानु तत्संहरणसंभवे कुतश्चित्तदानयनमपि भवतीति न तत्र
न्यूनाऽऽधिक्यमिति । १३ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

जुगलिय-युगलिक-त्रि० । स्त्रीपुरुषद्वन्द्वोपेते, कल्प० ७ कृण ।
 पं० विश्ववर्षिकृतप्रश्ने-श्रीआदिनाथस्य वारके तालफलेन
 युगलिकदारको मृतो, युगलिनां चाकाक्षमरणं न भव-
 तीति कथं घटते ?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-पूर्वकोट्याधि-
 कायसो युगलिनां न्यूनायुपि न म्रियन्ते, ततः श्रीआ-
 दिनाथस्य वारके तालफलेन मृतस्य युगलिनः पूर्वको-
 ट्याधिकमायुर्ताज्जुदिति संगच्छत इति । ३ प्र० । हा० ३ प्रका० ।
 युगलिकशरीराणि सुराः समुद्रं क्षिपन्ति, अथवा स्वयं धिन-
 श्वरीभवन्ति ?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-"पुग हि मृतमिधुन-
 शरीराणि महास्त्रगाः । नौडकाप्रमियोन्पात्य, मयश्चि-
 त्तिपुरम्भुधौ " ॥ १ ॥ इति त्रिपष्टीयचतुर्भदेवचरित्रवच-
 नात् समुद्रं युगलिकशरीराणि क्षिपन्ते, अन्ययुगलिकते-
 ज्ञेऽप्येवं समाव्यते, आरण्यकपशूनां निसर्गता मृतानां यथा
 किमप्यवयवाऽऽदिकं नोपलभ्यते, तथा तेषामपीत्येषाऽपि संभा-
 वना संजायत इति । ३० प्र० । सेन० ३ उल्ला० । सर्वेषु युगलिक-
 क्षेत्रेषु युगलिनां गर्भजगर्भव्युत्क्रान्तमेदभिन्नानां जघन्यमध्य-

मोक्षहेतुभिन्नमायुस्त्रयं, किं बोद्धव्यमेव?, इति प्रश्ने, उत्तरम-
युगलिनामुत्कृष्टमायुर्यथास्थानं त्रिपर्यापमादि प्रतीतं, जघनं तु
कुलकभवरूपं ज्ञेयम्, अतस्त्रिपर्यापमप्रमितमप्यायुरपवर्त्य
कुलकनवरूपं काश्चिज्जन्तुः करोतीत्यर्थकाङ्क्षागयाचाराङ्ग-
वृत्त्यादौ सन्ति, परं तदपवर्तनमपर्याप्तावस्थायामेव जवति, त-
दुद्धर्तनं तु न भवति, तेषां निरूपकमायुष्कत्वात्। मध्यमं तु युगलि-
नीगर्भेऽपि नवद्वत्तामितिगर्भजा उत्पद्यन्ते, निष्पद्यन्ते च द्वयमेव।
शेषास्तु स्वस्वमायुरपवर्त्य गर्भस्था एव त्रियन्ते; तथा कुलकभवा-
दधिकसमयाऽऽदिभवेन समघतीति। १६८ प्र०। सेन २ उल्ला०।

युगद्वित-त्र० । युगनं सजातीयविजातीययोर्द्वन्द्व, तत्संजातम-
स्यस्य युगद्वितः । सजातीयविजातीयद्वन्द्वोपेतं, जी० ३ प्रति० ।
जं० । जी० । “ निबन्धं युगलिया ” युगलतया स्थिताः । क्ता० १
थ० १ अ० ।

जुगतिपखेतकप्परुक्ख-युगलिकक्षेत्रकल्पवृक्ष-पुं० । युगभिक-
क्षेत्रकल्पवृक्षा वनस्पतिरूपाः, पृथ्वीकायरूपा वा^१, इति प्रश्ने, व-
त्तरम्-तं वनस्पतिरूपा इति । ४९६ प्र० । सेन० ३ उद्धा० ।

जुगवं-युगवत्-त्रि० युगं सुप्तदुष्पमाऽऽदिः काक्षः, सोऽदुष्टो निरु-
पद्रवो विशिष्टवर्ततेत्यस्यान्त्यसौ युगवान् । काक्षोपद्रवरहिते,
अनु० । काक्षोपद्रवोऽपि सामर्थ्यधिष्णहनुः, स चास्य नास्तीति ।
अनु० । भ० । रा० । आ० म० ।

युगपत्-अव्य० । युगमिव पद्यते, पद्-किप । एकस्मिन् काल
इत्यर्थे, न० । " चत्वारः कर्म से जुगधं खयेह " । यौगपद्येन
निर्जरयति । औ० । आ० म० । उत्त० । विशे० । (युगपत्क्रिया-
द्वयवक्तव्यता 'दोकारिय' शब्दे वक्ष्यते)

जुगवाहु—युगवाहु—पुं० । युगो यूपस्तदाकारा वृत्तत्वाद्भिर्वाच्य-
बाहवो यस्य सः । युगवद्दीर्घबाहौ, स्था० ६ वा० । सुविधि-
जिन, सुविधिजनस्य चैतत्पूर्वभवनानामधेयम् । स० । पूर्ववि-
देहस्थे सोमन्धरतीर्थकरममकालिके वासुदेधे, आ० चू० ४
अ० । आव० । मातृवदेशस्थस्य सुदर्शनपुंगवपुत्रमंगिरथ-
स्य स्वनामस्थाने भ्रातरि, उत्त० ९ अ० । मिथिल्लास्थे
नमिराजपितरि, “ इत्थं जुगवाहुमयणरेहाणं पुत्तो नमो नाम
महागया । ” ति० ।

जुगसंवच्छर-युगसंवत्सर-पुं०। युगं पञ्चवर्षाऽऽत्मकं तत् पूरकः
संवत्सरो युगसंवत्सरः। स० प्र० १० पादु० । चं० प्र०। पञ्चसंव-
त्सराऽऽत्मकं युगं, तदेकदेशभूतो वक्ष्यमाणलक्षणश्चन्द्राऽऽदिर्यु-
गपूरकत्वाद्युगसंवत्सरः। ज० ७ वक्ष०। पृ० १०। संवत्सगविशेषे,
(तद्वक्तव्यता ' जुग ' शब्देऽत्रैव भागे १५६७ पृष्ठे दृष्टया)

जुगमनिज-युगमनिध-त्रि०। वृत्ततया श्रायततया च यूपतुल्ये,
 'जुगन्निष्मिपीणरइयपीवरणचमंत्रियसुसिलचविसिद्धघन-
 थिरसुखरुसंघीपुरवरफविहर्वाइयनूया ।" जी० ३ प्रति० ।
 तं० । प्रश्न० ।

जुगद्-युगाऽऽदि-पुं० । युगाऽऽरम्भे, युगाऽऽरम्भकाले प्रथमतः
प्रवृत्ते मासतिथिमुद्घाटौ च । ज० ।

संप्रति युगसंवत्सरमासदिनानामादिं प्रकृतयति-

આર્દી જુગસ્મ સંવ-ચ્છ્રો ૩ માસસ્મ અષ્ટમાસો ૭ ।

दिवसा भरहेरवण, राईया सह विदेहेसु ॥

युगस्य चन्द्रचन्द्राभिवर्द्धितचन्द्राभिवर्द्धितरूपसंवत्सरपञ्च-
काऽऽत्मकस्याऽऽदिः सवत्सरः, स च चान्द्रः, तमसावन्य-
युगस्य प्रवर्तनात् । चान्द्रस्य संवत्सरस्याऽऽदिर्मासः । स च
आवणत आपादपौर्णमासीचरमसमयः पाश्चात्ययुगस्य
पर्यवसानं, ततोऽभिनवयुगस्याऽऽदिर्मासः प्रवर्तमानः आवण
एव भवति, तस्यापि च मासस्य आवणस्याऽऽदिरर्द्धमास-
पक्षः, पक्षद्वयमीलनेन मासस्य समवायः । सोऽपि च पक्षो
बहुलो वेदितव्यः, पौर्णमास्यतन्त्रं बहुलपक्षस्यैव भावान् ।
तस्यापि च बहुलस्यार्द्धमासस्यापि भरतक्षेत्रे युगस्यादः
प्रवर्तने, ततो दिवस एव मासाऽऽदिरूप उपपद्यते, यदा च
भरतक्षेत्रे दिवसस्तदैरवनेऽपि दिवसः, तदा च पूर्वविदेहप-
रविदेहेषु च रात्रिः, अतः परवतेऽपि अर्द्धमासस्याऽऽदिर्दिवसो,
महाविदेहेषु रात्रिरातः ।

सप्रति भरतैरवनेऽधिहृत्याऽऽदिप्ररूपणार्थमाह-

दिवसाऽ अहोरात्रा, बहुलाऽध्याणि ह्येति पञ्चाणि ।
अभिर्द नखत्ताई, रुहो आई मुहुत्ताणं ॥

भरते, परवते च दिवसाऽऽद्यो दिवसमूला अहोरात्राः, युग-
स्याऽऽदौ दिवसस्यैवेह प्रवर्तमानत्वात् । पञ्चाणि पक्षरूपाणि ब-
हुलाऽऽदिनि कृष्णानि भवन्ति, कृष्णपक्षस्यैव युगाऽऽदौ भावान् ।
तथा नक्षत्राणामादिराजितं, तत एवाऽऽद्य नक्षत्राणां क्र-
मेण युगे प्रवर्तमानत्वात् । तथाहि-उत्तराषाढानक्षत्रचरमसमये
पाश्चात्ययुगस्य पर्यवसानम् । ततोऽभिनवयुगस्याऽऽदिनक्षत्रम-
र्जाजिदेव भवति । तथा मुहूर्त्तानामादिमुहूर्त्ता रुहः । इह दिवसा-
ऽऽदिरहोरात्र इत्युक्तं, दिवसाऽऽदिके वाहोरात्रे क्रमेणामी पञ्चा-
शन्मुहूर्त्ताः । तद्यथा-प्रथमो मुहूर्त्तो रुहः, द्वितीयः ध्रुवान्, तृतीयः
मित्रः, चतुर्थो वायुः, पञ्चमः सुषीतः, षष्ठोऽभिचन्द्रः, सप्तमो माहे-
न्द्रः, अष्टमो बृहन्नान्, नवमः पथः, दशमो बहुसन्त्यः, एकादश ई-
शान्, द्वादशस्तस्थः, त्रयोदशो भाविनाऽऽमा, चतुर्दशो वैश्रवणः,
पञ्चदशो वारुणः, षोडश आनन्दः, सप्तदशो विजयः, अष्टादशो
विश्वक्सेनः, एकोनविंशतितमः प्राजापत्यः, विंशतितम उप-
शमः, एकविंशतितमो गन्धर्वः, द्वाविंशतितमोऽर्गनवेशः, त्रयो-
विंशतितमः शनवृषभः, चतुर्विंशतितम आतपवान्, पञ्च-
विंशतितमोऽममः, षड्विंशतितमोऽरुणवान्, सप्तविंशतितमो
भौमः, अष्टाविंशतितमो वृषभः, एकोनविंशतितमः सर्वार्थः,
त्रिंशत्तमो राक्षसः ।

उक्तं च जम्बूद्वीपप्रकृतौ-

“रुहो सेप मिते, वाळ पीप तहेव अभिचंदे ।
माहिद ब्रह्म पम्हे, बहुसन्त्ये चैव ईमाणे ॥ १ ॥
तत्थेव भावियण्णा, वेसमणो वारुणे य आणदे ।
विजय य वीसमणे, पायाचखे तह य उयसमर ॥ २ ॥
गंधर्व अग्निवेसो, मयस्मिह आयव च अमम च ।
रुणवं सोम रिमहे, सव्वहे रक्खसाईया ॥ ३ ॥”
ततो युगे मुहूर्त्तानामादिको रुह एव भवति । उद्यो २ पादु ० ।

तथा च जम्बूद्वीपप्रकृतौवेक्तम्-

“किमाइआ एं जंते ! संवच्छरा, किमाइआ अयणा,

किमाइआ उऊ, किमाइआ मासा, किमाइआ पक्खा,
किमाइआ अहोरात्रा, किमाइआ मुहुत्ता, किमाइआ कर-
णा, किमाइआ णक्खत्ता पम्मात्ता ! गोयमा ! चंदाइआ सं-
वच्छरा, दक्खिणाइआ अयणा, पाउसाइआ उऊ, सा-
वणाइआ मासा, बहुलाइआ पक्खा, दिवसाइआ अहो-
रात्रा, रोदाइआ मुहुत्ता, बालवाइआ करणा, अभिजिआइआ
णक्खत्ता सपणाउसो ! ” [जं० ७ वक्क०]

तदेव ‘गईया सह विदेहेसु’ इत्यनेन (पूर्वोक्तगाथा) अवयवेन म-
हाविदेहस्थनया गाथया भरतैरवतयोयुगस्याऽऽदिः प्ररूपितः ।
सप्रति भरतैरवतविदेहेषु साधारणं युगस्याऽऽदिं प्ररूपयति-

सावणबहुद्वपदिबण, बालवकरणे अजीडनखत्ते ।

संवत्थ पढममण, जुगस्स आई वियाणाहि ॥

सर्वत्र-जग्ते, परवते, महाविदेहेषु च आवणमासं बहुलपक्षे-
कृष्णपक्षे प्रतिपदि तिथौ बालवकरणे अभिजिप्रकृते प्रथमस-
मये युगस्याऽऽदिं विजानीहि । उद्यो २ पादु ० ।

संवत्त्रेति भरतैरावतविदेहेषु जाव्यम् । अवसर्पिण्यां पष्ठा-
मारकाणामप्यादिः रात्रिरेव, विदेहेषु यद्यप्यारकाणामभावः,
तथापि पञ्चसंवत्सराऽऽत्मकस्य युगस्य सङ्गावः । म० ।

जुगा-युग्य-न० । युज्-यत्-कुत्वम् । “ युग्य च पत्रे ” ॥ ३ । १।-
१२६ ॥ इति (पाणिनि) सूत्रेण निपातनम् । अश्वाऽऽदिके वाहने,
स्था० ४ डा० ३ उ० । प्रश्न० । युग्यमिव युग्यम् । संयमभारवा-
दरि साधौ, स्था० ।

युग्यभेदा यथा-

चत्तारि जुगा पम्मात्ता । तं जहा-जुत्ते, णाममेगे जुत्ते, जुत्ते
णाममेगे अजुत्ते, अजुत्ते णाममेगे जुत्ते, अजुत्ते णाममेगे
अजुत्ते ॥

युग्यं वाहनमश्वाऽऽदि । अथवा-गोल्लविषये जम्पानं द्विहस्त-
प्रमाणं चतुरस्रं सवेदिकमुपशोभितं युग्यकमुच्यते, तत्
युक्तमारोहणसामग्र्या पर्याणाऽऽदिकया पुनर्युक्तं वेगाऽऽदि-
भिरित्येवं यानवद् व्याख्येयम् । स्था० ४ डा० ३ उ० ।
युगमर्हति युगं वा वहति यत् । युगवाहकेऽश्वाऽऽदौ,
त्रि० । वाच० । गन्त्यादिके, आचा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० ।
गोष्ठदेशप्रभिद्धे जम्पानविशेषे, प्रश्न० ५ आश्र० द्वार । यु-
ग्यानि गोल्लविषयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणानि वेदिकोपशो-
भितानि जम्पानान्येवेति । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । अनु० । ज० ।
जी० । म० । औ० । प्रश्न० । पुरुषोत्तमस्य आकाशयाने, सूत्र०
२ श्रु० २ अ० । युग्यं पुरुषोत्तमस्य आकाशयानं, जम्पानाम्
त्यर्थः । जं० २ वक्क० ।

जुगाय-युग्यगत-त्रि० । वाहनेपि स्थिते, औ० ।

जुगाय-युग्यक-‘जुगा’ शब्दार्थे, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

जुगायरिया-युग्याचर्या-स्त्री० । युग्यस्याऽऽचर्या वहनं ग-
मनं युग्याचर्या । युग्यस्य गमने, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

युग्याचर्याजैदाः-

चत्तारि जुगायरिया पण्णात्ता । तं जहा-पंथजाई णाम-

मेगे, णो उप्पहजार्ह । उप्पहजार्ह एणमेगे, णो पंथजार्ह ।
एगे पंथजार्ह वि, उप्पहजार्ह वि । एगे णो पंथजार्ह, णो
उप्पहजार्ह ॥

(जुगगारिय स्ति) युग्यस्य चर्या वहनं, गमनमित्यर्थः । क्वचित्तु-
"जुगगारियस्ति" पाठः, तत्रापि युग्याचर्येति, पथयाचर्येकं युग्यं
भवति, नोत्पथयायीत्यादि चतुर्जङ्ग । इह च युग्यस्य चर्यागारेणैव
निर्देशे चतुर्विधत्वेनोक्तत्वात् तच्चर्याया एवाद्देशोक्त चातुर्विध-
मवसयेमिति भावः । युग्यपक्षे तु युग्यमिव युग्य, संयमयागे-
भारयोदा साधुरेव, स च पथियाचर्यप्रमत्त उत्पथयायी लिङ्गा-
वशेषः, उभययायी प्रमत्तश्चतुर्थः सिद्धक्रमेण सदसदुभ-
यानुभयानुष्ठानरूपत्वात् । अथवा-पथ्युत्पथयोः स्वपरसमय-
रूपत्वाद् यायित्वस्य च गत्यर्थत्वेन बोधपर्यायत्वात् स्व-
परसमयबोधपेक्षयेयं चतुर्भङ्गी नेयेति । स्या० ४ डा० ३ उ० ।

जुगगारिया-युग्याचर्या-स्त्री० । 'जुगगारिया' शब्दार्थे, स्या० ४
डा० ३ उ० ।

जुज्जिता-युक्त्वा-अव्य० । योगं कृत्वेत्यर्थे, प्रा० २ पाद ।

जुज्ज-युध-धा० । युद्धे, विवा०-आत्म०-प्रक०-अनिट् ।
युध्यते, अयुद्ध । वाच० । " संपलङ्गो च जुज्जिज्ज " ।
आ० म० १ अ० १ खएम् । युद्धे, न० । युध्-क्तः । शस्त्रादिके-
पणव्यापारे योधने, वाच० । मुष्टयाऽऽदिना परस्परतारुने, तं० ।
"जुज्जिज्जं बाहुजुज्जिज्ज्याई वट्टाड्याण च" युद्धानि नाम-बाहुयु-
द्धाऽऽदीनि, यदि बा वत्सकाऽऽदीनां च । आ० म० १ अ० १ खाम् ।
युद्धं कुक्कुटाऽऽदीनामिव मुष्टानामुष्टम्, शूक्रेणामिव शूकाशूकं
युद्धस्य योधयोर्विलग्नम् । ज० २ वक्क० । आयुधयुद्धं,
हा० १ ध्रु० १ अ० । वैरिणां परप्राणव्यपरोपणाध्यवसायं,
आतु० । संग्रामे, "अप्राणमेव जुज्जहि, किं ते जुज्जेण वज्ज-
ओ ।" उत्त० ८ अ० । नि० । प्रश्न० । इत्यतः संग्रामयुद्धं, जावनः
परीषदाऽऽदियुद्धं, तद् द्विविधम्, आर्यानार्यनेदान् । तत्रानार्यं
संग्रामयुद्धं, परीषदाऽऽदिरिपुयुद्धं त्वार्यम् । आचा० १ ध्रु० ५
अ० ३ उ० । तदात्मके द्वाप्तानिकलाऽन्तर्गत कलाभेदे, हा० १
ध्रु० १ अ० । औ० । ज० ।

युद्धदर्शननिषेधो यथा—

जेजिकवु आसजुज्जाणि वा० जाव मूकरजुज्जाणि वा
चक्खुदंनवकियाए अनित्तभागेइ, अभिसंधारंतं वा सा-
इज्जइ ॥ ५ए ॥

"हयजुज्ज" गाहा । हयोऽश्वस्तेषां परस्परतो युद्धं, एवमन्ये-
षामपि, गजाऽऽदयः प्रसिद्धाः, शरीरेण विप्रधमः करटः, रक्त-
पादपवट्टकः शिखी, धूम्रवर्णो लावकः, आडिमादि प्रसिद्धा, अ-
द्वियपट्टद्वियादिकरणहिं जुद्धं, सर्वमधिर्विक्रमोभणं गिजुद्धं,
पुत्रं जुद्धेण जुद्धिष्ठ पट्टा संघी विक्खोभिज्जति जय्य तं
जुद्धं । नि० सू० १२ उ० ।

जुज्जङ्ग-युद्धाङ्ग-न० । संग्रामाङ्गे, उत्त० ।

साम्प्रतं युद्धाङ्गमाह-

जाणाऽऽवरणपहरणे, जुज्जे कुमलत्तणं च णीतीए ।

दक्खत्तं ववसातो, सरीरमारोगपं चेव ॥ १४ ॥ उत्त० नि० ।

(जाणावरणपहरणे स्ति) यानं च इत्यादि, तत्र सत्यपि न
शक्नोत्यभिर्जावतु शत्रुमत आवरणम्, आवरणं च क्वचाऽऽदि,

सत्यप्यावरणे प्रहरणं विना किं करोतीति, प्रहरणं प्रहरणं च ख-
ङ्गाऽऽदि, यानाऽऽवरणप्रहरणानि, यदि युद्धे कुशलत्वं नास्ति,
तदा किं यानाऽऽदिनेति युद्धे संग्रामे कुशलत्वम्, कुशलत्वं च प्रा-
चाण्यरूपं, सत्यप्यस्मिन्नाति विना न शत्रुजयनमतो नीतिः, नीति-
भ्यापक्रमाऽऽविलक्षणा, सत्यामपि चास्यां दत्तत्वाधीनो जयः, नतो
दत्तत्वम्, दत्तत्वमाशुकारित्वं, सत्यप्यस्मिन्निर्व्यवसायस्य कुतो
जय इति व्यवसायः, व्यवसायो व्यापारः, तत्रापि यदि न शरी-
रमदीनाङ्गं, ततो न जय इति शरीरम्, अर्थात्परिपूर्णाङ्गम् । तत्रा-
प्यारोग्यमेव जयायेति (आरोग्यं नति) आरोग्यता, चः समुच्चये,
एवोऽवधारणे । ततः समुद्गतानामेवैषां युद्धाङ्गत्वमिति सूत्रार्थः ।
उत्त० पाई० ३ अ० ।

जुज्जङ्गाण-युद्धध्यान-न० । युद्धं वैरिणां परप्राणव्यपरोपणा-
ध्यवसायः, तस्य ध्यानं युद्धध्यानम् । ध्यानभेदे, आतुणां विना-
शे, चेत्तकेन सद कोणिकनृपस्येव, अङ्गारवत्यादिग्रहणे चाङ्ग-
प्रज्ञातस्येव वा । आतु० ।

जुज्जन्त-युध्यत्-त्रि० । युद्धं कुर्वति, नि० सू० १ उ० । " महया
विबुधत्तेण जुज्जन्तो दिट्ठो । " आ० म० १ अ० १ खएड ।

युध्यमान-त्रि० । शस्त्राणि व्यापारयति, " जुज्जन्तं ददधम्मा-
णं " । सुप्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

जुज्जकित्तिपुरिस-युद्धकीर्तिपुरुष-पुं० । युद्धजनिता या की-
र्तिः, तत्प्रधानः पुरुषो युद्धकीर्तिपुरुषः । युद्धजनितकीर्तिमिति
पुरुषे, स० ।

जुज्जकुमत-युद्धकुशल-पुं० । युद्धप्रवीणे, उत्त० ३ अ० । यु-
द्धक्रियाज्ञानवानि, आ० क० ।

जुज्जणाई-युद्धनानि-स्त्री० । व्यूहचरणाऽऽदिके, स्या० ६ डा० ।
संग्रामनिर्गमप्रवेशो च । आ० क० । उत्त० ।

जुज्जदक्ख-युद्धदक्ष-पुं० । युद्धं आशुकारिणि, उत्त० ३ अ० ।

जुज्जववमाप-युद्धव्यवसाय-पुं० । युद्धव्यापारं, उत्त० ३ अ० ।

जुज्जवीरिय-युद्धवीर्य-पुं० । पुण्यदन्तजितसमकालिके नृपे,
" जुज्जवीरियधुयस्स । " ति० ।

जुज्जमज्ज-युद्धमज्ज-पुं० । युद्धनिमित्तं सज्जः प्रगुणीवृत्तो यु-
द्धमज्जः । रा० । युद्धप्रगुणे, अ० ७ श० ६ उ० । युद्धसज्जो
रणप्रह इति । औ० ।

जुज्जमहू-युद्धश्रद्ध-त्रि० । युद्धं संग्रामस्तत्र संजाता श्रद्धा
यस्य सः । युद्धश्रद्धावति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

जुज्जमूर-युद्धशूर-पुं० । युद्धशूरः सुनटः । रणदीक्षावद्धकके,
संथा० । शूरविशेषं, " जुज्जमूरे वासुदेवे " युद्धशूरो वासुदेवः ।
कृष्णवत्सस्य वष्टपथिकेषु त्रिषु संग्रामशनेषु लब्धजयत्वात् ।
स्या० ४ डा० ३ उ० ।

जुज्जाडजुज्ज-युद्धातिगुद्ध-न० । यत्र प्रतिद्वन्द्विहतानां पुरुषा-
णां पातः स्यादित्येवम्भूते खङ्गाऽऽदिप्रक्षेपपूर्वकं महायुद्धं, तदा-
त्मके द्वाप्तानिकलाऽन्तर्गते कलाभेदे च । ज० २ वक्क० । स० ।
औ० । हा० ।

जुज्जारिय-युद्धार्य-न० । युद्धभेदे, युद्धं द्विविधम्, आर्यानार्यने-
दान् । अनार्यं संग्रामयुद्धम्, परीषदाऽऽदिरिपुयुद्धं त्वार्यम् ।
आचा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

जुज्जारिह-पुष्कारिह-त्रि० । युक्तोचिते, "इमेणं खेव जुज्जारिह किं ते जुज्जेण वज्जेमो । पुष्कारिहं तु असु दु-दसहं जहेत्थ कुस-मेहि ॥ १ ॥ " आचा० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

जुज्जित्ता-युद्धा-अव्य० । युद्धं कृत्वा, स्या० ३ उ० २ उ० ।

जुम्-जूर्ण-जीर्ण-त्रि० । तृणनेदे, वाच० । 'जिष्' शब्दार्थे च । प्रा० १ पाद ।

जुम्कुमारी-जीर्णकुमारी-स्त्री० । 'जिष्कुमारी' शब्दार्थे, प्रा० २ भु० १ वर्ग १ अ० ।

जुम्गुल-जीर्णगुल-पुं० । 'जिष्गुल' शब्दार्थे, भ० ८ श० ६ उ० ।

जुम्णय-जीर्णय-न० । 'जिष्णय' शब्दार्थे, अनु० ।

जुम्णतं-जुम्-जीर्णत-पुं० । 'जिष्णत' शब्दार्थे, ज० ८ श० ६ उ० ।

जुम्णतया-जीर्णतया-स्त्री० । 'जिष्णतया' शब्दार्थे, आचा० २ भु० ४ च० ।

जुम्णवुग-जीर्णवुग-न० । 'जिष्णवुग' शब्दार्थे, ती० ४ कल्प ।

जुम्सुरा-जीर्णसुरा-स्त्री० । 'जिष्सुरा' शब्दार्थे, भ० ८ श० ६ उ० ।

जुम्सेटि[ण]-जीर्णसेटि-पुं० । 'जिष्सेटि (ण)' शब्दार्थे, भ० २० ।

जुम्सा-जीर्णसा-त्रि० । 'जिष्सा' शब्दार्थे, आ० भ० १ अ० १ खण्ड ।

जुम्सा-जीर्णसा-त्रि० । 'जिष्सा' शब्दार्थे, आ० भ० १ अ० १ खण्ड ।

जुम्सा-जीर्णसा-त्रि० । 'जिष्सा' शब्दार्थे, भ० २ अधि० ।

जुम्हा-जोत्सा-स्त्री० । 'जोत्सा' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

जुम्ति-जुम्ति-स्त्री० । युम्ति, 'सर्वजुम्ति' सर्वयुक्त्याऽभरणादि-संबन्धिन्या । प्रा० १ भु० ७ अ० ।

जुम्त-युक्त-त्रि० । युक्तः । युने, "जुम्तानि वलीवदाऽऽदियुतानि । औ० "युने जुम्ते तदा जप ।" युक्तो ज्ञानाऽऽदिभिः । सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । संयुते, पञ्चा० १२ विव० । मिलिते, अष्ट० १ अष्ट० ।

उपेते, षो० ११ विव० । अष्ट०, आ० च० । युक्तः अष्टमित्यनर्थान्तरम् । आ० च० १ अ० । समन्विते, आचा० १ भु० ४ अ० १ उ० । परस्परसंबन्धे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । विशेषे, प्रा० १ रा० । उचिते, अनु० । स्या० । ज० । रा० । जी० । योग्ये, नि० च० १ उ० । युक्तं योग्य घटमानमिति । नि० च० १ उ० । "जुम्ता" युज्यते, घटत इत्यर्थः । नि० च० १ उ० । उपपत्ते, च० प्र० २० पादु० । सूत्र० । सू० प्र० । संगते, प्रा० १ भु० १६ अ० । स्या० । विपा० । ज० ।

उपा० । पञ्चा० । युक्तियुक्तं, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० । संमते, दश० ४ तश्व । उद्युक्ते, प्र० ६४ द्वार । अभ्यस्तयोगे योगिनि, पुं० । पलानीवृत्तनेदे च, न्यायाऽऽगतद्रव्याऽऽदौ, न० । वाच० ।

जुम्तग-युक्तगति-स्त्री० । मृदुगता, "जुम्तगती शामं मिदुगती ।" न शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । नि० च० १६ उ० ।

जुम्तजोग-युक्तयोग-पुं० । संयुक्तयोगाऽऽदिचेष्टे, "सर्वेहि जुम्तजोगस्स ।" पञ्चा० १२ विव० ।

जुम्तपरिणय-युक्तपरिणत-त्रि० । सत्सामग्र्या युक्ततया परिणते यानाऽऽदौ, स्या० ४ ठा० ३ उ० ।

जुम्तपात्रिय-युक्तपालिक-त्रि० । युक्तापरस्परं संबन्धः न तु

३६५

इदन्तराला पात्रिः सेतुर्यस्य स युक्तपालिकः । परस्परसंबन्धसेतुके, रा० । जी० ।

जुम्तफुसिय-युक्तस्पृष्ट-न० । उचितविन्दुनिपाते, "जुम्तफुसिय-निदयरेणुयं ।" स० ३४ संम० ।

जुम्तरुव-युक्तरूप-त्रि० । संगतस्वभावे, प्रशस्तस्वभावे, उचित-वेषे, सुविहितनेपथ्ये च । स्या० ४ ठा० ३ उ० ।

जुम्तसोह-युक्तशोभ-त्रि० । युक्तं शोभते युक्तस्य वा शोभा यस्य तद्युक्तशोभम् । गवाऽऽदिसत्सामग्रीयुक्ततया शोभमाने यानाऽऽदौ, स्या० ४ ठा० ३ उ० । युक्ता उचिता शोभा यस्य सः । युक्त-शोभोपेते, स्या० ४ ठा० ३ उ० ।

जुम्ति-युक्ति-स्त्री० । योजनं युक्तिः, युज्-क्तिन् । विशेष० । योगे,

"दिवाप जुत्तीप" युक्त्या विवक्षितार्थयोगेन । औ० । भक्ती, प्रा० ८ उ० । द्रव्याऽऽदिसंयोगे, स० ५ अष्ट० । आचा० । प्रा० ।

युक्त्याऽऽन्याभक्तिभिस्तथाविधद्रव्ययोजनेनेति । स्या० ८ उ० । लोकन्याये, षो० ६ विव० । विशेष० । हेतौ, स० ५ अष्ट० ।

उपपत्तौ, अष्ट० १६ अष्ट० । आ० । पञ्चा० । "एसा खसु तत-जुम्ति ति ।" तत्रयुक्तिः शास्त्रीयोपपत्तिः । पञ्चा० १८ विव० ।

अवितथमणितौ, "तत्थिमा जुम्ति वत्तथा ।" जीवा० ८ अ-धि० । युक्तयः सर्वप्रमाणनयगर्भा इति । षो० ६ विव० । अनुमाने, यो० वि० । अनुमानसाधने लिङ्गज्ञानाऽऽदौ, वाच० । "स-व्वाहि अणुजुत्तीहि ।" सर्वैरेव हेतुदण्डान्तेः प्रमाणीजनैः । सूत्र० १ भु० ११ अ० । युक्तयः साधनानि, असिद्धविकल्पनैकान्तिकपरि-

हारेण पक्षधर्मवसपक्षव्यवपक्षत्वस्यावृत्तिरूपतया युक्तिसङ्गता युक्तयः । सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । योजनं युक्तिः । अर्थघट-नायाम्, स० ५ अष्ट० । सूत्र० । "तन्थ जुम्ति वि पयका ।" जी० १ प्रति० । "सर्वजुम्ति" सर्वयुक्त्या उचितेषु वस्तुघटना-

सङ्गणनेति । प्रा० १ भु० ७ अ० । विधौ, वृ० १ उ० । युक्तिर-थावधारणमित्युक्ते नाटकाङ्गविशेषे च । वाच० ।

जुम्ति-स्त्री० । उवर-क्तिन्, संप्रसारणम् । उवरे, वाच० ।

जुम्तिक्त्वम्-युक्तिक्त्वम्-त्रि० । उपपत्तिरसहे, पञ्चा० १२ विव० । प्रा० भ० । "नागमजुम्तिक्त्वम् होइ" । (३६५ गाथा) विशेष० ।

जुम्तिगई-युक्तिगवी-स्त्री० । द्यार्थवस्तुस्वरूपविभजनेपपत्ति-युक्तिः । सैव गौर्युक्तिगवी । युक्तिरूपायां गवि, "मनोवत्सो युक्तिगवी, मध्यस्थस्यानुधावति" । (२ श्लो०) अष्ट० १६ अष्ट० ।

जुम्तस-युक्ति-त्रि० । युक्तिज्ञानवति, "गंधारे गीयजुम्तिसा ।" स्या० ७ उ० ।

जुम्तिवाहिय-युक्तिवाधित-त्रि० । उपपत्तिनिराकृते, "जम्हा ण जुम्तिवाहिय-विस्सओ वि सदागमो होइ ।" (४४ गाथा) पञ्चा० १८ विव० ।

जुम्तिसुवसु-युक्तिसुवर्ण-पुं० । कृत्रिमसुवर्णे, दश० १० अ० ।

युक्तिसुवर्णस्य का वार्ता ? इत्याह-

जुम्तिसुवसुगं पुण, सुवसावसं तु यदि वि कीरेज्जा ।

ए दु होति ते सुवसं, मेमेहिं गुणोहिं संतेहिं ॥३६॥

युक्त्या द्रव्यसंयोगेन, यदसुवर्णं सत्सुवर्णाकारं स्यात् तदयुक्ति-सुवर्णं, तत्पुनः सुवर्णवर्णे पीतव्यायमेव, यद्यपीत्यनुपगमे, किं-

“वणस्मद्काइयाणं” इत्यादि । वनस्पतिक्रायिका जघन्यपदे,
उत्कृष्टपदे चापदा, जघन्यपदस्योत्कृष्टपदस्य च तेषामभावात् ।
तथाहि-जघन्यपदमुत्कृष्टपदं च तदुच्यते यन्नियतरूपं, तच्च
यथा नारकाऽऽदीनां कालान्तरेणापि ब्रह्मते, न तथा वनस्पती-
नां, तेषां परम्परया सिद्धिगमनेन तद्वाशिरनन्तत्वापरित्यागेऽप्य-
नियतरूपत्वादिति । (सिद्धा जहा वणस्मद्काइयं चि) ज-
घन्यपदे, उत्कृष्टपदे चापदा, अजघन्योत्कृष्टपदे च स्यात्कृत्यमा-

ऽऽद्य इत्यर्थः । तत्र जघन्योत्कृष्टपदापेक्षया अपदत्वं चङ्मान-
तया तेषामानयनपरिमाणत्वाद्भावनीयमिति ॥

इत्थीओ णं भंते ! किं करुजुम्माओ पुच्छा ? गोयमा !
जहणपदे करुजुम्माओ, उकोमपदे करुजुम्माओ, अजह-
णमणुकोमपदे मिय करुजुम्माओ जाव मिय कलिओ-
आओ । एवं असुरकुमारइत्थीओ विं जाव थणियकुमार-
इत्थीओ वि, एवं निरिक्खजोगियइत्थीओ वि, एवं म-
णुस्मइत्थीओ वि, एवं बाणमंतरजोइमियवेमाणियदेव-
इत्थीओ वि ॥ ज० १८ श० ४ उ० ।

णेरइयाणं जंते ! कइ जुम्मा पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि
जुम्मा पणत्ता । तं जहा-करुजुम्मे जाव कलिओए । से
केणट्ठेण जंते ! एवं वुच्च-णेरइयाणं चत्तारि जुम्मा
पणत्ता । तं जहा-करुजुम्मे, अट्ठो तट्ठेव । एवं जाव
वाउकाइयाणं वणस्मइकाइयाणं पुच्छा ? गोयमा ! व-
णस्मइकाइया मिय करुजुम्मा, मिय तेओआ, मिय दावर-
जुम्मा, मिय कलिओआ । से केणट्ठेण जंते ! एवं वुच्च-
वणस्मइकाइया जाव कलिओआ ? गोयमा ! उववायं
पमुच्च मे तेणट्ठेणं तं चेव । वेइइयाणं जहा णेरइयाणं ।
एवं जाव वेमाणियाणं । मिच्छाणं जहा वणस्मइकाइ-
याणं ॥

“ णेरइयाणं जंते ! कति जुम्मा ” इत्यादौ (अट्ठो नट्ठेव त्ति)
स चार्थः । “ जे ण णेरइयाणं चउक्कणं अवहारणं अयहारे-
माणा अवहारेमाणा चउपज्जवसिया तं णं णेरइया करुजुम्मे ”
इत्यादिमिति । यनस्पतिकार्यकसूत्रे- (उववायं पमुच्च त्ति) य-
द्यपि यनस्पतिकार्यका अनन्तत्वेन स्वजावाकृतयुग्मा पव
प्राप्नुवन्ति, तथापि गत्यन्तरेण एकाऽऽदिर्जीवानां तत्रात्पाद-
मङ्गीकृत्य तेषां चतुरूपत्वमयोगपद्येन जवनीत्युच्यते उच्चत-
नामप्यङ्गीकृत्य स्यादेतत्, केवलं सह न विवर्तितमिति ॥

अथ कृतयुग्माऽऽदिभिरेव राशिभिर्द्रव्याणां

प्ररूपणायदमाह-

धम्मन्थिकाए णं भंते ! दव्वट्ठयाए किं करुजुम्मे
जाव कलिओए ? गोयमा ! णो करुजुम्मे, णो ते-
ओए, णो दावरजुम्मे, कलिओए । एवं अधम्मन्थिका-
ए वि । एवं आगासन्थिकाए वि । जीवन्थिकाए णं
पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्मे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे,
णो कलिओए । पोगलन्थिकाए णं पुच्छा ? गोयमा !
मिय करुजुम्मे जाव मिय कलिओए, अत्ताममए
जहा जीवन्थिकाए । धम्मन्थिकाए णं भंते ! पदेमट्ठ-
याए किं करुजुम्मे पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्मे, णो
तेओए, णो दावरजुम्मे, णो कलिओए । एवं जाव
अत्ताममए ॥

“ धम्मन्थिकाए णं जंते ! ” इत्यादौ (कलिओए त्ति)

एकत्वाद्धर्मास्तिकायस्य चतुष्कापहाराभावेनैकस्यैवावस्था-
नात्कल्योज एवास्त्विति । “ जीवन्थि ” इत्यादि । जी-
वद्रव्याणामर्वास्थितानन्तत्वाकृतयुग्मतैव । “ पोगलन्थिका-
ए ” इत्यादि । पुद्गलान्तिकायस्यानन्तत्वेऽपि सद्या-
तमेद्भाजनत्वाच्चातुर्विध्यमध्यम, अत्ताममयानां त्वर्ता-
तानागतानामर्वास्थितानन्तत्वेन कृतयुग्मतैव । अत एवाह-
(अत्ताममए जहा जीवन्थिकाए त्ति) उक्ता द्रव्यार्थता ।
अथ प्रदेशार्थता तेषामवोच्यते-“ धम्मन्थि ” इत्यादि । सर्वो-
प्यपि द्रव्याणि कृतयुग्मानि प्रदेशार्थतयाऽवस्थितासंख्यातप्र-
देशत्वादवस्थिताऽनन्तप्रदेशत्वाच्चति ।

अथ द्रव्याण्येव केषांप्रकृत्या कृतयुग्माऽऽदिभिः

प्ररूपयन्नाह-

धम्मन्थिकाए णं जंते ! किं ओगादे, अणोगादे ?
गोयमा ! ओगादे, णो अणोगादे । जइ ओगादे, किं संखे-
जपणमोगादे, असंखेजपणमोगादे, अणंतपणमोगादे ? गो-
यमा ! णो संखेजपणमोगादे, असंखेजपणमोगादे, णो
अणंतपणमोगादे । जइ असंखेजपणमोगादे, किं कइजुम्प-
णमोगादे पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्पणमोगादे, णो तेओए,
णो दावरजुम्मे, णो कलिओए पणमोगादे । एवं अहम्म-
न्थिकाए वि, एवं आगासन्थिकाए, जीवन्थिकाए, पोगल-
न्थिकाए, अत्ताममए एवं चेव ।

“ धम्मन्थिकाए ” इत्यादि । (असंखेजपणमोगादे त्ति) अ-
संख्यतपु लोकाऽऽकाशप्रदेशेष्ववगाढोऽसौ, लोकाऽऽकाश-
प्रमाणत्वात्तस्यति । (कइजुम्पणमोगादे त्ति) लोकस्याव-
स्थितासंख्यप्रदेशत्वेन कृतयुग्मप्रदेशता, लोकाऽऽकाशप्रमा-
णत्वेन च धर्मास्तिकायस्यापि कृतयुग्मतैव । एव सर्वोक्ति-
कायानां, लोकावगाहत्वात्तेषाम् । नवरम, आकाशास्तिकायस्या-
वस्थितानन्तप्रदेशत्वादात्मावगाहत्वाच्च कृतयुग्मप्रदेशावगाढ-
ताऽऽत्ताममस्य चावस्थितासंख्यप्रदेशाऽऽत्मकमनुष्यजेवाव-
गाहत्वाच्चति ।

अथ कृतयुग्माऽऽदिभिरेव जीवाऽऽदीनि पद्विशतिपदान्येक-
त्वपृथक्त्वाभ्यां निरूपयन्नाह-

जीवे ण भंते ! दव्वट्ठयाए किं करुजुम्मे पुच्छा ? गो-
यमा ! णो करुजुम्मे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे, कलि-
ओए । एवं णेरइए वि, एवं जाव भिदे ॥

“ जीवेण ” इत्यादि । द्रव्यार्थतया एको जीव एकमेव द्रव्यं,
तस्मात्कल्योजो, न शेषाः ।

जीवानां भंते ! दव्वट्ठयाए किं करुजुम्मा ? गोयमा ! ओ-
घादेमणं करुजुम्मा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो
कलिओआ । विहाणादेमेणं णो करुजुम्मा, णो तेओआ,
णो दावरजुम्मा, कलिओआ । णेरइयाणं जंते ! दव्वट्ठयाए
पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेमेणं मिय करुजुम्मा जाव मिय
कलिओआ । विहाणादेमेणं णो करुजुम्मा, णो तेओआ,
णो दावरजुम्मा, कलिओआ, एवं जाव सिद्धा ।

"जीवाण" इत्यादि । जीवा अर्वास्थितानन्तत्वादोघाऽऽदेशेन सामान्यतः कृतयुग्माः, (विहाणादेसेणं ति) भेदप्रकारेण एकैकश इत्यर्थः । कृतयोजा एकत्वात्तत्वरूपस्य । " नेरइयाणं " इत्यादौ (ओघादेसेणं ति) सर्व एव परिगणयमानाः (सिय करुजुम्मे ति) कदाचिच्चतुष्कापहारेण चतुरग्रा भवन्ति । " एव सिय तेओआ " इत्याद्यप्यवगन्तव्यमिति । उक्ता इत्यर्थतया जीवाऽऽख्यः ।

अथ तथैव प्रदेशार्थतयोक्त्यन्ते-

जीवेणं जंते ! पदेमइयाणं किं करुजुम्मा पुच्छा ? गोयमा ! जीवपदेसे पमुच्च करुजुम्मे, णो तेओण, णो दावरजुम्मे, णो कलिओण । सरीरपदेसे पमुच्च सिय कइजुम्मेण जाव सिय कलिओण, एवं जाव वेमाणिया सिद्धा । सिद्धेणं भंते ! पदेमइयाणं किं कइजुम्मे पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्मे, णो तेओण, णो दावरजुम्मे, णो कलिओण ।

" जीवण " इत्यादि । (जीवपपमे पमुच्च करुजुम्मे ति) अभख्यातत्वाद्वास्थितत्वाच्च जीवप्रदेशानां चतुरग्र एव जीवप्रदेशतः । "सरीरपपमे पमुच्च" इत्यादि औदारिकाऽऽदिशरीरप्रदेशानामनन्तत्वेऽपि संयोगवियोगधर्मत्वादयुगपच्चतुर्विधता स्यात् ।

जीवाणं भंते ! पदेमइयाणं किं करुजुम्मा पुच्छा ? गोयमा ! जीवपदेसे पमुच्च ओघादेसेणं वि विहाणादेसेणं वि कइजुम्मा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ । सरीरपदेसे पमुच्च ओघादेसेणं सिय कइजुम्माणं जाव सिय कलिओआ । विहाणादेसेणं करुजुम्मा विणं जाव कलिओआ वि । एवं नेरइया वि, एवं जाव वेमाणिया । सिद्धाणं भंते ! पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेणं वि विहाणादेसेणं वि करुजुम्मा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ ।

" जीवाणं " इत्यादि । (ओघादेसेणं वि विहाणादेसेणं वि कइजुम्मे ति) समस्तजीवानां प्रदेशा अनन्तत्वाद्वास्थितत्वाच्च एकैकस्य प्रदेशा अभख्यातत्वाद्वास्थितत्वाच्च चतुरग्रा एव, शरीरप्रदेशापेक्षया त्वाघाऽऽदेशेन सर्वजीवशरीरप्रदेशानामयुगपच्चतुर्विध्यम्, अनन्तत्वेऽपि तेषां अभख्यातभेदभावेनानवस्थितत्वात् । "विहाणादेसेणं करुजुम्मा वि" इत्यादि । विधानाऽऽदेशेनैकैकजीवशरीरस्य प्रदेशगणनाया युगपच्चतुर्विध्यं ज्ञवति, यतः कस्यापि जीवशरीरस्य कृतयुग्मप्रदेशता, कस्यापि व्योज.प्रदेशतत्वेवमाहति ।

अथ क्षेत्रतो जीवाऽऽदि तथैवाऽऽह-

जीवे णं भंते ! किं करुजुम्मापदेमोगादे पुच्छा ? गोयमा ! सिय करुजुम्मापदेमोगादेणं जाव सिय कलिओअपदेमोगादे, एवं जाव सिद्ध ।

"जीवे णं" इत्यादि । औदारिकाऽऽदिशरीराणां विचित्रावगाहनत्वाच्चतुरग्राऽऽदिव्यमस्तीत्यत एवाऽऽह-"सिय करुजुम्मे" इत्यादि ।

जीवाणं जंते ! किं करुजुम्मापदेमोगादे पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेणं करुजुम्मापदेमोगादे, णो तेओआ, णो दावर-

जुम्मा, णो कलिओआ । विहाणादेसेणं करुजुम्मापदेमोगादे विणं जाव कलिओअपदेमोगादे वि । नेरइयाणं पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेणं सिय कइजुम्मापदेमोगादे विणं जाव सिय कलिओअपदेमोगादे वि । विहाणादेसेणं कइजुम्मापदेमोगादे विणं जाव सिय कलिओअपदेमोगादे वि, एवं एगिंदियवजाणं जाव वेमाणिया सिद्धा । एगिंदिया य जहा जीवा ।

" जीवाणं जंते ! " इत्यादि । समस्तजीवैस्त्वगादानां प्रदेशा-नामसख्यातत्वाद्वास्थितत्वाच्चतुरग्रनैवंत्वाघाऽऽदेशेन कृतयुग्मप्रदेशावगादाः, विधानाऽऽदेशतस्तु विचित्रत्वाद् यदवगाहनाया युगपच्चतुर्विधाः, ते नारकाः पुनरोद्यतो विचित्रपरिणामत्वेन विचित्रशरीरप्रमाणत्वेन विचित्रावगाहनाप्रदेशपरिमाणत्वाद्यौगपद्येन चतुर्विधा अपि, विधानतस्तु विचित्रावगाहनत्वादेकदाऽपि चतुर्विधास्ते भवन्ति । (एव एगिंदियाभि-विज्जता सत्त्वे पि ति) असुराऽऽद्यो नारकवृक्षकट्या इत्यर्थः । तत्रौद्यतस्ते कृतयुग्माऽऽद्यः-अयौगपद्येन, विधानतस्तु युगपदेवेने ; (सिद्धा एगिंदिया य जहाजीव ति) सिद्धा-एकैन्द्रियाश्च यथा जीवास्तथा वाच्याः, ते चोद्यतः कृतयुग्मा एव, विधानतस्तु युगपच्चतुर्विधा अपि । युक्तस्तुभयत्रापि प्राग्वत् ।

अथ स्थितिमाश्रित्य जीवाऽऽदि तथैव प्ररूप्यन्ते-

जीवे णं भंते ! किं करुजुम्मासमयट्ठितीए पुच्छा ? गोयमा ! कइजुम्मासमयट्ठितीए, णो तेओण, णो दावरजुम्मे, णो कलिओयसमयट्ठितीए । नेरइए णं पुच्छा ? गोयमा ! सिय करुजुम्मासमयट्ठितीएणं जाव सिय कलिओयसमयट्ठितीए । एवं जाव वेमाणिया सिद्धे जहा जीवे ॥

" जीवेणं " इत्यादि । तत्रातीतानागतवर्तमानकालेषु जीवोऽस्तीति, सर्वाकाया अनन्तसमयाऽऽत्मकत्वाद्वास्थितत्वाच्चासौ कृतयुग्मसमयास्थितिक एव । नारकाऽऽदिस्तु विचित्रसमयस्थितिकत्वात्कदाचिच्चतुरग्र, कदाचिद्व्यतिरिक्तयवतीति ।

जीवाणं जंते ! पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेणं वि, विहाणादेसेणं वि करुजुम्मासमयट्ठितीया, णो तेओआ, णो दावरजुम्मासमयट्ठितीया, णो कलिओआ । नेरइयाणं पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेणं सिय करुजुम्मासमयट्ठितीया विणं जाव सिय कलिओअसमयट्ठितीया वि । विहाणादेसेणं कइजुम्मासमयट्ठितीया वि जाव कलिओअसमयट्ठितीया वि, एवं जाव वेमाणिया सिद्धा जहा जीवा ॥

"जीवाण" इत्यादि । बहुत्वे जीवा ओघतो, विधानतश्च चतुरग्रसमयास्थितिका एव, अनाद्यनन्तत्वेनानन्तसमयस्थितिकत्वात्सेषाम । नारकाऽऽद्य पुनर्विचित्रसमयस्थितिका, तेषां च सर्वेषां स्थितिसमयमीलने चतुष्कापहारे त्वाघाऽऽदेशेन स्यात्कृतयुग्मसमयास्थितिका इत्यादि, विधानतस्तु युगपच्चतुर्विधा अपि ।

अथ भावतो जीवाऽऽदि तथैव प्ररूप्यन्ते-

जीवे णं जंते ! काइवणपज्जवेदि किं कइजुम्मे पुच्छा ?

गोयमा ! जीवपदेसे पहुच णो करुजुम्मे० जाव णो कलि-
ओए । सरीरपदेसे सिय करुजुम्मे० जाव सिय कलिओए ।
एवं० जाव वेमाणिए । मिद्धो चेव ए पुच्छिज्जइ ॥

"जीवेण" इत्यादि (जीवपदमे पदुच्च नो करुजुम्मे स्ति) अमूर्त-
त्वाजीवप्रदेशानां न कादाऽऽदिवर्णपर्ययानांश्चित्य कृतयुग्माऽऽ-
दिव्यपदेशोऽस्ति, शरीरवर्णापेक्षया तु क्रमेण चतुर्विधोऽपि
स्यात् । अत एवाऽऽह— "सरीर" इत्यादि । (मिद्धो न चेव
पुच्छिज्जइ स्ति) अमूर्तत्वेन तस्य वर्णाऽऽद्यभावात् ।

जीवा एं जंते ! किं कालवसपज्जवेहिं पुच्छा ? गोयमा !
जीवपदेसे पदुच्च ओघादेसेण वि विहाणादेसेण वि, णो
कडजुम्मा० जाव णो कलिओआ । सरीरपदेसे पदुच्च ओ-
घादेसेण सिय कडजुम्मा० जाव सिय कलिओआ । विहाणा-
देसेण करुजुम्मा० वि जाव कलिओआ वि । एवं० जाव
वेमाणिया, एवं नीलवणपज्जवेहिं वि दंरुओ जाणियव्वो
एगत्तपुहत्तेणं, एवं० जाव दुक्खफासपज्जवेहिं । जीवे एं
जंते ! आभिणिबोहियणाणपज्जवेहिं किं करुजुम्मे पुच्छा ? ।
गोयमा ! मिय कडजुम्मे० जाव मिय कलिओए, एवं ए-
गिंदियवज्जं० जाव वेमाणिए । जीवा एं जंते ! आभिणि-
बोहियणाणपज्जवेहिं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघा-
देसेण मिय करुजुम्मा० जाव मिय कलिओआ ।
विहाणादेसेण करुजुम्मा वि० जाव कलिओआ वि । एवं
एगिंदियवज्जं० जाव वेमाणिया । एवं सुयणाणपज्जवेहिं वि,
ओहिणाणपज्जवेहिं वि एवं चेव, णवरं विगिंदियाणं
णत्थि ओहिणाणं, मणपज्जवणाणं वि एवं चेव, णवरं
जीवाणं मणुस्साण य सेमाणं णत्थि ।

(आभिणिबोहियणाणपज्जवेहिं नि) आभिनिबोधिकज्ञानस्याऽऽ-
वरणकृत्योपशमभेदेन ये विशेषास्तस्यैव च ये निर्विभागपरिच्छे-
दास्ते आभिनिबोधिकज्ञानपर्ययवास्तैः, तेषां चानन्तत्वेऽपि क-
ृत्योपशमस्य विचित्रत्वेनानर्वास्थ्यपरिणामत्वादयामपेक्षेन जी-
वश्चतुरग्राऽऽदिः स्यात् (एवं एगिंदियवज्जं नि) एकैन्द्रियाणां
सम्यक्त्वाभावात्स्यामिनिबोधिकमिति न तदपेक्षया तेषां
कृतयुग्माऽऽदिव्यपदेश इति । "जीवाण" इत्यादि । बहुत्वे सम-
स्तानामभिनिबोधिकज्ञानपर्ययानां मालने चतुष्कापहारे वा यु-
गपञ्चतुरग्राऽऽदित्वमोद्यतः स्याद्, विचित्रत्वेन तयोपशमस्य
तत्पर्यायाणामनवस्थितत्वात् । विधानतस्त्वेकदैव चत्वारोऽपि-
तज्जदाः स्युरिति ।

जीवे एं जंते ! केवलणाणपज्जवेहिं किं कडजुम्मे पुच्छा ?
गोयमा ! करुजुम्मे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे, णो कलिओ-
ए । एवं मणुस्सा वि, एवं सिद्धे वि । जीवा एं जंते ! केवलणाण
पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेण वि विहाणादेसेण वि कडजु-
म्मा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ । एवं
मणुस्सा वि । जीवे एं जंते ! पइअणपज्जवेहिं किं कडजु-
म्मे ? जहा आभिणिबोहियणाणपज्जवेहिं तहेव दादंरुगा,

एवं सुयणाणपज्जवेहिं वि, एवं विजंगणाणपज्जवेहिं वि,
चक्खुदंसणअचक्खुदमणओहिंदंसणपज्जवेहिं ।

केवलज्ञानपर्ययपक्षे च सर्वत्र चतुरग्रत्वमेव वाच्यं, तस्यानन्त-
पर्यायत्वाद्वास्थितत्वाच्च, एतस्य च पर्याया आविभागपरिच्छेद-
रूपा एवावमेयाः, न तु तद्विशेषाः, एकविधत्वात्तस्येति । (दो वडग
स्ति) एकत्वबहुत्वकृतौ द्वौ दारुकार्वात । अ० २५ श० ४ उ० ।

पुच्छानेव कृतयुग्माऽऽदिभिर्निरूपयन्नाह—

परमाणुपोग्गला णं भंते ! दव्वट्टयाए किं करुजुम्मे, तेओए य,
दावरजुम्मे कलिओए ? गोयमा ! णो कडजुम्मे, णो तेओए,
णो दावरजुम्मे, कलिओए । एवं० जाव अणंतपएमिए खंधे ।

"परमाणु" इत्यादि । परमाणुपुच्छला ओघाऽऽदेशतः कृतयुग्मा-
ऽऽद्यो भजनया भवन्ति, अनन्तत्वेऽपि तेषां सङ्घातज्जदोऽ-
नवस्थितस्वरूपत्वाद्, विधानतस्तु एकैकशः कल्पोजा एवेति ।

परमाणुपोग्गला णं भंते ! दव्वट्टयाए किं करुजुम्मा
पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेण सिय करुजुम्मा० जाव
सिय कलिओआ, विहाणादेसेण णो करुजुम्मा, णो तेओ-
आ, णो दावरजुम्मा, कलिओआ, एवं० जाव अणंतपदेसिया
खंधा । परमाणुपोग्गला एं भंते ! पदेमट्टयाए किं कडजुम्मा
पुच्छा ? गोयमा ! णो करुजुम्मे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे,
कलिओए ? दुपदेमिए पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्मे, णो ते-
ओए, दावरजुम्मे, णो कलिओए । तिपदेमिए पुच्छा ? गोयमा !
णो कडजुम्मे, णो दावरजुम्मे, तेओए, णो कलिओए । चउप्पदे-
मिए पुच्छा ? गोयमा ! करुजुम्मे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे,
णो कलिओए । पंचपदेमिए जहा परमाणुपोग्गले । उप्पए-
मिए जहा दुपदेमिए । सत्तपदेमिए जहा तिपदेमिए । अट्ट-
पदेमिए जहा चउप्पदेमिए । एवपएसिए जहा परमाणुपों-
गले । दमपएमिए जहा दुपएमिए । संखेज्जपएसिए णं भंते !
एंगगले । पुच्छा ? गोयमा ! मिय करुजुम्मे० जाव मिय
कलिओए । एवं असंखेज्जपएसिए वि । एवं अणंतपएमिए
वि । परमाणुपोग्गले णं जंते ! पसट्टयाए किं करुजुम्मा
पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेण मिय कडजुम्मा० जाव मिय
कलिओआ । विहाणादेसेण णो करुजुम्मा, णो तेओआ,
णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ ।

(पंचपणमिए जहा परमाणुपोग्गल स्ति) एकाग्रत्वात्कृत्योज
इत्यर्थः । (उप्पएमिए जहा दुपएमिए स्ति) व्यग्रत्वाद् द्वापरयु-
ग्म इत्यर्थः । एवमन्यदपि । "संखेज्जपणमिए ए" इत्यादि ।
संख्यातप्रदेशिकस्य विचित्रसंस्थत्वाद्भजनया चतुर्विध्यमिति ।

दुपएसिया णं पुच्छा ? गोयमा ! ओघादेसेण मिय करु-
जुम्मा, णो तेओआ, मिय दावरजुम्मा, णो कलिओआ ।
विहाणादेसेण णो कडजुम्मा, णो तेओआ, दावरजुम्मा,
णो कलिओआ ।

"दुपएसिया णं" इत्यादि । छिप्रदेशिका यदा समसंख्या
भवन्ति तदा प्रवेशतः कृतयुग्माः, यदा तु विषमसंख्यास्तदा
द्वापरयुग्माः । "विहाणादेसेण" इत्यादि । ये छिप्रदाशकस्ते

प्रदेशार्थेनैकैकशब्दव्यवहारा द्विप्रदेशत्वादेव द्वापरयुग्मा भवन्ति ।

तिपएसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेमेणं सिय करजुम्मा० जाव सिय कलिओआ । विहाणादेमेणं णो करजुम्मा, तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ ॥

“तिपएसिया णं” इत्यादि । समस्तत्रिप्रदेशिकमालने तत्प्रदेशानां च चतुष्कापहारे चतुराऽऽदित्वं भजनया स्यात्, अनर्वास्थ-तसम्भवात्तेषाम् । यथा चतुर्णां तेषां मालने द्वादश प्रदेशाः, ते च चतुराः पञ्चानां ओजाः, पञ्चां द्वापरयुग्माः, सप्तानां कल्योजा इति । विधानाऽऽदेशेन च व्यणुक्तत्वात् स्कन्धानामिति ।

चउप्पएसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेमेणं वि विहाणादेमेणं वि कडजुम्मा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ । पंचपएसिया जहा परमाणुपोगला । छप्पदेमिया जहा दुपदेमिया । मत्तपएसिया जहा तिपदे-सिया । अट्टपदेसिया जहा चउप्पदेमिया । णवपएसिया जहा परमाणुपोगला । दसपएसिया जहा दुपदेमिया । संखेज्जपएसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेमेणं सिय करजुम्मा० जाव सिय कलिओआ । विहाणादेमेणं क-रजुम्मा वि० जाव कलिओआ वि । एवं असंखेज्जप-सिया वि, अणंतपएसिया वि ॥

“चउप्पएसिया णं” इत्यादि । चउप्पदेशिकानामोद्यनो वि-धानतश्च प्रदेशश्चतुरा एव । (पंचपएसिया जहा परमाणुपोगला ति) सामान्यतः स्यात्कृतयुग्माऽऽदयः प्रत्येकं कैकाया एवेत्यर्थः । (छप्पदेमिया जहा दुपदेमिया ति) ओद्यतः स्यात्कृतयुग्मद्वापरयुग्माः, विधानतस्तु द्वापरयुग्मा इत्यर्थः । एवमु-चरन्नापि ।

अथ केचनतः पुच्छल्लोभित्यग्राह—

परमाणुपोगले णं जंते ! किं कडजुम्पएसोगादे पु-च्छा ? । गोयमा ! णो करजुम्पएसोगादे, णो तेओए, णो दावरजुम्मे, कलिओअपएसोगादे । दुपएसिणं णं पुच्छा ? । गोयमा ! णो करजुम्पएसोगादे, णो तेओए, सिय दावरजुम्पएसोगादे, सिय कलिओअपएसोगादे । तिप-एसिणं णं पुच्छा ? । गोयमा ! णो करजुम्पएसोगादे, सिय तेओअपएसोगादे, सिय दावरजुम्पएसोगादे, सिय कलि-ओअपएसोगादे । चउप्पएसिणं णं पुच्छा ? । गोयमा ! सिय करजुम्पएसोगादे० जाव सिय कलिओअपएसोगादे, एवं० जाव अणंतपएसिणं ।

परमाणुः कल्योजप्रदेशावगाढ एव, एकत्वात् । द्विप्रदेशिकस्तु द्वापरजुम्पप्रदेशावगाढा वा, कल्योजप्रदेशावगाढा वा स्यात्, परिणामविशेषात् । एवमन्यदपि सूत्रं नेयम् ।

परमाणुपोगला णं जंते ! किं करजुम्मा पुच्छा ? । गो-यमा ! ओघादेसेणं कडजुम्पएसोगादा, णो तेओआ, णो

दावरजुम्मा, णो कलिओआ । विहाणादेसेणं णो कडजु-म्पएसोगादा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, कलिओ-अपएसोगादा ।

“परमाणुपोगला णं” इत्यादि । तत्रोद्यतः परमाणवः कृत-युग्मप्रदेशावगाढा एव जवान्ति, सकललोकव्यापकत्वान्तेषाम् । सकललोकप्रदेशानां चासंख्यातत्वादवस्थानत्वाच्च चतुर-अनेति । विधानतस्तु कल्योजप्रदेशावगाढाः, सर्वेषामेकैकप्रदे-शावगाढत्वादिति ।

दुपदेसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेसेणं करजुम्प-एसोगादा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ । विहाणादेसेणं णो करजुम्पएसोगादा, णो तेओअपएसो-गादा, दावरजुम्पएसोगादा वि, कलिओअपएसोगादा वि । तिपएसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेसेणं करजु-म्पएसोगादा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलि-ओआ । विहाणादेसेणं णो करजुम्पएसोगादा, ते-ओअपएसोगादा वि, दावरजुम्पएसोगादा वि, कलिओ-अपएसोगादा वि । चउप्पएसिया णं पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादे-सेणं करजुम्पएसोगादा, णो तेओआ, णो दावरजुम्मा, णो कलिओआ । विहाणादेसेणं करजुम्पएसोगादा वि० जाव कलिओअपएसोगादा वि । एवं० जाव अणंतपएसिया ।

द्विप्रदेशावगाढास्तु सामान्यतश्चतुरा एव, सकल्युक्तितः । विधानतस्तु द्विप्रदेशिका ये द्विप्रदेशावगाढाभ्ये द्वापरयुग्माः, ये त्वैकप्रदेशावगाढाभ्ये कल्योजाः । एवमन्यदप्युच्यते ।

परमाणुपोगले णं जंते ! किं करजुम्पसमयट्ठिणं पुच्छा ? । गोयमा ! सिय करजुम्पसमयट्ठिणं० जाव कलिओअसमय-ट्ठिणं० एवं० जाव अणंतपएसिणं । परमाणुपोगला णं जंते ! का-लवसपज्जवेहि किं करजुम्मे तेओए ? । जहाट्ठिणं वत्तव्वया । एवं वसुसु वि मव्वेसु, गंधेसु वि एवं चव, रमेसु वि० जाव म-हुररमो ति । अणंतपएसिणं णं जंते ! खंधे कक्खव-फामपज्जवेहि किं करजुम्मे पुच्छा ? । गोयमा ! सिय कडजुम्मे० जाव सिय कलिओए । अणंतपएसिया णं जंते ! खंधा कक्खवफामपज्जवेहि किं करजुम्मा पुच्छा ? । गोयमा ! ओघादेसेणं सिय कडजुम्मा० जाव सिय कलिओआ । विहा-णादेसेणं कडजुम्मा वि० जाव कलिओआ वि । एवं मत्तय-गुरुयल्लदुया वि जाणियव्वा, सीओसिणणिअल्लुक्खा जहा वप्पा ।

(अणंतपएसिणं णं जंते ! खंधे ति) षट् कर्कशाऽऽदिस्पर्शाधि-कारे यद्वन्नन्तप्रदेशिकस्यैव स्कन्धस्य ग्रहणं, तत्तस्यैव द्वापरस्य

कर्कशाऽऽदिस्पर्शचतुष्टयं जवानि, न तु परमाणवादेरित्यभिप्राये-
णति । अत एवाऽऽह- (साध्याऽसिणानिचलुक्त्वा जहा वक्ष्यति)
एतत्पर्यवाधिकारे परमाणवादयोऽपि बाच्या इति भावः ।
म० २५ श० ४ उ० ।

जुम्भपणसिय-युग्मप्रादेशिक-त्रि० । समसंख्यप्रदेशानिष्यसे, त-
दात्मके प्रत्ययसंभेदश्च । ज० २५ श० ४ उ० ।

जुम्भ-युग्म-त्रि० । युग्म-मादक । संबोध्यचेतने जवच्छब्दार्थे,
तस्य संबोध्यार्थे त्रिषु लिङ्गेषु सर्वनामना । वाच० । “युग्मचर्धप-
रेतः” । ८ । १ । १४६ । इति प्राकृतसूत्रेण युग्मच्छब्दोऽर्थपरे
यस्य त । “तुम्हास्मिन्, तुम्हेकगे” प्रा० १ पाद । (युग्मच्छ-
ब्दरूपसिद्धिस्तु एतत्कोशप्रथमभागस्य प्रथमपरिशिष्टे २८ पृष्ठे
प्रदर्शिता, रूपाणि तु तृतीयपरिशिष्टे १७ पृष्ठे विवेचितानि ।
नत एवावगन्तव्यानि)

जुगल-युगल-न० । ‘जुगल’ शब्दार्थे, अनु० ।

जुगलधम्म-युगलधर्म-न० । ‘जुगलधम्म’ शब्दार्थे, आ० म० १
अ० १ खार ।

जुगलधम्मिय-युगलधर्मिक-पुं० । ‘जुगलधम्मिय’ शब्दार्थे, तं०

जुगलयमणुय-युगलकमनुज-पुं० । ‘जुगलयमणुय’ शब्दार्थे,
ज्यो० १ पाद० ।

जुज्जिह्व-न० । देशी-गहने, दे० ना० ३ वर्ग ।

जुव[ण]-युवन-त्रि० । यु-कनिच् । श्रेष्ठे, निमग्नव्रजवति, वाच० ।
यौवनस्थे, जो० ३ प्रति० । रा० । युवा यौवनगामीति । डा० २२
डा० । युवा वयःप्राप्त इति । उपा० ७ अ० । म० । “आषाढशब्द-
धेदु बालः, तरुणस्तत उच्यते ।” इत्युक्तवयस्केतरुणे, वाच० ।
डा० । आचा० । आ० । आय० ।

जुवड-युवति [ती]-स्त्री० । युवन् ति । युवन्-ङोप वा । यौ-
वनवस्थांस्त्रियाम्, वाच० । तरुणायाम्, डा० १ श्रु० १ अ० । आवा०
औ० । प्रा० । रा० । “जुवडं समण वूया” युवतिरभिनवयौवना
स्त्री । सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

जुवड्जण-युवति [ती] जन-पुं० । तरुणाजने, प्रा० १ पाद ।

जुवंगव-युवगव-पुं० । युवाऽय गौः युवगव । यूनि गवि,
“जुवंगवे ति वा ।” आचा० २ श्रु० ४ अ० २ उ० ।

जुवराज-यौवराज्य-न० । प्राचीननृपातना यां यौवराज्याभिवि-
क्त आसीत्तेनाधिष्ठितं राज्यं परमनेन यावन्नाशायि द्वितीयो
युवराजोऽभिषिक्तस्त्वाद्यौवराज्यमुच्यते । इत्युक्तव्रजणे राज्ये,
बृ० १ उ० । नि० चू० । यत्र नाद्यापि राजाजिवेको जयति । इत्यु-
क्तव्रजणे यौवराज्ये, आचा० २ श्रु० ३ अ० १ उ० । बृ० ।

जुवराय-युवराज-पुं० । युवा चाऽसौ राजा च युवराजः । पि-
तरि जीवति स्मति राजयोग्य कुमारो युवराज उच्यते । इत्यु-
क्तव्रजणे कुमारपदधारके, उक्त० १६ अ० । राशोऽभिनीयस्था-
नवसिन्ति, व्य० १ उ० । राजयोग्यकृत्यकार्यकर राजपुत्रे, वा-
च० । युवराज उत्थिताऽऽसन्न इति । जो० ३ प्रति० । आवा० ।
आ० म । व्य० । औ० । आचा० । बृ० ।

युवराजस्वरूपमाह-

आवस्मगाँ कांजं, सो मुचाईं तु गिरवमेमाँ ।

अत्थार्णामजभगभो, पच्छड कजाँ जुवराया ॥३१०॥

यो नाम प्रातरुत्थाय शौचपूर्वाणि आचर्यकानि शरीरचि-
न्तादेवताऽर्चनाऽऽदिनि निरवशेषाणि कृत्वा आस्थानिकामध्य-

गनः सन् कार्याणि प्रेक्षते चिन्तयति स युवराजः । व्य० १ उ० ।
युवा राजा यत्र । ब० वी० । युवराजनि, आचा० २ श्रु० ३ अ० १ उ० ।
जुवाण-युवाण-युवन-पुं० । “पुंस्वन आणो राजवच्च” ॥ ७ ।

३ । ४६ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण पुल्लिङ्गे धर्तमानस्याश्रितस्य स्थाने
‘आण’ इत्यादेशो वा भवति । प्रा० ३ पाद । युवा यौवनस्थस्तु
प्राप्तवया एष इत्येवमणति व्यपदिशति लोको यमसौ निह-
क्तिवशाद् युवाणः । बात्याऽऽदिकालेऽपि दारकाऽभिधीयन्तेऽनो
विशिष्टवयोऽवस्थापरिग्रहार्थमेतद्विशेषणम् । यौवनस्थ इत्येवं
लोकेन व्यपदिश्यमाने प्राप्ताविशिष्टवयोऽवस्थे, अनु० ।

जुवाणत्थी-यौवनत्थी-स्त्री० । तरुणायाम्, “पिच्छसि मुद सति-
लयं, सविस्स सशायणं अहरणे । सकरुक्ख सविथारं, तर-
त्तच्छि जुवणत्थीए ॥१२॥” तं० ।

जुभिय-जुष्ट-त्रि० । जुप्-क्तः । उच्चिष्टे, सेविते च । वाच० ।
प्राते, “पाएण देहं लोको, उपगारिसु परिचिय व जुमिय वा ।”
क्या० ४ उ० ४ उ० ।

जुहिडिल-युधिष्ठिर-पुं० । युधि युक् स्थिरः । “गवियुधियां स्थि-
रः” ॥ ८३६ ॥ इति । पार्णि० । सूत्रेण वक्ष्यम् । वाच० । हस्ति-
नापुरस्थे पाण्डुराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । डा० १ श्रु० १६ अ० । “जुहिडि-
लपामोक्खाण पच्चगड पडवाण” अ-त० १ श्रु० ५ वर्ग १ अ० ।

जुहुट्टिन्न-युधिष्ठिर-पुं० । “युधिष्ठिर वा” ॥ ८३१ । १६ ॥ इति प्रा-
कृतसूत्रेण युधिष्ठिरशब्दे आर्देरित उक्त्वा वा । प्रा० १ पाद । ‘जुहि-
डिल’ शब्दार्थे, प्रा० १ पाद । डा० ।

जू-जू-पुं० । जवे, व्योम्नि, पिशाचे, गणके, जने, मन्त्रे, प्राप्नु-
र्भावे, जवे च । तरुणायाम्, स्त्री० । “जू पुलिङ्गे जवे व्योम्नि,
पिशाचगणके जने । जू स्त्रियां तु तरुण्यया, जातः स्यात्तन्मन्त्र-
त्वे पुमान् ॥१॥” इति । पका० । “जूजंवे जूव इत्यपि, प्राप्नुर्भा-
वे भवे इति ।” पका० ।

जूअअ-पुं० । देशी-चातके, दे० ना० ३ वर्ग ।

जूय-यूप-पुं० । न० । यु-पक्-ण्यो०-दीर्घः । युगे, “जूयमह-
स्मं” यूपा युगास्तेषां महस्त्रम् । कल्प० ५ क्षण । प्रश्न० स्तम्भ-
विशेष, जो० २ वक्र० । यज्ञस्तम्भे, जो० ३ वक्र० । उत्त० ।
यज्ञीयपशुवधकाष्ठभेदे, यागसमाप्तिचहार्थे स्तम्भे च, वाच० ।
जयस्तम्भे, पुं० । वाच० । तदात्मक सामुद्रिकशास्त्रात्के परमस्थ
करचरणस्थ प्रशस्तव्रजणभेद, जो० ७ वक्र० । स्वनामख्यात
पश्चिमस्यां दिशि स्थिते पातालकलशे च । प्रथ० २७२ द्वार ।
द्युत-न० । दिव-क्तः । क्रीडाविशेषे, आ० । प्रथ० । क्या० ।
उक्त० । “अणुहमे सो जूयं खेल्लव ।” आ० म० १ अ० १२
खार । उक्त० । (‘मणुस्मत्त’ शब्देऽस्य दृष्टान्तः) पाशकक्री-
मायाम्, अप्राणिकरणकक्रीमाया, केनच च । वाच० । तदात्मक
हाससातकलाऽ-तर्गने कलाभेदे, डा० १ श्रु० १ अ० । जो० । स० ।

जूयखलय-द्युतखलक-न० । द्युतस्थितखल, डा० १ श्रु० २ अ० ।

जूयग-यूपक-पुं० । सन्ध्याप्रभा चन्द्रप्रज्ञा च यद्युपपद् भवत-
स्तद् “जूयगो ति” भणितम् । सन्ध्याप्रभाचन्द्रप्रभायोगिश्रित्य,
तदात्मके आन्तरिकेऽस्वाध्यायभेदे च । “दमनिह अन्तलिक्खण
अमज्जाइए पणत्ते । न जहा-उक्खावाए, दिमिदाहे, गाज्जण, च-
उज्जण, निग्घाए, जूयए, जक्खालिक्खण, धूमिण, मदिण, रउज्जुग्घाए ।”
क्या० १० ता० । शुक्लपक्षप्रतिपदाऽऽदिदिनत्रयं यावद्ये सन्ध्या-
च्छेदा आश्रित्य ते यूपका इति । अ० ७ श० ३ उ० । आय० ।

पश्चिमस्यां दिशि स्थिते स्वनामख्याते महापाताशे, स्यात् ४ ठा० २ उ० । (यूपकस्य विशेषवक्तव्यता तु ' असज्जाइय ' शब्दे प्रथमभागे ८२६ पृष्ठे निरूपिता)

संक्रांते आवरणो, उ जूयगो सुकृदिण तिचि ॥ १७ ॥

(जूयगो ति) " संकृष्णहा, चंद्रस्पहा य, जेणं जुगवं भवंति तेण जूयगो, सा संकृष्णहा चरप्पजा चरिया फिट्ट ति, न नज्जइ, सुकृप-कस्वपाभिवगादिसु दिणेषु संक्रांतायो देव य अणज्जमाणे का-लयेअं न मुणति, अओ ते तिचि दिणा पाओसियकालं न गे-हंति, नेसु तिसु दिणेषु पाओसियसुत्तपोसि न करेति " इति गाथायं ॥ आय० ४ अ० । जलमध्यवसितं, खंड, वृ० १ उ० । (तत्र न वस्तव्यं न वाऽऽतापनाऽऽदिका क्रिया कर्त्तव्यति ' दगतोर ' शब्दे वक्ष्यते)

जूयगर-द्युतकर-त्रि० । द्युतं करोति कृ-अच् । पाशकाऽऽदि-क्रीडाकारके, वाच० । प्रश्न० ।

जूयगार-द्युतकार-त्रि० । द्युतं करोति । कृ-एवुल् । पाशकाऽऽदि-क्रीडाकारके, वाच० । प्रश्न० ।

जूयचिइ-यूपचिति-स्त्री० । यक्षेण यूपचयने, औ० ।

द्युतचिति-स्त्री० । द्युतानि क्रीडाविशेषास्तेषां चितिः । द्युतच-यने, औ० ।

जूयप्पाय-द्युतप्रमाद-पुं० । द्युतं प्रतीतिं, तदपि प्रमाद एव द्युतप्रमादः । प्रमादभेदे, (स्या०) " द्युताऽऽमक्तस्य सच्चिचत्तं, धनं कामाः सुधेष्टम । नश्यन्त्येव पर शीघ्रं, नामापि च विन-श्यति " ॥ १ ॥ स्या० ६ ठा० ।

जूयप्पसंगि[ण]-द्युतप्रसङ्गिन्-त्रि० । द्युताऽऽसक्ते, हा० १ अ० २ अ० । आ० म० ।

जूया-यूका-स्त्री० । संस्वेष्टजे त्रीन्त्रियजीवविशेषे, आचा० १ अ० १ अ० ६ उ० । प्रज्ञा० । " लिक्कन्न वा जूये वा " । आचा० २ अ० २ उ० । अष्टलित्ताऽऽमके प्रमाणनेदे, स्या० ६ ठा० । अ० १ । " अष्टलित्ता आ सा एगा जूया " म० ६ श० ७ उ० । ज० । उक्त० । प्रव० । ज्यो० । न० ।

जूयामेजायरय-यूकाश्रयातरक-पुं० । यूकानां स्थानदातरि, म० १५ श० १ उ० ।

जूर-जूर-धा० । वयोदानौ, अक० । वधे, सक०-दिवा०-आत्म०-सेट् । जूर्यते, प्रजूर्यते, जूर्यः । वाच० । पश्चात्तापे, " अयहारि व्व जूरह । " यथा वाऽयसो ब्रह्मस्याऽऽहर्त्ता अपान्तराले रूप्या-विज्ञाने सत्यपि दूरमानात्तमिनि कृत्वा नोऽस्मिन्नवान्, पश्चात्स्या-वस्थानाऽवाप्तावल्पज्ञाने सति जूरितवान्, पश्चात्ताप कृतवान्, एवं भवन्ताऽपि जूरयिष्यन्तीति । सूत्र० १ अ० ३ अ० ४ उ० । क्रुध्-धा० । कोपे, दिवा०-पर०-अक० । सोपसर्गमक०-अ-निट् । " क्रुधजूर " । ८ । ४ । १३५ । इति प्राकृतसूत्रेण क्रुधे-जूर इत्यादेशो वा भवति । ' जूरह ' ' कुज्जर ' । प्रा० ४ पाद । कुच्यति, भृत्यमभिमुख्यति । अक्रुधत । वाच० ।

खिद्-धा० । दैन्ये, दिवा०-रुधा० च-आत्म०-अक०-अनिट् । " खिद्जूर्यावसुरे " ॥ ८ । ४ । १३५ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण खिद्देरेतावा-देशो वा भवति । ' जूरह ' ' विसूरह ' ' खिज्जइ ' । प्रा० ४ पाद । खिद्य-ते, खिन्दते । वाच० । परिखात, तुदा०-पर०-अक०-अनिट्, मुचा-दिः । खिन्दति, खिन्दतः, अखिन्दसान्, खिन्नः । वाच० ।

जूरण-जूरण-न० । वयोदानौ, सूत्र० २ अ० ४ अ० । गर्हणे, सूत्र० १ अ० १६ अ० । पश्चात्तापे, सूत्र० १ अ० ३ अ० ४ उ० ।

जूरव-वञ्च-धा० । प्रतारणे, " वञ्चेवैहवसेवजूरवोमच्छाः " ॥ ८ । ४ । १३ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण वञ्चरेते आदेशो वा भवति । ' जूरवह, वञ्चइ ' । प्रा० ४ पाद ।

जूरवाण-जूरण-न० । शोकानिरेकाच्छरीरजीर्णताप्रापणायाम्, म० ३ श० २ उ० ।

जूरपिल्लय-पुं० । देशी-गोपाले, रे० ना० ३ वर्ग ।

जूवग-यूपक-पुं० । ' जूयग ' शब्दार्थे, स्या० १० ठा० ।

जूवचिइ-यूपचिति-स्त्री० । ' जूयचिइ ' शब्दार्थे, औ० ।

जूम-जूष-पुं० । न० । जूप् घञ्, अच् वा । मुक्ताऽऽनां काये, वा-च० । मुद्रतगुत्तर्ज्जिरककटुमात्माऽऽदिरसाऽऽत्मके व्यञ्जनभेदे, स्या० ३ ठा० १ उ० । सू० प्र० । च० प्र० । ज० । प्रश्न० ।

जूमणा-जूषणा-स्त्री० । सेवनायाम्, औ० ।

जोषणा-स्त्री० । सेवनायाम्, स्या० ४ ठा० ३ उ० । सूत्र० ।

जूसिय-जुष्ट-त्रि० । संविने, स्या० ४ ठा० ३ उ० ।

जोषित-त्रि० । संविने, सूत्र० २ अ० ७ अ० ।

जूह-यूथ-न० । यु-यक्, पृषो०-दाघ । सजातीयसमुदाये, वाच० । यूथ समूह इति । स्या० १० ठा० । उक्त० ।

जूहमद्ववाइ[ण]-यूथमद्ववादिन्-पुं० । वाद्विशेषे, कल्प० ६ कण ।

जूहवइ-यूथपति-पुं० । यूथस्वामिनि, हा० १ अ० १ अ० । " भावी यूथपतिः स्वयम् । " आ० क० । " सो वानरजूहवइ " आ० क० ।

जूहाहिव-यूथाधिप-पुं० । यूथस्वामिनि, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

जूहाहिवइ-यूथाधिपति-पुं० । यूथस्य चतुर्विधसंघस्याधिप-तिः । यूथस्वामिनि, उक्त० ११ अ० ।

जूहिय-यूथिक-त्रि० । " यूथमवे, " पुष्वजूहियट्टाणाणि वा हय-जूहियट्टाणाणि वा गयजूहियट्टाणाणि वा " । आचा० २ अ० ५ उ० ।

जूहिया-यूथिका-स्त्री० । यु-यक्, पृषो०-दाघ, स्वार्थे कन्, अत इन्वम-टाप् । अम्लानके पाठायाम्, यूथ्यां च । वाच० । पुष्पप्रधाने गुल्माऽऽमके वनस्पतिविशेषे, आचा० १ अ० १ अ० ७ उ० । प्रज्ञा० ।

जूहियाकुसुमेइ वा । " आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

जूहियापुन-यूथिकापुट-न० । यूथिकायाः पुट पत्राऽऽदिमय तद्भाजनं यूथिकापुटम् । यूथिकापुष्पस्य पत्राऽऽदिमये भाजने, हा० १ अ० १ उ० । आ० म० ।

जूहियाम्पुन-यूथिकामण्डपक-पुं० । यूथिका वनस्पतिविशे-षः, तन्मयो माण्डपकः यूथिकामण्डपकः । यूथिकामये मण्डपे, जी० ३ प्रति० । ज० ।

जे-जे-अव्य० । पादपुरणे, वृ० १ उ० । व्य० । तं० । " जे " इति निपातः पादपुरणार्थः । तथा चाह वरकचिः स्वप्राकृतल-क्षणम् — " जेजराः पादपुरणे " ॥ ८ । २ । २१७ ॥ एते पाद-पुरणे प्रयोक्तव्या इति वृत्तिः । आ० म० १ अ० १ खण्ड प्रश्न० । पञ्चा० । हा० । वाक्यालङ्कारे, जे इति निपातो वाक्यालङ्कारार्थ इति । वि० ० । " जे ति खलु णिहेसे " जे इति । नि० च० १ उ० । य इत्यस्य स्थानेऽपि ' जे ' इति । कल्प० १ कण ।

जेऊण-जित्वा-मध्य० । जयं कृतेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

जेड-ज्येष्ठ-त्रि० । वृद्ध-इष्टनि ज्यादेशः । भ० १ श० १ उ० । ज० ।
स० प्र० । उत्त० । च० प्र० । अनु० । यो यस्याऽऽदी स तस्य
ज्येष्ठः । यथा-द्विकस्यैको ज्येष्ठः, त्रिकस्य द्विकोऽनुज्येष्ठः, च-
तुष्काऽऽदीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठः । एवं त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठः,
स एव चतुष्कस्यानुज्येष्ठः, पञ्चकाऽऽदीनां तु स एव ज्येष्ठाऽ-
नुज्येष्ठ इति । अनु० । विशेष० । भ० म० । अतिवृद्धं, " कणिष्ठ-
मज्जिमज्जटा धितिसचयेण उवासिष्ठ । " ज्येष्ठमतिशयवृद्धम्,
उत्कृष्टमित्यर्थः । उत्त० पाद ५ भ० । श्रेष्ठ, " गिरम्यधम्मा परमं
ति नञ्चा । " गृहस्यधर्मापरमं प्रधानं ज्येष्ठमित्येव ज्ञात्वा । विशेष० ।
रत्नाधिकं, पञ्चा० १६ विध० । कल्प० ।

यत्र च गच्छे ज्येष्ठकनिष्ठौ न ज्ञायते, न तच्छब्दम् । तथा च-
जस्य य जेड-कणिष्ठौ, जणिज्जड जेडवयणवहुमाणो ।
दिवसेण त्रि जो जेडो, न य ह । द्विज्जड स गोयमा । गच्छो । ४६ ।
यत्र च गणे ज्येष्ठः कनिष्ठश्च ज्ञायते, तत्र ज्येष्ठः पर्यायेण वृद्धः,
कनिष्ठः पर्यायेण लघुः । तथा यत्र ज्येष्ठस्य वचनमादेशो ज्येष्ठव-
चनं, तस्य बहुमानः समानो ज्ञायते । ' जेष्ठविणयबहुमाणं सि '
पाठे तु ज्येष्ठस्य विनयबहुमानो ज्ञायते, तथा यत्र च दिवसेना-
ऽपि या ज्येष्ठः स न ह्रास्यते, चकाराद्यत्र पर्यायेण लघुरपि
गुणवृद्धो न ह्रास्यते, सिंहगिरिशिष्यैश्च शिशुरिव । हे गौतम !
स गच्छो ज्ञेय इति । ग० २ अधि० । अप्रजे, पु० । वाच० ।

" उच्चिन्न एमं पि सहो- अरम्मि जं निअइ अपसममेव ।

जेष्ठं व कणिष्ठं पि हु, बहु मज्जं सव्वकज्जेसु ॥ ८ ॥ "

(निअइ सि) पडयति (जेष्ठं व सि) ज्येष्ठो ज्ञाता पितृतुल्यः,
तमिव तथा । ध० २ अधि० ।

जेष्ठ-त्रि० । वृद्ध-इष्टनि ज्याऽऽदेशः । ततः स्वार्थिक अण् अ-
तिवृद्धे, श्रेष्ठे च । अप्रजे, पु० । वाच० ।

जेष्ठकल्प-ज्येष्ठकल्प-कल्पजडे, ज्येष्ठो रत्नाधिकः, स एव कल्पो
वृद्ध-धुःखव्यवहारा यत्र स ज्येष्ठकल्पः । कल्पजडे, कल्प० १ कृण ।
पुत्रतरं सामर्थ्यं, जस्स कयं जो वतेमुवट्ठविओ ।

एम कितिकम्मज्जे, ण जातिभुतओ दुपक्खे उ ॥

यस्य सामायिकं पूर्वतरं प्रथमतरं कृतमार्गोपनिमं, यो वा
वतंषु प्रथममुपस्थापितः, स एव कृतिकर्मज्येष्ठो भव्यते, न
पुनर्द्विपक्षेऽपि सत्यतपते सत्यतापक्षे च जातिनो बृहत्तरं जन्म-
पर्यायमर्होऽस्म्य, श्रुततः प्रवृत्त श्रुतमाश्रित्य ज्येष्ठं ब्रह्माध-
क्रियते, इह च मध्यमसाधूनां यस्य सामायिकं पूर्वतरं स्थापि-
तं स ज्येष्ठः, पूर्वपश्चिमानां तु यस्य प्रथममुपस्थापना कृता
स ज्येष्ठ इति । वृ० ६ उ० । व्य० । प० भा० । प० चू० ।

ज्येष्ठस्वरूपं गद्यात्रयेणाऽऽह-

उवठावणाए जेडो, विष्टेओ पुरिमपच्छिमजिणाणं ।

पव्वज्जाए उ तहा, मज्जिमगाणं गिरितियारो ॥ २७ ॥

उपस्थापनया महाव्रताऽऽरोपणेन, ज्येष्ठो रत्नाधिका निक्षेय, पू-
र्वपश्चिमाजानानामित्यत्र साधूनामतिशेषः प्रवृत्त्यया तु प्रवाजने-
न पुनस्तयोर्न ज्येष्ठा ज्ञेय इत्येतत्सम्बन्धनार्थः । मध्यमकानां
ह्यविशर्ताजनसाधूनां निरतिचाराऽतिचाररहितः । सानिचार-
स्तु नोपस्थापनया प्रवृत्त्यया वा ज्येष्ठः, प्राक्तन्यास्तयोरप्रमाण-
त्वात्, पुनरुपस्थापनायाः सामायिकाऽऽरोपणस्यैव च प्रमाण-
त्वादिता ॥ २६ ॥

उपस्थापनया ज्येष्ठ इत्युक्तम्, अथ तद्विधिमुपदेशयन्नाह-

पदिणं य कहिणं अदिगण, परिहर उवठावणाए कप्पो सि ।
उक्तं तीहि विमुद्धं, सम्मं णवण्ण भेण ॥ ३० ॥

पठितेऽर्थाने सूत्रतः शास्त्रपरिहाराऽध्ययने । अशब्दो जिज्ञासकः ।
कथिते व्याख्यातेऽर्थतः । अधिगते च ज्ञाते, एतास्मिन्नेव सति ।
(१) एकारस्य तु ह्रस्वपाठः प्राकृतत्वात् । परिहरन् वजयन् सन्
परिहार्यम् उपस्थापनाया महाव्रताऽऽरोपणस्य कल्पो योग इ-
त्येवभूतः प्राणी । किं परिहरन्नित्याह-पट्टं जीवनिकायपट्टं प. अम-
तपट्टं वा, अजिर्मनोवाङ्मायैः, त्रिगुणं निर्वाणं यथा भवान् तथा,
सम्यग्ज्ञायतः, नवकेन नवपरिमाणेन, भेदेन विकल्पेन, नव-
भिर्भेदैरित्यर्थः । मनसा कृतकारितानुमार्ताभिः, एव वाचा कायेन
वेति ॥ ३० ॥

अथ द्वयोर्युगपदुपस्थाप्यमानयोः को ज्येष्ठः ?, इत्यत्राऽऽह-

पितिपुत्तमाइयाणं, समगं पत्ताण जेड पितिपजिई ।

योवतर विहंओ, पञ्चवणाए उवठवणा ॥ ३१ ॥

पितापुत्राऽऽदीनां जनकसुतप्रभृतीनाम्, आदिशब्दाद्राजामात्यमा-
तादृहितृगाइयमात्याऽऽदिग्रहः । समक युगपत्, प्राप्तानां विवर्जिता-
ध्ययनाधिगमनोपस्थापनायोग्यतामवाप्तानां योग्यतेनैवोपस्था-
प्यमानानां, ज्येष्ठा रत्नाधिकाः पितृप्रभृतयः पित्रादयः स्युः, आ-
दिशब्दाजामात्यराइयादिग्रहः । अथ पुत्राऽऽदिः प्राप्तो न
पित्रादिः, तदा को विधिः ?, इत्याह-रत्नोक्तोऽल्पेऽन्तरं विशेषं वि-
नह्याऽऽवित् । पित्रादिरपि प्राप्स्यतीत्यवरूपे, धिलम्बः प्रतः कृणुं
कार्यः । पित्रादौ प्राप्तः सति युगपद्वै पित्रा पुत्राऽऽदिरुपस्थाप-
नीयो माम्पुत्राऽऽद्यपेक्षया लघुताकरणेन पित्राऽऽदेरसमाध्याश्रि-
ष्कमणाऽऽदिरिति । अथ बहून्तर, तदा का विधिः ?, इत्याह-प्रज्ञाप-
नया पित्रादेः सम्बाधनया-"तव पुत्रो यदि विवर्जिता महाव्रत-
धियं प्राप्नोत्यनेपां च ज्येष्ठतरो भवति तवैवाभ्युदयः, ततो न
त्वयाऽस्य विप्रो विधेयः" इत्यादिश्रुतकृणया, उपस्थापना यनाऽऽ-
रोपणा कार्या । अथ प्रहृष्यमानोऽपि यदि न प्रतिपद्यते, तदा
प्रतीकृपायं यावदसौ प्राप्तः, इत्ये राजाऽऽदयो युगपद्यदा त्वपस्था-
प्यन्ते तदा यथाऽऽमन्न ज्येष्ठतेति । तदेव प्रकारं दृष्टेनापि ज्येष्ठत्वे
सर्वेऽप्यवस्थिता इति गद्यात्रयार्थः ॥ ३१ ॥ पञ्चा० १३ विध० ।

जेडज्ज-ज्येष्ठार्थि-पु० । प्रथमे आर्थे, नि० चू० १ उ० ।

जेडज्ज-ज्येष्ठज्ज-पु० । ' जिष्ठभूड ' शब्दार्थे, नि० ।

जेडमहाजण-ज्येष्ठमहाजन-पु० । ज्येष्ठार्थे साधुसमूहाय, वृ० १ उ० ।

जेडपर-ज्येष्ठतर-त्रि० । ' जिष्ठयर ' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

जेडा-ज्येष्ठा-स्त्री० । ज्येष्ठतर्गिन्याम्, वयोज्येष्ठायाम्, ज्येष्ठस्य
पत्न्याम्, गङ्गायाम्, मलइम्याम्, अश्व-यवधिकेऽष्टादशे
इन्द्रदेवताके नक्षत्रे, वाच० । च० प्र० । ज्यो० । स्था० ।
अनु० । आच० । " जेडाणकखत्ते तितारे पणत्ते " ।
स० १ सम० । स्था० । भगवतो महावीरस्य स्वनामख्या-
तायां दृष्टितरि, तस्याश्च ज्येष्ठेति वा सूदर्शनेति वाऽन-
वद्याकाति वा नामेति । विशेष० । वैशाखीनगरनृपतेष्टेऽकस्य

(१) "पदानां पदान्तं प्राकृतं ह्रस्वो वा" इति हेमचन्द्रोऽनु-
शासन ।

स्वनामख्यातायां त्रुहतिर, सा च " जेठा कुम्भगामे वरुमा-
णसामिणा नदिवरुणस्स विष्णु स्ति" । आ० सू० ४ अ० ।

जेठाणुजेठ-ज्येष्ठानुज्येष्ठ-त्रि० । चतुष्काद्यपेक्षया प्रथमे, आ०
म० १ अ० १ खण्ड । अनु० । विशेष० । (अस्य यथा तत्त्वं तथा
' जेठ ' शब्दे १५८५ पृष्ठे व्याख्यातम्)

जेठामूल-ज्येष्ठामूल-पु० । ज्येष्ठा, मूल वा पौर्णमास्यां दत्र स्या-
त्स ज्येष्ठामूला मासः । ज्येष्ठमाने, "गिम्हकालसमयस्मि जेठा-
मूलस्मि मासस्मि ।" औ० । ओघ० ।

जेठामूत्री-ज्येष्ठामूत्री-स्त्री० । ज्येष्ठपूर्णायास्याम्, सू० प्र० १०
पाद० । जं० । ख० प्र० ।

जेठोवगह-ज्येष्ठोवगह-पुं० । पर्येषणायाम्, नि० सू० १० उ० ।
जेण-जैन-पुं० । जिनो देवताऽस्य अण् । जैनधर्मावलम्बिनि अ-
हंउपासके, वाच० ।

यत्र-अव्य० । यस्मिन्नित्यर्थे, " जेणव कामदेवे समणोवासए
तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता ।" यत्र कामदेवः अमणोपास-
कस्तत्रोपागच्छति स्म । उपा० २ अ० ।

जेणधम्म-जैनधर्म-पुं० । आर्देनधर्मे, "आमगोरससंपृक्त-द्विदलं
च विवजयत् । द्वाविंशतिरनस्याणि, जैनधर्माधिवासितः॥१॥" जै-
नधर्मेणाऽऽर्देनधर्मेणाधियासितो भाविताऽऽत्मा । ध० १ अधि० ।

जेगवत् [ण्]-जैनवर्त्मन्-न० । जिनोदितमार्गे, 'अख्या जैनव-
र्त्मना ।' द्वा० ३ द्वा० ।

जेणसासण-जैनशामन-न० । जिनोदिते शास्त्रे, "समस्तवस्तुवि-
स्तारे, विसर्पंतैलवज्जने । जीयाच्छाशासनं जैनं, धीदीपोद्वा-
सिर्वस्तुम् ॥१॥" उत्त० १ अ० ।

जेणमिच्छन्त-जैननिद्धान्त-पुं० । जैनाऽऽगमे, "निरस्तकुमनिध्वा-
न्त-सत्पद्मप्रकाशकम् । नित्योदयं नमस्कुर्मो, जैनोसकान्त-
जास्करम्" ॥ १ ॥ क० प्र० ।

जेणिदवागरण-जैनन्धव्याकरण-न० । व्याकरणजेदे, कल्प० १
कृण ।

जेणेसर-जैनेश्वर-त्रि० । जिनेश्वराणामयम् । जिनेश्वरसंबन्धि-
नि, प्रति० ।

जेत्तिअ-यावत्-त्रि० । "इदंकिमथ डेत्तिअ-देत्तिल-देहहाः"
। उ० २ । १५७ । इति प्राकृतसूत्रेणोदंकिम्यां यत्तदेतदुभयश्च पर-
स्यातोऽङ्घितोर्वा ऋत् एत्तिअ एत्तिल पदह इत्यादेशा भवन्ति,
एतत्तुक् च । प्रा० २ पाद । यत्परिमाणे, वाच० ।

जेत्तिल-यावत्-त्रि० । यत्परिमाणे, प्रा० ३ पाद ।

जेत्तुल्ल-यावत्-त्रि० । "अतोऽस्तुल्लः" । ८ । ४ । ४३५ । इति प्राकृत-
सूत्रेणापत्रते यत्तुल्लत्परस्यातोऽस्तुल्ल इत्यादेशः । यत्परिमाणे,
प्रा० ४ पाद ।

जेत्थु-यत्र-अव्य० । "यत्रतत्रयोस्त्रस्य द्विदेत्थवत्" ॥ उ० ४ । ४०४ ।
इति प्राकृतसूत्रेणापत्रंशे यत्रशब्दावयवस्य त्रस्य ऋत् एत्थु
इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । यस्मिन्नित्यर्थे, वाच० ।

जेहह-यावत्-त्रि० । यत्परिमाणे, प्रा० २ पाद ।

जेप्पि-जित्वा-अव्य० । "एप्पेप्पेएप्पेएप्पेविण्वः" उ० ४ । ४४० ।
इति प्राकृतसूत्रेणापत्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि एप्पिण् एवि
एविण्ण् इत्यादेशाः । प्रा० ४ पाद । जयं कृत्वेत्यर्थे, वाच० ।

जेप्पिण्-जेत्तुम्-अव्य० । "तुम एवमणाणहमणहिं च" । उ० ४ । ४४१ ।

इति प्राकृतसूत्रेणापत्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एत्वं, अण, अणहं अण-
हिं एते चत्वार आदेशा वा पक्के-एप्पि एप्पिण् एवि एविण्ण् एते
चत्वार आदेशाः । प्रा० ४ पाद ।

जित्वा-अव्य० । जयं कृत्वेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

जेम-जुज-धा० । भक्त्रणे, " जुजो जुजजिमजेमकम्माएहसमा-
णचमदवहुः" । ८ । ४ । ११० । इति प्राकृतसूत्रेण
भुजजैमाऽऽदेशः । ' जेमह ' । प्रा० ४ पाद । " पुण्वणहे सात्वी
खुप्पह, भवरणदे जेमह ।" आ० म० १ ख० १ खण्ड ।

जेमण-जेमन-त्रि० । वटकपूरणाऽऽश्रिते, "जेमणाविहपरिमाब्धं
करेह ।" जेमणानि वटकपूरणाऽऽदीनि । उपा० १ अ० । उद्वाहा-
ऽऽदिजेमनवारगृहे यथा यतीनां विहर्तुं न कल्पते, तथैकपौर्वाधि-
कसत्कजेमनवारगृहे, अन्यथा वा?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-विवाह-
जेमनवारवत्पौर्वाधिकसत्कजेमनवारगृहेऽपि मुनीनां विहर्तुं न
कल्पत इति । २०४ प्र० । सेन० २ चल्हा० ।

जेमणय-देशी-न० । दक्षिणाङ्गे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जेमावण-जेमापन-न० । भोजनकारणे, भ० ११ श० ११ उ० ।

जेमिणि-जैमिनि-पुं० । अव्यतीर्थिके मुनिजेदे, विशेष० । सूत्र० ।
जैमिनिश्चरतरकालभावी पटुप्रहः सम्यग्बेदायस्य परिज्ञाता-
ऽऽसीत् । न० ।

जेय-जेय-त्रि० । जेतव्ये, " कहं णु जिच्चमेलिकखं, जिच्चमाणा
न सविदे । (२२ गाथा) " [जिच्चं ति] आर्षत्वाद् जीयते हा-
यते आतरोद्वैरिन्द्रियाऽऽदिजरात्मा तदिति जेय, तच्छह प्रकमा-
न्मानुष्यगतिसङ्क्षणम् । उत्त० ७ अ० ।

जेया-जेतु-त्रि० । जयकर्तरि, "जेया ति वा" जेता कर्मरिपुणाम् ।
भ० २० श० २ उ० । " जेएण परिविद्धए ।" (सूत्र०) " सूरं
ममाह अप्पाण, जावजयं न परमह ।" सूत्र० १ सु० ३ अ० १ उ० ।
जेवहु-यावत्-त्रि० । " वा यत्तदोर्ध्वमः" ॥ ८ । ४ । ४०७ ॥
इति प्राकृतसूत्रेणापत्रंशे यत्तदित्येतयोर्भवन्तयोर्वावसावतोर्भ-
काराऽऽद्वयवस्य द्विदेवड इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । यत्प-
रिमाणे, वाच० ।

जेयि-जित्वा-अव्य० । ' जेप्पि ' शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

जेयिण्-जित्वा-अव्य० । ' जेप्पि ' शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

जेरालमेरु-जयशाल्यमेरु-पुं० । स्वनामख्याते नगरभेदे, टी० ३ प्रका० ।

जेहिल-जेहिल-पुं० । वसिष्ठगोत्रोत्पन्ने आर्यनागस्य शिष्ये स्व-
नामख्याते स्थिरे, "जेहिल च वासिष्ठः ।" कल्प० ८ क्षण । "ये-
रस्स ण अज्जनागस्स गायमसगुत्तस्स अज्जजेहिले येरे अने-
वासी वासिष्ठसगुत्ते ।" कल्प० ८ कृण ।

जेह-याहृक्-त्रि० । " याहृकनाहृकीहृगोहृशां दाहेडंढः" । उ० ।
४ । ४०२ । इति प्राकृतसूत्रेणापत्रंशे याहृग् इत्याहृगाहृगवयव-
स्य डित् पद इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । यत्सदृशे, वाच० ।

जो-द्यो-स्त्री० । द्युत-दोः । " द्युतर्यो जः" । ८ । २ । २४ । इति
प्राकृतसूत्रेण द्युस्य जः । प्रा० २ पाद । स्वर्गे, आकाशे च । वाच० ।
ज्यो-धा० । नियमे, उपनये, व्रतापदेशे च । उवादि०-आत्म०-
सक०-अनिद् । ज्यवते, अज्यास्त । वाच० ।

ज्योक्-अव्य० । ज्यो-नो-किः । संप्रत्यये, कालभूयस्त्वे, शी-
घ्रतायाम्, प्रहने च । वाच० ।

जोअण-न० । देशी-लोचने, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोइगण-पुं० । देशी-इन्द्रगोपे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोइ-ज्योतिस्-पुं० । द्योतते द्युत्यतेऽनेन वा द्युत-इसन् ।

आदेर्दस्य जः । सूर्ये, अग्नौ, वाच० । "रूपमलं च जोइणा ।"

ज्योतिषाऽग्निना । आचा० २ अ० १६ अ० । दशा० । द्या० ।

भ० । सूत्र० । "सप्पी जहा पयं जोइमज्जे ।" सूत्र० १ अ०

१३ अ० । द्या० । "किं माहणा जोइममारभता ।" उक्त०

१६ अ० । "के ते जोई, के य ते जोइट्टाणा ।" किं ज्योतिः कोऽग्निः ।

उक्त० १६ अ० । विषा० । ज्वलद्ग्री, ज्योतिष एवाऽऽद्याधारे ज्व-

लदग्निः । आह च चूर्णिकृत्- "जोइ सि मट्टगाऽऽदिआ अग-

शी जल्लो सि ।" न० । प्रकाशस्वभावे प्रदीपाऽऽदिके, षो० १५

विष० । "जहा हि अंधे सह जोइणा वि ।" ज्योतिषा प्रदीपाऽऽदि-

नाऽपि सह वतमानो न पश्यति । सूत्र० १ अ० १२ अ० । "स-

न्नराइएण जोइणा जियायमानाण ।" सूत्र० २ अ० २ अ० । "दु-

विदो य हांइ जोई, असव्वराहं य सव्वराहं य ।" नि० च० १६ उ० ।

ज्योतिरग्निकयाद्दीप्तं, तद् द्विविधम्-असार्धरात्रिकम्-किंयता-

मपि रात्रि यत् प्रज्वलति । तद्विपरीतं सार्धरात्रिकम् ।

उभयोरपि तिष्ठतां (गीतार्थानां) चतुर्लघुकाः । वृ० ७ उ० ।

स्वर्गे, विशे० । आ० म० । ज्योतिरग्निः, तत्कार्यकारिणि कल्प-

वृक्षभेदे, स० १० सम्म० । मेधिकावृक्षे, वाच० । ज्योतिरिव ज्यो-

तिः । सम्यग्ज्ञाने, आदित्याऽऽदिप्रकाशे, द्या० ४ टा० ३ उ० । सूत्र० ।

नेत्रकर्तृनिर्णयस्थे दर्शनसाधने पदार्थे, नक्षत्रे, स्वयं प्रकाशे,

सर्वावज्ञासकं चैतन्ये, वाच० । ग्रहनक्षत्रतारकाऽऽदिके, ज्ञ०

प्र० । ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रतारका इति । च० प्र० १ पाद० ।

आव० । प्रश्न० । ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्रतारकाणां ज्योतिषां ज्योति-

ष्कलक्षणे विमानां विशेषे, स० । तत्प्रतिपादके ज्योतिषामयने

शास्त्रभेदे, नि० ३ वर्ग ३ अ० । तदूपे द्वासप्ततिकाऽन्तर्गते

कलाभेदे च । न० । कल्प० ७ कृष्ण । ज्योतिरेव ज्योतिः । तपा-

जितज्ञाने, प्रसिद्धिं प्राप्ते, द्या० ४ टा० ३ उ० । सत्कर्मकारित-

योऽज्वलस्वभावे च । त्रि० । द्या० ४ टा० ३ उ० ।

योगिन्-पुं० । योगोऽस्य विद्यते इति योगी । न० । योगबल-

सम्पन्ने, षो० १५ विष० । योगिनो योगमाज इति । द्या०

२६ टा० । योगाभ्यासपरे, यो० वि० । दिव्यदृष्टौ, यो० वि० ।

मनोवाक्कायरोधके, अष्ट० २ अष्ट० । योगो धर्मः शुक्लध्यान-

लक्षणः । येषां विद्यते इति योगिनः । साधौ, आव० ४ अ० ।

"सम्यक्त्वज्ञानचारित्र-योगः सद्योग उच्यते । एतद्योगादि

योगः स्यात् परमब्रह्मसाधकः" ॥ १ ॥ एतदाकारे साधकभेदे,

प० म० ४ सूत्र टि० । एतन्नयोरूपमाहोपाधिनि, अष्ट० २ अष्ट० ।

तत्रोपाये च नवधा, योगिनेदप्रदर्शनात् । [३१]

तत्र मुक्तिरागो उपायश्च, नवधा नवभिः प्रकारैर्योगिनेदस्य प्र-

दर्शनादुपवर्णनात् । तथाहि-मृदुपायो मृदुसवेगो, मध्योपायो

मृदुसवेगः, अथुपायो मृदुसवेगः, मृदुपायो मध्यसवेगो, मध्यो-

पायो मध्यसवेगः, अथुपायो मध्यसवेगः, मृदुपायोऽधिसवेगः,

मध्योपायोऽधिसवेगः, अथुपायोऽधिसवेगः इति नवधा योगिनः

इति यागाचार्याः । द्या० १२ टा० । तीर्थकरे, गीतार्थे च । वृ० ।

गीतार्थमधिकृत्य-

कत्ता इव सो कत्ता, एवं जोगी ति नायवो ।

कर्ता इव तीर्थकर इवाकोपनीयत्वान् कर्ता द्रष्टव्यः । एवं

योग्यपि ज्ञातव्यः । किमुक्तं भवति ?-यथा तीर्थकरः

प्रशस्तमनोवाक्काययोगप्रयुज्जानो योगी भवत्येव, एव गीतार्थो-

ऽप्युत्तमगोपवादबलवेत्ताऽपवादक्रियां कुर्वाणोऽपि प्रशस्तमनो-

वाक्काययोगप्रयुज्जानो योगीव ज्ञातव्यः । वृ० १ उ० ।

मध्यात्मशास्त्रानुष्ठायिनि अन्यतीर्थिके परित्राजकभेदे, द्यौः ।

युज्ज-घिनुण । सयोगवति, त्रि० । वाच० ।

जोइअ-पुं० । देशी-ज्योते, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोइअंग-ज्योतिरङ्ग-पुं० । ज्योतिरङ्गः, तत्र च सुषमसुषमा-

यामनेरभावाद् ज्योतिरवयवस्तु सौम्यप्रकाशमिति भावः । त-

त्कारणत्वाज्ज्योतिरङ्गः । सुषमसुषमाभवे ज्योतिषिके कल्पवृक्ष-

भेदे, द्या० १० टा० । ति० । ज्योतिषिकाः सूर्यमण्डलमिव स्व-

तेजसा सर्वमप्यवभासयन्तः सन्तीति । त० ।

जोइउवगूढ-ज्योतिरुपगूढ-त्रि० । ज्योतिषाऽग्निनोपगूढः समा-

लिङ्गितः । अग्निनोपगूढं जलुकुम्भे, "जोइउवगूढे ।" सूत्र० १

अ० ४ अ० १ उ० ।

जोइव-पुं० । देशी-दीपे, 'जोइक्ख' शब्दश्च देवयो दीपे

वर्तते । प्रथ० ४ द्वार । दे० ना० । 'जोइक्खो' नाम दीपः ।

"जोइक्ख तह च्छादित्तं च दीवं मुणेज्जाह ।" व्य० ७ उ० ।

जोइजमा-ज्योतिर्यशम-स्त्री० । कौशास्वीनेगरस्थार्था स्वना-

मस्यातायां वत्सपत्निकायाम्, आव० ४ अ० ।

जोइछाण-ज्योतिःस्थान-न० । अग्निस्थाने, न० । "के ते जोई

के य ते जोइट्टाणा ।" उक्त० । ज्योतिःस्थानं यत्र ज्योतिर्नि-

धीयते । उक्त० १२ अ० ।

जोइणाण-योगिज्ञान-न० । सकलातीतानागतापहार्यसाक्षा-

त्कारिणि, सम्म० २ काण्ड । समाधिविशेषवन्नरावबोधे,

पञ्चा० १६ विष० । योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतापहार्य-

साक्षात्कारिणोऽतीतानागततत्त्वपदार्थानां अपि भवान्युपग-

मात् । सम्म० २ काण्ड ।

जोइणाह-योगिनाथ-पुं० । तीर्थकरे, द्या० १५ टा० ।

जोइणीपट्टण-योगिनीपत्तन-न० । पुरभेदे, अष्टापदकल्पम-

धिकृत्य- "अन्धोऽयं परिपूर्णतामज्जनं धीयोगिनीपत्तने ।"

ती० ४७ कल्प ।

जोइबल-ज्योतिर्बल-त्रि० । ज्योतिर्ज्ञानं बलं यस्य, आदित्या-

ऽऽदिप्रकाशो वा ज्योतिः, तदेव तत्र वा बलं यस्य स तथा ।

सदाचारवति ज्ञानवति, दिनचारिणि च । द्या० ४ टा० ३ उ० ।

जोइबलपल्लण-ज्योतिर्बलप्रज्वलन-त्रि० । ज्योतिर्बलेन ज्ञा-

नबलेन प्रकाशबलेन वा प्रज्वलति दर्पिनो भवत्यवष्टम्भं करोति

यः स तथा । ज्ञानवति, प्रकाशचारिणि च । द्या० ४ टा० ३ उ० ।

जोइबलपरजण-ज्योतिर्बलप्रजन-त्रि० । ज्योतिः सम्यग् ज्ञा-

नम्, आदित्याऽऽदिप्रकाशो वा ज्योतिः, तदेव तत्र वा बलं यस्य

स तथा । सदाचारवति, दिनचारिणि च । द्या० ४ टा० ३ उ० ।

जोइबलपलज्जण-ज्योतिर्बलप्रलज्जन-त्रि० । ज्योतिर्बलेन ज्ञा-

नबलेन प्रकाशबलेन वा सचरन् प्रलज्जते इति ज्योतिर्बलप्र-

लज्जनः । मिथ्याज्ञानिनि, अन्धकारचारिणि च । द्या० ४

टा० ३ उ० ।

जोइबुद्धि-योगिबुद्धि-स्त्री० । समाधिविशेषवन्नरावबोधे,
“ निवृणाए योगिबुद्धीए । ” योगिबुद्ध्या समाधिविशेषवन्नरा-
वबोधेन योगिन एव अध्यात्मकार्याविवेचनचतुरचेतसो जव-
न्तीति । पञ्चा० १७ विव० ।

जोइजंन-ज्योतिर्जाएद-न० । अग्निभाजने, “ जोइजंनोवरागो
विष मुहरागविरागाओ । ” तं० ।

जोइजूप-ज्योतिर्जुत-त्रि० । ज्योतिर्मये जाने, “ तत्तं समजोइ-
भूयं ” समा तुल्या ज्योतिषा वर्हना भूता जाता या सा तथा ।
विपा० १ अ० ४ अ० । स्था० । “ त जोइभूयं च मया वसे-
क्षा । ” ज्योतिर्भूतं यदर्थप्रकाशकतया चन्द्राऽऽदित्यप्रदीपक-
ल्पम् । सूत्र० १ अ० १२ अ० ।

जोइमंत-ज्योतिष्मत्-पुं० । ज्योतिरस्त्यस्य मतुए । सूर्ये, प्लक-
द्वीपस्थे पर्वतभेदे च । लताभेदे, रात्रौ, योगशास्त्रोक्ते चित्त-
वृत्तिभेदे च । स्त्री० । ऊ० । वाच० । तैलविधानं तिलाऽत-
सां सर्वपक्वद्विज्योतिष्मतीकरऽऽऽदितिरिति । आचा० १
अ० १ अ० ५ उ० । ज्योतिर्युक्ते, त्रि० । वाच० ।

जोइमय-ज्योतिर्मय-त्रि० । ज्ञानमये, आ० म० १ अ० १ कण्ठम् ।
प्रकाशमये, “ ज्योतिर्मयीव दीपस्य, क्रिया सर्वाऽपि चिन्मयी । ”
अष्ट० १३ अष्ट० ।

जोइय-यौगिक-त्रि० । शब्दभेदे, प्रश्न० । यौगिकं यदेतेषामेव
नामाऽऽख्यातोपमर्गतद्वितसमाससन्धिपदानामेव छ्वादिसंयो-
गवद् यथोपकरोति सेनयाऽजियात्यभिषेणयतीति । प्रश्न० २
सम्ब० द्वार ।

योजित-त्रि० । उपनीते, पञ्चा० १५ विव० । संबन्धिते,
स्त्री० । व्य० ।

जोइर-न० । देशी-स्वप्निते, दे० ना० २ वर्ग ।

जोइस-ज्योतिष-त्रि० । ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थः नि० न० वृ-
क्तिः । ज्योतिरमप्यत्र । वाच० । ज्योतिःशास्त्राऽऽमके धेदाङ्गभेदे,
आच० ३ अ० । आ० म० । उक्त० । ज्योतिष्यके, कल्प० १
कृण । “ जे गहा जोइसमि चार चरति । ” प्रश्ना० ३ पद ।
ज्योतिष्कज्ञत्वे विमानविशेषे, स० । नक्षत्रे, दे० ना० ३ वर्ग ।
ज्योतिष-पुं० । ज्योतिष्यके भवा ज्योतिषाः । ज्योतिष्यकस्थिते
सूर्याऽऽदिके देवभेदे, पुं० । पञ्चा० २ विव० । ज्ञा० ।

जोइसंगविजु-ज्योतिषाङ्गविद्व-त्रि० । ज्योतिषं ज्योतिष्क ज्यो-
तिःशास्त्रमङ्गानि च विदन्ति ये ते ज्योतिषाङ्गविद्वः । ज्योतिः-
शास्त्रस्य, शिक्षाऽऽद्यङ्गानां च वेत्तिर, उक्त० २ अ० ।

जोइसंचाल-ज्योतिःमंचाल-पुं० । ज्योतिष-तारकरूपस्य सं-
चालः । “ तारकाणि तिहिं ठाणेहिं ताराकने चरेक्षा । ” इत्या-
दिना नूत्रेण प्रतिपादित संचालने, स० ३ अङ्क ।

जोइमंत-ज्योतिपान्त-पुं० । ज्योतिष्यकस्य पयन्ते, स० ।

तत्प्रमाणं यथा-

लोगताओ णं इकारसएहिं एकारेहिं जोयणसएहिं
अवाहाए जोइसंते पञ्चत्ते ।

‘लोकान्ताद्, णमित्यलङ्कारे, एकादश शतानि (एकारे लि)
एकादशयाजनाधिकानि अबाधया बाधारहितया, कृत्वेति

शेषः । (ज्योतिसंज्ञे लि) ज्योतिष्यकपयन्तः पञ्चत्ते इति । स०
११ सम० ।

जोइमकरंदय-ज्योतिष्करणदक-न० । सूर्यप्रकाशित उद्भूते
ज्योतिषां प्रतिपादके प्रकरणग्रन्थभेदे, ज्यो० ।

तथा च ज्योतिष्करणदक विवृण्वन्नाह मलयगिरिः-

“ सम्यग् गुरुपदाम्भोज-पर्युपस्मिप्रसादतः ।

ज्योतिष्करणदक व्यक्तं, विवृणोमि यथागमम् ” ॥ १ ॥

ज्यो० १ पाहु० ।

ज्योतिष्करणकेऽर्थाधिकाराश्च-

कालपमाणं माणं निष्कर्त्ता, अहिगमामगस्त चिय ।

वांच्छामि ओमरत्तं, पव्वतिदीणं समत्तिं च ॥

एकत्वत्तयपरिमाणं, परिमाणं वा वि चंदसूराणं ।

नक्खत्तचंदसूरा-ए गइं नक्खत्तजोगं च ॥

मंडलविजागमयणं, आउट्टी मंडले मुहुत्तगई ॥

उउ विमुव वईवाए, तावं वही च दिवमाणं ॥

अवमासपुणमामी, पणट्ठपव्वं च पोगिसिं वा वि ।

ववहारनयमणं, तं पुण सृण मे अण्णमणे ॥

इह सूर्यप्रकाशसत्त्वा अधिकारा एकविंशतिरूपप्राभूतनि-
वृत्ताः, तत्र प्रथमेऽधिकारे कालस्य समयोऽऽदेर्घटिकापयन्तस्य
प्रमाणं वक्ष्ये, द्वितीये मानं प्रमाणं स्वत्सराणाम्, तृतीये अ-
धिकमामस्य निष्पत्तिम्, तदनन्तरं चालषकव्यवधाद् गाथो-
क्तं क्रममुद्गृह्य चतुर्थे पर्वनिधिसमाप्तिं वक्ष्ये, पञ्चमे अयम-
रात्रम्, गाथाया चान्यथा निर्देशः छुद्वाधशात् । ततः पष्ठमक-
त्रेण मस्थानाऽऽदिपरिमाणं वक्ष्यामि, सप्तमे चन्द्रसूर्यपरिमा-
णे, अष्टमे चन्द्रसूर्यतन्त्राणां गतिम्, नवमे नक्षत्रयोगम्, दश-
मे जम्बूद्वीपे चन्द्रसूर्याणां मण्डलावभागम्, एकादशे अय-
नम्, द्वादशे आश्विनिम्, त्रयोदशे चन्द्रसूर्यतन्त्राणां मण्डले
मण्डलं मुहूर्तगातपरिमाणम्, चतुर्दशे श्रुतुपरिमाणम्,
पञ्चदशे विपुर्वाणं, षोडशे व्यतीपातान्, सप्तदशे तापक-
त्रम्, अष्टादशे दिवसानां वृद्ध्यावृद्धी, एकोनविंशतितमे
अमावास्यापौर्णमासीवक्तव्यताम्, विंशतितमे प्रनष्टं पर्वं,
एकविंशतितमे पौर्णमीम् । एतांश्च एकविंशतिमस्थानपथ्याधि-
कारान् वक्ष्ये व्यवहारनयमनेन, निश्चयनयमनेन हि कलाकलां-
शप्रतिकलांशगणनया परमार्थतः परमश्रुतिवदो बुध्यन्ते, न शेषाः ।
न च तथा कथ्यमानानां श्रोतृणां अञ्जसाऽवगमपथमृच्छति ।
ततो व्यवहारनयमनेन योजनगम्युतं कतिपयकलाकलांशप्रवि-
भागरूपेण वक्ष्ये, तच्च तथा मे कथयता भवानवहितमनस्को
भूत्वा शृणु, तदेव निर्दिष्टा अर्थाधिकाराः । ज्यो० १ पाहु० ।

जोइसगणाराय-ज्योतिर्गणाराज-पुं० । ज्योतींषु ग्रहनक्षत्रतार-
काणि तेषां गण समूहस्तस्य राजाऽधिपतिर्ज्योतिर्गणाराजः ।
चन्द्रे, सूर्ये च । च० प्र० १ पाहु० ।

जोइसचक्र-ज्योतिष्यक-न० । चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्राऽऽमके ज्यो-
तिषां चक्रे, ज्यो० १ पाहु० । “ एकार एकरिंसा, सयएकारा
द्विया य एकारा । मेरु अलोंगावाहे, जोइसचक्र चरइ ठाई ”
॥ १ ॥ स० ११ सम० ।

तत्स्वरूपं यथा—

लोगाणुभावजणियं, जोइसचक्रं जणंति अरिहंता ।
सव्वे कालविसेसा, जस्म गइविसेमानिष्फणा ॥

यस्य ज्योतिश्चक्रस्य चन्द्रसूर्यनक्षत्राऽऽदिरूपस्य संबन्धिना, गतिविशेषेण निष्पन्नाः, सर्वे कालविशेषाश्चन्द्रमाससूर्यमास-
नक्षत्रमासाऽऽदिकाः, तद् ज्योतिश्चक्रं लोकानुजावजनिमित्तमादि-
कालमन्तर्गतपतिततया शाश्वतं वैदितव्यम्, नेश्वराऽऽदिकृतमि-
ति जणानि प्रतिपादयन्ति, भगवन्तोऽहन्तः । तीर्थकृतां च वच-
नमवश्यं प्रमाणायतव्यं, कीणसकलदोषतया तद्वचनस्य वितथा-
र्थत्वात्वात् । उक्तं च—“ रागाद् वा द्वेषाद् वा, मोहाद् वा वा-
क्यमुच्यते ह्यनुत्तम । यस्य तु नैते दोषा-स्तस्यानुत्तकारणं किं
स्यात् ? ” ॥१॥ अपि च—युक्त्याऽपि विचार्यमाणो नेश्वराऽऽदि-
घटां प्राञ्चति, ततस्तद्वत्त्वादिपि ज्योतिश्चक्रं लोकानुजावज-
निमित्तमवस्यम् । यथा च युक्त्या विचार्यमाणो नेश्वराऽऽदिघट-
ने, तथा तत्सर्वार्थटीकाऽऽदी विजृम्भितमिति तत् पञ्चावधार्य-
म् । ज्यो० १ पाहु० । (ज्योतिश्चक्रं मेरुतः कियत्था अवाधया
चरन्तीति ' अवाहा ' शब्दे प्रथमभागे ६८२ पृष्ठे दृश्यम्)
द्वीपवन्दिरसङ्कृतप्रश्नेषु-जम्बूद्वीपगतमेरोः परितो यथैक-
विंशत्यधिकैकादशशतयोजनान्यवाधां कृत्वा ज्योतिश्चक्रं भ्राम्य-
ति, तथाऽन्यद्वीपगतमेरुज्योऽपि कियतीमवाधां कृत्वा भ्रमन्ति,
इति प्रश्ने, उत्तरम्—अत्र जम्बूद्वीपगतमेरोः परितो यथैकविं-
शत्यधिकैकादशशतयोजनान्यवाधां कृत्वा ज्योतिश्चक्रं भ्रा-
म्यति, तथैवान्यद्वीपगतमेरुज्योऽपीति संभाव्यते, शास्त्राक्षरा-
णि तु व्यक्ततया दृष्टानि न स्मर्यन्ते, इति । १३ प्र० । ही० ४ प्रका० ।

जोइसपह-ज्योतिष्पथ-पु० । ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्ररूपाणां ज्योति-
षा ज्योतिष्कलक्षणविमानविशेषाणां, ज्योतिषो वा दीपाऽऽद्यग्रेः
पन्था ज्योतिष्पथः । ज्योतिष्कदेवानां मार्गः, अग्नेर्मार्गं च । स० ।

ज्योतिष्पत्त-त्रि० । ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्ररूपाणां ज्योतिषां ज्योतिष्क-
लक्षणविमानविशेषाणां, ज्योतिषो वा दीपाऽऽद्यग्रेः पन्था प्रका-
शो यस्मिन् । ज्योतिष्कदेवसदृशप्रभे, अग्निसदृशप्रभे च । स० ।

जोइसमुहमंग-ज्योतिषमुखमार्गक-पु० । सूर्ये, कल्प० १ कण ।

जोइसराय-ज्योतिष्कराज-पु० । ज्योतीषि ग्रहतक्षत्रतारकाण-
तेषां राजाऽधिपतिर्ज्योतिष्कराजः । चन्द्रे, सूर्ये च । च० प्र० ।
“ जोइसरायस्म पञ्चसि । ” (४ गाथा) ज्योतिष्कराजस्य
चन्द्रमसः । च० प्र० १ पाहु० । स्था० । सू० प्र० ।

जोइसपयण-ज्योतिषापयन-न० । ज्योतिःशास्त्राऽऽत्मके वे-
दाङ्गनेदे, भौ० । आ० चू० । कल्प० । अनु० ।

जोइसालय-ज्योतिगालय-पु० । ज्योतिराग्नयो गृहं येषां ते
ज्योतिराग्नयाः । ज्योतिष्कदेवेषु, “ पचहा जोइसालया । ” उक्त०
३६ अ० ।

जोइसिद-ज्योतिष्केन्द्र-पु० । सूर्ये, चन्द्रे च । स्था० ६ ठा० ।
“ चंदिमसूरिया य यत्थ दुवे जोइसिदा जोइसियरायाणो परि-
चसंति । ” च० प्र० १ पाहु० ।

जोइसिण-ज्यो. [ज्यौ] त्सन-पु० । ज्योत्स्नाऽन्विते शुक्ले पक्षे,
ज्यो० ४ पाहु० ।
३५६

जोइसिणा-ज्योत्स्ना-स्त्री० । ज्योतिरस्त्यस्या नः, उपधालो-
पध । “ सुदम-अ-एण-अ-ह-ह-एणां पदः ” । ८ । १ । ७५ । इति
प्राकृतसूत्रेण स्तस्य एहो वा । प्रा० २ पाहु० । कौमुद्यां चन्द्राकरणे
च । वाच० । “ जोइसिणाऽ ” स्था० २ ठा० ४ ठ० ।

जोइसिणापक्ख-ज्योत्स्नापक्ख-पु० । ज्योत्स्नाप्रधानः पक्षो ज्यो-
त्स्नापक्षः । शुक्लपक्षे, च० प्र० १५ पाहु० । सू० प्र० ।

जोइसिणाभा ज्योत्स्नाभा-स्त्री० । चन्द्रस्य स्वनामभ्यातायाम-
प्रमहिष्याम्, भ० १० श० ५ ठ० । ज्यो० । स्था० । सू० प्र० ।
च० प्र० ।

जोइसिय-ज्योतिषिक-पु० । सूर्याऽऽदिके ज्योतिश्चक्रस्थिते देव-
भेदे, प्रज्ञा० २ पट । पञ्चा० । उत्तरकूरुषु जवं स्थनामभ्याते हुम-
गणे, तत्र प्रदेशे बहवो ज्योतिषिका नाम हुमगणाः ।
जी० ३ प्रति० ।

विषयसूची-

- (१) 'जोइसिय' शब्दस्यानुवादान्तरव्युत्पत्तिवाच्यान्तरप्र-
दर्शनम् ।
- (२) ज्योतिष्काणां पञ्चविधत्वप्रकरणम् ।
- (३) मनुष्यक्षेत्रवर्तिनां मानुषोत्तरपर्वतात् स्वयंनुरमणसमु-
दावधिकानां च ज्योतिष्काणां चलत्वास्थिरत्वावचारः ।
- (४) प्रसङ्गतो मनुष्यक्षेत्र भिरुप्य स्फुटं ज्योतिष्काणां चल-
त्वास्थिरत्वानदर्शनम् ।
- (५) सर्वलोके प्रतिघीपं प्रतिममुच्छं चन्द्राऽऽदीनां परिमाण-
प्रतिपादनार्थमन्यनीयिकानां द्वादशप्रतिपत्तीरुद्धाव्य
भगवत्सिद्धान्तनिरूपणम् ।
- (६) जम्बूद्वीपगतचन्द्राऽऽदिसंख्यासंग्राहिके गाथे ।
- (७) मनुष्यक्षेत्रगतचन्द्रसूर्याऽऽदीनां संख्यापरिमाणकथनम् ।
- (८) चन्द्रसूर्यनक्षत्रताराग्रहाणां पिटकवक्तव्यतायां पिटक-
प्रमाणनिरुक्तिः ।
- (९) मनुष्यक्षेत्रगतचन्द्रसूर्यपङ्क्तयो यावत्तथा यथा च स्थि-
तास्तानिर्वचनम् ।
- (१०) “ नक्षत्राणां पङ्क्तिप्ररूपणा ।
- (११) “ ग्रहाणां पङ्क्तिनिर्देशः ।
- (१२) चन्द्राऽऽदयो यत्र यथा भ्रमन्ति तन्निरूपणम् ।
- (१३) चन्द्राऽऽदियग्रहमण्डलानाम-यमण्डलसंचारित्वेनानव-
स्थितत्वं, नक्षत्रतारामण्डलानां तु मेरुमभितः संचा-
रित्वादवस्थितत्वम् ।
- (१४) चन्द्रसूर्ययोर्मण्डलस्थानादूर्ध्वमधश्च सक्रमणवक्तव्यता ।
- (१५) चन्द्रसूर्यनक्षत्रमहाग्रहाणां चारविशेषेण मनुष्याणां
सुखदुःखविधिं प्रतिपाद्य, दीक्षाऽऽदिशुभकार्याणां शु-
भातिथ्याद्यवलोक्ष्यैव विधेयानि जिनाऽऽज्ञानिर्वचनम् ।
- (१६) चन्द्रसूर्याणां तापक्षेत्र यथा वर्धते हीयत वा तदुप-
पादनम् ।
- (१७) तेषामेव तापक्षेत्रसंस्थानस्य वर्णनम् ।
- (१८) मनुष्यक्षेत्रमध्ये चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रताराणां चारोपगतं
विविच्य तेषामेव मनुष्यक्षेत्राद् बहिर्गत्यनाधोदया-
दनम् ।
- (१९) प्रतिघीपं चन्द्राऽऽदिसंख्याविवेचनम् ।
- (२०) प्रतिघीपं प्रतिममुच्छं च ग्रहनक्षत्रतारापरिमाणपरि-
ज्ञानोपायः ।

- (२१) मानुषोत्तरपर्वतस्य बहिः चन्द्रमूर्त्याणां तेजांस्यव-
स्थितान्येव, तथाऽभिजिता चन्द्राः पुष्येण च सर्व-
दैव युक्ताः सूर्या जवन्तीति प्रतिपादनम् ।
- (२२) मनुष्यक्षेत्रबहिर्गतचन्द्रसूर्याणां पञ्चकन्यवस्थानोप-
पत्तिः ।
- (२३) मनुष्यक्षेत्रस्यान्तर्बाह्य चन्द्राऽऽदीनां देवानामूर्ध्वो-
पपन्नत्वकल्पोपपन्नत्वविमानोपपन्नत्वाऽऽदिविचारः ।
- (२४) चन्द्रसूर्ययोश्चैव नोपपातवक्तव्यतायां परतीर्थिक-
प्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं भगवन्मतप्रदर्शनम् ।
- (२५) पुष्करोदाऽऽदिषु द्वीपसमुद्रेषु चन्द्राऽऽदिसंख्याव्याहारः ।
- (२६) चन्द्रसूर्ययोः परिवारकथनम् ।
- (२७) चन्द्राऽऽदीनां यादृशोऽनुभावस्तत्प्रतिपाद्य तद्विषयेऽ-
न्यतीर्थिकानां प्रतिपत्तीरुद्ध्य जगत्सिद्धान्तयणनम् ।
- (२८) चन्द्रसूर्ययोः संस्थितिर्विषये परतीर्थिकानां षोडश-
प्रतिपत्तिप्रदर्शनान्तर भगवन्मतोपन्यासः ।
- (२९) चन्द्राऽऽदित्यचारवचनम् ।
- (३०) चन्द्रसूर्याऽऽदीनां भूमेरुध्वमुच्चत्वप्रमाणप्रतिपादने प-
रेषां पञ्चविंशतिप्रतिपत्तीरुद्भावस्य जगद्विभिप्राय-
प्रकटनम् ।
- (३१) चन्द्रसूर्याणां क्षेत्रापेक्षयाऽधस्तनाः, समश्रेणिव्यवस्थि-
ता वा ताराव्यवस्थितानाधिष्ठातारो देवा द्युतिविभ-
वाऽऽदिकमपेक्ष्य चन्द्रसूर्यान्वां केचिद्वर्णवः केचित्तु-
ह्या इति प्रपञ्चः ।
- (३२) नक्षत्रमण्डलिकामपेक्ष्य सर्वाभ्यन्तरचार्त्तव्यमभिजि-
ज्जक्षत्रस्य मूलाऽऽदीनां सर्वथास्वचार्त्तत्वं स्वातिनक्षत्र-
स्य सर्वोपरिचार्त्तत्वं जरणीनक्षत्रस्य सर्वाधश्चार्त्त-
त्वमिति प्रतिपादनविस्तरः ।
- (३३) चन्द्रः सूर्यो वा कियत् क्षेत्र प्रकाशयतीति विचारे द्वा-
दश प्रतिपत्तीरितरेषां व्युदस्य जगद्विस्तारान्तोक्तः ।
- (३४) चन्द्राऽऽदीनां जम्बूद्वीपे चारक्षेत्रावष्कमतमानम् ।
- (३५) ज्योतिष्काणामलपबहुत्वम् ।
- (३६) चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रताराणां मध्ये यो यस्मात् शीघ्रग-
तिस्तन्निष्कृष्टम् ।
- (३७) ज्योतिष्काणामेकमुहूर्ते यावती गतिस्तन्निष्कृष्टः ।
- (३८) चन्द्रसूर्यनक्षत्राणां परस्पर मण्डलभागाविषयविशेष-
निर्धारणम् ।
- (३९) ग्रहमधिकृत्य योगचिन्ता ।
- (४०) सूर्येण सह नक्षत्रस्य योगचिन्तनम् ।
- (४१) सूर्येण सह ग्रहस्य योगविचारः ।
- (४२) चन्द्राऽऽदयो नक्षत्रेण (समासेन) यावन्ति मण्डलानि
चरन्ति तदुपपत्तिः ।
- (४३) चान्द्रमासे यावन्ति मण्डलानि चन्द्राऽऽदयश्चरन्ति त-
स्यान्वर्तनम् ।
- (४४) अनुमानमधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलचरवर्णनम् ।
- (४५) सूर्यमानमधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलचरविवेकः ।
- (४६) अभिवर्धितमासमधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलचरो-
पपादनम् ।
- (४७) एकेनाहोरात्रेण चन्द्राऽऽदयः प्रत्येकं यावन्ति मण्डलानि
चरन्ति तत्समथनम् ।

- (४८) एकैकं परिपूर्णमण्डलं चन्द्राऽऽदयः प्रत्येकं यावन्ति
होरात्रश्चरन्ति तदुपवर्णनम् ।
- (४९) युगे चन्द्राऽऽदयः प्रत्येकं यावन्ति मण्डलानि चरन्ति
तत्परामर्शः ।
- (५०) ज्योतिष्कदेवानां गतिविशेषविषये द्वे संप्रदहाये ।
- (५१) चन्द्रसूर्यनक्षत्रताराणामलपादिकत्वमहाद्विकत्वप्रति-
पादनम् ।
- (१) ज्योतिषिज-पुं० । " हज्जन्तात् सप्तम्याः संक्राणाम् " ॥ ६
। ३ । ६ ॥ इति (पाणि०) सूत्रेण सप्तम्या अलुक् । वाच० ।
ज्योतिष्यके जातो ज्योतिषिजः । ज्योतिष्यकजाते देवभेदे,
पञ्चा० २ विव० ।
- ज्योतिष्यक-पुं० । ज्योतिषिख, इत्यर्थे कन् । चित्रकवृक्षे, मेधिका-
बीजे, गणिकारीवृक्षे च । इत्यर्थे कन् । वाच० । द्योतन्ते इति
ज्योतीषि विमानानि, तन्निवासिनो ज्योतिष्काः । उक्त० २ अ० ।
ग्रहनक्षत्राऽऽदिषु, ब० व० वाच० । ज्योतिष्यपु नक्षत्रेषु भवा ज्यो-
तिष्काः, शब्दव्युत्पत्तिरेवम्, प्रवृत्तिनिमित्ताऽऽश्रयणानु चन्द्राऽऽ-
दयो ज्योतिष्का इति । स्था० २ डा० ३ उ० । सूत्र० । का० ।
च० प्र० ज्योतिष्मतीक्ष्णतायाम्, स्था० । मेरोः शृङ्गान्तरे, वाच० ।
गणितप्रतिपादके ज्योतिःशास्त्रे च । न० सूत्र० १ अ० १ अ० ४ व० ।
ज्योतिषिक-पुं० । ज्योतिष शास्त्रं वेद्यधीने वा उक्ता देवभेदे,
वाच० । ज्योतिष्यके भवो ज्योतिष्यकः, स एव ज्योतिष्यकः ।
ज्योतिष्यकजनने देवभेदे, पञ्चा० १ विव० ।

- ज्योतिष्यक-पुं० । ज्योतिष्यकदेवानां निवासभूमे देवलोकभेदे,
अ० ५ श० १० उ० । ज्योतीषि विमानविशेषाः, तेषु भवा ज्योति-
ष्काः । ज्योतिष्यक्रमेण देवभेदे, स्था० ५ डा० १ उ० ।
- (२) ते च पञ्च—“ पचविंश जोडसिया पण्णा । त जहा-चंदा
सूरा गहा णकखत्ता ताराओ । ” स्था० ५ डा० १ उ० ।
- (३) चंदा १ मूरा य २ गहा ३, नखत्ता ४ ताराया य ५ पंच इमो
एगे चल जोडसिया, घंटायारा धिरा आवरे ॥ १४९ ॥

चन्द्राः, सूर्याः, ग्रहाः, नक्षत्राणि, ताराकाश्चेत्येवं पञ्च ज्योतिष्यकजे-
दा जवन्ति । तत्र चैक मनुष्यक्षेत्रवर्त्तिनो ज्योतिष्काश्च मरोः
प्रादक्षिण्येन सर्वकाल भ्रमणशीलाः, अपरे पुनर्ये मानुषोत्तरप-
र्वतात् परेण स्वयन्भ्रमणसमुद्र यावद्दत्तेन ते सर्वेऽपि स्थिराः
सदाऽवस्थानस्यभावाः, अत एव घण्टाकारा अचल यमकत्वेन
घण्टावत् स्वरूपानस्था एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । प्रव० १६४ द्वार ।
च० प्र० । उक्त० । दश० ।

(४) प्रथमनो मनुष्यक्षेत्रं प्ररूपयति—

जंबूदीवां लवणो-ददी य दीवो य धार्यगंड ।

कालोदाहपुष्करवर-दीवद्वो माणुभं खत्तं ॥

प्रत्येकं उपलब्धमानः प्रथमो जम्बूद्वीपः, ततः सर्व-
तस्तत्पारिक्षेपी लवणोदाह, ततोऽपि परतः सामन्त्येन
लवणोदाहपरिक्षेपी घातकाखण्डो द्वीपः, तस्यापि सर्वतः
परिक्षेपी कालोदधिसमुद्रः, ततोऽपि परतः सर्वतस्तत्प-
रिक्षेपी पुष्करवरद्वीपस्याद्धम् । एते जम्बूद्वीपघातकाखण्ड-
पुष्करवरद्वीपाः कृत्वा चापाः, द्वौ च द्वयणोदधिकालोद-
धिकृपौ समुद्रौ, मानुषं क्षेत्र-मनुष्याणामुत्पत्तेर्मणस्य च
जायता । अस्मिन् मानुषे क्षेत्रे समा विभागाः कालविभागाः

सुषमसुषमाऽऽदयो भवन्ति, ततो मनुष्यकेशात्परतः सर्वमपि
देवारण्य देवानां क्रीडास्थानं, तत्र जन्मतो मनुष्याः, नापि तत्र
कोऽपि कालविनाश इत्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टयन्माह-

एतं माणसमिव, एतं विचारीणि जोडसगणाणि ।

परतो दीवसमुद्दे, अवद्विषं जोडसं जाण ॥

एतत् अन्तरोद्गतस्वरूपं मानुषं क्षेत्रम्, अस्मिन् मनुष्य-
क्षेत्रे, विचारिणो विचरणशीला ज्योतिष्कगणाश्चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्र-
तारागणाः सूत्रं च नपुंसकता प्राकृतत्वात् । परतो मनुष्यक्षेत्र-
स्य बहिः, क्षेत्रेषु द्वीपसमुद्देश्वर्वाण्यतमवस्थानशील ज्योतिष्कं
जानादि । उद्यो ६ पादु ० ।

(५) संप्रति प्रतिद्वीप प्रतिसमुद्रं चन्द्राऽऽदीनां परिमाण-
प्रतिपादनाय कति चन्द्रसूर्याः सर्वलोके आख्याताः ?

इति, ततस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कति णं चेदिपसरिया सव्वलोयं ओजासेति, उज्जो-
एति, तवेति, पनासेति आहिता ति वदेजा ॥

(ता कति णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । कति किप्रमाणाः,
'णं' इति वाक्यालङ्कारे, चन्द्रसूर्याः सर्वलोके अवनासन्ते अ-
वभासमानाः, उद्योतयन्तः प्रकाशयन्त आख्याता इति वदेत् ।

एवमुक्ते जगवानेवद्विषये यावन्त्यः प्रतिपत्तयस्तावतीरुप-

दशयति-

तस्य खलु उपाओ दुवात्तमपमिवत्तीओ पणत्ताओ ।
तन्थेण एवमाहंसु-ता एगे चेदे एगे सूरं सव्वलोयं ओ-
जामेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, एगे एवमाहंसु १ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता तिणि चेदा तिणिण मूरा सव्वलोयं
ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, एगे एवमाहंसु २ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता आउट्टि चेदा आउट्टि मूरा सव्व-
लोअं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, एगे एव-
माहंसु ३ । एगे पुण एवमाहंसु-एवं एतेणं अनिलावेणं णे-
तव्वं-सत्त चेदा सत्त मूरा ४ । दम चेदा दममूरा ५ । वारम
चेदा वारम मूरा ६ । वातालीमं चेदा वानात्रीमं मूरा ७ ।
वावत्तरी चेदा वावत्तरीमूरा ८ । वातालीमं चेदमयं वातालीमं
मूरायं ९ । वावत्तरं चेदमयं वावत्तरं मूरायं १० ।
वायालीमं चेदमहम्मं, वायालीमं मूरायं ११ । वावत्त-
री चेदमहम्मं, वावत्तरी मूरायं सव्वलोयं ओजासेति,
उज्जोएति, तवेति, पनामेति, एगे एवमाहंसु १२ ॥

(तन्थेत्यादि) तत्र सर्वलोकाविषयचन्द्रसूर्यास्तित्वविषये
छद्विमा वक्तव्यमाणस्वरूपा द्वादश प्रतिपत्तयः परतीर्थि-
कैरभ्युपगमकृताः प्रहसाः । तत्र तेषां द्वादशानां परतीर्थि-
कानां मध्ये एके परतीर्थिका एवमाहुः—(ता इति)
तेषां परतीर्थिकानां प्रथमं स्वशिष्यं प्रत्यनेकवत्तव्यतोपक्रमं
क्रमोपदर्शनार्थः । एकश्चन्द्र एकः सूर्यः सर्वलोकावभा-
सयति, अवनासयन् उद्योतयन् तापयन् प्रनासयन् आ-
ख्यात इति वदेत् । अत्रैवोपसंहारमाह—(एगे एवमा-

हंसु) १ । एके पुनरेवमाहुः—त्रयश्चन्द्रास्त्रयः सूर्याः सर्वलोकावभा-
सयन्त आख्याता इति वदेत् । उपसंहारवाक्यम्—(एगे एव-
माहंसु) २ । एके पुनरेवमाहुः—अर्धचतुर्थाश्चन्द्रा अर्धचतुर्थाः सूर्याः
सर्वलोकावभासयन्त आख्याता इति वदेत् । अत्राप्युपस-
हारः—(एगे एवमाहंसु) ३ । (एवमित्यादि) एवमुक्तेन प्रका-
रेण एतेनान्तरोद्दिनेनाभिज्ञापेन तृतीयप्राभृतोक्तप्रकारेण द्वाद-
शप्रतिपत्तिविषयं सकलमपि सूत्रं नेतव्यम् । तन्मन्त्रम्—“ (सत्त
चेदा सत्त मूरा इति) एगे पुण एवमाहंसु-ता सत्त चेदा सत्त
मूरा सव्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आ-
हिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु ४ । एगे पुण एवमाहंसु-ता इस्
चेदा इस् मूरा सव्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आ-
हिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु ५ । एगे पुण एवमाहंसु-ता
वारम चेदा वारम मूरा सव्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, त-
वेति, पनामेति, आहिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु ६ । एगे पुण
एवमाहंसु-ता वायालीमं चेदा वायालीम मूरा सव्वलोयं
ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आहिद्य ति वपजा,
एगे एवमाहंसु ७ । एगे पुण एवमाहंसु-ता वावत्तरं चेदा वाव-
त्तरं मूरा सव्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति,
आहिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु ८ । एगे पुण एवमाहंसु-ता
वायालीमं चेदमयं वायालीमं मूरायं सव्वलोयं ओजासेति,
उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आहिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु ९ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता वावत्तरं चेदमयं वावत्तरं मूरायं स-
व्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आहिद्य ति
वपजा, एगे एवमाहंसु १० । एगे पुण एवमाहंसु-ता वायाली-
मं चेदमहम्मं वायालीमं मूरायं सव्वलोयं ओजासेति,
उज्जोएति, तवेति, पनामेति, आहिद्य ति वपजा, एगे एवमा-
हंसु ११ । एगे पुण एवमाहंसु-ता वावत्तरं चेदमहम्मं
वावत्तरं मूरायं सव्वलोयं ओजासेति, उज्जोएति, तवेति,
पनामेति, आहिद्य ति वपजा, एगे एवमाहंसु १२ । ”

एताश्च सर्वा अपि प्रतिपत्तयो मिथ्यारूपाः, तथा भगवान्

स्वमतमेताभ्यः पृथग्भूतमाह-

वयं पुण एवं वदामो-ता अयं णं जंबुद्वीवे दीवे जाव
परिकवेवेणं ताव जंबुद्वीवे दीवे केवतिया चेदा पनामेसु वा,
पनामेति वा, पनामिस्मंति वा?, केवतिया मूरा तविंसु वा,
तवेति वा, तविस्मंति वा?, केवतिया नकवत्ता जोडंसु वा,
जोएति वा, जोडस्मंति वा?, केवतिया गहा चार चरिंसु वा,
चरंति वा, चरिस्मंति वा?, केवतिया तारागणकोरिकाहीओ
सोभेसु वा, सोभंति वा, सोभिस्मंति वा ? । ता जंबुद्वीवे णं
दीवे दो चेदा पनामेसु वा, पनामिंसु वा, पनामिस्मंति वा, दो
सूगिया तवइंसु वा, तवंति वा, तविस्मंति वा, छप्पसं णकवत्ता
जोयं जोपंसु वा, जोएति वा, जोडस्मंति वा, वावत्तरगहम्मं
चारं चरिंसु वा, चरंति वा, चरिस्मंति वा, एणं मयमहम्मं
तेत्तीमं च सहम्मं णवसया पणुमा तारागणकोरिकाहीओ
सोभेसु वा, सोजिति वा, सोभिस्मंति वा ।

(वयं पुण इत्यादि) वयं पुनरुक्तप्रकृतज्ञानां, एव वक्तव्यमाण-
प्रकारेण वदामः । तमेव प्रकारमाह—(ता अयं णमित्यादि)
इदं जंबुद्वीपवाक्यं पूर्ववत् परिपूर्णं पठनीयं, व्याख्यानीयं

ष (ता जंबुद्वीवे णं दीवे दो चक्षा इत्यादि) जंबुद्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रतिभासितवन्तौ, प्रतिभास्यन्ते, प्रतिभासिष्यन्ते, द्रव्यास्तिकनय-
मनेन सकलकालमेवाविधाया एव जगत्स्थितेः सद्भावात् ।
तथा द्वौ सूर्यौ नापितवन्तौ, तापयन्तापाययन्तः । तथा एकैक-
स्य शशिनोऽष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि परिवारो, जम्बूद्वीपे च द्वौ श-
शिनौ, ततः षट्पञ्चाशन्नक्षत्राणि, जम्बूद्वीपे चन्द्रसूर्याभ्यां सह
योग युक्तवन्तः, युक्तवन्ति, योध्यन्ति वा । तथा एकैकस्य शशि-
नोऽष्टाशीतिर्ग्रहाः परिवारतः, ततः शशिद्वयस्य प्रहमे लने स-
र्वसंख्यया षट्सप्तत्यधिकं ग्रहगतं प्रवर्तते, ततो जम्बूद्वीपे चारं
चरन्तवान्, चरन्ति, चरिष्यन्ति च । तथा एकैकस्य शशिनस्ताराप-
रिवारः कोटीकोटीनां षट्षष्टः सहस्राणि, नवशतानि पञ्चमस-
त्यधिकानि, जम्बूद्वीपे च द्वौ शशिनौ, तदेतत् ताराप्रमाणं द्वाभ्यां
गुण्यते, तत एकं शतसहस्रं त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि
पञ्चाशदधिकानि तारागणकोटीनां भवन्ति । एतावत्प्रमाणास्ता-
रा जम्बूद्वीपे शान्तिवन्तः, शोभन्ते, शोभिष्यन्ते । सू० प्र०
१६ पादु० । जी० । ज० । ज० ।

(६) संप्रति विनयजदानुग्रहाय यथोक्तजम्बूद्वीपगत-
चन्द्राऽऽदिसंख्यासंग्राहिके द्वे गांय आह-

दो चंद्रा दो सूर्या, एकवत्ता खनु इवन्ति द्वयत्ता ।
वावत्तरं गहमतं, जंबुद्वीवे वियारी णं ॥१॥
एग च सयसहस्रं, तिचीसं खनु भवे सहस्माई ।
एव य सता पमासा, तारागणकोडिकोडीणं ॥२॥

एते च द्वे अपि सुगमे, नवरं (जंबुद्वीवे वियारी णं) णमिति
वाक्यालङ्कारे, ततो 'वियारीति' विभक्तिपरिणामेन चन्द्रादिभिः
सह सामानाधिकरण्याय योजनीयमिति ॥ सू० प्र० १६ पादु० ।
(स्रवणसमुद्रगतचन्द्राऽऽदिसंख्यापरिमाणम् 'स्रवणसमुद्र' शब्द
वक्ष्यते) (धातकीखानद्वीपचन्द्राऽऽदिसंख्या 'धातकीखानद्वीप'
शब्दे प्रातपादयिष्यते) (काशोदसमुद्रचन्द्राऽऽदिसंख्या 'काशोद'
शब्दे तृतीयभागे ५०४ पृष्ठे गतः) (पुष्करनगरद्वीपचन्द्राऽऽदिसं-
ख्या, प्राच्यन्तरपुष्कराद्वीपगतचन्द्राऽऽदिवक्तव्यता च 'पुष्करनगर-
द्वीप' शब्दे वक्ष्यते) इह सर्वत्र तारापरिमाणचिन्तायां कोटी-
कोट्यः-कोटीकोट्य एव दृष्टव्या, तथा पूर्वसूर्याख्यानात् ।
अपर उक्तवाङ्मूलप्रमाणमनुश्रित्य कोटीकोटीरेव समर्थयन्ते ।
उक्तं च-"कोटीकोटीमत्त, तन्तु ममति केह थोवनया । अन्ने
उस्मेहंगुल-माणं काऊण ताराण ॥१॥" इति । जी० ३ प्रति० ।

(७) संप्रति मनुष्यक्षेत्रगतसमस्तचन्द्राऽऽदिसंख्या-
परिमाणमाह-

माणस्मखेत्ते णं जेत ! कड चंद्रा पनासैमु वा, पभांमिति
वा, पभाभिस्मन्ति वा, कड सूर्या तवडंमु वा, तवैति वा,
तविस्मन्ति वा ? । गोयमा ।-

"वत्तीसं चंदमयं, वत्तीसं चैव सूरियाण सयं ।
सयलं मणुस्मलोयं, चरन्ति एण पगासैता ॥१॥
एकार सय सहस्मा, उप्पि य मोझा महग्गहाणं तु ।
उच्च सया उणउया, णक्खत्ता तिसिं य सहस्मा ॥२॥
अट्ठासीइ सतसहस्सा, वायात्तीसं सहस्स मणुयलोगम्मि ।

सत्त य सया अणुणा, तारागणकोडिकोडीणं" ॥ ३ ॥

सोजंमु वा, सोजंति वा, सोभिस्सन्ति वा ॥

"माणस्मखेत्ते ण" इत्यादि पाठसिद्धम् । उक्तं चैवंरूपं परि-
माणमन्यत्रापि । (वत्तीसमित्यादि गाथाश्रयम्) तत्र द्वात्रिंशं
चन्द्रशतम्, एवं द्वौ चन्द्रौ जम्बूद्वीपे, चत्वारो लवणोदे, द्वादश
धातकीखानदे, द्वाचत्वारिंशत्कालादे, द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्क-
रादे, सर्वसंख्यया द्वात्रिंशं शतम् । एवं सूर्याणामपि द्वात्रिंशं
शतं परिगणनीयम् । नक्षत्राऽऽदिपरिमाणम् अष्टाविंशत्यादिसं-
ख्यानि नक्षत्राऽऽदीनि द्वात्रिंशं शतेन गुणयित्वा परिगण-
नीयम् । जी० ३ प्रति० ।

मनभेदेनाह-

अट्ठासीति चत्ता-इ सतसहस्माई मणुयलोयम्मि ।

सत्त य सता अणुणा, तारागणकोडिकोडीणं ॥३॥

(अट्ठासीइ चत्ताइति) अष्टाशीतिः सहस्राणि चत्वारिंशत्-
शताधिकानि, होषं गतार्थम् । सू० प्र० १६ पादु० । च०
प्र० । म० । द० प० ।

संप्रति सकलमनुष्यलोकगततारागणस्थोपमंहारमाह-

एसो तारापिंडो, मच्चममामेण मणुयलोयम्मि ।

बहियं पुण ना तारा, जिणहिं जणिआ असंखेजा ॥१॥

एवतियं तारागणं, जे भणियं माणुमम्मि लोगम्मि ।

चारं कडंबुयापु-प्फसंठनं जंतिमं चरति ॥ २ ॥

एषोऽनन्तराक्तगाथाक्तस्तारापिण्डः सर्वसंख्यया मनुष्यलो-
के, आख्यात इति गम्यते । बहिः पुनर्मनुष्यलोकाद् यान्तारास्ता
जिनैः सर्वैकैस्तीर्थैर्काङ्क्षेणैना अमख्याताः, द्वीपसमुद्राणाम-
संख्यातत्वात् । प्रतिद्वौ । प्रतिमसमुद्रं च यथायाग संख्येयानाम-
संख्येयानां च ताराणां सद्भावात् ॥१॥ "एवच्च" इत्यादि । ए-
तावत्संख्याक तारापरिमाणं यदनन्तरं भणितं मानुषं लोकं,
तज्ज्योतिष्कं ज्योतिष्कदेवविमानरूपं कदम्बगुण्यसंस्थित क-
दम्बपुष्पवत् अथःसकुचितं तपरि विस्तीर्णमुत्तानीकृतार्क-
पिथसंस्थानसंस्थितमित्यर्थः । चारं चरन्ति चारं प्रतिपद्यते,
नथा जगत्स्वाभाव्यात् । ताराग्रहणं चापलक्षणं, तेन सूर्याद-
योऽपि यथोक्तसंख्याका मनुष्यलोके तथा जगत्स्वभावात् चारं
प्रतिपद्यन्ते इति दृष्टव्यम् ॥ २ ॥

संप्रत्येनद्गतमेवोपमंहारमाह-

रविमसिगहणक्खत्ता, एवतिया आट्ठिता मणुयलोए ।

जेमि णामागोचं, न पागता पाप्पवेत्ति ॥ ३ ॥

रविशशिग्रहनक्षत्राणि, उपलक्षणमेतत्, ताराकाणि च एवावन्ते-
तावत्संख्यानि आख्यातानि सर्वैर्कर्मनुष्यलोके, येषां किमित्या-
ह-येषां सूर्याऽऽदीनां यथोक्तसंख्याकानां सकलमनुष्यलोका-
भावितानां प्रत्येकनामगोत्राणि, इहान्वर्थयुक्तं नाम सिद्धान्तप-
रिभाषया नामगोत्रमन्युच्यते । ततोऽयमर्थः-नामगोत्राणि अ-
न्वर्थयुक्तानि, यद्वा वा नामानि च गोत्राणि नामगोत्राणि, प्राकृता
अनतिशायिनः पुरुषाः न कदाचनापि प्रज्ञापाययन्ति, केवलं
यदा तदा या सर्वज्ञा एव, तत इदमपि सूर्याऽऽदिसंस्थानं
प्राकृतपुरुषाग्रमेव सर्वज्ञोपादिष्टमिति सम्यक् भ्रष्टमिति ॥३॥

(८) तावहिं पिरुगाई, चंदादिच्चाण मणुयलोयम्मि ।

दो चंदा दो सूर्या, य हुंति एकेकए पिहए ॥ ३॥

इह द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यावेकं पिटकमुच्यते । इत्यभूतानि चन्द्राऽऽदिस्थानां पिटकानि सर्वसंख्यया मनुष्यलोके भवन्ति षट्षष्टिसंख्याकानि । अथ किंप्रमाणं पिटकम् ? इति पिटकप्रमाणमाह—एकैकस्मिन् पिटके द्वौ चन्द्रौ, द्वौ सूर्यौ च भवतः । किमुक्तं भवति ?—द्वौ चन्द्रौ द्वौ सूर्यावित्येतावत्प्रमाणमेकैक चन्द्राऽऽदिस्थानां पिटकमिति । एवंप्रमाणं च पिटकं जम्बूद्वीपे एकम्, जम्बूद्वीपे द्वयोरेव चन्द्रमसोर्द्वयोरेव सूर्ययोर्भावात् । द्वे पिटके स्रवणसमुद्रे, तत्र चतुर्णां चन्द्रमसां चतुर्णां च सूर्याणां भावात् । एवं षट् पिटकानि धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ, इति भवन्ति सर्वमीलने चन्द्राऽऽदिस्थानां षट्षष्टिः पिटकानि ॥ ३ ॥

छावट्टि पिहगाई, नकखत्ताणं तु मणुयलोयम्मि ।

अप्पणं एकखत्ता, हुंती एकेकए पिहए ॥ ४ ॥

(छावट्टीत्यादि) सर्वस्मिन्नापि मनुष्यलोके सर्वसंख्यया नक्षत्राणां पिटकानि भवन्ति षट्षष्टिः । नक्षत्रपिटकप्रमाणं च शशिशयनबन्धिनक्षत्रसंख्यापरिमाणम् । तथा आह—एकैकस्मिन् पिटके नक्षत्राणि भवन्ति षट्षष्ट्याशतसंख्याकानि । किमुक्तं भवति ?—षट्षष्ट्याशतक्षत्रसंख्याकमेकैकं नक्षत्रपिटकं भवति । अत्रापि षट्षष्टिसंख्याभावना, एवमेकं नक्षत्रपिटकं जम्बूद्वीपे, द्वे लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ इति । ४॥

छावट्टि पिहगाई, महगहाणं तु मणुयलोयम्मि ।

छावत्तरं गइसतं, होई एकेकए पिहए ॥ ५ ॥

महाप्रहणामपि सर्वस्मिन्मनुष्यलोके सर्वसंख्यया पिटकानि भवन्ति षट्षष्टिः । प्रहपिटकप्रमाणं च शशिशयनबन्धिनक्षत्रसंख्यापरिमाणम् । तथा चाऽऽह—एकैकस्मिन् पिटके प्रहपिटके ज्ञातं षट्सप्ततिशतं षट्सप्तत्यधिकं प्रहशतं, सप्तत्यधिकप्रहशतपरिमाणमेकैकं प्रहपिटकमिति । ततः षट्षष्टिसंख्याभावना च प्राग्वर्तय्या ॥ ५ ॥

(६) अथ चन्द्रसूर्याणां कियत्यः पङ्क्तयः, कथं च स्थिताः ? इत्याह—

चत्तारि य पंतोओ, चंदाइवाण मणुअलोयम्मि ।

गावट्टि छावट्टि, च होई एकिकिया पंतो ॥ ६ ॥

(चत्तारि य इत्यादि) इह मनुष्यलोके चन्द्राऽऽदिस्थानां पङ्क्तयश्चतस्रो भवन्ति । तथा—द्वे पङ्क्तौ चन्द्राणां, द्वे सूर्याणाम्, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिः २। सूर्याऽऽदिसंख्या तद्भाषना चैवम्—एकः किल सूर्यो जम्बूद्वीपे मेरोर्वक्षिणभागे चारं चरन् वर्तते, एक उत्तरभागे, एकश्चन्द्रमा मेरोः पूर्वभागे, एकोऽपरभागे । तत्र यो मेरोर्वक्षिणभागे सूर्यश्चारं चरन् वर्तते तत्समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ दक्षिणभागे सूर्यौ, लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ, अस्यां सूर्यपङ्क्तौ षट्षष्टिः सूर्याः । योऽपि च मेरोरुत्तरभागे व्यवस्थितः सूर्यश्चारं चरन् वर्तते तस्यापि समश्रेण्या व्यवस्थितौ द्वावुत्तरभागे सूर्यौ लवणसमुद्रे, धातकीखण्डे षट्, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ इति । अस्यामपि पङ्क्तौ सर्वसंख्यया षट्षष्टिः सूर्याः । तथा यो मेरोः किल पूर्वभागे चारं चरन् वर्तते चन्द्रमा तत्समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ पूर्वभागे एव चन्द्रमसौ लवणसमु-

द्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ इति । अस्यां चन्द्रपङ्क्तौ सर्वसंख्यया षट्षष्टिश्चन्द्रमसः । एवं यो मेरोरुत्तरभागे चन्द्रमास्तन्मूलायामपि पङ्क्तौ षट्षष्टिश्चन्द्रमसो वेदितव्याः ॥ ६ ॥

(१०) अथ नक्षत्राणां पङ्क्तिस्वरूपमाह—

छापणं पंतोओ, एकखत्ताणं मणुयलोयम्मि ।

छावट्टि छावट्टि, हवई इकिक्किया पंतो ॥ ७ ॥

नक्षत्राणां मनुष्यलोके सर्वसंख्यया पङ्क्तयो ज्ञवन्ति षट्षष्ट्याशत । एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिषट्षष्टिनक्षत्रप्रमाणा इत्यर्थः । तथाहि—अस्मिन् किल जम्बूद्वीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूतानि अष्टाविंशतिसंख्याकान्यभिजिज्ञादीन्येष नक्षत्राणि क्रमेण व्यवस्थितानि चारं चरन्ति, उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूतानि अष्टाविंशतिसंख्याकान्यभिजिज्ञादीन्येष नक्षत्राणि क्रमेण व्यवस्थितानि, तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे यदभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थितं द्वे आभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ इति सर्वसंख्यया षट्षष्टिरभिजिन्नक्षत्राणि पङ्क्त्या व्यवस्थितानि, अत्रणाऽऽदीन्यपि दक्षिणतोऽर्द्धभागे पङ्क्त्या व्यवस्थितानि षट्षष्टिसंख्याकानि भावनीयानि । उत्तरतोऽप्यर्द्धभागे यदभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थितं उत्तरभागे एव द्वे आभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशत् पुष्करादौ, एवं अत्रणाऽऽदिपङ्क्तयोऽपि प्रत्येकं षट्षष्टिसंख्याका वेदितव्याः, इति भवन्ति सर्वसंख्यया षट्षष्ट्याशतक्षत्राणां पङ्क्तयः, एकैका च पङ्क्तिः षट्षष्टिसंख्येति ॥ ७ ॥

(११) अथ प्रहणां पङ्क्तिस्वरूपमाह—

गावत्तरं गहाणं, पंतिसयं हवति मणुयलोयम्मि ।

गावट्टि छावट्टि, च हवई इकिक्किया पंतो ॥ ८ ॥

प्रहणामङ्कारकप्रभृतीनां सर्वसंख्यया मनुष्यलोके षट्सप्तत्यधिकं ज्ञतं भवति एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिषट्षष्टिप्रहसंख्या । अत्रापि ज्ञातं—इह जम्बूद्वीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूता अङ्कारकप्रभृतयोऽष्टाशीतिग्रहाः, उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूता अङ्कारकप्रभृतय एवाष्टाशीतिः । तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे योऽङ्कारकनामा प्रहस्तत्समश्रेणिव्यवस्थितो दक्षिणभागे एव छावङ्कारको लवणसमुद्रे, षट् धातकीखण्डे, एकविंशतिः कालादे, षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करादौ, इति षट्षष्टिः । एवं शेषा अपि सप्ताशीतिग्रहाः पङ्क्त्या व्यवस्थिताः प्रत्येकं षट्षष्टिर्वेदितव्याः । एवमुत्तरतोऽप्यर्द्धभागे अङ्कारकप्रभृतीनामष्टाशीतिग्रहाणां पङ्क्तयः प्रत्येकं षट्षष्टिसंख्याका भावनीयाः, इति भवति सर्वसंख्यया प्रहणां षट्सप्तत्यधिकं पङ्क्तिशतम्, एकैका च पङ्क्तिः षट्षष्टिसंख्याकेति ॥ ८ ॥

(१२) अथैतेषां चन्द्राऽऽदीनां भ्रमणस्वरूपमाह—

ते मेरुमणु चरंती, पयाहिणाऽऽवत्तमं द्वा मव्वे ।

अणवट्टियजोगेहि, चंदा सूर्या महगगा य ॥ ९ ॥

“ ते मेरुमणुचरंती ” इत्यादि । ते मनुष्यलोकवांसिनः सर्वे चन्द्राः, सर्वे सूर्याः, सर्वे च प्रहणाः, अनवस्थितैर्यथायोगमात्रेणैव नक्षत्रेण सह योगैरुपलक्षिताः (पयाहिणाऽऽवत्तमं द्वा इति)

प्रकषेण सर्वासु दिक्षु विविक्तु च परि समन्ताच्छन्दः ॥ ५५ ॥
 किञ्च एव मेरुर्भवति यस्मिन्नावर्त्ते मण्डलपरिभ्रमणरूपे च प्रद-
 क्षिणः, प्रदक्षिण आवर्त्तमण्डलो येषां ते तथा, मेरुमनु लक्ष्मीकृत्य
 चरति । एतेनैतदुक्तं भवति-सूर्याऽऽद्यः समस्ता अपि मनुष्य-
 लोकावर्तिनः प्रदक्षिणाऽऽवर्त्तमण्डलगत्या परिभ्रमन्तीति ॥ ६॥

(१३) इह चन्द्राऽऽदित्यप्रहाणां मण्डलानि अनवस्थितानि, य-
 चायोगमन्यस्मिन्नवस्थितं मण्डले तेषां संचारस्थानं, नक्षत्र-
 ताराणां तु मण्डलान्यवस्थितान्येव । तथा चाऽऽद-

एकस्वत्तारगाणं, अवद्विता मंदला मुलेयवा ।

ते वि य पदाहिणाऽऽव-त्तमेव मेरुं गणु चरेति ॥ १० ॥

"नक्षत्र" इत्यादि । नक्षत्राणां तारकाणां च मण्डलान्यव-
 स्थितानि ज्ञातव्यानि । किमुक्तं भवति ?-आकालं प्रतिनियत-
 मेकैकं नक्षत्राणां तारकाणां च प्रत्येकं मण्डलमिति । न चेत्य-
 मनवस्थितमण्डलत्रयोकावेवमाशङ्कनीयम्-यथेतेषां गतिरेव
 न जवतीति । यत आह-"ते वि य " इत्यादि । तान्यपि-नक्ष-
 त्राणि, तारकाणि च । सूत्रं पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् । प्रद-
 क्षिणाऽऽवर्त्तमेव, इत्थं क्रियाविशेषणं, मेरुमनु लक्ष्मीकृत्य चर-
 ति । एतच्च मेरुं लक्ष्मीकृत्य प्रदक्षिणाऽऽवर्त्ते, तेषां चरणं
 गत्युक्तं एवोपलक्ष्यत इति समवादि ॥ १० ॥

(१४) अथ चन्द्रसूर्याणामेकमण्डलस्थानादूर्ध्वमधश्च संक्रमणप-
 रितिवेद्यमाह-

रयणिकरदिशकराणं, उष्टं च महेव संक्रमो नऽस्ति ।

मंडलसंक्रमणं पुण, सञ्जतरवाहिरं तिरिष ॥ ११ ॥

"रयणिकर" इत्यादि । रजनीकरदिनकराणां चन्द्राऽऽदि-
 त्यानामूर्ध्वमधश्च संक्रमो न भवति, तथा जगत्स्वामाख्यात् ।
 तिथेऽप्युनमण्डलेषु संक्रमणं जवति । किंविशिष्टम् ? इत्याह-
 साध्यन्तरबाह्यम्, अन्त्यन्तरं च बाह्यमन्त्यन्तरबाह्यं, सहाज्य-
 म्तरं बाह्येन वर्त्तते इति साध्यन्तरबाह्यम् । एतदुक्तं भवति-
 सर्वाज्यन्तराण्यमण्डलापरतस्तावन्मण्डलेषु संक्रमणं यावत्स-
 र्वबाह्यं मण्डलं, सर्वबाह्यं च मण्डलादूर्ध्वं तावन्मण्डलेषु
 संक्रमणं यावत्सर्वाऽऽज्यन्तरमिति ॥ ११ ॥

(१५) रयणिकरदिशकराणं, एकस्वत्ताणं महागहाणं च ।

चारविसेसेण जने, सुहृदुक्त्वविधी मणुस्माणं ॥ १२ ॥

"रयणिकर" इत्यादि । रजनीकरदिनकराणां चन्द्राऽऽदि-
 त्यानां, नक्षत्राणां च, महाप्रहाणां च चारविशेषणं तेन
 तेन चारेण सुखदुःखविधयो मनुष्याणां जवति । त-
 थाहि-द्विविधानि सन्ति सदा मनुष्याणां कर्माणि ।
 तथा-शुभवेद्यानि, अशुभवेद्यानि च । कर्मणां सामान्य-
 तो विपाकहेतवः पञ्च । तथा-ज्यं, क्षेत्रं, कालो, भवो, जा-
 वज्ज । उक्तं च-"उदयकलयख उवसमा-वसमा जं च कर्म-
 णो भाणिया । एवं ज्ञेयं कालं, जवं च भावं च सपण्य" ॥ १ ॥

शुभकर्मणां प्रायः शुभवेद्यानां कर्मणां शुभद्रव्यक्षेत्राऽऽदिनामग्री-
 विपाकहेतुः, अशुभवेद्यानामशुभद्रव्यक्षेत्राऽऽदिनामग्री,
 ततो यदा येषां जन्मनक्षत्राऽऽदिविरोधी चन्द्रसूर्याऽऽदीनां चारो जवति,
 तदा तेषां प्रायो यावत्शुभवेद्यानि कर्माणि तानि तां तथाविध-
 विपाकसामग्रीमशाय विपाकमायाति, विपाकमागतानि शरी-
 ररोगोत्पादनेन, धनहानिकरणतो वा, प्रियविप्रयोगजनेन वा,
 कलहसंपादनतो वा दुःखमुत्पादयति । यदा च एषां जन्मन-
 क्षत्राऽऽद्यद्रव्यक्षेत्राऽऽदीनां चारस्तदा तेषां प्रायो यानि शुभ-

वेद्यानि कर्माणि तानि तां तथाविधां विपाकसामग्रीमशाय वि-
 पाकं प्रतिपद्यन्ते, प्रतिपन्नविपाकानि च तानि शरीररोग-
 तासंपादनतो, धनहानिकरणेन वा, वैरोपशमनतः, प्रियसंप्रयोग-
 संपादनतो वा प्रारब्धाभोष्टप्रयोजननिष्पत्तिकरणतः सुखमनु-
 जनयन्ति । अत एव महीपांसः परमविवेकिनोऽप्यपि प्रयोजनं
 शुजतिधिनक्षत्रमुहूर्त्ताऽऽश्वाचारमन्ते, न तु यथाकथञ्चन ।

अत एव जितानामप्याहा प्रमाजनाऽऽदिकमधिकृत्येयमवतिष्ठते-
 यथा शुभक्षेत्रे शुभाऽऽदिदिशामभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्र-
 मुहूर्त्ताऽऽदौ प्रमाजनमताऽऽरोपणाऽऽदि कर्त्तव्यं, नान्यथा ।

तथा चोक्तं पञ्चवस्तुक-

"एसा जिगाणमाणा, खित्ताईया य कम्पुणो जणिया ।

वव्याइकारणं जं, तम्हा सव्वथ जइयव्व" ॥ १ ॥

अस्या अक्षरगमनिका-एषा जितानामाहा-यथा शुभक्षेत्रे शुभ-
 दिशामभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्ताऽऽदौ प्रमाजनमताऽऽ-
 रोपणाऽऽदि कर्त्तव्यं, नान्यथा । अपि च-क्षेत्राऽऽद्याऽपि कर्म-
 णामुदयाऽऽदिकारणं भगवद्भिरुक्ताः, ततोऽशुभद्रव्यक्षेत्राऽऽदि-
 सामग्रीं प्राप्य कदाचिदशुभवेद्यानि कर्माणि विपाकं गत्वाइक-
 मासाइयेयुः, तदुदये च गृहीतवतभक्ताऽऽदिदोषप्रसङ्गः । शुभद्र-
 व्यक्षेत्राऽऽदिसामग्र्यां तु प्रायो नाशुभकर्मविपाकसंभव इति नि-
 र्विघ्न सामायिकपरिपासनाऽऽदि । तस्माद्वच्यं क्षुण्णत्वेन सर्वत्र शु-
 भक्षेत्राऽऽदौ यतिनश्यम् । ये तु भगवन्तोऽतिशयितस्तैस्तिथयवज्ञा-
 वेव निर्दिष्ट सविष्ट वा सम्यग्धिगच्छन्ति, ततो न शुभतिथि-
 मुहूर्त्ताऽऽदिकमपेक्षन्ते इति न तस्मादौत्तराणं उच्यमानां व्यावृत्त्या ।
 तेन ये परममुनिपर्युपासितप्रवचनविदम्यका अपारमिताजन-
 शासनोपायपदभूतशास्त्रगुरुपरम्परापोतनिरवर्त्तयिष्यदकाशोचि-
 तसामाचारप्रतिपन्धिनः स्वमनिकल्पितसामाचारीका अभिवृ-
 धति-यथा न प्रमाजनाऽऽदिषु शुजतिधिनक्षत्राऽऽदिनिरीक्षणं
 कर्त्तव्यं, न चसु जगवान् जगत्स्वामी प्रमाजनायोपरिस्थितेषु शुभ-
 तिथ्यादिनिरीक्षणं कृतवानिति । ते अपास्ता इष्टव्याः ॥ १२ ॥

(१६) अथ चन्द्रसूर्याणां केन प्रकारेण प्रकाशक्षेत्रं वर्द्धते,

कथं च होयते ? तदाह-

तेसिं पबिसंताणं, तावक्वेत्तं तु बहुते निययं ।

तेण य कम्पेण पुणो, परिहापति निक्खमंताणं ॥ १३ ॥

"तेसिं" इत्यादि । तेषां सूर्याचन्द्रमसां सर्वबाह्यान्मण्डलादूर्ध्व-
 रं प्रविशतां तापक्षेत्रं प्रतिदिशत क्रमेण नियमादायामनो वर्द्धते,
 येन च क्रमेण परिवर्द्धते तेनैव क्रमेण सर्वाज्यन्तरान्मण्डलाद् ब-
 हिर्निष्क्रमतां परिहीयते । तथाहि-सर्वबाह्यो मण्डलो चारं चरतां
 सूर्याचन्द्रमसां प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य वशधा प्रविशतः
 द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रं, ततः सूर्यस्याज्यन्तरं प्रविशतः प्रतिमण्ड-
 लं षष्ट्यधिकषष्ट्रिंशच्चतुप्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रस्य
 वर्द्धते, चन्द्रमस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसंभवे क्रमेण
 प्रतिमण्डलं षड्विंशतिभोगाः, सप्तविंशतितमस्य च एकः सप्त-
 भाग इति वर्द्धते । एवं च क्रमेण प्रतिमण्डलमनिवृद्धी यदा स-
 र्वाज्यन्तरे मण्डलं चारं चरतः, तदा प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवाल-
 स्य त्रयं परिपूर्णा दश भागास्तापक्षेत्रं, ततः पुनरपि सर्वाज्यन्त-
 रमण्डलाद् बहिर्निष्क्रमणे सूर्यस्य प्रतिमण्डलं षष्ट्यधिकषष्ट्रिं-
 शच्चतुप्रविभक्तस्य जम्बूद्वीपचक्रवालस्य द्वौ द्वौ भागौ परि-
 हीयते, चन्द्रमस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसंभवे क्रमेण
 प्रतिमण्डलं षड्विंशतिभोगाः, सप्तविंशतितमस्य च भागश्च
 एकः सप्तभाग इति ।

(२१) बहिता तु माणुसनग-स्स चंदसूराणऽवहिता तेअ ।

चंदा अभिया जुत्ता, मूरा पुण हुंति पुस्सेहि ॥ २६ ॥

“ बहिता ” इत्यादि । मानुषनगस्य मानुषोत्तरपर्वतस्य बहि-
अन्द्रसूर्याणां तेजोऽसि अवस्थितानि भवन्ति । किमुक्तं भवति ?-
सूर्याः सदैवान्त्युष्णं तेजसा, न तु जातुचिदापि मनुष्यलोके
प्राप्तिप्रकाल इवात्युष्णतेजसः । अन्द्रमसोऽपि सर्वदैवानां तशीत-
लेश्याकाः, न तु कदाचनान्यन्तर्मेनुष्यक्षेत्रस्य शिशिरकाल
इवातिशीततेजसः । तथा मनुष्यक्षेत्राद् बहिः सर्वेऽपि चन्द्राः
सर्वदैवाज्जिता नक्षत्रेण युक्ताः, सूर्याः पुनर्भवन्ति पुष्येण युक्ता
इति ॥ २६ ॥ सू० प्र० १६ पाहु० । (चन्द्रसूर्याणां चन्द्रचन्द्राणां
तथा सूर्यसूर्याणां च परस्परमन्तरपरिमाणप्रतिपादनम् ‘अं-
तर’ शब्दे प्रथमभागे ६६ पृष्ठे गतम्)

(२२) संप्रति बहिअन्द्रसूर्याणां पडक्कयस्थानमाह-

सूरंतरिया चंदा, चंदंतरिया य दिणयरा दित्ता ।

चित्तरलेसागा, सुहलेसा मंदलेसा य ॥ २७ ॥

(सूरंतरिय सि) नृलोकाद् बहिःपडक्कया स्थिताः सूर्यान्तरिता-
अन्द्राअन्द्रान्तरिता दिनकराः दीप्ताः दीप्यन्ते स्म, दीप्ता ज्ञास्वरा
इत्यर्थः । कथंभूतास्ते चन्द्रसूर्याः ? इत्याह-चित्रान्तरलेइयाकाः
चित्रमन्तरं लेइया सप्रकाशरूपा येषां ते तथा, तत्र चित्रमन्तरं च-
न्द्राणां सूर्यान्तरितत्वात्, सूर्याणां चन्द्रान्तरितत्वात्, चित्रलेइया
अन्द्रमसां शीतरश्मिन्त्वात्, सूर्याणां मुष्णरश्मिन्त्वात् । लेइयाविशे-
षप्रदर्शनार्थमाह—(सुहलेसा मंदलेसा य सि) सुखं लेइयाअ-
न्द्रमसो, न शीतकाले मनुष्यलोके इवात्यन्तशीतरश्मय इत्यर्थः ।
मन्दलेइयाः सूर्याः, न तु मनुष्यलोके निदाघसमये इव एकाम्बु-
ज्ज्वलरश्मय इत्यर्थः । आह च तत्त्वार्थटीकाकारो इतिअन्द्रसुरि-
नात्यन्तशीताअन्द्रमसां, नात्यन्तोष्णाः सूर्याः, किं तु साधा-
रण्यं चयोरपीति ॥ २७ ॥

(२३) इहेदमुक्तं यत्र छीपे समुद्धे वा नक्षत्राऽऽविपरिमाणं
जातुमिष्यते तत्र एकशशिपरिवारचतुनक्षत्राऽऽविपरिमाणं
तावज्जिः शशिभिर्गुणयितव्यमिति । तत एकश-
शिपरिवारभूतानां महाऽऽदीनां संख्यामाह-

अट्टामीति च गहा, अट्टावीमं च हुंति नक्खत्ता ।

एगसमीपरिवारो, इत्तो ताराण बोच्छामि ॥ ३० ॥

उवट्टि सहस्साइं, एव चैव सताइं पंचसयराइं ।

एगसमीपरिवारो, तारागणकोमिकोमीणं ॥ ३१ ॥

ता अतोमणुस्सक्खेत्ते जे चंदिमसूरियगहणणक्खत्ता-
रारूवा, ते णं देवा किं उट्टोववण्णगा, कप्पोववण्णगा, विमाणो-
ववण्णगा, चारोववण्णगा, चारट्टितिया, गतिरतिया, गतिस-
मावण्णगा । ता ते णं देवा णो उट्टोववण्णगा, णो कप्पो-
ववण्णगा, विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, णो चारट्टितिया,
गडरइया, गतिसमावण्णगा उट्टीमुहकल्लेखुआपुण्णसंठाण-
संठितेहिं जोअणसहस्सीएहिं तावक्खेत्तेहिं साहस्मिआ-
हिं बाहिराहिं वेउव्वियाहिं परिसाहिं महताऽऽहतणट्टी-
यवाइयतंतीतलतालतुमियणमुइंगपकुप्पवाइयरवेणं महता

उकिट्टमीहणादबोलकलकलरवेणं अचउं पव्वतरायं पदा-
ट्टिणावत्तं मंलचारं मेरुं अणु परियट्टंति ।

“अट्टामीति च गहा” इत्यादि गाथाद्वयं निगदास्मिन् । “ता अतो
मणुस्सक्खेत्ते” इत्यादि । अन्तर्मेनुष्यक्षेत्रस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहग-
णनक्षत्रताराकृपा देवास्ते किमूद्धोपपन्नाः सौधर्माऽऽदिचया द्वा-
दशभ्यः कल्पेभ्य ऊर्द्धमुपपन्नाः, कल्पेषु सौधर्माऽऽदिषु उपप-
न्नाः कल्पोपपन्नाः, विमानेषु सामान्येषूपपन्ना विमानोपपन्नाः,
चारो मण्डलगत्या परिभ्रमणं, नमुपपन्ना आभ्रताभ्यारोपपन्नाः,
चारस्य यथोक्तकल्पस्य स्थितिरभावो येषां ते चारस्थितिकाः,
अपगनचारा इत्यर्थः । गतौ रतिरासक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरति-
काः । पतेन गतौ रतिमात्रमुक्तम् । संप्रति साक्षाद्वृत्तिं प्रश्नयति-
गतिसमापन्ना गतियुक्ताः । एवं प्रश्ने कृते भगवानाह-“ता ते णं
देवा” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । ते चन्द्राऽऽदयो देवा नोद्धो-
पपन्नाः, नाऽपि कल्पोपपन्नाः, किं तु विमानोपपन्नाः, चारोपपन्ना-
भ्यारसाहताः, नो चारस्थितिकाः, तथा स्वभावतोऽपि गतिरति-
काः, साक्षात्गतियुक्ताश्च, ऊर्द्धमुखाकृतकलम्बुकापुष्पसंस्थान-
संस्थितैर्योजनसाहस्रिकैरनेकयोजनसहस्रप्रमाणैस्तापकैः सा-
हस्रिकाभिरनेकसहस्रानंश्याभिर्बाह्यानि पर्वद्भिः । अत्र बहु-
वचनं व्यक्यपेक्षया, वैकुण्ठिकार्भावेकुर्वितनानारूपधारिणीभिः,
महता रवेणेति योगः । अहतानि अज्ञानानि, अनघानित्यर्थः । यानि
नाट्यानि गीतानि वादित्वाणि च, याश्च तन्त्र्या वीणाः, ये च तल-
ताला हस्ततालाः, यानि च नृटितानि शेषाणि दूर्याणि, ये च घ-
ना घनाकारा ध्वनिसाधर्म्यात् पट्टप्रवादिता निष्पणपुरुषप्रवादिता
मृदङ्गा, तेषां रवेण, तथा स्वभावतो गतिरतिकैर्बाह्यपर्वदन्तग-
तैर्वैवेगेन गच्छन्सु विमानेषु उत्कृष्टत उत्कर्षवशेन यां मुच्यते
सिंहनादो, यश्च क्रियते बोलो नाम मुखं हस्त इत्वा महता श-
ब्देन फूत्करणं, यश्च कलकल्लो व्याकुलशब्दसमूहस्तद्वेषेण, मे-
रुमति योगः । किंविशिष्टम् ? इत्याह-अचउमनाव स्वचउमति-
निमलजाम्बूनदरस्नबहुलत्वान्, पव्वतराजं पर्वतेच्छ, प्रदक्षिणा-
वर्त्तं मण्डलचारं यथा जवति तथा मेरुमनु सङ्कीकृत्य ‘परिय-
ट्टंति’ पयंटंति । सू० प्र० १६ पाहु० । चं० प्र० । जो० ।

(गाह्यज्योतिष्कदेवेन्द्रस्थानम् ‘इंदटाण’ शब्दे द्वितीयभागे
४३१ पृष्ठ गतम्)

वा बहिया एं मणुस्सक्खेत्तस्म जे चंदिमसूरियगह० आव
तारारूवा ते णं देवा किं उट्टोववण्णगा, कप्पोववण्णगा,
विमाणोववण्णगा, चारोववण्णगा, चारट्टितिया, गतिर-
तिया, गतिसमावण्णगा । ता ते एं देवा णो उट्टोवव-
ण्णगा, णो कप्पोववण्णगा, विमाणोववण्णगा, णो
चारोववण्णगा, चारट्टितिया, णो गडरइया, णो गति-
समावण्णगा पकिट्टमंठाणसंठितेहिं जोपणमतमाहस्सीए-
हिं तावक्खेत्तेहिं सतसाहस्मियाहिं बाहिराहिं वेउव्वियाहिं
परिसाहिं महताऽऽहतणट्टीयवाइय० जावरवेणं दिव्वाइं
जोगजोगाइं जुंजमाणे बिहरति, सुहलेस्सा मंदलेस्सा [मंदा-
तवलेसा] चित्तरलेसा अतोएणसमोगादाहिं लेस्साहिं कूका
इव ठाणट्टिता ते पदेसे सव्वतो संपंता ओजामंति, उज्जो-
वेति, तव्वेति, पजामेति, ता तेसि एं देवाणं जाइं इंदा चयंति

से कहमिदाणि पकरेति, ता० जाव चत्तारि पंच सामा-
णिया देवा तं ठाणं तहेव० जाव छम्पासे ।

" ता बहिया थं " इत्यादि प्रश्नसूत्रमिदं प्राक्कृष्य व्याख्येयम् ।
भगवानाह-" ता ते जं " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत् । ते मनुष्ये-
त्राद् बहिर्बर्तिनश्च-प्राऽऽद्यो देवा नोद्धोपपन्नाः, नापि कस्योपपन्नाः,
किं तु विमानोपपन्नाः । तथा नो चारोपपन्नाश्चाशुकाः, किं तु
चारस्थितिकाः । अत एव नो गतिरतयो, नापि गतिसमापन्नकाः,
एकैकस्थानसंस्थितिर्भयो जनशतसहस्रकैरातपक्षेत्रेयथा
पक्षेका प्रायामतो दीर्घा जवति, विस्तारतस्तु स्तोका, चतुरस्रा
च, तथा तेषामपि मनुष्यैकैत्राद् बहिर्बर्तिनानां चन्द्रसूर्याणां-
मातपक्षेत्राण्यायामतोऽनेकयो जनशतसहस्रप्रमाणानि, विस्तारत
एकयो जनशतसहस्राणि, चतुरस्राणि चेति । तैरित्यंजुनैरातपक्षे-
त्रैः शतसाहस्रिकाभिरनेकसहस्रसंख्याजिर्वाशमिः गर्पद्भिः, प्र-
त्रापि बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया । महतेत्यादि पूर्ववत् । दिवि भवान्
दिव्यान्, भोगनोगान् नोगार्हान् शब्दाऽऽदीन् भोगान्, लुजाना
विरहन्ति । कथंभूताः, इत्याह-शुभंलेश्याः । एतच्च विशेषणं च-
मसः प्रति, तेन नातिशयितेजसः, किं तु सुखोत्पादपरमलेश्याका
इत्यर्थः । मन्दा लेश्या रश्मिसंघातो येषां ते तथा । कथंचूता-
श्चन्द्राऽऽदित्याः, इत्याह-चित्रान्तरलेश्याः-चित्रमन्तरं लेज्या च
येषां ते तथा । भावार्थश्चास्य पदस्य प्रागेवापदर्शित-
तः । तत इत्थंभूताश्चन्द्राऽऽदित्याः परस्परमवगाढाभि-
लेश्याभिः । तथाहि-चन्द्रमसां सूर्याणां च प्रत्येकं लेश्या
योजनशतसहस्रप्रमाणं, विस्तारश्चन्द्रसूर्याणां च सूचीप-
क्ष्म्या व्यवस्थितानां परस्परमन्तरं पञ्चाशद्वयोजनस-
हस्राणि । ततश्चन्द्रप्रभासंमिश्राः सूर्यप्रजाः, सूर्यप्रभासंमिश्रा-
श्चन्द्रप्रजाः, इत्थं परस्परमवगाढाभिर्लेश्याभिः कुटान् च पर्व-
तोपरि व्यवस्थितशिखराणीव स्थानस्थिता सदैव एकत्र स्थानि
स्थिताः, तान् प्रदेशान् स्वस्वप्रत्यासन्नान् अवभासयन्ति, उदयान्त-
यन्ति, नापयन्ति, प्रकाशयन्ति । " ता तेसि ए जाहे इदे चयति " इ-
त्यादि प्राक्कृष्य व्याख्येयम् । स० प्र० १९ पाद० । जी० । अ० प्र० ।

(२४) संप्रति चन्द्रसूर्याङ्गव्यवधौपपातौ वक्तव्याविति तत-
स्तद्विवरणं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कहं ते चत्रणोववाते आहिए ति वदेज्जा ? । तत्थ खट्ठ
इमाओ पणवीसं पदिवत्तीओ पण्णाओ । तत्थ एगे एव-
माहंसु-ता अणुसमयमेव चंदिमसूरिया अस्से चयंति, अस्से
उववज्जंति, आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु । एगे
पुण एवमाहंसु-ता अणुमुहुसमेव चंदिमसूरिया अस्से च-
यंति, अस्से उववज्जंति, आहिय ति वएज्जा, एगे एवमा-
हंसु जहेव हेहा तहेव० जाव ता एगे पुण एवमाहंसु-
ता अणु ओसपिणीउस्सपिणीमेव चंदिमसूरिया अस्से
चयंति, अस्से उववज्जंति, एगे एवमाहंसु । वयं पुण एवं
वदामो-ता चंदिमसूरिया णं देवा महिहिया महाजुड्या
महाबला महाजसा महासेक्खा महाणुजावा वरवत्थपद्ध-
धरा वरमंधधरा वराभरणधारी अज्जोच्छित्तिणगड्ढाए
अस्से चयंति, अस्से उववज्जंति, आहिय ति वएज्जा ।

" ता कहं ते " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण
४००

जगत् । त्वया चन्द्राऽऽदीनां व्यवधौपपातौ व्याख्याताविति व-
देत् । सूत्रे च द्वित्वपि बहुवचनं प्राकृतत्वात् । उक्तं च-" बहुव-
चणेन दुचयणं " इति । एव प्रश्ने कृते जगत्त्वानेतादृशये यावन्त्यः
प्रतिपत्तयः सस्मि तावतीरुपदर्शयति-" तत्थ " इत्यादि । तत्र
व्यवधौपपातविवरणे कतिपया वक्ष्यमाणस्वरूपाः पञ्चविंशतिः
प्रतिपत्तयः परतीर्थिकाभ्युपगमरूपाः प्रकृताः । तद्यथा-" तत्थे-
गे " इत्यादि । तेषां पञ्चविंशतिपरतीर्थिकानां मध्ये एके
परतीर्थिका एवमाहुः-" ता " इति । तेषां प्रथमं स्वशिष्यं प्रत्यने-
कवक्तव्यतोपक्रमे क्रमोपदर्शनार्थम्, अनुक्रममेव चन्द्रसूर्या
अन्ये पूर्वोत्पन्ना इत्यवन्ते व्यवमानाः, अन्ये अपूर्वे उत्पद्यन्ते उ-
त्पद्यमाना व्याख्याता इति वदेत् । अत्रोपसंहारमाह-" ता " एके
एवमाहुः । एकं पुनरेवमाहुः-अनुमुहुत्तमेव चन्द्रसूर्या अन्ये पूर्वो-
त्पन्ना इत्यवन्ते व्यवमाना, अन्येऽपूर्वा उत्पद्यन्ते उत्पद्यमाना
व्याख्याता इति वदेत् । उपसंहारमाह-" एगे एवमाहंसु जहा
हिहा तहेव० जाव " इत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण यथा अत्र-
स्तात् षष्ठे प्रातृने भोजःसंस्थितौ चिन्तयमानायां पञ्चविंशतिप्र-
तिपत्तय उक्तास्तथैवात्रापि वक्तव्याः । ता अणुओसपि-
णिउस्सपिणीमेव " इत्यादि वरमन्त्रम् । ताश्चैव भणितव्याः-
" एगे पुण एवमाहंसु-ता अणुराहंदियमेव चंदिमसूरिया अस्से
चयंति, अस्से उववज्जंति, आहिया इति वएज्जा, एगे एवमाहंसु १।
एगे पुण एवमाहंसु-साणुपक्कमेव चंदिमसूरिया अस्से चयंति,
अस्से उववज्जंति, आहिया इति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ४। एगे
पुण एवमाहंसु-ता अणुसमयमेव चंदिमसूरिया अस्से चयंति, अस्से
उववज्जंति, आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ५। एगे पुण एवमा-
हंसु-ता अणु उउमेव चंदिमसूरिया अस्से चयंति, अस्से उववज्जंति,
आहिय ति वएज्जा, एगे एवमाहंसु ६। एव ता अणुअयणमेव ७।
ता अणुसंवच्चरमेव ८। ता अणुजुगमेव ९। ता अणुवाससयमेव
१०। ता अणुवाससहस्समेव ११। ता अणुवाससयसहस्समेव
१२। ता अणुपुव्वमेव १३। ता अणुपुव्वसयमेव १४। ता अणुपु-
व्वसहस्समेव १५। ता अणुपुव्वसयसहस्समेव १६। ता अणु-
पालिओवममेव १७। ता अणुपालिओवमसयमेव १८। ता
अणुपालिओवमसहस्समेव १९। ता अणुपालिओवमसयसह-
स्समेव २०। ता अणुसागरोवममेव २१। ता अणुसागरोवमस-
यमेव २२। ता अणुसागरोवमसहस्समेव २३। ता अणुसागरो-
वमसयसहस्समेव २४। " पञ्चविंशतितमप्रतिपत्तिस्त्वं तु सा-
क्षादेव सूत्रकृता दर्शितम् । तदेवमुक्ताः परतीर्थिकप्रतिपत्तयः ।
एताश्च सर्वा अपि मिथ्यारूपाः । तत एताभ्यः पृथग्भूतं स्वमतं
भगवानुपदर्शयति-" वयं पुण " इत्यादि । वयं पुनरुत्पन्नैकव-
ल्लहाना एव वक्ष्यमाणेन प्रकारेण वदामः । तमेव प्रकारमाह-
" ता चंदिम " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत् । चन्द्रसूर्याः, णमिति-
वाक्यात्तद्वारे । देवा महिहिकाः, महती आर्क्षिमानपरिवाराऽऽ-
दिका येषां ते तथा । तथा महती शुतिः शरीराऽऽभरणऽऽश्रिता
येषां ते महाशुतयः, तथा महद् बसं शरीरप्रमाणं येषां ते महा-
बलाः, तथा महद् विस्तीर्णं सर्वस्मिन्नपि जगति विस्तृतत्वाद्
यशः श्लाघा येषां ते महायशसः । तथा महान् भवनपतिव्यन्तरे-
भ्योऽतिप्रभूतं, तदपेक्षया तेषां प्रशान्तत्वात्, सौख्यं येषां ते
महासौख्याः, तथा महान् अनुभावो वैक्रियकरणाऽऽदि-
विषयोऽवन्त्यः शक्तिविशेषो येषां ते महानुभावाः । वर-
वत्थमात्थधरा वरगन्धधरा वराऽऽभरणधरा अन्यवच्छिन्न-
नयार्थतया कृपास्तिकनयमतेन कालं वक्ष्यमाणप्रमाणं स्वस्वा-

पुर्व्ववच्छेदे, अन्ये पूर्व्वोत्पन्नाश्च्यवन्ते ऋच्यमानाः, अन्ये तथा जगत्स्वाभावात् पगमासादारतो नियमत उत्पद्यन्ते उत्पद्यमाना आख्याता इति वक्ष्ये स्वशिष्येभ्यः । सू० प्र० १७ पादु० ।

[७५] ता पुक्खरवरोदे णं समुहे केवतिया चंदा पनासेसु वा, पभामंति वा, पभामिस्संति वा पुच्छा तहेव ? । ता पुक्खर रोदे णं समुहे णं संखेज्जा चंदा पनासेसु वा, पनामंति वा, पभामिस्संति वा० जाव संखेज्जाओ तारागणकोटिकोटीओ मोभिमु वा, मोभंति वा, सोजिस्संति वा । एतेणं अभिज्ञावेणं वरुणवरे दीवे वरुणोदे समुहे ४, खी-रवरे दीवे खीरोदे समुहे ५, घतवरे दीवे घतोदे समुहे ६, खोतवरे दीवे खोतोदे समुहे ७, णंदिस्सरवरे दीवे णंदिस्सरवरे समुहे ८, अरुणे दीवे अरुणोदे समुहे ९, अरुणवरे दीवे अरुणवरे समुहे १०, अरुणवरोवभामे दीवे अरुणवरोवभामे समुहे ११, कुंलवे दीवे कुंलोदे समुहे १२, कुंलवरे दीवे कुंलवरोदे समुहे १३, कुंलवरोवभामे दीवे कुंलवरोवभामे समुहे १४, सव्वेसि वि-कलंभपरिक्खेवज्जोतिसां पुक्खरोदसागरमरिसां ।

“सव्वेसि” इत्यादि । सर्वेषामुक्तस्वरूपाणां द्वीपसमुद्राणामन्यत् कुंलवरोवभामसमुद्रपर्यन्तानां विष्कम्भपरितोषज्योतिषाणि पुक्खरोदसागरसदृशानि च वक्तव्यानि, सङ्ख्येयया जनप्रमाणो विष्कम्भः, सङ्ख्येयया जनप्रमाणः परिक्रपोः, सङ्ख्ये-वाध्याऽऽद्यो वक्तव्या इत्यर्थः । सू० प्र० १६ पादु० । च० प्र० ।

ता रुयगे णं दीवे केवतिया चंदा पनासेसु वा, पनामंति वा, पभामिस्संति वा पुच्छा ? । ता रुयगे णं असंखेज्जा चंदा पनासेसु वा, पभामंति वा, पनामिस्संति वा० जाव असंखेज्जाओ तारागणकोटिकोटीओ मोभं मोभिमु वा, मोभंति वा, सोभिस्संति वा, एवं रुयगे समुहे, रुयगवरे दीवे, रुयगवरोदे समुहे, रुयगवरोवभामे दीवे, रुयगवरोवभामे समुहे, एव तिपडोवयारा णेतवा० जाव सरे दीवे, सरोदे समुहे, सूरवरे दीवे, सूरवरे समुहे, सूरवरोवभामे दीवे, सूरवरोवभामे समुहे, सव्वेसि विक्खंभपरिक्खेवज्जोतिसां रुयगवरोदीव-सरिसां ॥

“सव्वेसि” इत्यादि । सर्वेषां रुचकसमुद्राऽऽदीनां सूर्यवरोवभामसमुद्रपर्यन्तानां विष्कम्भपरिक्रपोज्योतिषाणि रुचकद्वी-पसदृशानि वक्तव्यानि, असङ्ख्येयया जनप्रमाणो विष्कम्भोऽस-ङ्ख्येयया जनप्रमाणः परिक्रपोऽसङ्ख्येयः प्रत्येकं चन्द्रसूर्यप्रद-क्षनारका वक्तव्या इति भावः । सू० प्र० १७ पादु० । च० प्र० ।

ता देवे णं दीवे केवतिया चंदा पनासेसु वा, पनामंति वा, पभामिस्संति वा पुच्छा तहेव ? । ता देवे णं दावे असं-खेज्जा चंदा पनासेसु वा, पनामंति वा, पनामिस्संति वा० जाव असंखेज्जाओ तारागणकोटिकोटीओ मोभं मोभिमु वा, मोभंति वा, सोजिस्संति वा । एवं देवोदे स-मुहे, णागे दीवे, णागोदे समुहे, नखे दीवे, नखोदे समुहे,

जते दीवे, जतोदे समुहे, सयंजूरमणे दीवे, सयंजूरमणे समुहे सव्व दे दीव रिमा । सू० प्र० १६ पा० । च० प्र० । जी० ।

(२६) चन्द्रसूर्ययोः परिवारो वथा-

एगमेगस्स णं भंते ! चंदिमसूरियस्स केवतिओ णक्ख-त्तपरिवारो पणत्तो ? , केवतिओ महगहपरिवारो पणत्तो ? , केवतिओ तारागणकोटीकोटीओ परिवारो पणत्तो ? । गायमा ! एगमेगस्स णं चंदिमसूरियस्स-

“अट्टासीं च गहा, अट्टावीसं च टोड णक्खत्ता ।

एगममीपरिवारो, एत्तो तारागणं वोच्छं ॥१॥

छावट्टिमहस्सां, एव चैव सयाई पंचसयरां ।

एगममीपरिवारो, तारागणकोटीकोटीणं” ॥२॥

“एगमेगस्स ण जेत ! चंदिमसूरियस्स” इत्यादि । एकैकस्य भवन्त ! चन्द्रसूर्यस्य, अनेन च पदस्य वथा नक्षत्राऽऽदीनां चन्द्रः स्वामी, तथा सूर्योऽपि, तस्याऽऽरीन्ध्रत्वादिति ख्यापयन्ति । कियन्ति नक्षत्राणि परिवारः प्रकृतः ? , कियन्तो महाप्रहा अट्टा-रकाऽऽदयः परिवारः प्रकृतः ? , कियत्यस्तारागणकोटीकोटयः परिवारः प्रकृतः ? । इह जुवान् पुस्तकेषु वाचनाभेदो, गालतानि च सूत्राणि बहुषु पुस्तकेषु, ततो यथाऽर्वाण्यतवाचनाभेदप्रतिप-त्यर्थं गलितसूत्राकारणार्थं चैवं सुगममपि विव्रियन्त । भग-वानाह-गौतम ! एकैकस्य चन्द्रसूर्यस्य अष्टाविंशतिनक्षत्राणि परिवारः प्रकृतः, अष्टाशीतमहाप्रहाः परिवारः प्रकृतः । “छा-वट्टिमहस्सां” इति गाथा । पट्टपट्टिः सहस्राणि तत्र चैव श-तानि पञ्चमसानि एकताशिपरिवारः तारागणकोटीकोटीनाम्, कोटीकोटीति कोटय एव सङ्गा, ततस्तारागणकोटीनामाति द्र-ष्टव्यम् । जी० ३ प्रति० १ त० । एते च यद्यपि चन्द्रसूर्येव प-रिवारोऽन्यत्र भवन्ते, तथापि सूर्यस्यापीन्द्रत्वादेत एव परिवार-तयाऽवमेया इति । सू० प्र० सम० । म० । सू० प्र० ।

(२७) कीदृशाध्याऽऽदीनामनुभाव इति, ततस्तद्विषय-प्रश्नसूत्रमाह-

ता कं ते अणुभावे आहिते ति वदेज्जा ? । तत्थ खलु इमा-ओ दो पडिक्खीओ पणत्ताओ । तत्थ एगे एवमाहंसु-ता चंदिमसूरिया णं णो जीवा, अजीवा, णो घणा, कुमिरा, बा-दरवोदिधरा, कल्लेवरा नत्थि णं तेभि उट्ठाणे ति वा कमे ति वा बभे ति वा विरिए ति वा पुरिसकारपरकमे ति वा, ते णो विज्जुं लवन्ति, णो अमाणिं लवन्ति, णो थणितं लवन्ति, अहे य णं बादरे वाउक्काए समुच्छति, अहे य णं बादरे वाउक्काए समुच्छत्ता विज्जुं पि लवन्ति, अमाणिं पि लवन्ति, थणितं पि लवन्ति, एगे एवमाहंसु । एगे पुण एवमाहंसु-ता चंदिमसूरिया णं जीवा, णो अजीवा, घणा, णो मृभिरा बादरवोदिधरा, नो क-ल्लेवरा अत्थि णं तेभि उट्ठाणे ति वा कमे ति वा बभे ति वा वि-रिए ति वा पुरिसकारपरकमे ति वा, तपि विज्जुं पि लवन्ति, अमाणिं पि लवन्ति, थणितं पि लवन्ति, एगे एवमाहंसु । वषं पुण एवं वदामा-ता चंदिमसूरिया णं देवा महिक्किया० जाव महाणुभावा वरवत्थधरा वरमत्थधरा वराजरणधारी अवो-च्छित्तिण्ययङ्गाए अजे चयन्ति, अणो उववज्जंति ।

"ता कह ते" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण चन्द्राऽऽदीनामनुभावः स्वरूपविशेष आख्यात इति वदेत् ? एवमुक्ते भगवानाह-एतादृश्ये द्वप्रतिपत्ति । ते उपदर्शयाम- "तत्त्व खलु" इत्यादि । तत्र चन्द्राऽऽदीनामनुभाविषये खल्विमे द्वे प्रतिपत्ति परतीर्थिकाऽप्युपगमरूपे प्रकृत । तद्यथा-"तत्त्वगे" इत्यादि । तत्र तेषां द्वयानां परतीर्थिकानां मध्ये एकं परतीर्थिका एवमाहुः- (ता इति) तेषां परतीर्थिकानां प्रथमं व्याशब्धं प्रत्यनेकवक्तव्यतोपक्रमे क्रमोपदर्शनार्थं चन्द्रसूर्याः, णामितवाक्यालङ्कारे, नो जीवा जीवरूपाः, किं त्वजीवाः । तथा नो घनानि निर्वरप्रदशोपचया, किं तु शुष्पिषाः । तथा बाह्वोर्ध्वधराः प्रभानसुजीवमुपकायवशरीरोपेताः, किं तु कलेवराः कलेवरमात्रास्तथा नास्ति, णामित वाक्यालङ्कारे, तेषां चन्द्राऽऽदीनाम्, उत्थानमूर्द्धीनवनम । इतिरूपदर्शनं, वाशब्दो विकल्प, समुच्चये वा । कर्म उत्प्रेषणावक्षेपणादि, बलं शरीरप्रमाणं, वीर्यमान्तरात्माहः, (पुरिसकारपरक्रमे इति) पुरुषकारः पौरुषाभिमानः, पराक्रमः स एवासाध्यताभिमतप्रयोजनः । पुरुषकारश्च पराक्रमश्च पुरुषकारपराक्रममिति । वाशब्दः सर्वत्रापि पूर्ववत् । तथा ते चन्द्राऽऽदित्याः (नो विज्जुय लवति ति) न विद्युत प्रवर्तयन्ति, नाप्यशनिं विद्युद्विशेषरूप, नापि गजितं नेषध्वनि, किं तु "अहं" इत्यादि । चन्द्राऽऽदित्याऽऽदीनामधो, णामिति पूर्ववत् । बाह्वोर्ध्वधराः वायुकायिकः संमूर्द्धति, अधश्च बाह्वोर्ध्वधराः वायुकायिकः संमूर्द्धय, (विज्जुयि लवति ति) विद्युतमपि प्रवर्तयन्ति, अशनिमपि प्रवर्तयन्ति, गजितमपि प्रवर्तयन्ति, विद्युदादिरूपेण परिणमन्ति इति भावः । अत्रोपसंहारमाह- (एगे एवमाहसु) १। एकपुनरेवमाहुः- 'ता' इति प्रावन्ता चन्द्रसूर्याः, णामित वाक्यालङ्कारे, जीवा जीवरूपाः, न पुनर्जीवाः, यथाऽऽहुः परतीर्थिकाः, तथा घनाः, न शुष्पिषाः, तथा बाह्वोर्ध्वधराः, न कलेवरमात्राः, तथा नास्ति तेषाम् "उद्गणे इति वा" इत्यादि पूर्ववत् व्याख्येयम् । (ते विज्जुयि लवति) विद्युतमपि प्रवर्तयन्ति, अशनिमपि प्रवर्तयन्ति, गजितमपि प्रवर्तयन्ति । किमुक्तं नयति ? विद्युदादिकं सर्वचन्द्राऽऽदित्याः प्रवर्तन्ते इति । अत्रोपसंहारमाह- (एगे एवमाहसु) १। एवं परतीर्थिकप्रतिपत्तिद्वयमुपदर्श्य संप्रति भगवान् स्वमतं कथयति-"वयं पुण" इत्यादि । वयं पुनरेव वदामः । कथं वदथ ? इत्याह 'ता' इति पूर्ववत्, चन्द्रसूर्याः, णामित वाक्यालङ्कारे, देवा देवस्वरूपाः, न सामान्यतो जीवमात्राः । कथं भूतास्ते देवाः ? इत्याह-महर्षिकाः महती आरुचिमानपरिवाराऽऽदिका येषां ते तथा (० जाय महाणुजावा इति) तावत्करणान्-"महज्जु" इति महाब्रह्मा महाजन्मा महेशकला " इति द्रष्टव्यम् । तत्र महती द्युतिः शरीराऽऽत्मगणविषया येषां ते महाद्युतयः । तथा महद् बलं शरीरप्रमाणं येषां ते महाबलाः, तथा महद् यशः कथानि येषां ते महाशशः, तथा महेश इति महान् इश ईश्वर इत्याख्या येषां ते महेशाख्या । क्वचित् "महामोक्ष" इति पाठः । तत्र महत्सौख्यं येषां ते महासौख्याः । तथा महाननुभावो विशिष्टवैक्रियकरणाऽऽदिविषया अस्मिन्त्या शक्तियेषां ते महानुभावाः, वरवस्त्रधराः धरमान्यधरा धराजरणधराणि, अव्यवच्छिन्नधार्यतया द्रव्यास्तकनयमतेन, अन्ये पूर्वोपपन्ना स्वायुःकथं चवन्ते, अन्ये तत्पद्यन्ते । सू० प्र० २० पादु० । (ज्योतिष्काणां कामयोगो 'कामयोग' शब्दे तृतीयनागे ४४२ पृष्ठे द्रष्टव्यो)

(२८) संप्रति चन्द्रसूर्ययोः संस्थानमभिहितुः कथं

श्वेततायाः संस्थितिराख्यातेति ततस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कहं ते सेअत्राप संठिती आहिता ति वदेजा ? । तत्त्व खलु इमा द्रुविहा संठिती पणत्ता । तं जहा-चंदिमसूरि-यसंठिती य, तावक्वेत्तठिती य । ता कहं ते चंदिमसूरि-यासंठिती आहिता ति वदेजा ? । तत्त्व खलु इमातां सोलस पण्वितीओ पणत्ताओ । तत्त्वगे च एवमाहंसु-ता समचउरंस-संठिता चंदिमसूरियसंठिती पणत्ता, एगे एवमाहंसु १। एगे पुण एवमाहंसु-ता विसमचउरंससंठिता चंदिमसूरियसंठिती पणत्ता २। एवं समचउरंससंठिता ३ विसमचउरंससंठि-या ४ समचकवालसंठिता ५ विसमचकवालसंठिता ६ चक्र-चकवालसंठिता, एगे एवमाहंसु ७। एगे पुण एवमाहंसु-ता उत्तागारसंठिता चंदिमसूरियसंठिती पणत्ता ८, गेहमंठिता ९, गेहावणमंठिता १०, पामादसंठिता ११ गोपुरसंठिता १२ पेच्छाघरमंठिता १३ बलभीसंठिता १४ दम्भियतलसंठिता १५ वाहगपोत्तियामंठिता चंदिमसूरियसंठिती पणत्ता १६। तत्त्व जे ते एवमाहंसु-ता समचउरंससंठिता चंदिमसूरियसं-ठिती पणत्ता, एतेणं एणं एणं एतत्त्वा, एतां चैव णं इतरेदि ।

"ता कहं ते सेअत्राप संठिती आहिता ति वदेजा ?" । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं भगवन् ! त्वया श्वेततायाः संस्थितिराख्याता इति भगवान् वदेत् ? । एव भगवन् गौतमेनोक्ते बर्ह-मानस्वामी भगवानाह-"तत्त्व" इत्यादि । तत्र श्वेतताया विषये खल्वयं वक्ष्यमाणस्वरूपा द्विविधा संस्थितिः प्रकृता । तामेव तद्यथेत्यादिनोपदर्शयति । तद्यथेत्यत्र तच्छब्दोऽव्ययम् । ततोऽव्ययस्य-सा श्वेतता यथा येन प्रकारेण द्विविधा भवति तथोपदर्श्यते-चन्द्रसूर्यसंस्थितिरुपापक्षेत्रसंस्थितिश्च । इह श्वेत-तना चन्द्रसूर्यसंस्थितिरुपापक्षेत्रसंस्थितिश्च, ततः श्वेततायोगाद्रुपमपि श्वेतताशब्देनोच्यते । ततोक्तप्रकारेण श्वेतता द्विविधा जयति । तत्र चन्द्रसूर्यसंस्थितिविषय प्रश्नय-ति-"ता कहं ते" इत्यादि । 'ता' इति प्रावन्ता । कथं ते त्वया भगवन् ! चन्द्रसूर्यसंस्थितिराख्याता इति वदेत् ? । इह चन्द्रसूर्य-विमानानां संस्थानरूपा संस्थितिः प्रागेवाभिहिता, तत इह चन्द्रसूर्याणां संस्थितिश्चतुर्णामपि अयं संस्थानरूपा द्रष्टव्या । एवमुक्ते भगवानेताद्विषये यावन्त्यः परतीर्थिकानां प्रतिपत्तव-स्तावतीरुपदर्शयति-"तत्त्व" इत्यादि । तत्र चन्द्रसूर्यसं-स्थितौ विचार्यमाणयां खल्विमाः पौरुष प्रतिपत्तयः प्रकृताः । तद्यथा-एके वादिन एवमाहुः-समचतुरस्र-स्थिता चन्द्रसूर्य-संस्थितिः प्रकृता । समचतुरस्र संस्थितं संस्थानं यस्याश्चन्द्र-सूर्यसंस्थितेः सा तथा । अत्रोपसंहारवाक्यमाह-"एगे एवमा-हंसु १" । एवं सर्वत्रापि प्रत्येकमुपसंहारवाक्ये द्रष्टव्यम् । एकं पुनरेवमाहुः-विषमचतुरस्रसंस्थिता चन्द्रसूर्यसंस्थितिराख्या-ता । अत्रापि विषमचतुरस्र संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथे-ति विप्रदः २ । (एव समचउरंससंठिती ति) एवमुक्तेन प्र-कारेणापरं नामभिप्रायेण समचतुरस्रसंस्थिता चन्द्रसूर्यसं-स्थितिवेककथा । सा वैषम्य-"एगे पुण एवमाहंसु-समचउरंस-संठिता चंदिमसूरियसंठिती पणत्ता, एगे एवमाहंसु ।"

यत्र (समचक्रकोणसंज्ञिय सि) समाध्वारः कोणा यत्र तत् समचक्रकोणं, समचक्रकोण संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथेति विग्रहः ३ । (विसमचक्रकोणसंज्ञिय सि) विषमाध्वारः कोणा यत्र तद्विसमचक्रकोणं, तत्संस्थितं संस्थानं यस्याः चन्द्रसूर्य-संस्थितेः सा तथा, अन्येषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-विसमचक्रकोणसंज्ञिया चंद्रमसूरियसं-ज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ४ । (समचक्रवालसंज्ञिय सि) सम-चक्रवालं समचक्रवालरूपं संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा । अपरेषामभिप्रायेण चन्द्रसूर्यसंस्थितिर्वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-समचक्रवालसंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ५ । (विसमचक्रवालसंज्ञिय सि) वि-षमचक्रवालं विषमचक्रवालरूपं संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा । अन्येषां मतेन चन्द्रसूर्यसंस्थितिर्वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-विसमचक्रवालसंज्ञिया चंद्रिम-सूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ६ । (चक्रचक्रवालसंज्ञिय सि) चक्रस्य रथाङ्गस्य यद्वचक्रवालं चक्रवालस्याहं तद्वत् संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा, अन्येषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-चक्रचक्रवालसंज्ञिया चंद्रि-मसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ७ । " एगे पुण " इ-त्यादि । एकं पुनराहुः-छत्राऽऽकारसंस्थिता चन्द्रसूर्यसंस्थितिः प्रकृता । अत्रैवोपग्रहः- " एगे एवमाहंसु " ८ । (गेहसंज्ञिय सि) गेहस्येव वास्तुविद्योपनिषदस्येव संस्थित संस्थानं यस्याः सा तथा । अपरेषां मतेन चन्द्रसूर्यसंस्थितिर्वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-गेहसंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ९ । (गेहावणसंज्ञिय सि) गृहयुक्त आपणो गृहाऽऽग-णो वास्तुविद्याप्रसिद्धः, तस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा । अन्येषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-गेहावणसंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १० । (पासायसंज्ञिय सि) प्रामादस्येव संस्थित संस्थानं यस्याः सा तथा, अन्येषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-पासायसंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " ११ । (गोपुरसंज्ञिय सि) गोपुरस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा, अन्येषां मतेनाभिधातव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-गोपुरसंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १२ । (पेच्छाघरसंज्ञिय सि) प्रेक्षागृहस्येव वास्तुविद्याप्रसिद्धस्य संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा, अपरे-षां मतेनाभिधातव्या । तद्यथा- " एगे पुण एवमाहंसु-पेच्छाघर-संज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १३ । (वलभीसंज्ञिय सि) वलभीया इव प्रहाणामाच्छादनस्येव संस्थि-तं संस्थानं यस्याः सा तथा । अन्येषां मतेनाभिधातव्या । सा-चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-वलभीसंज्ञिया चंद्रिमसूरि-यसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १४ । (हस्मियतलसंज्ञिय सि) हस्मियतलवत्तां गृहं, तस्य तलमुपरितनो जगत्तलस्ये-व संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा, अपरेषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहंसु-हस्मियतल-संज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १५ । (बालगणोत्तियासंज्ञिय सि) बालागणोत्तिकाशब्दो देशी-शब्दत्वाद्वाकाशे तस्मादगम्ये व्यवस्थितक्रीडास्थानलघुप्रासा-दमाह, तस्या इव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा, अप-रेषां मतेन अभिधानीया । तद्यथा- " एगे पुण एवमाहंसु-बाल-

गणोत्तियासंज्ञिया चंद्रिमसूरियसंज्ञिर्ह पञ्चत्ता, एगे एवमाहंसु " १६ । तदेवमुक्ताः परतीर्थिकानां प्रतिपत्तयः, एतासां च मध्ये या प्रतिपत्तिः समीचीना तामुपदर्शयति- " तत्थ " इत्यादि । तत्र तेषां बोद्धव्यानां परतीर्थिकानां मध्ये ये ते चादिन एवमा-हुः-समचक्रतुरस्त्रसंस्थिता चन्द्रसूर्यसंस्थितिः प्रकृता इति, ए-तेन मयेन नेतव्यम्-एतेनाभिप्रायेणास्मिन्मतेऽपि चन्द्रसूर्य-संस्थितिरवधार्येति भावः । तथाहि-इह सर्वेऽपि काष्ठविशेषाः सुषमाऽऽद्यो युगमूला युगस्य चाऽऽदौ भावणे मासि बहुलप-क्षप्रतिपादं प्रातरुदयसमये एकः सूर्यो दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व-सन्ते, तद्द्वितीयस्त्वपरोत्तरस्याम्, चन्द्रमा अपि तत्समये एको दक्षिणापरस्यां दिशि वर्तते, तृतीय सत्तरपूर्वस्याम्, अत एते यु-गस्याऽऽदौ चन्द्रसूर्याः समचक्रतुरस्त्रसंस्थिता वर्तन्ते, यत्तत्र म-ण्डलकृतं वैषम्यं, यथा-सूर्यो सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तते, चन्द्र-मसौ सर्वबाह्ये इति तद्वत्प्रमिति कृत्या न विवक्ष्यते । तदेव यतः सकलकालविशेषाणां सुषमसुषमाऽऽदिरूपाणामादिचु-तस्य युगस्याऽऽदौ समचक्रतुरस्त्रसंस्थिताः सूर्याश्चन्द्रमसौ भवन्ति, ततस्तेषां संस्थितिः समचक्रतुरस्त्रसंस्थानोपवर्णिता, अन्यथा वा संप्रदायं समचक्रतुरस्त्रसंस्थितिः परिज्ञावर्नायेति । (नो चेव णं इयं हि ति) नो चैव-नैव, इत्येते शेषैर्नयेच्चन्द्रसूर्यसंस्थिति-र्ज्ञातव्या, तेषां मिथ्यारूपत्वात् । तदेवमुक्ता चन्द्रसूर्यसंस्थितिः । सू० प्र० ४ पाहु० । ख० प्र० । ज० । जी० । (चन्द्रविमानाऽऽ-दीनां संस्थानाऽऽदि ' जोड़सियविमाण ' शब्देऽग्रे वक्ष्यते) (१९) सप्रति चन्द्राऽऽदित्यचारा वक्तव्या इति, ततस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कहुं ते चारा आहिता ति वदेज्जा । तत्थ खलु इमा दुविहा चारा पणत्ता । तं जहा-आदिच्चारा य, चंद-चारा य ॥

" ता कहुं ते " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत्, कथं केन प्रका-रेण किंप्रमाणया सख्यया ?, इत्यर्थः । चारा आख्याता इति व-देत् । जगवानाह-" तत्थ " इत्यादि । तत्र चारविचारविषये ल-क्ष्यमे वक्ष्यमाणस्वरूपा द्विविधा द्विप्रकाराश्चाराः प्रकृताः । द्वै-विध्यमवाह-तद्यथा-आदित्यचाराश्चन्द्रचाराश्च । चशब्दो पर-स्परसमुच्चये ।

तत्र प्रथमतश्चन्द्रचारपरिज्ञानार्थं तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कहुं ते चंदचारा आहिते ति वदेज्जा । ता पंचसंवच्च-रिणं जुगे अभिणवखचे सत्तसिद्धिचारे चंदेण सकिं जोयं जोएति ॥

" ता कहुं ते " इत्यादि । ' ता ' इति प्राग्बत्, कथं केन प्रकारेण, कया सख्यया ?, इत्यर्थः । त्वया जगवन् । चन्द्रचारा आख्याता इति वदेत् । जगवानाह-" ता पंच " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत्, पञ्चसांवत्सरिके चन्द्रचन्द्राजिर्वर्कितचन्द्राजिर्वर्कितरूपपञ्चसंव-त्सरप्रमाणे, णमिति वाक्यामङ्कुरे, युगेऽजिजिज्जकत्रं सत्तपटिचा-रान् यावत् चन्द्रेण सार्द्धं योग युनक्ति योगमुपपद्यते । किमुक्तं भवति? चन्द्रोऽभिजिज्जकत्रेण सह संयुक्तो युगमध्ये सत्तपटिसं-ख्यान् चारान् चरतीति । कथमेतद्वक्ष्यसीत्येते इति चेत् ? उच्यते-इह योगमधिकृत्य सकलनक्षत्रमण्डलीपरिसमाप्तिरेकेन नक्षत्र-मासेन भवति, नक्षत्रमासाश्च युगमध्ये सत्तपटिः, एतद्व्याप्ते भाव-

वियत्ये । ततः प्रतिनक्षत्रपर्यायमकैकं चारमभिजिता नक्षत्रेण सह चन्द्रस्य योगमभवाद्घटयते चन्द्रोऽभिजिता नक्षत्रेण सह सयुक्तं युगमध्ये सप्तपष्टिसंख्यान् चारान् चरतीति । एष प्रतिनक्षत्र भावनीयम् ।

संप्रत्यादित्यचारविषयं प्रश्नसूत्रमाह—

ता कदं ते आइच्चचारा आहिते ति वदेज्जा ? । ता पंच-संवच्चरिणं णं जुगे अभिजिणकवत्ते पंच चारे सूरिण सांदि जायं जोएति, एवं जाव उत्तरासाढाणकवत्ते पंच चारे सूरिण सदि जायं जोएति ॥

“ ता कदं ते ” इत्यादि । ‘ता’ इति प्राग्वत् । कथं किंप्रमाणया सख्यया भगवन् ! त्वया आदित्यचारा आख्याता इति वदेत् ? । भगवानाह—“ ता पंचसंवच्चरिणं णं ” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । पञ्चसांवत्सरिके चन्द्राऽऽदिपञ्चमयत्तरप्रमाणे, युगे युगमध्ये, अभिजिक्कत्रं पञ्च चारान् यावत् सूर्येण सह योग युनक्ति । अत्राप्ययं जावार्थः—अभिजिता नक्षत्रेण सह सयुक्तः सूर्यो युगमध्ये पञ्चसंख्यान् चारान् चरति । कथमेतदवगम्यते इति चेत् ? । उच्यते—इह योगमधिकृत्य सूर्यस्य सकलनक्षत्रम-पङ्क्तौपरिसमासिकेन सूर्यस्यत्सरंण । सूर्यमेवत्सरंण युगे भवन्ति पञ्च । ततः प्रतिनक्षत्रपर्यायमकैकचारमभिजिता नक्षत्रेण सह योगस्य संभवाद् घटयते अभिजिता नक्षत्रेण सह स-युक्तः सूर्यो युगे पञ्च चारान् चरतीति । एव शेषनक्षत्रेष्वपि भावना भावनीया । सू० प्र० १८ पादु० ।

(३०) संप्रति चन्द्रसूर्याऽऽद्यानां भूमेरुद्धमुच्चत्वप्रमाणं चक्षुष्यमिति तत्कर्त्ताद्वयं प्रश्नसूत्रमाह—

ता कदं ते उच्चते आहिते ति वदेज्जा ? । तत्थ खलु इमाओ पणवीमं पक्खितीओ पक्खिताओ । तत्थेगे एवमाहंसु—ता एगं जोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं दिवहं चंदे, एगे एवमाहंसु ? । एगे पुण एवमाहंसु—ता दो जोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइजां चंदे, एगे एवमाहंसु २ । एगे पुण एवमाहंसु—ता तिन्नि जोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ३ । एगे पुण एवमाहंसु—ता चत्तारि जोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ४ । एगे पुण एवमाहंसु—ता पंचजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ५ । एगे पुण एवमाहंसु—ता सत्तजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ६ । एगे पुण एवमाहंसु—ता सत्तजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ७ । एगे पुण एवमाहंसु—ता अट्ठजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ८ । एगे पुण एवमाहंसु—ता नवजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु ९ । एगे पुण एवमाहंसु—ता दसजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु १० । एगे

पुण एवमाहंसु—एकारसजोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु १ । एतेणं अभिजात्रेणं णेत-वं चारम सूरि अह्माइ चंदे १२ । तेम सूरि अह्माइ चंदे १३ । चोहम सूरि अह्माइ चंदे १४ । पणम सूरि अह्माइ चंदे १५ । सोलम सूरि अह्माइ चंदे १६ । सत्तम सूरि अह्माइ चंदे १७ । अट्ठम सूरि अह्माइ चंदे १८ । एगुणवीमं सूरि अह्माइ चंदे १९ । वीमं सूरि अह्माइ चंदे २० । पणवीमं सूरि अह्माइ चंदे २१ । वावामं सूरि अह्माइ चंदे २२ । तेवीमं सूरि अह्माइ चंदे २३ । चउवीमं सूरि अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु २४ । एगे पुण एवमाहंसु—पणवीमं जोयणमहस्मां सूरि उहं उच्चतेणं अह्माइ चंदे, एगे एवमाहंसु २५ । वयं पुण एवं वदामो—ता इमीमे रणणपणाए पुढीए बहु-सममणिजाओ जूभिजागाओ सत्तणउए जोयणमए उहं उप्पत्तिहा हेट्ठिहे तागविमाणे चारं चरति, अट्ठजोयणमए उहं उप्पत्तिहा सूरविमाणे चारं चरति, अह्माइ चंदे जोयणमए उहं उप्पत्तिहा चंदविमाणे चारं चरति, एवजोयणम—ताइ उहं उप्पत्तिहा उवरिं ताराविमाणे चारं चरति, हेट्ठिजाओ तागविमाणो दम जोयणां उहं उप्पत्तिहा सूरविमाणे चारं चरति, नवउत्तिजोयणां उहं उप्पत्तिहा चंदविमाणे चारं चरति, दमुत्तरं जोयणमए उहं उप्पत्तिहा उवरिहे ताराखे चारं चरति, ता सूरविमाणातो अमीतिजोयणां उहं उप्पत्तिहा चंदविमाणे चारं चरति, जोयणमए उहं उप्पत्तिहा उवरिहे तागखे चारं चरति, ता चंदविमाणाओ णं वीमं जोयणां उहं उप्पत्तिहा उवरिहे तागखे चारं चरति । एवमेव सपुव्वावरणं दमुत्तरजोयणमए वाहं निरियमसंखेजे जोतिसविमए जातिमं चारं चरति आहिते ति वदेज्जा ।

“ ता कदं ते ” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । कथं केन प्रका-रेण भगवन् ! त्वया नमरुद्धं चन्द्राऽऽद्यानामुच्चत्वमाख्यातमिति वदेत् ? । एव प्रश्ने कते भगवानेतद्विषये यावन्त्यः प्रतिपत्त-यस्तावतीरुपदेशयति—“ ता तत्थ ” इत्यादि । तत्र उच्चत्व-विषये खल्विमा वक्ष्यमाणस्वरूपाः पञ्चविंशतिप्रतिपत्तयः परतीर्थिकाज्युपगमरूपाः प्रहमाः । ता एव “ तत्थेगे ” इत्या-दिना दर्शयति । तत्रैतेषां पञ्चविंशतिपरतीर्थिकानां मध्ये एके परतीर्थिका एवमाहुः—‘ता’ इति पूर्ववत् । एकयोजनमहस्मां सूर्यो नृमेरुद्धमुच्चत्वेन व्यवस्थितो, द्वारं सार्द्धं योजनमहस्मां नृमे-रुद्धं चन्द्रः । किमुक्तं भवति ?—नृमेरुद्धं योजनमहस्मां गतेऽत्रा-न्तरे सूर्यो व्यवस्थितः, सार्द्धं च योजनमहस्मां गते चन्द्रः । सूत्रं च योजनमहस्मापदस्य सूर्याऽऽदिपदस्य च तुल्याधिकरणवनि-र्देशोऽनयोपचारात् । यथा पाटलिपुत्राद् राजगृहं नययाजना-नीत्यादौ । एवमुक्तरेष्वपि सूत्रेषु भवनीयम् । अत्रापसंदार-माह—“ एगे एवमाहंसु १ ” । एके पुनरेवमाहुः—‘ता’ इति

पूर्ववत् । द्वे योजनसहस्रे भूमरूद्धं सूर्यो व्यवस्थितः, अर्ध-
तृतीयानि योजनसहस्राणि चन्द्रः । अत्रापसंहारः—“ एग एव-
माहसु २ ” । एवं शेषाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि । “ एण ”
इत्यादि । एतेनान्तर्गतेनाभिप्रायेण शेषप्रतिपत्तिगतमपि
सूत्रजातं नेतव्यम् । तच्चैवम्—“ तिग्म ” इत्यादि । “ एगे पुण ए-
वमाहसु—तिग्मं जोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अह्म-
ह चदे, एगे एवमाहसु ३ ” । “ ता चत्तारि ” इत्यादि । “ एगे
पुण एवमाहसु—ता चत्तारि जोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्च-
त्तेणं अरुपचमाहं चदे, एगे एवमाहसु ४ ” । “ ता पच ” इ-
त्यादि । “ एगे पुण एवमाहसु—ता पच जोयणसहस्माहं सूरं
उहं उच्चत्तेणं अरुह्महाहं चदे, एगे एवमाहसु ५ । एवं लु सूरं
अरुसत्तमाहं चदे । एगे पुण एवमाहसु—ता लुजोयणसहस्माहं
सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुसत्तमाहं चदे, एगे एवमाहसु ६ ।
सत्तसूरं अरुह्महाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता सत्तजो-
यणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुह्महाहं चदे, एगे एवमा-
हसु ७ । अरु सूरं अरुनयमाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—
ता अरुजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुनयमाहं चदे,
एगे एवमाहसु ८ । नव सूरं अरुह्महाहं चदे इति । एगे पुण एवमा-
हसु—ता नवजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुह्महाहं
चदे, एगे एवमाहसु ९ । दस सूरं अरुह्महाहं चदे इति । एगे
पुण एवमाहसु—ता दसजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं
अरुह्महाहं चदे, एगे एवमाहसु १० । एकारस सूरं अरुवा-
रसचदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता एकारसजोयणसहस्माहं
सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुवारस चदे, एगे एवमाहसु ११ । बारस
सूरं अरुनेरसमाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता बारसजो-
यणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुनेरसमाहं चदे, एगे
एवमाहसु १२ । नेरस सूरं अरुचउदसमाहं चदे इति । एगे पुण
एवमाहसु—ता नेरसजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरु-
चोहसमाहं चदे, एगे एवमाहसु १३ । चोहस सूरं अरुपचदस-
माहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता चोहसजोयणसहस्माहं
सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुपचदसमाहं चदे, एगे एवमाहसु १४ ।
पञ्जरस सूरं अरुसोलसमाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—
ता पञ्जरसजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुसोलसमाहं
चदे, एगे एवमाहसु १५ । सोलस सूरं अरुसत्तरसमाहं चदे
इति । एगे पुण एवमाहसु—ता सोलसजोयणसहस्माहं सूरं उहं
उच्चत्तेणं अरुसत्तरसमाहं चदे, एगे एवमाहसु १६ । सत्तरस-
माहं सूरं अरुह्महाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता स-
त्तरसजोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुह्महाहं चदे, एगे
एवमाहसु १७ । अरुह्महाहं सूरं अरुपगुणवीसमाहं चदे इति । एगे
पुण एवमाहसु—ता अरुह्महाहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुपगुण-
वीसमाहं चदे, एगे एवमाहसु १८ । पगुणवीस सूरं
अरुवीसमाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता पगुणवीस
जोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुवीसमाहं चदे, एगे
एवमाहसु १९ । वीस सूरं अरुह्महाहं चदे इति । एगे पुण
एवमाहसु—ता वीस जोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरु-
ह्महाहं चदे, एगे एवमाहसु २० । एगवीस सूरं अ-
रुवावीसमाहं चदे इति । एगे पुण एवमाहसु—ता एगवीस
जोयणसहस्माहं सूरं उहं उच्चत्तेणं अरुवावीसमाहं चदे,
एगे एवमाहसु २१ । वावीस सूरं अरुनेवीसमाहं चदे इति ।

एगे पुण एवमाहंसु-ता वाघोस जायणसहस्साइ सूर वहुं उच्चत्तेण अरुतेवीसमाइ चंद, एगे एवमाहंसु २२। तवीस सूर अद्दचउवीसमाइ चंद इति । एगे पुण एवमाहंसु-ता तेवीसं जायणसहस्साइ सूर वहुं उच्चत्तेण अद्दचउवीसमाइ चंद, एगे एवमाहंसु २३। चउवीस सूर अद्दपंचवीसमाइ चंद इति । एगे पुण एवमाहंसु-ता चउवीसं जायणसहस्साइ सूर वहुं उच्चत्तेण अद्दपंचवीसमाइ चंद, एगे एवमाहंसु २४। पंचविंशतिमप्रतिपत्तिस्मृतं तु माहाहशयति-" एगे पुण एवमाहंसु-ता पणवीस " इत्यादि । एतानि च सूत्राणि सुगमस्यास्त्वय भावनीयानि । तदेवमुक्ता परप्रतिपत्तयः । संप्रति स्वमतं जगवानुपदर्शयति-वयं पुनरुत्पन्नकेवलविद्वस्तु एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण वदामः । तमेव प्रकारमाह-" ता इमीसे " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । अस्या रत्तप्रज्ञाया पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वं सप्तयोजनशतानि नवत्यधिकानि उत्प्लुत्य गत्वा, अत्रान्तरेऽध्वस्तनं ताराविमानं चारं चरति-मण्डलगत्या पारस्रमणं प्रतिपद्यते, तथा अस्या एव रत्तप्रज्ञायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वमष्टौ योजनशतान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे सूर्यविमानं चारं चरति । तथा अस्या एव रत्तप्रज्ञायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वमष्टौ योजनशतान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे सूर्यविमानं चारं चरति । तथा अस्या एव रत्तप्रज्ञायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागादूर्ध्वं परिपुर्णानि नवयोजनशतान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे सर्वोपरितनं ताराविमानं चारं चरति, अत्रस्तत्ताराविमानादूर्ध्वं दशयोजनान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे सूर्यविमानं चारं चरति । तत एवाध्वस्तनात् ताराविमानादध्वतियोजनान्यूर्ध्वमुत्प्लुत्यात्रान्तरे चन्द्रविमानं चारं चरति । तत एव सूर्यध्वस्तनात्ताराविमानादशोत्तरं योजनशतमूर्ध्वमुत्प्लुत्यात्रान्तरे सूर्योपरितनं ताराविमानं चारं चरति । "ता सूर्याविमानाओ" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । सूर्याविमानादूर्ध्वमशीतियोजनशतान्युत्प्लुत्यात्रान्तरे चन्द्रविमानं चारं चरति, तस्मादेव सूर्यविमानादूर्ध्वं योजनशतमप्लुत्यात्रान्तरे सर्वोपरितनं ताराविमानं चारं चरति । "ता चर्वाविमानाओ" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । चन्द्रविमानादूर्ध्वं विंशतियोजनशतानि उत्प्लुत्यात्रान्तरे सर्वोपरितनं ताराविमानं चारं चरति । चक्रं चारं चरति (एवमेवेत्यादि) एवमेव वक्तैव प्रकारेण (सपञ्चाशरेण नि) मह पूर्वापरेण वक्तैव इति सपूर्वं, सपूर्वं च तत् अपरं च सपूर्वापरं, तेन पूर्वापरमीलेनेत्यर्थः । दशाक्षरयोजनशतबाहल्येन । तथाहि-सूर्याध्वस्तनात्तारारूपाद् ज्योतिश्चक्रादूर्ध्वं दशभिर्योजनैः सूर्याविमानं, ततोऽप्यशीत्या योजनैश्चन्द्रविमानं, ततो विंशत्या सर्वोपरितनं ताराविमानं चारं चरति । दशोत्तरं योजनशतं बाहल्येन, तस्मिन् दशाक्षरे योजनशतबाहल्ये । पुनः कथञ्चन ? इत्याह-तिर्यगसत्येये योजनकोटाकोटीप्रमाणे ज्योतिर्विषये मनुष्यक्रेत्रविषये ज्योतिश्चक्रं चारं चरति, चारं चरन्मनुष्यक्रेत्राद् बहिः पुनरवास्थितमाख्यात इति वेदन् । मृ० प्र० १८ पा० । च० प्र० । ज० । जी० ।

धरणिगलाउ समाओ, सत्त उ नउण्हिं जोगणसण्हिं ।

हिद्विद्वो द्वांस तत्रो, सगो पुण अद्विहिं सएहि ॥ ८४ ॥

अष्टमए आसीए, चंदा तह चेव होइ उवगितले ।

एगं दगुत्तरमयं, बाह्वं जोडमस्त भवे ॥ ८५ ॥

३० पृ० ।

(३१) देवसामर्थ्यप्रत्यासत्यैव ज्योतिष्कानधिकृत्याऽऽह-

ता अत्थि णं चंदिमसूरियाणं देवाणं हिडं पि ताराख्वा
अणुं पि तुद्धा वि, समं पि ताराख्वा अणुं पि तुद्धा वि,
उत्थि पि ताराख्वा अणुं पि तुद्धा वि । ता अत्थि । ता कइ
ते चंदिमसूरियाणं देवाणं हिडं पि ताराख्वा अणुं पि तुद्धा
वि, समं पि ताराख्वा अणुं पि तुद्धा वि, उत्थि पि
ताराख्वा अणुं पि तुद्धा वि । ता जहा जहा णं
तेमि णं देवाणं तवगियमबंजचेराइं उस्मिताइं जवंति, तहा
तहा णं तेमि देवाणं एवं जवति, तं अणुते वा तुद्धने वा,
ता एवं खलु चंदिमसूरियाणं देवाणं हिडं पि ताराख्वा
अणुं पि तुद्धा वि ॥

" ता अत्थि णं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । अस्येतद् भग-
वन् ! यच्च चन्द्रसूर्याणां देवानां (हिडं पि ति) कृत्रापेक्षया
अधस्तता अपि ताराख्वाविमानाधिष्ठातारो देवा द्युतिविभवत्वे-
न्याऽऽदिकमपेक्ष्य केचिदणयोऽपि लघ्वोऽपि, भवन्तीत्यर्थः ।
केचित्तुल्या अपि भवन्ति । तथा समर्था चन्द्रविमानैः सूर्यवि-
मानैश्च क्षेत्रापेक्षया समश्रेण्याऽपि ये व्यवस्थितास्ताराख्वास्ता-
राविमानाधिष्ठातारो देवाः, तेऽपि चन्द्रसूर्याणां देवानां द्युति-
वित्त्वाऽऽदिकमपेक्ष्य केचिदणयोऽपि भवन्ति, केचित्तुल्या अपि,
इति गौतमेन प्रश्ने कृते भगवानाह-(ता अत्थि ति) यदेतत्
त्वया पृष्ठ तस्मै तथैवास्ति । एवमुक्ते पुनः प्रश्नयति-"ता कइ
ते " इत्यादि सुगमम् । भगवानाह-" ता जहा जहा " इत्यादि ।
'ता' इति पूर्ववत् । यथा यथा । निर्मात वाक्यालङ्कारे ।
तेषां देवानां ताराख्वाविमानाधिष्ठातृणां प्राग्भवे तपोनियमब्र-
ह्मचर्याणि उच्छिन्नानि उत्कटानि भवन्ति, तथा तथा तेषां देवा-
ना तस्मिन् ताराख्वाविमानाधिष्ठातृभावे एव जवति, यथा-अणु-
त्वं वा, तुल्यत्वं वा । किमुक्तं भवति?—यैः प्राग्भवे तपोनियमब्रह्म-
चर्याणि मन्दानि कृतानि ते ताराख्वाविमानाधिष्ठातृदेवमव-
मनुप्राप्ताश्चन्द्रसूर्येभ्यो देवेभ्यो द्युतिविभवाऽऽदिकमपेक्ष्य हीना
भवन्ति, यैस्तु भवान्तरे तपोनियमब्रह्मचर्याणि श्रुत्युत्कटान्या-
मेवितानि ते ताराख्वाविमानाधिष्ठातृणां देवत्वमनुप्राप्ता द्युतिवि-
भवाऽऽदिकमपेक्ष्य चन्द्रसूर्येभ्यो मह समाना भवन्ति । न चै-
तदनुपपन्नम् । दृश्यन्ते हि मनुष्यलोकाऽपि केचिज्जन्मान्तरोपचि-
ततथाविधपुण्यप्राप्ता राजन्वमप्राप्ता अपि राजा मह तुल्य-
द्युतिविभवा इति । " ता एवं खलु " इत्यादि निगमनवाक्यं
सुगमम् । सू० प्र० १८ पाद० । च० प्र० । जी० । ज० । (म-
न्दराद्यपेक्षया ज्योतिष्काराणां चारः 'अबाहा' शब्दे प्रथमभागे
६८२ पृष्ठे प्रकृतिः)

[३२] ता जंबुदीवे णं दीवे कतरे णखत्ते सव्वब्भंतगिळं
चारं चरति, कतरे णखत्ते मव्वबाहिगिळं चारं चरति, कतरे
णखत्ते सव्वुवरिळं चारं चरति, कतरे णखत्ते सव्वहे-
दिळं चारं चरति । अभिडं णखत्ते सव्वब्भंतगिळं चारं
चरति, मूले णखत्ते मव्वबाहिगिळं चारं चरति, सातो-
णखत्ते सव्वुवरिळं चारं चरति, भरण्णणखत्ते सव्व-
हेदिळं चारं चरति ।

"ता जंबुदीवे णं दीवे कतरे नखत्ते" इत्यादि सुगमम् । नख-
रम्, अभिजन्मक्षेत्रं सर्वान्यन्तरं नक्षत्रमण्डलिकामपेक्ष्य, एष
मूलाऽऽदीनि सर्वबाह्याऽऽदीनि घेदितव्यानि । सू० प्र० १८ पाद० ।
उक्तं च—" सव्वब्भंतगिळं, मूलो पुण सव्वबाहिगं भमम् ।
सव्वोवरिं च सारं, भरण्ण पुण सव्वहेदिमया " ॥ ६६ ॥ द०
प० । च० प्र० । जी० ।

(३३) खण्डः सुयो वा कियत्तेत्रं प्रकाशयतीति ततस्तद्विषय
प्रश्नसूत्रमाह-

ता केवतिगं खेत्तं चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति,
तवेति, पगासेति, आहिता ति वदेज्जा । तत्थ खलु इमाओ
वारम पन्निवत्तीओ पसुत्ताओ । तत्थेगे एवमाहंसु-ता एगे
दीवे एगे समुहं चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति,
पगासेति, एगे एवमाहंसु । एगे पुण एवमाहंसु-ता तिप्पि
दीवे तिप्पि समुहे चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, त-
वेति, पगासेति, एगे एवमाहंसु २ । एगे पुण एवमाहंसु-ता
अणुत्ते दीवे अणुत्ते समुहे चंदिमसूरिया ओजासंति, उ-
ज्जोवेति, तवेति, पगासेति, एगे एवमाहंसु ३ । एगे पुण
एवमाहंसु-ता सत्त दीवे सत्त समुहे चंदिमसूरिया ओजासं-
ति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे एवमाहंसु ४ । एगे
पुण एवमाहंसु-दस दीवे दस समुहे चंदिमसूरिया ओजा-
संति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे एवमाहंसु ५ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता वाग्म दीवे वारम समुहे चंदिमसूरिया
ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे एवमाहंसु ६ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता वायालीसं दीवे वायालीसं समुहे
चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे
एवमाहंसु ७ । एगे पुण एवमाहंसु-वावत्तरिं दीवे वावत्तरिं
समुहे चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति
एके, एगे एवमाहंसु ८ । एगे पुण एवमाहंसु-ता वातालीसं
दीवसने वातालीसं समुहसत्तं चंदिमसूरिया ओजासंति,
उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे एवमाहंसु ९ । एगे पुण
एवमाहंसु-ता वावत्तरिं दीवसत्तं वावत्तरिं समुहसत्तं चंदि-
मसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके,
एगे एवमाहंसु १० । एगे पुण एवमाहंसु-ता वायालीसं
दीवमहस्सं वायालीसं समुहमहस्सं चंदिमसूरिया ओजा-
संति, उज्जोवेति, तवेति, पगासेति एके, एगे एवमाहंसु ११ ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता वावत्तरिं दीवमहस्सं वावत्तरिं
समुहमहस्सं चंदिमसूरिया ओजासंति, उज्जोवेति, तवेति,
पगासेति एके, एगे एवमाहंसु १२ ।

" ता केवदं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । कियत्तेत्रं, च-
न्द्रसूर्यबहुवचने जम्बूद्वीपे चन्द्रग्रहस्य सूर्यग्रहस्य च ज्ञावात् ।
अवभासयन्ति, तत्रावतामो ज्ञानस्यापि प्रतिभासो व्यग्रहयते,
अतस्तद्व्यग्रहार्थमाह-उदयोतयन्ति, स चोदयोतो यद्यपि लो-

जोइसिय

के भेदेन प्रसिद्धो, यथा-सूर्यगत मानप इति, सन्दर्भतः प्रकाश इति, तथाप्यातपशब्दश्चन्द्रप्रभायामपि वर्तते । यदुक्तम्—
“ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना, तथा चन्द्रानपः स्मृतः । ” इति ।
प्रकाशशब्दः सूर्यप्रभायामपि, एतच्च प्रायो बहुनां सुप्रतीतिं, तत एतदर्थप्रतिपक्षधर्मभयसाधारणं ज्योऽप्येकार्थिकद्वयमाह-
तापयन्ति प्रकाशयन्ति आख्याता इति । इहाऽऽप्येवास्ति-
बाधन्तपदेनापि सह नामपदस्य सम्बन्धो भवति । तत एव-
मर्थयोजना द्रष्टव्या-किंयस्ति चन्द्रसूर्या अवभासयन्त उद्यो-
तयन्तस्तापयन्त-प्रकाशयन्त आख्याता जगत्वेति भगवान् व-
हेत् ? । एवं गौतमेनोक्ते जगत्तानेति द्विषये परतीर्थिकप्रतिपक्षीनां
मिथ्याभावोपदेशनाय प्रथमतस्तथा एवोच्यते-“तत्थ” इत्या-
दि । तत्र चन्द्रसूर्याणां क्षेत्रावभासनविषये इमाः खलु द्वादश
प्रतिपक्षयः परतीर्थिकाभ्युपगमरूपाः प्रकृताः । तद्यथा-“ त-
त्थ ” इत्यादि । तत्र तस्यां द्वादशानां परतीर्थिकानां मध्ये एकं
प्रथमास्तार्थान्तराया एवमाहुः-एकं द्वीपमेकं समुद्रं चन्द्रसूर्या
अवभासयन्तौ, उद्योतयन्तौ, तापयन्तौ, प्रकाशयन्तौ । सूत्रे
द्वित्वेऽपि बहुवचनं प्राकृतत्वात् । उक्तं च-“ बहुवचनेन द्वय-
णं ” इत्यादि । द्विवचनं चात्र तात्त्विकमवसेयम्, परतीर्थिकैरे-
कस्य चन्द्रस्य एकस्य च सूर्यस्याभ्युपगमात् । सप्रति अस्यैव
प्रथमतस्तस्योपसङ्गमाह-(एगे एवमाहसु) एव सर्वाण्युप-
सङ्गारवाक्यानि ज्ञायनीयानि । १ । एकं द्वितीयः पुनरेवमाहुः-
त्रीन् द्वीपान् त्रीन् समुद्रान् चन्द्रसूर्या, अवभासयन्त
उद्योतयन्तस्तापयन्तः प्रकाशयन्त इति । एवमुत्तरत्रापि द्र-
ष्टव्यम् २ । तद्यथा-एकं पुनस्तृतीया एवमाहुः-(अरुहे इति)
अरुहे चतुर्थे येषां ते अरुहेचतुर्थाः, त्रयः परिपूर्णाश्चतुर्थस्य चरु-
मित्यर्थः । अरुहेचतुर्थान् द्वीपान्, अरुहेचतुर्थान् समुद्रान् चन्द्र-
सूर्यावभासयन्त इत्यादि प्राग्वत् । ३ । एकं चतुर्था पुनरेवमाहुः-
सप्त द्वीपान् सप्त समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ४ । एकं
पुनः पञ्चमा एवमाचकृते-दश द्वीपान् दश समुद्रान् चन्द्रसूर्या-
वभासयन्तः । ५ । एकं पुनः षष्ठा एवमाभिदधात-द्वादश द्वी-
पान् द्वादश समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ६ । एकं पुनः
सप्तमा एवं भाषन्ते-द्विचत्वारिंशत् द्वीपान् द्विचत्वारिंशत् समु-
द्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ७ । एकं पुनष्टमा एवमाहुः-द्वा-
सप्तति द्वीपान् द्वासप्तति समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ८ ।
एकं पुनर्नवमा एवमाहुः-द्विचत्वारिंशदधिकं द्वीपान् द्विच-
त्वारिंशदधिकं समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ९ । एकं
पुनर्दशमा एवं जल्पन्ति-द्वासप्तति द्वासप्तत्यधिकं द्वीपान् द्वा-
सप्तत्यधिकं समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । १० । एकं एका-
दशाः पुनरेवमाहुः-द्वाचत्वारिंशद्विचत्वारिंशत्यधिकं द्वीपान् द्वा-
चत्वारिंशत्यधिकं समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभासयन्तः । ११ ।
एकं द्वादशाः पुनरेवमाहुः-द्वासप्तति द्वासप्तत्यधिकं द्वीप-
ान् द्वासप्तत्यधिकं समुद्रान् चन्द्रसूर्यावभास-
यन्तः । १२ ।

एताश्च सर्वा अपि प्रतिपक्षयो मिथ्यारूपाः, तथा च
भगवानेतां व्युत्स्य स्वमतं भिन्नमेव कथयति-

वयं पुण एव वदामो-ता अयं णं जंबुद्वीपे दीवे सव्वदी-
वमपुद्गाणं नाव परिक्खवेणं पमत्ते । मे णं एगाए जगतीए
सव्वतो समंता संपरिकखे सा णं जगती तदेव जहा जंबुदी-

वपल्लत्तीएण्णाव एवामेव सपुव्वावरेणं जंबुद्वीपे दीवे चोदम-
सल्लिझावन्तमहस्सा उप्पन्नं च सल्लिलामहस्सा जवन्तीति म-
क्खाता, जंबुद्वीपे णं दीवे पंच चक्रभागं संठिता आहिता ति
वदेज्जा । ता कहे जंबुद्वीपे दीवे पंचचक्रभागसंठिते आहिता
ति वदेज्जा । ता जना णं एते दुवे सूरिया सव्वन्नंतरं मंरुं
उवसंक्रमित्ता चारं चरंति, तदा णं जंबुद्वीपस्स दीवस्स तिस्सि
पंचचक्रभागे ओभासंति, उज्जोवेति, तवेति, पणामेति तं एगे
वि एगं दिव्हं पंचचक्रभागं ओभासंति एके, एगे वि एगं
दीव्हं पंचचक्रभागं ओभासंति एकं । तता णं उत्तमकट्टप-
त्ते उक्कोसए अट्टारसमुद्दत्ते दिवसे जवति, जहप्पिया
दुवाळा मुत्ता राई जवः, ता जना णं एते दुवे सूरिया
सव्वबाहिरमंरुं उवसंक्रमित्ता चारं चरंति, तदा णं जंबु-
द्वीपस्स दीवस्स दोस्सि पंचचक्रभागं ओभासंति, उज्जोवेति,
तवेति, पणामेति । तं एगे वि एगं पंचचक्रभागं ओभासंति,
उज्जोवेइ, तवेइ, पणामेइ, एगे वि एकं पंचचक्रभागं ओ-
भासंति एकं, तता णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारस
मुद्दत्ता राई भवति, जहप्पण दुवाळसमुद्दत्ते दिवसे भवति ।

“ वयं पुण ” इत्यादि । वयं पुनरुपपन्नकेवलचतुषः केवलच-
तुषा यथाऽवस्थितं जगदुपलभ्य, एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वदामः ।
तमेव प्रकारमाह-“ता अयं णं ” इत्यादि । अत्र (जहा जंबुद्वीप-
पल्लत्तीए ति) यथा जम्बूद्वीपप्रकृता-“ अयं णं जंबुद्वीपे दीवे ”
इत्यादयः यावत् “ एवामेव सपुव्वावरेण जंबुद्वीपे दीवे चोद-
मसल्लिलामयसहस्सा उप्पन्नं च सल्लिलामहस्सा भवन्ती-
नि मक्खायं ” इत्युक्तम् । तथा एतावद्ग्रन्थमहश्चतुष्टयप्रमाणम-
त्रापि वक्तव्यं, परं ग्रन्थगोचरयात्रां लिख्यते, कवत्र जम्बूद्वीपप्र-
कृतिपुस्तकमेव निरीक्षणीयमिति । अयमेव रूपो जम्बूद्वीपः
पञ्चसंस्थोपेनैश्चक्रभागैश्चक्रवाहभागैः संस्थित आख्याता मया
इति वदस्वशिष्याणां पुरतः । एवमुक्ते भगवान् गौतमः स्वाश-
स्याणां स्पष्टावबोधार्थं ज्ञयः पृच्छन्-“ता कहे ” इत्यादि । ‘ता’
इति पूर्ववत् । कथं जगत्तन् । त्वया जम्बूद्वीपो द्वीपः पञ्चचक्र-
जागसंस्थित आख्यात इति वदेत् ? । भगवानाह-“ता जया णं”
इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । यदा णमिति वाक्यालङ्कारे, एतौ
प्रवचनवेदिनां प्रसिद्धौ द्वौ सूर्यौ सर्वोभ्यन्तरमण्डपमुपसंक्रम्य
चारं चरन्तः, तदा तौ समुद्रतौ द्वौपि सूर्यौ जम्बूद्वीपस्य त्रीन्
पञ्चचक्रवालभागान् अवभासयन्तः, उद्योतयन्तः, तापयन्तः, प्रका-
शयन्तः । कथं प्रकाशयन्तः ? इति परप्रश्नावकाशमाशङ्क्य एतदेव
विभागेन आह-“एगे वि ” इत्यादि । एकाऽपि सूर्यो जम्बूद्वीप-
स्य द्वीपस्य एक पञ्चम चक्रवालभागं द्युर्द्धमिति द्वितीयमर्कं यस्य
स द्युर्द्धः पूरणार्थो वृत्तावन्मूर्तो, यथा-तृतीयो जागस्त्रिभाग
इत्यत्र, तम् । अयं च भावार्थः-एकपञ्चमं चक्रवालभागं द्वि-
तीयस्य पञ्चमस्य चक्रवालभागस्यार्धं सहितं प्रकाशयति ।
तथा एकाऽपि अपरोऽपि, द्वितीयोऽपीत्यर्थः एकं पञ्चमं चक्रवा-
लभागं द्युर्द्धं प्रकाशयतीति, उभयप्रकाशितभागमीदृशे परिपूर्णे
भागत्रये प्रकाश्यं भवति । इयमत्र ज्ञायना-जम्बूद्वीपगतं प्रकाश्यं
चक्रवालं षष्ठ्याधिक्यद्वित्रिशच्छतभागं कल्प्यते ३६६० । तस्य
पञ्चमो भागो द्वाविंशदधिकसप्तशतप्रमाणः ७३२, सार्द्धः सन्

मण्डान् स्वधिकसहस्रजागमानः १०६५। ततः सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तमान एकोऽपि सूर्यः षट्त्रिंशच्छतसंख्यानां जागानामणव-
र्यधिक सहस्रं प्रकाशयति, द्वितीयोऽप्यणवत्त्वाधिकं सहस्रम्,
उज्जयमीलने एकविंशतिशतानि पञ्चवर्षाधिकानि २१६६ प्रका-
शमानानि लभ्यन्ते, तदा च द्वौ पञ्चचक्रवालजागौ रात्रिः ।
तद्यथा-एकतोऽपि पञ्चमो भागो द्वात्रिंशदधिकसप्तशतभाग-
संख्या रात्रिः, परतोऽपि एकः पञ्चमो भागो द्वात्रिंशदधि-
कसप्तशतभागसंख्या रात्रिः, उज्जयमीलने चतुर्विंशतिशतानि चतु-
षष्ट्यधिकानि भवन्ति । १४६४ । षष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतभाग-
नां रात्रिः, सर्वभागमालने षट्त्रिंशच्छतानि षष्ट्यधिकानि
भवन्ति । संप्रति तत्र दिवसरात्रिप्रमाणमाह-“ तथा ण ”
इत्यादि । तदाऽऽप्यन्तरगणसंस्कारकाले उत्तमकाष्ठां प्राप्तः
परमप्रकर्षप्राप्तं चतुष्टोऽष्टादशमुहूर्त्तौ दिवसो भवति । ज-
घन्या चादश मुहूर्त्तौ रात्रिः । ततो द्वितीये अहोरात्रे द्वितीय-
मण्डले वर्तमान एकोऽपि सूर्यो जम्बूद्वीपस्थं पञ्चम चक्र-
वालभागं सार्द्धषष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतभागसंख्यायहीनं
प्रकाशयति । अपरोऽपि सूर्य एकं पञ्चमं चक्रवालभागं
सार्द्धषष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतभागसंख्यायहीनं प्रकाशयति । तृ-
तीये अहोरात्रे तृतीये मण्डले वर्तमान एकोऽपि सूर्य एक
पञ्चम चक्रवालभागं सार्द्ध षष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतभागसंख्या-
भागचतुष्टयन्यूनं प्रकाशयति । अपरोऽप्येकं पञ्चम चक्रवाल-
भागं सार्द्धषष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतभागसंख्यायहीनं प्रकाशयति । एव
प्रत्यहोरात्रमैकैकं सूर्यः षष्ट्यधिकषट्त्रिं-
शच्छतभागसंख्यायहीनं प्रकाशयन् तावदवस्यो या-
वत्सर्वबाह्य मण्डले सर्वाभ्यन्तरगणमण्डलात्परतः स्वशीत्यधिक-
शततम, ततः प्रतिमण्डले भागद्वयमोचनेन यदा सर्वबाह्य
मण्डले चरति, तदा त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि भागानां
वृत्त्यन्ति, स्वशीत्यधिकस्य शतस्य द्वात्र्यां गुणने एतावत्या-
संख्याया भावात् । त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि पञ्चम-
चक्रवालभागस्य द्वात्रिंशदधिकसप्तशतजागप्रमाणस्यार्द्धं परि-
पूर्णं तत्र मण्डले वृत्त्यन्ति एक एव परिपूर्णं पञ्चमचक्रवाल-
भागस्तत्र प्रकाशयति । तथा चाह-“ ता जया ण ” इत्यादि ।
तत्र यदा, एमिति पूर्ववत् । एतौ प्रवचनप्रसिद्धौ द्वावपि सूर्यौ
सर्वबाह्यमण्डलमुपसक्तस्य चार चरतः, तदा तौ समुदितौ ज-
म्बूद्वीपस्य द्वौ चक्रवालपञ्चमभागौ अवज्ञासयत उद्गोतयत-
क्तापयतः प्रकाशयतः । तद्यथा एकोऽपि सूर्य एक पञ्चमं च-
क्रवालभागं प्रकाशयति । एकोऽपि अपरोऽपि, द्वितीयोऽप्येत्यर्थः ।
एक पञ्चम चक्रवालभागं प्रकाशयति । “ तथा ण ” इत्यादि ।
तदा सर्वबाह्यमण्डलचरकाले उत्तमकाष्ठाप्राप्ता उत्कर्षिका अ-
ष्टादशमुहूर्त्तौ रात्रिः, जघन्यतो द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवस । इह
यथा निष्क्रमतो सूर्यो जम्बूद्वीपावपयप्रकाशविधिः क्रमेण ही-
यमान उरुः, तथा सर्वबाह्याद् मण्डलादभ्यन्तरं प्रविशतोः क्रमेण
वर्द्धमानो वेदितव्यः । तद्यथा-द्वितीयस्य वृत्तास्य द्वितीय अ-
होरात्रे सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरेऽनन्तरे द्वितीये मण्डले वर्त-
मान एकोऽपि सूर्य एकं जम्बूद्वीपस्य पञ्चम चक्रवालभागं षष्ट्य-
धिकषट्त्रिंशच्छतसंख्यायहीनं प्रकाशयति । अपरोऽपि सूर्य एकं पञ्चमं चक्रवालभागं षष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छत-
संख्यायहीनं प्रकाशयति । द्वितीयस्य वृत्तास्य
द्वितीयोऽहोरात्रे सर्वबाह्यान् मण्डलादभ्यन्तरे तृतीये मण्डले
वर्तमान एकं पञ्चमं चक्रवालभागं षष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छत-

संख्यायहीनं प्रकाशयति । अपरोऽपि
सूर्यः परत एक पञ्चम चक्रवालभागं यथोक्तभागचतुष्टय-
धिकं प्रकाशयति । एवं प्रतिमण्डलमैकैकं सूर्यः षष्ट्यधिकषट्-
त्रिंशच्छतभागसंख्यायहीनं प्रकाशयन् तावदवस्यो या-
वत्सर्वबाह्यमण्डले वर्तमान एकोऽपि सूर्य एकं पञ्चमं चक्रवालभागं सार्द्ध जम्बू-
द्वीपस्य प्रकाशयत्यपरोऽप्येक पञ्चम चक्रवालभागं सार्द्धम् ।

तथा जम्बूद्वीपस्य दश भागान् परिकल्प्यान्वयपुक्तम्-

“ कुचैव चतुर्दशभागे, जम्बूद्वीपस्य दो वि दिवसवरा ।

ताविति इत्तलेसा, अस्मिन्मण्डले संता ॥ १ ॥

चत्वारि य इमभागे, जम्बूद्वीपस्य दो वि दिवसवरा ।

ताविति संतलेसा, बाहिरण मण्डले संता ॥ २ ॥

कुलीमे भागस्य, सप्त कालण जंबूद्वीपस्य ।

तिरिय ततो दो जा-गे चतुर्दश हायः वा ॥ ३ ॥ ”

म० प्र० ३ पाहु० च० प्र० । (च-दसूर्ययोर्द्विज्जोत्तरचाराः

‘ अयण ’ शब्दे प्रथमभागे ७५० पृष्ठे द्रष्टव्याः)

(३५) अथ जम्बूद्वीपे चन्द्राऽऽदीनां चारकेशविष्कम्भ-

मानमाह-

दीवे अमिडमयं जो-अणाण तीन्ऽहिअ तिन्नि सय ववणे ।

खित्तं पणसय दसऽहिअ, जागा अरुयाल इगमदी ॥ ८ ॥

द्वीपे जम्बूद्वीपे चन्द्रयोः सूर्ययोश्च क्षेत्र चारकेश विष्कम्भतोऽ-
शीत्यधिकं शतं योजनानां १०८, लवणं च त्रिंशदधिकानि त्रीणि
शतानि योजनानाम् ३३० । उज्जयमीलने द्वात्रिंशदधिकानि पञ्चश-
तानि योजनानामष्टचत्वारिंशदधिकं योजनानां योजनस्य ५१० ।
१६ । नक्षत्राणामपि चारकेशमेतद्वत्, सर्वान्यन्तरसर्वबाह्य-
मण्डलयोः परस्परं द्वात्रिंशदधिकं योजनप्रमाणान्तराल-
स्योक्तत्वात् । ग्रहाणां तारकाणां च चारकेशविष्कम्भमान-
व्यक्त्या शास्त्रेषु नोपलभ्यत इति । म० ।

(३५) (ज्योतिष्काणामल्पबहुत्वं ‘ अप्पायहृय ’ शब्दे प्रथम-
भागे ६४१ पृष्ठे जम्बूद्वीपप्रक्षितिपाठतो गतार्थम्, न तत्र इह
ग्रथान्तरपाठो वितन्यतेऽतस्तत एवावधार्यम्)

(३६) संप्रातं चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रताराणां कः शीघ्रगतिर्भगव-
न्नाख्यात इति, तनस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-

ता कटं ते भिग्गती वत्तु आहिते ति वेदेज्जा ? । ता
एतेमि णं चंदिमसूरियग्गहणनस्वत्ततारस्वत्तां चंदेहिं-
तो सूर्ग भिग्गती, सूरहेतो गट्ठा भिग्गती, गट्ठेहितो
एक्खत्ता भिग्गती, णक्खत्तेहितो तारा भिग्गती,
सव्वऽपगती चंदा, सव्वभिग्गती तारा ।

“ ता कटं ते ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् । कथं भगवन् ! त्वया
चन्द्रसूर्याऽऽदिकं वस्तु शीघ्रगत्यात्मकं शीघ्रगतिं आख्यात
इति चेदं ? । भगवानाह-“ ता एवसि ण ” इत्यादि । एतेषां
चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारकाणां पञ्चानां मध्ये चन्द्रेभ्यः सूर्याः
शीघ्रगतयः, सूर्येभ्योऽपि ग्रहाः शीघ्रगतयः, ग्रहेभ्योऽपि त-
ारकाणां शीघ्रगतीनि, नक्षत्रेभ्योऽपि ताराः शीघ्रगतयः । अत ए-
वैतेषां पञ्चानां मध्ये सर्वोत्तमगतयश्चन्द्राः, सर्वशीघ्रगतयस्ताराः ।
(३७) एतस्यैवार्थस्य सविशेषपरिज्ञानाय प्रश्नः कर्तव्यः—

ता एगमेणं मुहुत्तेणं चंदे केयतियाइं जागसताइं ग-

वृत्तिः । ता जं जं मंडलं उवमंकमिच्छा चारं चरति तस्स तस्स मंडलपरिवेवस्स सत्तरम अट्ठे भागा संते गच्छति, मंडलं सतसहस्रेण अट्ठाणउतीए सतंदिं छेत्ता । ता एगमे-
मेणं मुहुत्तेणं मूरिए केवतियाई जागसताइं गच्छति । ता जं जं मंडलं उवमंकमिच्छा चारं चरति तस्स तस्स मंडल-
परिवेवस्स अट्ठारस तीसे जागसते गच्छति, मंडलसतस-
हस्रेणं अट्ठाणउतिसतेहिं छेत्ता । ता एगमेणं मुहुत्तेणं
णक्खत्ते केवतियाई जागसातइं गच्छति । ता जं जं मंडलं
उवमंकमिच्छा चारं चरति तस्स तस्स मंडलस्स परिवे-
वस्स अट्ठारमपणतीमे भागसते गच्छति, मंडलं सतसह-
स्रेणं अट्ठाणउतिसतेहिं छेत्ता ।

" ता एगमेणं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकेन मुहु-
त्तेन चन्द्रः कियन्ति मण्डलस्य भागशतानि गच्छति । जगन्नाह-
" ता जं जं " इत्यादि । यद्यपि मण्डलमुपसंक्रम्य चन्द्रश्चा-
रं चरति, तस्य तस्य मण्डलस्य संबन्धिनः परिक्रमस्य प-
रिधेः सप्तदशशताभ्यष्टपञ्चाधिकानि जागानां गच्छन्ति, मण्डल
मण्डलपरिक्रममेकं शतसहस्रेणाष्टानवत्या च शतैश्चिह्नुवा वि-
भज्य । इयमत्र जावना-इह प्रथमतश्चाण्डमसो मण्डलकालो
निरूपणीयः, तदनन्तरं तदनुसारेण मुहुर्त्तगतपरिमाणं मावनी-
यम् । तत्र प्रथममण्डलकालनिरूपणार्थमिदं त्रैराशिकं यदि
लसदशतिः शतैरष्टपञ्चाधिकैः सकलयुगवर्तिभिरर्द्धमण्डलैर-
ष्टादश शतानि त्रिशदाधिकानि रात्रिन्दिवाणि सज्जन्ते, ततो
द्वाभ्यामर्द्धमण्डलाभ्यामर्द्धमण्डलं (मण्डलेनेनाति भावः) कति
रात्रिन्दिवाणि सज्जन्ते ? रात्रित्रयस्थापना-१७६८ । १७३० । २ ।
अत्रान्वयेन राशिना द्विकलक्षणैः मध्यस्य राशेर्गुणनं, जातानि
षट्त्रिंशच्चतुर्दश पञ्चाधिकानि । ३६६० । एतेषामाद्येन रा-
शिना भागहरणं, लब्धे द्वे रात्रिन्दिवा, शेष तिष्ठति चतुर्विंश-
त्यधिकं शतम् । १२४ । तत्रैकैकस्मिन् रात्रिन्दिवे त्रिंशन्मुहुर्त्ता
इति, तस्य त्रिंशता गुण्यते जातानि सप्तत्रिंशच्चतुर्दश विंशत्याधि-
कानि । ३७२० । तेषां सप्तदशतिः शतैरष्टपञ्चाधिकैर्नामे हते
लब्धौ द्वौ मुहुर्त्ता, ततः शेषपञ्चचत्वारिंशद्व्योः एकनापवर्तना,
जातश्चेष्टौ राशिस्त्रयोविंशतिः, वेदकरांशद्वे शते एकविंशत्य-
धिके, आगता मुहुर्त्तस्यैकविंशत्यधिकशतद्वयजाग्रास्त्रयोविंश-
तिः । ३७२० । एतावता कालेन द्वेऽर्द्धमण्डले परिपूर्णं चरति । कि-
मुक्तं । ३३३ भवति ?-एतावता कालेन परिपूर्णमेक मण्डलं च-
न्द्रश्चरति । तदेव मण्डलकालपरिज्ञानं कृतम् । साम्प्रतमेतदनुसा-
रेण मुहुर्त्तगतिपरिमाणं चिन्त्यते-तत्र ये द्वे रात्रिन्दिवे ते मुहुर्त्त-
करणाथ त्रिंशता गुण्यते, जाताः षष्टिमुहुर्त्ताः । ६० । तत उपरितनो
द्वौ मुहुर्त्ता प्रकृतिता, जातः द्वाषष्टिः । ६२ । एषा सवर्णनार्थं द्वा-
चर्यां शताब्द्यामेकविंशत्याधिकार्यां गुण्यते, गुणयित्वा चोपरि-
तना त्रयोविंशतिः लिप्यन्ते, जातानि त्रयोदशसहस्राणि सप्तश-
तानि पञ्चविंशत्यधिकानि । १३७२५ । एतदेकमण्डलकाशगत-
मुहुर्त्तस्यैकविंशत्यधिकशतद्वयभागानां परिमाणं, ततस्त्रैराश-
ककर्मावसरः-यदि त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्तभिः शतैः पञ्चविं-
शत्यधिकैरकविंशत्यधिकशतद्वयजागानां मण्डलजागा एकं
शतसहस्रमष्टानवतिशतानि लभ्यन्ते, तत एकैकं मुहुर्त्तेन किं ल-
भ्यामहे ? रात्रित्रयस्थापना-१३७२५ । १०६८०० । १ । इहाऽऽद्यो
राशिमुहुर्त्तगतैकविंशत्यधिकशतद्वयभागपर्यन्तः सवर्णनार्थ-

मन्व्यो राशिरैककृणो द्वाचर्यां शताब्द्यामेकविंशत्यधिकार्यां
गुण्यते, जाते द्वे शते एकविंशत्यधिके । २२१ । ताचर्यां मन्वरा-
शिर्गुण्यते, जाते द्वे कोटी द्विचत्वारिंशत्तुलकाः पञ्चषष्टिः सहस्रा-
ण्यष्टौ शतानि । २४२६४००० । तेषां त्रयोदशभिः सहस्रैः सप्त-
भिः शतैः पञ्चविंशत्यधिकैर्भागो द्वियते, लब्धानि सप्त-
दशशताभ्यष्टपञ्चाधिकानि । १७६८ । एतावतो भागान्
यत्न तत्र एकमण्डलं चन्द्रो मुहुर्त्तेन गच्छति । " ता
एगमेणं " इत्यादि 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकेन मुहु-
त्तेन सूर्यः कियन्ति भागशतानि गच्छति । भगवानाह-"ता
जं जं " इत्यादि । यद्यन्मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यश्चारं चरति
तस्य तस्य मण्डलसंबन्धिनः परिक्रमस्य परिधेरष्टादशजाग-
शतानि त्रिशदाधिकानि गच्छन्ति, मण्डलं शतसहस्रेणाष्टानव-
त्या च शतैश्चिह्नुवा । कथमेतदवसीयत इति चेत् ? लब्धये-
त्रैराशिकबलात् । तथाहि-यदि षष्ट्या मुहुर्त्तैरेकं शतसहस्रमष्टा-
नवतिः शतानि मण्डलभागानां लभ्यन्ते, तत एकैकेन मुहु-
त्तेन कति भागान् लभ्यामहे ? रात्रित्रयस्थापना-६० । १०६
८०० । १ । अत्रान्वयेन राशिना एकलक्षणैः मध्यस्य राशेर्गुणनं,
जातः सतावनेव । "एकेन गुणितं तदेव जयति" इति वचनात् ।
ततस्तस्याऽऽद्येन राशिना षष्टिलक्षणेन भागो द्वियते, लब्धा-
भ्यष्टादशशतानि त्रिशदाधिकानि । १८३० । एतावतो भागान्
मण्डलस्य सूर्य एकैकेन मुहुर्त्तेन गच्छति । "ता एगमेणं " इ-
त्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकेन मुहुर्त्तेन कियतो भागाभ्य-
ष्टमलस्य नक्षत्रं गच्छति । जगन्नाह-" ता जं जं " इत्यादि ।
यद्यन्मन्वीयमाकालप्रतिनियतमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति
तस्य तस्याऽऽत्मीयस्य मण्डलसंबन्धिनः परिक्रमस्य परि-
धेरष्टादशभागशतानि पञ्चविंशदाधिकानि गच्छन्ति, मण्डलं
शतसहस्रेणाष्टानवत्या च शतैश्चिह्नुवा । इहापि प्रथमतो म-
ण्डलकाशो निरूपणात् ततस्तदनुसारणैव मुहुर्त्तगतपरिमाण-
भाषना । तत्र मण्डलकाशप्रमाणान्वितायामिदं त्रैराशिकम्, षष्ट-
ष्टादशतिः शतैः पञ्चविंशदाधिकैः सकलयुगजातिभिरर्द्धमण्ड-
लैरष्टादशशतानि त्रिशदाधिकानि रात्रिन्दिवानां लभ्यन्ते, त-
तो द्वाभ्यामर्द्धमण्डलाभ्यामर्द्धमण्डलं परिपूर्णं (मण्डलेनेनाति भा-
वः) किं लभ्यामहे ? रात्रित्रयस्थापना-१८३५ । १८३० । २ ।
अत्रान्वयेन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जातानि षट्त्रिंशच्चतुर्दश
पञ्चाधिकानि । ३६६० । तत आद्येन राशिना भागहरणम् । १८-
३५ । लब्धमेकं रात्रिन्दिवम् । १ । शेषाणि तिष्ठन्त्यष्टादशशता-
नि पञ्चविंशत्यधिकानि । १८२५ । ततो मुहुर्त्ताऽऽनयनार्थमेतानि
त्रिंशता गुण्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि सप्तशतानि
पञ्चाशदाधिकानि । ५४७५० । तेषामष्टादशतिः शतैः पञ्च-
विंशदाधिकैर्नामे हते लब्धा एकोनविंशन्मुहुर्त्ताः । २९ । ततः
शेषपञ्चचत्वारिंशद्व्योः पञ्चकेनापवर्तना, जातः उपरितनो
राशिः, त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि । ३०७ । छेदकराशिः
त्रीणि शतानि सप्तपञ्चाधिकानि । ३६७ । तत आगतमेकं रात्रि-
न्दिवम्, एकस्य च रात्रिन्दिवस्यैकोनविंशन्मुहुर्त्ताः, एकस्य च
मुहुर्त्तस्य सप्तपञ्चाधिकत्रिंशद्भागानां त्रीणि शतानि सप्तोत्तरा-
णि । २६ । ३०७ । इदानीमेतदनुसारेण मुहुर्त्तगतिपरिमाणं
चिन्त्यते-तत्र रात्रिन्दिवे त्रिंशन्मुहुर्त्ताः । ३० । तेषूपरितना ए-
कोनविंशन्मुहुर्त्ताः प्रकृतिन्ते, जातानि एकोनषष्टिमुहुर्त्तानां, ततः
सा सवर्णनार्थं त्रिभिः शतैः सप्तपञ्चाधिकैर्गुण्यते, गुणयित्वा
चोपरितनानि त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि प्रकृतिन्ते, जातानि-

कविशतिसहस्राणि नवशतानि षष्ठ्यधिकानि । २१६६० ।
तन्मैराशिकं यदि मुहुर्त्तगतसप्तषष्ठ्यधिकत्रिंशद्भागानामे-
कविशत्या सहस्रेनैवजिः शतैः षष्ठ्यधिकैरकं शतसहस्रमष्टा-
नवतिशतानि मण्डलभागानां लभ्यन्ते, तत एकं मुहुर्त्तं किं
ब्रह्मामहे ? । राशिषष्ठ्यस्थापना-२१९६० । १०६८०० । १ । अत्रा-
द्या राशिमुहुर्त्तगतसप्तषष्ठ्यधिकत्रिंशद्भागरूपः, ततोऽन्वो-
ऽपि राशिस्थितिः शतैः सप्तषष्ठ्यधिकैर्गुण्यते, जातानि त्रीण्येव
शतानि सप्तषष्ठ्यधिकानि ३६७ । तैर्मध्ये राशिगुण्यते, जाताश्च-
तस्रः कोटयो द्वे लक्षे षष्ठ्यवतिसहस्राणि षट्शतानि । ४०२६६-
६०० । तेषामाद्येन राशिनैकविंशतिः सहस्राणि नवशतानि
षष्ठ्यधिकानि त्वेवंरूपेण भागा द्वियते, अष्टादशशतानि
पञ्चत्रिंशदधिकानि । १८३५ । एतावतो भागाश्चक्रं प्रतिमु-
हुर्त्तं गच्छति, तदेवं चतस्रश्चो यत्र तत्र वा मण्डले एकैकेन
मुहुर्त्तेन मण्डलपरिक्रमस्व सप्तदशशतान्वष्टषष्ठ्यधिकानि भा-
गानां गच्छति, सूर्योऽष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि नक्षत्रम्,
अष्टादशशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि । तन्मध्यन्द्रेण्यः शीघ्रगतयः
सूर्याः, सूर्येभ्यः शीघ्रगतीनि नक्षत्राणि, ग्रहास्तु चक्रानुवक्राऽऽ-
वृत्तिभावतोऽनियतगतिप्रस्थानाः, ततो न तेषामुक्तप्रकारेण
यतिप्रमाणप्ररूपणा कृता ।

उक्तं च-

" चर्दोहि मिश्रयरा, सुरा सुरेहि " हति नक्षत्रात् ।
अप्यियगइपत्याणा, हवति सेसा गहा स्ववे ॥ १ ॥
अट्टारस एणतीसे, भागमप गच्छर मुहुत्तेण ।
नक्षत्रत्वं चो पुण, सत्तरस सप उ मछऽट्टु ॥ २ ॥
अट्टारसजागसप, तीमे गच्छर रवी मुहुत्तस्य ।
नक्षत्रत्वं सीमदेदा, सो चेव इह पि नायवो ॥ ३ ॥ "

इदं गथात्रयमपि सुगमम् । नवरं नक्षत्रसीमाच्छेदः स ए-
वात्रापि ज्ञानव्य इति । किमुक्तं भवति ?-अत्रापि मण्डलमेकं न
शतसहस्रं गाणानवत्या च शतैः प्रथिनकव्यमिति ।

(३८) संप्रत्युक्तस्वरूपमेव च-ऊसूर्यनक्षत्राणां परस्परं

मण्डलजागवियविशेष निन्दारयति-

ता जया एं चंदं गतिसमावसे भवति से एं गतिमा-
ताए केवतियं विसेसेति ? वावट्टिजागे विसेसेति । ता जता णं
चंदं गतिसमावणवत्ते गतिसमावसे जवइ से एं गतिमा-
ताए केवतियं विसेसेति ? सत्तट्टिभागे विसेसेति । ता जता
एं सूरं गतिसमावणवत्ते गतिसमावसे जवति से णं
गतिसमाताए केवतियं विसेसेति ? ता पंचभागे विसेसेति । ता
जता णं चंदगतिसमावसे अभिइणवत्ते णं गतिसमावसे
पुरच्छिमाते जागाते समामादिआ णवमुहुत्ते मत्तावीसे च
सत्तट्टिभागे मुहुत्तस्म चंदेण सच्छि जोएति, जोअं जो-
एत्ता जोअं अणुपरियट्टति, जोअं जोएत्ता विजेति, विजह-
ति, विप्पजहति, विगतजोई यावि जवति । ता जता एं चंद-
गतिसमावणं समावसे णवत्ते गतिसमावसे पुरच्छिमा
तिजागा देसमामादेति, पुरच्छिमाते भागाते समामादेत्ता
वीसं मुहुत्ते चंदेण सच्छि जोअं जोएति, जोअं जोएत्ता
जोअं अणुपरियट्टति, जोअं जोएत्ता विजेति, विजहति,

विप्पजहति, विगतजोई यावि जवति । एवं एणं अभि-
लावेणं एतव्वं पणरस मुहुत्ता राई, तिसतीमुहुत्ताई भाणि-
यव्वाइं० जाव उत्तरासादा ।

" ता जया णं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । यदा णमिति वा-
क्यालङ्कारे, चन्द्रगतिसमापन्नमपेक्ष्य सूर्यो गतिसमापन्नो विष-
कितो भवति । किमुक्तं भवति ?-प्रतिमुहुर्त्तचन्द्रगतिसमापेक्ष्य सूर्य-
यतिश्चिन्त्यते, तदा सूर्यो गतिमात्रया एकमुहुर्त्तगतगतिपरिमाणे-
न कियन्तो जागान्मुहुर्त्तान् विशेषयति ? एकं मुहुर्त्तं चन्द्राक-
मितेभ्यो जागेभ्यः कियतोऽधिकतरान् जागान् सूर्य आक्रामतीति
भावः । मगवानाह-द्वार्षष्टिभागान् विशेषयति । तथाहि-चन्द्र ए-
केन मुहुर्त्तेन सप्तदशजागशतान्यष्टषष्ठ्यधिकानि गच्छति । १७६८ ।
सूर्योऽष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि । १८३० । ततो भवति द्वा-
र्षष्टिभागकृतः परस्परविशेषः । " ता जया णं " इत्यादि । 'ता'
इति प्राग्वत् । यदा चन्द्रगतिसमापन्नमपेक्ष्य नक्षत्रं गतिसमाप-
न्नं विषकितं भवति, तदा नक्षत्रं गतिमात्रया एकमुहुर्त्तगतग-
तिपरिमाणेन कियन्तं विशेषयति ?, चन्द्राकमितेभ्यो जागेभ्यः
कियतो जागानधिकानाक्रामतीति जावः । मगवानाह-सप्तष-
ष्टिभागकृतं होकेन मुहुर्त्तेन अष्टादशभागशतानि पञ्चत्रिंशद-
धिकानि गच्छति । चन्द्रस्तु सप्तदशभागशतान्यष्टषष्ठ्यधिकानि;
तत उपपद्यते सप्तषष्टिभागकृतो विशेषः । " ता जया णं " इ-
त्यादि । प्राग्वत् प्राग्वद् जावतीवम् । मगवानाह-" ता पंच " इ-
त्यादि । पञ्च भागान् विशेषयति, सूर्योऽऽक्रान्तमागेभ्यो नक्षत्रा-
ऽऽक्रान्तभागानां पञ्चाभिरधिकत्वात् । तथाहि-सूर्ये एकं मुहुर्त्तं-
नाष्टादशभागशतानि त्रिंशदधिकानि गच्छति । नक्षत्रमष्टादश-
भागशतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि । ततो भवति परस्पर पञ्चभा-
गकृतो विशेषः । " ता जया णं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् ।
यदा णमिति वाक्यालङ्कारे, चन्द्रगतिसमापन्नमपेक्ष्याभिजिह-
कृतं गतिसमापन्नं भवति, तदा पौरस्त्याद्भागान्प्रथमतोऽभिजि-
हकृतं चन्द्रमसं समासादयति । एतच्च प्रागेव जावितम् । समा-
साद्य च नवमुहुर्त्तान्, दशमस्य च मुहुर्त्तस्य सप्तविंशतिः सप्तष-
ष्टिभागान् चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति, करोति, एतदपि प्रागेव
भावितम् । एवंप्रमाणं च कालं योगं युक्त्या पर्यन्तसमये योगमनु
परिवर्तयति । भवणनक्षत्रस्य योग समर्पयतीति भावः । योग
च परावर्ष्य तेन सह योगं विजहति । किं बहुना ?, विगतयोगी
चापि भवति । " ता जया णं " इत्यादि । 'ता' इति प्राग्वत् ।
यदा चन्द्रं गतिसमापन्नमपेक्ष्य ध्रुवणनक्षत्रं समापन्नं भवति,
तदा तच्च्रुवणनक्षत्रप्रथमतः पौरस्त्याद्भागान्पूर्वेण जागेन चन्द्र-
मसं समासादयति, समासाद्य चन्द्रेण सार्द्धं त्रिंशन्मुहुर्त्तान् याव-
योगं युनक्ति, एवंप्रमाणं च कालं यावद्योगं युक्त्वा पर्यन्तसमये
योगमनु परिवर्तयति । ध्रुवणनक्षत्रस्य योग समर्पयन्नुपारभते
इत्यर्थः । योगमनुपरिवर्त्य च तेन सह योगं विप्रजहति । किं
बहुना ?, विगतयोगी चाऽपि भवति । " एवं " इत्यादि । एवमुक्तं
प्रकारेणैतानन्तरौपर्वशितेनाजलापेन यानि पञ्चदश मुहु-
र्त्तानि शतभिषकुप्रभृतीनि नक्षत्राणि, यानि त्रिंशन्मुहुर्त्तानि ध्रुव-
णप्रभृतीनि, यानि च पञ्चचन्द्रात्रिंशन्मुहुर्त्तान्युत्तरजट्टपट्टाऽऽदीनि,
सत्राण्यपि क्रमेण तावद्गणितव्यानि यावदुत्तरासादा । तत्राभि-
ज्ञापः सुगमत्वात्स्वयं जावनीयः, प्राथम्यैव भयात्तत्र स्थित इति ।

(३९) संप्रति ग्रहप्रतिकृत्य योगचिन्तां करोति-

ता जया णं चंदगतिसमावणं गदुगतिसमावसे पुरच्छि-

माते जागते समामादेति, पुरच्छिमाते जागते समामादे-
त्ता चंदेण सद्धि अद्धा जोगं जुजति, अद्धा जोगं जुजति-
त्ता अद्धा जोगं अणुपरियट्ति, अद्धा जोगं अणुपरियट्ति-
त्ता विजेति, विजहति, विपजहति, विगतजोई यावि जवति ।

“ ता जया ण ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् ।
यदा णामाते चाक्षयालङ्कारे, चन्द्र गतिस्मापन्नमण्य
ग्रहो गतिस्मापन्नो जवति, तदा म ग्रहः पारम्याङ्गागन्तु-
धेण भागेन प्रथमतश्चन्द्रमसं समामादयति, समामाद्य च
यथासंभवं योगं युजति, यथासंभवं योगं युक्त्वा पर्यन्तसम-
ये यथासंभवं योगमनुपरिवर्त्तयति, यथासंभवमन्यस्य ग्रहस्य
योगं समर्पयितुमारभते इति । माचयोगमनुवर्त्य च तेन सह योग
विजहति, विप्रजहति । किं बहुना ? विगतयोगो चापि जवति ।

(४०) अधुना सूर्येण सह नक्षत्रस्य योगचिन्तां करोति-
ता जया णं सूरं गतिमपावणं आभेई णक्खत्ते गतिमपावणे पुर-
च्छिमाते भागाते समामादेति, पुरच्छिमाते भागाते समामादेत्ता
चत्तारि अहोरत्ते च्छ मुट्ते सूरं सद्धि जोगं जोएति, जोगं
अणुपरियट्ति, अणुपरियट्तिता विजेति, विजहति, विपजह-
ति, विगतजोई यावि जवति । एवं अहोरत्ता छ एकवीसं मुट्ता
य, तेरस अहोरत्ता चारस मुट्ता य, वीस अहोरत्ता तिणि
मुट्ता य, ताव सव्वे भाणि तव्वा जाव उत्तरामाढाणक्खत्ता ।
“ ता जया ण ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति प्राग्वत् । यदा सूर्य गति-
स्मापन्नमण्येकविंशतिनक्षत्र गतिस्मापन्नं भवति, तदाऽभिजि-
तक्षत्रं प्रथमतः पारम्याङ्गागन्तुसूर्यं समामादयति, समामाद्य
चतुरःपरिपुर्णहोरात्रान्, पञ्चमस्य चाहोरात्रस्य परमुट्त्तान्
यावत्सूर्येण सह योगं युजति । एवप्रमाणं च काल यावद्यागं
युक्त्वा पर्यन्तसमये योगमनुपरिवर्त्तयति । श्रवणनक्षत्रस्य योगं
समर्पयितुमारभते इति भावः । अनुपरिवर्त्य च तेन सह योग
विजहति, विप्रजहति, किं बहुना ? विगतयोगो चापि भवति ।
‘ एवं ’ इत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चदशमुट्त्तानां शताभिप-
कप्रभृतीनां पडहोरात्राः, अष्टमस्याहोरात्रस्येकविंशतिमुट्त्ता-
स्त्रिंशत्मुट्त्तानां श्रवणाऽऽदीनां त्रयोदश अहोरात्राश्चतुर्दश-
स्वाहोरात्रस्य द्वादश मुट्त्ताः, पञ्चचत्वारिंशत्मुट्त्तानामुत्तर-
मध्यपदाऽऽदीनां विंशतिहोरात्राः, एकविंशतितमस्य चा-
होरात्रस्य त्रयो मुट्त्ताः, क्रमेण सर्वे तावद्गणितव्या यावदु-
त्तरावादानकप्रम ।

तत्रोत्तरावादानकप्रमनमजिलाप साक्षादर्थयति-

ता जता णं सूरं गतिमपावणं उत्तरामाढाणक्खत्ते ग-
तिमपावणे पुरच्छिमाते भागाते समामादेति, पुरच्छिमाते
भागाते समामादेत्ता वीसं अहोरत्ते तिणि य मुट्ते
सूरं सद्धि जोगं जोएति, जोगं जोएत्ता जोगं अणुप-
रियट्ति, जोगं अणुपरियट्तिता विजेति, विजहति,
विपजहति, विगतजोई यावि भवति ।

‘ ता जया ’ इत्यादि सुगमम् । एतदनुसारेण शेषा अप्यालापाः
स्वयं प्रकट्याः, सुगमव्यासु नात्र दृश्यन्ते ।

(४१) सप्रति सूर्येण सह ग्रहस्य योगचिन्तां करोति-

ता जता णं सूरं गतिमपावणं गहर्गतिमपावणे पुरच्छिमा-

ते जागते समामादेति, पुरच्छिमाते जागते समामादेत्ता
सूरं सद्धि अद्धा जोगं जुजति, अद्धा जोगं जुजिता
अद्धा जोगं अणुपरियट्ति, अद्धा जोगं अणुपरियट्तिता
विजेति, विजहति, विगतजोई यावि भवति ।

“ ता जया ण ” इत्यादि सुगमम् ।

(४२) अधुना चन्द्राऽऽद्यो नक्षत्रेण मासेन कति मण्डलानि
चरन्तीत्येतन्निरूपयितुकाम आह-

ता णक्खत्तेण मासेण चंदे कति मण्डलां चरति ? । ता
तेरस मण्डलां चरति, तेरस य मत्तट्ठिजागे मंडलस्म ।
ता णक्खत्तेण मासेण सूरं कति मण्डलां चरति ? । ता तेरस
मण्डलां चरति, चोत्तालीमं च मत्तट्ठिजागे मंडलस्म । ता
एक्खत्ते कति मण्डलां चरति ? । ता तेरस मण्डलां चरति,
अच्छमीतालीमं च मत्तट्ठिजागे मण्डलस्म ।

“ ता णक्खत्तेण ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् । नक्षत्रेण मा-
सेन चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । एव गौतमेन प्रश्ने हने
भगवानाह-“ ता तेरस ” इत्यादि । त्रयोदश मण्डलानि, चतुर्द-
शस्य मण्डलस्य त्रयोदश सप्तपष्टिभागान् । कथमेतदवस्थीयते ?
इति चेत् । उच्यते-त्रैराशिकवद्वात् । तथाहि-यावत् सप्तपष्ट्या न-
क्षत्रमासेष्टौ शतानि चतुर्दशीत्याधिकानि मण्डलानि लभ्यन्ते,
तत एकैकं नक्षत्रमासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-६७।
८८४ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, जातं स
तावानेव, तस्य सप्तपष्ट्या भागद्वयं, लब्धानि त्रयोदश मण्ड-
लानि, चतुर्दशस्य च मण्डलस्य त्रयोदश सप्तपष्टिभागान् । १३।
१६६ । “ ता णक्खत्ते ण ” इत्यादि सूर्यावपय प्रश्नपूर्व सुगमम् ।
जगवानाह-“ ता तेरस ” इत्यादि । त्रयोदश मण्डलानि, चतु-
र्दशस्य च मण्डलस्य चतुश्चत्वारिंशत् सप्तपष्टिभागान् । तथाहि-
यदि सप्तपष्ट्या नक्षत्रमासेष्टौ शतानि पञ्चविंशत्याधिकानि
मण्डलानि लभ्यन्ते, तत एकैकं नक्षत्रेण मासेन कति
मण्डलानि लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-६७ । १८३५ । १ ।
अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, तत आद्येन राशिना भाग-
द्वयं, लब्धानि त्रयोदश मण्डलानि, चतुर्दशस्य च मण्डलस्य
चतुश्चत्वारिंशत्सप्तपष्टिभागान् । १३। १६६ । “ ता णक्खत्ते ” इत्यादि
नक्षत्रावपय प्रश्नपूर्व सुगमम् । जगवानाह-“ ता तेरस ” इत्या-
दि । त्रयोदश मण्डलानि, चतुर्दशस्य च मण्डलस्य अर्धसप्तच-
त्वारिंशत् सप्तपष्ट्या चत्वारिंशत् सप्तपष्टिभागान् चरति । तथाहि-
यदि सप्तपष्ट्या नक्षत्रमासेष्टौ शतानि पञ्चविंशत्याधिकानि
मण्डलानि लभ्यन्ते, तत एकैकं नक्षत्रेण मासेन कति
मण्डलानि लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-६७ । १८३५ । १ ।
अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनं, तत आद्येन राशिना भाग-
द्वयं, लब्धानि त्रयोदश मण्डलानि, चतुर्दशस्य च मण्डलस्य
चतुश्चत्वारिंशत्सप्तपष्टिभागान् । १३। १६६ ।

(४३) सप्रति चन्द्रमासमाधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलानि-
रूपणां करोति-

ता चंदेण मासेण चंदे कति मण्डलां चरति ? । चांदस

चउजागाइं मंडलाइं चरति, एगं च चउतीससयभागं मंडलस्स । ता चंदेणं मासेणं सुरे कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस चउजागाइं मंडलाइं चरति, एगं च चउतीससयभागं मंडलस्स । ता चंदेणं मासेणं णक्खत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस चउजागाइं मंडलाइं चरति, उच्च चउतीससयभागं मंडलस्स ॥

“ ता चंदेण ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् । चन्द्रेण मासेन प्रागुक्तस्वरूपेण, चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह—“ ता चउइस्स ” इत्यादि । चतुर्दशस्य चतुर्जागमण्डलानि चतुर्जागसहितानि मण्डलानि चरति, एकं च चतुर्विंशतितमं मण्डलस्य । किमुक्तं भवति ?—परिपूर्णानि चतुर्दश मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य चतुर्भागं चतुर्विंशत्यधिकशतसत्कैकविंशद्भागप्रमाणम्, एकं च चतुर्विंशत्यधिकशतस्य भागं द्वाविंशत्, पञ्चदशस्य मण्डलस्य चतुर्विंशत्यधिकशतभागान् चरति । तथाहि—यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेनाष्टौ शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि मण्डलानां लभ्यन्ते, ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—१२४।८८४। १। अत्रान्येन राशिना द्विकलक्षणेन मध्यराशेर्गुणन, जातानि सप्तदशशतान्यष्टविंशत्यधिकानि १७६८।तेषां चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धानि चतुर्दश मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य द्वाविंशत्यधिकशतजागाः । १४।३३३ । “ ता चंदेण ” इत्यादि सूर्यविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम् । “ ता पणरस ” इत्यादि । पञ्चदश चतुर्भाग-यूनानि मण्डलानि चरति, एकं च चतुर्विंशत्यधिकशतभागं मण्डलस्य । किमुक्तं भवति ?—चतुर्दश परिपूर्णानि मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य चतुर्नवतिचतुर्विंशत्यधिकशतभागान् चरति । तथाहि—यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेन नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि मण्डलानां लभ्यन्ते, ततो द्वाभ्यां किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—१२४ । ६१५ । २ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणन, जातान्यष्टदश शतानि त्रिंशत्यधिकानि । १८३० । एतेषामाद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन जागहरणं, लब्धानि चतुर्दश मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य चतुर्नवतिचतुर्विंशत्यधिकशतजागाः । १४।३३३ । इति । “ ता चंदेण ” इत्यादि नक्षत्रविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह—“ ता पणरस ” इत्यादि । पञ्चदश मण्डलानि चतुर्जाग-यूनानि चरति, षट्चतुर्विंशत्यधिकशतभागान्मण्डलस्य । किमुक्तं भवति ?—परिपूर्णानि चतुर्दशमण्डलानि चरति, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य नव-नवतिचतुर्विंशत्यधिकशतभागान् । तथाहि—यदि चतुर्विंशत्यधिकेन पर्वशतेनाष्टदश शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि अर्द्धमण्डलानां लभ्यन्ते, ततो द्वाभ्यां पर्वभ्यां किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—१२४ । १८३५ । २ । अत्रान्येन राशिना द्विकलक्षणेन मध्यराशेर्गुणन, जातानि षट्त्रिंशच्छतानि सप्तत्यधिकानि । ३६७० । एतेषामाद्येन राशिना चतुर्विंशत्यधिकशतरूपेण जागहरणं, लब्धा एकोनविंशत्, शेषास्तिष्ठन्ति चतुःसप्ततिः । इदं चार्द्धमण्डलगतं परिमाणम् । द्वाभ्यां चार्द्धमण्डलाभ्यामेकं परिपूर्णं मण्डलं, ततोऽस्य राशेर्द्विकेन भागहारः, लब्धानि चतुर्दश मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य नव-नवतिचतुर्विंशत्यधिकशतभागः । १४।३३३ ।

(४४) साम्प्रतमृतुमासमधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डल-
निरूपणां कराति-

ता उज्जणा मामेणं चंदे कति मंडलाइं चरति ? । ता चोइसमंडलाइं चरति, तीसं च एगदिभागे मंडलस्स । ता उज्जणा मामेणं सुरे कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस मंडलाइं चरति । ता उज्जणा मामेणं णक्खत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस मंडलाइं चरति, पंच य बावीससयभागं मंडलस्स ।

“ ता उज्जणा मामेणं चंदे ” इत्यादि । मृतुमासेन कर्ममासेन चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह—“ ता चोइस ” इत्यादि । चतुर्दश मण्डलानि चरति । पञ्चदशस्य च मण्डलस्य त्रिंशत्तमेकषष्टिभागम् । तथाहि—यदि एकषष्ट्या कर्ममासैर्दशैः शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि मण्डलानां लभ्यन्ते, तत एकेन कर्ममासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—६१ । ८८४ । १ । अत्रान्येन राशिना एकलक्षणेन मध्यराशेर्गुणन, जातः स तावानेव । तस्य एकषष्ट्या जागहरणं, लब्धानि परिपूर्णानि चतुर्दश मण्डलानि, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य त्रिंशदेकषष्टिभागाः । १४।३३३ । “ ता उज्जणा मामेणं ” इत्यादि सूर्यविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह—“ ता पणरस ” इत्यादि । पञ्चदश परिपूर्णानि मण्डलानि चरति । तथाहि—यद्येकषष्ट्या कर्ममासेर्नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि सूर्यमण्डलानां लभ्यन्ते, तत एकेन कर्ममासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—६१ । ६१५ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणन, जातः स तावानेव, तस्यैकषष्ट्या जागहरणं, लब्धानि परिपूर्णानि पञ्चदश मण्डलानि । १५ । “ ता उज्जणा मामेणं ” इत्यादि नक्षत्रविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह—“ ता पणरस ” इत्यादि । पञ्चदश मण्डलानि चरति, चोइसस्य च मण्डलस्य पञ्चद्विंशतितमभागान् । तथाहि—यदि द्वाविंशतेन कर्ममासशतेनाष्टदश शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि मण्डलानि नक्षत्रस्य लभ्यन्ते, तत एकेन कर्ममासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—१२४ । १८३५ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणन, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन राशिना द्वाविंशत्यधिकशतरूपेण जागहरणं, लब्धानि पञ्चदश मण्डलानि, षोडशस्य च पञ्चद्विंशत्यधिकशतजागाः । १४।३३३ ।

(४५) सप्रति सूर्यमासमधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलानि
निरूपयति-

ता आइस्सेणं मामेणं चंदे कति मंडलाइं चरति ? । ता चोइसमंडलाइं चरति, एकारम य पणरसजागे मंडलस्स । ता आइस्सेणं मासेणं सुरे कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस चउजागाइं मंडलाइं चरति । ता आइस्सेणं मामेणं णक्खत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता पणरस चउजागाइं मंडलाइं चरति, पंचतीसं च बीससयभागं मंडलस्स ॥

“ ता आइस्सेणं ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् । आदित्येन मासेन चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह—चतुर्दश मण्डलानि चरति, पञ्चदशस्य च मण्डलस्य एकादश पञ्चदश भागान् । तथाहि—यदि षष्ट्या सूर्यमासैर्दशैः शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि मण्डलानां चन्द्रस्य लभ्यन्ते, तत एकेन सूर्यमासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना—६० । ८८४ । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुणन, जातः स

तावानेव, तस्य पञ्चमा जगहरण, लब्धानि चतुर्दश मण्डलानि, शेषास्तिष्ठन्ति चतुश्चत्वारिंशत् । ५४ । ततश्चैव्यच्छेदकरादयोऽधस्तनः पञ्चदशरूपः, लब्धाः पञ्चदशमण्डलस्यैकादशभागाः । १४ । १६ । " ता आश्चयण " इत्यादि सूर्यविषय प्रश्नसूत्र सुगमम् । भगवानाह-पञ्चदशचतुर्भागाधिकानि मण्डलानि चरन्ति । तथा हि-यदि षट्पञ्चास्य सूर्यमासेन चतुर्दशानि पञ्चदशोत्तराणि मण्डलानि सूर्यस्य लभ्यन्ते, तत एकेन मासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-६० । ११५ । १ । अत्रान्त्येन राशिना एकवक्त्रेण मध्यराशेर्गुणनं, जातः स तावानेव, तस्य षट्पञ्चा भागहरणं, लब्धानि पञ्चदश मण्डलानि, षोडशस्य च षष्टिभागविभक्तस्य पञ्चदशजागत्तमकाश्चतुर्भागाः । १५ । १७ । " ता आश्चयण " इत्यादि नक्षत्रविषय प्रश्नसूत्र सुगमम् । भगवानाह-"ता पञ्चरस" इत्यादि । पञ्चदश मण्डलानि चतुर्भागाधिकानि पञ्चत्रिंशत् विंशत्यधिकशतजागत्तमकाश्चतुर्भागाः । किमुक्तं भवति ?-षोडशस्य च मण्डलस्य पञ्चत्रिंशत् विंशत्यधिकशतभाग न चरति । तथाहि-यदि विंशेन सूर्यमासेन चतुर्दश शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि मण्डलानि नक्षत्रस्य लभ्यन्ते, तत एकेन सूर्यमासेन किं लभ्यते ? । राशित्रयस्थापना-१२० । १८३५ । १ । अत्रान्त्येन राशिना मध्यराशेर्गुणनः, जातस्तावानेव, तस्य विंशत्यधिकेन शतेन भागहरणं, लब्धानि पञ्चदश मण्डलानि, पञ्चत्रिंशच्च विंशत्यधिकाः शतभागाः षोडशस्य । १५ । १३७ ।

(६६) अधुनाऽभिवाञ्छितमासमाधिकृत्य चन्द्राऽऽदीनां मण्डलानि निरूपयन्नाह—

ता अजिवाहितेण मासेण चंदे कति मंडलाइं चरति ? । ता पञ्चरस मंडलाइं चरति, तेमति-छुचुलमीतिसत-जागे मंडलसस । ता अजिवाहितेण मासेण मूरे कति मंडलाइं चरति ? । ता मोलस मंडलाइं चरति तेहिं जागेहिं ऊणगाइं, दोहिं अरुपाइहिं सण्हिं मंडलं छेत्ता । ता अभिवाहितेण मासेण एक्खत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता सोलस मंडलाइं चरति, सीतालीमाणहिं जागेहिं अहिं-याहिं चाइमहिं अट्ठाभीणहिं सण्हिं मंडलं छेत्ता ॥

" ता अजिवाहितेण " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । अभिवाञ्छितेन मासेन चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह-"ता पञ्चरस " इत्यादि । पञ्चदश मण्डलानि चरति, षोडशस्य च मण्डलस्य त्रयशानि षोडशान्याधिकशतजागत्तमकाः । तथाहि-अत्रैव त्रैराशिकम-इह युगऽभिवाञ्छितमासाः सप्तपञ्चाशत्, सप्त चाहोरात्राः, एकादश मुहूर्ताश्च योविंशतिश्च द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य । पञ्चा च राशः सांश इति तत्रैराशिककर्मविषय । ततः परिपूर्णमासप्रतिपत्त्यर्थमय राशः षट्पञ्चाशदधिकं शतेन गुण्यते, जातानि परिपूर्णानि नवार्शानि शतान्यष्टाविंशत्याधिकान्याभिवाञ्छितमासानाम् । किमुक्तं भवति ?-षट्पञ्चाशदधिकशतसंख्येषु युगधन्यायन्तः परिपूर्णा अजिवाञ्छितमासा वच्यन्ते । ततश्च द्वादशाभूते सूत्रकृतैव साक्षादजिहितम् । ततश्चैराशिककर्मवता । यद्यष्टाविंशत्याधिकैराजिवाञ्छितमासेन चतुर्दशानि शतैः षट्पञ्चाशदधिकशतसंख्यया युगभाविभिश्चान्द्रमण्डलानामेकलक्षं सप्तत्रिंशत्सहस्राणि नवशतानि चतुरुक्तगणं लभ्यन्ते, तत एकेनाभिवाञ्छितमासेन किं लभामहे ? । राशि-

त्रयस्थापना ८७२८ । १३७७०४ । १ । अत्रान्त्येन राशिनैकवक्त्रेण मध्यराशेस्तावना, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन ८९२८ राशिना भागहरणं, लब्धानि षट्पञ्चदश मण्डलानि । १५ । शेषमुद्धरति एकोनचत्वारिंशच्छतानि चतुर्दशान्याधिकानि । ३६-८४ । ततश्चैव्यच्छेदकरादयोरष्टाचत्वारिंशताऽपयत्तना, जात उपरितनो राशस्त्यशीतिरधस्तनः षड्शान्याधिकं शतम् । १६८६ । आगत षोडशमण्डलस्य त्रयशानि षोडशान्याधिकशतभागाः । " ता अभिवाञ्छितेण " इत्यादि सूर्यविषय प्रश्नसूत्र सुगमम् । भगवानाह-"ता सोलस " इत्यादि । षोडश मण्डलानि त्रिभिर्भागैर्न्यूनानि चरन्ति । मण्डल द्वाभ्यामष्टाचत्वारिंशदधिककृत्यां शतार्थं कृत्वा । तथाहि-यदि षट्पञ्चाशदधिकशतसंख्ययुगभाविभिरष्टाविंशदधिकैराभिवाञ्छितमासेन वाशीतिशतैः सूर्यमण्डलानामेक लक्षं, द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि, सप्त शतानि चत्वारिंशदधिकानि लभ्यन्ते, तत एकेनाजिवाञ्छितमासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-८९२८ । १४७७०४ । १ । अत्रान्त्येन राशिनैकलक्षेण मध्यराशेर्गुणनं, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन ८९२८ राशिना जागे हियते, लब्धानि पञ्चदश मण्डलानि । १५ । शेषमुद्धरति अष्टाशानि शतानि त्रिंशत्याधिकानि । ८८२० । ततश्चैव्यच्छेदकरादयोः षट्त्रिंशताऽपयत्तना, जात उपरितनो राशिर्द्वे शते पञ्चचत्वारिंशदधिके । २४५ । अधस्तनो द्विशतेऽष्टचत्वारिंशदधिके । ७४८ । आगत षोडशमण्डलं त्रिभिर्भागैर्न्यूनं द्वाभ्यामष्टाचत्वारिंशदधिकार्थं शतार्थं प्रविभक्तम् । २४८ । " ता अभिवाञ्छितेण " इत्यादि । षोडश मण्डलानि सप्तचत्वारिंशता भागैराधिकानि चतुर्दशानि शतैराष्टाशान्याधिकैर्मण्डलं कृत्वा । तथाहि-यदि षट्पञ्चाशदधिकशतसंख्ययुगभाविभिरष्टाविंशदधिकैराभिवाञ्छितमासेन वाशीतिशतैराष्टाविंशत्याधिकैर्नक्षत्रमण्डलानामेकलक्षं त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि शतमेक त्रिंशदधिक लभ्यन्ते, तत एकेनाभिवाञ्छितमासेन किं लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-८९२८ । १४३१३० । १ । अत्रान्त्येन राशिना एकवक्त्रेण मध्यराशेर्गुणनं, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन ८९२८ राशिना भागो हियते, लब्धानि षोडश मण्डलानि, शेषमुद्धरति द्वे शते द्वाशान्याधिके । २८२ । ततश्चैव्यच्छेदकरादयोः षट्पञ्चाशदधिकेनापयत्तना, जात उपरि सप्तचत्वारिंशत्, अधस्तु चतुर्दश शतान्याष्टाशान्याधिकानि । १६८६ । आगता सप्तचत्वारिंशत् अष्टाशान्याधिकचतुर्दशशतभागाः ।

(४७) सप्तत्येकैकेनाहोरात्रेण चन्द्राऽऽदयः प्रत्येकं कति मण्डलानि चरन्तीत्यत्र निरूपणार्थमाह—

ता एगमेगेण अहोरत्तेण चंदे कति मंडलाइं चरति ? । ता एगं अरुपंमंडलं चरति, एकनासाए भागेहिं ऊणं एवहिं पणरमेहिं मतेहिं अरुपंमंडलं छेत्ता । ता एगमेगेण अहोरत्तेण सूरिए कति मंडलाइं चरति ? । ता एगं अरुपंमंडलं चरति । ता एगमेगेण अहोरत्तेण एक्खत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता एगं अरुपंमंडलं चरति, दोहिं जागेहिं अयिं सत्तहिं पुतोमेहिं सण्हिं अरुपंमंडलं छेत्ता ।

" ता एगमेगेण " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकेनाहोरात्रेण चन्द्रः कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह-"ता एगं"

इत्यादि । एकमर्द्धमण्डलं चरति, एकत्रिंशता भागैर्न्यूनं नवभिः पञ्चदशोत्तरैः शतैर्मण्डलमण्डलं चरति । तथाहि-रात्रिन्दिवाभ्यामष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैः सप्तदश शतान्यष्टपष्टयधिकान्यर्द्धमण्डलानां चन्द्रस्य लभ्यन्ते, तत एकेन रात्रिन्दिवेन किं लभ्यते ? राशित्रयस्थापना-१८३०।१७८८। अत्रान्येन राशिनैः षड्विंशत्येन मध्यराशेर्गुण्यते, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन १८३० राशिना जगहरणं, स उपरितनस्य राशेः स्तोकात्वाद्भाग न लभते । ततश्चेष्टच्छेदकराश्याधिकेनापवर्तना, जात उपरितनो राशिरष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि, अष्टतनो नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि । १६८ । तत आगतमेकत्रिंशता भागैर्न्यूनमेकमर्द्धमण्डलं नवभिः शतैः पञ्चदशोत्तरैः प्रविनक्तमिति । " ता एगमेगणं " इत्यादि सूर्यविषयं प्रश्नपूर्वं सुगमम् । जगवानाह-" ता एगमेगणं " इत्यादि । एकमर्द्धमण्डलं चरति । एतच्च सुप्रतीतमेव । " ता एगमेगणं " इत्यादि नक्षत्रविषयं प्रश्नपूर्वं सुगमम् । भगवानाह-" ता एगमेगणं " इत्यादि । एकमर्द्धमण्डलं द्वाभ्यां भागाज्यामधिकं चरति, द्वात्रिंशदधिकैः सप्तभिः शतैर्मण्डलं चरति । तथाहि-यद्यहारात्राणामष्टादशभिः शतैस्त्रिंशदधिकैरष्टादशशतानि पञ्चविंशदधिकानि नक्षत्राणामर्द्धमण्डलानि लभ्यन्ते, तत एकेनाहोरात्रेण किं लभ्यते ? राशित्रयस्थापना-१८३० । १७३५ । अत्रान्येन राशिनैककूपेण मध्यराशेर्गुण्यता, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन १७३० राशिना जगहरणं, अष्टमेकमर्द्धमण्डलं, शेषास्तप्रति पञ्च । ततश्चेष्टच्छेदकराश्याधिकं तृतीयैरपवर्तना, जातावुपरि द्वौ अष्टमत्तमस शतानि द्वात्रिंशदधिकानि, ७३२ । लब्धौ द्वौ द्वात्रिंशदधिकनवशतभागौ ।

(४७) अधुना एकैकं परिपूर्णं मण्डलं चन्द्राऽऽद्यः प्रत्येकं कतिमिहोरात्रैश्चरन्तीत्येतद्विरूपणार्थमाह-

ता एगमेगं मंडलं चंदे कतिहि अहोरत्तेहि चरति ? । ता दोहिं अहोरत्तेहि चरति, एकतीमाए जागेहिं अहिगेहिं चउहिं चोतालेहिं सतेहिं राडेदिणहिं छेत्ता । ता एगमेगं मंडलं सरे कतिहिं अहोरत्तेहिं चरति ? । ता दोहिं अहोरत्तेहिं चरति । ता एगमेगं मंडलं एकखत्ते कतिहिं अहोरत्तेहिं चरति ? । ता दोहिं अहोरत्तेहिं चरति, दोहिं भागेहिं ऊणेहिं तिहिं सत्तहिं सतेहिं राडेदियं छेत्ता ।

" ता एग " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकं मण्डलं चन्द्रः कतिमिहोरात्रैश्चरति ? । भगवानाह-" ता दोहिं " इत्यादि । द्वात्र्यामहोरात्राभ्यां चरति, एकत्रिंशता भागैरधिकं भागैः चतुर्निश्चत्वारिंशदधिकैः शतैः रात्रिन्दिवं चरति । तथाहि-यदि चन्द्रस्य मण्डलानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि लभ्यन्ते, तत एकेन मण्डलन कति रात्रिन्दिवाभ्यां लभामहे ? राशित्रयस्थापना-७७४।१८३० । १ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुण्यते, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन राशिना चतुरशीत्यधिकं अष्टमत्तमस भागहरणं, लब्धौ द्वाहोरात्रौ, शेषास्तप्रति द्वाषष्टिः । ६२ । ततश्चेष्टच्छेदकराश्याधिकेनापवर्तना, जात उपरितनो राशिरष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि । ७३२ । तत आगतमेकत्रिंशद द्विचत्वारिंशदधिकचतुःशतभागः । " ता एग-

मेग " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकं मण्डलं सूर्यः कतिमिहोरात्रैश्चरति ? । भगवानाह-" ता दोहिं " इत्यादि । द्वात्र्यामहोरात्राभ्यां चरति । तथाहि-यदि सूर्यस्य मण्डलानां नवभिः शतैः पञ्चदशोत्तरैरष्टादश शतानि त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणां लभ्यन्ते, तत एकेन मण्डलेन कतिहोरात्राणां लभामहे ? राशित्रयस्थापना-६१५।१८३०।१ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुण्यते, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन ६१५ राशिना जगहरणं, लब्धौ द्वाहोरात्राविति । " ता एगमेगं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एकैकमण्डलं मण्डलं नक्षत्र कतिमिहोरात्रैश्चरति ? । भगवानाह-" ता दोहिं " इत्यादि । द्वात्र्यामहोरात्राभ्यां चरति, द्वाभ्यां भागाभ्यां द्विनाभ्यां त्रिभिः सप्तषष्टैः सप्तपष्टयधिकैः शतैः रात्रिन्दिवं चरति । तथाहि-यदि नक्षत्रस्य मण्डलानामष्टादशभिः शतैः पञ्चविंशदधिकैः षड्विंशच्छतानि षष्टयधिकानि रात्रिन्दिवाभ्यां लभामहे, तदैकेन मण्डलेन किं लभामहे ? राशित्रयस्थापना-१७३५।३६६०।१ । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेस्ताडना, जातः स तावानेव, तस्याऽऽद्येन १७३५ राशिना भागहरणं, लभ्यमेकं रात्रिन्दिवं, शेषाणि त्रिपष्टयष्टादश शतानि पञ्चविंशत्यधिकानि । १८२५ । ततश्चेष्टच्छेदकराश्याः षड्विकेनापवर्तना । जात उपरितनो राशिस्त्रिंशति पञ्चषष्टयधिकानि ३६५ । छेदकराशस्त्रिंशति शतानि सप्तषष्टयधिकानि, ३६७ तत आगत द्वात्र्यां सप्तषष्टयधिकशतभागज्यां द्विनां द्विनां रात्रिन्दिवमिति ।

(४६) सप्रति चन्द्राऽऽद्यः प्रत्येकं कति मण्डलानि युगे चरन्तीत्येतद्विरूपणार्थमाह-

ता जुगेणं चंदे कति मंडलाइं चरति ? । ता अट्टचुत्तमीते मंडलमते चरति । ता जुगेहिं मूगं कति मंडलाइं चरति ? । ता एव पण्णमे मंडलमते चरति । ता जुगेणं एकखत्ते कति मंडलाइं चरति ? । ता अट्टारम पण्णसे दुभागमंडलसते चरति ॥

" ता जुगेणं " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । युगेन कति मण्डलानि चरति ? । भगवानाह-" ता अट्ट " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । अष्टो मण्डलशतानि चतुरशीत्यधिकानि चरति । तथाहि-चन्द्र एकेन शतमहस्त्रेणाष्टानवत्या शते प्रविनक्तस्य मण्डलस्याष्टपष्टयधिकसप्तदशशतमख्यान् भागान् एकेन मुहूर्तेन गच्छति । युगे च मुहूर्ताः सर्वमख्याया चतुःषड्वाश-त्नहस्त्राणि, नव शतानि, ततः सप्तदश शतानि अष्टपष्टयधिकानि चतुःषड्वाशता सहस्रैर्नवतिश्च शतैर्गुण्यन्ते, जाता नव कोटयः, सप्तत्रिंशत्स्रिषष्टिः सहस्राणि, द्वे शत ६७०६३२०० । तताऽस्य राशेकेन शतमहस्त्रेणाष्टानवत्या च शतैः १०९८०० मण्डलानाऽऽनयनाय भागो ह्वयते, त्र्यर्थाभि अष्टौ शतानि चतुरशीत्यधिकानि मण्डलानामिति । " ता जुगेणं " इत्यादि सूर्यावपये प्रश्नपूर्वं सुगमम् । भगवानाह-" ता एव पण्णमे " इत्यादि । ता इति पूर्ववत् । नव मण्डलशतानि पञ्चदश्याधिकानि चरति । तथाहि-यदि द्वात्र्यामहोरात्राभ्यामेक सूर्यमण्डलं लभ्यते, ततः सकलयगमावतिरष्टादशतिरहोरात्रशतैस्त्रिंशदधिकैः कति मण्डलानि लभ्यन्ते ? राशित्रयस्थापना-२।१८३० । अत्रान्येन राशिना मध्यराशेर्गुण्यते, जातान्यष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि १८३० । तेषामाद्येन राशिना द्विकूपेण जगहरणं,

संख्यानि नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ६१५। " ता जुगणं " इत्यादि नक्षत्रत्रिषयं प्रथमं सुगमम् । भगवानाह-"ता अष्टार-स" इत्यादि । अष्टादशभिर्भागमण्डलशतानि अर्द्धमण्डलशतानि पञ्चविंशानि पञ्चविंशदधिकानि चरति । तथाहि-नक्षत्रमेकेन शतमहोत्तराष्टानवशतं च शतैः प्रविजकस्य मण्डलसत्त्वान् पञ्चविंशदधिकाष्टादशशतसंख्यान् प्रागान् एकेन मुहूर्त्तेन गच्छति, युगं च मुहूर्त्तः सप्तसंख्यया चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि, नव शतानि । ततस्तैः चतुःपञ्चाशता सहस्रैर्नक्षत्रैः शतैरष्टादश शतानि पञ्चविंशदधिकानि शुष्पन्ते, जाता इय कोटयः, सप्त स्रजाः, एकचत्वारिंशत् सहस्राणि, पञ्चशतानि १००७४१५०० । अर्द्धमण्डलानि चेह हातुमिष्टानि, तत एकस्य शतसहस्रस्याष्टानवशतं शतानामर्द्धं यानि चतुःपञ्चाशत्सहस्राणि नव शतानि, तैर्भागो ह्रियते, लब्धानि अष्टादश शतानि पञ्चविंशदधिकानि अर्द्धमण्डलानामि-ति । सू० प्र० १५ पादु० । च० प्र० । उयो० । व० प० ।

(५०) " चंदेहि उ सिंघयरा, सुरा सुरेहिं तह गहा सिंघा । नक्षत्रा उ गदेहि य, नक्षत्रेहि तु ताराओ ॥ ६४ ॥ सव्यऽप्यगई चंदा, तारा पुण हुंनि सव्यासिंघगई । एलो गर्हियमेसो, जोडसियाणं तु देवाणं ॥ ६५ ॥ " व० प० ।

(५१) अथ चन्द्रसूर्यनक्षत्रताराणामल्पार्द्धिकत्वं महार्द्धिकत्वं च विशङ्कुराह-

एतेसि णं भंते ! चंदिमसूरिअगहणकवत्ततारारूपाणं क-यरे सव्वमहिद्धिआ, कयरे सव्वप्पिद्धिआ ? गोयमा ! तारारू-बेहिं तो एक्खत्ता महिद्धिआ, नक्षत्रेहिं तो गहा महिद्धिआ, गहेहिं तो सूरिआ महिद्धिआ, सुरेहिं तो चंदा महिद्धिआ, सव्व-प्पिद्धिआ तारारूपा, सव्वमहिद्धिआ चंदा ।

" एतेसि णं " इत्यादि । एतेषां भवन्ति । चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रता-रारूपाणां मध्ये कतरे सव्यमहर्द्धिकाः, कतरे च, चकारोऽत्र गम्यः । सर्वाल्पार्द्धिकाः ? । भगवानाह-गौतम ! तारारूपेभ्यो नक्षत्राणि महर्द्धिकानि, नक्षत्रेभ्यो महा महर्द्धिकाः, ग्रहेभ्यः सूर्या महर्द्धिकाः, सूर्येभ्यश्चन्द्रा महर्द्धिकाः । अत एव सर्वाल्पार्द्धिकास्तारारूपाः, सव्यमहर्द्धिकाश्चन्द्राः । इयमत्र जायता-गतिविचारणायाम् येन्यः शीघ्रा उक्तास्ते तेन्य आच्छिन्निविचारणायामुत्क्रमतो महर्द्धिका क्रिया इति । ज० ७ वक्र० । जी० । सू० प्र० । च० प्र० । (चन्द्र-सूर्ययोर्दृष्टास्तमयने, तत्र बहुषो विप्रतिपक्षयस्तस्मिन्निगकरणं च 'सूर्यमण्डल' शब्दे वक्ष्यते) गणितप्रतिपादके ज्योतिःशास्त्रे, ज० । सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

जोडसियदेवित्थी-ज्योतिष्कदेवत्थी-जी० । चन्द्राऽऽदिज्योति-ष्कदेवानामप्रमहिष्याम्, जी० ।

से किं तं जोडसियदेवित्थियाओ ? । जोडसियदेवि-त्थियाओ पंचविहाओ पणत्ताओ । तं जहा-चंदविमा-णजोडसियदेवित्थियाओ, सूरविमाणजोडसियदेवित्थिया-ओ, गहविमाणजोडसियदेवित्थियाओ, एक्खत्तविमाण-जोडसियदेवित्थियाओ, ताराविमाणजोडसियदेवित्थिया-ओ । सेचं जोडसियदेवित्थियाओ । जी० १ प्रति० ।

जोडसियमंरुल-ज्योतिष्कमण्डल-ज० । चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रता-राणां मण्डले, ज० ७ वक्र० । (ज्योतिष्कमण्डलानि पणसिस्वरूपं 'मंडल' शब्दे वक्ष्यते) (अथ सूर्यमण्डलानां मिथश्चन्द्रमण्ड-लानां चान्तराणि 'अंतर' शब्दे प्रथमभागं ६६ पृष्ठे दृष्टव्यानि)

अथ कति मण्डलानि द्वीपे, कति च निषधलवणे चन्द्रसूर्य-योर्भवन्तीत्याह-

संततमंतरमेयं, रवीण पणसट्ठि मंडला दीवे ।

तत्थ विसट्ठि निसट्ठे, तिन्नि अवाहाएँ तस्सेव ॥ ११ ॥

सन्ततं निरन्तरम्, एतत्पूर्वोक्तं सूर्याचन्द्रयोश्च मध्ये प्रविश-तोर्धदिनिर्गच्छतांश्च मण्डलानां परस्परमन्तरं कथं, तत्र रव्योः पञ्चषष्टिमण्डलानि दीपे, तत्रापि द्वाषष्टि निषधपर्वते, त्रीणि च तस्य बाहायाम् । इदं तु भीमूनिचन्द्रसूरिनिर्गच्छं समवाया-कृत्यौ । त्रिषष्टिस्थाने जम्बूद्वीपस्य पर्यन्तिमेऽशोत्युत्तरे योजन-शते पञ्चषष्टिर्भवन्ति । तत्र निषधपर्वते नीलवन्तपर्वते च त्रि-षष्टिः सूर्योदयाः, सूर्यमण्डलानि इत्यर्थः । तद्वन्त्ये तु द्वे जगत्यां, शेषाणि तु त्रयणे इत्युक्तमास्ति । संप्रहणीकृत्यादावपि त्रिषष्टिः २ मण्डलानि निषधनीलवन्तोः, द्वे द्वे हारवर्षकाट्यादौ ॥ ११ ॥

चंदाणं निमदे वि अ, पंरुल पण गुरुवणमि दीपंति ।

सेसाई पंरुलाडं, दोएह वि जलदिसम मज्जाम्मि ॥ १२ ॥

तथा चन्द्रज्योतिषधनीलवन्तपर्वते एव पञ्च मण्डलानि गुरु-पर्वते दृश्यन्ते । शेषाणि द्वयोःपि जलधौ रवेर्दश, पञ्च शशिनश्च भवन्ति । तत्राप्ययं विशेषः—१ । २ । ३ । ४ । ५ । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । एतानि चन्द्रस्य सूर्यस्याऽपि साधारणानि । ६ । ७ । ८ । ९ । १० कृपाणि पुनश्चन्द्रस्यैव भवन्ति, न जातुन्विदपि तेषु सूर्या समायाति । चन्द्रस्य मण्डलान्तराणि चतुर्दश सन्ति । तत्र चतुर्षु सर्वाभ्यन्त-रेषु सर्वथाष्टमण्डलान्तरेषु च सूर्यस्य प्रत्येकं द्वादश मण्डला-नि स्युः, मध्यवर्त्तितेषु चन्द्रमण्डलान्तरेषु सूर्यमण्डलानि त्रयोदश भवन्ति ॥ १२ ॥ मं० ।

चन्द्रमण्डलाऽऽदिष्विष्कम्भो यथा-

एगट्ठिभागेँ ठेसू-ण जेवणं तस्स हेति जे जागा ।

ते चंदा छप्पणं, अरयालीसं जवे सूर । ॥

एकवष्ट्या योजनप्रमाणाद्भूतनिष्पन्नं जित्वा तस्य भवन्ति वे भागा एकषष्टिसंख्याः, ते च चन्द्राश्चन्द्रमण्डलानि षट्पञ्चाशद् भवन्ति । सूर्यमण्डलं नि भवत्यष्टाचत्वारिंशद्भागः । किमुक्तं भवति ?-योजनस्यैकषष्टिभागाः षट्पञ्चाशच्चन्द्रमण्डलस्य वि-ष्कम्भपरिमाणं सूर्यमण्डलस्याष्टाचत्वारिंशत् । एतदेव गव्यूत-परिमाणेन चिन्त्येत-तत्र चतुर्गव्यूतं योजनमिति षट्पञ्चाशच्च-तुर्भिर्गुण्यते, जाते के शते चतुर्विंशत्यधिके । १२४ । तयारेक-वष्ट्या भागे हुने संध्यालयः क्रोशाः, एकस्य च क्रोशस्य एक-चत्वारिंशदेकषष्टिभागाः । विष्कम्भाई चोत्सेधं, ततोऽष्टाविंश-तिरेकषष्टिभागा योजनस्योत्सेधपरिमाणं चन्द्रमण्डलस्य सा-कं गव्यूतमेकचत्वारिंशद्विसप्तत्याधिकभागा गव्यूतस्य, तथा सू-र्यमण्डलस्याष्टाचत्वारिंशद्भागो योजनस्य चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातं द्विन्वत्यधिकं शतम् । १६२ । तस्यैकवष्ट्या भागो ह्रियते, स-ंध्यालयः क्रोशाः, क्रोशस्य च नवैकषष्टिभागा विष्कम्भाईमुत्से-

च इत्युत्प्रेषपरिमाणं चतुर्विंशत्येकषष्टिजाया योजनस्य । यदि वा अर्धं गव्यूतं, न च चाविंशत्यधिकशतनागा गव्यूतस्य । तथा चन्द्रस्य चन्द्रमण्डलस्य परिधेः परिमाणं द्वे योजने, त्रयः क्रोशाः, एकस्य क्रोशस्य सप्तत्रिंशदेकषष्टिभागा विशषाधिकाः । सूर्यमण्डलस्य द्वे योजने, एकः क्रोशः, अष्टपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागाः क्रोशस्य विशषाधिकाः । नक्षत्राऽऽदिमण्डलानां तु विशषाधिकाऽऽदिपरिमाणं संप्रदर्शयतीकायां तत्सार्धटीकायां चाभिहितमस्मान्निरिति ततोऽप्यध्यायम् । ज्यो० ७ पादु० । (चन्द्रसूर्यनक्षत्रप्रहतराणां मुहूर्तगतिप्रमाणं 'जोडसिय' शब्दे १६०५ पृष्ठे गतम्)

जोडसियराय-ज्योतिष्कराज-पुं० । चन्द्रे, सूर्ये च । "चन्द्रसूरिया य पृथ्वी दुबे जोडसिया जोडसियरायाणो परिवसन्ति ।" प्रज्ञा० २ पद । स्था० । सू० प्र० ।

जोडसियविमाण-ज्योतिष्करविमान-न० । चन्द्रसूर्यप्रहतराणां विमाने, "पृथ्वी च जोडसियाय देवाणां तिरियमसञ्जे जा जोडसियविमाणावासस्य सहस्त्रा इवन्ति ।" प्रज्ञा० २ पद । (सर्वो विमानवक्तव्यता 'विमाण' शब्दे वक्ष्यते)

जोडस्मर-योगेश्वर-पुं० । योगो धर्मः शुक्लध्यानसङ्कणः, स येषां विद्यते इति योगिनः साधवः, तैरीश्वरः स दुपदेशेन तेषां प्रवृत्तस्तत्संबन्धाऽऽदिति, तेषां वा ईश्वरे योगेश्वरः । प्रभुरित्यनर्थान्तरम् । योगिनां प्रभौ, आच० ४ अ० ।

यदुक्तम्-

"चाण्डालः किमयं द्विजातिरधवा, शुद्धोऽयं वा तापसः, किं वा तत्त्वनिवेशपेशलमतिर्योगेश्वरः कोपि वा ? । इत्यस्वल्पविकल्पजटपमुखैः सभाष्यमाणो जनैर्नो यष्टो न हि कैव हृष्टदयो योगेश्वरो गच्छति ॥१॥" उक्त० ३ अ० । याज्ञवल्क्यमुनौ, योगिनां अष्टे च । दुर्गायाम्, स्त्री० । ऊर्ध्व । वाच० ।

योगेश्वर-पुं० । युज्यन्त इति योगा मनोवाक्कायव्यापारसङ्कणाः, तैरीश्वरः प्रधानो योगेश्वरः । योगप्रधाने, आच० ४ अ० । श्रीकृष्णे, दुर्गायां, वन्द्याककौटक्यां च, स्त्री० । ऊर्ध्व । वाच० ।

योगिस्मर्य-त्रि० । योगिनां चिन्तनीये, आच० ४ अ० ।

जोईरश्मिचारण-ज्योतीरश्मिचारण-पुं० । चारणभेदे, चन्द्रा-कप्रहनक्षत्राऽऽद्यन्यतमज्योतीरश्मिसंबन्धेन हृद्योव चरणचक्रमणप्रवणा ज्योतीरश्मिचारणाः । प्रव० ६७ द्वार ।

जोईरस-ज्योतीरस-न० । रत्नभेदे, रा० । ज्ञा० । आ० म० । स्था० । ज्योतीरस नाम रत्नम् । जी० ३ प्रति० ।

जोईरसमय-ज्योतीरसमय-त्रि० । ज्योतीरसाऽऽख्यरत्नाऽऽत्मके, "जोईरसमया उत्तरंगा ।" "जोईरसमया वंसा ।" ज्योतीरसं नाम रत्नं तन्मया वंशाः । रा० ।

जोकारकरण-जोत्कारकरण-न० । पित्रादीनां जोत्कारकरणाऽऽत्मके जिनभवनस्थितानामाशातनाभेदे, ध० २ अधि० ।

जोग-योग-पुं० । योजनं योगः । युज्-घञ् । बन्धे, योगो बन्ध इत्यनर्थान्तरमिति । पं० सू० ४ सूत्र । संबन्धे, वृ० ६ उ० ।

आतु० । स्था० । ज्ञा० । प्रश्न० । विशे० । संभवे, चा० १० चा० । अप्राप्तज्ञानाऽऽदिप्रापणे, कण० १ कृण ।

(१) "जोगक्षेत्रं यदुमाणा पवित्रं हति ।" अलङ्घ्यस्योत्तस्य यस्तुनो लानो योगो, लङ्घ्यस्य परिपासनं केम इति । ज्ञा० १ श्रु० ५ अ० । योगो बीजाऽऽधाना-द्भेदपोषणकरणम्, क्षेत्रं तत्तदुपपत्त्याऽऽपादनम् । रा० । संयोग, मेलने, चर्माऽऽदिधारणे, युक्ता, शब्दाऽऽदीनां प्रयोग, समुदायशब्दस्यावयवार्थसंबन्धे, 'योगवत्तं समाख्या' इति मीमांसकाः । "योगः कर्मसु कौशलम्" इत्युक्ते यथास्थित-यस्तुनोऽन्यथारूपप्रतिपादनं, वाच० । विधिकर्तृनुकूलपरिचारसंपत्तौ, प्रति० । द्रव्यतो बाह्ये मनोवाक्कायव्यापारे, तं० । आ० म० । भा० सू० । न० । अनु० । नि० सू० । पं० व० । प्र० । स्था० । प्रश्न० । आव० । उत्त० । सूत्र० । विशे० । योगो, व्यापारः, कर्म, क्रियेत्यनर्थान्तरमिति । विशे० । आतु० । इय० । जीति० । "जोगा मणमाईआ ।" योगा मनोव्यापाराऽऽदयः । प्रति० । आचा० । स्था० । सूत्र० । "मणवयसकाइए जोगे वदुमाणाणं" स्था० ६ उ० ।

(२) स च द्विधा । द्रव्ययोगो, भावयोगश्च-

दब्बे मणवइकाए-जोगा दब्बा पुद्दा उ जावम्पि ।

जोगो सम्पत्ताई, पसत्थ इयरो य विवरीओ ॥

दब्ब इति द्वारपरामर्शः । (मणवइकाए-जोगा दब्बा इति) मनोवाक्काययोग्यानि द्रव्याणि द्रव्ययोगः । इयमत्र भावना-जीवेनागृहीतानि गृहीतानि वा स्वव्यपाराप्रवृत्तानि द्रव्ययोगः । (दुहा उ भावकन ति) द्विधेय, तु शब्दस्यैवकारण्यत्वाद् द्विप्रकार एव, जावे जावविषया योग । तथा-प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च । तत्र प्रशस्तः सत्यकत्वाऽऽदि । आदिशब्दाद् ज्ञानाऽऽवरणपरिग्रहः । प्रशस्तता चास्य प्रशम्यते युज्यते अनेनाऽऽत्माऽपवर्गेणेत्य-भ्यर्थबलात् । इतरो मिथ्यात्वाऽऽदियोगो विपरीतोऽप्रशस्तः, युज्यतेऽनेनाऽऽत्मा अष्टविधेन कर्मणोऽप्युत्पत्तिभावात् । आ० म० १ अ० २ खण्ड । "दब्बजोगो-तिणहं चउएह वा जोगाणं जोगो । अहवा-मणवइकायपात्राणां दब्बाणि । जावजोगो-" जोगो त्रिरियं थामो, उच्छा-ह परकमो तथा चेदा । सत्तो सामन्थे ति य, जोगस्स हवति पजाया ॥१॥ सो य सम्पत्ताइअणुगतो पसत्थो, मिच्छत्तअणुअविरतिगओ अपसत्थो ॥" आ० सू० २ अ० ।

(३) मनोवाक्कायाऽऽत्मको योग एकस्मिन्ममये शुनोऽशुभो वा जवेन्न तूभयरूप इति प्रेरकः प्राह-

नाण पाणवइकाओगा, सुभाऽशुभा त्रि समयम्पि दीसन्ति ।

दब्बम्पि मीमज्जानो, भवेज्ज न उ जावकरणम्पि । १॥३६॥

ननु मनोवाक्काययोगाः शुभा अशुभाश्च, मिथ्या इत्यर्थः । एकस्मिन्ममये दृश्यन्ते । तत्कथम् ? उच्यते-"सुभोऽशुभो वा स एव समयास्मिन्ति (१६३५ गद्या) " तथाहि-किञ्चिदावधिना दानाऽऽदिधनरण चिन्तयतः शुभाशुभो मनोयोगः । तथा-किमप्यावधि-नैव दानाऽऽदिधर्ममुपदिशतः शुभाशुभो वावयोगः । तथा-किमप्यविधिनैव जिनपूजावन्दनाऽऽदिकायचेष्टा कुर्वतः शुभाशुभः काययोग इति । तदेतदयुक्तम् । कुत इत्याह-"दब्बाम्पि" इत्यादि । इह-मुक्तं भवति-इह द्विविधो योगः द्रव्यतो, जावनश्च । तत्र मनोवाक्काययोगप्रवर्तकानि द्रव्याणि, मनोवाक्कायपरिस्पन्दाऽऽत्मको योगश्च द्रव्ययोगः । यस्त्वेतदुभयरूपयोगदेतुर्दृश्यवसावः

स जावयोगः । तत्र शुभाशुभरूपानां यथोक्तचिन्तादेश-
नाकायवेष्टानां प्रवर्तके विविधेऽपि व्यवयोगे व्यवहारम-
वर्तमानविवक्षाभावेण जवेदपि शुभाशुभत्वलक्षणो मिश्रभावः,
न तु मनोवाक्काययोगनिबन्धनाभ्यवसायरूपे जावकरणे भा-
वाऽऽत्मके योगे । अयमभिप्रायः—व्यवयोगो व्यवहारनयवर्ष-
नेन शुभाशुभरूपोऽपीष्यते । निश्चयनयेन तु सोऽपि शुभोऽ-
शुभो वा केवलः समस्ति, यथोक्तचिन्तादेशनाऽऽविप्रवर्तकव्य-
वयोगाणामपि शुभाशुभरूपमिश्रणां सम्भवेनाभावात् । मनो-
वाक्कायव्यवयोगनिबन्धनाभ्यवसायरूपे तु जावकरणे भावयोगे
शुभाशुभरूपो मिश्रभावो नास्ति, निश्चयनयदर्शनेत्येवाऽऽगमेऽत्र
विशङ्कितत्वात् । न हि शुभाशुभशुनानि वाऽभ्यवसायस्थानानि
मुक्त्वा शुभाशुभाभ्यवसायस्थानरूपस्तृतीयो राशिरागमे क-
चिदपीष्यते, येनाभ्यवसायरूपे भावयोगे शुभाशुभत्वं स्यादिति
भावः । तस्माद्जावयोग एकस्मिन्समये शुभोऽशुभो वा नवति,
न तु मिश्रः । विशेषः । प्रति० ।

(४) योगाश्च दोषाय गुणाय च भवन्ति, तदेतत्प्रतिपादयति—

मणो य वाय काभो य, तिबिहो जोगसंगहो ।

ते अजुत्तस्स दोसाय, जुत्तस्स य गुणावहा ॥

मनोयोगः, वाययोगः, काययोगश्चेति त्रिविधो योगसंग्रहो
भवति, संक्षेपनस्त्रिंश योगो जवतीत्यर्थः । ते मनोवाक्काय-
योगा अयुक्तस्यानुपयुक्तस्य दोषाय कर्मवन्धाय भवन्ति, युक्तस्य
तु तेष्वगुणाऽऽवहाः कर्मनिर्जराकारिणः संपद्यन्ते । पृ० ३ ठ० ।
तदात्मके आश्रयज्ञानमेवे, स० ५ स० । योजनं योगो, जीवस्य
वीर्यपरिस्पन्द इति यावत् । यदि वा—युज्यते धावनचक्षणाऽऽ-
विक्रियासु व्यापार्येति योगः । कर्मणि घञ् । यज्ञा-युज्यते स-
न्ध्यते धावनचक्षणाऽऽविक्रियासु जीवोऽनेनेति “पुंनाञ्ज” —॥५॥
३।१३०॥ इति करणे घञ्प्रत्ययः । कर्म० ३ कर्म० । स० । प० स० ।
अथवा अनु० भावतः कायाऽऽविकरणयुक्तस्याऽऽत्मनो वीर्य-
परिणतिविशेषे, स्था० १ ठा० । अष्ट० ।

(५) स च मनोवाक्कायलक्षणसहकारिकारणभेदाद्विविधः—

“परिणामावेवगह-णसाहणं तेन स्रज्जनामतिगं ॥” क० प्र० ।

अस्याक्षरगमनिका-परिणमनं परिणामः । अन्तर्भूतार्णजार्था-
व (व्यवज्जनात्—) ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ इति घञ्
प्रत्ययः । परिणामाऽऽवादानामित्यर्थः । आलम्ब्यत इत्या-
लम्बनम्, ‘अनद्’ । ५ । ३ । १३४ । इति भावेऽनट्प्रत्ययः ।
गृहीतिर्गृहणं, तेषां साधनं, साध्यतेऽनेनेति साधनं, योगसक्ति
वीर्ये “करणोऽधारे” । ५ । ३ । १३६ । इत्यनट्प्रत्ययः । तथा-
हि-तेन वीर्यविशेषण योगसंज्ञितेनौदारिकाऽऽविकारिप्रयो-
ग्यान् पुनश्चान् प्रथमतो गृह्णाति, गृहीत्वा च प्राणाऽपानाऽऽदि-
रूपतया परिणमयति, परिणमस्य च तन्निर्गतेतुसामर्थ्यवि-
शेषसिद्धये तानेव पुनश्चान् वलम्ब्यते । यथा मन्दशक्तिः काहव-
जगरे परिप्लवणाय यष्टिमयलम्बने, ततस्मद्वलम्बनो जातसा-
मर्थ्यविशेषः सन् तान् प्राणापानाऽऽदिपुनश्च न विस्तृजतीति ।
परिणामाऽऽलम्बनप्रदणसाधनं वीर्यं, तेन च वीर्येण योगसंज्ञिकेन
मनोवाक्कायावष्टमनो जायमानेन (लज्जनामतिगं ति) लब्ध
आमन्त्रिकं-मनोयोगः, वाययोगः, काययोग इति । तत्र मनसा क-
रणभूतेन योगो मनोयोगः, वाक्का योगो वायवयोगः, कायेन योगः
काययोगः । कर्म० ५ कर्म० ।

(६) योगप्रकरणायऽऽह—

तिबिहो जोगे पष्ठचे । तं जहा-मणोजोगे, वयजोगे, का-
यजोगे ॥

“तिबिहो जोगे” इत्यादि । इह च वीर्यान्तरायकृपकृपोपश-
मसमुत्पलविधिविशेषप्रत्ययमभिसन्ध्यनभिसन्धिपूर्वकमात्मनो
वीर्ययोगः । आह च—“जोगो विरियं यामो, उक्काह परक्रमो तथा
विद्या । सत्तो सामर्थ्यं ति य, जोगस्स हर्वाति पऽजाया” ॥१॥
इति । स च विद्या-सकरणोऽकरणश्च । तत्रालेख्यस्य केवलि-
नः कृत्स्नयोर्ज्ञेयदृश्ययोरर्थयोः केवलज्ञानं, दर्शनं चोपयुज्ज्ञान-
स्य योऽसावपरिस्पन्दः प्रतिष्ठा वीर्यविशेषः सोऽकरणाः । स
च नेहाधिक्रियते, सकरणस्यैव त्रिस्थानकावतारित्वात् । अल-
स्सस्यैव व्युत्पत्तिः, तमेव वाऽऽश्रित्य सूत्रव्याख्या युज्यते ।
जीवः कर्मभिर्येन “कर्मं जोगनिमित्तं वज्झइ” इति वचनात्
युक्ते वा प्रयुक्ते यं पर्यायं स योगो, वीर्यान्तरायकृपोपशमज-
नितो जीवपरिणामविशेष इति ।

आह च—

“मणसा वयसा काप-ण वा वि जुत्तस्स विरियपरिणामो ।

जीवस्स अप्पणिज्जो, स जोगससो जणकत्तामो ॥ १ ॥

तेआजोगेण जहा, रत्ताई घमस्स परिणामो ।

जीवकरणवपभागे, विरियमवि अप्पपरिणामो ” ॥ २ ॥ इति ।

स्था० ३ ठा० १ ठा० । औदारिकाऽऽदेशरीरस्याऽऽत्मनो वी-
र्यपरिणतिविशेषः काययोगः, औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीर-
व्यापाराऽऽहृतवाग्द्वयसमूहसाधिव्याज्जीव्यापारो धाग्योगः ।
न० । पं० सं० । स्था० । सूत्र० । मनसा करणेन युक्तस्य जीव-
स्य योगो वीर्यपर्यायो दुर्बलस्य यष्टिकाद्व्यवदुपष्टम्भकरो
मनोयोग इति । स चतुर्विधः—सत्यमनोयोगः, मृषामनोयोगः,
सत्यमृषामनोयोगः, असत्यमृषामनोयोगश्चेति । मनसो वा योगः
करणकारणानुमतिरूपो व्यापारो मनोयोगः । एवं वायवयोगोऽपि ।
एव काययोगोऽपि । नवरं, न ससविधः, औदारिकौदारिकमि-
श्रवैक्रियवैक्रियमिश्राऽऽहारकाऽऽहारकमिश्रकर्मणकाययोगमे-
वादिनि । तत्रौदारिकाऽऽदयः शुद्धाः सुबोधाः । औदारिकमिश्रस्तु
औदारिक एवापरिपूर्णं मिश्र उच्यते । यथा—गुणमिश्रं वधि न
गुणतया नापि वधितया व्यपदिश्यते, तत्राभ्यामपरिपूर्णत्वादेत्,
एवमौदारिकमिश्रं कर्मणेन नौदारिकतया, नापि कर्मणतया
व्यपदिष्टं शक्यमपरिपूर्णत्वादिति तस्य मिश्रव्यपदेशः । एवं वै-
क्रियाऽऽहारकमिश्रावपीति शतकटीकादेशः । प्रज्ञापनाव्याख्या-
नांशस्त्रेवम-औदारिकाऽऽद्याः शुद्धास्तत्पर्याप्तकस्य, मिश्रास्व-
पर्याप्तकस्येति । तत्रोत्पत्तावौदारिककायः कर्मणेन, औदारिकश-
रीरिणश्च वैक्रियाऽऽहारककरणकाले वैक्रियाऽऽहारकान्यां
मिश्रो भवतीति, एवमौदारिकमिश्रः । तथा वैक्रिय-
मिश्रो देवाऽऽद्युत्पत्तौ कर्मणेन कृतवैक्रियस्य औदारिकप्र-
वेशाव्यापारौदारिकेन । आहारकमिश्रस्तु साधिताऽऽहा-
रककायप्रयोजनः पुनरौदारिकप्रवेश औदारिकेनेति का-
र्मणस्तु विप्रहे केवलिसमुद्घातेनेति सर्व एवायं योगः
पञ्चदशधेति । सङ्ग्रहोऽस्य—“संघं मोसं मोसं, अस-
संघं मोसं मणो वप वेव । काभो उराल विक्खि, आहा-
रग मोसं कम्म नोगो सि” ॥ १ ॥ स्था० ३ ठा० १ ठा० ।
(७) काव्यापारविशेषावेव मनोवाग्भोगावप्येते यद्यस्मात्ततो-
ऽयमदोषः, न हि कायिको योगः कस्याञ्चिद्व्यवस्थायं शरीरि-

णां जन्तूनां न वर्तते, अशरीरिणां सिद्धानामेव तन्निवृत्तरे-
त्यतो वाङ्मनिसर्गाऽऽदिकालेऽपि सोऽस्त्येवेति भावः ।

तर्हि समुच्चिद्यतां मनोवाग्योगकथा । नेत्याह-

किं पुण तणुसंरंजे-ण जेण मुंचइ स वाइओ जोगो ।

मणइ य स माणसिओ, तणुजोगो चेव य विभत्तो । ३६७॥

‘किं पुण सि’ तथाऽपीत्यस्यार्थः । तन्मेवमुक्तं भवति-यद्यपि
काययोगः सर्वत्रानुगतोऽस्ति, तथाऽपि येन मनोवाग्द्रव्याणा-
मुपादानं करोति, स कायिको योगः । येन तु संरम्भेण तांश्चैव
मुञ्चति, स वाचिकः । येन तु मनोऽवस्थायां चिन्तायां व्यापारव-
त्ति, स मानसिकः । इत्येव तनुयोग एवैक उपाधिभेदात्त्रिधा
विभक्त इति । एतावन्मात्रेणैव त्रयोऽवस्थी योगा व्यवहियन्ते ।
परमार्थतत्त्वेक एव सर्वत्र कायिको योग इति । ३६९॥

तथा च प्रमाणयन्ति-

तणुजोगो शिअ मणवइ-जोगा काएण दव्वगहणाओ ।

आणापाण व्व न चे, तओ वि जोगंतरं होज्जा ॥ ३६८॥

तनुयोग एव मनोवाग्योगौ, तद्वन्तर्गतवैतादित्यर्थः ।
इयं प्रतिज्ञा, कायेनैव तद्व्यग्रहणादिति हेतुः, प्राणापानादिति
हृष्टान्तः । यथा-कायेन व्यग्रहणात् प्राणापानव्यापारः कायि-
कयोगात् भिद्यते, एवं मनोवाग्योगावपीति ज्ञातः । न चेदेवं-
न चेत् त्वया प्राणापानव्यापारस्तनुयोगतयाऽऽव्युपगम्यते, तर्हि
तकोऽपि सोऽपि प्राणापानव्यापारो योगान्तरं स्यात्, ततो
योगवत्पृथक्सङ्गः, अनिष्टं चेत्तत्, तस्मात्कायिकयोग एवाय-
मिति ॥ ३६८ ॥

अत्र परः प्राह-

तुल्ले तणुजोगत्ते, कीस व जोगंतरं तओ न कओ ? ।

मणवइजोगा व कया, जणइ ववहारसिअत्थं ॥ ३६९॥

ननु त्वदुक्तयुक्त्यैव सर्वेषां तुल्ये तनुयोगत्वे मनोवाग्योगव-
त्किमिति तकोऽसौ प्राणापानव्यापारः कायिकयोगाद् योगान्तरं
व कृतः, किमिति चतुर्थो योगो न कृत इत्यर्थः । अथ नैवं क्रियते,
तर्हि तुल्येऽपि तनुयोगत्वे मनोवाग्योगौ काययोगात्किमिति
पृथक् कृतौ ? तस्मात्तनुयोगत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेक एव
काययोगः क्रियताम् । उपाधिभेदेन तु चत्वारो वा योगाः क्रिय-
न्ताम् । अन्यथा पक्षपातमात्रमेव स्याद्, न तु युक्तिरिति भावः ।
अत्रोत्तरमाह-“मणइ” इत्यादि । भ्रम्यतेऽत्रोत्तरं, किं तत् ? इत्या-
ह-व्यवहारस्य लोकलोकांतररूढस्य सिद्ध्यर्थं प्रसिद्धनिमि-
त्तं, मनोवाग्योगावेव पृथक्कृतौ, व प्राणापानयोग इति ॥ ३६९॥

व्यवहारोऽपि किमिति प्रवृत्त इत्याह-

कायकिरियाऽऽहरित्तं, नाऽऽणापाणयफत्तं जइ वईए ।

दीसइ मणुसो य फुदं, तणुजोगऽन्धंतरो तो सो ॥ ३६९॥

कायक्रिया कायव्यापारः, तदतिरिक्तं तद्व्यवधिकं प्राणापान-
फलं न किमपि दृश्यते । यथा यात्रो मनसश्च स्फुटं तद् दृश्य-
ते । इदमुक्तं नवीत-यथा वाचः स्वाध्यायविधानपरप्रत्यायनाऽऽ-
दिकं, मनसश्च धर्मप्रदानाऽदिकं, विशिष्टं स्फुटं कायक्रियाप्रतिरि-
क्तं फलमुपलभ्यते, नैवं प्राणापानयोः, इति तनुयोगाऽऽभ्यन्तरव्यर्थ-
वासौ प्राणापानव्यापारो व्यवहियते, न पृथक् । न च वक्तव्यं-
जीवस्य स्वाध्याये मनोविज्ञानराऽदिकं प्राणापानफलसंयुक्त-

भवत एवेति, एवं तनुस्य प्रयोजनमात्रस्य सर्वत्र विद्यमानत्वाद्
घावनवहनाऽऽदिव्यापारस्यापि पृथक् योगत्वप्रसङ्गात्, तस्मा-
द्विशिष्टव्यवहाराङ्गभूतपरप्रत्यायनाऽदिकत्वाद्वाङ्मनोयोगा-
वेव पृथक् कृतौ, न प्राणापानयोग इति । तदेवं तनुयोगो वाङ्मन-
सर्गविषये व्याप्रियमाणो वाग्योगः, मनने तु व्याप्रियमाणो म-
नोयोगः, चाश्रयवयो योगो वाग्योगः, मनोविषयो योगो मनोयो-
ग इति कृत्वा । इत्येवं तनुयोगविशेषावेव वाङ्मनोयोगौ इत्ये-
तद्वर्णितम् ॥ ३६९॥

अथवा स्वतन्त्रावैतौ इति दर्शयन्नाह-

अहवा तणुजोगादिअ-वइदव्वसमूहजीववावारो ।

सो वइजोगो जणइ, वाया निसिरिउजए तेणं ॥ ३६९॥

तह तणुवावारादिअ-मणदव्वसमूहजीववावारो ।

सो मणजोगो भणइ, मणइ नेयं जओ तेणं ॥ ३६९॥

अथवा-तनुयोगेन कायव्यापारेणाऽऽहतो गृहीतो योऽसौ वाग्-
व्यवसमूहः, तेन सहकारिकारणजृतेन तन्निर्गम्यं योऽसौ जी-
वस्य व्यापारः, स वाग्योगो जण्यते; वाचा सहकारिकारण-
जृतया जीवस्य योगो वाग्योग इति कृत्वा । किं पुनस्तेन क्रियते ?
इत्याह-सैव वाक् तेन जीवव्यापारेण निस्तृप्यते-परप्रत्यायना-
यमुच्यत इति । तथा तनुव्यापारेणाऽऽहतो योऽसौ मनोऽव्यवस-
मूहः, तेन सहकारिकारणजृतेन वस्तुचिन्तनाय योऽसौ जी-
वस्य व्यापारः, स मनोयोगो जण्यते, मनसा सहकारिकारण-
जृतेन जीवस्य योगो मनोयोग इति व्युत्पत्तेः । कृतः पुनरर्थं म-
नोयोगः, इत्याह-यतस्तेन हेतुं जिनमूर्तिदिकं मन्यत चिन्त्यते,
तस्मिन् मनोयोगत्वमिति । तदेवमत्र पक्षे वाग्द्रव्यनिसर्गाऽऽ-
दिकाले तनोव्यापारः सन्नपि न विवक्षितः, किं तु वाङ्मनो-
व्यवसंख्यस्य जीवस्यैवेति स्वतन्त्रावेव वाङ्मनोयोगौ, न तु त-
नुयोगविशेषजृताविति भावः । आनापानव्यवसाविध्यात्, त-
न्मोचने जन्तोस्तद्योगोऽपि स्वतन्त्रं पृथक् प्राप्नोतीति चेत् । न ।
“मणइ व्यवहारसिअत्थं । (३६९ गाथा)” इत्यादिना प्रतिवि-
दितत्वात्ति ॥ विशेषः ॥

(८) सामान्येन योगं प्रकृत्य विशेषतो नारकाऽऽदिषु चतु-
र्विंशतौ पदेषु तमतिदिशन्नाह-

एवं खेरइयाणं विगल्लिदियनज्जाणं० जाव वेमाणियाणं ।

“एवं” इत्यादि कण्ठ्यं, नवरमतिप्रसङ्गपरिहारायैदमुक्तम् ।
(विगल्लिदियनज्जाणं ति) तत्र विकलेन्द्रिया अपञ्चेन्द्रिया-
स्तेषां लोकेन्द्रियाणां काययोग एव, द्विशिचतुरिन्द्रियाणां तु
काययोगवाग्योगाविति । स्यात् ३ वा १ उ० । जी० । (यो-
गानाभित्य दण्डकः ‘पञ्चोग’ शब्दे षड्व्यते)

उत्पलजीवानधिकृत्य-

ते षं जंते ! जीवा किं मणजोगी, वइजोगी, कायजोगी ? ।
गोथपा ! एण मणजोगी, एण वयजोगी, कायजोगी वा,
कायजोगिणो वा ॥ भ० ११ श० १ उ० । जी० ।

अनुप्याणां योगो यथा-

ते षं भंते ! जीवा किं मणजोगी, वइजोगी, कायजोगी,
अजोगी ? । गोथपा ! मणजोगी वि, वइजोगी वि, कायजोगी
वि, अजोगी वि ॥

योगद्वारे मनोयोगिनो, वाभ्योगिनः, काययोगिनोऽप्योगिनश्च । त-
त्रायोगिनः शैलेइयवस्थां प्रतिपन्नाः । जी० १ प्रति० । (पुत्राका-
ऽऽदीनां योगो 'णिम्गंथ' शब्दे । संयताऽऽदीनां योगः 'सं-
जय' शब्दे वक्ष्यते)

(१) नैरायिकाऽऽदिद्वयमकेषु समविषमयोगावधिकृत्य योगा-
धिकारादेवमाह-

दो जंते ! गेरडया पदमसमयउबवक्षणा किं समजोगी, वि-
समजोगी ? । गीयमा ! सिय ममजोगी, सिय विममजोगी ।
से केणट्टेणं जंते ! एवं वुच्च-सिय ममजोगी, मिय विस-
मजोगी ? । गीयमा ! आहारयाओ वा से अणाहारए, अ-
णाहारयाओ वा मे आहारए. सिय हीणे, सिय तुल्ले, सिय
अम्भहिए, जइ हीणे असंखेज्जभागहीणे वा, संखेज्ज-
भागहीणे वा, संखेज्जगुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा,
अह अम्भहिए असंखेज्जज्ञागमम्भहिए वा, संखेज्जज्ञा-
गमम्भहिए वा, संखेज्जगुणमम्भहिए वा, असंखेज्जगुण-
मम्भहिए वा, से तेणट्टेणं जाव सिय समजोगी, सिय
विसमजोगी, एवं जाव वेमाणिया ।

" दो भंते ! " इत्यादि । प्रथमः समय उपपन्नयोर्थेयस्तौ प्रथ-
मसमयोपपन्नौ, उत्पत्तिश्चेद नरकक्षेत्रप्राप्तिः, सा च द्वयोरपि
विप्रदेहेन, ऋजुगत्या वा, एकस्य वा विप्रदेहेन, अन्यस्य च ऋजुग-
त्येति । (समजोगी ति) समा योगो विद्यते ययोरनौ समयोग-
नौ, एवं विषमयोगिनौ । " आहारयाओ वा " इत्यादि । आहा-
रकाद्या, आहारक नारकमाश्रित्य (से ति) स नारकोऽनाहा-
रकः । अनाहारकाद्या, अनाहारक नारकमाश्रित्याहारकः । किमि-
त्याह ?- (मिय हीण ति) यो नारको विप्रहाजावेनागत्याऽऽहारक
एषोत्पन्नोऽसौ निरन्तराऽऽहारकत्वात्तुपचित एष, तदपेक्षया च
यो विप्रहगत्याऽनाहारको भूत्वोत्पन्नोऽसौ हीनः पूर्वमनाहार-
कत्वेनातुपचितत्वास्तीनयोगत्वेन च विषमयोगी स्यादिति भावः ।
(मिय तुल्ले ति) यौ समानसमयया विप्रहगत्याऽनाहारको
भूत्वोत्पन्नौ, ऋजुगत्या वा गत्योत्पन्नौ, तयोरेक इतरापेक्षया
तुल्य, समयोगी जयतीति भावः । (अम्भहिए ति) यो विप्र-
हाजावेनाहारक एषाऽऽगतोऽसौ विप्रहगत्याऽनाहारकपेक्षयाप-
चिततरत्वेनाभ्यधिको विषमयोगीति ज्ञातः । इह च- "आहा-
रयाओ वा से अणाहारए " इत्यनेन हीनतायाः, " अणाहार-
याओ वा आहारए " इत्यनेन चाभ्यधिकताया निबन्धनमुक्तम् ।
तुल्यतानिबन्धनं तु समानधर्मताज्ञातं प्रसिद्धत्वाश्रित-
मिति । भ० ३५ श० १ उ० । (सयोगमनोयोगिनामयोगि-
काययोगयोगिकानामन्यवहुत्वं, संसारसमापन्नजीवानां यो-
गारूपबहुत्वं च 'अण्णाबहुय' शब्दे प्रथमभागे ६५६पृष्ठे स्पष्टव्य-
म् । एकान्दयाऽऽदीनां योगानंभयो, अन्तानुबन्धयुद्धयराहिते
मिथ्यादृष्टौ यावन्तो योगास्ते ऽप्योक्तानां योगवृत्तश्च स्थितिवन्-
प्रस्ताये ' बंध' शब्दे दृष्ट्याः) श्रुनोपदिष्टे समयमहेतौ सम्यक्का-
नोवाक्याव्यापारे च । योगाः श्रुनोपदिष्टाः संयमहेतवः
व्य० १ उ० । योगाः सम्यक्मनोवाक्याव्यापारा इति । अने०
३ अचि० । योगो विशिष्टमनोवाक्याव्यापार इति च । सूत्र० १

श्रु० ८ म० । समाधौ, वस्त० १ अ० । ध्यानविशेषे, षो० २ वि-
ष० । आत्माभ्यन्तरपरिणामे, द्वा० १६ द्वा० ।

(१०) कतिविधो योग इत्याह-

सालम्बनो निरालम्बनश्च योगः परो द्विधा ज्ञेयः ।

जिनरूपध्यानं खन्वाद्यस्तत्तत्त्वगस्त्वपरः ॥ १ ॥

सह आलम्बनेन चक्षुरादिकानविषयेण प्रतिमाऽऽदिना वर्तत
इति सालम्बनः, निरालम्बनश्चाऽऽलम्बनार्हद्वयभावापत्तिरूपा-
न्निष्क्रान्तो निरालम्बनः, यो हि हृदयस्थेन ध्यायते, न च स्वरूपेण
दृश्यते, तद्द्वययो निरालम्बन इति यावत् । योगो ध्यानविशेषः,
परः प्रधानो, द्विधा ज्ञेयो द्विविधो वेदितव्यः । जिनरूपस्य स-
मवसरणस्थितस्य, ध्यान चिन्तन, क्षुद्राश्वो वाक्प्राज्ञद्वारे,
आद्यः प्रथमः, सालम्बनो योगः । तस्यैव जिनस्य तत्त्वं कथत्त-
जीवप्रवेशसङ्घातरूप केवलज्ञानाऽऽदिस्वप्नाद्यं, तस्मिन् गच्छतीति
तत्तत्त्वगः । तत्रैवकारार्थः, अपरोऽनलम्बनः, मुक्तपरमात्मस्वरूप-
ध्यानमित्यर्थः ॥ १ ॥

कथं पुनर्जिनरूपं ध्यानमिति आह-

अष्टपृथग्जनचित्त-त्यागाद्योगिकुलचित्तयोगेन ।

जिनरूप ध्यातव्यं, योगविधावन्यथा दोषः ॥ २ ॥

अष्ट च तानि पृथग्जनचित्तानि च, तेषां त्यागात्परिहारात्,
योगिकुलस्य चित्तं मनः, तद्योगेन न तत्तद्वन्धि, जिनरूप परमाऽऽ-
त्मरूप, ध्यातव्यं ध्येय, योगविधौ योगविधानं, अन्यथा दोषोऽ-
पराधः ॥ २ ॥

ताभ्येव चाष्टौ चित्तान्याह-

खेदोद्वेगक्षेपो-त्यागान्त्यन्यमुद्वेगाऽऽमकैः ।

युक्तानि हि चित्तानि, प्रबन्धतो वर्जयेद् प्रतिमानं ॥ ३ ॥

खेदः भ्रान्तता, क्रियाभ्यप्रवृत्तिहेतुः पथि परिभ्रान्तयत् । खेदा-
भावेऽप्युद्वेगः, स्थानस्थितस्यैव उद्विग्नता, कुर्वाणोऽप्युद्विग्नः
करोति न सुखं लभते । क्षेपः क्लृप्तचित्तता, अनराऽन्तराऽन्यत्र
न्यस्तचित्तयत् । उन्धानं चित्तस्याप्रशान्तत्वादना, मनःप्रभृती-
नामुद्वेगाद् मवावष्टम्भयुरुषयत् । भ्रान्तिरतस्मिन्तद्वृत्तप्रहृत्वा, शु-
क्तिकायां रजनाभ्यारोपयत् । अन्यमुद् अन्यहर्षः । रग् रोगः,
पीडाभक्को वा । आसक्तोऽस्मिन्वृत्तः । खेदोद्वेगश्च, क्षेपश्चो-
न्धानं च, भ्रान्तिश्चाप्यमुद्वेगः, रक्त्वाऽऽमद्वेगः, तैर्युक्तानि
हि संबद्धानि हि, चित्तानि प्रस्तुतान्यष्ट, प्रबन्धतः प्रबन्धेन,
वर्जयत्पारहरत्, प्रतिमानं बुद्धिमान् ॥ ३ ॥

खेदाऽऽद्विषदोषान् फलद्वारेणोपदर्शयन्नाह-

खेदे दाढर्यानावा-अप्रणिधानमिह सुन्दरं भवति ।

एतच्चेह प्रवर्ग, कृषिकर्मणि सल्लिखद्वे ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

खेदे चित्तदोष मति, दाढर्याभावाद् दृढत्वाभावाद्, न प्रणिधान-
मैकान्यम्, इह प्रस्तुते योगे, सुन्दरं भवति । एतच्च प्रणिधानम्,
इह योगः, प्रवरं प्रधानं, कृषिकर्मणि ध्याननिष्पत्तिक्रमे, सल्लि-
खवज्जलवः ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

उद्वेगे विद्वेदा-छिष्टिममं करणमस्य पापेन ।

योगिकुलजन्मबाधक-मलमेतत्तद्विदामिष्टम् ॥ ५ ॥

उद्वेगे चित्तदोषे, विद्वेपाद्योगविषयतो, विष्टिसमं राजविष्टि-
त्वं, करणमस्य योगस्य, पापेन हेतुभूतेन, एतच्चैवविधं करणम्,

योगिनां कुले यज्जन्म, तस्य बाधकम् । अनेन योगिकुलजन्मापि जन्मान्तरे न लज्यते इति कृत्वा योगिकुलजन्मबाधकम्, भल-
मत्यर्थम्, एतत्तद्विदामिष्टं योगविदामभिमतम् ॥ ५ ॥

क्षेपेऽपि चाप्रबन्धा-दिष्टफलसमृद्धये न जात्वेतत् ।

नासकृदुत्पादनतः, शालिरपि फलाऽऽवहः पुंसः ॥ ६ ॥

क्षेपेऽपि च चित्तदोषे, अप्रबन्धात्प्रबन्धत्वाभावात्, चित्तस्य इष्टफलसमृद्धये विवर्तितफलसमृद्धयर्थं योगनिष्पत्तये, न, जानु कदाचित्, एतत्करणं, चित्तं वा भवति । किमन्यन्यत्र चित्तप्रक्षेपे फलसमृद्धिर्न भवतीति ? आह-नासकृदनेकशः, उत्पा-
दनत उत्पन्ननात्, शालिरपि धास्यविशेषः, फलाऽऽवहः फल-
संयुक्तः, पुंसः पुरुषस्य यतो जयति ॥ ६ ॥

वस्थाने निर्वेदात्, करणमकरणोदयं सदैवास्य ।

अत्यागत्यागोचित-मेतत्तु स्वसमयेऽपि मतम् ॥ ७ ॥

वस्थाने चित्तदोषे सत्यप्रज्ञानवाहितायां, निर्वेदादन्तेः, करणं निष्पादनम्, अकरणोदयं भाविकात्मनिष्ठ्याकरणस्यैवोद्दयो-
र्वास्मिन्निति तत्तथा, सदैवास्य योगस्य, न विद्यते त्यागो यस्य कथञ्चिदुपादेयत्वात्तदत्यागं, त्यागायांचित्तं योग्यम्, अप्रज्ञा-
न्तवाहितादोषात् । अत्यागं च तस्यागोचितं च अत्यागत्यागो-
चितम्, एतत्तु एतत्पुनः, करणमजिसम्बध्यते । स्वसमयेऽपि स्व-
सिद्धान्तेऽपि, मर्तामष्टम् ॥ ७ ॥

भ्रान्तौ विभ्रमयोगाद्, न हि संस्कारः कृतेतराऽऽदिगतः ।

तदजावे तत्करणं, प्रक्रान्तविरोध्यनिष्टफलम् ॥ ८ ॥

भ्रान्तौ चित्तदोषे सति, विभ्रमयोगान्मनोविभ्रमसंबन्धात्, न हि संस्कारा नैव वासनाविशेषः, कृतेतराऽऽदिगतः-इदं मया कृतामन्तरद्वयम् । आदिशब्दादिदं मयोच्चरितमिदमनुच्चरि-
तम् । एतन्न एतद्विषयः । न हि मन्ताविभ्रमे कृतेतराऽऽदिसं-
स्कारो जयति । तदभावे संस्काराजाये, तत्करण-तस्य प्रस्तुतस्य योगस्य करणं, प्रक्रान्तविरोधि प्रस्तुतयोगाविरोधि, अनिष्ट-
फलमिष्टफलरहितम् ॥ ८ ॥

अन्यमृदि तत्र रागात्, तदनादरताऽर्थतो महापाया ।

सर्वानर्थनिमित्तं, मुद्विषयाङ्गारवृष्ट्याजा ॥ ९ ॥

अनुष्ठीयमानादन्यत्र मुद्विषयाङ्गारवृष्ट्याजा, तस्यां सत्यां चित्तदोषरूपायां, तत्रान्यस्मिन् वा, रागादमिलायाऽतिरेकात्, तदनादरता अनुष्ठी-
यमानानादरभावो, अर्थतः सामर्थ्यात्, महापाया महानपाया य-
स्याः सकाशात्सा तथा, सर्वानर्थनिमित्तं सर्वेषामनर्थानां हेतुः, तदनादरताऽभिसंबध्यते । मुद्विषयाङ्गारवृष्ट्याभा-मुदो दर्पस्य विषयो यस्तास्मिन्महावृष्ट्याजाऽङ्गारवृष्टिप्रतिच्छायाऽङ्गार-
वृष्टिसदृशी, प्रमोदविषयार्थोपघातकारिणीत्यर्थः । इयं चा-
न्यमुत्तुन्दरेष्वपि शास्त्रोक्तेषु ज्ञेयवन्दनास्वाध्यायकरणाऽऽदिषु भुतानुरागाद्यैववन्दनाऽऽद्यमात्रस्य तत्करणवेलायामपि तदुपयोगाभावेनतरत्राऽऽसक्तचित्तवृत्तं सद्दोषा, न हि शास्त्रो-
क्तयोरनुष्ठानयोरयं विशेषः समस्ति-यदुतैकमादरविषयो, अ-
न्यदनादरविषय इति ॥ ९ ॥

राजे निजजात्युच्चेदात्, करणमपि हि नेष्टसिद्धये नियमात् ।

अस्येत्यनुष्ठानं, तेनैव बन्ध्यफलमेव ॥ १० ॥

राजि रोगे चित्तदोषे सति, निजजात्युच्चेदादिति । कोऽर्थः?, कर-

णमपि हि नेष्टसिद्धये नाभिमतफलनिष्पत्तये, नियमाग्नयमेव, अस्य प्रस्तुतस्यार्थस्य, इत्यनुष्ठानम्-इतिहेतोरनुष्ठानमक-
रणं, तेन कारणेन, एतत्करणं, बन्ध्यफलमेष्टफलाभावात् । इयं हि रुमङ्गक्या पीडाक्या वाऽनुष्ठानजातरुच्चेदकरणद्वारेण सर्वानुष्ठानानां बन्ध्यफलत्वाऽऽपादनाय प्रजयति, तेन सर्वोषा विवेकिना परिदत्तस्येति दर्शिता ॥ १० ॥

आसक्तेऽप्यविधाना-दसक्तमक्त्युचितमित्यफलमेतत् ।

भवतीष्टफलदमुच्चै-स्तदप्यसक्तं यतः परम् ॥ ११ ॥

आसक्तेऽपि चित्तदोषे सति विधीयमानानुष्ठाने इदमेव सुन्द-
रमित्येवं रूपे, अविधानाच्छास्त्रोक्तविधिरभावात्, सात्करनवर-
तप्रवृत्तिर्न विद्यते सक्तो यस्यां नेयमसक्ताऽभिधक्ताभावयती, असक्ता चात्मी सात्कर, तस्या उचितं योग्यमिति कृत्वा, अफल-
मेतदिष्टफलरहितमेतदनुष्ठानम्, भवति जायते, इष्टफलमिष्टफ-
लसंपादकम्, उच्चैरत्यर्थं, तदपि शास्त्रोक्तमनुष्ठानम्, असक्तम-
भिधक्तरहितम्, यतो यस्मात्, परमं प्रधानम् । असक्त्युक्तं ह्य-
नुष्ठानं तन्मात्रगुणस्थानकस्थितिकार्येव, न मोहोन्मूलनद्वारेण केवलज्ञानात्पत्तये पभवति, तस्मात्तदर्थिना आत्मज्ञस्य दोष-
रूपता विज्ञेयम् ॥ ११ ॥

एवमष्टपृथग्जनचित्तदोषान् प्रतिपाद्य, तस्यागद्वारेण

योगचित्तमुपदर्शयन्नाह-

एतदोषविमुक्तं, शान्तोदात्ताऽऽदिजावमप्युक्तम् ।

सतत परार्थनियतं, सङ्कलेशविचर्जितं चैव ॥ १२ ॥

एतदोषविमुक्तमष्टचित्तदोषवियुक्तम्, शान्तोदात्ताऽऽदिभावसं-
युक्तम्-शान्त उपशमवान् । यथोक्तम्-" न यत्र दुःखं न सुखं न रागा, न द्वेषमोहौ न च काचिद्विच्छा । रसः स शान्तो विहितो मुनानां, सर्वेषु भावेषु समः प्रदिष्टः ॥ १ ॥ " उदात्त उदारः । यत उक्तम्-" अयं निजः परो वेति, गणना लघुचेत-
साम् । उदारचरितानां तु, यस्तुधैव कुटुम्बकम् ॥ १ ॥ " आवि-
शब्दाऽङ्गीरधीराऽऽदिजावपरिग्रहः । तैः संयुक्तं समन्वितम्, सततमनवरतम्, परार्थनियतं परोपकारनियतवृत्तं, सङ्कलेशविचर्जितं चैव-सङ्कलेशो विशुद्धिप्रतिपक्षः कालुष्यं, तेन विरहितं चैव ॥ १२ ॥

सुस्वप्नदर्शनपरं, समुल्लसद्गुणगणौघमत्यन्तम् ।

कल्पतरुबीजकलं, शुभोदयं योगिनां चित्तम् ॥ १३ ॥

सुस्वप्नदर्शनपरं-शान्ताः स्वप्नाः सुस्वप्नाः-श्वेतसुरभिपुष्पवत्साऽऽ-
तपत्रचामराऽऽदयः, तद्दर्शनप्रवृत्तम्, समुल्लसद्गुणगणौघो गुण-
निकरप्रवाहो यस्मिन्तत्समुल्लसद्गुणगणौघम्, अत्यन्तमतिशये-
न, कल्पतरुबीजकलं, कल्पतरुबीजं स्वजनकं कारणं तेन तुल्य-
म्, शुभोदयं योगिनां चित्तं, शुभ उदयोऽस्येति शुभोदयम् ॥ १३ ॥

कस्य पुनरेवंविधं विशेषेण योगिनाञ्चित्तं भवतीत्याह-

एवंविधमिह चित्तं, भवति प्रायः प्रवृत्तिचक्रस्य ।

ध्यानमपि शस्तमस्य, त्वधिकृतमित्याहुराचार्याः ॥ १४ ॥

एवंविधमयंस्वरूपम्, इदं प्रक्रमे, चित्तं मनः, भवति सम्भवति, प्रायो बाहुल्येन, प्रवृत्तचक्रस्य प्रवृत्तरात्रिन्द्विधानुष्ठानसमूहस्य योगिनः, ध्यानमपि पुरोक्तस्वरूपम्, शस्तं प्रशस्तम्, अस्य त्व-
स्यैव, अधिकृतं प्रस्तुतम्, इत्याहुराचार्याः सुरयो भुवत ॥ १४ ॥

कथं पुनस्तस्यानं देशाऽऽद्यप्येता मवतीत्याह-

शुद्धे विविक्तदेशे, सम्यक्मयमितकाययोगस्य ।

कायोत्तमर्णेण हृदं, यद्वा पर्यङ्कुब्धेन ॥ १५ ॥

शुद्धे शुचौ, विविक्तदेशे जनाऽऽकीर्णाऽऽदिराहिते, सम्यगवैगरी-
स्थेन, सम्यमितकाययोगस्य निषिम्नितसर्वभायवेष्टस्य, कायोत्त-
मर्णेण उद्देश्येनारूपेण, हृदमत्यर्थम्, यद्वा-पर्यङ्कुब्धेनाऽऽसन-
विशेषरूपेण ॥ १५ ॥

साध्यागमानुसारात्, चेतो विन्यस्य जगवति त्रिशुद्धम् ।

स्पर्शाऽऽशेषात्तत्ति-ऋयोगिनस्मरणयोगेन ॥ १६ ॥

साधु यथा जगत्प्रेषमागमानुसारात् सिद्धान्तानुसारेण, चेत-
श्चित्तम्, विन्यस्य निश्चित्य, भगवति जने, विशुद्धा विशुद्धिमत्,
स्पर्शस्तदवज्ञानम्, तस्याऽऽशेषात् सस्कारात्, तस्मिन्स्थाने, सिद्धाः
प्रतिष्ठिता लभ्याऽऽत्मलाभा ये योगिनस्तेषां संस्मरणयोगः
स्मरणव्यापारः, तेन । यो हि यत्र कर्मणि सिद्धस्तदनुस्मरण
तथेष्टफलसंरूपे भवति ॥ १६ ॥ श्लो० १४ विष० ।

'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति पातञ्जलोक्ते सर्वविषयेभ्योऽन्तः-
करणवृत्तिनिरोध, याच० । योगो मन्वावाकायनिरोध इति । सं-
था० । योगश्चा-ऋयरोधनमिति । उक्त० १२ अ० । " मोक्षेण
योजनायैव, योगो यत्र निरुच्यते । लक्षणं तेन तन्मुख्य-हेतु-
व्यापारताऽस्य तु ॥ १ ॥ " इत्युक्तलक्षणे मोक्षमुख्यहेतौ व्या-
पारे, हा० ।

(११) योगस्य मोक्षहेतुत्वमेव भावयन्नाह-

मोक्षहेतुर्यतो योगो, निश्चयते न ततः क्वचित् ।

साध्याभेदात्, तथाजावे, तूक्तिभेदो न कारणम् ॥ १ ॥

मोक्षहेतुनिष्ठुत्तिनिमित्तं, यतो यस्मात् कारणात्, योगः, सर्व-
योगशस्त्रकारिः संगीयते । मिथ्यते भेदमनुभवति, न नैव, ततो
मोक्षहेतुत्वाद्धेतोः, कविद्योगशास्त्रे । एतदपि कुतः, इत्याह-सा-
ध्याभेदात्-साध्यस्य योगाभ्यासनिष्पाद्यस्य मोक्षस्याभेदादे-
करुपत्वात् । सकलकर्महेतुशक्यलक्षणो हि मोक्षः, न तत्र क-
श्चिद्धेद इति । एवं सति यासत्वं तदाह-तथाजावे तु मोक्षा-
भेदजावे पुनः सति, उक्तिभेदो योगशास्त्रे स्वात्माऽऽदीनां योगा-
ज्ञाना यो भणितः सः, न कारणं हेतुयोगभेदस्य । न हि नाम-
मात्रभेदेन भवा मिथ्यते, एकस्यापि शकाऽऽदेरनेकेन नाम्ना
व्यवहियमाश्रयात् ॥ ३ ॥

अथात्रैव विशेषमाह-

मोक्षहेतुत्वमेवास्य, किं तु यत्नेन धीधनैः ।

सद्गोचराऽऽदिसंशुद्धिः, मृग्यं स्वहितकाङ्क्षिभिः ॥ ४ ॥

मोक्षहेतुत्वमेव मोक्षानभिस्तत्राप्य, नापर किञ्चित्, अस्य योग-
स्य, किं तु केवल, यत्नेनाऽऽदरेण, धीधनैर्बुद्धिमद्भिः, मृग्यमित्यु-
त्तरेण योगः । कीदृशम्?, इति । आह-सत्ताऽनुपचरितेन, गोचरा-
ऽऽदिनाऽऽनन्तरमेव दर्शयिष्यमाणेन संशुद्धमनवद्य, मृग्यम् । की-
दृशैरात्माऽऽदी मोक्षहेतुर्योगो युज्यते इत्येवंरूपेण निपुणोहापो-
हयोगेन गवेषणीयम्?, स्वहितकाङ्क्षिभिरात्मकल्याणचिन्तकैः । यो-
गवञ्चनायां हि सर्वपुरुषार्थवञ्चना नियमासंपन्नने । यद्वाचि-
"एसो य उत्तमो जं, पुरिसत्थो एतथ वंचिओ नियमा । वचि-
ओर सध्वेसु, कल्लणेषु न सदेहो ॥ १ ॥ " ॥ ४ ॥

अथ कस्मादस्य गोचराऽऽदिबुद्धिर्मुच्यते?, इत्याशङ्क्याऽऽह-
गोचरश्च स्वरूपं च, फलं च यदि युज्यते ।

अस्य योगस्ततोऽयं यद् मुख्यशब्दाद्ययोगतः ॥ ५ ॥

गोचरो विषयः परिणामिजीवलक्षणः, स्वरूपं सर्वार्थेषु चि-
तप्रवृत्तिलक्षणम्, फलं मोक्षाऽऽत्मकम्, चकारा उक्तसमुच्यते ।
यदि इत्यनुपगमे । युज्यते घटने, अस्य योगस्य, योगः । ततो
गोचराऽऽदियोगाद्, अयं प्रस्तुतो, यद्यस्मात्स्यात् । एतदपि
कुतः?, इत्याह-मुख्यस्यानुपचरितस्य शब्दाद्यस्य मोक्षेण यो-
जनाद्योग इत्येवंलक्षणस्य योगतो घटनान् ॥ ५ ॥ यो० वि० ।

(१२) योगस्य लक्षणं निरूपयन्नाह-

मोक्षेण योजनादेव, योगो ह्यत्र निरुच्यते ।

लक्षणं तेन तन्मुख्य-हेतुव्यापारताऽस्य तु ॥ १ ॥

योगो हि योगशब्दो हि, अत्र लोके, प्रवचने वा; मोक्षेण योज-
नादेव, निरुच्यते व्युत्पाद्यते, तेनास्य योगस्य तु, तन्मुख्यहेतु-
व्यापारता, लक्षणं, निरुक्तार्थस्याप्यनतिप्रसक्तस्य लक्षणत्वान-
पायात् ॥ १ ॥

मुख्यत्वं चान्तरङ्गत्वात्, फलाऽऽक्षेपाच्च दर्शितम् ।

चरमे पुद्गलाऽऽवर्त्ते, यत एतस्य संजवः ॥ २ ॥

न सन्मार्गाभिमुख्यं स्या-दावर्त्तेषु परेषु तु ।

मिथ्यात्वच्छब्दबुद्ध्यानां, दिङ्मृदानाभिवाङ्मिनाम् ॥ ३ ॥

मुख्यत्वं चान्तरङ्गत्वान्मोक्ष प्रत्युपादानत्वात्, फलाऽऽक्षेपात्फल-
जननं प्रत्यविलम्बत्वाच्च; दर्शितं प्रवचने, यतो यस्माद्, चरमे
पुद्गलाऽऽवर्त्ते, एतस्य योगस्य संभवः । इत्थं ह्यभ्यवृत्तमव्याक-
याव्यवच्छेदः कृतो भवति, एकस्य मोक्षानुपादानत्वाव्यवस्थ-
स्य फलविलम्बादिति ध्येयम् ॥ २ ॥ नेति स्पष्ट ॥ ३ ॥

तदा जवाभिनन्दी स्यात्, संज्ञाविष्कभणं विना ।

धर्मकृत् कश्चिदेवाङ्गी, लोकपङ्क्तिरुताऽऽदरः ॥ ४ ॥

तदाऽवरमेवावर्त्तेषु, अङ्गी प्राणी, संज्ञाविष्कभणम् आहारा-
ऽऽदिस्त्रोदयवञ्चनालक्षणं विना, कश्चिदेव धर्मकृत्कौकिकलोको-
त्तरप्रवृत्त्याऽऽदधर्मकारा, लोकपङ्क्तौ लोकसदृशभावसपाद-
नरूपायां, रुताऽऽदरः कृतयज्ञः स्यात् ॥ ४ ॥

कुक्षौ सोनरतिर्दीनो, मत्सरी जयवान् शतः ।

अङ्गो जवाभिनन्दी स्याद्, निष्कलाऽऽरम्भसङ्गतः ॥ ५ ॥

कुक्षुः कुपणः, सोनरनिर्याच्छाशीलः, दीनः सदैवाष्टकल्या-
णः, मत्सरी परकल्याणदुःस्थितः, जयवान्नित्यजीनः, शतो मा-
याधी, अङ्गो मूर्खः, मवाभिनन्दी-"असारीऽप्येष संसारः, सार-
वानिव ब्रह्मणे । ब्रह्मिण्युवाचमुनाम्बूल-पण्यपण्याङ्गनाऽऽदि-
भिः" । १ । इत्यादिप्रवचनेः समाराभनन्दनशीलः, स्याद्ब्रह्मवेद्, निष्क-
लाऽऽरम्भसङ्गतः सर्वनातस्वानिनिवेशाद् ब्रह्मक्रियासंपन्नः ॥ ५ ॥

लोकाऽऽराधनहेतोर्था, मत्तिनेनान्तराऽऽत्मना ।

क्रियते मत्तक्रिया सा च, लोकपङ्क्तिरुदाहृता ॥ ६ ॥

लोकाऽऽराधनहेतोलोकचित्ताऽऽवर्जनानामसं, या मत्तिनेन की-
र्तिस्पृहाऽऽदिमत्तिव्यवताऽन्तरात्मना चित्तरूपेण, क्रियते सत्क्रि-
या शिष्टसमानारूपा, सा च योगनिरूपणायां लोकपङ्क्तिरुदा-
हृता लोकशास्त्रैः ॥ ६ ॥

महत्परिपक्वत्वादेन, विपरीतफलाऽऽवहा ।

जवाजिनन्दिनो लांक-पङ्क्त्या धर्मक्रिया मता ॥ ७ ॥

महति अथरीकृतकल्पवृक्षिनामणिकामधेनौ धर्मे, अस्यावबो-
धेनानितुच्छकीर्त्यादिमात्रहेतुस्यज्ञानेन, विपरीतफलाऽऽवहा-
पुरस्तसंसारानुबन्धिना, भवतिनाम्बुनो जावस्य, लोकपङ्क्त्या
धर्मक्रिया मता, नात्र केवलमपन्नत्वमव, किं तु विपरीतफल-
त्वाति भावः ॥ ७ ॥

धर्मार्थं सा शुभायापि, धर्मस्तु न तदर्थिनः ।

क्लेशोऽपीष्टो वनार्थं हि, क्लेशार्थं जातु नो धनम् ॥८॥

धर्मार्थं सम्पददर्शनाऽऽदिमोक्तृबीजाऽऽधाननिमित्तम्, सा
लोकपाङ्क्तिः, दानसंमानोचितसंज्ञाभूताऽऽदिनिश्चिप्रैरुपायैः शु-
भाय कुशलानुबन्धायापि। धर्मस्तु तदर्थिनो लोकाङ्कपार्थिनो न
ह्युनाय, हि यतो, यनार्थं क्लेशोऽपीष्टो-यनार्थिनां राजसेवाऽऽ-
दौ प्रवृत्तिदर्शनात्। क्लृप्तार्थं जानु कदाचिद्, धनं नेष्टम्, न हि
'धनाद् मे क्लेशो जयतु' इति कोपाव्यति प्रेक्षावान्।

सदिहमुक्तं योगविन्दौ-

" धर्मार्थे लोकपङ्क्तिः स्यात्, कल्याणार्थं महामतेः ।

तदर्थं तु पुनर्धर्मः, पापायादपधियामसम् ॥ ६० ॥”

तथा—

“जनप्रियत्वं शुद्धं, सद्धर्मसिद्धिफलदयसम् ।

धर्मप्रशंसनाऽऽदे-र्वीजऽऽधानाऽऽदिभावेन ॥१॥ " ॥८॥ इति ।

अनाजोगतः साऽपि, धर्माहानिकृतो वरम् ।

शुभा तत्त्वेन नैकाऽपि, प्रणिधानाऽऽद्य नात्रतः ॥ ए ॥

अनाजोगवतः समूर्द्धनजप्रायस्य स्वभावत एव वैतयिकप्र-
कृते, साऽपि लोकपस्कृत्या धर्मक्रियाऽपि, धर्माहानिकृतां धर्मे
महत्त्वस्यैव यथास्थितस्याज्ञानाद्भोक्तृच्छाया अनावेन महत्त्व-
व्यत्वाप्रतिपक्षे धर्महान्यकारिणां, वरमन्यापेक्षया मनाक् सुन्दरा,
तत्त्वेन नस्वतः, पुनर्नैकाऽपि प्रणिधानाऽऽयनावतां नैकाऽपि
वरं, प्रणिधानाऽऽदीनां क्रियाशुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥

तानेचा ५५ह-

प्रणिधानं प्रवृत्तिश्च, तथा विघ्नजयस्त्रिधा ।

मिष्टिश्च विनियोगश्च, एते कर्मशुजाऽऽशयाः ॥ १० ॥

कर्मणि क्रियायां, शुभाऽऽशयाः स्वपुष्टिशुच्यनुबन्धहेतयः-
शुभपरिणामाः; पुष्टिरुपचयः, शुद्धिश्च ज्ञानाऽऽदिगुणविघाति-
घातिकर्महासोत्थनिमैत्रता, इत्यवधेयम् ॥ १० ॥

प्रणिधानं क्रियानिष्ठ-मधोवृत्तिकृपाऽनुगम् ।

परोपकारसारं च, चित्तं पापत्रिजितम् ॥ ११ ॥

प्रणिधानं क्रियानिष्ठमधिकृतधर्मस्थानादत्रिचक्षितस्वभावम् ।
अधोवृत्तिषु स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानादधस्ताद्वर्तमानेषु, प्राणिषु
रूपाऽनुगं करुणाऽन्वितं, न तु हीनगुणत्वेन तेषु द्वेषसर्माख्यं,
परोपकारमार च परार्थनिष्पत्तिप्रधानं च, चित्तं पाषाणविजितं
सावद्यपरिहारेण निरवग्रहस्तुविषयम् ॥ ११ ॥

प्रवृत्तिः प्रकृतस्थाने, यत्नातिशयसंभवा ।

अन्याभिज्ञापरहिता, चेनःपरिणतिः स्थिरा ॥ १२ ॥

प्रवृत्तिः प्रकृतस्थानऽधिकृतधर्मविषये, यत्नानि शायमंभवा पूर्व-
प्रयत्नप्रतिकूलरप्रयत्नजनितश्च, अग्न्यभिज्ञावेषणधिकृतैतरकार्या-

जिलाषेण गहिता,चेतसोऽन्तरात्मनः,परिणतिः स्थिरा एकाग्र,
स्वविषय एव यन्नातिशयाज्जाता तत्रैव च तज्जननीत्यर्थः।१२।

बाह्यान्तर्व्याधिभिध्यात्-जपव्यङ्ग्याऽऽशयाऽऽत्मकः ।

कण्टकज्वरमोहानां, जयैर्विघ्नजयः सप्तः ॥ १३ ॥

बाह्याध्यायः शीतोष्णाऽऽन्यः, अन्तर्ध्यायश्च ज्वराऽऽदयः, मिथ्यात्वं भगवद्वचनाध्यक्षान्, तेषां जयस्तत्कृतवैकुण्ठनिराकरणं तदाकथ्यः। ऽऽश्याऽऽत्मकः कण्टकज्वरमोहानां जयैः समो विप्लजयः। इत्थं च हीनमध्यमोत्कृष्टवन्तास्य त्रिविधत्वं प्रागुक्तं व्यक्तीकृतम्। तथाहि-कस्यचित् पुंसः कण्टकाऽऽकीर्णमार्गावतीर्णस्य कण्टकाचक्षो विशिष्टगमनविधातहेतुः, तदाहते तु पथि प्रवृत्तस्य निराकुलं गमनं संजायते, एवं कण्टकविप्लजयसमः प्रथमो विप्लजयः। तथा-तस्यैव ज्वरवेदनाऽनिभूतशरीरस्य विह्वलपाद्व्यासस्य निराकुलं गमनं शिकिषोरपि तत्कर्तुमशक्नुवतः कण्टकविप्लादध्यधिकं ज्वरविप्लं, तज्यस्तु निराकुलप्रवृत्तिहेतुः। एवं ज्वरविप्लसमो द्वितीयो विप्लजयः। तस्यैव बाधनि जिगमिषोर्देहमोदकस्यो मोहविप्लं, तेनानिजूनस्य प्रयमाणस्याप्यध्वनीनैर्न गमनोत्साहः कथाश्चप्राप्तुर्भवति, तज्यस्तु स्वरसतो मार्गगमनप्रवृत्तिहेतुः। एवमिदं मोदविप्लजयसमस्तृतीयो विप्लजयः। इति फलैकाग्रियाः खल्वेते ॥ १३ ॥

सिद्धिस्तान्त्रिकधर्माऽऽप्तिः, साक्षादनुभवोऽऽतिथिः ।

कृपोपकारत्रिनया-निबता हीनाऽऽदष्टु क्रमात् ॥ १४ ॥

सिद्धिः तद्विवेकस्याज्यासशुद्धस्य, न त्वाज्यासकमात्रस्य,
धर्मस्य अद्वैताऽऽदेः, आतिरूपलब्धिः, मात्वाद्गुणचारेण, अनु-
भवाऽऽत्मिका आत्मन आत्मना आत्मनि संवित्स्वरूपा ज्ञानदर्शन-
चारित्रैकमूर्तिका, हीनाऽऽदिषु क्रमात् रूपोपकारविनयान्विता,
हीने रूपाऽन्विता, मध्यमे उपकारान्विता, अधिके च विनययु-
ता ॥ १४ ॥

अन्यस्य योजनं धर्मे, विनियोगस्तदुत्तरम् ।

कार्यमन्वयसंपत्त्या, तदवन्ध्यफलं मतम् ॥ १५ ॥

अन्यस्य स्वव्यतिरिक्तस्य, योजने धर्मेऽहिंसाऽदौ विनियोगः,
तदुत्तरं सिद्ध्युत्तरं कार्यम् । तद्व्यसं परयाऽविच्छेदासिद्ध्या,
अवश्यफलमव्यभिचारिणं मतम् । स्वरोपकारबुद्धितरु-
णस्यानेकजन्मान्तरसन्ततोद्बोधेन प्रकृष्टधर्मस्थानावासिहेतु-
त्वात् ॥ १५ ॥

एतैराशययोगैस्तु, त्रिना धर्माय न क्रिया ।

प्रत्युत प्रत्यपायाय, लोभक्रोधक्रिया यथा ॥ १६ ॥

यनैः प्राणिधानाऽऽदिभिः, आशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया
बाह्यकायव्यापाररूपा, प्रत्युतान्तर्मालिन्यसङ्गात् प्रत्यपाया-
येष्यमाणप्रतिपक्षविघ्नाय, यथा लोभक्रोधाक्रया कूटतुहाऽऽ-
दिसङ्क्रामाऽऽदिलक्षणा। तदुक्तम्—“तस्वेन तु पुनर्नैकाऽप्यत्र
धर्माक्रिया मता। तत्प्रवृत्ताद्वैगुण्या- लोभक्रोधाक्रिया यथा ॥”
॥ ४२ ॥ (यो० वि०) ॥ १६ ॥

तस्मादचरमाऽऽवर्त्ते-ष्वयोगो योमवर्त्तनः ।

योग्यत्वेऽपि तृणाऽऽदीनां, घृतत्वाऽऽदेस्तदा यथा ॥१७॥

तस्याप्यणिधानाऽऽद्यभाषान्, अक्षरमाऽऽयसेषु योगवर्त्मनो
योगमार्गस्य, अयोगाऽसंभवः । योग्यात्रेऽपि योगस्वरूपयोग्य-
त्वेऽपि, तृणाऽऽदीनां, तदा तृणाऽऽदिकाश्च, यथा घृतत्या-
ऽऽक्षरयोमः-तृणाऽऽदिपारणमकाश्च तृणाऽऽदीनामाऽऽदिपरि-

जामस्वरूपयोग्यत्वेऽपि घृताऽऽदिपरिणामसहकारियोग्यताऽ-
भावाद् यथा न घृताऽऽदिपरिणामः, तथा प्रकृतेऽपि भावनी-
यम् । अत एव सहकारियोग्यताऽभावयति तत्र काश्चेत् कार्या-
नुपधानम् ।

तद् योग्यताऽभावयत्येवैष साधयितुमभिप्रेत्याऽऽह
(योगविन्दो) हरिभक्तसूरिः-

“ तस्माच्चरमाऽऽवर्त्त-स्वध्यात्मं नैव युज्यते ।
कायस्थितिरायेन्द्र-सज्जन्मस्वामरं सुखम् ॥ १३ ॥
तेजसानां च जीयानां, भव्यानामपि नो तदा ।
यथा चारित्रमित्येवं, नान्यथा योगसंभवः ॥ १४ ॥ ” इति । १७।
नवनीताऽऽदिकल्पस्त-चरमाऽऽवर्त्त इत्यते ।

अत्रैव विमलो जावो, गोपेन्द्रोऽपि यदभ्यधात् ॥ १८ ॥

नवनीताऽऽदिकल्पो घृतपरिणामनिबन्धननवनतदधिदुग्धाऽऽ-
दितुल्या, न तस्मात्, चरमाऽऽवर्त्त इत्यते योगपरिणामनिबन्ध-
नम् । अत्रैव चरमाऽऽवर्त्त एव, विमलो जावो भवाभिष्वङ्गाभा-
वाद्भवान् । यत्रोपेन्द्रोऽपि अन्यथादु जङ्गमन्तरेण ॥ १८ ॥

अनिवृत्ताधिकारायां, प्रकृतौ सर्वथैव हि ।

न पुंस्तत्त्वमार्गेऽस्मिन्, जिज्ञासाऽपि प्रवर्तते ॥ १९ ॥

अनिवृत्तः प्रतिशोमशक्त्याऽन्तरहीनोऽधिकारः पुरुषाभिभव-
नरूपो यस्यास्तस्यां प्रकृतौ, सर्वथैव हि सर्वैरेव प्रकारैः,
अपुनर्बन्धस्थानस्याप्यप्राप्तावित्यर्थः । न नैव, पुंस्तत्त्वमार्गेऽ-
स्मिन् बहुमुपक्रान्ते, जिज्ञासाऽपि ज्ञातुमिच्छाऽपि, किं पुनस्त-
त्त्वमात्म ।, इत्यपिशब्दार्थः । प्रवर्तते संजायते ॥ १९ ॥

साधिकारप्रकृतिम-त्यावर्त्ते हि नियोगतः ।

पथ्येच्छेव न जिज्ञासा, क्षेत्ररोगोदये जवेत् ॥ २० ॥

साधिकारा पुरुषाभिभवप्रवृत्ता या प्रकृतिः, तद्व्यावर्त्ते हि
नियोगतो निश्चयनः, जिज्ञासा तत्त्वमार्गपरिज्ञानेच्छा, न जवेत् ।
क्षेत्ररोगोदये इव पथ्येच्छा । क्षेत्ररोगो नाम-रोगान्तराऽऽधार-
भूतः कृष्णऽऽदिरोगः । ततो यथा पथ्यापथ्यधीविपर्यासः, तथा
प्रकृतेऽपि ॥ २० ॥

पुरुषाभिभवः कश्चित्, तस्यामपि हि हीयते ।

युक्तं तेनैतदधिक-मुपरिष्ठाद् जणिष्यते ॥ २१ ॥

तस्यामपि हि जिज्ञासायामपि हि सत्यां, कश्चित्पुरुषाभिभवः,
प्रकृतेर्हीयते निवर्तते, न शक्यते नात्तानपापस्य विमलो जावः
संभवति, तेनैतदोपेन्द्रोक्तं युक्तम् । अधिकमपरिणामात्मपक्वे
तदभिभवतः प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिलक्षणम्, उपरिष्ठादभिमद्वात्रि-
शिकायां, भणिष्यते ॥ २१ ॥

भावस्य मोक्षहेतुत्वं, तेन मोक्षे व्यवस्थितम् ।

तस्यैव चरमाऽऽवर्त्ते, क्रियाया अपि योगतः ॥ २२ ॥

तेन भावस्यान्त परिणामस्य, मोक्षे मुख्यहेतुत्व व्यवस्थितं,
तेन स एव याग इत्युक्तं जवेति । तस्यैव योगतश्चरमाऽऽवर्त्ते
क्रियाया अपि मोक्षे मुख्यहेतुत्वम्, अतस्तस्या अपि योगत्व-
मिति ज्ञातव्यः ॥ २२ ॥

रसानुवेधात्ताम्रस्य, हेमत्वं जायते यथा ।

क्रियाया अपि सम्यक्त्वं, तथा जावानुवेधतः ॥ २३ ॥

ताम्रस्य रसानुवेधात्सिद्धरससंयुक्ताद्, यथा हेमत्वं जायते,

तथा क्रियाया अपि भावानुवेधतः सम्यक्त्वं मोक्षसंपादनश-
क्तिरूपम् ॥ २३ ॥

जावसात्त्वे त एवास्याः, भङ्गोऽपि व्यक्तमन्वयः ।

सुवर्णघटतुल्यां तां, भुवते सौगता अपि ॥ २४ ॥

अत एवास्याः क्रियाया भावसात्त्वे स्वजननशक्त्या जावव्याप्ति-
लक्षणे सति, भङ्गोऽपि तथाविधकषायादयाशाऽपि, व्यक्तं प्रक-
टम्, अन्वयो भावानुवृत्तिवत्तणः, तद्व्यक्त्यभावेऽपि तद्व्यक्त्य-
नपगमात् । अत एव तां भावशुद्धां क्रियां, सौगता अपि सुवर्णघट-
तुल्यां भवते । यथा हि सुवर्णघटो भिद्यमानोऽपि न सुवर्णानु-
बन्धमुञ्चति, एवं शुभाक्रिया तथाविधकषायादयाऽपि शुभप्र-
कृतेति । तदिदमुक्तम्-“ भाववृत्तिरतोऽवश्यं, सानुबन्धं ह्युज्ज-
यम् । गायनेऽन्यैरपि होतव्यं, सुवर्णघटसन्निभम् ॥ २४ ॥ ”
(योगवि०) इति । २४।

शिरोदकसमो जावः, क्रिया च खननोपमा ।

जावपूर्वादनुष्ठानाद्, जाववृत्तिरतो ध्रुवा ॥ २५ ॥

शिरोदकसमस्तयाविधकूपे सदृजप्रवृत्ता शराजस्तुत्यो भावः,
क्रिया च खननोपमा शराऽऽश्रयकृपाऽऽविखननसदृशी, अतो
जावपूर्वादनुष्ठानाद्भाववृत्तिर्ध्रुवा, जलवृत्ती कूपखननस्येव भाव-
वृत्तौ क्रियाया हेतुत्वाद्भावस्य इत्येवऽपि बहुदलमलनक-
पाया वृद्धेरनवव्यवस्थितिरैकानुविधानात् ॥ २५ ॥

मण्डूकचूर्णमदृशः, क्षेत्रध्वंसः क्रियाकृतः ।

तद्भस्मसदृशस्तु स्याद्, जावपूर्वक्रियाकृतः ॥ २६ ॥

क्रियाकृतः केवलक्रियाजनितः, क्षेत्रध्वंसो रागाऽऽदिपरिहृत्य,
मण्डूकचूर्णमदृशः, पुनरुत्पत्तिशक्त्यन्वितत्वात् । भावपूर्व-
क्रियाकृतस्तु तद्भस्मसदृशो मण्डूकभस्ममदृशः स्यात्, पुनरु-
त्पत्तिशक्त्यन्वात् । एवं च क्षेत्रध्वंसविशेषजनकः शक्तिवि-
शेष एव क्रियायां भाववृत्त्यनुकूल इति फलितम् ॥ २६ ॥

तथा च-

विचित्रजावद्वारा तत्, क्रिया हेतुः शिवं प्रति ।

अस्या व्यञ्जकताऽप्येषा, परा ज्ञाननयोचिता ॥ २७ ॥
विचित्रो भावोऽध्यात्माऽऽदिरूपः, तद्द्वारा क्रिया, शिवं प्रति हेतुः,
वण्ड इव चक्रमिद्वारा घटे । करणता च तस्याः शक्तिविशेषण,
न तु भावपूर्वकत्वेनैव, भावस्यान्यथासिद्धिप्रसङ्गात् । अस्याः
क्रियायाः, व्यञ्जकताऽप्येषा हेतुता विशेषरूपा परा । अत एव
जावस्य ज्ञापकत्वरूपाऽभिव्यञ्जकता ज्ञाननयोचिता ज्ञाननय-
प्राधान्योपयुक्ता, न तु व्यवहारतो वास्तवी, अन्यथा सत्कार्य-
वादप्रसङ्गादिति भावः ॥ २७ ॥

व्यापाराश्चिद्विर्तत्वाद्, वीर्योद्धासाच्च स स्मृतः ।

विविच्यमाना निश्चिन्ते, परिणामा हि वस्तुनः ॥ २८ ॥

स योगः, विचित्रत्वाद् ज्ञानपरिणामाद्, वीर्योद्धासाच्चात्म-
शक्तिस्फोरणाच्च, व्यापारः स्मृतः, क्रमवतः प्रवृत्तिविषयस्य
व्यापारत्वात् । एतेन सूच्याऽऽवेव्यवच्छेदः । हि यतो, विविच्य-
माना भेदनेयन गृह्यमाणा, वस्तुनः परिणामा निश्चिन्ते । तथा
च-न व्यापाराऽऽश्रयस्यापि व्यापारत्वमिति भावः ॥ २८ ॥

एतदेवाऽऽह-

जीवस्थानानि सर्वाणि, गुणस्थानानि मार्गणाः ।

परिणामा विवर्तन्ते, जीवस्तु न कदाचन ॥ २९ ॥

सर्वाणि चतुर्दशापि जीवस्थानानि गुणस्थानानि तावन्त्येव,
मार्गेणा गतीन्द्रियाऽऽद्याः परिणामा विचरन्ते-दशाविशेषं
भजन्ते, जीवस्तु कदाचन न विचरन्ते, तस्य शुद्धावकाशस्यै-
कस्वभावत्वात् ॥ ३६ ॥

उपाधिः कर्मणैव स्या-दाचाराऽऽदौ भूतं ह्यदः ।

विज्ञानानित्यजावेऽपि, ततो नित्यः स्वभाववान् ॥ ३७ ॥

आचाराऽऽदौ ह्यदः भूतम्-यदुत उपाधिः कर्मणैव स्यात्, "क-
स्मिन्ना उपाधिः जायति स्मि" यचनात् । ततो विभाधानां मिथ्या-
त्वगुणस्थानादारज्यायोगिगुणस्थानं यावत् प्रवर्तमानामामौपा-
धिक्यमाचारात्, अनित्यभावेऽपि स्वभाववानात्मा नित्यः, तस्यो-
पाध्यजनितत्वात्, उपाधिमिस्रका अप्यात्मनो भावास्तदूपा एव
बुज्यन्ते इति चेत् । नत्यम् । शुद्धनयदृष्ट्याऽधमपुच्छयोः स्वस्वगु-
णभावजननचरितार्थत्वे संयोगजभावस्य भित्तौ खटिकाभ्येतिहा
इव विविच्यमानस्यैकत्राप्यनन्तभावेन मिथ्यात्वात् ॥ ३० ॥

कव्याऽऽदेः स्यादनेदेऽपि, शुद्धनेदनयाऽऽदिना ।

इत्थं व्युत्पादनं युक्तं, नयसारा हि देशना ॥ ३१ ॥

कव्याऽऽदेः परिणामेऽपि स्यात् कथञ्चिदनेदेऽपि शुद्धः केवलो
यो जेदनयस्तदादिना, इत्यमुकरीत्या, व्युत्पादनं युक्तम् । नयसा-
रा नयप्रधाना हि देशना शास्त्रे प्रवर्तते, अन्यथाऽनुयोगपरिणत
आत्माऽपि योग इतीक्ष्यत एव, चरणाऽऽत्मनोऽपि जगत्त्वां
प्रतिपादनादिति भावः ॥ ३१ ॥

योगलक्षणमित्येवं, जानानो जिनशासने ।

परीक्षानि परीक्षित, परमाऽऽनन्दबद्धीः ॥ ३२ ॥

योगलक्षणमिति स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ द्वा० १० द्वा० ।

(१३) स्वकीयं योगलक्षणमन्यव्यायोगलक्षणे विचारिते
सति स्थिरीजयतीति तदर्थमयमारम्भः-

चित्तवृत्तिनिरोधं तु, योगमाह पतञ्जलिः ।

छट्पुः स्वरूपावस्थानं, यत्र स्यादविकारिणि ॥ १ ॥

पतञ्जलिस्तु चित्तवृत्तिनिरोधं योगमाह । तथा च सूत्रम्-“योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोधः” (१-३) इति । तत्र चित्तपदार्थं व्याख्ये-
रुपुः पुरुषस्य, स्वरूपे चिन्मात्ररूपतायाम्, अवस्थानं यत्र य-
स्मिन् स्याद्, अविकारिणि व्युत्पन्नविवेकव्याप्यतेभिरसंक्रमाभा-
वात् कर्तृत्वान्निमाननिवृत्तौ प्रोमुक्तपरिणामेन । तथा च सूत्रम्-
“तदा छट्पुः स्वरूपेऽवस्थानमिति ।” (१-३) ॥ १ ॥

आपन्ने विषयाऽऽकारं, यत्र चेन्द्रियवृत्तिः ।

पुमान् भाति तथा चन्द्र-श्रलक्ष्मीरे चलन् यथा ॥ २ ॥

यत्र चेन्द्रियवृत्तिरिति इन्द्रियवृत्तिद्वारा, विषयाऽऽकारमापन्नविष-
याऽऽकारपरिणते सति, पुमान् पुरुषस्तथा भाति यथा चन्द्रलक्ष्मीरे
चलन् चन्द्रः, स्वगतधर्माभ्यासोपाधिष्ठानत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः ।
तथा च सूत्रम्-“वृत्तिसाक्यमिन्द्रियेति ।” (१-४) ॥ २ ॥

तच्चित्तं वृत्तयस्तस्य, पञ्चतयः प्रकीर्तिताः ।

मानं ज्ञमो विकल्पश्च, निद्रा च स्मृतिरेव च ॥ ३ ॥

तच्चित्तं तस्य वृत्तिभेदावयवकृणस्यावयवविभोऽवयवचूताः
पञ्चतयः वृत्तयः प्रकीर्तिताः । तदुक्तम्-“ वृत्तयः पञ्चतयः
विज्ञाऽऽविलेष्टाः ।” (सांख्य २-३२) (‘अह्निः’ योग १-५)
विज्ञाः क्लेशाऽऽकास्ताः, तद्विपरीता अपि तावत् एव ।

ता एवोद्विष्टा-मानं प्रमाणम्, ज्ञमो, विकल्पो, निद्रा च,
स्मृतिरेव च । तदाह-“ प्रमाणविपर्ययविकल्पानिद्राः स्मृ-
तयः ।” (१-६) ॥ ३ ॥

आमां क्रमेण लक्षणमाह-

माने ज्ञाने यथार्थं स्या-दतस्मिन्तन्मतिर्भ्रमः ।

पुंसश्चैतन्यमित्यादौ, विकल्पोऽवस्तुशान्दधीः ॥ ४ ॥

निद्रा च वासनाऽजाव-प्रत्ययाऽऽलम्बना स्मृता ।

सुखाऽऽदिविषया वृत्ति-जागरे स्मृतिदर्शनात् ॥ ५ ॥

तथाऽनुभूतविषया-संप्रमोषः स्मृतिः स्मृता ।

आमां निरोधः शक्त्याऽन्तः-स्थितिर्हेतौ बहिर्हेतिः ॥ ६ ॥

मानं यथार्थं तद्वति तदवगाहि ज्ञानं स्यात् । तदाह-“अविसंवादि
ज्ञानं प्रमाणमिति” ज्ञमोऽतस्मिन्तन्मतिर्भ्रमः । यदाह-
“ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ।” (१-८) संशयोऽपि
स्यापुर्वा पुरुषो वेद्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वाद्भ्रमास्तर्भवति । पुंसश्चै-
तन्यमित्यादौ अवस्तुविषया शब्दार्थविकल्पः । अत्र हि देवद-
त्तस्य कम्बल इतिवत् शब्दजनिते ज्ञाने पञ्चपर्यो भेदोऽव्यवस्थी-
यते, तमिहाविद्यमानमपि समारोप्य प्रवर्ततेऽव्यवस्थायः । यस्तु
तस्तु चैतन्यमेव पुरुष इति । तदाह-“ शब्दज्ञानानुपाती यस्तु-
शून्यो (असदर्थव्यवहारविषयो) विकल्पः ।” (१-९) इति । अ-
र्माविशेष एवायमस्ति चेत् । न । तथापि शब्दजन्यजनकजावे-
नास्य विलक्षणत्वात्, विषयाजावज्ञानेऽपि प्रवृत्तेः । यद्भोजः-“व-
स्तुनस्तथात्वमनयेत्तमाणां योऽव्यवस्थायः स विकल्प इत्युच्यते”
इति ॥ ४ ॥ अभावप्रत्ययाऽऽलम्बना भावप्रत्ययाऽऽलम्बनाविरहिता
वासना च निद्रा स्मृता, सन्ततमुद्दिगत्वात्तमस । समस्तवि-
षयपरित्यागेन या प्रवर्तते इत्यर्थः । तदाह-“अभावप्रत्ययाऽऽल-
म्बना वृत्तिनिद्रा ।” (१-१०) इयं च जागरे जाग्रदवस्थायां स्मृ-
तिदर्शनात् सुखमहमस्वाप्समिति स्मृत्यालोचनात्सुखाऽऽरावि-
षया वृत्तिः, स्वापकासे सुखाननुजवे तदा तत्स्मृत्यनुपपत्तेः ॥ ५ ॥
तथाऽनुभूतविषयस्य प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राऽनुभूतार्थस्या-
संप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धाबुपारोहः स्मृतिः स्मृता । तदाह-
“अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिरिति ।” (१-११) आसामुक्तानां
पञ्चानामपि वृत्तीनाम्, हेतौ स्वकारणे, शक्त्या शक्तिरूपनया, अ-
न्तर्बाह्याभिनिवेशनिवृत्त्याऽन्तर्मुखतया स्थितिरवस्थानं, बहिर्हेतिः
प्रकाशप्रवृत्तियमरूपविद्यातः । एतदुभय निरोध उच्यते ॥ ६ ॥

स चाज्यामास वैराग्या-तत्राज्यामः स्थितौ भ्रमः ।

दृढजुभिः स च चिरं, नैरन्तर्याऽऽदराऽऽश्रितः ॥ ७ ॥

स चोक्तलक्षणां निरोधश्च अज्यामावैराग्याश्च जयति । तदु-
क्तम्-“ अज्यासवैराग्याज्यां तन्निरोध इति ।” (१-१२) तत्रा-
ज्यासः स्थितौ वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठे परिणामे
ज्ञमो यत्नः पुनःपुनस्तथात्वेन चेतास निवेशनरूपः । तदाह-
“ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति ।” (१-१३) स च चिरं चि-
रकालं नैरन्तर्येणाऽऽदरेण चाऽऽश्रितो दृढभूमिः । स्थितौ भवति ।
तदाह-“स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसंविना दृढभूमिरिति”
(१-१४) ॥ ७ ॥

या वशीकारमंज्ञा स्याद्, दृष्टाऽऽनुश्रविकार्थयोः ।

वितृष्णस्यापरं तत् स्या-द्वैराग्यमनधीनता ॥ ८ ॥

दृष्टदृष्टोपसंभ्यमानः शब्दाऽऽदिः, आनुश्रविकार्थो देवलोकाऽऽ-

दिः। अनुरूपे गुणमुखादित्यनुभवो वेदः, ततः प्रतीयमान । नु-
अधिक ज्ञान व्युत्पत्तेः। नयोः परिणामयिरसम्बद्धानां, चितृष्ण-
स्य विगतगर्भस्य, या वशीकारसंज्ञा 'ममैवैने वक्ष्या नाहमेनेषां
वक्ष्याः' इत्येष विमर्शाऽऽत्मिका । तत्र परं वक्ष्यमाणपरवर्गाभ्या-
त्पाद्यात्वं वैराग्यं स्यात् अनधीनता फलतः पराधीनताऽभाव-
कपम् । तदाह - "इष्टाऽऽनुभविक्विषयावितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यमिति ।" (१-१५) ॥ ८ ॥

तत्परं जातपुरुषाते-गुणवैतृष्ण्यमङ्कम् ।

बहिर्मुख्यमुत्पाद्य, वैराग्यमुपयुज्यते ॥ ९ ॥

जातपुरुषातेरुत्पन्नगुणपुरुषविशेषकस्यातः गुणवैतृष्ण्यसङ्कर्म गु-
णेष्वपि तृष्णाऽनावश्यकम्, यथार्थाभिधानं, परं प्रकृतं, तद्वैराग्य-
म् । तदाह - "तत्परं पुरुषस्याते गुणवैतृष्ण्यमिति ।" (१-१६) प्रथमं
हि विषयविषयं, द्वितीयं च गुणविषयमिति भेदः । बहिर्मुख-
विषये यैमुष्यं दोषवर्जनं ज्ञात्वा तद्वैतृष्ण्यभाषलक्षणमुत्पाद्य वैराग्य-
मुपयुज्यते उपकाराऽऽभावकं जयति ॥ ९ ॥

निरोधे पुनरज्यामां, जनयन् स्थिरतां ददाम् ।

परमाऽऽनन्दनिष्पन्द-शान्तस्रोतःपदर्शनात् ॥ १० ॥

निरोधे चित्तवृत्तिनिरोधे, अज्यामां पुनर्ददामिति शयिनां स्थि-
रतामवाप्तिनिष्कृणां जनयन्, परमाऽऽनन्दनिष्पन्दस्यातिशयिन-
सुखार्णयनिर्जरभूतस्य शान्तस्रोतसः शान्तरसप्रवाहस्य प्रदर्श-
नात्, उपयुज्यते इत्यन्वयः । तत्रैव सुखमग्नस्य मनसोऽपत्र
गमनायोगात् । इत्थं च 'चित्तवृत्तिनिरोधः' इति योगसङ्ग-
सोपपत्तिकं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

(१४) अथ तत् दूषणमाह-

न चैतद्युज्यते किञ्चि-दात्मन्यपरिणामिनि ।

कूटस्थे स्यादसंसारो-ऽऽहो वा तत्र हि ध्रुवम् ॥ ११ ॥

न चैतत् पूर्वोक्तं किञ्चिदपरिणामिनि आत्मनि युज्यते, तत्रा-
ऽऽत्मनि । इ कूटस्थे एकान्तिकस्वभावे सति असंसारः संसा-
रानाव एव स्यात्, कूटस्थवर्तिनोपस्थे तस्याविचलितस्वभाव-
त्वात् । प्रकृतिनिराकारोपहितस्वभावे च तस्मिन् संसारदशा-
वामन्युपगम्यमाने, ध्रुवं निश्चितममोक्षो मोक्षाभावो वा स्यात्,
मुक्तिदशायां पूर्वस्वभावस्य त्यागे कूटस्थद्वानिप्रसङ्गात् ॥ ११ ॥

प्रकृतेरपि चैकत्वे, मुक्तिः सर्वस्य नैव वा ।

जगताश्च पुमर्थस्य, कर्तव्यत्वमुक्तिमत् ॥ १२ ॥

प्रकृतेरपि चैकत्वेऽप्युपगम्यमाने सर्वस्य मुक्तिः स्यात्, नैव
वा कस्माच्चित्स्यात् । एकं प्रति विलीनोपधानायास्तस्याः स-
र्वान् प्राप्तिं तथात्वात्, एकं प्रत्ययादहंवाच्यं सर्वान् प्रत्ययत्वात् ।
अप्यथा स्वभावभेदे प्रकृतिजेदप्रसङ्गात् । किं च-आत्मनोऽ-
व्याप्रियमाणस्य जोगसंपादनार्थमेव प्रकृतिः प्रवर्तते इति जघ-
तामभ्युपगमः । तदुक्तम् - "इष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानु-
पश्यः ।" (२-२०) "तदर्थ एव दृश्यस्याऽऽत्मनि ।" (२-२१)
जगताश्च तस्याः पुमर्थस्य कर्तव्यत्वमुक्तिमत् । पुरुषार्थो
मया कर्तव्य इत्येवं विधात्यवसायो हि पुरुषार्थकर्तव्यता,
तस्वभावे च प्रकृतेर्जगत्स्वभावात् ज्ञान ॥ १२ ॥

अथ स्वनिष्ठाताऽऽशय प्रकटयन् प्रपञ्ची शङ्कते-

ननु चित्तस्य वृत्तीनां, सदा ज्ञाननिबन्धनात् ।

चिच्छायासंक्रमाप्तेता-रात्मनोऽपरिणामिका-मिता ॥ १३ ॥

ननु चित्तस्य वृत्तीनां प्रमाणाऽऽदिकृपाणाम, स-
ज्ञाननिबन्धनात्परिच्छेदहेतोः । चिच्छायासंक्रमाप्तेता-
दात्मनोऽपरिणामिताऽनुमीयते । इदमुक्तं भवति - "माप्तेतोर्बिक्वा-
दृश्यस्य सर्वैवाधिष्ठातृत्वेन सिद्धस्य यदस्तरङ्गं निर्मलं भवति, केयं सर्वं,
तस्यापि सर्वत्र व्यवस्थितत्वात्तद्विनाशेनोपरक्तं भवति ।" तथा-
विधस्य दृश्यस्य चिच्छायासंक्रान्तिसङ्गात् सदा ज्ञातृत्वं
सिद्धं भवति । परिणामित्वे त्वात्मनश्चिच्छायासंक्रमस्यासार्व-
दिकत्वात् सदा ज्ञातृत्वं न स्यादिति । तदिदमुक्तम् - "सदा
ज्ञाताश्चित्तवृत्तयः तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिनि ।"
(४-१८) ॥ १३ ॥

ननु चित्तमेव सर्वोत्कर्षाद्यदि प्रकाशकं तदा तस्य स्वप्रकाश-
कत्वादप्येवंवाऽऽत्मनोऽपि प्रकाशकत्वेन व्यवहारोपपत्तौ किं
प्रहीनत्वेन ? इत्यत्र आह-

स्वाऽऽभासं खलु नो चित्तं, दृश्यत्वेन घटाऽऽदिवत् ।

तदन्यदृश्यतायां चा-नरस्यास्मृतिमङ्कुरौ ॥ १४ ॥

चित्तं खलु नो नैव, स्वाऽऽभासं स्वप्रकाशकं, किं तु द्रष्टृत्वेन, दृश्य-
त्वेन दृग्भूतत्वेन, घटाऽऽदिवत् । यद् यद् दृश्यं तत्तद् द्रष्टृत्वेन-
मिति व्याप्तेः । तदिदमुक्तम् - "न तत् स्वानासं दृश्यत्वात् ।" (४-
१६) अन्तर्बहिर्मुख्यापारदृश्यविरोधात्, तन्निष्पाद्यफलद्वयस्या-
संयत्नाच्च बहिर्मुख्यैवार्थनिष्ठत्वेन चित्तस्य संयत्नार्थनिष्ठ-
मिव तत्फलं, न स्वनिष्ठमिति राजमार्कण्डः । तथापि चित्तान्तर-
दृश्यं चित्तमस्तिवत्यत्र आह-तदन्यदृश्यतायां च चित्तान्तर-
दृश्यतायां च, चित्तस्याप्युपगम्यमानायात्मनवस्थास्मृतिसङ्कुरौ
स्याताम् । तथाहि-यदि बुद्धिर्बुद्ध्यान्तरेण वेद्येत तदा साऽपि
बुद्धिः स्वयं बुद्ध्या बुद्ध्यान्तरं प्रकाशयितुमसमर्थेति, तस्या प्रा-
हकं बुद्ध्यान्तरं कल्पनायम्, तस्याप्यन्यद्विद्यनवस्थानात्पुरुषा-
युवः सहस्रणाप्यर्थप्रतीतिर्न स्यात् । न हि प्रतीतावप्रतीतायाम-
र्थः प्रतीतो भवति । तथा स्मृतिमङ्कुरोऽपि स्यात् । एकास्मरुपे,
रसे वा सनुत्पन्नायां बुद्धौ तद्ग्राहकाणामनन्तानां बुद्धीनामु-
त्पत्तेस्तज्जितसंस्कारैर्युगपद् बह्व्यु स्मृतिवृत्तयस्तु कस्मिन्नर्थे
स्मृतिरियमुत्पद्येति ज्ञातुमशक्यत्वात् । तदाह - " एकसमये
चोभयानवधारणम् ।" (४-२०) " चित्तान्तरादृश्ये
बुद्धिर्बुद्धेरपि सङ्कः स्मृतिसङ्करश्चेति " (४-२१) ॥ १४ ॥

नन्वेवं कथं विषयव्यवहार इत्यत्राऽऽह-

अङ्गाङ्गिनावचाराज्यां, चित्तिरप्रतिभङ्गमा ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं तत्, चित्तं सर्वार्थगोचरम् ॥ १५ ॥

चित्तिः पुरुषरूपा चित्तवृत्तिः, अङ्गाङ्गिभावचाराज्यां परिणामपरि-
णामिभावगमनाज्याम्, अप्रतिभङ्गमाऽन्येनासंकीर्णा । यथा हि
गुणाः स्वबुद्धिगमनलक्षणे परिणामेऽङ्गिगमनलक्षणे कान्ति तद्रूपता-
मिव, ऽऽद्यमे, यथा चाऽऽशोकपरमाणवः प्रसरन्तो विषयं व्याप्तु
वन्ति, नैव चित्तिशक्तिः, तस्याः सर्वैककृतयया स्वप्रतिष्ठितत्वेन
व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । तत्तस्माच्च तस्मात्प्रधानं बुद्धेस्तदाकारता-
ऽऽपत्तौ चैननायामिषोपजायमानायां, बुद्धिवृत्तिप्रतिसङ्क्रान्ता-
याश्च चिच्छक्तेर्बुद्धिविगिष्टनया संपत्तौ स्वबुद्ध्युपपत्तेरित्यर्थः ।
द्रष्टृदृश्याज्यामुपरक्तं द्रष्टृरूपतामिव, ऽऽपत्तौ, गृहीतविषयाऽऽ-
कारपरिणामं च चित्तं, सर्वार्थगोचरं सर्वविषयप्रवृत्तिसमर्थं भ-
वति । तदुक्तम् - चित्तेरप्यतसंक्रमायास्तदाऽऽकाराऽऽपत्तौ स्वबु-

द्विसंवेदनम् ।" (४-२२) 'द्रष्टृदृश्योपरक्तं त्वित् सर्वार्थम् ।' (४-२३)
यथा हि निर्मलं स्फटिकदर्पणाऽऽद्येव प्रतिबिम्बग्रहणसमर्थम्, एवं
रजस्तमोऽन्यामनभिभूतं सत्यं शुद्धत्वाच्चिच्छायाग्रहणसमर्थं, न
पुनरशुद्धत्वाच्चिच्छायाग्रहणसमर्थम् । ततो न्यभूतरजस्तमोरूपमाकृतया
सत्यं निश्चलप्रदीपाशङ्काऽऽकारं सर्वैकैकरूपतया परिणममानं
चिच्छायाग्रहणसामर्थ्यामोक्तप्राप्तेरवतिष्ठते, यथाऽयस्कास्त-
सन्निधानं लोहस्य चत्वनमाविर्भवति, एवं चिद्रूपपुरुषसंनिधा-
ने सत्यस्याभिव्यक्त्यभिधायकत्वे चेतन्यमिति ॥ १५ ॥

इत्थं च द्विविधा चिच्छाक्तिरित्याह-

नित्योदिता त्वजिव्यङ्ग्या, चिच्छक्तिर्द्विविधा हि नः ।

आद्या पुमान् द्वितीया तु, सत्त्वे तत्सन्निधानतः ॥ १६ ॥

नित्योदिता, तु पुनः, अजिव्यङ्ग्या, द्विविधा हि नः-अस्माकं
चिच्छक्तिः-आद्या नित्योदिता पुमान् पुरुष एव, द्वितीया अजिव्यङ्ग-
या तु, तत्सन्निधानतः पुनः सामान्यान्, सत्त्वे सत्सन्निधाना यज्ञोजः-
" मन एवास्मिन् दर्शने द्वे चिच्छक्ती-नित्योदिता, अजिव्यङ्ग्या
५ । नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषः तत्सन्निधानाभिव्यक्त्याऽभि-
व्यक्तं चेतन्यं सत्त्वमभिव्यङ्ग्या चिच्छक्तिरिति ॥ १६ ॥

इत्थं च भोगोपपत्तिमप्याह-

सत्त्वे पुंस्थितचिच्छाया-समाज्या तदुपस्थितिः ।

प्रतिबिम्बाऽऽत्मको जोगः, पुंसि जेदाऽऽग्रहादयम् ॥ १७ ॥

सत्त्वे बुद्धेः सार्विकपरिणामे, पुंस्थिता या चिच्छाया, त-
त्समा याऽज्या, सा स्वकीयचिच्छाया, तस्या उपस्थिति-
रभिव्यक्तिः, प्रतिबिम्बाऽऽत्मको भोगः । अन्यत्रापि हि प्रतिबि-
म्बे प्रतिबिम्बमानच्छायासदृशच्छायान्तरोद्भव एव प्रतिबिम्ब-
शब्देनाच्यते । पुंसि पुनरयं भोगो भेदाऽऽग्रहादित्यन्तसाग्नये-
न विवेकाग्रदणाद् व्यपदिश्यते । यस्तु व्यापकस्यातिनिर्भलस्य
आऽऽत्मनः कथं सत्त्वे प्रतिबिम्बनमिति ? तत्र । व्यापकस्याप्या-
काशस्य दर्पणाऽऽदावप्रकृष्टनैर्मल्ययान् च जलाऽऽद्यायादित्या-
ऽऽदीनां प्रतिबिम्बदर्शनात् स्थस्थितचिच्छायासदृशचिच्छाया-
ऽभिव्यक्तिरूपस्य प्रतिबिम्बस्य प्रतिबिम्बान्तरवैलक्षण्याच्चे-
ति भोजः ॥ १७ ॥

इत्थं प्रत्यात्मनियतं, बुद्धितत्त्वं हि शक्तिम् ।

निर्वाहे लोकयात्रायाः, ततः कानिप्रसज्जनम् ? ॥ १८ ॥

इत्थमुक्तप्रकारेण, प्रत्यात्मनियतम् आत्मानमात्मानं प्रातिनिय-
तफलसंपादकम् । बुद्धितत्त्वं हि लोकयात्रायां लोकव्यवहारस्य
निर्वाहे व्यवस्थापनं, शक्तिप्रत्ययार्थम्, ततः कानिप्रसज्जनं, योगादे-
कस्य मुक्तावन्यस्यापि मुक्त्यापत्तिरूपं, प्रकृतेः सर्वत्रैकत्वेऽपि
बुद्धिव्यापारभेदेन जेदावपत्तेः । तथा च सुप्रम-" कृतार्थं प्रति
नष्टमप्यनष्टं तद्व्यवसाधारणत्वादिति ।" (५-२२) ॥ १८ ॥

यथोक्तम्-"जडायाश्च पुमर्थस्य" इत्यादि, तत्राऽऽह-

कर्तव्यत्वं पुमर्थस्या-नुलोम्यप्रातिलोम्यतः ।

प्रकृतौ परिणामानां, शक्ती स्वाज्ञाविके उजे ॥ १९ ॥

पुमर्थस्य कर्तव्यत्वं प्रकृतौ परिणामानां महदाज्ञानाम्, आनु-
लोम्यप्रतिबोध्यतः, समे शक्ती स्वाज्ञाविके स्वज्ञायसिद्धे, पुमर्थे
सतीति शेषः । न त्वन्यद्, महदाज्ञिमहाभूतपर्यन्तः स्वरूपस्या
बहिर्मुखतयाऽनुलोमः परिणामः, पुनः स्वकारणानुपदेशद्वारे-
णास्मत्तान्तःप्रतिक्रामः परिणामः । इत्थं च पुरुषस्य भागपरि-

समाप्तेः सहजशक्तिप्रवृत्त्यात् कृतार्था प्रकृतिः, न पुनः परिणा-
ममारभते । एवंविधायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां प्रकृतेर्जडत्वेन
कर्तव्याप्यवसायाभावेऽपि न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ १९ ॥

अनु यदि प्रतिलोमशक्तिरपि सहजैव प्रधानस्यास्ति, तत्
किमर्थं योगिभिर्मोक्षार्थं यत्नः क्रियते ? मोक्षस्य आनर्थ-
नीयत्वं तदुपदेशकशास्त्रस्याप्यानर्थक्यमित्यत आह-

न चैवं मोक्षशास्त्रस्य, वैयर्थ्यं प्रकृतेर्यतः ।

ततो दुःखनिवृत्त्यर्थं, कर्तृत्वस्मयवर्जनम् ॥ २० ॥

न चैवं मुक्तौ प्रकृतेरेव सामर्थ्यं, मोक्षशास्त्रस्य वैयर्थ्यमानर्थक्यं,
यतो यस्मात्, ततो मोक्षशास्त्राद्, दुःखनिवृत्त्यर्थं दुःखनाशाय, प्र-
कृतेः प्रधानस्य, कर्तृत्वस्मयस्य कर्तृत्वाभिमानस्य, वर्जनं निवृ-
त्तिर्भवात् । अनादिरेव हि प्रकृतिपुरुषयोर्योक्तोभोग्यावयवज्ञातः
संबन्धः, तस्मिन् सति, व्यक्तप्रख्येनतायाः प्रकृतेः कर्तृत्वानिमा-
नाद् दुःखानुभवे सति 'कथमर्थं दुःखनिवृत्तिरात्यन्तकी मम
स्यात्' इति जगत्प्रेषाध्यवसायः, अतो दुःखनिवृत्त्युपायावपदेश-
कशास्त्रोपदेशापेक्षाऽप्यस्य युक्तिमतीति ॥ २० ॥

व्यक्तं कैवल्यपादेऽऽह, सर्वं साधिविति चेन्न तत् ।

एवं हि प्रकृतेर्मोक्षो, न पुंसस्तददो वृथा ॥ २१ ॥

कैवल्यपादे योगानुशासनचतुर्थपादे, अद् एतत्, व्यक्तप्रकटं,
सर्वमखिलं, साधु निर्दोषमिति । समाधत्ते-इति चेन्न तत्, यत्प्राक्
प्रपञ्चितं, हि यतः, एवमुक्तत्वात्, प्रकृतेर्मोक्षः स्यात्, तस्या एव
कर्तृत्वभिमाननिवृत्त्या दुःखनिवृत्त्युपपत्तेः, न पुनः, तस्यावच्छे-
न मुक्त्ययोगाद्, मुक्तेर्बन्धनविच्छेदार्थत्वात् । तत्तस्माददो व-
क्तव्यमाणं भवदुःखोक्तं, वृथा कण्ठशोषमात्रफलम् ॥ २१ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र तत्राऽऽश्रमे रतः ।

जटो मुएरु । शिखी वाऽपि, मुच्यते नात्र संशयः ॥ २२ ॥

अत्र हि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानात् पुरुषस्यैव मुक्तिरुक्ता, ना च
न संभवतीति । न च जोगव्यपदेशवन्मुक्तिव्यवदेशोऽप्युपचा-
रादेव पुंसि संभवतीति वाक्यम्, एवं हि तत्र चैतन्यस्याप्यु-
पचारेण सुवचत्वाऽऽपत्तेः । बाधकाज्ञावान्न तत्र तत्त्वोपचार इति
चेत्, तत्र कृत्याऽऽदिसामानाधिकरण्यस्याप्यनुनूयमानस्य किं
वाचकम् ? येन तेषां भिन्नाऽऽश्रयत्वं कल्प्यते । आत्मनः परिणा-
मित्वाऽऽवर्त्तनीयकानि चेद्, न । तत्परिणामाभावेऽप्यन्यथानपा-
यान्, अन्यथा चित्तस्यापि तदनापत्तेः, प्रतिक्षणं चित्तस्य नश्वर-
त्वोपपत्तेः । "अतीतानागतस्वरूपोऽस्त्यध्यभेदा धर्माणाम् ।"
(४-१२) "ने व्यक्तमूढगुणाऽऽत्मानः ।" (४-१३) "परि-
णामिकत्वाद् वस्तुतत्त्वाम-त ।" (४-१४) सूत्रपर्यालोचनाद्वैत-
भेदोऽपि तेषामङ्गाङ्गभावपरिणामिकत्वाद् न चित्तानन्यथ इति
चेत्, तदेतद्वैतमन्येव पर्यालोच्यमानं शोभते, कूटस्थत्वभुजेः
शरीराऽऽदिभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरिति सम्यग् विनाशना-
यम् ॥ २२ ॥

किञ्च-

बुद्ध्या सर्वोपपत्तौ च, मानमात्मनि मृग्यते ।

महत्कारिता मानं, पागर्थनियता च न ॥ २३ ॥

बुद्ध्या महत्तत्त्वेन, सर्वोपपत्तौ सकलज्ञाकयात्रानिर्वाहे च
सति, आत्मनि मानं प्रमाणं मृग्यते । कृत्याऽऽद्याश्रयव्यतिरिक्ते
आत्मानं प्रमाणमन्वेषणायामस्यः । न च पाराध्यनियता पय-

येकस्यव्याख्या, संहत्यकारिणा सभूयमिहितार्थक्रियाकारिणा, मानमतिरिक्ताऽऽप्तानि प्रमाणं, प्रसंहत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थे दृष्टम्, यथा शब्दाशयनाऽऽसनाऽऽद्यार्थाः । सत्यरजस्तमांसि च चित्तलक्षणपरिणामभाजि संहत्यकारीणि, अतः परार्थानि, यच्च परः स पुरुष इति । तदुक्तम्-“ तदसंख्येयवासनाजिह्वितमपि परार्थे, संहत्यकारिश्चादिति । ” (H-२४) ॥ २३ ॥

कुतः ? इत्याह-

सत्त्वाऽऽदीनामपि स्वाङ्गि-न्युपकारोपपत्तिः ।

बुद्धिर्नामैव पुंस्तत्, स्याच्च तत्त्वान्तरव्ययः ॥ २४ ॥

सत्त्वाऽऽदीनां धर्माणां, स्वाङ्गिन्यपि स्वाऽऽभ्येऽपि, उपकारोपपत्तिः कलाऽऽधानसंज्ञावुक्तनियमे मानाज्ञावात् सत्त्वाऽऽदी संहत्यकारिण्यस्य विभक्त्युत्पत्त्यात् । अथवा-प्रसंहनरूपप्राप्त-उपधर्माणां साध्यत्वव्याप्तेऽप्य बुद्धयैव सफलत्वाद् नैवमात्मा क-भिदतिरिक्तः सिद्धोदिति ज्ञावः । तत्तस्माद् बुद्धिः पुंसः पुरुष-स्यैव नाम स्यात् । च पुनः, तत्त्वान्तरव्ययोऽहङ्काराऽऽदितत्त्वो-च्येदः स्यात् ॥ २४ ॥

तथाहि-

व्यापारभेदादेकस्य, वायोः पञ्चविधत्ववत् ।

अहङ्काराऽऽदिगङ्गानो-पपत्तिमुकरत्वतः ॥ २५ ॥

एकस्य वायोः, व्यापारभेदादहङ्कारमनाऽऽदिव्यापारभेदात्, प-ञ्चविधत्ववत्-पञ्च वायवः प्राणापानाऽऽदिभेदादिति व्यपदेश-वत् । अहङ्काराऽऽदिगङ्गानानामुपपत्तेः, सुकरत्वतः सौकर्यात् । तथाहि-बुद्धिरेवाहङ्कारव्यापारं जनयन्ती अहङ्कार इत्युच्यताम्, सैव च प्रसृतस्वभावा साधिकारा प्रकृतिरिति व्यपविश्यताम्, किमन्तर्गदु तत्त्वान्तरपरिकल्पनयेति ॥ २५ ॥

पुंसश्च व्यञ्जकत्वेऽपि, कूटस्थत्वमयुक्तिमत् ।

अधिष्ठानत्वमेतच्चेत्, तदेत्यादिनिरर्थकम् ॥ २६ ॥

पुंसः पुरुषस्य च, व्यञ्जकत्वेऽन्युपगम्यमाने, कूटस्थत्वमयु-क्तिमत्सङ्गतम् । अनित्यव्यञ्जकत्वं ह्यभिव्यक्तिजनकत्वम् । तथा च-“ अकारणमकार्यं च पुरुषः ” इति वचनं व्यादित्येति ज्ञावः । अधिष्ठानत्वमभिव्यक्तिदेशाऽऽभ्यस्तम्, एतद् व्यञ्जकत्वं, पुरुष-स्तु सदैकरूप इति चेत्, तर्हि तदेत्यादि-“ तदा ह्यष्टः स्वरूपाव-स्थानम् । ” (१-३) इति सूत्रं निरर्थकम्, तदेत्यस्य व्ययच्येयाभावा-त् । काल्पनिकत्वे चैतद्विषयस्य घटाऽऽदिव्यवहारविषयस्यापि तथात्वऽऽपत्तौ शून्यवाचिमनप्रवेश इति भावः ॥ २६ ॥

निमित्तत्वेऽपि कौटस्थ्य-मथास्यापरिणामतः ।

स्याज्जैदो धर्मजेदेन, तथापि भवमोक्षयोः ॥ २७ ॥

अथास्याऽऽत्मनो, निमित्तत्वेऽपि, सत्त्वनिष्ठामभिव्यक्त्यां चित्त-किं प्रति, अपरिणामतः परिणामाभावात् । कौटस्थ्यमकारणमि-त्यस्यानुपादानकारणमित्यर्थात् उपादानकारणस्यैव परिणामि-त्वात् परिणामस्य चावस्थान्तरगमनलक्षणत्वादिति भावः । तथाऽपि भवमोक्षयोः संसारापवर्गयोः, धर्मभेदेन जोगनिमित्ता-निमित्तत्वधर्मभेदेन, स्यात्कथाञ्चित्, नेद भावइयकः । मोक्षेऽपि पू-र्वस्वभावसंभवे कारणान्तराभावात् जोग इति को भेद इति चेत् ? सौम्य ! कथं तर्हि न जवमोक्षोभयस्वभावे विरोधः ? । उभयैकस्वभावत्वाद् नायमिति चेद् भङ्ग्यन्तरेणायमेव स्या-द्वा इति किं बुधा विद्यते ॥ २७ ॥

प्रमत्तादवस्थं च, बुद्धेर्भेदेऽपि तत्त्वतः ।

प्रकृत्यन्ते द्वये मुक्ते-र्न चेदव्याप्यवृत्तिता ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदेऽपि प्रत्यात्मनियतत्वेऽन्युपगम्यमाने, तत्त्वतः पर-मार्थतः, प्रकृत्यन्ते प्रकृतिविधाने, लये दुःखध्वंसं सति, प्रस-ङ्गाववस्थम्, एकस्य मुक्तावस्थस्यापि तत्प्राप्तारित्यस्याप-रिहार एव, प्रकृतेरेव मुक्तेरन्युपगम्यमानत्वात्, तस्यास्य मुक्तावस्थामुक्तव्यविरोधात् । एकत्र वृत्ते संयोगतद्ज्ञावयो-रिव प्रकृतौ विभिन्नबुद्धयच्येदेन न मुक्तावस्थामुक्तव्यविरोध इ-त्यत आह-चेद् यद्वा, मुक्तेरव्याप्यवृत्तिता, न, अन्युपगम्यत इति शेषः । तच्चन्युपगमे च मुक्तेऽन्यमुक्तत्वव्यवहाराऽऽपत्तिरेव दू-षणम् । किं चेत् मुक्तस्याप्यात्मनो नयस्वरीरावच्छेदेन भोगाऽऽ-पत्तिरिति तत्प्रकृतिनिवृत्तिरवश्यमन्युपेयेति दृष्टव्यम् ॥ २८ ॥

प्रधानभेदे चैतत् स्यात्, कर्मबुद्धिगुणः पुमान् ।

स्याद् ध्रुवश्चाध्रुवश्चेति, जयताद् जैनदर्शनम् ॥ २९ ॥

उक्तशेषजिज्ञासा प्रधानभेदे चान्युपगम्यमाने, आत्मभोगापवर्गनि-र्वाहकमेतत् कर्म स्यात्, पुमान् पुरुषः बुद्धिगुणः स्यात् । बुद्धि-विज्ञानानामनर्थान्तरत्वात् । स्यात्कथाञ्चिद्, ध्रुवश्च अन्यतोऽध्रु-वश्च पर्यायत इत्येवं जैनदर्शनं जयताद्, दोषलवस्याप्यस्यशात् । ननु च पुंसो विषयग्रहणसमर्थत्वेनैव चिद्रूपत्व व्यवनिष्ठत इति विकल्पाऽऽत्मकबुद्धिगुणत्वं न युक्तम्, अन्तर्वाहमुक्तव्या-पारव्यविरोधादिति चेत् । न । अनुभूयमानकर्मिकोपयोगस्व-ज्ञावत्वेन तद्विरोधादिति ॥ २९ ॥

तथा च कायरोधाऽऽदा-व्याप्तं प्रोक्तलक्षणम् ।

एकाग्रताऽऽरधी रोधे, वाच्ये च प्राचि चेतसि ॥ ३० ॥

तथा च जैनदर्शनजयसिद्धौ च, प्रोक्तलक्षणं पतञ्जल्युक्तयोग-लक्षणम्, कायरोधाऽऽदाव्याप्तम्, आदिना वाक्निरोधाऽऽदि-ग्रहः । एकाग्रताऽऽवधावेकाग्रतानिरोधमात्रसाधारणे च रोधे वा-च्ये, प्राचि एकाग्रतायाः पृष्ठभाविन, चेतस्यऽप्यात्माऽऽदिशुद्धे, व्याप्तम् ॥ ३० ॥

योगाऽऽरम्भोऽयं विक्रिप्ते, व्युत्थानं क्षिप्तमूढयोः ।

एकाग्रं च निरुद्धे च, समाधिरिति चेन्न तत् ॥ ३१ ॥

अथ विक्रिप्ते चित्तं योगाऽऽरम्भः क्षिप्तमूढयोर्विधत्तयोर्युत्थानम्, एकाग्रं च निरुद्धे च चित्तं समाधिरिति एकाग्रतापृष्ठभाविन-चित्तस्यालक्ष्यत्वादेव न तत्राव्याप्तिः । किं हि रजस उच्छेदाद-स्थिरं बहिर्मुखतया सुखदुःखाऽऽदिविषयेषु कल्पितेषु सन्निहिते-षु वा रजसा प्रेरितम्, तच्च सदैव दैत्यवानशाऽऽदीनाम्, मूढं तमस उद्रेकात् कृत्याकृत्यावभागासंगत क्रोधाऽऽदिभिर्विकल्परूपैश्च नियमितम्, तच्च सदैव रक्षापिशाचाऽऽदीनाम्, चित्तसं तु सर्वोद्रेकात्परिहृतदुःखमाधनेष्वेव शब्दाऽऽदिषु प्रवृत्तम्, तच्च सदैव देवानाम् । एतास्तिष्ठतिष्ठावस्था न स-माधायुपयोगिन्यः । एकाग्रतानिरुद्धरूपे द्वे एव सन्नो-त्कर्षाद् ययोत्तरमवाप्तिरवस्थाच्च समाधायुपयोगं जज्जेते इति चेद्, न तत् ॥ ३१ ॥

योगाऽऽरम्भेऽपि योगस्य, निश्चयेनोपपादनात् ।

पदुक्तं लक्षणं तस्मात्, परमाऽऽनन्दकृत् सताम् ॥ ३२ ॥

योगाऽऽरम्भेऽपि योगप्रारम्भकावेऽपि, निश्चयेन निश्चयनयेन, यो-

गस्योपपादनात् व्यवस्थापनात्, क्रियमाणं कृतमिति तदभ्युप-
गमाद् आद्यसमये तदनुत्पत्तावधिप्रसमयेष्वपि तदनुत्पत्त्यापत्तः ।
वस्तुतो योगविशेषप्रारम्भकालेऽपि कर्मकृतरूपफलान्यथाऽनु-
पपेया व्यवहारेणापि योगसामान्यसद्भावोऽवश्यान्युपेय इति
प्रागुक्तव्यासिर्ब्रह्मलोपाधिनैव । तस्मान्मनुकं लक्षणं 'मोक्षमु-
पपेहेतुव्यापारः' इत्येवंरूपं, सतां भ्युत्पन्नानाम्, अदुष्टत्वप्रतिप-
त्तिद्वारा परमाऽऽनन्दकृत ॥ ३२ ॥ ब्रा० ११ ब्रा० ।

(१५) योगजैवाः-अत्र मिथ्यात्वाऽऽदिहेतुगतं मनोवाक्ययोग-
त्रयम्, तच्च कर्मवृत्तिहेतुत्वाद् न प्राणम्, किं तु मोक्षसाधनहे-
तुचूतं शुद्धात्मजावनानाधितचेतनार्थपरिणामसाधनका-
रकप्रवर्तनरूपं प्राणं द्रव्यजावभेदं बाह्याऽऽचारविशोध्यपूर्व-
काभ्यन्तराऽऽचारशुद्धिरूपम्-

मोक्षेण योजनाद् योगः, सर्वोऽप्याचार इष्यते ।

विशिष्य स्थानवर्णार्थाऽऽलम्बनैकाग्र्यगोचरः ॥ १ ॥

सकलकर्मजयो मोक्षः, तेन योजनाद् योग उच्यते । स च
सर्वोऽप्याचारो जिनशासनोक्तः चरणसत्ततिकरणसत्तनिरूपो
मोक्षोपायत्वाद् योग इष्यते । तत्र विशेषेण स्थानम् १, वर्णः २,
अर्थः ३, आलम्बनम् ४, एकाग्रता ५, इति पञ्चप्रकारयोगो मोक्षो-
पायहेतुर्मेतः, इत्यनेनानादिपरभावाऽऽसक्तमवज्रमणप्रहात् पु-
नः जोगमगतानां न भवत्ययमभिप्रायः-यतोऽस्माकं मोक्षः सा-
ध्योऽस्ति । स च मुख्यचनस्मरणतत्त्वजिज्ञासाऽऽदियोगेन स्वरूपं
निर्मलं निःसङ्गं परमाऽऽनन्दमयं स्मृत्यं तत्कथाध्वनप्रीत्यादिकं
करोति, स परम्परया सिद्धियोगी भवति । न हि मरुदेवावत्
सर्वेषामल्पप्रयासा सिद्धिः, तस्या हि अनल्पाऽऽशातनादोषका-
रकत्वेन निष्प्रयासा सिद्धिः । अन्यजोवानां चिराऽऽशातना-
बद्धणादकर्मणां तु स्थानाऽऽदिकमगौष भवति ॥ १ ॥

अथ योगपञ्चके बाह्यान्तरकृसाधकत्वमुपादिशति-

कर्मयोगद्वयं तत्र, ज्ञानयोगत्रयं विदुः ।

विरतेष्वेव नियमाद्, बीजमात्रं परेष्वपि ॥ २ ॥

तत्र मोक्षसाधने, कर्मयोगद्वयं, क्रियाऽऽचरणायोगरूपम्,
त्रयम् अर्थप्रमुखं, ज्ञानयोग विदुः प्राहुर्बुधाः । तत्र विंशतिकाऽनु-
सारेण लक्षणाऽऽदिकं निरूप्यते-तत्र स्थानरूपं कायोत्सर्गाऽऽ-
दिजैनाऽऽगमोक्तक्रियाकरणे करचरणाऽऽसनमुद्रारूपम् । उक्तं
च विंशतिकायाम्-"गणवणत्थालंबण-रहिआ तंतम्मि पचहा
एत्ता । दुग्गमित्थ कम्मजोगो, तहा नियं नाणजोगो व" ॥ १ ॥ एव
पञ्चप्रकारो योगः, विरतेषु देशविरतसर्वविरतेषु, नियमाद् जव-
ति । योगपञ्चकदि चापल्यचारणम्, तेन योगवता जवितव्यम् ।
परेषु मार्गानुसारिप्रमुखेषु बीजमात्रं भवति किञ्चिन्मात्रं भव-
ति । उक्तं च विंशतिकायाम्-"देसे सव्वे य तहा, नियमं सो
चरिचिणो होइ । इयरस्स बीयमिच्च, इति चेअ केइ इच्छति । १ ।"

(१६) अत्र योगोपपत्तिहेतवः प्रोच्यन्ते-

कृपानिर्वेदसंवेग-प्रशमोत्पत्तिकारिणः ।

भेदाः प्रत्येकमवेच्छा-प्रवृत्तिस्थिरसिद्ध्यः ॥ ३ ॥

कृपा अनुकम्पा-दुःखितेषु दुःखमोचनलक्षणं आर्द्रतापरि-
णामः । निर्वेदः भवोद्वेगः-चतुर्गतिषु चारकवद्भासनम् । संवे-
गः मोक्षोत्तान्नायः, प्रशमः कषायाभावः । एते परिणामाः-
यो योगो मोक्षोपायः, तस्योत्पत्तिकारिणः करणशीलाः, ए-
तादृक्परिणामपरिणतस्य ससारोद्विग्नस्य शुद्धाऽऽत्मस्वाद्कृ-
पु०३

कस्य योगसाधना जवन्ति । अत्र योगपञ्चके, प्रत्येकं एकैकस्य
व्यवहारो भेदाः । ते च इमे-इच्छा १, प्रवृत्तिः २, स्थिरता ३, सिद्धिः
४ इत्येवं भेदाः केषाः । उक्तं च विंशतिकायाम्-"इच्छिक्को य
वउद्धा, इत्थं पुणं तत्तओ मुण्यव्वो । इच्छापवित्तिथिरसि-
किमेयओ समयनीईए" ॥ १ ॥ इत्यादि ॥ ३ ॥

इच्छा तद्वत्कथाप्रोतिः, प्रवृत्तिः पालनं परम् ।

स्थैर्यं बाधकभीटानिः, सिद्धिरन्यार्थसाधनम् ॥ ४ ॥

इच्छा साधकभावाभिलाषः, तद् योगपञ्चकं येषु विद्यन्ते तद्वन्तः
अमणाः, तेषां कथासु गुणकथनाऽऽदिषु प्रोतिः-कृता । उक्तं च ह-
रिभद्रपूज्यै-"तज्जुत्तकहापीई, समयाद्विपरीणामणी इच्छा ।"
इति । तस्य सम्यग्दर्शनाऽऽदिगुणवृत्तिहेतुभूत क्रियाभूतान्यास-
पालनं परंपरा उक्तं सा प्रवृत्तिः । उक्तं च-"सव्वत्थुवसमसा-
रं, नप्पात्तणगा पविस्सोओ ।" इति । इत्येवं योगद्वयं बाह्यरूपत्वात्
क्रियामुख्यत्वात् साध्यावलम्बितं कारणरूपम् । शेषाणां तु शु-
जवन्धनबन्धनं स्थैर्य-बाधका अज्ञादध्यवसाया अतीचाराः,
तेषां प्रीर्भय, तस्य हानिरन्नायः, निरतिचारगुणपालनारूपं यत्र
तत् स्थैर्यम् । कथापशमोऽपि अतिगुणसाधनापरिणमेन स-
हजभावत्वात् निर्दोषगुणसाधनो जवति । उक्तं च-"तद चेव
एवबाधग-चित्तराहयं थिरत्तणं नेयं ।" शुद्धानामर्थानां पर-
मात्मरूपाणां साधनं स्वरूपालम्बनं शुद्धनस्वसाधनं सिद्धिः ।
उक्तं च-"सव्वं परमत्थसाहग-रुवं पुणं होइ सिद्धि ति ।"
एवं सप्रभेदं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

यावद् ध्यानैकत्वं न भवति तावद् न्यासमुद्रावर्णशुद्धिपूर्व-
कमावश्यकचेत्यवन्दनग्रन्थुपेक्षणाऽऽदिकमुपयोगयोगचापल्य-
धारणार्थमवश्यं करणीयं । महद् हितकरं सर्वजीवानां, तेन
स्थानवर्णक्रमेण तत्त्वप्राप्तिरिति-

अर्थाऽऽलम्बनयोश्चित्य-वन्दनाऽऽदौ विभावनम् ।

श्रेयसे योगिनः स्थान-वर्णयोर्धन एव च ॥ ५ ॥

अर्थो वाक्यस्य भावार्थः, आलम्बनं वाच्ये पदार्थे अर्हतस्वरूपे
उपयोगस्यैकत्वम्, अर्थश्च आलम्बनं च अर्थालम्बने, तयोश्चित्य-
वन्दनाऽऽदौ अर्हद्वन्दनाधिकारः, विज्ञावन स्मरणं करणीयं,
श्रेयसे कल्याणार्थं, च पुनः, स्थानं वन्दनक कायोत्सर्गशरीराव-
स्थानम्, आसनमुद्राऽऽदिकं, वर्णां अक्षराणि, तयोर्धन एव शुद्धिः
श्रेयसे कल्याणाय भवति । उक्तं चाऽऽवश्यके-"जं वाइए, य-
आमोत्तिथि, दीणकवरं, अस्सकवरं, पयहीण, विणयहीणं, घोसहीणं,
जोगहीणं, सुद्धादन्नं, दुद्धं पामिच्चयं, अकाले कम्मो सज्झाओ,
काले न कम्मो सज्झाओ, असज्झाए सज्झाइयं, सज्झाए न स-
ज्झाइयं, तस्स मिच्छा मि दुक्कडं ।" इत्यनेन द्रव्यज्ञेयकालवि-
शुद्धौ जावसाधनसिद्धिः, तेन द्रव्यक्रिया दिता ॥ ५ ॥

आलम्बनमिह द्वैतं, द्विविधं रूप्यरूपि च ।

अरूपि गुणमायुज्यं, योगानालम्बनं परम् ॥ ६ ॥

इह जैनमार्गे, आलम्बनं द्विविधं ज्ञेयम् । एकं-रूपि, अपरम्-
अरूपि । तत्र रूप्यालम्बनं जिनमुद्राऽऽदिकपिण्डरूपपदस्थरूप-
स्थपर्यन्तं यावत् अर्हद्वत्त्वाऽऽलम्बनं, तावत् कारणावलम्बनं
शरीरातिशयो येन रूप्यबलम्बनं, तत्र अनादिपरजावशरीरधनस्व-
जनावलम्बनो परत्र परिणानचेतनः विषयाऽऽस्वादाऽऽग्रथं नीर्थदु-
राऽऽद्यबलम्बनमपि जवहेतुः । तथैव यः स्वरूपाऽऽनन्दोपपासितः
स्वरूपसाधनार्थं प्रथमं कारणरूपं जिनेश्वर योतरागाऽऽदिगुणस-

महैरवम्बते यावद् मुक्ताऽऽद्यालम्बनी, तावत् रूप्याबलम्बनी, स एव अर्हत्स्वरूपं ज्ञानदर्शनचारित्र्याऽऽद्यन्तपर्यायविशुद्धं शुद्धाध्यात्मधर्ममवलम्बते इति । अरूप्यालम्बनी तत्र नाव्यते-अनादिनो जीवो मूर्तपुङ्गवस्करावलम्बनपरिणतः कथं प्रथमतः एवामूर्ताऽऽनन्दरूपं स्वरूपमवलम्बते?, यत् अतिशयोपेतवीतरागमुद्राऽऽदिकं परं मूर्ते चालम्ब्य विषयकवापवृत्तिकरं स्वीधनाऽऽद्यलम्बनं त्यज्यति इत्येका परावृत्तिः । पुनः स एव अतिशयाऽऽदिकं मूर्ते नालम्बनीयम्, अहं तु अमूर्तः, मूर्तभावरसिकत्वं नोपयुज्यते । यद्यपि अर्हतः संबन्धं तथापि औद्भिकं नालम्बनम्, अनन्तगुणाऽऽद्यलम्बनमुत्तममिति गुणावलम्बनी मूर्तान् मायान् न रसिकत्वेन गृह्णाति, सापेक्षपरत्वेन पश्यतीति द्वितीया परावृत्तिः । एवममूर्ताऽऽद्यगुणरसिको भवति, तेन परमेष्ठिस्वरूपं कारणेनावधार्य स्वीयासंख्येयप्रदेशव्याप्यव्यापकभावाच्चिद्ब्रह्मव्याप्तिरूपर्यायास्तिकान्तस्वजावममत्तामूर्ताऽऽनन्दमयं ध्येयत्वेनावलम्बने इति तृतीया परावृत्तिरिति । साधनपद्धतिः सर्वेषां तत्स्वरूपसाधनम्, अरुपिगुणाः सिद्धगुणा, तेषां भावनं सायुज्यं तदात्मता, तथा योग आत्मोपयोगयोजनं यद्यपि ईषद्वलम्बनं मुताऽऽदीनां, तथापि अनालम्बनमेव पर उक्तं यो योगः । उक्तं च पाठकैः- "तन्नाप्रतिष्ठितं खलु, वतः प्रवृत्तश्चतयनस्तत्र । सर्वोत्तमो हि मनुजः, तेनानालम्बनो गीतः ॥१॥" निरालम्बनयोगेन धारावादिप्रशान्तवादिता नाम चिन्तितस्य स्वरसत एव मनः सदजधारायां वर्तते, न प्रयासो भवति । उक्तं च विशतिकायाम्- "आलम्बणं पि एयं, क्विमरुधी य इत्थ परमो स्ति । तगुणपरणमिच्छो, सुहमो आलम्बणो नाम " ॥ १ ॥ एकाग्रयोगस्यैवापरनाम अनालम्बनयोग इति । एवं स्थानाऽऽद्याः पञ्च इच्छाऽऽदिगुणिता विशतिर्भवन्ति । ते च प्रत्येकमनुष्ठानचतुष्कयाजिता अशीतिप्रकारा भवन्ति ॥ ६ ॥

तत्स्वरूपनिरूपणायोपदिशति-

प्रीतिभक्तिवचोऽभङ्गैः, स्थानाऽऽद्यपि चतुर्विधम् ।

तस्मादयोगियोगाऽऽप्ते-मोक्षयोगः क्रमाद् जवेत् ॥ ७ ॥

एते स्थानाऽऽद्यः, प्रीतिभक्तिवचनमसङ्ग इति भेदचतुष्टयैरशीतिभेदाः भवन्ति । तस्माद् योगाक्रमेण अयोगिनामा योगः, तस्याऽऽप्तिः प्राप्तिर्भवति, अयोगी योगशैलेशीकरण सकलयोगवापदरहितो योगस्तं प्राप्नोति, तेन पुनः क्रमाद् मोक्षः । "सर्वकर्माभावसङ्गण आत्मनस्तादात्म्यावस्थानं मोक्षः" एव योगः संयोगः, क्रमात् अनुक्रमेण भवति । (अथ प्रीत्या-द्यनुष्ठानस्वरूपं तु षोडशकपात्रेण 'अणुद्वार' शब्दे प्रथमजगे ३७७ पृष्ठे गतार्थम्) एवं क्रमेण योगसाधनार्तः सर्वयोगरोध कृत्वा अयोगी भवति ॥ ७ ॥

स्थानाऽऽद्ययोगिनस्तीर्थो-च्छेदाऽऽद्यालम्बनादपि ।

सूत्रदाने महादोषः, इत्याचार्याः प्रवक्षन्ते ॥ ८ ॥

इति स्थानाऽऽदिप्रवृत्तिविरहितस्य सूत्रदानं महादोष इति आचार्या हरिभट्टाऽऽद्यः, प्रवक्षन्ते कथयन्ति, कस्मात् ? तीर्थोच्छेदाऽऽद्यालम्बनात्, निरालम्बनस्य सूत्रदाने कदाचित् कुप्रवृत्त्याकरणेन तीर्थोच्छेदो भवति ।

उक्तं च विशतिकायाम्-

" नित्यसुच्छेद्या इति, णालम्बनं स एव एमेव ।

सुत्तकिरियाहनामा, एसो असमजसविहाणो ॥ १ ॥

सो एम वंक्रमा विष, नअससमयमादियाणमविसेसा ।

एव पि भाविषव्वं, इह तित्तुव्वेदभीरुहि ॥ २ ॥

मुत्तूण लोणसं, नाळण य साहुसमयसम्भाव ।

सम्मं परियट्ठिव्वं, बुहेण मइनिउणवुडीए " ॥ ३ ॥

एवं प्रथमं स्थानाऽऽदिविशुद्धिं कृत्वा इच्छाऽऽदिपरिणतः क्रमेण स्वस्वरूपाऽऽलम्बनाऽऽदि गृहीत्वा प्रीत्याद्यनुष्ठानेन असङ्गानुष्ठानयोगतः सर्वज्ञो भूत्वा अयोगीभूय सिद्धो भवति, अतः क्रमसाधना श्रेयस्करी । इति व्याख्यातं योगाष्टकम् ॥ अष्ट० २७ अष्ट० ।

अध्यात्मं जावना ध्यानं, समता वृत्तिसंज्ञयः ।

योगः पञ्चविधः प्रोक्तो, योगमार्गविशारदैः ॥ १ ॥

ब्रा० १८ ब्रा० । अष्ट० । (सर्वं भेदाः 'जावणा' शब्दे विवेचनासहिता वदयन्ते)

(१७) वृत्तिरोधोऽपि योगश्चेद्, भिद्यते पञ्चधाऽप्ययम् ।

मनोवाक्यावृत्तीनां, रोधे व्यापारभेदतः ॥ २७ ॥

मोक्षहेतुलक्षणो योगः पञ्चधा भिन्न इति प्रदर्शितं, वृत्तिरोधोऽपि चेद्योग उच्यते, अयमपि पञ्चधा भिद्यते, मनोवाक्यावृत्तीनां रोधे व्यापारभेदताऽनुभवसिद्धानां भेदानां दुरपह्वत्वात् । अन्यथा द्रव्यमात्रपरिशेषप्रसङ्गादिति भावः ॥ २७ ॥

प्रवृत्तिस्थिरताज्यां हि, मनोगुप्तिद्वये किल ।

जेदाश्चत्वार इष्यन्ते, तत्रान्त्यायां तथाऽन्तिमः ॥ २८ ॥

प्रवृत्तिः प्रथमाज्यासः, स्थिरता उत्कर्षकाप्राप्तिः, ताज्यां मनोगुप्तिद्वये किञ्च आद्याश्चत्वारो जेदाः-अध्यात्मजावनाध्यानसमताल्लक्षणा इष्यन्ते, व्यापारभेदादेकत्र क्रमेणोभयाः समावेशाद् यद्योत्तरं विशुद्धत्वात् । तथाऽन्त्यायां चरमायां, तत्र मनोगुप्तौ, अन्तिमो वृत्तिसंज्ञ इष्यते । इत्येहि पञ्चापि प्रकारा निरपाया एव ॥ २८ ॥

विमुक्तकल्पनाजालं, समत्वे सुप्रतिष्ठितम् ।

आत्माऽऽगमं मनश्चेति, मनोगुप्तिस्त्रिधोदिता ॥ २९ ॥

विमुक्त परित्यक्त, कल्पनाजालं संकल्पविकल्पचक्रं, येन तत्तथा समत्वे सुप्रतिष्ठितं सस्यं व्यवस्थितम्, आत्माऽऽगमं स्वजावप्रतिबन्धं, मनः, तद्ब्रह्मैस्तद्वेदिभिः, मनोगुप्तिस्त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः, उदिता कथिता ॥ २९ ॥

अन्यासामवतारोऽपि, यथायोगं विभाव्यताम् ।

यतः समितिगुप्तीनां, प्रपञ्चो योग उत्तमः ॥ ३० ॥

अन्यासां बाह्यायुगोपासमित्यादीनाम्, अवतारोऽप्यन्तर्जावोऽपि, यथायोगं यथास्थानं, विनाध्यतां विचार्यतां, यतो यस्मात्, समितिगुप्तीनां प्रपञ्चो यथापर्याय विस्तारो, योग उच्यते उत्तम उक्तं, न तु समितिगुप्तिविभिन्नस्वभावो योगपदार्थोऽतिरिक्तः कोऽपि विद्यत इति ॥ ३० ॥

उपायत्वेऽव पूर्वपा-मन्त्य एवावशिष्यते ।

तत्पञ्चमगुणस्थाना-उपायोऽर्वागिति स्थितिः ॥ ३१ ॥

अत्राध्यात्माऽऽदिभेदेषु योगेषु पूर्वेषामध्यात्माऽऽदीनाम्, उपायत्वे योगोपायत्वमात्रे वक्तव्यं, अन्य एव वृत्तितय एव योगोऽवशिष्यते । तत्तस्मात्, पञ्चमगुणस्थानादर्वाक् पूर्वस्वरूप उपायः, तत्र आरज्यं तु सानुबन्धयोगप्रवृत्तिरेवेति स्थितिः । सत्तन्त्रमर्थाद् ॥ ३१ ॥

नगवद्वचनस्थित्या, योगः पञ्चविधोऽप्ययम् ।
सर्वोत्तमं फलं दत्ते, परमाऽऽनन्दमञ्जसा ॥ ३२ ॥

निगदासेखोऽयम् ॥ ३२ ॥ द्वा० १८ द्वा० ।

(१८) अध्यात्माऽऽदीन् योगभेदानुपदर्श्य तद्वान्तरत्नानाभेद-
प्रदर्शनेन तद्विवेकमेवाऽऽह-

इच्छां शास्त्रं च सामर्थ्यं-माश्रित्य त्रिविधोऽप्ययम् ।

गीयते यागशास्त्रज्ञैर्-निर्व्याजं यो विधीयते ॥ १ ॥

इच्छां, शास्त्रं, सामर्थ्यं चाऽऽश्रित्य त्रिविधोऽप्ययं योगो योगशा-
स्त्रज्ञैर्गीयते, इच्छायोगः, शास्त्रयोगः, सामर्थ्ययोगश्चेति यो
निर्व्याजं निष्कपटं विधीयते । सव्याजस्तु योगाऽऽभासो गणना-
यामेव नावतरतीति ॥ १ ॥

इच्छायोगमाह-

विकीर्षोस्तु श्रुतार्थस्य, ज्ञानिनोऽपि प्रमादिनः ।

कालाऽऽदिविकलो योगः, इच्छायोग उदाहृतः ॥ २ ॥

विकीर्षोः-तथाविधकृत्योपशमनावेऽपि निर्व्याजमेव कर्तुं-
मिच्छोः, श्रुतार्थस्य श्रुताऽऽगमस्य. अर्थनेऽनेन तत्त्वमिति, तत्त्वा-
र्थशब्दस्याऽऽगमवचनत्वात् । ज्ञानिनोऽपि अवगतानुष्ठयनत्वात्-
स्यापि, प्रमादिनो विकथाऽऽदिप्रमादवतः, कालाऽऽदिना विक-
लोऽन्वेषणो, योगश्चैत्यवन्दनाऽऽदिव्यापारः, इच्छायोग उदाहृतः
प्रतिपादितः ॥ २ ॥

प्रधानस्येच्छायोगत्वे तदङ्गस्यापि तथात्वमिति दर्शयन्माह-

साङ्गमप्येककं कर्म, प्रतिपन्ने प्रमादिनः ।

न त्वेच्छायोगत इति, श्रवणादत्र मज्जति ॥ ३ ॥

साङ्गमपि अङ्गसाकल्येनाविकलमपि, एककं स्वल्पं किञ्चित्कर्म,
प्रतिपन्ने बहुकालव्यापिनि प्रधाने कर्मण्याहते, प्रमादिनः प्रमा-
दवतः, न त्वेच्छायोगत इति श्रवणात्, अत्र इच्छायोगे, मज्जति
मग्न भवति । अन्यथा हि इच्छायोगाधिकारी जगत्तान् हरिभ-
द्रसूरिर्योगदृष्टिस्तमुच्यप्रकरणप्रारम्भे मृगावाद्परिहारेण सर्व-
त्राचित्याऽऽरम्भप्रदर्शनार्थं न त्वेच्छायोगतोऽयोगमित्यादि नाव-
क्ष्यत; वाक्नमस्कारमात्रस्याल्पस्य विधिशुद्धस्यापि संभवात् ।
प्रतिपन्नस्वपर्यायान्तभूतत्वेन च प्रकृतनमस्कारस्यापि इच्छा-
योगप्रभवत्वमदुष्टमिति विभावनीयम् ॥ ३ ॥

यथाशक्त्यप्रमत्तस्य, तीव्रश्रद्धाऽवबोधतः ।

शास्त्रयोगस्त्वखादार्था-ऽऽराधनादुपदिश्यते ॥ ४ ॥

यथाशक्ति, स्वशक्त्यनतिक्रमेण, अप्रमत्तस्य विकथाऽऽदिप्रमा-
दरहितस्य, तीव्रौ तथ्यावधमोहापगमात्पटुतरौ, यौ श्रद्धाऽवबोधौ
जिनप्रवचनाऽऽस्तिक्यतत्त्वपरिच्छेदौ, तत आख्याकार्याऽऽराधना-
त् कालाऽऽद्यविकलवचनानुष्ठानात् तु शास्त्रयोग उपदिश्यते ॥ ४ ॥

शास्त्रेण दर्शितोपायः, फलपर्यवसायिना ।

तदतिक्रान्तविषयः, सामर्थ्याऽऽख्योऽतिशक्तितः ॥ ५ ॥

फलपर्यवसायिना मोक्षपर्यन्तोपदेशेन शास्त्रेण दर्शितः
सामान्यतो ज्ञापित उपायो यस्य, सामान्यतः फलपर्यवसा-
नत्वाच्छास्त्रस्य द्वारमात्राधनेन विशेषहेतुविकप्रदर्शकत्वात्
अतिशक्तितः शक्तिप्राबल्यात्, तदतिक्रान्तविषयः शास्त्राति-
क्रान्तगोचरः सामर्थ्याऽऽख्यो योग उच्यते ॥ ५ ॥

शास्त्रातिक्रान्तविषयत्वमस्य समर्थयन्माह-

शास्त्रादेव न बुध्यन्ते, सर्वथा सिद्धिहेतवः ।

अन्यथा श्रवणादेव, सर्वज्ञत्वं प्रसज्यते ॥ ६ ॥

सिद्धिहेतवः सर्वे, सर्वथा सर्वैः प्रकारैः, शास्त्रादेव न बुध्यन्ते,
अन्यथा शास्त्रादेव सर्वसिद्धिहेतूनां बोधे, सर्वज्ञत्वं प्रसज्यते
श्रवणादेव, सर्वसिद्धिहेतुज्ञाने सार्धज्ञसिद्धिपुण्यायकोतकृष्टहेतु-
ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्तदुपलम्भाऽऽख्यस्वरूपाऽऽचरणरूपत्वा-
रिप्रस्यापि विलम्बानावात् सर्वसिद्धिपुण्यायज्ञानस्य सार्वज्ञ्या-
प्यत्वाच्च ।

तदिदमुक्तम्-

"सिद्ध्याख्यपदसंप्राप्ते-हेतुनेदा न तत्त्वतः ।

शास्त्रादेवावगम्यन्ते, सर्वथैव योनिभिः ॥ १ ॥

सर्वथा तत्परिच्छेदात्, साक्षात्कारित्वयोगतः ।

तत्सर्वज्ञत्वसंसिद्धेः, तदा सिद्धिपदाऽऽप्तिनः ॥ २ ॥" ॥ ६ ॥

प्रातिपज्ञानगम्यस्तत्, सामर्थ्याऽऽख्योऽयमिष्यते ।

अरुणोदयकल्पं हि, प्राच्यं तत्केवलार्कितः ॥ ७ ॥

तत्तस्मात्, प्रातिज्ञानगम्योऽयं सामर्थ्याऽऽख्यो योग उच्यते,
सार्वज्ञहेतुः स्वत्वयं मार्गानुसारिप्रकृष्टादस्यैव विषयो, न तु
वाच्यम्, कृपकक्षेणितस्य धर्मव्यापारस्य स्वानुभवमात्रवेद्यत्वा-
दिति भावः । ननु प्रातिज्ञमपि श्रुतज्ञानमेव, अन्यथा षष्ठज्ञानप्र-
सङ्गात्, तथा च कथं शास्त्रातिक्रान्तविषयत्वमस्येत्यत आह-तत्
प्रातिभं हि, केवलार्कितः केवलज्ञानज्ञानानुमालिनः, प्राच्यं पूर्वका-
लीनम्, अणोदयकल्पम् ॥ ७ ॥

एतदेव भावयन्ति-

रात्रेर्दिनादपि पृथग्, यथा नो वाऽरुणोदयः ।

श्रुताच्च केवलज्ञानात्, तथेदमपि भाव्यताम् ॥ ८ ॥

यथाऽरुणोदयो रात्रेर्दिनादपि पृथग्, नो वा, अपृथगित्यर्थः । न
पुनरत्रैकरूप्य विवेचयितुं शक्यते, पूर्वापरत्वाविशेषणोभय-
भागसंज्ञात् । श्रुताच्च केवलज्ञानाच्च, तथेदमपि प्रातिभं ज्ञानं
भाव्यतां, तत्काल एव तथाविधकृत्योपशमनाविनश्य श्रुतत्वे-
न तस्यतोऽसंख्यवहार्यतया श्रुतादशेषऽव्यपर्यायाविषयत्वेन,
ज्ञायोपशमिकत्वेन च केवलज्ञानाच्चभिन्नत्वात् केवलश्रुतपूर्वा-
परकोटिव्यवस्थितत्वेन, तद्धेतुकार्यतया च ताच्यामभिज्ञत्वा-
त् ॥ ८ ॥

ऋतम्भराऽऽदिभिः शब्दैः, वाच्यमेतत्परैरपि ।

इष्यते गमकत्वं चा-मुष्य व्याप्तोऽपि यज्जगौ ॥ ९ ॥

एतत् प्रकृतं प्रातिभज्ञान, परैरपि पातञ्जलाऽऽदिभिः, ऋतम्भ-
राऽऽदिभिः शब्दैर्वाच्यमिष्यते, आदिना तारकाऽऽदिशब्दप्रह-
गमकत्वं सामर्थ्ययोगज्ञापकत्वं च, अमुष्य प्रातिज्ञस्य परैरिष्यते,
यद् यस्माद्भासोऽपि जगौ ॥ ९ ॥

आगमेनानुमानेन, ध्यानाध्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां, लज्जते योगमुत्तमम् ॥ १० ॥

आगमेन शास्त्रेण, अनुमानेन लिङ्गाद्विज्ञानरूपेण, ध्याना-
ध्यासस्य रसः श्रुतानुमानप्रज्ञाविज्ञक्षण ऋतम्भराऽऽख्यो भिषो-
षविषयः, तेन च; त्रिधा प्रज्ञां प्रकल्पयन्, उत्तमं सर्वोत्कृष्टं,
योगं लभते ॥ १० ॥

त्रिधाऽयं धर्मसंन्यास-योगसंन्याससंज्ञितः ।

सायोपशमिका धर्माः, योगाः कायाऽऽदिकर्म तु ॥ ११ ॥

छिन्धा छिन्नकारोऽयं सामर्थ्ययोगः धर्मसंन्यास-योगसंन्याससंज्ञे जाते यस्य स तथा । संज्ञा चेह तथा संज्ञायत इति कृत्वा, तत्स्वरूपमेव गृह्यते । सायोपशमिकाः-कयोपशमनिवृत्ताः कास्यावयो धर्माः, योगास्तु-कायाऽऽदिकर्म कायोत्सर्गकरणा-ऽऽवयवः कायाऽऽविद्यापाराः ॥ ११ ॥

द्वितीयापूर्वकरणे, प्रथमस्तात्त्विको जवेत् ।

अप्योज्यकरणादूर्ध्वं, द्वितीय इति तद्विदः ॥ १२ ॥

द्वितीयापूर्वकरण इति । प्रस्थितेन निबन्धनप्रथमापूर्वकरणव्यवच्छेदार्थं द्वितीयप्रदणं, प्रथमेऽधिकृतसामर्थ्ययोगास्तिष्ठेः । अपूर्वकरणस्य तु तत्रासंज्ञातपूर्वप्रस्थितमेवाऽऽदिकलेनानिधानादुपयाप्राधान्यमयमुपन्यासः । चारुध पञ्चानुपुष्येति समयावदः । ततो द्वितीयेऽस्मिंस्तथाविधकर्मस्थितेस्तथाविधसंस्थेयसागरोपमातिक्रमभाविनि प्रथमो धर्मसंन्याससंज्ञितः सामर्थ्ययोगः तात्त्विकः पारमार्थिको भवेत्, सपकश्रेणियोगिनः सायोपशमिककान्त्यादिधर्मनिवृत्तेः । अतात्त्विकस्तु प्रव्रज्याकालेऽपि भवति, प्रवृत्तिलक्षणधर्मसंन्यासायाः प्रव्रज्याया ज्ञानयोग-प्रतिपात्तरूपत्वात् । अत एवास्या भवविरक्त एवाधिकारयुक्तः । यद्युक्तम्-“अथ प्रव्रज्याऽर्हः, आर्यदेशोत्पन्नः, विशिष्टजातिकुलान्वितः, क्षीणप्रायकर्ममलबुद्धिः, दुर्लभं मानुष्यं, जन्म मरणनिमित्तं, संपदध्वजाः, विषया दुःखहेतवः, सयोगो विभोगान्तः, प्रतिक्रण मरणं, वारुणो विपाकः, शयवगतसंसारनैर्गुण्यः, तत एव तच्छिरः, प्रतनुकपायोऽल्पहास्याऽऽदि, कृतज्ञो, विनीतः, प्रागपि राजामान्यपौरजनबहुमतोऽसोदकारी, कल्याणाङ्गः, आरुः, समुपसंपन्नश्चेति” । न हानीदृशो ज्ञानयोगमाराधयति, न चेदृशो नाराधयतीति ज्ञावनीयम् । सर्वज्ञवचनमागमः, तत्रायमनिकृता-र्ये इति, अप्योज्यकरणं केवलाऽऽभोगेनाचिन्त्यवीर्यनया भवोपप्रा-हिकर्माणि तथा व्यवस्थाप्य तत्क्षणव्यापारणं शैलेश्वरस्था-फलेन तन् ऊर्ध्वं द्वितीयो योगसंन्याससंज्ञित इति, तद्विदोऽभिदध-ति, शैलेश्वरस्थायां कायाऽऽविद्योगानां संन्यासेनायोगाऽऽस्थ-स्य सर्वसंन्यासलक्षणस्य सर्वोत्तमस्य योगस्य प्राप्तिति ॥ १२ ॥

तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति, सामान्येन छिन्धाऽप्ययम् ।

तात्त्विको वास्तवोऽन्यस्तु, तदाभासः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

सामान्येन विशेषभेदानुपग्रहेण, तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति छिन्धाऽप्ययं योग इत्यने । तात्त्विको वास्तवः, केनापि नयेन मोक्षयोजनफल इत्यर्थः । अन्योऽतात्त्विकस्तु तदाज्ञास वृत्तलक्ष-णविरहितोऽपि, योगोचितवेषाऽऽदिना योगवदाज्ञासमानः प्र-कीर्तितः ॥ १३ ॥

अपुनर्वन्धकस्यायं, व्यवहारेण तात्त्विकः ।

अध्यात्मजावनारूपो, निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥ १४ ॥

अपुनर्वन्धकस्योपलक्षणत्वात् सम्यग्दृष्टेः, अयं योगो, व्यव-हारेण कारणस्यापि कार्योपचाररूपेण, तात्त्विकोऽध्यात्मरूपो, भावनारूपश्च, निश्चयेन निश्चयनयेनोपचारपरिहाररूपेणोत्तर-स्य तु चारित्र्येण एव ॥ १४ ॥

सकृदावर्तनाऽऽदीना-मतात्त्विक उदाहृतः ।

प्रत्यपायफलप्रायः, तथावेष्टाऽऽदिमात्रतः ॥ १५ ॥

सकृदेकवारम्, आवर्तनेन उन्कृष्टस्थितिं बध्नन्तीति सकृदावर्तनाः, आविश्मदाद् द्विरावर्तनाऽऽदिग्रहः । तेषामतात्त्विको व्यवहारतो, निश्चयतत्त्वात्स्वरूपोऽशुद्धपरिणामत्वाद् उदाहृतोऽध्यात्मभावनारू-पो योगः । प्रत्यपायोऽनर्थः फलं, प्रायो बाहुल्येन, यस्य स तथा । तथा तत्प्रकारजावमाराध्याऽऽत्मभावनायुक्तयोगियोग्य यद्वेषाऽऽदि-मात्रे नेपथ्यत्वेष्टाज्ञापालकणं भ्रष्टानशून्य वस्तु तस्मात्, तत्र हि वे-ष्टाऽऽदिमात्रमेव स्याद्, न पुनस्तेषां काश्चिच्छुद्धालुतेति ॥ १५ ॥

शुद्ध्यपेक्षो यथायोगं, चारित्र्यवत एव च ।

हन्त ! ध्यानाऽऽदिको योग-स्तात्त्विकः प्रविजृम्भते ॥ १६ ॥

यथायोगं यथास्थानं, शुद्ध्यपेक्षं वस्तुतोत्तरां शुद्धिमपेक्ष्य प्रवर्त-मानचारित्र्यवत एव च, हन्त ! तात्त्विकः पारमार्थिकस्वरूपो, ध्यानाऽऽदिको योगः, प्रविजृम्भते प्रोक्ष्यसति ॥ १६ ॥

अपायजावाभावाज्यां, सानुबन्धोऽपरश्च सः ।

निरुपक्रमकर्मैवा-पायो योगस्य बाधकम् ॥ १७ ॥

अपायस्य जावाभावाज्यां सद्भावासद्भावाज्यां, सानुबन्धः, अपरो निरनुबन्धश्च, स योगः अपायरहितः सानुबन्धः, तस्मिन्निश्च नि-रनुबन्ध इति । योगस्य बाधकं निरुपक्रमं विशिष्टानुष्ठानचेष्ट-याऽप्यनुच्छेद्यमनाज्य, स्वविपाकसामर्थ्यं वा, कर्मैव चारित्र्यमो-हनीयाऽऽस्यमपायः ॥ १७ ॥

बहुजन्मान्तरकरः, सापायस्यैव साऽऽश्रवः ।

अनाश्रवस्त्वेकजन्मा, तत्त्वाङ्गव्यवहारतः ॥ १८ ॥

बहुजन्मान्तरकरो देवमनुष्याऽऽद्यनेकजन्मविशेषहेतुः, निरुपक्रम-कर्मणोऽवश्यमेवदनीयत्वात्, सापायस्यैवापायवत एव, साऽऽश्रवो योगः, एकमेव वर्तमानं जन्म यत्र स त्वनाश्रवः । ननु कथमेतत् ? अयोगिकेवास्मिन्गुणस्थानादर्थाक् सर्वसर्वराजावेनानाश्रवत्वा-संभवादित्यत आह-तत्त्वाङ्गनिश्चयप्रापको यो व्यवहारः, तत-स्तेन साम्प्रदायिककर्मबन्धनलक्षणस्य वाऽऽश्रवस्याभ्युपगमा-त्सद्भावे इत्यत्राऽऽश्रवभावेऽपि नानाश्रवयोगक्षतिरिति भावः ।

तदुक्तम्-

“आश्रवो बन्धहेतुस्त्याद्, बन्ध एवेह यन्मतः ।

स साम्प्रदायिको मुख्यः, तद्वेपोऽर्थोऽस्य सकृतः ॥ ३७५ ॥

एवं चरमवेहस्य, संपरायवियोगतः ।

इत्यत्राऽऽश्रवभावेऽपि, स तथाऽनाश्रवो मतः ॥ ३७६ ॥

निश्चयेनात्र शब्दार्थः, सर्वत्र व्यवहारतः ।

निश्चयव्यवहारौ यद्, द्वावप्यभिमतार्थौ ॥ ३७७ ॥” (यो०वि०)

निश्चयेनेत्युपलक्षणं तृतीया, ततो निश्चयेनोपलक्षितान् तत्प्रा-पकव्यवहारत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

इत्थं साऽऽश्रवानाश्रवत्वाभ्यां योगवैविध्यमुक्त्वा, शास्त्रसा-पेक्षम्बाधिकारिकत्वतद्विपर्ययाज्यां तद्वैविध्याभिधानाभिप्रा-यवानाह-

शास्त्रेणाधीयते चायं, नासिद्धेर्गोत्रयोगिनाम् ।

मिद्धेर्निष्पन्नयोगस्य, नोद्देशः पश्यकस्य यत् ॥ १९ ॥

अथ च योगो गोत्रयोगिनां गोत्रमात्रेण योगिनाम्, अस्मिद्धेर्-लिनान्तराऽऽमतया योगमाध्यफलाभावात् शास्त्रेण योगनन्त्रेण नाधीयते, तथा सिद्धः सामर्थ्ययोगत एव कार्यनिष्पत्तेः निष्प-न्नयोगस्यासङ्गानुष्ठानप्रवादप्रदर्शनेन सिद्धयोगस्याय शास्त्रेण नाधीयते, यद् यस्मात्, पश्यकस्य स्वत एव विदितवेद्यस्य, उ-

दृश्यते इत्युद्देशः, सत्सत्कर्तव्याकर्तव्याऽऽशेषो नास्ति । यतो-
ऽजिहितमाचारे-“ उद्देशो वासगस्स नऽस्ति चि ” ॥ १६ ॥

कुलप्रवृत्तचक्राणां, शास्त्रात् तत्तदुपक्रिया ।

योगाऽऽचार्यैर्विनिर्दिष्टं, तल्लक्षणमिदं पुनः ॥ १७ ॥

कुलयोगिनां, प्रवृत्तचक्रयोगिनां च, शास्त्राद् योगतन्त्रात्, सा वि-
चित्रत्वेन प्रसिद्धा, उपक्रिया योगसिद्धिरुपा भवति । तदुक्त योग-
दृष्टिसमुच्चये-“ कुलप्रवृत्तचक्रा ये, त एवास्याधिकारिणः । यो-
गिनो न तु सर्वेऽपि, तथा सिद्ध्यादिभावतः ” ॥ १८ ॥ तेषां कुलप्रवृ-
त्तचक्रयोगिनां, लक्षणं पुनरिदं वक्ष्यमाणं, योगाऽऽचार्यैर्योग-
प्रतिपादकैः सुरभिर्विनिर्दिष्टम् ॥ १९ ॥ द्वार० १६ ब्रा० (कुलयोगि-
लक्षणं 'कुलजोगि' (ए) शब्दे स्तुतीयनागे ५९८ पृष्ठे प्रष्टव्यम् ।
प्रवृत्तचक्रयोगिलक्षणं च ' पञ्चचक्र ' शब्दे वक्ष्यामः)

आद्यावञ्चकयोगाऽऽप्त्या, तदन्यद्व्यल्लान्तिनः ।

एतेऽधिकारिणो योग-प्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २४ ॥

आद्यावञ्चकयोगस्य योगावञ्चकयोगस्य, आप्त्या प्राप्त्या हे-
तुभूतया, तदन्वयव्यल्लान्तिनः क्रियावञ्चकफलावञ्चकयोगलान्ति-
नः, तदन्वयव्यल्लान्तिनः तत्त्वतस्तेषां तद्भागवत्वात् । एतेऽधि-
कारिणो, योगप्रयोगस्याधिकृतयोगव्यापारस्य, इत्येवं, तद्विदो
योगविदोऽभिदधति ॥ २४ ॥ ब्रा० १६ ब्रा० ।

सङ्गिः कल्याणमपन्नैर्दर्शनादपि पावनैः ।

तथा दर्शनतो योग, आद्यावञ्चक उच्यते ॥ २५ ॥

सङ्गरुतमैः कल्याणमपन्नैर्विशिष्टपुण्यवर्जः, दर्शनादप्यवल्लो-
कनादापि, पावनैः पवित्रैः, तथा तेन प्रकारेण, गुणवत्तयेत्य-
र्थः । दर्शनतो योगः सङ्गः, आद्यावञ्चकः सद्योगावञ्चकः,
उच्यते इत्येव ॥ २५ ॥

तेषामेव प्रणामाऽऽदि-क्रियानियम इत्यलम् ।

क्रियाऽवञ्चकयोगः स्याद्, महापापक्षयोदयः ॥ ३० ॥

तेषामेव सतामेव, प्रणामाऽऽदिक्रियानियमः, इत्यलं, क्रि-
याऽवञ्चकयोगः स्यात्, महापापक्षयस्य नीचैर्गोत्रकर्मक्षयस्य,
वक्ष्य उपात्तर्यस्यात् स तथा ॥ ३० ॥

फलावञ्चकयोगस्तु, सङ्ग एव नियोगतः ।

सानुबन्धफलावाऽऽप्ति-धर्मसिद्धौ सतां मता ॥ ३१ ॥

फलावञ्चकयोगस्तु, सङ्ग एव नियोगतः, नियोगतोऽ-
वश्यंनानेन सानुबन्धस्योत्तरोत्तरवृद्धिमतः, फलस्यावाऽऽप्तिः,
तथा सदुपदेशाऽऽदिना धर्मसिद्धौ विषये सतां मता ॥ ३१ ॥

इत्थं योगविवेकस्य, विज्ञानाङ्गीनकल्पः ।

यतमाना यथाशक्ति, परमाऽऽनन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥

इत्थमिति स्पष्टम् ॥ ३२ ॥ ब्रा० १६ ब्रा० ।

अनन्तरोक्तो योगविवेकः स्वाभिमतयोगभेदे परोक्तयोगाना-
मवनारे सति व्यवतिष्ठते, इत्यतोऽयं निरूप्यते-

संप्रज्ञातोऽपरश्चेति, द्विधाऽन्यैरयमिष्यते ।

सम्यक् प्रज्ञायते येन, संप्रज्ञातः स उच्यते ॥ १ ॥

संप्रज्ञातः, अपरोऽसंप्रज्ञातश्चेति, अन्यैः पातञ्जलैः, अयं
योगो, द्विष्यते, सम्यक्-संशयविपर्ययान्धवसायरहितत्वेन,
४०८

प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते, भाव्यस्य स्वरूपं येन स संप्रज्ञात
उच्यते ॥ १ ॥

वितर्केण विचारेणा-ऽऽनन्देनास्मितयाऽन्वितः ।

जाव्यस्य जावनाभेदात्, संप्रज्ञातश्चतुर्विधः ॥ २ ॥

वितर्केण विचारेण, आनन्देनास्मितयाऽन्वितः क्रमेण युक्तः, भा-
व्यस्य, जावनायाः विषयान्तरपरिहारेण चेतसि पुनः पुनर्नि-
वेशनवृत्त्याया, जेदात्, संप्रज्ञातश्चतुर्विधो ज्ञयति । तदुक्तम्-
“ वितर्कविचाराऽऽनन्दस्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञात इति । ”
(१-१७) ॥ २ ॥

पूर्वापरानुसन्धानात्, शब्दोक्तेर्भावाभावना ।

महाजुतेन्द्रियार्थेषु, सविकल्पोऽन्यथाऽपरः ॥ ३ ॥

पूर्वापरपरिहारेण, अनुसन्धानात्, शब्दोक्तेर्भावाभावनायाः
यदा भावना प्रवर्तते महाभूतन्द्रियलक्षणेऽर्थेषु स्थूलवि-
षयेषु, तदा सविकल्पः-सवितर्कः समाधिः । अन्यथाऽस्मिन्नेवा-
ऽऽलम्बने, पूर्वापरानुसन्धानशब्दार्थोक्तेर्भावाभावनाया-
मपरो निर्विकल्पः-निर्वितर्कः ॥ ३ ॥

तन्मात्रान्तःकरणयोः, सूक्ष्मयोर्भावना पुनः ।

दिकालधर्मावच्छेदान्, सविचारोऽन्यथाऽपरः ॥ ४ ॥

तन्मात्रान्तःकरणयोः सूक्ष्मयोर्भावनायाः, दिकालधर्मावच्छेदाद्-दे-
शकालधर्मावच्छेदेन, भावना पुनः सविचारः समाधिः । अन्यथा
तस्मिन्नेवाऽऽलम्बने, देशकालधर्मावच्छेदं विना धर्ममात्रा-
वमास्तिवेन भावनायाम्, अपरो निर्विकल्पः समाधिः ॥ ४ ॥

यदा रजस्तमोलेशा-नुविद्धं भाव्यते मनः ।

तदा जाव्यमुखोऽङ्कात्, चिच्छक्तेर्गुणभावतः ॥ ५ ॥

यदा रजस्तमोलेशेनानुविद्धं मनोऽन्तःकरणतत्त्वं जाव्यते,
तदा जाव्यस्य भावनाविषयस्य, सुखस्य सुखप्रकाशमयस्य स-
त्वस्य, ब्रह्माकाशविक्रमात्, चिच्छक्तेर्गुणभावतोऽनुऽङ्कात् ॥ ५ ॥

साऽऽनन्दोऽत्रैव ज्ञायते, विदेहा बभूवृत्तयः ।

देहाहङ्कारविगमात्, प्रधानपुमदर्शिनः ॥ ६ ॥

साऽऽनन्दः समाधिर्ज्ञायतेऽनुऽङ्कात्, अत्रैव समाधौ, बभूवृत्तयो
विदेहा भण्यन्ते, देहाहङ्कारविगमाद् बाह्यविषयाऽऽवेशनवृत्तेः,
प्रधानपुमदर्शिनः प्रधानपुरुषतत्त्वाऽऽविर्भावकाः ॥ ६ ॥

सर्वं रजस्तमोलेशा-नाक्रान्तं यत्र जाव्यते ।

स सास्मितोऽत्र चिच्छक्ति-सत्त्वयोर्मुख्यगौणता ॥ ७ ॥

यत्र रजस्तमोलेशेनानाक्रान्तं सर्वं भाव्यते, स सास्मितः
समाधिः । अत्र चिच्छक्तिसत्त्वयोर्मुख्यगौणता, जाव्यस्य शुद्धस-
त्वस्य, न्यग्भावाच्चिच्छक्तेर्ब्रह्माकाशतः सत्तामात्रावशेषत्वाच्चात्र
सास्मितत्वापत्तिः । न चाहङ्कारास्मिन्परोक्षेऽहङ्कारः, शङ्कनीयः,
अतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषय वेदयते सोऽहङ्कारः,
यत्रान्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलोमे चेतसि
सत्तामात्रमेव जाति, साऽस्मितेति ॥ ७ ॥

अत्रैव कृततोषा ये, परमाऽऽत्मानवोद्दिष्टः ।

चित्ते गते ते प्रकृति-लया हि प्रकृतौ लयम् ॥ ८ ॥

अत्रैव सास्मितसमाधावेव, ये कृततोषाः परमाऽऽत्मानवे-
दिष्टः परमपुरुषदर्शिनः, ते हि चित्ते प्रकृतौ लयं गते सति प्रकृ-
तिलया उच्यन्ते ॥ ८ ॥

प्रदीपप्रदणशब्द-समापत्तित्रयं किल ।

अत्र सास्मितसाऽऽनन्द-निर्विचारान्तविश्रमम् ॥ १७ ॥

सास्मितसमाधिपर्यन्ते परं पुरुष कृत्वा ज्ञावनायां विवेकव्या-
प्तौ प्रहीतुममापत्तिः, साऽऽनन्दसमाधिपर्यन्ते ग्रहणसमापत्तिः,
निर्विचारसमाधिपर्यन्ते च ब्राह्मणसमापत्तिर्निश्चिन्तितवैतर्क्यः ॥ १८ ॥

मणेरिवाजिज्ञानस्य, क्षीणवृत्तेरसंशयम् ।

तात्स्थ्यास्तद्वजनत्वाच्च, समापत्तिः प्रकीर्तिता ॥ १० ॥

मणेरिव स्फटिकाऽऽदिरत्नस्येव, अनिजातस्य जात्यस्य, क्षीणवृत्तेः
क्षणमज्ञस्य, असंशयं निश्चिनं, तात्स्थ्यास्तत्रैकामत्वात्, तद्वजन-
त्वाच्च तन्मयत्वात्, अयं नूते चित्ते विषयस्य ज्ञाव्यमानस्यैकत्वा-
त्कर्षात्, समापत्तिः प्रकीर्तिता । तदुक्तम्-“क्षीणवृत्तेरनिजातस्येव
मणेरिवातृग्रहणप्राप्त्युक्तं तत्स्थितवृद्धजनता समापत्तिः” (१-४१)
यथा हि निर्मलस्फटिकमणस्तद्वत्पाऽऽभ्रवशात्तद्वत्ताऽऽपत्तिः, एवं
निर्मलचित्तसत्त्वस्य तत्तज्ज्ञावनीयवस्तुपरागात्तद्वत्ताऽऽपत्तिः । य-
द्यपि प्रहीतृग्रहणप्राप्त्युक्तं, तथाऽपि भूमिकाक्रमवशेन व्यत्ययो
बोध्यः । वनः-प्रथमं प्राह्मनिष्ठः समाधिः, ततो ग्रहणनिष्ठः, ततोऽ-
स्मितोपरागेण प्रहीतृनिष्ठः, केवलस्य पुरुषस्य प्रहीतृर्भावत्वा-
संज्ञादिति बोध्यम् ॥ १० ॥

संकीर्णा सा च शब्दार्थ-ज्ञानैरपि विकल्पतः ।

सवितर्का परैर्ज्ञेदैर्भवतीत्यं चतुर्विधा ॥ ११ ॥

सा च समापत्तिः, शब्दार्थज्ञानैर्विकल्पतोऽपि संकीर्णा सवित-
र्का । यदाह-“तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का”
(१-४२) तत्र भोत्रेन्द्रियप्राप्ताः, स्फोटरूपो वा शब्दः, अर्थो जात्यादिः,
ज्ञानं सत्त्वप्रधाना बुद्धिवृत्तिः, विकल्पः-शब्दज्ञानानुपातो वस्तु-
ज्ञानोऽर्थः, एतैः संकीर्णाः-भवन्ते शब्दाऽऽदयः परस्परार्थासेन प्र-
तिभासन्ते-गौरिति शब्दो, गौरित्यर्थो, गौरिति ज्ञानमित्याकारेण,
इत्थं परैर्ज्ञेदैर्भूतविषयं भवति । तथाहि-“महास्मृतिपरिशुद्धौ
स्वरूपशून्येऽर्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का” (१-४३) यदाह-“उ-
क्तज्ञानविपरीता निर्वितर्केति” । यथा च स्थूलभूताऽऽदिविषया
सवितर्का, तथा सूक्ष्मतन्मात्रेन्द्रियाऽऽदिकमर्थे शब्दार्थविकल्प-
सहितत्वेन, देशकालधर्मावच्छेदेन च गृहहन्ती सविचारा जल्पते,
धर्मिमात्रतया च तं गृहहन्ती निर्विचारेति । यत उक्तम्-“एतयैव
सविचारा, निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ।” (१-४४)
“सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ।” (१-४५) न कवि-
स्त्रियते, न वा किञ्चिद्विलङ्घ्यते गमयतीत्यल्लिङ्गं प्रधानं, तत्पर्यन्त-
मित्यर्थः । गुणानां हि परिणामे चत्वारि पञ्चाणि-विशिष्टलिङ्गम्,
अविशिष्टलिङ्गं, लिङ्गमात्रम्, अलिङ्गं चेति । विशिष्टलिङ्गं भूतानि,
अविशिष्टलिङ्गं तन्मात्रेन्द्रियाणि, लिङ्गमात्रं बुद्धिः, अलिङ्गं च प्र-
धानमिति । एताश्च समापत्तयः संप्रज्ञातरूपा एव । यदाह-
“ता एव सर्वाजः समाधिरिति ।” (१-४६) सह बीजेनाऽऽ-
हम्बनेन वर्तते इति सर्वाजः, संप्रज्ञात इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इतरासां समापत्तिनां निर्विचारफलत्वाभिर्विचारायाः फल-
माह—

अध्यात्मं निर्विचारत्वं-वैशारद्ये प्रसीदति ।

श्रुतम्भरा ततः प्रज्ञा, श्रुतानुमितितोऽधिका ॥ १२ ॥

निर्विचारत्वस्य चरमसमापत्तिलक्षणस्य, वैशारद्ये प्रकृष्टा-
भ्यासवसेन नैर्मल्यं, अध्यात्मं शुद्धसत्त्वं, प्रसीदति केशवासना-

रहितस्थितिप्रवाहबोधं भवति । यदुक्तम्-“निर्विचारत्ववै-
शारद्येऽध्यात्मप्रसादः” (१-४७) ततोऽध्यात्मप्रसादात्, श्रुत-
म्भरा प्रज्ञा भवति । श्रुतं सत्यमेव विभर्ति, न कदाचिदपि विष-
ययेणाऽऽच्छाद्यते वा सा श्रुतम्भरा । तदुक्तम्-“श्रुतम्भरा तत्र
प्रज्ञा ।” (१-४८) सा च श्रुतानुमितित आगमानुमानाद्यां
सामान्यविषयाभ्यां विशेषविषयत्वेनाधिका । यदाह-“श्रुतानु-
मानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वादिति” (१-४९) ॥ १२ ॥

तज्जन्मा तत्त्वसंस्कारः, संस्कारान्तरबाधकः ।

असंप्रज्ञातनामा स्यात्, समाधिस्तन्निरोधतः ॥ १३ ॥

ततः श्रुतम्भरप्रज्ञायाः, जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा, तत्त्वसंस्कारः
परमार्थविषयः संस्कारः, संस्कारान्तरस्य स्वतन्त्रस्य-न्युत्था-
नजन्य, समाधिजन्य वा संस्कारस्य बाधकस्तन्निष्ठकार्यकर-
णशक्तिमद्भूतविति यावत् । तदुक्तम्-“तज्जः संस्कारोऽन्य-
संस्कारप्रतिबन्धी ।” (१-५०) तस्य निरोधतः
सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रवृत्तिपात्, संस्का-
रमात्रोद्दिष्टवृत्तिसङ्गणोऽसंप्रज्ञातनामा समाधिः स्यात् । त-
दुक्तम्-“तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधी निर्बीजः समाधिरि-
ति ।” (१-५१) ॥ १३ ॥

विरामप्रत्ययाज्यासाद्, नेति नेति निरन्तरात् ।

ततः संस्कारशेषाच्च, केवल्यमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥

विरामो वितर्काऽऽदिविन्तात्यागः, स एव प्रत्ययो विरामप्रत्ययः,
तस्याच्चासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं, ततः, नेति नेति
निरन्तरादन्तराहतात्, संस्कारशेषादुत्पन्नः, ततोऽसंप्रज्ञातस-
माधेः । यत उक्तम्-“विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषा-
दप्य इति ।” (१-५२) केवल्यमात्मनः स्वप्रतिष्ठवत्तत्त्वज्ञानम्,
उपतिष्ठन् आविर्भवति ॥ १४ ॥

(१६) तदेवमुक्तं परानिमित्तौ सजेदौ सोत्पत्तिकौ च संप्रज्ञा-
तासंप्रज्ञाताऽऽस्यौ योगभेदौ; अध्यानवार्थयासंज्ञवमतारमाह-

संप्रज्ञातोऽवतरति, ध्यानजेदेव तत्त्वतः ।

तात्त्विकी च समापत्तिर्नाऽऽत्मनो भाव्यतां विना ॥ १५ ॥

अत्र संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोर्योगभेदयोर्मध्ये, संप्रज्ञातस्तत्त्वतो
ध्यानभेदेऽवतरति, स्थिराभ्यवसानरूपत्वात्; अध्यात्माऽऽदिक-
मारज्य भवानपर्यन्तं यथाप्रकर्षे संप्रज्ञातो विभ्रान्त्यतीत्यर्थः ।
यदाह योगबिबुक्तम्-“समाधिरेव पञ्चान्यैः, संप्रज्ञातोऽभिधी-
यते । सम्यक् प्रकर्षरूपेण, वृत्त्यर्थज्ञानतस्तथा” ॥ ४१८ ॥ इति ।
एव पञ्चाध्यात्माऽऽदियोगः तात्त्विकी निरुपचरिता च समापत्ति-
रात्मनो भाव्यतां ज्ञावनाविषयतां विना न घटते, शुद्धस्याभाव्य-
त्वे विशिष्टस्यापि तत्त्वायोगाद् विशेषणसम्बन्धं विना वैशिष्ट्य
स्यापि दुर्ध्रुवत्वाच्चेति । तथा च प्रहीतृसमापत्तिर्वाङ्मात्रमे
वेति भावः ॥ १५ ॥

परमाऽऽत्मसमापत्तिर्जीवाऽऽत्मनि हि युज्यते ।

अजेदेन तथा ध्याना-दन्तर्गत्स्वशक्तितः ॥ १६ ॥

जीवाऽऽत्मनि हि परमाऽऽत्मसमापत्तिः, तथापरिणामज्ञाना यु-
ज्यते, अजेदेन तथा परमात्मत्वेन ध्यानाद् जीवाऽऽत्मनोऽन्तरात्, या
उपादानचूनायाः स्वशक्तिस्तथापरिणामनादात्मशक्तः शक्त्य
तत एव व्यक्त्या परिणमनस्य तथा सामप्रोतः संभवादिति
भावः ॥ १६ ॥

(२०) जीवाऽऽत्मनि परमाऽऽत्मनः सत्त्वोपपत्त्यर्थमात्मत्रयं सन्निहितमुपदर्शयति-

बाह्याऽऽत्मा चाऽऽन्तराऽऽत्मा च, परमाऽऽत्मेति च त्रयः।
कायाधिष्ठायकध्येयाः, प्रसिद्धा योगवाङ्मये ॥ १७ ॥

कायः स्वाऽऽत्माधिया प्रतीयमानः, - 'अहं स्थूलोऽहं कृशः', इत्याद्युल्लेखनाधिष्ठायकः कायचेष्टाजनकप्रयत्नवान्, ध्येयश्च ज्ञान-माध्यः, एते त्रयो-बाह्याऽऽत्मा च अन्तराऽऽत्मा च, परमाऽऽत्मा चेति योगवाङ्मये योगशास्त्रे प्रसिद्धाः। एतेषां च स्वेनरमेदप्र-तियोगित्वध्यातृः ध्येयत्वैर्ध्यानोपयोगस्तात्त्विकातात्त्विकैकत्व-परिणामतश्च सन्निधानमतात्त्विकपरिणामनिवृत्तौ तान्त्रिकप-रिणामोपलब्धश्च समापत्तिरिति ध्येयम् ॥ १७ ॥

अन्ये मिथ्यात्वसम्पत्त्व-केवलज्ञानचागिनः।

मिश्रे च क्षीणमोहे च, विश्रान्तास्ते त्वयोगिनि ॥ १८ ॥

अन्ये पुनराहुः-मिथ्यात्वसम्पत्त्वकेवलज्ञानजागिनो बाह्याऽऽ-त्मान्तराऽऽत्मपरमाऽऽत्मानः। ते तु-मिश्रे च क्षीणमोहे चायोगिनि च गुणस्थाने क्रमेण विश्रान्ताः तत्र च बाह्याऽऽत्मनादशायाम-त-राऽऽत्मपरमाऽऽत्मनोः शक्तिः, तदेकव्यवत्वात्, अन्तराऽऽत्मद-शायां च परमाऽऽत्मनः शक्तिः, बाह्याऽऽत्मनस्तु पूर्वमनयेन योगः। परमाऽऽत्मनादशायां च बाह्याऽऽत्मान्तराऽऽत्मनोर्द्वयोरपि भूतपूर्वमनयेनैव योग इति वदन्ति। तत्त्वमत्रत्यमध्यात्ममतपरी-क्षायां व्यवस्थापितमस्माभिः ॥ १८ ॥

विषयस्य समापत्ति-रूपत्तिर्जावसंज्ञिनः।

आत्मनस्तु समापत्ति-भावो व्यवस्य तान्त्रिकः ॥ १९ ॥

विषयस्याऽऽत्मानिरिक्तस्य ज्ञाव्यस्य, समापत्तिर्जावसंज्ञिनो मावाजिधानस्योत्पत्तिरुच्यते। वदन्ति हि नयदक्ताः- 'अन्युपयु-क्तो माणवकोऽप्यग्निरिवेति'। शब्दार्थप्रत्ययानां तुल्याजिधानत्वा-त् न वार्थज्ञानयोः कश्चनैकपूरयारुदतया एकत्वपरिणामः सम्भव-ति, चेतनत्वाचेतनत्वयोर्विराद्यादिना भावः। आत्मनस्तु समा-पत्तिर्कव्यस्य परमाऽऽत्मद्वयस्य, तान्त्रिकः सहजशुद्धो भावः परिणामः ॥ १९ ॥

अत एव च योऽर्हन्तं, स्वव्यवगुणपर्ययैः।

वेदाऽऽत्मानं स एव स्वं, वेदेत्युक्तं महर्षिभिः ॥ २० ॥

यत एव दक्षतया परमाऽऽत्मेव जीवाऽऽत्मा, अत एव च, यो-ऽर्हन्तं तार्थिकरं, स्वव्यवगुणपर्ययैर्निजशुद्धाऽऽत्मकेवलज्ञान-स्वभावपरिणमनलक्षणेः, वेद जानाति, स एव स्वमात्मानं वेद तत्त्वतो जानाति, तथाज्ञानस्य तथाध्यानद्वारा तथा-समापत्तिजनकत्वादिति महर्षिनिर्दिष्टम्। यतः पठ्यते- "जो जाणह अरहंते, दव्वत्तगुणत्तपज्जयत्तेहि। सो जाणह अप्पाणं, मोहो खलु जाह तस्स लयं ॥१॥" न चैतद्गुणायाकर्तु-र्दिगम्बरत्वेन महर्षित्वाभिधानं न निरवयमिति मूढधिया श-ङ्कनीयम्, सत्यार्थकथनगुणेन व्यासाऽऽशीनामपि हरिजिज्ञाऽऽ-चार्यैस्तथाऽभिधानादिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

(२१) असंप्रज्ञातनामा तु, संमतो वृत्तिसंज्ञयः।

सर्वतोऽस्मादकरण-नियमः पापगोचरः ॥ २१ ॥

असंप्रज्ञातनामा तु समाधिबृत्तिसंज्ञयः संमतः, सयोग्ययो-गिकवर्तित्वकाले मनोविकल्पपरिस्पन्दरूपवृत्तिरूपेण तदुप-

गमात्। तदुक्तम्- "असंप्रज्ञात एषोऽपि, समाधिर्गीयते परैः। निरुद्धाशेषवृत्त्यादि, तत्स्वरूपानुबोधनः ॥४२०॥" (यो० बि०) इति। धर्ममेघ इत्यप्यस्यैव नाम। यावत्सत्त्वजावनेन फलमभि-प्लवः सर्वथा विवेकगत्यातौ धर्ममशुक्लकृष्ण मेहति सिञ्चतीति व्युत्पत्तेः। तदुक्तम्- "प्रसंख्यानं कुशीदस्य सर्वथा विवेकगत्यातौ धर्ममेघः समाधिरिति।" (४-२९) एवमन्येषामपि तत्तत्तन्त्र-सिद्धांशं शब्दानामर्थोऽत्र यथायोगं भावनीयः। तद्वाह- "ध-र्ममेघोऽमृताऽऽत्मा च, भवशकृद्विषादयः। सत्त्वाऽऽनन्दपरमेति, ऽयंज्योऽत्रैवायंयोगतः" ॥४२१॥ (यो० बि०) अस्माद् वृत्ति-संज्ञयात् फलीचूतात्, सर्वतः सर्वैः प्रकारैः, पापगोचरः पापवि-षयः, अकरणनियमः, अनुमीयत इति शेषः। नरकगमनाऽऽदिबृ-त्तिनिवृत्तेर्महारज्जपरिग्रहाऽऽदिहेत्वकरणनियमनैवोपपत्तेः ॥२१॥

ग्रन्थभेदे यथाऽयं स्यात्, बन्धहेतुं परं प्रति।

नरकाऽऽदिगतिष्वेवं, ज्ञेयस्तच्छेतुगोचरः ॥ २२ ॥

यथाऽयमकरणनियमो, बन्धहेतुं मिथ्यात्वं परमुत्कृष्टं ससति-कोटिकोट्यादिस्थितिनिमित्तं, प्रत्याश्रित्य ग्रन्थभेदे निरूप्यते। एवं नरकाऽऽदिगतिषु निवर्तनीयास्तु, नक्षेतुगोचरो नरकाऽऽदि-हेतुविषयोऽकरणनियमो ज्ञेयः ॥ २२ ॥

दुःखात्यन्तविमुक्त्यादि, नान्यथा स्यात् श्रुतोदितम्।

हेतुः सिद्धश्च भावोऽस्मि-न्निति वृत्तिसंपादिनी ॥ २३ ॥

अन्यथा दुःखात्यन्तविमुक्त्यादि, शुभादितं सिद्धान्तप्रतिपा-दितं, न स्यात्। तद्वाह- "अन्यथाऽऽत्यन्तिको मृत्युर्नृपस्तत्राऽऽ-गतिस्तथा। न युज्यते हि सन्न्याया-दित्वादि समयोदितम्।" ॥४१६॥ (यो० बि०) न च तत्रज्ञानेनैव दुःखात्यन्तविमुक्त्युपप-त्तौ किमकरणनियमेनेति वाच्यम्?, तस्याऽऽत्यन्तिकामध्याज्ञा-ननाशद्वारा हेतुत्वोपगमे तत्त्वत्वेकरणावयवस्याऽऽद्य-शीयत्वादिति भावः। अस्मिन्तत्त्वोपस्थानाकरणनियमे च, सिद्धः परापराधनिवृत्तिहेतुत्वंज्ञानानुगततया प्रतिष्ठितो भावोऽन्तःकरणपरिणामो हेतुः। तदुक्तम्- "हेतुमस्य परं भावं, सत्त्वाद्यागो निवर्तनम्। प्रधानं करुणारूपं, ब्रुवते सुद्वन्द्वदिशिन्" ॥ ४१७ ॥ (यो० बि०) इति एवमकरणनियमोपपत्तौ, वृत्ति-संपादिनी वृत्तिकृत्यस्य न्याय्यता, हेत्वकरणनियमेन फलानुत्प-त्तिपर्यायोपपत्तेस्तत्प्राभावापगमस्यापि योग्यताविगमाऽऽद्य-स्य हेत्वकरणनियमेनैव फलवत्त्वात्सिद्धिरहितस्य तस्य फल-नियतत्वात्। तदुक्तम्- "मणूकप्रसन्नयायेन, वृत्तिबीजं महा-मुनिः। योग्यताऽप्यपमादृग्धा, नतः कल्याणमवनुते" ॥ ४२२ ॥ (यो० बि०) इति ॥ २३ ॥

(२२) ननु यद्येक एव योगस्तथा कथं भेदः?, भेदे च प्रकृते

किं तदन्तर्भावप्रयासेन?, इत्यत आह-

योगे जिनोक्तेऽप्येकस्मिन्, दृष्टिभेदः प्रवर्तते।

कथोपशमवैचित्र्यात्, समेषाऽऽद्योपदृष्टिवत् ॥ २४ ॥

जिनोक्ते सर्वज्ञोक्ते, तस्यैव एकस्मिन्नपि योगे, कथोपशमवै-चित्र्याद् दृष्टिभेदो वर्तनीयः प्रवर्तते, समेषाऽऽद्यो मेघसहित-राश्यादौ, ओष्ठदृष्टिवत्-सामान्यदर्शनामिव। यथा हि एकस्मि-न्नपि दृश्ये समेषायां राशौ दृष्टिः किञ्चिन्मात्रप्राहिणी, अमेघायां तु मनागधिकतरप्राहिणी। एवं समेषाऽमेघयोर्दिवसयोरप्य-स्ति विशेषः। तथा सप्रहाप्रदयोश्चैवमनदनावाभ्यामर्भ-कानर्भकयोरपि मुख्यविवेकान्याम् उपहतानुपहतज्ञोचनयोश्च

दोषगुणाभ्यां प्रादुर्भावोऽपि, तथा प्रकृतेऽपि योगदृष्टिजेह इति भावनीयम् । एतन्निबन्धनोऽयं दर्शनमेव इति योगाऽऽचार्याः । न कदाचन स्थिराऽऽदिदृष्टिमतां भिन्नप्रार्थनां योगिनां यथाविषयं नयजेदावबोधप्रवृत्तिरप्यसौ परार्थं सुखबोधभावेन विनि-
कृताऽऽग्रहता मैत्र्यादिपारतन्त्र्येण गम्भीरोदाराऽऽशयत्वाद्या-
रिचरकसञ्जीविन्यस्वरकचारणनीत्येत्याहुः ॥२४॥ द्वा० २० द्वा० ।

योगस्य कारणानि विवक्षुयोगस्य प्रथमोपायभूतां
पूर्वमेवामाह-

पूर्वसेवा तु योगस्य, गुरुदेवाऽऽदिपूजनम् ।
सदाचारस्तपो मुक्त्य-देषश्चेति प्रकीर्तिताः ॥१॥ द्वा० १ द्वा० ।
(यमाऽऽदीनां योगाङ्गत्वं योगार्थजानि यमाऽऽदियोगाङ्गयुक्तानां
मित्राद्या दृष्ट्यश्च 'जोगदिष्टि' शब्दे यव्यन्ते)

(२३) योगमार्गाधिकारिणस्तु-

योजनाद् योग इत्युक्तो, मोक्षेण मुनिमत्तमैः ।
स निवृत्ताधिकारायां, प्रकृतौ देशतो भुवः ॥ १४ ॥

योजनाद् घटनाद्, मोक्षेण, इत्यस्माद्धेतोः, मुनिमत्तमैः ऋषिपुङ्ग-
वैः, योग उक्तः, स निवृत्ताधिकारायां व्यावृत्तपुरुषाभिजवायां,
प्रकृतौ सत्यां, देशतः किञ्चिद्वृत्त्या, भुवो निश्चितः ॥ १४ ॥

गोपेन्द्रवचनादस्मा-देवंलक्षणशालिनः ।

परैरस्येष्ट्यते योगः, प्रतिश्रोताऽनुगत्वतः ॥ १५ ॥

अस्माद् गोपेन्द्रवचनात्, एवंलक्षणशालिनः शान्तोदात्तत्वाऽऽदि-
गुणयुक्तस्यापुनर्बन्धकस्य, परैस्तीर्थान्तरीयैः, योग इष्यते-उच्यते,
प्रतिश्रोताऽनुगत्वात् यः स प्रतिश्रोताऽनुगः, तद्भावस्तरत्वं, तत्
इन्द्रियकषायानुकूला हि वृत्तिरनुश्रुता, तत्प्रतिश्रुता तु प्रतिश्रोत
इति । इत्थं हि प्रत्यहं शुभपरिणामवृद्धिः, सा च योगफलमि-
त्यस्य योगौचित्यम् । तदाह-" यत्नावलनवप्रथा-स्तदापुराण-
संहृतेः । प्रतिश्रोताऽनुगत्वेन, प्रत्यहं वृत्तिसंयुतः " ॥ २०२ ॥
(यो० बि०) इति ॥ १५ ॥

तत्क्रियायोगहेतुत्वाद्, योग इत्युचितं वचः ।

मोक्षेऽतिदृढचित्तस्य, निष्प्रग्रन्थेस्तु भावतः ॥१६॥

तद्वचः, क्रियायोगस्य सदाचारलक्षणस्य, हेतुत्वाद् योग इ-
त्येवमुचितम्, अस्य ऋष्ययोगवत्त्वाद्, मोक्षे निर्वानेऽनिष्ट-
चित्तस्यैकधारालप्रवृत्त्यस्य, निष्प्रग्रन्थेर्विदारितानितीवरागद्वे-
षपरिणामस्य तु, भावतो योगः सम्भवति । सम्यग्दृष्टेर्हि मो-
क्षाऽऽकाङ्क्षाकाङ्क्षिकचित्तस्य, या या चेष्टा, सा सा मोक्षप्राप्ति-
पर्ववसानफलिकेति तस्यैव जावतोऽयम्, अपुनर्बन्धकस्य तु न
सार्वदिकस्तथा परिणाम इति द्रव्यत एवेति । तदुक्तम्-" नि-
ष्प्रग्रन्थेस्तु यत् प्रायां, मोक्षे चित्तं भवे तनु । तस्य तत्सर्वं
एवेह, योगो योगो हि भावतः ॥२०३॥ (यो० बि०) इति ॥१६॥

अन्यसक्तस्त्रियो जर्तु-योगोऽन्यश्रेयसे यथा ।

तथाऽमुष्य कुटुम्बाऽऽदि-व्यापारोऽपि न बन्धकः ॥१७॥

अन्यस्मिन् स्वभर्तृव्यतिरिक्ते पुंसि, सक्ताया अनुपरतरिरंसा-
याः, स्त्रियो योपितः, भर्तृयोगोऽपि पातवृक्षपणाऽऽदिव्यापारो-
पि, यथाऽन्यश्रेयसे पापकर्मबन्धात्, तथाऽमुष्य निष्प्रग्रन्थेः, कुटु-
म्बाऽऽदिव्यापारोऽपि, न बन्धकः, पुण्ययोगेऽपि पापपरिणामेन

पापस्येव बन्धवदशुनकुटुम्बचित्तनाऽऽदियोगेऽपि हृद्यपरि-
णामेन सद्बन्धस्यैवोपपत्तेः ।

तदुक्तम्-

" नार्या यथाऽन्यसक्ताया-स्तत्र भावे सदा स्थितेः ।
तदुद्योगः पापबन्धश्च, तथा मोक्षेऽस्य दृश्यताम् ॥ २०४ ॥
न चेह प्रमिजनेन, पश्यतो भावमुत्तमम् ।
इतरेणाऽऽकुलस्यापि, तत्र चित्तं न जायते " ॥ २०५ ॥
(यो० बि०) १७ ॥

निजाऽऽशयविशुद्धौ हि, बाह्यो हेतुरकारणम् ।

शुश्रूषाऽऽदिक्रियाऽप्यस्य, शुद्धश्रद्धाऽनुसारिणी ॥१८॥

निजाऽऽशयविशुद्धौ हि सत्यां, बाह्यो हेतुः कुटुम्बचित्तनाऽऽदि-
व्यापारोऽकारणं, कर्मबन्धं प्रति भवहेतुनामैव परिणामविशे-
षेण मोक्षहेतुत्वेन परिणमनात्-"जे जात्तया य हेऊ, भवस्स ते
तात्तया य मुक्खस्स ।" इति बचनप्रामाण्यात् । ननु किमेकेन
शुभपरिणामेन?, क्रियाया अपि मोक्षकारणत्वात्, तदभावे तस्या-
किञ्चिन्करत्वात्; इत्यत आह-शुश्रूषाऽऽदिक्रियाऽप्यस्य स-
म्यग्दृशः, शुद्धश्रद्धाऽनुसारिणी जिनबचनप्रामाण्यप्रतिपत्त्य-
नुगामिनी, परिशुद्धोदापोहयोगस्य हि प्रकृतेरप्रवृत्तिविरोधि-
प्रकृतियोगाभ्यां सम्यगनुष्ठानाबन्धकारणत्वात्तेनैव तदाकि-
प्यत इति भावः ।

तदुक्तम्-

" चाह चैतद् यतो ह्यस्य, तपोहः संप्रवर्त्तते ।
एतद्वियोगविषयः, श्रद्धाऽनुष्ठानभाक् स यत् ॥२०६॥
प्रकृतेरा यतश्चैव, नाप्रवृत्त्यादिधर्मताम् ।
तथा विहाय घटते, ऊहोऽस्य विमलं मनः ॥२०७॥
सति चास्मिन् स्फुरन्त-कल्पे सर्वोत्पलान्वितः ।
भावस्तैर्मिन्यतः शुद्ध-मनुष्ठानं सदैव हि " ॥२०८॥ (यो० बि०)
ननु सम्यग्दृष्टिपर्यन्तमन्यत्र द्रव्ययोग एवोच्यते इति कथ-
मत्र जावतोऽयमुक्त इति चेत्? चारित्र्यप्रतिपत्तिनामनन्तानुब-
न्धिनामपगमे तद्गुणप्रादुर्भावनियम इति निश्चयाऽऽश्रयणादल्प-
ज्ज्ञेद्विवक्षापरेण व्यवहारेण त्वत्रायं नेष्यत एव । " एतच्च
योगहेतुत्वाद्, योग इत्युचितं वचः । मुख्यायां पूर्वसवाया-भवता-
रोऽस्य केवलम् " ॥ २०९ ॥ (यो० बि०) इत्यनेनापुनर्बन्धका-
तिशयाभिधानं तु सम्यग्दृशो नैगमनयशुद्धिप्रकर्षकाप्रापेक्ष-
मिति न काश्चिद्विरोध इति विज्ञावनीयं सुधीभिः ॥ १८ ॥

एतन्निश्चयवृत्त्यैव, यद् योगः शास्त्रसंज्ञितः ।

त्रिधा शुद्धादनुष्ठानात्, सम्यक्प्रत्ययवृत्तितः ॥ १९ ॥

एतद् यदुक्तम्-निष्प्रग्रन्थेरेव भावतो योग इति, निश्चयवृत्त्यैव
परमार्थवृत्त्यैव, न तु कल्पनया, यद् यस्माद्, शास्त्रेणैव संज्ञी,
तद्विना त्वसंज्ञितं काप्यर्थं प्रवर्त्तमानो यः, तस्य, त्रिधा बह्व्य-
माणैस्त्रिभिः प्रकारैः, शुद्धाभिरवद्यात्, अनुष्ठानादाचारात्, स-
म्यक्प्रत्ययेनाऽऽत्मगुरुस्त्रिद्वयद्वया स्वकृतिसाध्वताऽऽद्यभ्रान्त-
विश्वासेन, वृत्तिः प्रवृत्तिः, तना जवर्त्तति ॥ १९ ॥

शास्त्रमामन्नजव्यस्य, मानमामुष्मिके विधौ ।

सेव्यं यद्विचिकित्मायाः, समाधेः प्रतिकूलता ॥२०॥

आत्मजव्यस्यादूरवर्त्तिमोक्षलाभस्य प्राणिनः, आमुष्मिके
विधौ पारलौकिके कर्मणि, शास्त्रं मानं, धर्माधर्मयोरतीन्द्रिय-
त्वेन तदुपायत्वबोधने प्रमाणान्तरासामर्थ्यात् । अतः सेव्यं सर्वत्र

प्रवृत्तौ पुरस्करणीयं, न तु क्वचिदप्यंशोऽनादरणीयम् । यद् य-
स्माद्, विचिकित्सायाः-युक्त्या समुपपन्नेऽपि मतिभ्यामोदोत्प-
न्नचित्तविप्लुतिरूपायाः, समाधेः चित्तस्वास्थ्यरूपस्य, ज्ञानदर्श-
नचारित्र्याऽऽत्मकस्य वा, प्रतिकूलता विरोधिताऽस्ति । अर्थो
हि त्रिविधः-सुखाग्रिमो, दुराग्रिमोऽनधिगमश्चेति श्रोतारं
प्रति भिद्यते । आद्या यथा-चक्षुष्मतश्चित्रकर्मनिपुणस्य रूपास्ति-
क्तिः, द्वितीयः सैवानिपुणस्य, तृतीयस्तन्मध्यस्थेति । तत्र प्रथमचर-
मयोनास्येव विचिकित्सा, निश्चयावमिकेक्ष । द्वितीये तु देश-
कालस्वभावविप्रकृष्टे धर्माधर्माऽऽवौ प्रचन्तौ । सा महानथका-
रिणी । यदागमः-“ विनिगिहं समाचरेण अप्पाणेण णो लह-
ति समाहि । ” अतिश्चलशुद्धयर्थं शास्त्रमेवाऽऽदरणीयमिति
भावः । यत उक्तम्-“ मलिनस्य यथाऽन्यन्तं, जले वस्त्रस्य शो-
धनम् । अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ” ॥ २२८ ॥
(यो० बि०) ॥ २० ॥ द्वा० १४ द्वा० ।

(२४) आत्माऽऽदिप्रत्ययं विना न सिद्धिरित्युपक्रम्य-

सद्योगाऽऽरम्भकस्त्वेनं, शास्त्रसिद्धमपेक्षते ।

सदा भेदः परेभ्यो हि, तस्य जात्यमयूखत्वं ॥ २९ ॥

सद्योगाऽऽरम्भकस्तु तानुबन्धयोगाऽऽरम्भक एव, एनमात्मा-
ऽऽदिप्रत्ययं, शास्त्रसिद्धमतीन्द्रियार्थार्थनमर्थनममर्थाऽऽगम-
प्रतिष्ठितम्, अपेक्षतेऽवलम्बते । परेभ्यो हि असद्योगाऽऽरम्भके-
भ्यो हि, तस्य सद्योगाऽऽरम्भकस्य, सदा भेदो वैलक्षण्यं, जात्यम-
यूखत्वं सर्वोपाधिविशुद्धमयूखत्वं । यथा हि-जात्यमयूखोऽजात्य-
मयूखात् सदैव निष्ठाः, तथा सद्योगाऽऽरम्भकोऽप्यन्यस्मादिति
प्राधान्यम् । तदुक्तम्-“ न च सद्योगमव्यस्य, वृत्तिरेवं-
विध्याऽपि हि । न जात्यजात्यधर्मान् यज्जात्यः सन् भजते
शिखी ” ॥ १४१ ॥ (यो० बि०) ॥ २६ ॥

यथा शक्तिस्तदएवाऽऽदौ, विचित्रा तद्वदस्य हि ।

गर्जयोगेऽपि मातृणां, श्रूयतेऽत्युचिता क्रिया ॥ ३० ॥

यथा तद्वक्त्राऽऽदौ जात्यमयूखारम्भचक्षुचरणाऽऽश्रयवेधु, श-
क्तिः विचित्राऽजात्यमयूखावयवशान्तिविलक्षणः, तद्वदस्य हि स-
द्योगाऽऽरम्भकस्याऽऽदित एवाऽऽरम्भेतरभ्यो विलक्षणा वा-
क्तिरित्यर्थः । यत उक्तम्-“ यश्चात्र शिखिदृष्टः, शास्त्रे प्रोक्तो
महात्मभिः । स तद्वक्त्रेऽऽदीनां, सञ्जगत्यादिप्रसाधनः ”
॥ २४५ ॥ इति (यो० बि०) अत एव सद्योगाऽऽरम्भकस्येति
गम्यम् । मातृणां जननीनां, गर्तयागोऽपि किं पुनरुत्तरकालः?, इ-
त्यपिशब्दार्थः । श्रूयते निश्चयते, शास्त्रेषु अत्युचिता शोकाना-
मतिशयघनीया, क्रिया प्रशस्तमाहात्म्यलाभलक्षणा । यत एवं
पठ्यते-“ जणणी सञ्जगत्या वि णि-च्छेत्तु सुमइ त्ति तेण सुमइ
जिणो । ” (४३ गाथा) तथा-“ गम्भगण ज जणणी, जायसुध-
म्म त्ति तेण धम्मजिणो । ” (४९ गाथा) तथा-“ जाया जणणी जं
सु-व्वय त्ति सुणिसुव्वस्रो तम्हा । ” (५० गाथा) (आब० २ अ०)
इत्यादि । इदं गर्जावस्थायामुक्तम् । उत्तरकालेऽप्यत्युचितैव
तेषां क्रिया । यत उक्तम्-“ श्रीचित्याऽऽरम्भणोऽकुक्षाः, प्रे-
क्षावन्तः शुनाऽऽश्रयाः । अवध्यचेष्टाः कावृक्षाः, योगधर्माधि-
कारिणः ” ॥ १४४ ॥ (यो० बि०) इति । तदेवं सिद्धं, सद्यो-
गाऽऽरम्भक इतरेभ्यो विलक्षणः, स चाऽऽत्माऽऽदिप्रत्ययम-
पेक्षते एवेति ॥ ३० ॥ द्वा० १४ द्वा० ।

(२५) योगस्य फलं कर्मकृत्यः, तथा च कर्मावयवधित्य-

क्लेशाः पापानि कर्माणि, बहुभेदानि नो मते ।

योगादेव क्षयस्तेषां, न भोगादनवस्थितेः ॥ ३१ ॥

ततो निरुपमं स्थान-पमन्तमुपनिष्ठते ।

जवप्रपञ्चरहितं, परमाऽऽनन्दमेष्टुम् ॥ ३२ ॥

नोऽस्माकं, मते, पापान्यशुभविषाकानि, बहुभेदानि विचित्राणि,
कर्माणि ज्ञानाऽऽवरणीयानि, क्लेशा उच्यन्त । अतः कर्मक्षय एव
क्लेशहानिरिति प्रावः । ननु-“ नाभूक्तं कृतं कर्म, कल्पको-
टिशैतरपि । अवश्यमेव जोष्यं, कृतं कर्म बुभुक्षुनाम् ॥ १ ॥ ”
इति वचनाद्भोगादेव कर्मणां क्षये तत्स्वाप्यपुण्यार्थत्वमनिवारि-
तमेवेत्यत आह-योगादेव ज्ञानक्रियासमुच्चयलक्षणात् कृत्यः, ते-
षां नानाभवाजितानां प्राञ्चनानां, न भोगादनवस्थितभोगजि-
तकर्मांतरस्यापि जोगनाश्यावादनवस्थानात् । ननु निरतिष्वक्क-
भागस्य न कर्मांतरजनकत्वं, प्राञ्चनानामपि च तेषां क्षयो
योगादृष्टार्थानकायव्यूहबलादुत्पत्स्यत इति चेत् । न । प्राय-
श्चित्ताऽऽदिनाऽपि कर्मनाशोपपत्तेः कर्मणां जोगेतरनाशत्वस्या-
पि व्यवस्थितौ योगेनापि तन्नाशसंभवे कायव्यूहाऽऽदिकल्पने
प्रमाणप्राप्तात् । कर्मणां ज्ञानयोगनाश्यावादाः-“ ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि, भस्मभात् कुरुतेऽजुत । ” इति भवदागमेनापि सिद्धत्वा-
त् । तत्राऽऽदिशरीरसत्त्वे शूकराऽऽदिशरीरानुपपत्तेः कायव्यूहा-
नुपपत्तेर्मतेऽन्तरप्रवेशाऽऽदिकल्पने गौरवाच्च । ये त्वाहुः पातज-
ला-अग्नेः स्फुलिङ्गानामिव कायव्यूहदशायामेकस्मादेव चि-
त्ताप्रयोजकाशानाचित्तानां परिणामाऽऽस्मितामात्रादिति । तदु-
क्तम् “ निर्माणचित्तान्यास्मितामात्रात् । ” (४-४) “ प्रवृत्तिभेदं
प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामिति । ” (४-५) तेषामप्यनन्त-
कालप्राञ्चनानां कर्मणां नानाशरीरोपभोगनाशत्वकल्पनं मोह
एव । तावदृष्टानां युगपद् वृत्तिलाजस्याप्यनुपपत्तेरिति निरुप-
कमकर्मणामेव भोगेकनाशत्वमाश्रयणीयमिति सर्वमवदातम् ।
॥ ३१ ॥ तत इति व्यक्तम् ॥ ३२ ॥ द्वा० २५ द्वा० ।

(२६) योगस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यौपयिकं माहात्म्यमुपदर्शयन्नाह-

शास्त्रस्योपनिषद् योगो, योगो मोक्षस्य वर्तिर्ना ।

अपायशमनो योगो, योगः कल्याणकारणम् ॥ १ ॥

संसारवृद्धिर्धनिनां, पुत्रदाराऽऽदिना यथा ।

शास्त्रेणापि तथा योगं, विना हन्त ! विपश्चिताम् ॥ २ ॥

इहापि हव्ययश्चित्राः, परत्र च महोदयः ।

पराऽऽत्माऽऽयत्तता चैव, योगकल्पतरोः फलम् ॥ ३ ॥

योगसिद्धैः श्रुतेष्वस्य, बहुधा दर्शितं फलम् ।

दर्श्यते त्रैशतश्चैतद्, यदन्यैरपि दर्शितम् ॥ ४ ॥

इयं चतुश्चोकी सुगमा । द्वा० २६ द्वा० ।

प्रायश्चित्तं पुनर्योगः, प्रागजन्मकृतपाप्मनाम् ।

अवधीनां निश्चयादन्तः-कोटाकोटिस्थितेः किल ॥ २३ ॥

प्रागजन्मकृतपाप्मनां पुनः प्रायश्चित्तयोगः, तन्नाशकत्वात्तस्य ।
तथा किलोति सत्यं, अवधीनां सागरोपमाणाम्, अन्तःकोटाका-
टिस्थितेर्निश्चयादपूर्वकरणाऽऽरम्भेऽपि तावत्स्थितिकर्मस-
ञ्ज्ञावाऽऽवश्यकत्वस्य महानाण्याऽऽदिप्रसिद्धत्वात्, तस्य च
धर्मसन्धासैकनाश्यावादादिति ॥ २३ ॥

निकाचितानामपि यः, कर्मणां तपसा क्षयः ।

सोऽन्तिप्रेतोत्तमं योग-पपूर्वकरणोदयम् ॥ २४ ॥

निकाचितानामपि उपशमनाऽऽदिकरणान्तमंयोज्यत्वेन व्यथ-
रूपापितानामपि, कर्मणां यस्तपसा कृत्यो, भगिन इति शेषः ।
"तत्रमा उ निकाऽप्राणं पि," इति श्रुत्यात् । सोऽपूर्वकरणोदयम्,
उत्तमं योगं धर्मसंन्यासलक्षणमन्तिप्रेत्य, न तु यात्किञ्चित्प इति
छष्ट्यम् । तत्त्वमन्त्यमध्यात्मपरीक्षाऽऽदौ विपाञ्चनम् ॥ २४ ॥

अपि क्रूराणि कर्माणि, कृणाद् योगः क्षिणोति हि ।

ज्वलनो ज्वालयत्येव, कुटिलानपि पादपान् ॥ २५ ॥

हृदमहारिशरणं, चिन्तातीपुत्ररक्तकः ।

अपि पापकृतां योगः, पक्षपातात् शङ्कते ॥ २६ ॥

अहर्निशपि ध्याते, योग इत्यङ्गरद्वयम् ।

अप्रवेशाय पापानां, ध्रुवं वज्राग्लायते ॥ २७ ॥

आजीविकाऽऽदिनाऽर्थेन, योगस्य च विदम्बना ।

पवनानिमुखस्थस्य, ज्वलनज्वालनोपमा ॥ २८ ॥

योगस्पृहाऽपि संसार-तापव्ययतपात्ययः ।

महोदयसरस्तीर-समीरलहरीज्वः ॥ २९ ॥

योगानुग्राहको योऽन्यैः, परमेश्वर इष्यते ।

अचिन्त्यपुण्यप्राग्नार-योगानुग्राह एव सः ॥ ३० ॥

जरतो भरतक्षोणी, जुञ्जानोऽपि मद्भामतिः ।

तत्कालं योगमाहात्म्याद्, बुज्जने केवलश्रियम् ॥ ३१ ॥

पूर्वमप्राप्तधर्माऽपि परमाऽऽनन्दनन्दिता ।

योगप्रभावतः प्राप, परदेवा परं पदम् ॥ ३२ ॥

अष्टश्लोकां सुगमा । छा० २६ छा० ।

योगमाहात्म्यमेवाऽऽह-

योगः कल्पतरुः श्रेष्ठो, योगश्चिन्तामणिः परः ।

योगः प्रधानं धर्माणां, योगः मिष्टैः स्वयं ग्रहः ॥ ३३ ॥

योग उक्तो निरुक्तः, कल्पतरुः, कल्पद्रुमः, श्रेष्ठोऽन्यकल्पद्रुमेभ्यो-
ऽतिशायी । तथा योगश्चिन्तामणिश्चिन्तारत्नं, परः प्रकृष्टः, योगः
प्रधानं वस्तु, धर्माणां शेषधर्मस्थानानाम् । तथा योगः सि-
द्धिर्निवृत्तिलक्षणायाः, स्वयंग्रहहेतुत्वात्स्वयंग्रहः । यद्वच पुनः
पुनर्योगशब्दोपादानं तदस्यात्यन्तमादरणीयताल्लापनार्थ-
मिति ॥ ३३ ॥

तथा च जन्मवीजाग्नि-जरानोऽपि जरा परः ।

दुःखानां राजपद्मादयं, मृत्योर्मृत्युरुदाहृतः ॥ ३४ ॥

तथा चेति समुच्चये, जन्मवीजाग्निः पुनः पुनर्जन्मकारणकर्म-
शाक्तद्वारकारि, तथा जरानोऽपि जराया अपि, जरा, वयाहानिका-
रणत्वात्, परा प्रकृष्टा । तथा दुःखानां शारीरमानसाऽऽवाधारू-
पाणां, राजपद्मा राजमान्यमिव, अयं योगः, तथा मृत्योरन्त-
कस्य मृत्युरुदाहृतः शास्त्रकारैर्निरूपितः ॥ ३४ ॥

किञ्च-

कुण्ठीभवन्ति तीक्ष्णानि, मन्मथास्त्राणि सर्वथा ।

योगवर्माऽऽवृते चित्ते, तपश्छिन्नकरायपि ॥ ३५ ॥

कुण्ठीभवन्ति मन्दानि जायन्ते, तीक्ष्णानि निशितानि, मन्मथा-
स्त्राणि कामशस्त्राणि-शब्दाऽऽदिश्रियरूपाणि, सर्वथा सर्व-
प्रकारैः । क ? इत्याह-योगवर्माऽऽवृते योमसंज्ञाहवति, चित्ते म-
नसि । कीदृशानि ? इत्याह-तपश्छिन्नकरायपि मासकृपणाऽऽ-
दितपोसंशकारीण्यपि, तथाविधयोगविकलानां तपस्विना-
मिति ॥ ३५ ॥

अङ्गरद्वयमप्येतन्, श्रूयमाणं विधानतः ।

गीतं पापक्षयायोचै-योगसिद्धैर्महात्मभिः ॥ ३६ ॥

अङ्गरद्वयमपि, किं पुनः पञ्चनमस्काराऽऽदी-यनेकान्यस्तराणीत्यपि-
शब्दार्थः ? । एतद् योग इति शब्दलक्षणं, श्रूयमाणमाकर्ण्यमानं,
तथाविधार्थानवबोधेऽपि विधानतो विधानेन, अस्मासंवेगाऽऽदि-
शुद्धभावोद्भासकरकुञ्जलयात्रनाऽऽदित्त्वक्षणेन, गीतमुक्तं, पाप-
क्षयाय मिथ्यात्वमादाऽऽद्यकुशलकर्मनिर्मुक्तनाय उच्चैरत्यर्थम् ।
कीर्तितम् ? इत्याह-योगसिद्धैर्योगः सिद्धो निष्पन्नो येषां ते तथा,
तैर्जिनगणधराऽऽदिभिः, महात्मभिः प्रशस्तस्वभावरिति ॥ ३६ ॥

तथा-

मलिनस्य यथा हेम्नो, बहेः शुद्धिर्नियोगतः ।

योगाग्नेश्चेतसस्तद्-दविद्यामलिनाऽऽत्मनः ॥ ३७ ॥

मलिनस्य ताप्राऽऽदिमलबहुलस्य, यथेति दृष्टान्तार्थः । हेम्नः
सुवर्णस्य, वह्नैश्चानरात्, शुद्धिर्निर्मलता, नियोगतो नियमेन, शु-
द्धकारणानां स्वकार्याव्याप्त्यनारात् । योगाग्नेर्योगबहेः, चेतसो
मनसः, शुद्धिः, तद्वहेमवत् । कीदृशो मनसः ? इत्याह-अविद्या-
मलिनाऽऽत्मनः सञ्ज्ञतवस्तुविषयभ्रान्तिवशादुद्भिन्नस्वरूप-
स्येति ॥ ३७ ॥

तथा-

अमुत्र संशयाऽऽपन्न-चेतसोऽपि ह्यतो ध्रुवम् ।

सत्स्वप्नप्रत्ययाऽऽदिज्यः, संशयो विनिवर्तते ॥ ३८ ॥

अमुत्र परलोकविषये, संशयाऽऽपन्नचेतसो भवान्तरं सम-
स्ति, न वेति भ्रान्तमनसः, किं पुनरन्यस्येत्यपि हीतिशब्दार्थः ।
अतो योगाद्, ध्रुवमसंशयः, सत्स्वप्नप्रत्ययाऽऽदिभ्यः सत्स्वप्ना-
स्त्रिष्टायमाणावस्थानां स्वर्गाऽऽदिनवान्तरदर्शनलक्षणाऽऽद्यः प्र-
त्ययः प्रतीतिर्ज्ञानान्तरस्य, आदिगुणान्निर्ज्ञापोहतथाविधाऽऽ-
गमाभ्यासजन्यप्रत्ययग्रहः, तेभ्यः सकाशात्, संशयः संदेहो,
विनिवर्तते उपरमति ॥ ३८ ॥

शुक्लसमाचारा हि साधवः सत्स्वप्नज्ञानेन निर्जोहापोहयो-
गेन, सदागमाभ्यासेन च, प्राक् संशयितमनसोऽपि व्याव-
र्तितविषयासहेतुमिथ्यात्वाऽऽदिमोहोदया अश्रकगुहान्तर्जालि-
तप्रतीपप्रज्ञोदाहरणेन भवान्तर निर्गम्यत्येवेति । न च व-
क्तव्यं स्वप्नाऽपि कथं लज्यते इति ? ।

यतः-

अस्माद्वेशाभिर्यागेन, बाह्ययोगवतोऽपि हि ।

शुक्लस्वप्ना जवन्तीष्ट-देवतादर्शनाऽऽदयः ॥ ३९ ॥

अस्माद्वेशाद् बहुभ्राताङ्गाद्, नियोगेन नियमेन, बाह्ययोगवतोऽपि हि
तथाविधोपयोगगुण्यनया जावयोगानुकराक्रियामात्रयुक्तस्य, किं
पुनरबाह्ययोगवत इत्यपि हीतिशब्दार्थः । किम् ? इत्याह-शुक्ल-
स्वप्ना अमलीमसाः स्वप्नाः, जवन्ति जायन्ते, इष्टदेवतादर्शनाऽऽ-
दयः-दिवसाऽऽग्न्याऽऽगधनजिनशुद्धार्मिकदर्शनाऽऽदिल-
क्षणाः ॥ ३९ ॥

तथा—

देवान् गुरुन् द्विजान् साधून्, सत्कर्मस्था हि योगिनः ।

प्रायः स्वप्ने प्रपश्यन्ति, हृष्टान् सन्तोदनापरान् ॥ ४४ ॥

देवान्-आराध्यतमान् जिनाऽऽदीन्, गुरुन् धर्माऽऽचार्याऽऽदीन्, मा-
तापित्रादीन् वा, द्विजान् ब्रह्मदीक्षां नाम कृत्वा नोपजन्मनो मुनीन्,
साधून् शेषशिष्टलोकां, सत्कर्मस्थाः स्वमिद्वान्ताविरुद्धक्रिया-
स्थिताः, हिः प्राग्वद्, योगिनो योगाभ्यासपराः प्राणिनः, किम्?, इ-
त्याह-प्रायो बाहुल्येन, स्वप्ने प्रतीतिरूपे एव, प्रपश्यन्ति प्रेक्षन्ते,
हृष्टान् हर्षवन्तः, तथा सन्तोदनापरान् शुद्धायां विषयप्रेरणपरा-
यणान् ॥ ४४ ॥

न चासौ भ्रान्तेति भावयन्नाह—

नोदनाऽपि च मा यतो, यथार्थैवोपजायते ।

तथाकालाऽऽदिभेदेन, हन्त ! नोपप्लवस्ततः ॥ ४५ ॥

नोदनाऽपि च न केवलं देवतादर्शनाऽऽदि, सा देवाऽऽदिकृता, यतो
यस्मात्कारणात्, यथार्थैव सूचितप्रयोजनफलैवोपजायते । कथ-
म्?, इत्याह-तथाकालाऽऽदिभेदेन तत्प्रकारकालकौत्रभावविशेष-
ण, हन्त ! इति प्राग्वत् । न नैव, उपप्लवः वाताऽऽदिधातुविकार-
जनितश्चित्तसंज्ञोभो वर्तते प्रेरणा; ततो यथार्थत्वाद् हेतोः,
न हि यथार्थफलभाजः प्रतिभासा अविमंशादिरूपत्वाद्भोके
उपप्लवकृपतां लभन्ते, किं तु सत्यरूपनामैवेति ॥ ४५ ॥

तथा—

स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च, सत्यः स्वप्नोऽभिजायते ।

विद्वज्जनेऽविगानेन, सुप्रमिच्छमिदं तथा ॥ ४६ ॥

स्वप्नमन्त्रप्रयोगाच्च-स्वप्नलाभफलो मन्त्रविषयः, तत्प्रयोगात्,
चकाराच्छ्रद्धायोगाच्च, सत्यः स्वप्नो यथार्थः स्वप्नः, अभिजायते
आविर्भवति, एतदेव दृढीकृतब्रह्माद-वद्वज्जने मतिमल्लोके, अविगा-
नेनाविप्रतिपत्त्या, सुप्रमिच्छमतीव ख्यातिमागतम्, इदं स्वप्नमन्त्र-
प्रयोगात्सत्यः स्वप्नो जायत इत्येतत्, तथा तेन प्रकारेण ॥ ४६ ॥

नैवभूतहेतुकोऽयं व्यवहार इति दर्शयति—

न ह्येतद्भूतमात्रत्वं-निमित्तं भगवंतं वचः ।

अयोगिनः समध्यङ्गं, यश्चैव त्रिगोचरम् ॥ ४७ ॥

न हि नैव, एतद्भूतमात्रत्वं देवतादर्शनाऽऽदि, ज्ञानमात्रनिमित्तं ज्ञान-
मात्रत्वं केवलभूतभाव एव, निमित्तं हेतुर्थस्य तत्तथा, इत्येवं
परेण प्रवर्तमानं, सद्भूतं घटमानकं, वचो वचनम्, एतत्स्वप्नदर्श-
नाऽऽदि, यत्केचिद् भूतमात्रमित्युच्यते, तदसङ्गतं वच इत्यर्थः ।
कुत्र?, इत्याह-अयोगिनोऽर्वाग्दर्शिनः प्रमानुः, समध्यङ्गं प्रत्यक्षं
चाक्षुषाऽऽदि, यत् यस्माद्, नैव, एवंविद्यगोचरम्-एवविधाः स्वप्न-
दर्शनाऽऽदिरतीन्द्रियोऽर्था ज्ञानमात्रनिमित्तो, न तु देवताऽनुग्रह-
मन्त्रप्रयोगाऽऽदिनिमित्तक इत्यादिकोऽर्थो गोचरो विषयो यस्य
ततया । इदमुक्तं नवति-उग्रस्थस्य पृथिव्यादिरूपज्ञानमात्रपरि-
हारणानीन्द्रिय देवताऽऽशयर्थे विधिप्रतिषेधयोः प्रत्यक्षमक्रम-
मेव, तस्य तदविषयत्वादिनि ॥ ४७ ॥

एतदेव भावयति—

प्रलापमात्रं च वचो, यदप्रत्यक्षपूर्वकम् ।

यथेहाप्सरसः स्वर्गो, मोक्षे चाऽऽनन्द उत्तमः ॥ ४८ ॥

प्रलापमात्रमनर्थकमेव, वः समुच्चयः; वचो वचनम् । कीदृश-

म्?, इत्याह-यदप्रत्यक्षपूर्वकं प्रत्यक्षेणानुपलब्धं यद्भाषितम् । इ-
धान्तमाह-यथा इह मर्त्यलोके, केचिद् वार्त्तिके अस्वर्गवादी मीमां-
सकाऽऽदिः, अप्सरसो मेनकारज्जाऽऽद्याः स्वर्गे सन्ति, मोक्षे च
मुक्तौ पुनरानन्द आह्लादः, उत्तमः सर्वानिशायी; साक्षाद्दृष्टे हि
वाच्य अप्सरः प्रमुखे भुवाणो मीमांसकाऽऽदिः प्रलापमात्रकार्येव
भ्यात्; एवं नास्तिकोऽप्यतीन्द्रियं देवताऽऽदिकं निह्वान इति ।
अथैवमनवकाशीकृतः कदाचित्परलोकसंशयवादी, मीमांसको
वा भूयात् ? ॥ ४८ ॥

यथा—

योगिनो यत्समध्यङ्गं, ततश्चेष्टुक्तनिश्चयः ।

आत्माऽऽदेरपि युक्तोऽयं, तत एवेति चिन्त्यताम् ॥ ४९ ॥

योगिनो दिव्यदृष्टाः प्रमानुः, यत्समध्यङ्गं प्रत्यक्षज्ञानं, ततस्तत्स-
मध्यसाद्, चेद् वाद, उक्तनिश्चयः-अप्सरसः स्वर्गे, मोक्षे चाऽऽनन्द
इति प्रागुक्तार्थनिर्णयो जायते, एवं तर्हि आत्माऽऽदेरप्यतीन्द्रि-
यार्थस्य । किं पुनः प्रस्तुतस्य ? इत्यपिशब्दार्थः । युक्तो घट-
मानोऽयं निश्चयः, तत एव योगिसमध्यङ्गादेव, इत्यतीन्द्रित्यती-
विमृश्यतामिति ॥ ४९ ॥

एतदेव भावयति—

अयोगिनो हि प्रत्यक्ष-गोचरातीतमप्यज्ञम् ।

विज्ञानात्येतदेवं च, बाधाऽत्रापि न विद्यते ॥ ५० ॥

अयोगिनोऽर्वाग्दर्शः प्रमानुः, हिर्यस्मात्, प्रत्यक्षगोचरातीतमपि
ऐन्द्रियकाध्यक्षविषयभावानिक्कान्तमपि आत्माऽऽदि वस्तु, किं
पुनरितरूपम्?, इत्यपिशब्दार्थः । अलमर्थार्थम्, इत्येतन्न्यस्तनि-
स्तलस्थूलमुक्ताफलावज्ञाव, नोदाहरणं, विज्ञानाति प्रेक्षते । ए-
तयोगिसमध्यङ्गं, दिव्यदर्शनत्वात्तस्य । यदि नमैव ततः किं
सिद्धम्?, इत्याह-एवं च अस्मिन् प्रकारे साति, बाधा अघटनाल-
क्षणा, भत्रापि आत्माऽऽदिनिश्चये, न केवलमप्सरः प्रनृतावर्थे, इ-
त्यपिशब्दार्थः । न विद्यते नास्ति ॥ ५० ॥

(२७) इत्यमागमगम्यत्वमन्त्रिभाषाधुनाऽनुमानविषयत्वमाह—

आत्माऽऽद्यतीन्द्रियं वस्तु, योगिप्रत्यक्षजावतः ।

परोक्षमपि चान्येषां, न हि युक्त्या न युज्यते ॥ ५१ ॥

आत्माऽऽदि आत्मकमसर्वज्ञाऽऽदि, मतीन्द्रियमिन्द्रियाविषयभा-
वातीत वस्तु, न हि न, युज्यते इत्युत्तरेण योगः । कीदृशम् ?, इ-
त्याह-योगिप्रत्यक्षजावतं सर्वज्ञज्ञानविषयभावेन, परोक्षमपि
च इन्द्रियज्ञानागोचरमपि, किं पुनरपरोक्षम्?, इत्यपिशब्दार्थः ।
अन्येषामस्मादृशाम् अर्वाग्दर्शां, न हि नैव, युक्त्या शुद्ध-
हेतुप्रयोगरूपया, न युज्यते, किं तु युज्यत एव ।

तत्र युक्तिः—

“अचेतनानि भूतानि, न द्रुमो न तत्फलम् ।

चेतनाऽस्ति च यस्येह, स एवाऽऽत्मेति बुध्यताम् ॥ १ ॥

यदीयं ज्ञानधर्मः स्यात्, प्रत्येकं तेषु सर्वदा ।

उपलब्ध्येन सत्त्वाऽऽदि, कठिन्त्वाऽऽदयो यथा ॥ २ ॥

काठिन्यादिस्वजात्रानि, ज्ञानान्यध्यक्षमिद्धितः ।

चेतना तु न तद्रूपा, मा कथं तत्फलं भवेत् ? ॥ ३ ॥” इत्यादि ।

“तुल्यप्रतापोऽयमसाहसानां,

केचिद्विभन्ते निजकार्यसिद्धिम् ।

परे न तामत्र निगद्यतां मे

कर्मास्ति हिन्वा यदि कोऽपि हेतुः ॥ १ ॥

विचित्रदेहाऽऽकृतिचरणान्ध-

प्रभावजातिप्रभवस्वभावाः ।

केन क्रियन्ते जुषर्नाङ्गवर्गा-

स्थिरस्तन कर्म निरस्य चित्राः ? ॥ २ ॥

विवर्धय मासाश्रवगर्भमध्ये,

बह्वर्कारः कलसाऽऽदिभाषैः ।

बह्वर्त्य निष्काशयते सविद्याः,

को गजतः कर्म विहाय पूर्यम् ? ॥ ३ ॥ इत्यादि ।

"वीतरागोऽस्ति, सर्वज्ञः प्रमाणाबाधितस्त्वतः ।

सर्वदा विदितः सद्भिः, सुखाऽऽदिकमिव ध्रुवम् ॥ १ ॥

क्रीयते सर्वथा रागः, कापि कारणहानिनः ।

उवलनो ह्ययं किं न, काष्ठाऽऽदीनां वियोगतः ॥ २ ॥

प्रकर्षस्य प्रतिष्ठानं, ज्ञानं कापि प्रपश्यते ।

परिमाणमिवाऽऽकाशं, तारतम्योपलब्धितः" ॥ ३ ॥ इत्यादि ।

अत्रैवाज्युच्यमाह—

किं चान्यद् योगतः स्थैर्यं, धैर्यं श्रद्धा च जायते ।

मैत्री जनप्रियत्वं च, प्रातिभं तत्त्वज्ञासनम् ॥ ५२ ॥

किं च इत्यभ्युच्चये, अन्यप्रागुक्ताङ्गिलक्षणं योगफलमस्ति । तदेव दर्शयति-योगतो योगात्, स्थैर्यं स्थिरज्ञातः प्रतिपन्न-निर्वाहणो, धैर्यं व्यमनाशनिसन्निपातेऽपि भविचञ्चित-प्रकृतिज्ञातः, श्रद्धा च रुचिस्तत्त्वमार्गानुगा, जायते आवि-र्भवति, मैत्री सर्वमस्त्रेषु मित्रज्ञातः, जनप्रियत्वं च शिष्टलोक-बलमभावः, प्रातिभं सहजप्रतिभाप्रभवं, तत्त्वभासन जीवा-दितस्वावलोकने भवतीति ॥ ५२ ॥

तथा—

विनिवृत्ताऽऽग्रहत्वं च, तथा द्वन्द्वमहिष्णुता ।

तदभावश्च व्याजश्च, बाह्यानां कालमङ्गतः ॥ ५३ ॥

विनिवृत्ताऽऽग्रहत्वं च निर्मुक्तानुचितार्थाभिनिवेशित्वं च, तथा द्वन्द्वमहिष्णुता निरुपक्रमक्लिष्टकर्मोदयाऽऽपादितानामिष्टवियोगानिष्टप्रयोगाऽऽदीनां व्यसनानां सम्यक् सहनभावः । तदज्ञा-वञ्च द्वन्द्वविनाशश्च प्रायः परिशुद्धयोगोपहनशक्तित्वाद् द्वन्द्वसंपादकोपायानाम्, लाभश्च प्राप्तिश्च बाह्यानां निर्वाहाऽऽदीनां समाधिहेतूनां, कालसङ्गतो यो यत्र काले योग्य इति ॥ ५३ ॥

तथा—

धृतिः कृपा सदाचारो, योगवृद्धिः शुभोदया ।

आदेयता गुरुत्वं च, शमसौख्यमनुत्तरम् ॥ ५४ ॥

धृतिर्येन केनचिद् व्यसनभोजनाऽऽदिना निर्वाहमात्रनिमित्तेन सन्तोषः । कृपा सत्येतरदोषश्रवणेन कार्यतत्त्वमविचारान्तर्बहिश्च कोपादयादु चिक्रियामापाद्यमानस्याऽऽत्मनो निरोधनम् । सदाचा-रः सर्वोपकारप्रयवचनाकृत्रिमोच्चतस्नेहाऽऽदिका सज्जनचेष्टा । योगवृद्धिः सम्यग्दर्शनाऽऽदिमुक्तिबाजोत्कर्षरूपा । शुभोदया प्रशस्तफलोद्भवेत् । धृत्यादेः प्रत्येकविशेषणमेतत् । आदेयता परैरादरणीयवचनचष्टनरूपता । गुरुत्वं च सर्वत्र गौरवलाज-लक्षणम् । तथा शमसौख्यमनिमन्दीभूतकषायविषदोषतया प्रशमशमं । अनुत्तर विषयसेवाज्ञानाऽऽनन्दान्तिशायि । यतः पठ्यते— "निर्जितमदमदनानां, वाक्कायमनोविकाररहितानाम् । धिनिवृत्तपराशाना-मिहैव मोक्षः सुविहितानाम्" ॥ १ ॥ इति । अत्र च श्लोकत्रये चकारास्तथाशब्दश्च समुच्चयार्थः ॥ ५४ ॥

आ विद्वदङ्गनासिद्धि-प्रदानोपपि दृश्यते ।

एतत्प्रायस्तदन्यत्तु, सुबहागमजापितम् ॥ ५५ ॥

आ विद्वदङ्गनासिद्धि-आ-विद्वदभ्यः आ-अङ्गनाज्यश्च यो लोकः, तस्येत्यर्थः । सिद्धं प्रतीतम्, इदानीमपि दुःखमायां, किं पुनः सुखमदुःखमाऽऽश्रयित्यपि शब्दार्थः । दृश्यते अवलोक्यते, एतत् प्रागुक्तं योगफलं, प्रायो बाहुल्येन, तदन्यत्तुकादन्यत् पुनयोगफलं, सुबहु अतिभूरि, आमर्षोपभ्यादिकं हि प्राप्तिरूपम्, भागमभाषितम्-आवश्यकनियुक्त्यादिकरूपितम् ।

यदुक्तं तत्र—

"भामोमहि विष्णोसहि-खेलोसहि जल्लभोसही चेष ।

संभिन्नसोय उज्जुमहि, सन्धोमहि चैव बोधन्वो ॥ ६० ॥

चारण आसीद्विस के-वही य मण्णणिणो य पुव्वधरा ।

अरहंत चकवट्टी, बलदेवा वासुदेवा य" ॥ ६१ ॥ इति ।

"अलौक्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं,

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमदपम् ।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च,

योगप्रवृत्तः प्रथमं हि लिङ्गम् ॥ १ ॥

मैत्र्यादयुक्तं विषयेषु चतः,

प्रज्ञावैद्यैर्यसमन्वितं च ।

द्वैतधृष्टत्वमज्ञीष्टलाभो,

जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २ ॥

दोषव्यपादः परमा च तृति-

राचित्ययोगः समता च गुर्वी ॥

धैराऽऽदिनाशोऽय कृतंमरा धीः,

निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥

अथोक्तादेव योगफलान्त्वान्तरप्रसिद्धयर्षमाह-

न चैतज्ज्ञतसङ्घात-मात्रादेवोपपद्यते ।

तदन्यद्देदकाभावे, तद्विचित्राप्रसिद्धितः ॥ ५६ ॥

न च नैव, एतद्योगमाहात्म्यं भावयोगिपूतभ्यमान, जूनस-ङ्घातमात्रादेव पृथिव्यादिमहाभूतसङ्घातात् केवलादात्माऽऽदि-रूपनत्त्वान्तरशून्यात्, उपपद्यते घटनं । कुतः ? इत्याह-तदन्य-द्देदकाभावे-तस्माद् भूतसङ्घाताद् यदन्यत्तत्त्वान्तरमात्मका-ऽऽद्विद्वक्कृण, नेदक विशेषकारि, तस्याभावे तद्विचित्राप्रसिद्धितः, तेषां जूनसङ्घातानां कायाऽऽकारपरिणतानामपि, वैचित्र्यस्य नानात्वस्य, योगमाहान्ययुक्तत्वेनरत्नक्षणस्य, अप्रसिद्धेरघटना-त् । अतो बलात् अनुमिमीमहे भूतसङ्घातादिकं विचित्रशक्ति-सङ्गत तत्त्वान्तरं समास्ति, यद्वशादय यागमाहात्म्यभावाभाव-लक्षणो भेदः संपद्यते ॥ ५६ ॥ योऽवि० ।

अथ निगमयन्माह—

एवं च तत्त्वसंसिद्धे-योग एव निवन्धनम् ।

अतो यन्निश्चिन्तयेयं, नान्यतस्त्वीदृशी कश्चित् ॥ ५७ ॥

एवं चोक्त्यायेनैव, तत्त्वसंसिद्धे-आत्मादृष्टाऽऽदिप्रतीतिः, योग पय नापर किञ्चिद्, निबन्धनं हेतुर्नतत । पनदपि कुतः ? इत्याह-अतः योगात्, यत् यस्मात्, निश्चिन्तयेयं आवर्षासवत्येव, इयं तत्त्व-सिद्धिः स्याद्, न नैव, अन्यतोऽन्यस्माद्वाप्रतिवादाऽऽदेः, तुः पुन-रर्थे, ईदृशी निश्चितरूपा तत्त्वसंसिद्धिः, कश्चित् क्षेत्राऽऽदौ ॥ ५७ ॥ (२८) अतोऽत्रैव महान यत्न-स्तत्तत्त्वप्रसिद्धये ।

प्रेक्षावता मदा कार्यो, वादग्रन्थास्त्वकारणम् ॥ ५८ ॥

अतः-अस्मात्कारणात्, अथैव योगे, महान् अन्योपायातिशायी,
यज्ञः आदरः, तस्य तस्य तत्त्वस्य स्वर्गनरकाऽऽदेः, प्रसिद्धये
प्रतीत्यर्थे, प्रजायता बुद्धिमता, सदा सर्वकालं, कार्यो विधे-
यः । उपायान्तरप्रतिषेधमाह-वाद्ग्रन्थाः परपक्षनिराकरणेन
स्वपक्षप्राप्त्यापनानि तर्कप्रकरणानि, तुः प्राग्बद्ध, अकारणं तत्त्व-
प्रतीतिरहेतव्यः ॥६२॥

एतदेव समर्थयमान आह—

उक्तं च योगमार्गज्ञैः-स्तपोनिर्धूतकम्पैः ।

जात्रियोगिहितायाञ्चै-मोहदोषसमं वचः ॥ ६६ ॥

उक्तं च निरूपितं पुनः, योगमार्गज्ञैः-अभ्यात्मविद्भिः पतञ्जलिप्र-
भृतिभिः, तपोनिर्धूतकम्पैः प्रशमप्रधानेन तपसा क्रीणमार्गा-
नुसारिबाधबाधकमोहमलैः, जात्रियोगिहिताय-भावस्याद्विधा-
द्वहलकलिकालयोगिहितार्थम्, उच्येत्यर्थः, माहदोषसममति-
मोहान्धकारप्रदीपस्थानीयम्, वचो वचनम् ॥६६॥

एतदेव दर्शयति—

वादाश्च प्रतिवादाश्च, वदन्तो निश्चिन्तास्तथा ।

तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद्भूतौ ॥६७॥

वादाश्च पूर्वपक्षरूपान्, प्रतिवादाश्च परोपपन्नपक्षप्रतिषेधन-
रूपान्, चो समुद्यये, वदन्तो ब्रूवाणाः, निश्चिन्तानां सद्भूतैकान्तिका-
ऽऽदिहेतुदोषपरिहारेण, तथा तेन प्रकारेण तत्त्वच्छास्त्रप्रसिद्धेन,
सर्वेऽपि दर्शनतो मुमुक्षुचेऽपि, किम् ? इत्याह-तत्त्वान्तम् मा-
र्याऽऽदितत्त्वप्रामाण्यरूप, नैव गच्छन्ति न प्रतिपद्यन्ते । तिलपी-
लकवद् निरुद्धाकृमचारितित्यन्तवाहननियुक्तैः कृमोर्मद्विधाऽऽ-
दिवत् गतौ वहनरूपाया अत्यामानः यथा अमौ तिलपीलको
मध्यादिनिरुद्धाकृतया तस्य आभ्यन्तरे न तत्पन्निमाणमवबुध्य-
ते, एवंमेतदपि वादितः स्वपक्षाभिनिवेशान्धा विशिष्टं वदन्तो-
ऽपि नोच्यमानतत्त्वं प्रतिपद्यन्ते इति ॥ ६७ ॥ यो० पि० ।
अच्छसूर्यनक्षत्राणां वृषःानुजानाऽऽदिके योगे च । सु० प्र० ।

(२६) ते च दश-

तस्य खलु ऽपे दसविधे जोगे पाणत्ते । तं जहा-वमजा-
णुजाते १, वेणुयाणं जाते २, मंचे ३, मंचाडपंचे ४,
छत्ते ५, छत्तातिछत्ते ६, जुअण्छे ७, यण्छे ८, पीणिते ९,
मंछकपुत्ते णामं दसपेत्ता १० ॥

"तस्य खलु" इत्यादि । तत्र युगे, खल्वपि वक्ष्यमाणो, दशविधो
योगः प्रकृतः । तद्यथा-वृषभानुजातः । अत्र अनुजातशब्दः
सदृशवचनः, वृषभस्यानुजातः सदृशो वृषभानुजातः, वृषभा-
ऽऽकारेण चन्द्रसूर्यनक्षत्राणां परस्परं याग एव तिष्ठति स वृषभा-
नुजात इति भावना । एवं सर्वत्रापि भावयितव्यम् । वेणुर्गणः,
तदनुजातस्तत्सदृशो वणुकानुजातः । मञ्जो मञ्जुसदृशः । मञ्जो
प्यवहारप्रसिद्धान् द्वित्रादिभूमिकामाधत्ते । अतिशायी मञ्जो म-
ञ्जो मञ्जुः, तत्सदृशो योगोऽपि मञ्जोतिमञ्जुः । लुत्र प्रसिद्धम्,
तदाकारा योगोऽपि लुत्रम् । उत्रान् सामान्यरूपात् उपर्यन्या-
भ्यच्छाभावतोऽतिशायि चक्षुः क्षत्रातिच्छत्रम्, तदाकारो योगोऽपि
क्षत्रातिच्छत्रम्, युगमिव नदी युगनद्यः, यथा युगे वृषभस्कन्ध-
बोरारोपन वर्तते तद्वद् योगोऽपि यः प्रतिजानाते, स युगन-
द्य इत्युच्यते । घनः समर्द्धकः, यत्र चन्द्रः सूर्यो वा ग्रहस्य
नक्षत्रस्य वा मध्ये गच्छात, प्रीणित उपचयं नीतः यः प्रय-

मनश्चन्द्रमसः सूर्यस्य वा एकतरस्य ग्रहेण नक्षत्रेण वा एक-
तरेण जातः, तदनन्तर द्वितीयेन सूर्याऽऽदिना सहोपचयः गतः
स प्रीणित इति ज्ञातः । मण्डूकप्लुतो नाम दशमः । तत्र मण्डूक-
प्लुत्या यो जातो योगः स मण्डूकप्लुतः, स च ग्रहेण सह वे-
दितव्यः, अन्वस्य मण्डूकप्लुतिगमनामनवात् । उक्तं च-चन्द्र-
सूर्यनक्षत्राणि प्रतीनियतगतानि, ग्रहास्त्वनियतगतस्य इति । च-
दित्यं यथावयाधे दद्यान्नामपि योगानां स्वरूपमात्रनामना कृता
यथासंप्रदायमन्यथा वाच्या, तत्र युगे क्षत्रातिच्छत्रवर्जाः शेषा
नत्रापि योगाः प्रायेः बहुशो बहुषु च देशेषु भवन्ति । क्षत्राति-
च्छत्रयोगस्तु कदाचित्कस्मिंश्चित् देशे । सु० प्र० १२ पादु० ।
(३०) यागाङ्गवाद् योगाः । यमाऽऽदिकेषु योगाङ्गेषु, (ते च 'जोगे' शब्देऽनुपदमेव १३३८ पृष्ठे उच्यन्ते) वत्साहे, यो० ३ वि० । आ-
काशगमनाऽऽदिफलं पारलेपाऽऽदिके स्वयसंघाते, योग आकाश-
गमनाऽऽदिफलोऽप्यसंघातः । पि० । योगा वशीकरणोऽदि-
प्रयोजनाद् स्वयसंयोग इति । प्रश्न० २ स० २४२ । "जोगो पुण
होऽप्यलेवाह ।" नि० चू० १३ उ० । "धम्मिकस्य पाबंजवाऽऽ-
दिया तु जोगा मुणेरवरा ।" पं० भा० । पं० चू० । पादप्रज्ञपाऽऽद-
यः मौभाग्यदौ मौग्यकरा योगाः । य० ३ आ० १० । योगमौभाग्या-
ऽऽदिकृत् स्वयनचय इति । ग० १ आ० १० । (अन्ययुधिकाणां,
गृहस्थानां वा योगकरण प्रायश्चित्ताऽऽदिमुत्राणि 'अप्युत्थिद' शब्दे प्रथमनागे ४७२ पृष्ठे द्रष्टव्यानि । तेषां सूत्राणां व्या-
ख्यातया गाथाः 'गामणापमिण' शब्दे दृश्याः) तत्रात्मकं पञ्च-
दश उपायनादोपे च । पि० । (तद्वन्वयता 'जोगपिम्' शब्दे
दृश्या) श्रुतेपधाने, " जोगा य ब्रह्मरूपा ।" यागा उपधा-
नानि, प्रवृत्तिकर्या गच्छन्मदन यदुमेवाः । य० १ उ० । "आगा-
दमणागादे दुविधे जोग समासना दोह ।" जोगो दुविधा-
आगादो व, अणागादो व । जस्मि जोगे जतणा सो
आगादो । यथा भगवतीत्यादि । इतरे अणागादो, यथासुरा-
धयनाऽऽदि । नि० चू० ४ उ० । आकादनुत्तरस्थयनमगवत्या-
दिकम्, अनागाद दशैकालकाऽऽदिकमिति । जी० १० । स्या० ।
वाक्ये, वाक्यस्यैकार्यिकानाधकृत्य-"वहजोगजोग य ।" दश०
७ अ० । उद्योतयोत्तेषु रश्मिचन्द्रयोगार्थानेषु विष्णुमोऽऽदिषु
निधिचारनक्षत्राऽऽदीनामन्यतरान्यतमानाममृतयोगाऽऽदिययो-
ग इत्यादिके योगविशेषे, वाच्यः । पापमासिकयोगाऽऽदी दक्षि-
प्रत्याक्यान कायते, तत् किं " सपाणमोअणं पंचदासव आय-
बिल पञ्चखाह ।" इत्याचार्याऽऽदित्याने पठ्यते?, अथवा-"स-
पाणमोअण पञ्चदतिअ पगासण पञ्चखाह ।" इत्येकाशन-
काऽऽदिकस्थाने पठ्यते?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-"सपाणमोअणं पञ्च-
दासव आयबिल पञ्चखाह ।" इत्येवंप्रं प्रत्याक्यानं गुरुपर-
म्परया पठ्यमानमुपलभ्यते, न त्वन्यथेति । ७६ प्र० । सन० १
उल्ला० । योगमध्ये रात्रावनादरग्रहणं भवति, न वा ? , इति
प्रश्ने, उत्तरम्-रात्रौ योगिना सघट्टकामावात् किमपि प्रदीतं
न कल्पते, संघट्टक तु सायं भुक्तमिति प्रातः प्रवचनप्रवेदना-
न्तरमेव तद्वदण कल्पते इति । १०३ प्र० । सन० २ उल्ला० ।
आवहकसंग्रहयनाऽऽदियोगेषु पत्तनीयमुक्तगोभूममोदकानि
केचन गृह्णाति, केचन न?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-न गृह्णाति । वृ-
षभस्योऽस्तीति । १३१ प्र० । सन० ३ उल्ला० । आधश्यकबा-
गसंबद्धदशैकालिकयोगप्रवेशः शुद्ध्यति?, न वा ?, इति प्रश्ने,
उत्तरम्-शुद्ध्यति । १३३ प्र० । सन० ३ उल्ला० । येन साधुना
ये योगा न व्यूढाः, तेन तद्योगानां प्रवेशोत्तरणं कार्यते, न

जोगह्याण-योगस्थान-न० । योगो बीर्ये, तस्य स्थानं योग-

तादृशि स्वर्गगतिनिबन्धने मृताग्नारिष्वदायात, औदयिके प्रागे प्रशस्तरागाऽऽदिरूपे, क्षिप्तिने पुनर्योगिनां जाग्रतो वा निरमृता गवयः, तदुपाया योगिनां प्रवृत्तयो भवन्ति, अक्षेपेयैष

मोक्षपुरमाद्युपपत्तेः तथाविधकर्मरूपधर्माभावेन, तदपनयनार्थं
स्वापसमस्वनाशनाविलम्बादिति भावः ॥ ३० ॥

मिथ्यात्वे पन्ततां प्राप्ते, मित्राऽऽद्या अपि हृष्यः ।

मार्गाभिमुखभावेन, कूर्बते मोक्षयोजनम् ॥ ३१ ॥

मिथ्यात्वे मिथ्यात्वमोहनीये कर्मणि, मन्ततां प्राप्तेऽप्युत्तमधक-
त्वाऽऽदिभावेन मित्राऽऽद्या अपि हृष्यन्त्यतः, किं पुनः स्थिरा-
ऽऽद्या इत्यर्थः । मार्गाभिमुखभावेन मार्गसामुख्येन ह्यव्ययो-
नतया मोक्षयोजनं कूर्बते, अरमाऽऽवर्तनभावात्त्वेन समुचितबो-
ध्यतामिदं ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या जघकः शान्तो, विनीतो मृदुरुत्तमः ।

मूत्रे मिथ्याहगप्युक्तः, परमाऽऽनन्दभागतः ॥ ३२ ॥

अत उक्तहेतोः, सूत्रे जिनप्रवचने, प्रकृत्या निसर्गेण, भद्रको
निरुपमकल्याणमूर्तिः, शान्तः क्रोधविकाररहितः, विनीतोऽनुद-
नप्रकृतिः, मृदुनिर्दम्भः, उत्तमः सन्तोषसुखप्रधानः, मिथ्याहग-
पि, परमाऽऽनन्दभाक् निरतिशययोगसुखभाजनयुक्तः, शिवरा-
जपिबद्धित ॥ ३२ ॥ ६०० २० ६०० । (शिवराजपिबद्धित 'सिध'
शब्द वक्ष्यते) (मित्रा-तारा-बन्ना-दीमा-स्थिरा-कान्ता-
प्रभा-पराणां योगदृष्टीनां व्याख्यानं स्वस्वशब्दे दृष्टव्यम्)

योगदुष्प्रणिधान-योगदुष्प्रणिधान-न० । सावद्यप्रवर्तनालक्ष-
णे कायवाहमनसां प्रणिधाने, ध० १ अधि० ।

योगदुष्प्रणिधानानि, स्मृतेरनवतारणम् ।

अनादरश्चेति जिनेः, प्रोक्ताः सामायिके व्रते ॥ ५० ॥

योगदुष्प्रणिधानानां ते प्रकृतात्पञ्चातिशाराः सामायिक-
व्रते जिनेः प्रोक्ता इत्यन्वयः । तत्र योगाः कायवाह-
मनांसि, तेषां दुर्बुद्ध्यानि प्राणधानानि प्रणिधयो दुष्प्रणिधा-
नानि, सावद्ये प्रवर्तनालक्षणानीत्यर्थः । तत्रापि शरीरावय-
वानां प्राणपात्राऽऽदीनामानिभूतनाऽवस्थापनं कायदुष्प्र-
णिधानम् । घण्टास्काराभावोऽर्थानवगमश्चाप्येव च वाग्दु-
ष्प्रणिधानम् । क्रोधलोभद्वेहाभिमानीर्ष्याऽऽदयः कार्यव्यासङ्गः
संघमश्च मनोदुष्प्रणिधानम् । ध० २ अधि० । (एतेषां
सामायिकव्रतस्यातिचारत्वं 'सामाह्य' शब्दे वक्ष्यते)

योगपञ्चस्वराण-योगप्रत्याख्यान-न० । मनोवाक्कायानां व्या-
पारो योगः, तस्य प्रत्याख्यानं परिहारो योगप्रत्याख्यानम् । वस्त०
२६ अ० प्राणानिपाताऽऽदिषु कृतकारितानुमतिलक्षणानां मनः-
प्रभृतिव्यापाराणां निरोधप्रतिष्ठाने, व्र० १५ श० १ व० ।

योगप्रत्याख्यानकलं प्रश्नपूर्वकमाह—

जोगपञ्चस्वराणेणं जंते ! जीवे किं जणयः । जोगपञ्च-
स्वराणेणं अजोगितं जणयः । अजोगीणं जीवे नवं कम्मं
न बन्धइ, पुव्वबद्धं निज्जरेइ ॥ ३७ ॥

हे भगवन् ! योगप्रत्याख्यानेन जीवः किं जनयति ? योगप्रत्या-
ख्यानेन अयोगित्वं जनयति-शैलश्रीभाव भजति । अयोगी हि
जीवः अनुदेशगुणस्थाने प्रवर्तमानो जीवो नवं कर्म न बध्नाति,
पूर्वबद्धं कर्म निर्जरयति, कृपयतीति भावः । वस्त० २६ अ० ।
जोगपट्ट-योगपट्ट-न० । योगाभ्यासार्थं पट्टम् । योगिधार्यं पट्ट-
सूत्रमेव, वाच० । गुरुणा धार्यं विशिष्टं उत्तरपट्टे च । पु० ।

" चम्महेयणपट्टे य, चित्तिमित्रा धारणं गुरु । " पट्टो योगपट्ट
इति । ध० ३ अधि० ।

जोगपदिक्रमण-योगप्रतिक्रमण-न० । मनोवचनकायव्यापारा-
णामशासनानां व्यावर्तनरूपे प्रतिक्रमणभेदे, स्था० ५ उ० ३ उ० ।
जोगपर-योगपर-त्रि० । उत्साहपरं, धो० ४ वि० ।

जोगपरिणाम-योगपरिणाम-पु० । योग एव परिणामो योग-
परिणामः । जीवपरिणामभेदः, स च मनोवाक्कायजडाश्चिंधति ।
स्था० ८ उ० ।

जोगपिंड-योगपिण्ड-पु० । योगो वशोकरणाऽऽदिफलो ह्यव-
संयोगः । पञ्चा० १३ वि० । योगाद्वज्जनाऽऽदेरथासः पिण्डो
योगपिण्डः । आचा० २ धु० १ अ० ६ उ० । यागः पादप्रलेप-
नाऽऽदि तत्प्रयोगेण सन्धः पिण्डो योगपिण्डः । जीन० । यदा मु-
ग्धलोकात् सौभाग्याऽऽदित्रिवेपनराजवशात् करणाऽऽदितिलकेन
जलस्यत्रमार्गो ह्युधनसुलगदुर्तर्गाधिगुपदिश्याऽऽहार गृह्णाति,
तदा योगपिण्डोपः । इत्युक्तध्रुवणे पञ्चदशो उत्पादनादोषः,
उत्त० २६ अ० । पि० । ग० । ध० । स्था० ।

उत्पादनादोषाधिकारे योगचारमधिकृत्य—“पायलेवणे

जोगं ' इति व्याख्यानवज्राह—

सो भगदो जगकरा, जोगा आहारिया य इयरे य ।

अपत्यधुववामा, पायपत्रेवाऽणो इयरे ॥

योगाः सौभाग्यदौर्भाग्यकरा जनप्रियत्वाप्रियन्धकराः । ते च द्वि-
धा-आहार्याः, इतरे च । तत्राऽऽहार्या ये पानीयाऽऽदिना सहाज्य-
वह्निन्ते । तद्विपराना इतरे । तत्राऽऽहार्या-आप्यर्थाः, धूपावासाश्च ।
ये पानीयाऽऽदिना सह घर्षिता पीयन्ते ते आप्यर्थाः, धूपावा-
साः प्रतीताः । अथ चूर्णस्य वासानां च परस्परं कः प्रति-
विशेषः, द्वयोरपि क्रोदरूपत्वाविशेषात् ? । उच्यते-सामान्य-
ह्यनियमश्च । शुष्क आर्द्रौ वा क्रोदः चूर्णं, सुगन्धह्यन-
पञ्चाश्च शुष्कपेयं पिष्टाः वासाः, इतरे वाऽऽहार्या योगाः
पादप्रलेपनाऽऽदयः । पि० ।

जे भिक्खु जोगपिंडं जुंनइ, जुंजंते वा माडज्जइ ॥ ७१ ॥

जो जिकखु जोगपिंडं, जुंजेज्ज सयं तु अहव मातिजे ।

सो आणा अणवत्थं, भिच्छुत्तविराडणं पावे ॥ ७० ॥

पादलेवाऽऽदिजेनेहि आउट्टं जो पिंड उप्पादेति, तस्स आ-
णादी दासा । ति० चू० १३ उ० । “अ सशदिकारणसु वा जो-
गपिंड उप्पापज्जा ए दासो ति । ” ति० चू० १३ उ० ।

अत्र दृष्टान्तं माधात्रयेण भावयति—

नडकन्ड-विन्न-दीवे, पंचमया तावसाण निवसेति ।

पव्वद्विनेमु कुल्लवड, पाद्वेवुत्तारे मक्काओ ॥

जणे सावसाण खिसण, मापिय खमाइ ठाणु लेवेणं ।

सावयपयत्तकरणं, अविणय लोए चलणधोए ॥

पनिना निप वसंता, निवुरु नरकुल मिलण समियाओ ।

विम्बियपंचमया ता-वसाण पव्वज्ज माहा य ॥

“पृथ्यां प्रातिष्ठं नगरं, सुप्रतिष्ठः क्षितीश्वरः ।

कृष्णा वेणा च वाहिन्यौ, निष्ठनस्तुरुरान्तिके ॥ १ ॥

ब्रह्मदीपस्तयोरन्त-स्तत्राऽऽमन् केऽपि तापसाः ।

सुधीव पादलेपेन, ते जलोपरिचारिणः ॥ २ ॥

कणुः पृष्टस्तपःशक्ति-रत्नाकमियमोदशी ।
तेष्वाहतस्ततो लोकः, कृजिताः भायका अपि ॥ ३ ॥
आसतामपरे धर्माः, जिनधर्मोऽपि हीनपते ।
तदाऽऽर्यसमिताऽऽचार्याः, तत्रैयुषंजमानुलाः ॥ ४ ॥
आकः सुधागुरोराक्यद्, भौतोदन्तं गुरुस्ततः ।
प्रमितानां प्रबोधाय, शिक्षां तस्य ददौ रत्नः ॥ ५ ॥
सोऽथ गत्वा प्रजाते तान्, भौतान् सर्वानमन्त्रयत् ।
हृष्टास्तेऽसत्त्वचरिण्ये, कृजिताः भायका अपि ॥ ६ ॥
अपाऽऽनीय गृहे सर्वान्, पादशौचे कृतोद्यमः ।
स तैर्निबिध्यमानोऽपि, भक्त्यैवाक्षालयत् कमान् ॥ ७ ॥
धौताश्च पातुकास्तेषां, यथेष्टं भोजिनास्ततः ।
अयानुमजने आद्याः, अक्षालच इव व्यधुः ॥ ८ ॥
नद्यां प्राग्मत्प्रविष्टास्ते, मुदन्तस्तारकैर्धूनाः ।
तदेत्युच्चैर्जना ऊचुः-मुष्टाः स्मभ्युपगतपतैः ॥ ९ ॥
तत्राऽऽचार्यास्तदाऽऽयाताः, योगं क्लिप्या नर्दो जगुः ।
एहि पुत्रि ! यथा यामो, यथं परतटं तव ॥ १० ॥
मिमांसां चापि तदौ, सर्वेषामपि पश्यताम् ।
गुरुवः परतो जगुः-लोकः सर्वोऽपि विस्मितः ॥ ११ ॥
तापसाः प्रतिबुद्धास्ते, तेषां पार्श्वे प्रयवजुः ।
ते ब्रह्मदीपवासिवात्, तदाह्वाः साधयोऽभवन् ॥ १२ ॥
आ० क० ।

जोगबुद्धि-योगवृद्धि-स्त्री० । सम्यग्दर्शनाऽऽदिमुक्तिबीजात्कर्षे,
यो० । ब० ।

जोगव्यास-योगाचार्य-पुं० । योगो ध्यानं, तस्याचार्यः
परिचर्यो योगाचार्यः । ध्यानपरिचये, यो० ।

योगाभ्यासमाह-

स्थानांर्णार्थाऽऽलम्बन-तदन्ययोगपरिभावनं सम्यक् ।

परतत्त्वयोजनमलं, योगाचार्यस इति तत्त्वविदः ॥ ४ ॥

स्थायित्वेनेनेति स्थानमास्त्रनिवेशपरूपम्-कार्योत्सर्गपर्यङ्कव्यप-
न्नाऽऽसनाऽऽदिसकलशास्त्रसिद्धम् । ऊर्णः शब्दः, न च वर्णाऽऽत्म-
कः । अर्थः शब्दस्याभिधेयम् । आलम्बनं बाह्यो विषयः प्रतिमाऽऽ-
दिः । तस्मादात्मवैश्यादयः, तद्विरहितस्वरूपोऽनालम्बन इति यावत् ।
स्थानं चोर्णार्थश्चाऽऽलम्बनं च तदन्यश्चेति एव योगाः, तेषां परि-
भावनं सर्वतोऽप्यसत्तं, सम्यक् समीचीनं, पर तत्त्वं योजयतीति
परतत्त्वयोजनं, मोक्षेण योजनात्, अलम्बनार्थम्, योगस्य योगाङ्गरूप-
स्य ध्यानस्य वाऽभ्यासः परिचर्यो योगाभ्यासः, 'इति' इत्यं, तत्त्ववि-
दोऽजिघृक्षन्ति । कथं पुनः स्थानाऽऽर्णानां योगरूपत्वं, येन तत्परि-
भावनं योगाभ्यासो ज्ञेयः ? उच्यते-योगाङ्गत्वेन, योगाङ्गस्य च
शास्त्रेषु योगरूपताप्रसिद्धहेतुफलभावेनोपचारात् । योगाङ्गत्व तु
स्थानाऽऽर्णानां प्रतिपादितमेव योगशास्त्रेषु । यथोक्तम्-" यम-
नियमाऽऽसनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाव-
ङ्गानि । " (२-२९ पातञ्जलयोग०) ॥ ४ ॥ यो० २ वि० ।

जोगजंग-योगभङ्ग-पुं० । अनुपधानभङ्गे, स च द्विविधः-
सर्वभङ्गो, देशभङ्गश्च । व्य० ४ उ० । द्वा० । नि० । (योगभङ्गे प्राय-
श्चित्तम् 'चरित्यापविष्ट' शब्दे तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे कृष्टव्यम्)
जोगजावियमई-योगजावितमति-त्रि० । धर्मव्यापारविशेषथा-
स्तिबुद्धौ, " पायं तह जोगभाविमईणं । " योगभावितमतीनां
धर्मव्यापारविशेषवासितधियामिति । पञ्चा० ४ वि० ।

जोगमग-योगमार्ग-पुं० । योगवर्त्मनि, " आमुष्मिद् परमं,
सर्वस्य हि योगमार्गस्य । " यो० १५ वि० । अभ्यात्मशास्त्रपत्रे
च । पञ्चा० ११ वि० ।

जोगमुद्रा-योगमुद्रा-स्त्री० । हस्तविन्यासविशेषाऽऽत्मके मुद्रा-
भेदे, संघा० १ प्रस्ता० ।

योगमुद्रायाः स्वरूपमाह-

अष्टोत्तंरिभंगुलि-कोसाकोरिदं दोहिं इत्येहि ।

पिटोवरि कोप्परसं-ठिपहिं तह जोगमुद्रा सि ॥ १९ ॥

अन्यान्येन परस्परं, अन्तरिता व्यवहिता, अङ्गुलयः करशा-
खा यथोक्तौ, तथा तौ, कोशाऽऽकारौ च कमलकोरकाऽऽकृतौ, उ-
जयजोटेनेनाभ्योऽभ्यान्तरिताङ्गुलिकोशाऽऽकारौ, ताभ्याम् द्वाभ्यां,
इस्ताभ्यां कराभ्यां, करणभूताभ्याम् । पुनः किञ्चान्त्या ?-पेटुस्व
उदरस्व, उपरि ऊर्ध्वभागं, कूर्परज्यां कुदणिकाज्यां, संस्थितौ
व्यवस्थितौ यो तौ तथा ताभ्यां-पेटोपरिकूर्परसंस्थिताज्याम् ।
तथा तेन प्रकारेणाऽऽचरणगम्येन, अथवा-पञ्चाङ्गप्रणिश-
तापेलया समुच्चयार्थस्तथाजब्दः । योगो हस्तयोर्पौजनविशेषः,
समाधिर्यो, तत्प्रधाना मुद्राऽङ्गुल्यालविशेषो विघ्नविशेषव्यपो-
इनसमर्थो योगमुद्रा, भवतीति गम्यते । इतिशब्दो योगमुद्रा-
लक्षणसमाप्तिर्नसूचकः, उपप्रदर्शनार्थो वा-"इत्येवमङ्गुला योग-
मुद्रत्यर्थः" इति गाथायः ॥ १९ ॥ पञ्चा० ३ वि० । दर्श० ।

योगमुद्रया किं कर्तव्यम् ? इत्याह-

ययपाठो होइ जोगमुद्राय । (१७)

स्तवपाठः शक्रस्तवाऽऽदिपठनम्, भवति, कर्तव्य इति शेषः ।
कथा ? इत्याह-योगमुद्रया प्रदर्शितलक्षणया । ननु च-
तुर्विंशतिस्तवाऽऽनेरेव पाठो योगमुद्रया विधेयो, न तु
शक्रस्तवस्य, तर्हि किमर्थं समाकुञ्चितवामजानुर्नैमिष्यस्त-
दक्षिणजानुर्ललाटपट्टघटितकरकुर्मक्षः पठतीति जीवाभिग-
माऽऽदिष्वभिधीयते इति ? । सत्यम् । केवलं नामग्नौक-
विशेषणयुक्त एव तं पठतीति नियमोऽस्ति, पर्यङ्काऽऽसनस्थः
शिरोऽध्वनिवेशितकरकोरकम् पठतीत्यस्यापि ज्ञानार्धमकथा-
सु दर्शनात् । तथा हरिभक्ताऽऽचार्येणापि चैत्यवन्दनवृत्तौ-"कि-
तिनिहितजानुकरतश्चो भुवनगुणै विनिवेशितनयनमानसः प्राण-
पातवर्णकं पठति" इत्यस्य विध्यन्तरस्याभिधानात् । ततोऽ-
स्य पाठो विविधविधिविदर्शनात्सर्वेषां च तेषां प्रमाणग्रन्थोक्तत्वेन,
विनयविशेषज्ञतत्वेन च निषेद्धमशक्यत्वाद् योगमुद्रयाऽपि
शक्रस्तवपाठो न विरुध्यते, विविधप्रत्यामुनिमतानाम् । न चैता-
नि परस्परमतिविरुद्धानि, सर्वैरपि विनयस्य दर्शितत्वादिति ।
पञ्चा० ३ वि० । प्रव० । दर्श० । सङ्गा० ।

जोगरहिय-योगरहित-त्रि० । सम्यगकृतयोगोद्बहने, तदात्मके
सुत्रदोषभेदे च । न० । ध० ३ अधि० ।

जोगद्वोयण-योगद्वोचन-त्रि० । योग एव लोचनमस्ति यस्य ।
योगबलेन यथावस्थितवस्तुपरिज्ञानवति, यो० वि० ।

जोगवं-योगवत्-त्रि० । योजनं योगो व्यापारः तद्वान्, अनिशायने
मनुष्य । व्यापारवति, योगः समाधिः, सोऽस्यास्तीति यो-
गवान् । प्रशंभायां मनुष्य । समाधिमति, उक्त० ११ अ० । सय-
माऽऽदियोगवति च । सुत्र० १ अ० २ अ० १ उ० ।

जोगवह्म-योगवह्म-न० । योगोद्वहने, सेन० । प्राण योगो-
द्वहने कृत्वा साधको द्वादशाङ्गी पठेयुः, किं वाऽन्यथा वा ?
इति प्रश्ने, उत्तरम्-प्राण योगमुद्राया द्वादशाङ्गी पठेयुः । कदा-
चित्केनचिद्योगोद्वहने विनाऽपि द्वादशाङ्गी पठिता शास्त्रे दृ-
श्यते, तदपि कर्तव्यम्, आगमव्यवहारिकतया । यत
आगमव्यवहारो यथा लाभं जानाति, तथा करोतीति । ११६
प्र० । सेन० ४ वृत्ता० ।

जोगवाहि(ण्)-योगवाहिन-पुं० । योगेन वहति, वह-णिनिः । पार-
दे क्कारजेदे च । वाच० । धृतोपधानकारिण, स्था० १० डा० ।
च० । ६० । (एतद्वक्तव्यता ' जोगविहि ' शब्दे ११४ पृष्ठे
वक्ष्यते) योगेन समाधिना सर्वत्रानुसुकत्वलक्षणेन वहती-
त्येवंशलो जोगवाही । समाधिरुपायितरि, स्था० १० डा० ।

जोगविन्दु-योगविन्दु-पुं० । योगस्य मोक्षहेतोरनुष्ठानस्य बिन्दु-
रवयवो जोगविन्दुः । योगावयवे. योगावयवानां प्रतिपादके
आचार्यहरिमल्लसूरिविरचिते स्वनामक्याते प्रकरणग्रन्थेदे-
व । यो० वि० ।

तस्य चैवमादिसूत्रम्-

नत्वाऽऽद्यन्नविनिर्मुक्तं, शिवं योगोऽन्वन्दितम् ।

योगविन्दुं प्रवक्ष्यामि, तत्त्वसिद्ध्यै महोदयम् ॥ १ ॥

नत्वाऽभिवन्द्य, आदिः प्रथमभावः, अन्तः पर्यवसानं, तात्त्वां
विनिर्मुक्तं विरहितं, किमि, इत्याह-शिवं सकलोपसवकलावि-
कृतं देवताविशेषम् । कीदृशम्?, इत्याह-योगोऽन्वन्दितं गण-
राऽऽदिमहामुनिनमस्कृतम् । किमि, इत्याह-योगविन्दुम्-योगस्य
मोक्षहेतोरनुष्ठानस्य, बिन्दुरवयवो जोगविन्दुः, तत्प्रतिपाद-
कतया प्रकरणमपि योगविन्दुरुच्यते; ततो योगविन्दुनामकं प्र-
करणं, प्रवक्ष्यामि अभिधास्ये । किमर्थम् ? इत्याह-तत्त्वसिद्ध्यै
आत्माऽऽदत्तव्यवर्तीतिनिमित्तम् । पुनरपि कीदृशं योगविन्दुम्?,
इत्याह-महोदयं महान् प्रशस्य उच्यते निधेयसामुद्रयसं-
सिद्धिरूपो यस्मात् स तथा तम् ॥ १ ॥

पुनरपि कीदृशं योगविन्दुम् ?, इत्याह-

सर्वेषां योगशास्त्राणां-मविरोधेन तत्रतः ।

समीत्या स्थापकं चैव, मध्यस्थोऽस्तद्विदः प्रति ॥२॥

सर्वेषां कपिस्तुगताऽऽदिप्रणीतयोगशास्त्राणामभ्यात्मप्रयत्नानाम्,
अविरोधेन आश्रयनेनोपपन्नानां, तत्रतः पेक्षपर्यपर्यालोचनेन, त
पुनः शास्त्रग्रन्थेनापि तस्य प्रतिदर्शनम्, अन्यथाऽन्यथाप्रवृत्त-
त्वात् । पश्यते च-"प्रशान्तवाहितासंज्ञ, विषभागपरिक्रयम् । शि-
वयस्य ध्रुवादेति, योगिभिर्गीयते ह्यदः" ॥१॥ इति । तथा समीत्या
अन्यव्यतिरेकशुद्धयुक्तिरूपया, स्थापकमविसंवादाऽऽपादनेन प्र-
तिष्ठाकारि सर्वयोगशास्त्राणामेव । चैव इति समुच्चये । ननु यो-
गशास्त्रकाराणां निजनिजमतत्वात्तानिनिर्घोशेन विप्रतिपक्षवा-
दकं सर्वेय गताऽऽणां संस्थापकमिदं प्रकरणं स्यात्, इत्याह-
कृपाऽऽह-मध्यस्थान् स्वदर्शनरागपरदर्शनद्वेषयोर्मध्यजागवनिः,
तद्विरो योगशास्त्रविदः, भोतुं प्रति इति स्वदर्शनेन प्रतीत्य, अम-
ध्यमेव भोतुं वस्तुस्थापनाऽयोगात् । तथा चोक्तम्-"आपदी वत
निनीयति युक्तिं, तत्र यत्र मतिरस्य निविष्टा । पक्षपातरहितस्य
तु युक्ति-यस्य तत्र मतिरिति निवेशम्" ॥ १ ॥ इति । आद्यन्तवि-
निर्मुक्तमिति च विशेषणं शिवसन्तानापेक्षम् । न पुनरेकः कश्चि-
दनादिदुः शिवः समस्ति, तस्य शास्त्रान्तरे महता प्रबन्धेन प्र-

तिविद्धत्वात् । अत्र च नत्वा शिवमित्यनेन विघ्नापादहेतुः शास्त्र-
मूलं महत्प्रमुक्तम् । योगविन्दुमित्यनेन प्रकाशप्रकाशपर्यमाभ्यस्यम् ।
तत्त्वसिद्ध्यै इत्यनेनान्तरप्रयोजनम् । महोदयमित्यनेन तु परम्प-
राप्रयोजनमितिहितम् । अभिधानाभिधेयलक्षणं च मध्यः स्व-
यमेव वाक्य इति सर्वेषां योगशास्त्राणामविरोधेन इत्युक्तम् ॥२॥
यो० वि० ।

अथास्य योगशास्त्रविरचनस्य प्रयोजनमुद्धारणानं स्वनाम च
सुचयन् शास्त्रकार इदमाह-

स्वल्पमत्यनुकम्पायै, योगशास्त्रमद्वानवात् ।

आचार्यद्विरिजडेण, योगविन्दुः समुद्धृतः ॥ ५२५ ॥

स्वल्पमत्यनुकम्पायै तुच्छमतिजनानुग्रहाय, योगशास्त्रावेषव
तत्तत्तन्त्रान्तरप्रसक्तानि महार्णवो महासमुद्रः, नस्मात् । आचा-
र्यहरिमलेनेति शास्त्रकृतो नाम । किमि, इत्याह-योगविन्दुः समु-
द्धृतः पृथक्कृत इति ॥ ५२५ ॥

अथ शास्त्रकृद्वैवप्रणिधानमाह-

समुद्धृत्यार्जितं पुण्यं, यदेनं शुचयोगतः ।

जवाऽऽन्यविरहात् तेन, जनः स्ताद्योगलोचनः ॥५२६॥

समुद्धृत्य-उद्धारणानाविसंवादेन पृथक्कृत्य, अर्जितमुपायं,
पुण्यं शुभकर्म, यद्विशिष्टस्वरूपम्, एनं योगविन्दुम्, शुभयोगतः
परोपकाररूपशुभव्यापारात्, भवाऽऽन्यविरहात् रागद्वेषमोह-
लक्षणसंसारान्धभावस्य परिहारेण, तेन शुभकर्मणा, जनो
भवभोक्तः, स्ताद्वैवतु कीदृशः?, इति आह-योगलोचनः-यथाऽव-
स्थितवस्तुपरिहानावन्ध्यकारणत्वाद् योग एव लोचनमिति यस्य
स तथा । विरह इति च नगवतः श्रीहरिजलसूरः स्वप्रकरणाद्-
प्रयोक्तु इति । यो० वि० ।

जोगविन्दु-योगविन्दु-पुं० । निरवयवव्यापारे, " उन्नमो
जोगविन्दुः । " पञ्चा० १८ वि० ।

जोगविधि-योगविधि-पुं० । योगविधाने, यो० १३ वि० ।

उपधानवहने विना आद्यस्य, योगोद्वहने च विना साधोः
स्वलोचनश्रुताध्ययनयाचनाऽऽदिकमधर्म इति स्थितम् । यो-
गाङ्गराणि चैतानि-" तिहिं ठाणेहिं सपक्षे अण्णार अणाहं
अणवदं द्दहमजं चाउरंतसंसारकंतार वीतीवपञ्जा । तजहा-
अणिदाणयाए, दिट्ठिपणयाए, जोगवाहिताए । " इति स्था-
नाङ्कतुनीयस्थाने । तथा-" द्दसहिं ठाणेहिं जीवा आगमस्सि
महगताए कम्मं पकरिति । तं जहा-अणिदाणयाए, दिट्ठिपण-
याए, जोगवाहिताए, खंतिस्समणयाए, जिह्दियायाए, अमा-
हत्तयाए, अपासरयाए, सुमामन्नयाए, पवणवच्चलयाए,
पवणउत्तमावणयाए । " इति स्थानाङ्कदशमस्थाने । तथा-
" णीयाविस्ती अचवत्ते, अमार्हं अकठहत्ते । विणीअविणए
वत्ते, जोगवं क्कदासवं ॥ " (३७ गाथा) तथा-" पयणूकोदमाणे
अ, मायालोभपयसुए । पसन्निस्से इत्तप्पा, जोगवं उवहा-
णवं ॥ " (२६ गाथा) इति चतुस्सिंहासराध्ययने । तथा-" अणि-
स्सिभोवहाणत्ति " समवायाङ्के द्वाविंशद्योगसंग्रहाधिकारे ।
तथा-" नाणं पंचविहं पणसं । तं जहा-आभिणिधोहिअनाणं
जाव केवसणणं । तस्य चत्तारि नाणां ठप्पां उवणिउजां णो
उहिसंति, णो समुहिसंति, णो अणुसंति, सुअनाणस्स व-
हेत्ता १, समुहत्ता २, अणुत्ता ३, अणुभोगो ४, पवत्ता ५ । "
इत्याद्यनुयोगद्वारे उद्देशाऽऽदिकरखं च योगस्यैवेति कर्तव्यता ।

एवं कालमहताऽऽदिबिधिरप्युत्तराध्ययनाऽऽदिगतो द्रष्टव्यः । उपधानं च यद्यस्मिन्नह्नाऽऽदौ भणितं, तत्तद्विधिश्च योगविधिप्रतिपादकप्रत्ययतां हेतुः । कासकमश्च आचाराङ्गाऽऽदिस्त्रिवर्षाऽऽदिपञ्चमः सूत्रोक्तः, तद्विधानेन ददतस्तु आकाशज्ज्ञाऽऽदयो दोषा एव ।
स च काशो यथा—

“ तिर्यक्सिपविभ्रागस्त उ, आचारपक्षपणाममज्जवर्ण ।
अववरिस्तस्व च सम्मं, सूत्रगङ्गा नाम मंगं ति ॥ १ ॥
वसकप्यवधद्वारा, संयच्छरपणगदिकिञ्चनस्तस्व ।
छाणं समवाभो चि अ, अगाहं अदुवासस्त ॥ २ ॥
वसवासस्त विवादा, पक्षारसवासयस्त य इमाभ्यो ।
सुदुष्प्रविमाणमार्त, अज्जयणा पंच नायन्था ॥ ३ ॥
वारसवासस्त तहा, अरुणवधायार् पंच अज्जयणा ।
तेरसवासस्त तहा, उछाणसुआहमा अउरो ॥ ४ ॥
अउदसवासस्त तहा, आसोविसनायणे जिणा विति ।
पक्षरसवासगस्त य, दिछीविसमावणं तह य ॥ ५ ॥
सोससवासार्सु य, पक्कुत्तरवट्टिएसु जहसंखं ।
आरणभायणमहसुवि-णभायणा तेअगानसग्गा ॥ ६ ॥
पण्णवासगस्त उ, दिछीवाभो दुवालसममंगं ।
तेसु पुण वीसवरिसो, अणुवाहं सव्वसुस्तस्त ॥ ७ ॥ इति ।
आयव्यकाऽऽदेस्तु योगोद्वहनोत्तरकाल एव काल इत्यवसेयम् ।
ध० ६ अधि० ।

अहृणा सेमसाहणं जोगविही विधाद्विज्जइ । तत्थ पदमं कालगहणविही जसइ—“दिण १ वसहि २ कालवेला १, दिसि ४ सोही ९ कालविहि ६ समकवाया ।
सज्झायप्पहवणं ७, वुच्छामि जहागमं सुगमं” ॥ १ ॥ दारं ।
तत्थ चित्तस्स आसोयस्स य सुक्कपंचमीए, आसादस्स कत्थियस्स य सुक्कवउदमीए य मज्झएहाओ आरब्ज पभिवयंतेसु दिणेषु लाहेसु पुण सावणपुष्पिमाए महा-
अमज्झायं ति काउं कालगहणं—अज्झयणउहेसाइयं ण कीरइ, जगवईवज्जं जोगा य ण णिक्खिपंति । चित्तसु-
प्पएगारसीओ आरब्ज पुष्पिपंतेसु दिवसेसु अचित्तरज-
ओदुमावणत्थं पडिक्कमणापंतरं चउज्जोअगरं चित्तयमाणो काउस्सग्गो कीरइ । अह न सुपरियं तो संवच्छरं जाव भूडीए पमंतीए असज्झाओ । मूरगहणे मुक्के तं चेव अहो-
रत्तमसज्झाइयं, अमुक्के तं चेव, अन्नं च । एवं चंदगहणे मुक्के सा चेव राई; अमुक्के सा राई. अन्नं च अहोरत्तं ॥

यतः—

“मगह निव्वुरु एवं, सूरई जेण हंतिऽहोरत्ता ।
आइन्नं दिणमुक्के, सो विय दिवसो य राई य” ॥ १ ॥

गंधर्वनगरादिसिदाहउक्काचिज्जुहिं इक्किक्का पोरिमी अ-
सज्झाओ । गज्जिए दो पोरिमी । रविजुयअदानकवत्ताओ जाव माइयंता दस नक्खत्ता, ताव विज्जुगज्जिएहिं न अस-
ज्झाओ । धरहने जूमिक्के य अहप्पहरा । मंसरुधिरपत्ति-

इवुद्धिमए सत्तघरअंतरगए य अहोरत्तं । पहियाए रओवुद्धी-
ए महाकम्मे आसने पुरिसाणं इत्थीणं वा जुज्जधू-
लिमाइमे गादपलीवणे जत्थिरं दंमिए कासगए ठवियेव जाव असमंजसं, ताव असज्झाओ । निरंतरं वुव्वुयवुद्धीए तिन्हं, सामन्नधाराए पंचएहं, फुमियमित्ताए सत्तएहं दि-
णाणं परेण आउक्कायभावियं ति जिन्नमासं असज्झाओ ।
वसही पुण गीयत्थेण उजयकासं दन्ताइएहिं सोहि-
यव्वा-तत्थ तेरिच्छं सोणियमंसचम्मअद्विरुवं अणु-
द्धियं सत्तहृत्थज्जंतरे पणकालाओ पोरिमितिगमस-
ज्झाओ । सोणियं पुण जूमिपभियं उद्विजं न कप्पइ ।
मंसे पुण वहि धोए अंतो पक्के कप्पइ । अहए जिजे गवाइपसूयाए तहा जराए पमिए तहेव पोरिमितिगम-
सज्झाओ । विराळाइणा महाकायमृमगाइगहिए अंतो सट्ठिहृत्थस्स अहोरत्तमसज्झाओ । दगवाहेण वृद्धे अग्गिणा वृद्धे परियावन्ने विवन्ने गिलिओग्गिहिए उभयनिग-
मसगक्काहिए हंतरिए य न असज्झाओ, माणुस्सए वि नवरं हृत्थमए तिसु अहोरत्तं । अहिए पुण वारस वरिसाणि । दंते नहे पयत्थेण गविहे अदिहे तस्सोहडाव-
णहं अहुस्सासो उस्सग्गो कीरइ । इत्थीए मासाविए महाउपत्ताए तिभि दिणाणि अमज्झाओ; परओ तहा पावासुयाए वसवेहिं पन्नविपाए अणन्धंताए तहेव काउ-
सग्गो । पसूयाए कवहए जाव सत्तदिणे, कव्वदियाए पुण अट्टादिणं, जगदलाइएमु बाहिं थोइयनइयवगादवंधिए न असज्झाइयं । तह विगलंतेहिं तिभि बंधा कायव्वा ।
अणाहमहए बाहिं नीणियमित्ते विसुज्जइ ।

“रुहाइगिहमुत्ताणे, असिचोमाऽऽघाए वार वरिसाणि ।
अमज्झाइयं च रुहिरे, पच्छियपाओ जाहिं खुप्पे ॥ १ ॥

असज्झाए अलोए, काळाइए अणुक्खरण कुज्जा ।

घाणामुत्तपुरीमे, चित्थिमिलि अन्नत्थ गम्मइ वा ॥ २ ॥”

एवं सुद्धे दिवसे पच्छिमपोरिमीए सोद्वित्तु गुरुपुरओ वमहीए पवेड्याए आवस्सए कए फिमियाए कालवेलाए जहाकाले उस्सग्गं तिसु चउमु वा कएसु कासो मज्झायस्म पेप्पइ, नहि वाघाओ कालो धित्तव्वो । अहोरत्तं पुण फिमणे अहुरसिओ, तइयपहरंतममयए वेरत्तिओ, तओ वेरत्ति-
यसज्झायपहवणं । तस्सज्झायकरणकालं विलंबिय, जहा खलियाइणा अहवेलाइए कालगहणवेला, पडिक्कमणवे-
ला य पडुखइ, तहा पाजाओ येत्तव्वो । तहा तिसु तिप्पि तारगाओ ति पाजाइए अदिहे वि वासासु अ ता-
रगा चउरो उन्नम्पि चिट्ठो वि कालगहणवेलाए आय-
रियस्स मच्चाइकहणविकेखाइणा वायणापरियअभावे य काळग्गाहिणो अन्नपरिहं हिताए निरावाइहाणे उवणापरि-

यं ठविस्तु पदमकासकासस्वगं एयदिसाभिमुहो चैव करिति ।
सं जहा—“पाउसिअ अहोरसे, उत्तरदिमि पुव्व पेहए कालं ।
बेरसियम्मि जवणा, पुव्वदिमा पव्विसे कास्से ” ॥ १ ॥
कासगाही पुण पुरिसगुणजुत्तो कालं गिएहइ ।
“ पियधम्मो ददधम्मो, संविग्गो चैवऽवज्जभीरू य ।
स्वेयसे य अजीरू, कासं पडिसेहए साहू ” ॥ १ ॥
सामन्नेण ताव कालगगहणविही जसस—
“कणगाइणं ति कालं, ति पंच मत्तेव सिसिरवासेसु ।
उक्का उ सरेहा जा, रेहारहिओ जवे कणगो” ॥ २ ॥
कणगो सखरेहो, पगासविरहिओ य । उक्का महंतरेहा,
पगासकारिणं । य । अहवा—रेहारविरहिओ विष्कुल्लिगो पगा-
सकरो उक्का चैव । काले गिहमाणे कासगाहिणो दंढ-
रस्स वा बंछंतस्स णियसंतस्स कासल्लियावणिया, काउस्स-
णो वा बंदणानंतरं संदिसावणपवेयणसमए वा पावा-
सुयाइं रुयंतेहिं अच्चायासेण रुयंति अजंपिरहिं जगेण जंपि-
ऊण अणेणावि बीसरसदरुयनेण ठीयाडित्तयविहसियनि-
हरपहरणरोसाविच्छस्स ठाडिं निद्धिमारिहच्चाइ अणिट्ट-
विमएण चउचउविहम्मं ति सव्वत्थ जोडुव्हित्त्वल्लियाइएहि
च उएहविओ पाभाइओ पुण उव्वहओ इक्किमंरुले तिभि वारे
धित्तुं कप्पइ । अभावे पुण तहिं चैव नववेत्ता धिप्पइ । इमि-
णा विहिणा जइ संदिनावणपुव्वं भज्जइ, तो मूत्ताओ धिप्पइ ।
अइ संदिसावणानंतरं बंछंतस्स कासमंरुत्तस्स पडिसेहणानं-
तरं पुव्वं वा जज्जइ, तो एमेव निगसियकालगिएहवो उव-
णायरियसमीवे खमासमणपुव्वं संदिसावणविहिणा कास-
मंरुत्तं आगच्छइ । अह कासमंरुत्ते पडिसेहणानंतरं कालका-
उस्सगण काउस्सगाणंतरं कासमंरुत्ते ठियस्स तो तत्थेव
ठियो उवणायरियसमुहं ठाऊण पंचगखमासमणपुव्वं
संदिसाविय पुणो मूत्ताओ काउस्सगं करेइ । अइ का-
लकाउस्सगाणंतरं गच्छतस्स पवेपणसमए भज्जइ, तो
मूत्ताओ धिप्पइ ।

निर्ननेण कालगगहणविही जसस—तत्थ पाउभिए पदमं
कासभूमि पपज्जिय दक्खिणदिसाए उवणायरियं ठवि-
स्तु कालगाही दंमियाहत्यवामपासद्वियदंरुधरसमीवे ख-
मासमणपुव्वं जणइ—इच्छाकारेण संदिसह वाघाइअ-
कालपकियरउं, इत्थं मत्थएण वंदामि । आवसी इत्थं
आमज्ज ३, निर्मीही ? आमज्ज ३, निर्मीही ? आसज्ज
३, निर्मीही नमो खमासमणानं भणिय कालसगासे दो वि
चिट्ठेति । तओ दंढधरो दिमाऽऽहोयं करिय इत्थद्वियदंमिया-
संमुहं मत्थएण वंदामि । आवसी इत्थं इच्छाऽ नमो खमा-
समणानं जणिय उवणायरियसमीवे खमासमणं दाउं एवं
भणइ—इच्छाकारेण संदिसह वाघाइयं च कासं वाचइइ,

इत्थं मत्थएण वंदामि । आवसी इत्थं आमज्ज ३, इत्यादि
नमो खमासमणानमित्थं जणिय कालगाहिंसमीवे दक्खि-
णाभिमुहो चिट्ठइ । इत्थं गंरुधरपुणं दिट्ठंतो नायवो ।
जइ दंरुधरेण महंतमरेण घुट्टं, तो जेण न सुयं, तस्स कासो
न दिज्जइ, अहव एहिं न सुयं, तो दंरुधरस्स न दिज्जइ ।
तओ कासगाही दंमियासंमुहं मत्थएण वंदामि, आवसी
इत्थं आमज्ज ३, इच्छाऽ नमो खमासमणानमित्थन्तम् । तओ
उवणायरियसमीवे खमासमणपुव्वं इरियं पडिक्कमइ, नमो-
कारं चित्तेइ, पारित्ता नमुकारं भणइ खमासमणानं पुव्वि
पुत्ति पेहिय बारसावत्तं वंदणं दाउं—इच्छाकारेण संदिसह
वाघाइअकाललिआवणियं इत्थं मत्थएण वंदामि । आवसी
इत्थं आमज्ज ३, नमो खमासमणानमित्थाइणा कालमंरुत्ते
जाइ दंरुधरो, तस्संमुहं दंमियं धरेइ, तओ कालगाही
तयग्गे ओह्मिउं मत्थएण वंदामि, इरियावहियं पडिक्कमिउं
इत्थं इच्छामि पडिक्कमिउं इरियावहियाए भणिउ काउस्स-
ग्गे नमुकारं चित्तेइ । पारित्ता नमुकारं भणिय मंसासए पडि-
होहिय दो वि उव्विसंति । तओ कासगाही दाहिणचलणो-
वरि मंभच्छं कासमंरुत्ते रयहरणं उविय मुहपुत्ति उवरि कायं
च पेहिय वामहत्थेण कासमंरुत्तं संघट्टिय दाहिणह-
त्थगहियरयहरणेण पाए पपज्जिय मुहपुत्तिं संगोविय
दाहिणजंघमूने रयहरणं वामहत्थेण निवेसिय रयहरणद-
मियाहिं दाहिणहत्थं तिष्ठिवारे हिट्ठोवरि संघट्टिय काल-
मंरुत्तमंमियकयसंपुरुहत्थगुंगुट्टएहिं नामाए दाहिण-
कंथे वा तिभि वारे उव्वभागं करिय हिट्ठोवरि दोहिं
हत्थेहिं एगंतरियं तिभि वारे आवत्तेण जूमि परामुसि-
य दाहिणहत्थगहियरयहरणेण कालमंरुत्तद्वियवामक-
रंगुट्टअंगुलीणं अंतरे तिन्नि वारे पपज्जिय वामजाणुणा
कालमंरुत्तं संघट्टिय दंढधरहत्याओ दंमियं गहिय पेहि-
य कफीए निवेमेइ । एवं तिन्नि वारे पुत्तिपेहणपुव्वं मं-
हत्तं पडिसेहिय दंमियं नमोकारपुव्वं दंरुधरकरे सम्पेइ ।
तओ दोहिं हत्थेहिं कालमंरुत्तं संघट्टिय हत्थेसु पाएसु
समगगदाउं तो निर्मीही नमो खमासमणानं ति जणतो
कालमंरुत्ते पविमइ, चोलपट्टं पडिलेहेइ, मागारियस्स जावे
उच्छो होऊण रयहरणेणं ते पपज्जिय जणइ—वाघाइका-
ललियावणियं करामि काउस्सगं, अन्नत्थूमसिएणं जाव
वोसिरामि । कासगाहे उद्धट्टिए दंरुधरो वि उच्छो होऊण
भणइ—इच्छाकारि साहवो ! उव्वउत्ता होइ । वाघाइयकालं
वाचइइ, दंमियं तस्म रज्जे धरइ, अभिक्खणं कालगाहिस्स
पाए पपज्जइ य, इयरे काउस्सग्गे नमुकारं चित्तिय साणियं
वाढाओ समाहहु रयहरणसणाहं मुहपुत्तियं मुहं दाउं स-
चाविसुस्सासं चउवीसं थयं चित्तेइ । तओ छुमपुप्फियं

सामन्नपुत्रियं अज्जयणे, तइयज्जयणस्स सिद्धो गं च ।
एवमुत्तराए चितिय पुत्राए दाहिणाए पच्छिमाए चितेइ,
पुणो उत्तराए बाहाओ अवलंबिय नमुकारं चितेइ, पारित्ता
नमुकारं कट्टिता मत्थएण वंदामि आवसी इच्छं इच्छावि-
हिणा उवणायरियसमीवे पवेसिय खमाममणपुत्रं इरियं
पढिकमइ । काउस्सगे नमुकारं चितिय जणित्ता य खमा-
समणपुत्रं पुत्ति पेहिय वंदणं दाउं इच्छाकारेण संदिसह
बाधाइअकालं पवेसिउं, इच्छं खमाममण इच्छकारि साहवो
बाधाइअकालो मुज्झइ । भगवन् ! सुद्धो बाधाओ काओ
मुच्छो । तओ मंगलाइसज्जायं करंति । दंरुधरो खमाममण-
पुत्रं भणइ-साहवो ! दिट्ठं सुयं किंचि पुच्छिअ, मुच्छो काओ ।
एवं अण्णरत्तियपाजाइया वि धिप्पंति । केवलं तयभावे
पाजाइए इच्छाकारेण संदिसह पाजाओ काओलिओ ।
जाव मुच्छं ति जणइ । एवं सुच्छे काले पाजाइए य
उवणायरियसमीवे गुरुहिं समं खमाममणपुत्रं पुत्ति पे-
हिय वंदणे दिन्ने साहवो जणंति-इच्छाकारेण संदिसह
सज्जायं संदिसाविउं । गुरु भणइ-संदिसावेह । साहवो
इच्छं ति जणिय खमाममणं दाऊण जणंति-इच्छाकारेण
संदिसह सज्जायं पट्टविउं । गुरु जणइ-पट्टवेह । साहवो
इच्छं ति जणंति । तओ गुरुहिं एवं चेव पट्टाविए सव्वे
जणंति-सज्जायस्स पट्टावणियं करेमि काउस्सगमि-
च्छाइ । जाव बोसिरामि । तओ नमुकारं चितिय सणियं
सणियं बाहाओ साहवो सत्तावीसुस्सासं चउवीमत्थयं
उमपुत्तिपं सामन्नपुत्रियं तइयज्जयणसिद्धो गं च चितिय
बाहाओ अवलंबिय नमुकारं चितिय पारित्ता नमुकारं
जणिय वंदणं दाउं गुरु भणइ-इच्छाकारेण संदिसह स-
ज्जायं पवेइउं इच्छं पुणो खमाममणपुत्रं जणइ-इच्छकारि
साहवो सज्जाओ मुज्झइ । भगवन् ! मुच्छो सज्जाओ मुच्छो ।
एवं साहूहिं वि गुरुपुरओ सज्जाए पवेइए सव्वे समगं स-
ज्जायं करंति । तओ वंदणं सज्जायं करंति । तओ वंद-
णं दाउं गुरुहिं वइसणगे संदिसाविए खमाममणपुत्रं वइ-
सणगे ठामित्ति भणिए इयरे वि तहेव करंति । पाजाइय-
सज्जायं पुण तओ जाव मुच्छं ति जणइ । अत्रापि कुनस्व-
लिताऽऽदिजिः कालव्याघातः । एवं सुच्छे सज्जाए पोरि-
सिं जाव सज्जाइत्ता उवणायरियसमीवे खमाममणपुत्रं
इच्छाकारेण संदिसह सज्जायं पढिकमिउं इच्छं सज्जायप-
ढिकमावणियं करेमि काउस्सगमिच्छाइ नमुकारचित्ताणं,
जणंति च । एवं कालपढिकमणं पि पाजाइए पुण पच्छिमपो-
रिमीए पुणो वि सज्जायं पट्टविय करिय पढिकमिय कालो
पढिकमेयव्वो । अमुच्छे पुण पाजाइए अओ वि काओ
सुपढिजगिओ पाजाइयठाणे ठापयव्वो ॥ दारं ॥ ९ ॥

“जोगिगुणा? जोगुक्खिब २, सुयअंगुदेसऽणुन्न नंदी य १ ।
जोगाणुद्धाणविही ४, कप्पु ५ संसवह ६ निक्खेवो ७ । १ ।

तत्थ-

गुरुजत्तो अपमत्तो, खंतो य निरुयगत्तो ।
धीरचित्तो दहसत्तो, विणयजुत्तो जवविरत्तो ॥ २ ॥
जियओहो जियनिहो, हियपियमियजंपिरो मिउ अस्थो ।
अप्पाहारो अप्पो-वही य दक्खो सुदक्खिन्नो ॥ ३ ॥
पंचसमिओ तिगुत्तो, उज्जुत्तो संजमे तवे चरणे ।
परिसहसह होइ मुणी, विसेसओ जोगवाहि ति ॥ ४ ॥
कयसाहिओयकम्मे, तिवासपरियाइएण काहेण ।
आयाएकप्पाई, ठविसिउं कप्पाई जुग्गो ॥ ५ ॥

तत्थ जोगा दुविहा-गणिजोगा, बाहिरजोगा य गणिजोगा
विवाहपन्नत्ती, बाहिरजोगा उकालिया । उकालिया आव-
स्सगाई । ते पुण संघट्टयं, कालिए सुभंघट्टयं । ते दुविहा-
आगाढा, अणगाढा य । आगाढा-उत्तरज्जयणासत्ति-
कयाविवाहपन्नत्ती पण्डवागरणमहानिसीहाणि । आगाढा
नाम-सव्वसम्पत्तीए उत्तरिज्जइ ति काउं आगाढेनु
उत्तरज्जयणवज्जेसु आउवाणयं च हवइ । सेसा सव्वे अ-
णगाढा । असम्पत्तीए वि कारणे दिणतिगाणंतरं उ-
त्तरिज्जइ ति गोसे पढिकमणणंतरं चूडियाए पवेइए
पढिलेहणणंतरं वसहीए पवेइआए साह उवओगं क-
रिय गंधे आणिय गओ पुरओ पुत्ति पेहिय खमाममण-
पुत्रं भणइ-इच्छकारि तुम्हे अम्हे जोगुक्खेवावणियं
देवे वंदावेह । तओ सकत्थयं भणिय खमाममणपुत्रं
जोगुक्खेवावणियं सत्तावीसुस्सासं काउस्सगं रज्जं
करिय चउवीमत्थयं जणइ । कालिएसु पुण गुरुहिं जोग-
वाहिए सज्जायपट्टविए जोगुक्खेवे कए सुयकत्थंस्स
अंगस्स उहेमे अणुन्ना य नंदी जवइ । तत्थ खमाममणपु-
त्रं अणुसुयकत्थं अंगउहेसावणियं वा नंदिकहावणियं
वा सनिकत्थं करेह । एवं देवे वंदावेह । तओ चउतियहिं
थुईहिं देवे वंदिय बारमावत्तं वंदणं देइ । तओ दो वि
नंदिकहावणियं सत्तावीसुस्सासं काउस्सगं करंति, चउ-
वीमत्थयं भणंति । तओ गुरु नमुकारपुत्रं नंदिं कइइ । सा
वेयं-नाणं पंचावेहं पणत्तं । तं जहा-आजिणिबोटियनाणं,
सुयणाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं, केवलनाणं । तत्थ
चत्तारि नाणाइ ठण्णः उवणिजाइं नो उहिसिज्जंति, नो
समुहिसिज्जंति, नो अणुन्नविज्जंति, सुयनाणस्स उहेमो
समुहेमो अणुआणुओगो य पवत्तइ । जइ सुयनाणस्स उहेमो
समुहेमो अणुआणुओगो य पवत्तइ, किं अंगपविट्टस्स उहेमो
समुहेमो अणुआणुओगो य पवत्तइ ? । अंगपविट्टस्स जइ
उहेमो समुहेमो अणुआणुओगो पवत्तइ, अंगवाहिरस्स वि

उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ । जइ अंगवाह-
रस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, किं आवस्स-
गस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, आवस्सगव-
रित्तस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ ॥४॥ जइ
आवस्सगवरित्तस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ,
कालियस्स वि उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ । उका-
लियस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, दसवेयालि-
यस्स रायपमेणियस्स जीवाजिगमस्स पञ्चवणाए महा-
पञ्चवणाए णंदीए अणुओगदाराणं देविदत्थयस्स तंदुलवेया-
लियस्स चंदाविजयस्स पोरिसिपंदस्स मंडलिपवेसस्स
गणिविज्जाए विज्जावरणविणिच्छियस्स जाणविभत्तीए
परणविज्जाए आयविसोदीए संझेहणासुयस्स वीयराग-
सुयस्स विहारकप्पस्स चरणविहीए आउरपच्चक्खा-
णस्स सव्वेभिं पि एएसिं उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओ-
गो पवत्तइ । जइ कालियस्स उद्देशो समुद्देशो अ-
णुआणुओगो पवत्तइ, उकालियस्स वि उद्देशो समुद्देशो
अणुआणुओगो पवत्तइ । जइ आवस्सगवरित्तस्स
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, कालियस्स वि
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, उकालियस्स वि
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ ॥५॥ जइ उकालि-
यस्स उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, दसवेयालियस्स
रायपमेणियस्स जीवाजिगमस्स पञ्चवणाए महापञ्चवणाए
णंदीए अणुओगदाराणं देविदत्थयस्स तंदुलवेयालियस्स
चंदाविजयस्स पोरिसिपंदस्स मंडलिपवेसस्स गणिविज्जाए
विज्जावरणविणिच्छियस्स जाणविज्जाए परणविज्जाए
आयविसोदीए संझेहणासुयस्स वीयरागसुयस्स विहारकप्प-
स्स चरणविहीए आउरपच्चक्खाणस्स सव्वेभिं पि एएसिं
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ ॥६॥ जइ कालियस्स
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, किं उत्तरज्जयणा-
णं कप्पस्स ववहारस्स इसिनामियाणं निसीहस्स महानि-
सोहस्स सूरपञ्चत्तीए जंबूदीवपञ्चत्तीए चंदपञ्चत्तीए दीवमा-
गरपञ्चत्तीए खुड्डियाविमाणपविज्जाए महद्धियाविमाण-
पविज्जाए अंगचुल्लियाए बंगचुल्लियाए विवाहचुल्लियाए
अरुणोववाए देविदत्थयस्स [वरुणोववायस्स] तंदुलवेया-
लियस्स चंदाविजयस्स पोरिसिपंदस्स मंडलिपवेसस्स ग-
णिविज्जाए विज्जावरणविणिच्छियस्स जाणविभत्तीए पर-
णविज्जाए आयविसोदियस्स गरुडोववायस्स धरणोववा-
यस्स वेसमणोववायस्स बेलंधरोववायस्स [देविदोववायस्स]
उद्दाणसुयस्स समुद्दाणसुयस्स नागपरियावलिपाणं निर-
यावल्लियाणं कप्पियाणं कप्पवन्धियाणं पुक्कियाणं पु-
क्कियावलिपाणं वन्धियाणं वन्धिदसाणं आसीवि-

सजावणाणं दिट्ठीविसभावणाणं चारणजावणाणं महा-
सुमिणभावणाणं तेयग्गनिसग्गाणं सव्वेसिं वि एएसिं उद्देशो
समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ ॥ ७ ॥ जइ अंगपविट्ठस्स
उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो पवत्तइ, किं आपारस्स
सुयगरस्स ठाणस्स समवायस्स विवाहपन्नत्तीए नायाव-
म्मकहाणं उवासगदसाणं अंतगरुदसाणं अणुत्तरोववा-
इयदसाणं पएदवागरणाणं विवागसुयस्स दिट्ठिवायस्स
सव्वेसिं पि एएसिं उद्देशो समुद्देशो अणुआणुओगो
पवत्तइ ॥८॥ इमं पुण पट्टवणं पकुच्च इमस्स साहुस्स साहु-
णीए वा अमुयसुयक्खंधस्स अंगस्स च उद्देशो नंदी अणु-
न्ना णंदी वा पवत्तइ, तओ उवविसिय मंताणं सेज्जं
वासदाणं ; तओ जोगवाही खमासमणं दाउं भणइ-
इच्छकारि तुम्हे अमुगसुयक्खंधं अंगं वा उदिसइ । गुरू ज-
णइ-उदिसामि । वीयस्समामणेणं संदिसइ-किं जणामि ?
तइए अमुगसुयक्खंधं अंगं वा उदिसइ । इच्छामि अणुसद्धिं ।
गुरू जणइ-उदिसइ उदिसं । खमासमणाणं इत्थेणं सुत्तेणं
अत्थेणं तवुमएणं जोगं करिज्जाहि । चउत्थे तुम्हाणं
पवेइयं साहुणं पवेइयम्मि । पंचमे नमुकारेणं पयक्खिणाइं,
एवं तिन्नि वारा । छुट्ठे तुम्हाणं पवेइयं साहुणं साहुणीणं
पवेइयं संदिसइ-काउस्सगं करोमि । सत्तमए अमुगसुयक्खंध-
अंगउदिसावणियं करोमि काउस्सगं इत्यादि सत्तावीसु-
स्तासचित्तेणं चउत्तवीसत्थयभणने । एवमणुन्नाए वि; नवरं
मम्मं धारिज्जा, अन्नेसिं च पविज्जाहि । समुद्देशे पुण थिरप-
रिचियं करिज्जाहि । सुयक्खंधे उदिसइ तस्स अज्जयणाइं उ-
दिसिय अज्जयणंतं उदिसिज्जइ । तं तिविहं-एगसरं, समु-
द्देशं, विसमुद्देशं च । एगसरं नाम-उद्देशगरहियं । समुद्देशं
उविहं-दुउद्देशं, चउच्छकउद्देशं । विसमुद्देशं-तिगपणग-
उद्देशं । तत्थ एगसरं अज्जयणं उदिसिय समुद्दिसिय
तिविहेण संदिसाविय खमासमणपुब्बं गिएहामि त्ति
जणिय खमासमणदुगेण कालमंरुत्तं संदिसावेमि, पदि-
ल्लेहिस्सामि, ० खमासमणदुगेण वइसणए ठामि, तओ
वंदणं दाउं अज्जयणमणुन्नाविय खमासमणदुगेण
कालमंरुत्तं संदिसावेमि, पदिल्लेहिस्सामि, खमासमणदुगेण
सज्जायं पडिक्कमिस्सामि, तिविहेण वि वइसणं संदिसावे-
मि, पदिल्लेहिस्सामि, [खमासमणदुगेण सज्जायं पडिक्कमि-
स्सामि, तिविहेण वि वइसणं संदिसावेमि, पदिल्लेहिस्सामि,
खमासमणदुगेण सज्जायं पडिक्कमिस्सामि,] तिविहेण वि
वइसणं संदिसाविय खमासमणदुगेण वइसणए ठामि
तओ वंदणं दाउं अज्जयणमणुन्नाविय खमासमणदुगेण
कालमंरुत्तं ० खमासमणं ० सज्जायं पडिक्कमामि, खमा-

समणदुगेण कासं पक्कमामि, तओ वइसणावंदणं । एवं एगमे तिन्नि काउस्सग्गए एगं दिणं दुउदेसज्जयणा वंदणं दाउं अज्जयणमुहिसिय पदमुहेसए बीयउहेसो उहि-
सिज्जइ, तं पदमुहेसे समुहिसिय बीयउहेसो उहि-
सिज्जइ । तं पदमुहेसो समुहेसिज्जइ, तओ बीओ, तओ अ-
भयणे, तओ वायणाइयं, तओ वंदणं दाउं पदमुहेसो
अणुन्नविज्जइ. तओ बीओ, तओ अज्जयणं, तओ का-
लमंदलाइयं । एवं तवउवसग्गा दिणमेगं; एवं सए वि-
ज्जए एगो काओ नवगं आइइसा अंतिक्का उहेसा इति
वत्तव्वं । वगे वि एवं । नवरं अज्जयणं ति वत्तव्वं, चउरा-
इयमुहेसे वंदणं दाउं अज्जयणमुहेसपुव्वं पढमं पढमे
बीओ बीए उहेसो उहिसिज्जइ. तओ दो वि उहे-
ससमुहेसयवायणाइयं काउं वंदणयपुव्वं दो वि अणुन्न-
विज्जंति । एवं उस्सग्गा सत्तदिणमेगं । एवं सेसा दो
दो उहेसा उहि उस्सग्गाहिं एकिकदिणेण वत्तंति, अंतिक्का
पुण दो उहेसा उहिसिय समुहिसिय तओ अज्जयणं
समुहिसिय वायणाइयं काउं उहेसज्जयणं च अणु-
न्नविज्जइ । एवं अइ उस्सग्गा दिणमेगं । एवं विसमुहेसेसु
वि । नवरं उहेसमुहिसिय अभयणं समुहिसिज्जइ, तओ
उहेसमणुन्नविज्जइ, एवं उस्सग्गा पंच, दिणमेगं, तथा सुयखं-
धो । तत्थ दो दिणा-एगेण समुहेसो, एगेण अणुन्ना । जत्थेगे
दो सुयखंधे तत्थेगदिणेण सुयखंधस्स समुहेसो, एगेण
अणुन्ना । जत्थेगे दो सुयखंधा तत्थेगदिणेण सुयखंधस्स
समुहेसो, अंगसुयखंधो, उहेससमुहेसो, एगेण अणु-
न्ना । जत्थेगदिणेण सुयखंधस्स समुहेसो, अणुन्ना य,
अंगसुयखंधो उहेसो अणुन्ना वि ण य पदिनिरुक्कं करियउं
पारणं वा निहिसंति आयामाइपारणं, निव्विइयं,
तओ खमासमणपुव्वं पच्चक्खाणं करेइ, तओ वइसणाव-
दणं । इत्थं वइसणाणंतरं पवेइयव्वं, तो पढमं वइसणयं
संदिसावणयं न किज्जइ, पच्चक्खाणाणंतरं वइसणयं वंद-
णेण वेसरइ, तओ खए संघट्टय मुहपत्ती खए संघट्टय संदि-
साविय खए संघट्टलेओ जाव सरीरखए संघट्टाभियावाणियं
काउस्सग्गे नमुकारचित्ठं, भणं च । एवं आउत्तवाणयं
पि, नवरं तइए खमासमणणंतरं तंवा तउआ सीसा काँसा
सोना रूपा हाइचामरुधिर बालमूकी पाँसाऽऽदि; इत्थे-
वमादि आइमावणिय करेमि काउस्सग्गमित्थादि कायेत्तसर्गं
पुर्ववत् । भगवईए पच्चूढाए आउत्तवाणए पुत्तीओ न
पेढिज्जंति, इक्किं काले दो दो सज्जाया, दो दो काल-
मंदलाणि, एवं सव्वं पि पढमपोरिसिज्जंते न पढविज्जंता,
तो कासं पइ इक्किं गज्जायं पढविज्जंता अणुद्धाणं कीरइ,

दो सज्जाया कासमंदलाणि य पच्छिमपोरिसाणंवरं
वि करिज्जा, अइ न पढविज्जंता, नो कयं पि अणु-
द्धाणं मूलाओ उच्छिज्जंता, वाघाइयकासं सुखे अ-
भयणे दिवसाइयं राईए वि करिज्जा, तथा पच्छिम-
पोरिसीए कालिपजोगेसु वइसणावंदणं संघट्टा आउत्तवा-
णयं पि उद्धावणिकाउस्सग्गं च कीरइ, संघट्टेण पुण आरं-
भदिणा पारइ उम्मासाणंतरं आरओ चैव पूरिज्जंति ।

“आवस्मगे य एगो, सुयखंधो कूचं हुंति अज्जयणा ।
दुब्बि दिणा सुयखंधे, सव्वे वि य हुंति अइ दिणा ॥१॥
दसयाक्षियम्मि एगो, सुयखंधो वारसेव अज्जयणा ।
पंचम नवमे दो चउ, उहेसा दिवस पन्नरसा ॥ २ ॥
उत्तीसं अज्जयणा, एगेगदिणेण तुरियमस्संखा ।
दो दिण दो सुयखंधे, गुणचत्ता उत्तरज्जयणे ॥ ३ ॥
अइवेगसरा चउदस, एगेगदिणेण दुब्बि तइय दिणा ।
सत्तावीसं वासी ..... मो इ पजिइक्कपे ॥ ४ ॥

अमत्वं पुण जइ पढमपोरिसीए उहिसइ, तो आयं-
विज्जेण अणुन्नविज्जइ, जइ बीयदिणे पोरिसिमज्जे, तो
निव्वीएण; अइ ततो बीयदिणे वि आयंविज्जं । एवं
ज्जयणं अट्ठावीस दिणा उअट्ठज्जयणमुहेसा ॥

“सत्त य उइवउ ४ चउरो, उइपंच ५ अउवे सत्त चउरो य ।
इकारस ? ? तिरेति ? दो २ दो ९, दो दो सत्तेक्क एको य” ॥१॥

सुयखंधपदिणसमं आयरे सव्वदिणा पच्छत्ता । सत्थ-
परिणए उहेसा ७ दिण ४ लोगविजए उहेसा ६
दिण ३ सीओसणिज्जे उहेसा ४ दिण २ सम्मत्ते उहेसा ४
दिण २ आवईए उहेसा ६ दिण १ धुवज्जयणे
उहेसा ५ दिण ३ विमोहे उहेसा ८ दिण ४ वहाणसुए
उहेसा ४ दिण २ महपरिणयज्जयणं बुच्छिन्नं, दिणमेगं
सुयखंधं । रांदीए ण, एवं दिन २४। पिडेसणाए उहेसा १ ?
दिण ६ भिज्जाए उहेसा ३ दिण २ भासज्जायाए उ-
हेसा २ दिण १ पाएसणीए उहेसा २ दिण १ ठव-
गइपडिमाए उहेसा २ दिण १ सत्तसत्तिकया आउ-
त्तवाणएणं दिण ३ जावणज्जयणे दिण १ विमुत्तिज्जयणे
दिण १ बीओ सुयक्खंधे । दिण १ अगे दिण २ एवं आ-
चारांगे दिण ५० । एयम्मि बूढे य कक्कोगी इवइ, दिण-
समं सव्वेसिं जोगवाहीणं कप्पइ भत्तपाणं पडिगाहित्तए ।

“पढमज्जयणउहेसा, चउ तिय चउ दो दु गार इक्कसरा ? ६ ।

वीए सत्तिकसरा २३, सुयगडे सव्वदिण तीसं” ॥१॥

सीसज्जयणेसु कूव्वीस दिणा दो सुयखंधेसु इक्किं
दिणं, अगे दो दिणा, एवं तीसं दिणा ।

“इकसरं ? चउ ? चउ ४ तिय, उहेसा तउ पयोगसरा ? ० ।

आणा अठारस दिणा, उ सगइगहुनंदि तिभि दिणा” ॥१॥
इयाणि जगवई । सा य उमासेहिं कहिं दिणेहिं आउत्तवाणए
एवं वच्चइ । इत्थ नत्थि सुयक्खंधो । सपाणि पुण इक्क-
तालीसं, सत्तरिं काला । इत्थ विवाहपञ्चमिअंगं नंदीए
उहिसिप पदमसपं उहिसिज्जइ । तत्थ य उहेसा दस इक्कि-
कदिणेण दो दो जंति, एवं दिणा ५ । बीयसए वि दस
उहेसगा, नवरं पदमो खंदगुहसओ आयंबिल्लदुगेण सपाणभो-
यणाहिं पंचहिं दत्तीहिं दोहिं दिणेहिं वच्चइ, सेसा नवुहेसा
पंचहिं दिणेहिं, एवं दिणा सत्त । तइयमए देसुहेसो
पदमउहेसओ एगदिणेण वच्चइ, बीओ चमरुहेसओ खं-
दओ अ दोहिं दिणेहिं वच्चइ । एवं पञ्जरसेहिं कालेहिं च-
मरेहिं अणुआए ओगाहिमविगइचिसज्जणत्थं अहुस्सासो
काउस्सगो कीरइ, उट्टजोगो वि लगइ । पंच निव्विइया, उट्टं
आयंविअं । तहा मोइयवधारियतीमणाइ कप्पइ । सेसा अ-
हुहेसा चउहिं दिणेहिं वच्चंति । चउत्थसए दस उहेसा ।
तत्थ पदमा अट्ट आइअंतिअंति ति काउस्सगोहिं एग-
दिणेण जंति । मेसा दो उहेसगा अहुस्सगोहिं एगेहिं दिणेण
जंति । मव्वदिणं बीसं । नवपदसमसएसु चउतीस उ-
हेसा, नव नव बग्गा, इक्किं दिणं । इकारसमे सए उहेसा
१२ दिन १ । बारसमे तेरसमे चउदसमे य उहेसा १० दिन २ ।
इक्किदिणे पञ्जरसमे गोसालए आयामदुगं, सपाणजोयणा-
ओ तिभि दत्तीओ, दो दिणे, एवं एगेण चत्ताए कालेहिं
गोसाले अणुआए अट्टमं जोगो लगइ, सत्त निव्विइया,
अट्टमं आइअं पुण अट्टमचउदसीसु आयामं । मेसाणि
कव्वीमं सपाणि नव नव उस्सगोहिं इक्किदिणेण जंति । त-
त्थ सोल्लममे सए उहेसा १४ । सत्तरसमे उहेसा १७ । अट्टारसमे
उहेसा १० । एगुणवीसइमे उहेसा १० । बीसइमे उहेसा १० । इक्की
सइमे उहेसा ८० । बावीसइमे उहेसा ६० । तेवीसइमे उहेसा ४० ।
करिमुगसए २७ उहेसा ११ । कम्मसमजिणाणसए २८ उहेसा
११ । उव्वट्टणासए ३२ उहेसा २७ । एगिदियजुम्मसयाणि
बारस ३२ । तेसु चउवीसगमयं दुहा काउं ६२ । मेदीसयाणि
बारस ३४ उहेसा १२४ । एगिदियमहाकम्मसयाणि बारस
३५ उहेसा १३२ । बेइदियमहाजुम्मसयाणि बारस ३७
उहेसा १३५ । चउरिदियमहाजुम्मसयाणि बारस ३९
उहेसा १३२ । मन्निपंदिदियमहाजुम्मसयाणि बारस ४०
उहेसा १३२ । रासीजुम्मसए ४१ उहेसा १९६ । एवं
काला ७५ अंगसमुहेसे अणुआए य इक्किं दिणं । एवं स-
व्वे सत्तहत्तरिं काला अणुआए नंदीए नामं उविज्जइ ।

“नायसुए गुणवीसं, एगारसऽकपण पदमसुयक्खंधे ।

बीए पुण दस बग्गा, पण नंदी दिवस तिचीसं ॥१॥
दुसु दुसु बग्गेसु कमा, अज्जयणा हुंति दस य चउपन्नइ ।
वत्तीसा चउ अट्टं, धम्मकहा बीयसुयक्खंधे ॥२॥
सत्तमए पुण अंगे, दस अज्जयणाणि एगसरयाणि ।
चउदस दिण नंदितियं, एगो य तहा सुयक्खंधो ॥३॥
बारस दिण अट्टमए, अंगे बग्गाएसु अज्जयणा ।
दस अट्ट तेर दस दस, सोल्लस तेरस दस कमेण ॥४॥
नवमंगे सत्त दिणा, बग्गतिए तेसु अज्जयणसंखा ।
दसगं तेरस दसगं, नंदितियं एगसुयक्खंधो ॥५॥
दसमंगे एगमरा, दस अज्जयणाणि चउदस दिणा य ।
बुदाइ भगवईए, कप्पइ इह उट्टजोगि व्व ॥६॥
पदमम्पी सुयक्खंधे, एगमरा दस हवांते अज्जयणा ।
बीए वि दमेगसरा, चउवीस दिणा विवागसुए” ॥७॥

इयाणि उव्वंगा-आयारे उवाइयं ? सुयगमे रायपसेणइंगं ?
उाणे जीवाजिगमो ३, समवाए पञ्चवणा ४, एए उका-
सिया । भगवईए सूरपञ्चती ५, नायाणं जंबुदीवपन्नची ६,
उवामगदसाणं चंदपन्नची ७ । एए कालिया । सव्वे वि उहे-
ससमुहेसअणुन्नत्थं आयंबिल्लतिगेण वच्चंति । अन्नेसि पुण
पन्नवणजुते जोगमज्जे आयंबिल्लतिगपूरणत्थं वि वच्चंति ।
अंतगदसाइपंचन्दमंगाणं निरयावल्लियसुयक्खंधो उव्वंगं ।
तम्मि पंच बग्गा-कप्पियाओ, कप्पवमिसियाओ, पुप्फियाओ,
पुप्फचूक्षियाओ । एएसु चउसु दम दम अज्जयणा । वन्हिद-
सासु बारस । एवं दिणा ५, सुयक्खंधे दिणा २, सव्वे दिणा ७ ।
अहुणा उअगंथा-निसीहज्जयणा एगसरा दिन १८,
सुयक्खंधे दिन २, एवं बीसं दिणा ।

“पदमेगसरं नव सो-ल सोल्ल बारस, चउक उग बीसा ।
सत्तऽज्जयणेसु निव्वियं, पइन्नगं तत्थ नंदीए” ॥१॥

अणुओगदाराणं तिन्नि निव्विइइया । देविदत्थया तं-
दुसंवेयालियं चंदाविज्जया आउरपच्चक्खवाणं गाणेवि-
ज्जा । एवमाइसु इक्किं निव्वीइयं ॥ एवं आवश्यके दिन ८,
दशवैकान्तिके दिन १५, [पंडास्तिके ७] उत्तराध्ययने ३९, आ-
चारंगे ५०, सूत्रे ३०, उाणाणि १८, समवायांगे ३, भगवती
१८६, ज्ञाताधर्मकथा ३३, उपासकदशांग १४, अंतगददशा
१२, अणुसरोववाइ ७, एहवागरण १४, विपाक २४, उवाइ
३, रायपसेणी ३, जीवाजिगम ३, पञ्चवणा ३, सूर्यप्रज्ञप्ति
३, जंबुदीपप्रज्ञप्ति ३, चन्द्रप्रज्ञप्ति ३, निरयावली ७, नि-
शीथ १०, कल्पजाण्य २०, महानिशीथ ४५, पंचकल्प १,
जीतकल्प १, नंदी ३, अनुयोगद्वार १, ग० १ । सर्वसंख्या
इगुवीस मास, दिन ६, संपयं आउत्तवाणए कप्पाकप्पाविही ।
तत्थ सगउसंघाकयच्छिआणं जोगवाहिसत्री असज्जायं

च न उवहणइ । उल्लासन्नासणुपसाणमज्जारार्णं आ-
मिसासीणं पक्खीणं अंतिणभक्खिणोत्तनयरस्स गयहव-
खगणं चिक्खका समाणी उल्लं हइं चम्मं च उवहणइ । घ-
णावन्तीए वन्तीए वन्ते अदिस्सपाणे न उवहम्मइ । सं-
भियमणुयतिरियपंचिदियसंघे उवहम्मइ । कप्पइ नि-
व्विङ्गइपत्तिहि कारणोपायगायगायाइ अब्भंजित्तणं
सीचणत्तुनणलेवणाइयं न कप्पइ काउं । आ उवहजोगाओ
सव्वविगईहिं बावमहत्थाए उवहजोगद्वग्गे पुण ओगाहि-
मवज्जाहिं जत्तपाणं उवहम्मइ । पगरणसंसट्टपाइसरावाड-
त्रियं च न उवहणइ । तद्विणनवणीयमिस्सकज्जन्नयणंजिया-
ए तद्विणत्तिमिस्सकुंकुमपिंजरियाए अब्भंजिणए य उवह-
म्मइ । कडाइ थिरं बिगइसंसट्टं उत्तिविंसंविपकप्पभायणं
हुयंतरियं च न उवहणइ । एवं तिरिच्छउविणसु परोप्परं
संवच्छेसु दायेसु वि एमो उवहयाणुवहयविही जत्त-
पाणणिमित्तं काउस्सग्गे कए दच्चो । तद्वा कक्कवइकुुर-
सगुल्लवत्तणीखंरुमक्कक्खीरकुच्चमाडियाककरियगुल्लहा-
णी बीसदणवाटनंदिहलनालियरतिलपरत्तिहीइ तद्वा
वामीमोइमंक्खिखयमंरुद्धामोइयसत्तुयकुल्लुरिघोलमिहरणि-
तिव्वट्टिकरंवाइ उवहजोगा आउरं कप्पंति । उवहे जोगे
पुण लग्गे न तत्तद्विणमोइवग्यारियतीमणाइयं कप्पइ ।
अववाएण असुहस्स तिहं पाणोवक्खियं विइजणं न क-
प्पइ । गिहिभायणमइसजायणेणावि अप्पणा कप्पइ
चंदपरिगाहिचए । तद्वा जं जत्थ जोगे कप्पइ, तं चेव आव-
स्सगाइसु कप्पइ । भत्तपाणपत्तिलेहणकात्ते वीहिणुच्छं
रयहरणं च विअणुत्तरं परागयवीहीए पत्तवंधा पत्तत्तिं
कप्पइ पणवीसं उवही पेहिय उवसंतो जत्तपाणअगाडिए
पुत्तिरयहरणे वेइयावहिरा पच्छितो य पुणो वि काउस्सग्गे
संघट्टं वइइ । रओहरणपुत्तिवज्जो जा मरीरंवेंधी हवड, मो
पुणो वि पत्तिलेहियव्वो । वेइयावाहिरगयं सुद्धजोयणोव-
रिणं च भत्तं पाणं च मज्जपविट्ठं अंगुलिचनकोग्गहिं
तिपणाइयं मज्जपविट्ठं अंगुट्ठहिं पत्ताइयं च उस्संवट्टिज्जइ ।
जत्तं पाणं वा उगुडिउज्जमीए रयहरणं पुत्तिं वा भूमीए प-
ट्टिणं विओ निस्संनिमत्ते त्रियस्म च अप्पेइ उगुडिउभू-
मीए त्रियं संघट्टेइ । विगहाउ असंखदं वा करेमाणो तुयट्टो वा
संघट्टे वा पेयलाई पायचारिणुयतिरियच्छिजे य उस्सेवट्टं २
भुंजइ, अकादससं उल्लं वा करेइ, कादसंरुद्धाणि थंदिज्जाणि
य न पडिलेहइ, दिणवुही जोगनिकसेवो वि उक्खेवस-
रिस्सो, नवरं पुत्तिं पेहिय वंदणं दाउं पच्चक्खाणं काउं वि-
गडविसज्जावणियं अहुस्सासं काउस्सग्गं करिति, पारिण-
नपुक्कारं जणंति ।

“इय बुत्तो जोगविही, संखेवेणं सुयाणुसारेणं ।

जं च न इत्थ उ जणियं, गीयायरणाउ तं नेयं ॥१॥

उम्मायं गुरुरोगा-ऽधम्मन्नरियं तु सव्वसंसारं ।

जोगविहीएऽपमत्तो, वायंतो कुज्ज जहजणियं ॥२॥”

एमा जोगविह । जंबू ! ममणेशं जगवया महावीरेणं पवेइया
सुभक्खाया सुपक्खा जुज्जो जुज्जो निगंथाणं निगंथीणं
जाणियव्वा पासियव्वा फासियव्वा पादियव्वा तीरइयव्वा
किट्टइयव्वा, एसा णो अतिकमिअव्वा । एमाए विहीए
वहिया सुत्तपमिणीया अत्थपमिणीया तत्तुभयपमिणीया
जिणाणाए विराहगा णिएहगा चेव अणंतसंमारिया, तेमि
पासे जोगविहीए विणा कटकिरियाकलावे एगंतमो मि-
च्छादिहिया चेव, पुण जंबू ! एयारिमाए जोगविहीए
वाहिया ते साहू कट्ठाणं मंगलं देवयं चेअमिव पज्जु-
वामणिज्जा मोक्खफलदायगा णेयव्वा, पुण जे जंबू !
अणुमाअणुओगकिरियावहिया माहुवेसे विहरंता वि
किरियाए फलामोवं दंसत्ता वि ते अमाह, दिट्ठीए वि म
दइव्वा; सेरं जंते जंते ति । “ तमेव मच्चं णिस्संकं, जं
जिणेहि पवेइअं ॥ ” अंग० ।

(आगादानागादयोगविधौ स्वाध्यायभूमेर्द्विविधत्वम् ‘ च-
रियापविट्ट ’ शब्दे तृतागभागे ११५६ पृष्ठे उपपद्यते) अत्र
महाभाष्यायश्रीविमलपिंगिहृदयप्रभो यथा-पाणमासिकयो-
गाहकानां षड्विंशत्याधिकैर्वा षण्मासैर्वा, षड्विंशत्तद्विंश-
रूमाभ्यामोचना दीयते । यदि वाऽधिकैस्तदानीमस्याध्यायसंख्य-
द्वादशदिनकंपयन्नातुर्मासिकास्वाध्यायदिनचतुष्टयमपि कथं न
क्षिप्यते ? तथा च दशदिनाधिकाः षण्मासा जवन्तीति कथमा-
लोचनाधिधिरिति प्रसाद्यम् ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-पाणमासिकयो-
गवाहनां षड्विंशत्याधिकैः षण्मासैरस्वाध्यायदिनगणनानि-
रपेक्षमेव आलोचना दातव्येति बृहत्संप्रदाय इति । १८ प्र० ।
ही० १ प्रका० । व्य० । (योगवाहकस्य कारणे विकृतिः कल्पत
इति ‘ त्रिगड ’ शब्दे वक्ष्यते)

जोगविहिय-योगवीर्य-न० । भाववीर्यभेदे, स च त्रिधा,
मनोवाक्कायभेदात् । सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

जोगवीर्य-योगवीज-न० । मोक्षयोजकानुष्ठानकारणे, द्वा० २१
द्वा० । (तानि च ‘ जोगविट्ठि ’ शब्दे अस्मिन्नेव भागे १६४६ पृष्ठे
गतानि)

जोगसंगह-योगमंग्रह-पुं० । युज्यन्ते इति योगा मनोवाक्काय-
व्यापाराः, ते चह प्रशस्तता एव त्रिविदिताः, तेषां शिष्याऽऽचार्य-
गतानामालोचनानिरपेक्षायाऽऽदिना प्रकारेण संप्रहणानि संघ-
हाः, प्रशस्तयोगसंग्रहाः, प्रशस्तयोगसंग्रहानामेकत्वात् आलोचना-
ऽऽदयोऽपि योगसंग्रहाः । प्रशस्तयोगसंग्रहानामेतेषु आलो-
चनाऽऽदिषु, स० ।

ते च त्रिधा भवन्ति । तदुपदर्शकं श्लोकपञ्चकमाह-

आलोचनं निरवगात्रे, आवर्त्तसु दद्वयमप्या ।

अणिस्मिन्नोवहाणे य, सिकवा णिप्पकिक्कमप्या ॥७३॥

(आलोचनं चि) प्रशस्तमोक्षसाधनयोगसंग्रहाय शिष्येणाऽऽ-
चार्याय सम्पन्नालोचना दातव्या १ । (निरवसावे चि) आचा-
र्योऽपि प्रशस्तमोक्षसाधको योगसंग्रहायैव प्रस्तायामालोच-
नायां निरपलापः स्याद्, नान्यस्मै कथयेदित्यर्थः २ । एकारा-
न्तश्च प्राकृते प्रथमांशो भवतीत्यसङ्काचेदित्यर्थः । यथा-“ कतरे
आगच्छन् विसृजे ” इत्यादि । (आचर्यसु वदधम्मय चि)
तथा योगसंग्रहायैव सर्वेण साधना आपस्तु कस्याऽऽदिभेदासु
वदधर्मेता कार्या, आपस्तु सतीषु, सुतरां वदधर्मेण भवितव्य-
मित्यर्थः ३ । (अणिस्तिप्रोवहाण चि) योगसंग्रहायैवानि-
क्षितोपधानेन भवितव्यम् । अथवा-अनिक्षितोपधाने च
यत्ना कार्यः, उपवधातीत्युपधानं तपः । तदनिक्षिप्तम्,
निक्षिप्तं च । तच्च तदुपधानं चेति समासः ४ । (सिक्ख चि)
प्रशस्तयोगसंग्रहायैव शिक्षा भासेवितव्या । सा च द्विप्रकारा
प्रवृत्ति-प्रदक्षुशिक्षा, भासेवनशिक्षा च ५ । (निप्पडिक-
म्मय चि) प्रशस्तयोगसंग्रहायैव निष्पतिकर्मशरीरेणासेवनीया,
न पुनर्नागद्वन्द्वव्यथा कर्त्तव्यमिति प्रथमगाथासमासार्थः
॥ ६ ॥ (नागद्वन्द्वव्यथाः ‘ निप्पडिकम्मया ’ शब्दे वदधते)

अस्मायया अलोने य, तितिकत्ता अज्जे सुई ।

सम्पदिद्धी समाही य, आयारे विणओ नए ॥ ७४ ॥

(अस्मायय चि) तपसि अज्ञानता कार्या, यथाऽभ्यो न जाना-
ति तथा तपः कार्यम् । प्रशस्तयोगसंग्रहायैत्येतत्सर्वत्र बोध्यम् ।
७ । (अलोने य चि) अलोचनश्च कार्यः । अथवा-अलोचनेन यत्नः
कार्यः ८ । (तितिकत्ता चि) तितिका कार्या, परीवहाऽऽदि-
जय इत्यर्थः ९ । (अज्जे चि) अज्जोर्जाय अज्जवं, तच्च क-
र्तव्यम् १० । (सुइ चि) सुविना भवितव्यं, संयमवतेत्यर्थः ११ ।
(सम्पदिद्धि चि) सम्पन्नविधरीता इष्टिः कार्या, सम्पददर्श-
नद्विज्ञिरित्यर्थः १२ । (समाही य चि) समाधिश्च कार्यः,
समाधानं समाधिभेदतः स्वास्त्यम् १३ । (आयारे विणओ
चि) द्वारद्वयम् । आचारोपगमः स्यात्, न मायां कुर्यादि-
त्यर्थः १४ । तथा विनयोपगमः स्यात्, न मानं कुर्यादित्यर्थः १५ ।
इति द्वितीयगाथासमासार्थः ॥ ७४ ॥

धिई मई य संवेगे, पणिही सुविहि संवरे ।

अत्तदोसोवसंहारे, सव्वकामविरत्तया ॥ ७५ ॥

(धिई मई य चि) धृतिर्मतिश्च कार्या, धृतिप्रधाना
मतिरित्यर्थः १६ । (संवेगे चि) संवेगः संसाराज्जयं,
मोक्षामिलाषो वा कार्यः १७ । (पणिहि चि) प्रणि-
धिस्स्याजयो, माया न कार्येत्यर्थः १८ । (सुविहि चि)
सुविधिः कार्यः १९ । (संवरो चि) संवरः कार्यः, न तु न
कार्यं इति व्यतिरेकोवाहरणमत्र प्राप्ति २० । (अत्तदोसोव-
संहारे चि) आत्मदोषोपसंहारः कार्यः २१ । (सव्वकाम-
विरत्तया चि) सर्वकामविरक्तता भावनीया २२ । इति
तृतीयगाथासमासार्थः ॥ ७५ ॥

पच्चक्खाणे विउस्सग्गे, अप्पमाए लवाहवे ।

जाणसंवरजोगे य, उदए मारणंतिए ॥ ७६ ॥

(पच्चक्खाणे चि) मूक्षगुणोत्तरगुणविषयं प्रत्याख्यानं कार्य-
मिति द्वारद्वयम् २३-२४ । (विउस्सग्गे चि) विविध उत्सर्गो
व्युत्सर्गः, स च कार्यं इति द्वयभावेद्विजिहः २५ । (अ-

प्पमाए चि) न प्रमादोऽप्रमादः, अप्रमादः कार्यः २६ ।
(लवाहवे चि) कालोपलक्षणं कृत्वे कृत्वे सामाख्याननुष्ठानं
कार्यम् २७ । (जाणसंवरजोगे य चि) ध्यानसंवरयोगश्च
कार्यः, ध्यानमेव संवरयोगः २८ । (उदए मारणंतिए चि)
वेदनोदये मारणान्तिकेऽपि न ज्ञानः कार्यः २९ । इति
चतुर्थगाथासमासार्थः ॥ ७६ ॥

संगाणं य परिष्सा य, पच्छित्तकरणे वि य ।

आराहणा य मरणंते, वत्तीसं जोगसंगहा ॥ ७७ ॥

(संगणं च परिष्सा य चि) लक्षणानां च परिष्ठा, प्रत्याख्यानप-
रिष्ठाज्जेन परिष्ठा कार्या ३० । (पच्छित्तकरणे वि य चि)
प्रायश्चित्तकरणं कार्यम् ३१ । (आराहणा य मरणंते चि) मारा-
धना च मरणान्ते कार्या, मरणान्तकाश इत्यर्थः ३२ । एते द्वानि-
शयोगसंग्रहाः । इति पञ्चमगाथासमासार्थः ॥ ७७ ॥ आच० ४ प्र० ।
स० । ४० । “ ते य इमे वत्तीसं जोगसंगहा-धम्म सोलसवि-
ध, एवं सुकं पि । एते वत्तीसं जोगसंगह चि । ” आ० ४ प्र० ।
(आलोचनाऽऽदीनां योगसंग्रहाणामुदाहरणाऽऽदि तत्तच्छब्दे
इत्यम्) योगविधिप्रान्ते लिखितमस्ति यत्प्रानातिककालो वैरा-
त्रिककालत्वाने स्वाप्यत इत्यत्राकसंवादिकारणायेन तस्यापम-
न्यथा चेति प्रश्ने !, उत्तरम्-प्राभातिककालो वैरात्रिकका-
लस्थाने स्याप्यतामाकसन्ध्याविकारणे सति, तथा वैरात्रिकप्रा-
भातिककालज्जाकसन्ध्याविसङ्गावे समुद्देशानुज्ञायेर्मध्ये कार-
णतो यद्यन्तरं जायते, तदा अमे दिनमेकं वृद्ध्या दीयते, आ-
गाढयोगे तु आकसन्धिपूर्णाजवनाद् यावत् आचास्लमेव का-
र्यं, गुर्वाहया शुद्ध्यति, योगविध्यादौ तथैव प्रतिपादनादिति ।
३० प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

जोगसङ्ग-योगसत्य-न० । मनोवाक्काययोगेषु सत्यं योगसत्य-
म् । उक्त० २६ अ० । योगा मनोवाक्कायाः, तेषां सत्यमवि-
तयत्वं योगसत्यम् । म० १७ श० ३ उ० । मनःप्रवृत्तीनाम-
वितयत्वरूपे सत्यमेवे, प्रश्न० ५ संब० द्वार । योगतः संब-
न्धतः सत्यं योगसत्यम् । तथा दण्डयोगाद् दण्डः, कुत्रयोगा-
च्छत्र एव उच्यते, इत्येवंप्रकारेण सत्यज्ज्ञे च । स्था० १० उ० ।

योगसत्यस्य फलं प्रश्नपूर्वकमाह-

जोगसत्वेणं भंते ! जीवे किं जणयइ ? जोगसत्वेणं जोगे
विसोहेइ ॥ ७८ ॥

हे भद्रम् ! योगसत्येन मनोवाक्काययोगानां सत्यं योगसत्यं,
तेन योगसत्येन मनोवाक्कायसाफल्येन जीवः किं जनयति ? त-
था गुरुवाह-हे शिष्य ! योगसत्येन योगान् विशोधयति म-
नोवाक्काययोगान् विशदीकरोतीति कर्मबन्धाभावाज्जिज्ञासु क-
रोतीति ज्ञानः ॥ ७८ ॥ उक्त० २६ अ० । योगः संबन्धः, तस्मात्स-
त्या योगसत्या । कुत्रयोगाद् विवक्षितशब्दप्रयोगकाले उच्चाभावे-
ऽपि कुत्रयोगस्य संज्ञयात् कुत्री । एवं दण्डयोगाद् दण्डोत्येवंप्रकारेण
पर्याप्तभावाज्ज्ञे, स्त्री-टाप् । प्रज्ञा० ११ पङ् ।

जोगमस्मास-योगसंन्यास-पुं० । सामर्थ्ययोगमाधिकृत्य-“ वि-
खाऽयं धर्मसंन्यास-योगसंन्याससंज्ञितः । ” ब्रा० १६ ब्रा० (तच्च-
कथता ' जोग ' शब्दे अस्मिन्नेव भागे १६३७ पृष्ठ गता)
जोगमत्य-जोगशास्त्र-न० । पातञ्जलाऽऽदिष्वध्यात्मचिन्ताशास्त्रेषु,
ब्रा० २३ ब्रा० १० वि० १ “ पश्चिमा जोगसत्वेसु । ” योगशास्त्रेष्वध्या-

त्ममध्येषु पातञ्जलाऽऽविष्टिति । पञ्चा० १ वि० । हेमचन्द्रा-
ऽऽचार्येभिराचिन्ते योगशास्त्रनामके प्रकरणग्रन्थे च ।

जोगसह-योगशब्द-पुं० । योगप्रतिपादके शब्दे, अत्र पवित्रत-
र्भाजगमाक्षगणिकृतप्रश्नो यथा-“ आचक्षिष्यामि जस्मि जोगो
सिञ्जातर० ” इत्यत्र योगशब्देन किमुच्यते ? इति प्रश्ने, उ-
त्तरम्-“ यस्य योगो ” भिक्षार्थे गच्छासिद्धं वक्ति, यस्य योगो-
येन वस्तुना सह संबन्धो न विद्यति, तद् ग्रहीष्यामीत्यर्थः ।
इति आचनिर्युक्तिवृत्तौ । १० प्र० । ही० १ प्रका० ।

जोगसिद्ध-योगसिद्धि-पुं० । योगेषु योगे वा सिद्धौ योगसि-
द्धिः । योगातिशयवति सिद्धिर्ज्ञेयः, आ० म० ।

साधनं जोगसिद्धं प्रतिपादयन्नाह-

सर्वे वि द्वजोगा, परमस्तेरयफलाऽहवेगो वि ।

जस्मेस होज्ज सिद्धो, स जोगसिद्धो जहा समितो ॥

सर्वेऽपि कात्स्न्येन ह्यवयोगाः परमाऽऽश्रयफलाः परमाद्भुत-
कार्याः । अथवा-एकोऽपि योगः परमाऽऽश्रयफलो यस्य मन्त्रे
सिद्धः स योगेषु योगे वा सिद्धौ योगसिद्धोऽतिशयवान् ।
यथा समित आचार्य इति गाथाकारार्थः । आ० म० १ अ० २
अष्टक । (कथानकं ' जोगपिंड ' शब्दे अस्मिन्नेव जागे १६४०
पृष्ठे दृश्यम्)

जोगसिद्धि-योगसिद्धि-स्त्री० । योगनिष्पत्तौ, यो० वि० ।

जोगशुद्धि-योगशुद्धि-स्त्री० । योगाः कायवाक्मनोव्यापारश्च-
कणाः, तेषां शुद्धिः । सोपयोगान्तरगमननिरवयनापणशुभाभि-
ननाऽऽदिरूपायां शुद्धौ, यो० २ अधि० ।

जोगशुद्धित्व-योगशुद्धितपस्-न० । मनोवाक्कायव्यापाराऽन-
वयतासंपादके तपोविशेषे, पञ्चा० १९ वि० । यत्र निर्विकृता-
यामोपवासा एकैकयोगमभित्य विधीयन्तेऽसौ योगशुद्धिः, इह
च परिपाटीश्रयेण नव तपोदिनानि स्युरिति । पञ्चा० १६ वि० ।

जोगशुद्धिसचिव-योगशुद्धिसचिव-वि० । मनोवाक्कायविशुद्धि-
कहिते, यो० १३ वि० ।

जोगहाणि-योगहानि-स्त्री० । योगानां संयमव्यापाररूपाणां
हानिः । संयमव्यापारहानौ, “ संवच्छरेणावि न तेसि आसी,
जोगाण हानौ दुविहे बलस्मि । ” व्य० १ उ० ।

जोगहीन-योगहीन-न० । असम्पत्कृतपठपचारे भूतदोषभेदे,
आव० ४ अ० ।

जोगासय-योगातिशय-पुं० । आत्माभ्यन्तरपरिणामोत्कर्षे,
आ० १६ आ० ।

जोगायरिय-योगाचार्य-पुं० । पतञ्जलादिके, “ योगाऽऽचा-
र्यैवयोदितम् । ” योगाऽऽचार्यैः पतञ्जलादिभिरिति । आ० २१
आ० । योगप्रतिपादके सूत्रे च । “ योगाऽऽचार्यैर्विनिर्दिष्टं, तद्ध-
क्षणमिदं पुनः । ” योगाऽऽचार्यैः योगप्रतिपादकैः सूरिभिरिति ।
आ० १९ आ० ।

जोगायार-योगाऽऽचार-पुं० । योगेनाऽऽचरति । आ-चर्-प्रश्न ।
वाङ्मार्गप्रतिज्ञेयं विज्ञानमात्रवादिनि बौद्धभेदे, वाङ्मार्गप्रतिज्ञे-
येषु विज्ञानमात्रसमभिरुद्धौ योगाऽऽचार इति । सम्म १
काण्ड । वाच० ।

जोगारूढ-योगाऽऽरूढ-पुं० । योगमारूढः । आ-रूढ-कः ।

“ यदा तु नेत्रिबाधेषु, न कर्मस्वप्नुषज्जते । सर्वसंकल्पसम्प्राप्ती,
योगाऽऽरूढस्तदोच्यते ॥१॥ ” इत्युक्ते योगिज्ञेये, “ योगाऽऽरू-
ढस्य तस्यैव, समः कारणमुच्यते । ” इति । वाच० । योगे स-
म्यग्दर्शनव्यारिजे आत्मीयसाधनरक्षणयौलक्ष्ये आरूढो योगा-
ऽऽरूढः । सम्यग्दर्शनव्यारिजेषूपुक्ते, “ योगाऽऽरूढः शमादेव,
शुष्यत्यन्तर्गतक्रियः । ” अष्ट० ६ अष्ट० ।

जोगि (ण)-योगिन्-पुं० । ' जोह (ण) ' शब्दात्, यो० १६
वि० ।

जोगिणाण-योगिज्ञान-न० । ' जोहणाण ' शब्दात्, सम्म० प्रकाण ।

जोगिणाह-योगिनाथ-पुं० । ' जोहणाह ' शब्दात्, आ० १६ आ० ।

जोगिणीपट्टण-योगिनीपट्टन-न० । ' जोहणीपट्टण ' शब्दात्,
तो० ४४ कट्ट ।

जोगिय-योगिक-वि० । ' जोहय ' शब्दात्, प्रश्न० २ संब० द्वार ।

जोगिवृद्धि-योगिवृद्धि-स्त्री० । ' जोहवृद्धि ' शब्दात्, तं० ।

जोगा-योग्य-वि० । योगमर्हति । युज्-यत्, एयत् वा । योगार्हे,
वाच० । अर्हे, “ अरिहो सि वा, जोगो सि वा एगठं । ” आ-
व्यू० १ अ० । योग्यमर्हमित्यनर्थान्तरम् । विशेष० । आ० म० ।
उच्यते, दश० १ अ० । प्रभौ, “ एभु सि वा जोगो सि वा
एगठं । ” नि० व्यू० २० उ० । घटमानके, “ अजोगकव इह सं-
जयाणं । ” अयोम्यरूपमघटमानकम् । सुत्र० २ ध्रु० ६ अ० । नि-
पुणे, शक्ते, पुण्यनक्रे च । पुं० । श्रुतिनामौषधे, न० । वाच० ।
काटौ, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोगा-योग्या-स्त्री० । योगमर्हति, युज्-यत्-कृत्वम् । एयत् वा ।
शुणनिकायाम्, म० ११ उ० ११ उ० । औ० । अज्यासे, जं० ३
वक्त्र० । “ सुखी तु अमो योग्याज्यासः ” इति वचनात् । क-
ट्टप० ३० लण । शास्त्रान्यासे, सूर्यस्त्रियां च । वाच० । गर्भजा-
रणसमर्थायां योनौ, तं० ।

कोमायारि जोगि, संपत्ता सुकपीसिया जइया ।

तइया जीवुठवाण, जोगा जणिया जिण्णिदेहिं ॥११॥

ते रुधिरचिन्तवः कोशाऽऽकारां योनिं संप्राप्ताः सन्तः शुक्रमि-
भिता श्रुतश्रितश्रयान्ते पुरुषसंयोगेन असंयोगेन वा पुरुषवी-
र्येण मिलिताः (तदयं सि) तदा जीवोपादे गर्भसंभूतिवृत्तये,
योभ्या मणिताः कथिताः, जिनेन्द्रैः सर्वज्ञैः ॥ ११ ॥ तं० ।

जोगोवपरिया-योग्योपचर्या-स्त्री० । योग्यानां देवगुरुसाधर्मि-
कस्वजनदीनानायाऽऽदीनामुचितोपचर्या योभ्योपचर्या । धूपपु-
ष्पवस्त्रविशेषनाऽऽसनदानाऽऽग्निगौरवाऽऽमिकावां देवगुरुसा-
धर्मिकस्वजनदीनानायाऽऽदीनामुचितोपचर्यायाम्, यो० २ अधि० ।

जोह-पौट-सम्बन्धे, व्यादि०-पर०-सक०-सेट् । पौटति, अयौ-
टीत् । अकि न हस्वः । वाच० । नक्रे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोदिअ-पुं० । देशी-व्याधे, दे० ना० ३ वर्ग ।

जो[ण]-योन-पुं० । योनिं सञ्चिताऽऽदिकां चतुरशीतिलकसं-
ख्यावच्छिन्नां करोतीति पयस्तात् किपि णिलुक् । संसारे,
अ० गा० ।

जोण-योनि-पुं० । अनार्यप्राये देशभेदे, ज्ञा० ।

जोणयपहवियडमिणियथोरुणियलसियलउसियदावदि-
सिहलिआरविपुलिदिपकणिबन्दिहुरुदिसवरिपारसीहि ।

योनिकाभिः, पङ्कविकाभिः, हसिनिकाभिः, योर्हानिकाभिः,
लासिकाभिः, लकुसिकाभिः, द्राघिकाभिः, सिंहिकाभिः, आर-
योभिः, पुस्तिन्दीभिः, पङ्कणीभिः, बङ्किकाभिः, मुरुण्डीभिः,
शवरीभिः, पारसीभिः, नानादेशीभिरनार्यप्रायदेशोत्पन्नानि-
मित्यर्थः । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

जोणि-योनि-पुं० । स्त्री० । उत्पत्तिस्थाने, उत्त० ३ अ० । सूत्र० ।
मह्यादीनामुत्पत्तिस्थाने आकरे, वाच० । कारणे, पञ्चा० ४ त्रिव० ।
उत्पत्तिहेतौ, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । उपाये, स्था० ३ उ० १ उ० ।
(अर्थबोनेयः 'अत्यजोणि' शब्दे प्रथमभागे ५०६ पृष्ठे भाविताः)
'यु' मिश्रणे इति वचनाद् युवन्ति तैजसकर्मणशरीरवन्तः
सन्त औदारिकाऽऽदिशरीरयोग्यस्कन्धसमुदायेन मिश्रीजव-
न्ति जीवा यस्यां सा योनिः । ज० १० श० २ उ० । औणाऽऽदि-
को निप्रत्ययः । जीवानामुत्पत्तिस्थानविशेषे, स्था० ७ डा० ।
प्रथ० । आचा० । प्रज्ञा० । न० । स० । प्रश्न० । असुमनामुत्प-
त्तिस्थानं योनिमेव नीयेति । सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । यावि-
दवाच्यदेशे, अनु० । सा च स्मरकपिका ।

तल्लक्षणम्-

इत्थीपे नाजिहिट्टा, सिरादुगं पुप्पनालियागारं ।

तस्स य हिट्टा जोणी, अहोमुहा संजिया कोसा ॥ ९ ॥

स्त्रिया नार्याः, नानेरधोऽधोभागे, पुष्पनालिकाऽऽकारं सुम-
नोद्भूतसदृश, शिराच्छिक् धर्मनिपुणं वर्तते, च पुनः, तस्य शि-
राच्छिक्स्याधो योनिः स्मरकूपिका संस्थिताऽस्ति । किंचूताः,
अधोमुहा । पुनः किंचूताः, -(कोस सि) कोशा बहुविधान-
काऽऽकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ त० ।

योनिसंख्या वया-

चोरासीजोणिप्पमुहसयसहससा पणत्ता ।

चतुरशीर्नियोनयो जीवोत्पत्तिस्थानानि । त एव प्रमुखाणि
द्वाराणि योनिप्रमुखाणि, तेषां शतसहस्राणि लक्षाणि योनिप्र-
मुखाश्चतसहस्राणि प्रकृतानि । स० ८४ सम० ।

पुदवि दग अगणि मारुअ, इक्कि सत्तजोणिद्वक्खाओ ।

वण पत्तेअ अणेत, दस चउदस जोणिलक्खाओ ॥ ९८२ ॥

विगलिदिएसु दो दो, चउरो चउरो अ नारपसुरेसु ।

तिरिपेसु हुति चउरो, चउदसलक्खाउ मणुएसु ॥ ९८३ ॥

'यु' मिश्रणे, इत्यस्य धाताः, युवन्ति जवान्तरसंक्रमणकाले
तैजसकर्मणशरीरवन्तः सन्तो जीवा औदारिकाऽऽदिशरीर-
प्रायोग्यपुल्लस्कन्धमिश्रीमवन्त्यस्यामित्याणादिके 'नि' प्र-
त्यये योनिः ; जीवानामुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । तत्र पृथिव्युद-
काभिर्मरुतां संश्लिष्यैकैकस्मिन् समूहे सप्त सप्त योनिल-
क्षा भवन्ति । तद्यथा-सप्त पृथिवीनिकाये, सप्तोदकनिकाये,
सप्ताग्निनिकाये, सप्त वायुनिकाये । वनस्पतिनिकाये द्विविधः ।
तद्यथा-प्रत्येकोऽमन्तकायश्च । तत्र प्रत्येकवनस्पतिनिकाये दश
योनिलक्षाः, अनन्तवनस्पतिनिकाये चतुर्दश । विकलेन्द्रियेषु
द्वान्द्रियाऽऽदिषु द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियरूपेषु प्रत्येकं द्वे
द्वे योनिलक्षाः । तद्यथा-द्वे योनिलक्षे दीन्द्रियेषु, द्वे योनिलक्षे

त्रीन्द्रियेषु, द्वे चतुरिन्द्रियेषु । तथा चतस्रो योनिलक्षा नार-
काणां, चतस्रो देवानां, तथा तिर्यक्तु पञ्चन्द्रियेषु चतस्रो यो-
निलक्षाः । तथा चतुर्दश योनिलक्षा मनुष्येषु । सर्वसंख्यायाश्च
मीक्षते चतुरशीर्त्योनिलक्षा भवन्ति इति । न च वक्तव्यम्,
अनन्तानां जीवानामुत्पत्तिस्थानान्यप्यनन्तानि प्राप्नुवन्ति, यतो
जीवानां सामान्याऽऽधारभूतो लोकोऽप्यसंख्येयप्रदेशात्मक एव,
विशेषाऽऽधाररूपाण्यपि नरकनिष्कृतेष्वेव च, येन प्रत्येकसाधा-
रणजन्तुशरीराण्यसंख्येयान्येव, ततो जीवानामानन्त्येऽपि कथ-
मुत्पत्तिस्थानानन्यम् । भवतु तर्ह्यसंख्येयानीति चेत् ? । नैवम् ।
यतो बहुभ्यपि तानि केवलिरुद्येन केनचिच्छर्णाऽऽदिना धर्मेण
सदृशान्येकैव योनिरिष्यते, ततोऽनन्तानामपि जन्तूनां केवलिबि-
वक्तिनयनाऽऽदिसादृश्यतः परस्परान्तर्जावन्तया चतुरशीति-
लक्षसंख्या एव योनयो भवन्ति, न हीनाधिकाः ॥ ६६२ ॥ ८३ ॥

पतदेवाऽऽह-

समवस्थासमेआ, बहवो वि हु जोणिलक्खमेआओ ।

सामन्ना घेप्पंति हु, एकगजोणीपे गहणेण ॥ ९८४ ॥

समैः सदृशैः, वर्णाऽऽदिभिर्वर्णगन्धरसस्पर्शैः, समता युक्ताः,
समानवर्णगन्धरसस्पर्शा इत्यर्थः । बहवोऽपि प्रभूता अपि, यो-
निभेदज्ञाताः, हुनिश्चितम्, इह एका योनिर्जातिप्रदणेन गृह्यते ।
कुतः ? । सामान्याद्, व्यक्तिभेदतः प्राचूत्येऽपि समानवर्णगन्धरस-
स्पर्शसद्भावेन सादृश्यादिति । ननु योनिकुलयोः कः प्रतिवि-
शेषः ? । उच्यते-योनिः जीवानामुत्पत्तिस्थान, यथा-वृश्चिकाऽऽ
वेगोमयाऽऽदि । कुलानि तु-योनिप्रमवाणि । तथाहि-एकस्यामेव
योनावनेकानि कुलानि भवन्ति, यथा कृगणयोनौ वृश्चिकुलं,
कीटकुलं; वृश्चिककुलमित्यादि । यदि वा तस्यैव वृश्चिकाऽऽवेगो-
मयाऽऽद्येकयोनिस्त्वेनोत्पद्यस्यापि कपिलरक्ताऽऽदिवर्णभेदादने-
कविधानि कुलानीति । प्र० १५१ द्वार । सम० । आचा० ।

योनिभेदाः-

तिविहा तिबिहा जोणी, अंका पोया जराउया चेव ।

वेइंदिय तेइंदिय, चउरो पंचिदिया चेव ॥ १६४ ॥

" तिबिहा " इत्यादि । अत्र हि शीतोष्णमिश्रभेदात्तथा
सच्चित्ताचित्समिश्रभेदात्तथा संवृत्तविवृततद्भयनेदात्तथा स्त्री-
पुंनपुंसकनेदात्तच्च इत्यादीनि बहूनि योनीनां त्रिकाणि संभ-
वन्ति । तेषां सर्वेषां संप्रहार्थं त्रिविधा त्रिविधैर्न वीप्सा-
निर्देशः । तत्र नारकाणामाद्यासु तिसृषु ज्ञानेषु शीतैव योनिः,
चतुर्णामुपरितननरकेषु शीता, अधस्तननरकेषुष्णा, पञ्चमीष-
ष्ठोसप्तमीषूष्णैव, नेतरे, गर्भव्युत्क्रान्तकतिर्यङ्मनुष्याणामशेष-
देवानां च शीतोष्णा योनिर्नेतरे, द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियसमूहेन-
जतिर्यङ्मनुष्याणां त्रिविधाऽपि योनिः-शीता, उष्णा, शीतो-
ष्णा चेति । तथा नारकदेवानामचित्ता, नेतरे, द्वीन्द्रियाऽऽदिसं-
मूर्धनजपञ्चेन्द्रियार्थर्यङ्मनुष्याणां त्रिविधाऽपि योनिः सच्चि-
त्ताचित्समिश्रयोनिर्नेतरे । तथा देवनारकाणां संवृता योनिर्ने-
तरे, द्वित्रिचतुरिन्द्रियसमूहेनजपञ्चेन्द्रियार्थर्यङ्मनुष्याणां वि-
वृता योनिर्नेतरे, गर्भयोनाय एव । तिर्यक्त्रिविधाः-स्त्रीपुंनपुं-
सकयोमयोऽपि मनुष्या अप्येव त्रिविध्यजातः । देवाः स्त्रीपुंनय
एव । तथा परं मनुष्ययोनेत्येव विषयम् । तद्यथा-कर्मोत्पत्त्या तस्यां
चाहं चकवर्थादिसत्पुरुषाणामुत्पत्तिः । तथा संज्ञाऽऽवर्त्ता, सा

च स्त्रीरत्नस्यैव, तस्यां च प्राणिनां संज्ञा मास्ति, न निष्पातिः । तथा वंशीपत्रा, सा च प्राकृतजनस्येति । तथा परं त्रैविध्यं निर्युक्तिरुद्देश्यति । तद्यथा-अपहृता, पोतजा, जरायुजा चेति । तत्रापहृताः पश्यादयः, पोतजा बल्लुगुली-गजकलभाऽऽदयः, जरायुजा गोमहिषीमनुष्याऽऽदयः, तथा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदाच्च निश्चिन्ते । आत्मा-१ भु० १ अ० ६ उ० ।

सत्त्वानां योनयः प्रतिपाद्यन्ते-

कतिविधा एं भंते ! जोणी पक्षता ! गोयमा ! त्रिविधा जोणी पक्षता । तं जहा-सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ।

"कतिविधा एं भंते ! जोणी" इत्यादि । कतिविधा कतिप्रकारा, जमिनि पूर्ववत्, जदन्त ! योनिः प्रकृता ! अग योनिरिति कः शब्दार्थः ! उच्यते-"यु" मिश्रणे, युवन्ति तैजसकर्मणशरीरवन्तः सन्त औदारिकाऽऽदिशरीरप्रायोग्यपुत्रस्त्वस्त्वसमुदयेन मिश्री-भवन्त्यस्यामिति योनिरूपसिद्धान्तम् । औणादिको निप्रत्ययः । भगवानाह-गौतम ! त्रिविधा योनिः प्रकृता । तद्यथा-शीता, उष्णा, शीतोष्णा । तत्र शीतस्पर्शपरिणामा शीता, उष्णस्पर्शपरिणामा उष्णा, शीतोष्णरूपोऽयस्पर्शपरिणामा शीतोष्णा ।

योनिविशेषप्रतिपादनायाऽऽह-

नेरड्याणं जंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, नो सीतोसिणा जोणी । असुरकुमाराणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! नो सीता जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी, एवं जाव थणियकुमाराणं । पुढवीकाइयाणं जंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी । एवं आउबाउचणस्सइवेइदियतेइदियचउरिदिया-ण वि पत्तेयं भाणियव्वं । तेउकाइयाणं नो सीता, उसिणा, नो सीतोसिणा । पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं जंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीता वि जोणी, उसिणा वि जोणी, सीतोसिणा वि जोणी । संमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खजोणियाण वि एवं चेव । गवजवक्कंतियमणुस्साणं जंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! नो सीता जोणी, नो उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी । मणुस्साणं जन्ते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! सीता वि, उसिणा वि, सीतोसिणा वि जोणी । संमुच्छिममणुस्साणं भंते ! किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ? गोयमा ! त्रिविधा वि जोणी । बाणपंतरदेवाणं किं सीता जोणी, उसिणा जोणी, सीतोसिणा जोणी ?

गोयमा ! नो सीता, नो उसिणा, सीतोसिणा जोणी । जोसिसियाणं वेमाणियाण वि एवं चेव ॥

तत्र नैरयिकाणां द्विविधा योनिः-शीता, उष्णा च । न तुनीया श तोष्णा । कस्यां पृथिव्यां का योनिरिति चेत् ? उच्यते-रत्न-प्रजायां शर्करप्रभायां चालुकाप्रभायां च यानि नैरयिकाणामुप-पातक्षेत्राणि तानि सर्वाण्यपि शीतस्पर्शपरिणामपरिणतानि उपपातक्षेत्रव्यतिरेकेण चान्यत् सर्वमपि निवृत्त्यपि पृथिव्या-ष्णस्पर्शपरिणामपरिणतं, तेन तत्रत्या नैरयिकाः शीतयोनिका उष्णां वेदनां वेदयन्ते । पक्कप्रभायां बहुन्युपपातक्षेत्राणि शीतस्पर्शपरिणामपरिणतानि, स्तोकाभ्युष्णस्पर्शपरिणामपरिण-तानि, येषु च प्रस्तटेषु नरकाऽऽवासेषु शीतस्पर्शपरिणामाभ्युप-पातक्षेत्राणि, तेषु तद्व्यतिरेकेण चान्यत्सर्वमुष्णस्पर्शपरिणामं, तेषु प्रस्तटेषु नरकाऽऽवासेषु चोपपातक्षेत्राण्युष्णस्पर्शपरिणामानि, तेषु तद्व्यतिरेकेण चान्यत्सर्वं शीतस्पर्शपरिणामं, तेन तत्रत्या बहुशो नैरयिकाः शीतयोनिका उष्णां वेदनां वेदयन्ते, स्तोका उष्णयोनिकाः शीतवेदनामिति । धूमप्रजायां बहुन्युपपातक्षेत्राणि उष्णस्पर्शपरिणामपरिणतानि, स्तोकाणि शीतस्पर्शपरि-णामानि, येषु च प्रस्तटेषु येषु च नरकाऽऽवासेषु चोष्णस्पर्शपरिणामपरिणताभ्युपपातक्षेत्राणि, तेषु तद्व्यतिरेकेणान्यत्सर्वं शीतपरिणामं, येषु च शीतस्पर्शपरिणामाभ्युपपातक्षेत्राणि, तेष्वन्यत्सर्वमुष्णस्पर्शपरिणामं, तेन च तत्रत्या बहुश उ-ष्णयोनिकाः शीतवेदनां वेदयन्ते, स्तोकाः शीतयोनिका उष्णवेदनामिति । तमःप्रभायां तमस्तमःप्रभायां चोपपात-क्षेत्राणि सर्वाण्यभ्युष्णस्पर्शपरिणामपरिणतानि, तद्व्यतिरेकेण चान्यत्सर्वं तत्र शीतस्पर्शपरिणामं, तेन तत्रत्या नारका उ-ष्णयोनिकाः शीतवेदनां वेदयन्त इति । भवनवासिनां गर्भेभ्यः-क्रान्तिकर्तार्यकपञ्चेन्द्रियगर्भेभ्यःक्रान्तिकमनुष्याणां भ्यन्तर-उद्योतिष्कवैमानिकानां चोपपातक्षेत्राणि शीतोष्णरूपोऽयस्पर्शपरिणामपरिणतानि, तेन तेषां योनिरुभयस्यभावा-न शीता, ना-प्युष्णा । एकैन्द्रियाणामग्निकायिकवर्जाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रियसं-मूर्च्छिमतिर्यकपञ्चेन्द्रियसंमूर्च्छिममनुष्याणां चोपपातस्थानानि शीतस्पर्शाभ्युष्णस्पर्शाभ्युभयस्पर्शाभ्यपि भवन्तीति, तेषां त्रिवि-धा योनिः-तैजस्विका उष्णयोनिकाः, तथा प्रायकृत उपल-ब्धेः । प्रज्ञा० ८ पद । (एतेषामलक्षणबहुत्वम् 'अप्याबहु' शब्दे प्र-थमभागे ६५८ पृष्ठे गतम्) शीताऽऽदियोनिकरणार्थसंग्रहस्तु प्रायेणैवम्-"सीतोसिणजोणीया, सत्त्वे देवा य गम्भवन्त-ति । उसिणा य तेउकाए, दुह निरए त्रिविद सेसेसु ॥ १ ॥" (गम्भवक्कंति ति) गर्भोत्पत्तिकाः । भ० १० श० २ उ० १५० ।

पृथोऽपि प्रकारान्तरेण योनीनां त्रैविध्यं प्रतिपादयिषुराह-

कतिविधा एं भंते ! जोणी पक्षता ! गोयमा ! त्रिविधा जोणी पाणत्ता । तं जहा-सचित्ता, अचित्ता, मीसिया ॥

"कतिविधा एं भंते ! जोणी पक्षता !" इत्यादि । सचित्ता जीवप्रदेशसंबद्धा, अचित्ता सर्वथा जीवविप्रमुक्ता, मिथ्या जीवविप्रमुक्ताविप्रमुक्तस्वरूपा ।

नेरड्याणं भंते ! किं सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीमिया जोणी ? गोयमा ! नो सचित्ता जोणी, अचि-त्ता, नो मीसिया जोणी । असुरकुमाराणं भंते ! किं स-चित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, मीमिया जोणी ? गोयमा !

नो सचित्ता जोणी, अचित्ता जोणी, नो मीसिया । एवं
जाव थणियकुमाराणं । पुढवीकाइयाणं भंते ! किं सचित्ता
जोणी, अचित्ता जोणी, मीसिया जोणी ? गायमा ! सचित्ता
वि जोणी, अचित्ता वि जोणी, मीसिया वि जोणी । एवं
जाव चउरिंदियाणं । सम्मुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजो-
णियाणं, सम्मुच्छिमपणुस्साण य एवं चेव ; गन्नवक्कंति-
यपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गन्नवक्कंतियमणुस्साण य
नो सचित्ता, नो अचित्ता, मीसिया जोणी । वाणमं-
तरजोइसियवेमाणियाणं जहा अमुरकुमाराणं ॥

तत्र नैरयिकाणां चतुःपपातकेशं तत्र न केनचिज्जीवेन परि-
गृहीतमिति तेषामचित्ता योनिः । यद्यपि सुहृमैकेन्द्रियाः सक-
लभोक्तव्यापिनः, तथाऽपि न तत्प्रदेशैरुपपातस्थानपुत्रत्वा
अन्योन्यानुगमसंबन्ध इति अत्रिसैव तेषां योनिः । एवममुर-
कुमाराऽऽदीनां जवनपतीनां व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानां वा
अचित्ता योनिर्भावनीया । पृथिवीकायिकाऽऽदीनां सम्मुच्छि-
ममनुष्यपर्यन्तानामुपपातकेशं जीवैः परिगृहीतमपरिगृहीत-
मुजबस्वभावं च संज्ञयतीति त्रिविधा योनिः, गर्भव्युत्क्रा-
न्तिकतियैकपञ्चेन्द्रियाणां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां च यत्रो-
त्पत्तिस्तत्र सचित्ताचित्ता अपि शुक्रशोणितऽऽदिपुत्रलाः
सन्तीति मिथ्या तेषां योनिः । प्रज्ञा० ९ पद । (अल्पबहुत्वम्
'अप्याबहुय' शब्दे प्रथमभागे ६५८ पृष्ठे अल्पम्)

सचित्ताऽऽदियोनिप्रकरणार्थसंग्रहस्तु प्रायेणैवम्-

“अचित्ता खलु जोणी, नैरइयाणं तहैव देवाण ।

मीमा य गन्नवासं, तिथिहा पुण होइ सेसेसु” ॥ १ ॥

सत्यपेकेन्द्रियसुहृज्जीवतिकायसमवे नारकदेवानां यदु-
पपातकेशं तत्र केनचिज्जीवेन परिगृहीतमित्याचित्ता तेषां
योनिः । गर्भवासयोनिस्तु मिथ्या, शुक्रशोणितपुत्रलानामचि-
त्तानां गर्भाशयस्य च संचेतनस्य जावादिति । शेषाणां पृथि-
व्यादीनां सम्मुच्छिजानां च मनुष्याऽऽदीनामुपपातकेशं जीवेन
परिगृहीतऽपरिगृहीते उजयरूपं चोत्पत्तिरिति त्रिविधाऽपि यो-
निरिति । अ० १० श० २ उ० । स्था० । प्रव० ।

भूयोऽपि प्रकारान्तरेण योनीः प्रतिपादयितुकाम आह-

कतिविहा णं जंते ! जोणी पणत्ता ? । गोयमा ! तिथि-
हा जोणी पणत्ता । तं जहा-संबुडा जोणी, वियदा
जोणी, संबुदवियदा जोणी । नैरइयाणं जंते ! किं संबुडा
जोणी, वियदा जोणी, संबुदवियदा जोणी ? गोयमा ! सं-
बुदा जोणी, नो वियदा जोणी, नो संबुदवियदा जोणी । एवं
जाव वणस्सइकाइयाणं । वेइंदियाणं पुच्छा ? गोयमा ! नो
संबुदजोणी, विगदजोणी, नो संबुदवियदजोणी । एवं
जाव चउरिंदियाणं । मंमुच्छिमपंचिंदियतिरिक्खजोणि-
याणं मंमुच्छिमपणुस्साण य एवं चेव । गन्नवक्कंतियपंचि-
ंदियतिरिक्खजोणियगन्नवक्कंतियमणुस्साण य नो संबुदा
जोणी, नो वियदा जोणी, संबुदवियदा जोणी । वाणमं-
तरजोइसियवेमाणियाणं जहा नैरइयाणं ॥

तत्र नारकाणां संवृता योनिः, नारकनिष्कुटानां नारकोत्पत्तिस्था-

नानां संवृतगवाक्कल्पत्वात् । तत्र च जाताः सन्तो नैरयिकाः प्र-
वर्द्धमानमूर्तेयस्तेभ्यः पतन्ति शीतेज्या उष्णेषु, उष्णेषु शी-
तेष्विति । भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकानामपि संवृता
योनिः, तेषां देवशयनीये देवदूष्यान्तरिते उत्पावात्, “देवसयाण-
जंस्सि देवदूषमंतरिप अंगुलासंखेज्जइजागमेत्ताए सरीरोगाह-
णाए उववज्जइ” इति वचनात् । एकेन्द्रिया अपि संवृतयोनि-
काः, तेषामपि योनिः स्पष्टमनुपलक्ष्यमाणत्वात् । त्रीन्द्रियाऽऽदीनां
चतुरिन्द्रियपर्यन्तानां सम्मुच्छिममनिर्यैकपञ्चेन्द्रियसम्मुच्छिम-
मनुष्याणां च विवृता योनिः, तेषामुत्पत्तिस्थानस्य जहाऽऽश्याऽऽत्रेः
स्पष्टमुपलक्ष्यमाणत्वात् । गर्भव्युत्क्रान्तिकतियैकपञ्चेन्द्रियगर्भ-
व्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां च संवृतविवृता योनिः, गर्भस्य संवृत-
विवृतकल्पत्वात् । गर्भो ह्यन्तःस्वरूपतो नोपलज्यते, बाह्यस्तु-
दृग्गृह्यादिनोपलक्ष्यमे इति । प्रज्ञा० ९ पद । (अल्पबहुत्वम्
'अप्याबहुय' शब्दे प्रथमभागे ६५८ पृष्ठे गतम्)

संवृताऽऽदियोनिप्रकरणार्थसंग्रहस्तु प्रायः एवम्-

“एगिइथनैरइया, संबुदजोणी तहैव देवा य ।

विगगिंदियसु वियदा, संबुदवियदा य गन्नइम ॥ १ ॥”

एकेन्द्रियाणां संवृता योनिः, तथास्वभावत्वात् । नारकाणा-
मपि संवृतेव । यतो नारकनिष्कृताः संवृतगवाक्कल्पाः, तेषु
च जातारुने वर्द्धमानमूर्तेयः, तेभ्यः पतन्ति शीतेज्या निष्कृ-
तेभ्य उष्णेषु नारकेषु, उष्णेषु शीतेष्विति । वंशानामपि संवृ-
तेव । यतो देवशयनीये देवदूष्यान्तरितोऽङ्गुलासंख्ययान-
भागमात्रावगाहनो देव उत्पद्यत इति । ज० १० श० २ उ० ।
स्था० । सूत्र० । न० ।

सम्प्रति मनुष्ययोनिविशेषप्रतिपादनार्थमाह-

कतिविहा णं जंते ! जोणी पणत्ता ? । गोयमा ! तिथिहा
जोणी पणत्ता । तं जहा-कुम्भुन्नया, संखावत्ता, वंसीपत्ता ।
कुम्भुन्नया णं जोणी उत्तमपुरिममाजयाणं कुम्भुन्नयाए णं
जोणीए उत्तमपुरिमा गर्भं वक्कंति । तं जहा-अग्रहंतचक्कव-
टीणं बल्लदेवा वासुदेवा । संखावत्ता णं जोणी इत्थीरयाण-
स्स, संखावत्ताए णं जोणीए बहवे जीवा य पोगल्ला य व-
क्कंति । विउक्कंति, वयंति, उवचयंति, नो चेव णं निप्पज्जं-
ति । वंसीपत्ता णं जोणी पिहुणस्स, वंसीपत्तियाए णं जो-
णीए पिहुजणे गर्भं वक्कंति ॥

“कतिविहा णं जंते ! जोणी पणत्ता ?” इत्यादि। कुम्भपृष्ठमित्रो-
ज्जना कुम्भोज्जना । शङ्खस्यैवाऽऽवर्तो यस्याः सा शङ्खावर्त्ता ।
संयुक्तवंशोपपन्नयाऽऽकारत्वाद् वंशीपत्ता । शेषं भुगमं, त्वरं
शङ्खावर्त्ताया योनौ बहवो जीवा जीवसंबन्धाः पुत्रसाम्राज्यकमन्ते,
आगच्छन्ति, व्युत्क्रामन्ति गर्भतयोन्यप्यन्ते, तथा जीयन्ते सामा-
न्यतश्चयमागच्छन्ति, उपजीयन्ते विशेषत उपचयमायायन्ति, परं
न निष्पद्यन्ते, अतिप्रबलकामाग्निपरितापतो ध्वंसगमना-
दिति वृत्तवाद् । प्रज्ञा० ६ पद ।

पतद्वक्तव्यतासंग्रहस्त्वेवम्-

“संखाऽऽवत्ता जोणी, इत्थीरयणस्स होइ विक्षेया ।

तीए पुण उप्पणो, नियमाउ विणस्सई गर्भो ॥ १ ॥

कुम्भुमयजोणीए, तिथ्ययरा चक्कि-वासुदेवा य ।

रामा यि य जायते, सेसाए सेसगजणाओ ॥ २ ॥ " इति ।
भ० १० श० २ उ० । स्था० । प्र० ।

तथा बुभुक्षामभेदेन योनीनामनेकत्वं पाषाणि । प्रदर्शयते-
" सीयाऽऽदी जाणीओ, चउरासी-तीयसय-सहस्साइ ।
असुमाओ य सुजाई, तथ सुजाओ इमा जाण ॥१॥
अस्सेखा उ मणुस्सा, राईसरलंखमादिआईणं ।
तिथगरनामगोसं, सव्वसुत्त होइ नायव्वं ॥२॥
तथ यि य जाइसंपन्नतादि सेसा उ हुति असुजाओ ।
दोमुं वि किंवितादी, सेसाओ हुति असुजाओ ॥३॥
पंचिदियतिरिप्पु, इयगयस्यणे इवति उ सुमाओ ।
सेसाओ असुजाओ, सुजवन्नेगिदियादीया ॥४॥
वेधिच्चक्याइ-त्तणाई मोसुं च तिथगरजावं ।
अणगरभाविता यि य, सेसा उ अणेतसो पत्ता ॥५॥
आचा० १ धु० १ अ० १ उ० ।

अथ स्त्रीणां कियद्भ्यो वषेज्यः पुनरुर्ध्वं योनिविश्वसो
भवतीत्याह-

पणपन्ना य परेणं, जोणी पमिझायए पडिझियाणं ।

पणत्तरीइ परओ, पाएण पुमं जयेऽवीओ ॥ १ ॥

महिष्ठानां स्त्रीणां प्रायः प्रवाहेण (पणपन्ना य सि) पञ्चपञ्चा-
शब्दभेदः । (परेणं ति) ऊर्ध्वं योनिः प्रमत्तायति, गर्भघाताना-
ऽन्मर्था जयतीत्यर्थः । तं । (पणत्तरी बहुवचन्यता 'गम्भ' शब्दे तृतीयभागे ८३१ पृष्ठे दृष्ट्या)

सम्प्रति जीर्वावशेषयोनियुक्तव्यतादिरर्थ उच्यते । तत्र-
चेदं सूत्रम्-

अह भंते ! सालीणं बीहीणं गोधूपाणं जवाणं जवजवा-
णं एएमि एं धम्माणं कोट्टाउत्ताणं पट्ठाउत्ताणं मंचा-
उत्ताणं मालाउत्ताणं ओल्लित्ताणं लिताणं पिहियाणं मु-
दियाणं लंछियाणं केवडयं काळं जोणी संचिड्डइ ! गोपमा !
जइणं अतो मुहुत्तं, उक्कोमं तिप्पि संचच्छराइ, तेण परं
जोणी पमिझायइ, तेण परं जोणी विच्छंसइ, तेण परं बीए
अवीए भवइ, तेण परं जोणीवोच्छेदे पणत्ते, समणाउसो !
भ० ६ श० ७ उ० ।

" जते स्ति " पदं साधनीयमिति, अतो भंते स्ति महावी-
रमामन्त्रयन्नुक्तवान् गौतमाऽऽदिः । शालीनां, कलमाऽऽ-
दिकानामिति विशेषः । शेषाणां आहीणामिति सामान्यम् । यव-
यवा यवविशेषा एव । पतेषामभिहितत्वेन प्रत्यक्षाणां काष्ठे कु-
शुले आगुप्तानि प्रक्षेपणेन संरक्षितानि कोष्ठागुप्तानि, तेषाम् । एवं
सर्वत्र, नवर पत्त्यं वंशकटकाऽऽदिकृतो धान्याऽऽधारविशेषः, मञ्जः
स्थूणानामुपरिस्थापितवंशकटकाऽऽदिमयो जनप्रतीतः, मालको
गृहस्थोपरितनजागः । अभिहितं च-"अक्खुद्धो होइ मंचो, माओ
य घरोचरि होइ" इति । (ओल्लित्ताणं ति) द्वारदेशे पिधानेन सह
गोमयाऽऽदिना अवसिप्तानाम् । (लिताणं ति) मर्धतः (पिहिया-
णं ति) स्थगितानाम् (मुदियाणं ति) मृत्तिकाऽऽदिमुद्रावनाम्
(लंछियाणं ति) रेखाऽऽदिभिः कृतलाञ्छनानाम् । (केवडयं ति)
कियन्तं कालं योनिर्नस्यामकुर उत्पद्यते, ततः परं योनिः
प्रमत्तायति, वर्षाऽऽदिना दीयते, प्रतिभ्यस्यते विश्वं चाभिमुखीज-

यति । विश्वस्यते, दीयते । एव च तद् बीजमर्धाजं भवति उत्तमपि
नाकुरमुत्पादयति । किमुक्तं भवति !-ततः परं योनिव्यवच्छेदः प्र-
कृतो मया, अन्यैश्च केवलान्निरितं शेषं स्पष्टम् । स्था० ३ उ० १ उ० ।

अह भंते ! कक्षावमसूरतिहमुग्गमासनिष्पावकुल्लत्थआ-
लिसंदगसंसीणं पल्लिमयमाईणं एएमि एं धम्माणं ! जइ
सालीणं तदा एयाणि वि, एणवरं पंचसंवच्छराइ, सेसं तं चेव ।
अह जंते ! अयसिक्कुसुंजगोइवकं गुवरगरादगकोइसगम-
णसरिसवमूलावीयमाईणं एएमि एं धम्माणं ! एयाणि वि
तहेव, एणवरं मत्तं संवच्छराइ, सेसं तं चेव । ज० ६ श० ७ उ० ।
अहेत्यादि सूत्रसिद्धम् । नयरम्, अयेति परमप्रनायः ।
प्रवन्तेति गुर्वामन्त्रणम् । (अयसीति) अतसी कुसुम्भो बह्म
रालकः कर्गूविशेषः सणस्वक्कपधानो धान्यविशेषः, सर्वपाः
सिद्धार्थकाः, मूलकः शाकविशेषः, तस्य धान्यानि ककारलोप-
सन्धिजन्याम् "सुल्लार्वीय सि" प्रतिपादितमिति । शेषाणां पर्या-
या लोकाकठिनो ज्ञेया इति । यावत्प्रदद्यात्-"मञ्जाउत्ताणं
मालाउत्ताणं ओल्लित्ताणं लिताणं पिहियाणं मुदियाणं" इति द्रष्टव्यम् ।
व्याख्याऽस्य प्रागिवेति । पुनर्यावत्करणात्-"पविच्छंसइ विच्छ-
सइ से वीए भवीए भवइ तेण परं" इति दृश्यम् । स्था० ७ उ० ।
कोष्ठाऽऽदिषु निक्षिप्तानाम्, उपलक्षणमेतन्-पिहितानामव-
लितानां लाञ्छितानां मुद्रितानां चोत्कृष्टानां स्थितौ सप्तवर्षा-
णि भवन्ति, जघम्येन पुनः सौवर्षमपि पूर्वोक्तानां धान्या-
नामन्तर्मुहुर्न स्थितिर्जन्वेत् । अन्तर्मुहुत्तात् परतः स्वायुः-
क्षयादेवाचक्षं जायते । सा च परमाधृताऽतिशयज्ञानेनैव सम्भ-
क् परिज्ञायते, न क्षास्त्रियकक्षानेनेति न व्यवहारपथमवतर-
ति । अत एव च पिपासापीडितानामपि साधूनां स्वजावतः
स्वायुः क्षयेणाचिन्तीचूतमपि तद्भागोदकपानाय घर्द्धमानस्वामी
भगवान् नानुज्ञातवान् । इत्यभूत्स्वाचिन्तीभवनस्य उन्नस्थानां
उल्लेकत्वेन मा भूत्सर्वत्रापि तद्भागोदके सचिसेऽपि पाषाण्यसा-
धूनां प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति कृत्वा । प्र० १५४ द्वार । तं १ ल० प्र०
सूत्र० । (कियद्भ्यो वषेज्यं धान्यानामचित्त्वमिति 'मचित्' शब्दे
प्रथमजागे १८५ पृष्ठे दृष्टव्यम्) अन्येषामुत्पादकत्वाद्
जीवे जीवस्याभिष्वचनान्यधिकृत्य-"जोणीए सि वा" योनिरन्ये-
षामुत्पादकत्वात् । भ० २० श० २ उ० । भगनामके देवे, तदे-
वताके पूर्वाफलगुणोनकृत्रे च । स्था० २ उ० ३ उ० । वाच० ।
योनिविचारे-यत्र मनुष्यात्पत्तिस्तत्रैव द्वीन्द्रियाऽऽदीनामुत्पत्ति
हेतुयते, तथा च योनिस्तद्वरः स्यात् !, इति प्रश्ने, उत्तरम्-मनु-
ष्यद्वीन्द्रियाऽऽदीनां योन्येकत्वेऽपि स्वस्वजातावेव योन्येकत्वव्य-
वहारो, न तु भिन्नजनौ । अत एव जगणाऽऽदिषु अप्युत्पन्नानां
भूयसां कुलानां द्वीन्द्रियाऽऽदीनां स्वजात्यपेक्षया योन्येकत्व,
निश्चजातीयानामपि तत्रोत्पन्नानां स्वजात्यपेक्षयैकयोनिकत्व,
तेन न योनिस्तद्वरः संभाव्यत इति । १०२ । प्र० । सेन० २ उ० ।

जोणिपात-योनिपात-पुं० । योनिविश्वसे, नि० चू० ४ उ० ।

(अय विस्तरः 'गम्भ' शब्दे ८३१ पृष्ठे दृष्टव्यः)

जोणिजम्मणिकलपण-योनिजन्मनिष्क्रमण-न० । योन्या
जन्मार्थान्निष्क्रमणे, कल्प० २ कण ।

जोणिपादु-योनिपादु-न० । जीवयोनिभेदस्वरूपप्रतिपाद-
के पूर्वगताऽऽधिका विज्ञाते, वृ० १ उ० ।

जोषिप्पमुह-योनिप्रमुख-त्रि० । योनिप्रमुखे, विपा० १ अ० १ अ० । " खड्गसोऽजोषिप्पमुहस्यसहस्रता । " स० ८४ स-
म० । योनिप्रमुखानि योनिप्रवाहाणि एकस्यामेव योनावनेक-
जातिकुलसंभवादिति । जी० ३ प्रति० । प्रब० ।

जोषिज्यू-योनिज्यू-त्रि० । योन्यवस्थे बीजाऽऽदौ, " जोषि-
ज्यूष षोप, जीवोऽनकमह सो व असो वा । " आचा० नि० १
अ० १ अ० ५ उ० । अत्र जूतशब्दोऽवस्थावचनः, योन्यवस्थे
बीजे योनिपरिणाममजहतीत्यर्थः । आचा० १ अ० १ अ० ५
उ० । बीजे योनिभूते योन्यवस्थां प्राप्ते योनिपरिणाममजह-
तीति ज्ञातः । बीजस्य हि द्विविधाऽवस्था । तद्यथा-योन्यवस्था,
अयोन्यवस्था च । तत्र यदा बीजं योन्यवस्थां न जहाति, अथ
योज्ज्वलं जन्तुना, तदा तद् योनिभूतमित्यभिधीयते । प्रब०
१ पद । नि० ५० ।

जोषिमुहण्फनिय-पोनिमुखनिस्फटित-त्रि० । स्मरमन्दिर-
तुरगनिर्गते, तं० ।

जोषिय-पोनिक-त्रि० । योनदेशोद्भवे, हा० १ अ० १ अ० ।
योनिज-त्रि० । योनिस्थानाद् जायते । जन-डः । देहभेदे, ज-
रायुजोऽएरुजे च देहे, वाच० ।

जोषिलक्षत्रचुलसी-योनिलक्षत्रचतुरशीति-स्त्री० । चतुरशी-
तियोनिलक्षसमूहे, प्रब० १५१ द्वार । (तद्वक्तव्यता ' जोषि '
शब्दे १६५२ पृष्ठे गता)

जोषिविहाण-योनिविधान-न० । योनिभेदे, विपा० १ अ०
१ अ० ।

जोषिसंगह-योनिप्रग्रह-पुं० । योनिरुपस्थिते तु जीवस्य तथा
संग्रहोऽनेकेषामेकशब्दाभिधायित्वं योनिप्रग्रहः । म० ७ श०
५ उ० । योनिभिरुपस्थितानविशेषैर्जीवानां संग्रहो योनिप्र-
ग्रहः । योनिप्रतिपादनद्वाराऽनेकेषां जीवानामेकशब्देन प्रति-
पादने, स्था० ।

योनिप्रग्रहतो जीवानाह-

सत्तविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । तं जहा-अंरया, पोयया,
जराउया, रसया, संसेयया, संमुच्छिमा, उब्जिया ॥

" सत्तविहे " इत्यादि । योनिभिरुपस्थितानविशेषैर्जीवानां
संग्रहो योनिप्रग्रहः । स च सप्तधा, योनिनेवात्सप्तधा जीवा
इत्यर्थः । अएरुजाः पक्षिमत्स्यसर्पाऽऽदयः । पोतं वस्त्रं, तज्जाताः
पोतादिव वा घोहिस्थाज्जाताः, अजरायुवेष्टिता इत्यर्थः । पोतजा
हस्तिवल्गुलीप्रभृतयो जरायौ गर्भवेष्टने जातास्तदेष्टिता इ-
त्यर्थः । जरायुजा मनुष्याः, गवाश्च । रसे तीमनकम्बिकाऽऽदौ
जाता रसजाः । संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजाः-यूकाऽऽदयः । सं-
मूर्च्छनेन निर्वृत्ताः संमूर्च्छिमाः कृम्यादयः, उद्भिदो चूर्भिनेवा-
ज्जाता उद्भिजाः खड्गजनकाऽऽदयः । स्था० ७ ठा० ।

अद्वविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । तं जहा-अंरया, पोयया,
०जाव उब्जिया उत्रवाऽया ॥

" अद्वविहे " इत्यादि सुगमं, नवरमौपपातिका देवगारकाः ।
स्था० ८ ठा० ।

संप्रति पक्षिणं प्रकारान्तरेण भेदप्रतिपादनार्थमाह-

पक्षीणं भंते ! कइविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । गोयमा ।

तिविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । तं जहा-अंरया, पोयया,
संमुच्छिमा ॥

" पक्षीणं भंते ! " इत्यादि । पक्षिणो भदन्त ! कतिविधः
कतिप्रकारो योनिप्रग्रहो, योन्युपलक्षितं संग्रहणमित्यर्थः ।
भगवानाह-गौतम ! त्रिविधो योनिप्रग्रहः प्रकृतः । तद्यथा-
अएरुजाः-मयूराऽऽदयः, पोतजाः-वल्गुल्यादयः, संमूर्च्छिमाः-
खड्गरीटाऽऽदयः । जी० ३ प्रति० ।

जुयगाणं भंते ! कइविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । गोयमा ।
तिविहे जोषिसंगहे पक्षत्ते । तं जहा-अंरया, पोयया,
संमुच्छिमा, एवं जहा खहयराणं ॥

" जुयगाणं भंते ! " इत्यादि । भुजगानां भदन्त ! कतिविधो
योनिप्रग्रहः प्रकृतः । इत्यादि पक्षिवत् सर्वे निरवशेष वक्तव्य-
म् । जी० ३ प्रति० ।

चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिपाणं पुच्छा । गो-
यमा ! कुविहा पक्षत्ता । तं जहा-जराउया संमुच्छिमया ।
जराउया तिविहा पक्षत्ता । तं जहा-इत्थी, पुरिसा, न-
पुंसगा । तत्थ एं जे ते संमुच्छिमा ते सव्वे एणपुंसगा ॥

" चउप्पयाणं " इत्यादि । चउप्पदानां भदन्त ! कतिवि-
धो योनिप्रग्रहः प्रकृतः । भगवानाह-गौतम ! त्रिविधो यो-
निप्रग्रहः प्रकृतः । तद्यथा-पोतजाः, संमूर्च्छिमाश्च । इह ये अ-
एरुजान्यतिरिक्तगर्भव्युत्क्रान्तास्ते सर्वे जरायुजाः, अजरा-
युजा वा पोतजा इति विवक्षितमनोऽत्र त्रिविधो यथोक्तद्वयो
योनिप्रग्रह उक्तः । अन्यथा गवादीनां जरायुजत्वात् तृती-
योऽपि जरायुजलक्षणो योनिप्रग्रहो वक्तव्यः स्यादिति । तत्र ये
पोतजाः ते त्रिविधाः प्रकृताः । तद्यथा-स्त्रियः, पुरुषाः, नपुंस-
काश्च । तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः । जी०
३ प्रति० ।

जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिपाणं भंते ! पुच्छा । गोय-
मा ! तिविहा पक्षत्ता । तं जहा-अंरया, पोयया, संमुच्छिमा,
एवं जहा जुयगपरिस्पाणं ॥

" जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिपाणं भंते ! " इत्यादि । जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिपाणं भदन्त ! कतिविधो
योनिप्रग्रहः प्रकृतः । भगवानाह-गौतम ! त्रिविधो योनिप्र-
ग्रहः प्रकृतः । तद्यथा-अएरुजाः, पोतजाः, संमूर्च्छिमाश्च ।
जी० ३ प्रति० ।

जोषिसमुच्छेय-योनिप्रमुच्छेद-पुं० । योनिविच्छेदे, " एस
जोणी जगाणं हिट्ठा न कप्पइ जोषिसमुच्छेयो । " प्रश्न० ५
सम्ब० द्वार ।

जोएह-ज्योत्स्न-पुं० । ज्योत्स्नाऽऽग्निते शुक्रपक्वे, ज्यो० ४ पाद० ।
जोएहा-ज्योत्स्ना-स्त्री० । ' जोऽसिणा ' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।
जोत्त-योक्त्र-न० । युज्यतेऽनेन । युज-पूत्र । ईषावएमाऽऽदौ,
युगधन्याये दामनि, वाच० । " सुकिरणतघणिजजोत्तक-
लिय " ज० ३ चक्र० । " जोत्तसयकसप्पहारपादपण्डिताणुं । "
योक्त्रं यूषे वृषभसंयमनामिति । प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । हा० ।
योत्र-न० । यु-पूत्र । योक्ते, वाच० । सूत्र० ।

जोय-योक्त्र-न० । ' जोत्त ' शब्दार्थे, ज० ३ चक्र० ।

जोयण-योजन-न० । युज-भावाऽऽदौ ल्युट् । सयोगे, णिच् ल्युट् । सयोगकरणे, वाच० । संबन्धने, प्रश्न० १ आश्च० द्वार । वक्त० । चतुर्गुणताऽऽत्मके अध्ययमानविशेषे, ज० २ वक्त० । स्थान० । “चउगात्रए जोयणे पसुत्ते ।” स० १ सम० । भ० । आ० म० । प्रज्ञा० । “चउहत्थं पणभणुहं, दुअं सहस्साइ गाउअं तेसि । चत्तारि गाउआ पुण, जोअणमंग मुणेयव्वं” ॥ १ ॥ प्रश्न० २५६ द्वार । “अट्ठेव धणुसइस्सा, जोयणमाणं पमाणेणं ।” ज्यो० २ पाठ० ।

संप्रति मागधयोजनमाह—

मागहस्म एं जोयणस्म अट्ठधणुसहस्साइं नीहारे पसुत्ते ।

“मागह” इत्यादि । मगधेषु भवं मागधं मगधदेशव्यवहृतं, तस्य योजनस्याध्वमानाविशेषस्याट्ठधनुःसहस्राणं नीहारो निर्गमः, प्रमाणमिति यावत् । (निहत्ते ।त्त) क्वचित्पाठः । तत्र निधत्तं निधासितं निश्चितं, प्रमाणमिति गम्यते । इदं च प्रमाणं परमाणादिना क्रमेणावसेयम् ।

तथाहि—

“परमाणु तसरेणु, रहरेणु अगगं च बालस्स ।

लिक्खा जुया य जवो, अट्ठगुणावर्वाहुया कमसो ॥ १ ॥”

तत्र परमाणुगतानां निश्चयपरमाणुनां समुदयरूप ऊर्ध्वरेणवादिभेदा अनुयोगद्वाराजिह्वा अनेनैव संगृहीता दृश्याः, तथा पौरुषस्याविव्यायुप्रेरितस्त्वयति गच्छतीति प्रसरेणुः, रथगमनोत्त्वानो रथरेणुरिति । एवं चाष्टौ ययमभ्याम्यङ्गुलं, चतुर्विंशतिरङ्गुलानि दस्तः, चत्वारो दस्ता धनुः, द्वे सहस्रे धनुषां गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनमिति । मागधप्रदणत्तु कर्वाचदय-दपि योजनं स्यादिति प्रतिपादितम् । तत्र यस्मिन् देशे पोरुश-जिधनुःशतैर्गव्यूतं स्यात्तत्र षड्जिः सदस्रैश्चतुर्भिः शतैर्धनुषां योजनं भवतीति । स्था० ८ भा० । आच० । “भरहो वि जगयओ पुयं काऊण चऊरणयस्स अछाहियामहिमं करिया-इ, इओ निवत्ताण अछाहियाए त चऊरणयं पुव्वमुहं पहावियं, जगहो सध्वबलेण तमणुगच्छिआइ, उहुं जोयणं गतूण ठियं, ततो मा जोयणसंखा जाया” । आच० १ अ० ।

जोयणनीहारि [ए]-योजननीहारि-त्रि० । योजनानिक्कामि-ण, “जोयणनीहारिणा संरणं” । योजनानिक्कामिणा शब्देन । उपा० २ अ० । “जोयणनीहारी सरो” । तार्थकृतामिकविशतित-म अतिशयः । स० ३४ सम० ।

जोयणपरिमंरुल्ल-योजनपरिमंरुल्ल-त्रि० । योजनं योजन-प्रमाणं परिमंरुल्लं, गुणप्रधानोऽयं निर्देशः, परिमंरुल्ल्यं यस्य स योजनपरिमंरुल्लः । योजनप्रमाणपरिमंरुल्लोपेते, “जोयणपरिमंरुल्लं सुस्सर घटं तिक्खुत्तो वल्लावेमाणे” । रा० ।

जोयण-योजना-स्त्री० । युज-णिच्-युच् । संयोगकरणे, नि० चू० २ व० । “उत्तमं प्राणिपातेन, शूरं भेदेन योजयेत् । नीचम-ल्पप्रदानेन, सदृशं च पराक्रमैः” ॥ १ ॥ दश० ३ अ० ।

जोयणिल्ल-योजनीय-त्रि० । संबन्धनीये, नि० चू० १ व० ।

जोयत्तिय-जोगत्रिक-न० । ‘जोगसिय’ शब्दार्थे, दश० १० अ० ।

जोव-न० । देशी-बिन्दौ, स्तोके च । दे० ना० ३ वर्ग ।

जोवारी-स्त्री० । देशी-धान्ये, दे० ना० ३ वर्ग ।

जोवण-यौवन-न० । युनो भावः-अण् । “औत औत्” ॥ ८१ ॥

१५७ ॥ इति प्राकृतसूत्रेणाऽऽदेरौत ओकारः । प्रा० १ पाठ ।

“तैलाऽऽदी” ॥ ८१ ॥ ६८ ॥ इति प्राकृतसूत्रेणानादौ वत्समान-

स्यान्त्यभ्यान्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वम् । प्रा० २ पाठ ।

तारुण्ये, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । हा० । प० व० । नि० चू० ।

“निरुवदयसरसजोवणककसतरुणवयभाषमुवगयाओ ।”

निरुपहतं रोगाऽऽदिना अवाधितं सरसं च शृङ्गाररसोपेतं निरु-

पहतो वा स्वो रसो यत्र तत्तथाविधं यौवनं, तथा कक्कशोऽ-

श्रुत्याकृतया यस्तरुणवयोजावस्तारुण्यं, तं चोपभता यास्ता-

स्तथा । इह च यौवनतरुणभावयोर्यद्यप्येकाधना, तथापि

सरसत्वाश्रयाकृत्यलक्षणयोर्मनःशरीराश्रितयोः प्रधानतया वि-

चकितबोधर्मयोराधारतया भेदेन विधक्कणाद् न पौनरुक्त्य-

मिति । औ० । “जोवणेण य संपप्पे” । वज० २१ अ० । यौवनं

परमस्तरुणिमेति । प्रज्ञा० ३४ पद । “आषोरुशाद् भवेद् बाल-

स्ततस्तारुण उच्यते । वृद्धः स्यात्सत्तेरुद्धम्,” इत्युक्तलक्षणेऽव-

स्थानेदे, “अह जोवणं समणुपत्तां” । यौवनं वयोविशेषलक्ष-

णमिति । आ० म० १ अ० २ खण्ड । वाच० । सूत्र० । “यौवनमुदप्र-

काले, विदधाति विरूपकंऽपि लावण्यम् । दर्शयति गार्कसमये,

निष्कफलस्यापि माधुर्यम्” ॥ १ ॥ इति । दश० ३ अ० । “वयो अवेह

जोवणं च ।” वयोप्रहणेनैव यौवन्यगतत्वात्तदुपादानं प्राधान्य-

व्यापनार्थं, धर्मार्थकामार्तां तन्निबन्धनत्वात्सर्ववयसां यौवनं

सार्धयस्तदपि स्वरितं यातीति । उक्तं च-“नद्वेगसमं चंचलं, च

जीविय जोवणं च कुसुमसमं । सोकसं च ज अणिच्चं, तिरिण

वि तुरमाणभोजाई ॥ १ ॥” आच० १ भु० २ अ० १ उ० ।

जोवणकरण-यौवनकरण-न० । कालकृतवयोऽवस्थाविशेषा-

ऽऽत्मके रसायनाऽऽद्यापादितवयोऽवस्थाविशेषाऽऽत्मके च

करणभेदे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ व० ।

जोवणकिडुग-यौवनकीरुक्-त्रि० । तारुण्यावस्थायां कीडा-
कर्तरि, तथा चोक्तम्-“पियपुत्तभाइकिरुगा, णत्तु किडगा
य सयणकिरुगा य । एते जोवणकिरुगा, पच्छन्नपई महिलि-
याणं ॥ १ ॥” सूत्र० १ भु० ४ अ० १ व० ।

जोवणग-यौवनक-न० । यौवनमेव यौवनकम् । दश० १०
अ० । यौवने, “जोवणगमणुपत्ते” । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

जोवणगुण-यौवनगुण-पु० । युवतीनां प्रियभाषित्वाऽऽदिके
गुणे, हा० १ भु० १ अ० ।

जोवणपद-यौवनपद-पुं० । तारुण्यगर्वे, “विदवावल्लेखनहि-
ए-हिँ जाई कीरंति जोवणमएण । वयपरिणामे सरिया-ई ताई
हिअय जजुक्कति ॥ १ ॥” सूत्र० १ भु० ३ अ० ४ व० ।

जोवणिया-यौवनिका-स्त्री० । यौवने, रा० ।

जोमंत-जुषत्-त्रि० । सेवमाने, आच० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।

जोमण-जोषण-न० । सेवने, आच० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।
भाव० ।

जोसणा-जोषणा-स्त्री० । प्रीतौ, सेवयां च । ‘जुषी’ प्रीतिले-
यनयोरिति वचनात् । औ० । स० ।

जोसिय-जुष-त्रि० । सेविते, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

जोसियंग-योषिदङ्ग-न० । स्त्रीणामङ्गे, तथा स्त्रीकम्-“ कार्थे-
ऽपोषमतिमा-अङ्गीकृते योषिदङ्गमस्थिरया । अस्मिन्धया ह-
न्ताऽव-हया ह्यकुपितोऽपि कुपित इव ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ अ० ४
अ० १ उ० ।

जोसियाण-जोषित्ता-अव्य० । प्रीतयित्वेत्यर्थे, ४५०७ उ० ।

जोह-योध-पुं० । युष्यति शत्रून् प्रतिसंहर्ततीति योधः । युक्तं कृत्वा
शत्रूणां जेतरे, उक्त० १४ अ० । शूरपुरुषे, “ जोहाण य उप्प-
त्ती । ” योधानां शूरपुरुषाणाम् । २५० १० उ० । सुमटे, “ यथा
योधैः कृते युद्धम् । ” अष्ट० १५ अष्ट० । ते च भटेभ्यो विशिष्टत-
राः सहस्रयोधाऽऽदयः । औ० । अ० । रा० । बा० । सूत्र० ।
“ सावरणो वि दु क्खलित्तज्ज ओहो । ” वृ० १ उ० । सहस्रयो-
धित्वाभावेऽपि योधित्वमिदानीम् ।

तथा च-

साहस्रीपद्मा खलु, महपाणा पुत्र आमि जोहा उ ।

तत्तुम्भ नरिय एहिं, किं ते जोहा न होंती तो ॥

पूर्वं योधा महाप्राणाः सहस्रमल्ला आसीरन्, इदानीं तेषां तु-
ल्या न सन्ति, किन्त्वन्तर्भागहीनाः, ततः किं ते योधा न जय-
न्ति ?, जयन्त्येव, कालौचित्येन तेषामपि युक्तकार्यकरणादिति
भावः । ४५०३ उ० । युष्यत इति योधः सुमटे, योध इव योधः ।
कर्मवैरिपराजवकारके बहुवृत्ताऽऽदौ, “ अप्पमिदयवले जोहे,
एवं हवह बवुस्सुए । ” वृ० ११ अ० । भावे घञ् । युद्धे, वाच० ।
योद्धृ-पुं० । युध-तृच् । युद्धकर्तारि, वाच० ।

जोहजुज्जसञ्ज-योधयुक्तसज्ज-त्रि० । योधानां युद्धं तन्निमित्तं

सज्जः प्रगुणीभूतो यः स योधसज्जः॥ योधानां युद्धार्थं प्रगुणी-
भूते, जी० ३ प्रति० ।

जोहट्टाण-योधस्थान-न० । आलीढाऽऽदिके युक्तकाशभावे यो-
धानामङ्गविन्यासविशेषे, २५० १ उ० । तानि च-“ लोयप्प-
बाए पंच ठाणाणि । त जहा-आलीढं, पञ्चालीढं, वरसाढं, मंडलं,
समपाव् । ” आ० म० १ अ० २ खण्ड । “ एयाणि पंच ठाणा-
णि लोयप्पबाएण सयणकरणकुट्टाणि सि । ” भा० म० १ अ० २
खण्ड । भा० सू० । वृ० ।

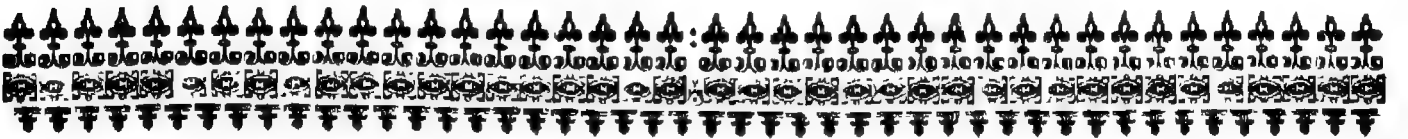
तथा च योधाऽऽदिस्थानप्रतिपादनार्थमाह-

आलीढं पञ्चलीढं, वेसाढं मंडलं य समपाए ।

योधानां स्थानं पञ्चविधम् । तद्यथा-आलीढं, प्रत्यालीढं, वैशाखं,
माण्डलं, समपाव् च । एतैर्हि पञ्चभिरपि स्थानैर्योधा यथायोगं
युष्यन्ते, ततः पतानि योधस्थानानीति । ४५०१ उ० । “ अष्टे जण-
ति-जं पत्तोसि चेष ठाणाणं जहासंजं चलिय ठितो पासतो
पिटुतो वा जुज्झन्ति, त उट्ठं चलियणमठाण ति । ” नि० सू०
२० उ० । (आलीढाऽऽदीनां स्वरूपं तत्तच्छब्दे)

जोहिया-योधिका-स्त्री० । भुजपरिभारिणीभेदे, जी० ३ प्रति० ।

उक्कड-शब्-धा० । शातने, अवा०-पर०-सक०-अनिट् । “ शब्दो
उक्कड-पक्कडौ ” ॥ ८ । ४ । १३० ॥ इति प्राकृतसूत्रेण दीयते-
उक्कडादेशः । ‘उक्कड’ । प्रा० ४ पाद । शीयते, अशदत् । वाच० ।
ज्जर-कृत्-धा० । सज्जने, अवा०-पर०-अक०-सट् । “ करः
ज्जिर उक्कर-पज्जर-पक्कड-णिक्कड-णिट्ठुआः ” ॥ ८ । ४ । १७३ ॥
इति प्राकृतसूत्रेण कर्तेर्ज्जरादेशः । प्रा० ४ पाद । कर्तति,
अक्षारीत् । वाच० ।

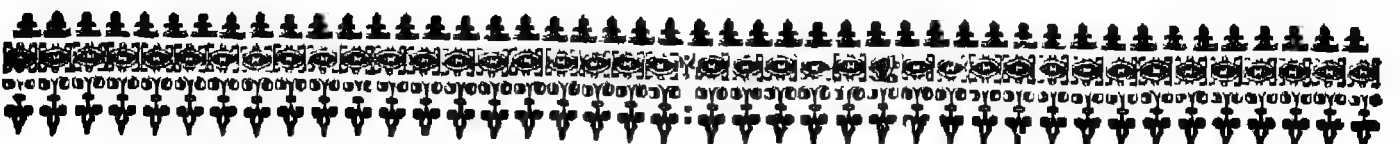

इति श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकाससर्वज्ञकल्प-जट्टारक-

जैनश्वेताम्बराऽऽचार्यश्री १००० श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-

विरचिते “ अभिधानराजेन्द्रे ” जकाराऽऽदिशब्द-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

भकार

ऊ-ऊ-पुं० । 'भूग' संहतौ, भदे, पिधाने वा ऋः । सुरगुरौ, हृदे, ध्वनौ, वाच० । स्वप्ने, गूये, ऊर्ध्वकूपणे, विनये, विचरे, भृङ्गे, एका० । को० । शब्दान्तरे, सरसीरुहसंभवे ऊर्ध्वानिले, प्रतापे, अमरे, हंसके, मदे, उपाये, धर्धरध्वाने, एका० । 'भू' ति य जाणस्स होइ (नहंसे) । ध्यानस्य निर्देश, आ० म० १ अ० २ खारु । नष्टज्ये, त्रि० । वाच० ।

ऊअ-ध्वज-पुं० । "ध्वजे वा" । टा२ । २७ । ध्वजशब्दे संयुक्त-स्य जो वा जवति । 'ऊअ' ध्वजो । प्रा० ४ पाद । चतुष्को-णाऽऽकारे वशद्वारोपरिस्थिते वस्त्रखण्डे, वाच० ।

भंकारिअ-न० । देशी-अयचयने, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊख-उप+आ+लभ-धा० । निःशुद्धकदुष्टवचने, परस्परवृत्तये च । वाच० । "धातवोऽर्थान्तरेऽपि" । ८ । ४ । २५८ । उक्तार्था-र्थान्तरेऽपि धातवो धर्तन्ते इति उपालम्भेऊखादेशः । 'ऊख' उपालम्भने, भाषने वा । प्रा० ४ पाद । "उपालम्भेऊखपचार-बेसवाः" । ८ । ४ । २५६ । इत्यनेन वा उपालम्भेऊखादेशः । 'ऊ-ख' 'उवाल्भ' । प्रा० ४ पाद । तुष्टे, दे० ना० ३ वर्ग ।

वि+लप-धा० । परिदेवनेऽक्तौ, वाच० । "धातवोऽर्थान्तरेऽपि" । ८ । ४ । २५८ । इति विलपेऊखादेशः । "विलपेऊख-वमवदौ" । ८ । ४ । २५८ । इत्यनेन वा ऊखादेशः । प्रा० ४ पाद ।

निर्+श्वम-धा० । मुखनासाभ्यन्तर्गते वायौ, वाच० । "निः-श्वसेऊखः" । ८ । ४ । २०१ । निःश्वसेऊख इत्यादेशो जवति । 'ऊख' । 'नीससह' । प्रा० ४ पाद ।

ऊखर-पुं० । देशी-शुष्कतरौ, दे० ना० ३ वर्ग ।

भंखरिअ-न० । देशी-अयचयने, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊऊ-ऊऊ-पुं० । कलहविशेषे, औ० ।

ऊऊकर-ऊऊकर-पुं० । येन येन गणस्य भेदो भवति तत्का-रिणि, येन गणस्य मनोऽनुसृत्यते तद्भाषिणि च । प्रश्न० ३ संब० द्वार । आ० चृ० ।

ऊऊकारीय-ऊऊकारीय-पुं० । ऊऊकरे, "जेण गणस्स भेदो भवति, सवो वा गणो ऊऊविओ अत्थति, तारिस्स भासइ, करेइ वा ।" आ० ४ अ० ।

ऊऊपत्त-ऊऊपत्त-पुं० । द्वि० त० । कलहं कोर्धं मायां वा प्राप्ते, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

ऊजा-ऊजा-स्त्री० । भूमिति कृत्वा ऊटयते यत्र ऋः । ध्वनिजेदे, तथाध्वनियुक्ते प्रखण्डानिले च । वाच० । कलहे, पुं० ३ उ० । तृष्णायाम्, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । कोषे, मायायाम्, सूत्र० १ भु० १३ उ० । सोत्रेऊजायाम्, आवा० १ भु० ५ अ० ३ उ० । विप्रकीर्णवचने, ह्या० ८ टा० । व्याकुलता-यां च । इष्टविषयावासौ रागभङ्गा । ध्वनिहावासौ च द्वेष-ऊजा । आवा० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

ऊजाउर-ऊजाऽऽतुर-त्रि० । तृष्णाऽऽतुरे, सूत्र० १ भु० २ अ० ।

ऊजावाय-ऊजावात-पुं० । अशुने निष्ठुरे सवृष्टिके च वायौ, प्रहा० १ पद । म० ।

ऊजिय-ऊजित-त्रि० । बुद्धिते, ह्या० १ भु० १ ज० ।

ऊट-ऊट-धा० । चलने, दिवा०-पर०-सक०-सेट् । वाच० ।

"अमेष्टिरिटिल्ल-दुएदुल्ल-दएदल्ल-चकम्म-भम्मन्-ममन्-म-माड-तलअएट-अएट ऊप्प-भुम-गुम-कुम-कुल-दुम-दुस-परी-पराः" । ८ । ४ । १६१ । इति ऊटादेशः । 'ऊट' । प्रा० ४ पाद । स्त्रियां ङीप् । लघुध्वंशेषु, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊटलिअ-स्त्री० । देशी-चङ्कमणे, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊमअ-पुं० । देशी-पीलुवृक्षे, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊरुल-स्त्री० । देशी-असण्याम, क्रीडायां च । दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊतर-ध्यन्तर-न० । धियो बुद्धेरन्तरं विशेषा ध्यन्तरम् । वि-शिष्टबुद्धौ, अने० ४ अधि० ।

ऊतरजांग-ध्यन्तरयोग-पुं० । ध्यन्तरेणोपलक्षिते सम्यक्मनो-वाक्याव्यापाररूपे असम्यक्मनोवाक्यानिबेधरूपे योगे, अने० ४ अधि० ।

ऊप-ऊप-धा० । चलने, दिवा०-पर०-सक०-सेट् । वाच० ।

"अमेष्टिरिटिल्ल- " । ८ । ४ । १६१ । इत्यादिना ऊपादेशः । 'ऊप' । प्रा० ४ पाद ।

ऊपणी-स्त्री० । देशी-पद्मणि, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊपिअ-न० । देशी-त्रुटिते, घटिते च । दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊसइ-क्रिया । देशी-संतप्यते, विलपति, उपालजते, निःश्व-सिति च । दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊकिअ-न० । देशी-वचनीये, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊऊर-ऊऊर-पुं० । ऊऊ-अरन् । वाच० । "नादियुज्योरन्येषाम्" । ८ । ४ । ३२७ । श्रुतिर्कापैशाचिकेऽप्यन्येषामाचार्याणां मतेन तृतीयतुर्यपारादौ वर्त्तमानयोः युजि धातौ चाद्यद्वितीयौ न भवतः । ऊऊरौ, ऊऊरौ । प्रा० ४ पाद । 'ऊऊ' इति क्थाते वाद्यभेदे, पटहं, कलियुगे, नर्भवे, वाच० ।

ऊऊरिय-ऊऊरित-[ऊऊरित]-त्रि० । सत-श्रीककराटिकाऽऽदि-वाद्यशब्दवनि, ह्या० १० टा० ।

ऊऊरि-स्त्री० । देशी-स्पर्शपरिहारार्थे, खण्डालाऽऽदीनां हस्तयष्टौ, दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊऊपर-ऊऊति-न० । बेगे, दु० ४ पाद । दिग्भ्रा जन्ति ऊऊपरमहिं, परमहिं मनोरह पच्छि ।" प्रा० ४ पाद ३८८ सूत्र ।

ऊऊजंत-ऊऊजमाण-त्रि० । हीयमाने, "वासासु सीतवातेहि ऊऊजंत ।" आ० १ अ० ।

पयापने, आचा० १ शु० ६ अ० १ रु० ।

ऊषणा-ऊषणा-स्त्री० । ऊषणाऽपचयो निर्जरा पापकर्मणाम-
स्मादिति ऊषणा । विशेष० (१६१ गायत्र्या) । “ बाबाण ऊषण
सि ” पापकर्मक्षयणहेतुत्वात्ऊषणा । भाषाभ्यवने सामायिका-
ऽऽदिभूतविशेषे, अनु० । स्था० । (अस्या निरूपस्तु ‘ ऊषणा ’
वाच्ये तृतीयनागे ७३३ पृष्ठे गतः)

ऊस-ऊष-पुं० । ऊष्यते कर्मणि घः । मत्स्ये, जी० ३ प्रति० ।
वाच० । तं० । जं० । प्रश्न० । विशेष० ज्ञाण मीनराशौ च । भावे
घः । तापे, अच् । स्निग्धे घने च । न० । नागवल्क्याम्, स्त्री० । वा-
च० । “ ऊसविहगसुजायपीणकुच्छी । ” जी० ३ प्रति० । जं० ।
दृक्छिन्ने, अयशसि, तटे, तटस्थे, दीर्घगर्भारे च । दे०
ना० ३ वर्ग ।

ऊमिअ-न० । देशी-पर्यस्ते, आकृष्टे च । दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊमुर-न० । देशी-ताम्बूले, अर्थे च । दे० ना० ३ वर्ग ।

ऊम्रइ-ध्याति-स्त्री० । “ स्मरान्तो वा ” । उ । ४ । ३४० । अ-
कारान्तवर्जितात्स्वरान्ताद्यानोरन्तेऽकाराऽऽगमो वा भवति ।
‘ जाइ ’ । ‘ जाइइ ’ । प्रा० ४ पाद । ध्याने, स्था० ६ उ० । आच० ।

जाइ-ध्याति-स्त्री० । ‘ ऊम्रइ ’ शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

जाइय-ध्यात-त्रि० । अनुप्रेक्षिते, स्था० ३ उ० ४ उ० ।

जाइयव-ध्यातव्य-त्रि० । ध्येये, आच० ४ अ० ।

जाडल-न० । देशी-कार्पासफले, दे० ना० ३ वर्ग ।

जारु-जाट-पुं० । ऊट-णिच् अच् । निकुञ्जे कान्तारे, वनाऽऽदी-
नां च मार्जने, वाच० । लतागहने, दे० ना० ३ वर्ग ।

जाइन-जाटन-न० । ऊषे, स्था० ५ उ० २ उ० । प्रस्फोटने,
स्था० ५ उ० २ उ० ।

जाण-ध्यान-न० । ‘ ध्ये ’ चिन्तायाम् । आ० चू० ४ अ० । ध्यायते
चिन्त्यते वस्त्वनेन, ध्यातिर्वा ध्यानम् । प्रव० ६ द्वार । “ साध-
सध्वर्थां ऊ ” ॥ उ । २ । २६ ॥ इति ध्यस्य ऊः । प्रा० २ पाद ।
चिन्तायाम्, आ० चू० ४ अ० । परित्यागस्थिरतायाम्, अष्ट० ६
अष्ट० एकाऽऽलम्बनलक्ष्यस्य सदृशप्रत्ययस्य च प्रत्ययान्तिनि-
युक्तप्रवाहे, षो० १२ विव० । अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकासमेकाग्रचित्त-
ताऽभ्यवसाने, प्रव० ६ द्वार । एकाग्रवृत्त्यनेन मनःस्थैर्ये, विशेष० ।
सूत्र० । योगनिरोधे, स० १ सम० । प्रश्न० । पञ्चा० । स्था० ।
ग० । सूत्र० ।

विषयसूची-

- (१) ध्यानस्वरूपम् ।
- (२) ध्यानस्य चानुविध्यम् ।
- (३) ध्यानाध्यानयोर्विवेचनम् ।
- (४) ध्यानस्यैव भेदनिरूपणम् ।
- (५) प्रशस्ताप्रशस्तानि ध्यानानि ।
- (६) ह्युमाशुभध्यानस्य विशेषतो वर्णनम् ।
- (७) धर्मध्यानस्य वर्णनम् ।
- (८) तत्र प्रसङ्गतो ज्ञानदर्शनचरित्रवैराग्यजावनानां
स्वरूपप्रदर्शनम् ।
- (९) देशद्वारे परिणतापरिणतयोगानां स्थाननिर्द्शनम् ।
- (१०) काष्ठाऽऽसनाऽऽलम्बनक्रमद्वाराणि ।
- (११) ध्यातव्यद्वारे ध्यातव्यभेदप्रतिपादनम् ।

(१२) ध्यातुः स्वरूपस्य निरूपणम् ।

(१३) तत्रानुपेक्षालेख्यालिकद्वाराणि ।

(१४) फलद्वारे आलम्बनाऽऽदिविस्तरः ।

(१५) स्वातन्त्र्यद्वारस्य विशेषतो विवरणम् ।

(१६) संसारप्रतिपक्षतया मोक्षहेतुर्ध्यानमिति निरूपणम् ।

(१७) ध्यानाद्येकत्र ध्यानस्य फलाऽऽदिनिरूपणम् ।

(१) ध्यानस्वरूपम्—

उपयोगे विजातीय-प्रत्ययाव्यवधानजाक् ।

सुभैकप्रत्ययो ध्यानं, सुहृमाऽऽजोगसमन्वितम् ॥ ११ ॥

(उपयोग इति) उपयोगे स्थिरप्रदीपसदृशे धारासमं हाने,
विजातीयप्रत्ययेन तच्छिच्छेदकारणा विषयांतरसंचारेणाल-
स्यकालेनापि, अव्यवधानजागन्तरितः, सुभैकप्रत्ययः प्रशस्तै-
कार्यबोधो, ध्यानमुच्यते; सुहृमाऽऽजोगनोत्पत्त्याऽऽदिविषयसु-
हृमाऽऽलोचनेन, समन्वितं सहितम् । द्वा० १७ द्वा० ।

ध्यानं च विमले बोधे, सदैव हि महात्मनाम् ।

सदा प्रमृपरोऽनन्त्रं, प्रकाशो गगने विधाः ॥ २० ॥

(ध्यानं चेति) विमले बोधे च सति, महात्मनां सदैव हि
ध्यानं भवति, तस्य तन्मयतत्वात् । इष्टान्तमाह-अनन्त्रेऽनन्तरि-
ते गगने, विद्योदितस्य प्रकाशः सदा प्रमृपरो भवति, तथाऽ-
वस्थास्वामाग्यादिति । द्वा० २४ द्वा० ।

(२) तदनुविध्यम्—

चत्तारि जाणा पक्षत्ता । तं जट्टा-अष्टे जाणे, रोदे जाणे,
भम्मे जाणे, सुके जाणे ।

सुगमं चैतद्-नवरं-ध्यातव्यो ध्यानानि, अन्तर्मुहूर्त्तमात्रं कालं
चित्तस्थिरतालक्षणानि । उक्तं च-“अन्तो मुहुर्त्तमिदं, चित्ताऽव-
स्थानमेगवत्पुमि । उभयस्याणं जाणं, जागनिरोहो जिणार्णं
ति” ॥ १॥ तत्र अन्तं दुःखं, तस्य निमित्तं, तत्र वा जन्म, अन्ते वा
पीडो जन्मार्त्तध्यानं, दुष्टोऽभ्यवसायो हिंसाऽऽद्यतिक्रियांनुगतं
रौद्धं, धुनचरणधर्मादनपेत धर्म्यं, शोधयत्यष्टप्रकारं कर्ममलं,
शुचं वा कलमयतीति शुक्लम् । स्था० ४ उ० १ उ० । वि-
श० । ध० । ज० । ग० । औ० । आ० चू० । तत्र ध्यातिर्ध्यान-
मिति भावसाधनः, तत्पुनः काष्ठतोऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रं, भेदस्तु
चतुःप्रकारमार्त्ताऽऽदिभेदेन, ध्येयप्रकारास्त्वमनोवृत्तिविषयसम्प्र-
योगाऽऽद्यः । तत्र शोकाऽऽक्रन्दविषयपनाऽऽदिलक्षणमार्त्तं, ते-
न उत्सववधाऽऽदिलक्षणं रौद्धं, तेन जिनप्रणीतभावभक्षानाऽऽ-
दिलक्षणं धर्म्यं, तेन अवधासंमोहाऽऽदिलक्षणं शुक्लम् । तेन
फलं पुनरेषां तिर्यक्नरकदेवगत्या विमोक्षाऽऽद्यमिति क्रमेण
अयं ध्यानसमासार्थः । व्यासार्थस्तु-ध्यानज्ञानकाव्यसंयः । तच्चे-
दं ध्यानज्ञातकम्-अस्य च महार्थत्वाद्वास्तुतः शास्त्रान्तरत्वात्
प्रारम्भ एव विज्जविनायकोपशान्तये मङ्गलार्थमिष्टद्वेषतानम-
स्कारमाह-

वीरं मुक्कज्जाण-ऽगिदक्कभिमंथणं पणमिक्कणं ।

जोईसरं मरणं, जाणज्जयणं पक्कत्तामि ॥ १ ॥

वीरं शुक्लध्यानानिदग्धकर्मन्धनं, प्रणम्य, ध्यानाभ्ययमं प्रव-
ह्यामीति योगः । तत्र ‘ ईर ’ गतिप्रेरणयोरित्यस्य विपूर्वस्याज-
न्तस्य विशेषेण ईरयति कर्म गमयति, याति वेह शिवमिति वीरः;
तं वीरं, किंविशिष्टम्, इत्यत आह-शुचं कलामयतीति शु-

हं, शोकं प्रपद्यतीत्यर्थः । 'ध्ये' - ध्यायते चिन्तयतेऽनेन तत्त्वमि-
ति ध्यानम्, एकाग्रचित्तनिरोध इत्यर्थः । शुक्लं च तद् ध्यानं च,
तदेव कर्मेन्द्रियद्वन्द्वनाशिनः शुक्लध्याननिःशब्दः, तथा मिथ्यादर्शना-
विधित्तप्रमादकपाययोगैः कियत इति कर्म-ज्ञानाऽऽवरणाऽऽवि,
तदेवातितीव्रतुः शान्तनिवन्धनरत्राविधनं कर्मेन्द्रियं, ततश्च शु-
क्लध्यानाग्निना द्वाचं स्वस्वभावापनयनेन जस्मीकृतं कर्मेन्द्रियं
येन स तथाविधः, न प्रणम्य, प्रकर्षेण मनोवाक्याययोगैर्भवेत्यर्थः ।
किम् ? समानकर्तृकयोः पूर्वकात्वे कर्त्ता-प्रत्ययविधानाद् ध्या-
नाध्ययनं प्रवक्ष्यामीति योगः । तत्रार्थवत् इत्यध्ययनं, कर्माणि
व्युद्, पश्यत इत्यर्थः । ध्यानप्रतिपादकमध्ययनं ध्यानाध्ययनम् ।
तथाध्यायमङ्गीकृत्य प्रकर्षेण बह्व्येऽभिधास्वे, किंविशिष्टं चोदं
प्रणम्य ? इत्यत आह-योगेश्वरं, योगीश्वरं वा । तत्र युज्यन्त
इति योगा मनोवाक्यायव्यापारलक्षणाः, तैरीश्वरः प्रधानः, तम् ।
तथाहि-अनुत्तरा एव भगवतो मनोवाक्यायव्यापारा इति ।

यथोक्तम्-

“ द्वावमथोऽप्येकं, मण्डनापीकं अणुत्तराणं च ।
संख्यबोध्यसि के-बलेण नाऊण सति कुण्ड ॥ १ ॥
दिभिषयकस्तरसरा मिच्छितरतिरिच्छसगिरपरिणामा ।
मणजेष्वाणी वाणी, ज्ञेययनीहारिणी चेव ॥ २ ॥
एका व अणेगेति, संख्यबोध्येयणमि अपरिहया ।
न च निविज्जह सोऽप्रा, तिप्पह सत्त्वाऽप्येकं पि ॥ ३ ॥
सत्त्वपुरेहितो वि दु, अहिगो कंतो य कायजोगो से ।
तह वि च पसंतकवे, कुण्ड सया पायिसंघाए” ॥४॥ इत्यादि ।
युज्यते वाऽनेन केवलज्ञानाऽऽदिनाऽऽमेति योगो च-
मेशुकलध्यानलक्षणः । स येषां चिद्यते इति योगिनः
साधकाः, तैरीश्वरः, तदुपदेशेन तेषां प्रवृत्तः, तत्संख्या-
दिति । तेषां वा ईश्वरो योगीश्वरः प्रभुः स्वामीत्यनयोत्तर-
म् । तं योगीश्वरम् । अथवा योगिस्मार्थे-योगिनां चिन्त्यं, ध्येय-
मित्यर्थः । पुनरपि स एव विशिष्यते-सरण्यं-तत्र सरणे साधुः
शरण्यः, तं राणाऽऽदिपरिभूनाऽऽधितसरण्यवसरं, रक्तमित्यर्थः ।
ध्यानाध्ययनं प्रवक्ष्यामीत्येतद् ध्यायमानमेव ।

अत्राऽऽह-यः शुक्लध्यानाग्निदग्धकर्मेन्द्रियः स योगीश्वर एव,
यश्च योगीश्वरः स शरण्य एवेति गतार्थे विशिषणे । न । अभि-
प्राधापरिज्ञानात् । इह शुक्लध्यानाग्निदग्धकर्मेन्द्रियः सामा-
न्यकेवप्यपि जवति, न त्वसौ योगेश्वरः, वाक्यातिशयाभा-
वात्; स एव च तत्त्वतः शरण्य इति ज्ञापनार्थमेवाऽऽहमेतदपि ।
तथा खान्यपक्षमभिचारे एकपक्षमभिचारे अज्ञातज्ञापनार्थं
च शास्त्रे विशेषणानिधानमनुज्ञातमेव पूर्वमुनिभिरित्यलं वि-
स्तरेणैति गाथार्थः ॥ १ ॥

(३) साम्प्रतं ध्यानाध्यानलक्षणं प्रतिपादयन्नाह-

जं धिरमज्झसाए, तं जाणं जं चसं तयं चित्तं ।

तं जुज्ज जावणा वा, अणुपेहा वा अट्ठव चित्ता ॥ २ ॥

अदियुद्देशः, स्थिरं निश्चलम्, अव्ययस्थानं, मन एकाग्रताऽऽम्भन-
मित्यर्थः । तदिति निर्देशे, ध्यानं-प्राङ्निर्दिष्टतशब्दार्थम् । ततश्चै-
तदुक्तं भवति-यत्स्थिरमव्ययस्थानं तदध्यानमभिधीयते, यच्चल-
मिति यत्पुनरनवस्थितं तच्चित्तम् । तच्चैतदस्त्रिधा भवतीति दर्श-
यति । तद्वेदज्ञावना येति-तच्चित्तं भवेत् । का ? जावना-जावपत
इति भावना, ध्यानाख्यासक्रियेत्यर्थः । वा विभाषायां, अनुपेक्षा
येति-अनुपेक्षायां, प्रेक्षण प्रेक्षा, छा च स्मृतिः, ध्यानाङ्गद्वय

चित्तवेद्येत्यर्थः । वा पूर्ववत् । अथवा (चित्ते चि) मध्यमशब्दः
प्रकारान्तरप्रदर्शनार्थः । चिन्तेति-वा कलूकप्रकारद्वयपद्विता
मनश्चेष्टा, सा चिन्तेति गाथार्थः ॥ २ ॥

इत्थं ध्यानाध्यानलक्षणमोक्षतोऽभिधायाधुनाऽध्यानमेव का-
लस्वामिन्त्यां निरूपयन्नाह-

अतोमुहुत्तमिचं, चित्तावत्याणमेगवत्पुम्पि ।

ब्रह्मत्थाणं जाणं, जोगनिरोहो जिण्णाणं तु ॥ ३ ॥

इह मुहुत्तं सप्तसप्ततिलवप्रमाणः कालविशेषो भवत्येव । (आ-
व०) अन्तर्गम्यकरणे, ततश्च अन्तर्मुहुत्तमात्रं, कालमिति गम्भ-
ते । माशब्दस्तदधिककालव्यवच्छेदार्थः । ततश्च निजमुहुत्तमे-
व कालम्, किम् ? चित्तावत्याणमिति-चित्तस्य मनसः, अवस्थानं
चित्तावस्थानम्, अवस्थितिरवस्थानं, निष्प्रकम्पतया वृत्तिरित्य-
र्थः । क ? एकवस्तुनि-एकमस्मितीति, वस्तुन्यस्मिन् गुणपर्वाणा
इति वस्तु-चेतनाऽऽदि; एकं च तद्वस्तु च एकवस्तु, तस्मिन् । उ-
च्यस्यानां ध्यानमिति-तत्र उच्यतेतीति उच्य-पिधानं, तच्च ज्ञाना-
ऽऽदीनां गुणानामाचारकत्वाद् ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदित्येकं ध्याति-
कर्म, उच्यति स्थिताः उच्यस्याः, अकेवलिन इत्यर्थः । तेषां उच्य-
स्थानां, ध्यानं प्राग्वत् । ततश्चायं समुदायार्थः-अन्तर्मुहुत्तका-
लं वचित्तावस्थानम् एकस्मिन् वस्तुनि तत् लक्षस्थानां ध्यान-
मिति । योगनिरोधो जिनानां त्विति । तत्र योगास्तत्त्वत आदरि-
काऽऽदिशरीरसंयोगसमुत्था आत्मपरिणामविशेषव्यापारा एव ।
यथोक्तम्-“ औदारिकाऽऽदिशरीरयुक्तस्याऽऽत्मनो वीर्यपरि-
णतिविशेषः काययोगः; तथौदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्या-
पाराऽऽहृतवाग्दन्तसमूहसाविस्वाधीवव्यापारो वाययोगः; त-
थौदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीरव्यापाराऽऽहृतमनोदन्तसमूह-
साविस्वाज्जीवव्यापारो मनोयोग इति । अस्मीषां निरोधो यो-
गनिरोधः, निरोधनं निरोधः, प्रत्ययकरणमित्यर्थः । केषां ?
जिनानां केवलजिनां, तुष्टाद् एवकारार्थः । स चावधारणे,
योगनिरोध एव, न तु चित्तावस्थानं, चित्तस्यैवाभावात् ।
अथवा योगनिरोधो जिनानामेव ध्यानं, नान्येषाम्, प्रशक्यव्या-
दित्यलं विस्तरेण । यथा चायं योगनिरोधो जिनानां ध्यानं
यावन्तं च कालं तद्वस्त्येतदुपरिष्टादह्याम इति गाथार्थः ॥३॥

साम्प्रतं कृच्छस्यानामन्तर्मुहुत्तात्परतो ब्रूवति,

तदुपदर्शयन्नाह-

अतोमुहुत्तपरमो, चित्ता जाणंतरं व जुज्जाहि ।

मुचिरं वि जुज्ज बहव-त्पुसंकमे जाणसंताणो ॥ ४ ॥

अन्तर्मुहुत्तात्परत इति-भिन्नमुहुत्तावृद्धं, चित्ता प्रागुक्तस्वरूपा,
तथा ध्यानान्तरं वा भवेत् । तत्रह न ध्यानादप्यद् ध्यानं ध्याना-
न्तरं परिगृह्यते, किं तर्हि ? जावनाऽनुपेक्षाऽऽत्मकं चेत इति ।
इत्वं च ध्यानान्तरं तदुत्तरकालजाचिनि ध्याने सति जवति,
तत्राप्ययमेव न्याय इति कृत्वा ध्यानसन्तानप्रतिषेधः, अतस्त-
मेव कालमानं वस्तुसंक्रमचारेण निरूपयन्नाह-सुचिरमपि
प्रभूतमपि, कालमिति गम्भते । भवेत्, बहवस्तुसंक्रमे सति,
ध्यानसन्तानो ध्यानप्रवाह इति । तत्र बहूनि च तानि वस्तूनि
बहवस्तूनि, आत्मगतपरगतानि गृह्यन्ते । तत्राऽऽत्मगतानि
मनःप्रवृत्तीनि, परगतानि रूप्याऽऽदीनीति, तेषु संक्रमः संवरण-
मिति गाथार्थः ॥४॥

(४) अथ ध्यानस्यैव मेहानाह-

कायाऽऽदितिद्विक्रिकं, तिस्रं यत्तुं च पञ्च व ।

अह सीहस्र गतीभ्यो, मेदा य पुता दुया चेव ॥

पुनर्दृष्टाव्यवसायाऽऽत्मकं चित्तं विधा-कायिकं, वाचिकं, मानसिकं च । कायिकं नाम-यत्कायावापारेणोपयुक्तो जगत्कथा-राजिकां करोति, कर्मवद्वा संकीर्णान्गोपाकृतिरिति । वाचिकं तु-मन्यदृशी निरपेक्षा भाषा भवितव्या, मेदशी साधयेति विमर्शपुरस्सरं यद्भाषते । यद्वा-विकथाऽऽदित्युदासेन कुतपरा-वर्त्तनाऽऽदिकमुपयुक्तः करोति तत्राचिकम् । मानसं तु-एकस्मिन् वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता । पुनरेकैकं त्रिविधं-तीक्ष्णं, मृदुकं च, मध्यं च । तत्र तीक्ष्णमुत्तमं, मृदुकं च मन्दम्, मध्यं च-नाति-तीक्ष्णं नातिमृदुकमित्यर्थः । यथा सिंहस्य गतयस्तिष्ठो भवन्ति । तद्यथा-मन्दा च, प्लुता, हुता च । तत्र मन्दा-धिलांम्बता, प्लुता-नातिमन्दा नाति पुरिता, हुता-अतिशीघ्रवेगा । ७० । दर्श० ।

अथ तावत् समस्तं ध्यानस्य सामान्येन लक्षणमुक्तम्, अधुना विशेषलक्षणाभिधित्तया ध्यानोद्देशं विशिष्टफलहेतु-

भावं च संक्षेपतः प्रदर्शयन्नाह-

(५) प्रशस्ताप्रशस्तानि ध्यानानि-

अष्टं ? त्वं २ धर्मं ३, सुकं ४ आणाई तत्तु अंताई ।

निष्वाणसाहणाई, भवकारणमदृष्टाई ॥ ५ ॥

आर्से, रौद्रं, धर्मं, सुकम् । तत्र अष्टं दुःखं, तन्निमित्तो दहोऽप्य-वसायाः, अष्टे जन्ममार्त्तं, किमष्टमित्यर्थः । हिंसाऽऽद्यतिर्कौर्वाणुगतं रौद्रम् । चरणजन्मधर्मोनुत्तं धर्मम् । शोधयत्यष्टकारं कर्ममन्त्रं, शुचं वा क्लामपतीति शुक्लम् । अमूनि ध्यानानि धर्ममे । अधुना फलहे-तुत्वमुपदेशयति-तत्र ध्यानचतुष्टये, अन्ते चरमे-सुखमप्रामा-गयाद् धर्मशुक्ले इत्यर्थः । किम् ? निर्वाणसाधने । इह निर्बुतिर्नि-र्वाणं, सामान्येन सुखमभिधीयते । तस्य साधने, कारणे इत्यर्थः । ततश्च-" अष्टेण तिरिक्कगतिं, रौद्रज्जाणुण गम्मती नरयं । धम्मेष देवलोयं, सिद्धिगार्त्तं सुकज्जाणुणं ॥ १ ॥ " इति ययुक्तं, तदपि न विरुध्यते । देवगतिरिच्छित्याः सामान्येन सुखासहे-रिति । अथापि निर्वाणं मोक्षः, तथाऽपि पारम्पर्येण धर्मध्यानस्या-पि तत्साधनत्वावधिरोध इति । तथा भवकारणमार्त्तौद्रं इति । तत्र भवत्यस्मिन् कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिन इति भवः-ससार-यव, तथाऽप्यत्र व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेस्त्यक्नारक-भवप्रद इति गार्थः ॥ ५ ॥ आब० ४ अ० । सम्म० ।

(६) अथ शुभाशुभध्यानज्ञापनार्थमिवमाह-

बसरसगंधफासा, ऽह्माणिहा विभासिया सुत्ते ।

अहिकिख दव्वझेसा, ताहि उ साहिज्जई भावो ॥

सुत्रे प्रज्ञापनाऽऽदौ, कृष्णाऽऽदीनां ज्ञेयानां यद्वर्णगन्धरसस्पर्शाः, इष्टा अनिष्टाश्च, विभाषिता विविधमनेकैरुपमानैर्वर्णिताः । (ज्ञेयार्णनं 'लेस्सा' शब्दे वक्ष्यते) तदेतत् सर्वमपि द्रव्यवे-दया अधिकृत्य प्रतिपत्तव्यम् । ताभिश्च द्रव्यज्ञेयानिः शुभाशु-भाध्यवसायरूपः साध्यते भावः । ७० । १ । ७० । आब० । दर्श० । (आर्त्तध्यानवक्तव्यता ' अदृज्जाणु ' शब्दे प्रथमज्ञाने २३५ पृष्ठे निरूपिता । रौद्रध्यानवक्तव्यता तु ' रौद्रज्जाणु ' शब्दे वक्ष्यते) धर्मशुक्लध्यानयोस्तु परमार्थतो ध्यानत्वादिहैव व्याख्या ।

(७) साम्प्रतं धर्मध्यानमाचसरः, तत्र तदभिधित्तयै-

वाऽऽदाविहं चारणावाह्यमाह-

जाणस्स भावणाओ, देसं कानं तहाऽऽसणवित्तेसं ।

आहंषण कम्मं जा-इअव्वयं जं च गापारो ॥ २० ॥

तत्तोऽणुप्पेहाओ, लेस्सा लिंगं फलं च नाकण ।

धम्मं जाइज्ज मुणी, तक्कयजोमो तओ सुकं ॥ २१ ॥

ध्यानस्य प्राक्निर्दिष्टशब्दाद्यर्थस्य, किम् ? भावनाः-ज्ञानं, ऽऽद्याः, ज्ञातेति योमः । किं च-देशं तदुच्यते, कालं, मया ऽऽद्यमविशेषं तदुच्यतेमिति । आहम्भनं वाचनाऽऽदि, कर्म मनोनिरोधाऽऽदि, तथा ध्यातव्यं धर्ममाहाऽऽदि, तथा ये च ध्यानार-अप्रमादाऽऽ-दियुक्ताः, ततोऽणुप्पेहाः-ध्यानोपरमकाशभाविभ्योऽनित्यत्वाऽऽ-द्यालोचनारूपाः, तथा ज्ञेयाः-अज्ञा एव, तथा लिङ्गं-अज्ञाना-ऽऽदि, तथा फलं-सुरभोकाऽऽदि । अथाहः स्वगतावेकमेव-दर्शनपरः । एतद् ज्ञात्वा, किम् ?, धर्ममिति-धर्मध्यानं, ध्याय-न्मिरिति । तत्कृतयोगः-धर्मध्यानकृताऽऽद्याः, ततः पश्चाद्, शुक्लध्यानमिति गाथाद्वयसमासाधः । व्याख्यायै तु प्रतिहारं प्रत्यकारः स्वयमेव वक्ष्यति । २० । २१ ।

तत्राऽऽद्यद्वारावयवाधेप्रतिपादनायाऽऽह-

पुव्वकयज्जासो भा-वणाहिं जाणस्स जुगयमुवेइ ।

ताओ अ नाणदंसण-चरित्तवरगानिअयाओ ॥ २० ॥

"वरगजणिआओ" इति पाठान्तरम् ।

पूर्वं ध्यानात्प्रथमं, कृतो निर्वर्त्तितः, अभ्यास आनेवनालक्षणो येन स तथाविधः, काभिः पूर्वकृताऽऽद्याः ?-भावनाभिः करण-भूतानि, ज्ञावनासु वा ज्ञावनाविषये पश्चाद्, ध्यानस्याधिकृतस्य, योग्यताम्-अनुरूपताम्, उपैति यातीत्यर्थः । ताश्च भावना ज्ञान-दर्शनचारेित्रैराग्यनियता वर्त्तन्ते, नियता इति परिच्छिन्नाः । पाठान्तरे वा जनिता इति गार्थः ॥ २० ॥

(८) साम्प्रतं ज्ञानभावनास्वरूपं गुणदर्शनावेदमाह-

णाणे निव्वज्जासो, कुणइ मणीधारणं विमुक्किं च ।

नाणगुणमुणिअमारो, तो जाइ सुनिव्वज्जमईओ ॥ २१ ॥

ज्ञाने श्रुतज्ञाने, नित्यं सदा, अज्यास नासेवनालक्षणः, करोति निर्वर्त्तयति, किम् ?, मनसोऽन्तःकरणस्य, चेतस इत्यर्थः । धार-णमसुभम्यापारनिरोधनावस्थानमिति ज्ञावना । तथा विमुक्किं च, तत्र त्रिशोधनं विमुक्किः, सूत्रार्थयोरिति गम्यते । ताम्, चशब्दाद् भवनिर्वेदं च । एवं ज्ञानगुणज्ञानसार इति-ज्ञानेन गुणानां जीवा-जीवाऽऽअनानां, 'गुणपर्यायं च द्रव्यम्' इति वचनात्, पर्याया-णां च तदविनाभाविनां (मुणितो) ज्ञातः सारः परमार्थो येन स तद्योच्यते, ज्ञानगुणेन वा ज्ञानमाहात्म्येनेति ज्ञावः । ज्ञातः सारो येन, विश्वस्येति गम्यते । स तथाविधः । ततश्च पश्चाद्, व्यापति चिन्तयति, किंविशिष्टः सन् ?, निश्चला निष्प्रकम्पा, सम्यग्ज्ञानतोऽन्यथाप्रवृत्तिकम्परहितेति भावः । मतिबुद्धिस्व स तथाविध इति गार्थः ॥ २१ ॥ उक्ता ज्ञानभाषना ।

साम्प्रतं दर्शनभावनास्वरूपं गुणदर्शनार्थमिदमाह-

संकाइदोमरहिओ, पसमात्थिजाइगुणगणोवेओ ।

होइ अंसमूदमणो, वंसणमुदीइ जाणमि ॥ २२ ॥

(संकादिदोसरहितं च) शङ्कनं शङ्का, आदिशब्दार्थाऽऽदि-

परिग्रहः । उक्तञ्च—“गङ्गाकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्वहृदिप्रशंसापर-
पाकाङ्कसंस्तवाः सम्यग्दृष्टेर्हीनानां” इति । (एतेषां च स्वरूपं प्र-
त्याख्यानार्थं यने स्वरूपं वक्ष्यामः) तत्र गङ्गाऽऽद्य एव सम्ब-
न्धवाऽऽद्यप्रथमगुणातिचारत्वाद्दोषाः शङ्काऽऽदिदोषाः, तैः रहि-
तः त्यक्तः; उक्तदोषरहितत्वादेव । किम् ?-प्रथमस्थेयाऽऽदिगुणग-
णोपेतः । तत्र प्रकरणेन भ्रमः प्रथमः खेदः । स च स्वपरसमयत-
त्वाधिगमरूपः, स्थैर्यं तु जिनशासने निष्प्रकल्पता । आदिशब्दात्
प्रजावनाऽऽदिपरिग्रहः । उक्तञ्च—“सपरसमर्थं कोलसु, धिरिया
जिनसासने पभावयथा । आययणसेवजन्ती, दंसणदीना गुणा
पंच” ॥१॥ प्रथमस्थेयाऽऽद्य एव गुणाः, तेषां गणः समूहः, ते-
नोपेतो युक्तो यः स तथाविधः । अथवा-प्रथमाऽऽदिना स्थेया-
ऽऽदिना च गुणगणोपेतः । तत्र प्रथमाऽऽदिगुणगणः प्रथम-
खेदेगनिर्देवानुक्त्याऽऽस्तिक्याभिप्रेतकृत्वा; खेदाऽऽदिस्तु
दर्शित एव । य इत्यभूतः, असौ जवत्यसंमूहमनाः, तत्त्वान्तरे-
ऽस्मान्निचिन इत्यर्थः । दर्शनशुद्धयोकलकणया हेतुभूतया, कः,
ध्याने इति गाथार्थः ॥ ३२ ॥ उक्ता दर्शनभावना ।

साम्प्रतं चारित्रभावनास्वरूपं गुणदर्शनायेदमाह-

नवकम्पाणायाणं, पोरणाविणज्जरं सुभादाणं ।

चारित्रभावनाए, भायमयत्तेण य समेइ ॥ ३३ ॥

नवकर्मणामनादानामिति-नवान्युपचीयमानानि प्रत्यगाणि ज्ञेय-
न्ते, क्रियन्ते इति कर्माणि-ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽदिनि, तेषामनादा-
नमग्रहणम्, चारित्रभावनाया समेति गच्छतीति योगः । तथा
पुराणविनिर्जरा-चिरन्तनकपणमित्यर्थः । तथा शुभाऽऽदान-
मिति-शुभं पुण्यं सत्यकृत्वास्वरतिपुण्यवेदशुभायुर्नामगोत्रा-
त्मकं, तस्याऽऽदानं प्रदणम् । किम् ?-चारित्रभावनाया हेतुभूतया
ध्यानं, अशब्दाश्रयकर्मानादानाऽऽदि वा; अयमेनाङ्गेशेन, समेति
गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः ।

तत्र चारित्रभावनेति कोऽर्थः ? ‘अर’ गतिभक्षणयोरित्यस्य
“असिलुधूसूनिसहचर इवः” ॥३२॥१८४॥ इति (पाणि०)
इत्यप्रत्ययान्तस्य चरित्रमिति भवति । अरन्त्यनिन्दितमने-
नेति चरित्रं-कृयापहामरूपं, तस्य जावधारित्रम् । एतदुक्तं
भवति-इदानीज्जम्पोपात्ताष्टविधकर्मसंन्यापचयाय चरणभा-
षः चारित्रमिति, सर्वसाधययोगविनिवृत्तिरूपा क्रियेत्यर्थः ।
तस्य जावनाऽऽयासधारित्रभावनेति गाथार्थः । उक्ता चारि-
त्रभावना ॥ ३३ ॥

साम्प्रतं वैराग्यभावनास्वरूपं गुणदर्शनार्थमाह-

सुविद्वज्जगत्सहायां, निस्संगो निव्वज्जो निरासो अ ।

वरगजाविज्जमणो, जाणम्मि सुनिव्वलो होइ ॥ ३४ ॥

सुष्ठुनीव विदितां ज्ञातः जगतश्चराचरस्य । यथोक्तम्-

“जगति जङ्गमान्याहु-जगद् होयं चराचरम् ॥”

स्वो मावः स्वजावा ।

“जन्म मरणाय नियतं, बन्धुर्दुःखाय धनमनिवृत्तये ।

तस्मास्ति यज्ज विपदे, तथापि लोका निरालोकः” ॥१॥

इत्यादिद्वक्कणा येन स तथाविधः । कथाचिद्वचनूनी-
ऽपि कर्मपरिणतिवशात् ससङ्गो भवत्यत आह-
निःसङ्गो धियस्तेहसङ्गहितः । एवम्भूतोऽपि कथाचिद्व सभयो
भवत्यत आह-निर्भयः-इहलोकाऽऽदिससजयविप्रमुक्तः । कदा-
चिद्वचनूनीऽपि विशिष्टपरिणत्यभावात् परलोकमधिकृत्य सा-
ङ्गसङ्गो भवत्यत आह-निराशम्-इहपरलोकाऽऽयासाविप्रमुक्तः,

अशब्दास्तथाविधक्रोधाऽऽविरहितम् । य एवंविधो वैराग्य-
जावितमना भवति स खल्वज्ञानाऽऽद्युपलब्धरहितत्वाद् ध्याने
सुनिव्वलो भवतीति गाथार्थः ॥ ३४ ॥ उक्ता वैराग्यभावना,
मूलद्वारागाथाद्ये ध्यानस्य भावना इति व्याख्यातम् ।

(१) अधुना देशद्वाराध्यायिक्यास्तथाऽऽह-

निव्वं चिअ जुवइपसू-नपुंसगकुसंज्ञापरि वज्जिअं जणो ।

ठाणं विअणं जणिअं, विससओ जाणकालम्मि ॥ ३५ ॥

नित्यमेव सर्वकालमेव, न केवलं ध्यानकाल इति । किम् ?-युवति-
पशुनपुंसककुशीलपरिवर्जित, यतः स्थान विजनं भगिनमिति ।
तत्र युवतिशब्देन मनुष्यस्त्री, दैवी च परिगृह्यते । पशुशब्देन तु
तिर्यक्कृत्वाति । नपुंसक मतीतं, कुत्सितं निव्वितं शीलं वृत्तं ये-
षां ते कुशीलाः, ते च तथाविधा घृतकाराऽऽद्यः ।

उक्तञ्च-

“जुहपरसोलमैठा, वट्टा उद्दामगाइणो जे य ।

एते इति कुसंज्ञा, वज्जेयव्या पवसेण” ॥ १ ॥

युवतिश्च पशुभेत्यादिद्वन्द्वः । युवत्यादिभिः, परि समन्ताद्, व-
र्जितं रहितमिति विग्रहः । यतस्तपस्विनः साधोः, एकग्रहणे
तज्जानीयग्रहणमिति साध्याम् । किं ?-स्थानमवकाशशून्य-
जम् । तदेव विशेष्यते-युवत्यादिव्यतिरिक्तशेषजनापेक्षया वि-
गतं जनं विजनं, भगिनमुक्तं, तीर्थकरैरेणधरेभ्यमेवंजुत नि-
त्यमेव, अन्यत्र प्रवचनोक्तदोषसंनवाद्, विशेषतो ध्यानकाल
इति । अपरिणतयोगाऽऽदिनाऽऽन्यत्र ध्यानस्याऽऽराधयितुम-
शक्यत्वादिति गाथार्थः ॥ ३५ ॥

इत्थं तावदपरिणतयोगाऽऽदीनां स्थानमुक्तम्, अधुना

परिणतयोगाऽऽदीनाधिकृत्य विशेषमाह-

धिरकयजोगाणं पुण, मुणीण जाणे सुनिव्वज्जमणार्ण ।

गामम्मि जणाइमे, मुन्नेऽरमे व न विससो ॥ ३६ ॥

तत्र स्थिराः संहननधृतिभ्यां बलवन्त उच्यन्ते, कृता निर्यञ्जिताः,
अन्यस्ता इति यावत् । के?-युज्यन्त इति योगाः-ज्ञानाऽऽदिभ्य-
वनाऽऽदिव्यापाराः, सन्तुष्टतपःप्रभूतयो वा येस्ते कृतयोगाः,
स्थिराश्च ते कृतयोगाश्चेति विग्रहः । तेषाम् । अत्र च स्थिरकृतयोग-
योऽभ्युत्थं जवति । तद्यथा-“धिरं खामेगे णो कयजोगे” इत्या-
दि । स्थिरा वा पौनःपुन्यकरणेन परिचिताः कृता योगा येस्ते तथा-
विधाः, तेषाम् । पुनःशब्दो विशिष्टणार्थः । किं विशिष्टा? -तृतीयम-
ङ्गवतां, न शेषाणां, स्वभ्यस्तयोगानां वा । मुनीनामिति-मन्यन्ते
जीवाऽऽदीन्पदार्थानिति मुनयो विपश्चितः साधवः, तेषाम्, तथा
ध्याने अधिकृते एव धर्मध्याने, सुष्ठुतिज्ञानेन निव्वज्जं निष्प्रकल्पं म-
नो येषां ते तथाविधाः, तेषाम् । एवविधानां स्थान प्रतिग्रामे जनाऽऽ-
कीर्णं, शून्येऽरण्ये वा, न विशेष इति । तत्र प्रसति बुद्ध्यादीन् गु-
णान् इति ग्रामः, ग्रम्यो वा कराऽऽदीनामिति ग्रामः, सन्निवेशावि-
शेषः । इह धैकग्रहणेन तज्जानीयग्रहणाग्रगण्ये-कवटाऽऽदि-
परिग्रह इति । जनाऽऽकीर्णं जनाऽऽकुत्रे ग्रामे एवोद्यानाऽऽशौ,
तथा शून्ये नस्मिन्नव, अरण्ये वा कान्तारे वेति, या विकल्पेन
विशवान् जेदः, सर्वत्र तुल्यजावत्वात् परिणतत्वात्सधामित
गाथार्थः ॥ ३६ ॥

तो अत्थ समाहाणं, होइ मणोवयणकायजोगाणं ।

जुओवरोहराहो, सो देमो जायमाणस्स ॥ ३७ ॥

बल एतदुक्तमतस्तस्मात् कारणाद्, यत्र ग्रामाऽऽदौ स्थाने, स-

माधानं स्वास्थ्यं, भवति जायते । केवाम् ? इत्यत आह-मनो-
षाङ्गाययोगानां प्राङ्गिरूपितस्वरूपाणामिति । आह-मनोयोग-
समाधानमस्तु, वाङ्गाययोगसमाधानं त्वत्र कोपयुज्यते, न हि
तन्मयं ध्यानं भवति । अत्रोच्यते तत्समाधानम्-तावन्मनोयो-
गोपकारकं ध्यानमपि च तदात्मकं भवत्येव ।

यथोक्तम्-

“एवंविधा गिरा मे, वस्तुवा परिसी न वस्तुवा ।
इयं वेयालिय वक्क-स्स भासओ वाह्यं जाणं ॥ १ ॥”

तथा-

“सुसमादियकरपाव-स्स अ कज्जे कारणम्मि जयणाए ।
किरियाकरणं जं त, काह्यजाणं भवे जइणो ॥ ११ ॥”

न चात्र समाधानमात्रकारित्वमेव गृह्यते, किं तु चतुःपरोधरहि-
तः, तत्र भूतानि पृथिव्यादीनि, उपरोधस्तत्संघटनाऽऽदिलक्षणः,
तेन रहितः परित्यक्तो यः । एकग्रहणे तज्ज्ञातियग्रहणात् अनृताद-
त्ताऽऽज्ञानमैषुनपरिग्रहाऽऽपुनरोधरहितश्च, स देशो, ध्यायतः-चि-
न्तयतः, उच्यते इति शेषः । अथ गाथार्थः ॥ १३॥ गतं देशद्वारम् ।
(१०) अधुना कालाऽऽसनाऽऽलम्बनक्रमद्वारेषु क्रमप्राप्तं

कालद्वारमभिधिसुराह-

कालो वि सो विष्म जहि, जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ ।
न उ दिवसनिसावेला-इनिअमणं जाइणो भणिअं ॥ ३८ ॥

कलन कालः, कलासमूहो वा, स चार्कतृतीयेषु द्वापसमुदेषु
चन्द्रसूर्यगतिक्रियोपलङ्कितो दिवसाऽऽदिर्यस्येयः । अपिशब्दो
देशानियमेन तुल्यत्वसंज्ञकत्वार्थः । तथा आह-कालोऽपि स एव,
ध्यानोचित इति गम्यते । यत्र काले, योगसमाधानं मनोयो-
गाऽऽदिस्वास्थ्यम्, उत्तमं प्रधानं, लभते प्राप्नोति, न तु पुनर्नैव,
मुशब्दस्य पुनःशब्दार्थत्वाद्वकारार्थत्वाद्वा । किम् ? दिवसनि-
शावेलाऽऽदिनियमनं ध्यायिनो ज्ञातमिति । दिवसनिशे प्रतीते ।
वेला सामान्यत एव तदेकदेशो मुहूर्त्ताऽऽदिः । आदिशब्दात्पू-
र्वाह्यपराह्वाऽऽदिस्त्वा । एतद्व्ययमनं दिवैवेत्यादिलक्षणं, ध्यानिनः
मत्त्वस्य, भणितमुक्तं, तीर्थकरणधरैर्नैवेति गाथार्थः । गतं
कालद्वारम् ॥ ३८ ॥

आसनविशेषद्वारं व्याचिख्यासयाऽऽह-

जच्चिअ देहावत्था, जिआ ण जाणोवरोहिणी होइ ।

जाइजा तयवत्थो, ठिओ निसन्नाऽनिसओ वा ॥ ३९ ॥

इह यैव काचित्, देहावत्था शरीरावत्था निषण्णताऽऽदिकृपा, कि-
म् ? जितेत्यभ्यस्ता, उचिता वा, तथाऽनुष्ठीयमाना, न, ध्यानोपरो-
धिनी भवति-माधिकृतधर्मध्यानपीमाकरी भवतीत्यर्थः । ध्यायेत,
तद्वक्ष्ये इति-सैषावत्था यस्य स तद्वक्ष्यः, तमेव विशेषतः
प्राऽऽह-स्मितः कायोत्सर्गेण, ईषणताऽऽदिना निषण्ण उपविष्टो,
वीरासनाऽऽदिनाऽनिषण्णः शायितो वरमाऽऽपताऽऽदिना, वा
विभाषयामिति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

आह-किं पुनरयं देशकालाऽऽसनानामनियम इति ? अत्रोच्यते-
सन्वासु बहुमाणा, मुणओ जं देसकालविहामु ।

वरकेवलाइभावे, पत्ता बहुसो समियपावा ॥ ४० ॥

सर्वास्वित्यशेषासु, देशकालवेष्टास्त्विति योगः । चेष्टा देहावत्था,
किम् ?, वर्तमाना अवस्थिताः, के ?, मुनयः प्राङ्गिरूपितशब्दा-
याः, यद्यस्मात्कारणात्, किम् ?, परः प्रधानासौ कवलाऽऽदि-
मावध, न, प्राप्ता इति । आदिशब्दान्मनोपर्यायज्ञानाऽऽदिपरिग्रहः ।

किं सहदेव प्राप्ताः ?, न । केवसवजै बहुशोऽनेकशः, किंवि-
शिष्टाः ?, शान्तपापाः, तत्र पातयति मरकाऽऽदिष्विति पापम्,
शान्तमुपशम नीतिं पापं यैस्ते तथाविधा इति गाथार्थः ॥ ४० ॥

तो देसकालविहामु-नियमो जाणस्स नत्थि समयम्मि ।

जोगाण समाहाणं, जह होइ तह पयइयव्वं ॥ ४१ ॥

वस्मादिति पूर्वगाथायामुक्तं, तेन सहाभ्याजिसंयन्धः, तस्माद्देश-
कालवेष्टानियमो, ध्यानस्य, नास्ति न विद्यते । कः ?, समये आगमे, किं
तु योगानां मनःप्रभृतीनां, समाधानं पूर्वोक्तं, यथा भवति तथा
यतितस्य यतः कार्य इत्यत्र नियम एवेति गाथार्थः ॥ ४१ ॥ गत-
मासनद्वारम् ।

अधुना आह-अनद्वारावयवार्थप्रतिपादनायाऽऽह-

आलंवाणाऽऽवायण-पुच्छणपरिअट्टणाणुचिताओ ।

सामाइआइ एया-इ सद्धमाऽऽवस्मयाइ च ॥ ४२ ॥

इह धर्मध्यानाऽऽरोहणार्थमात्रमन्यन्त इत्यालम्बनानि, वाचना
पुच्छना परावर्त्तनाऽनुचिन्ता इति । तत्र वाचनं वाचना, विनेषाय
निर्जरायै सूत्राऽऽदिद्वानमित्यर्थः । शङ्किने सूत्राऽऽदौ संशयापना-
दाय गुरुपुच्छनं प्रश्न इति । परिवर्त्तनं तु पूर्वाधीतस्यैव सूत्राऽऽद-
रविस्मरणनिर्जराणामसमभ्यासकरणमिति । अनुचिन्तनमनुचि-
न्ता, मनसैवाविस्मरणनिमित्तं सूत्रानुस्मरणमित्यर्थः । वाचना च,
प्रश्नश्चेत्यादि द्वयः । एतानि च धनधर्मानुगतानि वर्त्तन्ते । तथा
सामायिकाऽऽदीनि सद्धर्माऽऽवश्यकानि चेति । अमुनि तु चरणध-
र्मानुगतानि वर्त्तन्ते । सामायिकमादौ येषां तानि सामायिकाऽऽदी-
नि । सामायिकं प्रसीतम्, आदिशब्दान्मुखवाक्त्रिकाप्रत्युपेक्षणऽऽ-
दिलक्षणसकलचक्रबाह्यसामान्यरीपरिग्रहः । यावत्पुनरपि सा-
मायिकमिति । एतान्येव विविधव्यसंन्यमानानि, सन्ति शोभनानि,
सन्ति च तानि चारित्र्यधर्माऽऽवश्यकानि चेति विग्रहः । आहव्य-
कानि नियमतः करणीयानि । चः समुच्चये । इति गाथार्थः ॥ ४२ ॥

साम्प्रतममीषामयाऽऽलम्बनत्वे निबन्धनमाह-

विसमम्मि समारोहइ, दहदव्वाऽऽलंवाणो जहा पुरिसो ।

मुत्ताऽऽइकयाऽऽलंवा, तह भाणवरं समारुहइ ॥ ४३ ॥

विषमे निम्ने दुःसंचारे, समारोहति सम्यगपारिक्लेशेनोर्ध्वं
याति । कः ?, दह दलवत्, दध्यं रज्ज्वाद्यालम्बनं यस्य स तथा-
विधः । यथा पुरुषः पुमान्कश्चित्सूत्राऽऽदिकृताऽऽलम्बनः, वाचना-
ऽऽदिकृताऽऽलम्बन इत्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण, ध्यानवर ध-
र्मध्यानमित्यर्थः । समारोहतीति गाथार्थः । गतमालम्बनद्वारम् ।

अधुना क्रमद्वारावसरः । तत्र साधवार्थं क्रमं धर्मस्य

शुक्लस्य च प्रतिपादयन्नाह-

भाणपरिवत्तिकम्मा, होइ मणो जोगानिगहाईओ ।

जवकावे केवलिणो, मेसस्स जहा मपाहीए ॥ ४४ ॥

ध्यानं प्राङ्गिरूपितशब्दार्थं, तस्य प्रतिपत्तिक्रम इति समासः । प्र-
तिपत्तिक्रमः प्रतिपत्तिपरिपाट्यभिधीयते । स च जवलि मनोयोग-
निग्रहाऽऽदिः । तत्र प्रथमं मनोयोगनिग्रहः, ततो वाधोगनिग्रहः, ततः
काययोगनिग्रह इति । किमयं सामान्येन सर्वस्यैवेत्यमुतः क्रमः ?
न, किं तु जवकावे केवलिनः । अत्र भवकालशब्देन मोक्षगमन-
प्रत्यासन्नः अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाण एव होत्येवस्थान्तर्गतः परि-
पृच्छते । केवसमस्याम्नीति केवली, तस्य शुक्लध्यान एवार्थं
क्रमः प्रातर्पत्तिक्रमः । शेरस्वान्यस्य धर्मध्यानप्रतिपत्तुः, योगका-

जायाधित्य, किम् ? यथा समाधिनेति-यथैव स्वास्थ्ये प्रवति,
तथैव प्रतिपत्तिरिति गाथायः ॥४४॥ गतं कमङ्कारम् ।

(११) इदानीं च्यातव्यमुच्यते-

आणा विजयं अनाए, विवागे संताणओ अ नायम्वा ।

एए चत्तारि पया, जायव्वा धम्मजाणस्स ॥ ४५ ॥

तत्तुभेदमाङ्गाऽऽदि । उक्तं च-आङ्गाऽपायविपाकसंस्थानवि-
धाय धर्म्यमिस्थादि । (तत्राद्यभेदस्य 'आणा' शब्दे द्वितीयजागे
११६ पृष्ठे गतम्)

अधुना द्वितीय उच्यते-

रागहोसकसाया-ऽऽसवाङ्किरियासु बट्टमाणां ।

इहपरलोगवाए, जाङ्जा बज्जपरिवज्जी ॥ ४६ ॥

रागद्वेषकसायाऽऽधवाऽऽदिक्रियासु वर्त्तमानानां इहपरलोकापा-
वान् इत्येवम् । यथा-रागाऽऽदिक्रियैर्हिकऽऽमुष्मिकविरोधिनी ।

उक्तं च-

"रागाः सम्पद्यमानोऽपि, पुःखवो दुष्टगोचरः ।

महाभ्याष्यमिहूतस्य, अपध्यान्तामिमाषवत" ॥ १ ॥

तथा-

"हेवः सम्पद्यमानोऽपि, तापयत्येव वेदिनम् ।

कोटरस्यो ज्वलन्नाशु, दावानल इव हुमम्" ॥ २ ॥

तथा-

"इष्टपाहिजेवनिजस्य, रागस्याऽऽमुष्मिकं फलम् ।

दीर्घं संसार एवोक्तः, सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः" ॥ ३ ॥ इत्यादि ।

तथा-

"होसानलसंतप्तो, इह लोके चैव दुक्खिओ जीवो ।

परलोगस्मि य पावो, पावइ निरयानलसंतप्तो" ॥ ४ ॥ इत्यादि ।

तथा-

कथायाः कोधाऽऽद्यः, तदपायाः पुनः-

"कोहो पोइ पणासेइ, माणो विणयनासणो ।

माया मिच्छाणि नासेइ, लोभो सव्वविणासणो" ॥ ५ ॥

"कोहो य माणो य भणिगही य,

माया य लोभो य पवकुमाणा ।

चत्तारि एए कसिणा कसाया,

सिंघंति मूसाई पुण्णवस्स" ॥ ६ ॥

तथा आभवाः कर्मबन्धहेतवो मिथ्यात्वाऽऽद्यः, तदपायाः

पुनः-

"मिच्छसमोहियमई, जीवो इहलोग एव दुक्खमई ।

मिरमोवमाइ पावो, पावति पसमाऽऽगुणहीणो" ॥ ७ ॥

तथा-

"अज्ञानं जलु कष्टं, कोधाऽऽदिभ्योऽपि सर्ववोषेज्जः ।

अर्थे हितमहितं वा, न बोत्ति येनाऽऽवुतो लोकः" ॥ ८ ॥

तथा-

"जीवा पावति इहं, पाणवधाश्चिरतीए पावाए ।

नियसुपघायणमावी, दोसे जणगरहिण पावे" ॥ ९ ॥

परलोगस्मि वि एवं, आसवकिरियाहि अज्झिण कम्मे ।

जीवाय चिरमधाया, निरयाविगतिं जमंताण्" ॥ १० ॥ इत्यादि ।

आदिशब्दः स्वगतानेकभेदव्यापकः; प्रकृतिस्थित्यनुभावप्र-
देशकभेदमाहक इत्यन्ये । क्रियास्तु कारिकायाऽऽदिजेदाः
पञ्च । एताः पुनरुत्तरत्र न्यक्तेषु वक्ष्यमः ।

विपाकः पुनः-

"किरियासु बट्टमाणा, काङ्गमाईसु दुक्खिण जीवा ।

इह चैव य परलोगे, संसारएवहुया भणिया ॥ ११ ॥"

ततश्चैवं रागाऽऽदिक्रियासु वर्त्तमानानामपावान् इत्येवम् । किं-
विशिष्टः सान्निधिः, आह-वर्त्मपरिवर्जी-तत्र वर्जनीयं वर्त्ममङ्गलं
परिशुद्धने, तत्परिवर्जी, अप्रमत्त इति गाथायः ॥ ११ ॥ उक्तः
अहं द्वितीयो च्यातव्यभेदः ।

अधुना तृतीय उच्यते-

पयइट्ठिप्पसा-णुजावभिणं सुहासुद्विजसं ।

जोगाणुजावजणिअं, कम्मविभागं विचित्तिज्जा ॥ १२ ॥

तत्र प्रकृतिस्थितिप्रदेशानुभावभिन्नं शुभाशुभविभक्तमित्यत्र प्रकृ-
तिशब्देनाहौ कर्मप्रकृतयोऽभिधीयन्ते, ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽविभेदा
इति । प्रकृतिरंशो जेद इति पर्यायाः स्थितिः-तासामेवावस्थानं
जघन्याऽऽदिभेदजिज्ञम् । प्रदेशाशब्देन जीवप्रदेशकर्मपुद्गलसं-
ख्याऽभिधीयते, अनुभावशब्देन तु विपाकः । एते च प्रकृत्यादयः
शुभाशुभभेदविभक्ता जयन्ति । ततश्चैतदुक्तं भवति-प्रकृत्याविभेद-
भिन्नं शुनाशुभविभक्तं योसानुजावजनिता मनोयोगाऽऽदिगुण-
प्रजनवं, कर्मविपाकं विचिन्तयेदिति गाथाकारार्थः ॥

मावार्थः पुनर्वृत्त्यविवरणादवसेवः । तत्त्वम्-"इह पयतिभिन्नं
शुभाशुभविभक्तं कर्मविपाकं विचित्तेज्जा । तस्य पयतीओ चि
कम्मणो जेदा, असा नाणावरणिज्जाणो अट्टा, तेहि भिन्नं पि इतं
च, सुभं पुज्ज-सानाऽऽदियं, असुभं पावं, तेहि विभिन्नं विभिन्नावि-
पाकं, अहा कम्मपगमीए तहा विसेसेण चित्तेज्जा विचित्तेज्जा । किं-
ज्जा तितिभिन्नं च सुभासुभविभिन्नं कम्मविपाकं विचित्तेज्जा । तिति
चित्तासि चैव अट्टएद पगमीणं अहममज्झिमुक्कोसकालावस्था,
अहा कम्मपगमीए । किं च-पयसभिन्नं शुभाशुभं जाव कृत्वा
पूर्वविधानं पययोस्तावेव पूर्ववद्वर्ण्यौ वर्गघनौ कुर्यात् । तां
तृतीयराशेः, ततः प्राग्वत् कृत्वा पूर्वविधानमिति १५६ । अमीषां
घने कृते राशिरयमगच्छति । अथवा चतुर्भिरष्टौ वारा गुणिते
अस्व राशेः पूर्वपदस्य घनाऽऽदि कृत्वा, तस्य वर्गाऽऽदि । ततः
द्वितीयपदस्य इदमेव विपरीतं क्रियते । तत एतावेव वर्ण्येते ।
ततस्तृतीयपदस्य वर्गघनौ क्रियेते । एवमनेन क्रमेणायं राशिः
१६७७७२१६ चित्तेज्जा । पदेसो चि जीवपदेषाणं कम्म-
पदेसहि सुहुमेहि एककसेतावगाढेहि पुट्टोणादध्वनंतं -
अणुवावरज्जेहि भेदेहि बन्धुणं चित्तरमो य कम्मपगमीए
भाणयाण कम्मविपाकं चित्तेज्जा । किं च-अणुभावभिन्नं सुनासु-
भविजस कम्मविभागं विचित्तेज्जा । तस्य अणुभावो चि, तासिं
चैवऽऽद्यं पगमीणं पुट्टबन्धनिकाइयाणं उदपाओ अणुजावणं, तं
च कम्मविपाकं जोगाणुभावजणियं विचित्तेज्जा । तस्य जोगा
मणवयकाया, अणुभावा जीवगुण एव । स च मिथ्यादर्शना-
विरतिप्रमादकथायाः, तिहि अणुभावेण य जणियमुत्पादवं
जीवस्स कम्मं जं, तस्स विपाकं उदयं विचित्तेज्जा" इति ।
उक्तस्तृतीयो च्यातव्यभेदः ।

साम्प्रतं चतुर्थ उच्यते-

जिणदेसिआई सक्खण-संताणासणविहाणमाणाइं ।

उप्पायइइभंगा, पज्जाया ने अ द्ढवाणं ॥ १३ ॥

जिनाः प्राक्कृतपितृशब्दार्थास्तीर्थकराः; तैर्देशितानि कथितानि
जिणदेशितानि । कानि १, अत आह-सक्खणसंस्थानाऽऽसववि-

धानमानानि । किमौ, 'विचिन्तयेत्' इति पर्यस्ते वक्ष्यति बहुधा(?) (५८) गाथायामिति । तत्र वृत्तानां ऽऽदीनि विचिन्तयेद्वापि गाथा-
न्ते वृत्तानामित्युक्तं, न प्रतिपदमायोजनीयमिति । तत्र लक्षणं च-
धर्मास्तिकायाऽऽदिष्टवर्णा मत्स्यादिः तथा संस्थानं मुख्यवृत्त्या पु-
त्रवृत्त्या ऽऽकारलक्षणं परिमण्डला ऽऽजीवानाम् । यथोक्तम्-
"परिमण्डले पवहे, तंसे वडरं स आयते खेव ।" जीवशरी-
राणां च समचतुरस्याऽऽदि । यथोक्तम्- "समचतुरसे जिभो-
वमंरते साति वामणे सुउजे । हुंने वि ष संठाने, जीवाणं वृ
सुणेवव्या ॥ १॥ " धर्माधर्मयोरपि लोककृत्रापेक्षया भावनी-
यमिति । उक्तं च- "हेट्टा मग्गे ववरी, उव्वीकलुरिमुग्गसं-
ठानो । लोगो वड्ढागारो, मक्का खिन्नामिई नेमा ॥ १॥ " तथा ऽऽ-
सनान्याधारलक्षणाभि धर्मास्तिकायाऽऽदीनां लोकाऽऽकाशाऽऽ-
दीनि, स्वस्वरूपाणि वा । तथा विधानानि धर्मास्तिकायाऽऽदीना-
मेव जेदानीत्यर्थः । यथा- "धम्मत्थिकाय धम्मत्थिकावस्स
हेसे धम्मत्थिकायस्स पवेसे " इत्यादि । तथा मानानि-
प्रमाणानि धर्मास्तिकायाऽऽदीनामेवाऽऽसीयानि । तथा उत्पा-
दस्थितिमहाऽऽदिपर्याया ये च व्याख्यानां धर्मास्तिकायाऽऽदीनां,
तान् विचिन्तयेदिति । तत्रोत्पादाऽऽदिपर्यायसिद्धिः "उत्पादव्य-
वसाययुक्तं सत् " इति वचनात् ।

युक्तिः पुनरत्र-

"वटमौलिसुवर्णार्थी, नाशोत्पादस्थितिव्ययम् ।
शोकप्रमोदमाभ्यस्त्य, जनो याति सहेतुकम् ॥ १ ॥
पयोव्रतो न दध्यति, न पयोऽस्ति दधिमतः ॥
अगोरसव्रतो नोमे, तस्मात्तस्य वषाऽऽत्मकम् ॥ २ ॥"
ततश्च धर्मास्तिकाया विवक्षितसमयसंबन्धरूपापेक्षयो-
स्पद्यते, तदनन्तरातीतसमयसंबन्धरूपापेक्षया तु विनश्यति,
धर्मास्तिकायव्याऽऽत्मना तु नित्य इति । उक्तं च- "सर्वव्य-
क्तिषु नियतं, कृणे कृणोम्यत्यमथ च न विशेषः । सत्योक्त्य-
पत्तिर्यो-राकृतिजातिव्यवस्थानात् ॥ १॥ " आदिशब्दादगुरुत्ववा-
दिपर्यायपरिमहः । अशब्दः समुच्चयार्थे इति गाथाऽर्थः ॥ ५३ ॥

किञ्च-

पंचस्थिकायमङ्गं, लोगमणाइनिहणं जिणक्खायं ।
नामाइनेअविहिमं, तिविहमहोलोगजेआई ॥ ५४ ॥
पञ्चास्तिकायमयं लोकमनाद्यनिधनं जिनाऽऽख्यातमिति, क्रिया
पूर्ववत् । तत्रास्तयः प्रदेशाः, तेषां काया अस्तिकायाः, पञ्च च ते
अस्तिकायाश्चेति विग्रहः । एते च धर्मास्तिकायाऽऽद्यो गत्यायुप-
ग्रहकरा हेया इति ।

उक्तं च-

"जीवानां पुत्रानां च, गत्युपग्रहकारणम् ।
धर्मास्तिकायां ज्ञानस्य, दीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥ १ ॥
जीवानां पुत्रानां च, स्थिरयुपग्रहकारणम् ।
अधर्मः पुरुषस्त्वेव, तिष्ठासोरवनिः समा ॥ २ ॥
जीवानां पुत्रानां च, धर्माधर्मास्तिकाययोः ।
बादराणां घटो यद्वा-दाकाशमवकाशवम् ॥ ३ ॥
ज्ञानाऽऽत्मा सर्वभावको, भोक्ता कर्ता च कर्मणाम् ।
नानासंसारिमुक्ताऽऽपयो, जीवः प्रोक्तो जिनाऽऽगमे ॥ ४ ॥
स्पर्शरसगन्धवर्ण-शब्दमूर्त्तिस्त्वभावकाः ।
सङ्घातभेदनिष्पन्नाः, पुत्रला जिनदेशिताः " ॥ ५ ॥
तन्मयं तदात्मकम्; लोकयत इति लोकस्त्वम्, कावतः किंपूत-
मिति । अत आह-अनाद्यविधायम्-अनाद्यपर्ववक्षितमित्यर्थः ।

अनेनेध्वराऽऽदिकृत्यवच्छेदमाह । असावपि दर्शनभेदाद्विष-
यवेत्यत आह-जिनाऽऽख्यातं तार्थकरमणीतम् ।
आह-जिनदेशितार्थायस्याजिनमणीतधर्माधिकारोऽनुवर्तत एव,
ततश्च जिनाऽऽख्यातमित्यतिरिच्यते । न । अस्याऽऽवरणाय-
नार्थत्वात्, आवरणवापनाऽऽदौ च पुनरुक्तदोषानुपपत्तेः ।

तथोक्तम्-

"अनुवादाऽऽवरणोप्ता-भूषार्थविनियोगहेत्वसूत्रात् ।
ईदृशं सप्तविस्मय-मणनस्वरणे च पुनरुक्तम् " ॥ १॥
तथा-नामाऽऽदिभेदविहित भेदतो नामाऽऽदिभेदावस्थायि-
तमित्यर्थः ।

उक्तञ्च-

"नामं वृत्तानां दक्षिण, केसे काले जवे च भावे य ।
पञ्चवलोगे य तदा, अष्टविहो लोगनिकखेवो ॥ १ ॥ "
प्रावार्थेऽनुवर्ततिस्तविवरणादवसेयः ।
साम्प्रतं केवललोकमधिष्ठयाऽऽह-त्रिविध विप्रकारम्, अथो-
लोकभेदाऽऽदीनि प्राकृतशैल्याऽऽधोऽलोकाऽऽदिजेदम्, आदिश-
ब्दाद्यर्थगूर्वलोकपरिमहः । इति गाथाऽर्थः ॥ ५४ ॥

किं च-तस्मिन्नेव केवललोके इव चेव च विचिन्तयेदिति
प्रतिपादयन्नाह-

विश्वलपदीवसागर-निरपविमाणजवणाइसंठानं ।

वोमाइपइडाणं, निव्वे लोगट्टिइविहणं ॥ ५५ ॥

क्रितिलयद्वीपसागरविरचविमानजवनाऽऽदिसंस्थानं, तत्र वि-
तयः अमु धर्माऽऽद्या ईदृशमाभारावसाना अष्टौ भूमयः परिपृ-
क्षन्ते । वलयानि वनोदधिघनवाततनुवाताऽऽत्मकानि धर्माऽऽ-
दिसप्तपृथिवीपृथिवीपृथिवीकृषीपृथिवीकृषीति । द्वीपा जम्बूद्वीपाऽऽदयः
स्वयम्भूरमणद्वीपास्ता असङ्ख्येयाः । सागरा लवणसागराऽऽ-
दयः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्ता असङ्ख्येया एव । निरयाः
सौमन्तकाऽऽद्या अप्रतिष्ठानावसानाः संबन्धेयाः ।

यत उक्तम्-

"तीस्ता य पञ्चवीस्ता, पनरस य दसेव सयसहस्सा ।
तिस्रेणं पंचूणं, पंच य नरगा जहा कमसो " ॥ १ ॥

विमानानि ज्योतिष्काऽऽदिसंबन्धीन्यनुसरविमानान्तान्यस-
ङ्ख्येयानि, ज्योतिष्कविमानानामसङ्ख्येयत्वात् ।

भवनानि भवनवास्यालयलक्षणां अमुराऽऽदिदशानिकाय-
संबन्धीनि सङ्ख्येयानि ।

उक्तं च-

"सत्तेव य कोदीओ, दवंति वावसरि सयसहस्सा ।
एसो जवणसमासो, जवणवतीणं विथाणजा ॥ १ ॥ "
आदिशब्दादसङ्ख्येयव्यन्तरनगरपरिमहः ।

उक्तं च-

"हेट्टोवदि जोयणसय-रक्षिप रयणार्थे जोयणसहस्से ।
पहमे वंतरियाणं, जोमा णगरा असंखेजा ॥ १ ॥ "
ततश्च कृतयश्च वलयानि चेत्यादिब्रूहः । एतेषां संस्थानमाका-
यविशेषवृत्तानं, विचिन्तयेदिति । तथा व्योमाऽऽदिप्रतिष्ठान-
मित्यत्र प्रतिष्ठितिः प्रतिष्ठानं, भावे व्युद् । व्योम आकाशम् । आ-
दिशब्दाद्व्याहताऽऽदिपरिमहः । व्योमाऽऽदौ प्रतिष्ठानमस्येति व्यो-
माऽऽदिप्रतिष्ठानं, लोकस्थितिविधानमिति योनः । विधासं-
धानं, प्रकार इत्यर्थः । लोकस्य स्थितिः लोकस्थितिः, स्थिति-
व्यवस्था मर्षादित्यनर्थान्तरम् । तद्विधानम् । किम्भूतम् ? नित्यं
शाम्भतम् । क्रिया पूर्ववदिति गाथाऽर्थः ॥ ५५ ॥

किं च-

सबभोगलकखणपणा-इनिहणमत्यंतरं सरीराओ ।

जीवमरुवं कारिं, जोई च सयस्स कम्मस्स ॥ ५६ ॥

उपयुज्यतेऽनेनेत्युपयोगः, साकाराभाकाराऽऽदिः। उक्तं च-"स द्विविधोऽष्टचतुर्नेदः।" स एव लक्षणं यस्य स उपयोगनृकणस्त-
मः जीवमिति वक्ष्यति। तथा-अनाद्यनिधनम् अनाद्यपर्यवसितं,
जवापवर्गप्रवाहापेक्षया नित्यमित्यर्थः। तथाऽर्थान्तरं पृथग्भूतं,
कुनः?, शरीरात्,जातावेकवचनम्-शरीरेभ्य औदारिकाऽऽदिभ्य
इति। किमिति?, अत आह-जोयति, जिविष्यति, जिवितवान् वा
जीव इति, तम्। किंभूतमिति?, अत आह-अरूपिणममूर्तमि-
त्यर्थः। तथा कर्तारं निर्बलकं, कर्मण इति गम्यते। तथा भोका-
रमुपजोक्तारम्, कस्य?-एवकस्य आत्मावस्य, कर्मणो ज्ञाना-
ऽऽवरणाऽऽदेरिति गाथाऽर्थः ॥ ५६ ॥

तस्स य सक्कम्मजणिअं, जम्माइजलं कसापपायाअं ।

वसणसयसावयमणं, मोहाऽऽवसं महाभीमं ॥ ५७ ॥

तस्य च जीवस्य च, स्वकर्मजनिनम्-आत्मीयकर्मनिर्वातितम्।
कम्?-संसारसागरमिति वक्ष्यति। किम्भूतम्?, जम्माऽऽदिजलं,
जन्म प्रतीतम्; आदिशब्दाज्जराभरणपरिग्रहः। एतान्येवातिबहु-
त्वाजलमिव जलं यस्मिन्स तथाविधस्तम्। तथा कषायपातालं-
कषायाः पुरोक्ताः, त एषाणाधनवजननसामान्यं पातालमिव
पातालं यस्मिन् स तथाविधस्तम्। तथा व्यसनशतभाषवचस्तम्-
व्यसनानि दुःस्त्रानि, एताऽऽदीनि वा, तथा तान्येव पोमाहेतुत्वात्
भाषद्वानि, तान्यस्य विद्यन्ते इति तद्वाम्, तं, (मणं ति) दे-
हीशब्दा मन्वर्थीयः। उक्तं च-"मनुष्यमस्मि मुणजइ, भाअं इअं
मणं च मणुयं च" इति। तथा मोहाऽऽवसं-मोहो मोहनीय कर्म,
तदेव तत्र विशिष्टमिजनकत्वात् आबली यस्मिन् स तथावि-
धस्तम्। तथा महाभीमम्-अतिमहानकमिति गाथाऽर्थः ॥ ५७ ॥

किं च-

अभाणमारपरिअ-संजोगविओगवीइसंताणं ।

संसारसागरमणो-रपरमपुहं विचिंतिज्जा ॥ ५८ ॥

अज्ञानं ज्ञानाऽऽवरणकर्मोद्यजनिन आत्मपरिणामः, स एव
तत्प्रकरणात्मारुतो वायुः, तेनेरितः प्रेरितः, कः?-संयोगवियोग-
वाचित्तानो यस्मिन् स तथाविधस्तम्। तत्र संयोगः केनचि-
त्सह संबन्धः, वियोगस्तेनैव विप्रयोगः। एतावेव सततप्रवृत्त-
त्वाद्वाच्य कर्मयस्तप्रवाहः सन्तान इति भावना। संसारं सं-
सारः सागर इव संसारसागरस्तम्। किम्भूतम्?-“मणोरपरं”
अनाद्यपर्यवसितम्, अशुभमशोभनं, विचिन्तयेत्, तस्य गुणर-
हितस्य जीवस्येति गाथाऽर्थः ॥ ५८ ॥

तस्म य संतरणसहं, सम्महंसणमुबंधणं अणुहं ।

नाणमयकअधारे, चारिअमयं महापोअं ॥ ५९ ॥

तस्य च संसारसागरस्य, सन्तरणसहं सन्तरणसमर्थं, पो-
तमिति वक्ष्यति। किंविशिष्टम्?, समयदर्शनमेव शोजनं बन्धनं
यस्य स तथाविधः, तम्, अनघम्-अपापम्। ज्ञानं प्रतीतं, तन्म-
वस्तुवात्मकः, कर्णधारो नियामकविशेषो यस्य यस्मिन् वा स
तथाविधस्तम्, चारित्रं प्रतीतम्, तदात्मकम्। महापोतमिति
महावाहिण्यम्; किंवा, पूर्ववर्ति गाथाऽर्थः ॥ ५९ ॥

संवरकयनिच्छिहुं, तवपवणाऽऽविच्छजवणतरवेगं ।

वेरगमगपदिअं, तिसुत्तिआवीइनिकखोहं ॥ ६० ॥

इहाऽऽभवनिरोधः संवरः, तेन कृतं निवृत्तम्, स्थगितरन्ध्रमि-
त्यर्थः। अनशनाऽऽविच्छक्षणं तपः, तदेवेष्टपुरं प्रति प्रेरकत्वात्
पवन इव तपःपवनः, तेनाऽऽविच्छस्य प्रेरितस्य, जघनतरः
शीघ्रतरः, वेगो रवो यस्य स तथाविधस्तम्। तथा विरागस्य
भावो वैराग्यं, तदेवेष्टपुरप्रापकत्वाद् मार्ग इव वैराग्यमार्गः, त-
स्मिन् पतितो गतस्तम्; तथा विभोतसिका अपधानानि, एता
एवेष्टपुरप्राप्तिविघ्नेतुत्वाद्वाच्य इव विभोतसिकादीन्वयः, ता-
भिनिर्ज्ञाभ्यः निष्प्रकल्पस्तमिति गाथाऽर्थः ॥ ६० ॥

एवञ्चूतं पोतम्। किम्?-

आरोहुं मुणिवणिआ, महग्यसीलंगरणपदिपुअं ।

जह तं निव्वाणपुरं, सिग्घमविग्घेण पावंति ॥ ६१ ॥

आरोहुमित्याकृष्ट, के?, मुनिवणिजः-मन्यन्ते अगतस्त्रिकालाव-
स्थामिति मुनयः, त एवानिनिपुणमायध्ययपूर्वकप्रवृत्तवर्णिज
इव मुनिवणिजः। पोत एव विशेष्यते-महाघाणि महाहाणि, शी-
लाङ्गानि पृथिवीकायसमारम्भपरित्यागाऽऽदीनि वक्ष्यमाणल-
क्षणानि, तान्येकान्तिकाऽऽन्यन्तिकसुखहेतुत्वात्तानि, तैः प्रा-
प्तौ भूतस्तम्। यथा येन प्रकारेण, तत्प्रक्रान्तं, निर्वाणपुरं सि-
क्षितं परनिर्वाणपुरं वेति पाञ्चान्तरम्। शीघ्रम् आशु, स्वल्पे-
न कालेनेत्यर्थः। अविघ्नेनान्तरायमन्तरेण, प्राप्नुवन्त्यासादय-
न्ति, तथा शिञ्चित्तयेदिति वक्ष्यते। इत्ययं गाथाऽर्थः ॥ ६१ ॥

तस्य य तिरयणविणिओ-गमइअपेगंतिअं निरावाहं ।

साहाविअं निरुवमं, जह सुक्खं अक्खयमुविति ॥ ६२ ॥

तत्र च परिनिर्वाणपुरे, त्रिरत्नविनियोगाऽऽत्मकमिति-त्रीणि र-
त्नानि ज्ञानाऽऽदीनि, विनियोगश्रेष्ठां क्रियाकरणं, ततः प्रसूनेस्तवा-
त्मकमुच्यते। तथैकान्तिकमिति-एकान्तभावि; निरावाधमित्या-
वाधारहितं, स्वाभाविकं न कृत्रिमम्, निरुपममुपमाऽतीतमिति।
उक्तं च-"ए वि अरिय माणुसाणं, तं सोक्खं।" इत्यादि। यथा
येन प्रकारेण, सौख्यं प्रतीतम्, अक्षयमपर्यवसानम्, उपयान्त
सामोप्येन प्राप्नुवन्ति, क्रिया प्राप्नोति गाथाऽर्थः ॥ ६२ ॥

किं बहुणा सव्वं चिअ, जीवाइपयत्थवित्थरवेअं ।

सव्वनयसमूहमयं, जाइज्जा समयसव्भावं ॥ ६३ ॥

किं बहुना जायितेन?, सर्वमेव निरवशेषमेव, जीवाऽऽदिपदार्थ-
विस्तरोपेतं-जीवाजीवाऽऽभवबन्धसंवरनिर्जराभोक्ताऽऽकृष-
प-दार्थप्रपञ्चसमन्वितं, समयसद्भावमिति योगः। किंविशिष्टम्?-
सर्वनयसमूहाऽऽत्मकं द्रव्यास्तिकायाऽऽदिनयसङ्गानमयमि-
त्यर्थः। ध्यायेद्विचिन्तयेदिति भावना। समयसद्भावं सिद्धा-
न्तार्थमिति वक्ष्यम्। अयं गाथाऽर्थः। गतं ध्यानव्यद्वारम् ॥ ६३ ॥

(१२) साम्प्रतं येऽस्य ध्यातारस्ताप्रतिपाद्यकाह-

सव्वप्पमायरहिआ, मुणओ खीणोवसंतपोहा य ।

जायारो नाणधणा, धम्मज्झाणस्स निहिट्ठा ॥ ६४ ॥

प्रमादा मद्याऽऽद्यः। यथोक्तम्-"मज्जं विसयकसाया, निहा
विकहा य पंचमी भणिथा।" सर्वप्रमादैः रहिताः सर्वप्रमाद-
रहिताः, अप्रमादवन्त इत्यर्थः। मुनयः साधवः, क्षीणोपशान्तमो-

हाद्येति-क्रीणमोहाः कृपकनिर्ग्रन्थाः, उपशान्तमोहा उपशाम-
कनिर्ग्रन्थाः। चक्षुषादन्ये चाप्रमाद्विनः, ध्यातारश्चिन्तकाः, धर्म-
ध्यानस्येति संबन्धः । ध्यातार एव विशेष्यन्ते-ज्ञानधना ज्ञान-
विद्याः, विपश्चित इत्यर्थः । निर्दिष्टाः प्रतिपादिताः, तीर्थकरगण-
धरैरिति गाथाऽर्थः ॥ ६४ ॥ उक्ता धर्मध्यानस्य ध्यातारः ।

सांस्प्रतं शुक्लध्यानस्याप्याद्यभेदद्वयस्याविशेषेणेति-
एव यतो ध्यातार इत्यतो नान्यं पुनरभिधेया
भविष्यतीति लाघवार्थं चरमनेदृशस्य
अप्रसङ्गत एतानेवाभिधित्सुगह-

ए ए वि य पुष्पाणं, पुष्पधरा सुप्पसत्यसंघयणा ।

हुन्द सजोगाजोगा, सुक्काण पराण केवलियो ॥ ६५ ॥

एत एव येऽनन्तरमेव धर्मध्यानध्यातार उक्ताः, पूर्वयोरित्याद्य-
योर्द्वयोः शुक्लध्याननेत्रयोः पृथक्प्रवृत्तौ सावचारम, एकत्व-
चित्तकर्मविचारमित्यनयोः ध्यातार इति गम्यते। अयं पुनर्विशेषः-
पूर्वधराभ्युदयपूर्वविदस्तदुपयुक्ताः, इदं च पूर्वधराविशेषण-
रूपमावृतामेव वेदितव्यम्; न निर्ग्रन्थानां, माषतुपमरुदेत्यादी-
नामपूर्वधराणामपि तदुपपत्तेः । सुप्रशस्तसंहनना इत्याद्यसंहन-
नयुक्ताः, इदं पुनरोक्त एव विशेषणमिति । तथा द्वयोः शुक्लत्रयोः,
परयोरुत्तरकाव्यभाविनोः प्रधानयोर्वा सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिव्युत्प-
त्तिक्रियाप्रतिपातिलक्षणयोर्यथासङ्गस्य सयोग्ययोगिकेवलिनोः,
ध्यातार इति योगः । एवं च गम्यते-“सुकुञ्जाणादुत्तमवोलीणस्स
तनियमपत्तस्स एयाए जाणंतरियाए वट्टमाणस्स केवलनाणं
समुप्पज्जके, केवलियसुकुल्लेसो अज्जाणी यं जाव सुहुमकारिय-
मनिर्यादृत्ति” गाथाऽर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तमानुषकिकम् ।

(१३) इदानीमवसरप्राप्तमनुप्रेक्षाद्वारं व्याचिरुपा-

सुरिदमाह-

जाणोवरमे वि मुणी, निब्वमणिच्चाच्चित्तणोवरमो ।

होइ सुजाविअचित्तो, धम्मज्जाणेण जो पुब्बि ॥ ६६ ॥

इह ध्यानं धर्मध्यानमभिगृह्यते ; तदुपरमेऽपि ताद्वगमेऽपि,
सुनिः साधुः, नित्यं सर्वकाव्यम्, अनित्याऽऽदिचिन्तनोपरमो जव-
ति । आदिशब्दानित्याशङ्कैकत्वसंसारपरिग्रहः । एताभ्यन्तरोऽ-
नुप्रेक्षा भावविनय्याः, इष्टजनसमयोगिकविषयसुखसंपद इत्या-
दिना ग्रन्थेन । फलं चामां सचित्ताऽऽदिध्वनभिष्वक्कमवनिवेदादि-
ति ज्ञावनीयम् । अथ किञ्चिदशष्टाऽनित्याऽऽदिचिन्तनोपरमो भ-
वति ? अत आह-सुभावितचित्तः सुभाविनान्तःकरणः, केन ?
धर्मध्यानेन प्राक्निरूपितस्वरूपेण, यः कश्चित्, पूर्वमादाविति
गाथाऽर्थः ॥ ६६ ॥ गतमनुप्रेक्षाद्वारम् ।

अधुना श्रेयाद्वारप्रतिपिपाद्विषयाऽऽह-

हुंति कम्मविमुक्काउ, हेमाओ पीअपमइसुक्काओ ।

धम्मज्जाणोवगय-स्स तिव्वमंदाइमेआओ ॥ ६७ ॥

इह भवन्ति संजायन्ते, क्रमविशुद्धाः परिपाटिविशुद्धाः, काः ?
श्रेयाः । ताश्च पीतपद्मशुक्लाः । एतद्वक्तं जवति-पीतलेश्यायाः
पद्मलेश्या विशुद्धा, तस्या अपि शुक्ललेश्येति क्रमः । कस्यैता
भवन्ति ? अत आह-धर्मध्यानोपगमस्य, धर्मध्यानयुक्तस्येत्यर्थः ।
किञ्चिदशष्टैता भवन्ति ? अत आह-तावमन्दाऽऽदि-
नेदा इति । तत्र तीव्रनेदाः पीताऽऽदिस्वरूपेणान्त्याः, मन्द-
नेदास्वाद्याः । आदिशब्दाभ्यन्तमपत्तपरिमहः । अयवोषत
४८८

एव परिणामविशेषात् तीव्रमन्दाऽऽदिनेदा इति गाथा-
ऽर्थः ॥ ६७ ॥ उक्तं श्रेयाद्वारम् ।

इदानीं लिङ्गद्वारं विवृण्वन्माह-

आगमउवएसाऽऽणा-निसगओ जं भिणप्पणीपाणं ।

जावाणं सहहणं, धम्मज्जाणस्स तं लिगं ॥ ६८ ॥

इहाऽऽगमोपवेशाऽऽज्ञानिसर्गतो यज्जिनप्रणीतानां तीर्थकरप्र-
रूपितानां, भावानां छयाऽऽदिपदार्थानां, अज्ञानम्-भावितया
एत इत्यादिलक्षणं, धर्मध्यानस्य, तद्विज्ञमिति । तच्च अज्ञा-
नेन लिङ्गपते धर्मध्यानीति । इह चाऽऽगमः सुत्रमेव, त-
दनुसारेण कथनमुपदेशः, आज्ञा त्वर्थः, निरुग्मेः स्वभाव इति
गाथाऽर्थः ॥ ६८ ॥

किं च-

जिणसाधुगुणोत्कीर्तनप्रशंसादानविनयसंपन्नो ।

सुअसीलसंजमरओ, धम्मज्जाणी मुण्यवओ ॥ ६९ ॥

जिनसाधुगुणोत्कीर्तनप्रशंसादानविनयसंपन्न । इह जिनसाधवः
प्रतीताः, तदुपाध्य निरतिचारसम्प्रदर्शनाऽऽद्यः, तेषामुत्कीर्तनं
सामान्येन संशब्दनमुच्यते । प्रशंसा त्वद्वा श्लाघनया भक्तिपू-
र्विका स्तुतिः, विनयोऽऽच्युत्यानाऽऽदिः, दानमशनाऽऽदिप्रदानम्;
एतत्संपन्न एतत्समन्वितः । तथा अनशीलसयमरतः-तत्र श्रुतं
सामायिकाऽऽदिद्विदुसारान्तं, शीघ्रं अनाऽऽदिसमाधानलक्षणं,
संयमस्तु प्राणतिपाताऽऽदिनिवृत्तिलक्षणः । यथोक्तम्-पञ्चाऽऽ-
धवादित्यादि । एतेषु जावना रताः, किम् ? धर्मध्यानी विज्ञा-
तव्य इति गाथाऽर्थः ॥ ६९ ॥ गतं लिङ्गद्वारम् ।

(१४) अधुना फलद्वारावसरः । तच्च लाघवार्थं शुक्लध्यानफलाधि-
कारे वदयतीति । उक्तं धर्मध्यानम् । इदानीं शुक्लध्यानावसर इत्य-
स्य चान्वर्थः प्राप्तिरूपित एव । इहापि च भावनाऽऽदीनि फला-
न्तानि तान्येव द्वादश द्वाराणि भवन्ति । तत्र भावनादेशकालाऽऽ-
सनविशेषेषु धर्मध्यानादस्याविशेष एवेत्यतस्तान्यनाइत्याऽऽ-
लम्बनाऽऽदीन्याजधित्सुगह-

अह खंतिमइवऽज्जव-मुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ ।

आलं वणेहि जेहि, सुक्कज्जाणं समारुहइ ॥ ७० ॥

अयेत्यासनविशेषाऽऽनन्तर्ये, क्लान्तिमार्देवाऽऽज्यमुक्तयोः क्रोधमा-
नमायाज्ञोत्तरपरित्यागरूपाः परित्यागश्चाक्रोधेन घसंतम्, उदयान-
रोधः, उदीर्यस्य च विफलाकरणमिति । एवमानाऽऽदिष्वपि भाव-
नीयम् । एता एव क्लान्तिमार्देवाऽऽज्यमुक्तयो विशेष्यन्ते-जिनम-
तप्रधाना इति-जिनमते तीर्थकरदर्शने, कर्मक्षयहेतुनामधिकृत्य
प्रधानाः जिनमतप्रधानाः । प्राधान्यं चाऽऽसामकषायं चारित्र्यम्,
चारित्र्याच्च निश्चयतो मुक्तिरितिकृत्वा । ततश्चैता आलम्बनानि प्रा-
क्निरूपितशब्दार्थानि, यैरालम्बनैः करणतृणैः शुक्लध्यानं समारो-
हति । तथाच क्लान्त्याद्यालम्बन एव शुक्लध्यानमासादयति, नान्य-
इति गाथाऽर्थः । व्याख्यानं शुक्लध्यानमधिकृत्याऽऽलम्बनद्वारम् ।

(शुक्लध्यानभेदाश्च 'सुकुञ्जाण' शब्दे विलोकनीयाः)

सांस्प्रतं क्रमद्वारावसरः-क्रमश्चाऽऽच्योर्द्वयो-

धर्मध्यान एवांक्तः । इह पुनरयं विशेषः-

तिहुयणविमयं कममो, पंगिविअ मणं अणुम्मि उज्जमत्थो ।

भापइ सुनिप्पकंपो, जाणं अमणो जिणो होइ ॥ ७१ ॥

विबुधनमधस्तिर्यगुर्ध्वलोकभेदं, तद्विषयो गोचर आलम्बनं

यस्य, मनस इति योगः। तत् त्रिभुवनविषयं, क्रमशः क्रमेण, परिपा-
ट्या प्रतिवस्तुत्यागलक्षणया, संक्षिप्य संकोच्य, किम्?, मनः-अ-
न्तःकरणम् । कः?, मणौ परमाणौ, विधायेति शेषः। कः?, उच्यतेः
प्राक्निरूपितशब्दार्थः। ध्यायति चिन्तयति, सुनिष्पकस्योऽतीव
निश्चल इत्यर्थः। ध्यानं शुक्लं, ततोऽपि प्रयत्नविशेषात्मनः अप-
नीय, अमना अविद्यमानान्तःकरणो, जिनो भवत्यर्हन् भवति,
अरमयोद्वेयोर्ध्यातृति वाक्यशेषः। तत्राप्याद्यस्यान्तर्मुहुर्सेन
शैलेषामिमास्तस्त्वां च द्वितीयस्येति गाथाऽर्थः ॥७१॥

आह-कथं पुनः उच्यतेः त्रिभुवनविषयं मनः संक्षिप्याणौ
धारयति, केवली वा ततोऽप्यपनयति । (अत्र दृष्टान्तः 'जिण-
विज्ज' शब्दे तृतीयजाने १५०६ पृष्ठे गतः)

अस्मिन्नेवार्थे दृष्टान्तान्तरमनिधानुकाम आह-

ओसारिण्धणभरो, जह परिहाइ कम्मसो दुआसो वा ।

योविधणावसेसो, निव्वाइ तओऽवणीओ अ ॥ ७५ ॥

अपसारितेभ्यनभरः-अपनीतदाह्यसंघातः, यथा परिहीयते
हानिं प्रपद्यते, क्रमशः क्रमेण, दुताशो बहिः, वा चिकटपार्थे, स्तो-
केभ्यनावशेषः दुताशनमात्रं भवति, तथा निर्वाति विध्यापव-
ति, ततः स्तोकेभ्यनावपनीतस्येति गाथाऽर्थः ॥७५॥

अस्यैव दृष्टान्तस्योपनयमाह-

तह विसण्धणहीणो, मणोदुआसो कमेण तणुअम्मि ।

विसण्धणं निरुज्ज, निव्वाइ तओऽवणीओ अ ॥ ७६ ॥

तथा विषयेभ्यनहीनो गोचरेभ्यनहीन इत्यर्थः। मन एव
दुःखदाहकारणत्वाद् दुताशो मनोदुताशः, क्रमेण परिपाट्या,
तनुके कृशे, कः?-विषयेभ्यने, अणावित्यर्थः। किम्?, निरुपते-
निश्चयेन श्रियते, तथा निर्वाति, ततस्तस्मादणौ अपनीतस्येति
गाथाऽर्थः ॥ ७६ ॥

पुनरप्यस्मिन्नेवार्थे दृष्टान्तोपनयमाह-

तोयमिव नालिआए, तत्तायसजायणोदरत्तं वा ।

परिहाइ कमेण जहा, तह जोगिमणोजजं जाण ॥ ७७ ॥

तोयमिव उदकमिव, नालिकायाः घटिकायाः, तथा-तत्तत्तदा-
सयमाजन्तं मोहभाजन्तं, तद्गदरत्तं; वा विकटपार्थः। परिहीयते
क्रमेण यथा। एव दृष्टान्तः। अयमुपनयः-तथा तेनैव प्रकारेण,
योगिमन एवाऽविकलत्वाज्जलं योगिमनोजजं, जानीहि भवदु-
ग्धत्वा तथा-अप्रमादानलतसर्जिवभाजन्तस्य मनो अलं परिही-
यत इति ज्ञातव्यम्। अलमतिविस्तरेण इति गाथाऽर्थः ॥७७॥

अपनयति ततोऽपि जिनवैद्य इति वचनादेव तावत्केवली
मनोयोगं निरुण्हीत्युक्तम् ।

अधुना शेषयोगनिरोधविधिभिधानुकाम आह-

एवं चिअ वयजोगं, निरुज्ज कमेण कायजोगं पि ।

तो सेलेसु व वियो, सेलेसी केवली होइ ॥ ७८ ॥

एवमेव एजिरेव विषाऽऽदिदृष्टान्तैः, किम्?, वायुयोगं, निरुण्हीति ।
तथा क्रमेण काययोगमपि, निरुण्हीति वसंते। ततः शैलेश
इव मेरुरिव, स्थिरः सन् शैलेषां केवली भवतीति गाथाऽर्थः।
(आद्य०) (इह च भाषार्थः 'सेलेसी' शब्दे वक्ष्यते)

(१५) इदानीं ध्यातव्यद्वारं विवृण्वन्माह-

उपायद्विभंगा-इपज्जवाणं जमेगद्वन्मि ।

नाणानयाणुसरणं, पुव्वगयमुआणुसारेणं ॥ ७९ ॥

उपायस्थितिजङ्गाऽऽविपर्यायाणाम्, उत्पादाऽऽद्यः प्रतीताः।
आदिशब्दाभ्युत्थान्मूलेग्रहः। अमीषां पर्यायाणां, यदेकस्मिन्
रूपे अणवात्माऽऽदी, किम्?, नानानैर्कृत्यास्तिकायाऽऽदिभिः,
अनुस्मरणं चिन्तनम्। कथम्?, पूर्वगतधृतानुसारेण पूर्ववद्।
मरुदेव्यादीनां त्वन्यथा। तत्किमित्याह-

सविआरमत्थवंजण-जोगंतरओ तयं पदमसुक्कं ।

होइ पुहुत्तविअकं, सविआरमरागभावस्स ॥ ८० ॥

सविचारम-सह चिचारेण वसंत इति सविचारम, "विचारोऽ-
र्थव्यञ्जनयोगसंक्रमः" इति आह च। अर्थव्यञ्जनयोगान्तरतः-अ-
र्थो व्रज्यं, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति, एतदन्तरत
एतद्वेदेन, सविचारम, अर्थाव्यञ्जनं संक्रामतीति विभाषा। तम्,
कम्?-एतत् प्रथमं शुक्लमाद्यं शुक्लं भवति। किनाम्ना?, इत्यत
माह-पृथक्त्ववितर्कं सविचारं-पृथक्त्वेन वेदेन विस्तीर्णभावेन
अस्ते वितर्कः क्षुतं यस्मिंस्तत्तथा। कस्येदं भवति?, इत्यत्रा-
ऽऽह-अरागजावस्य रागपरिणामरहितस्येति गाथाऽर्थः ॥८०॥

जं पुण सुनिष्पकंपं, निवायसरणप्पईवमिव चिचं ।

उपायद्विभंगा-इपाणमगमि पज्जाए ॥ ८१ ॥

एतपुनः सुनिष्पकम् विक्षेपरहितं, निर्वातशरणप्रदीप इव नि-
र्गतवातगृहेकदेशस्थदीप इव, चित्तमन्तःकरणं, क्व?, उत्पाद-
कितिजङ्गाऽऽदीनामेकस्मिन् पर्याये ॥८१॥

तत्किम्? अत आह-

अवियारमत्थवंजण-जोगंतरओ तयं विपसुक्कं ।

पुव्वगयमुआलंनण-मेगत्तविअकमवियारं ॥ ८२ ॥

अविचारमसंक्रमम्, कुतः?, अर्थव्यञ्जनयोगान्तरत इति पूर्व-
वत्। तत्, किमेवंविधम्?, द्वितीयं शुक्लं भवति। किमभिधान-
मिति?, अत आह-एकत्ववितर्कमविचारं-एकत्वेनाभेदेन वितर्कः
व्यञ्जनरूपः, अर्थरूपो वा यस्य तत्तथा। इवमपि च पूर्वगतधृता-
ऽऽजम्बनम्, पूर्वगतधृतानुसारेणैव भवति। अविचाराऽऽदि
पूर्ववदिति गाथाऽर्थः ॥८२॥

निव्वाणगमणकाले, केवल्लिणो दरनिरुज्जजोगस्स ।

सुहुमकिरियाऽनिअट्ठि, तइअं तणुकायकिरियस्स ॥ ८३ ॥

निर्वाणगमनकाले मोक्षगमनप्रत्यासन्नमये, केवल्लिनः सर्वज्ञ-
स्य, मनोवाग्योगद्वये निरुद्धे सति, अजंनिरुद्धकाययोगस्य, कि-
म्?, सुहुमक्रियामिशर्सि-सुहृत्क्रिया यस्मिन् तत्सुहुमक्रियं, सुहुम-
क्रियं च तदनिर्वाति चेति नाम-निर्वातितुं शीलमस्येति निर्वात्ति,
प्रवर्धमानतत्परिणामात्, न निर्वात्ति अमिर्वात्ति, तृतीयं, ध्यान-
मिति गम्यते। तनुकायक्रियस्येति-तन्वी उच्छ्वासनिःश्वासाऽऽदि-
लक्षणा, कायक्रिया यस्य स तथाविधस्तस्येति गाथाऽर्थः ॥८३॥

तस्मेव य सेलेमि, गयस्स सेलेसु व निष्पकंपस्स ।

वुत्तिअकिरिअमपपदि-वाइ जाणं परमसुक्कं ॥ ८४ ॥

तस्यैव च केवल्लिनः शैलेशी गतस्य, शैलेशी प्राग्वणिता, तां
प्राप्तस्य, किंविशिष्टस्य?, निरुद्धयोगत्वात्कैलेश इव निष्पकम्प-
स्य, मेरुरिव स्थिरस्येत्यर्थः। किम्?, व्यञ्जिज्ज-अक्रियं, योगाभावात्,
अप्रतिपाति अनुपरातिस्वभावमिति। एतदेव चास्य नाम, ध्यानं
परमशुक्लं, एकद्वयमेव तदिति गाथाऽर्थः ॥ ८४ ॥

इत्थं चतुर्विधं ध्यानमभिधायाधुनैतत्प्रतिबद्धमेव वक्त-
व्यताशेषमभिधित्सुराह-

पदमं जोगे जोगे-सु वा पदं विद्वद्भोगजोगमि ।

तदं च कायजोगे, सुकमजोगिमि अ चउत्थं ॥ ८५ ॥

प्रथमं पुरुषत्ववितर्कं सविचारं, योगे मनमादौ, योगेषु वा
सर्वेषु, मत्तमिष्टम्, तच्चाऽऽगमिककृतपाठिनः । द्वितीयम्-पुरुषत्ववि-
तर्कमविचारं, तदेकयोग एव, अन्यतरस्मिन् सङ्कमाभावात् ।
तृतीयं च-सूक्ष्मक्रियानिवर्ति, काययोगे, न योगान्तरे, सुकमं
अयोगिनि च शैशवीकेवलनि, चतुर्थम्-व्युपरतक्रियाऽप्रति-
पाति, इति गाथाऽर्थः ॥ ८५ ॥

आह-सूक्ष्मध्यानोपरिमभेदद्वये मनो नास्ति, अमनस्कत्वात्
केवलनिः, ध्यानं च मनोविशेषः, 'ध्यै' चिन्तायामिति
पाठात्, तदेतत्कथम्?, इति । उच्यते-

नह उठमत्थस्स मणो, जाणं नस्यइ मुनिच्चलं संतं ।

तह केवल्लिणो काओ, मुनिच्चलो नस्यए जाणं ॥ ८६ ॥

यथा सुखस्य मनः, किम्?,-ध्यानं प्रपद्यते । मुनिश्चलं सत्,
तथा तेनैव प्रकारेण, योगावाप्यनिश्चारात्, केवलनिः, कायः
मुनिश्चलो नस्यते ध्यानम् । इति गाथाऽर्थः ॥ ८६ ॥

आह-चतुर्थं निकृष्टत्वाद्भावपि न भवति, तथाविधजावे-
ऽपि च सर्वभावप्रसङ्गः, तत्र का वार्ता?, इत्युच्यते-

पुव्वप्यओगओ वि अ, कम्मविणिज्जरणहेउओ चावि ।

सइत्थबहुत्ताओ, तह जिणचंदागमाओ अ ॥ ८७ ॥

चित्ताभावे वि सई, सुहुमेवरयकिरियाउ नस्यंति ।

जीवोवओगसन्ना-वओ जवत्थस्स जाणाइं ॥ ८८ ॥

काययोगनिरोधिनो योगिनोऽयोगिनो वा, चित्ताभावेऽपि स-
ति सूक्ष्मोपरतक्रिये भवयेते । सुखमग्रहणात्सूक्ष्मक्रियानिवर्तिनो
ग्रहणं, उपरतग्रहणादुपरतक्रियाऽप्रतिपातिन इति ॥ पूर्वप्रयोगा-
विति हेतुः, कुलालवक्त्रमणवविति दृष्टान्तोऽन्यथाः । यथा न-
वकं सुमणनिमित्तद्वाराऽऽदिक्रियाऽज्ञावेऽपि भ्रमति, तथाऽस्यापि
मनःप्रभृतियोगोपरमेऽपि जीवोपयोगसङ्गावतो जावमनसो
भावात् प्रवक्ष्यस्य ध्याने इति । अपिशब्दोवमानिर्णयप्रथम-
हेतुसंभावनाऽर्थः । अशब्दस्तु प्रस्तुतहेतुनुकर्षणार्थः । एवं शब्द-
हेतवोऽप्यनया गायया योजनीयाः ॥ विशेषस्तुच्यते-कर्मवि-
निर्जरणहेतुतत्त्वापि-कर्मविनिर्जरणहेतुत्वात्, कृपकभ्रंणवत् ।
प्रवति च कृपकभ्रंणवामिवाह्य प्रयोपग्राहिकर्मनिर्जरोति
भावः । अशब्दः प्रस्तुतहेतुनुकर्षणार्थः । अपिशब्दस्तु द्वि-
तीयहेतुसंभावनार्थ इति ॥ तथा शब्दार्थबहुत्वात्, यथैक-
स्यैव हरिशब्दस्य शकशास्त्राणांऽऽदयोऽनेकेऽर्थाः, एवं ध्यान-
शब्दस्यापि, न विरोधः । 'ध्यै' चिन्तायाम्, 'ध्यै' काययो-
गनिरोधे, 'ध्यै' अयोगिध्वे, इत्यादि ॥ तथा जिनचन्दाऽऽगमा-
वैतदेवमिति । उक्तं च-"आगमओपपत्तिश्च, सम्पूर्णं दृष्टिल-
क्षणम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां, सङ्गावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥"
इत्यादि गाथाद्वयार्थः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ उक्तं ध्यातव्यद्वारम् ।

ध्यातारस्तु धर्मध्यानाधिकारे उक्तः ।

अधुनाऽनुप्रेक्षाचारमुच्यते-

सुकमजाणमुधाविध-विओ चित्तेइ जाणविगमे वि ।

निअयमणुप्पेहाओ, चत्तारि चरित्तसंपभो ॥ ८९ ॥

सुकलध्यानसुभावितचित्तश्चित्तयति स्वानोपरमेऽपि नियतमनु-
प्रेक्षाभ्यस्तश्चचारित्रसंपन्नः, तस्य परिणामरहितस्य तद्भावादि-
ति गाथाऽर्थः ॥ ८९ ॥

तात्प्रेताः-

आसवदारावाए, तह संसारासुहाणुजावं च ।

जवसंताणमणंतं, वत्थुणं विपरिणामं च ॥ ९० ॥

आश्रयद्वाराणि मिथ्यात्वाऽऽद्रीनि, तदवावात् दुःखसङ्कणान्त-
या-संसारासुभानुभावं च "असुभानुभाववशी संसारो" इत्या-
दि । प्रवसन्तानमनन्तं भाविनारकाऽऽद्यपेक्षया । वस्तूनां विपरि-
णामश्च सचेतनाचेतनानाम्, "सम्बद्धानाणि असासयाणि" इत्या-
दि । एताभ्यस्तस्योऽप्यपायासुभानन्तविपरिणामानुप्रेक्षा आश-
्रयमेवसंगता एव दृष्टव्याः । इति गाथाऽर्थः ॥ ९० ॥ उक्तम्
नुप्रेक्षाचारम् ।

इदानीं लेख्याद्वाराभिधित्सयाऽऽह-

सुक्काए लेसाए, दो तहं परमसुकसेसाए ।

थरयाजिअसेलेसं, लेसार्हं परमसुकं ॥ ९१ ॥

सामान्येन सुकलायां लेख्यायां, द्वे आद्ये उक्तसङ्कणे, तृतीयमु-
क्तसङ्कणमेव, परमसुकललेख्यायां स्थिरताजितशैलेयं मेरोरपि
निष्पन्नकल्पतरुमित्यर्थः । लेख्याऽतीतं परमसुकलं चतुर्थमिति
गाथाऽर्थः ॥ ९१ ॥ उक्तं लेख्याद्वारम् ।

इदानीं लिङ्गद्वारं विवर्णयितुस्तेषां नामप्रमाण-
स्वरूपगुणभावनार्थमाह-

अबहासंमोहविचे-गवुसग्गा तस्म हुंति क्षिगाई ।

क्षिगिजइ जेहिं मुणी, सुकज्झाणोवगयचित्तो ॥ ९२ ॥

चालिजइ वीहेइ व, धीरो न परीसहोवसग्गेहि ।

सुहुमेसु न संमुच्छइ, जावेसु न देवमायासु ॥ ९३ ॥

देहविचिंचं पिच्छइ, अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे ।

देवोवहिदुस्सग्गं, निस्संगो सव्वहा कुणइ ॥ ९४ ॥

अबहासंमोहविवेकव्युत्सर्गः, तस्य सुकलध्यानस्य, भवन्ति क्षि-
ज्ञानि, लिङ्गपते गम्यन्ते यैर्मुनिः सुकलध्यानापगतचित्त इति
गाथाऽङ्कारार्थः ॥ ९२ ॥ अधुना जावार्थमाह-आनयते ध्यानात्
परीसहोपसर्गैर्विजति वा धीरो बुद्धिमास्थिरो वा, न तेन्य इत्यव-
धालिङ्गम् । सुहुमेसुत्वन्तगदनेषु न समुह्यति-न संमोहमुपगच्छ-
ति, भावेषु पदार्थेषु, न देवमायास्त्वेककपास्त्वित्यसंमोहलिङ्गम्,
इति गाथाऽर्थः ॥ ९३ ॥ देहविचिंचं पश्यति आत्मानं, तथा च
सर्वसंयोगानिति विवेकलिङ्गम् । देहोपधिब्युत्सर्गं निःसङ्गः स-
र्वथा करोतीति व्युत्सर्गलिङ्गमिति गाथाऽर्थः ॥ ९४ ॥ गतं
लिङ्गद्वारम् ।

साम्प्रतं फलद्वारमुच्यते । इह च तावदार्थं प्रथमोपन्यस्तं

धर्मफलमभिधाय सुकलध्यानफलमाह, धर्मफ-

लानामेव सुखतराणामाद्यसुकलद्वयफ-

लत्वावत् आह-

हुंति सुजाऽऽसवसंवर-विणिज्जराऽपरमुहाई विउत्ताई ।

जाणवरस्स फलाइं, सुहाणुवधीणि धम्मस्स ॥ ९५ ॥

नमन्ति शुभाऽऽश्वसंवरनिर्जराभरसुखानि-शुभाऽऽश्वः-
पुण्याऽऽश्वः, सन्धरः-अश्वजन्मार्माऽऽगमनिरोधः, चिनिर्जरा-
कर्मकथः, अमरसुखानि-देवसुखानि । पतानि च दीर्घस्थिति-
विद्युत्पुपपाताज्यां विपुलानि हिस्तीर्णानि, ध्यानवरस्य ध्या-
नप्रधानस्य, फलानि शुभानुबन्धीनि सुकुलप्रत्ययानि पुनर्बो-
धिलाभनोगप्रवृत्त्याकेषलेशेभ्यपवर्गानुबन्धीनि, धर्मध्यानस्ये-
ति गाथाऽर्थः ॥ ६५ ॥ उक्तानि धर्मध्यानफलानि ।

अधुना सुकुलमधिकृत्याऽऽह-

ते अ विसेसेण सुहा-ऽऽमवादत्रोऽणुत्तरामरसुहं च ।

दुर्न सुकाण फलं, परिनिव्वाणं परिष्ठाणं ॥ ६६ ॥

ते च विशेषेण शुभाऽऽश्ववाऽऽश्वयोऽनन्तरोदिताः, अनुत्तरामर-
सुखं च, द्वयोः सुकलयोः, फलमाद्ययोः । परिनिर्वाणं मोक्षगमन
(परिष्ठाणं ति) चरमयोर्द्वयोरिति गाथाऽर्थः ॥ ६६ ॥

अथवा सामान्येनैव संसारप्रतिपक्षभूते एते नि-

दर्शयति-

आसवदारा संसा-रहेजओ जंन धम्मसुक्केसु ।

संसारकारणाइ, न तो धुवं धम्मसुक्काइ ॥ ६७ ॥

आश्वद्वाराणि संसारहेतवो वर्त्तन्ते, तानि च यद् यस्मात्
धर्मसुकलयोर्भवन्ति । संसारकारणानि न तस्माद् धुवं नियमेन
धर्मसुकलानि । इति गाथाऽर्थः ॥ ६७ ॥

(१६) संसारप्रतिपक्षतया च मोक्षहेतु-

ध्यानमित्यवेदयन्नाह-

सेवरविणिज्जराओ, सुखस्स पडो तवो तामि ।

जाणं च पहाणंगं, तवस्स तो सुखहेजु तं ॥ ६८ ॥

संवरविनिर्जरे मोक्षस्य पन्थाः-अपवर्गस्य मार्गः, तपः-पन्थाः
मार्गः, तयोः संवरनिर्जरयोः । ध्यानं च प्रधानाङ्गं तपस आन्त-
रकारणत्वात् । ततो मोक्षहेतुस्तद् ध्यानमिति गाथाऽर्थः ॥ ६८ ॥

अमुमेवार्थं सुखप्रतिपक्षे दृष्टान्तैः प्रतिपादयन्नाह-

अंवरलोहमहाणं, कमसो जह मलकलंकपंकाणं ।

सोऽजावणयणसोमे, साहंति जलानलाऽह्वा ॥ ६९ ॥

अम्बरलोहमहीनां वल्ललोहकृतिनां, कमशः कमेण, यथा म-
लकलंकपङ्कानां यथासंख्यं शोभ्यापनयनशोभान् यथासंख्य-
मेव, साध्यन्ति निर्वर्तयन्ति, जलानलाऽऽदित्याः । इति गा-
थाऽर्थः ॥ ६९ ॥

तद् मुज्जाडममत्था, जीववरलोहमडणिगयाणं ।

जाणजलानलसूरा, कम्ममलकलंकपंकाणं ॥ ७० ॥

तथा शोभ्यादिसमर्था जीवाम्बरलोहमपिनीगलानां ध्यानमेव
जलानलसूराः, कर्मेव मलकलंकपङ्काः, तेषामिति गाथाऽर्थः
॥ ७० ॥

किञ्च-

तावो सोसो भेओ, जोगाणं जाणओ जहा निअयं ।

तह तवमोसजेआ, कम्मस्स वि जाणो निअमा ॥ ७१ ॥

तापः, शोषः, ज्वरः, योगानां, ध्यानतो ध्यानाद्, यथा नियत-
प्रवृत्त्यम् । तत्र तापो दुःखः, तत एव शोषो दौर्बल्यम्, तत एव
भेदो विदारणं, योगानां वागादीनां, तथा तेनैव प्रकारेण,
तापशोषभेदाः, कर्मणोऽपि भवन्ति । कस्य ?-ध्यायिनः,
न यद्वक्तव्यं, नियमाद् नियमेनेति गाथाऽर्थः ॥ ७१ ॥

किं च-

जह रोगाऽऽसयसमणं, विसोसणिविरेअणोसहविहीहि ।

तह कम्माऽऽसयसमणं, भाणाणसणाइजोगेहि ॥ ७२ ॥

यथा रोगाऽऽशयशमनं रोगनिदानचिकित्सा, विशेषणविरेच-
नौषधविधिभिः-अभोजनविरेकावधप्रकारैः, तथा कर्माऽऽसयश-
मनं कर्मरोगचिकित्सा, ध्यानानशनाऽऽदिभिर्योगैः, आदिशब्दाद्
ध्यानवृत्तिकारकशेषतपोभेदग्रहणमिति गाथाऽर्थः ॥ ७२ ॥

किञ्च-

जह चिरमंअयमिधण, जलणो पवणमहिओ दुअं नहइ ।

तह कम्मिधणममिअं, खणेण जाणानलो नहइ ॥ ७३ ॥

यथा चिरसंचितं प्रभूतकालसंचितम्, इन्धनं काष्ठाऽऽदि, ज्व-
लनोऽग्निः, पवनसहितो वायुसर्माश्रितः, द्रुत शीघ्रं, दहति ज-
स्मीकरोति । तथा दुःखतापहेतुत्वात्कर्मेवैधनम्, अमितमने-
कनवोपासम्, अनन्तं, कृणेन समयेन, ध्यानमनल इव ध्यानान-
लः, असौ, दहति जस्मीकरोतीति गाथाऽर्थः ॥ ७३ ॥

जह वा घणमंघाया, खणेण पवणाहया विन्नयमिति ।

जाणपवणावहूआ, तह कम्मघणा विन्नजंति ॥ ७४ ॥

यथा वा घनसङ्घाताः-मेघोत्फराः, क्षणेन, पवनाहता वायुप्र-
रिताः, विन्नय विनाशयान्ति गच्छन्ति । ध्यानपवनावधूता ध्यान-
वायुविक्रिताः, तथा कर्मेव जीवस्वभावा घनाः कर्मघनाः ।

उक्तं च-

"स्थितः शीतांशुवज्जीवः, प्रकृत्या सावशुद्धया ।

चन्द्रिकावच्च विक्रान्त, तदावरणमनुवत्" ॥ १ ॥

इत्यादि । विलीयन्ते विनाशमुपयान्ति, इति गाथाऽर्थः ॥ ७४ ॥

किञ्च दमन्यविदलोकप्रतीतमेव ध्यानफलमिति दर्शयति-

न कमायसमुत्थेहि अ, बाहिज्जइ माणसेहिं सुखेहि ।

ईसाविनायमोगा-इएहिं जाणोपगयचित्तो ॥ ७५ ॥

न कषायसमुत्थैश्च न क्रोधाऽऽद्युद्भवैश्च, बाध्यते पीडयते, मानसैः
दुःखैः, मानसग्रहणात्ताप इत्याद्यपि यदुक्तम्, तत्र बाध्यते; इ-
त्थं विषादशोकाऽऽदिभिः, तत्र प्रतिपक्षाभ्युदयोपलम्भजनितो
मत्सरविशेष इत्थं, विषादो वैकल्यम्, शोको वैश्यम्, आदिश-
ब्दाद् हर्षाऽऽदिपरिग्रहः । ध्यानोपगतचित्त इति प्रकटार्थम् । अयं
गाथाऽर्थः ॥ ७५ ॥

सीआयवायएहि अ, सारीरेहि सुबहुप्पगारेहि ।

जाणसुनिच्चलचित्तो, न बहिज्जइ निजरापेह ॥ ७६ ॥

इह कारणे कार्योपचाराच्छान्ताऽऽनपाऽऽदिभिश्च, आदिशब्दात्
सुखादिपरिग्रहः । शारीरैः, सुबहुप्रकारैरेकभेदैः, ध्यानसुनि-
श्चलचित्तं ध्यानभावितमतिः, न स बाध्यते, ध्यानसुखादिति
गम्यते । अथवा न शक्यते चालयितुं, तत एव निर्जराऽपेक्षी
कर्मक्षयापेक्षकः । इति गाथाऽर्थः ॥ ७६ ॥ उक्तं फलद्वारम् ।

अधुनापमंहरन्नाह-

इयमञ्जगुणाऽऽहाणं, रिद्धादिद्वसुहमाहणं जाणं ।

सुपमत्थं सज्जेअं, नेअं जेअं च निच्चं पि ॥ ७७ ॥

पंचुत्तरेण गाहा-मरणं भाणसयं समुदिहं ।

जिणजइत्तमासमणे-हिं कम्मसोहीकरं जइणा ॥ ७८ ॥

‘इय’ एवमुक्तेन प्रकारेण, सर्वगुणाऽऽधानमशेषगुणस्थाने, दृष्टादृष्टसुखसाधनं ध्यानमुक्तन्यायात्सुष्ठु प्रशस्तं तीर्थ-कराऽऽदिनिरासेवित्त्वाद्, यतश्चैवमतः ध्येयं, नान्यथैतदिति भावनया, हेयं ज्ञातव्यं, स्वरूपतः ध्येयमिति, चिन्तनीयं क्रियया । एवं च सति सस्यव्यंशज्ञानस्मारित्राण्यासवितानि जयन्ति, नित्यमपि सर्वकालमपि । आह-एवं तर्हि शेषक्रिया-लोपः प्राप्नोति । न । तद्वासेवनस्यापि तत्त्वतो ध्यानत्वात् । नास्ति काश्चित्सौ क्रियाया आगमानुसारेण क्रियमाणा साधूनां ध्यानं न भवतीति गायार्थः ॥१०७॥ ॥ १०८ ॥ समाप्तं ध्यानशतकम् । आव० ४ अ० । षो० । संख० । (‘केशविसमुदाय’ शब्दे तुनीयजागे ६६७ पृष्ठे शैलेइयस्थयायां ध्यानमुक्तम्)

(१७) ध्यानस्वरूपं निरूपयन्नाह-

ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं, त्रयं यस्यैकतां गतम् ।
मुनेरनन्यचित्तस्य, तस्य दुःखं न विद्यते ॥ १ ॥
ध्याताऽन्तराऽऽत्मा ध्येयस्तु, परमाऽऽत्मा प्रकीर्तितः ।
ध्यानं चैकाग्र्यसंविद्धिः, समापत्तिस्तदेकता ॥ २ ॥
मणौ बिम्बप्रतिच्छाया, समापत्तिः पराऽऽत्मनः ।
क्षीणवृत्तौ जवेद् ध्याना-दन्तराऽऽत्मनि निर्मले ॥ ३ ॥
आपत्तिश्च ततः पुण्य-तीर्थकृत्कर्मबन्धतः ।
तज्जावाजिमुखध्वेन, संपत्तिश्च क्रमाज्जवेत् ॥ ४ ॥
इत्थं ध्यानफलाद्युक्तं, विंशतिस्थानकाऽऽद्यपि ।
कष्टमात्रं त्वजव्याना-मपि नो दुर्लभं भवेद् ॥ ५ ॥
जितेन्द्रियस्य धीरस्य, प्रशान्तस्य स्थिराऽऽत्मनः ।
सुखाऽऽसनस्य नामाग्र-न्यस्तनेत्रस्य योगिनः ॥ ६ ॥
कञ्चबाक्षमनोवृत्ते-धीरणाधारया रयात् ।
प्रसन्नस्याप्रमत्तस्य, चिदानन्दमुधाभिहः ॥ ७ ॥
साम्राज्यमप्रतिद्वन्द्व-मन्तरे च वितन्वतः ।
ध्यानिनो नापमा लोके, सदेवमनुजेऽपि हि ॥ ८ ॥

अष्ट० ३० अष्ट० । “ धीए जाणं क्रियायह । ” विनस्य द्वितीये प्रहरे ध्यानं ध्यायतीति प्रतिदिनक्रिया । उक्त० २६ अ० । करणप्रत्ययनं निर्विषये मनसि, उक्त० १२ अ० ।

जाणंतर-ध्यानान्तर-न० । अदृष्टाध्यवसायध्यानस्य चान्तरिकायाम्, वृ० १ उ० ।

जाणंतरिया-ध्यानान्तरिका-स्त्री० । ध्यानयोः शुक्लध्यानद्वितीयतृतीयजेदलक्षणयोरन्तरं मध्यं ध्यानान्तरम्, तदेव ध्यानान्तरिका । स्त्री० ए० डा० । अन्तरस्य विच्छेदस्य करणमन्तरिका, ध्यानस्थान्तरिका ध्यानान्तरिका । म० ५ श० ४ उ० । ध्यानस्य मध्यजागे, कल्प० ६ कण । आरब्धध्यानस्य समाप्तावपूर्वस्थानारम्भणे, ज० ५ श० ४ उ० । द्रव्याऽऽदीनामन्यतमध्यानवतो यदा चित्तमुत्पद्यते-सम्प्रति शेषाणां ध्यातव्यानां कतरद् ध्यायामीत्येवंविधे विमर्शे, वृ० ।

केयं पुनर्ध्यानान्तरिकेति १, उच्यते-

अन्यतरजाणऽतीतो, विद्मं भाणं तु सो असंपद्यो ।
जाणंतरमि वदद्, विपद् व विकुचियमईओ ॥

अन्यतरस्माद् द्रव्याऽऽद्यन्यतरवस्तुविषयाद्, ध्यानादतीतो यः कश्चिदपि द्वितीयध्यानं न संप्राप्नोति, स द्वितीयं ध्यानमसंप्राप्तः सन् ध्यानान्तरे वर्तते, सा ध्यानान्तरिका भवतीति शेषः । इयमत्र भावना-द्रव्याऽऽदीनामन्यतमध्यानवतो यदा चित्तमुत्पद्यते-सम्प्रति शेषाणां ध्यातव्यानां कतरद् ध्यायामीति, एवंविधो विमर्शो ध्यानान्तरिकेत्युच्यते । अत्र यथा-(विपद् व विकुचियमईओ (त्) द्विपथं मार्गद्वयस्थानं, ततः कश्चिदेकेन पथा गच्छन् पुरस्ताद् द्विपथं मार्गद्वये दृष्टे र्नाति विकुञ्चितमतिकोऽनयोर्माग्याः कतरेण प्रजामीति विमर्शाऽऽकुलबुद्धिः सन्नपान्तराले वर्तते । एवमेवोऽपि ध्यानान्तरे र्नाति । वृ० १ उ० ।

जाणकोटोवगय-ध्यानकोष्ठोपगत-पुं० । ध्यानं-धर्मध्यानं, शुक्लध्यानं च । तदेव कोष्ठः कुशलो ध्यानकोष्ठः, नमुपगतो ध्यानकोष्ठोपगतः । यथा हि कोष्ठके धान्यं प्रक्षिप्तं बिप्रसृतं भवति, एवं ध्यानतोऽविप्रकीर्णोन्मिषान्तःकरणवृत्तौ, रा० । च० प्र० । ज० । जं० । सू० प्र० । विपा० । अं० । धर्मध्यानकोष्ठमनुप्रविश्येन्द्रियमनस्यधिकृत्य संवृताऽऽत्मनि, ज्ञा० १ सु० १ अ० । नि० । औ० ।

जाणजुत्त-ध्यानयुक्त-त्रि० । ध्यानं चित्तनिरोधः, तेन युक्तो यः स तथा । चित्तनिरोधवति, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार ।

जाणजोग-ध्यानयोग-पुं० । उ० । त० । चित्तनिरोधलक्षणे धर्माध्यानाऽऽदौ विशिष्टमनोवाक्कायव्यापारे, सूत्र० १ सु० ८ अ० ।

जाणज्जयण-ध्यानाध्ययन-न० । ध्यानप्रतिपादके आवश्यकाध्ययने, आव० ४ अ० ।

जाणज्जयणरइ-ध्यानाध्ययनरति-स्त्री० । उ० । त० । ध्यानं चाध्ययनं च ध्यानाध्ययने, अध्ययनपूर्वकत्वेऽपि ध्यानस्याल्पाक्षरत्वाद्ध्ययितृत्वाच्च पूर्वनिपातः । एकालम्बनसम्यस्य सदृशप्रत्ययस्य च प्रत्ययान्तरप्रवाहस्वाध्याययोरासत्तौ, यो० १२ विव० । जाणप्याम-ध्यानप्रकाश-पुं० । ध्यानप्रतिपादके ग्रन्थविशेषे, उक्तञ्च ध्यानप्रकाशे-“ जायविषयो चिरकालोओ । ” अष्ट० ए अष्ट० ।

जाणवर-ध्यानवर-न० । ध्यानश्रेष्ठे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । प्रधानध्याने, आव० ४ अ० । प्रश्न० । धर्मध्याने, आव० ४ अ० ।

जाणविभक्ति-ध्यानविभक्ति-स्त्री० । ध्यानाभ्यासध्यानाऽऽदीनि, तेषां विभजनं विभक्तिर्यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा । उत्कालिकभुतविशेषे, नं० । पा० ।

जाणसंवरजोग-ध्यानसंवरयोग-पुं० । ध्यानमेव संवरयोगो ध्यानसंवरयोगः । स० ३२ सम० ।

ध्यानसंवरयोगतामाह-

“ नगरं च सिन्धुवृक्षेण, मुंमिषणो अ० पुंस्सूई अ ।

आणयण पुंसमिसे, सुहमं आणे विवाओ अ ॥ १ ॥ ”

“ आसीन्मुपिन्द्रको राजा, नगरे सिन्धुवृक्षेन ।

पुष्पजृत्यभिधास्तस्मिन्-आचायाः सुबहुभुताः ॥ १ ॥

योधितस्तैः स राजेन्दुः, परमः आवकोऽनवत् ।

पुष्पमित्रश्च शिष्योऽस्ति, तेषामतिबहुभुतः ॥ २ ॥

अवसन्नतयाऽप्यत्र, तिष्ठति स्म परं सुखी ।

अन्यदा दृष्टपुराचार्याः, सूक्ष्मभ्याने प्रवेशनम् ॥ ३ ॥
 महाप्राणसमं तद्वत्, तत्र स्याच्चेतनाऽपि न ।
 अगीनार्याश्च तत्पाश्चे, पुष्पमित्रोऽयं शब्दतः ॥ ४ ॥
 आगतः कथितं तस्य, प्रपञ्चं तेन तेऽप्यथ ।
 स्थित्वैकत्रापश्चरके, ध्यानमारेभिरे रटः ॥ ५ ॥
 दत्ते ढौकं न कस्यापि, स तेषां किं तु वक्तव्यदः ।
 अत्रस्था पञ्च बन्धवः, व्याकुलाः सन्ति सूरयः ॥ ६ ॥
 दिनैः कतिपयैरन्ये-ऽन्यथायन् साधवो मिथः ।
 कुर्वन्तः सन्ति किं पुण्याः, एकस्तत्र न्यमात्रयत् ॥ ७ ॥
 तावद् गुरुन चलति, न स्पन्दते न वक्ति च ।
 आक्षयसदृश्यं सर्वेषां, रुष्टाः सर्वेऽपि साधवः ॥ ८ ॥
 आर्याऽऽख्यासि त्वमाचार्यान्, किं न कालगतानपि ।
 सोऽवकाशगतता नैते, ध्यानं ध्यायन्ति किं त्वमी ॥ ९ ॥
 व्याघातमेवां मा कार्षु-रुष्टुस्ते धूर्तना तव ।
 त्वं साधयितुकामोऽसि, घनालं पूर्णलक्षणैः ॥ १० ॥
 आचार्यैरिति ते सर्वे, तेन सादृश्यं व्यथुः कलिम् ।
 आनिन्ये तैस्ततो राजा-ऽऽचार्याः कालगता इति ॥ ११ ॥
 दत्तेऽसौ लिङ्गिकः किं तु, न निर्याण कथञ्चन ।
 राजा स्वयमप्याऽऽलोक्य, मेने कालगतान् गुरुन् ॥ १२ ॥
 पुष्पमित्रमवज्ञाय, शिविका सञ्ज्ञिता ततः ।
 अन्याद्यपाये महति, स्पृश्योऽङ्गुष्ठो मम त्वया ॥ १३ ॥
 पुष्पस्तमिति संकेतात्, पश्यशं प्रत्यबुद्ध सः ।
 ऊचं किमर्थं ! व्याघातः, सोऽवक्व चः शिष्यकैः कृतः ॥ १४ ॥
 उक्तास्ते न कृतं रम्य, भङ्गा ध्यानस्य नः कृतः ।
 प्रवेश्यमीदृशे ध्यानं, येन स्याद्योगसंग्रहः ॥ १५ ॥ " आ० क० ।
 आव० । आच० । अष्टाविंशे योगसंग्रहे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
 जाणमयग-ध्यानशतक-न० । ध्यानप्रतिपादके गाथाशतके,
 "पञ्चुत्तरेण गाढा-सपण जाणसयगं समुद्दिष्ट" । (१०८ गाथा)
 आव० ४ अ० । घ० ।
 जाणोवओगचित्त-ध्यानोपयोगचित्त-त्रि० । ध्यानोपयोगे वि-
 शिष्टध्यानाज्यासे चित्तं यस्य सः । विशिष्टध्यानाज्यासचि-
 त्ते, संघा० ।
 जाम-ध्यात-त्रि० । वधे, आच० २ अ० १ उ० । आ० चू० ।
 ध्याम-त्रि० । अनुज्ज्वले, प्रश्न० २ आ० द्वार ।
 जामण-ध्यापन-न० । प्रदीपनके, व्य० २ उ० । सूत्र० ।
 जामयंकिन्न-ध्यातस्याहिरुल-न० । दग्धहृमौ, आच० २ अ०
 ' अ० १ उ० ।
 जामिय-ध्यामित-त्रि० । अग्निना दग्धे, व्य० ७ उ० । वृ० ।
 " वायघर सव्व जामिये । " आ० म० १ अ० १ अण्ड । दे० ना० ।
 जाय-ध्यात-त्रि० । अस्मीकृतं, न० ।
 जायव-ध्यातव्य-त्रि० । ध्येये, आव० ४ अ० । दर्श० ।
 भाया-ध्यातृ-त्रि० । चिन्तके, आव० ४ अ० । वृ० ।
 जारुअ-अ० । देशी-चीर्याम, " जारुअमारुच्छुण्णं, किंरिउए
 पस ज पकिही । " (४८ गाथा) चीरिल्लनागहनच्छुण्णे जीण-
 कूपे एण यत्त पतिष्यति, हय्ययः । दे० ना० ३ वर्ग ।
 जावण-ध्यापन-महासावकरणे, आच० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

जावणा-ध्यापना-अ० । अभिनसंस्कारे, आ० म० १ अ० १
 अण्ड । स च भगवतो निर्वाणप्राप्तस्यान्वेषां च साधूनामिव-
 कृणामितरेषां च प्रथमं त्रिदशैः कृतः, पञ्चाष्टकेऽपि संजातः ।
 आ० म० १ अ० १ अण्ड ।
 जिगिर-जिङ्गिर-पुं० । श्रीश्रियजीवभेदे, जी० १ प्रति० ।
 जिगिर-जिङ्गिर-पुं० । श्रीश्रियजीवभेदे, जी० १ प्रति० ।
 जिजिय-जिङ्गित-त्रि० । बुद्धकाऽऽर्ते, वृ० १ उ० ।
 जिजिरी-जिङ्गिरी-अ० । बह्विभेदे, " भिजिरीबह्वि सा-
 भगो ति । " आच० २ अ० १ अ० ८ उ० । बह्विपला-
 शके, वृ० १ उ० ।
 जिम्म-जैहय-न० । येन परवञ्चनाभिप्रायेण जैहवं क्रियासु
 मान्द्यमालम्बते तस्मिन्भावे, न० १२ श० ५ उ० ।
 जियायंत-ध्यायतृ-त्रि० । चिन्तयति, विपा० १ अ० २ अ० ।
 जियायमाण-ध्यायमान-त्रि० । जाज्यव्यमाने, दशा० १० अ० ।
 ज्वलति, न० ८ श० ६ उ० । सूत्र० । द्वायमाने, का० १ अ० १ अ० ।
 ध्यायमान-त्रि० । चिन्तयमाने, दशा० ५ अ० । अ० ।
 जिरिद-न० । देशी-जीर्णकूप, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जिहिया-जिहिका-अ० । श्रीश्रियजीवभेदे, प्रहा० १ पद ।
 जिहिरिआ-अ० । देशी-चीहातृणे, महाके च । दे० ना० ३ वर्ग ।
 जिह्वी-जिह्वी-अ० । विस्तृति-चित्त-अच्-पृषा०-गौरा०-
 ऊप् । कीटभेदे, संज्ञायां कन् । आतपरुचौ, वत्यौ च । वाच० ।
 कन्दभेदे, प्रहा० १ पद ।
 जीण-ज्ञाण-त्रि० । जित्तः । दुर्बले कामे च । वाच० । अण्ड० ।
 क० प्र० । अङ्गे, कीटे च । दे० ना० ३ वर्ग ।
 जीर-अ० । देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जुंख-पु० । देशी-तुणपाऽऽख्ये वाद्यविशेषे, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जुंमिय-जुङ्गित-त्रि० । बुभुक्षिते, कुरितके च । अ० १६ श०
 ४ उ० ।
 जुंजुमुमय-न० । देशी-मनोदुःखे, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जुंता-देशी-प्रवाह, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जुंवणग-जुम्बनक-न० । प्रालम्बे कर्णाऽऽनरणविशेषे, का० १
 अ० १ अ० ।
 जुट्ट-न० । देशी-अलीके, दे० ना० ३ वर्ग ।
 जुण-जुगुप्म-धा० । निन्दायाम्, " जुगुप्सेकुण्डुगुच्छुगु-
 च्छाः " ॥ ८ । ४ । ४ ॥ इति जुगुप्सेकुण्डाऽऽदेशः । ' कुण्ड'
 प्रा० ४ पाद ।
 जुणि-ध्वनि-पुं० । ध्वन-इन् । " ध्वनिविश्वचोदः " ॥ ८ । १ । ५० ॥
 इति आदेरस्य तत्त्वम् । प्रा० १ पाद । अव्यक्ते मृदङ्गाऽऽदिशब्दे,
 अलङ्कारोक्ते उत्तमकाव्ये च । वाच० । " भुणि कन्दलपद्म । "
 प्रा० ४ पाद ।

कुत्ति-स्त्री० । देशी-कृदे, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुल्लरी-देशी- गुल्मे, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुसण-जोषण-न० । सेवयाम, स्था० २ डा० १ उ० ।
कल्प० । झा० ।

कुसणा-जोषणा स्त्री० । सेवयाम, स्था० ५ डा० १ उ० ।

कुसिय-जुषित-त्रि० । सेविते, वृ० २ उ० ।

कुसिर-शुषिर-न० । शुषेः शोषस्य दानाच्छुषिरम् । आकाशे,
भ० २० श० २ उ० । रन्ध्रे, झा० १ भु० ८ अ० । पोले, नि० भू०
१२ उ० । सचिच्छे, ग० २ अधि० । अन्तःसाररहिते, दश० १०
अ० । असारकाये, प्रश्न० २ आध० द्वार । शब्दाऽऽदौ, रा० । काह-
लाऽऽदौ, रा० । आ० म० । जी० । भा० भू० । वंशाऽऽदौ बाटे,
भ० ५ श० ४ उ० । ज० । अतुर्विधे आतोषराधे, आचा० २
भु० २ भू० १२ अ० । “ कुसिरा जमलकुलीसंठाणसंठिया । ”
उपा० २ अ० ।

अथ कतिविधं शुषिरमिति प्रभावकाशमाशङ्क्याऽऽह-
शुषिरं पञ्चविधम् । तद् यथा—पुस्तकपञ्चकं, तृणपञ्चकं,
दूष्य-वस्त्रं, तत्पञ्चकं द्विविधम्-अप्रयुपेक्षकदूष्यपञ्चकं, दुप्र-
युपेक्षकदूष्यपञ्चकं च । चर्मपञ्चकं चेति ।

अथ तृणपञ्चकाऽऽदिषु दोषानाह-

तृणपणगम्भि वि दोसा, विराहणा हेति संजमाऽऽताए ।

सेसेसु वि पणगेसु, विराहणा संजमे हेति ॥

तृणपञ्चकेऽपि दोषा आहामङ्गाऽऽदयो भवन्ति । विराधना च
सयमाऽऽमविषया । शेषेष्वपि दूष्यपञ्चकाऽऽदिषु संयमविषया
विराधना भवति ।

इदमेव ज्ञायति-

अहिविच्छुगविसकंटग-मार्दोहिं खयं न होज्ज आयाए ।

कुंथादि संजमम्भि य, जति उव्वत्तादि तति द्दहुगा ॥

तृणाऽऽदिषु शुषिरत्वाद्दिर्वृद्धिको वा, विषकण्टको वा जवेत् ।
एतैः, आदिशब्दान्मर्कटिकाऽऽदिनिष्ठ, तत्र शयान आसीनो वा
उपभूयेत । कृतं वा दर्जाऽऽदिषु सुप्तस्य जवेत् । एषा आत्मविरा-
धना । कुन्थुपनकाऽऽदिप्रमाणव्यपरोपणं तु संयमविराधना । तृणेषु
च प्रसुप्तो (यति) यावतो वारानुवर्तनं परिवर्तनमाकुञ्चनं
प्रसारणं वा करोति (तति) तावन्तश्चतुर्लघुकाः । वृ० ३ उ० ।

कुभिरगोलसंठिय-शुषिरगोलसंस्थित-त्रि० । अन्तःशुषिरगो-
लकाऽऽकारे, ज० ११ श० १० उ० ।

कूर-स्मर-धा० । स्था०-वर०-सक०-अनिट् । “ स्मरेकूर-भूर-मर-
भल-लह-विमहर-सुमर-पयर-पम्भुहाः ” ॥ ८॥ ७॥ इति स्म-
रेभूराऽऽदेशः । ‘ कूरह ’ । ‘ सरह ’ । प्रा० ४ पाद् । स्मरति, अस्मासीत् ।
“ भूरह स्ति ” इत्येन विद्यते । आचा० १ भु० २ अ० ५ उ० ।
कुटिले, दे० ना० ३ वर्गे ।

कूमण-जोषण-न० । प्रीतौ, सेवयां च । औ० । खियां टाप् ।
स्वा० २ डा० २ उ० । आ० भू० । स० ।

कूसरिअ-त्रि० । देशी-अयर्थे, स्वच्छं च । दे० ना० ३ वर्ग ।

कूसिय-जुष्ट-त्रि० । सेविते, स्वा० २ डा० २ उ० । औ० । इ० ।

कूपित-त्रि० । कपिते, स्था० ३ डा० २ उ० । कल्प० ।

कुंदुअ-पुं० । देशी-कन्दुके, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुप-धयेय-न० । अस्तिनीये, आचा० ४ अ० ।

कुंदलिअ-स्त्री० । देशी-कीदायाम, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुट्ट-स्त्री० । देशी-अर्द्धमहिष्याम, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुन्दप-न० । देशी-पणके, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुमिअ-पुं० । देशी-व्याधे, दे० ना० ३ वर्ग ।

कुलिआ-कुल्लिका-स्त्री० । पुरुषद्वयोक्तिते “ कुली ” इति
व्याते पदार्थे, सूत्र० २ भु० ४ अ० ।

कुस-कुष-पुं० । यथेह तीर्थे चरमासान्तमेव तपः, ततः चर्यां मा-
सानामुपरि यान् मासानामप्यपराधी, तेषां क्षणमनारोपणम् ।
प्रस्ये चतुःस्तीकाऽभिरिक्तधान्यस्येव भाटने, स्था० ५ डा० २
उ० । नि० भू० ।

कुमण-जोषण-न० । मार्गणे, “ आजोगणं ति वा मणणं ति वा
भोसणं ति वा एगट्टं । ” व्य० ५ उ० ।

कुसमाण-जोषयत्-त्रि० । कपयति, आचा० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

कुसिय-जुष्ट-त्रि० । सेविते, आचा० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

कुषित-त्रि० । कपिते, आचा० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

कुमेमाण-जुषत्-त्रि० । आचरति, आचा० १ भु० ८ अ० १ उ० ।

कुसेहि-देशी-किया । गवेषयन इत्यर्थे, वृ० ३ उ० ।

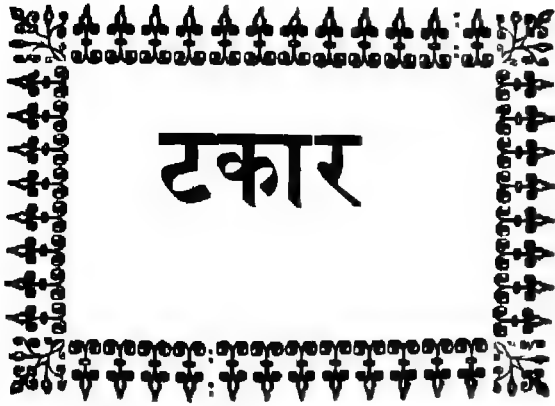
इति श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-जटारक-

जैनश्वेताम्बराऽऽचार्यश्री १००० श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-

विरचिते “ अजिधानराजेन्द्रे ” ऊकाराऽऽदिशब्द-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

टकार

ट-ट- 'ट' इत्ययं वर्णो मूर्धस्थानीयः स्पर्शसंज्ञः । वाच० ।

ट-पुं० । टल-इः । बामने, पादे, निःश्वने, वाच० । धने, सुनौ, करटे, धूमे, पाने, भावने, भानुरश्मौ, तारुने, आसे, स्थिरे, आश्वे च । एका० । करङ्गे, टङ्कारे च । न० । वाच० ।
टङ्क-टङ्क-पुं० । टङ्कि-घञ्, मच् वा । कोपे, कोषे, जङ्गे, पाषाणभेदनेऽस्त्रे, वाच० । खड्गाऽऽर्क्षिनामप्रमाणे, प्रश्न० । आश्व० द्वार । मुक्ताक्षित्रविशेषे, पञ्चा० ४ विधे । आव० । प्रज्ञा० । छिन्नतटे कूटे, न० । भ० । एकविंशति त्रिंशे पर्वते, ज्ञा० । म० । अ० । शत्रुजयपर्वते, ती० । कल्प० । लोमपङ्क्तिभेदे च । जी० । प्रति० । चतुर्मासकल्पे परिमाणे, नीलकण्ठे, खनित्रे, द्रुपे च । पुं० । वाच० । खड्गे, छिन्नभे, जाते, जङ्गायाम्, खनित्रे, भित्तौ, तटे च । दे० ना० ४ वर्ग ।

टङ्कण-टङ्कण-पुं० । टङ्कि-युच् । 'सोहागा' इतिव्याते क्कारभेदे, वाच० । वृत्तरापथे म्लेच्छदेशवास्तव्ये स्वनामक्याते म्लेच्छविशेषे, विशेषे । आ० म० । आ० चू० । सूत्र० ।

टङ्का-टङ्का-स्त्री० । स्वनामक्याते तीर्थे, यत्र वीरः पूज्यते । ती० ४३ कल्प ।

टङ्किअ-न० । देशी-प्रसृते, दे० ना० ४ वर्ग ।

टङ्बरअ-त्रि० । देशी-मारिके, दे० ना० ४ वर्ग ।

टङ्कर-टङ्कर-पुं० । बहुव्यादिना शिरसादौ टगिति करणे, व्य० । उ० ।

टगर-तगर-पुं० । गृ-अच् । तस्य क्रोडस्य गरः । वाच० । " तगर-त्रसर-तूवरे टः " ॥ ८ । १ । २०५ ॥ इति तस्य टः । प्रा० । पाद । स्वनामक्याते वृक्षे, वाच० ।

टमरुक-रुमरुक-पुं० । " मूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्य-क्षितीयौ " ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति रुस्य टः । प्रा० ४ पाद । वाचमदे, कापालिकयोगवाद्ये चमत्कारे च । वाच० ।

टसर-त्रसर-पुं० । त्रस-अरच् । तन्तुवायोपकरणभेदे, वाच० । " तगर-त्रसर-तूवरे टः " ॥ ८ । १ । २०५ ॥ इति त्रस्य टः । प्रा० । पाद ।

टा-टा-स्त्री० । घटिकायाम्, भुवि, भृत्यायां, व्यावृत्तौ, निगरेऽपि च । एका० ।

टाल-टाल-न० । अवकाशस्थिति फले, दशा० ७ अ० । आचा० ।

टिपुरी-टिम्पुरी-स्त्री० । तीर्थभेदे, ती० ।

तत्कल्पं यथा-

" श्रीपार्श्वे चेष्टुणाभिव्यं, ज्योत्स्ना श्रीवीरमव्यथ ।

कल्पं श्रीटिम्पुरीतीर्थे-स्याभिधास्ये यथाश्रुतम् ॥ १ ॥

पारेतजनपदान्त-अर्मणवत्यास्तटे महानद्याः ।

नानाधनधनगहना, जयत्यसौ टिम्पुरीति पुरी " ॥ २ ॥

अत्रैव भारते वर्षे विमलयशा नाम भूपतिरभूत् । तस्य सुमङ्ग-
हादेव्या सह विषयसुखमनुभवतः क्रमाज्जातमपत्ययुगलम् ।
तत्र पुत्रः पुष्पचूलः, पुत्री पुष्पचूला । अनर्थसार्थमुत्पादयितुः
पुष्पचूलस्य कृते श्लोकः-" वङ्कचूल " इति नाम । महाजना-
पाशब्धेन राजा कथितेन निःसारिणो नगराद्बङ्कचूलः । गच्छन्
पतितो भीषणायामटङ्ग्यां सह निजपरिजनेन स्वस्त्रा च जह-
वशाया । तत्र च क्षुत्पिपासाऽऽर्दिता दृष्टा भिक्षुः, नीतः स्वपत्नीं,
व्यापितश्च पूर्वपत्नीपतिपदे । पर्यपाश्वयद्याज्यम्, अलुपटयङ्गामन-
गरसार्याऽऽदीन् । अन्यदा सुखिताचार्यां अक्षुदाचलादष्टापद्या-
त्रायै प्रस्थितास्तामेव सिंहगुहां नाम पत्नीं सगच्छाः प्रापुः । जा-
तश्च वर्षाकाशः । मज्जिन च पृथ्वी जीवाऽऽकुला । साधुभिः स-
हाऽऽलोच्य मार्गयित्वा बङ्कचूलाद् वसतिं स्थितास्तत्रैव सु-
ख्यः । तेन च प्रथममेव व्यवस्था कृता । मम सीमाऽन्तर्धर्म-
कथा न कथनीया; यतो गुप्तमकथायामहिंसाऽऽर्वको धर्मः,
न चैवं मल्लोको निर्वहति । 'पवमस्तु' इति प्रतिपद्य तस्थुरुपा-
भये गुरवः । तेन चाऽऽह्वय सर्वे प्रधानपुरुषा जणिताः । अहं
राजपुत्रः, मत्समीपे ब्राह्मणाऽऽद्य आगमिष्यन्ति, ततो प्रवृत्ति-
र्जीववधो, मांसमद्याऽऽदिप्रसङ्गश्च पत्न्या मध्ये न कर्तव्यः । एवं
कृते तु यतीनां न भक्षणमनुगृह्णितं कल्पत इति । तैस्तथैव कृतं
यावच्चतुरो मासान् । प्राप्ता विहारसमयः । अनुज्ञापितो बङ्कचू-
लः सुरिभिः-" समणायं सडणायं " इत्यादिवाक्यैः । ततस्तैः
सह चलितो बङ्कचूलः स्वसीमां प्राप । तेन विहृत्तं-वयं परकीय-
सीमायां न प्रविशाम इति । भणितः सुरिभिः-वयं सीमातर-
मुपेताः, तत्किमप्युपदिशामस्तुभ्यम् । तेनाकम्-यन्मयि निर्वह-
ति तदुपदेशेनानुगृह्यतामयं जनः । ततः सुरिनिश्चत्वारो नि-
वामा दत्ताः । तद्यथा-अज्ञातफलानि न भोक्तव्यानि, सप्ताष्टानि
पदान्यपस्य्य घातो देयः, पद्देवी नाभिगन्तव्या, काकमांसं च
न भक्षणीयमिति । प्रतिपन्नास्तेन ते । गुरुन् प्रणम्य स स्वगृहा-
नागमत् । अन्यदा गतः सार्धस्योपरि घाट्या, शकुनकरणाआग-
तः सार्धः । वृत्तिं च तस्य पश्यद्वनम् । पीमिताः क्षुधा राजन्याः,
दृष्ट्वा तैः किपाकतरुः फलितः, गृहीतानि फलानि, न जानाति
तन्नामधेयमिति तेन न ज्ञुकानि । इतरैः सर्वैर्बुभुजिरे, मृताश्च तैः
किफलैः । ततश्चिन्तितं तेन-अहो! नियमानां फलं, तत् एका-
क्येवाऽऽगतः पत्नी, राजन्यां प्रविष्टः स्वगृहं, दृष्ट्वा पुष्पचूला दीपा-
ऽऽलोकेन पुरुषवेषा निजपत्न्या सह प्रसुता । जातस्तस्य कोप-
स्तयोरुपरि । द्वावप्येतौ खड्गप्रहारेण गिनन्नाति यावदाचिन्तय-
त्तावत् स्मृता नियमः । ततः सप्ताष्टपदान्यपकस्य घातं ददत्,
खादकृतमुपरि खड्गेन, व्याहृतं स्वस्त्रा, जीवतु बङ्कचूल इति ।
तद्वचः श्रुत्वा लाञ्छितोऽसावपुच्छत्-किमतद्विति ? साऽपि
नटवृत्तान्तमचीकथत् । कातक्रमेण तस्य तद्राज्य शासतस्तत्रैव
पत्न्यां तस्थेवाऽऽचार्यस्य शिष्यौ धर्मश्रुधिधर्मदत्तनामानौ क-
दाचिद्द्वर्षारात्रमवास्थिताताम् । तत्र तयोरेकः साधुस्त्रिमासकूपणं
विदधे, द्वितीयश्चतुर्मासकूपणम् । बङ्कचूलस्तु तद्वचनियमा-
नामाद्यतिशुभफलतामवज्ञाक्य व्यजिह्वत् । मवन्तौ ! मवन्तुक-

अप्या कमपि पेशतं धर्मोपदेशं दत्तः । ततस्ताज्यां चैत्यवि-
धापनदेशना क्लेशनाशिनो विदधे । तेनापि शराशिकापर्वत-
समीपवर्तिन्यां तस्यामेव पत्न्यां चर्मण्वतीसरस्वतीरे कारितमु-
चैस्तरं वाद चैत्यम् । स्थापितं श्रीमन्महावीरबिम्बम् । तीर्थतया
च रुढं तत् । प्रयागि स्तु वतुर्दिग्भ्यः सङ्गाः । काशान्तरे कश्चिन्मै-
गमः सभार्यः सर्वथा तद्यात्रायै प्रस्थितः, प्राप्तः क्रमेण रत्नितदी-
म् । नाथमारुढौ च दम्पती चैत्यशिखरं व्यलोकयताम् । ततः स-
रजसं सौवर्णिककञ्चोलके कुङ्कुमचन्दनकर्पूरं प्रक्षिप्य जलं ले-
प्तुमारुह्यवती नैगमगृहिणी । प्रमादन्निपतिनं नदन्तर्जलतलम् ।
तां ततो जणितं वणिजा-“अहो ! इदं कञ्चोलकं नैककोटिभू-
स्यरत्नज्वलितं राजा प्रदणकेऽर्पितमासीत्, ततो राज्ञः कथं
क्षुद्रितव्यम् ?” इति चिरं विषयं वङ्गचूलस्य पल्लीपतेर्विधापितं
तत् । यथा-सस्य राजकीयवस्तुनो विचित्रिः कार्यताम् । तेनापि
धीवर आदिष्टस्तच्छोधयितुम् । प्राधिशदन्तर्नदम् । विचित्रता
चान्नर्जलतलं दृष्टं तेन हिरण्यमयस्थस्य जीवन्तस्वामिर्धीपाश्वेना-
यबिम्बं तावत्, पश्यति स्त स बिम्बस्य हृदये तत् कञ्चोलकम् ।
धीवरेणोक्तम्-धन्याविमौ दम्पती, यद्गदतो वक्रसि घुसुणच-
न्दचन्दनविलेपनाहं कञ्चोलकं स्थितम् । ततो गृहीत्वा तदर्पितं
नैगमस्य । तेनापि दत्तं तस्मै बहु ह्वयम् । उक्तं च बिम्बस्य रूपं
नाविकेन । ततो वङ्गचूलेन अचालुना तमेव प्रवेश्य निष्कासितं
तद् बिम्बम् । कनकरथस्तु तत्रैव मुक्तः । निवेदितं हि केनापि स्मरे
प्राप्तावना नृपतेः-यत्र क्षिप्ता सती पुष्पमात्रा गत्वा तिष्ठति
तत्र बिम्बं शोध्यमिति । तदनुसारं बिम्बमानीय समर्पितं राज्ञे
वङ्गचूलाय । तेनापि स्थापितं धीवीरबिम्बस्य बहिर्मण्डपे या-
यत् काशं नव्यं चैत्यमस्मै कारयामोत्यमिस्संधिमता । कारिते
चैत्यान्तरे यावत्तत्र स्थापनार्थमुत्थापयितुमारजन्ते राजकी-
याः पुरुषास्तावद्विम्बं नोत्तिष्ठति स्म । देवताधिष्ठानास्तत्रैव स्थि-
तम् । अद्यापि तत्रैवाऽऽन्ते । धीवरेण पुनर्विकृतः पल्लीपतिः-यत्तत्र
देव ! मया नद्यां प्रविष्टेन बिम्बान्तरमाप दृष्टं, तदपि बहिरानय-
नेनोचितीमञ्जितं, पुजाऽऽरूढं हि भवति । ततः पल्लीश्वरेण पृष्टा
स्वरिपत्-नो ! जानीते कोऽप्यनयोर्बिम्बयोः संविधानकं ? केन
स्थितो नयन्तर्जलतले न्यस्ते ? इत्याकर्ष्यैकेन पुराविदा स्थावि-
रेण विकृतम्-देव ! एकोऽस्मिन्नगरे पूर्वं नृपतिरासीत् । स च पर-
चक्रेण समुपेयुषा सार्द्धं योद्धुं सकलचमूयसमूहसन्नहनेन गतः ।
तस्याप्रमर्दहणं च निजं सर्वस्वमेतच्च बिम्बद्वयं कनकरथस्थं
विधाय जलदुर्गेमिति कृत्वा चर्मण्वत्यां कोटिम्बके प्रक्षिप्य
स्थिता । चिरं युद्धवतस्तस्य कोऽपि खलः किल घातामनै-
षीत्-यदयं नृपतिस्तेन परचक्राधिपतिनृतिना व्यापादित
इति । तत् श्रुत्वा देवी तत्कोटिम्बकमाक्रम्यान्तर्जलतलं प्राक्षि-
पत् । एकं च तयोरानीतं पूज्यमानं चास्ति । द्वितीयमपि चेद्
निःसरति तदोपक्रम्यतामिति । तदाकर्ष्य वङ्गचूलः परमार्हत-
चूलाग्नितमेव धीवरं तदानयनाय नद्यां प्राधीविशत् । स
च तद्बिम्बं कटीदण्डवर्जजलतलेऽवतिष्ठमानं बहिःस्थशेषाङ्गं
खावलोक्त्य निष्कासनापायाननेकानकार्षीत् । न च तन्निर्ग-
तमिति दैवतप्रभावमाकलय्य समागत्य च विशामोशाय न्य-
वेदयत् तत्स्वरूपम् । अद्यापि तत्किञ्च तथैवाऽऽस्ते । श्रूयते-ऽ-
द्यापि-केनापि धीवरस्थविरेण नौकायाः स्तम्भे जाते तत्कारणं
विचित्रता तस्य हिरण्यमयस्थस्य कीलिका लम्बा । तां क-
मकमयीं दृष्ट्वा कुण्ठेन तेन व्यचिन्ति-यदिमं रथं क्रमात्सर्वं
गृहीत्वा आदिमान् भविष्यामिति । ततश्च राज्ञी निद्रां न लेभे ।

उक्तस्य केनाप्यदृष्टपुरुषेण-यदिमां तत्रैव विमुक्त्य स्थेयाः, नो चे-
त्सद्य एव त्वां हनिष्यामीति । तेन प्रयाऽऽन्ते तत्रैव मुक्ता यु-
गकीलिका इत्यादि । किं न संज्ञायते दैवताधिष्ठितेषु पवाये-
षु ? श्रूयते च संप्रति काशं कश्चिन्मैगमः पाषाणपाणिः श्रीपा-
श्वेनायमनिमां प्रकृतमुर्पास्थितः स्तम्भितबाहुर्जातः, महति पु-
जाविधौ कृते सज्जतामापन्न इति । धीवीरबिम्बं महत्, तदपेक्ष-
या लघ्वीयस्तरं श्रीपाश्वेनायबिम्बमिति महावीरस्यानङ्करो-
ऽयं देव इति भेदाच्छ्रेष्ठेण इत्याद्यां प्राचीकशत । श्रीमच्च-
न्द्रणदेवस्य महोत्सवमहात्म्यानिधेः पुनः ताज्यां महर्षिभ्यां
सुवर्णमुकुटमन्त्रऽऽम्नायः समाधृतः प्रकाशितश्च भव्येभ्यः ।
सा च सिद्धगुहापल्ली कालक्रमात् 'टिपुरी' इत्या-
ख्या प्रसिद्धा नगरी सजाता । अद्यापि स भगवान्
श्रीमहावीरः सच्छ्रेष्ठपाश्वेनायः सकलनन्देन तस्यामेव पुर्यां
यात्रास्तवैराचार्यते इति । अन्यदा वङ्गचूल उज्जयिन्यां खात्र-
पातनाय चौयवृत्त्या कस्यापि भोगिनः सन्नि गतः, कोलाहल
भुत्वा ततः चलितः । ततो देवदत्ताया गणिकाया गणिक्यमा-
णिक्यभूताया गृहं प्राविशत् । दृष्ट्वा सा कुष्ठिना सह प्रसुता ।
ततो निःसृत्य गतः पुरः भोगिनो वेष्टम् । तत्रैकविशोपको लेख्यक
तुद्यतीति पुरुषबाग्भिर्निर्भक्त्यै निःसारितो गेहात् पुनः भोगिना ।
विरराम च यामिनी । यावद्वाजकुलं यामीत्यभिस्तपन् तावदुज्ज-
गाम धामनिधिः । पल्लीश्वश्च निःसृत्य नगराक्षेधां गृहीत्वा तरु-
तले दिवं नीत्वा पुनः रात्रावागाजाजकुलम् । प्राण्णागाराद् बहि-
र्गोधापुच्छे विलम्बं प्राविशत्काशम् । दृष्टो राजाप्रमहिष्या । दृष्ट्वा
पृष्ठ-कस्त्वमिति ? तेनोच-चौर इति । तयोक्तम्-मा भैषा ! मया
सह सङ्गम् कुरु । सोऽवादीत्-का त्वम् ? साऽप्युच-अग्रमहिष्यह-
मिति । चौरोऽवादीद्-यद्येव तर्हि ममाग्वा भवसि, अतो यामि !
इति चौरेण निश्चिते, तया स्वाङ्ग नखैर्विदार्य पृक्कतिपूर्वमाहूता
रक्तकाः गृहीतस्तेः । राज्ञा चानुनयार्थमागतेन तद् दृष्टम् । राज्ञा-
कास्तेपारुष्यामेनं गाढं कुर्वीध्वमिति तै रक्षितः । प्रातः पृष्ठः क्षि-
तिभृता । तेनाप्युक्तम्-देव ! चौर्यायाहं प्रविष्टः पञ्चाशेन प्राण्णा-
गारं देव्या दृष्टोऽस्मि । यावदन्यन्न कथयति तावत्पुष्टो विदितव्यो
नरेन्द्रः, स्वीकृतः पुत्रतया । स्थापितश्च सामन्तपदे । देवी
विदुष्यमाना रक्षिता वङ्गचूलेन । अहो ! नियमानां शुजफत्त-
मिन्यनवरनमयमध्यासीत् । प्रेषितश्चान्यदा राज्ञा कामरूप-
चूपसाधनार्थम् । घातैर्जर्जरितो विजित्य तमगात् स्वस्थानम् ।
व्याहृताश्च राज्ञा वैद्याः, यावद् गृहोऽपि घातमणो विकशति ।
तैरुक्तम्-देव ! काकमांसेन शोजनो जवत्ययम् । तस्य च जिन-
दासभावकेण सार्द्धं प्रागेव मेष्यमासीत् । ततस्तद्वानय-
नाय प्रेषितः पुरुषः पुरुषाधिपतिना, येन तद्वाक्यात्काकमांसं
भक्षयतीति । तदाहृतश्च जिनदासोऽवन्नीमाम्बुज्जुम्भे देव्यौ
रुदथावच्छादीत् । तेन पृष्ठे-किं रुदियः ? ताज्यामुक्तम्-
अस्माकं भर्ता सौधर्माच्छ्रुतः, अतो राजपुत्रं वङ्गचूलं
प्राध्यायचदे, स्थिति गते स मांसं भक्षयिता, तेन गन्ता दुर्गतिम्,
तेन रुदिव । तेनोक्तम्-तथा करिष्ये, यथा नष्टं भक्षयिता । गतश्च तत्र
राजोपरोधाद्बङ्गचूलमवाचत्-गृहाण बहिर्भुक्षपिशितम्, यद्
भुक्तः सन् प्रायश्चित्तं चरेः । वङ्गचूलोऽवोचत्-जानासि त्वं यदा-
न्यथाप्येकान्तं प्रायश्चित्तं प्राप्स्य, ततः प्रागेव तदनाचरणं श्रेय
इति, “प्रकालनादि पद्धस्य, दूरादस्पर्शनं वरम् ।” इति वाक्या-
व । निषिद्धो नृपतिः । विशेषप्रतिपन्नप्रतिनिवहश्चाच्युतकल्पम-
गमत् । वङ्गमानेन जिनदासेन ते देव्यौ तथैव रुदयो दृष्ट्वा प्रा-

ठकार

ठ-उ-‘ ठ ’ इत्ययं वर्णो मूर्धस्थानीयः स्पर्शसङ्गः । वाच० ।

ठ-पुं० । महेशमहामन्त्रे, मन्त्रिणि, जूपे, वारुवे, भासने, शयने, आकाशे, जलाऽऽशये, घटे, चक्रे, मुद्रायाम्, कुण्डले, भगवत्कले, बृहद्व्याने, साहसे, स्तम्भे, चन्द्रमण्डले च । न० । शवे, शृण्वे, मनोहे, कठिने च । वि० । एका० ।

ठ-अ-पुं० । देशी-उत्क्रिस्ते, अवकाशे, दे० ना० ४ वर्ग ।

ठकार-ठकार-पुं० । शङ्करे, त्रिषये, इरे, भासे, शङ्कनिनादे, कये, रौद्ररसे, ह्यनौ च । एका० ।

ठका-ठका-आ० । “ कृत्तिकापैशाचिके तृतीयतुर्थयोराष्ट्रि-
तीयौ ” ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति दस्य ठः । प्रा० ४ पाद । स्व-
नामक्याते वाचमदे, वाच० ।

ठचक्र-ठचक्र-पुं० । प्रामाऽऽदिप्रभौ, विशेष० । आ० म० ।

ठट्टारत्त-ठट्टारत्त-न० । शुक्लनागवक्त्रकांस्यपिललाऽऽशीर्णा क-
रणघटनाऽऽदिना जीविकायाम्, ध० २ अधि० ।

ठट्ट-स्तब्ध-वि० । “ स्तब्धे ठ-टौ ” ॥ ८ । २ । ३६ ॥ इति स्तब्धे
संयुक्तयोर्धयाक्रमं ठटौ भवतः । जने, प्रा० २ पाद ।

ठप्प-स्थाप्य-न० । असव्यवहार्ये, अनु० । म० ।

ठरिअ-न० । देशी-गौरविते, ऊर्ध्वस्थिते, दे० ना० ४ वर्ग ।

ठल्ल-पुं० । देशी-निर्धने, दे० ना० ४ वर्ग ।

ठवणपुरिस-स्थापनापुरुष-पुं० । पुरुषप्रतिमाऽऽदौ, स्था० ३
ठा० १ ठ० ।

ठवणप्पमाण-स्थापनाप्रमाण-न० । आकारविशेषबद्धवस्तु-
प्रतिपादके नामानि, अनु० ।

से किं तं ठवणप्पमाणे ? । ठवणप्पमाणे सत्तविहे पण्णचे ।
तं जहा-

“ णक्खत्तादेव-कुले, पासंरु-गणे अ जीवियाहेठ ।

आधिप्पाइयनामे, ठवणानामं तु सत्तविहं ” ॥ १ ॥

अथ किं तत् स्थापनाप्रमाणम् ? । स्थापनाप्रमाणं सत्तविधमि-
त्यादि । “ णक्खत्तागादा । ” इयमत्र हृदयस्-नक्षत्रदेवताकुलपाख-
णहणऽऽदौ नि वस्तुन्यामित्य यस्य किञ्चिन्नामस्थापनं कि-
ञ्चेत्, सैह स्थापना गृह्यते । न पुनर्येषु तदर्थवियुक्तं तदभिप्रायेण,
बन्ध तत्करणीत्यादिना पूर्वं परिभाषितस्वरूपा सैव प्रमाणं
तेन हेतुभूतेन नाम सत्तविधं भवति । अनु० ।

ठवणसंघ-स्थापनासर्व-म० । स्थापनया सम्बन्धेति कथ्य-

नया अस्माऽऽदिद्वयं सर्वं, स्थापनैव वा अस्माऽऽदिद्वयस्या
सर्वं स्थापनासर्वम् । स्था० १० ठा० ।

ठवणा-स्थापना-आ० । स्थाप्यतेऽमुकोऽवमित्यभिप्रायेण कि-
यते निर्वर्त्यत इति स्थापना । काष्ठकर्माऽऽदिगताऽऽवश्यकवत्
सत्त्वादिकूपे, अनु० । स्था० । लेप्याऽऽदिकर्मणि, स्था० २ ठा० ४
ठ० । सर्वस्य वस्तुनो निजे निजे आकारे, विशेष० । आकारवि-
शेषे, आ० म० । अ० १ खण्ड । लेप्याऽऽदिकर्म-महदादिविकल्पेन
स्थाप्यते । स्था० १० ठा० । सद्भावासद्भावप्रतीकतौ,
आचा० १ सु० २ अ० १ उ० । पत्राऽऽदिसिद्धिते आकारे,
नयो० । आ० म० । स्था० । तन्निष्ठं स्थापनेति-तस्य
घटस्य चित्रं एवाऽऽदिसिद्धिते आकारः स्थापना ।

तल्लक्षणं चेद् स्मरन्ति-

“ यत्तु तदर्थवियुक्तं, तदभिप्रायेण यच्च तत्करणिः ।

लेप्याऽऽदिकर्मं तत् स्थापनेति कियतेऽष्टकात्तं च ” ॥ १ ॥

एतदर्थोऽयम्यद्वस्तु, तदर्थवियुक्तं भावेन्द्रार्थरहितं, तदभिप्राये-
ण तद्वस्तुत्वा, करणराहित्यं, बन्धऽऽद्याकृतिर्लेप्याऽऽदिकर्म
कियते, चशब्दादकृतिशून्यं चाकृतिर्लेप्याऽऽदि, तत् स्थापनेति;
तच्चाल्पकाष्ठमित्थरमित्यर्थः । अशब्दाद् यावद्व्यजावि च
मृद्व्यवमिति, घटकारणीभूता मृदेव द्रव्यघट इत्यर्थः । नयो० ।

ननु साहचर्यसंबन्धस्य स्थापना निक्षेपनियामकत्वेऽसद्भा-

वस्थापनोच्छेदप्रसङ्गोऽभिप्रायसंबन्धस्यापि तन्नि-

यामकत्वं च नाम्न्यपि तस्य सुवचनत्वादिति-

प्रसङ्गस्तद्व्यवस्थेर्बतयाशङ्क्यामाह-

अतिप्रसङ्गो नैव चा-ऽभिप्रायाऽऽकारयोगतः ।

यच्छ्रुतात्प्रनुसङ्ग्य, स्थापना नाम चान्यतः ॥ ११ ॥

(अतिप्रसङ्ग इति) एवमुक्त्यासंस्कारप्रकारेण च, अतिप्रसङ्गो न
भवति, यत् श्रुतात्तं सिद्धान्तवचनमनुलक्ष्य, अस्माऽऽभावेवाभि-
प्रायसंबन्धं, प्रतिमादावेव चाऽऽकारसंबन्धं पुरस्कृत्य, स्थाप-
नाऽऽदिक्रियते, अन्यतोऽन्यस्थले च, नाम निक्षेप इति क्वाति-
प्रसङ्गः । तथा च-सुत्रबोधितवत्तत्त्वनिष्ठाननुबन्धीयसाधनता-
कतघनगुणस्मृतिजनकसंस्कारोद्बोधकाभिप्रायाऽऽकारान्यतर--
संबन्धवत्वं तत्स्थापनात्वमिति फलितं भवति ॥ १२ ॥

उक्तविशेषप्रयोजनमेवोपदर्शयितुमाह-

अत एव न धीरर्ह-त्प्रतिमायाभिवाहः ।

भावसाधोः स्थापनायाः, अव्यभिचिन्नि कीर्त्तिता ॥ १०० ॥

“ अत एव ” इत्यादि । अत एवोक्तविशेषणनिवेशधौन्यादे-
व, अहंत्प्रतिमायामर्हत इव, द्रव्यव्यभिचिन्नि प्रकटप्रतिषेधिणि
पार्श्वस्थाऽऽदौ, स्थापनायाः, भावसाधोः, धीः, सिद्धान्ते, न
कीर्त्तिता ॥ १०० ॥

कुतः ? इत्याह-

सा हि स्थाप्यस्मृतिद्वारा, भावाऽऽदरविधायिनी ।

न चोत्कटतरे दोषे, स्थाप्यस्थापकजावन्ता ॥ १०१ ॥

सा हि स्थापनाधीर्हि, स्थाप्यस्मृतिद्वारा “ एकसंबन्धिज्ञाने
अपरसंबन्धिस्मृतिः ” इति नियमविधया स्थाप्यस्मृतिव्यापारेण,
भावाऽऽदरस्य स्थाप्यगतगुणप्रणिधानोद्बोधकस्य, तज्जनितानिर्जरा-
उत्तिश्यस्य वा, विधायिनी । न च स्थापनाविषये उत्कटतरे दोषे,
प्रतिस्वन्धीयभावे इति शेषः । स्थाप्यस्थापकभावना, फल-

वतीति शेषः । तथा च छव्यलिङ्गिदर्शनादपि न भाषसाधु-
गुणाः । ननु स्मृतिरेव तल्लियामकप्रतीयकसादृश्यस्य रजो-
हरणगोचकपतदग्रहाऽऽदिरूपस्य तस्यासाधितत्वात्, किं तु-
त्कटदोषवशेन प्रतिसधीयमानस्य सा दृश्या । वन्दनकार्त्तयुक्तौ-

“ तिथ्यरगुणा पक्रिमा-सु णाऽत्थि णिस्संससं विअणेतो ।
तिथ्यरु ति णमंतो, सो पावह णिउजरे विअसं ॥ ५८ ॥
लिंग जिणपणसं, पव णमंतस्स णिउजरा विठला ।
जइ वि गुणविपपणीं, वंदइ अउज्जप्पसोहीए ॥ ५९ ॥ ”

(मनयोरर्थः ' किङ्कम ' शब्दे तृतीयभागे ५१६ पृष्ठे छ-
व्यः) इति गाथाभ्यां सादृश्यसंबन्धमात्रेणार्हप्रतिमाया
अर्हतो छव्यलिङ्गिनो जावसाधोस्तदस्येन स्मृतेरुत्थापकतया-
ऽध्यात्मशुद्धिप्रभवनिर्जराऽऽङ्गत्वेन वन्दनीयत्व यदाक्षितं पूर्वप-
कृता । तत्र । आचार्यैरेकत्रोक्तदोषवस्वेनोपस्थितसमानसं-
वित्स्वेषनालभ्यगुणवत्सादृश्यधीस्तद्विशेषानुमतिरूपतया
गुणवदपकर्षव्यञ्जकत्वेन तद्विधानरूपत्वेन बलवदनिष्ठानुबन्धा-
वहा, अन्यत्र चोक्तकारणाभावात् तयात्वमिति वैषम्यमुद्भाव-
यित्वा समाधानं कृतम् ।

“ सता तिथ्यरगुणा, तिथ्यरे तेसिमं तु अउज्जप्पं ।

ए य सावज्जा किरिया, इयरेसु धुवा समणुमभा ” ॥ ६० ॥ इति ।
अस्या अर्थः—सन्तो विद्यमानाः शोभना वा तीर्थकर-
त्वेन प्रतीयमानस्य गुणाः, तीर्थकरेऽर्हति, इयं च प्रतिमा, तेषां
नमस्कुर्वताम्, इदमध्यात्म-समापन्यादिकलकानुन्यमानतीर्थकर-
गुणस्मृताऽऽत्मस्वनम् । यद्वा—तेषां गुणानाम्, इदमध्यात्म्यम्-
अधारोपविषयः, तदस्येन स्मृतौ योगजीवातुसमापत्यसिद्धेः ।
न च तासु प्रतिमासु सावथा सपापा, क्रिया, इतरेषु पार्श्वस्था-
ऽऽदिषु, ध्रुवा, सति योज्यते । ततः समनुज्ञा सावद्यक्रियायुक्त-
पार्श्वस्थाऽऽदिप्रणमनाद्, ध्रुवेति योगः । एवं च सति प्रतिमाया-
मुत्तयक्रियाभावप्रसजित उत्तयफलाभावस्तदालम्बनकस्याप्य-
गुणसंकल्परूपमनःशुद्धेर्बलवत्तयैव निराक्रियमाणः पार्श्वस्थाऽऽ-
दिष्वन्तरेऽपि मनःशुद्धेर्बलवत्तयैव दोषाभावे गुणादयं च साधार्य-
तुं कथं न प्रगहते ? इत्याशङ्क्यं तत्रयविकल एव आकारमा-
त्रतुल्ये कतिपयगुणान्विते चात्कृष्टगुणाधारोपशुभसंकल्परूप-
तामास्कन्दनिर्जराहेतुः । अन्यत्र त्वसावशुजसंकल्परूपत्वेन नि-
रवद्यकर्मजावद्विशेष्यकत्वस्य गौरवेणान्तरत्वात् सावद्यकर्म-
वद्विशेष्यकतयैव विपर्यासलक्षणसमन्वयेन वाऽनन्तकलेशाऽऽ-
वह इत्यभिप्रायेणाऽऽचार्यैस्तत्रैव निराकृतः ।

तथाहि-

“ जह सावज्जा किरिया, णत्थि य पक्रिमासु एवमिबरा वि ।
तयज्जावे णत्थि फलं, अह होइ अहेउअं होइ ॥ ६१ ॥
कामं उत्तयामावां, तह वि फलं अत्थि मणविमुद्धीए ।
तीह पुण मणविमुद्धी—इ कारणं हुंति पक्रिमाओ ॥ ६२ ॥
जइ वि अ पडिमा उ जइ, मुणिगुणसंकप्पकारणं लिमं ।
उभयमवि अत्थि लिगे, ए य पडिमासुत्तय अत्थि ॥ ६३ ॥
णियमा जिणसु उ गुणा, पक्रिमाओ दिस्स ज मणे कुणइ ।
अगुणे उ वियाणतो, कं नमउ मणे गुणं कासं ? ॥ ६४ ॥
जइ वसवगलितं, जाणत्तस्स णममां धुवं दोसो ।
णिउधसमिअ णाऊ-ए वदमाणं धुवं दोसो ” ॥ ६५ ॥ इति ॥ १०१ ॥
(आसां गाथानामर्थः ' किङ्कम ' शब्दे तृतीयभागे ५१७
पृष्ठे गतः)

नन्वेवं स्थापनास्थले सावद्यकर्मजावद्विशेष्यगुणसंक-
ल्पत्वे भावस्य निर्जराहेतुत्वमित्यागतम् । तथायुक्तम् । सा-
धवेन निरवद्यकर्मवद्विशेष्यकत्वेनैव तद्वेतुत्वौचित्याल्लक्षणगौर-
वापेक्षया कारणभावगौरवस्य महादोषत्वात् । किञ्च—स्थाप-
नास्थलीयजावे आत्युपाध्यन्त्यतरङ्गतातिरिक्तविशेषाभावे यथो-
क्तपणैव हेतुत्वं मायाच्छादितदोषे भालवविहाराऽऽदिना शु-
द्धताप्रतिसिद्धानदशायां बन्धमाने साधौ कथं निर्जरोत्पत्तिः
संगच्छते ? । न च तत्र निरवद्यकर्मयुक्ततयाऽगृहीतासंसर्ग-
कगुणसंकल्पेन पृथगेव निर्जराहेतुत्वादोषः । तथा सति
तुल्यन्यायतया सावद्यकर्मयुक्तत्वेनागृहीतासंसर्गकगुणसंकल्प-
त्वेन बन्धहेतुताया एव युक्तत्वात्, प्रतिमावन्दनादुभयाजावा-
ऽऽपत्तेः । न च सत्त्वशुद्धिविधया कारणतायामयमेव प्रकारः,
अवञ्चकयोगविधया कारणतायां तु वास्तवविषयताया एव
निवेशात्तदोष इति वाच्यम् । सत्त्वशुद्धिविधयेव प्रतिमा-
वन्दनाभिर्जरोत्पत्तेः, “ तह वि फलं अत्थि मणविमुद्धीए । ”
इत्यनेन प्रतिपादनात् । किं च—गुणदोषोभयवैकल्यमात्रेण
प्रतिमायामर्हदध्यवसायस्य निर्जराऽङ्गत्वे प्रातिष्ठिताप्रतिष्ठा-
तयोरविशेषाऽऽपत्तेः । न च—

“ सयकारियाइ एसा, नायइ उवणाइ बहुफला केइ ।

गुरुकारियाइ अत्रे, विसिठविठिकारियाए य ॥ १ ॥

घण्डिले वि य एसा, मणवयणाए पसत्थगा चेव ।

आयातगोमयाई-हि एत्थमुल्लवणाइ हियं ॥ २ ॥

उवयारंगा इह सो-वओगसाहारणाण फला ।

किं च विसेसण तत्रो, सत्वे वि य ते विभइअव्वा ” ॥ ३ ॥

इतिपूजाविधिविशिष्टावचनपर्यालोचनयामिष्टपदेति वाच्य-
म् । तत्र प्रतिष्ठितत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेण च मानसप्रतिष्ठा-
पुरस्कारेण प्रवृत्तानां पूजाविधिकल्पानां विधिप्रतिष्ठितपूजा-
जन्यताऽवच्छेदकजातिव्याप्यजात्यवच्छेदेन, मानसाभिप्रायशो-
धितार्थाविधिप्रतिष्ठितपूजाजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छेदेन च फल-
भेदादनुभेदो युक्त इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तावपि प्रतिष्ठासा-
मान्यस्याकिञ्चिद्व्यतिरेकत्वे तात्पर्याजावात्, अन्यथा प्रतिष्ठावि-
धिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

ततः प्रतिष्ठाऽऽदिविधिजनितः प्रणिमागतोऽतिशयविशेषः
कश्चित्स्थापनानिकेपो निदम्यतामित्याशङ्क्याप्त—“ सता ति-
थ्यरगुणा ” । (आच० ६० गाथा) इत्यादिगाथामेव व्या-
ख्यानान्तरस्मृतिरपकान्तरं परिष्कुर्वन्नाह—

यद्वा प्रतिष्ठाविधिना, स्वाऽऽत्मन्येव पराऽऽत्मनः ।

स्थापना स्यात्ममापत्तिर्विभवे सा चापचारतः ॥ १०२ ॥

यद्वा पकान्तरे, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिष्ठाकारयितुः स्वाऽऽत्मन्ये-
व, पराऽऽत्मनः परमगुणवतः त्रिजुवनभर्तुः ध्यानतारतम्ये च
तात्स्थयतद्व्यजनत्वस्वरूपा समापत्तिरेव स्थापना स्यात्, निश्च-
यतः सर्वक्रियाणां तत्फलानां च उद्देश्यसंबन्धित्वेन व्यवहार्य-
माणानामपि स्वात्मसंबन्धित्वस्यैव भाष्याऽऽदौ व्यवस्थापनात् ।
पराऽऽत्मन इत्युपलक्षणम् । स्वभावस्याऽऽहेत्यादिप्रतिष्ठया कार-
यितरि स्वभाव एव स्थाप्यते । परस्परतया तु तन्मूलप्रमाणानुप-
पत्त्या विषयवचनऽऽद्यप्रवर्तकत्वसंबन्धस्मारितः । तत्र च अलु प्र-
तिष्ठा निजभावस्य एव, देवतोद्देशात् स्वात्मन्येव, परं यत् स्थाप-
नामिह वचननात्त्या ऊचे—“ बीजामिदं परमं यत्, परमाया एव

समरसाऽऽपत्तेः । स्थाप्येन तदपि मुख्यं, इत्येतैवेति विद्मः ॥ १०१ ॥ इति । नन्वेवं निश्चयतः स्थापनाया आत्मगतायाः प्राप्तौ प्रतिमायां तदव्यवहारः कथम् ? अत आह-विम्बे च, सा स्थापना उपचारतः, साऽऽत्मनि स्थापितस्य भावस्याऽऽत्म-गतया समापत्तिविषयाक्रियमाणस्य परमाऽऽत्मनः साकारयो-गमुक्ताऽनुकारितया वा लक्षणया एव इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

नन्वेवं यजमानगतादृष्टमेव प्रतिष्ठाफलं भवतिरूपपादितम्, तावता चन्दकपूजकाऽऽदीनां का सिद्धिः ? सा हि तदा स्यात्, यदि प्रतिष्ठाऽऽदितश्चास्मात्साऽऽदिस्पर्शनादयः पूजाफलप्रयोजकः कश्चिदतिशयोऽप्युपगतः स्यात्, प्रतिष्ठितप्रतिमाचन्दनपूजनन-त्यादिना फलविशेषहेतुत्वस्य इत्यमेव वक्तुं शक्यत्वात् । न च यजमानगतादृष्टं तदादितं, तथा चास्मात्साऽऽदिस्पर्शेन व्य-धिकरणेन तन्नाशयोगाद् यजमानस्य तददृष्टकृते पूज्यत्वानाप-त्तेः । एतेन संबन्धविशेषेण यजमानगतादृष्टस्य प्रतिमागतत्व-समर्धनमपि प्रत्याख्यानम् ।

यत्तु-प्रतिष्ठाविधेर्देवतामन्विधानस्य स्वाज्ञेदस्वीयत्वाऽऽदिज्ञा-नतदाहितसंस्काररूपस्य उत्पादात् फलोत्पत्तिः, चाण्डालाऽऽ-दिस्पर्शे च तदभावात् फलज्ञाव इति कस्यचिद् मतम् । तत्तु मुक्तिप्रतिष्ठितदेवताया अभिमानाज्ञावात्, प्रतिष्ठया तदुपकरण-स्य अशक्यक्रियत्वात् चाऽऽचार्यैरेव दर्शितम् । तदुक्तम्-“ मु-क्त्यादौ नरेव न, प्रतिष्ठिताया न देवतायास्तु । स्थाप्ये च मुख्ये तत्, तदधिष्ठानाऽऽद्यज्ञावेन ” । १ । इत्यादिर्न च तस्या उपकारः क-श्चिदत्र मुख्य इति, तदन्तत्त्वकल्पनेवा बालक्रीडामात्रं भवतीति । यदपि-“ प्रतिष्ठितं पूजयेत् ” इति विधिः प्रतिष्ठाकालीनयाच-दस्पृश्यस्पर्शाभावावशिष्टः प्रतिष्ठाभ्रंसः, तद्विशिष्टप्रतिमापूजनं वा फलप्रदं, कप्रत्ययादीतत्त्वज्ञाभावात् ” इति गङ्गेशोपाध्यायै-रुक्तम् । नदपि तुच्छम् । प्रतिष्ठारूपायां पूजायामेवाऽऽगते, तत्र ध्वंसस्यैव फलजनकव्यापारस्याऽऽश्रयणे चादृष्टमात्रस्यैव दत्तजलाश्रित्वप्रसङ्गात् । कथं चैव प्रतिष्ठितेऽप्यप्रतिष्ठ-तत्त्वज्ञाने न पूजाफलम् ? प्रतिष्ठाभ्रंसवत्त्वेन प्रमीयमाणत्वस्य पूजाफलजनकताऽवच्छेदककोटौ निवेशेन प्रतिष्ठावत्त्वेन प्रमी-यमाणत्वस्यैव निवेशाचित्यम्, इति न किञ्चिदितम् ।

तस्माद् चन्दनपूजनाऽऽदिफलप्रयोजकत्वं कथं प्रतिष्ठायाः ? इति जिज्ञासायामाह-

प्रतिष्ठितप्रत्यजिज्ञा-समापन्नपराऽऽत्मनः ।

आहार्याऽऽरोपतः सा च, ऊष्टूणामपि धर्मजुः ॥ १०३ ॥

(प्रतिष्ठितेति) सा स्थापना, प्रतिष्ठितप्रत्यजिज्ञया, समापन्नो यः प-राऽऽत्मा जगवान्, तस्य, आहार्याऽऽरोपतः, ऊष्टूणाम्, उपलक्षणाद् चन्दकानां पूजकानां च, धर्मभूः धर्मकारणं जवति । अयं भावः-प्रतिमायां भगवद्भेदाऽऽरोपे विना न तावद्वन्दनपूजनाऽऽदिफलं हेतुसहस्रेणापि सपद्यते, स च काष्ठपाषाणत्वाऽऽदिना भेदप्रत्य-क्षे मति स्वरसतो नोदयनीत्याहार्य एव संपादनीयः । आहार्यत्वं चेच्छाज्यत्वम् । इच्छा च इष्टसाधनताज्ञानसाध्या, इति इष्ट-साधनताज्ञानसंपादनाय प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवद्भेदेन अ-ध्यारोपयेदिति विधिः कल्पनीयः । तथा चाऽऽहार्यभगवद्भ्या-रोपविषयप्रतिमापूजनत्वाऽऽदिना फलविशेषहेतुत्वे आहार्य-त्वप्रयोजकेच्छाजनकज्ञानविशेष्यताऽवच्छेदककुत्तिप्रविष्टत्वेन प्रतिष्ठाया अपि परम्परया प्रयोजकत्वमित्युक्तं भवति । “प्रतिष्ठि-

तं पूजयेत्” इत्यादि कप्रत्ययस्य स्वरस्य शक्या लक्षणाऽऽ-दिना वा प्रतिष्ठाप्रयुक्ताऽऽहार्याऽऽरोपविषयपूजनत्वाऽऽदिनैव फलहेतुता । कप्रत्ययस्य चोत्सर्गिकेण कप्रत्ययार्थेनापप्रत्यय-त्वेनैवार्थवत्तेति चिन्तामणिकारादप्यतिसूक्ष्ममतिनिपुणं च वयमीक्षामहे ॥ १०३ ॥

उक्तमेव वक्ष्यमाणफलान्वयेनाऽऽह-

तत्कारणेच्छाजनक-ज्ञानगोचरबोधकाः ।

विधयोऽप्युपयुज्यन्ते, तेनेदं दुर्मतं दृढम् ॥ १०४ ॥

(तत्कारणेति) तस्याऽऽहार्याऽऽरोपस्य, कारणं वा इच्छा, तज्जनकं यत् “प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवद्भेदेनाध्यारोपयेत्” इति विधि-जनितं ज्ञानं, तज्ज्ञाचरीचूलायाः प्रतिष्ठाया बोधकाः, इष्टसाधन-त्वबोधनाऽऽदिद्वारा तदुत्पत्तिहेतव इति यावत् । विधयो वि-धियाकथानि, अप्युपयुज्यन्ते फलजनो भवन्ति, तैः प्रतिष्ठोपा-दने प्रतिष्ठितप्रतिमायामारोपविधिना भगवद्भेदाध्यारोपो-पत्तौ पूजाफलप्रयोजकरूपसिद्धेः । तेनेदं वक्ष्यमाणं, दुर्मत-माध्यात्मिकाऽऽनासानां, हतं निराकृतम् ॥ १०४ ॥

किं तत् ? इत्याह-

प्रतिष्ठाऽऽद्यनपेक्षार्था, शाश्वतप्रतिमाऽर्चने ।

अशाश्वतार्चापूजायां, को विधिः किं निषेधनम् ? ॥ १०५ ॥

शाश्वतप्रतिमाऽर्चने प्रतिष्ठाया आदाविह प्रथमतोऽनपेक्षार्थां तत्रैव तस्याः फलं व्यभिचारात् । अशाश्वतार्चानां कृत्रिमप्र-तिमानां पूजायां, “प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेत्” इति विधिः कः ? “अप्रतिष्ठितं न पूजयेत्” इति निषेधनं च किम् ? प्रति-ष्ठातद्भावयोरिष्टनिष्टसाधनतया व्यभिचारादज्ञावेन तत्र वि-धिविधायान्वयस्याप्यवत्त्वात् । इति भावः ॥ १०५ ॥

कथमेतन्निरस्तम् ? इत्याह-

पूजाऽऽदिविधयो ज्ञान-विध्यङ्गित्वं यदाश्रिताः ।

शाश्वताशाश्वतार्चागु, विभेदेन व्यवस्थिताः ॥ १०६ ॥

(पूजाऽऽदीति) पूजाऽऽदिविधयः-“प्रतिष्ठितां प्रतिमां पूजयेत्” इत्यादिवाक्यलक्षणाः, ज्ञानविधेः “प्रतिष्ठितां प्रतिमां भगवद्भे-दाध्यारोपयेत्” इत्यादिवाक्याऽऽत्मकस्य, अङ्गित्वं प्रधानत्व-म्, आश्रिताः, शाश्वताशाश्वतार्चागु, विभेदेन निष्कल्पेण, व्यव-स्थिताः तथा च-प्रतिष्ठाया न पूजासहकारित्वम्, किं तु स्वक-र्तव्यताबोधकविध्यङ्गताऽऽपन्नविधिविषयनिर्वाहकत्वेन प्रयोज-कत्वम् । तस्मात्शाश्वतप्रतिमास्थले । अन्यत्र त्वनादप्रतिष्ठितत्वप्र-त्यभिज्ञाया एव तथात्वं, तादृशशिष्टाऽऽचारेण तथैव विधिबोध-नादिति विवक्षितेनानयोः पूजाफलप्रयोजकव्याहतेन कोऽपि बोध इति । अत एव निश्चितानिश्चिनाऽऽदिभेदेन स्वल्पबहुभक्तिविधा-नाऽऽदेर्ज्ञानविशेषाऽऽपेक्षकत्वेन व्यवस्थितविकल्पोपपादकत्वं संगच्छते । अत एव चाविधिप्रतिष्ठितेऽप्यवच्छेदाऽऽदिकारणा-ऽऽत्मनोपबृंहितवैज्ञानिकविधिना विधिप्रतिष्ठिततुल्यतामामन-न्ति संप्रदायवृद्धाः । भावशोधितशुद्धनिमित्तैर्मित्तैर्मात्तैर्का-तशु-द्धजावेऽपीदानीन्तनयतिधर्मपौषधाऽऽदिक्रियाचस्र भावशोध-नमात्रेण मध्यमशुद्धप्रत्ययवासस्या अपि च शुनानुबन्धमारवा-दित्यादिकमुपपादितं प्रतिमाशतकाऽऽदौ । तस्मात् स्थापनात-टस्थेन भगवद्गुणस्मारकतया तदाहार्याऽऽरोपप्रयोजकतया वा संप्रदानयेनाप्यवश्यं स्वीकर्तव्या, इति व्यवस्थापितम् ॥ १०६ ॥

एतेन तदप्युपगतव्यवहारोऽपि निरस्त इत्याह-
एतेन व्यवहारोऽपि, स्थापनाऽनाग्रहो इतः ।

तत्रार्चजरतीयं किं, नाम्नाऽपि व्यवहर्तारि ॥ १०९ ॥

(एतेनेति) एतेनानुपदोक्तयुक्तिकदम्बकेन संग्रहस्थापना-
न्यवस्थापनेन, व्यवहाराऽपि, स्थापनाया अनाग्रहोऽस्वीकारो,
इतो निरस्तः, केपाश्चिदाचार्याणाम्, यतस्तत्र व्यवहारे, नाम्ना-
ऽपि नामनिर्ज्ञेयणापि, व्यवहर्तार व्यवहारमप्युपगच्छति, कि-
मिदमर्चजरतीयम् ? यदुत स्थापनया व्यवहार इति, न हीप्सप्र-
तिमायां नेच्छव्यवहारो प्रवर्ति, तत्राजयन्नापि भ्राम्य एव । न वा
नामाऽऽदिप्रतिपक्षव्यवहारसाङ्ख्यम्; इत्येकमाह्वयमाणस्यापरं
च परित्यजतः केवलमाहोपुरुषिकामात्रमेवेति ॥ नयो० ।

अथ सामान्येनैव स्थापनायाः स्वरूपमाह-

जं पुण तदत्यमुं, तयजिष्वाण तारिसाऽऽगारं ।

कीरइ व निरागारं, इतरमियरं व सा उवणा ॥ ११६ ॥

सा स्थापनाऽभिधीयते, यत्, किम् ? इत्याह-यत्क्रियते-
इन्द्राऽऽदिस्थापनाकृतया विधीयते वस्तु, पुनःशब्दो नामल-
क्षणात् स्थापनालक्षणस्य वैसदृश्यद्योतकः । केन ? इत्याह-
तदभिप्रायेण-तस्य सङ्गते-इत्याजिप्रायोऽध्यवसायस्तेन । क-
यंभूतं तद्वस्तु ? इत्याह-तदर्थशून्य-स चासावयंश्च तदर्थ-
सङ्गतेऽलक्षणः, तेन शून्यं तदर्थशून्यम् । पुनरपि कथंभूत-
म्, तादृशाऽऽकार-सङ्गतेन्द्रसमानाऽऽकारं, वाशब्दस्य निष्क-
मत्वाजिराकारं वा, सङ्गतेन्द्राऽऽकारशून्यमित्यर्थः । चित्रलेखका-
द्यापाषाणाऽऽदिषु तादृशाऽऽकारं भवति, अक्षाऽऽदिषु तु निराकार-
मित्यर्थः । पुनः किं नूतनम् ? इत्यत्र-अन्यकालेनम् । इतरा-बा-
वत्कथिकम् । तत्रैतरे चित्राक्षाऽऽदिगतम् । यावत्कथिकं तु न-
न्वीश्वरैश्चैवप्रतिमाऽऽदि । तदपि हि 'तिष्ठतीति स्थापना' इति स्था-
पनात्वेन समये निर्दिष्टमेव । तदिदमिह तात्पर्यम्-यद्वस्तु सद्-
भूतेन्द्रार्थशून्यं सत्तद्वत्ता तादृशाऽऽकारं, निराकारं वा स्तोकाका-
ले, यावत्कथिकं वा स्थाप्यते सा स्थापनेति । प्रकृते योजना तु
इत्य क्रियते-चित्रकर्मोऽऽदिगतः परममूर्तिः, स्थापनं स्थापना, त-
था मङ्गलम्, स्थाप्यते इति वा स्थापना, तथा मङ्गले; स्थापना-
मङ्गलमिति व्यपदिश्यते । इति गाथाऽर्थः ॥ २६ ॥

अथ भाष्यकारः स्वयमेव नामस्थापनामङ्गल्योरुदाहरणमुप-
दशयन्नाह-

जह मंगलमिह नामं, जीवाजीवोभयाण देसीओ ।

रुदं जलणार्हं, उवणाए सोत्थियाऽर्णं ॥ ११७ ॥

यथाशब्द उदाहरणोपन्यासायः । कथं वा ? इत्याह-जीवा-
जीवोभयानां ज्वलनाऽऽदीनां, देसीतो देशीभाषया, मङ्गलमिति
नाम रुदम् । तत्र जीवस्याग्नेर्मङ्गलमिति नाम रुदम्, सिन्धु-
विषये अजीवस्य द्वावरकवलनकस्य मङ्गलमिति नाम रुदम्,
लाटदेशे जीवाजीवोभयम्भ तु मङ्गलमिति नाम रुदं वन्दनमा-
लायाः, बवरिकाऽऽदीनामिहाचितनत्वात्, पत्राऽऽदीनां तु सचे-
तनत्वाद् जीवाजीवोभयत्व भावनीयम् । स्वस्तिकाऽऽदीनां तु
या स्थापना लोके, तस्या रुदं स्थापनामङ्गलत्वमिति शेषः ।
इति गाथाऽर्थः ॥ २७ ॥ विशे० ।

" उचिभो य आरियसे, जम्हा तू नेण उवण सि ।" पं० जा० ।

परिस्तनगर्विकृतप्रश्नः-गणधराः प्रतिक्रमणं कुर्वाणाः स्था-
पनां कुर्वन्ति, न वा ? कुर्वाणा अपि तीर्थङ्करस्व,

अन्यस्य वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-तीर्थङ्करस्य देवगुरुपत्वेन
तत्समीपे प्रतिक्रमणाऽऽदि कुर्वतां स्थापनाप्रयोजनं न स्वात्, जि-
नपरोक्षे न-कुर्वतां तु स्थापनाकरणमात्मनामिवेति संभाव्यते । ६
प्र० । ही० ३ प्रका० । दीपबन्धिरसङ्कृतप्रश्नः-अक्षमाला-
ऽऽदिका स्थापन्य या नमस्कारेण विधीयते, तदुपरि
उद्घोते द्वाष्टकणं सुकरम्, अन्धकारे कथं च न-
वति ? तद्धीना च स्थापना द्युपयति, न वा ? इति
प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र अक्षमालापुस्तकाऽऽदिकस्थापना नमस्का-
रेण स्थाप्यते, स्थापनाऽनन्तरं च क्रियाकरणं यावदुद्घोते
यथाशक्ति दृष्टुपयोगौ रक्ष्येते अन्धकारे, दृष्टुपयोगो-
रन्तरे जाते तु पुनः स्थापनां कृत्वा अप्रतः क्रिया क्रि-
यते । यतः स्थापना द्विधा-इत्यरा, यावत्कथिका च । तत्र इ-
त्यराऽक्षमालाऽऽदिका, या नमस्कारेण स्वयं स्थापिता द-
ष्टुपयोग्याः सतोरेव तिष्ठति । यावत्कथिका चाक्षप्रतिमा-
ऽऽदिका या गुरुसकाशात् स्थाप्यते, सा पुनः पुनः स्थापिता न
विलोक्यते इति ६ प्र० । ही० ४ प्रका० । कायोत्सर्गे वन्दन-
कदानावसरे च स्थापनाऽऽचार्यचाक्षने शुध्यति, न वा ? इति
प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र कायोत्सर्गकरणावसरे, वन्दनकदानावसरे
च स्थापनाऽऽचार्यचाक्षने न शुध्यतीत्येकान्तो ज्ञातो नास्तीति ।
१४ प्र० । ही० ४ प्रका० । पण्डितगुणायजयगणिकृतप्रश्नः-स्था-
पनाः कियति प्रदेशे ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च दूरे स्थापिताः क्रिया-
शुद्धिहेतवो प्रवर्ति ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्रोर्ध्वं मस्तकात्
पादयोरधस्तात् तिर्यक् च दृष्टुमशक्ये स्थाने स्थापिताः स्था-
पनाः क्रियाशुद्धिनिमित्तं न प्रवर्तिन्ति वृद्धवादः । यत्-उपरि-
तनभूम्यादौ स्थापितास्तु तासु अधस्तनभूम्यादौ कापि क्रियायाः
क्रियमाणत्वं, तत्कारणिकमिति हेतवः । ४ प्र० । ही० २ प्रका० ।
स्थापने, न० । 'णिष्कण्ठो' स्थापनाऽभ्यासक इत्यनर्थान्तरम् ।
आ० चू० १ अ० । न्यासे, पञ्चा० श्रविव० । निधानं निर्धिर्नि-
क्षेपो न्यासा विरचना प्रस्तारः स्थापनेति पर्यायाः । अनु० ।
(जितनिष्कस्थपना 'चेद्य' शब्दे तृतीयभागे १२७० पृष्ठे
निरूपिता, सा च तत एवावधार्या) पञ्चमे उक्तमदोषे, स्या०
३ ता० ४ उ० । स्थाप्यते साधुनिमित्तं । कथं कालं यावन्नि-
धायेति इति स्थापना । यद्वा-स्थापनं साधुभ्यो देयमिदमिति
बुद्ध्या देववस्तुनः कियन्तं कालं व्यवस्थापनं स्थापना, तद्यो-
गादेयमपि स्थापना । स्वस्थाने चुल्लीस्थात्यादौ, परस्थाने सु-
स्थितकल्लुष्काऽऽदौ चिरकालमित्तरकालं च साधुदाननिमि-
त्तं धार्यमाणमशनाऽऽदिकं स्थापनेति व्युत्पत्तेः । प्रब० ६७
ठार । पि० । पं० ४० । पञ्चा० । आ० । च० । उत्त० । ग० । दर्श० ।

अथ स्थापनाद्वारमाह-

सट्ठाणं परट्ठाणे, सुविहं च त्रियं तु होड नापन्नं ।

खीराऽऽदिपरंपरए, हत्थगयपरंतरं जाव ॥

स्थापितं साधुनिमित्तं, घृतभक्षाऽऽदि । तच्च द्विधा । तद्यथा-
स्वस्थाने, परस्थाने च । तत्र स्वस्थानं-सुल्लयवस्तुल्लाऽऽदि । पर-
स्थानं-लुब्धकाऽऽदि । एकैकं द्विधा-भावन्तरं, परम्परं च । तत्र
यस्य साधुनिमित्तं स्थापितस्य सतो विकारान्तरं न भविष्यति,
यथा घृताऽऽदि, तद्वन्तरस्थापितम् । कीराऽऽदिकं तु, परम्परकं
परम्परास्थापितम् । तथाहि-कीरं स्थापितं सद् दधि जवति,
दधि भूत्वा नयतीति, नवनीतं जूत्वा घृतं, ततो यदेव साधु-
निमित्तं कीरं भूत्वा घृतीकृत्य ददाति, तदा तत् कीरं
परम्परास्थापितं भवति । एवमप्येषीकुरसाऽऽदिकं च-

दृश्यम् । तथा पङ्क्तिस्थिते गृहत्रये उपयोगावकाशसंभवे सति, हस्तगतासु तिसृषु जिज्ञास्वैकः, साधुरेकां भिक्षां सम्य-
गुपयोगेन परिभाषयन् गृह्णाति । द्वितीयस्तु द्वयोर्गृहयोर्हस्त-
गते द्वे भिक्षे परिभाषयति । ततो गृहत्रयात्परतो यावद् गृहा-
न्तरं न भवति, तावन्न तस्य स्थापनादोषः । गृहान्तरे तु सा-
धुनिमित्तं हस्तगता भिक्षा स्थापना, तत्रोपयोगासंभवात् ।
तत्र एतामेव गार्था भाष्यहृद् व्याचिख्यासुः प्रथमतः स्व-
स्थानमाह-

सुद्धी अवबुद्धौ वा, गणद्वयं तु भाषणं पिदरे ।

सङ्घाण्डाण्यमि य, जायणठाणे य वतुज्जेना ॥

द्विविधं स्थानम् । तद् यथा-स्थानस्वस्थान, प्राजनस्वस्थानं
च । तत्र स्थानरूपं स्वस्थानम्-सुद्धी, अवबुद्धौ वा । सुद्ध्या
अव पश्चात् अवबुद्धः । राजहन्ताऽऽदित्वादवशब्दस्य पूर्वनि-
पातोऽदन्तता च । तत्र सुद्धी प्रतीता । अवबुद्धौ अवबुद्धः ।
एतयोश्च स्थितं सद् भक्त पश्यते । तत एतौ स्थानरूपं स्व-
स्थानम् । प्राजनरूपं तु स्वस्थानं-पिदरे स्थासी, तत्र स्थानस्व-
स्थानं, प्राजनस्वस्थानं च चत्वारो भङ्गाः । तद्यथा-सुद्ध्या
स्थापितं, पिदरे च । सुद्ध्या स्थापितं, न पिदरे; उच्चकाऽऽदौ
स्थापितत्वात् । न सुद्ध्या, किं तु पिदरे । तच्च सुद्धयवसुद्धा-
ज्यामन्यत्र प्रदेशान्तरे स्थापितं दृष्टव्यम् । न सुद्ध्या, न पिदरे,
सुद्धयवसुद्धाज्यामन्यत्र उच्चकाऽऽदौ स्थापितमित्यर्थः ।

सम्प्रति परस्थानमाह-

उच्चगवारगमाई, होइ परद्वान्मो अणेगविहं ।

सङ्घाणे पिदरे छ- षगे य एमेव दूरे य ॥

उच्चगवारकाऽऽदिकम्, अनेकविध, परस्थान परभाजनं भवति द्र-
ष्टव्यम् । तत्र उच्चक-पटलिकाऽऽदिरूपम् । वारका-लघुवटः आ-
दिशब्दात्पाकभाजनवर्जसुद्धयवसुद्धवर्जशेषसकलभाजनपरिग्र-
हः । अत्रापि स्वस्थानपरस्थानापेक्षया चतुर्भङ्गी । तद् यथा-
स्वस्थाने स्वस्थाने, स्वस्थाने परस्थाने, परस्थाने स्वस्थाने,
परस्थाने परस्थाने । एतामेव चतुर्भङ्गीं दर्शयति-“सङ्घाणे”
इत्यादि । अत्र (सङ्घाणे पिदरे उच्चगे य इति) अनेन भङ्ग-
द्वयं सूचितम्, स्वस्थानस्य पिदरुच्चकाभ्यां प्रत्येकमभि-
संबन्धान् । तद् यथा-स्वस्थाने सुद्ध्यादौ, पिदरे वा, तथा
स्वस्थाने सुद्ध्यादौ, उच्चके च । परस्थाने (एमेव दूरे य
ति) इह दूरं सुद्धयवसुद्धाभ्यामन्यत्र प्रदेशान्तरे, तत्रापि
तदपेक्षयाऽपि, एवमेव भङ्गद्वयं दृष्टव्यम् । तद् यथा-प्राजन-
रूपे स्वस्थाने पिदरे परस्थानेऽन्यत्र प्रदेशान्तरे, तथा पर-
स्थानेऽन्यत्र प्रदेशान्तरे परस्थाने उच्चकाऽऽदौ स्थापितं । सर्वसं-
ख्यया चत्वारो भङ्गाः । तदेतदेवं मूलगाथायाः “सङ्घाणे” इ-
त्यादि पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् ।

अथ “खीरादिपरपर” इति व्याचिख्यासुराह-

एकेकं तं सुविहं, अणंतरपरंपरे य नायव्वं ।

अविकारि कयं दव्वं, तं चेव अणंतरं होइ ॥

तत् साधुनिमित्तं स्थानम्, एकैकं स्वस्थानपरस्थानगतं द्विविधं
ज्ञातव्यम् । तद् यथा-अन्तरे अन्तराभाषे, विकाररूपव्यवधाना-
भावे इत्यर्थः । परम्परके, विकारपरम्पराधामित्यर्थः । तत्र यत्
कर्त्ता स्वयमेवेनाविकारि-भूयोऽसंभवविकारि घृतगुमाऽऽदि,

तत्कृतं, न हि तस्य भूयोऽपि विकारः संभवति, तत् साधुनिमित्तं
स्थापितमनन्तरस्थापितम् । उपसङ्गणमेतत्-तेन क्षीराऽऽदि-
कमपि यस्मिन् दिने साधुनिमित्तं स्थापितं, यदि तस्मिन्नेव
दिने दद्यात्, तर्हि तदपि इत्यादिरूपं विकारान्तरमनापद्यमा-
वमनन्तरस्थापितं दृष्टव्यम् । तदेव तु क्षीर साधुनिमित्तं घृतं
सद् इत्यादिरूपतया परिकर्म्यमाणं परम्परास्थापितं भवति ।
एवमिदं कुरसाऽऽदिकमपि तस्मिन्नेव दिने स्थापितं दोषमान-
मनन्तरस्थापितम् । ककवाऽऽदिरूपतया तु परिकर्म्यमाणं पर-
म्परास्थापितमिति ।

सम्प्रति विकारीतराणि अन्यथा प्रतिपादयति-

उच्चखीराईयं, विगारि अविगारि पपगुमाईयं ।

परिवावळणदोसा, ओयणदहिमाईयं वा वि ॥

इधुक्षीराऽऽदिकं विकारि, तस्य ककवाऽऽदिदृष्ट्यादिविकारसहि-
तत्वात् । तथा ओइनदृष्ट्यादिकमपि करम्माऽऽदिरूपं विकारि ।
कृतः ? इत्याह-पर्यायाऽऽपादनादोषात् । करम्माऽऽदिकं हि
क्रियमाणं नियमात्पर्यापद्यते, कोयमाथानीत्यर्थः । ततस्तदपि
विकारि दृष्टव्यम् । तदेवं विकारीतराणि द्रव्याण्यजिहतामि ।

सम्प्रति क्षीराऽऽदिकं परम्परास्थापितं ज्ञापयति-

उच्चद्व परिजायं, अन्नं लण्डं पम्पोयणे येत्थी ।

रिणधीया व अगारी, दहि ति दाहं सुए उवणा ॥

नवणीय मंयु तक्कं, ति जाव्व अत्तद्विया व गिहंति ।

देसूणा जाव्व ययं, कुमुणं पि य जत्तिव्वं काहं ॥

‘उच्चद्व’ केनापि साधुना कस्याश्चिद्गारिण्याः सकाशे
क्षीरमभ्यर्पितम् । ततस्तथा प्रतिज्ञानम्-क्षणान्तरे दास्यामि ।
साधुना चान्यत्रान्यत् क्षीरं उच्चद्वम् । ततः पूर्वमन्यर्पितया
अगारिण्या दुग्धस्रवसौ सत्यां साधुं प्रति प्रत्यवादि-गृहाण
भगवन् । इह दुग्धमिति । साधुना चान्यम्-लब्धमन्यत्र मया
दुग्धं, ततो यदि जूयोऽपि प्रयोजनं भविष्यति, ततो (घृत्थी)
ग्रहीष्यामि । एवमुक्ते सा अगारिणी श्रुत्वाभीतव स्वयं नो बु-
भुजे । किं च । एव चिन्तयामास-इवः कल्ये, दधि दृष्ट्वा दास्या-
मीति । तत एवं चिन्तयित्वा स्थापयति । ततो द्वितीयादिनं दधि
जातं, तदपि साधुना न गृहीतं, तद् नवनीतं तक्कं च जातं,
नवनीतमपि घृतं कृतम् । इह क्षीराऽऽदिकं सकलमपि स्थापना-
दोषदृष्टत्वात् साधूनां न कल्पते । यथा-क्षीराऽऽदिकं यावद्
नवनीतं, मस्तु, तक्कं वा, तावदेतानि सर्वाण्यप्यात्मार्याकृतानि
मा गृहीयात् साधुः । कुटुम्बे नविष्यतीत्येवमात्मसत्ताकीकृतानि
तु साधवो गृह्णाति । घृतं त्वात्मार्याकृतमपि तेजस्कृपाऽऽर-
म्भादाधाकमेति न कल्पते । घृतं च स्थापितं सत् तावत् घ-
टने यावद्देशोना पूर्वकोटी । तथाहि-पूर्वकोट्यायुषा केनापि
साधुना वर्षाष्टकप्रमाणेन कस्याश्चित् पूर्वकोट्यायुषोऽगारि-
ण्याः पार्श्वे घृतं यथाच । तयोक्तम्-क्षणान्तरे दास्यामि ।
साधुना चान्यत्र घृतं लब्धम् । ततः सा ऋणमीनेव तावद्
घृतं घृतवती यावत् साधोरायुः । ततो मृते साधौ तदन्य-
त्रोपयुक्तमिति नास्ति स्थापना । (इह वर्षाष्टकस्याथ पूर्वको-
टेरपरि च चात्रिणं न जवति । चात्रिण्यं चाधिरुण्य स्थापना-
दोषः, ततो देशोना पूर्वकोटीत्युक्तम्) एव गुमाऽऽदेरप्यावना-
तिनो अन्यस्य यथायोगं स्थापनाकालपरिमाणं दृष्टव्यम् ।

(कुमुणं पि वासि) कुमुजितमपि-करम्माऽऽदिक्कपतया कृतम-
पि, यावन्तं कालमविनाशनात् काष्ठं, तस्य स्थापना कुर्यात् ।
धरतस्तु कथितत्वाद् दुष्पते एवेति ज्ञावः । तदेवं कीराऽऽदि-
कं परम्परस्थापितमुक्तम् ।

साम्प्रतमिक्कुरसाऽऽदिकमपि परम्परस्थापितमाह-

इसककवपिगुग्गा-मच्छेदियखंडसकराणं च ।

होइ परंपरठवणा, अस्त्य व जुज्जए तत्थ ॥

इह केनापि साधुना किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य कोऽपीशुर-
सं याचितः । स प्रतिज्ञातवान् कृणान्तरे दास्यामि । साधुना
आम्यत्रेशुरसो लब्धः । पूर्वमन्यथितश्च-ऋणजित इव तमिश्च
रसं ककषं करोति, यावत् शक्येति । एतेषां शेशुरसककवाऽऽ-
दीनामुत्तरोत्तरपिरुगुग्गाऽऽदिपर्यायाऽऽपादनपुरस्सरं त्रिय-
माणानां स्थापना परम्परस्थापना । एवमन्यत्रापि कृष्णान्तरे यत्रै-
वं परम्परया स्थापना घटते, तत्र परम्परस्थापना कुर्यात् ।
वाच्यं स्थापितस्य नाशकर्मसंभयः, तावदात्मार्थकृतं क-
ल्पते । कृतपाकाऽऽरम्भं तु न कल्पते ।

सम्प्रति " इथगयचरंतरं जाव " इति व्याचिख्यासुराह-

जिक्खग्गाहो एग-तथ कुणइ विइउ दोसु उवओगं ।

तेण परं उक्खित्ता, पाहुडिया होइ उविया व ॥

भिक्षाग्राही एकत्रोपयोगं करोति, द्वितीयस्तु द्वयोर्गृहयोः, तत्र
त्रिषु गृहेषूपयोगसम्बन्धे स्थापनादोषो न भवति । गृहत्रयात्परं
आध्वर्यमुत्पादिता भिक्षा प्राज्ञतिका स्थापना भवति । उक्तं स्था-
पनाद्वारम् । पि० । स्थाप्यते इति स्थापना । वक्ष्यमाणेनाऽऽरो-
पणाप्रकारेण शुद्धीकृत्यः सञ्चयमासेज्यो ये शेषा मासास्ते-
षां प्रतिनियतदिवसप्रहणतो व्यवस्थापने, व्य० १ उ० । नि०
चू० । (प्रस्थापनादेशः 'पच्छित्त' शब्दे वक्ष्यते) अनुज्ञायाम्,
एतच्च पञ्चमं गौणमनुज्ञानाम् । न० । पर्युषणायाम्, वर्षाक-
ल्पादभ्या मर्यादा स्थाप्यते अनयेति व्युत्पत्तेः । नि० चू० १०
उ० । (विशेषः 'परजुसणा' शब्दे वक्ष्यते)

उवणाकप्प-स्थापनाकल्प-पुं० । अकल्पस्थापनाकल्प-शैक-
स्थापनाकल्पोभयकृते साधवाचारे, वृ० ।

उवणाकप्पो उविहो, अकप्पठवणा य सेहठवणा य ।

पदमो अकप्पणं, आहाराऽऽदी न गिएहावे ॥

स्थापनाकल्पो द्विविधः-अकल्पस्थापनाकल्पः, शैकस्थाप-
नाकल्पश्च । तत्राकल्पकेनानधीतापरिदेषणाऽऽदिसुत्रार्थेन, आ-
हाराऽऽदिकं न प्रादयेत्-नाऽऽनाययेत् । तेन नीति न कल्पते
इत्यर्थः । एष प्रथमः-अकल्पस्थापनाकल्प उच्यते ।

अट्टारसे य पुरिसे, वीसं इत्थीउ दस णपुंमा य ।

दिवखेति जो ण एते, सेहठवणाए सो कप्पो ॥

अष्टादश भेदाः पुरुषे पुरुषविषयाः, विंशतिः स्त्रियो, दश न-
पुंसकाः । एतानष्टचत्वारिंशतमनलान् शैकान् यो न वीकते, स
एष कल्पकल्पयतोरभेदात् शैकस्थापनाकल्प उच्यते । वृ० ६
उ० । नि० चू० । पं० भा० ।

उवणाकम्म-स्थापनाकर्म-न० । स्थापनं प्रतिष्ठापनं स्थापना,
तस्याः कर्म कारणं स्थापनाकर्म । येन ज्ञातेन परमतं दर्शयित्वा
स्वमतस्थापना क्रियते तत्स्थापनाकर्म इति भाषः । तच्च द्वि-
तीयां द्वितीयधनस्कन्धे प्रथमाध्वपनं पुण्डरीकाऽऽवश्यम् ।

तत्र हपुक्तम्-अस्ति काचित् पुष्करिणी कर्दमप्रचुरजला ।
तन्मध्यदेशे महापुण्डरीकम् । तदुत्तरणार्थं चतसृज्या दिश्य-
मत्वारः पुरुषाः सकर्दममार्गे प्रवेष्टुमारब्धाः । ते चाकृतत-
दुत्तरणा एव पङ्के निमग्नाः । अन्यस्तु तटस्थोऽसंस्पृष्टकर्म
एवामोघवचनतया तदुद्धृतवानिति ज्ञातम् । उपनयध्याय-
म्-अत्र कर्दमस्थानीया विषयाः, पुण्डरीकं राजाऽऽदिभ-
वपुरुषः, चत्वारः पुरुषाः परतीर्थिकाः, पञ्चमः पुरुषः साधुः,
अमोघवचनं धर्मदेशना, पुष्करिणी संसारः, तदुत्तारो नि-
र्वाणमिति । अनेन च ज्ञातेन विषयानिष्वङ्गवतामन्यतीर्थिका-
नां ज्ञव्यस्य संसारानुत्सारकत्वं, साधोश्च तद्विपर्ययं वदता
आचार्येण परमतदर्पणनं स्वमतं स्थापितमतो भवतीति, इदं
ज्ञातं स्थापनाकर्म इति । अथवा-आपन्नं दूषणमपोह्य स्वाभिमत-
स्थापना कार्येत्येवंविधार्थप्रतिपत्तिर्यतो जायते तत् स्थापनाक-
र्म । यथा किल-मालाकारेण केनापि राजमार्गे पुरीषोत्सर्गलक्ष-
णापराधापोहाय तत्स्थाने पुष्पपुञ्जकरणेन किमिदमिति
पृच्छतो लोकस्य हिङ्गुशिखं वेवोऽयमिति वदता व्यन्तराऽऽयन-
नस्थापना कृतेति । एतस्मात् किलाऽऽवधानकादुक्तार्थः प्रतीयते ।
इदं स्थापनाकर्म इति ॥ क्या० ४ डा० ३ उ० ।

अधुना स्थापनाद्वारमभिधिसुराह-

उवणाकम्मं एकं, दिङ्गतो तत्थ पौडरीअं तु ।

अहवा विसन्नदकण-हिङ्गुसिवकयं उदाहरणं ॥ ६६ ॥

स्थाप्यते इति स्थापना, तथा, तस्याः, तस्यां वा कर्म-सम्यग-
भीष्टार्थप्रकरणलक्षणा क्रिया स्थापनाकर्म । एकमिति तज्जा-
त्यपेक्षया, दृष्टान्तो निदर्शनम् । तत्र स्थापनाकर्मणि, पौण्डरीकं
तु, तुशब्दात्तथाभूतमन्यच्च । तथा च पौण्डरीकाध्ययने पौ-
ण्डरीकं प्रकृत्य प्रक्रियैवान्यमनतिरामेन स्वमतमवस्थापित-
मिति । अथवेत्यादि पञ्चाङ्गे सुगमम् । लौकिकं चेदमिति
गाथाऽङ्गार्थः भावार्थस्तु कथानकादवसेयः । तच्छेदम्-"जहा
एगम्म णगरे एगो मालायारो सव्वाओ करहे पुप्फे घेल्ल
वीहीए एइ । सो अह्वं भव्वाहिओ, ताहे तेण सिग्घ वोसि-
रि-
कण, सा पुप्फपिडिगा तस्सेव उवरि पल्लहियया । ताहे लो-
ओ पुच्छइ-किमेयं ति जेण्णत्थ पुप्फाणि छडुसि ? । ताहे सो
भणइ-अहं वल्लोविओ, एत्थ हिङ्गुसिवो नाम । एतं तं वाण-
मंतरं हिङ्गुसिवं नाम उप्पन्नं । लोएण परिगहियं । पृथा से
जाया । आहं गयं, अज्ज वि तं पामालपुत्ते हिङ्गुसिवं नाम वाण-
मंतरं । एवं जइ किं वि उड्डाहं पावयणीयं कयं होल्ला केण वि
पमाएण, ताहे तहा पच्छापयव्व, जहा पच्छुम्भ पवयणुम्भा-
णा हवइ । संजाए उड्डाहं जइ गिरिसिद्धेहिं कुसलबुद्धीहिं
लोयस्स धम्मसका पवयणवप्पेण सुट्ठ कया " । एवं तावच्च-
रणकरणानुयोगं लोकं चाधिकृत्य स्थापनाकर्म प्रतिपादितम् ।

अधुना कृत्यानुयोगमधिकृत्योपदेशयन्नाह-

सच्चजिचारं हेउं, सहसा वोत्तुं तमेव अणेहि ।

उववूहऽ सप्पसरं, सामत्थं चऽप्पणो नाजं ॥ ६७ ॥

सह व्याभिचारेण वर्त्तत इति सच्चजिचारः, तं हेतुं-साध्यधर्मान्व-
याऽऽदिलक्षणं, सहसा तत्क्षणमेव, 'वोत्तुं' अभिधाय, तमेव हेतु-
मर्थेहेतुभिरव, उपवृद्धते समर्थयति, सप्पसरमनेकधा स्फारयन्
सामर्थ्यं प्रकाशयन् । चशब्दोऽज्ञप्रक्रमः । आत्मनश्च स्वस्य च ज्ञात्वा
विक्षाय, चशब्दात्परस्य चेति गाथाार्थः ॥ ६७ ॥

जात्रार्थस्वयम्-द्रव्यास्तिकाऽऽद्यनेकनयसकुलप्रवचनकेन सा-
धुना तत्स्थापनाया नयान्तरमनापेक्षया सव्यभिचारं हेतु-
मभिधाय प्रतिपन्ननयमतानुसारतः तथा समर्थनीयः यथा
सम्यग्नेकान्तवादप्रतिपत्तिर्भवतीति । आह-उदाहरणमेक-
स्थापनाऽधिकारचिन्तायां सव्यभिचारहेत्वभिधानं किमर्थमि-
ति ? उच्यते-तदाभ्येयं पृथगामुदाहरणानां प्रवृत्तेः, तद-
न्वितं चोदाहरणमपि प्राय इति स्थापनार्थम्; अत्र प्रसङ्गेन ।
अभिहितं स्थापनाकर्मद्वारम् । दश० नि० १ उ० ।

उवणाकुल-स्थापनाकुल-न० । प्रतिपद्यकूले, ध० ३ अधि० ।
स्थापनाकुलानि निर्विशति । अथवा-यानि लोके योदितानि
कुलानि स्थापितान्युच्यन्ते, तेषामपरिभोग्यतया जिनैः स्था-
पितत्वात्, तेन्य आहाराऽऽदिकमुत्पादयति । ज्व० १ उ० ।

इदानीं उवणेति-

उवणाकुलेषु उविण-सु वारण अल्लंसे णिरुम्मे ।

अस्या व्याख्या-उवणापच्छदं । उवणाकुला अतिशयकुला भ-
व्यति, येष्वचार्याऽऽदीनां भक्तमानीयते, तेषु उविणसु अल्लंसे
क्षिप्रमे पविंसते, णिवारते, इत्यर्थः । नि० चू० १ उ० । "सज्जा-
तरसामगाइकुलाइ उवणकुलाइ प्रस्यति ।" नि० चू० ४ उ० ।

जे निक्खु उवणाकुलाइ अजाणिय अपुच्छिय अगवे-
सिय पुव्वामेव पिक्वायवडियाए अणुपविसइ, अणुपविमंते
वा साइजइ ॥ २४ ॥

(जे निक्खु उवणाकुलाइ इति) उवणाकुला उवणाकुला, अजा-
ज्जा इत्यर्थः । साधुउवणाए वा उविज्जति सि उवणाकुला, से-
ज्जातरा इत्यर्थः । पुव्वडिछे पुच्छा, अदिद्वे गवसणा । अथवा-
णामेण वा गोत्तेण वा दिसाए वा पुच्छा, धूमिषाश्विधेहि
गवसणा, पूर्वं प्रथमम्, आदावेव । जो पुण पुच्छणमवेसणं
करोति, तस्य पूर्वं न भवतीत्यर्थः ।

गाहा-

उवणाकुला तु दुविधा, होइय लोउत्तरा समासेण ।

इत्तरिय आवकहिया, दुविधा पुण होइया होति ॥५६॥

समासो संखेवो, होइया दुविधा-इत्तरिया, आवकहिया य ।

इमे इत्तरिया । गाहा-

सूयगमतगकुलाइ, इत्तरिया जे य होति णिच्छुदा ।

जे जत्थ जुंगिता खल्लु, ते होती आवकधिया तु ॥६०॥

कालावधीए जे उणा कया ते णिच्छुदा. (जे सि) कुला, जत्थ चि-
सए, जुंगिता जुगुंजना, अनोज्जा इत्यर्थः । कम्मेण वा, सिप्येण
वा, जानीए वा । कम्मे-एदाणिया, सोहका, मोरपोसगा । सिप्ये-
हेछणहविता, नेरिमा, पयकरा, णिल्लेवा, जानीए-याणा, डोवा,
मारेत्तिया य । खल्लुसहोऽवधारणे । ते चैव अणुत्थ अजु-
गिता, जहा सिधुए णिल्लेवगा ।

इमे लोगुत्तरा । गाहा-

दुविधा लोउत्तरिया, वसथीसंबध एतरा चैव ।

सत्तपरंतर जाव तु, मुत्तूणं वमधिसंबध ॥ ६१ ॥

वसहीए संबध य, असंबध य । वसहीए मोत्तु सत्तधरा
वसहिसंबध, तेषु भत्तं वा पाण वा घेत्तव ।

इमा असंबध । गाहा-

दाणे अनिगमसहो, संपत्ते खल्लु तदेव पिच्छते ।

मामाए अवियत्ते, एवं इतरे वि णायव्वा ॥ ६२ ॥

अदाभदो दाणरुई दाणमहो सम्महिद्वी गिहीताणुव्वओ अ-
निगमसहो (सम्पत्ते सि) अविरयसम्महिदी । एतेसु पसणा-
दोसा । खल्लुमहो पादपूरणे । (मिच्छुत्त सि) अभिगहिद्वीमिच्छं
साहुपडिणीए । ईसालुत्तणेणं मा मम घरएहे समण ति जणाइ ।
अणुत्त ईसा खल्लु अत्तणेण चैव-साह घर पविसंता अवि-
यत्ता घायाए भणाति न किंवि वि । एतेसु वसगरपंतावणादि
दोसा । (इतरे ति) असंबध ॥

गाहा-

एतेसामणतरे, उवणकुलं जो तु पविसती भिक्खु ।

पुवं अपुच्छितेणं, सो पावति आणमादीणि ॥ ६३ ॥

कथा ।

चोदग आह-लोउत्तरे ठियणं लोइयउवणपरिहारेण किंच
अहं ? । आचार्य आह-

लोउत्तरम्मि उविता-ण लोगणिव्वाहिरत्तमिच्छंति ।

लोगजदे परिचत्ता, तित्थिविह्वी य क्खं य ॥ ६४ ॥

पुव्वं कंठं । लोगजुगुंजिया जे, ते परिहरंतेण तित्थस्स वि-
वह्वी कता जयति, (वक्खो सि) जसो पजावितो भवति
तो भण्ति ।

लोइयउवणकुलेसु गेहंतस्स इमे दोसा । गाहा-

अयसो पवयणहाणी, विप्परिणामो तदेव य जुगुल्ला ।

लोइयउवणकुलेसु, गहणे आहारमादीणि ॥ ६५ ॥

अयसो सि अवसो, पवयणहाणी-न कश्चित्प्रजति, सं-
मत्तचरित्ता संहो विप्परिणमंति, कावालिया इव लोए जुगुल्ला
जवति, अस्पृश्यता इत्यर्थः । पच्छुत्त कंठं ।

लोउत्तरिपसु दाणाइस्सहुकुलेसु पविसंतस्स इमे दोसा । गाहा-

आयरियवालवुद्धा, खवगगिलाणा महोदराऽऽएसा ।

सव्वे वि परिचत्ता, जो उवणकुलाइ णिव्विमति ॥ ६६ ॥

महोदरोऽयं बह्वर्शा, आपसः प्राघृणकः, णि-आधिकेण,
विशति निविशति, प्रविशतीत्यर्थः ।

इमं वच्छिस्तं । गाहा-

आयरिए य गिलाणे, गुरुगा लहुगा य खमंग पाहुणए ।

गुरुगा य बालवुद्धे, सेहे य महोदरे लहुओ ॥ ६७ ॥

जो एते उवणाकुले ण निविसति, तस्मिमे गुणा । गाहा-

गच्छो महाणुभागो, सबालवुद्धोऽणुकंपिओ तेण ।

जिनकाल्पकाऽऽदिरत्तानामाकरत्वात् समुच्चद् महानुभागः,
बालवृद्धगिलाणादीनां च साधारणत्वात् महानुजागः, जो तेषु
ण णिविसति तेण सो गच्छो अणुकंपिता ।

गाहा-

उगमदोसा य जदा, जो उवणकुलाइ परिहरइ ॥ ६८ ॥

उवणाकुल परित्यक्ता भवन्ति ।

गच्छन्तीषां इमा सामाचार्यी । गच्छन्ति गाहा-

गच्छन्ति एत कप्पो, वासावासे तद्देव उडुवन्दे ।

कप्पो विधी, एत वासावासे, उडुवन्दे वा ।

गामनगरनिगमेसु, अतिसेसी ठावते सद्धी ॥ ६९ ॥

गामनगरातिषु विहरंताणं अतिसयद्व्या उडोसा, ते जेसु कुलेसु जन्मन्ति, ते ठाविवन्दा, न सम्बसघादगा तेसु पविसन्ति (सद्धि चि) संजमे सद्धा जस्स सो सद्धी, आयरियो ।

मज्झाद गाहा-

पज्जादठावणेणं, पवत्तगा सम्बसेत्ते आयरिया ।

जो तु अम्मज्जातद्धो, आवज्जति पासिपं लहुयं ॥ ७० ॥

मज्झाया मेरा, ताणं उवणा, पवत्तगा च सम्बसेत्तेसु आवरिया भवन्ति । जो पुन आवरियो मज्झायं च बोत्ति, च पवसेति वा, सो अम्मज्जादो असमाचारिणिष्कणं मासलहुं पावति । नि० ७० ४ उ० ।

अथ स्थापनामन्त्रित्सुः प्रस्तावनामाह-

भत्तद्विया च खमगा, अपंगलं चोयण जिणाहरणं ।

जइ खमगा वंदंता, दामंतिरिरे विहिं बोच्छं ॥ ७१ ॥

ते हि साधवः क्लेशं प्रविशन्तो भक्ताधिनी वा भवेयुः, कपका वा । यदि कपकाः, ततो मोक्षकस्य मोक्षना प्रेरणा-यथा प्रथममेव तावदमङ्गलमिदं यदुपवास प्रत्याख्याय प्रविश्यते । सुतिराह-(जिणाहरणं) जिनानामुदाहरणं मन्तव्यम् । ते हि भगवन्तो निष्कमणसमये प्रायश्चित्तपुर्यादि तपः कृत्वा निष्कामन्ति, न च तत्तेषाममङ्गलम् । एवं तत्रापि भावनीयम् । ततश्च यदि ते कपकाः, तदा चैत्यानि बन्धमाना एव दर्शयन्ति स्थापनाकुलानि क्षेत्रप्रत्युपेक्षकान् । अथ भक्ताधिनस्ते, ततः (इयरे चि) इतरेषु भक्ताधिषु यो विधिस्तं वक्ष्ये ।

तमेवाऽऽह-

सत्वे ददुं लगा-द्विएण ओदरि भयं समुप्पजे ।

तमेह दोहिं तिहिं वा, लगाद्विए चैए वंदे ॥ ७२ ॥

चैत्यवन्दनार्थं गन्तुकामा यदि सर्वेऽपि पात्रकमुद्राग्रहणेयुः, ततः सर्वान् साधुनुद्राहितेन पात्रकेण दृष्ट्वा महो ! औदारिका एते इति भावकश्चित्तयति । भयं च तस्य समुत्पद्यते । यथा-कथमेतावतां भयैकेन दास्यत इति ? तस्मादेकेन द्वात्र्यां चिभिर्वा साधुभिर्द्विद्राहितपात्रकैः, द्वयैः पुनरनुद्राहितपात्रकैः सहिताः सूर्यचैत्यानि बन्धन्ते ।

अथ वक्ष्येकोऽपि साधुः पात्रकं मोद्राग्रहयति, ततः को दोषः?, इत्याह--

सद्धाभंगोऽणुगा-द्विएमि उवणाइया जवे दोसा ।

घरवेइएँ आयारिए, कइपयगपणं च गहणं च ॥ ७३ ॥

अथानुद्राहिते पात्रके प्रयागति, ततश्चैत्यानि बन्धमानान् दृष्ट्वा कोऽपि धर्मधर्मावान् न कपानेन निमग्नवेत्, तदा यदि मज्जनं

वास्तीति कृत्वा न पृच्छते, ततः अद्याप्यस्तस्योपजायते । अथ कुर्वते-पात्रं गृहीत्वा यावद्भवमागच्छामः, तावदेवमेव तिष्ठतु, ततः स्थापनाऽऽद्यो बोधा भवेयुः । तस्मादुद्राग्रहणीयं पात्रकम् । जिनगृहेषु च वृन्देन सर्वेऽपि चैत्यानि चाम्बत्वा गृहचैत्यवन्दनार्थमाचार्येण कतिपयैः साधुभिः उद्राग्रहितपात्रकैः समं गमनं कर्त्तव्यं, तत्र यदि भावकः प्राप्नुकेन भक्त्यानेन निमग्न-मिव, ततो ग्रहणमपि तस्य कर्त्तव्यम् । ७० १ उ० ।

कानि पुनः कुलानि चैत्यवन्दनं विदधानास्ते (सूर्याः)

दर्शयन्ति ? । उच्यते-

दाणे अजिगमसद्धे, सम्पत्ते खलु तद्देव मिच्छसे ।

मामाए अवियत्ते, कुलाई दांसिति गीतत्या ॥ ७१ ॥

रातो विवसतो वा बाहिद्विया वसदीए वा जिक्कं हिंइता उवणकुले दासेति ।

हरितितेसु गुरुणो इमा सामाचार्यी-

दाणे अभिगमसद्धे, सम्पत्ते खलु तद्देव मिच्छसे ।

मामाए अवियत्ते, कुलाई ठापंति गीयत्या ॥ ७२ ॥ नि० ७१ ४ उ० ।

एतानि कुलानि व्यापयन्ति गीतार्थाः; अमीषु प्रवेष्टव्यममीषु तु नेति व्यवस्थापयन्तीत्यर्थः ।

अथ न व्यापयन्ति तदा किम् ?, इत्याह-

दाणे अजिगमसद्धे, सम्पत्ते खलु तद्देव मिच्छसे ।

मामाए अवियत्ते, कुलाई अठविनि चउ गुरुणा ॥ ७३ ॥

एतानि कुलान्वस्थापयतश्चत्वारो गुरुकाः प्रायश्चित्तम् ।

यत एवमतः-

कयस्सग्गाऽऽमंतण, अपुच्छणे अकहिणयरदोसा ।

उवणकुलाण य उवणं, पविसइ गीयत्यसंघाको ॥ ७४ ॥

उत्सर्गे-चैत्यवन्दनं विधाय गतानामेवोपधिकीकावोत्सर्गे कृते, यथा-(ओसय चि) आवश्यकं कृते सर्वेऽपि साधवो बोत्ताधि-रामन्त्रणीयाः-आगच्छत कुमाभ्रमणाः !, आचार्या स्थापनां प्रवर्त्तयिष्यन्ति । इत्यमुके सर्वेऽप्यागम्य * गुरुपदकमलमभिषम्य रचितान्जलपान्तिष्ठन्ति । तत आचार्यैः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकाः प्रव-स्थाः-कथयत कानि कुलानि प्रवेष्टव्यानि, कानि वा नेति ? । तत-स्तेरपि क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैर्बोधितकथनीयम् । यथाचार्याः क्षेत्र-प्रत्युपेक्षकाश्च पृच्छन्ति, ते च पृष्ट्वाः सन्तो न कथयन्ति, ततस्तेषु प्रविशतां ये संघमाऽऽमविराधनाऽऽद्यो दोषास्तानेकतरे-सूर-यः, क्षेत्रप्रत्युपेक्षका वा, प्राप्नुवन्ति । ततः कथिते सति यानि गृहीतमिष्ट्यात्ममामकार्वायसानि तानि सर्वथैव स्थाप्यानि, यथा नैतेषु केनापि प्रवेष्टव्यम्, यानि तु दानधर्माऽऽदीनि स्था-पनाकुलानि तेषामपि स्थापनं कर्त्तव्यम् । कथम् ?, इत्याह-प्रवि-शति एक एव गीतार्थसङ्घाटको गुर्वादिबैपाकृत्यकरः, तेषु ।

इयमेव प्रावयति-

गच्छन्ति एस कप्पो, वासावासे तद्देव उडुवन्दे ।

गामनगरनिगमेसु, अइसेसी ठावए सद्धी ॥ ७५ ॥

वर्षात्रासे, तथैव अनुवन्दे, गामनगरनिगमेसु स्थितानां गच्छे एव कल्पः । कः?, इत्याह-मनितोषापयतिशायीनि क्षिप्रमधुर-व्याणि प्राप्नुवन्ते-येषु तान्यतिशेषाणि (सद्धि चि) दानधर्मा-

* “ वा व्यपि ” ॥ ६ । ४ । ३८ ॥ अनुनासिकलोपः । आ-त्य, आयम् ।

न्ति, एवंविधानि कुलानि स्थापयेत् । एवं गीतार्थसङ्घाटकं मु-
क्त्वा, शेषसङ्घाटकाच्च तत्र प्रवेशं कारयेत् ।

आह नियुक्तिकारः-

किं कारणं चमदणा, दम्बखण्डो उगगो वि य न मुञ्जे ।

गच्छस्मि नियम कञ्जं, आयरियगिहानपाहुण ॥७५॥

किं कारणं को हेतुः ? येन स्थापनाकुलेष्वेक एव सङ्घाटकः
प्रविशति ? । सुरिराह- (चमदण सि) अन्यैरन्यैश्च सङ्घाटकैः
प्रविशन्ति स्तानि कुलान्युद्देशं प्राप्यन्ते । ततश्च कन्याणां स्नि-
ग्धमधुराणां कथो भवति । तदुक्तमोऽपि च न गुरुयति । गच्छे
च नियतं निमित्तं प्रायोग्यद्रव्यैः कार्यं भवति । किमर्थम् ? इत्याह-
आचार्यगणानामाचूर्णकानां हेतोरिति नियुक्तिगाथासमासार्थः ।

अथ माप्यकार एनामेव विवृणोति-

पुर्व्वि पि वीरसुणिया, भणिया जणिया पहावण तुरियं ।

सा चमदणाएँ सिग्गा, नेच्छइ दहुँ पि गंतुं मे ॥७५॥

" जह काइ वीरसुणिया केणइ पाराजिएण तिसिराईणं ग-
हणे ठिकारिया समाणी तिसिराईणि गिएइइ, पच्छा सा
तेहिं सावणण विणा वि ठिकारेइ, सा वीरसुणिया इतो
तम्हो पहावेइ, जाव न किंचि पेच्छइ, ताहे सा वे-
कारिया समाणी जह सो सावयं इहुँ पच्छा ठिकारेइ, तदा
वि पयं पि न इच्छइ गंतुं । " अथ गाथासंयोजन-वः
श्रुतिकद्वितीयः शास्त्रापेक्षारहितो मृगयां करोति स वीरः
उच्यते । तस्य श्रुतिका, यथा पूर्व्वमदृष्टेऽपि इवापदे अस्मिता
जीवन्ता ह्युक्तता सती (तुरियं) स्वरितमितस्ततः प्रधावति,
ततः सा 'चमदणया' निरर्थकमुद्देशनया, 'सिग्गा' भ्रान्ता सती,
कान्तमपि श्वापदं दृष्ट्वा, पदमपि गम्युं, 'जे' इति वादपूरणे,
नेच्छति । एव दृष्टान्तः ।

अथोपनयस्त्वेवम्-

एवं सङ्घकुलाई, चमदिजंताई अभमणेहि ।

नेच्छंति किंचि दावं, संतं पि तहिं गिलाणस्स ॥७६॥

एवमनुनैव प्रकारेण, आरुकुलानि (चमदिजंताई ति) उ-
द्देश्यमानानि, अन्यान्यैः-लुल्लकस्यविरूपकाऽऽदिभिः । यथा-
(अभमणेहि ति) अन्योन्यैः परिकल्प्यमायैः कारणैः । यथा ए-
कः प्राह-ग्लानस्य शीघ्रे दुष्यति, शर्करां प्रयच्छ । अपरः
प्राह-ममादरं दुष्वाति, शूलः करुणेन प्रयोजनम् । तदपरः
प्राह-प्राचूर्णेक मायातोऽस्ति घृताऽऽदिकं वेदि । अन्यः प्राह-
अहमाचार्यस्य हेतोरायातोऽस्ति, दुग्धं सशर्करं प्रतिज्ञामयेत्या-
दि । तनस्तानि प्रवीरन्-युयं सर्वे एव ग्लानाः, अतो ययं
क्रियतां प्रयच्छामः ? को वा जानाति-यूयमाचार्याऽऽदीनां
हेतोर्गृह्य, आहोस्वदात्मार्यम् । इत्येवमुद्देश्यमानानि नेच्छ-
न्ति, सदपि विद्यमानमपि, घृताऽऽदिकं, किञ्चित् स्तोकात्रमपि,
ग्लानस्य, उपलक्षणत्वात्-आचार्यप्राचूर्णकाऽऽदेरप्यर्थाय दानम् ।
ततश्च यत्ने ग्लानाऽऽदयः परिताप्यन्ते, तच्चिपचं प्रायश्चित्तम् ।
ततं चमदणाद्वारम् ।

अथ दायक्योक्तमाहुतिकारणमाह-

अग्नौ चमदणदासो, दम्बखण्डो उगगो वि य न मुञ्जे ।

लीये दुग्धभद्वे, नत्थि गिलाणस्स पाणम् ॥ ७६॥

अन्योऽपरश्चमदणायां दोषः । कः ? इत्याह- दम्बस्यावगाहिमकु-
लाऽऽद्यैः, कारणमन्यरेणापि दिने दिने युष्मानस्य, कथो जयति ।
ततश्च यद्यभिनवमवगाहिमाऽऽदिकं साधूनामर्थोच करोति,
कीपाति वा, तत उद्गमोऽपि च न युज्यति, सदांशत्वात् तदुत्पा-
दितमपि न कल्पत इति भावः । ततः कौण्डे व्यवस्थिते दुर्गे-
मद्वये, प्रयोजने उत्पन्नेऽपि नास्ति ग्लानस्य प्रायोग्यं, ततः
परितापमहादुःखाऽऽदिका ग्लानाऽऽरोपणाद्व्याभद्रकम-
स्तकृताश्च दोषा भवन्ति ।

तामेवाह-

दम्बस्त्वण पंतो, इत्थि पापइ कीस ते दिजं ? ।

जहो हट्टपइहो, करिज्ज अन्नं पि साहुणं ॥७७॥

इह कस्यापि प्राप्तस्य मार्गा आदिका, ततस्तथा अन्याम्बसा-
धूनां याचमातानां प्रायोग्यं द्रव्यं सर्वमपि प्रदत्तम् । ततस्तस्याः
पतिभोजनार्थमुपविष्टः सन् मूत्रे-कूटं मे परिवेषय । सा प्राह-
साधूनां प्रदत्तः । स प्रतिभूयात्-पुपुल्लिकां तहिं परिवेषय । सा
प्राह-तस अपि प्रदत्ताः । एवं उपदुग्धवाक्षिप्रभृतीभ्यः साधू-
नां वितीर्णानि । इत्थं अन्यकृतेण प्राप्तः कुपितः सन् स्वस्त्रि-
वातयेत्-कुहयेत् । कस्यात्किमर्थं, स्वया तेभ्यः सर्वमपि दत्त-
मिति कृत्वा ? । अथ पानान्तरम्-" दम्बस्त्वण लुल्ल सि " लु-
ल्लो लोभाभिप्लुतः, शेषं प्राग्भव । यस्तु भद्रकां गृहपतिः, स
आश्रिकया सर्वस्मिन्नापि दत्ते, तथैव स कथितं, हट्टप्रहो भ-
वति; हट्टो-नाम मनसि परितोषवाद् । प्रहट्टस्तु प्रहसितवदनः
समुद्वृज्जतरोमहर्ष इति । ततश्च कुर्यादभ्यर्चय, अवगाहिमाऽऽदिकं
साधूनामर्थोच कारयेदित्यर्थः । एतदोषपरिहरणार्थमेकं गी-
तार्थसङ्घाटकं मुक्त्वा, शेषाः स्थापनाकुलानि न निर्दिशेयुः । प्रा-
चूर्णेकं चाऽऽयाते सति प्राचूर्ण्ये विधेयं, तच्च स्वभावाज्जुमै-
रेव प्रकल्पामैः ।

यथा चात्र दृष्टान्तमाह-

जहो महिसे चारिं, आसो गोणे य जे य जावसिया ।

एएँसि पडिक्खे, चत्तारि उ संजया होति ॥७८॥

जहो हस्ती, महिषाहवौ प्रतीतौ, गोणो बहोवहः । एतेषां वै
यावसिका एव सस्त्वत्प्रायोग्यमुक्तमाषादिक्य आहारः, तेन
तद्वहेन चरन्तीनि यावसिकाः, ते अनुकृतां चारीं मानयन्ति ।
एतेषां जहोऽऽदीनां प्रतिपत्तीं प्रतिरूपः, पञ्चसदृशपक्ष इत्यर्थः ।
तच्च चत्वारः प्राचूर्णेकसंयता जयन्ति । तद्यथा-जहोसमानो,
महिषसमानः, जम्बसमानः, गोसमानश्चेति ।

अथामीनामेव व्याख्यानमाह-

जहो जं वा तं वा, मुकुमालं महिसमो महुमसासो ।

गोणो सुगंधिद्वं, इच्छइ एवेव साहु वि ॥७९॥

जहो हस्ती, स यथा वज्रा-सकंशकदुकाऽऽदिकमप्याहारयति ।
यस्तु महिषः, स मुकुमारं वंशकरीशाऽऽदिकमभिलषति । अग्नौ
मधुरं मुक्तमाषाऽऽदिकमभिकाङ्क्षति । गोर्बलीवर्धः, स सुगन्धि-
द्रव्यमनुनैकप्रतिपत्तींऽऽदिकमिच्छति । एवमेव साधवश्चत्वारः
अनुविधं भक्तमिच्छन्ति । " तस्य पदमो जहोसमानो पाहुण-
गसाहु भणइ-मम जं दोसि पंचाउरहणं वा कंजियं वा ल-
ज्जइ, तं वेव आणेहि । ववरं वदरपूरं । एवं भणिए किं दोसी-

ये चेष आणेयम्, न विसरेण सोहयं तस्स आणेयम् । वि-
हभो पाणुसयसाहू भणइ-परं मे नेहरहिया विधुवसिया सु-
कुमाला होइ । तइओ जणइ-महुं नयरि मे होइ । चउरथो
भणइ-अन्नं वा पाणं वा निप्पदिगधं मे आणेह । एवं ताणं
जणंताणं जं सोभं तं सहुयकुलेहितो विससिय आणिजइ ।
तं उविपसु चैव सहुयकुलेसु लभइ, ता ठविपसु पाणुषे प
कीरमाणे महतो निखरालाभो, साहुककारो य पाविजइ । अतो
कायव्वं तं जहाविहिं साहुहिं ति । ”

आइ-पयेधं तहिं आहुकुलेषु मा सोऽपि प्रवेशमकार्षीत्, यदा
प्राचूर्णेकाऽऽदिकार्यं समुत्पन्नं जविष्यति, तदा प्रवेशं करिष्या-
मः, ततश्च बहुतरमुत्कृष्टं च लप्स्यामहे ।

सुरिराह-

एवं च पुनो उविप, अप्पविमंते इमे जवे दोसा ।

वीसरण संजयाणं, त्रिसुक्काणीइ आरामे ॥७५॥

एवं च तावच्चमदणायां दोषा अजिदिताः । पुनःशब्दो विशेष-
णार्थः । यदि पुनः स्थापनाकुलानि सर्वथैव स्थाप्यन्ते, ततो
(तांयत् सि) सर्वथैव स्थापितेषु अप्रविशमां साधूनामेते दोषा
भवेयुः । तद्यथा-विस्मरणं संयतानां जवति, जिक्का दातयेति-
नियमाज्ञावात् । अत्र च विद्युत्कया गवा, आरामेण च दृष्टा-
न्तः-“जहा एगस्स चोदधिज्जाइयस्स गोखो-धेणु । सा य पओ-
सपच्चुसेसु कुत्तव कुत्तव उज्जस्स य पयउइ । तस्स य वसहिं
दिवसेहिं संखो भविस्सइ । ताहे सो चितेइ-एसा यावी ताव
बहुयंखीर देइ, तथा य पुत्तहं खीरं भविस्सइ, समयतया भवस्स
कज्जं, तो इयाणि न हुहामि । तथा चेष एकस्सराए दुहिस्सामि,
वर मे दस कुलवा होतया । पत्ते च संखदिदिवसे महंतं कुडय
गहाय गोणीदुहणछयाए दुक्को जाव त्रिसुक्का, कुलुओ वि
नत्थि उज्जस्स । एवं संजया वि अणत्थियतो तेसि सट्ठाणं प-
महुत्ता न चेष जाणति-किं संजया आत्थि, न वा ? ते वि संजया
जम्मि दिवसे कज्जं ति मिगया जाव न संति ताणि दव्वाणि,
तम्हा दोणह वा तिणह वा दिवसाण अवस्सं गंतव्वं ।

अहवा आरामदिट्ठतो-जहा एगो आरामिओ सो चितेइ-गम
आरामे पुप्फाणं आदयं दिणं दिणं उट्टेइ, इदमदिवसे मबहुजणो
पुप्फाणं कायभो भविस्सइ, तो मा दिणं विणं पुप्फां उखाम, तदि-
वसे वर बहुणि पुप्फाणि होतारिणं सि । पत्ते य इदमदिवसे सो व-
रिक्खा उ घेतु गओ, ताव सो आरामो वप्पुत्ता, एगमवि पुप्फं न-
त्थि । एवं ते थहिं वस कज्जमुप्पन्नं तदिवसे पविट्ठा उवणाकुलेसु ।
ताहे सट्ठा जणंति-तुम्हे इहं चिय अत्थंता न मुणह बेल अम्हं,
एए वत्ता वेत्ता अप्पविस्संतेसु य न कोइ दंमणं पांडवज्जइ । न वा
अणुत्थए गिलाणपाउगं वि नत्थि । ” यतश्चैवमतः प्रवेष्टव्यं
स्थापनाकुलेषु गीतार्थसंघाटकेन ।

स कोइग्दोषैर्विरहितः?, इत्यत आह-

अन्नसं धमिरं सुविरं, खमणं कोहमाणमायलोहिहं ।

कोऊहत्तपमिक्कं, वेयावच्चं न कारिजा ॥७६॥

अलसं निरुद्यमं, प्रसितारं बहुजक्रिणं, सुसारं स्वप्नशीलम् ।
“शीघ्राऽऽद्यर्थस्येतः” ॥७॥ २।१४५॥ इति प्राकृतलक्षणबलादुभ-
यत्रापि त्वप्रत्ययस्येगदेशः । कृपकं प्रतीनं (कोदमाणमायालो-
हिहं त्रि) को वचनं, मानवन्त, मायावन्त, जो भवन्तम् । सर्वत्रापि

मनुप्रत्ययः । यथा गोमानिति । (कोऊहत्त सि) मत्वर्थीवप्रत्य-
यलोपात्तकौतूहलिनं, प्रतिबद्धं सूत्रार्थग्रहणसकम् । एतान् वेयाव-
त्प्रमाचार्यो न कारयेदिति समासार्थः ।

अथैनामेव गार्थां विचरीषुः प्रथमतः प्रायश्चित्तमाह-

तिसु बहूओ तिसु बहूओ, गुरुओ गुरुओ य बहूओ ललुओ य ।
पेसगकरितगणं, आणाइ विराहणा चैव ॥७६॥

अलसाऽऽदीन् य आचार्यः स्ववैयावृत्त्यर्थं प्रेषयति, व्यापारव-
तात्पर्यः । यश्चेज्जिदोषैर्दुष्टः स्वव वैयावृत्त्यं करोति; तयोः प्रेष-
ककुर्वतोः प्रायश्चित्तम् । तद् यथा-त्रिषु अलसवद्वाशिनिकासुषु
लघुको मासः, त्रिषु कृपककोषनाजिमानिषु चत्वारो लघवः,
मायावति गुरुको मासः । ज्ञानवति चत्वारो गुरुकाः । कौतूह-
लवति चत्वारो लघुकाः, सूत्रार्थप्रतिबद्धे लघुमासः । आणा-
ऽऽद्यश्च दोषाः ; विराचना साऽऽत्मसंयमविषया ।

तत्रालसस्थप्रशीलबोजनादोषानाह-

ता अत्थइ जा फिदिओ, सइकाओ अन्नसमाविरे दोसा ।

गुरुमाई तेण विणा, विराहणुस्सकउवखादी ॥७६॥

अलसः स्वप्रशीलश्च तावदुपधिष्टः शयानो वा आस्ते, यावत्
सन् विद्यमानकालः सत्कालः, निद्रायाः स्फिटितोऽतिक्रान्तः, तथा
च पर्यटनसौ यदा तदा जगृयान् बभूवे, न प्रायोग्यं, तेन प्रायोग्य-
ण विना या गुर्वादीनामाचार्यबालबुद्धिज्ञानाऽऽदीनां विराचना
तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । यद्वा-अतिक्रान्तायां वेलायामाद्यान्ते वै-
यावृत्त्यकरं मत्वा प्रायोग्यस्यानुष्वकणं आहूतानि कुर्युः, उ-
त्तरं तान्त्रिधुपूरितं भावः । यद्वा-तदुपस्कृतं प्रायोग्यं जपने स्था-
पयेयुः, ततः स्थापनादोषः । आदिशब्दात्साधूनामसंविभक्त भ-
क्तं कथं मुक्ते प्रक्षिप्यते ? इति बुद्ध्या तेषामनुष्ठेयमानानाम-
न्तरायाऽऽद्यो दोषाः ॥

अपत्ते वि अलंजो, हाणी ओनक्काणं य अइजरे ।

अणहिंसतो अ चिरं, न लइइ जं किंचि आणेइ ॥७६॥

अथ यदेतत् कर्मास्माकं मध्ये समापतितं तस्मिन्वाहितं ज-
वत्सिति कृत्वा अप्राप्ते काले निद्रामदति, तदा अलाभो-न
किमपि प्राप्यते । ततश्चाऽऽचार्याऽऽदीनां हानिरसंस्तरं जवति ।
यस्तु अतिभक्तोऽनीव धर्मश्रद्धायान्, गृहयति सोऽव्यवृत्तं,
विषकृतकालाद्वर्कं जर्कनिरपादनं कुर्यात् । यद्वा-असावन्न-
सत्त्वाभ्यामुत्पाद्या चिरमाहण्यमानः सन् किमपि ज्ञानते;
प्राक्किञ्चिद्वा पर्युपेतं बल्लचणकाऽऽदिकं वा आनयति, तेन
मुक्तेनापश्यतया गुर्वादीनां ग्लानत्वं भवति; ततः परि-
तापमहापुःकाऽऽदिका ग्लानाऽऽरोपणा ।

अथ 'घसिर लि' पदं भाषयति-

गिएहामि अप्पणो ता, पज्जंतं तो गुरुण धित्थामि ।

पेत्तं च तेसि घेत्यं, सीयन्नओसकओमाई ॥७६॥

यो महोदरः स वेयावृत्त्यं नियुक्तो निद्रामदन् चिन्तयति-शृ-
द्धामि तावदात्मनो योग्यं पर्याप्तं, ततो गुरुणा हेतोर्ग्रहीष्यामि ।
यद्वा-तेषां गुरुणा योग्यं गृहीत्वा, तत आत्मनो अर्थाय प्र-
दीप्ये, इत्थं विचिन्त्य यदि प्रथमं गुरुणा योग्यं गृहीत्वा प-
श्चादात्मार्थं शृद्धाति, ततो याचना कालेनाऽऽत्मना पूर्यते, ताप-
याप्तं भवति, तावता स्थापनाकुलेषु वेलाऽतिक्रमो जवेत् ।

अथ वेलाऽतिक्रममयादेशक एव तेषु प्रविशति, तत आत्मनोऽ-
वशं भवेत्, उदरपूरणं न भवेदिति भावः । ततश्चैवमा-
हारतया तस्यैव अनागादपरितापनाऽऽद्यो दोषाः ।

अथ क्षपककोधवतो दोषानाह-

परिताविज्जः स्वप्नो, अह गिएहः अप्पणो इयर-हाणी ।

अविदिभे कोहिन्नो, रुसः किं वा तुमं देसि ? ॥७६५॥

यदि क्षपको गुरुणा हेतोः प्रायोम्यं गृह्णाति, नाऽऽत्मनः, ततः स
एव परितापयते । अथाऽऽत्मनो गृह्णाति, तत इतरेषामाचार्याणां,
हानिः परितापना । यस्तु कोधवान्, सोऽवितीर्ण-अवसे स-
ति कथ्यति । कष्टभागारिणं प्रणति-यदि भवान् न ददाति,
तर्हि मा दात् । किं भवदीयं गृहं दृष्ट्वाऽस्माभिः प्रव्रज्या प्र-
तिपन्नोति ? किं वा त्वं ददासि, येनैवमहं ददामीति गर्वितो
भवति ? । इत्यादिनिर्दुर्बलैः सार्धं विपरिणमयति ।

मानिमायिनोदोषानाह-

ऊणाण्डमदिभे, यच्चो न य गच्छए पुणो जं वा ।

माई भद्गजोई. पंतेण व अप्पणो छाए ॥७६६॥

यः स्तब्धः मानी, स ऊने तुच्छे दत्ते, (अणुत्तं) अणुत्थाने वा
अकृते (अदिभं) सवधैव वा अदत्ते सति, पुनर्भूयः, तदीयं
गृहं न गच्छति । भणति च-आयकाणामितरेषां च को विशेषः?,
यदि द्वितयेऽपि साधूनामणुत्थानाऽऽदिविनयप्रक्रियामन्तरेण
भिक्षां प्रयच्छन्ति ?; ततो नाहममुष्य गृहं भूयः प्रविशामीति ।
ततो (जं व ति) तद्गृहप्रवेशं विना प्रायोग्यस्याहमे यत्किञ्चि-
दाचार्याऽऽदीनां परितापनाऽऽदिकं भवति, तन्निरूप्यं प्रायश्चि-
त्तम् । यस्तु मायी भद्रकभोजी, प्रायोग्यमुपाध्याहृद्भिर्भुक्त्वा प्रा-
प्तमानयतीति जावः । यद्वा-प्रान्तेन वस्तुचणकाऽऽदिना, आत्मनो
योग्यं स्निग्धमधुरद्वयं उादयति, उादयित्वा च गुरुणा द-
शयति ।

लुब्धस्य दोषानाह-

ओजासः खीराई, दिज्जंते वा न वारई लुच्छो ।

जेऽणेगविमणदोसा, एगस्स वि ते उ लुच्छस्म ॥७६७॥

यो लुब्धः सन् स्थापनाकुलेषु क्षीराऽऽदीन्यवमापते । यद्वा-अद्धा-
ऽतिरेकतस्तेर्दीयमानानि स्निग्धमधुराणि न वारयति, ततश्च
येऽनेकेषु स्थापनाकुलं, प्रविशत्सु चमदणाऽऽद्यो दोषा व-
र्णिताः, ते सर्वेऽप्येकस्यापि लुब्धस्य प्रवेशतो द्रष्टव्याः ।

कुतूहलिनः सूत्रार्थप्रतिषेधस्य च दोषानाह-

नरुमाई पिच्छुंतो, ता अत्यइ जाव फिडुई वेत्ता ।

सुत्तये पकिबच्चो, ओसकऽभिसकमाईया ॥७६८॥

यः कुतूहली, स नटाऽऽदीन् प्रेक्षमाणस्तावदास्ते, यावदेव स्फि-
टति । यस्तु सुत्रे अर्थे वा प्रतिषेध आत्मकः, स गुरुणा धर्म-
कथाऽऽदिव्यप्रतया यदैवान्तरं लभते, तदैवाप्राप्तकालेऽपि भि-
क्षार्थमवतरति । वेलाऽतिक्रमं वा कृत्वाऽकालवेलाऽऽदाववतर-
ति, ततोऽवश्यकणानिषकणाऽऽद्यो दोषाः ।

यतश्चैवमतः किं कर्त्तव्यमिति ? आह-

एयदोमविमुक्कं, करुजोगिं नायसीलपायारं ।

४२३

गुरुजतिमं विणीयं, वेयावच्चं तु कारेज्जा ॥७६९॥

पभिरनन्तरोक्तैः, दोषैर्विमुक्तं वर्जितम् । किंविशिष्टम्?, इत्याह-कृत-
योगिनं गीतार्थसाक्षात्श्रीलाऽऽचारम्-ज्ञातं सम्यगवगतं, शीलं प्रि-
यधर्मताऽऽदिकम्, साचारश्चकवात्सामाचारीरूपो यस्य स तथा,
तम् । तथा गुरुव आचार्याः, तेषु भास्तिमन्तमान्तरप्रतिबन्धोपेतम् ।
विनीतमन्युत्थानाऽऽदिबाह्याविनयवन्तम् । एवंविधं शिष्यं वै-
यावृष्यमाचार्यः कारयेत् * ।

आह-किमर्थे वैयावृष्यकरस्येयतो गुणा मृग्यन्ते ? ।

उच्यते-

साहंति य पियधम्मा, एसणदोसे अजिगहविमेमे ।

एवं तु विहिगहणे, दध्वं वहंति गीयत्था ॥७७०॥

प्रियधर्माणः, उपलक्षयत्वादपरैरनन्तरोक्तगुणैर्युक्ता वैया-
वृष्यकराः (साहंति ति) कथयन्ति, एषणादोषान्-संज्ञितनि-
क्षिप्ताऽऽदीनि । यथा-इत्थं संज्ञितदोषो भवति, इत्थं तु निक्षिप्त
इत्यादि । एतैश्च दोषैर्दुष्ट साधूनां न श्रियते । अभिप्रहविशेषांश्च
जिनकल्पिकस्थविरकल्पिकसंवाचिनः, कथयन्ति । एतम्-उक्तेन
विधिना, स्थापनाकुलेषु ग्रहणे, अर्थां वर्क्यन्तो गीतार्थाः, द्रव्यम-
पि घृताऽऽदिकं वर्क्यन्ति ।

इदमेव भावति-

एसणदोसे व कए, अकए वा जऽगुणविकत्थता ।

कहयंति अमदनावा, एमणदोमे गुणे चैव ॥७७१॥

एषणादोषे संज्ञिताऽऽदी, कृते वा अकृते वा, यतिगुणान् ज्ञान्तिमा-
र्दवाऽऽदीन्, विकत्थमानाः-विविधं श्लाघ्यमानाः, अशरणावाः कै-
तववर्जिताः, न भक्षणोपायनिमित्तमिति भावः । एषणादोषान्
कथयन्ति । तथा गुणाः-साधूनां प्राशुकैर्षणायभक्तपानप्रभवाः
पापकर्मनिर्जराऽऽद्यः, तांश्च, गीतार्थाः कथयन्ति । यथा-"सम-
खोवासगस्स णं भते! तहारुवं समणं वा माहणं वा फासुएणं
एसणिजेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पमिलाभेमाणस्स किं
कज्जः? गोयमा! एगंतसां निज्जरा कज्जइ, नत्थि य सो पा-
वकस्से कज्जइ ति " ।

अथेत्थं न कथयेयुः, ततः के दोषा इति ? आह-

बाह्माई परिचत्ता, अकहंतेऽणसणाइगहणं वा ।

न य कट्ठपवंधदोमा, अह य गुणा साहिया ह्येति ॥७७२॥

तेषु आरूकुलेषु जिनकल्पिका भिक्षार्थमायाताः, तेषां परमा-
न्नाऽऽदिकं लेपकृतमुपनातं, तैश्च भगवद्भिः प्रतिषेधम् । तत-
स्तानि आरूकानि चिन्तयेयुः-एत एव प्रधानाः साधवाः, इतरे
तु स्निग्धमधुरद्वयप्रादिणः सर्वेऽपि नामधारकमात्राः सा-
ध्वाभासा एव इति । ततः अद्धाभक्तभाजितानि जूयः प्रायोग्यद्व-
यं नोपटौक्ययुः । एवमभिप्रहविशेषानकथयार्त्तगोतार्थै-
र्बोलाऽऽद्यः परित्यक्ता भवन्ति । अनेषणातो दोषान्,
शुद्धभक्तपानदानस्य च गुणान् कथयेयुः, ततस्तानि धा-
रकान्यनेषणां कुर्युः; तत्र च यदि प्रतिषिध्यति, तदाऽपि बालाऽऽ-
द्यः परित्यक्ताः; तेषां प्रायोग्याभावे संस्तरणाभावात् । अथ न
प्रतिषिध्यते, ततोऽनेषणाऽऽदिग्रहणं भावयेत् । आदिशब्द एव-

* "हृकोरन्यतरस्याम्" ॥ १ । ४ । ५३ ॥ (पाणि०) हृकोर-
णौ यः कर्ता स णौ कर्म वा स्यात् । "हृकोर्नवा" ॥ २ । २० ॥
(हैम०) हृकोरणिकर्ता णौ कर्म वा स्यात् ।

णादोषाणामेव स्वगतानेकमेव सूचकः । आह-गोचरप्रविष्टानां साधूनां कथाप्रबन्धः कर्तुं न कल्पते । अमी च साधव इत्यम-
पणादोषाऽऽदीनां कथाप्रबन्धतः कथं न दोषभाजा भवन्ती-
ति ? । उच्यते-न च नैवात्र, कथाप्रबन्धदोषा भवन्ति । यदिह
नक्तपानसोलुपतया कथां प्रबन्धीयुः, ततो भवेयुर्दोषाः, तच्च
नास्ति, एषणाद्यदिहेतोरेव तेषामित्ये कथनात् । अथ च प्रत्यु-
तेत्यं कथयन्निस्तेर्गीताद्यैर्गुणाः-बालवृद्धाऽऽद्युपपद्यन्मगुरुप्रभूत-
वः, साधिता जयन्ति ।

कथं पुनस्ते कथयन्ति ? इत्याह-

ठाणं गमणागमनं, वावारं पिरुसोहिमुद्राणं ।

जाणंताण वि लुभं, बहुवक्खेवाण कहयामो ॥७७३॥

स्थानं नाम-आत्मप्रवचनसंयमोपघातवर्जितो भूभागः । यत्र
स्थितस्य गवाश्चमहिषाऽऽदेराहननाऽऽदि न भवति, स आत्मो-
पघातवर्जितः । यत्र तु निर्दमनाऽऽद्यशुचिस्थानव्यतिरिक्ते प्रदे-
शे स्थितस्य लोकः प्रवचनस्यावर्णं न ज्ञात्वा, स प्रवचनोप-
घातवर्जितः । यत्र पुनः पृथिव्यादिकायानां विराधना न भवति,
स संयमोपघातवर्जितः । गमनं, गच्छन्ना पदकायानामुपमर्दनं
कुर्वता न गन्तव्यम् । एवमागमनमपि, जिज्ञां गृहीत्वा साधुसं-
मुखमागच्छन्ना दायकेनोपयुक्तेनाऽऽगन्तव्यम् । व्यापारः कर्त्त-
नकर्त्तृमपेक्षणाऽऽदिकः । तं च सम्यग् ज्ञापयन्ति-ईदृशे व्यापारे
भिक्षां प्रदत्तुं कल्पते, ईदृशे तु नेति । पिपरुशुद्धेरु
लोकं देशोदेशं कथयन्ति-इत्यमाधाकर्माऽऽद्यो दोषा उप-
जायन्ते; इत्यमेभिर्द्वैरुपपद्यतेः साधूनां दयिमानः शुद्धो
बहुफलश्च भवतीत्येवपिपरुशुद्धेरुक्तमेशतो ज्ञापयन्तीति ज्ञातः ।
तथा यद्यपि यूयमिदं साधुधर्मरूपमप्येऽपि जानाथ, तथाऽपि
युष्माकं बहुव्याकृपाणामविस्मरणार्थं कथयाम इति ।

अपि च-

केसिचि अनिग्गहिया, अणनिग्गहिएसणा य कोमिचि ।

मा हु अवन्ने काहिह, सव्वे वि हु ते जिणाणाए ॥७७४॥

केषाञ्चि साधूनाम, अभिगृहीता एषणा । यथा-जिनकल्पिकानाम् ।
केषाञ्चि अनभिगृहीता । यथा-गच्छन्नासिनाम, ससखपि ए-
षणासु तेषां भक्तपानस्य ग्रहणात् । एव चापरां भक्तपानग्र-
हणसामाचारीं दृष्ट्वा यूयं मा अवहां कथिष्यथ । कुतः?, इत्याह-
सर्वेऽपि ते भगवन्तो जिनकल्पिकाः स्वरिककल्पिकाश्च, जिनाऽऽ-
ज्ञायां वर्तन्ते, स्वस्वकल्पस्थितिपरिपालनात् । अतो न केऽप्यव-
कातुमर्हन्तीति भावः ।

किं च-

संविग्गजावियाणं, लुक्खगदिद्वंतभाविणाणं च ।

मुत्तूण खेत्तकात्ते, भावं च कहिति मुच्छुं ॥७७५॥

येषां आह्वानां पुरत एषणादोषाः कथयन्ते, ते द्विधा-सांघम-
जाविताः, लुब्धकदृष्टान्तभाविताश्च । सविप्रैरुद्यतविहारिभि-
र्जाविताः संविप्रभाविताः । ये तु पार्श्वस्थाऽऽदिभिर्लुब्धकदृष्टा-
न्तेन जावितास्ते लुब्धकदृष्टान्तभाविताः । कथामिति चेत् ? ।
उच्यते-पार्श्वस्थाः आह्वानित्यं प्रकापयन्ति । यथा-
कस्यापि हरिणस्य पृष्ठतो लुब्धको भावति, तस्य ह-
रिणस्य पलायनं श्रेयः; लुब्धकस्यापि तत्पृष्ठतोऽनुधा-
वनं श्रेयः । एवं साधोरप्यनेषणीयग्रहणतः पलायितुमेव

युज्यते; आधकस्यापि तेन तेनोपायेन साधोरेषणीयम-
नेषणीयं वा दातुमेव युज्यते इति । इत्थं द्विविधानामपि
आह्वानां पुरतः लुब्धकाच्चत्वारिंशदोषरहितं, यदुष्मिबोद्धं-
स्तोकस्तोकग्रहणात्, तच्चुद्धोऽलुब्धम्, तत्सर्गपदमित्यर्थः । तत्कथ-
यन्ति । किं सर्वदेव ? , नेत्याह-मुक्त्वा क्षेत्रकालां, भावं वेति ।
क्षेत्रं कर्कशक्षेत्रमध्वानं वा, कालं दुर्मित्ताऽऽदिकं, भावं ग्लान-
त्वाऽऽदिकं प्रतीत्य, ते आह्वाः किञ्चिदपवादमपि प्राप्नुवन्ते ।

अपि च-इदमपि ते आह्वा ज्ञापनीयाः-

संथरणम्मि असुच्छं, दोएह वि गिएहंतदितयाणऽदियं ।

आतरदिद्वंतेणं, तं चेव दियं असंथरणे ॥७७६॥

संस्तरणं नाम-प्राशुकमेषणीयं वा अज्ञानाऽऽदि पर्याप्तप्राप्यते,
न च किमपि ग्लानत्वं विद्यते; तत्राशुक्रम-अप्राशुकमनेषणीयं च,
गृह्णतां ददतश्च, द्वयोरपि, अहितमपथ्यम्; गृह्णतः संश्रमवाधावि-
धायित्वात् । ददतस्तु भवान्तरे स्वल्पायुर्निबन्धनकर्मापार्जनात् ।
तदेवाशुद्धम्, असंस्तरणे अनिर्वादे, दीयमानं च हितं पथ्यं जव-
ति । आह-कथं यदेवाकल्प्यं, तदेव च कल्प्यं भवितुमर्हतीति ? ।
उच्यते-आतुरो रोगी, तस्य दृष्टान्तेनेदं मन्तव्यम् । यथा हि-रो-
गिणः कामप्यवस्थामाश्रित्य अन्नौषधाऽऽदिकमपथ्यं जवति,
काञ्चित्पुनः समाश्रित्य तदेव पथ्यम्; एवमिहापि भावनीयम् ।
तदेवं भावितम्-"साहनि य पियधम्मा, एषणदोसे अनिग्ग-
हविसेसे ।" (७७० गाथा) इति ।

अथ यदुक्तम्-(एवं तु विदिग्गहणे सि) तत्र विधिग्रहणं

भावयति-

संचयममंचयं, नाऊण असंचयं तु गिएहंति ।

संचयं पुण कजे, निव्वधे चेव संतरितं ॥७७७॥

प्रायोग्यद्वयं द्विधा-सञ्चयिकमसञ्चयिकं च । सञ्चयिकं-वृ-
तगुरुमोदकाऽऽदि । असञ्चयिकं तु-दुग्धदधिशालिसूपाऽऽदि ।
तत्र यदसञ्चयिकं, तत् स्थापनाकुलेषु प्रभूतं ज्ञात्वा गृह्णन्ति ।
सञ्चयिकं पुनर्गतप्रापूर्णकाऽऽदी महति कार्ये उत्पन्ने गृह्णन्ति ।
अथ आह्वानां महतिर्बन्धा भवति, ततोऽज्ञाना अपि गृह्ण-
न्ति, परं सान्तरितम्; न दिने दिने इति भावः । एष सञ्चयि-
कग्रहणस्यापवाद उक्तः ।

अथापवादस्यापवादमाह-

अहवणं सद्धाविभवे, कालं भावं च बालवुद्धाई ।

नाउ निरंतरगहणं, अउन्नजावे य ठापंति ॥७७८॥

"अहवणं न्ति" अस्त्रागुरुमप्ययं प्रकारान्तरद्योतनार्थम् । आध-
काणां भ्रष्टां दानरुचिं तीव्रां परिज्ञाय, विज्रबं च विपुल-
तरं तदीयगृहेऽवगम्य, कालं दुर्मित्ताऽऽदिकं, भावं च ग्लान-
त्वाऽऽदिकं, ज्ञात्वा, बालवृद्धाऽऽद्यो वा आप्यायिता जवन्तीति
ज्ञात्वा, निरन्तरग्रहणमपि कुर्वन्तः सञ्चयिकमपि दिने दिने
गृह्णन्तीति भावः । यावच्च दायकस्य दानजायो न व्यवच्छिद्य-
ते, तावच्चिच्छेदे भावे निष्ठन्ति; दीयमानं प्रतिषेधयन्तीत्य-
र्थः । यथा तेषां जूयोऽपि भ्रष्टा जायते ।

अथ स्थापनाकुले भक्तपानग्रहणे सामाचारीमजिधित्तुराह-

दन्वपमाणं गणणा, खारिय फोमिथ तदेव अच्चा य ।

संविग्ग एगत्राणे, अणेगसाहसु पन्नरस ॥७७९॥

कृत्यं शास्त्रादि, तस्य प्रमाणं ज्ञातव्यम्-कियदत्र गृहे रसवन्धा
द्यास्मिमुद्राऽऽदि दिने दिने प्राविशति । गणना नाम-कियन्ति धृत-
पलान्यत्र प्रविशति । यद्वा-कियन्ति मानुषाण्यत्र ज्ञेय (य) न्ति ।
कारो ज्ञेयः, तेन संस्कृतानि कारितानि-करीराऽऽदीनि व्यञ्जना-
नि, तानि कियन्त्यत्र पच्यन्त इति । (फोडिय सि) स्फोटि-
तानि मरिचजीरकाऽऽदिकदुभाण्डधूपितानि शालनकानि । ए-
तेषामपि तथैव प्रमाणं ज्ञातव्यम् । अद्वा कालः, स ज्ञातव्यः-कि-
मत्र प्रहरे वेदा, अतः साहस्रप्रहरे, आहोस्वित्रप्रहरे इति । एतद्
कृत्यप्रमाणऽऽदि विहाय सविप्रो मोक्षाभिलाषी । (एगगणे
सि) एकः सघाटकः, तत्र प्राविशति । यदि पुनरनेके साधवः
स्थापनाकुलेषु प्रविशन्ति, ततः पञ्चदशाऽऽध्याकर्मोऽऽद्योऽ-
निसृष्टान्ता उद्धमदोषा जवन्ति, अथ्यवपूरकस्य मिश्रजात-
पवान्तर्भावान् । एष संग्रहायासमासार्थः ।

अस्या एव भाष्यद्वयं व्याख्यानमाह-

असणाऽद्वयमाणे, दमपरिमर्षे एगभक्तमुत्वरति ।

सो एगदिणं कपपइ, निचं तुऽऽजोपरोइहरा * ॥७८०॥

अशनमोदनमुद्राऽऽदि, आदिग्रहणात्पानकक्षाविमस्त्रादिमपरि-
ग्रहः । एतेषां द्रव्याणां परिमितानामपरिमितानां च भिन्न प्रमा-
णं ज्ञातव्यम् । यत्र परिमितमशनाऽऽदि द्रव्यं प्रविशति, तत्र दशानां
मानुषाणां हेतोरुपस्क्रियमाणे, एकस्यापरस्य योग्यं भक्तं
भक्तार्थमुत्तरति । स च भक्तार्थ एकस्य साधोः परिपूर्णाऽऽहा-
रमात्ररूपकं दिनं प्रदीप्तं कल्पते । इतरथा यदि द्वितीयाऽऽदि-
दिशमेव गृह्यन्ति, तदा (निष्ठ तु सि) स साधुनिः प्रतिद्व-
स गृह्यमाणो भक्तार्थो नित्यजेमनमेव तैः आर्द्धगण्यते, ततश्च
तदर्थमथ्यवपूरकः प्रक्षिप्यते । एव तावत्परिमितमाभित्योक्तम् ।

अयापरिमितमधिकृत्याऽऽह-

अपरिमितपारद्वेण वि, दमएहमुत्वरइ एगभक्तद्वो ।

वजणसमितिमपिण्डे, वेसणमाईसु य तहव ॥७८१॥

यत्र पुनरपरिमितं राध्यते, तत्र दशानां मानुषाणामर्वागपि न-
बाष्टाऽऽदिसङ्ख्याकानामपि हेतोः, राद्धे, एकस्य योग्यो भक्तार्थ
उत्तरति । स च दिने दिने कल्पत इति । आह च चूर्णिकृत-
" अपरिमितं पुण भक्ते, दसण्टद्वारेण वि एगस्स जसत्तो दिणे
दिणे कपपइ चव ।" तथा व्यञ्जनानि तीमनवाटकाभर्जिकाऽऽदी-
नि । (लमितिम नि) समिता कणिका, तथा निष्पन्नाः समिति-
माः-माणकाः, पूपुलिका वा, पिष्टमुत्तरकाऽऽदि । सक्तुप्रभृति वा ।
(वेसण) मरिचजीरकादिकप्रभृतिर्क कटुजाणरुम् । आदिग्र-
हणाद्वजणशुण्ड्यादिपरिग्रहः । एतेषामपि परिमाणं तथैव
द्रव्यं, यथा अशनाऽऽदीनाम् । एतावता द्रव्यप्रमाणं गणना
कारितस्फोटितानीति गाथादलं भाषितम् ।

अथ " अद्वा य सि " पदं व्याचष्टे-

सतिकालच्छं नाउं, कुधे कुले ताहि तत्थ पविंसंति ।

ओसकणाइ दोसा, अलोभे बालाइहाणी य ॥७८२॥

सत्कालाच्छ-भिक्षायाः सवन्धी यः, तत्र देशकालरूपोऽस्मात्, तं
ज्ञात्वा, कुले कुले, तस्मिन् देशे, तत्र काले, प्रविशन्ति । अथ देश-
काले अनिकान्तेऽप्राप्ते वा प्रविशन्ति, ततोऽवध्वष्कणाऽऽद्यो
दोषाः । अथावध्वष्कणाऽऽदिकं तानि आरुक्कान्यशुद्धदानदोषप्र-

वणव्युत्पन्नमतीनि न कुर्युः, ततः प्राच्यव्यवस्थायां लभे
बालाऽऽदीनां इतिर्भवेदिति ।

एगो व होज गच्छो, दोभि व तिभि ठवणा असंविग ।

सोही गिलाणमाई, अमई दवाइ एमेव ॥ ७८३ ॥

विचक्षितक्षेत्रे एको वा गच्छो भवेत्, द्वौ वा, त्रयो वा । तत्रैकं
गच्छमाभित्य विचिह्नकः । अथ द्वादीन् गच्छानधिकृत्य वि-
धिरभिधीयते- (ठवणा असंविगो सि) तेषु असंविगताः प्रवि-
शन्ति, तेषां आरुक्कलानां स्थापना कर्त्तव्या । न तेषु प्रवे-
ष्टव्यम् । अथ प्रविशन्ति, ततः पञ्चदशोद्धमदोषानापद्यन्ते ।
(सोहि सि) तदोषनिष्पन्ना शोधिः प्रायश्चित्तम् । यद्वा-"सो-
हि सि पदं गिलाणमाई" इत्युत्तरपदेन सह योज्यते । अनोऽय-
मर्थः-ग्लानप्राप्ताकाऽऽदीनामर्थाय, असंविगतावितेष्वपि कु-
लेषु शोधितेष्वणशुद्धिः; तथा शुद्धं भक्तं गृह्यते, न कश्चिदोषः ।
" (असई दवाइ एमेव सि) " अन्यत्रासति अविद्यमाने,
अवाऽऽदिकमप्येवमेव-असंविगतावितकुलेषु प्रहीतव्यमिति
द्वारगायासमासार्थः ।

अथैनामेव विचरीपुराह-

संविगमणुत्ते, अनिति अहवा कुले विरंचिति ।

अएणातुच्छं च सह, एमेव य संजइवगे ॥ ७८४ ॥

इह यैस्तत् क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितं, तेषु पूर्वस्थितेषु ये अन्ये साधवः
समायासित, ते साम्भोगिकाः, अस्माभोगिकाश्च । तत्र चासा-
म्भोगिकेषु सविभेषु विधिरुच्यते-संविगैर्वास्तव्यसाधुनिः, अतु-
ज्ञानं पूर्वस्थापनाकुलेषु, 'प्रविशत, वयमज्ञानोद्धं गवेषयिष्यामः,'
इत्येवमनुज्ञायां प्रदत्तायामागन्तुकाः संविगताः स्थापनाकु-
लेषु (अनिति सि) प्रविशन्ति । वास्तव्यास्तु स्थापनाकुलव-
जेषु गुरुबालवृक्षाऽऽदीनामात्मनश्च हेतोर्भक्तपानमुत्पादयन्ति ।
अथवा वास्तव्या अमाहिष्णवाः, ततो यावन्तो गच्छाः, तावज्जि-
जागैः स्थापनाकुलानि विरचयन्ति-आर्याः । एतावत्सु कुलेषु जघ-
न्निः प्रवेष्टव्यम्, एतावत्सु पुनरस्माभिरिति । अथवा यथा-
गन्तुकाः (सह इति) सांदिग्धः समर्थशरीराः, ततोऽज्ञाता-
श्च गवेषयन्तः पर्यटन्ति । एवमेव च संयतीवर्गेऽपि द्रष्टव्यम् ।
ता अपि द्वादिगच्छसङ्घावे एवविधमवविधं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

एवं तु अएणसंजो-इआण संजोइआण ते चेव ।

जाणिता निव्वंथं, वत्थवेणं स तु पमाणं ॥ ७८५ ॥

एव, तुः पुनरर्थः, एवं पुनर्विधिरन्यसाम्भोगिकानामुक्तः ये तु
साम्भोगिकाः परस्परमेकसामाचारोकाः, तेषामागन्तुकानामर्था-
य त एव वास्तव्याः स्थापनाकुलेन्यो भक्तपानमानीय प्रयच्छ-
न्ति । अथ आहः प्राप्ताकाभर्जिका अतीव निर्बन्धं कुर्युः ।
यथा-प्राप्ताकमघाटकोऽप्यस्मद्गृहे प्रस्थापनीयः । ततो निवे-
न्धं ज्ञात्वा, वास्तव्यमंघाटकेनाऽऽगन्तुकसंघाटकं गृहीत्वा तत्र
गन्तव्यम् । यदि च-तत्र प्रचुरप्राप्त्यं प्राप्यते, तत आगन्तुक-
संघाटकेन गवेषणा न कर्त्तव्या । यथा-किमित्येतावत्प्रसुं दीयते ?
किं तु, (स तु) स एव वास्तव्यसंघाटकः, तत्र प्रमाणं यावन्मात्रं
प्रहीतव्यम्, यद्वा कल्पनीयं, तदेतत्सर्वमपि स एव जानानीति
प्रावः । एष एकस्यां यस्तौ स्थितानां विधिरुक्तः । वृ० १
७० । ओषण ।

* " सो एगादण कपपतिऽणेकातए आदरो इहरा । "

इति प्राचीनपुस्तकस्थपाठः ।

अथ पृथग्वसतिव्यवस्थितानामाह-

असद् वसहीर्षं वीसुं, रायणिं वसाद्भिभोयणा गम्पा * ।

असद् अपरिणया वा, ताहे वीसुं सह वियरे ॥ ७८६ ॥

विस्तीर्णाया वसतेरस्त्यभावे, विश्वकृ पृथग्, अन्यस्यां वसतौ स्थितानाम्, आगन्तुको वास्तव्यो वा यो रक्षाधिक आचार्यः, तस्य वसतावागम्यावमरक्षाधिकेन भोजनं कर्तव्यम् । अथैकस्मिन् गच्छे, द्वयोर्वा गच्छयोरसहिष्णवो ग्लाना भवेयुः; अपरिणता वा शैकाः-परस्परमिलिताः सन्तोऽसंख्यं कुर्युः, तदा (वीसुं ति) अपरिणतान् पृथक् पृथक् भोजयन्ति । (सह वियरे चि) भकारप्रभेदपादसहिष्णूनां प्रथमालिकां वितरन्ति प्रवच्छन्ति, ततोऽपरिणतान् वसतौ स्थापयित्वा कृतमालिकान् सहिष्णून् गृहीत्वा, सर्वेऽपि रक्षाधिकवसतौ गत्वा मण्डप्यां वृजते ।

अथ वीसराक्षमव्यथा व्याख्यायते-(असद् इति) यद्यवमरक्षाधिक आचार्यः स्वयमसहिष्णुर्न शक्नोति रक्षाधिकाऽऽचार्यसन्निधौ गन्तु, न वा तावन्तीं वेषां प्रतिपालयितुं शक्तः, अपरिणता वा अगतिर्यास्तस्य शिष्याः, तेषां नास्ति कोऽपि सामाचार्यो उपदेश, आहोचनाया वा प्रतीच्छकः । ततो विश्वग्वसतौ द्वावप्याचार्यौ समुद्दिशतः (सह वियरे चि) अथवा-यदि रक्षाधिकः सहिष्णुः, तत इतरस्यावमरक्षाधिकस्योपाश्रयं गत्वा समुद्दिशति । एवं तावद् द्वयोर्गच्छयां विधिरक्तः ।

अथ त्रयो गच्छा भवेयुः, ततः को विधिरिति ? आह-

तिहं एकेण समं, भक्तं अप्पणो अवहं तु ।

पच्छा इयरेण समं, आगमणे विरेगो सो चेव ॥ ७८७ ॥

यद्येक आचार्यो वास्तव्यो भवति, द्वौ चाऽऽगन्तुकौ, तत इत्यं त्रयाणामाचार्याणां समं त्रयोरागन्तुकयोर्मध्याद् यो रक्षाधिकः, तस्य संबन्धो यो वैयावृत्यकरः, तेनैकेन समं वास्तव्याऽऽचार्यवैयावृत्यकरः पर्यटन् प्राचूर्णकाऽऽचार्यस्य हेतोर्भक्तार्थं परिपूर्णाऽऽहारमात्ररूपम्, आत्मनश्चाऽऽत्मीयाऽऽचार्यार्थमर्थाधर्ममात्र, आरुकुलेज्यो गृह्णाति । पश्चादितरेणाऽऽगन्तुकावमरक्षाधिकाऽऽचार्यसंबन्धना वैयावृत्यकृता समं पर्यटन् तथैव तद्योग्यं जकार्यमात्मनश्चार्थमात्रं गृह्णाति । (आगमणे विरेगो सो चेव चि) यदि त्रिचतुःप्रभृतीनामाचार्याणां आगमनं भवति, ततः स एव विरेको विभजनम् । किमुक्तं भवति ?-तदीयैरपि वैयावृत्यकरैः समं यथाक्रमं पर्यटता वास्तव्यसाधुना आत्मीयाऽऽचार्यार्थं तथा जग्रादिनिर्गन्तुकार्थं विजज्य भक्तं प्रहीतव्यं, यथा सर्वास्तिप्रवैयावृत्यकरणे समं पर्यटन् आत्मगुरुणां जकार्यं परिपूरयतीति ।

अथ "गिलाणमाई असति चि" पदं विवृणोति-

अतरंतस्स उ जोगा-सई इयरेहं भाविओवमिजं ।

अन्नमहाणमुवक्खव, जं वा सत्ती सयं जुजे ॥ ७८८ ॥

अतरन्तो ग्लानः, तस्य उपलक्षणत्वाद्-आचार्यस्यापि, यद्यग्य प्रायोग्यं, तस्यासत्यज्ञाभे, इतरे नाम असविज्ञाः, नैर्भावितेषु आरुकुलेषु, प्रविश्य, यस्मिन्महानसे तेऽसंविज्ञा अभ्यवपूरकाऽऽदिदोषदुष्टां भिक्षां गृह्णते, तर्जयित्वा, यदस्यस्मिन्महानसे कवलं गृहार्थमेवोपस्कृतं, ततो ग्लानाऽऽद्यर्थे गृह्णाते । यद्वा जक्तं पृथगुपस्कृतं,

* गन्तुं, इति प्राचीनपुस्तक पाठः ।

सन्तो स गृहस्थामी भावकः, स्वयं भुङ्क्ते, ततो वा गृह्णाते, अन्य-दीयाद्वा कुतोऽपि गृहाद्यप्रहेणकाऽऽदिकमायातं तद् गृह्णाते ।

अथ ' द्वाइ एमेव चि ' पदं व्याख्यानयन्ति-

असतीए न दवस्स व, परिसित्थियकंजिगुलदवाईणि ।

अत्तट्ठियाईं गिएहइ, सव्वालम्मे विमिस्माई ॥ ७८९ ॥

यदि ग्लानस्य गच्छस्य वा योग्यं द्रव पानकं संविभभाषितेष्वपि कुलेषु (परिसित्थिय चि) येनोष्णोदकेन दधिभाजनानि लेप्यन्ते, तत् परिषिक्तपानकं कार्जिकमारुतानाम्, गुलद्रव्यं नाम-पस्यां केवलिकायां गुरु उत्काटयते, तस्यां यत्तत्तमत्तं वा पानीयं तद् गुहोपलितं द्रव्यं गुरुद्रवम् । आदिप्रहेणाश्चिञ्चापानकाऽऽदिप्र-रिग्रहः । एतानि पानकानि यदि तैः आरुकरात्माऽऽधितानि प्रथममेवाऽऽचार्यं कृतानि, ग्लानाद्यर्थे गृह्णाति । (सव्वालम्मे चि) यदि सर्वेऽप्येव ग्लानस्य वा गच्छस्य वा योग्यमेवणीयं न लेप्यते, तदा (विमिस्माइ चि) विमिश्राणि असावधानानां आच-काणां चार्थायाचिञ्चीकृतानि, तान्यपि द्वितीयपदे गृह्णन्ते ।

अथ " असईइ द्वाइ " इत्यत्र योऽयमादिशब्दः, तस्य

सफलतामुपदेशयन्नाह-

पाण्डाणपविट्ठो, विमुद्धमाहारंदिओ गिएहे ।

अच्छाणाइअसंथरे, जऽउं एमेव जदमुच्छं ॥ ७९० ॥

पानकार्थं वा प्रविष्टो यदि विमुद्धनैषणीयेनाऽऽहरेण गृहप-तिना छन्द्यते निमग्न्यते, ततश्चन्दितः सन् तमपि गृह्णाति । त-था-(अच्छाणाइ चि) अश्वनिर्गतानां साधूनां हेतोः, आदिहा-म्वादवमौद्वयोश्चिवाऽऽदिषु वा अस्मन्तरणे, अस्मिन्महानसे कु-लेषु, एवमव ग्लानोक्तविधिना शुक्लान्वेषणं, यतश्चा यत्नं कृत्वा, त-तो यद्बुद्धमनेषणीयं, तदप्यागमोक्तनीत्या गृह्णाति । उक्त स्थवि-रकल्पिकानधिकृत्य विहारद्वारम् । वृ० १ उ० ।

उवणाणंतय-स्थापनानन्तक-न० । स्थापनानन्तकं यद्वादा-धनन्तकमिति स्थाप्यते । तस्मिन्नन्तकनेत्रे, स्था० १० उ० । (इदं च ' अणंतग ' शब्दे प्रथमभागे २६० पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

उवणाणय-स्थापनानय-पुं० । स्थापनाप्राधान्यमिच्छति नये, स्थापनानय आह-स्थापनेत्याकारः । ततश्च-"प्रमाणमिदमेवार्थ-स्थाऽऽकारमयतां प्रति । नामाऽऽदिनं विनाऽऽकार, यतः केनापि वेद्यते" ॥ १ ॥ तथाहि-नाम्नोऽर्थान्तरेऽपि वर्तयितुं शक्यत्वाद् न त-दुल्लेखेऽप्याकारावज्ञासमन्तरेण नियतनीलाऽऽद्यर्थप्रदणमित्या-कारग्रहण एव प्रदातुं सर्वस्य सिद्धमाकारमयत्वम्, ततो ज्ञान-हेत्याग्निधानाजिधेयाऽऽदिसकलमाकाराऽऽरोपितमेव संव्यवहा-रावतारि, तद्विकलस्य स्वपुष्पस्येवासस्वात् । उक्त० १ अ० ।

आगारो धिय मइस-दवत्थुकिरियाफलानिहाणाइं ।

आगारमयं सव्वं, जपणागारं तयं नत्थि ॥ ६४ ॥

आकार एव आकारमात्ररूपेणैव, कानि?, इत्याह-मनिश्च शब्दोत्थादिद्वन्द्वः । तत्र मनिस्त्वावज्ञेयाऽऽकारग्रहणपरिणत-त्वाद्वाकारवती । तदनाकारवत्त्वे तु-"नीलस्येदं संवेदनं न-पीताऽऽदेः" इति नैघत्यं न स्यात्, नियामकाभावात् । नीलाऽऽद्याकारो हि नियामकः, यद्वा च स नश्यते, तदा 'नीलग्राहिणी' मतिर्न पीताऽऽदिग्राहिणी" इति कथं व्यवस्थाप्येत?, विशेषाज्ञा-

भात्, तस्मादाकारवत्येव मनिरन्युपगम्यता । हास्योऽपि
पौत्रलिकावादाकारवानेव । घटाऽऽदिकं तु वस्तुवाकारवत्येव
प्रत्यक्षसिद्धमेव । क्रियाऽप्युत्प्रेषणावक्रेषणाऽऽदिका क्रियावतो-
ऽन्यत्वावाकारवत्येव । फलमपि कुम्भकाराऽऽदिक्रियासाध्यं
घटाऽऽदिकं मृत्पिण्डाऽऽदिवस्तुपर्यायरूपत्वावाकारवदेव । अ-
भिधानमपि शब्दः, स च पौद्गलिकावादाकारवानित्युक्तमेव ।
तस्माद् अस्ति तत्सर्वमाकारमयमेव । यत्त्वनाकारं तन्ना-
स्त्येव, वस्तुवापुत्राऽऽदिरूपत्वान्नस्येति गाथाऽर्थः ॥ ६४ ॥

अथ प्रयोगद्वारेणानाकारं वस्तु निराचिकीर्तुराह-

न पराणुमयं वस्तु, आगाराजावधौ स्वपूर्णं व ।

लवलंभव्वद्वारा-भावाओ नाणऽणारं च ॥ ६५ ॥

परस्याऽऽकारवद्वस्तुनिषेधकस्य, अनुमतमभिप्रेतं, सामर्थ्याद्
यद्नाकारवद् वस्तु, तन्नास्ति, आकाराभावात्, स्वपूर्णवत् । अप-
रमपि हेतुद्वयमाह-"उवलंभ" इत्यादि । (नाणगारमिति) ना-
स्यताकारं वस्तु, सर्वथैवानुपलब्धमानत्वात्, तेनाणीयसोऽपि
व्यवहारस्याभावाच्च इति पर्यन्तवर्ती, अकारोऽत्र योजनीयः,
स्वपूर्णवदिति दृष्टान्तो हेतुद्वयेऽपि स एवेति गाथाऽर्थः ।
॥ ६५ ॥ विशेषः ।

ठवणापुरिस-स्थापनापुरुष-पुं० । पुरुषप्रतिमाऽऽदौ, स्था० ३
ठा० १ उ० । काष्ठाऽऽदिनिमित्ते जिनप्रतिमाऽऽदिके, सूत्र० १
श्रु० ४ अ० १ उ० ।

ठवणायरिय-स्थापनाऽऽचार्य-पुं० । अङ्गवशाटकाऽऽदिषु स्था-
पिते आचार्ये, (ध०) आवकस्य स्थापनाऽऽचार्यविचारः-
ननु "गुरुविरहस्मि च ठवणा, गुरुवत्सोवदंसणत्वं च । जिन-
विरहस्मि च जिनवि-बसेवणामंतणं सहलं ॥१॥" इत्यादिषु-
शेषाऽऽवश्यकचन्तप्रमाणयाद् यतिसामायिकप्रस्तावे नदन्त-
शब्दं व्याख्यालयता भाष्यकृता साधुमाभित्य स्थापनाऽऽचार्य-
स्थापनमुक्तं, न आवकमाभित्येति कुतस्तेषां स्थापनाऽधिकार
इति चेत् ? न । भदन्तशब्दं भणतां तेषां स्थापनाऽऽचार्यस्थापने
युक्तमेव । अथवा भदन्तशब्दपठनं व्यर्थमेव स्यात् । अथ च
स्थापनाऽऽचार्यस्थापनमन्तरेणापि वन्दनाऽऽद्यनुष्ठानं विधी-
यते, तदा वन्दनकनियुक्तौ-"आयणमाणमित्तो, चउदिसि होइ
उगगहो गुरुणो ।" इत्यङ्गैर्गुरोरेवप्रद्वयप्रमाणमुक्तम्, तत्कथं घ-
टते ? न हि गुर्वभावे गुरुगतावप्रद्वयप्रमाणं घटमानं स्यात्,
प्रामाज्ये तस्मीमव्यवस्थावत् । अ० २ अधि० । (त्रयोदशजिः
प्रतिलेखनामिः स्थापनाऽऽचार्यस्य प्रतिलेखना 'पडिलेइण'
शब्दे वक्ष्यते)

ठवणावीर-स्थापनावीर-पुं० । वीरवर्द्धमानस्वामिस्थापना-
वत् सुजटस्य स्थापनायाम्, सू० प्र० २० पाहु० ।

ठवणासच्च-स्थापनासत्य-न० । स्थाप्यत इति स्थापना, यल्ले-
प्याऽऽदिकर्महृद्वाविविक्तत्वेन स्थाप्यते तद्विषये सत्यं स्थापना-
सत्यम् । यथा-अजिनोऽपि जिनोऽनाचार्योऽप्याचार्योऽयमिति ।
स्था० १० ठा० । जिनप्रतिमाऽऽदिषु जिनाऽऽदिव्यपदेशे, प्रश्न० २
संब० द्वार । स्थापना सत्या यथाविधमद्वाऽऽदिविन्यास मुद्रा-
विन्यासं चोपलब्धं प्रयुज्यते, यथा-एककं पुरतो बिन्दुद्वय-
खहितमुपलब्धं शतमिवमिति, बिन्दुत्रयसहितं सहस्रमि-
४३४

दमिति । तथाविधं मुद्राविन्यासमुपलब्धं मृत्तिकाऽऽदिषु मा-
चोऽव कार्यापणोऽयमिति । प्रश्ना० ११ पद । ध० ।

उवणिंद-स्थापनेन्द्र-पुं० । इन्द्राऽऽकारलक्षिते, स्था० ३ ठा० १
उ० । (व्याख्या चास्य 'इंद' शब्दे द्वितीयजने ५३३ पृष्ठे गता)

ठविआ-स्त्री० । देशी-प्रतिमायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ।

ठविआ-स्थापयित्वा-अव्य० । प्रकृत्येत्यर्थे, अव० १ उ० ।

ठविय-स्थापित-त्रि० । संयतार्थं स्वस्थाने परस्थाने वा स्था-
पिते स्थापनादोषदुष्टे, अव० ३ उ० । "ठवियं संकमट्टाप, तं च
होअ चलावलम ।" (१५ गाथा) दशा० ४ अ० १ उ० । स्थापितं
द्विविधम्-चिरस्थापितम्, अचिरस्थापितं च । तत्र चिरस्थापिते
मासलघु । वृ० १ उ० । ऊर्ध्वे, निकटे, ह्रस्वाय च । दे०
ना० ४ वर्ग ।

ठवियगजोड(ण)-स्थापनकभोजिन्-त्रि० । स्थापनादोषदुष्टमा-
भृतकभोजिनि, व्य १ उ० ।

ठविया-स्थापिता-स्त्री० । आरोपणानेदे, (स्था०) यत्प्राय-
श्चित्तमापन्नस्तस्व स्थापितं कृतं, न बाहयितुमारब्धमित्यर्थः ।
आचार्याऽऽदिवैद्यावृत्त्यकरणार्थम्, तच्च वहन्नशक्नोति वैद्यावृत्त्यं
कर्तुम्, वैद्यावृत्त्यसमाप्तौ तु तत्करिष्यतीति स्थापितोच्यत इति ।
स्था० ५ ठा० २ उ० । "मामाऽऽदी निक्खित्तं, जं सेसं दिज्ज-
ए तत्तु ।" नि० चू० १ उ० । यदि पुनर्यन्मासाऽऽदिकमापन्नं तद्
वैद्यावृत्त्यमाचार्याऽऽदीनां करोतीति स्थापितं क्रियते, तस्मिन्
स्थापिते यद्व्यत्ययेन शेषमुद्धातमनुद्धातं वाऽऽपद्यते, तत्तत्तमपि
प्रमादनिवारणार्थमनुद्धातं दीयते सा 'दाम्भमा' आरोपणा ।
व्य० १ उ० ।

ठा-स्था-धा० । गतिनिवृत्तौ, "स्थष्टायकचिद्विनिरप्ताः" ॥ ८
। ४ । १६ ॥ इति तिष्ठतेष्ठाऽऽदेशः । 'ठा' ठाअं 'ठाण' । प्रा० ४
पाद् । "जादे एया जिव्वइ ताहे णवं ठाहेति ।" नि० चू० १ उ० ।

ठाउं-स्थातुम्-अव्य० । 'ठा' गतिनिवृत्तौ इत्यस्य तुमुन्प्रत्ययान्त-
स्य भवति । अवस्थायेत्यर्थे, आव० ५ अ० । "इच्छामि ठावं
काठस्समं ।" आव० ५ अ० ।

ठाऊण-स्थित्वा-अव्य० । अवस्थायेत्यर्थे, पञ्चा० १८ विव० ।

ठाग-स्ताम्र-न० । अवकाशे, वृ० ३ उ० ।

ठाण-स्थान-न० । 'स्था' जाधाऽऽदौ व्युद् । "स्थष्टायकचि-
द्विनिरप्ताः" ॥ ८ । ४ । १६ ॥ इति व्याधानोष्ठाऽऽदेशः । प्रा० ४
पाद् । अवस्थितिविशेषे, आव० ५ अ० । एकत्रैव (दशा० ४ अ०)
उपवेशने, दशा० ३ अ० । निषद्यायाम्, स्था० १० ठा० ।
निषद्गन्स्थाने, त्वग्वर्तनस्थाने, अ० १४ श० ८ उ० । पाद्-
न्यासविशेषे, अ० ७ श० ९ उ० । अवस्थाने, प्रव० ११२
द्वार । आसने, द्वा० १ श्रु० १ अ० । गमनादुपरम्य निवेशं कृ-
त्वा कचित् प्रदेशेषु अवस्थाने, वृ० १ उ० । स्थितौ, मू०
१ श्रु० ५ अ० १ उ० । वृ० । कुड्याऽऽदिषु स्थाने, नि० चू०
१ उ० । माने, दे० ना० ४ वर्ग ।

जे भिकवू अणंतरहियाए पुढवीए ठाणं वा सेजं वा
निसीदियं वा चेपू, चेयंतं वा साइज्जइ ॥ १ ॥ जे भिकवू

ससरक्खाए पुढवीए ठाणं वा सेज्जं वा णिसीहियं वा चेएइ, चेयंतं वा साइज्जइ ॥ २ ॥ जे जिकखू ससणि-
खाए पुढवीए ठाणं वा सेज्जं वा णिसीहियं वा चेएइ, चे-
यंतं वा साइज्जइ ॥ ३ ॥ जे जिकखू चित्तमंताए सिआए
चित्तमंताए लेखुए कोलावासंसि वा दारुए जाव पइट्टिए
सअंटे सपाणे सवीए सउरुंभे सउत्तिगपणगदगमट्टियम-
कमयमंताणयंसि ठाणं वा सेज्जं वा णिसीहियं वा चेएइ,
चेयंतं वा साइज्जइ ॥ ४ ॥

ससणिइससरक्खानिसालेखुकोलावासा सअंटे सपाणे सवीए
सउरुंभे सउत्तिगपणगदगमट्टियमकमयमंताणयंसि, एते सुत्तपदा ।

इमं वक्खानं । गाहा-

पुढवीपादी ठाणा, जत्तियमित्ता उ आहिया सुत्ते ।

तेसु द्वाणादीणी, चेतेताऽऽणादिणो दोसो ॥ २ ॥

ठाणं काउस्सगं, आदिसहातो णिसीयणतुयट्टणा, चेयणं कर-
णं, अणंतरहिया णाम सच्चित्ता, तस्मि सट्टाणे पच्छिन्नं चउलदु ।

अहवा । गाहा-

अंतररहिताऽऽंतर, ईसि उल्ला उ होति ससणिआ ।

अंतरणविभिआ फा-सुगाय पुढवी तु ससरक्खा ॥ ३ ॥

अंतरं वषधानं, तेण रहिता, निरंतगमित्थयं । अहवा-पुढ-
वी अणंतभावेण रहिता असंज्ञातजीविका, एज्जत्तं पटुअ सं-
ज्ञेया वि । अधवा-जीए पुढवीए अतो जीवहि रहिया ण अंत-
रहिया अणंतररहिता, सर्वा सचेतना, न मिआ इत्यर्थः । ईसि
उल्ला ससणिआ, सेयं पुढवी आचिन्ता, सच्चित्तेण आरक्षणं
विभिआ ससरक्खा ।

गाहा-

चित्तं जीवो जणितो, तेणं सह संगया तु होति सच्चित्ता ।

पासाणसिआ रंदा, लेलू पुण मट्टिया लेइ ॥ ४ ॥

संचयणा रंदा मदासिआ, सच्चित्तो वा लेलू लेइदुआ ।

गाहा-

कोला उ घुणा तेमि, आवासो तप्पतिट्टियं दाहं ।

अंदा तु मुइंगादी, पाणग्गहणे तसा चउरो ॥ ५ ॥

वितियं तु अप्पकूदं, तदेव रूढं तु होति हरिताऽऽदी ।

कीरुगनगरुसिगो, सअंकुर णिरंकुरो पणगो ॥ ६ ॥

कोला घुणा, तेसि आवासदाहए वा, जीवपतिट्टिए सपाणे
दारुए, पुढवीए वा । एवं सवीए दारुए, पुढवीए वा, अणंकुरियं
बायं, तं च अंकुरगिनसु हरितं, कीरुयणगरुगो-वसिगो, पण-
गइमां वा; पणगो पंचवसो-संकुरो अणंकुरो वा उसावेहो, अ-
इमा मुइंगाऽऽदिगा, दगमट्टिया-चिकखणो, सच्चित्तो, मीसो वा ।

गाहा-

मकरमंताणो पुण, लूतापुमतां उ अफुडितो जाव ।

संकमणे तस्मेव उ, पिपील्लिकादीणिअं तेसि ॥ ७ ॥

कोलियपुडगं अफुडियं संताणं, तस्मेव पुरुषस्स गमणकाळे
संक्रमणं भवति । अहवा-संक्रमणं संक्रमणं पिपील्लियमका-

रगादीणिं जस्यति । ठाणं उरुछाणं, सेआ आसणं, निसीहिका
सगमायकरणं । एएसि चेयणं करणं, आवससंताणं, पच्छिन्नं,
आणादिया य दोसा, आप संजमे य दोसा जहासंभवं ज्ञाणियंवा
पुढवादिपगिदियाणं संघट्टणादिकरणे चेयणोवमा इमा ।

गाहा-

येरुवमा अकंते, मत्ते सुत्ते उ जारिसं दुक्खं ।

एमेव य अन्वत्ता, वियणा एगिदियाणं तु ॥ ८ ॥

जहा येरुस्स जराए जिखुस्स वरिससनायुस्स तरुणेण बलव-
ता जमलपाणिणा सव्वायामेण अकंतस्स जारिसा चेयणा, ता-
रिसा पुढविकारियाणं आधिकतरा ठाणादिद्वियकंतेहि चेयणा
भवति । चेयणा य जीवस्स प्रवर्ति.णोऽजीवस्स, ते य जीवलि-
गा एगिदिएसु अवत्ता जहा मत्ते सुत्ते वा अवत्तं सुहुक्ख-
लिंगं, एवं एगिदिएसु वि अवत्ता चेयणा वृद्ध्या, लिंगं च ।

किं च-एगिदियाणं उचयोगपसाइगा इमे विट्ठंता । गाहा-

जोयणे वा खिन्तिए वा, जहा ऐहो तणुट्ठितो ।

पावळे नेहकज्जेसु, करेत्तुं जे अपचल्लो ॥ ९ ॥

जहा रुक्खोसि जोयणे सुहुमो ऐहगुणो अस्थि जा, ता तेजाहा-
रिएण सरीरोवखयो भवति, य य अवत्तणमो लक्खिज्जति ।
तहा पुढवीए अस्थि नेहो सुहुमो, सो वि सुहुमत्तणं ण
दिस्सति, जमो पुढवीए तणुट्ठितो अस्पः, ततो सेण प्राबल्ये
नेहकज्जे हत्यादिसरीरमंजणं कर्तुमशक्यम् ।

अस्स विट्ठंतस्स उवसघारो । गाहा-

कोहातिया परीणामा, तहा एगिदिआण तु ।

पावळे तेसु कज्जेसु, करेत्तुं जे अपचल्लं ॥ १० ॥

एगिदियाणं कोहादिया परिणामा, सातारिया य उचयोगा,
तहा सातादियाभो चेयणातो, एते सव्वे भावा सुहुमत्तणमो
अणतिसयस्स अणुवक्खणा । जहा सखी पज्जत्ता कोहुदया
उक्कोसति, तिवसि भिगुडिं वा करेति, तेसु ते अप्पीतिकज्जेसु
तहा प्राबल्येन एगिदिया अपचल्लं, असमया इत्यर्थः । जम्हा
पुढवीकाया एवंविधवेदनमणुभवति, तम्हा तेसु ठाणादिं
ण कायव्व ।

अववादतो वा करेज्ज । गाहा-

वोसट्टकायअसिवो, गेलसुऽऽणसंभेगतरं ।

वसहीवाघाएण य, असती जयणा य जा जत्थ ॥ ११ ॥

वोसट्टकायो पाओवगतो, सो परप्पओगा अणुकपपडिणी-
यत्तणेण वा अणंतरहियाठाणेषु उवज्जेज्जा, असिबगदिया
वसहिमलमंता रुक्खादिहेट्टेसु ठायंति, वेज्जट्टा, ओसहिआ
वा गिलाणो जया णिज्जति, तदा वसहिअभावे अयंजिले
ठाएज्ज, अखाणं पडिविआ वा ठायंति, अगाणिमादिसंभवे वा
वसहिणिगता ठायति, वसहिवाघाए वा ठायंति, सव्वहा
वा वसहिअभावे ठायंति, अणंतररहिताविथंमिलाण जा
जत्थ जयणा संभवति पक्खिहणपमज्जणादिणा वा, सा
सव्वा वि कायव्व ॥

सुत्तं-

जे जिकखू पुणंसि वा गिहेलुपंसि वा ओसुकाअंसि वा
कापजलंसि वा ठाणं वा सिज्जं वा णिसीहियं वा चेएइ,
चेयंतं वा साइज्जइ ॥ १२ ॥

गाहा-

पूणाऽऽदी ठाणा खलु, जत्तियमेत्ता उ आहिया मुत्ते ।
तेसिं ठाणादीणी, चेत्ताऽऽणादिणो दोसा ॥१२॥
पूणा वेली, मिहेसुको उंवरो, उमुकालं उक्कलं, कामजलं
बहाणपीढं ।

गाहा-

पूणा ठ होति वियली, मिहेसुओ उंवरो उ नायवो ।
लखुखलं उमुकालं, मिणाणपीढं तु कामजलं ॥ १३ ॥
गतार्थो । खवरं-सिणाण मज्जणा हो वि पण्डा ।

वितियपं । गाहा-

बोसिट्टकाएँ असिबे, गेलसऽदाणसंभमेगतेरे ।
बमहीवाघाएण य, असती जयणा य जा जणिया ॥१४॥
पूर्ववत् ।

जे भिक्खु कुलियंसि वा सिलंसि वा लेलुयंसि वा अंत-
रिक्खजयंसि वा ठाणं वा सेज्जं वा णिसाहियं वा चेएइ,
चेयंतं वा साइज्जइ ॥ ६ ॥

कुलियं कुटु, तं जतो णिक्खमवतरति, इयरा न्ह करजएण
जित्ती, नईणं वा तमी जित्ती, सिञ्चा लेट्टह पुब्बुत्ता पढमसुत्ते
णियमा सच्चित्ता इह भणिज्जा । शेषं पूर्ववत् ।

गाहा

कुलियादी ठाणा खलु, जत्तियमेत्ता उ आहिया मुत्ते ।
तेसुं ठाणादीणी, चेत्ता आणमादीणि ॥ १५ ॥
पूर्ववत् ।

बोसिट्टकाएँ असिबे, गेलसऽदाणसंभमेगतेरे ।
बमहीवाघाएण य, असती जयणा य जा जणिया ॥१६॥
पूर्ववत् ।

सुचं-

जे भिक्खु खंधंसि वा फल्लिहंसि वा अकुडंसि वा गिह-
मालंसि वा दुब्बंथे दुनिक्खत्ते चलचले ठाणं वा सेज्जं वा
निसीहियं वा चेएइ चेयंतं वा साइज्जइ ॥ ७ ॥

(जे भिक्खु खंधंसि वा इत्यादि) खंधं पागारो, पेढं वा, फल्लिहो
अगला, अकुडो मंचो । सो य मंडवो । गिहोवारे मालो दुभूमिगा-
दीणि । जहा गयक्खोवसोभितो पासादो सवोवारे दाता जं
इम्मितलं भूमितलं तरं वा इम्मतलं । एस सुत्तयो ।

इमा णिज्जुत्ती । खंधादिगाहा-

खंधो खलु पायारो, पेढं फल्लिहा तु अगला होति ।

अहवा खंधो उ घरो, मंचो अकुडो गिहमालो ॥१७॥

अहवा खंधो घरो, गृहे इष्टकदासघातो, स्कन्ध इत्यर्थः ।
दुब्बंथे सि । बंधो दुब्धिधो-रज्जुबंधो, कछादिसु वेहबंधो वा । तेणं
सुबखं दुबखं, दुणिक्खत्तं तिर्णहितं, स्थापितमित्यर्थः । तेणं सु-
णिक्खत्तं, कसिं न्नि दुस्सिरिक्खत्तं ति आलावगो, तं अपमिले-
हियं दुप्पडिलेहियं वा, त निप्पकं अ निप्पकं, अनिप्पकाप-
त्तादेव चलाचलं चलनाचलनस्वभावं, तादृशे स्थानाऽऽदि न
कर्त्तव्यम्-

रज्जुवेहो बंधो, णिहयाणिहतं तु होति निक्खवणं ।

अनिर्वाक्यअपडिलेहा, चलाचलमणिप्पकं तु ॥ १८ ॥

पवन्तो कायवहे, आउवधाओ य जाणजेदादी ।

तस्सेव पुणो करणे, आहिरणं अस्सकरणे वा ॥ १९ ॥

गतार्थो । गवरं (णिहताणिहयन्ति) णिक्खयमणिक्खयं वा ।
तारिसे सबोसे ठाणां करेतस्स इमे दोसा-

ततो पवन्तो कूपदं कायाणं विराहणं करेज्ज, अण्णो
वा से इत्थपादादिविराहणा इवेज्जा । भाणादि वा
उवकरणजातं विराधेज्जा । तस्स य पूणादियस्स पाप्पियस्स
रज्जुवस्स वा ओडितस्स वा वि संघातियस्स पुणो करणे
अण्णस्स वा अदिणवस्स करणे, अधिकरणं भवति । पप्पि-
सिक्ककरणे आणादिवा दोसा, चउलहुं च से पच्छिंत्तं ।

बोसिट्टकाएँ असिबे, गेलसऽदाण संभमेगतेरे ।

बमहीवाघाएण य, असती जयणा य जा जत्थ ॥२०॥

पूर्ववत् । नि० चू० १३ उ० । स्थरूपप्राप्तौ, सम्म० ३ काण्ठ ।
उपस्थापने, एव० ४ उ० । कायोत्सर्गे, वृ० १ उ० । नि० चू० ।
ओघ० । पं० भा० । आचा० । स्था० । आब० । सूत्र० ।

पञ्च स्थानानि मुक्त्वा निर्घन्थैर्निर्घन्थीनिष्कैश्च कायो-
त्सर्गो न कार्यः-

पंचहिं ठाणेहिं निग्गंथा य निग्गंथीओ य पणयओ ठा-
णं वा सेज्जं वा निसीहियं वा चेएमाणा णाइक्कमंति । तं
जहा-अत्येगइया निग्गंथा य निग्गंथीओ य एगं महं आ-
गामियं चिञ्चावायं दीहमदमरुविमणुपविट्ठा, तत्येगयाओ
ठाणं वा सेज्जं वा निसीहियं वा चेएमाणा णाइक्कमंति १ ।
अत्येगइया णिग्गंथा य णिग्गंथीओ य गामंसि वा नगरंसि
वा० जाव रायहाणि वा वासं उवगया एगइया जत्थ उवस्स-
यं लभंति, एगइया णो लजंति, तत्येगयाओ ठाणं वा०
जाव णाइक्कमंति २ । अत्येगइया य णिग्गंथा य णिग्गंथीओ
य णागकुमारावासंसि वा सुवन्नकुमारावासंसि वा वासं
उवगया, तत्येगयाओ ठाणं वा० जाव णाइक्कमंति ३ ।
आपोसगा दीसंति इच्छंति णिग्गंथीओ चीवरपडियाए
पमिगाहेत्तए, तत्येगयाओ ठाणं वा० जाव णाइक्कमंति ४ ।
जुवाणा दीसंति ते इच्छंति णिग्गंथीओ मेहुणवमियाए प-
डिगाहेत्तए, तत्येगयाओ ठाणं वा० जाव णाइक्कमंति ५ ।
इच्चेहिं पंचहिं ठाणेहिं जाव णाइक्कमंति ।

" पंचहिं " इत्यादि सुगमम् । नवरम् (एगयाओ सि) एकत्र
(ठाणं ति) कायोत्सर्गः, उपवेदानं वा । (सज्जं सि) शयनम् ।
(निसीहियं सि) स्थाध्यायस्थानं, चेतयन्तः कुर्वन्तो नाति-
कामन्ति-न लङ्घयन्ति, आह्वामिति गम्यते । (अस्थिं सि) सन्ति
भवन्ति, (एगइयं सि) एके केवलम्, एकामध्वितीयं, मह-
तीं विपुलामग्रामिकामकामिकां वा अनभिलषणायां क्षुधाम,
आपाताः सायंगोकुलाऽऽदीनां यस्यां सा तथा, ताम् । दीर्घाऽऽवा-
मार्गो यस्यां सा तथा, तां दीर्घाध्वाम् । मकारस्वभावमिकः । दीर्घो-
ऽऽवा वा कालो निस्तरणे यस्यां सा दीर्घाका, तामटवीं कान्ता-
रम्, अनुप्रविष्टा दुर्भिकाऽऽविकारणवशात् ; तत्राटव्याम् (प-
गयओ सि) एकतः, एकत्रैवार्थः । स्थानाऽऽदि कुर्वन्त आग-

मोक्षसामाख्यारी नातिक्राम्यति । तत्र राजधानी-यत्र राजाऽभिषिच्यते, वासमुपगताः, निवासं प्राप्ता इत्यर्थः । (एगद्या यत्ति) एकका एकतरा, निर्मन्था निर्मेष्टिका वा, चः पुनरर्थः । अत्र आमाऽऽदौ उपानयं गृहपतिगृहाऽऽदिकमिति । २। तथा (अत्ये-त्ति) अथ गृहपतिगृहाऽऽदिकमुपाभयमस्यवा । (एगद्या) एक केचन नागकुमाराऽऽवासाऽऽदौ वासमुपगताः । अथवा (अत्येत्ति) इह संवध्यते, अस्ति सन्ति भवन्ति, निवासमुपगताः, तस्य च नागकुमाराऽऽवासाऽऽदेरतिशून्यत्वात् । अथवा बहुजनाऽऽभवत्वाद्-नायकत्वाच्च निर्मेष्टिकारकार्थमेकत एव स्थानाऽऽदि कुर्यान् ना-तिक्राम्यतीति । ३। तथा आमुष्णः तत्प्राप्त्यमोषकाश्चोराः, इत्यन्ते च इच्छन्ति निर्मेष्टिकाः (चीवरवर्ज्याय स्ति) चीवरप्रतिज्ञया ब्रह्माणि गृहीष्याम इत्यभिप्रायेण, प्रतिग्रहानुं यजेति गम्यते । अत्र निर्मेष्ट्यास्तच्छ्रुणार्थमेकतः स्थानादिकमिति । ४। तथा मै-ष्टुनप्रतिज्ञया-मैष्टुनार्थमिति । ५। इदमपवादसूत्रम् । उत्सर्गश्चाप-वादसहितो ज्ञाप्यगाथानिरवलेखः ।

ताभ्येमाः--

“ जयणपयाण चवहं, अखनरत्तुए उ संजए संते ।
जे जिकव् विहरेज्जा, अह वा वि करिज्ज सज्जायं ” ॥ १ ॥
(एकः साधुरेका स्त्रीत्यादिभङ्गकानामित्यर्थः) ।
“ अलणादि वा हारी, उचारादि च आवरिज्जाहिं ।
निदुरमसाधुत्तुं, अणतरकहं च जो कहए ॥ २ ॥ ”
(स्त्रीभिः सहति)
“ सो आणा अणवत्तं, मिच्छुलविराडणं तडा दुविहं ।
पावइ जग्हा तेणं, एए उ एए वि वज्जेज्जा ॥ ३ ॥ ”
“ बीयपयमणपग्गे गन्न-नुवसगरोहगघाणे ।
संजमभयवासासु य, ज्ञांतयमार्गेण णिकमणे ॥ ४ ॥ ” ति ।
(अपवादाऽनामकश्च इत्यर्थः) स्था० ५। उ० २ उ० ।
परमाएवादीनां स्थितिपरिणामे, विशेषः । स्वीयते अनेनेति
स्थानम् । कायोत्सर्गपर्यवृत्त्यवस्थाऽऽसनाऽऽदिसकलशास्त्र-
सिद्धे आसनविशेषे, षो० १२ वि० । प्रकारे, स्था०
१० उ० । जेदे, आ० चू० ४ अ० । स० । स्था० । पदे, स्था०
१० उ० । उत्कर्षापकर्षरूपे (उत्त० ३४ अ०) गुणविशेषे,
स्था० ५ उ० ३ उ० । आकारे, आ० । पर्याये, भा० ४ अ० ।
कारणे, स्था० २ उ० ४ उ० । उ० । उपादानकारणे, सूत्र० १ अ०
१ अ० २ उ० । आचा० । निमित्ते, स० २६ सम० । तिष्ठत्य-
सिद्धिर्नि स्थानम् । सामान्ये, अ० १ उ० १ उ० । आचा० ।
व्य० । वस्तुनि, स्था० ९ उ० । ज्योतिःस्थाने, यन्मस्थाने
च । नि० १ अ० ३ अ० ३ अ० । आक्षये, सूत्र० १ अ० ११
अ० । स्था० । आव० । आवासे, उ० ५ अ० ।

स्थानस्य पञ्चदशधा निकेपमाह-

नामं उवणादविण, खेत्तऽच्छा उहृ उवरई वसही ।

संजम पगह जोधे, अचन्न गणण संधणा भात्रे ॥ ८३ ॥

तत्र द्रव्यस्थानं-हवारीरज्यदागीरव्यतिरिक्तं, द्रव्याणां सच्चि-
वाचित्तमिन्द्राणां स्थानमाश्रयः । संजस्थानं-जराऽऽदि, ऊर्ध्वा-
वस्तिर्यन्लोकाऽऽदि चेति; यत्र क्षेत्रे स्थानं व्याख्यायते । अस्मा-
कावस्तत्स्थानं-विधा, कायस्थिति-अवस्थितिर्ज्ञेयात् । तत्र का-
यस्थितिः पृथिव्यसंज्ञाया नाम संख्येया वस्तुपिण्यवसर्पिण्यः ।
अवस्थितिस्तु ता पदान्ताः, विकल्पद्रव्याणामसंख्येया वर्षसह-

स्राः, पञ्चेन्द्रियतिथ्यमनुजानां सप्ताष्टौ वा, भवस्थितिस्तु वा-
युक्कचनस्पतिपृथिवीनां त्रिसप्तदशविंशतिवर्षसहस्राऽऽत्मि-
का, तेजसस्त्रीएवहोरात्राणि, द्वीन्द्रियाणां शब्दाऽऽदीनां द्वादश
वर्षाणि, श्रीन्द्रियाणां पिपीलिकानामेकोनपञ्चाशद्वहोरात्राणि,
चतुरिन्द्रियाणां जमराऽऽदीनां वरमासाः, पञ्चेन्द्रियतिथ्यमनु-
व्याणां श्रीणि पट्योपमानि, देवानां नारकाऽऽदीनां च कायस्थि-
तेर्भावादु भवस्थितिः त्रयस्त्रिंशत्सामरोपमाणाति । इयमु-
क्त्या । जघन्या तु सर्वेषामन्तर्मुहुर्ताऽऽत्मिका, नवरं देव-
नारकयोर्दशवर्षसहस्राणीति । अथवा अस्मास्थानं-समयावलि-
कामुहुर्ताहोरात्रपक्रमसत्त्वयनसंघसरयुगपट्यापमसागरोपमो-
त्सर्पिण्यवसर्पिणीगुह्यलपरावर्तातीतानागतसर्वाकार्थमिति ।
ऊर्ध्वस्थानं तु-कायोत्सर्गाऽऽदिकम्, मस्योपलक्षणत्वात्त्रिषदाऽऽ-
द्यपि गृह्यते, उपरतिर्विरतिः, तत्स्थानं-देशे सर्वत्र च आवकसाधु-
विषयम् । वसन्तिस्थानं-यो यत्र ग्रामगृहाऽऽदौ वसति । संयमस्थानं-
संयमः सामायिकचण्डोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धिसूक्ष्म-
संपराये यथाख्यातकृपः, तस्य पञ्चविधस्याप्यसंख्येयानि सं-
यमस्थानानि । किं तदसंख्यम?, इति चेत्, अतीन्द्रियत्वाद्-
र्थस्य न साक्षाद्भिर्देष्टुं शक्यते । आगमानुसारोपमया तूच्यते-
इहैकसमयत्वेन सूक्ष्माग्निजीवा अमंख्येयलोकाऽऽकाशप्रदेशप्र-
माणा उत्पद्यन्ते, तेभ्योऽग्निकायत्वेन परिणता असंख्येयगुणाः,
ततोऽप्यनुभागवन्धाव्यवसायस्थानान्यसंख्येयगुणाः, ततोऽ-
प्यनुभागवन्धाव्यवसायस्थानान्यसंख्येयगुणानि संयमस्थाना-
न्यप्येतावन्त्येवेति सामान्यतः । विशेषतस्तूच्यते-सामायिक-
चण्डोपस्थापनीयपरिहारविशुद्धीनां प्रत्येकमसंख्येयलोकाऽऽका-
शानुचर्यानि संयमस्थानानि सूक्ष्मसंपरायस्यान्तर्मुहुर्लोक-
त्वाद्दन्तर्मुहुर्लोकसमयतुल्याव्यसंख्येयानि संयमस्थानानि, य-
थाख्यातस्य त्वेकमेवाजघन्यात्कृष्टं संयमस्थानम् । अथवा-
संयमभ्रत्यन्तर्गतानि संयमस्थानानि प्राह्याणि; सा चानेन
क्रमेण भवति । तद्यथा-अनन्तचारित्रपर्यायनिष्पादितमेकं
संयमस्थानमसंख्येयसंयमस्थाननिर्वासेन कण्ठकं, तैश्चासं-
ख्येयैर्जनितं षट्स्थानकं, तदसंख्येयाऽऽत्मिका श्रेणीति । प्र-
हस्थानं तु-प्रकर्षेण गृह्यते वाचोऽस्येति प्रग्रहः, प्राह्यवाक्यो
नायक इत्यर्थः । स च लौकिको, लोकोत्तरश्च । तस्य स्थानं
प्रग्रहस्थानम् । लौकिकं नावत्पञ्चविधम् । तद्यथा-राजा, युवराजो,
महत्तरः, अमात्यः, कुमारश्चेति । शोकोत्तरमपि पञ्चविधम् । त-
द्यथा-आचार्योपाध्यायप्रवृत्तिम्यविरगणावच्छेदिभेदात् । यो-
धस्थानं पञ्चधा । तद्यथा-लीढप्रत्यालीढवैशाखमरुद्वस-
मपादजेदात् । अचलस्थानं तु-चतुर्धा, सादिसपर्यवसानभे-
दात् । तद्यथा-सादिसपर्यवसानं परमाववादेर्द्वयस्यैकप्रदेशाऽऽ-
दाववस्थानं जघन्यत एक समयम्, उत्कृष्टतश्चासंख्येयकाल-
मिति । साद्यपर्यवसानानां सिद्धानां त्रिविधवत्कारूपम्; अनादि-
सपर्यवसानमतीताकारूपस्य शैलेयवस्थाऽन्त्यसमये कामं-
णैर्जलशरीरभक्ष्यत्वानां चेति । अनाद्यपर्यवसानं धर्माध-
र्माऽऽकाशानामिति । गणनास्थानम्-एकस्यादिकं शीर्षप्रहेलि-
कापर्यन्तम् । सन्धानस्थानं विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । पुनर-
प्येकैक विधा, त्रिसाञ्चिभेदात् । तत्र द्रव्यविशेषस्थानं
कञ्चुकाऽऽदेः । आञ्चिभेदस्थानं तु पद्मोत्पद्यमानतन्वादेरिति ।
नावस्थानमपि-प्रशस्ताप्रशस्तज्ज्ञेया । तत्र प्रश-
स्ताञ्चिज्ज्ञावस्थानमुपशमकषेयमाशोदतो । जन्तो-

रपुर्वसंयमस्थानान्यच्छिन्नाभ्येव भवन्ति ; भणिष्यतिरेकेण वा प्रवर्तमानकण्डकस्येति । छिन्नप्रशस्तभावसन्धानं पुनरौ-
पशमिकाऽऽदिजायादौषधिकाऽऽदिनाधानतरगतस्य पुनरपि
शुक्लपरिणामधतस्तत्रैव गमनम् । अप्रवास्ताच्छिन्नभावस-
न्धानमुपशमभ्येयम् । प्रतिपत्तौऽविशुद्धयमानपरिणा-
मस्थानगतानुबन्धिमिथ्याबोध्यं यावत्, उपशमभणिमत्त-
रेणापि कषायवशादध्यायवसायस्थानान्युत्तरोत्तराण्यव-
गाहमानस्य वा इति । अप्रशस्तच्छिन्नसन्धानं पुनरौषधि-
कभावादौपशमिकाऽऽदिभावात्तरसंक्राप्तौ सत्यां पुनस्तत्रैव
गमनमिति । इह द्वारद्वयं यौगपद्येन व्याख्यातम् । तत्र सन्धा-
नस्थानं कथ्यविषयम्, इतरत्तु जावविषयमिति । उक्तं स्थानम् ।

अथवा भावस्थानं कषायाणां यत् स्थानमिह परि-
गृह्यते, तेषामेव जेतुद्रव्यत्वेनाधिकृतत्वात्तेषां
किं स्थानं, यदाभित्य च ते भवन्ति ? शब्दा-
ऽऽदिविषयानाभित्य च ते भवन्तीति

तद्विशंयति-

पंचसु कापगुणेषु, सहकरिसरमस्त्वगंधेषु ।

जस्म कमाया वद्धं-नि मूलठाणं तु संसारे ॥ ८४ ॥

तत्रेच्छाऽनङ्गरूपः कामः, तस्य गुणाः, यानाभित्य चासौ चेतसो
विकारमादशयति । ते च शब्दरूपशरमरूपगन्धाः, तेषु पञ्चस्वार्थ-
व्यस्तेषु समस्तेषु वा विषयभूतेषु, यस्य जन्तोर्विषयसुखापपासो-
न्मुखस्यापरमार्थदर्शिनः संसाराजिष्वक्किणो रामद्वेषतिमोप-
प्लुतमनोक्तेतरविषयोपलब्धौ सत्यां कषाया वर्तन्ते प्रादुर्भवन्ति, त-
न्मूलञ्च संसारपादपः प्रादुर्भवतीत्यनः शब्दाऽऽदिविषयोदभूत-
कषायाः, संसारे संसारविषय, मूलस्थानमवेति । एतदुक्तं भवति-
रागाऽऽद्युपहतचेताः परमार्थमजानानोऽनतत्त्वभावेऽपि तत्स्व-
भावाऽऽरोपणेनान्धाद्व्यवधतमः कामी मोदते । तत आह-

" दृश्यं वस्तु पर न पश्यति जगत्पन्धः पुरोऽशस्थितं,
रागाश्चस्तु यदस्ति तत्परिहरन् यथास्ति तत्पश्यति ।

कुन्देन्दोवरपूर्णचन्द्रकलशभीमलतापल्लवा-

नारोप्याशुचिराशिषु प्रियतमागात्रेषु यन्मोदते ॥ १ ॥ "

द्वेषं वा कर्कशशब्दाऽऽदौ वज्रतीति । ततश्च मनोक्तेतरशब्दाऽऽ-
दिविषयाः कषायाणां मूलस्थानं, ते च संसारस्येति गाथाता-
त्पर्यार्थः । आच्चा० नि० १ भू० २ अ० १ उ० । उक्तं । नि०
चू० । सूत्रं ।

कहि णं भंते ! बादरपुढविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा
पाणत्ता ? गोयमा ! सट्ठाणेणं अट्ठसु पुढवीसु । तं
जहा-रयणप्पभाए, सक्करप्पजाए, बाज्जुयप्पजाए, पंक्-
प्पजाए, धूमप्पजाए, तपप्पजाए, तपतपप्पजाए, अहे
सत्तमाए ईसिप्पजाराए, अहोहोए पायात्तेसु जवणेसु
जवणपत्थेसु निरएसु निरयावत्तियासु निरयपत्थेसु, उ-
हल्लोए कप्पेसु विमाणेसु विमाणावत्तियासु विमाणपत्थ-
केसु, तिरियल्लोए टंकेसु कूडेसु सेत्तेसु सिंहस्सि पम्भारेसु
विजयेसु वक्कारेसु वासेसु वासहरपण्वएसु वा वेत्तासु वे-
इयासु दांरेसु तोरणेसु दीवेसु समुदेसु । एत्थ णं बादरपुढ-
विकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । उववाएणं होयस्स

असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं होयस्स असंखेज्जइभागे,
सट्ठाणेणं होयस्स असंखेज्जइभागे ।

'कहि णं भंते !' इत्यादि । (कहि स्ति) कस्मिन्, ' णं ' शब्दो
वाक्यान्तकूरे । जइस्तेति परमगुर्वामन्त्रणम् । बादरपृथिवी-
कायिकानां पर्याप्तानां स्थानानि स्वस्थानाऽऽदीनि प्रकृतानि प्रकृति-
तानि । एवं गौतमस्वामिना प्रश्ने कृते भगवान् वर्तमानस्वाभ्याह-
गौतम । " सट्ठाणेणं " इत्यादि । ननु गौतमोऽपि जगवानुपवि-
तकुशलमूलो गणधरः तीर्थकरजायितमानृकापदभ्रवणमात्रा-
वात्प्रकृष्टभुतज्ञानाऽऽवरणकृत्योपशमभ्रतुर्वशपूर्वविन् सर्वोत्तर-
सन्निपातो विवक्षितार्थप्रतिज्ञानसमन्वित एव, ततः किमर्थं पृ-
च्छति ? न हि चतुर्दशपूर्वविदः सर्वोत्कृष्टभुतज्ञविश्वसमन्वितस्य
किञ्चित् प्रज्ञापनीयमविदितमस्ति । यत उक्तम् - " संखाइए धि
भवे, साहह जं वा पुरो व पेच्छेज्जा । नयणं अणाइसंसी, वि-
याणइ एस छुउमन्थो " ॥ १ ॥ सत्यमेतद् । केवलं जानन्नेव
गौतमस्वामी भगवान् अन्यत्र विनयेन्यः प्रतिपाद्य तत्सम्प्रत्य-
यनिमित्तं विवक्षितार्थं पृच्छति । यदि वा-प्रायः सर्वत्र गणधर-
प्रश्नोर्ध्वकरनिर्वचनरूपं सूत्रम्, अतो भगवानार्थश्यामोऽपीत्यर्थमेव
सूत्रं रचयति । अथवा सम्भवति तस्यापि गणभूतो गौतमस्वा-
मिनोऽनाजोगः, छुउमन्थत्वात् । उक्तं च - " न हि नामानाजोगः, उउमन्थ-
स्येह कस्यचिच्चास्ति । ज्ञानाऽऽवरणीयं हि, ज्ञानाऽऽवरणप्रकृतिक-
र्म ॥ १ ॥ " ततो जानसशयः सन् पृच्छतीति न कश्चिदोप- । ' गोय-
मा ! ' इति लोकप्रथितमहाविशिष्टगोत्राभिधायकपमाऽऽमन्त्रण-
ध्वनिः । हे गौतम ! गौतमगोत्रति भावार्थः । (सट्ठाणेणं इति) स्व-
स्थानं यत्राऽऽसते बादरपृथिवीकायिकाः पर्याप्ताः, आसनाश्च व-
र्णाऽऽदिविजागेनाऽऽदृष्टुं शक्यन्ते तत्स्वस्थानमिति भावः । स्वस्थान-
ग्रहणमुपपातसमुदात्तस्थाननिगूयर्थम्, तेन स्वस्थानेन, स्वस्थानमङ्गी-
कृत्येति ज्ञावः । अष्टासु पृथिवीषु, सर्वत्र बादरपृथिवीकायिकानां
पर्याप्तानां स्थानानीति योगः । ता एवाष्टौ पृथिवीनामप्राहमाह-
" तं जहा " इत्यादि । तद्यथा-रत्नप्रजायां यावदष्टम्यामीषत्-
प्राग्भारयाम्, तथाऽधोलोके-पातालेषु पातालकलशेषु बलया-
मुखप्रभृतिषु, जवनेषु भवनपतिनिकायाऽऽवासकरूपेषु भवनभू-
मिकारूपेषु । इह जवनग्रहणेन भवनानामेव केवलानां ग्रहणम्,
भवनप्रस्तटग्रहणेन तु भवनानामपान्तरालस्यापि; तथा नरकेषु
प्रकीर्णकरूपेषु नरकाऽऽवासेषु, नरकाऽऽवसिकासु आचलिका-
व्यवस्थितेषु नरकाऽऽवासेषु, नरकप्रस्तटेषु नरकभूमिकारूपेषु,
अत्रापि नरकनरकाऽऽवसिकाग्रहणेन केवला एव नरकाऽऽ-
वासाः परिगृह्यन्ते, नरकप्रस्तटग्रहणेन तु नरकापान्तरालम-
पि । कर्त्तृलोके-कल्पेषु मौधर्मिकाऽऽदिकल्पेषु, अनेन छा-
दश देवलोकपरिग्रहः । विमानेषु ग्रैवेयकमम्बन्धिषु प्रकीर्णक-
रूपेषु, विमानाऽऽवसिकासु आचलिकाप्रविष्टेषु ग्रैवेयकाऽऽ-
दिविमानेषु, विमानप्रस्तटेषु विमानभूमिकारूपेषु; अत्रापि
प्रस्तटग्रहणे विमानान्तरालभाविनामपि यथासंनयभाविनां
बादरपर्याप्तपृथिवीकायिकानां स्थानपरिग्रहार्थः; तथापि निर्य-
ग्भोके-टङ्केषु छिन्नटङ्केषु, कूटेषु सिन्धुऽऽयानकूटप्रभृतिषु, शैलेषु
शिखरहानपर्वतेषु, शिखरिषु शिखरयुक्तेषु पर्वतेषु, प्राग्जारेषु
ईषत्कुञ्जेषु, विजयेषु कञ्जाऽऽदिषु, वक्कारेणु धिद्युत्प्रजाऽऽ-
दिषु पर्वतेषु, वक्केषु जरताऽऽदिषु, वक्केधरेषु हिमयडादिप-
र्वतेषु, वेत्तासु समुद्राऽऽदिपानायरमणजमिषु, वेदिकासु
अम्बुद्वीपजगत्यादिसंन्यानीषु, द्वारेषु विजयाऽऽदिषु, तोर-

जेषु ह्यग्राऽऽदिसंस्थितेषु, किं बहुना !, सामस्येन सर्वेषु
ह्येषु समुद्रेषु । “एतथ ए” इत्यादि । अत्र यत्तेषु स्थानेषु बा-
रपृथिवीकायिकानां पर्याप्तानां स्थानानि प्रकृतानि, मया, अ-
न्यैरपि तीर्थकृद्भिः । “ उववाएण ” इत्यादि । उपपातो बा-
रपृथिवीकायिकानां पर्याप्तानां यदनन्तरमुक्तं तत्प्राप्त्याभि-
व्यमिति भावः, तेनोपपातमङ्गीकृत्यति भावः । लोकस्य चतु-
र्दशरज्ज्वात्मकस्यासङ्ख्येयभागे । अत्रैके व्याचक्रते-अनुसृ-
नयो विचित्रः, ततो यदा परिस्थुः अजुसुवनयशनेन बा-
रपृथिवीकायिकाः पर्याप्ताभिन्यन्ते, तदा ये स्वस्थानप्राप्ता आहा-
राऽऽदिपर्याप्तपरिसमाप्त्या विशिष्टविपाकतो बा-रपृथिवी-
कायिकाऽऽयुर्वेदयन्ते, त एव द्रष्टव्याः, तापान्तरालगतावपि, त-
दानीं विपाकाऽऽयुर्वेदनासंभवात् । स्वस्थानं च तेषां रत्नप्रभाऽऽ-
दिकं समुदितमाप लोकस्यासङ्ख्येयभागे वर्तते । तत उपपाते-
नापि लोकस्यासङ्ख्येयभागगता वेदितव्याः । अन्ये त्वभिदध-
ति-पर्याप्ता हि नाम-बा-रपृथिवीकायिकाः सर्वस्तोकाः, ततस्ते-
ऽपान्तरालगतावपि परिगृह्यमाणा लोकस्यासङ्ख्येयजाग एव-
ति न कश्चिद्विशेषः । तथा च-समुदघातेनापि लोकस्यासङ्-
ख्येयभाग एव वदन्ते । अन्यथा समुदघातावस्थायामपि
स्वस्थानानिरेकेण क्लृप्तान्तरवर्तित्यसंभवादसङ्ख्येयभागवर्तिता
नोपपद्यत इति । तत्त्वं पुनः केवद्विनो विदन्ति, विशिष्टभुनविदो
वा । तथा- (समुघाएणं लोयस्स असंखेज्जइ जागे इति)
समुदघातेन समुदघातमधिकृत्य, लोकस्यासङ्ख्येयभागे । इय-
मत्र भावना-यदा बा-रपृथिवीकायिकपर्याप्तयुष्माद्याप्यती-
युषा, निरुपक्रममायुषा वा त्रिभागाऽऽद्यवशेषायुषः परजत्रिकमा-
युर्वेदा मारणान्तिकसमुदघातेन समवदन्त्यन्ते, तदा ते वि-
कृतःऽऽत्मप्रदेशदण्डा अपि लोकस्यासङ्ख्येयतम एव भागे व-
र्तन्ते, स्तोकाश्चात् । बा-रपृथिवीकायिकपर्याप्तयुष्माद्याप्यती-
णमिति पर्याप्तबा-रपृथिवीकायिका अपि लभ्यन्ते । इह पूर्वं
पृथिव्यादिषु स्वस्थानमात्रमुक्तम् । इदानीं स्वस्थानेनापि
कियति लोकस्य भागे वर्तन्ते इति निरूपयन्ति- (सट्टाणेण
लोयस्स असंखेज्जइ जागे इति) स्वस्थान रत्नप्रभाऽऽदि । तच्च
समुदितमपि लोकस्यासङ्ख्येयभागवर्ति । तथाहि-रत्नप्रभा अ-
शीतियोजनसहस्राधिकलक्षप्रमाणपरिमाणभावा, एव शेषा अ-
पि पृथिव्यः स्वस्थानभावेन वक्तव्याः । पातालकक्षशा अपि
योजनलक्षावगाहाः, नरकाऽऽवासास्त्रिसहस्रयोजनोच्छ्रयाः, वि-
मानान्यापि ह्यत्रिशयोजनशतबहुलानि; ततः सर्वेषामपि परि-
मितभावात् समुदितानामप्यसङ्ख्येयजागवर्तिनैवेति ॥

कहि णं भंते ! बा-रपुदविकाइयाणं अपज्जत्तगाणं
ठाणा पस्सत्ता ? । गोयमा ! जत्थेव बा-रपुदविकाइयाणं
पज्जत्तगाणं ठाणा पस्सत्ता, तत्थेव बा-रपुदविकाइयाणं
अपज्जत्तगाणं ठाणा पस्सत्ता । उववाएणं सव्वलोए, समु-
घाएणं मव्वलोए, सट्टाणेणं लोयस्स असंखेज्जइ जागे ॥

बा-रपृथिवीकायिकसूत्रे- (उववाएणं सव्वलोए, स-
मुघाएणं मव्वलोए इति) इहापर्याप्ता बा-रपृथिवीकायिका
अपान्तरालगतावपि स्वस्थानेऽपि चापर्याप्तबा-रपृथिवीका-
यिकाऽऽयुर्विशिष्टविपाकतो वेदयन्ते, तथा देवनैरयिकवज्रेभ्यः
शेषसर्वकायेभ्यश्चोपपद्यन्ते, उद्वृत्ता अपि च देवनैरयिकवज्रेषु
शेषेषु सर्वेष्वपि स्थानेषु गच्छन्ति । ततोऽपान्तरालगतावपि च-

समाना अमी गृह्यन्ते इति । प्रभूताश्च स्वभावतोऽपीत्युपपातेन
समुदघातेन च सर्वलोके वर्तन्ते । अन्ये तु अभिदधति-स्वभावत
एवामी बहव इति, उपपातेन समुदघातेन च सर्वलोकव्यापिनः,
तत्रोपपातः केपाश्चिद्वक्तव्या, तत्र अजुगतिः सुप्रतीता । वक्तव्या-
पना चैवम् अत्र यदेव प्रथमं वक्रमेके सहर्न्ति, तदेवापरे तद्व-
क्तदेशमापूरयन्ति; एवं द्वितीयवक्तदेशसंहरणेऽपि, तत्रोपपा-
वपि प्रवाहतो निरन्तरमापूरणं जावनीयम् । (सट्टाणेणं लोय-
स्स असंखेज्जइ जागे इति) यथा पर्याप्तानां भावित, तथा अ-
पर्याप्तानामपि भावनीयम्, तन्निरर्थक्येस्तेषामुत्पादभावात् ।

कहि णं भंते ! सुहुमपुदविकाइयाणं पज्जत्तगाणं
अपज्जत्तगाणं य ठाणा पस्सत्ता ? । गोयमा ! सु-
हुमपुदविकाइया जे पज्जत्तगा, जे य अपज्जत्तगा,
ते सव्वे एगविहा अविसेसा अनाणत्ता सव्वलोए
परिवावग्गा एणत्ता समणाउसो ! । प्रह्मा ० ९ पद ।

कहि णं जंते ! अणंतरोववस्सगायपुदविकाइयाणं
ठाणा पस्सत्ता ? । गोयमा ! सट्टाणेणं अट्टसु पुदवीसु । तं
जहा-रयणप्पजा जहा सट्टाणपदे ० जाव दीवसमुदेषु । एतथ
एणं अणंतरोववस्सगाणं बा-रपुदविकाइयाणं ठाणा पस्स-
त्ता । उववाएणं मव्वलोए, समुघाएणं सव्वलोए, सट्टाणेणं
लोयस्स असंखेज्जइ जागे । (ज०) सट्टाणेणं सव्वेसिं जहा
ठाणपदे, तेसिं पज्जत्तगाणं बायराणं उववायममुघायस-
ट्टाणाणि जहा तेसिं चैव अपज्जत्तगाणं बा-रपुदविकाइयाणं, सुहुमा-
णं सव्वेसिं जहा पुदवीकाइयाणं जणिया, तहेव भाणिय-
व्वा ० जाव वणस्सइकाइय ति । ज० ३४ श० १ उ० ।

कहि णं जंते ! बा-रपुदविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा
पस्सत्ता ? । गोयमा ! सट्टाणेणं सत्तसु घणोदधिसु सत्तसु
घणोदधिवल्लेषु, अट्टोए पायालेसु जवणेषु जवणपत्थ-
केसु, उट्टोए कप्पेसु विमाणेषु विमाणावालियासु विमाण-
पत्थकेसु, तिरियलोए अगकेसु तलापसु सरेसु नदीसु दहेसु
वावीसु पुक्खरिणीसु दीहियासु गुंजालियासु सरेसु सरप-
तियासु सरसरपेतियासु चिन्नपेतियासु उज्जरेसु णिज्जरेसु
चिन्नलेसु, पल्लेसु वेण्णिणेषु दीवेषु समुदेषु सव्वेसु चैव
जहासएसु जलहाएसु जल्लूभिआसु । एतथ णं बा-रपुदविकाइ-
याणं पज्जत्तगाणं ठाणा पस्सत्ता । उववाएणं लोय-
स्स असंखेज्जइ जागे ० । कहि णं भंते ! बा-रपुदविकाइयाणं
अपज्जत्तगाणं ठाणा पस्सत्ता ? । गोयमा ! जत्थेव बा-र-
पुदविकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा, तत्थेव बा-रपुदविकाइ-
याणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पस्सत्ता । उववाएणं सव्वलोए,
समुघाएणं सव्वलोए, सट्टाणेणं लोयस्स असंखेज्जइ जागे ।
कहि णं भंते ! सुहुमपुदविकाइयाणं पज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं
ठाणा पस्सत्ता ? । गोयमा ! सुहुमपुदविकाइया जे य
पज्जत्तगा, जे य अपज्जत्तगा, ते सव्वे एगविहा अविसेसा

अनाणत्ता मव्वद्वोए परियावन्नगा पणत्ता समणाउसो ! ।
 कहि णं भंते ! बादरतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पण-
 त्ता । गोयमा ! सट्ठाणेणं अंतोमणस्मखेत्ते अट्ठाइज्जेसु
 दीवसमुहेसु निव्वाधाए पन्नरमसु कम्मज्जीसु वाघापं प-
 रुष पंचसु महाविदेहेसु । एत्थ णं बादरतेउकाइयाणं पज्ज-
 त्तगाणं ठाणा पणत्ता । उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइ-
 ज्ञागे, समुग्घाएणं द्वायस्स असंखेज्जइज्ञागे, सट्ठाणेणं
 लोयस्स असंखेज्जइज्ञागे । कहि णं भंते ! बादरतेउ-
 काइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । गोयमा ! जत्थेव
 बादरतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा, तत्थेव बादरतेउका-
 इयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । उववाएणं लोयस्स
 दोसु उट्ठकवामेसु तिरियद्वोपतट्टे य, समुग्घाएणं सव्वलोए,
 सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइज्ञागे । कहि णं भंते ! सु-
 हुमतेउकाइयाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं य ठाणा पण-
 त्ता ? गोयमा ! सुहुमतेउकाइयाणं जे पज्जत्तगा अपज्जत्त-
 गा य, ते सव्वे एगविहा अविसेसा अनाणत्ता सव्वलोए प-
 रियावन्नगा पणत्ता समणाउसो ! । कहि णं भंते ! बादर-
 वाउकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । गोयमा ! सट्ठाणे-
 णं सत्तसु घणवाएसु, सत्तसु घणवायवलएसु, सत्तसु तणु-
 वाएसु सत्तसु तणुवायवलएसु, अट्ठोलोए पायालेसु जवणेसु
 जवणपत्थमेसु जवणच्छिंदंसु जवणनिकखुंदंसु निरएसु नि-
 रयावन्नियासु निरयपत्थमेसु निरयच्छिंदंसु निरयनिकखु-
 मेसु, उट्ठलोए कप्पेसु विमाणेसु विमाणावलियासु विमाण-
 पत्थमेसु विमाणच्छिंदंसु विमाणनिकखुंदंसु, तिरियलोएसु
 पाईणदाहिएउदीणेसु सव्वेसु चेव लोगागासच्छिंदंसु लो-
 गनिकखुंदंसु य । एत्थ णं बादरवाउकाइयाणं पज्जत्तगाणं
 ठाणा पणत्ता । उववाएणं द्वायस्स असंखेज्जेसु जागेसु,
 समुग्घाएणं द्वायस्स असंखेज्जेसु जागेसु, सट्ठाणेणं द्वा-
 यस्स असंखेज्जेसु भागेसु । कहि णं भंते ! बादरवाउका-
 इयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! जत्थेव
 बादरवाउकाइयाणं पज्जत्तगाणं, तत्थेव बादरवाउकाइ-
 याणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । उववाएणं सव्व-
 लोए, समुग्घाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जे-
 सु भागेसु । कहि णं भंते ! सुहुमवाउकाइयाणं पज्जत्ता-
 पज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! सुहुमवाउकाइ-
 याणं जे पज्जत्ता अपज्जत्ता य, ते सव्वे एगविहा अवि-
 सेसा अनाणत्ता सव्वद्वोयपरियावन्नगा पणत्ता समणाउ-
 सो ! । कहि णं भंते ! बादरवणस्सइकाइयाणं पज्जत्त-
 गाणं ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! सट्ठाणेणं सत्तसु घ-
 णोदीसु सत्तसु घणोदीहवलएसु, अट्ठोलोए पायालेसु ज-
 वणेसु जवणपत्थमेसु, उट्ठलोए कप्पेसु विमाणेसु विमा-

णावलियासु विमाणपत्थमेसु, तिरियद्वोए अगडेसु तला-
 गेसु नदीसु दहेसु बावीसु पुक्खरिणीसु दीहियासु गुं-
 जालियासु सरेसु सरपंतियासु सरसरपंतियासु बिलपंतिया-
 सु उज्जरेसु निज्जरेसु चिन्नलेसु पल्ललेसु वप्पिणेसु दीवेषु
 समुहेसु सव्वेसु चेव जल्लासएसु जल्लालेसु । एत्थ णं बा-
 दरवणस्सइकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता । उव-
 वाएणं सव्वलोए, समुग्घाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं द्वा-
 यस्स असंखेज्जइज्ञागे । कहि णं भंते ! बादरवणस्सइका-
 इयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! ज-
 त्थेव बादरवणस्सइकाइयाणं पज्जत्तगाणं ठाणा, तत्थेव
 बादरवणस्सइकाइयाणं अपज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता ।
 उववाएणं सव्वलोए, समुग्घाएणं सव्वलोए, सट्ठाणेणं
 द्वायस्स असंखेज्जइज्ञागे । कहि णं भंते ! सुहुमवणस्स-
 इकाइयाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं य ठाणा पण-
 त्ता ? गोयमा ! सुहुमवणस्सइकाइया जे पज्जत्तगा
 जे अपज्जत्तगा य, ते सव्वे एगविहा अविसेसा अ-
 नाणत्ता सव्वलोयपरियावन्नगा पणत्ता समणाउ-
 सो ! । कहि णं भंते ! बेइदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
 ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! उट्ठलोए तदेकदेसभागे, अ-
 ट्ठोलोए तदेकदेसभागे, तिरियलोए अगडेसु तलाएसु नदी-
 सु बावीसु पुक्खरिणीसु दीहियासु गुंजालियासु सरेसु
 सरपंतियासु सरसरपंतियासु उज्जरेसु निज्जरेसु चिन्न-
 लेसु पल्ललेसु वप्पिणेसु दीवेषु समुहेसु सव्वेसु चेव जल्ला-
 सएसु जल्लालेसु । एत्थ णं बेइदियाणं पज्जत्तापज्जत्ता-
 णं ठाणा पणत्ता । उववाएणं द्वायस्स असंखेज्जइज्ञा-
 गे, समुग्घाएणं द्वायस्स असंखेज्जइज्ञागे, सट्ठाणेणं द्वा-
 यस्स असंखेज्जइज्ञागे । कहि णं भंते ! तेइदियाणं प-
 ज्जत्तापज्जत्तगाणं ठाणा पणत्ता ? गोयमा !
 उट्ठलोए तदेकदेसभाए, अट्ठोलोए तदेकदेसभाए,
 तिरियद्वोए अगडेसु तलाएसु बावीसु पुक्खरिणीसु दी-
 हियासु गुंजालियासु सरेसु सरपंतियासु सरसरपंतियासु
 चिन्नपंतियासु उज्जरेसु निज्जरेसु चिन्नलेसु पल्ललेसु
 वप्पिणेसु दीवेषु समुहेसु सव्वेसु चेव जल्लासएसु ज-
 ल्लालेसु । एत्थ णं तेइदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा
 पणत्ता । उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइज्ञागे, समुग्घाएणं
 द्वायस्स असंखेज्जइज्ञागे, सट्ठाणेणं द्वायस्स असंखेज्जइ-
 ज्ञागे । कहि णं भंते ! चउरिदियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
 ठाणा पणत्ता ? गोयमा ! उट्ठलोए तदेकदेसभाए, अट्ठोलोए
 तदेकदेसभागे, तिरियलोए अगडेसु तलाएसु बावीसु पु-
 क्खरिणीसु दीहियासु गुंजालियासु सरेसु सरपंतियासु सर-
 सरपंतियासु निज्जरेसु उज्जरेसु चिन्नलेसु पल्ललेसु वप्पि-

ककलककासा कुरहियासा असुजा नरगा असुजा नरगेसु
बेअणाओ । एत्थ णं तमतपापुढविनेरइयाणं ठाणा पणत्ता ।
उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभाए, समुग्घाएणं लोयस्स
असंखेज्जइनाए, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइभाए । त-
त्थ णं बहुवे तमतपापुढविनेरइया परिवसंति । कात्ता, काला-
जासा, गंजीरलोमहरिसा, जीमा, उक्तासणया, परमकिंहा
बळेणं पणत्ता समणाउसो । ते णं निचं भीया निचं
तत्था निचं उच्चिग्गा निचं परमपमुभसंबळं नरगभयं प-
ण्णुज्जवमाण्णा विहरंति ।

“आत्तीयं वत्तीसं, अट्ठावीसं च होइ वीसं च ।

अट्ठारस सोलसगं, अट्ठारमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥

अट्ठार वत्तीसं, छब्बीसं चेव सयसहस्सं तु ।

अट्ठारस सोलसगं, चोइसमादियं तु उट्ठीए ॥ २ ॥

अण्णतिवन्न सहस्सा, उवरिमहो वज्जिज्जण तो जणियं ।

मज्जे उ तिसु सहस्से-सु होति नरगा तमतपाए ॥ ३ ॥

तीसा य वक्खीसा, पन्नरस दत्तेव सयसहस्साई ।

तिभि य पंचूणेणं, पंचेव अणुत्तरा नरगा ॥ ४ ॥ ”

कहि णं भंते ! पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पज्जत्ताप-
ज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । गोयमा ! उल्लोए तदेकदे-
सभाए, अट्ठाओए तदेकदेसभाए, तिरियलोए अगंसेसु
तलाएसु नदीसु देसेसु चारीसु पुक्खारिणीसु दीहियासु
मुंजाभियासु सरेसु सरपंतियासु सरसरपंतियासु बिलपंति-
यासु उज्जरसेसु निज्जरेसु चिद्धलेसु पद्धलेसु वाप्पिलेसु दीवेसु
समुद्रेसु सन्धेसु चेव जलासएसु जलट्ठाणेसु । एत्थ णं पं-
चिदियतिरिक्खजोणियाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पण-
त्ता । उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं लो-
यस्स असंखेज्जइनागे, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइनागे ।

कहि णं भंते ! मणुस्साणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा
पणत्ता ? गोयमा ! अंतोमणुस्सगित्ते पणयात्तीसाए
जोयणसयसहस्सेसु अट्ठाइज्जेसु दीवसमुद्रेसु पन्नरससु
कम्मज्जमीसु तीसाए अकम्मज्जमीसु उप्पत्ताए अंतरदीवेसु ।
एत्थ णं मणुस्साणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । उ-
ववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं सव्वज्जोणं,
सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइनागे ।

कहि णं भंते ! भवणवासीणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पणत्ता ? कहि णं भवणवासी देवा परिवसंति ? गो-
यमा ! इमीने रयणपज्जाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसय-
सहस्सवाइत्ताए उवरि एणं जोयणसहस्सं उग्गाहिता, हेट्ठा
वेगं जोयणसहस्सं वज्जिज्जा, मज्जे अट्ठारत्तारि जोयणसय-
सहस्सं, एत्थ णं भवणवासीणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं

सत्त भवणकोदीओ वावत्तारि च जवणावाससयसहस्सा
हवंतीति मक्ख्वायं । ते णं भवणा वार्हि वट्ठा, अंतो स-
मचउरंसा, अइ पुक्खरकभियासंठाणसंठिया उकिंसंतर-
विउल्लंगजीरस्तातफलिहा पागारट्ठालयकवाकतोरणपाकि-
दुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलज्जुसंदिपरिवारिया अ-
उज्जा सया जया सया अजेया सदा गुत्ता अरुयात्तकोट्ट-
रइया अरुयात्तकवयणमात्ता खेमा सिवा किंकरापरमंको-
वरक्खिया लाउल्लोइयमहिया गोसीससरसरत्तचंदनदह-
रदिक्खपंचंगुमित्ता उवचियचंदणकल्लसा चंदणधरसुक-
यतोरणपकिदुवारदेसजागा आमत्तोसत्तविउल्लवट्ठवग्घा-
रियमल्लदामकल्लावा पंचवन्नसरससुरभिमुक्कपूप्फपुंजाव-
यारकभिया कात्तागुरुपरवत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तु-
याभिरामा मुगंधवरमंधगंधिया गंधवट्ठीनूया अच्छरगण-
संघसंकिम्मा दिव्वत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तुत्तु-
च्छ सण्हा सण्हा पट्ठा मट्ठा एहीरया निम्मत्ता निप्पंका
निक्कंरुच्छया सप्पभा सभिरिया सज्जोया पासादीया
दरिसणिज्जा अनिरुवा पटिरुवा । एत्थ णं जवणवासी-
णं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । उववाएणं
लोयस्स असंखेज्जइभागे, समुग्घाएणं लोयस्स असंखे-
ज्जइनागे, सट्ठाणेणं लोयस्स असंखेज्जइनागे । तत्थ णं
बहुवे जवणवासी देवा परिवसंति ।

तं जहा-

“मसुरा नागसुवन्ना, भिज्जू अग्गी य दीव उट्ठी य ।

दिभि पवणथणियणामा, दसहा एए भवणवासी ॥ १ ॥ ”

चूनामणिमज्जरपणज्जसणा फणिगल्लवडरपुष्पकल्लसंकि-
उप्पेसा सीहमगरमयंकअस्सवरवक्खमाणनिज्जुत्तचित्ताच्चि-
मता मुरूवा महिहिया महज्जुतिया महायसा महावन्ना
महाणुजावा महासोक्खा हारविराइयवत्था कदगनु-
दियथंभियज्जुया अंगदकुंरुत्तमट्ठगंदतल्लकल्लपीठधारं वि-
चित्तइत्थाजरणा विचित्तमात्तामउल्लिमउत्ता कट्ठाणगपव-
रवत्थपरिहिया कट्ठाणगपवरमट्ठाणुलेवणधरा भासुरबोदी
पद्धववणमालधरा दिव्वेणं वळेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं
फासेणं दिव्वेणं संघयणेणं दिव्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इ-
ट्ठीए दिव्वाए जुत्तीए दिव्वाए पज्जाए दिव्वाए ढायाए दि-
व्वाए अक्कीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेस्साए दस दिसाओ
उज्जोवेमाणा पज्जाभेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भवणा-
वाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं
साणं तायत्तीसाणं साणं साणं लोयपात्ताणं साणं साणं
अग्गमहिसीणं साणं साणं परियाणं साणं साणं अणीयाणं
साणं साणं अणीयाद्विर्वेणं साणं साणं आयरक्खरेवसाह-

स्सीणं अश्वेसिं च बहूणं भवणवासीणं देवाण य देवीण य आदेवच्च पोरेवच्चं सामितं भट्टितं महत्तरगत्तं आ-
णाईसरसेणावच्च कारेमाणा पाझेमाणा मःया हयनट्णी-
यवाइयतंत। तसतालतुमियघणमुङ्गपहुप्पवाइयरेणं दि-
व्वाइं भोगजोगाईं जुंजेमाणा विहरंति ।

कहि णं जंतं ! असुरकुमाराणं देवाणं पज्जत्तापज्ज-
त्ताणं ठाणा पम्पत्ता ?, कहि णं भंतं ! असुरकुमारा देवा
परिवसंति ?। गोयमा ! इमीसे रयणप्पत्ताए पुढवीए अ-
सीउत्तरजोयणसयसहस्सवाइस्साए उवरि एगं जोयणस-
हस्सं उग्गाहित्ता, हेट्ठा वेगं जोयणसहस्सं बज्जित्ता, पज्जे
अट्ठहत्तरे जोयणसयसहस्से वाइस्साए । एत्थ णं असुर-
कुमाराणं देवाणं चोवडिजवणावाससयसहस्सा जवंतीति
मक्खायं । ते णं भवणा बाहिं बट्ठा, अंतो चउरंसा, अइं
पुक्खरकप्पियासंठाणमंत्रिया किअंतरनिउलंगंजीरक्खाय-
फलिहा पागारऽहालयकवाडतोरणपदिदुवारदेसभागा जंत-
सयग्घिमुसल्लभुसंदिपरिवारिया अउज्जा सदा सया बलया
सदा गुत्ता अमयाला कोडगरइया अट्ठपालकयवन्नमाला
खेमा सिवा किंकरामरदंमोवरक्खिया झाउल्लांइयमहिंया गो-
मीससरमरत्तचंदणदहरदिअपंचंगुलितला उवचियचंदण-
कलसा चंदणयसुकयतोरणपदिदुवारदेसजागा आसत्ता-
सत्तविउलवट्ठग्घारियमल्लदामकलावा पंचवत्तसरसमुरजि-
मुक्कपुप्फपुंजोवयारकप्पिया कालागुरुपवरकुंदुरुक्कनुरुक्क-
रउजंतधूवमपघंयंतंगंथुदुयाभिरामा सुगंधवरगंधगंधिया गंध-
वट्ठिभूया अट्ठरगणसंघसंबिकिस्सा दिव्वत्तुमियसहसं-
पक्षंदिया सव्वरयणामपा अट्ठा सयहा घट्ठा मट्ठा नीरिया
निम्मल्ला निप्पंका निकंकमच्छाया सप्पभा ससिरिया सल-
ज्जाया पासाइया दरिसणिज्जा अभिरुवा पदिरुवा । एत्थ
णं असुरकुमाराणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पम्पत्ता ।
उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे, ममुग्घाएणं लोयस्स
असंखेज्जइभागे, सट्ठाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे । तत्थ
णं बह्वे असुरकुमारा देवा परिवसंति । कात्ता, लोहितक्खा,
विज्जोट्ठा, भवत्तपुप्फदंता, असियकेसा, वामेयकुंदलधरा, अ-
इचंदणाणुभिन्नगत्ता ईसीसिलिधपुप्फपगामाईं असंकिन्नि-
ट्ठाईं सुहुपाईं वत्थाईं पवरपरिहिया, वयं च पढमं समइकंता,
विइयं च असंपत्ता, जेदे जोव्वणे बट्ठमाणा तलभंगयतु-
दियपवरजूसणनिम्मल्लनिरयमाणिरयणमंदिपज्जुया दत्तमु-
हामंदियऽगहत्था चूदामणिविचित्तविधगता सुरूवा मदि-
हिया महज्जुइया महायसा महव्वला महाणुजागा महामो-
क्खा हारविराइयवत्था कदयतुदिययंभियज्जुया अंगयकुं-
डलमट्ठगंडतलकप्पपोढधार । विचित्तइत्याजरणा विचित्त-
मालामज्झिमज्झा कल्लाणगपवरवत्थपग्गिहिया कल्लाणगप-
वरमज्झाणुलेवणधरा भासुरबोदी पल्लववणपालधरा दिव्वेणं
बभ्भेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघयणं दि-
व्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इट्ठीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए
भासाए दिव्वाए ठायाए दिव्वाए पहाए दिव्वाए अन्वीए
दिव्वेणं एएणं दिव्वाए लेसाए दसदिसाओ उज्जोवेमा-
णा पजासेमाणा । ते णं तत्थ साणं साणं भवणावासस-
यसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं
साणं तायणीसाणं साणं साणं भोगपालाणं साणं साणं

समासामज्झिमज्झा कल्लाणगपवरवत्थपग्गिहिया कल्लाणग-
पवरमज्झाणुलेवणधरा भासुरबोदी पल्लववणपालधरा दिव्वेणं
बभ्भेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघयणं दि-
व्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इट्ठीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए
भासाए दिव्वाए ठायाए दिव्वाए पहाए दिव्वाए अन्वीए
दिव्वेणं एएणं दिव्वाए लेसाए दसदिसाओ उज्जोवेमा-
णा पजासेमाणा । ते णं तत्थ साणं साणं भवणावासस-
यसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं
साणं तायणीसाणं साणं साणं भोगपालाणं साणं साणं

अगममहिम्नीयं साधुं माधुं विसाधुं साधुं साधुं अणीया-
धुं साधुं साधुं अणीयाधिवर्धुं साधुं साधुं आयरकत्व-
देव हृन्मीमां, अनेसि च बहून् भवणवासीणं देवाण
य देवीण य आदेवत्वं पोरेवत्वं माधितं भट्टितं महत्तरगत्वं
अणार्धभरसेणावत्वं कारेयाने फलेमाणे पद्मया इयनद्वी-
मवाइयतंतीतलतालतुद्वियधणमुईगपुष्पवाइयरवेणं दि-
व्याई भोगजोगाई भुंजेमाणा विहरति ।

कहि णं जंते ! दाहिणिष्ठाणं असुरकुमारदेवाणं पञ्ज-
त्तापञ्जत्ताणं ठाणा पणत्ता !, कहि णं भंते ! दा-
हिणिष्ठा णं असुरकुमारा देवा परिवसंति ! । गोयमा !
जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे र-
यणप्पजाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाह-
त्ताए उवरि एगं जोयणसहस्सं उग्गाहिता, हेट्टा चेगं
जोयणसहस्सं वज्जिता, मज्जे अट्टहत्तरजोयण-
सयमहस्से । एत्थ णं दाहिणिष्ठाणं असुरकुमाराणं देवा-
णं देवीण य बोलीनं जवणावाससयसहस्सा इवतीति
पक्खायं । ते णं जवणा बाहिं वट्ठा, अंतो चउरंसा, सो
वेव वण्णओ० जाव पडिक्खा । एत्थ णं दाहिणिष्ठाणं
असुरकुमारदेवाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं ठाणा पणत्ता ।
तिसु वि लोगस्स असंखेज्जइभागे । तत्थ णं बहवे दाहि-
णिष्ठा असुरकुमारदेवा देवाओ परिवसंति । काला, सो-
हियक्खा तहेव० जाव जुंजेमाणा विहरंति । एवं सत्त्वय
जाणियक्खं जवणवासीणं ।

चमरे इत्थ असुरकुमारिदे असुरकुमारराया परिवसद् ।
काळे महानीलसरिसे० जाव पद्ममेमाणे, से णं तत्थ चउ-
लीताए जवणावाससयसहस्साणं चउसट्ठाए सामाणिय-
साहस्सीणं तायसीमाए तायसीमगाणं चउएहं लोग-
पालाणं पंचएहं अगममहिमीणं सपरिवाराणं तिएहं परि-
साणं सत्तएहं अणीयाणं सत्तएहं अणीयाधिवर्धुं च-
उएहं च चउनद्वीणं आयरकत्वदेवसाहस्सीणं, अन्नेसि च
बहूणं दाहिणिष्ठाणं देवाणं देवीण य आदेवत्वं पोरे-
वत्वं० जाव विहरति ।

कहि णं भंते ! उत्तरिस्त्ताणं असुरकुमाराणं देवाणं
पञ्जत्तापञ्जत्ताणं ठाणा पणत्ता !, कहि णं भंते ! उ-
त्तरिस्त्ता असुरकुमारा देवा पण्वसंति ? । गोयमा ! जं-
बुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरें इमीसे रयण-
प्पजाए पुढवीए अणीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहत्ताए
उवरि एगं जोयणसहस्सं उग्गाहिता, हेट्टा चेगं जोयणस-
हस्सं वज्जिता, मज्जे अट्टहत्तरजोयणसयमहस्से । एत्थ
णं उत्तरिस्त्ताणं असुरकुमाराणं देवाणं देवीण य नीसं

जवणावाससयसहस्सा जवतीति पक्खायं । ते णं भव-
णा बाहिं वट्ठा, अंतो चउरंसा, सेसं जहा दाहिणिष्ठाणं०
जाव विहरंति । बली इत्थ वड्ढेयणिदे वड्ढेयणराया प-
रिवसद्, काळे महानीलसरिसे० जाव पद्ममेमाणे, से णं
तत्थ तीसाए भवणावाससयसहस्साणं सट्ठीए साम-
णियसाहस्सीणं तायसीमाए तायसीमगाणं चउएहं
लोगपालाणं पंचएहं अगममहिमीणं सपरिवाराणं तिएहं
परिसाणं सत्तएहं अणीयाणं सत्तएहं अणीयाधिवर्धुं
चउएहं सट्ठीणं आयरकत्वदेवसाहस्सीणं, अन्नेसि च
बहूणं उत्तरिस्त्ताणं असुरकुमाराणं देवाण य देवीण
य आदेवत्वं पोरेवत्वं० जाव कुवमाणे विहरंति ।

कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं पञ्जत्तापञ्ज-
त्ताणं ठाणा पणत्ता ?, कहि णं जंते ! नागकुमारा देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए अ-
सीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहत्ताए, उवरि एगं जोयणसह-
स्सं वज्जिता, मज्जे अट्टहत्तरजोयणसयसहस्से । एत्थ
णं नागकुमाराणं देवाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं चुलसीइवणा-
वाससयसहस्सा इवतीति पक्खायं । ते णं भवणा बाहिं
वट्ठा, अंतो चउरंसा० जाव पडिक्खा । तत्थ णं नागकुमा-
राणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । तिसु वि लोगस्स
असंखेज्जइभागे । तत्थ णं बहवे नागकुमारा देवा पण्वसंति
महिद्धिया महज्जुड्या सेसं जहा ओहियाणं० जाव विहरंति ।
भरणजूया एंदा एत्थ दुवे नागकुमाररायाणो परिवसंति म-
हिद्धिया, सेसं जहा ओहियाणं० जाव विहरंति । कहि णं भंते !
दाहिणिष्ठाणं नागकुमाराणं देवाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं ठा-
णा पणत्ता ?, कहि णं भंते ! दाहिणिष्ठा णं नागकुमारा
देवा परिवसंति ? । गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स
दाहिणेणं इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए असीउत्तरजोयण-
सयसहस्सबाहत्ताए, उवरि एगं जोयणसहस्सं उग्गाहिता
हेट्टा चेगं जोयणसहस्सं वज्जिता, मज्जे अट्टहत्तरजोयण-
सयमहस्से । एत्थ णं दाहिणिष्ठाणं नागकुमाराणं देवाणं चो-
यालीनं भवणावाससयसहस्सा इवतीति पक्खायं । ते णं
भवणा बाहिं वट्ठा० जाव पडिक्खा । एत्थ णं दाहिणिष्ठाणं
नागकुमाराणं देवाणं पञ्जत्तापञ्जत्ताणं ठाणा पणत्ता, तिसु
वि लोगस्स असंखेज्जइभागे । एत्थ णं बहवे दाहिणिष्ठा णं
नागकुमारा देवा परिवसंति महिद्धिया० जाव विहरंति । भरणे
एत्थ नागकुमारिदे नागकुमारराया परिवसंति महिद्धीए०
जाव पद्ममेमाणे, से णं तत्थ चोयालीमाए भवणावास-
सयसहस्साणं उएहं सामाणियसाहस्सीणं तायसीमाए
तायसीमगाणं चउएहं लोगपालाणं उएहं अगममहिमीणं

सपरिवाराणं तिएहं परिसाणं सत्तएहं अणीयाणं सत्त-
एहं अणीयाद्विर्वर्णं चउरीसाए आयरस्सदेवमाहस्सीणं,
अभेसिं च बहूणं दाहिणिष्ठाणं नागकुमाराणं देवाणं य
देवीणं य आदेवच्चं पारेवच्चं० जाव कुब्बमाणे विहरंति ।

कहि णं जंते ! उत्तरिष्ठाणं नागकुमाराणं देवाणं पज्ज-
त्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता ? , कहि णं भंते ! उत्तरिष्ठा
नागकुमारा देवा परिवसंति ! गोयमा ! जंबुदीवे दीवे म-
दरस्स पच्चयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पजाए पुदवीए
अमीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहस्साए उववि एगं जोयण-
सहस्सं ओगाहिता, हेडा चेगं जोयणसहस्सं वज्जिता,
मज्जे अहहत्तरिजोयणसयसहस्से । एत्थ णं उत्तरिष्ठाणं
नागकुमाराणं देवाणं चत्तालीसं जवणावाससयसहस्सा
हवंतीति मक्खायं । ते णं जवणा बाहिं वट्टा, सेसं जहा
दाहिणिष्ठाणं० जाव विहरंति । भूयाणंदे इत्थ नागकुमारिंदे
नागकुमारराया परिवसइ महिहिणं जाव पनामेमाणे, से णं
तत्थ चत्तालीसाए भवणावाससयसहस्साणं आदेवच्चं०
जाव विहरइ ।

कहि णं जंते ! सुवस्सकुमाराणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पणत्ता ? , कहि णं भंते ! सुवस्सकुमारा देवा प-
रिवसंति ! गोयमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुदवीए० जाव
एत्थ णं सुवस्सकुमाराणं देवाणं वावत्तरिजवणावाससय-
सहस्सा हवंतीति मक्खायं । ते णं भवणा बाहिं वट्टा० जाव
पक्खिन्वा, तत्थ णं सुवस्सकुमाराणं देवाणं पज्जत्तापज्ज-
त्ताणं ठाणा पप्पत्ता । तिसु वि लोगस्स असंखेज्जइभागे ।
तत्थ णं बहवे सुवस्सकुमारा देवा परिवसंति महिहिंया, सेसं
जहा ओदियाणं० जाव विहरंति । वेणुदेवे वेणुदानी य
इत्थ दुवे सुवस्सकुमारिंदा सुवस्सकुमाररायाणो परिवमंति,
महिहिंया० जाव विहरंति ।

कहि णं जंते ! दाहिणिष्ठाणं सुवस्सकुमाराणं देवाणं
पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता ? , कहि णं भंते ! दाहिणिष्ठा
सुवस्सकुमारा देवा परिवसंति ! गोयमा ! इमीसे० जाव म-
ज्जे अहहत्तरिजोयणसयसहस्से । एत्थ णं दाहिणिष्ठाणं
सुवस्सकुमाराणं अट्ठचीसं भवणावाससयसहस्सा हवंती-
ति मक्खायं । ते णं भवणा बाहिं वट्टा० जाव पक्खिन्वा ।
तत्थ णं दाहिणिष्ठाणं सुवस्सकुमाराणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पप्पत्ता । तिसु वि लोगस्स असंखेज्जइभागे । एत्थ
णं बहवे सुवस्सकुमारा देवा परिवमंति । वेणुदेवे इत्थ सु-
वस्सिंदे सुवस्सकुमाररायाणो परिवसंति, सेसं जहा नाग-
कुमाराणं ।

कहि णं जंते ! उत्तरिष्ठाणं सुवस्सकुमाराणं देवाणं प-

ज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता ? , कहि णं जंते ! उत्तरिष्ठा
सुवस्सकुमारा देवा परिवसंति ! गोयमा ! इमीसे रयणप्प-
जाए० जाव एत्थ णं उत्तरिष्ठाणं सुवस्सकुमाराणं वत्तच्च-
या जणिया, तहा सेसाणं वि चोहसएहं इंदाणं भाणिय-
व्वा; नवरं भवणनाणसं इंदाणं नाणसं वस्सेण नाणसं प-
रिहाणनाणसं च इमाहिं गाहाहिं अणुगतच्चं-

“ चोवट्टी असुराणं, खुलसीती चेव होइ नागाणं ।
वावत्तरिं सुवस्से, वाउकुमाराणं उल्लउती ॥ १ ॥
दीवदिमाउदहीणं, विज्जुमारिंदणियमगीणं ।
उएहं पि जुवलयाणं, छावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ २ ॥
चोत्तीसा चोयाला, अमतीसं होइ सयसहस्साइ ।
पप्पा चत्तालीसा, दाहिणओ होति भवणाइ ॥ ३ ॥
तीसा चत्तालीसा, चोत्तीसं चेव सयसहस्साइ ।
छायाजा उत्तीसा, उत्तरओ होति भवणाइ ॥ ४ ॥
चउसट्टी सट्टी खलु, उच्च सहस्सा उ असुरवज्जाणं ।
सामाणियाउ एए, चउगुणा आगरक्खाओ ॥ ५ ॥
चमरे धरणे तह वे-णुदेवहरिकंतअग्निमीहे य ।
पुष्पे जल्लकंते य, अमिए वेलेबे घोभे य ॥ ६ ॥
बलि नूयाणंदे वे-णुदालिहरिमइडग्निमाणवत्तिसिद्धे ।
जल्लप्पजे अमियवाहेणं, पभंजणे वा महाघोसे ॥ ७ ॥ ”
उत्तरिष्ठाणं० जाव विहरंति ।

“ काजा असुरकुमारा, नागा उदही य पंहरा दो वि ।
वरकणगणिहसगोरा, होति सुवस्सा दिसा यणिया ॥ १ ॥
उत्तत्तकणगवस्सा, विज्जू अग्नी य होति दीवा य ।
सामा पियंगुवस्सा, वाउकुमारा मुण्येयव्वा ॥ २ ॥
असुरेसु होति रत्ता, सीलिंथप्पफभायणा उदही ।
आसासयवसणधरा, होति सुवस्सा दिमा यणिया ॥ ३ ॥
नीलाणुरागवसणा, विज्जू अग्नी य होति दीवा य ।
संजाडणुरागवसणा, वाउकुमारा मुण्येयव्वा ॥ ४ ॥ ”

कहि णं भंते ! वाणमंतराणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पप्पत्ता ? , कहि णं जंते ! वाणमंतरा देवा परिवसं-
ति ! गोयमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुदवीए रयणापयस्स
कंदयस्स जोयणसहस्सबाहस्स उववि एगं जोयणसयं
ओगाहिता, हिंदा वि एगं जोयणमय वज्जिता, मज्जे अहसु
जोयणमएसु । एत्थ णं वाणमंतराणं देवाणं तिरियम-
संखेज्जाओ भोमेज्जानगरावाससयसहस्सा हवंतीति
मक्खायं । ते णं भोमेज्जा एगरा बाहिं वट्टा, अतो चउरंसा,
अहे पुक्खरकन्नियासंठाणभंठिया, उक्किमंतरविउलंग-
परिस्वायफल्लहा पागारइहाल्लयक्खारुतोरणपक्खिउवारदे-

सजागा जंतमपिग्निमुसलजुमंदिपरिवारिया अउज्जा सया
जया मया गुप्ता अदयालकुदरइयअरुपालकयवस्यमात्रा
खेमा सिवा किकरामरदंडोवरस्त्रिया लाउल्लोड्यमहिया
गोसीसमरसरचचंदणदहरदिष्पपंचगुलितैला उवचियचंद-
णकलसा चंदणप्रदमुकयतोरणपमिबुवारदेसजागा आस-
तोसत्तविउन्नवट्टवग्यारिपमल्लदापकल्लावा पंचवससरस-
सुरभिमुकपुष्पपुंजोवयारकल्लिया कात्तागुरुपवरकंदरुक्तुरु-
कधूममयमंतगंधपुयाभिरामा सुगंधवरगंधिया गंधवटीजूया
अच्छरगणसंघविकिष्ठा दिव्वतुडियसहसंपलंदिया पमाग-
मात्ताउत्ताजिरामा सव्वरयाणमया अच्चा सएहा लट्टा
पट्टा पट्टा नीरया निम्पला निम्पका निक्कंरुच्छा-
या मप्पजा समिरीया सउज्जोया पामादीया दरिस-
णिज्जा अनिरुवा पमिरुवा । एत्थ णं वाणमंतराणं देवा-
णं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता । तिसु वि लोगस्म
असंखेज्जजागे । तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा परि-
वसंति । तं जहा-पिसाया जूया जक्खा गक्खमा किन्नरा
किंपुरिसा जुयगवतिणो य महाकाया गंधवगणा य निउण-
गंधव्वगीतरणो अणवस्सियपणवस्सियइसिवाइयजूयाइय-
कंदियमहाकंदियकोहंरुपयंगदेवा चलचवलचित्तकीलण-
दरापया गद्विरहमियपिया गोयणिव्वरती वणमात्ताऽऽ-
मेलमउत्तकुंडलसच्छंदविउव्वियाजरणचारुनुमणधरा स-
व्वोयमुरभिकुमुमसुरइयपलंबोहंतकंतवियसितचित्तवन्नमा-
सरइयवच्छा कामकामा कामरूवदेहधरा नाणावि-
हवन्नरागवरवत्तज्जिताचित्तविस्मगणियंमणा विविहदे-
सनेवत्थगहियवेना समुडयकंदप्पकलहकेलिकोत्ताहलपि-
या-हामा बोलबहुला अमिमोगरसत्तिकुंतहत्था अणेग-
पणिरयणविविहजुत्तविवित्तविधगया सुख्खा महि-
हिया महज्जुतिया महायसा महावत्ता महाणुजागा महा-
सोक्खा हारविराडवच्छा करुगतुडिययंजियजूया अंग-
यकुंरुत्तमट्टगंजुयन्नकणणीउधारी विचित्तहत्थाजरणा
विचित्तमात्तामउलिकल्लाणगपवरवत्तपरिहया कल्लाणगप-
वरमल्लाणुलेवणधरा जासुरबोर्दो पलंबवणमालधरा दि-
व्वेणं वव्वेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं कामेणं दिव्वेणं मंठा-
णेणं दिव्वाए ङ्गीए दिव्वाए जुंए दिव्वाए पजाए दिव्वाए
छायाए दिव्वाए अर्बीए दिव्वेणं एएणं दिव्वाए लेसाए
दमदिसात्ता उज्जोवेमाणा पजासेमाणा । ते णं तत्थ साणं
साणं जामेज्जाणगरावा-ससयसहस्सा असंखिज्जाणं साणं
साणं सामाणियसाहस्मीणं साणं साणं अगमपडिसीणं साणं
साणं सपरिसाणं साणं साणं अणीयाणं ताणं साणं अ-
णीयाहिव्वेणं साणं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अ-

एणेमि च बहूणं वाणमंतराणं देवाणं य देवीणं य आ-
हेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं जाट्टित्तं महत्तराणत्तं आणाईमरसे-
णावच्चं करेमाणा पालेमाणा महया हयनट्टगीयवाइयतं-
तीतलतालतुडियघणमुडंगपहुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोग-
भोगाइं जुंजेमाणा विहरंति ।

कहि णं भंते ! पिसायाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा
पप्पत्ता ?; कहि णं भंते ! पिसाया देवा परिवसंति ? । गो-
यमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुदवीए रयणामयस्म कंदयस्स
जोयणसहस्सबाहस्सन् उवरि एणं जोयणसयं ओगाहित्ता,
हिट्ठा चेगं जोयणसयं वज्जित्ता, मज्जे अट्टसु जोयणस-
एसु, एत्थ णं पिसायाणं देवाणं तिरियमसंखेज्जा भोमे-
ज्जानगरावाससयमहस्सा हव्वंतीति मक्खायं । ते णं भो-
मेज्जा नगरा बाहिं वट्टा, जहा ओहिओ भवणवसओ, तहा
जाणियव्वो० जाव पमिरुवा । एत्थ णं पिसायाणं देवाणं
पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता । तिसु वि लोगस्म असंखे-
ज्जजागे, तत्थ णं बहवे पिसाया परिवसंति महिहिया जहा
ओहिया० जाव विहरंति । कात्ता, महाकाला, इत्थं तुवे पि-
साइंदा पिसायगयाणो परिवसंति महिहिया महज्जुइया०
जाव विहरंति ।

कहि णं भंते ! दाहिणिज्जाणं पिसायाणं देवाणं ठाणा
पप्पत्ता ?; कहि णं भंते ! दाहिणिज्जा पिसाया देवा परि-
वसंति ? । गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्म पक्वयस्स
दाहिणेणं इमीसे रयणप्पजाए पुदवीए रयणामयस्म कंद-
यस्स जोयणसहस्सबाहस्सन् उवरि एणं जोयणसयं ओ-
गाहित्ता, हिट्ठा चेगं जोयणसयं वज्जित्ता, मज्जे अट्टसु
जोयणमएसु, एत्थ णं दाहिणिज्जाणं पिसायाणं देवाणं ति-
रियमसंखिज्जा भोमेज्जानगरावाससयमहस्सा हव्वंतीति
मक्खायं । ते णं जवणा जहा ओहिओ भवणवसओ
तहेव जाणियव्वो० जाव पमिरुवा, एत्थ णं दाहिणि-
ज्जाणं पिसायाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पप्पत्ता,
तिसु वि लोगस्म अमंखेज्जजागे, तत्थ णं बहवे दाहि-
णिज्जा पिसाया देवा परिवसंति, महिहिया जहा ओहिया०
जाव विहरंति । काले जत्थ पिसाइंदे पिसायगया परिव-
सति महिहिए० जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तिरिय-
मसंखेज्जाणं भोमेज्जा नगरावाससयमहस्साणं चउएहं
सामाणियसाहस्मीणं चउएहं अगमपडिसीणं सपरिवागणं
तिएहं परिसाणं सत्तएहं अणीयाणं सत्तएहं अणीयाहिव्वे-
णं सोलमएहं आयरक्खदेवसाहस्मीणं, अज्जेसि च बहूणं
दाहिणिज्जाणं वाणमंतराणं देवाणं य देवीणं य आहेवच्चं०
जाव विहरंति ।

उत्तरिणां पुत्रा ? । गोयमा ! जेटव दाहिणिष्ठाणं
वत्तवया, तदेव, उत्तरिष्ठाणं पि, नवरं मंदरस्स पव्वयस्स
उभरेणं महाकाले जत्थ पिमाइं दे पिमायराया परिवसंतं
जाव विहरति । एवं जहा पिमायाणं तहा जूयाणं पिं जाव
गंधवाणं, नवरं इंदेसु नाणचं भाणियव्वं, इमेणं पि विहिणा
जूयाणं मुरुवपदिरुवा, जक्खाणं पुम्भयमाणिभदा,
एक्खसाणं जीममहाजीमा, किन्नराणं किन्नरकिंपुरिसा, किं
पुरिसाणं सत्पुरिसमहापुरिसा, महारगाणं अइकायमहाकाया,
गंधवाणं गीतरई गीतजमां जाव गीयजसे विहरति ।

“ काहे य महाकाले, मुरुव पदिरुव पुम्भजहे य ।

अमरवह माणजहे, जीमे य तहा महाभीमे ॥ १ ॥

किन्नर किंपुरिसे खलु, सत्पुरिसे खलु तहा महापुरिसे ।

अइकारे महाकाए, गीयरती चेव गीयजसे” ॥ २ ॥ विहरति ।

कहि णं भंते ! अणवन्नियाणं देवाणं ठाणा पस्स-
त्ता ? ; कहि णं भंते ! अणवन्निया देवा परिवसंति ? । गोयमा !
इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए रयणापयस्स कंदयस्स जोयण-
सहस्सवाइल्लस्स उवरि दिट्ठा य एगं जोयणसयं वज्जिता,
मज्जे अट्ठमु जोयणमएसु, एत्थ णं अणवन्नियाणं देवाणं ति-
रियमसंखिज्जा जवणा वामसयसहस्सा हवंतीति मक्खायं ।
ते णं जाव पदिरुवा, एत्थ णं अणवन्नियाणं देवाणं ठाणा
पणत्ता । उववाएणं लोगस्म असंखेज्जज्जागे, ममुग्घाएणं
लोगस्म असंखेज्जज्जागे, सट्ठागेणं लोगस्म असंखेज्जज्ज-
जागे । तत्थ णं अणवन्निया देवा परिवसंति, मदिहिया जहा
पिमायां जाव विहरंति, सन्निहियमाणा, एत्थ दुवे अणव-
न्निदा अणवन्नियकुपारराया णो परिवसंति मदिहिया, जहा
कात्तमहाकात्ता, एवं जहा कालमहाकालाणं दोणहं पि
दाहिणिष्ठाणं उत्तरिष्ठाणं य जणिया, तहा संनिहिय-
सामाणाणं पि भाणियव्वं ॥

संगहणिगाहा-

“अणवन्निए पणवन्निए, इनिवाइए भूयवाइए चेव ।

कंदिए य महाकंदिए, कोहंइए पयंगदेवा य ॥ १ ॥ ”

इमे इंदा-

“संनिहिए मामाणिए, धाड विधाए इमी य इनिवात्ते ।

इमेरे महेनरे वि य, इवइ सुवत्थे विनात्ते य ॥ १ ॥

हामे हासरई वि य, सेए य भवे तहा महामेए ।

पयगे पयगए वि य, नेयव्वा आणुपुव्वोए ॥ २ ॥ ”

कहि णं भंते ! जोइमियाणं देवाणं पजत्तापजत्ताणं ठाणा
पणत्ता ? , कहि णं भंते ! जोइमिया देवा परिवसंति ? ।
गोयमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जा-
ओ चुभिनागाओ सत्तणउए जोयणसए उहं उप्पइत्ता,

दमुत्तरं जोयणसयं बाहुत्तं, तिरियमसंखिज्जे जोइमविमए ।
एत्थ णं जोइमियाणं देवाणं तिरियमसंखिज्जा जोइमिय-
विमाणा वामसयसहस्सा हवंतीति मक्खायं । तेणं विमा-
णा अदकविट्ठगसंठाणसंठिया सव्वफाल्लियामया अइह-
गयमुमियपइसिया इव विविहमणिकणगरयणभात्तिचित्ता
वाउत्तुविजयवेजयंतोपमागा उताइत्तकलिया तुंगा
गगनतन्नपहिन्नंघमाणसिहरा जाइंतरयणपंजरुम्पीन्निय व्व
मणिकणगयुभियागा विवसियसयपत्तपोररीया तिलगर-
यणव्वचंदित्ता नानामणिमयदामालंक्रिया अंतो बाहिं च
सएहा तवणिज्जइलवाट्टया पत्थदा सुइफामा ससिरीय-
रुवा पासइया दरिमणिज्जा अजिरुवा पदिरुवा, एत्थ णं
जोइमियाणं देवाणं पजत्तापजत्ताणं ठाणा पणत्ता ।
तिमु वि लोगस्म असंखेज्जज्जागे । तत्थ णं बहवे जोइमिया
देवा परिवसंति । तं जहा-बहस्मई, चंदा, मूरा, मृका, सणि-
च्छरा, राहुभूमकेतुबुधा, अंगारगा, तत्ततवणिज्जकणगवन्ना
जे गहा जोइसिस्मि चारं चरंति, केतू य गतिरइया अट्ठावी-
सइविहा य नक्खत्ता देवयगणा नाणामंठाणसंठियाओ य
पंचवन्नाओ तारयाओ वि य तेयलेस्माचारिणो अविस्सा-
ममंरुसगई पत्तेयं णामंकपगदियविधमउत्ता मदिहियां जाव
पभानेमाणा, ते णं तत्थ माणं साणं विमाणावासमयसह-
स्साणं साणं साणं सामाणियमाइस्सीणं साणं साणं अ-
ग्गमहिमीणं मपरिवाराणं साणं साणं परिमाणं माणं साणं
अणीयाणं साणं साणं अणीयाहिवईणं साणं साणं
आयरक्खदेवमाइस्सीणं अणेसि च बहूणं जोइमियाणं
देवाणं य देवीणं य अइवच्चं जाव विहरंति । चंदिम-
सूरिया य, एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइमियरायाणो परि-
वसंति मदिहियां जाव पजामेमाणा, ते णं तत्थ माणं
साणं जोइसियाविमाणावासमयसहस्साणं चउएहं म. माणि-
यमाइस्सीणं चउएहं अग्गमहिमीणं सपरिवाराणं तिणहं
परिसाणं सत्तएहं अणीयाणं सत्तएहं अणीयाहिवईणं
सोत्तमएहं आयरक्खदेवमाइस्सीणं जोइसियाणं देवाणं
य देवीणं य अइवच्चं जाव विहरंति ।

कहि णं भंते ! वेमाणियाणं देवाणं पजत्तापजत्ताणं
ठाणा पणत्ता ? , कहि णं भंते ! वेमाणिया देवा परिवसंति
? । गोयमा ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए बहुसमरमणि-
ज्जाओ चुभिनागाओ उहं चंदिमसूरियगहनक्खत्त-
ताराक्खाणं बहूणं जोयणसयाइं बहूणं जोयणसहस्साइं
बहुगाओ जोयणकोमीओ बहुगाओ जोयणकोमाको-
मीओ उहं दूरं उप्पइत्ता, एत्थ णं सोइम्पीमाणसणं-
कुमारयाहिंदबंभलोगलं गमइमासुक नइस्साराणयपाणय -

आरण्यच्युपगेविजाणुत्तरेषु तत्थ इत्थ णं वेमाणियाणं
देवाणं चउरासीविमाणसयसहस्सा सत्ताणउईजवे सह-
स्साओ तेवीसं विमाणा हवन्तीति मक्खायं । ते णं विमाणा
सव्वरयणामया अत्था सएहा लह्हा घह्हा मह्हा नीरया
निम्मला निप्पका निक्ककम्ह्हाया सप्पहा ससिरीया स-
उज्जोया पासादीया दरिमाणिज्जा अनिरुवा पदिरुवा,
इत्थ णं वेमाणियाणं देवाणं पउजत्तापउजत्ताणं ठाणा
पक्खत्ता । तिसु वि लोगस्स असंखेज्जइभागे, तत्थ णं
बहवे वेमाणिया देवा परिवसन्ति । तं जहा-सोहम्मसाणस-
णकुमारमाहिदबंभलोगसंतगमहासुकसहस्मारआणयपाण-
यभारणअच्युपगेविज्जगाणुत्तरोवशाया देवा, ते णं मि-
महिदसवराहसीहह्मगलदुहुरहयगयज्जयगखगउमजंकवि-
दिमपागादिपचिबमउडा पमदिलवरमउदतिरीरुधारिणो
वरकुंरुज्जोइपाणणा मउरुदित्तिसिरया रत्ताभा पउमप्पह-
गोरा ज्ञासेया सुहवस्यगंधफासा उत्तमवेउव्विणो पवर-
वत्यगंधमहाणुलेवणधरा महिहिया महज्जुइया महायसा
महवत्ता महाणुभागा महामोक्खा हारविराडयवउठा क-
डगुदिययंभियत्तया अंगदकुंरुमउगंरुतलकणपीठधारी
विचित्तहत्थाभरणा विचित्तमात्तामउलीकल्लाणपवरवत्य-
परिहिया कल्लाणपवरमल्लाणुलेवणा ज्ञासुरबोदी पल्लवव-
णमात्ताधरा दिव्वेणं रत्तेणं, दिव्वेणं गंवेणं, दिव्वेणं फासेणं,
दिव्वेणं संघपणेणं, दिव्वेणं संठाणेणं, दिव्वाए इहोए, दि-
व्वाए जुईए, दिव्वाए पत्ताए, दिव्वाए छायाए, दिव्वाए अ-
शीए, दिव्वेणं तेएणं, दिव्वाए लेसाए दसदिसाओ उज्जोवे-
माणा पत्तामेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं विमाणावासस-
यसहस्साणं साणं साणं सामाणियमाहस्सीणं साणं साणं
तायत्तीसगाणं साणं साणं लोगपालाणं साणं साणं अग्ग-
महिमीणं सपरिवाराणं साणं साणं परिसाणं साणं साणं
अणीयाणं साणं साणं अणीयाहिवईणं साणं साणं आय-
रक्खदेवसाहस्मीणं अग्गेसि च बहूणं वेमाणियाणं देवाणं
देवीण य आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्ठित्तं महत्तगत्तं
आणार्इमरमेणावच्चं कारेमाणा पालेमाणा महया हयनह-
गीयवाडयत्तंतीतल्लताल्लतुमियधणमुईगपहुप्पवाइगरवेणं दि-
व्वाइं जोगभोगां उज्जमाणे विहरन्ति ।

कहि णं जंते ! सोहम्मगदेवाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं ठाणा
पक्खत्ता ?; कहि णं जंते ! सोहम्मगदेवा परिवसन्ति ? ।
गोयमा ! जंबुद्वीपे दीवे मंदरस्स पव्वथस्स दाहिणेणो इमीसे
रयणप्पभाए पुढीए बहुसमरमणिज्जाओ जूमिजागाओ
उहं चंदिमसूरियगहगणनक्खत्ताराणं बहूणि जोयणमयाइं
बहूणि जोयणसहस्साइं बहूण जोयणसयसहस्साइं बहु-

गाओ जोयणकांडीओ बहुगाओ जोयणकोडाकोदीओ
उहं दूरं ठप्पडत्ता एत्थ णं मोहम्मो नामं कप्पे पक्खसे ।
पातीणपक्खीणायते उदीणदाहिणवित्थियन्ने अप्पचंदसं-
ठाणसंठिए अक्खिमात्तिभासरासिवन्नाजे असंखेज्जाओ
जोयणकोदीओ असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोदीओ
आयामविव्वेणं असंखेज्जाओ जोयणकोडाको-
दीओ परिवव्वेणं सव्वरयणामए अत्थे सएहे लह्हे
घह्हे महे० जाव पदिरुवे । तत्थ णं सोहम्मग-
देवाणं वत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा हवन्तीति मक्खा-
यं । ते णं विमाणा सव्वरयणामया अत्था० जाव
पदिरुवा । तेसि णं विमाणाणं बहुमज्जदेसभाए पंच
वर्केमया पक्खत्ता । तं जहा-असोगवर्केसए, सत्तवअवर्केसए,
चंपगवर्केसए, चूयवर्केसए, पज्जे तत्थ सोहम्मवर्केसए । ते णं
वर्केसया सव्वरयणामया अत्था० जाव पदिरुवा. एत्थ णं
सोहम्मगदेवाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं ठाणा पक्खत्ता, तिसु
वि लोगस्स असंखेज्जइभागे, तत्थ णं बहवे सोहम्मगदे-
वा परिवसन्ति महिहिया० जाव पत्तामेमाणा । ते णं तत्थ
साणं साणं विमाणावासमयसहस्साणं साणं माणं अ-
ग्गमहिमीणं साणं साणं सामाणियमाहस्सीणं एवं जहेव
ओहियाणं तहेव एतेसि पि जाणियव्वं० जाव आय-
रक्खदेवसाहस्मीणं, अग्गेसि च बहूणं सोहम्मगकप्पवा-
सीणं वेमाणियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं पोरेवच्चं०
जाव विहरन्ति । सक्के इत्थ देविदे देवराया परिवसइ व-
ज्जपाणी पुरंदरे सयक्कठ सहस्मक्खे मघवं पाकुमामणे
दाहिणउज्जोगाहिवई वत्तीसविमाणवाससयसहस्साहिवई
एरावणवाहणे सुरिंदे अरयंवरवत्थधरे आलइयमात्तामउदे
नवहेमचारुचित्तचंचलकुंरुलविलिहउज्जमाणंमे महिहिए०
जाव पत्तामेमाणे से णं तत्थ वत्तीमाए विमाणावाससय-
सहस्साणं चउरासीए सामाणियसाहस्मीणं तायत्तीसाए
तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं अट्टएहं अग्गम-
हिमीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिमाणं सत्तएहं अ-
णीयाणं सत्तएहं अणीयाहिवईणं चउण्हं चउरासीणं
आयरक्खदेवसाहस्मीणं, अग्गेसि च बहूणं सोहम्मकप्प-
वामीणं वेमाणियाणं देवाण य देवीण य आहेवच्चं पो-
रेवच्चं कुव्वमाणे० जाव विहरति ।

कहि णं भंते ! ईसाणगदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठा-
णा पक्खत्ता ?; कहि णं भंते ! ईसाणगदेवा परिवसन्ति ? ।
गोयमा ! जंबुद्वीपे दीवे मंदरस्स पव्वथस्स उत्तरेणो इमी-
से रयणप्पभाए पुढीए बहुसमरमणिज्जाओ जूमिजागा-
ओ उहं चंदिमसूरियगहगणनक्खत्ताराणं बहूणं

जोयणसयाईं बहुईं जोयणसहस्ताईं० जाव उप्पइत्ता, इ-
त्थ णं ईसाणे नामं कप्पे पणत्ते, पाईणपडीणायए उदी-
णदाहिणवित्थिजे, एवं जहा सोहम्मं० जाव पडिरूवे ।
तत्थ णं ईसाणगदेवाणं अट्ठावीसं विमाणावाससयसहस्ता
हुवंतीति पक्खायं । ते णं विमाणा सव्वरयणामया० जाव
पडिरूवा । तेसि णं बहुमज्जदेसजाए पंच वडैसगा
पणत्ता । तं जहा-अंकवडैसए, फण्हिवडैसए, रयणवडै-
सए, ० जाव सुखवडैसए, मज्जे इत्थ ईसाणवडैसए ।
ते णं वडैसया सव्वरयणामया० जाव पडिरूवा । इत्थ णं
ईसाणाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । तिसु
वि लोगस्स असंखेज्जइजागे, सेसं जहा सोहम्मग-
देवाणं० जाव विहरंति, ईसाणे इत्थ देविदे देवराया
परिवसति मूलपाणी वसजवाहणे उत्तरछन्नोगाहिवई
अट्ठावीसविमाणावाससयसहस्ताहिवई अरयंवरवत्थधरे,
सेसं जहा सकस्स० जाव पत्तामेमाणे, तत्थ अट्ठावीसाए
विमाणावामसयसहस्ताणं असीतीए सामाणियसाहस्सी-
णं तायत्तीमाए तायत्तीसगाणं चउएहं लोगपात्ताणं अ-
ट्टएहं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिएहं परिसाणं स-
त्तएहं अणीयाणं सत्तएहं अणीयाहिवईणं चउएहं अ-
सीतीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अत्तेसि च बहूणं ई-
साणकप्पवासीणं वेमाणियाणं देवाण य देवीण य आहै-
वच्चं पोरेवच्चं कुव्वमाणे० जाव विहरइ ।

कहि णं जंते ! सणकुमारदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पणत्ता ?; कहि णं भंते ! सणकुमारा देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! सोहम्मस्स कप्पस्स उप्पि
सपक्खिं सपक्खिदिसिं बहुईं जोयणाईं बहुईं जोयण-
सयाईं बहुईं जोयणसयसहस्ताईं बहुगाओ जोयणकोडी-
ओ बहुगाओ जोयणकोडाकोडीओ उहं दूरं उप्पइत्ता,
तत्थ णं सणकुमारे नामं कप्पे पणत्ते, पाईणपडीणायए,
उदीणदाहिणवित्थिजे, जहा सोहम्मं कप्पं जाव पडिरूवे ।
तत्थ णं सणकुमाराणं देवाणं वारस विमाणावाससयस-
हस्ता हुवंतीति पक्खायं । ते णं विमाणा सव्वरयणामया०
जाव पडिरूवा, तेसि णं विमाणाणं बहुमज्जदेसजागे पंच-
वडैसगा पणत्ता । तं जहा-असोगवडैसए, सत्तवडैसए,
चंपगवडैसए, चयवडैसए, मज्जे इत्थ सणकुमारवडैसए, तं
णं वडैसया सव्वरयणामया अट्ठा० जाव पडिरूवा । तत्थ
णं सणकुमारदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता ।
तिसु वि लोगस्स असंखेज्जइजागे, तत्थ णं बह्वं सण-
कुमारा देवा परिवसंति महिद्धिया० जाव पभासेमाणा
विहरंति, नवरं अगमहिस्सीओ एत्थि सणकुमारे, इत्थ दे-

विदे देवराया परिवसइ, अरयंवरवत्थधरे, सेसं जहा सक-
स्स, से णं तत्थ वारसएहं विमाणावाससयसहस्ताणं वा-
वत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं, सेसं जहा सकस्स अगम-
हिस्सीवज्जं, नवरं चउएहं वावत्तरीणं आयरक्खदेवसाह-
स्सीणं० जाव विहरइ ।

कहि णं भंते ! माहिदाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठा-
णा पणत्ता ?; कहि णं जंते ! माहिदा देवा परिवसंति ? ।
गोयमा ! ईसाणस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खिं सपक्खिदिसिं
बहुईं जोयणाईं० जाव बहुगाओ जोयणकोडाकोडीओ
उहं दूरं उप्पइत्ता, तत्थ णं माहिदे णामं कप्पे पणत्ते, पा-
ईणपडीणायए० जाव एवं जहेव सणकुमारे, नवरं अट्ट वि-
माणावाससयसहस्ता वडैसया, जहा ईसाणे, नवरं मज्जे तत्थ
देविदे देवराया परिवसइ, अरयंवरवत्थधरे, एवं जहा स-
णकुमारे० जाव विहरइ, नवरं अट्टएहं विमाणावामसयस-
हस्ताणं सत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं चउएहं सत्तरीणं
आयरक्खदेवसाहस्सीणं० जाव विहरइ ।

कहि णं जंते ! बंभलोगदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पणत्ता ?; कहि णं जंते ! बंभलोगा देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! सणकुमारमाहिदाणं कप्पाणं उप्पि
सपक्खिं सपक्खिदिसिं बहुईं जोयणाईं० जाव उप्पइत्ता, इत्थ
णं बंभलोए नामं कप्पे पाईणपडीणायते, उदीणदाहिण-
वित्थिजे, पक्खिपुक्खचंदसंठाणमंतिए अच्चिमात्ती भासरासि-
प्पत्ते, अवसेसं जहा सणकुमाराणं, नवरं चत्तारि विमाणा-
वाससयसहस्ता वडैसगा, जहा सोहम्मस्स वडैसगा, नवरं
मज्जे इत्थ बंभलोयवडैसए, इत्थ णं बंभलोगाणं देवाणं
ठाणा पणत्ता । सेसं तहेव० जाव विहरति । बंभे इत्थ दे-
विदे देवराया परिवसइ अरयंवरवत्थधरे, एवं जहा सण-
कुमारे० जाव विहरति, नवरं चउएहं विमाणावाससयस-
हस्ताणं सट्ठीए सामाणियसाहस्सीणं चउएहं य सट्ठीणं
आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अत्तेसि च बहूणं० जाव विहरइ ।

कहि णं जंते ! लंतगदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा
पणत्ता ?; कहि णं जंते ! लंतगदेवा परिवसंति ? । गोयमा !
बंभलोगस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खिं सपक्खिदिसिं बहुईं
जोयणसयाईं० जाव बहुईओ जोयणकोडाकोडीओ उहं
दूरं उप्पइत्ता, इत्थ णं लंतए नामं कप्पे पणत्ते । पाईणप-
डीणायते जहा बंभलोए, नवरं पत्तासा विमाणावाससह-
स्ता हुवंतीति पक्खायं, वडैसगा जहा ईसाणवडैसगा, नवरं
मज्जे इत्थ लंतगवडैसए देवा तहेव० जाव विहरंति, लंतए
इत्थ देविदे देवराया परिवसइ, जहा सणकुमारे, नवरं प-
त्तासाए विमाणावाससहस्ताणं, पत्तासाए सामाणियसाह-

स्तीणं चउणं पञ्चासाणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अस्से-
सिं च बहुणं जाव विहरइ ।

कहि एं जंते ! महासुक्काणं देवाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं ठाणा पसत्ता ?; कहि एं जंते ! महासुक्का देवा परिवसंति ? । गोयमा ! लंतस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खि सपदिदिमिं जाव उप्पइत्ता, इत्थ एं महासुक्के नामं कप्पे पसत्ते, पाईणपदीणायते, उदीणदाहिणवित्थिन्ने, जहा बंनलोए, नवरं चत्तालीसं विमाणावाससहस्सा इवंतीति मक्खायं, वड्डेसगा जहा सोहम्पवड्डेसगा, नवरं मज्जे तत्थ महासुक्कवड्डेसए जाव विहरइ । महासुक्के इत्थ देविदे देवराया जहा सणकु-
मारे, नवरं चत्तालीसाए विमाणावाससहस्सीणं चत्ताली-
साए सामाणियसाहस्सीणं चउणं चत्तालीसाणं आय-
रक्खदेवसाहस्सीणं जाव विहरंति ।

कहि एं भंते ! सहस्मारदेवाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं ठाणा पसत्ता ?; कहि एं भंते ! सहस्सारा देवा परिवसंति ? । गो-
यमा ! महासुक्कस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खि सपदिदिमिं जाव उप्पइत्ता, इत्थ एं सहस्सारे नामं कप्पे पसत्ते, पाईणपदी-
णायते, जहा बंनलोए, नवरं उ विमाणावाससहस्सा इवं-
तीति मक्खायं, देवा तदेव वड्डेसगा, जहा ईमाणस्स वड्डे-
सगा, नवरं मज्जे जत्थ सहस्सारवड्डेसए जाव विहरंति ।
सहस्सारे इत्थ देविदे देवराया परिवसइ, जहा सणकुमारे,
नवरं छुणं विमाणावाससहस्साणं तीसाए सामाणि-
यसाहस्सीणं चउणं य तीसाणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं
जाव आदेवच्चं पोरं वच्चं कारेमाणे विहरति ।

कहि एं भंते ! आणयपाणयदेवाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं ठाणा पसत्ता ?; कहि एं भंते ! आणयपाणयदेवा परिवसंति ? । गोयमा ! सहस्सारस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खि सपदिदिमिं जाव उप्पइत्ता, इत्थ एं आणयपाणयदेवाणं दुवे कप्पा पसत्ता,
पाईणपदीणायते, उदीणदाहिणवित्थिन्ना, अच्चंदमंठाण-
मंठिआ अच्चिमाली भासरासिप्पजा, सेसं जहा मणकुमारे जाव पडिक्खा । तत्थ एं आणयपाणयदेवाणं चत्तारि वि-
माणावाससया इवंतीति मक्खायं जाव पडिक्खा वड्डेसगा,
जहा सोहम्पे, नवरं मज्जे पाणयवड्डेसए, ते एं वड्डेसगा
सव्वरयणामया अच्चं जाव पडिक्खा, इत्थ एं आणय-
पाणयदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पन्नत्ता; तिसु वि-
ल्लोगस्स अमंखेज्जइभागे, तत्थ एं बहवे आणयपाणयदेवा
परिवसंति, महिद्धिया जाव पजासेमाण । ते एं तत्थ साणं
माणं विमाणावासमयाणं जाव विहरंति । पाणए एत्थ
देविदे देवराया परिवसंति, जहा सणकुमारे, नवरं चउणं
विमाणावाससयाणं बीसाए सामाणियसाहस्सीणं अस्सी-

तीए आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नेसिं च बहुणं जाव
विहरंति ।

कहि एं भंते ! आरणच्चुयाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ता-
णं ठाणा पसत्ता ?; कहि एं भंते ! आरणच्चुया देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! आणयपाणयाणं कप्पाणं उप्पि
सपक्खि सपदिदिसिं इत्थ एं आरणच्चुया नाम दुवे कप्पा
पणत्ता, पाईणपदीणायता, उदीणदाहिणवित्थिन्ना,
अच्चंदमंठाणमंठिया अच्चिमाली नामरासिप्पन्नाभा
असंखिज्जाओ जोयणकोडाकोमीओ आयामविकखंनेणं,
असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोमीओ परिकखंनेणं सव्वरय-
णामया अच्चं सएहा लहा घट्टा मट्टा नीरया निम्पला
णिप्पंका निक्कं कडच्छाया सप्पजा ससिरीया सउज्जोया
पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिक्खा । इत्थ एं
आरणच्चुयाणं देवाणं तिसिं विमाणावाससया इवंतीति
मक्खायं । ते एं विमाणा सव्वरयणामया अच्चं सएहा
लहा घट्टा मट्टा नीरया निम्पला निप्पंका निक्कं कडच्छाया
सप्पभा ससिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अ-
भिरूवा पडिक्खा, तेसिं एं विमाणाणं बहुमज्झदेवभाए
पंच वड्डेसया पसत्ता । ते जहा-अकवड्डेसए, फलिहवड्डेसए,
रयणवड्डेसए जाव रूववड्डेसए, मज्जे जत्थ अच्चुयव-
ड्डेसए, ते एं वड्डेसया सव्वरयणामया जाव पडिक्खा; इत्थ
एं आरणच्चुयाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पसत्ता ।
तिसु वि ल्लोगस्स असंखेज्जइभागे, तत्थ एं बहवे आरण-
च्चुया देवा जाव विहरंति । अच्चुए तत्थ देविदे देवराया
परिवसइ । जहा पाणए जाव विहरति, नवरं तिणं विमा-
णावासमयाणं दमणं सामाणियसाहस्सीणं चत्तालीसाए
आयरक्खदेवसाहस्सीणं आदेवच्चं जाव कुवेमाणे विहरति ।

“ वत्तीसऽट्ठावीमा, वारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा ।

पन्ना चत्तालीसा, छुव सहस्सा सहस्सारे ॥ १ ॥

आणयपाणयकप्पे, चत्तारि सयाऽरणच्चुए तिप्पि ।

सत्तविमाणसयाई, चउसु वि एणसु कप्पेसु ॥ २ ॥ ”

सामाणियसंगहणीगाहा-

“ चउरासीइ अमीई, वावत्तारि सत्तरी य सट्ठीए ।

पन्ना चत्तालीसा, तीसा बीसा दस सहस्सा ॥ १ ॥ ”

एए चेव आयरक्खा चउगुणा ।

कहि एं जंते ! हिद्धिमगेविज्जगदेवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं
ठाणा पसत्ता ?; कहि एं जंते ! हेद्धिमगेविज्जगा देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! आरणच्चुयाणं कप्पाणं उप्पि
जाव लहं दूरं उप्पइत्ता, इत्थ एं हेद्धिमगेविज्जाणं देवाणं तओ
गेवेज्जविमाणपत्थया पसत्ता, पाईणपदीणायया उदीणदा-

हिणवित्तिष्ठा पद्मिपुत्रचंदसंज्ञाणमंत्रिया अचिचपाही
भासरासिबन्नाभा, सेसं जहा बंधनोगे जाव पडिरूवा । तत्थ
णं हेट्टिमगेविज्जगाणं देवाणं एकारसुत्तरे विमाणावा-
ससए हवंतीति मक्खायं । ते णं विमाणा सव्वरयणापया
जाव पडिरूवा, इत्य णं हेट्टिमगेविज्जगाणं देवाणं प-
ज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । तिसु वि भोगस्स अ-
संखेज्जज्ञागे, तत्थ णं बह्वे हेट्टिमगेविज्जगा देवा परि-
वसंति, सव्वे समपडिहिया सव्वे समज्जुतीया सव्वे स-
मजसा सव्वे समवत्ता सव्वे समाणुजावा महासोकखा अ-
णिदा अपेस्सा अपुरोहिया अहमिदा नामं ते देवगणा प-
णत्ता, समणाउसो ।।

कहि णं भंते ! मज्झिमगाणं गेविज्जगदेवाणं पज्जत्ता-
पज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता ?; कहि णं भंते ! मज्झिमगेविज्ज-
गदेवा परिवसंति ? । गोयमा ! हेट्टिमगेविज्जगाणं उप्पि सप-
क्खि सपडिदिमि जाव उप्पत्ता, इत्य णं मज्झिमगेवि-
ज्जगदेवाणं तस्मिं गेविज्जगविमाणपत्थहा पणत्ता, पाईणपकी-
णायता, जहा हेट्टिमगेविज्जगाणं, नवरं सत्तुत्तरे विमाणा-
वाससए हवंतीति मक्खायं । ते णं विमाणा जाव पडिरूवा,
इत्य णं मज्झिमगेविज्जगाणं देवाणं जाव तिसु वि भोगस्स
असंखेज्जज्ञागे, तत्थ णं बह्वे मज्झिमगेविज्जगा देवा प-
रिवसंति जाव अहमिदा नामं देवगणा पणत्ता, समणा-
उसो ।।

कहि णं भंते ! उवरिमगेविज्जगाणं देवाणं पज्जत्तापज्जत्ता-
णं ठाणा पणत्ता ?; कहि णं भंते ! उवरिमगेविज्जगा देवा
परिवसंति ? । गोयमा ! मज्झिमगेविज्जगदेवाणं उप्पि जाव
उप्पत्ता, तत्थ णं उवरिमगेविज्जगाणं देवाणं तस्मिं गेविज्ज-
गविमाणपत्थहा पणत्ता, पाईणपकीणाओ, सेसं जहा
हेट्टिमगेविज्जगाणं, नवरं एगे विमाणावाससए हवंतीति म-
क्खायं, सेसं तहं भाणियव्वं जाव अहमिदा नामं ते
देवगणा पणत्ता, समणाउसो ।।

“ एकारसुत्तरं हे-ट्टिमए सत्तुत्तरं च मज्झिमए ।

सयमेगं उवरिमए, पंचेव अणुत्तरविमाणा ” ॥ १ ॥

कहि णं जंते ! अणुत्तरोववाइयाणं देशाणं पज्जत्ताप-
ज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता ?; कहि णं भंते ! अणुत्तरोववा-
इया देवा परिवसंति ? । गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए
पुट्ठीए बहुसमरमणिज्जाओ जूमिभागाओ उहं चंदिम-
सुरियगहगणनक्खत्ततारारूवाणं बहू जोगणसयाइं बहू
जोगणसहस्माइं बहू जोगणसयसहस्माइं बहुगाओ
जोगणकोफीओ बहुगाओ जोगणकोफीओ उहं
हूरं उप्पत्ता सोहम्मीसाणसणकुमारमाहिंदबंजलोगत्तं-

तगमुक्कसहस्मारआणयपाणयआरणअच्युयकप्पा तिप्पि
य अट्टारसुत्तरे गेविज्जविमाणावाससए वीतीवत्ता वे
णं परं हूरं गत्ता णीरया निम्मला वितिमिरा वि-
मुक्का पंचदिसि पंच अणुत्तग महतिमहाअया महावि-
माणा पणत्ता । तं जहा-विजए, वेजयंते, जयंते, अपराभि-
ए, सव्वहसिद्धे । ते णं विमाणा सव्वरयणापया अच्चा
सएहा पट्टा पट्टा णीरया निम्मला निप्पंका निक्कंद-
च्चाया सप्पभा ससिरीया सज्जोया पासादीया दरिस-
णिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, इत्य णं अणुत्तरोववाइयाणं
देवाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं ठाणा पणत्ता । तिसु वि भोग-
स्स असंखेज्जज्ञागे, तत्थ णं बह्वे अणुत्तरोववाइया दे-
वा परिवसंति, सव्वे समपडिहिया सव्वे समवत्ता सव्वे
समाणुजावा महासोकखा अणिदा अपेस्सा अपुरोहिया
अहमिदा ते देवगणा पणत्ता, समणाउसो ।।

कहि णं जंते ! सिद्धाणं ठाणा पणत्ता ?; कहि णं भंते !
सिद्धा परिवसंति ? । गोयमा ! सव्वहस्स महाविमाणस्स
उवरिद्धाओ पूजियग्गाओ दुवाअसजोयणे उहं अवा-
हाए, इत्य णं इमीपन्नारा नामं पुट्ठी पणत्ता । पणया-
लीमं जोयणसयसहस्माइं आयापविकव्वंजेणं, एगं जोयण-
कोफीओ बायालीमं च सयसहस्माइं तीसं सहस्माइं दो-
अय अउणापमे जोयणमए किंचि विसमादिए परि-
कवेवेणं पणत्ता, इसीपन्नाराए णं पुट्ठीए बहुमज्जदेस-
भाए अट्ट जोयणए खेत्ते अट्टजोयणाइं बाह्वेणं पणत्ते,
ततो अणंतरं च णं माताए २ पणमपरिहाणी २ परिहाय-
माणी २ सव्वेसु चरिपतेसु मच्छिपत्तातो तणुयरी अ-
गुलस्स संखेज्जज्ञागे बाह्वेणं पणत्ता, इसीपन्नाराए णं
पुट्ठीए दुवालसनामधेज्जा पणत्ता, इमीति वा इमीपन्नाराइ
वा तणुयरीति वा तणुतणुयरीति वा मिद्धिति वा मिद्धाअए-
ति वा मुत्तीइ वा मुत्तालए वा लोयगेति वा लोयगयूभि-
याति वा लोयपडिबुज्जणाइ वा सव्वपाणत्तयजीवसत्तमु-
हावहावइ वा इसीपन्नाराए णं पुट्ठी सेता संखदहविम-
हसेत्थियमुलालदगरयतुमारगोव्वाहारवत्ता उत्ताणयव-
त्तसंज्ञाणमंत्रिया सव्वज्जुणसुवसमई अच्चा सएहा सएहा
पट्टा पट्टा णीरया निम्मला निप्पंका निक्कंदच्चाया स-
प्पभा ससिरीया सज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अ-
भिरूवा पडिरूवा, इसीपन्नाराए णं सीताए जोयणम्म
भोगतो, तस्स णं जोयणस्स जे से उवरिद्धे गाउए, तस्स णं
गाउयस्स जे से उवरिद्धे ज्ञागे, एत्थ णं सिद्धा जगव-
तो सादिया अपज्जवासिया अणोगजातिजरामरणजेनिमं-
सारकलंकदीभावपुणञ्जवगञ्जवामवमही० एवं च समउक्क-
वा सासयपणागयक्कं काव्वं चिहंति । तत्थ वि य वे

अवेदा अवेयणा निम्नमा असंगा य संसारविषयदुःखा
वदेसनिष्पत्तिमंठाणा ।

अथ शिष्यः पृच्छन्नाह-

कहिं पदिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा पद्विद्या ।

कहिं बौदि चडत्ता णं, कथं गंतुं सिज्जइ ? ॥ १ ॥

" कहिं पदिहया सिद्धा " इत्यादि । ' कहिं ' इत्यत्र सप्तमी
तृतीयायै, प्राकृतभावात् । यथा " तिसु तिसु असंकिंया पुढवा । "
इत्यादि । ततोऽयमर्थः-केन प्रतिहताः केन वलिताः ?, सिद्धाः
दुःखाः, तथा क कस्मिन् स्थाने, सिद्धाः, प्रतिष्ठिता अवास्थिताः, तथा
क कस्मिन् क्षेत्रे, बोद्धिस्तनुः शरीरमित्यनर्थान्तरं, तां त्यक्त्वा, क
गत्वा सिद्ध्यन्ति निष्ठितार्था भवन्ति । " सिज्जइ " इत्यत्रानु-
सारोपो छद्म्यः, अथ कैकवचनोपन्यासोऽपि सूत्रशैल्या न
विरोधभाक् । तथा चान्यत्राप्येवं प्रयोगः-" वत्थमं धम्मंकारं,
इत्थीमा सयणाणि य । अचंदा जे न पुंजति, न जे वाइ
सि पुंजर ॥१॥ " इति ।

एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सुरिराह-

अन्नाए पदिहया सिद्धा, लोयगे य पद्विद्या ।

इह बौदि चडत्ता णं, तथं गंतुं सिज्जइ ॥ २ ॥

" अन्नाए पदिहया सिद्धा " इत्यादि । अत्रापि सप्तमी तृतीयायै ।
अलोकेन कवलाऽऽकाशास्तिकापक्षेण, प्रतिहताः स्वास्थिताः,
सिद्धाः, इह तत्र धर्मास्तिकायाऽऽद्यभावात्तद्वान्तर्गतावृत्ति-
रेव प्रतिस्फलनं, न तु संबन्धे सति विघातः, अप्रतिघत्वात्, स-
प्रतिघातां हि संबन्धे सति विघातो, नाप्येवमिति । तथा
लोकस्य पञ्चास्तिकायाऽऽत्मकस्य, अग्रे मूर्धनि, प्रतिष्ठिता अ-
नुतरागत्या व्यवास्थिताः, इह मनुष्यलोके, बोद्धिस्तनुं, त्यक्त्वा,
तत्र लोकाग्रे, समयांतरप्रदेशाभ्युपगमनेन गत्वा सिद्ध्यन्ति
निष्ठितार्था भवन्ति ।

संप्रति तत्र गतानां यत्संस्थानमानं तदभिधित्सुराह-

दीहं वा इस्सं वा, जं चरिमजवे हावेज्ज मंठाणं ।

तत्तो तिभागहोणा, मिच्छाणोगाहणा जणिया ॥ ३ ॥

" दीहं वा इस्सं वा " इत्यादि । दीहं वा पञ्चधनुःशतप्र-
माणं, इस्सं वा हस्तद्वयप्रमाणं, वाशब्दाद् मध्यमं वा विचित्रं,
वच्चरममवे पश्चिममवे, जवेत् संस्थानं, ततस्तस्मात्संस्थानात्,
त्रिभागहीना वदनोदगादिः पूरणेन तृतीयेन प्रागेन हीना,
सिद्धानामवगाहना, अवगाहनेन अस्यामित्यवगाहना स्वावयव-
त्रिभिना तीर्थकरगणधरेरिति । अत्र गतस्य संस्थानप्रमाणा-
पेक्षया त्रिभागहीनं तत्र संस्थानमिति भावः ।

एतदेव स्पष्टतरमुपदर्शयति-

जं संठाणं तु इहं, भयं चयंतस्म चरममयमि ।

आसी य पदेसघणं, तं संठाणं तद्धिं तस्स ॥ ४ ॥

" जं संठाणं तु इहं " इत्यादि । यत्संस्थानं यावत्प्रमाणं सं-
स्थानम्, इह मनुष्यमवे आसीत्, तदेव, भवति प्राणिनः कर्म-
वशावसिनोऽस्मिन्निति भव शरीरं, त्यज्यतः परित्यज्यतः, का-
वयोगं परित्यज्यतः न जायः । चरमसमये सूक्ष्मक्रियाप्र-
तिपातिभ्यः शब्देन वदनोदगाऽऽदिरन्ध्रपूरणान्त्रिभागेन हीनं
प्रदेशजनमासीत् (तं संठाणं तद्धिं तस्स सि) तदेव क प्रदे-

शचनं मूलप्रमाणापेक्षया त्रिभागहीनप्रमाणं संस्थानं, तत्र लो-
काग्रे, तस्य सिद्धस्य, नान्यदिति ।

साम्प्रतमवगाहनामुत्कृष्टाऽऽदिनेन्द्रिजामभिधित्सुराह-

तिज्जि मया तेत्तीसा, धणुत्तिजागो य होइ नायव्वो ।

एमा खलु सिद्धाणं, उक्कासंगाहणा जणिया ॥ ५ ॥

अत्तारि य रयणीओ, रयणि तिजागूणिमा य बोधव्वो ।

एसा खलु सिद्धाणं, माज्झिम ओगाहणा भणिमा ॥ ६ ॥

एगा य होइ रयणी, अदेव य अंगुत्ताइ सहियाइ ।

एसा खलु सिद्धाणं, जहम ओगाहणा भणिमा ॥ ७ ॥

त्रिणिशानानि, त्रयस्त्रिंशानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि, धनुस्त्रिभागश्च
जवनि बोद्धव्यः । एषा खलु सिद्धानामुत्कृष्टावगाहना भणिता
तीर्थकरगणधरेः, सा च पञ्चधनुःशततनुकानामवसेया । ननु
मरुदेवा नानि कुलकरपत्नी, नामश्च पञ्चविंशत्यधिकानि पञ्चधनुः-
शानानि शरीरप्रमाणं, यदेव च तस्य शरीरमानं तदेव मरुदेवाया
अपि, " संघषणं संठाणं, उक्कचं चैव कुल्लगरेदि समं " इति
वचनात् । मरुदेवा च भगवती सिद्धा, ततस्तस्या देहमानस्य
त्रिभागे पातिते सिद्धावस्थायाः सार्द्धानि त्रीणि धनुःशानान्ये-
वावगाहना प्राप्नोति, कथमुक्तप्रमाणा उत्कृष्टावगाहना घटते ?
इति । नैष दोषः । मरुदेवायाः नामः किञ्चिदूनप्रमाणत्वात्,
स्थियो हि उत्तमसंस्थाना उत्तमसंस्थानेभ्यः पुरुषेभ्यः स्वस्वकासा-
पेक्षया किञ्चिदूनप्रमाणा जवन्ति । ततो मरुदेवाऽपि पञ्चधनुः-
शानप्रमाणानि न काञ्चिद् दोषाः अपि च-हास्तिस्कन्धाधिकृष्टा संकु-
चिनाङ्गी सिद्धा । ततः शरीरसंकोचनभावात्प्राधिकावगाहना-
संभव इत्यविरोधः । आह च भाष्यकृत्-" कइ मरुदेवामाणं,
माभीतो जेण किञ्चिदूणा सा । तो किर पंच सय चिच्चय, अ-
हवा संकोचतो सिद्धा " ॥ ५ ॥ (३१६७ विशेष) " अत्तारि-
य रयणीओ " इत्यादि । अतस्त्रो रत्नयो, रत्निश्च त्रिभागोना च
बोधव्यो, एषा खलु सिद्धानामवगाहना भणिता मध्यमा ।
आह-जघन्यपदे सप्तहस्तोच्छ्रितानामागमे सिद्धिरुक्ता, तत
एषा जघन्या प्राप्नोति, कथं मध्यमा ? तदयुक्तम् । वस्तुतत्त्वाप-
रिक्तानात् । जघन्यपदे हि सप्तहस्तानां सिद्धिरुक्ता तीर्थकरापे-
क्षया, सामान्यकेवलानां तु हीनप्रमाणानामपि जवति । इदमपि
आवगाहनामानं चिन्त्यते सामान्यासिद्धापेक्षया, ततो न काञ्चि-
दोषः ॥ ६ ॥ " एगा य होइ " इत्यादि । एका रत्तिः परिपूर्णा अष्टौ
चाहुल्लान्यधिकानि, एषा भवति सिद्धानामवगाहना जघन्या ।
सा च कूर्माणुवाऽऽदीनां विहस्तानामवसेया । यदि वा-सप्तह-
स्तोच्छ्रितानामपि यन्त्रपीलनाऽऽदिना संवर्तितशरीराणाम् ।

आह च नाप्युक्त-

" जेट्ठा उ पंचधनुसय, एवं मज्जा य सप्तहत्यस्स ।

इहं तिभागहीणा, जहाजिया जा विहत्यस्स " ॥ ३१६६ ॥

" सत्सिपसु सिद्धी, जहमो कइमिहं विहत्येसु ? ।

सा किर तित्थयरेसुं, संसाजं सिज्जमाणाणं ॥ ३१६८ ॥

ते पुण होअ विहत्या, कुम्भापुत्तादयो जहसेणं ।

अजे संवट्ठियस-तहत्थसिद्धस्स हीण सि ॥ ३१६६ ॥ "

(विशेष) ॥ ७ ॥

साम्प्रतमुक्तानुवादेनैव लक्षणं सिद्धानामभिधित्सुराह-

ओगाहणापि सिद्धा, भवत्तिभागेण होइ परिहीणा ।

संज्ञाणमणित्यर्थं, जं जरामरणविमुक्ताणं ॥ ८ ॥

" आगाहणार्थे " इत्यादि सुगमं, नवरम् (अणित्थंमिति) इदंप्रकारमावज्ञामित्यम, इत्थं तिष्ठतीति इत्थस्थः, न इत्थंस्थम्-अनिर्णयस्थं, यदनाऽऽदिशुविरप्रतिपूरणेन पूर्वाऽऽकारान्वयात्-भावतोऽनियताऽऽकारमिति भावः । योऽपि च सिद्धाऽऽदिगुणेषु "सिद्धे न दीहे न हस्स" इत्यादिना दार्ढ्यत्वाऽऽदीनां प्रातिषेधः सोऽपि पूर्वाऽऽकारापेक्षया संस्थानस्यानित्यस्थत्वात्प्रातिपक्ष-व्यः, न पुनः सर्वथा संस्थानस्याभावतः ।

आह च भाष्यकृत-

" सुस्तिरपरिपूरणाओ, पुष्वागारऽश्वाघवस्थातो । संज्ञाणमणित्यर्थं, जं भणियं अणिययागारं ॥ ३१७३ ॥ एत्तो षिय पमिसेदो, सिद्धाऽगुणेषु दीहयाऽऽईणं । जमणित्यर्थं पुष्वा-ऽऽगारवेक्खाए नभाबो ॥ ३१७३ ॥ " (विशेष) ॥ ८ ॥

नन्वेते सिद्धाः परस्परं नेशभेदेन व्यवस्थिताः, उत नेति ? । मेति तद् भ्रमः । कस्मादिति चेत् ? उच्यते-

जत्थ य एगो मिद्धो, तत्थ अनंता जवक्खयविमुक्ता ।

अन्नोन्नसमोमादा, पुट्ठा सव्वे वि होपंते ॥ ९ ॥

"जत्थ य" इत्यादि । यत्रैव देशे, चशब्दस्य एवकारार्थत्वात्, एकः सिद्धो निर्बुधः, तत्रानन्ता भवक्यविमुक्ताः । अत्र भवक्यप्र-हणेन स्वेच्छया भवावनरणशक्तिर्मात्सर्यवच्छेदमाह । अ-भ्योन्यसमवगाढाः, तथाविधाचिन्त्यपरिणामत्वाद्धर्मास्तिका-याऽऽदिचत् । तथा स्पृष्टा लभ्नाः सर्वेऽपि होकान्ते ॥ ९ ॥

कुमइ अणंते सिद्धे, मव्वपण्मेहिं नियमतो सिद्धा ।

ते वि असंखेज्जगुणा, देमपदेमेहिं जे पुट्ठा ॥ १० ॥

"कुमइ" इत्यादि । स्पृष्टत्यनन्तान् सिद्धान् सर्वप्रदेशैरात्मसंब-न्धिमिनियमशः सिद्ध । तथा तेऽपि सिद्धाः सर्वप्रदेशस्पृष्टभ्योऽ-संख्येयगुणा वर्तन्ते, ये देशप्रदेशैः स्पृष्टाः । कथमिति चेत् ? उच्यते-इदं कस्य सिद्धस्य यद्यगाहनकृत्र, तत्रैकस्मिन्नपि परिपूर्णोऽव-गाढा अन्येऽप्यनन्ताः सिद्धाः प्राप्यन्ते । अपरे तु ये तस्य क्षेत्र-स्य एकैकं प्रदेशमाक्रम्यावगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः, एवं द्वि-त्रिचतुस्पञ्चाऽऽदिप्रदेशवृत्त्या येऽवगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः, तथा तस्य मूलक्षेत्रस्य एकैकं प्रदेशं परित्यज्य येऽवगाढास्तेऽपि प्रत्येकमनन्ताः । एवं च सति प्रदेशवृत्तद्वानिज्यां ये समवगा-ढास्ते परिपूर्णैकक्षेत्रावगाढेज्याऽसंख्येयगुणा जयन्ति, अव-गाढप्रदेशानामसङ्ख्यातत्वात् ।

आह च भाष्यकृत-

" एगक्खेस्सेऽणंता, पएसपरिबुद्धिहाणिओ तत्तो । हुंति असंखेज्जगुणा-ऽसंखपएसो जमवगाहो " ॥ ३१८० ॥ (विशेष) ॥ १० ॥

सम्प्रति सिद्धानेष लक्षणतः प्रतिपादयति-

असरीरा जीवघणा, उवउत्ता दंमाणे य नाणे य ।

सागारमणागारं, लक्खणमेयं तु सिद्धाणं ॥ ११ ॥

" असरीरा " इत्यादि । अविद्यमानशरीरा अशरीराः; औदा-रिकाऽऽदिपञ्चनिधशरीररहिता इत्यर्थः । जांघाश्च ते घनाश्च व-दमोदराऽऽदिशुविरपूरणाद् जीवघनाः; उपयुक्ता दर्शने-केवल- ४२६

दर्शने, ज्ञाने च-केवलज्ञाने । यद्यपि सिद्धत्वप्रादुर्भावसमये केवलज्ञानमिति ज्ञान प्रधानं, तथाऽपि सामान्याऽऽसलक्षण-मेतदिति ज्ञापनार्थमादौ सामान्याऽऽलम्बनं दर्शनमुक्तम् । तथा च सामान्यविषयं दर्शनं, विशेषविषयं ज्ञानमिति । ततः सा-कारानाकारं, सामान्यविशेषोपयोगरूपमित्यर्थः । सूत्रे प्रकारो-ऽल्लक्षणिकः । लक्षणं-तदन्यथावृत्तिस्वरूपम्, एतत् अनन्तरोक्तं, तुशब्दो वक्ष्यमाणनिरूपमसुखाविशेषणार्थः, सिद्धानां निष्ठि-ताथानामिति ॥ ११ ॥

सम्प्रति केवलज्ञानदर्शनयोरदोषविषयतामुपदर्शयति-

केवलज्ञाणवज्जता, जाणंती सव्वजागुणजावे ।

पासंति सव्वओ खलु, केवलदिट्ठीहि णंताहि ॥ १२ ॥

" केवलज्ञाणवज्जता " इत्यादि । केवलज्ञानेनोपयुक्ताः, न त्व-न्तःकरणेन, तदज्ञावादिति केवलज्ञानोपयुक्ताः, जानत्यवगच्छ-न्ति, सर्वभावगुणभावान् सर्वपदार्थगुणपर्यायान् । प्रथमो भाष-शब्दः पदार्थवचनं, द्वितीयः पर्यायवचनः । गुणपर्याययोस्त्वयं विशेषः-सह चिन्तो गुणाः, क्रमवर्तिनः पर्याया इति । तथा पश्यन्ति सर्वतः खलु, तद्विशदस्यावधारणार्थत्वात् सर्वत एव, केवलदिष्टिर्निरन्तराभिः, अनन्तैः केवलदर्शनैरित्यर्थः । केवलदर्-शनानां चानन्तता, सिद्धानामनन्तत्वात्, इहाऽऽह ज्ञानप्रदणं प्रथमतया तदुपयोगस्थाः सिद्धा-तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १२ ॥

सम्प्रति निरूपमसुखजाजस्ते इति दर्शयति-

न वि अत्थि पाणुमाणं, तं सांखवं नत्थि सव्वदेवाणं ।

जं सिद्धाणं सुखं, अव्वावाहं उवगयाणं ॥ १३ ॥

" न वि अत्थि " इत्यादि । नैव अस्ति मनुष्याणां चकण्ठ्या-दीनामपि, तत्सौख्यं, नैव सर्वदेवानामनुसरपर्यासानामपि, यत् सिद्धानां सौख्यम्, अव्यावाधामुपगतानां, न विविधा आवाधा अव्यावाधा. ताम्, उप सामीप्येन गतानां प्राप्तानाम् ॥ १३ ॥

यथा नास्ति तथा जङ्गया उपदर्शयति-

सुरगणसुहं ममत्तं, मव्वच्चापिभियं अणंतगुणं ।

न वि पावः मुत्तिमुहं-ऽणंताहिं विवग्ग वग्गाहिं ॥ १४ ॥

" सुरगणसुहं " इत्यादि । सुरगणसुखं देवसङ्घानसुखं, सम-स्तं सम्पूर्णम्, अनोतानागतवर्त्तमानकालोद्भवमित्यर्थः । पुनः सर्वोच्चापरिपूरितं सर्वकालसमयगुणितम्, तथाऽनन्तगुणमि-ति, तदेवं प्रमाणं किलासत्कल्पनया एकैकाऽऽकाशप्रदेशे स्था-प्यते, इत्येवं सकलाऽऽकाशप्रदेशपरणेन यद्यप्यनन्त भवति, तदनन्तरमप्यनन्तैर्धर्मैर्धर्मितम्, तथाऽप्येव प्रकर्षगतमापि मुक्ति-सुखं सिद्धसुखं, न प्राप्नोति ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टतरं भङ्गधन्तरेण प्रतिपादयति-

सिद्धस्स सुहोरासी, मव्वच्चापिभिए जइ हविज्जा ।

मोऽणंतवग्गजइओ, सव्वागासे ण पाज्जा ॥ १५ ॥

" सिद्धस्स सुहोरासी " इत्यादि । सुखानां राशिः सुखराशिः सुखसङ्घातः, सिद्धस्य सुखराशिः सिद्धसुखराशिः, सर्वोच्चापि-परिपूरितः सर्वथा साधपर्यवसितया मद्धया, यत्सुखं, सिद्धः प्रति-समयमनुभवति, तदेकत्र पिण्डोक्तनिर्मात भावः । सोऽनन्तवर्ग-भक्तोऽनन्तैर्धर्ममूलैरपयति, अनन्तैर्धर्ममूलेस्तावदपयति नो या-वत्सर्वोच्चाङ्गणेन गुणकारेण गुणेन यदाधिकं जातं, तस्य सर्वस्था-

पर्वतनैः सिद्धत्वाद्यः समयभाविमुखमात्रतां प्राप्त इति भावः । सर्वाकाशे न माति-पतायन्मात्रेऽपि सर्वाकाशे न माति, सर्व-
स्तु दूरापास्तप्रसर एवेति क्वापमार्थे पितृकथित्वा पुनरपवर्तनं
सुखराशेः । इयमत्र जायमाना-इह किल विविधाऽऽङ्गादिकं सुखं
परिगृह्यते, ततश्च यत आरब्धं शिष्टानां सुखशब्दप्रवृत्तिः, त-
माह्वावमधिकृत्य एकैकगुणवृद्धितारतम्येन तावदसावाह्वादो
विशिष्यते, यावदन्तगुणवृद्ध्या निरतिशयनिष्ठानुपगतः, सोऽय-
मत्यन्तोपमाऽनैतिकान्तौस्तु क्यविनिवृत्तिरूपान्तामिततमकल्प-
आरमाऽऽङ्गादः सदा सिद्धानां यस्माच्चारतः प्रथमाच्छेदमपान्तरा-
सर्वसिनो ये गुणास्मारतम्येनाऽऽङ्गाद्विशेषरूपाः, ते सर्वाऽऽका-
शप्रवेशेभ्योऽप्यतिवृथांसः । ततः किलोक्तम्-“सत्त्वाऽऽगासे न
प्रापञ्चा” इति । अन्वया यत्सर्वाऽऽकाशे न माति, तत्त्वयमक-
स्मिन् सिद्धे प्रायाव !, इति पूर्वसूरिसम्प्रदायः ॥१५॥

साम्प्रतमस्य निरूपमतां प्रतिपादयति-

जह नाम कोइ मिच्छो, नगरगुणं बहु विजाणंतो ।

ए चण्ड * परिकहेलं, उवमाए तहिं असंतीए ॥१६॥

“जह नाम” इत्यादि । यथा नाम कश्चिन्मलेच्छो नगरगुणान् गृह-
निवासाऽऽदीन्, बहुविधान् अनेकप्रकारान्, विजानन्, अरण्यऽऽ-
गतः सन् अन्यमलेच्छेभ्यो न शक्नोति परिकथयितुम् । कस्माद्
न शक्नोति ? इत्यत आह-उपमायां तत्रास्तत्त्वाम् । “निमित्तकारणहे-
तुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायां दर्शनम् ।” इति न्यायाद् हेतौ स-
त्तम । तत्र उपमाया अभावादिति ह्यप्रत्यम् । एव गार्थाऽन्तरार्थः ॥
भावार्थः कथानकादवसेयः । तच्चैदम्-“एगो महारण्यवासी मि-
च्छोऽरुणे निर्घात । इतो य एगो राया आसेण अवहारितो त
अडवि पवेसितो । तेष दिछो सक्कारेण जणवयं नातो । रन्ना
वि सो नगरे पछा उवगारि ति गाढमुपचारितो-जहा राया
विछइ धवसधराइनोगेण वि, वासाकालेणऽरणं सरिरमार-
जो, रन्ना विसांजओ, ननोऽरुण्णा पुच्छति-कोवसं नयरं ति ?।
सो धियाणंतो वि तथोवमाऽजावा न सक्केइ नयरगुणं परिक-
हेलं । एस दिछता ” ॥१६॥

अयमर्थोपनयः-

इय सिद्धाणं मोक्खं, आणोवमं नत्थि तस्स ओवम्मं ।

किंचि विसेसेणितो, सारिक्खमिणं सुणह वोच्छं ॥१७॥

“इय सिद्धाणं” इत्यादि । इति एव, सिद्धानां सौख्यमनुपम व-
र्त्तते । किमिति ? तत आह-यतो नास्ति तस्यैवमर्थः, तथापि
बालजनप्रतिपत्तये किञ्चिद्विशेषेण, “इतो” इति । आर्व-
त्वादस्येत्यर्थः । सादृश्यमिदं यद्यमार्णं, गृणुन ॥१७॥

जह सव्वकामगुणियं, पुरिसो जेत्थेण ज्ञायणं कोइ ।

तएहाहुहाविमुक्को, अत्थिज्ज जहा अमियतित्तो ॥१८॥

“जह सव्व” इत्यादि । यथेत्युदाहरणोपदर्शनार्थः । भुज्यते
इति जोजनं, सर्वकामगुणितं सकलसौख्यं सस्कृतं, कोऽपि पुरुषो,
जुक्खा, धुत्तृविमुक्तः सन्, यथा अमृततृप्तः, तथा तिष्ठति ॥१८॥

इय सव्वकालतित्ता, अउलं निव्वाणमुवगया सिद्धा ।

सासयमव्वावाहं, चिट्ठेति सुही सुहं पत्ता ॥ १९ ॥

“इय” इत्यादि । इति एव, निर्वाणं मोक्षमुपगताः सिद्धाः,
सर्वकालं साद्यपर्यवसितं कालं, तृताः सर्वधौस्तुकर्याविनिवृत्तिजा-

* “ शकेष्वय तर-तर-पाराः ” ॥ ८१ ॥ ८६ ॥ शक्नोतिरे-
ते चत्वार आदेशा भवन्ति । ‘चयह’ । त्यजतेरपि ‘चयह’ ।

वतः परमसन्तोषमाधिगताः, अतुल्यमनन्यसदृशम्, उपमार्तीत-
त्वात्; शाश्वतं प्रतिपातनावात्; अव्याबाधं लेशतोऽपि व्याबा-
धाया असम्भवात्; सुखं प्राप्ताः, अत एव सुखिनस्तिष्ठन्ति ॥१९॥

एतदेव सर्वाशेषतरं भावयति-

सिद्धं सि य बुद्धं सि य, पारगतं सि य परंपरगतं सि ।

उम्मुक्ककम्मकवया, अजरा अमरा असंगा य ॥ २० ॥

“सिद्धं सि य” इत्यादि । सितं बद्धमष्टप्रकारं कर्म, ध्यातं भ-
स्मीकृतं, यैस्ते सिद्धाः । “पृषोदराऽऽद्यः” ॥३१॥१५॥ (हेम०)
इति रूपान्तासिः, निर्दग्धोनेकमवकर्मैवधना इत्यर्थः । ते च
सामान्यतः कर्माऽऽदिसिद्धा अपि भवन्ति । यत उक्तम्-“कम्मं
सिप्पं य विज्जाए, मंते जोगे य आगमे । अत्थ-जत्ता-अत्थिप्पाए,
तवे कम्मकलए इव” ॥३६॥ (आब० नि०) (३०२८विशे०) ततः
कर्माऽऽदिसिद्धाव्यपोहायाऽऽह- (बुद्धं सि) अज्ञाननिद्राप्रसुते
जगति अपरोपदेशेन जीवाऽऽदिरूपं तस्मै बुद्धवन्तो बुद्धाः, सर्वज्ञ-
सर्वदर्शिस्वभावबोधरूपा इति भावः । एतेऽपि च संसार-
निर्वाणोभयपरित्यागेन स्थितवन्तः कैश्चिद्विशिष्टे, “संसारे न च
निर्वाणे, स्थितो ज्वनभूतये । अचित्त्यः सर्वलोकानां, चिन्तार-
त्नाधिकं महान् ” ॥ १ ॥ इतिवचनात् । ततस्तन्निरासार्थमाह-
पारगताः-पारं पर्यन्तं संसारस्य, प्रयोजनमात्रस्य वा, गताः पार-
गताः । तथा भव्यत्वाऽऽक्षितसकलप्रयोजनसमाप्त्या निरवशेष-
कृतव्यशक्तिविप्रमुक्ता इति भावः । इत्यभूता अपि कैश्चित्
यदृच्छावाद्भिरकर्मसिद्धत्वेनापि गीयन्त । तथोक्तम्-“ नैका-
विसङ्ख्याकमतो, विलप्रसिनियोगतः । द्रिडराज्याऽऽतिसमा,
ताम्मुक्तिः कश्चिन्न किम् ? ॥ १ ॥ ” ततस्तन्मतव्यपोहायाऽऽह-
परम्परागता इति । परम्परया ज्ञानदर्शनचारित्ररूपया, मिथ्याह-
ष्टिमासादनसम्यग्मिथ्याहृष्टविहितसम्यग्दृष्टिदेशविरतिप्रम-
त्तनिवृत्त्यनिवृत्तिबाधस्वम्परायसुद्धममम्परायोपशान्तमोहकी-
णमोहसयोगिकवलययोगिकवलिगुणस्थानभेदमिच्छया, गताः ।
एते च कैश्चित्पुत्रवन्तोऽनुमुक्तकर्मकवचा अच्युपगम्यन्ते, तीर्थनि-
कारदर्शनादिहाऽऽगच्छन्ताति वचनतः पुनः संसारावतग्याभ्यु-
पगमात्तस्मिन्मतापाकरणार्थमाह-उम्मुक्तकर्मकवचाः-उत्प्राब-
ह्येनापुनर्भवरूपतया मुक्तं परित्यक्तं कर्म कवचमिव कर्मकवचं
यैस्ते उम्मुक्तकर्मकवचाः । अत एव अजराः शरीराजावतो
जसोऽनावात्, अमरा अशरीरत्वादेव प्राणत्यागासम्भवात् ।
उक्तं च-“ वयसो हाणीह जग, पाणच्चाओ य मरणमादिठं ।
सइ देहमि तडुनयं, तदभावे नेव कहेसव ॥१॥ ” असङ्का-
बाह्याज्यन्तरसङ्गरहितत्वात् ॥ २० ॥

णित्थिअभव्वदुक्खा, जातिजरामरणबंधणविमुक्का ।

अव्वावाहं सुक्खं, अणुहोती सासयं सिद्धा ॥ २१ ॥

“निमित्तज” इत्यादि । निस्तीर्णं लङ्घितं सर्वं दुःखं यैस्ते नि-
स्तीर्णसर्वदुःखाः । कुतः ? इत्याह- (जातिजरामरणबंधणविमुक्का)
जातिर्जन्म, जरा वयाहानिलक्षणा, मरणं प्राणत्यागरूपं, बन्धना-
नि तन्निबन्धरूपाणि कर्माणि, नैविशयतो निःशेषापगमनेन मुक्ता
जातिजरामरणबन्धनविमुक्ताः । हेतावयं प्रथमा । यतो जरामर-
णबन्धनविमुक्तास्ततो निस्तीर्णसर्वदुःखाः, कारणभावात् ।
ततोऽव्याबाधं सौख्यं शाश्वतं सिद्धा अनुभवन्ति ॥२१॥ प्रज्ञा०२
पद् । जी० । एतदर्थप्रतिपादकं प्रज्ञापनाया द्वितीयं पदे, प्रज्ञा०१
पद् । जी० । तिष्ठति अनवस्थाननिबन्धनकर्माभावेन सदाऽव-
स्थितो भवति यत्र तत् स्थानम् । कीणकर्मणो जीवस्य स्व-

कपे, सोकाप्रे वा । भ० १ श० १ उ० । औ० । सं० । तिष्ठन्ति सकलकर्मकृपासाप्तान्तज्ञानसुखरूपाध्यामिताः शुक्तात्मानाऽस्मिन्निति स्थानम् । सम्म० २ काण्ड । व्यवहारतः सिद्धिकेये, निश्चयतो यथाऽर्थाव्ययस्वरूपे, स्थानस्थानिनोरभेदापचारात् सिद्धिगतिनामधेये, जी० ३ प्रति० । प्रवेश, पा० । उ० । तिष्ठन्ति मुमुक्षवो येषु तानि स्थानानि । महाप्रतेषु, पञ्चा० १ प्रवि० आ० म० । स्थीयतऽस्मिन्निति स्थानम् । दुर्गन्तगमनाऽऽदिके, सूत्र० १ उ० ६ अ० । अवगाहनायाम्, आ० म० २ अ० । तिष्ठन्ति साधवोऽथेति स्थानम् । वसनौ, उ० २ उ० । तिष्ठन्त्यस्मिन् कर्माणि प्रायश्चित्ताऽऽचरणेति स्थानम् । पाराञ्जिने, जी० १ प्रति० । तिष्ठन्त्यस्मिन्प्रतिपाद्यतया जीवाऽऽद्य इति स्थानम् । स्थानाङ्गाऽऽद्ये प्रवचनपुरुषस्य तृतीयेऽङ्गे, स० ३ अङ्ग । समुदाये, कर्म० ५ कर्म० ।

ठाणंग-स्थानारूप-न० । तिष्ठन्ति प्रतिपाद्यतया जीवाऽऽद्यः पदार्था अस्मिन्निति स्थानम् । न० । स० । तिष्ठन्ति आसने वसन्ति यथावदभिधेयतयैकत्वाऽऽदिविशेषिता आत्माऽऽद्यः पदार्था यस्मिन् तत्स्थानम् । अथवा-स्थानशब्देनेहेकाऽऽदिकः सकृद्यानेहोऽजिधीयते, ततश्चाऽऽत्माऽऽदिवदार्थगतानामेकाऽऽदिवशात्तानां स्थानानामभिधायकत्वेन आचार्यभिधायकत्वादाचार्यदिति स्थानं, तच्च प्रवचनपुरुषस्य कायोपशमिकभावरूपस्याहमिवाङ्गं वेति समुदायायः । स्था० १ उ० । प्रवचनपुरुषस्य तृतीयेऽङ्गे, स० १ अङ्ग ।

मे किं तं ठाणे ? ठाणेण जीवा ठाविज्जंति, अजीवा ठाविज्जंति, जीवाजीवा ठाविज्जंति, मसमए ठाविज्जं, परसमए ठाविज्जं, सममयपरसमए ठाविज्जं, लोए ठाविज्जं, अलोए ठाविज्जं, लोयालोए ठाविज्जं । ठाणेणं टंका कूमा सेला सिहरिणो पञ्जारा कुडां गुहाओ आगरा दहा नईओ आघविज्जंति । ठाणेणं एगाइयाए एगुत्तरियाए तुशीए दसठाणगविहृयाणं भावाणं पस्वणा आघविज्जं । ठाणस्स णं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेदा संखिज्जा सिद्धोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ संखिज्जाओ पक्खितीओ, मे णं अंग-हृयाए तइए अंगे एगे सुपक्खंवे दस अज्जयणा एगवीसं उंसणकात्ता एगवीसं समुदसणकात्ता वावत्तरिपयसहसा पयगे णं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तसा अणंता थावरा सासयकडनिबंधनिकाइया जिणपक्खा भावा आघविज्जंति, पन्नविज्जंति, पस्विज्जंति, दंसिज्जंति, निदंमिज्जंति, उवदंसिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं विष्ठाया एवं चरणकरणपस्वणा आघविज्जं, से तं ठाणे ।

“ से किं तं ” इत्यादि । अथ किं तत् स्थानम् ? तिष्ठन्ति प्रतिपाद्यतया जीवाऽऽद्यः पदार्था अस्मिन् इति स्थानम् । तथा चाऽऽह सूरिः-“ ठाणेणं ” इत्यादि । स्थानेन, स्थाने वा, आसति वाक्यालङ्कारे, जीवाः स्थाप्यन्ते यथाऽवस्थितस्वरूप-

प्ररूपणया व्यवस्थाप्यन्ते, इति प्रायो निगदसिद्धं, नवरं (टंक सि) क्षिप्ततटं टङ्कम्, कूटानि पर्वतस्योपरि । यथा-वैताल्लस्यो-परं सिद्धाऽऽद्यतनकूटाऽऽदीनि नव कूटानि, शैला हिमवद्वादयः, शिखरिणः शिखरेण समन्विताः, ते च वैताल्लऽऽद्यः । तथा यत् कूटमुपरि कुञ्जाप्रभवत् कुञ्जं तत्प्राग्भारम् । यद्वा-यत् पर्वतस्य उपरि हस्तिकुञ्जाऽऽकृति कुञ्जं विनिर्गतं, तत्प्राग्भारम् । कुण्डानि गङ्गाकुण्डाऽऽदीनि, गुहास्ताम्रगुहाऽऽद्यः, आकरा कप्यसु-वर्णाऽऽद्युपासस्थानानि, हृदाः पौण्ड्रकाऽऽद्यः, नद्यो गङ्गासि-न्धादयः, आख्यायन्ते । तथा स्थानेन । अथवा-स्थाने, णमिति वाक्यालङ्कारे । एकादशकोत्तरिकया वृक्षा दशस्थानं यावत् विव-र्द्धितानां भावाणां प्ररूपणा आख्यायन्ते । किमुक्तं भवति ? एकसं-ख्यायां द्विसंख्यायां यावद्दशसंख्यायां ये यं जाया यथाऽन्तर्भव-न्ति, तथा ते ते प्ररूप्यन्ते इत्यर्थः । यथा “ एगे आया ” इत्यादि, तथा “ जं इत्थं च णं लोगे तं सव्वं दुप्पाइयारं जीवा खेव अजीवा खेव ” इत्यादि । “ ठाणस्स णं परित्ता वायणा ” इत्यादि सर्वे प्राग्भारपरिभाषनीयम् । पदपरिमाणं च पूर्वस्मा-दङ्गादुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नङ्गं द्विगुणमवसेयं, शेष पाठानिदं यावत्प्रिगमनम् । न० । निपुणबुद्ध्यादिगुणगणमाणि क्य-रोहणधरणीकल्पेन नाशङ्काभारानियुक्तं नव गणधरेण पूर्वका-ले चतुर्वर्णार्थभ्रमणसङ्गभट्टारकस्य तत्सन्तानस्य चोपकाराय निरूपितस्य विविधार्थरत्नसारस्य देवताऽधिष्ठितस्य विद्या-क्रियाबलवताऽपि पूर्वपुरुषेण केनापि कुतोऽपि कारणादनुमु-द्धितस्यात एव च केवाञ्छिदन्तर्धनीकणां मनोरथगोचरात्त-कान्तस्य महानिश्चानस्यैव स्थानाङ्कस्य तथाविधविद्याऽऽद्वल-विबलैरपि केवल धारणप्रधानैः स्वपरोपकारार्थविनियोजना-भिलाषिज्जरत एव आधिगणितस्वयोग्यतैर्निपुणपूर्वपुरुषप्रयोगा-नुपसृत्य किञ्चित् स्वमन्योऽप्येव तथाविधवर्त्तमानजनानापृ-च्छय च तदुपायान् सूताऽऽदिमहाव्यसनोपैतेरिवास्माभिरनुद्-धमिषानुयोगः प्रारब्धत इति शास्त्रप्रस्तावना । तस्य चानुयोग-स्य फलाऽऽदिद्वारनिरूपणतः प्रवृत्तिः । यत् वक्तव्यम्-“ तस्स फल-जोगमंगल-समुदायत्था तहव दाराहं । तभेयनिरुत्तिक्कम-पयो यणाहं च वच्चाहं ” ॥१॥ इति । तत्र प्रकावर्ता प्रवृत्तये फलमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा हि निष्प्रयोजनत्वमस्याऽऽशङ्कमानाः भो-तारः कण्टकशास्त्रामर्दन इव न प्रवर्त्तयन्ति । तच्चानन्तरपर-स्परजेदाद् चिन्धा । तत्रानन्तरमर्थावगमः, तत्पूर्वकानुष्ठानत-आपवर्गप्रसिद्धि सा परस्परप्रयोजनमिति । तथा योगः स-म्बन्धः । स च यदि उपायोपेयभावलक्षणो, यदुतानुयोग उपा-यः, अर्थावगमाऽऽदि उपेयमिति, तदा सप्रयोजनानां प्रधानाद्देवा-जिहित इत्यवसरलक्षणः सम्बन्धोऽस्य वाच्यः । कोऽस्य दानं सम्बन्धोऽयस्य इति, भावयोग्यो वादने अस्य क इति ? तत्र म-व्यस्य मोक्षमार्गाभिलाषिणः स्थितगुरुपदेशस्य प्राणिनोऽष्टव-र्षप्रमाणप्रव्रज्यापर्यायस्यैव सूत्रतोऽपि स्थानाङ्कं देयमिति । अयमवसरतो, योगोऽपि चायमेवेति ।

यथोक्तम्-

“ तिवरिसपरियागस्स स, आयापकप्पणा ममज्झयणं ।

अउवरेस्स य सम्मं, सुयगं नाम अंगं स्ति ॥ १ ॥

दसकण्ठव्रजदारा, संबद्धरूपगगदिक्खियस्सेव ।

ठाणं समथाओ वि य, अंगे ते अउवासस्स ॥ २ ॥ इति ।

अन्यथा दानेऽस्याऽऽज्ञाभङ्गाऽऽद्यो दोषा इति । स्था० १ उ० ।

ठाणंतर-स्थानान्तर-न० । स्वस्थानात्परस्थाने, य० २ अधि० ।

ठाणकप-स्थानकप-पुं० । कपनेदे, "अधुना तु ठाणकपो,
उद्धृष्टाणादिभ्यो मुण्येयवो । त्रितकपसंज्ञतस्मै चि, अणुष्यभो
अर्धतस्मै च ॥१॥" पं० भा० । पं० सू० ।

ठाण्ठगुण-स्थानगुण-पुं० । स्थानं स्थितिगुणः कार्यं यस्य स
स्थानगुणः । स्था० प. ठा० २ उ० । जीवपुद्गलानां स्थितिप-
रितानां स्थित्युपपन्नहेतौ गुणतोऽधर्मास्तकाये, ज० १
श० १ उ० ।

ठाणचंचल-स्थानचंचल-पुं० । चञ्चलशब्दोक्तार्थके चञ्चल-
भेदे, वृ० १ उ० ।

ठाणववणा-स्थानस्यापना-स्त्री० । उचितस्थानन्यासे, प-
ञ्चा० ८ विध० ।

ठाणठाइ[ण]-स्थानस्यापिन्-पुं० । उचितस्थानस्थातिरि, वृ० १
उ० । नि० चू० ।

ठाणठिइ-स्थानस्थिति-स्त्री० । विहारान्तरं वसतिप्रवेशात्प्राक्
मध्ये स्थितौ, श्लो० । (एतद्वक्तव्यता च 'मासकपविहार'
शब्दे वक्ष्यते)

ठाणठिय-स्थानस्थित-त्रि० । उत्तरोत्तरविशिष्टसंयमस्थाना-
ध्यासिनि, मूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

षष्ठे द्वारे स्थानस्थितो भवतीदमुक्तं, स च एभिः कारणैः-

असिखे ओमोयरिण, रायदुष्टे जए णइछाण ।

फिरिणै गिलाणै काळगणै, वामे ठाणठिओ होइ । १७७

अशिखे देशताजनितोपक्षे मति तस्मिन् यत्राभिप्रेतं गमनं
कदाचिदपान्तराले भवति, ततश्चानेन कारणेन स्थानस्थितो
भवति । (ओमोयरिण स्ति) दुर्जिके विद्यमाने देशे जाते
अपान्तराले वा, ततश्च स्थानस्थितो भवति । (रायदुष्टि स्ति)
राजद्विष्टं कदाचित्तत्र भवत्यभिप्रेतदेशे, अपान्तराले वा, तेन च
कारणेन स्थानस्थितो भवति । स्तेनाऽऽदिभ्यः प्रवृत्तिं देशे, अ-
पान्तराले वा, ततस्तेन कारणेन स्थानस्थितो भवति । (नइ स्ति)
कदाचिन्नदी विवर्तिते देशे अपान्तराले वा भवति, तेन प्रतिब-
न्धेन स्थानस्थितो भवति । (फिरिणै स्ति) कदाचिदसावाचाये-
स्तस्मान् केषात् व्युतोऽपगतो भवति, ततश्च तावदास्ते
यावद्वास्तां लज्यते, अनेन कारणेन स्थानस्थितो भवति ।
(गिलाणे स्ति) ग्लानः कदाचिदसावाचायौ जयति, तेन
प्रतिबन्धेन स्थानस्थितो भवति । (काळगणै स्ति) कदा-
चिदसावाचायः कालगतो मृतो जयति तथाच यावत्तान्निभ्यो
भवति तावत् स्थानस्थितो भवति । (वामे स्ति) वर्षाकालः
संजातस्वनस्वप्रतिबन्धात् स्थानस्थितो भवति, तत्रैव ग्रामा-
दावास्ते । इयं द्वारगाथा ॥१७७॥

इदानीं निर्युक्तिकार एव तानि विहाराणि व्याख्यानयन्नाह-

तत्येव अंतरा वा, असिखाऽऽदी सोउ परिरयस्सऽसति ।

संचिद्रे जाव सिव, अहवा बी ते तओ फिरिया ॥१७८॥

(तत्ये स्ति) तत्र योऽसौ विवर्तितो देशः, तत्रैव (अंतरा) अन्तराले
वा, अशिखाऽऽदयो जाता इति श्रुत्वा आकर्ष्य । आदिग्रहणात्
अवमोद्विरकराजद्विष्टमयानि परिरयस्सऽसति । (परिरयस्सऽसति)
'अमामयस्स' अस्ति अभ्येति । एतदुक्तं जयति-यदि गन्तुं
शक्नोति भ्रमणः ततोऽपान्तरालं परिहर्याजिलपितस्थानं ग-
च्छति, अथ न शक्यते गन्तुं ततः (संचिद्रे स्ति) संतिष्ठेत् ।

क्रियन्त कालं यावत् ? अत आह- (जाव सिव) यावत् शिवं
निरुपद्रव यातमिति । (अहवा बी ते तता फिरिया) अथवा
ते आचार्याऽऽदयस्तस्मात् केषादपगता स्रष्टा इति, ततश्च
घातोपलम्भ यावत् तिष्ठति ॥ १७८ ॥

इदानीं भाष्यकृत शेषद्वाराणि व्याख्यानयन्नाह-

पुन्ना च नई चउमा-मवाहिणी वि य न कोइ उत्तारे ।

तत्थंतरालदेमे, उड्डिउ ण वि द्ढन्तइ पविती ॥१७९॥

पूर्णा भूता, का ? नदी, किंविशिष्टा ? चतुर्मासवाहिनी, न च
कश्चिदुत्तारयति, ततोऽपान्तराले एव तिष्ठति । तत्र, अ-
न्तराले वा देशे, उचित उक्तमितः, न च प्रवृत्तिर्वाता लज्यते,
अतस्तिष्ठति तावत् ॥१७९॥

फिरिणै जा पवती, सयं गिलाणो परं व पडियरइ ।

काळगय सि पविती, समंकिण जाव निस्संके ॥१८०॥

(फिरिणै) तस्मात् केषादपगतेषु सन्सु (जा पवती)
यावद्वास्तां जयति, तावत्तिष्ठति । तथा- (सयं गिलाणो) स्वयमेव
ग्लानो जातः, ततस्तिष्ठति । (पर व पडियरइ) अन्यं वा ग्लान
सन्तं प्रतिचरति (काळगय सि पविती) अथवा-कालग-
तास्ते आचार्याः, इति एवमभूता, प्रवृत्तः भूता, ततः (ससंकिणै
जाव निस्संके) मशङ्काया वास्तायामनिश्चितायां तावदास्ते,
यावन्निःशङ्कं संजातमिति ॥१८०॥

वासामुं उग्गिन्ना, बीयाऽऽई तेण अंतगचिद्रे ।

तेगिच्छि जोगि सार-कवणहट्टे यठाणमिच्छति ॥१८१॥

वर्षासृङ्गिन्ना बीयाऽऽदयः, आदिशब्दादनन्तकायः, तेन
कारणेन अन्तराले एव तिष्ठति । मन्दश्च (तेगिच्छि सि) चि-
कित्सक, तथा (भोइ स्ति) भोगिकं ग्रामस्वामिन पृच्छति ।
किमर्थं पुनः वैद्यभोगिकयोः पृच्छनं करोतीत्यत आह- (सा-
रकवणहट्टे) वैद्यं पृच्छति मन्दायां सत्यां (इठे स्ति) दृढी-
करणार्थम्, भोगिकं पृच्छति सारकणार्थं पारमवाऽऽदेः, ततः
स्थानं च वसनमिच्छान्तं केचित् ॥१८१॥

तत आह-

संविग्गमभिजइग-अहप्पहाणेसु जोइयघरे वा ।

उवणा आयरियस्सा, साभायरी पउंजणया ॥१८२॥

वैद्यभोगिकयोः कथयित्वा संविग्नेषु मोक्षाभिलाषिषु तिष्ठति,
(सवि स्ति) सङ्गी आचकः, तद्गृहे तिष्ठति, भद्रकः सा-
धुनां अर्धाकरः, तद्गृहे तिष्ठति, तद्गृहे निवासं करोति ।
(अहप्पहाणेसु स्ति) यथाप्रधानोऽस्ति-यो यत्र ग्रामाऽऽदौ प्र-
धानः प्रथितस्तेषु यथाप्रधानोऽस्ति । एतेषामनावे (मोइयघरे व
स्ति) भोगिकगृहे वा ग्रामस्वामिगृहे वा तिष्ठति । तत्र च तिष्ठन्
किं करोतीति ? अत आह- (उवणा आयरियस्सा) दारुकाऽऽदि-
माचार्ये कल्पयन्ति निराबाधे प्रदेशे, अयमाचार्य इति तस्य चा-
ग्रतः सकलां चक्रबालसामाचार्यं प्रयुक्ते, निषेधं करोती-
त्यर्थः ॥१८२॥

एतच्च कारणिकद्वारम्-

एवं ता कारणिओ, दूउज्ज जुत्तो अप्पमाणं ।

निकारणिओ एत्तो, चउओ आहिइओ चव ॥१८३॥

एवं तावत्कारणिकः, (दूउज्ज स्ति) विहरति । कथं
विहरति ? (जुत्तो अप्पमाणं) अग्रमादेन युक्तः, प्रयत्नपरः

इत्यर्थः । निष्कारणकोऽत ऊर्ध्वमुख्ये, स द्विविधः (च० अ०)
स्थाजितः सारणवारणाऽऽदिभिस्त्याजितः, आहिण्डकः-अर्गो-
सार्थश्चकस्त्वाऽऽदिदर्शनप्रवृत्तः ॥१७३॥

तत्र तावत् स्थाजित उच्यते-

जह सागरम्पि मीणा, संखोजं सागरस्स अमहंता ।

एति तन्नो सुहकामी, निगयपेत्ता विणस्संति ॥१७४॥

यथा सागरे समुद्रं, मीना मत्स्याः, संकोम सागरस्य असह-
मानाः, निर्गच्छन्ति, ततः समुद्रात्, सुखाभिलाषः सुखाभिला-
षिणः, निर्गममात्राश्च विनश्यन्ति ॥१-४॥

एवं गच्छन्समुद्रे, सारणवीरिहं चाडया संता ।

एति तन्नो सुहकामी, मीणा व जहा विणस्संति ॥१७५॥

एवं गच्छन्समुद्रे सारणवारणा एव वीच्यः, नाभिस्त्याजि-
ताः सन्तो निर्गच्छन्ति, ततो गच्छात्, सुखाभिलाषिणो, मीना
इव मीना यथा विनश्यन्ति । उक्तं त्याजिनद्वारम् ॥१७५॥ ओषः ॥
(आहिण्डकस्तु ' आहिण्डक ' शब्दे द्वितीयभागे ५२७ पृष्ठे
प्रतिपादितः)

ठाणणित्त-स्थाननियुक्त-त्रि० । स्थाने पदे नियुक्तो व्यापारि-
तः स्थाननियुक्तः । प्रवृत्तकस्त्विरगणायच्छेदकेषु, ग० १ अधि० ।
सामान्यसाधा, ध० ३ अधि० ।

ठाणतिग-स्थानत्रिक-न० । स्थानत्रये, ध० । पिण्डग्रहणं कुर्वता
स्थानत्रयं परिहरणीयम् । तद्यथा-आत्मोपघाति, संयमोपघा-
ति, प्रवचनोपघाति चेति । ध० ३ अधि० ।

ठाणपदिमा-स्थानप्रतिमा-स्त्री० । स्थानं कायोत्सर्गोऽऽद्यर्थं आ-
भयः, तत्र प्रतिमा स्थानप्रतिमा । स्थानविषयके तथाऽभिधेऽभि-
प्रहे, " चत्वारि ठाणपदिमा । " (स्था०) स्थानं कायोत्सर्गोऽऽद्य-
र्थं आभयः, तत्र प्रतिमाः स्थानप्रतिमाः । तत्र कस्यचिद् भिक्षा-
रेवंभूतोऽभिप्रहो भवति-यद्यहमन्विष्टं स्थानमुपाभयिष्यामि,
तत्र चाऽऽकुञ्चनप्रसारणाऽऽदिकां क्रियां करिष्ये, तथा कि-
ञ्चिदन्ति कुदृष्टादिकमवलम्ब्ययष्ये, तथा तत्रैव स्तोत्रं पादवि-
हरणं समाभयिष्यामाति प्रथमा प्रतिमा । द्वितीया तु आकुञ्चन-
प्रसारणाऽऽदिक्रियामवलम्बनं च करिष्ये, न पादविहरणमिति ।
तृतीया तु आकुञ्चनप्रसारणमेव, नालम्बनपादविहरणं इति ।
चतुर्थी पुनश्च त्रयमपि न विद्यते । स्था० ४ ठा० ३ ठ० ।

ठाणपरिणाम-स्थानपरिणाम-पुं० । परिणमनं परिणामः, तत्त-
द्भावगमनमित्यर्थः । यदाह-परिणामो ह्यर्थान्तराऽऽगमनं, न
च सर्वथा व्यवस्थानं, न च सर्वथा विनाशः । परिणामभेदे,
स्था० १० ठा० ।

ठाणजह-स्थानजह-त्रि० । स्थानाच्चारित्राद्, गुरुकुलाऽऽवासा-
ऽऽदिकात्, सिद्धान्तव्याख्यानरूपाया सुप्रकरणेन अष्टे, दुष्टा-
चारे च । त० ।

ठाणरप-स्थानरत-त्रि० । कायोत्सर्गकारिणि, आचा० २ भू०
२ अ० ३ ठ० ।

ठाणविच्छु-स्थानवृत्तिक-न० । सम्पूर्तिमनपुंसकजीव-
भेदे, प्रहा० १ पद ।

ठाणसत्तिक-स्थानसत्तिक-पुं० । आचाराङ्गस्व द्वितीयधुन-
स्कन्धे सत्तिककानां प्रधानं, आचा० २ भू० २ सू० । स्था० ।
(अत्रत्यः सर्वो विषयो ' वसति ' शब्दे वक्ष्यते)

ठाणाङ्गा-स्थानायतिका-स्त्री० । ऊर्ध्वस्थायां, वृ० । नो
कल्पते निर्मल्यः स्थानायतयो भवितुं स्थानायत नामोर्ध्वस्था-
नरूपमायतं स्थानं, तद्यस्यामस्ति सा स्थानायतिका । वृ० ५ उ० ।
स्थानादिगा-स्त्री० । ऊर्ध्वस्थायां, कश्चित् ' ठाणाङ्गा ' इति
पठ्यते । तत्रायमर्थः-सर्वेषां निषङ्गाऽऽङ्गानां स्थानानामादि-
भूतमूर्द्धस्थानमतः स्थानानामादौ गच्छतीति स्थानाऽऽदित्वा
तदुच्यते, तथागाद्यायिकाऽपि स्थानाऽऽदिनेति व्यगविहयत ।
वृ० ५ उ० । (एतच्च ' आसन ' शब्दे द्वितीयभागे ४७०
पृष्ठे उक्तम्)

ठाणाऽय-स्थानातिद-पुं० । स्थानं कायोत्सर्गोऽऽदिकमतिशयेन
व्याप्तिं प्रकरोति अतिगच्छति चेति । स्था० ७ ठा० । भ० ।
कायोत्सर्गकारिणि, धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् कायकेशभेदे
च । स्था० ७ ठा० ।

स्थानातिग-पुं० । कायकेशभेदे, स्था० ७ ठा० ।

स्थानायतिक-पुं० । कायकेशभेदे, स्था० ७ ठा० ।

ठाणाय-स्थानाऽयत-न० । ऊर्ध्वस्थानरूपे आयतस्थाने,
वृ० ५ उ० ।

ठाणि [ण]-स्थानिन्-पुं० । त्रि० । स्थानानि विद्यन्ते येषां ते
स्थानिनः । स्थानवत्सु, सूत्र० १ भू० २ अ० ।

ठाणकुसुय-स्थानोत्कुदुक-त्रि० । स्थानमासनमुत्कुदुकमाधारे
पुनालगनरूपं यस्यासौ स्थानोत्कुदुकः । आसनानिग्रहविशेष-
वति, भ० २ श० १ ठ० ।

ठाणप्यमह-स्थानोत्पातिकमह-पुं० । स्थानमवस्थाने अपूर्णे
उत्पन्नविशेषे, वृ० १ ठ० ।

ठावण-स्थापन-न० । आरोपणे, धो० १२ वि० । धारणे, प-
ञ्चा० १३ वि० ।

ठावणा-स्थापना-स्त्री० । निक्षेपे, न्यासे, स्था० १ ठा० । प्रति-
ष्ठायां, वृ० । प्रतिष्ठा स्थापना स्थानं व्यवस्था संस्थितिः स्थि-
तिरवस्थानम्, अवस्था चैकार्थिकानि पदानि । वृ० ५ ठ० ।

ठावित्ता-स्थापयितृ-त्रि० । स्थापनशीले, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

ठिअरेस्स-स्थितज्ञेय-न० । लेख्यभेदे, स्था० ३ ठा० ४ उ० ।
(अर्थस्तु ' बाह्यमरण ' शब्दे वक्ष्यते)

ठिइ-स्थिति-स्त्री० । अवस्थाने, आष० ४ अ० । विशेषः । आ०
वृ० । स्थाने, स्था० ५ ठा० ३ उ० । जीते स्थितिः कल्पो
व्यवस्था समयो मर्यादति हि पर्यायाः । न० । वृ० ।
" दुविहा ठिइ पणत्ता । तं जहा-कायांछं चय, भावहिं चो-
य । " स्था० २ ठा० ३ उ० । आच० । आ० सू० । (व्याख्या
' कर्णाट्ट ' शब्दे तृतीयभागे २३३ पृष्ठे प्रदर्शिता) स्थितिः प्रक-
ल्पमवस्थानं विकल्पनमित्येकार्थम् । स्था० ४ ठा० ३ उ० ।
स्वभावव्यवस्थायाम्, ह्या० २१ ठा० । क्रमे, स्था० ४ ठा० १
ठ० । आयुषि, न० १४ श० ५ ठ० । ग्रहणं । तद्भवशक्ते आनु-
षि, कल्प० ६ कण ।

नैरयिकाणाम्-

नैरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिइ पणत्ता ! गोयमा !
जहमेणं दत्त वाससइस्साइ, उक्कोसेणं तेचोसं सागरोवमाइ ।

नैरायिकाणां नष्ट ! कियन्तं काङ्क्षं स्थितिः प्रकृता ! । तत्र स्थीयतेऽवस्थीयते जनयाऽऽयुष्कर्मोन्मुष्येति स्थितिः, स्थितिरायुष्कर्मोन्मुष्यतिर्जीयनमिति पर्यायाः । यद्यप्यत्र जीवेन मिथ्यात्वाऽऽज्ञिरुपात्तानां कर्मपुक्कलानां कानाऽऽवरणीयाऽऽदरूपन-या परिणतानां यदवस्थानं सा स्थितिरिति प्रसिद्धं, तथापि नारकाऽऽदिव्यपदेशहेतुरायुष्कर्मोन्मुष्यतिः । तथाहि-यद्यपि नर-कगतिपञ्चन्द्रियजात्यादिनामकर्मोदयाऽऽश्रयो नारकत्वपर्यायः, तथाऽपि नारकाऽऽयुःप्रथमसमयसंवेदनकाल एव तन्निबन्धन-नारकक्षेत्रमप्राप्तोऽपि नारकस्य व्यपदेशं लभते । तथा च मौमिन्द्रं प्रवचनम्-“ नैरइएणं जंते ! नैरइएसु उववज्जइ, अने-रइए नैरइएसु उववज्जइ । गोयमा ! नैरइए नैरइएसु उवव-ज्जइ, नो अनेरइए नैरइएसु उववज्जइ ” इत्यादि । ततः सेवाऽऽयु-ष्कर्मोन्मुष्यतिरिह यथोक्तव्युत्पत्त्या स्थितिरभिधीयते इति । अत्र निबन्धनमाह-“ गोयमा ! ” इत्यादि । एतच्च पर्यायाप्याप्तवि-भागान्वायेन सामान्यत उक्तम् ।

यदा तु पर्यायाप्याप्तविभागेन चिन्ता, तदेवं सूत्रम्-

अपज्जत्तगनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं ॥

“ अपज्जत्तगनेरइयाणं भंते ! ” इत्यादि । इहापर्याया द्विवि-धाः-लब्ध्या, करणैश्च । तत्र नैरायिका देवाः संख्येयवर्षायुषस्ति-र्यमनुष्याः करणैरेवापर्यायाः, न लब्ध्या, लब्धपर्यायास्तानां तेषु मध्ये उत्पादासम्भवात् । तत एते उपपातकाश्च एव करणैः कियन्तं काङ्क्षमपर्याया रूढ्याः । शेषास्तु तिर्यग्मनुष्या लब्ध्या अपर्याया उपपातकाले च ।

उक्तं च-

“ नारादेवा तिरिमणु-बगम्भजा जे असंखवासमाऊ ।

एए अप्पज्जत्तो, उववाए चेष बोधव्वा ॥ १ ॥

सेसा य तिरियमणुया, लंकिं पप्पोववायकाले य ।

हुहो वि य जइयव्वा, पज्जत्तियरे य जिणवयणं ॥ २ ॥ ”

अपर्यायाकाश्च जघन्यत उक्तोक्तो वाऽन्तमुहुत्तम् । अत उक्तम्-“ गोयमा ! जहंसेणं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं ” ।

पज्जत्तगनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं दस वामसहस्माइ अंतोमुहुत्तणाइ, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ ॥

अपर्यायाकाऽपगमे च शेषकाल पर्यायाका । तत उक्तं पर्यायमु-त्रे-“ गोयमा ! जहंसेणं दस वामसहस्माइ अंतोमुहुत्तणाइ, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ । ” एतच्च पृथिव्यविभागेन चिन्तितम् ।

सम्प्रति पृथिव्याविभागेन चिन्तयति-

रयणप्पभापुदविनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं दस वामसहस्माइ, उक्कोसेणं सागरोवमं । अपज्जत्तयरयणप्पभापुदविनेरइयाणं जंते ! के-वइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं वि अंतोमु-हुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयरयणप्पभापुदविने-रइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! ज-

हएणेणं दस वामसहस्माइ अंतोमुहुत्तणाइ, उक्कोसेणं सागरोवमं अंतोमुहुत्तं । महा० ४ पद । अनु० स० ।

इमीसे णं रयणप्पभापु पुदवीए अत्येवइयाणं नेरइयाणं तेत्तीसं सागरोवमाइ ठिई पणत्ता । सप० २३ सम० ।

सकरप्पजापुदविनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं णं सागरोवमं, उक्कोसेणं तिप्पि सागरोवमाइ । अपज्जत्तयरयणप्पभापुदविनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयरयणप्पजा-पुदविनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं सागरोवमं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिप्पि सागरो-वमाइ अंतोमुहुत्तणाइ ।

बालुयप्पभापुदविनेरइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं तिप्पि सागरोवमाइ, उ-क्कोसेणं सत्त सागरोवमाइ । अपज्जत्तयरयणप्पभापुदविने-रइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तय-बालुयप्पजापुदविनेरइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता-त्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं तिप्पि सागरोवमाइ अंतोमु-हुत्तणाइ, उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ । पंक्कप्पजापुदविनेरइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं सत्त सागरोवमाइ, उक्कोसेणं दस साग-रोवमाइ । अपज्जत्तयरयणप्पजापुदविनेरइयाणं जंते ! के-वइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं अंतोमु-हुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयरयणप्पभापुदवि-नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं सत्त सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ ।

धूमप्पजापुदविनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं दस सागरोवमाइ, उक्कोसेणं सत्तर सागरो-वमाइ । अपज्जत्तयरयणप्पजापुदविनेरइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं वि अंतोमुहुत्तं, उक्को-सेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयरयणप्पजापुदविनेरइयाणं भं-ते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं दस सागरोवमाइ अंतोमुहुत्तणाइ, उक्कोसेणं सत्तर सागरो-वमाइ अंतोमुहुत्तणाइ ॥

तमप्पभापुदविनेरइयाणं जंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहंसेणं सत्तर सागरोवमाइ, उक्कोसेणं चत्तीसं सागरोवमाइ । अपज्जत्तयरयणप्पजापुद-

सुवर्णकुमाराणं जन्ते ! देवाणं केचिदयं कात्तं विद्मि ॥ १-

एणत्ता । गोयमा ! जहमेणं दस वामसहस्माइं, उक्कोमेणं दो पलिओवमाइं देसूणाइं । अपज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं दस वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं, उक्कोमेणं दो पलिओवमाइं देसूणाइं अंतोमुहुत्तयाणं ।

सुवणकुमारीणं देवीणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं दस वामसहस्माइं, उक्कोमेणं देसूणं पलिओवमं । अपज्जत्तियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं दस वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं, उक्कोमेणं देसूणं पलिओवमं अंतोमुहुत्तं ।

एवं एणं अनिल्लवेणं ओहियअपज्जत्तपज्जत्तमुत्तयं देवाणं य देवीणं य एणं ० जाव यणिपकुमाराणं जहा नागकुमाराणं ।

पुढविकाइयाणं जेते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बावीसं वामसहस्माइं । मझा ० ४ पद ।

सयहपुढवीणं भंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं एगं वामसहस्माइं । सुद्धवीपुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बारस वामसहस्माइं । बाटुयापुढवीपुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं चउदम वामसहस्माइं । मणोसिल्लापुढवीपुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं सोल्लस वामसहस्माइं । मकरापुढवीपुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं अट्टरम वामसहस्माइं । खरपुढवीपुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बावीसं वामसहस्माइं ।

" सयहपुढविकाइयाणं " इत्यादि । सुद्धपृथिवीकायिकानां प्रवृत्तिः ! कियन्त कालं स्थितिः प्रकृताः ! । जगत्ताद-गौतम ! जघन्येनान्तमुद्दमं, उत्कवंत एकं वर्षसहस्रम् । पवमन्येनाजिहापेन शेषाणांमपि पृथिवीनाम् । सुद्धपृथिव्या जगत् वर्षसहस्राणि, बाहुकापृथिव्याअतुर्दश वर्षसहस्राणि, मनशि-जापृथिव्याः वीरुश वर्षसहस्राणि, शर्कगपृथिव्या अष्टादश वर्षसहस्राणि, खगपृथिव्या द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि । मवा-सामपि चामूणं पृथिवीनां जघन्येन स्थितिरन्तमुद्दमं वक्तव्या । जी० ३ प्रति० ।

अपज्जत्तयपुढविकाइयाणं जेते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयपुढविकाइयाणं भंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बावीसं वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं । मुहमपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा !

जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । अपज्जत्तयपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । बादरपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बावीसं वामसहस्माइं । मझा ० ४ पद ।

बायरस्स णं भंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं त्रिती पणत्ता । जी० ६ प्रति० । अपज्जत्तयवादरपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयवादरपुढविकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं बावीसं वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं ।

आठकाइयाणं भंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं सत्त वामसहस्माइं । अपज्जत्तयआठकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयआठकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं सत्त वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं । आठकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाणं जहा सुद्धपुढविकाइयाणं तद्वा भा-णियव्वं । बादरआठकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं सत्त वामसहस्माइं । अपज्जत्तयवादरआठकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं सत्त वामसहस्माइं अंतोमुहुत्तयाणं ।

तेढकाइयाणं जेते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तिसि राइंदियाइं । अपज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तिसि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तयाणं । मुहुपतेउकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । अपज्जत्तापज्जत्ताणं सुद्धयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । बायरतेउकाइयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तिसि राइंदियाइं । अपज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं वि उक्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयाणं पुच्छा । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तिसि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तयाणं ।

आठकाइयाणं भंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं तिसि वामसहस्माइं ।

स्वहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवड्यं कालं
 तिई पएणत्ता । गोयमा ! जहएणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं
 पल्लिओवमस्स असंखेज्जइभागे । अपज्जत्तयस्वहयरपंचिद-
 यतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहएणं अंतोमु-
 हुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयस्वहयरपंचिदिय-
 तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहएणं अंतोमु-
 हुत्तं, उक्कोसेणं पल्लिओवमस्स असंखेज्जइभागे अंतोमुहुत्त-
 णं । सम्मुच्चिमस्वहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा ।
 गोयमा ! जहएणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बावत्तरिवासमह-
 स्साइ । अपज्जत्तयमम्मुच्चिमस्वहयरपंचिदियतिरिक्खजो-
 णियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहएणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि
 अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयमम्मुच्चिमस्वहयरपंचिदियतिरिक्खजो-
 णियाणं पुच्छा । गोयमा ! जहएणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं
 बावत्तरिवासमहस्साइ अंतोमुहुत्तूणाइ । गब्भवक्कंतियस्व-
 हयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा । गोयमा ! जह-
 एणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पल्लिओवमस्स असंखेज्जइभागे ।
 अपज्जत्तयगब्भवक्कंतियस्वहयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं
 पुच्छा । गोयमा ! जहएणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतो-

मनुष्यस्त्रीषु क्षेत्रं प्रतीत्य, क्षेत्राऽऽश्रयणेनेति ज्ञावः । अघन्य-
तोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षतो देशकुर्वादिषु, जरताऽऽदिष्वपि च, एका-
न्तसुषमाऽऽनिकाले त्रीणि पश्योपमानि । धर्मचरणं धर्मसेवन प्र-
तीत्य, अघन्येनान्तर्मुहूर्तमेव । तच्च तद्ग्रहस्थिताया एव परि-
णामवशतः प्रतिपाताधिक्या द्रष्टव्यम् । चरणधर्मस्य मरणम-
न्तरेण सर्वस्नोक्तनयाऽप्येतावन्मात्रकालावस्थानभावात् । त-
थाहि-काचित् स्त्री तथाविधकृत्योपशमभावतः सर्वविरतिं प्र-
तिपद्य तावन्मात्रज्ञयोपशमभावात् अन्तर्मुहूर्तान्तरं भूयोऽ-
पि अविरतस्मर्यगृष्टि, मिथ्यात्व च प्रतिपद्यते इति । अथवा-
धर्मचरणमिह देशचरणं प्रतिपद्यं, न सर्वचरणम्; देशचरण-
प्रतिपांसस्तु अघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्तसिद्धौ, तस्या भक्तबहुवत्त्वा-
त् । अथोभयाऽऽचरणभंभवे किमर्थोऽमह देशचरणं परिगृह्यते ।
वक्ष्यते-देशचरणपूर्वक प्रायः सर्वचरणमिति वयापनार्थम् ।
अत एवोक्तं वृद्धैः-“सम्मत्तस्मि उ लडे, पलियपुहुत्सेण साव-
ओ होइ । चरणवत्समो अयाणं, सागरभंखतया होति ॥ १ ॥
अपरिवक्षिण” इत्यादि । उत्कर्षतो देशाना पूर्वकोटी, अष्टमांश-
तस्मिन्महाचरणधर्मप्राप्तेः, तदूर्ध्वं चरमान्तर्मुहूर्तं यावदप्रतिप-
तितपरिणामभावात् । पूर्वपारमाणं चेदम्-“पुव्वस्स उ परि-
माणं, सयारिं ससु वासकोमिअस्सामो । छप्पणं च सहस्सा,
बोधत्वा वासकोदीणं ॥ १॥” इति । सम्प्रति कर्मभूमिकाऽऽदिधि-
शेषस्त्रीणां वक्तव्यतामाह (कर्मभूमिगणुस्तिस्थीणं इत्यादि)
अक्षरगमनिका सुगमा । भावार्थस्त्वयम-कर्मभूमिकमनुस्य-
स्त्रीणां क्षेत्रं कर्मभूमिसामान्यलक्षणमधिकृत्य अघन्यतो-
ऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि । तानि च जरतै-
रावनेषु सुषमसुषमालक्षणे ऋके वोक्तव्यानि । धर्मचरणमाधि-
कृत्य अघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षतो देशाना पूर्वकोटी । ज्ञावना
चात्र प्रागिव द्रष्टव्या । एवमुत्तरसुषमद्वयेऽपि । मत्रैव विशेष-
चिन्तां विक्षीपुंगह-“भरदेरवयवासकम्मभूमग” इत्यादि सु-
गमं, नवरं जरतैरवनेषु त्रीणि पश्योपमानि । सुषमायां पूर्व-
विदेहापराविदेहेषु क्षेत्रतः पूर्वकोटिः, तत ऊर्ध्वं तत्र तथा क्षेत्र-
स्वामाख्यादायुषोऽसम्भवात् । (मकम्मज्जमेत्यादि) जम्प्र प्रती-
त्येति । अकर्मभूमिपूर्वाप्तमाश्रय, अघन्यतो देशेन पश्योपमं,

तेषां भागान्मनसि देशान् भवति । ततो विशेषणमाया-
ऽऽह-पल्योपमासंख्येयभागोनम् । एतच्च हैमवतैरप्यवत-
क्रेत्रापेक्षया दृष्टव्यम् । तत्र जघन्यतः स्थितेरेतावत्प्रमाणायाः
संज्ञात्, उत्कर्षतस्त्राणि पल्योपमानि, तानि च देवकुर्वेपेक्षया ।
(संहरणं पशुवत्यादि) संहरणं नाम-कर्मभूमिजायाः
स्त्रियोऽकर्मभूमिषु नयनं, नरप्रतीत्य तदाश्चित्य, जघन्येनान्तर्मु-
हुतम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । इयमत्र जायता इह कर्म-
भूमिकाऽप्यकर्मभूमिषु संज्ञता अकर्मभूमिकेति व्यवहित्यते, तत्-
क्रेत्रसंबन्धभावात् । यथा लोके कश्चित् मगधाऽऽदिदेशात्
सुराष्ट्रान् प्रस्थितो, गिरिनगरेषु निवास कल्पयितुकामः सु-
राष्ट्रपर्यन्तमामं प्राप्तः सन् समुत्पद्यमानेषु तथाचिधेषु प्रयो-
जनेषु सौगाष्ट्र इति व्यवहित्यते, तद्वदाधिकृताऽपि तत्र सह-
ता सती काश्चिदन्तर्मुहुते जीवति । ततोऽपि वा भूयोऽपि
कांक्षित्यते काचित्पूर्वकोट्यायुक्ता यावज्जीवमपि तत्रावतिष्ठते,
ततो जघन्यतोऽन्तर्मुहुतंमुक्तम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति ।
आह-भरतैरवतान्यपि कर्मभूमौ वर्तन्ते; तत्र चैकान्तसु-
चमाऽऽदौ त्राप्यपि पल्योपमानि स्थितिरस्या भवति, सं-
हरणं च संभवति, तत्कथं देशोना पूर्वकोटी भवत्येति इति ?
अथोक्त्यते-कर्मकालविषयक्याऽभिधानात्तस्य चैतावन्मात्रस्या-
दिति हैमवतैरप्यवतकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीणां जन्मतो जघन्येन
देशोन पल्योपमं, पल्योपमासंख्येयजागेन न्यूनम्, उत्कर्षतः परि-
पूर्णं पल्योपमम् । संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहुतम्, उत्क-
र्षतो देशोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव । एवं "हरिवासरमग"
इत्याद्यापि सूत्रत्रयं भावनीयम् । नवरं हरिवर्षरम्यकथोर्जन्मतो
जघन्येन द्वे पल्योपमे, पल्योपमासंख्येयभागान्युने । उत्कर्षतः
परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । देवकुक्कुरकुषु जन्मतो जघन्येन त्रीणि
पल्योपमानि, पल्योपमासंख्येयभागानि । उत्कर्षतः परिपू-
र्णानि त्रीणि पल्योपमानि । अन्तरद्विपेषु जघन्यतो जघन्येन
देशोनपल्योपमासंख्येयः । कियता देशोन इति चेत् ? अत आह-
पल्योपमासंख्येयभागोनः । किमुक्तं जवति ?-उत्कृष्टात् प-
ल्योपमासंख्येयजागप्रमाणादायुषो जघन्यमायुःपल्योपमासं-
ख्येयभागान्यूनम्, नवरमूनतदितुः पल्योपमासंख्येयो भागो-
ऽऽतीतस्तोको दृष्टव्यः । संहरणमधिकृत्य सर्वत्रापि जघ-
न्यत उत्कर्षतश्च तावदेव प्रमाणम् । जी० २ प्रति० ।

नपुंसकानाम्—

माणस्मणपुंसगस्म णं जेते ! केवतियं कालं त्रिती पण-
त्ता ? । गोयमा ! खत्त पडुच्च जहएणेण अंतोमुहुत्तं, उको-
मेणं पुव्वकोटी । धम्मचरणं पशुच्च जहएणेणं अंतोमुहुत्तं,
उकोमणं देमूणा पुव्वकोटी । कम्मजुमगभरैरवयपुव्ववि-
देहअवरविदेहमाणस्मणपुंसगस्म चि तद्देव । अकम्मजपग-
माणस्मणपुंसगस्म णं जेते ! केवतियं कालं त्रिती पणत्ता ?
गोयमा ! जम्म एणं पडुच्च जहएणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं
अंतोमुहुत्तं । सहरणं पडुच्च जहएणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं
देमूणा पुव्वकोटी । एवं जाव अंतरदीवगाणं ॥

सामान्यतो मनुष्यनपुंसकस्यापि जघन्यतोऽन्तर्मुहुतम्, उत्कर्षतः
पूर्वकोटी । कर्मभूमिकमनुष्यनपुंसकस्य क्रेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽ-
न्तर्मुहुतम्, उत्कर्षतः पूर्वकोटी । धर्मचरणं बाणपंथपरिकरितमव-

यथाप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्येनान्तर्मुहुते, तत् कर्त्तुं मरणाऽऽदि-
जायात् । उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सवत्सराष्टकादुर्द्धं
प्रतिपद्य जन्मपात्रनात् । भरतैरवतकर्मभूमिकमनुष्यनपुंसक-
स्य च क्रेत्र, धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैवमेव व-
क्तव्यम् । अकर्मभूमिकमनुष्यनपुंसकस्य जन्म प्रतीत्य जघ-
न्येनान्तर्मुहुतम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहुतम् । अकर्मभूमौ हि सं-
क्षिप्ता मनुष्या नपुंसका एव भवन्ति, न गर्भव्युत्क्रान्ति-
काः, युगलधर्मिकाणां नपुंसकत्वजायात् । समुच्छिन्नाश्च
जघन्यत उत्कर्षतो वाऽन्तर्मुहुतयुषः, केवलं जघन्यादुत्कृष्ट-
मन्तर्मुहुते बृहत्तरमवसेयम् । संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्त-
र्मुहुतम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संहरणादुर्द्धमावराणास्त-
मवस्थानसमवात् । देशोनता च पूर्वकोट्या गर्भनिर्गतस्य
संज्ञात् । एवं विशेषाचिन्तायां हैमवतैरप्यवतकर्मभूमिकमनु-
ष्यनपुंसकस्य हरिवर्षरम्यकथोर्जन्मतो जघन्यनपुंसकस्य
देवकुक्कुरकुर्वकर्मभूमिकमनुष्यनपुंसकस्य, अन्तरद्विपकमनु-
ष्यनपुंसकस्य च जन्म, सहरणं च प्रतीत्यैवमेव वक्तव्यम् ।
जी० ३ प्रति० ।

मम्मच्छिन्ममाणस्माणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहएणेणं अ-
ंतोमुहुत्तं, उकोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । गज्जवर्कतियमणस्मा-
णं पुच्छा ? । गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं
तिप्पि पलिओवमाइं । अपज्जत्तगगज्जवर्कतियमणस्माणं
पुच्छा ? । गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं वि
अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तगगज्जवर्कतियमणस्माणं पुच्छा ? ।
गोयमा ! जहएणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं तिप्पि पलिओ-
वमाइं अंतोमुहुत्तं । पडा० ४ पद ।

उत्तरकर्मनुष्याणां जघन्येन पल्योपमस्यासंख्येयजागेनो-
नानि त्रीणि पल्योपमानि, उत्कर्षात् परिपूर्णानि त्रीणि पल्यो-
पमानि । जी० ३ प्रति० ।

बाणपंतराणं जेते ! देवाणं केवदियं कालं त्रिं पणत्ता ? ।
गोयमा ! जहएणेणं दस वासमहस्माइं, उकोमेणं पलिओ-
वमं । अपज्जत्तयवाणपंतरदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह-
एणेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तयवा-
णपंतरदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहएणेणं दस वास-
महस्माइं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं पलिओवमं अंतोमु-
हुत्तं । पडा० ४ पद । प० २० ।

अकामकायकलेशतपस्विनां व्यन्तरेषूपपन्नानां दश वर्षस-
हस्राणि स्थितिः । औ० । बाणमरणेन मृत्तानां व्यन्तरेषूपप-
न्नानां द्वादश वर्षसहस्राणि स्थितिः । औ० । विधवाणामल्पा-
रुद्रप्रवृत्तानां व्यन्तरेषूपपन्नानां चतुर्विंश वर्षसहस्राणि स्थितिः ।
औ० । अकामकायकलेशतपस्विनीनां स्त्रीणां व्यन्तरेषूपपन्नानां
चतुर्विंश वर्षसहस्राणि स्थितिः । औ० । उदकाच्छनीयाऽऽदीनां
पाश्चात्त्यनिनां निर्विकृतिकानां व्यन्तरेषूपपन्नानां चतुर्विंश-
वर्षसहस्राणि स्थितिः । औ० ।

बाणपंतराणं देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहएणेणं
दस वासनहस्माइं, उकोमेणं अरूपलिओवमं । अप-
ज्जत्तियाणं जेते ! बाणपंतराणं देवाणं पुच्छा ? । गो-

यमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, लकोमेण वि अंतोमुहुत्तं ।
पज्जत्तियाणं जंते ! बाणमेतरीणं देवीणं पुच्छा ! ।
गोयमा ! जहण्णेणं दस वामसहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं,
लकोमेणं अरूपलिओवमं अंतोमुहुत्ताणं ।

जोडसियाणं भते । देवाणं केवड्यं कालं त्रिं पणत्ता ? ।
 गोयमा ! जहसेणं पलिओवमड्ढभागो, उक्कोसेणं पलिओ-
 वमं वाससयसहस्समण्हियं । अपज्जत्तयजोडसियाणं पु-
 च्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतो-
 मुहुत्तं । पज्जत्तयजोडसियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं
 पलिओवमड्ढभागो अंतोमुहुत्तणो, उक्कोसेणं पलिओवमं
 वाससयसहस्समण्हियं अंतोमुहुत्तणं ॥

जोड़मिणी एं भंते ! देवीं पुच्छा !। गोयमा ! जहसेणं
पत्तिओत्रमट्टजागो, लकोमेणं अरूपत्तिओवमं पस्सास-
वासमहस्समब्भियं । अपज्जत्तियाणं जोड़मिणी एं पु-
च्छा !। गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, लकोमेण वि-
अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तियाणं जोड़मिणी एं पुच्छा !। गोय-
मा ! जहसेणं पत्तिओत्रमट्टभागो अंतोमुहुत्तणो, लकोमेणं
अरूपत्तिओवमं पस्सासवाससहस्सेहिं अब्भियं अंतो-
महत्तणं ॥ प्रज्ञा० ४ पद । जी० ।

हातृकाऽऽदीनां वानप्रस्थानां ज्योतिष्केषूपपन्नानां वर्षशत-
सहस्राधिकं पद्वोपम स्थितिः । औ० ।

चंदविमाणे णं भंते ! देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह-
 ष्सेणं चउजागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वास-
 मयसहस्मपवजहिंयं । चंदविमाणे णं जंते ! अपज्जत्तयाणं
 देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह्मिणं अंतोमुहुत्तं, उ-
 क्कोमेणं वि अंतोमुहुत्तं । चंदविमाणे णं जंते ! पज्जत्त-
 याणं देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह्मिणं चउजागप-
 लिओवमं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं पलिओवमं वासस-
 सहस्मपवजहिंयं अंतोमुहुत्तं ।

चंदविभाणे एं भंते ! देवीणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं चन-
भागपत्तिओवमं, उकोमेणं अरुपलिओवमं प-
णासाए वासमहस्मेहिं अग्गहियं । चंदविभाणे एं अ-
पज्जत्तियाणं देवीणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं अतो-
मुहुत्तं, उकोमेणं वि अतोमुहुत्तं । चंदविभाणे एं पज्ज-
त्तियाणं देवीणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं चन-
जागपत्तिओवमं अतोमुहुत्तं, उकोमेणं अरुपलि-
ओवमं पणासाए वासमहस्मेहिं अग्गहियं अतोमहत्तं ।

सूरविमाणे नं भंते ! देवाणं केवश्यं काङ्क्षे त्रिई पश्यन्ता ? ।
 गोयमा । जहस्येणं चउजागपलि श्रोत्रमं, उक्कोमेशं पत्ति श्रो-
 त्रमं वासमहसमपज्जहिं । सूरविमाणे नं अपज्जन्तदेवाणं

पुच्छा ? । गोयमा ! जहक्षेणं अंतोमुद्दुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुद्दुत्तं । सूरविमाणेणं पञ्जत्तदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहक्षेणं चउज्जागएलिओवमं अंतोमुद्दुत्तणं, ठक्कोसेणं पलिओवमं वाससहस्समञ्जाहयं अंतोमुद्दुत्तणं ।

सूरविमाणे नं जंते ! देवीणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहस्येणं
चउजागपल्लिओवमं, उक्कोसेणं अरूपल्लिओवमं पंचाहिं वा-
ससएहिं अन्नाहिंयं । सूरविमाणे नं अपज्जत्तियाणं देवीणं
पुच्छा ? । गोयमा ! जहस्येणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमु-
हुत्तं । सूरविमाणे नं पज्जत्तियाणं देवीणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्येणं चउजागपल्लिओवमं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं अ-
रूपल्लिओवमं पंचाहिं वाससएहिं अन्नहिंयं अंतोमुहुत्तं ।

गहविमाणे णं जेतं ! देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं
चउजागपलिओवमं, उक्कोसेणं पडिओवम । गहविमाणे
णं अपज्जत्तदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं अंतो-
मुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । गहविमाणे णं पज्जत्तदे-
वाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहणेणं चउभागपडिओवमं
अंतोमहत्तणं, उक्कोसेणं पडिओवमं अंतोमहत्तणं ।

गृहविभाणे णं जंते ! देवीं पृच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं
चउभागपत्तिओवमं, उक्कोसेणं अण्डपत्तिओवमं । गृहविभाणे
णं अपज्जत्तिपाणं देवीं पृच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं अ-
तोमहुत्तं, उक्कोसेण वि अतोमहुत्तं । गृहविभाणे णं पज्जत्ति-
याणं देवीं पृच्छा ? । गोयमा ! जहमेणं चउभागपत्तिओवमं
अतोमहुत्तं, उक्कोसेणं अण्डपत्तिओवमं अतोमहुत्तं ।

एकवत्तविमाणं न जेत ! देवाणं पुच्छा ! । गोयमा !
जह्मणं चउभागपल्लिओवमं, उक्कोसेणं अद्दवलिओवमं ।
एकवत्तविमाणं न अपज्जत्तयाणं देवाणं पुच्छा ! । गोयमा !
जह्मणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । एकवत्तवि-
माणं न पज्जत्तयाणं देवाणं पुच्छा ! । गोयमा ! जह्मणं
चउजागपल्लिओवमं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं अद्दपल्लिओ-
वमं अंतोमहत्तं ।

एकवत्तविमाणदेवीणं पुच्छा ?। गोयमा ! जहृषेणं च-
उभागपत्तिओवमं, उकोमेणं सातिरेगं चउभागपत्तिओवमं।
एकवत्तविमाणेणं अपज्जत्तियाणं देवीणं पुच्छा ?। गोयमा !
जहृषेणं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं वि अंतोमुहुत्तं। एकव-
त्तविमाणेणं पज्जत्तियाणं देवीणं पुच्छा ?। गोयमा ! जह-
षेणं चउभागपत्तिओवमं अंतोमुहुत्तं, उकोमेणं सातिरेगं
चउभागपत्तिओवमं अंतोमुहुत्तं।

तारात्रिपाणे एं जने ! देवायं पृच्छा ! । गेयमा ! जह-
 षेणं अद्य गपल्लिआवमं, उक्कोसेग वज्जजा पल्लिआवमं ।
 तारात्रिपाणं एं अपज्जसदेवागं पृच्छा ! । गेयमा ! जहमेवं
 अंतोमृदुत्तं, उक्कोसेग त्रि अंतोमृदुत्तं । तारात्रिपाणे एं पज्ज-

ईसाणं कप्पे अपरिगहियाणं देवीणं पुच्छा ! गोयमा !
जहस्सेणं साइरेणं पत्तिओवपे, उकौसेणं पणपस्सपत्तिओ-

वमाई । ईसाणे कपे अपरिगहियाणं अपज्जत्तियाणं दे-
वाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेण
वि अंतोमुहुत्तं । ईसाणे कपे अपरिगहियाणं पज्जत्तियाणं
देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं साइरेगं पलिओवमं
अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं पणपण पलिओवमाई । अंतो-
मुहुत्तणाई ॥

ईसाणस्स एं देविदस्स पज्जिमए परिमाए देवाणं छ प-
लिओवमा त्रिई पणत्ता । स्या० ६ ठा० ।

(' लोचपाल ' शब्दे सर्वेन्द्राणां लोकपालानां स्थितिश्चतुर्थ-
ता) कम्पिकाऽऽदीनां भ्रमणानामुत्कर्षेण सौख्यमकल्पे कम्प-
पिकेषु देवेषूपपन्नानां वर्षसहस्रमभ्याधिकं पद्योपमं स्थितिः ।
श्रौ० । भ० । ६० प० । स्या० ।

सणकुमारे कपे देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं दो
सागरोवमाई, उक्कोमेणं सत्त सागरोवमाई । सणकुमारे कपे
अपज्जत्तियाणं देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतो-
मुहुत्तं, उक्कोमेण वि अंतोमुहुत्तं । सणकुमारे कपे पज्जत्तियाणं
देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं दो सागरोवमाई
अंतोमुहुत्तणाई, उक्कोमेणं सत्त सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई ।

माहिदे कपे देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं साइरेगाई
दो सागरोवमाई, उक्कोमेणं सत्त साहियाई सागरोवमाई ।
माहिदे कपे अपज्जत्तियाणं देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! ज-
हसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेण वि अंतोमुहुत्तं । माहिदे कपे
पज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं साइरेगाई दो साग-
रोवमाई अंतोमुहुत्तणाई, उक्कोमेणं सत्त साहियाई सागरो-
वमाई अंतोमुहुत्तणाई ।

असुरिदवज्जियाणं भवणवामीणं देवाणं देमूणाई दो
पलिओवमाई त्रिई पणत्ता ? । सोहस्मे कपे देवाणं
उक्कोमेणं दो सागरोवमाई त्रिई पणत्ता । ईसाणे कपे
देवाणं उक्कोमेणं साइरेगाई दो सागरोवमाई त्रिई पणत्ता ।
सणकुमारे कपे देवाणं जहसेणं दो सागरोवमाई त्रिई
पणत्ता । माहिदे कपे देवाणं जहसेणं साइरेगाई दो
सागरोवमाई त्रिई पणत्ता । स्या० २ ठा० ४ उ० ।

बंजलोए कपे देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं
सत्त सागरोवमाई, उक्कोमेणं दस सागरोवमाई । बंजलोए
अपज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं,
उक्कोमेण वि अंतोमुहुत्तं । बंजलोए पज्जत्तियाणं पुच्छा ? ।
गोयमा ! जहसेणं सत्त सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई, उ-
क्कोमेणं दस सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई ।

मस्कुरिसाहस्ययोगिकापिलाऽऽदीनां चरकपरिवाजकानामु-
त्कर्षेण ब्रह्मलोककल्पे देवेषूपपन्नानां दस सागरोपमा स्थितिः-

तद् यथा-

ते एं परिवावगा पयास्सवेणं विट्ठारेणं विहरमाणा बहु-
इ वामाई परियाई पाउणित्ति, बहुइ वामाई परियाई पाउ-
णित्ता कालमामे कालं किच्चा उक्कोमेणं बंजलोए कपे
देवत्ताए उववत्तारो जवन्ति । तेहिं तेसिं गईदम सागरो-
वमाई त्रिई पणत्ता । सेसं तं चेव ॥ १२ ॥ श्रौ० ।

भस्मरस्य देवस्य ब्रह्मलोककल्पे देवेषूपपन्नस्य दस सागरोप-
मा स्थितिः । श्रौ० ।

लंतए पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं दस सागरोवमाई,
उक्कोमेणं चउदन सागरोवमाई । लंतए अपज्जत्तियाणं पु-
च्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेण वि अं-
तोमुहुत्तं । लंतए पज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं
दस सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई, उक्कोमेणं चउदन साग-
रोवमाई अंतोमुहुत्तणाई । मझा० ४ पद ।

ग्रामाऽऽकराऽऽदिषु प्रव्रजितानामाचार्याऽऽदिप्रत्यर्थाकाना-
मुत्कर्षेण ज्ञानके कल्पे देवकिंविषयकेषूपपन्नानां त्रयोदश
सागरोपमा स्थितिः । श्रौ० ।

तद् यथा-

मे इमे गामाऽऽगरजाणमाणिवेसेसु पव्वट्ठया समाणा जव-
न्ति । तं जहा-आययिपपिणीया, उवज्जहायपपिणीया, कु-
लपपिणीया, गणपपिणीया, आययिपपिणीया, आययिपपिणीया, आययि-
कारगा अवणकारगा अकित्तिकारगा बहुहि अमभाव-
णवभावणाहि मिच्छत्ताहिणिवेमेहि य अप्पाणं च परं
च तत्तुजयं च वुग्गाहेमाणा वुग्गापमाणा विहरित्ता बहुइ
वामाई सामएणपरियाणं पाउणित्ति, बहुयस्स ठाणस्स
अणालोइय अपमिकंता काळमामे कालं किच्चा उक्को-
मेणं लंतए कपे देवकिंविषयसु देवकिंविषयत्ताए
उववत्तारो जवन्ति । तेहिं तेसिं गता नेरस सागरोवमाई
त्रित्ति । अणाराइगा, सेसं तं चेव ॥ १५ ॥ श्रौ० ।

महामुके देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं चउदन
सागरोवमाई, उक्कोमेणं सत्त सागरोवमाई । महामुके अप-
ज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्को-
मेण वि अंतोमुहुत्तं । महामुके पज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहसेणं चउदन सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई, उक्कोमेणं
सत्त सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई ।

सहस्मारे देवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं सत्त
सागरोवमाई, उक्कोमेणं अट्ठारस सागरोवमाई । सहस्मारे
अपज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्को-
मेण वि अंतोमुहुत्तं । सहस्मारे पज्जत्तियाणं पुच्छा ? । गो-
यमा ! जहसेणं सत्त सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई, उक्कोमेणं
अट्ठारस सागरोवमाई अंतोमुहुत्तणाई । मझा० ४ पद ।

द्विद्विममञ्जिमगंविज्जगदेवाणं पुच्छा ! । गोपमा ! जइषेणं

उवारिमहेद्धिमगेविज्जगदेवाणं पुच्छा ?। गोयमा ! जहण्णेणं
अट्ठावसं सागरोत्तमां, उक्कोसेणं पगूणतीमं सागरोत्तमां ।
उवारिमहेद्धिमगेविज्जगदेवाणं अपज्जत्ताणं पुच्छा ?। गोयमा !
जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण । व अंतोमुहुत्तं । उवारिमहे-
द्धिमगेविज्जगदेवाणं पज्जत्ताणं पुच्छा ?। गोयमा ! जह-

एणेणं अट्टावीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं
एगूणतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं ।

उवरिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह-
स्सेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमाइं ।
उवरिममज्झिमगेविज्जगदेवाणं अपज्जत्ताणं पुच्छा ? । गो-
यमा ! जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । उवरि-
ममज्झिमगेविज्जगदेवाणं पज्जत्ताणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह-
स्सेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं तीसं
सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं ।

उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्सेणं तीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एकतीसं सागरोव-
माइं । उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं अपज्जत्ताणं पुच्छा ? ।
गोयमा ! जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं ।
उवरिमउवरिमगेविज्जगदेवाणं पज्जत्ताणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्सेणं तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं ए-
कतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं । प्रज्ञा० ४ पद । औ० ।

विजयवेजयंतजयंतअपराजिएसु णं जंते ! देवाणं केवड-
यं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा ! जहस्सेणं एकतीसं
सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । विजयवेजयं-
तजयंतअपराजितदेवाणं अपज्जत्ताणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । विजयवेजयंत-
जयंतअपराजितदेवाणं पज्जत्ताणं पुच्छा ? । गोयमा ! जह-
स्सेणं एकतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उक्कोसेणं ते-
त्तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं ।

सव्वड्ढसिद्धदेवाणं जंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता ? ।
गोयमा ! अजहस्सेणं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई
पणत्ता । मव्वड्ढसिद्धदेवाणं अपज्जत्ताणं पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं । मव्वड्ढसि-
द्धदेवाणं पज्जत्ताणं केवडयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा !
अजहस्सेणं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तू-
णाइं ठिई पणत्ता । प्रज्ञा० ४ पद । ज० । औ० ।

(इवस्थितिष्वप्ये यथा अष्टमिभद्रपुत्रः "जहस्सेणं दस वाससह-
स्माइं ठिई पणत्ता । तेण परं समाहिंया दुसमाहिंया० जाव
दससमाहिंया मखेज्जसमाहिंया, असंखेज्जसमाहिंया, उक्को-
सेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पणत्ता । तेण परं बोक्किञ्चा वेवा
य, देवलोगा य । " इति प्रतिपेदे, भगवता वीरजिनेन च सत्या-
र्थत्वेन मनः, तथा 'हसिभद्रपुत्र' शब्दे द्वितीयभागे ६३४ पृष्ठे-
ऽस्मान्निर्दिष्टं)

त्रय्याऽऽदिदेवानां स्थितिः-

त्रय्यिदं देवाणं जंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता ? ।
गोयमा ! जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिस्सि पाप्पेओव-

माइं । एरदेवाणं भंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! जहस्सेणं सत्त वा-
ससयाइं, उक्कोसेणं चउरासीतिपुव्वसयसहस्साइं । धम्मदे-
वाणं भंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं
देसूणाइं पुव्वकोदी । देवाइंदेवाणं भंते ! पुच्छा ? । गोयमा !
जहस्सेणं वावत्तरिं वासाइं, उक्कोसेणं चउरासीतिपुव्वसयस-
हस्साइं । भावदेवाणं भंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! जहस्सेणं
दस वाससहस्साइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ।

" भवियद्वदेवाण " इत्यादि । (जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं ति)
अन्तर्मुहुरागुणाः पञ्चन्द्रियतिरश्चोः, देवेषुपादाः पुव्वद्वयदेवस्य
जघन्याऽऽन्तर्मुहुरेस्थितिः । (उक्कोसेणं तिणिणं पाप्पेओवमाइं
ति) उत्तरकुर्वादिमनुजाऽऽनीनां देवेष्वेवोत्पादात् ते त्रय्यद्वय-
देवाः, तेषां चोत्कर्षता यथोक्ता स्थितिरिति । (सत्त वाससयाः
ति) यथा ब्रह्मवत्स्य (चउरासीतिपुव्वसयसहस्साइं ति)
यथा भरतस्य । धर्मदेवानाम् (जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं ति)
योऽन्तर्मुहुरागुणेषाऽऽयुष्मारित्रं प्रतिपद्यते तदपेक्षमिदम् । (उ-
क्कोसेणं देसूणा पुव्वकोदी ति) यो देशोऽन्तर्मुहुरागुणेषाऽऽयुष्मारित्रं
प्रतिपद्यते तदपेक्षमिति । ऊनता च पूर्वकोट्या अष्टाभि-
र्वर्षैः, अष्टवर्षस्यैव प्रमन्याऽर्हत्वात् । यस्मिन् पृथ्व्यास्त्रयो वा
प्रमज्जिताऽतिमुक्तको वैरस्यामी वा, तत्कादाचित्कमिति न
सुत्रावतारीति । देवाधिदेवानाम् (जहस्सेणं वावत्तरिं वासाइं
ति) श्रीमन्महावीरस्येव । (उक्कोसेणं चउरासीतिपुव्वसयसह-
स्साइं ति) शृणुजस्वामिनो यथा । भावदेवानाम् (जहस्सेणं
दस वाससहस्साइं ति) यथा इत्यन्तराणाम् । (उक्कोसेणं
तेत्तीसं सागरोवमाइं ति) यथा सर्वार्थसिद्धदेवानाम् । ज० १२
श० ए ३० ।

एएमि णं अट्टविहाणं द्वोगंतियाणं देवाणं अजहस्सेण-
उक्कोसेणं अट्ट सागरोवमाइं ठिई पणत्ता ॥ स्था० ७ ठा० ।
(वेदनायस्य कर्मणः स्थितिः ' कम्म ' शब्दे तृतीयभागे
२७८ पृष्ठे स्थितिकर्मप्रस्तावे उक्ता)

पुत्रपुंसकानां स्थितिः-

पुरिसस्स णं जंते ! केवडयं कालं ठिई पणत्ता ? । गोयमा !
जहस्सेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ।
तिरिक्खजोणियपुरिसाणं मणुस्स पुरिसाणं जं चेव इत्थिणं
ठिई, सा चेव जाणियत्वा ।

" पुरिसस्स णं भंते ! " इत्यादि । पुरुषस्य स्वभवजावमजहतो
भवन्ति । कियन्त कालं यावत् स्थितिः प्रज्ञा ? । जगज्जनाद-ज-
घन्यतोऽन्तर्मुहुरे, तत ऊर्ध्वं मरणजावात् । उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमाणि । तान्यनुत्तरसुरापेक्षया दृष्टव्यानि, अन्धस्य पताव-
त्याः स्थितेरसंज्ञवात् । तिर्यग्योनिकानामौघिकानां जलचराणां स्व-
लचराणां खलचराणां यथा स्त्रीणां स्थितिरुक्ता, तथा वक्तव्या । मनुष्य-
पुरुषस्याप्यौघिकस्य कर्मभूमकस्य सामान्यतो विशेषतो जरतैरावत-
कस्य पूर्वविदेहा । त्रिदेहकस्याकर्मभूमकस्य सामान्यतो वि-
शेषतो हेमवतैरावतकस्य हरिवर्षैरव्ययकदेवकुरुत्तरकुरुकस्य
अन्तरर्होपकस्य यैषाऽऽत्मीये आत्मीये स्थाने स्थित्या, सैव पुरुष-
स्यापि वक्तव्या । तद्यथा-सामान्यकतिर्यग्योनिकपुरुषाणां जघन्ये-
जान्तर्मुहुरे, उत्कर्षतः त्रीणि पद्योपमानि । जलचरपुरुषाणां

जघन्येनान्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतः पूर्वकोटी । अतुष्टपदस्थचरण-
पुरुषाणां जघन्येनान्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि ।
चरणपरिसर्पस्थचरणपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतः
पूर्वकोटी । एव नृजपरिसर्पस्थचरणपुरुषाणामपि अचरण-
पुरुषाणां जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतः पश्योपमस्यासक्येयो
भागः, सामान्यतो मनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उ-
त्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि । धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तमु-
द्गर्तम् । एतच्च बाह्यलिङ्गप्रवक्ष्याप्रतिपात्तमङ्गकृत्य वेदितव्यम् ।
अन्यथा चरणपरिणामस्यैकसामाधिकृत्यापि सम्मवादेकं सम-
यामिति श्रूयात् । अथवा देशचरणमधिकृत्यैव वक्तव्यम् । देश-
चरणप्रतिपत्तेर्भङ्गबहुलतया जघन्यतोऽप्यन्तमुद्गर्तसंज्ञात् ।
तत्र सर्वचरणसमन्वयेऽपि देशचरणमधिकृत्योक्तम् । तदे-
वोक्तम्—“ सम्मनस्मि उ हृदे, पक्षियपुङ्खनेण सावधो
होह । चरणोवसमस्यमाणं, सागरसंखनरा हौति ॥ १ ॥ ”
(पं० सू० टी०) अत्र यदाद्यं व्याख्यातं, तत् स्त्रीवेदचिन्ता-
यामपि कृष्टव्यम्; अत्र स्त्रीवेदचिन्तायां व्याख्यातं, तदत्रा-
पत्तिः । उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, वर्षाएकादूर्ध्वमुत्कर्षतोऽपि
पूर्वकोट्यायुष एव चरणप्रतिपात्तसंभवात् । कर्मभूमिकमनु-
ष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि ।
चरणप्रतिपत्तिमङ्गकृत्य जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो देशोना
पूर्वकोटी । भरतैरावतकर्मभूमिकमनुष्याणां पुरुषाणां क्षेत्रप्रती-
त्य जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि । तानि च
सुयमसुयमाऽरके वेदिनव्यानि । धर्मचरणमधिकृत्य जघन्य-
तोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । पूर्वविदेहापरविदेह-
कर्मभूमिकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्र प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्,
उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । धर्मचरण प्रतीत्य जघन्येनान्तमु-
द्गर्तम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । सामान्यतोऽकर्मभूमिकमनु-
ष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन पश्योपमासक्येयभागान्यून-
मेकं पश्योपमम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पश्योपमानि । सहरणमधिकृत्य
जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षेण देशोना पूर्वकोटी । पूर्वविदेहक-
र्मापरविदेहकस्य वा अकर्मनृमौ सहृतस्य जघन्यत उत्कर्षतश्च
एतावदायुःप्रमाणसंभवात् । हेमवतैरण्यवताकर्मभूमिकमनुष्य-
पुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन पश्योपमं पश्योपमासक्येयभा-
गान्यूनम्, उत्कर्षतः परिपूर्णं पश्योपमम् । सहरणमधिकृत्य जघ-
न्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । भावना प्रागिव ।
हरिचर्षरश्मिकवर्षाकर्मभूमिकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघ-
न्यतो द्वे पश्योपमे पश्योपमासक्येयभागान्यूनं, उत्कर्षतः परिपूर्णं
द्वे पश्योपमे । सहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो दे-
शोना पूर्वकोटी । वैधकुत्तरकुत्तकर्मभूमिकमनुष्यपुरुषाणां जन्म
प्रतीत्य जघन्यतः पश्योपमासक्येयभागान्यूनानि त्रीणि पश्यो-
पमानि । उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पश्योपमानि । सहरणम-
धिकृत्य जघन्यतोऽन्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । अन्त-
स्त्रीपकाकर्मभूमिकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्येन देशेन-
न, पश्योपमासक्येयभागः, उत्कर्षतः परिपूर्णः पश्योपमास-
क्येयभागः, सहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तमुद्गर्तम्, उत्कर्षतो
देशोना पूर्वकोटीति ॥ जा० २ प्रति० ।

सम्प्रति स्थितिप्रतिपादनाद्यमाह—

नपुंसगस्स णं जंते ! केवतिपं काळं त्रिती पणचा ! ।

गोपमा ! जहाण्णं अतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सा-
गरोवमाई ॥

“ नपुंसगस्स णं जंते ! ” इत्यादि सुगमं, तद्वरमन्तमुद्गर्तं तिथंरु
मनुष्याक्षेपया कृष्टव्यम् । अथस्त्रिशतसागरोपमाणि सप्तमपृथि-
वीनाम्कापेक्षया । जी० २ प्रति० । “ वासाणं च दहाण,
वासाहराण मदाण्णं च । दयाणं उदहीण, पक्षिओवमगा-
उयाठ्ठणं ” ॥ १ ॥ टी० । स्थितिप्रतिपादके प्रज्ञापनायाश्चतुर्थे-
पदे, प्रज्ञा० ४ पद । (उपायाऽऽदिजीवतां स्थितिः ‘ षणष्फर ’
शब्दे द्रष्टव्या) (कथायाणां स्थितिः ‘ कमाय ’ शब्दे तृती-
यजागे ३६७ पृष्ठे प्रकृतिता)

वि३अव्वट्टणा—स्थित्यपवर्त्तना—स्त्री० । स्थितिकर्मविषयका-
पवर्त्तनाकरणं, पं० सं० ५ द्वार । क० प्र० । (‘ अव्वट्टणा ’ शब्दे
प्रथमजागे ७६६ पृष्ठेऽस्या व्याख्या)

वि३उदय—स्थित्युदय—पुं० । अवाधाकाशकपायाः स्थितेः
क्षयेण उदीरणाकरणरूपेण प्रयोगेण वा कर्मोदयरूपे उदयनेदे,
पं० सं० ५ द्वार । क० प्र० । (स च ‘ उदय ’ शब्दे द्वितीयभागे
७७५ पृष्ठे व्याख्यातः)

वि३उदीरणा—स्थित्युदीरणा—स्त्री० । स्थितिकर्मविषयकोदीर-
णाकरणं, पं० सं० ५ द्वार । क० प्र० ।

वि३उव्वट्टणा—स्थित्युद्वर्त्तना—स्त्री० । स्थितिकर्मविषयकोद्वर्त्तना-
करणं, क० प्र० । पं० सं० । (सा च ‘ उव्वट्टणा ’ शब्दे द्वितीय-
जागे १११० पृष्ठे व्याख्याता)

वि३कप्प—स्थितिकहप—त्रि० । प्रथमचरमजिनसाधूनां सतताऽऽ-
सेवनेनावस्थिते आचेलकयाऽऽदिशिविधे कल्पे, प्रव० ७७ द्वार ।

वि३कम्म[ण]—स्थितिकर्मन्—न० । कर्मभेदे, कर्म० ५ कर्म० ।

वि३करण—स्थितिकरण—न० । व्यापने, सं० १० अङ्ग ।

वि३कप्पाण—स्थितिकहपाण—न० । स्थितिक्रयस्त्रिशतसागरोप-
मलक्षणा कल्याण येनां ते । सर्वोत्कर्षस्थितिकेषु, सं० ८००
सम० ।

वि३कारण—स्थितिकारण—न० । “ वातेरिताणया इव, पक्कपमा-
णाण तरुणमादीणं । होति थिगा वहुतो, तरुं च थिरकरणेणं
तु ॥ १ ॥ ” इति निरूपितायां सप्तदश्यां गौणाऽनुज्ञायाम्, पं०
जा० । न० ।

वि३खय—स्थितिक्षय—पुं० । आयुष्काऽऽदिकर्मणां स्थितेर्निर्ज-
रणं, ज० ७ श० ए त० । आयुषः स्थितिबन्धकृते, स्था० ८
ता० । वेदने, भ० २ श० १ त० । विगमने, विपा० २ श्रु० १०
अ० । स्थितिवैकियशरीरे अवस्थानं, तस्याः कृयेऽपूरणीकरणं ।
कल्प० १ कृण ।

वि३आय—स्थितिघात—पुं० । वृद्धप्रमाणाया ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽदि-
कर्मस्थितेरपवर्त्तनाकरणेन अण्डनं, कर्म० १ कर्म० । क० प्र० ।
पं० सं० । (स च “ उवसमसोद ” शब्दे द्वितीयभागे १०४४
पृष्ठे उक्तः)

वि३ठाण—स्थितिस्थान—न० । आशुषो विभागे, भ० १ श० ५

उ० । क० प्र० । पं० सं० । (नैरायिकाऽऽदीनां स्थितिस्थानमा-
श्रित्य दण्डको "जीव" शब्दे चतुर्थनागे १५४२ पृष्ठे वक्तः)

विद्वान्पण्डितानाम्-स्थितिनामनिधत्तायुष्-न० । स्थितिर्न्या-
स्थानस्य तेन जात्रेनाऽऽयुर्द्वैतिकस्य नैव नाम परिणामो, धर्म
इत्यर्थः । स्थितिनाम गतिजात्यादिकर्मणां च प्रकृत्यादिभे-
देन चतुर्विधानां यः स्थितिरूपो ज्ञेयस्तत् स्थितिनाम, तेन सह
निधत्तायुः स्थितिनामनिधत्ताऽऽयुः । आयुर्बन्धभेदे, स० ।
स्था० । भ० । प्रश्ना० ।

विद्वान्परिणाम-स्थितिपरिणाम-पुं० । आयुषो याऽन्तर्मुहूर्ताऽऽदि-
व्यतिरिक्ततागोपमान्ता स्थितिर्भवति स स्थितिपरिणामः ।
आयुःपरिणामभेदे, स्था० ६ उ० ।

विद्वान्प्रकल्प-स्थितिप्रकल्प-पुं० । स्थितौ अवस्थाने यत्तत्त्वज्ञा-
विषये प्रकल्पः सङ्कल्पः स्थितिप्रकल्पः । अवस्थानविषयके
सङ्कल्पे, भ० ३ श० १ उ० । स्थितिप्रकल्पमवस्थानं विकल्पनम-ने-
त्यहं निष्ठेयमिति, एते वा मम तिष्ठन्तु स्थिरीभवानिधत्तवक्ष्ये,
स्थित्या वा मर्याद्या विशिष्टः प्रकल्पः । आचारऽऽभेदायाम्,
स्था० ३ उ० ३ उ० । यानीमानि सुप्रसिद्धतया प्रत्यक्षाण्य-
विषयां स्थितिकल्पिकानां स्थितौ समाचारे प्रकल्पानि प्रक-
लानीयानि योग्यानि विशुद्धपिण्डशर्याऽऽदीनि स्थितिप्रकल्पा-
नि । पिण्डाऽऽदिकानां च कल्पानां मासकल्पाऽऽदिकानां च
स्थितौनां इत्ये, स्था० ५ उ० १ उ० ।

विद्वान्बन्ध-स्थितिबन्ध-पुं० । अध्यवसायविशेषगृहीतस्य कर्म-
वृत्तिकस्य स्थितिकालनियमने, कर्म० ५ कर्म० । प० सं० ।
अष्टानां ज्ञानाऽऽवरणायाऽऽदिकर्मप्रकृतीनां जघन्याऽऽदिभेदाज-
न्मावस्थानस्य निवर्त्तने, स० १ सम० । स्था० । मूलोत्तरप्र-
कृतानामुत्क्रमभेदे, आचा० १ अ० २ अ० १ उ० । कर्म० । क०
प्र० । प० सं० । (एकेन्द्रियाऽऽदिजीवानां भ्रत्यालपवद्वत्त्वम्
" अन्धावद्वय " शब्दे प्रथमनागे ६१८ पृष्ठे वक्ष्यते) (अत्रत्य
सर्व " बय " शब्दे प्रदर्शयिष्यामि) ।

विद्वान्बन्धपरिणाम-स्थितिबन्धपरिणाम-पुं० । येन पूर्वजवाऽऽयुः-
परिणामेन परजवाऽऽयुषो नियता स्थिति बन्धानि, स स्थितिबन्ध-
परिणामः । यथा निर्धगायुःपरिणामेन देवाऽऽयुष उन्कर्षणोऽप्य-
ष्टादश सागरोपभाषीति । आयुःपरिणामभेदे, स्था० ६ उ० ।

विद्वान्द्विष-स्थितिपतित-त्रि० । कुलक्रमादागते पुत्रजन्मानु-
ष्ठाने, ति० १ अ० १ वर्ग १ अ० । कुलस्य लोकस्य वा मर्या-
दायां गतायां पुत्रजन्ममहप्रक्रियायाम्, ज० ११ श० ११ उ० ।
श० । विषा० । ज्ञा० ।

विद्वान्सकम्-स्थितिमस्कम्-पुं० । मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च
स्थितेरुत्कर्षणेऽप्युत्कर्षणे प्रकृत्यन्तरस्थितौ नयने, (स्था०)
" विद्वान्सकमो हि सुचक्षुः, मृदुत्तरपण्डितो य जा हि विद्वान् ।
उन्वादिष्य च आचक्षिष्य च पण्डित्यावर्त्त " ॥ १ ॥ स्था० ४
ठा० २ उ० । क० प्र० । पं० सं० । (स च ' सकम् ' शब्दे
वक्ष्यते)

विद्वान्सकम्-स्थितिमस्कम्-न० । कर्मस्थितिसत्कर्मस्कम्णि,
क० प्र० । पं० सं० । (' सकम् ' शब्दे प्रकृतिस्थिते)

विद्वान्द्विष-स्थितिमाधन-न० । दीक्षामर्यादाकथने, पञ्चा०
१२ वि० ।

विद्वान्सिद्धि-स्थितिसिद्धि-क्री० । व्यवस्थानसाधने, हा० भ०
अष्ट० ।

विद्वान्स्थित-त्रि० । व्यवस्थिते, सूत्र० १ अ० ६ अ० । अवस्थि-
ते, स्था० २ उ० ४ उ० । सत्त० । पञ्चा० । उपा० । अप्रच्युते, अ-
नु० । आ० म० । निषण्णे, उद्यते, अगतिपरिणामे, नि० अ० १
उ० । कर्तृस्त्वमेन ऊर्ध्वस्थाने, वृ० १ उ० । ऊर्ध्वस्थान-
स्थिते, भ० ६ श० ३ उ० । सुवाऽऽदित आरभ्य पठनाक्रियं
यावदप्यदेवाविस्मरणतश्चेतासि स्थितत्वात् स्थितम् । द्वितीये
आगततो कृत्याऽऽवश्यकभेदे, हा० १ अ० ६ अ० । आ०
अ० । विशे० । प्रथमे कल्पने, " अन्धे विषमभावकारिणे
त्रियस्स जहा विज्जाओ फल पयव्ज्जित् । " नि० अ० १ उ० ।
त्रियकल्प-स्थितकल्प-पुं० । अवस्थितसमाचारे, वृ० ६ उ० । नि०
अ० । ज० । प्र० । पञ्चा० । नि० । (प्रथमचरमयोस्तीर्थ-
करयोगाचेलक्याऽऽद्योऽश्वा कत्वा अवस्थिताना एवेति ' कल्प'
शब्दे तृतीयनागे २२५ पृष्ठे दर्शिताः)

अयमपरः स्थितकल्पः-

त्रितकल्पमो तु ततो, वोच्छामि गुरुवदेमेण ।

गच्छाणुकंपताए, सुत्तत्यविमारए य आयरिए ॥

आगाढं पदमसंजय-उवगाहिए य कपपदुए ।

गच्छो यदि हं गिजा, आयरियं वाऽतिवायने कोइ ॥

एरिसए आगाढे, जस्म तु जो होति लदीओ ।

मो न पमादेती पद-माणयंते पुलागलदीओ ॥

गच्छोवगहहेउं, करणपकपिद्वितोऽणुणणा ॥

दुयए ति माहुमाहुणि, तदहहेतुं तु एव मूलगुणे ।

भणिता सेवा एसा, मासो पुच्छति तु अह इणमो ॥

जह कारणम्म भणिता, मूलगुणेषुं तु एव पमिसेवा ।

तह होज्ज कारणम्पी, पडिसेवा उत्तरगुणे वि ? ॥

गुरुयतरएसु एवं, मूलगुणेषुं तु यदि भवेऽणुणणा ।

उत्तरगुणेषु ततो, लहयतरेषुं भवेऽणुणणा ॥

त्रितकल्पो मो भणितो, ... । पं० ज्ञा० ।

" इयानि त्रियकल्पो । तत्थ गाहा-(गच्छाणुं) आयरिया
वा उवग्गाया वा गच्छो वा हीरग्गा, उवगरण आमिया-
वेज्जहमेत, ताहे मारिया चेव भवति सीएण, एएहि कारणे-
हि आगाढे जइ अन्धि पुलागलदी, अरणं वा सामन्थं, ताह
परिक्कमइ । ओवग्गाहिओ नाम-गच्छोपग्रहकरः । पकप्पाठयस्म
एवमणुपणाय । गाहा-(दुषं ति) सादृणं सादृणीण य पडिस-
वणा, एवं मूलगुणेहि जणिगा पडिसेवणा । मासो पुच्छ-जहा
मूलगुणेषु पमिसेवा भणिता, तहा उत्तरगुणेषु वि होज्जा ? ।
उच्यते-जह ताव गुरुपसु अणुणणाया, उत्तरगुणेषु लहपसु
पागेव अणुणणाया । द्वियकल्पो नाम एसु कारणेषु पत्तेसु
अवस्सं कायव्वं । एस द्वियकल्पो । " प० अ० ।

कल्पद्वितमादिष्ट पुण, वोच्छामि गुरुणा समामेणं ।

संघयणवज्जओ वि हु, उवखक्खयकारओ पणगजाओ ।

संघयणसमगस्स वि, अजातचतुरो अपोक्खाण ।

पंच तु महव्वयाइं, पणं तेसिं करे पयसं तु ॥

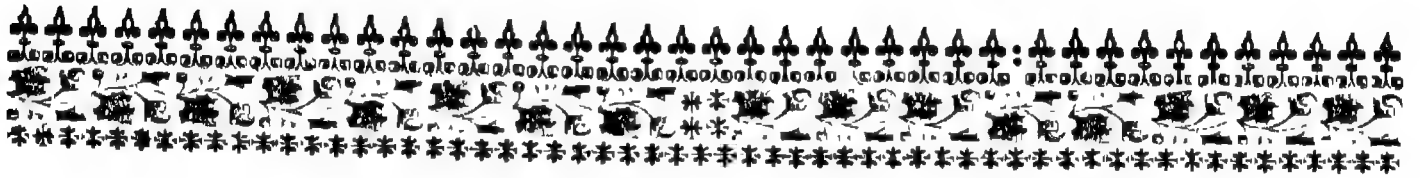
जाओ जो निष्कणो, अजातो णियमा अणिष्कणो ।
ठियमट्टिक्क विकप्पे, संघयणेणावि जो विहीणो तु ॥
सो कुणति दोक्खमोक्खं, जो पुण न करे पयत्तं तु ।
पंचसु महव्वएसु, संघयणेणं तु जदि वि संपणो ॥
सो चउगतिसंतारे, जपती ण य पावती मोक्खं । पं० भा० ।

" इयाणि ठियमट्टिक्का समा केव जंति । बोद्धग माह-अस्मिन् काले संहननवर्जितानां साधूनां कादशी संयमशुद्धिः ? । तत्थ गाहा-(संघयण०) उच्यते-वरस । संहननवर्जितोऽपि असं पर्याप्तचूषणामन्त्रणेषु । यद्यपि अण्णमादिसंहननम, अज्जकाले भेषसंसहननिनः साधक-पञ्चमहाजनयुकाश्च, तथापि दुःखदाय कुर्यान्ति, संहननसंपत्तौ तु जइ बलवीरियं गूहेइ, जइ न करेइ पंचसु महव्वएसु पयत्तं, सो चउसु गइसु अण्णयरिं गइ जाइ, न य से मोक्खो अत्थि, एवं ठियकप्पे अठियकप्पे वि आयरतो विमुचइ संसाराओ, इयरो चउगएसु अण्णयरिं गइ गच्छइ, पुब्बवसिया य एए ठियमट्टियकप्पा । " पं० च० ।

ठियवि-स्थितार्चि-त्रि० । स्थिता शुद्धस्वभावाऽऽत्मना अर्चि-लेश्या यम्य स भवति स्थितार्चिः । सुविशुद्धस्थिरलेश्ये, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

ठियप्पा-स्थिताऽऽत्मन्-पुं० । स्थितो व्यवस्थितोऽशेषकर्म-विगमादात्मस्वरूप आत्मा यस्य स भवति स्थितात्मा । ज्ञानाक्रिययोः प्रधानफलयोगेन मुक्त्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० १० अ० । महासत्त्वे, वृश० ६ अ० । ज्ञानाऽऽदिके मोक्षाध्वनि, आचा० १ श्रु० ६ अ० ५ उ० । सम्यक्मार्गे, सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

ठीण-स्त्यान-न० । "ईः स्त्यानस्सत्त्वाटे" ॥ ७।१।७४ ॥ स्त्यानस्सत्त्वाटयोरादेरान ईभंवति । "स्त्यानच्चतुर्थार्थे वा" ॥ ८।२।३३ ॥ एषु सयुक्तस्य ठो वा भवति । 'ठीण' 'यीण' । प्रा० ३ पाद । 'स्त्यै' भावे कः, तस्य नः । स्नेहे, घनत्वे, संहतौ, आलस्ये, प्रतिशब्दं च । कर्तरि कः । संहतिकारके, ध्यानकारके च । त्रि० । वाच० । वुंठ-पुं० । विजावशिष्टवनस्पतीनां वृष्कावयवे, ज० १ पक्ष० । वृ० प्र० ।

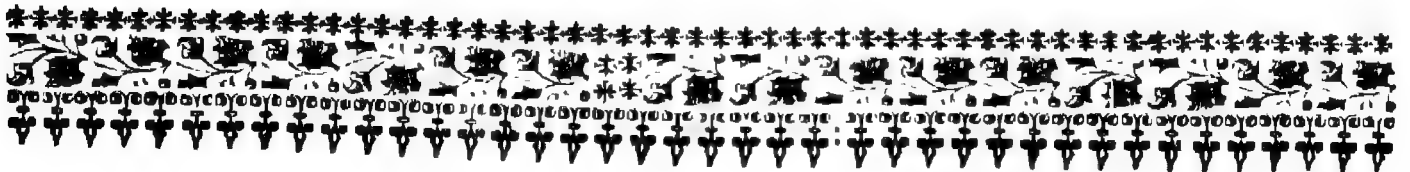

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भट्टारक—जैनश्वेताम्बराचार्यश्रीश्री १००० श्री

विजयराजेन्द्रसूरिविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'

ठकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

डकार

ड-ड-पुं० । रुकारो व्यञ्जनवर्णभेदः चतुर्थवर्गीयः मूर्धन्यानीयः स्पर्शसङ्गः । डीह-डः । डारुघाम्नौ, शब्दे, चावपक्षिणि, शिवे, बाव० । प्रयङ्गुनावे, चन्दे, चञ्चलयापिति, जिह्वायाम्, कुण्ड-
लिन्याम्, एका० । शङ्करे, विषये, दरे, भासे, शङ्कनिनादे, कये, रीकरसे, भवनौ च । एका० । बावि, सत्तायाम्, प्रकाशाम्, स्त्री० । भवे, वप्रे, पटौ, रुमरुके, आम्बोदने, डामरे च । न० । एका० ।

ड ओपर-डकोदर-न० । जलोदरनामि रोगे, नि० चू० १ उ० ।

डङ्क-डङ्क-पुं० । वृद्धिकाऽऽदिकण्टके, हा० १ कु० १६ अ० । नि० चू० । आष० ।

डंख-संतप-धा० । संतापे, " संतपेडंखः " ॥ ८॥ १॥ संतप्यते-
डंख इत्यादेशो वा जवति । 'डंख', पक्षे- 'संतप्य' प्रा० ४ पाद ।

डंढ-दण्ड-पुं० । न० । " दशनदण्डधरोदादण्डदरदाहदण्ड-
दर्भकदनदोहदे दो वा रुः " ॥ ८ । १ । २१७ ॥ इति दस्य वा
रुः । प्रा० १ पाद । दण्ड-अच् । निप्रदे, विपा० १ कु० ३ अ० ।
वृद्धिंश्च स्नामक्याते आनोधनेदे, रा० । 'गात्री' इति क्याते लगुडे,
व्यूहभेदे, प्रकाशने, अश्वे, काणे, मन्थनदण्डे, सैन्ये च । पुं० । द-
म्यनेडेन दम-रुः । मस्य च नस्वम् । षष्ठिपञ्चाऽऽमके काले, 'काठा'
इतिप्रसिद्धे भूमिमाननेद, सूर्यानुचरे, पुं० । दण्ड-जावे घञ् ।
अर्थोपहाररूपे राज्ञां चतुर्थोपाये, दण्ड-कर्तरि अच् । यमे, पुं० ।
वाच० । सूच्या सङ्ख्यादिनेषु घञ्छास्त्रेषु, दे० ना० ४ वर्ग ।

डंङ्ख-पुं० । देशी-रथायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ।

डंङ्ग-दण्डक-पुं० । साधूपकरणे दण्डे, आवा० २ भू० १
चू० ७ अ० १ उ० । नि० चू० ।

डंङ्गा-दण्डका-स्त्री० । दण्डकाऽऽद्ये जनस्नाननामके वने,
वाच० । आ० क० ।

डंङ्गि-दण्डकि-पुं० । उत्तरापथे कुडमकारकृतनगरस्य राज्ञि,
यत्पुरोहितेन पात्रकनाम्ना पूर्वे वादपराजिनअम्पाराजः स्क-
न्वकः प्रवज्य भगिनीं पुरन्दरयशसं ऊष्टुमागतो मारितः सन्
अभिकुमारेषूपपन्नः । नि० चू० १६ उ० । व्य० ।

डंङ्गणगार-दण्डानगार-पुं० । स्नामक्यातेऽनगारे, यस्य य-
मुनातीरे यमुनावक्रोद्याने यमुनाराजेन हतस्य केवले उत्पन्ने
भाह्मार्थे शक्र आगतः । यो० वि० । आ० चू० । आष० । ती० ।
संथा० ।

डंङ्ग-दण्डक-पुं० । 'डंङ्ग' शब्दाये, आवा० २ कु० १
चू० ७ अ० १ उ० । नि० चू० ।

डंङ्गा-दण्डका-स्त्री० । 'डंङ्गा' शब्दाये, वाच० । आ० क० ।

डंङ्गि[क्]दण्डक-पुं० । दण्डधारके, स्त्री० ।

डंङ्गिखंङ्गसण-दण्डिखण्डवसन-पुं० । दण्डिखण्डकं वसनं
वस्त्रं येषां ते । दण्डिखण्डकपवस्त्रवति, प्रश्न० ३ आ० द्वार ।
डंङ्ग-दण्ड-पुं० । " दशनदण्ड- " ॥ ८ । १ । २१७ ॥ इत्यादिना
दस्य रुः । 'डंङ्गो' दण्डः । प्रा० १ पाद । दण्ड-अच् । कपटे,
शाल्ये च । वाच० । सावाप्रयोगे, प्रश्न० १ सच० द्वार ।

डंङ्गण-दण्डन-न० । सुचीप्राये दण्डकारके अङ्गुलिषु प्रसेच्ये
शाल्यविशेषे, विपा० १ कु० ६ अ० ।

डंङ्गिअ-पुं० । देशी-चूतकारे, दे० ना० ४ वर्ग ।

डंङ्गर-पुं० । देशी-घमें, दे० ना० ४ वर्ग ।

डंस-दंश-धा० । दंशने, ध्वा०-पर०-सक०-अनिट् । वाच० । " दं-
शदहोः " ॥ ८ । १ । २१८ ॥ इति आत्वादेदस्य रुः । 'डस' । प्रा०
१ पाद । सूत्र० । आ० म० ।

डङ्क-दण्ड-त्रि० । " अनादौ शेषाऽऽदेशयोचित्वम् " ॥ ८ । २ ।
८६ ॥ इति पदस्यानादौ वर्तमानस्य द्वित्वम् । 'डङ्को' प्रा० २ पाद ।
" शक्तमुक्तदण्डगणमुद्रित्वे को वा " ॥ ८ । २ । २ ॥ इति संयु-
क्तस्य वा ङः । 'डङ्को', 'दण्डो' । प्रा० २ पाद । दशनाऽऽहने,
नि० चू० १ उ० । प्रश्न० । आवा० । दण्डाविषाऽऽदिना दण्डस्य प्रा-
णिनः पीमाकारिणि विषपरिणामे, आ० ६ डा० । दन्त-
गृह्णते, दे० ना० ४ वर्ग ।

डगण-डगण-न० । यानविशेषे, वृ० १ उ० ।

डगङ्ग-डगलक-पुं० । न० । अतीव पक्षेष्टकासु, ओष० । त-
युपावाणाऽऽदौ, ओष० । पक्षेष्टकाखण्डे, पि० । पुरीषोत्स-
गान्तरप्रमाणप्रोक्तनकपावाणाऽऽदिखण्डे, पि० । वृ० ।

डगल-पुं० । देशी-भवनोपरिभूमितसे, दे० ना० ४ वर्ग ।

डङ्गुमाण-दण्डमान-पुं० । दण्ड-कयच् । " दहो जः " ॥ ८ ।
४ । २४५ ॥ दहोऽन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो जङ्गो वा भवति, त-
त्संयोगे कयस्य लुक् च । प्रा० ४ पाद । अस्मत्सार्वक्य-
माणे, उत्त० १४ अ० । आष० । प्रति० । आ० म० । भ० ।
नि० चू० । सूत्र० । प्रश्न० ।

डङ्गुपाणधूत-दण्डमानधूप-पुं० । अस्मत्सार्वक्यमाणे अनेक-
सुगन्धद्रव्यसंयोगसमुद्भूते दण्डाऽऽदिधूपके, कल्प० २ कण ।

डङ्गु-दण्ड-त्रि० । " दशनदण्ड- " ॥ ८ । १ । २ । २१७ ॥ इ-
त्यादिना दस्य वा रुः । 'डङ्गो' 'दङ्गो' । दशनाऽऽहने, प्रा० १ पाद ।
दण्ड-त्रि० । अस्मीकृते, आवा० ४ अ० । प्रश्न० । स्त्री० । नि०
चू० । वृ० । संथा० ।

डङ्गाड-स्त्री० । देशी-वृषमाणे, दे० ना० ४ वर्ग ।

डप-डप-धा० । संहतौ, चुरा० पक्षे-ज्वा०-आत्म०-सक० सेट् ।
रूपयति, डपयते, रूपते । अदीडपत्, अडिडपत्, अडपिष्ट ।
वाच० । 'रूप' 'रिपुण्' संघाते । रूपान्ति मिलन्ति । संघा० १
आषि० १ प्रस्ता० ।

डप-न० । देशी-सेबलाऽऽद्ये आयुधे, दे० ना० ४ वर्ग ।

डङ्ग-डङ्ग-पुं० । 'डङ्ग' शब्दे घञ् । " दशनदण्ड- " ॥ ८ । १ ।

२१७ ॥ इत्यादिना दस्य वा नः । ' दस्यो ' ' दस्यो ' । प्रा० १ पाद । " कुशाः काशा वल्लजाश्च, तथाऽप्ये तीक्ष्णरोमशाः, मौञ्जश्च शास्त्रलाभैव, परं दर्शोः परिकीर्तिताः " ॥१॥ इत्युक्तेषु काशाऽऽदिषु वदसु तृणेषु, वाच० ।

दभग-दभक-पुं० । दभेभ्योभेदे, प्रका० १ पाद ।

दभर-दभर-पुं० । न० । स्वराष्ट्रकोभे, सूत्र० २ भु० १ अ० ।

परराजकृतोपकृते, जं० २ वक्त० । स्वचक्रपरचक्रकृते विप्लवे, प्रब० ४ द्वार । कलहे, आचा० २ भु० २ अ० ४ अ० । का० । विप्रहे, प्रभ० २ आच० । द्वार । विद्वरे, श्री० । प्रभ० । राजकुमाराऽऽदि-कृतविद्वरे, रा० । नि० । का० । कुमाराऽऽद्युत्थाने, स्था० ६ ता० । अशोभने, आच० १ अ० ।

दभरगर-दभरकर-त्रि० । परस्परं कलहविषयके, का० १ भु० १ अ० । विद्वरकारिणि, ज० ६ शा० ३३ उ० । श्री० । वाक्कायमनोभिर्विविचित्रताननकरणशाले, आ० म० २ अ० ।

दभरय-दभरक-पुं० । न० । अशोभने, आच० १ अ० ।

दभरुग-दभरुक-न० । शूलिकापैशाचिकेऽप्येषामाचार्याणां म-तेन तृतीयस्य स्थाने प्रथमे प्राप्ते " नादियुज्योरन्येषाम् " ॥ ८ । ४ । ३२७ ॥ इति निषेधाच्च टः । ' दभरुगो ' प्रा० ४ पाद । वाच० ।

दभरुगमणिभाग-दभरुगमणिन्याय-पुं० । एकस्यैव पदस्य पू-र्वस्मिन् परस्मिन् पदे वाक्ये वा सन्ध्याद्योतके न्याये, वि-शे० । उत्त० ।

दभ-त्रम-धा० । उद्वेगे, " त्रसेहरेषोऽज्जवज्जाः " ॥ ८ । ४ । १९८ ॥ त्रसेरेने त्रय आदेशा वा भवन्ति । ' दभह्, ' ' दभजह्, ' ' दभजह् ' ' तसह् ' प्रा० ४ पाद ।

दभ-मध्य० । द-अप् । " दशमदष्ट० " ॥ ८ । १ । २१७ ॥ इ-त्यादिना दस्य वा नः । ' दभो, ' ' दभो ' । प्रा० १ पाद । ईषदर्थे, मथे, गते च । पुं० । न० । कन्दरे, पुं० । स्त्री० । स्त्रीत्वे ऊप् । वाच० ।

दभ-पुं० । देशी-लोष्टे, दे० ना० ४ वर्ग ।

दभल्ल-न० । देशी-पिटिकायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ।

दभलग-दभल्लक-न० । वंशाऽऽदिराखिते ' दभल्ल ' इतिख्याते पात्रवि-शेषे, आ० म० १ अ० १ अ० १ अ० । वाच० ।

दभ-पुं० । देशी-वामकरे, दे० ना० ४ वर्ग ।

दभण-दभन-न० । प्रावे-ल्युट् । " दशमदष्ट० " ॥ ८ । १ । २१७ ॥ इत्यादिना दस्य नः । ' दभणं ' ' दभणं ' । ' दभनाऽऽहते, प्रा० १ पाद । करणे ल्युट् । दभायाम्, वाच० ।

दभ-दभ-धा० । दादे, अवादि-पर०-सक०-अनिट् । वाच० । ' दभदभोः ' ॥ ८ । १ । २१८ ॥ इति दभधातोर्दस्य नः । प्रा० १ पाद । " दभेरहिकलाऽऽहुंको " । ८ । ४ । ३०८ । " दभेरेतावादेशो वा भवतः । ' अदिकदभ, ' ' अलुंखर, ' ' दभह् । ' प्रा० ४ पाद ।

दभण-दभन-पुं० । दभ-ल्युट् । मस्मीकरणे, भु० १ उ० । आचा० । अग्नौ, चित्रकवृक्षे, भस्मातके, दुष्टचेतसि च । वाच० । प्रावे-ल्युट् । दाहं, न० । वाच० । केवलिसमुद्घातध्यानानिना वेद-

नीयस्य मस्मसारकरणे, शेषस्य च दभरज्जुतुल्यत्वाऽऽपादने च । आचा० १ भु० १ अ० ४ उ० । पाटलिपुत्रवास्तव्यस्य हुताशनव्राह्मणस्य स्वनामक्याते पुत्रे, स च पितृभ्यां भ्रात्रा च सह प्रमाजितः । आच० १ अ० ।

दभर-दभर-पुं० । लघौ, सूत्र० १ भु० १ अ० । भु० । ओघ० ।

ज्यो० । दश० । पुत्रनप्राप्तौ, सूत्र० १ भु० २ अ० १ उ० । बालके, सुल० ३ भु० ३ अ० । आचा० । अप्राप्तयसि, दश० ६ अ० १ उ० । यावत्परिपूर्णानि पञ्चदशवर्षाणि बाह्यदशवर्षादूर्वा तावद्दभरकं भुवते समयविद् । व्य० ३ उ० । सुलुके, सूत्र० १ भु० २ अ० ।

दभरयगाम-दभरकग्राम-पुं० । कृष्टकग्रामे, स्था० ७ उ० ।

दभरिया-दभरिका-स्त्री० । जन्मतोऽष्टादशवर्षावधिकायां यो-षिति, जन्मपर्यायेण यावदष्टादशिका अष्टादशवर्षप्रमाणा तावद्भवति दभरिका । व्य० ४ उ० ।

दाकुलीजीमेश्वर-दाकुलीजीमेश्वर-पुं० । स्वनामक्याते तीर्थे, यत्र श्रीपार्श्वनाथः पूज्यते । ती० ४३ कल्प । (' जिणप-रिमा ' शब्दोऽत्र १४६४ पृष्ठे विज्ञेयः)

दाग-दाक-पुं० । शाके, पि० । प्रभ० । सू० प्र० । स० । पत्रशा-के, दशा० १ अ० । नि० चू० । कालप्रधाने शाके, आचा० २ भु० २ उ० १२ उ० । वास्तुकाऽऽदज्जिकायाम्, अ० ७ शा० १० उ० । च० प्र० । कृताकचिर्मिटकाचणकाऽऽद्यः संस्कृताः पत्र-शाकान्ता दाकशब्देन भण्यन्ते । प्रब० २ द्वार । आच० ।

दागवच-दाकवचम्-न० । यत्र पतितो दाकः सटनेन वचो-भवति तादृशे स्थले, आचा० २ भु० २ चू० १० अ० ।

दागिणी-दाकिनी-स्त्री० । पूननायाम्, सूत्र० १ भु० ३ अ० ४ उ० ।

दाय-दाक-पुं० । ' दाग ' शब्दार्थे, पि० । प्रभ० । सू० प्र० । स० ।

दायाल-दायाल-न० । हर्षतले, आचा० २ भु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

दाह-काल-न० । शास्त्रायाम्, पञ्चा० १९ विव० । स्था० । शालैकदेशे, आचा० २ भु० १ चू० १ अ० १० उ० ।

दाहा-दाहा-स्त्री० । शास्त्रायाम्, " लिङ्गमतन्त्रम् " । ८ । ४ । ४४५ ॥ अपसंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यजिचारि प्रायो जघतीत्यनेन " सिरि चरित्रा खति फलहं, पुण्ड्र दाहहं मोरुति । तो वि मददुम सडणाहं, अवरारिड न करति " ॥ १ ॥ इत्यत्र दाहहं इति स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् । प्रा० ४ पाद ।

दाली-दाली-स्त्री० । शास्त्रायाम्, नि० चू० १ उ० । दे० ना० ।

दाव-पुं० । देशी-वामकरे, दे० ना० ४ वर्ग ।

दाह-दाह-पुं० । " दशमदष्ट० " ॥ ८ । १ । २१७ ॥ इत्यादिना दस्य वा नः । ' दाहो ' दाहः । मस्मीकरणे, प्रा० १ पाद । आचा० । अतु० ।

दिगर-दिहिर-पुं० । पादमूलिके, नि० चू० १५ उ० ।

दिदिम-दिदिम-पुं० । ' दिदिम ' इति शब्दं मिनोति प्रकाशय-ति । पटहाऽऽदिवादित्रविशेषे, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० । रा० । आ० चू० । प्रथमप्रस्तावनासूत्रके पणवविशेषे, जं० २ वक्त० ।

जी० । गर्भे, वृ० ३ उ० । कांस्यभाजने, न० । आचा० २
धु० १ चू० १ अ० ११ उ० ।
दिदिभिभ-न० । देशी-कलिकाचितवस्त्रे, स्वस्त्रितहस्ते च । दे०
ना० ४ वर्ग ।
दिदी-स्त्री० । देशी-सूत्रा सकृद्विषु वस्त्रकरणेषु, दे० ना० ४ वर्ग ।
दिदीबंध-टिण्डीबन्ध-पुं० । गर्भसंज्ञके, नि० चू० ११ उ० ।
दिदि-र-दिदि-र-पुं० । 'दिदि' इति शब्दोऽस्त्यस्य रः ।
पूर्वपददीर्घः । समुद्रफेने, वाच० । फेने, आ० म० १ अ० १ अणु ।
दिदिअ-न० । देशी-जलपतिने, दे० ना० ४ वर्ग ।
दिदि-दिदि-पुं० । डिदि-घञ् । शिशौ, अण्डे, प्लीहनि, वि-
प्लवे, शस्त्रे, कलले, परण्डे, भयहेतुके ध्वनौ, जये, कर्मरे,
कुण्डले, वाच० । वधे, स्वा० १ उ० । ज० । औ० । आचा० ।
नि० । रा० । क्रा० । स्वदेशोऽप्यविप्रिये, न० । ज० २ वृत्त० । जी० ।
पराऽऽनीतशुगालिके, पुं० । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।
दिदि-दिदि-पुं० । दिदि-अच् । लघुतरवयसि बासके, वृ० २
उ० । आ० म० । नि० । आ० क० । क्रा० ।
स्वम्-धा० । अश्वःपतने, "स्त्रेह्ममिभौ" ॥ ८ । ४ । १७७ ॥
अति स्त्रेह्मिनाऽऽदेशः । 'दिदि' 'संसह' । प्रा० ४ पाद ।
दिदि-स्त्री० । देशी-स्थूणायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ।
दिदि-न० । देशी-भेके, दे० ना० ४ वर्ग ।
दिदि-दिदि-पुं० । प्रादभेदे, जी० १ प्रति० । प्रका० ।
दीदी-दीदी-त्रि० । त्रि-कः । "कः खः कचित् उडौ" ॥ ८ ।
७ । ३ ॥ कस्य स्त्री भवति, कचित् कृमावपि । 'स्त्री' ।
'स्त्री' । 'स्त्री' । प्रा० १ पाद । उडौ, कामे च । वाच० ।
अवतीर्णं, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-न० । देशी-उपरि, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-देशी-कन्दले, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-कुङ्कु-न० । शिलावृन्दे, ज० २ वृत्त० ।
दीदी-कुङ्कु-पुं० । शिलावृन्दमात्ररूपे पर्वते, म० १ श० २ उ० ।
नि० चू० । आ० चू० । "जिम कुङ्कु तिम कुङ्कु" । प्रा० ४
पाद । शिले, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-पुं० । देशी-नारिकेलमये लवङ्गनविशेषे, दे० ना० ४ वर्ग ।

दीदी-पुं० । देशी-जोषसंगटे, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-दीदी-पुं० । एकावशतितमे स्त्रेह्मभेदे, प्रव० ६ द्वार । पं०
चू० । अ० । ती० । इषपक्षे, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-दीदी-न० । वृत्तसमूहे, प्रात० ।
दीदी-दीदी-पुं० । द्रोहस्त्रभावे, विशेष० ।
दीदी-दीदी-पुं० । आत्मनः प्रतिक्रिये, अ० ३ उ० । आ० म० । गर्भ-
धराणाऽऽदीनां रयेणोद्धरणे, जी० । अ० । महा० । ग० । ओघ० ।
दीदी-दीदी-पुं० । आतकामनि, प्र० १ श० ७ उ० ।
दीदी-कुङ्कु-पुं० । 'कुङ्कु' शब्दात्, म० १ श० २ उ० ।
दीदी-स्त्री० । देशी-ताम्बूलभाजनविशेषे, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-दीदी-पुं० । एकावशतितमे स्त्रेह्मभेदे, प्रव० ६ द्वार ।
दीदी-दीदी-पुं० । स्त्रेह्मजातीये, प्रव० १ आश्र०
चार । प्रका० ।
दीदी-पुं० । देशी-दारुहस्ते, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-दीदी-पुं० । तिकाऽऽद्ये प्राणिनि, वृ० १ उ० । जी० ।
उच० । मधूकफलाऽऽदौ, पं० व० २ द्वार । प्रव० ।
दीदी-दीदी-स्त्री० । वृत्त-अच्-टाप् । "वृत्तदृष्ट" ॥ ८ । १ । २ । ७ ॥
इत्यादिना दस्य रुः । 'दीदी' दीदी । प्रा० १ पाद । 'दीदी'
इतिख्याने यानभेदे, उद्यानाऽऽदौ क्रीमाऽप्ये दीदीनयन्त्रे च ।
स्वाये कन् । पूर्वोक्तार्थे, वाच० ।
दीदीयमाण-दीदीयमान-त्रि० । पुं० । दीदी दीदीनमयते ।
अय-शानच् । वाच० । शिथिकायाम्, दे० ना० ४ वर्ग । चञ्चलित-
वृत्तौ, नि० चू० १० उ० । दीदीनं कुर्वति, दीदीयन्त्रकृते च । वाच० ।
दीदीयण-दीदीनक-पुं० । उदकसंज्ञाते सस्त्रेह्मजे जीवे, सूत्र०
२ ध्रु० ३ अ० ।
दीदी-पुं० । देशी-कृष्णसारे, दे० ना० ४ वर्ग ।
दीदी-पुं० । देशी-दर्याम, न० ।
दीदी-दीदी-पुं० । न० । "दृष्टदृष्ट" ॥ ८ । १ । २ । ७ ॥
इत्यादिना दस्य रुः । 'दीदी' दीदी । प्रा० १ पाद । मनोरये,
क्रा० १ अ० १ अ० । आवा० । नि० चू० । गतिनीतदपत्ययोर्दृष्ट-
दृष्टमत्र गते दीदीमाकर्षं वृदातीति वा-कः । गतिनीयमिलावे,
लालसायां च । चिह्ने, गतेलक्षणे च । न० । वाच० ।

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भट्टारक—जैनश्वेताम्बराचार्यश्रीश्री १००० श्री-

विजयराजेन्द्रसूरिविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'

रुकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

ढकार

ढ-द-पु० । ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदो मूर्द्धस्थानीयः स्पर्शसङ्गः ।
ढकारायाम्, निगुणे, वाक्ये, यका० । शुनि, तल्लाकगुणे, च्चनौ
च । वाच० । गोमुखे, न० । यका० ।

ढंक-ढङ्क-पु० । काकपक्षिविशेषे, जं० २ वक्त्र० । सूत्र० । उत्त० ।
प्रका० । आ० म० । आ० सू० । स्था० । म० । आवस्यति तिङ्-
कोषान्ने पञ्चशतानि साधूनां सदस्यं मात्सीनां दहनेन कुम्भ-
कारआवर्केण अमालि मुक्त्वा प्रतिबोधितामीति । आ० क० ।
आ० म० । विशेष० । वाचसे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंकण-ढङ्कन-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवभेदे, प्रका० १ पक्ष । जी० ।

ढंकणग-ढङ्कनक-पुं० । पिधाने, अनु० । आवा० ।

ढंकणय-ढङ्कनक-पु० । 'ढंकणग' शब्दायै, अनु० ।

ढंकणी-स्त्री० । देशी-पिधानिकायाम्, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंकवत्युल-ढङ्कवास्तुल-पुं० । शाकविशेषे, जं० २ अक्षि० । प्रव० ।

ढंकुण-पु० । देशी-मरकुणे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंवर-स्त्री० । देशी-वीणानेवे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंढण-ढण्डन-पुं० । नर्ममार्गकगशब्धे, भरतेभरवृत्तौ ।

ढंढणी-स्त्री० । देशी-कपिकच्छूकपेऽर्थे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंढरी अ-पु० । देशी-प्राप्तनरी, कर्षभे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंढस-ज्रम-धा० । चलने, पर०-सक०-सेट् । वाच० । "सुमेष्टि-
रिटिल्ल०" ॥ ८॥ १६१ ॥ इत्यादिना ढण्डल्लाऽऽदेशः । 'ढंढल्ल' ।
'अमर' । प्रा० ४ पाद । ज्रमति, ज्रममीव । कणा० । ज्रमनुः, ज्र-
मनुः । चङि न ह्रस्वः । उज्जला० । ज्रमः, ज्रामः । वाच० ।

ढंढसिअ-पुं० । देशी-प्राप्तनरी, कर्षभे, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढंढोल-गवेष-धा० । अन्वेषणे, अवा०-चुरा०-आत्म०-सेट् ।

"गवेषेदुदुल्लढंढोलगमेसवसाः" ॥ ८॥ १६१ ॥ 'ढंढोल' । 'गवे-
स' । प्रा० ४ पाद । गवेषवने, अजगवेषव । वाच० ।

ढंढ-वि-वृत्त-धा० । 'विचृतेर्ह्रस्वः' ॥ ८॥ १६१ ॥ विचृतेर्ह्रस्व इत्यादि
सो वा भवति । 'ढंढ' । 'विचृट्' । प्रा० ४ पाद । विचर्त्तते । वाच० ।

ढंढय-न० । देशी-अयशसि, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढक-ढ-दि-धा० । उद्-णिष् । आचरणे, "छनेर्लोपमनूयसंनुमदङ्गी-
म्यालपवालाः" ॥ ८॥ १६१ ॥ इति छनेर्लोपमनूयसंनुमदङ्गी-
म्यालपवालाः ।

'ढकार', 'अमर' 'पह पह वज्जइ ढक' । प्रा० ४ पाद ।
ढकय-न० । देशी-तिलके, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढकरि-अवभुत-न० । "रीमाऽऽदीनां बहिष्ठाऽऽदयः" ॥ ८॥ १६२ ॥ इत्यनेन अवभुतस्य ढकरिः । आकस्मिके ढका-

पानाऽऽदौ, "हियरा पई येहु बोझिअठ, महु अमाइ सयवार ॥
कुहिसु पिदै पवसंति हउं, अंरय ढकरि सार ॥ १॥" प्रा० ४ पाद ।

ढका-ढका-स्त्री० । ढक इति कायति । कै-कः । अममायाम्,
जी० ३ प्रति० । स्था० । भेर्याम्, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

यशःपट्टे, स्वनामव्याते वाचभेदे च । वाच० ।

ढकिय-ढकित-त्रि० । स्थगितप्रारे, ष्य० ६ उ० । समारचिते,
व्य० ४ उ० । अनु० ।

ढकेयव-ढकितव्य-त्रि० । पिधानीये, दश० २ अ० ।

ढङ्क-पु० । देशी-भेर्याम्, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढङ्कुर-ढङ्कुर-न० । एकविंशे चन्दनकशब्धे, "उच्चसरेणं चंदनं,
ढङ्कुर पयं तु होठ बोधयंत्रं" । उच्चस्वरेण महता हाधेन च-

न्दनकमुच्चारयन् यद्वन्दते तदेतद् ढङ्कुरमिति बोध्यम् ।
वृ० ३ उ० । प० व० । आ० सू० । प्रव० । आ० क० । ध० ।

ढिकण-ढिकुन-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवभेदे, उत्त० ३६ अ० ।

ढिकुण-ढिकुन-पुं० । कुरुजीवाविशेषे, जं० २ वक्त्र० ।

ढिग-ढिङ्क-पु० । जीवाविशेषे, प्रअ० १ आध० द्वार ।

ढिक-गर्ज-धा० । ऊर्जाहेतुकशब्धे, आदि०-पर०-सक०-सेट् ।
वाच० । 'वृषेर्ढिक' ॥ ८॥ ४ । ६६ ॥ वृषकर्तृकस्य गर्जेर्ढिकाऽऽ-

देशः । 'ढिक', वृषो गर्जोत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

ढुङ्कुण-ढुण्डुण-न० । निधनेवे, ती० ४ कल्प ।

ढुङ्कु-गवेष-धा० । अन्वेषणे, अवा०-चुरा०-आत्म०-सेट् ।

"गवेषेदुदुल्लढंढोलगमेसवसाः" ॥ ८॥ १६१ ॥ इत्यादिना "ढुङ्कु," आदेशः ।

'ढुङ्कु', गवेषम् । प्रा० ४ पाद ।

ज्रम-धा० । चलने, पर०-सक०-सेट् । वाच० । "सुमेष्टि-
रिटिल्ल०" ॥ ८॥ १६१ ॥ इत्यादिना ढुङ्कुल्लाऽऽदेशः । 'ढुङ्कु-

ल्ल' । 'अमर' । प्रा० ४ पाद ।

ढेकिय-गर्जित-न० । वृषशब्धे, आच० ४ अ० ।

ढेकी-स्त्री० । देशी-वलाकायाम्, वे० ना० ४ वर्ग ।

ढेणियालग-ढेणिकालक-पु० । पक्षिविशेषे, प्रअ० १ आध० द्वार ।

ढेणी-ढेणी-स्त्री० । पक्षिविशेषे, अनु० ३ वर्ग १ अ० ।

ढेण-पुं० । देशी-निधने, वे० ना० ४ वर्ग ।

इति श्रीमत्सौधर्मवृद्धतपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भारक-जैनश्वेताम्बरगचार्य श्री श्री १००० श्री-

विजयराजेन्द्रसूरिविरचिते 'अजिधानराजेन्द्रे'

ढकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

*****

ढङ्कण- 'अलाभपरीसह' शब्दे प्रथमभागे ७७२ पृष्ठे कथा

एकार

ए-ए-पुं० 'ण' इति टवर्गस्य पञ्चमो वर्णो मूर्धन्यः । संस्कृते णत्वे-
काक्षरभिन्ना एकाराऽऽद्यः शब्दा न सन्ति । ये चोपदेशे 'णम'
प्रह्वये, शब्दे च, इत्यादयो धातवः पठ्यन्ते, तेषामपि "णो नः"
॥ ६। १। ६५ ॥ (पाणि०) इति नत्वेन नमनीत्यादीनि नकारा-
ऽऽदीन्वेव रूपाणि भवन्ति । प्राकृते तु नकाराऽऽद्यांऽपि नष्टादयः
शब्दाः "नो णः" ॥ ७। १। २२७ ॥ इति णत्वे कृते णकाराऽऽदि-
ता वज्रन्तीति, अस्माभिर्निवेशिष्यमाणा णाऽऽद्यः शब्दा
नादयोऽपि शुद्धा एवेत्यन्यथा । 'णख' गतौ नः ।
पृथो-णत्वम् । विन्दुदेवे, भूषणे, गुणवर्जिते, जलस्थाने,
निर्णये, ज्ञाने च । याच० । निर्गुणे, जये, योग्ये, दुष्टे, कोडे,
तस्करे, पशुपुच्छे च । एका० ।

"णो निर्गुणे जये योग्ये, दुष्टे क्रोडे च तस्करे ।
पशुपुच्छे भ्रियां णा स्त्री, बृहन्माने न णः पुमान् ॥ ५८ ॥
संप्रत्यये तथा स्वार्थे, णः कोणे चैकचक्षुषि ।
हारे रणे धने ध्याने, णीः पुमान् णीर्णियौ णियः ॥ ५९ ॥
समे स्वरे चये चारे, चरणे णिष्ठोऽनयात्मकः ।"
इति विश्वदेवशम्भुमुनिः । एका० ।

अन्यथा-

"त्रिभिर्गुणैर्निर्गुणे गूढे, सौम्ये सव्यापसव्ययोः ।
एशब्दः कङ्कटे रागे, मेगावग्नौ ध्वजे पुमान् ॥ ३६ ॥
णा तु स्त्री रजनीशय्या-धेनुनासाकृपाश्चपि ।
णं सरोजजले ज्ञाने, गमने चरणे रणे ॥ ४० ॥
णशब्दस्त्रिषु भिन्नेषु भवेद् णस्तुपचस्तुनि ॥ इति माधवः । एका० ।
न-अव्य० । 'नह' बन्धने कः । प्रतिषेधे, नि० सू० १ उ० । नञ्-
शब्दवन्तशब्दोऽप्यास्तः अत एव न एकं नैकं, नायं नञ्, किन्तु न
इति; अन्यथा न लोपः स्यादिति । आ० म० १ अ० २ अएक ।
नि० सू० । तत्र क्रियायोगे अभावे, तद्भिन्नयोगे तु भेदे,
'नकारो संजोगमाहसु परिसिद्धे ।' नकारः पुनः संयोगाऽऽदिषु
संयोगसमवायसामान्यविशेषचतुष्टये प्रतिषेधं करोति ।

अत्रोदाहरणम्-

अथ संयोगाऽऽदिविषय नकारप्रतिषेधं प्रावयति-
संजोगे समवाये, सामन्ने खलु तद्वा विससे अ ।
कालाति ए परिसिद्धो, जत्पुत्रयोगो नकारस्म ॥ ७२५ ॥
संयोगे, समवाये, सामान्ये, विशेषे चेति चतुर्धा प्रतिषेधो
नकारस्य भवति । स च प्रत्येकमतीतानागनवर्त्तमानलक्षणका-
लत्रिकविषयावाचकैकः त्रिविध इति सर्वसंख्यया द्वावशविधो
५३७

नकारप्रतिषेधः । यत्र च क्वापि नकारस्योपयोगो भवति तत्रा-
भीषां द्वावशानां भेदानामन्यतमः प्रतिषेधः प्रतिपत्तव्य इति ।

अथ संयोगाऽऽदिषु यथाक्रमं प्रतिषेधमुदाहरति-

नस्थियरे जिणदत्तो, पुत्रपमिच्छाण तेसि दोएहं पि ।
संजोगो परिसिद्धो, न सन्वमो तेसि अस्थिचं ॥ ७२६ ॥
समवायं खरसिगं, सामन्ने नस्थि एरिमो चंदो ।
नस्थि परमप्यप्राणा, विससेओ होंति मुत्ताओ ॥ ७२४ ॥

'नस्थि गृहे जिणदत्तः' इत्यत्र प्रयोगे पूर्वप्रसिद्धयोस्तद्वर्गहजि-
नदत्तयोर्द्वयोरपि संयोगः संबन्धमात्रं प्रतिविध्यते, न पुनः
सर्वथैव तयोरस्तित्वमिति संयोगप्रतिषेधः । समवायप्रतिषेधे तु
खरशुक्रमुवाहरणं, खरोऽप्यस्ति, शुक्रमप्यस्ति, परं खरशिरसि
शुक्रं नास्तीति समवायः, 'एकत्र संश्लेषः तमयोरपि' प्रति-
विध्यते इति समवायप्रतिषेधः । सामान्यप्रतिषेधो यथा-ना-
स्थिस्मिन् स्थानेऽप्य ईदृशश्चन्द्रमा इति । विशेषमाश्रित्य
पुनरथ प्रतिषेधः-न सन्ति घटप्रमाणा मुक्ताः मुक्ताफलानां त्यर्थः ।
सन्ति मुक्ताफलानि, परं न घटप्रमाणानीति घटप्रमाणत्वलक्षण-
स्य विशेषस्य प्रतिविध्यमानत्वादिशेषप्रतिषेधो भावितः ।
भावितः संयोगाऽऽदिचतुष्टयप्रतिषेधः ।

सम्प्रति कालत्रयविषयं तमेव भावयति-

नेवासी न नविस्मः, एव घटो अस्थि इति तिहा कालो ।
पडिसेहेइ नकारो, सज्जं तु अकारनोकारा ॥ ७२५ ॥

नैवाऽऽसीन्न अविध्यति, नैवास्ति घट इति यथाक्रमम-
तीतानागतवर्त्तमानत्रयाद् त्रिधा कालविषय वस्तु नकारः प्रति-
षेधयति । अकारनोकारौ तु सद्यो वर्त्तमानकालमेव प्रायः प्र-
तिषेधयतः । यथा-अकरोपि त्वं, नो कटपते तावत्प्रलम्भं प्रतिशु-
हीतुमित्यादि । नकारस्य द्विविधकालप्रतिषेधकत्वं पूर्वमुक्तमे-
वेति न पुनरुच्यते । ण० १ उ० । नि० सू० । सूत्र० । उपमाया
बन्धे, प्रस्तुते च । याच० । नराऽऽदिषु, एका० ।

"नो नरे च सनाथेऽपि, नो नाथेऽपि प्रदर्श्यते ।
नृशब्दोऽपि नरे नाथे, ना नरौ नर इत्यपि ॥ ७६ ॥
जनौ इति निपातौ द्वौ, नृद्वयेऽपि तथोक्तिः ।
पृच्छायां नु वितर्केऽपि, निनिशब्दौ तथाऽऽवयवम् ॥ ७७ ॥
नीवन्तो ब्रह्मीवाच्यः स्या-ज्ज्ञानैतरि नियौ नियः ।
नु स्तुतौ दीर्घहस्ये स्त्री, नेनौश्च तरणौ स्त्रियाम् ॥ ७८ ॥
नृशब्दः पातके पुंसि, वायौ क्रीडे नु वारिणि ।
न ब्रह्मणि तथाऽनन्ते, सानन्दे न च नन्दने ॥ ७९ ॥"
इति विश्वदेवशम्भुमुनिः । एका० ।

"नकारस्तु स्त्रियां नामौ, न नाट्यज्ञानयोर्मवेत् ।
नशब्दस्त्रिषु भिन्नेषु, पठ्यते भिन्नसूत्रमयोः ॥ ४३ ॥
प्रस्तुते वा परिशिष्टे, शुद्धे निर्णेतरि स्मृतः ।
नुः स्त्रियां नु स्तुतौ नावि, नौस्त्वर्थं निरूप्यते ।
नुजशब्दस्त्रिभिः स्या-स्मिष्टयुक्तार्थवाचकः ।
अव्ययं प्रतिषेधेऽन्ते, नकारः स्थिरनिश्चये ॥ ४५ ॥
नानाप्रकारे नेह स्यात्, भावे नन्ववधारणे ॥ इति माधव ।
एका० ।

नञ्-अव्य० । सर्वनिषेधे, पशुदासे, नं० । स्वा० । कृमायें. य-
था कुत्सितो ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । ध० १ अधि० । कुत्सितं शील-

मशीलमिति । अनु० । पुःशब्दार्थे, यथा मशीलाः, पुःशीला इत्यर्थः । आ० ३ उ० ३ उ० । अन्वयार्थे, यथाऽयं पुमान्नाः, स्वल्पज्ञान इत्यर्थः । आ० १ अ० ६ अ० ६ उ० ।

एई-एई-अवधारणे, "नह केम चिन्न च अवधारणे" ॥८॥१८॥ इत्यवधारणे नह इति प्रयोगः । 'एई' प्रा० २ पाद । नति-स्त्री० । नमने, नम्रीजवने, वाच० ।

एईगाम-नदीग्राम-पुं० । "समासे वा" ॥ ८ । २ । ए० ३ ॥ इति समासे द्वित्वं वा, द्वित्वे ह्रस्वः । नदीतटस्थे ग्रामे, प्रा० २ पाद ।

एईमात्त-नदीस्रोतस्-न० । "दीर्घह्रस्वौ मियो धृत्तौ" ॥८॥१॥ ४ ॥ इति दीर्घकारस्य वा ह्रस्वः । नद्याः प्रवाहे, प्रा० १ पाद ।

एईसंतार-नदीसन्तार-पुं० । 'एईसंतार' शब्दार्थे, जीत० ।

एई-नदी-स्त्री० । सरिति, सूत्र० ३ अ० १ अ० ६ उ० । उक्त० ।

ज्ञा० । स्त्रिललायाम्, म० ९ श० २ उ० । प्रश्न० । गङ्गा नदी वष्टागके रथपथप्रमाणा भविष्यति, न वा, चेन्नविष्यति, तदाऽन्याभ्यनुर्देशसहस्रमिता नद्यः क यास्यन्तीति प्रश्ने ? उत्तरम्-गङ्गा यथोक्तप्रमाणा भविष्यति, अन्यास्तु अनुर्देशसहस्रमिता नद्याः पृथिव्या भूयस्तरतापवस्त्रेण शोषं यास्यन्तीति जम्बूद्वीपप्रवासवृत्ताविति । ६७ प्र० सेन० १ उक्ता० ।

तथा जम्बूद्वीपमध्ये अनुर्देशलक्षणवत्पञ्चाशत्सहस्राभ्यन्तक-स्तदा महाविदेहमध्यविजयविभेदविधाऽयः षट् नद्योऽन्याः प्रांतवैतालमध्यगोन्मग्रा निमग्राभिधाना नद्यश्च संख्यामध्ये कथं नागताः ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-पूर्वाचार्याणां विवेकैव प्रमाणं, जम्बूद्वीपसंग्रहणीकारेण तु साधिकसप्तदशलक्षमिता नद्यो जम्बूद्वीपमध्ये संकलिताः सन्तीति । ६८ प्र० । सेन० प्र० १ उक्ता० ।

(सलिला महानद्योऽन्तरनद्यश्च "जंबूद्वीप" शब्दे चतुर्थभागे १७५ पृष्ठे उक्ताः) (गङ्गासिन्धोर्विक्रम्यता स्वस्वस्थाने)

एईकच्छ-नदीकच्छ-पुं० । नदीगहने, ज्ञा० १ अ० १ अ० ।

एईगाम-नदीग्राम-'अहमाम' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

एईनल-नदीजल-न० । सामान्यनदीजले, गङ्गानदीजलं यथा लक्षणादर्थो विश्राम्यति तथा मानुषोत्तरपर्वतसंमुखविनिर्गतनदीजलमपि कुत्र विश्राम्यतीति प्रश्ने ? उत्तरम्-मानुषोत्तराभिमुखनिर्गतनदीजलं पुष्करवरम्मुळे विश्राम्यतीति स्थानाऽऽदावस्तीति । २६४ प्र० । सेन० प्र० ३ उक्ता० ।

एईपमुह-नदीप्रमुख-त्रि० । नदीह्रदाऽऽधिके, प्रव० ८२ द्वार ।

एईपासय-न० । देशी-जलोद्भवे, दे० ना० ४ वर्गे ।

एईसंतार-नदीसन्तार-पुं० । नद्युत्तरणे, नदीसन्तारश्चतुर्धा-जङ्घाश्वद्वन्द्वकः, संधृष्टवृष्वे नाभिद्वयमोवृका, लेपस्तद्वर्ज-जलो, लेपोपरि बाहुज्यामुगैर्वा चतुर्थः । चतुर्थत्र प्रायः कापोत्सर्गः । जीत० ।

जलोत्तरणप्रकाराः-

अंघातारिम कथं, कथं बाहाहि अप्य न तरेज्जा ।

कुंजे दतिण तुंवे, नावा उडुवे य पसी य ॥ १९१ ॥

समासतो जलसंतरणं दुविह-याहं, अयाहं च । जं याहं

तं तिघहं सघटो, लेषो, लेवोवरियं च । एयं तिघहं पि जघासंतारिमगाहणेण गहियं । (कथं दति) कविजघादिषु ईदृश भवनीत्यर्थः । विरित्य (कथं दति) कविजघादिषु अयाहं जवनीत्यर्थः । एयं य बाहाहि अप्यणा जो तरेज्जा, हस्ताऽऽविप्रक्षेपे बहुवकोपघातत्वात् । जलजाधिरहि ईमेहि स तरणं कायध्वं-कुंजेण, तदजाघा दतिणण, तदभावा तुवेण, तदभावा बहुपेण, तदजाघा पसीय, तदजाघा नावाय । बंधऽ-एलोमा मज्जे नावागहणं कतं ।

एतो एगतरेणं, तरियध्वं कारणम्मि जातम्मि ।

एतेसिं विवसासे, चातुम्मासा भवे लहुया ॥ १९२ ॥

गाढा कंठा । एवरं (विवसासे स्ति) सति कुम्भस्स दत्तिपण तरति तो चत्तलहुयं । एवं एकेकस्स विवसासे चत्तलहुयं दहुव्वं । सम्वते कुभाती इमाए जयणाए चेत्तव्वा ।

एवं पुन अहिकिन्न जस्यति-

एवाऽणवे विजासा तु, भाविताऽजाविते स्ति य ।

दगऽअभाविणं चेव, उक्खाऽणोक्ख य मगणा ॥ १९३ ॥

सा नावा अहाकमेण य जाति, संजयट्ठा वा अहाकटाए गंतव्वं । असति अहाकराए संजयट्ठाए वि जा जाति, ताए वि गंतव्वं । सा दुविहा-(एवाऽणवे विजास स्ति) एवा, पुराणा वा । नवाए गंतव्वं, न पुराणाए, सम्यपायत्वात् । एवा दुविहा-(जाविताऽजाविय स्ति) उदगभाविता, अभाविता य । जा उदगे दूढपुग्वा, सा उदगजाविता । इतरा अभाविता । जाविताए गंतव्वं, ए इतराए । मा उदगशस्त्रं जविष्यतीति क्त्वा । तदुदगभाविता दुविहा-(उक्खाऽणोक्ख स्ति) प्रकाणा उक्खा तिला, अणोल्ला सुक्का । उक्खाए गंतव्वं, ए इयरी-ए, दगाकर्षणजयात् । (मगणे स्ति) एवा एव मार्गणा, या-अजाहिता, परिसणावाए पुण गच्छति । नि० अ० १ उ० । (चत्वारो नैसंतरणप्रकाराः ' नावा ' शब्दे वक्ष्यन्ते)

महार्णवसूत्रम्-

नो कप्पइ निगंथाण वा निगंथीण वा इमाओ पंच पहसवाओ महानदीओ गदिहओ गणियाओ बंजियाओ अंतोपामस्स दुक्खुत्तो वा तिक्खुत्तो वा उत्तरिण वा संतरिण वा । तं जहा-गंगा, जउणा, सरक, कोसिया, मही । नो कल्पन्ते न युज्यन्ते । सूत्रे एकवचननिर्देशः प्राकृतत्वात् । निगंथानाम्, इमाः प्रत्यासन्नाः पञ्च महार्णवा बहुवक्तया महासमुद्रगामिन्यो महानद्यो गुरुनिष्पन्ना उद्दिष्टाः सामान्येनाभिहिताः, यथा महानद्य इति । गणिता यथा पञ्चेति । र्थाज्जता व्यक्तीकृता यथा गङ्गेत्यादि । अन्तर्मध्ये मासस्व द्विःकृत्वो वा त्रिःकृत्वो वा उत्तरोत्तु बाहुज्याऽऽदिना, संतरीतुं नावादिना । तद्यथा-गङ्गा १ यमुना २ सरयू ३ कौशिकी ४ मही ५ । एष सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यकारः कानिचिद्विषयपदानि विवृणोति-

इमाओ स्ति मुत्तउत्ता, उद्दिह नदीउ गणिय पंचेव ।

गंगादि बंजिताओ, बहुउदगा पहसवाओ तु ॥ १९४ ॥

(इमा इति) प्रत्यक्वाचिना सर्वनाम्ना सूत्रोक्ता उच्यन्ते । उद्दिह नद्य इति । गणिताः पञ्चेति । र्थाज्जता गङ्गाऽऽदिपदै-

व्यक्तीकृताः, यास्तु बहुवकास्ता महाशेषा उच्यन्ते । कृता विष-
यपदव्याख्या प्राप्यकृता ।

अथ निर्युक्तिविस्तारः-

पंचाणं गहणेणं, सेसा वि तु मूया महासलिला ।

तस्य पुरा विहरिस्तु, न य ताभ्यो कयाइ सुखंति ॥७१॥

पञ्चानां गङ्गाऽऽदीनां ग्रहणेन शेषा अपि या महासलिला बहु-
वकाः अविच्छेदवादिभ्यस्ताः सूचिता मन्त्राः । स्याद् शुक्तिः
किमर्थं गङ्गाऽऽदीनां ग्रहणम् ? इत्याह-(तस्य इत्यादि) येषु ग-
ङ्गाऽऽदयः पञ्च महानद्यो बहन्ति, तेषु पुरा साधनो विद्वत्पुत्रः,
न च ताः कदाचिदपि शुष्यन्ति, अतस्तासां ग्रहणम् ।

पंच परुवेकणं, नावासंसारिणं तु न जन्तु ।

उत्तरणमि वि लहुगा, तस्य वि आणाऽऽदिनो दोसा ॥७२॥

पञ्चापि महानदीः प्रकृत्य, वा यादृशी यद्विषये, तां तथा
वर्णयित्वा प्रस्तुतमभिधानमयम् । तत्रेदम्-नौसंसारिणं यत्रोदक
तत्र य. बटकायविराधनां प्राप्नोति, तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तं,
यत्रापि जङ्गाऽऽदिनोत्तरणं भवति, तत्रापि चतुर्लघुकाः । अपि-
वाग्नास्ततरणेऽपि चतुर्लघु । तत्राप्युत्तरणे आङ्गाऽऽदयो दोषाः,
किं पुनः संतरणे ? इत्यपि शब्दार्थः । ७० ४ ३० । ३५० । १० ।
नि० चू० ।

सन्तरणे दोषाः । तत्र संतरणे तावद्विधानाह-

अणुकंपा पणिणीया, व हांज बहवो य पंचवायाओ ।

एतेसि एणत्तं, वोच्छामि अहाणुपुव्वीए ॥७३॥

अनुकम्पादोषाः, प्रत्यनीकदोषाः, बहवो वा प्रत्यपावा नावमा-
कृतानां भवन्ति । एतेषां च नानात्वं विभागं यथाऽऽनुपूर्व्या
बह्व्यामि ।

तदेवाऽऽह-

तुभणं जले यत्तातो, अण्णे वंत्तारिता तुभति साह ।

उवणं व पत्थिताए, दहं एव व आणाती ॥७४॥

साधु तरणार्थिनं ज्ञात्वा नौबाणिजो, नाविको वा अनुकम्पया
नावं स्थलाजले प्रक्षिपेत् । ये वा पूर्वं नावमारोपिताः, तानुद-
के, तटे वाऽवतार्य साधून् प्रक्षिपेत्, नावमारोपयेदित्यर्थः ।
संप्रस्थिता वा नावं साधनं उत्तरिष्यन्तीति कृत्वा स्थापयेत् ।
साधून् वा दृष्ट्वा परकृत्वावावमानयेत् ।

अत्र चामी दोषाः-

जावियसाधुपदोसा, णियत्तणत्थंता य हरियाऽऽदी ।

जं तेणसावएदि व, पवहण अण्णार्थे किण्णं वा ॥७५॥

ये वेदिकाया अवतारिताः, ते नाविकस्य वा, साधूनां वा
प्रद्वेषं गच्छेयुः । यद्वा-ते निवर्तमानास्तत्रैव तिष्ठन्ता ह-
रिताऽऽदीनां विराधनामन्यद्वाऽधिकरणं यत् कुर्वन्ति । यद्वा-
स्तेनश्चापदेन्य उपरुवं प्राप्नुवन्ति, अवहन्ती वा नावं यत्र-
वाहयिष्यन्ति, अन्यस्या नावः कथं करिष्यन्ति ते, तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् ।

परकृत्वावावमानयने दृष्टान्तमाह-

मज्जणगतो मुहंमो, एव दहण अप्पणा नेति ।

कहिंम नति अ वसेवा, तति लहुगा मग्गणा पक्खा ॥७६॥

मज्जनगतः स्थानं कृष्यन्, मुहंमो राजा साधून् दृष्ट्वा नावमात्मन
नयति, ततो नावाकृष्टः साधुः कथिकाः कथयितुं लग्नः, यावन्तश्च
तत्र वल्लुककृपास्तावन्ति चतुर्लघुनि, पञ्चाकव साधूनां मार्गणा-
संयमाविराधना १, आत्मविराधना २, उभयविराधना वा । यदि
वा उदकमवतरतः, नावाकृष्टस्य, नाव उत्तरमश्नोति । एतेषां त्र-
याणामेकतरस्मिन् बहवः प्रत्यपाया भवन्ति । उक्तं संतरणम् ।

उत्तरणे जङ्गासंघट्टाऽऽदिदोषाः । अथोत्तरणमाह-

उत्तरणमि परुवितं, उत्तरमाणस्म चत्तलह् होति ।

आणाऽऽदिनो य दोसा, विराहणा संजमाऽऽनाए ॥७७॥

उत्तरणं नाम यज्ञात्वं विना वक्ष्यमाणैः संघट्टाऽऽदिनैः प्रकृ-
तार्थैः, तस्मिन्नुत्तरणे प्रक्षिपेत् सतीदमनि शीयते, यां ज-
ङ्गाऽऽदिनाऽऽप्युत्तरति, तथा चतुर्लघु, आङ्गाऽऽदयश्च दोषाः,
संयमाऽऽत्मविराधना च भवति ।

तस्य चोत्तरणस्थाने भेदाः-

जंघका संघट्टो, संपट्टुवरि तु क्षेत्रो जा नाभी ।

तेण परं क्षेत्रोवरि, तुंवाऽऽदी नावज्जेसु ॥७८॥

यास्मिन् कृत्रे उत्तरना पादतलाद्वारज्यं जङ्गाया अर्धं मुहति
स संघट्टः, तस्यैव संघट्टस्यापरि यावन्नाजिरेव तावद्यत्तं प्रवि-
शति स लेपः । ततः परं नाभेरारज्योपरि सर्वमपि लेपोपरि
भयने । तच्च द्वित्रा-स्नाद्यमस्नाद्य च । यत्र नाविका न मुहति
तत् स्नाद्य, यत्र तु नाविका मुहति तद्स्नाद्यम् । तत्र तुम्बो-
दुपाऽऽदिभिर्नौवाजिनैर्यत्तार्थेन तदुत्तरणं प्रवर्तयम् ।

तत्रोत्तरणे एते संयमाऽऽत्मविराधनादोषाः-

संघट्टणा य भिचण, उवगरणे पदण संजमे दोसा ।

चिक्खिअवाणुकंटग, सावतजयवाहणे आया ॥७९॥

लोकेन साधोः संघट्टनं जवेत्, साधुर्वा जसे सङ्घट्टेत्, सङ्घट्ट-
नग्रहणात् परितोपनमपद्रावणं च सूचितम् । एतेषु कायनिष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् । प्रत्यनीक साधुपुपधि वा लिङ्गानि, स्वयं वा सा-
धुगत्मानं संज्वेत्, साधोरुपकरणस्य जले पतनम् । एते संयमे
दोषाः । तथा चिक्खिअवामिमज्जनि, जलमध्ये वा चक्षुरविषयतया
स्याणुना कण्टकेन वा यद्विषयने, प्रकराऽऽदिश्चापदेन्यं वा
भवति, नदीबाहेन वा बाहनम् । एषा सर्वाऽऽप्यात्मविराधना ।

पेरावतीकुणालायां सूत्रम्-

अइ पुण एवं जाणिज्जा-एरवई कुणालाए जत्थ चकिया
एगं पायं जझे किच्चा एगं पायं यझे किच्चा, एव एहं कप्पऽ
अंतोमासस्म दुक्खुत्तो वा तिकखुत्तो वा उत्तरित्तए वा सं-
तरित्तए वा; नो चकिया एव एहं नो कप्पऽ अंतोमासस्म
दुक्खुत्तो वा तिकखुत्तो वा उत्तरित्तए वा संतरित्तए वा ।

अथ पुनरेवं जानीयात्-पेरावती नाम नदी कुणालायाः न
गर्वाः समीपे जङ्गाज्जप्रमाणेनोद्वेधेन बहति, तस्यामन्यस्यां या
यत्रैव (चकिया) शक्नुयात्, उत्तरीतुमिति शेषः । कथांम-
ति ? आह-एकं पादं जले कृत्वा, एकं पादं स्थले आकाशे
कृत्वा । एव एहमिति वाक्यालङ्कारे । यत्रोत्तरीतुं शक्नुयात्, तत्र
कल्पते अन्तर्मासस्य द्विःकृत्यो वा त्रिःकृत्यो वा उत्तरीतुं शक्नु-
यितुम्, संतरीतुं भूयः प्रत्यागन्तुं, यत्र पुनरेवमुत्तरीतुं न शक्नुयात्,
तत्र नो कल्पते अन्तर्मासस्य द्विःकृत्यो वा त्रिःकृत्यो वा उत्तरीतुं
शक्नुयितुं, संतरीतुं भूयः प्रत्यागन्तुम्, यत्र पुनरेवमुत्तरीतुं न श-

कनुयात्, तत्र नो कल्पने अन्तर्मासस्य द्विक्रमो वा त्रिक्रमो वा उत्तरीतुं वा संनरीतुं वा । इति सूत्रार्थः ।

अथ ज्ञाप्यकृत्विषमपदानि व्याख्ये-

एरवः जणिह चकिय, जलपन्नकरणे ऽपं तु णाणत्तं ।

एगो जलम्पि एगो, थलम्पि इहं थलागासं ॥७३२॥

पेरावती नाम यत्र नदी, नद्यां जलस्थलयोः पादकरणेनोत्तरीतुं शक्यम् । इदमेव चात्र नानात्वं, यत्सर्वसूत्रोक्तानु मदानदीसु मा-
सान्तर्ही चीन् वाराद् न कल्पते । यत्तत्रैका जले, एकश्च पादः स्थले इत्युक्तं, तदिह स्थलमाकाशमुच्यते ।

एरवः कुणालाए, विस्तिष्ठा अण्जोयणं वहति ।

कप्पति तस्य अपुष्पे, गंतुं जा एरिसी अण्णा ॥७३३॥

पेरावती नदी कुणालानगर्यां अदूरे असंयोजनविस्तीर्णां वह-
ति । सा खोदधेयेन च जलार्द्धप्रमाणा, तत्र अतुष्ये काले मास-
कल्पे अपूर्णे, त्रिक्रमो भिन्नामहणसंपादयनाऽऽद्यौ कार्ये यत-
नया गंतुं कल्पते, या खेदशी मयाऽपि नदी, तस्यापि त्रि-
क्रमो गंतुं कल्पते । कृता विषमपदव्याख्या भाष्यकृता ।

सम्प्रति निर्युक्तिविस्तरः-

संकमयन्ने य एो-थल पासाणज्जे य वासुगजले य ।

सुद्धग्गे पंक्पासे, परित्तऽण्ते तसा चेव ॥७३४॥

नदीमुत्तरतस्तु ये पन्थानः । तद्यथा-सकमस्थलं, नो स्थलं च ।
तत्र यदेकाङ्गिकाऽऽदिना संक्रमेण गम्यते, तत् संक्रमस्थलं,
तथा कर्परेण वरणेन वा यद् नदीजलं परिहृत्य गम्यते । नोस्थलं
चतुर्विधम्-पाषाणजलं, घालुकाजलं, शुद्धोदकं, पङ्क्तिभ्रजलम् ।
एतेषु चतुर्विधं गच्छतां यथासंभवं परीक्षान्तकायास्तथा
विराधनां प्राप्नुवन्ति ।

तथा-

उदए चिक्खिणपरि-त्तऽण्तेकाऽगतमे य मीमे य ।

अकंतमण्कते, संजोए होति अप्पबहुं ॥७३५॥

उदके चिक्खिणऽदिकः पृथिवीकायो, वनस्पतयश्च परीक्षका-
यिकाः, अन्तर्कायिका वा, त्रसाश्च द्विन्द्रियाऽऽद्यो भवेयुः । एते
च सर्वेऽपि यथासंभवं मिथाः सन्निष्ठा अन्निष्ठा वा, आक्रान्ता
अनाक्रान्ता वा, स्थिरा अस्थिरा वा, सप्रत्यया निरप्रत्यया वा
भवेयुः । एतेषु बहवः संयोगा उपयुज्य वक्तव्याः । तेषु यत्राप्य-
दुत्वं भवति, अल्पतरसंयमाऽऽमविराधनादयोः, बहवश्च गुणा
मवन्तीत्यर्थः । तत्र कारणं समुत्पत्ते गन्तव्यम् ।

यत्र च संक्रमो जवति, तत्रामी भङ्गविकल्पा भवेयुः-

एगंमिचलत्थिरपारि-सादिसालं वज्जिण सजण ।

पडिक्खेसु तु गमणं, तज्जातितरे य संडेवा ॥७३६॥

संक्रमः एकाङ्गिको वा स्याद्, अनेकाङ्गिको वा । एकाङ्गिको य-
सकेन फलकाऽऽदिना कृतः । अनेकाङ्गिको योऽनेकफलकाऽऽदि-
निर्मितः । अत्रैकाङ्गिकेन गन्तव्यम्, न अनेकाङ्गिकेन । एवं स्थिरेण,
न च चलनं । अपरिशादिना, नो परिशादिना । सालम्बेन
गन्तव्यं, न वज्जिनेन; निरालम्बेनत्यर्थः । सालम्बोऽपि विधा-
यकतः सालम्बः, द्विधा सालम्बश्च । पूर्वं द्विधा सालम्बेन, तत-
एकतः सालम्बेनापि । तथा निर्जयेन गन्तव्यं, न ससयेन ।

अत एवाऽऽह-पडिक्खेसु य गमणं ति) अनेकाङ्गिकवत्परि-
शादिनिरालम्बसमयाऽऽख्यानां पञ्चानां पदानां, ये एकाङ्गिकाऽऽ-
द्यः प्रतिपक्काः, तेषु गमनं कर्तव्यम् । अत्र पञ्चभिः पदैर्द्वित्रि-
शङ्काः । एकाङ्गिकः, स्थिरोऽपरिशाटी, सालम्बो, निर्जय इत्यादि ।
एषु प्रथमो भङ्गः शुद्धः, शेषा अशुद्धाः । तेष्वपि षड्गुणान्तरेषु ग-
मने, यतना च कर्त्तव्या । सप्तमेवका अपि संक्रमेद्वा एव । उद्या-
नकाः, इतरे वा अनुद्यानकाः सप्तमेवका भवेयुः । अत आह-तत्रैव
जातास्तज्जाताः, शिखाऽऽद्यः । अन्त्यतः स्थानादानीय स्थापिता
अतज्जाताः, इष्टाङ्गिकाऽऽद्यः । तेष्वपि चलाचलाऽऽक्रान्ताना-
क्रान्ताऽऽद्यो जेवाः कर्त्तव्याः । उक्तः संक्रमः ।

अथ स्थलमाह-

नदिकोप्परवरणेण व, थलमुदयं सोथलं तु तं चउदा ॥

उवज्जलवातुगमनं, सुद्धमहापंकमुदगं च ॥ ७३७॥

नद्यां आकुपितनकुपराऽऽकारजलेन नदीकूपरमुच्यते । ज-
लोपरि कपाटानि मुक्त्या पाश्विबन्धः क्रियते, स वरण उच्यते ।
एताभ्यां यदुदकं परिहृत्य गम्यते, तत् स्थलं उच्यते । अथ नो-
स्थलं, तच्चतुर्विधम् । उपलजलम्-अथः पाषाणाः, उपरि जलम् ।
घालुकाजलम्-अथो घालुकाः, उपरि पानीयम् । शुद्धोदकम्-अथः
शुद्धा मही, उपरि जलम् । पङ्क्तोदकम्-अथः कर्म उपरि जलम् ।
पङ्क्तोदकस्य चामूनि विधानानि-

सत्तगपदे य खलुए, तहऽण्जंघाए जाणुववरि च ।

सेवो य सेवउवरि, अकंतादी उ संजोगा ॥ ७३८॥

यावन्मात्रमसक्तेनेव पादो रज्यते, तावन्मात्रो यत्र पथि
कर्मः स सक्तकपथः । खलुकमात्रः पादघुण्टकप्रमाणः, अर्ध-
जलमात्रो अस्पर्शं यावद् जयति, जानूपरि जानुमात्रं या-
वज्जवति, सेवो नामिप्रमाणः, तत ऊर्ध्वं सर्वोऽपि सेवोपरि ।
एते सर्वेऽपि कर्मप्रकाराश्चतुर्विधे नोस्थले कर्ममे च, आ-
क्रान्तानाक्रान्तसमर्थानि जेयाऽऽद्यः संयोगा यथासंजं व-
क्तव्याः ।

सदोषः पन्थाः । अमुना दोषेण युक्तः पन्थाः परिहर्तव्यः-

जो वि पही अकंतो, हरियादितसेहिं चेव परिहीणो ।

तेण वि तु ण गंतव्वं, जत्थ अवाया ऽमे होति ॥७३९॥

योऽपि च पन्था आक्रान्तो दरमलिनो, हरिताऽऽदिभिस्त्वैव
परिहीणो भवति, ततोऽपि न गन्तव्यम्, यत्रामी अवाया
जयन्ति ।

गिरिनिदि पुम्मा बाला-टिकंटगा दूरपारमावत्ता ।

चिक्खिणकल्लुगाणि य, गारा संचाल उवला य ॥७४०॥

यत्र पथि गिरिनदी पूर्णा तीव्रवेगा वहति । मकराऽऽद्यो
व्याघ्रा अहयो वा यत्र जलमध्ये भवन्ति, कण्टका वाऽऽप-
रेणाऽऽनीताः, दूरपारम, आचतेषु दुर्गं वा जलं जयेत् । चिक्खिणो
वा नदीषु तद्देशो-यत्र पादौ निमज्जति, कल्लुकाः, गाथायां न-
पुंसकत्वं प्राकृतव्याप्तं । पाषाणेषु द्विन्द्रियजातिविशेषा भव-
न्ति, ते पादौ कुद्वयन्ति । गाराः पाषाणशुद्धिकाः, सेवा-
लः प्रामाण्यं, उपलाः विप्रपाषाणाः । एभिरपादैर्वाजितेन पूर्व-
स्थलेन गन्तव्यम्, तद्भावे संक्रमेण, तद्भावे नोस्थलेनापि ।
तत्र चतुर्विधे नोस्थले पूर्वमुना गन्तव्यम्-

उवज्जलेण तु पुच्छं, अकंते निरखण गंतव्वं ।

तस्मऽसति अणकंते, निरक्षरणं तु गंतव्यं ॥७४१॥

उपलजले कर्मो न जवति, स्थिरसंहननं च तदु जवति, अतः पूर्व तेनाऽऽक्रान्ते निरक्षयेन क्षुब्धनिष्प्रत्यपायेन गन्तव्यम् । तस्याज्ञावे अनाक्रान्ते निरक्षयेनापि गन्तव्यम् ।

एषेव सेमणसु वि, सिगतजज्ञादीहिं होंति संजोगा ।

पंकप्रहुसितलत्तग-खलऽच्छजंघा य जंघा य ॥७४२॥

उपलज्वा बालुका अक्षयसंहनना, तत उपलज्जनाभावे बालुका-जनेन गन्तव्यम् । बालुकायाः बृद्धा पृथिवी स्वल्पतरसंहनना, ततो बालुकाजलानन्तरं बृद्धोदकेन गम्यते, तेष्वपि सिकताजज्ञा-दि, शेषपदेषु एवमेव प्राग्बदाक्रान्तानाक्रान्ताऽऽदयः संयोगा जवन्ति । पङ्कजं बहुप्रत्यपायमतः सर्वेषामुपलज्जाऽऽदीनाम-जावे तेन गम्यते । स च यो मधुसिकाऽऽकृतिकमतत्त्वयोरेव केवलं जगति, यो वा अलक्तकमात्रस्तेन पूर्वं गम्यते, पश्चात् क्लृप्त-मात्रेण, पश्चाद्वैजयन्त्यामात्रेण, ततो जयन्त्यामात्रेणापि, जानुप्रमा-णेनैतर्थाः । यस्तु जानुप्रमाणादुपरि पङ्कलेन न गन्तव्यम् ।

यत आह-

अद्भीरुगमिच्छातो, जो खलु उवरिं तु कदमो होति ।

कंटादिजहो वि य मो, अत्थाहजलं व मावायं ॥७४३॥

अर्द्धोरुकमात्राद् जानुप्रमाणादुपरि चः कर्मो भवति, न क-एटकाऽऽध्यायचर्जिताऽऽयस्ताघजलमिष गन्तुमशक्यत्वाच्च सापाधो गन्तव्यः । एष विधिः सर्वोऽपि सचित्तपृथिव्यामुक्तः ।

अथाचित्तपृथिव्यां तमेवाऽऽह-

जत्थ अविजा पुदवी, तहिपं आउतरुनीवसंजोगो ।

जोणिपरितथीरेह य, अकंतणिरक्षणहिं च ॥७४४॥

यत्र पृथिवी अविजा तत्राप्यायजीवानां तरुजीवानां च संयो-गाः कर्तव्याः । तद्यथा-पृथिवी सर्वत्राप्यविजा किमप्यायनं गच्छ-तु, किं वा वनस्पतिना । उच्यते अप्याये निषमाजनस्पतिरस्ति, तस्मात्तेन मा गात् । वनस्पतिना गच्छन् तत्रापि परीतबोनिकेन स्थिरसंहननेन आक्रान्तेन निरक्षयेन निष्प्रत्यपायेन । अत्र षोड-श भङ्गाः । तद्यथा-प्रत्येकबोनिकः स्थिर आक्रान्तो निष्प्रत्यपायः । एष प्रथमो भङ्गः । सप्रत्यपायेन द्वितीयः । अनाक्रान्तेऽप्येवमेव त्रौ विकल्पौ । एवं स्थिरे चत्वारो विकल्पा लभ्याः । अस्थिरेऽ-प्येवं चत्वारः । एते प्रत्येकबोनिकेनाष्टौ भङ्गा लभ्याः । अनन्तयो-निकेऽप्येवमेवाष्टौ लभ्यन्ते । एवं सर्वसंभववा वनस्पतिकार्ये परीताऽऽदिभिः पदैः षोडश भङ्गा भवन्ति ।

अथाप्यायस्य, ज्ञानां च संयोगागाह-

एषेव य संजोगा, उदगस्स चउग्विहेदि तु तसेहिं ।

अकंतयिरसरीरि, णिरच्छणहिं तु गंतव्यं ॥७४५॥

अतुर्विधास्सा हान्दिवास्त्राभ्युत्थितानिःस्त्राः पञ्चेभिः बाधे-ति । एते अतुर्विधैरपि त्रैलोक्याक्रान्ताऽऽदिभिः पदैरेवमेव उदकेन सह संयोगाः कार्याः । तद्यथा-माक्रान्ताः स्थिराः सप्रत्यपायाः । एष त्रिजः पदैरष्टौ भङ्गा भवन्ति । एते च द्विस्त्रिंशऽऽदिषु अतुर्विधैः प्रत्येकमष्टावष्टौ लभ्यन्ते, जाता भङ्गकानां द्वात्रिंशत् ।

अथ साम्प्रतानिरन्तरं विकल्पविश्रुता क्रियते, ततः अतुर्विध-संयोगा उच्यन्ते । अत्र चाऽऽक्रान्तास्थिरनिरक्षयैः साम्प्रतैरक्ष-सैर्गन्तव्यम्, नाप्यावे नावा-

तेजवाउविहणा, एवं तेसा वि सन्वसंजोगा ।

उदगस्स उ कायव्वा, जेणऽहिगारो इहं उदए ॥७४६॥

तेजोवायुकाययोगमनं न संभवतीति कृत्वा तेजोवायुविही-नाः । एवं शेषा अपि संयोगाः सर्वेऽपि कर्तव्याः । तत्राप्या-वस्य वनस्पतिना वसेद्य सह भङ्गका उक्ताः । (४०)

“अतो मासस्स उरुवृत्तो वा” इत्यादिसूत्रं व्याख्याति-

एवम् जत्थ चक्रिय, तारिसए ण उवहम्पती खेतं ।

पदिसिद्धं उत्तरणं, अभासति खेतऽण्णाणात् ॥७४७॥

या पेशवनी नदी कुणालाजपदे योजनार्द्धे विस्तीर्णं जलार्द्ध-जानुप्रमदं बहति, तस्यां केचिद्विशेषाः शुष्काः, न तत्रोदकमास्त । तामुत्तीर्य यदि जिह्वाचर्यो गम्यते, तथा अतुर्विधं तु ये उवकस-घट्टाः, ते च गताऽऽगतेन परं जवन्ति । वर्षासु तस्य दकसघट्टाः, ते च गताऽऽगतेन चतुर्विधं भवन्ति । एवमीदृशे सघट्टप्रमाणे क्षेत्रं नो-पहन्यते । इत एकेनाप्यधिके संघटे उपहन्यते । अन्यतोऽन्यत्रापि यत्राधिकतरसघट्टाः, तत्रोत्तरणं प्रतिषिध्यम् । पूर्णे मासकल्पे, वर्षावासे वा यद्यनुत्तीर्णानामपरं मासकल्पप्रयोगं क्षेत्रमस्ति, ततो नोत्तरणीयम् । अथानुत्तीर्णानामन्यत् क्षेत्र नास्ति, ततः असति क्षेत्रे उत्तरणमनुकृतम् ।

इदमेव व्याख्ये -

सत्त उ वासासु भवे, दगघट्टा तिणिण होंति उरुवज्जे ।

जे तु ण हणंति खेतं, भिक्खापरियं च ण हणंति ॥७४८॥

सतोदकसंघट्टाः वर्षासु, तस्य संघट्टा अतुर्विधं भवन्ति । ये एतावन्तं क्षेत्रं नोपपन्नं, न वा भिक्षाचर्योमुपपन्नं ।

जह् कारणम्मि पुजे, अतो तह् कारणम्मि अमिवाऽऽदी ।

उवहिस्स गहणहिंण-नावोदगतं वि जतणाए ॥७४९॥

यथा कारणे पूर्णे मासकल्पे, वर्षावासे वा अपरक्षेत्रमाधे ह-ष्टमुत्तरणं, तथा मासस्यान्तरेऽप्यशिक्षाऽऽदिभिः कारणैः, उप-धेर्वा ग्रहणार्थं, लेपस्वाऽऽनयनार्थं नोत्तरणीयम्, कारणे यत्र ना-वाऽप्युदकं तार्थते, तत्रापि यतनया संतरणीयम् ।

तत्र चायं विधिः-

नावथल्लेवहिट्ठा, लेवो वा उवरि एव लेवस्स ।

दोण्हादिवहूपेगं, अर्द्धं एणावर्णे परिहाती ॥ ७५० ॥

तत्र पूर्वार्द्धपश्चार्द्धपदानां यथासंख्येन योजना । नावोत्तरण-स्थानाद् यदि द्वे योजने अक्षयलेन गम्यते, तेन गन्तव्यं, न च नौरारोह्यया । (लेवहिट्ठ स्ति) लेपस्वाधस्ताद् दकसघ-ट्टेन यदि सार्द्धयोजनपरिरक्षेण गम्यते, ततस्तत्र गम्यतां, न च नाथमधिरोहेत् । एवं योजनपरिहारेण क्षेत्रेन गच्छन्तु, न च नाथमधिरोहेत् । अर्द्धयोजनपरिहारेण स्थलेन एकयोजनप-रिरक्षेण संघट्टेन अर्द्धयोजनपरिहारेण वा लेपेन गम्यताम्, न च लेपोपरिणा । लेपोत्तरणस्थानादेकयोजनपरिहारेण स्थले-नार्द्धयोजनपरिहारेण वा संघट्टेन गन्तव्यं, न क्षेत्रेन । संघट्टा-त्तरणस्थानादार्द्धयोजनपरिहारेण स्थलेन गम्यतां, न च संघ-ट्टेन । एतेषां परिहरमाणानामभावे नावा लेपोपरिणा लेपेन संघट्टेन वा गम्यते, न कश्चिदोषः ।

अत्र ‘नावथल्ले’ पदं व्याख्ये-

दो जोयणाई गंतुं, जहियं गम्पनि यमेण तेण चए ।

भा य दुरूहे नावं, तस्यावाया बहु युता ॥ ७५१ ॥

ये योजने गत्वा यत्र स्थलेन गम्यते, तेन यथा प्रजेत्, या च नावमारोहेत् । यतस्तत्र बहुधाऽवायाः पूर्वमेवोक्ताः । कारणे तु उत्रापि गम्यते ।

तत्र संघट्टे गच्छतां तावद्यतनामाह-

यत्संकमणे जयणा, पद्मोगणा पुच्छिऊण उत्तरणं ।

परिहरिऊणं गमणं, जति पंथो तेण जयणाए ॥ ७५२ ॥

स्थलसंकमणे यतना कार्या, एकं पादं जले, एकं पादं स्थले कुर्यादित्यर्थः । प्रलोकना नाम-लोकमुत्तरन्तं प्रलोकयति, यस्मिन् पादो जलमात्रमुदकं तत्र गच्छति । अथोत्तरतो न पश्यति, ततः प्रातिपाद्यकम्, अयं वा पृच्छति । ततो यत्र नाव-तरमुदकं, तत्रोत्तरणं विधेयम् । (परिहरिऊण) इत्यादि । यच्च तस्योदकस्य परिहारेण यथा विद्यते, तदा तं परित्यज्य यत-नया तेन गन्तव्यम् ।

अथ स्थलपदे भ्रमो दोषा भवेयुः-

समुदानं पंथो वा, वसही वा यत्पथेण जति एत्थि ।

सावयतेणभयं वा, संघट्टेणं ततो गच्छे ॥ ७५३ ॥

समुदानं भिक्षा तत्र नास्ति, स्थलपथ एव वा नास्ति, व-सर्तावर्था स्थलपथेन यदि न समस्ति, आपदभयं, स्तेनजयं वा तत्र विद्यते, ततः स्थलपथं मुक्त्वा संघट्टेन प्रथमतो गच्छेत्, तद्भावे ज्ञेयेन ।

तत्रेयं वतना-

निज्जणैऽगारत्थाणं, तु मगगतो चोलपट्टमुस्तारे ।

सजये अत्थावे वा, उत्तिणेमुं घणं पट्टं ॥ ७५४ ॥

यदि स साधुर्द्विस्तार्यसहायः, तत उदकसमीपं गत्वोर्ध्व-कायं मुखवस्त्रिकया, अधःकायं रजोहरणेन प्रमाज्योपकरणमे-कतः कृत्वा, यदि निर्भयं चौरभयं नास्ति, ततो गृहस्थानां मार्गतः सर्वतः पश्चादुदकमवनरति, यथा यथा ओषधमुपहतं जलमवगाहने, तथा तथोपर्युपरि चोलपट्टकमुस्तारयेत्; येन न नीम्यते । अथ तत्र सजयम्, अस्तायं वा जलं, ततो यदा कियन्तोऽपि गृहस्था अप्रतोऽवतीर्णाः, तथा मध्ये साधुनाऽ-वनरणीयम्, चोलपट्टकं च घनं ददं बन्धीयात् ।

एतेन विधिनोर्त्तीर्णस्य यदि चोलपट्टकोऽभ्यगा किञ्चिदुपक-रणजातं तीमिति तदाऽपि विधिः-

दगतीरे ता चिडे, निप्पगलो जाव चोलपट्टो तु ।

सभए पलंबमाणं, गच्छति काएण अफुसंतो ॥ ७५५ ॥

दगतीरे स्निग्धपृथिव्यामप्यकारुण्यार्थं तावत्तिष्ठेद् यावच्छो-लपट्टकोऽवच्छेपकरणं निष्प्रगलं भवति । अथ तत्र तिष्ठतः सभयं, ततः प्रगलन्तमेव तं चोलपट्टकं कायेनास्पृशन् बाहा-यां प्रलम्बमानं नयन् गच्छति ।

यत्र सार्धविरहित एकाकी समुत्तरति, तत्रायं विधिः-

असइ गिहि नात्थियाए, आणक्खेउं पुणोऽवि पडियरणं ।

एगाजोगं च करे, उवगरणं जेष उवरिं च ॥ ७५६ ॥

गृहिणामभावे सर्वोपकरणमवनरणतीरे मुख्यं नालिका-मात्रप्रमाणाच्चतुष्पुलातिरिक्तां यच्च पृथीत्वा, तथा (आच-

खेउं) प्रस्तावनामनुमीय, तीरात् पुनरपि जले प्रविचरणं क-रोति, प्रत्यागच्छतीत्यर्थः । आगत्य च तदुपकरणमेकाजोगं करोति, एकत्र नियम्यतीत्यर्थः । ततस्तद् पृथीत्वा, तेन परीक्षि-तजलपथेनोत्तरति । एव ज्ञेये, ज्ञेयोपरी वा विधिरुक्ताः ॥ ७५७ ॥

से भिक्खु वा जिकखुणी वा गामाणुगामं दूज्जमाणे णो परेहिं सद्धिं परिजविय परिजविय गामाणुगामं दूज्जेज्जा, तन्नो संजयामेव गामाणुगामं दूज्जेज्जा [७५८] से भिक्खु वा भिक्खुणी वा गामाणुगामं दूज्जमाणे अंतरा से जंघासं-तारिमे उदए सिया, से पुब्बामेव ससीसोवरियं कायं पादे य पमज्जेज्जा, से पुब्बामेव पमज्जिसां जाव एणं पादं ज-ले किञ्चा एणं पादं यत्ते किञ्चा, तन्नो संजयामेव जंघासं-तारिमे उदगे अहारियं रीएज्जा [७५९] से भिक्खु वा भिक्खु-णी वा जंघासंतारिमे उदगे अहारियं रीयमाणे णो ह-त्येण वा हरथं पादेण वा पादं काएण वा कायं आसाए-ज्जा, से अणासादए अणासायमाणे तन्नो संजयामेव जं-घासंतारिमे उदए अहारियं रीएज्जा [७६०] से भिक्खु वा जिकखुणी वा जंघासंतारिमे उदए अहारियं रीयमाणे णो सा-यावदियाए णो परिदाहवाकियाए महसि मट्ठालयंसि उद-गंसि कायं वित्तिसेज्जा, तन्नो संजयामेव जंघासंतारिमे उ-दए अहारियं रीएज्जा, अह पुण एव जाणेज्जा-पारए सिया उदगाओ तीरं पाउणत्तए, तन्नो संजयामेव उदउ-द्वेण वा ससणिक्खेण वा काएण उदगतीरे चिडेज्जा [७६१]

'से' इत्यादि स्पष्टम् । नवरमत्रेयं सामान्दरी-यज्जुकाद्वै वक्ष्यं तत् स्वत एव यावच्छिप्रगलं भवति, तावदुदकतीरे एव स्थेयम् । अथ चौराऽऽदिजयाद् गमनं स्यात्, ततः प्रलम्बमानं कायेनास्पृशता नेयमिति । तथा 'से' इत्यादि कण्ठ्यम् । नवर (परिजविय इ-ति) परैः सार्द्धं भृशमुष्माणं कुर्वन् गच्छेदिति । इदानीं जङ्गल-तरणविधिमाह-"से" इत्यादि । तस्य जिकोर्गामान्तरं गच्छतो यदन्तराले जानुद्वयाऽऽदिकमुदकं स्यात्, तत ऊर्ध्वकायं मुख-वस्त्रिकया, अधःकायं च रजोहरणेन प्रमाज्योदकं प्रविशेत्प्रविष्टञ्च पादमेकं जले कृत्वा, अपरं स्थले आकाशे कृत्वा पादावुत्ति-पन्न गच्छेत्, न जलमालोकयता गन्तव्यमित्यर्थः । (अहारियं री-येज्जा इति) यथा अज्जु भवति तथा गच्छेद्, नार्दवितर्कं विकारं वा कुर्वन् गच्छेदिति । 'से' इत्यादि । स भिक्षुर्यथायमेव गच्छन् म-हत्पुदके महाभये वक्तव्यज्ञाऽऽदिप्रमाणे जङ्गलसंतर्णाय नदीह-राऽऽदौ पूर्वविधिमेव कायं प्रवेशयेत् । प्रविष्टञ्च यदुपकरणं निर्वाहयितुमसमर्थस्तदा सर्वम्, असारं वा परित्यजेत् । अथैवं जानायाच्छुक्तोऽहं पारगमनाय, ततस्तथाभूत एव गच्छेत् । उत्तीर्णञ्च कायोत्सर्गोऽऽदि पूर्ववत् कुर्यादिति । आवा० २, पु० १, सू० ३, अ० २, उ० ।

अथापवादमाह-

पंचहिं ठाणोहिं कप्पइ । तं जहा-भयंसि वा, पुब्बिक्खं-सि वा पव्वहेज्ज व एणं कोइ, दओघंसि वा एज्जमाणंसि महता वा, अणारिण्हिं ।

(पंचेत्यादि) अये राजप्रत्यनीकाऽऽदेः सकारादुपधाद्य-
पहारविषये सति १, दुर्भिक्षे वा भिक्षाऽजावे सति २, (प-
ञ्चदेज्ज सति) प्रत्ययते वाचते, अन्तर्भूतकारितार्थत्वाद्वा प्रवाह-
येत् कश्चित् प्रत्यनीकस्तत्रैव गङ्गाऽऽदी प्रक्षिपेदित्यर्थः ३ ।
(दधोवसि सति) दधकौचे वा गङ्गाऽऽदीनामुन्मार्गगामित्वेनावग-
च्छति सति, तेन प्लाव्यमानानामित्यर्थः । महता वा वाटोपेनेति
शेषः ४ । (अणारिपहिंति) विमर्शयत्ययानादौऽऽहंजाऽऽ-
दिभिर्जीवितवारिवापहारिभिः, अजिभूतानामिति शेषः । ५ ।
सूक्ष्मेषु वा, आगच्छांस्वति शेषः । एतानि पुष्टान्वाप्त्यनानीति
तत्तरेणेऽपि न दोष इति ।

उक्तञ्च-

" सात्त्विको पुरुषो, विष्णुपयं दुग्धमे वि धारेत् ।
इय सात्त्विकसेवी, धारेत् उर्ध्वं असदृजाय ॥ १ ॥
आत्त्विकहीनो पुन, निश्चरन् स्वलिङ्गो अदे दुरुचारे ।
इय निष्कारणसेवी, पण्डितोऽहो अगाहर्म्म ॥ २ ॥ इति ।
आ० ५ भा० २ उ० ।

अय नाव यैः कारणैरोदेत्, तानि दर्शयति-

विद्यपयं तेषामावय-भिक्षे वा कारणे व आगादे ।

कञ्जुवद्विमगरवृद्ध-नावाद्गतं तं पि जतणाए ॥७५॥

द्वितीयपदमत्रोच्यते । स्थलसंबद्धाऽऽविपदेषु शरीरोपधिस्तेनाः,
सिंहाऽऽदयो वाश्वापदा जघेयुः, भक्ष्यं वा न सज्यते, आगादं वा
कारणमहिदृष्टविषयसूचिकाऽऽदिकं भवेत्, तत्र स्वरितमौषधा-
भ्यानेतदभ्यानि, कुलाऽऽदिकार्यं वा आक्षेपणं करणीयमुपस्थितम्,
उपधिकृतादकेनोदके प्राप्तयेत, तत एकान्नोक्तनेषु भाजनेषु
विलम्बस्तरतीति । (नावाद्गतं पि जयणाए सति) यदि बला-
नियोगेन नावुदकस्योत्सेचापनं कार्यते, तदा तदपि यतनया
कृतंभ्यम् ।

कथं पुनरेकामोगमुपकरणं करोतीत्याह-

पुरतो दुरुहणमेगं-ते पदिलं पुन पच्छ समगं व ।

सीसे मगतो मज्जे, वित्तिं उवगरण जयणाए ॥७६॥

गृहिणां पुरत उपकरणं न प्रत्युपेक्षते, न वा एकामोगं करो-
ति, (दुरुहण सति) नायमारोदकामेन एकान्तमगकम्योपकरण
प्रत्युपेक्षणीय, ततोऽऽधःकायं रजोदरगेन, उपरिकायं मुखान्त-
केन प्रमुञ्च्य जाजतान्येकत्र बध्नाति, तेषामुपरिष्ठादुपधि मुनि-
यन्त्रित करोति । (पुन पच्छ समगं व सति) किं गृहिभ्यः पूर्वमा-
रोदव्यम्, उत पश्चात्, उताहो समकम् ? । अत्रोत्तरम्-यदि मज्ज-
का भाविकाऽऽद्या, यदि च स्थिरा नौर्न बोलायते, ततः पूर्वं
समारोदव्यम् । अथ प्रान्तास्ततः पूर्वं नाकृष्टे, वा अमङ्गलमिति
कृत्वा प्रक्षेपं गमन्, तेषां प्रान्तानां भावं ज्ञात्वा समकं, पश्चाद्वा
आरोहणीयम् । (सीसे सति) नावः शिगसि न स्थातव्यं, देवता-
स्थानं तद्वितिकृत्वा, मार्गतोऽपि न स्थातव्यं, निर्यामकपात्र ति-
ष्ठतीतिकृत्वा, मध्येऽपि यत्र कूपकस्थानं, तत्र न स्थातव्यं, तन्मु-
क्त्वा यदपरं मध्यस्थानं, तत्र स्थेयम् । अथ मध्ये नास्ति स्थानं,
ततः शिरसि पृष्ठतो वा यत्र ते स्थापयन्ति, तत्र निरावाधे स्थेय-
के, साकारं भक्तं प्रत्याख्याय नमस्कारपरस्तिष्ठति । उत्तरत्रापि न
पूर्वमुत्तरति, न वा पश्चात्, किं तु मध्ये उत्तरति । सारोवाधि
पूर्वमेवावसागारिकैः क्रियते, यदन्तर्प्रान्तं चीवरं, तस्यावृणोति,
यदि च तरपयं नाविको मार्गयति-तदा धर्मकथा, अनुशि-

ष्टि क्रियते । अथ न मुञ्चति, ततो द्वितीयपदे यदन्तर्प्रान्तमुप-
करणं, तद् यतनया दानंभ्यम् । अथ तन्नेच्छति, निरुणाद् वा,
ततोऽनुकम्पया यद्यन्यो वदति तदा न वारणीयः । ७०४ उ० ।

साम्प्रतं नौगमनविधिमधिकृत्याऽऽह-

से जिक्खू वा भिक्खुणी वा गमाणुगामं दूद्धमणे
अंतरा से णावासंसारिमं उदयं सिया, सेज्जं पुण णावं जाणे-
ज्जा-अस्मंजए भिक्खुपादियाए किणेज्ज वा, पामिस्सेज्ज वा,
णावाए वा णावापरिणामं कट्ठु यलाओ वा नावं जलंसि
ओगाहेज्जा, जलाओ वा णावं यलंसि उक्सेज्जा, पुसं वा
णावं ठस्सिचेज्जा, मसं वा नावं उप्पोलावेज्जा, तहप्पगारं
णावं उहुगामिणि वा अहेगामिणि वा तिरियगामिणि वा परं
जोयणमेराए अद्दजोयणमेराए वा अप्पतरो वा भुज्जतरो
वा णो दुरूहेज्ज गमणाए । [७५१]

से जिक्खू वा जिक्खुणी वा पुव्वामेव तिरिच्छसंपातिमं
णावं जाणेज्जा, जाणित्ता से तमायाए एगंतमक्कपेत्ता
भंदगं पदिलंहेज्जा, पदिलेहिता एगओ जोयणभंदगं
करेज्जा, करित्ता समीसोवरियं कायं पाए य पमजेज्जा,
पमजेज्जा सागारियजत्तं पक्खत्ताएज्जा, पक्खत्ताएज्जा
एगं पायं जले किञ्चा एगं पायं थले किञ्चा, तओ संज-
यामेव नावं दुरूहेज्जा । [७५२]

से भिक्खू वा भिक्खुणी वा णावं दुरूहमाणे णो णावाए
पुरओ दुरूहेज्जा, णो णावाए अगओ दुरूहेज्जा, णो
णावाए मज्जतो दुरूहेज्जा, णो बाहाओ पगिज्जिय २ अंगु-
लीए उवदंमिय २ उयणमिय २ णिज्जाएज्जा । से णं परो
णावागतो णावागयं वएज्जा-आउसंतो ! समणा ! एयं तुमं
णावं उक्कसादि वा, वीक्कमादि वा, खिवादि वा, रज्जुए वा
गहाय आगसाहि, णो सेयं परिमं परिजाणिज्जा, तुसिणीओ
उवेहेज्जा । से णं परो णावागतो णावागयं वएज्जा-आउसंतो !
समणा ! णो संचाएसि तुमं नावं उक्कसित्ते वा, वीक्कसि-
त्ते वा, खिचित्ते वा, रज्जुयाए वा गहाय आकसित्ते,
आहर एतं णावाए रज्जुयं, सयं चेव णं वयं णावं उक्क-
सिस्सामो वा० जाव रज्जुए वा गहाय आकसिस्सामो, णो
सेयं परिमं परिजाणिज्जा, तुसिणीओ उवेहेज्जा । से णं परो
णावागओ णावागयं वएज्जा-आउसंतो ! समणा ! एयं ता
तुमं नावं अलित्तेण वा पीठेण वा वंसेण वा बल्लेण वा
अवक्ष्णएण वा बाहेदि, णो सेयं परिमं० जाव उवेहेज्जा । से णं
परो णावागओ णावागतं वदेज्जा-आउसंतो ! समणा !
एतं ता तुमं नावाए उदयं हत्थेण वा पाएण वा पत्तेण
वा पद्विग्गहेण वा णावा ठस्सिंचणेण वा ठस्सिचादि,
णो सेयं परिमं परिजाणिज्जा । से णं परो णावागतो णा-
वागतं वएज्जा-आउसंतो ! समणा ! एतं ता तुमं णावाए

उत्तिगं हन्वेण वा पाएण वा बाहुणा वा ऊरुणा वा
उदरेण वा सीसेण वा काएण वा णावाठस्मिन्चणेण
वा चेलेण वा मट्टियाए वा कुम्भपत्तएण वा कुरुबिंदेण वा
पेहोदे, णो सेयं परिणं परिनाणेज्जा ।

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा णावाए उत्तिगेण उदयं
आसवमाणं पेहाए उवरुवरि णावं कज्जलावेमाणं पेहाए
णो परं उवसंक्रमित्तु एवं वृथा-आउसंतो ! गाढावड !
एयं ते णावाए उदयं उत्तिगेण आसवति, उवरुवरि वा
णावा कज्जलावेति, एतत्पगारं मणं वा वायं वा णो पुरओ
कट्ठु विहरेज्जा, अप्पुस्सुए अवहिलेस्से एगंतिगएणं अप्पा-
णं विपोसेज्ज समाहीए, तओ संजयामेव णावासं-
तारिमे उदए अहारियं रीएज्जा । एवं खलु तस्म भि-
क्षुस्म वा भिक्षुणीए वा मापगिगं, जं सव्वट्ठेहिं सट्ठि-
ते सदा जएज्जामि ति वेमि । (७३७)

स भिक्षुर्मात्रागते यदि नौसंतार्यमुदकं जानीयात्तावं
चैवंभूतां विजानीयात् । तद्यथा-असंयतो गृहस्थो भिक्षु-
प्रतिक्षया नावं क्रीणीयात्, अम्बस्माद्भिक्षुभ्रां वा गृह्णीयात्, प-
रिचर्तनं वा कुर्यात् । एवं स्थलावाऽऽनयनाऽऽविक्रियोपेतां नावं
ज्ञात्वा माहोदिति । शेषं सुगमम् । इदानीं कारणजाते ना-
वारोहणाविधिमाह- 'सं' इत्यादि सुगमम् । तथा 'से' इत्यादि
स्पष्टं, नवरं नो नाव अग्रजागमाहोद, भिर्यामकोपत्रयसंजवात् ।
नावारोहिणां वा पुरतो नाऽऽरोहेत्, प्रवर्तनाधिकरणसंभवा-
त् । तत्रस्थश्च नौवापारं नापरेण चोदितः कुर्यात्, नाप्य-
न्य कारयेत् । (उत्तिगं सि) रग्गं (कज्जलावेमाणं ति) प्ला-
व्यमानाम्, (अप्पुस्सुए सि) अविमनस्क, शरीरोपकरणाऽऽदौ
सूक्ष्मकुर्वन् तस्मिन्स्त्रुक्नावगच्छन् (अहारियात्तात्) यत्
तार्थं जवति, तथा गच्छे शिष्टाऽपवसाये वायादित्यर्थः । एत-
त्तस्य निष्क्रोः सामर्थ्यमिति । आवा० २ सु० १ सू० ३ अ० १ व० ।
जे भिक्षू अणट्ठाए णावं कुरुहड, कुरुहंतं वा साइज्जइ ॥
णो अट्ठाए अणट्ठाए, कुरुहड सि, विलगइ सि, आरुमति
सि पगडं । आणाऽऽइया होसा चउसहुं ॥

गाढा-

वारममे उदमे, नावासंतारिमम्मि जे दोसा ।
ते चेव अणट्ठाए, अट्ठारममे निरवसेसा ॥ २ ॥
कट्ठा ।

अणट्ठे वंसेति । गाढा-

अंतो मण केरिमिया, नावारुढेहिं गम्पति कहं वा ? ॥
अहवा नाणादिजडं, कुरुहणं होतऽणट्ठाए ॥ ३ ॥

केरिसि अज्जेतर सि चक्खुवंमणपडियाए आरुहति, गम-
णकुण्डलेण वा उरुहति । अहवा नाणादिजडं कुरुहंतस्स
सेसं सव्वं अणट्ठा ।

अपवात्रेण आगाढे कारणे कुरुहेज्जा थलपहेण संघटा-

(तयजलेण वा जइ इमे होसा उवेज्जा । गाढा-

विधियपद तेणसायय-विकसेवा-कारणे च आगाढे ।

कज्जुवट्ठिमगरवुड्ढण-नाबोदग तं पि जयणाए ॥ ४ ॥

एस वारममुहेसे जहा, तहा भाणियव्वा ।

सुत्तदिट्ठकारणा विलगियव्वं, केरिसं पुण णावं विलगति,
केरिसं वा ण विलगति !, अतो सुत्तं भवणति-

जे भिक्षू णावं किणइ, किणावेइ, किणावंतं दिज्जमाणं
णावं कुरुहड, कुरुहंतं वा किणावेइ, किणावंतं वा साइज्जइ ॥ २ ॥

जे भिक्षू णावं पामिबेइ, पामिबावेइ, पामिबियमाहुइ
दिज्जमाणं कुरुहड, कुरुहंतं वा साइज्जइ ॥ ३ ॥

जे भिक्षू णावं परियट्ठेइ, परियट्ठावेइ, परियट्ठियमाहुइ
दिज्जमाणं कुरुहड, कुरुहंतं वा साइज्जइ ॥ ४ ॥

जे भिक्षू णावं अचिइं अणिसिइं अजिइइमाहुइ
दिज्जमाणं कुरुहड, कुरुहंतं वा साइज्जइ ॥ ५ ॥

अप्पणा किणइ, अण्ण वा किणावेति, अण्णमोयति वा, तथा
पामिबेति, पामिबुवावेति, पामिबंतं अण्णमोदति । पामिबिबंतं
णाम उच्चिणं जो णावं परियट्ठेति ॥ ३ ॥ तहा उहरियणावा-
ए महत्तं णावं परिणवेति साहु ।

एतेहिं सुत्तपदेहिं सव्वे उगमप्पायणेसणाओसा व

सुचिता, तेण णावणज्जुति भवति । गाढा-

णावा उगमरप्पा-यणेसणा सुत्तसूया दोसा ।

जावुत्तरणमकारण, अट्ठविहा ताव निज्जुत्ती ॥ ५ ॥

उगमदोसेसु जे चउलहुआ, ते जहासंजवं णावं पकुव्व
वत्तव्वा ।

गाढा-

उच्चतं जत्तिए वा, पुविहा किणणा उ होति णावाए ।

हीणाहियणावाए, जंरुगुरू तेण पामिबे ॥ ६ ॥

साधुअट्ठाए उच्चत्ताए णावं किणति, सर्वथा आरामीकरोमीत्त-
र्थः । (जत्तिए ति) भाट्टएणं गेहहति अप्पणा, से खावा हीणप्प-
माणा, अहियप्पमाणा वा । अहवा- (भरुगुह सि) जं तस्य भंर-
मारोविज्जति, तं गुहं, साहु व णो अमिहिति सि, ता एवमा-
दिकज्जेहिं णावं पामिबेति ।

अहवा-सा णावा स्वयमेव गुरू, गुरुत्वाद् न शीघ्रगा-

मिमीत्यर्थः । गाढा-

दोएह वि उवट्ठिताणं, जत्ताए हीणअट्ठिपसिगट्ठा ।

णावा परियट्ठिज्जइ, एवं माहुट्ठ आपारिया ॥ ७ ॥

वो वापिया जत्ताए णावाहिं उवट्ठिता, तस्य य एगस्स हीणा,
अणस्स आहया, तो परोप्परं णावा परिणामं करेति, नावा
नाव परावर्तयन्तीत्यर्थः । अहवा-मन्दगामिनी शीघ्रगामिन्वा
परावर्तयन्ति, एव सावर्थमपि ।

गाढा-

एमेव सेमएमु वि, उप्पायणएमणाइदोमेसुं ।

जं जं जुज्जति सुत्ते, विभामियव्वं दुवत्ताए ॥ ८ ॥

कीयकमादिणावासुनेसु जं जं जुज्जति, तं तं पिड्ढिज्जुत्तीव
भाणियव्वं । दुवत्ता वायाहीसा-सोत्तस उगमओसा, सोत्तस
उपायणाओसा, दस एसणाओसा । एते मालिया वातात्ता

उगमउत्पादनेसना तिणिण दारगता ।

संजोगादियाण वउणहं इमा विजासा । गाहा-
संघोए तणमादी, जलेण णावाएँ होति माणं तु ।
सुहवणो इंगालं, छही खोहाऽऽदिमू धूमे ॥ ए ॥

साधुअट्टाप तणमादि किंवि कठं संजोयति, आसणमज्ज-
बुरगमणा अलप्यमाणसाधुप्यमाणो य हीखं जुत्तमधियं प-
माणेण वा खावा होअ (सुहवणो णि) रागेण इंगालसरिसं व-
रणं करेति, णावागमणे छही हवण, छट्टा बाह्या वा नावाभएण
सरीरसंखोहो प्रवति, कपो, मुच्छा, सिरत्ती य । एवमा-
विहोसा वरणधूमिधणेण समं करेति ।

गाहा-

कारणे विलगियव्वं, अकारणे चउल्लहू मुणोयव्वं ।
किं पुण कारण होज्जा, अमिवादि थलासति डुरूहं ॥ १० ॥

णावागमणे कारणेण य डुरूहियव्वं, निष्कारणे चउल्लहू ।

अस्तिवाइकारणे वा गच्छंतस्स तं नावातारिम

चउव्विहं । गाहा-

नावासंतारपहो, चउव्विहो वसितो उ जो पुव्वं ।
णिज्जुत्तीएँ सुविहिण, सो चेव इहं पि णायव्वो ॥ ११ ॥

निज्जुत्तीपेढं इमस्सेव जहा पेढया आउक्कायाहिगारेण भा-
णिया, तहा भाणियव्वा ।

गाहा-

तिरिओयाणुजाणो, समुदगाभी य चेव नावाए ।
चउल्लहूगा अंतगुरू, जोयणमच्छऽच्छ जाणु पदं ॥ १२ ॥

तत्र इव । गाहा-

वीयपएँ तेणसावएँ, निक्खे वा कारणे व आगाढे ।
वत्थुवट्ठिमगरबुडुण-णावोदग तं पि जयणाए ॥ १३ ॥
बारसमे पूर्ववत् ।

सुत्तं-

जे भिक्खू थलाओ णावं जले उक्कसावेइ, उक्कसावंतं वा
साइज्जइ ॥ ६ ॥

स्थलस्थं जले कारेति ।

जे भिक्खू जलाओ णावं थले उक्कसावेइ, उक्कसावंतं वा
साइज्जइ ॥ ७ ॥

जलस्थं स्थले कारेति ।

सुत्तं-

जे भिक्खू पुण्णणं उस्मिचइ, उस्मिचंतं वा साइज्जइ ॥ ८ ॥
जे भिक्खू सण्णं णावं उप्पिलावेइ, उप्पिलावंतं वा
साइज्जइ ॥ ९ ॥

(सख णि) कहमे खुत्ता (उप्पिलावेइ णि) ततो उक्कणति ।

गाहा-

गोइ जलाउ थलं, जाव थलाओ जलयमोगाहे ।
सखं व उप्पिलावे, दोमा ते तउ वितियपदं ॥ १४ ॥
वोसा जे बारमे मणिना, ते भवंति, वितियपदं उं तत्थेव
प्रणियं, तं चेव प्राणियव्वं ।

जे भिक्खू पडिणानिय कट्टणावाए डुरूहइ, डुरूहंतं
वा साइज्जइ ॥ १० ॥ जे भिक्खू उट्टगामिणा वा णावं
अहेगामिणा वा णावं डुरूहइ, डुरूहंतं वा साइज्जइ
॥ ११ ॥ जे भिक्खू जोयणवेलागामिणं वा अज्जोयण-
वेलागामिणी वा णावं डुरूहइ, डुरूहंतं वा साइज्जइ
॥ १२ ॥ जे निक्खू णावं आकसइ, आकसावेइ, आकसावंतं
वा साइज्जइ ॥ १३ ॥ जे भिक्खू णावं खेवावेइ, खेवावंतं वा
साइज्जइ ॥ १४ ॥ जे भिक्खू णावं रज्जुणा वा कट्टावेइ,
कट्टावंतं वा साइज्जइ ॥ १५ ॥ जे भिक्खू णावं अस्मि-
एण वा पडिणए वा दंडएण वा वंसेण वा वल्लेण वा वा-
हंइ, वाहंतं वा साइज्जइ ॥ १६ ॥ जे निक्खू णावाए उदगं
हत्थेण वा पडिगहेण वा मत्तेण वा णावाउस्मिचएण वा
उस्मिचइ, उस्मिचंतं वा साइज्जइ ॥ १७ ॥

जे भिक्खू उव्वच्छियं णावं उत्तिगं वा उदगं आसिचमाणं
वा उव्वरुवरि वा कज्जलावेमाणं पेहाए हत्थेण वा पाएण
वा असिपत्तेण वा कुसपत्तेण वा पट्टियाए वा चेलेण वा
पडिपिहेइ, पडिपिहंतं वा साइज्जइ ॥ १८ ॥

जसो नावं बेलाए दीरहि णि दीहरज्जुए तउसि रुक्खे वा
कीलंगं वा बयं वा मुत्तितावाहेज्जा, बुज्जमाणि वा बंधिज्जा,
उत्तिगेण वा भरितं प्ररिज्जमाणि वा जो उव्वसिचति सवल-
पाणिबस्स, रिक्तं वा धिमिता गच्छउ णि पाणिबस्स भ-
रेति, तस्स चउल्लहू ।

गाहा-

उव्वच्छएँ बाहेती, बंधइ बुज्जइँ जरिणं उस्मिचे ।

रिक्की वा पूरेती, ते दोसा तं वितियपदं ॥ १९ ॥
कंठा ।

जे णावं आगसति वा इत्यादि । जे णावाए उदगं हत्थेण
वा० जाव उस्मिचति, णावाए उत्तिगं० जाव पिहितं वा
साइज्जइ ।

एतेसि सुत्ताणं पदा सुससिद्धा चेव, तहा वि कोइ पदे
सुत्तफासिना कुसति । गाहा-

नावाएँ खिवणवाहण-उस्मिचणपिहणसाहणं वा वि ।

जे भिक्खू कुज्जादी, सो पावति आणमादीणि ॥ १६ ॥

अण्णवावट्ठितो जलचितो तउट्ठिओ वा णावपराधुसं खिचति,
णावऽण्णतरणयणप्यगारेणं नयणं वाहणं प्रसति । उत्तिगादिणा-
वापविष्ठमुदगं अण्णयरेण कट्टाऽऽदिणा उस्मिचएण उस्मिच-
ति । उत्तिगाऽऽदिणा उदगहत्थाऽऽदिणा पिहित, एवमप्यणा
करेति, अण्णस्स वा कहति, भाणावि, चउल्लहू च ।

एतेसु य अण्णेषु य सुत्तपदेसु इम वितियपदं । गाहा-

वितियपएँ तेणसावएँ, भिक्खे वा कारणे व आगाढे ।

कज्जोवट्ठिमगरबुडुण-णावोदग तं पि जतणाए ॥ १७ ॥
पूर्ववत् ।

गाहा-

आकट्टणमाकसणं, उक्कसणं पेह्णणं तु जउ उदगं ।

उट्टपट्टितिरियकट्टण, रज्जुएँ कट्टाम्मि वा धेज्जुं ॥ १८ ॥

अप्यणो तेषां आकृष्टणमाकसणं, उदगसेण प्रेरणं उदसणं । (उहे
स्ति) नदीनां समुदे वा बेजापाणियस्स प्रतिकूलं उहु (अहं स्ति)
तस्सेव उदगस्स ओतोनुकूलं अहो मस्यति । नो प्रतिकूलं, नो अ-
नुकूलं वि तिरिच्छं तिरियं प्रस्यति । एवं उहुं अहं तिरियं वा
उदस्य कछम्मि वा वेसुं कस्यति ।

गाहा-

तण्णयमल्लिचं आसो, पसे सिरसो पिहो हवति बंदो ।

बंसे एवा उ गम्पति, बल्लएण बल्लिज्जती यावा ॥१९॥

तण्णयमदीहं, (अल्लिचमिति) अल्लिचं आसो दो वि पत्तो, तस्म
पत्तस्स सिरसो दो पिहो जवति, बंसे वेण, तस्स भवत्तेण,
पादेहिं परिवावे यावा गच्छति, जेण बामं दक्खिणं वा वल्लिज्जति,
सो बल्लतारणं वि जस्यति ।

गाहा-

सूहे रंद अवल्ला, अंते तण्णगा बहंति णायव्वा ।

दव्व । तण्णगी लहुगी, दोणी बाहिज्ज बीतीयं ॥२०॥

पुव्वकं कंठं । लहुगी जा दोणी, सा तीए दव्वीए बाहिज्जति ।
णावाउत्तिसवणं च पुगं दव्वगादि वा भवति । उत्तिग णाम-
जिहं, तं इत्यमादीहिं पिहेति ।

गाहा-

इसिगाइ विप्पिनंती, होति उ उमुपट्टिया य तम्मिस्सा ।

मोयगुलवंजणाती, अउवा बल्ली कुविंदो उ ॥२१॥

अहवा सरसल्लुली ईसिगि स्ति, तस्सेव उवरिं तस्स बल्ली,
सो य मुंजो वंजो वा ; एते विप्पिनंति, कुट्टिया पुणो
मट्टियाए सह कुट्टिज्जति । एस उमुमट्टिता, कुसुमट्टिया वा
मोइगुलवंजणाती, आदिसदातो वरुप्पिणसआसतयमादिदा-
णचको मट्टियाए सह कुट्टिज्जति, सो कुविंदो जस्यति । अहवा
चेत्तेण सह मट्टिया कुट्टिया चेलमट्टिया जस्यति । एवमाइयाहिं तं उ-
त्तिगं पिहेति जो, तस्स चवत्तहुं, आणादिया य दोसा । सुत्तं-
(जेणावाए उदगं आसवमाणं पेहाए इत्यादि) उत्तिगेण णावाए
उदगं आसवति, पेहेति, मेवय उवक्कविं कज्जलमाणे विज्जति-
जमाणं पक्कित्ता परस्स दापति, आणादिया चवत्तहुं च ।

गाहा-

उत्तिगो पुण छिहं, तेणासिबे उवरिण कज्जलणं ।

वितियपदेण डुरूदो, णावाए जंरूतो वा ॥२२॥

पुव्वकं मतार्थम् । असिवादिणाणादिकारणेहिं डुरूदो णावं जहा
जंरं तथा णिग्वावारभूतेण भविष्यत्वं । सम्बसुसे जाणि वा पम्पि-
सिद्धाणि, ताणि कारणाडूदो सम्वाणि सयं करेज्ज, कारवेज्ज वा,
जओ तय साधुणो णिग्वावारे बट्टुं कोह पडिणोओ जहे प-
क्कित्तेज्ज नि० पृ० १८ उ० ।

नौगतस्य विषयस्तरम्-

मे नं परो णावागए णावागयं वएज्जा-आउसंतो ! सपणा !
एयं ता तुमं वत्तगं वा० जाव चम्मच्छेयणं वा गिएहाहि,
एयाणि तुमं विरूवरूवाणि सत्यजायाणि भारेहि, एयं ता
तुमं दारगं वा दारियं वा पज्जेहि, णो से तं परिखं परि-
जाणंज्जा, तुसिणोओ उवेहेज्जा । [७३१]

(से नमित्यादि) अपरो गृहस्थाऽऽदिनां व्यवस्थितः तत्स्थमेव
साधुमेवं भूयात् । तथा-आयुष्मन् भ्रमण ! एतन्मदीयं तावच्छ-
त्रकाऽऽदि गृहाण, तथैतानि शस्त्रजातान्यायुधविशेषान् आरय,
तथा दारकाऽऽसुरकं पावय, इत्येतां परिक्रां प्राधानां परस्व न
शृणुयादिति ।

नदकरणे च परः प्रविष्टः सव यदि नावः प्रक्षिपेत्, तत्र बत्क-
सम्बं तदाह-

से णं परो णावागओ णावागयं वदेज्जा-आउसंतो ! एस
णं सपणे णावाए भंडजारिए भवति, से णं बाहाए गहाय
णावाओ उदगंसि पक्खिवह । एतप्पगारं णिग्घोसं सोच्चा
णिसम्म से य चीवरधारी सिया स्तिप्पामेव चीवराणि ठव्वे-
हेज्ज वा, णिव्वेहेज्ज वा, उप्पोसं वा करेज्जा [७३४] अह
पुण एवं जाणेज्जा-अभिकंतकूरकम्मा खलु बाला बाहाहिं
गहाय णावाओ उदगंसि पक्खिवेज्जा । से पुव्वामेव वएज्जा-
आउसंतो ! गाहावती ! मा मेत्तो बाहाए गहाय णावाओ
उदगंसि पक्खिवह । सयं चेव णं अहं णावातो उदगंसि
ओगादिसामि । से एव वयंतं परो सहसा बलसा बाहाहिं
गहाय णावाए उदगंसि पक्खिवेज्जा । तं णो सुमणे सिया,
णो तुम्मणे सिया, णो उच्चावयं मणं णियच्छेज्जा, णो
तेसि बालाणं घाताए बहाए समुट्ठेज्जा, अप्पुसुए० जाव
समाहीए, ततो संजयामेव उदयंसि पक्खिवेज्जा । [७३५]

(से नमित्यादि) स परः, यमिति वाक्यान्तराकारे । नौगत-
स्तं सुसाधुमुद्दिश्य अपरमेवं भूयात् । तथा-आयुष्मन् ! अ-
वमत्र भ्रमणो नाएव बलिष्ठाश्चेत्याह गुरुः, भाषडेन वा उपकरणेन
गुरुः, तदेन स्वबाहुग्राहं नाव उदके प्रक्षिपत यवमित्येवंप्रकारं
शब्दं भुत्वा, तथाभ्यतो वा कुनश्चिश्चिश्च्य अवगम्य, स साधु-
गच्छतो निर्गतो वा, तेन च चीवरधारिणैस्तद्विधेयं-क्षिप्रमेव क्षी-
वराणि गुरुवाभिर्वाहयितुमशक्यानि चाद्वेष्टयेत्-पृथक्कुर्यात्,
तद्विपरीतानि तु निर्वेष्टयेत्, सुदृशानि कुर्यात् । तथा (उप्पोसं
वा करेज्ज स्ति) शिरोवष्टनं वा कुर्यात् । येन संभूतोपकरणो नि-
व्यांकुलत्वात् सुखेनैव जलं तरति, तांश्च धर्मदेशनया अनुकूल-
येत् । अथ पुनरेवं जानीयादित्यादि कथमिति ।

साम्प्रतमुदकं प्रवमानस्य विधिमाह-

से जिकखू वा जिकखुणी वा उदगंसि पवमाणे णो ह-
त्थेण इत्थं पाएण पायं काएण कायं आसादेज्जा, से
अणासादए अणासापमाणे तओ संजयामेव उदगंसि पवे-
ज्जा । [७३६] से जिकखू वा जिकखुणी वा उदगंसि पव-
माणे णो उम्मज्जाणिमज्जियं करेज्जा, मा मेयं उदगं कसेसु वा
अच्छीसु वा णकंसि वा मुहंसि वा परियावज्जेज्जा, तओ
संजयामेव उदगंसि पवेज्जा । [७३७] से जिकखू वा भिकखुणी
वा उदगंसि पवमाणे दोव्वन्नियं पाउणेज्जा, स्तिप्पामेव उ-
वधिं विगिंचेज्ज वा, विसोहेज्ज वा, णो चेव णं साति-
जेज्जा । अह पुण एवं जाणेज्जा-पारए सिया उदगाओ

तीरं पाठयित्वा, तत्रो मंमयापेव उदच्छेपेण वा ससिणि-
देण वा काएण उदगतारे चिद्वेज्जा [७३८] से भिक्खु वा
भिक्खुणी वा उदउल्लं वा ससिणिच्चं वा कायं एवो आमज्जे-
ज्ज वा, पमज्जेज्ज वा, संलिहेज्ज वा, एलिहेज्ज वा, उल्ल-
हेज्ज वा, उल्लहेज्ज वा, आयावेज्ज वा, पयावेज्ज वा । अह
पुण एवं जाणेज्जा-विगतोदए मे काए वोच्छिप्पासिणेहे तह-
एगारं कायं आमज्जेज्ज वा० जाव पयावेज्ज वा, तत्रो
संजयापेव गामाण्णगामं दूइज्जेज्जा । (७३९)

'से' इत्यादि । स भिक्खुरुदके प्लवमानो हस्ताऽऽदिकं हस्ताऽऽदिना
नाऽऽसादयेत् न संस्पृशेत्, अपकायाऽऽदिसंस्पर्शार्थमिति ज्ञातः ।
ततस्तथा कुर्वन् संपत्त पयोदकं प्लवदिति । तथा 'से' इत्यादि ।
स भिक्खुरुदके प्लवमानो मज्जनोन्मज्जने नो विद्वध्यादिति सु-
गममिति । किञ्च- 'से' इत्यादि । स भिक्खुरुदके प्लवमानो दौर्ब-
स्यात् भ्रमं प्राप्नुवात्ततः क्षिप्रमेवोपाधिं त्यजेत्, तद्देशं वा विशांश-
येत् त्यजेदिति नैवोपधावाशक्तो भवेत् । अथ पुनरेवं जानीवा-
त्-(पारए सिय सि) नमर्थोऽहमस्मि सोपधिरेवोदकपारगम-
नाय, ततस्तस्मादुदकादुत्तीर्णः स संयत पयोदकाऽऽदौ गत-
स्त्रिदुना कायेन सस्निग्धेन वा उदकतीरे तिष्ठेत्, तत्र चेर्या-
पथिकां च प्रतिक्रामेन्न चैतत् कुर्यात् । आचा० २ कु० १ सू०
३ अ० ३ उ० ।

जउ-ननु-मव्य० । असुयायाम्, आच० १ अ० ।

जउअ-नि [न्य] युत-न० । चतुरशीतिवक्त्रगुणिते नियुताङ्के,
आ० २ उ० ४ उ० । जी० । अनु० । म० ।

खउअंग-नि [न्य] युताङ्ग-न० । चतुरशीतिवक्त्रगुणिते प्र-
युते, अनु० । स्या० । जी० ।

खउल्ल-नकुल्ल-पुं० । वध्नी, उपा० २ अ० । सूत्र० । 'नेवत्ता'
इति क्वाते जीवे, प्रज्ञा० १ पद । माद्रीजाते पापकुराजपुत्रे, आ०
१ कु० १६ अ० । वाद्यजेदे, आ० सू० १ अ० । रा० । (नकुल्लो-
दाहरणम् "अणुण्णओ" शब्दे प्रथमभागे २८७ पृष्ठे दृश्यम्)

खउल्लय-नकुल्लक-पुं० । 'नौद्धी' इति क्वाते कल्पकभरणवस्त्रे,
ह० ४ उ० ।

खउली-न (ना) कुली-स्त्री० । सर्पविद्याप्रतिपङ्क्तुतायां वि-
द्यायाम्, विज्ञे० । जी० । कल्प० । आ० म० । आ० क० । ती० ।

शओनएस-नयोपदेश-पुं० । जिनप्रवचने, सर्वं वस्त्वन्तधर्मा-
ऽऽत्मकतया संकीर्णस्वजावमिति तत्परिच्छेदकेन प्रमाणेनापि
तथैव मवितव्यमित्यसंकीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकव्यवहार-
सिद्ध्ये समर्थानां नयानां व्युत्पादने, तद्वर्णनं प्रत्ये च । नयो० ।

तद्विषयश्च यशोविजयकृतनयामृततरङ्गिणीनाम्नां
नयोपदेशटीकायां दर्शिता यथा-

" नयोपदेशटीकेयं, नयामृततरङ्गिणी ।

क्षेप्यताममृतप्राप्त्यै, मिथ्यात्वविषयापहृत्य ॥ १ ॥

सबलविषयसन्निविष्टधर्म-

व्यातिकरसङ्करशङ्कयाऽऽविलानात् ।

जयति भगवतो नयोपदेशः,

पट्टरक्षिताङ्गभृतां हिनं विधातुम् ॥ २ ॥

इह खलु न हि नः स्वयो न राशो,

न च परबुद्धिपराभवाभिलाषः ।

अपि तु पितुरिव प्रजाहितस्य,

प्रथमगुरोर्वचनाऽऽदरो निमित्तम् ॥ ३ ॥

न च नयवचनेषु पक्षपातः,

क्वचन समाकलितप्रमाणद्वयेः ।

अभिमतविषये हि गोपनीया-

अनभिमते यद्भी विगोपनीयाः ॥ ४ ॥

मज्जति फलवति प्रमाणवाक्ये,

नयवचनं बहुरूपमङ्गभावम् ।

तदिह विविचमङ्गजातयुक्तं,

उल्लासदिदं न विशङ्कनीयमर्थैः ॥ ५ ॥

प्रथम इह लौकिकोऽर्थेवाच-

स्तदनु नयात्मक एव मध्यमः स्यात् ।

तदुपरि परितः प्रसर्पिजङ्ग-

व्यतिकरसंवलितः प्रमाणबोधः ॥ ६ ॥

क्षुतमय उदितः किलाऽऽद्यबोधोऽ-

मतहतकृत्यचित्तया चितीवः ।

कुमतमदहरः परस्तृतीयः,

सकलजगद्धितकाम्यया पवित्रः ॥ ७ ॥

अपमिदमधिष्ठत्य लोकलोको-

त्तरपथमङ्गमय ननाश यस्मात् ।

गुरुमत इव चोपपत्तिकार्ये,

न हि परिपण्वि विरम्य बोधकत्वम् ॥ ८ ॥

अपि च नियतकृत्वस्वजग्यबोधा-

विषमधिबो विरहोऽत्र शाब्दबोधे ।

सनियतमनुपायि तत्परत्वं,

तदिह मतस्तद्वत्शङ्कबोधजेदः ॥ ९ ॥

न च शुकवचनादतत्पराद-

प्यभिगमवर्शनतः प्रतीपमेतत् ।

क्षुतमयमपहाय बोधियुग्मे,

यदिह न तत्परताभियोऽनपेक्षाः ॥ १० ॥

वक्तुतात्पर्यमहात्वा-ऽप्येतदुन्नीय वास्तवम् ।

प्रामाण्यमप्रमाणेऽपि, वाक्ये सम्बन्धशां मतम् ॥ ११ ॥

सम्यक्क्षुतस्य मिथ्यात्वं, मिथ्यावृष्टिपरिग्रहात् ।

मिथ्याक्षुतस्य सम्यक्त्वं, सम्यग्वृष्टिग्रहात्तः ॥ १२ ॥

लौकिकाम्यपि वाक्यानि, प्रमाणानि भुतार्थतः ।

तात्पर्यार्थे प्रमाणं तु, सप्तभङ्गाऽऽत्मकं वचः ॥ १३ ॥

नाप्रमाणं प्रमाणं वा, स्वतः किं त्वर्थतः क्षुतम् ।

इति यत् कल्पमाध्योक्तं, तदिदं मुपपद्यते ॥ १४ ॥

तात्पर्ये कद्वपेक्षानय इति च त्वमे स्यापितं शास्त्रगर्जे,

तत्कल्लोभैर्विचित्रैः समयजलानिधौ जायते चिद्विचरतः ।

यत् त्वेकं निस्तरङ्गं परमसुखमयं ब्रह्म सर्वातिशायि,

इथावि कानस्वभावं तदिह ददतु बोऽनस्यसंकल्पजातम् ॥ १५ ॥

निक्षेपा वा नया वा तदुभयजानिताः सप्तजङ्गाऽऽत्मका वा,

शृङ्गाराः सार्ववान्नः परगुणरचनाजातरोचिष्णुभावाः ।

यस्यामे भान्ति किञ्चिन्न निरुपधिषिदुर्वुद्धशुद्धस्वजावात्,

तद्वृणु स्थीयमुद्यैः प्रकटय भगवन् । बाढमात्मन् प्रसीद' ॥ १६ ॥

इति महोपाध्यायभोक्त्याण्यविजयगणिशिशुमुख्यपरिमितभी-

ती० ३७ कल्प । आ० क०। म० म० । तं०। ('राग' शब्दे बह्म-
हरणम्) वीरमोक्षारपञ्चाशत्तमे वर्षे जाते पाटलिपुत्रस्थ महा-
राजे, ति० । नव नन्दा आसन्, तत्र प्रथमस्य चावद्वह्मस्य कृत्तं
कथाऽनुबोधावबलेयम्, अत्र नोपसन्न्यते । नवमेन नन्देन चाण-
क्यो विप्रो यथा कथितो, यथा च-“ कौशेय्य भृत्यश्च निबद्ध-
भूमं, पुत्रैश्च भृत्यैश्च विवृद्धशस्त्रम् । उत्पात्य नन्वं परिवर्तयामि,
महादुमं वायुरिवो प्रवेगः ” ॥ १ ॥ इति प्रतिज्ञाऽनुसारेण नन्द-
मुन्मूलितवान् । आ० क० । नं० । अ० वा० । आ० खू० । आ०
म० । आ० । ('एतच्च चंद्रगुप्त' शब्दे तृतीयभागे १०६८ पृष्ठे द-
र्शितम्) (चंद्रगुप्तस्य बिन्दुसारः, तस्य चाशोकभ्राताः, तस्य कुशा-
लः, तस्य संप्रतिमहाराज इत्येवं मौर्यवंशस्य आशोकभिरवः भे-
णिकापरनामत्वाङ्गीकारे नन्दवशो वीरजिनाद् पूर्वमेव द्वितीये
तृतीये वा शतके जायते इति युक्तं स्यात्, तद् न स्नाम्यते, तस्मा-
न्मौर्यावशोकभ्राताम्नोऽशोकचन्द्रापरनामा वीरजिनसमकाली-
नः भेणिकोऽप्य इति वीरजिनमोक्षादर्वागेव नन्दवगो मौर्यवंशश्च
पाटलिपुत्रराज्यमकार्षीत् इति प्रतिजानि) (नवानां नन्दानां
कल्पकवंध्या मन्त्रिण आसन् इति 'कल्पश्च' शब्दे तृतीयभागे
२३२ पृष्ठे उक्तम्) (नवमनन्दस्य मन्त्रिणां शकटाग्रसुतः स्थूल-
भद्रोऽनङ्गीकृत्य प्रवशाजेनि 'धूलभद्र' शब्दे वक्ष्यते) ('मंदराय'
शब्देऽनुपदमेव १७५० पृष्ठेऽस्य संक्षिप्तवक्तव्यतां वक्ष्यामि)
वीरजिनकाले ब्राह्मणग्रामे स्नानामक्याते प्रधानपुरुषे, कल्प० ।
ततः स्वामी ब्राह्मणग्राममगात्, तत्र नन्दोपनन्दभ्रातृद्वयसंब-
न्धिनौ द्वौ पाटकौ, स्वामी नन्वपाटके प्राबुधः, प्रतिलज्जितश्च
नन्देन । गोशालस्तूपनन्दगृहे पर्युषितास्रदानेन रुष्टः, यद्यस्ति मे
धर्माचार्यस्य तपस्तेजस्तदाऽप्य गृहं वक्ष्यामिति शशाप । तदनु
तद्गृहमासन्नदेवता वदाह । कल्प० ६ कृण । आ० खू० । आ०
म० । भेषांसजिनस्य प्रथमप्रतिज्ञादायके, आ० म० १ अ० १
अएक । स० । पाटलिपुत्रे स्नानामक्याते लुब्धवर्षाजि, आ० म० १
अ० २ अएक । (अदाहरणं 'लोभ' शब्दे वक्ष्यते) । उत्सर्पिण्यां
जनिष्यमाणे प्रथमबोसुदेवे, स० । नि० । नासिक्यपुरे सुन्दरीज-
तरि, न० । वृत्तशोदासने, आ० १ भू० १ अ० १ । आ० म० । मुहूर्त-
योगभेदे, व० १० । नन्देन, कल्प० ७ कृण । सप्तमदेवलोके
विमानभेदे, सप्तमदेवलोके नन्दाऽऽद्यानि विमानानि । स० ।

“जे देवा सांवे सुणंइं णंदावत्तं णंदप्पभं संधकंतं णंदवत्तं णं-
वलेस्सं णंदज्जव णंदसिणं णंदसिखं णंदकूळं णंदुत्तरवडिसणं
विमाणं देवताए उववन्ना ।” सण १५ सम० ।

छंदग-नन्दक-पु० । सप्तर्षिकारके नन्दकभिधाने नासुदे-
वस्यै, स० ।

पदपञ्च-नन्दन-पुं० । नन्दतीति नन्दनः । 'दुजवि' समृद्धौ, "नन्वि-
ग्रहिपन्थाऽऽदिच्यो व्युत्थिग्न्यचः" ॥३१११३४॥ इति (पा०) व्युत् ।
न० । पुत्रे, कल्प० ७ कण । भरतवर्षे जाते सप्तमे बलदेवे, प्रव०
२०९, द्वार । ति० । ती० । व्याव० । स० । पञ्चविंशे जये भीमरजिने,
पञ्चविंशतिभवे इहैव भरतक्षेत्रे उत्क्रियायां नगर्या जितशत्रुमुप-
तेजसादेव्याः कुक्षौ पञ्चविंशतिवर्षलक्षाऽऽयुर्नन्दनो नाम पुत्रः ।
कल्प० २ क्षण । आ० म० । आ० श्रु० । स० । भेषिकपुत्रवध्वा
नन्दनाया अपत्ये, स च वीरत्रिनाम्निके प्रवज्य द्वौ वर्षौ प्रवज्या-
पर्यायं पालयित्वा मृत्वाऽव्युते कल्पे देवां जूत्वा महाविदेहे
सेत्स्यति । इति कल्पावतंसिकाया दशमेऽध्याये सूचितम् ।
ति० १ श्रु० २ वर्ग १ अ० । सर्वाङ्गसुन्दर्याः पूर्वजवसत्कभातृजा-
ययोः साकेतनगरे उत्पन्नयोः पितरि, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।
(सर्वाङ्गसुन्दर्या लोभे वदाहरणम्) पूर्वजव मर्त्यातीर्थकजीवे,
स० । मोकाया नगर्या बटिष्ठेत्ये, " तीक्ष्णे णं मोषाप नयरीष
बाह्या उत्तरपुरच्छिमे दिसीजाप खदणनाम चेष्टप होत्या । "
ज० ३ श० १ उ० । भूत्वे, वे० ना० ४ वर्ग ।

एंदणकर-नन्दनकर-त्रि० । वृद्धिकरे, प्रश्न० ४ आश० द्वार ।

णंदणकूट-नन्दनकूट-न० । नन्दनयनकूट, स० ५०० सम० ।
 नि० । ('कूट' शब्दे तृतीयभागे ६३२ पृष्ठे वर्णक उक्तः)

एदणधइ-नन्दनजइ-पुं० । आर्यसभूतविजयस्य मातरस-
गात्रस्य प्रथमशिश्वे, कल्प० ८ कृण ।

एतद्वर्णन-नन्दनवन-न० । मेरोः पञ्चयोजनशतोच्छ्रितप्रथम-
मेखलाभाविनि पञ्चयोजनशतोच्छ्रिते स्थनामके द्वितीयवने,
स० ६७ सम० । ज्यो० । कृ० । सूत्र० । ज० । “ दो णद्वर्णन-
या । ” मेरोध्वत्वारि घर्नान-

" भूमीर्ष महत्तातं, मेढलजुयतमि दोषि रम्माहं ।

शुद्धलसोमणसाहं, पंडगपरिमंडिय सिहरे ॥ १ ॥ ”

इति षचनान् मेरोद्धित्वे नन्वनवनस्यापि द्वित्वम् । स्या० २
ठा० ३ उ० । ओष० ।

नन्दनवनषक्तव्यता-

कहि णं भंते ! मंदरे पन्वए णंदणवणे णामं वणे पस-
 से ! । गोयपा ! जइसालवणस्स बहुसमरमणिज्जाओ ज-
 मिभागाओ पंच जोयणसयाइं उहुं लुप्पइत्ता, एत्थ णं मंदरं
 पन्वए णंदणवणे णामं वणे पससे, पंच जोअणसयाइं
 चक्कनाल्लविकखंजेणं वट्ठे बल्लयाकारसंठिए, जेणं मंदरं पन्वयं
 सन्वओ समंता संपरिबिखत्ता णं चिट्ठइ । एव जोअणस-
 हस्ताइं एव य चउप्पखे जोअणसए उब्बेगारसजाए जो-
 अणस्स बाहिगिरिबिक्खंजो । एगतीसं जोअणसहस्ताइं
 चत्तारि अ अउणासीए जोअणसए किंचि विसेसाहिए या-
 हिं गिरिपरिए णं । अट्ठ जोअणसहस्ताइं एव य चउप्पखे

जोअणसए उबेगारसभाए जोअणस्स अंतोगिरिविक्खंजो ।
अट्ठावीसं जोअणसहस्साइं तिप्पि य सोत्तमुत्तरे जोअण-
सए अट्ठय इक्कारसजाए जोयणस्स अंतो गिरिपरिरये एं ।
से णं एगाए पउमवरवेदियाए एवेण य वणमंडेणं सव्वओ
सयंतो संपरिविक्खत्ते वणणओ ० जाव देवा आसयंति ।
मंदरस्स णं पव्वयस्स पुरच्छिमेणं एत्थ णं महं एगे
सिञ्चाययणे पणत्ते । एवं चउद्दिंसि चत्तारि सिञ्चाययणा,
विदिसामु पुक्खरिणीओ, तं चेव पमाणं सिञ्चाययणां
पुक्खरिणीं च, पासायवर्सेसगा तद्देव सक्केसाणां,
तेणं चेव पमाणे ।

“कहि गं” इत्यादि प्रश्नः प्रतीतः । उत्तरसूत्रे-गौतम । भद्रशा-
स्त्रवनस्य बहुसमरमणीयाद् जुमिभागात्पञ्चयोजनशतान्युद्धेमु-
त्पद्य गत्वाऽप्रतो, वसिष्णुष्विति गम्यम् । मन्दरे पर्वते एकास्मिन्
प्रदेशे नन्दनवनं नाम वनं प्रकृतम् । पञ्च योजनशतानि चक्रवा-
क्षविष्कम्भेन-चक्रवाक्षविशेषस्य सामान्येऽनुप्रवेशात् सम-
चक्रवात्, तस्य यो विष्कम्भः स्वपरिकल्प्यस्य सर्वतः समप्रमा-
णतया विष्कम्भस्तेन, अनेन विषमचक्रवालाऽऽदिविष्कम्भमि-
रासः । अत एव वृत्तं, तच्च मोक्षकाऽऽदिष्वद् वनमपि स्यादत-
आह-वलयऽऽकारं मध्ये ऋषिरं यत् संस्थान तेन संस्थितम् ।
इदमेव शीतयति-मन्दरं पर्वत सर्वतः समन्तात् सपरिकृ-
त्य वेष्टयित्वा तिष्ठति । अथ मेरोर्बाह्विष्कम्भाऽऽदिमानमाह-
(णव जोयण इत्यादि) मेखलाविभागो हि गिरीणां बा-
ह्याभ्यन्तररूपं विष्कम्भद्वयं भवति, तत्र मेरौ बाह्यविष्कम्भो-
ऽयम्-नव योजनसहस्राणि नवशतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि
षट् चैकादश भागा योजनस्य । तथाहि-मेरोरुद्धमेकास्मिन्
योजने गते विष्कम्भसंबन्धो एकादशभागो योजनस्य गतो
लभ्यते इति प्रागुक्तं, ततोऽथ त्रिराशिकं यदि एकयोजना-
ऽऽरोहे मेरोरुपरि स्थापस्थापचयः सर्वत्रैकादशभागो यो-
जनस्यैको लभ्यते, ततः पञ्चाशतयोजनाऽऽरोहे कोऽपचयो
लभ्यते । लब्धानि ४५ योजनानि नृपे । एतत् समचतुर्भुज-
व्यासाद् दशयोजनसहस्ररूपात् लभ्यते, जात यथोक्तं मानम् ।
एतच्च नन्दनवनस्य बाहिः पूर्वापरयोहत्तरदक्षिणयोर्बा अत-
यो. संभवति, अतो नन्दनवनाद् बाह्विर्धित्वेन बाह्यो गिरिविष्क-
म्भः । तथा एकत्रिंशद्योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि एको-
नाशीत्यधिकानि, किञ्चिद्विशेषाधिकानि । इत्ययं बाह्यो गिरिष-
रिरयो, मेरुपरिधिरित्यर्थः । एमिति वाक्यासङ्कारे । अन्तर्गिरि-
विष्कम्भो नन्दनवनाद् बाह्यं यो गिरिधिरस्तारः सोऽष्टयोजनस-
हस्राणि नव च योजनशतानि चतुःपञ्चाशदधिकानि षट् च
एकादश भागा योजनस्येतावत्प्रमाणः । अथ च बाह्यगिरि-
विष्कम्भे सहस्रोने यथोक्तः स्यात् । तथा अष्टात्रिंशतियोजन-
सहस्राणि, त्रीणि च योजनशतानि षोडशाधिकानि, अष्ट चै-
कादश भागा योजनस्येतावत्प्रमाणोऽन्तर्गिरिपरिरय इति । ण-
मिति प्राग्वत् । अथात्र पञ्चावरवेदिकाऽऽद्याह-“ स णं एगाप
पञ्चम ” इत्यादि व्यक्तम् । अथात्र सिद्धायतनाऽऽदिब्रह्मव्यता-
मारभते-(मन्दरस्य णमित्यादि) मन्दरस्य पूर्वस्याम्, अत्र
नन्दने पञ्चाशद् योजनानि क्रमे महदेकं सिद्धायतनं प्रकृतम् ।
(एवमिति) भद्रशास्त्रवनानुसारेण चतसृषु विधु चत्वारि

सिद्धाऽऽयतनानि, विदिधु पुष्करिण्यः । तदेव प्रमाणं सिद्धाऽऽयत-
नानां पुष्करिणीनां च यद्गृहशाले उक्तम् । प्रासादावतंसकास्त-
थैव शकेशानयोर्वाक्याः, यथा भद्रशाले, दक्षिणदिक्सेवद-
विदिग्वातिनः । प्रासादाः शकस्य, तथोत्तरदिक्सेवदविदिग्-
वातिनस्तु ईशानेन्द्रस्य, तेनैव प्रमाणेन पञ्चयोजनशतोच्चत्वाऽऽदि-
नेति ॥ अत्र च पुष्करिणीनां नामानि सूत्रकाराभिरुक्तत्वाद्, त्रि-
विप्रमादाद्वा आदर्शेषु न दृश्यन्ते इति । तत्रैशान्यादिप्रासाद-
कमादिमानि नामानि दृष्टव्यानि पृथग्प्रणीतसत्रविचारतः-
नन्दोत्तरा १ नन्दा २ सुनन्दा ३ नन्दिवर्धना ४ । तथा नन्दिवेणा
१ अमोघा २ गोस्तूपा ३ सुदर्शना ४ । तथा सुजहा १ विशाला २
कुमुदा ३ पुण्णरीकली ४ । तथा विजया १ वैजयन्ती २ अपरा-
जिता ३ जयन्ती ४ इति । जं० ४ वक्र० १ स्था० (अत्र नन्दनाऽऽदी-
नि नव कृतानि 'कूड' शब्दे तृतीयजागे ६२२ पृष्ठे उक्तानि) त्रि-
रिकायां रैवताचलपर्वतस्य घने, अन्तः ५ वर्ग २ अ० । "तस्स णं
रेवयगस्स पव्वयस्स मदुरसामंते, एतथ णं शंदरायणे लामं उ-
ज्जाणे होत्था ।" नि० १ ध्रु० ५ वर्ग १ अ० । आ० ५० । अ०
म० । हा० । विजयपुरनगरस्य कोद्याने, विपा० ३ कु० ४ अ० ।

शंदणीपिया-नन्दनीपितृ-पुं० । भावस्तीनगरीवास्तवे स्वना-
मक्याते गृहपतौ, उपा० ।

तद्वृत्तम्-

एवं खलु जंभू ! तेणं कालेणं तेणं समणं मावत्थी
णयरी, कोट्टए चेइए, जियसत्तू राया । तत्थ एं सावत्थीए
णंदणीपिया णामं गाहावई परिवसइ । अहे चत्तारि दिग्ग-
कोडीओ णिहाणपउत्ता, शुद्धिपवित्थरपत्ताओ चत्तारि, व-
या दस गोसाइस्मिणं वणं, अस्मिणी जारिया ।
सामी ममोमदो, जहा आणंदो तहेव गिद्धिधम्मं पटिवज्जइ ।
सामी बहिया विहरइ । तए णं से णंदणीपिया समणो-
वासए जाए विहरइ, तए णं तस्स णंदणीपियस्स बहई
सीलव्वयणव्वयं० जाव जावेमाणस्स चौदस संवच्छा
वित्तिंका, तहेव जेहपुत्तं उवेइ । धम्मपणिसिं बीसं वासाइं
परिआयं पाउणिता अरुणमणिमाणे उववाए महाविदेइ
वासे सिज्जिहि ति । उपा० ए अ० । स्था० ।
आ० म० ।

शंदमाण-नन्दत्-त्रि० । सौख्यं पुञ्जाने, तं० ।

शंदराय-नन्दराज-पुं० । पाटलिपुत्रमहाराजे नन्दे, ती० ।

तद्वृत्तम्-

पाटलीनाम्ना पाटलिपुत्रं पत्तनमासीत् । असमकुसुमबहुवनया
च कुसुमपुरमित्यपि नाम कृतम् । तन्मध्ये श्रीनिमित्त्यं राजाऽका-
रि । तत्र पुरे गजाभ्यरथशालाप्रासादसौधप्राकारगोपुरपुण्यशा-
लासत्राऽऽगाररथ्ये चिरं राज्यं जैनधर्मे आपात्यबुद्धायितरन्द्रः ।
तस्मिन्नुपास्यपौषधेभ्योदोदायिमारकेण स्वर्गाऽऽतिथ्यं प्रापिते
तणिकासुतो मन्दः श्रीवीरमोक्षाच्च षष्टिबत्सयार्मतीतायां
क्रितिपतिरजनि । तदन्वये सप्त नन्दा नृपा जाताः ।
नवमनन्धे राजनि परमार्हकल्पकान्वयी शकटाब्धौ मन्त्रभूत् ।
तस्य पुत्रौ स्थूलजन्मश्रीयकौ, सप्त च पुत्र्यो यक्षावकृत्वाभू-

ताभूतदत्तासेनावेणारेणाऽऽख्याः क्रमादेकादिसप्ताऽऽचारभूत-
पात्रिन्योऽजनिषत् । तत्रैव पुरे कौशा देश्या, तज्जामिरुपकोशा
चानूताम् । तत्रैव च चाणिक्यः सचिवो मन्दं समूलमुन्मू-
ल्य मौर्यवंश्यं श्रीचन्द्रगुप्तं न्यधीविशद्विशां पतित्वे । त-
द्वशे तु बिन्दुसारोऽशोकश्रीः कुषाणसुनुस्त्रिणागमरताधिपः
परमार्हतोऽनार्यदेशेर्वापि प्रवर्त्तिताभ्रमणविहारः संप्रतिमहा-
राजध्याभवत् । मूलदेवः सकलकलाकलापज्ञो बलसाधवाहो
महाधनी, देवदत्ता च चाणिक्यं तत्रैव प्रागभवत् । समास्वानि-
वाचकः कौर्भीषणिगोत्रः पञ्चशतसंस्कृतप्रकरणप्रसिद्धः तत्रैव
तत्पार्याधिगमसूत्रं सभाष्यं व्यरचयत् । चतुरशीतिर्वांशालाभ्य
तत्रैव विदुषां परिताषाय पर्यणसिधुः । तत्रैव चोत्तरङ्गोत्स-
ङ्गितगगनाङ्गणा परिवहति महानदः गङ्गा, तस्यैव चोत्तरादिशि
विपुलं बालुकास्थलं नातिदूरे । यत्राऽऽकृष्ट कलकी, प्रातिपदाऽऽ-
चार्यप्रमुखसङ्घश्च सलिलप्लवाभिरुत्तरीता । तत्रैव च भविष्यत
कदिकर्तृपतिः । धर्मदत्ताजितशत्रुमघषोबाऽऽद्यश्च तद्वंश्याः । तत्रैव
च विद्यन्तेऽन्तर्निहितनन्दसत्कनकनवार्तिद्वयकोटयः पञ्च
स्तृपाः, येषु धनाशया श्रीलङ्कमण्यवतीसुरप्राणमत्तास्तान्पाक-
मतोपक्रमात् । ने च तत्सैन्योपप्लवायैवाकल्पन्त । तत्रैव विहृतष-
न्तः श्रीमच्छाहुमहागिरिसुहस्तिवज्रस्वाम्यादयो युगप्रवराऽऽग-
माः, विहरिष्यन्ति च प्रातिपदाऽऽचार्याऽऽद्यः । तत्रैव महाधनच-
नभ्रेष्टिनन्दना रुक्मिणी श्रीवज्रस्वामिने प्रतीयन्ती, प्रातिपद्य
तेन जगवता निर्दोषचूर्णानिना प्रव्राजिता । तत्रैव सुदर्शनभेष्टी
महेश्वरभयाराधया व्यन्तरीचूतया लूयस्तरमुपमर्गितोऽपि न
कोभमभवत् । तत्रैव स्थूलजन्ममहामुनिः षट्सप्ताऽऽहारपरः को-
शायाभिरशलायामुत्सादितमदक्षकार वर्षारात्रं चतुर्मासीम् ।
सिंहगुहावासिमुनिरपि तत्स्पर्किष्णुस्तत्रैव कोशया तदानीतर-
त्नकम्बलस्य बन्धनकाप्रक्षेपेण प्रतिबोध्य पुनश्चारुनरां चरण-
भिरमङ्गाकारितः । तत्रैव छादशाब्दे दुर्भिक्षे गच्छे देशान्तरं
प्रोषिते सति सुस्थिताऽऽचार्यश्रिण्यौ क्षुल्लकावश्यंकरणक्षाना-
कचक्षुषौ चन्द्रगुप्तनृपतिना सह बुभुजाते किमन्यपि दिनानि ।
तदनु गुरुप्रत्युपास्यज्ज्ञाद्विष्णुगुप्त एव तथोर्निर्भारमकरोत् । तत्रैव
श्रीवज्रस्वामी पौरुषीजनमनःसकोभरक्षणार्थं प्रथमदिने सा-
मान्यमेव रूपं विकृत्य, द्वितीयेऽङ्घ्रिं चाहो नास्य भगवतो गुणा-
नुरूपं रूपमिति देशनारसहृदयजनमुक्तात् संलापान् भुत्वा-
ऽनेकविधमान् महत्तमप्रतिरूपं रूपं विकुर्म्य सौवर्णसहस्रपत्रे
निषद्य देशानां विषया राजादिजनताममोदयत् । तस्यैव पुरस्य
मध्ये सप्रभावातिशया मानृषेवता आसन्, तदनुभावात् तत्पुरं
परैराग्रहवज्जिरपि न क्षतुं प्रहीतुमशक्तिः । चाणिक्यवचसोत्पा-
टिते पुनर्जनैर्मातृमण्डले गृहीतवातकौ चन्द्रगुप्तचाणक्यौ । एव-
माद्यनेकसंविधानकनिष्ठाने तत्र नगरेऽष्टादशसु विद्यासु स्मृतिषु
पुराणेषु च द्वाप्तसतौ कलासु भरतवात्स्यायनचाणिक्यसङ्कलं र-
त्नत्रयम्, मन्त्रतन्त्रयन्त्रविद्यासु रसबाधधानिर्धवादाजनगुटेका-
पावप्रक्षेपरत्नपरीक्षायास्तुविद्यास्त्रीगजाभ्यवृषभाऽऽदित्रयक्रोन्ध-
जासाऽऽदिग्रन्थेषु काव्येषु च नैपुण्यचणास्ते ने पुरुषाः प्रत्युषकीर्त-
नीयनामधेयाः । आर्यैरक्षितोऽपि हि चतुर्दशविद्यास्थानानि तत्रै-
वासीत्य दशपुरमागमत् । आद्यास्तु तत्रैवविधा वसन्ति स्म,
एके योजनसहस्रगमने यानि गजपदानि भवेयुस्तानि प्रत्येकं
स्वर्णसहस्रेण पूरयितुमीशते । अन्ये च तिलानामाढके प्रकटे
सुफलिते यावन्तस्तिष्ठः स्युः, तावन्ति हेमसहस्राणि विश्रुति
गृहेऽपरेऽनवधनामकाः प्रवरगिरिनदीप्रवाहपूरस्यैकदिनोत्पत्तेन

गणाङ्गनवनीतेन संवरं विरचय्य पयोरयं स्खलवितुमक्षमम् । अ-
न्यत्रमे वैकहेलाङ्गजात्यनवाकशोराणां समुद्रतैः स्कन्धकेसैः
पादलिपुत्रं समन्तावेष्टयितुमचेष्टम् । इतरे च शालिरन्नद्वयं
वेष्टमनि बिभर्षाम्भुः । तत्रैकः शालिनिजमिषशालिषीजप्र-
सुतिमान्, अन्यश्च गर्दभिकाशालियौ हूनलूनः पुनः पुनः फलति ।
ती० ३५ कल्प ।

शंदर्वई-नन्दवती-श्री० । भेणिकमहाराजभार्यायाम्, सा च
राजगृहे स्वनामवधाता वीरान्तिके प्रसजिता विंशतिवर्षपर्याया
सिद्धा । उपा० १ अ० । रतिकरपर्वते शक्रसामानिकानां द-
क्षिणदिक्स्थयां राजधान्याम्, श्री० ।

शंदसंहिया-नन्दसंहिता-श्री० । नन्दनिर्मितग्रन्थपद्धतौ, आ०
म० १ अ० १ खण्ड ।

शंदसिरी-नन्दश्री-श्री० । वाराणस्यां भद्रसेनजीर्णश्रेष्ठिनः
सुतायाम्, ती० । “वाणारसीर्षे काष्ठैः, पासे गोचारिभद्रसेनेय ।
शंदसिरी पञ्चमदह-रायगिहे सेणिए वीरे ” ॥ १ ॥
अत्रैव पुर्यां भद्रासनो जीर्णश्रेष्ठिः, तस्य प्रार्या नन्दा । तयोः
पुत्री नन्दश्रीश्चरहिता । अत्रैव कोष्ठके चैत्वे अन्यदा पार्श्व-
स्वामी समवासरन्, नन्दश्रीः प्राजाजीदु गोचारिपर्यायाशिश्य-
तयाऽर्पितः । सा च पूर्वमुग्रं विहाय पश्चादवसन्नीभूता हस्तपादा-
ऽऽद्यकालवत्, साध्वीभिर्षार्यमाणा तु विनकायां वसतौ स्थिता,
तदनालोच्य मृता क्षुब्धहिमवति पञ्चगृहे श्रीदेवी जङ्गे देवग-
णिका, भगवतः श्रीवीरस्य राजगृहे समवसुनस्यग्रे नाट्य-
विधिमपदर्श्य गता । अन्ये त्वाष्ट्रु-करिणीरूपेण वाननिसर्गम-
करोत, श्रेणिकेण तस्याः स्वरूपे पृष्टे भगवानास्वत् तस्याः
पूर्वजवावसन्नतावृत्तम् । ती० ३९ कल्प । आ० क० । आव० ।

शंदी-नन्दा-श्री० । उद्योतिषसङ्केतिते तिथिभेदे, तत्र प्रीतिपत्,
षष्ठी, एकादशी च नन्दा । अं० प्र० १० पादु० जं० सू० प्र० १० द०
प० । श्रीशान्तर्त्तजनस्य मातरि, प्रव० १३ द्वार । ति० । आव० ।
स० । स्थ० । वीरजिनस्तकस्य अचलभ्रातुर्नाम गणधरस्य
मातरि, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० चू० । श्रेणिकभार्या-
यामभयकुमारमातरि, नि० १ अ० १ वर्ग १ अ० । अनु० ।
सा च वेष्मनटनगरे कस्यचित् क्लृप्तधनस्य श्रेष्ठिनो दुहिताऽवि-
जनाऽऽहता श्रेणिकेन तत्र गत्वा परिणीता, क्रमेणाभयकुमारं
नाम पुत्रं जनितवती । तेन च वयःप्राप्तेन साकं राजगृहमाग-
ता श्रेणिकेन संमानिता राजभोगानुषसिषेवे । न० । (इति
‘उत्पत्तिया’ शब्दे द्वितीयभाग ८२७ पृष्ठे खुड्कोदाहरणा-
वसरे प्रत्यपादि)

तदनन्तरम्-

एवं खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं सपणं राय-
गिहे णयरे, गुणसिलए चेइए, सेणिए राया । वणओ ।
तस्स णं सेणियस्स रण्णो णंदा नामं देवी होत्था । वणओ ।
सामी समोसडे, परिसा णिग्गया, तवे णं सा णंदा देवी इ-
मीसे कइते लइडे समाणे इइतुइहा कोहुंविपपुरिसे सहावेति,
महावेतिचा जा णं जहा पजमावती० जाव एकारस अं-
गाइं अहिजित्ता वीसं वासाइं परियावं० जाव सिद्धा ।

अन्त० ९ वर्ग १ अ० । ज्ञा० । आ० म० । कल्प० ।
कौशाम्बीराजगृहानां कमन्त्रिणः सुगुप्तस्य जार्वायां शान्तीक-
राजमहिष्या मृगावस्थाः सख्याम्, तथा च सूर्यकोणस्थकुस्मा-
वाभिप्रहवन्तं वीरभनवन्तं प्रतिलाजयन्त्या, तद्वद्ग्रहणपराङ्मुखं
दृष्ट्वा अमिप्रहविशेषवानयामिति निश्चित्य मृगावतीद्वारा श-
तानाको राजोपाग्रहः । तदनु इधिवान्नजम्भुकपुत्रा वसुम-
त्वा धनश्रेष्ठिना पुत्रीत्वेन क्रीतवा चन्दनानाम्भ्या पुरितोऽग्नि-
प्रहः । आ० क० । आ० म० । (इति ‘वीर’ शब्दे वक्ष्यते)
वाणस्यां नन्दश्रीमातरि भद्रासनश्रेष्ठिभार्यायाम्, आ० चू०
११ अ० । ती० । आव० । तालफलाऽऽहतपुरुषजानिन्वां श्रे-
ष्ठ्यजदेवेन परिणीतायां बाहुवशीसुन्दरीनिमिथुनकमातरि,
आ० म० १ अ० १ खण्ड । वीरस्तवकपर्वतस्य त्रिती-
यनपत्नीकूटवास्तव्यायां विक्रुमायाम्, आ० म० १ अ० २
खण्ड । आ० क० । श्री० । ती० । स्थ० । जं० । उत्तरपौरस्ये
रतिकरपर्वते ईशानाग्रमाहिष्याः कृष्णराजराजधान्याम्, स्थ०
४ उ० २ उ० । ती० । जी० । आ० चू० । स्वनामप्रसिद्धायां
पुष्करिण्याम्, तत्र शाश्वतपुष्करिण्यः सर्वा अपि सामान्येन
नन्दैर्युच्यन्ते । विशेषेण तु-१ नन्दा २ नन्दोत्तरा ३ आनन्दा ४
नन्दिर्वर्धनेति चतस्रोऽञ्जनकपर्वतवर्णके वर्णिताः । स्था० ४
उ० ३ उ० । जी० । रा० । ज्ञा० । (राजगृहे नन्देन मणिकारश्रेष्ठिना
कारिताया नन्दायाः पुष्करिण्यः वर्णको ‘इड्डर’ शब्दे
वक्ष्यते) गावि, दे० ना० ४ वर्ग ।

शंदावत्त-नन्दार्थ-पुं० । प्रतिदिक्नवकोणके स्वस्तिके, जं० ३
षष्ठः । रा० । प्रज्ञा० । चतुरिन्ध्रजिवभेदे, जी० १ प्रति० ।

शंदि-नन्दि (नदी)-पुं० । श्री० । ‘दुनदि’ धातोः नुमि नन्दनं
नन्दिः । इषे, नन्दिहेतुत्वाद् ज्ञानपञ्चके, नन्दन्ति प्राणिनोऽनेना-
स्मिन् वेति नन्दिः । इत्ययः । ज्ञाते, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
अथ नन्दिरिति कः शब्दार्थः । उच्यते-‘दुनदि’ समृद्धौ इत्यस्य
धातोः “इदितो नुम०-” ॥ ७ । १ । ५८ ॥ इति नुमि विहिते नन्द-
नं नन्दिः, प्रमोदो हर्ष इत्यर्थः । नन्दिहेतुत्वाद् ज्ञानपञ्चकाभि-
चावकमध्ययनमपि नन्दिः । नन्दन्ति प्राणिनोऽनेनास्मिन् वेति
नन्दिः । इदमेव प्रस्तुतमध्ययनम् आशिषिलिङ्गत्वाद्याध्ययनेऽपि
वर्तमानस्य नन्दिशब्दस्य पुंस्त्वम् “इः सर्वधातुभ्यः” । इत्यौका-
दिक इः प्रत्ययः । अपरे तु नन्दीति पठन्ति, ते “इकृष्टादिभ्यः” इति
सुत्रादीकप्रत्ययं समानीय स्त्रीत्वेऽपि वर्त्तयन्ति । ततश्च “इतो-
ऽक्यर्थात्” ॥ २ । ४ । ३२ ॥ इति स्त्रीप्रत्ययः । स च नन्दिश्चतुर्धा । त-
द्यथा-नामनन्दिः, स्थापनानन्दिः, कृष्यनन्दिः, भावनन्दिश्च ।
तत्र नामनन्दिर्नस्य कस्यचिज्जीवस्याऽजीवस्य वा नन्दिश-
ब्दार्थरहितस्त्व नन्दिरिति नाम क्लिपते, स नाम्ना नन्दिर्नामन-
न्दिः । यद्वा-नामनामवतोरनेदोपधाराद् नाम आसौ नन्दिश्च ना-
मनन्दिः । नन्दिरिति नामवान् नामनन्दिः । तथा-सद्भाषमाश्रित्य
श्रेष्ठ्यकर्माऽऽदिषु, असद्भावं चाऽऽश्रित्याकृष्टराटकाऽऽदिषु भाष-
नन्दिर्मतः । साध्यादेर्वा आपना स स्थापनानन्दिः । अथवा द्वा-
दशविधतूर्यरूपकृष्यनन्दिस्थापना स्थापनानन्दिः । कृष्यन-
न्दिर्निधा-आगमतो, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतो नन्दिपदा-
र्थस्य ज्ञाना, तत्र आनुपपत्तः, अनुपयोगो कृष्यमिति वचनात् ।
नोआगमतस्तु त्रिधा । तद्यथा-कृशरीरकृष्यनन्दिः, भव्यशरीर-
कृष्यनन्दिः, कृशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यनन्दिश्च । तत्र य-

नन्दिपदार्थेऽस्मात्पगतजीवितस्य शरीरं सिद्धिस्तिलातन्नाऽऽवि-
गतं तद् भूतभावात्तया कृशरीरव्ययनम्भिः । वस्तु बाह्यको ने-
दानीं नन्दिशब्दार्थमवबुध्यते, अथ चावश्यमावय्यां तेनैव
शरीरसमुद्भवेण जोत्स्यते, स भाविभावनिबन्धनत्वाद् भव्य-
शरीरकल्पनान्दिः । इह हि बहू भूतभाव, भाविभाव वा वस्तु,
तद् यथाक्रमं विवक्षितजन्तुभाविजावापेक्षया कल्पमिति तत्त्व-
वेदिनां प्रसिद्धिमुपागमत् । उक्तं च-“ भूतस्य प्राविनो प्रावाः,
भावस्य हि कारणं तु यद्वोके । तद् प्रत्यं तत्त्वकैः, सचेतना-
चेतनं कथितम् ” ॥ १ ॥ कृशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तस्तु क-
ल्पनान्दिः क्रियाविशिष्टो चादृशविधतूर्यसमुदायः । उक्तं च-
“ दम्बे तूरसमुदायो । ” तानि च द्वादशविधतूर्याण्यमूनि-
“ प्रभा १ मुकुट २ मङ्गल, ३ कदम्ब ४ ऊर्ध्वरि ५ हुडक ६
कंसास्त्रा ७ । काहल ८ तस्त्रिमा ९ बंसो १०, संको ११ प-
णवो १२ य बारममो ” ॥ १ ॥ भावनन्दिर्दिधा-आगमतो, नोआ-
गमतश्च । तन्नाऽऽगमतो नन्दिपदार्थस्य ज्ञाता, तत्र चोपयुक्तः,
“उपयोगो भावनिकृपः” इतिवचनात् । नोआगमतः पञ्चप्रकारो-
ज्ञानसमुदायः, “ प्रावस्मि य पंच नाखाह ” इति वचनात् । न० ।
अथवा पञ्चप्रकारज्ञानस्वरूपमात्रप्रतिपादकोऽव्ययनविशेषो भा-
वनन्दिः, नोशब्दस्यैकदेशवाचित्वात्, अस्य चाव्ययनस्य
सर्वभूतैकदेशत्वात् । तथाहि-अयमव्ययनविशेषः सर्व-
भूताव्ययनरूपा वर्तते, तत एकदेशः । अत एव जायं
सर्वभूतस्वरूपाऽऽरम्भेषु सकलप्रत्यूहनिवृत्तये मङ्गलार्थ-
माहो तत्त्ववेदिभिरभिधीयते । न० । पा० । विशेष० ।
तदुक्तम्-“ नदी च वृक्षदम्बे, संखबारसगतूरसंघातो । प्राव-
स्मि नाणपणगं, पञ्चविंशत्वं च तं दुविहं ॥ १ ॥ ” वृ० १ उ० ।
“ गंदी य मंगलछा, पंचग दुग तिग दुगे च चोहसप । अंग-
गयमणंगण, का तत्त पकवणा पगत ॥ २ ॥ ” इति वक्तव्यार्थेन
प्रतिज्ञायाऽऽह कल्पकारः-

नंदी मंगलहेतु, न यावि सा मंगला हि वरिस्ता ।

कज्जानिहपनेपा, अपुदो य पुदो य जह सिद्धा ॥१॥

नन्दिर्ज्ञानपञ्चकूपो, मङ्गलहेतुर्मङ्गलनिमित्तं वक्तव्यः । आह-
यदि मङ्गलनिमित्तं नन्दिर्धक्तव्यः, ततः स मङ्गलावेकान्तेन भिन्नः
प्राप्तः, अन्यथा तदुत्पादननिमित्तं तस्योपादानमिति व्यवहारानुप-
पत्तेः । उपादानं हि तस्य सिद्धस्य सतो भवति, उत्पाद्यं चाद्या-
प्यसिद्धं, ततः कथमनयोरज्ज्ञेयः, किं तु ज्ञेय एव ? तत आह-न
चापि स नन्दिर्मङ्गलाद् व्यतिरिक्तः, अपिशब्दाद्व्यतिरिक्तोऽपि
स्यात्, व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्त इत्यर्थः । कथमेतत् भवेय-
मिति चेत् ? अत आह-(कज्जेत्यादि) यथा कार्वाणमिलाप्यके-
यानि कारणाभिलापज्ञानेभ्यः पृथक्त्वापृथक्त्वसिद्धानि, तथा न-
न्देर्मङ्गलमपि । तथाहि-कार्यं पटः, कारणं तन्तवः । तत्र तन्तव
एव पुरुषव्यापारमपेक्ष्य तानिक्लानभावेन परिणममानाः प-
टकार्यरूपतया परिणमन्ते, तेषु च तथा परिणतेषु सत्सु न
कार्यकारणयोजेयः, किं त्वमेव । एवमिहापि नन्दिर्ज्ञानपञ्च-
काभिधानरूप उच्चरोच्चरशुजाव्यवसायविशेषसंभवसम्यपेक्ष-
शरतमभावेन परिणममानो श्रद्धितताधिगतिलक्षणमङ्गलरूपत-
या परिणमते इति नन्दिर्मङ्गलयोरभेदः, आर्वाणां त्ववस्था-
मपेक्ष्य भेदः । यथा-तन्तुभ्यः पटस्य, तथा अभिलापज्ञानेन
कदाचिदभिलाप्यस्याभिलाप्यमानसोच्यते, अभिलपनमभिला-

प इति व्युत्पत्तेः । कदाचित्तद्वाचकशब्दः, अभिलाप्यते वस्त्व-
ज्जिलाप्यमनेनेति व्युत्पादनात् । तत्र यदा अभिलाप्यमानतो-
च्यते, तदाऽभिलाप्याज्जिलापकयोरभेदो, धर्मधर्मिभावात् । यदा
तु तद्वाचकशब्दः, तदा भेदः, शब्दार्थयोर्मिच्छदेशत्वाद्भिन्नस्व-
रूपत्वात् । ज्ञानशब्दोऽपि कदाचिद् ज्ञेयस्य ज्ञानमत्तोच्यते,
ज्ञानिज्ञानमिति जावे व्युत्पादनात् । कदाचिदात्मधर्मो, ज्ञायते-
ऽनेनेति ज्ञानमिति करणे व्युत्पत्तेः । तत्र यदा ज्ञायमानता, तदा
ज्ञानज्ञेययोरभेदो, धर्मधर्मिभावात् । यदा त्वात्मधर्मः, तदा भेदो,
भिन्नस्वरूपत्वात् । एवमिहापि नन्दिशब्दो यदा भाववचनो
नन्दनं नन्दिरिति, तदा नन्दनं समृद्धीजननं वाञ्छितस्याधिग-
तिरिक्लनपर्यन्तरं, मङ्गलमपि चैवस्वरूपमिति परस्परमभेदः ।
यदा तु प्राचीनावस्थामपेक्ष्य करणसाधनो नन्दिशब्दो, नन्दते-
ऽनेनेति नन्दिरिति, तदा भेदः, कालजेदेन जेदादिति । वृ० १
उ० । आ० चू० । नमस्कारत्रयरूपे मङ्गले, वृ० २ अधि० ।
विशे० । भावकभाविकाणां नन्दीसूत्रभावणं “ नाणं पंचविहं
पणसत् ” इत्यादिरूप, नमस्कारत्रयरूपं वा क्रियते ? इति
प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र भावकभाविकाणां नन्दीसूत्रं नमस्कारत्रय-
रूपं भाव्यते इति । ३१ प्र० । ही० ४ प्रका० ।

साम्प्रतं पञ्चमः-

अङ्गकअमोहविहृणिय-सुहबोहा केइ धम्ममगणिता ।

कारेति नंदिपाई, सद्दीणं संजईहितो ॥ १ ॥

अतिगुरुकमोहविहृणितशुभवोधा सुहृत्तरमूढताकम्पितप्रधा-
नमतयः, केचनैके, धर्मे क्लाम्बादिकम्, अगणयन्तस्तिर-
स्कुवाणाः, कारयन्ति विधापयन्ति, नन्पादिकं, मकारो-
ऽत्र प्राकृतप्रभवः । आदिशब्दास्त्रिविकानुष्ठानाऽऽदिप्रहः ।
तत्र नन्दिपदानाऽऽदिषु समयप्रतीतो विधिः, आर्वाणां आ-
विकाणां, (संजईहितो सि) संयतिनीभ्यो अनिनीभ्यः स-
काशात् । ‘ हितो सि ’ पञ्चम्याः स्थाने निर्देशः, “ उहितो-
लोपास्तस्यातः पञ्चम्याः ” ॥ इति प्राकृतेन । स च दर्शित एव ।
अयमभिप्रायः-स्वयं विहारं व्रजन्तोऽन्येषु त्वाचार्येषु बहु-
भूताऽऽदिषु विद्यमानेषु विज्ञार्थिकाभिः भाविकाणां नन्पादि
कारयन्ति । यदि पुनरेकोऽप्याचार्यस्तत्र भवति, ततः सामाचा-
र्या अविरुद्धमपि जवेदिति गाथाऽर्थः ॥ १ ॥

एतस्यापि आगमसंवाङ्मूर्त्यकप्रतिषेधपूर्व जीवोपदेशमाह-

आरेण अज्जरविखय-इच्छाईवपणओ न तं जुत्तं ।

रागहोसविमुक्को, रे जीव । ताहं पि मा मुज्झ ॥२॥

(आरेणेति) अर्वाक्, ‘ आरोवणं पच्छित्तदाणं चेति ’ इदं,
सुबोधं च । अयमभिप्रायः-निगोदजीवविचारार्थाऽऽयातदेवन्व-
न्दिताऽऽयंरतिताऽऽचार्यात् पूर्व सामायिकाऽऽदिषु आर्थिकाणा-
मनुष्ठा, अर्वाक् पुनर्नास्ति । सामायिकाऽऽदिकं च नन्दिपूर्वकं
क्रियते, अतस्तत्प्रतिषेधोऽपि प्रतिषिद्धं बोद्धव्यम् । अतो
नेति निषेधे, सुक्तं भगवतम् । रागहोसविमुक्कोऽजिष्णुक्रमस्वर-
हितो, जीव ! इत्यामन्त्रणे, तत्रापि नन्पादिकरणेऽपि, न केचन
पूर्वोक्तेषु, इत्यपिशब्दार्थः । मेति निषेधे, मुख्यस्थ मोहं विधेदी-
ति गाथाऽर्थः । समाप्तोऽयमर्थिकानां नन्वक्तव्यताऽऽशयः पञ्चमः
साध्वीनां पाठः । जीवा० ५ अधि० ।

अन्वतोर्वाकः कश्चिद्यदि तुर्यव्रतमुच्चारयति, तदा किं

नन्दिं विनाऽप्युच्चारयति, सत नन्दिसहितमेव !, इति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्रान्यनीर्थाः कश्चित्प्रत्ययमुच्चारयति, तदा नन्दिं विनाऽपि उच्चार्यते, तदाभित्य निषेधः कोऽपि ज्ञातो नास्तीति । ३६ प्र० । ६० ४ प्रका० । तपःसंयमयोगानां स्फूर्तिः, वृ० १ उ० ।

नंदंति जेण तवसं-जपेसु नेव य दर सि खिज्जंति ।

जायंति न दीणा वा, नंदी अ ततो सपयसभा ।।

येन हृदयेणाभ्यवहतेन तपःसंयमयोर्नन्दिः समाधिमनुभवस्ति, तन्नन्दिः । तथा येन हृदयेणोपपत्तेन नैव (दर सि) इत खिद्यन्ते, न कुर्यामभयनीत्यर्थः, तन्नन्दिः । अथ वा येनोपयुक्तेन न दीना जायन्ते, तदापि निरुक्तिवशात्तन्निः । अत्र पाठान्तरम्-(जायंति नन्दिं वा यति) नन्दिः ज्ञानदर्शनचरित्राऽऽत्मिकया समुत्थया युक्ताः साधवो यतस्तेन हृदयेण जायन्ते, ततस्तस्य नन्दिरिति समयसङ्गा आगमपरिभाषा । वृ० १ उ० । नि० चू० । नन्दन नन्दिः । आनन्दे, स्वा० ५ उ० २ उ० । प्रमोदे, आ० १ भु० ३ अ० २ उ० । मनस्तुष्टौ, आ० १ भु० ३ अ० ६ उ० । समृद्धौ, ध० २ अधि० अनु० । "सिद्धे नो पयसो नमो जिणमप, नदी सया सजमे" । आ० चू० ५ अ० । गौणमोहनीयकर्मणि, स० ५१ सम० । द्वादशतूर्याणां घोषे, उत्त० ११ अ० । ज्ञा० । ध० । ज० । प्रश्न० । पञ्चा० । औ० । वृत्तभेदे, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

नन्दिन्-पुं० । महेश्वराऽऽलम्ब्यन्तरस्य शिष्ये, आ० चू० ४ अ० । आ० क० । आ० ० ।

णंदिअ-त० । देशी-सिंहस्ते, दे० ना० ४ वर्ग ।

णंदिक्ख-पु० । देशी-सिंहस्ते, दे० ना० ४ वर्ग ।

णंदिगर-नन्दिकर-त्रि० । वृद्धिकरे, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

णंदिगाम-नन्दिग्राम-पुं० । मङ्गलावतीविजये स्वनामक्याते ग्रामे, आ० चू० १ अ० । आ० म० । मगधदेशान्तर्गते ग्रामे, यत्र जातो नन्दिषेणो गौतमपुत्रः पित्रोर्मृतयोर्दीक्षां जगृहे । आ० क० । आ० व० । वीरजगत्पितृमित्रनन्दीवासस्थानग्रामे, आ० म० १ अ० २ आ० । आ० चू० ।

णंदिघोस-नन्दिघोष-पुं० । द्वादशविधतूर्यमिनादे, नं० । रा० । ज्ञा० । नन्दीसदृशघोषकारके, तं० । उ० ।

णंदिचुसग-नन्दिचूर्णक-त० । कल्पसयोगनिष्पादितोष्ठप्रकणचूर्णे, सूत्र० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

णंदिज-नन्दीय-त० । स्थावरावायरोहणाभिर्गतस्य उद्देहगणस्य पञ्चमे कुक्षे, कल्प० ८ कण ।

णंदिउजपाण-नन्दमान-त्रि० । जय जय नन्देति समृद्धिमुपनीयमाने, औ० ।

णंदिणी-नन्दिनी-स्त्री० । नन्दयति नन्द-णिनिः । वसिष्ठधेनौ, सुतावाम, उमायां, गङ्गायां, नन्दरि, व्यादिमातरि, रेणुकौष-धौ च । वाच० । पार्श्वनाथस्य प्रथमभाविकायाम्, आ० चू० १ अ० । गवि, दे० ना० ४ वर्ग ।

णंदि-नन्दित-त्रि० । हृष्टे, कृषिते च । प्रश्न० २ आ० ५ द्वार ।

णंदि-नन्दितूर्य-त० । युगपद् वाद्यमाने द्वादशावधतूर्यसमुदाये, वृ० १ उ० । आ० ० ।

णंदिपिण्ड-नन्दिपिण्ड-त्रि० । फुल्लिकायुक्ते, ज्यो० २ पादु० ।

णंदिपुर-नन्दिपुर-त० । शारिफत्यक्षेत्राजधान्याम्, प्रश्न० २ उ० ५ द्वार । प्रश्न० । नन्दिपुरनगराजस्य मित्राभिधानस्य आका नाम महानसिकोऽनुत्त । स्वा० १ उ० ।

णंदिफल-नन्दिफल-त० । नन्दिशृङ्गाभिधानतरुफले, तदुदाहरणप्रतिपादके तृतीये ज्ञाताऽन्वयेने, ज्ञा० १ भु० १ अ० । आ० चू० । स० । आ० ० । प्रश्न० ।

नन्दिफलोदाहरणं चेत्यम्-

एवं खलु जंबू ! तेणं कांक्षेणं तेणं समणं चंपा नामं न-परि होत्था, पुसज्जे चेइए, जितमत्तू राया । तत्थ णं चंपाए नगरीए धम्मे नामं सत्थवाहे होत्था । अट्ठे० जाव अवरि-चृए । तीसे णं चंपाए णयरीए उत्तरपुरच्छिमे दिस्सिजाए अट्ठिच्छत्ता नामं नयरी होत्था रिच्छित्थियसमिद्धा, वसुओ । तत्थ णं अट्ठिच्छत्ताए नयरीए कणगकेऊ नामं राया होत्था, महया वसुओ । तेणं तस्स धम्मस्स सत्थवाहस्स अन्नदा क-याइ पुज्जरत्तावरत्तकालसमयंसि इमे एयास्सं अत्थिए चित्ति-ए पत्थिए मणोगणं मंक्खे समुत्पज्जित्था-सेयं खलु मम विपुलं पणितं अंरुमायाए अट्ठिच्छत्तिं नगरिं वाणिज्जाए गमेत्तए एवं संपेहेइ, गणिमं च० ४ चउव्विहं भंरं गेहति, गेहतित्ता सगकीसागदं सज्जेति, सगकीसागदं भेरति, कोकुंविपुरिमे सहावेइ, महावेइत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं तुज्जे देवाणुप्प-ए ! चंपाए नगरीए सिंघाडगं जाव पेइसु एवं खलु देवाणु-प्पिए ! धम्मे सत्थवाहे विउलं पणियं गहाय इच्छति अट्ठिच्छ-त्तनगरिं वाणिज्जाए गमेत्तए । तं जे णं देवाणुप्पिया ! चरए वा चीरिए वा चम्मखंरिए वा भिक्खुंमे वा पंढरागे वा गो-तमे वा गोव्वतिए वा गिहधम्मे वा धम्मचित्ते वा अविस्-रुव्विरुव्वुत्तसावगरत्तपदानगंथपभित्थियपामंमे वा गिह-त्ये वा धम्मेण सद्धिं अट्ठिच्छत्तिं नगरिं गच्छति, तस्म णं धम्मे अत्तगस्म उत्तगं दलयइ, अवाहस्म बाहणं दल-यति, अकुंमियस्म कुंमियं दलयति, अपत्थयणस्स पत्थय-णं दलयति, अपक्खेवस्स पक्खेवगं दलयति, अंतरा वि य से पदियस्म वा भग्गलुग्गमाइज्जं दलयति, सुहं सुहेण य अट्ठिच्छत्तिं संपावेइ ति कइ दोव्वेपि तच्चं पि घोमेह, गो-सेतित्ता मम एयमाणत्थियं पच्चप्पिएह । तए णं ते कोहुं-वियपुरिमा० जाव एवं वयासी-इदि ! णिसुणंत भवंते ! चंपाणगरी वत्थव्वा, बहवे चरगं जाव पच्चप्पिणिंति । तए णं ते कोकुंविपुरिसाणं अंतिए सोच्चा चंपाए बहवे चर० जाव गिट्ठित्था जेणेव धम्मे सत्थवाहे तेणेव उ-वागच्छति । तए णं धम्मे सत्थवाहे तेसि चरगाण य० जाव गिट्ठियाण य अत्तगस्स उत्तं दलयति० जाव पत्थयणं दलानि, दलानित्ता एवं वयासी-गच्छइ

खं तुमे देवाणुप्पिया ! चंपाए नगरीए बहिया अणु-
ज्जाणंमि मम पादलाभेमाणा पदिसाजेमाणा चिद्धह ।
तए णं ते चरगा य धोणेणं सत्यवाहेणं एवं वृत्ता स-
माणां जाव चिद्धंति । तए णं ते धस्से सत्यवाहे सो-
हणंसि तिहिकरणकस्वत्तंसि विउत्तं असणं पाणं
खाइमं साइमं उवक्खवावेइ, उवक्खवावेइत्ता पित्तं आमं-
तेति, जोयणा भोयावेति, भोयावेतिता आपुच्छति, मगदीसा-
गमं जोयावेति, जोयावेतिता चंपाए नगरीए निगच्छति, णा-
तिविगिट्ठेहिं अच्चाहिं वसमाणे २ सुहेहिं वमट्ठिपाय-
रासीहिं अंगजणवयं मज्जं मज्जेणं जेणेव देसगगे, तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता मगदीसागमं भोयावेति, मत्थ-
निवेसं करेइ, कोरुंविपपुरिमे सहावेति, सहावेइत्ता एवं वयइ-
तुज्जे णं देवाणुप्पिया ! मम सत्यनिवेसंमि महया मह-
या सह उग्योमेमाणा एवं वयइ-एवं खत्तु देवाणुप्पिया !
इमंमि आगमियाए छिन्नावायाए दीहमच्चाए अवीए
बहुमज्जदेसजाए बहवे णंदिकला णामं रुक्खा पक्षत्ता
किएहां जाव पत्तिया पुप्फिया फलिया हरियारिज्जमा-
णा सिरीए अईव २ उवसोजेमाणा चिद्धंति, मणुष्सा व-
स्सेणं जाव मणुष्सा फामेणं, मणुष्सा छाया, ते जो णं
देवाणुप्पिया ! तस्मिं णंदिकलाणं रुक्खाणं मूलाणि वा
कंदतयपत्तपुप्फफलवीयाणि वा हरियाणि वा आहारेइ,
जायाए वा बीसमति, तस्म णं आवाए भइए जवति,
ततो उ पच्चा परिणममाणा अकाले चैव जीवियाओ
ववरोवेति । तं मा णं देवाणुप्पिया ! केइ तेमि नंदिकलाणं
मूलाणि वा० जाव जायाए मा बीसमत्त, मा णं सेविष अ-
काळे चैव जीवियाओ ववरोविज्जति, तुम्भे णं देवाणुप्पिए !
अस्सेसि रुक्खाणं मूलाणि य० जाव हरियाणि य आहा-
रेइ, जायासु बीसमत्त ति घोसेणं घोसहं जाव पच्चप्पिणंति ।
तए णं धस्से सत्यवाहे मगदी सागमं जोएत्ता जेणेव णंदिकला
रुक्खा, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तस्मिं णंदिकलाणं
अदूरसापंते सत्यनिवेसं करेति, दोच्चं पि कोरुंविपपुरिमे
सहावेति, सहावेइत्ता एवं वयइ-तुज्जे णं देवाणुप्पिए ! मम
सत्यनिवेसंसि उग्योमेमाणा २ एवं वयइ-एए णं देवाणुप्पिए !
ते णंदिकला किएहां जाव मणुष्सा छायाए, ते जो णं
देवाणुप्पिए ! एमिं णंदिकलाणं रुक्खाणं मूलाणि वा
कंदपुप्फतयपत्तफल० जाव अकाळे चैव जीवियाओ वव-
रोवेति । तं मा णं तुम्भे बीसमत्त, मा णं अकाळे जाव जीविया-
ओ ववरोविस्सह । अस्सेसि रुक्खाणं मूलाणि य० जाव बीस-
मत्त ति केइ घोसेणं पच्चप्पिणंति । तत्थ णं अप्पेगइया
पुरिसा धस्स सत्यवाहस्स एयमट्ठं सदहंति० जाव रो-

यंति, एयमट्ठं सदहमाणा रोपमाणा तस्मिं णंदिकलाणं
वुरेणं परिहरमाणा, अस्सेसि रुक्खाणं मूलाणि य० जाव
बीसमंति ; तस्मिं णं आवाए नो जइए जवति, ततो
पच्चा परिणममाणा २ सुहस्सत्ताए य जूजो २ परिणमं-
ति । एवमेव समणाउसो ! जो अमहं निगंथो वा
निगंथी वा० जाव पंचसु कामगुणेसु नो सज्जति, नो र-
ज्जति, से णं इहजवे चैव बहूणं समणाणं समणीणं
णिगंथाणं णिगंथीणं अज्जणिज्जे परलोए नो आगच्छ-
नि० जाव बीसीवतिस्सति, जहा वा ते पुरिसा । तत्थ णं अप्पे-
गइया पुरिसा धस्स एयमट्ठं नो सदहंति, धस्स
एयमट्ठं असदहमाणा जेणेव ते णंदिकला, तेणेव उवाग-
च्छंति, तस्मिं णंदिकलाणं मूलाणि य० जाव बीसमंति,
तेमिं णं आवाए भइए जवति, ततो पच्चा परिणममाणा०
जाव ववरोवेति । एवमेव समणाउसो ! जो अमहं निगं-
थो वा निगंथी वा पवइए पंचसु कामगुणेसु सज्जति०
जाव अणुपरियट्ठिस्सति, जहा व ते पुरिसा । तए णं मे धस्से
मगदीसागमं जोयावेति, जेणेव अहइत्ता नगरी, तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अहइत्ताए नगरीए बहिया
अग्गोज्जाणंमि सत्यनिवेसं करेति, मगदीसागमं भोयावेति ।
तए णं से धाणे सत्यवाहे महत्थे रायारिहं पाहुं
गिएहेति, बहूहिं पुरिसेहिं सस्मिं संपरिवुदे अहइत्त-
णगरस्स मज्जं मज्जेणं अणुप्पविस्सति, जेणेव कणगकेळ
राया तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतिता करयत्तं० जाव
वच्चावेति, वच्चावेतिता तं महयं पाहुं उवाणेति । तए णं
से कणगकेळ राया इत्तुत्तुत्तुधएणस्स सत्यवाहस्स तं मह-
त्थं० ३ जाव पच्चिच्छति, धाणं सत्यवाहं सकारेति, सका-
रेतिता संमाणेति, संमाणेतिता उस्सकं वियरति, वियर-
तिता पच्चिसज्जेति, पच्चिसज्जेतिता भंदाविणिमयं करोति,
करोतिता पच्चिजं गिएहति, सुहं सुहेणं जेणेव चंपा नग-
री तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतिता पित्तणातिअजिमम-
सागए विउत्ताइं माणुस्समाइं जोग० जाव विहरति । तेणं
कामेणं तेणं ममएणं येरागमाणं, धस्से धम्मं सोच्चा जि-
ट्ठपुत्ते कुरुंवे उवेत्ता पच्चइए सामाडयमाइयाइं एकारमंगाइं
बहूणि वासाणि सामण्यमासियाए अस्सयेरेसु देवलोगे-
सु देवत्ताए उववस्से महाविदेहे वासे सिज्जिहति ।

अधुना पञ्चदशं विप्रियते, अस्य चैवं पूर्वेण सह संबन्धः-
पूर्वस्मिन्नपमाननाद्विषयत्वात् प्रातर्पादितः, इह तु जिनोपदे-
शान् । तत्र च आत्यर्थप्रार्तिः, तदभावे त्वनर्थप्रार्तिरभिधीयते,
इत्येवं संबन्धमिदं सर्वं सुगमं, नवरं (अथ वेत्यादि) तत्र च
इको धाटिमिहाचरः, खोरिको रथपातितत्वीवरपरिधानः, खी-
वरोपकरण इत्यन्ते । समस्तैरुक्तमर्थपरिधानः, समोप-

करण इति चान्ये । जिह्वोष्मो भिक्षाभोजी, सुगतशासनस्य इत्य-
स्ये । पाण्डुरागः दौषः । गौतमः-लघुतराक्षमाद्याचर्चिनविचित्रपा-
दपतनाऽऽदिशिक्षाकलापवत्प्रतिबुधभक्तोपायतः कणभिक्षाप्रा-
ह । गोपनिकः-गोचर्याऽनुकारी । उक्तं च-"गावोहिं समं निगम-
पथे सडाणाऽऽमणाऽ पकरिति । भुजंति जहा गावो, तिरिक्कवा-
स विजायिता ॥ १ ॥ " गृहधर्मा गृहस्थधर्म एव भेदानि-
त्यभिसेधाय तद्यथोक्तकारी । धर्मचिन्तको धर्मसंहितापरि-
ज्ञानवान् । मभासद अविहृष्टो वैनयिकः । उक्तं च-" अविह-
को विनयकारी, देवाङ्ग य पराए भसीए । जह वेसियायण-
सुओ. एवं असे वि नायथा ॥ १ ॥ " विहृष्टोऽक्रियावादी, पर-
बोक्तानन्युपगमात् सर्वथादिन्यो विहृष्ट एव । वृहस्तापस, प्र-
थममुपकृताप्रापो वृहत्काले च दीक्षाप्रतिपत्तेः । भावको आ-
श्रयः । अन्ये तु वृहत्भावक इति व्यावृत्ते । स च ब्राह्मण एव ।
रक्तपटः परिष्ठाजकः । निर्ग्रन्थः साधुः । प्रभृतिप्रदणात् कपिता-
ऽऽदिपरिग्रह इति । (पर्ययखंति) पर्ययद्वयं शब्दत्वं (पक्षेव
ति) अक्षेपये त्रुटितसंबन्धस्य संबन्धपूर्णं द्रव्यं प्रक्षेपकः । (प-
दिपस्स सि) बाहनात्पतितस्य, रोगे वा पतितस्य (जगद्गुमा-
स्स सि) बाहनात्स्वल्पनात्पतने जगत्स्य, कणस्य च जीर्णतां
गतस्येत्यर्थः । "हृदि सि" आमन्त्रणे । (नार्विगिहंदि अस्मादि
ति) नातिविकृष्टेपु नातिदीर्घेऽथवा प्रयाणकर्मणो वसन्
हृत्पुनःकुलैर्बन्धमतिप्रातराश्रावान्स्थानैः, प्रातर्नोजनकालैश्चे-
त्यर्थः । 'देसगं ति' देशान्तम् । इहोपनयस्तत्राभिहित एव ।

विशेषतः पुनरेवं तं प्रातिपादयन्ति-

" चंपा इव मणुयगती, धनो एव भवति जिहो वयकरसो ।
अतिष्ठत्तानधरिसम, इह निश्वाण मुण्येयव्व ॥ १ ॥
चोसणया इव तिथि-करस्स सिवमग्गदेसणमणभं ।
चरगादणो एव इत्थं, सिवसुदकामा जिया बहवे ॥ २ ॥
नदिफलाऽ एव इह, सिवपदपरिवध्मगाण विसयाओ ।
तस्समखणा उ मरणं, जह तह विमपहिं ससारो ॥ ३ ॥
तव्वज्जणेण जह इ-उपुरगमो विसयवज्जणेण तहा ।
परमाण्णिबधण-सिवपुरगमणं मुण्येयव्व " ॥ ४ ॥ का० १
अ० १५ अ० ।

शब्दिवदण-नन्दिर्वर्धन-पुं० । गौतमस्वामिप्रतिष्ठितस्य ब्रह्मवा-
गतस्य चन्द्रप्रज्ञस्य पूजकं, ती० ४३ कण्ठ । पाण्डवस्थापिते
मृतकुण्डप्राप्ते महावीरस्वामिनो ज्येष्ठप्रातरि, चेटकराजसुता-
या, जेष्ठाणास्वसुः ज्येष्ठायाः पत्न्यौ, मा० चू० ४ अ० । कण्ठ० । आ०
म० । आच० । आचा० । लोकौत्तरतीत्या कार्तिकमासे, कण्ठ०
६ कण्ठ । नन्दिणेणमुनेर्गुरौ, आ० चू० ४ अ० । आच० ।
मथुरायां श्रीहामराजपुत्रे, विषा० ।

तत्कथा-

एवं खत्रु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं समणं महुरा णयरी,
जंदिरे उज्जाणे, मुदरिमणे जखवे, भिरिदामे राया, बंधु-
मिरी नारिया, पुत्ते णंदिबदणे णामं कुमारे अहीणं जाव
जुवराया । तस्म णं सिरिदामस्स सुबंधू णामं अपच्चे होत्था,
सामंदरुभेय० । तस्म णं सुबंधुस्स अपच्चस्स बहुमिती पुत्ते
णामं दारण होत्था, अहीण० । तस्म णं सिरिदामस्स रणो
चिच्चे णामं अलंकारिण होत्था । सिरिदामस्स रणो चिच्चे

बहुविहं अलंकारियकम्मं करेमाणे सव्वह्माणेसु सव्वभूमि-
यासु य अंतरे य दिखवियारे यावि होत्था । तेणं कालेणं
तेणं समणं सामी ममोसदे, परिमा राया य णिगगओ० जाव
गया । तेणं काळेणं तेणं समणं समणस्स जेहे० जाव राय-
पगं ओगादे, तहेव इत्थी आसे पुरिसे । तेसि च णं पुरि-
साणं मज्झमं पगं पुरिसं पासइ० जाव णरणा-
रीमंपरिवुदं । तए णं तं पुरिसं रायपुरिसा चच्चरंसि
तत्तंसि अओमयंसि समजोइयंसि सिहासणसि णि-
वेमावेड । तयाणंतरं च णं पुरिणं मज्झमं बहूहिं
अयकलसेहिं तत्तेहिं समजोइज्जणहिं अप्पेगइयाणं तंबभिरि-
एहिं, अप्पेगइयाणं तजयभरिएहिं, अप्पेगइयाणं सीमगभ-
रिएहिं, अप्पेगइयाणं कलभरिएहिं, अप्पेगइयाणं स्वा-
रतेज्जजरिएहिं, महया महया रायाभिमेणं अभिमिचइ । त-
याणंतरं च णं तत्तअउमयं समजोइज्जयं अउमयसंकायं ग-
हाय हारं पिणद्धइ । तयाणंतरं च णं हारं अद्धारं० जाव पटं
मउदं चिंता तहेव० जाव वागरेड । एवं खत्रु गोयमा ! तेणं
काळेणं तेणं समणं जेहेव जंबुदीवे दीवे नारहे बासे सीह-
पुरे णामं णयरे होत्था रिच्छन्थि० । तत्थ णं सीहपुरे
मीहग्गे णामं राया । तस्म णं मीहरदस्म रणो पुज्जोइणे
णामं चारगपात्तए होत्था अट्ठमिणं जाव दुप्पदियाणंदे ।
तस्म णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स इमे एयारूवे चारगजंहे
होत्था । तस्म णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स बहवे अयकुं-
दीओ अप्पेगइयाओ तंबभरियाओ, अप्पेगइयाओ तजय-
भरियाओ, अप्पेगइयाओ सीमगभरियाओ, अप्पे० कल-
भरियाओ, अप्पे० स्वारतेज्जजरियाओ, अगिणीकायांसि
अहहियाओ चिट्ठंति । तस्म णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स
बहवे उट्ठियाओ आसमुत्तभरियाओ, अप्पेगइयाओ इ-
त्थीमुत्तजरियाओ, अप्पे० उट्ठमुत्तजरियाओ, अप्पे० गोमु०,
अप्पे० एल्लयमु०, अप्पे० महिसमु०, बहुपमिपुष्पाओ चि-
ट्ठइ । तस्म णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स बहवे इत्थं-
दुयाण य पायंदुयाण य हदीण य णियत्ताण य संकत्ताण
य पुंजा य णिगरा य संणिखित्ता चिट्ठंति । तस्म णं दुज्जो-
इणस्स चारगपात्तस्स बहवे वेणुल्लयाण य चिंचाडिवाण
य कसाण य बायरासीण य पुंजा णिगरा चिट्ठंति । तस्म
णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स बहवे मिट्ठाण य लल्लमाण
य मोगगराण य कणंगराण य पुंजा णिगरा चिट्ठइ । तस्म
णं दुज्जोइणस्स चारगपात्तस्स वरत्ताण य बागरज्जुण य
बाह्ममुत्तरज्जुण य पुंजा णिगरा संचिट्ठइ । तस्म णं दुज्जो-
इणस्स चारगपात्तस्स बहवे असिपत्ताण य कणपत्ताण य
खुरपत्ताण य कलंबचीरपत्ताण य पुंजा णिगरा संचिट्ठइ ।

तस्स एं दुज्जोहणस्स चारगपालस्स बहवे लोहखीलान्ण
य करुसकराण य चम्पपट्टाण य अलिपत्ताण य पुंजा
णिगरा संचिह्ण । तस्स एं दुज्जोहणस्स चारगपालस्स
बहवे सूचीण य जेडणाण य कोट्टिहणाण य पुंजा णिगरा
संचिह्ण । तस्स एं दुज्जोहणस्स चारगपालस्स बहवे स-
त्थाण य पिप्पलाण य कुहामाण य णहच्चेयणाण य
दम्भाण य पुंजा णिगरा संचिह्ण । तस्स एं से दुज्जो-
हणस्स चारगपालस्स सीहरहस्स रण्णो बहवे चारे य
पारदारिए य गंतिजेदे य रायावकारी य अण्णाहारए य
बालघाते य बीसंजघाते य जुडकरे य खंरुपट्टे य पुरिसेहि
गिएहावेइ, गिएहावेइत्ता उत्ताणए पादेइ, लोहदंकेण मुहं
विहावेइ, अप्पेयइए तत्तं तंबं पज्जेइ, अप्पे० तवयं पज्जेइ,
अप्पे० सीसगं पज्जेइ, अप्पे० कलकलं पज्जेइ, अप्पे०
खारतेहं पज्जेइ, अप्पे० तेणं चेव अजिभेगं करेइ, अप्पे०
उत्ताणए पादेइ, अप्पे० आममुत्तं पज्जेइ, अप्पे० इत्थिमुत्तं
पज्जेइ० जाव एत्थमुत्तं पज्जेइ, अप्पे० हिट्ठा मुहं पादेइ,
अप्पे० बलस्स बभावेइ, अप्पे० तेणं चेव उवीलं दलयइ,
अप्पे० हत्थंहुयाहि बंधावेइ, अप्पे० पायंहुयाहि बंधावेइ,
अप्पे० ह्मिबंधणं करेइ, अप्पे० णायलबंधणं करेइ, अप्पे०
भंकोदियं करेइ, अप्पे० संकलबंधणं करेइ, अप्पे० इत्थि-
च्छिणए करेइ० जाव सत्थोवादिए करेइ, अप्पे०
वेणुलयाहि य० जाव वेयरासीहि य एहावेइ,
अप्पे० उत्ताणए करेइ, करेइत्ता उरे सिलं द-
लावेइ, दलावेइत्ता लललं दावेइ, पुरिसेहि उकंपा-
वेइ, अप्पे० तंताहि य० जाव सुत्तरज्जुहि य इत्थेसु
य पादेसु य बंधावेइ, अगमम्मि ओचूलं पाणगं पज्जेइ,
अप्पे० असिपत्तेहि य० जाव कलंबचीरपत्तेहि य व-
च्चावेइ, खारतेह्णेणं अबंधावेइ, अप्पे० णिल्लामेसु य
अवट्टसु य कोप्परेसु य जाणुसु य खलुएसु य लोह-
कीलएसु य करुसकरासु य दलावेइ, अन्नए भंजावेइ,
अप्पे० सूतीओ य दंभणाणि य इत्थंगुलियासु य पायंगुलि-
यासु य कोट्टिहणहि आउरुवेइ, आउरुवेइत्ता जूमि
कंइयावेइ, अप्पे० सत्थिणहि य० जाव णहच्चेदणएहि य
अंगं पच्चावेइ, दम्भेहि य कुसेहि य उह्मदम्भेहि य
वेदावेइ, आयसंसि दलयइ, सुके समाणे चरुचरुस्स उप्पा-
वेइ । तए एं से दुज्जोहणचारए एयकम्मे० सुबहुपावं स-
मज्जिणित्ता एगतीसं वाससयाइं परमाउयं पाउणिच्चा काल-
मासे कालं किच्चा उट्ठाए पुट्ठाए उक्कोसं बावीसं सागरोवमाइं
उईएसु णेरएसु उववस्से । से एं तओ अणंतं उव्वाट्ठा
इहेव महुराए णयर।ए सिरिदामस्स रण्णो बंधुमिरीए

देवीए कुच्छिसि पुत्तत्ताए उववस्से । तए एं बंधुमिरी
एवहं मामाणं बहुपन्निपुष्माणं० जाव दारगं पयाया ।
तए एं तस्स दारगस्स अम्मापियरो णिव्वत्तवारसाहे इमे
एयारुवं णामधेज्जं करेइ-होउ एं अम्मां दारगे एंदिमेणे
णामेणं । तए एं से एंदिमेणे कुमारे पंचधाइपरिवुडे० जाव
परिवहइ । तए एं से एंदिमेणे कुमारे उम्मुक्कवालजावे०
जाव विहरइ० जाव जुवराया जाए यावि होत्था । तए
एं मे एंदिकुमारे रज्जे य० जाव अंगेउरे य मुच्छिए० ४
इच्छइ मिरिदामं रायं जीवियाओ ववरोवित्ता मयमेव
रज्जसिरिं कारेमाणे पालेमाणे विहरिउं । तए एं मे एंदि-
मेणे कुमारे मिरिदामस्स रण्णो अंतरं अलभमाणे अण्णया
कपाड चित्तं अलंकारियं सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-
तुमं एं देवाणुणिया! मिरिदामं रायं सव्वहाणेषु सव्वभूमिया-
सु य अंतरे य दिण्णवियारे सिरिदामं रायं अनिक्खणं अजि-
क्खणं अलंकारियकम्पं करेमाणे विहरइ । तं एं तुमं देवा-
णुणिया! मिरिदामं रायं अलंकारियकम्पं करेमाणे गीचाए
सुरं णिव्वेसेहि, ता एं अहं तुम्भं अक्खरज्जियं करेस्सामि, तुमं
अम्मेहिं मच्छि उराले भोगभोगां जुंजमाणे विहरिस्सइ ।
तए एं से चित्ते अलंकारिए एंदिसेणस्स कुमारस्स वयणं प-
यमहं पन्निमुणेइ, पन्निमुणेइत्ता-तए एं तस्स चित्तस्स अलं-
कारियस्स इमे एयारुवे० जाव समुप्पज्जित्था । जइ एं ममं
मिरिदामे राया एयमहं आगमेइ, तए एं ममं ए नज्जइ
केणइ असुजेणं कुपरणेणं पारिस्सति त्ति कट्ठु भाए० ४,
जेणेव मिरिदामे राया, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
मिरिदामं रायं रहमि एवं करयल० जाव एवं वयासी-
एवं खलु सामी ! एंदिमेणे कुमारे रज्जे य० जाव मु-
च्छिए० ४ इच्छइ तुम्भे जीवियाओ ववरोवित्ता मयमेव
रज्जसिरिं कारेमाणे पालेमाणे विहरिउं । तए एं से सि-
रिदामे राया चित्तस्स अलंकारियस्स अंतिए एयमहं सोच्चा
णिसम्म आयुरुत्ते० ४ जाव साहइ एंदिमेणं कुमारे पु-
रिमेहिं गिएहावेइ, एएणं विहाणेणं बज्जं आणवेइ । तं
एवं खलु गोयपा ! एंदिमेणे पुत्ते० जाव विहरइ । एं-
दिमेणे कुमारे जयवं ! इओ चुओ कहिं गच्छिहिति, कहिं
उववज्जिहिति ! गोयपा ! । एंदिमेणे कुमारे सट्ठिवासाइं
परमाउयं पाउणिच्चा कालमासे कालं किच्चा इमीमे रयणप्प-
जाए पुट्ठाए संमारो तहेव; ततो इत्थिणाउरे णयरे
मच्छत्ताए उववज्जिहिति । से एं तत्थ मच्छिएहिं बधिए
समाणे तत्थेव सेट्ठिकुलं बोहिं पाउणिच्चा सोहम्मे कप्पे म-
हाविदेहे वासे सिट्ठिहिति, बुज्झिहिति, मुच्छिहिति, परिणि-
व्वाहिति । त्रिपा० १ श्रु० ६ अ० ।

गोदिबद्धणा-नन्दिबद्धना-स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्वरस्य पूर्वे रु-
चकवरस्य पर्वतस्य रजतकूटवास्तव्यायां दिक्कुमावाम्,
स्था० ८ त्रा० । आ० म० । आ० चू० । जं० । आ० क० ।
शाश्वतपुष्करिणीभेदे, स्था० ४ त्रा० २ उ० । ती० । जी० ।
गोदिभाण-नन्दिजाजन-न० । औपग्रहिकोपकरणभेदे, वृ० ।

तदुपयोगश्च-

एकं भरेमि जाणं, अणुकंपा नन्दिजाण दरिभेति ।

निति व तं वङ्गाऽऽइसु, गालिति तह चम्पकरएण ॥

अथ प्रातिपन्नानां कोऽप्यनुकम्पया धृयात्-अहं युष्मज्यं दिने
दिने एकं प्राजन विभर्मि प्रयामि, ततस्तत्र नन्दिभाजनं विभ-
र्ति पूरयति, ततस्तत्र नन्दिभाजनं दर्शयति । अथवा-तद् नन्दि-
भाजनं त्रिकाचर्यया ब्रजिकाऽऽदिषु नयन्ति । तथा प्रासुकं तद् क-
व्यं पानकं चर्मकरकेण गालयन्ति । वृ० १ उ० । औघ० । नि० चू० ।

इदानीमेतदेव प्राप्यकारो व्याख्यानयन्नाह-

वैयावच्चगरो वा, नन्दीभाणं धरे उवगगहिं ।

सो खलु तस्स विमसो, पमाणजुत्तं तु मेसाणं ॥ १०५ ॥

वैयावृत्त्यकरो वा नन्दीपात्रं धारयत्यौपग्रहिकम्, आचार्येण
समर्पितं, निजं वा स खलु तस्यैव वैयावृत्त्यकस्य विशेषः । एत-
दुक्तं प्रवति-यदतिरिक्तपात्रधारणम्, अथ तस्यैव वैयावृ-
त्त्यकस्य विशेषः क्रियते । शेषाणां साधूनां प्रमाणयुक्तमेव
पात्रक भवति, उदरप्रमाणयुक्तमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

एतच्च प्रमाणातिरिक्तं पात्रकेन प्रयोजनं भवति-

देज्जाहि भाणपूरं, तु रिद्धिमं कोइ रोहमाईसु ।

तत्थ वि तस्सुवओगो, सेमं कालं तु पडिक्खो ॥ १०६ ॥

इद्याद् भाजनपूरं कश्चिद्विमान् पात्रकभरणं कश्चिद्विभारः
कुर्यात् । कदा ? पत्तनरोधकाऽऽदी । तत्र पात्रकभरणे तस्य
नन्दीपात्रस्यापयोगः, शेषकालमुपयोगः तस्य प्रातिपक्षः प्राति-
पक्षः, कारणमन्तरेणेत्यर्थः । औघ० । पं० व० ।

गोदिमित्त-नन्दिमित्त-पु० । भाषिणि द्विनाथे वासुदेवे, ती० २०
कल्प । मत्स्या सह प्रवर्जिते राजपुत्रे, हा० १ शु० ८ अ० ।

गोदिमुंग-नन्दिमुदङ्ग-पु० । एकतः संकीर्णोऽन्यत्र विस्तृते मु-
रजविशेषे, रा० । आ० चू० ।

गोदिमुह-नन्दिमुख-पु० । अङ्गुष्ठप्रमाणसरीरके पक्षिधिशेषे,
प्रश्न० १ आश्र० द्वार । औ० । रा० ।

गोदिय-नन्दि-त्रि० । समृद्धिर्नरतामुपगते, औ० । स्वनाम-
ख्याने स्थावरे, कल्प० । “ मिउमहवम्पणं, उयउत्तं नाणदं-
सणचरित्तं । धेरं च गोदियं पि य, कामवगुत्तं पणिवया-
मि ” ॥ १ ॥ कल्प० ८ क्षण ।

गोदियगपोसण-नन्दिगपोषण-न० । मनोहाऽऽहाराऽऽदि-
निर्वध्यपशोः परिपालने, वृ० १ उ० ।

गोदियावत्त-नन्द्यावर्त-पु० । प्रतिदिक्नवकोणके स्वस्तिके,
प्रश्न० १ आश्र० द्वार । ज० । रा० । औ० । प्रव० । ब्रह्मलोके क-
ल्पे तदिन्द्रस्य पारियात्रिके विमाने, स्था० १० त्रा० । द्विन्द्रि-
यजिवेदे, प्रज्ञा० १ पद । जी० । स्तनितकुमारैन्द्रस्य घोषस्य
महाघोषस्य च लोकपालभेदे, स्था० ४ त्रा० १ उ० । अ० ।
सिद्धेणिकापरिक्रमभेदे, स० १५ अङ्ग० ।

४४०

गोदिराय-नन्दिराज-पु० । वीरस्वामिज्येष्ठभ्रातरि नन्दिर्वर्त्ते,
कल्प० ५ क्षण ।

नन्दिराज-पु० । समृद्धौ सत्यां हर्षे, अ० २ श० ५ उ० ।

गोदिरुक्कव-नन्दिबृक्ष-पु० । धववृक्षे, अश्वत्थवृक्षे, तुल्ये, कुशे-
के, भेषजवृक्षां च । वाच० । प्रज्ञा० । औ० । ति० । स० । रा० ।

गोदिसूरि-नन्दिसूरि-पु० । श्रीशत्रुञ्जयतीर्थोत्कारकारके स्व-
नामके सूरौ, ती० २ कल्प ।

गोदिसेण-नन्दिपेण-पु० । मयुरायां श्रीहामराजसुते युवराजे
नन्दिवर्धनापरनामके, स्था० १० त्रा० । विपा० । स्वनामख्यात
पाश्चापत्यीये भ्रात्राये, यो हि भद्रिकापुर्यां वीरे भगवत्यागतं
प्रतिमया स्थितश्चौरभ्रान्त्याऽऽरुक्कपुरुषेण भ्रष्टाऽऽहतो जाताव-
धिः स्वर्जगाम । कल्प० ५ क्षण । आ० म० । आ० चू० । नन्दिग्राम
गौतमपुत्रे नन्दिवर्धनमूरिशिष्ये, आ० क० ।

“ मगधे हि नन्दिग्रामे, गौतमः कण्वृत्तिकः ।

तत्पत्नी धारणी तस्याः, गर्भे बागमासिके पिता ॥ १ ॥

मृतो माताऽपि जाते च, मातुलेन स वद्धितः ।

नन्दिपेणाभिधस्तस्य, गृहे कर्म चकार सः ॥ २ ॥

प्रनारितः स बोकेन, मातुलेन स्थिरीकृतः ।

मा औषीर्लोकवाक्यानि, तिष्ठः सन्ति सुता मम ॥ ३ ॥

दास्यामि तव नैषुस्ताः, कुरुष्वामि त परम् ।

निर्विण्णः सोऽथ निर्गत्य, मुमुर्षुर्वाङ्मयं कुत्रचित् ॥ ४ ॥

नन्दिवर्धनसूरीणां, सन्निधौ प्रतमप्रहोत् ।

स पष्ठकपकः ख्यातः, यशःकीर्तिरभून्मुनिः ॥ ५ ॥

वैयावृत्त्येऽजिग्रही च, बालभ्रान्ताऽऽदिभ्रातृषु ।

शक्रोऽशमस्तमेकोऽया-भ्रूधानः सुरोऽभ्यगात् ॥ ६ ॥

चक्रे धमणरूपे द्वे, बहिरैकोऽतिमारको ।

स्थितोऽगादपरो मध्ये, साधूपात्ते ब्रवीदिदम् ॥ ७ ॥

ग्लानिर्विः पतितोऽस्त्येको, वैयावृत्त्यकरोऽस्ति चेत् ।

स उच्छिष्टतु तच्छ्रुत्वा, पष्ठपारणकेऽपि हि ॥ ८ ॥

सहसा नन्दिषेणर्वि-मुक्त्वा कवलमुत्थितः ।

ऊचेऽर्थः केन सोऽवादाद्, जसेनाऽऽगात् स तत्कृते ॥ ९ ॥

अनेपणां सुरभ्रके-ऽनेषणीयं न सोऽग्रहीत् ।

प्राप्त्वा द्विस्त्रिं स शुक्राभ्यो, गृहोन्वाऽऽगात्तदन्तिके ॥ १० ॥

आचुक्रोश स तं ग्लानो, मुनिं निष्ठुरया गिरा ।

त्वं वैयावृत्त्यकारीति, श्रुतो मामेव वर्त्तसे ॥ ११ ॥

स तत्रैव सुधासारां, मन्यमानः क्षमानिधिः ।

अशोकः कालयामास, तं विष्टाऽऽक्षिप्तमप्युपिम ॥ १२ ॥

अथाऽऽहोत्तिष्ठ यामान्त-मौरुजं त्वां करोमि यत् ।

ग्लानोऽवक्क न क्रमः सोऽवक्क, पृष्ठमारोह तर्हि मे ॥ १३ ॥

पृष्ठमारोप्य तं गच्छ-स्तेन त्वेन प्रापया ।

नन्दिपेणः पुरीषेण, क्षिप्तोऽतीव विगन्धिना ॥ १४ ॥

आशुपृष्ठं कथं वेग-भङ्गान्मे मृतमारणम् ।

करोष्य भोक्तुकामस्तव, व्रजप्रत्यन्तरइसा ॥ १५ ॥

मुनिश्चम्पकलोपं तं, मन्थानोऽमेध्यक्षेपनम् ।

आक्रोशो चाऽऽशिषं दध्यौ, कथं स्यादस्य निर्धृतिः ? ॥ १६ ॥

देवस्तुष्टोऽथ संहृत्य, मायां नत्वा च तं मुनिम् ।

शक्रप्रशंसां चाऽऽप्रेय, स्वं विमानं जगाम सः ॥ १७ ॥

वसतो मुनिरप्यागा-दुरोरागोऽयं युक्तवान् ।
पञ्चासप्रतिः पात्र्या, तदेवं मुनिपुङ्गवैः ॥ १८ ॥

भा० क० । आ० । तं० । नि० ॥ १८ ॥ स्था० ।
धौकस्य पुत्रे, स च पूर्वजन्मे कस्यचिद् धिग्जातिक-
स्य दास आसीत्, तेन च यज्ञपाटे नियुक्तेन स्वाभिना
यज्ञशेषं याचित्वा साधवे दत्त्वा तत्पुण्येन देवलोके गत्वा
ततः द्रव्युत्था धौकस्य पुत्रो जज्ञे (आ० ॥ ४ म० । आ०)
स च वीरजिनांतिके प्रव्रज्यां जगृहे, तस्य साधोः धौकपुत्रस्य
नन्दिषेणस्य स्वशिष्यस्य व्रतमुज्जितुकामस्य स्थिरीकरणाय
भगवद्दर्शनस्वामिबन्धनमिषत्तत्तत्तुमुक्ताऽऽभरणश्चेताम्ब-
रपरिधानरूपमणीयताविनिर्जितामरसुन्दरीकं स्वातःपुरदर्शनं
कारितम् । (सा पारिणामिकी बुद्धिः) स हि [नन्दिषेणस्य] तादृ-
शमन्तःपुरं नन्दिषेणः परित्यक्तं दृष्ट्वा दृढतरं सयमे स्थिरो बभू-
व । नं० । आ० क० । आ० ॥ ४ म० । आ० । शीला-
सन्ने चारणमुनौ, महा० । स चावसोवन् मुमूर्षो चकार ।

तद् यथा—

“ता गोयम ! णंदिसेणं, गिरिपङ्कजं जाव पत्युयं ।
ताव आयासे इमा बाणी, पदिओ वि णो मरेज्ज तं ॥
दिमामुहां जा ओए, ता पेच्छा चारणं मुणिं ।
अकाले नत्थि ते मच्चू, विरम विमयादितो गओ ॥
ताहे वि अणहियासेहिं, विसएहिं जाव पदिओ ।
ताव चिंता समुप्पन्ना, जहा किं जीविण मे ? ॥
कुंदेदुनिमलयरगं, तित्थं पावपती अहं ।
उड्ढाहितो य सिज्जिस्सं, कत्थं गंतुमणारिओ ? ॥
अहवा सल्लंघो चंदो, कुंदस्स उणका पहा ।
कलिकल्लुमकलंकेहिं, वज्जियं जिणसामणं ॥
ता एयं सयलदालिह-पुहकिलेसकखयं-करं ।
पवयणं खिसावितो, कत्थं गंतूण सिज्जिहं ? ॥
दुगुहकं गिरिं रोद्धं, अत्ताणं जुज्झिओ धुवं ।
जाव विसयवसेणाहं, किंचि उड्ढाहयं करे ॥
एवं पुणो वि आरोद्धं, ढंकुच्छिन्नं गिरिततं ।
संचरे किल निरागारं, गयणं पुणरवि जाणियं ॥
अकाले नत्थि ते मच्चू, चरिमं तुज्ज इमं तणुं ।
ता बरुपुटं भोगहसं, वेड्ढा संजमं कुरु ॥
एवं तु जाव बेवारा, चारणसमणोहे सेहिओ ।
ताहे गंतूण सो व्दिगं, गुरुपायमूले निवेदिओ” ॥ महा० ६ अ० ।

नरतक्रेत्रजाभनन्वनीधकृत्समकात्रीने परवतजे तोयकरे,
नि० । तं० । शत्रुजयनीये (जिनशान्तिविधायकं गणेशं, ती० १
५ लप । होपममुद्रविशेषाधिपतौ, द्वी० । अजितशान्तिस्तवम-
न्धकारके आचार्ये, जी० ६ ।

णंदिमेण-नन्दिषेण-स्त्री० । पूर्वस्मिन्नज्जनकपर्वते पूर्वस्थां दि-
शि नन्दापुष्कारण्याम्, जी० ३ प्रति० । तं० । द्वी० । स्था० ।
अज्जनकपर्वतानामुत्तरस्थां नन्दापुष्कारण्याम्, द्वी० । नन्दिषेण-
नापरनामिकायां पूर्ववक्तरवास्तव्यायां दिक्कुमार्याम्, द्वी० ।

स्था० । रतिकरपर्वतानामुत्तरविक्षस्थासु शकसामानिकराज-
धानीषु, द्वी० ।

णंदिमेणिया-नन्दिषेणिका-स्त्री० । स्वनामख्यातायां धौक-
मार्यायाम्, सा च वीरान्तिके प्रव्रजिता मित्रा, इति अन्तर्दृ-
शानां सप्तमे वर्गे चतुर्थेऽध्यायने सूचितम् । अन्त० ६ वर्ग
१६ अ० ।

णंदिस्सर-नन्दिस्वर-पुं० । द्वादशतूर्यसंघातस्वरे, जी० ३
प्रति० । तं० । रा० ।

नन्दीश्वर-पुं० । महेश्वराऽऽकृत्यन्तरस्य शिष्यनेदे, आ०
॥ ४ म० । आ० क० । नन्दी समृद्धिः, तस्या ईश्वरो
द्वीपो नन्दीश्वरः । अनु० । “जं लवणे धाय-कालो-
यपुष्कराह जुयलाह । वाराणसीरघयक्यू, नदीसरवरुण-
दीबुवदी ॥ १ ॥” इति गणनयाऽष्टमे द्वीपे, स्था० ४ ठा० २
४० । प्रव० । रा० ।

तत्कल्पं यथा—

“आराध्य श्रीजिनाधीशान्, सुगधीशाचिनकमान् ।
कल्पं नन्दीश्वरद्वीप-स्याऽऽकृत्येऽहं विश्वपावनम् ॥ १ ॥
अस्ति नन्दीश्वरो नाम्ना-ऽष्टमे द्वीपो शुभाजनः ।
तत्परिक्रमेण नन्दी-श्वरेणास्मोधिना युतः ॥ २ ॥
एतच्चलयविक्षन्ने, लङ्काशीतिश्चतुर्गुणा ।
योजनानां त्रिषष्टिश्च, कोट्यः कोटिस्ततः तथा ॥ ३ ॥
असौ त्रिविधविन्यासो-द्यानवान् देवभोगभूः ।
जिनेन्द्रपूजासंसक्त-सुरसंघातसुन्दरः ॥ ४ ॥
अस्य मध्यप्रदेशे तु, क्रमात्पूर्वाऽऽदिष्टिस्तु च ।
अज्जनवर्णाभित्ति-स्तिष्ठन्त्यज्जनपर्वताः ॥ ५ ॥
वशयोजनसाहस्रा-तिरिक्तविस्तृतस्तले ।
सदस्ययोजनाभोद्धे, कृच्छमेकच्छयाश्च ये ॥ ६ ॥
तत्र प्राग्देवरमणो, निस्थोदृष्टोऽपि दक्षिणः ।
स्वयंप्रभः प्रतीच्यस्तु, रमणीयोदकस्थिरः ॥ ७ ॥
शतयोजन्यायतानि, तदर्थं विस्तृतानि च ।
द्विस्ततियोजनोष्ठा-न्यदेचैत्यानि तेषु च ॥ ८ ॥
पृथग्द्वाराणि चत्वार्य-ङ्गानि शोरशयोजनम् ।
प्रवेशो योजनान्यष्ट, विस्तारोऽप्यष्ट तेषु तु ॥ ९ ॥
तानि देवासुरनाग-सुपर्णानां द्विवैकसाम् ।
समाध्यास्तेषामेव, नामत्रिविष्टुतानि च ॥ १० ॥
शोरशयोजनाऽऽयामा-स्तावन्मात्राश्च विस्तृतौ ।
अष्टयोजनकोत्सेधा-स्तमध्ये मणिपीठिकाः ॥ ११ ॥
सर्वस्तनमया देव-रुन्दकाः पीठिकोपरि ।
पीठिकाच्योऽधिकाऽऽयामा-च्छ्रयभाजश्च तेषु तु ॥ १२ ॥
शृषभो वर्तमानस्तु, तथा चन्द्राननोऽपि च ।
वारिषेणो वेति नाम्ना, पर्यङ्कासनसंस्थिताः ॥ १३ ॥
हस्तमय्यो युताः स्वरुद-परिवारेण हारिणा ।
शास्त्रनार्हप्रतिमाः प्र-त्येकमष्टोत्तर शतम् ॥ १४ ॥
द्वे द्वे नागयज्ञचूत-कुण्डलनृप्रतिमे पृथक् ।
प्रतिमानां पृष्ठतस्तु, कृत्रजृप्रतिमेकका ॥ १५ ॥
तेषु धूपघटीदाम-घण्टाष्टमङ्गलध्वजाः ।
नवतारणचङ्केयः, पटलाभ्यासमानि च ॥ १६ ॥
शोरश पूर्णकलशाः, दीप्यस्तङ्करणानि च ।

सुवर्णरुचिररजो-बाहुकास्तत्र भूमयः ॥ १७ ॥
आयतनप्रमाणेन, रुचिरा मुखमारुपाः ।
प्रेकार्थमरुपा अक्ष-वाटिका मणिपीठिकाः ॥ १८ ॥
रम्याश्च स्तूपप्रतिमा-भैत्यवृक्षाश्च सुन्दराः ।
इन्द्रध्वजाः पुष्करिण्यो, दिव्याः सन्ति यथाक्रमम् ॥ १९ ॥
प्रतिमाः पोरुश चतुर्द्वारस्तूपेषु सर्वता ।
शने चतुर्विंशमेवं, ताः साष्टशतमनुताः ॥ २० ॥
प्रत्येकमखनाङ्गीणां, ककुसु चतसृष्वपि ।
गते लङ्के योजनानां, निर्मल्यस्वच्छवारयः ॥ २१ ॥
सहस्रयोजनोद्वेधाः, विष्कम्भे लङ्कयोजनाः ।
पुष्करिण्यः सन्ति तासां, कमाक्षामानि पोरुश ॥ २२ ॥
नन्दिषेणा चामोषा च, गोस्तूपाऽथ सुदर्शना ।
तथा नन्दोत्तरा नन्दा, सुनन्दा नन्दिवर्चना ॥ २३ ॥
मन्दा विशाला कुमुदा, पुष्करीकिणिका तथा ।
त्रिजया त्रैजयन्ती च, जयन्ती चापराजिता ॥ २४ ॥
प्रत्येकमासां योजन-पञ्चशत्या परत्र च ।
योजनानां पञ्चशती, यावद्विस्तारभाजि तु ॥ २५ ॥
सप्तयोजनदीर्घाणि, महोद्यानानि तानि तु ।
अशोकममलक-चम्पकचतुसङ्गया ॥ २६ ॥
मध्ये पुष्करिणीनां च, स्फाटिकाः कल्पमूर्तयः ।
ललामव्युद्यानानि, चिह्ना दधिमुखादयः ॥ २७ ॥
चतुर्पाष्टसहस्रोच्चाः, सहस्रं चावगाहिनः ।
सदस्याणि दशाधस्ता-सुपरिष्ठाच्च विस्तृताः ॥ २८ ॥
अन्तरे पुष्करिणीनां, द्वौ द्वौ रतिकराचलौ ।
ततो चरान्त द्वित्रिंश-देने रतिकराचलाः ॥ २९ ॥
शैलेषु दधिमुखेषु, तथा रतिकराक्षिषु ।
शाङ्खनाभैश्चैत्यानि, सन्त्यज्जनगिभिर्विव ॥ ३० ॥
चन्द्रागोष्ठीपविद्धिषु, तथा रतिकराचलाः ।
दशयोजनमाह्व्या-ऽऽयामविष्कम्भशालिनः ॥ ३१ ॥
योजनानां सदस्र तु, यावदुत्तयशोभिताः ।
सर्वरत्नमया दिव्याः, ऊल्लस्यन्तीकारधारिणः ॥ ३२ ॥
तत्र द्वयाः रतिकरा-चलयोर्दक्षिणस्थयोः ।
शक्रस्येशानस्य पुन-रुत्तरस्थितयोः पृथक् ॥ ३३ ॥
अष्टानां महादेवीनां, राजधान्योऽष्टदिक्षु ताः ।
लङ्कीवेद्या लङ्कमानाः, जिनाऽऽयतनभूषिताः ॥ ३४ ॥
सुजाना सौमनसा चा-चिर्माली च प्रजाकरा ।
पद्मा शिवाशुभाजने, चूना चूनावर्तसका ॥ ३५ ॥
गोस्तूपासुदर्शनं अ-प्यमलाप्सरसौ तथा ।
रोहिणी नवमी आय, रत्ना रत्नोच्चयाऽपि च ॥ ३६ ॥
सर्वरत्ना रत्नसच-या यसुर्वसुमित्रिका ।
वसुभागाऽपि च वसु-धरानन्दोत्तरे अपि ॥ ३७ ॥
नन्दोत्तरकुरुर्देव-कुरुः, कृष्णा ततोऽपि च ।
कृष्णराजारमराम-रक्षिताः प्राक्कमादमृः ॥ ३८ ॥
सर्वस्यस्तासु देवाः, कुर्वते सुपरिच्छदाः ।
चैत्ये ह्यष्टाहिकाः पुण्य-तिथिषु धीमवर्हिताम् ॥ ३९ ॥
प्राच्येऽज्जनगिरौ शक्रः, कुर्वतेऽष्टाहिकोत्सवम् ।
प्रतिमानां शाश्वतीनां, चतुर्द्वारे जिनालये ॥ ४० ॥
तस्य चाग्रे चतुर्दिक्स्थ-महाबापोविचरिषु ।
स्फाटिकेषु दधिमुख-पर्वतेषु चतुर्वपि ॥ ४१ ॥
चैत्यैश्चैव प्रतिमानां, शाश्वतीनां वयाविधि ।

चत्वारः सर्वविष्णुपालाः, कुर्वतेऽष्टाहिकोत्सवम् ॥ ४२ ॥
ईशानेन्द्राशौकराहे-ऽज्जनाद्वौ विदधाति तम् ।
तल्लोकपालास्तद्व्यापी-दधिमुखाक्षिषु कुर्वते ॥ ४३ ॥
अमरेन्दो दार्दिण्यात्ये-ऽज्जनाद्यात्सुत्सवं खरेत् ।
तद्वाप्यन्तर्दधिमुखे-प्यस्य दिक्पतयः पुनः ॥ ४४ ॥
प्राच्ये जिनशैले तु, बलीष्कः कुरुते महम् ।
तद्विष्णुपालास्तु तद्वाप्य-न्तर्जम्भधमुखाक्षिषु ॥ ४५ ॥
वर्षादीपदिनाऽऽरुधा-नुपवासान् कुहुनिधौ ।
कुर्वन्मन्दीश्वरोपास्त्यै, भयसौ धियमार्जयेत् ॥ ४६ ॥
अक्षया चैत्यानि चन्द्रा-स्तस्मिन्नुत्तापतज्जाक् ।
मन्दीश्वरमुपासीनो-ऽनुपूर्वाहस्तदुत्तरम् ॥ ४७ ॥
प्रायः पूर्वाऽऽचार्ये-प्रथितैरेवायमाचिनः श्लोके ।
श्रीनन्दीश्वरकल्पो, लिखित इति श्रीजिनप्रमाऽऽचार्यैः ॥ ४८ ॥
इति श्रीनन्दीश्वरकल्पः । तां ४९ कल्प ।

गंदी-नन्दी-ली० । 'गदि' शब्दार्थे, आ० म० द्वि० । गवि,
वे० ना० ४ वर्ग ।

गंदीचुष्म-नन्दीचूर्णक-न० । 'खुद्विचुष्म' शब्दार्थे, सूत्र०
१ भु० ४ अ० २ उ० ।

गंदीसरवर-नन्दीश्वरवर-पुं० । नन्दीश्वर एव सरवर मनुष्यद्वी-
पापेक्षया बहुतरजिनभषणाऽऽदिसवभावेन तस्य वरत्वाविति ।
अष्टमे द्वीपे, स्था० ४ ता० २ उ० । जी० । द्वी० ।

तल्लस्यता चैवम-

खोदोदं णं समुदं नन्दीसरवरे णामं दवे वटे बलयागार-
संठाणसंठिते तदेव० जाव परिवेवो पञ्चमवरणसंदे परि-
दारा दारंतरपेदसा जीना तदेव २; से केणट्टेणं जेते ! एवं
बुद्धि-गंदीसरवरो दीवो गंदीसरवरो दीवो ? । गोयमा !
देसे देसे बहुओ खुद्धा खुद्धियाओ वावीओ० जाव वि-
लपंतिआओ खेतोदगपरिहत्थातो उप्पातपव्वया सव्व-
वड्ढामया अच्चा० जाव पदिसुवा, अदुत्तरं च णं गोयमा !
गंदीसरदीवचक्रवालविवस्वभवहुमज्जदेसजाए, एत्थं णं च-
वदिमिं चत्तारि अंजणपव्वया पएणत्ता ।

(खोदोदं णं समुदमित्यादि) खोदोदं, णमिति पूर्ववत् । समु-
दं, नन्दीश्वरवरो नाम द्वीपो वृत्तो वत्त्रयाऽऽकारसंस्थानमस्मिन्,
सर्वतः समन्तात्, संपरिक्षिप्य तिष्ठति । चक्रवालविष्कम्भपरि-
क्षेपाऽऽदिवक्तव्यता प्राग्वत्, यावद् जीवोपपातसुत्रम् । सम्प्रान्त
नामनिमित्तमभिधित्सुराह-(से केणट्टेणमित्यादि) अथ केन का-
रणेन एवमुच्यते-नन्दीश्वरवरो द्वीपः नन्दीश्वरवरद्वीप इति ? ।
जगवानाह-गौतम ! नन्दीश्वरद्वीपे बहवः " खुद्धा खुद्धियाओ
वावीओ " इत्यादि प्रागुक्त सर्वे तावन्नक्तव्यं, यावत् " वाणमतारा
देवा देवीओ य आसयति मयंति० जाव बिहरंति " नधममत्र वा-
प्यादयः क्खोदोदकप्रतिपुणा वक्तव्याः, पर्वतकाः, पर्वतकेष्वास-
नानि, गृहकाणि, मृदकेष्वासनानि, मण्डपकाः, मण्डपकेषु
शिलापट्टकाः सर्वाऽऽमना वज्रमयाः, शेषं तथैव । (अदुत्तरं च
णं गोयमा ! इत्यादि) अथान्यद् गौतम ! नन्दीश्वरे चत्वारो
विशः समाहृतास्तुर्दिक्, तस्मिन् चक्रवालविष्कम्भेण बहुम-
ध्यदेशमागे एकैकस्यां दिशि एकैकभागेन चत्वारोऽज्जनकप-
र्वताः प्रकृताः । तद्यथा-पूर्वस्थां दिशि, एव पश्चिमायां, दक्षिण-

स्यामुत्तरस्याम् । जी० ३ प्रति० । प्र० । च० प्र० । सु० प्र० । स्था० । (अञ्जनकपर्वताः स्वस्थानि उक्ताः) " णं-
दीसरवरदीवस्स णं दीवस्स अतो सत्त दीवा पवत्ता । तं
जहा-जंभुदीवे, धायइकमे, पुक्खरवरे, वारुणिवरे, खीरवरे,
वपवरे, कखोयवरे । णंदीसरवरस्स णं दीवस्स अतो सत्त
समुदा पणत्ता । तं जहा-लवणै, कालोप, पुक्खरोदे, वरु-
णोदे, खीरोदे, घघोदे, कखोओप । स्था० ७ त्र० ।

णंदीसरवरोद-नन्दीश्वरवरोद-पुं० । नन्दीश्वरदीपस्याजितः
समुद्रे, जी० ।

णंदीसरवरे णं दीवे णंदीसरवरोदे णामं समुदे वहे वस्स-
यागारमंठाणसंठिप० जाव सव्वं तहेव अट्ठो, जहा कखो-
दोदगस्स० जाव सुमणसोमणसा य अत्थ दो देवा पढि-
डिया० जाव परिवसंति, सेसं तहेव० जाव तारगं ॥

"णंदीसरवरे णं" इत्यादि । नन्दीश्वरवरं, णमिति पूर्ववत् । नन्दी-
श्वरवरोदो नाम समुद्रो वृत्ता बलयाऽऽकारसंस्थानसंस्थितः
सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । यथैव क्रोदोदकसमुद्रस्य
वक्तव्यता, तथैवास्यापि अर्थसहिता वक्तव्यता, नवरमत्र सु-
मनसौमनसौ च द्वौ देवौ वक्तव्यौ, तावतिशयेन स्फूर्तिरिति ।
जी० ३ प्रति० ।

णंदुत्तर-नन्दोत्तर-पुं० । नवनपतीन्द्राणां रथानोकाधिपतिषु,
स्था० ५ त्र० १ उ० ।

णंदुत्तरा-नन्दोत्तरा-स्त्री० । उत्तरपौरस्थे रतिकरपर्वते ईशा-
स्य देवेन्द्रस्य कृष्णाया अग्रमहिष्या राजधान्याम्, जी० ३
प्रति० । स्वनामव्यातायां शाश्वतनन्दापुष्करिण्याम्, स्था० ४
त्र० २ उ० । मन्दरस्य पर्वतस्य रिष्टकूटवास्तव्यायां दिङ्मु-
मायायाम्, जी० ५ चक्र० । द्वी० । स्था० । ति० । ती० ।
जी० । आ० म० । स्वनामव्यातायां वेणिकमहाराजभार्या-
याम्, सा च वीरजिनास्तिके प्रप्रस्य सिका, इत्यन्तदृशानां
सप्तमे वगे तृतीयेऽवयवे सूचितम् । अस्त० ७ वर्ग० १ अ० । ती० ।

णकर-नगर-न० । " वूलिकापैशाचिके तुनीयचतुर्थयोराद्यदि-
तीयौ " ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति गस्य कः । प्रा० ४ पाद । प्रां-
शुप्राकारवये सज्जिवेशे, आचा० १ सु० ८ अ० ६ उ० ।

णक-नासिक्य-न० । नासिकान्तर्नाक्याम्, विपा० १ सु० १
अ० । प्र० ।

नक-न० । ' नाक ' इति कयाते जलश्वरजेदे, प्रका० १ पद ।
प्र० । मत्स्यभेदे, जी० १ प्रति० ।

णकत्र-नख-पुं० । " सेत्राऽऽदौ वा " ॥ ८ । १ । ११॥ इति कद्वि-
रवम् । प्रा० ५ पाद । करकहे, जी० ३ प्रति० । अ० । करजे, मद्-
नाकुषो च । पुं० । न० । हेम० । नखेषु, वे० ना० ४ वर्ग ।

एकस्वमणिया-नखार्चनिका-स्त्री० । नखहरणिकायाम्, " न-
कशरणं नखकटाई " नखार्चनं नखहरणिका, सा नखच्छेदनार्थं,
कण्टकाऽऽविशन्वोत्तरणार्थं वा युज्यते । सु० १ उ० ।

णकवत्त-नकत्र-न० । उद्योतिष्कभेदे, व० प० ।

विषयसूची-

(१) योग इति वस्तुनो नक्षत्रजातस्य क्रमेण चन्द्रसूचैः

सह संपातविषये पञ्च प्रतिपत्तीरुद्भाष्य भगवन्मन-
निरूपणम् ।

(२) यानि नक्षत्राणि प्रत्येकं द्वे द्वे, तेषां प्रतिपादनम् ।

(३) अष्टाविंशतेर्नक्षत्राणामष्टाविंशतिदेवतानां सामान्य-
तो नामनिर्देशनम् ।

(४) जम्बूद्वीपेऽभिजिद्वर्जितैः सप्तविंशतिनक्षत्रैर्व्यवहा-
रो भवतीति प्रतिपादनम् ।

(५) येषु नक्षत्रेषु गमनप्रस्थानाऽऽदीनि कार्याणि कर्तव्या-
नि, येषु नेति, तदुदात्तनम् ।

(६) पादोपगमनलोचकमार्गाऽऽदीनि येषु नक्षत्रेषु कर्तव्या-
नि चर्ज्येनक्षत्राण्युदस्य तेषां निरूपणम् ।

(७) क्षिप्रमृदुसंक्रान्ति स्थावरायाऽऽदिनक्षत्राणि ।

(८) तपःकर्मोपकरणगणसंग्रहनक्षत्रप्रकरणं, करणप्रक-
णं च ।

(९) ज्ञानवृद्धिकराणां नक्षत्राणां निर्देशनम् ।

(१०) प्रतिनक्षत्रं मुहूर्तपरिमाणविचारे चन्द्रेण साकं नक्ष-
त्रयोगप्रतिपादनम् ।

(११) तथैव सूर्येणापि साकं तदभिधानम् ।

(१२) नक्षत्राणामाज्ञानविसर्गपरिज्ञानानिमित्तनिरूपणम् ।

(१३) चन्द्रसूर्ययोगे नक्षत्रशोधनपरामर्शः ।

(१४) बाधान्त भागानि नक्षत्राणि चन्द्रेण सह युज्यन्ते,
तेषां प्रतिपादनम् ।

(१५) यानि प्रमदयोगीनि नक्षत्राणि, तेषामभिधानम् ।

(१६) यावन्ति नक्षत्राणि यावन्ति भागानि पूर्णिमाऽऽज्यां,
तत्परामर्शः ।

(१७) यद् नक्षत्रं यावत्तारं भवति, तज्जिज्ञेयः ।

(१८) यावन्ति नक्षत्राणि स्वयमस्तगमनाहोरात्रपरिसमाप-
कतया यं मासं नयन्ति, तज्जिरूपणम् ।

(१९) येषां नक्षत्राणां या देवबाह्नासामभिजिद्वर्जत उ-
त्तराषाढापर्यन्तं विशिष्य विधेयनम् ।

(२०) नक्षत्राणां गोत्राणि ।

(२१) नक्षत्रेषु यानि भोजनानि, तज्जिरूपणम् ।

(२२) यन्नक्षत्रं यद्वह्नारिकं, तत्प्रदर्शनम् ।

(२३) नक्षत्रविचयनिर्देशनम् ।

(२४) सायं प्रातश्च नक्षत्रचन्द्रयोगविचारः ।

(२५) पूर्णिमासु चन्द्रनक्षत्रयोगस्य सुबनक्षत्रयोगस्य च
प्रकरणम् ।

(२६) यास्मिन् देशे यन्नक्षत्रं यावता कालेन भूयश्चन्द्रेण सह
सूर्येण वा साकं योगमुपागच्छति, तावतः कालस्य
प्रकरणम् ।

(२७) नक्षत्राणां संस्थानानि ।

(२८) नक्षत्राणामन्तर्बहिष्य चारप्रतिपादनम् ।

(१) तत्संख्या-

ता जोए ति वत्पुस्स आवलियनिवाते आहिनेति वदे-
ज्जा । ता कहं ते जोगेति वत्पुस्स आवलियनिवाते आ-
हितेति वदेज्जा । तत्थ खलु इमाओ पंच वमिवत्तीओ
पप्पत्ताओ । तत्थेगे एवमाहंमु-ता सव्वे वि णं एक्खत्ता
कत्तिनादीआ जरणीपज्जवसिआ आहितेति वदेज्जा, एगे

एवमाहंसु । १ । एगे पुण एवमाहंसु-ता सव्वे वि णं णकखत्ता
महाऽऽदीआ अस्सेसापज्जवसिआ आहितेति वदेज्जा,
एगे एवमाहंसु । २ । एगे पुण एवमाहंसु-ता सव्वे वि णं
णकखत्ता धणिट्ठाऽऽदिया सवणपज्जवसिया आहिता ति
वदेज्जा, एगे एवमाहंसु । ३ । एगे पुण एवमाहंसु-ता
सव्वे वि णं णकखत्ता अस्मिणीआदिआ रेवतिपज्जव-
सिआ आहिता ति वदेज्जा, एगे एवमाहंसु । ४ । एगे पुण
एवमाहंसु-ता सव्वे वि णकखत्ता भरणीआदिआ अस्सि-
णीपज्जवसिता आहितेति वदेज्जा, एगे एवमाहंसु । ५ । वयं
पुण एवं वदामो-ता सव्वे वि णं णकखत्ता अभिजिताऽऽ-
दिआ उत्तरासाढापज्जवसिआ आहिता ति वदेज्जा । तं जहा-
अजिजिण्, सवणो, धणिट्ठा, सतजिसता, पुव्वपद्दवता, उत्त-
राजइवता, रेवती, अस्सिणी, भरणी, कत्तिया, रोहिणी,
मिगसिरं, अहा, पुणव्वमू, पुस्मो, असिलेसा, मघा, पुव्वा-
फगुणी, उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता, साती, विसाहा,
अणुराहा, जेट्ठा, मूत्रो, पुव्वामाढा, उत्तरामाढा ।

अत्र चायमर्थोधिकारः । यथा-योगमिति किं भगवन् !
त्वया स्मर्यायत इति ? । ततस्तत्पथं निर्वचनमूत्र-
माह-“ ता जोगे ति वत्थुम्म ” इत्यादि । ‘ ता ’
इति । आस्तां तावदन्यत्कथनीयम्, इदानीं तावदेतदेव क-
थ्यते-योग इति वस्तुनो नक्षत्रजातस्य (आवलियनिवा-
ते स्ति) आवलिकया क्रमेण, निपातश्चन्द्रसूर्यैः सह सं-
पानः, आख्यातो मयेति वदेत् स्वशिष्येभ्यः । एवमुक्ते
भगवान् गौतमः पृच्छति-“ ता कहं ते ” इत्यादि । ‘ ता ’
इति पूर्ववत्, कथं केन प्रकारेण, भगवन् ! त्वया योग इति
योगस्य वस्तुनो नक्षत्रजातस्याऽऽवलिकानिपातः, स आख्यात
इति वदेत् ? । जगवानाह-“ तत्थ खलु ” इत्यादि । तत्र
तस्मिन् नक्षत्रजातस्याऽऽवलिकानिपातविषये, खल्विमाः पञ्च
प्रतिपत्तयः परतीर्थिकाद्युपगमरूपाः प्रकृताः । तद्यथा-तत्र
तेषां पञ्चानां परतीर्थिकानां मध्ये, एके परतीर्थिका एव-
माहु-“ ता ’ इति पूर्ववत् । सर्वाण्यपि नक्षत्राणि कृत्रिका-
ऽऽदीनि भरणीपर्यवसानानि प्रकृतानि । क्रीडावे पुस्त्यनिर्देशः
प्राकृतत्वात् । तत्रैवोपसंहारमाह-“ एगे एवमाहंसु १ ” । एवं
शेषप्रतिपत्तिचतुष्टयगतान्यपि सूत्राणि परिज्ञावनीयानि । तदे-
व परप्रतिपत्तिमपश्य संप्रति स्वमतमुपदर्शयति-“ वयं पुण ”
इत्यादि । वयं पुनरेवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण वदामः । तमेव प्र-
कारमाह-“ ता सव्वे वि ण ” इत्यादि । “ ता ” इति पूर्ववत् ।
सर्वाण्यपि नक्षत्राण्यभिजिदादीनि, उत्तराषाढापर्यवसानानि प्र-
कृतानि । कस्मात् ? इति चेत् । उच्यते-एह सर्वेषामपि सुषमसु-
षमाऽऽदिरूपाणां काष्ठविशेषाणामादिर्युगम्, “ एष उ सुसम-
सुषमाहो अस्मिन्नेसो जुगाह्णा सह पवत्तने जुग तेण सह
समप्यन्ति, छति धीपादलिससुरिखन्नप्रामाण्याद्, युगस्य
आऽऽदिः प्रवर्तते आयेण मासि बहुलपक्षे प्रतिपदि त्रिथौ
बालवकरणे अभिजति नक्षत्रे चन्द्रेण सह योगमुपगच्छति ।
तथा शोक्तं ज्योतिष्कारण्डके-

“ सावणबहुलपक्षिष्य, बालवकरणे अभिजणकक्षे ।

सव्वथ पदमसमण, जुगस्स आहं विआणाहि ॥ १ ॥ ”

अत्र (सव्वथेति) भरते पेरवते महाविदेहे स्वशेषं सुगमम् ।
ततः सर्वेषामपि काष्ठविशेषाणामादौ चन्द्रयोगमधिकृत्याभि-
जिजिजिष्य प्रवर्तमानत्वादभिजिदादीनि नक्षत्राणि प्रकृतानि ।
तान्येव तद् यथेत्यादिनोपदर्शयति-“ अभिर्ह सवणो ” इत्यादि ।
सू० प० १० पाहु० १ पाहु० ।

(२) एतानि नक्षत्राणि प्रत्येक द्वे द्वे-

दो कत्तियाओ, दो रोहिणीओ, दो मियसिराओ, दो
अहाओ, एवं जाणियव्व-

“ कत्तिय रोहिणि मियसिर, अहा य पुणव्वमूय पुस्सो य ।
ततो वि अस्मझेमा, महा य दो फगुणीओ य ॥ १ ॥
इत्था चित्ता साई, य विमाहा होंति अणुराहा ।

जेट्ठा मूत्रो पुव्वा-आमाढा उत्तरा चेव ॥ २ ॥

अभिर्ह सवण धणिट्ठा, सयजिसया दो य होंति भद्वया ।
रेवइ अस्सिणि जरणी, णेयव्वा आणपुव्वीए ” ॥ ३ ॥

एवं गाहाणुभारेण णायव्वं जाव दो जरणीओ ।

द्वे कत्तिके नक्षत्रापेक्षया, न तु तारकापेक्षया, इत्येवं सर्वथेति ।
“ कत्तिक ” इत्यादि गाथात्रयण नक्षत्रसूत्रसंग्रहः ।

(३) कत्तिकाऽऽदीनामष्टाविंशतेन नक्षत्राणां क्रमेणान्याद्यो-
ऽष्टाविंशतिरेव देवता जयन्ति । ता आह-

दो अग्नी, दो पयावई, दो मोमा, दो रुदा, दो अईई, दो
बहस्मई, दो सप्पा, दो पिई, दो जगा, दो अज्जमा, दो
सविया, दो तट्ठा, दो वाऊ, दो इंदगी, दो मिच्चा,
दो इंदा, दो निरई, दो आऊ, दो विस्सा, दो बम्हा, दो
विण्हू, दो वसू, दो वरुणा, दो अया, दो विविहू, दो
पुसा, दो अस्सा, दो जमा ।

द्वावनी १, एवं प्रजापती २, सौमौ ३, रुद्रौ ४, अग्निौ ५,
बृहस्पतौ ६, सप्तौ ७, पितरौ ८, जगौ ९, अर्यमणौ १०, सः तारौ
११, त्वष्टारौ १२, वायू १३, इन्द्राग्नी १४, मित्रौ १५, इन्द्रौ १६,
निश्चैती १७, आपः १८, विश्वौ १९, ब्रह्माणौ २०, विष्णु २१,
वसू २२, वरुणौ २३, अजौ २४, विवृहौ (२५) । ग्रन्थान्तरे अ-
दिर्बुध्नाक्षौ २५ । पृषणौ २६, अश्विनौ २७, यमावनि २८ ।

ग्रन्थान्तरे पुनरश्विनीत आरभ्येता एवमुक्ताः-

“ अश्विनयमवहनकमलज-शशिशूत्रनृदिति जीवफणिपितरः ।
योन्ययमदिनकृतत्व-पृषवन्शक्राग्निमित्राऽऽख्याः ॥ ” ।

पेन्द्रो नैर्भूतितोऽयं, विव्वौ ब्रह्मा हरिवसुर्वरुणः ।

अजपादोऽदिर्बुध्नः, पूषा चेतीश्वरा जानाम् ” ॥ २ ॥

स्था० २ ग्रा० ३ उ० । जं० ।

(४) जंभुद्विदे दीवे अभिर्हज्जेहिं सत्तावीसाए णकख-
सेहिं संववहारे वट्ठति ।

जम्बुद्वीपे, न धातकीकण्ठाऽऽदौ, अभिजिज्जैः सप्तविंशत्या
नक्षत्रैर्व्यवहारः प्रवर्तते, अभिजिज्जक्षत्रस्यासराषाढचतुर्थपा-
दानुप्रवेशनादिति । सू० २७ सम० ।

(५) केषु नक्षत्रेषु कानि कार्याणि गमनप्रस्थानाऽऽदीनि
कर्त्तव्यानि-

पुस्तऽस्मिन्नि मिसिर रे-र्वै य दृश्यो तदेव चित्ता य ।
अणुराह जिह्म मूलो, नव एकस्वत्ता गमनसिद्धा ॥११॥
मिसिर महा य मूलो, विसाह तहचेव होइ अणुराहा ।
इत्युत्तर रेवइ अ-स्मिणी य सबणे य एकस्वत्ते ॥१२॥
एषु य अट्टाणं, पत्थाणं ठाणं च कायवं ।
जइ य गहृत्य न चिह्म, संजामुकं च जइ होइ ॥१३॥
उपन्नजत्तपाणो, अट्टाणम्मि उ सया उ जो होइ ।
फलपुष्पवगुवेधो, गधो वि खेपेण सो एइ ॥ १४ ॥

सन्ध्यागतऽऽदीनि-

संजागयं रविगयं, विहरें सगहं विलंबि च ॥
राहुहयं गहभिन्नं, च वज्जए सत्त नक्खत्ते ॥ १५ ॥
अत्यमणे संजागय, रविगय जह पट्टिओ उ आइओ ।
विहरेमविहारिय, सगह कूरगहउयं तु ॥ १६ ॥
आइअपिट्टिओ जं, विलंबि राहुहयं जहिं गहणं ।
मज्जेण गहो जस्स उ, गच्छइ तं होइ गहजिन्नं ॥१७॥
संजागयम्मि कल्लहो, होइ विवाओ विलंबि नक्खत्ते ।
विहरे परविजओ, आइअगए अणिच्चाणे ॥ १८ ॥
जं सगहम्मि कीरइ, नक्खत्ते तत्थ निगहो होइ ।
राहुहयम्मि य मरणं, गहभिन्ने सोणिउगाहो ॥ १९ ॥
संजागयं गहगयं, आइअगयं च दुब्बलं रिक्खं ।
संगहऽऽच्चविमुक्कं, गहमुक्कं चेव बलियाइं ॥ २० ॥

(६) पादोपगमनलोचकमाऽऽदीनि-

पुस्तो हत्थो अभिई य, अस्मिणी जरणी तहा ।
एषु य रिक्खेसु य, पाओवगमणं करे ॥ २१ ॥
मबणेण धणिह्माई, पुणव्वसू न वि करिज्ज निक्खमणं ।
मयभिसयस्स न बंभे, विज्जाऽऽरंजे पविच्छिज्जा ॥२२॥
हत्थाइ पंच रिक्खा, वत्थुस्स पसत्थगा विणिहिट्ठा ।
उत्तरतिभि धणिह्मा, पुणव्वसू रोहिणी पुस्तो ॥२३॥ ६०५० ।
पुणव्वसूणा पुस्तें, सबणेण धणिह्मा ।
एण्हिं चउरिक्खेहिं, लोयकम्माणि कारए ॥ २४ ॥
६० ५० । विशेषः । व्यः । आः ५० । पं ५० ।

कत्तियाहि विसाहाहिं, मधाहिं जरणीहि य ।
एण्हिं चउरिक्खेहिं, लोयकम्माणि धज्जए ॥ २५ ॥
तिहिं उत्तराहिं तह रो-हिणीहिं कुज्जा उ सेहनिकखमणं ।
सेहोवट्ठावणं कुज्जा, अणुआ गणिवायए ॥ २६ ॥
गणसंगहणं कुज्जा, गणहरं चेव ठावए ।
उगहं वसहिट्ठाणं, थावराणि पवत्तए ॥ २७ ॥

(७) स्वाध्यायाऽऽदिनकृत्राणि क्षिप्रमृदुसंक्रान्ति-
पुस्तो य हत्थो अभिई, अस्मिणी य तदेव य ।
चत्तारि खिप्पकारीणि, विज्जाऽऽरंजेसु सोहणा ॥२८॥
विज्जाणं धारणं कुज्जा, बंभलोगे य साहए ।
सज्जायं च अणुअं च, उदिसो य समुदिसो ॥ २९ ॥
अणुराहा रेवइ चेव, चित्ता मिसिरं तहा ।
मिज्ज लोयाणि चत्तारि, मिज्जकम्मं तेसु कारए ॥ ३० ॥
भिक्षावरणऽमच्छाणं, कुज्जा गहणधारणं ।
संगहोवगहं चेव, बालबुद्धाण कारए ॥ ३१ ॥

(८) अहा अस्सेस जिह्मा य, मूलो चेव चउत्थओ ।
गुरुणो कारए पदिमं, तवोकम्मं च कारए ॥ ३२ ॥
दिक्खमाणुस्सतेरिच्छ-उवसग्गेऽहियासए ।
गुरुसु चरणकरणं, उगहोवगहं करे ॥ ३३ ॥
महा भरणि पुव्वाणि, तिभिओ य विथाहिया ।
एषु य तवं कुज्जा, सन्निभतरयवाहिरं ॥ ३४ ॥
तिभि सयाणि सट्ठाणि, तवोकम्मा य आहिया ।
उगनक्खत्तजोएसु, तेसुमन्नतरं करे ॥ ३५ ॥
कत्तिया य विसाहा य, उण्हा एयाणि बुद्धिओ ।
क्षिपणं सिचणं कुज्जा, संचारगहधारणं ॥ ३६ ॥
उवगरणजंढमाईणं, विवायं चीवराण य ।
उवगरणं विजागं च, आयरियाणं च कारए ॥ ३७ ॥
धणिह्मा सयजिसा सार्द, सबणो य पुणव्वसू ।
एषु गुरुसुसुसं, चेइयाणं च पुयणं ॥ ३८ ॥
सज्जायकरणं कुज्जा, विज्जाऽऽरंजे य कारए ।
चेओवट्ठावणं कुज्जा, अणुअं गणिवायए ॥ ३९ ॥
गणसंगहणं कुज्जा, सेहनिकखमणं तहा ।
संगहोवगहं कुज्जा, गणावच्छेइयं तहा ॥ ४० ॥
ववइवाइवं च २ तह को-लवं च तेतीलायं ४ गराइं च ५ ।
वणियं ६ विह्मा ७ य तहा, सुद्धपक्खिण निमाईया ॥४१॥
सउणि चउप्पय नागं, किंनुयं च करणा धुवा हुंति ।
किंनुचउइसिरत्ति, सउणी पडिउज्जए करणं ॥ ४२ ॥
काऊण तिहिं वि ऊणं, जम्हेगो साहए न पुण कात्ते ।
सत्ताहि हरिज्ज जागं, जं सेसं तं जवे करणं ॥ ४३ ॥
६० ५० । स० । स्या० । चं० ५० ।

(९) ज्ञानवृत्तिकराणि नक्षत्राणि-

दस नक्खत्ता नाणवृत्तिकरा पसत्ता । तं जहा-
“मिसिर अहा पुस्तो, तिभि अ पुव्वाइ मूलपस्सेसा ।
हत्थो चित्ता य तहा, दस वृत्तिकरा य नाणस्स” ॥१॥
स० १० सम० । ६० ५० ।

(१०) सध्वनसत्रयोगः-

ता कहं ते मुहुत्तगे आहिते ति वदेज्जा ? । ता एतेसि जं
अहावीसाए एकस्वत्ताणं अत्थि नक्खत्ते, जे एं नव मुहुत्ते,

सत्तावीसं च सत्तद्विभागे मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोयं जोएति ।
अत्थि एकखत्ता, जे एं पणसरस मुहुत्ते णं चंदेण सद्धिं जोयं
जोइति । अत्थि एकखत्ता, जे एं तीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं
जोयं जोइति । अत्थि एकखत्ता, जे एं पणतालीसं मुहुत्ते एं
चंदेण सद्धिं जोयं जोइति । ता एएसि णं अट्ठावीसाए
एकखत्ताणं कयरे एकखत्ते, जे एं नव मुहुत्ते, सत्तावीसं च
सत्तद्विभागे मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोयं जोएति ? । कयरे
एकखत्ता, जे एं पणसरस मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोइ-
ति ? । कयरे एकखत्ता, जे एं तीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं
जोयं जोइति ? । कयरे एकखत्ता, जे एं पणतालीसं मुहुत्ते
चंदेण सद्धिं जोयं जोइति ? । ता एतेसि एं अट्ठावीसाए
एकखत्ताणं तत्थ जे ते एकखत्ते, जे एं एव मुहुत्ते, सत्तावीसं
च सत्तद्विभागे मुहुत्तस्स चंदेण सद्धिं जोयं जोएति; से
एं एगे अभिई । तत्थ जे ते एकखत्ता, जे एं पणसरस मुहुत्ते
चंदेण सद्धिं जोयं जोइति; ते एं ७ । तं जहा-सत्तजिसया,
जरणी, अहा, अस्सेसा, साती, जेट्टा । तत्थ जे णं तीसं
मुहुत्तं चंदेण सद्धिं जोयं जोइति; ते पणसरस । तं जहा-
सवणां, धण्डा, पुव्वाजइवता, रेवती, अस्सिणी, कत्तिया,
मगलिरं, पुस्सो, महा, पुव्वाफगुणी, हत्थो, चित्ता, अणुरा-
हा, मूत्रो, पुव्वासाढा । तत्थ जे ते एकखत्ता, ते एं पण-
तालीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोइति, ते णं ७ । तं
जहा-उत्तराजइवता, रोहिणी, पुणव्वसू, उत्तराफगुणी,
विसाहा, उत्तरासाढा ।

'ता' इति पूर्ववत् । कथं भगवन् । प्रतिनक्षत्रं मुहुर्त्तमं
मुहुर्त्तपरिमाणमाख्यातमिति वहेत् ? । एवमुक्ते भगवानाह-"ता
एएसि ण " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशति-
नक्षत्राणां मध्ये, अस्ति तन्मक्षत्रं, यस्मिन् मुहुर्त्तान्, एकस्य च
मुहुर्त्तस्य सप्तविंशतिसप्तषष्टिभागान् चन्द्रेण सार्द्धं योगं यु-
नक्ति उपैति । तथाऽस्ति निपातत्वादव्ययत्वाद्वा सन्ति तानि
नक्षत्राणि, यानि पञ्चदश मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह योगमुपया-
न्ति । तथा सन्ति तानि नक्षत्राणि, यानि त्रिंशत् मुहुर्त्तान्
यावच्चन्द्रेण सह योगमभ्युवते । तथा सन्ति तानि नक्षत्राणि,
यानि पञ्चचत्वारिंशत् मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह योगं युज्जन्ति ।
एव सामान्येन जगवतोके विशेषनिर्द्धारणार्थं जगवान् पृच्छन्ति
गौतमः-" ता एएसि ण " इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् ।
एतेषामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां मध्ये, कतरद् तन्मक्षत्रं, यस्मिन् मुहुर्त्ता-
न्, एकस्य च मुहुर्त्तस्य सप्तविंशतिसप्तषष्टिभागान् यावच्चन्द्रेण
सह योगं युनक्ति ? । तथा कतराणि तानि नक्षत्राणि, यानि
पञ्चदश मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह योगं युज्जन्ति ? । तथा कत-
राणि तानि नक्षत्राणि, यानि त्रिंशत् मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह
योगमभ्युवते ? । तथा कतराणि तानि नक्षत्राणि, यानि पञ्चचत्वा-
रिंशत् मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सार्द्धं योगमुपयान्ति ? । एवं
गौतमेन प्रश्ने कृते जगवानाह-" ता एएसि ण " इत्यादि ।
'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशतिनक्षत्राणां मध्ये यस्मिन्

नव मुहुर्त्तान्, एकस्य च मुहुर्त्तस्य सप्तविंशतिसप्तषष्टिभागान् या-
वच्चन्द्रेण सह योगं युनक्ति । तदेकमजिजिञ्जत्तमत्रसेयम् ।
कथमिति चेत् ? । उच्यते-इह अभिजिञ्जत्त सप्तषष्टिभागान् कृत-
स्याहोरात्रस्यैकविंशतिभागान् चन्द्रेण सह योगमुपैति । ते
चैकविंशतिरपि भागा मुहुर्त्तगतभागकरणार्थं त्रिंशता गुणयन्ते,
जातानि षट्शतानि त्रिंशदधिकानि ६३० । तथा चैतावान्
कालमधिकृत्य सीमाविस्तारोऽजिजिञ्जत्तस्यान्यथाप्युक्तः-"उ-
च्येव सया तीसा, जागणं अभिई सीमविक्कंभो । दिट्ठो सव्व-
उहरगो, सव्वोहेऽणनणाणीहि ॥ १ ॥ " तेषां सप्तषष्ट्या भागो
ह्रियते, लब्धा नव मुहुर्त्ताः, एकस्य च मुहुर्त्तस्य सप्तविंशतिः
सप्तषष्टिभागाः । १ । ३३० । उक्तं च-"अजिइस्स षड्जोगो,
सत्तही खमिओ अहोरत्तो । जागा य एगवीसं, ते पुण
अहिवा नव मुहुत्ता " ॥ १ ॥ तथा "तत्थ" इत्यादि ।
तत्र तेषामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां मध्ये यानि नक्षत्राणि पञ्चदश
मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह योगमभ्युवते, तानि षट् । तद्यथा-
"सप्तभिसया" इत्यादि । तथाहि-एतेषां षण्णामपि नक्ष-
त्राणां प्रत्येकं सप्तषष्टिभागान् कृत्याहोरात्रस्य सप्तान् सा-
यान् त्रयस्त्रिंशद्भागान् यावच्चन्द्रेण सह योगो जवति, ततो
मुहुर्त्तगतसप्तषष्टिभागकरणार्थं त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशता गुणयते,
जातानि नवशतानि नवत्यधिकानि ९६० । षट्पि सार्द्धं,
तदपि त्रिंशता गुणयित्वा द्विकेन भज्यते, लब्धाः पञ्चदश मुहुर्त्त-
स्य सप्तषष्टिभागाः, ते पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातं पूर्वराशि-
सहस्रं पञ्चोत्तरम् १००५ । तथा चैतेषां प्रत्येकं कालमधि-
कृत्य सीमाविस्तारो मुहुर्त्तगतसप्तषष्टिभागानां पञ्चोत्तरं स-
हस्रमुक्तः-"सयजिसया भरणीए, अहा अस्सेस साह जिट्ठा य ।
पंचोत्तरं सहस्सं, भागाणं सीमविक्कंभो ॥ १ ॥ " अस्य पञ्चो-
त्तरसहस्रस्य सप्तषष्ट्या भागो ह्रियते, लब्धाः पञ्चदश मुहुर्त्ताः ।
उक्तं च-"सप्तभिसया भरणीओ, अहा अस्सेस साह जिट्ठा य ।
एए उ नकखत्ता, पणसरस मुहुत्तसंजोगा ॥ १ ॥ " तथा-
तत्र तेषामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां मध्ये यानि नक्षत्राणि त्रिंशत्
मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सह योगं युज्जन्ति, तानि षट् । तद्यथा-
"सवणां" इत्यादि । तथाहि-एतेषां कालमधि-
कृत्य प्रत्येकं सीमाविक्कंभो मुहुर्त्तगतसप्तषष्टिभागानां दशो-
त्तरे हे सहस्रे २०१० । ततस्तयोः सप्तषष्ट्या भागो ह्रिये
लब्धास्त्रिंशत्मुहुर्त्ताः । तथा-तत्र यानि नक्षत्राणि पञ्चचत्वा-
रिंशत् मुहुर्त्तान् यावच्चन्द्रेण सार्द्धं योगं युज्जन्ति, तानि षट् ।
तद्यथा-उत्तराजइवता इत्यादि । तेषां हि प्रत्येकं कालमधि-
कृत्य सीमाविक्कंभो मुहुर्त्तगतसप्तषष्टिभागानां त्रीणि सह-
स्राणि पञ्चदशोत्तराणि ३०१५ । ततस्तेषां सप्तषष्ट्या भागो ह्रिये
लब्धाः पञ्चचत्वारिंशदेव मुहुर्त्ता लज्यन्ते ।

उक्तं च-

"तिजेव उत्तराह, पुणव्वसू रोहिणी विसाहा य ।
एए उ नकखत्ता, पणयालमुहुत्तसंजोगा ॥ १ ॥
अवसेसा नकखत्ता, पणसरस हुंति तीसहमुहुत्ता ।
चंडिम एस जोगो, नकखत्ताणं समकखामो ॥ २ ॥ "
तत्रैवमुक्तो नक्षत्राणां चन्द्रेण सह योगः ।

(११) संप्रति सूर्येण सह तन्मभिधित्सुराह-

ता एतेसि एं अट्ठावीसाए एकखत्ताणं अत्थि एकख-
त्ते, जे एं चचारि अहोरत्ते उव मुहुत्ते एं मूरेण सद्धिं

जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे एं छ अहोरत्ते एग-
बीसं च मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं जोइति । अत्थि ए-
क्खत्ता, जे एं तेरस अहोरत्ते बारस य मुहुत्ते सरेण सद्धि
जोयं जोइति । अत्थि एक्खत्ता, जे एं बीसं अहोरत्ते तिप्पि
य मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं जोइति । ता एतेसि एं अ-
ट्ठावीसाए एक्खत्ता कतरे णक्खत्ते, जं चत्तारि अहोरत्ते
वच्च मुहुत्ते एं सरेण सद्धि जोयं जोएति । कतरे णक्खत्ता,
जे एं छ अहोरत्ते एगवीसं च मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं
जोइति । कतरे एक्खत्ता, जे एं तेरस अहोरत्ते बारस य
मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं जोइति । कतरे णक्खत्ता,
जे एं बीसं अहोरत्ते तिप्पि य मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं
जोइति । ता एतेसि एं अट्ठावीसाए णक्खत्ता, तत्थ जे
मे णक्खत्ते, जे एं चत्तारि अहोरत्ते छ च मुहुत्ते सरेण सद्धि
जोयं जोएति, से एं एगे अज्झि । तत्थ जे ते एक्खत्ता,
जे एं छ अहोरत्ते एगवीसं च मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं जो-
इति, ते एं छ । तं जहा-सतमिमया, भरणी, अहा, अस्से-
मा, सावी, जेहा । तत्थ जे ते णक्खत्ता, जे एं तेरस अहो-
रत्ते पुवात्तस य मुहुत्ते सरेण सद्धि जोयं जोएति, ते एं
पण्णरम । तं जहा-सवणो, धणिहा, पुव्वभइवना, रेवती,
अस्मिणी, कत्तिया, मगसिरं, पुस्सो, महा, पुव्वफग्गुणी,
इत्थो, चित्ता, अणुराधा, मूढो, पुव्वामादा । तत्थ जे ते
णक्खत्ता, जे एं बीसं अहोरत्ते तिप्पि य मुहुत्ते सरेण सद्धि
जोयं जोइति, ते एं छ । तं जहा-उत्तराजइवना, रोहिणी,
पुणव्वसू, उत्तराफग्गुणी, विसाहा, उत्तरासादा ।

“ता एतेसि एं” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । एतेषामनन्तरो-
दितानामष्टाविंशतिनक्षत्राणां मध्ये अस्ति तत्तत्कृत्र, यच्चतुरो
अहोरात्रान् पदं च मुहुर्त्तान् यावत्सूर्येण सार्द्धं योगमुपैति ।
तथाऽस्तीति सन्ति तानि नक्षत्राणि, यानि षडहोरात्रानेकविं-
शतिं च मुहुर्त्तान् सूर्येण सार्द्धं योगं युज्जन्ति । तथा सन्ति तानि
नक्षत्राणि, यानि त्रयोदश अहोरात्रान्, द्वादश च मुहुर्त्तान्
यावत्सूर्येण सह योगमुपयान्ति । तथा सन्ति तानि नक्षत्राणि,
यानि विंशतिमहोरात्रान् त्रीन् मुहुर्त्तान् यावत्सूर्येण सम योग
युज्जन्ति । एवं भगवता सामान्येनाक्तौ विशेषावगमनमिदं भू-
योऽपि भगवान् गौतमः पृच्छति-“ता एतेसि एं” इत्यादि सुग-
मम् । भगवान् निर्वचनमाह-“ता एतेसि एं” इत्यादि । ‘ता’
इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशतेनक्षत्राणां मध्ये यत्तत्कृत्रं चतुरो
अहोरात्रान् पदं च मुहुर्त्तान् सूर्येण सार्द्धं योग युनाकि, तदेक-
मभिजिज्ञकृत्रमवसेयम् ।

तथाहि-सूर्ययोगविषयं पूर्वोऽचार्यप्रदर्शितमिदं करणम्-

“ ज रिक्खं जावइए, वच्चइ चंद्रेण भाग सत्तट्ठी ।

तं पण्णमगे राहं-दियस्स सरेण तावइए ” ॥ १ ॥

अस्या अक्षरगमनिका-यत् अक्षं नक्षत्रं यावतो रात्रिन्दिषस्या-
होरात्रस्य सम्बन्धिनः सप्तषष्टिभागान् चन्द्रेण सह योगं व्रजति,
तत्तत्तत्र रात्रिन्दिषस्य पञ्च जागान् तावतः सूर्येण सम व्रजति ।

तत्राभिजिदेकविंशतिसप्तषष्टिभागान् चन्द्रेण समं वर्तते, तत
एतावतः पञ्चभागानहोरात्रस्य सूर्येण समं वर्तमानमवसेयम् ।
एकविंशतिश्च पञ्चभिर्भागे हुते लब्धाश्चत्वारोऽहोरात्राः, एकः
पञ्चमो भागोऽवतिष्ठते, स मुहुर्त्ताऽऽनयनाय त्रिशता गुण्यते,
जातास्त्रिंशत्, तस्याः पञ्चभिर्भागे हुते लब्धाः षण्मुहुर्त्ता इति ।

उक्तं च-

“ अभिई उ च मुहुत्ते, चत्तारि य केवले अहोरत्ते ।

सुरेण समं वच्चइ, इत्तो सेसाए पुच्छामि ॥ १ । ”

तथा तत्र तेषामष्टाविंशतेनक्षत्राणां मध्ये यानि नक्षत्राणि
षडहोरात्रानेकविंशतिं च मुहुर्त्तान् यावत् सूर्येण समं योग-
मुपयान्ति । तानि पदं । तद्यथा-“सयभिसया” इत्यादि । तथा
हि-एतानि नक्षत्राणि प्रत्येकं चन्द्रेण समं सार्द्धं त्रयस्त्रिंश-
त्संख्याकान् सप्तषष्टिभागानहोरात्रस्य व्रजन्ति, अपार्द्धं तत्रत्या-
देनेषाम्, तत एतावतः पञ्चभागानहोरात्रस्य सूर्येण समं व्रजन्ती-
नि प्रत्येतव्यं, प्रागुक्तकरणप्रामाण्यत् । त्रयस्त्रिंशतश्च पञ्चभि-
र्भागे हुते लब्धाः षडहोरात्राः, पञ्चादशतिष्ठते सार्द्धास्त्रयः पञ्च-
भागः, ते सवर्णनायां जाताः समतिः, मुहुर्त्ताऽऽनयनाय त्रिशता
गुण्यन्ते, जाते द्वे शते दशोत्तरे २१०। एते च मुहुर्त्ताः कृते, ततः
परिपूर्णमुहुर्त्ताऽऽनयनाय दशभिर्भागो द्विगते, लब्धा एकविं-
शतिर्मुहुर्त्ताः । उक्तं च-“सयभिसया जरणीआं, अहा अस्सेम
साइ जिट्ठा य । यच्चति मुहुत्ते एग-वीसं छ चवअहोरत्ते ॥१॥ ”

तथा तत्र तेषामष्टाविंशतेनक्षत्राणां मध्ये यानि नक्षत्राणि
त्रयोदश अहोरात्रान् द्वादश मुहुर्त्तान् यावत् सूर्येण समं योग
युज्जन्ति, व्रजन्तीति पाठान्तरे । तानि पञ्चदश । तद्यथा-“सव-
णो ” इत्यादि । तथाहि-अमूनि परिपूर्णान् सप्तषष्टिभागान्
चन्द्रेण समं व्रजन्ति, ततः सूर्येण सह एतानि पञ्चभागानप्यहो-
रात्रस्य सप्तषष्टिसंख्यान् गच्छन्ति । सप्तषष्टेश्च पञ्चभिर्भागे हुते
लब्धास्त्रयोदश अहोरात्राः, शेषौ च द्वौ भागौ तिष्ठतः, तौ त्रिशता
गुण्यन्ते, जाता षष्टिः, तस्याः पञ्चभिर्भागे हुते लब्धा द्वादश
मुहुर्त्ताः । उक्तं च-“अवसेमा नक्खत्ता, पनरस वि सूरसहगया
जात । बारस चव मुहुत्ते, तेरस य समे अहोरत्ते ” ॥१॥ तथा
तत्र तेषामष्टाविंशतेनक्षत्राणां मध्ये यानि नक्षत्राणि विंशति-
महोरात्रान् त्रीन् मुहुर्त्तान् यावत्सूर्येण सम योगमनुब्रूते, ता-
नि पदं । तद्यथा-“उत्तरमहवया” इत्यादि । एतानि हि षडप
नक्षत्राणि प्रत्येकं चन्द्रेण समं सप्तषष्टिभागानां, हानमेकस्य च
सप्तषष्टिभागस्यार्द्धं व्रजन्ति । तत एतावतः पञ्च भागान् अहो-
रात्रस्य सूर्येण समं व्रजन्तीत्येवमवगमनव्ययम्, शतस्य च पञ्च-
भिर्भागे हुते लब्धा त्रिंशतिमहोरात्राः । यदपि चैकस्य पञ्च भाग-
स्यार्द्धमुत्तरति, तदपि त्रिशता गुण्यते, जाता त्रिंशत्, तस्या दश-
भिर्भागे हुते लब्धास्त्रयो मुहुर्त्ताः । सू० प्र० १० पाहु० २ पाहु० १० ज्या० ।

(१२) नक्षत्राणामादानविसर्गपरिहाननिमित्तिरूपणम्-

एणमिं रिक्खणं, आयाणविसर्गजाणणाकरणं ।

चंदम्मि य सूरम्मि य, चोच्छामि अट्ठाण्णुपूर्वाए ॥

एतेषामनन्तरोदितानां नक्षत्राणामष्टाविंशतिमंख्यानाम्, आदा-
नविसर्गज्ञानकरणमादानविसर्गपरिहाननिमित्तम् । तत्र धिव-
क्षिते दिने चन्द्रेण सूर्येण वा सह वर्तते यत्तत्कृत्रं, तस्य किल
चन्द्रेण सूर्येण वा कृतः परिग्रह इत्यादानम् । पाश्चात्त्यादिनक्ष-
त्राणि गतानि, तानि किल मुक्तानि, परिच्यक्तानि, तेषां परित्यागो
विस्मयः । तयोः परिहान-केन नक्षत्रेण सह चन्द्रेण सूर्येण वा

योगो वर्तते ? कानि च प्रागतीतानि ? इति सम्यग् ज्ञानं, तन्निमित्तं करणं, चन्द्रे सूर्ये च प्रत्येकं यथाऽनुपूर्व्या क्रमेण पदयामि ।

तत्र यथोद्देशं निर्देश इति म्नायात् प्रथमतः

चन्द्रविषयं करणमाह-

पर्वं पञ्चसगुणं, तिहिसहस्रं ओमरत्नपरिहीणं ।
बासीइष्टं विभक्ते, लब्धे अंसे वियाणादि ॥
जं इन्द्र भागलब्धं, कायध्वं तं चउगुणं णिषमा ।
अनिइस्म एकवीसा, जागे सोहेहि लब्धमि ॥
सेसाणं रासीणं, सत्तावीसा तु पंडला सोज्जा ।
अभिइस्म सोहणाऽमं-जवे तु इणमो विही होऽ ॥
सेसाओ रासीओ, रूवं धेत्तुण सत्तमट्टि काऊणं ।
पक्खिव लब्धेसु पुणो, अभिजिइ सोहेउ पुव्वकमा ॥
पंच दस तेरसऽद्वा-रसे य बावीस मत्तवीसा य ।
सोज्जा दिवहुत्वेत्तं, तं जइवई असादंता ॥
एयाणि मोहइत्ता, जं सेसं त इविज्ज नक्खत्तं ।
सोउक्का तीसगुणाओ, सत्तट्टिइते मुहुत्ताओ ॥

यस्मिन् दिने चन्द्रेण सह युक्तं नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते, तस्माद् दिनात् प्राक् यानि पर्वानि युगमध्येऽतीतानि, तानि संख्याया परिज्ञाय तत्संख्या ध्रियते । सूत्रे च पर्वसंख्याऽप्युपचारात् पर्वेत्यभिहिता । पर्वं पञ्चदशतिथ्यात्मकम्, अतस्तत् पञ्चदशभिर्गुण्यते, गुणयित्वा च तेषां पर्वानामुपरि विवक्षिता-यास्तिथेर्याः प्रागतीतास्तिथयः, ताभिः सहितं संयुक्तं पञ्चदशगुणनाऽनन्तरं पर्वोपरिगतिर्योऽतीतास्तिथयो मध्ये प्रकल्प्यन्ते इति । ततो येऽवमरात्रा आतक्रान्तेषु पर्वसु गताः, तैः परिहीणं क्रियते, ततोऽपनीयत इत्यर्थः । ततो द्व्यशीत्या भागो ह्रियते । तत्र जागे हुते यद्बुधः, ये चांशा अवतिष्ठमानाः, तदेतत्सर्वं विजानीहि, षड्धा सम्यगवधारयेति भावः । लब्धं चापरि स्थापय, अंशोऽधस्तात् लब्धश्च राशिरिति व्यवह्रियते, अशाश्च शेषो राशिरिति ॥ तत्र यद् भवति वर्तते भागलब्धं, तद् नियमाच्चतुर्गुणं कर्तव्यं, हुते च सति लब्धरूपात् राशेरभिजितो नक्षत्रस्य सम्बन्धिन एकविंशतिभागान् शोधय ॥ शेषाणां तु राशीनामधस्तनस्थानवर्तिनां मध्यात्सप्तविंशतिसंख्यं नक्षत्रमण्डलं शोधय, सप्तविंशतिः शोध्या इत्यर्थः ॥ अथोपरितनो राशिः स्तोकतया एकविंशतिरूपं शोधनं न सहते, तत आह-"सेसाओ" इत्यादि । शेषात् अधस्तनरूपात् राशेरैकं रूपं गृहीत्वा सप्तषष्टिभागीक्रियते, कृत्वा च पुनस्ते सप्तषष्टिभागा लब्धेषु लब्धराशिमध्ये प्रकृपेत् । प्रकल्प्य च ततोऽभिजिदष्टादशतन्त्रसम्बन्धमेकविंशतिभागान्, पूर्वकमात् पूर्वकमानुसारेण शोधय ॥ शोधयित्वा च पञ्चदशत्रयदशाष्टदशद्व्यविंशतिसप्तविंशतिरूपान् शोध्यान् छन्दकेष्वान् द्व्यध्वंकेष्वपर्यन्तसूचकान्, तानपि शोधय । एतेष्वेव व्यक्तमाचष्टे-त्राक्षपडाऽऽदीन् छाषाढान्तान्, उत्तरभाक्षपदान्, उत्तराषाढापर्यन्तसूचकानित्यर्थः । तथाहि-पञ्चकं अत्रणाक्षरभ्यां उत्तरभाक्षपडाक्षरद्वयैरेष्वपर्यन्तसूचकः दशको रोहिणीरूपद्व्यध्वंकेष्वमीमासूचकः त्रयोदशकः पुनर्वसुरूपद्व्यध्वंकेष्वपर्यन्तस्यापकः । अष्टादशक उत्तरफाल्गुनीरूपद्व्यध्वंकेष्वसीमापरिज्ञापकः । द्वाविंशतिर्विशाखाक्षरद्व्यध्वंकेष्वसीमासूचिकेत्यर्थः । सप्तविंशतिरुत्तराषाढारूपद्व्यध्वंकेष्वेव

सीमासूचकः । शोधितेषु चामूषु तदुपरितनेषु यदस्ति तत् त्रिशता गुणयित्वा, सप्तषष्ट्या भागे हुते ये लब्धास्ते मुहूर्ता ज्ञानव्याः । तत्राप्यवशेषांशा मुहूर्तस्य सप्तषष्टिभागा अवसेया इति करणग्राह्यकार्यः ।

संप्रति भावना क्रियते-

युगस्य प्रथमे संवत्सरे दशसु पर्वसु गतेषु पञ्चम्यां केन नक्षत्रेण सह युक्तव्यम् ? इति जिज्ञासायां पर्वसंख्या द्वाशको ध्रियते, ते च दश पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, ज्ञात पञ्चाशदधिकं शतम् १५० । पञ्चम्यां च नक्षत्रेण सह चन्द्रस्य योगो ज्ञातुमिष्ट इति दशानां पर्वणामुपरितनास्तिथयोऽतिक्रान्ताः, ताः प्रकल्प्यन्ते, ज्ञाते चतुष्पञ्चाशदधिकं शतम् १५४ । दशसु पर्वसु षडवधमरात्रौ, ततस्तौ तस्मात्पार्यन्ते, ज्ञात द्विपञ्चाशदधिकं शतम् १५२ । तस्य द्व्यशीत्या जागो ह्रियते, लब्धमेकं रूपं, तच्च उपरि न्यस्यते, न्यस्य च चतुर्भिर्गुण्यते, ज्ञाताश्चत्वारः ४ । इषं चाधस्तादुद्धति सप्ततिः । तत्रोपरितनो राशिः स्तोकतयादेकविंशतिरूपं शोधनं न सहते, ततः सप्तनेरेकं रूपं गृहीत्वा सप्तषष्ट्यङ्गीक्रियते ते च सप्तषष्टिभागा उपरितनराशिमध्ये प्रकल्प्यन्ते ज्ञात उपरितनो राशिरैकसप्ततिः ७१ । अधस्तादैकोनसप्ततिः ६१ । तत उपरितनराशेरभिजित एकविंशतिः शोधयते, अधस्तनराशेश्च नक्षत्रमण्डल सप्तविंशतिः, तत उपरि पञ्चाशत् जाताः ५० । अधस्ताद् द्विचत्वारिंशज्जाताः ५१ । ततः पुनरप्युपरितनराशेरैकविंशतिः शुद्धाः, अधस्ताच्च सप्तविंशतिः । तत उपरि एकोनत्रिंशत् २६ जाताः, अधस्तात् पञ्चदश ११ । ततो भूयोऽप्युपरितनराशेरभिजित एकविंशतिः शोधयते ८ । अधस्ताच्च पञ्चदशसु त्रयोदशकमण्डलस्थान पुनर्वसुनक्षत्रपर्यन्तस्तवकम्, अतः पुनर्वसुपर्वन्ताति नक्षत्राणि शुद्धानि । शेषौ द्वौ तिष्ठतः । तस्य द्वे नक्षत्रे बुधः । तद्यथा-पुष्यः, आश्लेषा च । उपरि च तिष्ठत्यष्टौ । ते त्रिशता गुण्यन्ते, ज्ञाते द्वे शते चत्वारिंशदधिकं २४० तयोः सप्तषष्ट्या जागे हुते लब्धास्ते मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य एकोनचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागाः । एकस्य च मुहूर्तस्य सत्कध्वंको नचत्वारिंशत्संख्येषु सप्तषष्ट्या भागेषु चन्द्रेण हुतेषु पञ्चम्यां सूर्य उदित इति ॥ तथा युगे प्रथमदिवसे प्रतिपदि केन नक्षत्रेण सह युक्तव्यम् ? इति चिन्तायां पाश्चात्ययुगपर्वसंख्या ध्रियते चतुर्विंश शतं १२४ । ततः पञ्चदशभिर्गुण्यते, ज्ञातानि षष्ट्यधिकान्यष्टादशशतानि १८६० । युगे च त्रिशद्वमरात्रा इति तेभ्यस्त्रिंशत्पार्यन्ते, ज्ञातान्यष्टादशशतानि त्रिंशदधिकानि १८३० । तेषां द्व्यशीत्या भागो ह्रियते, लब्धा द्वविंशतिः । सा उपरि न्यस्यते, न्यस्य च चतुर्भिर्गुण्यते, ज्ञाता अष्टाशीतिः । शेषमधस्तादुद्धरति षड्विंशतिः ६६ । तत्रोपरितनराशेरैकविंशतिरभिजितः शोधयते, स्थिता पञ्चात् सप्तषष्टि ६७ । तथा च किलैक नक्षत्रं लभ्यते । अधस्ताच्च षड्विंशतिरिति सर्वसंकलनया सप्तविंशतिरपि नक्षत्राण्युत्तराऽऽषाढापर्यन्तानि शुद्धानि । तत आगतमुदयसमय एवाभिजितनक्षत्रं चन्द्रेण सह योगमुपयानीति ॥ तथा युगे द्वितीयेऽर्द्धरात्रे द्वितीयायां केन नक्षत्रेण सह युक्तव्यम् ? इति चिन्तायां पाश्चात्या तिथिरतिक्रान्ता प्रतिपल्लवणा, तत्संख्या एकको ध्रियते, स द्व्यशीत्या भागो न सहते, ततः सप्तषष्टिभागीक्रियते, तस्मादेकविंशतिरभिजितः शोधयते, स्थिता पञ्चात् षडचत्वारिंशत् ४६ । सा मुहूर्तकरणार्थम् ३० त्रिशता गुण्यते । ज्ञातानि त्रयोदशशता-यशीत्यधिकानि

१३८० । तेषां सप्तषष्ट्या जागो ह्रियते, लब्धा मुहूर्ता विंशतिः ३० । स्थिताः पञ्चात् चत्वारिंशत् ४० । आगतं भ्रवणनक्षत्रं विंशतिमुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य चत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु चन्द्रेण भुक्तेषु युगे द्वितीये अहोरात्रे द्वितीयायां सूर्य उदयेत । एवं सर्वत्रापि भावनीयम् । ज्या० ए पाङ्ग० ।

[१३] एवं पञ्चरसगुणं, तिहिसहियं ओपरत्तपरिहीणं ।

तिहि उवद्वसपहि, भागे सेसम्पि सोहणं ॥

युगमध्ये विवक्षिताद् दिनात् प्राक् यानि पर्वाणि अतीतानि, तत्संख्या स्थाप्यते, स्थापयित्वा च पञ्चदशजिगुण्यते, ततो विवक्षिताद् दिनात् प्राक् पर्वणामुपरि यास्मिन्थयोऽतिक्रान्तास्तत्साहता क्रियते । ततस्तदनन्तरमधिकृताद् दिनाद्व्यां ये गता अवमरात्राः, तैः परिहीना क्रियते, ते ततः पात्यन्त इत्यर्थः । ततः शेषस्य त्रिजिः शतैः षट्षष्ट्याधिकैर्विभजेत जागं हरेत्, भागे च हते यत् शेषं, तस्मिन् शेषे, शोधनकं वक्ष्यमाणस्वरूपं कुर्यात् ।

तत्र यस्मिन् शोधनके शुके यन्नक्षत्रं शुक्लं जवति, तदेतन्नक्षत्रं पयसाह-

चउवीसं च मुहूर्ता, अट्टेव य केवला अहोरात्रा ।

एए पुस्ने सेसा, एत्तो सेमाण वोच्छामि ॥

चतुर्विंशतिमुहूर्ता, अष्टौ च केवलाः पञ्चपूर्णा अहोरात्राः एते एतावन्ता मुहूर्ताः, अहोरात्राश्च पुष्ये पुष्यनक्षत्रे, शोध्याः । किमुक्तं जवति ?-एतेषु शोधितेषु पुष्यनक्षत्रं शोधितं जवति । अत ऊर्ध्वं शेषाणां नक्षत्राणां शोधनकानि वक्ष्ये ।

तानि च क्रमेण आह-

राहंदिया विमडी, य मुहूर्ता बारमुत्तरा मुच्छा ।

मोन्नमसयं विसाहा, बीसंदेवा य तेमीयं ॥

द्वाषष्टिर्द्वाषष्टिसंख्यानि, रात्रिन्दिवानि, द्वादश च मुहूर्ताः, एतावति शोधिते उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रं शुक्लं भवति । तथा चोदशशतं चोदशाधिकं शतं, विशाखा विशाखापर्यन्तसूचकं, ततस्तस्मिन् शोधिते विशाखाऽन्तानि नक्षत्राणि शोधितानि जवन्तीनि जावः । तथा अश्विं अश्विंश्याधिकं शतं, विश्वग्देवा विश्वग्देवाधपतिरुत्तराषाढा इत्यर्थः । अत्राऽयं जावार्यः-अश्विंश्याधिकं शतमुत्तराषाढापर्यन्तसूचकमिति ।

दो चउपणे उच्चे-व मुहूर्ता उत्तरा उ पोडवया ।

तिण्णेव एकवीसा, उच्च मुहूर्ता उ रोहिणिया ॥

द्वे शते चतुष्पञ्चाशे चतुष्पञ्चाशदधिके, षट् च मुहूर्ताः, उत्तराषोष्ठपदा-उत्तराषाढपदा, उत्तराषाढपर्यन्तसूचका इत्यर्थः । ततस्त्रीणि शतान्येकविंशत्याधिकानि, षट् च मुहूर्ताः, रोहिणी-रोहिणीसूचका इति योगः ।

तिन्नेगट्टा बारम, य मुहूर्ता सोधणं पुणव्वसुणो ।

जे सोहणं न गच्छइ, नक्खत्तं तं तु मूरगयं ॥

त्रीणि शतान्येकषष्ट्याधिकानि द्वादश मुहूर्ताः, एतावन् शोधनकं पुनर्वसोः पुनर्वसुनक्षत्रस्य । एतानि च शोधकानि पुष्य मुक्ता शेषाणि द्व्यर्द्धकेत्रपर्यन्तानामुक्तानि । तत एतेषामपान्तरात्रे यानि नक्षत्राणि, तान्यात्मीयेन प्रमाणेन शोधयन्ते । तद्यथा-अर्द्धकेत्राणि चर्माभरहोरात्रैरेकविंशत्या च मुहूर्तैः ; समकेत्राणि त्रयोदशभि-

र्दिनैर्द्वादशजिह्व मुहूर्तैः ; द्व्यर्द्धकेत्राणि विशाखा दिनैस्त्रिभिश्च मुहूर्तैरिति । यत्पुनरुद्धरित शोधनं न गच्छति, तन्नक्षत्रं सूर्यगतमवसेयम् । याऽपि राशिः स्तोकतया षट्षष्ट्याधिकशतत्रयभागं न सहते, तत्रापि यथायोगं शोधनं कर्तव्यम् । सक्तं करणम् ।

संप्रत्येतद्विषया भावना क्रियते-

युगस्य प्रथमे सवत्सरे चाद्रे दशसु पर्वस्वतिक्रान्तेषु पञ्चम्यां केन नक्षत्रेण सह योगो विवक्षाधिपतेः ? इति चिन्तायां पर्वसंख्या दश ध्रियते, ततः पञ्चदशजिगुण्यते, जातं पञ्चादशदधिकं शतम् १५० । दशानां च पर्वणामुपरि पञ्चम्याः प्राक् तिथयोऽतिक्रान्ताश्चतस्रः, ततस्तास्तत्र प्राक्षिप्यन्ते, जातं चतुःपञ्चाशदधिकं शतम् १५४ । दशसु च पर्वसु द्वावमरात्रौ । ततस्तौ तस्मात् पात्यते, जातं द्विपञ्चाशदधिकं शतम् १५२ । अयं च राशिः षट्षष्ट्याधिकं शतत्रयभागं न सहते, ततो यथासंभवं शोधनकं कर्तव्यम् । तत्र षोडशाधिकेन शतेन विशाखाऽन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषाणि षट्षष्टिंशत् । ततोऽनुराधा त्रयोदशभरहोरात्रैर्द्वादशभिर्मुहूर्तैः शुद्धा, शेषास्तिष्ठन्ति द्वाविंशतिदिवसाः, अष्टादश च मुहूर्ताः । पुनः चर्माभिर्यमैरेकविंशत्या च मुहूर्तैर्ज्येष्ठा शुद्धा, शेषाः पञ्चदश दिवसाः सप्तविंशतिर्मुहूर्ता अवतिष्ठन्ते । तेभ्यस्त्रयोदशाभिर्दिवसैर्द्वादशभिश्च मुहूर्तैर्भूलनक्षत्रं शुद्धं, शेषौ द्वौ दिवसौ, पञ्चदश मुहूर्तास्तिष्ठन्ति । एतावान् कालः पर्वदशकान्तिक्रमे पञ्चम्यां पूर्वाषाढाप्रविष्टस्य सूर्यस्याभूत् ॥ तथा युगस्य प्रथमसवत्सरपर्यन्ते केन नक्षत्रेण सह सम्भेता मास्करः ? इति चिन्तायां प्रथमसवत्सरे पर्वाणि चतुर्विंशति, तानि पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्याधिकानि ३६० । सवत्सरे च पञ्चमरात्रा इति षट् तेज्यः पात्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि ३५४ । अत्रापि त्रिजिः शतैः षट्षष्ट्याधिकैर्भागो न पूर्यते, ततो यथासंभवं शोधनं कर्तव्यम् । तत्र त्रिभिः शतैरेकविंशत्याधिकैः षट्षष्टिश्च मुहूर्तैर्रोहिण्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, शेषास्तिष्ठन्ति द्वाविंशद्दहोरात्राश्चतुर्विंशतिश्च मुहूर्ताः । तेभ्योऽपि त्रयोदशभिर्दिवसैर्द्वादशजिह्व मुहूर्तैर्मृगशिरो नक्षत्रं, शेषा अवतिष्ठन्ते एकोनविंशतिरहोरात्राः, द्वादश च मुहूर्ताः । तेभ्योऽपि चर्माभिर्यमैरेकविंशत्या च मुहूर्तैर्गर्वा नक्षत्रं शुद्धं, शेषास्तिष्ठन्ति द्वादश दिवसाः, एकविंशतिर्मुहूर्ताः । एतावान् कालस्तदानीं पुनर्वसुनक्षत्रप्रविष्टस्य सूर्यस्याभवत् । इह यन्नक्षत्रमहोरात्रं कालं यावच्छन्द्रेण सह योगमपाकृतं वर्तते, तस्य सूर्येण सह यावन्तं कालं योगः, तस्य त्रिशतमभागप्रमाणं एकः सूर्यमुहूर्तः । एवं त्रयोदश मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तषष्ट्या द्विषष्ट्य किञ्चित्समधिकाः साऽर्द्धास्त्रिपञ्चाशद्भागः । एवंप्रमाणा मुहूर्ता अर्धकेत्राणां पञ्चदश, समकेत्राणां त्रिंशत्, द्व्यर्द्धकेत्राणां पञ्चचत्वारिंशत् । तत्र द्वादशभिर्दिनैरेकविंशत्या च मुहूर्तैर्ज्येष्ठपञ्चाशदधिकशतत्रयस्योपरि द्वादश द्वाषष्टिजागाश्चसंवत्सरसत्काः, ते चाष्टाविंशतिसंख्याः किञ्चित्समधिकाः सूर्यमुहूर्ता भवन्ति, शेषास्तु किञ्चित्समधिकाः । एवंप्रमाणाः सूर्यमुहूर्ताः षोडश तिष्ठन्ति । तदुच्यते सूर्यप्रज्ञप्तौ-"जे णं दोखस्स चंदसंवच्छरस्स आई, से णं पढमस्स चंदसंवच्छरस्स पञ्चवसाने, अणंतरपच्छाकमे समए । तं समयं च णं चंदे केणं णक्खत्तेणं जोएइ, जोइत्ता उत्तराहि आसादाहि उत्तराखं आसादाणं ख्वीसं मुहूर्ता, उ-

वर्गमं च बावट्टिभागा मुहुत्तस्स, बावट्टिभागं च सत्ताट्टिहा जेत्ता
चउपमं बुद्धिया भागा मेसा । त समये च एं सूर केणं एकखत्ते-
ण जोएइ, जोइत्ता पुणवसुस्स सोत्तस मुहुत्ता अछ य बाव-
ट्टिभागा मुहुत्तस्स, बावट्टिभागं च सत्ताट्टिहा जेत्ता बांस
बुद्धिया जागा सेसा " इति ।

सप्रति पञ्चाशदधिकेन शतेन जागे हुने लब्धाः षडदोरात्राः,
शेषे निष्ठानि पञ्चोत्तरं शत, ततो मुहुत्ताऽऽनयनाय छेदराशेर-
र्द्धकेत्राऽऽदीनां नक्षत्राणां कालपरिमाणज्ञानार्थं करणमाह-

नखत्तचंदजोगे, नियमा सत्तट्टिण् समुप्पन्ने ।

पण्णेण सण भए, लहई सूरस्स सो जोगो ॥

नक्षत्राणां यावत् प्रमाणो योगः सप्तषष्ट्या नियमाभिधयेन,
प्रत्युत्पद्यते इत्यर्थः । तस्मिन् चन्द्रतत्त्वयोगे सप्तषष्ट्या प्रत्युत्पद्ये
पञ्चाशेन पञ्चाशदधिकेन शतेन जजेत् जागहारं कुर्यात्, भागे
हुने षट् बन्धे, स तावत्कालप्रमाणः सूर्यस्य योगः ।

इममत्र जायता-कोऽपि पृच्छति-यस्मिन् केने पञ्चदश मुहु-
त्तानि गतिष्ठने चन्द्रः, तत्र सूर्यः कियन्त कालमग्रयानं करोति ।
तत्र पञ्चदश सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जाते पञ्चोत्तरं सहस्रम्
१००५ । तस्य पञ्चाशदधिकशतकस्य त्रिशता जागहरणं, लब्धाः
पञ्च, तेन पञ्चोत्तरशतस्य भागे हुने लब्धा एकाविंशतिमुहुत्ताः ।
एतावान्छेत्त्राणां प्रत्येकं सूर्येण समं योगः । तथा समके-
त्राणां त्रिश-मुहुत्ताश्चन्द्रयोगपरिमाण, तत्रास्तिशतसप्तषष्ट्या गु-
ण्यते, जाते छे सहस्रे दशोत्तरे २०२० । तेषां पञ्चाशदधिकेन
शतेन जागो हियते, लब्धा त्रयोदश अदोरात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति
षष्टिः, ततो मुहुत्ताऽऽनयनाय छेदराशोस्त्रिशता भागहरण, स्थि-
ताः पञ्च, तैः षट्भागो हियते, लब्धा द्वादश मुहुत्ताः, एतावान्
समकेत्राणां प्रत्येकं सूर्येण सह योगः । तथा छेत्त्राणां प-
ञ्चचत्वारिंश-मुहुत्ताश्चन्द्रयोगः पञ्चचत्वारिंशसप्तषष्ट्या गुण्यते,
जातानि त्रीणि सहस्राणि पञ्चदशोत्तराणि ३०१५ । तेषां
पञ्चाशदधिकेन शतेन भागो हियते, लब्धा त्रिश-तदो-
रात्राः, शेषास्तिष्ठन्ति पञ्चदश, ततो मुहुत्ताऽऽनयनाय छेदरा-
शोस्त्रिशता भागहरण, स्थिताः पञ्च, तथा दशानां भागे हुते
लब्धास्त्रयः पञ्च मुहुत्ताः, एतावान् छेत्त्राणां प्रत्येकं
सूर्येण समं योगः ।

सास्प्रतं यथा सूर्ययोगपरिमाणदर्शनतः चन्द्रयोगपरिमाणज्ञा-
नं भवति, तथा प्रतिपादयति-

नखत्तसूरजोगो, मुहुत्तरामीकओ उ पंचगुणो ।

सत्तट्टीए विजत्तो, लहो चंदस्स सो जोगो ॥

नक्षत्राणामर्द्धकेत्राऽऽदीनां यः सूर्येण सह योगः स मुहुत्तरा-
शीक्रियते, कृत्वा च पञ्चाभिर्गुण्यते, ततः सप्तषष्ट्या भागे हुने
यत्तबन्धे, स चन्द्रस्य योगः । अत्रापीय भावना-कोऽपि शिष्यः
पृच्छति-यत्र सूर्यः षट् दिवसान् एकविंशति च मुहुत्तान् अव-
तिष्ठते, तत्र चन्द्रः कियन्त कालं तिष्ठति । तत्र मुहुत्तराशि-
करणार्थं षट् दिवसाः त्रिशता गुण्यन्ते, गुणयित्वा चो-
परि एकविंशतिमुहुत्ताः प्रक्रियन्ते, जाते छे शते एको-
नरे २०१ । ते पञ्चभिर्गुण्यन्ते, जाते पञ्चोत्तरं सहस्रम्
१००५ । तस्य सप्तषष्ट्या भागे हुने लब्धाः पञ्चदश मुहुत्ताः, एता-
वान्छेत्त्राणां प्रत्येकं चन्द्रेण समं योगः । तथा समकेत्राणां
सूर्ययोगस्त्रयोदशदिवसा द्वादश मुहुत्ताः, तत्र दिवससंख्या

मुहुत्तकरणार्थं त्रिशता गुण्यते, जातानि त्रीणि शतानि नवत्य-
धिकानि ३९० । उपरितनाश्च द्वादश मुहुत्तास्तत्र प्रक्रियन्ते,
जातानि चत्वारि शतानि द्विष्टोत्तराणि ४०२ । तानि पञ्चभिर्गुण्य-
न्ते, जाते छे सहस्रे दशोत्तरे २०१० । तेषां सप्तषष्ट्या भागे हुने
लब्धास्त्रिश-मुहुत्ताः ३० । एतावान् समकेत्राणां प्रत्येकं चन्द्रयो-
गः । तथा छेत्त्राणां सूर्ययोगः त्रिश-तदोरात्रास्त्रयो मुहुत्ताः,
तत्रादोरात्रसंख्या मुहुत्तकरणार्थं त्रिशता गुण्यते, जातानि षट्
शतानि, उपरितनाश्च त्रयो मुहुत्तास्तत्र प्रक्रियन्ते, जातानि षट्
शतानि श्युत्तराणि ६०३ । तानि पञ्चभिर्गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि
सहस्राणि पञ्चदशोत्तराणि ३१५ । तेषां सप्तषष्ट्या भागे हुने
लब्धाः पञ्चचत्वारिंश-मुहुत्ताः ४५ । एतावान् छेत्त्राणां
प्रत्येकं चन्द्रेण सह योगः ।

संप्रत्युपसंहारमाह-

नखत्ताणं जोगा, चंदाऽऽच्चेषु करणसंजुत्ता ।

जाणिया [मुणाइ एत्तो, पविजाणं पंदझाणं तु] ॥

नक्षत्राणां चन्द्राऽऽदित्येषु चन्द्रविषये, आदित्यविषये च क-
रणसंयुक्ता योगा जाणताः प्रतिपादिताः । उच्यते ए पाठः ।

(१४) कति जागानि नक्षत्राणि चन्द्रेण सह युज्यन्ते-

ता कट्ठे ते एवंभागा आहिता ति वदेज्जा । ता एतेसि
ए अट्ठावीसाए एकखत्ताणं अत्थि एकखत्ता, जे एं
एकखत्ता पुवंजागा समखेत्ता तीमतिमुहुत्ता पणत्ता ।
अत्थि एकखत्ता, जे एं एकखत्ता पच्छेभागा समखेत्ता
तीमतिमुहुत्ता पणत्ता । अत्थि एकखत्ता, जे एं एकख-
त्ता णत्तंजागा अवहूखेत्ता पणरस मुहुत्ता पणत्ता ।
अत्थि एकखत्ता, जे एं एकखत्ता उजयंजागा दिवह-
खेत्ता पणयालीस मुहुत्ता पणत्ता । ता एएसि एं अट्ठा-
वीसाए एकखत्ताणं कतरे एकखत्ता, जे एं एकखत्ता
पुवंभागा समखेत्ता तीमतिमुहुत्ता पणत्ता ।
कतरे एकखत्ता, जे एं एकखत्ता पच्छंजागा सम-
खेत्ता तीमतिमुहुत्ता पणत्ता । कतरे एकखत्ता, जे
एं एकखत्ता णत्तंजागा अवहूखेत्ता पणरस मु-
हुत्ता पणत्ता । कतरे एकखत्ता, जे एं एकखत्ता
लभयंजागा दिवहखेत्ता पणयालीसमुहुत्ता पणत्ता ।
ता एतेसि एं अट्ठावीसाए एकखत्ताणं, तत्थ एं जे ते
एकखत्ता, जे एं एकखत्ता पुवंजागा समखेत्ता तीमति-
मुहुत्ता पणत्ता । ते एं छ । तं जहा-पुवंजद्वया १, कत्तिता
२, महा ३, पुवंफगुणो ४, मूला ५, पुवंमाढा ६ ।
तत्थ एं जे ते एकखत्ता, जे एं एकखत्ता पच्छेभागा
समखेत्ता तीमतिमुहुत्ता पणत्ता । ते एं दम । तं जहा-
अभिई १, मणो २, धणिडा ३, रेवती ४, अस्मिणी ५,
मिगसिरं ६, पुस्सो ७, हत्थो ८, चित्ता ९, अणुराहा १०
एवं पच्छंजागा दस हवन्ति । तत्थ एं जे ते एकखत्ता, जे एं
एकखत्ता णत्तंभागा अवहूखेत्ता पणरस मुहुत्ता पणत्ता ।

ते णं ब । तं जहा-सतजिसया १, जरणी २, अहा ३, अस्सेसा ४, सानी ५, जेछा ६ । तत्थ णं जे ते एकखत्ता उच्चयंभागा दिवह्ववेत्ता पणयालीसतिमुहुत्ता पक्षत्ता । ते णं ब । तं जहा-उत्तरजह्वया १, रोहिणी २, पुणव्व-सू ३, उत्तराफगुणी ४, बिसाहा ५, उत्तरासादा ६ ।

“ता कहं ते” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत्, कथं केन प्रकारेण भगवन् ! त्वया एव जागानि चक्ष्यमाणप्रकारभागानि नक्त-त्राणि आख्यातानि इति भगवान् उदेत् ? । एवमुक्ते जगवानाह-
“ता एतेसि णं” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविं-
शतेनैकत्राणां मध्येऽस्तीति सन्ति तानि नक्तत्राणि, यानि पूर्व-
भागानि-दिवसस्य पूर्वभागश्चन्द्रयोगस्याऽऽदिमधिकृत्य विद्य-
न्ते येषां तानि पूर्वजागानि, समक्षेत्राणि-समं पूर्णं क्षेत्रमहोरात्र-
प्रतीतिं चन्द्रयोगमधिकृत्यास्ति येषां तानि समक्षेत्राणि ; अतः
एव त्रिंशन्मुहूर्तानि प्रहस्तानि । तथा सन्ति तानि नक्तत्राणि, यानि
पश्चाद्भागानि-दिवसस्य पश्चात्तनो भागः चन्द्रयोगमधिकृत्य
विद्यते येषां तानि पश्चाद्भागानि, समक्षेत्राणि त्रिंशन्मुहूर्तानि
प्रहस्तानि । तथा सन्ति तानि नक्तत्राणि, यानि नक्तभागानि-
नक्तं रात्रौ चन्द्रयोगस्याऽऽदिमधिकृत्य भागोऽवकाशो येषां
तानि । तथा अपार्क्षेत्राणां-अपगनमर्के यस्य तदपार्क्षम,
अर्धमात्रमित्यर्थः । अपार्क्षमर्कमात्रं क्षेत्रमहोरात्रप्रतीतिं येषां च-
न्द्रयोगस्याऽऽदिमधिकृत्य तान्यपार्क्षेत्राणि । अत एव पञ्चदश
मुहूर्तानि-पञ्चदश चन्द्रयोगमधिकृत्य मुहूर्ता विद्यन्ते येषां
तानि । तथा सन्ति तानि नक्तत्राणि, यानि नक्तत्राणि उभयजागा-
नि उजयं दिवसं रात्रिः, नस्य उजयस्य-दिवसस्य, रात्र्येत्यर्थः ।
चन्द्रयोगस्याऽऽदिमधिकृत्य जागो येषां तानि । तथा अर्धक्षेत्राणि-
द्वितीयमर्के यस्य तत् द्व्यर्धं, सार्धमित्यर्थः । द्व्यर्धं सार्धमहो-
रात्रप्रतीतिं क्षेत्रं येषां तानि तथा । अत एव पञ्चत्वारिंशन्-
मुहूर्तानि प्रहस्तानि । एवं सामान्येनोक्ते विशेषावबोधनार्थं
भगवान् गौतमः पृच्छति-“ता एतेसि णं” इत्यादि सुगमम् ।
जगवान् प्रतिबच्चनमाह-“ता एतेसि णं” इत्यादि । ‘ता’
इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशतेनैकत्राणां मध्ये यानि नक्तत्रा-
णि पूर्वभागानि समक्षेत्राणि त्रिंशन्मुहूर्तानि प्रहस्तानि, तानि
षट् । तद्यथा-“पुण्वभह्वया” इत्यादि । (एतच्चान्तरे एव प्रा-
भृतप्राभृते योगस्याऽऽर्द्धं चिन्त्यमाने भाषयिष्यते) । तथा तत्र
तेषामष्टाविंशतेनैकत्राणां मध्ये यानि नक्तत्राणि पश्चाद्भागा-
नि समक्षेत्राणि त्रिंशन्मुहूर्तानि प्रहस्तानि, तानि दश । तद्य-
था-“अभिर्द्ध” इत्यादि । तथा तत्र तेषामष्टाविंशतेनैकत्राणां
मध्ये यानि नक्तत्राणि नक्तभागानि अपार्क्षेत्राणि पञ्चदश
मुहूर्तानि प्रहस्तानि, तानि षट् । तद्यथा-“सयजिसया” इ-
त्यादि । तथा तत्र तेषामष्टाविंशतेनैकत्राणां मध्ये यानि नक्त-
त्राण्युभयभागानि द्व्यर्धक्षेत्राणि पञ्चत्वारिंशन्मुहूर्तानि । ता-
नि षट् । तद्यथा-“उत्तरभह्वया” इत्यादि । खं० प्र०
१० पादु० ३ पादु० । स्वा० । मं० । सू० प्र० ।

(१६) प्रमदयोगीनि नक्तत्राणि-

अद्व एकखत्ता णं चंदेण सच्चि पमदं जोगं जोडंति । तं
जहा-कत्तिया, रोहिणी, पुणव्वसू, महा, बिता, बिसाहा,
अणुराहा, जिहा ।

(पमदंति) प्रमदश्चन्द्रेण स्पृश्यमानता, तद्वत्तणं योगं
योजयन्ति, आत्मनश्चन्द्रेण सार्धं कदाचिद्, न तु तमेव सर्ववे-
ति । उक्तं च-“पुणवसू रोहिणि बिता, मह जेदुऽणुराह
कत्तिव बिसाहा । चदस्स उभयजोगी” इति । यानि च
दक्षिणोत्तरयोगीनि, तानि प्रमदयोगीण्यपि कदाचिद्भव-
न्ति, यतो लोकधौटीकाकृतोक्तम्-एतानि नक्तत्राण्युजययोगीनि
चन्द्रस्य दक्षिणेनोत्तरेण च युज्यन्ते, कथञ्चिच्चन्द्रेण जेदम-
प्युपयन्तीति । एतत्फलं चेदम्-“एतेषामुत्तरगाः, प्रहाः सुनि-
स्ताय चन्द्रमा नितगम ।” इति । इथा० १० ठा० ।

(१६) कति नक्तत्राणि कति भागानि पूर्णिमाऽर्धमा-
स्य-

ता कहं ते जोगस्सादी आहिता ति वदेज्जा ! ता अभिर्द्ध,
सवणो खलु पुवे एकखत्ता पच्छंभागा समक्खत्ता साति-
रेगउणतालीममुहुत्ता तं पढमताए सायं चंदेण सच्चि
जोगं जोडंति । ततो पच्छा अवरं सातिरेगं दिवसं ।
एवं खलु अभिर्द्ध, सवणो पुवे एकखत्ता एगं राति एगं
च मातिरेगं दिवसं चंदेण सच्चि जोगं जोडंति, जोगं जो-
डत्ता जोगं अणुपरियट्ठति, जोगं अणुपरियट्ठत्ता सायं चंदं
धणिट्ठाणं समप्पेति, समप्पेतिता धणिट्ठा खलु एकखत्ते
पच्छंभागे समक्खत्ते तीसतिमुहुत्ते तप्पढमताए सायं
चंदेण सच्चि जोगं जोडंति । ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं
खलु धणिट्ठा एकखत्ते एगं राति एगं च दिवसं चंदेण सच्चि
जोगं जोडंति, जोगं जोडत्ता जोगं अणुपरियट्ठति, जोगं
अणुपरियट्ठत्ता सायं चंदं सतजिमताणं समप्पेति । ता
सतजिसता खलु एकखत्ते एतत्तंभागे अवह्वेत्ते तप्पढमताए
सायं चंदेण सच्चि जोगं जोडंति, पालजति अवरं दिवसं ।
एवं खलु सतजिमता एकखत्ते एगं राति चंदेण सच्चि
जोगं जोडंति, जोगं जोडत्ता अणुपरियट्ठति, अणुपरि-
यट्ठत्ता पातो चंदं पुच्चाणं पोढवयाणं समप्पेति, ता पुच्चा
पोढवता खलु एकखत्ते पुव्वंभागे समक्खत्ते तीसतिमुहुत्ते
तप्पढमताए पातो चंदेण सच्चि जोगं जोडंति, पच्छा अ-
वरं राई । एवं खलु पुच्चा पोढवता एकखत्ते एगं च दिवसं
एगं च राति चंदेण सच्चि जोगं जोडंति, जोगं जोडत्ता
अणुपरियट्ठति, जोगं अणुपरियट्ठत्ता पातो चंदं उत्तराणं
पोढवताणं समप्पेति । उत्तरपोढवता खलु एकखत्ते पण-
यालीसतिमुहुत्ते तप्पढमताए पातो चंदेण सच्चि जोगं
जोडंति, अवरं च राति, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं
खलु उत्तरापोढवता एकखत्ते दो दिवसे, एगं च राति चं-
देण सच्चि जोगं जोडंति, जोगं जोडत्ता जोगं अणुपरिय-
ट्ठति, जोगं अणुपरियट्ठत्ता सायं चंदं रेवतीणं समप्पेति । ता
रेवती खलु एकखत्ते पच्छंभागे समक्खत्ते जहा धणिट्ठा०
जाव सायं चंदं अस्सिणीणं समप्पेति । जरणी खलु ए-
कखत्ते एतत्तंभागे अवह्वेत्ते जहा सत्तवीसता जाव पातो चंदं

कचित्ताणं समप्येति० जात्र पातो चंद्रं रोहिणीं समप्येति, रोहिणी जहा उत्तरजद्वया, भिगासिरं जहा धनिष्ठा । एवं जहा सतजिसता, तदा एतं भागं नेयन्वा । एवं जहा पुष्पाज-द्वया, तदा पुष्पजागा ढाप्ति नेयन्वा । जहा धनिष्ठा तदा पञ्चजागा अष्ट नेयन्वा० जात्र एवं खलु उत्तरासाढा दो दिवसे एगं च रातिं चंद्रेण सखि जोगं जोएति, जोगं जोडचा जोगं अणुपरियट्टति, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंद्रं अभिर्भवणाणं समप्येत् ।

"ता कहं ते" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत्, कथं ते त्वया भगवन् ! योगस्याऽऽदिश्यात् इति वदेत् । इह निश्चयनयमनेन चन्द्र-योगस्याऽऽदिता सर्वेषामपि नक्षत्राणामप्रतिनियतकालप्रमाणा, ततः सा करणवशादवगन्तव्या । तच्च करणं उपोतिस्करण्डके समस्तीति तद्दीकां कुर्वता तत्रैव समपञ्चं भावितमनस्ततोऽवधार्यम् । अत्र तु व्यवहारनवमधिकृत्य बाहुल्येन यस्य नक्षत्रस्य यदा चन्द्रयोगस्याऽऽदिर्भवति तमतिश्रुतिराह— "ता अभिर्" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । द्वे अभिजिच्छ्रवणाऽऽख्ये नक्षत्रे पश्चाद्भागे समक्षे । इहाभिजिच्छ्रवणं समक्षेत्रं, नाप्यर्द्धक्षेत्रं, नापि षोडशक्षेत्रं, केवलं ध्रुवणेन सह संषड्मुपात्तमित्यनेदापचारान् । तदपि समक्षेत्रमुपकल्प्य समक्षेत्रम् इत्युक्तम् । सातिरेकैकोनचत्वारिंशन्मुहूर्त्तप्रमाणे । तथाहि—सातिरेका नव मुहूर्ता अभिजितः, त्रिंशन्मुहूर्ताः श्रवणस्येभ्यः प्रमात्रेण यथोक्तं मुहूर्त्तपरिमाणं भवति । तत्प्रथमतया चन्द्रयोगस्य प्रथमतया, सायं विकालवेलायाम्, इह दिवसस्य कतिमाचरमाज्ञागादारभ्य यावद्वात्रे कति-तमो जागो यावन्नापि परिस्फुटनक्षत्रमण्डलाऽऽशोकः, तावान् कालविशेषः सायमिति द्रष्टव्यः, तथा लोके व्यवहारदर्शनात् । तस्मिन् सायं समये, चन्द्रेण सखि योग युक्तः । इहाभिजिच्छ्रवणं यद्यपि युगस्याऽऽदौ प्रातश्चन्द्रेण सह योगमुपैति, तथाऽपि श्रवणेन सह सम्बन्धमिह तद्विचक्षितम् । श्रवणनक्षत्रं च मध्याह्नादुद्गमपसरति, दिवसे चन्द्रेण सह योगमुपादत्ते । तस्मात्साहचर्यात्तदपि सायं समये चन्द्रेण सखि युज्यमानं विशिक्तं ततः सामान्यतः सायं चन्द्रेण सखि योगं युज्यन्तीत्युक्तम् * । अथवा युगस्याऽऽदिमतिरित्यान्वया बाहुल्यमधिकृत्यैवमुक्तं, ततो न कश्चिद्दोषः । "ततो पञ्चा" इत्यादि । पश्चात् नदुद्गम, अपरमन्यं सातिरेकदिवसं यावत् । एतदेवोपसंहारव्याजेन व्यक्तीकरोति— "एवं खलु" इत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण, खल्विति निश्चये, अभिजिच्छ्रवणां द्वे नक्षत्रे, सायं समयादारभ्य एकां रात्रिमकं च सातिरेकं दिवसं, चन्द्रेण सखि युक्तः । एतावन्तं च काश्च युक्त्या तदनन्तरं योगमनुपरिवर्त्तयति, आत्मन-ऋषावयन इत्यर्थः । योगं आनुपरिवर्त्त्य सायं दिवसस्य कति-तमे पश्चाद्भागे चन्द्रं धनिष्ठायां समर्पयति । तदेवमभिजित् श्रवणं धनिष्ठा सायं समये चन्द्रेण सह प्रथमतो योग युज्यन्त । तेना-मूनि त्रीण्यपि पश्चाद्भागान्यवक्षेयानि । ततः समर्पणादनन्तरं धनिष्ठा खलु नक्षत्रं पश्चाद्भागं सायं समये तस्य प्रथमतश्चन्द्रे-ण सह युज्यमानत्वात् समक्षेत्रं त्रिंशन्मुहूर्त्तं तत्प्रथमतया सा-यं समये चन्द्रेण सखि योग युनक्ति । चन्द्रेण सह योग युक्त्वा ततः सायं समयादुद्गमः, पश्चाद्वात्री, अपरं च दिवसं यावद् योगं युनक्ति । एतदेवोपसंहारव्याजेनाऽऽचष्टे— "एवं खलु"

इत्यादि सुगमं, यावद् योगमनुपरिवर्त्त्य सायं समये चन्द्रं शतभिषजः समर्पयति । प्रायः परिस्फुटनक्षत्रमण्डलावशोके तत इव नक्षत्रं नक्षत्रमागच्छेत् । तथा चाऽऽह— (ता इत्यादि) 'ता' इति । ततः समर्पणादनन्तरं शतभिषजनक्षत्रं खलु नक्ष-भागमपादंक्षेत्रं पञ्चदशमुहूर्त्तं तत्प्रथमतया चन्द्रेण सखि योग युनक्ति । तच्च तथा युक्तं सन्न लभते अपरं दिवसं, पञ्चदशमुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, किन्तु रात्रिं एव योगमधिकृत्य परिसमा-सिमुपैति । तथा चाऽऽह— "एवं खलु" इत्यादि सुगमम् । यावद् योगमनुपरिवर्त्त्य प्रातश्चन्द्रं पूर्वयोः प्रोष्ठपदयोर्नक्षत्रयोः सम-र्पयति । इह पूर्वप्रोष्ठपदानक्षत्रस्य प्रातश्चन्द्रेण सह प्रथमतया योगः प्रवृत्त इतीदं पूर्वभागमुच्यते । तथा चाऽऽह— (ता पुन्येत्वा-दि) ततः समर्पणादनन्तरं पूर्वप्रोष्ठपदा खलु नक्षत्रं पूर्वभाग-स-मक्षेत्रं त्रिंशन्मुहूर्त्तं तत्प्रथमतया प्रातश्चन्द्रेण सह योगं युनक्ति । तच्च तथा युक्तं सत्ततः समयादुद्गमं त सकल दिवसम्, अपरां च रात्रिं यावदुत्तरे । एतदेवोपसंहारव्याजेनाऽऽह— "एवं खलु" इत्यादि सुगमं, यावद् योगमनुपरिवर्त्त्य प्रातश्चन्द्रमुत्तरयोः प्रो-ष्ठपदयोः समर्पयति । इह किञ्चित्तराजादपदाऽऽख्यं नक्षत्रमुत्तर-कारेण प्रातश्चन्द्रेण सह योगमधिकृत्य, केवलं प्रथमान् प-ञ्चदश मुहूर्त्तानधिकानपनीय समक्षेत्रं कल्पयित्वा यदा यो-गश्चिन्त्यते, तदा नक्तमपि योगोऽस्तीत्युभयभागमवसेयम् । तथा चाऽऽह— ततः समर्पणादनन्तरं प्रोष्ठपदा नक्षत्रं खलु भयजागं द्व्यर्द्ध-क्षेत्रं पञ्चचत्वारिंशन्मुहूर्त्तं तत्प्रथमतया प्रातश्चन्द्रेण सखि योगं युनक्ति । तच्च तथा युक्तं सत्सकलमपि दिवसमपरां च रात्रिं ततः पश्चादपरं दिवसं यावदुत्तरे । एतदेवोपसंहारव्याजेन व्यक्तीक-रोति— (एवं खलु) इत्यादि सुगमम्, यावद्योगमनुपरिवर्त्त्य सायं समये चन्द्रं रेवत्याः समर्पयति । ततो रेवतीनक्षत्रं सायं समये चन्द्रेण सह योगमधिकृत्य, ततस्तत्पश्चाद्भागमवसेयम् । तथा चाऽऽह— "ता रेवती" इत्यादि । 'ता' इति । ततः समर्पणाद-नन्तरं, शेषं सुगमम् । इह च चन्द्रेण युक्तं सत् सायं समयादुद्गमं सकलां रात्रिमपरं च दिवसं यावदुत्तरे, समक्षेत्रत्वात् । एत-देवोपसंहारव्याजेनाऽऽह— "एवं खलु" इत्यादि सुगमम् । यावद् यो-गमनुपरिवर्त्त्य सायं समये चन्द्रमाश्विन्याः समर्पयति । तत इदम-प्यश्विनी नक्षत्रं सायं समये चन्द्रेण सह युज्यमानत्वात् प-श्चाद्भागमवसेयम् । तथा चाऽऽह— "ता" इत्यादि सुगमं, नवर-मिदमप्यश्विनी नक्षत्रं समक्षेत्रत्वात् सायं समयादारभ्य तां स-कलां रात्रिमपरं च दिवसं यावदुत्तरे सह युक्तमवतिष्ठते । ए-तदेवोपसंहारव्याजेनाऽऽह— "एवं खलु" इत्यादि सुगमम् । यावद् योगमनुपरिवर्त्त्य सायं प्रायः परिस्फुटनक्षत्रमण्डलावशोके समये चन्द्रं भरण्याः समर्पयति । इह च भरणी नक्षत्रमुत्तरयुक्त्या रात्रौ चन्द्रेण सह योगमुपैति, ततो नक्तजागमवसेयम् । तथा चाऽऽह— "जगर्णी" इत्यादि पाठलिङ्गम् । नवरमिदमप्यज्येष्ठावाघात्रौ तं योगं परिसमापयति, ततो न लभते चन्द्रेण सह युक्तमपरं दिवसम् । एतदेवोपसंहारव्याजेनाऽऽह— "एवं खलु" इत्यादि सु-गमम् । यावद् योगमनुपरिवर्त्त्य प्रातश्चन्द्रं कृत्तिकानां समर्पयति । इह च कृत्तिकानक्षत्रमुत्तरयुक्त्या प्रातः चन्द्रेण सह योगमुपैति, ततः पूर्वभागमवसेयम् । एतदेवोपसंहारव्याजेन व्यक्तीकरो-ति— "एवं खलु" इत्यादि सुगमं, यावद्योगमनुपरिवर्त्त्य प्रातश्चन्द्रं रोहिण्याः समर्पयति । इह च रोहिणीनक्षत्रं मृगशिरा, अतः प्रागुक्तयुक्तिवशादुत्तरभागं प्रतिपत्तव्यम् । (रोहिणी जहा उत्तर-भद्वया इति) रोहिणी यथा प्रागुत्तरमरूपदा उक्ता, तथा

धनस्या । सा चैवम्-“ ता रोहिणी खलु नक्षत्रे उभयजागे दिवङ्मुखे पणयालीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, अवरं च राई, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु रोहिणी नक्षत्रे दो दिवसे एगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं भिगमिरहस समपेइ । ” इति । “ भिगमिरं जहा धणिछा ति । ” मृगशिरो नक्षत्रं यथा प्राक् धनिछोका तथा चरन्त्यम् । तद्यथा-“ ता भिगमिरं खलु नक्षत्रे पच्छभागे समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु भिगमिरे नक्षत्रे एगं राई एगं च दिवसं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं अहाए समपेइ ” इति । “ एवं जहा सयनिसया, तहा एतभागा जेयव्या । एवं जहा पुष्पाङ्गुणी तथा पुष्पाङ्गुणी जेयव्या । जहा धणिछा तहा पच्छभागा अट्ट जेयव्या ” इति । एवमुक्तेन प्रकारेण यथा शतभिषगुका, तथा सर्वाण्यपि नक्षत्राणि नेतव्यानि । यथा पूर्वभागापदा, तथा पूर्वभागानि षडपि नेतव्यानि । यथा धनिछा तथा पश्चाद्भागानि अष्ट नेतव्यानि । उपसङ्गमेतत् । तेन यथोक्तशतभिषगा, तथा सर्वाण्यप्युभयभागानि दृष्टव्यानि । तानि चैवम्-“ ता अहा खलु नक्षत्रे नक्षत्रभागे अवङ्मुखे पणरसमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जो लहइ अवरं दिवसं । एवं खलु अहा एगं राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता पातो चंदं पुणवसुणं समपेइ । ” इदं पुनर्वसुनक्षत्रं ह्यर्द्धक्षेत्रत्वात् प्रागुक्तयुक्ते उभयजागमवसेयम् । ततश्चैवं तत्सूत्रम्-“ ता पुणवसु नक्षत्रे उभयभागे दिवङ्मुखे पणयालीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, अवरं च राई, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु पुणवसु नक्षत्रे दो दिवसे एगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं पुस्तस्स समपेइ । ” इदं च पुष्यनक्षत्रं सायं समये दिवसावसानरूपे चन्द्रेण सह योगमधिगच्छति, ततः पश्चाद्भागमवसेयम् । तत एव तत्सूत्रम्-“ ता पुस्तस्स खलु नक्षत्रे पच्छभागे समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु पुस्तस्स नक्षत्रे एगं राई एगं च दिवसं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं असिसेसाए समपेइ । ” इदं चाऽऽश्लेषा नक्षत्रं सायं समये परिष्कृतनक्षत्रमागताऽऽश्लोक-रूपे प्रायश्चन्द्रेण सह योगमुपैति; तत इदं नक्षत्रभागमवसेयम्, अपाङ्गक्षेत्रत्वाच्च तस्यामेव रात्रौ योगं परिममापयति । तत एव तत्सूत्रम्-“ ता असिसेसा खलु नक्षत्रे नक्षत्रभागे अवङ्मुखे पणरसमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता नो लभइ अवरं दिवसं । एवं खलु असिसेसा नक्षत्रे एगं राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता पातो चंदं मघाणं समपेइ ” इति । इदं तु मघानक्षत्रमुक्त्युक्त्या प्रातश्चन्द्रेण सह योगमश्नुते, ततः पूर्वजागमवसेयम् । एवं च तत्सूत्रम्-“ ता मघा

* अत्र सायमिति प्रायः परिष्कृतनक्षत्रमागताऽऽश्लोकसमये, अत एवैतन्नक्षत्रभागम् ।

खलु नक्षत्रे पुष्पाङ्गुणी समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, ततो पच्छा अवरं राई । एवं खलु मघा नक्षत्रे एगं दिवसं एगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता पातो चंदं पुष्पाङ्गुणीणं समपेइ । ” इदं मघि पुष्पाङ्गुणीनक्षत्रं प्रातश्चन्द्रेण सह योगमुक्तनीत्या समधिगच्छति, ततः पूर्वजागमवसेयम् । एवं च तत्सूत्रम्-“ ता पुष्पाङ्गुणी नक्षत्रे पुष्पाङ्गुणी समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, ततो पच्छा अवरं राई, एवं खलु पुष्पाङ्गुणीनक्षत्रे एगं च दिवसमेगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता पातो चंदं मुत्तराणं फगुणीणं समपेइ । ” एतच्छीतराफाल्गुनीनक्षत्रं ह्यर्द्धक्षेत्रम्, अतः प्रागुक्त्युक्तिवशाद् उभयजागं वेदितव्यम् । एवं च तत्सूत्रम्-“ ता उत्तराफगुणी नक्षत्रे उभयजागे दिवङ्मुखे पणयालीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, अवरं च राई, ततो पच्छा अवरं च दिवसं । एवं खलु उत्तराफगुणी नक्षत्रे दो दिवसे एगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं इत्यस्स समपेइ । ” एतच्च हस्तनक्षत्रं सायं दिवसावसानसमये चन्द्रेण सह योगमधिरोहति, तेन पश्चाद्भागमवसेयम् । तत्सूत्रं चैवम्-“ ता हस्तं खलु नक्षत्रे पच्छभागे समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु हस्तं नक्षत्रे एगं राईमेगं च दिवसं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं चित्ताणं समपेइ । ” इदमपि चित्रा नक्षत्रं सायं समये प्रायो दिवसावसानसमये चन्द्रेण सह योगमुपैति, तत इदमपि पश्चाद्भागमवसेयम् । एवं च तत्सूत्रम्-“ ता चित्ता खलु नक्षत्रे पच्छभागे समकखेते तीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु चित्ता नक्षत्रे एगं राईमेगं च दिवसं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता चंदं सायं साईए समपेइ । ” स्वातिश्च सायं समये प्रायः परिष्कृतं दृश्यमानं नक्षत्रमगदलरूपे चन्द्रेण सह योगमुपैति । तत इयं नक्षत्राणां प्रत्येया । तत्सूत्रं चैवम्-“ ता साई खलु नक्षत्रे नक्षत्रभागे अवङ्मुखे पणरसमुहसे तत्पदमयाए सायं चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, नो लभइ अवरं दिवसं । एवं खलु साई नक्षत्रे एगं राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता पातो चंदं विसादाणं समपेइ । ” इदं च विसादानक्षत्रं चर्कलेखं, ततः प्रागुक्त्युक्तिवशाद् उभयजागमवसेयम् । एवं च तत्सूत्रम्-“ विसाहा खलु नक्षत्रे उभयभागे दिवङ्मुखे पणयालीसहस्रमुहसे तत्पदमयाए पातो चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, अवरं च राई, ततो पच्छा अवरं दिवसं । एवं खलु विसाहा नक्षत्रे दो दिवसे एगं च राई चंद्रेण सखि जोगं जोएइ, जोगं जोइता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टिता सायं चंदं अणुराहाए समपेइ । ” इदं चानुराधानक्षत्रं सायं समये दिवसावसानरूपे चन्द्रेण सह योगमुपैति, ततः प्रागुक्त्युक्तिवशात् पश्चाद्भागमवसेयम् । इदं च तत्सूत्रम्-“ ता अणुराहा खलु नक्षत्रे पच्छभागे स-

मकखत्ते तीसइमुहुत्ते तप्पदमयाए सायं चंदेण सद्धि जोगं जोएइ । ततो पक्का अवरं दिवसं । एव खलु अणुगुहा णकखत्ते एगं च राई एगं च दिवसं चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, जोगं जोइत्ता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टित्ता सायं चंदं जेछाए समप्पेइ । " ज्येष्ठायाश्च सायं समये समपयति प्रायः परिस्फुटं दृश्यमाननक्षत्रमणकले, तत इह ज्येष्ठा नक्षत्रं नक्षत्र-भागमवसेयम् । तत्सूत्रं चेदम्- " ता जेछा खलु णकखत्ते नक्षत्र-भागे अष्टकखत्ते पसरसमुहुत्ते तप्पदमयाए सायं चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, नो तमइ अवरं दिवसं । एवं खलु जे-ट्टा णकखत्ते एगं राई चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, जोगं जोइत्ता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टित्ता पातो चंइ पुव्वासाढा-ण समप्पेइ । " इदमपि पूर्वाषाढानक्षत्रं प्रातश्चंद्रेण सह योगमधिगच्छति प्रातः, तत इदं पूर्वभागमवसानम्यम् । तत्सूत्रं चेदम्- " ता मूलणकखत्ते पुव्वभागे समकखत्ते ती-सइमुहुत्ते तप्पदमयाए पातो चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, ततो पक्का अवरं राई । एवं खलु मूलणकखत्ते एगं च दिवसमेगं च राई चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, जोगं जोइत्ता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टित्ता पातो चंइ पुव्वासाढा-ण समप्पेइ । " इदमपि पूर्वाषाढानक्षत्रं प्रातश्चंद्रेण सह योगमध्युक्त्या समपेतीति पूर्वजागमवसेयम् । एवं च तत्सू-त्रम्- " ता पुव्वासाढा खलु णकखत्ते तीसइमुहुत्ते तप्पदम-याए पातो चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, अवरं च राई । एवं खलु पुव्वासाढा णकखत्ते एगं च दिवसमेगं च राई चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, जोगं जोइत्ता जोगं अणुपरियट्टइ, जोगं अणुपरियट्टित्ता पातो चंइ उत्तरासाढाण समप्पेइ । " उ-त्तरासाढा नक्षत्रं च द्वात्रिंशत्वाटुभयभागं वेदितव्यम् । तत्सूत्रं चेदम्- " ता उत्तरासाढा खलु णकखत्ते उभयत्रागे दिवस-कखत्ते पणयालीसं मुहुत्ते तप्पदमयाए पातो चंदेण सद्धि जोगं जोएइ, अवरं च राई, ततो पक्का अवरं दिवसं । " अत ऊर्ध्वं चैतन्न सूत्रं साक्षादाह- " ० जाव एव खलु उत्त-रासाढा दो दिवसे " इत्यादि । यावत्करणात् पाश्चात्यन-क्षत्रगतानि सूत्राण्यनुक्तान्यपि छष्ट्यानि । तानि च तथोप-दिशन्ति । तदेव बाहुल्यमधिकृत्योक्तप्रकारेण यथोक्तेषु कावे-षु नक्षत्राणि चन्द्रेण सह योगमुपयान्ति, ततः कानिचित्पूर्व-जागानि, कानिचित्पश्चाद्भागानि, कानिचित्प्रक्रमभागानि, का-निचिदुभयभागानि । ख० प्र० १० पाहु० ४ पाहु० । सू० प्र० । न० । (अमापूर्णिमाभिर्नक्षत्रचन्द्रयोगः 'अमावसा' शब्दे प्रथम-भागे ७४३ पृष्ठे उक्तः) (कुशोपकुलकुलोपकुलसंज्ञकानि नक्षत्राणि 'कुल' शब्दे तृतीयभागे ५७२ पृष्ठे उक्तानि)

(१७) किं नक्षत्रं कतितारे-

ता कटं ते तारगे आहिते ति वदेज्जा ? । ता एतेसि एं अट्ठावीमाए णकखत्ताणं अभिई णकखत्ते कतितारे प-प्पत्ते ? । तितारे पप्पत्ते । सवणे णकखत्ते कतितारे प-प्पत्ते ? । तितारे पप्पत्ते । धणिट्ठा णकखत्ते कतितारे प-प्पत्ते ? । पंचतारे पप्पत्ते । मतनिसया णकखत्ते कतितारे पप्पत्ते ? । सततारे पप्पत्ते । पुव्वापोच्चता णकखत्ते कतितारे पप्पत्ते ? । दुतारे पप्पत्ते । एवं उत्तरा वि । रेवती णकखत्ते कतितारे पप्पत्ते ? । बत्तीसइतारे पप्पत्ते । आस्वणी

णकखत्ते कतितारे पप्पत्ते ? । तितारे पप्पत्ते । एवं सव्वे पुच्छिज्जाति । भरणी तितारे पप्पत्ते । कत्तिया द्वतारे पप्प-त्ते । रोहिणी पंचतारे पप्पत्ते । मिगमिरे तितारे पप्पत्ते । अहा एगतारे पप्पत्ते । पुणव्वसू पंचतारे पप्पत्ते । पुस्से णकखत्ते तितारे पप्पत्ते । अस्मेसा उत्तारे पप्पत्ते । महा सत्ततारे पप्पत्ते । पुव्वाफगुणी दुतारे पप्पत्ते । एवं उ-त्तरा वि । इत्ये पंचतारे पप्पत्ते । चित्ता एगतारे पप्पत्ते । सातो एगतारे पप्पत्ते । विसाढा पंचतारे पप्पत्ते । अ-णुराहा चततारे पप्पत्ते । जेट्टा तितारे पप्पत्ते । मूलं एगारसतारे पप्पत्ते । पुव्वासाढा चततारे पप्पत्ते । उ-त्तरासाढा णकखत्ते चततारे पप्पत्ते ।

"ता कटं ते" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण ते तथया भगवन् । नक्षत्राणां ताराणां ताराप्रमाणमाख्यातमिति वदेत् ? । एवं सामान्यतः प्रश्नं कृत्वा संप्रति नक्षत्रं पृच्छति- "ता एएसि जे" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशते-र्नक्षत्राणां मध्येऽज्जिज्जकत्वं कतितारे प्रश्नम् ? । जगवानाह- अज्जिज्जकत्वं तितारं प्रश्नम् । एवं शेषाण्यपि प्रश्ननिर्बन्धन-सूत्राणि भावनीयानि ।

ताराप्रमाणसंज्ञादिके वेमे जम्बूद्वीपग्रहणिसत्के गाये-

" तिग तिग पंचग सय दुग, दुग वत्तीसं तिगं नह तिगं च ।

हु पंचग तिग एकग, पंचग तिग छुक्कं वेव ॥ १ ॥

सत्तग दुग दुग पंचग, इक्किकग पंच चउ तिगं वेव ।

इक्कारसग चउक्कं, चउक्कं वेव तारगे " ॥ २ ॥

सू० प्र० १० पाहु० ६ पाहु० । इथा० ।

" जेट्टापउत्तरसाणाणं एगोणवीसाए णकखत्ताणं अट्ठाणउत्तरो-ताराओ तारगेणं पप्पत्ताओ । " स० ६६ सम० ।

(१८) कति नक्षत्राणि स्वयमस्तगमनेनाहोरात्रपरिसमापक-तया क मासं नबन्तीति-

ता कटं ते ऐता आहिते ति वदेज्जा ? । ता वासाणं पदमं मासं कति णकखत्ता णेति ? । ता चत्तारि णकखत्ता णेति । तं जहा-उत्तरासाढा, अभिई, सवणो, धणिट्ठा । उ-त्तरासाढा चोइस अहोरत्ते णेति, अभिई सत्त अहोरत्ते णेति, सवणो अट्ट अहोरत्ते णेति, धणिट्ठा एगं अहोर-त्तं णेति । तंमि च णं मासंसि चउरंगुलपोरिमीए ज्ञायाए सूरिए अणुपरियट्टति । तस्म णं मासस्स चरिमे दिवसे दो पदाइ चत्तारि य अंगुलाणि पोरिसी जवति । ता वामा-णं दोचं मासं कानि णकखत्ता णेति ? । ता चत्तारि णकख-त्ता णेति । तं जहा-धणिट्ठा, सतभिमया, पुव्वापोच्चया, उत्तरापोच्चया । धणिट्ठा चोइस अहोरत्ते णेति, सयभिमया सत्त अहोरत्ते णेति, पुव्वापोच्चया अट्ट अहोरत्ते णेति, उत्तरापोच्चया एगं अहोरत्तं णेति । तंमि च णं मासंसि -उंगुल पोरिसीए ज्ञायाए सूरिए अणुपरियट्टति । तस्म णं मासस्स चरिमे दिवसे दो पदाइ अट्ठंगुलाइ पोरिसी

भवति । ता वासाणं तनियं मामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-उत्तराफगुणी, रेवती, अस्मिणी । उत्तराफगुणी चोदस अहोरत्ते ऐति, रेवती पक्षरस अहोरत्ते ऐति, अस्मिणी एगं अहोरत्तं ऐति । तं-सि च एं मामंसि दुवालसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्टाणि तिपदाइ पोरिसी जवति । ता वामाणं चउ-न्यमामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-अस्मिणी, जरणी कत्तिया । अस्मिणी चउदस अहोरत्ते ऐति । जरणी पन्नरस अहोरत्ते ऐति । कत्तिया एगं अहोरत्तं ऐति । तमि च एं मामंसि सोदसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मा-सस्स चरिमे दिवसे तिष्ठि पदाइ चत्तारि अंगुलाइ पोरि-मी भवति । ता हेमंताणं पदमं मामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-कत्तिया, रोहिणी, संठाणा । कत्तिया चोदस अहोरत्ते ऐति । रोहिणी प-क्षरस अहोरत्ते ऐति । संठाणा एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि बीसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे तिष्ठि पदाइ अट्ठंगुलाइ पोरिसी भवति । ता हेमंताणं दोच्चे मासे कति एकखत्ता ऐति ? । चत्तारि एकखत्ता ऐति । तं जहा-संठाणा, अहा, पुणवसू, पुसो । संठा-णा चोदस अहोरत्ते ऐति, अहा सत्त अहोरत्ते ऐति, पु-णवसू अट्ठ अहोरत्ते ऐति, पुसो एगं अहोरत्तं ऐति । तमि च एं मामंसि चउवसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे तिष्ठि पदाइ अट्ठंगुलाइ पोरिसी भवति । ता हेमंताणं तनियं मामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-पुसो, अस्सेसा, महा । पुसो चोदस अहोरत्तं ऐति, अस्सेसा पंचदस अहोरत्ते ऐति, महा एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि बीसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे तिष्ठि पदाइ अट्ठंगुलाइ पोरिसी भवति । ता हेमंताणं चउत्थमामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-महा, पुव्वा-फगुणी, उत्तराफगुणी । महा चोदस अहोरत्ते ऐति । पुव्वाफगुणी पक्षरस अहोरत्ते ऐति । उत्तराफगुणी एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि सोलस अंगुलाए पोरि-सीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे तिष्ठि पदाइ चत्तारि अंगुलाइ पोरिसी जवति । ता गिम्हाणं पदमं मामं कति एकखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि

एकखत्ता ऐति । तं जहा-उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता । उत्तराफगुणी चोदस अहोरत्ते ऐति । हत्थो पक्षरस अहो-रत्ते ऐति । चित्ता एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मासं-सि दुवालसंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणु-परियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्टाणि तिष्ठि पदाइ पोरिसी जवति । ता गिम्हाणं तनियं मामं कति ए-कखत्ता ऐति ? । ता तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-चि-त्ता, साई, विमाहा । चित्ता चोदस अहोरत्ते ऐति । साती प-क्षरस अहोरत्ते ऐति । विमाहा एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि अट्ठंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरि-यट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे दो पदाइ अट्ठ-गुलाइ पोरिसी जवति । गिम्हाणं तनियं मामं कति ए-कखत्ता ऐति ? । ता चत्तारि एकखत्ता ऐति । तं जहा-विमाहा, अणुराधा, जेष्टा, पूनो । विमाहा चोदस अ-होरत्ते ऐति । अणुराधा सत्त, जेष्टा अट्ठ, मूले एगं अ-होरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि चउरंगुलाए पोरिसीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे दो पदाणि चत्तारि य अंगुलाणि पोरिसी जवति । ता गिम्हाणं चउत्थमामं कति एकखत्ता ऐति ? । तिष्ठि एकखत्ता ऐति । तं जहा-मूले, पुव्वासादा, उत्तरासादा । मूले चोदस अहोरत्ते ऐति । पुव्वासादा पक्षरस अहोरत्ते ऐति । उत्तरासादा एगं अहोरत्तं ऐति । तंसि च एं मामंसि बट्ठाए सप्तचउरंनसंठाणसंठाणाए णगोधपरिमंजुला-ए सकायपणुरंगिणीए ङायाए सूरिए अणुपरियट्ति । तस्स एं मासस्स चरिमे दिवसे लेहट्टाणि दो पदाइ पोरिसी जवति ।

(ता कहं ते रोना आहिने ति वधेज्जा) 'ता' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण जगत्तु । ते त्वया स्व-यमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमापको नक्षत्राणो नेना आख्यात इति वधेत् ? । एतन्नेव प्रतिमामं पिपुच्छिपुराह-(ता वामाणमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । वर्षाणां वर्षाकालस्य चतुर्मासप्रमाणस्य प्रथम मास आचणलक्षणं कति नक्षत्राणि स्वयमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमापकतया नयन्ति गमयन्ति ? । अगवानाह-(ता खत्तारीत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । चत्वारि नक्षत्राणि स्वयमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमापकतया क्रमेण नयन्ति । तद्यथा-उत्तराषाढा, अभिजित्, श्रवणा, धनिष्ठा च । तत्रोत्तराषाढा प्रथमान् चतुर्दश अहोरात्रान् स्वयमस्तंगमनेना-होरात्रपरिसमापकतया नयति, तदनन्तरमभिजित् नक्षत्रं स-प्ताहोरात्राजयति । ततः परं श्रवणनक्षत्रमष्टौ अहोरात्राजयति । एवं च सर्वसंकलनया आचणमासस्यैकोनत्रिंशदहोरात्रा गताः । ततः परं आचणमासस्य संबन्धिनं चरममेकमहोरात्र ध-निष्ठा नक्षत्रं स्वयमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमापकतया नयति । एवं चत्वारि नक्षत्राणि आचणमासं नयन्ति । (तंसि च ए-

मित्यादि) तस्मिन् भावणे मासे चतुरङ्गुलपौरुष्या चतुरङ्गु-
लाधिकपौरुष्या ह्याथया सूर्योऽनु प्रतिदिवसं परावर्त्तते । कि-
मुक्तं भवति ? - भावणे मासे प्रथमादहोरात्रादारभ्य प्रतिदिन-
मन्यान्यमण्डलसंक्रान्त्या तथा कथञ्चनापि परावर्त्तते, यथा
तस्य भावणमासस्य पर्यन्ते चतुरङ्गुलाधिका द्विपदा पौरुषी
भवति । तदेवाऽऽह- (तस्मिन् णमित्यादि) तस्य भावणमासस्य
चरमे दिवसे द्वे पदे चत्वारि चाङ्गुलानि पौरुषी जवति । (ता
वासाणमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । वर्षाणां वर्षाकालस्य
चतुर्मासप्रमाणस्य द्वितीयं भाद्रपदक्षरणं मासं कति नक्ष-
त्राणि नयन्ति ? अस्य वाक्यस्य भावार्थः प्राग्बद्धावनीयः ।
भगवानाह- ('ता' इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । चत्वारि न-
क्षत्राणि नयन्ति । तद्यथा- धनिष्ठा, शतभिषक, पूर्वाषोष्ठपदा, उ-
त्तराषोष्ठपदा च । तत्र धनिष्ठा तस्मिन् भाद्रपदे मासे प्रथ-
मा चतुर्दश अहोरात्रान् स्वयमस्तंगमनेनाहोरात्रपरिसमा-
पकृतया नयति । तदनन्तरं शतभिषक नक्षत्रं सप्ताहोरात्रान्,
ततः परमष्टावहोरात्रान् पूर्वाषोष्ठपदा । तदनन्तरमेकमहोरात्र-
मुत्तराषोष्ठपदा । एवमेतन् भाद्रपद मासं चत्वारि नक्षत्राणि न-
यन्ति । (तसि च णमित्यादि) तस्मिन् 'ण' इति वाक्या-
लङ्कारे । मासे भाद्रपदे अष्टाङ्गुलपौरुष्या अष्टाङ्गुलाधिकपौ-
रुष्या ज्ञायया सूर्योऽनु प्रतिदिवसं परावर्त्तते । अत्राप्ययं
भावार्थः- भाद्रपदे मासे प्रथमादहोरात्रादारभ्य प्रतिदिवस-
मन्यान्यमण्डलसंक्रान्त्या तथा कथमपि परावर्त्तते, यथा तस्य
भाद्रपदस्य मासस्यान्ते अष्टाङ्गुलका पौरुषी जवति । एतदे-
वाऽऽह- (तस्मिन् णमित्यादि) सुगमम् । एवं शेषमासगतान्यपि
सूत्राणि भावनीयानि, नवर (नवद्वाराणि तिपदा इति) रेखा पाद-
पर्यन्तवर्त्तनेना सीमा, तन्स्थानि त्रीणि पदानि पौरुषी भवति ।
किमुक्तं जवति ? - परिपूर्णानि त्राणि पदानि पौरुषी भवति ।
एषा चतुरङ्गुला प्रतिमास वृद्धिस्तावद्वर्त्तमेया यावत्पौषमासः,
तदनन्तरं प्रतिमास चतुरङ्गुला हानिर्वक्तव्या । सा च तावद्
यावदाषाढो मासः । तेनाऽऽषाढपर्यन्ते द्विपदा पौरुषी जवति ।
इदं च पौरुषीपरिमाणं व्यवहारत उक्तं, मिथ्यतः सार्द्धं त्रिंश-
ता अहोरात्रैश्चतुरङ्गुला वृद्धिर्हानिर्वा चेदित्येषा ।

तथा च निश्चयतः पौरुषीपरिमाणप्रतिपादनार्थमिमाः

पूर्वाऽऽचार्यप्रदर्शिताः सव्याख्याः करणगाथाः-

“ पदे पञ्चमगुणे, तिहिसदिप पोरिसीपे आणयणे ।

जलसीहसयविभक्ते, ज लद्धं त त्रियाणादि ” ॥ १ ॥

व्याख्या-युगमध्ये यस्मिन् पत्रेण यस्यां तिथौ पौरुषीपरि-
माणं ज्ञातुमिष्यते, ततः पूर्वयुगाऽऽदिन आरभ्य यानि प-
र्वाण्यतिक्रान्तानि, तानि ध्रियन्ते, धृत्वा च पञ्चदश-
भिर्गुण्यन्ते, गुणयित्वा च विवक्षितार्थास्तथेयाः प्रागति-
क्रान्तास्तथयः, ताभिः संहितानि क्रियन्ते, कृत्वा च षडशीत्य-
धिकेन शतेन तेषां भागो द्वियते । इह एकस्मिन्नयने त्र्यशीत्य-
धिकमण्डलशतपरिमाणे चन्द्रनिष्पादितानां तिथीनां षडशी-
त्याधिकं शतं भवति, ततस्तेन प्रागहरण, भागे च हते यल्लब्धं
तद्विजानीहि, सम्यगवधारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

“ जह होर विस्म लद्धं, दक्षिणमयण हविज्ज नायव्वं ।

अह हवइ सम लद्धं, नायव्वे उत्तरं अयणं ” ॥ २ ॥

तत्र यदि लब्धं विपमं भवति, यथा- एकस्त्रिकः, पञ्चकः, स-
प्तको, नवको वा; तदा तत्पर्यन्तवर्ति दक्षिणमयनं ज्ञातव्यम् ।

अथ भवति लब्धं समम् । तद्यथा- द्विकश्चतुष्कः, षट्को-
दशको वा । तदा तत्पर्यन्तवर्ति उत्तरायणमवसेयम् । तदेव-
मुक्तो दक्षिणायनोत्तरायणपरिज्ञानोपायः ॥ २ ॥

सम्प्रति षडशीत्याधिकेन शतेन भागे हते यच्छेषमवतिष्ठते,
यदि वा भागासम्भवेन यच्छेषं तिष्ठति तद्गतविधिमाह-

“ अयणगण तिहिरासी, चउगुणे पव्वपायभइयव्वं ।

ज लद्धमंगुलाणं य, खयवुद्धा पोरिसीप उ ” ॥ ३ ॥

‘अयणगण’ इत्यादि । यः पूर्वं भागे हते, भागासंज्ञे वा
शेषीभूतोऽयमगतस्तिथिराशिवर्त्तते, स चतुर्भिर्गुण्यते, गु-
णयित्वा च पूर्वपादेन-युगमध्ये यानि सर्वसम्यया वर्षाणि
चतुर्विंशत्यधिकशतसंख्यानि, तेषां पादेन चतुर्थेनांशेन, एक-
त्रिंशता इत्यर्थः । तथा भागे हते यल्लब्धं, तान्यङ्गुलानि, चका-
रादङ्गुलांशाश्च पौरुष्याः कथं वृद्धौ ज्ञातव्यानि । दक्षिणायने प-
दध्रुवराशेरपरि वृद्धौ ज्ञातव्यानि; उत्तरायणे पदध्रुवराशेः
कथं ज्ञातव्यानीत्यर्थः ॥ अथैवंभूतस्य गुणकारस्य प्रागहारस्य
वा कथमुपपत्तिः ? उच्यते- यदि षडशीत्याधिकेन तिथिशतेन
चतुर्विंशतिरङ्गुलानि कथं वृद्धौ वा प्राप्यन्ते, तत एकस्यां तिथौ
का वृद्धिः, क्षयो वा ? राशित्रयस्थापना-१८६।२४।१। तत्रा-
न्येन राशिना एकलक्षणेन मध्यमो राशिश्चतुर्विंशतिरूपो गुण्य-
ते, जातः स तावानेव, ‘एकेन गुणितं तदेव जवति’ इति वचना-
त् । तत आद्येन राशिना षडशीत्याधिकशतरूपेण प्रागो द्वियते,
तत्रोपरितनराशेः स्तोक्त्वाद्भागो न लभ्यते, ततः त्रेचच्छेदकरा-
इयोः षट्कोनापवर्त्तना, जात उपरितनो राशिश्चतुष्करोऽधस्त-
नः एकत्रिंशत्, लब्धमेकस्यां तिथौ चत्वार एकत्रिंशद्भागाः कथं
वृद्धौ चेति चतुष्को गुणकार उक्त एकत्रिंशद्भागद्वार इति ॥ ३ ॥

इह यल्लब्धं तान्यङ्गुलानि कथं वृद्धौ वा ज्ञातव्यानीत्युक्तं,
तत्र कस्मिन्नयने कियन्प्रमाणध्रुवराशेरपरि वृद्धौ, कस्मिन् वा
अयने किं प्रमाणध्रुवराशेः कथं ?, इत्येतन्निरूपणार्थमाह-

“ दक्षिणे वुद्धा उपया-उ अगुलाणं तु होइ नायव्वं ।

उत्तरअयणे हाणी, कायव्वं चउदि पायाहि ” ॥ ४ ॥

“ दक्षिणे वुद्धा ” इत्यादि । दक्षिणायने द्विपदात् पदद्वयस्यो-
परि अङ्गुलानां वृद्धिर्ज्ञातव्या, उत्तरायणे चतुर्भ्यः पादेभ्यः
सकाशादङ्गुलानां हानिः ॥ ४ ॥

तत्र युगमध्ये प्रथमे संवत्सरे दक्षिणायने वतो दिवसादा-
रभ्य वृद्धिः, तन्निरूपयति-

“ सावणवहुलपरिवण, उपया पुण पोरिसी धुवा होइ ।

चत्तारि अगुलाहं, मासेण वहुए तत्तो ” ॥ ५ ॥

इकत्तसिह भागा, तिहिप पुण अंगुलस्स चत्तारि ।

दक्षिणमयणे वुद्धा, जाव उ चत्तारि उ पयाइ ” ॥ ६ ॥

“ सावण ” इत्यादिगाथाद्वयम् । युगस्य प्रथमे संवत्सरे भावणे
मासि बहुलपक्षे प्रातपदि पौरुषी द्विपदा पदद्वयप्रमाणा ध्रुवा
भवति, ततस्तस्याः प्रतिपद आरभ्य प्रतिनिधिक्रमेण तावद्वर्त्तते
यावन्मासेन सूर्यमासेन सार्द्धं त्रिंशदहोरात्रप्रमाणेन चन्द्रमासा-
पेक्षयैकत्रिंशत्तिथिभिरित्यर्थः । चत्वारि अङ्गुलानि वर्धन्ते ॥ ५ ॥
कथमतदवसीयते, यथा मासेन सूर्यमासेन सार्द्धं त्रिंशदहोरा-
त्रप्रमाणेनैकत्रिंशत्तिथ्यात्मकेनेति ? अत आह- (“ इकत्तसिह ”
इत्यादि) यत एकस्यां तिथौ चत्वार एकत्रिंशद्भागा वर्धन्ते, एतच्च
प्रागेव भावितम् । परिपूर्णे तु दक्षिणायने वृद्धिः । परिपूर्णानि
चत्वारि पदानि । ततो मासेन सूर्यमासेन सार्द्धं त्रिंशदहोरात्रप्र-
माणेनैकत्रिंशत्तिथ्यात्मकेनत्युक्तम् । तदेवमुक्ता वृद्धिः ॥ ६ ॥

संप्रति हामिमाह—

"उत्तरअवधो हाथो, बरहि पायाहि" जाय नो पाया।

एवं तु पोरिसोप, शुद्धिस्तया इति नायम्भा" ॥ ७ ॥

“ उत्तर ” इत्यादि । युगस्य प्रथमे संवत्सरे माघमासे बहु-
लपक्षे सप्तम्या आरभ्य चतुर्थ्यः पार्वत्या सकाशात्प्रति-
नित्येकात्रिंशद्भागचतुष्टयहानिस्तावद्वत्सेया, चाषट्तरायणप-
र्यन्ते द्वौ पादौ पौरुषीति । एष प्रथमसंवत्सरगतो विधिः । द्विती-
ये संवत्सरे भावणमासि बहुलपक्षे त्रयोदशीमासौ कृत्वा वृद्धिः ।
माघमासे शुक्लपक्षे चतुर्थीमादि कृत्वा कृषः । तृतीये संवत्सरे
भावणमासे शुक्लपक्षे दशमी वृद्धेरादिः । माघमासे बहुलपक्षे प्र-
तिपक्ष कयस्याऽऽदिः । चतुर्थे संवत्सरे भावणमासे बहुलपक्षे सप्त-
मी वृद्धेरादिः । माघमासे बहुलपक्षे त्रयोदशी कयस्याऽऽदिः । पञ्चमे
संवत्सरे भावणमासे शुक्लपक्षे दशमी वृद्धेरादिः । माघमासे
बहुलपक्षे प्रतिपक्ष कयस्याऽऽदिः । चतुर्थे संवत्सरे भावणे चतुर्थी
वृद्धेरादिः । माघमासे शुक्लपक्षे दशमी कयस्याऽऽदिः । एतच्च कर-
णगाथाऽनुपालमपि पूर्वाऽऽचार्यप्रदर्शितव्याख्यानादवलितम् ।
संप्रत्युपसंहारमाह—“ एवं तु ” इत्यादि । एवमुक्तेन प्रकारेण पौ-
रुष्यां पौरुषीविषये वृत्तिक्रमौ यथाक्रमं दक्षिणायनेषु तारायणेषु
वेदितव्यौ । तदेवमकारार्थमधिकृत्य व्याख्याता करणगाथा ॥७॥
संप्रत्यस्य करणस्य ज्ञावना क्रियते—कोऽपि पृच्छति—युग आदित
आरभ्य पञ्चाशीनितमं पर्वणि पञ्चम्यां तिथौ कतिपदा पौरुषी
भवति ? तत्र चतुर्दशीतिष्ठियते, तस्याश्चाधस्तात्पञ्चम्यां तिथौ पृष्ट-
मिति । पञ्च चतुर्दशीतिष्ठ पञ्चदशनिर्गुणयते, जातानि द्वादश श-
तानि षष्ट्यधिकानि १२६० । एनेषु मध्येऽधस्तनाः पञ्च प्रसिष्यन्ते,
जातानि द्वादश शतानि पञ्चषष्ट्यधिकानि १२६५ । तेषां परमृश-
त्यधिकंन शतेन भागो द्वियते, लब्धाः षट्, आगतं षट् अयनान्य-
तिक्रान्तानि, सप्तममयनं वर्त्तते । तद्वगतं च शेषमकोनपञ्चाशद-
धिकं शतं तिष्ठति १४६ । ततश्चतुर्निर्गुणयते, जातानि पञ्चशता-
नि षष्ठ्यधिकानि ५९६ । तेषामेकात्रिंशता भागहरणे लब्धा
एकोनविंशतिः । शेषास्तिष्ठन्ति सप्त । तत्र द्वादशाङ्गुलानि पाद-
इत्येकोनविंशतेर्द्वादशनिः पद लब्धम् । शेषाणि तिष्ठन्ति सप्त
अङ्गुलानि, षष्ठं चायनमुत्तरायणं, तद्धनं सप्तमं तु दक्षिणायन
वर्त्तते । ततः पदमेकं, सप्ताङ्गुलानि पदद्वयप्रमाणे ध्रुवराशौ प्रक्षि-
प्यन्ते, जातानि त्रीणि पदानि सप्ताङ्गुलानि । ये च सप्त एकत्रिंश-
द्भागाः शेषाभूता वर्त्तन्ते, तान् यथान् कुर्मः । तत्राष्टौ यथा अङ्गु-
ले इति ते सप्त अष्टनिर्गुणयन्ते, जाताः षट्पञ्चाशत् ५६ । तस्या
एकात्रिंशता भागे हते सप्त एको यवः । शेषास्तिष्ठन्ति यवस्य पञ्च-
विंशतिरेकात्रिंशद्भागाः । भागनं पञ्चाशीतिनमे पर्वणि पञ्चम्यां त्रीणि
पदानि, सप्ताङ्गुलानि, एको यवः, एकस्य च यवस्य पञ्चविंशतिरे-
कात्रिंशद्भागाः इत्येतावती पौरुषीति । तथाऽपरः कोऽपि पृच्छति—
सप्तमर्वातमे पर्वणि पञ्चम्यां तिथौ कतिपदा पौरुषी भवति ?
तत्र षष्ठ्यतिष्ठियते, तस्याश्चाधस्तात् पञ्च षष्ठ्यतिष्ठ पञ्चदश-
भिर्गुणयते, जातानि चतुर्दश शतानि चत्वारिंशदधिकानि १४४० ।
तेषां मध्येऽधस्तनाः षट्च प्रसिष्यन्ते । जातानि चतुर्दशशतानि
पञ्चचत्वारिंशदधिकानि १४४५ । तेषां परमृशतियधिकेन शतेन
भागो द्वियते, लब्धानि सप्त अयनानि । शेष तिष्ठति त्रिचत्वा-
रिंशदधिकं शतम् १४३ । तच्चतुर्निर्गुणयते, जातानि पञ्च शतानि
द्विसप्तत्यधिकानि ५७२ । तेषामेकात्रिंशता भागो द्वियते, लब्धा-
न्यष्टादश अङ्गुलानि १८ । तेषां मध्ये द्वादशभिरेङ्गुलैः पदमिति

लभ्यमेकं षडङ्गुलानि, उपरि खांशा उद्धरन्ति चतुर्दश, ते यथाऽऽ-
नयनार्थमष्टजिगुयन्ते, जाते द्वादशोत्तरं शतम् ११२। तस्यैकत्रि-
शता भागे हुते लब्धास्त्रयो यथाः, शेषास्तिष्ठन्ति यवस्यैकोन-
विंशतिरेकत्रिंशद्भागाः, सप्त खायनान्यतिक्रान्तानि । अष्टमं वर्तते,
अष्टमं खायनमुत्तरायणम्, उत्तरायणे च पदचतुष्टयकृपात् ध्रुव-
राशेर्हानिर्धेकस्या, तत एकं पदं सप्ताङ्गुलानि, त्रयो यथाः, एकस्य
च यवस्यैकोनविंशतिरेकत्रिंशद्भागा इत पदचतुष्टयात् पात्यते,
शेषं तिष्ठति द्वे पदे चत्वारि खाङ्गुलानि, चत्वारो यथाः, ए-
कस्य च यवस्य द्वादश एकत्रिंशद्भागाः । एतावती युगे आदि-
त आरभ्य सप्तमवतितमे पर्यणि पञ्चम्यां तिथौ पौरुषाति । एवं
सर्वत्र भावनीयम् ।

**सप्रति पौष्पपरिमाणतोऽयनगतपरिमाणकूपनार्थमियं कर-
णगाथा-**

“बुद्धो वा हाणी वा, जावइया पोरिसीएँ दिछाओ ।

ततो दिवसगणं, जं ब्रह्म त खु मयणगयं ॥ ८ ॥ "

“ बुद्धि वा ” इत्यादि । पौरुष्यां यावन्ती बुद्धिर्हानिर्धा दृष्टा,
ततः स्रक्काशाद् दिवसगनेन प्रवर्तमानेन वा त्रैराशिककर्मा-
नुसारतो यल्लभ्य, तद्व्ययनगतमयनस्य नावत्प्रमाणं गत वे-
दितव्यम् । एष करणगाथाऽङ्कारार्थः ॥ ८ ॥

भावना त्वियम्-तत्र दक्षिणायने पदद्वयस्थोपरि चत्वार्य-
ङ्गुलानि वृक्षौ दृष्टानि । ततः कोऽपि पृच्छति-किंयद् गतं
दक्षिणायनस्य ? । अत्र त्रैराशिककर्मावतारः, यदि चतुर्भिरङ्गु-
लस्यैकत्रिंशद्भागैरेका तिथिर्लभ्यते, ततश्चतुर्भिरङ्गुलैः कति
तिथीर्लभामहे ? । राशित्रयस्थापना-४।१।४ । अत्रान्त्यो
राशिरङ्गुलरूप एकत्रिंशद्भागकरणार्थमेकत्रिंशता गुण्यते,
जानं चतुर्भिसत्यधिकं ज्ञानम् १२४ । तेन मध्यो राशिर्गुण्यते,
जानं तदेव चतुर्भिसत्यधिकं ज्ञानम् १२४, ' एकेन गुणिनं
तदेव भवति ' इति वचनात् । तस्य चतुष्करूपेणाऽऽदि-
शिना जागो द्वियते, सन्धा एकत्रिंशत्स्थियः । आगत दक्षिणायने
एकत्रिंशत्तमायां तिथौ चतुरङ्गुला पौरुष्यां वृद्धिरिति । तथा
उत्तरायणे पदचतुष्टयाद्दृग्गुलाएकं हीनं पौरुष्यामुपलभ्य कोऽपि
पृच्छति-किंयद् गतमुत्तरायणस्य ? । अत्रापि त्रैराशिकम् । यदि
चतुर्भिरङ्गुलस्यैकत्रिंशद्भागैरेका तिथिर्लभ्यते, ततोऽष्टभिर-
ङ्गुलैर्द्वैतैः कति तिथयो लभ्यन्ते ? । राशित्रयस्थापना-४।१।८ ।
अत्रान्त्यो राशिरेकत्रिंशद्भागकरणार्थमेकत्रिंशता गुण्यते, जानं
त्रे ज्ञातेऽष्टाचत्वारिंशदधिके २४८ । ताज्यां मध्यो राशिरेक-
पो गुण्यते, जाते ते एव त्रे ज्ञाते अष्टाचत्वारिंशदधिके २४८ । त-
योराद्येन राशिना चतुष्करूपेण जागदरणम्, सन्धा द्वाष्टिः
६२ । आगतमुत्तरायणे द्वाष्टिमतमायां तिथावष्टावङ्गुलानि
पौरुष्यां हीनानीति ।

“ तस्मिन् च गणं माससि बह्वृषे ” इत्यदि । तस्मिन्प्राषाढे मासे प्रकाश्यस्य वस्तुनो वृत्तस्य वृत्तया, समचतुरस्त्रसंस्थानसंस्थितस्य च समचतुरस्त्रसंस्थानसंस्थितया, न्यग्रोधपरिमण्डलसंस्थानस्य न्यग्रोधपरिमण्डलया । उपलक्षणमेतत्-शेषसंस्थानसंस्थितस्य प्रकाश्यस्य वस्तुनः शेषसंस्थितया । प्राषाढे हि मासे प्रायः सर्वेष्वपि प्रकाश्यस्य वस्तुनो दिवसस्य चतुर्नगेशतिक्रान्ते शेषे वा स्वप्रमाणा जाया भवति । निश्चयतः पुनराषाढमासस्य अरममण्डले, तत्रापि सर्वाज्यन्तरे मण्डले वर्तमाने सूर्ये । ततो यत्प्रकाश्यं वस्तु यत्संस्थानं भवति, तस्य जायाऽपि तथासंस्थानेऽप्यजायते । तत्तु व-

कं वृत्तस्य वृत्तया इत्यादि । एतदेवाऽऽह-स्वकायमनुरक्ति-
ण्या-स्वस्य स्वकीयस्य क्वायानिबन्धनस्य वस्तुनः कायः
शरीरं स्वकायः, तमनुरज्यते अनुकारं विदधातीत्येवंशीला
स्वकायानुरक्तिणी । " संपृचानुरुधाऽपमाऽपमपरिसुसंसृजप-
रिबेवि संज्वरपरिक्लिपपरिरटपरिबद्धपरिदहपरिमुहदुषद्विष-
द्रुह०-" ॥ ३ । २ । १४२ ॥ (पाणि०) इत्यादिना धिनुण् प्रत्य-
या । तथा स्वकायमनुरक्तिण्या क्वायया सूर्योऽनु प्रतिदिवसं प-
रावर्तते । एतदुक्तं भवति-आषाढस्य प्रथमादहोरात्रादारभ्य
प्रतिदिवसमन्यान्वमार्गसंक्रान्त्या तथा कथञ्चनापि सूर्यः
परावर्तते, यथा सर्वस्यापि प्रकाश्यस्य वस्तुना दिवसस्य
चतुर्भागेऽतिक्रान्ते, शेषे वा स्वानुकारा स्वप्रमाणा च जाया
जवंतीति । शेष सुगमम् । सू० प्र० १० पाहु० १ पाहु० । (नक-
त्रागणचिह्नस्य चन्द्रमार्गः 'चन्द्रमग' शब्दे तृतीयभागे १०८५
पृष्ठे उक्ताः)

(१६) नक्षत्राणां देवताः-

ता कहं ते देवताणं अज्जयणा आहिता ति वदेज्जा ? । ता
एएमि णं अट्ठावीसाए एकवत्ताणं अभिई एकवत्ते किं-
देवताए पण्णत्ते ? । ता बंभदेवताए पण्णत्ते । मवणे एकवत्ते
किंदेवताए पण्णत्ते ? । ता विण्णुदेवताए पण्णत्ते । धणिट्ठा
णकवत्ते किंदेवताए पण्णत्ते ? । ता वसुदेवताए पण्णत्ते ।
सयजिसया एकवत्ते किंदेवताए पण्णत्ते ? । ता वरुणदे-
वताए पण्णत्ते । पुव्वापोट्टवया एकवत्ते किंदेवताए पण्ण-
त्ते ? । अजदेवताए पण्णत्ते । उत्तरापोट्टवया एकवत्ते किं-
देवताए पण्णत्ते ? । ता अट्ठिवट्ठिदेवताए पण्णत्ते । एवं
सव्वे वि पुच्छिज्जांति । रेवती पुस्सदेवताए, अस्सिणी
अस्मदेवताए, जराणी जमदेवताए, कत्तिपा अग्निदेवताए,
रोहिणी पयावड्देवताए, संठाणा सोमदेवताए, अहा रुव-
देवताए, पुण्णवसु अदितिदेवताए, पुस्सा बहस्सड्देवताए,
अस्मेसा सप्पदेवताए, महा पितिदेवताए, पुव्वाफगुणी
भगदेवताए, उत्तराफगुणी अज्जमदेवताए, इत्थे सवित्ति-
देवताए, चित्ता तट्टदेवताए, सार्ती वाउदेवताए, विसाहा
इंदग्निदेवताए, अणुराधा भिस्तदेवताए, जेह्वा इंददेव-
ताए, मूले गिरितिदेवताए, पुव्वासाढा आउदेवताए,
उत्तरासाढा विस्सदेवताए पण्णत्ता ॥

" ता कहं ते देवताणं " इत्यादि । 'ता' इति । पूर्ववत् । कथं
केन प्रकारेण भगवन् । त्वया नक्षत्राधिपतीनां देवतानामभ्यय-
नानि, अधीयन्ते ज्ञायन्ते यैस्तान्यध्ययनानि, नामानीत्यर्थः । आ-
ख्यातानीति वदेत् ? एवं प्रश्ने कृते भगवानाह-"ता एपसि णं"
इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामन्तरोद्दितानामष्टाविंश-
तेन नक्षत्राणां मध्येऽभिजिज्ञातुं किंदेवताकं किनामधेयदेवताकं
प्रकृतम् ? । भगवानाह-"ता" इत्यादि । 'ता' इति प्राग्वत् । ब्रह्मदे-
वताकं ब्रह्माभिधदेवताकं प्रकृतम् । ध्रुवणनक्षत्रं किंदेवताकं
प्रकृतम् ? । जगवानाह-"ता" इत्यादि । विष्णुदेवताकं विष्णुनाम-
देवताकं प्रकृतम् । एवं शेषाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि ।

देवताऽभिधानसंप्राहिकाश्चेमास्तिकाः प्रवचनप्र-
सिकाः संप्रहणिगायाः-

" बम्हा विण्णु य वसू, वरुणो तह अजो ज्जंतं होइ ।
अजिबन्धि पूस गच्च-अव चेष परतो जमो होइ ॥ १ ॥
अग्नि पयावड् सोमे, रुदे अविई बहस्सड् चेष ।
माने विइ जग अज्जम, सविधा तठा य वाऊ व ॥ २ ॥
इंदग्नि भिस्तो वि य, इंदे निरई य आउ विस्सो अ ।
नामाणि वेषयाणं, इवति रिक्खाण जहकमसो ॥ ३ ॥"
जं० ७ वक्क० । मू० प्र० १० पाहु० १४ पाहु० ।

(१७) नक्षत्राणां गोत्राणि-

ता कहं ते गोत्ता आहिता ति वदेज्जा ? । ता एतेसि
णं अट्ठावीसाए एकवत्ताणं अभिई एकवत्ते किंगोत्ते
पण्णत्ते ? । ता मोग्गलायणमगोत्ते पण्णत्ते । मवणे ण-
कवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । संखापणसगोत्ते पण्णत्ते ।
धणिट्ठा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । अग्गतावमगोत्ते प-
णत्ते । सतजिसया एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । क-
णिणयणसगोत्ते पण्णत्ते । पुव्वापोट्टवता एकवत्ते किं-
गोत्ते पण्णत्ते ? । जाउकणीयसगोत्ते पण्णत्ते । उत्तरा-
पोट्टवता एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । धणंजयसगोत्ते
पण्णत्ते । रेवती एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । पुस्सायणसगोत्ते
पण्णत्ते । अस्सिणी एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । अस्साय-
णसगोत्ते पण्णत्ते । भरणी एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? ।
भगवेससगोत्ते पण्णत्ते ? । कत्तिपा एकवत्ते किंगोत्ते
पण्णत्ते ? । अग्निवेससगोत्ते पण्णत्ते ? । रोहिणी ण-
कवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । गोतमसगोत्ते पण्णत्ते ।
संठाणा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । भारद्वायसगोत्ते
पण्णत्ते । अहा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । लोहि-
च्चायणसगोत्ते पण्णत्ते । पुण्णवसू एकवत्ते किंगोत्ते
पण्णत्ते ? । वासिष्ठमगोत्ते पण्णत्ते । पुस्से एकवत्ते किं-
गोत्ते पण्णत्ते ? । ओपजायणसगोत्ते पण्णत्ते । अस्मेसा
एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । पंदव्यायणसगोत्ते पण्ण-
त्ते । महा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । पिगायणम-
गोत्ते पण्णत्ते ? । पुव्वाफगुणी एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? ।
गोत्रध्यायणमगोत्ते पण्णत्ते । उत्तराफगुणी एकवत्ते किं-
गोत्ते पण्णत्ते ? । कासवगोत्ते पण्णत्ते । इत्थे एकवत्ते किं-
गोत्ते पण्णत्ते ? । कोसियगोत्ते पण्णत्ते । चित्ता एकवत्ते
किंगोत्ते पण्णत्ते ? । दन्तायणमगोत्ते पण्णत्ते । सार्ई
एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । चापरत्यगोत्ते पण्णत्ते ।
विसाहा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । सुंगायणसगोत्ते प-
ण्णत्ते । अणुराधा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? । गोल-
व्यायणसगोत्ते पण्णत्ते । जेह्वा एकवत्ते किंगोत्ते पण्णत्ते ? ।

तिगिच्छायणसगोत्ते पणत्ते । मूले णक्खत्ते किंगोत्ते पणत्ते । क्खायणसगोत्ते पणत्ते । पुव्वासादा णक्खत्ते किंगोत्ते पणत्ते । वज्जियायणसगोत्ते पणत्ते । उत्तरासादा णक्खत्ते किंगोत्ते पणत्ते । वग्घावच्चसगोत्ते पणत्ते ।

इह नक्कत्राणां स्वरूपतो न गोत्रसंभवः, यत् इह गोत्रस्य स्वरूपं लोके प्रसिद्धिमुपागमत्-प्रकाशकाऽऽद्यपुरुषाभिधानस्तद-पर्यस्तानतो गगोत्रिधनो गोत्रमिति । न चैवस्वरूपं नक्षत्राणां गोत्र संभवति, तेषामौपपातिकत्वात् । तत् इत्थं गोत्रसंभवो दृश्यः-यस्मिन्नक्षत्रे शुभैरशुभैर्वा ग्रहैः समानं यस्य गोत्रस्य यथाक्रमं शुभमशुभं वा भवति, तत्तस्य गोत्रम्, ततः प्रश्नोप-पत्तिः । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं त्वया नक्कत्राणां गोत्राणि आ-ख्यातानीति वदेत् । भगवानाह-"ता एवासि णं" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां मध्येऽजिजिग-क्षन् मैद्गजायनसगोत्रं मैद्गजायनेन सह गोत्रेण वर्तते वत्त-तया । अथानक्षत्रं सङ्ख्यायनसगोत्रम् । एवं शेषाण्यपि सू-त्राणि ज्ञावनीयानि ।

क्रमेण गोत्रसंप्राहिकाश्चेमा जम्बूद्वीपप्रकृतिसत्काश्चतस्रः

संप्रहणिगाधाः-

"मोग्गत्तायण संखा-यणं य तद् अगताय कप्पिसे ।
तत्तो य जातकप्पे, धणजए चेव बोधवे ॥ १ ॥
पुस्सायणं अस्साय-णं, य अभावेसे य अग्गिवेसे य ।
गोयम भारदाय, सोहिणं चेव वासिट्ठे ॥ २ ॥
ओमज्जायणं मरु-ज्जायणं पिगावणं य गोवत्ते ।
कासव कांसिय दग्गा-यणं चामरया य सुंगा य ॥ ३ ॥
गोत्रज्जायणं तिगिद्धा-यणं य कच्छायणं हवह मूले ।
तत्तो य वग्गिमायणं, वग्घावच्चे य गोत्ताई ॥ ४ ॥"
(जं० ७ वक्क०) सू० प्र० १० पाहु० १६ पाहु० । च० प्र० ।

(२१) संप्रति भोजनानि वक्तव्यानि, ततस्तद्विषयं
प्रश्नसूत्रमाह-

ता कहं ते जोयणा आहिता ति वदेज्जा । ता एतेसि
णं अट्ठाविमाणं णक्खत्ताणं कत्तियाहिं दधिणा भोच्चा
कज्जं साधेति । रोहिणीहिं वमजमं भोच्चा कज्जं साधेति ।
संठाणाहिं मिगमं भोच्चा कज्जं साधेति । अदाहिं णव-
णीतेण भोच्चा कज्जं साधेति । पुणव्वसुणा घनेणं भोच्चा
कज्जं साधेति । पुस्सेणं खारेणं भोच्चा कज्जं साधेति ।
अस्सेमाहिं दीवगमं भोच्चा कज्जं साधेति । महाहिं कमोर ।
भोच्चा कज्जं साधेति । पुव्वाफग्गुणीहिं मेढगमं भोच्चा
कज्जं साधेति । उत्तराहिं फग्गुणीहिं णखीमं भोच्चा कज्जं
साधेति । हत्थेणं वज्जणीयपत्तेणं भोच्चा कज्जं साधेति ।
चित्ताहिं मृगमूत्रेणं भोच्चा कज्जं साधेति । सादिणा फल्लाई
भोच्चा कज्जं साधेति । विसाहाहिं अमिच्छिआ भोच्चा
कज्जं साधेति । अणुराहाहिं मामाकूरं भोच्चा कज्जं साधेति ।
जेट्ठाहिं कोलादिणं भोच्चा कज्जं साधेति । मूलेण मूलगसामे-
णं भोच्चा कज्जं साधेति । पुव्वाहिं आमाढाहिं आमलग-
सारिणं भोच्चा कज्जं साधेति । उत्तराहिं आसादाहिं

विष्टेहिं भोच्चा कज्जं साधेति । अजिह्वा पुप्फेहिं भोच्चा
कज्जं साधेति । सवणेणं खारेणं भोच्चा कज्जं साधेति ।
धणिट्ठाहिं जूमेणं भोच्चा कज्जं साधेति । सयजिमयाए
तुवरिओ भोच्चा कज्जं साधेति । पुव्वाहिं पोडवयाहिं
कारिक्खणहिं भोच्चा कज्जं साधेति । उत्तराहिं पोडवताहिं
वराहमं भोच्चा कज्जं साधेति । रेवतीहिं जलयरमं भोच्चा
कज्जं साधेति । अस्सिणीहिं तिच्छिरमं भोच्चा कज्जं सा-
धेति । जरणीहिं तिद्धतंदुलकं भोच्चा कज्जं साधेति ।

ता कहं ते जोयणा इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रका-
रेण नक्कत्रविषयाणि भोजनानि आख्यातानीति वदेत् । जगवा-
नाह-"ता एवासि णं" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । एतेषामनन्तरं-
दितानामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां मध्ये कृत्तिकाभिः पुमान् कार्यं
साधयति दध्ना सामश्रमोदनं जुक्त्वा । किमुक्तं भवति ?-
कृत्तिकासु प्रारब्धं कार्यं दध्नि जुक्ते प्रायो निर्विघ्नं सिद्धिमाप्ता-
व्यतीति ज्ञातः । एवं शेषेष्वपि सूत्रेषु ज्ञातव्यं द्रष्टव्यं । सू०
प्र० १० पाहु० १७ पाहु० । च० प्र० ।

(२२) किं नक्कत्रं किं द्वारिकम्-

ता कहं ते जोतिमस्स दाग आहिता ति वदेज्जा ।
तत्थ खल्लु इमाओ पंच पडिवर्त्तीओ पणत्ताओ । तत्थेगे
एवमाहंसु-ता कत्तियादिया सत्त णक्खत्ता पुव्वदारिया
पणत्ता, एगे एवमाहंसु । १ । एगे पुण एवमाहंसु-ता
अणुराहादिया सत्त णक्खत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, एगे
एवमाहंसु । २ । एगे पुण एवमाहंसु-ता धणिट्ठादिया
सत्त णक्खत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, एगे एवमाहंसु । ३ ।
एगे पुण एवमाहंसु-अस्मिणीयादिया सत्त णक्खत्ता पुव्व-
दारिया पणत्ता, एगे एवमाहंसु । ४ । एगे पुण एवमाहंसु-
ता जरणियादिया सत्त णक्खत्ता पुव्वदारिया पणत्ता
। ५ । तत्थ जे ते एवमाहंसु-ता कत्तियादिया सत्त ण-
क्खत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, ते एवमाहंसु-तं जहा-कत्तिया,
रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसु, पुस्सो, अस्सेमा । महादि-
या सत्त णक्खत्ता दाहिणदारिया पणत्ता । तं जहा-
महा, पुव्वाफग्गुणी, उत्तराफग्गुणी, हत्थो, चित्ता, साई,
विमाहा । अणुराधादिया सत्त णक्खत्ता पच्छिमदारिया
पणत्ता । तं जहा-अणुराधा, जेट्ठा, मूले, पुव्वासादा,
उत्तरासादा, अजिई, सवणे । धणिट्ठादिया सत्त णक्ख-
त्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-धणिट्ठा, सतजि-
सया, पुव्वापोडवता, उत्तरापोडवता, रेवती, अस्सिणी,
अरणी । तत्थ जे ते एवमाहंसु-ता महादिया सत्त णक्ख-
त्ता पुव्वदारिया पणत्ता, ते एवमाहंसु-तं जहा-पुव्वा-
फग्गुणी, उत्तराफग्गुणी, हत्थो, चित्ता, साती, विमाहा ।
अणुराधादिया सत्त णक्खत्ता दाहिणदारिया पणत्ता ।

तं जहा-अणुराधा, जेडा, मूले, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा, अभिर्ई, सबणो । धणिङ्काऽऽदिया सत्त एकखत्ता पच्छिमदारिया पणत्ता । तं जहा-धणिङ्का, सतभिसया, पुव्वापोचवया, उत्तरापोचवया, रेवती, अस्मिणी, भरणी । कत्तियाऽऽदिया सत्त एकखत्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-कत्तिया, रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसू, पुस्सो, अस्सेसा । तत्थ जे ते एवमाहंसु-ता धणिङ्काऽऽदिया सत्त एकखत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, ते एवमाहंसु-तं जहा-धणिङ्का, सतभिसया, पुव्वाभइवया, उत्तराभइवया, रेवती, अस्मिणी, जरणी । कत्तियाऽऽदिया सत्त एकखत्ता दाहिणदारिया पणत्ता । तं जहा-कत्तिया, रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसू, अस्सेसा । महाऽऽदिया सत्त एकखत्ता पच्छिमदारिया पणत्ता । तं जहा-महा, पुव्वाफगुणी, उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता, साती, विसाहा । अणुराधाऽऽदिया सत्त एकखत्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-अणुराधा, जेडा, मूले, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा, अभिर्ई, सबणो । तत्थ जे ते एवमाहंसु-ता अस्मिणीआदिया सत्त एकखत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, ते एवमाहंसु-तं जहा-अस्मिणी, जरणी, कत्तिया, रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसू । पुस्साऽऽदिया सत्त एकखत्ता दाहिणदारिया पणत्ता । तं जहा-पुस्सा, अस्सेसा, महा, पुव्वाफगुणी, उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता । सातीआदिया सत्त एकखत्ता पच्छिमदारिया पणत्ता । तं जहा-साती, विसाहा, अणुराधा, जेडा, मूले, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा । अभिर्ई-आदिया सत्त एकखत्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-अभिर्ई, सबणो, धणिङ्का, सतभिसया, पुव्वाभइवया, उत्तराभइवया, रेवती । तत्थ जे ते एवमाहंसु-ता जरणीआदिया सत्त एकखत्ता पुव्वदारिया पणत्ता, ते एवमाहंसु-तं जहा-भरणी, कत्तिया, रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसू, पुस्सो । अस्सेसाऽऽदिया सत्त एकखत्ता दाहिणदारिया पणत्ता । तं जहा-अस्सेसा, महा, पुव्वाफगुणी, उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता, साई । विसाहाऽऽदिया सत्त एकखत्ता पच्छिमदारिया पणत्ता । तं जहा-विसाहा, अणुराधा, जेडा, मूले, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा, अभिर्ई । सबणोऽऽदिया सत्त एकखत्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-सबणो, धणिङ्का, सतभिसया, पुव्वापोचवया, उत्तरापोचवया, रेवती, अस्मिणी । एते एवमाहंसु । वयं पुण एवं वदामो-ता अभिर्ईआदिया सत्त एकखत्ता पुव्वदारिया पणत्ता । तं जहा-अभिर्ई,

सबणो, धणिङ्का, सतभिसया, पुव्वापोचवया, उत्तरापोचवया, रेवती । अस्मिणीआदिया सत्त एकखत्ता दाहिणदारिया पणत्ता । तं जहा-अस्मिणी, भरणी, कत्तिया, रोहिणी, संठाणा, अदा, पुणव्वसू । पुस्साऽऽदिया सत्त एकखत्ता पच्छिमदारिया पणत्ता । पुस्से, अस्सेसा, महा, पुव्वाफगुणी, उत्तराफगुणी, हत्थो, चित्ता । सातीआदिया सत्त एकखत्ता उत्तरदारिया पणत्ता । तं जहा-साती, विसाहा, अणुराधा, जेडा, मूले, पुव्वासाढा, उत्तरासाढा ॥

“ ता कहं ते जोइसदारा ” इत्यादि । ‘ ता ’ इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण, केन क्रमेणेत्यर्थः ? उच्यते । नक्षत्रचक्रस्य, द्वाराणि आख्यातानीति वदेत् ? । एवमुक्ते प्रगल्भाभेतिहास्ये वाच्यः परतीर्थिकानां प्रतिपत्तयः, तावतीरुपदर्शयति- (तत्थेत्यादि) तत्र द्वारविचारविषये ज्ञेयमा बह्व्यमानस्वरूपाः पञ्च परतीर्थिकानां प्रतिपत्तयः प्रकृताः । ता एव क्रमेणाऽऽह- “ तत्थेगे ” इत्यादि । तत्र तेषां पञ्चानां परतीर्थिकसंघातानां मध्ये एके एवमाहुः-कत्तिकाऽऽदीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वद्वारकाणि प्रकृतानि । इदं येषु नक्षत्रेषु पूर्वस्यां दिशि गच्छतः प्रायः शुभमुपजायते, तानि पूर्वद्वारकाणि । एव दक्षिणद्वारकाऽऽदीन्यपि वक्ष्यमाणानि ज्ञानीयानि । अत्रैवोपसंहारमाह-“ एगे एवमाहंसु ” । एके पुनरेवमाहुः-अणुराधाऽऽदीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वद्वारकाणि प्रकृतानि । अत्राप्युपसंहारमाह-“ एगे एवमाहंसु ” । एवं शेषाण्युपसंहारवाक्यानि याजनीयानि । एके पुनरेवमाहुः-धनिष्ठाऽऽदीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वद्वारकाणि । एके पुनरेवमाहुः-अश्विन्यादीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वद्वारकाणि प्रकृतानि । एके पुनरेवमाहुः-जरण्यादीनि सप्त नक्षत्राणि पूर्वद्वारकाणि । संप्रत्येतेषामेष पञ्चानामपि मतानां भादनिकामाह- “ तत्थ जे ते एवमाहंसु ” इत्यादि सुगमम् । भगवान् स्वमतमाह-“ वयं पुण ” इत्यादि पाठसिद्धम् । सू० प्र० १० पाहु० २१ पाहु० ।

(२३) नक्षत्रविचयः-

ता कहं ते एकखत्तविचए आहिते ति वदेज्जा ? । ता अयं णं जंबुद्वीवे द।वे० जाव परिकेवेणं । ता जंबुद्वीवे णं द।वे दो चंदा पनासेम्व वा, पनामेति वा, पनासिस्मंति वा । दो सूरिया तविम्वं वा, तवेति वा, तविस्मंति वा । छप्पणं एकखत्ता जोयं जोएम्व वा, जोयंति वा, जोइस्मंति वा । तं जहा-दो अभिर्ई, दो सबणा, दो धणिङ्का, दो सतभिसया, दो पुव्वापोचवया, दो उत्तरापोचवया, दो रेवती, दो अस्मिणी, दो भरणी, दो कत्तिया, दो रोहिणी, दो संठाणा, दो अदा, दो पुणव्वसू, दो पुस्सा, दो अस्सेसा, दो महा, दो पुव्वाफगुणी, दो उत्तराफगुणी, दो हत्थो, दो चित्ता, दो साई, दो विसाहा, दो अणुराधा, दो जेडा, दो मूला, दो पुव्वासाढा, दो उत्तरासाढा । ता एसि णं छप्पणं एकखत्ताणं अस्थि एकखत्ता, जे णं णव मुहुत्ते, सत्ताधीसं

च सत्तद्धिजागे मुहुत्तस्म चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं पणारस मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं तीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं पणयाद्रीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं कतरे णक्खत्ते, जे णं एव मुहुत्ते सत्तावीसं च सत्तद्धिभागे मुहुत्तस्म चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । कतरे णक्खत्ता, जे णं पणारस मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । कतरे णक्खत्ता, जे णं तीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । कतरे एक्खत्ता, जे णं पणयाद्रीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ता एतेमि णं उप्पण्णाए णक्खत्ताणं, तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं णव मुहुत्ते सत्तावीसं च सत्तद्धिजागे मुहुत्तस्म चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं दो अज्झिई । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं पणारस मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं बारस । तं जहा-दो सत्तजिमया, दा जग्णी, दो अदा, दो अस्सेमा, दो साती, दो जेहा । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं तीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं तीसं । तं जहा-दो सवणा, दो धणिडा, दो पुव्वा तद्वया, दो रेवती, दो अस्मिणी, दो कत्तिया, दो मंठाणा, दो पुस्मा, दो महा, दो पुव्वाफगुणी, दो इत्था, दो चित्ता, दो अणुराधा, दो मूत्ता, दो पुव्वासादा । तत्थ जे ते णक्खत्ता, जे णं पणयाद्रीसं मुहुत्ते चंदेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं बारस । तं जहा-दो उत्तरापोड्वया, दो रोहिणा, दो पुणव्वसू, दो उत्तराफगुणी, दो विमाहा, दो उत्तरासादा ॥ ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं अत्थि एक्खत्ता, जे णं चत्तारि अहोरत्ते उच्च मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं छ अहोरत्ते एकवीसं च मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं तेरस अहोरत्ते बारस मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । अत्थि एक्खत्ता, जे णं बीसं अहोरत्ते तिष्ठि य मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं कतरे णक्खत्ता, जे णं ते चैव उच्चारेव्वं ? । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं, तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं चत्तारि अहोरत्ते उच्च मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं दो अज्झिई । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं छ अहोरत्ते एकवीसं च मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं बारस । तं जहा-दो सत्तजिमया, दा जग्णी, दो अदा, दो अस्सेमा, दो साती, दो जेहा । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जे णं तेरस अहोरत्ते बारस मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं तीसं । तं जहा-दो सवणा ० जाव दो पुव्वासादा । तत्थ जे ते ए-

क्खत्ता, जे णं बीसं अहोरत्ते तिष्ठि य मुहुत्ते सरेण सद्धिं जोयं जोएति । ते णं बारस । तं जहा-दो उत्तरापोड्वया ० जाव दो उत्तरासादा ।

"ता कदं ते" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण (णक्खत्ताविचयं) विपूर्वाश्चिन्त्य स्वभावात् स्वरूपनिर्णये वर्तते । तथा चोक्तमन्यत्र- "आप्तवचनं प्रवचनं, कृता विचयस्तन्निर्णयनम् ।" तत्र विचयनं विचयः, नक्षत्राणां विचयो नक्षत्रविचयः-नक्षत्राणां स्वरूपनिर्णयः, भाष्यात् इति वदेत् ? । जगवानाह-"ता अयं णं" इत्यादि । इदं जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत् परिपूर्णं स्वयं कृत्वा परिभाषनीयम् । "ता जम्बूद्वीपे णं" इत्यादि । तत्र जम्बूद्वीपे, एमिति वाक्यालङ्कारे । द्वीपे द्वौ चन्द्रौ प्रभासितवन्तौ, प्रभासने, प्रभास्यन्ते । द्वौ सूर्यौ तापितवन्तौ, तापयतः, तापयिष्यतः । षट्पञ्चाशन्नक्षत्राणि चन्द्राऽऽदभिः सह योगमयुज्जन्, युज्जन्ति, यो-दयन्ति । तत्र तान्येव षट्पञ्चाशन्नक्षत्राणि दर्शयति- (त जहा) इत्यादि सुगमम् । इह भरतक्षेत्रे प्रतिदिनसप्तविंशतिरेव नक्षत्राणि चारं चरन्ति । ततः पूर्वमस्य दशमस्य प्राभृतस्य द्वितीये प्राभृतप्राभृतेऽष्टाविंशतेनैकत्राणां चन्द्रमसा सूर्येण च सह योगपरिमाणं चिन्तितम् । संप्रति पुनः सप्तममेव जम्बूद्वीपमाधिकृत्य नक्षत्राणि चिन्त्यमानानि वर्तन्ते, तानि च सर्वेसंख्यया षट्पञ्चाशन् । ततस्तेषां सर्वेषामपि चन्द्र-सूर्याभ्यां सह योगमाधिकृत्य मुहुत्तपरिमाणं चिन्तयितुं इमाह-"ता पणारसं णं" इत्यादि । एतच्च प्रागुक्तद्वितीयप्राभृतप्राभृतवत्परिभाषनीयम् । तदेवं कालमाधिकृत्य चन्द्रमसा सूर्येण च सह योगपरिमाणं चिन्तितम् ।

संप्रति क्षेत्रमाधिकृत्य तं चिन्तयितुं प्रथमतः सीमाविक्रमविषय प्रश्नमुच्यते-

ता कदं ते सीमाविक्रमंजो आहिते ति वदेज्जा ? । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं अत्थि एक्खत्ता, जेमि णं उमया तीमा सत्तद्धिभागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । अत्थि एक्खत्ता, जेमि णं सहस्मं पंचोत्तरं सत्तद्धिजागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । अत्थि एक्खत्ता, जेमि णं दो सहस्सा दमुत्तरा सत्तद्धिभागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । अत्थि एक्खत्ता, जेमि णं तिष्ठि सहस्सा पण्यमुत्तरा सत्तद्धिजागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं कतरे एक्खत्ता, जेसि णं उमया तीमा ० तं चैव उच्चारेयव्वं ? । ता एतेमि णं उप्पण्णाए एक्खत्ताणं तत्थ जे ते एक्खत्ता, जेसि णं उमया तीमा सत्तद्धिभागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । ते णं दो अभिई । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जेसि णं सहस्मं पंचोत्तरं सत्तद्धिभागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । ते णं बारस । तं जहा-दो सत्तजिमया ० जाव दो जेहा । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जेसि णं दो सहस्सा दमुत्तरा सत्तद्धिजागतीसतिभागाणं सीमाविक्रमंजो । ते णं तीसं । तं जहा-दो सवणा ० जाव दो पुव्वासादा । तत्थ जे ते एक्खत्ता, जेसि णं वि-

शिष सहस्रा षण्णरमुत्तरा सप्तष्टिजागतीसतिजागाणं
सीमाविष्कम्भो । ते णं बारस । तं जहा-दो उत्तरापोत्तरता०
जाव दो उत्तरासाढा ।

“ता कहं ते” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्वबन्धः । कथं केन प्रकारेण,
कियत्या विजागसंख्यया इत्यर्थः । भगवान् ! त्वया सीमावि-
ष्कम्भ आख्यात इति वदेत् ? । भगवानाह-“ता एतेसि णं”
इत्यादि । इहाष्टविंशत्या नक्षत्रैः स्वगत्या स्वकाजपरिमाणेन
क्रमशः यावत् क्षेत्रं बुद्ध्या व्याप्यमानं संभाव्यते, तावदे-
कमर्कमण्डलमुपकल्प्यते, एतावत्प्रमाणमेव द्वितीयमर्कम-
ण्डलम्, इत्येवंप्रमाणं बुद्धिपरिकल्पितमेक परिपूर्णमण्डलम् ।
तस्य मण्डलस्य “मण्डलेस्यसहस्रेण अष्टाणवतीए सपदि
हेत्ता इथेस णकखसखेतपरिभागे णकखसखिचए पाहुडे
आदिए नि वेमि ” इति बह्व्यमाणवचनात् अष्टानव-
तिशताधिकशतमण्डलविजगैर्वितज्यते । किमेवं संख्यामां भा-
गाणां कल्पने निषेधमिति चेत् ? । उच्यते-इह त्रिविधा-
नि नक्षत्राणि । तद्यथा-समक्षेत्राणि, अर्द्धक्षेत्राणि, द्व्यर्द्धक्षेत्रा-
णि च । तत्र यावत्प्रमाणं क्षेत्रमहोरात्रेण गम्यते मन्त्रैः, ता-
वत्क्षेत्रप्रमाण सङ्केतं सह योगमुपयान्ति गच्छन्ति, तानि स-
मक्षेत्राणि । तानि पञ्चदश । तद्यथा-अथगौ, धनिष्ठा, पूर्वाभा-
रपदा, रेवती, आश्विनी, कृत्तिका, मृगशिरः, पुष्यः, मघा,
पूर्वाफाल्गुनी, हस्तं, चित्रा, अनुराधा, मूलम्, पूर्वाषाढा इति ।
तथा यानि अहोरात्रप्रमितस्य क्षेत्रस्यार्द्धं च चङ्केण सह यो-
गमनुवते, तान्यर्द्धक्षेत्राणि, तानि च पट् । तद्यथा-शतभिषक्,
भरणी, आर्द्रा, आश्लेषा, स्मृतिर्ज्येष्ठेति । तथा द्वितीयमर्द्ध-
स्य तद् द्व्यर्द्धं, सार्द्धमित्यर्थः । द्व्यर्द्धमर्द्धाधिक क्षेत्रमहोरात्र-
प्रमितं चन्द्रेण योगयोग्यं येषां तानि द्व्यर्द्धक्षेत्राणि । तान्यापि
पट् । तद्यथा-उत्तराभाषपदा, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, रो-
हिणी, पुनर्वसु, विशाखा चेति । तत्र सीमापरिमाणचिन्ताया-
महोरात्रः सप्तषष्टिजागीक्रियते, इति समक्षेत्राणां क्षेत्रं प्रत्येक
सप्तषष्टिजागाः परिकल्प्यन्ते । अर्द्धक्षेत्राणां त्रयस्त्रिंशद्वर्द्धं च द्व्य-
र्द्धक्षेत्राणां शतमेकमर्द्धं च अभिजिज्ञक्षत्रस्यैकविंशतिसप्तषष्टि-
जागाः । समक्षेत्राणि च नक्षत्राणि पञ्चदशानि सप्तषष्टिः पञ्चदश-
त्रिगुण्यते, जात सहस्रं पञ्चोत्तरम् १००५ । अर्द्धक्षेत्राणि
वर्द्धति । ततः सार्द्धा त्रयस्त्रिंशत्पट्त्रिगुण्यते, जाते द्वे शते एका-
स्रं २०१ । द्व्यर्द्धक्षेत्राण्यपि पट् । ततः शतमेकमर्द्धं च वर्द्ध-
स्ताव्यते, जातानि पट् शतानि त्र्युत्तराणि ६०३ । अभिजिज्ञक्ष-
त्रस्य एकविंशतिः, सर्वसंख्यया जातान्यष्टादश शतानि त्रिशद-
धिकानि १८३० । एतावन्नागपरिमाणमेकमर्द्धमण्डलम्, एतावद्-
जागमेव द्वितीयमिति त्रिशदधिकान्यष्टादशशतानि द्वाभ्यां ग-
ण्यन्ते, जातानि पट् त्रिशच्छतानि षष्ट्याधिकानि ३६६० ।
एकैकस्मिन्नहोरात्रे किं त्रिशन्मुदूर्ता इति प्रत्येकमेतेषु षष्ट्य-
धिकषट्त्रिशच्छतसंख्येषु भागेषु त्रिशद्भागकल्पनायां त्रिशता
गुण्यन्ते, जातमेकं शतसहस्रमष्टानवतिशतानि । १०६८०० । तत
इत्थ मण्डलस्य जागान् परिकल्प्य भगवान् प्रतिवचनं ददाति-
“ता ” इति । तत्र एतेषां षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये, अ-
र्द्धेति निपातस्यादार्ष्ट्याद्वा स्तः, ते नक्षत्रे, ययोः प्रत्येकं षट्
शतानि त्रिशानि त्रिशदधिकानि, सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमावि-
ष्कम्भः सीमापरिमाणम् । तथाऽस्तीति सन्ति तानि नक्षत्राणि,
येषां प्रत्येकं पञ्चाक्षरं सहस्रं सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमाविष्क-

म्भः । सन्ति तानि नक्षत्राणि, येषां प्रत्येकं द्वे सहस्रे दशोत्तरे
सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमाविष्कम्भः । सन्ति तानि नक्षत्राणि,
येषां प्रत्येकं त्रीणि सहस्राणि पञ्चदशोत्तराणि, सप्तषष्टिर्त्रिशद्भा-
गानां सीमाविष्कम्भः । एवं जगयता सामान्येनोक्ते भगवान्
गौतमो विशेषावगमनिमित्तं भूयः प्रश्नयति-“ता एतेसि णं” इ-
त्यादि । तत्र एतेषां षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये कतराणि तानि
नक्षत्राणि, येषां षट्शतानि त्रिशानि सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां
सीमाविष्कम्भः ? । (तं क्षेत्रं उच्यते यत्र नि) तद्वैधान्तरे-
कनमुक्तप्रकारेणोक्तव्यतव्यम् । तद्यथा-“कयरे णकख-
सा, जेसि सहस्रं पञ्चोत्तरं सप्तषष्टिभागतीसहभागान् सीमा-
विष्कन्तो ? । कयरे णकखसा, जेसि दो सहस्रा दसुत्तरा सप्तषि-
भागतीसहभागान् सीमाविष्कन्तो ” इति । चरमं तु सूत्र
साक्षादाह-“कयरे णकखसा” इत्यादि । एतानि त्रीणि सूत्राणि
सुगमानि । भगवानाह-“ता एतेसि णं” इत्यादि । तत्र एतेषां
षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये यानि तानि नक्षत्राणि, येषां षट्श-
तानि त्रिशानि सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमाविष्कम्भः । ते द्वे
अभिजिज्ञक्षत्रे । कथमेतद्वचसीयते ? इति चेत् । उच्यते-इह
एकैकस्याभिजिनो नक्षत्रस्य सप्तषष्टिर्जागीकृतस्याहोरात्रग-
म्य क्षेत्रस्य सत्का एकविंशतिर्भागाश्चन्द्रयोगयोग्याः, एकैक-
स्मिन्नागो त्रिशद्भागपारकहनादेकविंशतिस्त्रिंशता गुण्यते,
जातानि षट्शतानि त्रिशदधिकानि ६३० तथा तत्र तेषां षट्प-
ञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये यानि तानि नक्षत्राणि, येषां प्रत्येकं
पञ्चाक्षरं सहस्रं सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमाविष्कम्भः । ता-
नि द्वादश । तद्यथा-द्वे शतभिषजौ (० जाव दो जेछाओ सि) या-
वच्छब्दकरणादेव कल्प्यम्-“दो भरणीओ, दो अर्द्राओ, दो अ-
श्लेषाओ, दो सार्द्धाओ, दो जेह्माओ” इति । तथाहि-एतेषां द्वा-
दशानामपि नक्षत्राणां प्रत्येकं सप्तषष्टिर्जागीकृतस्याहोरात्रग-
म्य क्षेत्रस्य सत्काः सार्द्धास्त्रयस्त्रिंशद्भागश्चन्द्रयोगयोग्याः,
तत्र त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशता गुण्यते, जातानि नवशतानि नवस्यधि-
कानि ६६० अर्द्धस्यापि च त्रिंशता गुण्यित्वा द्वाभ्यां भागं द्वे
सप्तषष्टिः पञ्चदश १५, सर्वसंख्यया जातं पञ्चोत्तरं सहस्रम्
१००५ । तथा तत्र तेषां षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये यानि तानि
नक्षत्राणि, येषां द्वे सहस्रे दशोत्तरे सप्तषष्टिर्भागत्रिशद्भागानां
सीमाविष्कम्भः । तानि त्रिशत् । तद्यथा-द्वौ अथगौ (० जाव दो
पुष्वासाढा इति) यावच्छब्दादेव पाठो कल्प्यः-“दो धनिष्ठा,
दो पुष्वासाढाया, दो रेवती, दो अस्तिणी, दो कस्तिया, दो मि-
गसिरा, दो पुस्मा, दो मघा, दो पुष्वाफाल्गुनीओ, दो इत्था, दो
चिन्ता, दो अणुराहा, दो मूला, दो पुष्वासाढा” इति । तथाहि-
एतानि नक्षत्राणि समक्षेत्राणि । तत एतेषां सप्तषष्टिर्जागीक-
ृतस्याहोरात्रगम्य क्षेत्रस्य सत्काः परिपूर्णाः सप्तषष्टिर्जागाः
प्रत्येकं चन्द्रयोगयोग्याः । तेन सप्तषष्टिर्त्रिंशता गुण्यते, जात द्वे
सहस्रे दशोत्तरे इति २०१० । तथा तत्र तेषां षट्पञ्चाशतो नक्षत्रा-
णां मध्ये यानि तानि नक्षत्राणि, येषां प्रत्येकं त्रीणि सहस्राणि
पञ्चदशोत्तराणि सप्तषष्टिर्त्रिशद्भागानां सीमाविष्कम्भः । तानि
द्वादश । तद्यथा-द्वे उत्तरे प्रोष्ठपदे (० जाव दो उत्तरासाढा इति)
यावच्छब्दकरणादेव कल्प्यम्-“दो रोहिणी, दो पुनर्वसु, दो
उत्तराफाल्गुनी, दो विशाखा, दो उत्तरासाढा” इति । एतानि हि
नक्षत्राणि द्व्यर्द्धक्षेत्राणि । ततः सप्तषष्टिर्जागीकृतस्याहोरात्रग-
म्य क्षेत्रस्य सत्काश्चन्द्रयोगयोग्या भागाः, शतमेकमर्द्धं च
प्रत्येकमण्डलमन्त्राः । तत्र शत त्रिशता गुण्यते, जातानि त्रीणि

सहस्राणि, अर्द्धमपि त्रिशता गुणयित्वा द्वात्रिंशं विभज्यते, तन्मन्त्रः पञ्चदशेति । सू० प्र० १० पादु० १२ पादु० ।

(२४) सायं प्रातर्नक्षत्रचन्द्रयोगः—

ता एतेसि णं उपपण्णाणं एकखण्डाणं किं सता पादो चं-
देणं सद्धिं जायं जोएति ? । किं सता सायं चंदेण सद्धिं
जायं जोएति ? । किं मता दुहन्नां पविट्टिता पविट्टिता
चंदेण सद्धिं जायं जोएति ? । ता एतेसि णं एकखण्डाणं णो
सया पादो चंदेण सद्धिं जायं जोएति, णो सया सायं
चंदेण सद्धिं जायं जोएति, णो सया दुहन्नां पविट्टिता
पविट्टिता चंदेण सद्धिं जायं जोएति । एणत्थं दोहिं अ-
भिर्द्धि । ता एतेसि णं दो अजिर्द्धि पायं चिय पायं
चिय चोत्तात्तासं अपावासं जोएति, णो चैव णं
पुण्णिमामिणि ॥

" ता एतेसि णं " इत्यादि । ' ता ' इति । तत्र तेषां षट्प-
ञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये किं नक्षत्रं यत्सदा प्रातरेव चन्द्रेण
सार्द्धं योगं युनक्ति ? , किं नक्षत्रं यत्सदा सायं विवसावसा-
नसमये चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति ? , किं तत्तत्तत्र यत्सदा
द्विधा प्रातः सायं च समये, प्राविश्य प्रविश्य चन्द्रेण सार्द्धं योगं
युनक्ति ? । अगमानाह— " ता एतेसि णं " इत्यादि । तत्रैतेषां
षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये न किमपि तत्तत्तत्रमस्ति, यत्
सदा प्रातरेव चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति, नापि तत्तत्तत्रमस्ति
यत्सदा सायं समये चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति, नापि तद्विस्त
नक्षत्रं, यत्सदा द्विधा प्रातः सायं समये च, प्राविश्य प्रविश्य
चन्द्रेण सार्द्धं योगं युनक्ति । किं सर्वथा ? , नेत्याह— " ण-
त्थं " इत्यादि । नेति प्रतिषेधे, अन्वयं द्वात्रिंशमभिजिद्विधा-
मन्त्रसेवः । कस्मात् ? , इत्याह— " ता एतेसि णं " इत्यादि । ' ता '
इति । तत्र तेषां षट्पञ्चाशतो नक्षत्राणां मध्ये, एते अनन्तरोदिते
द्वे अभिजिती, अभिजिन्नक्षत्रे युगे युगे प्रातरेव प्रातरेव चतुष्प-
त्वारिंशत्तमामावास्यां चन्द्रेण सह योगमुपगम्य युक्तः
परिसमापयतः, नो चैव पौर्णमासीम् । अथ कथमेतद्व-
सीवते—पथा युगे युगे चतुष्पत्वारिंशत्तमामावास्यां सदैव
प्रातः समये अभिजिन्नक्षत्रं चन्द्रेण सार्द्धं योगमुपगम्य परि-
समापयतीति । उच्यते—पूर्वाऽऽचार्योपदेशैतत्करणवशात् ।
तथाहि—तिथ्यालयमर्थं तावत्करणमिन्द्रम्—

" तिहिरासमेव बाध-डीमहए सेसमेगसद्धिगुणं ।

बाधडीएँ बिभले, सेला अंसा तिहिसमची " ॥ १ ॥

अस्या अक्षरगमनिका—ये युगमध्ये चन्द्रमासा अतिकान्ताः, ने-
तिथेरानयनार्थं त्रिशता गुणयन्ते, गुणयित्वा च तस्य राशे-
र्मागो द्वाषष्ट्या द्वियने, हते च भागे षट्षतिष्ठने, तस्मिन्नेक-
षष्ट्या गुणयित्वा द्वाषष्ट्या विभक्ते ये अंशा उद्भवन्ति, सा वि-
भक्तिते दिने विभक्तिततिथिपरिसमाप्तिः । ततश्चतुष्पत्वारिंश-
त्तमामावास्यायां चिन्त्यमानायां त्रिचत्वारिंशच्चन्द्रमासाः,
एकं च चन्द्रमासस्य पर्वावाप्यते । ततश्चिन्त्यत्वारिंशत् त्रिशता
गुणयन्ते, जातानि द्वात्रिंश शतानि नक्षत्रयधिकानि १२९० । तत्
उपरितनाः पर्वगताः पञ्चदश प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रयोदश
शतानि पञ्चोत्तराणि १३०५ । तेषां द्वाषष्ट्या भागो द्वियने,
तन्मन्त्रः एकविंशतिः, सा त्यज्यते, शेषास्तिसृष्टि त्रयः, ते
एकषष्ट्या गुणयन्ते, जातं व्यक्तीत्याधिकं शतम् १८३ । तस्य

द्वाषष्ट्या भागे हते लघ्वी द्वौ, तौ त्यक्तौ, शेषास्तिसृष्ट्येकोन-
विंशतिः ५६ । आगतमेकोनविंशतिर्द्वाषष्टिभागः, तस्मिन् दिने म-
मावास्यासु पौर्णमासीषु च नक्षत्राऽऽनयनार्थं प्रागुक्तमेव कर-
णम् । तत्र भुवराशिः षट्षतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च
द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्यैकः सप्तषष्टिभागः
६६ । ११ । १३ । तत्र चतुष्पत्वारिंशत्तमा अमावास्या चिन्त-
यितुमारब्धा, ततश्चतुष्पत्वारिंशता सा गुणयते, जातानि मु-
हूर्तानामेकोनविंशतिश्चतुर्दशानि चतुर्दशराणि १२९०४ । एकस्य च
मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागानां द्वे शते विंशत्याधिके २२० । एकस्य च
द्वाषष्टिभागस्य चतुष्पत्वारिंशत् सप्तषष्टिभागः १३०५ । तत्र पुन-
र्वसुप्रभृतिकमुत्तराषाढापर्यन्तं चत्वारि शतानि द्विचत्वारिं-
शदधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षट्षत्प-
त्वारिंशत् द्वाषष्टिभागः ४४२ । १३ । इत्येवं प्रमाणं ज्ञायते, जा-
तानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिशतानि द्वाषष्ट्यधिकानि १४६२ ।
एकस्य च मुहूर्तस्य चतुःसप्तत्यधिकं शतं द्वाषष्टिभागानाम्
१७४ । ततोऽभिजिदादिसकलनक्षत्रमण्डलशोधनक्रमेण श-
ताम्येकोनविंशत्यधिकानि, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशति-
र्द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभा-
गाः ८१९ । १४ । ६६ । इत्येवंप्रमाणं यावत्संज्ञं शो-
धनीयम् । तत्र त्रिगुणमपि शुद्धिमासादयतीति त्रिगुणं
कृत्वा शोधयते, स्थिताः पञ्चात् पदं मुहूर्ताः, एकस्य च मु-
हूर्तस्य सप्तत्रिंशद् द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
सप्तचत्वारिंशत्सप्तषष्टिभागः ६ । ३७ । ४७ । आगतं चतुष्पत्वा-
रिंशत्तमामावास्यामभिजिन्नक्षत्रं, षट्सु मुहूर्तेषु सप्तमस्य च
मुहूर्तस्य सप्तत्रिंशति द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
सप्तचत्वारिंशति सप्तषष्टिभागेषु गतेषु परिसमापयति ।

(२५) संप्रत्यमावास्यापौर्णमासीप्रक्रमादेव तत्प्रकरणं

चिकीर्षुर्दमाह—

तत्थ खलु इमाभ्यो वावट्ठि पुष्पिमसिणीभ्यो वावट्ठि
अमावासाभ्यो पण्णाभाभ्यो । ता एतेमि णं पंचएहं संव-
च्छराणं पढं पुण्णिमसिणि चंदे कंसि देसंसि जोएति ? ।
ता जंसि णं देसंसि चंदं चरिमं वावट्ठि पुष्पिमा-
सिणि जोएति, ता एतेणं पुण्णिमसिणिछाणातो मंरुलं
चउव्वीसेणं सतेणं छेत्ता पुवत्तीसं जागे उवातिणावेत्ता,
एत्थं णं से चंदे पढं पुण्णिमसिणि जोएति । ता
एतेसि णं पंचएहं संवच्छराणं दोखं पुष्पिमसिणि चंदे
कंसि देसंसि जोएति ? । ता जंसि णं देसंसि चंदे पढं पु-
ष्पिमसिणि जोएति, ता एतेणं पुष्पिमसिणिछाणातो मंरुलं
चउव्वीसेणं सतेणं छेत्ता पुवत्तीसं जागे उवातिणावेत्ता,
एत्थं णं से चंदे दोखं पुष्पिमसिणि जोएति । ता एतेसि
णं पंचएहं संवच्छराणं तच्चं पुण्णिमसिणि चंदे कंसि देसं-
सि जोएति ? । ता जंसि णं देसंसि चंदे दोखं पुण्णिमसिणि
जोएति, ता एतेणं पुण्णिमसिणिछाणातो मंरुलं चउ-
व्वीसेणं सतेणं छेत्ता पुवत्तीसं जागे उवातिणावेत्ता, एत्थं
णं चच्चं चंदे पुण्णिमसिणि जोएति । ता एतेसि णं पंचएहं
संवच्छराणं पुवात्तसमं पुण्णिमसिणि चंदे कंसि देसंसि

जोएति । ता जंसि एं देसंसि चंदे तच्चं पुष्पिमामिणिं
जोएति, ताते पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वीमेणं
सतेणं ठेत्ता दोष्पि अघासीते भागसते उवातिणावेत्ता
एत्थं णं से चंदे कुवालसमं पुष्पिमामिणिं जोएति ॥ एवं खलु
एतेण्णवाएणं ताते २ पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वी-
सेणं सतेणं ठेत्ता दुव्वीसं दुव्वीसं भागे उवातिणावेत्ता
तंसि तंसि देसंसि तं तं पुष्पिमामिणिं चंदे जोएति । ता
एतेमि णं पंचएहं संवच्छराणं चरमं वावट्ठिं पुष्पिमामिणिं
चंदे कंसि देसंसि जोएति । ता जंबुदीवस्स णं दीवस्स पाई-
णपनीणाऽऽयतउदीणदाहिणाऽऽयताए जीवाए मंदलं
चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता दाहिणिंछांसि चउज्जागमंरुलंसि
सत्तावीसं च भागे उवातिणावेत्ता अघावीसतिजागं बीसहा
ठेत्ता अघावीसतिजागे उवातिणावेत्ता तिहिं जागेहिं
दोहि य कलाहिं पच्चच्छिपिद्वचउज्जागमंरुलं असंपत्ते
एत्थं णं से चंदे चरिमं वावट्ठिं पुष्पिमामिणिं जोएति ।
ता एतेमि णं पंचएहं संवच्छराणं पदमं पुष्पिमामिणिं सूर
कंसि देसंसि जोएति । ता जंसि एं देसंसि सूर चरिमं वा-
वट्ठिं पुष्पिमामिणिं जोएति, ताते पुष्पिमामिणिद्याणातो मं-
दलं चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता चउणउतिभागे उवातिणा-
वेत्ता एत्थं णं से सूर पदमं पुष्पिमामिणिं जोएत्ता एतेसि
एणं पंचएहं संवच्छराणां दोषं पुष्पिमामिणिं सूर कंसि देसंसि
जोएति । ता जंसि एं देसंसि सूर पदमं पुष्पिमामिणिं जोएत्ता,
ताते पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता
चउणउतिजागे उवातिणावेत्ता एत्थं णं से सूर दोषं पु-
ष्पिमामिणिं जोएति । ता एतेमि णं पंचएहं संवच्छराणं
तच्चं पुष्पिमामिणिं सूर कंसि देसंसि जोएति । ता जंसि
एणं देसंसि सूर दोषं पुष्पिमामिणिं जोएति, ताते पुष्पि-
मामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता चउ-
णउतिभागे उवातिणावेत्ता एत्थं णं से सूर तच्चं पुष्पिमा-
मिणिं जोएति । ता एतेसि एणं पंचएहं संवच्छराणं दु-
वालसएहं पुष्पिमामिणिं सूर कंसि देसंसि जोएति । ता
जंसि एणं देसंसि सूर तच्चं पुष्पिमामिणिं जोएति, ता-
ते पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठे-
त्ता अघवचाले भागसते उवातिणावेत्ता एत्थं णं से
सूर कुवालसमं पुष्पिमामिणिं जोएति । एवं खलु एते-
ण्णवाएणं ताते २ पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वी-
सेणं सतेणं ठेत्ता चउणउतिचउणउतिजागे उवाति-
णावेत्ता तंसि तंसि देसंसि तं तं पुष्पिमामिणिं सूर
जोयं जोएति । ता एतेसि एणं पंचएहं संवच्छराणं च-
रिमं वावट्ठिं पुष्पिमामिणिं सूर कंसि देसंसि जोएति ।

ता जंबुदीवस्स णं दीवस्स पाईणपनीणाऽऽयतउदीणदाहि-
णाऽऽयताए जीवाए मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता पुर-
च्छिमिंछांसि चउज्जागमंरुलंसि सत्तावीसजागे उवा-
तिणावेत्ता अघावीसतिजागं बीसधा ठेत्ता अघारस-
भागे उवातिणावेत्ता तिहिं भागेहिं दोहि य कलाहिं दा-
हिणिद्वचउज्जागमंरुलं असंपत्ते एत्थं णं से सूर चरिमं
वावट्ठिं पुष्पिमामिणिं जोएति ।

ता एतेसि एणं पंचएहं संवच्छराणं पदमं अमावासं चंदे कंसि
देसंसि जोएति । ता जंसि एणं देसंसि चंदे चरिमं वावट्ठिं अ-
मावासं जोएति, ताते अमावासद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं
सतेणं ठेत्ता दुव्वीसं भागे उवातिणावेत्ता एत्थं णं से चंदे
पदमं अमावासं जोएति । एवं जेणेव अजिलावेणं चं-
दस्म पुष्पिमामिणीओ भणित्ताओ, तेणेव अजिलावेणं अ-
मावासाओ जणित्ताओ । तं जहा-वितिया, ततिया, दु-
वालसमी । एवं खलु एतेण्णवाएणं ताते २ अमावासद्याणातो
मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता दुतीसं दुतीसं भागे
उवातिणावेत्ता तंसि तंसि देसंसि तं तं अमावासं चं-
दे जोएति । ता एतेसि एणं पंचएहं संवच्छराणं चरमं
वावट्ठिं अमावासं चंदे कंसि देसंसि जोएति । ता जंसि
एणं देसंसि चंदे चरिमं वावट्ठिं पुष्पिमामिणिं जोएति,
ताते पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं सतेणं ठे-
त्ता सोलसभागे ओसकावत्ता एत्थं णं से चंदे चरिमं
वावट्ठिं अमावासं जोएति । ता एतेमि एणं पंचएहं
संवच्छराणं पदमं अमावासं सूर कंसि देसंसि जोएति ।
ता जंसि एणं देसंसि सूर चरिमं वावट्ठिं अमावासं जो-
एति, ताते अमावासद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं
सतेणं ठेत्ता चउणउतिजागे उवातिणावेत्ता एत्थं णं
से सूर पदमं अमावासं जोएति । एवं जेणेव अजिलावे-
णं सूरस्म पुष्पिमामिणीओ, तेणेव अमावासाओ वि ।
तं जहा-वितिया, ततिया, कुवालसमी । एवं खलु एतेण्णवा-
एणं ताते अमावासद्याणातो मंदलं चउव्वीसेणं सएणं
ठेत्ता चउणउतिचउणउतिजागे उवातिणावेत्ता तंसि तंसि
देसंसि तं तं अमावासं सूर जोएति । ता एतेमि एणं पं-
चएहं संवच्छराणं चरिमं वावट्ठिं अमावासं सूर कंसि
देसंसि जोएति । ता जंसि एणं देसंसि सूर चरिमं वावट्ठिं
अमावासं जोएति, ताते पुष्पिमामिणिद्याणातो मंदलं
चउव्वीसेणं सतेणं ठेत्ता सत्तावीसं भागे ओसकावत्ता
एत्थं णं से सूर चरिमं वावट्ठिं अमावासं जोएति ।
ता एतेसि एणं पंचएहं संवच्छराणं पदमं पुष्पिमामिणिं
चंदे कंसि देसंसि जोएति । ता अघिद्याहिं, अघिद्याणं

पौर्णमासीविषयमितिदेशमाह-(एवं कालु इत्यादि) एवमुक्तेन प्र-
कारेण, कालु निश्चितम्, एतेनानन्तरादितेनोपायेन यां यां पौर्णमा-
सीं च च देशे परिसमापयति, तस्यास्तस्याः पौर्णमासीस्तां
तामनन्तरामनन्तरां पौर्णमासीं तस्मात् तस्मात् पाश्चात्यपाश्चा-
त्यपौर्णमासीपरिसमाप्तिनिबन्धनात् स्थानाद् मण्डलं चतुर्विंश-
त्यधिकेन शतेन त्रिंशत् परतस्तद्वृत्तान् चतुर्नवतिचतुर्नवतिभा-
गानुपादाच्च तस्मिन् तस्मिन् देशे स्थितः सन् सूर्यस्तां तां
पौर्णमासीं परिसमापयति । स चैवं परिसमापयन् तावद्
वर्द्धितयोयावद् भूयोऽपि चरमां द्वाषष्टितमा पौर्णमासीं
तस्मिन् देशे परिसमापयति अस्मिन् देशे पाश्चात्ययुगसंब-
न्धिनीं चरमां द्वाषष्टितमां पौर्णमासीं परिसमापितवान् ।
एतच्चावसीयते गणितक्रमवशात् । तथाहि-पाश्चात्ययुग-
चरमद्वाषष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तिनिबन्धनात् स्थानात्
परतो मण्डलस्य चतुर्विंशत्यधिकशतप्रतिभक्तस्य सत्कानां
चतुर्नवतिजागानामतिक्रम तस्याः तस्याः पौर्णमास्याः परि-
समाप्तिः, ततश्चतुर्नवतिद्वाषष्टया गुण्यते, जातान्वष्टाप-
श्चाशच्छतानि अष्टाविंशत्यधिकानि ५८२८ । तेषां चतुर्विं-
शत्यधिकेन शतेन भागो द्वियते, तस्याः सप्तचत्वारिंशत् स-
कलमण्डलपरावर्त्ताः । न च तैः प्रयोजनं, केषां राशेर्निर्देशी-
भवनादागतं-अस्मिन् देशे स्थितः सन् पाश्चात्ययुगसंबन्धि-
चरमद्वाषष्टितमपौर्णमासीपरिसमापकः, तस्मिन्नेव देशे विव-
क्षितस्यापि युगस्य चरमां द्वाषष्टितमां पौर्णमासीं परिसमा-
पयतीति । संप्रति चरमद्वाषष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तिनिब-
न्धनं देशं पृच्छति-"ता एतेसि न" इत्यादि सुगमम् । भगवानाह-
"ता जंबुद्वीपस्य न" इत्यादि 'ता' इति पूर्ववत् । जम्बुद्वीप-
स्य द्वीपस्य प्राचीनापार्श्वोऽऽयतया, अत्रापि प्राचीनप्रदेशेनो-
त्तरपूर्वादि गृह्यते । अपाचीनप्रदेशेन दक्षिणाऽपरा । ततोऽय-
मर्थः-उत्तरपूर्वदक्षिणापराऽऽयतया, एवमुदीच्यदक्षिणाऽऽयत-
या, उत्तरापरदक्षिणपूर्वाऽऽयतया आबिद्या दक्षरिकाया, मण्डलं
चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन त्रिंशत् विमज्य भूयश्चतुर्भिर्भक्त्या
(पुरच्छिन्नामिहोसि ति) पूर्वदिग्बर्तितं चतुर्भागमहर्द्धं एक-
त्रिंशत्भागप्रमाणे सप्तविंशतिभागानुपादाच्चाविंशतितमं च
जागं विंशतिभा त्रिंशत् तत्तानष्टादशभागानुपादाच्च शेषै-
स्त्रिभिर्भागैश्चतुर्थस्य च भागस्य द्वात्रिंशत् कलाभ्यां, विंशति-
तमाभ्यामित्यर्थः । दक्षिणात्यचतुर्भागमण्डलमसंप्राप्तः सप्तत्र-
यदेशे स सूर्यश्चरमां द्वाषष्टितमां पौर्णमासीं परिसमापयति ।
तदेव सूर्याचन्द्रमसोः पौर्णमासीपरिसमाप्तिदेश उक्तः ।

संप्रति तथोक्तमामावास्यापरिसमाप्तिदेशं प्रतिपिपादयिषुः प्रथ-
मतः चन्द्रविषय प्रश्नसूत्रमाह-(ता एतेसि नमित्यादि) तत्र
श्रुते एतेषामनन्तरादितानां पञ्चानां संवत्सराणां मण्डलं प्रथ-
माममावास्यां चन्द्रः कस्मिन् देशे स्थितः परिसमापयति ? ।
भगवानाह-(ता जंस्ति नमित्यादि) तत्र यस्मिन् देशे स्थितः
सन् चन्द्रश्चरमां द्वाषष्टिं द्वाषष्टितमाममावास्यां परिसमापय-
ति, ततोऽमावास्यास्थानादमावास्यापरिसमाप्तिस्थानात्, पर-
तो मण्डलं चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन त्रिंशत् तद्वृत्तान् द्वात्रिं-
शते भागान् उपादाच्चात्र प्रदेशे स चन्द्रः प्रथमाममावास्यां प-
रिसमापयति । (एवमित्यादि) एवमुक्तेन प्रकारेण जनैर्वा-
निर्लापेन चन्द्रस्य पौर्णमास्यो मणिताः, तेनैवाभिन्नापेनामावा-
स्या अपि भाजितव्याः । तद्यथा-द्वितीया, तृतीया, द्वादशी च ।
ताश्चैवम्-" ता एतेसि न पंचणहं संवत्सराणां दोषं अमा-

वासं कंसि देसंसि जोएह ? । ता जंसि न देसंसि खं दे पढम
अमावासं जोएह, ताओ खं अमावासट्टाणाओ मण्डलं चउब्बीसे-
णं सएणं ठेत्ता दुवत्तोसं भागे उवातिणावेत्ता एत्थ खं से
खं दे तथं अमावासं जोएह । ता एतेसि न पंचणहं संवत्सराण
दुवात्तसमं अमावासं खं कंसि देसंसि जोएह ? । ता जंसि न
देसंसि खं दे तथं अमावासं जोएह, ताओ नं अमावासट्टाणाओ
मण्डलं चउब्बीसेणं सएणं ठेत्ता होजि अट्टासीए जागसए
उवातिणावेत्ता एत्थ खं खं दे दुवात्तसमं अमावासं जोएह । "
संप्रति शेषास्तु अमावास्यास्वतिदेशमाह-"एवं कालु" इत्यादि ।
एतत् प्राग्बद्धं व्याख्येयम् । संप्रति चरमद्वाषष्टितमामावास्या-
परिसमाप्तिनिबन्धनं देशं पृच्छति-" ता एतेसि न " इत्यादि
सुगमम् । भगवानाह-(ता जंसि नमित्यादि) तत्र यस्मिन्
देशे स्थितः सन् चन्द्रो द्वाषष्टितमां चरमा पौर्णमासीं युनक्ति
परिसमापयति, तस्मात् पौर्णमासीस्थानात्-पौर्णमासीपरि-
समाप्तिस्थानात् मण्डलं चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन त्रिंशत्
विमज्य पूर्वं पोरुशभागानवच्छेदय । चरमा हि द्वाषष्टितमा
अमावास्या चरमद्वाषष्टितमपौर्णमास्याः पक्षेण पश्चात्पक्षेण
च विवक्षितप्रदेशात् पोरुशभिश्चतुर्विंशत्यधिकशतजागैः परतः
प्रकृष्यते, मासेन द्वात्रिंशता जागैः परतो घटमानस्य
लभ्यमानत्वात् । ततः पोरुशभागान् पूर्वमवच्छेदयेत्युक्तम् ।
अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थितः सन् चन्द्रश्चरमां द्वाषष्टितमाममावा-
स्यां परिसमापयति । संप्रति सूर्यस्यामावास्यापरिसमाप्ति-
निबन्धनं देशं पिपृच्छिषुराह-(ता एतेसि नमित्यादि) एत-
त्प्राग्बद्धं व्याख्येयम् । (एवमित्यादि) एवमुक्तेन प्रकारेण जनै-
र्वाभिन्नापेन सूर्यस्य पौर्णमास्य उक्ताः, तेनैवाभिन्नापेनामावास्या
अपि वक्तव्याः । तद्यथा-द्वितीया, तृतीया, द्वादशी च । ताश्च-
ैवम्-" एतेसि न पंचणहं संवत्सराणां दोषं अमावासं सूर-
कंसि देसंसि जोएह ? । ता जंसि न देसंसि सूरिए पढम अ-
मावासं जोएह, ताओ अमावासट्टाणाओ मण्डलं चउब्बीसेणं
सएणं ठेत्ता चउणउभागे उवात्तिणावेत्ता एत्थ न से सूर-
दोषं अमावासं जोएह । ता एतेसि न पंचणहं संवत्सराण
तथं अमावासं सूरं कंसि देसंसि जोएह ? । ता जंसि न देसंसि
दोषं अमावासं जोएह, ताओ नं अमावासट्टाणाओ मण्डलं च-
उब्बीसेणं सएणं ठेत्ता चउणउभागे उवात्तिणावेत्ता नच
अमावासं जोएह । ता एतेसि न पंचणहं संवत्सराणं दुवात्तस
अमावासं सूरं कंसि देसंसि जोएह ? । ता जंसि न देसंसि सूर-
तथं अमावासं जोएह, ताओ अमावासट्टाणाओ मण्डलं च-
उब्बीसेणं सएणं ठेत्ता अट्टकत्ताले भागसए उवात्तिणावेत्ता
एत्थ न से सूरं दुवात्तसमं अमावासं जोएह । " संप्रति श-
ेषास्वमावास्यास्तु अनिदेशमाह-(एवं कालु इत्यादि) एतत् प्रा-
ग्बद्धं व्याख्येयम् । संप्रति चरमद्वाषष्टितमामावास्यापरिसमा-
प्तिनिबन्धनं देशं पृच्छति-" ता एतेसि न " इत्यादि सुगमम् ।
भगवानाह-(ता जंसि नमित्यादि) यस्मिन् देशे स्थितः
सन् सूर्यश्चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां परिसमापयति, त-
स्मात् पौर्णमासीस्थानात् पौर्णमासीपरिसमाप्तिनिबन्धनाद्
देशात् मण्डलं चतुर्विंशत्यधिकेन शतेन त्रिंशत् विमज्य-
वाक् सप्तचत्वारिंशतं जागानवच्छेदय अत्र प्रदेशे स्थितः
सन् सूर्यश्चरमां द्वाषष्टितमाममावास्यां युनक्ति परिसमापयति ।
अथ कां पौर्णमासीं केन नक्षत्रेण युक्तश्चन्द्रः सूर्या वा परि-
समापयति ? इति प्रष्टुकाम आह-(ता एतेसि नमित्यादि)

'ता' इति । तत्र युगे एतेषामनन्तरोदितानां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथमां पौर्णमासीं चन्द्रः । उपलक्षणमेतत्-सूर्यो वा; केन नक्षत्रेण सह योगमुपागतः सन् युक्ति-परिसमापयति ? भगवानाह- (ता धनिष्ठादि इत्यादि) 'ता' इति । तत्र तेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथमां पौर्णमासीं चन्द्रः परिसमापयति धनिष्ठाभिः, धनिष्ठानक्षत्रस्य पञ्चनारत्नात् तद्वेपथ्या बहुवचनम्, अन्यथा त्वेकवचनं कष्टम् । तासां च धानिष्ठानां त्रयो मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य एकोनविंशति-र्द्वार्षाष्टमागाः, एकं च द्वार्षाष्टभागं सप्तर्षिष्टा द्वित्रिंशत् पञ्चर्षिष्टाष्टौर्णिकाभागाः शेषाः । तथाहि-पौर्णमासीविषयस्य चन्द्र-नक्षत्रयोगस्य परिणामार्थं करणं प्रागेवोक्तं, तत्र वद्वर्षिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वार्षाष्टमागाः, एकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य एकः सप्तर्षाष्टभागः ६६ । १३ । १३ इत्येवंरूपो ध्रुवराशिर्भियते, ध्रुवा च प्रथमायां पौर्णमास्यां चन्द्रनक्षत्रयोगो ज्ञातुमिष्ट इत्येकेन गुणने, 'एकेन गुणितं तदेव भवति' इति तावानेव ज्ञातः, तस्मात्-त्रिजिज्ञा नव मुहूर्ता । एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वार्षाष्टमागाः, एकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य वद्वर्षिः सप्तर्षाष्टमागाः, इत्येवंप्रमाणं शोधनकं शोध्यते । तत्र वद्वर्षेण च मुहूर्ताः शुद्धाः, स्थिताः पञ्चात् सप्तपञ्चाशत्, तेभ्य एको मुहूर्तो गृहीत्वा द्वार्षाष्टमागी-कृतः, ते च द्वार्षाष्टरपि जागा द्वार्षाष्टमागराशौ पञ्चकूपे प्रक्षिप्यन्ते, जाताः सप्तर्षाष्टद्वार्षाष्टमागाः, तेभ्यश्चतुर्विंशतिः शुद्धाः, स्थिताः पञ्चात् त्रिचत्वारिंशत्, तेभ्य एको रूपमादाय सप्तर्षाष्टमागाः क्रियन्ते । ते च सप्तर्षाष्टपि भागाः सप्तर्षाष्टभागैकमध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता अष्टर्षाष्टः सप्तर्षाष्टमागाः । तेभ्यः वद्वर्षिः शुद्धाः, स्थिताः द्वौ पञ्चात्सप्तर्षाष्टमागौ, ततस्त्रिंशता मुहूर्तैः भक्षणः शुद्धः, स्थिताः पञ्चान्मुहूर्ताः षड्विंशतिः । तत इवमागतम्-धनिष्ठानक्षत्रस्य त्रिषु मुहूर्तेष्वेकस्य च मुहूर्तस्य एकोनविंशतिसव्येषु द्वार्षाष्टभागेष्वेकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य पञ्चर्षाष्टसंख्येषु सप्तर्षाष्टभागेषु शेषेषु प्रथमपौर्णमासीं परिसमाप्तिमुपयाति ।

संप्रति सूर्यनक्षत्रयोगं पृच्छन्नाह-

तं समयं च एं सूर्ये केण एकस्वत्तेण जोषति ? । ता पु-
न्वादि फगुणीदि अद्वावीमं मुहुता, अद्वावीस च वावद्वि-
जागा मुहुत्तस्स, वावद्विजागं च सत्तप्तिधा छेत्ता वृक्षीमं
चुम्भियाजागा सेसा । ता एतेसि एं पंचण्हं संवत्तराणं
टांच्चं पुम्भियासिणि चंदे केण एकस्वत्तेण जोषति ? । ता
उत्तरादि पोढवतादि, उत्तराणं पोढवताणं सत्तावीसं
मुहुता, चोढम य वावद्विभागे मुहुत्तस्स, वावद्विभागं च
मत्तद्विधा छेत्ता चउसद्विचुम्भियाजागा सेसा ।

(तं समयं च नमित्यादि) तं समयमित्यत्र " काला-
ध्यनोदयसौ " ॥ २ । २ । ४२ ॥ इत्यधिकरणत्वेऽपि द्वितीया ।
ततोऽयमर्थः-तस्मिन् समये, यस्मिन् समये धनिष्ठा नक्षत्रं
चन्द्रेण युक्तं यथोक्तविशेषं परिसमापयति, तस्मिन् क्रमे
इत्यर्थः । सूर्यः केन नक्षत्रेण युक्तः सन् तां प्रथमां पौर्णमासीं
परिसमापयति । भगवानाह-" ता पुन्वादि " इत्यादि ।
'ता' इति । तद् पूर्वार्द्ध्यां फाल्गुनीर्ज्या, पूर्वार्द्ध्यां फाल्गुनीनक्षत्रस्य
द्विनारत्नात्तद्वेपथ्या द्विवचनम् । द्विवचने च प्राप्तं प्राकृते
बहुवचनम् । तयोश्च पूर्वार्द्ध्यां फाल्गुनीस्तदानीमष्टाविंशतिर्मुहूर्ताः,

अष्टाविंशत् चार्षाष्टभागो मुहूर्तस्य, एकं च चार्षाष्टभागं सप्त-
र्षाष्टा द्वित्रिंशत् तस्य सत्काः द्वित्रिंशत्त्रिंशिकाभागाः शेषाः ।
तथाहि-स एव वद्वर्षिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वार्षा-
ष्टमागाः, एकस्य च चार्षाष्टभागस्य एकः सप्तर्षाष्टभाग इत्येवंप्र-
माणो ध्रुवराशिर्भियते ६६।५।१ । ध्रुवा च एकेन गुणयन्त, एकेन
च गुणितं तदेव भवति' इति तावानेव ज्ञातः, ततस्तस्मात् पुष्य-
शोधनकमेकोनविंशतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिं-
शत् द्वार्षाष्टमागाः, एकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य त्रयस्त्रिंशत्सप्त-
र्षाष्टमागाः १।४।३।३३ इत्येवंप्रमाणं शोध्यते । अप्येतावत्प्रमाण-
स्य पुष्यशोधनकस्य कथमुत्पत्तिरिति ? उच्यते-इह पूर्वयुग-
परिसमाप्तिवलायां पुष्यस्य त्रयोविंशतिः सप्तर्षाष्टमागाः परि-
समाप्ताः, चत्वारिंशदवतिष्ठते । ततस्ते चतुश्चत्वारिंशत्सप्त-
र्षाष्टभागो मुहूर्तकरणार्थं त्रिंशता गुणयन्ते, जातानि त्रयो-
दश शतानि विंशत्यधिकानि १३२० । तेषां सप्तर्षाष्टमा-
गागो द्वियते, लब्धा एकोनविंशतिर्मुहूर्ताः । शेषास्त्रिंशति
सप्तर्षाष्टारिंशत् ४७ । ते चार्षाष्टमागाऽऽनयनार्थं द्वार्षाष्टमा गु-
णयन्ते, जातानि एकोनत्रिंशच्छतानि चतुर्विंशत्तराणि २११४ ।
तेषां सप्तर्षाष्टमा भागो द्वियते, लब्धास्त्रिचत्वारिंशद्द्वार्षाष्टमागाः
१३३ । एकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य त्रयस्त्रिंशत्सप्तर्षाष्टमागाः १३३ ।
एतद् ध्रुवराशेः शोध्यते । तद्यथा-वद्वर्षिर्मुहूर्तैर्भ्य एकोन-
विंशतिर्मुहूर्ताः शुद्धाः, स्थिताः पञ्चात्सप्तर्षाष्टारिंशत्, तेभ्य
एको मुहूर्तो गृह्यते, स्थिताः षट्चत्वारिंशत् । गृहीतस्य च
मुहूर्तस्य द्वार्षाष्टमागान् कृत्वा द्वार्षाष्टमागराशौ पञ्चकूपे
प्रक्षिप्यन्ते, जाता द्वार्षाष्टमागाः सप्तर्षाष्टः, तेज्यास्त्रिचत्वारिं-
शत् शोध्यन्ते, स्थिताः पञ्चाश्चतुर्विंशतिः, तेभ्य एको रूपमु-
पादीयते, जाता त्रयोविंशतिः, गृहीतस्य च रूपस्य सप्त-
र्षाष्टमागाः क्रियन्ते, कृत्वा च सप्तर्षाष्टभागैकमध्ये प्रक्षिप्यन्ते,
जाता अष्टर्षाष्टः सप्तर्षाष्टमागाः । तेभ्यस्त्रयस्त्रिंशत् शुद्धाः, स्थिताः
पञ्चविंशत् । ततः पञ्चदशतिर्मुहूर्तैर्भ्यः शेषा, त्रिंशता च मुहूर्तै-
र्भ्यः शुद्धाः, स्थिताः पञ्चाद्विंशतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्त-
स्य त्रयोविंशतिर्द्वार्षाष्टमागाः । एकस्य च द्वार्षाष्टभागस्य प-
ञ्चविंशत्सप्तर्षाष्टमागाः १ । १३३ । १३३ तत आगतं पूर्वार्द्ध्यां फाल्गु-
नीनक्षत्रस्याष्टाविंशतौ मुहूर्तेषु एकस्य च मुहूर्तस्याष्टाविंशत्
द्वार्षाष्टभागस्य द्वार्षाष्टविंशति सप्तर्षाष्टभागेषु शेषेषु सूर्यः प्रथमां पौ-
र्णमासीं परिसमापयति । एते च सूर्यमुहूर्ता एवभूतैश्च सूर्य-
मुहूर्तैस्त्रिंशता त्रयोदश रात्रिर्दिवानि, एकस्य च रात्रिर्दिव-
स्य द्वादश व्यावहारिका मुहूर्ता भवन्ति । तत एतदनुवा-
देण गतेकद्विचसभागगणना, शेषस्थितदिवसगणना च पूर्वार्द्ध्या-
फाल्गुनीनक्षत्रस्य स्वयं कर्तव्या । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि सूर्यनक्ष-
त्रयोगे परिभाषणीयम् । " ता एतेसि जे " इत्यादि प्रश्नसूत्रं सु-
गमम् । भगवानाह-(ता उत्तरादि इत्यादि) 'ता' इति पूर्व-
वत् । उत्तराख्यां प्रोष्ठपदाभ्याम्, अत्रापि द्विवचनम्, उत्तराष्ट-
पदानक्षत्रस्य दितारकत्वात्, बहुवचनं च सूत्रे प्राकृतत्वात् ।
उत्तरयोश्च प्रोष्ठपदयोः सप्तर्षाष्टविंशतिर्मुहूर्ताः, चतुर्विंशत् च द्वार्षा-
ष्टमागा मुहूर्तस्य, एकं च द्वार्षाष्टभागं सप्तर्षाष्टा द्वि-
त्रिंशत् तस्य सत्काश्चतुर्विंशत्त्रिंशिकाभागाः शेषाः । तथाहि-
म एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ द्वितीयपौर्णमासीचिन्तायां
द्वार्षाष्टमा गुणयन्ते, मुहूर्तानां जातं द्वार्षाष्टविंशत् शतम् १३२ । ए-
कस्य च मुहूर्तस्य दश द्वार्षाष्टमागाः १० । एकस्य च द्वार्षा-
ष्टभागस्य द्वौ सप्तर्षाष्टभागौ २, ततः पूर्वार्द्ध्यां अत्रिजिज्ञो

नव मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशतिर्द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सत्काः षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागाः शोध्यन्ते, जातं द्वाविंशं शतं मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य सप्तषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयः सप्तषष्टिभागाः १२२ । ६६ । ६७ । ततस्त्रिंशता मुहूर्तैः श्रवणः, त्रिंशता धनिष्ठा, पञ्चदशभिः शतभिषक्, त्रिंशता पूर्वार्द्रादपवा शुद्धेति स्थिताः पञ्चासप्तदश मुहूर्ताः १७ । शेषं तथैव ॥४७॥ तत आगतम्-उत्तराभाद्रपदानक्षत्रस्य सप्तविंशतौ मुहूर्तस्येकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत् द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुषष्टौ सप्तषष्टिभागेषु गतेषु शेषेषु द्वितीया पौर्णमासी परिसमाप्तिमुपैति । सु० प्र० १० पादु० २२ पादु० । च० प्र० ।

संप्रत्यस्यामेव पौर्णमास्यां सूर्यनक्षत्रयोगं चन्दनक्षत्र-
योगं च पृच्छन्ति-

तं समयं च एषं सूर्ये केण णक्खत्तेणं जोएति ? । ता उत्तरा-
हिं फग्गुणीहिं । उत्तराणं फग्गुणीणं सत्त मुहुत्ते, तेत्तीसं च
वावट्ठिजागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिधा ठेत्ता
एकतीसं चुप्पियाजागा मेसा । ता एतेमि एषं पंचाहं संव-
च्छराणं तसं पुप्पिमामिणि चंदे केण णक्खत्तेणं जोएति ? ।
ता अस्मिणीहिं, अस्मिणीणं एकवीसं मुहुत्ता, णव य वाव-
ट्ठिजागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिजागं च सत्तट्ठिधा ठेत्ता तेवहिं
चुप्पियाजागा मेसा । तं समयं च एषं सूर्ये केण णक्खत्तेणं
जोएति ? । ता चित्ताहिं, चित्ताणं णगां मुहुत्तो, अट्ठावीसं
च वावट्ठिभागं मुहुत्तस्स, वावट्ठिभागं च सत्तट्ठिधा ठेत्ता
तीसं चुप्पियाजागा मेसा । ता एतेमि एषं पंचाहं संवच्छराणं
हुवालमपं पुप्पिमामिणि चंदे केण णक्खत्तेणं जोएति ? । ता
उत्तराहिं आसादाहिं, उत्तराणं आसादाणं छव्वीसं मुहुत्ता,
छव्वीसं च वावट्ठिजागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिभागं च सत्त-
ट्ठिधा ठेत्ता चउपमं चुप्पिआजागा मेसा । तं समयं च एषं सूर्ये
केण णक्खत्तेणं जोएति ? । ता पुणव्वमुणा, पुणव्वमुस्स सोत्तस
मुहुत्ता, अट्ठ य वावट्ठिजागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिभागं च सत्त-
ट्ठिधा ठेत्ता वीसं चुप्पियाजागा मेसा । ता एतेमि एषं पंचाहं
संवच्छराणं चरमं वावट्ठि पुप्पिमामिणि चंदे केण णक्खत्तेणं
जोएति ? । ता उत्तराहिं आसादाहिं, उत्तराणं आसादाणं च-
रमसमप । तं समयं च एषं सूर्ये केण णक्खत्तेणं जोएति ? । ता
पुस्सेणं, पुस्सेस्स एग्गुणीसं मुहुत्ता, तेत्तात्तीसं च वावट्ठि-
जागा मुहुत्तस्स, वावट्ठिजागं च सत्तट्ठिधा ठेत्ता तेत्तीसं
चुप्पियाजागा मेसा ॥

"तं समयं च एषं" इत्यादि सुगमम् । जगबानाह- (ता उत्तरा-
हिं इत्यादि) 'ता' इति पुनर्वत् । उत्तराभ्यां फाल्गुनीभ्यां,
तयोश्च उत्तरयोः फाल्गुन्योस्तदानीं द्वितीयपौर्णमासीपरिस-
माप्तिवेलायां सप्त मुहूर्ताः, त्रयस्त्रिंशच्च द्वाषष्टिजागा मुहूर्तस्य,
द्वाषष्टिभागं च सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य सत्का एकत्रिंशत्
चूर्णिकाभागाः शेषाः । तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ ।
५ । १ । पृथ्वा च द्वितीयस्याः पौर्णमास्याः संप्रति स्थितिं द्वा-

भ्यां गुणयते, जातं द्वाविंशं शतं मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य
दश द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वौ सप्तषष्टिजागौ ।
१३२ । ६६ । ६७ । तत एतस्मात् पुण्यशोधनक्रमेण विंशतिर्मुहूर्ताः,
एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशत् द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च
द्वाषष्टिजागस्य त्रयस्त्रिंशत् सप्तषष्टिभागाः १७७ । ६६ । ६७ । इत्येष
परिमाणं पूर्वराश्या शोध्यते, स्थितं पश्चाद् द्वादशोत्तरं शतं मुह-
र्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्याष्टाविंशतिर्द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च
द्वाषष्टिभागस्य षट्त्रिंशत् सप्तषष्टिभागाः ११२ । ६६ । ६७ ।
ततः पञ्चदशनिर्मुहूर्तैरश्लेषा, त्रिंशता मघा त्रिंशता पूर्वार्द्रादपवा
शुद्धा, स्थिताः पञ्चान्मुहूर्ताः सप्तत्रिंशत्, शेषं तथैव । तत आग-
त-तूर्येण युक्तमुत्तराफाल्गुनीनक्षत्रं सप्तमुहूर्तेषु, एकस्य च
मुहूर्तस्य त्रयस्त्रिंशत् द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
एकत्रिंशत् सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु द्वितीया पौर्णमासी परिसमा-
पयति । अधुना तृतीयपौर्णमासीविषयं चन्दनक्षत्रयोगं पृच्छ-
न्ति-"ता एतेसि ण" इत्यादि सुगमम् । जगबानाह-(गस्मिणी-
हिं इत्यादि) मन्थिनीनक्षत्रं त्रितारमिति तदपेक्षया बहुवचनम्,
तदानीं च तृतीयपौर्णमासीपरिसमाप्तिवेलायामन्थिनीनक्षत्र-
स्य एकविंशतिर्मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य नव द्वाषष्टिभागाः,
एक च द्वाषष्टिभाग सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य सत्का त्रिंशच्चूर्णिकाभागाः शेषाः ।
तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । ७ । तृतीया पौर्णमासी चिन्त्यमाना वर्तते इति त्रिभिर्गुणयते, जातम-
ष्टानवत्याधिकं शतं मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चदश द्वा-
षष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रयः सप्तषष्टिभागाः
१६७ । ६६ । ६७ । "तत उगुणं पौचवया" इत्यादिवचनात्
एकोनषष्ट्यधिकं शतेन चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागैरेकस्य च
द्वाषष्टिजागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरभिजडादीन्युत्तरा-
भाद्रपदपर्यन्तानि षट् नक्षत्राणि शुद्धानि, पश्चाद्व्यतिष्ठन्ते षट्
त्रिंशत् मुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिपञ्चाशत् द्वाष-
ष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिजागस्य चत्वारः सप्तषष्टिभा-
गाः ३८ । ६६ । ६७ । ततस्त्रिंशता मुहूर्तैः रेवती नक्षत्रं शुद्धं,
निष्ठान्यष्टौ मुहूर्ताः, तत आगतं चन्दयुक्तमन्थिनीनक्षत्रमेक-
विंशतौ मुहूर्तस्येकस्य च मुहूर्तस्य नवसु द्वाषष्टिभागस्येकस्य
च द्वाषष्टिभागस्य त्रिषष्टौ सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु परिसमाप-
यति । संप्रत्यस्यामेव तृतीयस्यां सूर्यनक्षत्रयोगं पृच्छन्ति-
"तं समयं च एषं" इत्यादि सुगमम् । जगबानाह-"ता चि-
त्ताहिं" इत्यादि । चित्रायुक्तः सूर्यः परिसमापयति । तदानीं च
तृतीयपौर्णमासीपरिसमाप्तिवेलायां चित्रायामेको मुहूर्तः, एक-
स्य च मुहूर्तस्याष्टाविंशतिर्द्वाषष्टिभागाः, एक च द्वाषष्टिभाग
सप्तषष्टिधा कृत्वा तस्य सत्का त्रिंशच्चूर्णिकाभागाः शेषाः ।
तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ । संप्रति तृतीयपौर्णमासी-
चिन्तयति त्रिभिर्गुणयते, जातमष्टानवत्याधिकं शतं मुहूर्तानाम्,
एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चदश द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टि-
भागस्य त्रयः सप्तषष्टिभागाः १९८ । ६६ । ६७ । तत एतस्मात्पुण्यशो-
धनक्रमेण १६ । ४३ । ३३ पूर्वोक्तप्रकारेण शोध्यते, स्थितं पश्चा-
दष्टसप्तत्यधिकं मुहूर्तानां शतम्, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयस्त्रिं-
शत् द्वाषष्टिभागाः, एकस्य च द्वाषष्टिजागस्य सप्तत्रिंशत् सप्तषष्टि-
भागाः १७७ । ६६ । ६७ । ततः पञ्चाशत् अधिकं मुहूर्तशतेना-
श्लेषाऽऽतीति हस्तपर्यन्तानि पञ्च नक्षत्राणि शुद्धानि । शेषास्त-
ष्टम्यष्टाविंशतिर्मुहूर्ताः । शेषं तथैव २८ । ३३ । ३७ । तत आगतम-
सूर्येण सह संप्रयुक्तं चित्रानक्षत्रमेकस्मिन् मुहूर्ते, एकस्य च मुह-

तस्याष्टाविंशतौ द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रि-
शति सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु तृतीयां पौर्णमासीं परिसमापयति ।
संप्रति चादृश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रनक्षत्रयोगं पृच्छति- " तं
पतोस्त्रिंशं " इत्यादि सुगमम् । जगवानाह- " ता उत्तराहि "
इति । ' ता ' इति पूर्ववत् । उत्तराभ्यामाषाढाभ्यां द्वाद-
शी पौर्णमासी चन्द्रः परिसमापयति । तदानीं च तयोदत्तर-
बोराषाढयोः षड्विंशतिमुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य षड्विंश-
तिद्वाषष्टिभागः, एक च द्वाषष्टिभागं सप्तषष्टिधा विभज्य त-
स्य सत्काश्चतुष्पञ्चाशच्चूर्णिकाजनागाः शेषाः । तथाहि-स एव
ध्रुवराशिः-६६ । ५ । १ । द्वादशी किल पौर्णमासी चिन्त्यते
इति द्वादशनिर्गुण्यते, जानानि सप्तशतानि द्विनवत्यधिकानि
मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षष्टिद्वाषष्टिभागः । एकस्य च
द्वाषष्टिभागस्य द्वादश सप्तषष्टिभागाः ७६२ । ६० । १२ । तत
एतस्मात् " मूले सत्तैव बोयाला " इत्यादिबचनात् स-
प्तभिन्नतुल्यत्वारिंशदधिकैर्मुहूर्तानां शतैः, एकस्य च मुहूर्तस्य
चतुर्विंशत्पा द्वाषष्टिभागैः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या
सप्तषष्टिभागैरज्जिदादीनि मूलपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि,
तत्तस्मिंशता मुहूर्तैः पूर्वाषाढा, शेष तिष्ठन्त्यष्टादश मुहूर्ताः,
एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चविंशद् द्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वा-
षष्टिभागस्य त्रयोदश सप्तषष्टिभागः १८ । ३५ । १३ । तत
आगतं-चन्द्रेण युक्तमुत्तराषाढानक्षत्रं द्वादशीं पौर्णमासीं
षड्विंशतौ मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्तस्य षड्विंशतौ द्वाषष्टिभा-
गस्य चतुष्पञ्चाशत्सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु परिसमापयति । स-
प्रत्यस्यामेव द्वादश्यां पौर्णमास्यां सूर्यनक्षत्रयोगं पृच्छति-
" तं समयं च ण " इत्यादि सुगमम् । जगवानाह- " ता
पुण्यवसुणा " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत् । पुनर्वसुना युक्तः
सूर्यः परिसमापयति । तदानीं च द्वादशीपौर्णमासीपरिस-
माप्तिवेलायां पुनर्वसुनक्षत्रस्य षोडश मुहूर्ताः, अष्टौ च द्वाषष्टि-
भागः मुहूर्तस्य, एक च द्वाषष्टिभागं सप्तषष्टिधा विभज्य तस्य स-
त्काश्चतुर्विंशच्चूर्णिकाजनागाः शेषाः । तथाहि-स एव ध्रुवरा-
शिः ६६ । ५ । १ । द्वादशीनिर्गुण्यते, जानानि सप्त शतानि द्वि-
नवत्यधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षष्टिद्वाषष्टिभा-
गाः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वादश सप्तषष्टिभागाः ७६२ ।
६० । १२ । तत एतस्मात्पुण्यशोधनक १६ । ७३ । ३३ पु-
नोक्तप्रकारेण शोधयेत्, स्थितानि पञ्चात्मसप्तशतानि त्रिसप्त-
त्यधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य षोडश द्वाषष्टिभागाः,
एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या त्रिषष्टिभागैः सप्तषष्टिभागः ।
७७३ । १६ । ४६ । तत एतस्मात्सप्तभिः शतैश्चतुश्चत्वारिंशद-
धिकैर्मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वाषष्टिभागेः,
एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्ट्या सप्तषष्टिभागैरज्जे-
पाऽऽदीन्यार्द्रापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, पञ्चाद्विंशतिमुहूर्त-
अष्टाविंशतिमुहूर्ताः, एकस्य च मुहूर्तस्य त्रिपञ्चाशद् द्वा-
षष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य सप्तचत्वारिंशत्स-
प्तषष्टिभागः २८ । २३ । १७ । तत आगतं पुनर्वसुनक्षत्रं
सूर्येण सह योगमुपागतं षोडशसु मुहूर्तेषु शेषेषु, एकस्य च
मुहूर्तस्याष्टसु द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य त्रिंशतौ
सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु द्वादशीं पौर्णमासीं परिसमापयति ।
" ता पतोस्त्रिंशं " इत्यादि सुगमम् । जगवानाह- " ता
उत्तराहि " इत्यादि । उत्तराभ्यामाषाढाभ्यां युक्तचन्द्र-
भरमां द्वाषष्टिमां पौर्णमासीं परिसमापयति । तदानीं च-

रमद्वाषष्टिमापौर्णमासीपरिसमाप्तिवेलायामुत्तरयोराषाढयोश्च-
रमसमयः । तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ । भरमा द्वाष-
ष्टिमा पौर्णमासी संप्रति चिन्त्यमाना वर्तते, इति द्वाषष्ट्या
गुण्यते, जानानि मुहूर्तानां चत्वारिंशच्चतानि द्विनवत्यधि-
कानि, एकस्य च मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागानां त्रीणि शतानि
दशोत्तराणि, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वाषष्टिः सप्तषष्टिभा-
गाः ७७० । ३१० । ६२ । तत एतस्मात्- " अष्टसंवत्
गुणवीसा, सोदण्ण उत्तराण साढाण । चउवीसं जलु
भागा, ङावछी खुष्णिपाभो च " ॥ १ ॥ इत्येवंप्रमा-
णमेकं सकलनक्षत्रपर्यायशोधनकं पञ्चनिर्गुण्यित्वा शो-
ध्यते । तच्च पूर्वोक्तेन प्रकारेण शोधयमान परिपूर्णं शुद्धिमा-
सादयतीति न किञ्चित्पञ्चाद्विंशतिमुहूर्तं । तत आगतम्-उत्तरा-
षाढानक्षत्रं चन्द्रेण सह युक्तं चरमसमये चरमां द्वाषष्टिमां
पौर्णमासीं परिसमापयति । संप्रत्यस्यामेव द्वाषष्टिमायां
पौर्णमास्यां सूर्यनक्षत्रयोगं पृच्छति- " तं समयं च ण " इत्यादि
सुगमम् । जगवानाह- " ता पुण्येण " इत्यादि । पुण्येण युक्तः
सूर्यभरमां द्वाषष्टिमां पौर्णमासीं परिसमापयति । तदानीं च
द्वाषष्टिमापौर्णमासीपरिसमाप्तिवेलायामेकोनविंशतिमुहूर्ता-
स्त्रिचत्वारिंशच्च द्वाषष्टिभागः मुहूर्तस्य, द्वाषष्टिभाग च स-
प्तषष्टिधा विभज्य तस्य सत्काश्चतुर्विंशच्चूर्णिकाजनागाः शेषाः ।
तथाहि-स एव ध्रुवराशिः ६६ । ५ । १ । द्वाषष्ट्या गुण्यते,
जानानि मुहूर्तानां चत्वारिंशच्चतानि द्विनवत्यधिकानि, एक-
स्य च मुहूर्तस्य द्वाषष्टिभागानां त्रीणि शतानि दशोत्तराणि,
एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य द्वाषष्टिः सप्तषष्टिभागाः ७७७ ।
३१० । ६२ । इह पुण्यस्य दशमुहूर्तैर्वेकस्य च मुहूर्तस्या-
ष्टादशसु द्वाषष्टिभागैर्वेकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विं-
शति सप्तषष्टिभागैर्विंशतिमुहूर्तेषु पाञ्चात्ययुगं परिसमाप्तिमुपैति,
तदनन्तरमन्ययुगं प्रवर्तते । पुण्यस्यापि च तावन्मात्रादति-
क्रान्तात् परतो यावद् भूयोऽपि तावन्मात्रस्य पुण्यस्यातिक्रमः,
एतावत्प्रमाणं एकः परिपूर्णो नक्षत्रपर्यायः । तस्य च प्रमाणमष्टौ
शतान्येकोनविंशत्यधिकानि मुहूर्तानाम्, एकस्य च मुहूर्तस्य च-
तुर्विंशतिद्वाषष्टिभागः, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य षट्षष्टिः सप्त-
षष्टिभागाः ८१६ । ३४ । ६६ । तत एतत् पञ्चनिर्गुण्यित्वा प्रा-
गुक्ताद् ध्रुवराशौर्द्राषष्टिगुणित्वा च्छाध्यते, तच्चापरिपूर्णं शुद्ध्यति,
पश्चाच्च राशिर्निर्लेपो जायते, तत आगतं-पुण्यस्य सूर्येण
युक्तस्य दशसु मुहूर्तैर्वेकस्य च मुहूर्तस्य अष्टादशसु द्वाषष्टि-
भागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य चतुर्विंशति सप्तषष्टिभा-
गेषु अतिक्रान्तेषु एकोनविंशतौ च मुहूर्तेषु, एकस्य च मुहूर्-
तस्य त्रिचत्वारिंशत् द्वाषष्टिभागेषु, एकस्य च द्वाषष्टिभागस्य
त्रयस्त्रिंशति सप्तषष्टिभागेषु शेषेषु चरमा द्वाषष्टिमा पौर्ण-
मासी परिसमाप्तिमगमदिति । तदेव पौर्णमासीविषय-
चन्द्रनक्षत्रयोगः, सूर्यनक्षत्रयोगश्चोक्तः । सु० प्र० १० पादु० २२
पादु० । च० प्र० । (अमवास्याविषयचन्द्रनक्षत्रयोगः, सूर्यनक्षत्र-
योगश्च ' प्रमावसा ' शब्दे प्रथमजागे ७४३ पृष्ठे निरूपितः)

(२६) संप्रति यत्नकृत् यादृशनामकं तदेव वा तस्मिन्नेव देशे
अन्यस्मिन् वा यावता कालेन भूयश्चन्द्रेण सह बाण-
मुपागच्छति तावन्तं कालं निर्दिदिद्विराद-

ता नेणं अज्ज एकस्वत्तेणं चंदे जोयं जोपति जंपि देसं-
सि, से णं इमाणि अछ एगुणवीमाणि मुहुत्तमताई, चउवी-

सं च वावट्टिनागे मुहुत्तस्स, वावट्टिभागं च सत्तट्टिभा
उत्ता वावट्टिचुष्पियानागे उवातिणावेत्ता पुणरवि से चंदे
अप्पेणं सरिसएणं चेव णक्खत्तेणं जोयं जोएति अण्मि
मि देसंसि । ता जेणं अज्ज णक्खत्तेणं चंदे जोयं जोएति
जंसि देसंसि, से णं इमाइं सोलस अट्ठतीसं मुहुत्तसताइं
अज्जणापणं च वावट्टिभागं मुहुत्तस्स, वावट्टिभागं च
सत्तट्टिभा उत्ता पण्णट्टिचुष्पियानागे उवातिणावेत्ता पुण-
रवि से चंदे तेणं चेव णक्खत्तेणं जोयं जोएति अण्मि
मि देसंसि । ता जेणं अज्ज णक्खत्तेणं चंदे जोयं जोएति जंसि
देसंसि, से णं इमाइं चउप्पणं मुहुत्तसहससाइं, णव य मुहुत्त-
सताइं उवातिणावेत्ता पुणरवि से चंदे अप्पेणं तारिसएणं
चेव णक्खत्तेणं जोयं जोएति तंसि देसंसि । ता जेणं अज्ज
णक्खत्तेणं चंदे जोयं जोएति जंसि देसंसि, से णं इमे एगं
मुहुत्तसयसहस्सं अट्ठाणवति चेव मुहुत्तसताइं उवाति-
णावेत्ता पुणरवि से चंदे तेणं चेव णक्खत्तेणं जोयं जो-
एति तंसि तंसि देसंसि ।

" ता जेणं अज्ज णक्खत्तेणं " इत्यादि । ' ता ' इति पूर्ववत् ।
येन नक्षत्रेण सह चन्द्रो अथ विचक्रिते दिने योगं युनक्ति
करोति यस्मिन् देशे, स चन्द्रः, णमिति वाक्यालङ्कारे । इमानि
वक्ष्यमाणसंस्वाकानि । तान्येवाह-अष्टौ मुहुर्तशतान्येकोनविं-
शान्येकोनविंशत्यधिकानि, एकस्य च मुहुर्तस्य चतुर्विंशतिधाप-
ट्टिभागान्, एकं च द्वापट्टिभागं सप्तषष्टिधा विधा द्वापट्टिचू-
र्णिकाभागानुपादाय गृहीत्वा, अतिक्रम्येत्यर्थः । पुनरपि स च-
न्द्रोऽन्येन द्वितीयेन सहस्रानाम्ना नक्षत्रेण योगं युनक्ति अ-
न्यस्मिन् देशे । इयमत्र भावना-इह चन्द्रसूर्यनक्षत्राणां मध्ये
नक्षत्राणि सर्वशीघ्राणि, तेभ्यो मन्वगतयः सूर्याः, तेभ्योऽपि
मन्दगतयश्चन्द्रमसः । (एतच्चाग्रे स्वयमेव प्रपञ्चयिष्यते) षट्प-
ञ्चाशन्नक्षत्राणि प्रतिनियतापान्तराक्षदेशानि अकृत्वात्मयुग्म-
तया व्यवस्थितानि सदैवैकैकपतया परिप्लवन्ति । तत्र किल
युगस्याऽऽदार्वाभिजिता नक्षत्रेण सह योगमधिगच्छति चन्द्र-
माः, स च योगमुपागतः सन् शनैः शनैः पञ्चादशवर्षक-
ते, तस्य नक्षत्रेऽपि मन्दगतिरेवात् । ततो नवानां मुहुर्ता-
नामेकस्य च मुहुर्तस्य चतुर्विंशतिधापट्टिभागानाम्, एकस्य च
द्वापट्टिभागस्य षट्षष्टिसप्तषष्टिभागानामतिक्रमे पुरतः भ-
वणेन सह योगमायान्ति । ततस्तत्तच्चन्द्राऽपि शनैः पञ्चादश-
वर्षकमानांशशता मुहुर्तैः भवणेन सह योगं समाप्य पुरतो
धनिष्ठया सह योगमुपागच्छति । एवं स्वं स्वं कालमपेक्ष्य
मूर्धेरपि नक्षत्रैः सह योगस्तावद्वक्तव्यां वाचस्पतिशरावाहान-
क्षत्रयोगपर्यन्तः । एतावता च कालेनाष्टौ मुहुर्तशतानि, एक-
स्य च मुहुर्तस्य चतुर्विंशतिधापट्टिभागानाम्, एकस्य च द्वापट्टि-
भागस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागानामभवनम् । तथाहि-षट् नक्षत्राणि,
पञ्चचत्वारिंशन् मुहुर्तानीति षट् पञ्चचत्वारिंशता गुणयन्ते,
जाते द्वे शनैः सप्तषष्टिके ३७० । षट् च नक्षत्राणि प-
ञ्चदश मुहुर्तानीति भूयः षट् पञ्चदशनिर्गुणयन्ते, जाता
नवतिः पञ्चदश त्रिंशन्मुहुर्तानीति पञ्चदश त्रिंशता गुणय-
न्ते, जातानि चत्वारिंशतानि पञ्चादशधिकानि ४५० ।

अभिजितो नव मुहुर्ताः, एकस्य च मुहुर्तस्य चतुर्विंशतिधाप-
ट्टिभागानाम्, एकस्य च द्वापट्टिभागस्य षट्षष्टिः सप्तषष्टिभागानाम्
भवति सर्वेषामेकत्र मीलने बधोका मुहुर्तसंख्या । एष एतावा-
ह नक्षत्रमासः । ततस्तत्तत्तत्तरं यदभिजितनक्षत्रमतिक्रान्तं तद-
परेण द्वितीयेनाभिजिता नक्षत्रेण सह नवमुहुर्ताऽऽधिकालं
योगमुपागच्छति, ततः परमपरेण द्वितीयाष्टाविंशतिसप्तषष्टिभा-
गवणेन सह योगमभ्युने, एवं पूर्ववत् तावदाद्यं वाचस्पतिशरावा-
हा, तदन्तरं चतुर्विंशतिः प्रथमेनैवाभिजिता नक्षत्रेण सह योगं यान्ति ।
ततः प्रागुक्तक्रमेण अवस्थाऽऽदिभिः, एवं सकलकालमपि ततो
विचक्रिते दिने यस्मिन् देशे येन नक्षत्रेण सह योगमगमचन्द्रमाः
स बधोकमुहुर्तसंख्याऽतिक्रमे भूयस्तादृशनैवापरेण नक्षत्रेण
सह अन्वस्मिन् देशे योगमावृत्ते, न तेनैवापि तस्मिन्नेव देशे
इति । तथा (ता जेणमिदंवादि) अथ विचक्रिते दिने येन नक्ष-
त्रेण सह योगं युनक्ति यस्मिन् यस्मिन् देशे चन्द्रमाः, स
इमानि वक्ष्यमाणसंस्वाकानि । तान्येवाह-षोडश मुहुर्तशतानि
अष्टाविंशतिधिकानि, एकोनपञ्चाशत्तं द्वापट्टिभागान् मुहुर्तस्य,
एकं च द्वापट्टिभागं सप्तषष्टिधा विधा तस्य सरकान् षट्षष्टि-
चूर्णिकाभागानुपादायातिक्रम्य पुनरपि स चन्द्रस्तेनैव नक्षत्रेण
सह योगं युनक्ति, परमन्यस्मिन् देशे, न तु तस्मिन्नेव । कुतः?, इति
चेत् । उच्यते-इह भूयस्तस्मिन्नेव देशे तेनैव नक्षत्रेण सह योगः,
युगद्वयकालातिक्रमे तथा केवलमेवमा उयानिश्चकृतेरपलम्भः ।
अभूत्वापि च षट्षष्ट्याशब्देन नक्षत्राणि, ततो विचक्रितनक्षत्रयोगो
सति तत आरभ्य षट्षष्ट्याशन्नक्षत्रातिक्रमेण तेन नक्षत्रेण सह
योगमावृत्ते, षट्षष्ट्याशन्नक्षत्रातिक्रमश्च प्रागुक्ताष्टाविंशतनक्षत्र-
मुहुर्तसंख्या । तत उक्तम्-" सोलस अट्ठतीसं मुहुत्तसया " इ-
त्यादि । तदेवं तादृशेन तेन वा नक्षत्रेण सह अन्यस्मिन् देशे
वाचता कालेन भूयोऽपि योग उपजायते, तावान् कालावशेष
उक्तः । संप्रति तस्मिन्नेव देशे तादृशेन तेन वा नक्षत्रेण सह
भूयोऽपि योगो वाचता कालेन भवति, तावन्त कालविशेषमा-
ह-(ता जेण अज्ज णक्खत्तेणं इत्यादि) अथ विचक्रिते दिने
येन नक्षत्रेण सह योगं चन्द्रो युनक्ति यस्मिन् देशे, स चन्द्रमा
इमानि वक्ष्यमाणसंस्वाकानि । तान्येवाह-चतुःपञ्चाशन्मुहुर्त-
सहस्राणि । नव च मुहुर्तशतान्युपादायातिक्रम्य पुनरपि स
चन्द्रोऽन्येन तादृशेनैव नक्षत्रेण सह योगं युनक्ति तस्मिन्नेव
देशे । इयमत्र ज्ञावना-विधत्तते युगे विचक्रितानामष्टाविंशतेनै-
क्षत्राणां मध्ये येन नक्षत्रेण सह यस्मिन् देशे बद्धा चन्द्रमसो
योगो जातो, भूयस्तस्मिन्नेव देशे तदेव तेनैव नक्षत्रेण सह
योगो विचक्रितयुगादारभ्य तृतीये युगे, न तु द्वितीये । कुतः?, इति
चेत् । उच्यते-इह युगाऽऽदित आरभ्य प्रथमे नक्षत्रमासे वान्येका-
न्यष्टाविंशतनक्षत्राणि समतिक्रामन्ति द्वितीयेन नक्षत्रमासेन,
तेज्योऽपराणि द्वितीयाणि ततो ज्येष्ठतृतीयेन नक्षत्रमासेन, ता-
न्येव प्रथमान्यष्टाविंशतनक्षत्राणि चतुर्थेन ज्येष्ठान्येव द्विती-
यानि । एवं सकलकालं युगे च नक्षत्रमासाः सप्तषष्टिः । सा च
सप्तषष्टिसंख्या विषमोति विचक्रितयुगपरिस्समाप्तौ सत्यामन्य-
स्य युगस्य प्राग्भवे वानि विचक्रितयुगस्याऽऽदौ भुक्तानि
नक्षत्राणि, तेज्योऽपरापयेव द्वितीयाणि योगमायान्ति, न
तु तान्येव, युगद्वये च चतुर्विंशन्नक्षत्रमासज्ञानं प्रवति । सा
च चतुर्विंशन्नक्षत्रमासज्ञानसंख्या समेति द्वितीययुगपरि-
समाप्तौ षट्षष्ट्याशन्नक्षत्राणि समाप्तिमुपयान्ति, ततो वि-
चक्रितयुगादारभ्य तृतीये युगे तेनैव नक्षत्रेण तस्मिन्नेव देशे

तदा चन्द्रमसो योगः, युगे बाहोरात्राणामष्टावश शतानि त्रि-
शदधिकानि; एकैकस्मिन्बाहोरात्रे मुहूर्तौ विंशतिः; ततोऽष्टावशानां
शतानां त्रिशदधिकानां त्रिंशत्ता गुणने प्रवर्तते यथोक्ता मुह-
र्तसंख्या, यथोक्तमुहूर्तसंख्याऽतिक्रमे च तादृशेनैव नक्षत्रेण सह
योगः चन्द्रमसस्तस्मिन्नेव देशे, न तु तेन नक्षत्रेण, अन्यस्मिन्बा-
होरात्रे इति । (ता जेणमित्यादि) इदं सूत्रमकरार्यमधिकृत्य
सुगमम् । भावना तु प्रागेव कृता, नवरं युगद्वयकालं पञ्चविंश-
त्युक्तानि षट्षधिकाणि बाहोरात्राणाम्, एकैकस्मिन्बाहोरात्रे
त्रिंशत्मुहूर्ता इति षट्षविंशत्युक्तानां षट्षधिकाणां त्रिंशत्ता गु-
णने यथोक्ता मुहूर्तसंख्या भवति । तदेवं तादृशेन तेन वा
नक्षत्रेण सहान्यस्मिन् तस्मिन् वा देशे चन्द्रमसो योगे का-
लप्रमाणमुक्तम् ।

संप्रति सूर्यत्रिषये तदाह-

ता जेण अज्ज णक्खत्तेणं सूरं जोयं जोएति जंसि देसं-
सि, से णं इमां तिणिणं ठावट्ठां राइंदियसतां उवाति-
णावेत्ता पुणरवि से सूरिणं अस्सेणं तारिसएणं चेव
णक्खत्तेणं जोयं जोएति तंसि देसंसि । ता जेणं अज्ज
णक्खत्तेणं सूरं जोयं जोएति जंसि देसंसि, से णं इमां
सत्तदुवत्तीसं राइंदियसतां उवातिणावेत्ता पुणरवि से सूरं
तेणं चेव णक्खत्तेणं जोयं जोएति तंसि देसंसि । ता जेणं
अज्ज णक्खत्तेणं सूरं जोयं जोएति जंसि देसंसि, से णं इमां
अट्ठारस तीसां राइंदियसतां उवातिणावेत्ता पुणरवि सूरं
अस्सेणं तारिसएणं चेव णक्खत्तेणं जोयं जोएति तंसि दे-
संसि । ता जेणं अज्ज णक्खत्तेणं सूरं जोयं जोएति जंसि
देसंसि, ते णं इमां छत्तीसं सट्ठां राइंदियसतां उ-
वातिणावेत्ता पुणरवि से सूरं तेणं चेव णक्खत्तेणं जोयं
जोएति तंसि देसंसि । ता जया णं इमे चंदे गतिसमावणं
जवति, तता णं इतरे वि चंदे गतिसमावणं जवति,
जता णं इतरे वि चंदे गतिसमावणं भवति, तता णं इमे
वि चंदे गतिसमावणं जवति । ता जया णं इमे सूरिणं ग-
तिसमावणं जवति, तया णं इतरे वि सूरिणं गतिसमावणं
भवति, जता णं इतरे सूरिणं गतिसमावणं भवति, तया णं
इमे वि सूरिणं गतिसमावणं जवति । एवं गहे वि, णक्खत्ते
वि । ता जता णं इमे चंदे जुत्ते जोगेणं जवति, तता णं इतरे
वि चंदे जुत्ते जोगेणं जवति, जया णं इतरे चंदे जुत्ते जोगेणं
भवति, तता णं इमे वि चंदे जुत्ते जोगेणं जवति । एवं सूरं वि,
गहे वि, णक्खत्ते वि । सया वि णं चंदा जुत्ता जोएहि, सता वि
णं सूरं जुत्ता जोगेहि, सया वि णं गहा जुत्ता जोगेहि, सया
वि णं णक्खत्ता जुत्ता जोगेहि । इहतो वि णं चंदा जुत्ता
जोगेहि, इहतो वि णं सूरं जुत्ता जोगेहि, इहतो वि णं
गहा जुत्ता जोगेहि, इहतो वि णं णक्खत्ता जुत्ता जोगेहि ।

"ता जेणं" इत्यादि । 'ता' इति पूर्ववत् । अथ विवक्षिते दिने
येन नक्षत्रेण सह सूर्यो तस्मिन् देशे योगं युनक्ति, स इमानि

त्रीणि षट्षधिकाणि रात्रिद्विशतानि उपादाय अतिक्रम्य,
पुनरपि स सूर्यस्तस्मिन्नेव देशे तादृशेनैवाभ्येन नक्षत्रेण सह योगं
युनक्ति, न तु तेनैव । कुतः ? इति चेत् । उच्यते-इह चन्द्रो नक्षत्र-
मासेनैकेनाष्टाविंशतिनक्षत्राणि लुङ्कते । सूर्यस्तु त्रिभिरेवाहोरात्र-
रात्रैः षट्षधिकाधिकैः । त्रीणि चाहोरात्रशतानि षट्षधिकाधिकानि
एकः सूर्यसंवत्सरः । ततोऽन्यैस्त्रिभिरेवाहोरात्रशतैः षट्षधिका-
धिकानि द्वितीयान्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि परिभुङ्कते । तदनन्तरं नृप-
स्ताभ्येव प्रथमान्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि तावत्याहोरात्रसंख्यया
क्रमेण युनक्ति । ततः षट्षधिकाधिकरात्रिद्विशतत्रयान्तिक्रमेण
सूर्यस्य तस्मिन्नेव देशे तादृशेनैवापरेण नक्षत्रेण सह योगः,
न तु तेनैव । (ता जेणं इत्यादि) इदं सूत्रमकरार्यमधिकृत्य
सुगमम्, भावना च प्रागेव कृता । (ता जेणमित्यादि) 'ता' इति
पूर्ववत् । अथ विवक्षिते दिने येन नक्षत्रेण सह सूर्यो तस्मिन्
देशे योगं युनक्ति, स इमानि अष्टादश रात्रिद्विशतानि त्रिशद-
धिकाणि उपादायातिक्रम्य, पुनरपि तस्मिन्नेव देशेऽन्येनैव नाह-
शेन नक्षत्रेण सह योगं युनक्ति, न तु तेनैव । कस्मात् ? इति चेत् ।
उच्यते-इह रात्रिद्विशतानामष्टावशशतानि त्रिशदधिकाणि युगे
भवन्ति । तत्र सूर्यो विवक्षितदिनादारभ्य तस्मिन्नेव देशे तदैव
दिने तेनैव नक्षत्रेण सह योगमागच्छति । तृतीये संवत्सरे युगे
च सूर्यवर्षाणि पञ्च; ततस्तृतीये पञ्चमे वा सूर्यसंवत्सरे सूर्यः
तेनैव नक्षत्रेण तस्मिन्नेव काले योगमादत्ते, न तु युगा-
तिक्रमे षष्ठे वर्षे इति । "ता जेणं" इत्यादि सुगमं, नवरं ष-
ट्षविंशत्यात्रिद्विशतानि षट्षधिकाणि युगद्वये भवन्ति, युगद्वये
च दश सूर्यवर्षाणि । ततो युगद्वयान्तिक्रमे एकादशे वर्षे सूर्यस्य
तेनैव नक्षत्रेण सह तस्मिन्नेव देशे योग उपपद्यते इति । इह ज-
म्बूदीपे द्वौ चन्द्रमसौ, द्वौ सूर्यौ, एकैकस्य चन्द्रमसो त्रिंशो प्रदा-
ऽऽधिकः पारिघाग इति भूत्या कश्चिदेवमपि मन्येन-यथा त्रिंश-
कालं मण्डलेषु चन्द्राऽऽदीनां गतिः, त्रिंशकालं च तेषां नक्षत्राऽऽ-
दिभिः सह योग इति । ततस्तद्वाशङ्काऽपनोदार्थमाह-(ता जया
णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । यदा तस्मिन् काले, अथ प्रत्य-
क्षेण उपलभ्यमानो प्रत्यक्षेण प्रकाशयन् विवक्षितचन्द्रः, विव-
क्षिते मण्डले इति गम्यते । गतिसमापक्षो गतियुक्तो भवति, तदा
तस्मिन् काले इतरोऽपि पेरवत् क्षेत्रं प्रकाशयन् तस्मिन्नेव विव-
क्षिते मण्डले गतिसमापक्षो भवति । एवं दोषार्थ्यापि सूत्राणि भा-
वनीयानि । नवरम् (एवं गहे वि, एवं णक्खत्ते वि ति) एवमुक्तेन
प्रकारेण अदोऽपि द्वाघालापको वक्तव्यो, नक्षत्रेऽपि च । तद्यथा-
"ता जया णं इमे गहे गहसमावणं जवह, तया णं इतरे वि गहे
गहसमावणं भवह, ता जया णं इतरे गहे गहसमावणं जवह,
तया णं इमे वि गहे गहसमावणं भवह । " एवं नक्षत्रेऽपि
वाच्यम् । "ता जया णं इमे चंदे जुत्ते जोगेणं" इत्यादि सुगमं,
नवरं (इहतो वि ति) अभ्यन्तरोऽपि दक्षिणोत्तरयोः, पूर्वप-
च्छिमयोर्वा । सू० प्र० १० पादु० २३ पादु० । (संवत्सरान्ते-
षु नक्षत्रचन्द्रयोगः 'संवत्सर' शब्दे वक्ष्यते) (संवत्सरेषु चन्द्रः
केन नक्षत्रेणाऽऽवृत्तिं योजयतीति 'आर्जह' शब्दे च्छितीय-
भागे ३३ पृष्ठे उक्तम्) (अर्द्धमासे केन नक्षत्रेण चन्द्रमारं-
भयतीति 'चदमंडल' शब्दे तृतीयभागे १०८१ पृष्ठे उक्तम्)

(२७) नक्षत्राणां संस्थानानि-

ता कटं ते णक्खत्तसंविती आहिता ति वदेज्जा । ता एते-
सि णं अट्ठावीसाणं णक्खत्ताणं अत्रिं णक्खत्ते गो-

सीसाऽऽवृत्तिसंतिष्ठे पण्णत्ते १, सवणे णक्वत्ते काहारासं-
तिष्ठे पण्णत्ते २, धणिट्ठा णक्वत्ते सन्नपिपत्तीणगसंतिष्ठे प-
ण्णत्ते ३, सतजिमया णक्वत्ते पुण्फोवयारसंतिष्ठे पण्णत्ते ४,
पुव्वापोट्टवया णक्वत्ते ५, उत्तरजडवया णक्वत्ते अ वा-
वीसंतिष्ठे पण्णत्ते ६, रेवती णक्वत्ते एवासांतिष्ठे पण्णत्ते ७,
अस्सिणी णक्वत्ते अस्सखंभगसंतिष्ठे पण्णत्ते ८, जरणी ण-
क्वत्ते जगसंतिष्ठे पण्णत्ते ९, कत्तिया णक्वत्ते बुरघरसंतिष्ठे
पण्णत्ते १०, रोहिणी णक्वत्ते सगरसंतिष्ठे पण्णत्ते ११,
मगसिरे णक्वत्ते मगभीसाऽऽवृत्तिसंतिष्ठे पण्णत्ते १२, अहा
णक्वत्ते रुहिरविदुसंतिष्ठे पण्णत्ते १३. पुणव्वसू णक्वत्ते
तुलामंतिष्ठे पण्णत्ते १४, पुस्से णक्वत्ते बच्चमाणगसंतिष्ठे
पण्णत्ते १५, अमिलेसा णक्वत्ते पडागसंतिष्ठे पण्णत्ते १६,
महा णक्वत्ते पागारसंतिष्ठे पण्णत्ते १७, पुव्वाफग्गुणी ण-
क्वत्ते अक्खपलियसंतिष्ठे पण्णत्ते १८, उत्तरा त्रि एवं चैव
१९, इत्थे इत्थसंतिष्ठे पण्णत्ते २०, चित्ता णक्वत्ते महफुल्लग-
संतिष्ठे पण्णत्ते २१, साई णक्वत्ते खीलगसंतिष्ठे पण्ण-
त्ते २२, विसाहा णक्वत्ते दामणिंतिष्ठे पण्णत्ते २३, अ-
ण्णराहा णक्वत्ते एगावलिंतिष्ठे पण्णत्ते २४, जेह्वा णक्वत्ते
गजदंतसंतिष्ठे पण्णत्ते २५, मूत्रे णक्वत्ते विच्छुपदंगूलसंतिष्ठे
पण्णत्ते २६, पुव्वासादा णक्वत्ते गयविक्रमंतिष्ठे पण्णत्ते २७,
उत्तरासादा णक्वत्ते सीहणिस्माइसंतिष्ठे पण्णत्ते २८ ।

नक्षत्राणां संस्थान वक्तव्यमिति तत्तत्तद्विषयं प्रश्नमुच्यमाह-
“ता कह ते” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्वेषु । कथं केन प्रकारेण भग-
वन् ! नक्षत्राणां संस्थितिः संस्थानमाख्यातमिति वदेत् ? एवमुक्ते
भगवानाह-“ता एतेसि ण” इत्यादि । ‘ता’ इति पूर्वेषु । एतेषा-
मनन्तरोदितानामष्टविंशतेर्नक्षत्राणां मध्येऽभिजित्त्वत्तं गोशी-
र्षाऽऽवृत्तिसंस्थितिं प्रकृतम् । गोः शार्ङ्ग, नस्याऽऽवृत्तिः । तत्पुद्गलानां
दीर्घरूपा भणिः, तत्समं संस्थानं प्रकृतम् । श्रवणनक्षत्रं कामा-
रसंस्थानं प्रकृतम् । एव शेषाण्यपि स्वस्वसंस्थानानि नक्षत्राणि
ज्ञाथनीयानि, तवर् दामर्तः पशुबन्धनं, शेषं प्रायः सुगमम् ।

संस्थानसंग्राहिकाध्यामा जम्बुद्वीपप्रकृतिमन्त्रास्तिस्रो गायः-

“गोसीसाऽऽवृत्ति काहा-र सउणि पुण्फोवयार वावी य ।

नावा आसक्खभग, भग बुरघरए य सगरुद्धी ॥ १ ॥

मिगसीसाऽऽवृत्ति रुहिर-स्स विदु तुल वच्चमाणग पडागा ।

पागारे पण्णके, इत्थे महफुल्लए चैव ॥ २ ॥

खीलग दामणि एगा-वली य गयवदं विच्छुअअले य ।

गयविक्रमे य तत्तो, सीहणिसाई य संटाणा ॥ ३ ॥ इति ।

जं० ७ षष्ठं । च० प्र० १० पाहु० ७ पाहु० । (नक्षत्राणां

पङ्क्तयः ‘जोइसिय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १५६३ पृष्ठे उक्ताः)
(२८) (नक्षत्राणामन्तर्बहिष्य चारः ‘जोइसिय’ शब्देऽस्मिन्नेव
भाग १६०३ पृष्ठे प्रत्यर्पादि)

णक्वत्तचंदजोग-नक्षत्रचन्द्रयोग-पुं० । सप्तविंशत्या नक्षत्रैः
साकल्येन चन्द्रस्य योगः, उयो० २ पाहु० । (नक्षत्रस्य चन्द्रेण
योगो ‘णक्वत्त’ शब्दे १७८० पृष्ठे समुक्तः)

णक्वत्तणाम [ण]-नक्षत्रनामन्-न० । नक्षत्राणामभिधायके
शब्दे, अनु० ।

नक्षत्राण्याश्रित्य यन्नाम स्थाप्यते तद्दर्शयति-

मे किं ने णक्वत्तणामे ?। णक्वत्तणामे अणेगविहे प-
ण्णत्ते । तं जहा-कत्तिआहि जाण कत्तिए, कत्तिपादिमे,
कत्तियाधम्मे, कत्तियामम्मे, कत्तियादेवे, कत्तियादामे,
कत्तियासेणे, कत्तियारक्खिए । रोहिणीहि जाण रोहिणीए,
रोहिणीदिस्से, रोहिणीधम्मे, रोहिणीमम्मे, रोहिणीदेवे,
रोहिणीदामे, रोहिणीसेणे, रोहिणीरक्खिए । एवं सव्व-
णक्वत्तसु णामा जाणियव्वा ।

एत्थ संगहणिगाहाओ-

“कत्तिअ रोहिणि मगमिर, अहा य पुणव्वसू अ पुस्म अ ।

तत्तो अ अस्मिन्नेसा, महा उ दो फग्गुणीओ अ ॥ १ ॥

इत्थो चित्ता साती, हां विमाहा तद्वा य अणुराहा ।

जेह्वा मूला पुव्वा-सादा तद् उत्तरा चैव ॥ २ ॥

अभिडे सवण धणिट्ठा, सतजिमया दो अहोति जइवया ।

रेवड अस्मिणि जरणी, एमा णक्वत्तपरिवामी ॥ ३ ॥

मेत्तं णक्वत्तणामे ।

कृत्तिकासु जातः कृत्तिकः, कृत्तिकाभिर्दत्तः कृत्तिकादत्तः ।
एव कृत्तिकाधर्मः, कृत्तिकाशर्मः, कृत्तिकादेवा, कृत्तिकादासः,
कृत्तिकाक्षेनः, कृत्तिकारक्षितः । एवमन्यान्यानि रोहिण्यादिसप्त-
विंशतिनक्षत्राण्यश्रित्य नामस्थापना द्रष्टव्या । तत्र सर्वेनक्षत्र-
संग्रहार्थं “कत्तिया रोहिणी” इत्यादि गाथावयवं सुगमम् । तव-
रमजिजिन्नक्षत्रेण सह पठ्यमानेषु नक्षत्रेषु कृत्तिकाऽऽदिरेव कम
इत्यश्विन्यादिकमनुसृत्येवमेव पाठितव्यानीति । अनु० ।

णक्वत्तणामी-देशी-धिष्णौ, दे० ना० ४ वर्गः ।

णक्वत्तमंदल-नक्षत्रमण्डल-न० । नक्षत्राणां संबन्धनि मन्त्र-
ले, ज० ।

नक्षत्रमण्डलस्य अष्टजिह्वैः प्रकृपणा-तत्राष्टौ द्वाराणि
यथा-मण्डलसंख्याप्रकृपणा १, मण्डलचारक्षेत्रप्रकृपणा २,
अभ्यन्तराऽऽदिमण्डलस्थायिनामष्टविंशतेर्नक्षत्राणां परस्पर-
मन्तरनिरूपणा ३, नक्षत्रविमानानामायामाऽऽविनिरूपणम्
४, नक्षत्रमण्डलानां मेरुतोऽबाधानिरूपणम् ५, तेषामेवाऽऽ-
यामाऽऽदिनिरूपणम् ६, मुहूर्तगतिप्रमाणनिरूपणम् ७, नक्षत्र-
मण्डलानां चन्द्रमण्डलैः समवतारनिरूपणम् ८ ।

तत्राऽऽष्टौ मण्डलसंख्याप्रकृपणाप्रश्नमाह १-

कड णं जंते ! णक्वत्तमंदला पाणत्ता ?। गोयमा ! अट्ठ

णक्वत्तमंदला पणत्ता ।

“कड णं जंते !” इत्यादि । कति नक्षत्र ! नक्षत्रमण्डलानि
प्रकृतानि ? । भगवानाह-गौतम ! अष्ट नक्षत्रमण्डलानि प्रकृतानि,
अष्टविंशतेरपि नक्षत्राणां प्रतिनिधयस्वस्वमण्डलेष्वेतावत्-
स्वेव सचरणान् ।

एतद्वेष क्षेत्रविभागं प्रश्नयति-

जंबुद्वीवे दीवे केवड्यं ओगाहिता केवड्या णक्वत्तमं-
दला पणत्ता ?। गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे अमीयं जोयण-

सयं ओगाहिता एत्य एं दो एकवत्तमंडला पष्ठत्ता । सव-
णे एं समुदे केवइयं ओगाहेत्ता केवइया एकवत्तमंडला
पष्ठत्ता । गोयमा ! सवणे एं समुदे तिष्ठि तीमे जोयणसए
ओगाहिता एत्य एं द एकवत्तमंडला पष्ठत्ता । एवामेव
सपुव्वावरेणं जंबुदीवे दीवे लवणसमुदे अट्ट एकवत्तमंड-
ला जवंतीति प्रक्खायं ।

जम्बूद्वीपे द्वीपे कियत्तत्रमण्डला कियन्ति नक्षत्रमण्डलानि
प्रकृतानि । भगवानाह-गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे अशीतमशी-
त्यधिकं योजनशतान्यबाधया आन्तरे द्वे नक्षत्रमण्डले प्रकृते ।
लवणसमुदे कियद्वगगाह्य कियन्ति नक्षत्रमण्डलानि प्रकृता-
नि । भगवानाह-गौतम ! लवणसमुदे त्रीणि त्रिशदधिकानि
योजनशतान्यबाधया आन्तरे षट् नक्षत्रमण्डलानि प्रकृतानि ।
अत्रोपसंहारवाक्येनोक्तसंख्यां मीलयति-एवमेव सपूर्वापरेण
जम्बूद्वीपे द्वीपे लवणसमुदे चाष्टौ नक्षत्रमण्डलानि भवन्ति,
इत्याख्यातम् । मकारोऽत्राऽऽगमिकः ।

अथ मण्डलसंख्यारूपप्रकरणम् २-

संव्वज्जंतरेओ एं भंते ! एकवत्तमंडलाओ केवइआए
अवाहाए संव्वबाहिरए एकवत्तमंडले पष्ठत्ते । गोयमा !
पंचदसुत्तरे जोयणसए अवाहाए संव्वबाहिरए एकवत्त-
मंडले पष्ठत्ते ॥

सर्वाभ्यन्तराद् भदन्त ! नक्षत्रमण्डलात् कियत्या अबाधया
सर्वबाह्य नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् । भगवानाह-गौतम ! पञ्चदशो-
त्तराणि योजनशतान्यबाधया सर्वबाह्य नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् ।
इदं च तत्र नक्षत्रजात्यपेक्षया बोध्यम्, अन्यथा सर्वाभ्यन्त-
रमण्डलस्थायिनामभिजिह्वादिच्छादनक्षत्राणामवस्थितमण्ड-
लकत्वेन सर्वबाह्यमण्डलस्यैवाभावात् । तेनायमर्थः संव्वज्ज-
सर्वाभ्यन्तरनक्षत्रमण्डलजातीयान् सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलजा-
तीयमित्या अबाधया प्रकृतमिति बोध्यम् ।

अथाभ्यन्तराऽऽदिमण्डलस्थायिनामष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां
परस्परमन्तरनिरूपणम् ३-

एकवत्तमंडलसस एं भंते ! एकवत्तमंडलसस य एस एं
केवइयाए अवाहाए अंतरे पष्ठत्ते । गोयमा ! दो जोयणाइ
एकवत्तमंडलसस एकवत्तमंडलसस य अवाहाए अंतरे
पष्ठत्ते ॥

"एकवत्त" इत्यादि । नक्षत्रमण्डलस्य नक्षत्रविमानस्य, नक्ष-
त्रमण्डलस्य नक्षत्रविमानस्य च भदन्त ! कियत्या अबाधया
अन्तरं प्रकृतम् । भगवानाह-गौतम ! द्वे योजने नक्षत्रविमान-
स्य नक्षत्रविमानस्य च अबाधया अन्तरं प्रकृतम् । अयमर्थः-अ-
ष्टास्वर्ग मण्डलेषु यत्र यत्र मण्डले यावन्ति नक्षत्राणां विमाना-
नि, तेषामन्तरबाधकमिदं सूत्रम् । यथा अभिजिह्वाक्षत्रविमानस्य
अवणविमानस्य च परस्परमन्तर द्वे योजने, न तु नक्षत्रसत्क-
सर्वाभ्यन्तराऽऽदिमण्डलानामन्तरसूचकम्, अन्यथा नक्षत्रमण्ड-
लानां वक्ष्यमाणचन्द्रमण्डलसमवतारसूत्रेण सह विरोधात् ।

अथ नक्षत्रविमानानामाप्त्यामाऽऽदिप्रकरणम् ४-

एकवत्तमंडले एं भंते ! केवइयं आयापविकखंजेणं, के-

वइयं परिकखेवेणं, केवइयं बाह्वेणं पष्ठत्ते । गोयमा !
गाउयं आयापविकखंजेणं, तंतिगुणं सविसेसं परिकखे-
वेणं, अष्टगाउयं बाह्वेणं पष्ठत्ते ।

"एकवत्त" इत्यादि । नक्षत्रमण्डलं भदन्त ! कियद्यायाम-
विष्कम्भाज्यां, कियत् परिक्षेपेण, कियद् बाह्व्येनोच्चैस्त्वेन प्रकृ-
तम् । भगवानाह-गौतम ! गव्यूतमायामविष्कम्भाज्यां, तत्त्रै-
गुणयात् विशेषात् परिकेपेण, अष्टगव्यूतं बाह्व्येन प्रकृतमिति ।

संप्रत्येषामेव मेरुमधिकृत्याबाधप्रकरणम् ५-

जंबुदीवे एं भंते ! दीवे मंदरसस पव्वयसस केवइआए
अवाहाए संव्वज्जंतरे एकवत्तमंडले पष्ठत्ते । गोयमा ! चो-
आह्वीसं जोयणसहस्साइ अट्ट य बीसे जोयणसए अ-
वाहाए संव्वज्जंतरे एकवत्तमंडले पष्ठत्ते ।

जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबा-
धया सर्वाभ्यन्तर नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् । भगवानाह-गौतम !
चतुष्टवारिंशद्योजनसहस्राणि, अष्ट च त्रिशदधिकानि यो-
जनशतान्यबाधया सर्वाभ्यन्तर नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् ।

अथ बाह्यमण्डलाऽऽबाधां पृच्छति-

जंबुदीवे एं जंते ! दीवे मंदरसस पव्वयसस केवइआए
अवाहाए संव्वबाहिरए एकवत्तमण्डले पष्ठत्ते । गोयमा !
पणयालीसं जोयणसहस्साइ तिष्ठि अ तीसे जोयण-
सए अवाहाए संव्वबाहिरए एकवत्तमंडले पणत्ते ।

जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य कियत्या अबा-
धया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् । भगवानाह-गौतम !
पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, शीर्षेण च त्रिशदधिकानि यो-
जनशतान्यबाधया सर्वबाह्यं नक्षत्रमण्डलं प्रकृतम् ।

अथ तेषामेवाऽऽयामाऽऽदिनिरूपणम् ६-

संव्वज्जंतरेणं भंते ! एकवत्तमंडले केवइयं आयाप-
विकखंजेणं, केवइयं परिकखेवेणं पष्ठत्ते । गोयमा ! एवण-
ठतिजोयणसहस्साइ छच्च चत्ताले जोयणसए आया-
पविकखंजेणं तिष्ठि अ जोयणसयसहस्साइ पण्णरस सह-
स्साइ एगूणणवति च जोयणाइ किंचि विसेसाहिए परि-
कखेवेणं पष्ठत्ते ।

'संव्वज्जंतरेणं' इत्यादि प्राग्बत् ।

अथ सर्वबाह्यमण्डलं पृच्छति-

संव्वबाहिरए एं भंते ! एकवत्तमंडले केवइयं आ-
यापविकखंजेणं, केवइयं आयापविकखेवेणं पष्ठत्ते । गो-
यमा ! एगं जोयणमहस्सं छच्च सट्टे जोयणसए आ-
यापविकखंजेणं, तिष्ठि अ जोयणसयसहस्साइ अट्टारस
य सहस्साइ तिष्ठि अ पण्णरमुत्तरे जोयणसए ।

"संव्वबाहिरए" इत्यादि प्राग्बत् । मध्यमेषु षट्सु मण्ड-
लेषु तु चन्द्रमण्डलानुसारेणाऽऽयामविष्कम्भपरिक्षेपाः परिज्ञा-
व्याः, अष्टावपि नक्षत्रमण्डलानि चन्द्रमण्डले समवतारन्तीति
अभिध्यमानान्वात् ।

अथ मुहूर्तगतिद्वारम् ७-

जया णं परिक्षेवेणं भंते ! णक्खत्ते सव्वज्जंतं पं-
मलं उवसंकिमिन्ता चारं चरइ, तथा णं एगमेगेणं मुहुत्तेणं
केवइयं खेत्तं गच्छइ ! गोयमा ! पंच जोयणमहस्साइ दो-
षि अ पण्ठे जोयणसए अट्टारस भागसहस्से दोषिण अ
तेवहे जागसए गच्छइ पंमलं एकवीसाए जागसहस्सेहि
एवहि अ सट्टेहि सएहि ठेत्ता ।

“जया णं” इत्यादि । यदा भदन्त ! परिक्षेवेण नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तदैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षेत्रं ग-
च्छति ! नक्षत्रमित्यत्र जात्यपेक्षयैकवचनम्, अन्यथाऽन्यन्त-
रमण्डलगतिचिन्तायां द्वादशानामपि नक्षत्राणां संप्रदाय बहु-
वचनस्यैचित्यात् । भगवानाह-गौतम ! पञ्च योजनसह-
स्राणि, द्वे च पञ्चषष्ट्यधिकयोजनशते, अष्टादश च भाग-
सहस्राणि, द्वे च त्रिषष्ट्यधिके प्रागशते गच्छति मण्डलमेक-
विंशत्या भागसहस्रैर्नवभिश्च षष्ट्यधिकैः शतैः त्रिंश इति ।
अत्रोपपत्तिः-इह नक्षत्रमण्डलकाल एकोनषष्टिर्मुहूर्ताः, ए-
कस्य च मुहूर्तस्य सप्तषष्ट्यधिकैश्चिंशद्भागानां त्रीणि शतानि
सप्तोत्तराणीति ५६। ३३३। इदानीमेतदनुसारेण मुहूर्तगतिश्चि-
न्त्यते-तत्र रात्रिर्द्वे त्रिंशन्मुहूर्ताः, तेषु उपरितना एकोनत्रि-
शन्मुहूर्ताः प्रक्षिप्यन्ते, जाता एकोनषष्टिर्मुहूर्तानाम् । ततः सव-
णनार्थं त्रिंशः शतैः सप्तषष्ट्यधिकैर्गुणयित्वा उपरितनानि
त्रीणि शतानि सप्तोत्तराणि प्रक्षिप्यन्ते, जातान्येकविंशतिसह-
स्राणि नव शतानि षष्ट्यधिकानि ११६६० । अयं प्रति-
मण्डल परिधिः त्रैदशराशिः । तत्र सर्वाभ्यन्तरमण्डलपरिधिः
३१५०८६ । अयं च योजनाऽऽप्तको राशिर्भागाऽऽप्तकेन राशिना
प्रजनार्थः त्रिभिः सप्तषष्ट्यधिकैः शतैः ३६७ गुण्यते । जा-
तम् ११५६३७६३ । अस्य राशेरैकविंशत्या सहस्रैर्नवभिः
शतैः षष्ट्यधिकैर्भागे द्वे लब्धानि ५२६५ । शेषम् १८२६३२
१९६० भागाः । एतावती सर्वाभ्यन्तरमण्डलेऽभिजिदादीनां
द्वादशनक्षत्राणां मुहूर्तगतिः ।

अथ बाह्यनक्षत्रमण्डले मुहूर्तगतिं पृच्छति-

जया णं जंते ! णक्खत्ते सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकिमि-
न्ता चारं चरइ, तथा णं एगमेगेणं मुहुत्तेणं केवइयं
खेत्तं गच्छइ ! गोयमा ! पंच जोयणसहस्साइ तिणिण अ
एगणवीमए जोयणसए सोलस य जागसहस्से तिणिण अ
एणण्ठे जागसए गच्छइ पंमलं एगवीसाए भागसहस्सेहि
एवहि अ सट्टेहि सएहि ठेत्ता ।

“जया णं” इत्यादि । यदा भदन्त ! नक्षत्रं सर्वबाह्यं मण्डलमु-
पसंक्रम्य चारं चरति, तदा एकैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षेत्रं गच्छ-
ति ! अत्राप्येकवचनं प्राग्वत् । भगवानाह-गौतम ! पञ्च यो-
जनसहस्राणि त्रीणि चैकोनविंशत्यधिकानि योजनशतानि योरुश
च भागसहस्राणि त्रीणि च पञ्चषष्ट्यधिकानि भागशतानि ग-
च्छति मण्डलमेकविंशत्या भागसहस्रैर्नवभिश्च षष्ट्यधिकैः
शतैः त्रिंश इति । अत्रोपपत्तिः-अत्र मण्डले परिधिः ३१-
८३१५ । अयं त्रिभिः सप्तषष्ट्यधिकैः शतैः ३६७ गुण्यते, जा-
तम्-११६८२१६०५ । अस्य राशेरैकविंशत्या सहस्रैर्नवभिः शतैः

षष्ट्यधिकैः भागे लब्धानि ५३१६ योजनानि । शेषम्
१६३६५२१९६० भागाः । एतावती सर्वबाह्यनक्षत्रमण्डले मृगशी-
र्षप्रभृतीनामष्टानां नक्षत्राणां मुहूर्तगतिः । उक्ता तावत् सर्वा-
भ्यन्तरसर्वबाह्यमण्डलवर्तिनां नक्षत्राणां मुहूर्तगतिः ।

अथ नक्षत्रतारकाणामवस्थितमण्डलकालेन प्रतिनिध-

तगतिकत्वेन चावशिष्टेषु पट्षु मण्डलेषु मुहूर्-

तगतिपरिहानं दुष्करमिति तत्का-

रणभूतं मण्डलपरिहानं कर्तुं

नक्षत्रमण्डलानां चन्द्र-

मण्डलेषु समवतार-

प्रश्नमाह -

एते णं जंते ! अट्ट णक्खत्तमंडला कतिहि चंदमंडलेहि
सपोअरंति ! गोयमा ! अट्टहि चंदमंडलेहि सपोअरंति । तं
जहा-पढे चंदमंडले, ततिए, छेहे, सत्तमे, अट्टमे, दसमे,
इकारममे, एणरसमे चंदमंडले ।

“एते णं” इत्यादि । एतानि भदन्त ! अष्टौ नक्षत्रमण्डलानि
कतिषु चन्द्रमण्डलेषु समवतरन्ति अन्तर्जवन्ति !, चन्द्रनक्ष-
त्राणां साधारणमण्डलानि कानोन्यर्थः ! । भगवानाह-गौतम !
अष्टासु चन्द्रमण्डलेषु समवतरन्ति । तद्यथा-प्रथमे चन्द्रम-
ण्डले प्रथमं नक्षत्रमण्डलं चारुक्षेत्रम्, संचारिणामनवस्थितचा-
रिणां च सर्वेषां ज्योतिष्काणां जम्बूद्वीपे अशीर्वाधिकयोजन-
शतमवगाहैव मण्डलप्रवर्तनात् । तृतीये चन्द्रमण्डले द्वितीयं
नक्षत्रमण्डलम् । एते च द्वे जम्बूद्वीपे । षष्ठे लवण भाषिनि चन्द्र-
मण्डले तृतीयम् । तत्रैव भाषिनि सप्तमे चतुर्थम् । अष्टमे पञ्च-
मम् । दशमे षष्ठम् । एकादशे सप्तमम् । पञ्चदशे अष्टमम् । शेषा-
णि तु द्वितीयाऽऽदीनि सप्त चन्द्रमण्डलानि नक्षत्रविग्रहितानि ।
तत्र प्रथमे चन्द्रमण्डले द्वादश नक्षत्राणि । तद्यथा-आनजित्,
अवणः, धनिष्ठा, शतभिषक्, पूर्वाभाष्यपदा, उत्तराभाष्यपदा,
रेवती, अश्विनी, भरणी, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, स्वाति-
अ । द्वितीये पुनर्वसु, मघा च । तृतीये हस्तिका । चतुर्थे
रोहिणी, चित्रा च । पञ्चमे विशाखा । षष्ठे अनुराधा । सप्तमे
ज्येष्ठा । अष्टमे मृगशिरः, आर्द्रा, पुष्यः, अश्लेषाः, मूला, हस्त-
अ । पूर्वाषाढोत्तराषाढयोर्द्वे द्वे तारे अन्यन्तरतो, द्वे द्वे बाह्यत
इति । एवं स्वस्वमण्डलावतारमन्त्रचन्द्रमण्डलपरिध्यनुसा-
रेण प्रागुक्तरीत्या द्वितीयाऽऽदीनामपि नक्षत्रमण्डलानां मुहूर्त-
गतिः परिभावर्या । उक्ता प्रतिमण्डल चन्द्राऽऽदीनां योज-
नाऽऽप्तिका मुहूर्तगतिः । जं० ७ वक्र० ।

णक्खत्तमास-न . ना) क्षत्रमास-पु० । चन्द्रस्य नक्षत्रमण्डले
परिवर्तमाने निष्पन्न इत्युपचारतो मासोऽपि नक्षत्र, नक्षत्रेषु जवो
नाक्षत्रः, स चासौ मासश्च । चन्द्रश्चरन् यावता कालना-
मिजित आरभ्योत्तराषाढानक्षत्रपर्यन्तं गच्छति तत्कालप्रमाणे
मासभेदे, व्य० १ व० । नि० चु० । म्मा० । तन्मानम्-नक्षत्र-
मासः-सप्तविंशतिरहोरात्रः, एकविंशतिश्च सप्तषष्टिनागा अ-
होरात्रस्य । नक्षत्रसंवत्सरे ह्यहोरात्राख्याणि शतानि सप्तविंश-
त्यधिकानि, एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा अहोरात्रस्य । तत्प्र-
माणं शतानां सप्तविंशत्यधिकानां द्वादशनर्जिर्भागो द्वियते, ल-
ब्धाः सप्तविंशतिरहोरात्राः, शेषास्त्यस्त्युत्तिष्ठन्ति । तेऽपि सप्तष-
ष्टिभागकरणार्थं सप्तषष्ट्या गुण्यन्ते, जाते द्वे शते एकांशे ।
२०१ । येऽपि च उपरितना एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागाः, तेऽपि

च तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते द्विपञ्चाशदधिके २५५ ।
तेषां द्वादशभिर्भागे हते स्रष्टा एकविंशतिः सप्तषष्टिभागाः,
आगतं यद्योक्तं नक्षत्रमासपरिमाणम् । ज्यो० २ पाहु० ।
नि० चू० । वृ० । “एगमेयेणं एकवत्तमासे सत्तावीसाहि राहं-
दियाहि राहंदियगोणं पक्षत्ता” । स० २७ सम० । (‘मास’
शब्देऽन्यद् वक्ष्यते)

एकवत्तमुह-नक्षत्रमुख-न० । चन्द्रे, “ एकवत्तान मुहं इदि,
एकवत्तान मुहं चेदो । ” उक्त० २५ अ० ।

एकवत्तविचय-नक्षत्रविचय-पुं० । विपूर्वश्चिह्न स्वभावात्
स्वरूपनिर्णये वर्तते । तथा चोक्तमन्यत्र-“आप्तवचनं प्रवचनं,
ज्ञात्वा विचयस्तदर्थनिर्णयनम् ।” तत्र विचयनं विचयः, नक्षत्राणां
विचयो नक्षत्रावचयः । नक्षत्राणां स्वरूपनिर्णये, सू० प्र० १
पाहु० । (स च ‘एकवत्त’ शब्देऽत्रैव भागे १७७७ पृष्ठ उक्तः)

एकवत्तसंवत्सर-न [ना] क्षत्रसंवत्सर-पुं० । नक्षत्रेषु भवो
नाक्षत्रः । किमुक्तं भवति ?-चन्द्रश्चरन् चरन् यावता कालेनाभि-
जित आरभ्योत्तराषाढानक्षत्रपर्यन्तं गच्छति तत्प्रमाणो नाक्ष-
त्रो मासः । यदि वा चन्द्रस्य नक्षत्रमासकाले परिवर्तनतानि-
स्पन्न इत्युपचारतो मासोऽपि नक्षत्रम् । स च द्वादशगुणो नक्ष-
त्रसंवत्सरः । ज० ७ वक्ष० । चन्द्रस्य नक्षत्रमासकालभोगकालो
नक्षत्रमासः, स च सप्तविंशतिदिनानि, एकविंशतिः सप्तषष्टि-
भागा द्विसप्तत्येवंविधद्वादशमासमिते संवत्सरभेदे, स्या० ५
ठा० ३ उ० । स चायं त्रीणि शतानि अङ्गानि सप्तविंशत्यु-
त्तराणि एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा इति । स्या० ५ ठा० ३ उ० ।

संप्रति नक्षत्रसंवत्सरमाह-

एकवत्तचंदजोगो, बारसगुणिओ ठ एकवत्तो ।

नक्षत्रचन्द्रयोगः सप्तविंशत्या नक्षत्रैः साकल्येन च एकत्र
चन्द्रेण योगः, एष द्वादशभिर्गुणितो नक्षत्रो नक्षत्रसंवत्सरो भव-
ति । अत्र पुनरेकः समस्तनक्षत्रयोग्यपर्याय एव नक्षत्रमासः ।
स च सप्तविंशतिरहोरात्राः, एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा अहो-
रात्रस्य, एष राशिर्यद्वा द्वादशभिर्गुण्यते तदा त्रीण्यहोरात्र-
शतानि सप्तविंशत्यधिकानि, एकपञ्चाशच्च सप्तषष्टिभागा
अहोरात्रस्य । एतावत्प्रमाणो नक्षत्रसंवत्सरः । ज्यो० २ पाहु० ।

नामनिर्वाकमुक्त्वाऽथ तेषां भेदानाह-

एकवत्तसंवत्सरे णं भंते ! कइविहे पणत्ते ? गोयमा !
दुवाहमविहे पणत्ते । तं जहा-सावणे, भदवण, आसो-
ण० जाव असादे । जं वा बिहण्फई महगहे दुवालसेहि
संवत्सरेहि सव्वणकवत्तपकलं समाणेइ । सेत्तं एकवत्तसं-
वत्सरे ॥

“एकवत्त” इत्यादि । नक्षत्रसंवत्सरो भगवन् ! कतिविधः प्रकृ-
तः ? । नगवानाह-गौतम ! द्वादशविधः प्रकृतः । तद्यथा-आवणः,
भाद्रपदः, आश्विनः । यावत्पदान् कार्तिकाऽऽविसमष्टः । द्वादश-
स्वाषाढः । अथ भावः-इदं कः समस्तनक्षत्रयोगपर्यायो द्वादश-
भिर्गुणितो नक्षत्रसंवत्सरः । ततो ये नक्षत्रसंवत्सरस्य पूरका
द्वादश समस्तनक्षत्रयोगपर्यायाः आवणभाद्रपदाऽऽदिनामान्,
तेऽप्यथयत्र समुदायोपचाराद् नक्षत्रसंवत्सरः । ततः आवणाऽऽ-

दिद्वादशविधो नक्षत्रसंवत्सरः । वा इति पक्षान्तरसूचने । अथवा
बृहस्पतिमहाप्रहो द्वादशभिः संवत्सैर्योगमधिकृत्य यत् सर्वं
नक्षत्रमण्डलमभिजिदादीन्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि पश्चिमाप-
यति, तावान् काष्ठविशेषो द्वादशवर्षप्रमाणो नक्षत्रसंवत्सरः ।
जं० ७ वक्ष० । चं० प्र० । वृत्तस्वरूपे प्रमाणसंवत्सरभेदे,
वक्ष्यमाणस्वरूपे प्रमाणसंवत्सरभेदे, वक्ष्यमाणस्वरूपे लक्षण-
संवत्सरभेदे च ।

तत्स्वरूपं च-

ता एकवत्तेणं संवत्सरस्स पंचविहं लक्खणं पणत्ते । तं
जहा-“सपगं एकवत्ता जोगं, जोपंति सपगं उठ्ठ परिण-
मंति । एऽच्चुएह णातिसीति, बहुउदओ होति एकवत्त-
तो ” ॥ १ ॥

“ता एकवत्त” इत्यादि । ‘ता’ इति । तत्र नक्षत्रसंवत्सरस्य लक्ष-
णमधिकृत्य पञ्चविधः प्रकृतः । किमुक्तं भवति ?-नक्षत्रसंवत्सरस्य
पञ्चविधं लक्षणं प्रकृतमिति । तदेव नाथयाऽऽह-“सपगं एकवत्त-
ता जोगं जोपंति ति” यस्मिन् संवत्सरे समकं समकमेव-एक-
कालमेव, ऋतुभिः सहेति गम्यते । नक्षत्राणि वत्तराषाढाप्रभृती-
नि, योगं युज्जन्ति सर्वाहतां पौर्णमासीं परिसमापयन्ति । तथा
समकमेव-एककालमेव, तथा तथा परिसमाप्यमानया पौर्णमा-
स्या सह ऋतवो निदाघाऽऽद्याः परिणमन्ति परिसमाप्तिमुपया-
न्ति । इयमत्र ज्ञाना-यस्मिन् संवत्सरे नक्षत्रमौससदृशानामकै-
हनस्य तस्य ऋतोः पर्यन्तवर्ती मासः परिसमाप्यते, तेषु च
तां तां पौर्णमासीं परिसमापयन्त्यु तथा तथा पौर्णमास्या सह
ऋतवोऽपि निदाघाऽऽदिकाः परिसमाप्तिमुपयान्ति । यथा-उत्त-
राषाढानक्षत्रे आपाढी पौर्णमासीं परिसमापयन्ति, तथा आषा-
ढ्या पौर्णमास्या सह निदाघोऽपि ऋतुः परिसमाप्तिमुपैति, स
नक्षत्रसंवत्सरः, नक्षत्रानुरोधेन तथापरिणममानत्वात् । एतेन
च लक्षणद्वयमभिहितं दृष्टव्यम् । तथा न विद्यते अतिशयेन
उष्णम् उष्णरूपः परितापो यस्मिन् स नाशुष्णः, तथा न
विद्यते अतिशयेन शीतं यत्र स नातिशीतः । बहु उष्कं यस्मिन्
स बहुदृक् । एवंरूपैः पञ्चभिः समग्रैर्लक्षणैरुपेतो भवति नक्षत्र-
संवत्सरः । चं० प्र० १० पाहु० २० पाहु० । स्या० ।

एकवत्त [ए]-नखिन्-त्रि० । नखाः करजा विद्यन्ते येषां ते
नखिनः । प्रशंसायामत्र मनुष्यं, यथा रूपवती कथ्येत्यादिषु ।
“ द्वितीयतुर्ययोरुपरि पूर्वेः ” । ८ । २ । ए० । द्वितीयतुर्य-
योर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्वी भवतः । * इति खकारस्य ककारः,
द्वित्वं च । सुनखेषु, वृ० १ उ० ।

एग-नग-पु० । पर्वते, औ० । जी० । तं० । सू० । ज्ञा० । प्रभ० ।
“ जहा से एगाणं पवरे सुमहं मंइरो गिरी । ” उक्त० ११ अ० ।
वृक्ते च । वाच० ।

नगय-नाग्य-न० । नगस्य भावो नाग्यम् । सरजस्कत्वे, “नू-
ङ्गहण जह नगयाणं ” । सथा० ।

नगर-नकर-न० । नास्मिन् करोऽस्तीति नकरम् । नखाऽऽदि-
त्वात्प्रोऽकाराजावः । वृ० १ उ० । वक्ष० । आचा० । नि०
चू० । कल्य० । स्या० । अष्टादशकररहिते, ज० १ ठा० १ उ० ।
प्रहा० । स्या० । उक्त० व्य० । क्रा० ग० । अकरदायितोकाऽऽद्या-
से, प्रभ० ३ आभ० द्वार ।

* यथा-“वक्खाणं, वग्घो, मुच्छा, णिच्छो,” इत्यादि ।

नगर-न० । चतुर्गोपुरोद्भासिनि पत्तने, औ० । जं० ।

“ग्रामो वृत्त्यावृतः स्याद्, नगरमुरुचतुर्गोपुरोद्भासिशोभम्,
खेटं नद्यद्विवेष्टं, परिकृतमजितः खर्वटं पर्वतेन ।
ग्रामैर्युक्तं मट (ड) म्बं, मिलितदशशतैः पत्तनं रत्नयोनि,
क्षोणाऽऽख्यं मिन्धुवेलावलयितमथ संवाधनं वाऽऽकृष्टम्” ॥१॥
सूत्र० २ अ० २ अ० ।

“पुरयक्रियाऽऽदिनिपुणै-भ्यानुर्चयजनैर्युतम् ।
अनेकजातिसंबन्धं, नैकशिष्टिपसमाकुलम् ॥
सर्वदैवतसंनद्धं, नगरं त्वभिधीयते ।” वाच० ।
नगरवासिषु प्रकृतिषु, हा० १ अ० १ अ० । औ० । सैन्यनिवा-
सिप्रकृतिषु, ज० ७ श० ६ अ० ।

णगरगुत्तिय-नगरगुप्तिक-पुं० । नगररक्ते, हा० १ अ० २ अ० ।
कोट्टपाले, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

णगरद्वार-नगरस्थान-न० । उरुसग्रामस्थाने, कल्प० ४ कृण ।

णगरणिष्पण-नगरनिर्धमन-न० । नगरजलनिर्गमने, म० ३
श० ७ उ० । नगरजलनिर्गमनकाले, हा० १ अ० २ अ० ।

णगरणिवेस-नगरनिवेश-पुं० । नगरवासकरणायाम्, स०
७२ सम० ।

णगरधम्म-नगरधर्म-पुं० । नगराऽऽचारे, स्या० १० ठा० ।

णगरमाण-नगरमान-न० । नगरस्य द्वादशयोजनाऽऽयामनव-
यांजनव्यासाऽऽदिपरिज्ञाने, कलशाऽऽदिनिरीक्षणपूर्वकसूत्रन्या-
सयथास्थानवर्णाऽऽदिव्यवस्थापरिज्ञाने, जं० । पञ्चचत्वारिंशोऽय
कलानेदः । जं० २ षष्ठ० । हा० । स० ।

णगरमारी-नगरमारी-स्त्री० । नगरवासिलोकानां मारिकृते
प्राणकृपे, जी० ३ प्रति० ।

णगररक्खिय-नगररक्किक-पुं० । नगरं रक्षति यः स नगरर-
क्किकः । कोट्टपाले, नि० चू० ४ उ० ।

णगरवह-नगरवध-पुं० । सर्वेषां नगरव्यासेनामपराधनपरा-
ध्यविवेकेन प्रत्यनीकराजाऽऽकृया मारणे, “से सुवचं नगरवहे
व सहे ।” अथ तेषां नारकाणां भयानकशब्दो नगरवध इव
श्रूयते । यथा नगरसंबन्धो महानाक्रन्दः स्यात्तादृशे, सूत्र० १
अ० ५ अ० १ अ० ।

णगराय-नगराज-पुं० । मन्दरे, मेरौ च, स्या० ६ ठा० ।

णगरवास-नगराऽऽवास-पुं० । नगराणामावासेषु, नगररू-
पेषु वा आवासेषु, स० ।

णगरी-नगरी-स्त्री० । पुर्याम्, औ० ।

तद्वर्णकः-

ते णं कात्रे णं ते णं समणं चंपा नामं नयरी होत्या-
रिद्धत्थिमियसमिद्धा, पमुइयजणजाणवया, आइमजणम-
णुस्सा, हलसयसहससंकिट्टविकिट्टलपणत्तसेउमीमा, कु-
क्कुरसंकेयगामपउरा, उच्चुजवसालिकल्लिया, गोमहिमग-
वेल्लगणपज्जता, आयारवंतचेइयजुवइविहसंणिविट्टवहुत्ता, *
उक्कोनियगायगंठिभेयजरुतकरखंरकरखरहिया, खेमा, णि-

* ‘अरिहंतचेइयजणवयसिष्विविहहुत्ता’ इति पाठान्तरम् ।
४४६

खवहा, मुज्जिक्खा, पामंदिगिहत्थवीसत्थमुहावासा,
अण्णगकोमिकुमुंविआऽऽण्णणिवुयमुहा, एण्णण्णजण-
मल्लमुट्टियवेत्तंयकहणपवगलामगआइक्खगलंखमंस्वतूणइ-
ल्लतुंबवीणियअण्णगतात्तापराण्णचरिया, आराःमुज्जाणअगड-
तत्तागदीहियवप्पिण्णणुणेववेसा, * उविद्धविउल्लगंभीरखा-
यफल्लिहा, चक्कगयत्तुमुंदिओरोहसयग्घिजमल्लकवाडघण-
टुप्पवेसा, धणुकुमिलवंकपागारपरिक्खित्ता, कविसीसयव-
हरइयसंठियविरायमाणा, अट्टात्तयचरियदारगोपुरतोरणउ-
ल्लयमुविभत्तरायमगा, ठेयायरियरइयदढफल्लिहइंदकीला,
विवणिवणियक्केत्तमिप्पियाऽऽण्णणिवुयमुहा, सिंघाण्ण-
तिगचउक्कचच्चरणियाऽऽवणविविहवत्थुपरिमंठिया, सुरम्मा,
नरवइपविण्णणमहिवइपहा, अण्णगवरतुरगमत्तकुंजररहप-
करसीयमंदमाणीयाऽऽण्णजाणजुगा विमउल्लणवणलि-
णिसोजियजत्ता, पंडुरवरभवणसप्पिमहिआ, उत्ताण्णयण-
पेच्छणिज्जा, पासाईया, दरिसणिज्जा, अभिरुवा पमिरुवा ।

तत्र योऽयं णंशब्दः स वाक्यालङ्कारार्थः । ‘ते’ इत्यत्र च य ए-
कारः, स प्राकृतशैलीप्रभवः । यथा-“करेमि जेतै” इत्यादिषु ।
ततोऽयं वाक्यार्थो जातः-तस्मिन् काले तस्मिन् समये, य-
स्मिन्काले नगरी बभूवेति । अधिकरणे च ये सप्तमी । अथ
कात्रसमययोः क. प्रतिविशेषः ? उच्यते-काल इति सामान्य-
कालः वर्तमानावसर्पिण्याश्चतुर्धाविभागलक्षणः । समयस्तु त-
द्विशेषः, यत्र सा नगरी, स राजा, वर्तमानस्वामी च बभूव ।
अथवा-तूर्तयैरेयम् । ततश्च तेन कालेन अवसर्पिणीचतुर्धाऽऽर-
कलक्षणेन हेतुभूतेन, समयेन तद्विशेषनृतेन हेतुना चम्पा
नाम नगरी (होत्यसि) अभवद्दामीदित्यर्थः । ननु चेदा-
नीमपि साऽस्ति, किं पुनरधिकृतग्रन्थकरणकाले, तत्कथमुक्त-
मासीदिति ? उच्यते-अवसर्पिणीत्वात्कालस्य वर्णकग्रन्थवर्णि-
तयिभूतियुक्ता सा इदानीं नास्तीति । (ऋद्धत्थिमियसमिद्धा)
ऋद्धा प्रवनाऽऽदिजिर्वृद्धिमुपगता, स्तिमिता मयवर्जितत्वेन शि-
रा, समुद्धा धनधान्याऽऽद्युक्ता । ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः ।
(पमुइयजणजाणवया) प्रमुदिता हृष्टाः, प्रमोदकारणवस्तूनां
सङ्ग्रावान् ; जना नगरीवास्तवलोकाः, जानपदाश्च जनपदम-
वा, नत्राऽऽयाताः सन्तो यस्याम्, सा प्रमुदितजनजानपदा । पा-
ठान्तरे-“पमुइयजण्णजाणजणवया” । तत्र प्रमुदितजनान्युद्या-
नानि जनपदाश्च यस्यां सा तथा । (आइमजणमणुस्सा) मनु-
ष्यजनेनाऽऽकीर्णा संकीर्णा, मनुष्यजनाऽऽकीर्णोति वाच्ये राज-
दन्ताऽऽदिदर्शनादाकीर्णजनमनुष्येभ्योक्तम् । आकीर्णो वा गुण-
व्याप्तो मनुष्यजनो यस्यां सा तथा । (हलसयसहससंकि-
ट्टविकिट्टलपणत्तसेउमीमा) हलानां लाङ्गलानां शतैः, स-
हस्रैश्च. शतसहस्रैर्वा लक्षैः, सरुष्टा विक्षिप्तिता विकृष्टं दूरं
यावत्, अविकृष्टा वा आसन्ना, लष्टा मनोहा, कर्पकाभिमतफ-
लसाधनसमर्थत्वात् । (पणत्तसि) योग्यीकृता बीजवपनस्य
सेतुसीमा मार्गसीमा यस्याः सा तथा । अथवा सरुष्टाऽऽ-
दिविशेषणाविशिष्टानि सेतूनि कुट्या जलसंकक्षेत्राणि सी-
मासु यस्याः सा तथा । अथवा-हलशतसहस्राणां सं-

* ‘णदणवणसाण्णजण्णगासा’ इति कचित् पाठः ।

शुभगी

कृष्टेन संकर्षणेन विकृष्टा दूरवर्तिभ्यो लघाः प्रकृषिताः
कथिताः सेतुसीमा यस्याः सा तथा; अनेन तज्ज-
नपदस्य लोकबाहुल्यं, सेतुबाहुल्यं चोक्तम् । (कुक्कुटसं-
नेयगामपत्रा) कुक्कुटाः ताम्रचूडाः, षण्मेयाः षण्डपुत्रकाः
षण्मा एव, तेषां ग्रामाः समूहास्ते प्रचुराः प्रचूनाः यस्यां
सा तथा; अनेन लोकप्रमुदितत्वं व्यकीकृतम्; प्रमुदितो हि
लोकः क्रीडाऽऽद्यर्थं कुक्कुटान् पोषयति, षण्डांश्च करोतीति ।
(तच्छुजवसालिकसिया) पाठान्तरेण—“ तच्छुजवसालिमा-
लिनीया । ” एतद्व्याप्तेत्यर्थः । अनेन च जनप्रमोदकारणमुक्तं,
न ह्येवंप्रकारवस्त्वनावे प्रमोदो जनस्य स्यादिति । (गोमहि-
सगवेषगणभृता) गवाक्ष्यः प्रभूताः प्रचुरा यस्यामिति वाक्य-
म्; गवेषका उत्पन्नाः (आचारवन्तश्चेत्यनुवर्तिविहससिषि-
चबहुला) आकारवन्ति सुन्दराऽऽकाराणि, आकारवित्राणि वा
यानि चैत्यानि देवताऽऽपतनानि, युवतीनां च तरुणीनां, पण्यत-
रुणीनामिति हृदयम् । यानि विविधानि सन्निविष्टानि सन्निवेश-
नानि पाटकाः, तानि बहुलानि यस्यां सा तथा । “ अरिहन्त-
श्च जणवश्चिसिषिचबहुला ” इति पाठान्तरम् । तत्रार्थं चैत्यानां
जनानां व्रतिनां च विविधानि यानि सन्निविष्टानि पाटकास्तैर्बहु-
लेति विग्रहः । “ सुजागचित्तचेष्टपञ्चचिह्नसिषिविद्वद्बहुला ”
इति च पाठान्तरम् । तत्र च सुयागाः शोभनयक्षाः, चित्रचै-
त्यानि प्रतीतानि, यूपचितयो यज्ञेषु यूपचयनानि, घृणानि वा
क्रीडाविशेषाश्चितयस्तेषां सन्निविष्टानि निवेशाः, तैर्बहुला या
सा तथा । (उक्कोदियगायगतिजेत्रजतकरकंदरकरहिया)
उक्कोटा उत्कोचा, लज्जेत्यर्थः । तथा ये व्यवहरन्ति ते औक्कोटि-
काः, गात्रात् मनुष्यशरीरावयवविशेषात् कट्यादेः सकाशाद्
प्रतिष्ठाकार्थपणाऽऽदिपुष्टिकां भिन्नन्याच्छिन्नन्तीति गात्रप्रस्थि-
भेदकाः । “ उक्कोदियगादंगतिजेत्र ” इति च पाठान्तरं व्यक्तम् ।
भटाभारजटाः बलात्कारप्रवृत्तयः, नरकराश्च एव चौर्यं कुर्वन्ती-
त्येवंशीलाः, खण्डरक्षा दण्डपाशिकाः, शूलकपाला वा, एभी-
रहिता या सा तथा; अनेन तत्रोपद्रवकारिणामभावमाह ।
(खेमा) अशिवाभावात् । (गिरुवद्वा) निरुपद्रवा, अविद्यमा-
नराजाऽऽदिहृतोपद्रवत्यर्थः । (सुजिक्खा) सुष्ठु मनोहा प्रचुरा
भिक्षा निष्ठुकानां यस्यां सा सुजिक्खा, अत एव पापाण्डनां
गृहस्थानां च (वीसत्थसुहावासा) विश्वस्तानां निर्जयाना-
मनुत्सुकानां वा सुखः सुखस्वरूपः गुजो वाऽऽवासो यस्यां
सा तथा । (अयेगकोमिकुसुबियाऽऽइणनिधुयसुहा) अनेकाः
कोटयो ह्यवसहस्रानां स्वरूपपरिमाणे वा येषां ते अनेकको-
टयः, तैः कौटुम्बिकैः कुटुम्बभिराकीर्णं सङ्कुला या सा त-
था । सा चासौ निर्वृता च सन्तुष्टजनयोगात्सन्तोषवतीति
कर्मधारयः; अत एव सा चासौ सुखा च गुजा वेति कर्मधार-
यः । (नमनद्वजजलमल्लमुष्टिपवेलंबयकहगपवगलासगमाश्च-
गलंभमंभतूणहल्लतुंभशीणयमणगनाहाराणुचरिया) नटाः
नाटकानां नाटयितारः, नतेका ये नृत्यन्ति, अङ्गुलि इत्येके । ज-
ह्वा वरत्राखेलकाः, राक्षस्तोत्रपाठका इत्यग्रे । मल्लाः प्रतीताः ।
मौष्टिका मल्ला एव, ये मुष्टिभिः प्रहरन्ति । विरम्बकाः विदू-
षकाः, कथकाः प्रतीताः, हसका ये उन्मत्तवन्ते, नद्यादिकं वा
नरन्ति । मासका ये रासकान् गायन्ति, जयशब्दप्रयोक्तारो
वा, जाण्डा वा इत्यर्थः । आख्यायका ये गुजाशुभमाख्यान्ति ।
लह्वा महावशाप्रखेलकाः, मल्लाश्चित्रफलकहस्ता निष्कुकाः,
'तूणहल्ल' तूणाभिधानायाविशेषपञ्चनः, तुम्बशीणका शोणायाद्-

काः, अनेकं च ये तासाञ्चराः—तासाऽऽदानेन प्रेक्षाकारिणः, तैरनु-
चरिता आसेविता या सा तथा । (भारामुजाण्यभ्यगत-
लागदीहियवपिणगुणोषवेया) आरमन्ति तेषु माधवीस-
तागृहाऽऽदिषु इम्पत्यादीनि क्रीडन्ति ते भारामाः, उद्यानानि पु-
ष्पाऽऽदिसदृशसङ्कुलान्युत्सवाऽऽदौ बहुजनभोग्यानि (अगड
सि) अघटाः कृपाः, तन्नामानि प्रतीतानि, वीर्यिका सारणी, (व-
पिण सि) केवारः । एतेषां ये गुणाः रम्यताऽऽदयः, तैरुपेता यु-
क्ता या सा तथा । उप अप इत इत्येतस्य शब्दत्रयस्य स्थाने
शकन्धवाविश्वनादकारलोपे उपपेतेति प्रवृत्तिः । क्वचित्प-
ठ्यते—“ नन्दवणससिभपपासा ” नन्दवणं मेरोद्वितीय-
वणं, तत्प्रकाशसन्निभः प्रकाशो यस्यां सा तथा । इदं वैकल्प-
प्रकाशशब्दस्य लोप उष्ट्रमुख इत्यादाविधेति । (उविक्वि-
वलगभीरखायफलिदा) ‘ उविक्वि ’ ऊर्ध्वं विपुलं विस्तीर्णं ग-
म्भीरमलम्भमभ्यं ज्ञातमुपरि विस्तीर्णम् प्रथः सङ्कटं, परिखा च
अथ उपरि च समा ज्ञातरूपा यस्यां सा तथा । (चक्रगयभुसुंदि-
ओरोहसयगिजमल्लकवाडघणदुष्पवेसा) चक्राणि रथाङ्गानि,
अरघङ्गाङ्गानि वा, गदाः प्रहरणविशेषाः, दृष्टुण्डयोऽप्येवम् ।
अवरोधः प्रतोक्षिचारेष्ववान्तरप्रकारः संज्ञायते । शतछयो
महायष्टयः, महाशिखा वा, या उपरिष्ठात्पातिताः सत्यः
शतानि पुरुषाणां घ्नन्तीति, यमलानि समसंस्थितव्यरूपाणि
यानि कपाटानि घनानि च निविद्धाणि तैर्दुष्प्रवेशा या सा
तथा । (धनुकुम्भिल्लवंकपागारपरिकिञ्चला) धनुः कुटिलं
कुटिलधनुः, ततोऽपि वक्रेण प्राकारेण परिकिञ्चला या सा तथा ।
(कविसीसयवद्वरइयसंठियविरायमाणा) कविशीर्षकैर्वृत्तिर-
चितैर्वर्तुलकृतैः संस्थितैर्विशिष्टसंस्थानवर्जितैर्विराजमाना शोभ-
माना या सा तथा । (अट्टालयचरियदारगोपुरतोरणउष्णयसु-
विभत्तरायमग्ना) अट्टालकाः प्राकारोपरिचर्याभयविशेषाः,
चरिका अष्टहस्तप्रमाणं नगरप्राकारान्तरालमार्गाः, द्वाराणि
प्राकारद्वारिकाः, गोपुराणि पुरद्वाराणि, तोरणानि प्रतीतानि,
उभयतानि गुणवन्ति वस्त्रानि च यस्यां सा तथा । सुधिनकाः
विविक्ता राजमार्गा यस्यां सा तथा । ततः पदद्वयस्य कर्म-
धारयः । (जेयायरियरइयददफलिहृदकीला) नेकेन निपुणेना-
ऽऽचार्येण शिल्पिना रचितो दृढो बलवान् परिघोऽर्गला,
हृदकीलश्च गोपुरावयवविशेषो यस्यां सा तथा । (विवणिय-
णियच्छेत्तसिपियाऽऽइणनिधुयसुहा) विपणीनां वणिक्पथा-
नां हट्टमार्गाणां, वणिजां च वाणिजकानां च क्षेत्रं स्थानं या
सा तथा । शिल्पिभिः कुम्भकाराऽऽदिभिराकीर्णं, अत एव
जनप्रयोजनसंसिद्धिर्जनानां निर्वृतत्वेन सुखितत्वेन च नि-
र्वृतसुखा च या सा तथा । वाचनान्तरे—नेष्टशब्दस्य स्थाने जेय-
शब्दोऽधीयते । तत्र च नेकशिल्पिकाऽऽकीर्णेति व्याख्येयम् । (सि-
घारुगतिगचउक्कचचवरपणिवाऽऽवणविबिहवथुपरिमंदिवा)
शृङ्गाटकं त्रिकोणं स्थानं, त्रिकं यत्र रथ्यात्रयं मिलति, चतुष्कं
रथ्याचतुष्कमेलकं, चत्वरं बहुस्थयाऽऽपातस्थानं, पणितानि
भाण्डानि, तत्प्रधाना आपणा हट्टा विविधवस्तूनि अनेकविध-
द्रव्याणि, पणिः परिमाणकता या सा तथा । पुस्तकान्तरेऽधीयते—
“ सिघारुगतिगचउक्कचचवरचउम्मुहमापदपदेषु पणियाऽऽपण-
विबिहवेषपरिमंदिवा । ” तत्र चतुर्मुखं चतुर्वारं देवकुलाऽऽदि, म-
हापथो राजमार्गः, पन्थास्तदितरः, ततश्च शृङ्गाटकाऽऽदिषु पणि-
ताऽऽपणैर्विविधवैशेष्येन जनैर्विविधवेद्याभिर्वा परिमाणकता या
सा तथा । (सुरम्मा) अन्तरमणिया (तन्वरपविद्वसमहिचपटा)

नरपतिना राज्ञा प्रविकीर्णो गमनाऽऽगमनाभ्यां व्याप्तो मही-
पतिपथो राजमार्गो यस्यां सा तथा । अथवा-नरपतिना
प्रविकीर्णो विजिता निरस्ताऽन्येषां महीपतीनां प्रभा यस्यां
सा तथा । अथवा-नरपतिभिः प्रविकीर्णो महीपतेः प्रभा
यस्यां सा तथा । (अणेगवरतुरगमस्तकुंजररहपकरसीय-
संदमाण्याऽऽहृष्टजाणजुगा) अनेकवरतुरगैर्मस्तकुंजरैः (र-
हपकरे ति) रथानकरैः शिविकाभिः स्यन्दमानाभिराकीर्णो
व्याप्ता यानियुगैश्च या सा तथा । अथवा-अनेके वरतुरगा-
ऽऽहृष्टो यस्यामाकीर्णानि च गुणवन्ति यानाऽऽदीनि यस्यां
सा तथा । तत्र शिविकाः कूटाऽऽकारेण उदिताः ' जम्पान '
विशेषाः, स्यन्दमानिकाः पुरुषप्रमाणा जम्पानविशेषाः, यानानि
शकटाऽऽदीनि, युगयानि गोल्लविषयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणा-
नि वेदिकोपशोभितानि जम्पानान्येवेति । (विमुक्तलणघण-
लिणिसोभियजला) विमुकुलाभिविकसितकमलाभिर्नैवा-
जिर्नेलिनीभिः शोभितानि जलानि यस्यां सा तथा । (गं-
रवरभरणसखिमहिया) पाण्डुरैः सुधाघवज्ञैः वरभधनैः
प्रासादैः सम्यक् निरन्तरं महितेष महिना पूजिता या सा
तथा । (उत्ताणुणयणपेच्छणिजा) सौभाग्यानिशयादुत्ता-
निकैरनिमिषितैर्नयनैर्लोचनैः प्रेक्षणीया या सा तथा । (पा-
सार्या) चित्रप्रसन्नकारिणी । (दरिसणिजा) यां पश्य-
न्नुः श्रमं न गच्छति । (अभिरुचा) मनाःकृपा । (पक्रिषा)
छद्धारं छद्धारं प्रति ' रमणीय ' रूपं यस्याः सा तथेति । औ० ।
च० प्र० । का० । रा० ।

णगाहिराय-नगाधिराज-पुं० । श्रीशुभजयपर्वते, ती० १ कल्प ।

णगिंद-नगेन्द्र-पुं० । पर्वतप्रधाने मेरौ, सुत्र० १ कु० ६ अ० ।

णगिण-नग-त्रि० । मावतो निर्गन्धे, आचा० १ शु० ६ अ० १ उ० ।

णग-नग-त्रि० । नज-क । " अधो मनपाप " । ८ । २ । ७७ ।

इति संयुक्तस्य नस्य लुक् । प्रा० २ पाद । " अनादी शेषाऽऽदेश-
योर्द्विवचनम् " ॥ ७ । २ । ७९ ॥ इत्यनादौ वर्तमानस्य गस्य
चित्त्वच । प्रा० २ पाद । दिग्गबरे, न० । आ० म० ।

णगई-नगजित्-पुं० । गन्धारविषये पुरुषपुराधिपतौ स्वना-
मध्याते राक्षि, भाव० ४ अ० । " नमी राया विदेहेसु, गंधा-
रेसु च शुभरी । " प्रसजित इति शेषः । उक्त० १७ अ० ।

अथास्य पूर्वमवचरितनिबद्धं वृक्षमुद्भाष्यते-

अस्मिन् भरते पुण्ड्रवर्धनं नाम नगरमस्ति । तत्र सिंहस्थो
राजा वर्तते गन्धारदेशाधिपतिः । तस्य राज्ञोऽन्यदा ब्राह्मण-
प्राभृते समायातौ । तयोः परीक्षार्थमेकस्मिन् तुरङ्गे राजाऽ-
धिकृतः, द्वितीये तुरङ्गेऽपरो नर आकृतः । तेन समप्रप-
दैश्चाश्वचारशतैः परिवृतो भूपतिर्बाणामिकायां गतः । परीक्षां
कुर्वता च राजाऽश्वः प्रधानगत्या विमुक्तः । सोऽपि बलवता वे-
गेन निर्ययौ । यथा यथा राजा बलगामाकर्षयति, तथा तथा स
वायुवेगोऽभवत् । पुरोपवनान्यतिक्रम्य सोऽश्वो राजानं लात्वा
महादृष्ट्यां प्रविष्टः । भ्रान्तेन नृपेन तदाऽस्य वस्त्रा विमुक्ता ।
अथ यदा बलगामोचनेऽश्वः स्थिरीभवत्, तदा राजैनं विपरीतम-
श्वमन्यते स्म; ततस्तस्मादुत्तार्य राजा भूमिचरो बभूव । तं च
पानीयं पाययित्वा वृक्षे बबन्ध, स्वप्राणवृत्तिं च फलैर्विदधे । तत
एक नगमाकृत्य कचित्प्रदेशे सुन्दरमेकं महावासं ददर्श । राजा
कुतूहलात्तस्मिन्प्रावासे प्रविष्टः । तत्रैकाकिनी पवित्रगन्ध-
कणां भूपतिर्दृष्टवान् । सा राजानमागच्छन्त दृष्ट्वा भूरिहर्षाऽऽ-

सनं ददौ । राजा कवे-का त्वम् ? कोऽयमस्मिन्निवासः ? किमिदं
रम्यं धाम ? सा प्राऽऽह-भूपात्र ! प्रथमं मत्पाणिग्रहणं कुरु, सा-
म्प्रतं सिद्धविशिष्टं लग्नमस्ति, पश्चात्सर्वं वृत्तान्तमहं कथयि-
ष्यामि । तथेत्युक्ते नरपतिस्तत्र कन्यया समं पूजितं जिनविश्वं
प्रणम्योच्छाहमाङ्गन्यमलञ्चकार । नृपतिना परिणीता सा क-
न्या विविधान् भोगोपचारान् चकार, विचित्राश्च भर्ताहं-
शयामास । अवसरे राजा तां प्रत्येवमाह-विमलः पुरयैरावयोः
संबन्धो जातोऽस्ति, परं त्वं स्ववृत्तान्तं वद-काऽसि त्वम् ? कथ-
मत्रैकाकिनी बससि ? स्वभर्तृवमुक्ते सा स्वसंबन्धं मूलतो वक्तु-
मारेभे-क्षितिप्रतिष्ठे नगरे जितशत्रुनृपोऽस्ति, सोऽन्यदा परदेशा-
ऽऽयातचरानेवमाह-अहो ! मद्भाज्ये किञ्चिद् न्यूनमस्ति । ते
प्राऽऽहुः-सर्वमस्ति तव राज्ये, परं विचित्रचित्रा सभा नास्ति ।
ततो नृपतिश्चित्रकरानाकायं सभागृहभित्तिभागास्तेषां सर्वेषां
समाश्चित्रयितुं दत्ताः । सर्वेऽपि चित्रकराः स्वस्वभित्तिभागान् गा-
ढोपमेन चित्रयन्ते । तत्रैको वृक्षश्चित्रकरः सकलचित्रकसावे-
दी स्वभित्तिभागं चित्रयितुमारब्धवान् । सहायशून्यस्य तस्य
निरन्तरं गृहतः कनकमञ्जरी रूपवती तत्पुत्री भक्तं तत्राऽऽन-
यति । अन्यदा सा स्वगृहाद् जलमानयन्ती राजमार्गे गच्छन्त्य-
श्वचारमेकं ददर्श । स च बालस्त्रीधराकाऽऽदिजनसङ्कीर्णोऽपि
राजमार्गे त्वरितमहवमवाहयत् । लोकास्तु तद्गयादितस्ततो न-
ष्टाः । साऽपि कश्चिच्छ्रद्धा स्थिता, पश्चात् तत्राऽऽयाता । भक्तपात्र-
हस्तां नामागतां वीक्ष्य स वृक्षश्चित्रकरः पुरीषोत्सर्गार्थं व-
ह्निर्जगाम । एकत्राऽऽहारपात्रमाच्छादयित्वा सा कर्वाञ्जलि-
देशे वर्णकैर्मयूरपिच्छमालिलेख । अथ तत्र रक्ता संप्राप्तः । मि-
त्तिचित्राणि पश्यन् कुमार्यां लेखिते केकिपिच्छे साक्षात्पिच्छं
ग्रन्थमानः करं चिक्षेप । जिह्वास्फालनतो नखजक्तेन बिल्लीभू-
तं तं नृपं सामान्यपुरुषमेव जानन्ती सा चित्रकरपुष्ट्येवमाह-
चतुर्थेः पादस्त्वं मया बद्धः । नृपः प्राऽऽह-पूर्वं त्वया केन जयः
पादो बद्धः, साम्प्रतमहं कथं त्वया चतुर्थेः पादो लब्धः ? सा
प्राऽऽह-भूपात्र-योऽस्य राजमार्गे त्वरितमहवमवाहयन् बालस्त्री-
प्रमुखजनानां आसमुत्पादयन् दृष्टः, स मूर्खत्वे प्रथमः पादः ।
द्वितीयः पाद इतो राजा, यः कुटुम्बलोकसहितैश्चित्रकरैः समं
भित्तिभागं जराऽऽतुरस्यैकस्यैव मम पेतुर्ददौ । तृतीयः
पादो मम पिता, यो नित्यं भक्ते समायांत बाहिर्याति । चतुर्थस्तु
त्वम्, योऽस्मिन् भित्तिदेशे मञ्जिखिते मयूरपिच्छे करं चिक्षेप ।
किमित्थं त्वया न विमृष्टम्-पदत्र सुधाघृष्टे भित्तिदेशे निराधारा
मयूरपिच्छस्थितिः कथम् ? एवं तस्या बलव्यातुरीरज्जितो
राजा तस्याणिग्रहणवाञ्छकः सन् तस्याः पितुः समीपे स्वर्माश्रयं
प्रेषयित्वा तां प्रार्थितवान् । पित्राऽपि सा वृत्ता, सुमुहुर्षं परिणी-
ता, राज्ञः प्रकामं प्रेमपात्रा बन्धु । सर्वान्तःपुरीषु च मुक्या जा-
ता । विविधानि कृष्याणि, रत्नाऽऽभरणानि चाऽऽससाद् । एकदा
तथा मदनाभिधाना स्वदामी रहस्येवं बभाषे-भद्रे ! यदा
भदनशान्तो नृपतिः स्वपिति, तदा त्वयाऽहमव प्रष्टव्या-
स्वामिनि ! कथां कथयेति । तथोक्तम्-मवश्यमहं तदानीं प्रभ-
यिष्ये । अथ रात्रिसमये राजा तद्गृहे समायातः, तां भुक्त्वा
रतभ्रान्तो यावत् स्वपिति, तावता दास्या इयं पूषा-स्वामिनि !
कथां कथय । राज्ञो प्राऽऽह-यावद्वाजा निष्ठां नाऽऽप्नोति तावन्मो-
नं कुरु, पश्चात् त्वदमे यथेष्टं कथां कथयिष्यामि । राजाऽपि तां
कथां श्रोतुकामः कपटनिन्दया सुखाप । पुनर्दस्या साम्प्रतं कथां
कथयेति पूषा चित्रकरपुत्री कथां कथयितुमारेभे-

मधुपुरे वरुणधेष्ठकेकरप्रमाणं देवकुलमकारयत्, चतुःकरप्र-
माणो देवस्तत्र स्थापितः, स तस्मै देवभित्तिनार्यदायको बभूव ।
अथ दासी प्राऽऽह- एकहस्ते देवकुले चतुःकरप्रमाणो देवः कथं
माति ? इति तथा पृष्टे सा राज्ञी प्राऽऽह- इमे रहस्यं तव
कल्यरात्रौ कथयिष्यामि, अथ तु निद्रा समायातीति प्रोच्य
सा राज्ञी राक्षःशय्यायाः पुरो जूमौ सुप्ता । सा दासी तां
तथा दृष्ट्वा स्वगृहे गता । राजा मनस्येवं चिन्तयामास- कल्य-
रात्रावपीदं कथानकं मया भोतव्यमिति निश्चित्य सुप्तः सुखानि-
द्रामवाप । द्वितीयदिनेऽपि राजा तस्या एव गृहेरात्रौ समाया-
तः, रात्र्यर्कं यावत् सुखं भेजे, पश्चात्तन्म्रान्तोऽपि पूर्वकथा-
नकश्रवणाय कपटनिद्रया सुप्तः । दासी प्राऽऽह- स्वामिनि !
कल्यकीपतकथानकरहस्यं वद । राज्ञी प्राऽऽह- एकहस्ते देव-
कुले चत्वारः करा यस्य स चतुःकरो देवो नारायणाऽऽदि-
स्तत्र स्थापित इति रहस्यम् । इति एका कथा १ ।

अथ तृतीयदिनरात्रावपि राजा तथैव कपटनिद्रया सुप्तः ।
पुनः कथामथ कथयति दासी तामाह । सा प्राऽऽह- विन्ध्या-
चले पर्वते कोऽपि रक्ताशोकद्रुमः प्रौढोऽस्ति, तस्य ध-
नानि पत्राणि सन्ति, परं ज्ञाया नास्ति । दासी प्राऽऽह- पत्रा-
ऽऽवृत्तस्य तस्य ज्ञाया कथं न जायते ? राज्ञी प्राऽऽह- एतच्छ-
र्यं तव कल्यरात्रौ कथयिष्यामि, अथाहं रतन्म्रान्ता निद्रासुख-
मनुजविष्यामीत्युक्त्वा सुप्ता । सा दासी तु स्वगृहे गता । अपर-
रात्रावपि राजा जोगान् प्रुक्त्वा तथैव तत्र सुप्तः । दासी प्राऽऽह-
स्वामिनि ! कल्यसत्कथारहस्यं कथनीयम् । राज्ञी प्राऽऽह-
तस्य वृक्षस्य सूर्योऽऽतस्य सूर्यो ज्ञाया नास्ति, किन्त्वथ
एव ज्ञायाऽस्ति । इति द्वितीया कथा २ ।

अथ पुनस्तथैव रात्रौ नृपे सुप्ते दासीपृष्टा राज्ञी प्राऽऽह-
कञ्चिन्निवेशे कश्चिदुपस्थितं कदाऽपि बभूवतर्कं ददर्श । तद्-
निमुखां प्रीठां कुर्वन्नप्राप्तशालः प्रकामं स्निग्धस्तस्यैव बभू-
वतरोरुपरि पुरीषात्सर्गं कृतवान् । दासी राज्ञी पपच्छ-हे
स्वामिनि ! कथमेतद् घटते, स्वप्रीवया बभूवतर्कं प्राप्तः
तदुपरि कथमसाङ्गसर्गं चकार ? राज्ञी प्राऽऽह- अथ निद्रा
समायाति, तेनैतत्कथारहस्यं कल्यरात्राववश्यं कथयिष्या-
मीत्युक्त्वा सुप्ता । कल्यदिनरात्रावपि तथैव नृपे सुप्ते दासी-
पृष्टा राज्ञी तत्कथानखं प्राऽऽह- स उष्ट्रं कूपमध्यस्थं तं
बभूवतर्कं ददर्शति घटत एवेदम् । इति तृतीया कथा ३ ।

पुनस्तथैव नृपे सुप्ते रात्रौ दासीपृष्टा सा राज्ञी कथामाचख्यौ-
कास्मिन्निगरे काचित्कन्या नृशं रूपसौजाव्यवत्यासीत्, तद्व-
रणार्थं तन्मातापितृभ्यां त्रयो नरा आहूताः समायाताः । तदानीं
फणिना दृष्टा सा कन्या मृता । तथा समं मोहादेको वरस्त-
श्चितायां प्रविष्टो नस्ससाद् बभूव । द्वितीयस्तद्भस्मापिण्डाऽऽदाता
नद्भस्मोपरि वासं चकार । तृतीयस्तु सुरमाराध्यामृतं प्राप्तः ।
तत्रमृतेन तच्चितायां सिकायां कन्यां, प्रथमं वरं च सद्यो-
ऽजीवयत् । कन्याऽप्युत्थिता तान् त्रीन् वरान् ददर्श । राज्ञी
दासी प्राऽऽह- हे साखि ! श्रुहि, तस्याः कन्यायाः को वरो युक्तः ?
दासी प्राऽऽह- अहं न वेष्टि त्वमेव श्रुहि । राज्ञी प्राऽऽह- अथ
निद्रा समायाति, कल्यरात्रौ कथयिष्यामीत्युक्त्वा सुप्ता । द्वि-
तीयदिनरात्रौ दासीपृष्टा साऽवदत्- यस्तस्याः संजीवकः स
पिता, यः सहोद्भूतः स बन्धुः । यो भस्मापिण्डाऽऽदाता, स
तत्पतिरिति : इति चतुर्थी कथा ४ ।

तथैवान्यरात्रौ नृपे सुप्ते दासीपृष्टा राज्ञी प्राऽऽह- कश्चिद्
नृपः स्वपत्न्यै दिव्यमलङ्कारवरं सुगुप्तजुमिगृहे रत्नाऽऽलोकात्
सुवर्णकारैरजीघटत् । तत्रैकः सुवर्णकारः सभ्यां पतितां
ज्ञातवान् । राज्ञी प्राऽऽह- हे साखि ! तेन रत्नाऽऽलोकसहितं
सुगुप्तजुमिगृहे द्यामिनीमुखं कथं ज्ञातम् ? दासी प्राऽऽह- नाहं
बोधि, त्वमेव श्रुहि । राज्ञी प्राऽऽह- साम्प्रतं निद्रा समायातीत्यु-
क्त्वा सुप्ता । द्वितीयदिनरात्रौ दासीपृष्टा सा प्राऽऽह- स सुवर्ण-
कारो रात्र्यन्ध आसीदिति ज्ञात तेन । इति पञ्चमीकथा ५ ।

पुनरेकदा रात्रौ सुप्ते नृपे दासीपृष्टा सा प्राऽऽह- केनापि राज्ञा द्वौ
मांसम्लुचौ निच्छिद्रपेट्यां क्लिप्तौ समुद्रमध्ये प्रवाहितौ, क्वापि तटे
सा पेट्या लग्ना केनचिद् नरेण गृहीता, उद्घाट्य तौ दृष्ट्वा पृष्ट-
जोः ! युवयोरथ क्लिप्तयोः कतमो दिवसोऽयम् ? तयोर्मध्ये चैकः
प्राऽऽह- अथ चतुर्थो दिवसः । राज्ञी प्राऽऽह- हे साखि ! तेन चतुर्थो
दिवसः कथं ज्ञातः ? दासी प्राऽऽह- अहं न वेष्टि, त्वमेव श्रुहि ।
राज्ञी तु साम्प्रतं निद्रा समायातीत्युक्त्वा सुप्ता । द्वितीयदिने
रात्रौ दासीपृष्टा राज्ञी प्राऽऽह- स चतुर्थोदनवक्ता पुरुषस्तु-
र्यज्वरी वसन्ते स्मिति तेन तथा प्ररूपितम् । इति षष्ठी कथा ६ ।

पुनरन्यदा दासीपृष्टा सा राज्ञी रात्रौ कथामाचख्यौ- काचित्
स्त्री सपत्नीभयेन निजाङ्गभूषणानि पेट्यां निक्षिप्य मुक्तां च
वस्त्राऽऽङ्गोक्तुमौ मुमोच । अन्यदा सा स्त्री सखीनिवासे
गता, सपत्नी च विजने विज्ञोक्त्य तां पेट्यामुद्घाट्यानेकाऽऽभर-
णश्रेणिमध्यादेकं द्वारं निष्कास्य स्वतनयाय ददौ । तनया च
स्वपतिगृहे तं गुप्तं चकार । कियत्कालानन्तरं सा स्त्री
तत्राऽऽयाता, तां पेट्यां दूरादवलोकेष्वेव ज्ञातघनी-यदस्याः
पेट्या मध्यान्मम हारोऽनयाऽपहृत इति सपत्नी चाथैव दृपया-
मास । सपत्नी शपथान् कुर्वन्ती हारापहारं न मन्यते स्म । तदा
सा स्त्री तां सपत्नीं दुष्टदेवपादस्पर्शशपथायाऽऽकर्षितवती ।
तदानीं भयज्ज्ञाना सपत्नी तं द्वारं तनयागृहादानीय तस्य ददौ ।
दासी प्राऽऽह- हे स्वामिनि ! तथा कथं ज्ञातो हारापहारः ?
राज्ञी प्राऽऽह- कल्ये रात्रौ कथयिष्यामीत्युक्त्वा सुप्ता । द्वितीय-
दिनरात्रौ पुनस्तथा पृष्टा राज्ञी प्राऽऽह- सा पेट्या स्वच्छका-
चमयी बभूविति ज्ञाते तथा । इति सप्तमी कथा ७ ।

कस्यचिद्भ्रातुः कन्या केनापि खऽटेनापहृता । तस्य राक्षसत्वा-
रः पुरुषाः सन्ति-एको निर्मिच्छवेदी, द्वितीयो रथकृत्, तृतीयः
सहस्रयोधा, चतुर्थो वैद्यः । तत्र निर्मिच्छवेदी दिशं विधेद ।
रथकृद्दिग्धं रथं चकार । खगामिनं तं रथमारुह्य सहस्रयोधा,
वैद्यश्च विद्याधरपुरं गतौ । सहस्रयोधा तं खऽटं हतवान् । ह-य-
मानेन तेन खऽटेन कन्याशिरश्छिन्नम्, तदैव तेन घेद्येनोपधेन
शिरः संयोजितम् । राजा तु पश्चादागतैन्य पत्न्यश्चतुर्भ्यस्तां
सुतां ददौ । कन्या प्राऽऽह- एषु मध्ये यो मया सह चिताप्रवेशं
करिष्यति, तमहं वरिष्यामि । इति प्रोच्य सा कन्या सुरङ्गाद्वारं
रचितायां चितायां प्रविष्टा । यस्तवा सह तत्र प्रविष्टः, स तां क-
न्यामूढवान् । दासी प्राऽऽह- हे स्वामिनि ! चतुर्थे मध्ये कोऽत्र
प्रविष्टः ? राज्ञी प्राऽऽह- अथ रतिभ्रान्ताया मे निद्रा समायाती-
त्युक्त्वा सुप्ता । द्वितीयवासरात्रौ पुनर्दासीपृष्टा राज्ञी प्राऽऽह-
निर्मिच्छवेदी- 'इयं न मरिष्यति' इति मत्वा चितां प्रविष्टस्तस्ता-
मूढवान् । इत्यष्टमी कथा ८ ।

पुनरपि रात्रौ दासीपृष्टा राज्ञी कथामाह- जयपुरनगरे सुन्दर-
नामा राजाऽऽसीत् । स चान्यदा विपरीताश्वेनैक एवाटव्यां
नीतः, ततो बलगां शिथिलीकृत्याश्वात् स राजा समुत्तानः ।

तमश्च कथञ्चित्तरौ बद्धा स्वयमितस्ततो भ्रमन् स कस्मिंश्चित् सरसि जलं पयो । तत्रैकां सुरपां तापसपुत्रीं ददर्श । तापसपु-
त्र्याहुतः स तापसाऽऽभ्रमं प्राप । तत्र तापसास्तस्य भृशं स-
त्कारं चक्रुः । सा कन्या तापसेदंता, राज्ञा च परिणीता । तां
नवोढां कन्यां गृहीत्वा तमेषाश्चमधिकं पद्माद्विशितोऽन्तराह-
मार्गे कञ्चित् सरपाण्यां राजा सुतोऽपि जाग्रभेवाऽऽसीत् ।
राज्ञी तु निष्ठाणा । केशरिराक्षसेन तत्राऽऽगत्य नृपस्यैव क-
थितम्-वपमासान् यावद् बुभुक्षितोऽहं त्वां भक्ष्यं प्राप्स्या-
मि नृतो भविष्यामि, अन्यथा मद्भाङ्कितं वेदि । राज्ञो-
क्तम्-अहि स्वयञ्चितम् । तेनोक्तम्—कश्चिदष्टादशवर्षीयो ब्रा-
ह्मणपुत्रः शिरसि पिन्दुत्तपवस्त्वया कङ्गेन हतः सप्तदिनमध्ये
चेद्बालिर्दीयते, तदाऽहं त्वां मुञ्चामि, नान्यथा इति । राज्ञा प्रति-
पन्नम् । प्रभाते राजा चलितः कुशलेन स्वपुरं गतः । सैनिकाः स-
र्वेऽपि मिश्रिताः । राज्ञा स्वमन्त्रेण प्रति राक्षसवृत्तान्तः कथितः ।
मन्त्री सुवर्णपुरुषं निर्माय पट्टहवाहनपूर्वं नगरे स्नामयामास ।
तेनैव चोद्घोषितम्—यो हि ब्राह्मणपुत्रो राज्ञाय स्वजीवितदानेन
नृपजीवितं रक्षते, तस्य पित्रोरयं सुवर्णपुरुषो दीयते । इयमुद्-
घोषणा परु दिनानि यावत् तत्र जाता । सप्तमदिने एकत्र प्राज्ञो
ब्राह्मणपुत्रस्तो निर्घोषणां ध्रुत्वैव मातापितरावधोषयत्-प्राणा
गत्वरः सन्ति, मातापित्रोश्चेदङ्कणं मम प्राणैः कृत्वा जवेत्, तदा
वरं, तेनाहं नृपजीवितरक्षाऽर्थं स्वजीवितं राक्षसाय दत्त्वा
सुवर्णपुरुषं दापयामि । एवं भृशमाग्रहणं मातापित्रोरनुमतिं
गृहीत्वा राज्ञः समीपे गतः । राज्ञा तु तत्पितुः पादौ शिरसि
दापयित्वा स्वयमाकर्ष्य सखङ्कस्तस्य पृष्ठतो भूत्वा राक्षसस्य
समीपमानीतः । बावता राक्षसो दृष्टस्तावता नृपेणोक्तम्-भो ब्रा-
ह्मणपुत्र ! इष्ट स्मर । एवं नृपेणोक्तः स ब्राह्मणपुत्र इतस्ततो नेत्रं
निक्षिपन् जहास । तदानीं राक्षसस्तुष्टः प्राऽऽह-यदि त्वं तन्मार्ग-
येति । स प्राऽऽह-यदि त्वं नृपस्तदा हिंसां त्यज, जिनेदिते द-
याधर्मं कुरु । राक्षसेनापि तद्वचसा दयाधर्मः प्रतिपन्नः । राजा-
वयोऽपि न क्षरकं प्रशंसितवन्तः । अथ दासी प्राऽऽह-हे राज्ञि !
तस्य ब्राह्मणपुत्रस्य को हास्यहेतुः ? तयोक्तम्-साम्प्रतं मे निष्ठा
समायातीत्युक्त्वा सा सुप्ता । द्वितीयदिने दासीपृष्ठा सा राज्ञी
प्राऽऽह-हे हले ! अथ तस्य हास्यहेतुः-नृणां हि माता, पिता, नृपः
शरणं, ते त्रयाऽपि मत्पाश्वस्थाः, अहं पुनः कमन्यं शरणं भया-
मि ? इति विचिन्त्य तस्य हास्यमुत्पन्नम् । इति नवमी कथा ६ ।

एवं सा चित्रकरसुता कथानिमृद्भुमुद्भुमोहयन्ती राजानं वशी-
चकार । राजा तु तस्यामेवाऽऽस्तोऽन्यासां राज्ञीनां नामापि न
जग्राह । ततस्तस्याश्चिच्छाणि पश्यन्त्यः सर्वा अपि सपत्न्यः पर-
मद्वेषं बहन्ति स्म । चित्रकरसुता तु निरन्तरं मध्याह्ने रहस्येका-
किनी कपाटयुगलं दृष्ट्वा गृहान्तः प्रविश्य पूर्ववस्त्राणि प्रावृत्य-
ऽऽत्मानमेवं शिक्षयामास-आत्मन् ! तवायं पूर्ववेषः, साम्प्रतं रा-
जप्रसादाद्भूत्तरामवस्थां प्राप्य गर्वं मा कुर्याः । एवमात्मनः शि-
क्षा ददती दृष्ट्वा सपत्न्यो राजानमेवं विरूपयामासुः-स्यामिन् ।
एषा जुष्ठा तथाहर्निशं कामेणं कुरुते, यद्यस्माकं वचनं न म-
न्यसे, तदा मध्याह्ने स्वयं तद्गृहं गत्वा तस्याः स्वरूपं विलो-
कय । नृपतिस्तासां वाक्यं निशम्य मध्याह्ने तस्या गृहं गतः । सा
तु तथैव पूर्वनेपथ्यं परिधायऽऽत्मनः शिक्षां ददती नृपतिना
दृष्टा । सर्वाणि तच्छास्यपि भुजगानि । राजा तस्या निर्गर्वतां
क्त्वा परमं प्रमोदमवाप । इमां च पट्टराणीं चकार । राज्ञो विशे-
षान्मनो विनोदमियं व्यधात् । अन्यथा तन्नगरोद्याने विमलाऽऽ-
५५०

चार्याः समायाताः । राज्ञ्या सह नृपस्तद्वन्दनाय तत्र गतः, तत्र-
रहोकोऽपि तद्वन्दनार्थं गतः । तदा विमलाऽऽचार्यां वेशतां चकार ।
चित्रकरसुता, नृपश्च द्वावपि प्रतिबुद्धौ भावकधर्मं गृहीतवन्तौ,
परस्परमनाबाधया त्रिवर्गसाधनं कुरुतः । अन्येद्युस्तथा वत्तपञ्च-
परमेष्ठिनीमस्कारस्तत्पिता मृतो व्यन्तरो जातः । काशान्तरे-
णाऽऽहेतं धर्ममाराध्य चित्रकरसुता राज्ञी मृता देवीत्वं प्राप । तत-
श्चुत्वा वैताल्ये तोरणाभिधेपुरे दृढशक्तिस्त्रयस्त्रय पुत्री कनकमा-
ला बभूव । प्राप्तवौचनं तामिकवाधीत्य कन्दर्पतप्तो वासवनामा
कश्चित् खेचरोऽपहृत्यात्र महाद्रीमुक्त्वा स्वचित्ते प्रमोदं बभार ।
अत्र विद्याबलात् समग्रं सामग्रीं विधाय स वासवविद्याधरो
बावकधर्वाद्वाहाय समुत्सुकोऽभवत्, तावत् कनकमालाऽप्रजः
सुवर्णतेजास्तदनुपदिक्स्तत्राऽऽपातस्त्वं वासवं विद्याधरमधि-
क्षिप्तवान् । तौ द्वावपि कोपाद्धारं युक्तं कुर्वाणौ परस्परप्रहाराद्
मृतौ । कनकमाला तु नृशं स्मृत्योक्तं चकार । तदानीं कश्चिदेव-
स्तत्राऽऽगत्य कनकमालां प्रत्येवमवदत्-पुत्रि ! स्मृत्योक्तं मुञ्च,
चित्तं स्वस्यं कुरु, ईदृशं एव संसारोऽस्ति, त्वं मम पूर्वभवे
पुत्र्यभूः, तिष्ठ त्वमत्रैव गिरौ । अत्र स्थितायास्तव सर्वं भक्ष्यं
प्रविष्यति । एव देववचनमाकर्ण्य कनकमाला चिन्तया-
मास-कोऽसौ देवः ? कथमस्याहं पुत्री ? अमौ मयि क्षिप्तो,
अहमप्यस्मिन् स्निह्यामि । यावदेवं कनकमाला चिन्तयति-ताव-
त्तजनको विद्याधरेन्द्रो दृढशक्तिनामा धावन् तत्राऽऽयातः, स्वपुत्रं
स्वर्णतेजसं, विरोधिनं वासवविद्याधरं च मृतं दृष्ट्वा विन्नम-
स्तकां च तां पुत्रीं दृष्ट्वैव विचारयामास-अयं सुतः, इयं
सुता, अयं शत्रुस्त्रयोऽप्यमी ईदृगवस्थां प्राप्ताः । स्वप्नपदं जग-
त्सर्वं दृश्यते । एव ध्यायतस्तस्य दृढशक्तिविद्याधरस्य जाति-
स्मरणमुत्पन्नम् । ततोऽसौ शासनदेवीप्रदत्तवेषव्याकरणभ्रमणो
यातिरनूत् । अथ स व्यन्तरस्तथा पुत्र्या सह त धमणे नना-
म । जीवन्ती तां पुत्रीं वीक्ष्य स चारणभ्रमणस्तं व्यन्तरं नमन्त-
मपृच्छत्-किमिदमिच्छजातं मया दृष्टम् ? व्यन्तरः प्राऽऽह-तव
पुत्रः शत्रुश्च मिथो नियुध्य मृतौ । इयं च कन्या जीवन्त्यपि
मया तव मृता दर्शिता । मुनिः प्राह-कथं त्वया मृता कृता ?
स व्यन्तरः स्मृत्वैवमाह-हे मुनिनायक ! एतद्वार्ता शृ-
णु-क्षितिप्रतिष्ठनृपतेर्जितशत्रोरियं प्राग्भवे पत्न्यवत्, चि-
त्राङ्गदनाम्निचित्रकृतो ममैषा पुत्र्यभवत्, एतया प्राग्भवे
ऽन्त्यसमये मम नमस्कारा दत्ताः, तत्प्रभाषाद्दह व्यन्तरो
जातः । एषा अपि मृता देवी जाता, देवीत्वमनुनृत्य तव सुता-
ऽत्र जवे जहे । तेन विद्याधरेणापहृत्यात्र चेत्ये मुक्ता, वा-
त्रार्थमायातेन मया दृष्टा, एतस्या बन्धौ चौरे च मृते या-
वदिमामहमाश्रयामि तावद्भवन्तोऽत्र प्राप्ताः । मया विमृष्टम्-
इयमेनेन जनकेन समं मा यातिवति मयैतस्या गोपनमा-
या विहिता । यत्तव निराशत्वं मया तदानीं कृतं, तत् कृतवपम् ।
मुनिरुक्ते-महो ! व्यन्तर ! या त्वया तदा माया कृता, सा मम-
त्वमायापहारिणी जाता, तेन मम नवतोपकृतं, न किम-
प्यपराधः । एवमुक्त्वा स मुनिर्धर्मोऽऽशिवं दृष्ट्वाऽन्यत्र विज-
हार । अथ प्राग्जन्मवृत्तान्तं श्रुत्वा सा कन्या जानिस्मृतिभा-
गवत्, प्राग्जन्मजनकं व्यन्तरं प्राऽऽह-तात ! तं पूर्वजवपतिं मे-
क्षय । व्यन्तरः प्राऽऽह-स ते प्राग्जन्मवपतिं जितशत्रुपतिर्देवीनृत्य
व्युतः साम्प्रतं सिद्धरथो नाम राजा जानोऽस्ति । स गन्धार-
देशे पुण्ड्रवर्धननगराद्व्यापहृतोऽत्र समायास्यति । स हि त्वा-
मत्रैव सकलसामग्र्या परिणेष्यति । यावत् स इहाभ्येति ता-

वत् त्वमत्रैव तिष्ठेत्युक्त्वा स व्यन्तरः पुराचले द्याम्बतजि-
नविम्बानि नन्तुं गतवान् ।

इदं सर्वं कृतान्तं कथयित्वा सा कन्या राजानं प्रस्था-
ह-स्वामिन् ! त्वमत्र मन्त्राग्राऽऽकर्षितः समायातः ।
सिहरपराज्याऽपीमां पूर्वभयकथां कृत्वा पूर्वभयश्चक्षुर तं
व्यन्तरमस्मरत् । तेन स्मृतः स व्यन्तरस्तत्राऽऽगत्य,
विषयविश्रान्तिर्घोषं कृतवान् । मध्याह्ने जिमविम्बान्यज्यकथं
नृपो भुङ्क्ते स्म । ततस्तत्र व्यन्तरेण पूरिताशेषवाङ्मृतो-
ऽसौ नृपतिस्तत्र मासमेकं स्थितवान् । चिरकालेन स्वरा-
ज्यानिष्टशङ्कया राजा तां दयितां प्रीतिमाह-प्रिये ! प्रयत्नो
धैरिप्रजो मे राज्यमुपलब्धयति, ततोऽहं स्वपुरं यामि । दयिता
जगाद्-यदि राज्यं मोक्तुं न शक्यते, तदा व्योमगमनसाधिकां
प्रहसिचिदां मन्मुखाद् गृहाण, यतस्ते व्योमगतिर्येषासुखं स्यात् ।
प्रियाप्रदत्तां तां विद्यामासाद्य सिहरयो राजा विद्याधराप्रणी-
बेभूव । प्राग्भवमेवपूर्णं तां प्रियामापृच्छय स राजा स्वपुरे
व्योममार्गेण समागतः । तत्र पुरे किराहनाति स्थित्वा सिहरय-
नृपतिस्ते पर्वतं पुनर्गतः । एवं स्वनगरात् तस्मिन्मार्गे निव्यं गताऽऽ-
गतं कुर्वन् नृपतिः सिहरयो लोकाजगतिरितिनामप्रसिद्धिं
प्राऽऽप । अन्यदा तत्र नगे तं जूपं स व्यन्तरं पधमाह-अहं
मत्स्थानमितिदेशाद् देशान्तरं गमिष्यामि, त्वं मत्पुत्री स्वनगरे
नास्वेमं नगं शून्यं मा कार्षीः । एवमुक्त्वा स व्यन्तरः स्थानान्तरम-
गात् । नृपस्तत्रग्रे महानगरं व्यधात्, तस्य नगतिपुरमिति ना-
म कृतवान् । तत्रस्थो राजा तथा राज्ञ्या सह भोगान् लुब्धवान्
सुखेन कालं निर्गमयति स्म । तत्र राज्यं पालयन्तस्य बहुतरः
कालो ययौ । अन्यदा नगतिनृपः पुरपरिसरे वसन्तोत्सवं द्रष्टुं
जगाम, मार्गे च मञ्जरीपुञ्जमञ्जुलमाप्रवृत्तमवासीत् । तत
एकां मञ्जरीं नृपतिर्लीलया स्वकरेण अप्राह । ततो "गतानुगति-
काः प्रायो, दृश्यन्ते बहवो नराः । स्वभूपमनुवर्त्तन्ते, यथा राजा त-
था प्रजाः ॥ १ ॥" इति न्यायात् सर्वे तस्य मञ्जरीपत्राऽऽदिकं
जगृहः । भूमिपालः क्रीडां कृत्वा ततः पश्चात्तलितस्तमाप्रवृत्तं
काष्ठशेषमाढोक्यैवं चिन्तितवान्-अयमाप्रवृत्तो नेशप्रीतिकरो,
यो मया पूर्वं गच्छता दृष्टः, सोऽयं काष्ठशेषो विगनशोभः
साप्रतं दृश्यते यथा, तथा सर्वोऽपि जीवः कुटुम्बधनधान्यदे-
हाऽऽदिसौन्दर्येष्टो नैव शोभां प्राप्नोति । एतच्च सर्वं धिनश्वरं
यावन्न स्वीयते तावत्संयमे यतः कार्यं इति चिन्तयन्नगतिः
प्रतिबुद्धो जातः, शासनेदेवीप्रदत्तवेषः संयममादधे । उक्तं १
अ० । अ० । अ० । अ० । कविपरिभाषाकनेदे, औ० ।

एगमागम-नगगतमार्ग-पुं० । विषमपर्वतमार्गे, तं० ।

एगमाजाव-नगनजाव-पुं० । अचेष्टत्वे, "समणां निमांषां
नगजावे मुंरजावे ।" स्या० १ उ० ।

एगमाया-नमिका-स्त्री० । अवस्थायाम्, विशेष० ।

एगमाह-न्यग्रोध-पुं० । वटे, प्रहा० १ पद । नि० चू० ।

एगमाहपरिमंडल-न्यग्रोधपरिमण्डल-न० । न्यग्रोधवत्परिम-
ण्डले यस्य स तथा । यथा न्यग्रोध उपरि संपूर्णप्रमाणोऽ-
धस्तु हीनः, तथा यत् संस्थानं नाभेदपरि संपूर्णम्, अधस्तनु,
तस्मिन् संस्थानभेदे, तं० ।

एगमाहवरपायव-न्यग्रोधवरपादप-पुं० । वटप्रधानवृक्षे, अन्तः
१ ध्रु० ५ वर्ग १ अ० ।

एगम-नृत-धा० । गात्रविक्रमे, "मज्जनमदां क्वः ॥ ८ । १२५ ॥
एगमनृतस्य विकृतः 'क्व' इति क्वः । 'णञ्' इति नृत्यति ।
प्रा० ४ पाद ।

नृत्य-न० । पादजहोदकटपुष्पराङ्गुलिध्वननयनसुमुखाऽऽ-
दिविकारकरणे, नि० चू० १७ उ० । नाट्ये, स्था० १ उ० ।

एगम-नृत्यत-त्रि० । मङ्गलिकारकारके, औ० । नि० चू० ।

"णञ्जतां वा हसतां वा रमतां वा ।" आचा० २ भु०
२ चू० ४ अ० । "नञ्जतकबंधपदे ।" नृत्यन्ति कथं ध्वनि शिरो-
रहितकलेवराणि प्रचुराणि वत्र स तथा । प्रभ० २ भा० ३ द्वार ।

णञ्ज-नर्तक-पुं० । नटानां नायके, व्य० ६ उ० ।

एगम-ज्ञात्वा-अव्य० । "त्वत्त्वत्त्वा चञ्जभाः कवचित्" ।

॥ ७ । २ । १५ ॥ प्रा० २ पाद । अवगम्येत्यर्थे, सूत्र० १ भु० ४
अ० १ उ० । अवबुध्येत्यर्थे, सूत्र० १ भु० ८ अ० । दर्श० । आचा० ।
उक्तं । "सर्वं एवञ्च अहिष्टिप ।" सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

एगमविय-नर्तित-न० । नृत्यवदिव कृते, स्था० ६ उ० ।

एगम-पुं० । देशी-रमणशीले, दे० ना० ४ वर्ग ।

एगम-न्याय्य-त्रि० । न्यायोपपन्ने युक्ते, हा० १६ अ० ।

एगम-ज्ञापमान-त्रि० । "हो णञ्जलौ" ॥ ८ । ४ । १५ ॥

इति जानातेः कर्मणि ज्ञावे वा 'णञ्ज' इत्यादेशः । अवगम्यमा-
ने, प्रा० ४ पाद । नि० ।

एगम-पुं० । देशी-महिने, दे० ना० ४ वर्ग ।

एगम-पुं० । देशी-विमन्ने, दे० ना० ४ वर्ग ।

एगम-नाट्य-न० । नटस्य भावः कर्म वा । करचरणाऽऽदिविशि-
ष्टपरिस्पन्दविशेषे, भाष० ३ अ० । नृत्ते, स्था० १ भु० १ अ० ।
प्रभ० । जं० । जी० । स्या० । करपादशिरोऽङ्गयोऽऽदीनां
साधिकारे चलने, ध० ३ अधि० । नृत्ये, ज० १४ श० ६ उ० ।
साभिनयनिर्भिनयभेदजिज्ञेसा तादृशे, जं० ५ चक्र० । उक्तं ।
"चञ्चल्विह्वलं पश्यते । तं जहा-अञ्चल, रिभिर, अरभदे, प्र-
सोत्ति ।" एतच्च सप्रदायाजावाप्त विवृतम् । स्था० ४ उ० ४ उ० ।
आ० चू० । एतेऽऽज्ञिताऽऽद्यस्मत्वारोऽपि जेदा नाट्यशास्त्रप्र-
सिद्धाः । अथवा-"नटं होइ मगीयं, गीयजुयं नाट्य तु नाय-
वं ।" वृ० १ उ० । एते नाट्यविधयो भरताऽऽदिशास्त्रज्ञेभ्योऽ-
वसेयाः । जं० ५ चक्र० । "वसीसतिविह्वलं पश्यते ।" हा-
त्रिशक्तिं नाट्यमभिनयविषयवस्तुभेदाद्, यथा राजप्रशक्तता-
भिधानद्वितीयोपाङ्ग इति संभाव्यते । हात्रिशक्तताप्रतिबर्त्तयति
केचित् । स० ३३ सम० ।

तते णं मे सूरियाभे देवे समणं जगवं महावीरं दोषं पि
तवं पि एवं वयासी-तुभे णं जंते ! सर्वं जाणह उवदं-
सित्तए त्ति कहु समणं जगवं महावीरं तिकावुत्तो आयाहि-
एपयाहिणं करेइ, करेइत्ता वंदइ, णमंसइ, वेउव्वियसमुग्गा-
एणं समोहणति, समोहणत्तिता संखिज्जाइं जोयणाइं उच्चं
दंडं निस्तरइ, निस्तरइत्ता अहामुहुमे दोषं पि वेउव्वियस-
मुग्गाएणं जाव बहुसमरमणिज्जं जूमिजाणं विउव्वइ । से

जहानामए आळिंग पुक्खरेति वा० जाव मणीणं फासो ।
 तस्म णं बहुसमरमणिज्जस्स जूमिजागस्स बहुमज्जदेसजा-
 गे पेच्छाघरमंदवे विउव्वइ, अणेगस्संभसयसस्सिविट्ठं वस्सओ ।
 अंतो बहुसमरमणिज्जं जूमिजागं विउव्वइ, उल्लोचं अक्खा-
 रुगं मणिपेडियं विउव्वइ । तीसे णं मणिपेडियाए उवारिं
 सीहासणं सपरिवारं जाव दामो चिहंति । तए णं से सूरि-
 याभे देवे समणस्स भगवओ महावीरस्स आलोए पणामं
 करेति, पणामं करेतिता अणुजाणज मे जगवं तिरुदु
 सीहासणवरमयतिन्थयराभिमुहे सभिमन्ने । तए णं से
 सूरियाभे देवे तप्पढमयाए णाणामणिकणगरयणविमलमह-
 रिहाणुणोवचियमिसमिमंतविरतियमहाजरणकरुगतुमि-
 यवरजुसणुज्जलं पीवरपलंबं दाहिणजुयं पमारेति । तओ णं
 सरिसयाणं सरिसतयाणं सरिसवयाणं सरिसलावस्सरुवजो-
 व्वणगुणोव्वेयाणं एगाजरणवसणगहियणिज्जोगाणं दुहतो
 संविद्धिबगणिवत्थाणं आविद्धित्तियामेद्धानं पिण्णुगे-
 विज्जकंचुयाणं लप्पील्लियचित्तपट्टपरियरसफेणगावत्तर-
 इयमंगयपल्लवत्थंतचित्तविद्धिबगणिवसणाणं एगावलि-
 कंउरइयमोभंतवत्तपट्टिहत्थजूमणाणं अट्टसयं णट्टसज्जा-
 णं देवकुमाराणं णिग्गच्छइ । तयाणंतरं च णं णाणाम-
 णि० जाव पीवरपलंबं वामजुयं पसारइ । तओ सरिसयाणं
 सरिसतयाणं सरिसवयाणं सरिमलावस्सरुवजोव्वणगुणो-
 व्वेयाणं एगाभरणवमणगहियनिज्जोगाणं दुहतो संविद्धि-
 यगनियत्थाणं आविद्धित्तियामेद्धानं पिण्णुगेविज्जकंचु-
 याणं णाणामणिकणगरयणजुसणविराइयंगुवंगणं० जाव
 अट्टसयं नट्टसज्जाणं देवकुमारियाणं णिग्गच्छइ । तते णं
 से सूरियाभे देवे अट्टसयं संखाणं विउव्वइ, अट्टमयं
 संखाययाणं विउव्वइ, अट्टसयं संगणं विउव्वइ, अट्टसयं
 संगवाययाणं विउव्वइ, अट्टसयं संखियाणं विउव्वइ,
 अट्टसयं संखियावाययाणं विउव्वइ, अट्टसयं खरमुद्दीणं
 विउव्वइ, अट्टसयं खरमुद्दीवाययाणं विउव्वइ, अट्टमयं
 पेयाणं विउव्वइ, अट्टमयं पेयावाययाणं विउव्वइ, अट्ट-
 सयं पिरिपरियाणं विउव्वइ, ० एवमादियाणं एगूणपणं
 आउज्जविहाणाइं विउव्वति, विउव्वित्ता ते बहवे देव-
 कुमारा य देवकुमारीओ य सदावेइ । तते णं ते बहवे देवकु-
 मारा य देवकुमारीओ य सूरियाभेणं देवेणं सदाविया समणा
 दइतुट्ट० जाव हियया जेणेव सूरियाभे देवे तेणेव उवाग-
 च्छइ, उवागच्छित्ता तेणेव सूरियाजं देवं करयलपरिगहियं०
 जाव बच्चावेइ, बच्चावेइत्ता एवं वयासी-संदिसंतु मे देवाणु-
 प्पिया ! जं अम्हेहिं कायव्वं । तए णं से सूरियाजे देवे
 बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य एवं वयासी-ग-

च्छइ णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! समणं भगवं महावीरं ति-
 क्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं केह, करेतिता वंदइ, णमंपद, वंदित्ता
 णमंसित्ता गोयमाऽऽपाणं समणाणं निग्गंथाणं तं
 दिव्वं देवहिं दिव्वं देवजुइं दिव्वं देवाणुजावं दिव्वं वत्तीमइ-
 विं नट्टविहिं उवदंसेइ, उवदंसित्ता खिप्पामेव एवमाणत्तियं
 पक्खप्पिणइ । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य
 सूरियाजेणं देवेणं एवं वुत्ता समणा इदुतुट्टकरयल० जाव
 पक्खिण्णेति, जेणेव समणं भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति,
 उवागच्छंतिता समणं जगवं महावीरं० जाव णमंसित्ता जेणे-
 व गोयमाऽऽया समणा णिग्गंथा, तेणेव णिग्गच्छंति । तते णं
 ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समामेव समोसरणं
 करेति, समामेव समोसरणं करेत्ता समामेव पंती बंधंति, समा-
 मेव पंती बंधत्ता नमंसंति, नमंसित्ता समामेव उवणमंति,
 उवणमंतिता समामेव उल्लमंति, समामेव उल्लमंतिता,
 एवं मद्धितामेव उवणमंति, उवणमंतिता यिमियामेव उ-
 ल्लमंति, उल्लमंतिता संगयामेव उल्लमंति, उल्लमंतिता०
 जाव समामेव आउज्जविहाणाइं गिएहंति, समामेव य वा-
 इंसु, पगाइंसु, पणविसु । किं ते उरेणं पंदं मियेणं तारं
 कंठेण व तारं समयरेयगरइयं गुंजाचक्कुट्टरोवगूढं रत्तं
 तिहाणकरणमुच्छं मकुट्टरगुंजंतवंसंतंतीतलतालन्नयगदसु-
 संपत्तं महुसरसमुल्लितं पणहरं मिउरिजित्तपयसंचारं
 मुरइसुनतिवरचारुव्वं दिव्वं नट्टसज्जं गेयं पणिया वि-
 होत्था । किं ते उच्छमंताणं संखाणं संगणं संखि-
 याणं खरमुद्दीणं पेयाणं पिरिपरियाणं, आइणंताणं पण-
 वाणं पदहाणं, आफाज्जिज्जंतीणं भंभाणं होरंभाणं, ता-
 ल्लिज्जंतीणं जेरीणं ऊद्धरीणं उंउज्जंतीणं, आल्लवताणं
 मुरजाणं मुइंगाणं नंदिमुइंगाणं, उत्तालिज्जंताणं आलिग
 कुत्तुवीणं गोमुद्दीणं मइन्नाणं, मुच्छिज्जंताणं वीणाणं विपे-
 चीणं वद्धकीणं, कुट्टिज्जंतीणं मइतीणं कच्चजीणं तंतिवी-
 णाणं, सारिज्जंतीणं वप्पीसाणं मुयोसाणं णंदिघोसाणं,
 फुरिज्जंतीणं भामरीणं परिवाडणीणं, फामंतीणं नू-
 णाणं तुंभवीणाणं, आमोदिज्जंतीणं णउन्नाणं, मुच्छि-
 ज्जंतीणं मुगुंदाणं हुक्कीणं चिच्चिकीणं, बाइज्जंताणं
 करुणाणं दिंमिमाणं कियियाणं फंभंजाणं, उत्तामिज्जं-
 ताणं दइराणं दइरियाणं कुडुवरूणं कलसियाणं म-
 इयाणं, आतामिज्जंताणं तलाणं तालाणं कंसवालाणं,
 घट्टिज्जंताणं गिरिसयाणं ललिरियाणं मगरियाणं सुसमा-
 रियाणं, फूमिज्जंताणं बंसाणं वेणूणं चाळीणं पिरिद्धीणं
 वच्छगाणं, तने णं मे दिव्वे णट्ट दिव्वे गीए दिव्वे वा-

इष्ट, एवं अन्ध्रुष्ट सिंगारे उराले मण्णुणे मण्णरे गीष्ट बाइष्ट
ण्टे, उप्पिजल्लज्ज कइकइज्ज दिव्वं देवरमणे पवत्ते यावि
होत्था । तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य
समणस्स भगवओ महावीरस्स सोत्थियसिरिवत्थनंदिया-
वत्तवत्तमाणभहासणकल्लसमच्छदप्पणमंगलभत्तिचित्तं णामं
दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति १ । तते णं ते बहवे देवकुमारा
य देवकुमारीयाओ य समोमेव समोसरणं करेति, समोसरणं
करेत्ता तं चेव जाणियव्वं ञ्जाव दिव्वे देवरमणे पवत्ते यावि
होत्था । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीयाओ य स-
मणस्स भगवओ महावीरस्स आबडपच्चावरुसेट्ठिपसेट्ठिसो-
त्थियसिरिवत्थिपूसमाणगवच्छमाणगमच्छंमपकरंमजारा-
मारापुट्ठावत्तिपउमपत्तसागरतरंगवासीतीत्यपउमलयभत्ति-
चित्तं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति २ । एवं पकेकिपाए
नट्टविहीए समोसरणादिए सा वत्तव्वया० जाव देवरमणे
पवत्ते यावि होत्था । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमा-
रीयाओ य समणस्स जगवओ महावीरस्स ईहामियउसज-
तुरगणरमगरविहगबालगकिस्सररुक्खसरभचमरकुंजरवण्णय-
पउमल्लयजत्तिचित्तं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ३ ।
एगओचकं दुहओचकं एगओचकवालं दुहओचकवालं च-
कच्छकवालं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ४ । चंदाव-
लिपविजत्तिं मूरावलिपविजत्तिं च वल्लयावलिपविजत्तिं च
हंमावलिपविजत्तिं च एगावलिपविजत्तिं च तारावलिपविज-
त्तिं च मुत्तावलिपविजत्तिं च कणगावलिपविजत्तिं च रयणा-
वलिपविजत्तिं च आवल्लियापविभत्तिणामं दिव्वं णट्टविहिं उ-
वदंसेति ५ । चंउगमणपविजत्तिं च सुरुगमणपविजत्तिं च उ-
गमणगमणपविजत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ६ । चं-
दागमणपविजत्तिं च मूरागमणपविजत्तिं च आगमणगमणप-
विजत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ७ । चंदावरणप-
विजत्तिं च मूरावरणपविजत्तिं च आवरणवरणपविजत्तिं
णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ८ । चंदत्थमणपविजत्तिं च
मूरत्थमणपविजत्तिं च अत्थमणत्थमणपविजत्तिं च णामं
दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ९ । चंदमंरुलपविजत्तिं च मूरमंरु-
लपविजत्तिं च नागमंरुलपविजत्तिं च जक्खमंरुलपविजत्तिं
च जूयमंरुलपविजत्तिं च रक्खममहोरगंघव्वमंरुलप-
विजत्तिं च मंरुलपविजत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदं-
सेति १० । उमभल्लियविकंतं सीहल्लियविकंतं हय-
विल्लियं गयविल्लियं हयविल्लियं गयविल्लियं मत्तहय-
विल्लियं मत्तगयविल्लियं मत्तहयविल्लियं मत्तगयविल्लियं
वियं उयविल्लियं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ११ ।
सागरपविजत्तिं च नागरपविजत्तिं च सागरनागरपविजत्तिं
च णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति १२ । णंदापविजत्तिं च

चंदापविजत्तिं च णंदाचंदापविजत्तिं णामं दिव्वं णट्टविहिं
उवदंसेति १३ । मच्छंमपविजत्तिं च मगरंमपविजत्तिं
च जारापविजत्तिं च मारापविजत्तिं च मच्छंममगरंम-
जारापारापविजत्तिं च णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति १४ ।
कत्ति ककारपविजत्तिं च खत्ति खकारपविजत्तिं च चंगत्ति
गकारपविजत्तिं च घत्ति घकारपविजत्तिं च ङत्ति ङकारप-
विजत्तिं च ककारखकारगकारघकारङकारपविजत्तिं च णामं
दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति १५ । एवं चकारवग्गो वि १६ ।
टकारवग्गो वि १७ । तवग्गो वि १८ । पवग्गो वि १९ । अ-
सोयपल्लवपविजत्तिं च अंबपल्लवपविजत्तिं च जंबुपल्लवपवि-
जत्तिं च कोसंबपल्लवपविजत्तिं च पल्लवपविजत्तिं च णामं
दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति २० । पल्लमल्लयापविजत्तिं च नाग-
ल्लयापविजत्तिं च ञ्जाव सामल्लयापविजत्तिं च ल्लयापविजत्तिं
च णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति २१ । उयणामं णट्टविहिं
उवदंसेति २२ । विल्लियं णामं णट्टविहिं उवदंसेति २३ । उ-
यविल्लियं णामं णट्टविहिं उवदंसेति २४ । अंचियं णामं
णट्टविहिं उवदंसेति २५ । रिभियं णामं णट्टविहिं उवदंसेति
२६ । अंचियरिभियं णामं उवदंसेति २७ । आरंभं णामं
णट्टविहिं उवदंसेति २८ । जंसोलं णामं णट्टविहिं
उवदंसेति २९ । आरंजभसोलं उवदंसेति ३० । उप्पापणि-
वायपरिणिवायपसत्तं संकुचियं पसारियं रेवयारचियं-
जंतं संजंतं णामं दिव्वं णट्टविहिं उवदंसेति ३१ ।
तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य समोमेव
समोसरणं करेति० जाव दिव्वे देवरमणे पवत्ते यावि
होत्था । तए णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य
समणस्स भगवओ महावीरस्स पुव्वभवचरियणिबद्धं देव-
लोयचरियणिबद्धं चरणचरियणिबद्धं च गव्वसंहरणच-
रियणिबद्धं च जम्भणचरियणिबद्धं च अभिसेयच-
रियणिबद्धं च बाल्लजावचरियणिबद्धं च जेव्वणच-
रियणिबद्धं च कामभोगचरियणिबद्धं च णिक्खमणच-
रियणिबद्धं च तवचरणचरियणिबद्धं च णाणुप्पायच-
रियणिबद्धं च तित्थपवत्तणचरियणिबद्धं च परिणिव्वाण-
चरियणिबद्धं च चरमचरियणिबद्धं च णामं दिव्वं णट्ट-
विहिं उवदंसेति ३२ । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमा-
रीओ य चउव्विहं वाउत्तं वायंति । तं जहा-तंतं, वितंतं, घणं,
झुमिरं । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य
चउव्विहं गेयं गायंति । तं जहा-उक्खित्तं, पायंतं, मंदायं,
रोइयावमाणं च । तते णं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ
य चउव्विहं णट्टविहिं उवदंसेति । तं जहा-अंचियं १, रिजियं
२, आरंजं ३, जंसोलं च ४ । तते णं ते बहवे देवकुमारा

य देवकुमारीओ य चउव्विहं अज्जिणयं अज्जिणयंति । ते ज-
हा-दिहंनियं, पामियंनियं, सामंतोवायणिवाइयं, अंतोम-
ऊवासाणियं । तते एं ते बहवे देवकुमारा य देवकुमारीओ य
गोयमाऽऽदिषाणं समणाणं णिगंयाणं दिव्वं देवहिं दिव्वं
देवज्जति दिव्वं देवाणुभावं दिव्वं वत्तीसइविहं एाहं उवदं-
सित्ता समणं भगवं महावीरं तिसुत्तो आयाहिणपया-
हिणं करेइ, करेइत्ता वंदइ, एमंसइ, वंदित्ता एमंसित्ता जेणव
सूरियाणे देवे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छंतिस्सा सूरियाभं
देवं करयल्लपरिगहियं सरिसावत्तं मत्थए अज्जलिं कट्टु
जएणं विज्जएणं वप्पावेंति, वप्पावेंतित्ता एत्तमाणत्तियं
परचप्पिणंति ।

“ तए णे ” इत्यादि । ततः सूर्याजो देवस्तीर्थकरस्य जगवत्
आलोके प्रणामं करोति । कृत्वा चानुजानातु भगवान् मामित्य-
नुज्ञापनां कृत्वा सिंहासनवर्गगततीर्थकराभिमुखः सन्निषण्णः ।
‘ तए णे ’ इत्यादि । ततः सूर्याजो देवस्तत्प्रथमतया-तस्य ना-
ट्यविधेः प्रथमतया, इति णे जुजं प्रसारयति । कथंभूतम्?, इत्या-
ह—(णाणामणिक्कणगरयणविमलमहविहणित्तोवाविमिस-
मिसंतविरतियमहाजरणकडगतुदियवरजुसणुज्जलामिति) ना-
नाविधानि मणिकनकरत्नानि येषु तानि नानामणिकनकरत्ना-
नि, मणयो नानाविधाश्चन्द्रकान्ताऽऽदयः । कनकानि ना-
नावर्णतया, इत्थानि नानाविधानि कर्कतनाऽऽदीनि, तथा विम-
लानि निर्मलानि, तथा महान्मुपजोकारमर्हन्ति, यदि वा मह-
दुत्तमत्र कृणमर्हन्तीति महार्हाणि, तथा निपुणं निपुणशुद्धिगम्यं
यथा जघति (एवमुर्वाचसि) पारकर्मिणानि । (मिस-
मिसंत इति) दीप्यमानानि, विरञ्चिणानि महामरणानि यानि क-
टकानि कक्षाविकाऽऽभरणानि, ऋटितानि बाहुराङ्गिकाः, अन्यानि
च यानि वरभूषणानि, तैरुज्ज्वलं भास्वरम् । तथा पीवरं स्पृष्टं
प्रलम्ब दीर्घं (तओ णे इत्यादि) । ततस्तस्माद् दक्षिणभुजात्
अष्टशतमष्टाधिकं शतं देवकुमाराणां निर्गच्छति । कथंभूतानाम्?,
इत्याह-सदृशानां, समानाऽऽकाराणामित्यर्थः । तत्राऽऽकारेण कस्य-
चित् सदृशोऽपि वर्णतः सदृशो न भवति, ततः सदृशोऽप्यप्र-
तिपादनार्थमाह—(सरिसत्तयाणमिति) सदृशी सदृगवर्णा त्वग्
येषां ते तथा । सदृक्त्वगपि कश्चिद् वयसा विसदृशः संजा-
व्येन, तत आह—(सरिसत्तयाण) सदृक् समानं वयो येषां ते ।
(सरिसत्तावत्सुवज्जोवणगुणोववेयाणमिति) सादृश्येन सा-
वयेन सर्वाण्यम्ना, अतिसुजगया शरीरकान्त्येति भावः । क-
पेण आकृत्या यौवनेन यौवनिकया गुणैर्दृक्त्वप्रियंवदत्वाऽऽदि-
नियपेताः सदृशसत्तावत्पयौवनगुणोपपेताः, तेषाम् । (एगा-
भरणवसणगहियनिज्जोगाणमिति) । एकः समान आजर-
णवसनसङ्कणो गृहीतो नियोग उपकरणमर्यादाट्योपकरणं
यैस्ते तथा, तेषाम् । (दुदतो सविस्त्रिगगनिवत्तयाणंति) त्रि-
धातो द्वयोः पार्श्वयोः संवेष्टितानि अप्राणि यस्य तत् त्रिधातः
संवेष्टिताग्रं, निवसनं सामर्थ्यादुत्तरं यैस्ते तथा, तेषाम् ।
तथा—(उप्पीमियचित्तपट्टपरियरसफेणगावत्तरइयसंगयपल्ल-
वत्तरपंतचित्तवित्तसङ्गनिवसणाणमिति) उप्पीमित् अत्यन्त-
वक्राभिवपट्टो विचित्रवर्णपट्टरूपः परिकरो यैस्ते तथा, तथा यस्मि-
न्नावर्त्तनैव फेनविनिर्गमा भवति स फेनकाऽऽवर्त्तः, तेन रचितः
४५१

संगता नाट्यविधाबुपपन्नाः प्रज्ञम्बा वस्त्रान्ता यस्य निवसनस्य
तत्तथा; तत् त्रिधं वर्णं ‘विललललं’ देदीप्यमानं निवसनं परि-
धानं १० तेषां ते तथा । ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः । तेषाम्, (ए-
गावत्तिकठरइयसोभंतवक्कणडिहत्थजुसणाणमिति) एकाव-
ली या कण्ठे रचिता तथा शोजमानं वक्को येषां ते तथा । ‘ प-
दिहत्थ ’ शब्दो देश्यः परिपूर्णवाक्कः । पदिहत्थानि पूर्णानि
नूषणानि येषां ते तथा । ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तेषां (न-
हसज्जानं) नृत्ये सज्जाः प्रगुणीनूना नृत्यसज्जाः, तेषाम् । तदनन्तरं
च यथोक्तविशेषणविशिष्टं वामं हृजं प्रसारयति, तस्मात् वाम-
भुजावृष्टतं देवकुमारिकाणां विनिर्गच्छति । कथंभूतम् ?, इ-
त्याह “ सरिसत्तयाणं सरिसत्तयाणं सरिसत्तयाणं सरिसत्तावत्सु-
वज्जोवणगुणोववेयाणं एगाभरणवसणगहियनिज्जोगाणं दुदतो
संवेष्टितगगनिवत्तयाणं ” इति पूर्ववत् । (माविहत्तिलयामेला-
णमिति) माविहत्तिलयामेलाऽऽभेलाः, तासां (गिण्णुगोवज्जकंचुयाणमिति)
पिनकं प्रियवत् प्रीत्याऽऽनुरणं कञ्चुकञ्च यकाभिस्तथा, तासां
(णाणामणिकणगरयणजुसणाविराइयंगुवंगणमिति) ना-
नाविधानि मणिकनकरत्नानि येषु भूषणेषु तानि नानामणि-
कनकरत्नभूषणानि, तैर्विराजितान्यङ्गोपाङ्गानि यासां तास्तथा,
तासाम् । यावत्करणात्—“ चंदाणणाणं चंदसमनिनालाणं
चंदाइयसोमदसणाणं उक्काए वज्जोपेमाणीणं ” इति सुग-
मम् । तथा—“ सिगारागारचारुवेसाणे हसियजणियविचि-
यविहासललियसंलाघनिवणजुसोवयारकुसलाणं गहियाउज्जा-
णं नहसज्जानं ” इति पूर्ववत् । ‘ तए णे से सूरियाभे देवे ’ इत्या-
दि । ततः सूर्याजो देवोऽष्टशतं शङ्खानां विकुर्वति, अष्टशतं शङ्खा-
दकानाम्, अष्टशतं शृङ्गाणामष्टशतं शृङ्गवादकानाम् १, अष्टशतं
शङ्खकानामष्टशतं शङ्खकावादकानाम्, इत्यः शङ्खो जात्यन्तरा-
ऽऽत्मकः शङ्खिका, तस्या दि स्वरो मनाक् नीहणो जघति, न तु
शङ्खवदतिगम्भीरः २, तथाऽष्टशतं खरमुखीणाम्—काहलानाम्,
अष्टशतं खरमुखीवादकानाम् ३, अष्टशतं पेयानां, पेया नाम म-
हती काहला, अष्टशतं पेयावादकानाम् ४, अष्टशतं पिरिपिरि-
काणां कौलिकपूटावनद्धमुखवाद्यविशेषरूपाणाम्, (एवमादिष्या-
णमिति) अष्टशतं पिरिपिरिकावादकानाम् ५, अष्टशतं पणवानां,
पणवो ज्ञाणं पटहो वा, अष्टशतं पणववादकानाम् ६, अष्टशतं
पटहानामष्टशतं पटहवादकानाम् ७, अष्टशतं भम्मानां, भम्ना
दक्का, अष्टशतं जम्भावादकानाम् ८, अष्टशतं होरम्भाणां,
होरम्भा महादक्का, अष्टशतं होरम्भावादकानाम् ९, अष्टशतं
भेरीणां दक्काऽऽकृतिवाद्यविशेषरूपाणाम्, अष्टशतं भेरीवादका-
नाम् १०, अष्टशतं झल्लरीणां, झल्लरी नाम चर्मावनद्धा विस्ती-
र्णवस्त्राऽऽकारा, अष्टशतं झल्लरीवादकानाम् ११, अष्टशतं कु-
न्नुजीनाम्, अष्टशतं कुन्नुभिवादकानां, कुन्नुभिर्नैयाकारा
संकटमुखी देवाऽऽतोद्यविशेषः १२, अष्टशतं मुरजानां, महाप्र-
माद्यो मर्दलो मुरजः, अष्टशतं मुरजवादकानाम् १३, अष्टशतं
मृदङ्गानां, नद्युमर्दलो मृदङ्गः, अष्टशतं मृदङ्गवादकानाम् १४,
अष्टशतं नन्दीमृदङ्गानाम्, नन्दीमृदङ्गो नाम एकतः संकीर्णोऽ-
न्यत्र विस्तृतो मुरजविशेषः, अष्टशतं नन्दीमृदङ्गवादकानाम्
१५, अष्टशतं मालिङ्गानाम्, मालिङ्गो मुरजवाद्यविशेष एव । अष्ट-
शतं मालिङ्गवादकानाम् १६, अष्टशतं कुन्नुम्बीनां, कुन्नुम्बी-
चर्मावनद्धपट्टो वाद्यविशेषः । अष्टशतं कुन्नुम्बीवादकानाम् १७,
अष्टशतं गोमुखीनां, गोमुखी लोकतोऽवसेया, अष्टशतं गोमुखी-

वाद्यकानाम् १०, अष्टशतं मर्दलानां, मर्दल उभयतः समः, अष्टशतं मर्दलवाद्यकानाम् १६, अष्टशतं विपञ्चीनां, विपञ्ची त्रितन्त्री वीणा, अष्टशतं विपञ्चीवाद्यकानाम् २०, अष्टशतं वल्लकीनां, वल्लकी सामान्यतो वीणा । अष्टशतं वल्लकीवाद्यकानाम् २१, अष्टशतं भ्रमरीणाम्, अष्टशतं भ्रमरीवाद्यकानाम् २२, अष्टशतं त्रामरीणाम्, अष्टशतं त्रामरीवाद्यकानाम् २३, अष्टशतं परिवादिनीनां, परिवादिनी समतन्त्री वीणा । अष्टशतं परिवादिनीवाद्यकानाम् २४, अष्टशतं चञ्चसानाम्, अष्टशतं चञ्चसावाद्यकानाम् २५, अष्टशतं सुघोषाणाम्, अष्टशतं सुघोषावाद्यकानाम् २६, अष्टशतं नन्दीघोषाणाम्, अष्टशतं नन्दीघोषावाद्यकानाम् २७, अष्टशतं महतीनाम्, अष्टशतं महतीवाद्यकानाम् २८, अष्टशतं कच्छजीनाम्, अष्टशतं कच्छजीवाद्यकानाम् २९, अष्टशतं चित्रवीणाणाम्, अष्टशतं चित्रवीणावाद्यकानाम् ३०, अष्टशतमाप्रोदानाम्, अष्टशतमाप्रोदवाद्यकानाम् ३१, अष्टशतं दाकानाम्, अष्टशतं दण्डावाद्यकानाम् ३२, अष्टशतं नकुलानाम्, अष्टशतं नकुलवाद्यकानाम् ३३, अष्टशतं तूणानाम्, अष्टशतं तूणावाद्यकानाम् ३४, अष्टशतं तुम्बवीणाणां, तुम्बयुक्ता वीणा याऽद्यकल्यप्रसिद्धा । अष्टशतं तुम्बवीणावाद्यकानाम् ३५, अष्टशतं मुकुन्दानां, मुकुन्दो मुरजो वाद्यविशेषो योऽग्निनीलं प्रायो वाद्यते, अष्टशतं मुकुन्दवाद्यकानाम् ३६, अष्टशतं हुमुकीनाम्, अष्टशतं हुमुकीवाद्यकानाम्, हुमुकी प्रतीता । ३७, अष्टशतं चिचिकीनाम्, अष्टशतं चिचिकीवाद्यकानाम् ३८, अष्टशतं करटीनाम्, अष्टशतं करटीवाद्यकानाम्, करटी प्रतीता ३९, अष्टशतं डिण्डमानाम्, अष्टशतं डिण्डमवाद्यकानाम्, प्रथमप्रस्तावनास्तवकः पणवविशेषो डिण्डमः ४०, अष्टशतं किणितानाम्, अष्टशतं किणितवाद्यकानाम् ४१, अष्टशतं कम्बानाम्, अष्टशतं कम्बावाद्यकानाम्, कम्बा करटिका ४२, अष्टशतं दर्दरकाणाम्, अष्टशतं दर्दरकावाद्यकानाम्, दर्दरकः प्रतीतः ४३, अष्टशतं दर्दरिकाणाम्, अष्टशतं दर्दरिकावाद्यकानाम्, लघुदर्दरी दर्दरिका ४४, अष्टशतं कुमुम्बकाणाम्, अष्टशतं कुमुम्बकावाद्यकानाम् ४५, अष्टशतं कलशिकानाम्, अष्टशतं कलशिकावाद्यकानाम् ४६, अष्टशतं तलानाम्, अष्टशतं तलवाद्यकानाम् ४७, अष्टशतं तालानाम्, अष्टशतं तालवाद्यकानाम् ४८, अष्टशतं कांक्ष्यतालानाम्, अष्टशतं कांक्ष्यतालवाद्यकानाम् ४९, अष्टशतं गिरिशिकानाम्, अष्टशतं गिरिशिकावाद्यकानाम् ५०, अष्टशतं मकरिकाणाम्, अष्टशतं मकरिकावाद्यकानाम् ५१, अष्टशतं शिशुमारिकाणाम्, अष्टशतं शिशुमारिकावाद्यकानाम् ५२, अष्टशतं वंशानाम्, अष्टशतं वंशावाद्यकानाम् ५३, अष्टशतं चालीनाम्, अष्टशतं चालीवाद्यकानाम्, चाली तूणविशेषः, स हि मुखे द्रव्या वाद्यते ५४, अष्टशतं वेणुनाम्, अष्टशतं वेणुवाद्यकानाम् ५५, अष्टशतं पिरित्रीनाम्, अष्टशतं पिरित्रीवाद्यकानाम् ५६, अष्टशतं बज्रकानाम्, अष्टशतं बज्रकावाद्यकानाम्, बज्रकस्तूर्यविशेषः ५७, अष्टशतं यथास्तु भेदा लोकतः प्रत्येतव्याः । पथमादीनि बहुन्यातोद्यानि, आतोद्यवाद्यकानि विकुर्वन्ति । सर्वसंख्यया तु मूलभेदापेक्षयाऽऽतोद्यभेदापेक्षया आतोद्यभेदा एकोनपञ्चाशत्, येषास्तु जेदा एतेष्वेवान्तर्भवन्ति । यथा वंशाऽऽतोद्यविधाने चालीवेणुपिरित्रीवज्रका इति । यथा चाऽऽह—“पथमाद्याश्च पञ्चपञ्च आउजविदाणां विउज्वहसि” । विकुर्वन्ति च तावत् स्वयं विकुर्वितान् बहून् देवकुमारान् देवकुमारिकाश्च शब्दयति । ते च

शब्दिताः सन्तो हृष्टनुष्टाऽऽनन्दितचित्ताः सूर्याऽऽभसप्रीपमागच्छन्ति, आगत्य च करतलपरिवृष्टीतं दशनखं शिरसावर्त्तयन् मस्तकेऽङ्गि कृत्वा जयेन विजयेन वर्द्धयित्वा एवमवादिषुः—सन्दिशन्तु देवानां प्रियाः ! यदस्माभिः कर्तव्यम् । ततः स सूर्याज्ञो देवस्तान् देवकुमारान् देवकुमारिकाश्च एवमवादीत-गच्छत यूयं देवानां प्रियाः ! भ्रमणं जगवन्तं महावीरं विःकृत्वः, आदक्षिणप्रदक्षिणं कुरुत, कृत्वा चन्द्रध्वं नमस्यत, चन्द्रित्वा नमस्यत्वा गौतमाऽऽदीनां भ्रमणानां निर्ग्रन्थानां तां देवजनप्रसिद्धां दिव्यां देवादीं दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवानुभावं दिव्यं ह्यार्तिशुद्धिं नाट्यविधिमुपदर्शयत, उपदर्श्य चैतामाहृतिकां क्षिप्रमेव प्रत्यर्पयत । “तप सं” इत्यादि । ततस्ते बहवो देवकुमारा देवकुमारिकाश्च सूर्याभेन देवेन एवमुक्ताः सन्तो हृष्टा यावत्प्रतिशृण्वन्ति, अभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । प्रतिश्रुत्य च यत्र भ्रमणो भगवान् महावीरस्तत्रोपागच्छन्ति, उपागत्य च भ्रमणं भगवन्तं महावीरं त्रिःकृत्व आदक्षिणप्रदक्षिणं कुर्वन्ति, कृत्वा च चन्द्रध्वं, नमस्यन्ति, चन्द्रित्वा नमस्यत्वा च यस्मिन् प्रदेशे गौतमाऽऽद्यः भ्रमणास्तत्र समकालमेव एककालमेव समवसरन्ति, मिलन्तीत्यर्थः । समवसृत्य च समकमेव एककालमेव अवतमन्ति, अधो नीत्वा जयन्ति । अवतम्य च समकमेव उन्नमन्ति, ऊर्ध्वमवतिष्ठन्ति इति भावः । तदनन्तरं चैव क्रमेण सहितं संगतम्, स्तिमितं चावनमनमुन्नमनं च वाच्यम् । अग्नीषां च संहिताऽऽदीनां भेदः सम्यक्कौशलेपेतनाट्योपाध्यायाद्वगन्तव्यः । ततः स्तिमितं समकमुन्नम्य समकमेव प्रसरन्ति, प्रसृत्य च समकमेव यथायोगमातोद्यविधानानि शृण्वन्ति । शृण्वित्वा च समकमेव वादितवन्तः, समकमेव प्रगीतवन्तः, समकमेव प्रनतितवन्तः । “किं ते” इत्यादि । केचिद् देवकुमारा देवकुमारिकाश्च एवं प्रगीता अप्यभवन्ति योः । कथम् ? इत्याह—(उरेण मन्दमिति) सर्वत्र सप्तम्यर्थे तृतीया । उरसि मन्दं यथा भवति एवं प्रगीताः । (सिरेण तारं कंठेण च तारमिति) शब्देन यथावस्तु कणोपेतम् । किमुक्तं भवति ?—उरसि प्रथमतो गीतमुत्तिष्ठ्यते, उरःकणाले च गीतं मन्दं जयति । “आदिमिडमारजंता,” इति वचनात् । अन्यथा गीतशुण्कतेः, तत उरःकणाले मन्दमिति । ततो गायतां मूर्धनमाभिमन्त्र्य स्वर उच्चैस्तरो जयति । स्थानकं च द्वितीयं तृतीयं वा समधिरोहति । ततः शिरसि तारमित्युक्तं, शिरसश्च प्रतिनिवृत्तः सन् स्वरः कण्ठे घुलति, घुलन्तानि मधुरो भवति । (समयरेयगरहयमिति) (गुजाचक्रकुहरोपगूढं) गुज्जनं गुज्जा, तत्प्रधानानि यानि चक्राणि शब्दमार्गाप्रतिकूलानि कुहराणि तेषूपगूढं गुज्जाचक्रकुहरोपगूढम् । किमुक्तं भवति ?—तेषां देवकुमाराणां देवकुमारिकाणां च तस्मिन् प्रेक्षागृहमण्डपे गायतां गीते तेषु प्रेक्षागृहमण्डपसंकेषु च कुहरेषु स्थानि रूपाणि प्रतिशब्दमहस्त्राण्युत्पापयच्छन्ते इति । (रक्तमिति) रक्तम्, इह यद् गेयरागरक्तं गीतं गीयते तत् रक्तमिति । तद् द्विधा प्रसिद्धं (तिष्ठानकरणसुद्धमिति) त्रीणि स्थानानि उरःप्रभृतीनि तेषु करणेषु क्रियंतां शुद्धं त्रिस्थानकरणशुद्धम् । तद् यथा—उरःशुद्धं, कण्ठशुद्धं, शिरोविशुद्धं च । तत्र यदि उरसि स्वरः स्वरभिकाऽनुसारेण विशालो भवति, तत उरविशुद्धं, स एव यदि कण्ठे वसितो जयति अस्फुटितश्च, ततः कण्ठविशुद्धं, यदि पुनः शिरा प्राप्तः सन् सानुनासिको भवति, ततः शिरोविशुद्धम् । यदि वा यत् उरःकण्ठशिरोभिः स्वेष्टमणाऽन्याकुलितैर्विशुद्धैर्गीयते तत् उरःकण्ठशिरोविशुद्धं—

त्वात् त्रिस्थानकरणविशुद्धम् । तथा सकुहरो गुञ्जन् यो वंशो, ये च तन्त्रीतलताललयप्रहाः, तेषु सुप्तु अतिशयेन सम्प्रयुक्तं सकुह-
रगुञ्जन्तलन्त्रीतलताललयप्रहसुसम्प्रयुक्तम् । किमुक्तं भवति?—
सकुहरे वंशे गुञ्जति तन्त्र्यां च वाद्यमानायां वत् वंशतन्त्री-
स्वरेणाविच्छेदं तत् सकुहरगुञ्जन्तलन्त्रीसुसम्प्रयुक्तं, तथा
परस्परहतस्तलस्वरानुवर्ति यत् तत् तलसुसम्प्रयुक्तं,
मुरजकांशिकाऽऽदीनामातोयानामाहतानां यो ध्वनिः यच्च नृत्यं
पादोत्क्षेपः, तेन समं यत् तत् तलसुसम्प्रयुक्तम्, तथा गृह्णमयो
दाहमयो दन्तमयोऽङ्गुलिकौशिकस्तेनाऽऽहतायास्तन्त्र्याः स्व-
रप्रकरो लयस्तमनुसरद् गेयं तलसुसम्प्रयुक्तम्, तथा यः
प्रथमं वंशतन्त्र्यादिभिः स्वरो गृहीतस्तन्मार्गानुसारि प्रहसुस-
म्प्रयुक्तम्, तथा (मधुरमिति) मधुरस्वरेण गीयमानं मधुरं
कोकिलारुतवत्, तथा (सममिति) तलवशस्वराऽऽदिसम-
नुगतं समं (सन्नित्यं नि) यत् स्वरघोषनाप्रकारेण सन्ननिव,
सह ललितेन ललनेन वर्तते इति । श्रोत्रेन्द्रियस्य शब्दस्पर्श-
नमतीक्ष्णसूक्ष्ममुत्पादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत्
सललितमिति । अत एव मनोहरम् । पुनः कथंभूतम् ? इत्याह-
(मित्ररिभितपदसंचारं) तत्र मृदु मृदुना स्वरेण युक्तो नि-
ष्ठुरेण, तथा यत्र स्वरोऽङ्गरेषु घोलनास्वरविशेषेषु च संचरन्
रङ्गतीव प्रतिभासते, स पदसञ्चारो रित्जित उच्यते । मृदुः रित्जितः
पदेषु गेयनिष्ठेषु संचारो यत्र गेये तत् मृदुरिभितपदसंचारं,
तथा (सुरइ इति) शोभना रतियस्मिन् श्रोतॄणां तत् सुरति, तथा
शोभना नतिरवनामोऽवसानो र्यास्मिन् तत् सुनति, तथा वरं
प्रधानं चाह विशिष्टाङ्गमेवेतं रूपं स्वररूपं यस्य तद् वरचारुरूपं
दिव्यं प्रधानं नृत्तसज्ज गेयं प्रगीता अप्यभवन् । " किं ते " इत्यादि । किञ्च-ते देवकुमारा देवकुमारिकाश्च प्रगीतवन्तः,
प्रनर्तितवन्तश्च (उद्गमंताणं संज्ञाणामित्यादि) अत्र सर्वत्रा-
पि पृष्टी सप्तम्यर्थे । ततोऽयमर्थः-यथायोगमुभयमानाऽऽदिषु
राज्ञाऽऽदिषु, इह राज्ञमृदुशब्दलकारमुदीपेयापिरिपरिकाणां
वादनमुद्भातमिति प्रमिद्धम् । पणवपट्टहानामाहननम्,
भम्भाहोरम्नाणामास्फालनम्, भेरीभल्लरीकुण्डभीना ताडनम्,
मुरजमृदङ्गनन्दीमृदङ्गानामालपनम्, झालङ्गकुस्तुम्बगोमु-
खीमर्दलानामुत्तारनम्, वीणाविपञ्चीवल्लकीनां मूर्छनम्,
महनीकटपितम्बिणीनां कुट्टनम्, वध्नीसासुघोषानिन्द्रिघोषाणां
सारण, झामरीपरिवाद्नीना स्पर्शनम्, तूणतुम्बवीणायां स्पर्-
शनम्, नकुलानामाटनम्, मुकुन्दहुकुक्किचिकीनां मूर्छनम्, क-
रटङ्गिणमकिणिककडम्बानां वादनम्, देवद्वरिकाकुस्तुम्ब-
कलशिकामर्दकानामुत्तारनम्, तलतालकांश्यतालानामाटन-
म्, गिरिशकाञ्जित्तरकामकरिकाशिथुमारिकाणां घट्टनं, वंशत्रे-
गुन्वालीपिरिलीवध्वकानां फुक्कनम् । अत उक्तम्-"उद्गमंताणं
सङ्गाणं" इत्यादि । (त ए णं सं दिव्ये ण्हे दिव्ये गीए इत्या-
दि) यत् एव प्रगीतवन्त इत्यादि, ततो णामिति पूर्ववत् ।
तद् दिव्यं गीतं, दिव्यं वादितं, दिव्यं नृथमभूदिति योगः ।
दिव्यं नाम प्रधानम् । एवम्-(अञ्जुए गीए अञ्जुए वाइए अञ्जुए
ण्हे) अट्टुतमाश्चर्यकारि, (सिंगारे गीए, सिंगारे वाइए,
सिंगारे ण्हे) गृह्णारं गृह्णारसोपेतत्वात् । अथवा गृह्णारं
नामालङ्कृतमुच्यते, तत्र यद्व्यस्य विशेषकरणेनालङ्कृतमिव
नातं वादनं नृत्यं वा तत् गृह्णारमिति । (उराले गीए उराले
वाइए उराले ण्हे) उदात्तं स्फारं परिपूर्णं गुणोपेतत्वात्, न तु

क्वचिदपि हीनं, (मणुसे गीए मणुएणे वाइए मणुएणे ण्हे)
मनोहं मनोऽनुकूलं रूपं श्रोतॄणां च मनोनिवृत्तिकर्मात्म-
भावः । तत् मनोनिवृत्तिकरत्वं सामान्यतोऽपि स्यादतः प्रक-
र्षविशेषप्रतिपादनार्थमाह-(मणहर इति) (मणहरे गीए
मणहरे वाइए मणहरे ण्हे) मनो हरति आत्मधश नयति, त-
द्विधमप्यतिचमत्कारकारितयेति मनोहरम् । एतदेवाऽऽह-(उ-
पिजलभूए) उपिजलमाकुलम्, आकुलभूतं । किमुक्तं ज-
वति?—महादिकदेवानामप्यतिशायितया परमकोमोत्पादकत्वेन
सकलदेवासुरमनुजसमूहचित्ताऽऽक्षेपकारोति । (कहकहभूत
इति) कहकहेत्यनुकरणं, कहकहेतिज्ञानं प्राप्तं कहकहतनम् ।
किमुक्तं जवति?—निरन्तरं तत्तादृशेपदर्शनतः समुद्वलितप्र-
मोदभरपरवशमकलदिकचक्रवातवर्षित्प्रेतकजनकृतप्रशसाव-
चनबोसकोलाहलव्याकुलीभूतामिति । अत एव दिव्यं हेयमरण-
मपि देवानामपि रमणं क्रामनं प्रवृत्तमभूत् । रा० । आ० म० ।
इह त्रिशिष्टं नाट्यविधयः । ते च येन क्रमेण भगवतो वर्द्ध-
मानस्यामिनः पुरतः सूर्याभदेवेन भाविताः राजप्रभोयोपाङ्गे च दर्-
शिताः, तेन क्रमेण विनयेनानुग्रहार्थमुपदर्श्यन्ते-तत्र स्वास्तिक-
श्रीवत्सनद्यावत्तवर्द्धमानकमडासनकलशमन्त्र्यदर्पणरूपाष्टम-
ङ्गलाऽऽकारामिनयाऽऽत्मकः प्रथमो नाट्यविधिः । द्वितीय भावते-
प्रत्यावर्तधेनिप्रतिधेनिस्वास्तिकश्रीवत्सपुष्पमार्गवकवर्द्धमानक-
मन्त्र्याष्टमकराष्टमकजारमारपुष्पावलिपञ्चपत्रसागरतरङ्ग-
वासन्तीलनापञ्जताभक्तिचित्राभिनयाऽऽत्मकः । तृतीय ईहामृ-
गशृङ्गमनुरगनरमकरविहगव्यालकशिररुहसरभचमरकुञ्जरवन-
लतापञ्चलताजकिचित्राऽऽत्मकः । चतुर्थ एकतश्चक्राद्विधातश्चक-
एकतश्चक्रवातद्विधातश्चक्रवातचक्राङ्गचक्रवाताजिनयाऽऽत्मकः ।
पञ्चमः सन्डाऽऽवलिप्रविभक्तिसूर्याऽऽवलिप्रविभक्तिबलयाऽऽव-
लिप्रविजक्तिहंसाऽऽवलिप्रविभक्तिएकाऽऽवलिप्रविजक्तिताराऽऽव-
लिप्रविजक्तिमुक्ताऽऽवलिप्रविभक्तिनकाऽऽवलिप्रविजक्तिरत्नाऽऽ-
वलिप्रविभक्तियुक्ताऽऽवलिप्रविभक्तिनामा । षष्ठ्यन्तोऽष्टमप्र-
विभक्तिसूर्याऽऽष्टमप्रविभक्त्यभिनयाऽऽत्मकः उक्तमोक्तमप्रविभक्ति-
नामा । सप्तमश्चन्द्राऽऽष्टमप्रविभक्तिसूर्याऽऽष्टमप्रविभक्त्य-
भिनयाऽऽत्मकः आगमनागमनप्रविजक्तिनामा । अष्टमश्चन्द्राऽऽ-
वरणप्रविभक्तिसूर्याऽऽवरणप्रविजक्त्यभिनयाऽऽत्मकः आवरणा-
वरणप्रविजक्तिनामा । नवमश्चन्द्रास्तमनप्रविभक्तिसूर्यास्तमनप्र-
विभक्त्यभिनयाऽऽत्मकोऽस्तमयास्तमयप्रविभक्तिनामा । दशम-
श्चन्द्रमण्डपप्रविभक्तिसूर्यमण्डपप्रविभक्तिनागमण्डपप्रविभक्ति-
यत्तमण्डपप्रविजक्तिभूतमण्डपप्रविभक्तिराससमहोरगगन्धर्व-
मण्डपप्रविभक्त्यभिनयाऽऽत्मको मण्डपप्रविभक्तिनामा । ए-
कादश शृङ्गमण्डपप्रविभक्तिसिंहमण्डपप्रविजक्तिहयविल-
म्बितगजविलम्बितहयविलसितगजविलसितमत्तहयविलसित-
मत्तगजविलसितमत्तहयविलम्बितमत्तगजविलम्बिताभिनयो
हुतविलम्बितनामा । द्वादशः सागरप्रविजक्तिनागरप्रविभक्त्यभि-
नयाऽऽत्मकः सागरनागरप्रविभक्तिनामा । त्रयोदशो नन्दाप्रविभ-
क्तिचम्पाप्रविजक्त्यभिनयाऽऽत्मको नन्दाचम्पाप्रविजक्त्यात्मकः ।
चतुर्दशो मत्स्याण्डकप्रविभक्तिमकराष्टकप्रविभक्तिजारप्रवि-
भक्तिमारप्रविभक्त्यभिनयाऽऽत्मको मत्स्याण्डकमकराष्टक-
जारमारप्रविजक्तिनामा । पञ्चदशः क इति ककारप्रविजक्ति-
श्च इति ककारप्रविभक्ति ग इति गकारप्रविजक्ति घ इति घ-
कारप्रविभक्ति ङ इति ङकारप्रविभक्तिरित्येवंक्रमजायिक-
काराऽऽदिप्रविभक्त्यभिनयाऽऽत्मकः ककारखकारगकारघकार-

उकारप्रविनक्तिनामा । एवं योरुहाधकारकुकारजकारजकार-
अकारप्रविनक्तिनामा । सप्तदशः-टकारठकारडकारढकारण-
कारप्रविनक्तिनामा । अष्टादशस्तकारथकारदकारधकारनकार-
प्रविनक्तिनामा । एकोनविंशतितमः पकारफकारबकारजकारम-
कारप्रविनक्तिनामा । विंशतितमोऽशोकपल्लवप्रविनक्त्याप्रप-
ल्लवप्रविनक्तिजम्बूपल्लवप्रविनक्तिशोणाम्बपल्लवप्रविनक्त्याजिन-
याऽऽत्मकः पल्लवप्रविनक्तिनामा । एकविंशतितमः पञ्चलताप्रवि-
नक्तिनागलताप्रविनक्त्यशोकलताप्रविनक्तिवम्पकलताप्रविन-
क्तिचूतलताप्रविनक्तिवमलताप्रविनक्तिवासन्तलताप्रविनक्त्यव-
तिमुक्तलताप्रविनक्तिदयामलताप्रविनक्त्यमिनयाऽऽत्मको-
लताप्रविनक्तिनामा । द्वाविंशतितमो द्रुतनामा । त्रयोविंशतितमो
विलम्बितनामा । चतुर्विंशतितमो द्रुतविलम्बितनामा । पञ्चविं-
शतितमस्त्वञ्जितनामा । षड्विंशतितमो रिजितनामा । सप्तविं-
शतितमोऽञ्जितरिजितनामा । अष्टाविंशतितम आरभटनामा । ए-
कोनविंशतमो भसोलनामा । त्रिंशत्तम आरभटभसोलनामा । ए-
कविंशत्तम उत्पातनिपातपारोनिपातप्रसक्तसंकुचितप्रसारितरे-
खकारचित्तान्तसंज्ञान्तनामा । द्वाविंशत्तमस्तु चरमनामनिब-
द्धनामा । स च सूर्याऽऽभवेन भगवतो वर्धमानस्नामिनः पुरतो
प्रगन्तधरमपूर्वमनुष्यभयचरमदेवलोकभवचरमव्यवसनचरम-
गर्भसहरणचरमभरतक्षेत्रावसर्पिणीतीर्थचरजन्मान्त्येकचरम-
बालजावचरमयौवनचरमकामभोगचरमानिष्कमणचरमतपश्च-
रणचरमज्ञानोत्पादचरमतीर्थप्रवर्त्तनचरमनिर्वाणामिनयाऽऽम-
को प्रावितः ३२ । तत्रैतेषां द्वाविंशतो नाट्यविधीनां मध्ये
काँश्चन नाट्यविधीन् उपन्यस्यन्ति-अप्येकका देवा द्रुतं द्रुतनामकं
द्वाविंशतितमं नाट्यविधिमुपदर्शयन्ति । एवमप्येकका विलम्बितं
नाट्यविधिम्, अप्येकका अञ्जितं नाट्यविधिम्, अप्येकका रिजितं
नाट्यविधिम्, अप्येकका अञ्जितरिजितं नाट्यविधिम्, अप्ये-
कका आरभटं नाट्यविधिम्, अप्येकका भसोलं नाट्यविधिम्,
अप्येकका आरभटभसोलं नाट्यविधिमुपदर्शयन्ति । अप्येकका
देवा उत्पातनिपातम्, उत्पातपूर्वो निपातो यस्मिन् स उत्पात-
निपातः, तम् । एवं निपातोत्पातं, संकुचितं प्रसारितं, रेख-
कारचित्तमित्ति गमनागमनं ज्ञान्त संज्ञान्तं नाम नाट्यविधिं
सामान्यतो नर्तनविधिं द्वाविंशाद्युत्तीर्णमुपदर्शयन्ति । अप्ये-
कका देवाश्चतुर्विधं वाद्यं वादयन्ति । तद्यथा-तत्तं मृदङ्गप-
ट्टाऽऽदि, वितनं वीणाऽऽदि, घनं कंसिकाऽऽदि, शुषिरं काह-
लाऽऽदि । अप्येकका देवाश्चतुर्विधं गेयं गायन्ति । तद्यथा-प्र-
थमतः समारज्यमाणमुत्क्रिमम्, उत्तरेपावस्यातो विक्रान्तं मना-
क भरेण प्रवर्तमानं पादास्तम् । (मंदायमिति) मध्यभागे मूर्छना-
ऽऽदिगुणोपेततया मन्दं मन्दं घोलाऽऽत्मकम् । रोचितावसान-
मितिरोचितं यथोचितलक्षणोपेततया भाषितं, सत्यापितमिति
यावत्, अवसानं यस्य तत् रोचितावसानम् । जी० ३ प्रति० ।
नट्-धा० । नृत्ते, ज्वादि०-परस्मै०-सेट् । "शकाऽऽदीनां त्रि-
स्वम्" ॥ ८ । ४ । ३३० ॥ इत्यस्यस्य द्वित्रिस्वम् । "शट्ट", नट-
ति । प्रा० ४ पाद ।

एष्टग-नर्त्तक-पुं० । स्वयं नृत्यकर्त्तारि, कल्प० ५ क्षण । औ० ।
रा० । झा० । प्रश्न० । अनु० ।

एष्टपाद-नाट्यपाद-पुं० । नाट्यस्वामिनि सूत्रधारे, "णट्ट-
पादो णिवसो तेण गीतवाउत्तकधाऽऽदीहि आबज्जिओ ।"
आ० चू० १ अ० ।

णट्टमानय-नृत्यमालक-पुं० । खण्डकप्रपातगुहानां स्वामिषु
बेधेषु, यावत्तः खण्डकप्रपातगुहास्तावन्तो नृत्यमालकाः ।
स्था० २ ठा० ३ उ० । आ० म० । सुषमसुषमभाविनि कल्प-
द्रुमविशेषे, जं० २ वक्र० ।

णट्टवत्यु-नाट्यवस्तु-न० । नृत्यप्रतिपादके पापश्रुते, प्रश्न० ५
सम्ब० द्वार । आव० ।

णट्टवाइच्च-नाट्यवादित्व-न० । नर्तकीत्वे, वृ० ५ उ० ।

णट्टविद्धि-नाट्यविधि-पुं० । ६ त० । नृत्यकरणप्रकारे, स्था० ६
ठा० । नायकचरिताभिनये, म० ११ श० ६ उ० । सामान्यतो नर्त्तन-
विधौ, जी० ३ प्रति० । (तस्य द्वाविंशत्प्रकाराः 'णट्ट' शब्दे
१०३ पृष्ठे वर्णिताः)

णट्टाणीय-नाट्यानीक-पुं० । ब० । नाट्यकारकजनसमूहे, म०
१४ श० ६ उ० ।

णट्ट-नट्ट-त्रि० । सर्वथाऽदृश्यीकृतं, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
व्य० । अपगते, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० । हरिते, वृ० ३ उ० ।
"णट्टे ति वा बिगए ति वा अतद्वाजए ति वा एगहा ।" आ०
चू० १ अ० । "एष्टमण्डहसज्जावे" नट्टोऽपगतः सत्पथः सद्-
जावः सम्मार्गः परमार्थो येभ्यस्ते । सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।
रात्रिदिवस्य सप्तदशे मृदुर्त्ते, स० ३० सम० ।

णट्टप्रय-नट्टप्रतिक-त्रि० । मत्या स्वावयवकानिधायके,
झा० १ श्रु० १६ अ० ।

णट्टरय-नट्टरजम्-त्रि० । नट्टं सर्वथाऽदृश्यीकृतं रजो यत्र स
तथा । जी० ३ प्रति० । अदृश्यमानरजस्के, आ० म० १ अ० १
खण्ड ।

णट्टवं-नट्टवत्-त्रि० । अद्वोरात्रस्य षड्विंशे मृदुर्त्ते, स० ३०
सम० ।

णट्टसण-नट्टसंज्ञ-त्रि० । मनसा ज्ञान्ते, झा० १ श्रु० १६ अ० ।

णट्टसुइय-नट्टश्रुतिक-पुं० । निर्यामके, शास्त्रेण दिगादिविवेचन-
स्य करणेऽशक्त, झा० १ श्रु० १६ अ० ।

णट्ट-नट्ट-पुं० । "टो डः" ॥ ८ । १ । १६५ ॥ इति टट्य रुः । प्रा० १
पाद । नाटकानां नाटयिनरि, झा० १ श्रु० १ अ० १ रा० । अनु० ।
नटा ये नाटकानि नर्त्तयन्ति । व्य० ३ उ० । नि० चू० । कटप० ।
आ० । "णटा डुविहा-लंखका, वगुरिया य ।" पं० चू० ।
नटति नट् अच् । नाटकाऽऽदिदृश्यकाव्याजिनयकर्त्तरि नत्तक-
भेदे, जायाजीविनि वर्णसङ्करभेदे, अशोकवृक्षे, शोनाकवृक्षे,
मले, किष्कुपर्वणि, गोदन्तहरिताले च । वाच० ।

गुप्-घा० । व्याकुलीनावे, दिवा०-पर०-सक०-सेट् । "गुपे-
विरणदौ ॥ ८ । ४ । १५० ॥ इति गुप्यतेनकाऽऽदेशः । 'नरुइ'
'गुप्यति' । प्रा० ४ पाद ।

णट्टवाइता-नट्टवादिता-स्त्री० । नट्टस्यैव संवेगविकलधर्म-
कथाकरणोपाजितभोजनाऽऽदीनां खादितं भक्षणं यस्यां सा
नट्टवादिता । प्रयज्याजेदे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

णरुपिरुय-नट्टपिटक-पुं० । स्वनामव्याने नृगुरुकुलान्त्यन्तरा-
लप्राप्ते, यत्र कश्चिद् गुह्यप्रपितः साधुः वर्षापातनावरुः

सामाचार्यमुपयुक्त एवाऽऽचरन् स्यालवे उदाहरणम् । आ०
क० । आ० ।

एतद्विषय-नटप्रेक्षा-स्त्री० । नटा नाटकानां नाटयितारः, तेषां
प्रेक्षा नटप्रेक्षा । नटप्रेक्षणके, जी० ३ प्रति० । वीरसाधूनाम्-
जुजम्बे, कल्प० १ कण । वृ० । (नटप्रेक्षोदाहरणम् 'कल्प' शब्दे
तृतीयभागे २२६४ पृष्ठे गतम्)

एतद्विषय-नटाऽऽदिज्ञात-न० । नर्तकप्रनृत्युदाहरणे, पञ्चा०
१६ विष० ।

एतद्विषय-ललाट-न० । "ललाटे च" ॥ ८१ ॥ १५७ ॥ इत्यादेरत इवाभाव-
पक्षे । मरुते, प्रा० १ पाद ।

एतद्विषय-नटित-त्रि० । विद्वम्बिने, प्रा० १ भु० ६ म० ।

एतद्विषय-नटी-स्त्री० । नर्तक्याम्, वृ० ३ उ० । नटनार्यायाम्,
स्था० ६ उ० ।

एतद्विषय-नटीरङ्ग-पुं० । नर्तकीरङ्गे नाटयस्याने, वृ० ३ उ० ।

एतद्विषय-देशी-प्रेक्ष, दे० ना० ४ वर्ग ।

एतद्विषय-नटु-त्रि० । नटाः सन्त्यत्र द्रुतत्वं । नटयुक्ते देशे, याच० ।

कारण कार्योपचाराद् नटुलः पादरोग इति । विशेष० । आचा० ।

एतद्विषय-स्त्री० । देशी-कच्छपे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एतद्विषय-ननु-अव्य० । आशङ्कितानुधारणे, नि० चू० १ उ० ।

चितके, पा० १६ विष० । अकामायाम्, दश० १ अ० । जा० ।

विशे० । प्रति० । असूयायाम्, विशेष० ।

एतद्विषय-ननुमूरि-पुं० । चन्द्रगच्छोद्भवे धीवर्षजट्टिमूरि-
शिष्ये सन्धेयमूरिगुरौ, स च विक्रमसंवत्सरे ए०० मिते वि-
द्यमान आसीत् । ज० ६० ।

एतद्विषय-नक्त-न० । रात्रौ, च० प्र० १० पाद० ३ पाद० ।

एतद्विषय-नक्तन्दि-न० । अहोरात्रे, अष्ट० ६ अष्ट० ।

एतद्विषय-नक्तभाग-पुं० । नक्त रात्रौ चन्द्रयोगस्याऽऽदिमधि-
कृत्य विद्यन्ते येषां तानि नक्तत्राणि तथा । च० प्र० १० पाद० ३
पाद० । चन्द्रस्य समयोऽगिषु नक्तत्रेषु, "अहोऽमेसा साहं, सय-
मिस अभिर्ह य जेहसमजोगा ।" स्था० ६ उ० ।

एतद्विषय-नप्तृक-पुं० । "इदुतौ वृष्टृष्टिपृथङ्मृदङ्गनप्तृके"
। ८१ । १३७ । इति ऋत इकारोकारौ । प्रा० १ पाद । पुत्रस्य
दुहितुर्वा पुत्रे, नि० चू० २ उ० । आ० म० । वृ० । विशेष० ।

एतद्विषय-नप्तृका-स्त्री० । पौत्र्यां, दौहित्र्यां च । विपा० १
भु० ३ अ० । ग० ।

एतद्विषय-नप्तृक-पुं० । 'णत्तिअ' शब्दार्थे, नि० चू० २ उ० ।
आ० म० । वृ० । विशेष० ।

एतद्विषय-नप्तृका-स्त्री० । "णत्तिआ" शब्दार्थे, विपा० १ भु०
३ अ० । ग० ।

एतद्विषय-नप्तृकापति-पुं० । पौत्र्यां दौहित्र्यां वा भर्तृषु,
वृ० १ उ० ।

एतद्विषय-नप्तृकिनी-स्त्री० । पौत्र्यां दौहित्र्यां वा भार्यायाम्, विपा० १
भु० ३ अ० ।

एतद्विषय-नप्तृ-त्रि० । साध्वर्थमुपकल्पिते, सूत्र० १ भु० ४ म० १
उ० । स्थापिते, अष्ट० ३० अष्ट० ।

एतद्विषय-नास्तिक-पुं० । नास्ति जीवः परलोको धेत्येवं म-
तियस्य सः । अक्रियावादिनि, स्था० ४ उ० ४ उ० । आ० ४ उ० ।
सूत्र० । (८४ भेदाः 'अक्रियावाह (ए)' शब्दे प्रथमभागे १२९
पृष्ठे उक्ताः) नास्तिकवादिगणमतस्-न सन्ति सप्त स्वपरस-
स्थाः । स्था० ४ उ० ४ उ० । सूत्र० ।

तद्विषय-

नस्त्य जीवो, न जाइ, इह परे वा लोण न य किंचि वि
फुमइ पुण्णपावं, नस्त्य फलं सुकयदुक्कपाणं, पंचमहवृत्तियं
सरीरं जासंति हं वातजोगजुभं, पंच य खंधे भणंति
केइ, मणं च यणजीविका वदंति, वातजीवो ति एवमाहंसु,
सरीरं सादियं सन्निधणं इहभवे एगे भवे तस्स विप्पणा-
संसि सब्बनासो ति एवं जंपंति मुमावाइ ॥

शून्यमिति, जगदिति गम्यते, कथम् ? आत्माऽऽद्यभावात्, एत-
दाह-नास्ति जीवः, तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात् । स हि न प्रत्य-
क्षमाद्यः, अतीन्द्रियत्वेन तस्याभ्युपगमत्वात् । नाप्यनुमानमात्राः,
प्रत्यक्षाप्रवृत्तावनुमानस्याप्यप्रवृत्तेः । आगमनां च परस्परतो
विरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वादिति । अस्त्वादेवासौ न याति न गच्छ-
ति । इहेति मनुष्यापेक्षया मनुष्यलोके, 'परे वा' परस्मिन् तद्व-
पेक्षैव देवाऽऽदिभ्योऽपि न किञ्चिदपि स्पृशति बध्नाति पुण्य-
पाप शुभाशुभं कर्म, नास्ति फलं सुकृतदुष्कृतानां पुण्यपाप-
कर्मणां, जीवासन्धेन तयोरप्यसंशयः । तथा पञ्चमहाभौतिकं
शरीरं भावन्ते । 'इ' इति निपातो वाक्यान्तरकारे । वातयोगयुक्तं
प्राणवायुना सर्वक्षियासु प्रवर्तितमित्यर्थः । तत्र पञ्चमहा-
भौतिकमिति, महान्तं च तानि लौकिक्यापकत्वाद् भूतानि च
सद्भूतयस्तूनि महान्तानि । तानि चामूनि-पृथिवी कठिनरूपा,
आपो द्रवलक्षणाः, तेज उष्णरूपम्, वायुश्चलनलक्षणाः, आका-
शं शुभिरलक्षणमिति । एतन्मयमेव शरीरं, नापर-शरीरवत्तौ त-
न्निष्पादकोऽस्ति जीव इति विवक्षा । तथाहि-जृन्तान्येव सन्ति,
प्रत्यक्षेण तेषामेव प्रतीयमानत्वात् । नादेतरस्य तु सर्वथाऽ-
प्रतीयमानत्वात् । यत्तु चैतन्यं जूनेषूपलभ्यते, तद् जूनेष्वेव
कायाऽऽकारपरिणतेष्वभिव्यज्यते, मद्याङ्गेषु समुद्दिनेषु मदश-
क्तिवत् । तथा न जूनेभ्योऽनिरिकं चैतन्यं, कार्यत्वात्, स्पृशे घ-
टयदिति । ततो भूतानामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्जलस्य बुद्बुदाभि-
व्यक्तिर्वादि । अलीकवादिना चैवामात्मनः सत्त्वात्, सत्त्वं च प्र-
माणोपपत्तेः । प्रमाणं च सर्वजनप्रणीत जातिस्मरणाऽऽत्मन्यथाऽ-
नुपपत्तिलक्षणमनेकधा शास्त्रान्तरप्रसिद्धमिति । न च जूतधर्म-
चैतन्यं, तज्ज्ञावेऽपि तस्याज्ञावाद्, विवक्षितजृन्ताभावेऽपि प्रेताऽऽ-
द्यवस्थार्या चैतन्यसंज्ञावाच्चेति । (पंच य खंधे भणंति केइ
ति) पञ्च च स्कन्धान् रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराऽऽख्यान्,
भणन्ति केचिद्विंशि बौद्धाः । तत्र रूपस्कन्धः पृथिवीधात्वाद्ययो,
रूपाऽऽद्यश्च । वेदनास्कन्धः पुनः सुखदुःखासुखदुःखेति त्रिविध-
वेदनास्वभावः । विज्ञानस्कन्धस्तु रूपाऽऽदिविज्ञानलक्षणः । संज्ञा-
स्कन्धश्च संज्ञानिमित्तोद्ग्रहणाऽऽत्मकः प्रत्ययः । संस्कारस्कन्धः
पुनः पुण्यापुण्याऽऽदिधर्मसमुदाय इति । न चैतन्मयो व्यक्तिरितः
कश्चिदात्माऽऽख्यः पदार्थोऽप्यङ्गाऽऽदिभिरवसीयत इति । तथा-
(मणं च यणजीविका वयंति ति) न केवलं पञ्चैव स्कन्धान्,
मनश्च मनस्कारो रूपाऽऽदिज्ञानलक्षणानामुपादानकारणभूतः, य-
माश्रित्य परलोकोऽभ्युपगम्यते बौद्धैः, मन एव जीवो येषां ते म-

नोजीवाः, त एव मनोजीविकाः । अलीकवादिता चैषां सर्वेषां-
ननुगामिनि मनोमात्ररूपे जीवे कश्चित्पि परलोकोक्तिकः । त-
सिद्धिः-अवस्थितस्यैकस्याऽऽत्मनोऽस्त्वत्, मनोमात्राऽऽत्म-
नः कृणात्परस्यैवोपावाद्कृताऽयागमाऽऽदिबोधप्रसङ्गात् । क-
श्चिदननुगामिनि तु मनसि जीवत्वाभ्युपगमः सम्यक् पक्व एवे-
ति । तथा (वाउज) बार्त्त एवमाहं सु ति वात उक्त्वा साऽऽदिज्ञ-
यो जीव इत्याहुरेकः । नञ्जाभावाद्योर्जीवनमरणद्वयपदेशाद् ना-
न्यः परलोकयाग्यामाऽस्तीति । अलीकवादिता चैषां चावोज-
रत्वेन चैतन्यजीवरूपत्वायोगात् । तथा शरीरं साऽऽदि, उपपन्नत्वा-
त्, सनिधने, क्षयदर्शनात् । (इह भवे एव भव ति) इह भवे एव
प्रत्यक्षजन्मैव एका जन्म एक जन्म, नान्यः परलोकोऽस्ति, प्रमा-
णाविषयत्वात्, तस्य शरीरस्य, विविधैः प्रकारैः प्रकृष्टा नाशः
प्रणाशस्तस्मिन् सति सर्वनाश इति नाऽऽत्मा शुभाशुनरूपं वा
कर्माश्रित्यैवमवशिष्यते । एवमेव उक्तप्रकारं 'जपति' जल्पन्ति
मृगवादिनः । मृगवादिता चैषां जातिस्मरणाऽऽदिना जी-
वपरलोकसिद्धेः । प्रश्नः २ आश्रं द्वार । दशः । यथावस्थितं
हि वस्तुनेकान्ताऽऽत्मकं, तन्नास्त्येकान्ताऽऽत्मकमेव चास्तीति
प्रतिपत्तिमन्तः सर्वेऽपि नास्तिकाः । स्यात् ० उ ३० ।

एकान्ताभिनिवेशे तु जाल्या सर्वेषां तत्त्वत्वमेवेत्याह-
स्वरूपतस्तु सर्वेऽपि, स्युर्धियोऽनिश्रिता नयाः ।
मिथ्यात्वमिति को भेदो, नास्तित्वास्तित्वानिर्भितः ? ॥१२५॥
स्वरूपतस्त्विति स्पष्टः । (मिथोऽनिश्रिता इति) स्याद्वादसु-
क्ष्मा परस्परऽऽकाङ्क्षारहिता इत्यर्थः ॥१२५॥
ननु नास्तिकास्तिकव्यवहारप्रयोजकतयैवैतेषां भेदो भविष्य-
तीत्यत आह-

धर्म्यशे नास्तिको हेको, बार्हस्पत्यः प्रकीर्तितः ।
धर्म्यशे नास्तिका द्वेयाः, सर्वेऽपि परतीर्थिकाः ॥१२६॥
(धर्म्यशे इति) धर्मिण आत्मनोऽशे नास्तित्वभागे, एको
बार्हस्पत्यश्चाकार्को नास्तिकः प्रकीर्तितः । धर्म्याणामात्मनः शरी-
रप्रमाणत्वनानावपरिणामित्वभ्रुवत्त्वसर्वज्ञजातीयत्वाऽऽदीना-
मशे नास्तित्वपक्षे सर्वेऽपि नैयायिकवैशेषिकवेदान्तिसाङ्ख्यपा-
नञ्जलजैमिनीयाऽऽदयः परतीर्थिका नास्तिका द्वेयाः । यत्र यथा-
व्यस्तित्वे तत्र तथा तदनभ्युपगमस्य, स्वरसतो भगवद्वचना-
श्रद्धास्यैव वा नास्तिकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । चा-
र्थिकाऽऽदिभिन्नदर्शनस्वीकर्तृत्वमेवानास्तिकत्वमिति कश्चित्तनुक-
म्पमात्रम् । नयाः ० । भा० म० । ('वस्तु' शब्दे द्वितीयजागे
११३४ पृष्ठे लक्षितान्नेववक्तव्यनार्था नास्तिकवादिनं सुषुक्तिं
प्रति स्वपंक्तुक्तत उपदेशो दृश्यः)

गणित्यजाव-नास्तित्वाव-पुं० । अविद्यमानभावे, " गणित्यभावे
सि वा अविज्जमाणभावे सि वा पगच्छा । " आ० सू० १ अ० ।

गण्यून-नष्टा-अव्य० । नश-कृत्वा । " सूनूतूनौ घ्नः " ॥ ८ । ४ ।
३१३ ॥ इति ह्या इत्यस्य स्थाने तूनाऽऽदेशः । अदृश्यीयुयेत्यर्थे,
प्रा० १ पा० ।

गणित्याययण-नयायतन-न० । गणाः प्रधानस्थाने, यत्र तीर्थ-
स्थानेषु लोकाः पुण्यार्थे स्थानाऽऽदि कुर्वन्ति । आवा० २ पु० २
सू० ३ अ० ।

गणदी-नदी-स्त्री० । गङ्गासिन्धुमहीकोशीप्रवृत्तिषु सरित्सु, स०
३ अ० । प्रका० । गिरिनद्यादिषु, प्रका० ११ पद ।

गणित्य-नर्दित-न० । घोषे, का० १ पु० ७ अ० ।

गण-नक्ष-त्रि० । निर्वाच्यते, तं० । आकटे, हे० मा० ४ वर्ग ।

गणपुंसग-नपुंसक-पुं० । न० । न स्त्री न पुमान् नपुंसकम् । ग० १
अधि० । स्त्रीपुरुषोभयाभिज्ञाविणि पुरुषाऽऽकृतौ पुरुषे, ध० २
अधि० । " स्तनाऽऽदिप्रभुशङ्काऽऽदि-भावाभावसम्बन्धितम् ।
नपुंसकं पुष्पाः प्रादु-मोहानलसुदीपितम् ॥ १ ॥ " तं० ।

तिविहा गणपुंसगा पञ्चत्ता । तं जहा-थोरदण्यगणपुंसगा, ति-
रिक्त्वनोपिण्यगणपुंसगा, मणुस्सणपुंसगा । तिरिण्यगणपुंसगा
तिविहा पञ्चत्ता । तं जहा-जलचरा, यलचरा, सहचरा ।
मणुपणपुंसगा तिविहा पञ्चत्ता । तं जहा-कम्मजूमिया,
अकम्मजूमिया, अंतरदीव्या । स्यात् ० ३ उ० १ उ० ।

" स्तनकेशवती स्त्री स्या-क्षोमशः पुरुषः स्मृतः । उन्नयोरन्तरं
यच्च, तदभावे नपुंसकम् । १ ॥ " स्था० ३ उ० १ उ० । नपु-
ंसकः पण्डक इति पर्यायौ । सू० ४ उ० । आवा० । (पण्डकल-
क्षणानि 'पण्ड' शब्दे वक्ष्यन्ते) " अज्जवसायबिसेसं तं हह
ते हंति गणपुंसगे । " महा० १ अ० ।

दश नपुंसकाः-

पंरु १ वाइए २ कीवे, ३ कुंजी ४ ईमात्रुए ५ ति अ ।
सठणीदितकम्मसर्वा अउ, पक्खिआपक्खिए इअउ ॥ ८०० ॥
सोगंधिए अ ए आमत्ते १०, दम एए नपुंसगा ।

संकिंशिद्धिं च साहृणं, पक्खावेत्तं अकप्पिआ ॥ ८०१ ॥
प्रव० १०ए द्वार ।

पण्डकाऽऽदयो दश नपुंसकाः संक्लिष्टचित्ता इति कृत्वा साधूनां
प्रमाजयितुमकल्प्याः । संक्लिष्टत्वे चैषां सर्वेषामप्यविशेषतो
नगरवाहसमानकामाभ्यवसायसंपन्नत्वेन स्त्रीपुरुषसोभामाभित्य
विक्रमम्, उभयसेविनो ह्येते । ध० ३ अधि० ।

नपुंसकानामिमे षड् भेदाश्चाप्येऽपि-

....., बन्धिप विपितसिए ।

पंतोसाहिववहतए, इसिसत्ते देवसत्ते य ॥ २७७ ॥

नि० सू० ११ उ० । पं० भा० । पं० सू० । आवा० ।

नपुंसका द्विविधाः-स्त्रीनेपथ्यकाः, पुरुषनेपथ्यकाश्च ।
तद् यथा-

एमेव ह्येति दुविहा, पुरिमनपुंमा वि सभि असस्त्री ।

मम्भत्त्याऽऽनरणपिया, कंदप्पा काहिया चेव ॥ ४३२ ॥

पुरुषसागारिकाभावे कदाचिन्नपुंसकसागारिकाः प्रतिभ्यो
लक्ष्यन्ते, तत्राप्येवमेव भेदाः कर्तव्याः । तत्र नपुंसका द्विधा-
स्त्रीनेपथ्यकाः, पुरुषनेपथ्यकाः । ये पुरुषनेपथ्यकाः ते द्विधा-
प्रतिसेविनः, अप्रतिसेविनश्च । ये तु स्त्रीनेपथ्यकास्ते निवमा-
त्यतिसेविनः । तत्र पुरुषनपुंसका अपि, न केवलं पुरुषा इत्यपि-
शङ्कार्थः । संक्लिष्टः, असंक्लिष्टश्चेति द्विविधाः । उभयेऽपि क्षतु-
विधाः-मध्यस्थाः, आभरणविधाः, कान्धर्पिकाः, काथिकाश्च ।

एकेका ते तिविहा, येरा तह यज्जिमा य सरुणा य ।

एवं सन्नी वारस, असन्निणो ह्येति एकेके ॥ ४३३ ॥

ते मध्यस्थाऽऽद्यस्त्रिविधाः-कविराः, मध्यस्थाः, तरुणाश्च । एवं
संक्लिष्टो द्वादश । असंक्लिष्टोऽपि द्वादश भवन्ति । सू० १ उ० ।
नि० सू० ।

'नपुंसको भवति' इति महाजाध्यप्रयोगात् अथ नपुंसकमणिः । लिङ्ग-
स्य शब्दगतत्वेऽपि शब्दार्थे तद्व्यवहारस्तु अनेकाऽऽरोपात् । तद्
यथा-लिङ्गत्वं च प्राकृतगुणगतावस्थाऽऽत्मको धर्म एव, तद्विशे-
षश्च पुनपुंसकत्वाऽऽदिः । तथाहि- सर्वेषां त्रिगुणप्रकृतिकार्यतया
शब्दानामपि तथात्वेन गुणगताविशेषाच्छब्देषु विशेष इति क-
ल्प्यते । स च विशेषः शास्त्रे इत्यमन्यथायि । विकृतसंवा-
ऽऽदीनां तुल्यरूपेणावस्थानाद् नपुंसकत्वं, संवस्थाऽऽ-
धिक्ये पुंसत्वम्, राजप्राधिक्ये स्त्रीत्वमिति । एवं च लिङ्ग-
स्य शब्दधर्मत्वेऽपि शब्देन सदायामिदोपादसति बाधके-
ऽर्थेऽपि साक्षात् तत्पारतन्त्र्येण वा सर्वत्र तस्य विशेषण-
त्वम्, शब्दबोधे शब्दज्ञानस्येष्टत्वाच्च, शब्दस्य नामार्थावत्
तद्गतलिङ्गस्यापि नामार्थतौचित्यात् " न सोऽस्ति प्रत्ययो
लोकः, चः शब्दानुगमादने । " इति ह्युक्तेः, " शब्देऽपि यदि
नेदेन, विवक्षा स्यात्तदा तथा । नो चेत् ओत्राऽऽदिभिः सिद्धो-
ऽप्यसावर्थेऽवभासते ॥१॥ " इति ह्युक्तेः, शब्दानां तदर्थताव-
गतः । तथा प्रातिपदिकार्थः । अनेद्विवक्षायां तु धोत्राऽऽदि-
भिरेव सिद्धो ज्ञातः सन् अर्थे प्रकारतया जासते इति तदर्थः ।
युक्तं चैतत्- 'पुंसिङ्ग शब्दः' इति व्यवहारात् " स्वमोर्नपुंसका-
त् " ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति पार्णनिसुत्रे शब्दस्यैव नपुंसकत्व-
व्यपदेशात् । दारानित्यादौ पुंसत्वान्वयवाधाच्च लिङ्गस्य शब्द-
धर्मत्वम्, अन्यथेत्युक्तं लिङ्गानन्वयाऽऽपत्तेर्व्यवहारसूत्रनिर्देशात्-
ज्ञापनेत्यर्थः । तथा अर्थभेदाच्छब्दभेदवद् लिङ्गभेदादपि शब्द-
भेद इति कल्प्यते, प्रागुक्तधर्मविशेषरूपभेदकसद्भावात् । उक्तं च
भाष्ये- " एकार्थे शब्दान्पत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् " इति एवं च
तटाऽऽदिशब्दानामनेकलिङ्गत्वव्यवहारः समानानुपूर्वीकत्वेनै-
व । बन्तुतस्तेषां भिन्नानामेव लिङ्गत्वमिति दिक् । वाच्यं ।
जीवाभिगमाऽऽदिषु नपुंसकस्य धर्मचरणमुक्तं, तत्सम्पत्त्वं दे-
शसंयम, सर्वसंयमं वा ? पञ्चदश भेदाः सिद्धानां प्रोक्ताः, तत्र
मूलनपुंसकत्वे, कृत्रिमत्वे वा मोक्षः ? तत् साक्षरं प्रसाद्य-
मिति भ्रमे, उत्तरम्- जातिनपुंसकस्य सम्यक्त्वं देशविरतिं च
यावत्प्रतिपादितमिति, न तु परतस्तेन न मोक्षाऽऽसिः, मोक्षावाप्ति-
रपि कृत्रिमनपुंसकानामिति । १६६ प्र० । सेन० प्र० ३ उक्ता ० ।

एणुपुसगपक्षवणी-नपुंसकप्रकापनी-स्त्री० । स्तनाऽऽदिश्मश्रुके-
शाऽऽदिभावाभावाऽऽदिस्मभित्तमित्यादिसङ्गणायाम् नपुंसकल-
क्षणानिभ्रायित्वां भावायाम्, शब्दव्यवहारानुगते नपुंसकलक्षण-
माभित्यैतल्लक्षणाऽघटनेऽपि उच्यमाना बाह्यनमृषेति भावाशब्दे,
प्रका० ११ पद ।

गणपुसगलिंगमिच्छ-नपुंसकलिंगमिच्छ-पुं० । तीर्थकरप्रत्येक-
बुद्धवर्जिते नपुंसकलिङ्गशरीरनिर्वृत्तिरूपे व्यवस्थितं सति
सिद्धे, न० । पा० ।

एणुपुसगवयण-नपुंसकवचन-न० । पीठं देवकुलमित्यादिके
नपुंसकलिङ्गे शब्दे, आचा० २ अ० १ चू० ४ अ० १ उ० प्रका०
अनु० । अव्यक्तगुणसंबोहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते । जी० १ प्रति० ।

एणुपुसगवेय-नपुंसकवेद-पु० । वेद्यत इति वेदः, नपुंसकस्य वेदो
नपुंसकवेदः । प्रका० २१ पद । स्त्रीपुंसयोरुपर्यभिज्ञापे, तद्-
धेनुकं वेदनीयकर्मणि, यदुद्ध्ये नपुंसकस्य स्त्रीपुंसयोरुभयो-
रभिलाषः पितृवमेधमणोरुद्ध्ये मज्जिताभिलाषवत्, स महान-
गरदाहाभिसमानो नपुंसकवेदः । स्था० ६ टा० । कर्म० । ४० ।
५० सं० । जी० । स० ।

गण-नभम्-न० । न जाति न दीप्यते इति नभः । न० २०
श० २ उ० । " अथयधमाम् " ॥ ८ । १ । १८७ ॥ इत्यस्य प्रा-
यिकत्वाद् न हः । प्रा० १ पाद । " स्वमदामशिरोतनः " ॥ ८ । १ । ३२ ॥ इति नभःपर्युवासान्न पुंसत्वम् । प्रा० १ पाद ।
आकाशे, स्त्री० । सूत्र० ।

एणुपुसगव-नभःप्रदीप-पुं० । नन आकाशं प्रदीपयति यत्तत्त-
था । सुयं, कल्प० ३ कृण ।

एणुसुर-नभःसुर-पुं० । चन्द्रं सुयं वा गृह्णतो राहोः कृष्णपु-
द्गलभेदे, सू० प्र० २० पादु० ।

एणुमेण-नभःसेन-पुं० । अपृचत्वारिंशे शृषभदेवपुत्रे, कल्प०
७ कृण ।

एणुसण-नभःस्यत्-न० । नभसित्यव्ययस्य " नमोऽविविधितकः
कथञ्च ॥२१॥ १६॥ इति कथञ्च । दर्श० १ अ० । प्रणमने, ज्ञा० १
मु० १ अ० । भ० । नि० । स्त्री० । आच० । संथा० । इथा० ।

एणुसित्तप-नभःस्यतुम्-अव्य० । प्रणामपूर्वकप्रशस्तध्वनिनि-
गुणोत्कीर्तनं कर्तुमित्यर्थे, उपा० १ अ० । स्था० । रा० । प्रति० ।
आ० चू० ।

गणसित्ता-तपस्वित्वा-अव्य० । प्रणम्येत्यर्थे, स्था० ३ ज्ञा० १
उ० ।

गणण-नभन-न० । शिरसा प्रणाममात्रे, वृ० १ उ० । नि० ।
प० भा० । नभस्कारे, उक्त० १ अ० । वितयकरणे, उक्त० ५
अ० । प्रहोकरणे, सूत्र० १ मु० ४ अ० १ उ० ।

एणुणी-नभनी-स्त्री० । " गिहिसाधूहि एमिज्जति, तम्हा जं
हाति गमणि सि । " पं० ज्ञा० । तृतीयगौणानुज्ञावाच्यं, न० ।

गणंत-नभत्-त्रि० । आचार्याऽऽदेः प्रणामं कुर्वति, आचा० १ मु०
६ अ० ४ उ० ।

एणुमि-नभि-पुं० । स्वनामख्याते विदेहराजे, उक्त० ।

अत्र नियुक्तिरुक्त-

णिकस्वेवो न नभिम्पी, चउव्विहो बुविहो उ होइ दव्वम्मि ।

आगम-नोआगमओ, नोआगमओ य सो तिबिहो ॥६५॥

जाणगसरीर भविण्, तव्वहरित्ते य से जवे निविहो ।

एगजविथ बढाउय, अज्जिमुहओ नामगोत्ते य ॥६६॥

नभिआउनामगोयं, वेयंतो जावओ नपी होइ (ए७)

निकूपो न्यासः, तुः पूरणे, नमो नमिर्विषयश्चतुर्विधश्च-
तुमेदो नामाऽऽदिः । तत्र च नामस्थापने सुगमे । द्विविधो जव-
ति छव्ये छव्यविषयः । तमेवाऽऽह-आगमनोआगमतः । तत्राऽऽ-
गमतो ज्ञातानुपयुक्तो, नोआगमतश्च । स त्रिविधः- (जाणगस-
रीरभविण् तव्वहरित्ते य सि) नमिशब्दस्य प्रत्येकमसिंभ-
न्नाद् बहारीरनमिर्भवशरीरनमिः, तद्व्यतिरिक्तनमिश्च । स
तद्व्यतिरिक्तनमिर्भवेत् त्रिविधः-एकजविको, बडाऽऽयुक्तो-
ऽऽभिमुखनामगोश्च । एतत्तद्व्यवस्थां च प्राप्तवत् । तथा नम्यायु-
नामगोत्रं वेद्यन् भावतो नमिर्भवति । उक्त० ए अ० ।

अथ तृतीयप्रत्येकलुक्कनमिचरित्रमुच्यते-

मालवमण्डलमण्डनं सुदर्शनपुरमस्ति ; तत्र मणिरयो

राजा, तस्य भ्राता युगबाहुर्वर्तते स्म । तस्य भार्या सुशीला
सुहृदा मदनरेखा वर्तते स्म । सा बाल्यावस्थात आरभ्य स-
म्यक्त्वमूलाद्दशमनानि जग्राह । तस्याः पुत्रश्चन्द्रयशः वर्तते
स्म । अन्यदा मणिरथेन मदनरेखा दृष्टा, तद्रूपमोहिता नृप पदं
चिन्तयति स्म-इयं मदनरेखा मम कथं वशवर्तिनी भवतु ? ।
प्रवतु, प्रथमं तावत् साधारणैः कृत्यैस्तां विश्वासयामि, पश्चा-
त्कामाजिलाषमपि तस्याः समये कारयिष्येऽहम् । दुष्करं कार्यं
बुद्ध्या किं न सिद्ध्यति ? । एवं चिन्तयित्वा राजा तस्यै ताम्बू-
कुसुमवस्त्राङ्गद्वाराऽऽदिकं प्रेषयति स्म । साऽपि निर्विकारा ज्येष्ठ-
प्रेषितत्वात् सर्वं गृह्णाति स्म । एकदा मणिरथस्तमेकान्ते स्वय-
मित्युवाच-भद्रे ! त्वं मां भर्तारं विधाष यथेष्टं सुखं प्रकृत्व ।
सा जगौ-राजन् ! तव लघुबन्धुकसत्रे मय्येतादृशं वच-
नमयुक्तम्, एवं निष्कलङ्को भूरिसखश्च पञ्चमो लोकपालोऽ-
सि, एवं वदस्व किं न तज्जसे ? , शस्त्राग्निविषयोऽगैर्मन्युसाधनं
वर, निजकुलाऽऽचाररहितं जीवितं न भयः । परस्त्रीसम्पत्ताः स्वजी-
वितं यशश्च नाशयन्ति । तथैव प्रातर्बोधितोऽपि नृपः कदाप्र-
हं न मुमोक्ष । एवं च व्यचिन्तयत्-यदाऽस्याः प्रीतिपात्रं मद्ब-
न्धुर्युगबाहुर्व्यापाद्यते, तदेवं मम वशीभविष्यति । अन्यदा मदन-
रेखा स्वप्ने पूर्णेन्दुं ददर्श । तया युगबाहवे निवेदितः स्वप्नः ।
युगबाहुना कथितम्-तव सुलक्षणः पुत्रो न विष्यति । तस्या गुरुदे-
ववन्दनाचनदाददमुत्पन्नं युगबाहुरपूरयत् । अन्यदा युगबाहु-
र्वसन्ते मदनरेखया सममुद्याने रन्तुं गतः, तत्रैव रात्रौ कदलीशृ-
ङ्गे सुप्तः । परिवारः समन्तात् दृष्टुं वेष्टयित्वा स्थितः । तदाऽवसरं
ज्ञात्वा मणिरथनृपस्तत्रैकाकी समायातः । 'अथ युवराजा-
ऽत्र कथं सुप्तः ?' इति शामिकान् प्रत्युवाच । युगबाहुरपि कद-
लीशृङ्गाद् बहिरागत्य मणिरथपादौ ननाम । नमतोऽस्य स्कन्धदेशे
मणिरथः खड्गं चिक्षेप । उवाच चैवम्-धिग् मे प्रमादतः करात्
खड्गं पतितं, मणिरथेक्षिताऽऽकारेण तद्दुष्कर्म ज्ञात्वाऽपि
स्वामिन्युपेक्षितः । इतोऽवसरे मणिरथः सद्यस्ततो गतः ।
पितृघातघातार्ता निशम्य चन्द्रयशः पुत्रो घातचिकित्सकैः
परिवृणस्तत्राऽऽयातः । चिकित्सकैरन्यावस्थागते युगबाहुं निरी-
क्ष्य धर्म एवास्यौषधमिति प्रोक्तम् । मदनरेखा स्वभर्तुरन्यावस्थां
चिन्तय विधिनाऽऽराधनां कारयामास-हे वयित ! मे विहाति
शृणु, घनाङ्गनाऽऽश्रेषु मोहं त्यज, जैनधर्मं स्वीकुरु, हित भजस्व,
धर्मप्रसादादेव प्रधानं कुटुम्बदेहगोहाऽऽदिकं भवान्तरे प्राप्स्यसि,
सर्वाण्यपि पापानि सिद्धसात्त्विकमालोचय, पुण्यान्यनु-
मोदय, सर्वजीवान् क्षामय, अष्टादश पापस्थानानि व्युत्सृज,
अनघानं च कुरु, शुभमावनां भावय, चतुःशरणाभ्याधय,
परमेष्ठिमन्त्रस्मरणं कुरु, मनसा सम्यक्त्वमाधय । इत्येवं मदनरे-
खावचनानि श्रद्धावानः पञ्चपरमेष्ठिमन्त्रं स्मरन् युगबाहुः परलो-
कमसाधयत् । मदनरेखा मनस्येवं व्यचिन्तयत्-अथ स्वन्त्रो
ज्येष्ठो मम शीले विध्वंसयिष्यति, ततो निःसरणावसरो
मम साम्प्रतमेवास्तीति निश्चित्य मदनरेखा वेगतो निर्गता, सद्य
एकाकिन्वेव व्रजन्त्युत्पयमाभित्य कत्रापि महादृष्ट्यां प्राप्ता,
विभावरी विरराम, जातं प्रभातं, देवगुरुणां स्मरणं चकार,
मथ्याहे सा प्राणयात्रां फलैरेवाकरोत् । तस्यामेवाटव्यां
रात्रौ सुप्तायास्तस्याः शीलप्रभावेण न किञ्चिद्वयं बभूव । सा
सती चार्द्धरात्रौ पुत्रं सुपुत्रे, पितृनामाङ्कितमुद्रका तस्याहुलौ
क्षिप्वा रत्नकम्बलेन वेष्टयित्वा शुचिभूमौ निक्षिप्य मदनरेखा
शौचार्थं सरासे गता । तत्र स्नानं कुर्वती जलकरिणा गुणमा-

वर्गमेव गृहीता नमसि वत्किता । नजसोऽपि पतन्ती च तां क-
श्चित्कलत्रविधाधरो वैताड्यं निनाय । सा विद्याधरं प्राऽऽह-बन्धो !
अहमद्य निवयटव्यां पुत्रमजीजनम् । स तु रत्नकम्बलेवेष्टितो
मया तत्रैव मुक्तोऽस्ति । अहं तु सरासे स्नानं कुर्वती जल-
करिणोत्किता त्वया गृहीताऽज्ञाऽऽनीता । अथ त्वं ततो
मत्पुत्रमिहाऽऽनय, मां वा तत्र नय । अन्यथा बालस्य तत्र मर-
णाऽऽपन्नविषयति, त्वं प्रसीद, मां पुत्रेण मलय, पुत्रभिक्षाप्र-
दानेन त्वं मे क्यां कुरु । सोऽपि युवा विद्याधर एतस्यां सरासे
चक्षुः क्षिप्येवमुवाच-गम्भारदेशे रत्नवाहं नाम नगरमस्ति ।
तत्र विद्याधरेन्द्रो माणचूडो वर्तते । तस्य प्रिया कमलावती
माणप्रजनामानं पुत्रं मामसूत । यौवनावस्थां च गतस्य मे
भ्रमणव्ययं राज्यं दत्त्वा मण्यचूडः स्वयं प्रव्रज्यां जग्राह । स
चारणमुनिश्चतुर्भानीभूत्वा साम्प्रतमद्यमे द्वीपे जिनविम्बानि
नक्तुं समयातोऽस्ति । अहं तत्र वान्तुं गच्छन्भूयम् । अ-
न्तराले त्वां दृष्ट्वा लात्वा चाहं पुनरत्राऽऽगमः । अतः परं त्वं मे
प्रिया भव, तवाऽऽदेशकरोऽहमस्मि, तव पुत्रसंबन्धो मया प्रह-
सिविद्यया ज्ञातः, अम्बापहतो मिथिशेखरः पश्चरथाऽऽस्यस्तत्रा-
ऽऽयातः, ते बालं सुहृदं दृष्ट्वा गृहीत्वा च स्वपत्न्यै दत्तवान्, तत्रायं
प्रकामं सुखजागेवास्ति । एवं तद्वचः श्रुत्वा मदनरेखाऽचि-
न्तयत्-असौ स्वतन्त्रो युवा दत्तः शीलभङ्गं मे करिष्यति, ताव-
त्कालं मे बिलम्बः धेयान्, यावत्तस्य पिता साधुर्न वन्द्यते, तदु-
पवेशात् सर्वं भविष्यतीति ध्यात्वा मदनरेखाऽवदत्-हे भद्र !
त्वं मां प्रथमं नन्दीश्वरे तय, यथाऽहं तज्जिनविम्बानि वन्दे, पश्चा-
त् कृतकृत्याऽहं तत्रैवसितं करिष्यामि । एवं तयोक्ते सहर्षो म-
णिप्रजस्तां विमानान्तर्निधाय नन्दीश्वरद्वीपे गतः । तत्र शाश्वत-
जिनविम्बानि नत्वा मदनरेखाऽऽत्मानं कृतार्थं मन्यमाना माणप्रजेण
सम चतुर्भानधरे चारणभ्रमणं प्रासादमग्नरूपोपविष्टं मणिचक्रमुनिं
प्रणुनाम । स मुनिस्तां सर्वां मत्वा स्वसुतं च ब्रह्मपदं ज्ञात्वा तथा
देशानां विस्तारयामास, यथाऽसौ विद्याधरः स्वद्वारसन्नोषवने
जग्राह । मदनरेखां च स्वां मणिनीं मेन । दृष्टमानसा सर्वा
स्वपुत्रस्य कुशलोदन्तं पश्यच्छ । मुनिराह-महानुभावे ! शाक
मुक्त्वा सर्वं सुतवृत्तान्तं शृणु-जम्बूद्वीपे पुष्कलावतीविज-
योऽस्ति, तत्र मणितोरणपुरी, तस्या मिनयशा राजा । स च
चक्रवर्त्यभूत्, तस्य पुष्पवती कान्ता, तयोः पुष्पसिहरन्तसि-
हाभिधानौ पुत्रावज्जनां, तौ सदयौ धर्मकर्मरतौ विनीतौ स्तः ।
अन्यदा तौ राज्ये स्थापयित्वा चक्रवर्ती तपस्यां जग्राह । तौ
द्वावपि भ्रान्तौ चतुरशीतिलक्षपूर्वं यावद्भ्राज्यं प्रपादयनः स्म । ए-
कदा च तौ दीक्षां गृहीतवन्तौ, पोरुश पूर्वज्ञाणि यावद्दीक्षां
पात्रयतः स्म, अन्ते समाधिना मृत्वाऽच्युतकल्पे मामानिकौ देवौ
जातौ । ततश्च्युत्वा घातकीस्त्राज्ज्वरते हरिवेणराजः समुद्र-
वस्तानार्यामुनौ सागरदेवदत्ताभिधानौ धार्मिकौ जातौ । अ-
न्यदा तौ द्वादशतीर्थं कुरुस्य दृढसुव्रतस्य बद्धयतिक्रान्ते ती-
र्थे सुगुरुममीपे दीक्षामगृहीताम् । तृतीये दिवसे तौ द्वावपि
विद्युत्पातेन मृत्वा शुक्रदेवलोके महर्षिकौ देवावज्जनाम् ।
अन्येद्युस्तौ देवाश्चैव भरते श्रीनेमिजिनेश्वरार्मानं पृष्टवन्तौ-
भगवन् ! नावद्यापि कियान् संसारस्तिष्ठति ? । स भगवान्
प्राऽऽह-युवयोर्मध्ये एकोऽत्रैव जरते मिथलापुर्यौ विजयसे-
नरूपतेः पश्चरथाऽऽस्यः पुत्रो भावी, एकस्तु सुवर्शनपुरे युग-
बाहुपुत्रो मदनरेखाकुक्सिन्नुतो नमिनामा भविष्यति । त-
स्मिन् भवे चावपि युवां शिवपदं प्राप्स्यथ । एवं नेमिजिनवच-

नं निशम्य निजमायुः पूर्णं विधायैको मिथिलापुरीं पञ्च-
रथो नृपोऽभवत् । तेन पञ्चरथेनाभ्याप्यतेन तस्मिन् वने
समायातेन हे महानुभावे ! स पुत्रो हृष्टो, गृहीतश्च,
मिथिलायां नीत्वा स्वपत्न्यै च समर्पितः । तज्जन्ममहोत्सवो
महान् विहितः ॥ ” अत्रान्तरे तत्र नन्दीश्वरप्रासादेऽन्तरिक्षा-
देकं विमानमवततार । तन्मध्यादेको दिव्यविभूषाधरः सुरो नि-
र्गत्य मदनरेखां त्रिःप्रक्षिणीकृत्य प्रथमं प्रणनाम, पश्चाद्
मुनिं प्रणम्यापे निविष्टः सुरः । मणिरथविद्याधरेन्द्रेण विन-
यविपर्यासकारणं पृष्टम् । स सुरः प्राऽऽह-अहं पूर्वभवे युगबा-
हुर्मणिरथनाम्ना बृहद्भ्रात्रा निहतः, अनया ममाऽऽराधनामश-
नाऽऽदिकृत्यानि कारितानि, तत्प्रभावाद्दहमोदशो देवो ब्रह्म-
देवलोके जातः । ततो धर्माऽऽचार्यत्वाद्दहमिमां प्रथमं प्रण-
तः । एवं खेचरं प्रतिबोध्य स सुरो मदनरेखां जगौ-हे सति ।
त्वं समादिश, किं ते प्रियं कुर्वे ? सा प्राऽऽह-मम मुक्तिरेव प्रिया,
नान्यत्किमपि, तथाऽपि सुताऽऽनने छद्मुत्सुका मां त्वमितो मि-
थिलां पुरीं नय, तत्राहं निर्वृताऽऽत्मना परलोकहितं करिष्यामि ।
इत्युक्तवतीं तां देवो मिथिलां पुरीं निनाय । तत्र प्रथमं मद्-
नरेखा जितचैत्र्यानि नत्वा धमणीनामुपाश्रये जगाम । बन्दि-
त्वा पुरोनिविष्टां तां प्रवर्तिष्येवं प्रतिबोधयामास-मूढच-
तसो जना धर्माग्निना नवकथमिच्छन्तोऽपि मोहवशेन पुत्रा-
ऽऽदिषु स्नेहं कुर्वन्ति । संसारे हि मादृषितृणधुर्जगमीदृषि-
तावधूप्रियतमपुत्राऽऽदीनामनन्तशः संबन्धो जातः । इहमीकु-
टुम्बेऽहाऽऽदिकं सर्वं विनश्यत्, धर्म एवेकः शाश्वतः । इत्यादि
साध्वीवाक्यैः प्रतिबुद्धा सा सती देवेन पुत्रदर्शनार्थं प्रार्थितै-
वमाह-भववृद्धिकरेण प्रेमपूरेण ममालम्, अतः परं तु सा-
ध्वीचरणा एव शरणमित्युक्त्वा साध्वीसमीपे सा प्रमज्यां
जग्राह । देवस्तां बन्दिता स्वस्थाने जगाम । पञ्चरथस्य गृहे
यथा यथाऽयं बालो वर्धते, तथा तथा तस्यान्ये राजानोऽनमन् ।
ततः पञ्चरथराजा तस्य बालस्य नमिरिति नाम कृतवान् ।
वृद्धिं व्रजतस्तस्य बालस्य कलाऽऽचार्यसेवनात् सर्वाः कलाः
समायाताः, सकललोकलोचनहरं यौवनमप्यस्याऽऽयातम् ।
पिता चाष्टाधिकसदस्यराजकन्यानां पाणिग्रहणं कारितम् । प-
ञ्चरथोऽस्मै राज्यं दत्त्वा स्वयं तपस्यां गृहीत्वा केवलज्ञानं
प्राप्य मोक्षं गतवान् । नमिराजा राज्यं राज्यं पालयामास,
न्यायेन यशःपात्रमभूत् ॥ अथ पूर्वं युगबाहुं इत्वा मणिरथो
नृपोऽसिद्धमनोरथः स्वधाम प्रासस्तत्र तदानीमेव प्रचरन्सर्पे-
ण दृष्टुं नरकं जगाम । द्वयोर्मूर्त्तोरौर्द्ध्वेदिकीं क्रियां कृत्वा
मन्त्रिभिर्युगबाहुपुत्रश्चन्द्रयशा राज्यंऽभिषिक्तः । स न्यायेन
राज्यं पालयति स्म । अन्यदा नमिराज्ञो धवसकान्तिर्गजो मदी-
न्मत्त आलानस्तम्भमुन्मूल्यापरान् हस्तिनोऽश्वान्मनुष्यान्पि
आसयन् चन्द्रयशोनृपनगरसीम्नि समायातः । चन्द्रयशा
नृपस्तमागतं श्रुत्वा समन्तात्सुनदैर्वैष्टयित्वा स्वयं वशीकृत्य
च जग्राह । नमिराजाऽष्टमिर्दिनेस्तां वार्तां श्रुत्वा च-
न्द्रयशोऽस्तिके दूतं प्रेषितवान् । दूतोऽपि तत्र गत्वा धवसक-
रिणं मार्गयामास । कुपितश्चन्द्रयशा दूतं गले घृत्वा नगराद्
बहिर्निष्कासयामास । दूतोऽपि नमः पुरो गत्वा स्वाऽपमा-
नं जगौ । कुपितो नमिराजाऽतुलसैन्यैर्विष्टोऽच्छिन्नप्रयाणैः
सुदर्शनपुरसमीपे समायातः । चन्द्रयशा नृपतिः स्वसैन्य-
वेष्टितो यावद्विमुख युक्त्यै चलितः, तावदपश्चकुर्नवार्त्तो
मन्त्रिनिरेवमूचे-स्वामिन् ! कोहं सज्जीकृत्य तव साम्प्रतं

पुरान्तरेऽवस्थातुं युक्तम्, कालविश्रम्भेनैतत्कार्यं कर्तव्यम् ।
ततश्चन्द्रयशाः कोहं शतग्रीभिर्जत्वाऽऽपुष्करैश्च सज्जी-
कृतवान्, नमिस्तं कोहं स्वसैन्यैरेवेष्टयत् । अधस्तैः सैन-
कैः सहोर्द्धस्थानां सैनिकानां महान् संग्रामः प्रवृत्ते स्म ।
नमिः कोहनङ्गे विविधानुपायान् विदधाति स्म । चन्द्रयशा
नृपस्तु कोहरक्षणे विविधानुपायान् करोति स्म । अस्मिन्-
वसरे तयोर्माता साध्वी मदनरेखा प्रवर्तिनीमनुज्ञाप्य तत्-
संग्रामधारणार्थं प्रथमं नमिराजसैन्ये समायाता । नमिरपि तां
साध्वीं ननाम । आसने चोपविश्य नमः पुरः सा साध्वी
एवं वाचं विस्तारयामास-अनन्तदुःखैकभाजनेऽस्मिन् संसा-
रे नृजन्मं प्राप्य पापैस्त्वं किं मुह्यसे ? राजन् ! तव बन्धुना
चन्द्रयशा स्वयमागतो हस्ती चेद् गृहीतः, तर्हि तेन समं किं
युक्तं करोषि ? कुदस्त्वं न किञ्चिद्वेत्सि । यदुक्तम्-“ लोभो प-
श्येद् धनप्राप्तिं, कामिनीं कामुकस्तथा । समं पश्येद्योन्मत्तो,
न किञ्चिच्च क्रुधाऽऽकुलः ॥ १ ॥ ” इदं साध्वीवचो निशम्य
नमिश्चिन्तयामास-‘अयं चन्द्रयशा युगबाहुमवोऽस्ति, अहं तु
पञ्चरथपुत्रोऽस्मि, इयं साध्वी सत्यवादिनी सती कथं मम
ज्ञानेन समं भ्रातृत्वं वदति ? इति विमृश्य साध्वीं प्रत्येवं भाषते
स्म-हे गृये ! असौ क ? अहं क ? भिन्नकुलसंनवयोर्भेदतयोः
कथं भ्रातृत्वं वदसि ? इति नमिनोक्ता साध्वी प्राऽऽह-वत्स !
यौवनैश्वर्यजव मद् मुक्ता यदि शृणोषि, तदा सकलं स्व-
कथं कथ्यते । अथ भ्रातृमुत्तुकाय नमिनृपाय सर्वं पूर्वस्वरूपं
साध्वी जगाद । पुनरेवं समावे-सुदर्शनपुरस्वामी युगबाहु-
स्तवास्य च पिता, अहं मदनरेखा तव मातति । पञ्चरथस्तु तव
पालका पितेति । अनेन भ्रात्रा समं मा विरोधं कुरु, बुद्ध्या-
स्व हितमिति साध्वीप्रोक्तं युगबाहुनामाह्वितकरमुद्गादश-
नतः सर्वं नमिः सत्यं विवेद । तां साध्वीं प्रकामं चित्तोत्सा-
हेन स्वमातरं मत्वा विशेषाङ्गमिः प्रणनाम । उवाच च-मातः !
यत् त्वया प्रोक्तं, तत् सर्वं तथ्यमेव । नात्र काचिच्चिरा-
ऽस्ति, ममेयं करमुद्रा युगबाहुसुतत्वं ज्ञापयति । अयं चन्द्रयशा
मे ज्येष्ठभ्राता नवत्येव, परं लोकः कथं प्रत्याख्यते ? सपुत्रा-
नृवात्सल्यतो ज्येष्ठश्चेत् संमुखमायाति, तदाऽहमुचितं विनयं
कुर्वन् शोभामुदहामि । एवं नमिनृपोक्तमाकर्ण्य सा साध्वी
दुर्गद्वारवार्मना प्रविश्य राजसौधे जगाम । चन्द्रयशा नृपस्तु
तामकस्मादागतामुपलक्ष्य स्वमातरं साध्वीं विशेषाद्भ्युत्थाय
नतवान्, उचिताऽऽसनापविष्टां तां साध्वीं वृत्तान्तं पृष्ट्वाह ।
साध्वी सकलं वृत्तान्तं नमिराजमिदं यावत् कथयामास ।
चन्द्रयशा नृपस्तं नमिं निजलघुभ्रातरं मत्वा सभाश्लोकान्
प्रत्येवमुवाच-“ सुव्रताः सन्ति सर्वेषां, पुत्रप्रम्यादयः शु-
भाः । दुर्लभः सोदरो बन्धु-भैरव्यते सुकृतेर्याद ॥ १ ॥ ” इत्युक्त्वा
चन्द्रयशा नृपोऽपि पुराद् बहिर्निर्गतः । नमिरपि तं ज्येष्ठभ्रातर-
मज्यागच्छन्तं दृष्ट्वा सिद्धाऽऽसनादुत्थाय नृतलामलच्छिन्नः प्र-
णनाम । चन्द्रयशा नृपोऽपि स्वकराज्यां नृतलादुत्थाय शृण-
माक्षिप्रिक् । तुल्याऽऽकारौ तुल्यवर्णौ तावेकमातृपितृसंजतत्वेन
तदा परमप्रीतिपदं जातौ, ताकैः सहोदरौ जातौ । चन्द्रयशा
नृपस्तु तदानीमेव नमिबन्धवे सुदर्शनपुरराज्यं ददौ, स्वयं सं-
ग्रामाङ्गणमध्ये वीक्षां लब्धौ । क्रमेण राज्यद्वयं पात्रयन्मिः
क्षितौ प्रचण्डाऽऽज्ञो जज्ञे । अन्यदा ममेवैषु विदाघजगो जातः ।
पूर्वकर्मदोषेण तस्य वारमासिकी पीडा महती उपपन्ना, तथा ति-
क्ष्णामपि न लेभे, अतः पुरीनूपरशब्दा अपि कर्णशृङ्गायाऽऽसन् ।

नमिराज्ञो दाघज्वरशान्तये स्वयं चन्दनं घर्षयन्तीनामन्तःपुरीणां
बलयशब्दाः रोमसु भल्लप्राया बलुषुः । तत्र ताभिर्बलयाणि सम-
स्तान्युत्सारितानि, केवलमेकैकं मङ्गत्राय रक्षितम् । तदानीं नूपु-
रकङ्कणशब्दाऽश्रवणेन नमिना कश्चिन्निकटस्थः सेवकः पृष्टः-
कथमधुना कङ्कणशब्दा न श्रूयन्ते ? । तेनोक्तम्-स्वामिन् ! भव-
त्पीडाकरत्वेनान्तःपुरीभिः कङ्कणान्युत्सारितानि, केवलमेकैकं म-
ङ्गत्राय रक्षितमिति, तेन नैकैककङ्कणशब्दाः श्रूयन्ते, परस्परवर्षा-
प्रावात् । एवं तद्वच्चः श्रुत्वा प्रतिबुद्धो नमिरेवं चिन्तयामास-यथा
संयोगतः शुभा अशुभाः शब्दा जायन्ते, तथा रागाऽऽदिका
दोषाः संयोगत एव भवन्ति । यद्यस्माद्वोगादहं मुक्तः स्यां, तदा
सर्वसङ्गं विमुच्य दक्षां ग्रहीष्यामि । तस्येति ध्यायमानस्य रात्रौ
सुखेन निद्रा समायाता । निद्रायां स्वप्नेन ददर्श-गज-
माकृष्टाहं मन्दरगिरिमारुढः । प्रातः प्रतिबुद्धो नीरोगो जातः ।
स एवं व्यचिन्तयत्-अमुं पर्वतं काप्यहमपश्यम्, एवमुहाऽ-
पोहं कुर्वतस्तस्य जातिस्मरणमुत्पन्नम् । एवं च पूर्वभवमप-
श्यन्-यदाऽहं पूर्वजन्ते शुककल्पे सुरोऽजन्मम्, तदाऽहं जन्मा-
भिषेककरणायाहमस्मिन् मेरावगमम् । अयं कङ्कणह-
ष्टान्तेनैकत्वं सुखकारीति चिन्तयन् प्रत्येकबुद्धत्वं प्राप्य
प्रवर्जितो नमिः । तदा राज्यमन्तःपुरमेकपदे त्यजन्तं नमिं
ब्राह्मणरूपधरः शक्रः समागत्य परीक्षितवान्, प्रणतवांश्च ।
शक्रपरीक्षासमये नमिराजसत्कशकप्रभनमिराजपुत्ररूपमु-
त्तराभ्यवनात्तर्गतं नवममध्ययनं संजातम् । उक्तं ६ अ० ।
इह हि करकण्डूद्विमुखनमिनगतिराजान्धवारोऽपि प्र-
त्येकबुद्धाः संयमिनो विरहन्ति स्म । एकदा ते सौणी-
प्रतिष्ठनगरं प्राप्ताः, तत्र चतुर्मुखदेवकुले कमतः पूर्वाऽऽद्येषु
चतुर्दिग्गजेषु युगपद्विष्टाः, तेषामादरकरणार्थं चतुर्मुखो
पक्षः समन्तात् संमुखोऽभवत् । तदानीं करकण्डूः स्वदे-
हकण्टारोगोपशमनाय कर्णधृतां शलाकां गोपयन् द्विमुखेन
संयमिनोक्तः-पुरमन्तःपुरं राज्यं देशं च विमुच्य पुनस्त्व किं
सञ्चयं कुरुषे ? । करकण्डूमुनिर्यावत् तं प्रति वक्ति, तावद् जग-
वन्मिराजर्विणा द्विमुखं प्रत्येवमुक्तम्-सर्वाणि राजकार्याणि
मुक्त्वा पुनस्त्वया किमिति शिक्षारूपं कार्यं वक्तुमारब्धम् । या-
वद् द्विमुखो मुनिर्नमिराजर्विं प्रति प्रत्युत्तरं वृत्ते, तावन्नगति-
राजर्विरेवमुवाच-यथा राज्यं परित्यज्य भवान् मुक्तावृत्सहते,
तदाऽन्यत्रिकमप्याख्यातुं नार्हति । अयं करकण्डूमुनिस्तान्
श्रीन् प्रत्येवमुवाच-साधुषु साधुर्हिते वदन् न दुष्पणाश्च जयति,
कण्डूपशमनाय कर्णधृतशलाकासञ्चयोऽयुक्त एव, परमसहता
मयेयं धृताऽस्तीति । एवं चत्वारोऽपि परस्पर संबुद्धाः सत्यवा-
दिनः सर्वथा संयमाऽऽराधकाः केवलज्ञानमासाद्य शिवं जग्मुः ।
उक्तं ६ अ० । (करकण्डूदीनामुत्पत्तिकथा, प्रव्रज्याकारणं च
करकण्डूदीनामवसरे तृ०भागे ३५७ पृष्ठे, चतुर्थभागे १७९५
पृष्ठे प्रतिपादितम्, द्विमुखस्य 'दुमुख' शब्दे बह्वयते)

तथा च नमिचरित्रं क्रमादुपन्यस्यते-

मिहिलावइस्म णमिणो,
ठम्मासाऽऽतंकवेज्जपक्षिसेहो ।
कत्तिण्णं सुविण्णगदंमण,
अहिमंदर एदिघोसे य ॥ १ ॥
दोमि वि नमी विदेहा,

रज्जाइं पजहिऊण पव्वइया ।
एगो नमि तित्थयरो,
एगो पत्तेयबुद्धो उ ॥ २ ॥
जो से नमित्थयरो,
सो साहस्सीयपरिबुद्धो जगवं ।
गंधमवहाय पव्वएँ,
पुत्तं रज्जे ठवेऊणं ॥ ३ ॥
वित्तिमो वि नमी राया,
रज्जं चइऊण गुणगणसपमं ।
गंधमवहाय पव्वएँ,
अहिगारो पत्थ विइएणं ॥ ४ ॥
पुप्फुत्तराओ चवणं,
पव्वज्जा होइ एगसमएणं ।
पत्तेयबुद्धकेवल्लि-
सिद्धिगया एगसमएणं ॥ ५ ॥
सेयं मुजायं सुविभत्तामिं,
जो पासिया वसहं गोइपज्जे ।
रिद्धिं अरिद्धिं समुपेहिया णं,
कलिगराया वि समिक्ख धम्मं ॥ ६ ॥
वुद्धिं च हाणिं वसज्जस्म दट्ठं,
पूरावरेणं च महाणईणं ।
अहो अण्णिच्चं अधुवं च णच्चा,
पंचालराया वि समिक्ख धम्मं ॥ ७ ॥
जा इंदकेवं सुअलंकियं तु,
दट्ठं पढंतं वि विलुप्पमाणं ।
रिद्धिं अरिद्धिं समुपेहिया णं,
पंचालराया वि समिक्ख धम्मं ॥ ८ ॥
बहुयाण सइयं सोच्चा,
एगस्स य असइयं ।
वलयाणं नमी राया,
निक्खंतो मिहिल्लहिओ ॥ ९ ॥
जो चूयस्सुखं तु मणान्जिरामं,
संपजरीपण्णवपुप्फचित्तं ।
रिद्धिं अरिद्धिं समुपेहियाणं,
गंधारराया वि समिक्ख धम्मं ॥ १० ॥
जहा रज्जं च रट्ठं च, पुरं अंतेउरं तद्वा ।
सव्वमेयं परिचज्ज, संचयं किं करेसिपं ? ॥ ११ ॥
जया ते पेइए रज्जे, कया किच्चकरा बहू ।
तेसिं किञ्चं परिचज्ज, अज्ज किच्चकरो भवं ? ॥ १२ ॥
जया सव्वं परिचज्ज, मोक्खाय घमसी भवं ।

परं गरिहमी कीस, अस्तनिस्सेसकारणं ? ॥ १३ ॥

मोक्स्वपगं पवसेसु, साहुसं वंजयारिसु ।

अहियत्थं निवारितो, न दोसं वत्तुपरिहसि ॥ १४ ॥

एतदर्थस्तु प्रायः संप्रदायादयस्त्रे इति तावत् स एवोच्यते । अ-
कार्यस्तु स्पष्ट एव । नखरं मिथिहा नाम नगरी, तस्याः पतिः स्वामी
मिथिहापतिः, तस्य, अनेनान्येषामपि नमीनां संभवात्तद्व्यव-
हारेणमाह-नमेनेमिनासः, (उम्मासाऽऽयकवेज्जपदिसेहोत्ति) व-
एमासानातहो दाहज्जराऽऽत्मको रोगः वएमासाऽऽतहः, तत्र वैद्यै-
मिषग्नः प्रतिषेधो निराकरणम्-अचिकित्स्योऽभिमित्याभिधानक-
पः, वएमासाऽऽतह्वेद्यप्रतिषेधः । (कस्सि एत्ति) कार्तिकमासं (सुवि-
णगदंसणमिति) स्वप्न एव स्वप्नकः, तस्मिन् दर्शनं स्वप्नकदर्शनम्,
अचूदिति शेषः । कयोः ? (अहिमंदरत्ति) अहिमन्दरयोर्नागराजा-
चलराजयोः, (नंदियोसे यत्ति) द्वादशतूर्यसंघातो नन्दी, तस्या
घोषः, स च स्वप्नमवलोकयतो जातः, तेन चासौ प्रतिबोधित
इत्युपस्कारः ॥ १॥ इह च मिथिहापतिर्नमिरित्युक्तौ मातृसुधावि-
धस्य तीर्थकरस्यापि नमोः संभवाद् श्यामोह इति द्वौ नमी वै-
देहावित्याद्युक्तम् ॥ २॥ तथा [पुप्फुत्तरत्ति] पुष्पोत्तरविमानात्
उच्यते संसनम्, एकसमयेनेति याज्यते । प्रज्जया च निष्क्रमणं
भवत्येकसमयेनैव । तथा प्रत्येकमिति-एकैकं हेतुमाभित्य बुद्ध्या
अवगततत्त्वाः प्रत्येकबुद्ध्याः केवलिन उत्पन्नकेवलकानाः, (सादि-
गता मुक्तिपदप्राप्ताः, जयाणामपि कर्मधारयः । एकसमयेनैव
इति; वतुणांमपि समसमयसंभवात् ॥ ३॥ तथा [सियं सुजायं ति]
श्वेत वर्णतः, सुजात प्रथमत एवाहीनसमस्ताङ्गोपाकृतया, सुष्ठु
शोभने, बिभक्षे बिभगोनावस्थिते, गृहे विषाणे यस्य स तथा
तम, शृष्टिं बलोपचयाऽऽत्मिकाम्, आश्रित्तं तस्यैव बलापचयात्त-
णकाऽऽविपरिभवरूपां, (समुपेहिद्या णं ति) सम्यगुत्प्रेद्येति पर्या-
लोच्य; पाठान्तरतः समुत्प्रेद्यमाणो वा, कालङ्कराजोऽपीत्यत्रावि-
शम्भु उत्तरापेक्षया समुच्ये ॥ ६॥ तथा (पूरावरेयं ति) पूरः पूर्णता,
अवरेको रिकता, अनयोः समाहारः पूरावरेकम् ॥ ७॥ तथेन्द्रकेतु-
मिन्द्रजं, प्रविमुप्यमानम् इति, जनैः स्वस्ववस्त्राहङ्काराऽऽदिग्रह-
णत इतश्चेतश्च विक्रियमाणम् ॥ ८॥ तथा (समंजरीपल्लवपुष्पविचं
ति) सह मञ्जरीभिः प्रतीताभिः, पल्लवैश्च किशलयैर्यानि पुष्पा-
णि कुसुमानि, तैश्चित्रः कर्षुरः समञ्जरीपल्लवपुष्पचित्रः, तमः,
यद्वा-सह मञ्जरीपल्लवपुष्पैर्वर्तते यः स तथा, चित्र आश्रयोऽन-
योर्विशेषणसमासः । [समिक्खत्ति] आर्षत्वात्समीक्ष्यते पर्या-
लोचयत्यनेकार्थत्वादङ्गीकुरुते वा, वर्तमाननिर्देशः प्राग्भव । यद्वा-
(समिक्खत्ति) समैक्ये समीक्षितवान्, धर्मं यतिधर्मम् ॥ ९॥
यद्वा ते त्वया पैतृके पितुरागते राज्ये कृता विहिताः, कृत्यानि
कुर्षन्मनुतिष्ठन्ति कृत्यकरा नियोगिनः, बहवः प्रज्जताः, तैश्च कृत्य-
करत्वं स्वयं तथा तव कर्तुमुचितमासीदित्युपस्कारः । तेषामिति
कृत्यकराणां हृत्यं परापराधपरिजाननाऽऽविकर्त्तव्यं परित्यज्य
अनाङ्गीकारादपहाय, अथ कृत्यकरो नियुक्तोऽव्यदोषचिन्तो
भवौस्त्वं, किमिति जात इति शेषः ? ॥ १२॥ तथा [मोक्खाय घ-
डसीति] प्राकृतत्वाद् मोक्षाय मोक्षार्थं, घटते घेष्टे, तथा (अस्तनि-
स्सेसकारणत्ति) आत्मनो निःशेषमिति शेषाभावं, प्रक्रमात्
कर्मणः, करोति विधत्ते इत्यात्मनिःशेषकारकः । यद्वा-(निस्सेस
त्ति) निःश्रेयसो मोक्षः, तत्कारकः ॥ १३॥ मोक्षमार्गं मुक्यत्वा-
नं प्रतिपक्षेष्वाङ्गीकृतवन्मु साधुषु ब्रह्मचारिषु (अहियत्थं

ति) अहितार्थं, निवार्यश्लेषयन्, न दोषं परापवादलक्षणम्, अ-
स्येति शेषः, वक्तुमर्हतामुहंसि । यथा हि जवानहितार्थान्वार-
यन् कथमर्हतीत्याह, एव नमिरपि अथ कृत्यकरो भवार्थ-
ति कृत्यकरत्वलक्षणादहितार्थान्वारयति, तथा दुर्मुखोऽपि
संचयं किं करोषीति सञ्जयत एवाहितार्थान्वेधतीति नायं
परापवाद इति वक्तुमुचितम् । यद्वा-(अहियत्थं निवारितो स्ति)
सुपुण्ययादहितार्थोऽभिधारयन्त (न दोसमिति) मतुलोपास
दोषमिति न दोषयन्तं वक्तुमर्हंसि ॥ १४ ॥

संप्रति सूत्राऽऽज्ञापकान्पञ्चस्यावसरः, स च सूत्रे सति
जवतीति सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयम् । तथेदम्-

चङ्कणं देवलोका, उवन्नो मणुसम्मि लोगम्मि ।

उवसंतमोहणिज्जो, सरई पोरणयं जाई ॥ १ ॥

व्युत्था देवलोकान् प्रतीतात्, उत्पन्नो जातो, मानुषे मानुषसम्-
न्धिनि, लोके प्राणुगच्छे, उपशान्तमनुदयप्राप्तं, मोहनीयं द-
र्शनमोहनीयं बस्यासावुपशान्तमोहनीयः, स्मरति चिन्त-
यति, स्मेति शेषः । वर्तमाननिर्देशो वा प्राग्भव । कामित्याह-
(पोरणयं ति) पुराणामेव पौराणिकीं विनयाऽऽदित्वात् उक्त ।
चिरन्तनीमित्यर्थः । जातिमुत्पत्तिं, देवलोकऽऽवृत्तिं प्रक्रमः ।
तद्वत्सकलचेष्टोपलक्षणं चेह जातिरिति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

ततः कामित्याह-

जाई सरित्तु जयवं, सहसंबुद्धो अणुत्तरे धम्मे ।

पुणं उवेत्तु रज्जे, अभिणिक्खमई नमी राया ॥ २ ॥

जातिमुत्कृष्टां स्मृत्वा, जगतां नो यद्यपि धैर्योऽऽदिष्वने-
कार्येषु वर्तते । बहुकम्-“ धैर्यं सौजगममाहात्म्य-यशोऽर्क-
भुतिधीभिः । तपोऽर्घ्योपपश्यपुण्येश-प्रवृत्ततनवो जगाः ॥ १॥ ”
इति । तथाऽपीह प्राप्तस्तावद् बुद्धिबचन एव गृह्याते, ततो
जगो बुद्धिर्यस्यास्तीति जगवान्, (सह स्ति) स्वय-
मात्मनैव संबुद्धः सम्यगवगततत्त्वः सहसंबुद्धः, नायप्रति-
बोधित इत्यर्थः । अथवा-(सहसं ति) आर्षत्वात् सह जातिस्मृ-
त्यनन्तरं मगित्वेव, बुद्धः । क ? इत्याह-अनुत्तरे प्रधाने, धर्मे
चारित्रधर्मे, पुणं सुतं, स्थापयित्वा निवेश्य, क ? राज्ये, अग्नि-
निष्कामति धर्माभमुख्येन गृहस्थपर्यायाभिगच्छति, स्मेतीहा-
पि शेषः । ततश्च प्रवृत्तित्वानित्यर्थः । प्राग्वासिभ्यस्त्ययेन वा
व्याख्येयम् । निर्ममिनामा, राजा पृथ्वीपतिरिति सूत्रार्थः ॥ २ ॥

स्यादेतत्, कुत्रावस्थितः कीदृशान् वा भोगान् भुक्त्वा संबुद्धः
किं वाऽभिनिष्कामन् करोतीत्याह-

सो देवलोगसरिसे, अंतेउरवरगग्गो वरे जोए ।

जुजितु नमी राया, बुद्धो जोगे परिच्चयइ ॥ ३ ॥

स इत्यनन्तरमुद्दिष्टः, (देवलोगसरिस्ति) देवलोकभोगैः
सहसा देवलोकसहसाः, मयूरव्यंशकाऽऽदित्वाग्मध्यमपदलोपी
समासः । (अंतेउरवरगग्गो स्ति) वरं प्रधानं, तच्च तदन्तःपुरं
च वरान्तःपुरं, तत्र गतः स्थितो वरान्तःपुरगतः । प्राकृतत्वाच्च
वरशब्दस्य परनिपातः । वरान्तःपुरं हि रागहेतुरिति तद्वत्स्या-
स्य जोगपरित्यागाभिधानेन जीवधौर्गोलासातिरेक उक्तः । तत्रा-
पि कदाचिद्वराः शब्दाऽऽदयो न स्युः, तत्संनवेऽपि वा सुष-भु-
रिव कुतश्चिन्मिताश्च हृदयतीताऽपीत्याह-वरान् प्रधानान्
भोगान् मनोवृत्ताऽऽदिन्, लुक्त्वा आसंघ, नमिनामा राजा,

बुद्धो विज्ञाततत्त्वो, भोगानुत्कृष्टान्, परित्यजति, स्मेति शेषः ।
इह पुनर्भोगप्रदणमतिविस्मरणशीला अप्यनुमाणा एवेति ज्ञा-
पनार्थमिति सूत्रार्थः ॥ ३ ॥

किं भोगानेव त्यक्त्वाऽभिनिष्क्रान्तवान्, वतान्यदपि ? इत्याह-

मिहितं सपुरजणवर्यं, बलमबरोहं च परिपणं सर्व्वं ।

चिच्चा अजिणिक्खंतो, एगंतमहिहिओ जयवं ॥ ४ ॥

मिथिलां मिथिलानाम्नीं नगरीं, सह पुरैरन्यनगरैर्जनपदेन च
वर्तते या सा तथोक्ता, तां, न त्वेककामेष, बलं हस्त्यश्वाऽऽदि-
चतुरङ्गम्, मयरोधं खान्तःपुरं, परिजनं परिवर्गं, सर्व्वं निरवशेषं, न
तु तथाविधप्रतिबन्धानास्पर्धं किञ्चिदेव, त्यक्त्वाऽपहाय, अभिनि-
ष्क्रान्तः प्रवर्जितः, (एगंतं सि) एकोऽद्वितीयः कर्मणामन्तो यस्मि-
न्निति मयूरव्यंसकाऽऽदिस्वात्समासः । तत एकान्तो मोक्षः, तम-
धिष्ठित इवाऽऽभितथानिर्वाधिष्ठितः, तदुपायसम्यग्दर्शनाऽऽद्या-
सेवनादधिष्ठित एव वा, इहैव जीवन्मुक्त्यवासेः । यद्वा-एकान्तं
रूप्यतो विजनमुद्यानाऽऽदि । भावतश्च " एकोऽहं न मे कश्चि-
न्नाहमन्यस्य कस्यचित् । तं तं पश्यामि यस्याहं, नासौ इहयो-
ऽस्ति यो मम ॥१॥ " इति ज्ञावनात् एक एवाहमित्यन्तो निश्चय
एकान्तः, प्राग्वत्समासः । तमधिष्ठितो भगवानिति धैर्यवान्,
श्रुतवान् वेति सूत्रार्थः ॥ ४ ॥

तत्रैवमभिनिष्क्रामति यद्भूतदाहः, यद्वि वा यदुक्तं 'सर्व्वं परित्य-
ज्याभिनिष्क्रान्तः, इति, तत्र कीदृक् तस्यज्यमानमासीत् ? इत्याह-

कोलाहलगमंजूरं, आसी मिहिलाएँ पव्वंपंतम्मि ।

तइया रायरिमिम्मी, नमिमि अभिणिक्खंतंतम्मि ॥ ५ ॥

कोलाहलो विलपिताऽऽक्रन्दितकः, कोलाहल एव कोलाहलकः, स-
भूत इति जातो यस्मिन् तत् कोलाहलकसंभूतम्, आहिताऽऽदेरा-
कृतिगणत्वाद् निष्ठान्तस्य परनिपातः । यदि वा भूतशब्द उपमार्थः,
ततः कोलाहलकसंभूतमिति कोलाहलककृपतामिवाऽऽपन्नम-हा-
तात ! हा मातरित्यादिकलकलाऽऽकृष्टितम्, आसीद्भूत्, मिथिला-
यां, सर्व्वे गृहविहाराऽऽरामाऽऽदीति प्रक्रमः । क सति ? प्रवज्यामाद-
दाने, तदा तस्मिन् काले, राजा चासौ राज्यावस्थामाधित्य, श्रुद्विभ्य
तत्कात्रापेक्षया राजर्षिः, यद्वि वा-राज्यावस्थायामपि अधिरिष
अधिः, क्रोधाऽऽदिषड्गुणजयात् । तथा च राजनातिः- " काम-क्रो-
धस्तथा लोभो, द्वयो मानो मवस्तथा । चतुर्गुणतृजेवं, तस्मि-
न्त्यक्ते सुखी नृपः ॥ १ ॥ " तस्मिन्ममौ नमिनाम्भभिनिष्क्रा-
मति गृहात्कषायाऽऽदिभ्यो वा निर्गच्छति । इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥

पुनरुत्पत्तरे यद्भूतदाहः (शक्रसंवाहः)-

अज्जुट्टियं रायरिसिं, पव्वजाठाणमुत्तमं ।

सको माहणवेसेण, इमं वयणमव्ववी ॥ ६ ॥

अज्युत्थितमभ्युवितं, राजर्षि प्राग्वत्, प्रवज्यैव स्थानं-तिष्ठन्ति
सम्यग्दर्शनाऽऽद्यो गुणा अस्मिन्निति कृत्वा प्रवज्यास्थानं, प्र-
तीति शेषः । उत्तमं प्रधानं, सुप्रव्यत्ययेन सप्तम्यर्थे वा द्विती-
या । ततः प्रवज्यास्थाने उत्तमेऽज्युत्थतं तद्विषयोद्यमवन्तं, शक्र
इन्द्रो, माहनवेयेण ब्राह्मणवेयेण, आगत्येति शेषः । तदा हि
तस्मिन्महात्मनि प्रवज्यां प्रहीतुमवसि तदाशयं परीक्षितुका-
मः स्वयमिन्द्र आजगाम, ततः स इदं वक्ष्यमाणम्, वक्ष्यते
इति वचनं वाक्यम्, अव्ववीडुकवानिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

यदुक्तवस्तदाह-

किं णु नो अज्ज मिहिलाए, कोलाहलगसंकुला ।

सुच्चंति दाहणा सदा, पासाएसु गिहेसु य ॥ ७ ॥

किमिति परिग्रहे, नु इति वितर्के, नो इत्यामन्त्रणे । अद्येत्यस्मि-
न् दिने, मिथिलायां नगर्यां कोलाहलकेन बहलकलकलाऽऽत्म-
केन संकुला इयाकुलाः कोलाहलकसंकुलाः भूयन्ते इत्याकरण्यन्ते,
शब्दा इवमेव इति संबन्धः । ते च कदाचिद्वन्विष्टुर्दोषीरिता अपि
स्युः, तन्निराकरणायाऽऽह-दारयन्ति जनमनांसीति दाहणा वि-
लपिताऽऽक्रन्दिताऽऽद्यः, क पुनस्ते ? प्रासादेषु सप्तभूमाऽऽदिषु,
गृहेषु सामान्येन वेश्मसु, तथा 'प्रासादो देवतानरेन्द्राणाम्'
इति वचनात् प्रासादेषु देवतानरेन्द्रसंवाधिष्ठास्पदेषु, गृहेषु त-
वितरेषु, चशब्दात् त्रिकचतुष्कचत्वारऽऽदिषु चेति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

ततश्च-

एयपटं निसामित्ता, हेळकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसी, देविदं णमव्ववी ॥ ८ ॥

एवमनन्तरोक्तम्, अर्थमिति, उपचारादर्थोभिधायिनं स्वनि, नि-
शम्याऽऽकर्यं, हिनोति गमयति विवर्जितमर्थमिति हेतुः, स च
पञ्चावयववाक्यरूपः, कारणं चान्यथाऽनुपपत्तिमात्रं, तादृयां
खोदितः प्रेरितो हेतुकारणचोदितः, कोलाहलकसंकुलाः
दाहणाः शब्दाः भूयन्त इत्यनेन हि वक्ष्यमेतत् सूचितम् ।
तथाहि-अनुचितमिदं जयतोऽभिनिष्क्रमणमिति प्रतिज्ञा, आ-
क्रन्दाऽऽदिदाहणशब्देतुवादिति हेतुः, प्राणव्यपरोपणाऽऽदि-
वदिति दृष्टान्तः, यद्यदाक्रन्दाऽऽदिदाहणशब्देतुस्तत्तद् धर्मा-
र्थिनोऽनुचिन्तं, यथा प्राणव्यपरोपणाऽऽदि, तथा चेदं भवतो-
ऽजिनिष्क्रमणमित्युपनयः, तस्मादाक्रन्दाऽऽदिदाहणशब्देतु-
त्वादनुचितं भवतोऽजिनिष्क्रमणमिति निगमनमिति पञ्चावय-
वं वाक्यमिह हेतुः, दोषावयवविषयकाविरहितं त्वाक्रन्दाऽऽदि-
दाहणशब्देतुत्वं भवदजिनिष्क्रमणानुचितत्वं विनाऽनुपपत्तिमि-
त्येतावन्मात्रं कारणम्, अनयोस्तु पृथगुपादानं प्रतिपाद्यज्ञेयतः
साधनवाक्यैर्विषयसूचनार्थम् । तथा च क्षुण्णकेवली- " कथं वि-
पञ्चावयवं, दसहा वा सव्वहा ण पमिसिद्धं । न य पुण सव्वं
जस्सति, हंवी सधियारमक्खाय ॥१॥ " तथा- " जिणवयणं सिद्धं
चिच्च, मस्यति कथं वि उवाहरणं । आसज्ज उ सोतारं, हेळ वि
कहिं वि वत्तव्वो ॥१॥ " (नि०) अथवाऽन्यव्यतिरेकलक्षणो हेतुः,
उपपत्तिमात्रं तु दृष्टान्ताऽऽदिरहित कारणम् । यथा निरुपमसुखः
सिद्धो, क्रान्ताभ्यावाधप्रकर्षात्, अन्यत्र हि निरुपमसुखासंज्ञाप्रो-
दाहरणमस्ति । दृष्टान्त्य प्रकृतमत्याविक्रान्तानावाधाः परमसुखिनो
मुनय इति ज्ञानानावाधप्रकर्षो निरुपमसुखत्वे हेतुरुच्यते । तथा
च पुण्याः- " हेळ अणुगमवतिरे-गलक्खणो सज्जवत्पुपज्जाओ ।
आहरणं दिट्ठतो, कारणमुववत्तिमेसं तु ॥१०७७॥ " (विशे०) इ-
हापि आक्रन्दाऽऽदिदाहणशब्देतुत्वमेव हेतुः, तस्योक्तन्यायेना-
न्वयान्वितत्वात्सति चान्वये व्यतिरेकस्यापि संज्ञात् । इदमेव
चान्वयव्यतिरेकविकलतया विवर्जितमुपपत्तिमात्रं कारणम् ।
एवं सर्वत्र कारणभाषना कार्येत्युक्तं प्रसङ्गेन । प्रकृतमेव सूत्रमनु-
श्रियते-ततः प्रेरणानन्तरं, नमिर्नमिनामा, राजर्षिर्देवैश्च शक्र-
मिदं वक्ष्यमाणमव्ववीडुकवानिति सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

किं तदुक्तवानित्याह-

मिहिलाए वेऽप वच्चे, सीयच्छाए मणोरमे ।

पत्तपुप्फफलोवेष, बहूणं बहुगुणे सया ॥ ९ ॥

मिथिलायां पुरि, चित्तिरिह प्रस्ताषात्पुष्पाऽऽद्युपचयः, तत्र साधु चित्तं, ततः प्रज्ञाऽऽदेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिकेऽणि चैत्यमु-
द्यानम् । तस्मिन् (बच्छेत्ति) सृजत्वाकिशब्दलोपे वृक्षैः, शीता शी-
तला ज्ञाया यस्य तच्छीतलच्छायं, तस्मिन्, मनश्चिच्छं रमते धृ-
तमवाप्नोति तस्मिन् तन्मनोरमम्-मनोरमाजिधानं, तस्मिन्, प-
त्रपुष्पफलानि प्रतीतावि, तैरुपेतं युक्तं पत्रपुष्पफलोपेतं, तस्मि-
न्, बहूनां प्रकृमात् जगाऽऽदीनां, बहूनां गुणा यस्मात्तथा, त-
स्मिन् । कोऽर्थः?, फलाऽऽदिनिः प्रचुरोपकारकारिणि, सदा स-
र्वकालमिति सूत्रार्थः ॥ ६ ॥

तत्र किम् ?, इत्याह—

वापण हीरमाणम्भि, चेद्यम्भि मनोरमे ।

दुहिया असरणा अत्ता, एए कंदंति जो ! स्वगा ॥ १० ॥

वातेन वायुना, हियमाणे इतस्ततः क्षिप्यमाणे; वातश्च तथा श-
क्यैव कृत इति संप्रदायः । चित्तिरिहेष्टकाऽऽदिचयः, तत्र साधु-
योग्यस्थित्यः प्राग्वत्, स एव चैत्यः, तस्मिन् । किमुक्तं प्रवर्ति?—म-
धो बद्धपीठिके उपरि चोत्तपताके मनोरमे मनोऽभिरतिहेतौ,
वृक्षे इति शेषः । दु. ख संजानं येषां ते दुःखिताः, अशरणास्त्राणर-
हिताः, अत एवाऽऽताः पीडिताः, एते प्रत्यक्षाः, क्रन्दन्याक्रन्दशब्दं
कुर्वन्ति, भो इत्यामन्त्रणम्, जगाः पक्षिणः । 'इह च किमपि मिथि-
लायां दारुणाः शब्दाः स्यन्ते?' इति यत् स्वजनजनाऽऽक्रन्दनमुक्तं,
तत् खगक्रन्दनप्रायम्, आत्मा च वृक्षकल्पः, ततो हि नियत-
कालमेव सदावस्थितत्वेन, उत्तरकालं च स्वस्थगतिगामितया
दुमाऽऽभिनखगोपमा एवामी स्वजनाऽऽद्यः ।

उक्तं हि—

" यद्दुःखं महति पक्षिगणा विचित्राः,

कुत्वाऽऽश्रये हि निशि यान्ति पुनः प्रभाते ।

तद्वज्रगत्यसकृदेव कुटुम्बजीवाः,

सर्वे समेत्य पुनरेव दिशो जजन्ते ॥ १॥ " इति ।

ततश्चाऽऽक्रन्दाऽऽदिदारुणशब्दहेतुत्वेनाभिधीयमानमसिद्धम् ।
एते हि स्वजनाऽऽद्यो वातेन प्रेयमाणा दुमविश्रिप्यत्स्वगा
इव स्वस्वप्रयोजनहानिमेवाऽऽशङ्कमानाः क्रन्दन्ति ।

आह च—

" आत्मार्यं सीदमानं स्वजनपरजनो रीति हा हा कुलाऽऽतो,
आर्या चाऽऽत्मोपभोगं गृहविजयसुखं स्वं वयस्याश्च कार्यम् ।
क्रन्दन्त्यन्योऽन्यमन्यस्वह हि बहुजनो लोकपात्रानिमित्तं,
यश्चान्यस्तत्र कञ्चिद् मृगयति हि गुणं रोदितीष्टः स तस्मै" ॥ १॥
एवं चाऽऽक्रन्दाऽऽदिदारुणशब्दानामभिनिष्क्रमणहेतुकत्वम-
सिद्धम्, स्वप्रयोजनहेतुकत्वात्तेषाम्, तथा च भवदुक्तहेतुका-
रणं असिद्धे एवेत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

ततश्च—

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ११ ॥

एतमर्थं निशम्य हेतुकारणयोरनन्तरसूत्रसूचितयोः, चोदितः-
असिद्धोऽयं प्रवदभिहितो हेतुः, कारण चैत्यनुपपत्त्या प्रेरितो
हेतुकारणचोदितः, ततो नमि राजरि देवेन्द्र इह बह्व्यमाण-
मववीदिति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

किं तत् ?, इत्याह—

एस अगी य वाऊ य, एयं ढऊऊ मंदिं ।

जयवं ! अंतउरंते णं, कीस णं नावपेक्खह ? ॥ १२ ॥

एव इति प्रत्यक्षोपसंभ्यमानोऽभिध्व वेध्वानरो, वातश्च पवनः,
तथैनादिति प्रत्यक्षं, वृक्षाने भस्मसात् क्रियते, प्रकृमास्त्रानेरितेना-
ग्निनैव, मन्दिरं वेधम, भवत्संशयोति शेषः । भगवन्निति पूर्ववत् ।
(अंतउरंते णं ति) अन्तःपुरानिमुखं, (कीस चि) कस्मात्,
अमिति वाक्यान्तरादौ । नावपेक्खसे नावलोकयसे ? इह च यद्य-
वात्मनः एवं तत्तत्कृणीयं, यथा ज्ञानाऽऽदि, स्वं वेदं भवतो-
ऽन्तःपुरमित्यादिहेतुकारणभावना प्राग्वादिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥
ततश्च—

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसी, देविंदो इणमव्ववी ॥ १३ ॥

प्राग्वाद ॥ १३ ॥

किमव्ववी ?, इत्याह—

सुहं वसामो जीवामो, जेमि मो नत्थि किंचण ।

मिहिलाए ढऊऊपाणीए, न मे ढऊऊ किंचण ॥ १४ ॥

सुखं यथा प्रवत्येवं वसामस्तिष्ठामो, जीवामः प्राणान् धारयामः,
येषां (मो इति) अस्माकं, नास्ति न विद्यते, किञ्चन वस्तुजा-
तम् । यतः— " एकोऽहं न मे कश्चित्, स्वः परो वाऽपि विद्यते ।
यदेको जायते जन्तु-क्षियतेऽप्येक एव हि ॥ १ ॥ " इति न कि-
ञ्चिदन्तःपुराऽऽदि मत्सत्क, यतश्चैवमतो-मिथिलायामस्यां पुरि
इह्यमानायां न मे दह्यते किञ्चित् स्वल्पमिति ॥ मिथिलाग्रहणं
तु-न केवलमन्तःपुराऽऽद्येव न मत्संबन्धि, किं त्वन्यथापि स्वज-
नाऽऽदि, स्वस्वकर्मफलजुजो हि जन्तवस्तथा तथाऽस्मिन् स्रा-
म्यन्तीनि किमत्र कस्य स्वं पर येनि वयापनार्थम् ॥ ततश्चानेन
प्रागुक्तहेतोरसिद्धत्वमुक्तं, तत्रतो ज्ञानाऽऽदिव्यतिरेकस्य
सर्वस्यास्वकीयत्वादित्यादि प्राग्वादिति सूत्रार्थः ॥ १४ ॥

एतदेव ज्ञापयितुमाह—

चत्तपुत्तकत्तस्म, निव्वावारस्स निक्खुणो ।

पियं न विज्जए किंचि, अप्पियं पि न विज्जए ॥ १५ ॥

बहुं खु मुण्णिणो जइं, अणगारस्स निक्खुणो ।

सव्वओ विप्पमुक्कस्स, एगंतमाणपस्सओ ॥ १६ ॥

त्यक्ताः परिहृताः-पुत्राश्च सुताः, कलत्राणि च दाराः, येन स
तथा, तस्य, अत एव निर्वापारस्य परिहृतकाविषाशुपाद्याऽऽ-
दिक्रियस्य, भिक्षोरुत्तरूपस्य, प्रियमिष्टं, न विद्यते नास्ति, कि-
ञ्चिदल्पमपि, अप्रियमप्यनिष्टमपि, न विद्यते नास्ति, प्रियाप्रिय-
विजागास्तित्वे हि सति पुत्रकलत्रत्यागं न कुर्यात्, एतयोरेवाति-
प्रतिबन्धविषयत्वादिति प्रावः । एतेन यदुक्तं-नास्ति किञ्चनिति
तत्समर्थितं, तत् स्वकीयत्वं हि पुत्राऽऽद्यत्यागतोऽभिध्वकृतः
स्यात्, स च निषिद्ध इति ॥ एवमपि कथं सुखेन वसनं जीवनं
च ?, इत्याह-बहुं विपुलं, खुरधधारणे, बह्वेव, मुनेस्तपस्विनो, भद्रं
कल्याणं सुखं च, अणगारस्य भिक्षोरिति च प्राग्वाद । सर्वतो
वात्ताद्व्यन्तराच्च । यद्वा-स्वजनात्परजनाच्च, विप्रमुक्तस्येति
पूर्ववत् । एकान्तमेव-कोऽहमित्याद्युत्तरूपैकत्वभावनाऽऽत्म-
कम्, अनुपश्यतः पर्यालोचयत इति सूत्रद्वयार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

पुनरपि—

एयमट्टं निमामित्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ १७ ॥

प्राग्वाद ॥ १७ ॥

पगारं कारइत्ता णं, गोपुरइत्ताणाणि य ।

उसूलगसयग्धीओ, तओ गच्छसि स्वत्तिया ! ॥ १८ ॥

प्रकर्षेण कुर्वन्ति तामिति प्राकारः, तं, धूलीष्टकाऽऽदिविरचिनं, कारयित्वा विधाप्य, गोपुरादालकानि च-तत्र गोजिः पुष्यन्ते इति गोपुराणि प्रतोलीकाराणि, गोपुरमहणमर्गलाकपाटोपलक्ष-णम् । अद्वालकानि प्राकारकोष्ठकोषारवर्तान्यायोधनस्थानानि, (उमूलग ति) स्वांतका परब्रह्मपातार्थमुपश्रितादितगर्भा, (सयग्धीओ ति) शत घ्नन्ति शतभ्यः, ताश्च यन्त्रविशेषरूपाः, तत एव सकलं निराकुञ्जीकृत्य (गच्छसि इति) तिरुव्यत्ययाद् गच्छ । कृतात् त्रायत इति कञ्चिपः, तत् संबोधने कञ्चिपः, हेनूप-लक्षणं चेदम् । स चायम-यः कञ्चिपः स पुररक्षं प्रत्यवहितो, य-थोदितोदयाऽऽदिः, कञ्चिपश्च भवान्, शेषं प्राग्वादिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥

ततः-

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तओ नपी रायरिसी, देविंद इणमव्ववी ॥ १९ ॥

प्राग्वात् ॥ १९ ॥

सखं च नगरं किच्चा, तवमंबरमगलं ।

खंति निउण-पागारं, तिगुत्तं दुप्पधंसयं ॥ २० ॥

धणू परकमं किच्चा, जीवं च इरियं सया ।

धिई च केपणं किच्चा, सच्चेणं पल्लिमंथ ॥ २१ ॥

तवनारायजुत्तेणं, भेत्तूणं कम्मकंचुयं ।

मुणी विगयसंगामो, जवाओ परिमुच्चइ ॥ २२ ॥

अद्यां तत्त्वचिह्नरूपाम्, अशेषगुणगणधारणतया नगरीं पुरीं, कृत्वा हृदि विधाय, अनेन च प्रथमसंवेगाऽऽदीनि गोपुराणि कृत्वेत्यु-पलक्ष्यते, अर्गलाकपाटं तर्हि किम् ? इत्याह-तपोऽनशनाऽऽदि बाह्यान्तरप्रधानः संवर आश्रयनिरोधलक्षणस्तपःसंवरः, तं, मिथ्यात्वाऽऽदिदुष्टनिवारकत्वेनागला परिधः, तत्प्रधानं कपाट-मप्यगंवेत्युक्तम्, ततोऽगंज्ञामर्गलाकपाटं, कृत्वेति संबन्धः । प्राकारः कः, इत्याह-कान्तिः क्रमा, निपुणमिव निपुणं शशुरक्षणं प्रति, अक्षा-विरोधनस्तानुबन्धकपापरोधतया प्राकार, कृत्वेति संबन्धः । उ-पलक्षणं चपां मानाऽऽदिनिरोधिनां मार्दवाऽऽदीनाम् । तिसृजिरद्वाल-लकोच्चलकशतग्रीसंस्थानीयाजिर्मनोगुण्यादिगुणतिर्जिगुप्तम् । मयू-रवंपसकाऽऽदित्वात्समासः । प्राकारस्य विशेषणम् । अत एव दुः-खेन प्रधूयत परैरनिभूयत इति दुःप्रथः, स एव दुःप्रथर्षकः, तम् । पठन्ति च-"स्मृति निउण-पागारं, तिगुत्तं दुप्पधंसयं" इति स्पष्टम् । इत्थं यदुक्तं प्राकाराऽऽदीन् कारयित्वेति तत्प्रतिषधनमुक्तम् ॥ संप्रति तु प्राकारादालकेष्ववश्यं योऽप्यम, तच्च सत्सु प्रहर-णाऽऽदिषु, प्रतिविधेये च वैरिणि संभवति । अत आह-धनुः को-दार्कं, पराक्रमं जीववीर्योद्धासकरूपमुत्साहं कृत्वा, जीवां च प्रत्य-क्षां च, ईर्ष्यामिर्ष्यासमितिम्, उपलक्षणाच्चेवसमितीञ्च, सदा सर्वकालं, तद्विरहितस्य जीववीर्यस्याप्याकिञ्चित्करत्वात् । धृतिं च धर्माभिरतिरूपां, केतनं भूकमयधनुर्मध्ये काष्ठमयमुष्टिकाऽऽत्मकम्, तदुपरि ज्ञायुना निबध्यते, इदं तु केन बन्धनीयम् ? इत्याह-सन्धे-न मनःसत्याऽऽदिना (पल्लिमंथ ति) बन्धीयात् ॥ ततः किम् ? इ-त्याह-तपः पट्टांचधमान्तर परिगृह्णते, तदेव कर्मप्रत्यभिभवतया नाराचः-अयोमयो बाणः, तदयुक्तेन प्रक्रमादनुषा, मिथ्या वि-शार्य, कर्म ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदि, कञ्चुक इव कर्मकञ्चुकः, तम् । इह कर्मकञ्चुकग्रहणेनाऽऽत्मैवाङ्गुनो वेरीत्युक्तं भवति । वक्ष्यति च-"अप्या मिसममितं च, उट्टं सुप्पतिट्टं ।" कर्मणस्तु क-

ञ्चुकत्वं तद्गतमिथ्यात्वाऽऽविप्रकृत्युद्वयवर्तिनः अक्षानगरमुप-रुन्धत आत्मनो दुर्निवारत्वात्, मुनिः प्राग्वात् । कर्ममेवे जेयस्य जितत्वाद् विगतः संप्रामो यस्य यस्यावेति विगतसंप्राम उपरताऽऽ-पोधनः सन्, भवन्त्वस्मिन् शरीरमानसानि दुःस्नानोति भव' सं-सारः, तस्यात्परिमुच्यते । एतेन च यदुक्तम्-प्राकार कारयित्वे-त्यादि, तत्सिद्धसाधनम् । इत्थं अक्षानगररक्षणाभिधानाद्वचतश्च तत्त्वतस्तद्विहितेति चोक्तं भवति । न च भवदभिमतप्राकाराऽऽ-दिकरणे सकलशरीरमानसकलेशबियुक्तिलक्षणा मुक्तिरवाप्य-ने, इतस्तु तद्व्याप्तिरपीति सूत्रप्रार्थः ॥ २०।२१।२२ ॥

एवं च तेनोक्ते-

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तओ नपी रायरिसी, देविंद इणमव्ववी ॥ २३ ॥

प्राग्वात् ॥ २३ ॥

पासाए कारइत्ता णं, वरुमाणगिइणि य ।

वाडगपोइयाओ य, तओ गच्छसि स्वत्तिया ! ॥ २४ ॥

प्रसीदन्ति नृणां नयनमनांसि येषु ते प्रासादाः, तानुत्तरूपान्, वर्तमानगृहाणि खानेकधा वास्तुविद्याऽभिहितानि । (वाडगपो-इय ति) देशीपदं बलभीवाचकम्, ततो बलभीश्च कारयित्वा; अन्ये त्वाकाशतडागमध्यास्थितं क्षुल्लकप्रासादमेव " बालभापोड-याओ ति " देशीपदाभिधेयमाहुः । ततस्तावच्च कीदास्यानभूताः कारयित्वा, ततोऽनन्तरं गच्छ कञ्चिपः । एतेन च यः प्रेक्षावान् स सति सामर्थ्ये प्रासादाऽऽदि कारयिता, यथा ब्रह्मदत्ताऽऽदिः, प्रे-क्षावांश्च सति सामर्थ्ये भवानित्यादिहेतुकारणयोः सूचनम-कारीति सूत्रार्थः ॥ २४ ॥

एवं च शकेनोक्ते-

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तओ नपी रायरिसी, देविंद इणमव्ववी ॥ २५ ॥

प्राग्वात् ॥ २५ ॥

मंसयं खट्ठु सो कुणइ, जो मग्गे कुणई धरं ।

जत्थेव गंतुमिच्छेज्जा, तत्थ कुव्वेज्ज सासयं ॥ २६ ॥

संशीतिः संशयः-इहमित्थं भविष्यति, न वा ? इत्युभयांशाऽऽव-लम्बनप्रत्ययः, तं, जलुरेवकारार्थः । ततः संशयमेव, स कुरुते; यथा-मम कदाचिद् गमनं भविष्यतीति । यो मार्गं कुरुते गृहं । गमननिश्चये तु करणायोगात्; अहं तु न संशयितेत्याशयः स-म्यग्दर्शनाऽऽदीनां मुक्तिं प्रत्यबन्धेहेतुत्वेन मया निश्चितत्वाद्वा-स्तवाच्च । यत्र नाम न संशयितस्तथापि किमिदं गृहं न कुरुते ? अत आह-यत्रैव विवक्षितप्रदेशं, गन्तुं यातुम्, इच्छेत्-अभिलषेत् । (तत्थेति) इयच्छेदफलत्वाद्वाक्यस्य तत्रैव-जिग-मिषितप्रदेशे, कुर्वीत विद्धीत, स्वस्याऽऽत्मनः, आश्रयो वेदम स्वा-भयः, तम् । यद्वा-शाश्वतं नित्यं, प्रक्रमाद् गृहमेव । ततोऽयमर्थः-इदं तावदिहावस्थानं मार्गावस्थानप्रायमेव, यत्र तु जिगमिषित-प्रदेशे कुर्वीत विद्धीतास्माज्जिस्तन्मुक्तिपदं, तदाश्रयवि-धाने च प्रवृत्ता एव वयम्, ततस्तत्करणप्रवृत्तत्वात् कथं प्रेक्षावशक्नुतिः ? तथा च यः प्रेक्षावानित्याद्यपि तत्रतः सिद्ध-साधनतथैवावश्यमिति सूत्रार्थः ॥ २६ ॥

ततः पुनरापि-

एयमट्टं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तत्रो नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ २७ ॥

प्राग्वत् ॥२७॥

आमोसे लोमहारे य, गंतिजेण य तक्को ।

नगरस्म खेवं काऊणं, तत्रो गच्छसि खत्तिआ ! ॥२८॥

आ समन्ताद् मुष्णन्ति स्नैम्यं कुर्वन्तीत्यामोषाः, तान्, लो-
मान् हरन्ति न्यपनयन्ति प्राणानां ये ते लोमहाराः । किमुक्तं
भवन्ति ?-निस्त्रिंशतया, आत्मविघाताऽऽशङ्कया च प्राणान् निह-
त्यैव ततः सर्वस्वमपहरन्ति । तथा च वृक्षाः-“लोमहाराः
प्राणहाराः” इति । तांश्च, प्रस्थिं द्रव्यसंघन्धिनीं भिन्दन्ति पु-
ष्ट्युत्कृष्टिकर्तिकाऽऽदिना विदारयन्तीति प्रस्थिमेवाः, तान्, चश-
ब्दो भिन्नक्रमः । तदेव कुर्वन्ति तस्कराः, सर्वकालं चौर्यका-
रिणः, तांश्च । यत आहुर्वैयकारणाः-“तद्वृहतोः करपयोधोर-
देवतयोः सुदृ तलोपश्च ।” (चार्त्त०) इह चात्साद्येति गम्यते, प्र-
विश्य पिप्पलीमित्युक्तौ भक्तयेतिवत् । यद्वा-समस्येवंयं, यद्वयं चैक-
वचनम्, ततश्चाऽऽमोषाऽऽदिपृषतापकारिषु सत्सु, नगरस्य पुरस्य
केम सुस्थं, कृत्वा विधाय, ततस्तदनन्तरं, गच्छ क्रियते । एते-
नापि यः सधर्मा नृपतिः, स इहाधर्मकारिनिग्रहकृत्, यथा भर-
ताऽऽदिः, सधर्मनृपतिश्च भवानित्यादिहेतुकारणसूचना कृतै-
वेति सूत्रार्थः ॥२८॥

इत्थं शक्रोक्तौ-

एयमहं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तत्रो नमी रायरिसी, देविंदो इणमव्ववी ॥ २९ ॥

असइं तु माणस्मेहिं, मिच्छा दंमो पउंजइ ।

अकारिणोऽस्य वज्जति, मुच्चई कारओ जणो ॥ ३० ॥

असह्यनेकधा, तुरेवकारार्थः, ततश्चासकृदेव, मनुष्यैर्मनुजैः, मि-
थ्या व्यक्तीकः । किमुक्तं जवति ?-अनपराधिष्वप्यज्ञानादङ्काराऽऽ-
दिहेतुभिरपराधिष्वेव, दण्डनं दण्डो-वेत्यागशरीरानिग्रहाऽऽ-
दिः, प्रयुज्यते व्यापार्यते । कथमिदम् ? इत्याह-अकारिण आमोष-
णाऽऽद्यविधायिनः, अत्रेत्यस्मिन् प्रत्यक्त उपलभ्यमानमनुष्य-
लोके, बध्यन्ते निगडाऽऽदिभिर्नियन्तवन्ते; मुच्यते त्यज्यते, कारको
विधायकः, प्रकृतत्वात् आमोषणाऽऽदीनाम् । जनो लोकोः । तदनेन
यदुक्तम्-प्राणामोषकाऽऽशुत्सादनेन नगरस्य क्षेमं कृत्वा गच्छेति,
तत्र तेषां क्षातुमशक्यतया केमकरणस्याप्यशक्यत्वमुक्तम् ।
यत्तु यः सधर्मेत्यादि सुचिन्तनम्, तत्रापारिहानतोऽनपराधिनामपि
दण्डमाददतां सधर्मनृपतिस्त्वमपि तावच्छिन्त्यमित्यासक्तता हे-
तोरिति सूत्रार्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एयमहं निमामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तत्रो नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ३१ ॥

प्राग्वत् ॥३१॥

नगरमित्यता स्वजनाभ्यः पुरपुरप्रासादनृपतिधर्मविषयः

किमस्याभिप्रेतङ्कोऽस्ति, नेति धोत विमृश्य, सं-

प्रति वेषाभाव विवेक्तुमिच्छन् विजिगीषुतामूष-

त्वात् द्वेषस्य, तामेव पक्षीकृतुकामः शक्र

इदमुक्तवान्-

जे केइ पत्थिवा तुब्बं *, नाणमंति नराहिवा ! ।

वसे ते ठावइत्ता णं, तत्रो गच्छसि खत्तिआ ! ॥३२॥

* तुब्बमिति पाठान्तरम् ।

ये केचिदिति सामस्योपदर्शकम्, पार्थिवं भूपालाः, (तुब्बमिति)
तुच्यं, नानमन्ति न मया दया प्रहो भवन्ति, तुभ्यमिति नमनीति-
योगेऽपि चतुर्थी, “मात्रे पित्रे सावित्रे च, नमामि” इत्यादिवदुप-
सृष्टिः । वाचनान्तरे पठ्यते च- (तुब्बं मिति) तत्र च तत्रेति शेषाविव-
क्षया यष्टी । ‘नराहिवा !’ इत्यत्राऽऽकारो “ह्रस्वदीर्घौ मिथो वृत्तौ”
॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥ इति लक्षणान्तरम् । ततश्च हे नराधिप ! नृपते !,
वशे इत्यात्माऽऽयत्ते, तानित्य-यान्पार्थिवान्, स्थापयित्वा नि-
वेश्य, कृत्वेति यावत् । ततो गच्छ क्रियते । इहापि यो नृपतिः
स नानमत्पार्थिवं नमयिता, यथा भरताऽऽदिरित्यादिहेतुका-
रणे अर्थत आक्षिप्ते, इति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

एवं तु पुरपतिनोक्तं-

एयमहं निसामित्ता, हेऊकारणचोइओ ।

तत्रो नमी रायरिसी, देविंदो इणमव्ववी ॥ ३३ ॥

सूत्रं प्राग्वत् ॥३३॥

जो सहस्सं सहस्साणं, संगामे दुज्जण जिणे ।

एगं जिणेज्ज अप्पाणं, एम से परमो जत्रो ॥ ३४ ॥

अप्पाणमेव जुज्जाहि, किं ते जुज्जेण वज्जत्रो ? ।

अप्पणा चेव अप्पाणां, जइत्ता सुहमेहण ॥ ३५ ॥

पंचिदियाणि कोहं, मायं माणं तदेव लोचं च ।

दुज्जयं चेव अप्पाणं, सव्वमप्पे जिणं जियं ॥ ३६ ॥

य इत्यनुदिष्टनिर्देशः, सहस्रं दशशताऽऽत्मकं, सहस्राणां प्रक्रमा-
त् सुजटानाम्, संग्रामे युद्धे, दुर्जये दुरापपरपरिभवे, जयेदभि-
भवेत् । संग्रामेने लिङ् । एकमात्रिणीयं, जयेद् यदि कथञ्चिज्जोष-
वीर्योत्साहोऽभिभवेत्, कम ? आत्मानं स्व, दुराचारप्रवृत्तामिति
गम्यते । एषोऽनन्तरोक्तः, (से इति) तस्य जेतुः, सुभटदशशत-
सहस्रजयात्परम् । प्रकृष्टो, जयः परेषामभिभवः, तदनेनाऽऽत्मन
एवातिदुर्जयत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥ तथा च (अप्पाणमेव सि) तृती-
यायै द्वितीया । ततश्चात्मनैव सह, युद्धास्व संग्रामं कुरु । यद्वा-
युधेरन्तर्भावितव्यर्थत्वाद्युध्यस्वेति योध्यस्व । कम ? आत्मानम्,
इहाप्यात्मनैव सहेति शेषः । किम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । ते तव,
युद्धेन संग्रामेण, बाह्येन इति बाह्यं पार्थिवऽऽदिकमाश्रित्य, यदि
वा बाह्ये इति तृतीयायै तसि; ततो बाह्येन युद्धेनेति संशयते । एवं
च (अप्पणा चेव सि) आत्मनैवान्यव्यतिरिक्तेन, आत्मानं स्व,
[जइत्ता सि] जित्वा, सुखमैकान्तिकार्यमतिकमुक्तिसुखाऽऽत्मक-
म्, पधत इति-अनेकार्थत्वात् । तानां प्राप्नोति । (अइत्ता सुहमेहण
सि) सुभं पुण्यमेधते-अन्तर्भावितव्यर्थत्वाद् वृद्धिं नयति ॥३५॥
कथमात्मन्येव जिने सुखावाप्तिः ? इत्याह-पञ्चेन्द्रियाणि आत्रा-
ऽऽदीनि, क्रोधः कोपो, मानोऽहङ्कारो, माया निहतिः, तथैव लोभश्च
गाभ्रंलक्षणो, दुर्जयो दुरभिभवः, चः समुच्चये । एवेति पूरणे ।
अतस्ति सततं गच्छति तानि तान्यप्यवसायस्थानान्तराणीति व्यु-
त्पत्तेरात्मा मनः, सर्वत्र च सूत्रत्वात् आत्मना निर्देशः । सर्वमशेष-
मिच्छित्यादि, उपलक्षणत्वाद् मिथ्यात्वाऽऽदि च, आत्मानं जीवं,
जितं जितभूते, जितमित्यभिच्युतमेव । ननु मनसि जितं जितानि

* अयं तु प्रमादेनोक्तेः, यतो हि ‘मो दीर्घो वा’ ॥८॥ ३३८॥

इति सूत्रं विवेचयता हेमचन्द्रसुरिणा प्राप्ताप्राप्तविभाषात्वमस्य
सूत्रस्य समर्थितम् । तद् यथा-हे गुरु, हे गुरु, हे गुरु, हे गुरु, हे गुरु, हे गुरु,
प्राप्ते विकल्पः । हे गोयमा !, हे गोयम ! इह त्वप्राप्ते विकल्पः ।

पञ्चेन्द्रियाऽऽदीनीति, किं पृथक् तज्ज्ञयाभिधानेन ?। सत्वम्-तथा-
ऽपि प्रत्येकं दुर्जयत्वख्यापनाय पृथगुपन्यास इत्यदोषः । ब्रह्मा-
[दुजयं खेव अण्णाणं ति] चकारो हेत्वर्थः, एषोऽवधारणे, जिज्ञा-
क्रमश्च-आत्मशुद्धानन्तरं दृष्टव्यः । ततश्च यस्मादात्मैव जीव एव
दुर्जयस्ततः सर्वमिन्द्रियाऽऽद्यात्मनि जिते जितम् । अनेन चेन्मि-
द्याऽऽदीनामेव दुःखहेतुत्वात्तज्ज्ञयतः सुखप्राप्तिः समर्थिता भव-
ति । एवं च फलोपदर्शनद्वारेणैवंविधैव जिगीषुता श्रेयसी-
त्याचष्टे । ततश्च यो नृपतिरित्याद्यपि तत्त्वतो विजिगीषुत्वव-
शनात् सिद्धसाधनतया प्रत्युक्तमिति सूत्रमर्थः ॥३६॥

भूयोऽपि-

एयमष्टं निसामिप्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ३७ ॥

प्राग्वत् ॥३७॥

नवरमनन्तरपरीक्षानो द्वेयोऽप्यनेन परिहृत इति निश्चित्य,

जिनप्रणीतधर्मं प्रति सैर्यं परीक्षितुकामः शक

इहमवोचत्-

जइत्ता विडले जप्पे, जोएत्ता समणमाहणे ।

दस्सा भोच्चा य जिट्ठा य, तओ गच्छसि खत्तिवा ! ॥३८॥

[जइत्तं चि] याजयित्वा विपुलान् विस्तीर्णान्, यज्ञान् या-
गान्, भोजयित्वा-अभ्यवहार्यं, भ्रमणाश्च निग्रन्थाऽऽद्यो, ब्राह्म-
णाश्च द्विजाः, भ्रमणब्राह्मणाः, तान्, द्विजाऽऽदिभ्यो गोभूमिसुवर्णा-
ऽऽदीन् इत्वा, भुक्त्वा च मनोज्ञशब्दाऽऽदीन्, इष्ट्वा च राजयित्वात्
स्वयमेव यज्ञान्, ततो गच्छ क्रिय ! । अनेन यद्यप्राणिप्रीतिकरं
तत्तद् धर्माय, यथा हिंसोपरमाऽऽदि, प्राणिप्रीतिकराणि चामूनि
यागाऽऽदीनीत्यादिनीत्या हेतुकारणे सूचिते एवेति सूत्रार्थः ॥३८॥

शक्रवचनानन्तरम्-

एयमष्टं निसामिप्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसी, देविंदं इणमव्ववी ॥३९॥

सूत्रं प्राग्वत् ॥३९॥

जो सहस्सं सहस्साणं, मासे मासे गवं दए ।

तस्सा वि संजपो सेओ, अदितस्स वि किंचण ॥ ४० ॥

यः सहस्रं सहस्राणां वंशलकाऽऽत्मकं, मासे मासे, गवां
प्रतीतानां, (दए चि) दद्यात्, तस्याप्येवंविधस्य दातुर्यदि कथ-
ञ्चिन्नारिप्रमोहनीयकयोपशमेन समय आश्रयाऽऽदिविरमणाऽऽ-
त्मकः स्यात्, तदा स एव भेयानतिशयप्रशस्यः । कथंभूतस्यापि ?,
अदितोऽप्ययच्छतोऽपि, किञ्चन स्वल्पमपि वस्तु । यद्वा-(त-
स्सा वि चि) तस्मादप्युक्तपादं ददतुस्वाधित्वेन विवर्कितारसंय-
च्छति प्राणिहिंसाऽऽदिभ्यः सम्यगुपरमतीति, सर्वधातूनां पचा-
ऽऽदिषु दर्शनादाच्च संयमः संयमवान्, सार्धुरत्यर्थः । भेयान्
प्रशस्यतरः । अथवा तस्यापि दातुः, प्रक्रमान्नोदानधर्मात्, समय
वृत्तः, भेयान् दोष पूर्ववत् । गोवान् चेह यागाऽऽद्युपलक्षण-
मतिप्रभूतजनाऽऽचरितमित्युपात्तम् । एवं च संयमस्य प्रशस्य-
तरत्वमभिधत्ता यागाऽऽदीनां सावद्यत्वमर्थादावेवितम् । तथा
च यद्गुणेतुभिर्भूतम्-"पद् शतानि निगुज्यन्ते, पशूनां मध्यमे-
ऽहनि । अभ्येधस्य वचनाद्, न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥ "
इत्यन्यस्तु वधे च कथमसावद्यता नाम ?। तथा दानान्यप्यशना-
ऽऽदिविषयाणि, धर्मोपकरणगोचराणि च धर्माय वण्यन्ते ?। नत

आह-" अशनाऽऽदीनि दानानि, धर्मोपकरणानि च । साधुभ्यः
साधुयोग्यानि, देयानि विधिना बुधैः " ॥१॥ शेषाणि तु सुवर्ण-
गोभूम्यादीनि प्राण्युपमर्देहेतुतया सावद्यान्वेष, जोगानां तु
सावद्यत्वं सुप्रसिद्धम्; तथा च प्राणिप्रीतिकरत्वादित्यासिद्धो हे-
तुः । प्रयोगश्च-यत्सायद्यं ताम्राणिप्रीतिकरं न, यथा हिंसाऽऽदि,
सावद्यानि च यागाऽऽदीनीति सूत्रार्थः ॥४०॥

एयमष्टं निसामिप्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ४१ ॥

' एयमष्टं ' सूत्रं प्राग्वत् ॥४१॥

नवरम्, इत्थं जिनधर्मस्यैर्यमवधार्यं, प्रवज्यां प्रति

इदोऽयमुत नेति परीक्षणार्थं शक इदमववचीत्-

घोराऽऽसमं चइत्ता णं, अक्कं पत्थेसि आसमं ।

इहेव पोसहरओ, जवाहि मण्णयाहिवा ! ॥ ४२ ॥

घोरोऽत्यन्तदुरनुवरः, स चासावाश्रमश्च, आङ्गिनि स्वपर-
प्रयोजनान्नित्यापवा, धामग्नि खेवमनुभवन्त्यस्मिन्निति कृत्वा घो-
राऽऽश्रमो गार्हस्थ्यम्, तस्यैवावसथैः दुष्करत्वात् । यत आहुः-
" गृहाऽऽश्रमसमो धर्मो, न नृनो न जविष्यति । पालयन्ति नराः
शूराः, क्लीबाः पाखण्डमाश्रिताः ॥१॥ " तं, त्यक्त्वाऽपहाय, "ज-
दित्ता ण ति" कचित्पाठः । तत्र च हित्वा, अन्यमेतद्व्यतिरिक्तं
कृपिपाशुपाल्याऽऽद्यशक्तकान्तरजनाभिनन्दितं, प्रार्थयसेऽभिलष-
सि, आश्रमं प्रवज्यावृत्तं, नेह क्लीपसस्वानुचरितं भवाद्दशामुचि-
तमित्यजिप्रायः । तर्हि किमुचितम् ?, इत्याह-इहेवास्मिन्नेव गृहाश्र-
मे, स्थित इति गम्यते । पोषं धर्मपुष्टिं धत्त इति पोषधः, अष्टम्या-
दितिथिषु व्रतविशेषः, तत्र रत आशक्तः पोषधरतो, (जवाहि
सि) भव, आणुवनाऽऽद्युपलक्षणमेतत्, अस्यैवोपादानं पोषधादिने-
ष्ववश्यंभावतस्तपोऽनुष्ठानख्यापकम् । यत आह आश्वसेनः-
"सर्वेष्वपि तपोयोगः, प्रशस्तं कालपर्वसु । अष्टम्यां पञ्चदश्यां
च, नियतः पोषधं चरेत् ॥१॥" इति । मनुजाधिप ! नृपते !, अत्र च
घोरपदेन हेतुराक्षितः । तथाहि-यद्यद् घोरं तद् तत्कर्माधिनाऽपि
अनुष्ठेयं, यथाऽनशनाऽऽदि, तथा चायं गृहाऽऽश्रमः, शेषमेत-
दनुसारतोऽन्यूह्यमिति सूत्रार्थः ॥४२॥

ततश्च-

एयमष्टं निसामिप्ता, हेऊकारणचोऽओ ।

तओ नमी रायरिसी, देविंदं इणमव्ववी ॥ ४३ ॥

प्राग्वत् ॥४३॥

मासे मासे उ जो बालो, कुसगेण उ भुंजए ।

न सो सुअक्खायधम्मस्स, कलं अग्घं सोलसि ॥४४॥

" मासे मासे " इति वीप्सायां त्रिष्वचनम्, तुरिहो-
त्तरत्र वैवकारार्थः, ततश्च मासे मास एव, न त्वेक-
स्मिन्नेव मासे, अर्द्धमासाऽऽदौ वेति, यः कश्चिद् बालोऽविधे-
कः, कुशाम्रैणैव तृणविशेषप्रान्तेन, भुङ्क्ते । एतदुक्तं भवति-
यावत् कुशाम्रेष्वतिष्ठते तावदेवाभ्यवहरन्, नातोऽधिकम्; अथवा
कुशाम्रेणैव जातावेकवचनम् । तृतीया तु ओदनेनासौ भुङ्क्ते
इत्यादिष्वत् साधकतमत्वेनान्यथाह्वयमाणस्येऽपि विवर्कित-
त्वात् । नेति निषेधः । स इति यः कुशाम्रैर्भुङ्क्ते स एवंविधकष्टा-
नुष्ठाय्यपि, सुष्ठु शोभनः सर्वसावद्यविरतरूपत्वात्, आङ्गित्यजि-
न्याप्त्या, स्यात्तस्तीर्थकराऽऽङ्गिः कथितः स्वाध्यातः, तर्थावधो

धर्मो यस्य सोऽयं स्वाख्यातधर्मो, नस्य, चारित्रिण इत्यर्थः । कदां भागमपि, अर्हति षोडशीं षोडशपूरणीम् ॥ इदमुक्तं जघति-स समोऽपि न जघति, किं पुनस्तुल्यः, अधिको वा । ततो यदु-क्तं-यद्यद् घोरं न तत्तत्तर्माधिनाऽनुष्ठेयम्, अनशनाऽऽदिवदित्यत्र घोरत्वादित्यनैकान्तिको हेतुः । घोरस्यापि व्याख्यातधर्मस्यैव धर्माधिनाऽनुष्ठेयत्वात्, अन्यस्य स्वात्मविघाताऽऽदिवदन्य-यात्वात् । प्रयोगश्चात्र-यत् स्वाख्यातधर्मरूपं न भवति घोरम-पि न तद्धर्माधिनाऽनुष्ठेयम्, यथा-आत्मवधाऽऽदिः, तथा च गृहाऽऽश्रमः, तदुपलब्धं चास्य सावयत्वाद् हिंसाऽऽदिवदित्यत्र प्रसङ्गेन । शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥४४॥

ततश्च—

एयमष्टं निमामित्ता, हेज्जकारणचोऽओ ।

तओ नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ४५ ॥

‘एय’ सूत्रं प्राग्वत् ॥ ४५ ॥

नवर यतिधर्मे दृढोऽयमिति निश्चित्य, दुरन्तोऽ-यमजिष्वङ्ग इति तद्भावं परीक्षितमपि पुनः

परीक्षितुमिच्छ उवाच—

हिरणं सुवर्णं पाणिमुत्तं, कंसं दमं च वाहणं ।

कोमं वहावडत्ता णं, तओ गच्छसि खत्तिया ! ॥ ४६ ॥

हिरण्यं सुवर्णं, स्वर्णं शोभनवर्णं, विशिष्टवर्णकमित्यर्थः । यद्वा-हिरण्यं घाटितस्वर्णम्, इतरत्तु सुवर्णं, मणयश्चेन्द्रनीलाऽऽद-यः, मुक्ताश्च भौतिकानि, मणिमुक्तम् । तथा कांश्य कांश्यमाज-नाऽऽदि, दृश्यं वस्त्राणि, चः स्वगतानेकभेदसंयुक्तम् । वाहन-रथाश्वाऽऽदि । वाचनान्तरे पठन्ति च-(सवाहणं ति) मह वाह-नैर्वर्तत इति सवाहनम्, हिरण्योऽऽदीति सवन्धः । कोश भागदा-गार धर्मलाभाऽऽद्यनेकवस्तुस्वरूप [यद्वावडत्ता णं ति] वृद्धि-प्रापय, ततः समस्तवस्तुविषयेच्छापरिपूर्णे, गच्छ सात्रिय ! । अयमाशयः-यः साऽऽकाङ्क्षो, नासौ धर्मानुष्ठानयोग्यो भवति, यथा मम्मणवणिक्, साऽऽकाङ्क्षश्च भवान्, आकाङ्क्षणीयहिर-ण्योऽऽदिवस्तुपरिपूर्णे, तथाविधममकवदिति । शेषं प्राग्वदिति सूत्रार्थः ॥ ४६ ॥ [तत्कथा ‘मम्मण’ शब्दे वक्ष्यते]

ततः—

एयमष्टं निमामित्ता, हेज्जकारणचोऽओ ।

तओ नमो रायरिसि, देविंदं इणमव्ववी ॥ ४७ ॥

प्राग्वत् ॥४७॥

सुवर्णरूपस्य तु पव्वया जवे,

मिया हु केलामममा असंखया ।

नरस्म तुच्छस्म न तेहि किंचि,

इच्छा हु आगाससमा अणंतिया ॥ ४८ ॥

पुठवी साद्वी जवा चेव, हिरणं पमृहिं मह ।

परिपुणं नालमेगस्स, इह विज्जा तवं चरे ॥ ४९ ॥

सुवर्णी रूपं च सुवर्णरूपमिति समाहारः । तस्य, तु-पूरणे । यद्वा-आर्पित्वादिनाक्तलोपः, तुशब्दश्च समुच्चये, ततः सुवर्णस्य रूपस्य च पर्वता इव पर्वताः पर्वतप्रमाणा राशयः, (भवे ति) भवयुः स्युः, पर्वतप्रमाणत्येऽपि च लघुपर्वतप्रमाणा एव स्युः, अत आह-[सिया हु ति] स्यात् कदाचित्, तुरचधारेण, निष्क्रम-श्च, ततः कैलाशसमा एव कैलाशपर्वततुल्या एव, न त्वन्य-लघुपर्वतप्रमाणाः, तेऽप्यसंख्याकाः संख्याधिरहिताः, न तु द्वि-

एव, नरस्य पुरुषस्य, उपलक्षणत्वात् स्थितः, पणमकस्य वा । न तैः कैलाशसमैरसंख्यैरपि सुवर्णरूपपर्वतैः, किञ्चिदप्यल्पमपि, परितोपोत्पादनं प्रति क्रियत इति शेषः । वाचनान्तरे पठ्यते च-[न तेण ति] अत्र च सूत्रस्याद्वचनव्यत्ययः । कुतः पुनरिद-म् ? इत्याह-इच्छा अभिज्ञायो, हुरिति यस्मात्, आकाशेन समा-तुल्या आकाशसमा, अनन्तिका अन्तरहिता । तथा चैतदनु-षादी वाचक-“न तुष्टिगिह शताज्जन्तो-नं सहस्राज्जोडितः । न राज्यान्नेव देवत्वा-ज्जन्तत्वादपि विद्यते ॥ १ ॥” ॥ ४८ ॥

किं सुवर्णरूपे केवले एव नेच्छापरिपूर्णे?, इत्याह-इच्छा-पृथ्वी मही, शास्त्रयो लोहितशाल्यादयः, यथाः प्रतीताः, चः शेष-धान्यसमुच्चयार्थः । एयोऽवधारणे, स च निष्क्रमो नेत्यस्यान्तरं योज्यते । हिरण्यं सुवर्णं, ताम्राऽऽद्युपलक्षणमेतत्, पशुनिर्गवा-श्याऽऽदिनि, सह सार्द्धं, प्रतिपूर्णे समस्तम् । वाचनान्तरे पठन्ति च-(सव्वं त ति) सर्वमशेषं, न तु कियदेव, तत् पृथिव्यादि । नेति नैव, अल समर्थे, प्रकर्मादिच्छापरिपूर्णे । एकस्याद्वितीयस्य, ज-न्तोऽति गम्यते । इत्येतत् श्लोकद्वयोक्तम्, (विज्जंति) मूत्रत्वादि-वित्त्वा । यद्वा-इतीत्यस्माकतोः, विद्वान् परित्तः, तपो ब्राह्मणविधेः, चरेदासेवेत । तत एव निष्पृहतेच्छापरिपूर्तिसंभवादिति भावः । अनेन च सतोप एव निराकाङ्क्षतायां हेतुर्न तु हिरण्योऽ-दिवर्द्धनमित्युक्तम् । तथा च हिरण्योऽऽदि वर्द्धयत्वव्ययं यव-नुमानमुक्तं, तत्र साकाङ्क्षत्वलक्षणो हेतुरसंख्यः, न चाऽऽकाङ्क्ष-णायवस्तुपरिपूर्तेस्तस्य संख्यत्वं, सतुष्टतया ममाऽऽकाङ्क्षणा-यवस्तुन पन्थाभावादिति सूत्रार्थः ॥४९॥

तृयोऽपि—

एयमष्टं निमामित्ता, हेज्जकारणचोऽओ ।

तओ नमि रायरिसि, देविंदो इणमव्ववी ॥ ५० ॥

‘एयमष्ट’ सूत्रं प्राग्वत् ॥५०॥

नवरम, अविद्यमानविषयेषु विषयवाङ्मतिवृत्तोऽयमिति निश्चित्य, सत्सु नेष्वभिपक्षोऽस्तु, न वा ? इति

विवेचयितुमिच्छ उवाच—

अच्छेयमव्वनुदए, जोए जहमि पत्तिया ! ।

असंते कोमं पत्थेमि, संकपेण विहससि ॥ ५१ ॥

(अच्छेयं ति) आश्चर्यं वसते, यत् त्वमेव विधोऽपि (अभ्युदय-सि) अद्वुतकानाश्चर्यरूपान्, भोगान् कामान्, जहासि त्यज-सि । वाचनान्तरे पठ्यते च-(चयसि ति) पार्थिव ! पृथिवीपते ! पात्रान्तर्गृह्य-सात्रिय ! । अथवा-(अभ्युदयं ति) अच्युदयः, न-तश्च यदभ्युदयेऽपि जोगांस्त्व जहामि तदाश्चर्यं वसते । तथा-तस्यागतश्च-असतोऽविद्यमानान्, कामान्, प्रार्थयसे अभिलषसि यत्, तदप्याश्चर्यमिति संबन्धः । अथवा-कस्तवात्र दोषः ?, सकल्पेन उत्तरोत्तराग्रासजोगाजिलापकूपेण विकल्पेन, वि-हन्यसे विविधं बाध्यसे, एवविधमकल्पस्यापर्यवसितत्वाद्भु-क्तम्, अमीषां स्थूलसूक्ष्माणामिन्द्रियाय विधायिना शक्ताऽ-दयोऽपि नो तृप्तिविशेषाणामुपागताः । यद्वा-(अच्छेयमभ्यु-दयं ति) मकारोऽलाङ्घनिकः । नतश्चाऽऽश्चर्याद्वुतयोरकार्य-त्वेऽप्युपादानमतिशयव्यापनार्थम् । अतिशयाद्गतान् भोगान् जहासि पार्थिव !, असतश्च कामान् प्रार्थयसि यत्, तत्सकल्पे-नैवोक्तरूपेण, विहन्यसे बाध्यसे । कथं ह्यन्यथा विवेकिनस्तत्वेन-संभवत्, एतेन च यः सद्विवेको, नामो प्राप्तान् विषयान् प्राप्ताऽ-

काङ्क्षया परिहर्तुं; यथा ब्रह्मदत्तचक्रवर्त्यादिः, सखिवचश्च भवानित्यादिहेतुकारणे सुखिते इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥ (तत्कथा ' ब्रजदत्त ' शब्दे)

तदनु—

एयमष्टं निमामित्ता, हेतुकारणचोइओ ।

तओ नपी रायरिसी, देविदं एणमव्ववी ॥ ५२ ॥

प्राथत ॥ ५२ ॥

सद्धं कामा विसं कामा, कामा आसीविसोवमा ।

कामे पत्थेज्जमाणा य, अकामा जंति दुग्गई ॥ ५३ ॥

(सल्लं ति) देहान्तश्चलतीति शब्दं शरीरान्तःप्रविष्टं तोमराऽऽदि, शब्दमिव शब्दम् । के ते? काम्यमानत्वात् कामा, मनोऽङ्गशब्दाऽऽश्रयः । यथादि-शब्दमन्तश्चलति विधवाधाविधायि, तथैतेऽपि, तत्त्वत एवामपि सदा वाधाविधायित्वात् । तथा वेवेष्टि व्याप्तेःतीति विषं तासपुटाऽऽदि, विषमिव विषं कामा, यथैव हि तदुपभु-ज्यमानं मधुरमित्यापातसुन्दरमिवाऽऽभाति, अथ परिणतावति-दारुणम्, एवमेते अपि कामाः, तथा कामाः-आइवो दंष्ट्राः, तासु विषमस्येत्याशीविषः, तदुपमाः । यथा ह्ययमहैरवलोक्यमानः स्फुरन्मणिफणात्प्लवित इति शोभन इव त्रिभाष्येने, स्पर्शना-ऽऽदिभिरनुज्यमानश्च विनाशायैव जवति, तथैतेऽपि कामाः? किञ्च-कामान् प्रार्थयमाना अभिलषन्तः, अपि शब्दस्य तुल-निर्दिष्टत्वात्प्रार्थयमाना अपि, अकामा इष्यमाणकामाभावाद्, यान्ति गच्छन्ति, दुर्गतिं दुष्टं नरकाऽऽदिगतिम् । तदनेन न के-चनं शब्दाऽऽदिवदनुज्यमाना एवामो दोषकारिणः, किं तु प्रा-र्थयमाना अपीत्युक्तं भवति । तथा यः सखिवेको, नासौ प्राप्तम-प्राप्ताऽऽकाङ्क्षया जहातीत्यादौ सखिवेकत्वमनैकान्तिको हेतुः । न ह्ययमेकान्तः, यथा-प्राप्तमप्राप्तार्थेन, प्राप्तस्याप्यप्राप्तहेतोस्त-दुच्छेदकाप्राप्तार्थे विवेकिजः परिहृयमाणत्वात्; अनभ्युपगतो-पास्तम्भश्चायम्, मुमुक्षुणां कञ्चिदकाङ्क्षाया एवासंभवात् । उक्त हि-
"मोक्षे जने च सर्वत्र, निःस्पृहे मुनिस्तमः" इति सूत्रार्थः ॥ ५३ ॥

कथं पुनः कामान् प्रार्थयमाना दुर्गतिं यान्ति?, अत आह-
अहे वयइ कोहेणं, पाणेणं अहमा गई ।

माया गइपणीवाओ, लोनाओ बुद्धओ जयं ॥ ५४ ॥

अथो नरकगतौ, प्रजति गच्छति, क्रोधेन कोपेन, मानेनादङ्का-रेण, अथमा नीचा गतिः, भवतीति गम्यते । (मायं ति) सुख्य-त्ययात् मायया परवञ्चनाऽऽत्मिकया, गतेः-प्रस्तावात् सद्गतेः, प्रतिघातो विनाशो गतिप्रतिघातो भवति । लोमाङ्गार्थवृत्तणात्, (बुद्धो ति) द्विधा द्विःप्रकारम्-प्रेदिकं, पारत्रिकं च । विभ्य-त्यस्मादिति भयं दुःखं, तदाशङ्कने साध्वसं च । कामेषु प्रार्थयमा-नेष्ववश्यंभावी क्रोधसंजवः, स चेष्टमिति कथं न, तत् प्रार्थनातो दुर्गतगमनमित्यभिप्रायः । यद्वा-सर्वमपि यदि-न्द्रेणोक्तं तत्कषायानुपातीति तद्विपाकानुवर्णनमिहमिति सूत्रार्थः ॥ ५४ ॥

एवं बहुभिरप्युपायैस्तमिन्द्रः लोजयितुमशक्तः किमकरोत्?, इत्याह--

अवउज्जिऊण माहण-रुवं च विउव्विऊण इंदत्तं ।

वंदइ अजित्युणेतो, इमाहि महुराहि वग्गूहि ॥ ५५ ॥

अहो! ते निज्जितो कोहो, अहो! माणो पराजितो ।

अहो! निरक्रिया माया, अहो! लोको वसीकओ ॥ ५६ ॥

अहो! ते अज्जवं साहु, अहो! ते माहु मइवं ।

अहो! ते उत्तमा खंती, अहो! ते मुत्ति उत्तमा ॥ ५७ ॥

(अवउज्जिऊणं ति) अपोह्य त्यक्त्वा, ब्राह्मणरूपं धिग्वर्णवेपं, (विउव्विऊणं ति) विकृत्य, इन्द्रत्वमुत्तरवैक्रियरूपमिन्द्रभावं, वन्दतेऽनेकार्थत्वात् प्रणमति, अजिपुत्राजिमुखेन स्तुतिं कुर्वन्, इमाभिरनन्तरवदयमाणाभिः, मधुराभिः स्तुतिसुखाभिः, (वग्गूहि ति) आर्पेत्वाद् वाग्निर्वाणीभिः ॥ ५५ ॥ तद्यथा-अहो! इति विस्मयं, (ने ति) त्वया, नितरामतिशयेन जितोऽभिजितो निजितः, क्रोधः कोपः, यतस्त्वमनानमत्पार्थिववशीकरणप्रेरणायां न श्रुजित इत्याभिप्रायः । तथा अहो! त्वया मानोऽहमिति प्रत्ययहेतु, पराजितोऽभिजितः, यस्त्व मन्दिरं दह्यत इत्याद्युक्तेऽपि कथं मयि जीवतीदमिति नादङ्कृतिं कृतवानिति ॥ ५६ ॥ तथा-(अहो निर-क्रियं ति) प्राकृतत्वात्पराकृताऽप्यस्ता माया, यस्त्वं पुनः रक्षाहे-तुप्राकारादालकोऽवृत्तकाऽऽदिषु निकृतिहेतुकेष्वामोपकोत्साद-नाऽऽदिषु च न मनो निहितवान् । तथा-अहो ते लोको वशीकृत इ-ति नियन्त्रितः, यस्त्व हिरण्णाऽऽदि वर्द्धयित्वा गच्छेति सहेतुकम-भिहितोऽपि इच्छाया आकाशसमत्वमेवोदाहृतवान्, अत एव अ-हो! ते तवाऽऽज्जवं यिनयवत्वं, साधु शोभनम्, अहो! ते साधुमाद-वं मृदुत्वम्, अहो! ते उत्तमा प्रधाना ज्ञानिः कोपोपशमवृत्तणा, अहो! ते मुक्तिर्निर्लोभता, उत्तमाः व्यत्ययानिर्देशस्थनानुपूर्व्यापि प्ररूपणाङ्गमिति कृत्वेति सूत्रार्थः ॥ ५७ ॥

इत्थं गुणोपवर्णनद्वारेणाजिपुत्र्य संप्रति फलोपदर्शनद्वारेण प्रस्तुतवन्नाह--

इहं सि उत्तमो भंते!, पच्छा होहिसि उत्तमो ।

लोगुत्तमुत्तमं ठाणं, सिद्धिं गच्छसि नीरओ ॥ ५८ ॥

इहास्मिन् जन्मनि, अस्मि भवसि, उत्तमः प्रधानः, उत्तमगुणाश्वित-त्वात् । (भंते ति) पुज्याभिधानम् । पश्चात् प्रेत्य परलोके भविष्य-स्युत्तमः । कथमित्याह--लोकोस्य चतुर्दशरज्ज्वात्मकस्य, उत्तममु-परिवर्ति लोकोत्तमम् । उत्तमं-द्वंलाकोऽऽद्यपेक्षया प्रधानम् । अथवा-(लोगुत्तममुत्तमं ति) मकारोऽलार्त्ताणकः, ततो लांकस्य लोके वा, उत्तमोत्तममतिशयप्रधान लोकोत्तमम्, तिष्ठन्त्यास्यन्ना-तः परं गच्छन्तीति स्थानं, किं तत्?, इत्याह--सिद्धिं मुक्तिं, गच्छस्मि सूत्रत्वाद् गमिष्यसि, निर्गतो रजसः कर्मणः, इति सूत्रार्थः ॥ ५८ ॥

उपसंहारमाह--

एवं अभित्युणंतो, रायरिसिं उत्तमाएँ सद्दाए ।

पायाहिणं करंतो, पुणो पुणो वंदई सको ॥ ५९ ॥

एवमनुक्तन्यायेन, अस्मिपुत्रं राजर्षिमुत्तरूप, प्रक्रमान्नमिम्, उत्तमया प्रधानया, अहया जफत्या, (पायाहिणं ति) प्रदक्षिणां, कुर्वन् विदधत्, पुनः पुनः वन्दते प्रणमति, शक्रः पुरन्दरः, इति सूत्रार्थः ॥ ५९ ॥

अनन्तरं च यत् कृतव्यस्तदाह--

तो वंदिऊण पाप, चकंहुमल्लकखणे मुणिवरस्म ।

आणसेणुप्पइओ, ललियचव्वकुं कुलतिरीसी ॥ ६० ॥

ततस्तदनन्तरं, पापान्तरनश्च-(स इति) शक्रः, वन्दित्वा, पादौ चरणौ, चक्रं चाङ्कुशश्च प्रतीतावेव, तत्प्रधानानि लक्षणानि

ययोस्तौ, तथा मुनिवरस्य, नमिनाम्न इति प्रक्रमः । तत आका-
शेन नजसा, उदिति ऊर्ध्व-देवलोकानिमुखं, पतितो गत
वत्पतितः, क्षणिते च ते सविलासतया, अपले च चञ्चल-
तया ललितचपले, तथाविधे कृगमले करणाऽऽजरणे यस्यासौ
ललितचपलकुरमलः, स चासौ तिरीटी च मुकुटवान्, क्षणित-
चपलकुण्डलानिरीटीति सूत्रार्थः ॥ ६० ॥

स एवंविधः स्वयमिदं गमिष्यमानः किमुत्कर्षं
मनस्यासवान्, उत न ? इत्याह-

नमी नमेऽ अप्पाणं, सखं सक्रेण चोऽग्नौ ।

चङ्कण गेहं वदेही, सामण्ये पञ्जुवट्टिण् ॥६१॥

नमिर्नमयति भावनः प्रहोजवन्तमात्मानं स्वं तत्त्वभावनया
विशेषतः प्रगुणयति तत्तच्छुक्तां नयति । तत्कालापेक्षया लट् ।
कथञ्चनः सन् ? साक्षात् प्रत्यक्षतामुपगम्य, शक्रेणोऽपि, (चोऽ-
ग्नौ स्ति) प्रेरितः, त्यक्त्वाऽपहाय, गेहं गृहं, (वदेही स्ति) मूत्रत्वाद्
विदेहनामा जनपदः, सोऽस्यास्तीति विदेही, विदेहजनपदाधिपः,
न त्वन्य एव कश्चिदिति भावः । यद्वा-विदेहेषु भवा वैदेहीमिति-
द्वापुरी, सुपुत्र्ययात् तां च, त्यक्त्वेति सवन्धनायम् । भ्रामण्ये
भ्रमणभावे पर्युपस्थिते, उद्यतोऽभूदिति शेषः । यद्वा-नमिर्नम-
यति संयमं प्रति प्रवर्णिकरोत्यात्मानम्, कीदृशः ? शक्रेण प्रेरितः,
कथम् ? साक्षात् स्वयं, न त्वन्यपार्श्वप्रद्वितमदेशकाऽऽदिना,
भ्रान्त्ये पर्युपस्थितः, न तु तत्प्रेरणतोऽपि धर्मं प्रति विप्लुतो-
ऽभूदिति भावः । इति सूत्रार्थः ॥६१॥

किमेष एवैवंविधः, उतायेऽपि ? इत्याह-

एवं करंति संबुद्धा, पंमिया पवियक्खणा ।

विणियट्ठंति जोगेसु, जहा से नमी रायरिसी । ६२ । ति वेमि ।

(एवमिति) यद्येतेन नमिना निश्चलत्वं कृतं, तथाऽप्येऽपि कुर्वन्ति,
उपलक्षणत्वादकार्पुः, करिष्यन्ति च । न त्वयमेव, निदर्शनतयैवा-
स्योपास्तत्वात् । कीदृशाः पुनरन्येऽप्येवं कुर्वन्ति ? संबुद्धा मि-
थ्यात्वापगमतोऽवगतजीवा जीवाऽऽदितत्वाः । परिमृताः सुनिश्चि-
तशास्त्रार्थाः, प्रविचक्षणं अभ्यासातिशयतः क्रियां प्रति प्रावीण्य-
वन्तः, तथाविधाश्च सन्तः किं विदधति ? विनिवर्तन्ते विशेषेण त-
दनासंघनादुपरमन्ति, केभ्यः ? (जोगेसु स्ति) जोगेज्यः, किंवत् ?
यथा स नमिर्नमिनामा राजर्षिर्निश्चला भूत्वा तेभ्यो निवृत्त इति ॥
यद्वा-उपदेशपरमेन्दु, यत एवं कुर्वन्ति संबुद्धाः परिमृताः प्रविक्का-
णाः । एवमिति कथम् ? इत्याह--जोगेज्यो विनिवर्तन्ते विशेषेणा-
त्यन्तनिश्चलतावृत्तयेन, निवर्तन्ते, यथा स नमिनामा राजर्षिः,
ततो भवद्भिरप्येवंविधैरित्यमेव विधेयमिति सूत्रार्थः ॥ ६२ ॥
इति ब्रवीमीति पूर्ववक्ष्याश्च प्राग्वादिति । उक्तं १ अ० ।
सूत्र० । आ० चू० । आव० । श्रुपज्जिनसहप्रवजितस्य क-
च्छस्व सुते विनमिञ्चातरि, यो हि कुसुमोच्चयैर्न भगवन्तं
प्रसाद्य धग्नेन्द्राऽऽदेशाद् विद्याधरस्त्रिंशत्प्रसो वैताल्ये नगे
दक्षिणश्रेण्यां राज्यं चकार । (आ० म० १ अ० १ खण्ड । कल्प० ।
आ० चू०) ततो विजयप्रवृत्तेन जगतर्चाक्रणा पराजितो रत्नानि
दत्त्वा क्रमयां बभूव । आव० १ अ० । आ० म० । (शत्रुजयेऽस्य प्रति-
माः) "आस्तासिना विनामिना, नमिना च निषेवितः । स्वर्गाऽऽरो-
हणचैव्ये च, श्रीनाज्येयः प्रभासते ॥१॥" ती० १ कल्प । स्वनामके स्वे-
च रयी, " अस्मिन्नमिषतम्याख्यौ, खेचरेन्द्रमहाश्रुषी । काटि-

इत्या महर्षीणां, सहितौ सिद्धिमोचतुः ॥१॥ ती० १ कल्प । अस्या-
मवसर्पिण्यां भगवत्क्रेत्रजे एकविंशे तीर्थकरे, परीषहोपसर्गाऽऽवि-
नामनाद् "नमस्तु वा" इति विकल्पेनोपात्तस्याकाराभावपक्षे न-
मिः । धर्म० २ अधि० । प्राकृतशैल्या गान्धस्तत्वाल्लक्षणान्तरसंभवा-
च्च "तत्थ सव्वे वि परीसहोवसग्गा णामिया कसाय स्ति सामजं,
विमेलो पुण्ण-"पणया पञ्चननिवा, दंसिअमिप्ता जिणम्मि तेण
णमी ।" (५१) आव० २ अ० । तथा गजस्य जगवति परच-
क्रुपैरपि प्रणतिः कृतेति नमिः । ध० २ अधि० । अनु० ।
(' तिथयर ' शब्दे सर्वं वक्ष्यते) " नवरं नमीणं अरहा व-
सवाससहस्साहं सव्वाउयं पात्तइत्ता सिद्धे जाव पहिणे ।"
स्था० १० ठा० । कल्प० । "नमिस्स ण अरहो पगूणवत्ताली-
सं आहोदियसया होत्था ।" स० ३९ सम० । "नमिस्स ण अर-
हो पगवत्तालीसं अजियासाहस्सीओ होत्था ।" स० ४० सम० ।
प्रव० । आ० चू० । अन्तर्दृशानां प्रथमाऽऽध्ययनोक्तवक्तव्यता-
केऽन्तर्दृशार्थौ, * स्था० १० ठा० ।

णमिऊण-नत्वा-अव्य० । प्रणम्येत्यर्थे, दश० १ अ० । "णमिऊ-
णऽरहंताणं, सिद्धाणं कम्मचक्रमुक्काणं ।" नि० चू० १ उ० ।
पञ्चा० । पं० सं० ।

णमिपव्वज्जा-नमिप्रवज्जा-स्त्री० । नमेः प्रवज्याऽग्निधीयते
इति नामिप्रवज्या । मिथिलाराजस्य नमेः प्रवज्यायां शक्रसंवा-
दरूपे नवमे उत्तराष्ययने, उक्तं ६ अ० । स० । ("णमि" शब्दे
चैतद्वक्तव्यतोक्ता)

एमिय-नमित-त्रि० । नम्रे, जी० ३ प्रति० । " कुसुमफलभार-
नमियसाला ।" जी० ३ प्रति० । नोचैर्भावं प्रापिते, ज० १ वक्त्र० ।
नत्वा-अव्य० । प्रणम्येत्यर्थे, कर्म० ४ कर्म० ।

एमियणमिय-नमितनमित-त्रि० । देवर्षिवन्दिने, पं० सू० १ मृत्र ।
एमिसाहु-नमिसाधु-पुं० । धारापट्पुरीयगच्छीयध्रीशान्तिभ-
द्रमूर्तिशिष्ये, अनेन रुद्रटरचितकाव्यालङ्कारप्रयोपरि टिप्पण
कृतम् । अयं च ११२५ वि० वर्षे विद्यमान आसीत् । जै० ६० ।
एमुदय-नमुदय-पुं० । आजीविकोपासकनेह, ज० ७ श० १०
उ० ।

णमोक्कार-नमस्कार-पुं० । नमस्करणं नमस्कारः । नमस्-रु-घञ् ।
"नमस्कारपरस्परं द्वितीयस्य" ॥ ८ । १ । ६२ ॥ अनयोर्द्विती-
यस्यात् आत्वम्, इत्योत्वमतः । प्रा० १ पाद । " ष्कस्कोर्ना-
स्ति " ॥ ८ । १ । ४ ॥ इति नाम्नीति निर्देशाच्च खः । प्रा० २
पाद । अज्जालेवधशिरोनमनाऽऽदिलक्षणे प्रणाममात्रे, कायेन
प्रणमने, शा० १ श्रु० १ अ० ४० । अहंदादिप्रणतां, विशेषः । सङ्का० ।

(१) नमस्कारस्य व्याख्यानं चोत्पन्नाऽऽद्यनुयोगद्वार-

विक्रयम्, तानि चामृनि-

लुप्यन्ती निरखेवो, पयं पयत्थो पख्खणा वत्थुं ।

अखेव पसिक्खि कपो, पभोयण फलं नमोक्कारो । १००५ ।

उत्पन्नमुत्पत्तिः-प्रसूतिः, सा चास्य नमस्कारस्य नयानुसारेण
चिन्त्या । तथा-निक्षेपणं निक्षेपो न्यासः, स चास्य कार्यः ।
पद्यते गम्यतेऽर्थाऽनेनेति पदं नामिकाऽऽदि, तच्चैव चिन्तनीय-
म् । पदस्यार्थः पदार्थः, स चास्य वक्तव्यः । प्रकृष्टा रूपणा प्ररूपणं,

* परमस्यान्तर्दृशानु नामापि न श्रूयते ।

सा चास्य द्विविधाऽऽदिभवेतो विधेया । वसनयस्मिन् गुणा इति वस्तु, तच्च नमस्कारार्हं वाच्यम् । आक्षेपणमाक्षेपः पूर्वपक्षो वाच्यः । प्रसिद्धस्तत्परिहाररूपा वक्तव्या । क्रमोऽर्हदादिविधेयः । प्रयोजनमर्हदधिकमस्य कारणं वाच्यम् । यद्यथा-येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तन्नमस्कारस्य प्रयोजनमपवर्गाऽऽस्य वाच्यम् । तथा-फलं च नमस्करणाऽऽदिक्रियाऽनन्तरभावि स्वर्गाऽऽदिकं निरूपणीयम् । अन्ये तु व्यत्ययेन प्रयोजनफलयोरर्थे प्रतिपादयन्ति- (नमोकारो ऽस्ति) नमस्कारः स्वत्वेभिर्द्वारैश्चित्तनीयः । इति निर्युक्तिगाथाः संक्षेपार्थः ॥ २८०५ ॥

(१) अथ निर्युक्तिकार पक्षोत्पत्तिद्वारं विस्तरणेऽऽह-
उत्पत्त्याऽणुत्पत्त्यणो, इत्य नया णेगमस्सऽणुत्पत्त्यणो ।

मेसाणं उत्पत्त्यणो, जइ कत्तो तिविहमापित्ता ॥ २८०६ ॥

उत्पन्नश्चासावनुत्पन्नश्चेत्युत्पन्नानुत्पन्नो नमस्कारो मन्तव्यः । आह-कथमेक पक्षोत्पन्नोऽनुत्पन्नश्च भवति, विरोधाद् ? इत्याह- (इत्य इत्यादि) अत्र नयाः प्रवर्तन्ते । ते च नैगमाऽऽदयः सन् । नैगमो द्विविधः-सर्वसंप्राही, देशसंप्राही च । तत्राऽऽदिनैगमस्य सामान्यमात्रावर्तमानत्वात्, तस्य चोत्पादव्ययवहितत्वाद् नमस्कारस्यापि तदन्तर्गतत्वादनुत्पन्नः । (सेसाणं उत्पत्त्यणो ऽस्ति) शेषा विशेषमाहिणः, तेषां शेषाणां विशेषमाहितत्वात्, तस्य चोत्पादव्ययवत्त्वाद्, उत्पादव्ययशून्यस्य वान्वेयाऽऽदिव्ययवन्त्वात्, नमस्कारस्य तु वस्तुत्वादनुत्पन्न इति । (जइ कत्तो ऽस्ति) यद्युत्पन्नः, कुतः ? इत्याह- (तिविहमापित्ता) त्रिविधं च तस्यामित्येव चेति समानः । तस्मात्त्रिविधस्यामित्वात् त्रिविधस्याभिभाषात्त्रिविधकारणादित्यर्थः ॥ २८०६ ॥

तदेव त्रिविधस्यामित्वं दर्शयति-

समुत्पाणवायणाअ-प्पिओ य पढमे नयत्तिण् तिविहं ।

उज्जुमुयपढपवज्जं, सेसनया द्वाप्पिमिच्छंति ॥ २८०७ ॥

(समुत्पाणवादि) समुत्पन्नतः, वाचनातः, लब्धितश्च । ' नमस्कार उत्पद्यते ' इति वाक्यशेषः । तत्र सम्यक् सङ्गतं योत्तिष्ठतेऽस्मादिति समुत्पन्नम्, निमित्तमित्यर्थः । किं पुनस्तद्विहं ? इति । उच्यते-अन्यस्याश्रुतत्वात्, तदाधारतया प्रत्यासन्नत्वाद्देहोऽत्र परिगृह्यते; देहो हि नमस्कारकारणम्, तद्भावमावित्वाद्, योजवद्भूरस्य, इत्येव देहलक्षणत्वात् समुत्पन्नाद् नमस्कार उत्पद्यते । तथा-वचनं वाचनागुरुभ्यः श्रवणमधिगम इत्यर्थः, तस्याश्च वाचनायाः सकाशाद् नमस्कारो जायते । तथा-लब्धिस्तदावरणकूपोपशम, लक्षणा, तस्याश्चायमुपजायते । इत्येतत्त्रिविध कारणं, प्रथमे नैगमसंप्रदव्यवहारलक्षणे त्रिके, नैगमाऽऽदिनयत्रयमतेनावगन्तव्यमित्यर्थः । तथा-अज्जुसूत्रस्य प्रथमवर्जं वाचनाद्विध्य नमस्कारस्य कारणम्, तच्चून्यस्य जन्तोर्देहमात्रमज्ञावेऽपि नमस्काराऽऽस्यकार्योत्पत्तिव्यभिचारात् । शेषनयास्तु शब्दाऽऽदयो लब्धिमेवैकां नमस्कारकारणत्वेनेच्छन्ति, वाचनाया अपि लब्धिश्चोत्पन्नत्वाऽऽदिषु नमस्काराजनकत्वात्, लब्धियुक्तेषु तु प्रत्येकबुद्धाऽऽदिषु तदभावेऽपि तत्सद्भावतो व्यभिचारित्वात् । इति निर्युक्तिगाथाद्वयार्थः ॥ २८०७ ॥

" उत्पत्त्याऽणुत्पत्त्यणो " (२८०६) इत्यत्र ज्ञाप्यम्-

सत्तामेत्तगाही, जेणाऽऽइम-नेगमां तओ तस्म ।

उत्पज्जइ नाचुयं, नूयं न य नासए वत्थुं ॥ २८०८ ॥

येन यस्यात्कारणात्, आद्यनैगमः सत्तामात्रप्राही, ततस्तस्याऽऽद्यनैगमस्य मतेन सर्वं वस्तु नाभूतं नाऽविद्यमानं, किंतु सर्वदेव सर्वं मदेव । ततः किम् ? इत्याह- (उत्पज्जइ न) इत्येव-मिहापि नञ् संबध्यते, आवृत्तिव्याख्यानात् । इदमुक्तं भवति-यत्सर्वदेव सत्, तन्नोत्पद्यते । यथा-नजः, तस्याप्युत्पादाद्युपगम उत्पन्नस्याप्युत्पादप्रसङ्गेनानवस्थाप्राप्तेः । तथा-यद् जूतं विद्यमानं सर्वदेव सत्सत्तु, तन्न नश्यति, सर्वथा सर्वदेव सतो विनाशायोर्गादिति ॥ २८०८ ॥

तो तस्म नमोकारो, वत्थुत्तणओ नहं व सो निचो ।

संतं पि न तं मव्वो, मुणइ सरुवं व वरणाओ ॥ २८०९ ॥

यत् पक्षम्, ततस्तस्याऽऽद्यनैगमस्य (स नमस्कारो नित्य एव, वस्तुत्वात्, नतोवत्, नोत्पद्यते, नाऽपि विनश्यतीत्यर्थः) अत एव तन्मतेनानुत्पन्नोऽसाविति धार्यते । आह-ननु यदि नमस्कारः सर्वदेव संस्तदा मिथ्यादृष्ट्याख्यायां किमप्यसौ न लक्ष्यते ? इत्याह- (संतं पीत्यादि) सर्वावस्थायाम् सन्तमपि नमस्कारप्रतिशयज्ञानिने विहाय न सर्वोऽपि ' मुणति ' जानातीति प्रतिज्ञा । (वरणाओ ऽस्ति) आवरणकर्मसङ्गापादितं हेतुः, आत्मनः स्वरूपवदिति दृष्टान्तः । इदमुक्तं भवति-मिथ्यादृष्ट्यवस्थायामपि दृष्ट्यरूपनया नमस्कारोऽस्ति । सर्वथाऽसतः परविपाणस्येव पश्चादप्युत्पादायोगात्, केवलज्ञानाऽऽवरणेनाऽऽवृत्तत्वाद् दृष्टस्य जन्तवस्तद्वपतया सन्तमपि तं नमस्कारं न लक्षयन्ति, यथाऽऽत्मनः स्वरूपम् । न हि आत्मनः स्वरूपं नास्ति, केवलममूर्तेत्यात् सर्वदा सदापि तत्केवलं विहाय न कोऽपि लक्षयति । एवं नमस्कारोऽपि इत्यतः सर्वदेव सत्त्वादसावादिनैगमाजिप्रायेणानुत्पन्न उच्यते इति ॥ २८०९ ॥

" सेसाण उत्पत्त्यणो " [२८०६] इत्येतद् गाथावयवं

व्याचिख्यासुराह-

सेमपयं नत्थि तओ-ऽणुत्पत्त्यायविणासओ खपुण्णं व ।

जपिहऽत्थि तदुत्पत्ताय-व्वयधुवधम्मं जहा कुंजो ॥ २८१० ॥

शेषाणां विशेषवादिनयानाम्, एतन्मतम्-ततोऽसौ पराजितमतो नमस्कारो नास्ति, इति प्रातज्ञा । अनुत्पादविनाशाद्-उत्पाद-विनाशाभावादिति हेतुः । खपुण्णवदिति दृष्टान्तः । इह यदस्ति तत्सर्वमुत्पादव्ययधुवधर्मकम्, यथा कुम्भः, यस्य पुनरुत्पादाऽऽदयो न सन्ति, तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणम्, उत्पाद-विनाशशून्यश्च परैर्नमस्कारोऽन्युपगम्यते; ततो नास्त्यसावपि ॥ २८१० ॥

यदुक्तम्-आवरणात्सतोऽप्यस्याग्रहणम्, तत्राऽऽह-

आवरणादगणं, नाभावाउ त्ति तत्थ को हेऊ ? ।

जत्ताए नमोकारो, कहमत्यि य मा नयगहणं ॥ २८११ ॥

नचावरणाद् ज्ञानाऽऽवरणोदयात् सन्नपि नमस्कारः सर्वेण न गृह्यते, न पुनः जावादित्यत्र को हेतुः-किं नियामकम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । अनावादेनार्थं सर्वेण सर्वथा न गृह्यते, न पुनरावरणोदयादिति शेषनयाजिप्रायः । किञ्च-तीर्थकराऽऽदिषु भक्तिर्नमस्कारोऽभिधीयते, सा च सर्वदाऽस्ति, न च मिथ्यादृष्ट्यवस्थायां गृह्यत इति परस्परव्याहर्तामदम् । तस्मादुत्पन्नोऽसौ गृह्यते, अनुत्पन्नस्तु न गृह्यते, इत्येतदेव सुन्दरम्, किमावरणाऽऽदिकल्पनया ? इत्यभिप्रायः ॥ २८११ ॥

अथाऽऽद्यनैगमनयमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अह परमंतो चि तओ, संतो किं नाम कस्स नासंतं ? ।

अहणाऽऽव्ववण्णमो, नेवं न य परधणाफलया ॥ १८१ ॥

अयेवं ज्ञे- (परसंतो चि तओ संतो चि) परसन्ताने सर्व-
दैवास्ति नमस्कारः, नानाजीवेषु तस्य सर्वकालमव्यवच्छेदात् ।
योऽयमत्र नोपलभ्यते, तत्राप्यसौ [संतो चि] सन्नुच्यते ।
अत्रोत्तरमाह- [किं नाम कस्स नासंतं ? चि] यच्च हि
अन्यसन्तानवत्स्यपि वस्तुन्यस्य सवुच्यते, तर्हि किं नाम व
स्तु धनाऽऽदिकं कस्य नासद् ? अपि तु सर्वे सर्वस्यासत्प्रा-
प्नोति । अस्य खोपलक्षणत्वात्- ' इत्थं सर्वे सर्वस्य स-
त्प्राप्नोति ' इत्यपि दृष्टव्यम् । ततश्चैवम-ध्वरधनेन हरिद्रा-
णामधनानामपि धनवत्त्वाद्धनव्यपदेशः कस्यापि न स्यात् ।
न चेत्थं परधनस्याफलता भवेत्, अन्यधनस्यान्यत्रापि स-
त्त्वात्, तथा च तत्फलस्यापि सत्त्वावादिनि ॥ २८१ ॥

ततः किं भवेद् ? इत्याह-

सव्वधणं सामन्नं, पावइ भत्तीफलं व सेसं च ।

किरियाफलमेवं चा-ऽकयागमो कयविणासो य ॥ २८१ ॥

एव सति यदेकस्येश्वरस्य संबन्धि तत्सर्वेषां हरिद्राणामपि
धन सामान्यं साधारणं प्राप्नोति । यद्वा-यदेकस्य नमस्का-
रवतोऽर्हदादिभक्तिकर्म, तन्मिथ्यादृशामपि नमस्कारशून्यानां
सामान्यं प्राप्नोति; तथा शेषं च यद्वा-ध्याना-हिंसा-ऽमृतावा-
दाऽऽदिक्रियाफलं, तत्सर्वेषां सामान्यं प्राप्नोति । एवं च सत्यक-
तस्यापि पुण्य-पाप-सुखदुःखाऽऽदेरागमः, कृतस्यापि च पुण्य-
पापाऽऽदेर्विनाशः इत्यादिति ॥ २८१ ॥

पुनरपि नैगमनयमतमाशङ्क्य परिजिहीर्षवः शेषनयाः प्राऽऽहुः-

अह जत्तिमंतमंता-णओ स निओ चि कहमणुपणो ? ।

नणु संताणित्तणओ, स होइ बीयंकुराइ व्व ॥ १८१ ॥

अथानुत्पन्ननमस्कारवादिन् ! एवं ज्ञे- भक्तिमतां सम्यग्-
दृष्टीनां यः सन्तानः प्रवाहः, तस्मात् तमाभित्य, नित्यो नम-
स्कारः । सम्यग्दृष्टीनां हि सन्तानो न कदाचिद् व्यवच्छिद्यते ।
अव्यवच्छिन्नत्वाच्च नित्योऽसौ, यच्च नित्यं तदाकाशवन्नोत्पद्यते ।
ततः किं नानुत्पन्नो नमस्कार इति परस्याऽऽकृतम् । अत्रोत्तरमा-
ह- (कहमणुपणो चि) नन्वेवमपि कथमनुत्पन्नो नमस्कारः ?
न कथञ्चिदित्यर्थः । कुतः ? इत्याह- (नणु इत्यादि) ननु यद्य-
पि सम्यग्दृष्टीनां सन्तानो नित्यः, तथाऽपि सम्यग्दृष्टयः स-
न्तानिनो नित्या एव, मनुष्याऽऽदिभावेन तेषामुत्पादविनाशादि-
ति । सम्यग्दृष्ट्यव्यतिरेकाच्च नमस्कारोऽपि सन्तानी, स-
न्तानित्वाच्च (स होइ चि) स नमस्कारो ज्ञातयुत्पद्यते, बी-
जादुराऽऽदिसन्तानिवदिति । इह यः सन्तानो स उत्पद्यते, य-
था बीजादुराऽऽदिः, सम्यग्दृष्टिसन्तानव्यतिरेकात्, सन्तानी च
नमस्कार इति उत्पद्यत एव । ततः कथमनुत्पन्नोऽसौ ?
इति ॥ २८१ ॥

किञ्च-

होजाहि नमोकारो, नाणं सवो व कायकिरिया वा ।

अहवा तस्संनो गो, न सव्वहा सो अणुप्पत्ती ॥ २८१ ॥

नमस्कारो हि ज्ञानं वा ज्ञेयं, " नमो हरिहंताय " इत्यादि-

शब्दो वा, शिरोनमनकरकुक्षालमीलनविषिक्रितावयवसंको-
चनाऽऽदिलक्षणा कार्याक्रिया वा, त्रिकाऽऽदिको वा ज्ञानाऽऽदि-
संयोगो भवेदिति आचारः पक्काः । किञ्चातः ? इत्याह- (न
सव्वहा सो अणुप्पत्ति चि) संवेद्या सर्वैरपि प्रकारैर्नाथमनुत्प-
त्तिर्नानुत्पन्नो घटत इत्यर्थः । ज्ञानाऽऽदीनां अनुत्पन्नमनुत्पादाऽऽदि-
धर्मकत्वादिति ॥ २८१ ॥

अथ नैगमः प्राऽऽह- ननु ज्ञानाऽऽदीनामुत्पादाऽऽदिधर्मकत्वं
मसिद्धं, नित्यत्वाद्, आकाशवत् । तत्र ज्ञानस्य तावन्नित्यत्वं
साध्यम्नाह-

नणु जीवाओऽणन्नं, नाणं णिच्चो य सो तओ तं पि ।

निच्चुग्घाओ य सुण, जमक्खराणंतजागो चि ॥ २८१ ॥

ननु जीवादनन्यद्विज्ञं ज्ञानं, नित्यञ्चासौ जीवः, ततस्तदव्यतिरे-
कात्तदपि, ' नित्यम् ' इति शेषः । ततो नोत्पादाऽऽदिधर्मकं ज्ञानम्,
नित्यत्वात्, नभोवदिति भावः । एवमुत्तरत्रापि नाधारो वक्त-
व्यः । किञ्च- " सस्यजीवाणं पि य णं अक्खरस्स अणतजागो
निच्चुग्घादियओ " इति वचनाद् न कुरति न विनश्यतीत्येकं
केवलज्ञानम्, तस्यानन्तभागो नित्योद्घाटो नित्यावस्थि-
तोऽनावृत एव सर्वदा तिष्ठतीति यद्यस्माच्छ्रुतेऽजिहितम्, त-
स्माच्च नित्यं ज्ञानं, नित्यानावृतात्, नभोवदिति ॥ २८१ ॥

अहवा अरूवगुणओ, नाणं निच्चं नहावगाहो व्व ।

अयणप्पयामपरिणा-मओ य सव्वं जहा अणवो ॥ १८१ ॥

अथवा-नित्यं ज्ञानम्, अरूवगुणत्वाद्, यथा नभोवदव्य-
स्यावगाहगुणः । अथवा-सर्वमपि ज्ञानज्ञानाऽऽदिकं नित्यं, अय-
नप्रकाशपरिणामत्वात्, तिरोभावाऽऽदिधर्मकत्वादित्यर्थः,
यथा परमाणव इति ॥ २८१ ॥

अथ विशेषतोऽपि शब्दस्य नित्यत्वं साध्यम्नाह-

दरिसणपरत्थयाओ, अइंदियत्थत्तओऽणवत्थाओ ।

संबंधनिच्चयाओ, सदावत्थाणमणुप्पेअं ॥ २८१ ॥

इह शब्दस्यावस्थानं सदाऽवस्थितत्वं नित्यावमनुमेयं साध्य-
म् । (दरिसणपरत्थयाओ चि) दर्शनं प्रकटनं शब्दस्योच्चा-
रण व्यापारणं प्रयोग इति यावत्, तस्य दर्शनस्य श-
ब्दप्रयोगस्य परार्थत्वं परप्रत्यायकत्वं, तस्मादर्शनपरार्थत्वा-
दिति हेतुः । इदमुक्तं भवति-न खलु वक्तुमिः शब्दोत्पा-
दनमात्रार्थमेव शब्दप्रयोगः क्रियते, किं तु परार्थत्वात् पर-
प्रत्यायननिमित्तत्वादिति; यच्च परार्थं व्यापार्यते तत् त-
द्व्यापारकालात् प्रागप्यस्ति, यथा-वृक्षाऽऽदिच्छेदनक्रियानि-
मित्तं व्यापार्यमाणः कुतारः चेदनक्रियाव्यापारकालात्प्रागप्य-
स्ति; ततः शब्दः सदाऽऽवस्थितत्वाग्रन्थः सिद्धः ।

अथैव द्वितीयं हेतुमाह- (अइंदियत्थत्तओ चि) अनीन्द्रिया मेरु-
स्वर्गाऽऽदयोऽपि अभिधेयत्वेन यस्यासावतीन्द्रियार्थः, तज्ज्ञावो-
ऽतीन्द्रियार्थत्वं, तस्मादनीन्द्रियार्थत्वाभित्यः शब्दः, केवलज्ञानव-
त् । इदमुक्तं भवति-ये इन्द्रियग्राह्या घटाऽऽदयोऽपि, तेषु संकेत-
वशात्कृतक एव किल वाक्यवाचकत्वसंबन्धः, अतस्तस्माच्छ्रुत-
स्य नित्यत्वं न सिध्यति; ये त्वतीन्द्रिया मेरुस्वर्गाऽऽदयोऽपि,
तेषामतीन्द्रियत्वेनैव किल संकेतः कर्तुं न शक्यते, अतोऽनादि-
कालसंसिद्धोऽकृतक एव शब्दस्य तेषु वाक्यवाचकमात्रसंबन्धः ।
अतोऽतीन्द्रियार्थः सहानादिकालसंसिद्धाकृतकत्वेन नित्याद्

वाच्यवाचकभावसंबन्धात्सिद्धं किलशब्दस्य नित्यत्वम् । न हि स्वयमनित्यस्यानादिकालसंसिद्धैर्नित्यैर्मैर्वादिनिरर्थैः सह वाच्यवाचकभावसंबन्धः सिद्ध्यतीति ज्ञातः । तर्हि घटाऽऽदिवाचकशब्दानां कथं नित्यत्वं सिध्यति ? इति चेत् । उच्यते-मैर्वादिवाचकशब्दानां नित्यत्वे सिद्धे तेषामपि तत्साध्यतेऽनद्यथा-नित्या घटाऽऽदिवाचकशब्दाः, शब्दत्वाद्, मैर्वादिशब्दवदिति ।

अत्रैव तृतीयहेतुमाह- (अणवत्थाओ णि) अयं च विपर्यये बाधक एव हेतुः । मूलहेतुस्त्वर्थं ह्युच्यते-नित्याः सर्वेऽपि घटाऽऽदिवाचकाः शब्दाः, अनादिकालात् तन्नाचकत्वेन तेषां सिद्धत्वाद्, इह यदनादिकालसिद्धं तस्मिन् दृष्टम्, यथा चन्द्रार्कविमानाऽऽदयः, अनादिकालमिच्छाश्च घटाऽऽदिवाचकशब्दाः, तस्मादित्या इति । ननु माहेनिका एव घटाऽऽदिवाचकशब्दास्तानां सिद्धममीषामनादिकालसिद्धत्वमिति चेत् । तदयुक्तम् । माहेनिकस्य कर्तुमशक्यत्वात् । कुतः ? इत्याह-अनवस्थानः, अनवस्थाप्रसङ्गेऽत्र बाधक प्रमाणमित्यर्थः । तथाहि-येन शब्देन सङ्केतः क्रियते, तत्रापि सङ्केतकारकं शब्दान्तरमपेक्षणीयम्, तत्राप्यन्यत्, पुनस्तत्राप्यपरमिति, एवमनवस्थाप्रसङ्गोऽशक्य सङ्केतकरणम् । अथ पर्यन्ते कश्चिदकृतसङ्केतोऽपि ध्वनिरेष्यते, तर्हि प्राक्तना अपि सर्वे ध्वनयोऽकृतसङ्केताः, शब्दत्वात्, पर्यन्तध्वनिवत्, इत्यसाहेनिकत्वात्सिद्धं घटाऽऽदिवाचकशब्दानामनादिकालसिद्धत्वमिति ।

चतुर्थं हेतुमाह- (संयधनिश्चयाओ णि) नित्यः शब्दः, उक्तन्यायेन तस्य घटाऽऽदिभिः सह वाच्यवाचकभावसंबन्धस्य नित्यत्वात्, तस्यनित्यत्वे वाच्यवाचकभावसंबन्धनित्यत्वानुपपत्तेरिति । इत्थं च ज्ञानाऽऽदीनां नित्यत्वे सिद्धे सिद्धोऽनुत्पन्नस्तदात्मको नमस्कार इत्याद्यनैगमाभिप्राय इति ॥२८१८॥

अथ शेषनया एतैरेव जीवानन्यत्वाऽऽदिहेतुनिर्ज्ञानाऽऽदीनामनित्यत्वं साधयन्ति-

जेणं चिग जीवाओ-ऽणन्नं तेणेव नाणमुप्पाड ।

उप्पज्जइ जं जीवो, बहुहा देवाऽऽज्जावेण ॥ २८१९ ॥

येनैव कारणेन जीवादनन्यदभिन्नं ज्ञानं, तेनैव तदुत्पद्यते, यथास्माद्, बहुधा जीवो देवाऽऽदिभावेनात्पद्यते, तदुत्पादे च ज्ञानस्याप्युत्पादादिति ॥ २८१९ ॥

बहुक्तम्-"निच्छुगघाडो य सुण" (२८१९) इति तत्राऽऽह-
अविसिद्धऽस्वरभागो, सुत्तेऽनिहिओ न सम्मनाणं ति ।
कोऽवमरो तस्म इहं, सम्मनाणाहिगारम्मि ॥ २८२० ॥

अक्षरस्य योऽनन्ततमो भागो नित्योद्घाटः शुनेऽभिहितः, सोऽविशिष्ट एव सम्मग्नमिष्याविशेषरहित एवाङ्ग, न तु सम्यग्ज्ञानरूपः । ततः सम्यग्ज्ञानविचारेऽत्र प्रस्तुते कस्तस्याधिकारः ? इदमुक्तं भवति-यद्यविशिष्टज्ञानरूपोऽक्षरानन्तभागो नित्योद्घाटत्वेन नित्यः, तर्हि नमस्काररूपस्य सम्यग्ज्ञानस्य नित्यत्वं किमायातम् ? अतो यत्किञ्चिदेतदिति ॥ २८२० ॥

यदुक्तम्-"अहवा अरुवगुणओ नाणं निच्च" (२८१७)
इत्यादि तत्राऽऽह-

अवगाहणाऽऽदओ नणु, गुणत्ताओ चेव पत्तधम्म व्व ।
उप्पायाऽऽमहावा, तह जीवगुणा वि को दोमो ? ॥ २८२१ ॥
नन्ववगाहनाऽऽद्य उत्तरादाऽऽदधर्मना एव गुणत्वात्, पञ्चतो-

हताऽऽदिगुणवद्; एवं जीवगुणा अपि नमस्काराऽऽद्य उत्पादाऽऽदिधर्मका एव, गुणत्वात्, पञ्चधर्मवत्, इत्थं त्वदुक्तविपर्ययं प्रवृत्तां को दोषः ? न कश्चिदिति ॥ २८२१ ॥

किञ्च-

अवगाढारं च विणा, कुओऽवगाहो ति तेण संजोगो ?
उप्पाई सोऽवस्सं, गच्छुवगाराऽऽदओ चेवं ॥ २८२२ ॥

अवगाढारं चावगाहकं जीव-परमाण्वादिकं विना विचार्यमाणः कुतोऽन्योऽवगाह इति वक्तव्यम् ? । तेनावगाहो नमसा सहावगाहकस्य जीवाऽऽदेः, तेन चावगाहकेन जीवाऽऽदिना सहावगाहस्य नमसः संयोगोऽवगाह इति चेत् । ननु यद्येवं, जितमस्माभिः, यतोऽवश्यमुत्पादी असौ, संयोगत्वात्, अङ्गुलाऽऽदिसंयोगवदिति । एवं गतेरुपकारो गत्युपकारः, स आदियेषां स्थित्युपकाराऽऽदीनां ते गत्युपकाराऽऽदयो धर्मास्ति-कायाऽऽदिगुणाः, तेऽप्येवमेवेत्पादवन्तो ह्युच्यन्ते, गुणत्वाद्, अवगाहगुणवदिति ॥ २८२२ ॥

अपि च, आकाशपरमाण्वादिएष्टान्ततो जवना नित्यत्वं साध्यते, तत्राऽऽकाशाऽऽदीनां नित्यत्वमस्माकमसिद्धम्; कुतः ? इत्याह-

न य पज्जवओ भिन्ने, द्ववमिहेगंतओ जओ तेण ।

तन्नासम्मि कडं वा, नहाऽऽदओ सव्वहा निच्चा ? ॥ २८२३ ॥

न च पर्यायाद् घटाऽऽदिसंयोगवर्णनान्धाऽऽदेः सकाशाद्, यतो यस्माद्, ह्ययमेकान्ततो भिन्नम्, किन्वाभिन्नमपि तत्तस्मादित्यते, तेन तस्मात्कारणात्, तत्राशे पर्यायविनाशे, कथं वा केन वा प्रकारेण, नमःपरमाण्वाद्यः सर्वेऽपि नित्याः ? कथाञ्चिदिति नित्या भवन्ति, तर्हि भवन्तु । यत्तु सर्वथा नित्यत्वं, तत्तेषां न घटते, पर्यायविनाशे तदुपपत्त्या तेषामपि विनाशादिति भावः । तत एकान्तनित्यत्वे साध्ये नैतेषां दृष्टान्तत्वं युक्तमिति ॥ २८२३ ॥

यदुक्तम्-"हरिसणपरत्थवाओ" (२८१८) इत्यादि, तत्र दूषणातिदेशमाह-

निच्चत्तसाहणाणि य, सहस्तासिद्धयाऽऽहृत्ताइं ।

संजवओ वच्चाइं, पक्खोदाहरणदोसा य ॥ २८२४ ॥

दर्शनपरार्थत्वाऽऽदीनि शब्दस्य नित्यत्वसाधनानि यानि उक्तानि, तानि न्यायमार्गानुसारिभिः स्वयमेवाभ्यूह्य यथासंभवमसिद्धताऽऽदिदोषदृष्टानि वाचयानि । तथाहि-दर्शनपरार्थत्वादि-त्यासिद्धो हेतुः, स्वावबोधार्थमपि क्वचिच्छब्दप्रयोगदर्शनात्, तथाऽनैकान्तिकस्य, विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् । विरुद्धो वा, प्रयोगानन्तरमेव विशराकत्वदर्शनात्, कृतकत्वाद्वा शब्देऽनित्यत्वस्यैव दर्शनात् । इत्यादिदूषणानि सर्वत्राच्यूतं वक्तव्यानि । तथा-पक्षोदाहरणदोषाश्च वाच्याः, यद्यं तु साक्षात् अम-प्रत्यक्षस्वरमवात् । तत्र प्रत्यक्षाऽऽदिबाधितः पक्षः, साव्यसाधनविकलमुदाहरणम् । इत्यादिदोषाः स्वयमेव द्रष्टव्या इति ॥ २८२४ ॥

तदेव नैगमोक्तं दूषयित्वा स्वपक्षसिद्ध्यर्थं शेषनयाः प्राऽऽहुः-
धणिरुपाई इंदिय-गज्जत्ताओ पयत्तजत्ताओ ।

पुगलसंजुईओ, पच्चयभेए य जेयाओ ॥ २८२५ ॥

उप्पाइ नाणमिच्छं, निमित्तमद्वजावओ जहा कुंजो ।

तह सद्धायकिरिया, तस्संजोगो य मोऽनिमओ ॥ २८२६ ॥

उत्पद्यत इत्युत्पादी ध्वनिरिति प्रतिज्ञा, इन्द्रियप्राप्तात्वात्, घट-
वदिति । तथा-प्रबलाऽजायत इति प्रयत्नजः, तद्भावः प्रयत्नज-
त्वं तस्मात्प्रयत्नजत्वात् । तथा-पुच्छलेभ्यः संभूतेः । तथा-तात्वा-
दिप्रत्ययभेदभेदित्वाद्युत्पादी शब्दः घटवदिति सर्वत्र उच्यते ।
यथा-उत्पादी न चिनाशित्वादित्येव इति सिद्धमेवेति ॥१८२५॥
तथा-उत्पादि ज्ञान नमस्कारज्ञानमिष्टमिति प्रतिज्ञा, निमित्त-
सद्भाववदिति हेतुः, जिनाऽऽदिष्विषयाज्ज्ञायमानत्वादित्यर्थः ।
यथा कुम्भ इति दृष्टान्तः । न केवलं ज्ञानं, तथा शब्दशिरोन-
मनाऽऽदिका कायक्रिया, तेषां च ज्ञानाऽऽदीनां यो द्विकाऽऽ-
दिस्मयागो नित्यत्वेनाजिमतः परम्य, एतत्सर्वमुत्पादि, निजनि-
जनिमित्तज्ञायमानत्वात्, यथा कुम्भः । ततो ज्ञानाऽऽद्यात्मको
नमस्कार उत्पन्न इति सिद्धम् । तदेवं "सेसाणं उत्पन्ना" (१८०६)
इति व्याख्यातम् ॥ १८२६ ॥

"जइ कत्तो तिविहसामित्ता?" (२८०६) इत्येतद् व्याखि-
ख्यासुराह-

उत्पत्तिमत्रोऽवस्मं, निमित्तमस्स उ ण्यत्तियं तिविहं ।

इच्छइ णिमित्तमेत्तो, जमल्लहा नत्थि संजई ॥१८२७॥

यदि नामोत्पन्नो नमस्कारस्ततः किम् ? अत्रोच्यते-उत्पत्ति-
मतश्च वस्तुनोऽवश्यं निमित्तम्, 'अस्ति' इति क्रियाऽभ्या-
हारः । तथा च सत्यस्य नमस्कारस्योत्पत्तिमत्त्वादिविशुक्लैग-
मसप्रदव्यवहारजन्यं प्रथमतयात्रिकं समुत्थान-वाचनाल-
ब्धिस्वरूपं त्रिविधं निमित्तमिच्छति । कुतः ? इत्याह-
(एत्तो इत्यादि) यद्यस्माद्यतस्त्रिविधाद् निमित्तादन्यथाऽप्येन
प्रकारेण नमस्कारस्य नास्ति संभूतिरुत्पत्तिरिति ॥ २८२७ ॥

तत्र समुत्थानलक्षणं निमित्तं व्याख्ययासुराह-

देहममुत्थाणं चिय, देह भवपच्चयावदस्मेव ।

पुव्वुत्पन्नस्म वि से, इहभवभावो समुत्थाणं ॥२८२८॥

सम्यक् सङ्गतं वा उत्तिष्ठति जायतेऽस्मादिति समुत्था-
नम्, देह एव समुत्थानं, तदेव तावद्धेतुर्निमित्तम्, 'से'
तस्य नमस्कारस्य । आह-यदाऽयमन्यभव एव स्वाऽऽवरणक-
यादुत्पन्नः स्यात्तदा कथमयं देहो हेतुः ? इत्याशङ्क्या-
ऽऽह-(पुव्वुत्पन्नस्म वि से इहभवभावो समुत्थाणं ति)
प्राग्भवे उत्पन्नस्यापि नमस्कारस्येहभवभाव इहभवशरीरं स-
मुत्थानं कारणं भवति, एतद्भावभावित्वात्तस्य । दृष्टान्तमा-
ह-(भवपच्चयावदस्मेव चि) यथा हि भवप्रत्ययोऽवधिस्ती-
र्थकराऽऽदिसंबन्धी प्रागुत्पन्नोऽप्येतद्भवशरीरमन्तरेण न भ-
वति । ततश्चेहभवशरीरं तस्य समुत्थानमेव नमस्कारस्या-
पीति । एतदुक्तं जवति-यथा पूर्वोत्पन्ना अपि घटाऽऽद्यो
दीपेनाभिव्यज्यन्ते, तथा पूर्वोत्पन्नोऽपि नमस्कार इहजवदेहेना-
भिव्यज्यते, इत्यसौ तस्य निमित्तं व्यपदिश्यते इति ॥२८२८॥

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अस्से सयमुत्थाणं, सविरियमणोवगारविमुहं ति ।

तदजुत्तं तदवत्थे, चुयलत्थे लद्धिओ णत्तं ॥ १८२९ ॥

अन्ये सूरयः स्वकमुत्थानं स्वमुत्थानं, स्वधीर्यमित्याचक्षते ।
कुतः ? इत्याह-(अणोवगारविमुहं ति) अन्येनापान्तरा-
लक्षर्तिना कारणान्तरेण कृत उपकारोऽन्योपकारः, तद्विमुख
तन्निर्पेक्षं, यतोऽन्तरकारणमित्यर्थः, तस्मादप्योपकारवि-

मुखत्वादनन्तरकारणत्वात्स्वधीर्यनमस्कारस्य समुत्थानं कार-
णमिति । एतन्निर्गसार्थमाह-(तदजुत्तं ति) तद्वीर्यमयुक्तम्,
नमस्कारानन्तरकारणतया व्यभिचारित्वात् । कुतः ? इत्याह-
(तदवत्थे इत्यादि) यतस्तदवस्थेऽपि विद्यमानं धीर्यं कस्या-
पि लब्धोऽपि नमस्कारः स्वाऽऽवरणोदयात्पुनरपि व्यवहते भ-
वति; च्युतोऽपि कदाचित् तदावरणक्षयोपशमात्पुनरपि
लभ्यते । तत एव तदवस्थेऽपि धीर्यं च्युतलब्धे नमस्कारे
सति विज्ञायते-लब्धितो नान्यद्वीर्यं किमपि नमस्कारकारण-
मस्ति, व्यभिचारित्वात् । व्यभिचारित्वं च नमस्कारस्य तद-
न्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वात् । लब्धस्तु तस्याव्यभिचारि
कारणम्, तदन्वयव्यतिरेकाननुविधायित्वादिति ॥ २८२९ ॥

तदेवं समुत्थानं व्याख्याय वाचनालब्धिस्वरूपं

व्याख्ययासुराह-

परओ सवणमहिगमो, परोवणसो चि वायणाऽभिपया ।

लच्छी य तथाऽऽवरण-क्खओवसमओ सयं लाभो ॥१८३०॥

परतो गुरुच्यो यच्छ्रवणम्, तथा-अधिगमः, परोपदेशश्च, सा
वाचनाऽभिधीयते । लब्धस्तु का ? इत्याह परतो वाचनामन्त-
रेण नमस्कारस्य यः स्वयं लाभः । कुतः पुनर्यो लब्धिः ? इ-
त्याह-तदावरणक्षयोपशमात्-नमस्काराऽऽवरणकर्मक्षयोपशमा-
दित्यर्थः । आह-ननु तदावरणक्षयोपशम एव लब्धिरन्यत्र
प्राप्त्या, तत्र कथमिह तत्कार्यच्युतो नमस्कारलाभो लब्धित्वे-
नाच्यते, नमस्कारकारणस्यैवेह चिन्तयितुं प्रस्तुतत्वात् यथो-
क्ताया एव च लब्धेर्नमस्कारकारणत्वात् ? सत्यम्, किन्तु त-
त्कार्यजनोऽपि नमस्कारलाभोऽत्र लब्धिरुक्ता, कारणे कार्यो-
पचारादिति । एतद्विशुक्लैगमसप्रदव्यवहारनयमतेन त्रिविधं
नमस्कारकारणं मन्तव्यमिति ॥ २८३० ॥

अनुसुत्रमनेन तु द्विविधमेव कारणमिति दर्शयन्नाह-

उज्जुमुयणयमयमिणं, पुव्वुत्पन्नस्म किं समुत्थाणं ? ।

अह संपइमुप्पज्जइ, न वायणालच्छिजिज्जे तं ॥१८३१॥

अनुसुत्रनयस्यैवं मतम्-यदि पूर्वजवोत्पन्नो नमस्कारः, तदे-
हभवदेहलक्षणं समुत्थानं तस्य किं करोति ? न किञ्चिद-
त्यभिप्रायः; उत्पन्नस्य कारणापेक्षायोगादिति । अथ साम्प्रति-
इभवे समुत्पद्यते नमस्कारः, तर्हि यस्तस्य कारणं तद्वाचना-
लब्धिभ्यां भिन्नं व्यतिरिक्तं न किञ्चित्पश्यामः; अत इदमेवं
द्विविधं तस्य कारणमिति ॥ २८३१ ॥

इदमेव ज्ञावयन्नाह-

परओ सयं व ज्ञाजो, जइ परओ वायणा सयं लच्छी ।

जंन परओ सयं वा, तओ किमलं समुत्थाणं ? ॥१८३२॥

नमस्कारस्य हि ज्ञाजो जायमानः परतोऽपि भवेत्, स्वयं वा ?
इति द्वयो गतिः, तत्र यदि परत इति पक्षः, तर्हि (वायणं चि)
गुरुपदेशलक्षणा वाचनैव तत्र कारणम् । अथ स्वयमिति
पक्षः, तर्हि (लच्छि चि) तदावरणक्षयोपशमलक्षणा लब्धिरैव
तत्र कारणं, नापरम् । यच्च परतः स्वयं वा नोत्पद्यते, तत्र-
रविषाणकल्पमवस्वैवेत्यभ्याहारः; वस्तुन उत्पन्नौ यथोक्त-
प्रकारच्यस्यैव समवात्, अनुत्पन्नस्य चावस्तुत्वादिति । त-
तस्तस्माद्वाचनालब्धिच्यामन्यत्किं नाम समुत्थानं, यत्स्वयं
परतो वाऽनुत्पन्नस्यावस्तुनः कारणं भवेदिति ? ॥ १८३२ ॥

अथ परमवे समुत्पन्नस्य नमस्कारस्येहजवे स्वतः परतो वा-
नुत्पन्नस्य तस्यान्विष्यकिलक्षणया उत्पत्तेः कारणं समुत्थानं
भविष्यति । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह-

उत्पज्जइ नार्हयं, तत्किरिओवरमओ कयधहो ज्व ।

अहवा कयं पि कीरइ, कीरउ निखं कओ णिहा ? ॥२८३३॥

इहातीतोत्पादक्रियं वस्त्वतीतमभिप्रेतम् । तदेवंभूत पूर्वम-
वेऽतीतोत्पादक्रियमतीतं नमस्कारलक्षणं चास्त्वह भवे पुन-
रपि नोत्पद्यत इति प्रतिज्ञा । (तत्किरिओवरमओ सि) तस्य
नमस्कारस्योत्पादलक्षणा क्रिया तत्क्रिया, तस्या उपरमो वि-
रामः तत्क्रियोपरमः, तस्मादिति हेतुः । कृतघटवदिति दृष्टा-
न्तः । इह यस्योत्पत्तिक्रियोपरता तापुनरपि नोत्पद्यते, यथा
पूर्वकृतो घटः; उपरतोत्पत्तिक्रियञ्च पूर्वमवोत्पन्नो नमस्कार
इष्यते, तत इहभवे पुनरपि नोत्पद्यत इति ॥ अथवा पूर्वं कृत-
मपि पुनः क्रियते, तर्हि पुनः पुनर्नित्यमेव क्रियताम्, पू-
र्वकृतत्वाविशेषात् । तथा च सति कुतः करणक्रियाया नि-
ष्टा ? इति । तदेवं य इहोत्पद्यते नासौ पूर्वोत्पन्न इति सा-
मर्थ्यादुक्तम् ॥ २८३३ ॥

अथवा-भवतु पूर्वोत्पन्नः, तथाऽपि मत्पक्षसिद्धिरिति-
दर्शयन्नाह-

होउ व पुव्वुप्पाओ, तह वि न सो लब्धिवायणाजिन्नो ।
जेण पुरा वि सयं वा, परओ वा हांज्ज से लाभो ॥२८३४॥

भवतु वा नमस्कारस्य पूर्वजन्मन्युत्पादः, तथाऽपि न स
तदुत्पादो लब्धिवाचनाज्यां भिन्नः-न लब्धिवाचनालक्षण-
कारणद्वयव्यतिरेकेण समुत्थानलक्षणेन कारणेन नमस्कारो
जन्म्यत इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह-येन यस्मात्पुरा परजवेऽपि
प्रष्टव्योऽसि त्वं स्वयं वा परतो वा (से) तस्य नमस्कारस्य
लाभ इति वक्तव्यम् । यदि स्वयं, तर्हि लब्धिरेव तत्का-
रणम् । अथ परतः, तर्हि वाचना तत्केतुरिति न किमप्येतत्कार-
णद्वयव्यतिरेकिं समुत्थानलक्षणं कारणं पश्याम इति ॥२८३४॥

अथ " सेसतया लब्धिमिच्छन्ति " (२८०७) इत्येतद-
भ्याचिख्यासुराह-

सहाऽऽपयं न सहइ, जं गुरुकम्मा पवायणाए वि ।

पावइ य तयावरण-कवओवसमओ जओऽवस्सं ॥२८३५॥

शब्दसमभिरुद्धैवंभूतनयानामेतन्मतम्-यद्यस्मात्कारणाद् गुरु-
कर्मा प्राणी गुरुभ्यः प्रवाचनायां सत्यामपि नमस्कारं न
लभते, लघुकर्मा तु वाचनामन्तरेणाऽपि तदावरणकर्मकयोप-
शमाद् यतोऽवश्यमेव नमस्कारं प्राप्नोति ॥ २८३५ ॥

तो हेऊ लब्धिं चिय, न वायणा जइ मऽकखओवसमो ।

तत्कारणां चि तस्मि वि, नए साऽणो गंतिगी दिहा ॥२८३६॥

(तो हेऊ लब्धिं चिय सि) ततस्तस्माद्वाचनाया
नमस्कारजनने व्याभिवारित्वात्तदावरणकयोपशमलक्षणा ल-
ब्धिरेव तत्केतुर्न वाचनेति । यदि तु ऋजुसूत्रः कथमप्येवं कृपा-
त्-ननु मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मकयोपशमस्तत्कारणो वा-
चनाजन्यः, तथा च सति तत्कयोपशमजन्यस्य नमस्कारस्य
पारम्पर्येण वाचनाऽपि कारणं भवति । अत्रोच्यते-ननु तस्मिन्नपि
मातृज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मकयोपशमे अन्ये सा वाचनाऽनै-

कान्तिको दृष्टा, गुरुकर्मणां वाचनातोऽपि यथोक्तकयोपशमाद-
शमादिति ॥ २८३६ ॥

अथ कस्यापि तावद्वाचनातः कर्मकयोपशमो प्रव-
न्मुपलज्यते, तमाभित्य वाचना नमस्कार-

कारणं भविष्यति । तदप्ययुक्तम् ।

कुतः ? इत्याह-

जस्स वि स तन्निमित्तो, तस्स वि तम्मत्तकारणं होज्जा ।

न नमोकारस्स तई, कम्मकखओवसमपहज्जस्स ॥२८३७॥

कस्यापि जीवस्य स मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मकयोपशम-
स्तन्निमित्तो वाचनाहेतुको दृश्यते, तस्यापि तस्मात्कारणं यथो-
क्तकयोपशमनिमित्तं (तइ सि) सा वाचना भवेत्, न तु
नमस्कारस्य कारणं सा युज्यते । कथं नूतस्य ? इत्याह-
कर्मकयोपशमलक्ष्यस्य । इदमुक्तं भवति-एवमपि मतिज्ञानाऽऽ-
वरणाऽऽदिकयोपशमादेवानन्तरं नमस्कार उत्पद्यते, न तु वाच-
नातः, नतोऽन्नाशेव तत्कारणं युज्यते, न तु वाचना, तस्मा यथो-
क्तकयोपशमजनकत्वेनाऽप्यकारणत्वादिति ॥ २८३७ ॥

पुनरपि परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अह कारणोवगारि, चि कारणं तेण कारणं सव्वं ।

पाएण वज्जवत्थुं, को नियमो सदमेत्तस्मि ? ॥२८३८॥

अह पचासस्यतरं, कारणमेगंतियं तओ लब्धिं ।

एहिदज्ज न चेदेवं, न वायणा मेत्तनियमो ते ॥२८३९॥

अथ कारणस्य यथोक्तकयोपशमस्योपकारिणी वाचनेति,
अतः कारणकारणत्वाद्सौ नमस्कारस्य कारणमिष्यते ।
अत्रोच्यते--(तेणेत्यादि) तेन तर्हि प्रायेण सर्वमपि किंनिश-
व्याऽऽसताऽऽहार-वस्त्र-पात्राऽऽदिकं बाह्य वस्तु नमस्कारका-
रणस्य यथोक्तकयोपशमस्योपकारिण्यात्परम्परया नमस्कारस्य
कारणं प्राप्नोति । अतः को नाम वाचनालक्षणे शुभ्वमात्रे तत्का-
रणत्वनियमः ? इति ॥२८३८॥ अथ परम्परया सर्वेष्व बाह्यवस्तु-
नो नमस्कारकारणोपकारित्वे सत्यपि बदेव प्रत्यासत्ततर वा-
चनालक्षणं वस्तु, तदेवाऽऽसन्नोपकारित्वान्नमस्कारस्य कारण-
मिष्यते । ननु तथाऽपि नमस्कारजनने तदेवैकान्तिकमित्युक्तमे-
व । तत एकान्तिकमामन्तयेणान्तिप्रत्यासम्पन्नतरं लब्धिमेव त-
त्कारणं प्रतिपद्यस्व । न चेदेवं प्रतिपद्यसे, तर्हि न वाचनामा-
त्रस्य नमस्कारकारणत्वनिबन्धः ' ते ' तव सिध्यति; किंत्यादेर-
पि पूर्वोक्तनीत्या तत्कारणत्वप्राप्तः । तदेवं प्रथमनयत्र-
स्य त्रिविधं कारणम्, ऋजुसूत्रस्य द्विविधं, शब्दनयास्तु
लब्धिमेवैकां नमस्कारकारणमिच्छन्तीति स्मृतम् । इति द्वार्त्रे-
शान्नाचार्यः ॥ २८३९ ॥ तदेवमभिहितमुत्पात्तद्वारम् ।

(३) इदानीं निक्षेपद्वारमुच्यते-तत्र नमस्कारस्य निक्षेप-

अतुर्का-नामनमस्कारः, स्थापनानमस्कारः,

छज्जनमस्कारः, प्राबनमस्कारश्चेति । तत्र-

नामस्थापने क्षुण्णे, क्लमव्यशरीरव्य-

तिरिक्तद्रव्यनमस्काराऽभि-

चित्सया पुनराह-

निहणाऽऽदं दव्व जावो-वठत्त जं कुज्ज सम्मदिट्ठी ठ ।

नेवाइयं परं द-व्वजावसंकोपण पयत्थो ॥ २८४० ॥

नमस्कारतद्वतारभेदोपचाराजिहवाऽऽदिद्रव्यनमस्कारः, आ-

दिशब्दाद् यो ह्यर्थः विद्यामन्त्रदेवताऽऽदीनां नमस्कारः क्रियते, सोऽपि ह्यनमस्कारः । निह्वाऽऽदिनमस्कारस्य च ह्यन्व-
मप्राधान्यात्, अप्राधान्यं च तेषां मिथ्यात्वाऽऽदिकलुषितत्वादि-
ति । भावनमस्कारस्त्वागमतः स विज्ञेयो, यमुपयुक्तः सम्यग्-
हृष्टरहदादीनां कुर्यादिति चारम् ॥

(४) अथ पद्वारमुच्यते-पद्यते गम्यतेऽर्थोऽनेनेति पदम् । तच्च
पञ्चधा-नामिकम्, नैपातिकम्, औपसर्गिकम्, आख्यातिकम्,
मिश्रं चेति । तत्र 'अश्वः' इति नामिकम् । 'खलु' इति
नैपातिकम्, 'परि' इत्यौपसर्गिकम् । 'धावनि' इत्या-
ख्यातिकम् । 'सयतः' इति मिश्रम् । एवं नामिकाऽऽदिप-
ञ्चप्रकारपदसंभवे सत्याह- (नेवाश्यं पयं ति) निपतत्यह-
दादिपदानामादिपर्यन्तयोरिति निपातः, निपातादागतं, तेन वा
निर्वृत्तं, स एव वा स्वाधिकप्रत्ययविधानाज्जैपातिकम् 'नमः'
इति पदम् । इति पदद्वारम् ।

(५) अथ पदार्थद्वारमुच्यते- (द्वावभावसंकोचण पयथो ति)
इह 'नमोऽहं दूयः' इत्यादिषु यत् 'नमः' इति पदं, तस्य
नम इति पदस्यार्थः पदार्थः, स च पुञालक्षणः । सा च का
? इत्याह- (द्वावभावसंकोचण ति) ह्यनमकोचनम्, भावसं-
कोचनं च । तत्र ह्यनमकोचन करार-पादाऽऽदिसंकोचः, भा-
वसंकोचनं तु विशुद्धस्य मनसोऽहंदादिगुणेषु निवेशः । अत्र
च ननु चतुष्टयम् । तद्यथा-ह्यनमकोचो न भावसंकोचः, यथा
पालकाऽऽदीनाम्, भावसंकोचो न ह्यनमकोच इत्यनुत्तरसुरा-
ऽऽदीनाम्; ह्यनमकोचो जावसंकोचश्च, यथा शम्भस्य; न ह्यन-
मकोचो न जावसंकोच इति शून्यः । उह च भावसंकोचप्र-
धानो ह्यनमकोचोऽपि तच्छुद्धिनिमित्तः ॥ इति निर्युक्तिगथा-
संक्षेपार्थः ॥ २८४० ॥

अथ नमस्कारस्य जाव्यकारो नामाऽऽदिनिकेपे विस्तरतो
व्याचिख्यासुगह-

नामाऽऽहचउभेओ, निखेवो मंगलं च सो नेओ ।

नामं नमोऽभिधानं, उवणा नामोऽहवाऽऽगारो ॥ २८४१ ॥

नामस्थापनाऽऽदिचतुर्भेदो नमस्कारस्य निक्षेपः । स चाध-
स्तापुक्तमङ्गलस्येव विस्तरतो विज्ञेयः । संक्षेपतस्त्वहाप्यु-
च्यते- (नाम ति) नामनमस्कारो 'नमः' इत्यग्निधानम् ।
स्थापनानमस्कारस्तु- 'नमः' इत्यङ्गद्वयस्य विन्यासः ।
अथवा-नमस्कारकरणप्रवृत्तस्य संकोचनकरचरणस्य काष्ठ-
पुस्तकचित्राऽऽदिगतस्य साध्यादेराकारः स्थापनानमस्कार
इति ॥ २८४१ ॥

द्रव्यनमस्कारमाह-

आगमओऽणुवउत्तो, अज्जेया दव्वओ नमोक्कारो ।

नोआगमओ जाणय-जव्वसरीराडरित्तोऽयं ॥ २८४२ ॥

द्रव्यनमस्कारो द्वेधा-आगमतः, नोआगमतश्च । तत्रानुपयुक्तो
नमस्कारस्याध्येता-आगमतो ह्यनमस्कारः । नोआगमतोऽयं
ह्यनमस्कारो ह्यशरीर-भव्यशरीर-तद्व्यतिरिक्तभेदाद्विविध
इति । तत्र ह्यशरीर-भव्यशरीर-वक्तव्यता क्लृप्ता ॥ २८४२ ॥

तद्व्यतिरिक्तं तु ह्यनमस्कारमाह-

मिच्छोवहया जं जा-वओ वि कुव्वंति निह्वाऽऽईया ।

सो दव्वनमोक्कारो, सम्माणुवउत्तकरणं च ॥ २८४३ ॥

४५७

मिथ्यात्वोपहता निह्वाऽऽद्यो जावतोऽपि य नमस्कारं कुर्व-
न्ति, स ह्यशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तोऽप्रधानत्वाद् द्रव्यनम-
स्कारः । तथा सम्यग्हृष्टरप्यनुपयुक्तो यं नमस्कारं करोति स
तद्व्यतिरिक्तो ह्यनमस्कार इति ॥ २८४३ ॥

आह-ननु जावतोऽपि कुर्वतां निह्वाऽऽदीनां किमिति द्रव्यन-
मस्कारः ? । अत्रोच्यते-अज्ञानित्वात् । अज्ञानित्वं च तेषां
मिथ्याहृष्टत्वात्, 'मिथ्याहृष्टरज्ञानम्' एतदपि कुतः ? । इ-
त्याह-

सदमदविसेमणाओ, नवहेऊ जदिच्छिओवलंभाओ ।

नाणफणाभावाओ, मिच्छदिद्विस्म अन्नाणं ॥ २८४४ ॥

प्रागसहृद् व्याख्यातार्था ॥ २८४४ ॥

प्रकारान्तरेणापि द्रव्यनमस्कारमाह-

जो वा दव्वत्थमसं-जयस्स व भयाडणाऽहवा सो वि ।

दव्वनमोक्कारो चिय, कीरइ दमण रसो व्व ॥ २८४५ ॥

जो वा ह्यर्थः क्रियते स द्रव्यनमस्कारः । अथवा-ह्यवलाभं
विनाऽपि योऽसमयस्य राजाऽऽर्धभावाऽऽदिकारणतो द्रमकाऽऽ-
दिनां क्रियते, सोऽपि तद्व्यतिरिक्तो द्रव्यनमस्कार इति ॥ २८४५ ॥

अथाऽऽगमतो नोआगमतश्च द्विविधं जावनमस्कारमाह-

आगमओ विन्नाया, तच्चित्तो जावओ नमोक्कारो ।

नोआगमओ सो चिय, मंसयकरणोवउत्तो ति ॥ २८४६ ॥

तस्मिन् नमस्कारार्थे चित्तमुपयोगो यस्य नान्यत्र-असौ
तच्चित्तो विज्ञाता आगमतो भावनमस्कारः, स एव मन-
स्करणोपयुक्तो नमस्कारकर्त्ता यदा शेषकाभ्यामाप वाङ्मा-
यकरणाभ्यामुपयुक्तो नमस्कारं करोति-वचनेन 'नमोऽहं-
दूयः' इति व्याख्यानं, कायेन तु संकोचनकरचरणो यदा न-
मस्कारं करोतीत्यर्थः, तदाऽमे नोआगमतो जावनमस्कार
उच्यते, उपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्य वाङ्मायकरणाक्रियामि-
अत्वात्, नोशब्दस्य चेह मिश्रवचनत्वादिति ॥ २८४६ ॥

अथामुं नामाऽऽदिनिकेपमपि नैवधिचार-

रयन्नाह-

जावं चिय मदनया, भेसा इच्छंति मव्वनिकवेवे ।

उवणावजे मंगह-ववहारा केइ इच्छंति ॥ २८४७ ॥

जावमेव भावनमस्कारमेव इच्छन्ति अथोऽपि शब्दनयाः, शु-
द्धत्वात् । शेषास्तु ऋजुमृत्रान्ताश्चत्वारो नयाः, सर्वान्तरा-
ऽपि निक्षेपानिच्छन्ति, अविशुद्धत्वात् । केचित्तु व्याचक्षते-सं-
ग्रहव्यवहारां स्थापनावज्जोर्गान्निक्षेपानिच्छन्ति, सद्भावाऽन-
द्भावस्थापनायाः किल साङ्कीर्तिकनामाभिधेयत्वेन नामनिक्षेप
एवान्तर्जावादिति ॥ २८४७ ॥

तथा-

दव्वद्ववणावजे, उज्जुमुओ तं न जुज्जण जम्हा ।

इच्छइ सुयम्म भणिय, सो दव्वं किं तु न पुट्ठं ॥ २८४८ ॥

ह्यवस्थापनावज्जो शेषौ द्वावेव नामभावनिक्षेपाविच्छन्ति ऋ-
जुमृत्रः । तदेतद् व्याख्यानं न युज्यते, यस्मादसौ ऋजु-
मृत्रो द्रव्यमिच्छत्येव, केवलं पृथक्त्वं नेच्छति-बहुतं द्रव्याऽऽ-
वश्यकऽऽदीनि नेच्छतीत्यर्थः । एतच्च सूत्रेऽनुयोगद्वारलक्षणे,

अणिनं प्रतिपादितम् । तथा-“ उज्जुसुवस्स एगे अणुववसे
आगममो एगे इत्यावस्सए पुहत्तं नेच्छेइ ” इति ॥ २८४८ ॥

स्थापनेच्छामप्यस्याऽऽह-

इच्छंतो य स दव्वं, तदणागारं तु जावहेउ त्ति ।

नेच्छंज्ज कहं उवणं, सागारं भावहेउ त्ति ? ॥ २८४९ ॥

इच्छंश्च अणुसूत्रस्तत्प्रसिद्धं सुवर्णाऽऽदिकं इत्थं पिएमाव-
स्थापामनाकारं तथाविधकटककेयूराऽऽद्याकाररहितम्, वि-
शिष्टेन्द्राऽऽद्याकाररहितं वा । कुत इच्छन् ? इत्याह-भावहेतुर्न-
स्तद्-अविष्यत्कुण्डलाऽऽदिपर्यायलक्षणभावहेतुत्वादित्यर्थः । क-
थं नाम नेच्छेत्स्थापनाम् ? कथं भूनाम् ? साकारं विशिष्टेन्द्राऽऽ-
द्याकाररहितामपीत्यर्थः । पुनरपि किंविशिष्टम् ? इत्याह-
भावहेतुभूतां-साकारत्वेन विशिष्टेन्द्राऽऽद्यभिप्रायकारणभूता-
मित्यर्थः । इदमुक्तं जवति-यो ह्यनाकारमपि भावहेतुत्वाद्
द्रव्यमिच्छति अणुसुवः, स साकारमपि विशिष्टेन्द्राऽऽदिजा-
वहेतुत्वात् स्थापनां किमिति नेच्छेत् ? इच्छेदेव, नात्र सशय
इति ॥ २८४९ ॥

उपपर्यन्तरेणापि इत्थं स्थापनेच्छामस्य साध-

यस्याह-

नामं पि होज्ज सन्ना, तव्वच्चं वा तदत्थपरिसुन्नं ।

हेउ त्ति तदिच्छंतो, दव्वट्ठवणा कहं नेच्छे ? ॥ २८५० ॥

ननु अणुसूत्रस्तावन्नाम निर्विवादमिच्छति । तच्च नाम
इन्द्राऽऽदिस्वप्नामात्रं वा भवेत्, तद्वाच्यं वा तदर्थपरिशुन्यमि-
न्द्रावद्वाच्यं वा, इन्द्रार्थरहितं वा गोपालदारकाऽऽदि वस्तु
भवेदिति द्वयी गतिः । इदं चोपयुक्तमपि नामहेतुर्जावका-
रणमिति कृत्वा इच्छन्सौ अणुसुवो द्रव्यस्थापने कथं नाम
नेच्छेत् ? भावकारणत्वाविशेषादिति भावः ॥ २८५० ॥

अहं नामं भावमि वि, तेणेच्छुऽ तेण दव्वट्ठवणा वि ।

भावस्साऽऽसन्नपरा, हेउमहो उ वज्झयरो ॥ २८५१ ॥

अद्येन्द्राऽऽदिकं नाम भावेऽपि भावेन्द्रेऽपि संनिहितमस्ति, तेन
तस्मादिच्छति तदणुसुवः । तेन तर्हि जितमस्मान्निः, अस्य
न्यायस्य द्रव्यस्थापनापक्षे सुलभतरत्वात् । तथाहि-इत्थं स्थापने
अपि भावस्यैकपर्यायस्थासन्नतरौ हेतुः शब्दस्तु तन्नामल-
क्षणो बाह्यतर इति । एतदुक्तं जवति-इत्थं सुलक्षणं इत्थं,
विशिष्टनदाकाररूपा तु स्थापना, एते द्वे अपीन्द्रपर्यायस्य
तादात्म्यसंबन्धेनावस्थितत्वात् सन्निहिततरे, शब्दस्तु नामल-
क्षणो वाच्यवाचकभावसंबन्धमात्रेणैव स्थितत्वाद् बाह्यतर इति ।
अतो ज्ञावे सन्निहितत्वात्तामेच्छन् अणुसुवो इत्थं स्थापने
सन्निहिततरत्वात्सुतरामिच्छेदिति । तदेवमणुसुवस्य चतुर्वि-
धनिकेपेच्छासाधनेनानन्तरोक्तत्वात्परिहृतं तद्विषयं दुर्वाच्यान-
म् ॥ २८५१ ॥

अथ प्राग् यदुक्तम्-“ उवणावज्जे संगहववहारा ” [२८४७]

इत्यादि, तत्परिहरस्याह-

संगहिउ असंगहिओ, सव्वो वा नेगमो उवणमिच्छे ।

इच्छंज्ज संगहिओ, तं नेच्छे संगहो कीस ? ॥ २८५२ ॥

इह संग्रहिकोऽसंग्रहिकः सर्वो वा नेगमस्तावन्निर्विवादं
स्थापनामिच्छत्येव । तत्र संग्रहिकः सप्रहमतावन्नम्बी, सामा-
न्यवादीत्यर्थः । असंग्रहिकस्तु-व्यवहारनयमतानुसारी, विशे-

षवादीत्यर्थः, सर्वस्तु समुदितः । ततश्च यदि संग्रहिकः सप्र-
हमतावन्नम्बी नेगमस्तां स्थापनामिच्छति, तर्हि संग्रहस्तत्स-
मानमतोऽपि तां किमिति नेच्छति ? इच्छेदेवेत्यर्थः ॥ २८५२ ॥

अहं मयमसंगहिओ, तो ववहारो वि किं न तच्छम्मा ?

अहं सव्वो तो तस्मम-धम्माणो दो वि ते जुत्ता ॥ २८५३ ॥

(अहं मयमित्यादि) ‘ अथवा ’ इत्यवयवोऽथाऽर्थः । अथ
प्राप्त्य मतम्-यद्यपि सामान्येन सर्वो नेगमः स्थापनामि-
च्छति, तथापि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपक्षरसंग्रहिकोऽसौ
तामिच्छतीति प्रतिपक्षव्ययम् । ‘ न संग्रहिकः ’ इत्यध्याहारः,
न ततः संग्रहस्य स्थापनेच्छा निषिध्यत इति भावः । अत्रो-
त्तरमाह-‘ तो ’ इत्यादि । तर्ह्येकत्र संश्लिप्तनोऽप्यत्र प्रत्यय-
ते, एवं हि सति व्यवहारोऽपि स्थापनां किमिति ‘ नेच्छति ’
इति शेषः । कुतः ? इत्याह-यतस्तद्धर्मोऽसौ-असंग्रहिकनेगम-
समानधर्मा व्यवहारनयोऽपि वर्तते, विशेषवादित्यात् । ततश्च-
सोऽपि स्थापनामिच्छेदेति, निषिद्धा चास्यापि त्वया, ‘ उ-
वणावज्जे संगहववहारा ’ इति वचनादिति । अथ सर्वोऽव्य-
यम् परिपूर्णो नेगमः स्थापनामिच्छति, न तु संग्रहिकोऽसंग्रह-
िको वेति भेदवान्, अतस्तददृष्टान्तात्संग्रहव्यवहारबोने स्था-
पनेच्छा साधयितुं युक्तेति भावः । अत्रोच्यते-‘ तो ’ इत्या-
दि । ततस्तर्हि तत्समधर्माणौ नेगमसमानधर्माणौ द्वावपि स-
मुचितौ तावति सप्रहव्यवहारौ युक्तावेव । इदमत्र इदम-
तर्हि प्रत्येकं तयोरेकतरनिरपेक्षयोः स्थापनाऽऽप्युपगमा मा
भूदिति समुदितयोस्तयोः संपूर्णेनेगमरूपत्वात्तदभ्युपगमः के-
न वार्यते, अविभागत्वाद् नेगमात्प्रत्येकं तदेककताग्रहणात् ?
इति ॥ २८५३ ॥

इतश्च स्थापनाऽभ्युपगमः संग्रहव्यवहारयोर्युक्तः । कुतः ?

इत्याह-

जं च पवेसो नेगम-नयस्स दोसु बहुसो सपक्खाओ ।

तो तम्मयं पि निणं, मयमिपरोसि विभिन्नाणं ॥ २८५४ ॥

यच्च यस्मात् प्रवेशोऽन्तर्भावः, “ जो सामान्यगाही सो नेगमो
संगहं गमो ” इत्यादिना ग्रन्थेन प्रागत्रान्यत्र च नेगमनय-
स्य द्वयोः संग्रहव्यवहारयोर्वहुशोऽनेकधा समाख्यातः प्रति-
पादितः । ततस्तन्मतमपि स्थापनाऽप्युपगमलक्षणं नेगमनय-
मतमपीतरयोः संग्रहव्यवहारयोर्विभिन्नयोर्भेदवतोर्निर्जं पृथ-
ग्नतं सम्मतमिति । इदमुक्तं भवति-यथा विभिन्नयोः संग्रह-
व्यवहारयोर्नेगमोऽन्तर्भवः, तथा स्थापनाऽप्युपगमलक्षणं तन्म-
तर्माप तयोरेकतर्ज्जमेव; ततो भिन्नं भेदेन तौ तद्विच्छत एव-
स्थापनासामान्यं संग्रह इच्छति, स्थापनाविशेषास्तु व्यव-
हार इत्येतदेव युक्तं; तदनिच्छता तु सर्वथाऽनयोर्न युक्ते-
ति ॥ २८५४ ॥

अत्रैवोपचयमाह-

सामाणाऽऽविमिट्ठं, वज्झं पि जमुज्जमुत्तपज्जंता ।

इच्छंति वत्थुधम्मं, तो तेसिं सव्वानिक्खेवो ॥ २८५५ ॥

यस्माच्च सामान्याऽऽदिविशिष्टं बाह्यमपि च विचित्रं बहुप्र-
कारमणुसूत्रपर्यन्ता नया वस्तुधर्मेमिच्छन्ति, ततस्तेषां सर्वेऽ-
पि नामाऽऽद्यो निक्षेपाः संमता एवेति । अतः “ उवणावज्जे
संगहववहारा ” (२८४७) इत्यादिना यत्केषाञ्चिन्मतं, त-
दसंगतमेवेति ॥ २८५५ ॥

'नेवाइय पयं' [२८४०] इत्येतद्
व्याचिख्यासुराह-

निवयइ पयाऽऽपज्ज-तओ जओ तो नमो निवाउत्ति ।
सो विय निययत्थपरो, पयमिह नेवाइयं नाप ॥२८५६॥
पूयत्थमिणं सा पुण. सिरकरपायाऽऽइदव्वसंकोओ ।

जावस्स य संकोओ, पणमा सुद्धस्स विणिवेसो ॥२८५७॥
यतो यस्माज्जिपनति पदाऽऽविपर्यन्तयोस्ततो 'नमः' इति पदं
निपातो भग्यते । स एव 'नमः' इति निपातो निजकार्यपरः
स्वार्थिकप्रत्ययोपादानं नैपातिक पदमित्युच्यते इति ॥ २८५६ ॥
इदं च 'नमः' इति पदं पूजार्थम्, शेषं सुगमम् ॥ २८५७ ॥

अत्र च जावसंकोचलक्षण जावकरणमेव प्रधानमिति-
दर्शयन्नाह-

एत्थं तु भावकरणं, पहाणमंगनियं ति तस्मैव ।
बज्जं मुच्चिनिमित्तं, जावावेयं तु तं विफलं ॥२८५८॥
जं जुज्जंतो वि तयं, न तप्पज्जं लहइ पालगाइ व्व ।
तव्विरहिया लहंतिय, फलमिह जपणुत्तराऽऽइया ॥२८५९॥
तह वि विमुच्ची पाए-ए बज्जसहियस्स जान सा इहरा ।
संजायइ तेणोजय-मिहं संवस्स वा नमओ ॥२८६०॥

सुगमाः, गतार्थाश्च । तवरं भाषापेतं भावराहितं तद् बाह्यकरणं
विफलमेव । इति विंशतिगाथार्थः ॥ २८५८-२८६० ॥

(६) अथ प्ररूपणाद्वारमाह-

उविहा परूवणा ठ-प्पया य नवहा य ठप्पया इ णमो ।
किं कस्म केण व कहिं, केवचिरं कइविटो व जवे ॥२८६१॥
द्विविधा द्विप्रकारा, प्रकृष्टा प्रधाना, प्रगता वा रूपणा वर्णना
प्ररूपणेति । तदेव द्वैविध्यमाह-षट्पदा च षट्प्रकारा, नवधा च
नवप्रकारा, चशब्दात्पञ्चपदा, चतुष्पदा च । तत्र षट्पदा
'णमो' इति पदं किं, कस्य, केन वा, क वा, कियच्चिरं, कति-
विधो वा जवेन्नमस्कारः? इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥२८६१॥

तत्र किं चारव्याख्यानायमाह-

किं जीवो तप्परिणओ, पुव्वपक्खिअओ य जीवाणं ।
जीवस्स य जीवाणय, पमुच्च पक्खिज्जमाणं तु ॥२८६२॥
किं वस्तु नमस्कारः? इत्याह-(जीवो ति) सामान्येन अवि-
शुद्धनैगमाऽऽदिमयानां जीवः, नद्विज्ञानलब्धिगुणो योग्यो वा नम-
स्कारः । शब्दाऽऽविशुद्धनयमतं त्वधिकृत्याऽऽह-(तप्परिणओ ति)
शब्दाऽऽदिविशुद्धनयमतेन तु जीवः, तत्परिणतो नमस्कारपरि-
णामपरिणत एव नमस्कारो, नापरिणत इति । उक्तं किञ्चरम् ।
अथ कस्येतिद्वारमुच्यते-तत्र च यदा पूर्वप्रतिपन्नो नमस्कारः
चिन्त्यते, तदा जीवानामसौ विज्ञेयः, बहुजीवस्वामिक इत्यर्थः ।
प्रतिपद्यमानं तु नमस्कारं प्रतीत्य यदा एको जीवस्तं प्रतिपद्य-
ते, तदा जीवस्यासौ विज्ञेयः, एकजीवस्वामिक इत्यर्थः । यदा
तु बहुजो जीवास्तं प्रतिपद्यते, तदा जीवानामेव ज्ञातव्यः,
बहुजीवस्वामिक इत्यर्थः । इति नियुक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥२८६२॥

अथ किञ्चरविषय भाष्यम्-

किं होज्ज नमोकारो, जीवोऽजीवोऽहवा गुणो दव्वं ।
जीवो नो खंओ ति य, तह नोगामो नमोकारो ॥२८६३॥

किं वस्तु नमस्कारो भवेत्?—जीवः, अजीवो वा ।
जीवाजीवत्वेऽपि किं गुणो, दव्वं वा नमस्कारः? इति प्रश्ने
नैगमाऽऽविशुद्धनयमतमङ्गीकृत्याऽऽह-जीवो नमस्कारः, ना-
ऽजीवः । स च संग्रहनयापेक्षया मा भूद्विशिष्टः पञ्चास्तिका-
यमयः स्कन्धः । यथाऽऽहुस्तन्मतावन्नम्बिनः—“पुरुष एवेहं मि
सर्वे यद् जूतं यच्च मायम् । ततामृतत्वस्येशानो यदम्बेनानि-
रोहति ” इत्यादि । तथा संग्रहनयविशेषापेक्षयैव मा
भूद्विशिष्टप्राप्त इति, ‘अतो नो स्कन्धो नो ग्रामः’ इति नियुक्ति-
गाथायां वाक्यशेषः । पञ्चास्तिकायमयस्कन्धकदेशत्वाभावा-
द्दृश्य च देशवचनत्वाभावात्स्कन्धो जीवो नमस्कारः, तथा-च-
तुर्दशविधभूतप्राप्तैकदेशत्वाद् नोदृश्यस्य च देशवचनत्वाद्
नोग्रामरूपः प्रतिनियतः कोऽपि जीवो नमस्कार इति ॥२८६३॥

ननु कस्माज्जीवो नमस्कारः, नाऽजीवः? इत्याह-

जं जीवो णाणमओ-ऽणन्तो नाणं च जं नमोकारो ।
तो सो जीवो दव्वं, गुणो ति सामाइप्पजिहियं ॥२८६४॥
यद्यस्माद् ज्ञानमयो जीवः, ज्ञानं च यस्मात्प्रभुतज्ञानरूपो नम-
स्कारः, अजन्यश्चाप्यतिरिक्तश्च ज्ञानाज्जीवः । ततः स नम-
स्कारो 'जीवो ति' जीव एव, नाजीवः, तस्य ज्ञानशून्यत्वा-
दिति । अत्र तु जीवो नमस्कारः, केवलं द्रव्यमसौ, गुणो वा?,
इति वक्तव्यमित्याह-‘द्वयं गुणो वा नमस्कारः’ इत्येत-
त्सामायिकं ‘किं सामायिकं’ इति द्वारे-“जीवो गुणपक्खिओ,
नयस्स दव्वट्ठियस्स सामाइयं । सो चेव पज्जवाट्ठय-नयस्स
जीवस्स एस गुणो ॥ १ ॥” (२८६३) इत्यादिना ग्रन्थेना-
जिहितमेव, केवलं सामायिकस्थाने नमस्कारो वाच्य इति ।
॥ २८६४ ॥

अत्र तु जीवो नमस्कारः, किन्तु नोस्कन्धो नोग्रामश्च कथ-
मसौ? इत्याह-

सव्वत्थिमओ खंधो, तदेकदेसो य जं नमोकारो ।
देसपक्खिसेहवयणो, नोमहो तेण नोखंधो ॥२८६५॥
चूयगामो गामो, तदेकदेसो तउ ति नोगामो ।
देसो ति सो किमेको-ऽणोगो नेओ नयमयाओ ॥२८६६॥
सर्वे पञ्चास्तिकायाः, तन्मयस्तैर्निर्बृत्तः परिपूर्णः, स्कन्ध
उच्यते । तदेकदेशश्च यस्माज्जमस्कारवान् जीवः, नमस्कार-
तत्त्वतोऽभेदोपचाराज्जमस्कारोऽपि तदेकदेशः । देशप्रतिवेध-
वचनश्च नोदृश्यः, तेन तस्मात्स्कन्धैकदेशो जीवः, अभेदोप-
चाराज्जमस्कारश्च नोस्कन्ध इति । तथा-“एणिद्विय सुहुमियरा,
सन्नियरपणिद्विया सव्वित्तचल । पज्जत्तापज्जत्ता, जेपणं चव-
दसगामा ॥१॥” इति वचनात्पुनर्दशविधो भूतप्राप्तो ग्राम उच्यते ।
तदेकदेशश्च यस्मात्सकोऽसौ नमस्कारवान् देवमनुष्याऽऽदिजी-
वोऽभेदोपचाराज्जमस्कारोऽपि तदेकदेश इत्यतोऽसौ नोग्रामोऽ-
भिधीयते । ‘देसो ति’ पृच्छति विनेयः-भूतप्राप्तस्य देशः सन् स
नमस्कारः, किमेकोऽनेको वा? इति वक्तव्यम् । गुरुराह-
‘ज्ञेयो नयमतात्-एकत्वमेकत्वश्च स तस्य नयमताद्विज्ञेयम-
त्यर्थः । तदेनावता ‘किं जीवो’ (२८६२) इति व्याख्यातम्
॥ २८६५ ॥ २८६६ ॥

अथ ‘तप्परिणओ’ (२८६२) इत्येतद् व्याचिख्यासुराह-

तप्परिणओ विय जया, सदाइणं तथा नमोकारो ।
सेसाणपणुवउत्तो, वि व्वप्पिसहिओऽहवा जोगो ॥२८६७॥

तत्परिणत एव नमस्कारपरिणामपरिणत एव, यदा जीवो भवति, तदाऽसौ शब्दाऽऽदिनयत्रयमतेन नमस्कारोऽभिधीयते । शेषाणां तु नैगमाऽऽदिनयानामनुपयुक्तोऽपि नमस्कारो जीवो नमस्कार उच्यते । किं सर्वः ? , नेत्याह-लब्धिसहितस्तदाव-रणकर्मकयोपशमयुक्तः, अथवा-योग्यो ज्ञानशरीराऽऽदिको राज्याहकुमारराजवर्द्धित ॥ २०६७ ॥

अथ कथं पुनर्नयमतेन नमस्कारस्यैकत्वमनेकत्वं च ज्ञेयम् ? , इत्याह-

संगहनश्रो नमोक्ता-रजाइसापन्नश्रो सया एगं ।

इच्छद्द ववहारो पुण, एगमिहेगं वदू वववो ॥२०६८॥

उज्जुमुयाऽऽईणं पुण, जेण सयं संपयं व वत्थुं ति ।

पत्तेयं पत्तेयं, तेण नमोकारमिच्छंति ॥ २०६९ ॥

हे अपि सुगमे, नवरं व्यवहारनयः पुनरेकं नमस्कारवन्तं जी-वमेकं नमस्कारमिच्छति, बह्वस्तद्वतो बह्वनमस्कारानिच्छति, लोकव्यवहारपरत्वात्, लोके चेत्थ दर्शनादिति । उज्जुमुयाऽऽद-यस्तु बह्वत्वं नेच्छन्ति, वर्तमानसमयवर्तिनः स्वकीयस्यैकस्य प्रत्येक प्रत्येकमभ्युपगमादिति ॥ व्याख्यातं किमितिप्ररूपणा-द्वारम् ॥ २०६८ ॥ २०६९ ॥

अथ कस्येतिद्वारे " पुव्वपड्डिवरणश्रो य जीवाणं " (२०६२) इत्यादि व्याख्ययासया प्राऽऽह-

पड्डिवज्जमाणश्रो पुण, एगोऽणगे व संगहं मोत्तुं ।

इट्ठो सेसनयाणं, पड्डिवन्ता णियमश्रोऽणगे ॥२०७०॥

प्रतिपद्यमानको नमस्कारस्यैकोऽनेके वा जीवा भवन्तीत्य-यं पक्षः संगहनयं मुक्त्वा शेषनयानामिष्टः संपतः, पूर्वप्र-तिपन्नान्तु नियमेनानेके नेषामिष्टाः, गतिचतुष्टयेऽपि पूर्वप्र-तिपन्नस्य सम्यग्दृष्टीनामसंख्येयानां सदैव लाज्यात् । संगह-नयस्तु-बहुत्वं सर्वत्र नेच्छतीति तद्वर्जनिर्मित । तदेव 'कस्य नमस्कारः ?', इति पृष्टे एकानेकजीवस्वामिको नमस्कार इति निर्णीतम् ॥ २०७० ॥

अथ जीवस्वामिके सत्यपि 'किं नमस्कार्यजीवस्वामिको नमस्कार, नमस्कर्तृजीवस्वामिको वा ?', इति जिह्वा-स्वायां नयनिर्णयमाह-

कस्स त्ति नमोकारो, पुज्जस्स य संपयाणजावाओ ।

नेगमववहारमयं, जह भिक्खा कस्स जइणो त्ति ॥२०७१॥

कस्य नमस्कारः-किंस्वामिकोऽसौ ? , इति पृष्टे गुराह-नैग-मव्यवहारनयमतमिदम्-पूज्यस्य नमस्कार्यस्य नमस्कारः, न पुनस्तत्कर्तुः । कुतः ? : संप्रदानभावत-तेन पूज्यस्यैव संप्रदीय-मानत्वात् । लोकिऽपि यस्कारो भवन्ति-कस्य भिक्षा ? , 'यतेः,' इति, न पुनस्तद्वातुः ॥ २०७१ ॥

हेत्वन्तरेणापि नमस्कार्यस्वामिकत्वं नमस्कारस्यैतौ समर्थयतः । कथम् ? , इत्याह-

पुज्जस्स व पजाओ, तप्पण्यओ घमाऽऽयधम्म व्व ।

तप्पेउजावओ वा, घटविण्णाणाभिहाणं व ॥ २०७२॥

अथवा-पूज्यस्यैव पर्यायो नमस्कार इति प्रतिज्ञा । (तप्प-ण्यओत्ति) पूज्ये पूज्योऽयमिति प्रत्ययजनकत्वादिति हेतुः । (घ-

ट्ठोऽयधम्म व्व त्ति) घटस्याऽऽत्मीयरूपाऽऽदिवदिति दृष्टान्तः, यथा-घटे घटप्रत्ययजनकत्वात्तद्वत्त्वाऽऽदयस्तत्पर्याया इत्यर्थः । अथवा-अस्यामेव प्रतिज्ञायां तद्धेतुजावाविति हेतुः-नमस्का-रोत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः । घटविज्ञानाभिधानवदिति दृष्टान्तः । इयमत्र भावना-नमस्कार्येऽर्हदादौ दृष्टे ज्ञानजनोः विंशष्टो-ल्लासो नमस्कारकरणाभिप्राय उत्पद्यते, ततस्तन्नमस्कारस्य नमस्कार्यो हेतुः, ततस्तद्धेतुजावावन्नमस्कार्यस्यैव पूज्यस्यैव प-र्यायो नमस्कारः ; यथा घटविषयविज्ञानाभिधाने घटहेतुक-त्वाद् घटपर्यायाविति ॥ २०७२ ॥

किञ्च-पुनश्चन्तरेणापि पूज्यस्वामिक एव नमस्कारः,

कथम् ? , इत्याह-

अद्ववा स करेतो चे-व तस्म जं जिञ्जनावमावणो ।

का तस्म नमोकारे, चिंता दापक्खरोवम्मे ॥ २०७३ ॥

अथवा-यद्यस्मात् स नमस्कारकर्ता नमस्कारं कुर्वण एव तस्य नमस्कार्यस्याऽर्हदादेभृत्यभाव दामत्वमापन्नः ; ततस्तस्य नम-स्कारकर्तुर्नमस्कारे का चिन्ता ?-किं समत्वम् ? । ननु नमस्कार-स्तावद् दूरे तिष्ठतु, तस्याऽऽत्माऽपि नात्मीयः, पूज्यस्य ज्ञृत्य-भावेन समर्पणात् । किंविंशष्टे नमस्कारे चिन्ता न विधेया ? , इत्याह-(दासक्खरोवम्मे त्ति) दाससंबन्धिना खरेणापस्य-मुपमान यस्य तस्मिन्तथाभूते । उदमुक्तं जवति-" दासेण से खरो कीओ, दासो वो से खरो वो से । " इति भिक्षान्तोक्त्याया-दासकल्पो नमस्कारकर्ता, खरकल्पस्तु नमस्कारः, द्वावप्ये-तौ नमस्कार्यस्याऽर्हदादेरेव, न पुनर्नमस्कारकर्तुः । किञ्चिदिति किं तस्य चिन्तया ? , इति । तदेव पूज्यस्यैव नमस्कार इति नैगमव्यवहारनयमतेन प्रातिष्ठितम् ॥ २०७३ ॥

पूज्यं च वस्तु द्विविध-जीवरूप जिनाऽऽदि, अजीवरूपं च तत्प्रातिमाऽऽदि । अस्य च जीवाजीवपदद्वयस्यैकवचनबहुवच-नाभ्यामष्टौ जङ्गा भवन्ति । तद्यथा-जीवस्य १, अजीवस्य २, जीवानाम् ३, अजीवानाम् ४, जीवरयाऽजीवस्य च ५, जीव-स्याजीवानां च ६, जीवानामजीवस्य च ७, जीवानामजीवा-नां च ८ । इमामेवाष्टजङ्गा सोदाहरणां ज्ञाप्यकारः प्राऽऽह-

जीवस्स सो जिणस्स व, अज्जीवस्स उ जिणिदपणिमाण ।

जीवाण जईणं पि व, अज्जीवाणां तु पणिमाणं ॥२०७४॥

जीवस्माऽजीवस्स य, जइणो विवस्स चेगओ सपयं ।

जीवस्माऽजीवाण य, जइणो पणिमाण चेगत्थं ॥२०७५॥

जीवाणपजीवस्स य, जइणं विवस्स चेगओ सपयं ।

जीवाणपजीवाण य, जइणं पणिमाण चेगत्थं ॥२०७६॥

तिस्सोऽपि गतार्थाः ॥ २०७४।२०७५।२०७६ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

जीवो त्ति णमोकारो, नणु सव्वमयं कट्ठं पुणो नेओ ? ।

इह जीवस्सेव सओ, भण्ड माप्पित्तिनेयं ॥२०७७॥

ननु " किं जीवो तत्परिणओ " (२०६२) इत्यत्र पूर्वं जीवो नमस्कार इति सर्वनयसंमत समानार्थकरणमुक्तम् । इह तु " जीवस्स सो जिणस्स व " (२०७४) इत्यादिपष्ठानि-र्देशात्कथं भेदोऽभिधीयते ? । अत्रोच्यते-(इहेत्यादि) इ-हास्यामष्टजङ्गा जीवस्यैव सतो नमस्कारस्य तथैव समाना-

धिकरणभाजः सतो नमस्कारस्येत्यर्थः । किम् ? अत आह-
स्वामित्वचिन्नेयं भण्यते-‘स जीवरूपो नमस्कारः किं नमस्का-
रस्य संबन्धी, नमस्कर्तुर्वा ?’ इत्येतादृह चिन्त्यत इति भावः ।
एतच्च नैगमव्यवहारनयमनेन सिद्ध्यति ॥ २८७७ ॥

अथ संप्रहनयमनेन चिन्तयन्नाह-

सामस्येत्तगाही, सपरजिप्यरविसेमनिरवेक्खो ।

मंगहनओऽजिमस्य, तमिहेगस्साविसिट्ठस्म ॥२८७८॥

सामान्यमात्रग्राही संप्रहनयोऽजिमस्यते तमिह नमस्कारं,
संबन्धितया कस्य ? इत्याह-एकस्य । कथञ्चनस्य ? अ-
विशिष्टस्य जीवाजीवविशेषणरहितस्यैकस्यैवाविशिष्टस्य स-
त्तामात्ररूपस्य संबन्धितया नमस्कारमसौ मन्यते, न तु
द्वयोः, बहूनां चेत्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाह-“ सपरजिप्यर-
विसेमनिरवेक्खो ति । ” स्वश्च परश्च स्वपरो, स्वपरो च तौ
जीवौ च स्वपरजीवौ, तौ चेतेरेऽजीवाश्च स्वपरजीवेतराः,
तेषां विशेषा एकाद्विधादयः, स्वपरजीवेतराश्च ते विशेषाश्च
स्वपरजीवेतर्गविशेषाः, तस्मिन्पक्षे यतोऽसौ, ततस्तांश्रपेक्ष-
त्वात् सामान्यमात्रस्यैव संप्रहो नमस्कार मन्यत इति ॥२८७८॥

एतदेव जावयति-

जीवस्साऽजीवस्स व, सस्स परस्स व विमेषणेऽजिमसो ।

न य भयमिच्छइ सया, स नमोमामस्येत्तस्स ॥२८७९॥

(जीवस्सेत्यादि) जीवस्याऽजीवस्य वा स्वस्य परस्य चो
नमस्कारस्येत्येवं विशेषणे कर्त्तव्येऽजिमोऽभेदवानसौ एतैर्न-
दैर्नमस्कारं न विशेषयति, किं तु सामान्यमात्रग्राहिवात् सा-
मान्यमात्रस्यैव नमस्कारमसौ मन्यत इत्यर्थः । जवत्वेवं, किं तु
नमःशब्दरूपं नमस्कारं स्वस्वरूपेणाऽऽधाराऽऽदिजदार्ज्ज्जन्म-
सौ मन्यते, अभिन्ने वा ? इत्याशङ्क्याऽऽह-न च नमस्कार-
सामान्यमात्रस्याऽऽधाराऽऽदिभेदेऽपि सदा सर्वेकालं स संप्रह-
नयो भेदमिच्छति, सर्वतः सामान्यमात्रग्राहिवादिनि ॥२८७९॥

अथवा जीवस्य नमस्कार इति पृष्ट्वा जेदनिर्देशं मूलतः
संप्रहो न मन्यत एव, किमनया तस्य स्वाभित्वचिन्तया ?
इति दर्शयन्नाह-

जीवो नमु ति तुल्ला-हिगरण्यं वेड न उ स जीवस्स ।

इच्छइ वाऽमुच्छरा, तं जीवस्सेव नऽस्स ॥२८८०॥

(जीवो इत्यादि) संप्रहः-‘जीवो नमस्कारः’ इति तुल्याधिकरण-
तां समानाधिकरणतामेव ब्रवीति, न पुनरसौ जीवस्य नमस्कार
इति व्यधिकरणमिच्छति, जीवनमस्काराऽऽद्यर्थानां सर्वेषामप्य-
भेदवादिवादिनि । किमयमेक एव प्रकारस्तस्य ? इत्याह-(इ-
च्छइ इत्यादि) इच्छति वाऽमुच्छरः संप्रहनयस्मिन् नमस्कारं स्व-
धितया, कस्य ? जीवस्यैव जीवसामान्यस्यैव, न पुनरन्यस्या-
ऽऽद्यमङ्गर्गाहतस्य शेषमसमङ्गीकृतस्याजीवाऽऽदेविति ॥२८८०॥

अथ ऋजुसूत्रमधिकृत्याऽऽह-

उज्जुमुयमयं नाणं, सद्दो किरिया च जं नपोकारो ।

हो जं न हि सव्वहा सो, जुत्तो तक्कुरन्नस्स ॥२८८१॥

ऋजुसूत्रनयस्येदं मतम्-यद्यस्माज्ज्ञानमुपयोगरूपं, शब्दो वा
“ नमोऽहं दूच्यः ” इत्यादिकः, क्रिया वा शिरोनमनाऽऽदिरूपा
नमस्कारो जनेद् ? इति प्रथी गतिः । ततो न हि नैव, स-
र्वथा सर्वैरपि प्रकारैः, तत्कर्त्तारं विनाऽन्यस्य युक्तः स नम-
स्कारः । तस्मान्नमस्कर्तृस्वामिक एवासौ युज्यते, न तु नम-
स्कार्यस्वामिक इतीह भावार्थः ॥ २८८१ ॥

कुतः ? इत्याह-

नाणं जीवाणऽन्ने, तं कइमत्थं तरस्स पुज्जस्स ? ।

जविस्स होउ कइ वा, परिमाए जीवराहियाए ? ॥२८८२॥

(नाणमित्यादि) यदि ज्ञानं नमस्कारस्तथा गुणात्वेन तन्म-
मस्कर्तृजीवावन्यद्व्यतिरिक्तं वर्तते, तत्कथमर्थान्तरस्य पु-
ज्यस्य नमस्कार्यस्याहंदादेः संबन्धि वक्तुं युज्यते ? । यदि
वा-अष्टमानकमप्यभ्युपगम्य ज्ञानः-जीवस्य पूज्यस्यापि स-
बन्धि तद् भवतु, जीवरहितायास्त्वचेतनायाः प्रतिमायाः कथं
वा केन प्रकारेण तज्जवेत् ?, तस्याः सर्वथा ज्ञानशून्यत्वेन
कष्टतरं महासाहसमिदमित्यभिप्रायः ॥ २८८२ ॥

एवं सद्दो किरिया, य सद्द-किरियावओ जओ धम्मो ।

न य धम्मो द्वंतेर-पंचारी तो न पुज्जस्स ॥ २८८३ ॥

एव शब्दः क्रिया च वस्मान्छुद्दक्रियावतो नमस्कर्तुर्धर्मः,
धर्मश्च न छव्यान्तरमचारी, ततो न पूज्यस्य नमस्कार्यस्य
नमस्कार इति ॥ २८८३ ॥

कुतः पुनर्धर्मो छव्यान्तरसंचारी न स्यात् ? इत्याह-

एवं च कयविणामा-ऽकयागमेगत्तमं कराऽऽद्या ।

अन्नस्म नपोकारं, दोमा वहशो पमज्जंति ॥ २८८४ ॥

एव ज्ञानं पूजकेन कृते नमस्कारं, अन्यस्य पूज्यस्याभ्युप-
गम्यमानं वहवा दोषाः प्रसजान्त । के ? इत्याह-कृतनाशाकृता-
ऽऽगमैकत्वसद्दाराऽऽद्यः । तत्र येन कृतस्तस्यानभ्युपगमात्कृ-
तनाशः, येन च न कृतः पूज्येन, तत्स्वामित्वाभ्युपगमेऽकृता-
ऽऽगमः । तथा-प्योरप्याजन्ननमस्कारधर्मकत्वादेकत्वं, सद्दरो
वा । आदिशब्दात्सहोत्पत्तिविनाशाऽऽद्य इति ॥ २८८४ ॥

नैगमाऽऽदिनयवादी एवंपक्ष्यन्नाह-

जइ सामिभावओ हो-जं पृयणिज्जस्स मो तो को दोसो ? ।

अत्थं तरचुयस्म वि, जह गावो देवदत्तस्स ॥२८८५॥

यदि पूजकार्थान्तरभूतस्यापि पूजनीयस्य पूजके स्थितोऽ-
पि स्वाभिभावेन स नमस्कारो भवेत्, तर्हि को दोषः स्यात् ?-
धर्मस्य छव्यान्तरे संचरणाभ्युपगमान्न कश्चिदित्यर्थः । यथा-
ऽन्यत्र स्थितानामपि गवां देवदत्तः स्वामीति ॥२८८५॥

ऋजुसूत्र उत्तरमाह-

अस्सेदं ववणसो, दवेज्ज दव्वम्मि न उ गुणे जुत्तो ।

परयस्स सुक्कभावो, जन्नइ न हि देवदत्तस्स ॥२८८६॥

अन्यत्र स्थितेऽपि गवां दके दवे, अन्यत्र स्थितस्यापि देव-
दत्ताऽऽदेरस्येदमिति स्वाभित्वव्यपदेशो भवेद्युज्यते, गुणे त्वयं
न्यायो न युक्तः, न हि पटस्य शुक्लतावः शुक्लगुणो देवदत्तस्य
भण्यते, साङ्ख्यैकत्वाऽऽदिदोषप्रसङ्गादिति ॥ २८८६ ॥

पुनरपि परः प्राऽऽह-

ववणमाजावम्मि वि, नाणु सामित्तमणिवारियं चेव ।

अन्नाधाराणं पि हु, सगुणाण व जोगभावाओ ॥२८८७॥

ननु गुणेष्वप्यन्याथा दृश्यते एव; तथाहि-अन्याऽऽधाराणाम-
पि देवदत्तसर्वाध्रपटाऽऽदिगतानामपि, शुक्लाऽऽदिगुणानामिति
शेषः । देवदत्तस्यैव शुक्लाऽऽदिगुणा इति व्यपदेशाभावेऽपि
ननु तस्य तत्स्वामित्वमनिवारितमेव । कुतः ? इत्याह-जोगभा-
वादिति, निजपटाऽऽदिगतशुक्लाऽऽदिगुणानां देवदत्तेन लुप्य-
मानत्वादित्यर्थः । केषां यथा कस्य स्वाभित्वम् ? इत्याह-

यथा-स्वगुणानां रूपाऽऽदीनां देववत्तस्य स्वामित्वम् । ततः पूजके स्थितस्यपि नमस्कारस्य यदि पूज्यः स्वामी भवेत्, तदा को दोषः ? इति प्रकृतम् ॥ २८८७ ॥

अनुवृत्तः प्राऽऽह-तथाऽपि पूज्यस्य नमस्कार इति न मन्यामहे । कुतः ? इत्याह-

एवं पि न सो पुज्ज-स्स तप्फल्लानावाओ परधणं व ।

जुत्तो फल्लजावाओ, सधणं पि व पूजयंतस्स ॥ २८८८ ॥

एवमपि न ख नमस्कारः पूज्यस्य युक्तः, तत्फलस्य स्वर्गाऽऽदेरभावात्परधनवादिति । युक्तः पुनरसौ पूजकस्य, स्वर्गाऽऽदेः फलस्य सङ्गावात्, स्वधनवादिति ॥ २८८८ ॥

पुनरपि नैगमाऽऽदिनयमतमाशङ्क्य

अनुवृत्तः परिहरन्नाह-

नए पुज्जस्मेव फल्लं, दीसइ पूया न पूजयंतस्स ।

नाणुवजीवित्तणओ, तं तस्स फल्लं जहा नभसो ॥ २८८९ ॥

ननु पूज्यस्यैव पूजालक्षणं फल्लं प्रत्यक्तो दृश्यते, न तु पूजकस्य, ततः तत्फलाभावादित्यसिद्धो हेतुः । एवं नैगमाऽऽदिना प्रोक्ते अनुवृत्तः प्राऽऽह--न तत्तस्य पूज्यस्य पूजालक्षणं फल्लम्, अनुपजीवित्वात्, यथा नभसः । इह यो यस्यानुपजीवी न तत्तस्य फल्लं, यथा नभसो ब्रह्ममाणागुरुर्पूराऽऽदिधूमपटलप्रसरत्सु-मनोगन्धाऽऽदिफल्लं न जयति, किं तु तदुपजीवकस्य देवदत्ताऽऽदेरेव, अनुपजीवी च पूजाया बांतरागः, अतो न तस्य तत्फल्लं किं तु पूजकस्यैवेति ॥ २८८९ ॥

न य दिट्ठफल्लत्थोऽयं, जुत्तो पुज्जस्स वोवगाराय ।

किं तु परिणामसुद्धी, फल्लमिद्धं मा य पूजयओ ॥ २८९० ॥

न च दृष्टमेव प्रत्यक्तं पूजाऽऽदिकं फल्लमर्थः प्रयोजनं यस्याऽसौ दृष्टफल्लार्थोऽयं नमस्कृतुः नमस्कारो युक्तः, नापि च पूज्योपकारायासौ, किं त्वनन्तरं परिणामविशुद्धिः फल्लमिद्धं नमस्कारस्य, परम्पराफलं तु स्वर्गोपपन्नोऽऽह । सा च परिणामशुद्धिः, तच्च स्वर्गप्राप्त्यादिकं फल्लं पूजयतः पूजकस्यैव भवति, न तु पूज्यस्येति । तस्मात्तस्य नमस्कारस्तस्य नमस्कृतुदेव, न नमस्कार्यस्येति ॥ २८९० ॥

अनुवृत्तनयप्रतिज्ञाहेतुनाऽऽह-

कत्तुरहीणत्तणओ, तग्गुणओ तप्फलोवज्जोगाओ ।

तस्मै स्वओवसमओ, तज्जोगाओ य सो तस्स ॥ २८९१ ॥
कर्तुरेवाधीनत्वात्, तदधीनत्वं च तेनैव क्रियमाणत्वादिति । तथा तद्गुणत्वाद्, ज्ञानशब्दक्रियारूपत्वेन नमस्कारस्य कर्तुर्गुणत्वादित्यर्थः । तथा-तस्य नमस्कारस्य यत् फल्लं स्वर्गाऽऽदिकं तदुपभोगादिति । तथा-तस्य नमस्कारस्य यः कारणजनः कर्मक्षयोपशमः, तस्य कर्मस्यैव सङ्गावात्, कारणपरित्यागेन च कार्यस्यान्यत्रायोगादिति । तथा-तद्योगात्-तत्परिणामरूपत्वादिति । दृष्टान्तास्तु पञ्चस्वपि हेतुषु स्वधनवदित्यादयः स्वयमभ्यूह्या इति ॥ २८९१ ॥

अथ शब्दाऽऽदिनयप्रत्ययमतेन स्वामित्वचिन्तामाह-

जं नाणं चेव नमो, सहाऽऽहेणं न सहाकिरियाओ ।

तेण विसेसेण तयं, बज्जस्स न तेऽणुमसंति ॥ २८९२ ॥

यद्यस्माद् नमो नमस्कारः शब्दाऽऽदिनयमतेनोपयोगरूपं ज्ञानमेव, न तु शब्दक्रिये, शुद्धत्वेन ज्ञानवादित्वात् तेषामिति भावः । तेन

विशेषत एव तं नमस्कारं ने शब्दाऽऽद्यो बाह्यस्य जिनेन्द्राऽऽदे-स्तत्प्रतिमाऽऽदेर्वा नाऽनुमन्यन्ते नेच्छन्ति, किं तु तदुपयोगवतो-ऽन्तरङ्गस्यैव पूजकजीवस्य ने तमिच्छन्ति । इति त्रिशद्गा-थायैः ॥ २८९२ ॥ गतं कस्येति प्ररूपणाद्वारम् ।

अथ केनेति द्वारमाह-

नाणाऽऽवरणिज्जस्स य, दंसणमोहस्स जो खओवसमो ।

जीवमजीवे अट्ठसु, भंगेसु य होइ मव्वत्थ ॥ २८९३ ॥

ज्ञानाऽऽवरणीयस्येत्यनेन मतिभ्रुतज्ञानाऽऽवरणद्वय गृह्यते; नमस्कारस्य मतिभ्रुतज्ञानान्तर्गतत्वाद्; ज्ञानस्य च सम्यक्त्वसद्वचरितत्वाद्दर्शनमोहनीयमप्याक्षिप्यते । ततो मतिभ्रुतज्ञानाऽऽवरणद्वयस्य, दर्शनमोहनीयस्य च कर्मणो यः क्षयोपशमः 'तेन हेतुजनेन नमस्कारो लभ्यते' इत्यध्याहारः । तस्य चाऽऽवरणस्य द्विविधानि स्पर्शकानि जयन्ति-सर्वोपघातानि, देशोपघातानि च । तत्र सर्वेषु सर्वघातिषु हनेषु देशोपघातिनां च प्रतिसमयमनन्तैर्भागेष्विमुच्यमानः क्रमेण नमस्कारस्य प्रथमं नमस्कारलक्षणमङ्कुरं लभते । एवमेकैकवर्णप्राप्त्या समस्तनमस्कारं प्राप्नोतीति । गतं केनेतिद्वारम् ।

अथ कस्मिन्नितिद्वारमात्रेधिस्तुराह- [जीवमजीवे इत्यादि] मकारोऽज्ञाकर्णकः । नमस्कारस्य जीवगुणत्वाज्जीवः, ततो नमस्कारवान् जीवो यदा गजेन्द्राऽऽदौ जीवेऽधिकरणे वर्तते तदा जीवे नमस्कारोऽभिधीयते, यदा तु कटाऽऽद्यजीवे तदाऽऽजीवेऽसौ व्यपदिश्यते । यदा तु जीवाजीवोभयाऽऽत्मके वस्तुनि तदा जीवाजीवयोः । इत्येकबहुवचनभ्यां प्रागुक्तैस्त्वष्टसु भङ्गेषु सर्वत्रायं भवति ॥ इति निर्युक्तिगाथास्मङ्केपा-र्थः ॥ २८९३ ॥

विस्तरार्थं त्वभिधित्सुर्जाप्यकारः प्राऽऽह-

केणं ति णमोकारो, माहिज्जइ लवभए व जणियम्मि ।

कम्मस्सओवसमओ, किं कम्मं को खओवसमो? ॥ २८९४ ॥

केन हेतुना नमस्कारः साध्यते, लभ्यते वा ? इति जणि-ते गुराह-कर्मक्षयोपशमतोऽसौ लभ्यते । विनयः प्राऽऽह-किं-तत्कर्म, कश्च क्षयोपशमः ? इति ॥ २८९४ ॥

तत्र कर्म तावदाह-

मइसुयनाणाऽऽवरणं, दंसणमोहं च तदुवघाईणि ।

तप्फइयाँ दुविहा-ईं सव्वदेसोवघाईणि ॥ २८९५ ॥

सव्वेसु सव्वघाई-सु इएसु देसोवघाईयाणं च ।

भागेहिँ मुच्चमाणो, समए समए अणंतेहिँ ॥ २८९६ ॥

पटमं लहइ नकारं, एकेकं वन्नमेवमन्नं पि ।

कमसो विसुज्जमाणो, लहइ समत्तं नमोकारं ॥ २८९७ ॥

तिस्रोऽपि गतार्थाः, नवर मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिस्पर्शकानि तीव्रमन्दमध्यमाऽऽदिमेदभिन्नरसविशेषरूपाणि स्थानान्तरादवसेयानीति ॥ २८९५ ॥ २८९६ ॥ २८९७ ॥

यदुक्तम्-'कश्च क्षयोपशमः ?' इति, तत्राऽऽह-

सीणमृद्धं मेसय-सुवमंतं भणइ खओवसमो ।

उदयविघाय उवममो, जा समुद्धं नमोकारं ॥ २८९८ ॥

पूर्वार्कमेवोत्तरार्धेन व्याचष्टे-अनुदितस्योदयविघात उपशमः,

समुदर्शयोदितस्य पुनर्या विगुह्यः कृपणं, स कृप इति शेषः ।
कृपेणोपलक्षित उपशमः क्षयोपशम इति समासः ॥ २८८८ ॥

अथ मतिश्रुताऽऽवरणद्वयस्य, दर्शनमोहनीयस्य च क्षयो-

पशम इह किमिति गृह्यते ?, इत्याह-

मो सुयनाणं मद्मणु-गयं च तं जं च सम्पदिद्विस्स ।

तो तद्भाजे जुगवं, मद्सुयमम्पत्तलाभो त्ति ॥ २८८९ ॥

स नमस्कारस्तावत्स्य श्रुतज्ञान, तस्य श्रुतज्ञानम् " मद्गु-
ध्व जेण सुय " इत्यादिवचनान्मन्यनुगत मतिपुण्यमेष भवति ।
एते च मतिश्रुते यस्मात्सस्यगृहेष्वेव जघतः । ततस्तत्ताभे न-
मस्कारस्याभे, युगपत्समकाल, मातश्रुतस्यकत्वानां लाभो भ-
वतीति । अतो मतिश्रुतज्ञानाऽऽवरणीयत्वस्य, दर्शनमोहनी-
यस्य च कृपोपशमोऽत्र गृह्यत इति ॥ २८९० ॥ तदेवं व्याख्यातं
केनाति द्वारम् ।

अथ कस्मिन्निति द्वारं व्याचिख्यासुराह-

कम्हि नमोकारोऽयं, बाहिस्वत्तुम्पि कत्तुराहारो ।

नेगमववहारमयं, जीवादावद्वधेयम्पि ॥ २८९० ॥

जं सो जीवाण्णो, तेण तत्रो जत्थ सो वि तत्थेव ।

एगम्पि अणेगेसु य, जीवाजीवोत्तएसु च ॥ २८९१ ॥

कस्मिन् वस्तुन्याधारचूते नमस्कारोऽयं जघतीति विनेयेन
पृष्ठे गुरुराह-नैगमववहारमते तावदिदम्-अष्टभेदे पूर्वोक्तभ-
ङ्गाष्टकनिर्दिष्टे नमस्कर्तृजीवस्याऽऽधारभूते जीवाऽऽदौ बाह्यव-
स्तुनि नमस्कारो जघतीति ॥ २८९० ॥ कस्मात्पुनर्नमस्कर्तृजी-
वाऽऽधारे वस्तुन्ययं जघति ?, इत्याह-(जमित्यादि) यस्मादसौ
नमस्कारो नमस्कर्तृजीवादन्यः, तेन तस्मात्तकोऽसौ नमस्क-
र्तृजीवा यत्रैकस्मिन्-जीवे, अजीवे, उभयस्मिन् वा; अनेकेषु-
जीवेषु, अजीवेषु, उभयेषु वा भवति, सोऽपि नमस्कारः, तत्रैव
स्थाद्, अन्यथा-अनेदायोगादिति ॥ २८९१ ॥

एवमुक्ते पूर्वापरविरोधमुद्गावयन्नाह-

नणु नैगमाऽऽद्वयणं, पुज्जस्म तत्रो कट्ठं न तत्थेव ? ।

तस्स य न य तम्पि तत्रो, धम्मं व नरस्स खेत्तम्पि ॥ २८९२ ॥

ननु नैगमाऽऽद्वयचनं पूर्वमेवं व्याख्यातम्-पूज्यस्य संबन्धी
तकोऽसौ नमस्कारः, तत्कथमसौ तत्रैव पूज्ये न जघति ? ।
सत्त्वम्-(तस्स य त्ति) तस्यैव पूज्यस्य नैगमाऽऽद्वयेन न-
मस्कार इति मन्यामहे, न हि किञ्चिद्विस्मृतमिदम्, केवलम्
(न य तम्पि तत्रो त्ति) तस्मिन्नेव पूज्ये तकोऽसौ नमस्कार
इति न नियमः । न हि यद्यस्य संबन्धि तस्य स एवाऽऽ-
धारः, अन्यथाऽपि दर्शनात्; यथा-धान्यं जघति देवदत्ताऽऽदि-
नरस्य संबन्धि, न च तत्तत्रैव, किं तु क्षेत्रे आधारचूते त-
दिति ॥ २८९२ ॥

संग्रहमतेन नमस्कारस्याऽऽधारमाह-

मामन्नमेत्तगाही, सपरजण्यरविसेसनिरवेक्खो ।

संगहनओऽजिमन्नं, आहारे तपविसिद्धम्पि ॥ २८९३ ॥

व्याख्या पूर्ववत्, नवरमधिगृहे सामान्यमात्रे आधारे संग्रहस्तं
नमस्कारं मन्यत इति ॥ २८९३ ॥

एतदेव ज्ञापयति-

जीवम्पि अजीवम्पि व, मम्पि परम्पि व विसेसणोऽजिओ ।

न य भेदमिच्छइ सया, नमोमामन्नमेत्तस्स ॥ २८९४ ॥

आधारस्य जीवाऽऽद्विबिधेयत्वे कर्त्तव्ये सामान्यवादिवाच-
स्मादजिओऽभेदतत्परोऽसौ, तस्माद्विशिष्टे आधारे नम-
स्कारं मन्यत इति । न चाऽऽधाराऽऽद्विभेदेन नमस्कारसामा-
न्यमात्रस्यापि सदा भेदमिच्छन्त्यसौ, किं त्वभेदमेवेच्छति,
सामान्यवादिवादेवेति ॥ २८९४ ॥

अथवा-अन्योऽन्यत्र वर्त्तत इति व्यधिकरणं संग्रहो

मूलत एव नेच्छति, इच्छति वा कोऽप्यनुद्-

तरो नमस्कारं जीव एव, नाजीवे, इत्ये-

तदर्शयन्नाह-

जीवो नमो त्ति तुद्धा-हिगरणयं वेइ न उ स जीवम्पि ।

इच्छइ वाऽसुद्धयो, तं जीवे चेव नमम्पि ॥ २८९५ ॥

गतार्था ॥ २८९५ ॥

अथ ऋजुचूत्रनयमतेनाऽऽधारचिन्तामाह-

उज्जुमुयमयं नाणं, सहो किरिया च जं नमोकारो ।

होज्ज न हि सव्वहा सो, मओ तदत्थं तरब्भूओ ॥ २८९६ ॥

प्रागुक्तार्था, नवरं न खलु सर्वथाऽसौ नमस्कारः, तस्मात्कर्त्तु-
र्यान्तररूपतो मतः, किं तु कर्त्तव्येवाऽऽधारे नमस्कार इति
भावः ॥ २८९६ ॥

एतदेव समर्थयति-

सगुणम्पि नमोकारो, तगुणओ नीलया व पत्तम्पि ।

इहरा गुणसंकरओ, सव्वेगत्ताऽऽद्वओ दोसा ॥ २८९७ ॥

स्वस्याऽऽत्मनो गुणी स्वगुणी, तस्मिन् स्वगुणिनि कर्त्तवि
नमस्कारः, नान्यत्रेति प्रतिज्ञा । तद्वृणत्वादिति हेतुः । एते नील-
तावदिति दृष्टान्तः । विपर्यये बाधकमाह-इतरथा-अन्यगुणस्य
अन्यत्र गमने, गुणानां परस्परं साहक्याद्, गुणिनां सर्वेषामपि
साहक्यैकत्वाऽऽदयो दोषा भवेयुरिति ॥ २८९७ ॥

अत्र कश्चित्पेर्याति-

जिञ्जाऽऽधारं पीच्छइ, नणु रिउसुत्तो जहा वसइ खम्पि ।

दव्वं तत्थाहिगयं, गुणगुणिसंबंधचित्तेयं ॥ २८९८ ॥

ननु जिञ्जाऽऽधारमपि अन्यस्यान्यमप्याधारमृजुचूत्र इच्छन्त्येव, य-
था-अनुयोगद्वारेषु वसतिदृष्टान्तमृजुचूत्रमतेनाभिधत्ता प्रोक्त-
म्-'क वसति जघान् ?' 'ख आकाशं वसामीति' । तत्कथमिह
जिञ्जाऽऽधारता निषिध्यते ?, इति । अत्रोत्तरमाह-(पूर्वोक्त्या-
दि) इदमत्र हृदयम्-द्वयं देवदत्ताऽऽदिकं द्रव्यान्तरे आकाशे
वर्त्तत इति मन्यत एव ऋजुचूत्रः । इह तु गुण-गुणिसंबन्ध-
चिन्ता प्रस्तुता । ततोऽन्यगुणोऽन्यत्र वर्त्तत इतीहासौ न मन्यत
इति न कश्चाविरोध इति ॥ २८९८ ॥

एतदेव व्यक्तीकरोति-

सो संगमइ न गुणं, निययाहारं तथा सयं इहरा ।

को दोसो जइ दव्वं, हव्वेज्ज दव्वंतराऽऽहारं ? ॥ २८९९ ॥

गतार्था, नवरं निजादाधारादाधारान्तरमाश्रयो यस्य स तथा,
तमेवैतन्तं गुणं न संमन्यतेऽस्मादिति ॥ २८९९ ॥

शब्दाऽऽदिनयमतमधिकृत्याऽऽह-

जं नाणं चेव नमो, सदाऽऽर्णं न सहकिरिया वि ।
तेण विसेमेण तयं, बज्जम्मि न तेऽणुमभंति ॥२६१०॥
इच्छइ अवि उज्जुमुओ, किरियं पि म तेण तस्स काए वि ।
इच्छंति न सदनया, नियमा तो तेसि जीवम्मि ॥२६११॥

यद् यस्माच्छब्दाऽऽदिमते नमो नमस्कारो ज्ञानमेव, न तु शब्दक्रिये अपि, तेन विशेषत एव तं नमस्कारं तत्कर्तुर्जीवाद् बाह्यवस्तुनि ते शब्दाऽऽद्यो नानुमन्यन्त इति ॥२६१०॥ तर्हि ऋजुसुत्राच्छब्दाऽऽदीनां न कश्चिद्भेदः, सर्वैरपि कर्तरि नमस्कारस्याभ्युपगमात् । तदयुक्तम् । यत् इच्छत्यपि ऋजुसुत्रः (किरियं पि) क्रियारूपमपि, अपिशब्दाच्छब्दरूपमपि नमस्कारं, तेन तस्य मते " नमोऽर्हद्भ्यः " इत्यादिशब्दमुच्चारयतः शिरोनमनाऽऽविक्रिबां च कुर्वतः कर्तुः कायेऽपि स नमस्कारो भवति । शब्दनयास्तु शब्दक्रियारूपं नमस्कारं नेच्छन्त्येव । किं तूपयोगरूपं ज्ञानमेव तमिच्छन्ति । अतस्तेषां मते नियमात् तदुपयोगवति कर्तृजीव एव नमस्कारो, न काये इति विशेषः । इत्यष्टादशगाथार्थः ॥ २६११ ॥ व्याख्यानं कस्मिन्निति द्वारम् ।

अथ कियधिरं कालं नमस्कारो भवतीति द्वारम्, तत्राऽऽह-
उवओग पनुच्चंतो, मुहुत्त लच्छीएँ होइ उ जह्वा ।

उक्कोमहिया ठाव-ठि सागरा अरिहाऽऽ पंचविहो ॥२६१२॥

उपयोग प्रतीत्य जघन्यतः, उत्कृष्टतश्च नमस्कारस्यान्तर्मुहूर्तस्थितिर्भवति । लब्धेस्तु तदावरणकृत्योपशमरूपाया जघन्यान्तर्मुहूर्तमेव स्थितिः । उत्कृष्टतस्तु साधिकानि पदार्थाः सागरोपमाणि स्थितिर्भवति । इयं च-" दो वागे विजयाइतु " (२७६२) इत्यादिना मतिज्ञानाऽऽदीनामिव भावनीयेति द्वारम् ।

अथ कतिविधो नमस्कार इति द्वारमाह-(अरिहाऽऽ इत्यादि) अर्हत्सिद्धाऽऽदिपञ्चपदानामादौ नम इति पदस्य निपातात्पञ्चविधो नमस्कारः । इति नियुक्तिगाथाऽर्थः ॥ २६१२ ॥

अत्र ज्ञाप्यम्-

सो कहविहो ति भणिए, पंचविहो भणइ नण पुराऽभिहियं ।
इकं नमोऽजिहाणं, केण विहाणेण पंचविहं ? ॥२६१३॥

स नमस्कारः कतिविधः ?, इति भाषिते पृष्ठे गुराह-पञ्चविध इति । अत्र भणति प्रेरकः-ननु पुरा पूर्वं "नेवाइयं पदं" (२८४०) इत्यत्राजिहितं प्रतिपादितम्, एकमेव 'नमः' इत्यभिधानम् । तत्केन विधानेन केन भेदेन पञ्चविधमुच्यते ?, इति ॥ २६१३ ॥

अत्रोत्तरमाह-

एगं नमोऽभिहाणं, तदरुहयाइयमन्निवायाओ ।

जायइ पंचविगपं, पंचविहत्थोवओगाओ ॥ २६१४ ॥

सत्यम्, एकविधमेव नमोऽभिधानं, किं त्वर्हदादिपञ्चपदानामादौ सन्निपातात्पञ्चविधेऽर्हदादिकेऽर्थे उपयोगान्नमस्कारणक्रिययोपयुज्यमानत्वात्पञ्चविकल्पं पञ्चभेदं जायत इति ॥२६१४॥

अथवा " एकं नमोऽभिधानम् " (२६१४) इत्यसिद्धं

नैपातिकमिति, सान्त्वयान्निधानेनैव प्रागपि तस्यानेकविधत्वसूचनाऽऽदिति दर्शयन्माह-

अइवऽन्नपयाइनिवा-यणा हि नेवाइयं च ताइं च ।

पंचारुहयाऽऽर्णि य, पयाणि तं निवयए जेसु ॥२६१५॥

अथवा-अन्यपदानामादौ निपातनान्नैपातिक पदमिदं प्रागुक्तम् । तच्च येष्वन्यपदेष्वार्हो निपातति तान्यर्हत्सिद्धाऽऽदीनि पञ्च पदानि, अतः पञ्चानामन्यपदानामादौ निपातनान्नैपातिकमित्यन्वयत एव पञ्चविधमिदं सामर्थ्यात्प्रागप्युक्तम् । अत्र तु कतिविधो नमस्कार इति द्वारे स एवार्थो व्यक्तीकृत इति ॥ २६१५ ॥

अथवा-पूर्वं पदद्वार एव पञ्चविधो नमस्कार उक्तः, इह तु कतिविधो जवेत् ?, इति द्वारे पञ्चविधानामर्हदादिपदानामर्थः कथ्यत इत्येव दर्शयन्माह-

अहवा नेवाइयपय-पयत्थमेत्ताजिहाणओ पुवं ।

इहपरिहदाऽपंचवि-धपयपयत्थोवदेमणया ॥ २६१६ ॥

अथवा-नैपातिकं यत्पदं तस्य यत्पदार्थमात्रं पञ्चानामर्हदादिपदानामादौ निपातनाद् नैपातिकमित्येव स्वरूपं तस्य यदाभिधानं कथनं तस्मान्नैपातिकपदपदार्थमात्राभिधानात्पूर्वमेव पदद्वारे सामर्थ्यात् 'पञ्चविधो नमस्कार उक्तः' इति शेषः । इह तु 'कतिविधो नमस्कारः ?' इति द्वारे नेवामेव पञ्चानामर्हदादिपदानां " नमोऽर्हद्भ्यः, नमः सिद्धेभ्यः, नम आचार्येभ्यः " इत्यादिको यः पदार्थस्तस्यैवापदेशना कथना कार्या, तस्या एव प्रागनुक्तत्वादिति ॥ २६१६ ॥

अत्र परस्य प्रेर्यमाशङ्क्य परिहरन्माह-

नणु वत्थुम्मि पयत्थो, न जओ तच्चकहणं तहि जुत्तं ।

तह वि पयत्थं तत्थे-व द्वाघवत्थं पवोच्छिहिइ ॥२६१७॥

नन्वग्रे वस्तुद्वारेऽर्हदादिपदानामर्थो वक्ष्यते, तत्कथमुच्यते- 'इहार्हदादिपदानामर्थोपदेशनात्' इति ? । तदेतत् परोक्तं न, यतो यस्मादिह 'नमोऽर्हद्भ्यः' इत्यादिके पदार्थे कथिते सति ततस्तत्र वस्तुद्वारेऽर्हदादीनां " देवासुरमण्यसु, अरिहा पूयं-सुरुत्तमा जम्हा । अरिणो इता रयं इता, अरिहंता तेण वुञ्जति " ॥ १ ॥ इत्यादिकं, (तच्चकहणं ति) तत्त्वकथनं स्वरूपनिषेदनं युक्तं जवति । क्रियतां तथैव, कथ्यतामत्र पदार्थ इति चेत् । अत्राऽऽह-(तह वि इत्यादि) यद्यप्यत्र पदार्थे कथिते सति तत्र स्वरूपकथनं युज्यते, तथाऽपि नेह पदार्थः कथ्यते, किं तु ग्रन्थलाघवार्थे तत्रैव वस्तुद्वारे पदार्थं वक्ष्यतीति; अन्यथा यत्रार्हदादिपदानामर्थः, तत्र त्वर्हदादीनां स्वरूपकथनमिति ग्रन्थगौरवमेव स्यादिति गाथापञ्चकार्थः । तदेवमुक्ता र्वाहधप्रकरणे ॥ २६१७ ॥

अथ नवविधां तामभिधित्सुराह-

संतपयपरुवणया, दव्वपमाणं च खेत फुसणा य ।

कालो य अंतरं भा-गजावअप्पावहुं चेव ॥२६१८॥

इति द्वारगाथा । एतैः सत्पदप्रकरणेनाऽऽदिजित्तर्वाभिधानैर्नमस्कारस्य नवविधेय प्रकरणं प्रोच्यते ॥२६१८॥

तत्र प्रथमद्वारमधिकृत्याऽऽह-

संतपयं पक्खिजे, पक्खिज्जेतं य मग्गणा गऽसु ।

इंदिय काए जोए, वेए य कमाय-लेसासु ॥२६१९॥

सम्पत्तनाणदंसण-संजयउवओगओ य आहारे ।

जासगपरित्तपज्ज-त्तसुहुमसन्नी य भवचरिमे ॥१९२०॥

सख तत्पदं च सत्पदं, विद्यमानार्थं पदमित्यर्थः, तच्चेह नम-
स्कारलक्षणम् । तस्य नमस्कारलक्षणस्य सत्पदस्य पूर्वप्र-
तिपन्नान्, प्रतिपद्यमानकांश्चाऽऽश्रित्य (मगगत्ति) मार्गेणा अ-
न्वेषणा कर्तव्या । कासु ? अतस्तुत्वापि गतिषु । तद्यथा-नम-
स्कारः किमस्ति, न वा ? अस्तीति धूमः । तत्र चतुष्पकारा-
यामपि गतौ नमस्कारस्य पूर्वप्रतिपन्ना नियमतो विद्यन्ते,
प्रतिपद्यमानास्तु विवर्तितकाले भाज्याः--कदाचिद्भवन्ति, क-
दाचिन्नेति । एवमिच्छयाऽऽदिष्ट्वापि चरमानेषु द्वारेषु यथा पो-
टिकायां मतिज्ञानस्य सत्पदप्रकरणना कृता, तथा नमस्कार-
स्यापि कर्तव्या, तयोर्वाच्यत्वात्तन्मयेनैकवक्तव्यत्वादिति । त-
देव गतं सत्पदप्रकरणनाद्वारम् ॥ २६१६ ॥ २६२० ॥

अथ द्रव्यप्रमाणद्वारमुच्यते-तत्र नमस्कारवज्जीवद्रव्य-

प्रमाणं वक्तव्यम् । एकास्मिन् समये कियन्तो नमस्कारं

प्रतिपद्यन्ते, सधे वा कियन्त इति ? क्षेप्रमिति

क्षेत्रं वक्तव्यम्-कियति क्षेत्रे नमस्कारः सं-

भवति ? स्पर्शना च वक्तव्या-कियन्तुं

नमस्कारवन्तः स्पृशन्ति । इदं च

द्वारत्रयमधिकृत्याऽऽह-

पत्तियमसंखेज्जमो, पत्तिवन्ना होज्ज खेत्त लोगस्म ।

सत्तमु चोदमजागे-सु होज्ज कुसणा वि एमेव ॥१९२१॥

(पालयेत्यादि) इह मृचनान्मृचस्यायमर्थः-नमस्कारस्य
प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य लोके कदाचिद्भवन्ति, कदाचिन्नेति । यदि
प्रवर्तितं जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा, उत्कृष्टतस्तु मृचमक्षेत्रे
पत्त्योपमासख्येयभागप्रदेशराशिस्तुत्या इति । पूर्वप्रतिपन्नास्तु
जघन्यतः सुदृक्क्षेत्रपत्त्योपमासख्येयजागप्रदेशराशिपरिमाणा
एव, उत्कृष्टतस्तेभ्यो विशेषाधिका इति । (खेत्त त्ति) क्षेत्र-
द्वारमुच्यते-तत्र नमस्कारवान् जीव ऊर्द्धमनुत्तरसुरेषु ग-
च्छेत्क्षेत्रस्य सत्तमु चतुर्दशभागेषु भवति, अधस्तु पृष्ठपृथि-
व्या गच्छन् पञ्चसु चतुर्दशभागेषु भवतीति द्रष्टव्यम् ।
स्पर्शनाद्वारमप्येव वक्तव्यम् । क्षेत्रस्पर्शनयोस्तु प्रागुक्तो विशे-
ष इति ॥ २६२१ ॥

कालान्तरभावलक्षणं द्वारत्रयमधिकृत्याऽऽह-

एगं पडुच्च हेट्टा, जहेव नाणाजियाण सव्वक्का ।

अंतरं पडुच्चमेगं, जहन्नमंतोमुहुत्तं तु ॥ २६२२ ॥

उक्कोसऽणतकांमं, अवहूपरियट्ठं च देसुणं ।

णाणाजीवे एत्थि उ, जावे य भवे खओवसमे ॥१९२३॥

एकं नमस्कारवन्तं जीवं प्रतीत्य (हेट्टा जहेव त्ति) यथेवाऽध-
स्तादनन्तरमिहैव "उवओग पडुच्चतो, मुहुत्तसज्जीए होह च जह-
न्ना ।" (२६१२) इत्यादिना काल उक्तः, तथेहापि वक्तव्यः ।
नानाजीवानां तु नमस्कारः सर्वाद्या सर्वकालं भवति, लोके
तस्य सर्वदाऽविच्छेदादिति प्रतिपत्तिः । तस्य पुनर्वाप्तेऽन्त-
रमप्येकं जीवं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तं भवति ॥ २६२२ ॥
उत्कृष्टतस्त्वपार्श्वपुत्रलपरावर्तलक्षणोऽन्तर्काळ इति । नानाजी-
वास्तु प्रतीत्य नास्त्यन्तरं, तद्विच्छेदोत्तरेवेति । भावे तु कायो-
४५६

पशमिके नमस्कारो भवेदिति प्राचुर्यमङ्गीकृत्यैतदुक्तम्, अन्य-
था-कायिकौपशमिकयोरप्येकं भवन्ति, कायिके यथा-धेणि-
काऽऽदीनाम्, औपशमिके भोग्यन्तर्गतानामिति ॥ २६२३ ॥

भागद्वारमाह-

जीवाणऽणंतभागो, पत्तिवन्ना सेसगा अणंतगुणा ।

वत्थुं तरहंताई, पंच भवे तेमिमो हेज्ज ॥ १९२४ ॥

जीवानामनन्तमो भागो नमस्कारस्य प्रतिपन्नः प्राप्यते ।
शेषकास्तु तमप्रतिपन्ना मिथ्यादृष्टयोऽनन्तगुणाः । इदं च
जागद्वार गायथां भावद्वारात्पूर्वमुपपन्नस्तमपि व्यत्ययेन नि-
र्दिष्टं, विचित्रत्वात्पुत्रगतेः । अल्पबुद्धिद्वारमपि नेह विवृ-
तम् । पालिकायां मतिज्ञानस्येव च भावनीयमिति । सांप्रतं
चशब्दाऽऽदिष्टां पञ्चविधाऽऽदिष्टप्रकरणानामभिधाय वस्तुद्वारं ता-
वदाह-(वत्थुमित्यादि) वस्तु द्रव्यं इति नमस्कारस्य या-
ग्यमहंमत्यनर्थान्तरम्, तच्चेह नमस्कारार्हाः पञ्चाहंदादयोऽन्त-
रवाः । तेषां च वस्तुत्वेन नमस्कारार्हत्वेऽयं वक्ष्यमाणस-
त्ताणो हेतुः । इति निर्युक्तिगाथासप्तकार्यः ॥ २६२४ ॥

इह " एगं पडुच्च हेट्टा जहेव " (२६२२) इत्यादिना नम-

स्कारस्य कालद्वारं निरूपितम् । अथवा-अ-यथा त-

क्षि-तनीयं, कथम् ? इत्याह भाष्यकारः-

अद्वयोमपुष्पमुपिणि-कालो नियओ य तच्चिसिट्ठो य ।

तत्थऽत्थि नमोकारो, न वत्ति एयं जहा सुत्तं ॥१९२५॥

अथवा-अत्रोत्सर्पिण्यवसर्पिणीलक्षणः कालो गृह्यते । स च
भरतैरवतेषु नियतः प्रतिनियतेन निजस्वरूपेण वर्तते, हैमवतह-
रिवर्षदेयकुरस्तरकुरुमहाश्वदेहस्यैकरण्यवतेषु पुनस्तद्विशिष्टः ।
तस्मादुत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालाद्विशिष्टो विशेषितस्तत्प्रतिभा-
गरूप एव कालोऽस्ति । तत्र छिबिधेऽपि काले नमस्कारो-
ऽस्ति, न वा ? इति चिन्तायां यथा भुत भुतसामायिकं पूर्व-
मुक्तं, तथाऽत्रापि हेतुः, नमस्कारस्यापि भुतविशेषरूपत्वा-
दिति ॥ २६२५ ॥

इह च "सप्तपथप्रकरणया" (२६१८) इत्यादिनवद्वाराणां कि-

ञ्चित्वाख्यातं, किञ्चिन्नेत्यतो भाष्यकारोऽतिदेशमाह-

मऽसुयनानं नवहा, नंदीए जह पत्तवियं पुवं ।

तह चैव नमोकारो, सो वि सुयज्जंतरो मग्हा ॥१९२६॥

सुगमा ॥२६२६॥ विशेषः । आ० मण ।

(आज्ञितिनबोधिकश्रुतज्ञानशब्दावलोकनाधसेया चेयम्)

अथ चशब्दसूचितां पञ्चविधप्रकरणमाह-

आरोपणा य जयणा, पुच्छा तह दायणा य निजवणा ।

एसा वा पंचविहा, पस्सवणा रोवणा नत्थ ॥१९२७॥

आरोपणा च जजना, पृच्छा तथा-दायना दर्शना दायना वा,
निर्यापना वक्ष्यमाणरूपा, एसा वा प्रकरणं पञ्चविधा केषा
इति ॥ २६२७ ॥

तत्राऽऽरोपणा का ? इत्याह-

किं जीवो होज्ज नमो, नमो व जीवो त्ति जं परोप्परओ ।

अज्जारोवणममो, पज्जणुजोगो मया रुवणा ॥ १९२८ ॥

किं जीव एव भवेन्नमस्कारः, नमस्कार एव वा जीव इति
यत् परस्परवधारणादध्यागोपणं पर्यनुयोजनमेष पर्यनुयोग
आरोपणा मता समतीति ॥ २६२८ ॥

अजनाद्याख्यानमाह-

जीवो नमोऽनमो वा, नमो तु नियमेण जीव इति जयणा ।

जह चूओ होइ दुमो, दुमो उ चूओ अचूओ वा ॥२६२॥

जीवस्तावद्वधधारित एव नमो नमस्कारो वा स्यात्सम्यग्दृष्टिः, अनमोऽनमस्कारो वा स्यान्मिथ्यादृष्टिः । नमो नमस्कार-स्त्ववधारितो नियमेन जीव एव जयति, अजीवस्य नमस्कारा-संभवात् । यथा चूओ दुम एव जयति, दुमस्तु चूओऽधूतो वा क-दिराऽऽदि स्यादिति । एषा एकपदव्यभिचाराद्भजनेति ॥२६२॥

पृच्छास्वरूपमाह-

तो जइ सव्वो जीवो, न नमोकारो तु तो मया पृच्छा ।

सो होज्ज किंविसिद्धो, को वा जीवो नमोकारो ॥२७॥३०॥

ततो यदि सर्वोऽपि जीवो न नमस्कारः, किं तर्हि ? कश्चिदेव । ततः पृच्छा मया पृच्छामा भवतः-यो जीवो नमस्कारः, स किं-विशिष्टो ज्ञेय इति कथ्यतां ? को वा जीवो नमस्कारः ? इत्य-पि निवेद्यतामिति । एषा पृच्छेति ॥ २६३० ॥

दापनानिर्यापनयोर्व्याख्यानमाह-

अह दायणा नमोका-रपरिणओ जो तओ नमोकारो ।

निज्जवणाए सो च्चिय, जो सो जीवो नमोकारो ॥२७॥३१॥

अथानन्तरोक्तप्रश्नस्य निर्वचनरूपा दापनोच्यते-किं पुनस्त-निर्वचनम् ? यो नमस्कारपरिणतो जीवस्तकोऽसौ नमस्कारः, यस्तु तदपरिणतः स अजवनमस्कार इति निर्यापनायां स एव नमस्कारपरिणत एव, योऽसौ जीवः स एव नमस्कारः, नम-स्कारोऽपि जीवपरिणाम एव नाजीवपरिणाम इति ॥२६३१॥

अथ दापनानिर्यापनयोः को विशेषः ? इत्याह-

दायणनिज्जवणाणं, को जेओ दायणा तयत्थस्स ? ।

वक्खवाणं निज्जवणा, पक्खनासां निगमणं ति ॥२७॥३२॥

दापनानिर्यापनयोः को भेदः कः प्रतिविशेषः ? । अत्रोच्यते-दापना तदर्थस्य " सो होज्ज किंविसिद्धो, को वा जीवो नमो-कारो । " (२६३०) इत्येव पृच्छापृष्टस्य तस्य नमस्कारस्यार्थ-स्तदर्थो भग्यते । यथा-" नमोकारपरिणओ जो तओ नमोकारो-सि । " निर्यापना तु दापनादर्थितस्यैवार्थस्य प्रत्याभ्यासः प्रत्युच्चारणं निगमनं, यथा-स एव नमस्कारपरिणत एव योऽसौ जीवः स एव नमस्कारः, नमस्कारोऽपि जीवपरिणाम एव ना-जीवपरिणाम इति । एवं च निगमनीयम् । निगमनकृत एव च दापनानिर्यापनयोर्येन्द्रः, न त्वात्यन्तिक इति भावनीयम् ॥२६३२॥

अथवा-अन्यथाऽनयोर्भेदो दर्शयते । कथम् ? इत्याह-

तत्परिणय एव जहा, जीवो अवहिओ वा तहा जुज्जो ।

तत्परिणओ स एव हि, निज्जवणाए मओऽणओ ॥२७॥३३॥

अथवा-यथा दापनायां जीवो (अर्थाहओ सि) जी-वोऽवधूतो नियमितः । तथा-तत्परिणत एव नमस्का-रपरिणत एव जीवो नमस्कारो नान्य इति । (तहा जुज्जो सि) तथा तेनैव प्रकारेण निर्यापनायां ज्ञ्योऽपि प्रकारान्तरतोऽवधार्यते । कथम् ? इत्याह (तत्परिणओ स एव हि सि) यथा दापनायां नमस्कारपरिणत एव जीवो नमस्कार इत्यवधूतं, तथाऽत्र निर्यापनायां तत्परिणतो नमस्कारपरि-णतो जीवः स एव मतो नमस्कार एव मत इति ज्ञ्योऽव-

धार्यते । कुतः ? इत्याह-अनन्य इति कृत्वा, अनन्यत्वादभिन्नत्वा-दित्यर्थः । इदमुक्तं भवति-यथाऽभ्युपयुक्तो प्राणवक्त्रस्तदुप-योगानन्यत्वाद्गन्तरेव भवति, तथा नमस्कारपरिणतो जी-वस्तदुपयोगानन्यत्वात्तन्मस्कार एव निर्यापनायां भवति । इति दापनानिर्यापनयोर्येन्द्रोऽपि प्रकृपणा ॥ २६३३ ॥

अथवा चतुर्विधा प्रकृपणा सा, कथम् ? इत्याह-

पयइं अगारेण य, नोगारो जयनिमेहओ वा वि ।

इह चित्तिज्ज जुज्जो, को होज्ज तओ नमोकारो ॥२७॥३४॥

प्रकृत्या स्वभावेन, अकारेण च प्रतिषेधवाचकेन, नोकारेण, निषेधोजयेन च सहितोऽत्र भूयोऽपि नमस्काराभिन्यते । तत्र प्रकृतपक्षे नमस्कारः, अकारमहितस्वतन्मस्कारः, नो-कारयुक्तस्तु नोनमस्कारः, निषेधोभयसहितस्तु नोअनमस्का-र इति । एवं च चिन्त्यमाने ततः कः किं वस्तु नमस्कारो भवेत् ? । उपलक्षणं चेद्, को वाऽनमस्कारः, कश्च नोनम-स्कारः, को वा नोअनमस्कार इत्यपि दृष्टव्यमिति ॥ २६३४ ॥

एवं च जिज्ञासिते सति प्राश्यकारः प्राऽऽह-

पयइ सि नमोकारो, जीवो तत्परिणओ स चाभिहिओ ।

अनमोकारो परिणइ-रहिओ तद्धिअरहिओ वा ॥२७॥३५॥

प्रकृतिस्तावन्नमस्कारः । स च कः ? इति यदि पृच्छयते, तदाऽसौ जीवस्तत्परिणतो नमस्कारपरिणतो नमस्कार इति प्रागभिहितमेव । अनमस्कारस्तु परिणतिरहितो नमस्कारप-रिणतिवर्जितोऽनुपयुक्तः सम्यग्दृष्टिः । तल्लिङ्गविरहितो वा नमस्कारकारणकर्मक्योपशमशून्यो वा मिथ्यादृष्टिरिति ॥२६३५॥

नोनमस्कारस्तर्हि कः ? इत्याह-

नोपुव्वो तत्परिणय-देसो देसपिमहेपक्खम्मि ।

पुण्णनमोकारो च्चिय, सो सव्वनिसेहपक्खम्मि ॥२७॥३६॥

नोपूर्वस्तु नोशब्दोपपदो नमस्कारो, नोनमस्कार इत्यर्थः । (तत्परिणयदेसो सि) देशप्रतिषेधवचने नोशब्दे तत्परिण-तस्य नमस्कारपरिणामयुक्तस्य सम्यग्दृष्टिजीवस्य देश एक-देशो भग्यते । सर्वानपेधवचने तु नोशब्दे स नोनमस्कारः पुनरप्यनमस्कार एव गम्यत इति ॥ २६३६ ॥

नोअनमस्कारः कः ? इत्याह-

नोअनमोकारो पुण, पुनिसेहपगइगमयभावाओ ।

होइ नमोकारो च्चिय, देसनिसेहम्मि तदेसो ॥२७॥३७॥

नोअनमस्कारः पुनर्नोशब्दस्य सर्वानपेधवचने नमस्कार एव भवति, द्वयोर्निषेधयोः प्रकृतिगमकज्ञावात् " द्वौ नमो प्रकृत्यर्थं गमयतः " इति न्यायादित्यर्थः । देशनिषेधवचने तु नोशब्दे तस्य पूर्वोक्तस्वरूपस्य नमस्कारस्यैकदेशः प्रतीयत इति ॥२६३७॥

इह च " नमस्कारोऽनमस्कारः " इत्यादिजङ्गचतुष्टये य-दुपचरितं, यच्च वास्तव्यं, तन्निर्धारणमाह-

उवयारदेमणाओ, देस पपम सि नोनमोकारो ।

नोअनमोकारो वा, पयइनिमेहाउ सव्वनूपा ॥२७॥३८॥

(देस पपम सि) इह यथासंख्येन संबन्धः । तृतीयभङ्गे यो देशो नमस्कारैकदेशो (नोनमोकारो सि) नोनमस्कार उक्तः, यश्च चतुर्थभङ्गे प्रदेशोऽनमस्कारैकदेशो (नोअन-

मोकारोऽस्ति) नोअनमस्कार उक्तः, स उपचारदेशनादिति संबन्धः । औपचारिकत्वं चेह नोनमस्काररूपस्य, नोअनमस्काररूपस्य च देशप्रतिषेधवचने नोशब्दं संपूर्णस्य वस्तुनोऽभावादिति । अथ सद्भूतनङ्कप्रतिपादनार्थमाह—(पर्यव्यादि) प्रकृतिः प्रथमो भङ्गः, निषेधस्तु द्वितीयनङ्कः, एतौ द्वावपि सद्भूतौ निरुपचरितौ, एतद्भङ्गवाच्यस्य नमस्कारानमस्काररूपस्य वस्तुनः संपूर्णस्य सद्भावादिति । तुशब्दादुपरिमावपि द्वौ भङ्गौ सर्वनिषेधवचने नोशब्दे सति सद्भूतान्विति द्रष्टव्यम्, तद्वाच्यस्यापि नमस्काराऽनमस्काररूपस्य वस्तुनः संपूर्णस्य सद्भावादिति ॥ २६३८ ॥

अथैतांश्चतुरो जङ्गलार्थैर्निरूपयन्नाह—

सर्वो वि नमोकारो, अनमोकारो य वंजणनयस्स ।

होतं चउरुवा वि ह, सेसाणं सर्वजेया वि ॥२७३९॥

इहशब्दनयास्त्रयोऽपि शुद्धत्वात्स्वरद्वयं संपूर्णं देशप्रदेशगदितमेव धस्तु इच्छन्ति । शेषास्तु नैगमाऽऽद्योऽपिशुद्धत्वाद्देशप्रदेशरूपमपि मन्यन्त इति । एवं च स्थिते व्यञ्जननयस्य त्रिविधस्यापि शब्दनयस्य भङ्गकप्रकृणामात्रेण प्रकृत्यकारनोकारतदुत्पत्त्ययोगाच्चतुरूपोऽपि नमस्कारो भूत्वा परिशिष्टः सर्वोऽपि नमस्कारोऽनमस्कारश्चेति द्विरूप एवावशिष्यते, प्रथमद्वितीयनङ्कवाच्य एवावतिष्ठते । तृतीयचतुर्थभङ्गकौ तु तन्मतेन शून्यावेव, तदाच्यस्य देशस्य प्रदेशस्य चासत्त्वादिति । शेषाणां तु नैगमाऽऽद्यनयानां सर्वे चत्वारोऽपि जङ्गलरूपा भेदाः सद्भूतार्था एव, तन्मतेन देशस्य प्रदेशस्य च सत्त्वादिति । तदेवमुक्ता चतुर्विधाऽपि प्रकृणा, तद्गुणे च गतं सप्रसङ्गं प्रकृणाद्वारम् ॥ २६३९ ॥ विशेषः । आ० म० । आ० चू० । “ णमो अरिहताणं, णमो सिद्धाणं, णमो आयरियाणं, णमो उवज्जायाणं, णमो बंजीए लिवीए । ” अ० १ श० १ उ० । दशा० ।

(९) नमस्कारस्याऽऽर्थत्वम्—

ये तु वदन्ति-नमस्कारपाठ एव नाऽऽर्थः, युक्तिरिक्तत्वात्-सिद्धानामप्यर्थित्वेन पूर्वमर्हन्नमस्कारस्याऽऽद्यमानत्वात्; आचार्याऽऽदिना सर्वसाधवो न वदन्त्या इति तथास्तिपञ्चमपदानुपपत्तेरिति । पापिपुतरास्तेऽप्यनाकर्णनीयवाचोऽऽद्यव्यमुखाः । स्वकपोलकल्पिताऽऽशङ्कया व्यवस्थितसुत्रत्यागायोगात्, ईदृशकदाशङ्कानिराशपूर्वमसंक्रान्तवस्तुतस्य नमस्कारपाठस्य स्थितक्रमस्य निर्युक्तिकृतैव व्यवस्थापितत्वात् ।

तदाह—

“ न वि संखेवो न चित्थारो, संखेवो दुविह सिह-साहुणं ।

त्रित्थरओऽणगविहो, पंचविहो न जुज्जए तम्हा ॥ ३२०१ ॥

अरिहताऽऽहं नियमा, साहु साहु उ तेसु मइयव्वा ।

तम्हा पचविहो खलु, हेउनिमित्तं इवह सिद्धो ” ॥ ३२०२ ॥

“ पुव्वाणुपुव्वि न कमो, नेव य पच्चाणुपुव्विप स जने ।

सिद्धाऽऽहंमा पदमा, बीयाए साहुणो आहं ” ॥ ३२१० ॥

अरिहनुवपमेणं, सिद्धा नज्जति नेण अरहाऽऽहं ।

न वि कोहं परिसाए, पणमिन्ता एणमए रओ ॥ ३२१३ ॥ विओण

इत्यादिना सामान्यतः सर्वमाधुनप्रकरणेन च नास्यानविनयकरणाऽऽदिदुपपन्नम् । अत एव—“ सिद्धाणं णमो किन्ना,

* एतदर्थस्त्वमेऽस्मिन्नेव शब्दे आक्षेपकारे स्पष्टीभविष्यति ।

संजयाणं च ज्ञावओ । ” इत्याद्युत्तराध्ययनोक्तं संगच्छत इति । पञ्चपदनमस्कारश्च सर्वभुतस्कन्धान्यन्तरङ्गतो, नवपदश्च समूलत्वात् पृथक् भुतस्कन्ध इति प्रसिद्धमाज्ञाये । अस्य हि निर्युक्तित्वाद्यर्थः पृथगेव प्रज्ञाना आसीद्वत्, कालेन तद्व्यवच्छेदे मूलसूत्रमध्ये तल्लेखनं कृतं पदानुसारिणा ब्रह्मस्वामिना महाविशीथपञ्चमाध्ययने व्यवस्थितम् । प्रातः ।

तथा च तद्वचनः—

एयं तु जं पंचमंगलमहासुयकखंधस्स वक्खाणं, तं महया पवंधेणं अणंतगपपज्जवेहिं सुत्तस्स य पियजूयाहिं णिज्जुत्तिभासचुभीहिं जहेव अणंतनाणदंसणधरेहिं तित्थयरेहिं वक्खाणिं, तदेव समासओ वक्खाणिज्जं तं आमि, अहऽन्नया कालपरिहाणिदंसेणं तामो णिज्जुत्तिजासचुभीओ बुच्छिन्नाओ । इओ य वचंतेणं कालेणं समएणं पहिहिं पत्ते पयाणुसारी वइरसामी नाम दुवालसंगसुअहरे समुप्पन्ने । तेण य पंचमंगलमहासुयकखंधस्स उच्चारं मूलसुत्तस्स मज्जे हिहिओ । मूलसुत्तं पुण सुत्तत्ताए गणहरेहिं अत्थत्ताए अरिहंतेहिं जगवंतेहिं धम्मतित्थयरेहिं तिलोगमहिं वीरजिणिदेहिं पन्नविंयं ति एस वुद्धमंपयाओ । महा० ९ अ० ।

(तद्विषयोपधानाध्ययनविधिश्च ‘ उवहाण ’ शब्दे द्वितीयांशे १०५० पृष्ठे उक्तः)

जहुत्तविहाणेणं चैव पंचमंगलपभिऽसुयनानसस वि उवहाणं करेज्जा, से णं गोयमा ! नो हीलिज्जा मुत्तं, नो हीलिज्जा अत्थं, णो हीलिज्जा मुत्तत्थो जण, से णं नो आसाइज्जा तिकाकभावी तित्थयरे, णो आसाइज्जा तिलोगसिहरवामी विदुयरयमत्ते मिद्धं, णो आमाइज्जा आयरियउवज्जायसाहुणो, सुदुयरं चैव जवेज्जा पियधम्मं ददधम्मं भत्तिजुत्ते, पसंतेणं भावेज्जा मुत्तत्थाणुरंजियमाणुससच्चासंवेगपावओ, से एस एणं लभेज्जा पुणो पुणो जववारगे गन्नवासाइयं अलेगहा जंतणं ति । एवरं गोयमा ! जे णं बाले जाव अविन्नायपुन्नपावाणं विसेमो, ताव एणं से पंचमंगलस्स एणं गोयमा ! एगंतेणं अउगं, तस्स एणं पंचमंगलमहासुयकखंधस्स एगमवि आत्तावगं ए दायव्वं, जओ अणाइभवंतरसमज्जियाऽमुद्धकम्मराभिदहणद्विपिणं अभित्ताणं न बाले सम्ममाराहेज्जा । बहुत्तं च जणइत्ता तस्म केवलं धम्मकहाए गोयमा ! जत्ती समुप्पाइज्जा । तओ नाऊण पियधम्मं ददधम्मं जत्तिजुत्तं, ताहं जावइयं पच्चकवाणं निव्वाइउं समन्थो जवइ, तावइयं कारवेज्जाइ, राईभोयणं च दुविहतिविहचउच्चिहणं वा जहासत्तीए पच्चकवाविज्जाइ, गोयमा ! एणं पणयात्ताए नमोकारसट्ठियाणं चउत्थं चउवीसाए पोरिसीहिं वारसहिं पुग्गिहं दसहिं अबहेहिं छहिं निव्विइएहिं चउहिं एगट्ठाणगहिं

दोहिं आयंविहं एगेणं सुदत्थायंविहं अन्वावारत्ताए
रोहज्जाणविगहाविरहियस्स सज्जाएगगचित्तस्स गोयमा ।
एवमार्यंविहं मासक्खमणं विसेसेज्जा, तन्नो य जावइयं
तवोवहाणमवि समंतो करेज्जा, तावइयं अणुगणेऊणं
जाहे जाणेज्जा-जहा णं जत्तियमित्तेणं तवोवहाणेणं
पंचमंगलस्स जोगीज्जो, ताहे आलत्तो पदेज्जा, ए अणुह
त्ति । से जयवं ! पच्चयं कालाङ्कमं एयं, जइ कहमवि अंत-
राले पंचसमुवगच्छे, तन्नो नमोष्कारविरहिए कह मुत्तिमडं
साहेज्जा । गोयमा ! जं समयं चेव सुत्तोवयारानिमित्तेणं
असदजावत्ताए जहासत्तीए किंचि तवमारभेज्जा, तं समय-
मेवपहीयसुत्तयोभयं दडुव्वं । जन्नो णं सो तं पंचनमोष्कारं
सुत्तयोभयं ण अविहीए गिह्हे, किं तु तहा गेह्हे, जहा ज-
वंतरेसु वि ण विप्पणस्से, एयस्सेव अज्जवसायत्ताए आरा-
हगो जवेज्जा । से जयवं ! जेण उ ण अण्णेसिमहीयमाणायं
सुयावरणखओवसेण कल्लहारित्तेणं पंचमंगलमहियं
जवेज्जा, से वि य किं तवोवहाणं करेज्जा । गोयमा !
करेज्जा । से जयवं केणं अट्टेणं । गोयमा ! सुद्धजबोहि-
लाजनिमित्तेणं । एवं चेइयाइअकुव्वमाणे नाणकुसीले णेए
तहा गोयमा ! णं पव्वज्जादिवसप्पभिइए जहुत्तविणओव-
हाणेणं ॥ महा० ३ अ० ।

“ एसो पंचणमुक्कारो, सव्वपावप्पणासणो ।

मंगलाणं च सव्वेसि, पढमं हवइ मंगलं ” ॥ १ ॥

(७) नमस्कारसूत्रसंपदः । अक्षराणि च पदसंपन्नतानीत्यतो-
ऽक्षरपदसंपदिति द्वारत्रयं प्रस्तावाऽऽयातम्, तत्र
च प्रथमं तावत्पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारमा-

भित्य तदाह-

वस्यऽद्वसट्ठि नवपणं, नवकारं अट्ट संपया तत्थ ।

सगसंपय पयतुद्धा, सतरऽक्खर अट्टमी दुपया ॥२१॥

अथ कोऽत्र व्याख्यानेऽवसरः, चैत्यवन्दनाविधानस्याधिकृत-
त्वात् । सत्यम् । यदा जिनाभिवाभावे स्थापनाऽऽचार्यपुरतश्चै-
त्यवन्दना विधीयते, तदाऽनेन पञ्चपरमेष्ठिमन्त्रेणाऽनाकार-
स्थापनयाऽङ्काऽऽदिषु जिनाऽऽद्यः स्थाप्यन्ते । यदुक्तं बृहज्जाध्वे-
“ जिनाभिवाभावे पुण, उवणा गुरुसंखिया वि कीरंति । चिह-
वंदणं खिय इमा, तत्थ वि परमेष्ठिउवणा उ ” ॥१॥ इति । यथा
श्रेयोभूतं चैतत् स्तुतिस्तोत्राऽऽदिप्रधानं चैत्यवन्दनाविधानं स्व-
र्गापवर्गाबन्धनिबन्धनसम्यग्दर्शनाऽऽदिहेतुत्वात्; तथा चाऽऽग-
मः-“ ययत्थुइमंगलेणं भेन ! जीवे किं जणयइ ? । ययत्थुइमंग-
लेणं नाणदंसणचरित्तं, बोहिस्सामं च जणयइ । नाणदंसणच-
रित्तसप्पन्नेणं जीवे अंतकिरियं कप्पविमाणोवयसिय आराहेइ ”
इति । अतो निर्विघ्नैतद्विधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं पञ्चमङ्गलमेव
व्याचक्षते । तथा चोक्तं महानिशीथसत्तुथोऽध्ययने-“ तस्स व
स्यससुक्कहउभूयस्स न इच्छेवयाणमुक्कारविगहिप केइ
पारं गच्छिज्जा, इद्वेवयाणं च नमुक्कारो पंचमंगलमेव गोय-
मा ! नो णमसं ति, ता नियमओ पंचमंगलस्सेव पढणं ताव वि-
णओवहाणं कायव्वं । ” इत्यलं विस्तेरेण ।

* तृतीयाध्ययने इति पाठो दृश्यते ।

संप्रति भाष्यगाथा व्याख्यायते-वर्णो अक्षराणि अ-
ष्टाष्टिः, नमस्कारे पञ्चपरमेष्ठिमहामन्त्ररूपे भवन्तीति
शेषः । उक्तं च-“ पंचपयाणं पणती-स वसु चूला-
इवसु तिस्तीसं । एवं इमी समप्पइ, फुरमक्खरमट्टसट्ठी-
ए ” ॥ १ ॥ तथा नवपदानि विवक्षितावधियुक्तानि “ नमो-
अरिहताणमित्यादीनि, न तु स्त्याद्यन्तानि । जणितं च-“ सत्त १
पण २ सत्त ३ सत्त य, ४ नव ५ अट्ट य ६ अट्ट ७ अट्ट ८
नव ९ पट्ठनि । इय पयअक्खरसंखा, असहू पूरेइ अट्टसट्ठी
॥ १ ॥ ” तथाऽष्टौ संपदो विभ्रामस्थानानि (तत्थ सि) ता-
स्यष्टासु संपत्सु मध्ये क्रमेण सप्त संपदः-पदैः पूर्वोक्तस्वरूपै-
स्तुल्याः समानाः । अष्टमी पुनः संपत् समदशाऽक्षरप्रमाणा,
पर्यन्तपदवर्तिपद्वयाऽऽत्मिका च । यथा-“ मंगलाणं च सव्वे-
सि, पढमं हवइ मंगलं । ” यदुक्तं चैत्यवन्दनाभाष्यप्रवचन-
सारोद्धाराऽऽदिषु-“ पंचपरमिचित्तं, पयं एय सत्त संपया क-
मसो । पज्जेतं सत्तरऽक्खर-परिमाणा अट्टमी भणिया ॥ १ ॥ ”
तथा एवं वा चतुर्थपदस्य पाठः-“ नवऽक्खरऽट्टमी दुप-
यट्ठि ” ॥ अष्टमी संपत्-“ पढमं हवइ मंगलं ” इति
नवाऽक्षरप्रमाणा क्ख्या । षष्ठी पुनः-“ एसो पंचनमुक्कारो
सव्वपावप्पणासणो । ” इति । द्विपदमाना । अभ्यर्थाय-“ अं-
तिमचूलाइतियं, सोल १ ऽट्ट २ नवक्खरा तयं चेव १ । जो
पट्टइ भत्तिज्जुत्तो, सो पावइ सामय उण ॥ ४ ॥ ” एवं च त्रय-
स्त्रिंशदक्षरप्रमाणचूलिकामहिनो नमस्कारो भणनीय इत्युक्तं
प्रवर्ति । तथा चोक्तं बृहज्जमस्कारफले-“ सत्त पण सत्त सत्त य,
नवऽक्खरप्रमाणपयरूपचपयं । तिस्तीसऽक्खरचूलं, सुमिरह
नवकारवरमंतं ॥१॥ ” सिद्धान्तेऽपि स्फुटाक्षरैः-“ हवइ मंगलं ”
इति भणितम् । तथाहि महानिशीथसत्तुथोऽध्ययने सुवम-
“ तदेव च तद्व्याख्यानमयं इकारसपयपरिच्छिन्नं ति आत्माव-
गतिस्तीसऽक्खरपरिमाणां ” एसो पंचनमुक्कारो, सव्वपावप्पणास-
णो । मंगलाणं च सव्वेसि, पढमं हवइ मंगलं ॥१॥ इय चूलं सि
अहिज्जाति सि । ” तत्र प्रकृतं तदेवम-“ हवइ मंगलं ” इत्यस्य
साक्षादागमे भणितत्वात्, प्रपञ्चीवज्जस्वामिप्रभृतिषु बहुषु न सु-
विहितसंविग्रपूर्वाऽऽचार्यसंमतत्वाच्च “ पढमं हवइ मंगलं ” इ-
ति पाठेन अष्टपष्ठ्यक्षरप्रमाण एव नमस्कारः पठनीयः । त-
था च महानिशीथे-“ एवं तु जं पंचमंगलमहासुवक्खंधस्स
वक्खणं तं महया पबंघेण अणंतगमपज्जेवेहिं सुसस्स य
पियभूयाहिं निज्जुत्तिभासचुओहिं जहेव अणंतनाणदंसणधरे-
हिं नित्थयरोहिं वक्खणिणं, तदेश समासओ वक्खणिज्ज तं
आसि । अहऽअया कालपरिहाणिहोसण ताओ निज्जुत्तिज्जा-
सचुओओ तुच्छिआओ, इमा य वबंतेण कालेण समरणं महि-
हूपत्ते पयाणुसारी वइरसामी दुवालसंगसुयहरे भमुप्पणे,
तेणसो पंचमंगलमहासुवक्खंधस्स उद्धारो मूलसुत्तस्स मज्जे
लिहिओ, मूलसुत्तं पुण सुत्तसाए गणहगेहिं अत्थसाए आरह-
तेहिं मगवेहिं धम्मतिथगरेहिं तिळोयमहिपाहिं बीरजिण्णेहिं
पञ्चविअं ति, एस बुद्धसंपयाओ एत्थ य । जत्थ य पयंपपणाकु-
लगं सुत्तालावगं संपज्जइ, तत्थ तत्थ सुयहरोहिं ति लोगावप
वि कुलिहियदोसो न दायवुत्ति, किं तु जो सो एवस्स अचि-
तचित्तमणिकप्पभूयस्स महानिशीहसुवक्खंधस्स पुव्वाव-
रिसो आसि महुराए सुपासनादवूहे पन्नरसपहिं उववासहिं
विहिपहिं सासणदेवीए मम अपिओ ति तहिं चेव अं-
डासंमीए उहिंहिपाइपहिं हेऊहिं बहवे पज्जा परिसमिया,

तदा वि अनेनसुमहत्याइत्येति इमं महानितीहसुयकबंधं
कसिणपवयणस्त परमसारभूयं परं तत्तं महत्तं नि क-
लिकण पवयणवचनसत्तेण बहुभस्वसतोवयारयं च काउं
तहा य आयहियदुपाय आयरियहरिमदेणं जं तयायरिसे
विदुं, ते सध्वं समतीए सोहिण्ण लिहन्ति नि अग्नेहि पि सिद्ध-
सेणदिवायरदुवाइजकसेणदेवगुत्तजसवज्जणसमासमण-
सोत्तरिगुत्तमेमिखंदिजिण्णसगणिज्जगसससिरिपमुहेहिं जु-
गप्पदानसुयहरेहिं बहु मन्थियमिणं ति ॥” (महा० ३ अ०) अन्यत्र
तु संप्रति वर्तमानाऽऽगमः, तत्र मध्ये न कुत्राप्येवं नयपदा-
ऽऽसंपदादिप्रमाणो नवकार उक्तो दृश्यते । यतो भगवत्यादा-
त्वेवं पञ्चपदाम्युक्तानि—“ नमो अरिहंताणं, नमो सिद्धाणं, न-
मो आयरियाणं, नमो उवज्झायाणं, गमो बंजीए लिवाए ” इ-
त्यादि । क्वचिद्—“ नमो लोए सव्वसाहूणं ” इति पाठ इति ।
तद्विप्रत्याख्यानपारणाप्रस्तावे चूर्णावित्युक्तम्—“ नमो अरि-
हंताणं ५ ” जणित्वा पारयति । नवकारनियुक्तिचूर्णो त्वेषमु-
क्तम्—“ सो नमुकारो कमा पयाणि ७ वा, दस वा । तस्य ७-
पयाणि—नमो १ अरिहंत २ सिद्ध ३ आयरिय ४ उव-
ज्झाय ५ साहूणं ६ नि । दश त्वेषम्—“ अरिहंताणं नमो ३
सिद्धाणं ४ ” इत्यादि । यत्पुनर्नमस्कारनियुक्तावशीतिप-
दमाना विशतिगाथाः सन्ति । यथा—“ अरिहंतनमुकारो, जीवं
मोएइ जयसहस्साओ । ” (३५७) इत्यादयस्ता नवकार-
माहात्म्यप्रतिपादका न पुनर्नवकाररूपं भवितुमर्हन्ति, बहु-
पदत्वात् तासाम्, नवकारस्य तु नवपदाऽऽत्मकत्वात् । किञ्च-
तास्वपि गाथासु चर्षयतात् तद्व्याख्या पूर्वपूर्वतरप्रतिपु “ हवइ ”
इति पाठो दृश्यते । श्रीमलयगिरिणाऽप्यावश्यकवृत्ति कुर्व-
ता वृत्तिमध्ये ता गाथा “ हवइ ” इति पाठन एव लिखि-
ताः एतन्निश्चयार्थिना तद्वृत्तिनिरीक्षणीयाः इति परमार्थं
ज्ञात्वा कदाग्रहाभिनिवेशाऽऽदिविलसितकटिपतमागमानुक्तं
“ होइ ” इति मुक्त्वा साक्षात्परमागतसुभातर्गतं श्रीवज्रस्वामि-
प्रभुनिदशपूर्वधराऽऽदिबहुव्रतसंविम्वसुविहितव्याख्यातमाहृतं
“ हवइ ” इति पाठनोऽष्टषष्टिवर्णप्रमाणं परिपूर्णं नवकारसुत्रम-
ध्येतव्यम् । तत्त्वेषम्—“ नमो अरिहंताणं १, नमो सिद्धाणं २, नमो
आयरियाणं ३, नमो उवज्झायाणं ४, नमो लोए सव्वसाहूणं
५ । एतो पंचनमुकारो ६, सव्वपावप्पणासणो ७ । मंगलाणं च
सव्वेसि ८, पढमं हवइ मंगल ९ ” ॥१॥ अस्य च व्याख्यानं यदेव
श्रीवज्रस्वाम्यादिभिः छेदप्रत्याऽऽदिमध्ये लिखितं, तदेव भक्तिब-
हुमाननिशयतो विशेषतश्च नव्यस्वोपकारकमिति दर्शयते ।
तथाहि—“ से जयवं ! किमेयस्स अचित्तचित्तामणिकप्पजूय-
स्स णं पंचमंगलमहासुयकबंधस्स सुत्तरं पक्कं । त जहा-
जे णं एस पंचमंगलमहासुयकबंधं से णं सयलागमंतरोववर्त्ता
तिस्सेल्लुकमलमयवंदसव्वलोवपंचत्थिकायमिष जहत्थकिरि-
याऽणुरावसंजयगुणकित्तेण अहिक्खिए य फलप्पसाहगे खेव
परमत्तुइवाए । सा य परमत्तुई कस्सि कायव्वा ? । सव्वजगुत्त-
माण । सव्वजगुत्तमुत्तमे य जे केइ जूए, जे केइ भवंति, जे केइ
भविस्संति, ते सव्वे खेव अरिहंताओ खेव नो णमज्जेसि ।
ते य पंचहा—अरिहंते १, सिद्धे २, आयरिए ३, उवज्झाए ४,
साहूणो ५ । तस्य एससि खेव गम्भयसम्भावो इमो । तं जहा-
सनरामरासुरस्स णं सव्वस्सेव जगस्स अछमहापाडिहेराइ-
पूयाइसओवलक्खियं अणुससिसमचित्तमप्पमेयकेवल्लाहि-
ट्टियं पक्कसमत्तं । (महा० ३ अ०) “ अरिहंति वंणनमं—सणाणि

अरिहंति पूयसकारं । सिद्धिगमणं च अरिहा, अरिहंता तेन
बुद्धंति ” ॥१॥ (आ० म० वि०) सख्या० १ अ० ३ प्रस्ता० ।

(६) वस्तुहारम्—

अथ वस्तुक्रम—“ वस्तुं तरहंताऽऽई, पंच भवे तेसिमो ठेऊ । ”
(२६३४) इति तदेतत्प्रकरणायामसमर्पितायामन्तराक्षे प्रागुपम्य-
स्तारत्वात्साम्यासिकं कृतमासीत् । तत्रेदानीं प्रकरणार्थाः समर्पि-
तत्वाद्यथाऽवसराऽऽयानं वस्तुद्वार विस्तरेण व्याख्येयानुराह-

वस्तुं अरहा पुजा, जोगा के जे नमोऽजिहाणस्स ।

संति गुणरासओ ते, पंचारुहयाऽऽजार्हया ॥ २६४० ॥

वस्तु दक्षिकम्, अर्हाः पूज्याः योग्या नमोऽभिधानस्य के ?
इति पूरे गुराह—ये नमोऽभिधानस्य योग्यास्ते पञ्च सन्तीति
संबन्धः । किंविशिष्टास्ते ? गुणराशयो गुणसमूहाः । पुनः किं
प्रकाराः ? इत्याह—अर्हदादिजातीया अर्हदादिप्रकाराः—अर्हत्सि-
द्धाऽऽचार्याऽऽचार्यसाधव इत्यर्थः । तदेवमत्र वस्तुवर्णनादयो गु-
णराशयः सन्ति, इतिगुणगुणनोरभेद उक्तः ॥ २६४० ॥

अथ तयोर्ज्ञेयोपकारादिदमाह—

भेओवयारओ वा, वसंति नाणाऽऽदओ गुणा जत्थ ।

तं वस्तुपसाहारण—गुणाओओ पंचजार्हयं ॥ २६४१ ॥

सुखोधा । नवरं “ घटे रूपाऽऽइयः ” इत्यादिष्विव गुणगुणिनो-
र्ज्ञेयोपचारादिदेवमुच्यते—वसन्ति ज्ञानाऽऽदयो गुणा यत्र तत्प-
ञ्चप्रकार वस्तुवस्तीति ॥ २६४१ ॥

अथ तानेव विशेषेणाऽऽह—

ते अरिहंता सिद्धा—ऽऽपरिओवज्जायसाहवो नेया ।

जे गुणमयभानाओ, गुणा व पुजा गुणत्थीणं ॥ २६४२ ॥

ते पञ्चविधवस्तुरूपा अर्हत्सिद्धाऽऽदयो ज्ञेयाः, ये ज्ञानाऽऽद-
गुणसमूहमयत्वात्समूर्तज्ञानाऽऽदिगुणा इव गुणार्थिनां ज्ञानाऽऽ-
दिगुणाभिर्लाभणां भव्यजीवानां पूज्या इति । तद्वत्तद्वर्णनां
पूज्यत्वे “ गुणमयत्वात् ” इति हेतुरुक्तः ॥ २६४२ ॥

अथवा हेत्यन्तरमप्याह—

मोक्खत्थिणो व जं मो—क्खट्टेयओ दंमणाऽऽदितियं व ।

तो तेऽभिचंदणिज्जा, जइ व मई इयओ कह ते ॥ २६४३ ॥

यस्माद्वा मोक्षार्थिनो नव्यसत्त्वस्य मोक्षहेतवोऽर्हदादयः, त-
तस्तेऽजिवन्न्नीयाः पूज्याः, मोक्षहेतुत्वात्, दर्शनाऽऽदिकथवि-
ति । यदि वा—इहधर्मा परस्य मातः स्यात्कथं केन हेतुना
ते मोक्षहेतवः ? तदा तमपि हेतुं कथयामः । इति सप्तदश
गाथार्थः ॥ २६४३ ॥

यथा ते हेतवस्तथाऽऽह—

मग्गो अविप्पणासो, आयारं विणयया सहायनं ।

पंचविइनमोकारं, करेणि एएहि हेऊहि ॥ २६४४ ॥

अर्हतां नमस्काराऽर्हत्वे मार्गः सव्यवर्शनाऽऽदिलक्षणो हेतुः,
यस्मादसौ तैः प्रदर्शितः, तस्माच्च मुक्तिः, ततश्च पारम्पर्येण
मुक्तिहेतुत्वात्पूज्यास्त इति । (अविप्पणासो इति) सिद्धा-
नां तु नमस्कारार्हत्वे अविप्रणाशः शाश्वतत्वं हेतुः । त-
थाहि—तद्विप्रणाशमवगम्य प्राणिनः संसारमैमुक्त्येन मोक्षाय
घट्टन्ति इति । (आयारे इति) आचार्याणां तु नमस्कारार्हत्वे
आचार एव हेतुः । तथाहि—नानाचारवत् आचारव्यापकाश्च

प्राप्य प्राणिन मात्मारस्य विज्ञानारोऽनुष्ठानारम्भ भवतीति ।
(विनयस्येति) उपाध्यायानां तु नमस्कारार्हत्वे विनयता
विनयो हेतुः, यतस्तान् स्वयं विनीताद् प्राप्य कर्मविनयनसम-
र्थस्य ज्ञानाऽऽविनयस्यानुष्ठानारो भवन्ति । (सहायस्येति)
साधूनां तु नमस्कारार्हत्वे सहायत्वं हेतुः, यतस्ते सिद्धिबधू-
सङ्गमैकलाससानां जप्त्वा तद्दशासिद्ध्यासाहाय्यमनुनिष्ठन्ती-
ति । अत एवाऽऽह-पञ्चविधं नमस्कारं करोम्येति हेतुमिरिति
निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २६४४ ॥

विस्तरार्थं त्वभिधितुर्गोप्यकारः प्राऽऽह-

मगोत्रपणामो, अरिहंता हेयमो हि मोक्षस्स ।

तन्भावे भावाओ, तयभावेऽनात्रओ तस्म ॥२६४५॥

अहंभो यस्माद् मोक्षहेतवस्तस्मात् पूज्या इति प्रक्रमः । सम्यग्-
दर्शनाऽऽहेस्तन्मार्गस्योपदेशनादिति हेतुः । अतश्चानवदिति
दृष्टान्तः स्वयं कृष्यः । यदि नाम ते तन्मार्गमुपदिशति तथाऽ-
पि कथं मोक्षहेतवः ? इत्याह-(तन्भावे इत्यादि) तस्य सम्यग्-
दर्शनाऽऽदिमार्गस्य जावे भावात्, तदजावे चाभावात् तस्य मो-
क्षस्येति ॥ २६४५ ॥

यद्येवं, तर्हि सम्यग्दर्शनाऽऽदिमार्ग एव मोक्षहेतुः, तदन्वय-

व्यतिरेकः नुविधायित्वात् तस्य; ये तु तदुपदेशकत्वेन

तस्य मार्गस्य हेतवोऽहंभो तस्ते कथं मोक्षहेतवो

न युक्ताः ? इत्येतत्प्रेयसाशङ्क्य

परिहरन्नाह-

मगो चिचय सिवहेऊ, जुत्तो तच्छेयमो कहं जुत्ता ? ।

तदहीणत्तणमोऽहव, कारणं कज्जोवयाराओ ॥२६४६॥

प्रेरकोपप्यस्त्वं पूर्वार्थमुक्तार्थमेव । उत्तरमाह-(तदहीणत्तणमो
इत्यादि) सत्यम्, मार्गे एव मोक्षहेतुः, केवलमहंभोऽपि नहेतव
एव, तस्यापि मार्गस्य तदुपदेशकत्वेन तदधीनत्वादिति ।
अथवा-मोक्षहेतवोऽहंभो, कारणेऽहंभोत्तणे मार्गलक्षणकार्यधर्म-
स्य मोक्षहेतवस्योपचारादप्यारोपादिति ॥ २६४६ ॥

आह--नन्वेतावता मार्गस्योपदेशकत्वेनोपकारिणोऽहंभो-

त्तनो मार्गजन्यस्य मोक्षस्य तेऽपि हेतवोऽभि-

धीयन्त एव इत्युक्तम्, एवं चातिप्रस-

ङ्गः । कथम् ? इत्याह-

मगोवयारिणो जइ, पुज्जा गिहिणो वि तो तदुवगारी ।

तस्साहणदाणाओ, सव्वं पुज्जं परंपरया ॥ २६४७ ॥

(तस्साहणदाणाओ इति) तस्य मार्गस्य साधनानि यानि
वस्त्रपात्राऽऽहारशय्याऽऽसनाऽऽदीनि तद्दानादिति । शेषं सुग-
मम् ॥ २६४७ ॥

अत्रोत्तरमाह-

जं पवासन्नतरं, कारणमेगंतिं च नाणाइं ।

मगो तदायारो, सयं च मगो ति ते पुज्जा ॥२६४८॥

सत्यपि विश्वत्रयस्य परम्परया मार्गोपकारित्वे यत्प्रत्यासन्न-
तरमेकान्तिकं च मोक्षस्य कारणं ज्ञानाऽऽवित्रयं मोक्षस्य मार्ग
इति, तस्य दातारस्तावदहंभो एव, न तु गृहस्थाः, नापि वस्त्राऽऽ-
हारशय्याऽऽसनाऽऽदीनि तस्साधनानि, तेषामहेतव्यो लब्ध-
स्य ज्ञानाऽऽवित्रयस्योपकारित्वमात्र एव वर्तनमादिति । स्वयम-
पि च मोक्षस्य मार्गोऽहंभो, दर्शनमात्रेणैव जन्यजन्तूनां तस्मा-

सिद्धेतुत्वात्, अतो ज्ञानाऽऽदिमार्गदातृत्वात्, स्वयमपि च मार्ग-
त्वात्तेऽहंभो एव पूज्याः, न तु गृहस्थाऽऽदयः, इति नातिप्र-
सङ्गः ॥ २६४८ ॥

एतदेवाऽऽह-

जत्ताई-बड्ढयरो, हेऊ न य नियममो सिवस्सेव ।

तदायारो गिहिणो, सयं न मगो ति नो पुज्जा ॥२६४९॥

भक्तपानवत्त्वाऽऽदिभिर्बाह्यतरो दूरवर्ती परम्परया मोक्षस्य
हेतुः । न च ज्ञानाऽऽवित्रयवत्त्वावेव नियमतः शिवस्य
मोक्षस्य हेतुः, नमन्तरेणऽप्यन्तर्ककेवलयादीनां तात्सर्ग्यः ।
अतस्तस्य बाह्यतरेकान्तिकहेतोर्भक्तपानाऽऽहेदांतारः, तदाता-
रो गृहिणो न पूज्याः, अहंतामिष तेषामन्तरर्कैकान्तिकमोक्ष-
हेतुज्ञानाऽऽवित्रयदातृत्वाभावाद्दिन । न च तेऽहंभो इव स्वयं
मोक्षमार्गः, तद्दर्शनाऽऽदिना मुक्त्यनवाप्तेः, इत्यतोऽपि न ते
पूज्या इति ॥ २६४९ ॥

अथाविप्रणाशकृष्णं सिद्धनमस्कारार्हत्वे हेतुं व्याचिख्यासु-
राह-

मगोणाणेण सिवं, पत्ता सिद्धा जमविप्पणामेणं ।

तेण कयत्थत्तणमो, ते पुज्जा गुणमया जं च ॥२६५०॥

यद्यस्मात्सिद्धाः संप्राप्तनिर्वाणसङ्घा अनेन मार्गेण ज्ञानदर्शन-
चारित्रलक्षणेन शिवं मोक्षं प्राप्ताः । कथम् ? अविप्रणाशना-
नुच्छिन्नसन्तानजावेन, तस्मात्कृतार्थत्वात् पूज्याः । अत्र प्रयोगः-
पूज्याः सिद्धाः, अविप्रणाशबुद्धिजनकत्वेन मार्गोपकारित्वात्,
जिनेन्द्रवदिति । (गुणमया जं च इति) इतश्च ते पूज्याः-ज्ञा-
नाऽऽदिगुणसमूहाऽऽत्मकत्वात्, जिनाऽऽचार्याऽऽदिबहि-
ति ॥ २६५० ॥

अत्र प्रेरकः प्राऽऽह-

गुणपूयामेत्ताओ, फलं ति तप्पूयणं पवज्जामो ।

जं पुण जिणु व्व मगो-वयारिणो ते तयं कत्तो ? ॥२६५१॥

गुणानां सम्यग्ज्ञानाऽऽदीनां पूज्यामात्रतोऽपि फलं विशिष्टं स्व-
र्गोपवर्गाऽऽदिकमस्तीति तत्पूजनं तेषां गुणवतां सिद्धानां पूजनं
प्रतिपद्यामहे । यत्पुनरुच्यते-'जिनवत्ते सिद्धा अपि मार्गोपका-
रिणः' इति, तत्तेषां सिद्धानां कुतः ? न मन्यामहे एतदित्यर्थः,
इह तेषामजावात्, अस्तत्त्वोपकारायोगादित्यभिप्रायः ॥२६५१॥

अत्रोत्तरमाह-

जइ तग्गुणपूयाओ, फलं पवन्नं नण्वगारो सो ।

तेहिंतो तदजावे, का पूया किं फलं वा से ? ॥२६५२॥

यदि तद्गुणपूजातो गुणवत्सिद्धगुणपूजनात्फलमस्तीति स्वत्रा
प्रतिपन्नं, तर्हि नन्वसावेव तेज्यः सिद्धेभ्य उपकारस्त्वयाऽपि
प्रतिपन्नः, अन्यथा तदजावे सिद्धाभावे का तेषां पूजा, किं
वा 'से' तस्य पूजकस्य फलम् ? एवं च सति निर्वृत्ताववि-
प्रणाशबुद्धिरपि सिद्धाभावे न भवतीत्यवमुपकारस्तेभ्यः किं
नेष्यते ? इति ॥ २६५२ ॥

अथवा "अविप्रणाशबुद्धिहेतुत्वान्मार्गोपकारिणः सिद्धाः"
इत्यवमर्थोऽन्यथाऽपि साध्यते । कथम् ? इत्याह-

गंतुरणासाओ वा, सम्मगोऽयं जहिच्छियपुरस्स ।

सिद्धो सिद्धेहिंतो, तदजावे पव्वओ कत्तो ? ॥२६५३॥

अथवा-अयं सम्यग्दर्शनचारित्र्यलक्षणो मार्गो यथेप्सितपुर-
स्य मोक्षनगरस्य सम्मार्ग इत्येवं सिद्धेऽय एव सिद्धो निश्चिनः,
नान्यस्मात् । कुतः ? इत्याह-(गन्तुरणासाग्री सि) मोक्षपुर ग-
न्तुर्मुमुक्षोरपायाभाषतोऽनाशाद्विप्रणाशात् । तदनाशे च स-
न्मार्गोऽयं सम्यग्दर्शनाऽऽदिको मोक्षपुरस्य मार्ग इत्येवं मुमुक्षु-
णां प्रत्ययोत्पादात् । तदभावे तु सिद्धविप्रणाशे कुतोऽय प्रत्ययः
स्यात् ? न कुतश्चिदित्यर्थः । इदमत्र हृदयम्-यथा पाटलिपुत्रा-
ऽऽदिनगरमार्गः कश्चिद् यथेप्सितपुर गन्तुः सार्थवाहस्य निरपा-
यगमनेवाविप्रणाशात्सन्मार्गोऽयमिति निश्चीयते, एवं सम्यग्दर्-
शनाऽऽदिको मोक्षपुरमार्गोऽपि तद्वन्मोक्षं मोक्षपुरं गन्तुर्भवेत्त-
सार्थस्य निरपायगमनेवाविप्रणाशात्सन्मार्गोऽयमिति निश्चीय-
ते । अत एवभूतनिश्चयजनकत्वाभ्यागोपकारिणः सिद्धाः, ततः
पूज्या इति ॥ २६५३ ॥

अपि च-

मगमि रई तद्वि-पणसओ तप्फलोवसंजाओ ।

जं जायइ तेहिंतो, नेपरहा तजुवगारो से ॥ २६५४ ॥

यद्यस्मात्सम्यग्दर्शनाऽऽदिको मोक्षमार्गो यथावद्व्यभिचारेण
प्रीतिर्जायते उत्पद्यते नश्यजन्तूनां (तेहिंतो सि) तेभ्यः सि-
द्धेऽय एव, नेतरथा नाऽन्यथा । कुतः ? इत्याह-तद्विप्रणाशात्-
तेषां सिद्धानां शाश्वतभावोपगमात्, तथा-तत्कमोपसम्भवात्-ते-
षामेव सिद्धानां शाश्वतानुपमसुखलक्षणस्य फलस्योपसम्भवात् ।
ततस्तदुपकारोऽसौ मार्गो कथ्याविर्भावलक्षणः सिद्धकृतोऽसावु-
पकार इति ॥ २६५४ ॥

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

नाणु जिनवयणाव चिचय, तदत्थिया तप्फलोवसंजो या
सत्त्वं तहा वि तप्फल-संजनावाओ रई होइ ॥ २६५५ ॥

ननु जिनवचनाजिनोपदेशादेव, तदर्थिता तत्र मार्गे कश्चित्क-
णाऽर्थिता, तस्य मार्गस्य यत्फलं सिद्धिसुखलक्षणं तदुपलब्ध-
श्च सर्वमिदं जायते, तत्किमविप्रणाशादेतूपन्यासेन ? । सत्यम् ।
तथाऽपि तस्य मार्गस्य यत्फलं सिद्धत्वप्रसिद्धिर्लक्षणं तस्य
सद्भावाद्विप्रणाशाच्छाश्वतभावविशेषिततरा मार्गे कश्चि-
र्भवति इति । अतो वक्तव्य एव सिद्धानामविप्रणाशालक्षणे
हेतुरिति ॥ २६५५ ॥

पुनरपि परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह-

अप्प चिचय सिवमगो, निच्छयओ तह रई समत्तं ति ।

मगोवयारिणो जह, जिणा तहा खीणसंसारा ॥ २६५६ ॥

ननु " दुप्पत्थिओ भिमिं, अप्पा सुप्पत्थिओ हवइ मिंत्तं ।"
इत्यादिष्वचनान्निष्ठयतो निश्चयनयमतेनाऽऽद्यैव शिष्यमार्गो
मोक्षमार्गः, तथा-कश्चित् सम्यक्त्वमार्गैव नापर इति, अतः
किमत्र बाह्यनाविप्रणाशाहेतुनोपन्यसेन ? । सत्यम् । तथाऽपि व्यङ्ग-
हारनयमतेन यथा मार्गोपदेशनाजिज्ञास्तीयकरा मार्गोपका-
रिण उच्यन्ते, तथा क्लीणसंसारा अपि सिद्धा अविप्रणाशेन
मार्गोपकारिणोऽभिधीयन्ते इति न दोषः ॥ २६५६ ॥

अथाऽऽचार्याणामुपाध्यायानां च नमस्काराह-

हेतुत्वं व्याख्येयसुराह-

आचारदेसणाओ, पुज्जा परमोवगारिणो गुरवो ।

विणयाऽऽङ्गाहणा वा, उवजाया मुत्तदा जं च ॥ २६५७ ॥

पूज्याः परमोपकारिणो गुरवः, स्वयमाचारपरत्वात्, परेभ्यश्चा-
ऽऽचारदेशनादिति । तथा-पूज्या उपाध्यायाः, स्वयं विनयवत्त्वात्,
शिष्याणां च विनयमाहृणाद्विनयशिक्षणात् । यतश्च सूत्र-
पाठवास्ते, अतोऽपि पूज्या इति ॥ २६५७ ॥

अथ साधूनां पूज्यार्हत्वकारणम्, तथा-पञ्चानामप्य-

हृदादीनां सामान्यं तत्कारणमुपदर्शयन्नाह-

आचारविणयसाहण-साहजं माहओ जओ दिति ।

तो पुज्जा ते पंच वि, तग्गुणपूयाफलनिमित्तं ॥ २६५८ ॥

ततः साधवः पूज्याः, यतः किम् ? इत्याह-(आचार इत्यादि)
आचारवत्त्वाद्, विनयवत्त्वाद्, मोक्षसाधने साहाय्यदानात्पूज्यास्ते
इति भावार्थः । तथा-सामान्येन पञ्चाप्यहृदादयः पूज्याः, तद्गुणा-
नां ज्ञानाऽऽदीनां वा पूजा, तस्या यत्फलं स्वर्गापवर्गाऽऽदिक, त-
न्निमित्तं ते जवन्तीति कृत्वा, तद्गुणपूजाफलनिमित्तत्वादित्यर्थः ।
इति अनुद्देशगार्थः ॥ २६५८ ॥

एवं तावत्समासेनाहृदादीनां नमस्काराहंरव-

द्वारेण मार्गदेशकत्वाऽऽद्यो गुणा वक्ताः ।

साम्प्रतं संसाराट्ठीमार्गदेशकत्वमवसमु-

द्धनिर्यामकत्ववद्बिध्वजीवनिता-

वगोपनत्वप्रकरणेऽऽदिना प्र-

पञ्चेनाहंतां गुणानुपदर्श-

यन्नाह-

अमवीएँ देमपत्तं, तहेव निजामया समुदमि ।

उकायरत्तणहा, महगोवा तेण वुत्तंति ॥ २६५९ ॥

प्रवाट्ठ्यां देशकत्वं मार्गोपदेशकत्वं कृतमर्हति, तथैव निर्यो-
मकाः संसारसमुद्धे भगवन्त एव, षट्पायरत्तणार्थं यतः प्रयत्न च-
क्रमहागोपान्तेनोच्यन्ते ॥ इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २६५९ ॥

अथ " जइ निव्वुरपुरमग्गं " इत्यादिका विस्तरार्थप्रतिपाद-
नपराः सत्तदृश गाथाः सुगमाः । सति च वैषम्ये मूलाऽऽव-
श्यकटीकाऽनुसारतो प्रावनीया इति न प्रतिपादिताः ।

तद्वैषम्यप्रकारेणार्हतां नमस्काराहंरवे हेतवो गुणाः

प्रतिपादिताः, साम्प्रतं तु प्रकारान्तरेण तदे-

तुभूतानेव गुणान् प्रतिपादयन्नाह-

रागदोमकसाए, य इंदियाणि य पंच वि परीसहे ।

उवसगो नापयंता, नमोऽरिहा तेण वुत्तंति ॥ २६६० ॥

रागद्वेषकषायाह् इन्द्रियाणि च पञ्चाऽपि परीषदाह्, उपसर्गा-
जमयन्तोऽहन्तो नमोऽर्हाः इति निर्युक्तिगाथासंक्षेपार्थः ॥ २६६० ॥
(एतद्व्याख्यानरूपं भाष्यं तु नेह प्रपञ्चितं विस्तरजयात्,
किन्तु रागद्वेषाऽऽदिष्वप्येव यथाव्यानेषु द्रष्टव्यम्)

अथ " नामवंता नमोऽरिहा " (२६६०) इत्येतद् व्याख्येया-
सुराह-

पहवीकरणं नापण-महवा नासवमओ जहाजोगं ।

नेयं रागाऽऽर्जनं, तन्नामाओ नमोऽरिहा ॥ २६०८ ॥

रागाऽऽदीनां प्रह्वीकरणं त्रय्यभावाऽऽपादनं नमनमुच्यते, मूलतो
नाशनं वा । अतो रागाऽऽदीनामेवंविधं नमनं यथायोगं य-
थाष्टमानकं केष्यम् । तन्नामनाच्च नमो नमस्कारस्यार्हा मर्हन्त
इति ॥ २६०८ ॥

साम्प्रतं प्राकृतशैल्या अनेकत्राऽहंरवनिश्चयसम्भव इति

दर्शयन्नाह-‘इति’ इत्यादि चत्वारो गाथाः, एता अपि तथैव ।
इदानीममोचतात्पर्यमप्यन्तरात्मिकं नमस्कारफलमुप-
शंसति-

अरहंतनमोकारो, जीवं मोएइ जवसहसमाओ ।

जावेण कीरमाणो, होइ पुणो बोहिआजाए ॥३००॥

इह नामस्थापनाद्रव्यजावलक्षणनमस्कारश्चतुर्विधो गृहीतः, त-
त्रार्हच्छब्देन बुद्धिस्तथा अर्हदाकारवती स्थापना गृह्यते, नस्या
नमस्कारः स्थापनानमस्कार इति व्युत्पत्त्या स्थापनानमस्का-
रः समुद्भूतः । (नमोकारो स्ति) इत्यनेन नामनमस्कारः ।
(कीरमाणो स्ति) अञ्जलिप्रमहाऽऽदिना क्रियमाण इत्यनेन द्र-
व्यनमस्कारः । (भावेण स्ति) अनेन तु भावननमस्कार इति ।
तत्रार्हन्नमस्कारः क्रियमाणो जीवं मोचयति भवसहस्रात्, प्र-
स्तावादनमजवेत्य इत्यर्थः । अनन्तभवमोचनारुचं मोक्षं प्राप-
यतीत्युक्तं भवति । यद्यपि च कांश्चित्तदभव एव मोक्षं न प्रा-
पयति, तथाऽपि भावेनोपयोगविशेषेण क्रियमाणो भावना-
विशेषत एवावस्थितश्चपि जन्मनि पुनरपि बोधिज्ञाभाय जव-
ति । बोधिज्ञाभश्च निश्चितोऽविरामोक्षहेतुरिति । एवं बाह्या-
द्यन्तरेण नामाऽऽदिचतुर्विधविधानेन नमस्कारः क्रियमाणो
जीवं भवाद् मोचयति, पुनर्बोधिधीजं च जायते ॥ इति निर्यु-
क्तिगाथायः ॥ ३०० ॥

अथ ज्ञाप्यम्-

अरहंताऽऽगारवई, उवाणा नामं मयं नमोकारो ।

भावेणं ति य जावो, दवं पुण कीरमाणो स्ति ॥३०१॥

इय नामाऽऽचउविह-वज्झऽऽनंतरविहाणकरणाओ ।

सो मोएइ भवाओ, होइ पुणो बोहिवीयं च ॥ ३०१ ॥

गतायै ॥३०१॥३०१॥

तथा चाऽऽह-

अरहंतनमोकारो, धन्नाण जवखयं करंताणं ।

दिययं अणुमुयंतो, विसोत्तिपावारओ होइ ॥३०२॥

धनं ज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणमर्हन्तीति धन्याः साध्यादयः,
तेषां जवखयं तद्भवजीवितकृपणं कुर्वतां यावज्जीवं हृदयम-
नुमुञ्चन् विमोक्तिकाया विमर्शगमनस्यापध्यानस्य चाऽऽवारको-
ऽईशमस्कारो भवति । इति निर्युक्तिगाथायः ॥ ३०२ ॥

भाष्यम्-

धन्ना नाणाऽऽधणा, परित्तसंसारिणो पयणुकम्पा ।

जवजीवियं पुणजवो, तस्सेह खयं करंताणं ॥३०२॥

इह विस्मोओगमणं, चित्तस्स विसोत्तिपा अवज्जाणं ।

अरहंतनमोकारो, दिययगओ तं निवारइ ॥ ३०२ ॥

गतार्थे ॥३०२॥३०२॥

अपार्हन्नमस्कारस्यैव महाऽर्थतां दर्शयति-

अरहंतनमोकारो, एवं खलु वणिओ महत्थो स्ति ।

जो मरणम्मि उवगे, अजिक्खणं कीरई बहुसो ॥३०३॥

अर्हन्नमस्कार एवं खलु वर्णितो महार्थ इति महान् अर्थो
यस्य स महार्थोऽनपाकरोऽपि द्वादशाङ्गार्थप्राप्तित्वान्महार्थः ।
कथं पुनरेतदेवम् ? इत्याह-यो नमस्कारो मरणे प्राणोपर-

मलक्षणे उपाग्रे समीपसूते, अमीदृशमनवरतं क्रियते बहु-
शोऽनेकशः । ततश्च महत्यामापदि द्वादशाङ्गी मुक्त्वा तत्स्थाने-
ऽनुस्मरणान्महार्थः ॥ इति निर्युक्तिगाथायः ॥ ३०३ ॥

कथं पुनर्द्वादशाङ्गार्थो नमस्कारः ? इत्याशङ्क्य युक्तिमाह

भाष्यकारः-

जलणाऽऽधमं सेमं, मोत्तुं पगरणं महामोन्नं ।

जुधि वाऽतिभए धेप्पइ, अमोहमत्थं जह तहेह ॥३०३॥

मोत्तुं पि बारमंगं, मरणाऽऽजणसु कीरणं जम्हा ।

अरहंतनमोकारो, तम्हा सो बारसंगत्थो ॥ ३०३ ॥

सर्वं पि बारसंगं, परिणामविसुद्धिहेठमत्तागं ।

तकारणजावाओ, कह न तयत्थो नमोकारो ॥३०४॥

न हु तम्मि देसकाहे, सको बारमविहो सुयक्खंधो ।

सव्वो अणुचितेउं, धंतं पि सपत्थचित्तेणं ॥ ३०४ ॥

चत्तस्रोऽपि सुगमाः, नवरं (देसकाहे स्ति) देशः प्रस्तावः,
तद्रूपः कालो देशकालः, तस्मिन्मरणलक्षणे देशकाल इति ।

(धंतं पि स्ति) धनितमत्यर्थमिति ॥ ३०४ ॥ ३०४ ॥

३०४ ॥ ३०४ ॥

एकस्मिन्नपि यत्र वीतरागोक्ते पदे सति जीवः संवेगं गच्छ-
ति, येन च पदेन विरागत्वं भवति निर्वेदमुपैति, तत्तत्सर्वकमपि
पदं समस्तमोहजालोच्छेदहेतुत्वात्संपूर्णद्वादशाङ्गरूपं ज्ञानमे-
व भवति, तत्कार्यकर्तृत्वात्, किं पुनरनेकपदाऽऽत्मको नमस्का-
रः संपूर्णं द्वादशाङ्गज्ञानं न भविष्यति ? इत्यनया मरुत्या नम-
स्कारस्य द्वादशाङ्गरूपतां साधयन्नाह-

एगम्मि वि जम्मि एए, संवेगं कुणइ वीयरायमए ।

तं तस्स होइ नामं, जेण विरागत्तणमुवेइ ॥३०५॥

एगम्मि वि जम्मि एए, मंवेगं कुणइ वीयरायमए ।

सो तेण मोहजासं, डिदइ अज्झप्पओगेणं ॥३०६॥

ववहाराओ मरणे, तं पयमेक्कं मयं नमोकारो ।

अन्नं पि निच्छयाओ, तं चेव य बारसंगत्थो ॥३०७॥

गतार्थो एव, नवरं किं पुनः प्रस्तुते तदेक पदम् ? इत्याह-

“ ववहाराओ ” इत्यादि । यथा लोकव्यवहारे ‘ साम्प्रतमल्प-

स्तन्द्रलः, प्रचुरो गोधूमः, संपन्नो यवः, ’ इत्याद्यावेनेकमप्येक-

मुच्यते, तथा मरणसमये क्रियमाणः “ एवं नमोकारो ” अ-

नेकपदाऽऽत्मकोऽपि व्यवहारत एकं पदमप्राप्तिमतः । निश्चय-

नयमनेन तदन्यदपि सुबन्तं तिङन्तं वा लट्वाप यत्संवेगकरं

निर्जराफलं पदं तदेतद् द्वादशाङ्गार्थ इति ॥ ३०५ ॥ ३०५ ॥

३०५ ॥

बहुक्तं निर्युक्तिहता-‘ अनिकखणं कीरई बहुसो ’ । (३०५)

इति । तत्र किं कारणम् ? इत्याशङ्क्याऽऽह-

जं सोऽतिनिज्जरत्थो, पिरुयत्थो वन्निओ महत्थो वि ।

कीरइ निरंतरमज्जि-क्खणं तु बहुसो बहु वारा ॥३०६॥

यद् यस्मादसौ नमस्कारोऽतिनिज्जरार्थः, तथा द्वादशाङ्गगणि-

पिटकार्यो महार्थोऽप्येकप्रकारेण वर्णितः, तस्माद्भीषणं निरन्तरं

बहुशो बहुषो वाराः क्रियते ॥ इति गाथाऽष्टकार्यः ॥ ३०६ ॥

अथ निर्युक्तिहृत्पसंहरन्नाह-

| अरहंतनमोकारो, सर्वपावप्पणामणो ।

मंगलाणं च सव्वेसिं, पढमं हवइ मंगलं ॥ ३०२४ ॥

अत्र "सव्वपावप्पणासणो" इत्यस्य व्याख्यानमाह—
पंसेइ पिबइ व हियं, पाइ जवे वा जियं तमो पावं ।
तं सव्वमद्वसाम-अजाइभेयं पणासेइ ॥ ३०२४ ॥

पांशयति मल्लिनयति जीवमिति पापम्, पिबति वा हित-
मिति पापम्, पाति वा भव एव रक्षति जीवं, न पुनस्त-
स्मान्नि-सर्तुं ददातीति पापम्; तच्च सर्वं, कर्महेमिमितम् ।
कथं नृतम् ? , इत्याह—(अद्वसामन्नजाइभेयं ति) अष्टौ
सामान्येन ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽदयो जातिभेदा यस्य तदष्ट-
सामान्यजातिभेदं प्रणाशयत्युच्छेद्यतीति सर्वपापप्रणाशन
इति ॥ ३०२५ ॥

" मंगलाणं च सव्वेसिं " (३०२४)

इत्यादेर्व्याख्यानमाह—

नामाऽऽमंगलाणं, पढमं ति पढाणमहव पंचएहं ।
पढमं पढाणतरयं, व मंगलं पुव्वभणियत्थं ॥ ३०२६ ॥

अहंनमस्कारलक्षणं मङ्गलं नामाख्यापनाऽऽदिमङ्गलानां मध्ये प्र-
थमप्रधानम्, मोक्षलक्षणप्रधानपुरुषाऽर्थसाधकत्वात् । अथवा-
प्रस्तुतानामेव पञ्चानामर्हसिद्धाऽऽदिनाममङ्गलानामेतत्प्रथममा-
द्यम्, आदावेव निर्दिष्टत्वात् । अथवा-प्रधानतरं प्रथमं, सिद्धाऽऽ-
द्यपेक्षयाऽर्हतां प्रधानतरपरोपकारार्थसाधकत्वादिति । " मंग-
लयइ जवाओ, " (२४) इत्यादिना च मङ्गलं पूर्वजणितशब्दा-
र्थमेव । इति गायत्र्यर्थः ॥ ३०२६ ॥ इत्यहंनमस्कारः समाप्तः ।
विशेषः । (सिद्धनमस्कारशब्दार्थः ' सिद्ध ' शब्देऽभिधास्यते)

संप्रति सिद्धनमस्कारवक्तव्यतामाह—

सिद्धाण नमोकारो, जीवं मोएइ भवमद्वस्माओ ।
जावेण कीरमाणो, होइ पुणो बोहिलाभाए ॥
सिद्धाण नमोकारो, धन्नाण भवक्खयं करेताणं ।
हियं अणुम्मयंतो, विमोत्तिपाऽऽवारओ होइ ॥
सिद्धाण नमोकारो, एवं खलु वन्नितो महत्थो ति ।
जो मरणम्मि उवगो, अभिक्खणं कीरए बहुसो ॥

मिद्धाण नमोकारो, सव्वपावप्पणासणो ।

मंगलाणं च सव्वेसिं, वीयं हवइ मंगलं ॥

गाथाचतुष्टयमप्यहंनमस्कार इव वेदितव्यम् । उक्तः सि-
द्धनमस्काराधिकारः । आ० म० १ अ० २ खण्ड । (सिद्धश-
ब्दार्थः ' सिद्ध ' शब्दे वक्तव्यते)

साम्प्रतमाचार्यनमस्कारावसरः—

आयरियनमोकारो, जीवं मोएइ जवमद्वस्माओ ।
जावेण कीरमाणो, होइ पुणो बोहिलाभाए ॥
आयरियनमोकारो, धन्नाण भवक्खयं करेताणं ।
हियं अणुम्मयंतो, विमोत्तिपाऽऽवारओ होइ ॥
आयरियनमोकारो, एवं खलु वन्नितो महत्थो ति ।
जो मरणम्मि उवगो, अभिक्खणं कीरए बहुसो ॥
आयरियनमोकारो, सव्वपावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, तदयं हवइ मंगलं ॥

गाथाचतुष्टयमप्यहंनमस्कारवद्वसेयम्, विशेषस्तु सुगम
एव इत्युक्त आचार्यनमस्काराधिकारः । आ० म० १ अ० २
खण्ड । (आचार्यशब्दार्थस्तु ' आयरिय ' शब्दे द्वितीयभागे
३०२ पृष्ठे निरूपितः)

साम्प्रतमुपाध्यायनमस्कारः—

उवजायनमोकारो, जीवं मोएइ जवमद्वस्माओ ।
जावेण कीरमाणो, होइ पुणो बोहिलाभाए ॥
उवजायनमोकारो, धन्नाण भवक्खयं करेताणं ।
हियं अणुम्मयंतो, विमोत्तिपाऽऽवारओ होइ ॥
उवजायनमोकारो, एवं खलु वन्नितो महत्थो ति ।
जो मरणम्मि उवगो, अभिक्खणं कीरए बहुसो ।
उवजायनमोकारो, सव्वपावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, चउत्त हवइ मंगलं ॥

गाथाचतुष्टयमपि सामान्याहंनमस्कारवद्वसेयम् । विशेषस्तु
सुगम एवेत्युक्त उपाध्यायनमस्काराधिकारः । आ० म० १ अ०
२ खण्ड । (उपाध्यायशब्दार्थस्तु ' उवजाय ' शब्दे द्वितीय-
भागे ८८२ पृष्ठे गतः)

अथ साधुनमस्कारः—

साहूण नमोकारो, जीवं मोएइ जवमद्वस्माओ ।
जावेण कीरमाणो, होइ पुणो बोहिलाभाए ॥
साहूण नमोकारो, धन्नाण भवक्खयं करेताणं ।
हियं अणुम्मयंतो, विमोत्तिपाऽऽवारओ होइ ॥
साहूण नमोकारो, एवं खलु वन्नितो महत्थो ति ।
जो मरणम्मि उवगो, अभिक्खणं कीरए बहुसो ॥
साहूण नमोकारो, सव्वपावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं, पंचमं हवइ मंगलं ॥

इह गाथाचतुष्टयमप्यहंनमस्कारवद्वसेयम्, विशेषस्तु
सुखोपेयः ।

एसो पंचनमोकारो, सव्वपावप्पणासणो ।

मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं हवइ मंगलं ॥

पाठसिद्धा । तद्वं गतं वस्तुद्वारम् । आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

(१०) अथाऽऽक्षेपद्वारं वक्तव्यम् । तत्र परः प्राऽऽह—

न वि संखेवो न वित्थारो, संखेवो दुविह मिद्धसाहूणं ।
वित्थरओऽणगविहो, पंचविहो न जुज्जए तम्हा ॥ ३२० ॥

इह किल सूत्रं संक्षेपविस्तरावतिक्रम्य न वर्तते । तत्र
संक्षेपवद् यथा सामाधिकमूत्रम्, विस्तरवद् यथा खतुर्दश
पूर्वाणि । इदं पुनर्नमस्कारसूत्रमुभयातीतम्, यतोऽत्र न सं-
क्षेपो, नापि विस्तरः । तथा—(संखेवो दुविह ति) यद्यपि
संक्षेपः स्यात्तस्तस्मिन् सति द्विवचन एव नमस्कारो भवेत्सि-
द्धसाधुन्यामिति, परिनिर्वृताऽहंदादीनां सिद्धशब्देन ग्रहणत्,
संसारिणां तु साधुशब्देनेति । संसारिणो ह्यहंदाचार्याऽऽदयो न
साधुत्वमतिवर्तन्ते । अथायं विस्तरः । तदप्ययुक्तम् । यतो वि-

स्तरतोऽनेकविधो नमस्कारः प्राप्नोति । तथाहि-श्रुतजाऽजित-
संभवाऽऽदिभ्यो नामग्राहं सर्वतीर्थकरेभ्यः; तथा-सिद्धेभ्यो-
प्येकद्विविधतुल्यत्वाऽऽदिभ्यस्तुल्यत्वाऽऽदिभ्यो वाचदन्तसमयासिद्धे-
भ्यः, तथा-तीर्थसिद्धप्रत्येकबुद्ध्याऽऽदिविशेषणविशिष्टैश्च इत्यादि-
निर्भेदेर्विस्तरतोऽनन्तज्यो नमस्कारः प्राप्नोति । यतश्चेत्, तस्मा-
दमुं पञ्चविधमङ्गीकृत्य पञ्चविधोऽयं नमस्कारो न युज्यत
इति ॥ ३२०१ ॥ तदेवमुक्तमाक्षेपद्वारम् ।

(११) अथ प्रसिद्धिद्वारम् । तत्र प्रसिद्धिराक्षेपस्य प्रतिबि-
धानमभिधीयते । इह चेत् प्रतिविधानम्-‘न संक्षेपो,
नापि विस्तरतः’ इत्येतदसिद्धम्, संक्षेपत्वादस्य ।
अथ संक्षेपकारणवशात्कृतार्थाकृतार्थपरिग्रहेण
सिद्धसाधुमात्रक एवोक्त इति चेत् ।
तदयुक्तम् । कारणान्तरस्यापि
संज्ञाभावात् । तथा चाऽऽह-

अरिहंताऽऽर्हं नियमा, साहू साहू उ तेसु जइयत्वा ।

तस्मा पंचविहो खसु, हेउनिमित्तं हवइ सिद्धो ॥ ३२०२ ॥

इहार्हदादयो नियमान्साधवः, तदुणानामपि तत्र भावान् ।
साधवस्तु तेष्वर्हदादिषु ज्ञेय्या विकल्पनीयाः, यतस्ते न
सर्वेऽर्हदादयः, किं तर्हि ? केचिदर्थन्तः, येषां तीर्थकरनाम-
कर्मोदयोऽस्ति, केचित्तु सामान्यकेवलिनः, अन्ये त्वाचार्या विशि-
ष्टसूत्रार्थदेशकाः, अपरे तूपाध्यायाः सूत्रपाठकाः, अन्ये त्वेतद-
विशिष्टाः सामान्यसाधव एव शिक्षकाऽऽदयो, न पुनर्हदादयः ।
तदेव साधूनामर्हदादिषु व्यभिचारात् तन्मस्कारेणोपि नाऽर्हदा-
दिनमस्कारसाध्यस्य विशिष्टस्य फलसिद्धिः । ततश्च संक्षेपेण
द्विविधनमस्करणमयुक्तमेव, अव्यापकत्वादिति । अत्र प्रयोगः-
साधुमात्रनमस्कारो विशिष्टोऽर्हदादिगुणनमस्कृतिकलप्रापणस-
मर्थो न प्रवर्तते, तस्मान्न्याभिधाननमस्कारवशात्, मनुष्यमात्र-
नमस्कारवद्, जीवमात्रनमस्कारवदिति । तस्मात्संक्षेपतोऽपि
पञ्चविध एव नमस्कारो, न तु द्विविधः, अव्यापकत्वात्; विस्तर-
तस्तु नमस्कारो न विधीयते, अशक्यत्वात् । तथा-“मगो अ-
विप्यत्तासो” इत्यादिको यः पूर्वं पञ्चविधो हेतुरुक्तः, तन्निमित्त-
मध्यं पञ्चविधः सिद्धो भवति । इति निर्युक्तिगाथायः ॥ ३२०२ ॥

अथ भाष्यकार आक्षेपविवरणमाह-

निवृत्त्यसंसारिकया-कयत्थत्तखणविहाणओ जुत्तो ।

संखेवनमोकारो, बुविहोऽयं सिद्धसाहूणं ॥ ३२०३ ॥

उसजाऽऽर्हणयणंतर-सिद्धाऽऽर्हणं जिणाऽऽर्हणं च ।

वित्थरओ पंचविहो, न वि संखेवो न वित्थारो ॥ ३२०४ ॥

गताये ॥ ३२०३।३२०४ ॥

अथ प्रसिद्धिविवरणमाह-

जइ वि जइगहणाओ, होइ कयं गहणमरुहयाऽऽर्हणं ।

तह वि न तगुणपूया, जइगुणसामसपूयाओ ॥ ३२०५ ॥

परिणामसुद्धिहेउं, व पयत्तो सा य बज्जवत्थूओ ।

पायं गुणाहिआओ, जा सा न तवूणगुणत्तजा ॥ ३२०६ ॥

जइ मणुयाऽऽर्हणहणे, होइ कयं गहणमरुहयाऽऽर्हणं ।

न य तव्विसेसबुद्धी, तह जइसामसगहणम्मि ॥ ३२०७ ॥

जइ एवं वित्थरओ, जुत्तो तदणंतगुणविहाणाओ ।

जसुऽ तदसज्जमओ, पंचविहो हेउभेयाओ ॥ ३२०८ ॥

मगोवएसणाई, सोऽजिहिओ तप्पभेयओ जेओ ।

जइ लावगाऽऽर्हणओ, दिट्ठो लवणाऽऽर्हणिरियाओ ॥ ३२०९ ॥

यता अपि गताया एव ॥ ३२०९।३२०९ ॥ नवरं (तह जइत्यादि)

तथा तेनेष प्रकारेण, यतेः साधोः सामान्यं, तदग्रहणे सति
नार्हदादिविशेषवति बुद्धिरुपपद्यत इति ॥ ३२०७ ॥

(तद्वन्तगुणेत्यादि) तेषामर्हदादीनां च अनन्ता गुणाः प्रत्ये-
कं कृत्रकालजातिगोत्रप्रमाणऽऽकृतिवत्संयमाऽऽदिविशेषरूपा
उपाधयस्तैः कृत्रा विधानात् नमस्कारस्य करणादिति ॥ ३२०८ ॥

(जइ लावगाऽऽर्हणेत्यादि) यथा लावक-प्लावक-पाचक-पात्र-
क-याचकाऽऽदीनां लवन-प्लवन-पचन-पत्रन-याचनाऽऽदि-
क्रियातो भेदो दृष्टः ॥ ३२०९ ॥

(१२) अथ कमठारविचारमाह-

पुब्बाणुपुब्बि न कमो, नेव य पच्छाणुपुब्बिणं स जेव ।

सिद्धाऽऽर्हया पढमा, विइयाए साहूणो आई ॥ ३२१० ॥

इह कमठारवद् द्विविधः-पूर्वानुपूर्वी वा, पश्चानुपूर्वी
वेति । अनानुपूर्वी किल कम एव न भवति, असम-
वृत्तत्वात् । तत्रायमर्हदादिक्रमः पूर्वानुपूर्वी न भवति,
सिद्धानामादावननिधानादेकान्तकृतकृत्यत्वेन । तथा-“सि-
द्धाण नमोकारं, काउण-मभिगदं तु सो गिरइ ।” इति
वचनादहंमस्कार्यत्वेन च सिद्धानां प्रधानत्वात्, प्रधानस्य
चाऽऽर्हणत्वेन पूर्वानुपूर्वीति भावार्थः । तथा-नेव च
पश्चानुपूर्व्येण कमो जवेत्, साधूनां प्रथममनाभिधानात्, इहाऽ-
प्रधानत्वात्सर्वपादचात्या हि साधवः । ततश्च तानादौ प्रतिपाद्य
अदि पर्यन्ते सिद्धाभिधानं स्यात्, तदा भवेत्पश्चानुपूर्वी । तस्मा-
त्प्रथमायाः सिद्धाऽऽर्हत्वात्, द्वितीयायास्तु साध्यादित्वाद् नेयं
पूर्वानुपूर्वी, नापि पश्चानुपूर्वी ॥ इति निर्युक्तिगाथायः ॥ ३२१० ॥

एतदेव भाष्यकारः प्राऽऽह-

जेण कयत्था सिद्धा, न जिणा सिद्धाऽऽर्हओ कमो जुत्तो ।

पच्छक्कमो व जइ सं-जयाऽऽर्हसिद्धावसाणा तो ॥ ३२११ ॥

जं च जिणाणवि पुज्जा, सिद्धा जं तेसि निक्खमणकाले ।

कयमिच्छनमोक्षारा, करेति मापाइयं सव्वे ॥ ३२१२ ॥

गताये ॥ ३२११ ॥ ३२१२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

अरहंतुवणमेणं, सिद्धा नज्जंति तेण अरहाऽऽर्ह ।

न वि कोई परिसाप, पणमित्ता पणमई रन्तो ॥ ३२१३ ॥

इह तावदयं पूर्वानुपूर्वीक्रम एव । यदप्युक्तम्-“सिद्धादिरयं
प्राप्नोति” । तदयुक्तम् । यतोऽर्हदुपदेशेनैव सिद्धा अपि ज्ञायन्ते,
प्रत्यक्षाऽऽर्हगोचारीतत्वेनाऽऽगमगम्यत्वात् तेषाम् । तेन तस्माद-
र्हदादिरिव, पूर्वानुपूर्वीक्रम इति गम्यते । अत्र एव चार्हता-
मभ्यर्हितत्वमवसेयम् । कृतकृत्यमप्यल्पकालव्यवहितत्वात् प्रायः
समानमेव । तथा-नमस्कार्यत्वमप्यसाधकमेव, अर्हन्मस्कारपू-
र्वकमेव सिद्धत्वप्राप्तेरर्हतामपि वस्तुतः सिद्धनमस्कार्यत्वादिति ।
आह-यद्येवं तर्ह्योच्यतेऽऽदिभिः क्रमः प्राप्तः, अर्हतामप्या-
चार्योपदेशेन परिहृयानादिति । तदयुक्तम् । यस्मादर्हत्सि-

कबोरेषायं वस्तुतस्तुल्यबलबोर्विचारः शेषान्, परमनायकप-
दवर्तितास्योः । अत्रार्थास्त्वर्हतां परिषत्कल्पा एव वर्तन्ते । ना-
ऽपि कश्चित्परिषदे (पणमिसा) प्रणामं कृत्वा, ततः प्रणम-
ति राज्ञे; इत्यतोऽप्रेयमेवेदम् । इति नियुक्तिगाथार्थः ॥ ३२१३ ॥

भाष्यकारः प्राऽऽह-

जइ एवं आयरिओ-वएमओ जं जिणाऽऽपदिक्की ।
तेणाऽऽयरियाऽऽइकमो, जुत्तो नो चेदणंगतो ॥ ३२१४ ॥

यद्यर्हदुपदेशेन सिद्धा ज्ञायन्त इत्यर्हतामाहौ नमस्कारः,
तद्धोत्रं सावाचार्योपदेशेन एव यस्माज्जिनाऽऽदीनामर्हदाऽऽदीनां
प्रतिपत्तिर्जगत्प्रत्यक्षोपजायते, तस्मादाचार्यादिवै कर्मो यु-
क्तः, न चेदेषामित्यने, तद्धोत्रेकान्तोऽयं-यदुपदेशेन यो ज्ञायते
तस्य प्राधान्यमितरस्य च गुणभाव इति ॥ ३२१४ ॥

पर एवाऽऽह-

जुत्तो व गणहराणं, जिणाऽऽओ जं जिणोवएमेणं ।
जाणंति ते विसेसे, सेसा उ गुरुवएमेणं ॥ ३२१५ ॥

काका वदति-युक्तो वा गणधराणां गौतमाऽऽदीनामयं जिनाऽऽ-
दिर्हदादिकम्, यस्मात्ते गौतमाऽऽद्यो जिनस्याऽर्हतं पदोपवेश-
नावशेषान् सिद्धाऽऽचार्याऽऽदीन् जानन्ति, शेषास्तु गणधराणि-
त्यप्रतिश्रुत्याऽऽद्यो निजनिजगुरुपदेशेन सिद्धाऽऽदीनर्हताश्च
जानन्ति, ततः केषाञ्चिद्वर्हदादिः, केषाञ्चिवाचार्याऽऽदिः क्रम-
स्त्वदभिप्रायतोऽनियमेन भवत्विति ॥ ३२१५ ॥

तथा पर एवाऽऽह-

अहवा आयरिउ चिय, सो तेसिं मइ तओ पसत्तो ये ।
आयरियाऽऽइउ चिय, एवं सइ सव्वसाहूणं ॥ ३२१६ ॥
अथवा मतिः-स जिना भगवानाचार्य एव तेषां गणधरा-
णामाचारप्रवर्तकत्वमाश्रित्येति भावः । ततश्चैवं सति-‘ जे’
भवतामाचार्याऽऽदिवै सर्वसाधूनां गणधराऽऽदीनां क्रमः
प्रसक्तः प्राप्त इति ॥ ३२१६ ॥

अत्र सूचिरुत्तरमाह-

पदमोवएसगहणं, तं चारुहओ न सेसएहिंतो ।
गुरवो वि तटुवइह-सस चेव आणुभासया नवरं ॥ ३२१७ ॥
अरहंतगुरुवज्जा-यभावओ तस्स गणहराणं पि ।
जुत्तो तयाइउ चिय, न गुरु त्ति तओ जिणे न जवे ॥ ३२१८ ॥
स जिणो जिणाऽऽइसवओ, सो चेव गुरु गुरुवएसओ ।
करणाऽऽइविणयणाओ, सो चेव मओ उवज्जाओ ॥ ३२१९ ॥

इह यद्यप्याचार्याऽऽद्योऽप्यर्हदादीनुपदिशन्ति, तथाऽपि यत्प्र-
थममुपदेशग्रहणं गणधराणां तदधिकृत्योच्यते । तच्चाऽर्हतं
एव सकाशाद्, न शेषेभ्य आचार्योपाध्यायाऽऽदिभ्यः । येषां
गुरव आचार्याऽऽद्योऽर्हदादीनुपदिशन्ति, तेऽपि तदुपादिष्ट-
स्यार्हदुपादिष्टस्यैव, केषलमनुभाषकाः, न पुनः स्वातन्त्र्येण देश-
का इति ॥ ३२१७ ॥ अथवा यद्यप्याचार्याऽऽद्युपदेशेनाऽर्हतो ज्ञाय-
न्त इत्यभ्युपगम्यते, तथाऽप्यर्हदादिवै क्रमः । कुतः?, इत्याह-
(अरहंतेत्यादि) गणधराणाम्, अपिशिष्टाऽऽचार्याऽऽदीना-
मपि, तदादिवै कर्मो युक्तः । कुतः?, इत्याह-तस्याऽर्हता-
पदार्हदुपपाध्यायभाषतः । स एव हि महावीराऽऽदिर्भगवान-

एवमाप्रतिहार्याऽऽद्यतिशययोगाद्वर्हन्, स एव तस्योपदेशाऽऽदि-
भ्यो गुरुराचार्यः, स एव चेन्निष्कषाययोगाऽऽविबिन्नयनावुपा-
ध्यायः, ततश्चाऽऽचार्याऽऽदिकमेऽपि परेणाऽऽपाद्यमाने सामर्थ्या-
वर्हदादिवै क्रमः संपद्यत इति भावः ॥ ३२१८ ॥ न चाऽयं गु-
रुराचार्य इत्यतो जिनाऽर्हता भवेत्, किं तु भवेदेव, जिनातिशय-
योगादिति । एतदेवाऽऽह-(स जिना इत्यादि) गतार्था ॥ ३२१९ ॥
अथ यदुक्तम्-“जं च जिणाण वि पुज्जा सिद्धा” (३२१२)

इत्यादि; तत्राऽऽह-

जइ मिच्छनमोक्कारं, छउमत्थो कुणइ न य तदाईओ ।

तं पइ तथा न दोमो, न हि सो तकावमरुहंतो ॥ ३२२० ॥

यदि निष्कमणकाले भगवौच्छ्रयस्थो गुणाधिकानां सिद्धा-
नां नमस्कारं करोति, करोतु नाम तदा, न कश्चिदोषः । कं
प्रति न दोषः?, इत्याह-तं कृत्रस्थतीर्थकरं प्रति । न ह्यसौ
तत्कालमर्हन्, केवलान्तर्यामिणश्च तज्जायादिति । यदि कृत्रस्थ-
तीर्थकरापेक्षया गुणाधिकाः सिद्धा भवन्तिरपीष्यन्ते, तर्हि क-
यं कृत्रस्थतीर्थकराऽऽदिनमस्कारः?, इति चेत् । तदयुक्तम् । कु-
तः?, इत्याह-न च तदादिभ्यः कृत्रस्थतीर्थकराऽऽदिनमस्कार इत्य-
तेऽस्माभिः, किं तु समुत्पन्नकेवलज्ञानाऽर्हदादिवै । स च केव-
ल्यर्हन्सिद्धाऽऽदिवस्तुस्तोमस्वरूपोपदेशदानतः सिद्धेन्यो गुणा-
धिक इत्युक्तमेवेति । अतोऽर्हदादिवै नमस्कार इति ॥ ३२२० ॥

अत्राऽऽक्षेपपरिहारौ प्राऽऽह-

एवमकयन्त्यकाले, सिद्धाऽऽई होउ भसइ तथा वि ।

अन्ने संतरुहंता, तओ तथाई तओ निच्चं ॥ ३२२१ ॥

यदि कृत्रस्थतीर्थकरापेक्षया गुणाधिकाः सिद्धाः, तर्हि च स-
त्यकृतार्थकृत्रस्थतीर्थकरकाले सिद्धाऽऽदिनमस्कारो भवतु, न्या-
योपपत्त्यादिति । जण्यतेऽत्रोत्तरम-हन्त ! यदाऽत्र प्रस्ता-
ऽऽदौ कृत्रस्थतीर्थकरस्तदाऽपि महाविदेहेष्वन्ये केवलानोऽर्ह-
न्तः सन्ति, ततस्तदादिवैर्हदादिवै, तकोऽसौ नमस्कारो, नित्यं
सर्वदा ॥ इति गाथाऽष्टकार्यः ॥ ३२२१ ॥ तदेवमुक्तं क्रमद्वारम् ।

(१३) अथ प्रयोजनफलयोर्दर्शनाथमाह-

एत्थ य पओयणमिणं, कम्मकखयमंगसाऽऽगमो चेव ।

इहलोयपारलोऽय-वुविहफजं तत्थ दिट्ठता ॥ ३२२२ ॥

अत्र च नमस्कारकरणे प्रयोजनमिदम् । यदुत्त-करणकाल
एवाऽऽक्षेपेण ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मकषः, अनन्तकर्मपुद्गलापग-
ममन्तरेण भावतो नमस्कारस्याऽप्यप्रतिरित्युक्तमत्र । तथा-मङ्ग-
साऽऽगमश्चैव यः करणकालजायति, तथा-कालान्तरभावि पुन-
रैहलौकिकपारलौकिकजैवमिन्नं द्विविधं फलम् । तत्र दृष्टान्ता
वद्वयमाणलक्षणा इति ॥ ३२२२ ॥

तदेव द्विविधं फलं तावच्चिद्वृषवजाह-

इहलोए अत्थकामा, आरोगं अजिरई य निष्फत्ती ।

मिच्छी य सगमुकुल-पञ्चायाऽऽई य परलोए ॥ ३२२३ ॥

इहलोके नमस्कारार्थकामो भवतः, आरोग्य नीरुजत्वमु-
पजायते । एते चाऽऽर्थादयः शुभविपाकिनोऽस्माद्भवन्ति ।
तथा चाऽऽह-आभिमुख्येन रतिरभिरतिः, सा चेहलोकेऽप्यर्था-
दिभ्यो भवति, परलोकविषया तु तेनैव एव, शुभानुबन्ध-
त्वात्; निष्पत्तिः ‘ पुण्यस्य ’ इति गम्यते । यथा-‘ अभिरतेश्च
निष्पत्तिः ’ इत्येकवाक्यतैव । तथा-सिद्धिश्च, मुक्तिश्च, स्वर्गः, मुकु-
लमत्ययाऽऽदिश्च परलोके इत्यस्याऽऽमुष्मकफलाति ॥ ३२२३ ॥

(१४) अथाऽत्र त्रिविधेऽपि फले पूर्वोपक्रितान् दृष्टान्ताह-
इहलोयम्पि तिदंती, सा दिव्यं मानुसुंगवणमेव ।
परलोए चंदर्पिगल, हुंमियजस्वो य दिदंता ॥३२५॥ विशेष-

इहलोके नमस्कारार्थमुदाहरणं त्रिविधम्—

“एगस्स सावगस्स पुत्तो धम्मं न य लेह । सो य सावगो का-
लगतो । सो वि बाहिरादमो (विवाहिमो) एवं चैव विहरह ।
अन्नया तेसि घरस्समीवे परिवायगो आवासितो । सो तेण
समं मेसि करेह । अन्नया भणह-आणेह निरुवहयं अणाहं
मडयं, जेण ते ईसरियं करेमि । तेण मग्गिमो, उच्चो उव्वज्जो
मणुस्सो । सो मसाणं नीतो । जं च तत्थ पाउमं तं च नीयं । सो य
दारगो पियरेण नमोक्कारं सिक्खावितो, भणितो य-जाहे चा-
हेज्जासि, ताहे एयं पडिज्जासि, विज्जा पसा । सो य तस्स मयग-
स्स पुरतो ठविमो । तस्स य मयगस्स हत्थे मसी विन्नो । परि-
व्वावगो विज्जं परियट्ठेह । उट्ठेतुमारज्जो वेयालो । सो दारगो जी-
तो हियप नमोक्कारं परियट्ठेह । सो वेयालो पमितो । पुणो
वि जयति । पुणो वि उट्ठिमो । सुट्ठुतरं परियट्ठेह । पुणो वि
पडितो । तिदंती । जणह-किं वि जाणसि ? । जणह-न किं पि
जाणामि । पुणो वि जवह । तत्थवारं पुणो वि उट्ठितो । पुणो
नमोक्कारं परियट्ठेह । ताहे वाणमंतरेण कसिक्कणं तं खगं गहा-
य सो तिवंसी दो खंडा कम्मो । सुवक्खकामी (खाडी) जातो ।
अंगोवंगणि य से जुत्तजुत्ताहं काठ सव्वरसि वृद्धं । इस्सरो
नमोक्कारपभावेण जातो । जह न दौतो नमोक्कारो, तो
वेयालेण मारिज्जतो सो सुवक्ख दौतो ” ।

कामनिष्फलो नमोकारतो कहं ?-

“एगा साविगा आसी, तीसे भत्ता मिच्छादिदुं अणं भज्जं आ-
णेठ मग्गह, तीसे तणप न लब्धह सि । स सवत्तगं ति चित्तेह-
कहं मारोम ? । अणया कएहसप्पो घरप बुभित्ता आणीतो,
संगोवितो य । जित्तो अणह-आणेह पुप्फाणि अमुगे घरप उ-
वियाणि । सा पविछा अंधकारं ति नमोक्कारं परियट्ठतो चित्तेह-
जह वि मे कोह खाएज्जा, तो पि मे मरंतीए नमोक्कारो न
नस्सिदिति । ता वृद्धो हत्थो । सप्पो देवयाए अवहितो पुप्फ-
माला कया । सा गहिया, विज्जा य से । सो संमंतो चित्तेह-
अण्णाणि एयाणि । पुच्छह ब । तीए कहियं-ततो खेव घडातो
आणीयाणि एयाणि । गतो तत्थ पेच्छह घडगं, पुप्फगर्थं च ।
न वि तत्थ कोह सप्पो । ततो आउट्ठो पाए पमितो सव्व कदेह,
खामेह य । पच्छा सा चैव घरसामिणी जाया । एव कामावहो
नमोकारो ” ।

आरोग्याभिरूप उदाहरणं—

“ एगं नगरं नदीतीरे । खरकम्मिपण सरीरचित्ताए नि-
भाएणं नदीए वुक्कंतं माउलुंगं दिदं । रायाए उवणीय । रक्षा
सुयस्स हत्थे दिदं । तेण जिम्मियंतस्स उवणीय पमाणेण
वक्षेण गंधेण च अहरिस्स । तस्स मणुस्स राया तुछो । दिग्धा
जोगा । राया भणह-अणुनदीए मग्गह जाव मक्कं भवे । पत्थय-
णं गहाय पुरिसा गया । दिछो वणसंमो । जो फलाणि गेण्हह
सो मरह । रक्षो कहियं । भणह-अवस्स आणेपव्वाणि, गालग-
(अक्क) पडिया वण्ठु । एवं गया आणेति । तत्थ जस्स गोमगो
आगतो सो एगो वणे पविसह । पविसत्ता फलाणि बहिं वृभह,
ततो अक्षे आणेति । जो वुहह सो मरह । एवं काले वण्ठे
सावगस्स परिवाडी जाया । तत्थ गतो चित्तेह-मा विराहिय-

सामणो को वि दोज्ज सि निसीदियं जणिता नमोकार पढंतो
दुक्कह । वाणमंतरस्स चित्ता जावा-कथ मएएयं सुयपुम्वं ?,
णायं, संवुक्को वंदह, जणह-अहं तत्थेव सादरामि । गतो रक्षो
कहियं । रक्षा संमाणितो । तस्स वस्सीसए दिणे दिणे ठवेह ।
एवं तेण अजिरहं, भोगा य मक्का । जीवियातो य किं अन्न आरो-
गं ? । राया वि परितुछो सि ” ।

परलोगे वि नमोक्कारफलं-

“ वसंतपुरे नयरे जियसत्तू राया । तस्स गणिया साविधा । सा
चंडपिगलेण चोरेण समं वसति । अन्नया कयाह तेण रक्षो घरं
दयं (खायं), हारो आणीतो, भीएहिं संगोविज्जह । अणया उज्जा-
णियाए गमणं । सव्वाभो विनूसियाभो गणियाओ वण्ठेति । तीए
सव्वातो अतिसयामि सि सो हारो आविद्धो । जीमे देवीए सो
हारो, तीए दासीए सो नातो । कहियं रक्षो । सा केण समं वस-
ह ? । कहिए चंडपिगलो गहितो सूजे भिन्नो । तीए वि चिति-
यं-मम दोसेण मारिओ ति सा से नमोक्कारं देह, भणह य
निदान । करेहि जहा एयस्स रक्षो पुत्तो आयामि सि । कयं
निदानं । अग्गमहिसीए उदरे उववन्नो । दारगो जातो । सा
साविधा कीलावणधाती जाया । अन्नया चित्तेह-कालो स-
भो गजस्स मरणस्स य होज्जा । कयाह रमावंती भणह-
मा रोव चंदर्पिगल ! सि जाई सरिया । सवुक्को राया मनो । सो
राया जातो । सुचिरेण कात्तेण दो वि पव्वच्याणि ” ।

एव सुकुलपक्कवायातीन समगमणं सिद्धिमममिति ।

अह वा वित्थिय उदाहरणं-

“ महुराए नयरीए जिणदत्तो सावगो । तत्थ हुंदिओ चोरो
नगरं परिमुमह । सो कयाह गहिओ सूजे जिन्नो । रन्ता ज-
णियं-पकिवरह चितिया वि से नाज्जहिं ति । ततो रायमणुसा
पडिचरंति । सो जिणदत्तो सावगो तस्स नाइदूरे धीतीवियह ।
सो चोरो जणह-सावग ! तुममणुकंपणे सि ति साइतोऽहं, देह
मम पाणियं, जा मरामि । सावगो भणह-इमं नमोक्कारं पडेज्जा,
ते आणेमि पाणियं । जह विस्सारेसि तो ते आणीयं पि न बेमि ।
सो ताए लोलयाए पढह । सावगो वि पाणिय गहाय आगतो ।
ता बेला पयाय (पक्कलं पादामि) सि णमोकार थोसंतस्सव
निगतो जीवो । जक्खो उववन्नो । सावगो तेहिं मणुस्सेहिं गहि-
तो, चोरभत्तदावगो ति रक्षो निवेइयं । राया भणह-एयं पि सुले
भिदह । आघावणं विज्जह । जक्खो मोहिं पउंजह । पेच्छह सावगं
अप्पणो य सरीरं । ततो पव्वय उप्पामेऊण नयरस्स ठवारे
ठवेह । भणह य-सावगं मट्टारयं न याणह, खामेह, मा मे मव्वे
चूरेहामि । ततो मुक्को खामितो विट्ठहिय नयरं पवेसितो । नय-
रस्स पुव्वेण जक्कस्स आययणं कयं । एवं नमोक्कारेण फलं
लब्धह । ” उक्ता नमस्कारनियुक्ताः । आ० म० १ अ० ३ खारु ।

अथ जायकारः प्रयोजनफलयोगिवरणमाह-

सयओवओगकिरिया-गुणज्ञानो तप्पओयणमिहेव ।

कासंतरज्जिफत्तिं, फलमिहपरलोगमोक्खेसु ॥३२५॥

कम्मक्खओऽणुममयं, तद्धाये चैव तत्तुवओगाओ ।

सव्वत्थेसु य मंगल-पविग्घहेऊ नमोकारो ॥३२६॥

तस्य नमस्कारस्य प्रयोजनं तत्प्रयोजनमिदं वेहलोक एव ।
किमिति ? । अत्रोच्यते-तद्विषयसततोपयोगक्रियया यः कर्म-
कृत्य-कृत्योपशमाऽऽदिगुणस्य लाभः । फलं तु नमस्कारस्य (का-

लंतरनिष्कृतिं ति) । काबान्तरे निष्पत्तिर्भव्य तत्काला-
न्तरनिष्पत्तिः, कालान्तरभावीत्यर्थः । तच्च (इह ति) इहलो-
के, अर्थकामाऽऽदिकम् । (परलोप ति) परलोके स्वर्गाऽऽदिकं,
मोक्षे तु जरामरणभावाऽऽदिकमिति । तदेवं सामान्यतः प्र-
योजनं फलं चोपपद्यते ॥ ३२२५ ॥ अथ प्रयोजनं विहाय-
तो दर्शयति- (कस्मैत्यादि) (तन्नामे चेव ति) तस्य नम-
स्कारस्य लाजकाल एव, तदुपयोगात्मस्कारोपयोगादनु-
समयं कर्मकृत्यो भवति । तथा-सर्वार्थेषु च सर्वकार्येषु प्र-
यत्नानां मङ्गलमविग्रहेतुर्नमस्कारः संपद्यत इति ॥ ३२२६ ॥

अथ कश्चिदाह-"ननु नमस्कारोपयोगात्कर्मकृत्यो न-
वति " इत्येतत्कुतः ? इत्याह-

सुयमागमो ति य तत्रो, सुत्रोवशोप्यश्रयणो तं च ।

आयिह्यपरिष्ठाभा-वसंवरऽऽह-बहुविगणं च ॥ ३२२७ ॥

तत्रोऽसौ नमस्कारः श्रुतमागम इत्यर्थः । स च श्रुतोपयोगप्र-
योजनः श्रुतोपयोगः प्रयोजनं फलमस्येति कृत्वा । तच्च श्रुतो-
पयोगप्रयोजनमात्महितभावसंवरऽऽदिभेदेन बहुविधत्वं बहु-
ज्जदम् । उक्तं च-" आयिह्यपरिष्ठाभा-वसंवरो नवनवो य
संवेगो । निष्कंपया तत्रो नि-ज्जरा य परदेनियत्तं च ॥ १ ॥"
इत्यादि । अतो नमस्कारस्य श्रुतरूपत्वाद्भवत्येष तदुपयोगा-
त्कर्मकृत्य इति ॥ ३२२७ ॥

(१५) अत्र प्रेरकः प्राऽऽह-

पूयाफलपया न हि, नहं व कोवपसायचिरहाश्रो ।

जिणसिद्धा दिदंतो, वध्धम्मेण निवाऽऽईया ॥ ३२२८ ॥

नमस्कारलक्षणायाः पूजायाः फलं पूजाफलं तत्प्रबो न हि
नैव जिणसिद्धा, कोपप्रसादरहितत्वात्, नभोवदिनि । ये तु
पूजाफलदाः ते कोपप्रसादरहिता न भवन्ति, यथा नृपाऽऽद्य
इत्येव बध्धम्मेण दृष्टान्त इति ॥ ३२२८ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह-

पूयाऽणुवगाराश्रो, अपरिगहाश्रो विमुत्तिजावाश्रो ।

दूराऽऽभावश्रो वा, विफला सिद्धाऽऽप्यति ॥ ३२२९ ॥

विफला सिद्धाऽऽदिपूजेति प्रतिज्ञा । हेतूनाह-पूजाया अनुपक्रि-
यमाणत्वात्, नदपरिगहात्वाद्, अमूर्तत्वात्, दूराऽऽविजावात्,
नभोवदिनि ॥ ३२२९ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह-

जिणसिद्धा दिंति फलं, प्याए केण वा पवप्पमिणं ? ।

धम्माधम्मनिमित्तं, फलमिह जं सच्चजीवाणं ॥ ३२३० ॥

ते य जश्रो जीवगुणा, तत्रो न देया न वा समादेया ।

कयनासाऽकयसंजो-गसंकरेगत्तदोसाओ ॥ ३२३१ ॥

नन्ययमनुक्तापात्रमनः सर्वोऽपि पूर्वोक्तः, यस्याद् "जिणसिद्धाः
पूजायाः फलं ददति" इति केनेव प्रपन्नम् ? । धर्माधर्मनिमित्त-
मेव हि यस्यात् स्वर्गनरकाऽऽदिकं फलमिह सर्वजीवानामिति ॥
तौ च धर्माधर्मौ यतो जीवगुणौ, ततो न कस्यापि देयौ दात-
व्यौ, नाऽपि कुतश्चित्समादेयौ प्राप्नोति, ज्ञानाऽऽदिगुणवत् । कुतः ?
इत्याह-(कयनासेत्यादि) यदि ह्येन जिणसिद्धाः कुपिताः सन्तः
कस्यापि धर्ममपहरेयुर्धर्मं च प्रयच्छेयुः, तदा कोपविष-
यचतस्य प्राणिनः कृतस्य धर्मस्य नाशः, अकृतस्य चाऽधर्म-
४६२

स्याऽऽगमः स्यात्, प्रसन्ना वा यदि कस्याऽप्याकस्मिकं धर्मं
प्रयच्छेयुः, अधर्मं चापहारेयुः, तदाऽकृतस्य धर्मस्याऽऽगमः, कृत-
स्य चाधर्मस्य नाशो प्रवेदिति । एवं यदा ते प्रसन्नाः कुपिता वा
कस्यापि सबन्धिनौ धर्माधर्मावाच्छिद्यन्त्यस्य द्युः, अन्यस्य
संबन्धिनौ चापरस्य, तदा प्राणिनां परम्परं धर्माधर्मयोः सक-
रः, एकत्वं वा स्यात् । एवं स्वर्गनरकाऽऽदिकं धर्माधर्मफलेऽपि
कृतनाशाऽऽदिभावना कार्येति ॥ ३२३० ॥ ३२३१ ॥

अपि च-

नाणानावाहमुहं, मोक्खो धूपाफलं जश्रोऽज्जिमयं ।

तं नाऽऽपपज्जयाश्रो, देवं जीवाऽऽभावो व्व ॥ ३२३२ ॥

ज्ञाने सत्यनावाधस्य यत्सुखं तदूपायां मोक्षः, स एव य-
स्यात्मस्कारलक्षणायाः पूजायाः परमार्थतो यं फलम-
भिमतं, स्वर्गाऽऽदेरानुषङ्गिकफलत्वात् । तच्च यथाकं सुखं न क-
स्यापि देवं दातुं शक्यम्, आत्मपर्यायत्वात्, जीवश्चेतन्याऽऽदि-
भाववत् । ततश्च पूजाफलदाननिषेधे सिद्धसाधनमेवेति ॥ ३२३२ ॥

यदि पूजाफलं न देयं, तर्हि किं देयमिह भवेद् ? इत्याह-

भत्ताऽऽहं होज्ज देयं, न तदत्थो पूणप्यत्तोऽयं ।

तं पि सकत्तोदयं चिय, बज्जनिमित्तं परो नवरं ॥ ३२३३ ॥

शास्त्रोक्त्याऽऽदिकं भक्ताऽऽदिकं परस्मै देयं भवेत्, स्थूलपु-
द्गलस्कन्धमयत्वात्, घटाऽऽदिवत् । केवलं तद्यो भक्ताऽऽद्य-
थोऽयं पूजनप्रयत्नो न जयति, किं तु मोक्षाऽर्थः । किञ्च-तर्हिपि
भक्ताऽऽदिकं स्वकृतात्कमेण उदय उत्पत्तयस्य तत्स्वरूपतोऽयं,
स्वकृतकर्मजनिनमेवेत्यर्थः । यस्तु परः कश्चिदात्मा इत्येव, स
केवलं बाह्यनिमित्तमात्रमेव । निश्चयनस्तु बाह्यो न कोऽपि क-
स्यापि दाता, अपहर्ता चेति ॥ ३२३३ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह-

कम्मं सुहाऽऽहेज्ज, बज्जपरं कारणं जया देहो ।

सदाऽऽहं बज्जतरयं, जइ दायारे कहा का णु ॥ ३२३४ ॥

तम्हा सकारणं चिय, सुहाऽऽहं बज्जं निमित्तमेत्तायं ।

को कस्स देह हरइ व, निच्छयश्रो का कहा मिद्धे ? ॥ ३२३५ ॥

यदि हन्त । सुखदुःखानामन्तरङ्गं कर्मेव हेतुः, देहस्तु यदा
तेषां बाह्यनरं कारणं, शब्दरूपाऽऽदिकं तु शुभाशुभमपि बाह्य-
तरं कारणं, तदाऽतिबाह्यतरादपि परभूते दातरि काऽत्र
किल कारणत्वकथा ? इति ॥ ३२३४ ॥ तस्यात्ममात्मीयं कर्मे-
व कारणं यस्य तत्स्वकारणमेव सुहाऽऽदि, बाह्यं तु देहशब्द-
पाऽऽदिकं निमित्तमात्रकमेव । ततो निश्चयतः कः कस्मै ददाति,
अपहर्तति वा ? न कश्चिदित्यर्थः । तथा च सति क्षीणरागद्वेषे
सिद्धे का नमस्कारफलदातृत्वकथा ? इति ॥ ३२३५ ॥

अत्र परमर्थे परिहारं चाऽऽह-

जइ सत्वं सकयं चिय, न दाणहरणासइफलमिहाऽऽवन्नं ।

णाणु जत्तो चिय सकयं, तत्तो चिय तत्फलं जुत्ता ॥ ३२३६ ॥

दाणाऽऽपराणुगह-परिणामविसेसओ सओ चव ।

पुन्नं हरणाऽऽपरो-वघायपरिणामश्रो पावं ॥ ३२३७ ॥

तं पुन्नं पावं वा, त्रियमत्तणि बज्जपच्चपावेकत्वं ।

कालंतरपागाश्रो, देहं फलं न परश्रो लब्धं ॥ ३२३८ ॥

अद्युक्तप्रकारेण यल्लोकः शुभमशुभ वा फलमनुजयति, तत्स-

ये स्वकृतमेवेत्यने, न पुनः कोऽपि कस्याऽपि किमपि दद्यात्-
पहरति वा; तर्हि दानापहरणाऽऽदीनामिह दातुरपहर्तुर्वा न कि-
ञ्चित्फलमित्यापन्न, स्वकृतस्यैव फलेन तस्य प्राप्तत्वादिति ।
सूरिराह—ननु यत एव तत्स्वकृत, तत एव तत्फल दा-
तुरपहर्तुश्च युक्तम् । दाता हि दानसमये परानुग्रहपरिणा-
मविशेषात्स्वत एव पुण्यं वञ्चति; अपहर्ता तु परोपघातपरि-
णामात् स्वत एव पापं वञ्चति । अतस्तयो-
स्तत्पुण्यपापलक्षणं फल स्वकृतमेवेति कथं न युक्तम् ? युक्तमे-
वेति ॥३२३६॥ एतदेवाह—(दाणाऽऽदित्यादि) आदिशब्दादया-
ऽऽदिपरिग्रहः । (सञ्चो चेन्नृत्ति) स्वत एव स्वकृतमेव दातुः
पुण्यं, स्वत एव चापहर्तुः पापम् । शेषं गतार्थमिति ॥३२३७॥
तच्च पुण्यं पापं वा स्वपरिणामजनितमात्मन्येव स्थितं, किं तु
बाह्यनिमित्तमात्रापेक्षं कालान्तरे विपाकाद्बुद्धमशुभं वा फलं
वक्ष्यतीति “ परकृतम् ” इति व्यपदिश्यते, न पुनः परमार्थतस्त-
तत् पुण्यपापफलं परतो सत्यमिति ॥ ३२३८ ॥

ननु परतस्तत्ताभे को दोषः ? इत्याह—

जइ वा परसहियत्वं, ततो चिय जेण तत्परिगग्रहियं ।

तो तम्मि सिवं पत्ते, कुगइण वा कुओ लब्धं ? ॥३२३९॥
रूपेण ॥३२३९॥

अपि च—यदि येन यद्दत्तं तस्मै तद्देयम्, यस्य चाऽऽ-

पहतमसावपि तस्याऽऽहरति, तर्हि तद् दूषण-

म् । किं तत् ? इत्याह—

लइइ अदिंतो व कओ, माहू जं देज्ज पुच्चदायस्स ? ।

कत्तोऽवहारिणो तं, जं पढिहारिज्ज मे धणिणो ॥३२४०॥

अहव मई जं तेण वि, दिन्नं अणणस्स तं तओ लब्धुं ।

पढिदेइ तहाऽऽहारी, हारीओ अन्नओ लब्धुं ॥३२४१॥

वा अथवा, इह निर्ग्रन्थत्वेन साधुर्दानमददप्रयच्छन्मृत्वा
भवान्तरं प्राप्तः पूर्वमदत्तत्वात्कृतः कस्मादाहाराऽऽदिकं नल्ल-
प्नते, यत्पूर्वमद्यसंबन्धिन आहाराऽऽदिदातुस्तदानीं दद्यात् ?,
इति । यो वा पूर्वभवे कस्याऽपि संबन्धिनमपहत्य मृतो
जन्मान्तरे निःस्वो जातः (से) तस्य परधनाऽपहारिणः कु-
तस्तद्धनं यत्पूर्वमद्यसंबन्धिना प्रतिह्रियते ?, इति ॥ ३२४० ॥
अथ मतिः परस्य भवेत्—तेनापि साधुना यदनेकभवेत्स्वय-
स्याऽऽहाराऽऽदिकं दत्तं तत् ततो लब्ध्वा पूर्वमवदातुः प्र-
तिदद्यात् । तथा—योऽपि पूर्वभवे परधनमपहत्येहभवे नि-
स्वो जानस्तस्यापि संबन्धिनं जानामवेत्यन्येनान्येन वाऽ-
पहतमास्ते, ततश्चास्ति ततः स्वधनापहारिणोऽभ्यतः स-
काशात्स्वापहतं लब्ध्वा यस्य सत्कं तेन पूर्वमपहतं तस्मै, ‘ प्रति-
दद्यात् ’ इति शेषः ॥ ३२४१ ॥

तदेतत्सर्वमयुक्तम्, कुतः ? इत्याह—

एवं होउऽणवत्त्या, दाणग्गहणाणमपरिजोगो य ।

जइ परओ लब्ध्वं, दिन्नं वा तस्म तं चेव ॥३२४२॥

यदि दानाऽऽदिविषयस्वपरिणामवशात्पुण्यपापे नेष्यते, किं तु
यद्यस्मै दत्तं तत्तस्मादेव परतो लज्जयमित्यभ्युपगम्यते । यस्मा-
द्धा यदाहाराऽऽदिकं कदाऽपि सञ्चं, तस्यैवाऽन्यदा दत्तं, न पुन-
र्दायकेन ग्राहकस्य किमप्यधिकं कृतमिति चेष्ट्यते; तदेवं स-
ति दानग्रहणयोरनवरूपा प्राप्नोति; यस्मै वान तस्मात्पुनः-

हणं, पुनरपि चान्यस्मै दानं, पुनरपि तस्माद् ग्रहणमित्यादि ।
ततश्च दानग्रहणपरम्पराव्यापृतस्य मोक्षाभावप्रसङ्गः, दानफल-
स्य च स्वयमपरिमोगः प्राप्नोति, अन्योन्यदानग्रहणाभ्यामाय-
व्ययविशुद्धत्वादिति ॥ ३२४२ ॥

तदेव तीर्थिकविशेषाणां सौख्यातिकाऽऽदीनां मतमपा-

कृत्योपसंहारपूर्वकं स्वाभिमतमुपदर्शयन्नाह—

तम्हा सपराणुग्गह—परिणामाओ सुपत्तविणिओगा ।

दाया पुष्पं पावड, जं ततो से फलं होइ ॥३२४३॥

तस्मात्स्वपरानुग्रहपरिणामेन सुपात्रेषु वित्तविनियोगादाता
यत्पुण्यं प्राप्नोति, ततः (से) तस्य दातुः फलं स्वर्गाऽऽदिकं भव-
तीति ॥ ३२४३ ॥

तदेवमुक्तनीत्या दाता स्वत एवेद् स्वर्गाऽऽदिकं लभते, न

तु परतः, गृहीताऽप्येवमेव द्रष्टव्य इति दर्शयन्नाह—

जह सो पत्ताणुग्गह—परिणामाओ फलं मओ लइइ ।

तह गेएहंतो वि फलं, तदाणुग्गहओ सओ लइइ ॥३२४४॥

गतार्था ॥ ३२४४ ॥

एव परधनापहार्यपि स्वत एव वधबन्धननरकाऽऽदिकं पाप-
फलं लभते, न परत इति दर्शयति—

हारी वि हरणपरिणा—मवूमिओ वज्जपच्चयावेक्खं ।

पावो पावं पावड, जं ततो मे फलं होइ ॥ ३२४५ ॥

इयमप्युक्तार्थप्राया ॥ ३२४५ ॥

अथ प्रकृतयोजनामाह—

जह मायत्तं दाणे, परिणामाओ फलं तहेदावि ।

निययपरिणामओ चिय, मिच्छं जिणसिद्धपूयाए ॥३२४६॥

प्रकटार्थप्राया ॥ ३२४६ ॥

(१६) अथ जिनाऽऽदिपूजाप्रतिष्ठार्थं प्रमाणयन्नाह—

कज्जा जिणाऽऽपूया, परिणामविमुच्छिहेउओ निच्चं ।

दाणाऽऽदु व्व मग्ग—पूजावणाओ य कहणं व ॥३२४७॥

कार्या नित्यं जिनाऽऽदिपूजां प्रतिष्ठा, स्वपरिणामविशुद्धहेतु-
त्वादिति हेतुः, दानाऽऽदिविहिते इष्टान्तः । अथवा—कार्या नि-
त्यमेव जिनाऽऽदिपूजा, मोक्षमार्गप्रज्ञावक्तृत्वात्, धर्मकथनव-
दिति ॥३२४७॥

“ कोपप्रसादरहितत्वात् ” इति परोक्षहेतोरनैकान्तिकतां
दर्शयन्नाह—

कोवप्पसायरहियं, पि दीसए फलदयन्नपाणाऽऽइं ।

कोवप्पसायरहियं, ति निष्फलं तां अणेगंतां ॥३२४८॥

पूर्वार्द्धं सुबोधम् । ततः “ कोपप्रसादरहितं वस्तु निष्फलम् ”
इत्यनेकान्तः, अन्नपानाऽऽदिनिर्व्यञ्जितचारादिति ॥ ३२४८ ॥

अपि च—विरुद्धोऽप्ययं हेतुरिति दर्शयन्नाह—

कोवाऽऽविगहियं चिय, मव्वं जमणुग्गहोवघायाय ।

दीसइ तेण विरुद्धं, फलमिह कोवप्पमायाओ ॥३२४९॥

इहाऽऽकाशाश्रयानर्थायूषविषस्त्रिन्तामण्यन्धोपलकल्पद्रुमविष-
वृक्षगुडनागरहरीतकीमरीचाऽऽद्यौषधाऽऽदिकं सर्वमपि वस्तु
कोपप्रसादविरहितमेव यस्मात्पुनः प्रहोषघातयोः प्रवर्तमान इत्यने,
तेन तस्मादिह कोपप्रसादतः सकाशात्फलमुच्यमानं विरुद्धमेव

संशयने । तथाहि-कोपाऽऽदिरहितादेवाऽऽकाशाऽऽदेवेण उपधा-
तः, पट्टकबन्धाऽऽदेस्त्वनुग्रहः, हितमितामपानाऽऽदेरनुग्रहः, त-
स्माद्विपरोतात्पुनरुपधानः । एवं पोयूषविधाऽऽदेरपि सकाशा-
त्कोपाऽऽदिविरहितादेवानुग्रहोपधातो दृश्यते । ततो विरुद्धोऽ-
यं हेतुः, विपक्ष एव वृत्तिदर्शनादिति ॥ ३२४९ ॥

अथ राजाऽऽदिनां हरणप्रदानहेतवः कोपप्रसादा भवन्तीति
प्रत्यक्त एव दृष्टमिति परस्य मतिर्भवेत्; ननु तदपि सर्वस्वा-
ऽऽहरणं, प्रदान वा स्वपापपुण्यकृतमेव । यस्तु परः, स तत्र
केवलं निमित्तमात्रमेवेति प्राग्व भणितमिति दर्शयन्नाह-

हरणपपाणहेतु, हवेज्ज कोवाऽऽदो मई तं पि ।

नणु सकयं चिय जणियं, निमित्तमेतं परो नवरं ॥ ३२५० ॥
गनार्थः ॥ ३२५० ॥

अथवाऽऽहरणप्रदानाऽऽदिकं स्वकृतं नेष्यते, तत्राऽऽह-

जइ वा न सकयहेउं, तं तो कोवप्पसाययं राया ।

सो सव्वसेवयाणं, समानफलदो कहं न जवे ॥ ३२५१ ॥
पाठसिद्धा ॥ ३२५१ ॥

अपि च-

दीमइ य विगमफल्लदो, विफलो य समाणसेवयाणं पि ।

भल्लइ य सुकयपुणो, तो मे रायप्पसाउ त्ति ॥ ३२५२ ॥

समानसेवकानामपि विगमफलदः केवाञ्छितफलश्च दृश्यते
राजा । ततो ज्ञायते-स्वकृतपुण्यपापकृतमेवेदं सर्वमपि वैचि-
यम्, राजाऽऽदिस्तु तत्र निमित्तमात्रमेवेति । अपरं च लोकेऽपि ज-
नयते लोकेऽप्येव वक्तारो भवन्ति-“सुकृतपुण्यः स देवदत्ताऽऽ-
दि..(तो मे त्ति) ततः ‘स’ तस्यैव राजप्रसादो जातः” इति । तत्र
एवमादिलोकोक्तिश्च स्वकृतपुण्यपापानुमानं प्रयतत इति ॥ ३२५२ ॥

अपि च-

कोवप्पसायहेउं, च जं फलं न हि तदत्थमारंभो ।

न परप्पमायणत्थं, किं तु निययप्पसायत्थं ॥ ३२५३ ॥

कोपप्रसादहेतुकं च यत्किमपि फलं तदर्थो नैवावमस्माकम-
हंदादिनमस्कारपूजाऽऽरम्भः, नाऽपि परप्रसादनार्थं, किं तु नि-
जकचित्स्वयं यः प्रसादः प्रसन्निरहंदादिगुणबहुमानेन शुभ-
रूपता, तदर्थोऽयमारम्भ इति ॥ ३२५३ ॥

परप्रसादनार्थं नाऽऽरम्भ इत्याह-

धम्माऽधम्मा न पर-प्पसायकोवाणुवत्तिणो जम्हा ।

तो न परो त्ति पसणो, धम्मा कुव्विउ त्ति वाऽधम्मा ॥ ३२५४ ॥

धर्मार्थो ह्ययमारम्भः । धर्माऽधर्मौ च यस्मान्न परप्र-
सादकोपानुवर्तिनौ, किं तर्हि ? जीवगतशुभाशुभपरिणामानु-
यायिनौ; ततः ‘परः प्रसन्नः’ इत्येतावता न धर्मः, नापि
‘परः कुपितः’ इत्येतावन्मात्रेणाऽधर्मः, किं तु निजशुभाशुभप-
रिणामवशाद्धर्माधर्मौ । तत्र च शुभाशुभपरिणामस्याऽऽ-
लम्बनमहंदादयो नमस्क्रियमाणाः संपद्यन्ते । शुभपरिणामाच्च
धर्मः । तस्माच्चार्थकामाऽऽद्यः, स्वर्गापवर्गौ च भवतः ।
इति सपद्यत एवाहंजमस्कारस्य यथोक्तं फलमितीह ता-
त्पर्यमिति ॥ ३२५४ ॥

यदि परप्रसादकोपाऽनुवर्तिनौ धर्माधर्मौ स्यातां,

ततः को दोषो भवेत् ? इत्याह-

तस्मादणमुत्तस्स वि, जइ वा धम्मा परप्पसायाओ ।

तो जो जस्स पसन्नो, स तस्स देज्जा जगद्धम्मं ॥ ३२५५ ॥

कुपिओ हरेज्ज सव्वं, दिज्जा धम्मं व तइ य पावंति ।

अकयाऽऽगमकयनासा, मोक्खगयाणं पि चापहणं ॥ ३२५६ ॥

वाशब्दः प्रस्तावनायां, सा च कुतैव । तस्य धर्मस्य दया-
दानप्रशमप्रशमचर्याऽहंदादिपूजाऽऽदीनि स्वाधनानि, तैः शून्य-
स्यापि यदि धर्मः परप्रसादमात्रादेवेत्येत, ततस्तर्हि य ईश्वरा-
ऽऽदिर्यस्य देवदत्ताऽऽदेः प्रसन्नः स ईश्वराऽऽदिर्जगतोऽपि संब-
न्धितं धर्ममपहृत्य तस्यैवैकस्य देवदत्ताऽऽदेः सर्वं दद्यात् । तथा-
कुपितः स एव तस्य देवदत्ताऽऽदेः संबन्धितं सर्वं धर्ममप-
हरेत्, अधर्मं वा सर्वमपि प्रयच्छेत् । तथा च सत्यकृताऽऽगमकृ-
तनाशौ प्राप्नुतः, एकस्याकृतयोरपि धर्माऽधर्मयोरगमाद्, अ-
न्येषां तु स्वयंकृतयोरपि तयोर्नाशादिति । मोक्षगतानामपि च
सिद्धानामेवं पतनं स्यात्तदीयपूर्वसुकृतस्यान्यत्र संस्मरणान्न,
अन्यदीयाधर्मस्य च तेषु प्रकेषादिति ॥ ३२५५ ॥ ३२५६ ॥

किञ्च-परकीयकोपप्रसादाभावेऽपि धर्माऽधर्मौ तत्रापि

प्रसिद्धौ । कथम् ? इत्याह-

जइ वीयरगदोमं, मुणिमक्कोसिज्ज कोइ दुट्ठप्पा ।

कोवप्पसायरहिओ, मुणि त्ति किं तस्य नाधम्मो ? ॥ ३२५७ ॥

सवओ तस्साऽधम्मो, जइ वंदंतस्स तो धुवं धम्मो ।

कोवप्पसायरहिए, तइ जिणसिंहे वि को दोसो ? ॥ ३२५८ ॥

वीतावपगतौ रागद्वेषौ यस्मिन् तं वीतरागद्वेषं मुनिं यदि दुष्टाऽऽ-
त्मा कांश्चिदाकोशेत, तदा “वीतरागद्वेषत्वात्कोपप्रसादरहितः स
मुनिः” इत्येतावन्मात्रेण किं तस्याऽऽक्रोष्टुर्नाऽधर्मः स्यात् ?
ननु स्यादेवाऽसां, सकलशास्त्रलोकाप्रतीतत्वादिति ॥ ३२५७ ॥
ततश्च (सवओ त्ति) मुनिं शपमानस्य तस्याऽऽक्रोष्टुर्यध-
र्मोऽच्युपगतस्त्वया, ततस्तर्हीन्यस्य कस्यापि क्षुण्णपरिणाम-
स्य तमेव मुनिं वन्त्मानस्य धृष्ट निश्चितं धर्मोऽप्येष्टव्य एव,
स्वपरिणाममात्रनिबन्धनत्वस्येहाऽपि समानत्वादिति । यदि
नामैवं, ततः प्रकृते किम् ? इत्याह-तथा तेनैवोक्तप्रकारेण को-
पप्रसादरहिते जिने सिंहे च नमस्कर्तुर्निजशुभपरिणामवशा-
द्यथोक्तफलप्राप्तौ को दोषः ? न कश्चिदिति ॥ ३२५८ ॥

(१७) दृष्टान्तान्तरेणाऽप्यहंदादिच्यः फलप्राप्ति

समर्थयन्नाह-

हिंसामि मुसं जासे, हुरामि परदारमाविसामि त्ति ।

चित्तेज्ज कोइ न य चिं-तियाण कोवाऽऽसंजुई ॥ ३२५९ ॥

तइ वि य धम्माधम्मो-दयाऽऽइ संकप्पओ तहेहावि ।

वीयकसाए सवओ-ऽधम्मो धम्मो य संयुणओ ॥ ३२६० ॥

“हिंसामि हरिणाऽऽदीन्, मृषा भावेऽह, तद्भाषणाच्च वञ्चयामि
देवदत्ताऽऽदीन्, धनमपहरामि तेषामेव, परदारानाविशामि नि-
वेष्टेऽहम्,” इत्यादि कश्चिच्चिन्तयेत् । न च तेषां चिन्तितानां हिं-
साऽऽदिचिन्ताविषयभूतानां हरिणाऽऽदीनां तत्कालं कोपाऽऽदि-
संभूतिः कोपाऽऽदिसंभवोऽस्ति ॥ ३२५९ ॥ तथाऽपि हिंसाऽऽदि-
चिन्तकस्याधर्मः, दयाऽऽदिसंकल्पतस्तु तद्वतो धर्मो भवति ।
इत्यावयोरविगानेन प्रसिद्धमेव, तथेहापि प्रस्तुते वीतकषा-
यानप्यहंतिऽऽदीन् शपमानस्याऽधर्मः, संस्तुवतस्तु धर्म
इति किं नेष्यते ? इति ॥ ३२६० ॥

अथोपसंहारपूर्वकं प्रस्तुतमुपदेशञ्चाह-

तम्हा धम्माऽधम्मा, जुत्ता निययप्पसायकोवाओ ।
धम्मत्थिणा पयत्तो, कज्जो तो सप्पसायम्मि ॥३२६१॥
सो य निययप्पसाओ-ऽवस्सं जिणसिक्खपूयणात्त चि ।
जस्स फल्लपप्पमेयं, तेण तयत्थो पयत्तोऽयं ॥३२६२॥

सुगमे, नवरं वस्य निजमनःप्रसादस्याप्रमथमनन्तं फलं
येनानन्तफलोऽसौ, तेन कारणेन तदर्थो निजमनःप्रसादार्थं
पदार्थवाचिनमस्कारप्रयत्न इति ॥ ३२६१ ॥ ३२६२ ॥

अस्यैवार्थस्य साधनार्थं प्रमाणयन्नाह-

नाणाऽऽइमयचे सह, पुज्जा कोवप्पसायविरहाओ ।
निययप्पसायहेउं, नाणाऽऽइतिगं व जिणसिद्धा ॥३२६३॥

निजमनःप्रसादहेतोः पूज्या जिनसिद्धा इति प्रतिज्ञा, ज्ञानाऽऽ-
दिमयत्वे सति कोपप्रसादविरहादिति हेतुः, ज्ञानाऽऽदिभि-
कचदिति दृष्टान्तः । कोपाऽऽदिबिरहिता लेपुकाणां ऽऽव्योऽपि
विद्यन्ते, अनस्तदव्यवच्छेदार्थं ज्ञानाऽऽदिमयत्वे सतीति हेतोर्वि-
होषणमिति ॥ ३२६३ ॥

(१०) परः प्राऽऽह-

पुज्जा जिणऽऽइवज्जा, न हि मोक्खत्थं सरागदोसंति ।
अकयत्थजावओ वि प, दवट्ठाए दरिहं व्व ॥३२६४॥

जिनसिद्धान्बर्जयित्वा शेषा आचार्योपाध्यायसाधवो, न हि
नैव, मोक्षार्थं पूज्या इति प्रतिज्ञा, सरागद्वेषत्वाद्, अत एवाऽ-
कृतार्थभावाच्च, द्रव्यार्थं दरिद्रा इवेति ॥ ३२६४ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह-

कलुसफलेण न जुज्जं, किं चित्तं तत्थ जं विगयरारो ।
संवे दि जो कमाए, न गियहई सो वि तत्तुओ ॥३२६५॥

किं तत्र चित्रं किमाश्चर्यं, यद्विगततरागः कलुषफलेन कषाय-
जमितेन चित्तकालुष्येण न युज्यते, विगतकषायावोषत्वात्तस्य ।
ननु सोऽपि तत्तुल्यां बीतरागसमान एव सः सतोऽपि कषा-
यान्तं गृह्णाति । तन्मास्मात्परमगुरुवज्जनादाचार्याऽऽइव्योऽपि
बीतरागानुबन्धा एव, सतामपि कषायाणां निग्रहात् । ततः स-
रागद्वेषत्वादित्यसिद्धो हेतुरिति भावः । इयं च गाथा केषुचिदा-
वशेषु न दृश्यते; पूर्वटीकाकारैरपि न व्याख्याता; अस्माभिस्तु
बहुधावशेषु वर्णनास्तोपयोगत्वाच्च सिञ्चितेति ॥ ३२६५ ॥

'अकृतार्थत्वात्' इत्ययमपि हेतुरनैकान्तिकः, अकृतार्थत्वे स-
त्यपि कारणान्तरतोऽपि पूजासंभवादिति दर्शयन्नाह-

न परोवपारओ चिय, धम्मो न परोवपारहेउं व ।

पूयाऽऽरंजो नणु सप-रिणाममुच्छत्थमक्खत्ताओ ॥३२६६॥

'अकृतार्थभावात्' इति श्रुतस्तत्र किंसायमभिप्रायः- 'स्वयम-
कृतार्थाः सन्त आचार्याऽऽव्यो न परोपकारकमाः, अतस्तदसा-
मर्था दरिद्रा इव न ते नमस्करणीयाः' इति । एतच्चयुक्तम् ।
यतो न परस्मादहंदादेरुपकारत एव धर्मो नमस्कर्तुः, नापि
परस्याहंदादेरुपकारहेतोस्तस्य नमस्कारपूजाऽऽरम्भः । ननु
स्वपरिणामशुद्ध्यर्थमावधायतोऽसौ । ततः किञ्चिदकृतार्थत्वे
सत्यपि स्वशुभपरिणामनिबन्धनत्वात्पूज्या एवाऽऽचार्याऽऽव्य
इति ॥ ३२६६ ॥

अथ पञ्चानामपि पूज्यत्वसमर्थनार्थं प्रमाणमाह-

पूया परोवपारा-भावे वि सिवाय जिणवराऽऽईणं ।
परिणाममुच्छिदेउं, सुजकिरियाओ य वंनं व ॥३२६७॥

शिवाय मोक्षार्थं भवति पूजा, परोपकाराभावेऽपि पञ्चाना-
मपि जिनवराऽऽदीनामिति साध्यम्, पूजकपरिणामशुद्धिहेतु-
त्वात्, तच्चमस्कारक्रियायाश्च ज्ञानाऽऽदिगुणविषयबहुमानत्वेन
निरवयत्वेन च श्रुतत्वाद्, ब्रह्मचर्याऽऽदिष्विति ॥ ३२६७ ॥

अथ सुप्रसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनेनापि जिनाऽऽदिपूजा परोप-
काराभावेऽपि शिवायेति समर्थयन्नाह-

परहिययगया मेत्ती, कोरं नूयाणं कमुवपारं सा ।
अवपारं दूरत्थो, कं वा हिंसाऽऽइसंकप्पो ? ॥३२६८॥
धम्माऽधम्मनिमित्तं, तहा वि तह चेह निरुवगारो वि ।

पूयामुहसंकप्पो, धम्मनिमित्तं जिणाऽऽईणं ॥ ३२६९ ॥
परहिययगता साधुहवयसिता सर्वभूतेषु या मैत्री सा तेषां
पृथिव्यादिभूतानां कमुपकारं करोति?, न कञ्चित् । तथा-क वा
देववत्ताऽऽदिहवयगतो दूरस्थहरिणाऽऽदिभूतप्रायविषयो वूरस्थ-
हरिणाऽऽद्यपेक्षया दूरस्थो हिंसास्तेषाऽऽदिसंकल्पोऽपकारं कुर्या-
त्?, न कञ्चित्; तथाऽपि मैत्री हिंसाऽऽदिसंकल्पस्य भूतानामुप-
काराऽपकारविरहेऽपि द्वावपि यथासंख्यं धर्मोऽधर्मनिमित्तं
जयत एव । तथा चैवं चोक्तप्रकारेण निरुपकारोऽपि जिनाऽऽदी-
नामुपकारमकुर्वन्नपि भूतानां साधुगन्मैत्रीसंकल्पवज्जिताऽऽदीनां
पूजा श्रुजसंकल्पः पूजकस्य धर्मनिमित्तं जयतीति ॥ ३२६९ ॥

(११) आह-ननु यथा दानं साध्वादीनामुपकारं करोति, नैवं
जिनाऽऽदीनां नमस्कारपूजा, ताकयमसौ धर्मनिमित्तं
भवति?, इत्याशङ्क्याऽह-

दाणे वि पराऽणुमाह-लक्खणसंकल्पमेत्तओ चेव ।
फलमिह न उ पच्छात-कओवगाराऽवगाराओ ॥३२७०॥
इहरोवउत्तभत्ता-जिष्साऽऽइ वहुम्मि दक्खिणेपस्स ।
दितस्स बहावत्ती, तेणाऽऽदाणप्पसंगोऽयं ॥ ३२७१ ॥

साध्वादिदानेऽपि पराऽणुग्रहलक्षणसंकल्पमात्रत एवेह
दातुः फलनिष्पत्तिः, न पुनः पश्चात्तत्कृताद् दानकृताङ्ग-
पकारादपकाराद्वेति ॥ ३२७० ॥ इतरथोपयुक्ते साध्वादिना
भुक्ते योऽजीर्णाऽऽदिदोषस्तेन दाक्षिण्यस्य-दक्षिणा दानं
तद्विवर्धयितुं साध्वादेर्वधे मरणे सति दातुर्वधाऽऽप-
त्तिर्हिंसाऽऽदिदोषसमापत्तिः । तेन च हिंसाऽऽदिदोषेणाऽऽदानप्र-
सङ्गोऽयं प्राप्नोति; अत्रिष्ट चैतत्, दातुर्विष्टरूपपरिणामत्वात् । न
हि तेन साध्वादिजिष्ठांसया दानं दत्तं, किं तु तद्गुणबहु-
मानाऽऽदिपरिणामेन । न चैवं विष्टरूपपरिणामस्यापि पापसं-
बन्धो घटते, अन्यथा मातृस्त्वपमानादजीर्णाद् बालस्य मरणे
मातृस्त्वबन्धकनपापप्रसङ्गादिति । तदेव प्राग् यदुक्तं "पूयाऽणु-
वगाराओऽपरिभाहामो" (३२२६) इत्यादि, तत्र पूजाऽनुपकारा-
दित्ययं हेतुरपाकृतः ॥ ३२७१ ॥

अथ "अपरिग्रहात्" इत्यमुं निराचिकीर्षुराह-

न परपरिग्रहउ चिय, धम्मो किं तु परिणाममुच्छीओ ।
पूया अपसिगहम्मि वि, सा य धुवा तो तदारंजो ॥३२७२॥
न कलु पूजाया- परेण पूज्येन परिग्रहादेव स्वीकारादेव च-

मैः, किं तु स्वपरिणामशुद्धितः । सा च परिणामशुद्धिः पूजा-
याः परेणापरिग्रहेऽपि ध्रुवा निश्चिता स्वसंवेदनसिद्धा सम-
स्ति, ततस्तद्वारम्भो नमस्कारपूजाऽऽरम्भ इति ॥ ३२७२ ॥

किञ्च—दानस्यापरिग्रहस्त्वमज्युपगम्योक्तं,
वस्तुतस्तु तन्नास्त्येवेति दर्शयन्नाह-

इह चोयगमणमोयग-मणिमेहगमेव संपयाणं ति ।

बहुमुणिपटिमाऽऽजस्रो, न दाणमपरिग्रहं तेण ॥ ३२७३ ॥

इह यतो यस्मात्सत्कृत्य सम्यग्वा प्रदीयते यस्मै तत्सप्रदा-
नम् । तच्च त्रिविधम् । तद्यथा-^१ दीयतां मत्तां, बहुफलं
जयतां मविध्यति^२ इत्यादिवचनप्रपञ्चेन किञ्चित्प्रेरकं, यथा बहु-
आह्वणं, अपरं त्वित्थमप्रेरकमपि दानस्य ग्रहणपरिभोगाज्या-
मनुभोदकं भवति । यथा मुनिः साधुः, अन्यत्तु पुण्याऽऽद्यानिषे-
धादिनिषेधकं, यथाऽर्हत्प्रतिमाऽऽदि, सर्वत्र सप्रदानाऽर्थस्य विद्य-
मानत्वात् । तेन तस्मान्न कचिद्दानमपरिग्रहमस्तीति ॥ ३२७३ ॥

अपि च-किमनया दानस्य परिग्रहापरिग्रहचिन्तया ?

कार्यस्यान्यथैव स्थितत्वात्; कथम् ? इत्याह—

दाणमपरिग्रहमि वि, धम्मो निययपरिणामसुद्धीओ ।

अपरिग्रहे वि जइ सा, को नाम परिग्रहमाहो ? ॥ ३२७४ ॥

किं च परहिययनियया, मेत्ती जणहिं संपरिग्रहिणा ।

हिंमामं कपो वा, जं धम्माधम्महेतुं ति ॥ ३२७५ ॥

एवं जिणाऽऽपूया, सद्धासंवेगमुद्धिहेतुओ ।

अपरिग्रहा वि धम्मा-य होइ सीलव्वयाऽऽइ व ॥ ३२७६ ॥

तिस्सोऽपि व्यक्तार्थाः ॥ ३२७४।३२७५।३२७६ ॥

अथ “विमूर्तिजावात्” इत्यस्य हेतोर्निरासार्थमाह-

जं चिय मुत्तिविउत्ता, मुत्ता गुणरामओ विसेसणं ।

तेणं चिय ते पूजा, नाणाऽऽइतिर्यं व पोक्खत्थं ॥ ३२७७ ॥

यस्मादेव मूर्तिविमुक्ता अमूर्ता मुक्ताः सिद्धाः, तेनैव ते श-
रीरसंबन्धजनितसकलकेशविमुक्तत्वाद् गुणराशयः सन्तो
विशेषेण मोक्षार्थं पूज्याः, ज्ञानाऽऽदित्रिकवदिति ॥ ३२७७ ॥

अपि च-

मुत्तिमओ वि न मुत्ती, पूज्जइ किं तु जे गुणा तस्म ।

ते मुत्तिविउत्त चिय, नणु सिद्धगुणा विसेसणं ॥ ३२७८ ॥

मूर्तिमतोऽपि सबन्धिनी मूर्तिर्न पूजते, किं तु गुणाः, ते च
मूर्तिविमुक्ता एवामूर्ता एव । ततश्च “न पूज्याः सिद्धाः, अम-
र्त्तत्वात्, न भोवन्तः,” इति त्वदुक्तप्रमाणे विरुद्धाव्यभिचारित्वाद्
विरुद्धो हेतुः । तथाहोतदपि शक्यते वक्तुम्-पूज्याः सिद्धाः, अ-
मूर्त्तत्वात्, मूर्त्तसाधुसबन्धमूर्तज्ञानाऽऽदिगुणवदिति । अथ
सिद्धगुणा अमूर्ता न भवन्तीति चेदित्याह-ननु सिद्धगुणाः
विशेषणैवामूर्ताः, मूर्त्तसाधुगुणा हि ज्ञानाऽऽद्यो मूर्त्ता-
व्यतिरिक्तत्वात् कथाऽमूर्ता अपि शक्यन्ते वक्तुम्; सिद्धगु-
णास्तु नेवम्, ततो विशेषण ते अमूर्ता एव; इति न तेषां पूजा-
विरोध इति ॥ ३२७८ ॥

अथ परमतमाक्रिय परिहरन्नाह-

अहव मई मुत्तिमओ, गुणपूया होइ मुत्तिपूयाओ ।

तगुणसंबंधाओ, सिद्धगुणाणं तु सा नत्थि ॥ ३२७९ ॥

पूया मुत्तिगुणाणं, संबंधे कलमितीह को हेतु ? ।

अन्तो परिणामओ, तस्म य को केण संबंधो ? ॥ ३२८० ॥

हियत्थो * परिणामो, बज्जत्थावणनिमित्तमित्तमो ।

देइ फलं सर्वो चिय, सिद्धगुणाऽऽलंबणो चेवं ॥ ३२८१ ॥

सुगमाः ॥ ३२७९ ॥ नवरम्भ (पूयेत्यादि) परिहारवचन,
पूजा च मूर्त्तिश्च गुणाश्च, तेषां पूजामूर्त्तिगुणानां त्रयाणामपि,
सबन्ध एवाभिमत फलप्रदायक इतीह स्वगतविशुद्धप-
रिणामादस्य को हेतुः ? न कोऽपीति । तस्य च स्वगतप-
रिणामस्य कः संबन्धः केनचिद् बाह्येन ? न काश्चिदिति
॥ ३२८० ॥ केवलं निजहृदयम्यगुनपरिणामो यथा बाह्याह-
वाद्यालम्बननिमित्तमात्रकः सर्वोऽपि दशत्यभिमतफलमेव-
ममूर्त्तसिद्धगुणाऽऽलम्बनोऽपीति ॥ ३२८१ ॥

अथ बहुक्तं-“दूराऽऽमावसो वा, विफला सिद्धाऽप्यस्ति”

(३२८२) तत्र दूराभावादित्यस्य हेतोर्निराकरणार्थमाह-

जह दूरन्थे वि धिई, बंधुमि सरीरपुच्छिव्वहेतु ।

ताणुदोव्वह्माइफलो, कत्थइ सोगाऽऽइमं कपो ॥ ३२८२ ॥

तह परिणामो सुद्धो, धम्मफलो हि दूरमंथे वि ।

अविमुद्धो पावफलो, दूरागमन्नं ति को भेओ ? ॥ ३२८३ ॥

अहवाऽऽयमजावोऽयं, परिणामो तेण सर्वमेवेह ।

दूरमहाऽऽलंबणओ, तस्साऽऽमन्नं तओ सर्वं ॥ ३२८४ ॥

यथा दूरस्थेऽपि बन्धौ बान्धवजने सुखानि श्रुते तत्सुखया-
तांसकल्पजनिता धृतिः कस्याऽपि तद्बान्धवस्य दूरस्थ-
स्यापि शरीरपुच्छिवहेतुर्न वर्तते; कश्चित् प्रस्तावे तांस्मन्त्रापि
दुर्गन्धानि श्रुते शोकाऽऽविसंकल्पस्तनुदौष्याऽऽदिफलः संपद्य-
ते ॥ ३२८२ ॥ तथा तेनैव प्रकारेण दूरस्थेऽपि सिद्धाऽऽद्यालम्ब-
ने तद्गुणबहुमानरूपत्वाच्चुद्धपरिणामः सद्धर्मफलोऽविशुद्धस्तु
पापफलः संजायते । अतो दूरस्थमासन्नं वा सिद्धाऽऽद्या-
लम्बनमिति को जेह ? केयं निष्फला तद्देदचिन्ता ? इत्य-
र्थः ॥ ३२८३ ॥ अथचा-आत्मस्वभावोऽयं तद्गुणबहुमान-
लक्षणशुनपरिणामस्तेन तस्मादहं यदनात्मस्वभावं किमपि
वस्तु तत्सर्वमप्यस्य विपरीतरूपत्वाद् दूरस्थमेव । अथाऽऽ-
लम्बनत आलम्बनभावमाश्रित्य चिन्तयते, ततस्तर्हि सर्वमप्य-
हं तिसिद्धाऽऽदिक वस्तु तस्य यथोक्ताऽऽत्मपरिणामस्याऽऽस-
न्नमेवेति; अतः का सिद्धेऽपि दूरस्थता ? इति ॥ ३२८४ ॥

अत्राऽऽक्षेपरिहारावाह-

जइ मपरिणामउ चिय, धम्मोऽधम्मो व्व कित्थ वज्जेण ।

जे बज्जाऽऽलंबणओ, सो होइ तओ तदत्थं ते ॥ ३२८५ ॥

ननु यदि स्वगतपरिणामादेव धर्मोऽधर्मश्च भवति, तर्हि कि-
मत्र बाह्योऽहं तिसिद्धाऽऽद्यालम्बनतापेक्षितेन, स्वपरिणामत एव
कार्यसिद्धेः तदपेक्षाया निष्फलत्वात् ? इति । सूरिगह-
यस्मात्सोऽपि परिणामो बाह्याऽऽलम्बनत एव भवति, नाऽ-य-
था, ततस्तदर्थं स्वपरिणामोत्पादनार्थं तद् बाह्याऽऽलम्बनमपे-
क्षयत इति ॥ ३२८५ ॥

एतदेव भावयति-

परिणामो वज्झाऽऽलंबणो सया चेव चित्तधम्मो ति ।

विस्माणं पि व तम्हा, मूहवज्जाऽऽलंबणपयत्तो ॥ ३२८६ ॥

* ‘नियत्थो’ इति पाठान्तरम् ।

शुभोऽशुभो वा परिणामः सदैव बाह्याऽऽलम्बनत एव प्रवर्तते, चित्तधर्मत्वात्, विज्ञानवदिति । यथा विज्ञानं बाह्यं नीलपीताऽऽदिकं वस्तु विना न प्रवर्तते, एव परिणामोऽपि जायते । तस्मादिह मोक्षाधिकारे शुभबाह्याऽऽलम्बनप्रयत्नो मोक्षार्थिनामिति ॥ ३२८६ ॥

अत्र परः प्राऽऽह-

जतो ततो व शुभो, होइ किमा-लंबणपणेण ।
जह नाऽणऽऽलंबणओ, विवरीयाओ वि सो न तहा ॥ ३२८७ ॥
ननु यतस्ततो वाऽऽलम्बनात् शुभपरिणामो जवतु, किमिह शुभ-
जगुभजेदत् आलम्बनप्रमेदेन-किमिति शुजाऽऽलम्बनादेव शुभः
परिणाम इष्यते ? इति भावः । गुराह-(जह णऽणऽऽलंबणओ
सि) यथाऽनालम्बन आलम्बनरहितः शुभपरिणामो न प्र-
वर्तते, तथा विपरीतादप्यशुभाऽऽलम्बनादसौ न भवति, अन्यथा
नीलाऽऽदेरपि शुक्लाऽऽदिविज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादिति ॥ ३२८७ ॥
यदि विपरीताऽऽलम्बनात् शुभः परिणामः, तर्हि कुतोऽसौ
जयति ? इत्याह-

किं तु शुजाऽऽलंबणओ, पाएण सुभो वि धम्मओ इयरो ।
जं होइ तं पयसो, शुजाशुजाऽऽदानवोसगो ॥ ३२८८ ॥
सुगमा, नवरं शुभस्याऽऽलम्बनस्याऽऽदाने, अशुभस्य तु त-
स्य व्युत्सर्गे शुभपरिणामार्थिना प्रयत्नः कर्तव्य इति ॥ ३२८८ ॥
प्रायोप्रदणस्य व्यवच्छेदमाह-

अभाणिणो मुणिम्मि वि, न सुभो दिट्ठो सुजो य निस्सीहे ।
जइ परिणामाउ चिय, फलमिह किं पत्तचित्ताप ॥ ३२८९ ॥
अज्ञानिनोऽभ्यस्य दुरभ्यस्य वा शुभाऽऽलम्बनरूपे मुना-
दपि न शुभपरिणामो दृष्टः, शुभश्चाऽसौ तस्य निःशीले नास्ति-
काऽऽदौ दृष्टः, ततोऽनन्तरगाथायां "सुभालंबणओ पाएण सुभो
वि" (३२८८) इत्यत्र "प्रायेण" इत्युक्तमिति भावः । प्रेरकः प्रा-
ऽऽह-यथेवं, तर्ह्यन्यत् प्रेर्यमाणं, परिणामादेव भवन्निस्तावत्फ-
लमिष्यते, ततः किं पात्रापात्रचिन्तया ? इति । अयमत्र भा-
वार्थः-यदि निःशीलेऽपि पात्रे शुभपरिणामो दृष्टः, 'शुभपरि-
णामाच्च शुभं फलं भवति' इति भवद्भिरपि प्रागसकृद् समर्थि-
तं, ततः किं सुशीलनिःशीलपात्रचिन्तया, निःशीलेऽपि पात्रे
शुभपरिणामदृष्टेनात्, तस्माच्च शुभफलभावात् ? इति ॥ ३२८९ ॥

अत्रोत्तरमाह-

सुहपरिणामनिमित्तं, होज्ज सुहं जइ तओ सुहो होज्ज ।
उम्पत्तस्स व न उ भो, सुहो विवजासजावाओ ॥ ३२९० ॥
ननु तस्य मिथ्यादृष्टेः शुभपरिणामनिमित्तं शुभपरिणामहे-
तुकं शुभं फलं स्वर्गाऽऽदिकं जयेत्, को वै न मन्यते, यदि त-
स्याऽऽदित एव तर्कोऽसौ निःशीलपात्रविषयपरिणामः शुभो
भवेत् ? । न चोम्पत्तस्येव तस्याऽसौ शुभः । कुनः ? इत्याह-वि-
पर्यासभावात् निःशीलेऽपि सुशीलाध्यवसायादिति कुनस्तस्य
फलं शुभम् ? इति । यदप्यस्मान्निरुक्तम्-"सुजो य निस्सीहे"
(३२८९) इति, तदपि तदपेक्षयैव । स हि मिथ्यादृष्टिस्तं शुभप-
रिणामं मन्यते, तत्रैवेति नस्तु तस्य शुभत्वं नेच्छुन्येव, विपर्या-
सादिति ॥ ३२९० ॥

पुनरपि परः प्राऽऽह-

नण मुणिवेसच्छे, निस्सीहे वि मुणिबुद्धिं देवो ।
पावइ मुणिदानफलं, तह किं न कुल्लिगदाया वि ॥ ३२९१ ॥

ननु मुनेर्वैभो मुनिवेषस्तेन कुलोऽविज्ञातो य उवाचिनुपमारका-
ऽऽदिस्तास्मिन् शीलेऽपि मुनिबुद्ध्या दानं दददाता मुनिदानफलं
स्वर्गाऽऽदिकं प्राप्नोति, इत्येतद्भवतामपि तावत्संमतम्, तथा
तेनैव प्रकारेण कुत्सितालङ्घी कुलङ्घी सरजस्काऽऽविस्तस्मै
दाता कुल्लिगदाता, सोऽपि किं व मुनिफलं प्राप्नोति, मुनिबुद्धे-
स्तस्यापि तत्र सङ्गात्वात् ? इति ॥ ३२९१ ॥

गुराह-

जं थाणं मुणिल्लिगं, गुणाण सुन्नं पि तेण पदिमं च ।
पुज्जं थाणमिह, वि कुल्लिगं सव्वहा जुणं ॥ ३२९२ ॥
यस्मान्मुनिल्लिगं ज्ञानाऽऽदिगुणानां ज्ञानमाधाय, तेन तस्मा-
त्कस्याऽपि मायाविनः संबन्धि तच्छून्यमपि गुणैरविज्ञातं पा-
षाणाऽऽदिनिर्मिताऽहंसात्मावस्थानमस्याऽपि पूज्यम् । कुल्लिगं
तु सर्वथा पूजयितुं न युक्तं, ज्ञानाऽऽदिगुणानां सर्वधैर्याभ्य-
त्वादि ॥ ३२९२ ॥

पुनरपि परः प्राऽऽह-

नण केवलं कुल्लिगे, वि होइ तं भावल्लिगओ न तओ ।
मुणिल्लिगमंगजावं, जाइ जओ तेण तं पुज्जं ॥ ३२९३ ॥
ननु केवलं केवलज्ञानं कुल्लिगेऽपि वर्णमानानामन्यताधिकारानां
भवतीत्यागमे ध्रुयते, तर्हि किमिति स्थानबुद्ध्या तत्पुज्यं नेष्यते ? ।
गुराह-तत्केवलज्ञानं भावल्लिगतो भवति, न पुनस्ततः कु-
ल्लिगात्, तस्य केवलज्ञानानङ्गत्वात् । मुनिल्लिगं पुनर्यस्मादङ्गजा-
व केवलज्ञानस्य कारणतां याति, तेन तस्मात्तत्पूज्यमि-
ति ॥ ३२९३ ॥

(२०) तदेव कोपप्रसादविरहाऽऽदीन् पञ्चापि परोपन्यस्तदे-
तून्निराकृत्योपसंहरन्नाह-

तेण सुहाऽऽलंबणओ, परिणामविमुच्छिमिच्छया निचं ।
कज्जा जिणाऽऽपूपा, जव्वाणं बोहणत्थं च ॥ ३२९४ ॥

येनैव, तेन तस्मात्परिणामविमुक्तिमिच्छता कार्या विधेया
जिनाऽऽदीनां नित्यमेव पूजा । कुनः ? इत्याह-शुभाऽऽलम्बनतः
शुभाऽऽलम्बनरूपत्वात् । न केवलं स्वपरिणामविमुक्तिनिमित्तं,
जन्त्यजनावबोधनार्थं च विधेया जिनाऽऽदिपूजा । तद्दर्शने ह्य-
नेकं जग्याः प्रतिबुध्यन्ते, जिनधर्ममासादयन्ति, समासादिते च
स्थिरीजवन्ति । अत एव तत्करणकारणानुमोदनाऽऽदिप्रवृत्त-
संवेगात्तथात्मापनकर्मणोऽनङ्गत्वेनानो भूत्वाऽनन्तेन का-
लेनाऽनन्ताः सिद्धास्ते सिद्धाः भ्रूयन्ते ॥ इति सप्ततिगाथार्थः
॥ ३२९४ ॥ तदेवमवसितः पञ्चनमस्कारः । विशेषः । ल० । ध० ।
(" णमोऽन्धु णं अरिहताणं भगवंताणं " इति शकस्तवः
'चेइयवंदण' शब्दे तृतीयजगो १३१७ पृष्ठे, " णमो जिणाणं
जियजयाणं " इति च तस्मिन्नेव शब्दे १३१८ पृष्ठे " सिद्धा-
ण बुद्धाणं " इत्यपि तस्मिन्नेव शब्दे १३१९ पृष्ठे
मूत्रपाठक्रमेणोक्तः । व्याख्या चैषां प्रतिपदं तत्तत्स्थानेषु ।
" इक्को वि णमुक्कारो, जिणवरवसजस्स वरुमाणस्स ।
संसारसागराओ, तादेइ नरं व नारिं व ॥ १ ॥ " इत्यपि
" चेइयवंदण " शब्दे तृतीयजगो १३२० पृष्ठे उपपादितम् ।
" जो वेवाण वि वेवो " इत्यपि तत्रैव पृष्ठे निरूपितम्)
" सर्वान् देवान्मनस्यन्ति, नैकं देवं समाश्रिताः । जिनंन्द्रिया
जितक्रोधाः, दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १ ॥ " ब्रा ०१२ ब्रा० ।

विषयसूची—

- (१) नमस्कारस्य व्याख्यानार्थमुत्पत्ति-निकेप-पद-पदार्थ-प्ररूपणा-वस्त्वानुप-प्रसक्ति-क्रम-प्रयोजन-फल-रूपाणां द्वाराणां संग्रहः ।
- (२) नमस्कारोत्पत्तिद्वारविस्तरे ज्ञानशब्दयोर्नित्यत्वानित्यत्वविचारः ।
- (३) निकेपद्वारे नाम-स्थापना-द्वय-जावनेदेन निकेपस्य चातुर्विध्यम् ।
- (४) पदद्वारे नामिक-नैपातिकोपसर्गिकाऽऽख्यातिकमिभनेदेन पदस्य पञ्चविधत्वम् ।
- (५) द्रव्यसंकोचो न भावसंकोचः, जावसंकोचो न द्रव्यसंकोचः, द्रव्यसंकोचो भावसंकोचश्च, न द्रव्यसंकोचो न जावसंकोच इति भङ्गचतुष्टयप्रतिपादनपुरस्सरं पदार्थेष्टारम् ।
- (६) प्ररूपणाद्वारे "किं कस्य केन क्व कियच्चिरं कतिविधो वा नमस्कारः," "इन्द्रियकाययोगवेदकवायलेख्याऽऽहाराऽऽदिचरमान्तः," इत्यादिषट्प्रकारमवप्रकाराभ्यां प्ररूपणाया द्वैविध्यम् ।
- (७) नमस्कारपाठस्य युक्तायुक्तत्वे विचार्यमाणे पञ्चपदस्य सर्वभुतस्कन्धाज्यन्तरचतुष्टयं, नवपदस्य पृथक्भुतस्कन्धावमित्यत्र भीमहानिशोयसूत्रसंवादः ।
- (८) नमस्कारसूत्रसंपत्त्वष्टयष्टिर्गण-नवपदविवेचनम् ।
- (९) वस्तुद्वारे गुणगुणिनोर्भेदाभेदपक्षनिरूपणपुरस्सरमहत्सिद्धाऽऽचार्योपाध्यायसाधूनां नमस्कारार्हत्वे मार्गदेशकत्वाऽऽदिगुणनिरूपणानन्तरं संसाराट्ठमार्गदेशकत्व-जवसमुद्धानियामकत्व-परविधजीवनिकायगोपनत्वं प्ररूप्याहंदादीनां नमस्कारफलप्रदर्शनम् ।
- (१०) आक्षेपद्वारे सिद्धसाधुन्यामेष द्वाभ्यां नमस्कारः कथं न?, परिनिर्वृताहंदादीनां सिद्धशब्देन, आचार्याऽऽदीनां संसारिणां साधुशब्देन ग्रहणात् । तथा-अपभाजितसम्भवाऽऽदिभ्यो नामग्राहं तीर्थकरेभ्यः, सिद्धेभ्योऽपि एकत्रिचिचतुष्पञ्चाऽऽदिसमयेभ्यो यावद्वनन्तसिद्धेभ्योऽपि एकत्रिचिचतुष्पञ्चाऽऽदिविशेषणविशिष्टेभ्य इत्यनन्तभेदस्य नमस्कारस्य पञ्चविधत्वं न युज्यते इति पञ्चविधनमस्काराऽऽक्षेपः ।
- (११) प्रसिद्धिद्वारे तदक्षेपस्य प्रतिविधानम् ।
- (१२) क्रमद्वारेऽहंदादीनां नमस्कारे पौर्वापर्यक्रमव्युत्क्रमाऽऽक्षेपप्रतिविधानविस्तरः ।
- (१३) प्रयोजनफलद्वारयोरेहलौकिकपारलौकिकफलप्रदर्शनम् ।
- (१४) द्विविधेऽपि फले दृष्टान्तपञ्चकप्रदर्शनम् ।
- (१५) अर्हतां पूजाफलवत्त्वं किमस्ति, न वेति विचारविस्तरः ।
- (१६) जिनाऽऽदिपूजाऽर्थे सोपपत्तिकप्रमाणोपन्यासः ।
- (१७) "हिनस्मि हरिणाऽऽदीन्, मृषा जावेऽहं, तदुभाषणा-च्च वञ्छयामि देववत्ताऽऽदीन्, धनमपहरामि ते-षामेव, परदारान् निषेवेऽहम्" इत्यादिचिन्तितान् हि तेषां चिन्तितानां तत्काल कोपाऽऽदिसंभूतिः, तथापि हिंसाऽऽदिचिन्तकस्याधर्मः, दयाऽऽदिसकल्पतस्तु

तद्वतो धर्मः, तथेहापि तीर्थकरसिद्धाऽऽदीन् शपमा-
नस्याधर्मः, संस्तुवतस्तु धर्म इत्यहंवादिभ्यः फल-
प्राप्तिसमर्थनम् ।

(१८) सरागद्वेषणात् कृतार्थानावाकाऽऽचार्योपाध्यायसा-
चचो वन्दनीया न वेत्याक्षेपपरिहारः ।

(१९) साधवादीनां दानमुपकार यथा करोति नैव जिनाऽऽ-
दीनां नमस्कारपूजा, तत्कथमसौ धर्मनिमित्तेतिश-
ङ्गानिरासाय युक्तिप्ररूपणम् ।

(२०) परिणामविशुद्धिमिच्छता जिनाऽऽदीनां नित्यमेव
पूजा विधेयेत्युपसंहारः ।

णमोकाराणिञ्जुति-नमस्कारनिर्युक्ति-स्त्री० । नमस्कारप्रति-
पादकाऽऽवश्यमनिर्युक्तिगयाकदम्बे, भा० क० ।

णमोकारसहितपञ्चकखाण-नमस्कारसहितप्रत्याख्यान-ग० ।
अष्टाप्रत्याख्यानभेदे, (च०)

साम्प्रत सुवार्थी-

उगए सुरे नमस्कारसहितं पञ्चकखाणं, चञ्चिविहं पि
आहारं-असणं पाणं खाइमं साइमं, अमत्यऽणाजोगे-
णं सहसागारेणं बोसिरइ ।

उद्गते सुर्ये, सुर्योक्ताद्वारभ्येत्यर्थः । नमस्कारेण परमे-
ष्ठित्वेन सहितं युक्तं नमस्कारसहितं, प्रत्याख्याति " सर्वे
धातवः करोत्यर्थेन व्याप्ताः " इति व्याप्ताय नमस्कारसहितं
प्रत्याख्यानं करोति, विधेयतयाऽऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः । इदं गुरो-
रनुवादभङ्गवाचनम् । शिष्यस्तु 'प्रत्याख्यामि' इत्याह । एवं
व्युत्सृजतीत्यत्रापि वाच्यम् । कथं प्रत्याख्याति ? इत्याह-चतु-
र्विधमपवाहारमिति न पुनरेकविधाऽऽदिकम्, आहारमभ्यव-
हार्यं, व्युत्सृजतीत्युत्तरेण योगः । इदं चतुर्विधाऽऽहारस्यैव भ-
वतीत्युक्तमेव, रात्रिभोजनतीरणप्रायत्वादस्य, तथा मुहूर्तमानं
नमस्कारोच्चारणावसानं च । ननु कावस्यानुकृतात्सङ्केत-
प्रत्याख्यानभेदेदम् । भवम् । सहितशब्देन मुहूर्तस्य विशेषणम् ।
अथ मुहूर्तशब्दो न ध्रुयते तत्कथं तस्य विशेष्यत्वम् ? उच्यते-
अष्टाप्रत्याख्यानमध्येऽस्य पाठबलात्, पौरुषप्रत्याख्यानस्य च व-
ह्यमाणत्वादवश्यं तदर्थोऽमुहूर्तं एवावशिष्यते । अथ मुहूर्त-
द्वयाऽऽदिकमपि कृतो न लभ्यते ? उच्यते-अलपाऽऽकारत्वावस्य,
पौरुषां हि पराकाराः, तस्मिन् प्रत्याख्याने आकारव्यवर्ति
स्वल्प एव कालोऽवशिष्यते, स च नमस्कारेण सहितः, पूर्णोऽ-
पि काले नमस्कारपाठमन्तरेण प्रत्याख्यानस्याऽऽपूर्यमाणत्वात्,
सत्यपि नमस्कारपाठे मुहूर्ताभ्यन्तरे प्रत्याख्यानभङ्गात् । त-
त्सिद्धमेतत्-मुहूर्तमानकालं नमस्कारसहितप्रत्याख्यानमिति ।
अथ चतुर्विधाऽऽहारमेव व्यक्त्या प्रदर्शयति-अशनम् १, पानम्
२, जाविमम् ३, स्वादिमं चेति ४ । तत्राशयते इति अशनम्, 'अश-
नोजने' इत्यस्य ल्युट्प्रत्ययस्य जवति । तथा-पीयत इति पान-
म्, 'पा' धातोः । तथा-जायत इति जाविमम्, 'जाह ज-
कृणे' इत्यस्य क्तप्रत्ययादिमाप्रत्ययान्तस्य । एव स्वाद्यत इति
स्वादिमम्, 'स्वद आस्वादनं' इत्यस्य स्व रूपम् । अथवा-
जायं स्वाद्यं चेति । अशनाऽऽद्याहारविभागश्चैव आजावि-
धिवृत्तौ-"अशनं-शाल्यादि सक्तवादि पेयाऽऽदि मोदकाऽऽदि
क्षीराऽऽदि सुरणाऽऽदि मण्णाऽऽदि च ।

यदाह-

" असणं भोग्यसत्तुग-मुमाजगाराऽऽह खज्जगविही अ ।
खीराऽऽह सुरणाऽऽह, मंडगपजिरे अ विषेयं ॥ १ ॥ "
पातं-सौवीरयवाऽऽदिधावनं सुराऽऽदि सर्वभाष्कायः कर्कट-
जलाऽऽदिकं च ।

यदाह-

" पाणं सोवीरजघो-दगाऽऽह चित्तं सुराऽऽहं चैव ।
आउकामो सव्वो, कककगजलाऽऽहं च तथा ॥ २ ॥ "
खाद्यं-पृथगान्यगुमपपटिकाखज्जुरनालिकेरछाक्काकर्कट्याप्र-
पनसाऽऽदि ।

यदाह-

" भत्तोसं दंताऽऽह, खज्जुरगनालिकेरकखाऽऽह ।
कककिअंगफणसाऽऽह बहुविहं खाइमं नेअं ॥ ३ ॥ "
खाद्य-दन्तकाष्ठताम्बूलतुलसिकापिण्डार्जकमधुपिप्पल्यादि ।

यदाह-

" दंतवणं तंषोलं, चित्तं तुलसी कुइरगाऽऽहं ।
मधुपिप्पलितुंताऽऽह, अयोगदा साइमं तोइ ॥ ४ ॥ "
(अयोगदेति) सुगठी-हरीतकी-पिप्पली-मरीच-औरक-अजमक-
जातिफल-जायन्ती-कसेलुक-कट्यक-खदिरवाटिका-ज्येष्ठीमधु-
तमात्रपत्र-पला-लयङ्ग-काठोविरुङ्ग-घिरुल्लवण-अजक-अजमोद-
कुलिञ्जण-पिप्पलीमूल-चिणीकवाडा-कञ्जूरक-मुस्ता-कण्टावेलि-
ओ-कपूर-सौवर्चेल-हरमा-अभीतक-कुम्भठो-बम्बूल-धव-खदिर-
खीचराऽऽदिकच्छुलीपत्र-पूग-हिङ्गुलाहक-हिङ्गुनेधोसु-पञ्चकुल-
जवासकमूल-वावची-तुलसी-कपूरीकवाऽऽदिकम् । औरक ख-
भाष्यप्रवचनसारोकाराभिप्रायेण स्वाद्यम्, कल्पवृत्त्यभिप्रायेण
तु खाद्यम्, अजमकं खाद्यमिति केचित् । सर्वं स्वाद्यम् एलाक-
पूराऽऽदिजलं च त्रिविधाऽऽहारप्रत्याख्यानं कल्पते । वेसण-वि-
रहाली-सोआ-कोउवनी-आमला-गएगी-आबागोली-कठखिली-
खूरपत्रप्रमुखं खाद्यत्वाद् द्विधाऽऽहारे न कल्पते । त्रिविधा-
ऽऽहारे तु जलमेव कल्पते । शास्त्रेषु मधुगुडशर्कराखण्डाऽऽद्यपि
खाद्यतया काकाशर्कराऽऽदिजलं तत्राऽऽदि च पानकतथोक्तमपि
त्रिविधाऽऽहाराऽऽहं न कल्पते । उक्तं च-"इक्ष्वापाणाऽऽहं,
पाणं तह साइमं गुमाऽऽहं । पडिअ सुअम्मि तह वि हु, ति-
त्तीजणं ति नाऽऽहरिअ" ॥१॥ अनाहारतया व्यवहियमाणा-
न्यपि प्रसङ्गतो दृश्यते । यथा-पञ्चाङ्गनिम्ब-गुडूची-कडूकिरि-
आतु-अतिश्रिस-खीरि-सुकडि-रक्का-हरिद्रा-रोहिणी-उपलोड-
बज्ज-भिकला-बाबलउल्लित्यन्ये धमाभो-नादिआ-सन्धिरौकणी-
एलीओ-हरनीइल-घडणि-बदरी-कंधेरिकरीरमूल-पुंआर-म-
जीठ-बोहवीउ-कुमारि-चित्रक-कुण्डप्रभृत्यनिष्ठाऽऽखादानं रो-
गाऽऽद्यापदि अतुर्विधाहारेऽप्येतानि कल्प्यानीति कृतं प्रसङ्गेन ।
अत्र नियमनजनयादाकारावाह-(अन्नस्थणाभोगेण सहसागा-
रेण) अत्र पञ्चभवे तृतीया, अन्यत्रेति परिवर्जनार्थः, यथा-'अ-
न्यत्र झोणभीष्माभ्यां, सर्वे योद्धाः पराङ्मुखाः ।' इति । ततोऽ-
न्यत्रानाभोगात् सहसाकारावाह, एतौ वर्जयितव्येति । तत्राना-
भोगोऽन्यन्तविस्मृतिः, अहसाकारोऽतिप्रवृत्तयोगानिबन्धनमि-
ति । अ० २ अधि० । पं० व० । आ० । प्र० । ल० ।

परिकृतआनन्दसागरगणिकृतप्रश्नो यथा-

नमस्कारसहितप्रत्याख्यानं रात्रिप्रत्याख्यानमध्ये, पृथग् वा ? ।
तेन प्रत्याख्यानेन आहः पौरुषी यावत्स्थितस्तस्व पौरुष्या
ज्ञातो द्विघटिकस्तको वा ? इति प्रश्नः, उत्तरम्-नमस्कारसहि-

तप्रत्याख्यानं दिनमध्ये आयाति, न तु रात्रिमध्ये, तथा-तत्प्र-
त्याख्यानं विधाय पौरुषी यावदनुपयोगेन स्थीयते तदा न ला-
भाय, उपयोगपूर्वं तु ज्ञानायोति । २ प्र० ही० ३ उल्ला० ।

णमोरिह-नमोऽर्ह-पुं० । जिने, आ० म० ।

पावैति जहा गावो, गोवा अहिसावयाऽऽहृगोहि ।

पउरतणपाणियाणि य, वणाणि पावैति तह चैव ॥

जीवनिक्काया गावो, जं ते पावैति ते महागोवा ।

मरणाऽऽहजयाहि जिणा, निव्वाणवणं च पावैति ॥

ते उवगारित्तणतो, नमोऽरिहा जवियजीवल्लोगस्स ।

सव्वस्सेह जिणिदा, लोगुत्तमभावतो तह य ॥

यथा गोपाः गाः पालयन्ति रक्षन्ति अहिस्वापदाऽऽविदुर्गेयः,
जनानि च, प्रचुरतृणपानीयानि प्रापयन्ति, तथैव च जीवनिक्काया
एव गावः जीवनिक्कायागावः, तान् ते जगवन्तोऽर्हन्तो जिना
महागोपाः, पालयन्ति रक्षन्ति मरणाऽऽदिजयंभ्यो, निर्वानवर्तनं च
प्रापयन्ति । एवं ते जिनेन्द्रा इह अस्मिन् जीवन्लोके उपकारित्व-
तो हेतोः सर्वस्य भव्यजीवल्लोकस्य नमोऽर्हाः ।

एवं तदुक्तेन प्रकारेण नमोऽर्हन्त्वहेतवो गुणाः प्रतिपादितः ।
साम्प्रत प्रकारान्तरेण नमोऽर्हन्त्वहेतुगुणाऽभिधितस्याऽऽह-

रागदोसकसाए, इंदियाणि य पंच वि ।

परिसहे उवसग्गे, नामयंता नमोरिहा ॥

रागद्वेषकषाथानिन्द्याणि च पञ्चापि परीषहानुपसर्गान् नम-
यन्तो नमोऽर्हाः इति गाथासमासार्थः । आ० म० १ अ० २ खारु ।
णम्मया-नम्रता-स्त्री० । औचित्येन नमनशीलतायाम्, ज्ञा०
१२ ज्ञा० ।

नर्पदा-स्त्री० । रेवापर्याये अमरकण्टकादुद्गत्य पश्चिमसमुद्रं
प्रविष्टे नदीभेदे, " विधा काकरवाद् भीता, रात्रौ तरति नर्म-
दाम् । " आ० २ अ० ।

णय-नत-त्रि० । प्रह्वीचूते, सुत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । ज्ञा० ।
आ० ।

नय-पुं० । नवत्यनेकांशाऽऽत्मकं वस्त्वेकांशावलम्बनेन प्रतीति-
पथमारोपयतीति, नीयते वा अनेन तस्मिन् ततो वा नयनं नयः ।
उत्त० १ अ० । पं० चू० । नीयते परिच्छिद्यनेनेनास्मादिति
वा नयः । अनन्तधर्माऽऽत्मकस्य वस्तुन एकांशपरिच्छिप्तौ,
अनु० । स्था० । आ० म० । अनन्तधर्माऽऽत्मकस्य व-
स्तुनो नियतैकधर्माऽऽत्मकावलम्बनेन प्रतीतौ प्रापणे, उत्त० १
अ० । "नयतीति नया वस्तुतत्त्वं अवबोदमोयं पावयति (त्त) ।
अ-ये भणन्ति-नयन्तीति नयाः कारकाः, व्यञ्जकाः, प्रकाशका
इत्यर्थः । आ० चू० १ उ० । नि० चू० । विशे० ।

विषयमूर्त्ति-

(१) नयनिकृतिः ।

(२) नयलक्षणनिरूपणपुरस्सरं नयतत्त्वप्रकरणम् ।

(३) नयस्वरूपोपपत्तिः ।

(४) वस्तुनामनन्तधर्माऽऽत्मकत्वनिरूपणम् ।

(५) नय इति यदुच्यते, यावदुभागाभायं, तन्निरूपणम् ।

(६) नयार्था अपेक्षिकाः ।

(७) अपेक्षाऽऽत्मकं वाक्यं नयः ।

- (७) सामान्यविशेषविचारः ।
 (८) सप्तभङ्ग्यां नयविज्ञागोपदर्शनम् ।
 (१०) एकत्रांकाऽऽकारा प्रमाणधीः ।
 (११) नयानां प्रमाणाप्रमाणव्यतिरिक्तः ।
 (१२) संमत्यादौ बह्विधिविधेयनयनयनं तत्साधननिमित्तं बोद्धाऽऽदिनयपरिग्रहा अपि बुरूपर्यायाऽऽदिबस्तुप्राप्त्या फलतो न मिथ्यारुपा इत्यादिनिरूपणम् ।
 (१३) नयविभागे द्वयपर्यायार्थिकतया नयस्य संज्ञेयतो द्वैविध्यम् ।
 (१४) संप्रत्ययविशेषौ द्वयपर्यायौ सामान्यविशेषशब्दाव्याप्तिप्रतिषेधविचारः ।
 (१५) व्याप्यार्थिकपर्यायार्थिकनययोर्नैगमाऽऽदिनयानामन्तर्भावः ।
 (१६) सप्तसु नैगमाऽऽदिषु मूलनयेषु विचारे नैगमाऽऽदीनां मतसंग्रहः ।
 (१७) निरुत्तेनदिवाकरमते बहू नयाः, नैगमस्य संग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावः ।
 (१८) प्रत्यक्षसतिप्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणपरामर्शः ।
 (१९) तत्र प्रत्यक्षदृष्टान्तः ।
 (२०) वस्तुनिर्दिष्टान्तः ।
 (२१) प्रदेशदृष्टान्तः ।
 (२२) सर्वे नयाः स्वस्वस्थाने ब्रुवाः ।
 (२३) ७०० सप्त ज्ञातानि नयाः ।
 (२४) अमवस्थाता नया इति मतान्तरनिरूपणम् ।
 (२५) निक्षेपनययोजना ।
 (२६) व्याप्यार्थिकपर्यायार्थिकनययोर्मिथो विचारः ।
 (२७) तौ सव्यपेक्षौ प्रमाणम् ।
 (२८) यद् दर्शनं यस्माच्चयाद् जातं सामान्यतस्तन्निरूपणम् ।
 (२९) निश्चयव्यवहारयोः सव्यनयान्तर्भावः ।
 (३०) दिग्गम्बरमते नयाः ।
 (३१) व्यवहारनयात् साङ्ख्यं प्रवृत्तम् ।
 (३२) वेदान्तिसाङ्ख्यदर्शनयोः ब्रुवाब्रुत्वम् ।
 (३३) नैगमस्य संग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावः ।
 (३४) ये शब्दनया ये चार्थनयास्तेषां निरूपणम् ।
 (३५) नयोत्पादितेष्वपरिग्रहेषु दर्शनेषु यस्य मिथ्यात्वं, यस्य च सम्यक्त्वं तन्निरूपणम् ।
 (३६) नयफलविमर्शः ।
 (३७) ज्ञानक्रियानयद्वारे संग्रहाऽऽदीनां समवतारो भवतीति तत्स्वरूपनिरूपणम् ।
 (३८) नयानां पार्थक्ये येः समवतारः, यत्र वाऽनवतारस्तन्निरूपणम् ।
 (३९) आलोचनाऽऽद्यनयानां निरूपणम् ।

(१) अथ नयनिरुक्तिमाह-

स नय इ तेण तहि वा, तस्मोऽहवा वर्युणो व जं नयणं ।

बहुदा पज्जायाणं, संभवओ सो नओ नाम ॥ ९१४ ॥

स एव वक्ता संभवद्भिः पर्यायेर्वस्तु नयति गमयतीति नयः । अथवा-नीयते परिच्छिद्यते अनेन, अस्मिन्, अस्माद् वेति नयः; अनन्तधर्माध्यासिते वस्तु-देकांशप्रादको बोध इत्यर्थः । यदि वा-बहुधा वस्तुनः पर्यायानां संभवाद्विधाकृतपर्यायेण

यच्च वनमधिगमने परिच्छेदमसौ नयो नाम ॥ ९१४ ॥ विशेषः । इह हि जितप्रवचने सर्वे वस्तुनन्तधर्माऽऽत्मकतया संकीर्णस्वभावमिति तत्परिच्छेदकेन प्रमाणेनापि तथैव भवितव्यमित्यसकीर्णप्रतिनियतधर्मप्रकारकव्यवहारसिद्धे नयानामेव सामर्थ्यम् । नयो० ।

(२) नयतत्त्वं प्रकृत्यन्ति-

नीयते येन श्रुताऽऽख्यप्रमाणविषयीकृतस्यार्थस्याशस्तदितरांशोदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषां नयः ॥ १ ॥

अत्रैकवचनमतम्, तेनांशशब्दा वा, येन परामर्शविशेषेण श्रुतप्रमाणप्रतिपत्तवस्तुनो विषयीक्रियन्ते तदितरांशोदासीन्यापेक्षया स नयोऽभिधीयते । तदितरांशप्रतिक्षेपे तु तदाज्ञासता प्रणिध्यते ('नयामास' शब्दे) ।

प्रत्यपाद्याम च स्तुतिद्वान्निशति-

" अहो ! विप्र विप्र तत्र चरितमेतन्मुनिपते !,

स्वकीयानामेषां विविधविषयव्याप्तिविशिनाम् ।

विपक्वापेक्षाणां कथयसि नयनां सुमयतां,

विपक्वक्षेप्तृणां पुनरिह विप्रो ! दुष्टनयनाम् ॥ १ ॥ "

पञ्चाशति च-

" नि.शेषांशजुषां प्रमाणाविषयीकृत्यं समामेक्षुषां,

वस्तूनां नियतांशकल्पनपराः सप्त श्रुताऽऽसङ्गिनः ।

औदासीन्यपरायणास्तदपरे चांशे भवेयुर्नया-

भेदेकान्तकलङ्कपङ्ककलुषास्ते स्युस्तदा दुर्नयाः ॥ १ ॥ "

रत्ना० ७ परि० ।

(३) नयलक्षणे नयस्वरूपोपपत्तिमाह-

सत्त्वाऽसत्त्वाऽऽद्युपेतार्थे-स्वपेक्षावचनं नयः ।

न विवेचयितुं शक्यं, विनाऽपेक्षां हि मिश्रितम् ॥ २ ॥

(सत्त्वाऽसत्त्विति) सत्त्वाऽसत्त्वाऽऽद्यो ये धर्माः, आदिना नित्याऽनित्यत्वेनेदाऽभेदाऽऽदिरिति परिग्रहः । तैरुपेतास्तदात्मका येऽर्थाः जीवपुङ्गवाऽऽदयः, तैस्वपेक्षावचनं प्रतिनियतधर्मप्रकारकापेक्षाऽऽख्यशब्दबोधजनकं वचनम्, नयवाक्यमित्यर्थः । इदं वचनरूपस्य नयस्य लक्षणं, ज्ञानरूपस्य तु नयस्य-अपेक्षाऽऽत्मकशब्दबोधत्वमेवेति स्पष्टम् । अपेक्षात्वं च क्षयोपशमजन्यताऽवच्छेदको जातिविशेषो, विषयताविशेषो वेत्यन्यदेतत् ॥

ननु घटोऽस्तीत्यादिवाक्यश्रवणाद् घटविषयकं शब्दज्ञानं मम जातमित्येव लोकाः प्रतीयन्ति, न तु तत्रापेक्षात्वमपीत्यपेक्षाऽऽत्मकनयज्ञानसत्त्वे किं प्रमाणम्? अत आह-हि निश्चितं, मिश्रितं विरुद्धत्वेन प्रतीयमानैर्नानाधर्मैः करम्यतं वस्तु, अपेक्षां विना विवेचयितुं विवक्षितैकधर्मप्रकारकनिक्षेपविषयीकर्तुं, न शक्यम् । तच्चिरुद्धधर्मवत्ताज्ञानस्यानपेक्षाऽऽत्मकस्या[स्या]नुपपत्तेर्बाधप्रतिषेधनाऽऽवच्छेदककोटौ साधनेनाऽनपेक्षाऽऽत्मकत्वस्यैव निवेदनात्, अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनाऽऽहार्यदोषविशेषजन्याऽऽदीनामपेक्षाऽऽत्मकत्वेनैव तद्वारकविशेषणानुपादानात् । तथा च तत्कर्मप्रतिपक्षधर्मवत्तया ज्ञातेऽपि तत्कर्मवत्तया ज्ञायमानस्या[ऽऽहार्यदोषविशेषजन्या]ऽऽदीनामपेक्षाऽऽत्मकतयाऽऽन्यथाऽनुपपत्तिरेवाऽपेक्षात्वे मानम्, तस्या एव सर्वतो बलवत्प्रमाणत्वान् । तदाह श्रीहर्षः-"अन्यथाऽनुपपत्तिभेद-स्तु वस्तुप्रसाधिकाः।।पिनष्टहृद्वैमत्यं, यतः सर्ववशाधिका"।। इति । न चापेक्षां विना लौकिकोऽपि व्यवहारः संगच्छते, अप्राऽऽद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाभाववति

● - वस्त्वपेक्षाप्रसाधकेति पाठः स्यात् ।

वृत्ते शास्त्राऽऽपेक्षयैव कपिसंयोगव्यवहारत् । न चाऽवच्छेद-
कावगाहोवाय[व्यवहारो]न स्वपेक्षाऽऽत्मक इति वाच्यम्, शास्त्राऽ-
वच्छिन्नो वृत्तः कपिसंयोगवान्, न तु संपूर्ण इति प्रत्ययस्य स्क-
न्धदेशापेक्षां विनाऽनुपपत्तेः । कथं चैवं सामान्यावशेषापेक्षां
विना "घटपटयोः रूपं, घटपटयोर्न रूपम्" इत्यादयो विचित्रनवा-
पेक्षाप्रत्ययाः समर्थनार्थाः । संप्रवृत्तयाऽऽभ्युपगमेनैव हि घटपटोभय-
रूपसामान्योद्भूत [न] त्वविषयकया घटपटयो रूपमिति प्रत्यय-
न्योपपत्तेः, द्वयोर्भेदविषयकयां प्रत्येकाऽऽवयवस्य धर्मद्वयावच्छिन्न-
वाचकपरोपादानसम्बन्ध एव व्युत्पन्नत्वात् । व्यवहाराऽऽभ्युपगमात्
प्रवृत्तप्रयोगोऽनुपपन्न एव, मिलितवृत्तित्वान्वय एव तस्य साक्षा-
हृत्त्वाद् घटपटयोर्न रूपमिति बोधस्यैव तस्मादुत्पत्तेः । यत्तु
घटपटयोर्न रूपमिति वाक्यं तात्पर्यभेदेन योग्यायोग्यं-घटप-
टयोः रूपत्वावच्छिन्नाभावाव्यवहारात्पर्येऽयोग्यमेव, रूपत्वावच्छे-
देन घटपटोभयवृत्तित्वानावाव्यवहारात्पर्ये च योग्यमेव; घटप-
टयो रूपमित्यादौ च घटपटोभयवृत्तित्वस्यापि रूपत्वाऽऽदिष्टा-
मानाधिकरण्येन अन्वयबोध एव साक्षाहृत्त्वाद् न तयोर्घट-
रूपमित्यपि स्यादिति कैश्चित्कल्प्यते । तदसत् । प्रतिवस्तु-
न्याकाङ्क्षावैचित्र्यस्यापेक्षाषोधाऽऽत्मककल्पवैचित्र्यार्थमेवाऽऽभ्य-
ुपगमात्, उभयरूपसामान्यस्य प्रत्येकरूपविशेषात्कथञ्चिद्विधान-
भ्युपगमे तदुक्तान्यव्युत्पत्तिप्रहाद् घटपटयोर्घटरूपमात्रं जाय-
मानस्य बोधस्य प्रामाण्याऽऽपत्तेः; अस्माकं तु स्यादर्थानुप्र-
वेशस्यैवातिप्रसङ्गमञ्जकत्वाच्च दोषः । किञ्चैवम-द्वयार्थगुरुत्वं न
गन्ध इत्यादौ का गतिः ? गुरुत्वसामानाधिकरण्येनेव गन्धत्व-
सामानाधिकरण्येनाऽपि पृथिवीजलोन्नयत्वा [ऽऽभ्युपगमात्] त-
विधिनिषेधविपर्ययातिरिक्तेः । अत्र सप्तम्याः स्वार्थान्वयिताऽव-
च्छेदकस्वरूपत्वादुन्नयकाव्यतिरिक्तैवाऽऽधेयताऽर्थः (?) । तत्र च
प्रकृत्यर्थस्य तन्निष्ठनिरूपितत्वविशेषणान्वयानुपपत्तिर्बोध्य-
विशिष्टाऽऽधेयतात्वेन गुरुत्वं विधेयतया, गन्धश्च निषेध-
तया प्रतीयते, इत्युक्तौ च नामान्तरेण गुरुत्वसामान्य-
स्यैव विधेयत्वं, गन्धसामान्यस्यैव च निषेधत्वमायुष्मताम-
तिरिक्ताऽऽधारताया अनिरूपणात् । अन्यथा घटपटयोर्न घटरूप-
मित्यादौ जातिघटयोर्न सन्नित्यादाविव घटपटोभयानिरूपित-
त्वाभाववदाधेयतावद् घटरूपमित्यभ्युपपादनेऽपि घटपटरूपे
इत्यभ्युपपादयितुमशक्यत्वाद् घटरूपत्वाऽऽदिस्वरूपाया आ-
धेयताया उभयानिरूपितत्वात् । तत्र द्वित्वाऽऽदिस्वरूपैवाऽऽधेय-
नेति चेद्, द्वयोः प्रत्येकरूपावच्छेदेन द्वित्वाभावान्निषेधस्याऽपि
प्रवृत्तिः स्यात् । अनुयोगिनाऽवच्छेदकावच्छेदेनैव सप्तम्याऽऽधे-
यत्वाव्यवहारादुत्पत्तेर्नाऽयं दोष इति चेत्, तथाऽपि घटरूपाऽऽकाशो
इत्यादिकं कथम् ? एतद्वित्वाऽऽदिस्वरूपाया आधेयताया
उभयानिरूपितत्वात्, तत्र तात्पर्यवशाद् द्वित्वान्वयेऽप्युन्नय-
स्यानाधेयत्वाभावात् ; तस्मान्नयापेक्षाजनेदेनाऽत्र विचित्र एव
बोधः स्वीकार्यः ॥ २ ॥

(४) नन्वनन्तधर्ममिभिनं वस्तु कथं विधेयमित्युमशक्यम् ?
अनन्तानामपि धर्माणां धर्मि[स्य] भिन्नत्वेन धर्मिप्रदाक-
प्रत्याक्षाऽऽदेरेव तद्विवेकरूपत्वात्, सति च तद्वि-
वेके किमपेक्षाऽऽभ्युपगमेन ? इत्याशङ्क्याऽऽह-

यद्यप्यनन्तधर्माऽऽत्मा, वस्तु प्रत्यक्षगोचरः ।

तथाऽपि स्पष्टबोधः स्यात्, सापेक्षो दीर्घताऽऽदिवत् ॥ ३ ॥

यद्यपि वस्तु घटपटाऽऽदिकम् अनन्तधर्माऽऽत्मकं सत् प्रत्यक्षगो-

चरः प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणविषय एकस्मिन् घटाऽऽदौ गृह्यमाणे
गृह्यमाणधर्मोपरागेण द्रव्यार्थातिदेशेनातीतानागतवर्तमानानां
तद्वृत्तिसधर्माणां यावतामेव प्रहात् परेषां सामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्तिस्थानेऽभिषिक्तस्य घटविषयकानिर्यक्तसामान्योपयोगस्य
घटनाया व्यापकविषयताकप्रत्यक्षत्वं तादृशज्ञानत्वं वा यथा
कार्यताऽवच्छेदकत्वं तथा तद्विषयकोद्धृतासामान्यस्य तादा-
त्म्यसंबन्धिताऽऽधेयत्वसंबन्धेन वा घटव्यापकविषयताकप्रत्यक्ष-
त्वस्य तादृशज्ञानत्वस्य वा कार्यताऽवच्छेदकताया न्यायसि-
द्धत्वात् । अत एव-" जे एग जाणइ, से सब्ब जाणइ " इति
पारमर्षवचनानुरोधोऽपि, एकवस्तुग्रहे तद्गतस्वरूपपर्यायकु-
क्षिप्रवेशेन सर्वेषां प्रहादनुरूपवृत्तिसंबन्धपर्यालोचने ता-
वत्प्रमाणस्यैव वस्तुनोऽनुनवात् । तदाह महावादी सम्मतौ-
" एगद्विषयमि जे अ-त्थपज्जवा बवणपज्जवा वा वि ।
तीयाणागयभुआ, तावइयं तं हवइ दब्ब ॥ ३१ ॥ " (सम्म० १
काण्ड) इति । नन्वेवं सर्वस्य सार्वज्ञाऽऽपत्तिरिति चेत् । न । द-
व्याप्ये इष्टत्वात्, उक्तभगवद्वचनरुच्यनुवर्धेन सम्यक्संपन्न-
त्वानतिप्रसङ्गाद् यद्यप्येवं, तथापि स्पष्टबोधः सत्त्वात्त्वाऽऽदि-
प्रतिनियतधर्मप्रकारको बोधः, सदसदाद्याकारको वा बोधः
सापेक्षः शब्दस्थले नयापेक्षया जनितः, प्रत्यक्षस्थले चाव-
ध्यवच्छेदकाऽऽदिज्ञानापेक्षः स्यात् । किंचित् ? दीर्घताऽऽदिवत्-
आदीयतेऽनेनेत्यादि ज्ञानं, दीर्घताप्रत्यक्षवदित्यर्थः । यथा हि
दृग्माऽऽदिज्ञानकाले तत्परिमाणग्रहेऽप्ययमस्माद्दीर्घ इति दी-
र्घत्वप्रकारक ज्ञानं नियतावध्यपेक्षयैव, तथा सदसदाद्या-
त्मकवस्तुग्रहेऽपि सत्त्वाऽऽदिप्रकारक ज्ञानं स्वद्रव्याऽऽद्यपेक्षयैव-
त्यर्थः, अथमेव तदपेक्षया दीर्घ इतिवत् स्वद्रव्याऽऽद्यपेक्षया सन्
परद्रव्याऽऽद्यपेक्षयाऽऽसन्नित्येव व्यवहारात् । नन्वेवं व्यवहार एव
सापेक्षो, न तु बोध इति चेत् । न । व्यवहर्तव्यज्ञाने सति सत्यां
चेच्छायां व्यवहारेऽपि तदपेक्षणात् । अन्यथाऽऽभासज्ञानेऽपि प्र-
तियोग्यपेक्षा न स्यात्, तद्व्यवहार एव सप्रतियोगिकत्वात्सत्तेः ।
अथ दीर्घो वृणु इति ज्ञानं चक्षुःसन्निकर्षमात्राज्जायत एवा-
मुकापेक्षया दीर्घ इति दीर्घत्वत्वावान्तरजात्यवगाहज्ञान एव
चापधिज्ञानापेक्षिति चेत् । न । हृस्वत्वेन ज्ञानं दीर्घत्वेन ज्ञानस्यै-
वापेक्षां विनाऽनुपपत्तेः । तद्विहापि परद्रव्याऽऽदिनाऽऽसत्त्वेन
स्वद्रव्याऽऽद्यपेक्षयैव सत्त्वज्ञानमिति प्रतिपस्यम । अवच्छेदका-
नवगाहितस्तु अनवधारणरूपत्वादेवानुपयोगः, द्विहस्ताऽऽदि-
मात्रेऽनुवृत्तैकहस्तावच्छेदेन महत्त्वग्रहस्तु देशापेक्षयैवेति तस्य
निरपेक्षत्वम् । अत एवाऽऽवरणापगमे स्कन्धापेक्षया परिणामे द्वि-
हस्तत्वग्रहेऽपि तावद्वच्छेदेन हस्तत्वग्रहस्य नाप्रामाण्यं, देश-
स्कन्धभेदेनोन्नयोपपत्तेः । एतेन ज्ञयोऽवयवावच्छेदेन चक्षुःसंयो-
गाभावाच्चाक्षानिष्ठातवशाऽऽदेर्द्विहस्ताऽऽदेः परिमाणग्रह इति
प्राच्यनैयायिकानां प्रलापो निरस्तः । यावति भागे नाऽऽवरणं
तावति भागे परिमाणवत् इव परिमाणस्य प्रहादेव स्कन्धपर्या-
सपरिमाणग्रहे तत्पर्याप्त्यवच्छेदकयावद्व्यवहारावच्छेदेनाऽऽवर-
णाभावलक्षणयोग्यताया एव हेतुत्वे दोषाभावात् । किञ्च-भूयो-
ऽवयवावच्छेदेनेत्यस्य कोऽर्थः ? यावद्व्यवहारावच्छिन्नस्य तत्रा-
प्यसंज्ञात्, अनेकतत्त्वयोगस्य चातिप्रसङ्गकत्वाद् भूयोऽव-
यवावच्छिन्नत्वोपलक्षिताऽऽधारताविशेषस्य च देशस्कन्धापेक्षा-
वैचित्र्यमुखानरीकृतत्वावृत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । यत्तु विषयता-
संबन्धेन परिमाणमात्राकारित्वावच्छिन्नं प्रति स्वाभ्युपगम-
वेतत्त्वसंबन्धेन तत्तदावरकसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वाद् ना-

नैमिषातवंशाऽऽदिपारिमाणप्रदः । यद्वा-अर्द्धनिष्ठातवंशाऽऽदेर्मह-
त्वाऽऽदिकं गृह्यत एव, महानवं वंश इति प्रतीतेः । तद्वान्तरवै-
जात्यं तु नानुभूयत इति तत्तद्वैजात्यप्रहं प्रत्यावरकसंयोगस्य वि-
रोधिता । न च निष्ठाताऽनिष्ठातमदृशवंशयोः सन्निकर्षकतायां
तन्महत्वाऽऽदिवृत्तिवैलक्षण्यानुभवाद् वैजात्यप्रत्यङ्कं [प्रत्यङ्कं]
प्रत्यावरकसंयोगानां प्रतिबन्धकत्वासंभव इति वाच्यम्; तादृश-
वैलक्षण्यप्रकारकं प्रत्यङ्कं प्रत्येव तेषां विरोधित्वात् । विशेष्यत्वं
प्रतिबन्धतऽवच्छेदकः सन्धः, स्वाभ्यमेव तत्त्वं प्रतिबन्धता-
वच्छेदकम्, इत्यनतिप्रसङ्गात् । न चैवम्, निष्ठातसन्निकर्षात् ता-
दृशवैलक्षण्यविशेषकसाक्षात्काराऽऽपत्तेर्दुर्वारत्वात् । किञ्च-प-
वमावृत्तकपाभ्येच्छेदेन यस्य चक्षुःसंयोगाशोक्तवैजात्यस्य प्र-
दः, तस्यैवाप्यद्या पुरुषान्तरस्य वा तदानीं पार्श्वान्तरावच्छेदेन
चक्षुःसंयोगेऽप्यप्रदः स्यात्, आवरकसंयोगस्य विरोधिनः स-
त्त्वात् । तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयमहत्वाऽऽदिप्रत्यङ्कं प्रत्येवोक्तप्र-
तिबन्धकत्वे त्वनावरणकालीनस्य विलक्षणमहत्वाऽऽदिप्रत्यङ्क-
स्याऽऽवरणदशावामुत्पत्तिप्रसङ्गः । न हि तत्रापि सन्निकर्षे
विना अन्यद्विशिष्टकारणं क्लृप्तं, येन तच्चित्तम्बाधितलम्बः
स्यात् । अपि च-एवमावृत्तादृष्टनष्टत्वे प्रतिबन्ध्याप्रसिद्धिः स्व-
प्राचीस्थपुरुषीयैकवैजात्यसाक्षात्कारणत्वावच्छिन्न एव स्वप्र-
तीत्यवच्छिन्नाऽऽवरकसंयोगत्वेन प्रतिबन्धकत्वे तु ह्यव्यवाच्यत्वे-
प्येवमित्यादिसंयोगप्रतिबन्धकत्वेन निर्वाह इत्यवहितार्थादर्शना-
न्यथाऽनुपपत्त्या चक्षुःप्राप्यकारित्वसाधनप्रयासस्य वैफल्येऽऽ-
पत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । एतेन तादृशवैलक्षण्यसाक्षात्कारप्र-
योजकतया चक्षुरादिसंयोगनिष्ठवैजात्यान्तरस्वीकारेणैव निर्वा-
ह इति कल्पनाऽपि तेषामपास्ता, तद्वतैरिति न्यायेनाऽऽजि-
मुख्यविशेषेणाऽऽवरणाभावविशेषेण वा निर्वाहे तादृशवैजा-
त्यकल्पनायां महागौरवात्, अन्यापेक्षयैव स्वदेशापेक्षयाऽपि
न्यूनाधिकजावरूपवैजात्यानुभवस्यापेक्षां विनाऽनुपपत्त्येति
दिक् ॥ ३ ॥ नयो० । इत्या० ।

(५) तत्र नभ इति किमुच्यते ? कतिभेदध्यायम् ? इत्याह-

एगेण वत्युणोऽणे-गधम्मणो जमवधारणेणव ।

मयणं धम्मेण तत्रो, होइ नत्रो सत्तद्वा सो य ॥ २१० ॥

अनेकधर्मेणोऽनन्तधर्मोऽऽत्मकस्य वस्तुनो यदेकेन नित्यत्वाऽऽ-
दिना, अनित्यत्वाऽऽदिना वा धर्मेणावधारणेनैव सावधारणं
नयनं प्ररूपणं तत्रोऽसौ नयो भवति । अनन्तधर्मोऽऽत्मकं व-
स्तुवेकांशेनैव नयति प्ररूपयतीति नयः । कथं पुनरेकस्य वस्तु-
नो युगपदनन्तधर्मोऽऽत्मकत्वम् ? । अत्रोच्यते-सर्वमेव वस्तु
तावत्सपर्यायम् । ते च पर्याया द्विविधाः-रूपरसाऽऽद्यो युग-
पद्भाविनः, मवपुराणाऽऽद्यस्तु क्रमजाविनः । पुनः शम्पाद्यं पर्या-
यजेदात्सर्वेऽपि द्विविधाः । तत्र “ इन्द्रो दुश्च्यवनो हरिः ”
इत्यादिशब्दैरेऽजितलप्यन्ते, ते सर्वेऽपि शब्दपर्यायाः । वे त्व-
जित्वापतुं न शक्यन्ते श्रुतज्ञानविषयत्वात्तत्कालाः केवलाऽऽदि-
ज्ञानविषयास्तेऽर्थपर्यायाः । पुनरेते द्विविधाः-स्वपर्यायाः, पर-
पर्यायाश्च । पुनस्तेऽपि केचित्स्वाभाषिकाः, कंचित् तु पूर्वापरा-
ऽऽदिशब्दवशापेक्षिकाः । पुनरेते सर्वेऽप्यतीतानागतवर्तमान-
कालभेदातिविधा इत्यादिना प्रकारेण समयानुसारतः सु-
धिया वस्तुनो युगपदनन्तधर्मकत्वं भावनीयम् । स च नयः
सप्तविधाः सप्तप्रकार इति ॥ २१० ॥ विशेष० । आ० म० ।

ननु नयस्य प्रमाणाद्भेदेन वृत्तप्रणयनमयुक्तम्, स्वार्थव्यव-

सायाऽऽत्मकत्वेन तस्य प्रमाणस्वरूपात् । तथाहि-नयः प्रमाण-
मेव, स्वार्थव्यवसायकत्वादिएप्रमाणवत्, स्वार्थव्यवसायक-
स्याप्यस्य प्रमाणत्वानन्युपगमे प्रमाणस्यापि तथाविधस्य
प्रमाणत्वं न स्यादिति कश्चित् । तदसत् । नयस्य स्वार्थैकदेशनि-
र्णीतलक्षणत्वेन स्वार्थव्यवसायकत्वासिद्धेः । ननु नयविषय-
तया सम्मतोऽर्थैकदेशोऽपि यदि वस्तु तदा तत्परिच्छेदी नयः
प्रमाणमेव, वस्तुपरिच्छेदलक्षणत्वात्प्रमाणस्य । स न चेद्वस्तु
तर्हि तद्विषयो नयो मिथ्याज्ञानमेव स्यात्, तस्मात्तद्वस्तुविषयत्व-
लक्षणत्वादिति चेत् । तदवश्यम् । अर्थैकदेशस्य वस्तुत्वावस्तु-
त्वपरिहारेण वस्तुत्वतया प्रतिज्ञानात् ।

तथा चाऽवाचि-

“ नाऽयं वस्तु न चाऽवस्तु, वस्तुवंशः कथने बुधेः ।

नाऽसमुद्रः समुद्रो वा, समुद्रांशो यथैव हि ॥ १ ॥

तन्मात्रस्य समुद्रत्वे, शेषांशस्याऽसमुद्रता ।

समुद्रबहुता चा स्यात्, तत्रे कास्तु समुद्रविन् ? ॥ २ ॥ ”

यथैव हि समुद्रांशस्य समुद्रत्वे शेषसमुद्रांशानामसमुद्रत्व-
प्रसङ्गात् समुद्रबहुत्वाऽऽपत्तेर्वा तेषामपि प्रत्येकं समुद्रत्वात्;
तस्याऽसमुद्रत्वे वा शेषसमुद्रांशानामप्यसमुद्रत्वात् कंचिद-
पि समुद्रव्यवहारयोगात् समुद्रांशः समुद्रांश एवोच्यते, त-
था-स्वार्थैकदेशो नयस्य न वस्तु, स्वार्थैकदेशान्तराणामवस्तु-
त्वप्रसङ्गाद् वस्तुबहुत्वानुपपत्तेर्वा; नाप्यवस्तु, शेषांशानामप्य-
वस्तुत्वेन कंचिदपि वस्तुत्ववस्थाऽनुपपत्तेः । किं तर्हि वस्तुवंश
एवासौ तादृक्प्रतानेर्वाधकानावात् ? ततो वस्तुवंशे प्रवर्तमा-
नो नयः स्वार्थैकदेशव्यवसायलक्षणो न प्रमाणं, नापि मिथ्या-
ज्ञानमिति ॥ १ ॥ (रत्ना०)

नयप्रकारसूचनायाऽऽहुः-

स व्याससमासाज्यां द्विप्रकारः ॥ ३ ॥

स प्रकृतो नयः व्यासो विस्तरः, समासः सङ्केपः, ताज्यां द्वि-
जेदः-व्यासनयः, समासनयश्चेति ॥ ३ ॥

व्यासनयप्रकारान् प्रकाशयन्ति-

व्यासतोऽनेकविकल्पः ॥ ४ ॥

एकांशगोचरस्य हि प्रतिपक्षप्रमाणविशेषस्य नयस्वरूपत्व-
मुक्तं, ततश्चानन्तांशाऽऽत्मके वस्तुन्येकैकांशपथव्यवसायिनो याव-
न्तः प्रतिपक्षप्रमाणविशेषास्तावन्तो नयाः, ते च नियतसंख्यया
संख्यातुं न शक्यन्त इति व्यासतो नयस्थानेकप्रकारत्वमुक्त-
म् ॥ ४ ॥

समासनयं भेदतो दर्शयन्ति-

समासतस्तु द्विजेदो-द्रव्यार्थिकः, पर्यायार्थिकश्च ॥ ५ ॥

नय इत्यनुवर्तते, ह्यवति द्रोष्यति अमुदुवत तांस्तान् पर्या-
यानिति ह्यं, तदेवार्थः, सोऽस्ति यस्य विषयत्वेन स ह्यव्या-
र्थिकः । पर्येयुग्माद्विनाशो प्राप्नोतीति पर्यायः स एवार्थः,
सोऽस्ति यस्यासौ पर्यायार्थिकः । एतावच्च च द्रव्यास्तिक-
पर्यायस्तिकाविति, द्रव्यस्थितपर्यायस्थिताविति, ह्यव्यर्थप-
र्यायार्थाविति च प्रोच्यते । ननु गुणविषयस्तुतीयो गुणार्थ-
कोऽपि किमिति नोक्त इति चेत्, गुणस्य पर्याय एवान्तर्भू-
तत्वेन पर्यायार्थिकेनैव तत्संग्रहात् । पर्यायो हि द्विविधः-क्र-
मभावी, सहजावी च । तत्र सहभावी गुण इत्यजिधीयने;
पर्यायशब्देन तु पर्यायसामान्यस्य स्वव्यतिव्यापिनोऽजिधा-
नाश दोषः । ननु ह्यव्यपर्यायव्यतिरिक्तौ सामान्यविशेषौ वि-

येत ततस्तत्रोच्यतेपरमपि नयद्वयं प्राप्नोतीति चेत् । नैतदनुपपद्यते । द्रव्यपर्यायाभ्यां व्यतिरिक्तयोः सामान्यविशेषयोरप्रसिद्धेः । तथाहि—द्विप्रकारं सामान्यमुक्तम्—ऊर्ध्वतासामान्यं, तिर्यक्सामान्यं च । तत्रोर्ध्वतासामान्यं ह्यवमेव; तिर्यक्सामान्यं तु प्रतिव्यक्तिसदृशपरिणामलक्षणं व्यञ्जनपर्याय एव । स्पृष्टाः कालान्तरस्थापिनः शब्दामां सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । विशेषोऽपि वैसदृश्यविधर्तलक्षणः पर्याय एवास्तर्भवतीति नैताभ्यामीधकनयावकाशः ॥ ५ ॥

ह्यर्थिकभेदानाहुः—

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारजेदात् त्रेधा ॥ ६ ॥

आद्यो ह्यर्थिकः ॥ ६ ॥

तत्र नैगमं प्ररूपयन्ति—

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जनत्वात्वेन यद्विचक्षणं स नैकगमो नैगमः ॥ ७ ॥

पर्याययोर्द्वयोर्द्वयोपर्याययोश्च मुख्यमुख्यरूपतया यद्विचक्षणं स एव रूपो नैके गमा बोधमार्गा यस्याऽसौ नैगमो नाम नयो ज्ञेयः ॥ ७ ॥

अथास्योदाहरणाय सूत्रत्रयीमाहुः—

सत्त्वैतन्यमात्मनीति धर्मयोः ॥ ८ ॥

प्रधानोपसर्जनभावेन विचक्षणमितीहोत्तरत्र च सूत्रद्वये योजनीयम् । अत्र सत्त्वैतन्याऽऽत्मस्य व्यञ्जनपर्यायस्य प्राधान्येन विचक्षणम्, विशेष्यत्वात् । सत्त्वाऽऽत्मस्य तु व्यञ्जनपर्यायस्योपसर्जनभावेन; तस्य सत्त्वविशेषणत्वादिति धर्मद्वयगोचरो नैगमस्य प्रथमो भेदः ॥ ८ ॥

वस्तुपर्यायवद् द्रव्यमिति धर्मिणोः ॥ ९ ॥

अत्र हि पर्यायवद् द्रव्यं वस्तु वर्तते इति विचक्षायां पर्यायवद् द्रव्याऽऽत्मस्य धर्मिणो विशेष्यत्वेन प्राधान्यम्, वस्तुत्वस्य तु विशेषणत्वेन गौणत्वम् । यद्वा—किं वस्तु पर्यायवद् ह्यव्यमिति विचक्षायां वस्तुनो विशेष्यत्वात् प्राधान्यम्, पर्यायवद् ह्यव्यस्य तु विशेषणत्वात् गौणत्वमिति धर्मियुग्मगोचरोऽयं नैगमस्य द्वितीयो भेदः ॥ ९ ॥

ज्ञणमेकं मुखी विषयाऽऽसक्तजीव इति धर्मधर्मिणोः ॥ १० ॥

अत्र हि विषयाऽऽसक्तजीवाऽऽत्मस्य धर्मिणो मुख्यता, विशेष्यत्वात्, मुख्यलक्षणस्य तु धर्मस्याप्रधानता, तद्विशेषणत्वेनोपास्तत्वादिनि धर्मधर्म्यात्मस्वतोऽयं नैगमस्य तृतीयो भेदः । न चास्यैवं प्रमाणाऽऽत्मकत्वानुपपन्नो धर्मधर्मिणोः प्राधान्येनात्र ज्ञातेरसमत्वात् तयोरन्यतर एव हि नैगमनत्वेन प्रधानतयाऽनुसृत्यते । प्राधान्येन ह्यव्यपर्यायद्वयाऽऽत्मकं कार्यमनुभवद्विज्ञानं प्रमाणं प्रतिपत्तव्यं नान्यत् ॥ १० ॥ (रत्ना०)

अथ संग्रहस्वरूपमुपवर्णयन्ति—

सामान्यमात्रग्राहो परामर्शः संग्रहः ॥ ११ ॥

सामान्यमात्रमशेषविशेषरहितं सर्वद्रव्यत्वाऽऽदिकं गृह्णतीत्येकशीलः, समेकीभावेन पिण्डीभूततया विशेषग्राहि गृह्णातीति संग्रहः । अयमर्थः—स्वजातेर्दृष्टेष्टाज्याप्रविरोधेन विशेषणमेकरूपतया यद् ग्रहणं स संग्रह इति ॥ ११ ॥

अमुं जेदतो दर्शयन्ति—

अयमुपपत्तिकल्पः—परोऽपरश्च ॥ १४ ॥

तत्र परसंग्रहमाहुः—

अशेषविशेषबौदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रमभिमन्यमानः परसंग्रहः ॥ १५ ॥

परामर्श इत्यनेनेऽपि योजनीयम् ॥ १५ ॥

उदाहरन्ति—

विश्वमेकं सदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

अस्मिन् वक्ते हि सदिति ज्ञानाभिधानानुवृत्तिलिङ्गानुमितसत्ताकत्वेनैकत्वमशेषार्थानां संगृह्यते ॥ १६ ॥ (रत्ना०)

अथापरसंग्रहमाहुः—

द्रव्यत्वाऽऽदीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्भेदेषु गजनिर्मालिकापवत्सम्भ्रमानः पुनरपरसंग्रहः ॥ १७ ॥

द्रव्यत्वमादिर्येषां पर्यायत्वमभूतीनां तानि तथा, अवान्तरसामान्यानि सत्ताऽऽत्ममहासामान्यापेक्षया कतिपयव्याप्तिलिङ्गानि तद्भेदेषु द्रव्यत्वाऽऽद्याध्यभूतविशेषेषु द्रव्यपर्यायाऽऽदिषु गजनिर्मालिकामुपेक्षाम् ॥ १७ ॥

उदाहरन्ति—

धर्माऽधर्माऽऽकाशकालपृथ्वीवज्ज्याणामैक्यं द्रव्यत्वाजेदादित्यादिर्यथा ॥ २० ॥

अत्र द्रव्यं द्रव्यमित्यभिज्ञानाभिधानलक्षणलिङ्गानुमितद्रव्यत्वाऽऽत्मकत्वेनैक्यं वर्णनामपि धर्माऽऽदिद्रव्याणां संगृह्यते । आदिशब्दाच्चनान्वेतनपर्यायाणां सर्वेषामेकत्वम्; पर्यायत्वाविशेषादित्यादि दृश्यम् ॥ २० ॥ (रत्ना०)

अथ व्यवहारनयं व्याहरन्ति—

संग्रहेण गोचरीकृतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनान्वितसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥ २३ ॥

संग्रहगृहीतान् सत्त्वाऽऽद्यर्थान् विधाय, न तु निविध्य यः परामर्शविशेषः, तानेष विभजते, स व्यवहारनयस्तज्ज्ञैः कीर्यते ॥ २३ ॥

उदाहरन्ति—

यथा यत्मत्तद् द्रव्यं पर्यायो वेत्यादिः ॥ २४ ॥

आदिशब्दादपरसंग्रहगृहीतार्थगोचरव्यवहारोदाहरणं दृश्यम् । यद् द्रव्यं तज्जीवाऽऽदि वद्विधं, यः पर्यायः स द्विविधः—क्रमजावी, सहजावी चेति । एवं वा जीवः स मुक्तः संसारी च, यः क्रमजावी पर्यायः स क्रियारूपः, अक्रियारूपश्चेत्यादि ॥ २४ ॥ (रत्ना०)

ह्यर्थिकं त्रेधाऽभिधाय पर्यायार्थिकं प्रपञ्चयन्ति—

पर्यायार्थिकश्चतुर्धा—अनुसूत्रः, शब्दः, समजिरूढः, एवंचतुश्च ॥ २७ ॥

पञ्च अनुसूत्रं तावद्विद्वन्वन्ति—

अनु वर्तमानकृणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयमन्त्रिप्राय अनुसूत्रः ॥ २८ ॥

अनु अतीतानागतकालकृणलक्षणकौटिल्यवैकल्यात् प्राञ्जल्यः अथ हि द्रव्यं सदपि गुणीभाषात्प्राप्यति, पर्यायास्तु कल्पवृक्षसिन्धुः प्रधानतया दर्शयतीति ॥ २८ ॥

उदाहरन्ति-

यथा सुखविवर्तः सम्प्रत्यस्तीत्यादिः ॥ ३५ ॥

अनेन हि वाक्येन क्षणस्थायिसुखाऽऽद्यं पर्यायमात्रं प्राधान्येन प्रदर्श्यते, तदधिकरणभूतं पुनरात्मकस्य गौणतया नाप्येते; आदिशब्दाद् दुःखपर्यायोऽधुनाऽस्तीत्यादिकं प्रकृतनयनिर्देशनमच्युहनीयम् ॥ ३५ ॥ (रत्ना०)

शब्दनयं शब्दयन्ति-

कात्माऽऽदिजेदेन ध्वनेर्गन्धेदं प्रतिपद्यमानः शब्दः ॥ ३६ ॥

कात्माऽऽदिभेदेन कात्माकारकलिङ्गसंख्यापुरुषोपसर्गभेदेन ॥ ३६ ॥

उदाहरन्ति-

यथा बन्तु भवति जविष्यति सुमेरुतित्यादिः ॥ ३७ ॥

अत्राऽतीतवर्तमानभविष्यलक्षणकालत्रयभेदात् कनकाऽचक्रस्य भेदं शब्दनयः प्रतिपद्यते । अव्ययपतया पुनरभेदमनुसंधेयस्ते । एतच्च कालभेदे उदाहरणम् । करोति क्रियते कुम्भ इति कारकभेदे, तटस्तटी तर्तमानि लिङ्गभेदे, दाराः कलत्रमित्यादि सख्याभेदे, एहि मध्ये रथेन यास्यासि न हि यास्यसि यानस्ते पितेति पुरुषभेदे, सतिष्ठतेऽवतिष्ठत इत्युपसर्गभेदे ॥ ३७ ॥ (रत्ना०)

समभिरुद्धनयं वर्णयन्ति-

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन जिज्ञमर्थं समभिरुद्धं सम-
निरुद्धः ॥ ३८ ॥

शब्दनयो हि पर्यायभेदेऽप्यर्थभेदमजिज्ञेति, समभिरुद्धस्तु पर्यायभेदे जिज्ञानार्थानजिमन्यते, अभेदत्वार्थगत पर्यायशब्दानामुपेक्षत इति ॥ ३८ ॥

उदाहरन्ति-

इन्द्रनादिन्द्रः, शकनाच्छक्रः, पृदाणात् पुरन्दर इत्यादिषु यथा ॥ ३९ ॥

इत्यादिषु पर्यायशब्देषु यथा निरुक्तिभेदेन जिज्ञमर्थं समजिज्ञाभिप्रायविशेषः समभिरुद्धः, तथाऽन्येष्वपि घटकुटकुम्भाऽऽदिषु छष्टयः ॥ ३९ ॥ (रत्ना०)

एवभूतनयं प्रकाशयन्ति-

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तजुतक्रियाऽऽविष्टमर्थं वाच्यत्वेनाऽभ्युपगच्छन्नेवंजुतः ॥ ४० ॥

समभिरुद्धनयो हीन्द्रनाऽऽदिक्रियायां सत्यामसत्यां च वासवाऽऽदेरर्थस्येन्द्राऽऽदिव्यपदेशमजिज्ञेति, पशुविशेषस्य गमनक्रियायां सत्यामसत्यां च गोव्यपदेशवत् तथा रुढेः सज्जावात् । एवभूतः पुनरिन्द्रनाऽऽदिक्रियापरिणतमर्थं तत्क्रियाकाले इन्द्राऽऽदिव्यपदेशमाजमजिमन्यते; न हि कश्चिद्वक्रियाशब्दोऽस्यास्ति, गौरश्च इत्यादिजातिशब्दानिमित्तानामपि क्रियाशब्दत्वाद्—गच्छामीनि गौः, आशुगामित्वादश्च इति । ब्रह्मलो नील इति गुणशब्दाभिमतता अपि क्रियाशब्दा एव-शुचिभवनात् शुक्लो, नीलताशील इति । देवदत्तो यक्रुदत्त इति यद्व्याशब्दाभिमतता अपि क्रियाशब्दा एव-देव एनं देयात्, यक्र एनं देयादिति । संयोगिद्वयशब्दाः समवायिद्वयशब्दाश्चाभिमतताः क्रियाशब्दा एव-दाकोऽस्याऽस्तीति दाको, विषाणमस्यास्तीति विषाणीत्यादि क्रियाप्रधानत्वात् । पञ्चतथी तु शब्दानां व्यवहारमात्राद् न निश्चयादित्ययं नयः स्वीकुरुते ॥ ४० ॥

उदाहरन्ति-

यथेन्दनमनुजवन्निन्द्रः, शकनाक्रियापरिणतः शक्रः, पृदा-
रणप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥ ४१ ॥ रत्ना० ७ परि० ।

(६) ननु सर्वत्र वास्तव्येषापेक्षा नयप्रवृत्तिहेतुः, उत वै-
र्तानिक्यपि ? । उच्यते- कश्चिद् वैर्तानिक्यपि, यत्र मत-
भेदाऽभ्यवसायः । तथा चाऽऽह-

नानानयमयो व्यक्तो, मतजेदो अपेक्षया ।

कोटयन्तरनिषेधस्तु, प्रस्तुतोत्कटकोटिकृत ॥ ४१ ॥

(नामेति) हि निश्चितं मतभेदः—बौद्धौपनिषदादिद-
र्शनभेदः, नानानयमयः-स्वेच्छानिवेशितत्वेनाऽनेकनयधिकारक-
पः, प्रस्तुतप्रवृत्तिरूपो वा; अपेक्षया व्यक्तः, शुरुपर्यायबुद्ध-
व्याऽऽद्यपेक्षयैव तत्तदर्थस्य स्थितिः । तथैव विशेषतापर्यमेतद्, न
त्वपेक्षेति चेत् । न । तात्पर्यस्याऽपि वस्तुसंबन्धरूपादेकमात्रस्य
प्रवृत्तेः, अस्मिन् सन्धे तात्पर्यस्य ग्रामात्याप्रसरात् । सा चे-
यमपेक्षा वैजातिकः संबन्धः, अत एव विकल्पासदस्य धर्मिणः
प्रतिषेधाऽऽदिमाधनमामनन्ति साम्प्रदायिकाः । ईश्वरो नास्ति,
प्रकृतिर्नास्तीत्यादौ विशिष्टज्ञानाऽऽकारविषयत्वेन तत्र धर्मिणां
विकल्पसिद्धत्वादिशिष्टवस्तुसिद्धौ कथं विशिष्टाऽऽकारो भ-
वेदिति चेत् ? यथा तत्र विशिष्टानतिरेकेऽपि विशिष्टानावोदति-
रिक्तः प्रतिबिम्बबलान् सिद्धः, तथा मम विशिष्टाऽऽकारोऽपीति
किं बाध्यकम् ? खण्डशः प्रसिद्धधर्मधर्मिरूपसमुपगमोणासदा-
कारोत्पत्तेर्नास्त्यस्यातिप्रसङ्गः [?] । यद्वा-आलर्थावब्रह्मसन्त-
निरूप आत्माऽपि यदि कृणिकः, किं पुनर्वाच्यं बाह्यवस्तुध्वनि-
वैराग्यप्रतिपत्तिनृणोच्छेदकानित्यभावनां हेतुः बौद्धदर्शनस्य ?
सुमुक्तुणा सर्वं परिच्यज्य स्वात्मनिष्ठेन भग्नित्वमयः स च
एक एवेति शोकद्वेषाऽऽदिनिबन्धनानेकसंबन्धवृद्धिमलप्रला-
लनगङ्गाजलसमानिकत्वजावनोद्देशेन च वेदान्तिकदर्शनस्य
प्रवृत्तेः । तत्तद्वर्णनार्थज्ञानेषु तत्तद्वर्णनोद्देशप्रयुक्तमपेक्षा-
त्वं, तेनैव तस्य सुनयत्वव्यवस्थितम् । अन्यथा बौद्धसिद्धान्ते
बाह्यावब्रह्मनाऽऽदिवादानां, वेदान्तिसिद्धान्ते च प्रतिबिम्बाभा-
सावच्छेदवद्विष्टवृत्तिवादाऽऽदीनामन्योन्यविप्रतिषिद्धत्वेन जा-
त्या दुर्नयत्वमभ्यगृह्यपरिग्रहेणाऽपि निराकर्तुमशक्यत्वात् ।
न हि जात्या इनाहं सदैवेद्यहस्तोपादानमात्रेणाऽमृतायते, र-
सायनोकरण तु तस्योक्तापेक्षयैवेति दृढतरमवधेयम् ।

ननूकपेक्षयाऽतिशुद्धं मुत्राऽऽदीनामितरनयार्थप्रतिषेधवृत्तौ
कथं न दुर्नयत्वम् ? इतरांशीदासीत्यस्यैव सुनयलक्षणत्वात् । इ-
त्यन्ते च ते नयाः स्वसमये, परसमये च स्वेतरनयार्थवार्धनेन प्रग-
ल्भमाना इत्याशङ्क्याऽऽह-कोटयन्तरस्येतरनयार्थस्य, निषेधो
निराकरण, प्रस्तुता या उत्कटकोटिस्तत्कारि, विशिष्टाविधेर्विशे-
षणविधामेण प्रस्तुतकोटिकटवत्त्वादित्यर्थः । अयं जावः-यदी-
तरनयार्थप्रतिषेधो द्वेषबुद्ध्या तदा दुर्नयत्वमेव, यदि चोक्तमा-
वनादाह्योनुगतस्वविषयोत्कर्षाऽऽधानाय, तदा सुनयत्व-
मेव, जात्या दुर्नयस्याऽपि चिन्ताज्ञानेन फलतः सुनयीकरणाद्,
जावनाज्ञानेन ऐदम्पर्यायेप्रधानकरणप्रमाणवाक्यैकदेशत्वा-
ऽऽपादनाच्च ।

तदाहः श्रीहृग्भिन्नसूरस्य षोडशप्रकरणे-

“ ऐवम्पर्यं शुद्ध्यन्ति, यत्राऽसाधारणः सुपरिशुद्धः ।

तदनावे तद्देशः, कश्चित् स्यादयथाग्रहणात् ॥ १२ ॥ ”

अस्य व्याख्या-पेदम्पर्य तात्पर्य पूर्वोक्तं, शुभ्यति स्फुटीभवति ब-
न्धाऽऽगमे, असावागमः सुपरिष्कृतः प्रमाणतः, तत्रात्र पेदम्पर्य-
ह्युक्त्यावे, नदेशः परिष्कृतऽऽगमैकदेशः, कश्चिदन्य आगमः स्यात्,
न तु मूलाऽऽगम एव, अन्यथाग्रहणाद् मूलाऽऽगमैकदेशस्य सतो
विषयस्याऽन्यथाप्रतिपक्षेयतः समतामयत्वममानास्तेऽपि तथे-
च्छन्ति॥१२॥(यो० १८ वि० ७) तत्राऽपि च न द्वेषः कार्यो, विषयस्तु
यत्नो मृग्यः, तस्याऽपि न सद्व्यवहारे सर्वे यत्प्रयत्नाद्व्यतिरिक्तं ।

नन्वय स्वसमयनयवाक्येभ्यः परसमयनयवाक्यानां को
विशेषः, फलतो जातितश्च गृह्यशुद्ध्यैरविशेषात् ? । न
हि ज्ञानदर्शनलिङ्गचारित्राऽऽदिवादेषु स्वसमये स्थितप-
क्षोऽपि स्वविषये प्राधान्यं विवक्षितं ज्ञानाऽऽदिनयवि-
षये च तन्मिराकुर्वाणो जात्या शुद्धत्वमङ्गीकुरुते । तथा
च स्थितपक्षवचनम्-“ अहं दंसणनाणा, संपुष्पफलं न दिति
पक्षेयं । चारित्तज्जुआ दिति व, विसिस्सए तेण चारित्तं ” ॥१॥
इति । अत्र हि ज्ञानाऽऽदिनये नैतद्वक्तुं शक्यम्, यथा त्वया स-
पूर्णफलप्रापकत्वेन चारित्तमुक्तव्यते, तथा मया तदुपनायक-
त्वेन “ दासेण मे ” इत्यादि-यायाद् व्यापारतया चारित्रान्य-
थासिद्ध्यापादनाच्च ज्ञानाऽऽदिकमेवोक्तव्यमात्रोपणीयमिति ।

विजृम्भित चेदमभ्यात्मनतपरीक्षायां बहुधाऽस्माभिः । तथा च
प्राधान्यस्याप्यवस्थितत्वात् कुत्र केन तयेन जात्या व्यवस्थे-
यम्, फलतः शुद्धिस्तु स्वपरसमययोरविशिष्टेति चेत्, अत्रास्मा-
कमाभाति-यथा देशप्रदेशस्वात्मपरमाणुवादीनां स्कन्ध[संश्लेष-
]संबन्धाभ्यां त्रैवः, तथा स्वसमयपरसमयस्थविचित्रनयानां प्र-
माणवाक्यान्तर्भावहिमोवाभ्याम् । तौ च पदार्थवाक्यार्थाऽऽदि-
ज्ञावेन साक्षात्कृत्या, स्वानन्देण निराकाङ्क्षतया चेति न जातिमे-
दाऽनुपपत्तिः । स्वसमये नयेषु निराकाङ्क्षप्रमाणबोधपर्यवसाने तद-
त्यन्तोत्कर्षरूपकेऽवज्ञानकरोदेशः, परसमये नयेषु च उक्तनाव-
नामात्रकरोदेश इति फलतोऽपि भेदोऽप्युक्त एवेति सर्वमवदानम् ।

ननु यद्येवं नयार्था अपेक्षिकाः, तदा अवयवैकत्व-
मपि द्वित्वाऽऽदिवर्तुर्लज्जन्त्यमेव स्यात्, उभयमपि वा ज्ञा-
नाऽऽकारमात्र इति चेत् । न । एकत्वाद्वित्वाऽऽदीनामन-
स्तानां संख्यापर्यायाणामेकव्यवृत्तीनामेव सतां यथा कृयो-
पशमबुद्धिविशेषेण प्रतिनियतानामेव ग्रहणमित्युच्युगमान् ।
युक्तं चेत् । अन्यथा एकत्रैव घटे तद्रूपतत्त्वमनतौक्यमि-
त्यादिना द्वित्रचनप्रयोगस्य, बहुषु करि-तुरग-रथ-पदातिषु
सेनेत्येकवचनप्रयोगस्याऽनुपपत्तिः । अथैकत्वाद्द्वित्वाऽऽदितत्त्व-
मप्रकारकबुद्धिविषयत्वाऽऽदिकं गौणमेव द्वित्वाऽऽदिव्यवहार-
निमित्तं, तच्च तत्तत्कर्मावच्छेदेन पर्याप्तमिति नैको ह्यविव्यादेः
प्रसङ्गः, मुख्यं तु द्वित्रम-अपेक्षाबुद्धिजन्य द्वित्रमन्यदेवेति न दोष
इति चेत् । न । उक्ताविषयनारूपाद्वित्वाऽऽदिरप्येकत्वपर्याप्तत्वात्
तत्तत्प्रकारतानिरूपितत्वविशिष्टविषयताया अपि क्वचित्सं-
बन्धाऽऽदिभेदेन प्रकारताभेदेकस्या अमायात्, भावेऽपि च त्र-
यस्य प्रत्येकानांतरित्वत्वेन एकधर्मावच्छेदेन द्वित्वाऽऽदिपर्याप्ति-
प्रसङ्गाद्, धर्मगतद्वित्रस्यैव तत्पर्याप्त्यवच्छेदकताऽवच्छेदकत्व-
स्वीकारे च तत्राऽपि द्वित्रस्य वास्तवस्याऽज्ञावाद् रूपवर्गमत्त्वाऽऽ-
दिप्रकारकबुद्धिविषयत्वस्यैव गौणस्य स्वीकारे, तत्पर्याप्त्यवच्छे-
दकाऽऽदिगवपणेऽनवस्थिते वास्तवद्वित्वाऽऽद्यभावे ज्ञानाऽऽकार-
तापर्यवसानेन साकाराद्प्रसङ्गात् । तस्माद् अव्यवस्थाव-
च्छिन्नैकत्वाऽऽदेः पर्याप्तिस्वीकारेऽनेकान्तवाद् एवानाविद्या व्य-
॥ “ दासेण मे खरो कीओ, दासो बी मे खरो वि मे ” इति-याव ।

नस्थेति ध्येयम् । अत एव-“ ब्रह्महत्याए एगे अहं, नाणदंस-
णह्याए दुवे अहं । ” इत्यादि पारमर्षम् ।

इदमप्यत्र विचार्यते-द्वित्वाऽऽदिकमपेक्षाबुद्ध्या जन्यं वा, व्यवहृत्यं
वेति ? । तत्र जन्यमेवेति नैयायिकाः । व्यङ्ग्यमिति प्राभाकराः । तत्र
नैयायिकानमयमाशयः-द्वित्रस्य व्यङ्ग्यत्वमनये अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्रत्व-
प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षत्वकार्यताऽवच्छेदकत्वं वाच्यम्, जन्यत्व-
मनये तु द्वित्रमेवेति लाघवम् । न च व्यङ्ग्यत्वमनयेऽपि लौकिकप्र-
कारतासंबन्धेन द्वित्रमेव तत्कार्यताऽवच्छेदकं वक्तुं शक्यम्, शु-
शान्तसंख्यात्वेन द्वित्रत्वाऽऽदिना विनाऽप्यपेक्षाबुद्धि तत्प्रत्यक्षप्र-
सङ्गात्, तेन कणेन तत्प्रत्यक्षं प्रति तस्याहेतुत्वकल्पने चातिगौर-
वात् । न च स्वाध्यायविषयतया द्वित्रत्वस्य कार्यताऽवच्छेदकतया
न दोष इति वाच्यम् । तथाऽपि व्यङ्ग्यत्वमनये स्वाध्यायविषयत्वं
कार्यताऽवच्छेदकताऽवच्छेदकः संबन्धः, जन्यत्वमनये तु समवाय
इति जन्यत्वपक्ष एव भेदान्, लाघवात् । अथ द्वित्रप्रत्यक्षेऽपि प्रत्य-
क्षत्वमेव कार्यताऽवच्छेदकम्, द्वित्रवृत्तिविषयतायाः कार्यताऽव-
च्छेदकसंबन्धत्वेनैवान्तर्गतप्रसङ्गात् । अन्यथा द्वित्रप्रत्यक्षस्य वि-
षयतया द्वित्रत्वाऽऽदावपि जायमानत्वेन व्यभिचारात् अपे-
क्षाबुद्धित्व कारणताऽवच्छेदकं, तच्च मानसत्वव्याप्यो जातिवि-
शेषः, कारणताऽवच्छेदकः संबन्धः स्वाध्यायपर्याप्तत्वमनेन घट-
पटैकबुद्धित्वेनाऽपेक्षाबुद्धेर्घटपटद्वित्रप्रत्यक्षहेतुत्वेऽनन्तकार्य-
कारणमात्राऽऽपत्तिः, द्वित्रप्रत्यक्षताऽवच्छिन्नेऽपेक्षाबुद्धित्वेन सा-
मान्यनो हेतुत्वेऽपि घटपटद्वित्रप्रत्यक्षकाले घटकुण्डलद्वित्रप्र-
त्यक्षाऽऽपत्तिः, स्वविषयवृत्तित्वसंबन्धेनापेक्षाबुद्धेस्तत्राऽपि स-
त्त्वादिन्यादिदूषणानवकाशः । घटपटैकत्वबुद्धेर्घटकुण्डलद्वित्रे स्व-
विषयपर्याप्तत्वसंबन्धेनाऽसत्त्वादिति व्यङ्ग्यत्वमनयेऽपि न गौरव-
मिति चेत् । न । एवं सति प्रत्यक्षत्वं वा कार्यताऽवच्छेदकं, ज्ञान-
त्व वाऽनुभवत्व चेत्यादौ विनिगमकाभावात् । किञ्च-व्यङ्ग्य-
त्ववादिना मैत्रीयापेक्षाबुद्ध्या सनिकर्षाऽऽदिब्रह्माद् चैत्रीयप्रत्य-
क्षोत्पत्तिवारणाय चैत्रीयापेक्षाबुद्धित्वस्य चैत्रीयप्रत्यक्षत्वाऽऽदिना
कार्यकारणभावो वाच्य इति गौरवमेव । अथ तत्र पुरुषान्त-
रापेक्षाबुद्धिजनितद्वित्रस्य पुरुषान्तराप्रत्यक्षत्वाय द्वित्रानिष्ठवि-
षयतासंबन्धेन चैत्रीयप्रत्यक्षे मैत्रीयाद्वित्वाऽऽदिभेदस्याऽपि हेतु-
त्व कल्पनीयम् । यथा-चैत्रीयाद्वित्रप्रत्यक्षं प्रति चैत्रापेक्षाबु-
द्धिजन्यद्वित्रत्वेन हेतुता कल्पनीया, कार्यताऽवच्छेदकः संबन्धो
द्वित्रानिष्ठविषयताकारणताऽऽवच्छेदकत्वादात्म्यम् । अत एव-चै-
त्रमत्रापेक्षाबुद्धिभ्यां तुल्यविषयाभ्यां युगपदुपपन्नाभ्यामुत्पत्तिरिति
द्वित्रमेकमेवेति मतेऽपि न क्षतिरिति कल्पनायामाधिक
गौरवमिति चेत् । न । तदौग्यस्य फलमुख्यत्वेनाऽज्ञेयत्वात् । य-
द्यपि द्वित्वाऽऽदावपेक्षाबुद्धेर्नैकत्वावगाहिबुद्धित्वेन हेतुता, अयं
घट एक इति बुद्धिनोऽपि द्वित्रोन्पत्त्यापत्तेः, ताऽपि नैकत्वा-
वगाहिबुद्धित्वेन, अयमेकश्चिरनष्टो घटैक इति बुद्धिनोऽपि त-
दापत्तेः, तथाऽपि द्वित्वाऽऽदिजनकताऽवच्छेदका मानसत्वव्याप्या
नानाजातयो वाक्याः, अन्यदा कदाचिद् द्वित्रं कदाचित्त्रित्व-
मिति नियमो न स्यात् । न च स्मृतित्वव्याप्यत्वमेव तासां न कुतः, इति
वाच्यम् ; यद्व्यक्तिविशेष्यत्वैकस्मरणं कस्याऽपि न जा-
तं, तत्र स्मरणाऽनुभवकार्यकारणभावकल्पने संस्कारव्यवधा-
नेन क्षणावगच्छे च गौरवात्, स्मृतित्वव्याप्यत्वेऽपि स्मरणाऽऽत्म-
कैकत्वबुद्धिकल्पनान्तरे मानसोत्पत्तौ बाधकाज्ञावाद्पनायकज्ञा-
नघटितसामग्रीसत्त्वात् मानसं प्रति तत्तत्स्मृतिसामग्र्या प्र-
तिब-वक्तव्यकल्पने च महोगौरवात् । सन्तु या चाक्षुषत्वाऽऽदि-

इत्याद्यानां जातयः, द्वित्वाऽऽद्यौ माना ज्ञात्वाद् द्वौ त्रय इत्यादिविभ-
क्षणबुद्धिर्जातीयज्ञानं प्रकारजेव विनाऽस्मभवात्। अन्यथा-सर्व-
त्र विषयनिरपेक्षैरेव ज्ञानैस्तद्व्यवहारजननप्रसङ्गात्। न च द्वावि-
त्यादिवुद्धेर्जातीयज्ञानं विषयः, अत्राक्षुषत्वाऽपत्तेः। न च 'इमौ
द्वौ मधुरौ; एते त्रयः कमलकङ्कारकसदृसाः" इत्यादौ युगपदेव द्वि-
त्वप्रित्वप्रतीतिः, एकत्र बुद्धौ द्वित्वजनकताऽवच्छेदकजात्यभ्युप-
गमे जानिमेकाप्रसङ्ग इति वाच्यम्; द्वित्वत्रित्वोत्पादकापेक्षाबुद्धे-
रुत्पादे मूलमकालभेदकल्पनात्, 'गिरिरयं वह्निमान्, अहं तदज्ञान-
वान्' इत्यर्थमिति प्रत्यक्षयोरिष्य। अथ तत्र भिन्नविषयेऽनुमितिर्सा-
मग्र्या प्रतिबन्धकत्वाद् अस्तु तथा युगपदनुत्पादः, न तु प्रकृत इति चे-
त्, तर्हि प्रतिबन्धकं किञ्चिदत्रापि कल्पयताम्, अन्यथाऽनुपपत्ते-
र्बलाय स्वात्। अस्तु वा तदपेक्षाबुद्ध्याभ्युपगमजनकताऽवच्छेद-
का जानिर्विशेषः; स च द्वित्वत्रित्वयोस्तज्जन्यताऽवच्छेदको जाति-
विशेषः। एतेन समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणानामविशिष्टत्वे
द्वित्वत्रित्वाऽऽद्युत्पत्तिनियमे किं कारणम्?, आभ्यामेकत्वाच्यां द्वि-
त्वं त्रिभिस्त्रित्वमारज्यते इति वक्तुमशक्यत्वात्, एकत्वेषु द्वित्वाऽऽ-
देरभावात्। न च शुद्धनयापेक्षाबुद्ध्या द्वित्व, द्वित्वसदितया च तथा
त्रित्वमुत्पाद्यते इत्यापि सुवचम्, द्वित्वत्रित्वयोर्युगपदेव तत्प्रत्य-
यविषयत्वात्। न चैकत्वेष्विव द्वित्वाऽऽदिजनकताऽवच्छेदका
जानिर्विशेषा अभ्युपेयाः, तत एव द्वित्वाऽऽदिव्यवहारोपपत्तौ
द्वित्वाऽऽद्युच्छेदप्रसङ्गादित्यादिपयुयोगो निरस्तः; अपेक्षाबुद्धि-
निष्ठाद्वित्वत्रित्वाऽऽदिजनकताऽवच्छेदकजातिभेदेनैव ततः सा-
मप्राभेदात् एकापेक्षाधीजन्मद्वित्वत्रित्वयोरप्यन्यत्र परिपुष्टे-
द्वज्जातीयत्वेनैव भेदात् ॥ उच्यते-
तत् द्वित्वप्रागभा-
वगर्भेव द्वित्वसामग्री, त्रित्वप्रागभावगर्भा च त्रित्वसामग्रीति
तयोर्विशेषः। इतोऽपि हि प्रागभावसिद्धिः; अन्यथा तयोर्विशेषो न
स्यात्, पर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वाऽऽदिकं प्रति पर्याप्तिसंबन्धेन तत्प्रा-
गभाव एव नियामकः; अत एवैकस्मिन्नपर्याप्तिसंबन्धेन द्वित्वाऽऽ-
दिप्रत्ययः तत्प्रागभावस्यैकस्मिन्नपर्याप्तभावेन तस्याऽपि तदजा-
घादित्वाद् ॥ अथापेक्षाबुद्धिजन्यत्वे द्वित्वस्य 'द्वे छव्ये' इति
लौकिकप्रत्यक्षानुपपत्तिः; अपेक्षाबुद्धिरथ द्वित्वम्, अथ द्वित्व-
त्वं निर्विकल्पकं, ततो द्वित्वत्वविशिष्टं प्रत्यक्षं, तदेव च द्वित्वत्व-
निर्विकल्पकेन स्वोत्तरवृत्तिविशेषगुणविधया जनितोऽपेक्षाबु-
द्धिनिनाशः, न तच्च 'द्वे छव्ये' इति लौकिकप्रत्यक्षं, तदेव चापेक्षा-
बुद्धिनिनाशाद् द्वित्वनिनाश इति द्वित्वत्वाऽभिमतता व्यवस्था,
साऽप्राप्त्यपपत्त्या, अपेक्षाबुद्धेस्तज्जन्यसंस्कारेण द्वित्वनिर्विक-
ल्पकोत्पत्तिकृण एव नाशात्। योग्यावृत्तिविशेषगुणनाशं प्रति
स्वोत्तरवृत्तियोग्यजातीयविभुविशेषगुणत्वेन हेतुत्वात् सुषुप्ति-
प्राक्कालवसिष्ठाननाशकनयैव तदिसिद्धेः, अन्यथाऽनुनबन्धसे-
नैव संस्काराऽन्यथासिद्धेरिति चेत्। न। अपेक्षाबुद्धेः संस्काराज-
नकत्वादपेक्षाबुद्धिजित्वस्यापि संस्कारजनकताऽवच्छेदकको-
टिप्रदेशात्। न चैवमप्यपेक्षाबुद्धिजनितैकत्वाऽदिविशिष्टबुद्ध्या
अपेक्षाबुद्धिनाशप्रसङ्गः। तदुक्तम्-"अपेक्षाबुद्धिः संस्कारान् मा-
काप्यौ, विशिष्टबुद्धिस्तु कुर्यादेव" इति वाच्यम्; विशिष्ट-
बुद्धिजननेऽपि द्वित्वसामग्र्यादेरेव फलबन्धेन प्रतिबन्धकत्प्रक-
ल्पनात्। वस्तुनोऽपेक्षाबुद्धिनाशो द्वित्वलौकिकप्रत्यक्षस्य विशिष्ट-
कारणत्वकल्पनान्न दोषः। न च तथाऽपि पूर्वापेक्षाजनितद्वित्व-
निर्विकल्पकेन स्वद्वितीयत्वाणोत्पन्नेनापेक्षाबुद्धेस्तृतीयकृणे ना-
शप्रसङ्गः, प्रतियोगितयाऽपेक्षाबुद्धिनाशो स्वविषयजनकत्व-

सम्बन्धेन द्वित्वलौकिकप्रत्यक्षात्वेन हेतुत्वात् । नन्वेवमपि ' हे
रूपे' इति लौकिकप्रत्यक्षं कथं, तदुत्पत्तिक्षणे द्वित्वनाशादिति
चेत्? मैवम् । द्वित्वस्य हि तत्प्रत्यक्षे विपर्ययधिया हेतुत्व, न तु
कार्यसद्वर्तितयैव हेतुत्वम्, प्रागनाद्यपकृताऽऽदेरहेतुत्वप्रसङ्गादि-
ति ॥ ग्रामाकरवृक्षानुसारणस्तु-सोऽयं नैयायिकाऽऽशयो न यु-
क्तः, अनन्तद्वित्वाऽऽदिध्वंसप्रागनायाऽऽदिकल्पनायां गौरवात्,
तद्व्यङ्ग्यत्वपक्षस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा नानापुरुषीयकमे का-
पेक्षाबुद्धिः, समसंख्यतुल्यव्यक्तिकनानाद्वित्वाऽऽदिकल्पनेऽपि
महागौरवात् । मम तु नित्यानामेव तेषां तत्तदपेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्य-
त्वाद् दोषाभावात् । न च तेषां ज्ञानित्वाऽऽपत्तिः, असमवायित्वे
सत्यनेकसम्बन्धतत्त्वस्य, सम्बन्धतत्त्वस्यैव वा जातिव्यवहारनिमित्त-
त्वात् । न च विशेषेऽतिप्रसङ्गः, तत्र मानाज्ञावात् । किञ्च-
द्वित्वाऽऽदेर्जन्यत्वे प्रतियोगितया नाशाजन्यतन्नाशे स्वप्रतियोगि-
जन्यत्वसंबन्धेनापेक्षाबुद्धिनाशत्वेन हेतुता वाच्चा; तथा च-
द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुद्वित्वस्यैवरापेक्षाबुद्धिजन्यस्य ना-
शानुपपत्तिः । न च वैश्रीयाद्वित्वनाशे वैत्रापेक्षाबुद्धिनाशो हेतुरि-
त्येवं विशेष्यैव कल्प्यते; परमाणुद्वित्वे तु यादृशोपाधिर्वाश-
ष्टाया ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्हेतुत्वं, तादृशोपाधिनाशादेव तन्नाशः,
अविशिष्टायास्तस्या हेतुत्वे सर्वथा द्वित्वोत्पत्तिप्रसङ्गादिति वा-
च्यम् ; स्वाध्यधर्दिनपुर्वक्षाणावच्छिन्नत्वेनैव तस्यापेक्षाबुद्धित्व-
मिति तन्नाशात्परमाणुद्वित्वनाशे तस्य कर्णिकत्वप्रसङ्गात्,
अतिरिक्तानुगमोपाधेर्भानिर्वचनात् । अपि च-एव तस्यैवद्वित्वनाशे
तत्तदपेक्षाबुद्धिनाशत्वेन हेतुत्वे महागौरवम् । न च फलमुख-
त्वादस्याशेषत्वम्, अस्यां कल्पनायामेव तावद् गुरुनरं कल्पनी-
यमिति प्रागेवोपाधौ तदोषताया वज्रलेपत्वात्, तद्दोषत्वे-
प्रागनुपपत्तिरेव बीजत्वात् । अपि च-मानसत्वाऽऽदिव्याप्यजाति-
विशेषणापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वाऽऽदिहेतुत्वे ईश्वरापेक्षाबुद्ध्या परमा-
णुद्वित्वाऽऽदिजननापत्तिः, ईश्वरज्ञानसाधारणद्वित्वाऽऽदिजनक-
ताऽवच्छेदकजातिस्वीकारे च जन्यसाक्षात्कारित्वाऽऽदिना साङ्ग-
र्यम्, त्रित्वाऽऽद्युत्पत्तिकात्रे द्वित्वाऽऽद्यापत्तिश्च दुर्निवारा । एतेन
द्वित्वाऽऽदिजनकताऽवच्छेदकतयाऽपेक्षाबुद्धिर्निष्ठलौकिकविषय-
त्वस्वीकारोऽपि निरस्तः, परार्थाऽऽदिसंख्यानुत्पत्तिप्रसक्तेश्च, त-
दाश्रयवावदुष्यवृत्तिलौकिकविषयताया असंभवात्, ईश्वरा-
यापेक्षाबुद्धेरेव तदुत्पत्त्यङ्गकारे चाऽन्यत्रापि कारणान्नरोच्छेद-
इति न किञ्चिदेनदित्याहुः । केचित्तु द्वित्वत्रित्वाऽऽदिकं तुल्यव्यक्ति-
वृत्तिकमेव सामान्यम्, अनित्यस्य संयोगाऽऽदेरिव नित्यस्याऽपि
द्वित्वाऽऽदेर्घासंख्यवृत्तिरिव विरोधाभावात्, निश्चेन्द्रियप्राह्याणां
रूपरसाऽऽदीनामिव समानेन्द्रियप्राह्याणामपि सत्यप्येकावच्छे-
देन समानदेशत्वे प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वे विरोधाभावात्,
सहचारदर्शनमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् । भेदश्च विरुद्धधर्माऽ-
ध्यासात् । स च न्यूनाधिकदेशपर्याप्तवृत्तिकत्वमित्याहुः ॥ परं तु
षट्कुटुकव्यकुशलेषु द्वित्वत्रित्वाऽऽदिप्रतीतावेकतरनाशे तदृसे-
द्वित्वाऽऽदिरपि संयोगाऽऽदेरिव विनाशप्रत्यक्षादनित्यवृत्तिनाना-
व्यक्तिकमेव द्वित्वाऽऽदिकम्, आश्रयविनाशोत्पादाभ्यामेव तस्यो-
त्पादविनाशौ । असमवायिकारणं तु चाऽऽश्रयस्यैकत्व, परिणामं
वा, एकवृत्तिकमेकत्वमिव तुल्यव्यक्तिवृत्तिकं द्वित्वाऽऽद्यापि नाऽने-
कम्, तुल्यव्यक्तिवृत्तिकद्वित्वाऽऽदेः प्रानिबन्धकत्वात् । बाह्यवश-
यस्तद्व्यञ्जको, न तत्पादको, नित्येषु चैकक्याङ्गकमनेकक्याङ्गकं
वानित्यमित्याहुः ॥ वयं तु श्रमः-जन्यत्वनये अपेक्षाबुद्धेर्जन्यता-

वच्छेदकमेकस्यान्यसंख्यात्वं वाच्यम् । अत्रा-एकत्वजन्यता-
वच्छेदकतया द्वित्वमारच्य परार्थपर्यन्तमेका जातिः सिद्ध्यति,
लाघवात् । ननु जन्मसंख्यात्वमेकत्वजन्यताऽवच्छेदकं, कार-
णकार्यकार्यप्रत्यासत्तिभेदात् इति तत्त्वेव द्वित्वाऽऽदिपरार्थपर्य-
न्तसंख्यावृत्तिजातिविशेषितस्य तथात्वम् । अत्रा-एकत्वजन्य-
त्वाऽन्यसंख्याप्रत्यक्षत्वं, उक्तजातिविशेषप्रत्यक्षत्वं वाऽपे-
क्षावृत्तेर्जन्यताऽवच्छेदकं वाच्यम् । द्वयोरप्यनयोर्मतयोरेको धान्य-
राशिरित्यादिप्रत्ययसिद्धेः सामूहिकैकत्वे व्यभिचारः । न च त-
त्रैकत्वं गौणमेव, वस्तुतस्तत्त्वपेक्षावृत्त्या राशि-सेना-वनाऽऽदौ व-
हुत्वविशेष एवाप्याद्यते, व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्; स्वारसिकैकत्वानु-
भवविरोधात् । एते बहवः कणाः, एते बहवः करि-तुरग-रथ-पदा-
तयः, एते बहवः आश्व-निम्ब-धन्वादिरा इत्यादौ राशित्व-से-
नात्व-वनत्वाऽऽद्यनापेक्षम् । अपेक्षावृत्त्या तत्र राशित्वाऽदिरूप-
स्यैव बहुत्वत्वमेकत्वद्वित्वान्यसंख्यात्वं त्वित्वमारच्य परार्थपर्य-
न्तवृत्ति जातिविशेषो वा, राशित्वाऽऽदिरूपवृत्त्येवापेक्षावृत्तिवि-
शेषजन्यताऽवच्छेदकस्तद्व्याप्य एव जातिविशेषः । वृत्तं च त-
द्व्यभिचारोपस्थितिकैकत्वजन्यताऽऽद्यादिपदं वेति शाब्दबोधत्वमे-
नानुपपत्तिः । प्रत्यक्ते च बहव इत्यादौ कश्चिद् बोधवशात्तद्व्य-
हान्मनुपपत्तिरिति वाच्यम्; अनुभूयमानैकत्वप्रतीतिर्बहुत्वविशे-
षेण समर्थने द्वित्वाऽऽदिप्रतीतेरप्येकत्वविशेषेणैव समर्थयितुं श-
क्यत्वाद्वाऽनास्तवाभावे गौणानुपपत्तेरप्युक्तत्वात् । न च 'ताविमौ
नीलपानी' इति गौणद्वित्वाऽऽदिलक्षणं ताविमौ घटपटावित्यत्र
द्वित्वमनुभूयते । न चैकत्वज्ञाने द्वित्वं प्रकारः, अन्यत्र तु नेत्यपि वि-
निगन्तुं शक्यम्; विजातीयज्ञानविषयत्वसंबन्धेन स्वस्मिन्स्वप्र-
कारनया वृत्तिवैलक्षण्योपपादनमप्युभयत्र तुल्ययोगक्षेमम् । एक-
जाऽपि च घटे नीलत्वघटत्वाभ्यां द्वित्वमनुभूयते एव, अनुभूयते ए-
व चैते वृक्षा वनमिति बहुत्वाऽवच्छिन्नस्यैव कश्चिदुपाधिना एक-
कारत्वमिति स्वसामग्र्यप्रमवैकत्वद्वित्वानन्तरपर्यायोपेतप्रत्यय एवा-
क्षावृत्तिहेतोरपेक्षाऽऽत्मकजावपया क्योपशमं कदाचिदेकत्वप्र-
कारकं कदाचिच्च द्वित्वाऽऽदिप्रकारकं ज्ञानं जायते, इत्यपेक्षावृत्ति-
गम्यावमेव द्वित्वाऽऽदेयुक्तम् । अत एव न परत्वाद् इत्या नयान्तर-
संयोजनया ससज्जरीरीतिरपि संगता । यादृशाविषयताविशिष्टाया
अपेक्षावृत्तेः परैर्जनकत्वं व्युत्पन्नत्वं वा स्वीक्रियते, तादृशविष-
यानिरूपितानपेक्षात्वाऽऽद्यविषयता द्वित्वाऽऽदौ नाऽस्माकमसु-
लभा । सामान्याविशेषत्वाऽऽदेरापेक्षिकत्वेऽपीयमेव रीतिरनुस-
र्तव्या । न चैवमनपेक्षैकत्वद्वित्वाऽऽदिप्रत्यक्षाऽनुपपत्तिः, प्रत्यनया-
वलम्बनेनानपेक्षाऽऽत्मकविषयतान्तरस्याऽपि स्वीकारात् । अत
एव सापेक्षत्वमपि स्यात्तादः, अस्मदुक्तपक्ष एवापेक्षावृत्ति-
त्वबुद्ध्योः पर्यापर्यायमासोपपत्तिः, अनन्तरकार्यकारणभावप्र-
तिबन्धप्रतिबन्धकजावाऽऽदिकल्पनागौरववृणानवकाशश्चेति
सर्वमवदानम् ।

(७) तस्मात्स्वसमये परसमये एकत्वद्वित्वाऽऽदिप्रकार-
कानाविधौ नैकिकव्यवहारे च नयापेक्षयैव विविक्तो बाध इति
स्थितम् । फलितमाह-

तेन सापेक्षजावेषु, प्रतीत्यवचनं नयः ।

अज्ञावाऽनावरूपत्वात्, सापेक्षत्वं विधावपि ॥ ५ ॥

(नेमेति) नेमोक्तहेतुना सापेक्षत्वजावेषु परस्परप्रतियोगिषु धर्मे-
षु प्रतीत्यवचनमपेक्षाऽऽत्मकं वाच्यं नव इति सिद्धम् । नन्वेवं
स्यात्ताऽस्त्येवेत्येकवचनं नयः स्यात्, न तु स्यादस्त्येवेति, तदर्थं स्य

विधेरप्यतिशोगिकत्वात् । अत एवाऽऽह-विधावपि-अस्तित्वाऽऽ-
दिभावेऽपि, अभावाभावरूपत्वाकास्तित्वाऽऽद्यभावरूपत्वात्तत्र
रूपेण प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतया सापेक्षत्वमस्त्येव ।

अयं प्रावः-अज्ञावज्ञानेऽपि न स्वतंत्र प्रतियोगिज्ञानापेक्षा, प्रति-
योगिज्ञानं विनाऽपीदम्बप्रमेयत्वाऽऽद्विज्ञानाभावभानस्य सार्वज-
नीनत्वात् । घटाभावत्वाऽऽद्विज्ञाना घटाऽऽभावाऽऽद्विज्ञाने घटज्ञानाऽऽ-
द्यपेक्षाप्रतियोगिनिरूपणेन तेषां सप्रतियोगिकत्वं प्रहीष्यते, तर्हि
नास्तित्वाभावत्वाऽऽद्विज्ञानाऽस्तित्वाऽऽद्विज्ञानां तेन रूपेण तथात्वे तु-
ल्यप्रभावाभावः प्रतियोग्येवेति परेषामपि मूलसिद्धात्मात्वं संयो-
गाऽऽदावेव विशेषणतात्वकरूपनया निर्वाहेन नास्तीति प्रतीतिब-
लादतिरिक्त एव स इति नवप्रतियोगिकत्वात् । तस्मात्स्वरूप-
तोऽज्ञावाभावत्वयोरपि निष्प्रतियोगिकत्वं, विशिष्टतया तु द्वयोर-
पि सप्रतियोगिकत्वमिति स्याद्वा एव भेदान् । अथ निष्प्रतियो-
गिकाज्ञावपक्षे प्रतियोगिज्ञानस्याऽभावं प्रत्यहेतुत्वे विना प्रतियो-
गिज्ञानेनेत्याकारकप्रत्ययाऽऽपत्तिः । न चाभावाभावस्याऽपीदम्ब-
न प्रहादापादकाभावः प्रथममभावभावत्वयोर्निर्विकल्पकेऽभाव
इत्याकारकप्रत्ययाऽऽपत्तेर्वास्तत्वादिन्द्रियस्य चक्षुस्त्वगादिनेद-
भिन्नत्वेन महागौरवम् । न च पृथग्प्रतियोगिधीहेतुत्वेऽपि नेत्याका-
रकप्रत्ययाऽऽपत्तिः, उपस्थितस्य प्रतियोगिनोऽभावे वैशिष्ट्याभा-
ने बोधकाभावात् । न चाऽभावो न घटीय इत्यादिषाधर्मादशा-
यां तदापत्तिः, अज्ञावत्वावच्छेदेनाभावे तादृशबाधधिय आ-
हर्ह्यत्वात्, अज्ञावत्त्वसामानाधिकरण्येन च तद्वशायांमपि प्रति-
योगिवैशिष्ट्याभातसंभवात् । यद्वा-घटत्वाऽऽद्यवाच्यप्रकार-
तानिरूपिताभावाविषयताकस्य प्रत्यक्ते घटाऽऽदिधियो हेतुत्वम्,
अन्यथा घटाऽऽद्यभाव इत्याकारकप्रत्यक्ते च न जायते, निष्प्र-
तियोगिज्ञानकार्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्तेष्टप्रत्यक्ते यत्किञ्चि-
त्प्रतियोगिज्ञानं असज्जत्वात्, यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य चाऽसंभ-
वात्, अभावत्वांशे निर्विकल्पकत्व, भावांशे यत्किञ्चित्प्रतियोगि-
विशिष्टविषयत्वाद् यत्किञ्चित्प्रतियोगित्वात् साध्यमेवेति नानुप-
पत्तिरिति चेत् । न । प्रतियोगिज्ञानाज्ञावैष्यभावत्वमात्रेण प्रत्यक्-
स्येष्टत्वात्, शून्यमिदं दृश्यते इत्यादिप्रत्ययात् तत्त्वमेवाज्ञाव-
त्वस्य भावभेदस्य पिशाचाऽऽदिभेदवद् योग्यस्य घटो ना-
ऽस्तीत्यादौ स्वरूपतो भानमिति प्राचां वचनस्यापपत्तेः । न
नृल्लेखस्तु प्रतियोगिवाचकपदानयतो न सार्वत्रिकः । किञ्च-उक्त-
रीत्या प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं केवलाऽज्ञावत्त्वनिर्विकल्पकाऽऽ-
पत्तिः, अभावत्वस्याप्यस्तत्वात् । अन्यथाऽभावविशिष्टबुद्ध्यावपि
तन्निर्विकल्पकायोगात् । अपि च-घटपटां नेत्यादि प्रत्यक्ते घट-
ज्ञानपटज्ञानाऽऽदिकार्यताऽवच्छेदकाऽनाऽऽक्रान्तनया तद्विरुद्धे-
पि स्यात्, तस्माद् घटपटत्वाऽऽद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताविषय-
ताकप्रत्यक्त्वमेव लाघवाद् घटाऽऽद्विधीकार्यताऽवच्छेदकं युक्त-
मिति घटाऽस्तित्वनस्तित्वयोः सप्रतियोगिताऽप्रतियोगिकत्वे
तुल्ययोगक्षेमे; त्वयुक्तहेतुसद्भावेऽपि लाघवाद् ज्ञावांशस्यानेन
केवलाऽभावस्यैव केवलभावस्यापि न भानमिति वक्तुं श-
क्यत्वात्, निर्विकल्पके प्रमाणाभावात् क्योपशमविशेषेणैव त-
त्तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तौ तस्य तद्वत्त्वकरत्वात् । अत एव "द्रव्यं
पर्यापर्यायुतं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः । क कदा केन किंरूपाः, दृष्टा
मानेन केन वा ? " ॥१॥ इत्यस्मत्संप्रदायवृद्धाः संगिरन्ते । शुद्धा-
प्रावप्रत्यक्षप्रतियोगितामन्वधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभाव-
विषयताकप्रत्यक्ष एव विशेषणताया हेतुत्वात् भवतीत्यपि रि-
क्तं वचः, प्रतियोगितामात्रेण द्रव्यं नास्ति, मेवं नास्तीत्यादे-

रापत्तेः; प्रकारीभूतकिञ्चिद्दर्माऽवच्छिन्नस्यैव प्रतियोगिताविशेष-
णेषुऽपि न विस्तारः, घटाऽभावापटाऽभावयोरुभयोः संनिकर्षे
घटाऽभावांशे प्रतियोगिविशेषितस्य पटाभावांशे च तदविशे-
षितस्य समूहाऽऽलम्बनस्य प्रमाणात् । किञ्चैवमिदं वा-
दिनाऽभावप्रत्यक्षं न स्यात्, न स्यात्ताभावाप्रतियोगिघट-
इत्याद्याकारं, तादृशप्रत्यक्षेष्वपि पृथक्कारणत्वकल्पने चाऽ-
तिगौरवम् । तस्मात्सन्निकर्षमात्रस्यैव किञ्चिद्दर्मावच्छिन्नवि-
षयतानिरूपितविषयताकप्रत्यक्षत्वाऽवच्छिन्ने, विशिष्टाऽऽकार-
प्रत्यक्षत्वाऽवच्छिन्ने वा हेतुत्वम् । अतो नापायमात्रस्य विचार-
जन्यस्वरमशुद्धरूपोपयोगितुल्यतेति भावांशेऽभावांशे वा न
शुद्धविषयकं प्रत्यक्षमित्यभाव एव सापेक्षो, न भाव इति
निमित्तमर्हज्जतीयम् । एतेनाऽज्ञावलौकिकप्रत्यक्षस्य घटाऽऽ-
द्यन्तमविशिष्टविषयकत्वनियमाविशेषसामग्रीं विना सामान्य-
सामग्रीमात्रात् कार्यानुत्पत्तेर्नाभावनिर्विकल्पकं, नेत्याकारकप्र-
त्यक्षं वाऽविशेषणाऽऽदिज्ञानरूपविशेषसामान्यजावात्, न चाऽज्ञा-
वर्तौकिकप्रत्यक्षत्वघटत्वाऽऽदिविशिष्टविषयकप्रत्यक्षत्वबोद्धव्य-
व्यापकभावाऽभावात्कथं विशेषसामग्रीत्वमिति वाच्यम्; कार्यता-
ऽवच्छेदकीजततर्ज्याऽऽध्ययार्थकिञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरु-
पितकारणताऽवच्छेदक्यावत्प्रत्यक्षनतदवच्छिन्नसामग्रीत्वादयस्य
कार्यतर्ज्यावच्छिन्नोत्पत्तिरत्येव नियमात्, तद्वन्व्याप्यधर्माऽव-
च्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितेत्याद्युक्तौ व्याप्तिज्ञानप-
रामर्शयोः सर्वे बाधार्थसर्वेऽप्यनुमित्यापत्तौ [सद्धर्म] तद्धर्म-
व्याप्यव्यापकधर्माऽवच्छिन्नयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठकार्यतानिरूपि-
नेत्याद्युक्तौ गौरवात् । घटत्वाऽऽदिविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकप्र-
त्यक्षत्वस्याऽभावलौकिकप्रत्यक्षत्वव्याप्यतत्तदभावलौकिकप्र-
त्यक्षत्वव्याप्यतत्तदभावलौकिकप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वात्प्रकृतसि-
द्धेस्तथाहि नव्यकल्पनाऽपि निरस्ता । एवं सति व्यवविषयकप्र-
त्यक्षस्य, वस्तुविषयकप्रत्यक्षस्य वा यत्किञ्चित्पर्याप्तविशिष्टवि-
षयकत्वनियमेन भावनिर्विकल्पकस्य शुद्धजायप्रत्यक्षस्याऽपि
चाऽसंभवात् । अत एव सविचारया सामान्यदृष्ट्या सर्वे निर्विक-
ल्पकम्, विशेषदृष्ट्या च सर्वे सविकल्पकमित्यनेकान्तः पुरुष-
दृष्टान्तेन सम्मतौ प्रतिपादितः ।

तथाहि-

“वज्रणपञ्जायस्स व, पुरिसो पुरिसो सि निष्ममविअप्पो ।

बालाऽऽविअप्पं पुण, पासह से अथपञ्जाओ ॥ ३४ ॥

सविअप्प निअविअप्पं, इय पुरिसं ओ भणोज्ज अविअप्प ।

सविअप्पमेव वा णि-च्छएण ण य निच्छिओ समए ॥ ३५ ॥”

व्याख्या-अथजयति न्यनाकि अर्थानिति व्यञ्जनं शब्दः, न
पुनः शब्दनयः, तस्य अजुसूत्रसमानपर्यायविषयत्वात् । तस्य
पर्यायो वाच्यता तद्वाहकनयेन पुरुषः पुरुष इति पुरुषत्वप्रकारक-
ज्ञानविषय इति नित्यमाजन्मनो मरणान्तं यावद्विकल्पः पुरुष-
त्वाग्निरिकाप्रकारकज्ञानविषयः । इदमुपलक्षणम्-अथवस्तुत्वाऽ-
ऽदिनाऽप्यविकल्पत्वस्य शुद्धरूपोपयोगे तु पदद्वयस्य निर्धर्म-
कत्वलक्षणया शुद्धधर्मविषयकभावनविषयत्वमेषाविकल्पकत्वं
रुष्टव्यम् । ‘से’ तस्य पुरुषस्याऽप्यपराय अजुसूत्राद्यर्थग्राहकनयः
पुनर्वालाऽऽदिविकल्पमेव वा, निश्चयमविकल्पं स्यात्काराऽङ्कि-
ततदुजयपदघटितमहाबाक्यबोधस्वरूपपुरुषद्वयं यो भणेद्-अ-
विकल्पामेव सविकल्पमेव वा निश्चयेनैकान्तेन स्वसमये पर-
मार्थे न निश्चितः-निश्चयो निश्चित तदस्यास्तीति निश्चितः, अर्थ

आदित्वाव्यप्रत्ययो, न तद्व्यप्रत्ययः । पुनर्यानिवेशाम्बु-
त्वाद्वा संपूर्णानेकान्तवस्तुस्वरूपापरिच्छेदादिति रहस्यम् ॥
तदेवं निषेधवद् विधावपि गन्तव्यं प्रतिपादितम् । एवं स्वच्छया-
ऽऽद्यपेक्षया सम परच्छयाऽऽद्यपेक्षयाऽसन् इति तृतीयोक्तिर्य-
मानावच्छेदकप्रतीत्याऽपि सापेक्षत्वं ज्ञावनीयम् । अत एव प-
रेऽपि व्याप्यवृत्ताव्याप्यवृत्ताविषय प्रतीतिवत्तात् तत्तदवच्छिन्न-
वृत्तिकल्पनं स्वीकुर्वते इति दिक् । नयोः । एताः ।

(८) सामान्यविशेषः । एवं निर्विकल्पसविकल्पस्वरूपे प्रति-
पाद्यैव पुरुषाऽऽदिवस्तुनि तद्विपर्ययेण तद्वस्तु प्रतिपादयन् वस्तु-
स्वरूपानबोधस्वात्मनि क्यापयतीति दर्शनायमाह-

सविअप्पणिअविअप्पं, इय पुरिसं ओ जणोज्ज अविअप्पं ।

सविअप्पमेव वा णि-च्छएण ण य निच्छिओ समए ॥ ३५ ॥

सविकल्पनिर्विकल्प स्यात्कारपटलाश्रितं पुरुषं कथं वः प्र-
तिपादकस्तद्वस्तु व्याप्यविकल्पमेव सविकल्पमेव वा, निश्चयेन-
त्यवधारणेन, स यथाऽवच्छिन्नवस्तुप्रतिपादने प्रस्तुतेऽप्य-
थाभूत वस्तुतत्त्वं प्रतिपादयन्ननिश्चित इति निश्चित तदस्यास्ती-
ति निर्दिष्टतः, अर्थ आदित्वाद्यः । समये परमार्थिनो वस्तुस्व-
रूप परिच्छेदेति यावत् । तथाहि-प्रमाणपरांशेऽन्ते तथैव वा-
दिसुसंवादि वस्तु प्रतिपादयन् वस्तुनः प्रतिपादक इत्युच्यते ।
तच्च तथाभूत वस्तु केनचित्कदाचित् प्रतिपन्नं प्राप्यते वा, येन
तथाभूत तद्वत्तत्र प्रमाणं ज्ञेयं; तथाभूतवचनाजिघांसात् ।
न चाप्रमाणतया लोके व्यपदेशमासादयेत् ।

परस्परकान्तमेकमेकाऽऽत्मकस्य वस्तुनः सदमद्भावमभि-
धावकस्य वचसः पुरुषस्यापि तदभिधानद्वारेण सत्यम्
मिध्यावादित्वं प्रतिपाद्याधुना ज्ञावविषय तत्रैकान्तानेकान्ता-
ऽऽत्मकमश प्रतिपादयतो विषयक्या सुनयदुर्नयप्रमायकृतां
तत्प्रतिपादक वचो यथाऽनुजवति, तथा प्रपञ्चतः प्रतिपाद-
यितुमाह । यद्वा-यथैव तद्वस्तु व्यवस्थित तथैव वचनात्प्र-
तिपादयतो निपुणत्वं जवति । अन्यथा साङ्ख्यबौद्धकण्टुजा-
मिष जिन्नजिन्नपरस्परनिरपेक्षोभयवस्तुस्वरूपाभिधानाया-
वस्तुधर्ममहन्मतानुसारिणामपि स्यादस्तीत्यादिसविकल्प-
रूपतामनापन्नवचनलक्षणस्यात्कारपटलाश्रितवस्तुधर्मप्रति-
पादयतामनिपुणता भवेदिति प्रपञ्चतः सप्तविकल्पोत्थाननि-
मित्तमुपदर्शयितुं गाथासमूहमाह-

अत्यंतरजूणहि अ, नियएहि य दोहि सपपमाईहि ।

वयणविसेताऽऽईयं, दन्वमवत्तव्वयं पदऽ ॥ ३६ ॥

अत्यास्तापर्यायः-अयान्तरजूनः पटाऽऽदि, निजां घटाः, ताभ्यां
निजार्थान्तरजूनार्थां सदसत्त्वं घटवस्तुनः प्रथमाद्वितीयभङ्ग-
निमित्तं प्रधानगुणभावेन भवतीति प्रथमाद्वितीयौ भङ्गा । यत्र तु
चाभ्यामपि युगपत्तद्वत्त्वमभिधातुमर्भीष्टं भवति, तदाऽवक्तव्यज-
ङ्गकानिमित्तं तथाभूतस्य वस्तुनोऽभावात् तत्प्रतिपादकवचनाती-
तवत् तृतीयभङ्गमज्ञावो, वचनस्य वा तथाभूतस्याभावादवक्त-
व्यं वस्तु । तथाहि-असत्त्वोपसर्जनसत्त्वप्रतिपादने प्रथमो भङ्गः,
तद्विपर्ययेण तत्प्रतिपादने द्वितीयः, त्रयोस्तु धर्मयोः प्राधा-
न्येन गुणभावेन च प्रतिपादने न किञ्चिद्वचः समर्थ, यतो न
नावत्समासवचनं तत्प्रतिपादकम्; नापि वाक्यं संभवति ।
समासः बहुविधः । तावन्न बहुविधिरत्र समर्थः, तस्याऽप्यपदार्थ-
प्रधानत्वात्, अत्र चोभयप्रधानत्वात् । अव्ययीजावोऽपि नात्र
प्रवर्तन्ते, तस्याभार्योऽसंभवात् । द्वन्द्वसमासे तु यद्यप्युजयपद-

प्राधान्यं, तथाऽपि ह्यव्यवृत्तिरिति प्रकृतार्थप्रतिपादकः, गुण-
वृत्तिरपि ह्यव्यवृत्तिरिति प्रकृतार्थप्रतिपादकः, प्रत्ययमन्तरेण गुणानां ते-
ष्वभावादिप्रियाऽऽधारत्वात्संज्ञासंज्ञास्य ह्यव्यवृत्तिरिति न प्र-
धानाऽऽधिनयोर्गुणयोः प्रतिपाद्यत्वम् । तत्पुरुषोऽपि नाऽत्र वि-
षये प्रवर्त्तते, तस्याऽप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । नाऽपि द्विगुः,
सव्यावाचिपूर्वपदत्वात्स्य । कर्मधारयोऽपि न, गुणाऽऽधा-
रत्वात्स्य । न च समासान्तरसंज्ञावः, येन युगपद्गुणद्वयं
प्रधानभावेन समासपदवाच्यं स्यात् । अत एव न वाक्यमपि
तथाचूतगुणद्वयप्रतिपादकं संभवति, तस्यापि वृथ्यभिन्नार्थ-
त्वात् । न च केवल पद वाक्यं वा लोकप्रसिद्धम्, तस्याऽपि
परस्परपेक्षयाऽऽदिप्रिययनया तथाज्ञानार्थप्रतिपादकत्वायो-
गात् । न च—“तौ सन्” ॥३।२।१७॥ (पाणि०) इति शतृज्ञानचो-
रिव साङ्केतिकपदवाच्यत्वम्, विकल्पप्रभवशब्दवाच्यत्वप्रसक्तं,
विकल्पानां च युगपदप्रवृत्तेर्न कदा तयोस्तद्वाच्यतासंभवः, न च
तेनार्थान्तरैकान्ताभ्युपगमेऽप्यर्थस्य पाठ्यता, तथाज्ञानस्या-
त्यन्तासत्वात्, सर्वथा सत्त्वेऽनयोर्व्यावृत्तत्वात्सामान्यव-
द्वदार्थत्वानुपपत्तेः, अर्थान्तरत्वे पररूपादिव स्वरूपादपि व्यावृ-
त्तौ कारविधानवत्सत्त्वादवाच्यत्वम् । न च घटत्वे घटशब्दप्रवृ-
त्तिर्नमित्ते विधिरूपे सिद्धे असंबद्ध एव अर्थान्तरत्वे पररूपाद-
पि तत्र पटाऽऽद्यर्थप्रतिषेध इति वाच्यम्, पटाऽऽदेस्तत्राभावा-
भावे घटशब्दप्रवृत्तिर्नमित्तस्य घटत्वस्यैवामिदं, शब्दानां
व्याख्यापकत्वं न कारकत्वमिति तथाभूतार्थप्रकाशेन तथाभूतेन
घटत्वेन विज्ञेयमिति नासंबद्धस्तत्र पटाऽऽद्यर्थप्रतिषेधः । अथवा-
सर्वे सर्वाऽऽत्मकमिति साङ्ख्यमतव्यवहारेण तत्प्रतिषेधो विधी-
यते, तत्र तस्य प्रतीत्यभावात् । यद्वा—नामस्यापनादव्यजावभि-
क्षेबु विधित्सितविधित्सितप्रकारेण प्रथमतो यौ न ज्ञौ, न च तत्र-
काराभ्यां युगपदादिष्टोऽयम्, तथाऽभिधेयपरिणामरहितत्वात्-
स्य, यतो यद्यपि विधित्सितरूपेणाऽपि घटः स्यात्, प्रतिनियतना-
माऽऽदिभेदव्यवहारानावप्रसक्तिः । तथा च विधित्सितस्याऽपि
नाऽऽत्मज्ञान इति सर्वाज्ञा एव न ज्ञेयः । तथा यद्यविधित्सित-
प्रकारेणाऽप्यघटः स्यात्, तदा तस्मिन्धनव्यवहारोच्छेदप्रसक्ति-
रेव, एकपक्षाभ्युपगमेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभाव इत्यपि
वाच्यः । अथवा—स्वीकृतप्रतिनियतप्रकारे तत्रैव नामाऽऽदिके यः
संज्ञानाऽऽदिरुत्स्वरूपेण घटः, इतरेण चाघट इति प्रथमद्विती-
यां, ताभ्यां युगपदभिधानुमशक्तेरवाच्यः । विवक्षितसंज्ञाना-
ऽऽदिनेन यदीतरेणाऽपि, घटरूपात्वे कस्य सर्वघटाऽऽत्मकत्वप्रम-
क्तिः । अथ विवक्षितेन, अघटे पटाऽऽद्यविधे घटाधिनस्त्वस्याऽप्य-
वृत्तिप्रसक्तिः । एकान्ताभ्युपगमेऽपि तथःभूतस्य प्रमाणाऽवि-
षयत्वोऽसत्त्वादवाच्यः ॥३॥ यदि वा—स्वीकृतप्रतिनियतस-
ंज्ञानाऽऽदी मध्यावस्थायां निजरूपम्, कुशूलकपालाऽऽदिरूपे पृ-
थोत्तराऽवस्थेऽर्थान्तररूपम्, ताभ्यां सदसत्त्वे प्रथमद्वितीयौ,
युगपत्ताभ्यामभिधानुमशक्तैरवाच्यमशक्तेरवाच्यः । तथाहि—मध्यावस्थावदितरावस्थायामपि यदि घटः स्यात्तस्या-
नाऽऽद्यन्तरत्वप्रसक्तिः । अथ मध्यावस्थाकृतेणाऽप्यघटः, सर्वदा
घटाज्ञावप्रसक्तिः । अतीतानागतवर्तमानक्षणरूपतया सदसत्त्वात्
प्रथमद्वितीयमज्ञौ, ताभ्यां युगपदभिधानुमशक्तेरवाच्यमशक्तेर-
वाच्यः । तथाहि—यदि वर्त्तमानक्षणवत्पूर्वोत्तरक्षणयोरापि घटः
स्याद्वर्त्तमानक्षणत्वमेवाऽसौ जातः, पूर्वोत्तरयोर्वर्त्तमानताप्रा-
प्तेः । न च वर्त्तमानक्षणमात्रमपि, पूर्वोत्तरांपेक्षस्य तद्व्यभिधे-
भावात् । अथाऽतीतानागतवर्त्तमानक्षणरूपतयाऽप्यघटः,

एवं सति सर्वदा तस्याभावाप्रसक्तिः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव दोष
इत्यत्रावादेवावाच्यः ॥४॥ यदा—क्षणपरिणतिक्रमे घटे लोचन-
जप्रतिपत्तिविषयत्वाभ्यां निजार्थान्तररूपताभ्यां सदसत्त्वात् प्र-
थमद्वितीयौ भक्तौ, ताभ्यां युगपदभिधानुमशक्तौ वाच्यः । तथा-
हि—लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वेनैव यदीन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविष-
यत्वेनाऽपि घटः स्याद्विन्द्रियान्तररूपतावैयर्थ्यप्रसक्तिः, इन्द्रि-
यमद्वयप्रसक्तिश्च । अथेन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयत्वेनैव स्व-
रूपजप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि न घटः, तर्हि तस्याऽरूपत्वप्रसक्ति-
रेकान्तवादेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभावादवाच्य एव । अ-
थ वा—लोचनजप्रतिपत्तिविषये तस्मिन्नेव घटे घटशब्द-
वाच्यता निज रूपं, कृतशब्दाभिधेयत्वमर्थान्तररूपं,
ताभ्यां प्रथमद्वितीयौ, युगपत्ताभ्यामभिधानुमशक्तौ वा-
च्यः । यदि हि घटशब्दवाच्यत्वेनैव कृतशब्दवाच्यत्वेनापि
घटः स्यात्तर्हि त्रिजगत एकशब्दवाच्यताप्रसक्तिः, घटस्य
वाऽशेषपटाऽऽदिशब्दवाच्यत्वप्रतिपत्तौ समस्ततद्वाच्यकशब्द-
प्रतिपत्तिप्रसङ्गश्च । तथा घटशब्देनाऽपि वक्ष्याच्यः स्याद्,
घटशब्दोच्चारणवैयर्थ्यप्रसक्तिः । एकान्ताभ्युपगमेऽपि घटस्यैव
सत्त्वात्सङ्केतद्वारेणाऽपि न तद्वाच्यः काश्चिच्छब्द इत्यवाच्य
एव । अथवा—घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तररूप-
विरुद्धोपयोगायोगरूपतया सदसत्त्वात्प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युग-
पदादिष्टोऽवाच्यः । यदि हि हेयवाहरूपानर्थक्याकार्यसन्निहि-
तरूपेणार्थक्रियाकमाऽऽदिरूपेणैव घटः स्यात्, तदा पटाऽऽदीना-
मपि घटत्वप्रसक्तिः, तर्हि घटोपादेयसन्निहितार्थरूपेणाप्यघटः
स्यात् । अन्तररूपस्य वक्तृगुणहेतुफलभूतघटाकारावबोधकत्वे त-
स्योपयोगस्याऽप्यज्ञावे घटस्याऽप्यभावप्रसङ्ग इत्यवाच्यः, एका-
न्ताभ्युपगमेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्यः । अथवा—तत्रैवोप-
योगवदार्थवबोधकत्वानभिमतार्थाऽनवबोधकत्वेन सदसत्त्वात्
प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः, विवक्षित-
तार्थप्रतिपादकत्वेनैवैतरेणाऽपि यदि घटः स्यात्तर्हि तन्निवृत्तौपवा-
गाभावः, तथाऽभ्युपगमे प्रतिनियतरूपोपयोगप्रतिपत्तिर्न भ-
वेत् । तदुपयोगरूपेणापि यद्यघटो न ज्ञेयः, तदा सर्वाज्ञावो, वि-
शेषप्रसक्तो वा । न चैवम्, तथाऽप्रतीतेः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव
प्रसङ्ग इत्यवाच्यः ॥ ६ ॥ अथवा सत्त्वमसत्त्व वाऽर्थान्तरभूतं,
निजं घटत्वं, ताभ्यां प्रथमद्वितीयौ वाच्येन, ताभ्यामर्थाभिधेयो घटो-
ऽवक्तव्यो भवति । तथाहि—यदि सत्त्वमासाद्य घटत्वं विधीयते
तदा सत्त्वस्य घटत्वव्याप्तेर्घटस्य सर्वगतत्वप्रसङ्गः, त-
थाऽभ्युपगमे प्रतिभासबाध्यव्यवहारविलोपश्च । तथा—अ-
सत्त्वमर्थमप्यनूय यदि घटत्वं विधीयते, तर्हि प्रागज्ञावाऽऽदे-
तुर्विधस्याऽपि घटेन व्याप्तेरघटत्वप्रसङ्गः, अघटत्वमनूय सत्त्वं
विधीयते तदा घटत्वं यत्तदेव सदसत्त्वे प्रसज्येत । तथा च—प-
टाऽऽदीनां प्रागभावाऽऽदीनां वा ज्ञावप्रसक्तिरिति प्राक्तनन्यायेन
विशेषणविशेष्यलोपात्स न घट इत्येवमवक्तव्योऽघट इत्ये-
वमप्यवक्तव्यः, न चैतसो वाच्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चि-
द्वाच्य इति न काश्चिद्दोषः ॥ १० ॥ यद् व्यञ्जनपर्यायोऽऽर्था-
न्तरभूतस्तद्वर्त्तमानत्वत्वात्स्य घटार्थपर्यायसत्त्वमप्यप्रवृत्तेर्नि-
जः, ताभ्यां प्रथमद्वितीयौ वाच्यं भेदेन ताभ्यां निर्देशो वक्तव्यः,
यतोऽत्रापि यदि व्यञ्जनमस्तर्थावधेयविधिः, तदा तस्याऽशे-
वघटाऽऽत्मकताप्रसक्तिरिति भेदनिबन्धनतद्व्यवहारविलोपः ।
अथाऽर्थपर्यायमनूय व्यञ्जनपर्यायविधिः, तत्रापि कार्यकारण-
व्यतिरेकाभावप्रसक्तिः, सिद्धविशेषानुवादेन घटत्वसामान्य-

विधाने तस्याकार्यत्वात् । एवं च घटस्याभावादवाच्यः, अनेका-
न्तपक्षेऽपि युगपदभिधानमशक्यत्वात् कथञ्चिदवाच्यः सिद्धः
॥११॥ यद्वा-सर्वमर्थान्तरभूतं, तस्य विशेषवदेकत्वादनन्वयिरूप-
ता, अत एव न तावद्व्ययमन्वयविशेषवत्, अन्त्याविशेषस्तु निजः
सोऽप्यवाच्यः, अनन्वयात् । प्रत्येकवक्तव्याभ्यां ताभ्यामादिष्टो
घटोऽवक्तव्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवक्तव्यः । अथवा-स-
र्वभूतरूपाः सखाऽऽद्यो घट इत्यत्र ह्यर्थान्ते अर्थान्तरच्युताः सखा-
ऽऽद्यो निजसर्वच्युतरूपत्वाभ्यामादिष्टो घटोऽवक्तव्यः, यतः सर्व-
भूतरूपस्य सखरजस्तमस्वरूपत्वे रजस्तमसामभावप्रसक्तिः,
तेषां परवैलक्षण्येनैव सखात्सर्वभूतरूपत्वे च वैलक्षण्यभावाद्-
भाव इति विशेष्याभावादवाच्यः । असखे त्वस्तत्कार्थोत्पादप्रस-
ङ्गः । न चैनदभ्युपगम्यते, अभ्युपगमेऽपि विशेषणाज्ञावादवाच्यः ।
अथैव रूपाऽऽद्योऽर्थान्तरच्युता असद्वृत्तरूपमेवं निजं, ताभ्यामा-
दिष्टोऽवक्तव्यः, यथा ह्यरूपाऽऽदिव्यावृत्ता रूपाऽऽद्य, त एव च रू-
पाऽऽदीनां घटतामवाच्याः, रूपाऽऽदित्वाद् घटस्य, न हि परस्परवि-
लक्षणबुद्धिप्राप्ता रूपाऽऽद्य एकानेकाऽऽत्मकप्रत्ययप्राप्ता रूपाऽऽदि-
रूपघटतां प्रतिपद्यन्ते, इयं घटता अवाच्यरूपाऽऽदित्वाद् घट-
स्य न हि परस्परविलक्षणेति विशेष्यज्ञोपादवाच्यः । यदि वा-रूपा-
ऽऽद्योऽर्थान्तरच्युताः, असद्वृत्ताभ्यां निजः, ताभ्यामादिष्टो घटो-
ऽवक्तव्यः, रूपाऽऽद्यात्मकैराभासप्रत्ययविषयव्यतिरेकेणापर-
सम्बन्धप्रसङ्गे विशेष्याभावाद्वाऽऽदिमान् घट इत्यवाह्यगतैषा-
कारप्रतिज्ञासाद् व्यतिरेकेणापररूपाऽऽदिप्रतिज्ञास इति वि-
शेषणाज्ञादप्यवाच्यः, अनेकान्ते तु कथञ्चिदवाच्यः ॥ १५ ॥
अथवा-बाह्योऽर्थान्तरच्युतः, उपयोगस्तु निजः, ताभ्यामादिष्टोऽव-
क्तव्यः । तथाहि-य उपयोगः स घट इति यद्युपेतः, तद्युपयोगमात्र-
कमेव घट इति सखापयोगस्य घटत्वप्रसक्तिरिति प्रतिनियत-
स्वरूपाभावादवाच्यः । अथाऽयं घटस्य उपयोग इत्युच्यते,
तथाऽप्युपयोगस्वार्थत्वप्रसक्तिरित्युपयोगाभावे घटस्याऽप्य-
भावः, नतस्तु कथञ्चिदवाच्यः ॥ १६ ॥ एते च त्रयो भङ्गा
गुणप्रधानभावेन सकलधर्माऽऽत्मकैकवस्तुप्रतिपादकाः स्वयं
तथाभूताः सन्तो निरवयवप्रतिपादितद्वारेण सकलादेशाः । वक्ष्य-
माणास्तु चत्वारः सावयवप्रतिपादितद्वारेणाशेषधर्माऽऽत्मा-
न्तं वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि विकलादेशा इति केचिन्प्रतिप-
क्षाः । वाक्यं च सर्वमेकानेकाऽऽत्मकं सत्स्वाभिधेयमपि तथा-
च्युतमवबोधयति, यतो न तावन्निरवयवेन वाक्येन वस्तुस्वरूपा-
भिधानं संभवति । अनन्तधर्माऽऽत्मानैकाऽऽत्मकत्वाद्वास्तुनो निर-
वयववाक्यस्य त्वेकत्वभाववस्तुविषयत्वात्तथाभूतस्य च वस्तु-
नोऽसंभारिन्नवयवस्य तस्य वाक्यमभिधायकम्, नाऽपि साव-
यवं वाक्यं वस्तुभिधायकं संभवति, वस्तुन एकत्वात् । न च
वस्तुनो व्यतिरिक्तास्तद्देशाः, तद्व्यतिरेकेण तेषामप्रतीतिरेकस्व-
रूपव्याप्याऽनेकांशप्रतिज्ञासः, न च तदेकाऽऽत्मकमेव, अनेकांशानु-
रक्तस्यैकाऽऽत्मनः प्रतिज्ञासात्, अतो वस्तुन एकानेकस्वभावत्वा-
त्तथाभूतवस्तुमभिधायकाः शब्दा अपि तथाच्युता एव, नैकागततः
सावयवाः, उत नैकान्ततो निरवयवरूपा वा, तत्र विवक्षाकृतप्रधा-
नतावः सदेकधर्माऽऽत्मकस्यापेक्षितोऽपराशेषधर्मकोऽङ्गीकृतस्य
वाक्यार्थस्य स्यात्कारपदज्ञातवाक्यताप्रतीतिः, स्यादस्ति घटः,
स्यान्नास्ति घटः, स्यादवयवकस्यो घटः, इत्येते त्रयो भङ्गा इति स-
कलादेशाः । विवक्षाविशेषिताद्विचित्रधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपद-
संज्ञाचतसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थरूपस्य प्रतिपक्षे-

अन्तारो वक्ष्यमाणका विकलादेशाः-स्यादस्ति च नास्ति घट
इति प्रथमो विकलाऽऽदेशः, स्यादस्ति चाऽवक्तव्यश्च घट इति
द्वितीयः, स्यान्नास्ति चाऽवक्तव्यश्च घट इति तृतीयः, स्यादस्ति
च नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति चतुर्थः । एत एव सप्त भङ्गाः
स्यात्पदज्ञातवाक्यविशेषोऽवधारणैकस्वभावा विषयाज्ञातसो दु-
र्नया भवन्ति । धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकरणात् स्वार्थमात्रप्रति-
पादनप्रवणा एत एव मुनवच्युतामासादयन्ति, स्यात्पदज्ञात-
विवक्षितैकधर्मावधारणवशाच्च सुनयाः । द्रव्यादेरेकदेशस्य
व्यवहारनिबन्धनत्वेन विवक्षितत्वाद् धर्मान्तरस्य वा निषिद्ध-
त्वात्तः स्यादस्तीत्यादिप्रमाणमस्यैवेत्यादिदुर्नयः, अस्तीत्या-
दिकः सुनयः ।

ननु संव्यवहारात् स्यादस्त्येवेत्यादिः सुनय एव व्यवहार-
कारणम्, स्वपराव्यावृत्तवस्तुविषयप्रवर्त्तकवाक्यव्य-
वहारकारणत्वात्, अन्यथाऽनद्वयोमादेवं निरवय-
ववाक्यस्वरूपं दर्शयितुमाह-

अहं देसो सन्नावे, देसोऽसन्नावपज्जवे णियमो ।

तं दवियमत्थि नत्थि य, आप्पमविसेमियं जम्हा ॥३७॥

(अथेति) यदा देशो वस्तुनोऽवयवसङ्गात्वेऽस्तित्वे नियतः
संज्ञेनायमित्येवं निश्चितोऽपरश्च देशोऽसङ्गात्वे एव पर्याये ना-
स्तित्व एव नियतोऽसंज्ञेनायमित्यवगतः, अवयवेत्योऽवय-
विनः कथञ्चिद्वैकवयवधर्मैस्तस्याऽपि तथाव्यपदेशो यथा
कुण्डो देववत् इति, ततोऽवयवसखासखाभ्यामवयवपि
सन् न संभवति । ततस्तद् द्रव्यमस्ति च नास्ति चेति भवत्यु-
भयप्रधानावयवभागेन विशेषितं यस्मात् । तथाहि-यववयवो न
विशिष्टधर्मिणोऽस्ति, परद्रव्याऽऽदिरूपेण च स एव नास्ति ।
तथा च पुरुषाऽऽदिवस्तुविषयित्वपर्यायेण बाह्याऽऽदिना पार-
शतं, कुमाराऽऽदिना वा परिणतमित्यादिष्टमिति योज्यम् ।

पुष्पं भङ्गकप्रदर्शितन्यायेन पञ्चमभङ्गकप्रदर्शनमाह-

सन्नावे आप्पि, देसो देसो य उजयहा जस्स ।

तं अत्थि अवत्तव्वं, च होइ दवियं वियप्पवसा ॥३८॥

सङ्गात्वेऽस्तित्वे यस्य यस्य संभवति घटाऽऽदर्थमिणो देशो
धर्म आदिष्टोऽवक्तव्यानुविद्यस्वभावः, अन्यथा तदसत्त्वात्, न ह्य-
परधर्मोऽप्रविभक्ततामन्तरेण विवक्षितधर्मोऽस्तित्वमस्य सं-
भवति । अराविषाणाऽऽदेरिव तस्यैवापने देश उभयथाऽस्ति-
त्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदेव विवक्षितोऽस्तित्वानुविद्य एषा-
वक्तव्यस्वभावः, अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्तिः । न ह्यस्तित्वाभावे उज-
यानिरिक्तता शशशृङ्गाऽऽदेरिव तस्य संभवति, प्रथमतृतीयके-
वल्लजकुण्डलासस्तथाविवक्षावशात्कृतो द्रष्टव्यः, तत्र प्रथम-
तृतीययोर्मङ्गकयोः परस्परविशेषणभूतयोः प्रतिपाद्येनाधि-
गन्तुमिष्टत्वात्, प्रतिपादकेनाऽपि तथैव विवक्षितत्वाद्, तत्र तु
तद्विषयत्वात्तदधर्मोऽऽत्मकस्य धर्मिणः प्रतिपाद्यानुरोधेन त-
थाभूतधर्मोऽऽत्मान्तत्वेन च वक्तुमिष्टत्वात्तद्व्यमस्ति चाऽवक्त-
व्यम्, तदधर्मविकल्पनवशान् ।

धर्मोऽस्तित्वापरिणतयोस्तथा व्यपदेशे धर्मोऽपि तद्वद्वारेण

तथैव व्यवदिश्येतेति पञ्चमभङ्गं दर्शयितुमाह-

आइहोऽसन्नावे, देसो देसो अ उभयहा जस्स ।

तं णऽत्थि अवत्तव्वं, च होइ दवियं वियप्पवसा ॥३९॥

आदेशामन्तरेण विवक्षितधर्मास्तित्वमस्य न संज्ञयति, यस्य वस्तुनो देशोऽसत्त्वे निश्चितोऽसत्त्वेषामित्यवकस्याऽनुविक्तोऽपरस्मादनुविद्ध उभयथा सप्तसंज्ञेत्येवं युगपदभिधानस्तदा तद्वृत्त्यं नास्ति चावक्तव्यं च भवति, विकल्पवशात् व्यपदेशात् कस्यमपि तद्व्यपदेशमासादयति । केवलद्वितीयतृतीयमङ्गकव्युदासेन वृत्तजङ्गः प्रदर्शितः ।

सप्तमप्रदर्शनायाऽऽह-

सम्भावाऽसम्भावे, देसो देसो य उजयहा जस्त ।

तं अत्थि णत्थिऽवत्त-व्वयं च दवियं वियप्पवसा ॥४०॥

यस्य देशिनो देशोऽवयवो देशो धर्मो वा सद्भावे नियतो निश्चितोऽपरस्त्वसद्भावादजावेऽसत्त्वे, तृतीयधर्मोऽवयवेत्येव देशानां सवत्तव वक्तव्यः, व्यपदेशाच्चरपि कस्यमस्ति च नास्ति चावक्तव्यं च भवति, विकल्पवशात्; नचाभूतविशेषजास्यासितस्व कस्यस्यानेन प्रतिपादनादपरस्तङ्गव्युदासः । एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तमङ्गाऽऽत्मकाः प्रत्येकं स्वार्थं प्रतिपद्यन्ति, नाभ्ययेति प्रत्येकं तत्समुदायो वा सप्तमङ्गाऽऽत्मकः प्रतिपाद्यमपि तथाभूतं दर्शयन्तीनि व्यशस्त्रिमत्र चाऽऽयजङ्गकस्मिन्, द्वितीयोऽपि त्रिधैव; तृतीयो दशधा; चतुर्थोऽपि वशधैव; पञ्चमाऽऽवस्तु त्रिशदधिकशतपरिमाणाः । प्रत्येकं भीमप्रभवादिप्रभृतिनिर्देशिताः, पुनश्च वद्विशत्यधिकाः चतुर्दशशतपरिमाणास्त एव च द्वाादिसंयोगकल्पनया कोटिशो भवन्तीत्यामिहितं तैरेव । अत्र तु प्रत्यावर्तितभयास्तथा न प्रदर्शिताः, तत एवावधार्याः । अयानन्तधर्माऽऽत्मके वस्तुनि तत्प्रतिपादकवचनस्य सप्तधा कल्पनेऽऽमवचनविकल्पपरिकल्पनमपि किं न कियते? इति न वक्तव्यम्, तत्परिकल्पननिमित्ताभावात् । तथाहि-नैतत्साऽवयवाऽऽत्मकादपरं निमित्तं तत्परिकल्पयितुं युक्तम्, चतुर्थोऽऽवयवनविकल्पेषु तस्यान्तर्भावप्रसक्तेः । नाऽपि निरवयवाऽऽत्मकमन्योन्यानिमित्तकं तत्परिकल्पनामर्हति, प्रथमाऽऽदिषु तत्पूर्वप्रसक्तेः । न च गत्यन्तरमस्तीति नाऽष्टमजङ्गपरिकल्पना युक्ता । किञ्चाऽसौ क्रमेण शीतधर्मद्वयं प्रतिपादयति, योगपद्येन वा प्रथमपक्षे गुणप्रधानभावेन तत्प्रतिपादने प्रथमद्वितीययोः उत्तरीयः । प्रधानभावेन तत्प्रतिपादने चतुर्थे, योगपद्येन तत्प्रतिपादने तृतीये, मङ्गकसंयोगकल्पनया मङ्गान्तरकल्पनायां प्रथमद्वितीयजङ्गक एव प्रसज्यते । प्रथमतृतीयसंयोगात्पञ्चमप्रसक्तिः, द्वितीयतृतीयसंयोगात् षष्ठप्रसक्तिः, प्रथमाद्वितीयतृतीयसंयोगात्सप्तमः, प्रथमसंयोगे द्विसंयोगकल्पनायां पुनरुक्तवोः, तस्मात् कथञ्चिदष्टममङ्गसंज्ञव इत्युक्त्यायाद्वस्तुप्रतिपादने सप्तविध एव वचनमार्गः ।

अन्योऽऽवापरित्यागव्यवस्थितस्वरूपवाक्यनयानां शुद्धाद्विधिभागेन संग्रहाऽऽविश्यपदेशमासादयतां प्रव्यार्थिकपर्यायाधिकनयावेव सद्भावा इति प्रदर्शनार्थमाह-

एवं सत्तवियप्पो, वयणपहो होइ अत्यप्पज्जाण ।

वज्जणपज्जाण पुण, सनियप्पो णिव्वियप्पो उ ॥४१॥

एवमित्यनन्तरोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदः वचनमार्गो वचनपथो भवत्यर्थपर्यायेऽर्थनये संग्रहव्यवहारः सुवृत्तजङ्गणे सप्तवचननरोक्ता मङ्गका जवन्ति । तत्र प्रथमः संग्रहे सामान्यप्राहिणि, द्वितीयस्तु नास्तीत्यर्थं तु व्यवहारे विशेषप्राहिणि, ऋजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः संग्रहव्यवहारयोः, पञ्चमः संग्रहः ऋजुसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहारः ऋजुसूत्रयोः, सप्तमः

संग्रहव्यवहारः ऋजुसूत्रेषु । व्यञ्जनपर्याये शब्दनये सविकल्पः, प्रथमे पर्यायशब्दाव्यवताविकल्पसङ्गावेऽप्यर्थस्यैकत्वात् । द्वितीयतृतीये निर्विकल्पः, कस्यार्थसामान्यजङ्गणात्तर्गतपर्यायाजिन्वायकावात्, समनिरुद्धस्य पक्षोऽयमेदमिच्छायात्वात्, एवंभूतस्याऽपि विवक्षितक्रियाकालार्थत्वाद्भिन्नसंज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दाव्यवतात् शब्दाऽऽदिषु तृतीयः, प्रथमद्वितीयसंयोगे चतुर्थः, तेष्वेव आनीनिधेयसंयोगे पञ्चमवृत्तसप्तमा वचनमार्गा भवन्ति । अथवा-प्रदर्शितस्वरूपा सप्तमङ्गी संग्रहव्यवहारः सुत्रेषु चार्थनयेषु भवतीत्याह-" एवं सत्तवियप्पो " इत्यादिगाथाय । अस्यास्तात्पर्योऽर्थः-अर्थनय एव सप्तमङ्गाः, शब्दाऽऽदिषु त्रिषु नयेषु प्रथमतृतीयावेव भङ्गा । यो चार्थमाभित्व वस्तुस्य संग्रहव्यवहारसूत्राऽऽव्यप्रत्ययः प्रादुर्भवति सोऽर्थनयः, अर्थवशेन तदुत्पत्तेः, अर्थे प्रधानतयाऽसौ व्यवस्थापयतीति कृत्वा शब्दं तु स्वप्रभवमुपसर्जनतया व्यवस्थापयति, तत्प्रयोगस्य परार्थत्वात् । यस्तु श्रोतरि तच्छब्दभ्रवणादुद्भूति शब्दसमभिरुद्ध एवंभूताऽऽव्य-प्रत्ययस्तस्य शब्दप्रधानं, तद्भावेन तदुत्पत्तेरर्थे प्रधानं तथाऽप्युपसर्जनं तदुत्पत्तावनिमित्तत्वात्, स शब्दनय उच्यते । तत्र च वचनमार्गः सविकल्पानविकल्पतया द्विविधः-सविकल्पं सामान्यनिर्विकल्पपर्यायः, तदभिधानाद्वचनमपि तथा व्यपदिश्यते । तत्र शब्दसमभिरुद्धी संज्ञाक्रियाभेदेऽप्यभिन्नमर्थं प्रतिपादयति इति तदभिप्रायेण सविकल्पो वचनमार्गः प्रथममङ्गकरूपः । एवंभूतस्तु क्रियाभेदाद्विन्नमर्थार्थं तत्तङ्गणे प्रतिपादयतीति निर्विकल्पो द्वितीयमङ्गकरूपस्तद्वचनमार्गः । अवक्तव्यजङ्गकस्तु व्यञ्जननये न संज्ञयत्येव, यतः भीममिप्रायो व्यञ्जननयः, स च शब्दभ्रवणार्थं प्रतिपद्यते, न शब्दाभ्रवणात् । अवक्तव्यस्तु शब्दाभावविषय इति नावक्तव्यमङ्गको व्यञ्जनपर्याये संभवतीत्यजिप्रायवता व्यञ्जनपर्याये तु सविकल्पनिर्विकल्पो प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावनिहितावाचावेण । तुशब्दस्य गाथायामेवकारार्थत्वात् ।

इदानीं परस्पररूपापरित्यागव्यवस्थितसंग्रहाऽऽदिनयमादुर्जनतयाविधा एव वाक्यनयास्तथाविधार्थप्रतिपादका इत्येतत्प्रतिपाद्याभ्ययाऽऽयुपगमे तेषामप्यव्यक्तविरोधतोऽभाव एवेत्येतदुपदर्शनाय केवलानां तेषां तावन्मतमुपस्थाति-

जह दवियमप्पियं नं, तहेइ अत्थि त्ति पज्जणण्यस्स ।

ण य स समयपप्पवणा, पज्जवणयमेतपदिपुष्ठा ॥ ४२ ॥

यथा वर्तमानकालसंबन्धितया यद् कस्यमपि प्रतिपादयितुमर्हति, तस्यैवाऽस्ति, नान्यथा, अनुत्पन्नविनष्टमप्राविज्ञतयोर्वावद्यमानत्वेनाप्रतिपत्तेः; अप्रतीपमानयोश्च प्रतिपादयितुमशक्तेरिति प्रसङ्गात् वर्तमानसंबन्धेनैव तस्य प्रतीतेरिति पर्यायार्थिकनयवाक्यस्याऽभिप्रायः । एतद्वैकान्तवादी वृषियेतुमाह-नेति प्रतिषेधे, स इति तथाविधो वाक्यनयः परामृश्यते, समय इति सम्यक् मीयने परिच्छिद्यत इति समयोऽर्थः, तस्य प्रज्ञापना प्ररूपणा, पर्यायनयमात्रे कस्यनयानरपेक्षे पर्यायनये प्रतिपूर्णा पुष्कला संपद्यते । न स वाक्यनयः सम्यगर्थप्रत्यायनं पूरयतीति पर्यायनयस्य साधारणैकाग्रतयाप्रतिपादनरूपस्याव्यक्तवाधनात् । तद्वाचां चाग्रतः प्रतिपादयिष्यते । कस्यार्थिकवाक्यनयेऽप्ययमेव न्याय इति तदभिप्राय तावदाह-

पडिपुष्पजोव्वणगुणो, जह लज्जइ बालजावचरिण्हि ।

कुण्ड य गुणपणिहाणं, अणागयमुहोवहाणत्थं ॥४३॥

प्राप्तयौवनगुणः पुरुषो लज्जते बालभावसदृशःऽऽत्मीयानुष्ठान-
स्मरणात्-पुत्रमहमप्यसृष्टयस्वरूपाऽऽदिव्यवहारमनुष्ठितवान् ।
यथेत्युदाहरणार्थं गाथायामुपन्यस्तः, यथैवं ततोऽर्थातयस्मान-
योरेकत्वमवसीयते । कराति च गुणेषु साहाऽऽदिषु प्राणिधान-
भेदाऽप्यम, अनागतं यत्सुखं तस्योपधानं प्राप्ति, तस्यै तदर्थमपि,
तस्मात्सुखसाधनात्सुखं प्राप्तव्यमिति, यतश्चैवमतोऽनागतवर्त-
मानयोरैक्यम् ।

अत्राऽपि मते यथाऽवस्थितवस्तुस्वरूपप्ररूपणा न प्रतिपूर्यते
इति सूत्रास्त्रेण दर्शयति-

ण य होइ जोव्वणत्थो, बालो अणो वि लज्जइ ण तेण ।

ण वि य अणागपवयगुण-पसाहणं जुज्जइ विभत्ते ॥४४॥

न च भवति यौवनवयः पुरुषो बालः, अपि त्वन्य पय, अन्धोऽपि न
लज्जते बालचरितेन पुरुषान्तरवत्, तेनाऽन्येन । अथाऽनागतवृ-
त्तावस्थायां सुखप्रसाधनार्थमुन्मादस्तस्य युज्यते अन्यन्तर्भेदः ।
एतदेवाऽऽह-विनक्त इति । विनक्तिर्भेदः । अकारप्रभेदाद्वि-
भक्ते भेदाज्ञावे अविचलितस्वरूपतया तत्प्रसाधकगुणयत्नासंभ-
वात्, तस्मात्प्रभेदमात्रं तत्त्वं, कथञ्चिदेकव्यवहृतिप्रतिज्ञासंवाधि-
तत्वात्, नापि भेदमात्रम्, एकत्वव्यवहारप्रतिपत्तिनिगूढतत्वा-
दिति भेदाभेदाऽऽत्मके तत्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा सकल-
व्यवहारोऽन्वेदप्रसक्तः ।

पवमनेदनेदाऽऽत्मकस्य पुरुषतत्त्वस्य यथाऽतीतानागतदोष-
गुणनिन्दाऽभ्युपगमाज्यां सङ्गः, तथैव भेदाऽभेदाऽऽत्मक-
स्य तस्य सङ्गःऽऽदिभिर्योग इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोपस-
हारार्थमाह-

जाइकुलल्लवलकवण-सप्पासंयधओ अहिगयस्म ।

बाह्वाऽऽभावदिद्वि-गयस्म जह तस्म संयधो ॥४५॥

जातिः पुरुषत्वाऽऽदिका, कुत्रे प्रतिनियतपुरुषजन्यत्वम्, रूपं सुरु-
पकृपाऽऽदित्वं, लक्षणं तिलकाऽऽदि सुखाऽऽदिमूचकम्, मङ्गा
प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वम् । एभिः संबन्धस्तदात्मपरिणा-
मः, ततस्तमाश्रित्याधिगतस्य ज्ञानस्य तदात्मकत्वेनाभि-
ज्ञानभासविषयस्य । यद्वा-संबन्धो जन्यजनकभावः, एभिर्धि-
गतस्व लक्षणतत्त्वभावस्यैकाऽऽत्मकस्येति यावत् । बाह्वाऽऽ-
दिभावैरेद्विधगतस्य तैरुपादिविगमाऽऽत्मकस्य तथा जेदप्रतीति-
स्तस्य, यथा तस्य संबन्धो भेदाभेदपरिणतिरूपो, भेदाभेदाऽऽत्म-
कत्वप्रतिपत्तेर्बाह्याध्यक्षेणाध्यात्मिकाऽध्यक्तोऽपि तथा प्रतीतिः ।

तथारूपं तद्वस्तिवति प्रतिपादयन्नाह दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-

कोपसहारण-

तेहिं अतीतानागय-दोमगुणजुगंउणञ्चुवगमेहिं ।

तह बंधमोक्खमुहउ-कवपत्थणा होइ जीवस्म ॥४६॥

ताज्यामतीतानागतदोषगुणजुगुप्साऽभ्युपगमाज्यां यथा भे-
दानेदाऽऽत्मकस्य पुरुषत्वस्य निःकः, तदा दार्ष्टान्तिकेऽपि (त-
ह बंधमोक्खमुहउ-कवपत्थणा होइ जीवस्म इति) तथा ब-
न्धमोक्खमुहउ, स्वप्रायना; तत्र च बन्धनोपादानपरित्यागद्वारा-
रेण भेदानेदाऽऽत्मकस्यैव जीवत्वस्य जवति, बाह्वाऽऽद्या-
त्मकपुरुषत्वव्यवहृति । ततो जीवस्य पूर्वोत्तरजावानुभाषितुर-
जावाह्वन्धमोक्षनावानावः, उत्पाद्व्ययधौव्याऽऽत्मकतयाऽना-
६६७

घनन्तस्य प्रसाधितत्वात् । तथाहि-मरणचित्त भावाऽऽद्युत्पाद-
स्थित्यात्मक, मरणाचित्तत्वात्, जीवद्वयस्याविनाशचित्तवत् ।
तथा जन्माऽऽदौ चित्तप्रादुर्भावोऽतीतचित्तस्थितिविनाशाऽऽ-
त्मकः, चित्तप्रादुर्भावत्वात्, मध्यावस्थाचित्तप्रादुर्भाववत् । अन्यथा
तस्याप्यभावप्रसक्तिः । न चास्याभावः, हर्षविषादाऽऽद्यनेकधिव-
त्ताऽऽत्मकस्यानन्यत्वात् बाह्यस्यान्तर्मुखाऽऽकारतया स्वसंवेदनाऽ-
ध्यक्तः शरीरवैयर्थ्यतोऽनुजृतेः । न च तथा प्रतीयमानस्याप्य-
ज्ञातः, शरीराऽऽदेरपि बाह्यमुखाऽऽकारतया प्रतीयमानस्याऽभाव-
प्रसक्तिः । न च नित्यैकान्तरूपे आत्मनि जन्ममरणेऽप्यसंभवे,
कुतो बन्धमोक्षप्रसक्तिः ? । न च नित्यस्याऽप्यात्मनोऽजिनधनु-
च्छिन्नरीरोच्छ्रिययोगो जन्म, तद्वियोगो मरणात्मातकल्पना सगता,
अस्या, पूर्व निषिक्तत्वात् । न चैकान्तोत्पादविनाशाऽऽत्मके विषये
इहलोकं परलोके च परलोकव्यवस्था, बन्धाऽऽदिव्यवस्था वा युक्ता ।
यत् परोहककावत्यागनाऽऽर्मुष्मिकतदुपादानमेकस्यापरलोके, पू-
र्यमागमार्गस्यागाद्य तदितरेकपुरुषरूपवत् । न च दृष्टान्तेऽप्येकत्व-
मस्मिन्, उभयावस्थायास्तस्यैकत्वेन प्रतिपत्तेः । न चैव मिथ्या, बा-
धकानावात्, धिरुधर्मसंसर्गाऽऽदे, बाधकस्याऽध्यतबाधोऽऽदि-
ना निरस्तत्वात् । न च पूर्ववस्थायाग एकस्थोत्तरावस्थायादान-
मन्तरेण दृष्टः, पृथुमुद्रादराऽऽद्याकारविनाशवन्मृदुद्रव्यस्य कपा-
लोत्पादनमन्तरेण दर्शनात् । न च कपालोत्पादनमन्तरेण घटवि-
नाश एव न सिद्धः, घटकपालव्यतिरेकेणाऽपरस्य नाशस्याप्र-
तीतिरिति वक्तव्यम्, कपालोत्पादस्यैव कथञ्चिद्घटपि-
नाशाऽऽत्मकतया प्रतिपत्तेः । अत एव सहेतुकत्व विना-
शस्य, कपालोत्पादस्य सहेतुकत्वात् । न च कपालानां नाथरूप-
तेव केवला, घटानिमृत्तौ ताद्विविक्तताया नेष्टभावप्रसक्तेः । न चै-
कस्थोत्तरत्र व्यापारविरोधः, दृष्टत्वात् । न च घटनिर्वातक-
पालपारोक्षान्तेन भेदः, कथञ्चिदेकत्वप्रतीतिः । न च मुक्ताऽऽदेर्मा-
शं प्रत्यव्यापारे कचिदभ्युपयोगे कपालेषु न तदुपयोगः, अस्या-
वस्थायामपि घटक्षणात्तरात्प्राप्तप्रसक्तेः, तस्य तदुत्पादतत्ता-
मर्थ्याविनाशात्, तस्य स्वर [स]तो विनाशात्तदव्यतिरेकसामर्थ्य-
स्याविनाशः । न पूर्व तद्विनाशोऽपि तस्याविनाशो विरोधिमुक्तरस-
प्रधानात् । ननु समानजातीया कृणान्तर जनयतीति चेत् । न ।
घटविरोधी न च तद्विनाशयतीति व्याहृतत्वात् । न च तदेव-
भावात्सामर्थ्याभावः, तथाविधकार्यजननसमर्थहेतोर्जावात् । अ-
न्यथा प्रागपि तथाविधकलोत्पत्तिर्न ज्ञेयत् । न च सहेतुनिर्वा-
सित एव द्रव्याऽऽदमभिधौ सामर्थ्याभावः, द्रव्याऽऽदमभिधौ-
मपेक्षमाणस्य तस्य तद्वैतुत्वापपत्तेः, अन्यत्रापि तद्व्यवस्थं तन्मा-
त्रनिबन्धनत्वात् । न च तद्व्यापारानन्तर तदुपश्रम्भात्तस्य तत्का-
र्यत्वे मृदुद्रव्यस्याऽपि तत्कार्यताप्रसक्तिः, तस्य सर्वदोषलम्भा-
त्, सर्वदा तस्यानभ्युपगमे उत्पादविनाशयोरनावप्रसक्तिर्भेति
प्रतिपादितत्वाच्च; तस्यैव तद्व्यवस्था परिणतो कथञ्चिदुत्पाद-
स्याप्युत्पत्तिः । यदि च पूर्वोत्तराऽऽकारन्यागोपादानतयैक मृदा-
दिवस्त्वध्यक्तोऽनुजृते, तदा तत्तदपेक्षकारणं कार्यविनष्टं
च उत्पन्नप्रनुत्पन्न चैककालमनेककालं च निश्चमजिज्ञ चेति
कथं नाभ्युपगमविषयः ? । न चाऽत्र विरोधः, मृदुद्रव्यव्यतिरेकतया
घटकपालयोरुपपत्तिविनष्टस्थितिसंभावतया प्रतीतिः । न च प्र-
तीयमाने वस्तुस्वरूपे विरोधः, अन्यथा प्राह्यद्रव्याऽऽकाराभ्या-
मेकत्वेन स्वसंवेदनाऽध्यक्तः प्रतीयमानस्य संवेदनस्य वि-
रोधप्रसक्तेः । न च संशयदोषप्रसक्तिरिति, तत्प्राप्तस्थि-
तिनिरोधानां निश्चितरूपतया वस्तुन्यविगमात् । न च स्थ. पुर्वो

पुरुषो वेति प्रविष्टादिव प्रकृतानिश्चये सम्मान्यप्रत्यक्षादिशेषा-
प्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेष्व संशय इति निमित्तमस्ति । न च व्य-
धिकरणेनादोषप्रसक्तिरिति, घटकपालविनाशोत्पादयोर्मूढ-
व्याऽऽधिकरणतया प्रतिपत्तेः । न चोभयदोषानुपपन्नः, आत्मकस्य
वस्तुनो जात्यन्तरत्वात् । सङ्करदोषप्रसक्तिरपि नास्ति, अनु-
गतः शश्वत्स्वदात्मके वस्तुनि स्वरूपरूपेणैव प्रतिभासनात् ।
अनवस्थादोषोऽपि न सज्जर्वा, भिन्नोत्पादव्ययधौव्यव्यतिरेकेण
तदात्मकस्य वस्तुनोऽभ्यक्ते प्रतिभासनात् स्वयमतदात्मकस्याऽ-
परयोगेऽपि तदात्मकताऽनुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तथा
प्रतिभासादेवाभावाद्दोषोऽपि न सज्जर्वा, अवाधितप्रतिभासस्य
तदजायेऽभावः, भावे वा न तावदवस्तुव्यवस्थितिगति सर्वव्य-
वहारोच्छेदप्रसक्तिः । न च आपात्मकत्वमन्तरण घटस्य कपालद-
शेनाग्निनाशानुमानं सज्जर्वाति, तत्र तेषां प्रतिबन्धानवकाशात् । न हि
तद्विनाशनिमित्तानि मूढाऽऽदीनि, हेतुत्वाद् जावस्य कारणत्वा-
त्सत्त्वात्तत्वाच्च यद्यपि घटहेतुकानि तानि, तथाऽपि घटसङ्गाव-
मेव गमययुर्न तदजावम्, न हि धूमः पायकहेतुकस्तदभाव-
गमक उपलब्धः, न वा जिज्ञानिमत्तजन्यता तयोः प्रति-
बन्धः, भावस्यांशकार्यताऽन्युपगमात् । नाऽपि तादात्म्यलक्ष-
णः, तयोस्तादात्म्यायोगात् । न च घटस्वरूपव्यवृत्तत्वात्तेषां त-
दभावप्रतिपत्तिजनकत्वम्, एकलवैधौक्याभावप्रतिपत्तिजनक-
त्वप्रसक्तेः, तेषां ततोऽपि व्यावृत्तस्वरूपत्वात् । न च घटविनाशरूप-
त्वात्तेषां बाधदोषः, तेषां वस्तुरूपत्वाद्दिनाशस्य च निःस्वनावत्वा-
त्, तथा च तादात्म्यविरोधः, अन्यथा घटानुपलम्भवत्तेषामपि त-
दनुपपत्तिर्भवेत्, तस्मात्प्रागजावाऽऽत्मकः सन घटः प्रवृत्तानावा-
ऽऽत्मकतां प्रतिपद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा पूर्वोक्तदोषान-
तिवृत्तिः । सवृत्तकृष्णस्याऽपि हेतोर्गमकत्वमनेनैव प्रकारेण संभ-
वति । अन्यथोत्पन्नजावादस्तित्वाजावः, तदभावे विनाशस्याऽप्य-
भावः, असतो विनाशयोगादिति आत्मकमेकं वस्तुव्युपगन्त-
व्यम्, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति प्राक् प्रदर्शितत्वाद् न पुनरुच्यते ।
यथा चाऽऽत्मनः परलोकगामित्वं शरीरमाश्रयापकत्वं च तथा
प्रतिपादितमेव । ननु शरीरमाश्रयापित्वे तस्य गमनाभावाद्दे-
शान्तरे तदग्रहणोपपत्तिश्च न भवेत्, न च तदधिष्ठितशरीरस्य
गमनाविरोधात्पुरुषाधिष्ठितदारुण्यत्रयत् । न च मूर्तामूर्तयोर्घ-
टाऽऽकाशयोरिव प्रतिबन्धाभावान्मूर्तशरीरगमनेऽपि नामूर्त-
स्याऽऽत्मनो गमनमिति वक्तव्यम्, संसारिणस्तस्यैकान्तेनामूर्त-
त्वासिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धत्वाभावासिद्धेः ।

एतदेवाऽऽह-

असौणाऽणुगयाणं, इमं व तं व त्ति विभयणमजुत्तं ।

जह दुष्पाणिणं, जावंतविसेसपज्जाया ॥ ४९ ॥

अन्योन्यानुगतयोः परस्परानुप्रविष्टयोरान्तरात्मकमणोरिदं वा तद्वे-
तीदं कर्म अयमात्मेति यद्विजजनं पृथक्करणं तदयुक्तमघट-
मानकम्, प्रमाणाभावेन कर्तुमशक्यत्वात्, यथा दुग्धपानार्थयोः
परस्परप्रवेशानुप्रविष्टयोः । किपरिमाणोऽयमविभागो जीवकर्मप्र-
देशयोः । रत्याह- यावन्तो विशेषपर्यायाः, तावान्, अत एवमवस्तु-
न्यप्रसक्तेरन्यविशेषपर्यन्तत्वात्सर्वविशेषाणाम् ।

अन्य इति विशेषणाऽन्यथाऽनुपपत्तेर्जीवकर्मणोरन्योन्यानु-
प्रवेश इत्याह-

रूपाऽऽपज्जा जे, देहे जीवदवियम्मि सुच्छम्मि ।

ते असौणाऽणुगया, पणवणिज्जा जवत्थम्मि ॥ ४८ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शाऽऽद्यो ये पर्याया देहाऽऽभिता जी-
वद्वये विशुद्धरूपे च ये ज्ञानाऽऽद्यस्तेऽन्योन्यानुगता
जाये रूपाऽऽद्यो देहे ज्ञानाऽऽद्य इति प्ररूपणीया
जवस्थे संसारिण, अकारप्रवेशाद्वाऽसंसारिणि । न च संसारा-
वस्थायां देहाऽऽत्मनोरन्योन्यानुप्रविष्टाऽऽदिजस्तद्व्यपदेशः,
मुक्तावस्थायां तु तदजावाभासो युक्त इति वक्तव्यम्, तद-
वस्थायामपि देहाऽऽद्याश्रितरूपाऽऽदिग्रहणपरिणतज्ञानदर्शनप-
र्यायद्वारेणाऽऽत्मनस्तथाविधत्वात्, तथा व्यपदेशसंभवादात्म-
पुद्गलयोश्च रूपाऽऽदिज्ञानाऽऽदीनामन्योन्यानुप्रवेशात्कथाश्चिदे-
कावमनेकत्वं च मूर्तत्वममूर्तत्वं वा व्यतिरेकान्तिर्ह्यस्ति ।

एतदेवाऽऽह-

एवं एगे आया, एगे दंमो य होइ किरियाण ।

करणाविमेषेण य तिवि-हजोगमिच्छी उ अविच्छदा ॥ ४९ ॥

एवमित्यनन्तरोद्दिष्टप्रकारेण मनोवाङ्मायद्रव्याणामात्मन्यनुप्र-
वेशादामैव, न तद्व्यतिरिक्तास्त इति तृतीयाङ्गकम्बान
(एगे आया इति) प्रथमस्तत्र प्रतिपादितः सिद्ध एक आ-
त्मा एको द्रष्टृ एका क्रियेति भवति, मनोवाङ्मायद्रव्यक्रिया-
शब्दौ प्रत्येकमभिसम्बन्धनायौ, करणविशेषेण च मनोवाङ्माय-
स्वरूपेणाऽऽत्मन्यनुप्रवेशावाप्तविधियोगस्वरूपत्वात्त्रिविधयोग-
मिद्धिरपि आत्मनोऽनिरुद्धेति । एकस्य सतस्तस्य त्रिविध-
योगाऽऽत्मकत्वाद्नेकान्तरूपता व्यवस्थितैव; न चाऽन्योन्यानु-
प्रवेशादेकाऽऽत्मकत्वे बाह्यान्तराविभागाभाव इति । अत्र
हर्षविपादाऽऽद्यनेकविवर्त्ताऽऽत्मकमेकं चैतन्यं, यथेह बालकुमा-
र्यौवनाऽऽद्यनेकावस्थैकाऽऽत्ममेकं शरीरमभ्यक्ततः सवेद्यत इ-
त्यस्याविरोधः, बाह्यान्तराविभागावपि निमित्तान्तरतद्व्यप-
देशसंभवात् ।

एतदेवाऽऽह-

ए य बाहिरओ जावो, अन्तितरओ य अत्थि समयम्मि ।

णो इंदियं पुण पडु-च्च होइ अभिन्तरो जावो ॥ ५० ॥

आत्मपुद्गलयोरन्योन्यानुप्रवेशादुक्तप्रकारेणाह तत्र प्रणीतशा-
सनेन बाह्यो भावोऽभ्यन्तरो वा समयति, मूर्तामूर्तयोः तादृशत्वाद्-
नेकाऽऽत्मकत्वाच्च, समारोहवर्तिनः सकलवस्तुनोऽन्यन्तर इ-
ति व्यपदेशस्तु नोद्विग्नमनःप्रतीतस्याऽऽत्मपरिणतिरूपस्य परा-
प्रत्यक्षत्वाच्छरीरवानिव । न च शरीराऽऽत्मावयवयोः परस्परा-
नुप्रवेशात् शरीराजं दे आत्मनोऽपि तद्व्यपदेशकताप्रसक्तिः, इ-
न्द्रियज्ञानस्यादोषपदार्थस्य रूपग्राहकत्वायोगादित्यस्य प्रतिपा-
दार्थस्यमाणत्वात् । अतः शरीरप्रतिबन्धत्वमात्मनो न जर्वाति, अमू-
र्तत्वात् । अत्र योगे हेतुगमिद्धः, यदि चात्मपरिणतिरूपमतसः श-
रीरादाव्यन्तिको जेदः स्यात्तद्विकाराविकाराज्यां शरीरस्य तत्त्वं
न स्यात्, तदुपकारापकाराभ्यां वा आत्मनः सुखदुःखानुजबध
न भवेत्, शरीराविघातकृतश्च हिंसकत्वमनुपपन्नं भवेत् । शरी-
रपुष्ट्यादे रागाऽऽद्युपचयहेतुत्वं, शरीरस्य हारोऽहं स्थुलोऽहमि-
ति प्रत्ययाविपपत्तं च दूरोत्तमागितं जयेत् । पुरुषान्तरशरीरस्येव
घटाऽऽकाशयोः अपि प्रदेशोऽन्योन्यप्रदेशलक्षणो बन्धोऽस्त्येवेत्ययु-
क्तो दृष्टान्तः, अन्यथा घटस्यावस्थितिरेव न जयेत्, न चाऽन्योन्या-
नुप्रवेशसङ्गानेऽप्याकाशच्छरीरपरतन्त्रताऽऽत्मनोऽनुपपत्ता,
मिथ्यात्वाऽऽदे- पारतन्त्र्यानिमित्तस्याऽऽत्मनि जावात्, आकाशो

च तज्जावात् । न च शरीराऽऽवयवत्वे सति तस्य मिथ्यात्वाऽऽ-
दिबन्धहेतुभिर्योगः, तस्माच्च तत्प्रतिबन्धमितीतरेतराध-
त्वम्, अनादिवाच्यपगमेनास्य निरस्तत्वात् । न च शरीरसंब-
न्धात् प्रागात्मनोऽमूर्तत्वम्, खदा तैजसकर्मणः शरीरसं-
बन्धात् संसारावस्थायां तस्यान्यथाभावात् स्पृष्टशरीरस-
बन्धित्वायोगात् । पुष्कलोपष्टम्भनतिरेकेणोद्धृतिस्वभावस्याप-
रदिगमनासंभवात्स्पृष्टशरीरेणातिसूक्ष्मस्य रज्ज्वादिनेत्राऽऽका-
शस्य सधन्वायोगात् संसारिशून्यमवस्था जगत्स्यादिति ससार्था-
त्मनः सूक्ष्मशरीरसंबन्धित्वं सर्वदाऽभ्युपगन्तव्यम् । अथ शरी-
राऽऽत्मनोऽन्तादात्म्ये शरीरावयववच्छेदे आत्मावयवस्यापि छे-
दप्रसक्तिः, अच्छेदे तयोर्जैदप्रसक्तः । न । कथञ्चित्छेदस्याभ्युप-
गमाद्, अन्यथा शरीरापृथग्भूतावयवस्य कस्योपलब्धिर्भ-
वेत् । न च जिज्ञावयवानुप्रविष्टस्य पृथगात्मत्वप्रसक्तिः, तत्रैव प-
श्चादनुप्रवेशाच्छिन्ने हस्ताऽऽदौ कम्पाऽऽदिताद्विज्ञादशनादिवं
कल्पना । न चाऽन्यत्र गमनात् तस्य तद्विज्ञानुपलब्धिरंक्रवादात्म-
नः, शेषस्याऽपि तेन सह गमनप्रसक्तत्वात् सततावनेक आ-
त्मैक्यकज्ञानवद् ज्ञानिनामकत्राऽनुनवाधारे प्रातन्त्रात्मप्रसक्तेः, शरी-
रान्तरव्यवस्थितात्मान्तरवत् न च पृथग्भूतहस्ताऽऽश्रयव्यव-
स्थितोऽसौ, न तत्रैव चित्तं इति कल्पनाऽपि युक्तिसगता, शेषस्या-
ऽप्यकत्वेन तद्विज्ञानाशप्रसक्तेः । ततोऽन्यत्रागतेस्तत्रासत्त्वादिबि-
ष्टत्वाच्च तदनुप्रवेशोऽवर्जयते, गत्यन्तराभावात् । न च कत्वे आत्म-
नो विभागाभावात् छेदाभाव इति वक्तव्यम्, शरीरद्वारेण तस्या-
पि साध्याभावात् । अन्यथा सावयवशरीरव्यापिता तस्य
कथं भवेत् ? । न चामूर्तद्रव्याऽऽदिव्यवच्छिन्नावयवस्य स-
ंबन्धैव तस्य तथाभावः, उत्तरकालमपि तदवयवोपपत्तौ-
पलब्धस्यार्थस्य तथैव स्मरणान्यथा त्वत्तद्दर्शनात् । न चासा-
धारण्यं मूर्तद्रव्यवद्व्यष्टुकाऽऽदिप्रक्रमेणावस्थितसंयोगैस्तेरमा-
वः, येन तद्वत्त्वस्य तथैव जावप्रसक्तिः । न चानारब्धत्वान्नस्य
निवर्णयत्वं, शरीरान्नवगतत्वाजावप्रसक्तेः । न च शरीरासंब-
न्धोऽसौ, तत्र सर्वत्रैव स्पर्शोपलम्भात् । न तदवयवकस्य
तच्छेदे छेदः, अतिप्रसक्तत्वात् । न च तदवयववच्छेदेन विन्नः, तत्र
कम्पाऽऽद्युपपत्त्येनस्तत्रैवानुप्रविष्ट एकत्वाविति ज्ञायते कथं
जिज्ञासुष्योः सघटनं पश्चादिति । न चैकान्तेन छेदानावा-
त्पश्चालतन्तुवद् विच्छेदाभ्युपगमाद् विघटनमपि तत्राभूतादृष्ट-
घटादविरुद्धमेव । न चाऽऽत्मनः शरीरमात्रव्यापकत्वेऽन्यशरी-
रगत्यन्तरसंबन्धान्ययानुपगमा गतिक्रियाप्रसक्तेरनित्यत्वप्रस-
क्तिर्दोषः, कथञ्चित्तस्येष्टत्वात्, गृहान्तर्गतप्रदीपप्रज्ञावत् संकोर्वाव-
काशाऽऽत्मकत्वेन तस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न च देहाऽऽत्मनोरन्योन्या-
नुवृत्तत्वे देहे जससाक्षात् आत्मनोऽपि तथात्वप्रसक्तिः, क्षीरोद्-
कवृत्तयोर्लक्षणभेदाभावेदात् । न हि निजस्वरूपयोरन्योन्यानुप-
पत्तेः सत्यपेक्षतयोऽपरस्य कृपाय, यथा पच्यमाने क्षीरे प्रथममुदक-
क्षयोऽपि न क्षीरकृपाय । न चेह लक्षणभेदो नास्ति । तथाहि-रूप-
रसगन्धस्पर्शाऽऽदिधर्मवन्तः पुष्कलाः, चेतनालक्षणश्चात्मनि
सिद्धस्तथोलक्षणभेदः । यथा चैकान्तामूर्ताऽऽदिरूपत्वेऽर्थक्रि-
याऽऽदिव्यवहारस्याभावस्तथा प्रतिपादितमनेकथेति मूर्तामूर्ता-
द्यनेकान्ताऽऽत्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगन्तव्यम् ।

अस्य च मिथ्यात्वाऽऽदिपरिणतिवशोपात्तपुद्गलान्ताद् वि-
भागलक्षणो बन्धः, तद्वशोपनतसुखदुःखाऽऽद्यनुभवस्वरूपश्च
ज्ञानोऽनेकान्ताऽऽत्मत्वे सत्युपपद्यते । अन्यथा तयोरयोग इति

प्रतिपादनायमाह-(द्रव्यद्वयस्सेत्यादि) अथवा परस्परसा-
पेक्षद्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोः प्ररूपणा प्रदर्शितन्यायेन संभ-
विनी, निरपेक्षयोः कथं सा?, इत्याह-

द्रव्यद्वयस्स आया, बंधः कम्मं फलं च वेएइ ।

विइयस्स जावमेत्तं, ए कुणइ ए य कोइ वेएइ ॥ ५१ ॥

द्रव्यास्तिकस्येयं प्ररूपणाऽऽत्मैकस्यायी कर्म ज्ञानाऽऽदिबन्धकं
बध्नाति स्वीकरोति, तस्य कर्मणः फलं च कार्यभूतं वेद्यते
भुङ्क्ते आत्मैव । द्वितीयस्य तु पर्यायास्तिकस्येयं प्ररूपणा-नैवाऽऽ-
त्माप्यस्ति, किं तु भाषमात्रं विज्ञानमात्रमिति न करोति, न च
कश्चित्वेवते, उत्पत्तिकृणानन्तरध्वसिनः कर्तृत्वानुभवितृत्वा-
योगात् ।

तथेयमपि तथानृतयोः प्ररूपणेत्याह-

द्रव्यद्वयस्स जो चे-व कुणइ सो चेव वेयइ णियमा ।

असो करेइ असो, परिजुंइ पज्जवाणयस्स ॥ ५२ ॥

य एव करोति स एव वेद्यते, नित्यत्वात्, द्रव्यास्तिकस्यैत-
न्मतम् । अन्य-करोत्यन्यश्च तुल्ये, ताणिकत्वात्, पर्यायस्य नयस्यैत-
न्मतम् । ननु पूर्वगाद्योक्तमेव पुनरपि तदेष तावत्पिष्टेषणमाचा-
र्षेण कृतं ज्ञेयम् । न । उत्पत्तिसमनन्तरमेव करण भोगो वा सभ-
वीति प्राक् प्रतिपादितम्, इहोत्पत्तिकृण एव कर्ता तदनन्तर-
कृणश्च भोकेति न पुनरुक्तम् । ज्ञोक्तत्वं च परैः भुक्तिष्वर्थां कि-
या सैव कारकः सैव बोधित इति ।

इयमसंयुक्तयोरनयोः स्वसमयप्ररूपणा न भवति, या तु
स्वसमयप्ररूपणा, तामाह-

जं वयणिज्जवियप्पा, संजुज्जंतेसु होति एएसु ।

सा ससमयपणवणा, तित्थयरासायणा अभा ॥ ५३ ॥

ये वचनीयस्याभिज्ञापस्य विकल्पास्तत्प्रतिपादका अभिधान-
भेदाः, संयुज्यमानयोरन्योऽन्यसंबन्धयोर्भेदव्यनयोर्द्रव्यास्तिक-
पर्यायास्तिकषाक्यनययोः, ते च कथञ्चित्चित्त आत्मा कथञ्चि-
दमूर्त इत्येवमादयः, सैषा स्वभमवस्येति तदर्थस्य प्रज्ञापना नि-
दर्शना । अन्या तु निरपेक्षयोरनयोरेव नययोर्या प्ररूपणा ती-
र्थकरस्याऽऽसादनाऽधिकेपः । " एगमेगेण जीवस्य एएसं अ-
णनेहि णाणावरणिअपेणलोहिं आषेदिए पवोदए " इति ती-
र्थकृच्चने प्रमाणोपपन्ने सत्यपि " नामूर्त्तं मूर्ततामेति, मूर्त्तं ना-
वात्यमूर्त्तताम् । द्रव्य कालत्रयेऽपीत्य, च्यवने नात्मरूपतः " ॥१॥
इति तीर्थकृन्मतेनैव तस्यवादनिरपेक्षमिति कैश्चित्प्रतिपादयार्द्ध-
स्तस्याधिलेपप्रदानात् परस्परनिरपेक्षयोः नययोः प्रज्ञापना
तीर्थकराऽऽसादनेति ।

अस्यापवादमाह-

पुरिसज्जायं तु पुरु-च्च जाणओ पणवज्जि आणयूरं ।

परिकम्मणानिमिसं, दाएहा सो विसेमं पि ॥ ५४ ॥

पुरुषज्ञात प्रतिपन्नपर्यायान्यतरस्वरूपं श्रोतारं वा प्रतीत्याऽऽ-
श्रित्य ज्ञायकः स्याद्वावृद्धित्, प्रज्ञापयेदधर्मात्, अन्यतरत् पर्यायं
द्रव्यं वाऽभ्युपेतपर्यायं द्रव्यमेवाङ्गीकृतद्रव्यार्थं च पर्यायमेव क-
थयेत् । किमित्येकमेव कथयेत् ? परिकर्मणानिमिसं बुद्धिसंस्का-
रार्थं, परिकर्मितमने दर्शयिष्यते । स-स्याद्वादाभिज्ञः विशेषमपि
द्रव्यपर्याययोः परस्परविनिर्भागरूपम्, एकांशविषयविज्ञानस्या-
न्यथा विषयैकरूपताप्रसक्तिः स्यात्, तदितराभावे तद्विषयस्याऽ-

प्यजायात् । सम्म० १ काण्ड । स्या० । (सप्तजकीषक्तव्यता
तु ' सप्तमंगी ' शब्दे वक्ष्यते)

(७) अथ सप्तभङ्गवामिथं नयविभागमुपदर्शयन्ति
श्रीसिद्धसेनद्विषाकरपादाः—

“एवं सप्तविमप्पो, वयणपटो होइ अत्यपञ्जाप ।

वज्रणपञ्जाप पुण, सविमप्पो णिविमप्पो उ” ॥४१॥ (स० १ का०)

एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पः सप्तभेदो वचनपर्यो भ-
वत्यर्थपर्यायेऽर्थनये संप्रद्वयवहारजुसूत्रलक्षणे । तत्र प्रथमो
भङ्गः संप्रद्वे सामान्यप्रादिणि, द्वितीयस्तु नास्तीत्यर्थं व्यवहारे
विशेषप्रादिणि, अजुसूत्रे तृतीयः, चतुर्थः संप्रद्वयवहार्याः,
पञ्चमः संप्रद्वेसूत्रयोः, षष्ठो व्यवहारजुसूत्रयोः, सप्तमः संप्रद्व-
यवहारजुसूत्रेति । प्रयोगश्चेत्तत्तु तृतीययोर्व्यत्यये नश्यते
इति न तृतीये अजुसूत्रयोजनाऽनुपपत्तिः । अत्र यद्वैमप्रकारकः
संप्रद्वेऽव्यो बोधः प्रथमभङ्गफलत्वेनाभिमतः, तद्धर्माज्ञापका-
रको व्यवहाराऽऽव्यो बोध एव द्वितीयभङ्गफलत्वेनेष्टव्यः । तेन
स्याद् घटः स्वाप्तीलघट इत्यादिसामान्यविशेषसंप्रद्वयवहारा-
भ्यां न सप्तभङ्गोपपत्तिः; न वैकल्यवचनवद्वचनाऽऽदिना भङ्गा-
न्तरवृत्तिरित्यवधेयम् । अथ तृतीयभङ्गस्यजुसूत्रनिमित्तकतायां
किं बीजम्? युगपत्सत्त्वाज्यासात्, इष्टं हि सङ्ग्रहव्यवहारावप्यव-
कल्यमेव भूतः, संप्रद्वयवहारौ युगपदुनयथा दिशत एव नेति चे-
त्, अजुसूत्रोऽपि कथं तथा देष्टुं प्रगल्भताम्? मध्यमकणरूपायाः
सत्तायास्तेनाप्यभ्युपगमात् सङ्ग्रहाजिमतयावदनुवृत्तसामान्यान्-
भ्युपगमात् । अजुसूत्रेणावक्तव्यमङ्ग उत्थाप्यत इति चेत्, सोऽयं
प्रत्येकावक्तव्यवक्तुऽवक्तव्यत्वभङ्गः, तदुत्थापने च सङ्ग्रहोऽपि
समर्थः । अजुसूत्राभिमतमध्यमकणरूपसत्तानभ्युपगमात् तेनाऽपि
तदुत्थापनस्य सुकरत्वादिति चेत् । अत्रेदमाभाति-संप्रद्वयवहा-
रौ युगपदोभयथा देष्टुं प्रगल्भते, स्वानजिमतांशादेशेऽनष्टसाध-
नत्वप्रतिसंधानात्, अजुसूत्रस्य तु वर्तमानपर्यायमात्रप्राहणस्ति-
र्यगूर्ध्वताऽऽधाराशान्यतररूपसामान्यम्, अन्यापोहरूपो विशेषश्चे-
ति ह्यावपि संभूतावेवेति तदपेक्षया युगपदुभयथाऽऽहार्यतदावे-
दासंभवादवक्तव्यभङ्गोत्थानमनायाधम् । न चैवमपि तज्जनितयो-
धस्य प्रसङ्गरूपत्वाद् विपर्ययपर्यवसाने संप्रद्वयवहारा-य-
तरसामान्यमिति वाच्यम्, विपर्यायाधे कटान्निकृजाऽनुमितिरेव
प्रकृतिजङ्गबोधस्य प्रमात्वेन विपर्ययपर्यवसानकदर्थनाऽनवका-
शात्, व्यञ्जनपर्याये शब्दनये पुनः सविकल्पः, प्रथमे पर्यायशब्द-
वाच्यताविकल्पसद्भावात्पर्यवस्येकत्वाच्च, द्वितीयतृतीययोर्निर्वि-
कल्पश्च, उच्यार्थासामान्यलक्षणान्निर्गतस्य पर्यायरूपस्य विक-
ल्पस्याभिधायकत्वास्योः । तथा च घटो नाम घटवाचकयाव-
दुच्यत्वाच्च । शब्दनयेऽस्त्येव समजिर्कटैव नुनयोर्नास्त्येवेति तौ
जङ्गो लज्यन्तः, सिङ्गसंज्ञाक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दवाच्यत्वात्
शब्दाऽऽदिषु तृतीयः, प्रथमद्वितीयसंयोगाच्चतुर्थः, तेष्वेव चान-
भिधेयसंयोगे पञ्चमषष्ठमसमा वचनमार्गा भवन्ति । अथवा श-
ब्दनये पर्यायान्तरसहिष्णौ सविकल्पो वचनमार्गः, तद्वत्-
सहिष्णौ तु निर्विकल्प इति तावच्च भङ्गौ, अवक्तव्यभङ्गस्तु
व्यञ्जननये न संज्ञवत्येव, अतएव शब्दोपरकार्यबोधनस्यैव न-
स्त्वयोजनात्वात्, अवक्तव्यबोधनस्य च तत्रये संप्रदायविरुद्धत्वेन
तथा बुधोद्ययिषया एवासंभवादिति । अधिकमस्मत्कृतानेकान्त-
व्यवस्थायाम् ॥ तदेव प्रतिपर्यायं सप्तप्रकारकबोधजनकताप-

र्याप्तिमद्वाक्यं प्रमाणवाक्यमिति लक्षणं सिद्धम् ॥ इत्थं च त-
दन्तर्भूतस्य तद्वर्हिर्भूतस्य चाऽन्यतरभङ्गस्य प्रवेशपरमाणु-
दृष्टान्तेन नयवाक्यत्वमेवेत्यर्थतो लज्यते । इतरप्रतिकेपो तु न-
यो नयाभासो, दुर्नयो वेत्युच्यते ॥ मल्लयगिरिचरणास्तु-नयो दु-
र्नयः सुनयश्चेति दिग्दर्शित्वस्य, न त्वस्माकम्, नयदुर्नययो-
रर्थाविशेषात्स्याच्छब्देन धिक्कृतधर्मोपरागण कालाऽऽदिभिर-
तद्वृत्त्याऽभेदोपरागाद्याऽनन्तधर्माऽऽत्मकवस्तुप्रतिपादने प्रमा-
णवाक्यस्यैव व्यवस्थितेः । अत एव स्याच्छब्दलाऽऽततयैव म-
वैत्र साधूनां ज्ञापानिनयो विहितः । अवधारणीयभाषा च नि-
षिद्धा; तस्यानयरूपत्वात्, नयानां च सर्वेषां मिथ्यादृष्टित्वात् । न-
या चानुस्मरान्-“ जव्वे गुया मिच्छावाइणो सि । ” न च स-
प्तन्यायात्मकं प्रमाणवाक्यम्, एकभङ्ग्यात्मकं च नयवा-
क्यमित्यापि नियन्तुं शक्यम्, सप्तन्यायाः सप्तविधजिज्ञासोपा-
धिनिमित्तत्वात् । न च तासां सार्वात्रकत्वमा'को जीवः' इति प्रश्ने
लक्षणमात्रजिज्ञासया "स्याद् ज्ञानाऽऽदिलक्षणो जीवः" इति
प्रमाणवाक्यरूपस्योत्तरस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् । स्यात्पदस्य
चात्राऽनन्तधर्माऽऽत्मकत्वद्योतकत्वेन प्रमाणाङ्गत्वम् । द्योतकत्व
चात्रोपसंपादनकी शक्तिर्लक्षणा वेत्यन्यदेतत् । तत्र च भुतपदप्र-
तिपादनधर्मांशे लौकिकी विषयता स्यात्पदद्योत्या; अन्तर्धर्मा-
ऽऽत्मकत्वांशे च लोकोत्तरेति विशेष इत्यपि निःसंदेहेन । तन्मत-
मनुवृत्तप्रमाणलक्षणांतर समुचितोति च पुनर्वाक्यमेकधर्म-
कं प्रतिनियतैकधर्मप्रतिपिपादयिषया प्रयुक्तं स्यात्पदावपेर ये-
ऽनन्ता धर्मास्तानुल्लिखन्तीत्येवंशील वाक्य तदपि प्रमाणवाक्यं
व्यवहृतव्यमित्यर्थः । अयं च समुच्चयव्यमपि संप्रदायमत-
मिति कृत्वा समुदातः । वस्तुतो नयदुर्नयप्रमाणविभागो नैवाहर
एव । हेमसूरिभरणि-"सदेव सत्स्यात्सदिति त्रिधाऽर्थो, मा-
दुर्नानिनयप्रमाणैः २०" (स्या०) इत्यादिविभज्याभिधानात्; आकरे
नयतदाभासानां व्यने, रुदाहृतत्वाच्च । अवधारणा च भाषा एका-
न्तवादाऽऽत्मकैव निषिद्धा, न तु नयरूपाण, तस्याः प्रमाणपरिक-
ल्पितत्वेन तत्रावधारणीयत्वस्य निधायकत्वरूपनाशात्तद्व्याव-
येनैव सिद्धान्तसिद्धत्वात् । अत एव निराकाङ्क्षानासन्नाऽऽदिव्यवे
शाब्दसमानाकारमानसस्वीकारे किमपराधं शाब्दबोधेनेति पर्य-
नुयोगो मानसस्य सशयाऽऽकारस्यापि सनवाग्निधायकरूपशा-
ब्दबोधानुपपत्तेरव यौक्तिकैर्निराकृतः । न च भाषामात्रस्यावधा-
रणीयत्वेऽप्याराधकत्वाविराधकत्वेन दुभयानुभयै- सत्याऽऽदिभे-
दचतुष्टयोपदेशाभयभाषाया देशाऽऽराधकत्वेन तृतीयभङ्ग एव
निकेपात्साधूनामनादरणान्त्वमित्यापि युक्तम्, चतुर्थो विभागस्य
रूप्यभावभाषायामेवोपदेशात्, तत्र च परिगणितमिधज्यामेद-
दशकानामन्तर्भावादेव नयभाषायां देशभावात्, भुतभावभाषा-
यां च तृतीयभाषायामेवानधिकृतत्वाच्चात्रिभावभाषायामा-
द्यन्तयोर्ज्ञापयोर्वाधकृतत्वेऽप्यायुक्ततया चनसृणामपि भाषणे-
ऽपराधकत्वाविरोधस्य प्रह्लापनाऽऽदायुक्तत्वात् । किञ्च-प्रतीत्य-
सत्त्वात्वसंज्ञमत्र स्फुटमत्र किं नोपपद्यते, न च सप्तभङ्गवाक्य-
वाक्यस्यैव प्रतीत्यसत्त्वात्वम्; अपेक्षाऽऽत्मकवाधजनकवाक्यत्व-
स्यैव तल्लक्षणत्वात्, अन्यथैकप्रापेक्षया ह्रस्वदीर्घाऽऽदिलौकिक-
वचनस्यालक्ष्यत्वाऽऽपत्तेः । न च सत्या सर्वत्रालौकिक्येव लक्ष्या,
जनपदसत्याऽऽदिज्ञेयानामसंप्रदाऽऽपत्तेः । ननु तथाऽन्युत्सर्गतो-
ऽनादरणीयनयदुर्नयभाषयोर्विशेषः । तथोक्तं बादिना-"मीम-
मर्षवित्थारण-मिस्तथोऽयं कश्चां समुदायो । इहग कडामुह चे-
व श्रुति एवं सप्तमपमि ॥३५॥" (सम्म० ३ काण्ड) इति चेत् । न ।

शिष्यमतिविस्तारकत्वं हि नयवाक्यस्य प्रमाणाऽऽत्मकमहावाक्यजन्यशाब्दबोधजनकावाप्तरवाक्यार्थज्ञानजनकत्वं, तदनुकूलाऽऽकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा, तेन नस्याऽऽद्वेषणीयत्वस्यैव सिद्धे । तदुक्तं वादिनैव-“पुरिसज्जायं तु पद्मं जाणमो पञ्चविंश अणय । परिकम्मणानिमित्तं, दाणहा सो विसेसं पि” ॥५४॥ (सम्म० १ का०) इति । प्रमाणवाक्यमपि ह्यनेकान्तरुचिशक्तिने पुरुषविशेषमधिकृत्यैव प्रयुज्यते; तदनयोर्द्वयोरपि कारणिकत्वे प्राप्ते स्वस्वकाले आत्सर्गिकत्वमेव न्यायसिद्धम्; विप्रतिषेधकारणविशेषे न चाव्युत्पत्तेः । तस्मात् “स्याद् ज्ञानाऽऽद्वेषणो जीवः” इत्यपि सुतयवाक्यमेव, एकभङ्गरूपत्वात् । प्रमाणवाक्यना तत्राऽप्युत्थाप्याऽऽकाङ्क्षाक्रमेण भङ्गपट्टसंयोजनयैव । सकलाऽऽदेशत्व च प्रतिभङ्गमनन्तधर्माऽऽत्मकत्वद्योतनेन, अन्यथा च विकलाऽऽदेश्यमित्येके ॥ अत्र गम्यस्तु विषयत्वेन त्रिवेवाऽऽद्यभङ्गेषु तत्, चतुर्षु चोपरितनेषु एकदेशविषयत्वेन विकलाऽऽदेश्यत्वमित्येके ॥ अयं व्युत्पत्तिविशेषः सर्वसमजङ्गीसाधारणः, स्याच्छब्दज्ञाऽऽतैकमात्रेण तु न प्रमाणवाक्यविश्रामः, सुतयवाक्यार्थस्यैव ततः सिद्धे । अत एव कृष्णः सर्प इत्यादिविशेषणविशेष्यभावबोधकवाक्येऽपि संप्रमाणं कृष्णत्वस्याज्ञावादननेन धर्माभचारात् पृष्ठावच्छेदेन कृष्णोऽध्यद्गावच्छेदेन ह्युक्तान्वोपलभ्यात् स्याच्छब्दसंयोजनया नयवाक्यत्वमित्याह समन्तभङ्गः । लक्ष्यलक्षणाऽऽदिव्यवहारोऽपि नयवाक्यैरेव सिद्ध्यति, बद्देश्यलौकिकबोधस्यानतिप्रसक्तस्य तेनैव एव सिद्धे । प्रमाणवाक्यत्वं लौकिकबोधार्थं सप्तभङ्गयात्मकमेवाऽऽश्रयणीयम् । अत एव तदुत्थापकत्वं सम्मत्यादौ महता च यत्नेन साधितमिति किमतिविस्मरेण ! ॥ ६ ॥

(१०) न-वेकत्र वस्तुन्येकाऽऽकारा प्रमाणाधीः, एकाऽऽकारा च नयधीः कथमुत्पद्यते ? इति जिज्ञासायामाह-

यथा नैयायिकैरिष्टा, चित्रेऽनेकैकरूपधीः ।

नयप्रमाणजेदेन, सर्वत्रैव तथाऽऽर्हतेः ॥ ७ ॥

(यथेति) यथा नैयायिकैश्चित्रे नीलपीताऽऽदिना शबले घटाऽऽद्यनेकरूपा नीलपीताऽऽद्याकारा, एकरूपा च चित्राऽऽकारा धारिषाऽऽद्युपगता, तथाऽनुभवात्, स्यान्मन्तभेदाऽऽश्रयणाद्या; तथा सर्वत्रैव वस्तुन्येकानेकरूपतया चित्रे प्रमाणनयमेदेन द्विविधा बुद्धिराहतेरिष्टा, अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधानावादिनिभावः । यथा च सर्वस्य वस्तुनश्चित्रत्व तथोक्तमस्माभिरात्मस्यात्मा, विस्तराजित्या नेह प्रत्ययते ।

चित्ररूपे तु मन्तभेदं तर्कगतिकव्युत्पत्त्यर्थमुपदर्शयामः-तत्र नात्र नालान्यरूपासमवायिकारणं न वेति चित्ररूपे विप्रतिषेधः, विधिकोटिः सामानाधिकरण्येन, निषेधकोटिरवच्छेदकावच्छेदेन । तेन नाऽऽशतो बाधः, सिद्धसाधनं वा । यत्तु नीलरूपासमवायिकारणकं पीतरूपासमवायिकारणकं न वेति प्रतिपत्तिरिति । तत्र । नीलरूपासमवायिकारणस्य नीलस्य पक्षत्वे बाधात् । चित्ररूपस्य पक्षत्वे आश्रयासिद्धेः । यदपि नीलरूपासमवायिकारणकवृत्तित्वविशिष्टरूपत्वं पीतरूपासमवायिकारणवृत्तित्वं न वेति केषाञ्चिद्विप्रतिपत्त्युद्घाटनम् । तदपि न रमणीयम् । विशिष्टस्य, विशिष्टाऽऽधेयताया वाऽनतिरिक्तत्वादिति दिक् ।

तत्र साम्प्रदायिकाः-नानारूपवद्वयवाऽऽरब्धे वस्तुनि नील-
४६८

पीताऽऽदिभिरैकं संभूय चित्ररूपमारज्यते । न च सामप्रोसत्वाऽऽदीनाऽऽदिजिनीनाऽऽदेरपि तत्र जननाऽऽपत्तिः, अगत्या नीलेतररूपाऽऽदीनीलाऽऽदिकप्रतिषेधकत्वकल्पनात्; प्रतिषेधकताऽवच्छेदकः संबन्धः स्वसमवायिसमवेतत्वम्, प्रतिषेधकतावच्छेदकस्य समवायः । चित्ररूपावच्छिन्नेऽपि नीलेतरपीतेतररूपाऽऽदिनैव हेतुता, तेन न केवलनीलरूपालाऽऽरब्धे चित्रोत्पत्तिप्रसङ्गः । यथैववनिष्ठनीलाज्ञावाऽऽदिष्वद्वैतस्य चित्रं प्रति हेतुत्वमिति । तत्र । नीलपीतोभयकपालाऽऽरब्धे घटपाकनाशितावयवपीते स्वचित्रेऽवयवे व्याप्यवृत्तिर्नीलोत्पत्तिकाक्षे चित्रोत्पत्त्यापत्तेः । न च कार्यसहभावेन नीलाभावाऽऽदीनां तस्मैतुत्वाद्ययमदोषः, नीलपीतश्चेत्तत्रतयकपालाऽऽरब्धे पीतश्चेत्तयोः क्रमेण नाश इवेतनाशकालेऽपि तदापत्तेरिति; पाकजचित्रे च न धर्माभचारः । पाकादवयवे नानारूपः, अन्यत्रानन्तरमेवावयवविनिचित्रस्वीकारात्; पाकचित्रस्वीकारे च विजातीयचित्रं प्रति नीलेतरत्वाऽऽदिना हेतुता, अस्मिन्योगजचित्रं चावच्छेदकत्वसंबन्धावच्छिन्न[प्रति] योगिताका नीलजनकाग्नि संयोगाऽऽदेरज्ञावरूपजनकविजातीयविनिर्गमसंयोगाश्च हेतवः । अस्तु वा तेजःसंयोगमात्रजन्ये विजातीये चित्रे विजातीयतेजः संयोगस्य हेतुत्व, पाकयोरुज्जयज-ये विजातीये चित्रे चानयोरेव रूपमात्रज्ञातिरिक्त एव वा विजातीयतेजःसंयोगो हेतुः, फलबलेन वैजात्यकल्पनात् । न चाग्नि संयोगजमात्रातिरिक्ते रूपमेव हेतुरस्तु इति विनिगमकाज्ञावः । उभयस्थले नीलेतराऽऽदि समाज्ञाज्ञावस्थेय विनिगमकत्वादित्याहुः ॥ शिरोमणिजट्टाऽऽचार्यमतानुसारिणस्तु-चित्रघटेऽव्याप्यवृत्त्येव नीलपीताऽऽदीनि नानारूपाणि, एकरूपमिति प्रतीतेरेकोऽज्ञराशिरिति वस्तुमूढकत्वविषयत्वात्, सविषयावृत्तिसंख्याप्यवृत्तिजातेरव्याप्यवृत्तित्वधिराधस्तु प्रामाणिक एव । अत एव “लोहितो यस्तु वर्णेन, मुखे पुच्छे च पाण्डुरः । श्वेतः खुरविषाणाऽऽयां, स नीलो वृष उच्यते” ॥१॥ इति स्मृतिरप्युपपद्यते । अथाऽव्याप्यवृत्तनीलाऽऽदिकल्पने गौरवम् । तथाहि- अवच्छेदकतासंबन्धेन नीलाऽऽदिकं प्रति समवायेन नीलेतररूपाऽऽदीनां प्रतिषेधकत्वमस्ति पक्षे वाच्यम्, अन्यथा पीतावयवावच्छेदेन नीलोत्पत्तिप्रसगात् । न च नीलस्य स्वाध्यावच्छेदेन नीलजन्यत्वस्वाज्ञाव्यादेव न तदापत्तिः, विनैतादशप्रतिषेधप्रतिषेधकभावे तथा स्वाज्ञाव्यानिर्वाहात् । ननु समवायेन नीले जायत एव पीतावयवावच्छेदेनेत्येव चाऽऽपादकाज्ञाव इति चेत् । न । समवायस्यैवावच्छेदकताया अपि कारणनियम्यत्वात् । एवं च नीलाऽऽदी नीलेन रूपाऽऽदीनां, नीलेतररूपाऽऽदी वा नीलाऽऽदीनां प्रतिषेधकत्वे विनिगमकाभावाः । मम नीलेतररूपाऽऽदी नीलाऽऽदीनां न प्रतिषेधकत्वम् । नीलपीताऽऽरब्धे नीलरूपत्वप्रसङ्गस्य बाधकत्वादिति चेत् । मैवम् । ममाऽपि नीलत्वाऽऽदिकमेव प्रतिषेधताऽवच्छेदकं, न तु नीलेतररूपाऽऽदि; गौरवादिति वक्तुं शक्यत्वात् । न च नीलत्वेन प्रतिषेधकत्वे, न तु नीलेतरत्वेन, गौरवादित्येव किं न स्यादिति वाच्यम्; प्रतिषेधकताऽवच्छेदकगौरवस्यादोषत्वात् । अस्तु वाऽवच्छेदकतया नीलाऽऽदी समवायेन नीलाऽऽदीनामेव हेतुत्वम् । न च नानारूपवत्कपालाऽऽरब्धघटनीलस्य तत्कपालावच्छेदोत्पत्तिप्रसङ्गः, केवलनीलत्वाऽऽदिनैव तदेतुत्वात् । न च केवलत्वं नीलाभावसमानाधिकरणत्वमिति गौरवम्, अनवाच्छिन्नसमवायेन नीलाऽऽदिहेतुत्वस्यैव तदर्थत्वात् । समवायेन नीलाऽऽदी च स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलाऽऽदीनां हेतुत्वं, व्याप्यव-

सिनीलस्येऽप्यव्युत्पत्तिवारणाच्च चावच्छेदकतया नीला-
ऽऽदौ स्वसमवायिसमवेतकस्यसमवायित्वसंबन्धेन नीलेतररू-
पाऽऽदीनां हेतुत्वमित्यव्याप्यवृत्तिस्वपक्षेऽष्टादंश कार्यकारण-
भावाः, चित्ररूपपक्षेऽप्येतावन्त एव । चित्ररूपे नीलेतररूपाऽऽ-
दीनां पक्षस्य, नीलाऽऽदौ च नीलाऽऽदिष्वप्युत्पत्तिहेतुत्वम्, नीले-
तराऽऽदिष्वप्युत्पत्तिहेतुत्वम् । नीलाऽऽदौ प्रतिबन्धकत्वमित्यादिनाऽऽ-
धिक्यानावात् । वस्तुनोऽवच्छेदकतया नीलाऽऽदौ स्वसमवा-
यिसमवेतकस्यसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन नीलेतररूपाविशि-
ष्टनीलत्वाऽऽदिनैव हेतुत्वम् । न च नीलेतरत्वाऽऽद्यवच्छिन्नं
प्रति नीलविशिष्टनीलेतरत्वाऽऽदिना हेतुत्वे विनिगमकाभावः,
नीलत्वापेक्षया नीलेतरत्वस्य गुरुत्वात्, इत्थं चाभिनिष्कर्षेऽस्मा-
कं ह्यवशैव कार्यकारणत्वा इति ज्ञातव्यमित्याहुः । तदसत् ।
चित्ररूपस्वीकारपक्षेऽपि नीलाऽऽदौ नीलेतराऽऽदिप्रतिबन्धक-
त्वेनैव शुक्लावयवमात्राऽऽरब्धे नीलाऽऽद्यनुपपत्तिर्निर्वाहात्,
नीलाऽऽदौ नीलाऽऽदिहेतुत्वाकल्पनात्, कार्यकारणभाव-
संबन्धासाक्षादव्याप्यवृत्तिनानाकूपतरागभावभाववत्त्वाऽऽ-
दिकल्पने परं परस्यैव गौरवात् । किञ्च-अव्याप्यवृत्तिरूपप-
क्षेऽवच्छेदकतासंबन्धेन रूपे उत्पन्ने पुनस्तेनैव संबन्धेना-
वयवे रूपोत्पत्तिवारणायावच्छेदकतासंबन्धेन रूपं (प्रत्यवच्छेद-
कतासंबन्धेन रूपं) प्रतिबन्धकं कल्पनीयमिति गौरवम् । न चाव-
यविनि समवायेनोत्पद्यमानमवयवेऽवच्छेदकतयोत्पत्तुमर्हतीत्य-
वयविनि रूपस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन रूपसामान्यभावादेव
नावयवेऽवच्छेदकतया तदा रूपोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । एवं
ज्ञातव्यविनिष्ठरूपाज्ञावोऽवच्छेदकतासंबन्धेन रूपं प्रति हेतुर्वाच्यः,
तथा च नानारूपवत्कपाज्ञाऽऽरब्धघटस्य नीलरूपाऽऽदेर्नीलक-
पालिकाऽवच्छेदेनानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तदवयविनि कपाले रूपस-
त्त्वात् । अपि च-नीलपीतवत्याप्रिसंयोगात्कपालनीलनाशात्तदव-
च्छेदेनानुत्पत्तिर्न स्यात्, समवायेन रूपं प्रति तेन रूपस्य प्रतिबन्ध-
कत्वात्, तदवच्छिन्नरूपे तदवच्छिन्नरूपस्य प्रतिबन्धकत्वकल्प-
ने चातिगौरवम् । मयावच्छिन्ननीलाऽऽदौ नीलाज्ञावाऽऽदिष्वप्यु-
त्पत्तिप्रसङ्गमवयवगतमवयवगतं च हेतुः, रक्तनीलाऽऽरब्धे रक्तनाशकपाकन
व्याप्यवृत्तिर्नीलोत्पत्तौ चावयविनि नीलाभावाज्ञावानवच्छिन्न-
नीलोत्पत्तिः, केवलनीले पाकेन क्वचिच्छिन्नोत्पत्तौ च प्राक्तन-
नीलनाशादेवावच्छिन्ननीलोत्पत्तिरिति चेत् । न । नीलपीतश्वेता-
ऽऽद्यारब्धे श्वेताऽऽद्यवच्छेदेन नीलजनकपाके सति प्राक्तननील-
नाशेन तत्तदवच्छिन्ननानानीलकस्यनाशापेक्षया एकचित्रकल्प-
नाया एव लघुत्वात् । अथ व्याप्यवृत्तिरूपस्या[व्य] वच्छेदकस्वी-
कारादवच्छेदकतया नीलाऽऽदिकं प्रत्येव समवायेन नीलाऽऽदेर्हे-
तुत्वम् । न चैवं घटोऽपि तया नीलाऽऽद्युत्पत्तिः, अवयवनालत्वेन,
व्यविशिष्टनीलत्वेन वा तद्धेतुत्वात् । न च नीलमात्रपीतमात्रक-
पालिकाज्ञायाऽऽरब्धनीलपीतकपाले तदापत्तिः, नीलकपालिका-
ऽवच्छिन्नतदवच्छेदेन तदुत्पत्तेरिष्टत्वात्, अस्तु वा तया नीलाऽऽदौ
नीलनरूपाऽऽदेरेव विरोधित्वमिति चेत् । न । नीलाऽऽदौ नीलेत-
ररूपाऽऽदिप्रतिबन्धकतयैवोत्पत्तौ तत्र नीलाऽऽदिहेतुतायां मा-
नानावाज्ञानारूपवदवयवाऽऽरब्धे चित्ररूपस्यैव प्रामाणिकत्वाद्
व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकायोगाक्षीतेतराऽऽदौ नीलाऽऽदेः प्रतिबन्धक-
त्वंऽविनिगमाच्च । यदि च-स्वाऽऽद्यसंबन्धेन नीलं प्रति स्वपापक-
समवायेन नीलरूपं हेतुरुपेयते, नीलपीताऽऽद्यारब्धस्यैव च स्वाऽऽ-
श्रयसंबन्धेन नीलरूपस्य पीतकपालेऽपि संभवेन व्यभिचारात् ।

इतिसंबन्धेन हेत्वभावादेव न तत्र नीलोत्पत्तिरिति विभाष्यते,
तथा नीलं प्रति नीलेतररूपाऽऽदेः प्रतिबन्धकत्वे चित्ररूपत्वाऽऽ-
दिना न कल्पनीयमित्यतिज्ञाघषम् । एवं च सामानाधिकरण्य-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको नीलेतराभावः सामानाधिकरण्य-
कत्वप्रत्यासत्या नीलहेतुरित्यपि निरस्तम्; सामानाधिकरण्यस्य
व्याप्यवृत्तिस्त्वेन तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको नीलेतराज्ञावा-
सत्त्वात्तेन बहवः संप्रदायं समावृधते । केचित्तु-विजातीयचित्रं
प्रति स्वविजातीयत्वस्वसंबन्धितत्त्वोन्नयसंबन्धेन रूपविशिष्टरू-
पत्वेनैव हेतुत्वम् । स्वैजात्यं च चित्रत्वाव्यतिरिक्तं यावदवृत्ति
तद्विज्ञाधर्मसमवायित्वम्, स्वसंघतित्वं च स्वसमवायिसम-
वेतद्रव्यसमवायिवृत्तित्वम् । न च सत्त्वानुगमः, संबन्धमध्य-
तत्त्वप्रवेशात्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां हेतुत्वादित्याहुः ॥
परे तु नीलपीतोभयाभावपीतरक्तोभयाभावाऽऽदीनां स्वसम-
वायिसमवेतत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकानां समवायावच्छि-
न्नप्रतियोगिकानां विजातीयपाकोभयाज्ञावाऽऽदीनां यावदवा-
वच्छिन्नप्रतियोगिका एको ज्ञावाभिप्रत्यावच्छिन्नं प्रति हेतुरि-
त्याहुः ॥ रूपत्वेनैव चित्रं प्रति हेतुत्वम्, कार्यसहजादेनचित्रेतरा-
भावस्याहेतुत्वेनानतिप्रसङ्गादित्येव ॥ परे तु-चित्रत्वावच्छिन्ने रू-
पत्वेनैव हेतुत्वम्, नीलपीतोभयाऽऽरब्धवृत्तिचित्रत्वावांतरवैल-
क्षण्यावच्छिन्ने च नीलपीतोभयत्वेन हेतुता । एवं तांश्चानयाऽऽरब्धे
तांश्चतयत्वेन, नीलपीतोभयाऽऽदिमात्राऽऽरब्धे च नीलपीतान्यतरा-
दितररूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् अतियारब्धचित्रवति द्वितयाऽऽर-
ब्धसंप्रयोगः । न चैवं गौरवम्, प्रामाणिकत्वात् । वस्तुनः समवायेन
द्वितयचित्रादौ स्वाधिकरणपयसिबृत्तिकत्वसंबन्धेनैव द्वितयाऽ-
ऽदीनां हेतुत्वम्, नातः प्रागुक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पनागौरवमित्याहुः ।
तच्छृङ्खलास्त नीलपीतरक्ताऽऽद्यारब्धघटाऽऽदौ नीलपीतरक्ताऽऽदि-
श्वेवनीलपीतोभयजपीतरक्तोभयजतत्प्रितयजादीनामुत्पत्तिः, स-
र्वेषां सामग्रीसत्त्वात् । नात्र चरमं व्याप्यवृत्ति, इतराणि स्वव्याप्य-
वृत्तीनीति विशेषः । न चैकमेव तद्वत्स्विति वाक्यम्, तत्तदवयवव-
द्यमात्रावच्छेदेन द्वयसन्निकर्षे विज्ञकणाविज्ञकणाविशेषलभ्यात् ।
न च नीलपीताऽऽदिविशिष्टविशेषावांतराचित्रप्रतीतिसंभवोऽ-
स्मादसौऽत्र, सामान्यचित्रत्वेनास्मादवांतराचित्रत्वानां सामाना-
धिकरण्यप्रत्ययात् । न चैवं तदा नीलाऽऽद्यविशेषिता ये नी-
लाऽऽदिभेदास्तत्तदाश्रयरूपसमुदायेनानुगतचित्रप्रतीतीत्यत्रत्वं
नीलाऽऽदिभेदसमुदायेन नीलाऽऽद्यनुगतप्रतीतिसम्भवाक्षीह-
त्वाऽऽदिकमपि च विलीयेतानि जातेरव्याप्यवृत्तित्वे पुनरस्वक-
मेव यत्किञ्चिद्वच्येन तत्र नीलत्वपीतत्वरक्तत्वविज्ञकणाचित्रत्वा-
ऽऽदिसंभवादित्याहुः ॥ तद्वद्मसिलमशितिनप्रलपमात्रम् ॥ चि-
त्रपटोचिते च रूपाप्रतिपत्तेरनुभवविरुद्धत्वात्, शुक्लाऽऽदिरूपा-
णामपि परस्परभिन्नानां साक्षात्संबन्धेन निर्विगानं तत्र प्रतीतेः,
प्रत्येकव्यकल्पनागौरवेण प्रतीतिवाधे रूपाऽऽदेस्तु तन्मात्रगत-
त्वाऽऽपत्तेः । तद्विदमाहुः समतिटीकाकृतः-“न च चित्रपटाऽऽद्य-
पास्तशुक्लाऽऽदिविशेषरूपमात्रं तदुपलभ्यान्यथानुपपत्त्याऽस्तीत्य-
भ्युपगन्तव्यम्, कथं चित्ररूपः पट इति प्रतिभासाभाप्रसक्ते-
रिति, एकाधिकरण्यार्वाच्यशुक्लाऽऽद्यवयवावच्छेदः, एवं कथ-
ञ्चित्समुदायव्यतिरिक्तचित्रमिति, तत्र शुक्लाऽऽद्यग्रहे चित्राग्रह-
प्रसक्तिरित्येव तात्पर्यम् । किञ्चिच्छुक्लावयवावच्छेदेनाऽपि चक्षुः-
सन्निकर्षेण चित्रोपलभ्यतेऽस्यात्; अथ चित्रत्वग्रहे परस्परयाऽवयव-
गतनीलेतररूपपीतेतररूपाऽऽदिमवग्रहे हेतुः, अनप्यव्युत्पत्ति-
चक्षुषा न गृह्यत इत्याचार्याः । न च चित्रत्वनिष्ठविषयतया चित्र-

त्वग्रहे स्त्रविशेषसमवेतत्वसंबन्धेनोक्तस्य हेतुत्वे घटावयवगत-
तद्रूपहात् शुक्लावयववाचक्येन चित्रपटसन्निकर्षेऽपि तद्रूपचि-
त्रत्वप्रत्यक्षाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्, विशेष्यतया चित्रत्वप्रकारक-
प्रत्यक्ष एव चरमसमवेतत्वविनिर्मुक्तसंबन्धेन तदेतत्त्वात् ।
न च नीलेतररूपत्वाऽऽद्यवच्छिन्नप्रकारताग्रहो न हेतुर्नी-
लपीतत्वाऽऽदिनाऽवयवगतनीलपीताऽऽदिग्रहेऽप्यवयवविचित्र-
प्रत्यक्षात्पादादिति वाच्यम्, विलक्षणचित्रप्रत्यक्षे तेन तेन
रूपेण तत्तद्रूपहस्यापि हेतुत्वात् । वस्तुतो नीलेतररूपत्वा-
ऽऽदिव्याप्यत्वेन नीलेतररूपत्वपीतत्वाऽऽद्यनुगमाच्च कतिरिति
चेत् । न । ऽप्युक्तचित्ररूपाग्रहे चतुरणुकचित्रप्रत्यक्षानुपपत्तेः,
चित्रावयवाऽऽरब्धे चित्रग्रहेऽवयवविषयकनीलेतररूपत्वाऽऽ-
दिगोप्यचित्रत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहस्यैव हेतुत्वात् । यदि च
नीलेतररूपपीतेतररूपाऽऽदिमदवयवावच्छिन्नेन्द्रियसन्निकर्ष-
स्यावयवनीलाऽऽदिगतनीलत्वाऽऽदिग्रहप्रतिबन्धकरोभाभावा-
नां च चित्रप्रत्यक्षे हेतुत्वम्, अतस्सरेणुचित्रस्याऽपि चक्षुषा ग्रह-
इत्युक्तमित्येते, तदाऽनन्तहेतुहेतुमज्ज्ञानकल्पनागौरवात्, चित्रत्वं
न्यासज्यवृत्त्येव, तत्र च समानाधिकरणनानारूपग्रहव्यङ्ग्यत्व-
मित्येव कल्प्यमानं शोभते । न ह्येवं गौरवं, चित्रत्वग्रहे सामानाधि-
करणेन रूपविशिष्टरूपग्रहत्वेनैव हेतुत्वाद्भक्तहेत्वजावे चित्रत्व-
विनिर्मुक्तचित्रप्रत्यक्षस्य चोभयोस्तुल्यत्वात् । यदि च नानाऽ-
वयवावच्छिन्नपर्या [य] तद्वृत्ति एक चित्रमप्यनुभूयतेऽत एवै-
कावयवावच्छेदेन चित्राजायप्रतीतेरप्युपपत्तिरिति स्वीकृत्यते,
तदैकानेकचित्ररूपस्वभावाभ्युपगमं विना न काऽप्युपपत्तिः,
देशस्कन्धनियतधर्माणां तद्रूप्राहकसामग्रीप्राप्त्येनैवोक्तोप-
पत्तेः । देशस्कन्धपरिमाणविशेषग्रहेऽपीयमेव गतिरिति दिक् ।
किञ्च-नीलेतररूपाऽऽदिग्रहस्यैव चित्ररूपे हेतुत्वमित्येतावत्तत्र
नोपपत्तिः, अवयवगतोऽकृष्टाकृष्टनीलाज्यामपि चित्रसंज्ञात् ।
ते चोक्तप्रापकप्राप्यविचार्यमाणा अनन्ता एव ।

तदाह श्रीसिद्धसेनः-

“पञ्चुपपत्तिमि वि प-अयमि नयणागदं परुह द्धवं ।

जं एगगुणाऽऽर्द्ध्या, अणतकपा गुणविलेसा” ॥६॥ (स०३का०)

व्याख्या-प्रत्युत्पन्ने वसंप्तानेऽपि पर्याये भजनगतिं जेदाभेदप्र-
कारं पतत्यासावयति ह्यवयव, यस्मादेकगुणाऽऽर्द्ध्यः कृष्णत्वाऽऽ-
वयोऽऽन्तप्रकारास्तत्र गुणविशेषाः प्रकारवाचिनः ।

तेषां च मध्ये केनाचदेव गुणविशेषेण युक्तं तादिति
कृष्णं हि ह्यवयवव्यान्तरेण तुल्यमधिकमूनं वा भवेत्,
प्रकारान्तराभावात् । आद्ये सर्वतुल्यत्वे तदेकताऽऽपत्तिः ।
उत्तरयोः संख्येयाऽऽदिभागगुणवृद्धिद्वानिभ्यां षट्स्थानकप्र-
तिपासिरवश्यंभाविनी । तथा च प्रतिनियतहानिवृत्तिक्रियुकृ-
ष्णाऽऽदिपर्यायेण सर्वं, नाऽन्येनेति । इत्थं च नीलत्वाऽऽ-
द्यव्यान्तरजातीनामनन्तत्वात् तरतमशब्दमात्रेण तदनुगमस्य
कर्तुमशक्यत्वात् । तत्तद्व्यान्तरजातीयनीलपीताऽऽदीनामन-
न्तचित्रहेतुत्वकल्पने गौरवमिति षट्स्थानपतितवर्णपर्यायेण
चित्रद्रव्यमेव स्वसामग्रीप्रभवमभ्युपगन्तव्यम्; आर्यसमाज-
सिद्धधर्मस्याऽपि तथा जडत्वकार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् ।
एतेन चित्रप्रत्यक्षमनेकताऽवच्छेदकमपि चक्षुःसंयोगनिष्ठ वै-
जात्य स्वीकृत्यमित्यपि निरस्तम् । सुद्धमेकिकताऽनन्ता-
वा-तरचित्रानुजवादनन्तवैजात्यकल्पनाऽऽपत्तेरत्यन्ताप्रामाणि-
त्वादिति ह्यवयवम् । अद्याप्यवृत्तिरूपपक्षेऽप्यवयवगतोऽकृ-
ष्टाकृष्टनीलाज्यामवयवविनिर्लेतयोर्वच्छिन्नयोः सामान्य-

सामग्रीवशादर्थोदनवाच्छिन्नस्य नीलरूपोत्पत्तिप्रसङ्गोऽवय-
विनिर्लेतरत्वाऽऽद्यवच्छिन्न एकावयवनीलेतरत्वाऽऽदिना हे-
तुत्वे नीलत्वावच्छिन्नस्याऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गः । किमाकस्मि-
त्वमिति चेत् ? तदसमावच्छिन्नार्थे तयाप्रवृत्तिविरहः, एतत्का-
रणसत्त्वे नीलत्वावच्छिन्नस्यावयवमुत्पत्तिरित्यनिव्ययश्च प्र-
तीयते । तत्र नीलसामान्यममवाच्छिन्नम्, अवच्छिन्नमात्रं तद्वि-
शेषाः । केवलशुक्लेऽपि च स्वल्पबहुवयवावच्छेदेनेन्द्रियस-
न्निकर्षेऽणुमहत्त्वापेक्षशुक्लविशेषाः, तदनुपकं शुक्लसामान्यं
चेत्येकानेकवर्णविशिष्टरूपपरिणामाभ्युपगमं विना न कथमपि
विस्तारः । एतेनाऽऽद्याप्यवृत्तिनीलाऽऽदिकल्पने प्राहकान्तरकल्प-
ने अद्याप्यवृत्तिह्यवयवसमवेतप्रत्यक्षत्वाऽवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयो-
गकावच्छेदकावच्छिन्नसमवायसंबन्धावच्छिन्नाऽऽधारतासीन-
कर्मण संयोगाऽऽदिप्रत्यक्षस्थले कद्रुमेनैवानतिप्रसङ्गात् । नील-
पीतोभयकपालाऽऽरब्धघटीयनो ह्येव नीलकपालिकयेव परम्प-
रयाऽवच्छेदिकेत्यनुपगमादित्यादि निरस्तम् । शास्त्रामूलोभ-
यावच्छिन्नदीर्घतनुतत्संयोगवर्णीकितरोभयाऽऽद्यवयवावच्छि-
न्नविलक्षणरूपस्याऽनुभवसिद्धत्वेन तद्रूप्राहकोभयाऽऽदिपर्या-
मावच्छेदकताकाऽधिकरणतागर्भसन्निकर्षाऽऽदिकल्पनाया अ-
प्यावश्यकत्वावुपदर्शितसंयोगस्थलेऽपि एकैकावच्छिन्नसंयो-
गह्यस्वीकारे च तद्वृत्तिरुक्ता सर्वैश्च नीलेतराऽऽरब्धेऽवयवविनि-
र्लेतानीह स्वस्वावच्छेदेन समुत्पद्यमानं रूपमविरोधाद् व्याप-
कमेवोत्पद्यते, सजातीयविजातीयेषु नानापदार्थेषु जायमानं
समूहाऽऽसम्भनमिवैकं ज्ञानमिति सर्वं विलूनशार्फं स्यात्, यथा
वर्तनसंस्कारतात्पर्याज्यां नानैकसंयोगरूपान्युपगमे व्यजितं
स्याद्विनेव (?) । एतेन नानारूपवदवयवाऽऽरब्धे व्याप्यावृत्तिन्ये-
व नीलपीताऽऽद्यान्युत्पद्यन्ते, नीलाऽऽदिकं प्रति नीलेतराऽऽदि-
प्रतिबन्धकत्वनीलाऽऽदिकारणत्वकल्पनापेक्षया व्याप्यवृत्ति-
नीलपीताऽऽदिकल्पनाया एव व्याप्यत्वादित्यपि परेषां मतं
निरस्तम् । नीलकपालावच्छेदेन चक्षुःसन्निकर्षे पीताऽऽदे-
रूपलम्बाऽऽपत्तेरपि तत्र दोषत्वात् । तदाह सम्मतटी-
काकारः-“आश्रयव्यापित्वेऽप्येकावयवसहितेऽप्यवयवविद्युपल-
ज्यमानेऽपरावयवानुपलब्धावप्यनेकरूपप्रतिपत्तिः स्यात्, स-
र्वरूपाणामाश्रयव्यापित्वादिति ।” न च नीलाऽऽद्यवयवावच्छि-
न्नसन्निकर्षस्य नीलाऽऽदिप्राहकावकल्पनादोषः, पीतकपा-
लिकाऽवच्छिन्ननीलपीतोभयकपालावच्छेदेन सन्निकर्षेऽपि नी-
लप्रहप्रसङ्गात् । न च केवलनीलावयवावच्छिन्नसन्निकर्ष एव
प्राहक इति वाच्यम्, नीलपीतोभयद्वयकाऽऽरब्धस-
रेणुनीलप्रत्यक्षाऽऽपत्तेः । परमाणुसन्निकर्षेऽस्यैव परमाणवव-
च्छिन्नसन्निकर्षस्याऽपि ह्यप्राहकत्वेन तद्रूपप्राहक-
तया चित्रस्वभावावमानुजविक्रम, तथा प्राहके ज्ञानेऽपि
तत्राश्रयताया एकाऽऽधारतायाः, सख्यमानां च नानाऽऽ-
धारताविशेषतासांसर्गिकविषयतानां नयनिरूपितानां शुद्धा-
मां चानुलोमप्रतिलोमभावेन समानम्, सांघित्संवेद्यतानियाम-
कवैचित्र्यशालिनीनां च बह्विनामनुभवात् । अत एव “सावज्ज-
ओगविरमो, तिसु गुत्तो ऽसु सुमंजुतो । उवउतो जयमाणो,
आया सामाहं ढोह ॥१॥” इति सत्तनयाऽऽत्मकमहावाक्यार्थ-
जज्ञाने एकाऽवशिष्टा प्रमाणाऽऽधारता, अनेकाश्चांशिको नय-
विषयतापरस्परसंयोगजाभ बहुयोऽनुभूयन्ते । नैयायिकास्तु-
विशेषणं, तत्र च विशेषणान्तरम् १, विशिष्टस्य वैशिष्ट्यम् २,
एकविशिष्टपरवैशिष्ट्यम् ३, एकत्र द्वयम् ४; इत्येव चतुर्णां

विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिः । तत्र मध्यमव्यये विशेषेण विशेष्यताऽ-
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वाज्या हेतुता, इतरव्यये तु विशेषणाज्ञा-
नासंसर्गग्रहयोः, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या बुद्धित्वं-रक्तत्वाऽऽ-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितदण्डत्वाऽऽवच्छिन्नप्रकारकबुद्धि-
त्वम्, तेन दण्डो रक्तो दण्डवान्पुरुष इति समूहाऽऽलम्बने नाति-
प्रसङ्गः, तत्र दण्डत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः रक्तत्वावच्छिन्नप्र-
कारतानिरूपितत्वात् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतास्वीकारे र-
क्तदण्डत्वमित्यत्र विशेष्ये विशेषणमिति विषयितायां दण्डो
रक्तो दण्डवान्पुरुष इति समूहालम्बनव्यावृत्तायां मानाज्ञावः ।
रक्तदण्डत्वोपपत्तिरिति दण्डनिष्ठप्रकारताजिज्ञाया र-
क्तदण्डत्वाऽवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितशुद्धदण्डत्ववच्छिन्नप्र-
कारताया आनुभाषकत्वम् । किञ्च-रक्तदण्डत्वमित्यादि-
वाक्यादयुगपदुपस्थितस्वघटकाखिलपदार्थाजायमानाया अन-
विज्ञानाभयबुद्धेः रक्तो दण्डो दण्डवान्पुरुष इति वाक्यजसमूहा-
ऽऽलम्बनासंसर्गव्यये रक्तदण्डाज्ञाववानित्यादिबाधधाकालेऽ-
प्युपस्थापितिरिति तत्प्रतिबन्धताऽवच्छेदकत्वमेव तत्सामान्य-
कवाधधिया रक्तदण्डत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितशुद्धदण्डत्व-
वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपुरुषत्वाऽवच्छिन्नविशेष्यताकाधियैव प्र-
तिबन्धत्वाविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया बाधप्रतिबन्धतावच्छेद-
कत्वे उक्तस्थले एवानुपपत्तेः । अपि च-विशकज्ञितज्ञानाद् व्या-
पकविषयताशास्त्रिमानसस्वीकारेण तत्साधारण्येनैव प्रतिबन्ध-
त्वं युक्तिमत् । मयैवं दण्डो रक्तो न वेति संशयकाले उक्तवा-
क्याद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याऽन्वयबोधाऽऽपत्तिरिति चेत् ।
न । प्रथममिष्टत्वात्, अनन्तरं च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्याऽ-
न्वयविषयः सम्भवात् । तदनुभवोऽप्यविरुद्धः, प्रात्यक्षिकी बुद्धि-
रप्युक्तसंशयकाले रक्तत्वादि संशयकारा इष्टे । यत्तु घटघटत्वाऽऽ-
दिनिर्विकल्पकोत्तर घटवदित्याकारा धीर्विशेष्ये विशेषणमिति
रीत्या जायत इति । तत्र घटाऽऽद्यशे तद्विप्रकारताया निरवच्छि-
न्नत्वेऽप्यसिद्धात्, जात्यनिरिक्तस्य किञ्चिन्प्रकारेणैव भानात् ।
तादृशधीविरोधिनोऽसंसर्गग्रहस्यासम्भवात्तया विशेषणधियो-
ऽहेतुत्वाच्च । तस्या घटत्वाऽऽवच्छिन्नव्यये तु नक्षियो घटो
भास्तीत्यादिबुद्धिवद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वस्यैवाध्यवर्तितप्रकार-
कज्ञानमैवोपनायकम्, तस्य च कार्यतावच्छेदकं लौकिकविषयि-
ताशून्यम्, तद्विषयिकज्ञानत्वापत्तया लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्य-
ऽऽवच्छिन्नविषयताशास्त्रिप्रत्यक्षत्वमेवेति घटत्वप्रकारकज्ञानोत्तर
जायमानायां घटवदिनि बुद्धौ विशिष्टवैशिष्ट्यधीत्वमेव; निर्वि-
कल्पकोत्तर तु विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या लौकिकविषयताशा-
स्त्रिज्ञानस्यैव स्वीकारात् । न च दण्ड इत्याद्यात्मकमानसबोधासं-
प्रदः, तत्र ज्ञानांशे दण्डस्य प्रकारकत्वात् । न स्वात्मन्युपेक्षाभावे
च ज्ञानाज्ञावैऽपि तत्रागत्या लौकिकविषयताशून्यत्व निवेशनीयम्;
तादात्म्येन स्वस्मिन् स्वप्रकारकत्वाद्युपगमादित्यादिनिरस्तम् ।
नव्यनय निर्विकल्पकसाधारणप्रत्यासत्तिस्वीकारेणोपनयका-
र्थताऽवच्छेदके लौकिकविषयिताशून्यत्वस्यैव निवेशात् घटव-
दित्यादौ सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या विषयतायां
प्रागसकृन्नुक्तबाधकस्यैव न साक्षाज्याधैवेति(?) भावः, दण्डो न
वेति संशयकाले दण्डाभाववदिति धीर्विशेष्ये विशेषणमिति
रीत्या स्यात्, तथाऽनोचं प्रतियोगिताऽवच्छेदकवैशिष्ट्यप्रतियो-
गिनो बुद्धेरप्रमिष्ट्या तत्प्रतिबन्धकत्वस्याप्ययोगाविति चेत् । ना
तादृशबुद्धेरप्रसिद्धत्वे दण्डाभावसंसर्गग्रहाऽऽदिसामान्यसाम-
ग्र्या विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिताबोध एव हेतुत्वात्, तादृशबुद्धेरा-

पादकानावाविशेष्ये विशेषणमिति विषयितायाः वैशिष्ट्यवि-
षयिताबोध एव हेतुत्वात्, तादृशबुद्धेरापादकाभावाविशेष्ये
विशेषणमिति विषयिताया विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिताव्यापकत्वे
दण्डाज्ञावदिति ज्ञानेऽपि नस्याः सत्येन तद्वच्छिन्नं प्रति प्रति-
बन्धकत्वसंभवाच्च । अत एव दण्डो रक्तो न वेति संशयकाले
यदि विशेष्ये विशेषणमिति रीत्याऽपि रक्तदण्डत्वमिति धियो
नोत्पत्तिः, तदा तत्र दण्डो रक्त इत्यादिनिश्चयानावाविशिष्टो
दण्डो रक्तो न वेत्यादिसंशयः प्रतिबन्धकः स्वीक्रियते । इत्थं
च व्यापकत्वाद् विशिष्ट्ये विशेषणमिति रीत्या विषयतावानु-
मिति प्रवृत्त्यादिजनकताऽवच्छेदका । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं तु
रक्तदण्डत्वाऽऽविशिष्ट्यपर्याप्तप्रकारताकबुद्धित्वं रक्तदण्डेन
जानामीति प्रतीतेरिति संप्रदायविदः । तदसत् । अस्या पक्षाऽ-
नुमित्यादिजनकताऽवच्छेदकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयितायां
मानस्य दूरापास्तत्वात् । रक्तदण्डत्वमित्यादिज्ञानेऽपि रक्तत्वा-
ऽऽविप्रकारतानिरूपितदण्डाऽऽदिनिष्ठविशेष्यताया एवानुगतात्
रक्ताऽऽदेर्दण्डाऽऽदिविशेष्य इत्येव प्रतीतेः । नस्माद्विशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयताकबुद्धित्वमेवानुमित्यादिजनकताऽवच्छेदकम् । विशेष्ये
विशेषणमिति बुद्धित्वं तु विशेषणताऽवच्छेदकसंशयकालानज्ञान-
साधारणमित्यल संशयप्रतिबन्धकत्वेन, विशिष्टपर्याप्तप्रकारत्वा-
संभवाभ्या परामर्शवैशिष्ट्यबुद्धित्वमित्यापि न युक्तम् । बहिर्व्या-
प्ये धनवानित्यादौ विशिष्टव्याप्तेरसिद्धत्वेन प्रकारत्वासंभवाभ्या
परामर्शः, दीर्घानौ क्षणशो निरुक्तेरानर्थक्याऽऽपातात् । अनेन वै-
शिष्ट्यं च वैज्ञानिकम्, तेन तोहितवह्निमानित्यादौ न विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधानुपपत्तिरिति मथुरानायायुक्तमपास्तम् । विशिष्टवै-
शिष्ट्यविषयताविशेषणताऽवच्छेदकसंबन्धभेदेन मिश्रेति सर्वैः
स्वीकारेण सम्भवायाऽऽदिष्टतत्तदसंभवस्य वैज्ञानिकसंबन्धेन
समाधानुमशक्यत्वाच्च, तत्संबन्धेन विशेषणताऽवच्छेदकप्र-
कारकनिश्चयस्य तत्संबन्धानिरूपितवैज्ञानिकसंबन्धेनैव वि-
शिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वाऽवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वकल्पने त्वांतगौर-
वम्, संशयदशायामपि शुद्धसंबन्धेन कार्याऽऽपत्तिश्च न चेष्टा-
पत्तिः, अनुभवविरोधात् । अन्यथा विशिष्टवैशिष्ट्यं न कार्यतावच्छे-
दकम्, अर्थसमार्जासत्त्वाविशेषणज्ञानव्यानेव तादृशबोधाऽऽ-
पत्तिरिति मिश्रमतसाक्षाज्याऽऽपत्तिः, दण्डो रक्तो न वेति संशया-
नन्तरमजायमानस्य, दण्डो रक्त इति निश्चयानन्तरं च जा-
यमानस्य बोधस्याऽनुगर्वासिद्धत्वात् । एवं हि तत्राक्तकार्यकारण-
भावेन तन्मतं निराक्रियते, नियतसंबन्धगमत्वेऽप्यायमेव यु-
क्तिरिति । इदं तु स्यात्तददण्डत्वमित्यत्र दण्डाऽऽश्रितैव प्रका-
रता, तद्वच्छेदकता च रक्तदण्डत्वं च पर्याप्ता, रक्तन दण्डत्वेन
चामुमत्र जानामीति प्रतीतेर्व्यधिकरणस्याप्यवच्छेदकत्वात् । त-
त्त्ववच्छेदकत्वाऽऽदिकम् इदं रजतमित्यादि पानसह्यवदित्यादि-
भ्रमवदविरुद्धम् । साऽवच्छेदकता तत्तत्कर्मांशे समानाधिकरण-
व्यधिकरणतत्त्वसंबन्धावच्छिन्ना, तत्र निरूपकबुद्धित्वं विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबुद्धित्वं बहिर्व्याप्ये धनवानित्यादावपि सम्भवता-
त्यलं दाधतिष्ठतः क्षणशो निरुक्ता; इयमेवानुमित्यादि-
जनकताऽवच्छेदिका नानाप्रकारताऽऽदिष्टतत्त्वमस्य जनकता-
ऽऽवच्छेदकत्वे गौरवाविति । अथ दण्डो रक्त इति निर्णय-
स्य रक्तत्वदण्डत्वोन्यधर्माऽवच्छिन्नप्रकारताकत्वं ज्ञपताऽव-
च्छेदकमत्यन्युपगमेऽपि रक्तत्वधर्मिताऽवच्छेदकदण्डत्वप्रका-
रनिर्णयजन्ये दण्डरक्तत्वमिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे व्यभि-
चार इति चेत् । १ । रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्न-

विशेष्यताशालित्वस्याऽपि तादृशनिर्णयजन्यतावच्छेदके प्रवे-
शात्, उक्तस्थले दण्डप्रकारतानिरूपितरक्तत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यताया एव संभवात् । उभयधर्मावच्छिन्नप्रकारतां परित्यज्यो-
पपत्तिप्रकारतानिवेशनं हेतुत्वस्वीकारे तु पर्वतो लौहित्या-
भावधानिति ज्ञानकालं लोहितवह्निमानिति विशिष्टवैशिष्ट्य-
बुद्ध्यवगमाऽऽपत्तिः; पर्वतो न लोहित इति ज्ञानस्य लौहित्य-
प्रकारकपक्षेति विशेष्यकज्ञान एव प्रतिबन्धकत्वात् । न च रक्त-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकारकप्रकारकस्य रक्तो रक्त इति स्मरण-
स्य प्रसङ्गः, तत्र तथा निर्णयस्य हेतुत्वादिति वाच्यम्, रक्त-
त्वावच्छिन्नविशेष्यतायास्तत्र रक्तत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि
रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वे तस्यास्तादृशप्रकारतानिरूपित-
त्वानन्युपगमात्, तेन रूपेण रक्तत्वप्रकारतानिरूपितत्वेऽपि र-
क्तत्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वे तच्छालित्य ज्ञानस्यैव, रक्तो रक्त
इत्याकारकस्मृतिजनकतया तादृशस्मरणाऽऽपत्त्यसंभवात् ।
दण्डो रक्तो न वेति संशयानुव्यवसायस्तु वस्तुत्वविशि-
ष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाही रक्तदण्डेन संदेहीत्यप्रत्ययान्, किं तु
रक्तत्वनदजावप्रकारकत्वदण्डविशेष्यकत्वावगाहः । रक्तत्वेन त-
दभावेन च दण्डं संदेहीति प्रत्ययादिति न तत्र व्यभिचार
इति केचित् । तर्हि अन्यम् । समुच्चयानुव्यवसायवस्तुत्वविशे-
षणद्वयनिरूपितं विशिष्टविषयताशालित्वस्यैव वक्तुं शक्य-
त्वात् । रक्तदण्डे न संदेहीत्यनजिज्ञापस्य दण्डकृत् जानामीत्यन-
निलापवद्वेदोपपत्तिज्ञानत्वेन संदेहाऽनुव्यवसाये चोक्तप्रका-
राभावाविशेषणोपपत्तिरुक्तमानस्य विशेषणतावच्छेदकस्य वि-
शेष्यनिष्ठमध्यवगाहिताया एवोक्तज्ञाने समर्थने चाप्यत्रा-
प्यतिप्रसङ्गात् । तस्माद्विशेष्ये विशेषणमिति रीत्यैव संश-
यानुव्यवसाय इति न व्याभिचार इति बहवः । न च संदेही-
त्यनुव्यवसायस्य विशेषणमिति रीत्याऽन्युपगमे रक्तदण्डो
द्रव्यमिति व्यवसायानन्तरमपि रक्तदण्डं जानामीत्यनुव्य-
वसायप्रसङ्ग इति वाच्यम्, रक्तविशिष्टप्रकारतानिरूपितविष-
यत्वसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनाऽन्यवसा-
यं प्रति रक्तत्वप्रकारतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यता-
कत्वेन व्यवसायहेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा रक्तो दण्ड
इति प्रत्यज्ञानान्तर रक्तवान् दण्डश्चेति समूहाऽऽत्मनस्मर-
णाऽऽदिस्थले रक्तदण्डं स्मरामीत्यनुव्यवसायोपपत्तेः । न च
दण्डो रक्त इति ज्ञानोपरमेऽपि रक्तदण्डं करोमीत्याकारककृ-
तिसाक्षात्कारात्परा व्याभिचारः, हेतुताऽवच्छेदके ज्ञानकृति-
निवेशे च रक्तदण्ड इत्यनुबुद्धसंस्कारादुक्तत्वनिश्चिकल्पक-
वशाया विशिष्टवैशिष्ट्याऽऽपत्तिः, उद्बोधकानां संस्कारजवि-
शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वेऽपि तदभावे सामान्यसामग्र्या
फलजननेनाबाधकभावादिति वाच्यम्, कृतिसाक्षात्कारपूर्वं
नियमनो दण्डो रक्त इति स्मरणानभ्युपगमात् । वस्तुतः
संस्कारव्यावृत्तज्ञानेच्छाकृतिवृत्तिजातिविशेष कल्पयित्वा वि-
शेषणताऽवच्छेदकप्रकारकविजातीयगुणत्वेनैव हेतुत्वं स्वीकृ-
यते, अनन्तस्मृतिव्यक्तिहेतुत्वकल्पनापेक्षया तादृशजाति-
कल्पनाया परोक्षतयात् । न च कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषय-
स्मृतिकल्पनमावश्यकम्, अन्यथोपनायकज्ञानविरहेण विषयजा-
नासंज्ञेन कृतिसाक्षात्कारानुदयप्रसङ्गादिति वाच्यम्; ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तेरपीच्छाकृतिसाधारणताविषयकविजातीयगुण-
त्वेनैव हेतुत्वोपगमात् । अत्र ह्यं च गुणमानमजनकावच्छेदकत-
या संस्काराऽऽदिवाच्यतयातिविशेषकल्पनम् । अन्यथा सं-

स्काराऽऽदिमानसताऽऽपत्तेरिति विशिष्टवैशिष्ट्यानुव्यवसायमेव च
जन्यतावच्छेदकमास्वीयते, स्मरणे च तादृशविषयतानियामक
इति बहवः । केचित्तु अनुभवत्वजातौ मानाभावेन ज्ञानत्वस्या-
ऽपि नित्यसाधारणतया जन्यतावच्छेदकत्वाज्जन्यप्रत्यक्षवृत्ति-
जातिविशेष एव विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यताऽ-
वच्छेदकोऽनुमित्यादौ च परामर्शाऽऽदरेव तादृशविषयतानि-
यामकः, एवं शाब्दबोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोध एव, तथाऽप्यवि-
जानीयप्रत्यक्षत्वस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वं इतरथापकीभूता-
जावप्रतियोगिपृथिवीत्ववति पृथिवीत्याकारकपरामर्शादितर-
भेदत्वप्रकारकज्ञानदशायामिव तच्च-यदशायामपि पृथिवीत-
रभेदवतीत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावययताशास्त्रानुमितेरा-
पत्तिः, तादृशानुमितान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुत्वाभापत्तिरित्यु-
क्तौ च स्वातन्त्र्येणतरभेदत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वे तादृशानुमित्य-
नुदयाऽऽपत्तिः । न च पृथिव्यामितरभेदविशेष्यकानुमितेरेव स्वी-
काराश्रेयमापत्तिः, साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धिर्विरोधि-
तया तत्र तादृशानुमित्युत्पादासंभवात् । न च विशेष्ये विशेषण-
मिति रीत्या पृथिवीतरभेदवतीत्याकारानुमितिरन्यत्र जायत ए-
वेति वाच्यम्, तथा सति साध्यज्ञानशून्यकाले तादृशपरामर्श-
पृथिव्यामितरभेदः पृथिवीतरभेदवतीत्याकारकप्रतिषेधविष-
यताशालिन्या अनुमितेरापत्तेः । न च विशिष्टवृत्तिं प्रति विशे-
षणज्ञानस्य हेतुत्वान्वयमापत्तिः, एवमपि प्रमेयत्वेनेतरभेदज्ञा-
नकाले तथाविधानुमितेरापत्तिसंभवात् । न च प्रमेयस्याऽऽदिना
साध्यज्ञानकाले साध्यविशेष्यकानुमितिप्रतिषेधकीभूत-
साध्यसिद्धिरस्ये तत्र तथाविधविषयताशास्त्रानुमित्यापत्तिरिति
वाच्यम्, साध्यताऽवच्छेदकप्रकारकासंकेरेव साध्यविशेष्यका-
नुमितिर्विरोधिवात् । अन्यथेतरेभेदत्वरूपेण जेदन्तरावगाहि-
मिदिकाक्षे तादृशानुमितिवारणाय तत्र पक्षविषयतानिवेद्यसि-
द्धेः प्रतिषेधप्रतिषेधकजावन्तराऽऽपत्तेः, तस्मादितरभेदत्व-
प्रकारकज्ञानकालीनव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिर्विशिष्टवै-
शिष्ट्याविषयतास्वीकार आवश्यकः, तत्साधारण्यं च विशेष-
णताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यताऽवच्छेदकत्वावश्यकम् । तथा
च मनोतरभेदत्वप्रकारकज्ञानशून्यकाले विशेष्ये विशेषण-
मिति रीत्येतरेभेदत्वप्रकारकद्विविधविषयताशास्त्रानुमित्याप-
त्तिः, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्या विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या
जायमानाया अनुमितेरपत्तिः । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि-
यां च विशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वादिति चेत्, पञ्च-
मप्यनुमितौ स्वातन्त्र्येण हेतुत्वम्, अनुमितिमाधारणजन्यताऽ-
वच्छेदकत्वे नित्यव्यवर्तनाय जन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वम्, मिदा
विशेषणविशेष्यजावे विनिगमनाविरहेण नानाकार्यकारणाना-
वस्थाऽऽवश्यकत्वादवच्छेदकप्रकारकज्ञानशून्यकालीनस्मरणे-
ऽभिरज्ञाने च विशेष्ये विशेषणमित्येतदशास्त्रविषयतामात्रमन्य-
पेक्षते, अतो न व्याभिचारः, न वा नित्यसाधारणमित्याहुः ।
केचित्तु-विशेषणताऽवच्छेदकसशयकाले विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हीत्यविशेषणताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमाहुः ।
तदस्मत् । संशयसाधारणज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यानिर्णयस्थेवा-
संज्ञकतया निर्णयत्वेन हेतुत्वे त्वप्रामाण्यज्ञानस्यैव तथात्वे
निर्णयत्वेन हेतुत्वकल्पनाया परोक्षतयात् । अन्यथा विशेष-
णताऽवच्छेदकप्रकारकज्ञानीयनिर्णयत्वापेक्षया गुरुशरीरस्याप्रामा-
ण्यज्ञाननिर्णयत्वस्य निवेशने महौघोपपत्तिः । अथ विशेष-
णताऽवच्छेदकसशयकाले तत्र चाप्रामाण्यशङ्कायां भवन्तस्य

इव ममापि विशिष्टैशिशिष्ट्यबोधो न जायते, इत्यप्रामाण्यज्ञा-
नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशो क दोषः ? इति चेत्, एवमपि
संशयसाधारणज्ञानस्य विशिष्टैशिशिष्ट्यबोधहेतुत्वेऽर्थात्म्यादिकं
प्रति परामर्शहेतुत्वे व्याप्याद्यशे निर्णयत्वनिवेशो महानैराव्याधि-
शंपणताऽवच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य ज्ञानाहार्यस्यैव हेतुत्व-
स्याकारादाहार्यतुत्तरोत्पन्नज्ञाने व्याप्यशे निर्णयत्वनिवेशाना-
वश्यकत्वात् । ननु तथाऽपि विशेष्ये विशेषणमिति ज्ञा-
नसाधारण्ये चाऽतिरिक्तप्रकारिताऽस्तु, तदवच्छिन्नेऽप्रामा-
ण्यनिश्चयाभावकूटविशिष्टसंशयाभावस्य नियामकस्या—
प्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टनिश्चयत्वावच्छिन्नतो लघुत्वा-
दियमेव योग्यता ज्ञानाऽऽदिनिष्ठहेतुताऽवच्छेदिका, बाधाऽऽदिप्र-
तिबन्धकताऽवच्छेदिका च । अत एवान्विनान्वयबुद्धेर्बाधाऽऽ-
विप्रतिबन्धकत्वप्रतिबन्धकत्वे, अत एव च व्याप्तिप्रकारक निश्च-
योत्तरमपि व्याप्यभावांशे आहार्यसंशयाऽऽत्मकन्याविधज्ञा-
नादनुमित्यापत्तिः, कार्यतासद्वान्वेन तथाविधसंशयस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति चेत् । न । अप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभाववि-
शिष्टनिरुक्तसंशयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात्, प्रतियोगिताऽवच्छे-
दकप्रकारकनिश्चयस्य प्रतियोगिताऽवच्छेदकविशिष्टविषयके-
ऽज्ञावस्य प्रत्यक्षे हेतुत्वं कल्पमानमज्ञावांशप्रवेशेन लाघवा-
त्तादृशज्ञान एव युक्तमिति नद्वलेन निश्चयजन्यताऽवच्छेदक-
विशिष्टैशिशिष्ट्यविषयतासिद्धेः; शाकपाकजत्वाऽऽदौ साध्य-
व्यापकत्वसंदेहनाहिते हेतौ साध्यव्यापकत्वव्यभिचारसंदेहः;
उपाधिदीधित्युक्तस्तु फलीभूतसंदेहे शाकपाकजत्वविशिष्टे
साध्यव्यापकस्याऽविशेषणात् । अन्यथा तु द्रव्यत्वाऽऽदौ तत्त्व
निश्चयात्तत्र तद्विशेषणे तु साध्यव्यापकत्वांशे विशेष्ये विशेष-
णमिति रीत्या सशयाऽऽकार एव स रक्तो दग्धो न वेति संशय-
कालीनो रक्तो दग्धवानिति प्रात्यक्षिकबोध इव रक्तत्वांश इति
छष्ट्यम् । एवं तु बोध्यम्—किञ्चिद्वर्मावच्छिन्ने याद्विशेषणताऽव-
च्छेदकतत्प्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमन्तरा धर्मिताऽवच्छेद-
कानियन्त्रितस्थले दग्धवदित्यादौ तु दग्धत्वाऽऽदिप्रकारकज्ञा-
नत्वेनैव निर्दिष्टताऽवच्छेदकनिश्चयत्वस्य पुर्वचत्वात्, तत्प्र-
वेशे वैयर्थ्याच्चेति । विशिष्टैशिशिष्ट्यमिति बुद्धित्वं तु रक्तदण्ड-
त्वोभयधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशास्त्रिबुद्धिम् ।
कारणता च तत्र दण्डत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वप्र-
कारताशालिनिर्णयत्वेन । कार्यता च रक्तत्वविशिष्टदण्डत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेनैव । तेनैकद्वयमिति रीत्या दग्धो
रक्तोऽप्रमेयश्चेति ज्ञाने न व्यभिचारः, तत्र दण्डत्वाविशिष्टविशेष्य-
ताया रक्तत्वानवच्छिन्नत्वेन, रक्तत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रमे-
यत्वाऽऽदिबाधकालेऽपि तथाविधज्ञानाऽऽपत्तिरिति तादृशविशे-
ष्यताया रक्तत्वावच्छिन्नत्वमावश्यकमिति प्राच्यम् । एकाऽपि प्र-
मेयत्वाऽऽदिप्रकारतानिरूपितदग्धत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिज्ञा-
या एव रक्तत्वावच्छिन्नविशेष्यताया अभ्युपगमादेकस्याविशेष्य-
ताया रक्तदण्डत्वोभयानवच्छिन्नत्वेनाव्यभिचारात्; तत्रापि रक्त-
त्वधर्मिताऽवच्छेदकदण्डत्वप्रकारकनिर्णयजन्ये दण्डो रक्तः प्र-
मेय इत्येतादृशबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशविशेष्यतायां रक्त-
प्रकारकताऽऽदिनिरूपितदग्धत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्तत्वं नि-
वेशनीयम् । एकत्र द्वयमिति विषयिता च प्रकारिताद्व्यावच्छि-
न्नविशेष्यतारूपा । यथा—चैत्रो दग्धी कुण्डलीत्यत्र । न चैकमे-
कत्र व्यादिकमप्यतिरिच्येत, एकत्र द्वयमिति संज्ञयैव संप्र-
हात् । अथ च दग्धी चैत्रो न कुण्डली, दग्धी चैत्रः कुण्डली-

त्युभयत्र सत्त्वादुद्देश्यताऽवच्छेदकत्वविधेयत्वयोः प्रकारतावि-
शेष्यतात् तादृशबाधप्रतिबन्धनाऽवच्छेदकत्वादेव चास्याहवै-
श्वर्येन शरीरव्यनेद कुण्डलप्रहादेकत्र चैत्रो दग्धी कुण्डली चेति
विधयो विशेष्यो रक्तदग्धाभावधियः समूहात्मबनावैव,
इयं चैकाविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यविषयिताव्यापिका दग्धी कु-
ण्डली चैत्रो द्रव्यमित्यत्र दग्धी कुण्डली चैत्र इत्यत्राऽपि
सत्त्वात्तत्प्रयोजकसामप्रविद्यापकसामप्रकित्वाच्चेति वदन्ति । त-
दस्तु । सामान्यविशेषापेक्षयैकानेकाऽऽत्मकवस्त्वनन्युपगमे
एकान्तवादस्य कुत्राप्यष्टमानत्वात् । विशिष्टबुद्धिष्वपि हि सा-
मान्यत एका, विशेषतश्च परनिरूपितत्वेन बहुतरा अपि विष-
यता अनभ्यन्त इति चतुर्धैवेति कोऽभिनिवेशः ? अत एवैकत्र
द्वयम्यलेऽप्येकत्र भासमानयोर्विशेषणयोः परस्परमपि सामा-
नाधिकरण्येन वैशिष्ट्यभानाद्विषयताभेदः, यदि च तत्र प्रकार-
कतया नयोनिरूपितत्वविशेषाभातिरेकः, तदा विशिष्टवैशिष्ट्य-
स्थलेऽपि एकप्रकारताऽवच्छिन्नापरप्रकारतयोपपत्तावतिरेके
किं मानम् ? विशेष्ये विशेषणमिति स्थले हि रक्तत्वप्रकारतानि-
रूपिता दग्धत्वावच्छिन्ना प्रकारता, विशिष्टवैशिष्ट्यस्थले च
रक्तप्रकारताऽवच्छिन्ना दग्धत्वावच्छिन्ना प्रकारतयेव विशे-
षसज्जवात् । स्वीक्रियतां वा तत्रावच्छेदकत्वाऽऽदिरित्येव प्र-
कारताप्रकारताद्वयवदितरूपेण तु यथा हेतुतावच्छेदकत्वं तथा
प्रागुक्तमेव, यथा सनिवेशप्रतियोगेति न रक्तत्वदग्धत्वोभयव-
च्छिन्नप्रकारतयैव रक्तदग्धस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यविषयता । अ-
न्यथा रक्तदग्धव्यवधानत्पतो रक्तदण्डवानित्यस्य वैमल्यत्वात्
रक्तत्वदग्धस्यैव त्वनिष्ठत्वावच्छिन्नपर्याप्तरीरनाकारवच्छेद-
कताकप्रकारताऽऽध्ययेऽतिगौरवात् । गुणवान् दग्धवानित्यतो
वैलक्षण्यमपादनाय रक्तत्वत्वविशिष्टदग्धत्वोभयपर्याप्तावच्छे-
दताकप्रकारकतानुवाचने रक्तत्वेन दग्धो, पीतावगाहिन तादृश-
बोधेऽवगतेन तस्माद् रक्तत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-
एवत्वावच्छिन्नप्रकारताकबुद्धित्वमेव रक्तदग्धवानिति विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबुद्धित्वमाश्रयणीयम्, अनुमितिहेतुपरामर्शोऽपि हेतुता-
ऽवच्छेदकतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधि-
करणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिताधेयत्वावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपितहेतुताऽवच्छेदकार्वाचिन्नप्रकारताकत्वमेव निदेश्यताम् ।
न च यत्र व्याप्तिभूमत्वयोरेकत्वे द्वयमिति रीत्यैव हेतुनिष्ठप्र-
कारताऽवच्छेदकत्वे तादृशपरामर्शानुमित्यापत्तिः, इष्टापत्तौ च
विरोधव्यभिचारयोर्हेत्वात्तासत्त्वानुपपत्तिः, तादृशज्ञानस्य तद-
ज्ञानाप्रतिबन्धत्वादिति तत्साधारणाय व्याप्तिप्रकारतानिरूपि-
तविशेष्यतात्वेन भूमत्वावच्छिन्नप्रकारता निवेशनीया । तत्रैत
भूमत्वावच्छिन्नत्वं च भूमप्रकारतायां तत्रैव यत्र भूमत्वस्य
व्याप्तिधर्मिताऽवच्छेदकत्वम्; अन्यत्र तु भूमप्रकारकत्वेनैव न नि-
ऽतिप्रसङ्गः । तथा च—प्रागुक्तरीत्या व्याप्यत्वाऽवच्छिन्ननिवेश-
स्येयौचित्यात् । न चाऽयमेकान्तेऽपि युक्तः, परस्परानिरूपिता-
घान्तरावयवैः स्थानीयविषयताया अभ्यनुभवात् । न च विशि-
ष्टपर्याप्तप्रकारतैकान्तपक्षोऽपि युक्तः, विशिष्टविशिष्टपर्याप्तप्रका-
रतान्तरस्याऽपि सिद्ध्यापत्तेः, ननुमिच्छाविष्टापत्तिः । दग्धवि-
शिष्टपुरुषाविशिष्टजन्यपर्याप्तप्रकारताकबुद्धौ च दग्धत्वे निश्च-
याऽऽत्मकदण्डविशिष्टपुरुषवद् भूतमिति निश्चयो हेतुः, अत ए-
व दग्धत्वे पुरुषांशे च संशयनिश्चयाऽऽत्मकतादृशज्ञानादृग्धत्वे
विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या पुरुषांशे विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्य-
विषयताशालिज्ञानाऽपत्तिरित्यन्युपगमे च विशेषणविशिष्टवै-

शिष्टयुक्तिष्वेते नवत्यंशे निश्चयाऽऽत्मकमेकं ज्ञानं हेतुभूत कल्प-
नीयम् । ततः पूर्वं कैकैकहामेनाद्यानबलिकानानि पञ्चानुपूर्व्या हे-
तुभूतानि कल्पनीयानीति सर्वमिदमनुभवसिद्धम् । तत्र विशुद्ध-
लोपस्थितचक्षिशेषणमिति रीत्या बोधस्वीकारे च तत्र दृष्टांशो-
ऽनुत्पन्नमानस्य निश्चयाऽऽकारस्य नियामकः, तत्र भ्रंशवसाम-
ध्यभाव एवाऽऽप्यः । तथा च-विशिष्टवैशिष्ट्यविपर्यया
वह्नियथाप्यनदभाववदधूमवानित इव पर्वतो वह्नियथाप्यधूमवाज
वेत्यादिनोऽपि व्यावृत्ताऽस्तु, तद्वच्चिन्ननियामकश्च तत्तत्संशय-
सामध्यजाय एवेति विषयताविशेषपर्यनुयोगे किमुत्तरम् ?
तस्मात् क्षयोपशमविशेषजन्यताऽवच्छेदिकाः समनियता एवै-
ता विषयिताः, अत्राऽपेक्षाजेदेन प्रतीयमाना असमुदितपर्यासा
अनेकाः प्रतिपत्तव्याः, प्राहुरस्यैव प्राहकस्य चित्रस्वभावस्यापे-
क्षयैव धिक्चयितुं शक्यत्वात् । इतैवमखण्डोऽपि विषयताविशे-
षः सिद्धयेत्, सामान्यदृष्ट्या तथाऽप्यनुभवात् । तथा च-पतेनैव
परामर्शोऽदेहेतुत्वाऽऽपसरिति चेत् । सत्यम् । भावसंग्रहेण वि-
षयविशेषणे शक्तिविशेषणे वा हेतुत्वेऽज्ञावसंग्रहेण चाभाव-
विशेषणे तथात्वे बाधकानावाद् व्यवहारोच्छेदस्य व्यवहा-
रनयसिद्धकार्यकारणभावे तैरेव निराकरणात् । अनुभवसिद्धास्तु
प्राह्यप्राहकनिष्ठाः सामान्याविशेषधर्मा न कल्पनामात्रेणाऽऽपा-
दितुं शक्या इति दिक् ।

" उतिष्ठन्तु विकल्पवर्त्तचमिचयाः पर्यायमर्पाद्या,
छव्यार्थाऽऽदियुते तु चेतीति चिरं शाश्वन्तु तत्रैव ते ।
वस्तु प्रस्तुतमस्तु सागरसम सर्वोपपात्तक्षमं,
बाह्यं वा स्फुटमान्तरं समुचितभ्याद्वाद्मुद्राद्भूतम् ॥१॥
ईहाऽपायपरम्परापरिचयः सर्वोऽप्यय युज्यते,
वस्त्वशोऽप्युपयोगमाकलयतामन्तर्मुहूर्तावधि ।
अन्येषां तु विकल्पशिष्टपद्यितो बोधस्तृतीयकण-
ध्वंसी भवस्तत्तमस्तद्देवमिच्छितः कस्मिन् विचारे क्रमः ? ॥२॥
तदेवमेकानेकरूपा नयप्रमाणप्रतिपत्तयः प्रामाणिका इति
स्थितम् ॥ ७ ॥ नयो० ।

(११) ननु यदि प्रमाणं नयाः तर्हि ' प्रमाणनैरधिगमः '
इति प्रमाणनयनेदकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । अथाप्रमाणं, तथा-
ऽप्यधिगममात्रपत्तिः, तत्पृथग्भूतस्यापरस्यासंबेदनात्, प्रमाणा-
भावाप्रसक्तिश्च । अत्रादेतत् । यतोऽप्रमाणं नयाः, नयन्तीतर-
रूपमापेक्ष स्वविषय परिच्छिन्दन्तीति नया इति व्युत्पत्तेः । न
चापरिच्छेदकाः, नयतेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात्, ज्ञानस्य च परि-
च्छेदाऽऽत्मकत्वात् । न च परिच्छेदाऽऽत्मकत्वेऽपि प्रमाणाता, स-
मस्तनयविषयीकृतानेकान्तवस्तुप्रादकत्वेन प्रकृष्टं मानं प्रमाण-
म्, इतरांशव्यपेक्षस्वांशप्राप्तिं नय इति, तत्स्वतस्त्वव-
स्थितेः । न चाऽनेकान्ताऽऽत्मकवस्तुप्राप्तिर्नया न भवन्ति,
प्रत्येकं स्वविषयनियतत्वात् तेषां तद्व्यतिरिक्तस्य वाऽन्य-
स्य तद्विषयस्याऽननुज्ञात् । प्रमाणाभावोऽपि न आत्मनः,
कणश्चित् तद्व्यतिरिक्तस्य प्रमाणत्वेनानुभवसिद्धत्वात् ।
तत्तत्प्रयविषयीकृतानांशवस्तुंशाऽऽत्मकैकस्वप्रादकत्वस्य तत्र
प्रतीतेः । न च संशयाऽऽदिहानैरात्मनः प्रमाणात्वेऽति-
प्रसङ्गः, प्रतीयतेऽनेन प्रमिणोतीति वा प्रमाणावेति प्रश-
ब्देन तस्य निरस्तत्वात् । न चाऽऽत्मनः कर्तृत्वात् करणरूप-
प्रमाणाऽनुपपत्तिः, उत्पादव्ययधौव्याऽऽत्मकस्य तस्याऽनेक-
रूपत्वेन कर्तृकरणभावाधरोधात् । पतेन प्रत्येकं मिथ्यादृष्टयो

नयाः समुविताः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्त इत्यत्र नयसमुवायार्थे
दृष्टे प्रत्येकमदृष्टत्वाद् जात्यन्धसमूहवादिष्येतन्निरस्तम्, अ-
दृष्टतरसमूहसम्यक्त्वानभ्युपगमात्, स्वविषयपरिच्छेदकत्वाच्च
नयानामदृष्टत्वाच्च । नयानामदृष्टत्वादिति हेतुरसिद्धः, परि-
पूर्णवस्त्वनधिगन्तृत्वाऽऽदिहेतौ प्रतिष्ठायाँकदेशाऽसिद्धिः, सि-
द्धसाध्यता च समुवायिनो दृष्टत्वनिषेधे साध्ये; अथ तत्समु-
वायस्य दृष्टत्वनिषेधः साध्यः, तदाऽध्यक्षविरोधः, समुवाय-
निरिक्तस्यैकान्तेन समुवायस्याभावात् धर्मिणोऽप्रसिद्धिः, सा-
ध्यतावचनसमुवायाभावे नया एव परस्परव्यावृत्तस्यरूपा इति
न क्वचित् सम्यक्त्वम्, नयप्रमाणाऽऽत्मकैकवैयर्थ्यप्रतिपत्तेः,
रक्षावलीचदिति ।

एतवाह-

जहऽणगल्लकखणगुणा, वेरुलियाऽऽर्पणी विसंजुता ।

रणणावलि ववएसं, न लहंति महग्यमुल्ला वि ॥ १२ ॥

यद्वा-यत् प्रत्येकं न नयेषु सम्यक्त्वं तत्तेषां समुवायेऽपि न
प्रवति, यथा सिकतासु प्रत्येकममघत् तैलं तासां समुदायेऽपि
न प्रवति । अत्र हेतोरनैकान्तिकताप्रतिपादनार्थमाह- (जहऽण-
गल्लकखणेत्यादि) यथाऽनेकप्रकाराः-विधिधानि हेतुत्वाऽऽर्पणी
लक्षणानि नीलत्वाऽऽद्यश्च गुणा येषां ते, वैकृत्याऽऽद्योऽनर्थम-
णयः पृथग्भूता रत्नावलीव्यपदेशं न लभन्ते महार्घसूत्रा अपि ।
तर्हि णययवायसुविणि-च्छ्रिया वि असोमपक्खणिरवेक्खा ।
सम्पदंसणसदं, सव्वे वि णया ण पावैति ॥ १३ ॥

तथा प्रमाणावस्थायामितरसव्यपेक्षस्वविषयपरिच्छेदकाले
वा स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन सृजिनिक्षिता अप्यन्योऽन्यपक्ष-
निरपेक्षाः प्रमाणमित्याख्यां सर्वेऽपि नया न प्राप्नुवन्ति नि-
जकवादनिरपेक्षाः, सामान्याऽऽदिवादे सुविनिक्षिता हेतुप्रदर्श-
नकुशला अन्योऽन्यपक्षनिरपेक्षत्वात् सम्यग्दर्शनशब्दं सु-
नया इत्येवं रूपं सर्वेऽपि संग्रहाऽऽद्यो नया न प्राप्नुवन्ति ।
जह पुण ते चेव मणी, जहा गुणविसेसभामपनिवद्धा ।

रणणावलि चि नरणइ, नहंति पामिकसएणाओ ॥ १४ ॥

यथा पुनस्त एव मणयो यथा गुणविशेषपरिपाट्या प्रतिब-
द्धा रत्नावलीत्याख्यामासादयन्ति, प्रत्येकाभिधानानि च त्य-
जन्ति, रत्नानुबिद्धतया रत्नावल्यास्तदनुबिद्धतया च रत्नानां
प्रतीतेः रत्नावलीति तत्र व्यपदेशः, न पुनः प्रत्येकाभिधान-
म् ॥ १५ ॥

तद् सव्वे णयवाया, जहाऽणुरूपं णित्तवत्तव्वा ।

मम्मदंसणसदं, लहंति ण विसेससप्पाओ ॥ १५ ॥

तथा सर्वे नयवादा यथाऽनुरूपं विनियुक्तवक्तव्या इति । यथेति
वीप्साऽर्थे, अनुरात सादृश्ये, रूपमिति स्वभावः, तेना-
नुरूपामित्यव्ययीजावः । पुनर्यथाशब्देन स एव " यथा सा-
दृश्ये " । ७ । १ । ७ । (पाणि०) इत्यनेन । यद्यनुरूपं तत्र
विनियुक्तं वक्तव्यम्, उपचागन्तव्यचक्रः शब्दो येषां ते तथा,
यथाऽनुरूपं छव्यधौव्याऽऽदिषु प्रमाणाऽऽत्मकत्वेन व्यवस्थिताः
सम्यग्दर्शनं प्रमाणमित्याख्यां लभन्ते, न विशेषसंज्ञाः पृथग्भू-
ताभिधानानि; एकाऽऽत्मकत्वेन चैतन्यप्रतिपत्तेः; अन्यथा चाऽ-
प्रतिपत्तेरिति । ननु नयप्रमाणाऽऽत्मकत्वेनन्यस्याध्यक्षसिद्धत्वेन
रक्षावलीतिदृष्टास्तोपादानं व्यर्थम्, न । अस्वप्नसिद्धमप्यनेका-

स्तमन्युपगच्छन्ते प्रति व्यवहारसाधनाय दृष्टान्तोपादानस्य साफल्यम् । प्रवर्तितञ्च तेनाऽपि तत्रानेकान्तव्यवहारः ।

दृष्टान्तगुणप्रतिपादनायाऽऽह-

लोड्यपरिच्छिद्यसुहो-ऽनिच्छयवयणपदिवृत्तिमगो य ।

अह पाणवणाविसम्भो, चि तेण वीसत्थमुवणीम्भो ॥२६॥

व्युत्पत्तिकसमाध्वं युक्तं प्राणिसमूहसुखप्राप्त्यमेकानेकाऽऽत्मक-
भावविषयवचो वाऽऽगमजनकत्वं वा । अथेत्यवधारणार्थः, अन-
न्तर्धर्माऽऽत्मकवस्तुप्ररूपकवाक्यविषयत्वं दृष्टान्तस्यैव तैः कार-
णैः शङ्काव्यवच्छेदेनायमुपदर्शित इति गाथातात्पर्यार्थः ।

न चाऽऽव्यवस्थायाः प्रागुत्तरकाशं च रत्नानां पृथगुपल-
ब्धनाविह च सर्वथा तथोपलम्भानावाह्रिमममुदाहरणमिति
वक्तव्यम्, अवस्थाया उदाहरणत्वेनोपन्यासात् । न च दृष्टान्तदार्ष्ट-
ान्तिकयोः सर्वथा साम्यम्, तत्र तदभावाद्युपपत्तेः । रत्नाऽऽदिका-
रणेष्ववस्थायादि कार्ये सदैवेति साङ्ख्यः, तेषामेवानेन रूपेण
व्यवस्थितत्वात् । तदव्यतिरिक्तं विकारमात्रं कार्ये तदैवेति
सांख्यविशेष एव । न कार्ये कारणे विद्यते इति तेभ्यस्तत् पृ-
थग्भूतं, न हि कारणमेव कार्यरूपेण व्यवतिष्ठते परिणमने इति
धैर्यविकाऽऽद्यः । न च कार्ये कारणं वाऽस्ति, अव्ययमात्रमेव त-
त्त्वमित्यपरः । एवभूताभिप्रायवन्त एकान्तवादिनो दृष्टान्तस्य
साध्यसमतां मन्यन्ते । तान् प्रत्याह-

इह ममूहसिद्धो, परिणामकुञ्जो व जो जहि अत्थो ।

ते तं च ण तं तं चे-व व चि नियमेण भिच्छत्ते ॥२७॥

इतरथोक्तप्रकाराद्व्यथा, समूहे रत्नानां, सिद्धो निष्पन्न-
परिणामकतो वा मण्णादिस्वावस्थायाः, कीराऽऽदिषु द्रव्या-
दिर्वा । यो यत्राऽर्थः तं ते मण्णादय आवस्थादिकार्यं, कीर
द्रव्यादिकं, तत्र तत्सङ्गात्, तस्य तत्परिणामरूपत्वात् समू-
हः सिद्धः परिणामकतो वेति च द्वयोर्उपादानं बौद्धिकव्यवहारा-
वेक्ष्यम् । परमार्थतस्तु परमाणुसमूहपरिणामाऽऽत्मकत्वात् सर्व
एव समूहकृतः, परिणामकतो वेति न भेदः । अयं चाच्युपगमो
मिथ्या (मिथ्यात्वं च सम्मतौ विवृतम्) । सम्म० १ काण्ड ।

(१५) ननु नयग्रन्थे सम्मत्यादौ बौद्धाऽऽदिदर्शनपरिग्रहेण
नैयायिकाऽऽदिदर्शनस्वरूपेण श्रूयते, तत्र कुनयपरिग्रहे किं न
मिथ्यात्वैकान्त इत्याशङ्क्याऽऽह-

बौद्धाऽऽदिदृष्टयोऽप्यत्र, वस्तुस्पर्शेन नाऽप्रमाः ।

उद्देश्यसाधने रत्न-प्रजायां रत्नबुद्धिबत् ॥ ११ ॥

(बौद्धाऽऽदीति) अत्र नयग्रन्थे उद्देश्यं यद्यपि निविष्टेतरन-
यस्वरूपं, तत्साधने तत्साधननिमित्तं, बौद्धाऽऽदिदृष्टयोऽपि
बौद्धाऽऽदिनयपरिग्रहा अपि, वस्तुस्पर्शेन वृत्तपर्यायाऽऽदिवस्तु-
प्राप्त्या, नाप्रमाः फलतो न मिथ्यात्वरूपा इत्यर्थः । किञ्च १,
रत्नप्रभायां रत्नबुद्धिबत् । यथा हि तत्राऽऽरत्ने रत्नावगाहितया
स्वरूपतो न प्रामाण्यम्, दूरविप्रकर्षात् वस्तुप्रापकतया फ-
लतः प्रामाण्यम्, तथा कुनयान्तरवच्छेदाय कुनयान्तरपरिग्रहे-
ऽपीति न काश्चिदोषः ॥ ११ ॥

(१३) एवं सामान्यलक्षणं विचिन्त्य तद्विभागमाह-

अयं संक्षेपतो हव्य-पर्यायार्थतया द्विधा ।

हव्यार्थिकमते हव्यं, तत्त्वं नेष्टमत्तः पृथक् ॥ १२ ॥

(अयमिति) अयं सामान्यलक्षणलक्षितो नयः संक्षेपतोऽवा-
न्तरभेदापरिग्रहेण हव्यपर्यायतया हव्यार्थिकः पर्यायार्थिक-
इवेति द्विधा द्विप्रकारः, तीर्थङ्करवचनसंग्रहविशेषप्रस्तारमूल-
त्वेनेत्यमेव मूलनयविभजनात् । तथाह वादी-“तित्ययवयण-
संग्रह-विसेसपत्त्यारमूलवागरणी । दव्वहिओ य पज्ज-वणओ
य सेसा विगप्पासि ॥३॥ ” इति । (सम्म० १ काण्ड) तत्राऽऽदौ
हव्यार्थिकमत आह-हव्यार्थिकस्य मते हव्यं तत्त्वं परमार्थं
सदत्तं हव्यात् पृथग् जिज्ञा विकल्पसिद्धं गुणपर्यायस्वरूपं तत्त्वं
नेष्टम् संग्रहि सताऽपि तस्य परमार्थतोऽसत्त्वादिति भावः ॥१२॥
नयो० । हव्या० ।

(१४) अत्र कुण्ठधियोऽप्यन्तेवासिनो योग्यताप्रतिपादनार्थः
प्रकरणाऽऽरम्भः प्रतिपादितः । सा च विशिष्टसामान्यविशे-
षाऽऽत्मकतदुपायनृतार्थप्रतिपादनमन्तरेणातः प्रकरणान्न संपद्य-
त इति प्रकरणाभिधेयं योग्यतोपायनृतमर्थम्-

तित्ययवयणसंग्रह-विसेसपत्त्यारमूलवागरणी ।

दव्वहिओ य पज्जव-णओ य सेसा विगप्पासि ॥३॥

इत्यनया गाथया निर्दिशति । अस्याश्च समुदायार्थः पान-
निकयैव प्रतिपादितः । अवयवार्थस्तु-तरन्ति ससागराण्येन
तत्तार्थं द्वादशाङ्गम्, तदाधारो वा सङ्गः, तत्कुनयन्युत्पद्यमानमुत्पा-
दयन्ति तत्स्वाभाव्यात्तार्थिकनामकर्मोदयाद्वेन हेत्वाद्यर्थे ट्त्व ।
तीर्थकराणां वचनमाचाराऽऽदि, अर्थतस्तस्य तदुपदिष्टत्वात्,
तस्य संग्रहविशेषो हव्यपर्यायो सामान्यविशेषशब्दाव्याव-
भिधेयौ, नयोः प्रस्तारः-प्रस्तार्येनेन नयराशिना संग्रहाऽऽद-
केन स प्रस्तारः, तस्य संग्रहव्यवहारप्रस्तारस्य मूलव्याकरणी
आद्यवक्ता ज्ञाता वा हव्यास्तिकः इति प्रवेन हव्यं सत्तेति या-
वत् । तत्राऽस्तीति मतिरस्य द्रव्यास्तिकः “ सह सुपा ” । २
। १ । ४ । इत्यत्र “ सुपा सह ” इति योग्यजिज्ञासाद्, मयूरव्य-
सकाऽऽदित्वाद्वा द्रव्यास्तिकशब्दयोः समासः । द्रव्यमेव वा-
ऽर्थोऽस्येति हव्यार्थिकः, हव्यं वा स्थितो द्रव्यस्थितः । परि
सम-नाद्वनमयः पर्ययो विशेषः, तदु ज्ञाता वक्ता वा यो नयः
नीतिः स पर्यवनयः । अत्र उद्देश्यलक्षणात्पर्यायार्थस्तिक इति वक्त-
व्ये पर्यवनय इत्युक्तम्, तेनाऽत्राऽपि पर्यायं यथाऽऽस्तीति ह-
व्यास्तिकवद् व्युत्पत्तिर्दृष्ट्या । स च विशेषप्रस्तारस्य श्रु-
जुसुत्रशब्दाऽऽद्वेराद्यो वक्ता । ननु च मूलव्याकरणीति, अस्य ह-
व्यास्तिकपर्यायनयावभिधेयाविति द्विवचनेन भाव्यं, न प्रत्येकं,
वाक्यपरिसमाप्ते । अत एव चकारद्वयं सूत्रनिर्दिष्टम् । शोरा-
स्तु नैगमाऽऽद्यो विकल्प्या भेदाः, अनयो हव्यार्थिकपर्यायार्थि-
कयोः (सिमिति) प्राकृतशैल्या “ बहुवचनेन दुवयणं ” इ-
ति द्विवचनस्य बहुवचनम् । तथाहि-परस्परार्थावक्तव्यसामान्य-
विशेषावधयत्वाद् हव्यार्थिकपर्यायार्थिकवचनं नयो । न च तृतीय
प्रकारान्तरमस्ति, यद्विषयोऽन्यस्तान्यां व्यतिरिक्तो नयः स्या-
त् । तृतीयविषयस्य चाऽसमवः, भेदाभेदविनिर्मुक्तस्य जा-
यात् प्रकृतविकल्पानतिवृत्तेः, तत्स्वनावातिप्रमे वा अपुष्प-
सदृशत्वप्रसक्तेः, ताभ्यां तद्वतोऽर्थान्तरस्य सर्वथा संबन्धप्र-
तिपादनापायान्नजघात्मनमस्य तैरसंबन्धे तदव्यपदेशानुपप-
त्तेः समवायान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः विशेषणविशेष्यस-
ंबन्धकल्पनायामप्यपरापरतत्कल्पनाप्रसक्तेः संबन्धमिद्धि ।
ततः स्थितमेतन्न किञ्चिन्नयद्वयबाह्माविभाज्यस्वभावान्तरविक-
ल्पनाऽऽविज्ञं विज्ञमिह प्ररूपणान्तरमिति । केवलं तयोरेव शृङ्ख-

द्रव्याभ्यामनेषा वस्तुस्वभावानिरूपणविकल्पाऽभिधानवृत्तयो व्यतिष्ठन्ते । तत्र द्रव्यो द्रव्यास्तको नयप्रदनयाभिप्रेतविषयप्ररूपकः । तथा च-संग्रहनयाभिप्रायः-सर्वमेव सत्, अधि-शेषात् । सम्म० १ काण्ड । विशेष० । (द्रव्यास्तकपर्यायास्त-कयोर्मतम् 'द्व्यष्टिप-पञ्चष्टिप' शब्दयोर्द्व्यष्ट्यम्)

(१५) तद्वैश्वसुक्तौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकलक्षणौ मूलनयभेदौ, अनयोर्नैगमाऽऽदिषु मतभेदेन यथाऽन्तर्भावस्तथाऽऽह-

तार्किकाणां त्रयो जेदाः, आद्या द्रव्यार्थतो मताः ।

मैष्ठान्तिकानां चत्वारः, पर्यायार्थगताः परे ॥ १८ ॥

(तार्किकाणामिति) तार्किकाणां चादिसिद्धसेनमतानुसारि-णासाद्याख्यो भेदाः नैगमसंग्रहव्यवहारलक्षणाः द्रव्या-र्थतो मता द्रव्यमेवार्थं विषयीकृत्याभिप्रेताः, आद्याख्यो जे-दास्तार्किकमते द्रव्यार्थिका इति संमुखोऽर्थः । मैष्ठान्तिकानां जिनभट्टगणिकमाध्वमणवचनानुसारिणां चत्वार आद्या ऋजु-सूत्रसाहताः, द्रव्यार्थिका इति शेषः । परे तु उक्तशेषाः, उभ-येषामपि पर्यायार्थगताः पर्यायार्थिकाः-ऋजुसूत्राऽऽद्यभट्टा-वः पर्यायार्थिका चादिनः, शब्दाऽऽद्यस्य एव च कुमाध्वमणा-नामिति निर्गमितोऽर्थः । ऋजुसूत्रं यदि द्रव्यं नाच्युपेयात्, तथा " उज्जुसुयस्स एगो अणुवज्जस्स एगं दत्तावस्सयं पुहस्स पेच्छ-इ " इति सूत्रं विरुध्येतेति मैष्ठान्तिकाः । तार्किकानुसारिण-स्तु-अनीतानागतपरकीयभेदगृह्यकम्पपरित्यागादनु सूत्रेण स्वका-र्यसाधकत्वेन स्वकीयप्रवर्तमानवस्तुन एवोपगमाभास्य तु-ल्यांशभूवाश्लक्ष्णद्रव्याभ्युपगमः, अत एव नास्यासद्वृत्तिनृत्त-जाविपर्यायकारणत्वद्रव्यत्वाभ्युपगमोऽपि, अथवाधर्माऽऽधारंशे द्रव्यमपि नास्य विषयः, शब्दनयस्त्वितिप्रसङ्गात् । उक्तसूत्रं त्वनु-पयोगागमादाय वर्तमानाऽऽवश्यकपर्यायद्रव्यपक्षेपचारात्समाधे-यम्, पर्यायार्थिकेन मुख्यद्रव्यपदार्थस्यैव प्रतिकेपात् । यदि स्वम-ध्यकोऽनुपयुक्त एक द्रव्यावश्यकमित्यत्रानुपयोगस्य विषयनि-यन्त्रित्वेनाधिक्यादुद्देश्यविधेयतावानुपपत्तिरिति विभाव्यते, यथा द्रव्याऽऽवश्यकपदं द्रव्याऽऽवश्यकत्वेन व्यवहर्तव्यम्, पर विवणपरतया चेतदयोजनीयमिति न कश्चिद् दोष इत्यालो-चयामः ॥ १८ ॥ (नयो०) सर्वधर्मविरहः शून्यतेति शुचतरप-र्यायास्तकमतावलम्बी ऋजुसूत्र एव व्यवस्थितः, अथवा संप्रान्तिकवैजायिकौ बाह्यार्थमाध्वनाऽऽवश्यकपदशब्दौ, यथाक्रम-वैजायिकेण नित्याऽनित्यशब्दवाच्यपुल्लस्याभ्युपगमात् । शब्दनये तु प्रवेशः, तस्य चार्थप्रतिकेपेण विज्ञानमात्रसमनिरुद्धो-योगाचारः, एकानेकधर्मेवकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभाव-इत्येवभूतो व्यवस्थितः, एवंचूतो माध्यमिक इति व्यवस्थि-तमेतन् । तस्य तु शब्दाऽऽदयः शाखाः सूक्ष्मभेदा इति न योगद्वारवत्, शेषास्तु योगद्वारेष्वपि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ मूलव्याकरणिनांवाति दर्शयत्यनयोर्व्यापकताम् । सम्म० १ काण्ड । अनु० । विशेष० ।

(१६) नैगमाऽऽदयो मूलनयाः-

मे किं तं णए १ । मत्त मूलणया पणत्ता । तं जहा-णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुमुए, सदे, ममभिरुदे, एवंचूए ॥ अनु० ।

नैगमः संग्रहश्चैव, व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।

शब्दः ममभिरुदाऽऽख्यः, एवंचूतश्च मत्त ते ॥ १९ ॥

(नैगम इति) स्पष्टः, ते मूलनयभेदाः ॥ १६ ॥ नयो० । अनु० । विशेष० । दश० । स्था० । हा० । ग० । मष्ट० । प्रव० । आ० म० ।

तत्र नैगमनयस्य संग्रहव्यवहारयोरन्तर्भावात्, शेषाणां संग्रहाऽऽदीनां येषां नयानां सङ्क्षिप्य मत्त

तावदुपपश्यन्नाह-

सामग्रमह विसेमो, पच्छुपपञ्चं च जावपेत्तं च ।

पइमहं च जहत्थं, च वयणमिह संगहाऽऽदिगं ॥ ३४८६ ॥

इह सामान्यमेवास्ति न विशेष इति संग्रहस्य वचनम्, विशेषा एव सन्ति न सामान्यमिति व्यवहारस्य वचः । प्र-त्युपपञ्चं च वर्तमानमेव वस्तुवास्ति न त्वनीतमनागतं चेति ऋ-जुसूत्रस्य वचनम् । नामाऽऽदितिलेपाणां मध्ये भावेच्छाऽऽदि-कं भावनिक्षेप एवास्ति, न नामाऽऽदिकृपा इति शब्दनयस्य वचः । इन्द्राकपुरन्दराऽऽदिशब्दानां प्रतिशब्दमन्यान्य प-वाऽर्थो वाच्यः, न त्वेक एवाति समभिरुदस्य वचः । यथा-र्थमेव स्वार्तिधायकशब्दवाच्यमर्थं कुर्वदेव घटाऽऽदिक वस्तु नशति, नाऽन्यथा, इत्येवभूतनयस्य वचनम् । इत्युक्त-प्रकारं संग्रहाऽऽदीनां वचनं मत्तं सङ्क्षेपेणावगन्तव्यमिति ॥ ३४८६ ॥ विशेष० ।

स्वरूपमाह-

नैगमो देशसंग्रही, व्यवहारर्जुसूत्रकौ ।

शब्दः समभिरुदश्चे-त्येवमेतं प्रचक्षते ॥ ४९ ॥

(नैगम इति) नैगमो नैगमनयः देशसंग्रही अवान्तरन-ग्रहः सर्वसंग्रहस्य सम्माधार्थत्वात् नस्यागः । व्यवहारर्जु-सूत्रकौ व्यवहारनय ऋजुसूत्रनयश्च शब्दः समभिरुदश्चेत्येतं नया एव प्रचक्षते ॥ ४५ ॥

भावमादयिकं गृह-भेवचूतो जवस्थितम् ।

जीवं प्रवक्त्यजीवं तु, मिद्धं वा पुल्लाऽऽदिकम् ॥ ४६ ॥

(भावमिति) एवभूतनयस्तु प्रौढयिकं भावं व्युत्पत्तिनिमित्त-मेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृहन् भवस्थित ससारिण जीव प्रवक्ति-जीवशब्देन व्यपदिशति, अजीवमजीवपदार्थं तु मिद्धं वा पुल्लाऽऽदिद्रव्यं वेच्छत्यसौ ॥ ४६ ॥

नो अजीवश्च नो जीवो, न जीवाऽजीवयोः पृथक् ।

देशप्रदेशौ नास्येष्टा-वाति विस्तृतपाकरं ॥ ४७ ॥

(नो इति) नो जीवो नो अजीवश्च एतन्नये जीवाजीवयोर्वैक-व्ययोः सतोः पृथग् न पार्थक्य नापद्यते, यतोऽस्य नयस्य दे-शप्रदेशौ नेष्टावाति, नोशब्दः सर्वानिवेधार्थं एव घटने, इत्येतदा-करेऽनुयोगद्वाराऽऽदौ विस्तृतम् ॥ ४७ ॥

इयं स्वममर्थाभिज्ञाभेवभूतनयार्थप्रक्रियामुपपाद्य, तथा दि-गम्बरोक्तप्रक्रियां वृषयति-

मिद्धो निश्चयतो जीवः, इत्युक्तं यदिगम्बरैः ।

निराकृतं तदेतन्, यन्नयेऽन्त्येऽन्यथा यथा ॥ ४८ ॥

(सिद्ध इति) एतेन पूर्वोक्तेन सिद्धो निश्चयतो जीव इति यदिगम्बरैरुक्तम्- " तिङ्गालो च द्रुपाणां, इन्द्रियबलमात्रं भाषणा-

णा य । ब्रह्मद्वारा सो जीवो, लिच्छयदो दुचेदगा जस्स ॥१॥ ”
इत्यादिना, तन्निराकृतम् । यद् यस्मादन्त्ये एवभूतनयेऽन्यथा प्र-
थाऽप्रसिद्धो जीव इत्येव प्रसिद्धिः, शुद्धनिश्चयश्च स एवेति
कथं निश्चयतः सिद्धो जीव इति वक्तुं शक्यमिति ? ॥४७॥

नन्येवंभूतः पर्यायार्थिकेऽप्येव शुद्धनिश्चयस्तेनाऽस्मदुक्तावनु-
पपत्तायपि ह्यव्याधिकप्रभेदेन सर्वसंग्रहनेन शुद्ध-
निश्चयेन तदुपपादयिष्याम इत्याकाङ्क्षायामाह-

आत्मत्वमेव जीवत्व-मित्यर्थं सर्वसंग्रहः ।

जीवत्वप्रतिज्ञाः सिद्धेः, साधारण्यं निरस्य न ॥४८॥

(आत्मत्वमिति) आत्मत्वमेव जीवत्वं जीवपदप्रवृत्तानामित्तं,
पारिणामिकभावस्य कालत्रयानुगतत्वेन सत्यत्वात्, मौड-
यिकजावस्य चोपाधिकत्वेन कालत्रयानुगतत्वेन च तुच्छत्वा-
दित्यर्थः । सर्वसंग्रहनेन तु सिद्धिसाधारण्यं भवस्थनौस्य नि-
रस्य जीवत्वसाधनेन प्रतिभूः, सर्वत्र तुल्यजीवत्वादेवेको व्य-
यहारतो जीवोऽन्यश्च निश्चय इति विभागकरणमनमीकृता-
भिधानमेवाऽऽप्येत, सर्वसंग्रह एव हि कर्मोपाधिनिरपेक्षशुद्ध-
द्वयार्थिकत्वेन च संसारि चैतन्यमपि निरुपरागं शुद्धमिति
परिणेत्यत एव । तदुक्तं ह्यसंग्रहे-“ मग्नगुणगणहि ज,
अउ दस य इवंति तह असुखणया । विषेया संसारी, स-
व्वे सुद्धा उ सुखणया ॥ १ ॥ ” इति । न च संसारिचैतन्य-
स्य संग्रहनेन शक्या शुद्धचैतन्यं, निश्चयेऽपि व्यक्त्या शुद्ध-
चैतन्यस्य सिद्ध एव निश्चयाश्च साधारण्यमिति शङ्कनीयम्,
संग्रहस्य शक्तिप्राहकत्वेन शक्तिप्राहकताया व्यवहार एव
त्रिभ्रान्तेर्निश्चयतो हि चेतनाशाला सिद्ध एव जीव इत्यस्य
व्याघातात् ॥ ४८ ॥

नन्वेवं निश्चयतः सिद्धस्याऽजीवत्वे भवद्भिरित्यमाणे भव-
तमेव ग्रन्थे संसारिसिद्धसाधारण्यजीवपदार्थाभिधानं कथ-
मित्याशङ्क्यामाह-

यज्जीवत्वं क्वचिद् ह्यव्य-जावप्राणान्वयात् स्मृतम् ।

विविचित्रनैगमाऽऽकृतात्, तद् ज्ञेयं न तु निश्चयात् ॥५०॥

(यादिति) यज्जीवत्वं क्वचिद् ग्रन्थे ह्यव्यप्राणानां भावप्रा-
णानां चाव्यादेवीकरणात् स्मृतं, संसारिसिद्धसाधारण्यमि-
ति विशेषः । तद्विविचित्रो विविधावस्थो यो नैगमस्तस्याऽऽकृ-
तादभिप्रायाद् ज्ञेयं, न तु निश्चयादेवभूतनयात्, तथा चैव-
भूतनयेनैव सिद्धमजीवं वयं प्रतिजानीमहे, न तु नयान्तरा-
न्निमित्तेन जीवत्वेऽपि विप्रातिपद्यामहे, इति शुद्धाशुकेन नैगम-
नयेन साधारण्यजीवत्वाभ्युपगमेऽपि न कृतिः । इयास्तु विशेष-
प्रसिद्धनैगम औदयिकजावोपलक्षितमात्मत्वाऽऽस्यं पारिणा-
मिकजावमेव जीवपदप्रवृत्तिनिमित्तमनुपैति, तादृशेषश्च क-
श्चिदुपचारोपजीवो ह्यव्यजावप्राणान्वयत्वेनानुगतमौदयि-
कजाविकभावद्वयमिति नेदं सिद्धान्तार्णवे नयविकल्पकलो-
लवचिदं तत्संग्रहव्यसनविज्ञो जाऽऽवहम् ॥ ५० ॥

ननु ‘ जीव ’ प्राणधारणे इत्यत्र भावप्राणधारणत्वमेव धात्व-
र्थस्य चिद्युक्तत्वाद्, निश्चयतः सिद्धस्य जीवत्व समर्थयि-
ष्याम इत्याकाङ्क्षायामाह-

धात्वर्थे जावनिक्षेपा-त्परोक्तं न च युक्तियत् ।

प्रसिद्धार्थोपरोधेन, यन्नयान्तरपार्गणा ॥ ५१ ॥

(धात्वर्थे इति) धात्वर्थे जीवत्वार्थे जावनिक्षेपाद् जावसकेतम-

हात् परोक्तं निश्चयतः सिद्ध एव जीव इति दिगम्बरोक्तं न च
नैव युक्तिमत् । यद् यस्मात्प्रसिद्धोऽनादिधातुपाठाऽऽदिप्रतीय-
मानो योऽयंस्तदनुरोधेन नयान्तरस्य मार्गणा विचारणा
भवति । तथा च यादृशधात्वर्थमुपलक्षणीकृत्येतरनयार्थप्रति-
सन्धानं तादृशधात्वर्थप्रकारकजिज्ञासयैवभूताऽभिधानस्य सां-
प्रदायिकत्वाच्च तत्र भावनिक्षेपाऽऽभ्ययनं युक्तिमित्यर्थः । अन्यथा
तत्राऽपि निक्षेपान्तराऽऽभ्ययनेऽनवस्थानात्प्रकृतमात्रापर्यवसाना-
वन्तनो ज्ञानाद्वैने शून्यतायां वा पर्यवसानात् । किञ्चैतादृशगुणित-
नैवभूतस्य प्राक्तनैवभूताभिधानात् पूर्वमेवाभिधानं युक्तम्, अन्य-
थाऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् व्यवहाराऽऽद्यनिमित्त-
व्यन्यप्रनुरोधेनौदयिकभावप्राहकत्वमेवास्य सूरिभिरुक्तं युक्त-
मिति स्मर्तव्यम् । न चेच्छिरूपप्राणानां कयोपशमिकत्वात्कथ-
मेवभूतस्यौदयिकभावमात्रप्राहकत्वमित्यप्याशङ्कनीयम्, प्रा-
धान्येनायं कर्मोदयलक्षणस्यैव जीवत्वार्थस्य ग्रहणात् । उ-
पहतेच्छिरूपेऽप्यायुरुदयेनैव जीवननिश्चयादिति दिक् ॥ ५१ ॥

शाङ्क्योपपत्त्यस्य परिहरति-

शैलेश्यन्त्यकृणे धर्मो, यथा सिद्धिस्तथाऽमुमान ।

वाच्य नेत्यपि यतत्र, फले चिन्तेद् धातुगा ॥५२॥

(शैलेश्यन्त्यकृण इति) शैलेश्या भयोगिगुणस्थानस्यान्यकृणे
च चरमकृणे यथा निश्चयतो धर्मस्तद्वर्तकालजायी तु
व्यवहारत एव । तदुक्तं धर्मसंग्रहण्या हरिजडाऽऽचार्यैः-“ सो
उभयकृण्यदेक, सेलेसीचरमममयभार्वी जो । संसो पूर्ण नि-
च्छयश्रो, तस्सेद पमाहगो नगिगो ” ॥ १ ॥ इति । तथाऽमुमान्
जीवोऽपि निश्चयतः सिद्ध एव भविष्यतीत्यपि न वाच्यम् । यत-
स्तत्र “ सो उभयकृण्य ” इत्यादिगाथाया धारयति सिद्धिग-
तावाप्मानमिति धर्मः, इति फले फलरूपे धात्वर्थे चिन्ता । सा च
कुर्वद्भावेन कारणत्व वदत एवभूतनयस्य मने शैलेश्यन्त्यकृण
एव धर्मपदार्थासादृशसाक्षिण, तदनन्तरं सिद्धिसाधारण्यरूपसा-
फल्यव्यवधानात्, इह तु धातुगा धात्वर्थार्थचिद्वज्जन्त्यरूपविपर्य-
यिता चिन्ता, सा च केन महाव्यवधानं गवेयवत् ? इत्येव तु प्र-
सिद्धयनुरोधेन संसारिण्येव पर्यवसायमेव तु सिद्ध इति
महान् विशेषः । म्यादेतत् । धर्मपदेशं धात्वर्थो धारणसा-
मान्यमेव, तच्च यतो विशेषतात्पर्यं यथासिद्धिसाधारण्यविशेष
पर्यवस्यति, तथा जीवपदार्थोऽपि विशेषे पर्यवस्यति, सिद्ध एव
दत्तपदो भविष्यति । मैवम् । ‘ जीव ’ प्राणधारणे इत्यत्र प्राणपद-
समभिव्याहृतसाधारण्यस्य चुरिप्रयोगवशाद् औदयिकप्राणधा-
रण एव पर्यवसानात् । अत एव गोपदस्य नानाऽर्थत्वेऽपि ततो
चुरिप्रयोगवशात्साक्षाऽऽदिमतं पत्रोपास्यते, अथाऽऽदेस्तु पदा-
न्तरमनिव्याहाराऽऽदिनेति तात्त्विका । तद्वत्मेवभूतनयार्थ-
प्रायेण सिद्धो न जीव इति व्यवस्थापितम् । यदि पुनः प्रत्य-
क्त्यायाद्विशुद्धतरनैगमभेदमाश्रित्य प्रागुक्तस्वग्रन्थगाथाव्या-
ख्यायने परे, तदा न किञ्चिदस्माकं दुष्यतीति किमदप्यास
ददतरकोदेन ? ।

“ ऐन्द्री तति, प्रणयिपुण्यमिवाङ्कुराग्ने-

र्येत्पादपश्चकिरलेः कल्यत्युशीतम् ।

स्नात्राभनसा दलितयादवदुष्टकृष्टं,

शङ्खम्बरप्रभृमिमं शरणीकरोमि ॥ ५२ ॥ ”

(‘ जीव ’ शब्दे १५२१ पृष्ठेऽयं विषयः प्रासङ्गिकत्वेनोक्तोऽपि
नयपरत्वेन नाप्युपेक्षितः)

(१७) सिद्धसेनीयाः पुनः पदेव नयानन्युपगतवन्तः, नै-
गमस्य संप्रहृद्यवहारयोरेतर्जावविषयत्वात् । तथाहि-यदा
नैगमः सामान्यप्रतिपत्तिपरस्तदा संप्रदेऽन्तर्भवति, सामान्या-
न्युपगमपरत्वात् । विशेषान्युपगमनिष्ठस्तु व्यवहारे ।

आह च सिद्धसेनीयमतमुपमंजिघृक्षुर्जावयकृत-

जो सामग्यग्राही, स नैगमो संग्रहं गतो अहं ।

ऽअरो व्यवहारमितो, जो तेण समाणनिदेसो ॥ ३९ ॥

आ० म० ? अ० ? ग्वएरु । विशेष ।

(नैगमाऽऽशानां नयानां पृथक् पृथक् मतस्वस्थस्थाने छष्टव्यम्)

(१८) ब्रुच्यबुद्धी नयानां, प्रत्यक्षाऽऽदिदृष्टान्तश्च-

मे किं तं णयप्पमाणे ? णयप्पमाणे तिविहे पससे । तं
जहा-पत्थगदिद्वंतेणं, वसहिदिद्वंतेणं, पप्सदिद्वंतेणं ।

(से किं तं णयप्पमाणे इत्यादि) अनन्तधर्मणो वस्तुन एका-
शेन नयन नय, स एव प्रमाणं नयप्रमाणं त्रिविधं प्रकृतमिति ।
यद्यपि नैगमसंप्रदाऽऽदिभेदतो बहवो नया, तथाऽपि प्रत्यक्षा-
ऽऽदिदृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वात् त्रिविध्यमु-
च्यते । तथा चाऽऽह । तथा-प्रत्यक्षदृष्टान्तेनेत्यादि प्रत्यक्षा-
ऽऽदिदृष्टान्तत्रयेण हेतुचूनेन त्रिविधं नयप्रमाणं जवतीत्यर्थः ।

(१९) प्रत्यक्षदृष्टान्तं दर्शयति-

मे किं तं पत्थगदिद्वंतेणं ? पत्थगदिद्वंतेणं से जहानापप
केड पुग्गिमे पग्गुं गहाय अरुवीसंमुहत्तो गच्छेज्जा, तं पामि-
त्ता कोड वण्णा-कहिं जवं ! गच्छसि ? अत्रिसुच्छो ने-
गमो भण्ड-पत्थयस्स गच्छामि । तं च कोडं त्रिदमाणं पा-
मित्ता वण्णा-किं जवं ! त्रिदमि ? त्रिमृद्धो नेगमो जण्ड-
पत्थयं त्रिदामि । तं च कोडं तच्छमाणं पामित्ता वण्णा-किं
जवं तच्छमि ? त्रिसुच्छतराओ नेगमो जण्ड-पत्थयं तच्छा-
मि । तं च कोडं उक्कीरमाणं पामित्ता वण्णा-किं जवं ! उक्की-
रमि ? त्रिसुच्छतराओ नेगमो भण्ड-पत्थयं उक्कीरामि । तं च
कोडं त्रिदमाणं पासित्ता वण्णा-किं जवं ! त्रिदमि ? त्रिसुच्छ-
तराओ नेगमो भण्ड-पत्थयं त्रिदामि । एवं त्रिसुच्छतराओ-
गमस्स नामाज्जिओ पत्थओ । एवमेव व्यवहारस्स वि संग-
हस्स मिउपेज्जसमारुद्धो पत्थओ । उज्जुसुयस्स पत्थओ
वि पत्थओ, मेज्जं पि पत्थओ, तिण्हं मदनयाणं पत्थयस्स
अन्थाहिगारं जाणओ, जस्स वा वसेणं पत्थओ निष्फज्जहं,
से तं पत्थयदिद्वंतेणं ।

तद् यथा नाम-कश्चित्पुरुषः परशु कुठारं गृहीत्वा, अ-
टवीसंमुखो गच्छेदित्यादि । इदमुक्तं भवति-प्रत्यक्षो मागध-
देशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषः । तस्मै हेतुचूतकाष्ठकर्तृनाय कु-
ठारव्यग्रहस्तं तस्माद्विपुरुषमटवीं गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चिदन्यो
वदेत्-क भयान् गच्छति ? तत्राश्विबुद्धनैगमो जणति,
अविबुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ प्रत्युत्तरयतीत्यर्थः ।
किमित्याह-प्रत्यक्षस्य गच्छामि । इदमुक्तं भवति-नैको गमो
वस्तुपरिच्छेदो यस्याऽपि तु बहवः, स निरुक्तवशात्प्रकार-

लोपतो नैगम उच्यते । अतो यद्यप्यत्र प्रत्यक्षकारणभूतकाष्ठ-
निमित्तमेव गमनं, न तु प्रत्यक्षनिमित्तम्, तथाऽप्यनेकप्रकारव-
स्त्वन्युपगमपरत्वात्कारणे कार्योपचारः । तथा व्यवहारदर्शना-
देशप्रत्यक्षिधत्तेऽसौ-प्रत्यक्षस्य गच्छामि इति । तं च काश्चित्
हिन्दुस्त वृक्तं पश्येद्, दृष्ट्वा च वदेत्-किं प्रयाश्चिन्नसि ? ततः
प्राक्तनार्किकश्चिद्विशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ भणति प्र-
त्यक्षं त्रिदमि । अत्रापि कारणे कार्योपचारात् तथा व्यव-
हृतिदर्शनदेश काष्ठेऽपि त्रिदमाने प्रत्यक्षं त्रिदमितीत्युत्तरं, केवलं
काष्ठस्य प्रत्यक्षं प्रति कारणताभावस्याऽत्र किञ्चिद्विद्वत्-
अन्वादिशुद्धत्वं प्राक्पुनरतिव्यवहितत्वाद् मनीमसत्वम्, एवं
पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरस्य विशुद्धता जावनीया, न परं-
तद्वन्तं तनूकुर्वन्तम्, उक्किरन्तं वेधनकेन मध्याह्निकिरन्तं
लेखन्या मृष्टं कुर्वन्तम् । एवमेतेन प्रकारेण तावन्नेयं यावद्वि-
शुद्धतरनैगमस्य (नामाज्जिओ सि) आकुट्टिननामा प्रत्य-
क्षोऽयमित्येवं नामाङ्कितो निष्पन्नः प्रत्यक्ष इति । एवमेव
व्यवहारस्याऽपीति लोकव्यवहारप्राधान्येन यो व्यवहारनयः,
लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रत्यक्षव्यवहारो दृश्यते, अतो
व्यवहारनयोऽप्येवमेव प्रतिपद्यते इति भावः । (संग्रहस्तेत्या-
दि) सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु संगृह्णाति क्रांतीकरोतीति
संप्रहः, तस्य मनेन चित्ताऽऽदिविशेषणविशिष्ट एव प्रत्यो
भवति, नान्यः । तत्र चित्तो धान्येन व्याप्तः । स च देशतोऽपि
जवत्यत आह-मितः पूर्णतः । अनेनैव प्रकारेण मेव समारुद्धं
यत्र स आहिताऽऽदेराकृतिगणत्वाद् मेयसमारुद्धः । अयमत्र
भावार्थः-प्राक्तननयद्वयस्याऽविशुद्धत्वात्प्रत्यक्षकारणमपि प्र-
त्यक्ष उक्तो निष्पन्नः प्रत्यक्षोऽपि स्वकार्याकरणकालेऽपि प्रत्य-
क्ष इष्टः, अस्य तु ततो विशुद्धत्वाद्धान्यमानयत्वेन स्वार्थं कुर्व-
न्नेव प्रत्यक्षः, तस्य तदर्थत्वात् । तदज्ञावे च प्रत्यक्षव्यपदेशोऽति-
प्रमङ्गादिति यथोक्तः एव प्रत्यक्षः । सोऽपि प्रत्यक्षसामान्याद्
व्यातिरेकाद् व्यतिरेकप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्सर्वे एक एव प्रत्यक्ष-
इति प्रस्तुतनयो मन्यन्ते, सामान्यवादित्वादिति । (उज्जुसुयस्ते-
त्यादि) उज्जुसूत्रः पूर्वोक्तशब्दार्थः, तस्य निष्पन्नस्वरूपोऽर्थकि-
याहेतुः प्रत्यक्षोऽपि प्रत्यक्षः, तत्परिच्छिन्नं धान्याऽऽदिकमपि
वस्तु प्रत्यक्षः, उभयत्र प्रत्यक्षोऽयमिति व्यवहारदर्शनात्तथा
प्रतीतिः । अपरं चाऽसौ पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद्गतमाने एव मानमेये
प्रत्यक्षत्वेन प्रतिपद्यते, नाऽतोऽनागतकाले, तथोर्विद्वत्ता-
नुत्पन्नत्वेनामन्वादिनि । (तिण्हं मदनयाण इत्यादि) शब्द-
प्रधाना नयाः शब्दनयाः शब्दसमभिच्छेदवभूताः, शब्देऽन्यथा
स्थितेऽर्थमन्यथा नेच्छन्त्यमी, किं तु यथैवशब्दो व्यवस्थित-
स्तथैव शब्देनार्थं गमयन्तीत्यतः शब्दनया उच्यन्ते । आद्या-
स्तु यथा कश्चिच्छब्दाः प्रवर्तन्तामर्थो एव प्रधानमित्यन्यु-
पगमपरत्वादर्थनयाः प्रकीर्त्यन्ते । अत एषां त्रयाणां शब्दन-
यानां प्रत्यक्षकार्याधिकारज्ञः प्रत्यक्षस्वरूपपरिज्ञानोपयुक्तः प्र-
त्यक्षः । भावप्रधानास्तु ते नया इत्यतो भावप्रत्यक्षमेवेच्छन्ति,
भावप्रत्यक्षोपयोगोऽतः स प्रत्यक्षः, तदुपयोगवानपि च, ततो-
ऽप्यतिरेकात्प्रत्यक्षः । यो हि यत्रोपयुक्तः सोऽमीषां मते भ-
एव भवति, उपयोगलक्षणो जीवः, उपयोगश्चेत्प्रत्यक्षाऽऽदिवि-
षयतया परिणतः किमन्यजीवस्य रूपान्तरमस्ति ? यत्र व्यपदे-
शान्तरं स्यादिति जावः । (जस्स वा वसेणेत्यादि) यस्य
वा प्रत्यक्षकर्तृगतस्योपयोगस्य श्वेन प्रत्यक्षो निष्पद्यते, त-
त्रोपयोगे वर्तमानः कर्ता प्रत्यक्षः । न हि प्रत्यक्षेऽनुपयुक्तः

णय

प्रस्थकं निर्वर्तयितुं कर्ता समर्थः, ततस्तदुपयोगान्तरवात्स-
एव प्रस्थकः । इमां च तेऽत्र युक्तिमभिधत्ति-सर्वं यस्तु स्वा-
त्मन्येव वर्तते, न स्वात्मव्यतिरिक्ते आधारे वक्ष्यमाणयुक्त्या,
एतन्मतेनाऽन्यस्याऽन्यत्र वृत्त्ययोगात्, प्रस्थकश्च निश्चयाऽऽत्मकं
मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञानम्, तत्कथं जडाऽऽत्मनि काष्ठमाजने
वृत्तिमनुजविषयति, चेतनाचेतनयोः सामानाधिकरण्याभावात्,
तस्मात्प्रस्थकोपयुक्त एव प्रस्थकः । " से तं " इत्यादि निगम-
नम् । अनु० ।

प्रस्थकदृष्टान्तं विवेचयति-

प्रस्थकार्थं व्रजामीति, बने गच्छन् व्रवीति यत् ।

आदिमो ह्युपचारोऽसौ, नैगमव्यवहारयोः ॥ ६२ ॥

(प्रस्थकार्थमित्यादि) प्रस्थको मगधदेशप्रसिद्धो धान्यमान-
हेतुर्द्रव्यविशेषः, तदर्थं व्रजामीति बने गच्छन् यद् व्रवीति क-
श्चिद्, असौ नैगमव्यवहारयोर्हि निश्चितमादिम उपचारः ॥ ६२ ॥

नन्वत्र प्रस्थकार्थं बने गच्छन्-प्रस्थकच्छाया मुख्या-
यस्याबाधितत्वात्कथं प्रस्थकपदस्योपचार इति ?

अत्र आह-

अत्र प्रस्थकशब्देन, क्रियाऽऽविष्टवैकधीः ।

प्रस्थकेऽहं व्रजामीति, ह्युपचारोऽपि च स्फुटः ॥ ६३ ॥

(अत्रेति) अत्राधिकृतप्रयोगे केन्यधिकरणाकाङ्क्षया, प्रस्थ-
कार्थमिति अनुर्थी, प्रकृतापेक्षैव निवृत्तेः प्रस्थकद्वययोगवृ-
त्तमातिरूपक्रियाऽऽविष्टवैकधीऽऽदिनीया धीरिति, तत्रोपचार
आवश्यक इत्यर्थः । ननु तथाऽपि सप्तम्यन्तप्रश्ने सप्तम्यन्त-
मेवोत्तरमुचितमिष्यत आह-क भवान् गच्छतीति प्रश्ने प्र-
स्थकेऽहं व्रजामीति सप्तम्यन्तप्रस्थकपदस्योपचारोऽपि बने
स्फुट एव दृश्यत इत्यर्थः । तथा च वनगमने प्रस्थक-
शब्देन वनानिधानं नैगमव्यवहारयोः प्रथम उपचार इति
सिद्धम् ॥ ६३ ॥

अत्रिनि प्रस्थकं तद्वर्णो-भ्युत्किराम्युद्विस्वामि च ।

करोमि चेति तदनूपचाराः शुद्धताजृताः ॥ ६४ ॥

(अत्रिणीति) किं नवान् अत्रिणीति प्रश्ने प्रस्थक अत्रिणी-
त्युत्तरे प्रस्थकपदस्य च्छेदकयोग्ये काष्ठे उपचाराः, स पूर्वस्मात्
शुद्धः । एवं क्रमेण किं नवान् तद्वर्णोति, उत्किरति, उद्विस्वति,
करोमीति प्रश्नेषु, प्रस्थकं तद्वर्णोति, उत्किरामि, उद्विस्वामि,
करोमीत्युत्तरेषु प्रस्थकपदस्य तद्वर्णाऽऽदिक्रियायोग्यकाष्ठोपचा-
राद्युत्तरे प्रथमः क्रमेण शुद्धताभूतो भवन्ति । ननु सर्वत्र
प्रस्थकपदस्य प्रस्थकयोग्यकाष्ठ एक एवोपचार, तत्क्रियावि-
शेषितार्थधीश्च तत्तत्क्रियावाचकपदसमन्वितादागदेव तद्विषय-
तीति कथमेतावन्त उपचारा यथाक्रमशुद्धा उच्यन्त इति चेत् ?
सत्यम् । दुग्धमायुर्दध्मायुर्धृतमायुरित्यादौ दुग्धाऽऽदिकारणे मा-
युःकार्योपचारम्यातिशयविशेषेण तारतम्यवत् प्रकृतेऽपि देवना-
ऽऽदिक्रियाव्यापाराऽऽवेशेन तज्जन्त्यावयवसंयोगाऽऽदिविशेषज-
न्यतया वा विलक्षणेषु काष्ठद्रव्येषु काष्ठप्रस्थकपर्यायोत्पत्ति-
व्यवधानाऽव्यवधानाज्यां प्रस्थकपदोपचारतारतम्यस्यानुज-
सिद्धत्वात् ॥ ६४ ॥

तमेतावतिशुद्धौ तूत्कीर्णनामानमाहुतुः ।

चितं पितं तथा मेपा-रूपमेवाऽऽह संग्रहः ॥ ६५ ॥

(तमिति) अतिशुद्धौ त्वेनौ नैगमव्यवहारनयो न प्रस्थक-
मुत्कीर्णनामानं प्रस्थकपर्यायवन्त प्रस्थकमाहुतुः, अनुत्कीर्णना-
म्नोऽऽख्यादिविशेषादिति भावः । संग्रहनयस्तु चितमासादितं
प्रस्थकपर्यायं, मितमाकुट्टितनामानं, मेय धान्यविशेषम्, आरुढ
प्रस्थकमाह, मेयारुढपदेन तद्वर्णारुढस्यान्यद्व्याविशिष्टस्यास-
प्रहाद् नैगमोपदेशितार्थसकञ्चकत्वेन स्वनाम्नोऽन्वर्थत्वासहेः ।
अयं हि विशुद्धत्वात् कारणे कार्योपचार कार्यकारणकाले प्र-
स्थक च नाङ्गकुक्ते । न च तदा तस्य घटाऽऽद्यात्मकत्वप्र-
सङ्ग, तदर्थक्रिया विना तस्यायोगात् । घटाऽऽदिशब्दार्थक्रिया
यथा कथञ्चित्प्रसङ्गेवेति चेत्, साधारणतदर्थक्रियाकारि-
त्वस्यैव तदात्मकत्वप्रयोजकत्वात्, तथाऽपि प्रस्थकक्रियाविशेषे
नाऽयं प्रस्थको घटाऽऽद्यात्मकत्वाच्च नाप्रस्थक इत्यनुभयरूपः
स्यान्न स्यात्, प्रतियोगिकोटो स्वस्याऽपि प्रवेशेन यावद् घटाऽऽ-
द्यात्मकत्वासहेः । अर्थक्रियाभावाभावाज्यां द्वयभेदाज्युप-
गमे ऋतुसूत्रमतानुप्रवेश इति चेत् । न । नैगमनयोगनार्थसकौ-
चनाय कादाचित्कतयोरपगमेऽपि सर्वत्र तथाऽऽप्युपगमाभावेन तद-
ननुप्रवेशात्, इत्थं कार्यक्रियाकारितदकारिप्रस्थकव्यक्तिभेदाद-
र्थक्रियाजनकप्रस्थकव्यक्तौ प्रस्थकत्वसामान्यमपि नास्तीत्यभ्यु-
पगमेऽपि न कश्चिदोपः । वस्तुनो व्यावृत्तिविशेषाऽऽद्याति-
रिक्तेन वैयर्थिकाऽऽदिकल्पितसामान्येन कश्चिदपि निर्वाहः, त-
न्मते घटस्याऽऽदिसामान्यस्यापि समर्थयितुमशक्यत्वात् । मृत्-
स्वर्णरजतपाषाणाऽऽदिघटेषु मृत्स्वस्वर्णत्वाऽऽदिसा साङ्ग्येण त-
द्विनिर्वाहः, अस्तु मृत्वे स्वर्णत्वाऽऽदिव्याप्यतानैव घटत्वम् । कुशाश-
स्वर्णकारजम्बतऽऽद्यच्छेदकतया तद्वानात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् ।
न हि स्वर्णघटाऽऽदौ चक्राऽऽदिक मृदघटाऽऽदौ च लाहवर्तुलाऽऽ-
दिक हेतुः, अननुगतधीस्तु कथञ्चित् भोसादृश्यत्वात्, घटपदं तु ना-
नार्थकमित्यभ्युपगमे कथञ्चिद्व्याघातनिर्यन्नेनैवाशक्तिराविष्क-
यते । अननुगतानां ज्ञानीनामिव व्यक्तीनामपि भोसादृश्येनैवा-
नुगमसम्भवेन ज्ञान्यच्छेदाऽऽपत्तिः, घटपदस्य नानार्थत्वे स्पष्ट एव
लौकिकव्यवहारवाधश्च, घटस्याऽऽदिकमेकत्ववृत्त्यर्थं मृत्वाऽऽदि-
कमेव वा, तथा कुम्भकारस्वर्णकाराऽऽदीवर्जनीयकृतिमन्वेन
चक्राऽऽदिवर्तुलाऽऽदौ कथञ्चिद्विज्ञानीयव्यापारकत्वेन हेतुत्वमि-
त्यादिनयोक्तव्यता तु (?) दोषादेकत्वाप्रदेऽपि घटस्याऽऽदिप्रहावे-
कत्वस्यैकत्वात्मासङ्गरूपेण कार्यकारणजावच्छेदे व्यवहारविलो-
पाच्चानुपपत्तिरिति न्यायविशेषेण तत्र तत्र व्यावृत्तिविशेषरूप-
सामान्याज्युपगमं विना न निर्वाह इति प्रकृते कार्याकरण-
काले व्यावृत्तिविशेषरूपप्रस्थकत्वसामान्यानाम्नाभ्युपगमे न क-
तिरिति किमिति प्रपञ्चिनेन ? ॥ ६५ ॥

प्रस्थकश्चतुस्त्रय, मानं मेयमिति द्वयम् ।

न इत्कर्तृगताज्ञाया-च्छब्दानां भोऽतिरिच्यते ॥ ६६ ॥

(प्रस्थकश्चेति) ऋतुसूत्रस्य मानं मेयं चेति द्वयमेव प्रस्थ-
स्वरूप, तन्मेयधान्यं च समर्थयितुं एव प्रस्थकव्यवहारवैकत-
रविनाशभावे तत्परिच्छेदासंभवात् । किञ्च-मेयाऽऽरुढः प्रस्थ-
कः प्रस्थकत्वेन व्यपदेश्य इति संग्रहनयमने मेयारुढः प्रस्थकः,
प्रस्थकाऽऽरुढ मेयं वा, तथैत्यत्र विनिगमकभावाद्युत्पत्त्यैव प्रस्थ-
कपदशब्देभ्यामप्युत्पत्तिरिति युक्तम् । कथं तर्हि प्रस्थकेन धान्य
मायत इति प्रयोग एकोत्तराभयवाचकपदेनैकस्यानुपस्थाप-
नादिति चेत् । न । एतन्नयेन कथञ्चित्प्रस्थकपदशक्यताऽत्रच्छेद-
कस्य व्यासज्यवृत्तत्वेन विवक्षाऽदत्त कारणरूपानुप्रवेशादिति-

ऽपि संभवात् तदनुपपत्तिरिति दृष्टव्यम् ॥ शब्दानां शब्दसम-
भिकद्वैतभूताऽऽख्यानां त्रयाणां नयानां मते स प्रथमः कृकतृग-
ताद्वावातिरिच्यते न भिद्यते । कृक कर्ता च कृकसौरौ कृकत्रो-
गो कृकतृगतः, तस्मादिति समासः 'प्रथमाद् कृकतात् प्रथमक-
तृगताद्वा प्रथमकोपयोगादतिरिक्तं प्रथमं ते न सहन्ते निश्चय-
ज्ञानात्मकप्रथमकस्य जडवृत्तिस्वायोगाद् बाह्यप्रथमकस्याऽ-
प्यनुपलम्भकालेऽसत्त्वेनोपयोगानतिरेकाऽऽश्रयणादन्ततो ज्ञा-
नहेतव्यं पर्यवसानाद्वा । न च ज्ञानाऽऽत्मकत्वाजयनयविषयस-
मावेशावरोधात्प्रत्येकमनयत्वप्राशङ्गिकीयम्, तादात्म्येनाभयक-
पासमावेशेऽपि विषयत्वतादात्म्याज्यां तदुभयसमावेशाद्वा । वि-
षयत्वमपि कथञ्चित्तादात्म्यमिति तु नयान्तराऽऽकृतम्, यदाध-
येण 'अर्थानिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेयाः' इति प्राचीनैर्गीयत
इति विष्णु ॥ ६६ ॥ विवेचिनः प्रथमकदृष्टान्तः । नयो० । विशेष० ।

(२०) वसतिदृष्टान्तः-

से किं तं वसतिदिद्वैतं ? । वसतिदिद्वैतं मे जहानाम्पु केऽ-
पुरिसे किंच पुरिसं वण्जा-कहिं जवं वमसि ? । अविमु-
द्धो गेगमो भण्ड-लोगे वमामि । लोगे तिविहं पणत्ते । तं
जहा-उद्धोए, अहोद्धोए, तिरिअद्धोए । तेसु सव्वेसु जवं
वमसि ? । विमुद्धो गेगमो जण्ड-तिरिअल्लोए वमामि ।
तिरिअल्लोए जंबुदीवाऽऽइआ सयंजुरमणपज्जवमाणा अ-
संखिज्जा दीवसमुहा पणत्ता, तेसु सव्वेसु जवं वमसि ? ।
विमुद्धतराओ गेगमो जण्ड-जंबुदीवे वमामि । जंबु-
दीवे दम खत्ता पणत्ता । तं जहा-जरहं, एरवणं, हंमवणं,
एरणवणं, हरिवस्से, रम्मगवस्से, देवकुरू, उत्तरकुरू,
पुव्वविदेहे, अवरविदेहे । तेसु सव्वेसु भवं वमसि ? । वि-
मुद्धतराओ गेगमो भण्ड-जरहं वासे वमामि । जरहं वासे
पुविहे पणत्ते । तं जहा-दाट्ठिणहृजरहं, उत्तरहृजरहं अ ।
तेसु सव्वेसु जवं वमसि ? । विमुद्धतराओ गेगमो जण्ड-दा-
ट्ठिणहृजरहं वमामि । दाट्ठिणहृजरहं अणगाइं गामाग-
णगरखेक्कव्वरुमदंडवोणमुहपहणा गमभंवाहमसिवेसाइं, ते-
सु सव्वेसु भवं वमसि ? । विमुद्धतराओ गेगमो जण्ड-
पारुलिपुत्ते वमामि । पारुलिपुत्ते अणगाइं गिहाइं, तेसु
सव्वेसु जवं वमसि ? । विमुद्धो गेगमो जण्ड-गब्जघरे
वमामि । एवं विमुद्धस्म गेगमस्स वसमाणो वमः । एवं-
मेव ववहारस्म वि । संगहस्म संथारसपारुद्धो वमः । उज्जु-
सुअस्स जेसु आगासपपसेसु ओगाहो तेसु वमः । तिणहं
सइनयाणं आयभावं वमः । सेतं वसतिदिद्वैतं ।

(से किं तं वसतीत्यादि) वसतिनिर्वासाः, तदृष्टान्तेन न-
यविचार उच्यते । तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः पाटलिपुत्राऽऽ-
हौ वसन्तं कश्चित्पुरुषं वदेत्-क जवान् वसति ? । तत्राविशुद्धो
गेगमो भणति-अविशुद्धनैगमनयमतानुसारं सप्तसौ प्रत्यु-
त्तर प्रयच्छति-लोकं वसामि । तस्मात्सर्वत्रस्याऽपि चतुर्द-
शरज्ज्वात्मकलोकादन्तर्गतत्वात्, इत्थमपि च व्यवहारदर्श-
नाद्वाविशुद्धनैगमस्य वसतिव्याप्तिपरत्वादित्यमसङ्कतं मन्यते । तत-

स्तिर्यग्लोके वसामीति सक्रियोत्तर इति विशुद्धतरास्त्व-
दम् । अथातिविशुद्धतरस्त्वित्यन्यथानिश्चयमन्यते । ततो
जम्बूद्वीपे वसामीति संक्रिततरमाह । एवं भारतवर्षे-
क्षिणाञ्जलितपाटलिपुत्रेदेवदत्तगृहमभंगृहेष्वपि भावनीयम् ।
(एवं विमुद्धस्म गेगमस्म वसमाणो वसति)

एवमुत्तरोत्तरजेटापेक्षया विशुद्धतरनैगमस्य वसन्तं वसति,
नान्यथा । इदमुक्तं भवति-यत्र गृहाऽऽहौ सव्वेदा निवासत्वेना-
ऽसौ विवक्षितस्तत्र निष्ठमेव एव तत्र वसतीति व्यपदेश्य-
ते । यदि पुनः कारणवस्तोऽन्यत्र रथादौ वर्तते, तदा तत्र
विवक्षिते गृहाऽऽहौ वसतीति न प्राच्यते, अतिप्रसङ्गादिति
भावः । (एवमेवेत्यादि) लोकव्यवहारनिष्ठो हि व्यवहार-
नयः, लोकं च नैगमोक्तप्रकाराः सर्वेऽपि दृश्यन्ते इति ज्ञातः ।
अथ चरमनैगमोक्तप्रकारं लोकं नश्यत, कारणतो ग्रामाऽऽ-
हौ वर्तमानेऽपि देवदत्ते पाटलिपुत्रे एव वसतीति व्यपदेशदर्श-
नादिति चेत् । नैतद्वचम् । प्राप्यते देवदत्ते स इह वसति न वर्त-
ते न चित् पृष्ठं, प्रोषितोऽसौ नेह वसतीत्यस्याऽपि लोकव्यव-
हारस्य दर्शनादिति । (संगहस्मेत्यादि) प्राक्तनाविशुद्धत्वा-
त्संग्रहणयस्म गृहाऽऽहौ निष्ठमपि सस्तारकाऽऽहौ एव शयन-
क्रियावान् वसतीत्युच्यते । इदमुक्तं भवति-सस्तारकाऽऽस्थानाद-
न्यत्र निवासार्थं एव न घटते, चलनाऽऽदिक्रियावशात्प्रागाऽऽवि-
प्रवृत्तवत् । सस्तारको च वसन्तो गृहाऽऽहौ वसतीति व्यपदे-
शार्थो एव, अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् काऽहौ वसतीति
निवासजिज्ञासायां सस्तारके शय्यामात्रस्वरूपं वसतीत्येतदे-
वाभ्य मनेनोच्यते, नान्यदिति ज्ञातः । स च नानादेशाऽऽवृत्तता-
प्येक एव, संग्रहस्य सामान्यवर्षादित्यादिति । ऋतुसुत्रस्य तु पूर्व-
स्माद्विशुद्धत्वाद् येषाकाशप्रदेशेष्ववगाढः, तेष्वेव वसतीत्युच्य-
ते, न सस्तारकोः सर्वस्याऽपि वस्तुवृत्त्या नमस्यवाचगाहात् । येषु
प्रदेशेषु सस्तारको वर्तते, सस्तारकोऽपि गृहाऽऽहौ वसतीति व्यपदे-
शेषु स्वयमवगाढन्तेष्वेव वसतीत्युच्यते । स च वर्तमानका-
ले एवास्ति, अतीतानागतयोर्विनिष्ठानुपपन्नत्वेनैतन्मतेऽसत्त्वादिति ।
त्रयाणां शब्दनयानामात्मभावे स्वस्थरूपे सत्त्वाऽपि वसति,
अन्यस्याऽन्यत्र वृत्त्ययोगात् । तथाहि-अन्योऽन्यत्र वर्तमानः किं
सर्वाऽऽत्मना वर्तते?, देशाऽऽत्मना वा ? । यथायः पृथक्स्थित-
स्याऽऽधारव्यतिरेकणा स्वकीयरूपेणाप्रतिनासनप्रसङ्गः । यथा
हि-सस्तारकाऽऽधारादप्येव स्वरूप सर्वाऽऽत्मना तत्र वृत्तं न त-
द्व्यतिरेकेणोपलभ्यते, एव देवदत्ताऽऽहौ सर्वोऽऽत्मना तत्रा-
धायमानस्तद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते । अथ द्वितीयो विकल्पः
स्वीक्रियते, तर्हि तत्राऽपि देशेऽनेन वर्तितव्यम् । ततः पुनरपि
विकल्पद्वयम्-किं सर्वाऽऽत्मना वर्तते, देशाऽऽत्मना वेति ? ।
सर्वोऽऽत्मपक्षे देशिनो देशरूपताऽऽपत्तिः । देशाऽऽत्मपक्षे तु पुन-
स्तत्रापि देशो देशिना वर्तितव्यः, ततः पुनरपि तदेव विकल्पद्वयम्;
तत्रैव दूषणमित्यनवस्था । तस्मात्सर्वोऽपि स्वस्थभाव एव नि-
वसति, तत्परिस्थानेनान्यत्र निवासं तस्य निःस्वभावताप्रस-
ङ्गादित्यसं बहुजायनया । " सेत " इत्यादि निगमनम् । अनु० ।
नयो० । ननु वसन्तं नाम वर्तनमुच्यते । तथा च देवदत्तो गृहे व-
सतीति । किमुक्तं भवति-देवदत्तो गृहे वर्तते, तत्र वसन्तं सर्व-
स्याऽपि वस्तुनः स्वस्वरूप एव, नाऽन्यत्र, तथा प्रत्यक्त उपल-
भ्यमानत्वात् । तथाहि-यद् घटगतं स्वरूपं तत् घटे एव वर्त-
ते, नाऽन्यत्र भूतले पटाऽऽहौ वेति । प्रसिद्धमेतत्, देवद-

नाऽऽदिक्षत्तान् वस्तु स्वरूपमपहाय कथमन्यत्र विलक्षणस्वरूपे वस्तुनि आकाशलक्षणं यस्मिन्मुसहते । तथा चाऽत्र प्रयोगः- यद्वस्तु सत् तत् सर्वमात्मस्वरूपे वर्तते, यथा चेतना जीवः, वस्तु च देवदत्ताऽऽदिकास्ति तदापि स्वस्वरूप एव वर्तते, नान्यथैव । अथवाऽयं व्यातिरेकमुखेन प्रयोगः- (यिवादाऽऽस्पदो- भूतो देवदत्तो नाऽऽकाशप्रदेशेष्ववतिष्ठते, ततो विलक्षणत्वान्, यद् यतो विलक्षणं न तत्र वर्तते, यथा ज्ञाया ज्ञाने, विलक्षण- णाच्चाचेतनत्वेन देवदत्तादाकाशप्रदेशा इति नासौ तत्र वर्तते ।

उक्तं च भाष्यकारैः-

" आगासे वसइ सि य, जणिण जणइ किह अन्नमन्नमि ।
मोत्तुणाऽऽयसहावे, वसेज्ज यत्थुं विहम्मि ॥ ३२४१ ॥
वत्थु वसइ सदावे, सत्ताओ जेयणा व जीवमि ।
न विलक्खणुत्तणाओ, भिन्ने ज्ञायातवे जेव ॥ २२४२ ॥
एव वसतिहणन्तः ।

(२१) संप्रति प्रदेशदृष्टान्तभावना-

तत्र प्रकृतो देशः प्रदेशः, स एव दृष्टान्तः प्रदेशदृष्टान्तः । स आयम्-नैगमो वदति-पक्षां जगति प्रदेशः । तद्यथा-ध- र्मास्तिकायप्रदेशः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः, आकाशास्तिकाय- प्रदेशः, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशः, स्कन्धगतैकदेशप्रदेशश्च । सर्वत्र पृथीतपुरुषः समासः । यथा धर्मास्तिकायस्य प्रदेशो धर्मास्तिकायप्रदेशः । एवं सर्वत्रापि । स च धर्मास्तिकायप्र- देशोऽऽदिः सामान्यविवक्षया एको, विशेषविषयक्याऽनेक इति । एवं वदति नैगमे सग्रहो वदति-यद् अत्र-पक्षां प्रदेश इत्यादि । तत्र भवति । यस्माद् यः स्कन्धगतैकदेशप्रदेशः, स तस्यैव स्कन्धस्य प्रदेशः, देशस्य स्कन्धाव्यतिरिक्तत्वात् । तथा च लो- केऽपि वक्तारः-" दासेन मे खरः क्रौलो, वामोऽपि मे खरोऽपि मे । " एवं यस्मिन्स्कन्धस्य सबन्धिना देशस्य प्रदेशः, स त- स्यैव स्कन्धस्य । ततो मैव वादीः-यदुत पक्षां प्रदेश इत्यादि, किं त्वेव वद-यथा पञ्चानां प्रदेशः । तद्यथा-धर्मास्तिकायप्रदेशः, अधर्मास्तिकायप्रदेशः, आकाशास्तिकायप्रदेशः, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेश इति । अयं च धर्मास्तिकायप्रदेशः स्वस्वधर्मा- स्तिकायाऽऽद्यनुगतः सर्वोऽप्येक एव छष्ट्यः, सामान्यविवक्ष- णान् । एवं च सग्रहोऽभिष्टुष्टः प्रतिपत्तव्यः, अपरसामा- न्याज्युपगमात् । एवमभिधानं संग्रहं प्रति व्यवहारोऽभिधत्ते- यद्वदति भवान् पञ्चानां प्रदेश इति, नान्यथा । न चेतदस्ति । तस्मादेव वक्तव्यम्-पञ्चविधः प्रदेशः । तद्यथा-धर्मास्तिकाय- प्रदेशो यावत् स्कन्धप्रदेश इति । एवमुक्ते व्यवहारेण श्रु- तुमूत्रो वदति-यद्वाचने भवान् पञ्चविधः प्रदेश इत्यादि । तदसम्भवं । तत्राऽपि शब्दार्थे विचार्यमाणेऽतिप्रसङ्गदर्शापत्तेः । तथाहि-पञ्चविधः प्रदेश इत्युक्ते शब्दार्थपर्यालोचनाया यो यः प्रदेशः स पञ्चविध इति प्राप्तम्, एवं च सत्येकैकः प्रदेशः पञ्च- विंशतिविधः प्रदेशः प्रसक्तः । न चेतदस्ति । तस्मादेवमत्र व- क्तव्यम्-जाज्यः प्रदेशः । तद्यथा-स्याद्धर्मास्तिकायप्रदेशः, स्या- दधर्मास्तिकायप्रदेशः, स्यादाकाशास्तिकायप्रदेशः, स्याज्जीवप्र- देशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः । एवमावृत्तान्मृजुमुत्र शब्दनयः प्रत्यावृत्ते-यद्वदास जाज्यः प्रदेश इत्यादि । तत्र भवति । कथ- मुच्यते ? यदि भाज्यः प्रदेश इति समं ततः स्यात्पदलाब्धेने प्रतीतिपत्ते धर्मास्तिकायाऽऽद्यनुगतप्रदेशस्वरूपावधारणासम्- बाध, धर्मास्तिकायप्रदेशोऽपि स्याद्धर्मास्तिकायप्रदेशः, अध- र्मास्तिकायप्रदेशोऽपि स्याद्धर्मास्तिकायप्रदेश इत्यादि । तत

एव वक्तव्यम्-धर्मास्तिकायः प्रदेशः प्रदेशो धर्मास्तिकायः, अ- धर्मास्तिकायः प्रदेशः प्रदेशो अधर्मास्तिकाय इत्यादि । एवं हि वदतः शब्दनयस्यायमभिप्रायः-य एव धर्मास्तिकायाऽऽदिरू- पो देशो स एव देशः प्रदेशो वा न स्यात्, तदव्यतिरिक्तत्वा- त् । न खलु देशिनो भिन्नो देशः प्रदेशो वा भवितुमर्हति, भेदे सति तस्याऽसौ देशः प्रदेशो वेति संबन्धानुपपत्तेः । न हि घटः पटस्येति सत्त्वत्ता वक्तुं शक्यम्, सबन्धश्चेत्तर्हि संबन्धस्याऽन्यथाऽनुपपत्तमानत्वाद्देशः प्रदेशो वा देशिनः सकाशादभिन्नः प्रतिपत्तव्यः, तथा च सति य एव देशो स एव देशः प्रदेशश्चेति सिद्धं सामानाधिकरण्यम् । पतद्वच- च सामाधिकरण्यं समभिरुद्धोऽपि मन्यते । एवमभूतस्तु प्रदे- शवस्तुनो देशः प्रदेशो वा, युक्त्ययोगात् । तथाहि-देशः प्रदेशो वा देशिनो निजोऽभिन्नो वा, गत्यन्तगभावात् । यदि जेद- स्तस्येति संबन्धानुपपत्तिः । अथाभेदस्तनो देशः प्रदेशो वा दे- शेष्वेव, तदव्यतिरिक्तत्वात्, स्वरूपवत् । तथा च सति यो देश- प्रदेशशब्दौ तौ परमार्थनो धर्मास्तिकायाऽऽदिदेशप्रतिपादकौ, ततो यथा पर्यायशब्दत्वादेककालमेकस्मिन् वस्तुनि घटकुटो- नोच्चार्यते, एकेनाऽपि शब्देन तदर्थस्य प्रतिपादने द्वितीय- शब्दप्रयोगस्य भैरर्थक्यात् । एवमहापि धर्मास्तिकायाऽऽदि- रूपे वस्तुनि धर्मास्तिकायाऽऽदिशब्दो देशप्रदेशोऽऽदिशब्दश्च नैककालमुच्चारणमर्हति, द्वयोरप्येकार्थन्यैकेनापि तदर्थस्याऽभि- धानत्वेऽपरशब्दप्रयोगस्य वैयर्थ्यात् । तथा च सति धर्मास्तिका- यप्रदेशः, अधर्मास्तिकायप्रदेश इत्यादि वचनजानं सर्वमुपपन्न- म् । देशप्रदेशशब्दयोः परमार्थनो धर्मास्तिकायाऽऽदिरूपदेश- वाचकतया पौनरुक्त्यदोषानुपहृत्वात् । योऽपि च नाशब्द एकदेशव- चनः, सोऽप्येतन्मते सर्वथाऽनुपपन्नः, तत्राप्युक्तदोषानतिक्रमात् । तथाहि-नाशब्दः सम्पूर्णं वस्तुनिदध्यात्, वस्तुनैकदेशं वा ? यदि सम्पूर्णं, तन्मन्स्य प्रयोगो निरर्थकः, धर्मास्तिकायाऽऽदिपदेनैव तस्याऽनिधानात् । अथ वाऽस्त्रैकदेशमिति पक्षः । सोऽप्य- समीचीनः, वस्तुनो देशाभावात् । न हि वस्तुनो निजो देश उप- पन्नते, तस्येति संबन्धाऽभावात् । अनेदे तु देशेयं, न देश इत्युपपादितमेतत् ।

उक्तं च भाष्यकारैः-

" नो महो वि समत्तं, वेसं व भणिज्ज जह समत्तं तो ।
तस्स पओगोऽणत्थो, अह देसो तो न सो वत्थुं ॥ २२४५ ॥ "

अत्र (न सो वत्थुं (त्त) न स देशो वस्तु, भेदपक्षेऽभेदपक्षे वा, तस्यासंभवादिति । येऽपि च नीलोत्पलाऽऽद्यः शब्दा लो- कप्रसिद्धाः, तऽप्येतन्मतेन विचार्यमाणाः सर्वथाऽनुपपन्नाः । त- थाहि-तन्मतेन सर्वं वस्तु प्रत्येकमस्वरूपं, न तस्य गुणाः पर्याया वा देशाः प्रदेशा वा सर्वथा कथञ्चिद्वा वस्तुन्तररूपा वर्तन्ते, ततो नीलशब्देनाऽपि तदेव वस्तुस्वरूपमभिधायते, उत्पलशब्देनाऽपि तदेवेति, नीलोत्पलशब्दोरन्यतरशब्देन त- दर्थस्याऽभिधानात् । द्वितीयशब्दप्रयोगो व्यर्थ इत्युक्ता नीलोत्प- लाऽऽद्यः शब्दाः । प्रकृते प्रदेशदृष्टान्तभावनाऽपि तथैव । तदे- वमुक्ता नयाः । एतेषां च नयानामाद्याश्चत्वारो नया ग्रथनयाः, मुख्यवृत्त्या जीवाऽऽद्यर्थसमाश्रयणात् । शेषान्तु त्रयः शब्दा- ऽऽद्यो नयाः शब्दनयाः, शब्देन एवार्थनेदोपयोगात् ।

उक्तं च-

" चत्वारोऽर्थनया ह्येते, जीवाऽऽद्यर्थविनिश्चयात् ।
त्रयः शब्दनयाः सत्य-पदविद्यां समाश्रिताः ॥ ११ ॥

तत्र (सत्यपदविद्यां समाश्रिता इति) सत्यानि अविपरी-
तानि, शब्दाम्शानोपपन्नानि यथोक्तकृणोपेतानि भावः ।
नानि च तानि पदानि सत्यपदानि, तेषां विद्या परिकृतं का-
लकारकाऽऽदिभेदतोऽवगमः । तां समाश्रिताः, तद्वशादर्थजेदम-
न्युपगतवन्त इत्यर्थः ।

संप्रत्येतेषामेव नयानां प्रभेदसंख्याप्रदर्शनार्थमाह निर्मु-
क्तिकारः-

इकेको य सयविहो, सत्त नयसया हवन्ति एमेव ।

अत्रो वि य आएसो, पंचेव सया नयानं तु ॥२२६४॥

नया मूलभेदापेक्षया यथोक्तकृपा नैगमाऽऽद्यः सत्त, एकै-
कश्च प्रभेदतः शतविधः शतजैदः, ततः सर्वप्रभेदगणनया स-
त्त नयशतानि भवन्ति । एवमप्येऽपि च आदेशाः पञ्चश-
तानि भवन्ति नयानां शब्दाऽऽदीनामेकत्वादेकैकस्य च श-
तविधत्वादित इत्यर्थः । अपिशब्दात् षट् चत्वारि द्वे वा
शते । तत्र षट् शतान्येवम-नैगम सामान्यग्राही सग्रहे प्र-
विष्टा, विशेषग्राही व्यवहारे । उक्तं च ज्ञाप्यकारैः-"जो सा-
मग्रग्राही, स नैगमो सग्रह गतो अहवा । इयरो ववहारमि-
तो, जो तण समाननिहेमो " ॥ ३६ ॥ ततः एमेव मूलनयाः,
एकेकश्च प्रभेदतः शतजैदः, इति षट् शतानि । अपरादेशाः
सग्रहव्यवहारजुमुत्रशब्दा इति चत्वार एव मूलनयाः, एकैकश्च
शतविध इति चत्वारि शतानि । शतत्रय तु नैगमाऽऽदी-
नामृजुवृषपर्यन्तानां छव्यास्तिकत्वात्, शब्दाऽऽदीनां तु पर्या-
यास्तिकत्वात्, तयोश्च प्रत्येक शतजैदत्वात् । अथ वा या-
यन्तो वचनपदान्, तावन्तो नया इत्यसंख्यानाः प्रतिपत्तव्याः ।
आ० म० १ अ० २ खड्ड ।

प्रदेशदृष्टान्तरु-

से किं तं पएसदिष्टतेणं ? पएसदिष्टतेणं ऐगमो भण्ड-
ज्जाहं पएसो । तं जहा-धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आ-
गामपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो, देमपएसो । एवं वयंते
गेगमं संगहो जण्ड-जं भणमि ज्जाहं पएसो, तं न भवइ,
कम्हा ? जम्हा देमपएसो, सो तरुम दव्वस्स एव, जहा को
दिष्टतो-"दामेण मे खरो कीओ, दामो वीमे खरो वि मे ।"
तं मा भणहि ज्जाहं पएसो, भणहि-पंचएहं पएसो । तं ज-
हा-धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगामपएसो, जीवप-
सो, खंधपएसो । एवं वयंते संगहं ववहारो जण्ड-जं ज-
णमि-पंचएहं पएसो, तं न जवइ, कम्हा ? जइ जहा पंचएहं
गाहिआणं पुरिसाणं केइ दव्वजाए सामसे भवइ । तं जहा-
हिरस्से वा, सुवस्से वा, धणे वा, धण्णे वा, तहा पंचएहं
पएसो, तं मा जणहि पंचएहं पएसो, जणहि-पंचविहो
पएसो । तं जहा-धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगा-
मपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो । एवं वयंते ववहारं
उज्जुमुओ जण्ड-जं जणसि-पंचविहो पएसो, तं न भ-
वइ, कम्हा ? जइ ते पंचविहो पएसो, एवं ते एकेको पएसो
पंचविहो, एवं ते पणवीसविहो पएसो भवइ, तं मा भणा-
हि पंचविहो पएसो, जणहि-जइयव्वो पएसो, सिअ ध-

म्मपएसो, सिअ अधम्मपएसो, सिअ आगामपएसो, सि-
अ जीवपएसो, सिअ खंधपएसो । एवं वयंते उज्जुमुओ
पइ सहनओ जण्ड-जं जणसि-भइयव्वो पएसो, तं न
जवइ, कम्हा ? जइ भइयव्वो पएसो, एवं ते धम्मपएसो
वि सिअ अधम्मपएसो सिअ आगामपएसो सिअ जी-
वपएसो सिअ खंधपएसो; अधम्मपएसो वि सिअ धम्म-
पएसो जाव खंधपएसो । जीवपएसो वि सिअ धम्मप-
एसो जाव सिअ खंधपएसो, खंधपएसो वि सिअ
धम्मपएसो जाव सिअ खंधपएसो । एवं ते अणवत्था भ-
विस्मह, तं मा जणाहि जइयव्वो पएसो, भणाहि-धम्मे
पएसो से पएसो धम्मे, अहम्मे पएसो से पएसो अहम्मे, आ-
गासे पएसो से पएसो आगामे, जीवे पएसो से पएसो जी-
वे, खंधे पएसो से पएसो नो खंधे । एवं वयंते सहनयं स-
मजिरुहो जण्ड-जं भणसि-धम्मे पएसो से पएसो धम्मे,
जीवे पएसो से पएसो नोजवे, खंधे पएसो से पएसो नोखंधे,
तं न जवइ, कम्हा ? इत्थं खलु दो समासा जवन्ति । तं ज-
हा-तप्पुरिसे अ, कम्मधारए अ । तं एण जज्जइ कयरेणं
समासेणं जणसि, किं तप्पुरिसेणं ? किं कम्मधारणं ? जइ
तप्पुरिसेणं भणसि, तो मा एवं जणाहि, अह कम्मधारए-
णं भणमि, तो विसेसओ भणाहि-धम्मे अ मे पएसो अ मे
मे पएसो धम्मे, अहम्मे अ से पएसो अ मे से पएसो अह-
म्मे, आगासे अ से पएसो अ मे मे पएसो आगासे, जीवे
अ से पएसो अ मे से पएसो नो जीवे, खंधे अ मे पएसो अ
मे से पएसो नो खंधे । एवं वयंते समभिरुहं पइ एवंचओ
जण्ड-जं जं जणसि तं तं सर्वं कसिणं पडिपुसं नि-
रवसेसं एगगहणगहितं, देसे वि मे अवत्थू, पएसो वि मे
अवत्थू । से तं पएसदिष्टतेणं । से तं नयप्पमाणे ॥

(से किं तं पएसदिष्टतेणमित्यादि) प्रकृतो देशः प्रदेशो, नि-
र्धिभागो जाग इत्यर्थः । स एव दृष्टान्तः, तेन नयमतानि चि-
न्त्यन्ते । तत्र नैगमो भणति-षष्ठां प्रदेशः । तद्यथा-(ध-
म्मपएस इत्यादि) धर्मशब्देन धर्मास्तिकाया गृह्यते, तस्य
प्रदेशो धर्मप्रदेशः । एवमधर्माऽऽकाराजीवास्तिकायेष्वपि यो-
ज्यम् । स्कन्ध पुद्गलछव्यनिचयः, तस्य प्रदेशः स्कन्धप्रदेशः,
देश एषामेव पञ्चानां धर्मास्तिकायाऽऽदिछव्याणां प्रदेशश्च-
याऽऽदिनिर्बुद्धोऽवयवः, तस्य प्रदेशो देशप्रदेशः । अयं च प्रदेश-
सामान्याव्यभिचारात् षष्ठां प्रदेश इत्युक्तम्, विशेषावयवकायां तु
षट् प्रदेशाः, एव वदन्तं नैगम प्रति निपुणतरः सग्रहो भणति,
यद्गणसि-षष्ठां प्रदेश इति, तत्र भवति तत्र युज्यते । कस्माद् ?
यस्माद्यो देशप्रदेश इति षष्ठे स्थाने भवतां प्रतिपादितं, तदसङ्ग-
तमेव । यतो धर्मास्तिकायाऽऽदिछव्यस्य संबन्धी यो देशस्तस्य
यः प्रदेशः, स वस्तुवृत्त्या तस्यैव छव्यस्य यत्संबन्धी देशो वि-
चक्ष्यते, छव्याव्यतिरिक्तस्य देशस्य यः प्रदेशः स छव्यस्यैव
भवति । यथा कोऽत्र दृष्टान्त इत्याह-" दामेणेत्यादि " लोकेऽ-

प्येवं व्यवहृतिर्दृश्यते । यथा कश्चिदाह-मदीयदासेन खरः कीतः, तत्र दासोऽपि मदीयः, खरोऽपि मदीयः, दासस्य मदीयत्वात् तत्कीतः खरोऽपि मदीय इत्यर्थः । एवमिहाऽपि देशस्य व्यवसंभविष्यत्वात् तत्प्रदेशोऽपि व्यवसंभवेत्येवाति भावः । तस्मान्मा भण-पञ्चां प्रदेशः, अपि त्वेव भण-पञ्चानां प्रदेश इति, त्वत्पुरुषप्रदेशस्यैवाऽघटनादित्यर्थः । तदेव दर्शयति-तद्यथा-धर्मप्रदेश इत्यादि । एतानि पञ्च व्यव्याणि, तत्प्रदेशाभ्येत्येवमधिगुह्यसंग्रह एवं मन्यते, अत्रान्तरव्यवस्थामान्याऽऽद्यन्युपगमात् । विगुह्यस्तु व्यवसाहृद्वयं प्रदेशकल्पनां च नेच्छत्येव, सर्वस्यैव वस्तुसामान्यकोटीकृतत्वेनैकत्वादित्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतमुच्यते-एवं वदन्त संग्रहं ततोऽपि निपुणो व्यवहारो भणति-यद्भणसि-पञ्चानां प्रदेश इति, तत्र जयति न युज्यते, कस्मात् ? यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां पुरुषाणां किञ्चित् व्यव सामान्यमेकं भवति । तद्यथा-हिरण्यं वेत्यादि । एवं यदि प्रदेशोऽपि स्यात्ततो युज्यते वक्तुं पञ्चानां प्रदेश इति । इदमुक्तं भवति-यथा केषाञ्चिपञ्चानां पुरुषाणां साधारण किञ्चिद्व्यवस्थाऽऽदि भवति, एवं पञ्चानामपि धर्मास्तिकायाऽऽदिव्यवस्थां यद्येकः कश्चित्साधारणप्रदेशः स्यात्तदेवं वाचो युक्तिर्घटेत, न चैतदस्ति, प्रतिद्वयं प्रदेशभेदात् । तस्मान्मा जण-पञ्चानां प्रदेशः । अपि तु पञ्चविधः पञ्चप्रकारः प्रदेशः, व्यवलक्षणस्याऽऽध्ययस्य पञ्चविधत्वादिति भावः । तदेवाऽऽह-धर्मप्रदेश इत्यादि । एवं वदन्त व्यवहारमृजुसुत्रो भणति-यद्भणसि-पञ्चविधः प्रदेशः, तत्र जयति, कस्मात् ? यस्मादेव पञ्चविधः प्रदेशः, एवमेकैको धर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशः पञ्चविधः प्रकृतः, शब्दादत्र वस्तुव्यवस्था, शब्दं त्वेवमेव प्रतीतिर्भवति । एवं च सति पञ्चविधताविधः प्रदेशः प्राप्नोति । तस्मा जण-पञ्चविधः प्रदेशः, किं त्वेवं भण-भाज्यः प्रदेशः स्याद्धर्मप्रदेश इत्यादि । इदमुक्तं भवति-भाज्यो विकल्पनायो विभजनीयः प्रदेशः कियद्भिर्विभागैः स्याद्धर्मप्रदेश इत्यादि पञ्चभिः, ततश्च पञ्चभेद एव प्रदेशः सिद्ध्यति । स च यथा स्वमात्मीयमात्मीय पक्षास्ति, न परकीयः, तस्यार्थकियासाधकत्वात्, प्रस्तुतनयमतनासत्वादिति । एवं जणन्तमृजुसुत्रं प्रति शब्दनयो भणति-यद्भणसि-भाज्यः प्रदेशः, तत्र भवति, कुतः ? यदि भाज्यः प्रदेशः, एव ते धर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशोऽपि कदाचिद्धर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशः स्यात्, अधर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशोऽपि कदाचिद्धर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशः स्यात्, इत्थमपि भजनाया अनिवारितत्वात्, यथा एकोऽपि देवदत्तः कदाचिद्धातो भृत्यः, कदाचिद्धमात्याऽऽदेरिति । एवमाकाशास्तिकायाऽऽदिप्रदेशोऽपि वाच्यम् । तदेवं नैयत्याभावात्नवस्था प्रपद्यते । तस्मैव भण-भाज्यः प्रदेशः, अपि तु इत्थं भण-"धर्मे पपसे से पपसे धर्मे" इत्यादि । इदमुक्तं भवति-धर्मप्रदेश इति, धर्माऽऽत्मकः प्रदेश इत्यर्थः । अत्राऽऽह-नन्वयं प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायाऽऽदिप्रदेशः सन् धर्माऽऽत्मक इत्युच्यते, आहोस्वत् तदेकदेशाव्यतिरिक्तः सन्, यथा सकलजीवास्तिकायैकदेशोऽपि जीवव्यव्यातिरिक्तः संस्तप्रदेशो जीवाऽऽत्मक इति व्यपदिश्यत इत्याह--(मे पपसे धर्मे सि) स प्रदेशो धर्मः, सकलधर्मास्तिकायाऽऽदिव्यतिरिक्त इत्यर्थः । जीवास्तिकाये हि परस्परं निष्प्राप्यवानन्तानि जीवव्यव्याणि भवन्त्यतो य एकजीवव्यवस्था प्रदेशः, स निःशेषजीवास्तिकायैकदेशवृत्तिरेव सन् जी-

वाऽऽत्मक इत्युच्यते । अत्र तु धर्मास्तिकाय एकमेव उच्यते, ततः सकलधर्मास्तिकायाव्यतिरिक्त एव संस्तप्रदेशो धर्मात्मक उच्यते इति ज्ञायः । अधर्माऽऽकाशास्तिकायोरप्येकैकव्यवस्थादेवमेव ज्ञावनीयम् । जीवास्तिकाये तु (जीवे पपसे पपसे नो जीव सि) जीवः प्रदेश इति, जीवास्तिकायाऽऽत्मकः प्रदेश इत्यर्थः । स च प्रदेशो नोजीवः, नोशब्दस्यैव देशवचनत्वात्, सकलजीवास्तिकायैकदेशवृत्तिरित्यर्थः । यो ह्येकजीवो व्यव्याऽऽत्मकः प्रदेशः स कथमनन्तजीवव्यवस्थाऽऽत्मके समस्तजीवास्तिकाये वनेन इति भावः । एवं स्कन्धाऽऽत्मकः प्रदेशो नोस्कन्धः, स्कन्धव्यवस्थामनन्तत्वादेकदेशवृत्तिरित्यर्थः । एवं वदन्त शब्दनय नानार्थसमभिरोहणात्समजिह्वः प्राऽऽह-यद्भणसि-धर्मः प्रदेशो धर्म इत्यादि, तत्र भवति न युज्यते, कस्मात् ? इत्याह--इह खलु द्वौ समासौ भवतः । तद्यथा-तत्पुरुषः, कर्मधारयश्च । इदमुक्तं भवति--"धर्मे पपसे से पपसे धर्मे" इत्युक्ते समासद्वयाऽऽऽत्मकवाक्यव्ययमत्र समास्यते । तथाहि--यदि धर्मशब्दात् सप्तमीवं तदा सप्तमीतत्पुरुषस्याऽऽऽत्मकमिदं वाक्यम् । यथा यत्ने इस्तीत्यादि । अथवा-प्रथमा, तदा कर्मधारयस्य । यथा-नीलमुत्पलमित्यादि । ननु यदि वाक्यद्वयमेवाऽत्र संज्ञायते, तर्हि कथं द्वौ समासौ भवत इत्युक्तम् ? उच्यते-समासाऽऽऽत्मकवाक्ययोः समासोपचारात् । व्यवसा-अलुकुसमासविवक्षया समासावप्येतौ भवतः, यथा-कण्ठे काष्ठ इत्यादीत्यदोषः । यदि नाम द्वौ समासावत्र भवतः, ततः किमित्याह--तत्र ज्ञायते कतरेण समासेन भणसि ?-किं तत्पुरुषेण ? कर्मधारयेण वा ? यदि तत्पुरुषेण भणसि, तस्मैव जण, दोषसंभवादिनि शेषः । स चाऽयं दोषः-धर्म प्रदेश इति भेदाऽऽपत्तिः, यथा कुगमे वदन्तीति । न च प्रदेशप्रदेशिनौ जेदनोपलक्ष्येन । अथ अभेदेऽपि सप्तमी दृश्यते । यथा-घटे रूपमित्यादि । एवमुभयत्र दर्शनात्संशयवृत्तयो दोषः स्यात् । अथ कर्मधारयेण भणसि, ततो विशेषण (धर्मे अ से पपसे अ से सि) धर्मश्च स प्रदेशश्च स इति समानाधिकरणः कर्मधारयः । एवं च सप्तम्याशङ्काऽभावतो न तत्पुरुषसंज्ञ इति भावः । आह-नन्वयं प्रदेशः समस्तादपि धर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तः सन् समाधिकरणतया निर्दिश्यते, उत तदेकदेशवृत्तिः सन् ? यथा जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिर्जीवप्रदेश इत्याशङ्कायाऽऽह--(मे से पपसे धर्मे सि) स च प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायाऽऽदिव्यतिरिक्तः, न पुनस्तदेकदेशवृत्तिरित्यर्थः । शेषभावना पूर्ववत् । "से पपसे नो जीवे से पपसे नो खधे" इत्यत्राऽपि पूर्ववदवधार्यकथनम् । एवं वदन्तं समभिरुह प्रत्येवभूतो भणति-यद्यद् धर्मास्तिकायाऽऽदिक वस्तु जणसि, तत्तत्सर्वं समस्त कृत्स्नं देशप्रदेशकल्पनार्हादत प्रातिपुणमात्मस्वरूपेणाऽविकल्पे निरवशेषं तदेवैकत्वात्प्रवच्यम्, एकप्रदणमृहीतम् एकामधानार्थमेव, नामानि ह्येकस्मिन्नेव नेच्छन्ति, अनिधानत्वे वस्तुभेदाऽन्युपगमात् । तदेवभूतं तद् धर्मास्तिकायाऽऽदिक वस्तु भण, न तु प्रदेशाऽऽदिकरूपतया, यतो देशप्रदेशो समाप्रदेशो अवस्तुभूतो, अखण्डस्यैव वस्तुतः सत्यनोपगमात् । तथाहि-प्रदेशप्रदेशानोभेदोऽभेदो वा ? यदि प्रथमः पक्षः, तर्हि भेदेनोपलब्धप्रसङ्गः, न च तथोपलब्धिरस्ति । अत्राऽनेद्वस्तीति धर्मप्रदेशशब्दयोः पर्यायतैव प्राप्ता, एकार्थविषयत्वात् । न च पर्यायशब्दयोर्युगपदुच्चारणं युज्यते, एकैतैव तदर्थप्रतिपादने

द्वितीयस्य दैयर्थ्यात्, तस्मादेकाभिधानाभिधेयं परिपूर्णमेकमेव
वर्तित्वान्न । तदेवमेते निजनिजार्थसत्यताप्रतिपादनपरा विप्रति-
पद्यन्ते नयाः । एते च परस्परं निरपेक्षा दुर्नयाः सौगताऽऽदि-
समयवत्, परस्परसापेक्षास्तु सुनयाः, तैश्च परस्परसापेक्षैः
समुदितैरेव संपूर्णजिनमतं भवति, नैकैकावस्थायाम् ।

उक्तं च स्तुतिकारेण-

“ उद्धाविष सर्वसिन्धवः समुद्गीर्णास्वयि नाथ ! दृष्टयः ।

न च तामु भवान् प्रदृश्यते, प्रविजक्तास्तु सारित्स्वबोद्धाधिः ” ॥ ११ ॥

एते च नया ज्ञानरूपाः, ते जीवगुणत्वेन यद्यपि गुणप्रमाणेऽन्तर्भव-
न्ति, तथाऽपि प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक्
सिद्धत्वाद् बहुविचारविषयत्वाज्जिनाऽऽगमे प्रतिष्ठानमुप-
योगित्वा च गुणप्रमाणाः पृथगुक्ताः, तदेतद्विशेषदृष्टान्तेनेति नि-
गमनम् । प्रत्यक्षाऽऽदिदृष्टान्तत्रयेणैव नयप्रमाणं प्रतिपाद्योपसंह-
रति-तदेतन्नयप्रमाणमिति । अनेन च दृष्टान्तत्रयेण दिग्मात्रद-
र्शनमेव कृतं, यावता यत्किमपि जीवाऽऽदिवस्त्वस्ति, तत्र सर्वत्र
नयविचारः प्रवर्तते, इत्यलं बहुजल्पितेनेति । अनु० ।

(३१) एतैर्दृष्टान्तैरनयप्रमाणयाच्छुद्ध इति कथं हेयम्?, इत्याह-
शुद्धा ह्येतेषु सूक्ष्मार्थाः, अशुद्धाः स्थूलगोचराः ।

फलतः शुद्धतां त्वाहु-व्यवहारे न निश्चये ॥ ७४ ॥

(शुद्धा हीति) एतेषु नयेषु उक्तदृष्टान्तरीत्या ये यतः सूक्ष्मार्थाः
ते ततः शुद्धाः, ये च यतः स्थूलगोचराः ते ततोऽशुद्धाः, सूक्ष्म-
त्वं स्थूलत्वं चाऽर्थानां तादृशतादृशवृद्धिविषयत्वेनानुगमनीय-
म्, न तु बहुलपविषमतात्रेण, तथासत्युक्तोक्तभेदः पूर्वपूर्वेषां
सूक्ष्मार्थत्वप्राप्तिः । यत उक्तम् * - ‘ एवं पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः,
परः परस्तु परिमलविषयः ॥ ४६ ॥ सन्मात्रगोचरात् सं-
प्रहाभैगमो जावाभावभूमिकात्वाद् भूमाविषयः ॥ ४७ ॥ सविशे-
षप्रकाशकाद् व्यवहारतः संप्रहः समस्तसत्समूहोपदर्श-
कात्वाद् बहुविषयः ॥ ४८ ॥ वर्तमानविषयादनुसूत्राद् व्यव-
हारस्त्रिकालविषयाऽवब्रम्भित्वादनलपार्थः ॥ ४९ ॥ कालाऽऽदि-
भेदेन जिज्ञार्थोपदर्शिनः शब्दादनुसूत्रस्तद्विपरीतवेदकत्वान्म-
हार्थः ॥ ५० ॥ प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमन्तीप्सनः समभिच्छे-
च्छब्दस्तद्विषयानुपार्थापित्वात्प्रनूतविषयः ॥ ५१ ॥ प्रतिक्रियं वि-
निश्चयार्थं प्रतिजानानादिबभूतात् समजिह्वस्तद्व्ययाऽर्थस्था-
पकत्वाद् महागोचरः ॥ ५२ ॥ ” इति । एवं सहजनुसूत्राऽऽवेक्ष्यव-
हारस्य बह्वर्थत्वेन सूक्ष्मार्थत्वं स्यादिति बहुविचारमहत्वं सू-
क्ष्मार्थत्वम्, अल्पविचारमहत्वं च स्थूलार्थत्वमित्यादिकं वा
यथासमयं परिजाषणीयम्, इत्थं च निश्चयनया एतेषु शुद्धाः,
व्यवहारनयाश्चाशुद्धा इति फलितम् । निश्चयत्वं च व्यवहारत-
दुपजीवनयान्यनयत्वं व्यवहारतदुपजीवितयाऽन्यतरत्वमिति
विवेकः । “ अहवा सर्वत्रणयमय, विाणच्छ्रो इगमय च वव-
हारो (विशे०) ” इति भाष्योक्तं पक्षान्तरं च निश्चयस्य सप्तमङ्-
ग्यादिविशेषिततथोपपादनीयम् । अयं च निश्चयव्यवहा-
रयोः शुद्धाशुद्धबोधन्यासः स्वरूपतः, फलतः शुद्धतां त्वमित्युक्तां
च व्यवहारनये प्रादुर्भूतं तु निश्चये ॥ ७४ ॥ नयो० । व्य० ॥

(२३) के पुनस्ते प्रभेदाः ?, इत्याह-

इत्तिको य सयविहो, सत्त नयमया हवति एमेव ।

अन्नो वि य आपसो, पंचेव सया नयाणं तु ॥ २२६४ ॥

एतेषां मूलजातिभेदतः सप्तानां नैगमाऽऽदिनयानामेकैकं प्रने-
दतः शतविधः शतभेदः । एवं च सर्वैरपि प्रनेदैः सप्त नय-
शतानि भवन्ति । अन्योऽपि चाऽऽदेशः प्रकारः, तेन पञ्च नय-
शतानि जवन्ति । शब्दाऽऽदिभिस्त्रिभिरेव नैर्यदा एक एव
शब्दनयो विवक्ष्यते तदा पञ्चैव मूलनया भवन्ति, एकैकस्य
च शतविधत्वात्पञ्चशतविधत्वं नयानाम् । (अन्नो वि य सि)
अपिशब्दात्पद्, चत्वारि, द्वे वा शने नयानाम् । तत्र यदा सा-
मान्यप्राहिणो नैगमस्य संप्रदे, विशेषप्राहिणस्तु व्यवहारेऽन्त-
र्गताश्चो विवक्ष्यते, तदा मूलनयानां पञ्चधत्वादेकैकस्य च श-
तभेदत्वात्पद् शतानि नयानाम्; यदा तु संप्रद्व्यवहारऽनु-
सूत्रलक्षणास्त्रयोऽर्थनयाः विवक्ष्यन्ते, एकस्तु शब्दनयः प-
र्यायास्तिकस्तदा चत्वारो मूलनया जवन्ति, प्रत्येकं च शतभे-
दत्वाच्चत्वारि नयशतानि । यदा तु नैगमाऽऽद्यश्चत्वारोऽ-
प्येको द्व्यस्तिकः, शब्दनयास्तु त्रयोऽप्येक एव पर्याया-
स्तिक इत्येव द्वावेव नया विवक्ष्यन्ते, तदा अतयोः प्रत्येकं
शतभेदत्वादे नयशने भवतः । इति निर्युक्तिगायार्थः ॥ २२६४ ॥

(२४) अथवा किमनेन स्तोकेनेददर्शनेन ?, उक्तदृष्टान्तोऽ-

संख्याता अपि नया जवन्ति, तेऽपि चापिशब्दाद्

छष्ट्या इति दर्शयन्नाह-

जावंतो वयणपहा, तावंतो वा नया विसदाओ ।

ते चैव य परसनया, सम्पत्तं समुदिया सव्वे ॥ २२६५ ॥

‘ वा ’ अथवा, यावन्तो वचनपथा वचनमार्गाः वचनप्र-
कारास्तेऽपीहापिशब्दात्संगृहाताः । य एव च नयास्त
एव च सावधारणाः सर्वेऽपि परसनयास्तीर्थिकसिद्धा-
स्ताः, समुदितास्तु निरवधारणाः स्याच्छब्दलाङ्घिताः
सर्वेऽपि नयाः सम्यक्त्वं जिनशासनभाव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः ।
आह च स्तुतिकारः-“ उद्धाविष सर्वसिन्धवः समुद्गीर्णा-
स्वयि नाथ ! दृष्टयः । न च तामु नवान् प्रदृश्यते, प्रविजक्ता-
स्तु सारित्स्वबोद्धाधिः ” ॥ १ ॥ इति ॥ २२६५ ॥

एतदक्षममाणः परः प्राऽऽह-

न समेति न य समेया, सम्पत्तं नेव वत्तुणो गमगा ।

वत्तुविषायाय नया, विरोहओ वेरिणो चैव ॥ २२६६ ॥

न समयन्ति न समुदायभावमापद्यन्ते नयाः, नाऽपि समे-
तास्ते सम्यक्त्वं भवन्ति, प्रत्येकावस्थायाम् मिथ्यादृष्टित्वात्, त-
त्समुदाये महामिथ्यात्वप्रसङ्गात्, प्रचुरविषयत्वसमुदाये वि-
षयप्रचुर्यवत् । नाऽपि ते समेता वस्तुनो गमकाः, प्रत्येकाव-
स्थायाम् तदगमकत्वात् । समुदिताश्च ते विवदमानाः प्रत्युत
वस्तुविघातायैव भवन्ति, न पुनस्तदगमकाः । कुतः पुनस्ते न
समयन्ति ?, न च समुदिताः सम्यक्त्वं, नाऽपि वस्तुगमकाः ?,
इत्याह-विरोधित्वाद्धैरिवादिति ॥ २२६६ ॥

अत्रोत्तरमाह-

सव्वे समपेति सम्मं, चेगवसाओ नया विरुद्धा वि ।

भिन्नववहारिणो इव, राओदासीणवसवत्ती ॥ २२६७ ॥

परस्परविरुद्धा अपि नयाः सर्वेऽपि समयन्ति समुदिता जाय-
न्ते, सर्वे च सम्यक्त्वं भवन्ति । कुतः ?, इत्याह-एकस्य जिन-
साधोर्वेशवर्तित्वाद्, राजवशावर्त्तिनानाऽजिप्रायभृत्यवर्गवत् ।
अथवा-व्यवहारिण द्रवोदासीनवशावर्त्तिनः । इदमुक्तं भवति-
यथा नयदर्शनेना आह्लासारेण एकैकं राज्ञा विरोधाऽऽदिनावमा-

पक्षा बहवोऽपि नृत्त्याः सम्प्रगुणायतो विरोधाऽऽदिकारणान्यपनीय एकत्र मोक्षयन्ते, सत्प्रवृत्तिश्च कार्यन्ते; यथा वा धन-धान्यभूम्याद्यर्थं परस्परं विवदमाना बहवोऽप्यधिप्रत्यर्थि-लक्षणं व्यवहारिणः सम्यग्-न्यायदर्शिता केनाऽप्युदासीनेन युक्तिभिर्विवादकारणान्यपनीय मोक्षयन्ते, सन्मार्गं च प्राप्नुयन्ते, तथेहापि परस्परविरुद्धान्बहुनपि नयान् सम्यग्ज्ञानी जैनसाधुस्तेषां सावधारणतालक्षणं विरोधकारणमपनीय एकत्र मोक्षयन्ति, सावधारणत्वे च मिथ्यात्वकारणेऽपनीते तान् सम्यग्रूपतां प्रादयति । प्रचुरविषयत्वा अपि हि प्रौढमन्त्रादिना निर्विषीकृत्य कुष्ठाऽऽदिरोगिणो दत्ता अमृतरूपतां प्रतिपद्यन्ते एवेति ॥२१६७॥

प्रत्येकावस्थायामेकैकांशप्रादित्वात्समुदिता अपि कथं ते वस्तुगमकाः ?, इत्याह-

देसगमगत्ताओ, गमग च्चिय वत्तुणो सुयाऽऽ ज्व ।

सर्वे समत्तगमगा, केवलमिव सम्पजावम्पि ॥२१६८॥

इह नया वस्तुनस्त्वावस्थामान्येन गमका अवबोधकाः, प्रापका इति पक्काः, तद्देशगमकत्वात् । ननु वस्तुनो देशमात्रमेव प्रत्येकमस्मी गृह्णाति, तत्कथं वस्तुगमका उच्यन्ते ? इत्याह-धुनाऽऽदिवत् । इदमुक्तं भवति-घटाऽऽदीनां रूपमात्रमेव चक्षुर्गृह्णाति, न रसाऽऽदिधर्मान्; पर्वताऽऽदीनां चार्वाग्देशमात्रमेव गृह्णाति, न परमागमिति । एवं देशप्रादिकर्माणि सद्गन्तु गमयत्येव, एवं नया अपि । किञ्च-एत एव सर्वे नयाः मिथ्यात्वापगमेन सम्यक्त्वसद्भावे क्रमेण विशुद्धयमानाः सर्वाऽऽवरणप्रतिबन्धाभावात्समस्तवस्तुगमका भवन्ति, केवलज्ञानमिवेति ॥२१६८॥

आह-ननु यदि ते प्रत्येकमपि वस्तुगमकाः, तर्हि मिथ्या-दृष्टयः कथम् ?, इत्याह-

जमणेगधम्मणो व-त्थुणो तदंसे च सर्वपमिवत्ती ।

अथ व्व गयावयवे, तो मिच्छदिट्ठिणो वीसुं ॥२१६९॥

यद्यस्मादेकधर्मस्यानेकधर्माऽऽत्मकस्य वस्तुनस्तदंशेऽपि गृहीतेऽनित्यत्वादेकधर्ममात्रेऽपि परिच्छिन्ने बाह्याऽऽदेर्नयवादिनः " समस्तं वस्तु मया गृहीतम् " इत्येवभूता प्रतिपत्तिर्भवति; ततस्तस्माद्विषयकपृथगेकैकशो मिथ्यादृष्टयः, विपर्यस्तबुद्धि-त्वात्, पक्षास्मिन्पुच्छपादाऽऽद्यवयवे समस्तगजप्रतिपत्तारो-ऽन्धा इवेति ॥ २१६९ ॥

समुदिता अपि तर्हि कथं ते सम्यग्दृष्टयः ?, इत्याह-

जं पुण समत्तपज्जा-यवत्थुगमग त्ति समुदिया तेणं ।

सम्पत्तं चक्खुमओ, सर्वगयावयवगहणे व्व ॥२१७०॥

यस्मात् तु समुदिता नयाः समस्तपर्याया यस्य वस्तुनः, तत्समस्तपर्यायं वस्तु, तस्य गमकाः प्रापकाः भवन्ति । तेन ते सम्यक्त्वं सम्यग्वादिनो व्यपादयन्ते । यथा समस्तगजावयवग्रहणे सर्वगजावयवसमुदायाऽऽत्मकगजवादिनश्चक्षुष्मन्तः । निरवधारणोऽपरनयसापेक्षः स्यात्पदलाञ्छित एकोऽपि नयः सम्यग्वादी, ये तु सावधारणा अन्योन्यमनपेक्षाः स्यात्पदलाञ्छिताः ते बहवोऽपि समुदिता मिथ्यादृष्टय एवेतीह तात्पर्यम् । अत एव ये सावधारणास्ते बहवोऽपि समुदिताव्यपदेशं न लभन्ते, तत्त्वतस्तेषामसमुदितत्वात् । निरवधारणास्तु नयाः पृथगपि स्थिताः परस्परं सापेक्षत्वेन समुदिता भवन्ति इति ॥ २१७० ॥

दृष्टान्तान्तरेणाऽपि समुदितानां समस्तवस्तुगमकत्वं समर्थयन्नाह-

न समत्तवत्तुगमगा, वीसुं रयणाऽऽवलीए मणओ व्व ।

सद्विया मत्तगमगा, मणओ रयणाऽऽवलीए व्व ॥२१७१॥

न समस्तवस्तुगमकाः पृथग्नृता नयाः, परस्परनिरपेक्षत्वात्, पृथक्स्थितगजावलीव्यपदेशानर्हमणय इव । त एव समुदिताः समस्तवस्तुगमकाः, यथास्थानविनियोगेन परस्परसापेक्षत्वाद्, एकसूत्रक्रमप्रोक्तगजावलीमणय इवेति ॥ २१७१ ॥

अथ परस्परं विवदमानाशयात्समादय ये मुह्यन्ति, ' न किञ्चिदिह परस्परं मिलति ' इत्यादि जायन्तः समयाऽऽ-

मानतां च कुर्वन्ति, तदुपदेशगर्भमुपसहरन्नाह-

एवं माविसयमञ्जे, पविसयपरंमुहत्तण नाउं ।

नेण्मु न मंमुज्जइ, न व समयाऽऽमायणं कुणइ ॥२१७२॥

एवमुक्तप्रकारेण यो यस्य द्रव्यास्तिकायाऽऽदिनयस्य याऽऽस्मीयो नित्यत्वाऽऽदिको विषयस्तन्मात्रप्रतिपादने सत्याऽऽवितथो नयः, परस्य तु पर्यास्तिकाऽऽदिनयस्य याऽऽनित्यत्वाऽऽदिको विषयस्तत्र पराङ्मुखः, न तं निराकरोति, निरवधारणत्वेन सम्यगनयत्वात्, नाऽपि तं स्थापयति, नयत्वेनैकांशप्रादित्वादित्यर्थः । एव-नृतान् सर्वानपि नयान् ज्ञात्वाऽन्योऽन्यरूपतया तेषां स्वीयविषयप्रतिपादनेऽपि नयविधिरुः साधुर्ज्ञेयेषु वस्तुषु न समुह्यति, न दा-बायमानमानसो जवति । नाऽपि निन्दाऽऽदिभिः समयाऽऽशातनां विधाय मिथ्यात्वमुपगच्छति, किं तु ' कथञ्चिद्वेददृष्ट्यस्ति, कथञ्चिदिदमपि च घटते ' इत्यादिरूपतया नयान्विषयविभागेन व्यवस्थाप्य वस्तुवर्धं गमयतीति ॥२१७२॥ विशेषः । उक्तः । स्वाः ।

(२५) वस्तुनिबन्धनाऽध्ययसायनिमित्तव्यवहारमूलका-

रणतामनयोः प्रतिपाद्याधुनाऽध्यारोपितानध्यारोपि-

तनामस्थापनाद्व्यभावानिबन्धनव्यवहारनिबन्ध-

नतामनयोरेव प्रातपाद्यग्राहाऽऽचार्यः-

नामं ठवणा दविण, तिण्णु दव्वट्टियस्म निक्खेवो ।

जावो उ पज्जयट्ठिअ-परुवणा एस परमत्थो ॥ ६ ॥

(नाम ठवणेत्यादि) अस्याश्च समुदायार्थः-नामस्थापनाद्व्यमित्येष द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपः । नावस्तु पर्यायार्थिकानिरूपणाया निक्षेप इत्यपि परमार्थः । सम्म १ काण्ड । (नामाऽऽदीनां व्याख्या स्वस्वस्थाने । नामस्थापनाद्व्यभावानयानां स्वस्वस्थाने मतानि)

तदेवं नामाऽऽदिनयानां परस्परविप्रतिपत्तिमुपदर्शय-

पसंहारपूर्वकं मिथ्येतरजाय दर्शयितुमाह-

एवं विवयंति नया, मिच्छाऽभिनिवेसओ परापरओ ।

इयपिह मव्वनयमयं, जिणमयमणवज्जमच्चवं ॥ ७२ ॥

एवमुक्तप्रकारेण परस्परता मिथ्याभिनिवेशाद् विवदन्ते विवादं कुर्वन्ति नामनयाऽऽदयो नयाः । ततश्च मिथ्यादृष्टय एते, अनेपण्यार्थप्रादित्वात्, गजगजजिह्वदेशस्पर्शने बहु-विधविधादमुष्णजात्यन्धवृद्धवत् । यदि नामैने मिथ्यादृष्टयः, तर्हि निर्मिथ्य किम् ?, इत्याह-इदमर्हदेष लोके वर्तमानमनुभवप्रत्यक्षासिद्धं जिनमनं जेनाऽऽयुपगमरूपम् । कथंभूतम् ?, सर्वनयमयं निःशेषनयसमूहाऽयुपगमनिवृत्तम्, अत्यन्तमनवद्यं नामाऽऽदिनयपरस्परग्राह्यताविद्यमाननिःशेष-

दोषम्, सम्पूर्णाऽर्थग्राहित्वात्, चक्षुष्मतां समस्तात् समस्त-
द्विस्तिशरीरदर्शनोद्धापवत् ॥ इति गायार्थः ॥ ७२ ॥

तथा च सम्पूर्णाऽर्थग्रहणं जिनमतमेव दर्शयति-

नामाऽऽज्ञेयसह-त्यबुद्धिपरिणामभावो नियमं ।

जं वत्सुमत्थि लोए, चउपज्जायं तयं सव्वं ॥ ७३ ॥

घटपटाऽऽदिकं यत् किमपि वस्तुवस्ति लोके, तत् सर्वं प्रत्येक-
मेव नियतं निश्चितं चत्वारः पर्याया नामाऽऽकारद्रव्यभाव-
लक्षणा यत्र तच्चतुष्पर्यायम्; न पुनर्यथा नामाऽऽदिनयाः
प्राहुः, यथा-केवलतामय वा, केवलाऽऽकाररूपं वा, केवलद्र-
व्यतामय वा, केवलभावाऽऽत्मके वेति ज्ञाव । कुनश्चतुष्पर्या-
यमेव ? इत्याह- (नामादिमेव इत्यादि) नामाऽऽदिभेदेष्वेकत्व-
परिणामसर्वात्मकनामाऽऽकार-द्रव्य-भावेऽप्येकत्वर्थः । शब्दश्चाऽ-
थ बुद्धिश्च शब्दाऽर्थबुद्ध्यस्तासां पारणामस्तस्य भाव-
सद्भावस्तस्मात्, नामाऽऽदिभेदेषु समुदितेष्वेव योऽर्थः शब्दाऽर्थ-
बुद्धीनां परिणामसद्भावस्तस्मादेतौ सर्वे चतुष्पर्याय वस्ति-
त्यर्थः । प्रयोगः-यत्र शब्दार्थबुद्धिपरिणामसद्भावः, तत् सर्वं
चतुष्पर्यायम्, चतुष्पर्यायत्वाभावाद् शब्दाऽऽदिपरिणामज्ञावोऽपि
न दृष्टः, यथा शशशृङ्गे, तस्माच्छब्दाऽऽदिपरिणामसद्भावे स-
र्वत्र चतुष्पर्यायत्वं निश्चितमिति ज्ञावः । इदमुक्तं भवति-अन्यो-
ऽन्यसर्वात्मकनामाऽऽदिचतुष्टयाऽऽभ्यन्तरे वस्तुनि घटाऽऽदिश-
ब्दस्य तदभिधायकत्वेन परिणतिर्दृष्टा, अर्थस्याऽपि पृथुबुद्धो-
दराऽऽद्याकारस्य नामाऽऽदिचतुष्टयाऽऽत्मकतयैव पारणाम-
समुपलब्धः, बुद्धेरपि तदाकारग्रहणरूपतया परिणति-
स्तदात्मन्येव वस्तुन्यवलोकिता । न चेदं दर्शनं ज्ञातम्,
बाधकाऽभावात् । नाऽप्यदृष्टाऽऽशङ्क्याऽनिष्टकल्पना यु-
क्तिमता, अतिप्रसङ्गात्, न हि दिनकराऽऽत्मन्योदयोपलब्ध-
रात्रिर्दिवाऽऽदिवस्तुनां बाधकसम्भावनेवासंभवात्त्वकल्पना-
सङ्गतिमावहति । न चेहाऽपि दर्शनाऽदर्शने विहायाऽन्यद् नि-
श्चायकं प्रमाणमुपलभामहे, तस्मादेकत्वपरिणत्यापन्ननामा-
ऽऽदिभेदेऽप्येव शब्दाऽऽदिपरिणतिदर्शनात् सर्वे चतुष्पर्यायं
वस्तिवति स्थितम् । इति गायार्थः ॥ ७३ ॥

आह-ननु यत्र नामाऽऽदिचतुष्पर्यायं सर्वं वस्तु, तर्हि किं ना-
माऽऽदीनां भेदो नास्त्येव ? इत्याह-

इयं सव्वभेदसंघा-यकारिणो जिनन्तस्सवणा एते ।

उप्पाया इति ज पि व, धम्मा पडवत्थुमाउज्जा ॥ ७४ ॥

इत्येव ये पूर्व जिमलक्षणा निमस्वरूपा धर्मा नामाऽऽद्यः
प्रोक्ताः, ते प्रतिवस्वायोऽया आयोजनीया इति सम्बन्धः । कथ-
म्भूताः सन्तः ? इत्याह-भेदश्च सङ्गतश्च भेदसङ्गतौ, सर्वस्य
स्वाऽऽश्रयजनवस्तुनो भेदसङ्गतौ, तौ कर्तुं शीलं येषां ते सर्व-
भेदसङ्गातकारिणो, निजाऽऽश्रयस्य सर्वस्याऽपि वस्तुनः कथ-
ञ्चिद् भेदकारिणः, कथञ्चिद्वैदकारिण इत्यर्थः । तथाह-केन-
चिद्विद् इत्युच्चरिते अन्यः प्राऽह-किमेतन्नामेन्द्रो विवर्जितः,
आहोस्वित् स्थापनेन्द्रः, द्रव्येन्द्रः, भावेन्द्रो वा ? नामेन्द्रोऽपि
द्रव्यतः किं गोपालदारकः, हार्त्तदारकः, कृत्रियदारकः, ब्रा-
ह्मणदारकः, वैश्यदारकः, शूद्रदारको वा ? इत्यादि । तथा के-
नतोऽपि नामेन्द्रः किं भारतः, ऐरवतः, महाविदेहजो वा ?
इत्यादि । कालतोऽपि किमतीतकालसंभवो, वर्त्तमानकाल-
भावी, भविष्यन् वा ? इत्यादिः अतीतकालजावपि किमितो-

नन्ततमसमयजावी, असङ्ख्याततमसमयजावी, सख्याततम-
समयभावी वा ? इत्यादि । भावतोऽपि किं कृष्णवर्णः, गौरव-
र्णः, दीर्घः, मन्थरो वा ? इत्यादि । तदेवमेकोऽपि नामेन्द्रस्याऽ-
ऽश्रयभूतोऽर्थस्तावद् द्रव्य-कृत्रकालभावभेदाऽधिष्ठितोऽनन्त-
भेदत्वं प्रतिपद्यते । तथा स्थापना-द्रव्य-भावाऽऽश्रयस्याऽऽमुक्ताऽ-
नुसारतः प्रत्येकमनन्ततमत्वमनुसर्णीयम् । इत्येवमेते नामाऽऽ-
द्यो भेदकारिणः । अभेदकारिणस्तर्हि कथम् ? इति चेत् । उ-
च्यते-यदैकस्मिन्नपि वस्तुनि नामाऽऽश्रयश्चावरोऽपि प्रतीयन्ते,
तदाऽभेदविधायिनः । तथाहि-एकस्मिन्नपि अर्चापत्यादौ 'इन्द्र'
इति नाम, तदाकारस्तु स्थापना, उत्तरानन्धाकारणत्वं तु द्र-
व्यत्वम्, दिव्यरूप-सम्पत्तिकृत्रिशधारण-परमेश्वर्याऽऽदिमपन्न-
त्व तु भाव इति चतुष्टयमपि प्रतीयते । तस्मादेवं सर्वस्य स्था-
ऽऽश्रयजनस्य वस्तुनो भेदसङ्गातकारिणो भिन्नलक्षणा एव
नामाऽऽद्यो धर्मा उत्पादव्ययप्रोव्यत्रिकवत् प्रतिवस्तु आयो-
जनीयाः परस्पराऽविनाशविनः प्रतिवस्तु दृष्ट्या इति तात्प-
र्यम् । इति गायार्थः ॥ ७४ ॥

“ नत्थि नण्हं विहणं, सुसं अत्थो अ जिणमए किञ्चि ।

आसज्जउ मांयार, नण्ण य विसारओ वृया ” ॥ १ ॥

इति वचनाज्जिनमते सर्वं वस्तु प्रायो नयैर्विचर्यते,

अतो नामस्थापनाऽऽदीनपि प्रस्तुतान

नयैर्विचारयन्नाह-

नामाऽऽदितयं द्रव्य-द्रियम् भावो य पज्जवनयस्स ।

संगहववहाग पढ-मगस्स सेमा य इयस्स ॥ ७५ ॥

एतेषु नामाऽऽदिषु मध्ये नामस्थापना-द्रव्यनित्यपत्रयं द्रव्या-
स्तिकतयस्यैवाऽभिमतं, न पर्यायास्तिकस्य, नामाऽऽदि-
नित्यपत्रयस्य विवर्जितभावशून्यत्वात्, पर्यायास्तिकस्य तु
भावग्राहित्वादिति । भावो भावनिर्लेपः पुनः पर्यायास्तिक-
तयस्याऽऽत्मनो नेतरस्य, तस्य द्रव्यमात्रग्राहित्वेन भावा-
ऽनवलम्बित्वादिति । आह-ननु नया नैगमाऽऽद्यः प्रसिद्धाः,
ततस्तेरेवास्य विचारो युज्यते, अथ तेऽत्रैव द्रव्य-पर्याया-
स्तिकतयद्वयेऽन्तर्भवन्ति, तदर्थं च यतां कस्य कस्मिन्नन्त-
र्भावः ? इत्याशङ्क्याऽह-(संगहेत्यादि) नैगमस्तावत्
सामान्यग्राही संग्रहेऽन्तर्भवति, विशेषग्राही तु व्यवहारे, स-
ग्रहव्यवहारो तु प्रस्तुततयद्वयस्य मध्ये प्रथमकस्य द्रव्या-
स्तिकस्य मतमनुपगच्छतः । द्रव्यास्तिकमतेऽन्तर्भवत इति
तात्पर्यम् । शेषास्तु ऋजुसूत्राऽऽद्य इतरस्य चिन्तयस्य पर्या-
यास्तिकस्य मतमनुपगच्छन्तोऽत्रैवाऽन्तर्भवन्तीति दृष्टयम् ।
आचार्यसिद्धसेनमतेन चेह ऋजुसूत्रस्य पर्यायास्तिकेऽन्तर्भावां
दर्शितः, निश्चिन्ताऽत्रिप्रायेण तु संग्रहव्यवहारवद् ऋजुसू-
त्रस्याऽपि द्रव्यास्तिक एवान्तर्भावो द्रष्टव्यः । तथा चोक्तं
सूत्रे-“ ऋजुसूत्रस्य एगे अणुवउत्ते आगमओ एगे द्वाव-
स्सयं पुहत्तं नेच्छह ” इति ।

[अस्याऽर्थः-ऋजुसूत्रस्यैकोऽनुपयुक्त आगम एव द्रव्यावयव-
कं पृथक्त्वं नेच्छति । अनुयोगद्वारसूत्रस्योऽयं पाठः । तर्ही-
का चयम्-“ ऋजुसूत्रस्येत्यादि ”-ऋजु अतीतानागतपर-
कीयपरिहारेण प्राञ्जलं वस्तु सूत्रयत्यनुपगच्छन्तीति ऋजु-
सूत्रः, अयं हि वर्तमानकालजाव्येव वस्तु अभ्युपगच्छति,
नाऽतीतम्; विनष्टत्वात्; नाऽप्यनागतम्, अनुपगच्छात्; व-
र्तमानकालभावापि स्वकीयमेव मन्यते, स्वकार्यसाधकत्वा-

त्, स्वधनवत्, परकीयं तु नेच्छति, स्वकार्याऽप्रसाधक-
त्वात्, परधनवत् । तस्मादेको देशदत्ताऽऽदिरनुयुक्तोऽस्य
मते आगमन एकं द्रव्याऽऽवश्यकमिति । “ पुनश्च नेच्छति
” अतीताऽनागतनेषतः परकीयभेदतश्च पृथक्त्वं पार्थक्यं
नेच्छत्यसौ, किं तर्हि ?, वर्तमानकालीनं स्वकमेव चाभ्यु-
पैति, तथैकमेवेति ।]

तदनेनाऽस्य द्रव्यव्यवित्तं दर्शितम्, इति कथं पर्यायास्त-
केऽन्तर्भावः स्यात् ? इति गाथाऽर्थः ॥ ७५ ॥

माह-ननु संग्रहाऽऽदिनया नामनिकेप सर्वमप्येकत्वेने-

च्छति, नेदेन वा ? एवं स्थापनाऽऽदिनिकेप-

स्वपि प्रत्येकं वक्तव्यम्, इत्याशङ्क्याऽऽह-

जं सामग्रगाही, संग्रहो तेन संग्रहो नियमं ।

जेण विसेमगाही, ववहारो तो विसेमेइ ॥ ७६ ॥

महुज्जुमुपा पज्जा-यवायगा जावसंगहं वेति ।

उवरिमया विवरीआ, भावं धिंदंति तो नियमं ॥ ७७ ॥

यद् यस्मात् कारणात् संग्रहनयः सामान्यग्राही सामान्य-
वाही, तेन कारणेन संगृह्णात्येकत्वेनाऽव्यवस्यति प्रत्येकं त्रि-
तयं नामस्थापनाऽव्यवस्यतिपलक्षणं यानि कानिचिद् नाम-
मङ्गलानि तन् सर्वमप्येकं नाममङ्गलम्, तथा स्थापनामङ्ग-
लान्यशेषावप्येकं स्थापनामङ्गलम्, एवं द्रव्यमङ्गलान्यप-
रिशिष्टान्यप्येकं द्रव्यमङ्गलमित्यर्थः । व्यवहारनयस्तु येन का-
रणेन विशेषग्राही, ततो नामाऽऽदिनिकेपान् विशेषयति भे-
देनेच्छति-नाममङ्गलानि सर्वाण्यपि पृथक् नाममङ्गलत्वेने-
च्छति, एवं स्थापनाऽऽदिनिकेपेष्वपि वाच्यम् ॥ ७६ ॥ (सद्-
दुज्जुसुयेत्यादि) शब्दजुम्वनयो पुनः पर्यायैरेकार्थमिहाऽ-
भिधानैरेस्तु वक्तुं शीलं ययोस्तौ पर्यायवाचिनौ सन्तौ ना-
मस्थापनाद्रव्यनिकेपपरिहारेणैकस्यैव जावस्य भावनिकेप-
स्य संगृहीतिः संग्रहोऽभिधत्तमेकत्वं जावसंग्रहस्तु ज्ञा-
तः प्रतिपाद्यतः । इदमुक्तं जवति-श्रुजुम्वनयौ
पूर्वनयेभ्यो विमुक्तत्वाद् नाम-स्थापना-द्रव्यनिकेपं ता-
वद् नेच्छतः, किन्वेकमेव जावनिकेपमभ्युपगच्छतः, के-
वलं समनिरुद्धैवचूतनयाऽपेक्षयाऽविमुक्तत्वाद् विनिष्ठाऽनेक-
पर्यायाऽभिधेयत्वेऽपि भावनिकेपस्य संग्रहमेकत्वमेव प्रतिप-
द्यते, न भिन्नत्वमिति जावः । ततश्चेतन्मतेन यदेव मङ्गलश-
ब्दवाच्यं जावमङ्गलं प्रत्युहोपशमकाऽनिष्टविघातकद् विघ्नाप-
हरणाऽऽदिशब्दानामपि तदेव वाच्यम्, न भिन्नम्, इति तात्प-
र्यम् । (उवरिमया विवरीआ इत्यादि) उपरितनौ तु समनिरुद्धै-
वचूतौ नयौ श्रुजुम्वनयौऽपेक्षया विपरीतौ भिन्नाऽनेक-
पर्यायाऽभिधेयस्य भावन्यैकत्वं नेच्छतः, किन्तु भिन्नत्वम-
भ्युपगच्छतः । तथाहि-सर्माभिरुद्धमतेनाऽन्यदेव मङ्गलशब्द-
वाच्यं जावमङ्गलम्, अन्यच्च प्रत्येकं प्रत्युहोपशमकाऽऽदिपर्याय-
वाच्यम् । एवञ्चनस्याऽप्येवमेव, केवलमयं पूर्वस्याद् विमु-
क्तत्वादेकपर्यायानभिधेयमपि भावमङ्गलं भावमङ्गलकार्यं कुर्व-
देव मन्यते, नाऽयथा, यथा धर्मोपकरणाऽन्वितः सम्यक् चा-
रित्रोपयोगे वर्तमानः साधुरिति । तदेवमृजुम्वनयौऽपेक्षया
विपरीताभ्युपगमपरत्वाद् विपरीतावतौ (तो
ति) तस्माद् भाव भावमङ्गलाऽऽदिकमर्थे नियतं निश्चितं
पर्यायभेदाद् जित्तः-नेदेनेच्छत इत्यर्थः । यदि हि पर्यायभेदेऽपि

वस्तुनो न भेदः, तर्हि घट-पटाऽऽदीनामपि स न स्यादि-
त्यावियुक्तः पर्यायभेदेन भिन्नमेव भावमङ्गलमभ्युपगच्छत इति
जावः । इति गाथाद्वयाऽर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ विशे० ।

(२६) परस्परं द्रव्यार्थिकपर्यायार्थकौ-

तत्क्षणकृत्यप्रधाने प्रत्यक्षाऽऽहेः प्रमाणस्यानवताराद्वाधकत्वेन
च तस्यैकत्वाभ्यवसायिनः प्रवृत्तिप्रतिपादनाद् न पर्यायास्ति-
काभिमतपूर्वापरकणाविविक्तमभ्युपगममात्रं वस्तु, किं त्वतीताऽ-
नागतपर्यायाऽऽधारमेकं द्रव्यं अस्ति चेन्न द्रव्यार्थिकनिकेपः सिद्धः,
द्रव्यं वा न ज्ञतपर्यायमनुभविष्यत्, पर्यायं चैकमेव, तेनाऽनु-
ज्ञतपर्यायशब्देन तत्कदाचिच्चिन्मिधीयते, कदाचिच्चानुभविष्य-
त्पर्यायशब्देन, यथाऽतीतधृतसंबन्धो घटो घृतघट इत्यादिनिधी-
यते, भविष्यत्संबन्धोऽपि तथैवाभिधानगोचरचारी, शुक्लतर-
पर्यायास्तिकेन च निराकारस्य ज्ञानस्याऽर्थग्राहकत्वाऽनज्ञत्वात्,
साकारस्य ज्ञानार्थग्राहकत्वासंज्ञत्वात् साकारं ज्ञानमभ्युपगमं,
तत्संबन्धमेव वाऽर्थसंबन्धं ज्ञानाऽनुभवव्यतिरेकेणाऽपरस्याऽ-
र्थानुभवस्याभावाद् घटोपयोग एव घटः, तन्मतेन तत्पर्यायेणा-
ऽतीतेन परिणश्यता द्रव्यं न कदाचिद्वाच्यं द्रव्यार्थिकमतेन व्यव-
स्थितं पूर्ववत्, अत एव घटाऽऽद्यथाभिज्ञस्तत्र चानुपयुक्तो द्रव्य-
मिति प्रतिपादितो द्रव्यार्थिकनिकेपश्च, द्रव्यमागमं वाच्यमने-
कधा प्रतिपादितम्, इदं तु युक्तिसम्पन्नमात्रमेव प्रदर्शयते । तदर्थ-
त्वात्प्रयासस्य । भवति विवक्षितवर्तमानसमयपर्यायरूपेणोत्प-
द्यत इति जावः “ विभाषा ग्रहः ” ॥ ३ । १ । १४३ ॥ (पारि०)
इत्यत्र सूत्रे केचिज्जवनेश्चेत्यपीष्यते । अथवा-भूतिर्भावो यज्ज-
किरीटाऽऽदिधारणवत्तमानपर्यायेण इच्छाऽऽदिरूपतया वस्तुनो
भवनं, तद्ग्रहणपर्यायेण वा ज्ञानस्य भवनं, यथा चायं पर्या-
यार्थिकप्रकरणं तथा प्रदर्शित एव प्राक्, न पुनरुच्यते । एव
एव नयनिकेपानुयोगः प्रतिपादितः, उभयप्रविज्जागः परमार्थः,
परमं हृदयमागमस्यैतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात्संबन्धनयवादानाम्, न
हि शास्त्रपरमहृदयनयव्यतिरिक्तः कश्चिन्नयो विद्यते । सामा-
न्यविशेषस्वरूपविषयद्वयव्यतिरिक्तविषयोऽन्तराभावाद्द्विषयो-
ऽप्यपरस्य नयान्तरस्याऽज्ञाव इति प्राक् प्रतिपादितम् ।

एतदपि नयद्वयं शास्त्रस्य परमहृदयम्-द्रव्यं पर्यायाश्रयं,
पर्यायाश्च द्रव्याविरदिण इत्येवमृतार्थप्रतिपादनपरम्, नाऽन्य-
थेत्येतस्याऽर्थस्य प्रदर्शनार्थमाह-

पज्जवनिस्सामसं, वयणं दव्वट्टियस्म अतिथि ति ।

अवमेसो वयणविही, पज्जवजयणा सपटिवक्खो ॥ ७८ ॥

परस्परनिरपेक्षस्य नयद्वयस्य प्रत्येकमेव वचनविधिः-द्रव्या-
स्तिकेस्थानुषक्तविशेषं वचनमस्तीत्येतावन्मात्रं पर्यायास्तिक-
स्य स्वपरामृष्टसत्तास्वजावं द्रव्यं पृथिही घटः शुक्ल इत्याद्या-
भितपर्यायं परस्परनिरपेक्षं चोभयनयवचोऽसद्वैधं, वचनार्थाभ-
त्वाच्चनमसदर्थमिति तदर्थस्याऽप्यसम्भवावेदितं जवतीति
समुदायार्थः ।

अवयवार्थस्तु-पर्यायनयेन सह मिःसामान्यप्रसाधारणं व-
चनं द्रव्यास्तिकस्याऽस्तीत्येतद् भेदवाच्यमभ्युपगमस्य, विशेषस्य
त्वानुपयानुपवेशात्, एतच्च वचो निर्विशेषं निर्विशेषत्वाद् विश-
तकुसुमार्थज्ञानवत् । “ निर्विशेषं हि सामान्यं, भवेत् शशविषा-
णवत् । ” इति प्रसाधितत्वात् नाव्याप्तिः, हेनारसिद्धिः परा-
भ्युपगमादेव परिहृता । तत्रा एकान्तभावनप्रवृत्तस्य द्रव्यास्ति-
कनयस्य परमार्थिता, पर्यायास्तिकस्याऽप्येवप्रवृत्तस्य न सेति

पञ्चाङ्गेन प्रतिपादयति-अवशेष इति शेषः, स चोपयुक्तादयः; वचनविधिवचनशेषः सत्ताविकल्पविशेषप्रतिपादकः; पर्यायेषु सत्ताव्यतिरिक्तेष्वस्तु जजनात् सत्ताया आरोपणात्, सत्प्रतिप-
क इति-सतः प्रतिपक्षो विरोध्यस्तु भवति ॥ तथाहि-प्रतिपादको वचनविधिरवस्तुविषयो, निःसामान्यत्वात्, स्वपुष्पवत् । भाव-
ना तु द्रव्याधिकवचनविपर्ययेण प्रयोगस्य कार्या । अथवा-
अर्थोभिधानप्रत्ययास्तुल्यनामधेया इत्यनयोः स्वरूपमभिधा-
याग्निधानस्य द्रव्यास्तिकस्वरूपस्य तदग्निधायकस्य प्रति-
पादनार्थमाह-(पञ्चवाणिस्सामान्यमित्यादि) पर्यायाधिक्रान्ते
तद्विकल्पं, सामान्यं संप्रदृष्टरूपं यस्मिन् वचने तत्पर्यायनिःसा-
मान्यं वचनम् । किं पुनस्तदित्याह-अस्तीति, तच्च द्रव्याधिकस्य
रूप, प्रतिपादकं वा । यद्वा-पर्यायश्च ज्ञानसूत्रनयविषयाव्यो द्रव्य-
त्वाऽऽदिविशेषः, स एव च निश्चितं सामान्यं वचनं, द्रव्यत्वाऽऽदि-
सामान्यविशेषाऽग्निधार्याति यावत् । तस्मात्तु द्रव्याधिकसंज्ञां, तत्प्रतिपादकत्वेन तत्स्वरूपत्वेन वा अवशेषो वचनविधिवेण-
प्राप्तिः, स प्रतिपक्षोऽस्य वचनस्य पर्यायाधिकनयरूपः, तत्प्रति-
पादको वा पर्यायमेव, अन्यथा कथमवशेषवचनविधिः स्यात्, यदि विशेषं नाऽभ्येत ? ।

एवं तावद् द्रव्याधिकभेदेन भेदमनुभवतां नयानां स्वरूपं प्रतिपाद्यनेकात्मभावाभावावयवैषां सत्यता नास्त्येतत्प्रतिपा-
दनार्थं ज्ञानानेकान्तमेव तावदाह-

पञ्चवण्यवोक्तं, वस्तुं दृष्ट्विदृश्यं वयणिजं ।

जाव दधिप्रोवओगो, अपच्छिमविपपनिव्वणो ॥८॥

द्रव्यास्तिकस्य वक्तव्यं परिच्छेद्यो विषयो, निश्चयकर्तृवचनं च विकल्पनिर्वचनं, विद्यते पश्चिमं यस्मिन् विकल्पनिर्वचने तत्तथा, ततः परं विकल्पवचनप्रवृत्तेः, यावदपश्चिमविक-
ल्पनिर्वचनो द्रव्योपयोगः प्रवर्तते, तावद् द्रव्याधिकस्य वि-
षयो वस्तुतत्त्वपर्यायाऽऽक्रान्तमेव । अन्यथा ज्ञानार्थयोरप्रतिप-
क्षेऽसत्यप्रसक्तिः । न हि पर्यायानाक्रान्तसत्तामात्रसद्भावमादकं प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणमस्ति, द्रव्याऽऽदिपर्यायाऽऽक्रान्तस्यैव सर्वदा सत्तारूपस्य ताभ्यामवगतः । यद्वा-यद्वस्तु सूक्ष्मतरतमा-
ऽऽदिबुद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपत्यागेनोत्तरतत्त्वसूक्ष्मरूपाऽऽ-
भयणाद् व्युत्क्रान्त गृहीतत्यक्तम्, यथा किमिदं भूतसामान्य प्र-
ताऽऽदिभिर्विना प्रतिपत्तिविषयः, तावत् शुक्लतमरूपस्वरूपोऽन्यो विशेष एव, न द्रव्याधिकस्य वस्तुविषयो, यतो यावदपश्चिम-
विकल्पनिर्वचनोऽन्यो विशेषस्तावद् द्रव्योपयोगो द्रव्यज्ञान प्रवर्तते । न हि द्रव्याऽऽदयो विशेषान्ताः सदादिप्रत्यया विशिष्टैकान्तव्यावृत्तिबुद्धिप्राप्ततया प्रतीयन्ते, तथाऽप्रतीयमा-
नास्तथाऽऽनुपगमाद्वा, अतिप्रसङ्गात् ।

तदेवं न सत्ता विशेषविरहिणी, नाऽपि विशेषाः सत्तावि-
कल्पा इति प्रदर्शयौपसंहरन्नाह-

द्ववद्विओ त्ति तम्हा, नत्थि एओ नियम सुद्धजाईओ ।

न य पज्जवद्विओ णा- म को य जयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

तस्माद् द्रव्याधिक इति नयः शुद्धजातीयो विशेषविनिर्मु-
क्तो नास्ति नियमेनैवधारणाऽर्थः, विषयाज्ञानेन विषयिणोऽ-
प्यज्ञावात् । न च पर्यायाधिकोऽपि कश्चिन्नयो नामेति प्रसिद्धाऽ-
र्थो नियमेन शुद्धस्वरूपः संजयति, सामान्यविकल्पात्यन्तव्या-
वृत्तविशेषविषयाज्ञानेन विषयिणोऽप्यभावात् । यदि विषयाभा-
वादिमौ नयौ न स्तः, यदुक्तम्-'तीर्थकरवचनसंप्रद' इत्यादि,

तद्विद्व्यते इत्याह-(जयणाय उ विसेसो । सि) भजनायास्तु विवक्षाया एव विशेष इत् द्रव्यमयं पर्याय इत्ययं भेदः, तथा तद्भेदाद्विषयिणोऽपि तथैव भेद इत्यभिप्रायः । भजना च सामान्यविशेषाऽऽत्मके वस्तुनस्य उपसर्जनीकृतविशेषं यदन्व-
यिकं तद्रव्यम् इति विवक्ष्यति यदा तदा द्रव्याधिकविषयः, यदा तूपसर्जनीकृतान्वयिकं तस्यैव वस्तुनो यदसाधारणं रूपं तद्विवक्ष्यते तदा पर्यायनयविषयस्तद्भवतीति ।

एवंरूपभजनाकृतमेव भेदं दर्शयितुमाह-

द्ववद्विपवत्तवं, अवत्थु णियमेण होइ पज्जाए ।

तह पज्जव वत्थु अव-त्थुमेव द्ववद्वियनयस्म ॥ १० ॥

पर्यायास्तिकस्य द्रव्यास्तिकाभिधेयमस्तित्वमवस्थेव, भेद-
रूपापन्नत्वात्, द्रव्यास्तिकस्याऽपि पर्यायास्तिकाभ्युपगता भेदा अवस्तुरूपा एव जयन्ति, सत्तारूपाऽऽपन्नत्वात् । अतो भजनाम-
न्तरेणैकत्र सत्ताया अपरत्र भेदानां नष्टत्वादिद् द्रव्यमेते च पर्याया इति नास्ति भेदः । न च प्रतिभासमानयोर्द्रव्यपर्याय-
योः कथं पर्यायास्तिकद्रव्यास्तिकाभ्यां प्रातिवक्तव्यम् ? यतः प्रतिभासोऽप्रतिभासस्य बाधकः, न तु मिथ्यात्वस्य, मिथ्या-
रूपस्यापि प्रतिज्ञासनात् । तथाहि-पर्यायास्तिकः प्राऽऽह-
न मया द्रव्यप्रतिभासो निविध्यते, तस्याऽनुभूयमानत्वात्, किं तु विशेषव्यतिरेकेण द्रव्यस्याप्रतिभासनाद्व्यतिरेके तु व्य-
क्तिस्वरूपवत्तस्यामन्वयात्, उभयरूपनायाभ्येकत्र विरोधाऽऽदि-
गत्यन्तराभावाद् द्रव्याऽप्रतिभासस्तत्र मिथ्यैव, विशेषप्र-
तिभासस्त्वन्यथा, बाधकाभावात्, यतः प्रतिक्रणं वस्तुनो वृत्ते-
र्नाशोत्पादौ पर्यायलक्षणं न स्थितिः । द्रव्याधिकस्तु भजनोत्था-
पितास्वरूपः प्राऽऽह-अस्माकमप्ययमेवाभ्युपगमः, न विशेषप्र-
तिज्ञासप्रतिक्रियाः, किं तु तस्य जेदोभयविकल्पेवाध्यमानत्वाद् मिथ्यारूपतैव, अभेदप्रतिज्ञासस्त्वनुत्पादय्यलक्षणस्य द्रव्यत-
त्त्वविषयसंबन्धाऽवस्थितेरवाध्यमानत्वात् सत्य इति कल्पना ।

व्यवस्थापितपर्यायास्तिकद्रव्यास्तिकयोरेवंलक्षणप्रदर्शितस्वरू-
पयोर्मिथ्यारूपताप्रतिपातः सुकरा भविष्यतीत्याह-

उत्पज्जंति वयंति अ, भावा निअमेण पज्जवण्यस्स ।

द्ववद्विदृश्यं सर्वं, सया अणुपपममिणद्वं ॥ ११ ॥

उत्पज्जन्ते प्रागभूत्वा भवन्ति, विशेषेण निरन्वयरूपतया व्रजन्ति गच्छन्ति नाशमनुभवन्ति भावाः पदार्था नियमेन इति अवधार-
णे । पर्यायनयस्य मतेन प्रतिक्रणमुत्पादविनाशस्वभावा एव ज्ञावाः पर्यायस्याऽभिमतः, द्रव्याधिकस्य सर्वं वस्तु सदाऽनु-
त्पन्नमभिनष्टम्, आकालं स्थितिरवभावमेवेति मतम् । एतच्च न-
यद्रव्यस्याऽज्जितवस्तुकस्य सर्वं वस्तु सदाऽनुत्पन्नमिति प्राक्
प्रतिपादितमिति न पुनरुच्यते ।

परस्परनिरपेक्षं च उज्जयनयप्रदर्शितं वस्तु प्रमाणाज्ञावतो न संजयतीत्याह-

द्ववं पज्जवविजुयं, द्ववविजुत्ता य पज्जवा एत्थि ।

उत्पायद्विजंगा, हंदि दवियद्ववखणं एयं ॥ १२ ॥

द्रव्यं पर्यायविमुक्तं नास्ति, मृत्पिण्डस्यासकोशकुशूलाऽऽद्यनु-
गतमृत्सामान्यप्रतीतिः । द्रव्यविरहिताश्च पर्याया न सन्ति, अनु-
गतैकाऽऽकारमृत्सामान्यात् तु विरुद्धतया मृत्पिण्डस्यासकोशकु-
शूलाऽऽदीनां विशेषाणां प्रतिपत्तेः । अतो द्रव्याधिकज्ञानं वस्तु
पर्यायाऽऽक्रान्तमेव, न ताद्विकं पर्यायाऽभिमतमपि द्रव्यार्थानुष-
क्तं ताद्विकं, परस्परविभक्तयोः कदाचिदप्यप्रतिभासनात् । किं-

भूतं पुनर्द्रव्यमस्ति ? इत्याह-उत्पादस्थितिजज्ञा यथा व्यावर्णित-
स्वरूपाः परस्परविनिर्गमवर्तिनः, हर्षात्युपप्रदर्शने । द्रव्यलक्षणं
द्रव्यास्तित्वव्यवस्थापको धर्म एव दृश्यताम्, यतः पूर्वोत्तर-
पर्यायपरित्यागोत्पादाऽऽत्मकैका स्वयं प्रतिपत्तिः तथाभूतद्रव्य-
सत्त्वं प्रतिपादयतीति उत्पादव्ययव्यलक्षणं वस्तुचयुपगन्त-
व्यम् । एतच्च त्रितयं परस्परानुबिम्बम्, अन्यतमाभावे तदितर-
योरप्यजावात् । सम्म० ६ काण्डम् ।

(२७) एते च परस्परसम्पेक्षा द्रव्यलक्षणं न स्वतन्त्रा इति
प्रदर्शनावाऽऽह-

एष पुन संग्रहो, पारिक्रमस्तत्त्वं त्रिविहं पि ।

तस्मा मिच्छद्दिष्टी, पक्षेयं दो वि मूलण्या ॥ १३ ॥

एते उत्पादादयः संग्रहतः शिविकोच्चाहपुरुषा इव परस्परस्व-
रूपोपादानेनैव सङ्गणं, प्रत्येकमेकका उत्पादादयो द्वयोरपि द्रव्या-
स्तिकपर्यायास्तिकयोरसङ्गणम्, उक्तवत्तथाचूतनद्विषयाभावे त-
द्व्यादिकयोरपि तथाभूतयोरभावात्, उत्पादादीनां च परस्पर-
विधिकरूपाणामसंज्ञवात् । तस्मान्मिथ्यादृष्टी एव प्रत्येकं परस्पर-
विधिकी द्वावप्येतौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकस्वरूपौ मूलनयो
समस्तनयराशिकारणजतस्योत्पादे ।

तन्मवतु परस्परनिरपेक्षयोर्मिथ्यात्वम्, उभयनयाऽऽरब्ध-
स्वेकः सम्यग्दृष्टिर्भविष्यतीत्याह-

ए य तऽओ अतिय एओ, ए य सम्पत्तं ण तेमु पडिपणं ।

जेण दुवे एगंता, विजज्जमाणा अणंगता ॥ १४ ॥

न च तृतीयः परस्परसम्पेक्षोभयथाऽस्ति नयः कश्चित्, तथाभू-
तार्थस्यानेकान्ताऽऽत्मकत्वात्तद्व्याह्रिणः प्रत्ययस्य नयाऽऽत्मकत्वा-
नुपपत्तेः । न च सम्यक्त्वं न तयोः प्रतिपूर्णम्, प्रतिषेधद्वयेन प्रकृ-
तार्थविगतेः, अशेषं हि प्रामाण्य सापेक्षं गृह्यमाणयोरेव विषय-
योर्धर्मव्यतिरेकमयत्वेन द्वावप्येकान्तररूपतया व्यवस्थितौ मिथ्यात्व-
निबन्धनतत्परित्यागेनान्वयस्यतिरेकौ विशेषेण परस्परत्याग-
रूपेण भज्यमानौ गृह्यमाणावनेकान्तौ जवत इति सम्यक्त्वेदु-
त्वमेतयोरिति । एव सापेक्षद्वयव्याह्रिणो नदत्वानुपपत्तेस्तृता-
यनयाभावः ।

प्रदर्शितनिरपेक्षव्याह्रिणा तु मिथ्यात्वं दर्शयितुमाह-

जह एष तह अणणे, पक्षेयं दुणण्या एया अजे ।

हंदि हु मूलण्याणं, एणवणा वावणा ते वि ॥ १५ ॥

यथेनौ निरपेक्षद्वयव्याह्रिणौ मूलनयो मिथ्यादृष्टी, तथा उभय-
वाद्दरूपेण व्यवस्थितानामपि परस्परनिरपेक्षत्वस्य मिथ्यात्व-
निबन्धनस्य तुल्यत्वात् प्रत्येकमितरानपेक्षा अन्येऽपि दुर्नयाः । न
च प्रकृतनयद्वयव्यतिरेकनयान्तराऽऽरब्धत्वाद्भयवादस्य न-
यानामपि वैचित्र्यादन्यत्राऽऽरोपयितुमशक्यत्वात् तद्व्यपस्या-
न्ये सम्यक् प्रत्यया भविष्यन्तीति शक्यम्, यतः हर्षात्येवं गृह्य-
ताम्, हुरिति हेतौ, मूलनयद्वयपरिच्छिन्नवस्तुनि ये व्यापृतास्तेऽपि
तद्विषयव्यतिरेकविषयान्तराऽभावात् सर्वनयवादानां च सा-
मान्यविशेषोभयैकान्तविषयत्वात् तत्र नयान्तरसङ्गावः, यतस्त-
वारब्धोजयवादे नयान्तरं भवेत् ।

ननु संग्रहाऽऽदिनयसङ्गावात् कथं तद्व्यतिरेकनयान्तराभावः ? ।
सत्यम् । सन्ति संग्रहाऽऽदयः, किं तु तद्विषयव्यतिरेकविषया-
न्तराभावतस्तद्व्यतिरेकनयविषयास्तेऽपि तद्वृषणेनैव दूषिता यतो
न मूलच्छेदे तच्छाखास्तद्वस्थाः संभवन्तीत्याह-

सन्वणयसमूहमि वि, एतिय एओ उजयवायपणवओ ।

मूलण्याण उ आणं, पण्यविसेमियं विति ॥ १६ ॥

संग्रहाऽऽदिसकलनयसमूहेऽपि नास्ति कश्चिन्नय उजयवा-
दप्रकरणः, यतो मूलनयाज्यामेव यत् प्रतिज्ञातं वस्तु स-
देवाऽऽश्रित्य प्रत्येकरूपाः संग्रहाऽऽदयः पूर्वपूर्वनयाधिगतांश-
विशिष्टमंशांतरमधिगच्छन्तीति न विषयान्तरयोः च ।

अतोऽर्वास्तं परस्परत्यागप्रवृत्तसामान्यविशेषविषयसंग्रहाऽऽ-
द्यात्मकनयद्वयाधिगमाऽऽत्मकत्वात् वस्तुव्युभयाऽऽत्मकं न
केवलं व्याघटाऽऽदि वस्तु उभयात्मकं, तथात्रिधप्रमाणग्राह्यत्वा-
त्, किन्त्वान्तरमपि, हर्षशोकभयकरुणौवासान्याऽऽद्यनेकाऽऽका-
रविवर्ताऽऽत्मकैकचेतनास्वरूपं तदात्मकद्वयाऽऽद्यनेकवि-

काराऽनेकाऽऽत्मकं च स्वमवेदनाध्यक्षप्रतीतिं, तस्य भे-
दैकान्तैकरूपताऽभ्युपगमे दृष्टादृष्टविषयसुखदुःख-

साधनस्वोकारन्यागार्थप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूप-

सकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति प्रतिपाद-

यितुमाह-

ए य द्वाट्टियपक्खे, संसारो णेव पज्जवणयस्म ।

सामयवियत्तिवार्, जम्हा उच्छेअवार्आ ॥ १७ ॥

द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाऽभिमतं वस्तुनि न संसारः
संजवति, शाश्वतव्यक्तिप्रतिकृष्टान्यत्वेकान्ताऽऽत्मकचेतन्यप्रा-
दकाषययीकृतत्वात्, पावकज्ञानविषयीकृते वदकयत् । तथा-
हि-संसारः ससृतिः, सा चैकान्तनित्यस्य पूर्वावस्थापरित्यागे
सति न संभवति; तत्परित्यागेनैव गतेर्भवान्तराऽऽपत्तेर्वा ससृतेः
संभवात् । नाऽप्युच्छेदे वत्पर्यन्तनिरन्वयध्वंससङ्गणे ससृतिः
संभवति, गतेर्भवान्तरापत्तेर्वा कपञ्चिद्व्यविकल्पमन्तरेणायो-
गात् । अथैकस्य पूर्वापरशरीराभ्यां वियोगयौग्यतौ संसारः,
असावपि सदाऽनिकारिणि न संजयति, नित्यस्य पूर्वोऽपरश-
रीराभ्यां वियोगयोगाऽनुपपत्तेः । निरन्वयकृष्णध्वंमिनोऽप्येका-
धिकरणत्वाऽसंभवात् तसङ्गणः संसारः, न चाऽमूर्तस्याऽऽत्मनः
सर्वगतैकमनोऽतिष्वकशरीरेण विशिष्टयोगयोगौ संसारो, म-
नसोऽकृतृकत्वेन शरीरसंबन्धस्याऽनुपपत्तेः । यो हृदयस्य वि-
धाता स तन्निर्वर्तितशरीरेण सह संबध्यते, न चैव मनः । न
च मनसः शरीरसंबन्धेऽपि तत्कृतसुखदुःखोपभोगकृत्वमा-
त्मनि तस्याऽपगमात्, तदर्थं च शरीरसंबन्धोऽभ्युपगम्यत
इति तत्संबन्धपरिकल्पनं मनसो व्यर्थम्, मनसि सुखदुःखो-
पभोगकृतत्वाभ्युपगमे वा आत्मनः कल्पनावैयर्थ्यम्, मनस आ-
त्मसिद्धः ॥ १७ ॥

सुहट्टुक्खसंपओगो, ए जुज्जई णिच्चवायपक्खम्मि ।

एगंतच्छेयम्मि वि, सुहट्टुक्खवियप्पणमजुत्तं ॥ १८ ॥

सुखेनाऽबाधस्वरूपेण, दुःखेन बाधनालक्षणेन, संप्र-
योगः संबन्धो, न युज्यते न घटते आत्मनः, नित्यवात्पक्षे
द्रव्यास्तिकाज्युपगमे सुखस्वजावस्याऽविच्छिन्नरूपत्वात् सदा
सुखरूपतैवाऽऽत्मनो न दुःखसंप्रयोगः, दुःखस्वभावत्वे तद्वृत्तैव,
तत्वादेव, एकान्तोच्छेदे च पर्यायास्तिकपक्षे सुखदुःखसंप्रयोगो
न युज्यत इति संबन्धः । तथा पक्षद्वयेऽपि सुखार्थं दुःखवि-
योगार्थं च विशिष्टनयनं कल्पतेऽत्र यतनार्थत्वात्, अयु-
कमघटमानकं सुखदुःखोपादानत्यागार्थप्रयत्नस्याप्ययुक्तत्वम्,
उक्त्यायात् । संसरति निरुपज्जोगभावैराधिवासितं लिङ्गमिति
साहचर्यमतमपि निरस्तम्, न्यायस्य सर्वैकान्तसाधारणत्वात् ।

एकान्तपक्षे आत्मसुखदुःखोपभोगनिर्वर्तकशरीरसंबन्धहे-

त्वदृष्टोत्पादकनिमित्तानामप्यसंभवं दर्शयन्नाह-

कर्म जोगनिमित्तं, ब्रह्म बंधद्विई कसापवसा ।

अपरिणतच्छिषेसु य, बंधद्विईकारणं णत्थि ॥ १९ ॥

कर्मादृष्ट योगनिमित्तं मनोवाक्यव्यापारनिमित्तं, बध्यते आ-
दीयते, बध्यत इति बन्धोऽदृष्टमेव, तस्य स्थितिः कालान्तरफल-
दातृत्वेनाऽऽत्मन्यवस्थानम्, सा कषायवशात्क्रोधाऽऽदिसामर्थ्या-
त् । एतदुभयमप्येकान्तवाद्यनुपपन्नं आत्मचैतन्यलक्षणे जावे
अपरिणते उःसन्ने च बन्धस्थितिकारणम्, नास्ति । न ह्यपरिणामि-
न्यत्यन्तानाध्यातिशये आत्मनि क्रोधाऽऽदयः संभवन्ति । नाऽ-
प्येकान्तोत्सङ्गेऽनुसन्धानविकले अहमनेनाकुष्ट इति द्वेषसंभवः ।
तथा चाऽप्य आक्रुष्टोऽन्यो व्यापृतोऽपरो बद्धोऽपरश्च मुक्त
इति कुशलाऽकुशलकर्मगोचरप्रवृत्त्याधारमभैकत्वशक्तिः, न
लोकसन्ततिनिमित्तोऽयं व्यवहारः, कृणुकेकान्तपक्षे सन्ततिक-
ल्पनाबीजभूतोपादानोपादयभावस्यैवाऽघटमानत्वात् । न चे-
यमनुसन्धानप्रतिपत्तिः, मिथ्याद्वेषगर्वशाब्दासन्तोषाऽऽदीनाम-
न्योन्यावरुद्धस्वभावानां क्रमवर्तिनां चिच्चिद्वर्तिनां स्वसंबेदना-
ध्यक्षमिद्वानां तथा तथाऽनुभवितुश्च संशयविपर्ययादृष्टज्ञाना
गोचरीकृतस्यैकस्य चैतस्यानुज्ञवात् । न च बाधारहितानुभववि-
षयस्यापह्नवः, सुखाऽऽदेरप्यनुज्ञविषयस्यापह्नवप्रसङ्गात् । तथा
च प्रमाणप्रमेयाऽऽदिव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिः । यदपि मिथ्याऽऽवा-
रोपादानार्थं यत्ने सत्यपि नोक्तरीत्युक्तं, तदप्यनेनैव प्रतिविहितम्,
यथोक्तप्रतिपत्तिमिथ्यात्वासिद्धेः । न चाऽनुमाननिमित्तत्वेऽप्ये आरो-
पवृद्धेकपक्षिधूमनिश्चयावगतधूमध्वज इव । न च मिथ्याज्ञा-
नस्य सहजत्वाविपरीतार्थोपस्थापकानुमानप्रवृत्तिः, तथाऽन्युप-
गमे बोधसन्तानवत्तस्य सर्वदाऽनिवृत्तिरित्यनुमितिप्रसक्तिः,
असदजं तु तत्त्वज्ञानप्राप्त्युत्पादोऽवश्यं निवर्तते श्रुतिकावगमे
रजतज्जम् इव, अतिवृत्तौ वा न प्रमाणबाधकं जवेत् । न च कृ-
णकृत्यनिश्चये स एवाऽहमितिप्रत्ययो युक्तः, अपि तु स इवेति
स्यात्, न हि गवयनिश्चये गौरेवेति प्रत्ययो दृष्टः, अपि तु गोरि-
वेति । न च क्रमवत्त्वमिथ्याद्वेषाऽऽदिपर्यायेषु चैतस्याऽनुस्यू-
तिप्रत्ययस्य मानस्त्वमात्मनि कृणकृत्यम्, अनुमाननिमित्तत्वे-
ऽपि तदेव स्पष्टमनुभूयमानत्वाद्, विकल्पद्वयस्य युगपदुत्पत्तिः
परैर्नष्टेति विकल्परूपत्वे एकत्वप्रत्ययस्य कृणकृत्यनिश्चयसमये
सद्भावो न भवेदित्येकान्तनित्याऽनित्यव्युत्पत्तौ जयपक्षे एव बन्ध-
स्थितिकारणं युक्तिसङ्गतम् ।

किञ्चैकान्तवादिनां संसारनिवृत्तिस्तत्सुखमुक्तिप्राप्त्यर्था प्रवृ-
त्तिश्चासक्ततेत्याह-

बंधमपि अपूर्ते, संसारजत्रोहदंसणं मोहं ।

बंधं च विणा मोक्खसु-दुपत्थणा णत्थि मोक्खो य ॥ २० ॥

बन्धे चासति संसारो जन्ममरणाऽऽदिप्रबन्धः, तत्र तत्कार-
णे वा मिथ्यात्वाऽऽदायुपचारात् तच्छब्दवाच्ये प्रबोधो भीति-
प्राप्त्यर्थः, तस्य दर्शनम्-सर्वं चतुर्गतिपर्यटनं दुःखाऽऽत्मकमिति
पर्यालोचनं, मोक्ष्य मूढताऽनुपपद्यमानं संसारदुःखोऽप्यविषय-
त्वाद् मिथ्याज्ञानं बन्ध्यासुतजनितबाध्यगोचरमिति विषय-
पर्यालोचनविद्, मिथ्याज्ञानपूर्विका च प्रवृत्तिर्विसंवादिन्येव
बन्ध विना संसारनिवृत्तिः, तत्सुखप्रार्थना च न भवत्येव । अथ

मोक्षस्याऽनुपपत्तौ निरपराधपुरुषवदबद्धस्य मोक्षसंभवात्,
बन्धाभावश्च योगकषाययोः, प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशाऽऽत्मक-
बन्धहेत्वोरेकान्तपक्षे विरुद्धत्वात् । न चैकरूपत्वाद् प्रहणो ब-
न्धाऽऽद्यभावेपरणा न दोषाव, चेतनाऽचेतनाऽऽदिभेदरूपतया
जगतः प्रतिपक्षेः । न च जेदप्रतिपत्तिमिथ्याऽविद्यानिमित्तत्वा-
दिति वक्तव्यम्, अविद्यायाः प्रतिपत्तिजननविरोधात्, अ-
विरोधे विद्यारूपताप्राप्तेः द्वैतप्राप्तिरिति प्रातिविहितत्वाच्चैत-
याद इति न पुनः प्रतन्यते ।

तदेवमेकान्तान्युपगमे बन्धहेत्वाद्यनुपपत्तैरेदिकाऽऽमुष्मिक-
सर्वव्यवहारविलोप इत्येकान्तव्यवस्थापकाः सर्वेऽपि मिथ्यादृ-
ष्टयो नयाः, अन्योऽन्यविषयापरित्यागवृत्तयस्तु त एव सम्यक्त्वं
प्रतिपद्यन्त इत्युपसंहारत्वाद्-

तम्हा सर्वे वि णया, मिच्छादिद्वी सपक्खपदिबद्धा ।

अणोष्णिस्सिआ उण, हवंति मम्मत्तसन्मावा ॥ २१ ॥

वस्मादेकान्तनित्याऽनित्यवस्थान्युपगमो बन्धाऽऽदिकारण-
योगकषायाऽन्युपगमबाधितः, तदन्युपगमोऽपि नित्याऽऽद्येका-
न्ताऽन्युपगमप्रतिहत इत्येवंभूतपूर्वोत्तराभ्युपगमस्वरूपाः, त-
स्मान्मिथ्यादृष्टयः सर्वेऽपि नयाः स्वपक्षप्रतिबद्धाः-स्व आ-
त्मीयः पक्षोऽन्युपगमः, तेन प्रतिबद्धाः प्रतिहता ये ते इति,
नयज्ञानानां च मिथ्यात्वे तद्विषयस्य तदभिधानस्य च
मिथ्यात्वमेव । तेनैवं प्रयोगः-मिथ्या सर्वनयवादाः, स्वप-
क्षेणैव प्रतिहतत्वात्, चौरवाक्यवत् ॥ अथ तेषां मिथ्यात्वे
बन्धाऽऽद्यनुपपत्तौ सम्यक्त्वाऽनुपपत्तिः सर्वत्रत्याह-अन्यो-
ऽन्यनिःसृताः परस्परपरित्यागेन व्यवस्थिताः, पुनरिति त
एव सम्यक्त्वस्य यथाऽर्वास्थितवस्तुप्रत्ययस्य, सद्भावा म-
वन्तीति न बन्धाऽऽद्यनुपपत्तिः । ननु यदि नयाः प्रत्येकं
सन्ति, कथं प्रत्येकावस्थायां तेषां सम्यक्त्वाभावः ? इत्यु-
च्यते-व्यतिरेकेणापरसम्यक्त्वाभावात्, तस्य च तेष्वन्युपगमा-
त् । अथ न सन्ति, कथं तेषां समुदायः सम्यक्त्वनिबन्धनो
भवेत्, असतां समुदायानुपपत्तेः ? । न चाऽसतोऽपि सम्यक्त्वं,
नयवादिष्वपि सम्यक्त्वप्रसक्तेः । न च प्रत्येकं तेषां सता-
मसम्यक्त्वेऽपि तत्समुदाये सम्यक्त्वं भविष्यति, “ दृष्ट्वादिद्वी
सि तम्हा, णत्थि णओ ” (६) इत्याद्युपसंहारः, नत्र विरोधात् । न
च प्रत्येकमेकैकांशप्राहिणः संपूर्णवस्तुप्राहकाः समुद्दिता इति
सम्यक्त्वव्यपदेशमासादयन्ति, तत्तत्स्वगोचरापरित्यागेन तत्रा-
ऽपि विषयान्तरे तेषामप्रवृत्तेः । न च प्रत्येकमसम्यक्त्वे समुदायेऽ-
पि सम्यक्त्व युक्तम्, सिकतासु तैलवत् असतः सद्रूपत्वेविरोधा-
च्च । अत्राऽभिधीयते-प्रत्येकमप्यपेक्षितेतरांशविषयप्रादकतयैव
सन्तो नयाः, नद्व्यतिरेकरूपतया त्वसन्त इति सतां तत्समुदाये
सम्यक्त्वे न कश्चिदोषः । नन्वितरेतरविषयापरित्यागवृत्तीनां
ज्ञानानां कथं समुदायः संजयी ? , येन तत्र सम्यक्त्वमभ्युपग-
म्येत ? , अनुक्तोपात्मम परः । न ह्येकज्ञानोत्पादतस्तेषां समुदायो
विचक्षितोऽपि तु स्वपरित्यक्तेतररूपविषयाध्यवसाय एव समु-
दायः, “ अन्योऽन्यनिश्चिताः ” इत्यनेनानेकार्थः प्रतिपादितः । न
हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकारूपामत्यन्तपृथग्भूताभ्यामवगुन्निद्र-
यसंयोगवदुभयवादाऽपरप्रारब्धः । सम्म० १ काण्डम् ।

(२०) अथ दर्शनयोजनामभिधिसुराह-

जातं ऽव्यास्तिकाचुच्छा-दर्शनं ब्रह्मवादिनाम् ।

तत्रैके शब्दसन्मार्त, चित्सन्मार्त परे जगुः ॥ ११० ॥

(जातमित्यादि) शुद्धाद् व्यास्तिकाद् ब्रह्मवादिनां दर्शनं जातम् । तदाह वादी-“द्व्यष्टियनयपयमी सुखा संगदपकवणा विस्रयो ॥” (४) इति । तत्रैके ब्रह्मवादिनः शब्दसन्मात्रमिच्छन्ति, अन्ये च चित्सन्मात्रम् । तत्राऽऽद्यमतावलम्बी शब्दस्वजा-वं ब्रह्म सर्वेषां शब्दानां सर्वेषां स्वर्यानां प्रकृतिरित्यन्युपात्तं । नयो० । सम्म० । सर्वमेकं सत्, अविरोधादिति व्यास्तिकाऽभिप्रायः । सम्म० ३ काण्ड । स्या० । (शब्दब्रह्मवादिनां मतम् 'सद्' शब्दे ध्वज्यते)

(२९) यथा व्यवहारनिश्चयनयद्वये तेषां समवतारो-
ऽस्तस्त्वैव व्यवहारनिश्चयनयद्वयस्य
स्वरूपमुपदर्शयन्नाह—

लोगव्यवहारपरो, व्यवहारो भण्ड कालश्रो भमरो ।

परमत्थपरो मसुड, निच्छदश्रो पंचवसो ति ॥३५८॥

लोकव्यवहाराऽभ्युपगमपरो नयो व्यवहारनय उच्यते । स च कालवर्णस्यैव उत्कटत्वेन लोके व्यवहियमाणत्वाद्गणति प्रति-पादयति कालको भ्रमर इति । परमार्थपरस्तु पारमार्थिकार्थवादो नैश्चयिको निश्चयनय उच्यते । स पुनर्मन्यते-‘पञ्चवर्णो भ्रमरः’ वादरक्कन्धत्वेन तच्छरीरस्य पञ्चवर्णपुङ्गवैर्निष्पन्नत्वात्, शु-क्लाऽऽदीनां च न्यभूतत्वेनानुपलङ्गणादिति ॥ ३५८॥ विरो० ।

निश्चयव्यवहारौ हि, द्वौ च मूलनयौ स्मृतौ ।

निश्चयो द्विविधस्तत्र, शुद्धाऽशुद्धविभेदतः ॥ १ ॥

(निश्चय इति) हि निश्चितम्, अध्यात्मभाषायां मूलनयौ द्वौ स्मृतौ । तौ च निश्चयव्यवहारौ, निश्चिनोति तत्त्वमिति नि-श्चयः । १ । व्यवहियते इति व्यवहारः । २ । तत्राऽपि निश्चयो नाम द्विविधो, द्विप्रकारः, एकः शुद्धनिश्चयनयः, द्वितीयोऽशुद्धनिश्चयनयः । एव द्विप्रकारो ज्ञेयः ॥ १ ॥

यथा केवलज्ञानाऽऽदि-रूपो जीवोऽनुपाधिकः ।

शुद्धां मत्यादिकस्त्वात्मा-ऽशुद्धः सोपाधिकः स्मृतः ॥२॥

यथा हि केवलज्ञानाऽऽदिरूपो जीवोऽनुपाधिकः, उपाधिः कर्म-जन्यः, तेन विहीनोऽनुपाधिकः, शुद्ध इति शुद्धनिश्चयभेदेन प्र-थमः । अत्र हि केवलज्ञानमासाद्य शुद्धगुणमयाऽऽत्मकरूपेण जीवस्याऽभेदो दर्शितः । तथा च मतिज्ञानाऽऽदिक आत्मा अ-शुद्धनिश्चयभेदेन द्वितीयः । अत्र हि आत्मनः सोपाधिकस्या-ऽऽवरणकृपजनितज्ञानविकल्पेनाऽऽत्मा मतिज्ञानी अशुद्ध उ-पलक्ष्यते । सोपाधिकत्वात् केवलज्ञानाऽऽस्यो गुणः शुद्ध-गुणस्तदुपेत आत्माऽपि शुद्धस्तज्ज्ञाननयोक्त्यात् शुद्धनिश्चयनयः । १ । मतिज्ञानाऽऽदिगुणोऽशुद्धस्तदुपेत आत्माऽप्यशुद्धस्तदास्य-या नयोऽपि अशुद्धनिश्चय इति । निश्चयशब्द आत्ममात्रपरः, शुद्धशब्दः कर्माऽऽवरणाविशिष्टः । आवरणकृते शुद्धः, सति त-स्मिन्शुद्धः ॥ २ ॥

अथ व्यवहारस्य भेदं दर्शयति—

सद्वृत्तश्चाऽप्यसद्वृत्तो, व्यवहारो द्विधा जवेत् ।

तत्रैकविषयस्त्वाद्यः, परः परमतो मतः ॥ ३ ॥

व्यवहारोऽपि सद्वृत्तः पुनरसद्वृत्त इति भेदाभ्यां द्विधा द्विप्रकारः । तत्र आद्यः प्रथम एकविषय एकव्यवहाराऽऽभितः स-

द्वृत्तव्यवहारः । परः परविषयः परव्यवहाराऽऽभितोऽसद्वृत्तव्य-वहार इति ॥ ३ ॥

उपचरितसद्वृत्ता-नुपचरितभेदतः ।

आद्यो द्विधा च सोपाधि-गुणगुणिनिदर्शनात् ॥ ४ ॥

उपचरितसद्वृत्तभेदेन, अनुपचरितसद्वृत्तभेदेन च आद्यः एकव्यवहाराऽऽश्रितसद्वृत्तव्यवहारो द्विधा द्विप्रकारः । तत्र च सोपाधिकगुणगुणिनेदात् प्रथमो जेदो जवति ॥ ४ ॥

यथोपचारतो लोके, जीवस्य मतिरुच्यते ।

यथा जीवस्य मतिज्ञानम् । अत्र हि मतिरुपाधिः कर्माऽऽवर-णकृषिताऽऽत्मनः सकलज्ञानत्वेन ज्ञानमिति कल्पनं सोपाधि-कम्, उपचारतो जातमिदम् ।

अथ द्वितीयभेदमाह—

अनुपचरितसद्वृत्तो-ऽनुपाधिगुणतद्वतोः ॥ ५ ॥

उपाधिरहितेन गुणेन अनुपाधिक आत्मा यदा सपद्यते, तदा अनुपाधिकगुणगुणिनोर्भेदाजिज्ञोऽनुपचरितसद्वृत्तोऽपि द्वितीयो भेदः समुत्पद्यते इति ॥ ५ ॥

अथास्यादाहरणं श्लोकार्जेनाऽऽह—

केवलाऽऽदिगुणोपेतो, गुण्यात्मा निरुपाधिकः ।

केवलाऽऽदिगुणोपेतः केवलज्ञानसहितः कर्मकृपाविभूतप्रज्ञा-नुभवभावाऽऽत्मको जीवो निरुपाधिकगुणोपेतो निरुपाधिको गुणो भवति । आत्मा हि संसारावस्थायाम् भटकर्मजानिताऽऽव-रणपरिस्फुटप्रज्ञावभाषितः सोपाधिकगुणैर्मत्यादिजस्तज्ज्ञानिति सोपाधिक आत्मेति व्यपदेशभाग् जवति । अत्र तु तदभावे तद-भावाद् निरुपाधिकगुणगुणिभेदज्ञानासमुत्पादादनुपचरि-तसद्वृत्तभेदोऽपि समुत्पन्नः । केवलाऽऽदिरिति केवलस्यैकत्वात् आदिरिति तदुत्थानन्तगुणोक्त्यात् केवलादिरिति कथनम् ।

अथाऽसद्वृत्तव्यवहारस्यापीत्यमेव नेद्वयं प्रकटयन्ना-

ह श्लोकार्जेन—

असद्वृत्तव्यवहारो, द्विधैव परिकीर्तितः ॥ ६ ॥

(असद्वृत्तेति) असद्वृत्तव्यवहारोऽपि एवं पूर्वोक्तसद्वृत्तवद् द्विधा द्विप्रकारः परिकीर्तितः कथित इति ॥ ६ ॥

अथैतस्यासद्वृत्तव्यवहारस्य भेदद्वयं सोदाहरण—

पूर्वक प्रकटयन्नाह—

अमंश्लेषितयोगेऽप्यो, देवदत्तधनं यथा ।

स्यात्संश्लेषितयोगेऽप्यो, यथाऽऽत्मे देहमात्मनः ॥७॥

(असंश्लेषितेति) अत्र द्वयोरपि भेदयोर्मध्ये, अद्यः अमे भयोऽप्यो मुख्यः प्रथमः, असंश्लेषितयोगे कल्पिसंबन्धविषये उपचरितासद्वृत्तव्यवहारो जवेत् । यथा-देवदत्तधनम् । इह धनेन देवदत्तस्य संबन्धः स्वस्वामिभाषरूपश्च जायत, तदपि कल्पितत्वात् उपचरितम् । यतो देवदत्तः पुनर्धनं चैकव्यवहारं, न हि तस्माद्विभक्तव्यत्वात् सद्वृत्तज्ञानाकरणेनासद्वृत्तव्यव-हार इति । यथा द्वितीयोऽप्यः संश्लेषितयोगे कर्मजसं-बन्धे जवति । यथा आत्मनो जीवस्य देहमिति आस्ते तिष्ठति । अत्र हि आत्मदेहयोः संबन्धे देवदत्तधनसंबन्धमिव कल्पनं नास्ति विपरीतभावनातिर्यक्त्वाद् यावज्जीवव्यापित्वा-दनुपचरित, तथा भिन्नविषयत्वादसद्वृत्तव्यवहार इति ॥ ७ ॥

अथोक्तविषयस्यामित्यमाह—

नयाश्चोपनयाश्चैते, तथा मूलनयावपि ।

इत्थमेव समादिष्टं, नयचक्रेऽपि तत्कृता ॥ ८ ॥

(नयेति) एते नया उक्तलक्षणाः, च पुनरुपनयास्तथैव द्वौ मूलनयौ, अपि निश्चयेन इत्थममुना प्रकारेण एव, नय—चक्रेऽपि दिगम्बरदेवसेनकृते शास्त्रे नयचक्रेऽपि, तत्कृता तस्य नयचक्रस्य कृता उत्पादकेन समादिष्टं कथितम् । एतावता दिगम्बरमतानुगमनयचक्रप्रत्यपाठपठितनयोनयमूलनयाऽऽदिकं सर्वमपि सर्वकृपणीतसदागमोक्तयुक्तियोजनासमानतन्त्रत्वमेवाऽऽस्ते, न किमपि विसंवादिनयाऽस्तीति । ८ ।

अथ पुनरपि श्वेताम्बरदिगम्बरयोः समानतन्त्रत्वमुपदिशन्नाह—

यद्यपीदृशैर्भेदो न, तस्याऽस्माकमपि स्फुटम् ।

तथाऽप्युत्क्रमशैल्याऽसौ, दहते चाऽन्तराऽऽपना ॥ ९ ॥

यद्यपि तस्य देवमेनस्य दिग्वाससोऽपि, तथा अस्माकं श्वेतभिक्षूणां स्फुटं प्रकटं यथा स्यात्तथा, इह द्रव्याऽऽदिपरिहानोपयोगिनि नयावचारे, अर्थभेदो विषयभेदो नास्ति, उजयो-रप्यर्थोऽऽदेशो विषयभेदत्वमेव, शब्दाऽऽदेशो किमपि पाठान्तरत्वाद् न किमपि दोषः । यथा हि अर्थे प्रयोजनवन्तस्तार्किकाः, शब्दस्याऽप्रयोजकत्वात् । तथाऽप्यसौ देवसेनो दिगम्बर उत्क्रमशैल्या विपरीतपरिभाषया अर्थस्य तादृशत्वेन शब्दस्या-तादृशत्वेन च उत्क्रमशैल्या कृत्वा, अन्तराऽऽपना अन्तरकृपरिणामेन ईर्ष्यामुत्वाद्, दहते खिद्यते । ईर्ष्यालयो हि अन्नरूपता-पपरा एव भवन्ति निष्कारणमेवेति । यतः—“ यद्यपि न भवति हानिः, परकीयां चरति रासभो छाक्ताम् । असमञ्जसं तु दह्या, तथाऽपि परिख्यते चेतः ॥ ११ ॥ ” इति वचनाद् यथोक्तजागवत-मिद्वान्तगुणपरिभाषां त्यक्त्वा स्वकपोलकल्पितसंस्कृतजायया श्रीवीतरागोक्तार्थविषयमङ्गीकृत्य नवीनग्रन्थं विरचय्य प्रभावं ख्यापयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

(३०) अथ बोटिक्रमताऽन्निमतविपरीतपरिभाषां दर्शयन्नाह—

तत्त्वार्थेऽपि नयाः सप्त, पञ्चाऽऽदेशान्तरेऽपि वा ।

अन्तर्जुतौ समुद्धृत्य, न वेति किमु कल्पते ? ॥ १० ॥

तत्त्वार्थसूत्रं नयाः सप्त उक्ताः, पुनरादेशान्तरे मतान्तरे तत्रैव नयाः पञ्च प्रतिपादिताः । तथा च तत्सूत्रम्—“ सप्त मूलनयाः, पञ्च इत्यादेशान्तरे ” इति । शब्दाः, समभिरुद्धः, एवभूत इति नयात्रकं शब्दनय इति नाम्ना संगृहीतानां त्रयाणामेवैकं नाम शब्दनय इति जायते. ततः प्रथमे चत्वारोऽतस्तैः सह पञ्च नया इति । अथैकैकस्य भेदानां शतमस्ति, तत्र च सप्तशतं तथा पञ्चशतम्, एवं मतद्वयेऽपि भेदकल्पनम् । तथोक्तमावश्यकम्—“ इ-क्षिको य सयविदो, सप्त णयसया हवन्ति एमेव । असौ वि-हु आएसो, पचेय सया णयाणं तु ” ॥ (२५६५) एता-दृशीं शास्त्रपरिभाषां त्यक्त्वा द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनामानौ पञ्चभर्तावितावेव उद्धृत्य दूरे कृत्वा नव नयाः कथिताः, इति किमु कल्पते देवसेनेन कः प्रपञ्चः क्रियते ? ॥ १० ॥

पुनश्चर्चा कथयन्नाह—

यदि पर्यायद्रव्यार्थ-नयौ जिज्ञौ विज्ञौकितौ ।

अपितानपिताज्यां तु, स्युनैकादश तत्कथम् ? ॥ ११ ॥

(यदीति) यदि पर्यायार्थद्रव्यार्थनयौ जिज्ञौ विज्ञौकितौ पृथक् दृष्टौ, तत्तस्माच्च नया इति कथम् ? अपितानपिताभ्यां सह एकादश नया इति कथं न स्युः, अपि तु स्युः । ज्ञावार्थस्त्वय-म-नैगमसंग्रहव्यवहारभेदाद् आद्यो द्रव्यार्थिकस्त्रिधा, पर्या-यार्थिकश्चतुर्धा—अनुसूत्र, शब्दः, समभिरुद्धः, एवंचूतश्चेति । अपितानपितभेदावपि सामान्यविशेषपर्यायौ, तौ च द्रव्यप-र्याययोश्चेति । तथाहि—सामान्यं द्विप्रकारम्, ऊर्ध्वतासामान्यं, तिर्यकुसामान्यं च । तत्र ऊर्ध्वतासामान्यं द्रव्यमेव, तिर्यकुसा-मान्यं तु प्रतिव्यक्ति सहशपरिणतिब्रह्मणं व्यञ्जनपर्याय एव, स्थूलाः काशान्तरस्थायिनः शब्दानां सङ्केतविषया व्यञ्जनपर्याया इति प्रावचनिकप्रसिद्धेः । विशेषोऽपि वैसहस्रविधसंलक्षणः पर्याय एवान्तर्भवतीति, नैताभ्यामधिकनयावकाशः ॥ ११ ॥

संग्रहे व्यवहारे च, यदीमौ युद्धक्य केवलम् ।

तदाद्यन्तनयस्तोके, किं न युद्धक्य हि तावपि ? ॥ १२ ॥

अथ संग्रहे च पुनर्व्यवहारे यदि इमौ अपितानपितौ युद्धक्य, तर्हि आद्यन्तनयस्तोके तावपि [द्रव्यपर्यायौ] किं न युद्धक्य इति ? यदि एवं कथयथ अपितानपितसिद्धेरित्यादिसूत्रेषु अपिता वि-शेषाः, अनपिताः सामान्याः । तत्र अपिता व्यवहाराऽऽदिविशेष-नयेषु अन्तर्भवन्ति, अनपिताः संग्रहेऽन्तर्भवन्ति, तदा आद्येषु प्रथमेषु, अन्येषु पाश्चात्येषु नयस्तोकेषु इमौ द्रव्यपर्यायौ कथं न युज्जीत सप्तनयसंबन्धमिद्धेरिति विचारणीयम् ? नि-दान्ते श्रीजिनवाणी सप्तनयाऽवतारिका एवाऽस्ति, न न्यूना-धिका । यतः—“ स किं तं नय ? सप्त मूलनया पञ्चस्य । तं जडा-लोगमे १, संग्रहे २, व्यवहारे ३, उज्जुमुए ४, सह ५, सम-जिकुटे ६, एवंचूए ७ । ” इत्यादिसूत्रपाठोऽपि केयोऽनस्तत्सूत्र-मार्गे त्यक्त्वा नया नव इत्यधिकयोजना न सार्थीयसी । अथ अन्तर्जुतानां पृथक्करणमपि पिष्टपेषणमेवेति ॥ १२ ॥ द्रव्या-८ अध्या० ।

(३१) व्यवहारनयात्साङ्ख्यम्—

अशुद्धाद् व्यवहाराख्या-ततोऽनृत्साङ्ख्यदर्शनम् ।

चेतनाऽचेतनद्रव्या-ऽनन्तपर्यायदर्शकम् ॥ १११ ॥

(अशुद्धादिनि) व्यवहाराऽऽख्याद् व्यवहारनामधेयादशुद्धात्त-तो द्रव्यार्थिकनयात् साङ्ख्यदर्शनमनृत्म् । कीदृशं तत् ?, चेतनश्चाचेतनद्रव्यं आनन्तपर्यायाध्यावर्भावनिरोभावाऽऽ-त्मकास्तेषां दर्शकं प्रतिपादकमिति । (१११) नयो० । अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमार्थावलम्बी एकान्तनि-त्यचेतनवस्तुप्रतिपादकसाङ्ख्यदर्शनाभिन्नोऽत एव तन्मत-ऽनुसारिणः साङ्ख्याः सम्म० १ काण्ड ।

(३२) अथ वेदान्तसाङ्ख्यदर्शनयोः शुद्धाशुद्धद्रव्या-र्थिकप्रकृतिकत्वं यदुक्तं, तत्राऽविशेष—

दृष्ट्या भेदबीजाभावमाशङ्कते—

यद्यप्येतन्मतेऽप्यात्मा, निर्लेपो निर्गुणो विभुः ।

अध्यासाद् व्यवहारश्च, ब्रह्मवादेऽपि संपतः ॥ ११२ ॥

(यद्यपीत्यादि) यद्यपि एतन्मतेऽपि साङ्ख्यमतेऽप्यात्मा निर्लेपः कर्तृत्वाऽऽदिक्षेपरहितो निर्गुणो गुणरूपशून्यो विभु-र्व्यापकश्चेति शुद्धाऽऽत्माऽऽयुपगमेनोभयत्र शुद्धितोऽयम् । न च

मोक्षमृत्त्योपचरितस्याऽऽत्मन्यप्युपगमेन साङ्ख्यदर्शने वेदान्तदर्शनापेक्षयाऽऽद्युक्तत्वम्, यतोऽध्यासाद् व्यवहारो ब्रह्मवादेऽपि संमतः, ब्रह्मवादिनोऽपि हि बुद्धिगुणान् ज्ञानाऽऽदीनात्मनि कल्पितानेषाऽभ्युपगन्त, न पारमार्थिकानिति नायमपि प्रकार उक्तयोः शुद्ध इति विशेषः ॥ ११२ ॥

प्रत्युताऽऽत्मनि कर्तृत्वं, साङ्ख्यानां प्रातिजासिकम् ।

वेदान्तिनां त्वनिर्वाच्यं, पतं तद् व्यावहारिकम् ॥ ११३ ॥

(प्रत्युतेति) प्रत्युत वैपरीत्येन साङ्ख्यानां मते कर्तृत्वम्, चप-
मकृणाङ्गोक्तत्वाऽऽदि च, प्रातिभासिकमन्यम्यमेवान्यत्राऽऽरो-
पितम् । वेदान्तिनां तु मतेनान्तःकरणधर्माणां कर्तृत्वाऽऽदीनां
कर्तृत्वम्, तच्च परमार्थतोऽसदपि व्यवहारतः सति स्मूल-
व्यवहाराऽनुरोधे वेदान्तदर्शने एवाद्युक्तत्वं स्यात्, अविद्यया
ऽप्यन्यधर्ममात्मन्युपशयत्युपचारेण च व्यवहारबल कुण-
तानिभ्यबल चोत्तेजति साङ्ख्यदर्शने एव शुद्धत्वं स्यादिति
ज्ञावः ॥ ११३ ॥

किञ्च-सत्कार्यवादित्वादपि साङ्ख्यस्य न व्यवहाराऽनुरो-
धित्वम्, व्यवहारनयो हि कारणव्यापारानन्तरमेव कार्योत्पत्तिं
पश्यन् सत्कार्यपक्षमेवाऽऽश्रयते, न च कृणिकासत्कार्यान्भ्युप-
गममात्रेणस्य व्यवहारपक्षपातिभ्यम्, तदनप्युपगमेऽप्युप-
रथनप्युपगमेन व्यवहारबहिर्भावादित्याभिप्रायस्पष्टीकरणपूर्वं
निगमयन्नाह—

अनुत्पन्नत्वपक्षश्च, निर्युक्तौ नैगमे श्रुतः ।

नेति वेदान्तिताङ्ख्योक्तयोः, संग्रहव्यवहारता ॥ ११४ ॥

अनुत्पन्नपक्षश्च निर्युक्तौ नमस्कारनिर्युक्तौ नैगमे नैगमनये
श्रुतः “ उप्पन्नाणुप्पन्ना, इत्थं णया नेगमस्स उप्पन्ना । से-
साणं तप्पन्ना, जह कत्तो तिविहसामिन्ता ? ॥ ५८०६ ॥ ” इति
(आवश्यकनिर्युक्ति-) वचनात् । तथा चानुत्पत्तिवादी
साङ्ख्यो नैगमनयमेवोपजीवी, व्यावहारिकोत्पत्तिवादी वे-
दान्ती च व्यवहारनयमिति भावः । इति हेतोर्वेदान्तिताङ्ख्यो-
क्तयोस्तद्दर्शनयोः संग्रहव्यवहारता संग्रहव्यवहाराऽऽख्यबु-
द्ध्याद्युक्तव्याधिकप्रकृतिकता न जवति । तथा च समनौ तयो-
केः का गतिरिति भावः ॥ ११४ ॥

समाधत्ते तथापीतिष्ठयेन—

तथाऽप्युपनिषद् दृष्टि-सृष्टिवादाऽऽत्मिका परा ।

तस्यां स्वप्नोपमे विश्वे, व्यवहारब्रह्मोऽपि न ॥ ११५ ॥

तथाऽपि उपनिषद्वेदान्तदर्शनप्रवृत्तिः दृष्टि-सृष्टिवादाऽऽत्मिका
परा अदृष्टा मूलाभियुक्ता, अभ्युपगतत्वात्, तस्यां चाज्ञानस-
त्त्वाज्ञानेन स्वप्नोपमे विश्वे जगति सति व्यवहारस्य लवोऽपि लो-
शोऽपि नास्ति, तन्मते जाग्रदव्यवहारस्य स्वप्नव्यवहारतुल्य-
त्वात् । तथा च मौलस्य वेदान्तदर्शनस्य व्यवहारापेक्षत्वं न
व्यवहारप्रकृतित्वा, किं त्वेकाऽऽत्मसंग्रहप्रवणतया संग्रहप्रकृ-
तितैवाऽऽकाशोदकपातकल्पलक्ष्मणदर्शनप्रवृत्ताधेयं चयं नयप्रकृ-
तिचिन्तेति नावाचान्येदान्तिनां मिथो बिरुद्धकल्पनाकोटि-
शपराहतानां व्यवहाराज्याससमर्थनेनाऽपि प्रतिश्रुतव्यादाति-
रिति हृदयम् ॥ ११५ ॥

साङ्ख्यशास्त्रे च नानाऽऽत्म-व्यवस्था व्यवहारकृत् ।

इत्येतावत्पुरस्कृत्य, विवेकः संमतावयम् ॥ ११६ ॥

(साङ्ख्येति) साङ्ख्यशास्त्रे च नानाऽऽत्मनां व्यवस्था प्रति-
नियतजन्ममरणाऽऽदि व्यवहारकृद्भवति इत्येतावत्पुरस्कृत्य ता-
त्पर्यविषयीकृत्याऽयं विवेकः सम्मतौ । यदुत-व्यवहारप्रकृ-
तिक साङ्ख्यदर्शने, संग्रहप्रकृतिकं च वेदान्तदर्शनमिति वेदा-
न्तप्रकृतिभूतसंग्रहनयेनेव तथाविषयीकृतस्याऽऽत्मनो भेदक-
रणेन संग्रहावयवेदकत्वलक्षणसमन्वयाद् व्यवहारप्रकृतिकत्वं
साङ्ख्यदर्शनस्य विवर्तितमिति तात्पर्यम् । तेन सत्कार्याऽऽद्यं
व्यवहारप्रकृतित्वाऽभावेऽपि न कृतिः, आत्मन एव सकलशा-
स्त्रप्रयोजनभागित्वेन मुख्यत्वात्, मुख्योद्देशेनैव च नयानां प्र-
कृतिविकृतिचिन्ताया युक्तत्वादिति ज्ञावः ॥ ११६ ॥ नयो-
। अत्र च नैगमसंग्रहव्यवहारलक्षणात्म्यो नयाः शुद्धशुद्धिभ्यां
उच्यन्ति कर्ममार्गाश्रयाः, अनुमृशब्दसमभिरुद्धैवभूतास्तु
बुद्धितारनम्यतः पर्यायनयजेदाः । तथाहि-संग्रहमते तावत्प्रद-
र्शितमेव । येषां तन्मते न नैगमनयस्य सङ्गावन्तस्य स्वरूपमेव
वर्णितम्, राश्यन्तरोपलब्ध नित्यत्वमनित्यत्वं च नयतीति निग-
मव्यवस्थाप्युपगमपरो नैगमनयः । निगमो हि नित्याऽनित्य-
सदसत्कृतककृतकस्वरूपेषु जवेस्वपास्तसाकार्यस्वभावः सर्व-
थैव धर्मधर्मिनेदेन संपद्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यव-
स्थितः, प्रतिपत्तुर्भिप्रायवशास्यव्यवस्थानात् । प्रतिपत्ताश्च
नानानिप्रायाः । यतः केचिदाहुः—“ पुरुष एवेदं सर्वमिदं ॥ ”
यदाश्रित्योक्तम्—“ ऊर्ध्वमूलमधः नास्ति-मध्वस्थ प्रादुरव्ययम् ।
छन्दांस यस्य पर्णानि, यस्तु वेद स वेदवित् ॥ १॥ ” पुरुषोऽप्ये-
कत्वनात्माभेदात्कैश्चिदभ्युपगतो द्वेषा, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृ-
त्वाऽकर्तृत्वभेदोऽपरैराश्रितः । कर्तृत्वेऽपि संबन्धेनभेदः, असर्व-
गतत्वेऽपि शरीरव्याप्यव्याप्तिभ्यां भेदः, व्यापिभूतेनगविकल्पा-
ज्ज्ञेद एव । अपरैस्तु प्रधानकारणिक जगदभ्युपगत, तत्राऽपि मे-
श्वरानिरीश्वरभेदाज्ज्ञेदोऽभ्युपगतः, अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्वम-
भ्युपगतं जगतः, तत्रापि सेश्वरानिरीश्वरभेदाज्ज्ञेदोऽभ्युपगतः, मे-
श्वरपक्षेऽपि स्वकृतकर्मसापेक्षानपेक्षत्वाज्यां तद्वस्त्व एव भे-
दाभ्युपगमः । कैश्चित्स्वभावकावपद्व्याऽऽदिवादाः समाश्रिताः,
तेष्वपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्युपगमाद् भेदव्यवस्थाभ्युपगतैव ।
तथा कारणं नित्यं कार्यमनित्यमित्यापि द्वैतं कैश्चिदभ्युपगतम्,
तत्राऽपि कार्यं स्वरूपं नियमेन त्यजति, न वस्त्यमपि भेदाभ्यु-
पगमः । एवं मूर्तेरेव मूर्तमारज्यते, मूर्तेर्मूर्तेर्मूर्तमित्याद्य-
नेकधा प्रतिपत्तुर्भिप्रायतोऽनेकधा निगमनाश्रमोऽनेकभेदः ।
व्यवहारनयस्त्वपास्तसमस्तभेदादेकमभ्युपगच्छतोऽप्यस्तीकृत-
भेदानवन्धनव्यवहारविरोधप्रशक्तेः कारकज्ञापकजेदे परिक-
ल्पनाऽनुरोधेन व्यवहारमारचयन् प्रवर्तते इति कारणस्याऽपि न
सर्वदा नित्यत्वं, कार्यस्याऽपि नैकान्ततः प्रकृत्य इति । ततश्च
न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्ताऽयं व्यवहारो न केनाऽपि
प्रवर्त्येत, अन्यथा प्रवर्तकावस्थाप्रसङ्गः, ततो व्यवहारशून्यं
जगत् । न च प्रमाणाविषयीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः, अदृष्टपरि-
कल्पनाप्रसङ्गः । दृष्टानुरोधेन दृष्टमपि यस्तु कल्पयितुं युक्तम्,
अन्यथा कल्पनासंभवादिति । संग्रहनैगमाभ्युपगतवस्तुविवे-
काज्ञापकप्रतीपथाऽनुसारेण प्रतिपत्तिः, गौरवपरिहारेण प्रमाण-
प्रमेयप्रतिनिर्वातपादन व्यवहारप्रसिद्धयर्थं परीक्षकैः समाश्रित-
मिति व्यवहारनयानिप्रायः । ततः स्थितं नैगमसंग्रहव्यवहारानां
उच्यन्ति कर्ममार्गाश्रयाः, विषयभेदभेदां प्रतिपादितः ।

तदुक्तम्-

"शुद्धं चक्षुः समाभित्य, संप्रहस्तदशुद्धितः ।
नैगमव्यवहारौ स्तां, शेषाः पर्यायमाभिनाः ॥ १ ॥
अन्यदेव हि सामान्य-मज्जिज्ञानकारणम् ।
विशेषोऽप्यन्य एवेति, मन्यते नैगमो नयः ॥ २ ॥
सर्वपताऽनतिक्रान्त-स्वस्वजावामिदं जगत् ।
सत्तारूपतया सर्वं, संगृह्णन् सप्रहो मतः ॥ ३ ॥
व्यवहारस्तु तामेव, प्रतिबस्तुव्यवस्थिताम् ।
तथैव दृश्यमानत्वाद्, व्यवहारयति देहिनाः ॥ ४ ॥ इति ।

पर्यायनयमंदा ऋजुसूत्राऽऽदयः ।

"तत्र ऋजुसूत्रनातिः स्या-च्छुद्धपर्यायमंश्रता ।
नेश्वरस्यैव भावस्य, भावास्थानवियोगतः ॥ १ ॥ सम्म ० १
काण्ड ।

(३३) यद्येव संप्रहस्तव्यवहारौ धेर्दान्तसारस्यदर्शनप्रव-
र्तकौ, नैगमनयस्त्वर्हि कस्य दर्शनस्य प्रवर्तकः ? इति
जिज्ञासायामाह-

हेतुर्मेतस्य कस्याऽपि, शुद्धाऽशुद्धौ न नैगमः ।
अन्तर्भावो यतस्तस्य, संप्रहस्तव्यवहारयोः ॥ ११७ ॥

(हेतुरिति) सामान्यविशेषाऽऽशुद्धयप्रातिहत्वेन शुद्धाशुद्धौ नैग-
मनयः कस्याऽपि मतस्य दर्शनस्य न हेतुर्न प्रकृतिः, यतः सामा-
न्यप्रहाय प्रवृत्तस्य संप्रह एव, विशेषप्रहाय च प्रवृत्तस्य व्य-
वहार एवान्तर्भाव इति । तदुक्तयजिज्ञासा स्वात्मानमेवालमभा-
नस्य न जिज्ञादर्शनप्रकृतित्वमभिधातुं युज्यत इति ॥ ११७ ॥

कुतस्त्वर्हि वैशेषिकदर्शनमुपपन्नं, कथं वा तस्य न सम्य-
कत्वम् ? इत्याकाङ्क्षायामाह-

द्वान्या नयान्यामुक्ती-मपि शास्त्रं कणाऽशिना ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वा-न्मिथ्यात्वं स्वमताग्रहात् ॥ ११८ ॥

(चाश्चामिति) द्वान्या सामान्यविशेषप्रातिहत्वात् संप्रहस्त-
व्यवहाराद्यां नयान्यामुक्तीं पृथग् व्यवस्थापितमपि कणाऽ-
शिना कणादमुनिना शास्त्रम्, अन्योऽन्यनिरपेक्षत्वात्परस्पर-
विविक्तद्वयपर्यायोभयावगाहत्वात् स्वमताग्रहात् स्वकल्प-
नाऽभिनिवशांन्मिथ्यात्वम् ॥ न हि नयद्वयावलम्बनमेव शास्त्र-
स्य सम्यक्त्वप्रयोजकं, किं तु यथास्थानं तद्विनियोगः । स च
स्वप्रयुक्तजङ्गलव्येतरपायजङ्गलानां स्याद्वादलाच्छित्तानां परस्पर-
साक्षाद्भावाणां तात्पर्यावधारणतया संपद्यते, एकतरस्याऽप्यता-
त्पर्यं सिद्धान्तविराधनाया अपरिहारात् । तदाह-" जे वय-
णिजाविअप्पा, संजुज्जेनु देति एएसु । सा ससमयपणवणा,
सिद्धंतविराहणा अष्ठा " ॥ ११८ ॥ इति । तदिह सामान्यविशेषयो-
गः कुतस्तरामन्येषां जङ्गलानामिति स्फुटमेव मिथ्यात्वम्, अनिरि-
क्तनामान्यविशेषापेक्षा विना मदासामान्यान्त्यविशेषयोरिव व-
स्तुमात्रस्य स्वत एव सामान्यविशेषाऽऽत्मकत्वमित्यर्थस्यैव य-
थावन्नयद्वयविनियोगरूपत्वात्, अन्यथाऽनवस्थानात् । तदिदमुक्त-
म्-"स्वतोऽनुवृत्तिव्यतिवृत्तिमाजो, भावा न भावान्तर्गतेयकपाः ।
पराऽऽमतवादनथाऽऽमतवाद्, ठयं वदन्तोऽकुशलाः स्खल-
न्ति ॥ ४४ ॥ (स्या०) इति । एतेन नैयायिकदर्शनमपि व्याख्यातम्,
पदार्थप्रमाणाऽऽदिदेदं विना प्रायस्तस्य वैशेषिकदर्शनसमा-
विषयत्वादिति दिग् ॥ ११८ ॥

ननु संप्रहस्तव्यवहारयोरेव विषयविवेकेन नैगमस्याऽन्तर्भावो
तस्य पार्थक्ये किं बीजम् ? अदर्शनेऽपि किञ्चित्कल्पयिष्याम
इति चेत्, तर्हि दृष्टस्वतन्त्रद्वयपर्यायोभयविषयत्वमेव तथाऽस्तु ।
तथा च तत एव कणादमतोऽप्यनिरुक्तेति परीक्षापूर्वमाह-

स्वतन्त्रव्यक्तिसामान्य-ग्रहा येऽत्र तु नैगमे ।

औदुक्थमयोत्पत्ति, श्रुते तत एव हि ॥ ११९ ॥

(स्वतन्त्रेति) स्पष्टः । अत्र चाद्ये प्रदर्शितन्यायेन द्वयपर्याय-
रूपमुभयमपि परस्परविविक्तमेकत्र विद्यत इत्यभिप्रायो नैगमो-
ऽशुद्धद्वयास्तिकप्रकृतिरिति सम्मतिवृत्तस्वरमाऽप्यति ध्ये-
यम् ॥ ११९ ॥

ऋजुसूत्राऽऽदितः सौत्रा-न्तिकवैजायिकौ क्रमात् ।

अभून्न सौगता योगा-चारमाध्यमिकाविति ॥ १२० ॥

(ऋजुसूत्राऽऽदितः इति) ऋजुसूत्राऽऽदिन ऋजुसूत्रशब्दसमजि-
रुदैवतत्वेन क्रमात् सौत्रान्तिकवैजायिकयोगाचारमाध्यमिका
इति चत्वारः सौगता अभून्नुदपद्यन्ते ।

एतेषां स्वरूपमेतेन काव्येन ज्ञेयम्-

"अथो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणेत्यने,

प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगाऽऽचारमतानुगैरजिमत साकारबुद्धिः परा,

मन्यन्ते वत मयमाः कृतधियः स्वच्छां परां सविदम् ॥ १२१ ॥ इति ।

एतद्विशेषाऽवगमपुष्पमदार्थिना तु मत्कृतज्ञताद्वय परिशील-

नीयम् । अत्र वैभाषिकस्य शब्दनयपक्षपार्तन्त्य, नित्यानिन्यश-

ब्दाव्यपुक्ताभ्युपगमात्, ज्ञानार्थज्ञानयोगपक्षरूपत्वं जनप-

र्यायप्रधानत्वाच्चावगन्तव्यम् । योगाचारमाध्यमिकयोश्च शुद्ध-

शुद्धतरत्वेन समभिर्रुदैवभूतपक्षवर्तित्वमिति ॥ १२० ॥

नयसंयोगजः शब्दा-लङ्काराऽऽदेशच विस्तरः ।

कियान् वाच्यो वचस्तुल्यसंख्या अभिहिता नयाः ॥ १२१ ॥

(नयेति) शब्दालङ्काराऽऽदेशव्याकरणसाहित्याऽऽदिशास्त्रस्य

च विस्तरः नयसंयोगजो नानानयमयः, आदित एव तत्प्रवृत्तौ

नानानयविवक्षाभामुपजीवनात् । अन्यथा सार्वपार्थक्यानुप-

पत्तिः । अत एव भीमांसका अपि द्रव्यपर्याययोः सार्वजनीन-

ज्जैदाभेदाऽऽशुपपत्तये व्यवहारनयमानन्यव्यतिचाराभ्यां विभ्य-

तां व्यक्तिशक्तिमपहाय जानौ शक्तिऽनुपपत्तये संप्रहनयं चादि-

यमाणाः स्वमतप्रवृत्तौ नयसंयोगमेवाऽऽश्वपेक्षन्ते । यत्तु मामां-

सकमतस्याशुद्धद्वयास्तिकव्यवहारनयप्रकृतित्वं सम्मतिवृत्तां

नामनिकेपावसरे जायत, "तच्छब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धमात्रवादा-

पेक्षया, औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः" इति, तत्सूत्रं ओ-

त्पत्तिक इत्यस्य विपरीतलक्षणया नित्य इति व्याख्यानात्

पूर्वपूर्वसंकेतापेक्षायामनवस्थानां नित्यपदसम्बन्धाद्युपगम एव ।

प्रवृत्तिमूलव्यवहाराऽऽद्यन्तशुद्धशब्दस्यैवपर्यायोचनायां तु तस्य

नयसंयोगत्वमेवमुक्तम् । अन्यथा-शब्दानुशासनेऽपि स्फोट-

विचारे शब्दसमात्रमप्रहप्रधान्येन नयसंयोगजत्वं न स्यात्, न

यसंयोगजत्वं शब्दाऽऽदीनां कथनं स्वमयतुल्यत्वमिति चेत्, सू-

दनयानां तेषां यथावद्विभागाकरणात् । अत एव यथावन्नयवभा-

गचिकीर्षया "मिद्धः स्याद्वादात्" ॥ १२१ ॥ इति (हैम०) सूत्रमुप-

न्यस्य श्रीहैमसूरयः स्फोटशब्दानुशासनस्य स्वसमयान्तर्भावेन

दृढप्रामाण्यमाबध्नुः । सक्तेपमजिप्रेत्याह उक्तो विस्तरः कि-

यान् वाच्यो, हि यतः, वचस्तुल्यसंख्या नया अभिहिता ॥ १२१ ॥

स्याद्वादनिरपेक्षैश्च, तैस्तावन्तः परागमाः ।

हेयोपयुज्य तदियं, दर्शने नयोजना ॥ १२२ ॥

(स्याद्वादेति) तैर्नयैः स्याद्वादनिरपेक्षैः स्याद्वादैकवाक्य-
तारहितैस्तावन्तो वचस्तुल्यसंख्या एव परागमाः परासद्वा-
न्ता जवन्ति, अभिनिवेशान्वितनयत्वस्यैव परसमयलक्षण-
त्वात् । इदमुक्तं सम्प्रतितृतीयकाण्डे-“ जावद्वाच्यं वयणपहा,
तावद्वाच्यं च वृत्तिं णयवाया । जावद्वाच्यं णयवाया, तावद्वाच्यं
चेव परसमया ” ॥ ४७ ॥ एतावत्सु नयेष्विच्छाकल्पितसं-
योगजभेदेषु समवायान्तराक्षेपकः सुलभ एव, इयं दर्शने
नययोजनापयुज्य हेया, न स्थापातत एव; आपातज्ञानस्य
स्वसमयपरसमयविपर्ययसफलत्वात् । अत एव वस्तुस्थिति-
विचारे-“ जे पञ्चवेसु गिरदा, जीवा परसमयगतिविणिहिदा ।
आयसहावामि त्रिया, ते सगसमया मुण्येयवा ” ॥ १ ॥
इति दैगम्बरं वचनं बभूवुः सम्यक् स्वसमयनिष्णातताम-
निर्व्यञ्जयति । द्रव्यास्तिकाभिप्रायः स्वसमयः, पर्यायास्ति-
काभिप्रायः परसमय इत्यस्य स्याद्वादनिरपेक्षत्वाननय-
वाक्यमेतदिति चेत्, तर्हि प्रवचनप्रक्रियाव्युत्पादने क इवा-
स्योपयोगः ? स्थूलसूक्ष्मनयार्थानां क्रमव्युत्पादनस्यैव शा-
स्त्रार्थत्वादिति मुग्धबन्धनमाश्रमेतत् । यदपि प्रावचनिकानां
जिनजलसिद्धसेनप्रभृतीनां स्वस्वतात्पर्यावरुचिषयं सूत्रं
परतीर्थिकवक्तव्यताप्रतिबन्धप्रतिपादनं, तदप्यभिनिवेशेन चे-
त्तदा प्रावचनिकत्वक्षतिरिति । तत्र परतीर्थिकपदं भिन्नप-
रम्परायाततात्पर्यानुसारिपदम्; अत एव नयाभिप्रायेण प्रवृत्त-
त्वादिति हेत्वनिधानोपपत्तिः । अत एव च नयाभिप्रायेणोक्त-
समाधानमस्माभिर्ज्ञानविदो विहितमिति । एवमन्यत्रापि दर्श-
नप्रयोजनाभ्यामुपयोगो विधेयः समयनिष्णातैः ॥ १२२ ॥ नयो० ।

(३४) के पुनरेषु नयेष्वर्थप्रधानाः, के च शब्दनया इति
दर्शयन्ति-

एतेषु चत्वारः प्रथमैर्धनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ॥ ४४ ॥

शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्याऽर्थगोचरतया शब्दनयाः ॥ ४५ ॥

कः पुनरत्र बहुविषयः, को वाऽल्पविषयो नय इति विवेचयन्ति-
पूर्वः पूर्वो नयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमितवि-
षयः ॥ ४६ ॥

तत्र नैगमसंग्रहयोस्तावन्त संग्रहो बहुविषयो नैगमात्परः, किं
तर्हि नैगम एव संग्रहात्पूर्व इत्याहुः-

सन्मात्रगोचरात्संग्रहाभौगमो जावाऽनावजूमिकत्वाद्
जूपविषयः ॥ ४७ ॥

भाषाऽभावभूमिकत्वाद्वावाऽज्ञाविषयत्वाद्, भूमविषयो ब-
हुविषयः ॥ ४८ ॥

संग्रहाद् व्यवहारो बहुविषय इति विपर्ययमपास्यन्ति-

सद्विशेषप्रकाशकाद्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्समूहोपद-
र्शकत्वाद् बहुविषयः ॥ ४९ ॥

व्यवहारो हि कतिपयान् सत्प्रकारान् प्रकाशयतीत्यल्पविष-
यः, संग्रहस्तु सकलसत्प्रकाराणां समूहं व्यापयतीति बहु-
विषयः ॥ ४९ ॥

व्यवहारात् ऋजुसूत्रो बहुविषय इति विपर्ययं निरस्यन्ति-
वर्तमानविषयादृजुसूत्राद्व्यवहारसिक्कालविषयाऽवलम्बि-
त्वादनल्पार्थः ॥ ४९ ॥

वर्तमानकृष्णमात्रस्थायिनमर्थमृजुसूत्रा सुत्रयतीत्यसावलम्बि-
षयः, व्यवहारस्तु कालाभितयवत्यर्थजातमवलम्बत इत्ययमन-
ल्पार्थ इति ॥ ४९ ॥

ऋजुसूत्राच्छब्दो बहुविषय इत्याशङ्कामपसारयन्ति-

कालाऽऽदिनेदेन भिन्नार्थोपदर्शिनः शब्दादृजुसूत्रस्तद्विप-
रीतवेदकत्वान्महार्थः ॥ ५० ॥

शब्दनयो हि कालाऽऽदिनेदाद्विभ्रममर्थमुपदर्शयतीति स्नोकवि-
षयः, ऋजुसूत्रस्तु कालाऽऽदिभेदतोऽप्यभिन्नमर्थं सूचयतीति
बहुविषय इति ॥ ५० ॥

शब्दात्समभिरुद्धो महार्थ इत्यारेकां पराकुर्वन्ति-

प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमजीप्सतः समभिरुद्धाच्छब्दस्तद्वि-
पर्ययाऽनुयायित्वात् प्रचुरविषयः ॥ ५१ ॥

समभिरुद्धनयो हि पर्यायशब्दानां व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नार्थता-
मर्थयत इति तनुगोचरोऽसौ, शब्दनयस्तु तेषां तद्वेदेनाऽप्ये-
कार्यतां समर्थयत इति समधिकविषयः ॥ ५१ ॥

समभिरुद्धादेवभूतो भूमविषय इत्यप्याकृतं प्रतिक्रियन्ति-

प्रतिक्रियं विजिन्नमर्थं प्रतिजानानादेवंचतुतात्ममजिरु-
द्धस्तदन्यथाऽर्थस्थापकत्वान्महागोचरः ॥ ५२ ॥

एवंभूतनयो हि क्रियाभेदेन भिन्नमर्थं प्रतिजानीत इति
तुच्छविषयोऽसौ, समभिरुद्धस्तु तद्वेदेनाऽप्यभिन्नं भावमजि-
प्सतीति प्रभूतविषयः ॥ ५२ ॥

अथ यथा नयवाक्यं प्रवर्त्तते तथा प्रकाशयन्ति-

नयवाक्यमपि स्वविषये प्रवर्त्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां
सप्तजङ्गीमनुव्रजति ॥ ५३ ॥

नयवाक्यम-प्रागुक्ताकृतविकलाऽऽदेशस्वरूपं; न केवलं स-
कलाऽऽदेशस्वभावं प्रमाणवाक्यमित्यपिशब्दाऽर्थः । स्वविषये
स्वाभिधेये प्रवर्त्तमानं विधिप्रतिषेधाभ्यां परस्परविभिन्नार्थनय-
गुमसमुत्थाविधाननिषेधाभ्यां कृत्वा सप्तजङ्गीमनुगच्छति, प्रमा-
णसप्तजङ्गीवदेनद्विचारः कर्त्तव्यः, नयसप्तजङ्गीष्वपि प्रतिभङ्गं
स्यात्कारस्यैवकारस्य च प्रयोगसद्भावात् । तामां विकलाऽऽदे-
शत्वादेव सकलाऽऽदेशाऽऽत्मिकायाः प्रमाणसप्तजङ्गीया विशे-
षव्यवस्थापनात् । विकलाऽऽदेशस्वभावा हि नयसप्तजङ्गी, व-
स्त्वशमात्रप्ररूपकत्वात्; सकलाऽऽदेशस्वभावा तु प्रमाणसप्तज-
ङ्गी सम्पूर्णवस्तुस्वरूपप्ररूपकत्वादि ॥ ५३ ॥ रत्ना० ७ परि० ।

यावदेवंभेदाभेदरूपं वस्तुपदद्वयं भेदस्य पर्यायार्थि-

कविषयस्य द्वैविध्यमाह-

सो पुण सवासओ चिय, वंजणणियओ य अत्थणियओ य ।
अत्थगओ य अजिप्सो, जइयव्वो वंजणवियप्पो ॥ ३० ॥

स पुनर्विभागः समासनः संक्षेपतो व्यञ्जननियतः शब्दनय-
निबन्धनोऽर्थनियतश्चार्थनयनिबन्धनश्च, तत्रार्थगतस्तु विभा-
गोऽभिन्नः संग्रहव्यवहारजुसूत्रार्थप्रधाननयविषयोऽर्थपर्यायो-
ऽभिन्नोऽसद्व्यातीतानागतव्यवच्छिन्नाभिन्नार्थपर्यायरूपत्वा-
त्तद्विषया नया अप्यर्थगतो विज्ञागोऽभिन्न इत्युच्यते ।

भाज्यो व्यञ्जनविकल्प इति विकल्पितः शब्दपर्यायो भि-
न्नोऽभिन्नानेकानिधान एकः, एकाभिधानैक इति कृत्वा
समानाभिन्नसंख्याकालाऽऽदिरनेकशब्दो घटः कुटः कुम्भ इत्यादि-
क एकार्थ इति शब्दनयः । समञ्जिरुहस्तु-भिन्नानिधेयौ घट-
कुटशब्दौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्परसाऽऽदिशब्दवित्तेकार्थ
एकशब्द इति मन्यते । एवंचूतस्तु चेष्टासमय एव घटो घट-
शब्दवाच्यः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

तदेवमभिन्नोऽर्थो वाच्योऽस्य त्वन्निष्ठायां घटशब्द इति
मन्यते यत्तदप्यतो विज्ञतेन स्वरूपेणैकमनेकं च
वस्तुत्वं तदनन्तप्रमाणमित्याख्यातुमाह-

एगद्विविधमि जे अ-त्यपज्जवा वयणपज्जवा वा वि ।

तीयाऽण्णायत्तूया, तावड्यं तं हवड् दब्बं ॥ ३१ ॥

एकस्मिन् जीवाऽऽद्यौ अव्येऽर्थपर्याया अर्थग्राहकाः सङ्ग-
व्यवहारजुंम्राख्यास्तदुप्राह्या वाऽर्थभेदा वचनपर्यायाः श-
ब्दनयाः शब्दसमभिरुद्धवचूतास्तत्परिच्छेद्या वस्त्वशा वा, ते
चातीताऽनागतवर्तमानरूपतया सर्वदा विद्यन्ते, विधृताः, विव-
र्तिष्यन्त इति, तेषामानन्त्याद्वस्त्वपि तावत्प्रमाण भवति ॥ तथा
हि-अनन्तकालेन सर्वेण वस्तुना सर्वावस्थानां परस्परानुगमे-
नामादितत्वादवस्थानुश्चावस्थानां कथाश्चिदनन्यत्वाद् घटाऽऽ-
दिवस्तु कुटपुरुषाऽऽदिरूपेणाऽपि कथाश्चिद्विज्ञतामिति सर्वे सर्वा-
ऽऽत्मकं कथाश्चादिति स्थितम् । दृश्यते चैक पुल्लद्रव्यमती-
तानागतवर्तमानव्यवस्थानुगमेण कर्मात्मान्यविशेषपरिणामाऽऽत्मकं
युगपत्क्रमेणापि तत्तथाचूतमेव, एकान्तासन्त उत्पादायोगान्,
सतश्च निरन्वयविनाशासन्नत्वादिति प्रातिपादितत्वात् ।

एवं तावद् बाह्यान्त्यन्तरभेदेन द्विविधस्याऽपि वस्तु-
नोऽनेकान्ताऽऽत्मकत्वं प्रातिपाद्य तत्प्रतिपा-
दितवाक्यनयानामपि तथाविधमेव स्व-
रूप नान्यादृशजनमस्तीति प्रति-

पाद्यमाह-

पुरिसम्मि पुरिससहो, जम्माऽऽई मरणकालपज्जंतो ।

तस्स उ बाह्माऽऽईया, पज्जवजोया बहुविपप्पा ॥ ३२ ॥

अथवा-अर्थव्यञ्जनपर्यायैः शक्तिव्यक्तिरूपैरनन्तरैरनुगतोऽर्थः
सविकल्पो, निर्विकल्पकश्च । प्रत्यक्षतोऽवगत इति इदानीं पुरुष-
दृष्टान्तद्वारेण व्यञ्जनपर्यायं तद्विकल्पत्वनिबन्धनमर्थपर्यायं च ।
तत्र सविकल्पत्वनिमित्तमाह-"पुरिसम्मि" इत्यादिना सुप्रेण,
अतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यञ्जनपर्यायाऽऽत्मके पुरुषवस्तुनि
पुरुष इति शब्दो यस्याऽसौ पुरुषशब्दस्तच्चाच्योऽर्थो जन्माऽऽ-
दिर्मरणपर्यन्तोऽभिन्न इत्यर्थः, पुरुष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्य-
यव्यवहारप्रवृत्तेः । तस्यैव बाह्याऽऽद्यः पर्याययोगाः परिणति-
संबन्धा बहुविकल्पा अनेकभेदाः प्रतिक्षणसुदमपरिणामान्त-
र्भूता भवन्ति, तत्रैव तथा व्यतिरेकज्ञानोत्पत्तेः । एवं च स्यादेक
इत्यविकल्पः, स्यादनेक इति सविकल्पः सिद्धः । अन्यथाऽभ्युप-
गमे तदत्राव एवेति विपक्षः "अतियि त्ति णिव्वियप्पं (३३)"
इत्यनन्तरगायया बाधां दर्शयिष्यति, द्वितीयपातनिकया न ।
गाथार्थस्तु-पुरुषवस्तुनि पुरुषवनिर्व्यञ्जनपर्यायः, शेषो
बालाऽऽदिधर्मकलापोऽर्थपर्याय इति गाथासमुदायार्थः । ननु
काऽयं पुरुषशब्दः, कथं वा शब्दोऽर्थस्य पर्यायः, ततोऽत्यन्तभि-
न्नत्वाद् घटस्येव घट ॥ (३२) सम्म० १ काण्ड ।

यच्च कथं शब्दो वस्त्वन्तरत्वात्पुरुषाऽऽदेवस्तुनो धर्मः?, येनाऽसौ
तस्य व्यञ्जनपर्यायो भवेदित्युक्तम् । तत्र नामनयाऽभिप्रायाम्
"नामनामवतोरभेदात्" पुरुषशब्द एव पुरुषार्थस्य व्यञ्जनपर्या-
यः । यद्वा-पुरुष इति शब्दो वाचको यस्याऽर्थगततद्वाच्यधर्मस्या-
सौ पुरुषशब्दः, स चाभिधेयपरिणामरूपो व्यञ्जनपर्यायः कथं नाऽ-
र्थधर्मः, स च व्यञ्जनपर्यायः पुरुषोत्पत्तेरारभ्याऽऽपुरुषविनाशा-
द्भवतीति जन्माऽऽदिर्मरणसमयपर्यन्त उक्तः, तस्य तु बालाऽऽद-
यः पर्याययोगा बहुविकल्पाः, तस्य पुरुषानिधेयपरिणामवतो बा-
लकुमाराऽऽद्यस्तत्रोपलभ्यमाना अर्थपर्याया भवन्त्यनन्तरूपाः ।

एवं च पुरुषो व्यञ्जनपर्यायैको, बालाऽऽदिभिस्त्वर्थपर्या-
यैरनेको, यथा पुरुषस्तथा सर्वे वस्त्वैकमनेक वा, सर्वस्य त-
थैवोपलब्धेः, अन्यथाऽभ्युपगमे एकान्तरूपमपि तत्र भवेदिति
दर्शयन्नाह-

अतियि त्ति णिव्वियप्पं, पुरिसं जो भण्ड पुरिमकाहम्मि ।

सो बालाऽऽद्वियप्पं, न लहड तुहं वयावेज्जा ॥ ३३ ॥

अस्तीत्येवं निर्विकल्प निष्कान्ताशेषनेवस्वरूपं पुरुषमेकरूपं पुरु-
षद्रव्यं यो ब्रूवति पुरुषकाले पुरुषोत्पत्तिक्षण एवाऽसौ बालाऽऽदि-
भेद न जनते, बालाऽऽदिभेदरूपतया नाऽसौ स्वयमेव व्यवस्थिति
प्राप्नुयात्, नापि तद्वृत्तया अपरमसौ पश्येदेवं वा भेदरूपमेव
तत् पुरुषवस्तु प्रसज्येत, तुल्यं वा प्राप्नुयात्, तदप्यनेकरूप बाला-
ऽऽदितुल्यत्वमेव भावरूपतया प्राप्नुयाद्भेदाप्रतीतावनेदस्याप्यप्र-
तीतेरभाव इति भावः । यद्वा-अस्तीत्येव निर्विकल्प-निश्चिनोति
विकल्पो भेदो यास्मिन् पुरुषादर्थे तन्निर्विकल्पं भेदरूपं पुरुषं
तत्स्वरूपलाभकाले ज्ञात्यसौ बालाऽऽदिविकल्पं न लभत
तुल्यमिति अव्युत्पत्त्यतामेवाऽसौ प्राप्नुयात्, अत्राऽपि पूर्ववत्
तदग्रह तदग्रहाद्भेदरूपताया अप्यभाव इति ज्ञावः । न चैवमे-
वास्तीति वक्तव्यम्, सर्वव्यवहारोच्चेदप्रसक्तोरिति भेदाऽभेद-
रूपमेव वस्तु ।

अस्यैवापसहारार्थमाह-

बंजणपज्जायम्म उ, पुरिसो पुरिसो त्ति णिच्चमवियप्पो ।

बाह्माऽऽद्वियप्पं पुण, पामड से अत्यपज्जाओ ॥ ३४ ॥

शब्दपर्यायणाविकल्पः पुरुषः, बालाऽऽदिन त्वर्थपर्यायेण स-
विकल्पः सिद्ध इति गाथातत्पर्यार्थः । व्यञ्जयति, व्यक्तं वाऽ-
र्थानिति व्यञ्जन शब्दो, न पुनः शब्दनयः, तस्य ऋजुसूत्रार्थनय-
विषयत्वादिति केचित् । तस्य पर्याय आ जन्मनो मरणान्तं याव-
दभिन्नस्वरूपपुरुषद्रव्यप्रतिपादकत्वं, तद्वशेन तत्प्रतिपाद्यं च-
स्तुस्वरूपमत्र ग्राह्यम्, उपचारात् । एवं च द्वितीयमप्येतत्पुरुषः
पुरुष इत्यनेदरूपतया न भिद्यते, व्यञ्जनपर्यायमनेन पुरुषवस्तु स-
दाऽविकल्पं, भेदं न प्रतिपद्यत इति यावत् । बालाऽऽदिविकल्पं
बालाऽऽदिभेदं पुनस्तस्यैव पश्यत्यर्थपर्यायं ऋजुसूत्राऽऽद्यर्थनयः ।
अत्रापि विषयिणा विषयं ऋजुसूत्राऽऽद्यर्थनयविषयेऽभिन्ने पुरु-
षरूपे जेदे स्वरूपो निर्दिष्टः, उपचारात् । एवं चाभिन्न पुरुषवस्तु
जेदं प्रतिपद्यत इति यावत् । सम्म० १ काण्ड । स्था० ।

(३५) नयेषु मिथ्यात्वसम्भवे । अथ नयोत्पादिनेष्वप-

रिमितेषु दर्शनेषु कस्मिन् मिथ्यात्वं, कस्मिन्च सम्य-

कत्वमिति जिज्ञासायामाह-

नास्ति नित्यो न नो कर्ता, न भोक्ताऽऽत्मा न निर्दृतिः ।

तदुपायश्च नेत्याहु-मिथ्यात्वस्थानकानि षट् ॥ १२३ ॥

(नास्तीत्यादि) नाऽस्त्येति चार्वाकमते, न नित्य इति शक्ति-
वादमते, न कर्ता न भोक्तेति साङ्ख्यमते । यच्चा न कर्तेति साङ्-
ख्यमते, न भोक्तृमप्युपचरितभोक्तृत्वस्यानन्युपगमात् वेदान्तिम-
ते, नास्ति निवृत्तिः सर्वदुःखविमोक्षलक्षणेति नास्ति कथायाणां
सर्वज्ञानन्युपगन्तृणां यज्वनां मते, अस्ति मुक्तिः परं तदुपायो ना-
स्ति, सर्वभावानां नियतत्वेनाकस्मादेव भावादिति नियतिवादि-
मते । इत्येतानि षट् मिथ्यात्वस्यानकान्याहुः पृथ्वरयः ॥ १२३ ॥

षडेतिद्विपरीतानि, मध्यकत्वस्थानकान्यपि ।

मार्गत्यागप्रवेशाच्चा, फलतस्तत्त्वमिष्यते ॥ १२४ ॥

(षडेतिद्विपरीतानि) पतेभ्यः प्रागुक्तेभ्यो विपरीतानि षट् समय-
कत्वस्थानकान्यपि भवन्ति-अस्त्यात्मा नित्यः कर्ता साक्षाद्भो-
क्ता, अस्ति मुक्तिरस्ति च तत्कारणं रत्नत्रयसाक्षात्त्वमिति ।
तद्विषयमुक्तम्-“ अतिथि जिहो तह णिणो, कत्ता भुत्ता स पुत्र-
पावाणं । अतिथि धुवं णिव्वाणं, तस्सोवाधो अ छटाणा ॥१॥ ”
इति चार्वाकाऽऽदिपक्षनिरासश्चातभूयानिति कताऽऽदित एव
तद्वचनमो विधेयः । नयो० ।

नयाः समुदिताः सम्यक्त्वनः । आयस्तुतिकारोऽप्यवोचत-

“ नयास्तत्र स्यात्पदसाङ्गता इमे,

रसोपविष्टा इव लोहधानवः ।

भवन्यभिप्रेतकला यतस्ततो,

भवन्यभिप्रेतकला यतस्ततो, ॥१॥” आ०म०१म०१खण्ड ।

अधुना परदर्शनानां परस्परविरुद्धार्थसमर्थकतया मत्सरि-
त्वं प्रकाशयन् सर्वज्ञोपज्ञासिद्धान्तस्यान्योऽन्यानुगतसर्वनयम-
वतया मात्सर्याभावमाभिर्भावयति-

अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षनावाद्,

यथा परे मन्मरिणः प्रवादाः ।

नयानशेषानविशेषमिच्छ -

अ पक्षपातो समयस्तथा ते ॥ ३० ॥

प्रकर्षेणाद्यते प्रतिपाद्यते स्वाच्युपगतोऽर्थो यैरिति प्रवादाः ।
यथा येन प्रकारेण, परे भवच्छासनादन्ये, प्रवादाः दर्शनानि
मत्सरिणः-अतिशयने मत्सर्वार्थविधिधानात् सातिशयाऽसह-
नताशालिनः क्रोधकषायकक्षुब्धनान्तःकरणाः सन्तः पक्षपाति-
नः इतरपक्षतिरस्कारेण स्वकक्षीकृतपक्षव्यवस्थापनप्रवणा वर्त-
न्ते । कस्मादेतोमत्सरिणः ? इत्याह-अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावा-
त् । पश्यते स्पष्टीक्रियते साध्यधर्मवैशिष्ट्येन हेत्वादिनिरिति
पक्षः-कक्षीकृतधर्मप्रतिष्ठापनाय साधनोपन्यासः । तस्य प्रतिकू-
लः पक्षः प्रतिपक्षः । पक्षस्य प्रतिपक्षो विरोधी पक्षः, तस्य
भावः पक्षप्रतिपक्षजायः । अन्योऽन्य परस्परं यः पक्षप्रतिपक्ष-
भावः पक्षप्रतिपक्षत्वमन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षभावस्तस्मात् । तथा-
हि-य एव मीमांसकानां नित्यः शब्दः इति पक्षः, स एव
स्वीगतानां प्रतिपक्षः, तस्मिन्ने शब्दस्याऽनित्यत्वात् । य एव स्वी-
गतानाम्-अनित्यः शब्दः इति पक्षः, स एव मीमांसकानां प्र-
तिपक्षः । एवं सर्वप्रयोगेषु योज्यम् । तथा तेन प्रकारेण, ते
तव, समयं पति गच्छति शब्दोऽर्थमनेनेति “ पुत्राग्नि घः ”
॥ १।३।१३० ॥ समयः सङ्केतः । यच्चा-सम्यगवैपरीत्येनाऽऽव्य-
न्ते ज्ञायन्ते जीवाऽजीवाऽऽद्योऽर्थो अनेनेति समयः सिद्धान्तः ।
अथ वा-सम्यगवयते गच्छति जीवाऽऽद्यः पदार्थाः स्वस्मिन् रूपे

प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्ति अस्मिन्निति समय आगमः । न पक्ष-
पातो नैकपक्षानुरागी । पक्षपातित्वस्य हि कारणं मत्सरित्वं
परप्रवादेषूक्तम् । त्वत्समयस्य च मत्सरित्वाभावाच्च पक्षपाति-
त्वम् । पक्षपातित्वं हि मत्सरित्वेन व्याप्तम् । व्यापकं च
निवर्तमानं व्याप्यमपि निवर्तयतीति मत्सरित्वे निवर्तमाने
पक्षपातित्वमपि निवर्तत इति भावः । ‘तव समयः’ इति वाच्य-
वाचकजावलक्षण संबंधे पक्षी । सूत्रापेक्षया गणधरकर्तृकत्वेऽ-
पि समयस्याऽऽर्थापेक्षया भगवत्कर्तृकत्वाद्वाच्यवाचकभावो न
विरुध्यते-“अन्यं मासह अरहा, सुतं गयंति गणहरा निवर्णं”
(११।६) इति (भाष्य) वचनात् । अथ वा-उपादययधौ-
व्यप्रपञ्चः समयः, तेषां च जगद्वता साक्षात्मातृकापदरूपतयाऽ-
भिधानात् । तथा चार्थम्-“ उप्पजेह वा, विगमेह वा, धुवेह
वा ” इत्यदोषः । मत्सरित्वाभावमेव विशेषणद्वारेण समयय-
ति-“ नयानशेषानविशेषामच्छन् ” इति । अशेषान् समस्ताश्र-
यान् नैगमाऽऽदीन् अविशेषं निर्विशेषं यथा जगत्पदमिच्छन्ना-
काङ्क्षन्, सर्वेनयाऽऽत्मकत्वाद्भेदकान्तवादस्य । यथा विशक-
लितानां मुक्तामणानामेकसूत्रानुस्यूतानां हारव्यपदेशः, एवं पृ-
थगभिन्नसंज्ञानां नयानां स्याद्वादलक्षणैकसूत्रप्रोक्तानां श्रुताऽऽव्य-
प्रमाणव्यपदेश इति । ननु प्रत्येकं नयानां विरुद्धत्वे कथं समु-
द्धानां निर्विरोधिता ? उच्यते-यथा हि समीचीनं मध्यस्थं
न्यायनिर्णयनारमासाद्य परस्परं विवदमाना अपि बादिनो
विवादाद्विरमन्ति, एवं नया अन्योऽन्यं वैरायमाणा अपि सार्वज्ञं
शासनमुपेय स्याच्छब्दप्रयोगोपशमितविप्रतिपक्षयः सन्तः
परस्परमत्यन्तसुहृद्वृत्तयाऽवतिष्ठन्ते । एवं च सर्वेनयाऽऽत्म-
कत्वे भगवत्समयस्य सर्वदर्शनमयत्वमविरुद्धमेव, नयकप-
त्वाद्दर्शनानाम् । न च वाच्यम्, तर्हि भगवत्समयवस्तेषु कथं
नोपलभ्यत इति ? समुद्रस्य सर्वसरित्वमव्यवहारे विभक्तानु-
तास्वनुपलभ्यात् ।

तथा च वक्तृवचनयोरैक्यमध्यवस्थे अस्मिन्नसेतविवाक-
रपादाः-

“ उदधाविष सर्वसिन्धवः,

समुद्गीर्णास्त्रायि नाय । हृष्टयः ।

न च तासु जवान् प्रहस्यते,

प्रविभक्तानु सरित्स्विबोधिः ” ॥ १ ॥

अन्ये श्वेव व्याचक्षते-यथा-“ अन्योऽन्यपक्षप्रतिपक्षनावात्परे
प्रवादा मत्सरिणस्तथा तव समयः सर्वेनयान् मध्यस्थतया-
ऽङ्गीकुर्याणो न मत्सरी । यतः कथं नूनः ? पक्षपाती, पक्षमेक-
पक्षाभिनिवेशं पातयति तिरस्कर्तृतीति पक्षपाती, रागस्य
जीवनाशं नष्ट्वात् । अत्र च व्याख्याने मत्सरीति विधेयपदं,
पूर्वस्मिन् पक्षपातीति विशेषः । अत्र च किलकिलकिलकिलकिल-
वियेको धिवेकिमि. स्वयं कार्य इति काव्यार्थः ॥ ३० ॥
स्या० । अष्ट० । सम्म० । न कारणमेव कार्यं परिणामो वा,
परिणामो न कार्यं नापि कारणम्, अपि तु अव्ययमात्रं तस्मिन्नेति,
तत्रैव वेति नियमेनैकान्ताच्युपगमे सर्वं एवैते मिथ्या-
वादाः, उक्त्यायेन नियमेन मिथ्यात्वमित्यभिधानात् । कथ-
ञ्चिदच्युपगमे समयवाद् एवैते । इत्युक्तं जवति-यत उपा-
दययधौऽऽत्मकत्वे वस्तुनः स्थिते, तद्वस्तु तत्तदपेक्षया
कार्यमकार्यं च कारणप्रकारणं च कारणे कार्यं सत्त्वासत्त्वा का-
रणं कार्यकाले विनाशवद्विनाशवच्च, तथैव प्रतीतेः, अव्यया
चाप्रतीतेः । अत एकान्तरूपस्य वस्तुनोऽभावाद् सर्वेऽपि नयाः

स्वविषयपरिच्छेदसमर्था अपीतरनयविषयव्यवच्छेदेन स्व-
विषये वस्तुमाना मिथ्यात्वं प्रतिपद्यन्त इत्युपसंहरन्नाह-

शिययवयगिज्जसत्त्वा, सत्त्वनया परविद्यालणे मोहा ।

ते पुण ण दिट्ठसमओ, विज्झय सत्त्वे व अग्निए वा ॥२७॥

निजकवचनानये स्वांशे परिच्छेद्ये सत्याः सम्यग्ज्ञानरूपाः
सर्वे एव नयाः संप्रदाऽऽद्यः परविद्यालने परविषयोक्तानने
मोहाः मुह्यन्तीति मोहा मिथ्याप्रत्ययाः, परविषयस्याऽपि स-
त्यत्वेनोन्मूलयितुमशक्यत्वात् तदभावे स्वविषयस्याऽप्यव्यव-
स्थितेस्ततश्च परविषयस्यासत्त्वे स्वविषयस्याप्यसत्त्वात् । त-
त्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमेव, तद्व्यतिरिक्तप्राप्ताहकप्रमाणस्य वा
भावात्तानेव नयान् पुनः शब्दस्यावधारणार्थत्वात्, नेति प्र-
तिषेधे, विभजनक्रियाया दृष्टः समयः सिद्धान्तवाक्यमनका-
न्ताऽऽत्मकं वस्तुतत्त्वं येन पुंसां स तथा सन् विजज्ञते सत्ये-
तरनया स्वतर्कविषयमवधारयमाणाऽपि तथा तत्रैव विभजते ।
अपि त्वितरनयविषयसम्पेक्षमेव स्वनयाऽजिज्ञेत् विषय स-
त्यमेवावधारयतीति यावद् प्राप्तासत्यासत्ये इत्येवमभिधानम् ।
तच्च दृष्टाऽनेकान्तत्वस्य विभजनम्, स्यादस्येव उच्यार्थत
इत्येवंप्रकारः ।

अतो नयप्रमाणाऽऽत्मकैकरूपताव्यवस्थितमात्मस्वरूपमनु-
गमयान्नुनाऽऽत्मकमुत्तमगोपवादरूपप्राप्ताहकाऽऽत्मकत्वात् व्य-
वतिष्ठन् इत्यर्थप्रदर्शनायाऽऽह-

दव्वट्ठियवत्तत्वं, तत्त्वं सत्त्वेण गिच्चमवियपं ।

आरब्धो अविभागो, पज्जवत्तव्वमगो य ॥२८॥

यत् किञ्चिद् उच्यार्थिकस्य संप्रदाऽऽदेः सदादिरूपेण व्य-
वस्थितं वस्तु वक्तव्य परिच्छेद्यं तत्सर्वं सर्वेण प्रकारेण नित्यं
सर्वकालमविकल्पं निर्मेदं, सर्वस्य सदाविशेषाऽऽत्मकत्वात् । तच्च
प्रेदेन संपृक्तमिति दर्शयितुमाह-आरब्धश्चाविभागः, स एवावि-
भागः सत्तारूपो यो उच्यतेऽऽदिनाऽऽकारेण प्रस्तुतः, चशब्दस्य
प्रक्रान्ताविभागान्न कर्षणार्थत्वात्; पर्यायव्यवहारमात्रं पर्या-
यार्थिकस्य यत्कृत्य विशेषस्तस्य मार्गः पन्थाः ज्ञानः पर्याया-
र्थिकपरिच्छेदस्वभावो विशेषः संपन्न इति । सम० १ कारु ।

(३६) एवं नयस्य लक्षणसंख्याविषयान् व्यवस्थाप्येदानीं
फलं स्फुटयन्ति-

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

प्रमाणस्येव प्रमाणवत्, अस्येति नयस्य, यथा खल्वानन्तर्येण
प्रमाणस्य संपूर्णवस्त्वज्ञाननिवृत्तिः फलमुक्तम्, तथा नयस्या-
ऽपि वस्त्वैकदेशज्ञाननिवृत्तिः फलमानन्तर्येणावधार्यम् ।
यथा ख परस्परय्येण प्रमाणस्योपादानहानौपेक्षाबुद्ध्यः संपू-
र्णवस्तुविषयाः फलत्वेनाभिहिताः, तथा नयस्यापि वस्तुश-
विषयाः, ताः परस्पराफलत्वेनावधारणीयाः । तदेतद् द्विप्रकार-
मपि नयस्य फलं, ततः कथञ्चिज्ज्ञमभिन्नं वाऽवगन्तव्यम् ।
नयफलत्वान्यथाऽनुपपत्तेः । कथञ्चिदेतदेवप्रतीक्षा ख नयफ-
लयोः प्रागुक्तप्रमाणफलयोरिव कुशलैः कर्तव्या । रत्ना० ७
परि० ।

नयमेव संमोहहेतुना नयविचारेण मूलत एव किं
प्रयोजनम् ?, इत्याह-

अत्यं जो न समिरसं, निजस्वेवनयप्रमाणो निहिता ।

तस्साजुत्तं जुत्तं, जुत्तमजुत्तं व पमिहा ॥ २९७३ ॥

परसमपगनयमपं, तत्पमिक्कवचनयओ निवत्तेज्जा ।

समए व परिगग्हियं, पणेण जं दोमबुक्कीए ॥२९७४॥

यो नामस्यापनाऽऽदिद्वारेण, तथा भेगमाऽऽदिनयैः, प्रत्य-
क्षाऽऽदिभिश्च प्रमाणीरर्थं सूक्ष्मेककया विचार्य न समीकिते
न परिभाषयति, तस्याऽविचारितरमर्णायनया अयुक्तं युक्तं
प्रतिजाति, युक्तमपि वाऽन्यतयाऽयुक्तं प्रतिजाति; अतः क-
र्तव्यो नयविचारः ॥ २९७३ ॥ किञ्च-बीद्वाऽऽदिपरसमयक-
पमनित्यत्वाऽऽदिप्रतिपादकस्य अजुसूत्राऽऽविकनयस्य यत्प्रतं
तन्नयविधिः साधुः (तत्पमिक्कवचनयस्योक्ति) तस्यानित्य-
त्वाऽऽदिप्रतिपादकनयस्य प्रतिपक्षभूतो नित्यत्वाऽऽदिप्रति-
पादको यो उच्यतेऽऽदिनयस्तस्मात्ततो निवर्त्येति विचारा-
कुर्यात् । मधवा-समये स्वसिद्धान्ते, जेनागमेऽपीत्यर्थः । य-
द्वानद्वेयाऽऽदिदोषकलुषितेन परेण दोषबुद्ध्या किमपि जी-
वाऽऽदिकं वस्तु परिगृहीतं भवति, त्वपि नयविधिज्ञो निवर्त-
येत्-नयोक्तजिगुणरूपतया तत्स्थापयेदित्यर्थः । प्रस्मात्कर्त्तव्यो
नयविचार इति गाथा (उच्यते) ॥ २९७४ ॥

आह-किं सर्वत्र सर्वदा सर्वोऽपि कर्तव्यो नयविचा-
रः ?, न, इत्याह-

एण्हिं दिट्ठिवाए, परवणा सुत्त-अत्यकहणा य ।

इह पुण अणञ्जुवगमो, अहिगारो तीहिं ओसमं ॥२९७५॥

एभिर्नैगमाऽऽदिभिर्नयैः संप्रनेर्देहादौ सर्ववस्तुप्ररूपणा सू-
त्राऽर्थक्यना ख, क्रियते इति शेषः । इह पुनः कालिकभुते-
नभ्युपगमो, नावश्य नयैर्व्याख्या कार्या । यदि च-ओऽपेक्ष-
या नयविचारः क्रियते, तदा त्रिभिराद्यैस्तस्य प्रायेणाप्राधि-
कार इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥ २९७५ ॥

किमिति त्रिभिरेवाऽऽद्यनयैरिहाधिकारो, न होषैः ?, इत्याह-

पायं संववहारो, ववहारं तोहं तिहिं य जं होए ।

तेण परिकम्मणत्थं, कालियमुत्ते तदहिगारो ॥२९७६॥

सुगमा । नवरं शिष्यमतिपरिकर्मणार्थं तैः स्मृतसंव्यवहारा-
र्थप्रतिपादकैरेव नैगमसम्प्रव्यवहारनयैरिहाधिकार इति गा-
थार्थः ॥ २९७६ ॥

आह-नन्विह पुनर्नाभ्युपगम इत्यभिधाय पुनस्त्वनयानुक्ता
किमर्थम् ?, इत्याह-

नत्थि नएहिं विहणं, मुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि ।

आसज्ज उ सोयारं, नए नयविसारओ बुया ॥२९७७॥

सूत्रमर्थो वा नास्ति जिनमते नयैर्विहीन किञ्चिदपि, तथा-
ऽप्याचार्यशिष्याणां मतिमान्वापेक्षया सर्वनयविचारनिषेधः कृ-
तः । विमलमति श्रोतारं पुनरासाद्य नयविशारदः सारः स-
मनुक्तामद्यनयत्रयं शेषान् वा नयान् ज्ञ्यादिति निर्युक्तिगा-
थार्थः ॥ २९७७ ॥

अत्र आभ्यस-

जासिज्ज वित्थरेण वि, नयमयपरिणामणासमत्थम्पि ।

तदमत्ते परिकम्मण-मेगनएणं पि वा कुज्जा ॥२९७८॥

सुगमा । नवरं ज्ञातृशब्दादयद्वयेन ज्ञेयेण वा शिष्यमतिपरिक-

मेणां कुर्यात्, तथाविधप्रतिमान्चे तु नैकमपि नयं भावेत, इत्येत-
दपि छष्ट्यमिति ॥२२७८॥ तदेवमुक्तं नयद्वारम् । विशेषः । अनु० ।

(३७) अथवा ज्ञानक्रियानयद्वये संप्रदाऽऽदीनां समवतार-
रोऽतस्तत्स्वरूपमाह-

नाणादीणं सर्वं, नाणनओ जणइ किं व किरियाए ।

किरियाए करणनओ, तदुजयगाहो य सम्पत्तं । ॥२२७९॥

ज्ञानार्थानमेष सर्वमैहिकाऽऽमुष्मिकं सुखम्, किमत्र क्रियया क-
र्तव्यम् ? । युक्तिश्चेहानन्तरमेव वक्ष्यात् । करणनयस्तु क्रिया-
नयो वक्ष्यमाणयुक्तेरेव सर्वमैहिकाऽऽमुष्मिकं सुखं क्रियाया
एवाऽऽधीनामिति जणति । उजयग्राहश्चेह सम्यक्त्व स्थितपक्ष
इति ॥ ३५६१ ॥ विशेषः । आ० । सूत्र० । सम्पत् । नि० चू० ।
अनु० । आ० । आ० म० । विपा० । आ० चू० । (ज्ञानक्रिया-
नयशब्दयोर्मतमनयोरवज्ञोक्तनीयम् । ' अणुओग ' शब्दे प्रथम-
प्रागे ३५८ पृष्ठे, ' अजरकिण्य ' शब्दे २१४ पृष्ठे च नयानां पा-
र्यक्यमायवैरेण कृतम्)

(३८) कैतेषां नयानां समवतारः, क वाऽनवतारः ? ,
इति सशयापनोदार्थमाह-

मूढनइयं सुयं का-झियं तु न नया समोयरंति इहं ।

अपुहत्ते समोयारो, नत्थि पुहत्ते समोयारो ॥२२८०॥

मूढा अविज्ञागत्वा नया यत्र नन्मूढनयं, तदेव मूढनयिकम्, किं
तत् ? , कालिकं श्रुतम्-काले प्रथमचरमपरौत्थीलकणे कालप्र-
हणपूर्वकं पठ्यत इति कालिकं, तत्र न नयाः समवतरन्त्य-
त्र प्रतिपदं न भण्यन्त इत्यर्थः । क पुनस्तर्ह्यमीषां समवतार-
र आसीत्, कदा चाऽयमनवतारस्तेषामनुद ? , इत्याह- (अपु-
हत्ते इत्यादि) चरणकरणाऽनुयोगधर्मकथाऽनुयोगगणितानुयो-
गद्व्याऽनुयोगानामपृथग्ज्ञावोऽपृथक्त्वे प्रतिसूत्रमविभागेन व-
क्ष्यमाणेन विज्ञागाभावेन प्रवर्तनं प्रकरणमित्यर्थः । तस्मिन्पृथ-
क्त्वे नयानां विस्तरणाऽऽसीत् समवतारः । चरणकरणाऽऽ-
नुयोगानां पुनर्वक्ष्यमाणलकणे पृथक्त्वे नास्ति समवतारो
नयानाम्, जवति वा कचित्पुरुषापेक्षोऽसौ । इति नियुक्तिमा-
र्थः ॥ २२७९ ॥

भाष्यकारव्याख्या-

अविभागत्या मूढा, नयं चि मूढनइयं सुयं तेण ।

न समोयरंति संता, पस्पयं जं न जणंति ॥२२८०॥

अपुहत्तमेगभावो, मुने मुने सवित्थरं जत्थ ।

जणंतणुओगा चर-णधम्मसंवाण दव्वाणं ॥२२८१॥

तत्थेव नयाणं पि हु, पडत्थुं वित्थरेण सव्वेसिं ।

देसिंति समोयारं, गुरवो जयणा पुहत्तम्मि ॥२२८२॥

एगो च्चिच देमिज्जइ, जत्थऽणुओगो न सेसया तिमि ।

संता वि तं पुहत्तं, तत्थ नया पुरिसमामज्ज ॥ २२८३ ॥

अतस्त्रोऽपि गतार्थाः, तत्र प्रथमगायोत्तराद्धे यद्यस्मात्सन्नोऽपि
प्रतिपदं न भण्यन्ते, अपृथक्त्व किमुच्यते ? , इत्याह- एकभावः ।
एकभावमेव विवृणोति- (सुते सुते इत्यादि) यत्र सूत्रे सूत्रेऽनु-
योगा व्याख्यानाभि भण्यन्ते । केवाम ? इत्याह- (चरणेत्यादि)
संस्थानं गणितमुच्यते । ततश्चेदमत्र हृदयम्-यत्रैकस्मिन्

सूत्रे चरणकरणाऽनुयोगः, धर्मकथानुयोगः, गणितानुयोगः,
द्व्यानुयोगश्च सविस्तरं व्याख्यायते, न तु वक्ष्यमाणेन पार्थ-
क्येन तदपृथक्त्वमिति शेषः । पृथक्त्वं तु किमुच्यते ? , इत्या-
ह- (एगो च्चिच इत्यादि) इदं च " कालियसुयं च " (२२६४)
इत्यादिवक्ष्यमाणगाथायां व्यक्तीजविषयतीति + ॥ २२८० ॥
२२८१ ॥ २२८२ ॥ २२८३ ॥

आह- किमन्तं कालं यावत्पुनरिदं पृथक्त्वमासीत् ? , कुतो

वा पुरुषविशेषादारज्य पृथक्त्वमभूदित्याह-

जावंति अज्जवडरा, अपुहत्तं कालियाऽणुओगस्स ।

तेणाऽऽरणं पुहत्तं, कालियसुयं दिड्ढिवाए य ॥२२८४॥

यावदार्थवैरा गुरवो महामतयस्तावत्कालिकभुताऽनुयोग-
स्यापृथक्त्वमासीत्, तदा व्याख्यातृणां श्रोतृणां च तीक्ष्णप्रज्ञत्वा-
त् । कालिकप्रहणं च प्राधान्यक्यापनार्थम्, अन्यथोक्तादिकेऽपि
सर्वत्र प्रतिसूत्रं चत्वारोऽप्यनुयोगास्तदानीमासन्नेवेति । तदा-
रनस्त्वार्यरक्षितेज्यः समारभ्य कालिकश्रुते दृष्टिवादे चाऽनुयो-
गानां पृथक्त्वमनूत् । इति नियुक्तिगार्थः ॥ २२८४ ॥

भाष्यम्-

अपुहत्तमामि वडरा, जावंति पुहत्तमारओऽनिहिए ।

के ते आसि कया वा, पसंगओ तेभिमुप्पत्ति ॥२२८५॥

आयवैराद् यावदपृथक्त्वमासीत्, तदारनस्तु पृथक्त्व-
मुक्तम्; एतास्मिन्मार्गमिदं क एते आर्यवैराः, कदा च ते आ-
सन् ? इति विनेयपृच्छायां प्रसङ्गत आर्यवैराणामुत्पत्तिरु-
च्यते इति गार्थः ॥२२८५॥ विशेषः । (' अजरकिण्य ' श-
ब्दे २१२ पृष्ठे सर्वं वृत्तम्)

नयाविभागो विशेषतः कारणमाह-

सविमयमसद्वहंता, नयाण तम्मत्तयं च गिएहंता ।

मल्लंता य विरोहं, अपरीणामाऽतिपरिणामा ॥२२८६॥

गच्छेज्ज मा हु मिच्छं, परिणामा य सुहुमाइवहुनेए ।

होज्जाऽमत्ते धेतुं, न कालिए तो नयविनागो ॥२२८७॥

(सविसेय्यादि) इह शिष्यास्त्रिविधाः । तद्यथा-अपरिणामाः,
अतिपरिणामाः, परिणामाश्चेति । तत्राऽविपुलमतयोऽगोतार्या
अपरिणतजिनवचनरहस्या अपरिणामाः । अतिव्याप्त्या-
ऽपवाददृष्टयोऽतिपरिणामाः । सम्यक्परिणतजिनवचनास्तु
मध्यम्यवृत्तया परिणामाः । तत्र ये अपरिणामास्ते नयानां यः
स्वः स्व आत्मीय आत्मीयो विषयो " ज्ञानमेष ध्येयः क्रिया चाऽ-
ध्येयः " इत्यादिकः, तमश्रद्धानाः । ये त्वतिपरिणामास्तेऽपि यदे-
वैकेन नयेन क्रियाऽऽदिकं वस्तु प्रोक्तं तदेव तन्मात्रं प्रमाणतया
गृह्यन्त एकान्तनित्याऽऽदिकवस्तुप्रतिपादकनयानां च परस्पर-
विरोधमन्वाना मिथ्यात्वमागच्छेयुः, येऽप्युक्तस्वरूपाः परिणामाः
शिष्यास्ते यद्यपि मिथ्यात्व न गच्छन्ति, तथाऽपि विस्तरेण नये-
व्याख्यायमानैर्ये मूढमाः मूढमनराश्च तज्ज्ञेयाः, तान् गृहीतुमशक्ता
असमर्था भवेयुरिति मत्वा तत्र आर्यरक्षितसुगिजिः कालिक
इत्युपलक्षणत्वात्सर्वस्मिन्नपि श्रुते नयाविभागो विस्तरव्याख्या-
रूपो न कृत इति गाथा (द्वया) यः ॥२२८६॥ ॥२२८७॥ विशेषः ।
आ० चू० । आ० क० । आ० म० । अभिप्रायविशेषे, ख०
प्र० १ पादु० । आ० म० । न्याये, श्री० नीती च । विशेषः ।

+ इयं च गाथा ग्रन्थतोऽवसेया, नेह गृहीता ।

(३६) तमेव नयमष्टप्रकारमाह—

आलोयणा य विणए,वेत्त दिसाऽजिग्गहे य काळे य ।
रिक्खगुणसंपदा वि य,अभिवाहारे य अट्टमए । ३३ए६ ।

इहाऽऽभिमुख्येन गुरोरात्मदोषप्रकाशनमालोचनान्विनयश्च बाह्य
आसनदानाज्युत्थानाऽऽदिः, अन्तर्गच्छन्तु बहुमानाऽऽदिः; तथा
क्षेत्रमिक्षुक्षेत्राऽऽदि, तथा विगमिग्रहश्च वक्ष्यमाणलक्षणः, का-
लश्च दिवसाऽऽदिः, तथा अक्षसंपन्नप्रसंपादित, गुणाः प्रिय-
धर्मत्वाऽऽदयः, तत्संपत्प्राप्तिरिति; अभिव्याहरणमभिव्याहारः
काक्षिकाऽऽदिभूतविषय उद्देशसमुद्देशाऽऽदिरिति। अयं चाऽष्टमो
नय इति निर्युक्तिगोप्यासंक्षेपार्थः ॥३३६६॥ (विशे० । आ० म० ।
बौ० । (आलोचनाऽऽदिनयानां विवरणं 'सामाहय' शब्दे दर्शयि-
ष्यामि) घृतभेदे, कस्मैरि अच् । नेतरि, न्याये च । वि० । बाच० ।

णयकप्प-नयकप्प-पुं० । नयतत्त्वसमाचारे, पं० सू० ।

....., णयकप्पमियाणि वोच्छामि ॥

सच्चेमिं पि णयाणं, आदेमणयंतरं पि सट्ठाणे ।
एस णयंतरकप्पो, पुव्वणए विमालमादिसुं ॥
सच्चे वि णेगमाऽऽदी,आदिस्मति जो णयो म आदेमो ।
णयतो अएहो वि णओ, णयंतरं होति णायव्वं ॥
सट्ठाणे सट्ठाणे, सच्चे बलिया हवन्ति मच्चिमए ।
एमो णयकप्पो तू, पुव्वगतम्पी समक्खाओ ॥
उप्पयपुव्व विमालं, तमादि काउं तु मव्वपुव्वेसु ।
जणतो तु णयविजागो, पच्छं चोदेति अह भीमां ॥
कम्हा कालियमुत्ते, ए णया तु समोयरंति हु कदं वा ? ।
नयविगज्जे होति माहण-मोक्खस्म तु भएहति सुणाहि ॥
णयवज्जिओ वि हु अन्नं,दुक्खक्खयकारओ जतिजणस्स ।
चरणकरणाणुओगो, नेण उ पढमं कयं दारं ॥
आयारपकप्पधरो, कप्पव्ववहारधारओ अज्जो ! ।
णयमुत्तवज्जिओ वि हु, गणपरियट्ठी अणुएहातो ॥
पच्छिन्नकरण अणुपा-लणा य जणिता उ कप्पव्ववहारे ।
एतेण सत्यधारी, गणधारी जो चरणधारी ॥
अज्जो ! तं आमंतण-णिहेमे वा णयस्स मुत्ताइं ।
जातिं तु दिट्ठिवाते, पच्छिन्नं दिज्जते तह तु ॥
तेहिं विणा विजाणति, आयारपकप्पधारओ जम्हा ।
तम्हा तु अणुएहातो, गणपरियट्ठी तु सो णियमा ॥
करणाऽणुपालयालं, पज्जवकसिणं समामतो णाणं ।
करणाऽणुपालणजुनं, पज्जवकसिणं जवे तिविहं ॥
हु-त्ति-पण-उक्ककणयं-तरेसु सोलस हवन्ति ठाणाइं ।
करणठाणपमन्था, करणट्ठाणा उ अपमन्था ॥
एयाइं ठाणाइं, दोहि वि गाहाहिं जाइं भणिताइं ।
तेसि पस्सवणमिणमो, ममासतो होति बोधव्वा ॥
करणं तु किंवा होती, पडिअहणमादि सामयारी तु ।
तं पालेज्ज तु णाणे-ए तं च दुविहं मुण्येयव्वं ॥ दारं ।

पज्जवकसिणं ममासो,पज्जवकसिणं तु चोदसं पुव्वा ।
सामासियं पकप्पो, होति ममासो मुण्येयव्वो ॥
पज्जवकमिणं तिविहं, मुत्ते अत्थे य तदुजए चेव ।
एमेव ममासो वि हु,तेहिं तु पालिज्जए चरणं ॥
तस्स णएहिं मगण, ते उ समामेण होति दुविहा तु ।
दव्वट्टपज्जवट्ठिय-णया उ अविमेमियविसिद्धा ॥
बएहादिसमुदियं तू, दव्वट्ठी दव्वमिच्छते णियमा ।
तं चेव पज्जवणओ, दव्वाइविमेमियं इच्छे ॥
अहवा वि तिएह वि णया, दव्वट्ठिय-पज्जवट्ठिय-गुणट्ठी ।
पज्जायविमेम च्चिय, सुहुमतारागा गुणा होति ॥
एगगुणकालगाऽऽदिमु, परिसंखगुणट्ठितो तु णायव्वो ।
दव्वा उ गुणा णएहे, गुणा विमेसत्ति एगट्ठा ॥
आदिएह तिएह तु णया,एको वितिओ य होति उज्जुमुओ ।
सहादि तिएह चेको,तिएह णया होति एवं वा ॥
अहवा णिग्गममंगह-ववहारुज्जुमुणं होति चउरेते ।
सहणया तिएह एको, पंच णया होति एव तु ॥
अहवा वि होज्ज ङ्कं, णेगमो संगहिगो असंगाही ।
संगहिगो संगहं तू, ववहारपविट्टऽसंगाही ॥
तम्हा तु मंगहणओ, ववहारो चेव होति उज्जुमुओ ।
सहो य मपज्जिरुट्ठो, एवंजुतो य छ तु णया ॥
एतेहिं पुण सच्चे, वी दुग-तिग-पण-उक्क-मेक्षिया संता ।
सोलस णयंतराइं, ममासओ होति एयाइं ॥
जदि कुणति दवियकप्पं, एतेहिं णयंतराहिं तु विमुच्चं ।
करणट्ठाणं पसत्था, ते खलु होती मुण्येयव्वा ॥
अकरंते अपमन्था,कप्पे स णयंतरे समक्खाओ । पं० भा० ।
इयाणि नयतरकप्पो-गाहा-(सच्चेसिं पि नयाणं) आवेसनओ-
जो जाणओ आइस्सह । नयंतरं नाम-नयाओ नयस्स अ-
तरं । एस णयतरकप्पो पुव्वनए भणिओ विसालाइसु,
उप्पयपुव्वमेव विमालं । तत्थ किर सच्चाणि वि आक-
रिमिज्जति । आह-कालियमुत्ते कम्हा नया न समोयरंति ? ।
उच्यते-(नयवज्जिओ वि हु अन्नं गाहा) सिद्धम, नया-
इति कोऽर्थः ? । नयन्तीति नयाः । अथवा-नयः नीतिमार्गः,
पन्थाः, दृष्टिग्राहक इत्यर्थः । ते च नैगमाऽऽद्याः जीवाऽऽदयः
पदार्थाः विविधैः प्रकारैः नयन्ति उच्यते इत्यर्थः । तेषां च दृष्टिवादे समवतारः । आह-आस्स-
ह चरणकरणाऽनुयोगनयवादेऽप्यनभिज्ञानां कथं चरणविशु-
द्धिर्भवति ? । उच्यते-अन्यताम् । (आयारपकप्पधरो गाहा) आ-
चरणमाचारः, किंवा इत्यर्थः । स चाऽष्टप्रकारः-पञ्चसमितयः,
गुतित्रयम् । एष चारित्राचारः । आचारप्रकल्पधरो नाम-नि-
शीधेषु सुप्रार्थय इत्यर्थः । किं च-कल्पव्यवहारधरश्च । अ-
ज्जो ! स्ति आमन्त्रणे निर्देशो वा (नयमुत्तवज्जिओ स्ति)
नयन्तीति नयाः,हुः पादपूरणे । दुक्खक्खयकारओ जम्हा एव-
ण गणपरियट्ठी अणुणहाओ । आह-कदमनुज्ञानः ? । गाहा-(प-
च्छिन्नकरण) जम्हा पापच्छिन्नकरणं अणुपालयति,तम्हा गणो

अणुपालिज्जइ, नं एकप्ययकप्यववहारेसु भणियं, एण सन्धधा-
री ओ सो गणपरियट्ठी अणुपहाओ चरणजुत्तो जइ भव-
इ । गाहा- (करणाणुपालमाणं) त दुविहं-पज्जवकमिण,
समासतश्च । पज्जवकासणं नाम-चोइसपुब्बाणं समासओ
आधारकणो, समासः सत्तप इत्यर्थः । यथा समुत्तभू-
तस्नडागः, चन्द्रमुखी देवदत्ता, सिंहो माणवकः ; एकदेशेना-
प्यौपम्यं क्रियते । चतुर्दशपूर्वधराः, सर्वपर्यायेषु सूत्रार्थेषु ये च-
रणकरणाऽऽद्यः पदार्थाः, तान् प्रज्ञापयितुं समर्थः । आचारक-
ल्पधरस्त्वेकदेशतः । दोहहवि चरणकरणे अणुपालेउं समत्था ।
तेनैकदेशाऽभिहृतं प्रतीत्य यथा समासतोऽप्यर्थधरा कल्प-
व्यवहाराऽऽद्यो गणपरिपाठनसमर्था भवन्ति । (पज्जवकमिणं
निविह, सुत्ते अथे य तदुत्तप चेव) गाहा- (तिग-पणग) तिगं
ति दब्बट्टियपज्जवट्टियगुणट्टिया । अहवा-नेगमसगहववहा-
रा पणं चेव, वज्जुसुओ विहओ, तइओ सहो । अइवा पच-
नेगमसगहववहारा, उज्जसुओ, सहो (लुक्कां ति) नेगमो
दुविहो-संगहओ, असंगहओ य । संगहओ संगह पविट्ठो,
असंगहओ व्यवहारे । एण लु जवति । एणसु नयंतरेसु सो-
लस ठाणां जवति । कयराइ ताइ सोलस ? । उच्यते-कुव्वि-
हकप्पे सोलस सोलसविहो अजावद्वियकणो । आहाराइ
जीवकपं न सोइणं ति । एयाइ जइ करेत्तो करणठाणाइ पस-
त्याइ, अकरेत्तस ताणि चेव अपसन्थाणि । एस नय-
कणो । पं० चू० ।

णयगइ-नयगति-स्त्री० । नयानां सर्वेषां परस्परसापेक्षाणां प्र-
माणवाधितवस्तुव्यवस्थापनं, नैगमाऽऽदीनां नयानां स्वस्वमन-
पापणे च । प्रज्ञा० १६ पद ।

णयचंदमुरि-नयचन्द्रमुरि-पुं० । इम्भीरमहाकाव्यरत्नामञ्ज-
र्याद्यनेकग्रन्थकर्तृर्याचार्ये, जै० ६० ।

णयचक्र-नयचक्र-न० । दिगम्बरदेवसेनकृते नयप्रतिपादके
शास्त्रे, डब्बा० ८ अध्या० । पूर्वावज्ञः सकलनयसंग्राहीणि
सप्तनयशतान्युक्तानि, यत्प्रतिपादक सप्तशतारं नयचक्राध्ययन-
मासीत् । उक्तं च- "एकैको य सयविहो, सप्त नपसया हवति ए-
मेव ।" (२२६४) इत्यादि । सप्तानां च नयशतानां संग्राहकाः
पुनरपि विध्यादयो द्वादश नथाः, यत्प्ररूपकमिदानीमाप द्वाद-
शारं नयचक्रमास्ति । अनु० ।

णयण-नयन-न० । नी-ल्युट् । प्रापणे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
वस्त० । करणे ल्युट् । नीत्वा निवेशने, पं० सं० ५ द्वार । विशो० ।
लोचने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । को० । "वाऽङ्क्यर्थवचनाऽऽद्याः"
॥ ८१ । ३३ ॥ इति नयनशब्दस्य प्राकृते स्त्रीत्वमपि- "नयना
नयनाइ" प्रा० १ पाद ।

णयणकीया-नयनकीका-स्त्री० । नेत्रमध्यतारायाम्, रा० ।
ज्ञा० । औ० ।

णयणभूषणकर-नयननूपणकर-त्रि० । ६ त० । नेत्राऽऽनन्द-
करे, नयनयोहि आनन्द एव भूषणम् । कल्प० ३ क्षण ।

णयणमाज्ञा-नयनमाज्ञा-स्त्री० । अणीभूतजननेत्रपङ्क्तौ, भ० ६
श० ३३ उ० ।

णयणविस-नयनविष-न० । दृष्टिष्वे, रोषे, ज्ञा० १ श्रु० ६
अ० । भ० ।

णयणामय-नयनामय-पुं० । कामलाऽऽदौ नेत्ररोगे, धृ० ६ व० ।

णयणितण-नयनिपुण-त्रि० । नैगमाऽऽदिषु नयेषु निपुणे, स-
म्भ० । नयनिपुणतया नयवत्त्वव्यताऽवसरे सम्यक्संप्रपञ्चवै-
विकल्येन नयानभिधत्ते । सम्भ० १ काण्ड ।

णयणु-नयङ्ग-त्रि० । सर्वगयरहस्यविशे, अष्ट० ३२ अष्ट० ।

णयणपमाण-नयप्रमाण-न० । नचा नैगमाऽऽद्यः सप्त, द्रव्या-
स्तिकपर्यायास्तिकभेदात् । ज्ञाननयक्रियानयभेदाद् वा ह्यौ तौ
एतावव वा प्रमाणं वस्तुतत्त्वपरिच्छेदेन नयप्रमाणम् । आपे-
क्षिकप्रमाकरणे, स० ५ अङ्ग । (प्रस्थाऽऽदिदृष्टान्तैर्नयप्रमाणं
'णय' शब्दे १-७६ पृष्ठे उक्तम्)

णयणपहाण-नयप्रधान-त्रि० । नैगमाऽऽदिभिः सप्तभिः प्रत्येकं
ज्ञानविधेयैः शेषजनप्रधाने, यस्य वा मयाः प्रधानास्तास्मिन्,
रा० ।

णयररक्खणपुर-नगररक्खणपुर-न० । नासिकपुरस्थानभेदे,
ती० ३७ कल्प ।

णयरवल्लीवद-नगरवल्लीवद-पुं० । वडिनगरे, विपा० १ श्रु०
२ अ० ।

णयरी-नगरी-स्त्री० । राजधानीकल्पे नगरे, यथा-आमलकल्पा ।
(रा०) चम्पा । औ० । मू० प्र० ।

णयविजय-नयविजय-पुं० । तपानच्छे श्रीविजयदेवमूर्तिचराणां
शिष्ये यशोविजयोपाध्यायगुरौ, श्रीहीरविजयमूर्तिशिष्यक-
ल्याणविजयशिष्यलाभाविजयाशिष्यजातिविजयसतीर्थे स्वनाम-
ख्याते आचार्ये, छा० ।

"प्रकाशार्थं पृष्ठवास्तरणिद्वयाङ्गेरिह यथा,
यथा वा पाद्योभृत्सकलजगदर्थं जलनिधेः ।
तथा वाराणस्याः सविधमनजन् ये मम कृते,
सतीर्थोऽस्ते तेषां नयाविजयाविज्ञा विजयिनः" ॥ ५ ॥ (इति
यशोविजयोक्तेः) द्वा० ३२ द्वा० । प्रनि० । अष्ट० । नय० ।

णयविहि-नयविधि-पुं० । नैगमसंग्रहव्यवहारसूत्रशब्दसम-
जिह्वदेवभूतेषु नयभेदेषु, वस्त० २८ अ० ।

णयविहिणु-नयविधिङ्ग-त्रि० । नैगमाऽऽदीनां नयानां नीती-
नां वा प्रकारहे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

णयमार-नयसार-पुं० । प्रथमभवे पञ्चममहाविदेहे स्वनाम-
ख्याते वीरस्वामिजीवे, कल्प० २ क्षण । आ० क० ।

णयाज्ञास-नयाऽऽभाम-पुं० । नयान्तरानिरक्षेपे नये दुर्नये, आ०
म० १ अ० २ खण्ड । स्वाजिप्रेतादंशादितरांशापस्यापि न-
ये, स्या० ।

नयाऽऽभासं दर्शयन्ति-

स्वाजिप्रेतादंशादितरांशापलापी पुनर्नयाऽऽभासः ॥ २ ॥

पुनःशब्दो नयाद् व्यतिरेके द्योतयति । नयाऽऽभासो नयप्रति-
विम्बाऽऽत्मा दुर्नय इत्यर्थः । यथा तीर्थिकानां नित्याग्नित्याऽऽ-
द्येकान्तप्रदर्शक सकल वाक्यमिति ॥ २ ॥ (रत्ना०)

अथ नैगमाऽऽभासमाहुः-

धर्मद्रयाऽऽदीनामैकान्तिकपार्थक्याजिसन्निर्नैगमाऽऽभा-
सः ॥ ११ ॥

आदिशब्दाद् धर्मिद्वयधर्मधर्मिद्वययोः परिग्रहः । एकान्तिक-
पार्थक्याभिसन्धिरेकान्तिकजेदाज्ञाप्रयो नैगमाऽऽज्ञासो नैगम-
दुर्नय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उदाहरन्ति-

यथाऽऽत्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परप्रत्यन्तं पृथग्भूते इत्या-
दिः ॥ १२ ॥

आदिशब्दाद् द्वयवाक्यपर्यायवद् द्रव्याऽऽख्ययोर्धर्मिणोः सुखजी-
वन्नक्षत्रयोर्धर्मधर्मिणोश्च सर्वथा पार्थक्येन कथनं तदाभास-
त्वेन द्रष्टव्यम् । नैयायिकवैशेषिकदर्शने चैतदाभासतया क्लृ-
प्तम् ॥ १२ ॥ (रत्ना०)

संग्रहाऽऽज्ञासमाह-

सत्ताऽद्वैतं स्वीकुर्वाणः सकलविशेषाश्रितगच्छाणस्तदाभा-
सः ॥ १७ ॥

अद्वैतविशेषैर्बोदासीन्य जज्ञमानो हि परामर्शविशेषः सं-
ग्रहाख्यां लजते, न चाऽयं तथेति तदाभासः ॥ १७ ॥

उदाहरन्ति-

यथा सत्त्व तत्त्वं ततः पृथग्भूतानां विशेषाणामदर्शना-
त् ॥ १८ ॥

अद्वैतवादिदर्शनान्यखिलानि सादृश्यदर्शनं चैतदाभासत्वेन
प्रत्येयम् । अद्वैतवादस्य सर्वस्याऽपि दृष्टेष्टान्यां विरुध्यमा-
नत्वात् ॥ १८ ॥ (रत्ना०)

व्यवहाराऽऽभासं वर्णयन्ति-

यः पुनरपरमार्थिकजडव्यपर्यायविभागमाभिमैति स व्यव-
हाराज्ञासः ॥ २५ ॥

यः पुनः परामर्शविशेषः कल्पनाऽऽरोपितजडव्यपर्यायप्रविवेकं
मन्यते, सोऽत्र व्यवहारदुर्नयः प्रत्येयः ॥ २५ ॥

उदाहरन्ति-

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

चार्वाको हि प्रमाणप्रतिपक्षं जीवद्रव्यपर्यायाऽऽदिप्रविनागं क-
ल्पनाऽऽरोपितत्वेनापह्नते, अविचारितरमणीयं भूतचतुष्टयप्रवि-
भागमात्रं तु स्मृत्तलोकव्यवहारानुपायितया समर्थयत इत्य-
स्य दर्शने व्यवहारनयाऽऽज्ञासतयोपदर्शितम् ॥ २६ ॥ (रत्ना०)

ऋजुसूत्राऽऽभासं ब्रुवते-

सर्वथा ज्ञाप्यतापी तदाभासः ॥ ३० ॥

सर्वथा गुणप्रधानभावाभावप्रकारेण तदाज्ञासः ऋजुसूत्रा-
ऽऽभासः ॥ ३० ॥

उदाहरन्ति-

यथा तत्रागतमतम् ॥ ३१ ॥

तथागतो हि प्रतिलक्षणविनश्वरान् पर्यायानेव पारमार्थिकतया
समर्थयते, तदाधारभूतं तु प्रत्यक्षिज्ञाऽऽदिप्रमाणप्रसिद्धं त्रिका-
लस्यापि द्रव्यं तिरस्कृतं इत्येतन्मतं तदाभासतयोदाहृतम्
॥ ३१ ॥ (रत्ना०)

शब्दाऽऽभासं ब्रुवते-

तज्ज्ञेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाज्ञासः ॥ ३४ ॥

तज्ज्ञेदेन कालाऽऽदिभेदेन तस्य भवेत्तमेवार्थज्ज्ञेदेमेव, तदाभा-
सः शब्दाभासः ॥ ३४ ॥

उदाहरन्ति-

यथा बज्रं जवति जविष्यति सुमेरुरित्यादयो निम्नकालाः
शब्दा निम्नमेवाऽर्थमभिधत्ति, निम्नकालशब्दत्वात्, तादृक्
सिद्धान्तशब्दवदित्यादिः ॥ ३५ ॥

अनेन हि तथाविधपरामर्शोत्थेन वचनेन कालाऽऽदिज्ञेदाद्वि-
जम्बैवाऽर्थस्याभिधायकत्वं शब्दानां व्यङ्ग्यतम् । एतच्च प्र-
माणविरुद्धमिति तद्वचनस्य शब्दनयाऽऽभासत्वम् । आदिशब्दे-
न करोति क्रियते कट इत्यादिशब्दनयाज्ञासोदाहरणं सूचि-
तम् ॥ ३५ ॥ (रत्ना०)

समभिरुद्धनयाऽऽभासमाभाषन्ते-

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कर्त्तृकुर्वाणस्तदाभा-
सः ॥ ३८ ॥

तदाभासः समभिरुद्धाऽऽभासः ॥ ३८ ॥

उदाहरन्ति-

यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादयः शब्दा निम्नाऽभिधे-
या एव, जिन्नशब्दत्वात्, करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दवदित्यादिः
॥ ३९ ॥ [रत्ना०]

पञ्चभूताऽऽज्ञासमाचक्षते-

क्रियाऽनाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपन्तु तदाज्ञा-
सः ॥ ४५ ॥

क्रियाऽऽविष्टं वस्तु ध्वनीनामभिधेयतया प्रतिज्ञानानोऽपि यः
परामर्शस्तदनाविष्टं तत्तेषां तथा प्रतिक्रियति न तृपेक्षते, स
पञ्चभूतनयाऽऽभासः, प्रतीतिविघातात् ॥ ४५ ॥

उदाहरन्ति-

यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाऽऽख्यं वस्तु न घटशब्दवाच्यं,
घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात्, पटवदित्यादिः
॥ ४६ ॥

अनेन हि वचसा क्रियाऽनाविष्टस्य घटाऽऽवेवंस्तुनो घटाऽऽदि-
शब्दवाच्यतानिषेधः क्रियते, स च प्रमाणबाधित इति तद्वचन-
मेवभूतनयाऽऽभासोदाहरणतयोक्तम् ॥ ४६ ॥ रत्ना० ७ परि० ॥

एर-नर-पुं० । नृणन्ति विवेकमामाद्य नयधर्मेपरा जवन्तीति
नराः । कर्म० ४ कर्म० । “वाऽऽदी” । ८ । १ । २२६ । असंयुक्त-
स्याऽऽदी वर्तमानस्य नस्य णः । इति नस्य णः । प्रा० १ पाद ।
मनुष्ये, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० १ औ० । प्रज्ञन० कर्म० ।
रा० । नराश्चतुर्विधाः-सम्भूतिमाः, कर्मभूमिकाः, अकर्मभूमि-
काः, अन्तर्भूमिकाः । आ० म० १ अ० १ खण्ड । सामान्यमनुष्ये,
सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । रा० । प्राकृतपुरुषे, शास्त्रावबोध-
विकले, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० । पुरुषे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० ३ उ० । पुंसि, ध० १ अधि० । औ० ।

एरउसज-नरटपज-पुं० । अङ्गीकृतकार्यभरनिर्वाहकत्वाद् वृ-
जोपमिते नरे, औ० ।

एरकंतप्पवाय-नरकान्तप्रपात-पुं० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्यो-
त्तरतो रम्यकवेषे नरकान्तानद्या उद्गमप्रपातहरे, स्था० २
जा० ३ उ० ।

शरकंता-नरकान्ता-स्त्री० । रम्यकवर्षे पूर्वाऽर्णवगामिण्यां म-
हान्धाम्, ज० ४ षष्ठ० । नरकान्ता महापुण्यरीकहृदाकिण-
तोरणेन विनिर्गत्य रम्यकवर्षे भजतीति हरिकान्तातुल्यच-
कव्या पूर्वसमुद्रमधिगता । स्था० २ ठा० ३ उ० । रा० ।
ज० । स० ।

शरकंताकूर-नरकान्ताकूर-न० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वत-
स्योत्तरेण रुक्मिण्यधरपर्वतस्य चतुर्थे कूटे, स्था० ८ ठा० ।

शरकिंदग-नरकेन्द्रक-पुं० । सीमान्तकाऽऽदिषु नरकवरेषु,
स्था० ६ ठा० ।

शरग-नरक-पुं० । नरान् कायन्ति शब्दर्यान्ति योग्यताया अ-
नतिक्रमेणाऽऽकारयन्ति जन्तून् स्वस्वस्थाने इति नरकाः । न०।
आ० म० । ' कै ' ' भै ' ' रै ' शब्दे इति धातोः नरान् शब्द-
यन्तीत्यर्थः । आब० १ अ० । पापकर्मिणां यातनास्थानेषु,
सुत्र० २ अ० १ अ० । निरये, स्था० ४ ठा० १ उ० । रत्नप्रभा-
ऽऽदिषु नारकोत्पत्तिस्थानेषु, उत्त० ३ अ० ।

(१) नरकपद्मनिलोपाये निर्युक्तिरुदाह—

शिरसि उक्त्वं दवं, शिरया उ इहेव जे जवे असुभा ।
खेतं शिरओगासो, कासो शिरस्यु चव वि० ॥ ६४ ॥
भावे उ शिरयजीवा, कम्पुदओ चव शिरयपाओगो ।
सोऊण शिरयडुखं, तवचरणे होइ जइयवं ॥ ६५ ॥

“ शिरसि उक्त्वं ” इत्यादि गाथाद्वयम् । तत्र नरकशब्दस्य नाम-
स्थापनाद्वयक्लेशकाश्रयभेदात् षोढा निकृषः । तत्र नामस्था-
पने क्षुण्णे । द्वयनरक आगमतः, नोआगमतश्च । आगमतो
ज्ञाता, तत्र चाऽनुपयुक्तः । नोआगमतस्तु ज्ञशरीरभयशरीर-
व्यतिरिक्तः । इहेव मनुष्यभवे, तिर्यग्भवे, केचनाऽशुभकारिणा-
दशुभाः सत्त्वाः काष्ठकसौकरिकाऽऽद्य इति । यदि वा-यानि
कानिचिदशुभानि स्थानानि चारकाऽऽदीनि, यावच्च नरकप्रतिरूपा
वेदनाः, ताः सर्वा इव्यनरका इत्याभिधीयन्ते । यदि वा-कर्म-
इव्यनोऽकर्मइव्यभेदाद् इव्यनरको द्वेधा-तत्र नरकवेद्यानि
यानि बद्धानि कर्माणि तानि चैकनविकस्य बद्धायुक्तस्याजन्-
मुखनामगोत्रस्य चाऽऽभित्य इव्यनरको जयति । नोऽकर्मइव्य-
नरकस्त्विहैव येऽशुभा रूपरसगन्धवर्णशब्दस्पर्शा इति ॥ क्षेत्र-
नरकस्तु नरकावकाशकालमहाकाशरौरवमहारौरवप्रतिष्ठाना-
ऽभिधानाऽऽदिनरकाणां चतुरशीनिलकसंस्थानां विशिष्टो जू-
भागः ॥ कालनरकस्तु यत्र यावती स्थितिरिति ॥ भावनरकस्तु
ये जीवा नरकाऽऽयुक्तमनुभवन्ति । तथा नरकप्रायोग्यः कर्मोऽय
इति । एतदुक्तं भवति-नरकात्तर्वर्तिनो जीवास्तथा नरकाऽऽयु-
क्तोऽयाऽऽपादिताऽसातावेदनीयाऽऽदिकर्मोदयाश्चैतद् द्वितय-
मपि माघनरक इत्यभिधीयते । तदेव श्रुत्वाऽवगम्य तीव्रमसह्यं
नरकदुःखं ककचपाटनकुम्भीपाकाऽऽदिकं परमाऽधार्मिकाऽऽ-
पादितं परस्परदीर्घाकृतं स्वामाविकं च, तपश्चरणे संयमा-
ऽनुष्ठाने नरकपातपरिपन्थिनि स्वर्गापवर्गगमनैकहेतोर्वाऽऽ-
स्मादतमिच्छता प्रयतितव्यम्-परित्यक्ताप्यकर्तव्येन यत्नो वि-
धेय इति । सुत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० । नरकविभाकिः समाप्ता ।

(२) नरकपृथग्व्यः सप्त-

रयणप्पजा, सक्करप्पभा, वायुक्पभा, पंकप्पजा, धूमप्पजा,
तमप्पभा, तमतमप्पजा । प्रज्ञा० २ पाद ।

(३) साम्प्रतं पृथ्वीनामगोत्रं वक्तव्यम्-

पद्मा णं जंते ! पुढवी किं नामा ? किं गोत्ता पप्पत्ता ? गोयमा !
घम्मा नामेणं, रयणप्पभा गोत्तेणं । दोच्चा णं जंते ! पुढवी किं-
नामा किं गोत्ता पप्पत्ता ? गोयमा ! वंसा नामेणं, सक्करप्पभा
गोत्तेणं । एवं एतेणं अज्जिहावेणं सव्वासिं पुन्हा । नामाणि
इमाणि-सेला तच्चा, अजणा चत्तया, रिट्ठा पंचमा, मघा
उट्ठा, माघवती सत्तमा । वायुक्पभा० जाव तमतमप्पभा
गोत्तेणं पप्पत्ता ।

तत्र नामगोत्रयोरयं विशेषः-अनादिकालप्रसिद्धमन्वर्थरहि-
तं नाम, सान्वर्थं नाम गोत्रमिति । तत्र नामगोत्रप्रतिपादनाय-
माह-(इमा णं जंते ! इत्यादि) इयं जन्त ! रत्नप्रभा पृथि-
वी किं नामा किमनादिकालप्रसिद्धान्वर्थरहितनामा ? किं-
गोत्रा किमन्वर्थयुक्तनामगोत्रा ? भगवानाह-गौतम ! नाम्ना
धर्मेति प्रज्ञता, गोत्रेण रत्नप्रभा । तथा चात्रान्वर्थमुपदर्शय-
न्ति पूर्वसुरयः-रत्नानां प्रभा बाहुल्यं यत्र सा रत्नप्रज्ञा, रत्नष-
डुलेति भावः । एवं शेषसुत्राण्यपि प्रतिपृथिवीप्रश्नान्वर्धनरूपा-
णि ज्ञावनीयानि । नच शर्कराप्रभाऽऽदीनामयमन्वर्थभावना-
शर्कराणां प्रभा बाहुल्यं यत्र सा शर्कराप्रज्ञा । एव बालुकाप्रभा,
पट्टप्रभा इत्यापि भावनीयम् । तथा धूमस्यैव प्रभा यस्यां सा
धूमप्रभा । तथा तमसः प्रभा बाहुल्यं यत्र सा तमप्रभा, तमस्त-
मसः प्रवृणतमसः प्रज्ञा बाहुल्यं यत्र सा तमस्तमप्रज्ञा ।

अत्र केषुचित् पुस्तकेषु संग्रहणी गाथे-

“ घम्मा वंसा सेला, अजण रिट्ठा मघा य माघवती ।

सत्तएहं पुढवीणं, एण नामा उ नायच्चा ॥ १ ॥

रयणा सक्कर-वायुय-पंका धूमा तमा तमतमा य ।

सत्तएहं पुढवीणं, एण गोत्ता मुण्यच्चा ॥ २ ॥

(४) अधुना प्रतिपृथिवीबाहुल्यमभिधित्सुराह-

इमा णं जंते ! रयणप्पजा पुढवी केवतिया बाह्वेणं पप्प-
त्ता ? गोयमा ! इमा णं रयणप्पजा पुढवी असीउत्तरं
जोयणसयसहस्मं बाह्वेणं पप्पत्ता ।

एवं एतेणं अभिलावेणं इमा गाथा अणुगंतच्चा-

“ आसीतं वत्तीसं, अट्ठावीसं तहेव वीसं च ।

अट्ठारम सोल्लमगं, अट्ठुत्तरमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥

(इमा णं जंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कि-
यद् बाह्वेयेन प्रज्ञता ? अत्र गोत्रेण प्रश्नो नाम्नो गोत्र प्रधा-
नम्, न च प्रश्नोपपन्नमिति न्यायप्रदर्शनार्थः । उक्तं च-“ व
हीना वाग् सदा सतामिति । ” भगवानाह-अशीत्युत्तरम्-
अशीतियोजनसहस्राभ्यधिकं योजनशतसहस्रं बाह्वेयेन प्र-
ज्ञता । एव सर्वोपयपि सूत्राणं ज्ञावनीयानि ।

अत्र संग्रहणी गाथा-

“ आसीयं वत्तीसं, अट्ठावीसं तहेव वीसं च ।

अट्ठारस सोल्लसगं, अट्ठुत्तरमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥ ”

(५) काण्डानि-

इमा णं जंते ! रयणप्पजा पुढवी कतिविधा पप्पत्ता ?
गोयमा ! त्रिविधा पप्पत्ता । तं जहा-खरकंदे, पंकवहुले
कंदे, आचवहुले कंदे ।

(इमा णं भंते ! इत्यादि) इयं भवन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी क-
तिविधा कतिप्रकारा-कतिविभागा प्रकृता ! । जगवानाह-गौ-
तम ! त्रिधा त्रिविभागा प्रकृता । तद्यथा-(स्वरकण्डामत्या-
दि) काण्डं नाम-विशिष्टो मूलागः, स्वरं कठिनं पङ्कबहु-
लमम्बहुलं चान्यर्थतः प्रतिपत्तव्यम् । कमध्वनेषामेवमेव ।
तद्यथा-प्रथम स्वरकाण्डं, तदनन्तरं पङ्कबहुलं, ततोऽम्ब-
हुलमिति ।

(६) स्वरकाण्डवक्तव्यतामाह-

इमीसे णं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए स्वरकंके कति-
विधे पएणत्ते ? । गोयमा ! सोलसविधे पएणत्ते । तं जहा-
रयणे, वडरे, वेरुलिए, लोहितवस्से, मसारगळे, हंस-
गव्जे, पुल्लए, सोईधिए, जोतिरसे, अंजणे, अंजणपुल्लए,
रयते, जातम्बे, अंके, फरिहे, रिहे कंके ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्यां भवन्त ! रत्नप्रभायां
पृथिव्यां स्वरकाण्डं कतिविधं प्रकृतम् ? । जगवानाह-गौतम !
षोडशविधं षोडशविभाग प्रकृतम् । तद्यथा-(रयणे इति)
पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् रत्नकाण्डम्-तच्च प्रथमम्, द्वि-
तीयं वज्रकाण्डम्, तृतीयम्-वेद्व्यकाण्डम्, चतुर्थम्-लो-
हिताककाण्डम् । पञ्चमम्-मसारगल्लकाण्डम्, षष्ठम्-हंसगर्भ-
काण्डम्, सप्तमम्-पुल्लककाण्डम्, अष्टमम्-सौगन्धिकाण्डम्,
नवमम्-ज्योतीरसकाण्डम्, दशमम्-अञ्जनकाण्डम्, एकाद-
शमम्-अञ्जनपुल्लककाण्डम्, द्वादशम्-रत्नकाण्डम्, त्रयो-
दशम्-जानरूपकाण्डम्, चतुर्दशम्-अङ्गकाण्डम्, पञ्चदशम्-स्फ-
टिककाण्डम्, षोडशम्-रिष्टकाण्डम् ॥ तत्र रत्नानि कर्कतमाऽऽ-
दीनि तत्प्रधान काण्डं रत्नकाण्डम्, वज्ररत्नप्रधान काण्डं
वज्रकाण्डम् । एव शेषाण्यप्येकैकं च काण्डं योजनसह-
स्रबाहुल्यम् ।

(७) रत्नकाण्डवक्तव्यतामाह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए रयणकंके कति-
विधे पएणत्ते ? । गोयमा ! एगागारे पएणत्ते । एवं
जाव रिहे ।

इमीसे णं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए पङ्कबहुले कं-
के कतिविधे पएणत्ते ? । गोयमा ! एगागारे पएणत्ते ।

इमीसे णं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए आववहुले
कंके कतिविधे पएणत्ते ? । गोयमा ! एगागारे प-
एणत्ते ।

सकरप्पभाए णं भंते ! पुढवी कतिविधा पएणत्ता ? ।
गोयमा ! एगागारा पएणत्ता । एवं जाव अहे स-
त्तमाए ।

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्यां जवन्त ! रत्नप्रभायां पृ-
थिव्यां रत्नकाण्डं कतिविधं कतिप्रकार, कतिविभागमिति
जावः । प्रकृतम् ? । जगवानाह-एकाकारं प्रकृतम् । एवं शेषका-
ण्डविषयाण्यपि प्रश्ननिर्वचनसूत्राणि क्रमेण भणनीयानि । एवं
पङ्कबहुलाऽम्बहुलविषयाण्यपि । जी० ३ प्रति० । प्रका० ।

(८) संप्रति प्रतिपृथिवीनिरकाऽऽवाससंख्याप्रतिपादनार्थमाह-
इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए केवतिया गिर-
यावाससयसहस्सा पणत्ता ? । गोयमा ! तीमं निरया-
वामसतसहस्सा पणत्ता । एवं एतेणं अभिलावेणं सव्वा-
सिं पुच्छा ।

इमा गाथा अणुगंतव्वा-

“ तीमा य पणवीमा, पणरम दमेव निप्पि य हवंति ।
पंचूण सतसहस्सं, पंचेव अणुत्तरा णरगा ॥ १ ॥ ”

० जाव अहे सत्तमाए पंच अणुत्तरा महतिमहालया महा-
णरगा पणत्ता । तं जहा-काळे, महाकाळे, रोरुए, महारो-
रुए, अपतिहाणे ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) सुगमम् ।
नवरमियमत्र सङ्ग्रहणी गाथा-“ तीमा य पणवीमा, पणरस
दमेव सयसहस्साह । तिण्णेणं पंचूण, पंचेव अणुत्तरा णि-
रया ॥ १ ॥ ” अधः सप्तम्यां च पृथिव्यां काळाऽऽद्यो महा-
नरका अप्रतिष्ठानाऽभिधानकस्य नरकस्य पूर्वाऽऽदिकमण । उक्तं
च-“ पुण्णेण होइ काळे, अवाङ्गा अप्पच्छ महाकाळे । रोऊ
दाहिणपामे, उत्तरपामे महारोऊ ॥ १ ॥ ” रत्नप्रभाऽऽदिषु च
तमःप्रज्ञापयन्तासु पटसु पृथिवीषु प्रत्येक नरकाऽऽवासा छि-
विधाः । तद्यथा-आवलिक्काप्रविष्टाः, प्रकीर्णकरुपाश्च ।

तत्र रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रयोदश प्रस्तटाः । प्रस्तटा नाम-
वेदमभूमिकाकल्पाः । तत्र प्रथमे प्रस्तटे पूर्वाऽऽदिषु दिक्षु
प्रत्येकमेकानपञ्चाशत् नरकाऽऽवासाः, चतसृषु च विद्विंशति
प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्, मध्ये च सोमान्तकाऽऽद्यो नरकेन्द्रकः,
सर्वसंख्यया प्रथमप्रस्तटे नरकाऽऽवासानामान्तिकाप्रविष्टाना-
मेकाननवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ३०६, शेषेषु च द्वाद-
शसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं यथांशं दिक्षु विद्विंशति च एकैकनरका-
ऽऽवासद्वानिनावात् अष्टकाष्टकहीना नरकाऽऽवासा अष्टव्याः ।
ततः सर्वसंख्यया रत्नप्रभायां पृथिव्यामावलिक्कानरकाऽऽवासा-
श्चतुश्चत्वारिंशत् शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि ४४३३ । शेषासु
एकोनत्रिंशत्तुक्काणि पञ्चनवतिसहस्राणि पञ्चशतानि सप्तप-
ष्टाधिकानि २६६५५६७ प्रकीर्णकाः । तथा चोक्तम्-“ सत्तट्टी
एव सया, पणनउउ सहस्स लक्ख गुणतीसं । रयणाए सेदि-
गया, चायालसया उ तेत्तीस ॥ १ ॥ ” उभयमोलने
त्रिंशद्वत्तता नरकाऽऽवासानाम ३०००००० ।

शर्कराप्रभायामेकादश प्रस्तटाः; नरकपटलानि अत्रोऽधो द्व-
न्द्वहीनानि ति यचनात् । तत्र प्रथमे प्रस्तटे चतसृषु दिक्षु षट्त्रि-
ंशत् आवलिक्काप्रविष्टा नरकाऽऽवासा, विद्विंशति पञ्चत्रिंशत्, मध्ये
चैको नरकेन्द्रकः । सर्वसंख्यया द्वे शते पञ्चाशीत्याधिके २०५,
शेषेषु दशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहीनाः, प्रति-
विंशति एकैकनरकाऽऽवासद्वानेः ततस्तत्र सर्वसंख्यया आवलिक्का-
प्रविष्टा नरकाऽऽवासाः षट्त्रिंशतिशतानि पञ्चनवत्यधिकानि
२६६५, शेषाश्चतुर्विंशतिवत्तताः सप्तनवतिसहस्राणि त्रीणि
शतानि पञ्चाशत्तुक्काणि २४६७३०५ पुण्यावकीर्णकाः । उक्तं च-
“ सत्ताणउउ सहस्सा, चत्तवीसलक्ख तिसयपंचविह । नीयाए
सेदिगया, लुवीससया उ पणनउया ” ॥१॥ उभयमोलने पञ्च-
विंशतिलक्का नरकाऽऽवासानाम २५००००० ।

बालुकाप्रजायां नव प्रस्तटाः । प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि आबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाः पञ्चविंशतिः २, विंशतिश्चतुर्विंशतिः, मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति । सर्वसंख्यया सप्तनवतिशतम् । शेषेषु चाष्टसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं क्रमेणाऽधोऽधोऽष्टकहानिः । तत्र च कारणं प्रागेवोक्तम् । ततः सर्वसंख्यया तत्राऽऽबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाश्चतुर्दश शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि १४०४ । शेषास्तु पुष्पावकीर्णकाः चतुर्दशलक्षा अप्रानवतिसहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चदशाधिकानि १४०५१५ । उक्तं च—“ पंचसया पञ्चरसा, अष्टनवह सहस्रसंख्यया चोदमया । तद्व्याप सेदिगया, पणसीया चोदससया उ ॥१॥ ” उभयमीलने पञ्चदश लक्षा नरकाऽऽवासानाम् १४००००० ।

पङ्कप्रजायां सप्त प्रस्तटाः । प्रथमे च प्रस्तटे प्रत्येकं दिशि षोडश आबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाः, विंशति पञ्चदश, मध्ये चैको नरकेन्द्रकः । सर्वसंख्यया पञ्चविंशं शतम् १२५ । शेषेषु षट्सु प्रस्तटेषु पूर्ववत् प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहानिः, ततः सर्वसंख्यया तत्राऽऽबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाः सप्त शतानि सप्ताश्वराणि ७०७ । शेषास्तु पुष्पावकीर्णका नव लक्षा नवनवतिसहस्राणि द्वे शते त्रिनवत्यधिके १९९०२९३ । उक्तं च—“ ते ऋतया दोषि सया, नवनवतिसहस्रसंख्यया चोदमया । पंचाप सेदिगया, सप्त सया दोतसप्तद्विया ॥१॥ ” उभयमीलने नरकाऽऽवासानां दश लक्षाः १०००००० ।

धूमप्रभायां पञ्च प्रस्तटाः । प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि नव नव आबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाः, विंशति अष्टौ, मध्ये चैको नरकेन्द्रकः । इति सर्वसंख्यया एकोनसप्ततिः ६९ । शेषेषु च चतुर्षु प्रस्तटेषु पूर्ववत् प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकहानिः, ततः सर्वसंख्यया तत्राऽऽबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासा द्वे शते पञ्चषष्ठ्याधिके, शेषा पुष्पावकीर्णकाः द्वे लक्षे नवनवतिसहस्राणि सप्त शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि २६६७३५ । उक्तं च—“ सप्त सया पणसीया, नवनवह सहस्रसंख्यया चोदमया । धूमाप सेदिगया, पञ्चछा दो सया हौति ॥१॥ ” सर्वसंख्यया तिस्रो लक्षा नरकाऽऽवासानाम् ।

तमःप्रभायां त्रयः प्रस्तटाः । तत्र प्रथमे प्रस्तटे प्रत्येकं दिशि चत्वार आबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासाः, विंशति त्रयः त्रयः, मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति । सर्वसंख्यया एकोनत्रिंशत् २६, शेषेषु प्रस्तटयोः प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकहानिः, ततः सर्वसंख्यया आबलिकाप्रविष्टा नरकाऽऽवासास्त्रिंशतिः । शेषास्तु नवनवतिसहस्राणि नव शतानि द्वात्रिंशत्यधिकानि पुष्पावकीर्णकाः ६६६३२ । उक्तं च—“ नवनवतिसहस्रसंख्यया चोदमया । हवति बत्तीसा । पुढवीए जठीए, पञ्चगणेश संखेवो ॥१॥ ” उभयमीलने पञ्चोनं नरकाऽऽवासानां लक्षम् । ६६६६५ ।

(९) संप्रति प्रतिपृथिवीघनोदध्यस्तित्वप्रतिपादनार्थमाह—

अस्थि णं जंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए अहे घणोदधि ति वा घणवाते ति वा तणुवाते ति वा उवासंतरे ति वा । हुंता अस्थि एवं जाव अहे सत्तमा ।

(अस्थि णं जंते ! इत्यादि) अस्ति जदन्त ! अस्याः प्रत्यक्त उपलब्धमानाया रत्नप्रजायाः पृथिव्या अधो घनः स्थानीभूतोदक उदधिघनोदधिरिति वा, घनः पिण्मीभूतो वातो घनवात इति वा, तनुवात इति वा, अवकाशान्तरमिति वा ।

अवकाशान्तरं नाम-शुद्धमाकाशम् ? । भगवानाह-हन्त अस्ति; एवं प्रतिपृथिवी तावद्वाच्यं यावद्बन्धः सप्तम्याः ।

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए खरकंमे केवतियं बाहल्लेणं पणत्ता । गोयमा ! सोत्तस जोयणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ते ।

(इमीसे णं जंते ! इत्यादि) अस्या जदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः संबन्धि यत् प्रथमं खरं खराऽभिधानं कारणं तत् कियद् बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? । जगवानाह-गौतम ! षोडशयोजनसहस्राणि बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ।

(१०) रत्नकाण्डम्—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए रयणकंमे केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! एकजोयणसहस्सबाहल्लेणं पणत्ते, एवं जाव णिंदे ।

(इमीसे णं जंते ! इत्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नं रत्नाऽभिधानं कारणं तत् कियत् बाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? । भगवानाह-गौतम ! एक योजनसहस्रम् । शेषाण्यपि काण्डानि चत्वारि, यावत् रिष्ट रिष्टाऽभिधानं कारणम् । एवं पङ्क-बहुलावबहुलकारणसूत्रे अपि व्याख्येये ।

(११) पङ्कबहुलम्—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए पङ्कबहुले कंमे केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! चतुरसीतिजोयणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ते ।

पङ्कबहुलं कारणं चतुरसीतियोजनसहस्राणि बाहल्येन ।

(१२) अम्बबहुलं काण्डम्—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए अम्बबहुले कंमे केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! असीति जोयणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ते ।

असीतियोजनसहस्राणि सर्वसंख्यया रत्नप्रजायां बाहल्यमशीतसहस्राधिकं लक्षम् ।

(१३) घनोदधिघनवातयोर्बाहल्यम्—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणोदधि केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! वीसं जोअणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ते ।

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणवाते केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! असंखेज्जाइ जोअणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ताइ । एवं तणुवाते वि, एवं उवासंतरे वि ।

सकरप्पजाए णं जंते ! पुढवीए घणोदधि केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते । गोयमा ! वीसं जोअणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ताइ ।

सकरप्पजाए पुढवीए घणवाते केवद्ए पणत्ते ? । गोयमा ! असंखेज्जाइ जोअणसहस्साइ बाहल्लेणं पणत्ताइ ।

एवं तणुवाए वि, उवासंतरे वि, जहा सकरप्पजाए पुढवीए । एवं जाव अहे सत्तमाए ।

(इमा णं भेते ! इत्यादि) इयं प्रत्यक्षत उपलब्धमाना, णमिति वाक्यालङ्कृतौ । एतन्प्रभा पृथिवी, किमिव संस्थिता प्रज्ञा ? । भगवानाह-गौतम ! ऊल्लरीव संस्थिता प्रज्ञा; विस्तीर्णवलयऽऽकारावात् । एवमस्यामेव एतन्प्रभायां पृथग्यां खरकाणम्, तत्रापि एतन्काणम्, ततो बज्रकाणम्, ततो यावत्

रिष्टकाण्डम्, तदनन्तरं पङ्कजकुलं काण्डम्, ततो जलकाण्डम्, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधस्तात् क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि, एवं यावद्धः सप्तमी पृथिवी । तस्या अधस्तात् क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि झल्लुरीसस्थानानि वक्तव्यानि । ननु चैताः सप्तापि पृथिव्यः सर्वासु दिक्षु किमलोकस्पर्शिन्यः ? उत नेति श्रुतः । यद्येवं नतः ।

(१८) लोकान्ताद्वाधा—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए पुरच्छिमिल्लाओ चरिमंताओ केवतिअं अवाधाए लोयंते पएणत्ते ? । गोयमा ! उवाडसहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते । एवं दाहिणिह्मातो पवच्छिमिल्लातो उत्तमिल्लाओ ।

सकरप्पभाए णं जंते ! पुढवीए पुरच्छिमिल्लाओ चरिमंताओ केवतिअं अवाधाए लोयंते पएणत्ते ? । गोयमा ! तिभागूणेहिं तेरसहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते, एवं चउदिमिं ।

बालुयप्पजाए णं भंते ! पुढवीए पुरच्छिमिल्लाओ पुच्छा ? । गोयमा ! सतिजागेहिं तेरमेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते । एवं चउदिमिं पि, एवं सव्वापिं चउसु त्रिदिमासु पुच्छियव्वं ।

पंकप्पभाए चोडसहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते । धूमप्पजाए तिजागूणेहिं पएणरमेहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते । उट्ठीं सतिजागेहिं पसरमेहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते । सत्तमाए सोल्लसएहिं जोयणेहिं अवाधाए लोयंते पएणत्ते, एवं जाव उत्तरिह्मातो ॥

(इमीसे णं जंते ! इत्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः (पुरच्छिमिल्लाओ इति) पूर्वदिग्भाविनश्चरमान्तात् (केवल्याए इति) कियत्या अवाधया अपान्तरालरूपया लोकान्तोऽत्रोकाध्विपरिच्छिन्नः प्रकृतः ? । भगवानाह— द्वादशयोजनानि, द्वादशयोजनप्रमाणं य इत्यर्थः । अवाधया लोकान्तः प्रकृतः । किमुक्तं भवति ?— रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वस्थां दिशि चरमपर्यन्तात् परतो लोकादूर्वां अपान्तरालं द्वादशयोजनानि, एवं दक्षिणस्यामपरस्यामुत्तरस्थां चापान्तरालं वक्तव्यम् । दिग्ग्रहणं चोपलक्षणम्, तेन सर्वोन्वपि विदित्वपि यथोक्तमपान्तरालमवसानव्यम् । शेषाणां तु पृथिवीनां सर्वासु दिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकः क्रमेणाधोऽधस्त्रिभागोनेन योजनेनाधकैर्द्वादशभिर्व्योजनैरवगन्तव्यः । तद्यथा— शर्कराप्रभायाः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकादूर्वागपान्तरालं त्रिभागानानि त्रयोदश योजनानि । बालुकाप्रभायाः सत्रिंशद्भागानि त्रयोदश योजनानि । पङ्कजप्रभायाः परिपूर्णानि चतुर्दश योजनानि, धूमप्रभायास्त्रिभागानानि पञ्चदश योजनानि । अधः सप्तमपृथिव्याः परिपूर्णानि योरुश योजनानि । सूत्राकराणि पूर्ववद् योजनीयानि । जी० ३ प्रति० ।

(१९) रत्नप्रभादीनामधः—

अत्थि णं जंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए अहे गेहाड वा, गेहावणाड वा ? । गोयमा ! णो इण्ढे समडे । अ-

त्थि णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए इमीसे अहे गामाड वा० जाव सप्पिवेमाड वा ? । णो इण्ढे समडे । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए अहे उराला वलाहया संमेयंति संमुच्छंति वासं वामंति ? । हंता ! अत्थि, तिप्पि वि पकरेड, देवा वि पकरेड, असुरो वि, नागो वि । अत्थि णं जंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए बादरे थणियमहे ? । हंता अत्थि तिप्पि वि पकरेति । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए बादरे अगणिकाए ? । गोयमा ! णो इण्ढे समडे, णस्सत्थि विग्गहगइसमावप्पणं । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पजाए पुढवीए चंदिमं जाव तारास्सवा ? । णो इण्ढे समडे । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए चंदाभाड वा ? । णो इण्ढे समडे । एवं दोचाए पुढवीए जाणियव्वं, एवं तच्चाए वि जाणियव्वं । णवरं देवा वि पकरेड, असुरो वि पकरेड, नो नाओ पकरेड, चउत्थीए वि, नवरं देवा एक्को पकरेड, नो असुरो, नो नाओ, एवं हेट्ठिह्मासु देवा एक्को पकरेड ।

(बादरे अगणिकाए इत्यादि) ननु यथा बादरगन्धेर्मेनुष्य-क्षेत्र एव तद्भावात्प्रवेध इहोच्यते, एवं बादरपृथिवीकायस्याऽपि निषेधो वाच्यः स्यात्, पृथिव्यादिव्येन स्वस्थानेषु तस्य जावादिति । सत्यम् । किं तु नेह यद्यत्र नास्ति तत्र सर्वं निषिध्यते, मनुष्याऽऽदिवत्, विचित्रत्वात् सूत्रगतेरतोऽन्तोऽपीह पृथिवीकायस्य न निषेध उक्तः । अप्कायवायुवनस्पतीनां त्विह घनोदध्यादिजात्रेण जावात्प्रवेधाभावः सुगम एवेति । (नो नाओ स्ति) नागकुमारस्य तृतीयायाः पृथिव्या अधो गमनं नास्तीत्यत एवाऽनुमीयते । (नो असुरो नो नागो स्ति) इहाप्यत एव वचनाच्चतुर्थ्यादीनामधोऽसुरकुमारनागकुमारयोर्गमनं नाऽस्तीत्यनुमीयते । भ० ६ श० ८ उ० ।

(२०) अथाऽस्मिन् रत्नप्रभाऽऽदीनां द्वादशयोजनप्रमाणाऽऽदीनि अपान्तरालानि किमाकाशरूपाणि, उत घनोदध्यादिव्याप्तानि ? उच्यते— घनोदध्यादिव्याप्तानि, तत्र कस्मिन्नपान्तराले कियान् घनोदध्यादिरिति प्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए पुरच्छिमिल्ले चरिमंते कतिविधे पएणत्ते ? । गोयमा ! निविहे पएणत्ते । तं जहा— घणोदधिवलए, घणवायववलए, तणुवातवलए ।

इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए दाहिणिह्मे चरिमंते कतिविधे पएणत्ते ? । गोयमा ! निविधे पएणत्ते । तं जहा, एवं चेव० जाव उत्तरिह्मे, एवं सव्वासिं० जाव अहे सत्तमाए उत्तरिह्मे ।

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वदिग्भावी चरमान्ताऽपान्तराललक्षणः कतिविधः कतिप्रकारः, कतिविभाग इत्यर्थः । प्रकृतः ? । भगवानाह— गौतम ! त्रिविधः प्रकृतः । तद्यथा— घनोदधिवलयो वलयऽऽकारघनोदधिरूप इत्यर्थः । एवं घनवातवलयस्तनुवातवलयश्च । इयमत्र भावना— सर्वासां पृथिवीनामधो यत्र प्राक् बाहुल्येन

घनोदध्यादीनां परिमाणमुक्तं, तन्मध्यभागे छट्व्यम् । ते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणबाहल्याः, ततः प्रदेशान्वा प्रदेशान्वा हीयमानाः स्वस्वपृथिवीपर्यन्तेषु तनुतरभूताः; तनुतरीभूत्वा स्वस्वपृथिवीबलयाऽऽकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः । अत एवामूनि वलनान्युच्यन्ते, तेषां वलयानामुच्चैस्त्वं सर्वत्र स्वस्वपृथिव्यनुसारेण परिभावनीयम्, तिर्यग्बाहल्यं पुनरग्रे वक्ष्यते । इदानीं तु विभागमात्रमेवापान्तराक्षस्य प्रतिपादयितुमिष्टमिति तदेवोक्तम्, एवमस्या रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्याः शेषास्तु दिक्षु, एवं शेषाणामपि पृथिवीनां चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं विभागमुत्र भणितव्यम् ।

(२१) संप्रति घनोदधिवलयस्य तिर्यग्बाहल्यमानमाह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणोदधिवलय केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? । गोयमा ! उज्जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्याः सर्वासु दिक्षु चरमान्ते घनोदधिवलयः कियद् बाहल्येन तिर्यग् बाहल्येन प्रकृतः ? । जगवानाह-गौतम ! परं योजनानि बाहल्येन प्रकृतः ।

तत ऊर्ध्वं प्रतिपृथिवि योजनस्य त्रिभागो वक्तव्यः । तद्यथा-

मकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए घणोदधिवलय केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? । गोयमा ! सतिजागाई उज्जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते । बालुयप्पभाए पुच्छा ? । गोयमा ! तिजागृणाई सत्त जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते । एवं एतेणं अ-जिज्ञावेणं पंकप्पजाए सत्त जोयणाई बाहल्लेणं, धूमप्पभाए सतिजागाई सत्त जोयणाई पणत्ते । तमप्पजाए तिजागृणाई अट्ट जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते । अट्टे सत्त-माए अट्ट जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ।

शर्कराप्रभायाः सत्रिजागानि, बालुकाप्रभायास्त्रिजागोनानि सप्त योजनानि, पद्मप्रज्ञायाः परिपूर्णानि सप्त योजनानि, धूमप्रभायाः सत्रिजागानि सप्त योजनानि, तमःप्रज्ञायाः त्रिभागोनानि अष्टौ योजनानि, अत्र-सप्तमपृथिव्याः परिपूर्णानि अष्टौ योजनानि । सुश्रावराणि तु सर्वत्र पूर्ववद् योजनीयानि ।

(२२) संप्रति घनवातबलयस्य तिर्यग् बाहल्यपरिमाण-प्रतिपादनार्थमाह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए घणवातबलय केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? । गोयमा ! अरूपंचमाई जो-यणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

मकरप्पजाए पुच्छा ? । गोयमा ! कोसूणाई पंच जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

एवं एएणं अभिज्ञावेणं बालुयप्पभाए पंच जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

पंकप्पभाए सकोसाई पंच जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

धूमप्पभाए अट्टउट्टाई जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ।

तमप्पजाए कोसूणाई उ जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ।
अट्टे सत्तमाए उ जोयणाई बाहल्लेणं पणत्ते ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्या रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्याः घनवातबलयः तिर्यग् बाहल्येन अरूपञ्चमानि सार्क्षानि चत्वारि योजनानि प्रकृतः । अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि गम्युतं वर्धनीयम् । तथा चाऽऽह-द्वितीयस्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि पञ्च योजनानि, तृतीयस्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि पञ्च योजनानि, चतुर्थ्याः पृथिव्याः सकोशानि पञ्च योजनानि, पञ्चम्याः पृथिव्याः अरूपग्रानि सार्क्षानि पञ्च योजनानि, षष्ठ्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि षट् योजनानि, सप्तम्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि षट् योजनानि ।

(२३) संप्रति तनुवातबलयस्य तिर्यग् बाहल्यपरिमाणप्रति-पादनार्थमाह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए तणुवातबलय के-वतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? । गोयमा ! उक्कोसेणं बाहल्ले-णं पणत्ते ।

एवं एतेणं अभिलावेणं सकरप्पजाए सतिजागे उक्कोसे बाहल्लेणं पणत्ते ।

बालुयप्पभाए तिजागूणे सत्तकोसे बाहल्लेणं पणत्ते ।

पंकप्पभाए पुढवीए सत्तकोमे बाहल्लेणं पणत्ते ।

धूमप्पजाए सतिजागे सत्तकोसे बाहल्लेणं पणत्ते ।

तमप्पजाए तिभागूणे अट्टकोमे बाहल्लेणं पणत्ते ।

अट्टे सत्तमाए पुढवीए अट्टकोमे बाहल्लेणं पणत्ते ।

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्या भदन्त ! रत्नप्रज्ञायाः पृथिव्यास्तनुवातबलयः कियत् किममाणं बाहल्येन प्रकृतः ? । जगवानाह-पट्कोशं बाहल्येन प्रकृतः । अत ऊर्ध्वं तु पृथिवी-क्रोशस्य त्रिभागो वर्धनीयः । तथा चाऽऽह-द्वितीयस्याः पृथिव्याः सत्रिभागोनान् पट् कोशान् बाहल्येन प्रकृतः । तृतीय-स्याः पृथिव्याः त्रिभागोनान् सप्त कोशान्, चतुर्थ्याः पृथिव्याः परिपूर्णान् सप्त कोशान्, पञ्चम्याः पृथिव्याः सत्रिभागान् सप्त कोशान्, षष्ठ्याः पृथिव्याः त्रिभागान् अष्टौ कोशान्, सप्तम्याः पृथिव्याः परिपूर्णान् अष्टौ कोशान् ।

उक्तं च-

“ कुञ्चव अट्ट पंचम, जोयणसज्जं च होइ रयणाए ।

उदहीघणतणुवाया, जहसंखेणं विणहिट्टा ॥ १ ॥

तिभागो गाउयं चैव, तिजागो गाउयस्स य ।

आइ धुवे पक्खेवो, मग्गे अट्टो जाच सत्तमिया ॥ २ ॥ ”

एतेषां च त्रयाणामपि घनोदध्यादिविभागानाम् एकत्र मीक्षने प्रतिपृथिवि यथोक्तमपान्तराक्षमानं भवति ।

(२४) संप्रति पतेष्वेव घनोदध्यादिवलयेषु क्षेत्रच्छेदेन कृष्ण-

वर्णाऽऽद्युपेतव्यास्तित्वप्रतिपादनार्थमाह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए घणोदधिवलय-स्स उज्जोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं विज्जमाणस्स अ-स्त्यि दव्वाई वण्णओ कालं जाव हंता अत्थि ।

मकरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए घणोदधिवलयस्स सतिजाग-

उज्जोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं ठिज्जमाणस्स० जाव हंता
अत्थि, एवं० जाव अहे सत्तमाए जं जस्स बाहल्लं ।

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए घणवातबल्लयस्स
अप्पचमजोयणबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं ठिज्ज० जाव हंता
अत्थि एवं० जाव अहे सत्तमाए जं जस्स बाहल्लेणं, एवं
तणुवातबल्लयस्स वि० जाव अहे सत्तमा जं जस्स बाहल्लं ।

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए घणोदधिवल्लए
किंमंठिए पणत्ते ? । गोयमा ! बट्टवल्लयागारसंठाणसंठिते
पणत्ते । जेणं इमं रयणप्पभं पुढविं सव्वतो संपंता सं-
परिक्खिवित्ता णं चिट्ठति । एवं० जाव अहे सत्तमाए पुढ-
वीए घणोदधिवल्लए, एवरं अप्पाणं पुढविं संपरिक्खिवि-
त्ता णं चिट्ठति ।

इमीसे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणवातबल्लए
किंमंठिते पणत्ते ? । गोयमा ! बट्टवल्लयागारे-तदेव०
जाव जेणं इमीसे णं रयणप्पजाए पुढवीए घणोदधिवल्लयं
सव्वतो संपंता संपरिक्खिवित्ता णं चिट्ठि । एवं० जाव अ-
हे सत्तमाए घणवातबल्लयं । इमीसे णं जंते ! रयणप्प-
भाए पुढवीए तणुवातबल्लए किंसंठिते पणत्ते ? । गो-
यमा ! बट्टवल्लयागारसंठाणसंठिए० जाव जेणं इमीसे
णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए घणवातबल्लयं सव्वतो
संपंता संपरिक्खिवित्ता णं चिट्ठति । एवं० जाव अहे सत्त-
माए तणुवातबल्लयं ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्य भदन्त ! रत्नप्रभायाः
पृथिव्याः घनोदधिवल्लयः किंन्रिच संस्थितः । किंन्रिच संस्थितः प्रकृ-
तः । भगवानाह-गौतम ! वृक्षः चक्रबालतया परिवर्तुलो बल्लय-
स्य मध्ये वृषिर्वृक्षविशेषस्याऽऽकार आकृतिर्बल्लयाऽऽकार इव
संस्थान बल्लयाऽऽकारसंस्थानं, तेन संस्थितो बल्लयाऽऽकारसंस्था-
नसंस्थितः । कथमेवं गम्यते ?-बल्लयाऽऽकारसंस्थानसंस्थित
इति । तत आह-(जेणमित्यादि) येन कारणेन इमां रत्नप्रजां
पृथिवीं सर्वतः सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च संपरिक्लिप्य साम-
स्त्येन घेष्टायित्वा तिष्ठति वर्तते, तेन कारणेन बल्लयाऽऽकारसंस्था-
नसंस्थितः प्रकृतः ।

एवं घनवातबल्लयसूत्रं, तनुवातबल्लयसूत्रं च परिभाषनीयम् ।
नवरं घनवातबल्लयो घनोदधिवल्लयं संपरिक्लिप्येति वक्तव्यम् ।
तनुवातबल्लयो घनवातबल्लयं संपरिक्लिप्येति । एवं शेषास्वाप पृ-
थिवीषु प्रत्येकं त्रीणि त्रीणि सूत्राणि भाषनीयानि ।

(२५) आयामविष्कम्भौ पृथ्वीनाम्-

इमा णं जंते ! रयणप्पजा पुढवी केवतियं आयाम-
विक्खंभेणं पणत्ता ? । गोयमा ! असंखेज्जाइं जोअण-
सहस्साइं आयामविक्खंभेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
परिक्खेव्वेणं पणत्ता । एवं० जाव अहे सत्तमा ॥

(इमा णं भंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कि-
यता आयामविष्कम्भेण, समाहारो ऋद्धः । आयामविष्कम्भा-

ज्यां प्रकृता । जगवानाह-असंख्येयानि योजनसहस्राणि आ-
यामविष्कम्भेन । किमुक्तं भवति ?-असंख्येयानि योजनसहस्राणि
आयामतोऽसंख्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेन, आयामवि-
ष्कम्भयोस्तु परस्परमध्यबहुत्वान्तरने तुल्यत्वम्, तथा असं-
ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्रमेण परिधिना प्रकृता । एवमे-
कैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावदधः सप्तमी पृथिवी ।

(२६) अ-तर्षादिर्वा समाः पृथ्व्यः-

इमा णं जंते ! रयणप्पभा पुढवी अंते य मज्जे य स-
व्वत्थ समा बाहल्लेणं पणत्ता ? । हंता गोयमा ! इमा णं
रयणप्पजा पुढवी अंते य मज्जे य सव्वत्थ समा बा-
हल्लेणं एवं० जाव अहे सत्तमा ॥

(इमा णं जंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी
अन्ते च मध्ये च सर्वत्र समा बाहल्लेन पिपरुजावेन प्रकृता ? ।
जगवानाह-(गौतम ! इत्यादि) सुगमम् । एवं क्रमेणैकैका पृ-
थिवी तावद्वक्तव्या यावत्सप्तमी ।

(२७) पृथिवीषु जीवाः सर्वत्र उपपन्नपूर्वाः-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए सव्वजीवा उव-
वन्नपुव्वा सव्वजीवा उववन्ना ? । गोयमा ! इमीसे णं रय-
णप्पजाए पुढवीए सव्वजीवा उववन्नपुव्वा, नो चेव णं
सव्वजीवा उववन्ना, एवं० जाव अहे सत्तमाए पुढवीए ॥

(इमीसे णं जंते ! इत्यादि) अस्यां भदन्त ! रत्नप्रजायां पृ-
थिव्यां सर्वजीवाः सामान्येन उपपन्नपूर्वाः कालक्रमेण तथा स-
र्वजीवा उपपन्ना उत्पन्ना युगपत् । भगवानाह-गौतम ! अस्यां
रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सांख्यबह्मारिकजीवराशयन्तर्गताः
प्रायो वृत्तिर्माभित्य सामान्येन उपपन्नपूर्वा उत्पन्नपूर्वाः कालक्र-
मेण संसारस्याऽनादित्वात्, न पुनः सर्वजीवा उपपन्ना उत्पन्ना
युगपत्, सकलजीवानामेककालं रत्नप्रजापृथिवीत्वेनोत्पादे सक-
लदेवनारकाऽऽविज्ञेदाभावप्रसक्तः । न चैतदस्ति, तथा जगत्स्वा-
भाव्यात् । एवमेकैकस्याः पृथिव्यास्तावद्वक्तव्यं यावदधः
सप्तम्याः ।

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी सव्वजीवेहिं विजड-
पुव्वा सव्वजीवेहिं विजडा ? । गोयमा ! इमा णं भंते ! र-
यणप्पजा पुढवी सव्वजीवेहिं विजडपुव्वा, नो चेव णं स-
व्वजीवेहिं विजडा, एवं० जाव अहे सत्तमा ॥

(इमा णं इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रजा पृथिवी (सव्व-
जीवेहिं विजडपुव्वा इति) सर्वजीवैः कालक्रमेण परित्यक्त-
पूर्वा; तथा सर्वजीवैर्युगपद् विजडा परित्यक्ता । भगवा-
नाह-गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी प्रायो वृत्तिर्माभित्य सर्वजी-
वैः सांख्यबह्मारिकैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, न तु युगपत्, प-
रित्यागस्यासंजवात् तथा निमित्ताज्जावात्, एवं तावद्वक्तव्यं याव-
दधः सप्तमी पृथिवी ।

(२८) पृथ्वीषु सर्वे जीवाः प्रविष्टपूर्वाः-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए सव्वपोगला
पविडपुव्वा, सव्वपोगला पविडा ? । गोयमा ! इमीसे णं
रयणप्पजाए पुढवीए सव्वपोगला पविडपुव्वा, नो चेव

णं सव्वपोगला पविट्ठा, एवं० जाव अहे सत्तमाए पुढ-
वीए ॥

(इमीसे एणं इत्यादि) अस्यां भदन्त ! रत्नप्रज्ञायां पृथि-
व्यां सर्वे पुद्गला लोकोद्भववर्तितः कालक्रमेण प्रविष्टपूर्वाः,
तद्भावेन परिणतपूर्वाः; तथा सर्वे पुद्गलाः प्राविष्टा एककालं तद्भा-
वेन परिणताः । भगवानाह-गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां
सर्वे पुद्गलाः लोकवर्तितः प्राविष्टपूर्वाः-तद्भावेन परिणतपूर्वाः,
संसारस्याऽनादित्वाद्, न पुनरेककालं सर्वपुद्गलाः प्राविष्टाः-त-
द्भावेन परिणताः, सर्वपुद्गलानां तद्भावेन परिणतौ रत्नप्रज्ञाव्य-
तिरेकेणाऽन्वयः सर्वत्राऽपि पुद्गलाजावप्रसक्तेः, न चैनदस्ति,
तथा जगत्स्वाजाव्यात् । एवं सर्वासु पृथिवीषु क्रमेण वक्तव्यं,
यावदक्षः सप्तम्यां पृथिव्यामिति ।

(२६) सर्वे पुद्गलाः त्यक्तपूर्वाः-

इमा एणं भंते ! रयणप्पभा पुढवी सव्वपोगलोहिं वि-
जडपुव्वा, सव्वपोगले विजडा । गोयमा ! इमा णं भंते !
रयणप्पभा पुढवी सव्वपोगलोहिं विजडपुव्वा, नो चं
णं सव्वपोगले विजडा, एवं० जाव अहे सत्तमा ॥

(इमा णं भंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी स-
र्वपुद्गलैः कालक्रमेण (विजडपुव्वा इति) परित्यक्तपूर्वा, तथा
सर्वपुद्गलैरेककालं परित्यक्ता । भगवानाह-गौतम ! इयं र-
त्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, संसार-
स्याऽनादित्वात्, न पुनः सर्वपुद्गलैरेककालं परित्यक्ता, सर्वपु-
द्गलैरेककालं परित्यागे नस्याः सर्वथा स्वरूपाभावप्रसक्तेः । न
चैनदस्ति, तथा जगत्स्वाजाव्ययनः शाश्वतत्वात् । पतञ्जलान्त-
रमेव वक्ष्यति । एवमेकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वाच्या, यावदक्षः
सप्तमी पृथिवी ।

(३०) शाश्वती, अशाश्वती वा रत्नप्रज्ञा ?-

इमा एणं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं सासता, अमास-
ता । गोयमा ! सिय सासता, सिय असासता । से केण-
ट्ठेणं जंते ! एवं बुद्धि-सिय सासता, सिय असासता । गो-
यमा ! दव्वट्ठयाए मासता, वणपज्जेवेहिं गंधपज्जेवेहिं
रसपज्जेवेहिं फामपज्जेवेहिं असासता, से एण्णट्ठेणं गो-
यमा ! एवं बुच्चति-तं चेव० जाव सिय असासता, एवं०
जाव अहे सत्तमा ।

(इमा णं भंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रज्ञा पृथिवी किं
शाश्वती, अशाश्वती । भगवानाह-गौतम ! स्यात् कथञ्चित्,
कस्याऽपि नयस्याऽभिप्रायेत्यर्थः । शाश्वती । स्यात् कथाञ्चित्
अशाश्वती । पतदेव सविशेषं जिज्ञासुः पृच्छति- (से केणट्ठेण-
मित्यादि) ' से ' शब्दोऽयं शब्दार्थः । स च प्रश्ने, केन अर्थेन
कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते-यथा स्यात् शाश्वती, स्याद्-
शाश्वतीति । भगवानाह-गौतम ! (दव्वट्ठयाए इत्यादि) द्रव्या-
र्थतया शाश्वती, तत्र ह्यसर्वत्राऽन्वयि सामान्यमुच्यते, ह्यस्ति
गच्छति तान् तान् पर्यायान् विशेषानिति वा ह्यस्तिमिति व्युत्पत्तेः,
ह्यस्येवाऽर्थः तात्त्विकपक्षार्थो यस्य, न तु पर्यायाः, स ह्यर्थार्थो
ह्यस्यमात्रास्तित्वप्रतिपादको नर्थावशेषः, तद्भावाद् ह्यर्थार्थता,
तथा ह्यस्यमात्रास्तित्वप्रतिपादकतयाऽभिप्रायेणेति यावत् । शा-

श्वती ह्यर्थार्थिकनयमतपर्यायलोचनायामेवंविधस्य रत्नप्रभायाः
पृथिव्या आकारस्य सदाभावाद् वर्णपर्यायैः कृष्णाऽऽदिभिः,
गन्धपर्यायैः सुरज्यादिभिः, रसपर्यायैस्तिकाऽऽदिभिः, स्पर्श-
पर्यायैः कठिनत्वाऽऽदिभिः, अशाश्वती अनित्या, तेषां वर्णाऽऽ-
दीनां प्रतिक्षणं कियत्कालानन्तरं वाऽन्यथान्यथाभवनात्,
अतादवस्थस्य चाऽनित्यत्वात् । न चैवमपि जिज्ञाधिकरणे
नित्यत्वाऽनित्यत्वे द्रव्यपर्याययोजनभेदोपगमात्, अन्वयोमयो-
रस्य सत्त्वाऽऽपत्तेः । तथाहि-शक्यते वक्तुं परपरिकल्पितं ह्यस्यम-
सत्, पर्यायव्यतिरिक्तत्वात्, बाह्यत्वाऽऽदिपर्यायशून्यव-
भ्यासुतव-
त्, तथा परपरिकल्पिता पर्याया असत्तः ह्यस्यव्यतिरिक्तत्वात्,
बन्ध्यासुतगतबाह्यत्वाऽऽदिपर्यायवत् । उक्तं च--" ह्यस्य पर्यायवि-
युतं, पर्याया ह्यस्यवर्जिताः । क कदा केन किंरूपाः, दृष्टा मानेन
केन वा । ॥१॥ " इति कृतं प्रसङ्गेन । विस्तरार्थिना धर्मसंग्रहि-
टोका निरूपणीया । " (से एण्णट्ठेणमित्यादि) उप-
सहारमाह-' से ' शब्दोऽयं शब्दार्थः । स चाऽत्र वाक्योपन्यासे,
अथ एतेनाऽनन्तरोदितेन कारणेन गौतम ! एवमुच्यते-
स्यात् शाश्वती, स्याद्शाश्वती । एवं प्रतिपृथिवि ता-
वत्कल्पं यावदक्षः सप्तमी पृथिवी । इह यद् यावत्संभवा-
ऽऽरूपं तच्च तावन्तं कालं शाश्वतवति, तदा तदपि शाश्वत-
मुच्यते । यथा तन्त्रान्तरे-" माकप्पट्ठाहं पुढवी सासता " इत्यादि । ततः सशये किमेषा रत्नप्रभा पृथिवी सकलका-
लावस्थान्तराया शाश्वती ? उताऽन्यथा ? यथा तन्त्रान्तरेऽपि द-
क्ष्यते इति, ततस्तदपनोदार्थं पृच्छति ।

(३१) कालस्थितिः-

इमा णं जंते ! रयणप्पभा पुढवी कालतो केवचिरं होति ।
गोयमा ! ए कदा वि ए आसि, ण कदा वि णत्थि, ण
कदा वि ए जविस्समि, जुवि य, जवति य, भविस्समि य,
धुवा णियता सासता अक्खया अव्वया अवट्ठिता जिज्ञा
एवं० जाव अहे सत्तमा ।

(इमा णं जंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी
कालतः कियच्चिरं कियन्तं कालं यावद्भवति । भगवानाह-गौ-
तम ! न कदाचिन्नासीत्, सदैवासीदिति ज्ञावः । अनादित्वात् ।
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्तमानकालाचिन्तायां भव-
तीति ज्ञावः । अप्रापि स एव हेतुः, सदा भावादिति । तथा
न कदाचिन्न जविष्यति, भविष्यति चिन्तायाः सर्वदैव भविष्यती-
ति ज्ञावः, अपर्यवसितत्वात् । तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्ति-
त्वप्रतिषेधं विधाय संप्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति-(जुवि चेत्त्या-
दि) अभूत्, भवति, भविष्यति च । एवं त्रिकालजावित्वेन ध्रुवा,
ध्रुवत्वादेव नियता नियतावस्थाना, धर्मोक्तिकायाऽऽदिवत्, नि-
यतत्वादेव च शाश्वती शब्दव्यतिरेकप्रत्ययभावात्, शाश्वतत्वादे-
व च सततं गङ्गाभिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि पौण्डरीकहृद् इवा-य-
तरपुद्गलविचरनेऽन्यत्र पुद्गलोपचयनावाक्या, अक्षयत्वादेव
चाव्यया मानुषां साराद् बहिः समुद्रयत्, अव्ययत्वादेवावस्थिता
स्वप्रमाणावस्थिता सूर्यमण्डलाऽऽदिवत्, एवं सदाऽवस्थानेन चि-
न्त्यमाना नित्या जावित्वरूपवत् । यदि वा ध्रुवाऽऽदयः शब्दा इ-
न्द्रशक्ताऽऽदिवत् पर्यायशब्दा नानादेशजावनयानुप्रहार्यमुपलब्ध-
स्ता इत्यदोषः । एवमेकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वाच्या, वा-

बद्धः सप्तमी । (पृथिवीषु विजागतोऽन्तरिक्षकल्पता ' अंतर ' शब्दे प्रथमजागे ७१ पृष्ठे गता)

(३२) पृथिव्यो बाहल्येन तुल्याः-

इमा एं जंते ! रयणप्पजा पुदवी दोब्बं पुदविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुह्मा विसेसाहिया संखेज्जगुणा, वित्थारेणं किं तुह्मा विसेसहीणा संखेज्जगुणहीणा ! गोयमा ! इमा एं भंते ! रयणप्पजा पुदवी दोब्बं पुदविं पणिहाय बाहल्लेणं एो तुह्मा, विसेसाहिता, नो संखेज्जगुणा, वित्थारेणं एो तुह्मा विसेसहीणा, एो संखेज्जगुणहीणा । दोब्बा एं भंते ! पुदवी तब्बं पुदविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुह्मा, एवं चेव जाणियव्वा । एवं तच्चा चउत्थी पंचमी छट्ठी । उट्ठी एं जंते ! पुदवी सत्तमिं पुदविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुह्मा विसेसाहिया संखेज्जगुणा, एवं चेव जाणियव्वं, सेवं भंते ! भंते ! चि ।

(इमा एं भंते ! इत्यादि) इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी द्वितीयां शर्कराप्रभां प्रणिधायऽऽश्रित्य बाहल्येन पिपरुभावेन किं तुल्या, विशेषाधिका, संखेयगुणा ? बाहल्यमाधिकृत्येवं प्रश्नत्रयम् । ननु एकाऽशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना, अपरा द्वात्रिंशदुत्तरयोजनलक्षमाना इत्युक्तम्, तत्तदर्थोपगमे सत्युक्तलक्षणं प्रश्नत्रयमयुक्तम्, विशेषाधिकेति स्वयमेवाऽर्थपरिज्ञानात् । सत्यमेतत् । केवलप्रश्नोऽयं तदन्यमोहाऽपोहायः । एतदपि कथमवसीर्यते ? इति चेत्, स्वावबोधाय प्रश्नान्तरोपन्यासात् । तथा चाऽऽह-विस्तरेण विष्कम्भेन किं तुल्या, विशेषहीना, संखेयगुणहीनेति ! जगवानाह-गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी द्वितीयां पृथिवीं प्रणिधाय बाहल्येन न तुल्या, किं तु विशेषाधिका, नाऽपि संखेयगुणा । कथमेतदेवमिति चेत् ? उच्यते-इह रत्नप्रभा पृथिवी अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना, शर्कराप्रभा द्वात्रिंशदुत्तरयोजनलक्षमाना, तद्वान्तरमष्टाचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि, ततो विशेषाधिका घटते, न तुल्या, नाऽपि संखेयगुणा; विस्तरेण न तुल्या, किं तु विशेषहीना, नाऽपि संखेयगुणा, प्रदेशाऽऽविवृद्ध्या प्रवर्द्धमाने तावत् क्षेत्रे शर्कराप्रगया एव वृद्धिसंजचात् । एवं सर्वत्र भावनीयम् । जी० ३ प्रति० १ उ० ।

(३३) संप्रति कस्यां पृथिव्यां कस्मिन् प्रदेशे नरकाऽऽवासा इत्येतत् प्रतिपादनार्थं तावदिदमाह-

कइ एं भंते ! पुदवीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! सत्त पुदवीओ पणत्ताओ । तं जहा-रयणप्पभा० जाव अहे सत्तमा ।

(कइ एं भंते ! इत्यादि) कति भदन्त ! पृथिव्यः प्रकृताः ? इति विशेषाऽभिधानार्थमेतदभिहितम् । उक्तं च-"पुव्वभणियं जं भरणइ तत्थ कारणं अत्थि पडिसेहो, अणुणा, कारणविसेसोवल्लंजो वा " । जगवानाह-गौतम ! सप्त पृथिव्यः प्रकृताः । तत्तथा-रत्नप्रभा, यावत्समस्तमःप्रभा ।

इमीसे एं जंते ! रयणप्पजा पुदवीए असीउत्तरजो-यणसतसहस्सबाहल्लेण उवविं केवतियं ओगाहिता, देह्मा केवतियं वज्जेत्ता, मज्जे केवतिए केवतिया निरयावा-

समयसहस्सा पणत्ता ! गोयमा ! इमीसे एं रयण-प्पभाए पुदवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लेण उवविं एं जोयणसहस्सं ओगाहिता देह्मा वि एं जोयण-सहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अहुत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ एं रयणप्पभाए पुदवीए नेरतियाणं तीसं निरयावामसयसहस्सा भवंतीति मक्खायं ।

(इमीसे एं इत्यादि) मस्या जइन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरि कियत् किंप्रमाणमवगाह्य, उपरितनजागात् कियत् अतिक्रम्येत्यर्थः । अधस्तात् कियत् किंप्रमाणं वर्जयित्वा मध्ये कियति किंप्रमाणे कियन्ति नरकाऽऽवासाः शतसहस्राणि प्रकृताः ? जगवानाह-गौतम ! अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यया उपरि एक योजनसहस्रमवगाह्य, अधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा, मध्ये मध्यजागे अष्टसप्तत्युत्तरे अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रम्, अत्र एतस्मिन् रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरायकाणां योग्यानि त्रिंशन्नरकाऽऽवासाशनसहस्राणि जवन्तीत्याख्यातं मया, शैवश्च तीर्थकृद्भिः, अनेन सर्वतीर्थकृतानामविसंबादिवचनता प्रवेदिता ।

(३४) वर्णकः-

ते एं गरगा अतो वट्टा बाहिं चउरंसा० जाव असुजा एरपसु वेयणा, एवं एएणं आभिलावेणं उववज्जिऊण जाणियव्वं, उणपयाणुसारेणं जत्थ जं बाहल्लं जत्तिया वा नेरइयावाससयमहस्सा० जाव अहे सत्तमाए पुदवीए, अहे सत्तमाए मज्जे केवतिए कति अणुत्तरा महतिमहाल्लया महाणिरया पणत्ता ! एवं पुच्छियव्वं बागरेयव्वं पि तहेव उट्ठी सत्तमासु काओअगणिवएणाजा भाणियव्वा ।

(ते एं गरगा इत्यादि) ते नरका अन्तर्मध्यभागे वृत्ता वृत्ताकारा बहिर्वर्हिर्भागे चतुरस्राः चतुरस्राऽऽकाराः, इदं च पीठोपरिवर्तिनं मध्यभागमधिकृत्य प्रोच्यते । सकलपीठाऽऽपेक्षया तु आवल्लिकाप्रविष्टा वृत्तव्यत्यचतुरस्रसंस्थानाः, पुष्पावकीर्णास्तु नानासंस्थानाः प्रतिपत्तव्याः । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति-[अहे खुरप्पसंठाणसोउया इति] अधो भूमितले क्षुरप्रस्थेव प्रहरणविशेषस्य यत् संस्थानमाकारविशेषः-तीक्ष्णताल्लक्षणः, तेन संस्थिताः क्षुरप्रसंस्थानसंस्थिताः । तथाहि-तेषु नरकाऽऽवासेषु भूमितले मसृणत्वाजावतः शर्करितले पादेषु न्यस्यमानेषु शर्करामात्रसंस्पर्शेऽपि क्षुरप्रेच पादाः कृत्यन्ते[कृत्यन्ते] [निष्कंधकारतमसा इति] नित्यान्धकारा उद्धोताजावतो यत्तमस्तेन तमसा नित्यं सर्वकालमन्धकारो येषु नित्यान्धकाराः । तत्रापवरकाऽऽदिष्वपि नामान्धकारोऽस्ति, केवलं बाहिः सूर्यप्रकाशे मग्धं तमो भवति, नरकेषु तु तीर्थकरजन्मदीप्ताऽऽदिका-लज्यतिरेकेणान्यथा सर्वकालमपि उद्धोतल्लेशस्याऽप्यभावतो जात्यन्धस्येव मेघच्छन्नकालाऽर्द्धरात्र इवातीव बहल्लतरो भवति । तत उक्तं-तमसा नित्यान्धकाराः, तमश्च तत्र सदावस्थितम्, उद्धोतकारिणाम्भावात् । तथाऽऽह-[ववगयगइच्चइसूरनकवत्त-जोइसपहा] व्यपगतः परिप्रष्टो प्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्ररूपाणाम्, उपलक्षणमेतन्-तारारूपाणां ज्योतिष्काणां पन्थाः मार्गो यत्र व्यपगतप्रदसूर्यनक्षत्रज्योतिष्कपन्थाः । तथा-[मियवत्तापूयसहिरमस-

चिक्खिल्लित्ताणुलेवणतत्ता इति] स्वभावतः संप्रैमेदोवसा-
पूतिरुधिरमांसैर्याध्विखल्लः कर्षमस्तेन लिप्तमुपदिग्धमनुलेपनेन
सकृत्लिप्तस्य पुनःपुनरुपलेपनेन तलं जृमिका येषां ते मेखोव-
शापूतिरुधिरमांसचिक्खिल्लित्तानुलेपनतत्ताः, अत एवाशुच-
योऽपवित्राः, बीभत्सा दर्शनेष्वतिजुगुप्सोत्पत्तेः, परमपुरभि-
गन्धा मृतगवादिकमेवरेभ्योऽप्यतीवानिष्टदुरजिगन्धाः (का-
ओअगणिब्रह्माज्ञा इति) लोहे धम्यमाने यादृक्कपोतो बहुकृष्ण-
रूपोऽप्येवर्णः । किमुक्तं भवति ?—यादृशी बहुकृष्णवर्णरूपा अभि-
ज्वाला विनिर्गच्छतीति तादृशी आभा वर्णस्वरूपं येषां ते क-
पोताग्निवर्णाभाः, तथा कर्कशोऽतिदुस्सहोऽस्मिपत्रस्येव स्पर्शो
येषां ते कर्कशस्पर्शाः, अत एव—[दुरहियाम्ना इति] दुःखेना-
भ्यस्यन्ते दुरध्यासाः, अशुभा दर्शनतो नरकास्तथा गन्धरस-
स्पर्शशब्दैरशुभा अतीवासातरूपाः नरकेषु वेदनाः, एवं सर्वा-
स्वपि पृथिवीवाह्यापको वक्तव्यः । जी० ३ प्रति० । (' ठाण '
शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७०० पृष्ठे दर्शित आलापः) (नरकाऽऽवा-
ससंख्या उपर्यध्वैकैकं योजनसहस्रं भुक्त्वा यावत्प्रमाणं
नरकाऽऽवासयोग्य पृथिवीबाहल्यं, तत्सर्वं संप्रहणीगाथाभिः
' ठाण ' शब्दे १७०२ पृष्ठे प्रतिपादितम्)

(३५) संप्रति नरकाऽऽवाससंस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इमीमे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए एरगा किंसंति-
ता पणत्ता ? गोयमा ! दुविधा पणत्ता । तं जहा—आव-
लियपविट्ठा य, आवलियवाहिरा य । तत्थ णं जे ते आव-
लियपविट्ठा ते तिविहा पणत्ता । तं जहा—वट्ठा, तंसा, चउरंसा ।
तत्थ णं जे ते आवलियवाहिरा, ते णाणामंठाणमंठिता प-
णत्ता । तं जहा—अयकोट्टसंठिया, पिट्टपयणगमंठिया, कंडूसं-
ठिया, लोहसंठिया, कमाहमंठिया, थालीसंठिया, पिहडग-
संठिया, किएहगमंठिया, उडजमंठिया, मुरयसंठिया, मुङ्ग-
संठिया, पंदिमुङ्गसंठिया, आल्लिगसंठिया, सुघोममंठिया,
दहरसंठिया, पणवमंठिया, परुहमंठिया, भेरीमंठिया, ऊल्ल-
रिसंठिया, कुण्डुवकसंठिया, नाह्मीसंठिया, एवंजाव तमाए ।

(इमीमे णं जंते ! इत्यादि) अस्यां जदन्त ! रत्नप्रभायां
पृथिव्यां नरकाः किमिव संस्थिताः प्रज्ञताः ? । भगवानाह—गौत-
म ! नरका द्विविधाः प्रज्ञताः । तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाश्च,
आवलिकावाह्याश्च । चतुर्दशभुजैर्यामप्यशुभतासूचकैः ।
आवलिकाप्रविष्टा नाम—अष्टासु दिक्षु समभ्रम्या व्यवस्थिताः,
आवलिकासु ध्रेणिषु प्रविष्टा व्यवस्थिता आवलिकाप्रविष्टाः,
ते संस्थानमधिकृत्य त्रिविधाः प्रज्ञताः । तद्यथा—वृत्ताः त्र्य-
क्षाः, चतुरक्षाः । तत्र ये ते आवलिकावाह्याः, ते नानासंस्थान-
संस्थिताः प्रज्ञताः । तद्यथा—अयःकोष्ठो लोहमयकोष्ठस्तद्वत्
संस्थिताः (पिट्टपयणगसंठिया इति) यत्र सुरासंधानाय पिष्टं
पच्यते तत् पिष्टपचनकं, तद्वत् संस्थिताः ।

अत्र संप्रहणीगाथे—

“अयकोट्टपिट्टपयणग—कंडूलोहीकमाहसंठाणा ।

थात्रीपिहडगाकएहग—उडए मुरए मुङ्गेसु ।

नंदिमुङ्गे आल्लि—गि सुघोसं दहरे य पणवे य ।

परुहगभङ्गारिनेरी—कुण्डुवगनारिहसंठाणा ” ॥

कएम्, पाकसंस्थानं, लोहाकटाहौ प्रतीतौ, तद्वत्संस्थानाः,
४७६

स्थात्री वया, पिहडग यत्र प्रचूतजनयोग्य धान्यं पच्यते, उडज-
स्तापसाऽऽश्रमः, मुरजो मर्दवविशेषः, नन्दीमृदङ्गा द्वादशवि-
धतूर्यान्तर्गतो मृदङ्गः । स च द्विधा । तद्यथा—मुकुन्दो, मर्द-
लश्च । तत्रोपरि संकुचितोऽधो विस्तीर्णो मुकुन्दः, उपर्यध-
श्च समो मर्दलः । आल्लिङ्गो मृगमयो मुरजः, सुघोषो देवलो-
कप्रासङ्गो घण्टाविशेषः, आतोद्यविशेषो वा, दहरो वाद्यविशे-
षः, पणवो भाणमानाम्, पट्टहः प्रतीतः, जेरी हक्का, ऊल्लरी चर्माव-
नद्धा विस्तीर्णवलयोऽऽकारा, कुस्तुम्बकः संप्रदायगम्यः, ना-
मी घटिका । एवं शेषास्वपि पृथिवीषु तावद् वक्तव्यं यावत्
वृष्टयाः सूत्रपाठस्त्वेवम्—“सक्काप्पभाए ण जंते ! पुढवीए एर-
गा किंसंठिया पणत्ता ? गोयमा ! दुविहा पणत्ता । तं जहा-
आवलियापविट्ठा य, आवलियावाहिरा य । ” इत्यादि ।

(३६) अधः सप्तमीधियं तत्रं माक्कादुपदर्शयति—

अहे सत्तमाए णं भंते ! पुढवीए नरगा किंसंठिया प-
णत्ता ? गोयमा ! दुविहा पणत्ता । तं जहा—वट्ठे य,
तंमा य ।

(अहे सत्तमाए णं जंते ! इत्यादि) अधः सप्तम्यां भदन्त !
पृथिव्यां नरकाः किमिव संस्थिताः ? । भगवानाह—गौतम ! द्विवि-
धाः प्रज्ञताः । तद्यथा—(वट्ठे य तंसा य इति) अधः सप्तम्यां
हि पृथिव्यां नरका आवलिकाप्रविष्टा एव, नावलिकावाह्याः,
आवलिकाप्रविष्टा अपि पञ्च, नाधिकाः, तत्र मध्ये अप्रतिष्ठाना-
भिधाननरकेन्द्रको वृत्तः, सर्वेषामपि नरकेन्द्रकाणां वृत्तत्वात् ।
शेषास्तु चत्वारः पूर्वाऽऽदिषु दिक्षु ते त्रयहयक्षाः, तत् उक्तं-
वृत्ताश्च त्र्यक्षाश्च ।

(३७) संप्रति नरकाऽऽवासानां बाहल्यप्रतिपादनार्थमाह—

इमीमे णं जंते ! रयणप्पजाए पुढवीए नरगा केवतियं
वाटल्लेणं पणत्ता ? गोयमा ! निणिण जोयणसहस्माई
वाटल्लेणं पणत्ता । तं जहा—हेट्टिस्से चरिमंते घणा सहस्सं,
मज्जे सुमिरा सहस्सं, उप्पि संकुड्या सहस्सं, एवं जाव
अहे सत्तमाए ॥

अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कियद् बाह-
ल्येन बहलस्य भावो बाहल्यं—पिण्डजावः, उप्पेध इत्यर्थः ।
तेन प्रज्ञताः ? । भगवानाह—गौतम ! त्रीणि योजनसहस्राणि
बाहल्येन प्रज्ञताः । तद्यथा—अधस्तात् पादपीठे घना निचिताः स-
हस्रं योजनसहस्रं मध्ये पीठस्योपरि मध्यजागे शुषिराः सहस्रं
योजनसहस्रं (तत् उप्पि ति) उपरि संकुचिताः शिखरीकृत्य
संकोचनमुपगता योजनसहस्रं, तत् एवं सर्वसंख्यया नरका-
ऽऽवासानां त्रीणि योजनसहस्राणि बाहल्यतो जवन्ति, एवं पृ-
थिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धः सप्तम्याम् ।

तथा चोक्तमन्यत्रापि—

“ हेठा घणा सहस्सं, उप्पि संकोचतो सहस्सं तु ।

मज्जे सहस्सं सुमिरा, निणिण सहस्ससिया एरया ॥१॥ ”

(३८) संप्रति नरकाऽऽवासानामायामविष्कम्भप्रतिपा-
दनार्थमाह—

इमीमे णं भंते ! रयणप्पजाए पुढवीए नरगा केवतियं
आयामविक्खंजेणं, केवतियं परिकखेवेणं पणत्ता ? गोयमा !
दुविधा पणत्ता । तं जहा—संखेज्जवित्थडा य, अमंखेज्ज-

वित्थदा य । तत्थ एं जे ते संखेज्जवित्थदा ते एं संखेज्जाइं
जोयणसहस्साइं आयामविकखंजेणं, संखेज्जाइं जोयणसह-
स्साइं परिकखेवेणं पणत्ता । तत्थ एं जे ते असंखेज्जवि-
त्थदा ते एं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविकखं-
जेणं, असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ता ।
एवं जाव तमाए ॥

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्यां भवन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां
नरकाः किंप्रमाणमायामविष्कम्भेन, समाहारो द्रष्टव्यः, आयाम-
विष्कम्भमायामित्यर्थः । कियत् परिकेपेण परिरयेण प्रकृताः ? ।
भगवानाह-गौतम ! द्विविधाः प्रकृताः । तद्यथा-संख्येयविस्तृता-
असंख्येयविस्तृताश्च । संख्येयं संख्येययोजनप्रमाणं विस्तृतं
विस्तारो येषां ते संख्येयविस्तृताः, एवमसंख्येयं विस्तृतं येषां
तेऽसंख्येयविस्तृताः । चशब्दो रत्नगतानेकभेदप्रकाशनपरौ ।
तत्र ये ते संख्येयविस्तृतास्ते संख्येयानि योजनसहस्राणि
आयामविष्कम्भेण, संख्येयानि योजनसहस्राणि परिकेपेण । तत्र
ये तेऽसंख्येयविस्तृतास्ते असंख्येयानि योजनसहस्राणि आया-
मविष्कम्भेण, असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिकेपेण प्रकृताः ।
एवं प्रतिपृथिवि तावद् घक्तव्यं यावत् पृथ्वी पृथ्वी । सूत्र-
पाठस्त्वेषाम्-“ सङ्करप्पभाए णं पुढवीए नरगा केवइयं आया-
मविष्कम्भेण, केवइयं परिकखेवेणं पणत्ता ? । गोयमा ! उविइह
पणत्ता । तं जहा-संखेज्जवित्थदा य, असंखेज्जवित्थदा य । ”
इत्यादि ॥

अहे सत्तमाए णं जंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! दुविधा पण-
त्ता ? । तं जहा-संखेज्जवित्थदे य, असंखेज्जवित्थदा य ।
तत्थ एं जे से संखेज्जवित्थदे, से एं एकं जोयणसयस-
हस्सं आयामविकखंजेणं, तिस्सि जोयणसयसहस्साइं सोत्त-
स सहस्साइं दाप्पि य सत्तावीसे जोयणसए तिस्सि कोसे
अट्ठावीसं धणुसयाइं तेरस य अंगुत्ताइं अण्णुगुलपं च
किंचि विसेसाहिए परिकखेवेणं पणत्ते । तत्थ एं जे ते असं-
खेज्जवित्थदा, ते एं असंखेज्जाइं जोयणमयसहस्साइं आ-
यामविकखंजेणं असंखेज्जाइं जाव परिकखेवेणं पणत्ता ।

(अहे सत्तमाए णं जंते ! इत्यादि) अधः सप्तम्यां भवन्त !
पृथिव्यां नरकाः कियदायामविष्कम्भेण, कियत्परिकेपेण प्रकृ-
ताः ? । भगवानाह-गौतम ! द्विविधाः । तद्यथा-संख्येयविस्तृ-
त एकः, स चाप्रतिष्ठानाजिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातव्यः ।
असंख्येयविस्तृताश्चत्वारः । तत्र योऽसौ संख्येयविस्तृतोऽप्र-
तिष्ठानाजिधानो नरकेन्द्रकः, स एकं योजनशतसहस्रमा-
यामविष्कम्भेण, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि
द्वे योजनशते सप्तविंशे सप्तविंशत्यधिके त्रयः कोशा अष्टा-
विंशं धनुश्शतं त्रयोदश अङ्गुलानि अण्णुगुलं च किञ्चि-
द्विशेषाधिकं परिकेपेण प्रकृतः । इदं परिकेपपरिमाणं गणित-
ज्ञावनया जम्बूद्वीपपरिकेपपरिमाणवद्भावनयिम् । ये ते शेषा-
श्चत्वारोऽसंख्येयविस्तृतास्तेऽसंख्येयानि योजनशतसहस्राण्या-
यामविष्कम्भेण, असंख्येयानि योजनसहस्राणि परिकेपेण
प्रकृताः ।

(३९) संप्रति नरकाऽऽवासानां वर्णप्रतिपादनार्थमाह-

इमीसे णं रयप्पजाए पुढवीए नरया केरिसया वषेणं
पणत्ता ? । गोयमा ! कात्ता, कात्तावजासा, गंधीरलो-
महरिसा जीमा उत्तासण्या परमकिएहा वषेणं पणत्ता,
एवं जाव अहे सत्तमाए ।

(इमीसे णं भंते ! इत्यादि) अस्यां भवन्त ! रत्नप्रभायां पृ-
थिव्यां नरकाः कीदृशा वर्णेन प्रकृताः ? । भगवानाह-गौतम !
कात्ताः, तत्र कोऽपि निष्प्रजतया मन्दकालोऽपि आशङ्क्येत, तत-
स्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह-कात्ताऽवभासाः
कालः कृष्णोऽवजासः प्रतिभाविनिर्गमो येभ्यस्ते कात्तावभासाः,
कृष्णप्रभापटलोपचिन्ता इति भावः । अत एव गम्भीररोमह-
र्षाः-गम्भीरोत्तीवोत्कटो रोमहर्षो जयवशाद् येभ्यस्ते गम्भी-
ररोमदर्पाः । किमुक्तं जवति ?-एवं नाम ते कृष्णाः कृष्णाऽ-
वभासाः, यद्दर्शनमात्रेण नारकजन्तूनां जयसंपादनेन रो-
महर्षमुत्पादयन्तीति । अत एव जीमा भयानकाः, भीमत्वादेव
उत्त्रास्यन्ते नारका जन्तव एभिरिति उत्त्रासनाः, उत्त्रासना
एव उत्त्रासनकाः, वर्णेन वर्णमधिकृत्य परमकृष्णाः प्रकृताः,
यत ऊर्द्धं न किमपि भयानकं कृष्णमस्तीति भावः । एवं प्र-
तिपृथिवि तावद् घक्तव्यं यावदधः सप्तम्याम् ।

(४०) गन्धमधिकृत्याऽऽह-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरगा केरिसया
गंधेणं पणत्ता ? । गोयमा ! से जहानामए अहिमडे ति वा,
गोमडे ति वा, सुणमडे ति वा, मज्जारमडे ति वा, माणुस्समडे ति
वा, महिमडे ति वा, मुमगमडे ति वा, आसमडे ति वा, हत्थि-
मडे ति वा, सीहमडे ति वा, वग्गमडे ति वा, विगमडे ति वा,
दीवपमडे ति वा, मयकुहियचिरविनट्ठकुणिमवावण्णदुर-
जिगंधे असुइचिलीणविगयवीजच्छदरिसिणजे किमिजा-
त्ताउलमंसत्ते । जवे एयारूवे मिया ? । णो इण्णडे समडे गो-
यमा ! इमीसे णं रयणप्पजाए पुढवीए णरगा एत्तो अ-
णिट्ठतरका चेव अकंततरका चेव जाव अमणापतरा
चेव गंधेणं पणत्ता । एवं जाव अहे सत्तमाए पुढवीए ॥

(इमीसे णं जंते ! इत्यादि) प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-
गौतम ! तद्यथा नाम-अहिमृत इति वा, अहिमृतो नाम-मृता-
हिदेहः, एवं सर्वत्र भावनीयम् । गोमृत इति वा, श्वमृत
इति वा, मार्जारमृत इति वा, इस्तिमृत इति वा, सिंहमृत
इति वा, व्याघ्रमृत इति वा, र्छापकमृत इति वा, द्वीपकश्चि-
कः । सर्वत्र अहिश्चासौ मृतश्च अहिमृत इत्येवं विशेषणसमा-
सः । इह मृतकं सद्यःसंपन्नं न विगन्धं जवति । तत आह-
(मयकुहियचिरविण्णकुणिमवावण्णत्पादि) मृतः सन् कुथितः
पूतिजावमुपगतो मृतकुथितः, स चोच्छ्रान्नावस्थामात्रगतोऽपि भ-
वति । न च स तथा विगन्धस्तत आह-चिरविनष्टं उच्छ्रान्नाव-
स्थां प्राप्य स्फुरित इति ज्ञावः । सोऽपि तथा दुरभिगन्धः,
तथा न भवति, तत आह-(कुणिमवावण्णेति) व्यापन्नं वि-
शारुभूतं कुणिमं मांसं यस्य स तथा । ततो विशेषणसमा-
सः । दुरभिगन्ध इति । दुरभिः सर्वेषामभिमुख्येन दुष्टो गन्धो
यस्याऽसौ दुरभिगन्धः । अशुचिश्चिलीनो मनसः कबिमवप-

रिणामहेतुः (विगयं इति) विप्रनष्टं तदभिमुखतया प्राणिनां गतं गमनं यस्मिन् स तथा, बीजस्य निन्दयाऽदर्शनीयो बीभत्सादर्शनीयः, ततो विशेषणसमासः, अद्युचिविगत-बीभत्सादर्शनीयः (किमिजालाकुलसंसक्त इति) संसक्तः सन् कुमिजालाकुलो जातः कुमिजालाकुलसंसक्तः, मयूरव्यं-सकाऽऽदित्वात् समासः, संसक्तशब्दस्य च परनिपातः । एतावदुक्ते गौतम ! आह-(भवे एयारुवे सिया इति) स्या-प्रवेदेतव यदुत जवेयुरेतदपा यथोक्तविशेषणविशिष्टाऽहिमृता-ऽऽदिरूपगन्धेनाधिकृता नरकाः, मृत्रे च बहुवचनेऽपि एक-वचने प्राकृतत्वात् । भगवानाह-गौतम ! नायमर्थः समर्थः-ना-यमर्थ उपपन्नः, यतोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरका इतो यथाक्तायशेषणविशिष्टाऽहिमृतादानपुतरा एव; तत्र किञ्चिद-व्यमपि कस्याऽऽप्यनपुतर भवति । तत आह-अकान्ततरा एव स्वरूपनोऽप्यकमर्नायतरा एव, अभव्या एवेति भावः । तत्रा-कान्तर्माप कस्याऽपि प्रियं जवति, यथा गर्नाशुकरस्याशुचिः, तत आह-अप्रियतरा एव, न कस्यापि प्रिया इति भावः । अत एवामनोहतरा एव गन्धर्माधिकृत्य प्रकृताः, तत्र मनोहं मनो-ऽनुकूलमात्रं यत् पुनः स्वाधिपये मनोऽन्यन्तमासक्तं करोति तद्, न मनोहममनोहम् । एकार्थिका वा एते सर्वे शब्दाः शक्ते-स्तपुरन्दराऽऽदिवद् नानादेशजविनेयजनानुप्रदार्थमुपात्ताः, एवं पृथिव्यां तावत्कृत्यं यावद्व्यः समम्याम् ।

(४१) स्पर्शमाधिकृत्याऽऽह-

इमीसे एं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरगा केरिसया फोसेणं पप्पत्ता ? । गोयमा ! से जहानामए अमिपत्तेइ वा गुरपत्तेइ वा कलंत्तवा।रियापत्तेइ वा सत्तग्गेति वा कुंतग्गेति वा तोमग्गेति वा नारायग्गेति वा मूत्तग्गेति वा लउग्गे-ति वा भिक्खिमालग्गेति वा सुचिकलाएति वा कविकल्लु-त्ति वा विच्छुक्केति वा इंगात्तेति वा जात्ताएति वा सु-म्मुरएति वा अच्चि सति वा अलाएति वा सुच्छाग-णिएति वा । जवे एयारुवे सिया ? । एो इण्ठे सम्पे । गोयमा ! इमीने एं रयणप्पभाए पुढवीए एरण एतो अण्ठिद्वारा चेव० जाव अमणामतरा चेव वा फोमेणं प-प्पत्ता । एवं जाव अहे सत्तमाए पुढवीए ॥

(इमीसे एमित्यादि) प्रश्नमूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! तद्यथा नाम-अस्मिन्नामिति वा-अस्मि. खट्ठं, तस्य पत्र-मासपत्रं, लुरपत्रमिति वा, कदम्बान्तरिकापत्रमिति वा, कदम्ब-चिंरका तृणविशेषः-स च दर्जाव्यतीव तुद्रकः, शक्तिः प्रह-रणाविशेषः, १६प्रमिति वा, कुन्ताप्रमिति वा, तोमराप्रमिति वा, भिक्खिमात्रः प्रहरणाविशेषः, तदप्रमिति वा, सूचीकलाप इति वा, कपिकल्लूरिति वा, कपिकल्लु. कण्डूनिजनको वल्लीविशेषः, वृश्चिकदंश इति वा, अङ्गार इति वा, अङ्गारो निर्धुमाग्निः, ज्वालेति वा, ज्वाला अन्नसंयक्ता (मुम्मुर इति वा) मुम्मुरः कुम्भुकाऽऽदौ मसृणोऽग्निः, अचिरिति वा, अचिरनलवि-च्छिन्ना ज्वाला, अन्नानमुल्लुक्कम्, शुद्धाग्निरयःपिरामानुग-तोऽग्निः, विद्युदादिर्वा, इतिशब्दः सर्वत्रापि उपमाचूतश्च-स्तुस्वरूपपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः परस्परसमुच्चये । इह कस्याऽपि नरकस्य स्पर्शः शरीरावयवच्छेदकोऽपरस्य जे-

दकोऽन्यस्य व्ययाजनकोऽपरस्य दाहक इत्यादि । ततः सा-म्यप्रतिपत्त्यर्थमसिपत्राऽऽदीनां नानाविधानामुपमानानामुपादा-नम् (जवे एयारुवे सिया इत्यादि) प्राग्वत् ।

(४२) संप्रति नरकाऽऽवासानां महत्त्वमभिधित्सुराह-

इमीसे एं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरगा किं महा-द्वया पाणत्ता ? । गोयमा ! अयं एं जंबुदीवे दीवे सव्वदी-वसमुदाणं सव्वज्जंतरेण सव्वसुदाए वट्टे तेद्वत्तापूत [तेदल-पूप] [तेत्तापूप] संठाणसंठिते वट्टे पुक्खरकामायामं-ठाणसंठिते वट्टे रहचक्खालसंठाणसंठिते वट्टे पडिपुष्पाचंद-संठाणसंठिते एकं भोयणसतसहस्सं आयामविक्खंजेणं० जाव किंचि विसेसाहिए पारिक्खेवेणं, देवे एं पडि-हिए० जाव महाणुजागे० जाव इणामेव त्ति कट्टु के-वलकप्पं जंबुदीवं तिहिं अच्छिद्वाराणि वा तिहिं तिस-त्तल्लुचो अणुपरियट्ठिता एं हव्वमागच्छेज्जा, से एं देवे ताए उकिट्ठाए तुरियाए चवत्ताए चंदाए सिग्घाए जइणाए बेइयाए उच्छुयाए दिव्वाए देवगईए वीतीवयमाणे जह-मेणं एगाहं वा दुयाहं वा तियाहं वा, उक्कोमेणं छम्मासे वीईवएज्जा, अत्थेगतिए एरणगे वीईवएज्जा, अत्थेगतिए एो वीतीवएज्जा, महाद्वया एं गोयमा ! इमीसे एं रयणप्पभाए पुढवीए एरण पप्पत्ता । एवं० जाव अहे सत्तमाए अत्थेग-तियं नरगं वीईवएज्जा, अत्थेगइयं नरगं नो वीईवएज्जा ।

(इमीसे एं इत्यादि) अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किं महा-तः किंप्रमाणा महान्तः प्रकृताः ? । पूर्वं त्वसं-ख्येयविस्तृता इति कथितं, तच्छासंख्येयत्वं नावगम्यते इति भूयः प्रश्नः । अत एवाऽत्र निर्वचनं भगवानुपमयाऽभिधत्ते-गौत-म ! अयमिति यत्र स्थिता वयं, णमिति वाक्यालङ्कारे, अष्टया-जनोच्छिन्नतया रत्नमयया जम्बवा उपलक्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपः, सर्वद्वीपसमुदाणां धातकीस्त्राकृत्तवणाऽऽदीनां सर्वाभ्यन्तर आ-दिभूतः, सर्वक्षुद्रकः सर्वेभ्यो द्वीपसमुद्वेभ्यः क्षुद्रको ह्रस्वः स-र्वक्षुद्रकः । तथाहि-सर्वे व्रवणाऽऽदयः समुद्राः सर्वे धातकीस्त्र-एमाऽऽदयो द्वीपा अस्माद् जम्बूद्वीपादारभ्य प्रवचनोक्तक्रमेण द्वि-गुणद्विगुणाऽऽयामविष्कम्भपरिधयः, ततोऽयं शेषसर्वद्वीपसमु-द्रापेक्षया सर्वलघुरिति, तथा वृत्तो, यतस्तैल्लापूपसंस्थानसंस्थितः, तैलेन पकोऽपूपस्तेल्लापूपः, तैलेन हि पक्वोऽपूपः प्रायः परिपूर्ण-वृत्तो जवति, न घृतेन पक्व इति तैलाविशेषणं, नस्येव संस्थानं, तेन संस्थितस्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो, यतः पुष्क-रकणिकासंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तो, यतो रथचक्रवासंस्था-नसंस्थितः, तथा वृत्तो, यतः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थि-तः, अनेकत्रोपमानोपमेयभावो नानादेशजविनेयप्रतिपत्त्यर्थः । एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेण, त्रीणि योजनशतसह-स्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशे त्रयः को-शा अष्टाविंशं धनु-शतं त्रयोवश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिच्छेषाधिकं परिक्रमेण प्रकृतः । परिक्रमेपरिमाणगणित-मायना क्षेत्रसमासटीकातो, जम्बूद्वीपप्रकृतिटीकातो वा वे-

स्फुटं केवलं नारका नरकाऽऽवासा आत्मप्रतिष्ठिताः स्वरूपप्रति-
ष्ठिताः । तत्प्रतिष्ठानं नयैराह-(वेगमेत्यादि) नैकेन सामान्यवि-
शेषप्राहकत्वात् तस्याऽनेकेन ज्ञानेन मिनोति परिच्छिन्नस्तीति
नैगमः । अथवा-निगमा निश्चिन्ताधेबोधाः, तेषु कुशलो भवो वा
नैगमः । अथवा-नैको गमोऽर्धमार्गो यस्य स प्राकृतत्वेन नै-
गमः ॥ १ ॥ संग्रहणं जेदानां संगृह्णाति वा तान् संगृह्यन्ते
वा ते येन स संग्रहः, सामान्यमात्राभ्युपगमपर इति ॥ २ ॥
व्यवहरणं व्यवह्रियते वा तेन विशेषेण वा सामान्येन व्यव-
ह्रियते निराक्रियतेऽनेनेति लोकव्यवहारपरो व्यवहारो विशे-
षमात्रान्युपगमपरः ॥ ३ ॥ एतेषां नयानां मनेनेति गम्यम् । ऋजु
अवकर्माभिमखं श्रुतं श्रुतज्ञानं यस्येति ऋजुश्रुतः, ऋजु वाऽतीता-
नागतवक्रपरित्यागाद् वर्तमानं वस्तु सूत्रयति गमयतीति
ऋजुमूत्रः, स्वकीयं सांप्रतं च वस्तु नान्यदित्यन्युपगमपरः ।
शब्दधत्ते आत्रिधीयते अभिधेयमनेनेति शब्दो वाचको ध्वनिः,
नयन्ति परिच्छिन्दन्ति अनेकधर्माऽऽत्मकं सद्वस्तु सावधार-
णतयैकेन धर्मेणेति नयाः शब्दप्रधाननयाः । ते च त्रयः-श-
ब्दसमभिरुद्धैर्बभूताऽऽख्याः । तत्र शपनमभिधानं, शप्यते वा
येन वस्तु स शब्दः, तदभिधेयविमर्शनपरो नयोऽपि श-

वद् एवेति । स च भावनिक्षेपकं वर्तमानमभिप्रेक्ष्यवाचकं बहुपर्यायमपि च वस्त्वप्युपगच्छतीति । वाचकं वाचकं प्रति वाच्यभेदं समभिरोहत्याश्रयति यः स समानिरुद्धः । स ह्यनन्त-रोक्तविशेषणस्याऽपि वस्तुनः शक्रपुरन्दराऽऽदिवाचकभेदेन भे-दमप्युपगच्छति, घटपटाऽऽदिर्वादि । यथा शब्दार्थौ घटते चेष्टत इति घट इत्यादिलक्षण एवमिति तथाभूतः सत्यो घटाऽऽदिरर्थो, नान्यथेत्येवमभ्युपगमपर एवभूतो नयः । अयं हि भावनिक्षेपा-ऽऽदिविशेषणोपेनं व्युत्पत्त्यर्थोऽऽदिष्टमेवार्थमिच्छति, जला-ऽऽहर्गणाऽऽदिचेष्टावन्तं घटमेवेति । तत्राऽऽद्यत्रयस्याऽऽशुक्लत्वात् प्रायो लोकव्यवहारपरत्वाच्च पृथिवीप्रतिष्ठितत्वं नारकाणा-मिति तत्त्वम्, चतुर्थस्य शुक्लत्वात् आकाशस्य च गच्छतां तिष्ठतां वा सर्वभावातामैकान्तिकाऽऽधारत्वाद् लुप्तोऽनेका-न्तिकत्वाच्चाऽऽकाशप्रतिष्ठितत्वमिति, अवाणां तु शुक्लतरत्वात् सर्वजावानां स्वजावलक्षणाऽधिकरणस्याऽन्तरङ्गत्वाद्वा-जिवाविश्वान्तर आत्मप्रतिष्ठितत्वमिति । न हि स्वस्व-प्रायं विहाय परस्वभावाधिकरणा प्रायाः कदाचनाऽपि जव-न्तीति । यत आह भाष्यकारः—“ वत्पुं वसद् सहावे, सत्ताम्रो च्येयण व्य जीवस्मि । न विलक्षणतत्ताम्रो, निजे ज्ञायातवे चेव ” ॥२२४२॥ (विशे०) इति । स्था० ३ ठा० ३ ठा० [उपपातः ‘उववाय’ शब्दे चित्तीयजागे ६१५ पृष्ठादारभ्य छप्य-] [एव शरीरावधारणावगाहनेऽपि स्वस्थानं]

(४५) नरकदुःखवर्णनम्—

पुच्छिम्महं केवल्लिणं महेसि,
कहंऽज्जितावा शरगा पुरत्या ।
अजाणओ मे मुणि ! बहि जाणं,
कहिं नु बाला नरए उव्वितं ? ॥१॥

जम्बूद्वीपमिता सुधर्मस्वामी पृष्ठः । तद्यथा—भगवन् ! किञ्चता नारकाः, कैवा कर्मभिरसुमतां तेपुत्पादः, कोरुयं वा तत्रत्या वेदनाः ? इत्येव पृष्ठं सुधर्मस्वाम्याह—यदेतद्भवताऽह पृष्ठ-स्तदेतत् केवल्लिणमतीतानागतवर्तमानसूक्ष्मव्यवहितपदार्थवे-दिनं, महर्षिमुपगतपञ्चरणकारिणमनुकृष्टप्रतिपक्षोपसर्गसाहिष्णुं श्रीमन्महावीरवर्धमानस्वामिन, पुरस्तात् पूर्वं पृष्ठवानास्म । यथा—कथं किञ्चता अमितापान्विता नरका नरकायामा जवन्ति?, इत्येतदजानतो मे मम दे मुने ! जानन् पूर्वमेव केवल्लिणनेनावग-च्छन्, बहि कथय । कथं नु केन प्रकारेण किमनुष्ठायिनः ? । नुरिति वितर्कं । बाला अज्ञा हिताहितप्राप्तिविवेकरहिताः, तेपु नरकेषूप सामीप्येन तद्योग्यकर्मोपादानतया, यान्ति गच्छन्ति । ॥१॥

(४६) किञ्चता अत्र गतानां वेदनाः प्राप्नुवन्तीत्येतच्चाऽऽह—

एवं मए पुट्ठं महाणुभावे,
इण मोऽव्ववी कासवो आसुपणे ।
पवेदइस्सं दुहमइदुगं,
आदीणिणं दुक्कणिणं पुरत्या ॥ २ ॥

एवमनन्तरोक्तं, मया विनेयनोपगम्य पृष्ठो महौ अतुस्त्रिशद्वि-शयरूपोऽनुनावो माहात्म्य यस्य स तथा । प्रश्नोत्तरकाल चेद् बह्व्यमाणम्, “मो” इति वाक्यालङ्कारे, केवलाऽऽलोकेन परि-ज्ञाय मत्प्रश्ननिर्वचनमव्वोदुक्त्वान् । कोऽसौ ?, काश्यपो वीरो वर्द्धमानस्वामी, आशुप्रज्ञः, सर्वत्र सद्योपयोगात्, स चैवं मया

पृष्ठो भगवानिदमाह—यथा यदेतद्भवता पृष्ठ तदह प्रवेदयि-ष्यामि कथयिष्याम्यप्रतो दस्तावधानः शृण्वति । तदेवाऽऽह—दुःखमिति नरकं दुःखहेतुत्वात् असदनुष्ठानम् । याद वा मरकाऽऽवास एव दुःखयतीति दुःखम् । अथवा—असा-तावेदनीयोदयात् तीव्रपीडाऽऽत्मकं दुःखमित्येतच्चाऽर्थतः परमार्थतो विचार्यमाणं दुर्गं गहनं विषमं दुर्विज्ञेयम् अ-सर्वज्ञं, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावादित्यजिप्रायः । यदि वा [दुहमइदुगं ति] दुःखमेवार्थो यस्मिन् स दुःखनि-मित्तो वा दुष्प्रयोजनो वा दुःखायो नरकः, स च दुर्गो विषमो दुरुत्तरत्वात्, तं प्रतिपादयिष्ये । पुनरपि तमेव विशि-र्नाष्ट—आ समन्तादीनमादीनं तद्विद्यते यस्मिन् स आदानिको-ऽत्यन्तदीनस्वभावाऽऽश्रयः तद्, दुष्कृतमसदनुष्ठानं पापं वा तत्फलं वा, असातावेदनीयोदयरूपं तद्विद्यते यस्मिन् स दुष्कृतकः, तं, पुरस्तादग्रतः प्रतिपादयिष्ये । पात्रान्तरं वा—(दुक्कडिणं ति) दुष्कृतं विद्यते येषां ते दुष्कृतिनां नारकास्तेषां सबन्धि चरितं पुरस्तात् पूर्वस्मिन् जन्मनि नरकगतगमनयोग्यं यत्-कृतं प्रतिपादयिष्यत इति ।

यथाप्रतिज्ञातमेवाऽऽह—

जे केइ बाला इह जीवियट्ठी, पावाइं कम्माइं करंति रुदा ।
ते पोरस्सवे तमिसंधयारे, तिब्बाज्जितावे नरए पदंति ॥३॥

ये केचन महारम्भपरिग्रहपञ्चेन्द्रियवधापिशिनभङ्गणाऽऽदि-कं सावधानुष्ठाने प्रवृत्ता बाला अज्ञा रागद्वेषात्कटास्तय-गमनुष्ठायः, इदाम्मिन् ससारऽसंयमज्जीविताधिनिःपापोपादान-भूतानि कर्मागयनुष्ठानानि रौद्राः प्राणिनां भयोत्पादकत्वेन भया-नकहिमाऽऽनुताऽऽदीनि कर्माणि कुर्वन्ति, त एवभूतास्तीव्रपा-पोदयवर्तिना घोररूपेऽत्यन्तज्जयानके (तमिसंधयारे ति) ब-हुलतमोऽन्धकारे यत्राऽऽत्माऽपि नोपलभ्यते—चक्षुषा केवल-मवधिताऽपि मन्दं मन्दमुत्का इवाह पश्यन्ति । तथा चाऽऽग-मः—“कहह्वेस्से णं जेत ! णेरए कहह्वेस्सं णेरए पाणयाए ओदिणा सव्वओ समता समज्जोपमाणे केवइयं खेत्तं जा-णइ, केवइओ खेत्तं पासइ ? । गोयमा ! नो बहुययरं खेत्तं जा-णइ, णो बहुययरं खेत्तं पासइ । इत्तरियमेव खेत्तं जाणइ, इत्तरियमेव खेत्तं पासइ । ” इत्यादि । तथा तीव्रो दुःसहः ख-दिगाङ्गारमहाराशिनापादनन्तगुणोऽभिनापः मतापो यस्मिन् स तीव्राभिनापस्मिन् एवभूते नरके बहुवेदनेऽपरित्यक्तवि-षयाऽभिप्रेक्षणाः स्वकृतकर्मगुरुवः पतन्ति, तत्र च नानारूपा वेदनाः समनुभवन्ति च ।

तथा चोक्तम्—

“ अचण्डिदियधिसयसुदे, परइ आचज्जायमिहिसिहाणिवहे ।
संसारोर्वाहबलए—ऽसुहम्मि दुक्कळाऽऽगरे निरण ॥ १ ॥
पूयकनीरयलगुह—कुहुरुच्छलिप रुहिरगंहुवे ।
कक्कासिकलियदुहा—विक्किविक्किवस्सदेहइ ॥ २ ॥
जंततराभजंतु—चलतसंसदभरियादिसविवरे ।
मज्जंतुप्फिकियसमु—चलतसीसट्ठिमंघाए ॥ ३ ॥
सुक्कंदकडाहु—कटनदुक्कयकयंतकम्मते ।
मूलाविजिन्नुग्वितु—इदेहणिस्ततपम्भारे ॥ ४ ॥
बच्चययारदुगं—धवधणायारदुक्कणिकले ।
मिज्जकरवरणसकर—रुहिरवसादुगमपववहे ॥ ५ ॥

गिद्धमुहणिहृत्त्रिक्ल-संबन्धोन्मुहकंधरकबंधे ।
 वदगहियतससमा-सयर्गावसमुक्खुडियजीहे ॥ ६ ॥
 तिकखकुसगकहिव-कटयकखगजजरसरीरे ।
 निर्मसतरं पि दुल्लह-सुक्खेऽवक्खेवदुक्खम्मि ॥ ७ ॥
 इय ज।सर्गाम्म णिरए, पडंति जे विविदसत्तवहनिरया ।
 सव्वम्भटा य नरा, जयम्मि कयपावसंघाया ॥८॥ ” इत्यादि ।

किञ्चाप्यन्-

तिव्वं तसे पाणिणो थावरे य,
 जे हिंसति आयसुहं पकुच्च ।
 जे वुसए होइ अदत्तहारी,
 ण सिक्खती मेयवियस्स किंचि ॥ ४ ॥

(तिव्वं तसेत्यादि) तथा तीव्रमतिनिरनुकम्प रौद्रपरिणाम-
 तथा हिंसायां प्रवृत्तः, तस्येतीति प्रसा द्वीप्सयाऽऽवयः, तान्,
 तथा स्थावरान्श्च पृथिवीकायाऽऽदीन्, यः काश्चिन्महामोहोदय-
 वर्ती, दिनस्ति व्यापादयति, आत्मसुखं प्रतीत्य, स्वशरीरसु-
 खकृते नानाविधैरुपायैः प्राणिनां लूणक उपमर्दकारो भवति,
 तथा अदत्तमपहर्तुं शीलमस्यासावदत्तहारी परद्रव्यापहार-
 कः, तथा न शक्नुते नाभ्यसति नादत्ते (संयवियस्स ति) मे-
 यनीयस्याऽऽत्महितैषिणा सदनुष्ठाने यस्य संयमस्य किञ्चिदि-
 ति । एतदुक्तं भवति-पापोदयाद् विरतिपरिणाम काकमांसाऽऽ-
 हेरपि मनागपि न विधत्ते इति ॥ ४ ॥

तथा--

पागज्जि पाणे बहुणं-तिवाती,
 अनिव्वते पातमुवेति बाले ।
 णिहो णिसं गच्छति अंतकाले,
 अहो सिरं कहु उवेइ वुग्गं ॥ ५ ॥

प्रागल्भ्यं धार्ष्ट्यं तद्विद्यते यस्य स प्रागल्भी, बहूनां प्राणिनां
 प्राणानतीव पातयितुं शीलमस्य स भवत्यतिपाती । एतदुक्तं ज-
 वनि-अतिपात्यपि प्राणिनः प्राणानतिधाष्ट्याद् वदति-यथा वे-
 दार्थाभिहता हिंसा अहिंसैव भवति, तथा राज्ञामयं धर्मो यदुत
 आखेटकेन विनोर्दक्रिया । यदि वा-“न मांसजकृणे दोषो, न मद्ये
 न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां, निवृत्तिस्तु महाकृता ” ॥१॥
 इत्यादि । तदेवं क्रूरसिंहकृष्णसर्पवत् प्रकृत्यैव प्राणानिपातानुष्ठा-
 यी, अनिवृत्तः कदाचिदप्यनुपशान्तः क्रोधाग्निना दह्यमानः । यदि
 वा सुब्धकर्मस्याऽऽदिवधकजीविकाप्रसक्तः सर्वदा परिणामपरि-
 णतोऽनुपशान्तो, इत्यनेन प्राणिनः स्वरुतकर्मविपाकेन यास्मिन् स
 घातो नरकस्तमुप सामीप्येन याति याति, कः?, बालोऽङ्गो रागद्वेषो-
 दयवर्ती, सोऽन्तकाले मरणकाले (निहो ति) व्यगधस्तात्
 (सिण ति) अधोऽन्धकारं गच्छतीत्यर्थः, यथा तेन दुश्चरि-
 तेन अधः शिरः कृत्वा दुर्गे विषमं यातनास्थानमुपैति, अ-
 घाकृशिरा नरके पततीत्यर्थः । सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

(४७) दशविधवेदनाः--

नेरइया णं दसविहं वेयणं पच्चणुभवमाणा विहरंति । तं
 जहा-सीयं, उसिणं, खुहं, पिवासं, कंहुं, परन्जं, भयं, मोगं,
 जरं, वाहिं ॥

“ नेरइया ” इत्यादि कण्ठ्यम् । नवरं वेदनां पीमां, तत्र शीत-

स्पर्शजनिता शीता, तां, सा च चतुर्थ्यादिनरकपृथिवीष्विति । ए-
 वमुष्णां प्रथमाऽऽदिषु, क्षुधं बुद्ध्याऽपिपासां तृषं, कण्ठं खर्ज्ज्म,
 (परम्भं ति) परतन्त्रतां, ज्ञय भीति, शोकं दैन्यं, जरां वृद्धत्वं,
 व्याधिं ज्वरकुष्ठाऽऽदिकमिति । स्था० १० डा० ।

(४८) साम्प्रतं पुनरपि नरकवर्तिनो नारका यदनुजवन्ति
 तदर्शयितुमाह-

हण बिदह भिदणं देहेति,
 सहे सुणिता परहम्मिया णं ।
 ते नागाओ जयजिन्नसन्ना,
 कंखंति कं नाम दिमं वयामो ॥ ६ ॥

तियंक्रमनुष्यमवात् सन्ना नरकेषूपपन्ना अन्तर्मुहूर्तेन निर्लुना-
 गरुजसन्निभानि शरीराण्युत्पादयन्ति पर्याप्तिजावमागताश्चाति-
 भयानकान् शब्दान् परमाधार्मिकजनितान् शृण्वन्ति । तद्य-
 था-हत मुक्ताऽऽदिना, जित्त खड्गाऽऽदिना, जित्त शूराऽऽदिना,
 दहत मर्मुराऽदिना, णमिति वाक्यालङ्कारे । तदेवंभूतान् कर्णा-
 सुखान् शब्दान् जैरवान् श्रुत्वा, ते तु नारका भयोच्छ्रान्तलो-
 चना भयेन भीत्या भिन्ना नष्टा संज्ञाऽन्तःकरणवृत्तिर्येषां ते त-
 था, नष्टसंज्ञाश्च कां दिशं वजामः?, कुत्र गतानामस्माकमेवंचूत-
 स्याऽस्य महाघोरारवदारुणस्य दुःखस्य ज्ञाणं स्यादित्येतत्
 काङ्क्षन्तीति ।

(४९) ते च भयोच्छ्रान्तादिभ्यु नष्टा यदनुजवन्ति तदर्शयितुमाह-

इंगालरासिं जल्लियं सजोतिं,
 तेणोवमं जूमिमणुकमंता ।
 ते दज्झमाणा कट्ठणं थणंति,
 अरहस्सरा तत्थ चिरड्ढितीया ॥ ७ ॥

(इंगालेत्यादि) अङ्गारराशिं खदिराङ्गारपुञ्जं ज्वलितं ज्वालाऽऽ-
 कुलं, तथा सह ज्योतिषोबुधोनेन वर्तते इति सज्योतिर्भूमि-
 स्तेनोपमा यस्याः सा तदुपमा, तामङ्गारसन्निभां जूमिमाक-
 मन्तस्ते नारका दन्दह्यमानाः कठणं दीनं स्तनन्त्याक्रन्दन्ति ।
 तत्र वादराभेरजावात्, तदुपमां जूमिमित्युक्तम् । एतर्दाप दिग्-
 दर्शनार्थमुक्तम्, अन्यथा नारकनापस्येहत्याग्निना नोपमा घटते ।
 ते च नारका महानगरदाहाधिकेन तापेन दह्यमाना अरहःस्व-
 रा अप्रकटस्वरा महाशब्दाः सन्तः, तत्र तस्मिन्नरकावासे,
 चिरं प्रचूत कालं स्थितिरवस्थानं येषां ते, तथा क्षुब्धतस्त्रय-
 स्त्रिशत्सागरोपमाणि, जघ-यतो दशवर्षसदृशानि तिष्ठन्तीति ।

जइ ते सुया वेयरणीऽज्जिजुगा,
 णितिमो जहा खुर इव तिकखसोया ।
 तरंति ते वेयरणीऽज्जिजुगा,
 उमुचोइया मत्तिमु इम्ममाणा ॥ ८ ॥

(जइ ते सुया इत्यादि) सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनं प्रतीव-
 माह-यथा जगवतेदमाख्यातम्-यदि ते त्वया श्रुता भवणपथमु-
 पागता धैरवर्णी नाम क्लारोष्णहृथिराऽऽकारजलवादिनी नदी
 आजिमुख्येन दुर्गाऽभिदुर्गा दुःखोत्पादिका । तथा निर्झतो यथा
 कुरस्तीक्ष्णानि शरीरावयवानां कर्तकानि स्त्रोतांसि यस्याः
 सा तथा, ते च नारकास्तमाङ्गारसन्निभां भूमिं विहायोदकं
 पिपासवोऽजितताः सन्तस्तापापनोदयाभिषिषिक्कवो वा तां

वैतरणीमभिदुर्गा तरन्ति । कथंभूताः? इषुणा शरेण प्रतोवेनेव
चोदिताः प्रेरिताः, शक्तिभिश्च हन्यमानास्तामेव भीमां वैतरणीं
तरन्ति । तृतीयाये सप्तमी ॥ ८ ॥

किञ्च-

कीद्वेहिं विज्जंति असाहुकम्पा,
नावं उर्विते सइविण्णहणा ।
अन्ने तु मूलाहिं तिमूक्षियाहिं,
दीहाहि विष्णुण अहे करंति ॥ ९ ॥

तांश्च नारकानत्यन्तक्षारोष्णेन दुर्गन्धेन वैतरणीजलेन च-
भित्तानायसकीलाकुलां नावमुपगच्छन्तः पूर्वाऽऽकृता असाधु-
कर्माणः परमाधार्मिकाः कीलेसु कण्टकेषु विध्यन्तीति, ते च
विध्यमानाः कलकलायमानेन सर्वस्त्रोतोऽनुयायिना वैतरणीज-
लेन नष्टसंज्ञा अपि सुतरां स्मृत्या विप्रहीणा अपगतकर्तव्यवि-
धेका भवन्ति । अन्ये पुनर्नरकपाशा नारकैः कीदन्तस्ताम्रष्टांस्त्रि-
शूलिकानिर्वोधिकामिरायतानिर्विद्धा अधो जूमौ कुर्वन्तीति । १।

अपि च-

केमि च बंधितु गळे मिलाओ ।
उदगांसि बोलंति महालयंसि ।
कलंबुयावाहुएँ मुम्पुरे य,
होलंति पचवंति अ तत्थ अणे ॥ १० ॥

(केमि च इत्यादि) केषाञ्चिन्नारकाणां परमाधार्मिकाणां
मदतीं शिलां गळे बध्वा महस्युदके (बोलंति सि) निमज्जय-
न्ति, पुनस्ततः समाकृष्य वैतरणीनद्याः कलम्बुकावालुकायां
मुमुराग्नौ च होलयन्ति अतिसतवालुकायां चणकानिष सम-
न्ततो होलयन्ति, तथाऽन्ये तत्र नरकाऽऽवासे स्वकर्मपाशाव-
पाशितान् नारकान् शूलके प्रोतकमांसपेशीवत् पचन्ति जजय-
न्तीति ॥ १० ॥

तथा-

अमूरियं नाम महाभितावं,
अंधंतमं दुप्पतरं मदंतं ।
उहं अहेयं तिरिअं दिसामु ।
समाहिओ जत्थऽगणी जियाई ॥ ११ ॥

(असूरियमित्यादि) न विद्यते सूर्यो यस्मिन् सोऽसूर्यो न-
रका बहलान्धकारः कुम्भीपाकाऽऽकृतिः, सर्व एव वा नरका-
ऽऽवासोऽसूर्यो व्यपविश्यते । तमेवंभूतं महान्नितापमन्धतमसं
दुष्प्रतरं दुरुत्तरं महान्तं विशालं नरकं महापापोदयाद् भज-
न्ति । तत्र च नरके ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च सर्वतः समाहितः स-
स्यगाहितो व्यवस्थापितोऽग्निर्जाज्वलतीति । पठ्यते च-(सम्-
सिओ जत्थऽगणी भियाहं) यत्र नरके सम्यगूर्ध्वं भितः समुच्चि-
तोऽग्निः प्रज्वलति, तं तथाभूतं नरकं वराकां व्रजन्ति ॥ ११ ॥

किञ्चान्यत्-

जंसी गुहाए जलणेऽतिउहे,
अविजाणओ रुज्जइ लुत्तपणो ।
सया य कलुणं पुण धम्मठाणं,
गाढोवणीयं अतिदुक्खधम्मं ॥ १२ ॥

(जंसी गुहाए इत्यादि) यस्मिन्नरकेऽतिगतोऽसुमान् गुहा-
यामित्युष्टिकाकृतौ नरके प्रवेशितो ज्वलनेऽन्नावतिष्ठतो वेद-
नाऽभिभूतत्वात् स्वकृतं दुश्चरितमजानन् लुप्तप्रज्ञोऽपगताव-
धिविवेको दन्द्यते । तथा सदा सर्वकालं पुनः कण्ठप्रायं कृ-
त्स्नं वा धर्मस्थानमुष्णस्थानं, तापस्थानमित्यर्थः । (गाढ ति)
अत्यर्थमुपनीतम् ढीकितं दुष्कृतकर्मकारिणां यत् स्थानं तत्ते
व्रजन्ति । पुनरपि तदेव विशिनष्टि-अतिदुःस्वरूपो धर्मः स्व-
भाषो यास्मिन्निति । इदमुक्तं प्रवर्ति-अक्तिनिमेषमात्रमपि
कालं न तस्य दुःखस्य विश्राम इति । तदुक्तम्—

“ अचिच्छिन्नीलणमेत्तं, णत्थि सुहं दुक्खमेव पविबद्धं ।

णिरप णेरइयाणं, अहेणिस्सं पच्चमाणाणं ” ॥ १॥ १२ ॥

अपि च-

चत्तारि अगणिओ समारजित्ता,
जेहिं कूरकम्पाऽजितविति वाहं ।
ते तत्थ चिट्ठंतिऽभितप्पमाणा,
मच्छा व जीवंतुवजोतिपत्ता ॥ १३ ॥

चतसृष्वपि दिक्षु चतुरोऽङ्गीन् समारभ्य प्रज्वाल्य, यस्मिन्नर-
काऽऽवासे कूरकर्माणो नरकपाशा आभिमुख्येनात्यर्थं तापयन्ति
मटिष्वपचन्ति बाह्यमङ्गं नारकं पूर्वकृतदुश्चरितं, ते तु
नारकजीवा एवमभितप्यमानाः कदर्यमानाः स्वकर्मनिगमिताः
तत्रैव प्रचूतं कालं मदादुःखाऽऽकुले नरके तिष्ठन्ति । दृष्टान्तमाह-
यथा जीवन्तो मत्स्या मीना उपज्योतिरग्नेः समीपे प्राप्ताः
परवशत्वादन्यत्र गन्तुमसमर्थाः, तत्रैव तिष्ठन्त्येवं नारका अपि,
मत्स्यानां तापासहिष्णुत्वाद्भावित्यन्तं दुःखमुत्पद्यत इत्यत-
स्तद्वहर्णामिति ॥ १३ ॥

किञ्चान्यत्-

संतच्छणं णाम महाहितावं,
ते नारया जत्थ असाहुकम्पा ।
इत्थेहि पाएहि य बंधिऊणं,
फल्लगं व तच्छंति कुहाइइत्थ ॥ १४ ॥

(संतच्छमितादि) समेकीभावेन तत्क्षणं संतक्षणं, नामशब्दः
संज्ञावनायां, यदेतत्संतक्षणं तत्सर्वेषां प्राणिनां महान्नितापं
महादुःखोत्पादकमित्येवं संभाव्यते । यदेव ततः किमित्याह-
ते नारका नरकपाला यत्र नरकाऽऽवासे स्वभवनादागता
असाधुकर्माणः कूरकर्माणो निरनुकम्पाः कुठारहस्ताः परशुपा-
णयः, ताञ्चनारकान्नाणान् दस्तैः पादैश्च बध्वा संयम्य फल्लकमि-
ष काष्ठशकलमिष, तद्वणुवन्ति तन्कुर्वन्ति, जिन्दन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि च-

रुद्धिरे पुणो बच्चसमुच्चिअंगे,
जिन्नुत्तमंगे पविचत्तयंता ।
पयंति णं ऐरइए फुरंते,
सजीवमच्छे व अयोक्खहे ॥ १५ ॥

ते परमाधार्मिकास्तान् नारकान् स्वकीये रुद्धिरे तत्तकवन्तं
प्रक्षिते पुनः पचन्ति । वर्चःप्रधानानि समुच्छिन्तान्यन्त्राणि
अङ्गानि वा येषां ते तथा तान्, जिह्वं चूणितमुत्तमाङ्गं शिरो
येषां ते तथा, तानिति । कथं पचन्तीत्याह-परिवर्तयन्त

उत्तानानवाकमुखान् वा कुर्वन्तः, णमिति वाक्यालङ्कारे । तान् स्फुरत इतश्चेतश्च विद्वत्तमाम्नां निक्षिपतः सर्जीवमत्स्या-
निवाऽऽयसकषल्यमिति ॥ १५ ॥

णो चेव ते तत्प मसीभवंति,
ण मिज्जती तिव्वऽभिवेयणाए ।

तपाणुजागं अणुवेदयंता,

दुक्खंति दुक्खी इह दुक्खेणं ॥ १६ ॥

(णो चेवेत्यादि) ते च नारका एषं बहुशः पच्यमाना अपि (नो) नैव तत्र नरके पाके वा नरकानुभवे वा सति मसीभवन्ति नैव त्रस्मसाद्भवन्ति । तथा तस्तीव्राभि-
वेदनया नापरमप्रिप्रक्षितमत्स्याऽऽदिकमप्यस्ति, यन्मीयते उप-
मीयते; अनन्यसदृशी तीव्रां वेदनां वाचामगोचरामनुभवन्ती-
त्यर्थः । यदि वा-तीव्राभिवेदनयाऽप्यनुभूतस्वरूपकर्मव्याप-
त्रियन्ते इति । प्रभूतमपि कालं यावत्तत्तादृशं शीतोष्णवेदना-
जनितं, तथा दहनरुद्धनभेदनतत्तणत्रिशूलाऽऽरोपणकुम्भीपा-
कशालमद्यारोहणाऽऽदिक परमाधार्मिकजनितं परस्परगोद्वीरण-
निष्पादितं चानुभागं कर्मणां विपाकमनुवेदयन्तः समनुवेदय-
न्तः समनुजन्वन्तस्तिष्ठन्ति । तथा स्वरूपेण हिंसाऽऽदिनाऽष्टा-
दशपापस्थानरूपेण सततोदीर्णदुःश्रुतेन दुःखिनो दुःखवन्ति
पीडयन्ते; नाकिनिमेषमपि कालं दुःखेन मुच्यन्त इति ॥१६॥

किञ्चान्यत्-

तेहिं च ते लोलणसंपगाढे,
गाढं मुत्तं अगणिं वयंति ।

न तत्प मायं लहतीऽज्जिदुग्गे,

अरहियाऽज्जितावा तद् वी तविति ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च महायातनास्थाननरके, तमेव विशिनष्टि-नारका-
णां लोलने सम्यक् प्रगाढो व्याप्तो भूतः स तथा तस्मिन् न-
रके, शीतार्ताः सन्तो गाढमत्यर्थं सुष्ठु तत्तमग्निं व्रजन्ति । त-
त्राऽप्यग्निस्थानेऽभिष्टुगे दह्यमानाः सातं सुखं मनागपि न
लभन्ते, अगहितो निरन्तरोऽज्जितापो दाहो येषां ते अरहिता-
मितापास्तथाऽपि ताप्रारकास्ते नरकपात्रास्तापवन्तीत्यर्थः,
तप्तैर्ज्ञानिना दहन्तीति ॥१७॥

अपि च-

से सुखे नगरवहे व सदे,

दुहोवणीयाणि पयाणि तत्प ।

उदिसकम्माण उदिएणकम्मा,

पुणो पुणो ते सरहं दुहेति ॥ १८ ॥

‘से’ शब्दोऽयंशब्दार्थः । अथाऽनन्तरं तेषां नारकाणां
नरकपात्रैः रौद्रे. कदर्थ्यमानानां जयानको हादारबप्रचुर आ-
कन्दनशब्दो नगरवध इव श्रूयते समाकर्ण्यते, दुःखेन पीर-
योपनीतानि उच्चरितानि करुणाप्रधानानि यानि पदानि-हा
मातस्तात ! कष्टम् अनायोऽहं शरणाऽऽगतस्तत्र त्रायस्व
मामिन्वेवमादीनां पदानां तत्र नरके शब्दः श्रूयते, उदीर्णमु-
द्यप्राप्तं कटुविपाक कर्म येषां तयोदीर्णकर्माणो नरकपाला
मिथ्यात्वहास्यरत्यादीनामुद्ये वर्तमानाः पुनः पुनर्बहुशस्ते
(सरहं ति) सरजसं सोत्साहं नारकान् दुःखयन्त्यतस्तद्वसहा
नानाविधैरुपायैर्दुःखमसातवेदनोपमुत्पादयन्तीति ॥१८॥

तथा-

पाणोहि णं पाव विओजयंति,

ते जे पवक्खामि जहातहेणं ।

दंमेहिं तत्प सरयंति बाह्मा,

सच्चेहिं दंमेहिं पुराकडेहिं ॥ १९ ॥

(पाणेहि णमित्यादि) णमिति वाक्यालङ्कारे । प्राणैः शरी-
रोद्भवाऽऽदिभिस्ते पापाः पापकर्माणो नरकपाला वियोज-
यन्ति शरीरावयवानां पाटनाऽऽदिभिः प्रकारैर्विकर्तनादवयवान्
विश्लेषयन्ति । किमर्थमेवं कुर्वन्तीत्याह-तद् दुःखकारणं ‘जे’ यु-
ष्माकं प्रवक्ष्यामि यायातथ्येनावितथं प्रतिपाद्यामीति । दग्म-
यन्ति पीरामुत्पादयन्तीति दाहो दुःखविशेषास्तैर्नारकाणामा-
पादिनैर्बाला निर्विषेका नरकपात्राः पूर्वकृत स्मारयन्ति । तद्य-
था-तदा रुष्टस्व खादसि समुत्कृत्य प्राणिनां मांसं, तथा पि-
बसि तद्रसं, मद्यं च, गच्छसि परदारान्, साम्प्रतं तद्विपा-
कापादितेन कर्मणाऽभितप्यमानः किमत्र रारट्टीयात्येवं सर्वैः
पुराकृतैर्दण्डैर्दुःखावशेषैः स्मारयन्तस्तादृगभूतमेव दुःखवि-
शेषमुत्पादयन्तो नरकपालाः पीरयन्तीति ॥१९॥

तथा-

ते हम्ममाणा णरगे पमंति,

पुणं दुक्खस्स महाऽज्जितावे ।

ते तत्प चिट्ठंति दुक्खभक्खी,

तुदंति कम्पोवगया किमीहिं ॥ २० ॥

(ते हम्ममाणा इत्यादि) ते वराका नारका हन्यमानास्तो-
चमाना नरकपालेभ्यो नरकेऽयस्मिन् घोरनरे नरकैकदेशे
पतन्ति गच्छन्ति । किंभूते नरके ? पुणं भूते, दुष्टं रूपं यस्य
तद् दुष्टं विष्टाऽसुखमांसाऽऽदिकं महं तस्य भूते, तथा
महाभित्तापिते सन्नापोपेते, ते नारकाः स्वकर्मावबद्धा-
स्तत्रैवभूते नरके, दुरूपमक्षिणोऽसुख्याविभक्तकाः प्रज्जन्त कालं
यावत्तिष्ठन्ति । तथा कुम्भजिः नरकपात्राऽऽपावितैः परस्परकृतैश्च
स्वकर्मोपगताः स्वकर्मदौकितास्तुद्यन्ते व्यथयन्ते इति । तथा चा-
ऽऽगमः-“ कूट्ठा-सत्तमासु णं पुढबीसु नेरहया महताहं लो-
हि कुथुरुवाहं विउविस्ता अन्नमन्नस्स कायं समचउरगेमाणा २
अणुज्झायमाणा भणुज्झायमाणा चिट्ठंति ” ॥२०॥

किञ्चान्यत्-

सया कमिणं पुण घम्ममाणं,

गाढोवणीयं अतिदुक्खधम्मं ।

अंदुसु पक्खिप्प विहत्तु देहं,

वेहेण सीसं मेऽज्जितावयंति ॥ २१ ॥

(सया कस्मिणमित्यादि) सदा सर्वकालं, कृच्छं सपूर्णं, पु-
नस्तत्र नरके घर्मप्रधानम् उष्णप्रधानं स्थितिः स्थानं ना-
रकाणां जयति । तत्र हि प्रलयानिरेकाग्निवाताऽऽदीनामत्यन्ता-
णुरूपत्वात् तच्च दृढैर्निधत्तनिकाचित्तावस्थैः कर्मनिर्नारकाणा-
मुपनीतं दौकितम् । पुनरपि विशिनष्टि-अतीव दुःखमसातावे-
दनीयं घर्म-स्वभावो यस्य तत्तथा, तस्मिंश्चैवविधे स्थाने स्थि-
तोऽसुमान् अन्दुसु निगमेषु देहं विहत्य प्रक्षिप्य च यथा

शिरश्च ' से ' तस्य नारकस्य वेधेन रन्ध्रोत्पादनेनाऽभितापय-
न्तीति ॥ २१ ॥

अपि च-

छिंदन्ति बालस्स खुरेण नकं,
उद्वे वि छिंदन्ति दुबे वि कभे ।
जिह्वं विण्णिकस्स बिहत्थिमिसं रु,
तिक्खाहि सूझाहिऽजितावयंति ॥ २२ ॥

(छिंदन्ति बालस्सेत्यादि) ते परमाधार्मिकाः पूर्ववदुद्धरितानि
स्मरयित्वा बालस्याहस्य निर्विकल्पस्य प्रायशः सर्वदा वेदना-
समुद्घातोपगतस्य खुरेण नासिकां छिन्दन्ति । तथोष्ठाव-
पि, द्वावपि कर्णौ छिन्दन्ति, तथा मध्यमांसरसानिग्रिप्सोर्भूषा
भाषिणो जिह्वां वितस्तिमात्रमाक्रिय्य तांक्षणाभिः शूझाजिर-
जितापयन्त्यपनयन्ति ॥ २२ ॥

तथा-

ते तिप्पमाणा तलसंपुनं च,
राइंदियं तस्य थणंति बाला ।
गलंति ते मोणियप्यमंसं,
पज्जोइया म्मारपइच्छियंगा ॥ २३ ॥

(ते तिप्पमाणेत्यादि) ते छिन्ननासिकौष्ठजिह्वाः सन्तः शो-
णितं तिप्पमानाः कुरन्तो यत्र यस्मिन् प्रदेशे रात्रिन्दिवं ग-
मयन्ति, तत्र बाला अङ्गास्तालसपुटा इव पयनेरितशुष्क-
तालपत्रसंक्षया इव सदा स्तनन्ति दीर्घविस्वरमाक्रन्दन्ति-
ष्ठन्ति । तथा प्रद्योतिता वह्निना ज्वलिता, तथा कारेण प्रदि-
ग्धाङ्गाः शोणितं पूयं मांसं च अहर्निशं गलन्तीति ॥ २३ ॥

किञ्च-

जइ ते सुता लोहितपूअणई,
बाझागणतिअगुणा परेणं ।
कुंभी महंताऽद्विपोरिसीया,
समूमिता लोहियपूयपुत्ता ॥ २४ ॥

(जइ ते सुता इत्यादि) पुनरपि सुधर्मस्वामी जम्बू-
स्वामिनमुद्दिश्य जगद्वृक्षमवावृत्तकरोति—यइ ते त्वया
धृता आकर्णिता, लोहित रुधिरं पूयं रुधिरमेव पक्वं,
ते द्वे अपि पक्वं शीलं यस्यां सा लोहितपूयणा—
चिनी कुम्भी । तामेव विशिमष्टि-बालोऽभिनवः प्रत्यग्नोऽग्नि-
स्तेन तेजोऽभितापः स एव गुणो यस्याः सा बालाग्निनेजो-
गुणा, परेण प्रकर्षेण तसेत्यर्थः । पुनरपि तस्या एव विशेषणप्र-
महती बृहत्तरा (अद्विपोरिसीयं ति) पुरुषप्रमाणाधिका
समुच्छ्रितोष्णिकाऽऽकृतिरूपं व्यधास्यता, लोहितेन पूयेन च
पूर्णा सैवभूता कुम्भी समन्ततोऽग्निना प्रज्वलिता अतीव बीभ-
त्सदर्शनेति भावः ॥ २४ ॥

(४०) तासु च यत् क्रियते तद्दर्शयितुमाह—

पक्खिप्प तासुं पवयंति बाले,

* विनस्तिवसतिभरतकातरमातुलिङ्गे हः ॥ ८ । २ । २१४ ॥
इति तस्य हः ।

४७१

अट्टस्मरे ते कल्लुणं रसंते ।

तण्हाइया ते तउयं च तत्तं,

पज्जिज्जमाणाऽऽट्टतरं रसंति ॥ २५ ॥

(पक्खिप्प इत्यादि) तासु प्रत्यग्निना दीप्तासु लोहितपूयशरी-
रावयवकिञ्चिषपूर्णासु दुर्गन्धासु च बाष्पाकारकौत्साणरहिता-
मार्तस्वरान् करुणं दीमं रसतः प्रक्षिप्य प्रपचन्ति, ते च नारका-
स्तथा कदम्ब्यमाना विरसमाक्रन्दन्तः तृषाक्षाः सलिलं प्रार्थ-
यन्तो मद्य ते अतीव प्रियमासीदित्येवं स्मरयित्वा तप्त त्रपु
पाव्यमाना आर्ततरं रसन्ति रात्रन्तीति ॥ २५ ॥

उपसंहारमाह—

अप्पेण अप्पं इह वंचइत्ता,

जवाहमे पुव्वसते सहस्मे ।

चिहंति तत्था बहु कूरकम्मा,

जहा कडं कम्म तदा सि भारे ॥ २६ ॥

(अप्पेणेत्यादि) इहाऽस्मिन् मनुष्यमये आत्मना परवञ्चन-
प्रवृत्तेन स्वत एव परमार्थत आत्मानं वञ्चयित्वा अप्पेण
स्नोकेन परोपघातमुखेन आत्मानं वञ्चयित्वा बहुशो भ-
वानां, मध्ये अधमा भवाधमा मत्स्यवन्धकलुब्धकाऽऽ-
दीनां भवास्तान् पूर्वजन्मसु शतसहस्रशः समनुचूय तेषु
जन्मेषु विषयोन्मुखतया सुकृतपराक्रममुखत्वेन बाऽत्राप्य
महाघोरमतिदारुणं नरकवासं तत्र तस्मिन् मनुष्याः कूरकर्मा-
णाः परम्परतो दुःखमुदीरयन्तः प्रजृते कालं यावत्तिष्ठन्ति ।
अत्र कारणमाह—यथा पूर्वजन्मसु यादृञ्जनेन अव्यवसा-
येन जघन्यजघन्यतराऽऽदिना कृतानि कर्माणि, तथा तेनैव प्रका-
रेण (से) तस्य नारकजन्तोर्भारा वेदनाः प्राप्नुर्जवन्ति स्वतः,
परतः, उभयतो वेति ।

तथाहि—मांसादाः स्वमांसान्येषाग्निना प्रताप्य भक्तने,
तथा मांसरसपायिनो निजपुष्करधिराणि तत्तत्रणीव पाशय-
न्ते, तथा मत्स्यघातकलुब्धकाऽऽद्यस्तथैव छिद्यन्ते भिद्यन्ते
यावन्मर्यन्ते, तथाऽनृतजाषिणां तत्स्मारयित्वा जिह्वाहवे-
च्छिद्यन्ते, तथा पूर्वजन्मनि परकीयव्यापहारिणामङ्गोपाङ्गा-
न्यपहियन्ते, तथा पारदारिकाणां वृषणच्छेदः शालमल्लुग-
गूहनाऽऽदि च तैः कार्यन्ते । एव महापग्निग्राहाऽऽरम्भधत्तां
क्रोधमानमायालोभिनां च जन्मान्तरस्वरुतक्रोधाऽऽदिद्रुक्कृत-
स्मारणेन तादृग्विधमेष्वुखमुत्पाद्यत इति कृत्वा सुपृच्छ्यते
तथाविधं कर्म तादृग्विधभूत एव तेषां तत्कर्मविपाकाऽऽदिनो
भार इति ॥ २६ ॥

तत्र किञ्चान्यत्—

समज्जिणिता कलुसं अणज्जा,

इहंदि कंतेहि य विप्पहणा ।

ते बुज्जिगंधे कमिणे अफासे,

कम्मोवगा कुणिमे आवमंति ॥ २७ ॥

(समज्जिणिता इत्यादि) अनार्या अनार्यकर्मकारित्वाद्
हिसाऽनृतस्तेयाऽऽदिभिराश्रवद्वारैः कलुषं पापं समज्याशुभक-
र्मोपचयं कृत्वा, ते कूरकर्माणो दुरभिगन्धे नरके आवसन्तीति
संयुक्तः । किञ्चुताः ?—इष्टैः शब्दाऽऽदिभिर्विषयैः कान्तैः कमनीयैः

विधिर्धं प्रकर्षेण हीना विप्रमुक्ता नरके वसन्ति, यदि वा बद्ध-
यं कलुषं समर्पयन्ति. तैर्मोतापुत्रकलत्राऽऽदिभिः कान्तैश्च वि-
षैर्धिममुक्ता एकाकिनस्ते दुरभिगन्धेन कुण्ठितकलेवरातिशा-
यिनि नरके कृत्स्नं संश्लेष्यन्ताशुभस्पर्शे एकान्तोद्वेजनीये शु-
भकर्मापगताः (कुणिमे स्ति) मांसपेशीरुधिरपुयात्राफाफसक-
दमयाऽऽकुले सर्वामेध्याधमे बीजसदृशेन हाहाऽऽरवाऽऽक्रन्देन
कष्टं मा तावदित्यादिशब्दावधीरितिदिगन्तरात्रे परमाधमे नर-
काऽऽवासे आ समन्तादुत्कृष्टतत्त्वयस्त्रिशसागरोपभाणि यावद्य-
स्यां वा नरकपृथिव्यां यावदायुस्तावद्वसन्ति निवृत्तिम् । (नैरायि-
कानामुद्वर्तना 'उव्यटणा' शब्दे ११ पृष्ठे द्वितीयजगो, उपपा-
तश्च 'उववाय' शब्दे ६२५ पृष्ठे उक्तः । नैरायिकविषयाऽ-
द्वयं तीर्थहृत्वाऽऽदितान्, अन्तर्क्रियाश्च 'अन्तर्कारया' शब्दे
प्रथमजगो ५६ पृष्ठे छप्यः)

(५१) संप्रति नरकेषु पृथिव्यादिस्पर्शस्वरूपमाह-

इमीसे एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया केरिस-
यं पुढवीफासं पच्चणुभवमाणा विहरंति ? ।

गोयमा ! अण्हिं० जाव अमणामं एवं० जाव अहे
सत्तमाए ।

इमीमे एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया केरिसयं
आउफासं पच्चणुभवमाणा विहरंति ? ।

गोयमा ! अण्हिं० जाव अमणामं, एवं० जाव अहे स-
त्तमाए, एवं० जाव वणस्मई फासं अहे सत्तमाए पुढवीए ।

(रयणप्पमेत्यादि) रत्नप्रज्ञापृथिवीनैरायिका जदन्त ! कीदृशं
पृथिवीस्पर्शं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ? भगवानाह-गौतम ! (अ-
निष्टं अकृतं अप्रियं अमणुष्यं अमणामं) अस्वार्थः प्राग्वत् ।
एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावत् तमस्तमायाम् । एवमप्ये-
जोवायुवनस्पतिस्पर्शसुत्राण्यपि भावनीयानि । नवरं तेजःस्पर्श-
वर्णरूपतापरिणतनरककुट्यादिस्पर्शः, परोदीरितवैक्रियरूपो
वा वेदितव्यः, न तु साक्षाद् बादराग्निकायस्पर्शः, तत्राऽऽस-
जवात् ।

(५२) पृथ्वीनां बाह्व्याऽऽदि-

इमीसे एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए दोच्चं पुढविं प-
णिहाय सव्वमहंतिया बाह्वेणं, सव्वखुड्डिया सव्वंतेसु ? ।
हंता गोयमा ! ।

इमीमे एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए दोच्चं पुढविं
पाणिहाय० जाव सव्वखुड्डिया सव्वंतेसु ? । हंता गोयमा ! ।

दोच्चा एं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पाणिहाय सव्वमहंतिया
बाह्वेणं पुच्छा ? । हंता गोयमा ! ।

दोच्चा एं पुढवी० जाव खुड्डिया सव्वंतेसु, एवं एणं अ-
जिह्वावेण० जाव ठड्डिया पुढवी अहे सत्तमिं पुढविं पाणि-
हाय० जाव सव्वखुड्डिया सव्वंतेसु ॥

(५३) महाकर्ममया वेदनाश्च-

इमीमे एं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसामंतेसु

जे पुढवीकाइया० जाव वणस्मइकाइया ते एं जंते !
जीवा महाकम्मतरा चेव, महाआसवतरा चेव, महावेयण-
तरा चेव ? । हंता गोयमा ! ।

इमीमे एं रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसामंतेसु तहेव०
जाव महावेयणतरका चेव, एवं० जाव अहे सत्तमाए ॥

इमीसे एं जंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए णिरया-
वासमयसहस्सेसु एकमेकंसि निरयावासंसि सव्वे पाणा
सव्वे जूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता पुढवीकाइयात्ताए० जाव
वणस्मइकाइयात्ताए णेरइयात्ताए उववन्नपुव्वा ? ।

हंता गोयमा ! अमई, अण्डुवा अणंतखुत्तो, एवं० जाव अहे
सत्तमाए पुढवीए, एवरं जत्थ जत्तिया एरगा ।

(इमीसे एं इत्यादि) अस्यां भदन्त ! रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां
त्रिशानि नरकावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् नरकाऽऽवासे सर्वे
प्राणा द्वीन्द्रियाऽऽदयः सर्वे भूता घनरूपनिकायिकाः, सर्वे स-
त्त्वाः पृथिव्यादयः सर्वे जीवाः पञ्चेन्द्रियाऽऽदयः ।

उक्तं च-

" प्राणा द्वित्रिचतुःषोक्ताः, भूताश्च तरवः स्मृताः ।

जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥ "

पृथिवीकायिकतया अणिकायिकतया वायुकायिकतया घनरूप-
तिकायिकतया नैरायिकतया उपपन्नपूर्वाः । भगवानाह- (हंते-
त्यादि) हन्तेतिप्रत्ययधारणे । गौतम ! असह्य अनेकवारम्,
अथवा-अनन्तकृत्वोऽनन्तान् वारान् संसारस्यानादित्वात् ।
एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यम्, यावदधः सप्तमी पृथिवी ।
नवरं यत्र यावन्तो नरकास्तत्र तावन्त उपगुज्य वक्तव्याः ।

कचिदिदमपि सूत्रं दृश्यते-

" इमीसे एं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरयपरिसामंतेसु
एं जे बायरपुढविकाइया० जाव वणस्मइकाइया ते एं भंते !
जीवा महाकम्मतरा चेव महाकिरियतरा चेव महावेयणतरा
चेव ? । हंता गोयमा !० जाव महावेयणतरा चेव, एवं० जाव
अहे सत्तमा । "

अस्यां भदन्त ! रत्नप्रज्ञायां पृथिव्यां नरकपरिसमन्तेषु नरका-
ऽऽवासपर्यन्तवर्तिषु प्रदेशेषु बादरपृथिवीकायिकाः (० जाव व-
णस्मइकाइया इति) बादराणिकायिकाः बादरावायुकायिका बाद-
रवनस्पतिकायिकास्ते जदन्त ! जीवा महाकम्मतरा एव महत् प्रह-
तमसातवेदनीयं कर्म येषां ते महाकर्माणः, अतिशयेन महाकर्मो-
णो महाकर्मतराः, चेत्यवधारणे । महाकर्मतरा एव कुत इत्याह-
(महाकिरियतरा एव) मदनी क्रिया प्राणातिपाताऽऽदिका
आसीत्प्राग्जन्मनि, तद्वत्त्वे तु तद्व्यवसायानिवृत्त्या येषां ते
महाक्रियाः, अतिशयेन महाक्रियतराः " निमित्तकारणहेतुषु
सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शनम् " इति न्यायात् । हेतावन्न
प्रथमा । ततोऽयमर्थः-यतो महाकर्मतरा एव । महाक्रियतरत्वम-
पि कुत इत्याह-महाभवतरा एव महान्त आश्रवाः पापोपादा-
नहेतव आरम्भाऽऽदयो येषामासीत् ते महाभवा अतिशयेन
महाभवा महाभवतराः, चैवैतत् पूर्ववत्, तदेवं यतो महाकर्मतरा
एव, ततो महावेदनतरा एव, नरकेषु क्षेत्रस्वभावजाया अपि
वेदनाया अतिदुःसहत्वात् । भगवानाह-हन्त गौतम ! (ते एं

जीवा महाकर्मतरा वेद्येत्यादि) प्राप्स्यन् । एवं प्रतिपृथिवि ता-
वद् वक्तव्यं यावद्ध-सप्तमी । जी० ।

(एकैकस्मिन् नरके सर्वे जीवा उपपन्नपूर्वा इति 'उववाय'
शब्दे द्वितीयजागे ६८० पृष्ठे चिन्तितम्)

(५४) संप्राप्त्युद्देशकार्यसंग्रहणगाथाः प्राऽऽह-

पुढवि ओगाहिता, नरगा संठाणमेव बाहुन्ले ।
विक्रवंजपग्गिखेवो, वधो गंधो य फासो य ॥ १ ॥
तासे महालयाए, उवमा देवेण होइ कायन्वा ।
जीवा य पोग्गलाऽव-कमंति तह सासया निरया ॥ २ ॥
उववायपरीमाणं, अवहारुत्तमेव मंगयणं ।
संठाणवणणगधा, फासा ऊमासमाहारे ॥ ३ ॥
हेस्मा दिट्ठी णाणे, जंगुवओगि तहा समुग्घाए ।
ततो खुहा पिवासा, विउव्वणा वेपणा य जए ॥ ४ ॥
उववाओ पुरिसाणं, ओवम्पं वेपणाए दुविहाए ।
तिइ उव्वट्ठण फामो, उववाओ सव्वजीवाणं ॥ ५ ॥

आसामङ्गरमात्रगमनिका-[पुढवीओ इति] पृथिव्य अभि-
धेयाः । तद्यथा-[कइ णं भंते ! पुढवीओ पणसाओ !,
इत्यादि] तदनन्तरम् [ओगाहिता नरगा इति] यस्यां पृथि-
व्यां यदवगाह्य यादृशाश्च नरकाः, तदभिधेयम् [इमीसे णं भंते !
रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयमहस्सबाहल्लाप
उववि केवइयं ओगाहिता ! इत्यादि] ततो नरकाणां संस्थानम्,
ततो बाह्व्यं, तदनन्तरं विष्कम्भपरिक्षेपौ, ततो वर्णः, ततो
गन्धः, तदनन्तरं स्पर्शः, ततस्तेषां नरकाणां मदसायामुपमा
द्वेधेन भवति कर्तव्या, ततो जीवाः पुद्गलाश्च तेषु नरकेषु व्युत्का-
मन्तीति, तथा शाश्वताश्च नरका इति वक्तव्यं, तत उपपातो वक्त-
व्यः । तद्यथा-[इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए कतो उ-
ववज्जंति ? इत्यादि] तत एकलमयेनोत्पद्यमानानां परिमाणं, त-
तोऽपहारः, तत उच्छ्रित्वं, तदनन्तरं सहननं, ततः स्थानं, ततो वर्णः,
तदनन्तरं गन्धः, ततः स्पर्शः, तत उच्छ्वासवक्तव्यता, तदनन्तरमा-
हारः, ततो लेख्या, ततो दृष्टिः, तदनन्तरं ज्ञानं, ततो योगः, तत
उपयोगः, तदनन्तरं समुद्घातः, ततः क्षुत्पिपासे, ततो विकुर्वणाः ।
तद्यथा-(रयणप्पभापुढविनेरइयाणं भंते ! किं एगसं पभू विउ-
व्वत्तप पडुत्तं पभू विउव्वत्तप इत्यादि) ततो वेदना, ततो जयं,
तदनन्तरं पुरुषाणां पञ्चानामधः सप्तम्यामुपपातः, तत औपम्यं
वेदनाया द्विविधायाः, शीतवेदनाया उष्णवेदनायाश्चे-
त्यर्थः । ततस्तत्स्थितिर्वक्तव्या, तदनन्तरमुद्धर्तना, ततः स्पर्-
शः-पृथिव्यादिरूपशो वक्तव्यः, ततः सर्वजीवानामुपपातः ।
तद्यथा-(इमीसे णं जने ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए
निरयावाससयसदस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि सव्वे
पाणा सव्वे जूया इत्यादि) । जी० ३ प्रति० २ ८० ।

(५५) पुद्गलपरिणामः-

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया केरिसयं
पुग्गलपरिणामं पच्चणुजवमाण विहरंति ? । गोयमा !
अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहे सत्तमाए एवं
णयव्वं ।

(रयणप्पमेत्यादि) रत्नप्रज्ञापृथिवीनैरायका जदन्त ! की-
दृशं पुद्गलपरिणाममाहाराऽऽदिपुद्गलविपाकं प्रत्यनुजवन्तः प्र-
त्येकं वेद्यमाना विहरन्ति ? । भगवानाह-गौतम ! अनिष्ट-
मित्यादि प्राप्स्यन्, एवं प्रतिपृथिवि तावद् वक्तव्यं, यावद्ध-
सप्तमी । एवं वेदनालेख्यानामगोचारातिजयशोकक्षुत्पिपासा-
व्याच्युक्तासानुतापक्रोधमानमायाज्ञोभाऽऽहारमैपुनपरिग्रहसं-
ज्ञासुत्राणि वक्तव्यानि ।

अत्र संग्रहणीगाथे-

पोग्गलपरिणामं वे-यणा य हेसा य णामगोए य ।
अरई भए य सोए, खुहा पिवासा य बाही य ॥ १ ॥
उस्मासे अणुतावे, कोहे माणे य माणं लोजे य ।
चत्तारि य सत्ताओ, नेरइयाणं तु परिणामा ॥ २ ॥

(५६) संप्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति, तान्
प्रतिपादयति-

एत्थ किर अतिवत्ती, एरवसभा केसवा जल्लयरा य ।
मंमल्लिया रायाणो, जे य महारंभ कोहुंवी ॥ ३ ॥

(एत्थ किरेत्यादि) इह परिग्रहसंज्ञापरिणामयक्तव्यतायां
चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथिवीविषयं, तदनन्तरं च इयं गाथा,
तत " एत्थ " इत्यनन्तरमुक्ताधः सप्तमी पृथिवी परामृ-
श्यते । तत्र अधः सप्तमनरकपृथिव्यां, किलेत्याप्तवादस्त्वने,
आप्तवचनमेतदिति भावः । अतिप्रजन्ति अतिशयेन बाहुल्ये-
न गच्छन्ति, नरवृषभाः केशवा वासुदेवा जलचराश्च त-
न्दुलमस्त्यप्रभृतयो, मण्डलिका वसुप्रभृतय इव, राजानश्च-
क्रवर्तिनः सुजमाऽऽद्य एव, ये च महारम्भाः कुटुम्बिनः काल-
सौकरिकाऽऽद्य इव ॥ ३ ॥

संप्रति नरकेषु प्रस्तावात् तिर्यगादिषु चोत्तरवैकि-
यावस्थानकालमानमाह-

निम्भमुहुत्तो नरए-सु तिरियमणएमु होइ चत्तारि ।
देवेसु अरूमासो, उक्कोमविउव्वणा भणिया ॥ ४ ॥

(निम्भमुहुत्तो निरएसु इत्यादि) निम्भः रूपमो मुहुत्तो जि-
न्नमुहुत्तः, अन्तर्मुहुत्तमित्यर्थः । नरकेषूत्कर्षतो विकुर्वणा स्थिति-
कालः, तिर्यक्रमनुष्येषु चत्वारि, अन्तर्मुहुत्तानि वेधेष्वर्जमासः,
उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो जणितः तीर्थकरणधरैः ॥ ४ ॥

संप्रति नरकेषु आहाराऽऽदिस्वरूपमाह-

जे पोग्गला अनिट्ठा, णियमा सो तेसिं होइ आहारो ।
संठाणं पि य तेत्ति, नियमा हुंनं तु णायव्वं ॥ ५ ॥

(जे पोग्गलेत्यादि) ये पुद्गला अनिष्टाः नियमास्त स तेषां
भवत्याहारः, संस्थानं तु संस्थानं पुनः दुषमं दुष्करमपि ज-
घन्यमतिनिरुद्धं वेदितव्यम् । एतच्च जवधारणीयशरीरमधिकृ-
त्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । इयं
च प्रागुक्तार्थसंग्रहगाथा, ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ ५ ॥

संप्रति विकुर्वणास्वरूपमाह-

अमुत्ता विउव्वणा खलु, नेरइयाणं तु होइ मव्वेमि ।
वेत्तवियं सरीरं, उंसवणं हुंनसंठाणं ॥ ६ ॥

‘मे’ मया मरके स्थानानि भुतानि, वा गतिर्नरकाऽऽवि अ-
शीलानां गतिर्विद्यते । यत्र यस्यां गते कूरकर्मणां बालानां मू-
र्खानाम् आत्महितविध्वंसकानां प्रगाढा वेदनाऽस्ति ॥ १२ ॥
तृ० ५ अ० ।

विषयसूची-

- (१) नरकनिकोपः ।
- (२) सप्तनरकपृथिवीनामानि ।
- (३) पृथ्वीनामगोत्रनिरूपणम् ।
- (४) प्रतिपृथिवि बाह्यप्रकरणम् ।
- (५) त्रिविधकाण्डप्रतिपादनम् ।
- (६) तत्र स्वरकारमुक्त्यवस्था ।
- (७) रत्नकाण्डविचारः ।
- (८) प्रतिपृथिवि नरकावाससंस्थानसंख्यानम् ।
- (९) प्रतिपृथिवि घनोद्भयस्तित्वप्रकरणम् ।
- (१०) रत्नकाण्डबाह्ययाऽऽख्यातम् ।
- (११) पञ्चबहुलकाण्डवक्तव्यता ।
- (१२) अष्टबहुलकाण्डस्य बाह्यम् ।
- (१३) घनोद्भयघनवानयोर्बाह्यम् ।
- (१४) क्षेत्रच्छेदेन विद्यमानायाः पृथिव्या कृत्याणां वर्णगन्ध-
रसस्पर्शसंस्थानवर्णनम् ।
- (१५) स्वरकाराऽऽदीनां बाह्यवर्णाऽऽदिप्रकरणम् ।
- (१६) पञ्चबहुलकाण्डाऽऽदीनां बाह्यवर्णाऽऽदिनिरूपणम् ।
- (१७) रत्नप्रज्ञाऽऽदीनां संस्थानप्रतिपादनम् ।
- (१८) लोकान्तादबाधा ।
- (१९) रत्नप्रभापृथिव्यादीनामधो मृदाऽऽदिसत्तानिरा-
करणम् ।
- (२०) अमूनि रत्नप्रभाऽऽदीनामपान्तराज्ञानि घनोद्भयादि-
व्याप्तानि, तत्र कस्मिन्नपान्तराज्ञे कियान् घनोद्भया-
दिरिति प्रतिपादनम् ।
- (२१) घनोद्भयबलयस्य तिर्यग्बाह्यपरिमाणम् ।
- (२२) घनवातबलयस्य तिर्यग्बाह्यपरिमाणप्रतिपादनम् ।
- (२३) तनुवातबलयस्य तिर्यग्बाह्यपरिमाणनिरूपणम् ।
- (२४) एतेष्व घनोद्भयादिबलयेषु क्षेत्रच्छेदेन कृष्णवर्णाऽऽ-
द्युपेतद्रव्यास्तित्वप्रकरणम् ।
- (२५) पृथ्वीनामागामविष्कम्भौ ।
- (२६) पृथ्व्यः समा अन्तर्बहिर्वा ।
- (२७) पृथिवीषु जीवाः सर्वे उपपन्नपूर्वाः ।
- (२८) सर्वे जीवाः पृथ्वीषु प्रायष्टपूर्वाः ।
- (२९) त्यक्तपूर्वाः सर्वे पुद्गलाः ।
- (३०) रत्नप्रज्ञायाः शाश्वतत्वाशाश्वतन्वविचारः ।
- (३१) रत्नप्रज्ञायाः काक्षास्थितिः ।
- (३२) पृथिव्यो बाह्येन तुल्याः ।
- (३३) यस्यां पृथिव्यां यस्मिन् प्रदेशे नरकाऽऽवासास्त-
प्रतिपादनम् ।
- (३४) नरकवर्णकः ।
- (३५) नरकावाससंस्थानविवरणम् ।
- (३६) अधःसप्तमीविषयं संस्थानवर्णनम् ।
- (३७) नरकावासानां बाह्यप्रतिपादनम् ।
- (३८) नरकावासानामागामविष्कम्भप्रकरणम् ।
- (३९) नरकावासानां वर्णप्रतिपादनम् ।
- (४०) तत्र गन्धविवेकः ।
- (४१) तथा स्पर्शप्रकरणम् ।
- (४२) नरकावासानां महत्त्वनिधानम् ।

- (४३) नरका यन्मवास्तप्रकरणम् ।
- (४४) नरका यत्प्रतिष्ठितास्तप्रतिपादनम् ।
- (४५) नरकद्रु-स्ववर्णनम् ।
- (४६) तत्र गतानां यादृशी वेदना प्रादुर्भवति तन्निक-
रणम् ।
- (४७) दशविधवेदनावर्णनम् ।
- (४८) नरकवर्तिनां नारकाणां वेदनानुभवस्य प्रतिपादनम् ।
- (४९) नारका भयोद्घाता दिक्षु नष्टा यदनुभवन्ति तत्प्र-
करणम् ।
- (५०) कुम्भ्यादिषु यत् क्रियते तत्प्रदर्शनम् ।
- (५१) नरकेषु पृथिव्याविष्कम्भस्य रूपान्तरप्रकरणम् ।
- (५२) पृथ्वीनां बाह्ययाऽऽदिप्रकरणम् ।
- (५३) महाकर्ममया वेदनाः ।
- (५४) पूर्वोक्तार्थप्रतिपादिकाः संग्रहगाथाः ।
- (५५) पुद्गलपरिणामः ।
- (५६) सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति तेषां प्रतिपादनं, त-
त्प्रस्तावादाहारविकृषणतत्प्राप्तपरिमाणऽऽदिनि-
रूपणम् ।

शरगगङ्-नरकगति-स्त्री० । नृणन्ति विवेकमास्तद्य नयधर्मपरा
जयन्तीति नरा मनुष्याः, तेषु विषये गतिर्नरकगतिः (कर्म०)
नरानुपलक्षणत्वात्तिरश्चोऽपि प्रनृतपापकारिणः कायन्तीबा-
ऽऽह्वयन्तीवेति नरका नरकावासाः, तत्रोपपन्ना जन्तवोऽपि नर-
काः, नरको वा विद्यते येषां ते " अभ्याऽऽदिभ्यः " । ७ । २ ।
४६ । [द्वैम०] इत्यप्रत्यये नरकाः, तेषु विषये गतिर्नरकगतिः ।
गतिर्नरे, कर्म० ४ कर्म० । आब० ।

शरगगङ्-नरकगति-स्त्री० । नरकगतिनिवारकं, अष्ट० २० अष्ट० ।

शरगजायणा-नरकयातना-स्त्री० । नरकेषु दुःखजोगे, नरक-
पादायाम्, [उक्त०]

" प्रदीप्ताकारकल्पेषु, वज्रकण्ठेष्वसन्धिषु ।

कृजन्तः कण्ठं केचिद्, वल्लन्ते नरकाग्निना ॥ १ ॥

अग्निर्माता प्रधावन्तो, गत्वा वैतरणीं नदीम् ।

शतितोयामिमं ज्ञात्वा, काराग्निभिः पतन्ति ते ॥ २ ॥

कारदग्धशरीराश्च, मृगवेगोत्थिताः पुनः ।

आसिपत्रवतं याति, वायायां द्रुतबुध्यः ॥ ३ ॥

शक्यसिप्रासकुतैश्च, खड्गनोमरपाटुशैः ।

विद्यन्ते कृपणास्तत्र, पतद्भिर्वातकम्पितैः ॥ ४ ॥ " उक्त० ३ अ० ।

शरगगति-नरकत्रिक-न० । नरकगति-नरकानुपूर्वी-नरकायु-
स्स्वरूपे नरकत्रये, कर्म० ३ कर्म० । पं० सं० ।

शरगपुढवी-नरकपृथिवी-स्त्री० । रत्नप्रभाऽऽद्यासु पृथिवीषु,
उक्त० ३६ अ० । प्रव० ।

शरगवाद्य-नरकपाल-पुं० । पञ्चदशप्रकारे परमाधार्मिके,
सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

शरगविजति-नरकविभक्ति-स्त्री० । नरकाणां विभागो वि-
भजन विभक्तिः । नरकप्रविभागे, तदर्थप्रतिपादके सूत्रकृ-
तः प्रथमश्रुतकक्षस्य पञ्चमेऽध्यायने, सूत्र० १ श्रु० ४ अ०
१ उ० । आ० न्यु० । सं० । " पुढवीकासं अण्णा—ण-
वक्रम निरयवालयहण च । तिसु वेदति अन्तरा, अणुमगं

सर्वे सेवासु ॥६७॥" सूत्र० नि० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । (नरकवि-
भक्तिवर्णकः 'नरग' शब्दे १६०४ पृष्ठे गतः)

नरगात्र-नरकायुष्-न० । नरकायुष्के, कर्म० १ कर्म० ।

नरगावास-नरकावास-पुं० । नरकरूपे आवासं, स्था० ८ ठा० ।

नरगिद-नरकेन्द्र-पुं० । शूद्रस्वाप्रधानत्वाच्च तथाविधे नरके,
चतुर्थ्यां नरकपृथ्यां सप्त नरकेन्द्रकाः । यथोक्तम्- "आरे मरे
नार, तच्छे य मए य बोधये । कखोडकखमे य लडखडे, इद-
यनिरया चउत्थीए ॥१॥" स्था० ६ ठा० ।

नरनारीसंपादिवुक्-नरनारीसंपरिवृत-त्रि० । नरैर्नारीभिश्च
समन्तात् परिवृते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

नरदत्ता-नरदत्ता-स्त्री० । अमुनिसुवतस्य शासनदेव्याम्,
प्रब० २७ द्वार । ती० ।

नरदुग-नरद्विक-न० । नरगतिनरानुपूर्वीलक्षणे, कर्म० ३
कर्म० ।

नरदेव-नरदेव-पुं० । नराणां देवाः नरदेवाः । चक्रवर्तिषु,
स्था० ५ ठा० १ उ० । "योगलपरियदृष्टं, जं नरदेवतं सुए
ज्जाणय ।" (८०५) विशेषः । स्वनामख्याते श्रीशृपजदेवपुत्रे,
कल्प० ७ कृण ।

नरजव-नरजव-पुं० । ६ त० । मनुष्याणां जन्मसु, कर्म० ५
कर्म० ।

नररुहिर-नररुधिर-न० । मनुष्यरुधिरं, तस्मिन् लोहितवर्णोत्क-
टमिति रक्तध्वेनोपमीयते । रा० ।

नरवद-नरपति-पुं० । राजनि, ग० । दश० । श्री० । स्था० ।
आय० । विधुने राजनि, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । नरनायके, न-
रस्वामिनि, स० । श्री० । हा० ।

नरवदत्तपयार-नरपतिदत्तप्रचार-पुं० । नृपानुज्ञातकामचारे,
ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० ।

नरवदन्तिप्रयार-नरपतिदत्तप्रचार-पुं० । नृपानुज्ञातकामचा-
रे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० ।

नरवरीसर-नरवरेडवर-पुं० । नराणां श्रेष्ठराजनि, "सगरंते
चस्ताण, भरह नरवरीसरो ।" उक्त० १८ अ० । उत्कृष्टकाये
भारनिर्वाहकत्वात् । स० ।

नरवसह-नरवृषभ-पुं० । नराणां मध्ये गुणैः प्रधानत्वात् (प्र-
श्न० ४ आश्र० द्वार) धराभारधुगन्धत्वाच्च नृपमकल्पे,
कल्प० ३ कृण ।

नरवाहण-नरवाहन-पुं० । स्वनामख्याते नृगुकञ्जनरेश्वरे, आ०
१ अ० । ती० । आ० म० । आ० नू० । कुयेरे, वाच० । (स च
महाधनः शालिवाहनेन रुच हति 'पराहि' शब्दे वर्तयते)

नरवाहणा-नरवाहना-स्त्री० । कुयेरायां देव्याम्, ती० ८ कल्प ।

नरविगहगड-नरविग्रहगति-स्त्री० । निरयविग्रहगतौ, स्था०
१० ठा० ।

नरवेय-नरवेद-पुं० । पुरुषस्य स्त्रिय प्रत्यागिताये, कर्म० ४ कर्म० ।

नरसंघादग-नरसंघाटक-न० । नरयुग्मे, ज० १ वक्र० ।

नरसीह-नरसिंह-पुं० । शूरत्वात् (प्रश्न० ४ आश्र० द्वार)
दुःसदपराक्रान्तत्वात् (कल्प० ३ कृण) विक्रमयोगात् (स०)
सिंहत्वोपमिते नरे, शरीराद्धेतो नरे शरीराद्धेतः सिंहे च ।
ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । विशेषः । मानतुक्सूर्यन्ववाये जाते स्वनाम-
ख्याते मूरी, "ओदेवानन्दगुरु-धिकमसूरिगुरुश्च नरसिंहः ।
बोधितसिंहकयक्" । ग० ४ आश्र० ।

नरसुन्दर-नरसुन्दर-पुं० । ताम्रवर्तिनीनगरीहवरे स्वनामख्याते
राजनि, (ध्रु० १०)

तत्कथा पुनरेधम्-

"पयडियउदया बहुविद-सत्ता वरकम्मगंधधित्ति एव ।

नवरं बंधविमुक्ता, अरिथ पुरी ताम्रवर्तिनीह ॥ १ ॥

सम्पपरिणयजिणसमय-अमरसद्वर्णयविषयविमपसरी ।

गिहवाससिद्धिद्वचित्तो, राया नरसुन्दरो तत्थ ॥ २ ॥

निरुवमलवर्णमरुवा, बंधुमर्दं नाम आसि से जङ्गी ।

उज्जोणसामिणा मा, अवंतिनाहेण परिणया ॥ ३ ॥

सो तीए अणुरत्तो, आसत्तो मज्जपाणवमणम्मि ।

जुयम्मि मएपसत्तो, मत्तो वोलेइ बहुकालं ॥ ४ ॥

ताम्म निवाम्म पमत्ते, रज्जे रट्टे विस्सयमाणाम्म ।

रज्जपहाणनरोहि, मच्चिबोहि य मतिय सम्म ॥ ५ ॥

पुत्त ठवोम्म रज्जे, मज्ज पाट्ठु निम्मि पसुत्तो सो ।

देवीइ सम नित्यमा-णुमेहिं उज्जाविओ रत्ते ॥ ६ ॥

चेलचले य बद्धो, लेहोऽण्णागमणमृथगो तम्म ।

अह गोसे पडिबुद्धो, जा दिमिचक्क नियइ राया ॥ ७ ॥

हरिहरणरुद्धमद्ध-लसकुल मव्वओ पि ता रत्त ।

त लेह च निरिविखय, मच्चिमाओ जगइ इय इइयं ॥ ८ ॥

ओ पिच्छ पिच्छु पावः-ण ताण सामतमंतिपमुहाणं ।

तह तह उवयरियाणं, वियरियगुरुदाणमाण्ण ॥ ९ ॥

निच्च गुरुगुरुतरवहु--पसायपावियपसिद्धिज्जिणं ।

अवगाइपए वि सया, सिण्णच्छिद्धिइ दिछाण ॥ १० ॥

अविभन्नग्रहस्साणं, मसइयत्थेसु पुच्छिणिज्जाण ।

नियकुलकमाणूव, चिछियमेधविह सुयणु ॥ ११ ॥

इय विरम जंपतो, अविनाविद्यदुट्ठदिव्वपरिणामो ।

राया वधुमर्दं, सुजुत्तिजुत्तं इम वुत्तो ॥ १२ ॥

किं विंतिपण माभिय ! विहलीकयसयत्तपुरिसयारम्म ।

अघरंतघडणरुडणां, इयविहणां विन्नसिण्णिमिणा ? ॥ १३ ॥

लह पढ ! चयसु विसाय, गच्छामो तामलित्तिनयरीए ।

नरसुन्दरनराह, पिच्छामो तत्थ सपणय ॥ १४ ॥

रत्ता पमिचम्मिण, गतु पयट्ठाई ताँ तो कमसो ।

पत्ताई तामलित्ती, पुरी मर्मायछउज्जाणे ॥ १५ ॥

अह वधुमर्दं जंपइ, अहेव चिंत्तसु सामि ! स्तणमेग ।

तुह आगमण गत्-ण भारणो जाव साहेम्म ॥ १६ ॥

कह कह वि होउ पव, ति जंपिण नरवरेण अह पत्ता ।

निविडपमिबधंधुग-बंधयगेहम्मि वधुमर्दं ॥ १७ ॥

तत्थ य महंतसामं-तविदसेविज्जमाणपयजुयलो ।

पामच्छियणतरुणी-करत्ताल्यच्चामरुपीत्ता ॥ १८ ॥

जय जीव जीव इय से-वगेहिं वुच्चतओ य पण्वयणं ।

सिंघासगोवाघिठो, विट्ठो नरसुन्दरो तीए ॥ १९ ॥

तेण वि विम्वियमणसा, नगिणी अविनकियागया वहुं ।
 वणियपडिबसिपुत्रं, पुठा सयलं पि वुत्तंत ॥ २० ॥
 तो तीइ वि सो कहिओ, रज्जाये जाव चिछइ निवुत्ति ।
 सविह्वीइ तओ सो, तयमिमुह पडिओ ऊ सि ॥ २१ ॥
 सो पुण अवेतिनाहो, अइगाढबुहाइ पीरिओ तइया ।
 धालुंकिमक्खणत्थं, एगमि अ च्चाप्पनीकच्छं ॥ २२ ॥
 अव्वारेणं चोह, अ पविसमाणो स कथं य नरेण ।
 मम्मपरसमि हओ, मुट्ठीए तह य लछीए ॥ २३ ॥
 निछुरपहारयिहुरो, पलायमाणो तओ हओ तुरियं ।
 धरणीवहे पडिओ, निबिहो कछमिउ व्व ॥ २४ ॥
 हत्तो नरसुन्दर-धरो वि नियविजयरहवराकटो ।
 भगिणीवक्खसअजिमुहं, तमि पपसमि सपसो ॥ २५ ॥
 मयरे तरन्नतरगम-निहुरखुरखणिपरेणुपुरेण ।
 उज्जरतिमिरकंतं, व नइयन्न तक्खणे जायं ॥ २६ ॥
 तो इंसणविरहाओ, नरवररहतिक्खन्नकधाराए ।
 तह निर्वाडयस्स कटो, वुढा कओअवेतिनाहस्स ॥ २७ ॥
 अह पुव्वुत्तुजाणे, अयंतितहं मिथो अपिच्छंतो ।
 संभंतो भइणीए, वुत्तंतमिम कहावेइ ॥ २८ ॥
 हा दिव्व ! दिव्व ! किमिअ, ति संनमुच्चनतरन्नतरच्छी ।
 बधुमं बधुगिर, निमामिउ आगया तथ ॥ २९ ॥
 तो भवन्नोयंतीए, पणट्टरयणं व निन्नगदिट्ठीए ।
 कह कहमवि तमवत्थं, सपसो तीइ सो दिट्ठो ॥ ३० ॥
 अह नाउ मयं सपसं, गुरुमुग्गच्छुरिय व्व सा सहसा ।
 पमिया अतुच्छमुच्छा-निमीलियच्छी महीपीडे ॥ ३१ ॥
 पाम्पठियपरियणविहि-यसिसिरउवयारलक्खेयन्ना ।
 परिमुक्कपक्कमुक्क, एवं विव्वेइ वीणमणा ॥ ३२ ॥
 हाहियं ! इयं ! पिययम ! गुणनिवहनिवास ! पण्यकयतोस !
 केणं पाविठणं, पयमवत्थ तुमं नीओ ? ॥ ३३ ॥
 हा नाह ! नायसु मइ, यिओगवज्जासणीइ भिज्जंतं ।
 हियं हियं पमुहावह !, कीस उविक्खेसि चिरकाहं ? ॥ ३४ ॥
 हयविद्व ! किं न तुट्ठो, रज्जवहारेण देसचापण ।
 सुहिजणविओयणेण य, जमेयमयि वयसिओ पाव ! ॥ ३५ ॥
 इच्छाइविलवमाणी, वारिज्जती वि बधवनिवेण ।
 सा णियपइणा सखिं, पमिया जावाठले जलये ॥ ३६ ॥
 अह निव्वेओवगओ, राया नरसुन्दरो विचितेइ ।
 अविचितणीयरुया, अहो अणिच्छा जयस्स डिइ ॥ ३७ ॥
 जत्थ सुही वि हु दुइओ, निवो वि रोगो सुमत्तमवि सत्त ।
 सपसो वि विवत्ती, निमेसमिसेण परिणमइ ॥ ३८ ॥
 कइमहुणा भइणीए, चिरकालाओ समागमो जाओ ? ।
 कहामिह पि बिओगा, धिरत्थु संसारवासस्स ॥ ३९ ॥

अवि य-

जे खलु तिहयणजणपलय-ताणकरणक्खमा जिणवरिदा ।
 सयय भणिक्खयाप, उररीकीरति ते वि हहा ! ॥ ४० ॥
 रणसवडंमुहउमड-भिडंरितसुदरुचक्कअक्कमणे ।
 जे पहुणो ते वि खणे-ण च्छिणो जंति हा निहणं ॥ ४१ ॥
 जे गुरुत्थवत्तवत्तम-इसंगया दलियदक्खपमिवक्ख ।
 ते वि हु हरिणो हरिणु, व्व हरेह हा हा कयंतहरी ॥ ४२ ॥
 मन्ने करिकन्नसुरि-दवावत्तडिवावलेन निम्माधेयं ।
 इत्थं वत्थुसमत्थ, तेण खणविठ्ठहं त ॥ ४३ ॥

पवविहे य जं इह, खणमवि निवसति मुणियपरमत्था ।
 वीसत्था सगिहेसु, अहह महार्थाट्ठमा तेसि ॥ ४४ ॥
 इय सो विरत्ताचित्तो, संबद्धो वि हु धणाइसु कह पि ।
 भावेण अपाडिबद्धो, मेहमि गमेइ कह वि दिणे ॥ ४५ ॥
 कालेण नंदणे र-क्खज्जाधरणुदुरे उविय रज्ज ।
 सिरिसेणगुरुसमीवे, दिक्खणिगहइ महीताहो ॥ ४६ ॥
 वत्थाइसु गामाइसु, समयाइसु कोहमाणमाइसु ।
 इव्वे खिसे काले, भावे परिमुक्कपडिबधं ॥ ४७ ॥
 काळण भणसणं सा-सणं मणे जिणवरण धारंतो ।
 वेहे वि अपाडिबद्धो, मरिउं गेवे सुगो जाओ ॥ ४८ ॥
 तसो य उत्तरुत्तर-सुरमरीसरिमणुहवित्ति कह वि नवे ।
 पव्वज्जं पमिबलिय, सो सपसो पय परमं ॥ ४९ ॥
 सुत्तैवं नरसुन्दरस्य चरितं, हेतोर्गरीरुत्तरात्,
 कस्मादप्यनलभविष्णुमनसो, दीप्तां गृहीतुं वृत्तम् ।
 संबद्धा अपि देहगेदविषय-ख्याऽऽवृत्तं ज्ञयतो,
 भावेन प्रतिबन्धबुद्धिमसमां, मतेषु ज्ञयाः । कृत ॥ ५० ॥
 ध० र० ७४ गाथा ॥

नराअ-नाराच-न० । " वाऽव्ययोत्खातादावदान् । " । ८ । १ ।
 ६७ । इत्यातोऽन्वम । (' नाराय ' प्रकरणे वक्ष्यमाणेऽर्थे)
 प्रा० १ पाद ।

नराहिव-नराधिप-पुं० । राजनि, उत्त० ६ अ० । " कुप्य ना-
 म नराहिवो । " उत्त० १ अ० ।

नरिंद-नरेन्द्र-पुं० । नराणामिन्द्रो नरेन्द्रः । दशा० १० अ० ।
 " ह्रस्वः संयोगे दीर्घस्य " ॥ ८ ॥ १ । ८४ । इति ह्रस्वः ।
 प्रा० १ पाद । परमैश्वर्ययोगात् (म० । औ०) समस्तभरताधि-
 पे (प्रश्न० ४ आश्र० द्वार) राजान, ओ० । चक्रवर्त्योदौ, ध० २
 अधि० । आ० म० । उत्त० । प्रजापतौ, व५० २ उ० । वृ० ।

नरिंदपह-नरेन्द्रप्रभ-पुं० । हर्षपुरीयगच्छोद्धवे ताराचन्द्रसु-
 रिशिष्ये, अनेन गङ्गाधरमहोदधिः, काकुत्स्थकेलिह्वेति द्वौ प्र-
 स्थौ रचितौ । जै० ६० ।

नरिंदवमह-नरेन्द्रवृत्त-पुं० । राजमुण्ये, उत्त० १५ अ० ।
 " एवं नरिंदवमहा, निक्खता जिणसासणे । " उत्त० ६ अ० ।

नरिंदसमणी-नरेन्द्रप्रमणी-स्त्री० । मासराजकुलपालितायां
 भ्रमण्याम, सा चाऽऽस्ताऽऽदानेन ससारं पर्यटितेति ।

सा उण लहिजण अदत्तादानं मासरायकुलवाज्ञिया
 नरिंदसमणी गोयमा ! तेणं मायासद्वभावदोमेणं उववन्ना
 निज्जुकुमाराणं बाहणत्ताए नउलीरुवेणं किंकीरी देवेसु त-
 ओ वूया समाणी पुणो पुणो उववज्जंती वावज्जंती आ-
 हिंक्रियमाणुसतिरियच्छेसु सयत्तदोहग्गस्स दुक्खदारिइपरि-
 गया सव्वलोयपरिज्जूया सकम्मफलपणुजवपाणी गोयमा !
 ० जाव एं कह वि कम्माणं खओवसमेणं बहुभयंतोसु तं
 आयरिए य पाविज्जण निरइयारमामक्खपरिवालणेणं सव्व-
 त्थामेसुं च सव्वए मायाअवणविष्पमुक्केणं तु उज्जमिज्जणं
 निहइवावसेसीकयभवंकुरे तथा वि गोयमा ! जा सा सरागा
 चक्खुणाऽऽलोइया तक्कपदोसेणं माहणिच्छित्ताए पणिनिवु-
 केणं से रायकुलवालिवाणरिंदसमणीजीवे । महा० २ च० ।

शरीसर-नरेश्वर-पुं० । नृपे, " इक्ष्वागुरायवसहो, कुंयू नाम न-
रीसरो । " उत्त० १८ अ० ।

शरीसरत्तण-नरेश्वरत्व-न० । नृपत्वे, पञ्चा० ।

सामखे मणुयत्ते, धम्माओ शरीसरत्तणं णेयं ।

इय मुणिकणं सुंदर !, जओ एयम्मि कायवो ॥१७॥

सामाख्ये बहूनां प्राणिनां साधारणे, मनुजत्वे नरत्वे, धर्मात्
कुशलकर्मणः नरेश्वरत्वं नृपत्वं भवतीति हेतुं ज्ञातव्यम् । इत्येत-
द् ज्ञात्वा अवगम्य, सुन्दर ! नरप्रधान ! यत्न उत्तमः, अत्र धर्मो,
कर्तव्यो विधेयो भवति । इति गाथार्थः ॥१७॥ पञ्चा० ६ वि० ।

शरीरत्तम-नरीत्तम-पुं० । श्रीशिवभदेवस्य चतुश्चरित्रो पुत्र,
कव्य० ७ कृण ।

शल-नल-पुं० । नस्य लः, नस्य लु "लो लः" । उ० १।२०२।
इति लः । प्रा० १ पाद । लृणविशेषे, जी० ३ प्रति० २ उ० ।
प्रज्ञा० । आचा० । वृषिरशराऽऽकारं यवाऽऽदीनां कमङ्कुरे, स्या०
५ उ० २ उ० । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे, चानरजेदे, आरुदेवे, पितृगण-
भेदे, दैत्यजेदे, पक्षे, न० । वाच० ।

शलकूवर-नलकूवर-पुं० । नलः कूवरो युगन्धरोऽस्य । कुबेरपु-
त्रे, वाच० । "अष्टपुले पयाहिसि सिरीए नलकूवरसमाणे । "
आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

शलगिरि-नलगिरि-पुं० । प्रद्योतनपतेर्हस्तिरत्ने, अनलगि-
रिरिति तन्नामान्तरम् । आ० क० । आ० म० । आ० चू० ।
नि० चू० । आव० ।

शलत्थंज-नलस्तम्भ-पुं० । वृक्षविशेषे, आव० ३ अ० ।

शलदाम[ण]-नलदाम-न० । स्वनामक्याते कुविन्दे, स्या०
५ उ० ३ उ० । वृ० । व्य० । आ० म० । (अधर्मयुक्ते हेतौ नलदा-
मकुविन्दोवाहरणम् 'अधर्मजुक्त' शब्दे प्रथमभागे ५६७
पृष्ठे कष्टव्यम्)

शलय-नलद-पुं० । देशी-उशीरे, दे० ना० ४ वर्ग ।

शलागणि-नलाधि-पुं० । नलवहनप्रवृत्तेऽनौ, स्या० ५ उ०
२ उ० ।

शलाह-ललाह-न० । "ललाटे ललोः" ॥ उ० २ । १२३ ॥
इति ललाटशब्दे लल्लोर्ल्यत्ययः । "शलामं । नलालं" प्रा० २
पाद ।

शलिअ-देशी-गृहे, दे० ना० ४ वर्ग ।

शलिण-नलिन-न० । ईषद्रुके कमले, अं० प्र० १ पाद० १ पा.
हु० पाद० । रा० । ईषद्रुक्पक्षे, रा० । जं० । आ० म० । प्रज्ञा० ।
ईषधीले पक्षे, जं० १ वृ० । जलजकुसुमविशेषे, ज्ञा० १ उ० ६
अ० । आचा० । चतुरशीतिलकगुणिते नलिनाक्षे, म० ६ श० ७
उ० । जी० । ज्यो० । जं० । अनु० । स्या० । कच्छाऽऽदिषु व्याधि-
षो विजयक्षेत्रयुगले, "दो नलिना ।" स्या० २ उ० ३ उ० ।
स्वनामक्याते विमाने, स० १८ सम० । स्या० । रुक्मकपर्जित-
स्य दात्रिणात्ये कूटे, द्वी० । स्या० । जम्बाः सुदर्शनायाः पूर्व-
स्यां दिशि पुष्करिण्याम्, जं० ५ वृ० । जी० ।

शलिणंग-नलिनाङ्ग-न० । चतुरशीतिलकगुणिने पञ्चशत-
सहस्रे, जी० ३ प्रति० ५ उ० । अनु० । अ० । स्या० ।

शलिणकूट-नलिनकूट-पुं० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वस्य पु-
र्वस्यां शीताया महामद्या उत्तरकूले वक्रस्कारपर्वते, स्या०
३ उ० ३ उ० । "दो शलिणकूडा ।" स्या० २ उ० ३ उ० ।

कहि णं जंते ! मदाविदेहे वासे शलिणकूमे णामं व-
क्खारपव्वए पणत्ते ? । गोयमा ! णील्लवंतस्स दाहि-
णेण सीआए उत्तरेणं मंगल्लावत्तस्स विजयस्स पच्चच्छि-
मेणं आवत्तस्स विजयस्स पुरच्छिमेणं एत्थ णं महा-
विदेहे वासे शलिणकूमे णामं वक्खारपव्वए पणत्ते । उ-
त्तरदाहिणायए पाईणपमीणवित्थिस्से सेसं जहा चित्त-
कूदस्स० जाव आसयंति । शलिणकूमे णं जंते ! कति कू-
दा पएणत्ता ? । गोयमा ! चत्तारि कूदा पएणत्ता । तं
जहा-मिस्सायएणकूमे, शलिणकूमे, आवत्तकूमे, मंगल्लाव-
त्तकूमे, कूदा पंचमइआ रायहाणीओ उत्तरेणं । जं० ४ वृ० ।

शलिणगुम्भ-नलिनगुम्भ-न० । धोणिकनार्याया नलिनगुम्भना-
या अपत्ये, स च चारजिनान्तिके प्रवृत्तित्वाणि वर्षाणि प्र-
मज्ज्यापर्याये परिपात्य सहस्राणि वर्षान्, ततश्च्युत्वा महा-
विदेहे संस्थयति, इति कल्पवृक्षसिकाया अष्टमेऽध्याये सूचि-
तम् । नि० १ अ० १ वर्ग ८ अ० । अर्हता महापद्मेन प्रधा-
जिष्यमाणे स्वनामक्याते राजनि, स्या० ८ उ० । अष्टमं देव-
लोकस्थं स्वनामक्याते विमाने, स० १८ सम० । "शलिणगुम्भे
विभागे देवत्ताए उववएणा ।" आ० चू० १ अ० । उत्त० ।
नलिनीगुम्भमप्यत्र । विशेष० । स्वनामक्याते अध्ययने च ।
"अजया पद्देसकाले आर्यारया शलिणगुम्भं अज्जयणं परि-
यट्ठात्त ।" आव० ४ अ० ।

शलिणवण-नलिनवन-न० । पुष्कलावतीविजये पुष्कराकि-
रया नगर्या उत्तरपौरस्थे दिग्भागे स्वनामक्याते वने, ज्ञा० १
उ० १ उ० । आ० म० । उत्त० । अनु० ।

शलिणावई-नलिनावती-स्त्री० । कच्छाऽऽदिषु चतुर्विंशे विज-
यक्षेत्रयुगले, स्या० २ उ० ३ उ० । ज्ञा० ।

शलिणी-नलिनी-स्त्री० । पक्षि-याम, ज्ञा० १ उ० १ अ० ।
प्रज्ञा० । आ० क० ।

शलिणीकुमार-नलिनीकुमार-पुं० । महापद्मतीर्थकृतः प्रथम-
पुत्रे, "अंठे शलिणकुमारं, रज्जे उड्ढु तं महापद्ममा ।" ति० ।

शलिणोदग-नलिनोदक-न० । समुद्रभेदे, "गातिस्थेहि वि-
रदियं, लल्लं शलिणोदगसमुद्रे ।" द्वी० ।

शत्र-नव-त्रि० । संख्याविशेषे ६ विंशष्टे, नि० चू० १ उ० ।
"नव खोडा ।" प्रतिशेखनायाम्, नव खोरुकाः, ते च त्रयस्त्रयः
प्रमाज्जनानां त्रयेण त्रयेण अन्तरिताः कार्याः, इति पञ्चमेनाऽपि
पञ्चमी अप्रमावप्रत्युपेक्षणीका । स्या० ६ उ० । ध० । नि०
चू० । प्रत्यये, वृ० १ अ० । अ० प्र० । सूत्र० । अपूर्वे, वृ० १
उ० । अजीर्णे, जं० ३ वृ० । अभिनवे, आचा० ३ अ० १ चू० ५
अ० १ उ० । नवकर्मणामनादानम् । नवान्युपचीयमानानि ।
आचा० ४ अ० । "ते वरिस्सो होह नवो ।" प्रमज्ज्यापर्यायेण यस्य
त्रीणि वर्षाणि नाधिकमित्येष त्रिवर्षो भवति नवः । व्य० ३ उ० ।
"नवहरियमीसंतपसंधयारंगभीरद्वरिस्सणिज्जा" इति । नवेन

प्रत्ययेण हरितेन नीलेन भास्मानेन क्षिप्रत्वाद्देदीप्यमानेन पत्र-
मारेण वल्लसंचयेन यो जातोऽन्धकारस्तेन गर्भीरा अलक्ष्म-
यमागाः सन्तो दर्शनीयाः । जी० ३ प्रति० ४ उ० । "नवहम-
स्वारचित्तचंचलकुंडलविलिङ्गिजमाणगंरे ।" नवमिष प्रत्ययमिष
हेम यत्र ते नवहमनी, नवहमभ्यां चारु चित्राभ्यां चञ्चलाज्या
कुण्डलान्धां विजिह्वयमानौ गणकौ यस्य स तथा । जी० ४
प्रति० २ उ० ।

नम्-धा० । प्रह्वये शब्दे, " रुदनमोर्वः " ॥ ८ । ४ । २२६ ॥
इत्यनेन अम्यस्य नस्य षः । ' नवह ' नमति । प्रा० ४ पाद ।

एवंगसुत्तपदिबोहिया-नवाङ्गसुत्तपतिबोधिता-स्त्री० । नवा-
ङ्गानि श्रोत्रं चक्षुः २ घ्राणं २ रसनात्त्वग्मनोऽङ्गकणानि सुप्तानि सन्ति
प्रातर्बोधनानि यौवनेन यस्याः सा तथा । विपा० २ श्रु० १
अ० । नवयौवनायाम्, स्त्री० १ श्रु० ३ अ० । विपा० । औ० ।
" नवगसुत्तपदिबोहियाप । " इति अङ्गिणां दौ कर्णौ द्वौ नासापुटौ
जिह्वास्पर्शाने नवम मनः, पतानि नव अङ्गानि यावदद्यापि यौवन
म भवति तावत्सुप्तानि भवन्ति, न चक्षुः तवानिमेनषामतीचारा-
मिष्वङ्गसुत्त नवति, ततः सुप्तानीति व्यपदिश्यन्ते, यौवने तु
प्राप्तस्वकल्पगुणेन प्रतिबुद्धानि जायन्ते । व्य० १० उ० ।

एवकोदिपरिमुद्ध-नवकोटिपरिमुद्ध-त्रि० । ३ त० । नवभि-
र्वितानैर्निर्दोषे, " नवकोटीपरिमुद्ध, त्रिकले दणत्तं । "
नवनिर्दिष्टागैर्निर्दोष, स्था० ९ उा० ।

एवकय-नव-त्रि० । " शालाऽऽदीनां बहुल्लाऽऽदयः " ॥ ८ । ४ ।
४२२ ॥ इत्यग्नौ नवशब्दस्य एवकत्वाऽऽदेशः । प्रत्ययं, प्रा०
४ पाद ।

एवगणिवेम-नवकनिवेश-पुं० । प्रथमावासे, नि० च० ।

जे जिकवृ नवआसु गामंसि वा गगरंसि वा [एगा-
रंसि वा] ० जाव नञिवेमंसि वा आगृप्पविभित्ता असणं वा
वाणं वा खाड्यं वा माड्यं वा पडिगाहं, पडिगाहं वा
साऽज्ज ॥ ३६ ॥ नि० च० १ उ० ।

(अत्र ' गोयर्बाट्या ' शब्दः तृतीयभागे ६६१ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

एवगह-नवग्रह-पुं० । अभिनवग्रहणे, सुप्र० १ श्रु० ३ अ०
२ उ० ।

एवच्छिद्-नवच्छिद्-त्रि० । नवरन्ध्रोपेते, तं० ।

एवजोयणिय-नवयोजना-त्रि० । नवयोजनाऽऽयामे, " जंबू-
दावे ण दावे नवजोयणिया मच्छा । " स्था० ६ ठा० ।

एवणवमिया-नवनवमिका-स्त्री० । नव नवमानि विनानि य-
स्यां सा नवनवमिका, नव नवमानि च जवन्ति नवसु नवके-
ष्विति तत्परिमाणेर्यामति । एकाशीतिर्द्वैः समाप्येऽभिग्रह-
विशेषे, (स्था०)

एवणवमिया णं भिक्षुपडिमा एकासीएहिं रांदिणहिं
चउहिं य पंचुत्तरेहिं जिकखासएहिं अट्टासुत्ता० जाव आ-
राहिया यावि भवइ ॥

(एवणवमिया णं) इत्यादि कण्ठ्यं, नवरं नव नवमानि विनानि
४८२

यस्यां सा नवनवमिका, नव नवमानि च भवन्ति नवसु नवके-
ष्विति तत्परिमाणेर्यामति, नव च नवकाभ्येकाशीतिरिति कृत्वा
एकाशीत्या रात्रिर्नद्वैरहोरात्रैर्भवति । तथा प्रथमनवके प्रतिदि-
नमेका दृष्टिः पानकस्य भोजनस्य चेत्येवमेकोत्तरया दृष्ट्या
नवमे नवके नव दृष्टयः । ततश्च सर्वमङ्कलनया चतुर्भिश्च प-
ञ्चोत्तरभिर्काशनेयथानृषं यथाकल्पं यथामार्गं यथानस्वं स-
म्यक्कायेन स्पृष्टा पालिता शोभिना तीर्णिता कीर्तिता आरा-
धिता चाऽपि भवतीति । स्थ० ६ उा० । प्रब० । स० । औ० ।
अन्त० ।

एवणवमवेग-नवनवमवेग-पुं० । अपूर्वापूर्वे वैराग्ये, [वृ०]

अथ " नव नवो य संवेगो " इति व्याख्यानयज्ञाह-

जह जह सुयमोगाहइ, अइमयरमपमरमंजुयमपुडवं ।

तह तह परहाइ मुणी, एवणवमवेगमच्छाओ ॥

यथा यथा क्षुत्तागम पूर्वमवगाहते, कथंभूतम् ?-अतिशयर-
सप्रसरसंयुतम् । अतिशया अर्थविशेषास्तेषु यो रसः धोतृणा-
माक्षेपकारी गुणनिशेषः, तस्य यः प्रसरः अतिरेकः, तेन संयु-
तं युतम् । यद्वा-अवणं भुत्तं, तत्कथंभूतम् ?-अतिशयस्याऽर्थस्य
रस आस्वादनं तत्र यः प्रसरो गमनं तेन संयुतम्, अपूर्वं
यथा यथाऽवगाहते तथा तथा मूर्तिः प्रहादने शुभभावसु-
खार्थकया मोदते । कथंभूतम् ? इत्याह-नवनवोपूर्वापूर्वो यः
सवेगो वैराग्यं, तद्वा अहं मूर्तिमार्गाभिप्रायलक्षणा यस्य स
नवनवमवेगमच्छाक इति । गत नवनवसवेगद्वारम् । वृ० १ उ० ।

एवणवमवेगो खजु, गाणावरणकविओवममजाओ ।

तत्ताट्टिगपो य तहा, जिणवयणापन्नणस्म गुया ॥ ३ ॥

नवनवमवेगः प्रत्यग्रः प्रत्यग्रः सवेग आर्जान्तरकरणता, मो-
क्षसुखाभिमतः इत्यर्थः । खलुशब्दः पूरणार्थः, सवेगस्य शेषगु-
णनिबन्धनत्वेन प्राधान्यक्यापनार्थो वा । तथा ज्ञानाऽवरणक-
योः पशमभावः ज्ञानाऽऽवरणकयोः पशममत्ता सवेगादेव । तत्त्वा-
धिगमश्च तत्त्वाऽन्तर्ध्वपाच्छेदश्च तथा, जितवचनाऽऽकर्णनस्य
तीर्थंकरभाषितश्रवणस्य एते गुणा इति ॥ ३ ॥ आ० ।

एवणाम [ए]-नवनामन्-त० । नवपदार्थानाम्, अनु० ।

नवनामनिर्देशयज्ञाह-

मे किं तं एवणामे ? एवणामे एव कव्वरमा पणत्ता ।

तं जहा-

वीरो भिगारो अ-बुओ य रोहो अ हां वोच्छवो ।

वीलाओ वीथच्छो, हासो कलुणो पमंतो अ ॥ १ ॥

(से किं तं एवणामे इत्यादि) नवनामे नव काव्यरसाः प्र-
हृष्टाः । तत्र कव्यरत्रिप्रायः काव्य, रम्यन्तेऽन्तराऽऽत्मनाऽनुभू-
यन्ते इति रसाः, तन्महकारकारणसन्निधानाऽदभूताः चतो-
विकारविशेषा इत्यर्थः । उक्तं च-" बाह्यार्थाऽऽत्मन्वनो वस्तु-
विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सादृशः, तस्योत्कर्षो
रसः स्मृतः ॥ १ ॥ " काव्येऽर्णानबद्धा रसाः काव्यरसाः, वीर-
शृङ्गाराऽऽदयः । तानेवाऽऽह-(वीरो भिगारो) इत्यादि । गाथा
सुगमा, नवरस ' शूर वीर ' विक्रान्ता, इति धीरयति विक्रामय-

नि गगनपौत्रैरिति प्रहेषु प्रेरयति प्राणिनामिति वस्तुमप्रकृतपुरुष-
स्वरिभ्रवणाऽऽदिहेतुसमुद्भूतो दानाऽऽद्युत्साहप्रकर्षाऽऽम-
को श्रीगो रत्नः, इतिः सध्वं गम्यते ॥ १ ॥ शृङ्ग सध्वं सध्वः
परमप्रकर्षकोटिलकुर्णमयति गच्छतीति कमनीयकामिनीव-
र्शनाऽऽदिममवो रतिप्रकर्षाऽऽमकः शृङ्गारः सध्वं रत्नप्रधान इत्य-
र्थः । अत्र एव " शृङ्गारहास्यकरुणाः, रौद्रवीरजयानकाः ।
बीजमाद्भुतशान्ताश्च, नव नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ १॥ " इत्यादि-
ष्वयं सध्वं रत्नामादावेव पठ्यते । अत्र तु त्यागतपोगुणौ वीरसे-
वनेन, त्यागतपत्नी च " त्यागो गुणो गुणशान्ताधिको मनो
मे । " " परं लोकार्तिगं धाम, तपः श्रुतामिति ह्यम । " इत्यादि-
ष्वनन्तं समस्तगुणप्रधान इत्यनया विषयव्यापारसमस्याऽऽ-
दाधुपन्यास इति श्रुतम् ॥ २ ॥ शब्द त्यागतपः शौचकर्माऽऽदि-
वा सकलभुवनानिशाधि किमप्यपूर्वं वस्तुवद्वतमुच्यते; तद्दर्श-
नभ्रवणाऽऽदिच्यो उतो रसोऽप्युपचारात् विस्मयरूपोऽद्भुतः
॥ ३ ॥ रौद्रयत्यतिविरागनया अश्रूणां मोचयति इति रौद्रं, विपुज-
नमहदारयपान्धकाराऽऽदि तद्दर्शनाऽऽद्युत्साहो विकृताभ्यवसाय-
रूपो रसोऽपि रौद्र ॥ ४ ॥ बीजयति बीजामुत्पादयति वृज-
नीयवस्तुदर्शनाऽऽदिप्रभवो मनोऽधलीकनाऽऽदिव्यरूपो धीम-
नकाः, अस्य स्थाने भयजनकमंग्रामाऽऽदिवस्तुदर्शनाऽऽदिप्रभ-
वो नयानको रत्नः पठ्यतेऽप्यत्र, स चेह रौद्ररसान्तर्भाव-
विषयकणात् पृथग् नेतः ॥ ५ ॥ शृङ्गशोणितोच्चारप्रभ्रवणाऽऽद्यनि-
ष्टमुद्वेजनीयं वस्तु श्रीमत्समुच्यते, तद्दर्शनभ्रवणाऽऽदिप्रभवो
जुगुप्साप्रकर्षस्वरूपो रसोऽपि वीमस्तः ॥ ६ ॥ विकृतासबह-
परवचनवेपालङ्काराऽऽदिहास्याहर्पदार्थप्रभवो मनःप्रकर्षाऽऽदि-
वेष्टाऽऽमकोऽपि रसो हास्यः ॥ ७ ॥ कुरिमानं रौद्र्यनेनेति
निरुक्तवशान् करुणा, करुणाऽऽमप्यत्वात् करुण प्रियविषयोमा-
ऽऽदिदुःखहेतुसमुत्थः शोकप्रकर्षस्वरूपः करुणो रत्न इत्यर्थः
॥ ८ ॥ प्रशाम्यति क्रोधाऽऽदिजनितौत्सुक्यराहितो भवत्यनेनेति
प्रशान्तः, परमगुरुवचःभ्रवणाऽऽदिहेतुसमुत्पन्नं वपशमप्रकर्षा-
ऽऽममा प्रशान्तो रत्न इत्यलं विस्तरण ॥ ९ ॥ अनु० । (पपां
नवनाम्नां नवकावपरसार्तां लक्षणानि स्वस्वशब्दे छट्टयानि)

एवणिहि-नवनिधि-पु० । अजागृहतीर्थे पार्श्वेनाथप्रतिमाया-
म, ती० २ कल्प ।

एवणीह्या-नवनातिका-स्त्री० । पुष्पप्रधाने वनस्पतिभेदे,
प्रज्ञा० १ पद । " एवणीह्या गुम्मा । " जं० २ वक्ष० ।

एवणीय-नवनीत-न० । अक्षणे, औ० नि० आ० चू० । आव० ।
स्था० । हा० । (मक्खन) (नेनू) (मसका) इति कथ्यते, अ०
२० । रा० । प्रश्न० । जं० । नि० चू० । भ० । कल्प० । पञ्चा० ।
जी० आ० म० । " नवनातं यथा दध्न-इच-दन मलयदिव ।
मल्लान् एव पुगणज्य-स्तथा माहुर्मनीषिणः ॥ १ ॥ " उक्त०
२५ अ० । नवनातं हि महाविकृततया निर्विकृतिकैरभङ्ग्यम् ।
स्था० ६ ठा० । नवनातमपि गोमहिष्यजाऽविसेबन्धेन चतुर्धा,
तदपि सूक्ष्मजन्तुराश्रयान्तराध्यायमेव । यतः- " अन्तर्मुहना-
त्परतः, सुसूक्ष्मा जन्तुर शयः । यत्र मूर्ध्नि तस्याय, नवनातं
विधेकिनिः ॥ १ ॥ " इति । ध० २ अधि० ।

एवस्यकुर्मन्त-नवत्वकुशान्त-पु० । नवा त्वक् येषां ते नव-
त्वचः कुशान्ता वृक्षपर्यन्ताः, नवत्वचश्च ते कुशान्ताश्च नवत्व-
ककुशान्ताः । प्रत्यक्त्वग्रर्भपर्यन्ते, रा० । जी० ।

णवधम्म[ण]-नवधर्मन्-त्रि० । अभिनवभावके, वृ० १ उ० ।

णवपञ्चवण-नवपापन-न० । नव प्रत्यये 'पञ्चण ति' प्रतापि-
तस्याऽप्येव कुहनेन तीक्ष्णीकृतस्य पापनं जलनिशोदनं यस्य
तत्रवपापनम्, सद्योऽग्निनसे तीक्ष्णीकृतं जलक्षेपेण शीतोक्ते-
ते, " णवपञ्चवणं असिपणं पामसाहरिया । " जं० १४
श० ७ उ० ।

एवपुवि(ण)-नवपुर्विन्-पु० । परिपूर्णनवपुर्वधरे, इहा-
सतां नवपुर्विणः परिपूर्णनवपुर्वधराः, किं तु नवमस्य पुर्वस्य
यत्तृतीयमाचारनामकं वस्तु, तावन्मात्रधारिणोऽपि नवपुर्वि-
णः । ध्य० १ उ० ।

एवबंनचेरगुत्त-नवब्रह्मचर्यगुप्तिगुप्त-त्रि० । नवब्रह्मचर्याणि गु-
प्तिशब्दोपाद् वसतिकथाया नवब्रह्मचर्यगुप्तयस्ताभिर्गुप्तः
संरक्षितो नवब्रह्मचर्यगुप्तिगुप्तः । पा० । नवभिर्मैथुनमतस्य र-
क्षाप्रकारैः सुमवृत्ते, पा० । नि० चू० ।

णवम-नवम-त्रि० । नवसंख्यापूरके, उक्त० १ अ० । स्था० ।

एवमल्लङ्-नवमल्लङ्कित-पु० । क्रात्रियविशेषजातीये, वीर-
स्वामिमोक्षगमनताथरात्रौ नवमल्लङ्किते पोषधोपवास-कृतं,
तत्र नवमल्लङ्कितजातीयाः काशदेशस्य राजानः । कल्प०
६ कण ।

एवमालिया-नवमालिका-स्त्री० । (नेवारो) पुष्पप्रधाने व-
नस्पतिभेदे, कल्प० ३ कण । आचा० ।

एवमिया-नवमिका-स्त्री० । सुपुरुषस्य किम्पुरुषस्य द्विती-
यादामप्रमादित्याम, स्था० ४ ठा० १ उ० । जं० । ती० । (अ-
स्याः पूर्वभवः 'अगमहिमी' शब्दे प्रथमभागे १७१ पृष्ठे गतः)
शकस्य देवेन्द्रस्य पष्ठ्यामप्रमादित्याम, (अस्याः पूर्वजवक-
था 'अगमहिमी' शब्दे प्रथमभागे १७३ पृष्ठे उक्ता) म-द-
रस्य पश्चिमे कचकवरपर्वतस्य कचकोत्तमकटं परिवसन्त्यां दि-
क्कुमार्याम, स्था० ८ ठा० । आव० । आ० चू० । जं० । आ० म० ।

णवमी-नवमी-स्त्री० । अष्टमीदशम्यन्तराले तिथौ, द० प० ।
विशे० । ज्यो० ।

एवमीपक्व-नवमीपक्ष-पु० । नवम्यास्तित्थेः पक्षो ग्रहो यस्य
तिथिमन्त्रपाताऽऽदिपु तथादर्शनात् तिथिपाने यत्कृत्यस्याष्टमे च
क्रियमाणत्वात् स नवमीपक्षः । अष्टमे दिवसे, " चित्तबहुलस्स
एवमीपक्षेण । " जं० ३ वक्ष० ।

एवय-नवत-पु० । कृष्णविशेषमये 'जीन' इति लोकप्रसिद्धेऽर्थे,
ज्ञा० १ अ० १ अ० । आचा० ।

एवपारचितणाह्य-नमस्कारचिन्तनाऽऽदिक-त्रि० । परमेष्ठ-
पञ्चकनमस्तुतिध्यानप्रभृतिके, पञ्चा० १ विध० ।

णवरं-नवरम्-अव्य० । केवलमित्यर्थे, पञ्चा० १८ विध० । ग० ।
प्रश्न० । विपा० । स्था० । " णवरं केवले " ॥ २ । २ । १८७ ॥
इति केवलेऽर्थे णवरमिति प्रयोगः । " णवरं पि आश्चिन्तय-
न्मन्ति । " प्रा० २ पा० । दे० ना० ।

णवरि-नवरि-अव्य० । आनन्तर्ये, " आनन्तर्ये णवरि " ॥ दा०
१८८ ॥ आनन्तर्ये णवरिति प्रयोक्तव्यमिति । तथा प्रयोगः- " अ-

परि अ से रद्वयद्वया । " केचित्तु केषानन्तर्यार्थयोर्णवरणवरी-
त्येकमेव सुत्रं कुर्वते, तन्मते तु उभावप्युभयार्थौ । प्रा० २ पाद ।
दे० ना० ।

एवुरिअ-देशी-सदसाधे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एवल्लग-नवलक-पुं० । वस्त्रमध्ये एकदोरकजालकमध्ये वा (नव-
ल) वस्त्रमी खारया जाली जावी इति ख्याते) मुद्राकोशे,
कोऽपि कस्याऽपि पाश्वे सुवर्णपणजृतं नवलकं क्लिप्तवान् । नं० ।

एवल्लया-देशी-नियमविशेषे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एवल्ल-नव-प्रि० । " एव नवैकाद् वा " ॥ ८ । ३ । १६५ ॥ इति
स्थार्थे क्लः । नूत्ने, प्रा० ३ पाद ।

एवविगद्-नवविकृति-स्त्री० । नवसु क्रीडाऽऽदि विकृतिषु, "नव-
विगर्हो पक्षस्तामो । त जहा-स्त्री, दहि, नवणीयं, सपि, तिष्ठं
गुलो, महुं, मज्जं, मसं ।" स्था० ६ ठा० । (एतासां विस्तरः
' विगर्ह ' शब्दे वक्ष्यते)

एवसुत्त-नवमूत्र-प्रि० । नवं सुत्रं वल्कसाऽऽदि यस्मिन् स तथा ।
नयसूत्ररचिने, "आसंदिद्यं च नवसुत्तं, पाउल्लाहं सकमट्टाप ।"
(१५) सूत्र० १ सु० ४ अ० २ उ० ।

एवमोयपरिस्सवा-नवभ्रोतःपरिस्सवा-स्त्री० । नवभिः भ्रोतोभिः
जिह्वैः परिस्सवातं मलं कुरति इति नवभ्रोतःपरिस्सवा । क्लिप्त-
नवकेन मलं कुरन्त्याम्, स्था० ।

एवसोयपरिस्सवा बौद्धी पक्षता । तं जहा-दो सोया, दो
पिन्ता, दो पाणा, मुहं, पोसए, वाऊ ।

(एवेत्यादि) नवभिः भ्रोतोभिः जिह्वैः परिस्सवति मलं कुर-
ताति नवभ्रोतःपरिस्सवा बौद्धी शरीरभौतिकमेवैवंविधं, द्वे
भ्रोत्रे कर्णौ, नेत्रे नयने, घ्राणे नासिके, मुखमास्थम्, (पोसए
त्ति) उपस्थम्, पायुरपानमिति । स्था० ६ ठा० ।

एवा-नवा-स्त्री० । प्रत्यग्रयौवनायाम्, अतिनवोढायां वा स्त्रिया-
म् । सूत्र० १ सु० ३ अ० २ उ० । व्रतपर्यायेण यावत्त्रिदश्यां
भ्रमण्याम्, व्य० ४ उ० ।

एवि-अव्य० । वैपरीत्ये, " एवि वैपरीत्ये " ॥ ८ । २ । १७८ ॥
एवीति वैपरीत्ये प्रयोक्तव्यमिति । " एवि हावणे । " प्रा० २
पाद । दे० ना० ।

एविअ-नत-न० । " के " ॥ ८ । ३ । १५६ ॥ इत्यत इवम् ।
नमने, प्रा० ३ पाद ।

एविय-नव्य-प्रि० । अभिनवे, आचा० २ सु० २ चू० ३ अ० ।

एवोद्धरण-देशी उच्छिष्टे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एवोद्धर-देशी-उच्छिष्टे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एवव-नव्य-प्रि० । तत्कालमुत्पन्ने, व्य० २ अधि० ।

एववानुत्त-देशी-ईश्वरे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एवमंतिपरलोकावाङ् [ए]-नशान्तिपरलोकवादिन्-पुं० । न विद्यते
शान्तिश्च मोक्षः परलोकश्च जन्मान्तरात्म्येवं यो वदति स तथा ।
अक्रियावादिभेदे, (स्था०) तथाहि-नास्त्यात्मा, प्रत्यक्षाऽऽदि-
प्रमाणाविषयत्वात्, करविषयवत्, तदज्ञानात् पुण्यपापकृत्तं

कर्म तद्भावात् परलोको, नाऽपि मोक्ष इति । यच्चैतच्चैत-
न्यं तद् ज्ञानधर्म इति । अस्याऽऽक्रियावादिता स्फुटैव । न चैतस्त्व-
मनं संगच्छते, प्रत्यक्षाऽऽद्यप्रवृत्त्या आत्माऽऽदीनां निराकर्तृमश-
क्यत्वात्, सत्यपि वस्तुप्रमाणप्रवृत्तदृशनादागमविशेषसिद्धत्वा-
च्च, भूतधर्मताऽपि न चैतन्यस्य, विवक्षितज्ञानाज्ञाऽपि जाति-
स्मरणाऽऽदिदर्शनादिति । स्था० ८ ठा० ।

एसण-न्यसन-न० । व्यवस्थापने, विशेषे । व्यासे, आरोपणे,
जी० १ प्रति० ।

एस्तमाण-नश्यत्-प्रि० । " नशोर्गिरिष्ठासण्विषहावसेदप-
दिसासेहावहराः " ॥ ८ । ४ । १७८ ॥ इति नशोर्गिर्याद्यादे-
शाभावे । प्रा० ४ पाद । " शकाऽऽदानां द्वित्वम् " ॥ ४ । ४ ।
३३० ॥ इति सधित्वम् । सम्मार्गात् व्यवमानं, उपा० ७ अ० ।

एह-नख-पुं० । पुराप्रज्ञाने, भ० १२ श० ७ उ० । करजे, तं ।
प्रश्न० । स० । प्रव० । पाणिवादजे, प्रव० ४० द्वार । गन्धद्वय-
भेदे च । सु० प्र० ।

नभस्-न० । " स्तमदामशिरोनभः " ॥ ८ । १ । ३२ ॥ इति नभः
पर्युदासान्नपुंसकत्वम् । प्रा० १ पाद । आकाशे, दश० ७ अ० ।
कल्प० ।

एहच्छेल-नखच्छेद्य-न० । नखच्छेदनविधिविशेषे कलानेदे,
कल्प० ७ कण ।

एहच्छेदण्य-नखच्छेदनक-न० । नखकलेन्याम्, आचा० २
सु० १ चू० ७ अ० १ उ० ।

एहमुह-देशी-घृहे, दे० ना० ४ वर्ग ।

एहपल-नभस्तल-न० । व्योम्नि, का० १ सु० १ अ० । प्रश्न० ।
" ओधिरणमि नहयले । " प्रा० २ पाद ।

एहरी-देशी-खुरिकायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ।

एहरीणी-नखरदनी-स्त्री० । वेणवादिमण्यां नखशोधन्याम्, पं०
च० ३ द्वार ।

एहवाहण-नभोवाहन-पुं० । स्वनामव्याने भरुकच्छराजे प-
द्यावतोपनौ, यद्भावेया पद्यावत्याः काव्यश्रवणेन पूर्व मा-
नतः पदवानिरन्कनोऽपरिवारो वज्रभूतिराचार्यः । व्य० ३
उ० । आच० । विशेष० ।

एहमिर-नखशिरस्-न० । नखाम्रे, भ० ५ श० ४ उ० ।

एहसिहा-नखशिखा-स्त्री० । नखाप्रज्ञाने, कल्प० ए क्षण ।
नि० चू० ।

एहमेण-नजभेन-पुं० । सप्रलेननये कमलायाः पत्न्यौ,
विशे० ।

एहहरणी-नखहरणी-स्त्री० । नखकर्तन्याम्, यथा नखा स-
वृद्धियन्ते । सु० ३ उ० ।

एहि [ए]-नखिन्-प्रि० । नखप्रधाने, मनु० ।

एहु-नहु-अव्य० । नैवेत्यर्थे, का० १ सु० ६ अ० । आच० । व्य० ।

णाअ-ज्ञात-प्रि० । " को जानमुणौ " ॥ ८ । ४ । ७ ॥ इति
ज्ञाताज्ञानमुणाऽऽदेशाभावे ' णाअ ' । अवबुद्धे, प्रा० ४ पाद ।

णाआ-देशी-गर्विष्ठे, दे० ना० ४ वर्ग ।

खाइ-ज्ञाति-श्री० । पुरापरसबदे स्वजनं, आचा० १ कु० २ अ० ५ उ० । भ० । समानजातौ, नि० १ कु० १ वर्ग ५ अ० । कल्प० । औ० । विपा० । अष्ट० । सूत्र० । मातापितृपुत्रकन्याऽऽ-
दौ, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । उत्त० । ज्ञा० । ज्ञाने, सांविद,
स्था० ५ उ० ३ उ० ।

खाइ-अर्थ० । नञर्थे, “ अणणाइं नञर्थे ” ॥ ८ । १ । १६० ॥
इति नञर्थे ‘णाइं ति’ प्रयोगः । “ णाइं करेम रोसं । ”
प्रा० २ पाद ।

खाइमहिभ-नातिमृत्तिक-त्रि० । नातिकर्दमे, भ० १५ श० ।

खाइय-नादित-त्रि० । ध्वनिमाने, हा० १ कु० १ अ० । विपा० ।
अ० । प्रातिशब्दे, कल्प० ५ कृण । रा० । जं० । लापने, हा० १
कु० १ अ० । औ० ।

खाइल-नागिन्न-पुं० । आर्यवज्रसेनस्यान्तेवासिनि, यत आर्य-
नागिला शास्त्रा निर्गता । कल्प० ८ कृण । आ० खू० । नागि-
लकुलवश-वर्तिना साधूनामाचारादारभ्य याचदनुत्तरोपपाति-
कदशास्त्रायाश्चास्मिन् आचारस्तम् । व्य० १ उ० । दुष्प्रसहान-
गारममये भाष्यति भाषके, यदनुशिष्टो दुष्प्रसहोऽनगारः प्र-
व्रजिष्यति । ति० । महा० । “ सद्यं य नाइलो नाम
गाइयती सावगाण पाच्छुमओ । ” (३४) ति० । ती० । “ पविर-
जगामे जणवण, पविरलमणुएसु नाम दोसेसु । नामेण ना-
इसें ना-म गणहरो होइह महप्पा ॥२०॥ ” ति० । इति भाष-
प्यथ्यनगारे सुमतिस्त्वनरि, महा० ।

अरिय एहेव भारहे वासे मगहा णाम जणवओ । तत्थ
कुमत्थल्लं नाम पुरं । तम्मि य उवन्नरूपुन्नपावे मुमुणिग-
भीयाऽऽदिपत्त्ये सुमं-णाइल-णामधिजे दुवे महोयरे म-
हिहिण सहुगे अहेस । अहन्नया अंतरायकम्पोदणं विय-
लियं विहवं तेमि, ए उण सत्तं परक्कमं ति । एवं अचलियस-
त्तपरक्कमाणं तेमि अच्चतपरल्लोगभीरुणं विरयकूदकवहा-
लीयाणं पक्खिअजहोवड्डुदाणाइचउक्खंउवासगधम्पा-
णं अपिसुणामच्छरीणं अमायावीणं किं बहुणा । गो-
यमा ! ते उवासगे णं आवमहगुणरयणाणं पजवा खंतीनि-
वामे सुयणमेत्तीणं, एवं तेमि बहुवासरवअभिज्जगुण-
रयणाणं पि जाहि असुहकम्पोदणं न बहुप्पए संपया
ताहे ण पहुप्पति अट्टाहियापहिमादओ इड्डदेवयाणं जहि-
च्छिए पृथामकारं साट्ठम्मियमम्माणे बंधुजणमंभवहारं य ।
अहन्नया अचलंतेसु अतिहिमकारेसु अपूरिजमाणेसु प-
णइजणमाणोरेसु विहंतेसु य सुहिमयणमित्तबंधवक-
लत्तपुत्तणत्तुयगणेषु विमायमुवगणहिं गोयमा ! चित्थियं ते-
हिं सहुगेहिं । ते जहा-

“जा विहवो ता पुरिस-स्स होइ आणापक्खिओ लोओ ।
गल्लओदयं घणं वि-ज्जुला व दूरं परिच्चयइ ” ॥१॥
एवं च चित्तिऊण पराप्परं जणिउमारहे ।

तत्थ पदमो-

“पुरिसेण माणघणव-ज्जिएण परिहीणभागधेजेण ।
ते देसा गंतव्वा, जत्थ ण वासादि दीसंति” ॥१॥

तह वीओ-

“जस्स धणं तस्म जणो, जस्मऽत्थो तस्म बंधवा षट्ठे ।
धणरहिओ उ मणूमो. होइ ममो दासपेसेहि” ॥२॥

अइ एवं पगेप्परं संजोज्जण गोयमा ! कयं देमपरि-
आयनिच्छयं तेहिं ति ।

जहा-

“वच्चापो देसंतरं, ति तत्थ णं कयाड पुजंति ।

चिरचित्थे मणोरहे, इवइ पवज्जाए मह संजोगो” ॥३॥

जइ दिव्वो बहु मन्नेज्जा जाव णं उज्जिणंनकगयं कुमत्थ-
ल्लं, पक्खिन्नं विदेमगमाणं । अहन्नया अणुप्पेहेणं गच्छमा-
णेहिं दिहं पंच साधुणो [उट्टं ममाणो] वामने ति । तओ ज-
णिअं णाडलेण । जहा-भो भो सुमत्ता जइमुह ! पेच्छ केरि-
सो साहुमत्थो ! ता एणं चेव साहुमत्थेणं गच्छामो, जइ पुणो
वित्थे गंतव्वं । तेण जणियं-एवं होउ त्ति । तओ सम्मिद्धि-
या तत्थ मत्थे जाव णं पयाणगमावहति, ताव णं भणिओ-
सुमत्ता । णाडलेणं । जहा-णं भइमुह ! मए हरिवंमत्तियम-
रगयउविणो सुगाइयनामधेज्जाविंमत्तमत्तयगरस्स णं
अरिचनेभिनाइस्स पायमले सुहनिमन्नेणं एवमवधारि-
यं आभी । जहा-जे एवंविहे अणगारस्से जवांत, ते य
कुभीले, ते दिट्ठीए वि निरिक्खित्तं न कप्पति, ता एते सा-
हुणो तारिसे, ण कप्पइ एतेमि समं अम्हाण ग-
माणं, मंमगं वा । ता वयंतु एते, अम्हे अप्पमत्थेणं चेव
वड्डसामो, न कीरइ तित्थयरवयणस्मात्तकमो, जओ णं स-
सुरासुरस्सावि जगस्स अलंघणिज्जा तित्थयावाणो, अन्नं
च जाव एतेहिं संघं गच्छइ, ताव णं चिट्ठउ, ताव दरिमण-
आल्लावादणि य मा भवंतु, ता किं तुम्हेहिं तित्थयरवाणि
उल्लंघियत्ता णं गंतव्वं । एवं तमाणभाणिऊण तं सुमत्ति
इत्थे गहाय निव्वदिओ नाइलो साहुमत्थाओ, निव्विट्ठो य
चक्खुविमोहिण फासुगजूपएमे । तओ जणियं सुमण्णा ।

जहा-

“गुरुणो पायापित्त-स्स जेछजाया तद्देव जइणीणं ।
जत्थुत्तरं न दिज्जइ, हा देव ! मणामि किं तत्थ ? ॥१॥

आएसमवो माणं, पमाणपुव्वं तह त्ति नायव्वं ।

मंगलममंगलं चा, तत्थ विचारो न कायव्वो ॥२॥

एवमं एत्थ य णं मे, दायव्वं अज्जमुत्तरमिस्स ।

खरफरुसककसानि-ट्टुट्टनिधुरमरेहिं तु ॥३॥

अहवा कह उच्छ्वस, जीहा मे जिह्वाजालो पुरओ ।
जस्मुच्छ्वगे वि णियं, मए सदेहं असुखविभित्तं ॥ ४ ॥
अहवा कीस ण बज्जइ, एस सयं चेव एव पज्जंतो ।
जंतु कुमीले एते, दिट्ठीएवी ण दट्ठवे ॥ ५ ॥ साहुणोत्ति ।
जाव न वयइ ताव णं इगियागारकुसलेणं मुणियं नाइ-
लेण-जहा णं अत्तीयकसाइओ एस मणं सुपती, ता
किमहं पडिभणामि त्ति चित्तुं समादत्तो ।

जहा-

“कजेण विणा अकमे, एम पकुविओ हू ताव मंचिडे ।
संपइ अणुणिज्जंतो, ए जाणिमो किं च बहु मचे ॥ १ ॥
ता किं अणुणेमि इयं, उयाहु बोवउ खण्ण ताइत्तं वा ।
जेणुवसमियकमाओ, पडिवज्जइ तं तहा मच्चं ॥ २ ॥
अहवा पत्थावमिणं, एयस्स वि संसयं अवहरेमि ।
एम ए जाणइ भइ, जाव विमेषं ण परिकट्टियं” ॥ ३ ॥

इति चित्तिज्जण जल्लिउमादत्तो-

“णो देमि तुज्ज दोसं, ए यावि कालस्स देमि दोसमहं ।
अं पियबुद्धीए सद्धो-यरा वि भणिया पकुवन्ति ॥ १ ॥
जीवाणं वि ए एत्थं, दोसं कम्मद्वजादकसिणायं ।
जं चउगइनिष्फिडिणं, हिओवएसं न बुज्जंति ॥ २ ॥
घणारागदोसकुगा-हमोहमिच्छत्तखवद्वियमणा एं ।
भाविमिस्सकादउरं, हिओवएसइ मच्चंति” ॥ ३ ॥

एवमाइ मुणिकण तओ जणिअं सुमइणा-जहा तुमं चेव
सत्थवादी जणमु एयाए, णवरं ए जुत्तमेयं जं माहुणं
अयमवायं भासिज्जइ, अन्नं तु किं न पंचमि तुमं ए-
एमिं महाणुभागाणं चेद्वियं- उट्ट-उट्टमदसमदुवात्तममा-
सखमणाईहिं आहारगहणं, गिम्हे ता वणट्ठाणं वी-
रासणउक्कुमुयासणनाणाजिगहधारणं च कच्छवो-
उणुवरणेणं च सुकं पंसोणियं ति, महाउवामगो-
इमि तुमं, कहं महाभासामपिती विहिया तए, जेण एरि-
सगुणजुत्ताणं पि महाणुजागाणं माहुणं कुमील त्ति नामं
संकप्पियं ति । तओ भणियं नाइलेणं जहा-पा वच्छ !
तुमं एतेणं परितोममुवयासु जहा अहयं अतिचारेणं
परिमुसिओ, अकामनिज्जराए वि किंचि कम्मकखयं
भवइ, किं पुण जं बालनवेणं, ता एते बालतवस्मि-
णो दट्ठवे, जओ ए किंचि उस्सुत्तं मगं आयारियं
एएसिं पओसे, अन्नं च वच्छ ! सुमइ ! एत्थि ममं इमाणो-
वरि को वि सुहुमो वि मणसा वि पओसो, जेणाहमेएसिं
दोमगहणं करोमि, किं तु मए जगवओ तित्थयरस्म
सगासे एरिसमवयारियं जहा-कुमीले अदट्ठवे । ताहे ज-
णिअं सुमइणा जहा-जारिसो तुमं निबुद्धीओ, तारिसो सो वि

तित्थयरो, जेणं तुज्जमेयं वायरियं ति । तओ एवं भणमा-
णस्स सहत्येणं भंषिअं मुहकुहरं मुमइस्म नाइलेणं, भणिओ
य जहा-जइमुह ! मा जगेकगुरुणो तित्थयरस्सासायणं कु-
णमु, मए पुण जणसु जहिच्छियं, नाहं ते किं वि पडिभ-
णामि । तओ जणियं सुमइणा जहा-जइ एते वि साहुणो
कुसीला, ता एत्थ जगे ए कोइ सुमीलो अत्थि । तओ जणिअं
णाइलेण जहा-जइमुह सुमइ ! इत्थ जयाइलेणज्जवक्कस्स
जगवओ वयणमायेयव्वं जं वच्छ ! कयाइ ण विमंवरजा
णो एं बालतवस्सीणं चेद्वियं, जओ एं जिणिदवयणेणं
नियमओ ताव कुमीले इमे दीसंति, पव्वज्जाए पुण गंधं पि
ए दीमइ एएसिं, जेणं पिच्छ पिच्छ तावेयस्स माहुणो वि-
पज्जयमुहणंतगं दीसइ, ता एस ताव अहिगपरिगहदोमेणं
कुसीलो, ए एयं माहुणं भगवया इहं जमहियपरिगहविधारणं
कीरे, ता वच्छ ! हाणमत्ताणं एस वेमो मणसा उज्जवसिअं
जहा जइ ममेयं मुहणंतगं विप्पणस्मिहइ, ता कीअं कत्थ पा-
वेज्जा ?, नो एवं चितेइ मूढो जहा अहिगाणुवओवविधार-
णेणं मज्जं परिगहवयस्स जंगं हादी । अहवा किं मंजमे-
जिरओ एम मुहणंतगाइसंजमोवओगधम्मोवगरणेणं वि-
सीएज्जा नियमओ ए विहीए एवरमत्ताणपहाणसत्तो-
हमिइ पायडे उम्मगायरणं च पयंसेइ, पवपणं च मइलेइ त्ति
एसो उण पेच्छसि सामन्नवतो एएणं कत्तं तीए
वि णीयं सेणाए इत्थोए अंगजहिं निज्जाइज्जण जहा-
लोइयं पकिंतं तं किं तए ए विन्नायं, एम उण पेच्छमि
परुदविष्फोरगविमिहया णाणा एते य संपयं चेव लो-
यछाए सहत्येण अदिन्नं छारगहणं कयं, तए च दिट्ठमेयं ति
एसो उ ए पेच्छमि, परुदविष्फोरग पेच्छसि, संघमियकद्धो
पएणं अणुगए सूरिए उट्टेह, वच्चाओ उगयं सूरियं ति
तहा विट्ठमियमिणं एसो उण पेच्छसि एमिं जिहमेहो
एसो अज्ज गयणीए अणुवउत्तो पमुत्तो विज्जुकाए
फुसिओ ए एतेणं कप्पगहणं कयं, तहा पभाए हरियतणं
वामाकप्पवत्तेणं मंघट्टियं, तहा बाहिगेदगस्म एं परिजो-
गं कयं, वीयकायस्सोपरेणं फरिसं कओ अविहीए, एस
स्वारथंमिहाओ महुरं थंमिहं संकमिओ, तहा पट्टपडिवन्ने-
णं साहुणा कम्ममुयाइ कम्मे इरियं पकिमियव्वं, तहा
चरेयव्वं, तहा चिह्वेयव्वं, तहा आमेयव्वं, तहा सएयव्वं, जहा
छकायमइगयाणं जीवाणं सुहुमवायरपज्जत्तापज्जत्तगमागम-
सव्वजीवपाणनूयसत्ताणं संघट्टणपरियावणाकिलामणोदव-
णं वा ए भवेज्जा । ता एतेसिं पव्वइयाणं एयस्म एकमवि ए
एत्थ दीमइ, जं पुण मुहणंतगं पकिलेहमाणो अज्ज मए एस
चोइओ-जहा एरिसं पडिलेहणं करेइ, जेण वाउकायस्स फट-

फरुसम संपदेज्जा, मरियं च पदिलेहणाए संतियं कारणं ति जस्मेरिसं. जइ णं एरिमं मोवओगं बहुं काहिमि संजमं ण मं-
देहं जस्मेरिससमाउत्तत्तणं तुज्जं ति, एत्थ च तएहिं विणि-
वारिओ जहा णं मूगोवाहीणं अम्हाणं साहूहिं समं किंचि
भणियव्वं कप्पे ता किमेयं ते विमुमरियं, ता भदुमुह ! एएणं
ममं संजमट्ठाणं नराणं एगमवि णो परिक्खयं, ता किमेम
साहू जन्नेज्जा जस्मेरिसं पमत्तत्तणं, णो एस माहू जम्मे-
रिसं णिद्धम्पसंपलत्तणं, जदुमुह ! पेच्च पेच्च मूणो इव णि-
त्ति सो उक्कायणिमइणा कह अमिरमे एमो ! अहवा वरं
सूणो, जस्म णं सुहममवि नियवयनं णो जवेज्जा, एसो उ
णियमभंगं करेमाणो केणं उवमेज्जा, ता वच्च ! मुमइ ! जदुमु-
ह ! ण एरिसकत्तवायरणाओ जवंति साहू, एतेहिं च
कत्तव्वेहिं तित्थयरवयणं मरेमाणो को एतेहिं वंदणमवि
करेज्जा, अन्नं च एएमिं संसग्गेणं कयाऽ अम्हाणं पिचर-
णकरणेसु मिदिलत्तं भवेज्जा, जेणं पुणो पुणो आहिंसिओ
घोरभवपरंपरं । तओ जणियं सुमइणा, जहा ण एए
कुमीज्जा, जइ एए कुमीजे तहा वि मए एएहिं समं पव्व-
ज्जा कायव्वा, जं पुण तुमं कहेसि तमेव धम्मं, एवरं को
अज्ज तं अमुकरं मयायारिजं मक्को ? ता मए एतेहिं समं
गंतव्वं जाव णो दूरं वयंति से माहुणो ति । तओ ज-
णियं णाइलेण-जदुमुह सुमइ ! णो कट्ठाणं एतेहिं समं ग-
च्छमाणस्स तुज्जं ति, अहयं च तुज्जं हियवयणं जणामि
एवं, तए जं चेव बहुगुणं तमेवाणुमेवय, णाहं तए दुक्खे-
ण धरेमि । अह अन्नया अणेगोवाएहिं पि णिवारिजंतो
ए उ उओ सो मंदभग्गो सुमती, गोयमा ! पव्वओ य ।
अह अन्नया वच्चंतेणं मासपंचगेणं आगओ महारारवो
दुवाहमसंवच्चरिओ दुब्बिक्खो, तओ ते माहुणो तक्का-
दोसेण अणालोऽपडिक्कंता मरिक्कण उवव्वे जूयज-
क्खरक्खसपिमायादीणं वाणमंतरदेवाणं वाहणत्ताए, तओ
चविज्जणं मच्चजातोए ऋणिमाहारकृत्तदनायदोसओ म-
त्तमाए, तओ उव्वट्ठिज्जणं तइयाए चउवीमिगाए संपत्तं पा-
विहिंति । तओ य संपत्तद्वभजवाओ तइए जवे चउगे सि-
जिक्कहिंति, एगो ण सिजिक्कहिं जो, सो पंचमगो सव्व-
जेहो, जओ णं से एगंतमिच्छुदिही अभव्वो य । महा०
४ अ० । ग० ।

णाइवं-ज्ञातिवत्-त्रि० । ज्ञातिर्विद्यते यस्य स ज्ञातिवान् । स्व-
जनवति, " मित्तव्वे णाइव होइ । " उत्त० ४ अ० ।

णाइविगट्ट-नानिविकुट्ट-त्रि० । अनत्यन्तदीर्घे, विपा० १५० ३ अ० ।

णाइसंग-ज्ञातिमङ्ग-पुं० । मातापितृकृत्तवाऽऽदिसङ्के, सूत्र० १
अ० ३ अ० २ उ० ।

णाइमीय-नातिशीत-त्रि० । न बिद्यतेऽतिशयेन शीतं यत्र स
नातिशीतः । अतिशीताऽऽद्याधारहिते, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० ।
णाउल्ल-देशी-गोमति, दे० ना० ४ वर्ग ।

णाउं-ज्ञात्वा-अव्य० । विज्ञायेत्यर्थे, पञ्चा० ६ विष० । विनि-
श्चित्येत्यर्थे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

णाऊण-ज्ञात्वा-अव्य० । विज्ञायेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

णाग-नाक-पुं० । न० । स्वर्गे, ध० २ अधि० ।

नाग-पुं० । जवनपतिविशेषे, ज्ञा० १ अ० ८ अ० । प्रव० ।
जी० । औ० । अनु० । नागकुमारं, न० । म० । ज्ञा० । स० ।
हस्तिनि, म० १२ श० ८ उ० । नागवेशप्रसूते, औ० ।
ज्ञा० । उत्त० । आ० क० । प्रज्ञा० । सर्पे, आ० । भद्रित्तपरे
नगरे सुव्रतयाः आचिकोसमायाः पय्यो, आ० म० १ अ० २
खण्ड । स्या० । अन्त० । कल्प० । आव० । आर्यरत्तस्य शि-
ष्ये स्वनामख्याते आचार्ये, कल्प० ८ कृण । द्रुमविशेषे, रा० ।
कल्प० आचा० । ध्रुवकरणानां चतुष्पदाऽऽदीनामन्यतमे, सूत्र०
१ अ० १ अ० १ उ० । ज० । विशेष० । कल्प० । स्वनामख्याते
द्वीपभेदे, समुद्रभेदे च । सूत्र० १ अ० १ अ० ३ उ० । नाग-
केशरे, नागवृत्तके. मुस्तके, देहस्थे उद्गारकारके पवननेत्रे,
पर्वतभेदे, रङ्गे, सीसके च । वाच० ।

णागकुमार-नागकुमार-पुं० । नागाश्च ते कुमाराश्च नागकुमा-
राः । प्रज्ञा० १ पद । द्वितीयजवनपतिपु, स्था० ३ गा० ४ उ० ।
प्रज्ञा० । स्या० । स० । (नागकुमारवक्तव्यताऽन्यत्र)

णागकेतु-नागकेतु-पुं० । चन्द्रकान्तानगरीराजविजयसेननृ-
पसखश्रीकांतव्यवहारिभार्यायाः श्रीसख्याः सुते, येन हि स्त-
नन्धयेनापि पर्युषणायामष्टम तपश्चक्रे, (कल्प०) चन्द्रका-
न्ता नगरी, तत्र विजयसेनो नाम राजा, श्रीकान्ताख्यश्च व्य-
वहारी, तस्य श्रीसखी भार्या, तया च बहुप्रार्थित एकः सुतः प्र-
सूतः । स च बालक आसन्ने पर्युषणापवर्णि कुटुम्बकृतामष्टम-
वर्तामाकर्ण्य जातजनिस्मृतिः स्तन्यपोऽप्यष्टम कृतवान् ।
ततस्तं स्तन्यपानमकुर्वन् पर्युषितमालतीकुसुममिव स्नान-
मालोक्य मातापितरावनेकान् उपायैश्चकतुः । क्रमाच्च मूर्च्छां
प्राप्तं तं बालं मृतं ज्ञात्वा स्वजना भूमौ निक्षिपति स्म । ततश्च
विजयसेनो राजा तं पुत्रं तदुद्धेन तपितरं च मृतं विश्वाय
तक्षनप्रहणाय सुनष्टान् प्रेषयामास । इतश्च अष्टमप्रभावात् प्र-
कम्पिताऽऽत्मनो धरणेन्द्रः सकलं तत्स्वरूपं विश्वाय भूमिष्ठं
तं बालकममृतच्छट्टया आश्वास्य विप्ररूपं कृत्वा धन गृह्णत-
स्तान् निवारयामास । तत्र ध्रुवा राजाऽपि त्वरित तत्रागत्योवा-
च-भो भूदेव ! परम्पराऽऽगतामिदमस्माकमपुत्रधनप्रहणं कथं
निवारयसि ? धरणाऽवादीत-राजन् ! जीवत्यस्य पुत्रः । कथं कु-
त्रास्तीति राजाऽऽदितिक्रमः भूमेस्तं जीवन्तं बालकं साक्षात्कृत्य
निधानमिव दर्शयामास । ततः सर्वेऽपि सविस्मये स्वामिन् !
कस्त्वं कोऽयमिति पृष्टे सोऽवदत्-अहं धरणेन्द्रो नागराजः
कृताष्टमतपसाऽस्य महात्मनः साहाय्याद्येमागतोऽस्मि । राजा-
ऽऽदितिक्रम-स्वामिन् ! जातमात्रेणानेन अष्टमतपः कथं कृतम् ?
धरणेन्द्र उवाच-राजन् ! अयं हि पूर्वभवे कश्चिद्वणिक्पुत्रो
बात्येऽपि मृतमातृक आसीत्, स च अपरमात्राऽत्यन्त पीड्य-
मानो मिश्राय स्वदुःख कथयामास । सोऽपि त्वया पूर्वजन्मनि
तपो न कृतं तेनैव पराभव लभसे इत्युपादिष्टवान् । ततोऽसौ

पयाशक्ति तपोनिरत आगामिन्यां पर्युषणायामवश्यमष्टमं
करिष्यामीति मनसि निश्चित्य तृणकुटीरे सुष्याप । तदा च
लब्धावसरया विमात्रा आसन्नप्रदीपनकादभिनकणस्तत्रानिक्लि-
प्तः, तेन च कुटीरके ज्वलिते सोऽपि मृतः, अष्टमध्यानाच्च अयं
श्रीकान्तमहेभ्यनन्दनो जातः । ततोऽनेन पूर्वभवचिन्तितमष्टम-
तपः साम्प्रतं कृतं, तदसौ महापुरुषो लघुकर्माऽस्मिन् भवे
मुक्तिगामो यत्नात् पालनीयः, भवतामपि महते उपकाराय
भविष्यतीति वक्ष्वा नागराजः स्वहारे तत्कण्ठे निक्षिप्य
स्वस्थानं जगाम । ततः स्वजनैः श्रीकान्तस्य मृतकार्ये विधाय
तस्य नागकेतुरीति नाम कृतं, क्रमाच्च स बाध्यादापि जितेन्द्रियः
परमश्रावको बभूव । एकदा च विजयसेनराजन कश्चिद्
अच्यौरोऽपि चौरकलङ्केन इतो व्यन्नरो जातः समग्रनगरवि-
घाताय शिलां रञ्जितवान्, राजान च पादप्रहारेण रुधिरं वमन्त
मिहाऽऽसनाद् भूमौ पातयामास । तदा स नागकेतुः कथ-
मिमं सङ्ग्रासादधिध्वंसं जीवन् पश्यामीति बुद्ध्या प्रासादशि-
खरमारुह्य शिलां पाणिना दधे । ततः स व्यन्तरोऽपि तत्तपः-
शक्तिमसहमानः शिलां सह्य नागकेतुं नतवान् । तद्वचनेन
चूपाव्रमपि निरुपद्रवं कृतवान् । अन्यदा च नागकेतुर्जिनैरूप-
जां कुर्वन् पुष्पमध्यस्थितमर्पणं दृष्टोऽपि तथैवाऽव्यग्रो जाव-
नाऽऽरूढः केवलज्ञानमासादितवान्, ततः शासनदेवताऽपि तमु-
निचेष्टाश्चरे विहरति स्म । कल्प० १ कण ।

णागकेसर-नागकेशर-पु० । स्वनामक्याते पुष्पप्रधाने वनस्पतौ,
वाच० । आव० ।

णागगह-नागग्रह-पु० । नागविशेषे ज्वराऽऽदौ, जी० ३ प्रतिग

णागघर-नागगृह-न० । उरगप्रतिमायुक्ते चेत्ये, शा० १ श्रु० ८
अ० ।

णागजगु-नागपङ्क-पु० । नागपूजायाम्, नागोत्सवे, शा० १ श्रु० ८ अ० ।

णागजमा-नागयशस्-श्री० । पन्थकपुण्यां ब्रह्मदत्तचक्रिभार्या-
याम्, उत्त० १३ अ० ।

णागज्जुण-नागार्जुन-पु० । हिमवदाचार्याणां जिष्ये, (न०)

मिउमहवसंपाणे, अणुपुर्वि वायगत्तणे पत्ते ।

ओहसुयसमायारे, नागज्जुणनायए वंदे ॥ ४० ॥

(मिउ इत्यादि) मृदुमार्दवसंपन्नान् मृदु कोमलं मनोर्हं सकल-
अव्यजनमनःसन्तोषहेतुत्वाद् यन्मार्दवं चोपलक्षणं, तेन कान्ति-
मार्दवाऽऽज्ञेयसन्तोषसंपन्नानि रूपाव्ययम् । तथा आनुपूर्व्या वयः
पर्यायपरिपाट्या वाचकत्वं प्राप्तान्, इह च विशेषणमैदं युगी-
नसूरीणां सामाचार्यप्रदर्शनपरमपसेयम् । (न०) तथा ओ-
घश्रुतसमाचारकान् ओघश्रुतमुत्सर्गश्रुतमुच्यते, तत्समाच-
रन्ति ये ते ओघश्रुतसमाचारकाः, तान् नागार्जुनवाचकान्
वन्दे ॥ ४० ॥ न० ।

आचाराङ्गाऽऽदिषु नागार्जुनीयानां पाठभेदोऽस्ति, स च ना-
गार्जुनोऽयमेवेति प्रतीयते । अन्योऽपि पाद्विस्तसूरीणां शि-
ष्यः श्रावको महाप्रज्ञावकः सिद्धनागार्जुननामा आसीत् । त-
त्कथा चैवम्-

“पुरमथि पारुत्रिपुरं, गंधियहहं सुरहिगंधहं ।

तथ सुरेनो निर्वहं, ईसरसयसहस्तनामयकमो ॥ १ ॥

कयमयणदमो बहुसु-ह्रआगमो सगमु स्ति वरसूरी ।

दूरीकयपावमरो, विदरतो तथ सपत्तो ॥ २ ॥

गुणबुद्धिभावकलिभो, सक्किरियात्तकिभो रुहरसहो ।

लक्ष्मणगधु व्व सम-न्धि तरस्स एगो पवरसीसो ॥ ३ ॥

सो बालो वि अबाल-एपइजागुणरयणरोहणसमाणो ।

आणिय चउत्थरसिय, कया वि इय कहइ गुरुपुरओ ॥ ४ ॥

अबं तंबच्छीए, अपुण्णिय-पुण्णदंनपतीए ।

नवसालिकाजियं नव-बहुइ कुरुएण मे दिअ ॥ ५ ॥

तो गुरुणा संलत्तो, वच्छ ! पलित्तो सि पढासि जं पवे ।

सो आह मह विहिज्जउ, आयाएण पसाउ स्ति ॥ ६ ॥

तह विहिइ गुरुणा तो, जणेण पालित्तओ स्ति सो बुत्तो ।

बहुसिद्धिजुओ वाई, उविओ सुरीआई निययए ॥ ७ ॥

कइया वि बसहिआहिं, वक्खित्तो सां कहिं वि कज्जम्मि ।

जा चिछइ ता ताहियं, संपत्ता वाइणो के वि ॥ ८ ॥

पुच्छंति सुरिणिलयं, कहइ इमो वंकदीहरपहेण ।

कात्तविंसेवकए बहु, बसहीइ सयं पुणो पत्तो ॥ ९ ॥

दाउ कवामे कवामे-ण सुवइ जा मुणिवरो तहिं ताव ।

पत्ता वाई पुच्छं-ति कथ पालित्तओ सुरी ॥ १० ॥

अह पभणंति विणेया, सुहं सुहेण सुवंति किर गुरुणो ।

उवढासकए विहिओ, कुक्कुरसहो तओ तेहिं ॥ ११ ॥

गुरुणा वि विरालीए, सहो विहिओ कहंति तो एए ।

लीलाइ तए जिणिया, अम्हे सव्वे वि मुणिनाह ! ॥ १२ ॥

दिज्जउ दंसणमिणिइ, तो बहु उट्टेइ सो तथ बहुयं ।

दंठं ताज्जणएत्थ, पवाइणो इय पयंपेति ॥ १३ ॥

पालित्तय ! कहसु फुडं, सयलं महिमंडलं भमेतेण ।

दिठो कह वि सुओ वा, चंदणरससीअलो अग्गो ॥ १४ ॥

“श्रीकालः सुरिराजो नमिबिनमिकुलोत्समरानायमान-

स्तच्छिष्यो वृद्धवादी द्विजकुलतिलकः सिद्धसेनो बभूव ।

विज्ञाणः कूटनिष्ठां कपट इति जने विभ्रुतो विश्वरूपः,

सजातः संगमोऽयं तदनु च गणभृत् पाद्विस्तस्ततोऽहम् ॥ १५ ॥”

इय जिणपययणनहयल-ससिणो वरवाइणो महाकविणो ।

कहियनियपुव्वपुरिसे, जणियं पालित्तपणेयं ॥ १६ ॥

अयसानिघायअजिउ-स्मियस्स पुरिसस्स सुद्धहिययस्स ।

हाइ वढंतस्स पुणो, चंदणरससीयलो अग्गो ॥ १७ ॥

इय निजिणिया वाए, अपव्ववाए वि वाइणो गुरुणो ।

णवरसनरंगलोत्ता, तरंगलोत्ताकहा य कया ॥ १८ ॥

समिया य सिरोवियणा, अट्टस्स मुरुुराइणो नइ य ।

विहियं तं पट्टसं (पडम) ज,अज्ज वि कहणो न पावंति ॥ १९ ॥

तथाहि-

दीहरफणिंदनाले, महिहरकंसरदिसामुहदलित्ते ।

उअ पिअइ कात्तभमरो, जणमयरंइ पुहइपउमे ॥ २० ॥

जे लल्लकल्लनात्ते-ण सुरिणा गूढसुत्तमाइया ।

नाया बहुया भावा, वित्थरगयाव ते नेया ॥ २१ ॥

अट्टमिमाइपव्वसु, पालित्तां लेविकुणा नियचलणे ।

रेवयविमलगिरीसुं, चंदइ वेवे नहपहेणं ॥ २२ ॥

पुनश्च-

इत्तो सुरद्विसप, अज्जुणरससिद्धिल्लमहाइणो ।

सव्वथ लल्लकल्लो, जोगी णागज्जुणो अत्थि ॥ २३ ॥

सो द्ढ भणइ सूरि, वियरसु नियपायलेवसिद्धि मे ।

गिणहेसु मउअ कंचण-सिद्धि तो भणइ मुणिपवरो ॥ २४ ॥

जो कंचणसिद्ध ! अकि-चणस्स मह कंचणस्स सिद्धोए ।

किं कज्जमवज्जाप, कंचणसिद्धा वि किं वसथि ! ॥ २५ ॥

तुह पायलेवसिद्धि, सावजं तेण न हु पयच्छेमि ।
 जं सावज्जुवएसो, मुणीण नो कप्पय भइ ॥ २६ ॥
 तत्तो इमो विस्सकखो, सुललकखो लहुं पि सिक्खेइ ।
 समणोवासगकिरियं, चिह्वंणवंदणार्थं ॥ २७ ॥
 तिथ्यागयाण सूरि-ण वंदणं वेइ चरणकमलेसु ।
 कुसलक्षणेण पुरओ, ठाउं सव्वेसि सङ्गणं ॥ २८ ॥
 गुरुचरणं तो काउं, नियमउलि नमइ तयणु गंधेण ।
 लकखइ स लललकखो, सत्तुत्तरमोसहीण सयं ॥ २९ ॥
 तेणं ओसहिनिपरे-ण पायलेव सयं कुणइ एसो ।
 तव्वसओ गयणे कु-क्कुसु व्व उण्डइ परइ पुणो ॥ ३० ॥
 पुणरागएण गुरुणा, दिठो पुट्टो य कहइ सो एवं ।
 पट्टु ! तुह पायपसायं, गंधेण मए इमं नायं ॥ ३१ ॥
 पट्टु ! पसिक्क कहसु सम्मं, जोगं जेणं हव्वेमि सुकयट्ठो ।
 गुरुउवएसेण विणा, जमहा ण इवंति सिद्धीओ ॥ ३२ ॥
 तो चितइ मणिणादो, सुलललकखसण इमस्स अदो ।
 ज देव्वाए नाओ, धम्मो तह ओसहिगणो य ॥ ३३ ॥
 अन्नं पि इमो नाही, सुदेण इय चित्तिउं भणइ सूरि ।
 जइ होसि मज्झ सीसो, कहेमि तो तुह अइ जोगं ॥ ३४ ॥
 सो भाइ नाह ! नाहं, सत्तो जइधम्मभारमुव्वहिउं ।
 किं तु पट्टु ! तुह समीवे, गिहत्थधम्मं पवज्जिस्सं ॥ ३५ ॥
 एवं करेसु इय भणि-य सूरिणा गहिओ इमो सम्मं ।
 सम्मत्तमूलममलं, गिहधम्मं पभणिओ य इमं ॥ ३६ ॥
 सट्ठियतंल्लसल्लिले-ण कुणसु तं पायलेवमेय ति ।
 कुणइ तइ चियमेसो, जाया नहगमणल्लइ से ॥ ३७ ॥
 तीए पजावओ सो, वंदइ उज्जितमाइसु जिणिवे ।
 पालिस्ता णं च पुरं, संठावइ सूरिनामेण ॥ ३८ ॥
 गिरिनारगिरिसमीवे, तुरगसुरंगा दसारमंरुवओ ।
 चेइपमुहं बिडियं, तेणं नेमिस्स जत्तीए ॥ ३९ ॥
 एवं गिहत्थधम्मं, जिणसासणउच्छं च काळण ।
 इह परवोए कल्लण-मायणं एस संजाओ ॥ ४० ॥
 नागार्जुनस्येति फलं विशिष्टं, सल्लब्धलक्ष्यस्य निशम्य सम्यक् ।
 गुणेश्च निःशेषगुणप्रधाने, कृतप्रयत्ना जविका भवन्तु ॥ ४१ ॥
 ध० १० । आ० क० । स्वनामख्याते काञ्चयामिभ्यधनेश्वरे,
 " काञ्चयामिभ्यधनेश्वरेण महता, नागार्जुनेनाऽर्चितः ।
 पायास्तस्मिन्नके पुरे स भवतः, धीपार्श्वनाथो जिनः ॥ १ ॥ "
 ती० ५ कल्प ।

शागणिय-नागन्य-न० । निर्मन्थजावे संयमानुष्ठाने, सूत्र० १
 श्रु० ७ अ० ।

शागदंत-नागदन्त-पुं० । गजदन्ते, तदाकारे गृहाभिर्गते न-
 कुण्टके, अङ्कुटके, जी० ३ प्रति० । श० । (वर्णकस्तु ' वि-
 जय ' शब्दे विजयद्वारस्य नैषधकीवक्तव्यतावसरे वर्णयि-
 ष्यते)

शागदत्त-नागदत्त-पुं० । स्वनामख्याते राजपुत्रे, स च पूर्व-
 भवे कुल्लकसाधुः कोपेन मृतो ज्यौतिष्केपूषण ततश्च्युतो रा-
 जसुततयोपपन्नः प्रव्रजितः कोपकूपं भाषापायं परिहृत्य केव-
 लीनचूय सिद्धः । स्या० ३ टा० ४ उ० । दश० । (' अपाय '
 शब्दे प्रथमभागे ८०३ पृष्ठे अस्य सर्वो वृत्तान्त उदाहृतः)
 ऋषभपुत्राणामन्यतमे, कल्प० ७ कृण । प्रतिष्ठानपुरवास्तव्य-
 नागवसुधैष्ठिनः सुते, आ० क० । भाव० । आ० चू० । (स

च प्रव्रज्याऽधोग्योऽपि सन् निष्प्रतिकर्मतां गृहीत्वा पतित इति
 ' निष्प्रतिकर्म (ण)' शब्दे उदाहरिष्यते) नागदेवताऽऽराधना-
 मध्ये लक्ष्मीपुरवास्तव्यदत्तश्रेष्ठिपुत्रे, आ० क० । भाव० ।
 आ० चू० । भा० म० । (स च गन्धर्वकलानिपुणो गन्धर्वना-
 गदत्त इति ख्यातः सर्पकीडापरः पूर्वजवमित्रदेवसर्वैश्चिकी-
 डेति कपायप्रतिकर्मण ' परिक्रमण ' शब्दे उदाहरिष्यते) बल-
 राजभार्यायाः सुमन्त्राया आत्मजस्य महाबलकुमारस्य पू-
 र्वभवसत्कजीवे मणिनगरवास्तव्ये स्वनामख्याते नरे, बिपा०
 २ अ० ७ अ० ।

शागदार-नागदार-न० । ती० ६ कल्प । सिद्धायननानां प-
 क्षिमदिकस्थे नागावासभूते द्वारे, स्या० ४ टा० २ उ० ।

शागधर-नागधर-पुं० । इक्षितधारकपुरुषे, औ० ।

शागपरिमा-नागप्रतिमा-स्त्री० । नागदेवतप्रतिमायाम्, " नेसि
 णं जिणपरिमाणं पुरओ दो दो नागपरिमाओ पम्पत्ताओ ।"
 जी० ३ प्रति० ।

शागपरियावणि्या-नागपरिक्षा-स्त्री० । नागा नागकुमारास्तेषां
 परिक्षा यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा नागपरिक्षा । कालकभुतभेदे,
 तस्याश्चेय चूर्णिकृता उपदर्शिता भावना- " जादे तमज्जयणं
 समणे णिगण्ये परियट्ठइ ताहे अकयसंकप्पस्स चित्ते नागकुमारा
 तत्थत्था चेव तं समणे परियाण्णंति वदन्ति तमसांति बहुमाणं च
 करेति सिंगनादितकज्जेसु य वग्गदा भवन्ति । " तं० । पा० ।

शागपर्वव-नागपर्वत-पुं० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमेन शीतो-
 दाया महानद्या उत्तरेण वल्लस्कारपर्वते, स्या० ५ टा० २ उ० ।
 " दो नागपर्ववा । " स्या० २ टा० ३ उ० । जं० ।

शागपुष्प-नागपुष्प-न० । नागकेशरकुसुमे, जं० ४ वक्र० ।

शागपुर-नागपुर-न० । हस्तिनापुरे राजधानीलक्षणे कुरुजन-
 पदप्रधाननगरे, स्या० १० टा० । ज्ञा० ।

शागवल्ली-नागवल्ली-स्त्री० । ताम्बूलीव्रतायाम्, आचा० १
 श्रु० ८ अ० १ उ० ।

शागभट्ट-नागभट्ट-पुं० । सूत्र० १ श्रु० ४ अ० २ उ० । नागद्वी-
 पाधिपतौ देवे, सू० प्र० १६ पाहु० । चं० प्र० ।

शागचूय-नागचूय-न० । स्थविराचार्यरोहणाभिर्गतस्य उद्देहग-
 णस्य प्रथमे कुले, कल्प० ७ कृण ।

शागमह-नागमह-पुं० । नागदेवताके उत्सवे, आचा० २ श्रु० १
 चू० १ अ० २ उ० ।

शागमहाजह-नागमहाजह-पुं० । नागाऽऽख्यद्वीपाधिपतौ देवे,
 सू० प्र० १६ पाहु० । चं० प्र० ।

शागमहावर-नागमहावर-पुं० । नागसमुद्राधिपतौ देवे, सू०
 प्र० १६ पाहु० । चं० प्र० ।

शागमित्र-नागमित्र-पुं० । आर्यमहागिरिशिष्याणामन्यतमे, स्या०
 ३ टा० ४ उ० ।

शागर-नागर-पुं० । स्त्री० । नगरवासिनि, कल्प० ३ कृण ।
 आ० म० । ग्रह० । देवरे, नागरके, जम्बरजेदे, वाच० ।

शागराई-नागराज-पुं० । नागकुमारे, " वेलेधरनागराईणं "
 स० १७ सम० । स्या० । अष्ट० । अनन्ते, सर्पे, पेरारवते, गजे
 च । वाच० ।

णागरिय-नागरिक-त्रि० । नगरधर्मैरुपयुक्तं, सूत्रः २ अ० ७ अ० ।

णागरुक्ख-नागरुक्क-पुं० । स्वनामख्याते वृक्षजेदे, “णागरुक्खे ह्ययगणं ।” स्था० ८ उ० । प्रज्ञा० । स० ।

णागद्वया-नागलता-स्त्री० । तिर्यक्शाखाप्रमराभावाद् लता-कल्पेषु दुर्गविशेषेषु, ज० १ वृ० । रा० । जी० । प्रज्ञा० । यस्य तिर्यक् तथाविधा शाखा प्रशाखा वा न प्रमृता सा लनेत्यजि-धीयते । रा० । जी० । अ० । प्रज्ञा० ।

णागद्वयामंरुवग-नागद्वयामण्डपक-पुं० । नागलतामयमण्डप-कं, जी० ३ प्रति० ।

णागलोगेस-नागलोकेश-पुं० । उरगपतौ, अष्ट० २० अष्ट० ।

णागवर-नागवर-पुं० । प्रधानगजे, अ० । ज० । गजधरे, तं० । हस्तिप्रधाने, म० ६ श० ३३ उ० । नागसमुद्राधिपतौ देवे, सू० प्र० १६ पादु० । च० प्र० ।

णागवसु-नागवसु-पुं० । प्रतिष्ठानपुरे नागश्रियाः पत्यौ नागद-त्तपतिरि, आ० क० । आव० । आ० चू० ।

णागवाण-नागवाण-पुं० । दिव्याश्वमेदे, जी० ३ प्रति० ।

णागवीही-नागवीथी-स्त्री० । हयवीथ्यां, ऐरावणपदे, “म-रणीस्वात्याग्नेय, नागाख्या वीथिरुत्तरे मार्गे ।” स्था० ६ उ० ।

णागसाहस्यी-नागसाहसी-स्त्री० । नागकुमारदेवमहन्त्रे, म० ७२ सम० । नागलभार्यायां निर्नामकाया मातरि, आ० क० । आ० चू० । आ० म० ।

णागमिरी-नागश्री-स्त्री० । प्रतिष्ठाननगरवास्तव्यनागवसु-श्रेष्ठिभार्यायां, नागदत्तमातरि, ज्ञा० १ अ० १४ म० । चम्पानगरवास्तव्यसोमद्विजस्य नार्यायाम्, यथा धर्मरुचये वि-षयुक्ताश्च दत्त पश्चाद् भवेयु भान्वा द्रौपदीजन्म लब्धम् । आ० क० । आ० चू० ।

णागमुदाह-नागमुदाह-पुं० । मुद्राहनामके नागकुमारे, स च पूर्वभवे निर्हास्त्रपुष्टेन विदारितो नागकुमारतयोपपन्नो वीरजि-नार्थिष्ठतां नाव बालितुमारब्धः । आ० क० ।

णागमुद्रुप-नागसूक्ष्म-न० । स्वनामख्याते मिथ्यादृक्परिकल्पि-ते श्रुते, तच्चेदानीं नोपलभ्यते । अनु० ।

णागसेण-नागसेन-पुं० । उत्तरचावालायां जाते स्वनामके गृ-हपतौ, स च उत्तरचावालायां स्वामिन क्रीरेण प्रतिहर्षिभ-तवान पञ्च दिव्यानि जानाति । कल्प० ६ कृण । आ० क० । आ० म० । आ० चू० ।

णागहत्थि[ण]-नागहस्तिन-पुं० । आर्यनन्दिलक्ष्मणशिष्ये, (न०) बहून् वायगवंसो, जमवंसो अज्जनागहत्थीणं ।

वागरणकरणभंगिय-कम्मप्पयसीपहाणाणं ॥ ३४ ॥

(वहुव इत्यादि) विनेयान् वाचयन्तीति वाचकाः, तेषां वं-शः क्रमभाविपुरुषपूर्वप्रवाहः, स वर्धनां वृद्धिमुपयातु, मा कदा-चिदपि तस्य वृद्धिमुपगच्छतो विच्छेदो भूयादिति यावत् । वर्धना-मित्यत्राऽऽशायां पञ्चमी । कथंभूतो वाचकवशः?, इत्याह-यशो-वंशो मृतो यशसा वंश इव पूर्वप्रवाह इव यशो-वंशः, अनेनाप्यश-प्रधानपुरुषवंशव्यवच्छेदमाह । तथा

ह्यप्यशःप्रधानानामपारमसारस्वरित्यतिश्रान्तःपतितानां परम-मुनिजनोपधृतलिङ्गविडम्बकानाम् अलं सन्तानपरिवृद्धेति । केषां सङ्घाः वाचकवंशः परिवर्द्धतामित्यादि । आर्यनागह-स्तिनामार्यनन्दिलक्ष्मणशिष्याणाम् । कथंचूतानामित्याह-व्याक-रणकरणनङ्गीकर्मप्रकृतिप्रधानानां, तत्र व्याकरणं संस्कृतशब्द-व्याकरण, प्राकृतशब्दव्याकरण, प्रउभयव्याकरणं च; करणं पिण्ड-विशुद्ध्यादि । उक्तं च “पिण्डविमोही ४ सर्गमं ४, तावण १२ प-दिमा य १२ इदियनिरोहो ५। पडिलेहण २५ गुत्तीओ ३, अभिग-हा ४ चैव करण तु” ॥१॥ भङ्गी भङ्गवहुलं श्रुत, कर्मप्रकृतः प्रती-ता । पतेषु प्ररूपणामधिकृत्य प्रधानानाम् । न० । आ० चू० ।

णागिंद-नागेन्द्र-पुं० । नागराजे नागकुमारणामिन्द्रं, “अमु-रिंदमुरिंदणागिंदा ।” स० । स्वनामख्याते साधुकुले, “नागे-न्द्रगच्छगोविन्द-वक्त्रोऽलङ्कारकोस्तुभाः” इति विश्ववन्द्या न-व्यासु-रुद्रयप्रभमूर्यः ॥ ६ ॥ ” स्था० । तदुत्पत्तिश्च महा दु-र्जिहान्ते पालदारा धान्यागमने जाने जिनदत्तः आवको नागे-न्द्रनामपुत्रसहितो घञ्जमेनमूरीणामान्तिके दीक्षां जप्राद, ततो नागेन्द्रशाखा प्रवृत्तेति भाति । कल्प० ८ कृण ।

णागिल-नागिल-पुं० । कुमारनान्दनः श्रीशैलशुवर्णकारस्य मित्रे धमणोपासके, आ० म० १, अ० २ स्वाग्नः । गच्छविशेषाश्रिते-षु साधुषु, कल्प० ८ कृण । यथा नागिला राजाहरणमुर्ध्वमुखं कृत्वा कायांस्पर्शं कुर्यात् । व्य० १ उ० । धातकीस्वामपूर्वविदे-हेषु नन्दिग्रामपतेः ललिताकृदेवदेव्याः स्वयप्रजायाः पूर्वभवजो-र्वानर्नामिकायाः पतिरि, आ० क० ।

णागी-नागी-स्त्री० । सर्पिण्याम्, “मायामई अ नागी, जि-र्याकवरुचणाकुसला ।” मायाऽऽत्मिका नागी निकृतिक्पट-वञ्चनाकुसला । आव० ४ अ० ।

णागुज्ज-नाटकीय-न० । नाटकप्रतिबद्धपात्रं, ज्ञा० १ अ० १ अ० । विपा० ।

णाडङ्गी-नाटकिनी-स्त्री० । नर्तक्याम्, वृ० ३ व० । तत्प्रति-पादक श्रुते च । स्था० ६ उ० । संघा० । ज० । अनु० । आ० म० । (त्रिभिर्शब्दाभिज्ञं नाटक ‘नट्ट’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७८८ पृष्ठ उक्तम्)

णाग-नाटक-न० । अभिनयविशेषे, वृ० ।

णट्टं होइ अगीयं, गीयजुयं नारुयं तु णायचं ।

इहागीत गीतविरहित नाट्य भवति, यन्पुनर्गीतयुक्तं तन्नाटकं ज्ञातव्यम् । वृ० १ उ० ।

णाडीय-नामीक-पुं० । नामीवयस्य फलानि स नाडीकाः । वनस्प-तिविशेषे, ज० १० श० ७ उ० ।

णाण-ज्ञान-न० । ज्ञातिज्ञानम्, भावेऽनट्प्रत्ययः । अथवा ज्ञा-यते वस्तु परिच्छिद्यतेऽनेनेति ज्ञानम्, करणेऽनट् । न० । पा० । अनु० । नि० चू० । प० स० । सम्म० । कर्म० । “ज्ञो जाण-मुणे” ॥ ८ । ४ । ७ ॥ इति जानातेर्जाणमुणाऽऽदेशस्य बाहुल्यक-त्वात्तु मुणाऽऽदेशः । प्रा० ४ पाद । “मन्त्रोर्ण” ॥ ८ । २ । ४२ ॥ इति ज्ञानागस्य णादेशः । प्रा० २ पाद । उक्तं । विमर्शपूर्वके बा-धे, उक्तं १ अ० । भविज्ञानमवगमो भावोऽभिप्राय इत्यनर्था-न्तरम् । आ० म० १ अ० १ स्वाम्नः । व्य० । यथास्थ-

तपदार्थपरिच्छेदेने. आचा० १ अ० ३ अ० १ उ०। हा० । अष्ट०।
स्था० । छव्यपर्यायविषये बोधे, स्था० ३ उ० २ उ० । विशेषा-
वबोधे, आ० । अष्ट० । स्वपरपरिच्छेदिनि जीवस्य परिणामे
ज्ञानाऽऽवरणविगमयुक्तं तत्त्वार्थपरिच्छेदे, आचा० १ अ० १ अ० ६
उ० । अष्ट० । स्था० । औ० । सत्यप्रधानायां बुद्धिवृत्तौ, हा० प्रहा० ।

(१) पर्यायार्थकस्य विशेष एव वस्तु, स एव गृह्यते येन
तज्ज्ञानमभिधीयते । “ त्रिससिय नाण । ” सम्म० २
काण्ड । ज्ञातिज्ञानमिति भावसाधनः, सविदित्यर्थः ।
ज्ञायते वाऽनेनास्माद्वेति ज्ञानं, तदावरणस्य कृपः, क-
योपशमो वा । ज्ञायते वाऽस्मिन्निति ज्ञानमात्मा, तदावरणकृ-
यक्षपोपशमपरिणामयुक्तो, जानातीति वा ज्ञानम् । स्था० ५
उ० ३ उ० । “ एते नाणे । ” न० । आ० म० । ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते
अर्था अनेनाऽस्मिन् अस्माद्वेति ज्ञानं ज्ञानदर्शनाऽऽवरणयोः कृपः,
कयोपशमो वा, ज्ञातिर्वा ज्ञानमावरणद्वयकृयाऽऽद्यावन्नेन आत्म-
पर्यायविशेषः । सामान्यविशेषाऽऽत्मके वस्तुनि विशेषांशग्रहणप्र-
वणः सामान्यांशप्रादुर्भाव ज्ञानपञ्चकाज्ञानत्रयदर्शनचतुष्टयरूपः,
तन्त्रानेकमप्यवबोधसामान्यात्, एकमुपयोगापेक्षया वा । तथाहि-
लविधेतां बहुतां बोधविशेषाणामेकदा सजयऽप्युपयोगत एक
एव सजयत्येकोपयोगत्वाद् जीवानामिति । स्था० १ उ० । उक्त० ।

(२) ज्ञानानि-

णाणं पंचविहं पसुत्तं । तं जहा-आनिणिबोद्धियणाणं,
सुपणाणं, ओहिणाणं, मणपजवणाणं, केवसणाणं ।

(गाणं पंचविहं पसुत्तमित्यादि) ज्ञानिज्ञानं, जावेऽनदप्रत्ययः ।
अथवा-ज्ञायते वस्तु परिच्छिद्यतेऽनेनेति ज्ञानं, करणेऽनद ।
शेषास्तु व्युत्पत्तयो मन्दमतीनां समोहहेतुत्वात्प्रोपदिश्यन्ते ।
पञ्चेति संख्यावाचकः, विधानं विधा, “ उपसर्गाज्ञान. ” ॥ ५ । ३ ।
११० ॥ इत्युक्तप्रत्ययः । पञ्च विधाः प्रकारा यस्य तत्पञ्चविधं
पञ्चप्रकार, प्रकृत प्रकृतपत, तीर्थकरगगधरैरिति सामर्थ्यादवसी-
यते, अन्यस्य स्वयं प्ररूपकत्वेन प्ररूपणासंज्ञात् । न० । ज्ञाने
तीर्थकरैरपि सकलकास्त्राविलम्बिसमस्तवस्तुस्तोमसादात्का-
रिकेषप्रकृत्या पञ्चविधमेव प्राप्त, गणधरैरपि तीर्थकृद्भिरुपदि-
श्यमान निजप्रकृत्या पञ्चविधमेव प्राप्त, न तु वक्ष्यमाणनीत्या
द्विभेदमेवेति । अथवा-प्राज्ञात्तीर्थकरादाप्तं प्राज्ञाप्त, गणधरैरिति
गम्यते । अथवा प्राज्ञैर्गणधरैराप्त तीर्थकरादित्यनुमीयते; तद्यथे-
त्युदाहरणोपदर्शनार्थः । आभिनिबोधिकज्ञानं, धृतज्ञानमवधिज्ञानं,
मनःपर्यायज्ञान, केवलज्ञानं च । न० । ज० । ग० । कर्म० । मृत्त० ।
ध० २० । विशेष० । आ० म० । आतु० । प्रव० । दर्श० । अनु० ।

(३) ज्ञाननेदकारणानि-

ननु सकलमपीदं ज्ञान इत्येकस्वभावं, ततो इत्ये-
कस्वभावत्वाभिप्रेतं किं कृत एव आभिनिबोधिकाऽऽदिभेदः ? ।
ज्ञेयभेदक इति चेत् । तथाहि-वार्तमानिक वस्तुवाभिनि-
बोधिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयं, त्रिकालसाधारणः समानः परि-
णामो ध्यानगोचरः श्रुतज्ञानस्य, रूपिन्द्रियाणि अवधिज्ञा-
नस्य, मनोद्रव्याणि मनःपर्यायज्ञानस्य, समस्तपर्यायान्वितं
सर्वं वस्तु केवलज्ञानस्य । तदेतदसमीचीनम् । एवं सति
केवलज्ञानस्य भेदबहुव्यप्रसङ्गः । तथाहि-ज्ञेयनेदाद् ज्ञान-
स्य नेदः । यानि च ज्ञेयानि प्रत्येकमाभिनिबोधिकाऽऽदिज्ञाना-
नामप्यने तानि सर्वाण्यपि केवलज्ञानेऽपि विद्यन्ते, अ-दया
केवलज्ञानेन तेषामग्रहणप्रसङ्गादविषयत्वात्, तथा च सति

केवलज्ञानोऽप्यसर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, आभिनिबोधिकाऽऽदिज्ञानच-
तुष्टयविषयज्ञानस्य तेनाग्रहणात् । न चैतदिष्टमिति । अयो-
क्यत-प्रतिपत्तिप्रकारनेदतः आभिनिबोधिकाऽऽदिज्ञानभेदः । त-
थाहि-न यादृशी प्रतिपत्तिराभिनिबोधिकस्य ज्ञानस्य तादृशी
श्रुतज्ञानस्य, किन्त्वन्त्यादृशी । एवमवध्यादिज्ञानानामपि प्र-
तिपत्तयः, ततो भवत्येव प्रतिपत्तिनेदतो ज्ञानभेदः । तद-
प्युक्तम् । एव सत्येकस्मिन् अपि ज्ञानेऽनेकभेदप्रसङ्गः । तथा
हि-तत्तद्वदेशकाज्ञपुरुषस्वरूपभेदेन विविच्यमानमेकैकं ज्ञानं
प्रतिपत्तिप्रकारान्त्य प्रतिपद्यते, तत्रैषोऽपि पक्व भेदान् । स्या-
देतत्, अस्त्यावारक कर्म, तच्चानेकप्रकारं, ततस्तद्भेदात्तेनावार्थे
ज्ञानमप्येकतां प्रतिपद्यते, ज्ञानावारकं च कर्म पञ्चधा, प्रज्ञा-
पनाऽऽदौ तथाऽनिधानात् । ततो ज्ञानमपि पञ्चधा प्ररूप्यते,
तदेतदतीव युक्त्यसङ्गतम् । यत आवार्यापेक्षमावारकमत आ-
वार्थभेदादेव तद्भेदः, आवार्थं च कृमिरूपापेक्षया सकलम-
प्येकरूपं, ततः कथमावारकस्य पञ्चरूपता, येन तद्भेदाद् ज्ञा-
नस्यापि पञ्चविधो भेद उक्तीयते ? । अथ स्वभावत एवाऽ-
भिनिबोधाऽऽदिको ज्ञानस्य नेदो, न च स्वभावः पर्यनुयोगम-
श्नुते, न खलु किमिदं दहनो दहति, नाकाशमिति कोऽपि पर्य-
नुयोगमाचरति । अहो महती महिषसो भयतः शम्भुर्वा । ननु यदि
स्वभावत एवाऽभिनिबोधाऽऽदिको ज्ञानस्य भेदः, तर्हि भगवतः
सर्वज्ञत्वहानिप्रसङ्गः । तथाहि-ज्ञानमात्मनो धर्मः, तस्य चा-
भिनिबोधाऽऽदिको भेदः स्वभावत एव व्यवस्थितः, ततः क्री-
णाऽऽवरणस्यापि तद्भावप्रसङ्गः । सति च तद्भावेऽस्मादृशस्येव
भगवतोऽप्यसर्वज्ञत्वमापद्यते, केवलज्ञानजावतः समस्तवस्तुप-
रिच्छेदाद् नासर्वज्ञत्वमिति चेत्, ननु यदा केवलतोपयोग-
संज्ञः, तदा भवतु भगवतः सर्वज्ञत्वं, यदा त्वाभिनिबोधा-
ऽऽदिज्ञानोपयोगसंज्ञः, तदा देशतः परिच्छेदसंभवाद्स्मादृश-
स्येव तस्यापि बलादसर्वज्ञत्वमापद्यते । न च वाच्यं तस्य तदु-
पयोग एव न भविष्यत्यात्मनः स्वभावत्वेन तस्याऽपि क्रमेणोप-
योगस्य निवारयितुमशक्यत्वात्, केवलज्ञानानन्तरं केवलदर्श-
नोपयोगवत्, ततः केवलज्ञानोपयोगकाले सर्वज्ञत्वं, शेषज्ञानो-
पयोगकाले चासर्वज्ञत्वमापद्यते, तच्च विरुद्धमतोऽनिष्टमिति ।

आह च-

“ नज्जगसहावसे, आनिणिबोहाइ किं कओ जेओ ? ।

नेपविसेसाव विचिय, न सव्वाविसयं जओ चरिमं ॥ १ ॥

अह पविस्सविसेसा, नेगम्मि अणेगमेयभावाओ ।

आवरणविनेओ वि दु, सजावमेयं धिणा न जवे ॥ २ ॥

तस्मि य सह सव्वेसिं, खीणावरणस्स पावई जावो ।

तद्धम्मसाव विचिय, जुत्तविरोहा स चाणिठो ॥ ३ ॥

अरहा वि असव्वन्, आनिणिबोहाइ जावओ णियमा ।

केवलभावाउ विचिय, सव्वन्नू नणु धिरुद्धमिणं ॥ ४ ॥

तस्मादिदमेव युक्तियुक्तं पश्यामो-यदुतावप्रदज्ञानाद्वारभ्य
यावदुत्कर्षप्राप्तपरमावधिज्ञानं तावत्सकलमप्येकं, तन्नासकल-
संज्ञितम्, अशेषवस्तुविषयत्वाभावात् । अपरं च केवलज्ञानं, तच्च
सकलमभिहितमिति द्वैवेव भेदौ । उक्तं च-“ तस्मा अग्रगहा-
ओ, आरज्ज इहेगंमव नाणं चि । जुत्तं उउमत्थस्सा; सगलं
इयर च केवलियो ॥ १ ॥ ”

अत्र प्रतिविधीयते-तत्र यत्तावदुक्तं सकलमपीदं ज्ञानं
इत्येकस्वभावं, ततो इत्येकस्वभावत्वाविशेषे किं कृत
एव आभिनिबोधाऽऽदिको भेद इति ? । तत्र इत्येकस्व-

जावता किं सामान्यतो भवताऽभ्युपगम्यते, विशेषतो वा ? ।
तत्र न तावदाद्यः पक्षः किंनिमाधत्ते, सिद्धमाध्यतया तस्य
बाधकत्वायोगात् । बाधरूपतारूपसामान्यापेक्षया हि सक-
समपि ज्ञानमस्माभिरेकमभ्युपगम्यत एव, ततः का नो हानि-
रिति ? । अथ द्वितीयः पक्षः, तद्व्युक्तम्, अस्तिद्वत्वात् । न हि नाम-
विशेषतोऽपि ज्ञानमेकमेवोपलभ्यते, प्रतिप्राणि स्वसंवेदनप्रत्य-
क्षेणोत्कर्षदर्शनात् । अथ यद्युत्कर्षापकर्षमात्रभेददर्शनाद् ज्ञान-
भेदस्तर्हि तावुत्कर्षापकर्षौ प्रतिप्राणि देशकालापेक्षया शतसह-
स्रशो भिद्यन्ते, ततः कथं पञ्चरूपता ? । नैव दोषः । परिष्पूरनि-
मित्तभेदतः पञ्चधात्वस्य प्रतिपादनात् । तथाहि-सकलघाति-
कयो निमित्तं केवलज्ञानस्य, मनःपर्यायज्ञानस्य स्वात्मबोध्या-
दिलब्धयुपेतस्य प्रमादभेदेनाप्यकलङ्कितस्य विंशष्टो विंशष्टा-
ध्यवसायानुगतोऽप्रमादः, " तं संजयस्म सत्त्व-रूपमाय-
रहित्यस्म विविदारिद्धिमतो । " इतिवचनप्रामाण्यात् ।
अवधिज्ञानस्य पुनस्तथाविधानीन्द्रियरूपिण्यसाक्षादवगम-
निबन्धन कृत्योपशमविशेषः, मतिभुतज्ञानयोस्तु लक्षणभे-
दाऽऽदिकं तथाऽप्रे वक्ष्यते ।

उक्तं च—

" नभ्रेगमहावत्तं, ओहेण विभेसओ पुण अस्मिन् ।
एगंततस्महाव-त्तणे उ कह हाणिबुद्धीओ ? ॥ १ ॥
जं अविचलियसहावे, तत्ते एग न तस्महावत्त ।
न य तं तहोवसद्धा, उक्खरिमावगरिमाविमेमा ॥ २ ॥
तम्हा परिभूराओ, निमित्तजेयाओ समयमिद्धाओ ।
अवचित्तमंगओ वि य, आभाणबोहाओ भेओ ॥ ३ ॥
घाइक्खओ निमित्त, केवलणणस्स वणिणओ समए ।
मणपञ्जवणाणस्स उ, तहाविहो अप्पमाउ त्ति ॥ ४ ॥
ओहिं सोऽस्स तहा, अणिदिपसुं पि जो खओवसमो ।
मइसुयनागाणं पुण, लक्खणजेदादिओ भेओ ॥ ५ ॥ "

यद्व्युक्तं ज्ञेयभेदकृत इत्यादि, तदप्यनभ्युपगमतिरस्कृतत्वाद्
दृग्गतास्तप्रसरम् । न हि वयं ज्ञेयभेदमात्रतो ज्ञानस्य भेद-
मिच्छामः, एकेनाऽप्यवग्रहाऽऽदिना बहुविधवस्तुप्रहणोपल-
भ्यात् । यदपि च प्रत्ययादि- प्रतिपत्तिप्रकारभेदकृत इत्यादि,
तदपि न नो बाधमाधातुमन्नम् । यतस्ते प्रतिपत्तिप्रकाराः देश-
कालाऽऽदिभेदेनाऽऽन्तत्यमपि प्रतिपद्यमाना न परिष्पूरनिमित्त-
भेदेन व्यवस्थापितानानिनिबोधिकाऽऽदीन् जातिभेदा नाति-
क्रामन्ति, तत्कथमेकस्मिन् एकभेदभावप्रसङ्गः । उक्तं च—" न य
परिचित्तविमंस्सो, एगमि अण्णेगभेयभावो त्ति । जं ते तहा
विमिद्धे, न जाइमेए विवधेह ॥ १ ॥ " यदप्यवादीदाधार्या-
पेक्षं स्वावरकमित्यादि, तदपि न नो मनोबाधायै । यतः-प-
रिष्पूरनिमित्तभेदमधिकृत्य व्यवस्थापितो ज्ञानस्य भेदः,
ततस्तदपेक्षमावारकमपि तथा भिद्यमानं न युष्मादृशदृज-
नवचनीयतामास्कन्दति । एवमुक्ते जितो भूयः सावष्टमं
परः प्रश्नयति-ननु परिष्पूरनिमित्तभेदव्यवस्थापिता अ-
प्यमी आभिनिबोधिकाऽऽदयो जेदा ज्ञानस्याऽऽत्मभूताः, उताऽ-
नात्मभूताः ? । किं चातः-उभययाऽपि दोषः । तथाहि-यथा-
त्मभूताः, ततः क्षीणाऽऽवरणऽपि तद्भावप्रसङ्गः । तथा चासर्व-
ज्ञत्वं प्रागुक्तनीत्या तस्याऽऽपद्यते । अथानात्मभूताः, तर्हि न
ते पारमार्थिकाः, ततः कथमाचार्यापेक्षो वास्तव आवारक-
भेदः । तदपि न मनोरमम्, सम्यग् वस्तुत्वापरिज्ञानात् । इह हि

सकलघनपटलादिनिर्मुक्तशारद्विदिनमणिरिव समस्ततः समस्त-
वस्तुस्त्रोमप्रकाशानैकस्वभावो जीवः, तस्य च तथाभूतस्वभावः
केवलज्ञाननिमित्तं व्यपदिश्यते । स च यद्यपि सर्वघातना
केवलज्ञानाऽऽवरणेन आव्रियते, तथाऽपि तस्यानन्ततमो भागो
नित्योद्घाटित एव, " मक्खरस्मऽणतो जागो निच्छुग्धा-
मिओ, जइ पुणो सो धि आवांरज्जा नेण जीवा अजीवत्त-
णं पावेज्जा । " इत्यादिषड्व्यमाणवचनप्रामाण्यात् । ततस्तस्य के-
वलज्ञानाऽऽवरणाऽऽवृत्तस्य घनपटलाऽऽच्छादितस्येव सूर्यस्य यो
मन्दः प्रकाशः सोऽपान्तरालावस्थितमतिज्ञानाऽऽच्छावरणकृतोप-
शमभेदसंपादितं नानात्वं जजते । यथा घनपटलाऽऽवृत्तसूर्यस्य
मन्दप्रकाशोऽपान्तरालावस्थितकटककुट्याऽऽच्छावरणं विद्यग्प्रदेश-
भेदतः, स च नानात्वं तत्क्षयोपशमानुरूपं तथा प्रतिपद्यमानं
तत्क्षयोपशमानुसारेणाभिधानभेदमश्नुते । यथा-मतिज्ञानाऽऽ-
च्छावरणकृतोपशमजनितः स मन्दः प्रकाशो मतिज्ञानं, भुतज्ञा-
नाऽऽवरणकृतोपशमजनितः भुतज्ञानमित्यादि, तत आत्मस्वभाव-
भूतज्ञानस्याऽभिनिबोधिकाऽऽदयो जेदाः, ते च प्रवचनोपदेशि-
तपरिष्पूरनिमित्तभेदतः पञ्चमस्या, ततस्तदपेक्षमावारकमपि
पञ्चधावर्ण्यमानं न विरुध्यते । न चैवमात्मस्वभावभूतत्वे
क्षीणाऽऽवरणस्याऽपि तद्भावप्रसङ्गः । यत एते मतिज्ञानाऽऽ-
वरणाऽऽदिकृत्योपशमरूपोपाधिसंपादितमत्ताकाः, यथा-सूर्य-
स्य घनपटलाऽऽवृत्तस्य मन्दः प्रकाशभेदः कटककुट्याऽऽवर-
णविवरभेदोपाधिसंपादितः । ततः कथं ते तथारूपक्षयोपशमा-
भावे भवितुमर्हन्ति, न खलु सकलघनपटलकटककुट्याऽऽच्छावर-
णापगमे सूर्यस्य ते तथारूपा मन्दप्रकाशभेदा भवन्ति । उक्तं
च—" कम्विबगगयकिग्गा, गेहंतियस्स जइ दिण्णेसस्स । ते
कम्मेहावगमे, न होति जह तइ इमाई पि " ॥ १ ॥ ततो अ-
था जन्माऽऽदयो जावा जीवस्य आत्मजना अपि कर्मोपाधि-
संपादितमत्ताकत्वात्तदजावे न सन्ति, तद्वदाभिनिबोधिकाऽऽद-
योऽपि जेदा ज्ञानस्याऽऽत्मभूता अपि मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदि-
कर्मकृत्योपशमसापेक्षत्वात् तदजावे केवलानो न भवन्ति, त-
तो नासर्वज्ञत्वदोषः । उक्तं च—" जमिह उमत्थधम्मा, जम्मा-
ईया न होति सिद्धाणं । इय केवलीणमाभिणि-बोहियभावमि
को दोसो ? ॥ १ ॥ " इति । न० । आ० म० । आव० । संघा० ।
कर्म० । सम्म० । द्धा० ।

(४) तदेवं ज्ञानपञ्चकस्याऽप्यभिधानार्थं कथिते आह कश्चित्-
नयादौ मतिभुतोपन्यासः किमर्थः ? इति । अत्राऽऽचार्य आह-
जं सामि-कात्त-कारण-विमय-परोक्खत्तणेहिं तुद्धाई ।

तज्जावे सेसाणि य, तेणार्हण मइसुयाई ॥८५॥

तेन कारणेनाऽऽदौ मतिभूते निर्दिष्टे । येन किम् ? इत्याह- (जं सा-
मीत्यादि) इति सटङ्कः । मतिशब्देऽत्राभिनिबोधिकसमानार्थो द्रष्ट-
व्यः आभिनिबोधिक श्रौतार्थक्यादिमतिप्रधानत्वाद् मतिरित्य-
प्युच्यते । यद् यस्मात् कारणात् स्वामिकात्कारणविषयपरोक्तत्वे-
स्तुल्ये समानस्वरूपे मतिभूते, तेनाऽऽदौ निर्दिष्टे इत्यर्थः । नत्र
स्वामी तावदनयोरैक एव, " जत्थ मइनाणं तत्थ सुयनाण " इत्याद्यागमवचनादिनि । कालोऽपि द्विधा-नानाजीवापेक्षया,
एकजीवापेक्षया च । स चायं द्विविधोऽप्यनयोस्तुल्य एव ना-
नाजीवापेक्षया द्वयोरपि सर्वकालमनुच्छेदाद्, एकजीवापेक्षया
द्वयोरपि निरन्तरसामिरेकसागरोपमव्यष्टिस्थितिकत्वेना-
त्रैवाभिधास्वमानत्वादिति । कारणमपीन्द्रियमनो लक्षणं, स्वा-

वरणक्षयोपशमस्वरूपं च द्वयोरपि समानम् । उभयस्यापि सर्वद्रव्याऽऽदिविषयत्वाद् विषयतुल्यता । परानिमित्तत्वाच्च परोक्तत्वसमता । ननु यद्येवमनयोः परस्परं तुल्यता, तर्ह्येकत्र द्वयोरप्युपन्यासोऽस्तु, आदावेव तु तदुपन्यासः कथम्? इत्याह- (तस्मादेव इत्यादि) तद्भावे मतिश्रुतज्ञानसद्भावे एव शेषाण्यवध्यादीनि ज्ञानान्यवाप्यन्ते; नाऽन्यथा, न हि स कश्चित् प्राणी भूतपूर्वः, अस्ति, भविष्यति वा, यो मति-श्रुतज्ञाने अनासाद्य प्रथममेवाऽवध्यादीनि शेषज्ञानानि प्राप्तवान्, प्राप्नोति, प्राप्स्यति चेत् भावः । ततस्तद्वास्तौ शेषज्ञानावाप्तेरचाऽऽदौ मतिश्रुतोपन्यासः । इति गाथाऽर्थः ॥ ८५ ॥

भवतु तर्ह्यदौ मति-श्रुतोपादानं, केवलं पूर्वं मतिः, पश्चात् श्रुतमित्यत्र किं कारणं, यावता विपर्ययोऽपि कस्मान्न भवति?, इत्याह-

मइपुर्व्वं जेण सुयं, तेणार्इण मइ विमिद्धो वा ।

मइभेओ चेव सुयं, तो मइसमणंतरं जणियं ॥ ८६ ॥

मतिः पूर्वं प्रथममस्येति मतिपूर्वं, येन कारणेन श्रुतज्ञानं, तेन श्रुतस्याऽऽदौ मतिः । तीर्थकर-गणधरैरुक्तेति शेषः । न ह्यवग्रहाऽऽदिरूपे मतिज्ञाने पूर्वमप्रवृत्ते क्वापि श्रुतप्रवृत्तिरस्तीति भावः । (विमिद्धो वा, मइभेओ चेव सुयं ति) यदि वा इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तकारेणोपजायमानं सर्वं मतिज्ञानमेव, केवलं परोपदेशादागमवचनत्वाच्च भवन् विशिष्टः कश्चित्मतिजैद एव श्रुतं; नान्यत् । ततो मूलभूताया मनेरादौ विन्यासः, तज्जैदरूपं तु श्रुतज्ञानं तत्समनन्तरं भणितमित्यदोषः । " मइपुर्व्वं जेण सुयः । " इत्यादिकश्चार्थः पुरतः प्रपञ्चेन भणियते । इति गाथा-र्थः ॥ ८६ ॥

अथ मतिश्रुतानन्तरमवधेस्तत्समनन्तरं च मनःपर्यायज्ञान-स्योपन्यासे कारणमाह-

कालविज्जयसामि-त्तलाभसाहम्मओऽवही ततो ।

माणसमित्तो उउम-त्यविमयभावादिसापण ॥ ८७ ॥

ततो मतिश्रुताज्यामनन्तरमवधिर्निर्दिष्टः । कुतः?, इत्याह-कालविपर्ययस्वामित्वलाजसाधर्म्यात् । तत्र नानाजीवापेक्षया, एकजीवापेक्षया च मतिश्रुताज्यां सहावधेः समानस्थिति-कालत्वात् कालसाधर्म्यम् । यथा च मिथ्यात्वोदये मति-श्रुतज्ञाने अज्ञानरूप विपर्यय प्रतिपद्यते, तथाऽवधिरपि, इति विपर्ययसाधर्म्यम् । य एव च मति-श्रुतयोः स्वामी, स एवावधेरपीति स्वामिसाधर्म्यम् । लाभोऽपि कदाचित्कस्यचिद्-मीषां त्रयाणामपि ज्ञानानां युगपदेव भवतीति लाजसाधर्म्यम् । (माणसमित्तो इत्यादि) इतोऽवधेरनन्तरं मनोविषयत्वा-मन-मि भवं मानस मनःपर्यायज्ञानं युक्तम् । कुतः?, इत्याह-लुप्तस्व-विषयभावाऽऽदिसामान्यान्; मादशब्दात् प्रत्यक्षत्वाऽऽदिसामान्यं गृह्यते, समानस्य भावः सामान्यं, साम्यं, तस्मादित्यर्थः । तत्र यथाऽवधिज्ञानं लुप्तस्थस्यैव भवति, तथा मनःपर्यायज्ञानमपीति लुप्तस्थसाम्यम् । उभयोरपि पुल्लमात्रविषयत्वाद् विषयसा-म्यम्, द्वयोरपि क्वायोपशमिकभाववृत्तित्वाद्भावसाम्यम्, द्वितयस्यापि साक्षादर्थित्वात् प्रत्यक्षत्वसाम्यम् । एवमन्याऽपि प्रत्यामत्तिरभ्युहोति गाथाऽर्थः ॥ ८७ ॥

अथ केवलज्ञानस्य सर्वोपरि निर्देशे कारणमाह-

अन्ते केवलमुत्तम-जइसामित्तवसाणज्ञानाओ ।

इत्थं च मइमुयाइं, परोक्खमियरं च पक्खवं ॥ ८८ ॥

अन्ते सर्वज्ञानानामपरि केवलज्ञानमभिहितम् । कुतः?, इत्याह-भावप्रधानत्वाभिर्देशस्य तत्समत्वात्. सर्वोत्तमहि केवलज्ञान-म, अतीतानागतवर्तमानानि. शेषज्ञस्यस्वरूपाऽवभासित्वादिति । यथा च मनःपर्यायज्ञानस्य यतिरेव स्वामी, तथा केवलज्ञानस्यापि, ततो यतिस्वामित्वसाम्याद् मनःपर्यायज्ञानाऽनन्तरं केवल-ज्ञानमभिहितम् । तथा समस्ताऽपरज्ञानानामवसान एवाऽस्य लाभोऽवसान एव निर्देश इति । तद्वधमपन्यासक्रमे समधिष्ठे सत्याह कश्चित्-नन्वेतानि पञ्च ज्ञानानि किं परोक्खस्वरूपाणि, आहोश्चित् प्रत्यक्षाणि ? इति । अत्राऽऽह-(इत्थं चेत्यादि) एतेषु पञ्चसु ज्ञानेषु मध्ये मतिश्रुते परोक्ते, इतरस्ववध्यादज्ञान-त्रयं प्रत्यक्षमिति गाथाः ॥ ८८ ॥ विशे० ।

(५) तथा चाऽऽगमः-

दुविहे णाणे पणत्ते । तं जहा-पक्खवे चेव, परोक्खवे चेव । पक्खवणाणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-केवलणाणे चेव, गो केवलणाणे चेव ।

ज्ञानं विशेषावबोधः, अज्ञानानि भुङ्क्ते, अश्रुते वा व्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यक्त आत्मा, तं प्रति यद्वर्तते इन्द्रियमनोर्निरपेक्षत्वे-न तत्प्रत्यक्षमव्यवहारित्वेनार्थसाक्षात्कारणादुक्तमिति । आह च- " अक्खो जीवो अत्थ-व्वावणभोयणगुणान्निओ जेण । तं पइ वट्ठु नाणं, जं पक्खस्स तमिह ति विहं " ॥ १ ॥ इति । परोभ्योऽ-क्षापेलया पुल्लमयत्वेन इन्द्रियमनोर्निरपेक्षस्य जीवस्य यत्तत्परोक्क निरुक्तिवशादिति आह च- " अक्खस्स पं गत्तकया, जं दव्विजियमणापरा तण । तेहि नो जं णाणं, परोक्खमिह तम-णुमाण वा " ॥ १ ॥ इति । अथवा-परोक्कं संबन्धेन जन्यजनक-ज्ञावलक्षणमस्येति परोक्कम् । इन्द्रियमनोव्यवधानेनाऽऽत्मनोऽ-र्थप्रत्ययकर्मसाक्षात्कारीत्यर्थः । स्था० ५, ता० १ उ० । (प्रत्य-क्षज्ञानभेदाः ' पक्खस्स ' शब्दे वक्ष्यन्ते) प्रत्यक्ष द्विविध-केव-लज्ञानं, नो केवलज्ञानं च । (केवलज्ञानभेदाः ' केवलणाण ' शब्दे तृतीयभागे ६४७ पृष्ठे गताः)

(६) केवलणाणे दुविहे पणत्ते । ओहिणाणे चेव, पण-पज्जवणाणे चेव ॥ स्था० २, ता० १ उ० । आ० ५० । आव० । मंथा० । कर्म० । सम्प० ।

(अवधिज्ञानभेदः ' ओहि ' शब्दे तृतीयभागे १४० पृष्ठे गतः) (मनःपर्यायज्ञानभेदाः ' पणपज्जवणाण ' शब्दे वक्ष्यन्ते)

परोक्खणाणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-आनिणिचोहि-यणाणे चेव, सुयणाणे चेव ।

(परोक्तज्ञानभेदाः ' परोक्खणाण ' शब्दे वक्ष्यन्ते)

(७) स्वाम्यादिभेदाद् मतिश्रुतभेदः । साम्प्रतं " ज सामि-काल-कारण-विसय-परोक्खत्तणेहिं तुल्लाह । (८५) " इति यदुक्तं प्राक्, तदुपजीव्य परः प्राऽऽह-

सामित्ताइविसेमा-भावाओ मइमुएगया नाम ।

लक्खणजेयादिकयं, नाणत्तं तयविसेसे वि ॥ ८९ ॥

परः प्राऽऽह-ननु पूर्वं मतिश्रुतयोः स्वामिकात्वाऽऽदितिः तुल्यत्वम-भिधानैर्मवद्भिः स्वदस्ताङ्काराऽऽकर्षणमनुष्ठितम्, यत एवं सति

स्वामित्वाऽऽदिभिर्विशेषाज्जायान्मतिश्रुतयोरेकैव प्राप्ता, न जेदः स्यात्; तथा च न ज्ञानपञ्चकसिद्धिः, धर्मभेदे हि वस्तूनां भेदः स्यात्; तद्वन्नेदे तु घटतत्त्वस्वरूपयोरेवामेद एव श्रेयान्ति भावः । अत्राऽऽचार्यः प्रत्युत्तरमाह—(लक्षणेत्यादि) तेषां स्वामित्वाऽऽदीनामविशेषस्तदविशेषस्तत्र सत्यपि मतिश्रुतयोर्नानात्वं भिन्नत्वमस्ति । किञ्चनम् ? , इत्याह—लक्षणभेदाऽऽदिकृतम्, आदिशब्दाद् वक्ष्यमाणकार्यकारणजावाऽऽदिपरिग्रहः । इदमुक्तं भवति—यद्यपि स्वामिकात्वाऽऽदिभिर्मतिश्रुतयोरेकत्वम्, तथाऽपि लक्षणकार्यकारणजावाऽऽदिभिर्नानात्वमस्त्येव, घटाऽऽकाशाऽऽदीनामपि हि सत्त्वप्रमेयत्वार्थः क्रियाकारित्वाऽऽदिभिः सास्येऽपि लक्षणाऽऽदिभेदाद्भेद एव । यदि पुनर्बहुमधर्मभेदे सत्यपि क्रियद्वयमसास्यमात्रादेवार्थानामेकत्वं प्रेयते, तदा सर्वं विश्वमेकं स्यात्; किं हि नाम तद्वस्त्वस्ति यस्य वस्त्वन्तरैः सद कैश्चिद्धर्मैर्न सास्यमस्ति ? । तस्मान्स्वास्याऽदिभिस्तुल्यत्वेऽपि लक्षणाऽऽदिभिर्मतिश्रुतयोर्भेदः । इति गाथार्थः ॥ १६ ॥

तान्येव लक्षणाऽऽदीनि पुरतो विस्तराभिधेयान्सपि-
रङ्गैकगाथया दर्शयति—

लक्षणभेदा हेतु—फलजावभो भेदइदियविजागा ।

वागऽनवरूपपर—जेया जेओ मऽमुयाणं ॥ १७ ॥

लक्षणभेदाद्भेदलक्षणत्वाद् मतिश्रुतयोर्भेदः । तथा—मतिज्ञानं हेतुः, श्रुते तु तत्फलं तत्कार्यम्; इति हेतुफलजावात् तयोर्भेदः । तथा—(भेद इति) विभागशब्दोऽत्रापि योज्यते, ततश्च भेदानां विभागो विशेषो भिन्नत्वं भेदविजागा, तस्मादपि मतिश्रुतयोर्भेदः, अवग्रहाऽऽदिभेदादप्राधिशल्यादिभेद हि मानज्ञानं वक्ष्यते “ अक्षर स एषा सम्म ” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनाद्यनुदेशाऽऽदिभेदश्च श्रुतज्ञानमिति भेदविभागालयोर्भेद इति ज्ञावः । (इदियविजागा इति) तत्त्वतः श्रोत्रविषयमेव श्रुतज्ञानम्, शेषान्द्रियविषयमपि मतिज्ञानम्, इत्येव वक्ष्यमाणादिान्द्रियविभागाच्च तयोर्भेदः । (वागेत्यादि) वल्लभाचार्यश्च च मूकं च बल्काऽऽदिमतिपक्वभूतानां विजागा च बल्काक्षरमूकेतराणां, तैर्योऽसौ भेदः तस्मादपि मतिश्रुतयोर्भेद इत्यर्थः । तथाहि—“ अन्नं मर्गाति मई, वग्गसमा सुवसणि सयं तु सुय । (१५४) ” इत्यादिना ग्रन्थेन कारणत्वाद् यत्कसदं मतिज्ञानं, शुम्भसदं तु श्रुतज्ञानम्, कार्यत्वावित्यर्थेन वक्ष्यते । तत्र बल्कः पलाशाऽऽदित्यग्र्यः, शुम्भः तु इतराऽऽदेनेहोपानं तज्जानिना द्वरिकोच्यते । तद्वत्त्वायमभिप्रायः—यथा बलनाऽऽदिभिरुत्कृता विशिष्टावस्थाऽऽपन्नं सन् बल्को द्वरिकेत्युच्यते, तथा परोपदेशाद्भूतचनसम्भूतं विशिष्टावस्थाप्राप्तं सदं मतिज्ञानं श्रुतमभिधायते, इत्येवं बल्केतरेभेदाद् मतिश्रुतयोर्भेदः । तथा—“ अन्नं अणकखरऽकखर—विसेसओ मऽसुयाई भिदति । ज मइनाणमणकखर—मकखरमियरं च सुयनाणं ” ॥ १६२ ॥ इत्यादिग्रन्थेन वक्ष्यमाणादकखरेतरभेदात्तयोर्भेदः । तथा—“ सपरप्पचायणओ, भेओ मूएयण वाऽभिहिओ । ज तु सुयं मइनाणं, सपरप्पचायण सुत्तं ” ॥ १७१ ॥ इत्यादिभिधायमानवचनामूकेतरभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः । इति गाथासंक्षेपार्थः । विस्तरार्थं तु भाष्यकारः स्वत एव वक्ष्यति । इयं च गाथा बहु-

स्वादशेषु न दृश्यते, केवलं क्वचिदादौऽपि दृष्टा, अतीव सोपयोगाच्च, इत्यस्माज्जिः किञ्चिद् व्याख्यातेति ॥ १७ ॥

तत्र “ यथोद्देश निर्देशः ” इति कृत्वा लक्षणभेदं तावदाह—

जमभिनिबुज्जइ तमभिनि—बोहो जं सुणइ तं सुयं जणिणं ।

सइ सुणइ जइ तओ, नाणं तो नाऽऽयभावो तं ॥ १७८ ॥

यज्ज्ञानं कर्तुं, वस्तु कर्मताऽऽपन्नमतिनिबुध्यते अवगच्छति, तज्ज्ञानमतिनिबोधः । तज्ज्ञाननिबोधकं तन्मतिज्ञानमिति यावत् । (जं सुणइ इत्यादि) यत्पुनर्जीवः शृणोति तच्छ्रुतम् ; इत्येवं सूत्रोक्तलक्षणभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः । तथा च सूत्रम्—“ जइ वि सामित्ताई विविसेसा, तइ वि पुणोऽप्याऽऽयारिया णाणत्त पणवयंति । त जहा—अनिबुज्जइति आनिजिणोहिणं, सुणेइति सुय । ” इत्यादि । अत्राऽऽह प्रेरकः—यदि नाम यदात्मा शृणोति तत् श्रुतमिति श्रुतज्ञानस्य लक्षणमुच्यते, हन्त ! तर्हि शब्दमेव शृणोति जीव इति सकलजगत्प्रतीतिमेव । ततः किं लूयते ? इत्याह—(जइ तओ इत्यादि) यदि च सकः स शब्दो ज्ञान श्रुतरूपम्, (तो ति) ततो नाऽऽत्मनो जीवस्य भावः परिणामः तच्छ्रुतं प्राप्नोति, शब्दस्य श्रुतत्वेनेष्टत्वात्, तस्य च पौर्वाधिकत्वेन मूर्तत्वात्, आत्मनस्तन्मूर्तत्वाद्, मूर्तस्य चामूर्तपरिणामत्वायोगाद्, आत्मनः परिणामश्च श्रुतज्ञानमप्यत तीर्थकराऽऽदाज्ञः, इति कथं न विरोधः ? इति ज्ञावः । इति गाथार्थः ॥ १७ ॥

अत्राऽऽचार्यः प्रत्युत्तरयति—

सुयकारणं जओ सो, सुयं च तत्कारणं ति तो तम्मि ।

कारइ सुओवयारो, सुयं तु परमत्तओ जीवो ॥ १७९ ॥

यतो यस्मात् कारणान् स शब्दो वक्तृवार्त्तमधीयमानः श्रोतृगतस्य श्रुतज्ञानस्य कारणं निमित्तं ज्ञायते, श्रुते च वक्तृगतश्रुतोपयोगरूपं व्याख्यानकरणाऽऽदी तस्य वक्तृवार्त्तमधीयमानस्य शब्दस्य कारणं जायते, इत्यतः तास्मिन् श्रुतज्ञानस्य कारणज्ञाने कार्यभूते वा शब्दे श्रुतोपचारः क्रियते । ततो न परमार्थतः शब्दः श्रुते, किं नूपचारत इत्यदोषः । परमार्थतस्तर्हि किं श्रुतम् ? , इत्याह—(सुयं त्वित्यादि) परमार्थतस्तु जीवः श्रुतज्ञानज्ञानिनोरनन्यभूतत्वात् । तथा च पूर्वप्राज्ञाहितम्—शृणोतीति श्रुतमात्मैवेति । तस्माच्छ्रुतं इति श्रुतमिति कर्मसाधनपक्वद्वयश्रुतभेदात्समधीयते, शृणोतीति श्रुतमिति; कर्तृसाधनपक्वे तु भावश्रुतमात्मैव; इति न काचिदनात्मभावता श्रुतज्ञानस्य । इति गाथार्थः ॥ १८ ॥

(८) अथ प्रकारान्तरेणाऽपि मतिश्रुतयोर्लक्षणभेदमाह—

इदियमाणोनिमित्तं, जं विण्णणं सुयाणुसारणं ।

निययत्तुत्तिममन्थं, तं जायगुयं मई सेमं ॥ १८० ॥

इन्द्रियाणि च स्पर्शनाऽऽदीनि, मनश्च, इन्द्रियमनांमि, तानि निमित्तं यस्य तदिन्द्रियमनोनिमित्तम्, इन्द्रियमनोद्वाराण यद्विज्ञानमुपजायते इत्यर्थः । ततः किम् ? , इत्याह—तद्वत्त्वश्रुतश्रुतज्ञानमित्यर्थः । इन्द्रियमनोनिमित्तं च मतिज्ञानमपि भवति, अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—श्रुतानुसारेणति श्रुतं ज्ञानं श्रुतम् । इन्द्रियश्रुतरूपं शब्द इत्यर्थः, स च संज्ञकविषयपरोपदेशरूपः श्रुतग्रन्थाऽऽत्मकश्चेह गृह्यते, तदनुसारेण च यदुपपद्यते तत् श्रुतज्ञानं, नान्यत । इदमुक्तं भवति—संज्ञकालप्रवृत्त, श्रुतग्रन्थसंबन्धनवा घटाऽऽदि-

शब्दमनुसृत्य वाच्यवाचकभावेन सयोज्य ' घटो घटः ' इत्याद्यन्तर्जलपाकारमन्तःशब्दोऽप्येकान्वितमिन्द्रियाऽऽविर्निमित्तं यज्ज्ञानमुदेति तच्छ्रुतज्ञानमिति । तच्च कथंभूतम् ? इत्याह-
 ' निजकाऽर्थोक्तिसमर्थमिति ' निजकः स्वस्मिन् प्रतिभासमानो योऽसौ घटाऽऽदिरर्थः तस्योक्तिः परस्मै प्रतिपादनं तत्र समर्थं कृतं निजकार्थोक्तिसमर्थम् । अयमिह भावार्थः-शब्दोऽप्येकसाहितं विज्ञानमुपपन्नं स्वप्रतिभासमानार्थप्रतिपादकं शब्दं जनयति, तेन च परः प्रत्याय्यते, इत्येवं निजकार्थोक्तिसमर्थमिदं भवति, अभिलाषवस्तुष्वप्यमिति यावत् । स्वरूपविशेषणं चेतत्, शब्दानुसारेणोत्पन्नज्ञानस्य निजकार्थोक्तिसामर्थ्याऽवयविचारादिति । (मइसेसं नि) दोषमिन्द्रियमनोनिमित्तश्रुतानुसारेण बद्धप्रहाऽऽविज्ञानं तन्मतिज्ञानमित्यर्थः । अत्राऽऽह कश्चित्-
 मनु यदि शब्दोऽप्येकसाहितं श्रुतज्ञानामप्यने, तेषां तु मतिज्ञानम्, तदा वक्ष्यमाणस्वरूपोऽवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न पुनरीहापायाऽऽद्य, तेषां शब्दोऽप्येकसाहितत्वात्; मतिज्ञानभेदत्वेन चैते प्रमिताः, तत् कथं श्रुतज्ञानलक्षणस्य नानिव्याप्तिदोषः ? कथं च न मतिज्ञानस्याव्याप्तिप्रसङ्गः ? अपरं च-अज्ञानरूपविष्टाऽऽदिषु " अक्षरं सन्नो सम्म, साईयं सन्नो सपञ्चवसियं च । " इत्यादिषु च श्रुतभेदेषु मतिज्ञानभेदस्वरूपाणामवग्रहेऽऽदीनां सद्भावान् सर्वस्याऽपि तस्य मतिज्ञानत्वप्रसङ्गात्, मतिज्ञानभेदानां चेहापायाऽऽदीनां साभिलाषत्वेन श्रुतज्ञानव्यप्राप्तेरुभयलक्षणसंकीर्णतादोषश्च स्यात् । अत्रोच्यते-यसाश्चक्रम्-अवग्रह एव मतिज्ञानं स्यात्, न त्वीहाऽऽद्य, तेषां शब्दोऽप्येकसाहितत्वात् । तदयुक्तम् । यतो यद्यापि ईहाऽऽद्यः साभिलाषाः, तथाऽपि न तेषां श्रुतरूपता, श्रुतानुसारिण एव साभिलाषज्ञानस्य श्रुतत्वात् । अथावग्रहाऽऽद्यः श्रुतिनिष्ठता एव निश्चयने प्रोक्ताः, युक्तितोऽपि चेहाऽऽदिषु शब्दाभिप्रायः संकेतकालाऽऽद्याकर्णितशब्दानुसरणमन्तरेण न सगच्छते, अतः कथं न तेषां श्रुतानुसारित्वम् ? तदयुक्तम् । पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेरेवेने समुपजायते इति श्रुतिनिष्ठता उच्यते, न पुनर्व्यवहारकाले श्रुतानुसारित्वमेतद्व्यति । वक्ष्यते च-"पूर्वं सुयपरिकर्मित-मइसेसं ज संपयं सुयाऽऽद्यं । तं सुयनिस्सियं" इत्यादि । यद्यपि युक्तितोऽपि चेत्पाद्युक्तम्, तदपि न समीचीनम्, संकेतकालाऽऽद्याकर्णितशब्दपरिकर्मितश्रुतीनां व्यवहारकाले तदनुसरणमन्तरेणाऽपि विकल्पपरम्परापूर्वकविविधवचनप्रवृत्तिदर्शनात्, न हि पूर्वप्रवृत्तसंकेता, अभीतश्रुतग्रन्थाश्च व्यवहारकाले प्रतिविकल्पन्ते-एतच्छब्दवाच्यत्वेनेतत् पूर्वं मयाऽवगतमित्येवंरूपं सकलम्, तथाऽमुकस्मिन् ग्रन्थे एतदित्यमभिहितमित्येव श्रुतग्रन्थं चाऽनुसरन्तो दृश्यन्ते, अत्रासपाटववशान् तदनुसरणमन्तरेणाऽप्यनवरतं विकल्पजायगप्रवृत्तेः । यत्र तु श्रुतानुसारित्वं तत्र श्रुतरूपताऽस्माभिरपि न निषिध्यते । तस्मात् श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतत्वाभावादीहापायधारणानां सामर्थ्येन मतिज्ञानत्वाच्च मतिज्ञानलक्षणस्याव्याप्तिदोषः, श्रुतरूपतायाश्च श्रुतानुसारित्वेव साऽभिलाषज्ञानविशेषेषु जायद् न श्रुतज्ञानलक्षणस्याऽतिव्याप्तिदोषः । अपरं च-अज्ञानरूपविष्टाऽऽदिश्रुतभेदेषु ' मतिपूर्वमेव श्रुतम् ' इति वक्ष्यमाणवचनादप्रथमं शब्दाऽऽद्यवग्रहणकालेऽवग्रहाऽऽद्यः समुपजायते, एते चाश्रुतानुसारित्वान्मतिज्ञानम्, यस्तु तेष्वज्ञानरूपविष्टश्रुतभेदेषु श्रुतानुसारी ज्ञानविशेषः स श्रुत-

ज्ञानम् । ततश्च-अज्ञानरूपविष्टाऽऽदिश्रुतभेदानां सामर्थ्येन मतिज्ञानत्वाभावाद्, ईहाऽऽदिषु च मतिभेदेषु श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतज्ञानत्वाऽसंभवाभोजयलक्षणसंकीर्णतादोषोऽप्युपपद्यते इति सर्वं सुस्पष्टम् । न चेदं मतिश्रुतयोः परमाणुकारणोरिवाऽऽत्यन्तिको जेदः समन्वेयणीयः, यतः प्रागिदं वक्तुम्-विशिष्टः कश्चित्मतिविशेष एव श्रुतः, पुरस्तादपि च वक्ष्यते-एतत्कसदृशं मतिज्ञानं तज्जनितद्वयकारूपं श्रुतज्ञानम्, न च वदकशुम्भयोः परमाणुकुञ्जरवदात्यन्तिको भेदः, किं तु कारणकार्यजायकृत एव, स चेहाऽपि विद्यते, मतेः कारणत्वेन, श्रुतस्य तु कार्यत्वेनाभिधास्यमानत्वात् । न च कार्यकारणयोरैकान्तिको जेदः, कनककुण्डलाऽऽदिषु, मृत्पाण्डुरकुण्डलाऽऽदिषु च तथाऽऽदर्शनात् । तस्मात्तदवग्रहापेक्षयाऽनर्नितापत्वाद्, ईहाऽऽद्यपेक्षया तु साभिलाषत्वात् साभिलाषानभिप्रायं मतिज्ञानम्, अश्रुतानुसारि च; सङ्केतकालप्रवृत्तस्य श्रुतग्रन्थसंबन्धिनो वा शब्दस्य व्यवहारकाले अतनुसरणात् । श्रुतज्ञानं तु साभिलाषमेव, श्रुतानुसार्येव च, सङ्केतकालप्रवृत्तस्य श्रुतग्रन्थसंबन्धिनो वा शब्दरूपस्य श्रुतस्य व्यवहारकालेऽवश्यमनुसरणादिति स्थितिर्मातृ गायार्थः ॥ १०० ॥

अथ श्रुतज्ञानलक्षणस्याऽव्याप्तिदोषमुद्भावयन्नाह पर-

जइ सुयलक्षणपेयं, तो न तपेगिदियाणं संभवइ ।

द्वयसुयाणुभावमि वि, जावमुयं सुत्तजणो वव ॥ १०१ ॥

यदि श्रुतज्ञानस्येदमन्तरगाथोक्तं लक्षणमिष्यते-श्रुतानुसारि ज्ञानं यात् श्रुतमभ्युपगम्यते इत्यर्थः, तदा तदेकान्द्रियाणां न संभवति न घटते, शब्दानुसारित्वस्य तेष्वसंभवात्; तदसंभवश्च मनःप्रभृतिसामर्थ्यभावात् । इष्यते चाऽऽगमे-"पगिदिया नियमं दुयणाणी । त जहा-मइअणाणी य, सुयअणाणी य " इति वचनादेकान्द्रियाणामपि श्रुतमात्रम्, इत्यव्यापकमेवेतद् लक्षणम् । अत्रोक्तमाह-(द्वयसुयेत्यादि) द्वयश्रुतशब्दस्तस्याभावेऽप्येकान्द्रियाणां भावश्रुतमभ्युपगमनव्ययम्, सत्यंतरिव । इदमुक्तं भवति-यद्यप्येकान्द्रियाणां कारणवैकल्याद् द्वयश्रुतं नास्ति, तथाऽपि स्वापाऽऽद्यवस्थायाम् साध्वानेरिवाशब्दकारणम्, अशब्दकार्यं च श्रुताऽऽवरणकृतोपशममात्ररूपं जावश्रुतं केवलितदृष्टममीषां मतव्ययम्; न हि स्वापाऽऽद्यवस्थायाम् साध्वानिः शब्दं न शृणोति, न विकल्पयतीत्येतावन्मात्रेण तस्य श्रुतज्ञानाभावो व्यवस्थाप्यते, किं तु स्वापाऽऽद्यवस्थोत्तरकाले व्यक्तीजवद्भावश्रुतं दृष्ट्वा पयसि सर्पिरिव प्रागपि तस्य तद्वासीदिति व्यवह्रियते, एवमेकान्द्रियाणामपि सामर्थ्यवैकल्याद् यद्यपि द्वयश्रुतज्ञानावः, तथाऽप्यावरणक्षयोपशमरूपं जावश्रुतमवसेयम्, परमयोगिमिदं एतत्वाद् वदत्यादिप्राहारजयपरिग्रहमैषुनसंज्ञाऽऽदेस्तद्विद्वस्य दर्शनाच्चेति । आह-ननु सुययति लक्षणं दृष्टान्तेऽपि नायद्भावश्रुतं नावगच्छामः । तथाहि-श्रुतेपयोगपरिणत आत्मा शृणोतीति श्रुतं, श्रूयते तदिति वा श्रुतमित्यनयोर्मध्ये कया व्युत्पत्त्या एतसाधो श्रुतमभ्युपगम्यते ? तत्राऽऽद्यपको न युक्तः, सुयस्य श्रुतेपयोगासंभवात् । द्वितीयोऽपि न सगतः, तत्र शब्दस्य वाच्यत्वात्, तस्यापि च स्वपतोऽसंभवादिति । सत्यम् । किं तु शृणोत्यनेन, अस्माद्, अस्मिन्वाति व्युत्पत्तिरिहाधीयते, एवं च श्रुतज्ञानाऽऽवरणकृतोपशमो वाच्यः संपद्यते, स च सुययते, एकेन्द्रियाणां चास्तीति न किञ्चित्परिहीयते । इति गायार्थः ॥ १०१ ॥

अथ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्याऽऽपादनेनैकेन्द्रियाणां
भुतसद्भावं विघटयन्नाह-

जावसुयं जासासो-यलद्रिणो जुज्जणं न इयरस्स ।

जासाऽभिमुहस्स जयं, सोळणं यं जं हवेज्जाहि । १०२ ।

भावभुतं युज्यत इति संबन्धः । कस्य युज्यते ? इत्याह-
जाषाश्रोत्रलब्धिमतः-जाषालब्धिमतः, श्रवणेन्द्रियलब्धिमत-
इत्यर्थः । कथं नृत्तं यद्भावभुतम् ? इत्याह-भाषाऽनि-
मुक्तस्य शब्दमभिधत्तोः 'प्रथममेव मये एतन्प्रतिपाद-
यामि' इत्युपयोगरूपं यद्भवति, श्रुत्वा वा परोदीरितां भाषां
यद्भवद् 'एतदनेन प्रतिपादितमिति ।' इह च यथासं-
ख्यमवगन्तव्यम्-भाषालब्धिमतः प्रथमं भवेत्, श्रवणेन्द्रियल-
ब्धिमतस्तु द्वितीयं भवेदिति । (न इयरस्स स्ति) इतरस्य तु
भाषाश्रोत्रलब्धिरहितस्य जावभुतं न युज्यते । अयमभिप्रायः-
यस्य सुप्तसाधोर्जाषाश्रोत्रलब्धिरस्ति, तस्योत्थितस्य परप्रति-
पादनपरोदीरितशब्दध्वनाऽऽदिलक्षणं जावभुतकार्यं दृश्यते,
तद्दर्शनाच्च सुप्तावस्थायामपि तस्य लब्धिरूपतया तदाऽऽस्ती-
दित्यनुमीयते, यस्य त्वेकेन्द्रियस्य भाषाश्रोत्रलब्धिरहितत्वेन
कदाचिदपि भावभुतकार्यं नोपलभ्यते, तस्य कथं तदस्तीति
प्रतीयते ? इति गाथाऽर्थः ॥ १०२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

जहं सुहुमं जाविंदिय-नाणं दव्विदियावरोहे वि ।

तह दव्वभुयाभावे, जावसुयं पत्थिवाइण ॥ १०३ ॥

इह केवलिनो विहाय शेषसंसारिजीवानां सर्वेषामप्यतिस्तो-
कबहुबहुतरबहुतमाऽऽदितारतयज्ञानेन द्रव्येन्द्रियस्वस्त्वपि
लब्धीन्द्रियपञ्चकाऽऽवरणकयोपशमः समस्येवेति परममुनि-
वचनम् । ततश्च यथा येन प्रकारेण पृथिव्यादीनामेकेन्द्रियाणां
श्रोत्रचक्षुर्भाणरसनलक्षणानां प्रत्येकं निर्वृत्युपकरणरूपाणां द्र-
व्येन्द्रियाणां तत्प्रतिबन्धककर्माऽऽवृत्तत्वाद्बरोधेऽप्यभावेऽपि
सूक्ष्ममव्यक्तं लब्ध्युपयोगरूपं श्रोत्राऽऽदि भावेन्द्रियज्ञानं भवति,
लब्धीन्द्रियाऽऽवरणकयोपशमसंभूताणीयसां ज्ञानशक्तिर्भवती-
त्यर्थः । तथा तेनैव प्रकारेण द्रव्यभुतस्य त्रव्येन्द्रियस्थानीयस्या-
भावेऽपि भावभुतं भावेन्द्रियज्ञानकत्वं पृथिव्यादीनां भवतीति-
प्रतिपत्तव्यमेव । इदमुक्तं भवति-एकेन्द्रियाणां तावच्छ्रोत्राऽऽदि-
द्रव्येन्द्रियाभावेऽपि भावेन्द्रियज्ञानं किञ्चिद् दृश्यते एव, वनस्प-
त्यादिषु स्पष्टतद्विज्ञेयं पलम्नात् । तथादि-कलकण्ठोच्चीर्णमधुर-
पञ्चमोक्तारश्रवणात्सद्यः कुसुमपल्लवाऽऽदिप्रसवो विरहकवृक्षा-
ऽऽदिषु श्रवणेन्द्रियज्ञानस्य व्यक्तं लक्षणमवलोक्यते । तिलकाऽऽ-
दितरषु पुनः कमनीयकार्मनीकमलदलदर्शयशरदिन्दुधवललो-
चनकटाक्षविकेपात् कुसुमाऽऽद्याविर्भावश्चक्षुरिन्द्रियज्ञानस्य, च-
म्पकाऽऽद्याहोपेषु तु विविधसुगन्धिगन्धवस्तुनकुरम्भोन्मिश्रविम-
लशीतलसालिलसेकाक्षत्प्रकटनं घ्राणेन्द्रियज्ञानस्य, बकुला-
ऽऽदिभूरेषु तु रम्भाऽतिशायिप्रवररूपवरतरुणजामिनीमु-
क्षप्रदक्षस्वच्छसुखादुसुगन्धिवाक्यगन्ध्याऽऽस्वादानात् त-
दाविष्करणं रसनेन्द्रियज्ञानस्य, कुरबकाऽऽदिविद्रापिष्वशो-
काऽऽदिद्रुमेषु च घनपीनोन्नतकठिनकुचकुम्भाविज्जमापन्ना-
जितकुम्भानकुम्भरणमणिबलयकण्ठकङ्कसाऽऽभरणचूषितज-
व्यमार्मनी जुज्जनाऽऽवगूढनसुखाभिषिष्टपृष्णरागचूर्णशोणतल-
तन्पादकमलपार्णिप्रहाराच्च भूगिति प्रसूनपल्लवाऽऽदिप्रभवः

स्पर्शनेन्द्रियज्ञानस्य स्पष्ट लिङ्गमभिधीक्यते । ततश्च यथैतेषु
द्रव्येन्द्रियासत्त्वेऽप्येतद्भावेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सकलजनप्रसिद्धम-
स्ति, तथा द्रव्यभुताभावे भावभुतमपि भविष्यति । दृश्यते हि
जलाऽऽद्याहारोपजीवनाद्यनस्पत्यादीनामाहारसंज्ञा, संकाचनच-
त्त्यादीनां तु हस्तस्पर्शाऽऽदिभीत्याऽवयवसंकोचनाऽऽदि-
भ्यो जयसंज्ञा, विरहकाललक्षकचम्पककेशराशोकाऽऽदीनां तु
मैथुनसंज्ञा दर्शितैव, विल्वपलाशाऽऽदीनां तु निधानीकृतक-
विणोपरि पादमोचनाऽऽदिन्यः परिग्रहसंज्ञा । न चैताः संज्ञाः
भावभुतमन्तरेणोपपद्यन्ते । तस्माद्भावोन्मिश्रपञ्चकाऽऽवरण-
कयोपशमाद्भावोन्मिश्रपञ्चकज्ञानवद्भावभुताऽऽवरणकयोपशमस-
द्भावाद् द्रव्यभुताभावेऽपि यच्च यावच्च भावभुतमस्यैवेके-
न्द्रियाणाम्, इत्यलं विस्तरेण । तर्हि-"जं विज्जाणं सुयानु-
सारेण" (१००) इति भुतज्ञानलक्षणं व्यभिचारिं प्राप्नोति,
भुतानुसारित्वमन्तरेणाऽप्येकेन्द्रियाणां भावभुताभ्युपगमादिति
चेत् । नैवम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, शब्दोल्लेखसहितं विशिष्ट-
मेव भावभुतमाश्रित्य तल्लक्षणमुक्तम्, यत्वेकेन्द्रियाणामौघकम-
विशिष्टभावभुतमात्रं तदावरणकयोपशमस्वरूपम्, तच्छ्रुतानुसा-
रित्वमन्तरेणापि यदि भवति, तथाऽपि न किञ्चिद् व्यभिचा-
रः । इति गाथाऽर्थः ॥ १०३ ॥

पुनरप्याह परः-

एवं मव्वपमंगो, न तदावरणानमक्खओवसमा ।

मइसुयनाणाऽऽवरण-क्खओवसमओ मइसुयाइ ॥ १०४ ॥

यदि जाषाश्रोत्रलब्धिरहितानामपि काष्ठकल्पानां पृथिव्या-
द्येकेन्द्रियाणां स्पष्ट किमप्यनुलभ्यमानमपि केनाऽपि बागाङ्-
म्बरमात्रेण ज्ञानं व्यवस्थाप्यते, तर्हि सर्वेषामपि केवलज्ञा-
नपर्यन्तानां पञ्चानामपि ज्ञानानां प्रसङ्गः सद्भावस्तेषां प्राप्नो-
तीत्यर्थः । पञ्चापि ज्ञानानि एकेन्द्रियाणां सन्ति, इत्येतदपि
कस्मान्नोच्यते ? स्पष्टानुपलब्धस्य विशेषाभावादिति ज्ञावः ।
अत्रोत्तरमाह-तदेतन्न । कुतः ? इत्याह-तदावरणानामर्वाधम-
नःपर्यायकेवलज्ञानाऽऽवरणकर्मणामत्ययोपशमादिति, अक्या-
द्येति स्वयमपि द्रष्टव्यम् । इदमुक्तं जवति-केवलज्ञानं तावत्
स्वावारकर्मणः कृत्य एव जायते, अर्वाधमनःपर्यायज्ञाने तु
तस्य कयोपशमे जवतः, एतच्छेकेन्द्रियाणां नास्ति, तत्कार्या-
दर्शनाद्, आगमेऽनुक्तत्वाच्च, इति न सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मति-
भुतेऽपि तर्हि मा भूताम्, इति चेत् । इत्यत्राऽऽह-(मइत्यादि) म-
तिभुतज्ञानाऽऽवरणकयोपशमस्त्वेकेन्द्रियाणामस्येव, तत्कार्यदर्-
शनात्, सिद्धान्तेऽभिहितत्वाच्च । ततश्च तत्तयोपशमसद्भा-
वान्मतिभुते जवत एव तेषाम् । इति गाथाऽर्थः ॥ १०४ ॥

तदेवं सप्रसङ्गः प्रदर्शितो लक्षणभेदाद् मतिभुतयोर्भेदः,

साम्प्रत देतुफत्तभावान् तमुपदर्शयन्नाह-

मइपुव्वं सुयमुत्तं, न मई सुयपुव्विया विसेसोऽयं ।

पुव्वं पूरणपाक्षण-भावान्नां जं मई तस्म ॥ १०५ ॥

"मइपुव्वं सुयमुत्तं" इति वचनादागमे मतिः पूर्वं यस्य तद्
मतिपूर्वं भुतमुक्तम्, न पुनर्मतिः भुतपूर्विका, इत्यनयोरयं वि-
शेषः । यत्किं ह्येकत्वं मतिभुतयोर्भवेत्, तदा एवभूतो नियमेन
पूर्वपश्चाद्भावो घटनस्वरूपयोरिव न स्याद्, अस्ति चाऽयम्, ततो
भेद इति भावः । किमिति पुनर्मतिपूर्वमेव भुतमुक्तम् ? इत्याह-
यद् यस्मात् कारणात् तस्य भुतस्य मतिः पूर्वं प्रथममवोपपत्त-

ते । कुतः ? इत्याह-पूरणेत्यादि 'पू' धातुः पालनपूरणयो-
र्थयोः पठ्यते, तस्य च पिपतीति पूर्वमिति निपात्यते ।
ततश्च शतस्य पूरणात् पालनाच्च मतिर्यस्यात्पूर्वमेव युज्यते,
तस्मान्मतिपूर्वमेव श्रुतमुक्तम्, पूर्वशब्दश्चायमिह कारणपर्यायो
रूपः, कार्यात् पूर्वमेव कारणस्य भावात्, " सम्यग्ज्ञान-
पूर्विका पुरुषार्थसिद्धिः " इत्यादौ तथादर्शनाच्च । ततश्च म-
तिपूर्वं श्रुतमिति कोऽर्थः ? , श्रुतज्ञानं कार्यम्, मतिस्तु तत्कार-
णम्, कार्यकारणयोश्च मृत्पिण्डघटयोरिव कथञ्चिद् भेदः प्र-
तीत एवेति ज्ञावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १०५ ॥

पूरणाऽऽदिधर्मानेव मतेर्भावयन्नाह-

पूरिज्जइ पाविज्जइ, दिज्जइ वा जं मईए नाऽमइणा ।

पाविज्जइ य मईए, गहियं इहरा पणस्मेज्जा ॥ १०६ ॥

अनुपेक्षाऽऽदिकाले अच्युता श्रुतपर्यायवर्द्धनेन मत्यैव श्रुतज्ञानं
पूर्यते पोष्यते पुष्टिं नीयत इत्यर्थः, तथा मत्यैवान्यतः न तु
प्राप्यते गृह्यते, तथा मत्यैव तदन्यस्मै दीयते व्याख्यायते,
नामत्या न मतिमन्तरेणेत्यर्थः, प्राकृतत्वात्पुष्टिर्ज्ञानिर्देशः । त-
था गृहीतं सदेतत्परावर्तनचिन्तनद्वारेण मत्यैव पादयते स्वि-
कीक्रियते, इतरथा मत्यभावे तद् गृहीतमापि प्रणश्येदेवेत्यर्थः ।
श्रुतज्ञानस्यैव पूरणाऽऽद्योऽर्था विशिष्टाभ्युदधाराणाऽऽदीनन्तरेण
कर्तुं न शक्यन्ते, अच्युताऽऽद्यश्च मतिज्ञानमेव, इति सर्वथा
श्रुतस्य मतिरेव कारणम्, श्रुतं तु कार्यम्, कार्यकारणज्ञाव-
श्च जेदे सत्येवोपपद्यते, अमेदे पटतस्वरूपयोरिव तदनुपप-
त्तेः । तस्मात् कारणकार्यरूपत्वाद् मतिश्रुतयोर्भेदः । इति
गाथाऽर्थः ॥ १०६ ॥

अथ श्रुतस्य मतिपूर्वतां विघटयन्नाह-

णाणाणऽणाणाणि य, समकालां जओ मइमुयाइ ।

तो न सुयं मइपुव्वं, मइणाणं वा सुयन्नाणं ॥ १०७ ॥

इह मतिश्रुते वक्ष्यमाणयुक्त्या त्रिविधे-सम्यग्दृष्टिज्ञानस्वरूपे,
मिथ्यादृष्टेस्त्वज्ञानस्वभावे । तत्र ज्ञाने अज्ञाने चैते प्रत्येक स-
मकालमेव भवतः, तत्तयोपशमज्ञानस्यापगमे युगपदेव निर्दे-
शात् । यतश्चैते ज्ञाने अज्ञाने च मतिश्रुते पृथक् समकाले
जवतः, ततो न श्रुतं मतिपूर्वं युज्यते, न हि सममेवोत्पन्न-
योः सव्येतरगोविषाणयोरिव पूर्वपश्चाद्भावः सङ्गच्छते । अ-
थोत्सृजेऽप्यसदाप्रवृत्तशक्त्यै न त्यज्यते, इत्याह-(मइनाणे वा
इत्यादि) इदमुक्तं भवति-मतिज्ञाने समुत्पन्ने तत्समकालं च
श्रुतज्ञानेऽनन्तरयुगपद्यमाने श्रुताऽज्ञानं जीवस्य प्रमज्ज्यते, श्रुतज्ञा-
नानुत्पादेऽर्थापि तदनिवृत्तेः, न च ज्ञानाऽज्ञानयोः समका-
लप्रवृत्तिरित्यगमे क्वचिदप्यनुमन्यते, विरोधात्-ज्ञानस्य स-
म्यग्दृष्टिर्भावित्वात्, अज्ञानस्य तु मिथ्यादृष्टिभावित्वादिति
गाथाऽर्थः ॥ १०७ ॥

अत्र प्रतिविधानमाह-

इह लच्छिमइमुयाइ, ममकालां न तूवओगो मि ।

मइपुव्वं सुयमिह पुण, सुओवओगो मइप्पजवो ॥ १०८ ॥

ननु ध्यान्ध्याविजृम्भितमिदं परस्य, अभिप्रायापरिहानात् । त-
थाह-द्विविधे मानश्रुते तदावरणकृत्योपशमरूपलब्धितः, उप-
योगतश्च । तत्रेह लब्धितो ये मतिश्रुते ते एव समकालं
जवतः, यस्त्वनयोरुपयोगः स युगपन्न भवत्येव, किं तु
केचन्नज्ञानदर्शनयोरिव तथास्वाभाव्यात् क्रमेणैव प्रवर्तते ।

अत्र तर्हि लब्धिमङ्गीकृत्य मतिपूर्वता श्रुतस्योक्ता जविष्यतीति
चेत् । नैवम्, इत्याह-मतिपूर्वं श्रुतम्, इह तु श्रुतोपयोग एव
मतिप्रभवोऽङ्गीक्रियते, न लब्धिरिति भावः । श्रुतोपयोगो हि
विशिष्टमन्तर्जन्माऽऽकार श्रुतानुसारि ज्ञानमभिधीयते, तच्चाव-
ग्रहेहाऽऽदीनन्तरेणाऽऽकस्मिक न जयति, अवग्रहाऽऽद्यश्च मति-
रेव, इति तत्पूर्वता श्रुतस्य न विरुध्यते । इति गाथाऽर्थः ॥ १०८ ॥

तदेव मतिपूर्वं श्रुतमिति समर्थितम्, परस्तु मतेरपि

श्रुतपूर्वताऽऽपादनेनाविशेषमुद्भावयन्नाह-

सोऊण जा मई जे, मा सुयपुव्वं त्ति तेण न विसेमो ।

सा दव्वसुयप्पजवा, जावसुयाओ मई नत्थि ॥ १०९ ॥

परस्माच्छब्द श्रुत्वा तद्विषया (जं) भवतामपि या मतिरु-
त्पद्यते सा श्रुतपूर्वा श्रुतकारणवत्, शब्दस्य श्रुतत्वेन प्रागुक्तत्वा-
त्, तस्याश्च मतेः तत्प्रभवत्वेन भवतामपि सिद्ध्यत्वात् । न-
तश्च (न विसेमो त्ति) अन्योऽन्यपूर्वभावितायां मतिश्रुत-
योने विशेष इत्यर्थः । तथा च स्मृति " न मई सुयपुव्वं त्ति "
यदुक्तं प्राक्, तदयुक्तं प्राप्नोतीति भावः । अत्रोत्तरमाह-प-
रस्माच्छब्दमाकर्ण्य या मतिरुत्पद्यते, सा हन्त ! शब्दस्य छ-
व्यश्रुतमात्रत्वाद् द्रव्यश्रुतप्रजन्ता, न जावश्रुतकारणा, एतत्तु न
केनाऽपि वार्यते, किं त्वेनदेव वयं ब्रूमा यदुत-भावश्रुताद्
मतिर्नास्ति, भावश्रुतपूर्विका मतिर्न जवतीत्यर्थः, छव्यश्रुत-
प्रभवा तु भवतुः को दोषः ? । इति गाथाऽर्थः ॥ १०९ ॥

ननु भावश्रुतादर्थं मतिः किं सर्वथा न भवति ? इत्याह-

कज्जतया न उ कममो, कमण को वा मं निवारेइ ? ।

जं तत्थावत्थाणं, सुयस्म सुतोवओगाओ ॥ ११० ॥

भावाश्रुताद् मतिः कार्यतयैव नास्तीत्यनन्तरोकगाथाऽवयवेन
संख्यः (न उ कममो त्ति) क्रमशस्तु मतिर्नास्तीत्येवं न,
किं तर्हि ? , क्रमशः साऽस्ति, इत्येतत् सर्वोऽपि मन्यते. अ-
न्यथा आमरणार्थाय श्रुतमात्रोपयोगप्रसङ्गात् । यदि क्रमशः
साऽस्ति, तर्हि क्रमेण भवत्यास्तस्या भवतः किं कुर्वन्ति ? ,
इत्याह-(क्रमेणेत्यादि) वाशब्दः पातनार्थः, मा च कृतैव, क्रमेण
भवन्ती मति को निवारयति ? , मत्या श्रुतोपयोगो जन्यते, न-
दुपगमे तु निजकारणकत्वापात् सदैव प्रवृत्ता पुनरपि मतिर-
वतिष्ठते, पुनस्तथैव श्रुतम्, तथैव च मतिः, इत्येव क्रमेण ज-
वत्या मतेर्निषेधका वयं न जवाम इत्यर्थः । किमिति ? , इ-
त्याह-यद् यस्मात् कारणात् तत्र तस्यां मते अवस्थान स्थि-
तिर्भवति, श्रुतोपयोगात् श्रुतस्य ततः क्रमेण मति न निषेध-
यामः । इदमुक्तं जवति-यथा सामान्यभूतन सुवर्णेन स्ववि-
शेषरूपाः कङ्कणाः गुनीयकाऽऽद्यो जन्यन्ते, अतस्तं तत्कार्य-
पदेशं लभन्त एव, सुवर्णे त्वतज्जन्यत्वात् तत्कार्यतया न व्य-
वह्रियते, तस्य कारणा-न्तरेण्यः सिद्ध्यत्वात्, कङ्कणाऽऽदिविश-
योपरमे तु सुवर्णावस्थानं क्रमण न निवार्यते; एवं मन्याऽपि
सामान्यभूतया स्वविशेषरूपश्रुतोपयोगो जन्यते, अतस्तत्कार्यं
स उच्यते, मतिस्त्वतज्जन्यत्वात्तत्कार्यतया न व्यपदिश्यते,
तस्या हेत्वन्तरात् सदा सिद्ध्यत्वात्, स्वविशेषश्रुतश्रुतोपयो-
गोपरमे तु क्रमाऽऽयान मत्यवस्थानं न निवार्यते, आमरणान्त
केवलश्रुतोपयोगप्रसङ्गादिति गाथाऽर्थः ॥ ११० ॥

तदेव जावश्रुतं मतिपूर्वं व्यवस्थाप्य मतान्तरमपदर्शयन्नाह-

दव्वसुयं मइपुव्वं, जामइ जं नाऽविचित्तियं केइ ।

जावसुयस्ताजावो, पावह तेसि न य विसेसो ॥१११॥

(केह सि) मतिपूर्व भुतमित्यत्राऽऽगमवचने केचिदेवं व्याख्यते । किम् ? इत्याह-द्व्यश्रुतं शब्दरूपं मतिपूर्वम्, न जावश्रुतम् । तत्र युक्तिमाह-(जासह जं नाविचिन्तियं ति) यत् यस्मात् कारणाद्विचिन्तितम् भविवक्तिनं न कोऽपि भाषते न शब्दमुदीरयति, यच्च विवक्षाज्ञानं तत् किञ्च मतिरिति तेषामभिप्रायः, ततश्च मतिपूर्वं द्व्यश्रुतं सिद्धं प्रवति । एतस्मिन् व्याख्याने दोषमाह-तेषामेवं व्याख्यातृणां जावश्रुतस्य सर्वथैवाजावः प्राप्नोति, यतो वक्तृगतं विवक्षोपयोगज्ञानं तैरेव मतिस्थेन व्याख्यातम्, अन्यथा शब्दस्य मतिपूर्वकत्वाजावात्, श्रोतुरपि शब्दं श्रुत्वा प्रथमं यदवग्रहाऽऽदिज्ञानं तत्तावन्मतिरेव, ऊर्ध्वमाप च तस्या जावश्रुतं नाभ्युपगम्यते, मतिपूर्वं जावश्रुतमित्यस्मत्पक्षवर्तित्वप्रसङ्गात् । यद्दृष्टव्यतोऽभाषमाणस्य चानुपेक्षाऽऽदिष्वन्तर्जलपाकषित ज्ञानं विपरिवर्तते तज्जावश्रुतं भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम्, यनस्तर्दापि यद्यवग्रहाऽऽत्मकमतिपूर्वं तथा जावश्रुतं न दृश्यम्, अस्मत्पक्षाभ्युपगमप्रसरेव । अयं मतिपूर्वं तन्नेष्यते, तथाऽपि तत्सर्विकल्पकत्वेन मतिरेव, शब्दविवक्षाज्ञानवत्; शब्दविवक्षाज्ञानेऽपि हि शब्दविकल्पोऽस्ति, तन्मन्तरेण शब्दाभिधानासंज्ञात् । न चाऽसौ जावश्रुतत्वेनेष्टः, तस्माद् मतेरनन्तरं सर्वत्र शब्दमात्रस्यैवोक्त्यानम्, न भावश्रुतस्य; अस्मत्पक्षाङ्गीकरणप्रसङ्गात्; विकल्पज्ञानानि च विवक्षाज्ञानवन्मतिस्थेनोक्तान्येव, इति सर्वत्र जावश्रुताजावः प्रसजति । भवतु स तर्हि, इति चेत् । इत्याह-(न य विसेसो सि) जावश्रुताजावे मतिश्रुतयोर्विशेषो भेदाश्चन्तयितव्यो न स्यात्, स हि द्वयोरैवोपपद्यते । यदा च मतिरेवाऽस्ति, न भावश्रुतम्, तदा तस्याः केन सह भेदचिन्ता युज्येत ? इति भावः । द्व्यश्रुतरूपेण शब्देन सह मतेर्भेदचिन्ता भविष्यतीति चेत् । तदयुक्तम् । ज्ञानपञ्चकविचारस्य इहाधिकृतत्वात्, तदधिकारे च शब्देन सह भेदचिन्ताया अप्रस्तुतत्वात् । चिन्त्यतां वा ' मतिपूर्वं द्व्यश्रुतम् ' इत्येवं मतेः शब्देनापि सह विशयः, किं तु सोऽपि न घटते । इति गाथाऽर्थः ॥ १११ ॥

कुतो न घटते?, इत्याह-

द्वसुयं बुद्धीओ, सा वि तओ जमविसेमओ तम्हा ।

भावसुयं मऽपुव्वं, द्वसुयं लक्खणं तस्म ॥ ११२ ॥

यदिति यस्मात् कारणाद् यथा द्व्यश्रुतं शब्दो बुद्धेर्भेदेः सकाशाद् जवतीति भवति; प्रतिपाद्यते, तथा हन्त ! साऽपि बुद्धिस्ततः शब्दान् श्रोतुर्भवत्येव । तत्र च " मः-पुव्वं सुयमुत्तं, न मः सुयपुव्विया विसेसोऽयं । " (१०५) इति मतिश्रुतयोर्भेदप्रतिपादनार्थं योऽसौ विशेषोऽत्र प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, स द्वयोरप्यन्येभ्यः पूर्वजावितायाः समानत्वात् प्राप्नोति, इत्यनन्तरगाथापर्यन्तावयवेन सन्धः । तस्मान्तेषां मतेऽविशेषतः कारणाद् यद्दस्माभिः प्राक् समर्थितम्-भावश्रुतं मतिपूर्वमिति, तदेव युक्तियुक्तम् । शब्दब्रह्मणं तु द्व्यश्रुतं तस्य भावश्रुतस्य सङ्गते गम्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गमिति गाथाऽर्थः ॥ ११२ ॥

कुतस्तस्य लक्षणम् ?, इत्याह-

सुयविज्ञाणप्पजवं, द्वसुयमियं जओ विचित्तं ।

पुव्वं पच्छा भासइ, लक्खिज्जइ तेण जावसुयं ॥११३॥

भुतविज्ञानप्रज्ञं सविकल्पकविवक्षाज्ञानकार्यं शब्दरूपं द्व्यश्रुतमिदं यत्परिमितिपूर्वत्वेन इष्यते, कथं पुनस्तज्जावश्रुतप्रभवं विज्ञापने ? इत्याह-यतः सर्वोऽपि पूर्व विचिन्त्य वक्तव्यमर्थं चित्ते विकल्प्य पश्चात् शब्दं भाषते, यच्च तच्चिन्ताज्ञानं तत् श्रुतानुसारित्वाद् भावश्रुतम्, इति जावश्रुतप्रभवता द्व्यश्रुतस्य विज्ञापने; यच्च यस्मात् प्रजवति तत्तस्य कार्यम्, यतस्तेन कार्यजृतेन द्व्यश्रुतेन स्वकारणभूतं जावश्रुतं सङ्गते इति तत् तस्य लक्षणमुक्तम्, अस्ति भावश्रुतमत्र, तत्कार्यस्य शब्दस्य अवघणाद्, इत्येव तेन जावश्रुतस्य लक्ष्यमाणत्वादिति । द्व्यश्रुतस्य च भावश्रुतलक्षणता मतान्तरत्वादिनां विपर्यस्तत्वप्रतिपादनार्थमुपदर्शिता, भावश्रुतप्रभवस्याऽपि शब्दस्य तैर्मितिपूर्वत्वप्रतिपादनादिति गाथाऽर्थः ॥ ११३ ॥

अथ यथा मतिश्रुतयोः कार्यकारणजावाद् जेदः, तथा तयोः प्रत्येकं स्वस्थानेऽपि सम्यक्त्वमिथ्यात्वपरिग्रहाद् जेद एवेत्यनुपपन्नो दर्शयितुं नन्वध्ययनाऽऽगमे मतिश्रुतयोः कार्यकारणभावेन भेदप्रतिपादनानन्तरमिदं सूत्रमस्ति ।

तद्यथा-

" अविसेसिया मः-महनाणं च, मःअज्ञाणं च । विसेसिया मः-सम्मदिट्ठिस्स मः महनाणं, मिच्छादिट्ठिस्स मः महअज्ञाणं । एवं अविसेसियं सुयं सुयनाणं, सुयअज्ञाणं च, विसेसियं सुय-सम्मदिट्ठिस्स सुयं सुयनाणं, मिच्छादिट्ठिस्स सुयं सुयअज्ञाणं । "

सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टसंबन्धनोऽविशेषितेन मतिशब्देन मतिज्ञानं, मत्यज्ञानं च द्वे अपि प्रतिपाद्यते, सम्यग्दृष्टिर्विशेषितेन तु मतिशब्देना मतिज्ञानमेवोच्यते, मिथ्यादृष्टिर्विशेषितेन तु तेनैव मत्यज्ञानमेवाभिधीयते, एवं श्रुतंऽपि वाच्यामति सूत्रजावार्थः ।

तदेतदानुषङ्गिकं सूत्रोक्तमनुवर्तमानो ज्ञाप्यका-

रोऽप्याह-

अविसेसिया मऽ चिय, सम्मदिट्ठिस्स मा मऽज्ञाणं ।

मऽअज्ञाणं मिच्छा-दिट्ठिस्स सुयं पि पंभव ॥ ११४ ॥

सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टिभावेनाविशेषिता मतिमतिरेवोच्यते, न तु मतिज्ञानं मत्यज्ञानं चानिर्णयं व्यपदिश्यते, सामान्यरूपायां तस्यां ज्ञानाज्ञानविशेषयोर्द्वयोरप्यन्तर्भावत् । यदा तु सम्यग्दृष्टिरेव संबन्धिनी सा मतिविचक्ष्यते, तदा मतिज्ञानमिति निर्दिश्यते । यदा तु मिथ्यादृष्टिसंबन्धिनी तदा मत्यज्ञानम् । एवं श्रुतमप्याविशेषितं श्रुतमेव, विशेषितं तु सम्यग्दृष्टेः श्रुतज्ञानम्, मिथ्यादृष्टेस्तु श्रुताज्ञानम्, सम्यग्दृष्टिसंबन्धिनी बोधस्य सर्वस्यापि ज्ञानत्वात्; मिथ्यादृष्टिसत्कस्य त्वज्ञानत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ ११४ ॥

तनु यथा मतिश्रुताभ्यां सम्यग्दृष्टिर्घटाऽऽदिकं जानीते, व्यवहरति च; तथा मिथ्यादृष्टिरपि, तात्कर्मिति तस्य सत्क सर्वमप्यज्ञानमुच्यते ?, इत्याशङ्क्याऽऽह-

सदसदविभेमणाओ, जवहेउमदिच्चिओवत्तंभाओ ।

नाणफलाजावाओ, मिच्छदिट्ठिस्स अज्ञाणं ॥ ११५ ॥

सत्त्वासत्त्वं सदसती, तयोर्विशेषणमविशेषतः, तस्मादेतौ,

मिथ्यादृष्टेः संबन्धि व्यवहारमात्रेण ज्ञानमपि निश्चयतोऽज्ञा-
नमुच्यते, सतो ह्यसत्त्वेन असत् विशिष्यते, असतोऽपि च
सत्त्वेन सद्भिद्यते । मिथ्यादृष्टिश्च घटे सत्त्वप्रमेयत्वमूर्तत्वाऽऽदि-
त् । स्वभरस्माऽऽभोरुहाऽऽदिभ्यामुत्पादींश्च पटाऽऽदिधर्मान्
सतोऽप्यसत्त्वेन प्रतिपद्यते, 'सर्वप्रकारैर्घट एवायम्' इत्यवधार-
णात् । अनेन ह्यवधारणेन सतोऽपि सत्त्वप्रमेयत्वाऽऽद्यः पटाऽऽ
विधर्मान् सन्तीति प्रतिपद्यते, अन्यथा सत्त्वप्रमेयत्वाऽऽदिसामा-
न्यधर्मद्वारेण घट पटाऽऽदीनामपि सद्भावात् 'सर्वथा घट एवा-
यम्' इत्यवधारणानुपपत्तेः, 'कथाञ्च घट एवायं'
इत्यवधारणे त्वनेकान्तवादाभ्युपगमेन सम्यग्दृष्टव-
प्रसङ्गात्, तथा पटपुटनटशकटाऽऽदिरूपं घटेऽसदपि सत्त्वे-
नायमभ्युपगच्छति 'सर्वैः प्रकारैर्घटोऽस्त्येव' इत्यवधारणात्,
'स्यादृष्ट्येव घटः' इत्यवधारणे तु स्याद्वादाऽऽभ्युपगमात् सम्य-
ग्दृष्टिप्रसादेः । तस्मात्सत्त्वसतोर्विशेषाज्ञावादान्मत्तकस्येव मि-
थ्यादृष्टेर्बोधोऽज्ञानम् । तथा विपर्यस्तत्वादेव भवहेतुत्वात्
तद्वैश्वोऽज्ञानम् । तथा पञ्चवधहेतुत्वात् तद्वैश्वोऽज्ञानम् । तथा प-
ञ्चवधतिलाऽऽदिदहनजलाऽऽद्यवगाहनाऽऽदिषु संसारहेतुषु
मोक्षहेतुत्वबुद्धेः, दयाप्रशमनप्रसन्न्यादिकिञ्चन्यादिषु तु मोक्षका-
रणेषु भवहेतुत्वाभ्यवसायतो यदृच्छोपलम्भात् तस्याऽज्ञानम् ।
तथा विरत्यभावेन ज्ञानफलज्ञावाद् मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमिति गा-
थाऽर्थः ॥ ११४ ॥

तदेवं सप्रसङ्गः प्रतिपादितो हेतुफलमात्रादपि मतिभ्रान्तयो-
र्ज्ञेदः, साधनं जेदमेवास्त्योस्तमभिधातुमाह-

जेयकथं च विसेसण-महावीसइविहंगभेयाई ।

इंदियविजागओ वा, मइसुपजेओ जओऽभिहियं ॥ ११५ ॥

जेदऽवग्रहाऽऽद्यः, अज्ञानरूपप्रवृत्त्याऽऽद्यश्च, तत्कृतं वा
मतिभ्रान्तयोर्विशेषणं जेदः, यतोऽवग्रहाऽऽदिभेदादष्टाविंशत्या-
दिविध मतिज्ञानं, 'वदयते' इति शेषः । भ्रुतज्ञानं त्वज्ञानरूप-
विष्टत्वाऽऽदिभेदमभिधास्यते । अथवा-इन्द्रियविभागान्मात-
भ्रुतयोर्भेदः, यतोऽन्वयः पूर्वगतेऽभिहितमिति गाथाऽर्थः ॥ ११६ ॥

किमभिहितम् ?, इत्याह-

सोइंदिओवलळी, हाइ सुयं मेसयं तु मइनाणं ।

मात्तुणं दव्वसुयं, अक्खवरंजो य मेसेसु ॥ ११७ ॥

इच्छा जीवः, तस्येवमिन्द्रियम्, भ्रूयतेऽनेनेति भ्रूयम्, तच्च
तद्विन्द्रियं चेति भ्रूयिन्द्रियम्, उपलब्धनमुपलब्धिज्ञानम्, भ्रू-
यिन्द्रियेणोपलब्धिः भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरिति तृतीयासमासः;
भ्रूयिन्द्रियस्य वा उपलब्धिः भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरिति षष्ठी-
समासः; भ्रूयिन्द्रियद्वारक ज्ञानमित्यर्थः । भ्रूयिन्द्रियेणोपल-
ब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थे शब्दोऽप्यभिधीयते । तत-
श्चाऽऽद्यसमासद्वये भ्रूयिन्द्रियद्वारकमभिज्ञापलावितोपल-
ब्धिलक्षणं जावभ्रुतमुक्तं दृष्टव्यम्, बहुव्रीहिणा तु तस्या
जावभ्रुतोपलब्ध्यावनुपयुक्तस्य पदतो द्रव्यभ्रुतम्, तदुपयुक्त-
स्य तु वदत उभयभ्रुतमभिहितं वेदितव्यम् । इह च व्यव-
च्छेदकत्वात् सर्वे वाक्यं सावधारणं भवति, इष्टव्यावधार-
णविधिः प्रवर्तते; ततः 'चेन्नो धनुर्धर एव' इत्यादिष्वेवहायो-
गव्यवच्छेदेनावधारणं दृष्टव्यम् । तथा-भ्रुतं भ्रूयिन्द्रियोपल-
ब्धिरेव, न तु भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिः भ्रूयमेवेति; भ्रूयिन्द्रियोपल-
ब्धिस्तु भ्रूय मतिर्वा भवति, यथा धनुर्धरश्चैत्रोऽन्यो वेति, भ्रू-

यिन्द्रियोपलब्धिरेवग्रहाऽऽदिरूपाया मतिस्त्वात्, भ्रुतानुसारि-
ण्यास्तु भ्रुतत्वादिति । यद्यपि पुनः भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिः भ्रुतमेव-
त्यवधार्यते, तदा तदुपलब्धिर्मतिर्त्वं सर्वथैव न स्यात्, इष्यते
च कस्याश्चित् तदपीति भावः । यदि भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिः
भ्रुतं, तर्हि शेष किं भवतु ?, इत्याह-(सेसयं त्वित्यादि) भ्रू-
यिन्द्रियोपलब्धिं विहाय 'शेषकं' यच्चभ्रूरादीन्द्रियचतुष्टयो-
पलब्धिरूपं तत्प्रतिज्ञानं, भवति इति वर्तते । तुशब्दः स-
मुच्चये, स चैवं समुच्चिनोति, न केवलं शेषेन्द्रियोपलब्धिर्मति-
ज्ञानं, किं तु भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिश्च काश्चिद्वग्रहाऽऽदिमात्ररूपा
मतिज्ञानं प्रवर्तते; तथा च सत्यनन्तरमवधारणव्याख्यानमुप-
पन्नं भवति । " सेसयं तु मइनाणं " इति सामान्येनैवोक्ते शेष-
स्य सर्वस्याप्युत्सर्गेण मतिर्वे प्राप्ते सत्यपवादमाह-(भ्रू-
यिन्द्रियं दव्वसुयं नि) पुस्तकाऽऽदिसिद्धिर्ज्ञितं यद् द्रव्यभ्रुतं तन्मुक्त्वा
परित्यज्यैव शेष मतिज्ञानं दृष्टव्यम्, पुस्तकाऽऽदिन्यस्तं हि भा-
वभ्रुतकारणत्वात् शब्दवत् द्रव्यभ्रुतमेव, इति कथं मतिज्ञानं
स्याद् ?, इति जावः । न केवलं भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिः भ्रुतम्,
किं तु यच्च शेषेषु चतुर्षु चक्रादीन्द्रियेषु भ्रुतानुसा-
रिसाभिलापविज्ञानरूपोऽक्षरलाभः सोऽपि भ्रुतः, न त्व-
क्षरलाभमात्रं, तस्येदापायाऽऽद्यात्मके मतिज्ञानेऽपि सद्भावा-
दिति । आह-यदि चक्रादीन्द्रियाक्षरलाभोऽपि भ्रुतः, तर्हि
यदाद्यापायाऽवयवे 'भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरेव भ्रुतम्' इत्यवधार-
णं कृतम्, तन्नोपपद्यते । शेषेन्द्रियोपलब्धिरेवपीदानीं भ्रुतत्वेन
समर्थितत्वात् । नैतदेवम्, शेषेन्द्रियाक्षरलाभस्याऽपि भ्रूयि-
न्द्रियोपलब्धिरूपत्वात् । स हि भ्रुतानुसारिसाभिलापज्ञान-
रूपोऽत्राधिक्रियते, भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरपि चैवंचतुर्विधं भ्रुत-
मुक्ता । ततश्च साभिलापविज्ञानं शेषेन्द्रियद्वारेणाऽप्युपपन्नं यो-
ग्यतया भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरेव मन्तव्यम्, अभिलापस्य सर्व-
स्यापि भ्रूयिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वादिति । अत्राऽऽह-ननु " सोइ-
न्दिओवलळी होइ सुयं । " तथा-" अक्खवरंजो य मेसेसु । "
इत्युभयवचनात् भ्रुतज्ञानस्य सर्वेन्द्रियनिमित्तता सिद्धा ।
तथा-" सेसयं तु मइनाणं " इति वचनात्, तुशब्दस्य समु-
च्चयाच्च मतिज्ञानस्यापि सर्वेन्द्रियकारणता प्रतिष्ठिता; भवद्-
भिस्तु इन्द्रियविजागाद् मतिभ्रुतयोर्ज्ञेदः प्रतिपादितुमारब्धः;
स चैवं न सिद्ध्यति, द्वयोरपि सर्वेन्द्रियनिमित्ततायास्तुल्य-
त्वप्रतिपादनार्थित । अत्रोच्यते-साधूक्तं जवता, किं तु यद्यपि
शेषेन्द्रियद्वाराऽऽयातत्वात्तदक्षरलाभः शेषेन्द्रियोपलब्धिरुच्य-
ते, तथाऽप्यभिलापाऽऽत्मकत्वादसौ भ्रूयिन्द्रियग्रहणयोग्य एव,
ततश्च तत्तत्तः भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरेवाऽयम् । तथा च सति
परमार्थतः सर्वे भ्रूयविषयमेव भ्रुतज्ञानम्, मतिज्ञानं तु तद्वि-
षय शेषेन्द्रियविषयं च सिद्धं भवति, अत इत्यमिन्द्रियवि-
जागाम्मतिभ्रुतयोर्ज्ञेदो न विहम्बते; इत्यसं विस्तरेण । इति पू-
र्वगतगाथासंक्षेपार्थः ॥ ११७ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधित्सुर्ज्ञाप्रकार एव परेण पूर्वपक्षं
कायितुमाह-

सोओवलळि जइ सुयं, न नाम सोउगहादओ बुक्की ।

अइ बुद्धीओ न सुयं, अहोभयं संकरो नाम ॥ ११८ ॥

'भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिरेव भ्रुतम्' इत्यवधारणार्थमनवगच्छतः 'भ्रुत-
मेव तदुपलब्धिः' इत्येव च तदर्थमवबुध्यमानस्य परस्य व-
चनमिदम् । तद्यथा-यदि भ्रूयिन्द्रियोपलब्धिः भ्रुतमेव, तर्हि 'नाम'

इति कोमलाऽऽमृगणे, ग्रहो । ओत्रेन्द्रियद्वारोपणा अवग्रहेहा-
ऽऽवयो बुद्धिर्मतिज्ञानं न प्राप्नुवन्ति, तदुपलब्धेः सर्वस्याऽपि
भुतत्वेनावधारणात् । मा भूयस्ते मतिज्ञानम्, किं नः कृपते !,
इति चेत्, नैवम् । तथा सति तस्य वक्ष्यमाणाष्टाविंशतिजे-
दभिन्नत्वहानेः । अथैनदोषभयाद् बुद्धिस्तेऽभ्युपगम्यन्ते, तत-
स्तर्हि न ते भुतम्, तथा च सात-“ सोऽदिओवलङ्घी, होह
सुयं ” (११७) इत्यसङ्गतं प्राप्नोति । अथोभयदोषपरिहारार्थम्,
'उभयं बुद्धिश्च भुतं च ते इष्यन्ते, तर्हि एवं सत्येकस्या-
नमीक्षितकारनोरयोरिव संकरः, संकीर्णता मतिभुतधोराम्नाति,
न पृथग्भावः । अथ वा-‘यदेव मतिः, तदेव च भुतं, यदेव च
भुतं तदेव मतिः, इत्येवमनेवोऽप्यनयोः स्याद्, इति स्वयमेव
छद्म्यम् । जेद्वेह तयोः प्रतिपादयितुं प्रस्तुतः, तदेव शा-
न्तिकरणप्रवृत्तस्य वेतालौपथानमिति प्रेरकगाथायः ॥ ११८ ॥

‘तदेतत्प्रत्ये केचित् यथा परिहरन्ति, तथा तावद्दर्शयन्नाह-

केह वैतस्स सुयं, मद्दो सुणओ पइ सि तं न जवे ।

जं सव्वो षिय सद्दो, दव्वसुयं तस्स को भेदो ॥ ११९ ॥

“ सोऽदियोलङ्घी ” (११७) इत्यत्र ओत्रेन्द्रिये-
णोपलब्धिर्ष्येति केवलबहुवीक्षाध्वयणात् ओत्रेन्द्रियोपलब्धिः
शब्द एवेति केचित्प्रमन्यन्ते, स च प्रज्ञापकस्य भुवतः भूयत इति
कृत्वा भुतम्, शृण्वतस्तु भोतुरवग्रहेहापायाऽऽदिरूपेण मन्यते
ज्ञायत इति मतिः । एवं च सत्युपगमपक्षं भवति, ओत्रगताव-
ग्रहाऽऽदीनां च भुतत्वं परिहृतं भवति । आचार्यः प्राऽऽह-‘नं न
भवे सि’ तदेतत्केवाश्रित्य मत्तं युक्तं न जवति । कुतः ? इत्याह-
यद्यस्मात् कारणात् भुवतः भोतुश्च संबन्धी सर्व एव शब्दो
छव्यभुतम्, छव्यभुतमात्रत्वेन च सर्वत्र तुल्यस्य सतस्तस्य
शब्दस्य को भेदः को विशेषः ? येनासौ वक्तिरभुतम्, भोतरि
तु मतिः स्यात् । यदपि भूयत इति भुतम्, मन्यते इति मतिः ।
उच्यते-तत्रापि भावन्तरमात्रकृत एव विशेषः, शब्दस्तु स एव
भूयते स एव मन्यते, इति न कचिद्भयं इत्यते । इति गाथा-
ऽर्थः ॥ ११९ ॥

दूषणान्तरमप्याह-

किं वा णाणेऽहिगए, सदेणं जइ य सद्विन्नाणं ।

गहियं तो को भेदो, भणओ सुणओ व जो तस्स ? ॥ १२० ॥

यदि वा ज्ञाने ज्ञानविचारे अधिकृतं किं पुञ्जलसंघातरूपेण
शब्देन गृहीतेन कार्यम्, अप्रस्तुतत्वात् ? । अथ ओत्रेन्द्रि-
योपलब्धिशब्देन शब्दविज्ञानं गृह्यत इति । अत्राऽऽह-
(जइ येत्यादि) यदि च ओत्रेन्द्रियोपलब्धेः शब्दस्य कार-
णभूतत्वात् कार्यभूतत्वाच्चोपचारतो वक्तृगतं भोतृगतं च
शब्दविज्ञानं ओत्रेन्द्रियोपलब्धिशब्दवाच्यत्वेन गृहीतम्, तच्च
भुवतः भूतं, शृण्वतस्तु मतिरित्युच्यते । हन्त ! ततस्तर्हि
तस्य विज्ञानस्य भुवतः शृण्वतो वा यो जेदो विशेषः, स
कः ? इति कथ्यतां, येन तद्वक्तुः भुतं, भोतुश्च मतिः स्यात् ?,
इति नास्त्यसौ विशेषः, शब्दज्ञानत्वाविशेषादिति ज्ञावः ।
किं च-एवं सति भोतुरपि कदाचित् भुतनन्तरमेव भुवतः
सैव शब्दजनिता तन्मतिरवशिष्टा भुतं प्रसजति, “ वैतस्स,
सुयं ” (११९) “ सुणओ मइ ” (११९) इत्यभ्यु-
पगमात्, ततश्च तदेवैकत्वं मतिभुतयोः, इति कोऽनिशयः
कृतः स्याद् ? इति । किं च-यदि-शृण्वतः सर्वदेव मति-

रित्ययमेकान्तः, तर्हि यदेतद् व्यक्तं सर्वत्रोच्यते-आचार्यपार-
म्येणेह भुतमायातमिति, तदसत् प्राप्नोति, तीर्थकरादर्थाक
सर्वेषामपि भोतृत्वेन मतिज्ञानस्यैवोपपत्तेः । अथ नैवम्,
तर्ह्येकत्वं मतिभुतयोरिति गाथाऽर्थः ॥ १२० ॥

तदेवम्-“ केह वैतस्स सुयं ” (११९) इत्यादि

दूषयित्वा प्रस्तुतप्रकरणोपसहारव्याजन

परमेव शिक्षयन्नाह-

जणओ सुणओ व सुयं, तं जमिह सुयाणुसारि विन्नाणं ।

दोएहं पि सुयाईयं, जं विन्नाणं तयं बुद्धी ॥ १२१ ॥

तस्माद् भुवतः भुतम्, शृण्वतस्तु मतिः, इत्येतन्न युक्तम्,
उक्तदूषणाद्, अनागमिकत्वाच्च । किं तर्हि युक्तम् ? इति चेत् ।
उच्यते-भुवतः शृण्वतो वा यत्किमपि भुतानुसारि परोप-
वेशार्हद्वयनानुसारि विज्ञानम्, तदिह सर्वं भुतम्, यत्पुनर्द्वयोर-
पि वक्तृधोत्रोः भुतातीतं दृष्टाकमनोमात्रनिमित्तमवग्रहाऽऽदि-
कृतं विज्ञानम्, तत्सर्वं बुद्धिर्मतिज्ञानमित्यर्थः । तदेवं द्वयोरपि
वक्तृधोत्रोः प्रत्येकं प्रतिभुते यथोक्तस्वरूपे अभ्युपगम्यन्ते, न
पुनरेकैकस्यैकैकमिति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १२१ ॥

जवत्वेवम्, किं तु-“ सोऽओवलङ्घि जइ सुयं, न नाम सो-

उभाहादओ बुद्धी ” (११८) इत्यादिना यः परेण पू-

र्वपक्षोऽभ्युपगम्यते, तस्य तर्हि कः परिहारः ? इत्या-

शङ्क्य भाष्यकार एवेदानीम् “ सोऽदिओवलङ्घी,

होह सुयं ” (११७) इत्यादिमूलगाथां विवृ-

णयन्नाह-

सोऽदियोलङ्घी, चेव सुयं न उ तई सुयं चेव ।

सोऽदिओवलङ्घी, वि काइ जम्हा पइन्नाणं ॥ १२२ ॥

इह ओत्रेन्द्रियोपलब्धिशब्दस्य तृतीयावष्टीसमासः, बहुवीदि-
श्च, आद्यसमासस्येन जावभुतम्, बहुवीदिणा तु भावभुता-
नुपयुक्तस्य वदतो छव्यभुतम्, तदुपयुक्तस्य तु भुवत उभय-
भुतं गृहीतमिति प्राग् वृत्तौ दर्शितं सर्वं छद्म्यम् । अवधारण-
विधिमपि प्रागुपदर्शितमाह-ओत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव भुतम्, इ-
त्येवमवधारणीयम् । (न उ तई सि) न पुनः सा ओत्रेन्द्रि-
योपलब्धिः भुतमेवेति । कुतो नैवमवधार्यते ? इत्याह-य-
स्मात् ओत्रेन्द्रियोपलब्धिरपि कचिन् भुतानुसारिणी अवग्र-
हेहाऽऽदिमात्ररूपा मतिज्ञानमेव, अतः ‘ ओत्रेन्द्रियोपलब्धिः
भुतमेव ’ इति नावधार्यत इति ज्ञावः । एवं च सति “ न
नाम सोऽभाहादओ बुद्धी ” (११८) इत्यादि परेण यत्पे-
रितम्, तत्परिहृतं भवति, ओत्रावग्रहाऽऽदीनामपि बुद्धिरूपता-
याः समर्थितत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ १२२ ॥

तदेवमवधारणविधिना ओत्रावग्रहाऽऽदीनां मतित्वं स-

मर्थितं, यदि वा “ सेसयं तु मइनाण ” (११७)

इत्यत्र योऽसौ तुशब्दः, ततोऽपि तेषां तत्स-

मर्थयत इति दर्शयन्नाह-

तुसमुच्चयवयणाओ, व काइ सोऽदिओवलङ्घी वि ।

मइरेवं सइ सोज-गहादओ हुंति मइजेया ॥ १२३ ॥

“ सेसयं तु मइनाण ” (११७) इत्यत्र योऽसौ तुशब्दः
समुच्चयवचनः, ततश्च किमुक्तं जवति ?-शेषकं मतिज्ञानम्,
काचिदनवेकितपरोपवेशार्हद्वयना ओत्रेन्द्रियोपलब्धिश्च मति-

ज्ञानमित्येवं वा भोत्रावग्रहाऽऽद्यो भवन्ति मतिज्ञेयाः । तथा च सति मतेरष्टाविंशतिभेदत्वं न परिहीयते, ततश्च "न नाम सोऽङ्गाद्वायो बुद्धी" (११८) इत्यादि परस्मै प्रतिलिखितमेवेति गायार्थः ॥१२३॥

मूलगाथाया व्याख्यातशेषं व्याख्यानयन्नाह-

पञ्चाङ्गयं सुयका-रणं ति सद्यो न्व तेण दन्वसुयं ।

जावसुयमक्खराणं, लाभो सेमं मइसाणं ॥१२४॥

मूलगाथायां ' भोत्रावग्रहाऽऽद्यः, शेषकं च मतिज्ञानम् ' इत्युक्ते शेषस्य सर्वस्यापि उत्सर्गतो मतित्वे प्राप्ते, अपवादः- " मोक्षं दन्वसुयं ति " (११७) इत्युक्तम् । तत्र किं तद् दन्वसुयं यदिह वर्ज्यते ?, इत्याह भाष्यकारः-पञ्चाङ्गादिगतं पुस्तकपत्राऽऽदिलिखितम्, तेन कारणेन दन्वसुयम्; येन किम् ?, इत्याह-भुतकारणमिति । किंवद् ?, इत्याह-शब्दवदिति यथा भावभुतकारणत्वात् शब्दो द्रव्यभुतम्, तथा-पुस्तकपत्राऽऽदिवस्तुमपि तत्कारणत्वाद् दन्वसुयमित्यर्थः । तन्मुक्त्वा शेषचक्षुरादीन्द्रियोपलब्धिरूप मतिज्ञानम् । (भावस्तुयमक्खराणमित्यादि) न केवलं भोत्रेन्द्रियोपलब्धिः भुतम्, यच्च भुतानुसारित्वाद् भावभुत भावभुतरूपः, शेषेषु चक्षुरादीन्द्रिये-ष्वङ्गराणां लाभः परोपदेशार्हद्वचनानुसारिण्यङ्गरोपलब्धिरित्यर्थः, सोऽपि भुतम्, इत्येव मूलगाथायां संबन्धः कार्य-इति हृदयम्, स च प्राग् वृत्तौ कृत एव । तस्माच्चाङ्गराणाञ्चक्षुरादीन्द्रियेषु यच्छेषमभुतानुसार्यवग्रहेहाऽऽद्युपलब्धिरूपम्, तन्मतिज्ञानम्, इत्येवमिहाप्येतन् संबध्यते । इति गायार्थः ॥ १२४ ॥

अथ परः पूर्वापरविरोधमुद्धारयन्नाह-

जइ सुयमक्खरलाभो, न नाम सोओवल्लिखिरेव सुयं ।

सोओवल्लिखिरेव-क्खराइ सुइसंजवाओ ति ॥ १२५ ॥

इयमपि प्राग् मूलगाथावृत्तौ दर्शितार्थैव, तथाऽपि विस्मरणशीलानामनुग्रहाय किञ्चिद् व्याख्यायते-ननु यद्युक्तन्यायन शेषेन्द्रियाङ्गरलाभोऽपि भुतम्, तर्हि भोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव भुतम्, इति यद्वधारणं कृतम्, तदसङ्गतं प्राप्नोति, शेषेन्द्रियाङ्गरलाभस्यापि भुतत्वात् । अत्रेतरमाह-" सोओवल्लिखिरेवेत्यादि । " यद्यसौ शेषेन्द्रियाङ्गरलाभोऽपि भोत्रेन्द्रियोपलब्धिर्न स्यात्, तदा स्यादेवावधारणमसङ्गतम्, तच्च नास्ति, यतः शेषेन्द्रियद्वाराऽऽयातज्ञानेऽपि प्रतिभासमानान्यङ्गराणि भोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव । अहो ! महदाश्चर्यम्, यतो यदि शेषेन्द्रियाङ्गरलाभः, कथं भोत्रोपलब्धिः ?; सा चेत्, कथं शेषेन्द्रियाङ्गरलाभः ?; इत्याशङ्क्याऽह-(सुइसंजवाओ ति) शेषेन्द्रियज्ञानप्रतिभासभाष्यङ्गराणि भोत्रोपलब्धिरेव । कुतः, इत्याह-तेषां भुतेः भवणस्य संभवात् । इदमुक्तं भवति-अभिलापरूपाणि हि पतानि अङ्गराणि, अभिलापश्च तस्मिन् वा विवर्जिते काक्षे, अन्यथा वा, तत्र वा विवर्जिते पुरुषे, अन्यत्र वा भवणयोग्यत्वात् भोत्रेणोपलभ्यते । अतः भोत्रोपलब्धयोग्यत्वेन भुतिसंज्ञत्वात् सर्वोऽप्यभिलापः भोत्रोपलब्धिरेव; इति न किञ्चिद्वधारणं शिष्यते । इति गायार्थः ॥१२५॥

किं सर्वोऽपि शेषेन्द्रियाङ्गरलाभः भुतम्, आहोस्विन् क-

श्चिदेव ?, इत्याह-

सो वि हु सुयमक्खराणं, जो लाभो तं सुयं मई मेसा ।

जइ वा अणक्खर विय, सा सव्वा न प्यवसेज्जा ॥१२६॥

सोऽपि च शेषेन्द्रियाङ्गरलाभः स एव भुतम्, यः किम् ?, इत्याह-यः भुताङ्गराणां लाभः, न सर्वः, यः संकेतविषयशब्दानुसारी, सर्ववचनकारणो वा विशिष्टः भुताङ्गरलाभः, स एव भुतम्, न त्वभुतानुसारी; ईहाऽऽयाऽऽदिषु परिस्फुरदङ्गरलाभमार्त्रमित्यर्थः । (जइ च सि) यदि पुनरङ्गरलाभस्य सर्वस्याऽपि भुतेन क्रोडीकरणदानकरैव मतिरभ्युपगम्येत, तथा सा यथाऽवग्रहेहाऽऽयाधारणरूपा सिद्धान्ते प्रोक्ता, तथा सर्वाऽपि न प्रवर्तेत, सर्वाऽपि मतित्वं नानुजवेदित्यर्थः, किं त्वनकरत्वादवग्रहमात्रमेव मतिः स्यात्, न त्वीहाऽऽद्यः, तेनामङ्गरलाभाऽऽत्मकत्वात् । तस्मात् भुतानुसार्येवाङ्गरलाभः भुतम्, शेषं तु मतिज्ञानमिति गायार्थः ॥ १२६ ॥

तदेवं व्याख्याता ज्ञाप्यकृताऽपि " सोइंदियोवल्लिखी " (११७) इत्यादिगाथा, साम्प्रतं त्वस्यां यः भुतविषयः पर्यवसितोऽर्थः प्रोक्तो भवति, तं संपिण्डोपदर्शयति-

दन्वसुयं भावसुयं, उभयं वा किं कटं व होज्ज ति ।

को वा जावसुयं सो, दन्वाइसुयं परिणमेज्जा ? ॥१२७॥

इह " सोइंदियोवल्लिखी " (११७) इत्येतस्यां गाथायां " मोक्षं दन्वसुयं " (११७) इत्यनेन पुस्तकाऽऽदिव्यस्तं दन्वसुयमुक्तम्, अन्तरज्ञाभवचनानु जावभुतम्, भोत्रेन्द्रियोपलब्धिवचनेन तु शब्दः, तद् विज्ञानं चेत्युभयभुतमुक्तम् । नत्रानन्तरवद्व्यमानपृथगतगाथायामेतच्चिन्त्यते-किं तद् दन्वाऽऽदि-भुतम् ?, कथं वा तद्भवति ?, को वा कियान् वा इत्यर्थः, भावभुतस्यांशो भागो दन्वभुतं द्रव्यभुतरूपतया, आदिशब्दाद्भुतभुतरूपतया वा परिणमादिति गायार्थः ॥ १२७ ॥

का पुनरसौ पूर्वगतगाथा ?, इत्याह-

बुद्धिदिट्ठे अत्थे, जे भासइ तं सुयं मईसहित्यं ।

इयरत्थं विट्ठोज्ज सुयं, उवल्लिखिसमं जइ भणेज्जा ॥१२८॥

मतिभुतयोर्भेदोऽत्र विचार्यत्वेन प्रस्तुतः, इत्यतः केचिदेनां गाथां तदनुपायित्वेन व्याख्यानयन्ति; भाष्यकारस्तु तेनापि प्रकारेण पश्चाद् व्याख्यास्यति, साम्प्रतं प्रस्तावानुयायित्वेन तावद् व्याख्यायते-तत्र बुद्धिः भुतरूपेण गृह्यते, तथा दृष्टा गृहीताः पर्यालोचिता बुद्धिदृष्टा अभिलाष्या अर्थाः पदार्थाः, ते च बहवः सन्ति, अनस्तन्मध्याद् वक्ता यान् जावते वक्ति तद् भुतम् । कथं यान् जावते ?, इत्याह-मतिः भुतापयोगरूपा तत्सहित यथा भवति । एवं यान् जावान् जावते तत् भुतमुजयरूपमित्यर्थः । इदमुक्तं भवति-भुताऽऽत्मकबुद्ध्युपलब्धानर्णान् ननुपयुक्तस्यैव वक्ता दन्वभुतभावभुतरूप-मुभयभुतं भवति, तत् भुतमित्युक्तेऽपि सामर्थ्याद्भुतभुतं लभ्यते " जे भासइ " इत्यनेन शब्दरूपस्य दन्वभुतस्य सूचितत्वात् " बुद्धिदिट्ठे अत्थे " इत्यनेन " मईसहित्यं " इत्यनेन च भावभुतस्याभिधित्सितत्वादिति । तदेतावता " सोइंदियोवल्लिखी " (११७) इत्यादिगाथोकस्य उभयभुतस्य स्वरूपमुक्तम्; यान् पुनः प्रथमं भुतबुद्ध्या दृष्टानपि पश्चादप्यथासम्भवादेवानुपयुक्तो वक्ति, तद् दन्वभुतम्, इत्येतावन्नाथायामनुक्तमपि सामर्थ्याद् गम्यते; नथा यान् भुतबुद्ध्या पश्यत्येव, न तु मनसि स्फुरतोऽपि जावते तद्भावभुतम्, इतीदमपि स्व-

यमेवावगन्तव्यम् । तदेतावता किं तद् द्रव्याऽऽविभूतम् ? कथं वा तद्भवति ? इत्येवं चिन्तितम् । अथ—“ को वा भावसुयं सो ” (१२७) इत्यादि चिन्त्यते—तत्र भावभूतमुजयभूताद् द्रव्यभूताच्चानन्तगुणम्, एतस्मात् तु उजयभूतं द्रव्यभूतं चानन्तमे भागे वर्तते इति भावनीयम्, वाचः क्रमवर्तित्वात्, आयुषश्च परिमितत्वात् सर्वेषामपि भावभूतविषयभूतानामर्थानामनन्ततममेव भागे वक्ता भाषत इति भावः । ततश्च भावभूतस्यानन्ततम एव भागो द्रव्यभूतत्वेन उभयभूतत्वेन च परिणमतीत्युक्तं ज्ञेयम् । एतच्च सर्वमन्तरमेव जाप्यकारः स्वयमेव विस्तरतो भाषिष्यति, इत्यस्य विस्तरेण ।

आह—ननु यानुपयुक्तो भाषते तदुजयभूतम्, यौस्त्वनुपयुक्तो वाक् तद् द्रव्यभूतमित्युक्तम्; यौस्त्वहिं न भाषते, केवलं भुतबुद्ध्या पश्यत्येव, तत्रापि द्रव्यभूतरूपता, उभयभूतरूपता च किमिति ज्ञेयम् ? इत्यादि शब्दाऽऽह—“ इतरथ वि ” इत्याद्युत्तरार्द्धम् । “ जे नासइ त ख सुयं ” इत्युक्ते तत्प्रतियोगिस्वरूपमभाषमाणस्य भाषाभाषि भावभूतमेव इतरथ शब्दवाच्यं ज्ञेयम् । ततश्चायमर्थः—द्रव्यभूतोभयभूतान्यामिन्तरत्रापि जावभूते भवेत् भुतम् द्रव्यभूतरूपता, उभयभूतरूपता वा भवेदित्यर्थः । यदि किं स्याद् ? इत्याह—उपलब्धमनुपलब्धिः, तस्मिन् तत्प्रमाणं यदि भवेत्—यावच्छ्रुतिमकुरम्भमुपलब्धने तावत्सर्वमुपयुक्तोऽनुपयुक्तो वा यदि यदादित्यर्थः । एतच्च नास्ति, भुतोपलब्ध्या उपलब्धानामर्थानामनन्तत्वात्, वाचः क्रमवर्तित्वाद्, आयुषश्च परिमितत्वादिति । तस्मादभिज्ञाप्यानां भुतोपलब्ध्या समुपलब्धानां भाषाणां मध्यात् सर्वेषां जन्मना अनन्ततममेव भाग भाषते वक्ता, अतस्तत्रैवानुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यभूतरूपता, उपयुक्तस्य तु वदत उजयभूतरूपता भवेत्, नेतरत्र जावभूते, जावणस्यैवासंभवात् । इति पूर्वगतगाथाऽर्थः ॥ १२८ ॥

तदेवं व्याख्याताऽस्माभिरियं गाथा,

साम्प्रतं जाप्यकारस्तद्व्याख्यानमाह—

जे सुयबुद्धिदिष्टे, सुयमऽसहिओ पजासई भावे ।

तं उजयसुयं जज्ञइ, दव्वसुयं जे अणुवउत्तो ॥ १२९ ॥

गतार्थैव । नवरं सुखार्थं किञ्चिद् व्याख्यायते—भुतरूपा यका बुद्धिस्तया दृष्टाः पर्यालोचना ये भावास्तन्मध्याद् “ महसहि-य ” (१२८) इत्यस्य तात्पर्यव्याख्यानमाह—भुताऽऽमकमातस-दितः, भुतोपयुक्त इति यावत् । यान् जावान् प्रजावते तद् द्रव्यजावरूपमुजयभूतं ज्ञेयम् । यान् पुनरनुपयुक्तो भाषते तद् द्रव्यभूतं, शब्दमात्रमेवेत्यर्थः । यौस्तु भुतबुद्ध्या पर्यालोच-यत्येव केवलम्, न तु जावते, तद्भावभूतमप्यर्थाद् गम्यते । इति गाथाऽर्थः ॥ १२९ ॥

उत्तरार्द्धव्याख्यानमाह—

इतरथ वि जावसुए, होज्ज तय तस्ममं जऽ भणिज्जा ।

न य तरइ तत्तियं सो, जमणेगगुणं तयं तत्तो ॥ १३० ॥

यज्ञावते तदुभयभूतं, द्रव्यभूतं वेत्युक्ते भावभूतमेवेतरत्र शब्दवाच्यं गम्यते । ततश्चेतरत्रापि भावभूते जवेत् तद् द्रव्यभूतमुभयभूतं वा, यदि तस्मममुपलब्धिसमं भवेत्, तच्च नास्ति, यस्माच्छ्रुतज्ञानी स्वबुद्ध्या यावदुपलभते तावद्वक्तुं न तरति न शक्नोति । कुतः ? इत्याह—यद् यस्मात् कारणात् ततो भाषाविषयिकतात् अतात् तदशक्यजावणाक्रियं भावभू-
४८८

तमनेकगुणमनन्तगुणम्, अतो नोपलब्धिसमं भण्यतीति गाथाऽर्थः ॥ १३० ॥

उपलब्धिसममित्येतस्य समासविधिमाह—

सह उवलच्छीए वा, उवलच्छिसमं तथा व जं तुल्लं ।

जं तस्समकालं वा, न सव्वदा तरइ वोत्तुं जे ॥ १३१ ॥

यद् भाषणमुपलब्ध्या सह वर्तते तदुपलब्धिसमम्, प्रा-
कृतशैलीनिपातनात् सहस्य समभावः, या या भुतोपल-
ब्धिस्तथा तथा सह यज्ञावण तदुपलब्धिसममित्यर्थः । (तथा च जं तुल्लं ति) तथा चोपलब्ध्या यत् तुल्यं समानं तदुपलब्धि-
समम्—यावती काचित् भुतोपलब्धिस्तत्तुल्यं तत्तस्य यज्ञा-
वणं तदुपलब्धिसममित्यर्थः । (जं तस्समकालं वेति) तथा
उपलब्ध्या समकालं वा यज्ञावण तदुपलब्धिसमम् । यथा म-
ध्यं शूलं वेदयतस्तस्मकालमेवाव्यस्ये तद्व्यथा कथनम्, एव-
मन्तः सर्वामपि भुतोपलब्धिसममुपलब्धस्तस्मकालमेव यद्
जावण तद्वा उपलब्धिसममिति भावः । किं बहुना ? सर्वथा
सर्वस्मिन्नपि समासविधावय तात्पर्याः । कः ? इत्याह—
भुतज्ञानी यावत् भुतबुद्ध्या समुपलब्धते, तावत्सर्वं न तरति
न शक्नोति वक्तुं (जं वेति) अत्रङ्कारमात्रं । इति गाथाऽर्थः ॥
१३१ ॥

(ए) अथ कथं पुनरन्ये एतां गाथां मतिभूतमेदार्थे व्या-
ख्यायन्ति ? इत्याह—

केई बुद्धिदिष्टे, मइमहिणं जासओ सुयं तत्थ ।

किं सहो मइरुजयं, जावसुयं सव्वदा जुत्तं ॥ १३२ ॥

इह केचनाप्याचार्या मतिभूतयोर्नेदं प्रतिपिपादयिषवो “ बुद्धि-
दिष्टे अर्थे, जे भासइ ” (१२८) इत्यादि मूलगाथायां बुद्धिः
भुतबुद्धिरिति न व्याख्यानयन्ति, किं तु “ बुद्धिमिति रिति ”
व्याचक्षते । ततश्च बुद्ध्या मत्या दृष्टेषु बहुधायेषु मध्ये कौञ्चि-
त् न दृष्टानर्थान्मतिर्महितान् भाषमाणस्य भूतं भवति । आह-
ननु मतिज्ञान्येव मतिमाहितो भवति, तत्कथमर्थानां मति-
सहितत्वं विशेषणम् ? । सत्यम्, किं तु मूलगाथायां “ म-
इसाहयं ” (१२८) इति वचनान्मत्युपयोगं वर्तमानोऽत्र वक्ता
गृह्यते, अतस्तस्य मत्युपयोगमहितत्वादर्थानामप्युपचारस्त-
तस्तत्सहितत्वमुच्यते । तस्मान्मतिज्ञानदृष्टानर्थान् तदुपयुक्त-
स्यैव जावमाणस्य भूतं भवतीति तात्पर्यम्; अनुपयुक्तस्य तु
वदतो द्रव्यभूतम्, पाणिशेष्यादभावमाणस्य पदार्थपर्यालोचन-
मात्ररूप मतिज्ञानम्, इति मतिभूतयोर्नेदः । तदेवं कैश्चिन्मूल-
गाथायाः पूर्वार्द्धे व्याख्याने मूर्खदृष्टणमाह—(तथ किं सहो इ-
त्यादि) तत्र तैरेवं व्याख्याने भावभूतं सर्वथैवायुक्तं स्यात्
सर्वथा तद्भावः प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाहि—किं जावमाण-
शब्दो जावभूतम्, मतिर्वा, उभयं वा ? इति त्रयी गति । अस्य
च त्रिनयस्य मध्यं नैकमापि जावभूत युक्तमिति भावः । इति गा-
थाऽर्थः ॥ १३२ ॥

कथम् ? इत्याह—

सहो वा दव्वसुयं, मइराभिणिवांहियं न वा उभयं ।

जुत्तं उभयाभावे, जावसुयं कत्थं तं किं वा ? ॥ १३३ ॥

मत्युपयुक्तस्य शब्दमुदीरयतो यस्तावत् शब्दं स द्रव्यभूत-
मेव, इति कथं जावभूतं स्यात् ?, मतिस्त्वाभिनिर्वाधिकज्ञान-
म् । भवतु तर्हि मतिशब्दसङ्केतमुभयं समुद्दिनं भावभूतम्, इत्या-

इ- (न वा उभयं, जुक्तं ति) नैव यथोक्तमुत्रयं समुदितमपि भावभूतं युक्तम्, प्रत्येकावस्थायां तद्भाषाज्ञावात्, न हि प्रत्येकं सिकताकणेषु असत्तैर्हं समुदितावस्थायामपि भवतीति ज्ञायः । तदेवमुत्रयस्य स्वतन्त्रस्याऽस्वतन्त्रस्य वा ज्ञावभूतत्वे-
नाज्ञावे सति तद् भावभूतं क्व बाध्याऽऽदौ ? किं वा तत् ? न किञ्चिदिति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १३३ ॥

अथ ज्ञावापरिणतिकाले मतेः किमप्याधिक्यमुपजायते, इति उभयस्य भुतत्वं न विरुध्यते, इत्याह-

ज्ञावापरिणत्काले, मर्पे किमद्विपमहऽप्यहत्तं वा ।

ज्ञावामकल्पविसे-समेतयो वा सुयमजुक्तं ॥ १३४ ॥

मतेरन्तर्विज्ञानविशेषस्य भावापरिणतिकाले शब्दप्रारम्भवे-
लायां पूर्वावस्थातः किमधिकं रूपं संपद्यते ? येनोभयाव-
स्थायां सा ज्ञानान्तरं स्यात्, भुतव्यपदेशः स्यादित्यर्थः ।
(महऽप्यहत्तं वेति) अथवा-अन्यथात्वं किं मतेर्भावापरिण-
तिकाले निर्भूलत एव अन्यथाभावः कः, येन भुतत्वं स्या-
त् ? न किञ्चिदिति भावः । भाषाऽऽरम्भ एवात्र विशेषः, इति चे-
त् ? इत्याह (ज्ञासेत्यादि) ज्ञावायाः संकल्पः प्रारम्भः,
स एव विशेषमात्रम्, मात्रशब्दो मनागपि विकारभवनानपे-
क्षार्थः, तस्माद् भाषासंकल्पविशेषमात्राद् मतेः भुतत्वमयुक्तम् ।
एतदुक्तं भवति-अन्तर्विज्ञानस्य स्वयमविशिष्टस्य बाह्यक्रियाऽऽ-
रम्भादप्यन्तर्ज्ञानभेदाभ्युपगमे धावनवत्तानकराऽऽस्फुटनाऽऽ-
दिबाह्यक्रियाऽऽनन्त्यान्मतेरानन्त्यमेव स्यात्, स्वयं चाऽनुपजात-
विशेषाणां ज्ञानानां शब्दपरिणतिसन्निधानमात्रत एव ज्ञा-
नान्तरत्वेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अथध्यादिष्वपि तथाप्राप्तेरिति
गाथाऽर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं कैश्चिद्विहितं मूलगाथायाः पूर्वार्द्धव्याख्यानं कृषितम्,

अयोत्तरार्द्धव्याख्यानमुपदर्श्य कृषयितुमाह-

इयस्मि वि मइनाणे, होज सुयं ति किह तं सुयं होइ ? ।

किह व सुयं होइ मई, सलकवणऽऽवरणजेयाओ ॥ १३५ ॥

" बुद्धिहिष्टे अर्थे " (१३८) इत्यत्र बुद्धिर्यैर्मतिज्ञानं व्या-
ख्यातम्, तन्मतेन " इयस्मि वि होज सुयं, ववर्त्तास्मम जइ
जणेज्जा । " (१२८) इत्युत्तरार्द्धगतस्य इतरशब्दस्य मति-
ज्ञानमेव वाच्यम्, शब्दसहितमतेर्द्रव्यभावभूतत्वेनोक्तत्वात्,
तद्विषयस्य मतिज्ञानस्यैव तत्र संभवात् । ततश्च तद्व्याख्यान-
मनूय दूषयति-इतरत्रापि मतिज्ञाने भूतं जनेद् यद्युपल-
ब्धिस्मम भाषेत, इति यत्सैरुच्यते, तदयुक्तम्, यतो हन्त !
यन्मतिज्ञानम्, तत्कथं भूतं जचितुमर्हति ? । भूतं चेत्, कथं
वा तन्मतिर्जवेत् ? । कुतः पुनरित्यं न जवति ?, इत्याह-मति-
भूतयोर्धत्त स्वकीय लक्षणम्, कर्म चाऽऽवारकम्, तयोर्भेदेना-
ऽऽगमे प्रतिपादनात् । यदि च यदेव मतिज्ञानं तदेव भूतम्, य-
देव च भूतं तदेव मतिज्ञानं स्यात्, तदा लक्षणाऽऽवरणभेदोऽपि
तयोर्न स्यादिति गाथाऽर्थः ॥ १३५ ॥

तदेवम्-" बुद्धिहिष्टे अर्थे, जे भासइ " (१३८) इत्यादि
मूलगाथा मतिभूतभेदप्रतिपादनपरतया व्याचक्ष्वासोः परस्य
मतिर्ज्ञावभूतं न युज्यत इति प्रतिपादितम् । यदि तु द्रव्यभूतं
साऽन्युपगम्यते तदा न दोषः, इत्युपदर्शयमाह-

अहव मई दवसुय-त्तमेज्ज ज्ञावेण सा विरुक्केज्जा ।

जो असुयवखरलाभो, तं मइसहिओ पभासेज्जा ॥ १३६ ॥

अथवा मतिर्द्रव्यभूतत्वमेतु आगच्छतु, न तत्र वयं निषेधा-
रः, केवलमेतदेव निर्दिष्टमात्रमिदं यद्युत-भावेन ज्ञावभूत-
त्वेन सा मतिर्विरुध्येत दर्शितव्यायेन विरोधमनुजवेत् । इह-
मुक्तं जवति-" केई बुद्धिहिष्टे, मइसहिओ भासमो सुयं " (१३९)
इत्यत्र गाथाऽर्थे योऽसौ भूतशब्दः स यदि द्रव्यभूतवाचि-
त्वेन व्याख्यायते तदा विरोधो न जवति । कथम् ? इति चे-
त् । उच्यते-बुद्धिर्मतिस्तद्वदृष्टाद् मत्युपयोगसहितानर्थान् भाष-
माणस्य सा मतिः शब्दलक्षणस्य द्रव्यभूतस्य कारणत्वाद्-
व्यभूतम्, अज्ञावमाणस्य तु मतिज्ञानम्, इत्येवं मतिर्द्रव्यभू-
तत्वाभेदः प्रोक्तो जवति, न तु मतिभूतज्ञानयोः केवलं विरो-
धपरिहारमात्रमित्यमुपकल्पितं भवति । अत्राऽऽह कश्चित्-मनु
यदि मत्युपयोगे वर्तमानो भाषेत कश्चित्, तदा द्रव्यभूत-
कारणत्वाद् मतिः स्याद् द्रव्यभूतम्, एतच्च न भविष्यति,
इत्याह-(जो असुयेत्यादि) योऽभूतानुसार्यकरलाजः, त मत्यु-
पयोगे वर्तमानो ज्ञापेत वक्ता, नाऽत्र कश्चित् संदेहः, यस्तु भू-
तानुसार्यकरलाभस्त भूतोपयोगे एव वर्तमानो भाषेत, अतो
न तच्छब्दस्य मतिः कारणम्, भूतपूर्वत्वात्तस्येति भावः ।
इदमुक्तं जवति-यः परोपदेशार्हद्वचनलक्षणं भूतमनुश्रित्याक-
रत्वाभोऽन्तः स्फुरति न भूतोपयोगे एव वर्तमानो भाषेत,
यस्त्वभूतानुसारी स्वमत्यैव पर्यालोचित ईहाऽप्रायेषु स्फुरत्य-
क्षरलाजः, तं यदा मत्युपयोगसहित एव भाषते, तदा तस्य श-
ब्दलक्षणस्य द्रव्यभूतस्य कारणत्वाद् भवत्येव मतिर्द्रव्यभूतम् ।
इति गाथाऽर्थः ॥ १३६ ॥

अथास्मिन्नेव मतेर्द्रव्यभूतत्वपक्षे " इयस्मि वि होज

सुयं " (१२८) इत्यादौ मूलगाथाया उत्तरार्द्धे योऽर्थः

संपद्यते, तमाचार्यः प्रदर्शयमाह-

इयस्मि वि मइनाणे, होज तयं तस्समं जइ भणेज्जा ।

न य तरइ तत्तियं सो, जपणेगगुणं तयं तत्तो ॥ १३७ ॥

भाषमाणस्य मतिर्द्रव्यभूतमित्युक्तम्, अतोऽभाषमाणावस्था-
ज्ञाविं मतिज्ञानमितरत्र शब्दवाच्यं भवति । ततश्चेतस्त्राप्य-
ज्ञावमाणावस्थाज्ञाविं मतिज्ञाने भवेत् तद् द्रव्यभूतं यदि तत्स-
मं मतिज्ञानोपलब्धिस्ममं भवेत्, यावद् मतिज्ञानेनोपलब्धे
तावत्सर्वं वदेदित्यर्थः, एतच्च नास्ति । कुतः ? इत्याह-(न
च) नैव 'तरति' शक्नोति स यावन्मतिज्ञानेनोपलब्धे तावद्
वक्तुम् । कुतः ? इत्याह-यद् यस्मात् ततो वक्तुं शक्या-
त्तन्मर्ममपि मतिज्ञानोपलब्धमनेकगुणमनन्तगुणमिति गाथाऽ-
र्थः ॥ १३७ ॥

अत्र विनेयः प्राऽऽह-

कह मइमुओवज्जइ, तारंति न भामिउं बहुत्ताओ ।

सव्वेण जीवणं वि, भासइ जपणंतभागं सो ॥ १३८ ॥

नन्वनन्तरगाथायां मत्युपलब्धाः सर्वेऽपि वक्तुं न शक्यन्त
इत्युक्तम्, पूर्वं तु भूतोपलब्धा अपि सर्वेऽभिधातुं न पार्यन्त
इत्यभिहितम्; तदेतत्कथम्, यन्मतिभूतोपलब्धा ज्ञावा न ता-
र्यन्ते ज्ञापितुम् ? अत्राऽऽह-बहुत्वात्-प्राचुर्यात् । तत्रैतत् स्या-
त्-कुतः पुनरेतावद्बहुत्वं तेषां निश्चितम् ? इत्याह-यद् ब-
ह्वत्वात् कारणात् सर्वेणाऽप्यायुषा सः मतिभूतज्ञानी समुपल-
ब्धानामर्थानामनन्ततममेव भागं ज्ञापत इत्यागमे निर्णीतम्, त-
स्माद् बहुत्वावगमः । इति गाथाऽर्थः ॥ १३८ ॥

अथ मत्स्याष्टोपलब्धार्थानां सामस्येनाभिधानाशक्यत्वे पु-
नोक्तम्, अपरमपि च हेतुं विषयविभागेनाभि-
धित्सुराह-

तीरंति न वोषुं जे, सुओवल्लद्धा बहुनजावाओ ।

मेसोवल्लद्धावा, सा भव्वहुत्तओऽनिहिया ॥ १३९ ॥

सर्वेऽपि भुनोपलब्धा भावा न तीर्यन्ते न पार्यन्ते वक्तुम् ।
'जे' इति पूर्ववदेव । कुतस्ते वक्तुं न पार्यन्ते ? इत्याह-बहुत्वभा-
वाद् बहुत्वसम्प्राप्तादेवेत्यवधारणायम्, न तु तत्त्वाभावात्प्राप्त्य-
जिप्रायः । (सेसोवल्लद्धाभावा, सा भव्वत्ति) शेषं भुताद-
न्यत् प्रस्तुतं मतिज्ञानम्, समानवक्तव्यताप्रस्तावलब्धाति म-
त्स्यवर्धमानः पर्यायकेष्वङ्गानि वा शेषाणि, तेन तैर्वा उपलब्धा-
ज्ञाताः शेषोपलब्धाः, ते च ते भावाश्चेति समासः, स्वाभावा-
देव अनजिज्ञाप्याऽऽत्मकत्वादेव न तीर्यन्ते भाषितुम् । आह-
नन्वेते यथाऽनभिज्ञाप्यत्वादिभिधानु न शक्यन्ते, तथा बहुत्वा-
दपि, तत् किमित्यनभिज्ञाप्यस्वजावत्यमेवैकमत्र हेतुत्वेनोच्यते;
सत्यम्, किं त्वाभिलाष्यत्वे सति बहुत्वात्परवचिस्ता क्रियमाणा
विज्ञाजते, ये तु मूलत एवानभिज्ञाप्यस्तेषु बहुत्ववृत्तौ हे-
तुत्वमनोऽपि निष्फल एव, अनभिज्ञाप्याऽऽत्मकत्वेनैवाभिधा-
नाशक्यत्वस्य सिद्धत्वादिति । किं च-(बहुत्तओऽनिहिया चि)
बहुत्वाच्छेषोपलब्धा भावा यथा वक्तुं न शक्यन्ते, तथा " क-
इ मइसुओवसद्धा, तीरंति न भासिह बहुत्ताओ । " (१३८)
इत्याद्यनन्तरगाथायामनिहिता एव, इति किं बहुत्वहेतूपन्या-
सेन ? पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । शेषज्ञानेषु मध्ये मतिरेव स तत्र
प्रोक्तः, अत्र त्ववध्यादीन्व्याप गृहीतानि सन्ति, अतस्तदर्थम-
यमिहापि वक्तव्य इति चेत्, नैवम्, मनेरुपलक्षणत्वेनावध्यादि-
व्यप्यसौ तत्र द्रष्टव्य इत्यदोषः । यद्येवम्, तर्हि धुनम्यापि ब-
हुत्ववृत्तौ हेतुः प्रागुक्त एव, किमितीह पुनरप्युच्यते ? इति
चेत् । सत्यम्, किं तु भुनोपलब्धा बहुत्वात्, शेषोपलब्धास्तु न-
त्स्वाभावाच्च शक्यन्ते अभिधातुम्, इति विषयविज्ञागदर्शनार्थं
तस्यैह पुनरुपन्यासः । अपरस्त्राह-ननु मत्स्याष्टोपलब्धानामपि
केवाञ्चिदभिज्ञाप्यत्वात् किमुच्यते?-(मेसोवल्लद्धाभावा, सा जव्व-
त्ति) सत्यम्, किं तु तेषां धुनविषयत्वेनैवाभिधानाशक्य-
त्वस्योक्तत्वाददोषः । इति गाथाऽर्थः ॥ १३९ ॥

विनेषः पृच्छति-

कत्तो एत्तियपेत्ता, भावसुयमडण पज्जया जेमि ।

जामइ आणंतभागं, भसइ जम्हा सुएऽभिहियं ॥ १४० ॥

कुतः पुनरेतावन्तो जावधुतमन्योः पर्याया उपलब्धार्थविष-
या विशेषाः, येषां सर्वेणापि जन्मनाऽनन्तजागमेव जायत इति
प्रागुक्तम् ? अत्र गुरुराह-नष्टयनेऽत्रोत्तरम्-यस्मात् सूत्रे आ-
गमे वक्ष्यमाणमजिहितस्य तस्मात् तयोरेतावन्तः पर्यायाः । इति
गाथाऽर्थः ॥ १४० ॥

किं तत्सूत्रेऽजिहितम् ? इत्याह-

पसवणिज्जा जावा, अणंतभागो उ अणजिलप्पाणं ।

पसवणिज्जाणं पुण, अणंतभागो सुयनिबद्धो ॥ १४१ ॥

प्रज्ञाप्यन्ते प्रकृत्यन्त इति प्रज्ञापनीया वचनपर्यायत्वेन धुत-
ज्ञानगोचरा इत्यर्थः । के ? जावा ऊर्ध्वधस्यैवग्लोकास्तर्नि-
विष्टभूषणविमानप्रह्ननकृततारकाकैःकादयस्ते सर्वेऽपि वि-

ज्ञिताः । किम् ? इत्याह-अनन्ततम एव भागे वर्तन्ते । के-
वाव ? अत्राऽऽह-अनजिलप्पाणामर्थपर्यायत्वेनावचनगोचराऽऽ-
पन्नानामित्यर्थः, अनजिलप्पावस्तुराशराभिलाष्यपदार्थसार्थः
सर्वोऽप्यनन्ततम एव भागे वर्तत इत्यर्थः । प्रज्ञापनीयपदा-
र्थानां पुनरनन्तभाग एव चतुर्दशपूर्वैलक्षणं भुते निबद्धो ज-
गवद्भिर्गणधरैः साक्षाद् प्रथितः । इति गाथाऽर्थः ॥ १४१ ॥

कुतः पुनरेतद् विज्ञायते यदुत-प्रज्ञापनीयानामनन्तभाग एव
धुतनिबद्धः ? इत्याह-

अं चोइसपुव्वधरा, उट्ठाणगया परोप्परं होति ।

तेण च अणंतभागो, पणवणिज्जाण अं सुचं ॥ १४२ ॥

यद् यस्मात् कारणात् चतुर्दशपूर्वधराः षट्स्थानपतितः
परस्परं भवन्ति, हीनाधिक्येनेति शेषः । तथाहि-सकलाभि-
लाष्यवस्तुवेदितया य उत्कृष्टः चतुर्दशपूर्वधरः, ततोऽन्यो ही-
नहीनतराऽऽदिः, आगमे इत्थं प्रतिपादितः । तद्यथा-" अणंतजा-
गदीणे वा, असंखेज्जभागहीणे वा, संखेज्जजागहीणे वा, सं-
खेज्जगुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा । "
यस्तु सर्वस्वोकाऽभिलाष्यवस्तुज्ञायकतया सर्वजघन्यः, ततो-
ऽन्य उत्कृष्ट उत्कृष्टतराऽऽदिरप्येवं प्रोक्तः । तद्यथा-" अणंतभाग-
भंहिए वा, असंखेज्जभागभंहिए वा, संखेज्जभागभंहिए वा,
संखेज्जगुणभंहिए वा, असंखेज्जगुणभंहिए वा, अणंतगुण-
भंहिए वा । " नदेवं यतः परस्परं षट्स्थानपतितः
चतुर्दशपूर्वविदः, तस्मान् कारणाद् यत्सुत्रं चतुर्दशपूर्व-
लक्षणं नत प्रज्ञापनीयानां भावानामनन्तजाग एवेति । यदि
पुनर्यावन्तः प्रज्ञापनीया भावास्तावन्तः सर्वेऽपि सूत्रे निबद्धा
भवेयुः, तदा तद्वदिनां तत्त्यनैव स्यात्, न षट्स्थानपतितत्व-
मिति ज्ञावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १४२ ॥

आह-ननु यदि सर्वेऽपि चतुर्दशपूर्वविदः, तर्हि कथं तेषां
परस्परं हीनाऽऽधिक्यम् ? इत्याह-

अक्खवरहंजेण समा, ऊणऽहिया होति मइविमेसेहि ।

ते वि अ मइविमेसे, सुयनाणऽभंतरे जाण ॥ १४३ ॥

चतुर्दशपूर्वगतसुत्रलक्षणेनाकरलाभेन समास्तुल्याः सर्वेऽपि
चतुर्दशपूर्वविदः, ऊनाधिकास्ते मनिविशेषैर्भवन्ति कयोपसमवे-
चिऽयाद् यथोक्ताकरलाभानुसारिभिरैव तैस्तैर्गम्यार्थविषयैर्वि-
चित्रैर्बुद्धिबशेषैर्हीनाधिका भवन्तीत्यर्थः । इह च मतिशब्दो-
पादानविश्रमात् ते मतिविशेषा मा भूवन्नाभिनिबोधिकज्ञान-
विशेषाः, इत्यत आह--' ते वि येत्यादि ' । इदमुक्तं नवति-म-
तिशब्देनेह धुनमतिविश्रिता, न त्वानिनिबोधिकमतिः । तत-
श्च यैश्चतुर्दशपूर्वविदो हीनाधिकास्तानपि च मतिविशेषा-
न् धुनज्ञानाभ्यन्तरे जानीहि धुनज्ञानान्तर्भाविन एव विद्धि,
न त्वाभिनिबोधिकान्तर्यतिन इति भावः । यद्येवम् " ते वि य
मइविमेसे, सुयनाणं चैव जाणाहि । " इत्येवमेव प्रगुणं
कस्मात्प्रोक्तम्, किमन्यन्तरशब्दोपादानकृशेन ? नैतदेवम्, अ-
स्वाऽपि न्यायस्य दृष्टत्वाद्, अज्ञाभ्यन्तराऽऽदिव्यपदेशवद्, यथा
ह्यङ्गमेवाङ्गभ्यन्तरम्, एवं धुनमेव धुनाभ्यन्तरमित्युक्तं भवति ।
अथवा-अज्ञोऽज्ञभयादभ्यन्तरग्रहणं, यदि वा-" सुयनाण- "
इत्यनेन चतुर्दशपूर्वैलक्षणं धुनमधिक्रियते, नतश्च तानपि गम्यान्
माताविशेषाश्चतुर्दशपूर्वाकरलाभरूपस्य धुनस्यैवान्यन्तरे जानी-
हि त्वम्, न व्यतिरिक्तानिति शिष्योपदेशः, चतुर्दशभिरपि हि
पूर्वैः कश्चित् साक्षात्, कश्चित् गम्यतया सर्वोऽप्यभिलाष्य-

णाण

पदार्थोऽभिधीयत एव, ततश्च गम्या अपि मतिविशेषा-
स्तदन्तर्भावित एव, तदनुसारित्वादिति गाथाऽर्थः ॥१४३॥

अनुवृत्तपूर्वसङ्गणश्रुतानुसारित्वेन यदेतद् मतिविशेषाणां
तदन्तर्भावित्वमुक्तम्, तदेव समर्थयन्नाह-

जे अक्खरानुसारे-ण मइविसेसा तयं सुयं सव्वं ।

जे उण सुयनिरवेक्खा, सुदं चिय तं मइमाणं ॥१४४॥

ये अक्खरानुसारेण श्रुतग्रन्थमनुसृत्य जायन्ते मतिविशेषाः
तत्सर्वं श्रुतमेव, इत्यसङ्कटमुक्तम् । ये तु यथोक्तश्रुतनिरपेक्षाः स्वय-
मेवाप्येकितयस्तुतस्वा मतिविशेषाः समुपपद्यन्ते तच्छ्रुतं मति-
ज्ञानमेव, इत्येतदप्यनेकधा प्रागप्यभिहितम् । तस्माच्चतुर्विंशत्पूर्व-
गताक्खरानुसारेण जायमानाः प्रस्तुतमतिविशेषाः सर्वे, श्रुतमेवे-
ति गाथाऽर्थः ॥ १४४ ॥

(१०) तदेवं इत्यनुताऽऽदिश्रुतस्वरूपप्रतिपादनप्रकारेण " बु-
द्धिदिष्टे अण्ये जे भामह " (१२८) इत्यादि मूलगाथां

व्याख्याय " केहं बुद्धिदिष्टे, मइसहिण् भासओ "

(१३२) इत्यादिना दर्शितमपि विशे-

षदूषणाऽभिधत्तस्या पुनरपि म-

तात्परमुपदर्शयन्नाह-

केहं अभासिज्जंता, सुयमाणमरओ वि जे मइविसेसा ।

मन्नंति ते मइ चिय, भावसुयाभावओ तन्नो ॥ १४५ ॥

केचिद् व्याख्यातारः (मन्नंति ते मइ चिय ति) तान् मतिवि-
शेषान् श्रुतमनुसरतोऽपि मतिरेवेति मन्यन्ते । ये किम् ?
इत्याह-येऽभाष्यमाणाः, येषु शब्दप्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।
श्रुतानुसारिणोऽपि मतिविशेषा ये प्रवृत्तिरहिताः केवलं ह्येव
विपरिवर्तन्ते, ते मतिज्ञानमेवेति केचिद् मन्यन्त इति भावः ।
तदेतद् न । कुतः ? इत्याह-भावश्रुताभावप्रसङ्गात्, तद्भावश्च
" किं सद्दो मइरुभयं, जावसुयं सव्वहा जुत्त । (१३२) " " स-
द्दो ता इव्वसुयं, मइराभिणिओदियं न वा उभयं । " (१३२)
इत्यादि पूर्वोक्तमन्यद् भावनीयम् । इति गाथाऽर्थः ॥ १४५ ॥

किं च-

किहं मइसुयनाणविज्ज, उट्ठाणगया परोप्परं होज्जा ।

जानिज्जंतं मोत्तुं, जइ सव्वं सेसयं बुद्धिं ॥ १४६ ॥

यदि भाष्यमाणं मुक्त्वा शेषकं सर्वमपि बुद्धिर्मतिज्ञानमित्यर्थः,
तर्हि मतिश्रुतज्ञानार्थां विदन्तीति मतिश्रुतज्ञानवेदनं परस्पर
स्वस्थाने परस्थाने च कथं षट्स्थानपतिताः स्युः ? न कथाञ्च-
दित्यर्थः । तथाहि-सर्वेणापि जन्मना मतिश्रुतोपलब्धानामर्था-
नामनन्तभाग एव भाष्यत इति प्रागैवोक्तम् । ततश्च म-
तिज्ञानी श्रुतज्ञानिनः सकाशात् सदैवानन्तगुणाधिकः, श्रुतज्ञा-
नी त्वितरस्मादित्यमनन्तगुणहीन एव प्राप्नोति, इति न ताव-
त्परस्थाने षट्स्थानपतितत्वम् । स्वस्थानेऽपि श्रुतज्ञानी अन्य-
स्मात् श्रुतज्ञानिनः संख्यातेनैव हीनोऽधिको वा स्यात्, न त्व-
संख्यातेन, मननेन वा, भाषकचतुर्विंशत्पूर्वविद्वां संख्येयवर्षाऽऽयु-
ष्कत्वेन असंख्येयस्यानन्तस्य वा भाषणस्यैवासंभवादिति ।
अस्यैव च विशेषदूषणस्याभिधानार्थं पुनरत्रेहं मतात्पर-
मुपन्यस्तम् । अन्यथा हि- " केहं बुद्धिदिष्टे, मइसहिण् भासओ
सुयं (१३२) " इत्यादिना सर्वमिव प्रागभिहितमेवेति गा-
थाऽर्थः ॥ १४६ ॥

तदेवं " बुद्धिदिष्टे अण्ये " (१२८) इत्यादिपूर्वगतगाथाश्रुत-
स्वरूपाभिधादिना प्रकारेण व्याख्याता, मतिश्रुतयोरेव भेद-
स्य व्याख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वान्नभिधायकत्वेनाऽपि मतास्त-
रेण व्याख्याता, तच्च व्याख्यानमयुक्तत्वाद् दूषितम् । अथा-
ऽऽत्माऽजिमतो न निरवयवमतिश्रुतभेदप्रकारेणैतां व्याख्यातुमाह-
सापन्ना वा बुद्धी, मइसुयनाणां तौ जे दिट्ठा ।

भामहं संजवमित्तं, गहियं न उ जासणामित्तं ॥ १४७ ॥

मइसाहियं भावसुयं, तं निययमजासओ वि मइरन्ना ।

मइसाहियं ति जमुत्तं, सुओवउत्तस्म भावसुयं ॥ १४८ ॥

स्वविदितप्रथमव्याख्यानोपेक्षया वाशब्दो यदि वेत्यर्थः, " बु-
द्धिदिष्टे अण्ये (१२८) " इत्यत्र येय बुद्धिः, अतो सामा-
न्या गृह्याने, ततः किम् ? इत्याह- (मइसुयनाणां ति) मति-
श्रुतज्ञाने जे अपि बुद्धिरिदित्यर्थः, तथा बुद्धिश्रुतज्ञानाऽऽत्मिकया
बुद्ध्या ये एहा जावास्तेषु मध्यं यान् भावने तद्भावश्रुतमित्यु-
त्तरगाथाया संबन्धः । जावत इत्यत्र च जावणस्य संभवमात्रं
गृहीतम्, न तु भाषणमात्रम् । ततश्चेदमुक्तं भवति-तत्रान्यत्र
वा देशे, तडाऽन्यद् वा काले, स चाप्यो वा पुरुषः, मति सा-
मग्रीसमवे निश्चयेनैतान् जावत एव, इत्येवं यान् जावानन्त-
विकल्पे प्लवमानान् भाषणयोग्यतायां व्यवस्थापयति, ते ऽ-
जाव्यमाणा अपि भाषणयोग्याः सन्तो जावश्रुतं जावन्ति, न तु
जाव्यमाणा एवेति भावः । एवं च सति मत्युपलब्धानामन-
भिज्ञाप्यानामर्थानां भाषणयोग्यत्वाद्भावश्रुतत्वमपाकृतं भ-
वति । जावणयोग्यानां त्वजाव्यमाणाणामपि सर्वेषां विकल्प-
प्रतिभासनामर्थानां भावश्रुतत्वमावेदितं भवति ॥ १४७ ॥
अत एव पर्यवसितमर्थं द्वितीयगाथायामाह-नयतं निश्चितं
तद्भावश्रुतमभाषमाणस्याऽपि भवति, योग्यतामात्रेणैव जा-
वणस्य गृहीतत्वादिति भावः । आह-ये सामान्यबुद्धिरिहा
अर्था ये भाषणयोग्याः, यदि तेषां जावश्रुतत्वम्, तर्हि
मतिज्ञानान्तर्गत्येवैवावकल्पावजासनामपि तत्प्रसङ्गः, न हि
तेऽपि न भाषणयोग्याः, इत्याशङ्क्याऽऽह-" मतिसहि-
तमिति । " अस्य व्याख्यानमाह-(मइसाहियं तीत्यादि)
मतिसहितमिति यदुक्तं तस्य कस्तात्पर्यार्थः ? इत्याह-
श्रुतोपयुक्तस्यैव जावमाणस्य, अभाषमाणस्य वा भावश्रुतं
भवति, नान्यस्य । इदमुक्तं भवति-मतिसहितमिति श्रुत-
मतिमहितं यथा भवति, एवं यान् भावने त एव जावश्रु-
तम्, नान्ये, ततश्च श्रुतोपयुक्तस्यैव भाषणयोग्यानर्थान् वि-
कल्पयतो जावश्रुतं सिद्धं भवति । एवं च सति श्रुतानुसा-
रित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तत्वस्याऽसंज्ञाद् मतिविकल्पस्य भा-
षणयोग्यत्वे सत्यपि कुतो जावश्रुतत्वम् ? इति । आह-ननु
सामान्या बुद्धिरिह गृहीता, श्रुतोपयुक्तत्वे च गृह्यमाणे कथं
मतिहृष्टत्वमर्थानां संभवति ? श्रुतबुद्धिरहृष्टत्वस्यैव तत्र संभ-
वात् । नैतदेवम्, मतिपूर्वं हि श्रुतम्, ततो यत्र श्रुतबुद्धिरहृष्टं
तत्र मतिहृष्टत्वमस्त्येव, इति न काचित् कतिः, इत्यतमति-
च्छिन्नेन । तदेवं श्रुतज्ञानोपयुक्तः सामान्यबुद्धिरहृष्टानर्थान् सं-
जवतो यान् जावने तद्भावश्रुतमिति स्थितम् । न-वर्थानां कथं
भावश्रुतत्वम् ? ज्ञानस्यैव तत्संज्ञात् । सत्यम्, किं तु विष-
यविषयिणोरभेदोपचाराद् भावश्रुते प्रतिनासमाना अर्था अ-
पि भावश्रुतम्, इत्यदोषः । (मइरन्ना ति) यथोक्तान्भावश्रुता-
दग्या व्यातिरिक्ता मतिरहृष्ट्या । इदमुक्तं जवति-येऽभिज्ञाप्या अपि

सन्तो घटाऽऽद्यः श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तेर्न विकल्प्य-
न्ते, ये चाऽर्थपर्यायत्वेन वाचकध्वनेरभावाद् भूतत एवाभि-
न्नपितुमशक्या अनाभिलाष्याः, ते यस्यां विरुद्धौ प्रतिभासन्ते,
सा मतिरित्यवगन्तव्या, न तु श्रुतम्, अभिलाष्यवस्तुविषय-
यायां श्रुतानुसारित्वाभावाद्, अनाभिलाष्यवस्तुविषययायां तु
जावणायोग्यत्वादिति गाथाद्वयार्थः ॥ १४८ ॥

अथेष्टोऽवधारणविधिसुपदर्शयन्नाह—

जे भासइ चेय तयं, सुयं तु न तु भासओ सुयं चेव ।
केइ मए वि दिहा, जं दव्वसुयसमुचयंति ॥ १४९ ॥

" बुद्धिद्वे अत्थे, जे भासइ " (१२८) इत्यत्र यान्
कदाचित् संभवमात्रेण जायत एव तत् श्रुतमित्येवमेवा-
वधारणीयम्, न तु जावमाणस्य श्रुतमेवेति यान् भाषते
तत् श्रुतमेवेत्येव नावधार्यत इत्यर्थः । कुतः ? इत्याह—यद्
यस्मात् कारणात् केचिदभिलाष्याः पदार्था मत्याऽपि दृष्टा
अवग्रहेणावगृहीताः, ईदृया त्कीहिताः, अपायाधिकल्पेन तु
निश्चिता इत्यर्थः, द्रव्यश्रुतत्वमुपयान्ति, शब्दलक्षणेन द्रव्य-
श्रुतेन भाष्यन्त इत्यर्थः । यदि च भाषमाणस्य श्रुत-
मेवेत्यवधार्येत, तदा एवमपि श्रुतत्वं स्यात्, न चैतद्विष्य-
ते, श्रुतानुसारित्वाभावेन श्रुतोपयुक्तत्वस्य तेष्वसंभवात्, त-
स्माद् यथोक्तमेवावधारणमिति गाथाऽर्थः ॥ १४९ ॥

अथ यथोक्तव्याख्यानलक्षमतिश्रुतमेवोपदर्शनपूर्वकमुपसं-
हरन्नाह—

एवं धनिपरिणामं, सुयनाणं उजयहा मएणाणं ।
जं जिन्नसहावाइ, ताइ तो भिन्नरूवाइ ॥ १५० ॥

एवं प्रागुक्तप्रकारेण केवलाऽभिलाष्यार्थविषयत्वात् सर्वम-
पि श्रुतज्ञानं धनिपरिणाममेव, ध्वनेः शब्दस्य परिणमनं वि-
परिवर्तनं परिणामो यत्र तद् धनिपरिणामं भवत्येव, श्रुता-
नुसारित्वेनोपक्रमेव ह्यतद्विष्यते, श्रुते च संकेतकावभाविप-
रोपदेशरूपः, श्रुतग्रन्थरूपश्च द्विविधः शब्दोऽत्राधिकृतः, त-
दनुसारेण चोत्पन्ने ज्ञाने धनिपरिणामो भवत्येवेति । मति-
ज्ञानं तूभयथाऽपि भवति—शब्दपरिणामम्, अशब्दपरिणामं च,
अभिलाष्यानभिज्ञाप्यपदार्थविषय ह्येतत् । ततश्च श्रुतानपेक्षस्व-
भावेव विकल्प्यमानेष्वभिलाष्येषु धनिपरिणामोऽस्मिन्नपि प्रा-
प्यते । अनाभिलाष्यविषयतायां तु नाऽसौ तत्र लभ्यते । अन-
भिलाष्यपदार्था हि स्वयमेव बुद्ध्यमाना अपि वाचकध्वने-
रभावाद्विकल्पयितुं परस्मै प्रतिपादयितुं वा न शक्यन्ते, यथा
मालिकेरद्वीपाऽऽयातस्य दह्यादयः क्रीरेल्लुगुडशर्कराऽऽदि-
माधुर्यतारतम्याऽऽद्यो वा; इति कुतस्तद्विषयतायां धनिपरिणा-
मः ? । अभिलाष्यपदार्थेऽनन्तगुणाश्चानभिलाष्याः सन्ति,
ततोऽभिलाष्यानभिज्ञाप्यवस्तुविषयत्वात् शब्दशब्दपरिणामं
मतिज्ञानमिति स्थितम् । अथोपसंहरति—(तो चि) तस्मात्ते
मतिश्रुते स्वामिकालाऽऽदिनरविशेषेऽपि भिन्नरूपे जेदवती म-
न्तव्ये । कुतः ? इत्याह—यद् यस्मात् कारणाद् द्वे अपि भिन्न-
स्वभावे, उक्त्यायेनैकस्य धनिपरिणामित्वात्, अपरस्य तूभ-
यस्वजावत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ १५० ॥

तदेवं मूलगाथायाम्—" बुद्धिद्वे अत्थे, जे भासइ तं सुयं
मरेसदियं । " (१२८) इत्येतत् पूर्वोक्तम्—" सामणा वा बुद्धि " (१४९)
इत्यादिना व्याख्यातम् । अथ—" इयत्थ वि होउ सुयं,"

उववत्तिसमं जइ मणेज्जा । " (१२८) इत्येतदुत्तरार्धे व्या-
ख्येयासुराह—

इयत्थ वि होउ सुयं, तओ वि जइ होउ सदपरिणामो ।
तो तम्मि वि किं न सुयं, भासइ जं नोवत्तिसमं ? ॥ १५१ ॥

" इयत्थ वि होउ सुयं, " (१२८) इति मूलगाथोत्तरार्धे
इतरशब्दस्य किं वाच्यम् ? इत्याह—इतरदिति मतिज्ञानं त-
त्राऽभिसंबध्यते, इत्याचार्येणोक्ते परः प्राऽह—(तओ वि जइ
होउ सदपरिणामो । तो तम्मि वि किं न सुयं ति) नत इति
सप्तम्यन्तात्तत्प्रत्ययः, ततश्च—" उभयहा मएणाणं " (१५०)
इति वचनाद् यदि तस्मिन्नपि मतिज्ञाने शब्दपरिणामो जव-
ति, ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुत-तदपि भावश्रुतरूपतां किं न
प्रतिपद्यते ? इत्यर्थः, शब्दपरिणामस्य श्रुतत्वेन उक्तत्वाद्भा-
वः । अत्राऽऽचार्य उत्तरमाह—(भासइ जं नोवत्तिसमं
ति) यद् यस्मात् कारणादुपलब्धिसमं मतिज्ञानी न जाव-
ते, ततो न मतिज्ञानस्य श्रुतरूपनेति गाथाऽर्थः ॥ १५१ ॥

कथं पुनरुपलब्धिसममसौ न जणति ? इत्याह—

अग्निद्विपाऽणजिद्विपा, उववत्ता तस्समं च नो मणइ ।
तो होउ उजयरूवं, उजयसहावं ति काऊणं ॥ १५२ ॥

प्रागुक्तन्यायेन अग्निद्विपाऽणजिद्विपाः पदार्था मतिज्ञानो-
पलब्धाः, एवभूतोपलब्ध्या च समं मणितुं न शक्नोत्येव,
अनाभिलाष्यानां सर्वथैव वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ।
अत्र परः प्राऽह—(तो होउ इत्यादि) ततस्तर्हि भवतु
मतिज्ञानमुभयरूपं श्रुतमतिरूपम् । कुतः ? इत्याह—उ-
जयस्वभावमिति कृत्वा, अभिलाष्यानभिज्ञाप्यवस्तुविषय-
त्वेन द्विस्वजावत्वादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति—यदग्निद्विपा-
पदार्थान् उपलभते भाषते च, तत् श्रुतज्ञानमस्तु, अनाभि-
लाष्यपदार्थास्तु भाषणायोग्यान् यदवगच्छति, तन्मतिज्ञानं
भवति । इति गाथाऽर्थः ॥ १५२ ॥

अत्रोत्तरमाह—

जं जामइ तं पि जओ, न सुयाऽऽदेमेण किं तु समईए ।
न सुओवत्तविधुत्तं, ति वा जओ नोवत्तिसमं ॥ १५३ ॥

यदपि किञ्चिदभिलाष्यवस्तूपलब्धं मतिज्ञानी भाषते तदपि
यतो न श्रुताऽऽदेशेन, किं तु स्वमत्या, अनो न तत् श्रुतमिति ।
इदमुक्तं जवति—परोपदेशः, श्रुतग्रन्थश्च श्रुतिमहोच्यते, त-
दादेशेन तु तदनुसारेण विकल्प्य यदा भाषते, तदा श्रुतोप-
युक्तस्य भाषणात् श्रुतमुपपद्यत एव; यत्र तु स्वमत्यैव पर्यालो-
क्य जायते न तु श्रुतानुसारेण, तत्र श्रुतोपयुक्तत्वाभावात्
मतिज्ञानमेव । तदेवम्—" भासइ जं नोवत्तिसमं " (१५१)
इत्यस्य गाथाऽवयवरूप " अग्निद्विपाऽणजिद्विपा, उववत्ता " (१५२)
इत्यादिना व्याख्यानं कुर्वताऽऽचार्येण मतिज्ञानी
मतिज्ञानोपलब्ध्या समं न जायते, अतस्तत्रोपलब्धिसमं भा-
षणं न जवति, इत्यतो न मतिज्ञाने श्रुतरूपनेत्युक्तम्; श्रुतज्ञानी
स्वभिलाष्यानुपलब्धने, तौश्च जायतेऽतस्तत्रोपलब्धिसम-
त्वस्य सङ्गात्वात् श्रुतरूपनेति भावः । साम्प्रतं तु मतिज्ञानी
श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं समं न भाषते, इत्येवमुपलब्धसमत्या-
भावमुपदर्शयन्नाह—(न सुओवत्तविधुत्तादि) वाशब्दः प्रकारा-
न्तरद्योतकः, ततश्च न श्रुतोपलब्ध्या तुल्यं मतिज्ञानी भाषत

इति वा, यता यस्मात् कारणात् नोपलब्धिसम मतिज्ञानिनो जा-
षणम्, तस्मान्न तत्र भूतरूपता । इदमुक्तं प्रवर्ति-भूतोपलब्धौ
परोपदेशार्हद्वयनलक्षणभूतानुसारेणोपलब्धानर्थान् जायते, म-
त्युपलब्धौ तु तदुपलब्धानेव, इत्यतो न मतिज्ञानिनो भाषण
भूतोपलब्धिसमम्, ततश्च न तत्र भूतसम्भवः । इति गा-
थाऽर्थः ॥ १५३ ॥

तदेवम्-“ सोऽंदिभोषलकी होइ सुयं ” (११७) इत्या-
दिमूलगाथया तत्पतः भोऽग्रिष्ठयविषयमेव भूतज्ञानम्, सर्वे-
न्द्रियविषयं च मतिज्ञानमित्येवं मतिभूतयोर्भेदः प्र-
तिपादितः; तत्प्रतिपादनक्रमे च “ बुद्धिहृद्रे अथे, जे
मासइ ” (१२७) इत्यादिगाथा समायाता, सा च
छव्य-भावोन्नयभूतरूपाऽभिधायकत्वेन मतिभूतयोर्भेदाऽभिधा-
नपरतया च व्याख्याता, तद्व्याख्याने चाभासने इन्द्रियवि-
भागादपि मतिभूतयोर्भेदः ।

साम्प्रत वल्कशुम्बोदाहरणात्तमभिधित्सुराह-

अत्रे पत्रेति मई, वगममा सुंवरिसयं सुत्तं ।

दिष्टतोऽयं जुत्ति, जट्टोतणीओ न संमहइ ॥ १५४ ॥

अथे केचनाप्याचार्यो मन्यन्ते । किम् ? इत्याह-वल्कसमा
वल्कसदृशी मतिः, ततः सैव यदा शब्दतया संवर्तिता प्रवर्ति-
तज्जनितो यदा शब्द उत्तिष्ठतीत्यर्थः, तथा तदुत्थशब्दसाह-
ता भूतमुच्यते, तच्च शुम्बसदृशं वल्कजनितद्वरिकानुत्थं भूतं
भवति, एवं तदभ्युपगमः शोभन इति चेत्, नैवमन्याह- (दि-
ष्टानोऽयमत्यादि) अयं वल्कशुम्बदृष्टान्तो यथा तैरुपनीतः-
उक्तप्रकारेण प्रकृते योजितः, तथा युक्ति न सदते-न कृमते,
अन्यथा त्वस्मद्भिन्नवक्ष्यमाणप्रकारेणोपनीयमान एषोऽपि
युक्तिरूपो न विध्वंसीति भाषः । इति गाथाऽर्थः ॥ १५४ ॥

कुतो न संमहते ? इत्याह-

जावसुयाजावाओ, संकरओ निविसेसजावाओ ।

पुवुत्तलखण्णाओ, सलखण्णाऽऽवरणजेयाओ ॥ १५५ ॥

नैव दृष्टान्तो युक्तिरूपत इति सर्वत्र साध्यम्, मतेरन-
न्तर शब्दमात्रस्यैव भावेन जावभूतस्याभावप्रसङ्गात् । अथ
मतिसहितोऽयं शब्दो न केवल इति तत्र भावभूतत्वं भवि-
ष्यति । तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह-संकरः साहचर्यम्, संकी-
र्णत्वम्, मिश्रत्वमिति यावत्, मतिभूतयोस्तस्य प्राप्ते । निवि-
शेषजावाद् वा-यदेव मतिज्ञानम्, तदेव भावभूतमिति प्रति-
पादनादेकमेव किञ्चित्स्यात्, नोनयामिति भावः । अस्तु विश-
षाजाव इति चेत्, नैवम् । कुतः ? इत्याह-सलखण्णाऽऽवरणभे-
दात् । कथम्भूताद् ? इत्याह-पूर्वोक्तलक्षणात् “ किह व सुय होइ
मई, सलखण्णाऽऽवरणमेयाओ । ” (१३५) इति पूर्वार्थाद-
तगाथाऽवयवात्स्वरूपात् । इदमुक्तं भवति-अभिनिबुध्यत इत्या-
भिनिबोधिकम्, श्रूयत इति भूतम्, इत्यादिकं मतिभूतयोर्भेद-
स्वकीयं स्वकीयं लक्षणम्, आवारकं च कर्म, तयोर्भेदात् पूर्वा-
भिहितस्वरूपाद् मतिभूतयोर्निर्विशेषजावो न युज्यते । यदि हि
तयोर्निर्विशेषता एकस्य स्यात्, तदा लक्षणभेदः, आवरणभेदश्च
पूर्वोक्तस्वरूपो न स्यादिति जावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १५५ ॥

अथ द्रव्यजावभूतयोरनेन दृष्टान्तेन जेदः प्रतिपाद्यते, सो-

ऽपि न युक्तः, इति दर्शयन्नाह-

कपेजेज्ज व सो जा-वदव्वमुत्तेसु तेसु वि न जुत्तो ।

मइसुयजेयावसरे, जम्हा किं सुयविसेसेणं ? ॥ १५६ ॥

यदि वा जावद्रव्यभूतयोः सः-वल्कशुम्बोदाहरणाद् जेवः क-
ल्पेत-भावभूतं हि कारणत्वात् किल वल्कसदृशम्, शम्बलक्षणं
तु द्रव्यभूतं कार्यत्वात् शुम्बप्रतिमम्, इत्येवमनयोर्भेद इष्येते-
ति भावः । तयोरप्यसौ न युक्तः । कुतः ? इत्याह-यस्मात्प्रति-
भूतयोर्भेदाभिधानेऽवसरप्राप्ते (किं सुयविसेसेणं ति) भूत-
योर्द्रव्यजावभूतलक्षयोर्विशेषो भेदः भूतविशेषस्तेनाऽभिहितेन
किम् ? असंबद्धत्वाच्च किञ्चिदित्यर्थः । इति गाथाऽर्थः ॥ १५६ ॥

अथान्यथा पराभिप्रायमाशङ्कमानः प्राऽह-

असुयऽक्खरपरिणामा, व जा मई वगगकप्पणा तम्मि ।

दव्वसुयं सुंवसमं, किं पुण तेसिं विसेसेणं ? ॥ १५७ ॥

भूतानुसार्यकरपरिणामो यस्यां सा भूतानुसार्यकरपरिणा-
मा, न तथा-भूतानुसारित्वरहितशब्दमात्रपरिणामास्त्वता वा
मतिरित्यर्थः । तस्यां वा वल्ककल्पना क्रियते, तज्जनित-
शब्दरूपं तु द्रव्यभूतं शुम्बसदृशम्, अतस्तयोः प्रस्तुतोदाहर-
णाद् भेदो युक्तियुक्तो भविष्यति । भूतानुसार्यकरपरिणामा
मतिर्भावभूतमेव स्याद्, अतः पुत्रस्मात् विशिष्येत; इत्यभूताकरप-
रिणामित्वं विशेषणम् । सा च पयुदासाऽऽश्रयाणाद्भूतानुसारिणा
शब्देनैवान्विता गृह्यते, न तु शब्दपरिणामरहिताऽवप्रदरूपा,
तस्याः शब्दजनकत्वाभावेनानन्तर शुम्बसदृशद्रव्यभूताजावा-
दिनि । अत्रोत्तरमाह- (किं पुण तेसिं विसेसेणं ति) किं पुन-
स्तयोर्यथोक्तमतिद्रव्यभूतयोर्विशेषेण भेदेनोक्तेन? अप्रस्तुतत्वाच्च
किञ्चिदित्यर्थः । भूतज्ञाननैव सदात्र मतेर्भेदो विचारयितुं प्रका-
न्तः, इत्यतः किं द्रव्यभूतेन सह तच्चिन्तया ? इति भावः । इति
गाथाऽर्थः ॥ १५७ ॥

एतदेव भावयन्नाह-

इहं जेणहिकओ, नाणविसेमो न दव्वभावाणं ।

न प दव्वजावपेत्ते, वि जुज्जए सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥

इहास्मिन् प्रक्रमे येन कारणेन ज्ञानयोरेव मतिभूतलक्षणयोर्वि-
शेषो भेदोऽधिकृतो न तु द्रव्यभावयोर्मतिज्ञानद्रव्यभूतलक्षणयोः,
इत्यतः किं तज्ज्ञेदाभिधानेन ? इति । न च यथोक्तद्रव्यभावयो-
रप्यसौ युज्यते । कुतः ? इत्याह-असमंजसतां दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तिकयोर्वैसदृश्यादिति गाथाऽर्थः ॥ १५८ ॥

तथाहि-

जह वग्गा सुंवत्तण-मुविंति सुंवं च तं तओऽण्णं ।

न मइ तहौ धणित्तण-मुवेऽ जं जीवजावो सा ॥ १५९ ॥

यथा वल्काः शुम्बन्धमुपयाति आत्माऽर्थातिरिक्तशुम्बप-
रिणामाऽऽपन्नाः शुम्बमित्युच्यन्ते, न तु शुम्बाद् व्यतिरि-
क्ताः; तदपि च शुम्ब तेज्यो वल्केभ्योऽनन्यरूपमव्यतिरि-
क्तं, न तथा मतिर्ध्वान्तिवमुपैति, यद् यस्माद् कारणाद्
सा मतिराभिनिबोधिकज्ञानत्वेन जीवजावो जावपरिणामः,
शब्दस्तु मूर्तत्वाच्च जीवभावः; इत्यतः कथममूर्तपरिणामा
मतिर्भेदध्वानिपरिणाममुपगच्छेत् ? अमूर्तस्य मूर्तपरिणाम-
विरोधात् । तस्माद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिवमपि व्या-
ख्यानमुपेक्षणीयमिति गाथाऽर्थः ॥ १५९ ॥

पुनः परवचनमाशङ्क्य तस्यैव शिक्कार्थमाह-

अह उवयारो कोरइ, पजवइ अत्थंतरं पि जं जत्तो ।

तं तम्पयं ति भाषणऽ, तो मइपुचं जओ जगियं ॥१६०॥

भावसुयं तेण मई, वगसण सुवसरिसयं तं च ।

जे चित्तिऊण य तथा, तो सुयपरिवादिमणुसरइ ॥१६१॥

अथापचारः क्रियते-उपचारविधिराश्रियते, ततश्चार्थान्तर-
मपि यद् यस्मात् प्रभवति तत्तन्मयमिति भण्यते, यथा-‘ तद-
पथमियन्त विक्रियाचिन्तरमुपगमम्, ’ ‘तदेकं वचनेमतावन्तं
विषयकमापन्नम्’ इत्यादि, ततश्चातन्मयेऽपि ध्वनौ मतिगता ज्ञा-
नमयतोपचर्यते । तथा च सति वलकशुम्बसादृश्येन मतिश्रुत-
योरयं जेदः सिद्धो भवति । एवमुक्ते आचार्यः सुहृद् भूत्वा
परं शिक्षयति-(तो मइपुचं इत्यादि) हन्त ! यद्युपचारवाची
भवात्, ततो मतिपूर्वं भावभूतं यस्मादागमे भणितम्, तेन
कारणेन मतिर्वलकसमा, तच्च ज्ञावभूतं शुम्बसदृशम्, इत्येवं
दृष्टान्तोपनय कुरु, येनोपचारमन्तरेणाऽपि सर्वं सुस्थं भवति,
यथा हि वल्काः शुम्बकारणम्, तथा मतिरपि ज्ञावभूतस्य,
यथा च शुम्ब वल्कानां कार्यं तथा ज्ञावभूतमपि मते- । कुतः ?
इत्याह-यद् यस्मात् कारणात् तथा मत्या चिन्तयित्वा ततः
श्रुतपरिपाटीमनुसरति-वाच्यवाचकभावेन परोपदेशश्रुतग्रन्थ-
योजनं वस्तुनि करोति; तस्मान्मतिश्रुतयोर्वलकशुम्बयोरिव
कार्यकारणभावादु भेदमिच्छिः, इत्येव दृष्टान्तोपनयं युक्ति स-
सहते, न तु परोक्तप्रकारेणेति गाथाऽर्थः ॥ १६० ॥ १६१ ॥

तदेवं वल्कशुम्बोदाहरणादप्यभिहितो मतिश्रुतयोर्भेदः सा-
म्प्रतं त्वत्करानकरभेदात्तर्माभिधत्तुः परानिप्रायं तावदुपन्य-
स्यमाह-

आणो अणकवरऽकवर-विनेमओ मइसुयाई जिंदति ।

जे मइनाणमणकवर-मकवरमियरं च सुयनाणं ॥१६२॥

अन्ये केचनाऽपि मूरयोऽनन्तराकरवद्विशेषतो मतिश्रुते भि-
न्वान्ति, यद् यस्मात् किल मतिज्ञानमनन्तरम्, श्रुतज्ञानं त्वक्-
रवद्भवति, इतरच्चानकरवद्वच्छसितादीत्यर्थः । इति गाथा-
ऽर्थः ॥ १६२ ॥

अत्राऽऽचार्यो दूषणमाह-

जइ मइरणकवर चिय, भवेज नेहाऽऽओ निरजिलपे ।

थाणुपुरिसाइपजा-यविवेगो किह णु होजाहि ? ॥१६३॥

यदि हन्त ! मतिरनन्तरैव स्यात्-अकराभिलापर-
हितैव भवताऽन्युपगम्यते, तर्हि निरभिलाप्ये प्रति-
भासमानाऽभिलापे स्थाणवादिके वस्तुनि ईहाऽऽद्यो न
प्रवर्तेरन् । ततः किम् ? इत्युच्यते-तस्यां मतावनकरत्वे-
न स्थाणवादिविकल्पाज्जावात् ‘ स्थाणुरयं पुरुषो वा ’ इत्यादि-
पर्यायाणां वस्तुधर्माणां विवेको वितर्कोऽन्वयव्यतिरेकाऽऽदिना
परिच्छेदो न स्यात् । तथाहि-यदनन्तरं ज्ञानं न तत्र स्थाणुपुरुष-
पर्यायाऽऽदिविवेकः, यथाऽवग्रहे, तथा चेहाऽऽद्यः, तस्मात्ते-
ष्वपि नासौ प्राप्नोतीति गाथाऽर्थः ॥ १६३ ॥

अथ विद्वान्तस्य परस्योत्तरमाह-

सुयागिस्सियवयणा ओ, अह सो सुयओ मओ न बुच्छीओ ।

जइ सो सुयवावरो, तओ किमअं मइन्नाणं ? ॥१६४॥

आगमे मतिज्ञानं द्विधा प्रोक्तम्-श्रुतनिःश्रितमवग्रहेहाऽऽदिविचनु-
ष्कम्, अश्रुतनिःश्रितं चैतत्पक्षिक्यादिबुद्धिचतुष्टयम् । ततश्च सूरि-
रित्थं परानिप्रायमाशङ्कते-अथैवं परो ब्रूयात्-आगमे श्रुतनिःश्रित-

त्वेनाऽपि मतिज्ञानस्य भणनात् श्रुतात् श्रुततोऽकराऽऽमकवादसौ
स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकः मतः, न बुद्धेर्न मतेः सकाशात्,
तस्याः स्वयमनन्तररूपत्वात् । अत्रोत्तरमाह-(जइ सो इत्यादि)
यदि हन्त ! स स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकः श्रुतव्यापारस्तर्ह्य-
वग्रहं मुक्त्वा किमन्यद् मतिज्ञानम् ? न किञ्चिदित्यर्थः । यदि
स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकोऽकराऽऽमकत्वात् श्रुतव्यापार इ-
ष्यते, तदेहाऽपायाऽऽयो मतिभेदाः सर्वेऽप्यकराऽऽमकत्वात्
श्रुतत्वमापन्नाः, इत्यतोऽकराभिलापरहितमवग्रहं मुक्त्वाऽऽशेष-
स्येहाऽऽदिनेदमिष्यस्य सर्वस्याऽपि मतिज्ञानस्याभावप्रसङ्गः ।
इति गाथाऽर्थः ॥ १६४ ॥

अथाऽन्यथा परस्य ध्वनमाशङ्क्य दूषयितुमाह-

अह सुयओ वि विवेगं, कुणओ न तयं सुयं सुयं नरिय ।

जो जो सुयवावरो, अन्नो वि तओ मई जम्हा ॥१६५॥

अथ श्रुतादां स्थाणुपुरुषाऽऽदिविवेकं कुर्वन् प्रमातुं न तत् श्रुतम्,
किं तु मत्यभावमोत्या मतित्वेनाऽन्युपगम्यते, हन्त ! तर्ह्येकत्र
सन्धित्वतोऽन्यतः प्रच्यवते, यत एव सति श्रुतं क्वचिदपि
नास्ति-श्रुताभावः प्राप्नोतीत्यर्थः । कुतः ? इत्याह-यो यश्चर-
णकरणाऽऽदिप्रतिपादनवृत्तयोऽन्योऽपि श्रुतस्याऽऽचाराऽऽदे-
र्व्यापारः सकोऽसौ यस्मान्मतिज्ञानमेव, अकराऽऽमकत्वात्,
स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकवदिति गाथाऽर्थः ॥ १६५ ॥

अथ स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेको मतिश्च श्रुतं च

भविष्यति; अतो नैकस्याप्यत्रावप्रसङ्ग इत्याह-

मइकाले वि जइ सुयं, तो जुगवं मइसुओवओगा ते ।

अह नेवं एगयरं, पवज्जओ जुज्जए न सुयं ॥ १६६ ॥

स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेककालकृणे मतिकालेऽपि यदि श्रुत-
व्यापार इष्यते, ततो युगपदव मातश्रुतोपयोगौ ते तव प्रसंख-
ते, न चेतत् युक्तम्, समकालं ज्ञानद्वयोपयोगस्य निषिद्धत्वात् ।
अथैतदोपभयाद् नैवमुपयोगद्वयं युगपदन्युपगम्यन्, तर्ह्येकतरं
प्रतिपद्यमानस्य स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेककाले मतिज्ञानं, श्रु-
तज्ञानं वा इच्छतो भवत इत्यर्थः, किम् ? इत्याह-(जुज्जए न
सुयं) श्रुताभिह प्रतिपत्तु न युज्यते, किं तु मतिज्ञानमेव ।
इदमुक्तं भवति-‘ सावकाशानवकाशयोरनवकाशो विधिर्ब-
लवान् ’ इति न्यायादन्यत्रानवकाशं मतिज्ञानमेवैकं तदैकतरं
प्रतिपद्यमानस्येह प्रतिपत्तु युज्यते; न तु श्रुतं, तस्याऽन्यत्र श्रु-
तानुसारिण्याचाराऽऽदिकानवशेषे सावकाशत्वात् । एवं च
सति स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेको मतेरेव, न तु श्रुतात्, स
चाऽकराभिलापसमनुगत एव, इति नैकान्तेन मतिज्ञानमनन्त-
रमिति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ १६६ ॥

किं च-अकरानुगतत्वमात्रमुपलभ्य स्थाणुपुरुषाऽऽदि-

पर्यायविवेको भवता श्रुतानिश्रित उक्तः, एव चा-

तिप्रसङ्गः प्राप्नोतीति दर्शयति-

जइ सुयनिस्सियमकवर-मणुसरओ तेण मइचउकं पि ।

सुयनिस्सियमावने, तुह तं पि जमकवरप्पनवं ॥१६७॥

यदि स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकविधानेनान्तरमनुसरतः प्र-
मातुर्ज्ञानं श्रुतानिश्रितं भवता प्रोच्यते, तेन तर्ह्योत्पत्तिक्यादिम-
तिचतुष्कमपि तत्र श्रुतानिश्रितमापन्नम्, यस्मात्तदप्यन्तरप्रभव ध-
र्माऽऽलिङ्गितमितिर्थः । तदपि हि नेहाऽऽदिवरदेण जायते, ईहा-
ऽऽद्यश्च न वर्णाऽभिलापमन्तरेण संभवन्ति, तस्मान्मतिचतु-

कमपि स्वदभिप्रायेण भुतनिश्चितमायातम्, न चैतदस्ति, आगमे-
ऽभुतनिश्चितत्वेन तस्याभिधानात् । तस्माद्देवानां प्रियेणाद्यापि
भुतनिश्चितस्य स्वरूपमेव नावगम्यते, तत् किं वयं भूमः ? ।
इति गाथाऽर्थः ॥ १६७ ॥

तदेवं भुतनिश्चितवचनश्रवणमात्राद्विज्ञानस्तत्स्वरूपमजा-

नानः परो युक्तिनिर्दिष्टाकृतोऽपि विश्वज्ञीभूतः प्राऽऽह-

जइ तं सुपुणं न तओ, जाणइ सुयानस्सियं कइ भाणियं ? ।

जं सुयकओवयारं, पुर्विइ इण्हि तयणवेक्खं ॥ १६८ ॥

यदि तं स्थाणुपुरुषाऽऽदिपर्यायविवेकसंघातं भुतेन न जानाति
सकोऽसौ ज्ञानी, तर्हि भुतनिश्चितमेवावग्रहाऽऽदिकं सूत्रे कथं
केन प्रकारेण भणितम् ?-मतिः स्वयमनङ्करैव, यस्त्विहङ्करो-
पलम्भः स यदि भुतनिश्चितो नेष्यते, तर्हि कथमन्यथाऽसौ
घटिष्यते ? । इति विस्मयभयाऽऽपुरितहृदयस्य परस्याऽयं प्रश्न
इति ज्ञातः । अत्रोच्यते-ननु भवानेव प्रष्टव्यो योऽसमाकृतमि-
त्यं प्रज्ञापने-योऽङ्करोपलम्भः स सर्वोऽपि भुतनिश्चित इति । अथ
न ज्ञायते भवता, तर्हि ययमेवं भूमः, भूयतम् (जं सुय इत्या-
दि) भुतं द्विविधम्-परोपदेशः, आगमप्रत्ययश्च । व्यवहारका-
लात् पूर्वं तेन भुतेन कृत उपकारः संस्काराऽऽधानरूपो यस्य
तत् कृतभूतोपकारम्, यद् ज्ञानमिदानीं तु व्यवहारकाले
तस्य पूर्वप्रवृत्तस्य संस्काराऽऽधाबकभूतस्यानपेक्षमेव प्रवर्तते
तत् भुतनिश्चितमुच्यते, न स्वक्राभिलाषयुक्तवमात्रेणेति भा-
वः । इति गाथाऽर्थः ॥ १६८ ॥

एतदेव भावयन्नाह-

पुवं सुयपरिकामिय-मइस्म जं संपयं सुयाऽऽइयं ।

तं निस्सियमियरं पुण, अणिसिअं मइचउकं तं ॥ १६९ ॥

व्यवहारकालात् पूर्वं यथोक्तत्वेन भुतेन परिकर्मिता-आदि-
तसंस्कारा मतिर्यस्य स तथा तस्य साध्यादेर्यत्साग्रत व्यवहा-
रकाले भुतानीतं भुतनिरपेक्षं ज्ञानमुपजायते तच्छ्रुतानिश्चितम-
वग्रहाऽऽदिकं सिद्धान्ते प्रतिपादितम् । इतरत्पुनरभुतनिश्चितम्,
तथोपपत्तिकयादिमतिचतुष्कं छुध्यम्, भुतसंस्कारानपेक्षया
सहजत्वात् तस्य । अत्राऽऽह-ननु "भरनित्थरणममत्था, ति-
वग्गसुत्थगदियपेयासा । उभयलोणे फलवई, विणयममुत्था
इवइ बुद्धा ॥ १ ॥" इत्यादिवचनात् तत्राऽपि मतिचतुष्के वै-
लयाकं मतिः भुतनिश्चिता समस्ति । सत्यम्, किं तु सकृत् भु-
तनिश्चितत्वे सत्यपि बाहुल्यमङ्गीकृत्याभुतनिश्चितं तदुच्यते इत्य-
क्षेपः * । तस्माद् यदुक्तम्-" जं मइनाणमणक्खर-मियरं

* इममेवाऽभिप्रायं नन्वध्ययने अस्या एव गाथाया विव-
रणस्थलं श्रीमन्मज्झिमसुत्तरिस्मरिष्याह । तथाहि-" नन्वभुतनिश्चि-
ता बुद्धयो वक्तुमजिप्रेताः, ततो यद्यस्यास्मिन्वर्गसुत्रार्थगृहीत-
सारत्वम्, ततोऽभुतनिश्चितत्वे नोपपद्यते, न हि भुताभ्यासमन्त-
रेण त्रिवर्गसुत्रार्थगृहीतसारत्वं संभवति । अत्रोच्यते-इह प्रा-
यो वृत्तिमाश्रित्याऽभुतनिश्चितत्वमुक्तम्, ततः स्वरूपभुतभावे-
ऽपि न काश्चिदोषः " इति ।

" इहानिगुरुकार्यं पुनिर्वहेत्वाद् अर इव भरस्तामिन्तरणे
समर्था जगन्निस्तरणसमर्थाः, त्रयो वर्गोत्थिवर्गा लोककल्या-
णार्थकामास्तद्वर्जनोपायप्रतिपादकं यत् सुत्रं यच्च तदर्थस्तौ
त्रिवर्गसुत्रार्थौ, तयोर्गृहीतं 'पेयासं' प्रमाणं सारो वा यथा सा
तथाविधा " इति नन्दिटीकायां व्याख्यातोऽस्या अर्थः ।

सुयनाणमिति " (१६२) तदयुक्तम्, मतेरनङ्करत्वे स्थाणुपुरु-
षाऽऽदिपर्यायविवेकाभावप्रसङ्गात्, भुतनिश्चितत्वस्य साम्यथा
समर्थितत्वादिति स्थितम् । इति गाथाऽर्थः ॥ १६९ ॥

यद्यनङ्करा मनिर्ने जवति, तर्हि " लक्षणनेया

हेऊ, फलजावओ (६७) " इत्यादिगाथायां

प्रतिज्ञातोऽङ्करानङ्करभेदाद् मतिभुतयो-

ज्ञेयः कथं गमनीयः ?, इत्याह-

उजयं भावऽक्खरओ, अणक्खरं होज्ज वंजणऽक्खरओ ।

मइनाणं सुत्तं पुण, उभयं पि अणक्खरऽक्खरओ ॥ १७० ॥

इहाङ्करं तावद् द्विविधम्-छव्याक्षरम्, जावाङ्करं च । तत्र छव्या-
क्षरं पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताऽऽकाराऽऽदिरूपम्, ताद्व्यादिकारणजन्यः
शब्दो वा, एतच्च व्यञ्जनेऽर्थोऽनेनात व्यञ्जनाक्षरमप्युच्यते ।
जावाङ्करं त्वन्तःस्फुरद्काराऽऽदिवर्णज्ञानरूपम् । एवं च सति
(भावऽक्खरओ ति) जावाङ्करमाश्रित्य मतिज्ञान भवेत् । कथं-
भूतम् ?, इत्याह-(उभयं ति) उभयरूपम्-अङ्करवत्, अनङ्करं
चेत्यर्थः ; मतिज्ञानभेदे ह्यवग्रहे भावाङ्करं नास्तीति तदङ्करमु-
च्यते, ईहाऽऽदिषु तु तद्भेदेषु तदस्तीति मतिज्ञानमङ्करवत्
प्रतिपाद्यत इति भावः । (अणक्खरं होज्ज वंजणऽक्खरओ ति)
व्यञ्जनाङ्करं द्रव्याक्षरमित्यनयान्तरम्, तदाश्रित्य मतिज्ञानमनङ्क-
रं जवेत्, न हि मतिज्ञाने पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताकाराऽऽदिकं शब्दो
वा व्यञ्जनाङ्करं विद्यते, तस्य छव्यभूतत्वेन कृदत्वात्, छव्यमतिरि-
नाप्रसिद्धत्वादिति । (सुत्तं पुणेत्याह) सूत्रं धृतज्ञानम्, पुनरुभ-
यमपि-छव्यभूतम्, जावभूतं च इत्यर्थः प्रत्येकमनङ्करताः, अङ्करत-
श्च जवेत् । इदमुक्तं भवति-"ऊससियं नीससिय, निच्छूढ आ-
मियं च उंयं च । निस्सियिय-मनुमारं, अणक्खरं छेयियाइयं"
॥ १ ॥ इत्यादिवचनाद् छव्यभूतमनङ्करम्-पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताक्षर-
रूपम्, शब्दरूपं च, तदेव साक्षरं भावभूतमपि भुतानुसार्यकारा-
दिवर्णविज्ञानाऽऽत्मकत्वात्साक्षरम्, पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताकाराऽऽ-
द्यक्षररहितत्वात् शब्दाभावाच्च तदेयानक्षरम्, पुस्तकाऽऽदिन्य-
स्ताङ्करस्य शब्दस्य च छव्यभूतान्तःपानित्वेन भावभूतेऽसत्त्वात्;
तदेवं मतेर्भावभूतस्य च साक्षरानङ्करकृतो नास्ति विशेषः;
प्रत्येकं द्वयोरप्यङ्गरानङ्कररूपत्वेनोक्तत्वात् । केवलं सामान्येन
'भूतम्' इत्युक्ते तन्मध्ये द्रव्यभूतं सत्यत इति कृत्वा तत्र छव्य-
भूतमाश्रित्य द्रव्याङ्करमस्ति, मनो तु तत्रास्ति, तस्या छव्यमति-
त्वेनाऽऽकृदत्वादिति । एवमनयोऽव्याकराधिक्या साक्षरानङ्क-
रत्वकृतो भेदः । इति गाथाऽर्थः ॥ १७० ॥

तदेवमङ्करेतरज्जेदाद् मतिभुतयोर्भेदमभिधाय मूकेतर-

ज्जेदात् तमभिधिसुराह-

सपरप्पचायणओ, भेओ मूयपराण वाऽभिहिओ ।

जं मूयं मइनाणं, सपरप्पचायणं सुत्तं ॥ १७१ ॥

अन्यैस्तु कैश्चिदाचार्यैः स्वपरप्रत्यायनतो मतिभूतयो-
र्भेदोऽभिहितः । कयोरिव ?, इत्याह-मूकेतरयोरिव, यथा
हि मूकः स्वमात्मानमेव प्रत्याययति प्रतीतिपथं नय-
ति, न तु परम्, तत्प्रत्यायनहेतुवचनाभावाद्; इतरस्त्वमूकः
स्वंपरं च प्रत्याययति, यच्चनमङ्गावात् । तथा सति यथा मूक-
मुत्तरयोर्भेदः, एव मतिभूतयोरपि, यद् यस्मात् परप्रत्यायन-
हेतुद्रव्याक्षराभावाद् मूकं मतिज्ञानम्, मुखरं तु धृतज्ञानम्,

कुतः ? , स्वपरप्रत्यायकत्वाद्-छत्याक्षरसम्भावेन परप्रत्यायक-
त्वस्यापि तत्र लभ्यमानत्वादिति भावः । इति गाथार्थः ॥१७१॥

एतदाचार्यो मतिभुतयोस्तुल्यताऽऽपादनेन किञ्चिद् वृषयि-
नुमाह-

सुयकारणं ति सद्दो, सुयमिह सो य परबोद्धं कुणः ।

मद्देह्यबो वि हि परं, बोद्धेति कराऽवेष्टाओ ॥१७२॥

इह तावज्ज्वलन्तं पुच्छामः-हस्त । शब्दः भुतमुच्यते, उपल-
क्षणत्वात्पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च भुतमभिधीयते (सु-
यकारणं ति) भुतकारणत्वात्-कारणे कार्योपचारादिति भावः ।
स च शब्दः, पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च परबोधनं परप्र-
त्यायनं करोतीत्येवं परतः भुतज्ञानं परप्रत्यायकमुच्यते, न तु
स्वतः इति तावज्ज्वलतोऽभिप्रायः । एतच्च मतिज्ञानेनाऽपि समानम् ।
कुतः ? , इत्याह-हि यस्मान्मतिहेतवोऽपि मतिजनका अपि करा-
ऽऽदिचेष्टाविशेषाः परं बोधयन्त्येव । तथाहि-अक्षराऽऽत्मकत्वा-
त् किञ्चिद्व्युत्पत्तः, पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताक्षरविन्यासश्च भुतस्य कारणं,
करादीनांऽऽदिचेष्टास्त्वेकररहितत्वात् किञ्च मतिज्ञानस्य हेतवः-
करवक्त्रसंयोगे हि कृते लुजिक्रियाविषया किल मतिरुपपद्यते,
ज्ञाये च धूनिरे निवृत्तिप्रवृत्तिविषया सा समुपजायते, इत्येवं
मतिहेतवः कराऽऽदिचेष्टाऽपि परप्रबोधिका एवेति गाथाऽ-
र्थः ॥ १७२ ॥

यदि मतिहेतवोऽपि परं प्रबोधयन्ति, ततः किम् ? , इत्याह-
न परप्रबोद्धाई, जं दो वि सरुवओ मद्दुयाई ।

तत्कारणाई दोएह वि, बोद्धेति तओ न भेओ सि ॥१७३॥

मतिहेतूनामपि परप्रबोधकत्वे मति न (भेओ सि) अनयोर्मति-
भुतयोर्निजैः । कुतः ? , इत्याह-(नउ सि) नतस्तस्मात् कारणात् ।
कस्मात् ? , इत्याह-यद् यस्माद् द्वे अप्येते मतिभुते स्वरूपतो
विज्ञानाऽऽत्मना न परप्रबोधके, विज्ञानस्य मूलात्वेन परप्रबोध-
कत्वायोगात्, अवध्यादिवदिति । अथ भुतस्य यत्कारणं श-
ब्दाऽऽदि तत्परप्रबोधकम्, इत्येतावता मतिज्ञानाद् विशिष्यते
भुतज्ञानम् । नन्वेतद् मतिज्ञानेऽपि समानम्, तत्कारणस्याऽपि
करचेष्टाऽऽदेः परावबोधकत्वादिति । एतदेवाऽऽह-तानि च तानि
पूर्वोक्तरूपाणि कारणानि च तत्कारणानि ह्योरपि मतिभुतज्ञा-
नयोपेक्षासंख्यं शब्दाऽऽदिनि, करचेष्टाऽऽदिनि च परं बोधय-
न्त्येव, इति कोऽनयोर्विशेषः ? , न किञ्चिदित्यर्थः । इति किमु-
च्यते-मूकेतरभेदाद् जेदः ? । इति गाथार्थः ॥ १७३ ॥

तदेवं परोक्ते व्यभिचारिते ततो निरुणरं विनकीभूतं
तूर्णीभावमापन्नं परमवलोक्य सजातकारण्यः

स्वयमेव सुरिकतरमाह-

द्वयसुयमसाधारण-कारणओ परविबोद्धयं होजा ।

रुदं ति व द्वयसुयं, सुयं ति रुदा ए द्वयपई ॥१७४॥

द्वयभुतं पुस्तकन्यस्ताक्षरशब्दरूपं भुतज्ञानस्यैव कारणम्,
न तु मतेः, इति भुतज्ञानं प्रत्यसाधारणकारणत्वाद् अव्यभुत
परप्रबोधकं जवेत्, न तु कराऽऽदिचेष्टाः, तासां मतिभुतो-
भयकारणत्वेन साधारणकारणत्वादिति भावः । इदमुक्तं जव-
ति-पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताक्षररूपं, शब्दाऽऽत्मकं च अव्यभुतम्, भुत-
ज्ञानस्य मतिपूर्वकत्वाद् यद्यप्यानन्तर्येणावग्रहेदाऽऽदौ जनय-

ति, तथाऽप्यक्षररूपत्वाद् मुख्यतया भुतज्ञानस्यैव किलासा-
धारणं कारणमुच्यते, कारणत्वेनोपचारतः भुतज्ञानेऽन्तर्भवति,
परप्रबोधकत्वेन च तत्सर्वस्यापि विदितमिति । एवं कारणस्य
परप्रबोधकत्वात् भुतज्ञानं परप्रबोधकं घटते, कराऽऽदिचेष्टास्तु
मतिज्ञानस्यासाधारणकारणं न जवन्ति, भुतज्ञानहेतुत्वादपि
करवक्त्रसंयोगाऽऽदिकायां हि करचेष्टायां दृष्टायां न केवलं
तद्विषयाऽवग्रहाऽऽद्यं तत्पद्यन्ते, किं तु-"भोक्तुमिच्छत्ययम्"
इत्यादिभुतानुसारिविकल्पाऽऽत्मकं भुतज्ञानमप्युपजायते इति ।
अतोऽसाधारणकारणत्वाभावात् कराऽऽदिचेष्टाः परमार्थतो
मतिज्ञानस्य कारणमेव न संभवन्ति, ततश्च न तत्रान्तर्भवन्ति;
तथा च सति न मतिज्ञानं परप्रबोधकम् । अथवा-(द्वय-
सुयमसाधारणकारणओ सि) द्वयभुतं पुस्तकाऽऽदिन्यस्ताऽऽ-
चाराऽऽदिन्यस्ताक्षररूपम्, गुरुजनोद्धारितदेशानाशङ्कस्वरूपं च
परप्रबोधकं भवेत् । कुतः ? , इत्याह-असाधारणस्य मोक्षं
प्रत्यनन्यसाधारणकारणस्य क्वाधिकज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षण-
स्य वस्तुकलापस्य कारणत्वाद् हेतुत्वात्; ततश्च तद्-
द्वारेण भुतज्ञानमपि परप्रबोधकं घटते, कराऽऽदिचेष्टास्तु
यद्यपि मतिज्ञानस्य कारणम्, तथाऽपि यथोक्तो विशिष्टः
परप्रबोधस्तासु प्रायो न संभवति, अतो विशिष्टपरप्रबोधा-
भावाद् न ताः परप्रबोधिकाः, तथा च सति न तद्-
द्वारेणापि मतिज्ञानं परप्रबोधकम् । इति सूत्रस्य सूचकत्वात्
सोपस्कारः पूर्वोक्तस्यार्थोऽनुरूपः । अथोक्तस्यैव व्याख्या
प्रभूयते-(रुदं ति वेत्यादि) वेत्यथवा, जवतु मतिज्ञानस्य
कारणं कराऽऽदिचेष्टा, तथापि सा 'द्वयमतिः' इत्येवमागमे क-
चिदपि न रुदा; द्वयभुतं पुनः पूर्वोक्तस्वरूपं 'भुतम्' इत्येव
सर्वत्र रुदम् । ततश्च यद्यपि कराऽऽदिचेष्टा मतिज्ञानस्य कारणम्,
परप्रबोधिका च; तथापि अव्यमतित्वेनाऽऽरुदत्वात् कारणे का-
र्योपचारतो मतिरुपतया न व्यभिचियते । अतो मतिज्ञानात् त-
स्याः पृथग्भूतत्वाद् न तद्द्वारेण तस्य परप्रबोधकत्वम्, अ-
व्यभुतं तु कारणे कार्योपचारतः भुतज्ञानत्वेन प्रकल्प्यते, इति
तद्द्वारेणास्य परप्रबोधकमुपपद्यते एव । इति युक्तो मूकेतर-
भेदाद् मतिभुतयोर्निजैः । ततश्च-"तत्कारणाई दोएह, वि बो-
द्धेति तओ न भेओ सि ।" (१७३) इत्येतदपास्तं भवतीति
गाथाऽर्थः ॥ १७४ ॥

(११) तदेवं कराऽऽदिचेष्टाया मतिकारणत्वमभ्युपगम्योक्तम्,
साम्प्रतं सा मतेः कारणमेव न जवति, किं तु
भुतस्येति दर्शयन्माह-

मा वा सदृथो विय, तया वि जं तम्मि पचओ होइ ।

कत्ता वि हु तदजावे, तदजिप्पाओ कुणइ चिट्ठं ॥१७५॥

यदि वा सा कराऽऽदिचेष्टा करवक्त्रसंयोगाऽऽदिलक्षणा ।
किम् ? , इत्याह-शब्दार्थ एव शब्दो वक्त्रसमुद्धारितवचनरूपं, त-
स्यार्थः शब्दार्थः भानुगनज्ञाने प्रतिभासमानतद्विधेयवस्तुरूपः
भुतज्ञानमिति तात्पर्यम् । किमित्यसौ शब्दार्थ एव ? , इत्याह-
यद् यस्मान्कारणात् तथाऽपि कर्त्ता विहातया तस्मिन् शब्दार्थ-
भोजनेच्छाऽऽदिलक्षणे प्रतिपत्तुः प्रत्ययो भवति । तथा कर्त्ता-
ऽपि तदभावे शब्दाभावे जिह्वारोगाऽऽदिसंज्ञात्वात् शब्दोद्धार-
णसार्थ्यभावे इत्यर्थः । (तदजिप्पाओ सि) तस्मिन् शब्दार्थे
भोजनेच्छाऽऽदिलक्षणे परस्मै प्रतिपादयितव्येऽभिप्रायां मनोव-
कल्पो यस्यासौ तदभिप्रायः करोति चेष्टां करवक्त्रसंयोगाऽऽदि

सकृन्मम । इदमुक्तं भवति-यद्यपि कराऽऽदिच्छेष्टाऽनन्तरजावेनाऽ-
वग्रहाऽऽदीम् जनयति, तथाऽपि शब्दार्थं एव सा भुतज्ञानमेवे-
त्यर्थः । यस्मान् तथाऽपि विहितया तत्र शब्दार्थप्रत्ययो भवति,
अतः शब्दार्थप्रत्ययजनकत्वात् कारणे कार्योपचारात् श-
ब्दार्थप्रत्यय एव सा, न पुनर्मतिः, तथा कर्ताऽपि 'भोक्तृमि-
च्छत्यर्थः' इत्यादिप्रतिपत्ता आनातिष्ठत्यभिप्रायवानेव भाषण-
शक्यभावे कराऽऽदिच्छेष्टां करोति । ततश्च कर्त्ताऽपि शब्दार्थयो-
तन्मभिप्रायेण क्रियमाणत्वात् कराऽऽदिच्छेष्टा शब्दार्थ एव । ततश्च
यथाऽपि भुतकारणत्वात् भुत एवात्मभवति, शब्दवत्, न म-
तौ, तथा च सत्येना परमार्थतो भतेः कारणमेव न भवत्यतः
कारणद्वारेणापि न परप्रत्यायकं मतिज्ञानम्, भुतं तु तद्भा-
रेण परावर्त्तयकम् । इति युक्तो मूकेतरभेदाद् मतिभुतयो-
र्भेदः ॥ १७५ ॥ विशेषः । स्वा० । आ० म० । कर्म० । न० ।

(१८) भुतानन्तरमवधिज्ञानस्य विवेकः-

कालविपर्ययस्वामित्वज्ञाभसाधर्म्याद् मतिभुतानन्तरमवधि-
ज्ञानमुक्तम् । प्रवाहापेक्षया, अप्रतिपत्तितैकस्वरवाऽऽधारापेक्षया
वा यात्राद् मतिभुतयोः स्थितिकालः तावानेवावधिज्ञानस्याऽपि
तथा व्यपेक्ष्य मतिभुतज्ञाने मिथ्यादर्शनीयता विपर्ययकृतनामा-
साध्यतः, तथाऽवधिज्ञानमपि । तथाहि-मिथ्यादृष्टेः सतस्तत्त्वे-
न मतिभुतावधिज्ञानानि, प्रत्यक्षानि भुताज्ञानावन्तज्ञानानि भव-
न्ति । उक्तं च-"आद्यत्रयमज्ञानमपि भवति मिथ्यात्वसंयुक्तम् ।"
इति । तथा च एव मतिभुतज्ञानयोः स्वामी स एवावधिज्ञानस्या-
ऽपि । तथा विभक्तज्ञानिनः त्रिदशाऽऽदेः सम्यग्दर्शनावाप्तौ यु-
गपदेव मतिभुतावधिज्ञानानां लाभसंभवस्ततो लाभसाध्यम्
अवधिज्ञानानन्तरं च उपाधिविषयनावप्रत्यक्षत्वसाधर्म्याद् मनः-
पर्यायज्ञानमुक्तम् । तथाहि-यथाऽवधिज्ञानं उपाधिरस्य भ-
वति, तथा मनःपर्यायज्ञानमपीति लुप्त्यस्यसाधर्म्यम् । तथा
यथाऽवधिज्ञानं रूपिद्रव्यावयवं तथा मनःपर्यायज्ञानमपि,
तस्य मनःपुल्लाऽऽलम्बनत्वादिनि विषयसाधर्म्यम् । तथा य-
थाऽवधिज्ञानं जायोपशमिके भावे वर्तते, तथा मनःपर्याय-
ज्ञानमपीति जावसाधर्म्यम् । यथा चाऽवधिज्ञानं प्रत्यक्षं तथा
मनःपर्यायमपीति प्रत्यक्षत्वसाधर्म्यम् । उक्तं च-"कालवि-
वक्ष्यसामि-सत्ताभसाहम्प्रश्नोऽवही तत्तो । माणममिस्तो
उवम-त्थविस्मयजावाह साहम्मा" ॥ ७७ ॥ (विशेषः) तथा मनः-
पर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानस्योपपत्तिः, सर्वोत्तमत्वात्, अप्रम-
त्तयतिस्वामिसाधर्म्यात् सर्वावसानताज्ञात्वात् । तथाहि-सर्वा-
ण्यपि मतिज्ञानाऽऽदीनि ज्ञानानि देशतः परिच्छेदकानि, केव-
लज्ञानं तु सकलवस्तुस्तोमपरिच्छेदकं सर्वोत्तम, सर्वोत्तमत्वात्
आप्ते सर्वशिशःशेषरूपेण उपपन्नम् । तथा-यथा मनः-
पर्यायज्ञानमप्रमत्तयतिरेवोदयते, तथा केवलमन्यप्रमादभाव-
मुपगतस्यैव यतेभवति, नान्यस्य, ततोऽप्रमत्तयतिसाधर्म्य-
म् । तथा यः सर्वाण्यपि ज्ञानानि समासादयितुं योग्यः स
नियमात् सर्वज्ञानावसाने केवलज्ञानमवाप्नोति, ततः सर्वान्ते
केवलमुक्तम् । उक्तं च-"अन्ते केवलमुत्तं, जह सा मित्ताप-
साणलाभाओ ।" इति । तथा यथा मनःपर्यायज्ञानं न विप-
र्ययमासादयति, तथा केवलज्ञानमपीति । विपर्ययाभावासाध-
र्म्याच्च मनःपर्यायज्ञानानन्तरं केवलज्ञानमुक्तमिति कृतं प्रसङ्गेन ।
न० । "अहं सञ्जोवसमिधं, पुविहं नाणं मुणोयव्वं । अ-
हं केवलनाणं, सञ्जोवसमिधं ससण्णाणह ॥ १॥" पं० भा० ।

(१९) ज्ञानं प्रत्यक्षं परोक्षं च । तथाहि-

तं समासत्रो पुविहं पाणत्तं । तं जहा-पच्चक्खं च,
परोक्खं च ।

तत्पञ्चप्रकारमपि ज्ञानं समासतः संक्षेपेण द्विविधं द्विप्रका-
रं प्रकृतम्, तद्यथेत्युदाहरणोपन्यासायः । प्रत्यक्षं च, परोक्षं
च । न० । आ० म० । आ० च० । स्वा० । (प्रत्यक्षवक्तव्यता
'पक्खल' शब्दे) (परोक्षभेदाः 'परोक्ख' शब्दे वक्ष्यन्ते)
(अवध्यादिज्ञानानां व्याख्या स्वस्वस्थाने) (तृतीयभागं
'ओहि' शब्दे १५६ पृष्ठे ज्ञानदर्शनीयनिवृत्तज्ञानमुक्तम्)
('आजिणिबोहियणाण' शब्दे द्वितीयभागे ३५५ पृष्ठे सशबा-
ऽऽदीनामपि ज्ञानवत्त्वमावेदिनम्)

(१८) न ज्ञानमात्मन्यतिरेकेण गुणः-

ननु चैतन्न ज्ञानमात्मनः क्षेत्रज्ञादन्यदत्यन्तव्यतिरिक्तम्, अस-
मासकरणादत्यन्तमिति लक्ष्यते । अत्यन्तभेदे सति कथमा-
त्मनः संबन्धि ज्ञानमिति व्यपदेशः ? इति पराशङ्कापरिहाराय-
मौपाधिकमिति विशेषणद्वारेण हेत्वभिधानम् । उपाधेरागत-
मौपाधिकम् । समवायसंबन्धलक्षणेनोपाधिना आत्मनि स-
मवेतमात्मनः स्वयं जडरूपत्वात् समवायसंबन्धोपहृति-
मिति यावत् । यथात्मनो ज्ञानादव्यतिरिक्तत्वमिष्यते,
तदा दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन-
न्तराभावाद् बुद्ध्यादीनां नवानामात्मावशेषगुणानामुच्छेदावसरे
आत्मनोऽप्युच्छेदः स्यात् । तदव्यतिरिक्तत्वात् । अतो भिन्नमेवा-
ऽऽत्मनो ज्ञानं यौक्तिकमिति । (स्वा०) अत्राह-ज्ञानमपि यथे-
कान्तेनाऽऽत्मनः सकाशाद्भिन्नमिष्यते, तदा तेन क्षेत्रज्ञानेन मै-
त्रस्यैव नैव विषयपरिच्छेदः स्यादात्मनः । अथ यत्रैवाऽऽत्मनि
समवायसंबन्धेन समवेतं ज्ञानं तत्रैव जावावभासं करोतीति
चेत् । न । समवायस्यैकत्वाद् मिथ्यत्वाद् व्यापकत्वात् च
सर्वत्र वृत्तेरविशेषात् समवायवदात्मनामपि व्यापकत्वादेक-
ज्ञानेन सर्वेषां विषयावबोधप्रसङ्गः । यथा च अदे कपाऽऽद्यः
समवायसंबन्धेन समवेतः, तद्विनाशे च तदाभ्यस्य घटस्याऽपि
विनाशः । एवं ज्ञानमप्यात्मनि समवेतं, तच्च कृष्णकं, ततस्तद्विना-
शे आत्मनोऽपि विनाशोऽऽपत्तेरनित्यत्वाऽऽपत्तिः । अथाऽस्तु
समवायेन ज्ञानाऽऽत्मनोः संबन्धः, किं तु स एव समवायः केन
तयोः संबध्यते ? समवायानन्तरेण चेदनवस्था, स्वेनैव चेत्, किं न
ज्ञानाऽऽत्मनोरपि तथा । अथ यथा प्रदीपस्तत्स्वाभावाद् आत्मानं
परं च प्रकाशयति, तथा समवायस्येदं गव स्वभावो यदात्मानं,
ज्ञानात्मानौ च संबन्ध्यतांति चेत्-ज्ञानात्मानोरपि किं न तथा-
स्वभावता, येन स्वयमेवैतौ संबध्यते ? किञ्च-प्रदीपदृष्टान्तोऽपि
भवत्पक्षे न जायटीति । यतः प्रदीपस्तावत् द्रव्यम्, प्रकाशश्च
तस्य धर्मः, धर्मधर्मिणोश्च त्वयाऽत्यन्तं जेदोऽभ्युपगम्यते ; तत्कथं
प्रदीपस्य प्रकाशाऽऽत्मकता ? तदज्ञावे च स्वपरप्रकाशकत्व-
भावताभिनतिनिर्मुलैव । यदि च प्रदीपात्प्रकाशस्यात्यन्तभेदे-
ऽपि प्रदीपस्य स्वपरप्रकाशकत्वमिष्यते, तदा घटाऽऽदीनामपि
तदनुपपद्यते, जेदाविशेषात् । अपि च-तौ स्वपरसंबन्धन-
स्वभावाौ समवायाद्भिन्नौ स्याताम्, अभिन्नौ वा ? यदि-भिन्नौ,
ततस्तस्यैतौ स्वजावाविति कथं संबन्धः ? संबन्धनिबन्धनस्य
समवायान्तरस्यानवस्थाभयादनन्युपगमात् । अथाऽभिन्नौ,
ततः समवायमात्रमेव, न तौ । तदव्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वक-
पक्षदिति । किञ्च-यथेह समवायेषु समवाय इति मतिः

समवायं विनाऽप्युपपन्ना, तथेहाऽऽत्मनि ज्ञानमित्ययमपि प्रत्ययस्त विनैव चेयुच्यते, तदा को दोषः ? । अथाऽऽत्मा कर्ता, ज्ञानं च करणम्, कर्तृकरणयोश्च वस्तुकिवासीवद्भेद एव प्रतीतः, तत्कथं ज्ञानाऽऽत्मनोरभेदः, इति चेत् । न । दृष्टान्तस्य वैषम्यात् । वासी हि बाह्यं करणम्, ज्ञानं चाच्यन्तरं, तत्कथमनयोः साधर्म्यम् ? । न वैवं करणस्य द्वैविध्यमप्राप्तेरुक्तम् । यदाहु-
 र्त्वाक्षपिकाः-“ करणं द्विविधं ज्ञेयं, बाह्यमाच्यन्तरं बुधैः । वशा लुनाति दावेण, मेदं गच्छति चेतसा ” ॥ १ ॥ यदि हि किञ्चित्करणमात्रमकान्तेन भिन्नमुपदर्श्यते, ततः स्याद् दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यम्, न च तथाविधमस्ति । न च बाह्यकरणगतो धर्मः सर्वोऽप्यान्तरे योजयितुं शक्यते । अस्य-
 या दीपेन चक्षुषा देवदत्तः पश्यतीत्यत्रापि दीपाऽऽदिवक्-
 कृषोऽप्येकान्तेन देवदत्तस्य मेदः स्यात्, तथा च सति हो-
 कप्रतीतिविरोध इति । अपि च-साध्यविकल्पोऽपि वासिचर्ज-
 किदृष्टान्तः । तथाहि-नायं चर्जकिः काष्ठमिदमनया वा-
 स्या घटयिष्यते इत्येवं वासिग्रहणपरिणामेनापरिणतः सत्-
 तामगृहीत्वा घटयति, किं तु तथापरिणतस्तां गृहीत्वा । त-
 थापरिणामे च वासिरपि तस्य काष्ठस्य घटने व्याप्रियते, पुरुषोऽ-
 पि । इत्येवं लक्षणकार्यसाधकत्वाद् वासिचर्जकयोर्भेदोऽप्यु-
 पपद्यते, तत्कथमतथोभेदं पचेत्युच्यते ? । एवमात्माऽपि-‘विच-
 क्तेनमर्थमनेन ज्ञानेन ज्ञास्यामि’ इति ज्ञानग्रहणपरिणामवात् ज्ञानं
 गृहीत्वाऽर्थं व्यवस्यति, ततश्च ज्ञानाऽऽत्मनोरुभयोरपि मन्वि-
 त्तलक्षणैककार्यसाधकत्वाद्भेद एव । एवं कर्तृकरणयोरभेदे
 भिन्ने सविस्तरलक्षणं कार्यं किमात्मनि व्यवस्थितम्, आहो-
 स्विद् विषये इति वाच्यम् ? । आत्मानि चेत्-सिद्धं नः समीहि-
 तम् । विषये चेत्, कथमात्मनोऽनुभवः प्रतीयते ? । अथ विषय-
 स्थितसंबन्धे, सकाशादात्मनोऽनुभवस्तर्हि किं न पुरुषान्तरस्या-
 पि ? तद्भेदाविशयात् । अथ ज्ञानाऽऽत्मनोरभेदपक्षे कथं कर्तृकर-
 णभाव इति चेत्, ननु यथा सर्वे आत्मानमात्मना वेष्टयतीत्यत्रा-
 भेदे यथा कर्तृकरणजावस्तथाऽत्रापि । अथ परिकल्पितोऽ-
 वं कर्तृकरणभाव इति चेद्वेदनाऽवस्थायां प्रागवस्थाविल-
 क्षणगतिनिरोधलक्षणार्थकियादर्शनात् कथं परिकल्पितत्वम् ? ।
 न हि परिकल्पनाशतैरपि शैलस्तम्भ आत्मानमात्मना वेष्टय-
 ताति वस्तु शक्यम् । तस्मादभेदोऽपि कर्तृकरणभावः सिद्ध एव ।
 किञ्च-‘चेतन्यामिति शब्दस्य चिन्त्यतामन्वर्थः-चेतनस्य जाव-
 चेतन्यम् । चेतनश्चात्मा त्वयाऽपि कीर्त्यते, तस्य भावः
 स्वरूपं चेतन्यम् । यच्च यस्य स्वरूपं न तत्ततो जिज्ञं
 मयितुमर्हति, यथा वृक्षाद् वृक्षस्वरूपम् । अथास्ति चेतन
 आत्मा, परं चेतनासमवायसंबन्धाद्, न स्वतः; तथा प्रती-
 तेरिति चेत् । तदयुक्तम् । यतः प्रतीतिश्चेत् प्रमाणाक्रियते, तर्हि
 निर्वाधमुपयोगाऽऽत्मक एवाऽऽत्मा प्रसिध्यात् । न हि जानुचिद-
 स्वयमचेतनोऽहं चेतनायोगात् चेतनः । अचेतने वा मयि
 चेतनायाः समवाय इति प्रतीतिरस्ति; ज्ञाताऽहमिति सामाना-
 धिकरणतया प्रतीतेः । भेदे नया प्रतीतिरिति चेत् । न । कथ-
 ञ्चित्तादात्म्याभावे सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनात् । यष्टिः
 पुरुष इत्यादिप्रतीतिस्तु भेदे सत्युपचाराद् दृष्टा, न पुनस्तात्त्व-
 र्का । उपचारस्य तु बीजं-पुरुषस्य यष्टिगतस्तत्त्वधत्वाऽऽदिगुणैर-
 भेदः, उपचारस्य मुख्यार्थस्पर्शित्वात् । तथा चाऽऽत्मनि ज्ञाताऽह-
 मिति प्रतीतिः कथञ्चित्चेतनाऽऽत्मतां गमयति, तामन्तरेण ज्ञाताऽह-
 मिति प्रतीतिस्तुपपद्यमानत्वाद्, घटाऽऽदिवत् । न हि घटाऽऽदिव-

चेतनाऽऽत्मको ज्ञाताऽहमिति प्रत्येति । चैतन्ययोगाभावादसौ न
 तथा प्रत्येतीति चेत् । न । अचेतनस्यापि चैतन्ययोगाच्चेतनोऽ-
 हमिति प्रातपत्तेरनन्तरमेव निरस्तत्वात्, इत्यचेतनत्वं सि-
 द्धम्-आत्मनो जडस्याऽर्थपरिच्छेद पराकरोति, तं पुनरिच्छता
 चैतन्यस्वरूपताऽस्य स्वीकरणीया । ननु ज्ञानवानहमिति
 प्रत्ययादात्मज्ञानयोर्भेदः, अन्यथा धनवानिति प्रत्ययादपि धन-
 धनवतार्जेदाभावानुषङ्गः । तदसत् । यतो ज्ञानवानहमिति
 नाऽऽत्मा भवन्मते प्रत्येति, जडत्वैकान्तरूपत्वात्, घटवत् । सर्व-
 था जडश्च स्यात्-आत्मा ज्ञानवानहमिति प्रत्ययश्च स्यावस्य वि-
 रोधाभावात्, इति मा निर्णीषीः; तस्य तथोत्पत्त्यसंभवात् । ज्ञान-
 वानहमिति हि प्रत्ययो नागृहीते ज्ञानाऽऽप्ये विशेषणे
 विशेष्ये चाऽऽत्मनि जातृत्पद्यते, स्वमतविरोधात्; “ ना-
 गृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ” इति वचनात् । गृहीत-
 योस्तयोस्तपद्यत इति चेत्-कुतस्तद्विप्रर्हातः ? । न तावत् स्वतः,
 संवेदनाऽनन्युपगमात् । स्वसंविदिते ह्यात्मनि ज्ञाने च स्वतः
 सा युज्यते, नाऽन्यथा, सन्तानान्तरवत् । परतश्चेतदपि
 ज्ञानान्तरं विशेष्यं नागृहीते ज्ञानावविशेषणे गृहीतं वा-
 क्यम् । गृहीते हि घटत्वे घटग्रहणमिति ज्ञानान्तरात्तद्विप्र-
 भाव्यम्, इत्यनवस्थानात् कुतः प्रकृतप्रत्ययः ? । तदेवं नाऽऽत्मनो
 जडस्वरूपता संगच्छते । तदसङ्गतौ च चैतन्यमौपाधिकमा-
 त्मनोऽन्यदिति वाङ्मात्रम् । स्यात् । आत्मा । विषात् । (‘ आ-
 ता’ शब्दे द्वितीयनागे २०० पृष्ठे ज्ञानज्ञानिनोरजेदविचारोऽदर्शितः)

(१५) ज्ञानज्ञानिनोरन्यत्वे बन्धमोक्षपरामर्शः-

चेयमस्म उ जीवा, जीवस्स उ चेयणा उ अज्जसे ।

दविपं अल्लव्वणं खलु, हविज्ज न य बंधमोक्त्वाओ ॥

चैतन्यस्य जीवाऽजीवस्य चेतनाया अन्यत्वे ह्येवं जीवद्वयम-
 लक्षणं ‘चेतनालक्षणो जीवः’ इति लक्षणरहित भवेत्, चेतनाया
 घटाऽऽदिवत् जीवादप्येका-तव्यतिरिक्तत्वाद्, लक्षणाभावे च
 लक्ष्यस्याप्यभाव इति, खरशृङ्खलत् । अत्यन्तासन् जीवो
 बध्यते, बन्धस्य वस्तुधर्मत्वात् । नापि मुच्यते, बन्धाभा-
 वादिति बन्धमोक्षावपि न स्याताम् । अथ मन्येथा अचेतनो-
 ऽपि स बध्यते, मुच्यते चेति । तदप्ययुक्तम् । अचेतनानामप्येष
 धर्मास्तिकायाऽऽदीनां बन्धमोक्षप्रसक्तैः । वृ- १ उ० । विशेषः ।

(१६) बोधमात्रं, साकारो वा बोधः प्रमाणम्-

तथाहि-‘बोधः प्रमाणम्’ इति वदन्तो वैभाषिकाः पर्यनुयो-
 ज्याः । किं बोधमात्रस्य प्रामाण्यम्, आहोस्विद् बोधविशेष-
 स्य ? । यदि बोधमात्रस्य, तदा तल्लक्षणमयुक्तम्; व्यवच्छेद्याभावा-
 त् । अबोधस्य व्यवच्छेद्यावेऽपि संशयविवर्ण्याऽऽदीनां बोधस्व-
 भावत्वात् प्रमाणताप्रसक्तिः । न च संशयाऽऽदीनामपि प्रमाणता,
 लोकशास्त्रविरोधात् । लोकप्रसिद्धं च प्रमाणं व्युत्पादयितुमारब्ध-
 म्, तत्र चेन्मियाऽऽदेरपि प्रमाणतायाः प्रसिद्धेः बोधस्य प्रामाण्ये-
 ऽव्याप्तिश्च लक्षणदोषः । न चाबोधरूपस्येन्मियाऽऽदेर्लोकप्रमा-
 णता न व्यपदिशति, प्रदीपेनोपलब्धं चक्षुषा दृष्टं धूमेनावग-
 तमिति लौकिकव्यवहारदर्शनात् । न चौपचारिकं प्रामाण्यम्,
 प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वेन मुख्यप्रामाण्योपपत्तेः । अत
 एव शास्त्रान्तरेष्वपि विशेष्योपलब्धिजनकस्य बोधाबोधरूप-
 विशेषतयागेन, सामान्यतो “ लिखितं साक्षिणो भुक्तिः, प्रमाणं
 त्रिविधं स्मृतम् ” इत्युक्तिः । किं च-प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणश-
 ब्दः करणविशेषप्रतिपादकः । करणविशेषत्वं चास्य विशे-
 स्योपलब्धिजनकस्य, बोधाबोधरूपविशेषतयागेन सामान्यतो

विहितस्वरूपकार्यजनकत्वेन कार्यस्य साध्यमिच्छाराऽऽदिस्वरूपत्वात् तज्जनकत्वेनापरेण साधकतमेन भाव्यस्यैव स्वस्मिन् करणक्रियाविरोधात् । ततो बोधाबोधरूपस्य प्रमितिजनकस्य प्रमाणतोपपत्तेर्बोधमात्रं प्रमाणमित्यत्राव्याप्तिर्लक्षणदोषः प्राप्नोतीति स्थितम् ।

अथ बोधाविशेषः प्रमाणं, नदाऽत्रापि वक्तव्यम्-कः पुनरसौ बोधस्य विशेषः ? । यद्यप्यभिधाराऽऽदिविशेषणविशिष्टत्वं, तथा प्रमितस्वभावस्य तस्य प्रमाणताप्रसक्तिः । न चाभ्युपगम्यत एवेति वाच्यम्, करणविशेषस्य प्रमाणव्यवस्थितेः । अत एव 'निराकारो बोधोऽर्थसहभाष्यकसामग्र्यधीनस्तत्रार्थे प्रमाणम्' इति वैभाषिकोक्तमनङ्गत्वं । अपि च-कर्मण्यसौ प्रमाणमभ्युपेयते । यत उक्तम्-“सव्यापारमिच्छाऽऽनाति, व्यापारेण स्वकर्मणि ।” इति । कर्मता च बोधसहभाषिनोऽर्थस्य तद्वैधायिक्या न संभवति, तत्समानकालस्य तत्कृतविकारत्वात् । द्वयोः कर्मरूपत्वे च तत्र करणक्रिययोः कथं प्रतिनियमः ? । तदभावे चैकस्य सामग्र्यधीनतापामपि सर्वः सर्वस्य बोधो भवेत् । किञ्चैकसामग्र्यधीनत्वस्य द्वयोरप्यविशेषाद्यथा बोधार्थस्य ग्राहकः, तथाऽऽर्थाऽपि बोधस्य किं न भवेत् ? । तत्र 'निराकारो बोधः प्रमाणं' संभवति । अथ स्यान्निराकारो बोधः, प्रमाणं माऽस्त्वसौ, प्रमितिक्रियायां साधकतमत्वात् प्रमाणम् । ननु च बोधस्य प्रमाणस्वरूपत्वादर्थाऽऽकाराऽऽत्मकत्वमयुक्तम्, प्रमेयरूपताऽऽपत्तेः । न च प्रमेयरूपमेव प्रमाणं भवितुमर्हति, प्रमाणस्य तद्ग्राहकत्वेन प्रतिभासनात् । न च तथात्वेन प्रतिज्ञासमानमपि प्रमेयरूप युक्तम्, प्रमाणप्रमेयोरन्तर्बहिर्व्यवस्थितत्वेनावभासनात् । भवेत् न च प्रतिभासमानं नान्यथाऽधिगन्तुं युक्तम् । न हि प्रतिभासः साक्षात् कारणाऽऽकारत्वात् प्रत्यक्षरूपोऽर्थव्यवस्थापकः प्रमाणांतरादनुग्रहः, बाधां वा प्रतिपद्यते । उक्तं च-“प्रमाणस्य प्रमाणेन, न बाधा नाप्यनुग्रहः । बाधायामप्रमाणत्व-मानर्थक्यमनुग्रहे ॥२॥” इति । संबन्धो बहिर्व्युच्छिन्नार्थावभासिनोऽर्थरूपस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न चाभ्युपेयं ज्ञानमेव बहिरर्थाकारं प्रतिपद्यते, न बाह्योऽर्थः, इति कथं निराकारता तस्येति वक्तव्यम् ? । ज्ञानरूपतायां बोधस्याप्युक्ते प्रतिभासनात्, अर्थस्य च ज्ञानरूपतायाः प्रतिपत्तेः । न ह्यनुग्रहाऽऽस्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासे अनुग्रहाऽऽस्पदबोधरूपस्यैव ज्ञानरूपता युक्ता । यदि त्वनुग्रहाऽऽस्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासः स्यात्तदा रूपादिनिष्ठत्वात्तद्वत्त्वोऽहं घट इति प्रतिभासः स्यात् । न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथाभूतमर्थं व्यवस्थापयितुं शक्ता, प्रतिपत्तिव्यतिरेकेणाप्यर्थव्यवस्थितिप्रसक्तिः, नोऽपि प्रतिपत्तेरपि पीताऽऽदिव्यवस्थापनाप्रसङ्गात् । अथ साकारविज्ञानमाकारप्रतिनियमान् तत्प्रतिपर्यवर्त्यस्तदाकारतां तज्जनकस्याऽर्थस्य व्यवस्थापयोदिति प्रतिकर्मव्यवस्था सिध्यति; निराकारं तु विज्ञानं बोधमात्रतया व्यवस्थितम्, सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वात् । नीलस्येह संघटनं न पीतस्येति प्रतिकर्मव्यवस्थानिबन्धनं न भवेदिति साकारं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । असदेतत् । सर्वार्थान् प्रति बोधमात्रतया निराकारस्याविशिष्टत्वादिति हेतोर्निराकारत्वमपि चक्षुरादिवृत्त्या बोधस्य तत्रैव नियमितत्वात् । न च नियमत्वस्य सर्वार्थेषु नीलाऽऽदावेव तस्य प्रतीतिः, समानत्वेऽपि वा पुरोवर्तिन्येव नीलाऽऽदौ समानत्वस्य संज्ञवात् न सर्वार्थसाधारणी प्रतिपत्तिः निराकारज्ञानवादिनो न कश्चित् कृतिः, तथाष्टत्वात् । न हि दृष्टेरनुपपन्नं माम नि-

राकारत्वे किमिति पुरोवर्तिन्येव नीलाऽऽदौ प्रवर्तते, विज्ञानं च-क्षुरादिनिष्ठत्वेन नियमितत्वादिति प्रतिपादितं प्राक् । कस्मात्तैः तत्र नियम्यत इति चेत् ? । अत्र वस्तुस्वभावैकत्वं वाच्यम् । न हि कारणानि कार्यजननप्रतिनियमे पर्यनुयोगमर्हन्ति, तत्र तस्य वैकल्यात् । साकारत्वेऽपि चाऽयं पर्यनुयोगः समानः । तथा हि-साकारमपि ज्ञानं किमिति नीलाऽऽदिकमेव पुरोवर्ति, सन्निहितमेव च व्यवस्थापयति, तेनैव तथा तस्य जननाऽऽदिवत् समानमेतन्निराकारत्वेऽपि । किञ्च-चक्षुरादिजन्यं तद्विज्ञानमिति चक्षुराद्याकारं न भवतीति पर्यनुयोगे ज्ञानाऽपि वस्तुस्वभावेरत्रोक्तं वाच्यमिति वक्तव्यम्, तदस्माभिरभिधीयमानं किमित्यसाङ्गत्यं भवतः प्रतिनाति । अपि च-साकारता विज्ञानस्य किं साकारेण प्रतीयते, आहोस्वित् निराकारेण ? । यदि साकारेण, तदा तत्राऽपि प्रतिपत्तावाकारान्तरपरिकल्पनमित्यनवस्थाप्रसक्तिः । निराकारेण चेत्, बाह्यार्थस्याऽपि तथाभूतेनैव प्रतिपत्तिप्रसक्तिः । न च बाह्ये प्रत्यासत्तिनियमाभावात् तथाभूतेन प्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, इतरत्रापि प्रत्यासत्तिनियमाभावस्य तुल्यत्वात् । शुक्ले पीताऽऽकारदर्शनादज्ञानेन प्रतिनियमाभाव इति चेत्, निराकारेऽपि तद्विज्ञानतत्त्वादेव प्रतिनियमो न विधीयतीति किमाकारपरिकल्पनया ? । कथमाकारमन्तरेण प्रतिनियम इति न वाच्यम्, आकारेऽर्थस्य समानत्वात् । तथा हि-साकारवादिनोऽपि कथं प्रतिनियम इति प्रेरणायां प्रतिनियमाऽऽकारपरिग्रह एव प्रतिनियम इति नोत्तर युक्तम्, प्रतिनियमाऽऽकारपरिग्रहस्यैव प्रतिनियमरूपतयोपन्यस्तस्याद्यापि चिरायमाणत्वात् । अथ चानुमानाद्बाह्योऽर्थः प्रतीयते, तर्हि प्रतिबन्धासिद्धिर्वाक्या । न च बाह्योऽर्थोऽध्यक्तः कदाचनाऽपि सिद्धो, नापि तत्प्रतिबन्धो ज्ञानाऽऽकार इति न प्रतिबन्धासिद्धिः, तामन्तरेण न चानुमानप्रवृत्तिरिति कथं बाह्यार्थासिद्धिः ? । यथाऽर्थापत्त्या बाह्योऽर्थोऽधिगम्यते, तथाऽप्यर्थाऽर्थस्वरूपप्रतिपत्तौ तस्याः प्रत्यक्षरूपताप्रसक्तेः । न च स्वरूपप्रतिपत्तिमन्तरेणाप्यनुमानवत्त्वस्याप्रामाण्यम्, अनुमानस्यावगतप्रतिबन्धाल्लक्षणवत्त्वेन प्रामाण्यात्, अत्र च तदनाभात् । न चाऽर्थ-तत्परोक्तस्यार्थस्य केनचिदाकारेण विषयीकरणमिति न तस्य प्रतिपत्तिविषयता, अनुमानविषयस्य तु पूर्वदृष्टत्वात् । इदं तद्विध्याकारेण प्रतिपत्तिविषयता संज्ञवत्त्वमिति नार्थापत्त्याऽर्थप्रतीतिः । अथ दूरस्थितवृक्षाऽऽदौ मृत्पिण्डाऽऽकारो यथा बाह्यवृक्षाऽऽद्यर्थव्यतिरेकेण न प्रतिभासविषयः, तद्वत्पुरोवर्तिनं स्वप्नाऽऽदौ तदाकारः मत्स्येव बाह्ये स्वप्नाऽऽद्यर्थे इति सिद्ध एव बाह्यार्थः । न च वृक्षाऽऽद्यावपि पिण्डाऽऽद्याकार एव वृक्षाऽऽदिः, तस्य स्वपरावज्जासस्यान्यथाप्रतीतिः । असदेतत् । यतः-स्वपराभ्यामसौ सन्निहितः प्रतीयमानः साकारेण वा ज्ञाने प्रतीयते ? । निराकारेण वा ? । यदि साकारेणेति वक्तुः, तदाऽस्मादपि ज्ञानाऽऽकार एव, न बाह्योऽर्थ इति कश्चिद्व्यर्थोऽसिद्धिरसिद्धौ दृष्टान्तः । तथा च-प्रतिबन्धाप्रसिद्धेन ज्ञानाऽऽकाराद् बाह्यार्थासिद्धिः । अथ निराकारेण तेनार्थः स्वपरात्त्यां प्रतीयत इति प्रतिबन्धासिद्धिरभ्युपगम्यते पिण्डाऽऽद्याकारस्य बाह्यार्थेन सह (?) । नन्वेवं निराकारज्ञानं बाह्यार्थाग्राहकं सिद्धमिति व्यर्थं ज्ञानाकारकल्पनम् । न च तत्राऽपि प्रतिभासमानो वृक्षो ज्ञानाकार एवेत्यपरमर्थं सावयति, तत्राप्यपरापरार्थकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् कुतोऽर्थसिद्धिः ? । ज्ञानाऽऽकाराऽऽदिनिष्ठं चेत्, ननु प्रतिबन्धाग्रहणे कथं तथा तत्सिद्धिः ? । इति पुनरपि तदेव वक्तव्यमित्यपर्यवसिता पर्यनुयोगानवस्था ।

तस्माद् निराकारादेव ज्ञानाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपगन्तव्या । अथ निराकारं ज्ञानं नो ज्ञाऽऽद्यैव सव्यापारं निर्व्यापारमिति कल्पनाद्यम् । प्रथमकल्पनायामप्यव्यतिरिक्तव्यापारवत्, उत व्यतिरिक्तव्यापारवत् इति कल्पनाद्यम् । आद्यविकल्प-ज्ञानरूपमेष व्यापारः कश्चित् । न च व्यापारतद्वतोरजेदो युक्तो, धर्मधर्मितया प्रतीतेः । द्वितीयविकल्पेऽपि संबन्धासिद्धिः, ततस्तस्योपकाराभावात् । उपकारेऽपि तस्य तन्निर्वर्तिनेऽपरो व्यापारः कल्पनीय इत्यनवस्था । व्यापारस्यापि आद्यग्रहणव्यापृतावपरो व्यापारः कश्चित् परिकल्पनीय इत्यप्यनवस्था । निर्व्यापारस्यार्थव्यापृतावधेस्यापि ज्ञानग्रहणे व्यापृतिप्रसक्तिरित्यर्थस्यापि ज्ञानं प्रति ग्राहकता स्यात् । न च निराकारो बोधो निर्व्यापारोऽपि बोधस्वरूपत्वादर्थग्राहकोऽर्थस्याप्यर्थरूपनया बोधं प्रति ग्राहकतो ग्राह्यरूपसम्पत्तौ बोधकस्य ग्राहकता (!) । न च ग्राह्यार्थरूपान्ययाऽनुपपत्त्या बोधस्याग्राहकताव्यवस्था, इतरेतराऽश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि-ग्राह्यरूपव्यवस्था ग्राहकरूपसम्पत्तौ, ग्राहकरूपव्यवस्थाऽपि ग्राह्यरूपसम्पत्तौ इति कथं नेतरेतराश्रयदोषः ? । न च समानकालयोर्नीलबोधयोर्ग्राह्यग्राहकताव्यवस्था, कर्मकर्तृरूपत्वासिद्धेः । न हि समानकालतायां निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यरूपकर्मतासम्भवः, समानकालस्य निर्वर्त्यविकार्यताऽयोगात् । प्राप्यरूपता च न तदव्यतिरिक्ता संभवति, समानकालयोर्द्वयोरपि ग्राह्यग्राहकभावाविशेषात् । तत्र निराकारस्याप्यर्थव्यवस्थापकत्वं बोधस्येति विज्ञातिमात्रमेव नार्थव्यवस्थेति विज्ञानवादिनोक्तमेतत्, सप्रतिग्रहणनयाऽध्यक्तो बाह्यस्य सिद्धिबिज्ञातिमात्रे तद्रूपताऽभावप्रसक्तिर्नयेत् । न चाप्यततः सप्रतिग्रहणरूपनया प्रतीयमानस्य विज्ञातिरिति नामकरणोक्तचित्तं ज्ञातं, नामकरणमात्रेण सप्रतिग्रहणरूपत्वाऽऽदेरर्थधर्मस्याव्यावृत्तेः । अतः सप्रतिग्रहणाऽऽदिक्रमो बाह्योऽर्थः, तद्विपरीतश्चान्तरो बोध इति कथं विज्ञातिमात्रम् ? । न च सप्रतिग्रहाऽऽकारतया बोधप्रानपत्तिः, तद्विषयतया तु तस्य प्रतिपत्तिरस्त्येव, नीलविषयो बोधो मयाऽनुभूयते इति निश्चयोत्पत्तेः । न च प्रातिज्ञासनिश्चयमन्तरेणापरस्य पदार्थस्वरूपव्यवस्थितौ निबन्धनमुत्पत्त्याम, ततो निराकारादेव बोधाद् बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपेया । असदेतत् । यतो निराकारं ज्ञानमर्थव्यवस्थापकमिति किं प्रत्यक्षतोऽवगम्यते, आहोस्विदनुमानतः, उताऽर्थापत्तेरिति विकल्पः ? । तत्र न तावत् प्रत्यक्षतस्तत्प्रातिपत्तिः, प्रतिज्ञासमानशरीरस्तम्भाऽऽदिव्यतिरिक्तस्यापरस्य ज्ञानस्यानुपपत्तेनासत्त्वान् । न च सुखाऽऽद्यान्तरूपेणाहंकाराऽऽस्पदतया स्वसवेदनाध्यक्तो ज्ञानरूप प्रतीयत एवेति कथं तस्यानुपपत्तिः ? । यतः सुखाऽऽद्यो नान्तःस्पृष्टशरीराः, नातिरिच्यमानतनवः प्रातिमान्ति । अहमिति प्रत्ययाऽपि तथाभूतशरीराऽऽलम्बनतया सवेद्यत इति । न च व्यतिरिक्तो बोधाऽऽत्मा स्वप्नेऽप्यनुजवविषय इति न प्रत्यक्षतो ग्राह्यव्यतिरिक्तवद् ग्राहकस्वरूपमवभासते । अथाजुतशरीराऽऽलम्बनतया सवेद्यत इति न तत्प्रत्यक्षावसेयम्, नाऽप्यनुमानाधिगम्यम्, प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ तत्पुर्वकस्य तत्र तस्याप्यप्रवृत्तेः । नाप्यर्थापत्तिस्तद्भावमवगमयति, तस्याः प्रामाण्यानुपपत्तेः । किञ्च अनुस्मरणमात्रमर्थापत्तिः, न चेदं तदित्युल्लेखवदनुस्मरणमदृष्टेऽर्थमासादयति । न च ज्ञानस्वरूपं कदाचनापि दृष्टं, दृष्टं वा तत एव तत्सिद्धेः किमर्थापत्त्या ? । अथाद्यस्य ज्ञानमिति निराकारस्य ज्ञानस्य प्रतीतेस्तत्सद्भावः । न चार्थग्राहकत्वेन सर्वेषाऽर्थस्य ज्ञानमित्येवंप्रतीयमानस्याविसर्वादिप्रत्ययविष-

यस्य तस्याभावः, सवेदनमात्रस्याप्यभावप्रसक्तेः । अतो निराकाराविसर्वादिप्रत्ययविषया बुद्धिः सिद्धेति युक्तमुक्तम् । निराकारा नो बुद्धिरिति । असदेतत् । यतो निराकाराऽर्थबुद्धिर्मया प्रतीयत इत्यपरा बुद्धेस्तदर्थस्य च ग्राहिका बुद्धिः प्रसज्येत । तथा च सत्त्वाकारमन्तरेण केनाऽऽकारेण बुद्धिरर्थस्येति योग्या प्रतीयेत ? न हीदं तद्व्यतिरिक्तपताऽऽकारमाकारान्तरेण योजनामर्हति । न च तथाऽप्रतीयमाना बुद्धिरिति व्यपदेशमासादयति, शशशृङ्गाऽऽदेरपि बुद्धित्वप्रसङ्गोक्तेः । अथाऽपि स्वात्मनाऽर्थबुद्धिरासीदिति नार्थाऽऽकारव्यतिरिक्ता सा प्रातिज्ञाति, किं तु पृथगपोद्धारपरिकल्पनया प्रकाशरूपनया व्यवस्थापिता बुद्धिरिति व्यपदिश्यते । अयुक्तमेतत् । यतो नाव्यतिरेकेण प्रतीयमाना बुद्धिर्विकल्पेनापौद्धर्तुं शक्या; न च पृथक् प्रतीयेत सेत्युक्तम् । अथ सुखस्तम्भाऽऽद्याकारतयाऽर्थं तदन्तःस्पृष्टविरूपाऽऽदिकमेव ज्ञानं प्रातिभाति न पुनस्ततो व्यतिरिक्तमपरं ज्ञानम्, तथा सति सवेदनमात्रमेव प्रसक्तम् । एवं च चक्षुरादिना मया रूपं प्रतीयत इति संबन्धाभावात्कथं प्रतीतिः ? ; अस्ति चेत् प्रतीतिः । तस्मानुपपत्त्येऽत्र रूपाऽऽदिकेऽभिमुखीभूतं चक्षुरन्तःप्रकाशत्वं विदधानि, स वै बुद्धिरुच्यते । न च नीलाऽऽद्याकारमावद्यमानमेव तत्र प्रकाशत्वमुपपन्नमिति वक्तव्यम्, व्यज्यमाननीलाऽऽदिविषयचक्षुरादिव्यापाराऽऽदिव्यज्यमानस्य प्रकाशत्वस्यैव तत्रोत्पत्तेः, नीलाऽऽदेस्तु पूर्वमेव ज्ञावात् । तथा च सत्यर्थस्य बुद्धिरिति व्यपदेशः सिद्ध एव । अत एवोक्तम्-बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति । एतदप्यसत् । यतो न प्रकाशव्यतिरेकेण नीलाऽऽदिरुपलभ्यत इति कुतः पूर्वव्यवस्थिते एव नीलाऽऽदेः प्रकाशता चक्षुरादेरुच्यतीति वक्तुं शक्यम् ? । न हि प्रकाशतारहितं कदाचिदुपलब्धं नीलाऽऽदिकस, उपपन्नमेव सर्वस्य सर्ववर्तिनत्वप्रसक्तिः । अथ नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरिक्त उपलभ्यत एव । न । शिलापुत्रकस्य शरीरं स्तम्भस्य स्वरूपमित्यत्रापि व्यतिरेकोपलब्धेर्व्यतिरेकः स्यात्, प्रकाशस्य प्रकाशनेति चाहृष्टो भेदः प्रकाशतायाः स्यात् । अथात्रैकेव प्रकाशतोपलभ्यते नापरा इति न प्रकाशस्यापरः प्रकाशः, व्यतिरेकोपलम्बस्य प्रत्यक्षावधिवात्, नहि नीलप्रकाशयोरपि न प्रत्यक्षप्रतीतो भेद इति, तत्राऽपि समानन्यायतो व्यतिरेकस्यासिद्धेः । नीलाऽऽद्याकारैव प्रकाशिता, सा च बुद्धिरिति सिद्धा साकारता ज्ञानस्य । अथ परोक्षा बुद्धिः निराकारा च ततः साकारस्य बोधस्य बुद्धिरिति विकल्पेऽप्यप्रतिभासनात् ; अर्थापत्तेश्च प्रकृत्यः, प्रकाशमात्रेणार्थस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थं तदपरबुद्धिपरिकल्पनम् । ततश्च यदुक्तम्-निराकारमेव ज्ञानमर्थोऽमुस्ममुपलभ्यमानं प्रतिनियमेन कथं सर्वसाधारणम् ? इति सिद्धः प्रातिकर्मप्रत्यय इति । तदप्ययुक्तम् । यतो न किञ्चिन्नीलाऽऽद्याकारप्रकाशिताव्यतिरेकेणोपलभ्यतेऽपरमिति कस्यार्थं प्रत्यासन्नता परैः परिकल्प्यते ? । प्रकाशता तु यदि निराकारा स्यात्, प्रतिकर्मव्यवस्था न जनेत् । न ह्यालोकमात्रेणामिभिनघटाऽऽदिक्रमेण तद्रूपप्रकाशनं युक्तं, कथं तर्हि चक्षुरादिना घटादिरुपलभ्यत इति व्यवस्था ? । बाह्यार्थवादिपरिकल्पने परोक्षे रूपाऽऽदिनदाकारा प्रकाशता चक्षुरादिना जन्वत इति तथा व्यपदेशः संभवो, प्रकाशिता चापेक्षारपरिकल्पनयाऽनाविधासनानियमाद् निज्ञा व्यपदिश्यत इति न किञ्चिदयुक्तम् । यद्वा-पूर्वसामप्रतीतश्चक्षुरादिरूपाऽऽद्याकारप्र-

काशनाबुद्धिस्वावोपजायत इत्येकसामग्र्यधीनया तथा व्यपदेशः । इदं हि प्रदीपप्रकाशयोः समानकाशयोः प्रदीपनघटप्रकाशन इत्येकसामग्र्यधीनया व्यपदेशः । न ह्येककाशयोरपि प्रकाश्यप्रकाशयोः कार्यकारणभावमुपपद्यते । ननु यदि साकारं विज्ञानमभ्युपगम्यते, तदा चक्षुरादिकोऽर्थः प्रतिक्रियते एव, चक्षुराद्याकारस्य संवेदनमात्रस्यैवोपलभ्यते तदाकाराऽर्थव्यवस्था स्यात् । यतो न बाह्यार्थः, तदाकारं च विज्ञानद्वयमुपलभ्यविषयः, तत्रैवाज्ञानमेव, तत्रापि साकारं तत्राप्यर्थस्य पुनरुपलब्ध्याऽभ्युपगमे ज्ञानाऽऽकारेऽनुभव इति न कदाचित्स्वरूपोपलब्धिर्भवेदिति नार्थव्यवस्था । असंवेदतत् । कार्यव्यतिरेकेण बाह्यार्थपरिकल्पनाऽर्थोपपत्त्या वा परेषामभिगतेति तदभ्युपगमादर्थस्यायमाकारं प्रकाशकमनुप्रविष्ट इत्यभिधानार्थोक्तदोषानुपपत्तेः । अथवा-विज्ञानवादेऽर्थोपलक्षितेरेण सिद्धसाधनदोषाऽवहमिति साकारमेव ज्ञान प्रमाणमभ्युपगमाः सौत्रान्तिकदोषाचारः ।

अत्र प्रतिविधीयते—निराकारं विज्ञानमर्थग्राहकमिति न प्रत्यक्षतः प्रतीयते, शरीरस्तम्भाऽऽद्यतिरेकेण उपलभ्यस्यासत्त्वादिति । तस्यासत्त्वादित्यत्र हेतुरसिद्धः, अहङ्कारस्य सुखाऽऽदेर्ज्ञानविशेषस्यान्तःस्वसंवेदनप्रत्यक्षानुभूयमानस्य सत्त्वात् । न च स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धस्याप्यसत्त्वम्, स्तम्भाऽऽद्याकारस्यापि ज्ञानस्यासत्त्वप्रसङ्गः । न हि तथाप्रतिभासव्यतिरेकेणापरमत्रापि सत्त्वानवबन्धनम् । न चाहमिति प्रत्ययोऽन्तःस्पृष्टशरीराऽऽद्यालम्बनः, शरीरस्य सप्रतिघटनेन, अपरप्रत्यक्षविषयत्वेन वाऽज्ञानरूपतया मुख्यहंप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ज्ञानस्यैवाप्रतिघटनसंवेद्यरूपस्यान्तःसुखाऽऽकारस्य मुख्यहंप्रत्ययविषयत्वात्, अहं कृशाः स्थूल इत्यादिशरीराऽऽलम्बनत्वस्याहंप्रत्ययस्यैवचारिकत्वादुपचारनिबन्धनत्वस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् । तेन निराकारस्य ज्ञानस्य स्वप्नेऽप्यसंवेदनाप्रत्यक्षतो बाह्यव्यतिरेकग्राहकस्वरूपं प्रतिभातीति प्रत्युक्तम्, नीलमहं वेद्यमिति बाह्यनीलार्थग्राहकस्यान्तःप्राह्यव्यतिरेकस्य स्वसंवेदनाध्यक्तो ज्ञानस्यादमदमिकया प्रतीतिः । न चान्तःसुखाऽऽद्यो बहिश्च नीलाऽऽद्यः परिस्फुटवपुषः स्वयं विदिताः प्रतिभाति, न पुनस्तद्व्यतिरेकं निराकारज्ञानस्वरूपमर्थग्राहकमिति, सुखाऽऽदेरर्थग्राहकत्वायोगादिति वक्तव्यम् । यतो बाह्यं प्रति सुखाऽऽदीनां नैवास्मानिरपि ग्राहकत्वमभ्युपगम्यते । न हि सुखाऽऽद्यो ज्ञानोपनेयजन्मानो बहिरर्थसंनिधिमन्तरेणापि प्रादुर्भवन् । पदार्थव्यक्तीनां नियमेनोद्घोतकाः, स्ववपुष्यवसितस्वरूपत्वात् तेषां, चक्षुरादिप्रभवास्तु सविदो बहिरर्थमुद्गासयन्त्यः स्पष्टावभासा अन्वयव्यतिरेकाज्यां पृथगवसीयन्त इति पदार्थमाहिरयस्मा पञ्चाभ्युपगमनीयाः सुखाऽऽदिवेदिनं तु इदं परिवर्तमानं बाह्यार्थसंविदपृथगेव, न तद् बाह्यार्थग्राहकतयाऽभ्युपगमविषयः । तदेवं प्राह्यव्यतिरेकेण निराकारज्ञानस्य संवेदनाध्यक्तसिद्धत्वाद्नुमानमपि तत्सत्त्वप्रतिपादकत्वेन प्रवर्तत एव विप्रतिपत्तिसद्भावे । यच्चार्थाप्यप्रामाण्यात्तत्तत्प्रतिपत्तिरिति । तत्सिद्धसाधनमेव । यदपि निराकारा मया बुद्धिः प्रतीयत इति बुद्धेरप्यपरा बुद्धिर्मादिकेत्याद्युक्तम् । तदप्यसङ्गतमेव, यतः स्वपरार्थग्राहकं बुद्धिः स्वरूपं, तेन च रूपेण स्वसंविदिप्रतिभासमाना कथं शशशृङ्गाऽऽदिवदव्यवस्थितरूपा भवेत् ? । यदपि तद्व्यतिरेकतया प्रतीयमाना न विकल्पेनाप्यपेक्षुं

शक्या इति । तदप्यसङ्गतम् । प्राह्यस्वरूपवत्त्वतया स्वरूपेण तत्प्रतिभासनस्य प्रतिपादितत्वात् । यदपि प्रकाशनाहिनं नीलाऽऽदिकं नोपलभ्यते, तथोपलभ्यते सर्वे सर्वदा जवेदिति तत्रापि यदि ज्ञानं विना नीलाऽऽदिकं नोपलभ्यते इत्युच्यते, तदा सिद्धसाधनता, तदन्तरेण तदुपलभ्यस्याभिष्टेः । अथ नीलमेव प्रकाशरूपमिति प्रतिपाद्यते । तदुक्तम् । नीलस्य जडतया प्रकाशरूपत्वानुपपत्तेः परस्परपरिहारस्थितलक्षणतया जडाजडयोरैकत्वयोगात् । यदपि नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरेकः शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादावभेदेऽपि सज्जति । तदपि न सम्यक् । दृष्टान्ते हि प्रत्यक्षावगता जेदप्रतिभासः स्यात् वाक्ये न तु दार्ष्टान्तिके प्रत्यक्षाकृते तदेव प्रतिभासः समस्ति । तथाहि—प्राह्यरूपस्तम्भाऽऽद्यनन्यव्यावृत्तत्वेन प्राह्यतयाऽप्यन्ते प्रतिभाति प्रकाशितुं, स्तम्भाऽऽदिकर्मणि व्यावृत्तत्वेन ग्राहकतया प्रतिभाति । तेन स्तम्भतत्त्वसंवेदनयोरभेदावभासोऽध्यक्ताऽऽकृष्टोऽवभाति । न केवलं प्राह्यऽऽकारोऽप्यव्यावृत्तत्वेन प्राह्यतयाऽप्यन्ते प्रतिभाति प्रकाशितुं, स्तम्भाऽऽदिकर्मणि व्यावृत्तेन ग्राहकतया प्रतीतेर्न स्तम्भः प्रतिभाति, किं त्वाह्यदाऽऽदिव्यवभावनयाऽहङ्काराऽऽस्पदश्च प्रतिभासनिष्ठयाभ्यामवसीयते, तद्प्राह्यस्तु तद्विपरीतत्वेन । न चाध्यक्तासद्व्यवधानोऽन्तरसंवेदनयोः कुनश्चित् प्रमाणाऽऽदिकताऽवसातु शक्येति न भेदप्रतिभासस्य बाधा । न च नीलाऽऽदिरेव ज्ञानरूपः, अहं नीलाऽऽदिरित्यनवगमात् । तेन नीलाऽऽद्याकारैव प्रकाशिता, सा च बुद्धिरिति साकारता ज्ञानस्येति यदुक्तं, तदपि निरस्तं छष्टव्यम् । यदपि प्रकाशनामात्रेणार्थस्य सिद्धत्वाद् व्यर्थं तदप्युक्तिपरिकल्पनम्, तदपि सिद्धमेव साधनम्, अर्थप्रकाशनावा अर्थव्यतिरेकताया बुद्धित्वेन तदपरिकल्पनाया असिद्धत्वात् । यदपि नायमाकारं नीलाऽऽद्याकारप्रकाशिताव्यतिरेकेणोपलभ्यते इति कस्यार्थं प्रत्यामज्जना परैः परिकल्प्यते, तदपि नीलाऽऽद्यार्थग्रहणपरिणते ज्ञानस्य स्वसंवेदनाध्यक्तः सिद्धेरयुक्ततया स्थितम् । प्रकाशना तु यदि निराकारा भवेत्, प्रतिकर्मव्यवस्था न स्यादिति यदुक्तं, तदप्यसङ्गतमेव । यतः प्रकाशना किं नीलाऽऽकारा ? आहोस्विद् प्राह्यऽऽकाराऽभ्युपगम्यते ? । यदि प्रथमो विकल्पस्तदा वक्तव्यम्—किमेकदेशेन नीलाऽऽद्याकारा प्रकाशता ? , आहोस्विद् सर्वाऽऽत्मनेति ? । तत्र यद्येकदेशेन नीलाऽऽद्याकारा प्रकाशता, तदा स्वांशैकप्रकाशनाप्रसङ्गेत्यनेकान्तसिद्धिः । अथ सर्वाऽऽत्मना, तदा प्रकाशनाया जडरूपनीलाऽऽदिस्वभावत्वाद्बुद्धिरित्युक्तताऽज्ञावप्रसक्तिः, जडस्य प्रकाशरूपताऽयोगाद्प्राह्यकारित्वमपीतरेतराध्यव्यम् । न हि देवदत्तस्य प्रतिनियताऽऽकारतासिद्धौ यद्देवदत्तस्य तदाकारतासिद्धिरष्टा । न च प्रकाशना साकारतासिद्धिमन्तरेणापि प्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिर्निराकारा, ज्ञानस्य प्रतिकर्मव्यवस्थादेतुवप्रसङ्गः । न च यद् यदाकारं तत्तस्य ग्राहकमिति व्याप्तिसिद्धिः, अन्यथोत्तरनीलक्षणपूर्वनीलक्षणस्य ग्राहकः स्यात् । न च तस्याज्ञानरूपत्वाद् नार्थदोषः, देवदत्तनीलज्ञानस्य यद्देवदत्तनीलज्ञानग्राहकताप्रसङ्गः । न च तयोः कार्यकारणभावाभावाभ्यां दोषः, सदृशसमन्तरज्ञानं प्रति उत्तरज्ञानक्षणस्य ग्राहकताप्रसङ्गः । अथ तत्र तादृशव्यवहाररूप्याभावाद् नायं दोषः । ननु तथाविधं यदि कथञ्चित् साक्ष्यमभिधीयते, तदाऽनेकान्तवादाऽऽपत्तिः । अथ सर्वात्मना साक्ष्यं, ततोत्तरक्षणस्यापि पूर्वक्षणरूपताप्रसक्तिरित्येकक्षण-

प्राग् सर्वे सन्ताने भवेत् । न च पूर्वोत्तरकृणयोः परपक्षे भिन्नमभिन्नं वैकान्ततः साकृद्यं संभवति, भेदपक्षे सामान्यवादप्रसक्तेः, अत्रेवपक्षे तु तदज्ञावप्रसक्तेः । न च परपक्षे साकृद्यप्रवृत्तौपायः सन्नवतीत्युक्तम् । किञ्च-यदि नीलाऽऽकारं ज्ञानमनुभूयत इति बाह्योऽप्यर्थो नीलतया व्यवस्थाप्यते, तर्हि त्रैलोक्यगतनीलार्थव्यवस्थितिस्ततो भवेत्, सर्वनीलार्थसाधारणत्वात् तस्य । अथ नीलाऽऽकारताविशेषेऽपि कश्चित्प्रतिनियमहेतुस्तत्र विद्यते, यतः पुरोवर्तिन एव नीलाऽऽदेस्ततो व्यवस्था, तद्वत्ताकारत्वेऽपि ज्ञानस्य तत एव नियमहेतोः प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं भविष्यतीति तत्साकारपरिकल्पनं व्यर्थम् । यदपि चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यत इति व्यपदेशनिबन्धनं जन्यत्वं रूपाऽऽकारप्रकाशस्योक्तम्, तदपि स्वज्ञाख्याऽऽविष्करणमात्रम् । यतो यथा प्रत्यासत्या चक्षुरादिकं समानकालं भिन्नकालं वा भिन्नं रूपाऽऽकारं ज्ञानं प्रवृत्ति, तथैव निराकारमपि ज्ञानं समानकालं भिन्नकालं वा स्वप्राप्तं भिन्नमपि ग्रहीष्यति । न हि चक्षुरादेर्भिन्नकार्योत्पादनवद् विभिन्नप्राप्त्यप्रवृत्ते शक्तिप्रकृत्यः कश्चिद् ज्ञानस्य संभवी । अथ विभिन्नकार्योत्पादनमप्यसंभवी नाऽभ्युपगम्यते, तर्हि 'प्रमाणमविस्मयादि' इति प्रमाणत्रकृणप्रणयनमनर्थक धर्मकीर्तनाप्यते, अविस्मयादिव्याख्याऽर्थक्रियाज्ञानजनकत्वत्रकृणस्याभावात् । अथ व्यावहारिकमेतद् लक्षणं न पारमार्थिकम्, किं नहि पारमार्थिकमिति वक्तव्यम् ? , ... , अज्ञातार्थप्रकाशो वेति चेत्, तत्रापि यद्यज्ञातस्याऽर्थस्य प्रकाशः स्वसविदिनोऽर्थप्रदणपरिणाम आत्मसबन्धी, तदाऽऽस्मन्मताभ्युपगम इति न कश्चिद्दोषः । अथ "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" इति वचनादज्ञातार्थप्रकाशः स्वरूपसंबन्धनमात्रं, तदाऽभ्युपगम्यदोषः, स्वपरसंबन्धेन ज्ञानस्य स्वसंबन्धनाभ्युपगमः प्रतिपत्तेरिति प्रतिपादकत्वात्, प्रतिपादितत्वात्, प्रतिपादयिष्यमाणत्वाच्च । एतेन एकसामग्र्यधीनतया चक्षुरादिना रूपमुपलभ्यत इति व्यपदेश इत्येतदपि निरस्तम् । भिन्नानामेकसामग्र्यधीनत्वलक्षणप्रतिषेधाविरोधे प्राह्यप्रादकलक्षणस्यापि तस्याविरोधात् । यथा वैकसामग्र्यधीनानां चक्षुरादीनां समानसमयेऽपि स्वरूपप्रतिनियमः, तथा प्राह्यप्रादकयोरपि समानकालत्वाविशेषेऽपि विज्ञानप्राहकमेव, अर्थस्तु प्राह्य एवेति प्रतिनियमो भविष्यति । अथ एकसामग्र्यधीनत्व रूपप्रतिनियमश्चक्षुरादेर्नश्यते, तर्हि प्रमाणाऽऽदिव्यवहारस्य सकलस्य विलोपात्साकारज्ञानाऽभ्युपगमोऽसङ्गत एव स्यात् । यदपि कार्यव्यतिरेकेण बाह्यार्थरूपनाऽर्थापरेण च परेषामिति तदभ्युपगमेनोच्यते-अर्थस्यायमाकारः प्रकाशतामनुप्रविष्ट इत्युक्तम्, तदपि परदर्शनानभिज्ञतां व्यापयति । न हि जैनाणां कार्यव्यतिरेकादार्थापस्या वाऽर्थपरिकल्पना, किं तु तदप्राहिप्रतिभासवशात् । साकारज्ञानवादिनस्तु-यदि ज्ञानाऽऽकारोऽर्थव्यतिरेकेण नोपपद्यत इत्यर्थव्यवस्थापकः, तदा नियतार्थव्यवस्थापकः स्यात् । जनकस्यैव व्यवस्थापक इति चेत् । न । चक्षुरादेरपि व्यवस्थापकः स्यात् । तज्जनकत्वेऽपि चक्षुरादेरनाकारत्वात्वेति चेत्, ननु चक्षुरादिजन्यत्वेऽपि किमिति तज्ज्ञानं तदाकारं न भवति चक्षुरादि वा साकारज्ञानजनकमिति वक्तव्यम् ? , स्वहेतुबलाऽऽयाततत्त्वज्ञावत्वात् तयोरिति चेत् । ननु निराकारज्ञानपक्षेऽपि तत्स्वाभावाद् ज्ञानमेव चक्षुरादिव्यतिरेकेण स्वज्ञावकार्यव्यवस्थापकमिति किञ्चाभ्युपगम्यते ? , म्यायस्व समाव-

त्वात् । किञ्च-प्रादकस्यार्थजन्यत्वेन साकारता, सा च प्रतिभासगोचरा, एषं च प्राहके आकारस्य जनकस्यैव प्रतिभासविषयत्वेऽन्यस्य तज्जनकस्य कल्पनाप्रसक्तिस्तत्राप्येवमित्यवस्था भवेत् । तत्र साकारज्ञानानुभववशादर्थव्यवस्थाप्रकाशताऽनुप्रविष्टताऽर्थाऽऽकारस्यायुक्तैव, वस्त्वन्तरानुप्रवेशासंज्ञात् । संभवे वा प्रकाशताया अपि चैतन्यरूपतायाः पृथिव्याद्यनुप्रवेशात् परलोकाय दत्तो जलाऽज्जलिर्भवेत् । यदप्यर्थवादिन एवाऽयं दोषो, ज्ञानवादे तु सिद्धसाध्यतेति; तदपि न्यायबहिष्कृतम् । प्रमाणसिद्धस्याप्यर्थस्याज्ञावो यदि न दोषाय भवेत्, ज्ञानाज्ञावोऽपि न दोषाय स्यात् । न च शून्यताऽभ्युपगमात् तदभावाऽपि न दोषाऽऽवह इति वक्तव्यम्, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावाद् न तेन साकारज्ञानप्रमाणवादाऽभ्युपगमादः, अनेकदोषदुष्टादिति स्थितम् । सम्म० २ काण्ड ।

(१७) जैमिनीयाऽभिमतस्य तु ज्ञातृव्यापारस्य फलानुमेयस्य यथा प्रमाणता न संभवति, तथा स्वतः प्रामाण्यं निराकुर्वन्नुः प्रदर्शितमिति न पुनः प्रतप्यते । यदप्यनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं ज्ञातृव्यापारविशेषणत्वेन प्रतिपादितम्, तदप्यसङ्गतमेव । यतः प्रमाणं वस्तुन्यधिगतेऽनधिगते वा व्यतिचाराऽऽदिविशिष्टां प्रमां जनयन्नोपागम्यविषयः । न चाऽधिगते वस्तुनि किञ्चित्प्रमाणतामाप्नोतीति वक्तव्यम्, विशिष्टानां विद्वद्धानस्य प्रमाणताप्रतिपादनात् । न च पूर्वोऽसन्नेव प्रमाणेन जन्यते, प्रमित्यन्तरोत्पादकत्वेन प्रमाणत्वात् । न च प्रमित्यन्तरजनकत्वेऽधिगते विषये तस्याः किञ्चित्करत्वेनोपलभ्यमानतयाऽनुपपत्तिः । न च एकान्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रामाण्यं तस्यावसातुं शक्यम्, तद् व्यर्थं तथ भावित्वलक्षणं सवादादवसीयते, स च तदर्थोत्तरज्ञानवृत्तिः । न चानधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रामाण्ये संवादप्रत्ययस्य प्रामाण्यमुपपन्नम् । न च प्रमाणेन संवादप्रत्ययेन प्राप्तस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं शक्यम्, अतिप्रसङ्गात् । अतो यथाऽधिगतार्थाधिगन्तृत्वात्क्रियानिर्भासिनः सिद्ध ज्ञानस्य प्रामाण्यं, तथा साधननिर्भासिनोऽभ्युपगमन्तव्यम् । न च सामान्यविशेषनादात्म्यवादिन एका-न्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं प्रमाणस्य सन्नवति, ज्ञानीन्तनास्ति-त्वस्य पूर्वोक्तत्वात्तद्वत्, तस्य च पूर्वमप्यधिगतत्वसंभवात् कथञ्चिदनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाच्च्युपगमेऽस्मन्मतानुप्रवेशाप्रसक्तिः । अथापेक्षापूर्वकारितया प्रमाणस्याऽनुपालम्भविषयत्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाणं पर्यवमाणस्या-पात्मन्निविषयता । स हि पूर्वोधिगते वस्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेष्टं ? , निष्पन्नप्रयोजनापेक्षया हेतुव्यापारतः प्रेक्षापूर्वकारिताहानिप्रसक्तेः । नैतद्विदम् । यतो यदर्थं प्रमाणोत्पद्यति शयजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् प्रमाणान्वेषणस्य न तदन्वेष्टुः पुरुषस्योपालम्भहता । न च निश्चिते विषये न किञ्चिन्निरवयान्तरेण प्रयोजनम्, यतस्तदर्थं प्रमाणान्वेषणं न वैयर्थ्यमनुभवेत् । यतो भूय उपलभ्यमाने दृढतरा प्रतिपत्तिर्भवतीति सुखसाधनं तथैव निश्चित्योपादत्तं, दुःखसाधनं च तथात्वेन सुनिश्चितं परित्यजेत् । अन्यथा विपर्ययेणाभ्युपगमनात्यागो ज्ञेयताम् । अत एवैकावषयाणामपि शब्दाऽनुमानाप्यक्षाणां प्रामाण्यमुपपन्नम्, प्रतिपत्तिविशेषस्य, प्रीत्य-तिशयादेष्ट सङ्गावात् । न च प्रथमप्रत्ययेनैवाऽर्थक्रिया-समर्थप्रदर्शने प्रवर्तितः पुरुषः, प्रापितमार्थ इति तज्ज्ञापक-

प्रमाणान्वेषणं वैयर्थ्यमनुभवेत् । [चूयो चूय उपलब्धमाने
एतन्ना प्रनिपत्तिर्भवतीति सुखसाधनं तथैव निश्चित्यो-
पादत्ते, दुःखसाधनं च तथात्वेन सुनिश्चितं परित्यजेत् ;
अन्यथा विपर्ययेणाप्युपादानत्यागौ भवेताम् । अत एवैकविष-
याणामपि] पुरुषप्रवृत्तेः प्रमाणाधीनत्वाभावाद् विशिष्टप्रमाणा एव
प्रमाणाधीनत्वात्, तां च जनयत उपेक्षणीयाऽऽदौ विषये प्रमाण-
स्याप्रयत्नकस्यापि प्रमाणत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्, प्रवृत्तेस्तु पुरु-
षेच्छानिबन्धनत्वात् तदभावेनोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्या-
घातः । न च पुरुषार्थसाधनप्रवर्तकत्वमेव तस्य प्रवर्तकत्व, त-
त्सङ्गादपि प्रवर्तितोऽहमत्र नात्रेति तदग्रहणं जायेच्छाप्रतिपत्त्य-
नुपपत्तेः । न च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वाच्च तत्प्रदर्शकमिति
लोकप्रतीतिः । तस्मान्निगताध्यायिगन्तुत्वमपि ज्ञानव्यापारविशे-
षणमुपपत्तिमत् । अतोऽनभिगताध्यायिगन्तुत्वव्यापारोऽर्धप्रक-
टताऽऽख्यफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति
स्थितम् ।

(१८) सौगतेस्तु 'प्रमाणमविसंवादि ज्ञानम्' इति वचनादविस-
वादकत्वं प्रमाणलक्षणमुक्तम् । अविसवादकत्वं च प्राप्तिनिमित्तं
प्रवृत्तिहेतुभूतार्थक्रियाप्रसाधकाद्यप्रदर्शकत्वम् । यतोऽर्थक्रिया-
ऽर्थो पुरुषस्तन्निर्वर्तनज्ञमर्थमवाप्तुकामः प्रमाणमप्रमाणं
वाऽन्वेष्टे । यदेव चार्थक्रियानिर्वर्तकवस्तुप्रदर्शकं तदेव तेना-
न्विष्यते । प्रत्यक्षानुमाने एव च तथाभूतार्थप्रदर्शके, न ज्ञानान्तर-
मिति । ते च लक्षणार्हे, तयोश्च द्वयोरन्विष्यसंवादकत्वमस्ति लक्ष-
णम् । प्रत्यक्षेण ह्यर्थक्रियासाधनं दृष्टतयाऽवगते प्रदर्शितं भव-
ति ; अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारतयाऽध्यवसितमित्यनयोः
प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम् । न ह्यन्या प्रदर्शितेऽर्थे प्रवृत्तौ न
प्राप्तिरिति नाभ्यस्त प्रदर्शकत्वातिरेकेण प्रापकत्वम्, तच्च
शक्तिरूपम् । उक्तं च—'प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं, तदेव च प्रापक-
त्वम्' । अन्यथा ज्ञानान्तरस्वभावात्वेन व्यवस्थितायाः प्राप्तेः कथं
प्रवर्तकज्ञानशक्तिस्त्वजावता । तत्र यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तु ज्ञा-
नप्राप्तिः, तदप्राप्तकत्वं च तस्य प्रदर्शकत्वं, तथापि क्षणिकत्वेन
तस्याप्राप्तेस्तस्मिन्ना एव प्राप्यत इति सन्तानाध्यवसायो-
ऽध्यक्षस्य प्रदर्शकव्यापारो द्रष्टव्यः । अनुमानस्य तु वस्तुप्राप्ति-
कत्वात् तत्प्रापकत्वं यद्यपि न संभवति, तथाऽपि स्वा-
कारस्य बाह्यवस्तुव्यवसायेन पुरुषप्रवृत्तौ निमित्तभावोऽ-
स्तीति तस्य तत्प्रापकमुच्यते । एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षस्य
हि क्षणो प्राणः, स च निवृत्तत्वाच्च प्राप्तिविषयः, सन्तान-
स्वभाववत्सेयः प्रवृत्तिपूर्विकायाः प्राप्तेर्विषय इति तद्विषय प्र-
दर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम् । अनुमानेन त्वारोपितं
वस्तु गृहीतं, स्वाकारो वा, तयोर्द्वयोरप्यवस्तुत्वाच्च प्रवृत्तिविष-
यतेति न तद्विषय तस्य प्रापकत्वम् । अपि त्वारोपितबाह्यव्यापा-
रभेदाध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवर्तकत्वप्रापकत्वेऽस्य द्रष्टव्ये ।
तेनानुमानस्य प्राणोऽनर्थः, प्राप्यस्तु बाह्यः स्वाकारो भेदना-
ध्यवसित इति तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्य-
मुक्तम् । तथा परमप्युक्तम्—'न ह्यन्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमा-
नोऽर्थाक्रियाया विसंवाद्यते' इति । अत्र च प्रत्यक्षानुमानयोर्द्वे-
योरपि छेदसन्तानावपयोऽध्यवसायो द्रष्टव्यः । तथा प्रामाण्य
वस्तुविषय द्वयोरिति चोक्तम् । अत्रापि सन्तानविषयत्वेन वस्तु-
विषयत्वं द्योतयितुम् । भौतिकं चैतदविसंवादकत्वं प्रामाण्यं,
यतो लोके प्रतिज्ञातमर्थं प्रापयन् पुरुषः संवादकः प्रमाणमुच्यते,
तद्वज्रापि द्रष्टव्यम् । न च क्षणिकस्य ज्ञानस्याऽर्थप्राप्तिकान्

यावदनवस्थितेः कथं प्राप्यते ? इत्याशङ्कनीयम्, प्रदर्शकत्वव्य-
तिरेकेण तस्यास्तत्रासंभवात्तुक्तत्वात् । न चान्यस्य ज्ञाना-
न्तरस्य प्राप्तेः सन्निकृष्टत्वात् तदेव प्रापकमित्याशङ्कनीयम् ।
यतो यद्यप्यनेकस्माद् ज्ञानक्षणात् प्रवृत्तावर्थप्राप्तिः, तथाऽपि
पर्यालोच्यमानमर्थप्रदर्शकत्वमेव ज्ञानस्य प्रापकत्वम्, ना-
न्यत् । तच्च प्रथमज्ञानक्षण एव संपन्नमिति नोत्तरोत्तरज्ञानक्ष-
णानां तदुपयोगि, प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकालाऽऽकारं
प्राप्यत इति तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोरेव प्रामाण्यं, न ज्ञाना-
न्तरस्य । तेन प्रदर्शितप्रापकत्वलक्षणे प्रामाण्ये पीतसंवादिप्रा-
हिज्ञानानामपि प्रापकत्वात् प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवेत्; तर्हि तानि
प्रदर्शितमर्थं प्रापयन्ति; यद्देशकान्नाऽऽकारं वस्तु तैः प्रदर्शितं न
तत्तथा प्रापयति, यथा प्राप्यते न तैस्तथा प्रदर्शितम् ।
देशाऽऽदिभेदेन वस्तुभेदस्य निश्चितत्वात् तेषां प्रदर्शितार्थ-
प्रापकता । एवमपि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वे ज्ञानाऽऽदिप्रदर्शकस्य
मर्याद्यादवस्तुन्तरप्राप्तेः प्रदर्शितप्रापकत्वेन प्रामाण्यप्रसक्ति-
रिति न किञ्चिदप्रमाणं भवेत् । प्रमाणद्वयातिरिक्तं च ज्ञान
नियतप्रदर्शितार्थप्रापकम् । तेन हि भावाभावसाधारणोऽ-
नियताऽर्थः प्रदर्शितः । स च तथाभूतोऽस्त्वान् न प्राप्तुं
शक्य इति । न च तत्प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणम् ।
अनियतार्थप्रदर्शकत्वं च शब्दाऽऽदेः साक्षात्, पारम्पर्येण वा
प्रतिपाद्यादर्थानुपपत्तेः । तत् स्थितं प्रापणशक्तिस्त्वभाषमवि-
संवादकत्वं प्रामाण्यं द्वयोरेव । प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्यार्था-
विनाभावनिमित्ता दर्शनपृष्ठभाविना धिकहेपेन निश्चयते ।
तथादि-दर्शनं यतोऽर्थादुत्पन्नं तद्देशकमात्मानं स्वानुसूपाव-
सायात्पादनाद् निश्चिततदर्थविनाभावित्य प्रमाणशक्तिनिमित्तं
प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्नि-
श्चयकमपेक्ष्यते । अर्थानुभूताविषयं ततोऽविसंवादकत्वमेव
प्रमाणलक्षणमुक्तम् । एतदप्युक्तम् । यतो नार्थप्रदर्शकत्वमेव
प्रापकत्वं, पुरुषेच्छाऽधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । सान्ति वस्तुन्यर्थ-
प्रापकत्वं पुरुषेच्छाऽस्तेः । एतच्च प्राक् प्रतिपादितम् । उपेक्षणीये
च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थित्वाऽऽद्यभावे प्राप्तिपारत्यागयोर-
भावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्ये न किञ्चिद् व्याघात
उपपद्यते । अथेष्टानिष्टसाधनार्थव्यतिरेकेणोपेक्षणीयस्याऽ-
र्थान्तरस्याभावाद् न तत्प्रदर्शकं किञ्चिद् ज्ञानं समस्तीति
कथं प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वस्य सन्धेन दोषाऽऽपादनं
क्रियते । तथा च तृतीयविषयाभाषमवगम्यैवोक्तम्—अर्थानर्थ-
विवेचनस्यानुमानायत्तत्वात् । तथा-हिताहितप्राप्तपारिहारयो-
रिति च, तृतीयाविषयाभाषश्च सर्वस्य वस्तुनो राशिद्वयेन
भावात् । तथादि-तृतीय वस्तु नेष्टमाधनम्, उपेक्षणीयत्वात् ।
यच्च तत्साधनं न भवति तस्याऽनिष्टसाधनराशावन्तर्भावः ।
एतच्चाऽयुक्तम् । स्वसंविदितवस्तुषण्डवस्य युक्तिशतेनापि कर्तु-
मशक्यत्वात् । तथाहि—यद्वा तद् वस्तुनेष्टमाधनं न भवति, तथा-
ऽनिष्टसाधनमपि न भवति, इष्टानिष्टसाधनयोर्यत्नोपादयत्त्व-
देयत्वदर्शनात् । उपेक्षणीयस्य चायत्नसाधोपादानत्यागविषय-
त्वात् कथमिष्टानिष्टसाधनयोरन्तर्भावः ? । तत्र प्रदर्शकत्वमेव प्रा-
पकत्वं, बौद्धाभ्युपगमे न प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं किंचिदपि ज्ञाने सं-
भवति । तद्वि सन्तानाऽऽश्रयेण सौगतेः परिकल्प्यते, न च सन्तानः
संभवति । स हि स्वरूपेण वा वस्तु सन्न भवेत्, सन्तानिरूपेण
वा ? । न तावत्स्वरूपेण, सन्तानिव्यतिरेकेण तस्य वस्तुनोऽसतोऽ-
नभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा क्षणिकत्वाद्वानिप्रसक्तिः, सामा-

न्यानन्युपगमश्च निर्निबन्धनो भवेत् । इति न तस्य स्वरूपेण प्रवृत्त्यादिविषयता, सन्तानरूपेणाऽपि तस्य सत्त्वे सन्तानिन एव तथाभूतानव्यतिरिक्तः सन्तानः प्रवृत्त्यादिविषयः, सन्तानिनां चोत्पत्त्यनन्तरत्वं सित्वाद् न तद्विषयस्य विज्ञानस्य प्रदर्शितार्थप्रापकत्वम्, दृश्यप्राप्ययोः क्षणयोरत्यन्तज्ज्ञेयात् । यत्र हि देशकालभेदेन प्रतीयमानस्याऽपि वस्तुनो भेदोऽभ्युपगम्यते, तत्र स्वरूपेण भिन्नयोः पूर्वोत्तरक्षणयोः कथमभेदः ? येन प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं साधननिर्भासिज्ञानस्य युक्तिसंगतं भवेत् । अथ संवृत्त्या सन्तानस्य स्वरूपसिद्धिः पूर्वोक्तमदूषणतया च प्रतिपादितम् । सांख्यव्यवहारिकस्य च प्रमाणस्यैतद्वृत्त-
णम्, न त्वेवं लोकव्यवहारानुरोधेन यदि प्रदर्शितार्थ-
प्रापकत्वं साधननिर्भासिज्ञानस्य युक्तिसङ्गतं भवेत् । अथ संवृत्त्या प्रमाणस्याऽभ्युपगम्यते, तदा नित्यानित्यवस्तुप्रदर्श-
कस्य तदभ्युपगम्यताम्, लोकव्यवहारस्य तत्रैवोपपत्तेः । न च तथानुत्पन्नदृष्टादृश्यस्य युक्तिबाधितत्वाद् निर्विषयम्, सन्तानवि-
षयस्यैव पूर्वोक्तन्यायेन युक्तिबाधितत्वोपपत्तेः । तस्माद्यासि-
तार्थप्रापकं प्रत्यक्षं पराभ्युपगमेन संजवति । तथाहि-यदेवा-
ध्यक्षेणोपलब्धं तदेव तेनाध्यवसितम् । न च सन्तानस्तेन पूर्वमुपलब्ध इति कथमसाध्यवसीयते ? न हि तन्मात्रज्ञा-
विना सन्तानिनां दर्शनविषयत्वे तत्पृष्ठभाविनाऽध्यवसायेन दृष्टस्यैव विषयीकरणम् । न चाऽन्यथाभूतस्य वस्तुग्रहणेऽ-
न्यथाभूताऽध्यवसायिनः प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रमाणाय युक्तम्, तथाऽभ्युपगमे वृत्तिकार्या रजनाध्यवसायिनोऽपि तत् स्यात् । अथाऽत्र प्रवृत्ते रजनं न प्राप्यत इति न प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं, तर्हि सन्तानेऽध्यवसितेक्षणः प्राप्यत इति प्रकृतेऽपि न प्र-
दर्शितार्थप्रापकत्वम् । अथाऽत्र सन्तान एव प्राप्यते, तर्हि स एव वस्तु सन् भवेदिति न सामान्यधर्माः स्वरूपेणासन्तोऽ-
भ्युपगन्तव्याः, अक्षिणकस्य च वस्तुनः सिद्धेः । यदुक्तं भवद्भिः-
दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधारणस्यार्थस्य विषयीकरणान् कुनश्चिन्नमितिमिच्छाद्विषयवारोपेऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे प्रमा-
णम्, किं तु प्रत्यक्षाप्रमाणम्, निपरीताध्यवसायाऽऽक्रान्तत्वात् । क्षणिकत्वेऽपि न तत् प्रमाणम्, अनुरूपाध्यवसायाजननात् । नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात् प्रमाणमिति हि विरु-
ध्यते । किञ्च-एवंवादिन एकस्यैव दर्शनस्य क्षणिकत्वा-
क्षणिकत्वयोरप्रमाण्यम्, नीलाऽऽदौ तु प्रमाणाय प्रसक्तमित्य-
नेकान्तवादाभ्युपगमो बलादापतति । न क्षणग्रहणे ताद्विपरीत-
सन्तानाध्यवसायोत्पत्तौ दर्शनस्य प्रमाण्यं युक्तम्, मरीचि-
का स्वक्षणग्रहणे जलाध्यवसायिन इव । यतो यदेव मायात्व-
तो दृष्टं, तदेव प्राप्तमित्यध्यवसाये तस्य प्रमाण्यं व्यवस्था-
प्यते । न च दृष्टस्य क्षणिकसन्तानिस्वरूपेण सन्तानस्य प्राप्ति-
रिति प्राक् प्रतिपादितम्, स्वरूपेण तु तस्यासत्त्वात् प्राप्त्याविष-
यनैवेति न धर्मोत्तरमतपर्यालोचनया किञ्चित् परमार्थतः प्र-
दर्शितार्थप्रापकं प्रमाणं संजवति ; अतः संवादकत्वमपि तन्मतेन प्रमाणक्षणमयुक्तम् ।

(१६) नैयायिकास्तु- “अव्यभिचाराऽऽदिविशेषणविशिष्टा-
र्थोपलब्धिजनिका सामग्री प्रमाणम्” इति प्रमाणसामान्यल-
क्षणं प्रतिपन्नाः, तज्जनकत्वमेव प्रामाण्यामिति च । अथ सामग्र्या
प्रमाणत्वे साधकतमत्वमनुपपन्नम् । सामग्री अनेककारकस्वजा-
या, तत्र चानेकसमुदाये कस्य स्वरूपेणातिशयो वक्तुं शक्य-
ते ? । तथाहि-सर्वस्यात् कारणकलापात् कार्यमुपजायमानमुप-

जभ्यते । तदन्यतमापायेऽप्यनुपजायमानं कस्य कार्योत्पादने
साधकतमत्वमावेदयतु ? । न च समस्तसामग्र्याः साधकत-
मत्वम्, अपरस्यासाधकतमस्याभावे तदपेक्षया साधकतमत्व-
स्यानुपपत्तेः, असाधकतममपेक्षया साधकतमत्वव्यवस्थितेः ।
न चानेककारकजन्यत्वेऽपि कार्यस्य “चित्कृतः कारका-
णि जवन्ति” इति न्यायान् साधकतमत्वं विशिष्टमिति व-
क्तव्यम्, पुरुषेच्छानिबन्धनत्वेन वस्तुव्यवस्थितेरयोगात् । अथ
कर्मकर्तृविलक्षणस्याऽव्यभिचाराऽऽदिविशेषणविशिष्टोपलब्धि-
जनकस्य प्रमाणत्वात् यथोक्तदोषानुपपत्तेः । असदेतत् । अने-
कसंज्ञिधानात् कार्यस्य स्वरूपात्तांभे एकस्य तदुत्पत्तौ त्रै-
लक्षणयाजावे साधकतमत्वानुपपत्तेः । तत्र कर्मकर्तृविलक्-
ण्यमपि साधकतमत्वम् । अत्र चाऽनेकपक्षानुज्ञाव्यावृत्त्यात्तत्करो-
त्तराभ्ययनकारप्रवृत्तिभिः साधकतमत्वं निरस्तम्, ते च पक्षा
प्रयोगैरवजयाद् नेह प्रदर्श्यन्ते । सन्निपत्य जनकत्वे पूर्वो-
दितदोषाजावः । तथाहि-अनेकस्मिन् सन्निधौ कार्यनिष्पत्तेः
साधकतमत्वानुपपत्तिः, तस्मिन्स्तु सति यदा नियमेन कार्य-
मुपजायते तदा कथं न तस्य साधकतमत्वोपपत्तिः ? । असदे-
तत् । एवं प्रमाणत्वस्याव्यवस्थितिप्रसक्तेः । तथाहि-दोषाऽऽ-
देः प्रकाशस्य सामर्थ्येकदेशस्य कस्याश्चिद्व्यवस्थायां प्रमा-
णत्वेनाऽभिमतस्य सद्भावेऽपि प्रमेयाज्ञावात् कार्यानिष्पत्तौ
तत्सद्भावे तु तन्निष्पत्तौ तस्यापि प्रदीपवदसन्निपत्यकारकत्वात्
प्रमाणताप्रसक्तिर्जेषत् । तथा प्रमातृगणि मूर्ताऽऽद्यवस्था-
याम्, अनवधाने वाऽप्यकारकसंज्ञिधानेऽपि कार्यानुपपत्तौ त-
दवधानाऽऽदिसंज्ञिधाने तज्जन्यकार्यनिष्पत्तेः । सन्निपत्य जन-
कत्वेन साधकतमत्वप्रसक्तिः । अत्र कारकसाकल्यस्य साध-
कतमत्वेनाऽभ्युपगमात् पूर्वोक्तदोषाभाव केचिन् मन्यन्ते ।
तथाहि-नैकस्य प्रदीपाऽऽदेः सामर्थ्येकदेशस्य करणता, अपि
तु कारकसाकल्यस्य, तदभावे कारकसाकल्यानज्जितका-
र्यासत्त्वमिति प्रमातृप्रमेयसदभावे कारकसाकल्यस्योत्पत्तौ
प्रमितिलक्षणस्य कार्यस्य भाव एव । अथ मुख्यप्रमातृप्रमे-
यसद्भावेऽपि पूर्वोदितस्य नियमस्य तुल्यता, न कारकसा-
कल्यज्ञावाजावनिमित्तत्वात् तन्मुक्त्या गौणभावस्य । तथाहि-
कथञ्चिन् कारकवैकल्ये तयोः सत्त्वेऽपि गौणता । तत्साकल्यं
कुनश्चिन्नमितिमिच्छांतराद् यथोक्तप्रमितिलक्षणकार्यनिष्पत्ताव-
गौणता प्रमातृप्रमेययोः, तयोश्चानुपपत्तौ साकल्यस्यासत्त्वम्,
अतः कारकसाकल्ये कार्यस्यावश्यजाव इति तस्यैव साधकत-
मत्वम् । अनेककारकसंज्ञिधाने उपजायमानोऽतिशयः सन्निपत्य
जननं साधकतमत्वं यदुच्येत, तदा न कश्चिद् दोषः ।
तथाहि-सामर्थ्येकदेशकारकसदभावेऽपि प्रमितिकार्यस्या-
ऽनुपपत्तेरेकदेशस्य न प्रमाणता, सामग्रीसद्भावे त्ववश्यं-
तया विशिष्टप्रमितिस्वरूपोपपत्तेः । एकदेशापेक्षया तस्या एव
सन्निपत्य जनकत्वमेव साधकतमता । न चाऽत्र किमपेक्षया
तस्याः साधकतमत्वम् ? । अन्यस्मिन्नसाधकतमे साधके सा-
धकतरे वा सति तदपेक्षया तस्याः साधकतमत्वमुपपत्ति-
मिति प्रेरणीयम्, यतो न सामान्यन्तर्गतानामेकदेशानां ज-
नकत्वव्याघातः, तेषामेव धर्ममात्रत्वात् सामान्यस्येति ज-
नकैकदेशापेक्षया तत्सामान्यस्य साधकतमत्वान् प्रमाण-
त्वमुपपन्नमेव । एतेन यत्परैः प्रेरितं किल सामग्रीकारणं
तच्च कर्तृकर्मोपेक्ष, सामग्रीजनकत्वेन चेत्, तयोर्व्यापृतेर-
र्थान्तरानुत्पत्तयोरभावात् किमपेक्षया साधकतमत्वमासाद-

वेदिति ? तदपि निरस्तम् । यतः कर्तृकर्मणोः सामग्रीजनक-
त्वेन स्थितयोः कथमसम्भवं ? तत्सद्भावे च तद्वैकल्या कथं न
तस्याः करणता ? अथापि स्यात् तस्यास्त्वज्जन्यत्वे करणत्व-
व्याघातः, अन्यतः साकल्यस्य करणत्वसद्भावात् । असदेतत् । यतो
दृश्यत एव प्रदीपाऽऽवेस्तज्जन्यत्वे करणत्वव्याघातेऽन्य-
स्यापि करणत्वसद्भाव इति न कश्चिद् व्याघातः । तज्जन्यत्व-
करणत्वयोस्ततोऽव्यभिचारोऽऽदिर्मिशेषणार्थोपलब्धिजनिका
सामग्री बोधस्वभावा तदेकदेशभूतकारकजन्या प्रमाणविशो-
धिका अप्येतदेष प्रमाणसामान्यसङ्गणं प्रतिपादयन्ति । ए-
तत्कार्यभूता वा यथोक्तविशेषके विशिष्टोपलब्धिः प्रमाणसा-
मान्यलक्षणम्, तथा स्वकारणस्य प्रमाणाभासेऽप्यो व्यवच्छि-
द्यमानत्वात् । इन्द्रियजत्वाऽऽदिविशेषणविशेषता सैवोपल-
ब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति स्थितं सामग्रीप्रमाणमिति ।

अत्र प्रतिविधीयते-यत्तावदुक्त कारकसाकल्यकरणत्वेनाभ्यु-
पगमे पूर्वोक्तदोषाभाव इति । अत्र वक्तव्यम्-किमिदं कारक-
साकल्यम्-किं सकलान्येव कारकाणि, आहोश्चित्तज्जर्मः, उत
तत्कार्यम्, किं वा पदार्थान्तरम् ? इति पक्षाः । तत्र न तावत्
सकलान्येव कारकाणि साकल्यं, कर्तृकर्मभावे तेषां करण-
त्वानुपपत्तेः; तत्सद्भावे वा नान्येषां कर्तृकर्मरूपता, तेषां
करणत्वाज्युपगमात् । न च कर्तृकर्मरूपणामपि तेषां करण-
त्वम्, तेषां परस्परविरोधात् । तथाहि-ज्ञानविकीर्षाऽऽधारता,
स्वातन्त्र्यं वा कर्तृता; निर्वर्त्याऽऽदिधर्मयोगित्वात् कर्मत्वम्, प्र-
धानक्रियाऽनाधारत्वं करणत्वम्, एतानि परस्परविरुद्धानि क-
थमेकत्र संभवन्ति ? अथापरापरनिमित्तभेदाऽऽदेः कर्तृकर्म-
करणरूपताया अविरोधः । ननु तान्यपि निमित्तानि सकल-
कारकेभ्यो व्यतिरिक्तानि, उताव्यतिरिक्तानि ? इति वा-
क्यम् । यदि-अव्यतिरिक्तानीति पक्षः, तदा तद्भेदे तेषा-
मप्यभेदः, तेषां वा भेदे कारकस्याऽपि भेदः, अन्यथा व्यति-
रेकासिद्धेः । अथ व्यतिरिक्तानि तदा संबन्धासिद्धिः । न च स-
मवायलक्षणः संबन्धः, तस्य निषिद्धत्वात्, निर्वन्धमानत्वाच्च ।
न चैकान्तभेदे विशेषणविशेष्यभावाऽऽदिकोऽपि संबन्धः कश्चि-
त्संभवति, तत्रापि संबन्धान्तरकल्पनातोऽनवस्थाप्रसक्तेः । न च
तस्य संबन्धरूपत्वात् संबन्धान्तरमन्तरेणाऽपि संबन्धत्वानवस्था,
एकान्तभेदे संबन्धरूपताया एवायोगात्, कथञ्चिन्नमित्तानां कार-
केभ्योऽभेदे अनेकान्तवादाऽऽपत्तिः, तत्र सकलकारकाणि साक-
ल्यम् । अथ कारणधर्मसाकल्यम्-ननु साऽपि यदि कारकाव्य-
तिरिक्तस्तदा धर्ममात्रं, कारकमात्रं वा ? अथ व्यतिरिक्तस्तदा
सकलकारकधर्मः साकल्यमिति संबन्धासिद्धिः । संबन्धेऽपि यदि
सर्वकारकेषु युगपदसौ संभव्यते, तदा बहुत्वसंख्यया तत्पृ-
थक्त्वसयोगविभागसामान्यानामन्यतमस्वरूपाऽऽपत्तिस्तस्येति
तदुपपत्तेन तस्य दूषितत्वाच्च साधकतमत्वमुपपत्तिमत् । अथ त-
त्कार्यं साकल्यम् । तदप्ययुक्तम् । नित्यानां साकल्यजननस्वभाव-
त्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसक्तेः । तत्रैकप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तं सकल-
तदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसक्तिः । तज्जनकस्वभावस्य कारणेषु पूर्वो-
त्तरकात्मभावित्वात् सर्वप्रमाणानां तद्वा नित्याभिमतं जनकमात्मा-
ऽऽदिकं कारणमिति कथं न तदैव सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्ति-
प्रसक्तिः ? अथाऽऽत्माऽऽदिकं सत्यपि तदा तानि न भवन्ति, न तर्हि
तत् तत्कारणं, नापि तानि तत्कार्याणीति सकृदपि तानि ततो न
भवेयुरिति सकलं जगत्प्रमाणविकल्पमापद्यते । न चाऽऽत्माऽऽदि-
के तत्करणसामर्थ्यं सत्यपि स्वयमेव यथाकालं तानि जन्वन्तीति

वक्तव्यम्, तेषां तत्कार्यताभावाप्रसक्तेः, तस्मिन् सत्यपि तदाजा-
वात् स्वयमेवान्यथा च भावात् । न च स्वकालेऽपि कारणे सत्येव
जन्वन्तीति तत्कार्यता, गगनाऽऽदिकार्यताप्रसक्तेः, गगनाऽऽदावपि
सत्येव तेषां भावात् । न च गगनाऽऽदेरपि तत्प्रति कारणत्वस्य-
हेताऽयं दोषः, प्रमितिसङ्गणस्य तत्फलस्याऽपि व्योमाऽऽदिजन्य-
तयाऽऽत्मनाऽऽत्मविभागानावप्रसक्तेः । अथ यत्र प्रमितिः समवे-
ता, स एवाऽऽत्मा, न व्योमाऽऽदिरिति न तद्विज्ञानाभावात् । ननु
समवेत इति कोऽर्थः ? समवायेन संबन्ध इति चेत् । ननु तस्य
नित्यसर्वगतैकत्वेन व्योमाऽऽदावपि प्रमितः संबन्धाच्च तत्परि-
हारेणाऽऽत्मनो विभागः । न च समवायविशेषे समवायेनो
विशेषाभावात् दोषः, समवायस्याभावाप्रसक्तेः । अथ यदा
यत्र यथा यद् भवति तदा तत्र तथा तदात्माऽऽदिकं
कर्तुं समर्थमिति नैकदा सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रस-
क्तिः । न । स्वभावभूतसामर्थ्यमन्तरेण कार्यस्य कालाऽऽ-
दिनेदायोगात् । अन्यथा दृश्यपृथिव्यादिमहाभूतकार्यनानात्व-
स्य कारणं किमदृष्टपृथिवीपरमावदादिचतुर्विधमज्युपेयते,
एकमेवानन्तं नित्यं सर्वगं सर्वोत्पत्तिमतां समवायकारणम-
ज्युपगतम् ? अथ कारणजानभेदमन्तरेण न कार्यभेद उप-
पद्यते, तर्हि कारणशक्तिनेदमन्तरेणाऽपि न कार्यभेद उ-
पपद्यत इत्यज्युपगन्तव्यम् । अथ यथा शक्त्यैकमनेका श-
क्तिर्विभक्तिः, तत्राप्यनेकशक्तिपरिकल्पनेऽनवस्थाप्रसक्तेः । न
च तदाऽनेक कार्यं विधास्यतीति न शक्तिभेदपरिकल्पना ।
असदेतत् । यतो न जैनस्यायमज्युपगमः-यदुत जिज्ञाः श-
क्तीः कयाचित् प्रत्यासत्तिलक्षणया शक्या एकः कश्चिद्वा-
रयतीति, किं तु यत्तदात्मकं तदपि तथाविधं न कस्याश्चित्
शक्तेः, अपि तु स्वकारणवशात् । न चैकस्यानेकाऽऽत्मकत्वमद-
ष्टमेव परिकल्प्यते, अनेकरूपाऽऽद्यात्मकस्यैकस्य पटाऽऽदेः प्रमा-
णतः प्रतिपत्तेः । अन्यथा गुणगुणिताव एव न ज्ञेयं, सम-
वायस्य तन्निमित्तस्याभावात् । सकलकारणानि साकल्यजन-
नस्वभावानि, सकलकालावधिमाकल्यस्य तदैवोत्पत्तिप्रसक्तेः ।
न चातज्जननस्वभावानि नैकदाऽपि तदुत्पत्तिः, अतज्जननस्व-
भावात् सकृदपि तस्यानुपपत्तेः । न च सहकारिसंख्येका-
णि तानि तज्जनयन्ति, नित्यस्यानुपकार्यतया सहकार्येकायो-
गात् । न च संभूयैककार्यकारित्वं तेषां सहकारित्वम्, एकान्त-
नित्यवादे तस्यापि निषिद्धत्वात् । तत्र सकलकार्यकारणमपि
साकल्यं संभवति । किञ्च-सकलानि कारणानि साकल्यं
जनयन्ति, उतासकलानि ? । न तावत्सकलानि, अतिप्रसङ्गा-
त् । नापि सकलानि, साकल्यमन्तरेण सकलानीति व्यप-
देशाभावात् । ज्ञाने वाऽकिञ्चित्करं साकल्यमिति तत्परिकल्पना
व्यर्था । किञ्च-यथा प्रत्यामस्या तानि साकल्यं जनयन्ति तथैव
प्रमितिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्यपरिकल्पना । अथ
साकल्यस्य साधकतमत्वात् तदभावेनाकारणिका प्रमित्युत्पत्तिः,
तर्हि साकल्योत्पत्तावपि तेषां न परं साकल्यसङ्गणं करण-
मभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा-अकारणिका साकल्यस्यापि कथमु-
त्पत्तिः ? । अथ तदुत्पत्तावपि करणाज्युपगमस्तर्हि तदुत्प-
त्तावप्यपरं कारणमभ्युपगमन्तव्यमित्यनवस्था । अथ करणोत्पत्तौ
नापरं कारणमभ्युपगम्यत इति नानवस्था, तर्हि उपलब्ध्युत्प-
त्तावपि न कारणमभ्युपगमन्तव्यमिति न साकल्यप्रमाणपरि-
कल्पना युक्तिसङ्गता । न च साकल्यस्याव्यक्ताऽऽदिप्रमाण-
सिद्धत्वाद्भयक्षयाधीनोऽयं विकल्पकलापः, आत्माऽन्तःकरण-
तत्संयोगाऽऽदेः कारणसाकल्यतीन्द्रियत्वेनाभ्यक्ताविषयत्वात्

तत्पूर्वकत्वेन पूर्ववद्देरनुमानस्याप्यन्युपगमाच्च ततोऽपि साक-
ल्यसिद्धिः । केवलं विंशत्यर्थोपलब्धिसङ्गणमध्यस्तिस्रं कार्यं
करणमन्तरेण नोपपद्यत इति तत्परिकल्पना, तच्च साकल्यमि-
ति न कल्पयितुं शक्यमात्रमाऽऽदिकरणसङ्गावे कार्यस्योपपत्ता-
च्चपरपरिकल्पनेऽदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तिः, ततोऽपरापरदृष्टि-
परिकल्पनयाऽनवस्थाप्रसक्तेः । तच्च सकलकारणकार्यमपि
साकल्यम् । अथ पदार्थान्तरं सकलकारणेभ्यः साकल्यं, तदा
यत् किञ्चित् पदार्थान्तरं तत्साकल्यं प्रसज्येत, इति यस्य
कस्यचित्पदार्थान्तरस्य सद्भावेऽर्थोपलब्धिर्भवेदिति सर्वदा
सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसक्तिः, तच्च कारकसाकल्यं प्रमाणम् । ते-
न प्रमातृप्रमेययोरभावः साकल्याभावे इत्यादि प्रतिज्ञितम्, त-
त्सद्भावेऽपि प्रवर्द्धमप्रायेण साकल्यानुपपत्तेः । यद्यपि मुख्य-
गौणभावस्य कारकसाकल्याभावाभाषनिमित्तत्वादित्यादि । त-
दपि व्योमकसुमावनेसकजिबहुदेवत्तसौमाभ्यासौमाभ्यप्रस-
ङ्गव्ययम् । तेन सन्निपत्य जननं साधकतमत्वं यद् व्याख्यातम् ।
तदपि निरस्तम् । तस्याऽपि साकल्यार्थत्वात् । यद्यपि साक-
ल्यं हि तेषामेव धर्ममात्रं नैकान्तेन वस्तुवन्तरिमर्त्याभिधे-
यशून्यं वचः, वस्तुवन्तरपक्षे तु दोषाः प्रतिपादिता एव । य-
द्यपि प्रमातृप्रमेयजन्यत्वेऽपि सामान्या न करणत्वव्याहतिरिति ।
तदपि न सङ्गतम् । सामान्यास्तज्जन्यत्वेऽनवस्थाऽऽद्यनेकदोषा-
ऽऽपत्तेः प्रतिपादनात् । यदप्यव्यभिचाराऽऽदिविशेषणविंशत्य-
र्थोपलब्धिर्ज्ञानका सामग्री प्रमाणमित्युक्तम् । तदप्यसङ्गतम् ।
अव्यभिचारादेकोपलब्धिर्विशेषणस्य भवर्द्धमप्रायेणायोगात् ।
(यथा च तस्यायोगस्तथा प्रत्यक्षलक्षणं प्रदर्शयिष्यामः *) सा-
मग्री च तज्ज्ञानका यथा न संभवति तथाऽनिहितमेव
साकल्यं विचारयद्भिः । यच्च बोधस्वभावस्यापि प्रदीपाऽऽदेः
प्रमाणत्वं प्रतिपाद्यते । तदप्यसङ्गतम् । बोधस्वभावस्य तस्य प्र-
मितिर्क्रियायां साधकतमत्वायोगात् । यच्च लोकस्तेषां प्रामाण्यं
दीपेन मया दृष्टं, चक्षुषाऽवगतं, धूमेन प्रतिपन्नमिति व्यवहर-
तीति तदुपचारतः यथा ममाऽयं पुरुषश्चक्षुरिति, न तु मुख्यतः ।
मुख्यतस्तु बोधस्यैव प्रमितिं प्रति तादात्म्यादव्यवहितं साधक-
तमत्वम् । चक्षुरादेस्तु बोधव्यवधानाद् गौणम् । न च व्यपदेश-
मात्रपरतया न पारमार्थिकवस्तुव्यवस्था, उपचारतोऽपि न ह्यु-
क्तं पादरोग इत्यादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । न च प्रमाणस्य प्रमि-
तिरूपता विरुद्धा, स्वरूपे विरुद्धासिद्धिः । न च प्रमाणप्रमि-
त्योरेकान्ततां जेद एवाभ्युपगम्यते, कथञ्चिद् बोधादर्थपरिच्छि-
त्तिविशेषस्य भेदात् प्राक्तनपर्यायानरोधेन कथञ्चिद्वस्थि-
तस्यैव बोधस्याऽर्थपरिच्छिन्तिविशिष्टरूपतयोत्पत्तेः । अन्यथा
कार्यकारणमाविवरोधादित्यसङ्गतं प्रतिपादितत्वात् । एतेन
" लिखित साक्षिणो भुक्तिः, प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् " इति
यत् शास्त्रान्तरेषु बोधाबोधरूपस्य प्रमाणत्वाऽभिधानं
तदप्युपचारेण व्याख्येयमित्युक्तं प्रवर्तते । अन्यथा प्रमाणाविरो-
धप्रदर्शितन्यायेन ..... (?) । यद्यपि तत्कार्यचूला चोदित-
विशेषणोपलब्धिस्तस्य सामान्यलक्षणमित्युक्तम् । तदप्य-
सङ्गतम् । न हि यथोक्तविशेषणोपलब्धिः पराभ्युपगमे न सं-
भवति, नाऽपि पराभ्युपगतप्रमाणकार्यतयाऽसौ सिद्धा, येन
स्वकारणं प्रमाणाजासेभ्यो व्यवच्छिद्यतात् । तज्ज्ञापकण-
भुक्तमतानुसारिपरिकल्पितमपि प्रमाणसामान्यलक्षणमुपपात्ते-

* प्रत्यक्षलक्षणं सम्मतौ दृष्टव्यम् ।

कमम् । तस्मात् ' प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिस्वभावं ज्ञानम् ' इत्ये-
तदेव प्रमाणसामान्यलक्षणमनवधम् । ननु चात्रापि स्वप्रकाशवि-
धुरस्य ज्ञानस्य नैयायिकाऽऽदिभिरन्युपगमाद् बौद्धैस्त्वेत्यप्रदण-
विधुरस्येति स्वार्थनिर्णीतिस्वभावताऽसिद्धा । सम्म०३ कापठ ।
" ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा, यथा ज्ञानेन गृह्यते ।

ज्ञाता स्वस्थः परस्थो वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् " ॥१॥ उच० २२०॥

(२०) अनुव्यवसायप्रकाश्यं ज्ञानम् —

तथाहि नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति-घटाऽऽदिज्ञानं स्वप्रकाशं
न भवति, ज्ञानान्तरप्राप्त्य वा, ज्ञेयत्वात्, घटाऽऽदिबन्तु ।
अत्र प्रयोगे हेतुः स्वरूपासिद्धिः, आध्यात्मिकसिद्धिश्च । धर्मिणो
ज्ञानस्याऽप्रतिपत्तौ तदाश्रितज्ञेयत्वधर्माप्रतिपत्तेः । न चाऽऽध्या-
त्मिकस्य परैर्धार्मिकत्वमभ्युपगम्यते । अन्यथा सामान्याऽऽदि-
निषेधे सामान्यस्याऽसिद्धौ परं प्रत्याश्रयासिद्धौ हेतुरिति दो-
षोद्भावनं युक्तियुक्तं भवेत् । घटाऽऽदिज्ञानरूपं प्रमाणतः प्राप्त-
केनायं दोषः । ननु तत्प्रसिद्धिरध्यक्तोऽनुमानतो वा !, प्रमाणा-
न्तरस्यात्रानधिकारान् । न तावदध्यक्तः, तस्येन्द्रियार्थसन्निक-
र्षजः साभ्युपगमात् । न च ज्ञानस्य चक्षुरादीन्द्रियेण सन्निकर्षो, न
च तद्व्यतिरिक्तमिन्द्रियान्तरमस्ति, अथ मनोऽलक्षणमन्तःकर-
णमस्ति, तस्य च ज्ञानेन संयुक्तसमवायः सन्निकर्ष इति तत्र-
भवमध्यक्तं तत्र प्रवर्तत इति । तथाहि-आत्मना मनः संयुक्तम्,
आत्मनि च समवेतं ज्ञानमिति मनोज्ञानेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-
न्नतदेकार्थसमवेताध्यक्ताद्यत्वाद् घटाऽऽदिज्ञानस्य कथमाश्र-
यासिद्धत्वाऽऽदिहेतोर्दोषः ? अयुक्तमेतद् यदीन्द्रिय मनः सिद्धं
भवेत् । अध्यानुमानात्तत्सिद्धिः । तथाहि-घटाऽऽदिज्ञानमिन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षजं, प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वाच्चक्षुरादिप्रत्यक्षरूपाऽऽदि-
ज्ञानवन्नास्य हेतोरप्रसिद्धविशेषणत्वम् । न हि घटाऽऽदिज्ञानस्या-
ध्यक्तत्वं सिद्धम्, इतरेतराश्रयत्वात् । तथाहि-मनस इन्द्रियसि-
द्धावस्याध्यक्तत्वासिद्धिः, तत्सिद्धौ च सविशेषणहेतुसिद्धमेतस्य
इन्द्रियसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वम् । न च घटाज्ञानाद्
भिन्नमपरं ज्ञानं तदप्रादिकमनुभूयत इति विशेष्यासिद्धिश्च
हेतुः, सुखाऽऽदिसंबन्धेन व्यभिचारी च । तथाहि-तत्सं-
वेदनमध्यक्तत्वे सति ज्ञानं च तज्जन्यमिति व्यभिचारः । अथा-
स्यापि पक्षीकरणाददोषः । तथा सुखाऽऽदिसंबन्धेनमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजमध्यक्तज्ञानत्वाच्चक्षुरादिप्रत्यक्षरूपाऽऽदिवेदनवत्; सु-
खाऽऽदिर्वा निश्चिन्तनवेद्यो, ज्ञेयत्वात्, घटवत् । नन्वेवं व्यभिचार-
विषयस्य पक्षीकरणे न कश्चिद् हेतुर्व्यभिचारी स्यात् । तथाहि-
अनित्यः बान्धः, प्रमेयत्वाद्, घटवदित्यत्राध्यात्माऽऽदेर्व्यभिचार-
विषयस्य पक्षीकरणाद् न व्यभिचारः । शक्यं ह्यत्रापि वक्तुम्-अ-
नित्य आत्माऽऽदिः, प्रमेयत्वाद्, घटवत् । न चात्र प्रत्यक्षबोधः,
अन्यत्रापि तस्य समानत्वात् । न हि सुखाऽऽद्यविदितस्वरूपं पूर्वं
घटाऽऽदिवदुत्पन्नपुनरिन्द्रियसंबन्धोपजातज्ञानान्तराद्वेद्यत इति
लोकप्रतीतिः, अपि तु प्रथममेव स्वप्रकाशरूपं तदुदयमासाद-
यदुपलभ्यते आत्मनि त्रिविधं इति चेत् । न । स्वरूपेण पदार्थस्य
विरोधाभावात् । अन्यथा प्रदीपाऽऽदेरप्यपरप्रकाशविकलस्वरूप-
प्रकाशविरोधः स्यात् । तस्य तत्स्वरूपं कुतः सिद्धमिति चेत् ? प्र-
दीपाऽऽदौ कुतस्तथा दर्शनमितरत्रापि समानम् । न चैकस्य स्व-
भावोऽपरप्राप्यन्युपगमार्हः, अन्यथा स्वपरप्रकाशस्वभावो घट-
गतः प्रदीपेऽभ्युपगते तयोर्नवेत् । न च तद्वगमात् पूर्वमप्रतीयमा-
नमपि सुखाऽऽद्यभ्युपगन्तुं युक्तम्, अवणसमयात् प्राक् पश्चाच्च
शब्दस्य सचाऽभ्युपगमप्रसङ्गतो नित्यत्वाऽऽपत्तेः । न चाऽऽत्मनो

ज्ञानाच्चाधीनतभूता एव सुखाऽऽद्योऽनुग्रहाऽऽदिविधायिनो ज-
वेयुः, इतरथाऽयोगिनोऽपि ते तथा स्युः । न च तेषां तत्रासमवा-
याच्चायं दोषः, समवायस्य निषिद्धत्वात् । सुखाऽऽदिग्रहणे मनस
इन्द्रियसिद्धिः । अत एव चाऽऽत्मा मनसा युज्यते, तत्र च समवेताः
सुखाऽऽद्य इत्यादिक्रिया अनुपपन्नैव । न च निरंशयोरात्मनसोः
संयोगः सम्भवी, एकदेशेन तत्संयोगे सांशत्वप्रसक्तेः, सर्वाऽऽत्मना
संयोगे उभयोरैकत्वप्राप्तेः । यदि च यत्र मनः संयुक्तं तत्र समवेतं
ज्ञानं समुत्पादयति, तदा सर्वाऽऽत्मना व्याप्तितया सामान्यदेश-
त्वेन मनसः तैः संयुक्तत्वात् सर्वाऽऽत्मसमवेतसुखाऽऽदिषु द्विधै-
वैकं ज्ञानमुत्पादयतीति प्रतिप्राप्तिं भिन्नं मनःपरिकल्पनमनर्थ-
मासज्येत । न च यस्य संबन्धि य-मनः, तत्समवेतसुखाऽऽदिज्ञाने
तदेव हेतुरिति नायं दोषः, प्रतिनियताऽऽत्मसंबन्धित्वस्यैव तत्रा-
सिद्धेः । न हि तत्कार्यत्वेन तत्संबन्धेन तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्
तत्र ज्ञानाध्याप्रेहयातिशये तत्कार्यतायोगाच्चापि तत्संयोगात्
तस्याऽपि तत्रैकदेशेन सर्वाऽऽत्मना वा योगात् । योगेऽपि व्यापक-
त्वेन समातदेशसर्वाऽऽत्मभिर्युगपत् संयोगेन प्रतिनियताऽऽत्म-
संबन्धित्वानुपपत्तेः । न च यददृष्टप्रारंभं तत्प्रवर्तते तत्संबन्धाति-
वक्तव्यम्, अदृष्टस्याचेतनत्वेन प्रतिनियतविषयतया तत्प्रेरकत्वा-
योगात् । प्रेरकत्वे वा ईश्वरपेरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः । न च भव-
रप्रेरितयैवासां तत्प्रेरक इति न तत्परिकल्पनावैयर्थ्यम्, अदृष्टप्रे-
रणामन्तरेण ईश्वरस्य साक्षात्मनःप्रेरकत्वोपपत्तेरदृष्टपरि-
कल्पनावैयर्थ्यं पुनः प्रसज्यते । न च प्रतिनियतार्त्तामृतमदृष्ट-
परिकल्पना, तस्यापि स्वतः प्रतिनियतत्वान्निरासः । येनाऽऽ-
त्मना यददृष्टं निर्धर्तितं तत्तस्य इति प्रतिनियमासिद्धि-
रिति चेत्, ननु किमिदमात्मनोऽदृष्टनिवर्तकत्वम् ?
तदाधारभाव इति चेत्, ननु समवायस्यैकत्वे आत्मनां
च व्यापकत्वेन एकदेशत्वे प्रतिनियत एव आत्मा प्रति-
नियतादृष्टाऽऽधार इत्यंतदेव दुर्घटम्, समवायाविशेषेऽपि सम-
वायिनोर्विशेषात् प्रतिनियमे समवायप्रसक्तेरित्यात्मसुखाऽऽ-
द्योस्तत्संबन्धनस्य कथञ्चित् तादात्म्यमभ्युपेयम् । अन्यथा
तदेकार्थसमवेतप्राप्तिज्ञानत्वेन सुखाऽऽद्यो न सिद्धिमासाद्येयुः ।
तत्रादृष्टमपि मनसः प्रतिनियमहेतुः, न च येनाऽऽत्मना
बन्धनः प्रेर्यते तत् तत्संबन्धीति प्रतिनियमः, अदृष्टत्वादात्म-
नोऽप्यचेतनत्वेन तत्प्रत्ययप्रेरकत्वात् । चेतनत्वेऽपि नानुपपन्न-
स्य प्रेरणमिति न नियतं मनः सिध्यतीति । एकस्मात् ततो
युगपत् सर्वसुखाऽऽदिसंबन्धनप्रशक्तिः, इत्युक्तन्यायेन सुखाऽऽ-
दिसंबन्धनस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वाज्जावाद् हेतुर्गतेन व्य-
भिचारी । किञ्च-स्वसंविदितविज्ञानानन्युपगमे सदसद्वर्गः
कस्यचिदेकज्ञानाऽऽत्मबन्धनोऽनेकत्वात् पञ्चाङ्गादिवदित्यत्र पक्षी-
कृतैकदेशेन व्यभिचारः, तज्ज्ञानान्यत्वे सदसद्वर्गयोरनेकत्वाविशे-
षेऽप्येकज्ञानाऽऽत्मबन्धनत्वाज्जावात्, एकशास्त्राप्रभवत्वानुमानवत् ।
अथ सर्वज्ञज्ञानस्वसंविदितमिति नानेकत्वानुमानस्य व्यभिचारः,
तर्हि तज्ज्ञानवद्व्यज्ञानस्यापि न स्वाऽऽत्मनि क्रियाविरोध इति
सर्वज्ञानं स्वसंविदितं ज्ञानत्वात् सर्वज्ञज्ञानवदिति तत् दृष्टा-
न्तबलात् स्वसंविदितमकत्रज्ञानसिद्धिः । घटाऽऽदिज्ञानं ज्ञानान्त-
रप्राप्त्यर्थेयत्वाद्, घटवदित्यत्र च व्यभिचारः । सम्मत्तेरकाण्ड ।

ननु " जुगवं दो णत्थि उयमोगा, " इति वचनाद्
भवतोऽपि युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिः सिद्धैव । न । मानसविकल्प-
द्वययोगपद्यनिर्बंधपरत्वादस्य, नेन्द्रियमनोविज्ञानयोर्योगपद्यनि-

र्बंधः । न च विवादाऽऽस्पदीभूतानि ज्ञानानि कमजावीनि ज्ञानत्वा-
द् मानसविकल्पद्वयवदित्यतोऽनुमानतद्विज्ञानसिद्धिः, अस्य प्रत्य-
क्त्वाधतकर्मनिर्वेशानन्तरप्रयुक्तत्वेन काश्चात्ययापदिष्टत्वात् । न
चैतदनुमानसाधितत्वाद् युगपत्प्रतिपश्यनुभवं प्रत्यक्मेव न
भवति, अश्रावणः शब्दः, सत्त्वात्, घटवदित्यनुमानसाधितत्वा-
त् श्रावणशब्दज्ञानस्याप्यप्रत्यक्ताप्रसक्तेः । न च सौगतमतमे-
तद् जैनमतमिति वक्तव्यम्, " सहजाविनो गुणाः, कमजावि-
नः पर्यायाः " इति जैनैरनिधानात् ।

तथा सहभाधित्वं गुणानां प्रतिपादयता दृष्टान्तार्थमुक्तम्-

" सुखमाद्वादनाऽऽकारं, विज्ञानमयबोधनम् ।

शक्तिः क्रियाऽनुमेया स्याद्, यूनाः कान्तासमागमे " ॥ १ ॥

तदेवं मनसोऽसिद्धेन घटाद् विज्ञानं, तेन मन्निकृष्टमिति कुन-
स्तत्राऽध्यक्तज्ञानोत्पत्तिरिति यतस्तत्तत् प्रतीयते ? । न चा-
न्यत्तदुत्पत्तौ पराभ्युपगमे निमित्तमस्ति, सद्भावे चेन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नत्वाऽऽदिना तत्र प्राहणोऽध्यक्ता विरुध्यते ।
अथ ज्ञानान्तरेऽस्यानध्यक्त्वेऽपि घटज्ञानप्रादकता जविष्यतीति
न धर्मसिद्धेश्चाभ्यासको हेतुर्भविष्यति, घटज्ञानस्य ततः
सिद्धेः । असदेतत् । स्वयमसिद्धेन ज्ञानेन गृहीतस्याप्य-
गृहीतरूपत्वात् । अन्यथा सर्वज्ञज्ञानगृहीतस्य रथ्यापुरुष-
ज्ञानगृहीतत्वं भवेदिति तस्याऽपि सर्वज्ञताप्रसक्तिः । न
च स्वज्ञानगृहीतादगृहीतमिति नायं दोषः, स्वसंविदितज्ञाना-
भावे स्वज्ञानमित्यस्यैवासिद्धेः । स्वस्मिन् समवेतस्वज्ञानमजि-
धीयत इति नायं दोष इति चेत् । न । तस्याभावात्, भावे-
ऽप्यविशिष्टत्वाच्च । न च स्वोत्पादितं स्वमिति वक्तव्यम्,
तदुत्पादस्य परदर्शने तदाभेयत्वेन प्रसिद्धत्वात् । समवाया-
भावे च तस्याऽप्यसिद्धत्वाद् नित्यस्य चेश्वरज्ञानस्य तद-
सिद्धिः । न च स्वसंविदितज्ञानघादेऽपि स्वसंविदितत्वा-
विशेषादेवदक्षज्ञानं प्रसज्येत, यद्वदक्षज्ञानस्य देवदक्षा-
संविदितत्वात् स्वज्ञानस्य कथञ्चित् स्वात्मना तादात्म्यात् त-
स्यैव तद्रूपतया परिणतेरिति प्रसाधितत्वात् । ज्ञानान्तरेण त-
स्यासंबन्धनाद् नागृहीतत्वमिति चेत् । न । तस्याऽपि ज्ञानान्तरेण
प्रदणेऽनवस्थाप्रसक्तेः । अग्रहणेऽगृहीतधेदनेन गृहीतस्य
द्वितीयज्ञानस्यागृहीतरूपत्वाद् न तेन प्रथमप्रवर्णमिति तद्व-
स्था धर्मसिद्धिः । तेन घटाऽऽदिज्ञानस्य धर्मिणा द्वितीयेन
तस्याऽपि तृतीयेन ग्रहणादर्थसिद्धेर्नापरज्ञानकल्पनार्त्तात्
नानवस्थेति यदुक्तम् । तदप्यसंगतम् । तृतीयाऽऽदेर्ज्ञानस्या-
ग्रहणे प्रथमस्याप्यसिद्धेः । उक्तन्यायाद् यदि पुनस्तृतीयज्ञानेन
स्वयमसिद्धेनापि द्वितीय गृह्यते, द्वितीयेन तथाभूतेनैव प्रथमं,
तेनाऽपि तथाभूतेनैवाधो ग्रहीष्यत इति द्वितीयज्ञानपरि-
कल्पनमपि व्यर्थमासज्येत । न च विदितोऽर्थ इति ज्ञानविशे-
षणस्यार्थस्य प्रतिपत्तेरगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिर्नोपजाय-
त इति विशेषणप्रादिकानं द्वितीयं परिकल्प्यते । न च विशे-
षणस्याप्युपरि विशेषणार्थाशयता प्रतीयते, येन तृतीयाऽऽदि-
ज्ञानपरिकल्पना युक्तिसङ्गता भवेदिति वक्तव्यम्; विशेषणस्यैव
तृतीयाऽऽदिज्ञानपरिकल्पनामन्तरेण ग्रहणासंभवादित्युक्तेः ।
स्वसंविदितज्ञानाभ्युपगम एव ज्ञानविशेषणविशिष्टार्थप्रतिपात्तः
संभवति, अन्यथा तदयोगादनवस्थानिर्वृत्तेः । न च विषया-
न्तरसंचारादनवस्थानिर्वृत्तिः, यतो धर्मिज्ञानावधयात् साधनाऽऽ-
दिविषयान्तरं, तत्र ज्ञानस्योत्पत्तिर्विषयान्तरसंचारः । न चाप-

रापरज्ञानप्राहिज्ञानसमुत्पत्तावयवद्वयभाविबाह्यासाधनो विषयस-
न्निधानं, येन तत्र ज्ञानस्य संचारो भवेत्, सन्निधानेऽप्यन्तरङ्ग-
हिरण्योत्तरङ्गस्यैव बलीयस्वाज्ञानतरङ्गविषयपरिहारेण बा-
ह्यविषयज्ञानोत्पत्तिर्भवेदिति कुतोऽनवस्थानिवृत्तिः ? न चादृष्ट-
वादनवस्थानिवृत्तिः, स्वसंविदितज्ञानानुपगमेनाप्यनवस्थानिवृ-
त्तेः संनवात् । अन्यथा कार्येऽनुपपद्यमानेऽदृष्टपरिकल्पनाया उप-
पत्तेः, स्वसंवेदनेऽपि आदृष्टस्य शक्तिप्रत्यक्षाभावात् । एतेन ईश्व-
राऽऽदेरनवस्थानिवृत्तिरिति प्रतिविदितम्, तस्यादृष्टकल्पनायाः
प्रतिषिद्धत्वाच्चतुर्थज्ञानाऽऽदेरनुपपत्तेरनवस्थानिवृत्तिः, धर्मि-
ग्रहणस्यैवमज्ञावाऽऽपत्तेः । किञ्च-शक्तिर्यथात्मनोऽव्यतिरिक्ता,
तदा तत्कृते आत्मनोऽपि क्षयाऽऽपत्तिः । व्यतिरिक्ता चेत्, तत एव
ज्ञानोत्पत्तेरनर्थक आत्मा ज्ञेयः । न च सा तस्येति नात्माऽऽ-
नर्थक्यम्, समवायाभावे तस्याप्यसिद्धेः । किञ्च-यदि सिद्धि-
प्रकृवादनवस्थानिवृत्तेर्बाह्यविषयमपि ज्ञानं न ज्ञेयम्, शक्ति-
प्रकृपादेव । न च चतुर्थी । यदि ज्ञानजननशक्तेरेव प्रत्ययः । न बाह्य-
विषयज्ञानशक्त्युपपत्तेरनर्थक्यमज्ञावात् । ज्ञावे वा युगपदने-
कज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तिः, सहकार्यपेक्षाऽपि नित्यस्यासंभविता, प्रति-
पादितक्रमेण शक्तिभावे कुतः स इति वक्तव्यम् ? आत्मन इति
चेत् । न अपरशक्तिवैकल्यात् । ततस्तदनाशदपरशक्तिपरिक-
ल्पने तदभावेऽप्यपरशक्तिपरिकल्पनमित्यनवस्था । तदेव स्व-
संविदितविज्ञानानुपगमे कथञ्चिद् घटाऽऽदिज्ञानस्यासिद्धे-
राध्यासिद्धौ ज्ञेयत्वादिति हेतुः, स्वरूपासिद्धश्चेति व्य-
वस्थितमेतत् स्वनिर्णितस्वभावं ज्ञानमिति । सम्म० २ कारकम् ।
(युगपद् ज्ञानद्वयानुभवो ' दोषकारिण ' शब्दे निषेत्स्यते)

(२१) ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वम् -

अस्यैव प्रदीपाऽऽदित्वाणो दृष्टान्तो ज्ञानस्य प्रकाशे प्रति-
सज्जानीयापरानपेक्षणे साध्ये । तथाहि-यथा प्रदीपाऽऽद्या-
लोको न स्वप्रतिगतावालोकांतरमपेक्षते, तथा ज्ञानमपि स्व-
प्रतिपत्ते न समानजातीयज्ञानापेक्षम् । एतावन्मात्रेणाऽऽ-
लोकस्य दृष्टान्तत्वम्, न पुनस्तस्यापि ज्ञानत्वमासाधने ।
येनेन्द्रियाग्राह्यान्वाचकृष्मतामिवाधानामपि तत्प्रतीतिप्रसङ्ग
इति प्रेर्यते । न हि दृष्टान्त साध्यधर्मिधर्माः सर्वेऽप्या-
सञ्जयितुं युक्ताः, अन्यथा घटेऽपि दार्ढ्यधर्माः दान्त्वाऽऽदृष्टः
प्रसज्येरजति तस्याऽपि श्रोत्रग्राह्यत्वप्रसङ्गः । न च साध्यधर्म-
दृष्टान्तमन्तरेण प्रमाणप्रतीतस्याप्यर्थस्याप्रसिद्धिरिति शक्यं
वक्तुम् । अन्यथा जीवच्छरीरस्यापि सात्मकत्वे साध्ये तत्प्रसि-
द्धदृष्टान्तस्याभावात् प्राणाऽऽदिमन्वाऽऽदेस्तत्त्वार्जनं स्यात् ।
अथ साध्यधर्मदृष्टान्तज्ञावेऽपि दृष्टधर्मदृष्टान्तस्य घटाऽऽदेः
सद्भावात् केवलव्यतिरेकिबलात्प्रतिभासिः, तर्हि यत्र स्व-
प्रकाशकत्वं नास्ति तत्रार्थप्रकाशकत्वमपि नास्ति, यथा घ-
टाऽऽदृष्टविति व्यतिरेकदृष्टान्तसद्भावादर्थप्रकाशकत्वसंज्ञा-
कृतोः स्वप्रकाशकत्वं विज्ञानस्य किमिति न सिद्धिमासादयति ?
यत्पूर्वक-कस्यचिदर्थस्य काचित्सामग्री, तेन प्रकाशः प्रकाशान्त-
रनिरपेक्ष एव स्वप्राहिणि ज्ञाने प्रतिभाति । तदयुक्तमेव ।
यथा हि स्वसामग्रीत उपजायमानाः प्रदीपाऽऽल्लोकाऽऽद्यो न
समानजातीयमाहोकांतरं स्वप्राहिणि ज्ञाने प्रतिज्ञासमाना
अपेक्षते, तथा स्वसामग्रीत उपजायमाने विज्ञाने स्वार्थप्र-
काशस्वभावं स्वप्रतिपत्तौ न ज्ञानान्तरमपेक्षते, प्रतिनियतत्वात्
स्वकारणाऽऽद्यसज्जन्मनो भावशक्तीनाम् । यत्तु प्रदीपाऽऽल्लोकाऽऽ-
दिकं सज्जानीयाऽऽल्लोकान्तरनिरपेक्षमपि स्वप्रतिपत्तौ ज्ञानमपे-

क्षते, तत्तस्याज्ञानरूपत्वात् ; ज्ञानस्य च तद्विपर्ययस्वभावाद्
युक्तियुक्तमिति नैकत्र दृष्टः स्वभावोऽप्यत्राऽऽसञ्जयितुं युक्त
इति पूर्वपक्षवचो निःसारतया व्यवस्थितम् । अथाऽऽल्लोक-
स्य तदन्तरनिरपेक्षा प्रतिपत्तिरूपलब्धेति न तददृष्टान्तबलाद्
ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरनिरपेक्षा प्रतिपत्तिः ; अदृष्टत्वात्, स्वात्मनि
क्रियाविरोधाच्च । नन्वेवमुपसन्न्यमानेऽपि यस्तुनि अदृष्टत्वं,
विरोधश्चोच्येत, नदा स्वात्मवद् घटाऽऽदेरपि बाह्यस्य न प्रादुर्क-
ज्ञानम् । अदृष्टत्वात्, जडस्य प्रकाशायोगाद्येत्यपि वदतः सौग-
तस्य न चक्षत्रवक्ता समुपजायते । तथाहि-अस्माद्यथैव वक्तु
समर्थः-जडं यस्तु न स्वतः प्रकाशते, विज्ञानवद्, जडस्वहानिप्र-
सङ्गात् । नाऽपि परतः प्रकाशमानम्, भीक्षुसुखाऽऽदिव्यतिरिक्तस्य
विज्ञानस्यासंवेदनेनासत्त्वात् । अथ नीलस्य प्रकाश इति प्रका-
शमाननीलाऽऽदिव्यतिरिक्तस्तत्प्रकाशः । अन्यथा नेदेनास्याप्रति-
पत्तौ संवेदनस्य तत्प्रतिभासो न स्यात् । ननु न नीलतद्देदनयोः
पृथगवजासः प्रत्यक्षसंभवी, प्रकाशाविवक्ष्य नीलाऽऽदेरनु-
भवात् तद्विवक्षेन च बोधस्याप्रतिभासनात् । न चाध्यकृता
विवेकेनाप्रतीयमानयोर्नीलतत्संविदोर्भेदो युक्तः, विवेकादश्व-
स्य जेद्विपर्ययाऽऽप्यववाञ्जलिततत्स्वरूपवत् । अथापि कल्पना
नीलतत्संविदोर्जेद्वमुल्लिखति-नीलस्यानुभव इति । नन्यजेदोऽ-
पि जेदोर्लेखो दृष्टः, यथा शिलापुत्रकस्य वपुः, नीलस्य
वा स्वरूपमिति । अथ तत्र प्रत्यक्षाऽऽकटो भेदो बाधक इति न
भेदोर्लेखः सत्य, स तर्हि नीलसंविदोरपि प्रत्यक्षाऽऽकटो भेदोऽ-
स्तीति न भेदकल्पना सत्या । तदेव नीलाऽऽदिकं सुखाऽऽदिकं
वस्तु प्रकाशवपुः प्रतिभातीति स्थितम् । तद्व्यतिरिक्तस्य प्रका-
शस्य प्रतिभासनेनाज्ञावात् । भवतु वा व्यतिरिक्तो बोधः,
तथाऽपि न तदग्राह्या नीलाऽऽदयो युक्ताः । तथाहि-तुल्यकालो
वा बोधस्तेषां प्रकाशकः, भिन्नकालो वा ? तुल्यकालोऽपि
परोक्षः, स्वसंविदितो वा ? न तावत्परोक्षः, यतोऽप्रत्यक्षोपल-
ब्धस्य तार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीत्यादिना स्वसंविदितत्व ज्ञानस्य
प्रसाध्यन्त एतत्पक्षं निराकारिष्यामः * । नाऽपि ज्ञानान्तरबोधः,
अनवस्थाऽऽदिव्यणस्यात्र पक्षे प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् । स्वसंवेद-
नपक्षे तु यथाऽन्तर्निर्लानो बोधः स्वसंविदितः प्रतिभाति; तथा
तत्काले स्वप्रकाशवपुषो नीलाऽऽदयो यद्विद्वेशसंबन्धितया प्रति-
भाति, इति समानकालयोर्नीलतत्संबन्धनयोः स्वतन्त्रयोः प्र-
तिज्ञासनात्मन्येतरगोविषयणयोरिव न वेद्यवेदकजावः । स-
मानकालस्यापि बोधस्य नीलं प्रति प्रादुर्कत्वे नीलस्यापि स-
प्रति प्रादुर्कताप्रसङ्गः । समानकालप्रतीतज्ञासाविशेषेऽपि बुद्धिर्नी-
लाऽऽदीनां ग्रहणमुपरन्वयतीति प्राहिका, नीलाऽऽदयस्तु प्राह्याः ।
नैनदपि युक्तम् । यतो नीलबोधव्यतिरिक्ता न ग्रहणक्रिया प्र-
जानि । तथाहि-बोधः सुखाऽऽरूपदीभूतो हृदि, बहिः स्फुटमुद्भा-
समानतनुश्च नीलाऽऽदिराभात, न त्वपरा ग्रहणक्रिया
प्रतिभासविषया । तदनवभावे च न तथा व्याप्यमानतया
नीलाऽऽदेः कर्मता युक्ता । भवतु वा नीलबोधव्यतिरिक्ता क्रि-
या, तथाऽपि किं तस्या अपि स्वतः प्रतीतिः, यदा अन्यतः ?
तत्र यदि स्वतो ग्रहणक्रिया प्रतिभाति; तथा सति बोधो,
नीलम्, ग्रहणक्रिया चेति त्रयं स्वरूपनिगमनमेककालं प्रति-
भातीति न कर्तृकर्मक्रियाव्यवृत्तिः । अथाप्यतो ग्रहणक्रिया
प्रतिभाति, न तु तत्राप्यपरा ग्रहणक्रियोपेक्षा, अन्यथा तस्या
ग्राह्यतामिद्धे; पुनस्तत्राप्यपरा कर्मनानिबन्धनं क्रियोपेक्ष्य-
* निराकरणं ग्रन्थतोऽवसेयम् ।

वस्था । तत्र ग्रहणाक्रियाऽपराऽस्ति, तत्स्वरूपानवज्ञासनात् । ततश्चातः संवेदनम्, बहिर्नीलाऽऽदिकं च स्वप्रकाशमेवाति स्व-
संवित्प्रकाशमात्राद्वाः साधीयान् यदि, तर्ह्यन्निर्णीतो बोधो नी-
लाऽऽदेर्न बोधकः, किं तु स्वप्रकाश एवाऽसौ । तथा सति नी-
लमहं वेधीति कर्मकर्तृभावभिनियेशी प्रत्ययो न भवेत्, वि-
षयस्य कर्मकर्तृभावस्थानाभावात् । ननु विषयमन्तरेणापि प्रत्ययो
दृष्ट एव, यथा शुक्तिकायां रजताद्यगमः । अथ बाधकोदयात् पु-
नर्भातिरसौ, नीलाऽऽदौ तु कर्मताऽऽदेर्न बाधाऽस्ताति सत्यता ।
नन्वत्रापि बोधनीलाऽऽदेः स्वरूपासंसक्तस्य दृश्यस्य स्वातन्त्र्यो-
पपन्नोऽस्ति बाधकः कर्मकर्तृभावोऽस्तस्य । अथ किमस्या
छान्तेनिकधनम् ? न हि आग्निरपि निर्जीवा भवति । ननु पूर्व-
छान्तिरेवोत्तरकर्मकर्तृभावावगतेर्निबन्धनम् । पूर्वछान्तिक-
र्मताऽऽदेरप्यपरा पूर्वछान्तिरित्यनार्थछान्तिपरम्पराकर्मता-
ऽऽदिर्न तत्रम् । अथवा नीलमिति प्रतीतिस्त्वावमात्रावयवसा-
धिता पृथग्, अहमित्यपि मतिरन्तरालेऽनुवृत्तिर्न निष्ठा; ब-
ध्योऽपि प्रतीतिरपरेव । ततश्च परदृष्टासंसक्तप्रतीतिवित्तयं
कमवरप्रतिभाति, न कर्मकर्तृतायाः, तुल्यकालयोस्तस्यायो-
गात् । मिश्रकाशयोऽप्यनवभासनाद् न कर्मताऽऽगतिः क-
थञ्चित् संभविनी । अथापि दर्शनाप्राक् सन्नपि नीलाऽऽत्मा
न भाति, तदुदये च भातीति कर्मता तस्य । नैतदपि सा-
धीयः । यतः प्राग्भावोऽर्थस्य न सिद्धः । दर्शनेन स्वकाला-
वधेरर्थस्य ग्रहणात् । दर्शनकाले हि नीलमानाति, न तु ततः
प्राक्, तत्कथं पूर्वभावोऽर्थस्य सिध्यत् ? ; तस्य दर्शनस्य पूर्व-
काले विरहात् । न च तत्काले दर्शनं प्रागर्थ-
संज्ञिष्ये व्यनक्ति, सर्वदा तत्प्रतिज्ञासप्रसङ्गात् ।
अथान्येन दर्शनेन प्रागर्थः प्रतीयते । ननु तद्दर्शना-
दपि प्राग् सद्भावोऽर्थस्यान्येनावसेय इत्यनवस्था । तस्मात्स-
र्वस्य नीलाऽऽदेर्दर्शनकाले प्रतिभासनाद् न तत्पूर्वं सत्ता सि-
द्ध्यति । अथापि पूर्वदृष्टं पश्यामीति व्यवसायात् प्रागर्थः
सिद्ध्यति, प्रागर्थसत्तां विना दृश्यमानस्य पूर्वदृष्टेन एकत्व-
गतेरयोगात् । केन पुनरेकत्वं तयोर्गम्यते ? किमिदानीन्तनदर्श-
नेन, पूर्वदर्शनेन वा ? । न तावत्पूर्वदर्शनेन, तत्र तत्कालावधेरे-
वाधस्य प्रतिभासनात् । न हि तेन स्वप्रतिभासिनोऽर्थस्य व-
र्तमानकालदर्शनाभ्यासिरवसीयते, तत्काले साम्प्रतिकदर्शनाऽऽदे-
रभावात् । न चास्तप्रतिभाति, दर्शनस्य वितथत्वप्रसङ्गात् । ना-
पीदानीन्तनदर्शनेन पूर्वदर्शनाऽऽदिव्याप्तिर्नीलाऽऽदेरवसीयते, त-
द्दर्शनकाले पूर्वदृष्टकालस्यास्तमयात् । न चास्तमितपूर्वदर्शनाऽऽ-
दिसंस्पर्शमवतरति प्रत्यक्षम्, वितथत्वप्रसङ्गादेव । तस्मात्पास्त-
तत्पूर्वदृष्टादियोगं सर्वं वस्तु दृशा गृह्यते, पूर्वदृष्टतां तु स्मृ-
तिरुल्लिखति । तदपास्तम् । दृष्टेनाल्लेखामावात् । न च स प-
द्यामिति प्रतीतिरेका । स इति स्मृतिरूपम्, अयमिति तु दृशः
स्वरूपः ; तत्परोक्षापरोक्षाऽऽकारत्वाद् नैकस्वभावौ प्रत्ययौ;
तत्कुतस्तत्सिद्धिः ? । अथानुमानात्प्राग्भावोऽर्थस्य सिद्ध्यति,
प्राक् सत्तां विना पश्चाद्दर्शनायोगादिति । तदप्यसत् । यतः
पश्चाद्दर्शनस्य प्राक् सत्तायाः संबन्धो न सिद्धः, प्राक् सत्ता-
याः कथञ्चित्प्राप्तिः । न चासिद्ध्या सत्तया व्याप्त पश्चा-
द्दर्शनं सिद्ध्यति; येन ततस्तत्सिद्धिः । अथ यदि प्रागर्थम-
न्तरेण दर्शनमुदयमासादयति, तथा सति नियामकाभावा-
त्सर्वत्र सर्वदा सर्वाऽऽकारं तद्वेत् । नायमपि बोधः, नियत-
वासमाप्रबोधेन संवेदननियमात् । तथाहि-स्वभावस्थयां वा-

सनाबलाद्दर्शनस्य देशकालाऽऽकारनियमो दृष्ट इति आग्रहश-
यामपि तत एवासौ युक्तः । अर्थस्य तु न सत्ता सिद्धा ।
नापि तद्देवात् स्वार्थानियम इति तन्न ततः संवेदितव्यम् ।
तस्मान्न कथञ्चिदपि नीलाऽऽदेः प्राक् सत्तासिद्धिः । अथ त-
र्ह्यसत्ताविरहे किं प्रमाणम् ? । नन्वनुपलब्धिरेव प्रमाणम् ।
यदि नीलं पूर्वकालसमधिस्वरूपं स्यात्तेनैव रूपेणोपलभ्येत,
न च तथा दर्शनकालजुवः सर्वदाऽप्रतिभासनात् । यच्च येनैव रू-
पेण प्रातर्भाति, तसेनैव रूपेणास्ति । यथा नीलं नीलरूपतयाऽव-
ज्ञासमानं तथैव सद् न पीलाऽऽदिकपतया । सर्वं खोपलभ्यमानं
रूपं वर्तमानकालतयैव प्रतिभाति, न पूर्वाऽऽदितया, तत्र पूर्वं
सत्ताऽर्थस्य । अथ नीलं, तद्दर्शनविरतावपि परदृशि प्रतिभा-
तीति साधारणतया ग्राह्यम्; विज्ञानं त्वसाधारणतया प्रका-
शकम् । नैतदपि युक्तम् । यतो नीलस्य न साधारणतया सि-
द्धः प्रतिभासः, प्रत्यक्षेण स्वप्रतिभासिताया एवावगतेः । न
हि नीलं परदृशि प्रतिजातौत्यत्र प्रमाणमस्ति, परदृशोऽ-
नधिगमे नीलाऽऽदेस्तद्वेद्यताऽनधिगतेः । अथानुमानेन
नीलाऽऽदीनां साधारणता प्रतीयते । यथैव हि स्व-
स्ताने नीलदर्शनात्तदा दानार्था प्रवृत्तिस्तथाऽपरस्तानेऽ-
पि प्रवृत्तिर्दर्शनात् । तद्विषयं दर्शनमनुमीयते । नैतदप्यस्ति । अ-
नुमानेन स्वपरदर्शनभूतो नीलाऽऽदेरेकताऽसिद्धेः ; न हि सदृशस्य-
वहारदर्शनादुपजायमानं स्वदृष्टस्वदृष्टौ परदृष्टस्य प्रतिपाद-
येत् । यथाऽपरधूमदर्शनात् पूर्वमदृशं वहनमधिगन्तुमीदृशं, न
तु तमेव पृथग्दृष्टम्, सामान्येनान्वयपरिच्छेदात् । नानुमानतोऽपि
प्राक्षाऽऽकारस्यैकता । ननु भेदोऽप्यस्य न सिद्ध एव । प्रति-
भासनेदे सति कथमसिद्धः ? , परप्रतिभासपरिहारेण स्वप्रति-
भासात्, स्वप्रतिभाभपरिहारेण च परप्रतिज्ञासात्, विवेकस्व-
भावाद् व्यतिरेक्यति ? ; अथवा तस्यायोगात् । ततः स्वपर-
दृष्टस्य नीलाऽऽदेः प्रतिभासभेदाद् व्यवहारे तुल्येऽपि जेद एव ।
इतरथा रोमाञ्चनिकरसदृशकार्यदर्शनात् सुखाऽऽदेरपि स्वपरस-
न्तानतुल्यस्त्वर्थं भवेत् । अथापि सन्ताननेदात् सुखाऽऽदेर्भे-
दः । ननु सन्तानभेदोऽपि किमन्यजेदात् ? , तथा वेदनवस्था ।
अथ तस्य स्वरूपजेदाज्जैदः, सुखाऽऽदेरपि तर्हि स एवास्तु, अ-
न्यथा जेदासिद्धेः । न ह्यन्यभेदादन्यद्विन्नम्, अतिप्रसङ्गात् ।
नीलाऽऽदेरपि स्वपरभासिनः प्रतिज्ञासभेदोऽस्तीति नैकता । अथ
देशकत्वादेकत्वम् । ननु देशस्यापि स्वपरदृष्टस्यानन्तरोक्तन्याया-
द् नैकता युक्ता । तस्माद् प्रादुकाऽऽकारवत् प्रतिपुरुषमुज्ज्वालमान-
नीलाऽऽदिकमपि भिन्नमेव । तद्यैककालोपपन्नमात्, प्रादुकावत्
स्वप्रकाशम् । अथ प्रादुकाऽऽकारश्चिद्रूपात्वाद् वेदका, नीलाऽऽका-
रस्तु जरुत्वाद् प्राह । अत्रोक्त्यते-किमिदं बोधस्य चिद्रूपत्वम् ? ।
यदि अपरोक्तं स्वरूपं, नीलाऽऽदेरपि तर्हि तदस्तीति न जडता ।
अथ नीलाऽऽदेरपरोक्तस्वरूपमन्यस्माद्व्यतीति ग्राह्यम् । ननु
बोधस्याऽपि स्वस्वरूपमिन्द्रियाऽऽदेर्भेदनीति ग्राह्यं स्यात् । अथ
यदीन्द्रियाऽऽदिकार्यं न तद्वेद्यं; नीलाऽऽदिकमपि तर्हि नयनाऽऽदि-
कार्यमस्तु न तु ग्राह्यम् । अथापि बोधो बोधस्वरूपतया नित्यः,
नीलाऽऽदिकस्तु प्रकाश्यरूपतया अनित्य इति ग्राह्यः । तदप्यस-
त् । स्तम्भाऽऽदेर्नयनाऽऽदिवज्जातुदेति रूपमपरोक्तत्वम् । तदनित्यः
स्तम्भाऽऽदिर्भवतु, ग्राह्यस्तु कथम् ? । न हि यद् यस्मादुपपद्यते
तत्तस्य वेद्यम् । अतिप्रसङ्गात् । तस्मादपरोक्तस्वरूपाः स्तम्भा-
ऽऽदयः स्वप्रकाशाः, बोधस्तु नित्योऽनित्यो वा तत्काले केवल-

सुजाति, न तु वेदकः, द्वयोरपि परस्परं ग्राह्यग्राहकताऽऽपत्तेः ।
अथ नीलोत्पलस्याव बोधो ग्राहकः । किमिदं तदुत्पलत्वं नाम
बोधस्य ? । यदि नीलकाशे सत्ता, सा नीलस्याऽपि तत्का-
ले समस्तीति नीलमपि बोधस्य वेदकं स्यात् । अथान्यदु-
त्पलत्वं तत्, तर्हि स्वरूपनिर्माणं चकासत्तृतीयस्वरूपं भवेत् ।
तथाहि-तस्य तदुत्पलत्वं तद्व्यापारः । स च व्यापारो यदि
नीले व्याप्रियते, तदा तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्था ।
अथ न व्याप्रियते, न तद्वशात् बोधस्य ग्राहकत्वं, नीलाऽऽ-
वेत्तु ग्राह्यत्वम् । अथ व्यापारस्यापरव्यापारव्यतिरेकेणापि
नीलं प्रति व्यापृतिरूपता, तस्य तद्वत्त्वात् । ननु नील-
स्यापि स्वं स्वरूपं विद्यत इति बोधे प्रति ग्रहणव्यापृतिः
स्यात् । किञ्च-बोधेन यदि नीलं प्राप्तं प्रदण्डक्रिया ज्ञायते
सा नीलाङ्गिणा, अभिन्ना वा ? भिन्ना चेत्, न तथा तस्य प्रा-
ह्यत्वम्, भिन्नत्वादेव । अथाङ्गिणा, तर्हि नीलाऽऽवेक्षान-
रूपता, ज्ञानजन्यत्वाद् उत्तरज्ञानक्षणवत् । अथ ज्ञानस्य एवं-
भूता शक्तिर्येन तस्य नीलं प्राप्तं ग्राहकता, नीलाऽऽवेत्तु तत् प्रति
ग्राह्यता । ननु बोधस्य ग्राहकत्वे, नीलाऽऽवेत्तु ग्राह्यत्वे सिद्धे
शक्तिपरिकल्पना युक्ता, शक्तेः कार्यानुमेयत्वात् । तर्वासौ
तु तत्परिकल्पनमयुक्तम्, इतरेतराऽऽध्ययप्रसङ्गात् । तथाहि-
बोधस्य शक्तिविशेषसिद्धेर्नीलं प्रति ग्राहकत्वसिद्धिः, तस्मि-
न्नेव तद्वृत्तिसिद्धिरिति व्यक्तमितरेतराऽऽध्ययत्वम्; तन्न बो-
धस्य नीलं प्रति ग्राहकत्वसिद्धिः । तस्माद् व्यतिरिक्तऽपि
बोधऽभ्युपगमे सहोपलभ्यनियमात् स्वसंवेदनमेव युक्तम् ।
परमार्थतस्तु सुखाऽऽद्यो नीलाऽऽद्यध्यापरोक्ता इत्येतावदेव
भानि । निराकारस्तु बोधः स्वप्नेऽपि नोपलभ्यत इति न त-
स्य सङ्गाव इति कथं तस्यार्थग्राहकत्वम् ? । अत एव ते प्रमा-
णयन्ति-इह खलु यत् प्रतिजाति, तदेव सद् व्यवहृतिपथम-
वतरति; यथा हृदि प्रकाशमानवपुः सुख, न तत्काले पीमाऽनु-
ज्ञानमाना समास्त, विहसिरेव च नीलाऽऽदिरूपतया सकलत-
नुज्ञानमाभातीति स्वभावहेतुः । तदेवमर्थग्राहकत्वस्याप्यसिद्धेः,
जरस्य प्रकाशविरुद्धत्वाच्च नार्थग्राहकत्वमपि ब्रूहृत्पथा
युक्तम् । अथ बहिर्देशसंबन्धस्य जरस्यापि नीलाऽऽदेरनुभवाद्
न नीलाऽऽदिप्रकाशस्य तद्ग्राहकत्वमसिद्धम्; नाप्यनुभूपमाने
स्तम्भाऽऽदिकं जडे प्रकाशविषयत्वविरोधोद्भावनं युक्तिसङ्गत-
तम् । प्रत्यक्षासिद्धे स्वभावे च सति तद्विरुद्धस्वभावाऽऽवेद-
कस्यानुमानस्य प्रत्यक्षविधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तकाला-
स्ययापादपृष्ठदोषदुष्टहेतुप्रभवत्वेनानुमानाऽऽज्ञासत्तात् । न च
प्रत्यक्षासिद्धे स्वभावे विरोधः सिद्ध्यति, अन्यथा ज्ञानस्यापि
ज्ञानत्वविरोधप्रसिद्धिः । नन्वेवं नीलाऽऽदेसंवेदनस्याऽपि हृदि स्व-
संवेदनविषयतयाऽनुभवाद् न स्वसंवेदनत्वमसिद्धम्, नापि
स्वाऽऽत्मनि क्रियाविरोधोद्भावनं युक्तियुक्तम्, अनुभूयमाने वि-
रोधासिद्धेः । अस्वसंवेदनज्ञानसाधकत्वेनोपपन्नस्यमानस्य च
हेतोः प्रत्यक्षनिराकृतपक्षविषयत्वेन न स्वाध्यसाधकत्वमित्यपि
समानम् । किञ्च-स्वसंविदितज्ञानानभ्युपगमे प्रतीयतेऽयमर्थो
बहिर्देशसंबन्धितयेत्यत्र प्रतीतिर्व्यवस्थापिकाया अप्रतीतत्वेनाव्य-
वस्थितौ व्यवस्थाप्यस्यार्थस्य न व्यवस्थितिः स्यात् । न हि स्वयमव्य-
वस्थितं स्मरविषाणाऽऽदि कस्यचिद् व्यवस्थापकमुपलभ्यम् । अथ
प्रतीतेरसंविदितत्वेऽपि एकार्थसमवेतानन्तरप्रतीतिव्यवस्थापित-
त्वेन नाव्यवस्थितत्वं, तर्हि तदेकार्थसमवेतानन्तरप्रतीतेरव्य-
वस्थिताभूतप्रतीत्यवस्थापितत्वेनाव्यवस्थापनप्रतीतिव्यवस्था-

पक्षत्वमिति पुनरपि तथाभूताऽपरा प्रतीतिः प्रतीतिव्यव-
स्थापिकाऽभ्युपगमन्त्येतन्नवस्था । अथ प्रतीतिव्यवस्थापिका
प्रतीतिः स्वसंविदितत्वेन स्वयमेव व्यवस्थितेति नायं दोषः,
तर्ह्येवमव्यवस्थापिकाऽपि प्रतीतिः तथा किं नाभ्युपगम्यते ?,
व्यावस्य समानत्वात् । अथ प्रतीतिरप्रतीताऽपि प्रतीत्य-
न्तरव्यवस्थापिका, तर्हि प्रथमप्रतीतिरव्यवस्थिताऽप्यर्थ-
व्यवस्थापिका भविष्यतीति ' नागृहीतविशेषणा विशेष्ये
शुद्धिः ' इति वचः कथं न परिहरेत् ?; प्रतीतोऽर्थ इति
विशेष्यप्रतिपत्तौ प्रतीतिविशेषणानवगमेऽपि विशेष्यप्रति-
पत्त्यभ्युपगमात् । अपि च-यदि तदेकार्थसमवेतज्ञानानन्तर-
ग्राह्यं ज्ञानमर्थग्राहकमभ्युपगम्यते, तदा पूर्वपूर्वज्ञानोपल-
भ्यनस्वभावानामुत्तरोत्तरज्ञानानामनन्तरतत्पक्षे विषयान्तरसं-
चारो ज्ञानानां न स्यात्; विषयान्तरसंविधानेऽपि पूर्व-
ज्ञानक्षणस्य तदेकार्थसमवेतस्यान्तरवृत्तेनातिसंज्ञिततर-
स्य विषयस्य सङ्गात्वात् । यस्याह-विषयोपलभ्यनिमित्तमात्र-
प्रतिपत्तौ प्रतीतिविशेषणस्यार्थस्य सिद्धत्वाद् नानवस्था । तदे-
तदेव न संगच्छते । स्वसंवेदनज्ञानानभ्युपगमात् । एतच्च
प्रतिपादितम् । अपि च-प्रमाणसंज्ञाऽऽदिना नैयायिकेन प्रत्य-
क्षशब्दज्ञानयोरेकविषयत्वमभ्युपगम्यते, तथा चाध्यक्षज्ञानवत्
शाब्देऽपि तस्यैवान्यूनैतिकस्य विषयस्याधिगमे न प्रतिप-
त्तिर्भेद इत्यध्यक्षवृत्ताद्भेदमपि स्पष्टप्रतिज्ञासं स्यात् । अथै-
कविषयत्वे सत्यपि द्वेन्द्रियसंबन्धानायात् शब्दविषये प्रति-
पत्तिर्भेदः । नन्वैकैरपि विषयस्वरूपमुद्भासनीयम् । तच्च
यदि शाब्देनापि प्रदर्श्यते, तथा सतीन्द्रियसंबन्धानायाऽपि
किमिति न स्पष्टावज्ञासः शाब्दस्य ? । न हि विषयभेदमन्तरेण
ज्ञानावभासनेद् युक्तः । अन्यथा ज्ञानावभासनेद् वि-
षयभेदव्यवस्था न स्यात् । नहि बहिरपि तद्वभासभेदसंवेदन-
व्यतिरेकेणान्यद् भेदव्यवस्थानिबन्धनमुपश्यामः । अन्यच्च
प्रत्यक्षेऽपि साक्षादिन्द्रियसंबन्धोऽस्तीति न स्वरूपेण ज्ञातुं श-
क्यः । तस्यातीन्द्रियत्वात्, किं तु स्वरूपप्रतिभासात् कार्यात् ।
तथाविकलं यदि शाब्देऽपि वस्तुस्वरूपं प्रतिभाति, तदा तत्
एवेन्द्रियसंबन्धस्तत्राऽपि किं नाभ्युपगम्यते ? । अथ तत्र
स्पष्टप्रतिभासाज्ञावाद् नासावनुमीयते । ननु तदभावस्तत्र-
संगतिविरहात्, तदभावश्च स्फुटप्रतिभासाभावादिति सोऽय-
मितरेतराऽऽध्ययदोषः । तस्माद् विषयभेदनिबन्धन एव ज्ञानप्र-
तिभासनेद्ध्ययसायोऽभ्युपगम्यते । स च एकविषयत्वे शा-
ब्दाऽध्यक्षज्ञानयोर्न संगच्छते । अथ शब्देऽस्तुकावभासेऽपि न
सकलतत्त्वविशेषावभास इत्यस्पष्टप्रतिभासं तत् । नन्वेवं प्रत्य-
क्षावभासिनो विशेषस्यार्थक्रियाक्रमस्य तत्राप्रतिज्ञासनात् तदेव
जिज्ञासविषयत्वं शाब्दाध्यक्षयोः प्रसक्तम् । अधोजयत्रापि व्यक्तस्व-
रूपभेदमेव नीलाऽऽदित्वं प्रतिभाति, विशदविशदौ वाऽऽकाशौ
ज्ञानाऽऽत्मभूतौ । नन्वेवमकसंबन्धे विषये प्रतिभासमाने तत्काशः
स्पष्टत्वावभासो ज्ञानावभास इति प्राप्तम्, विशिष्टमात्रप्रतीयस्य
ज्ञानस्य विशदत्वात् । तदवभासव्यतिरेकेण त्वत्संबन्धनीलप्र-
तिभासकाशेऽन्यस्य भवदभ्युपगमेन वैशद्यप्रतिभासनिमित्त-
स्यासंभवात् । अथ भवतु विशदज्ञानप्रतिज्ञासनिमित्त एव तत्र
वैशद्यप्रतिभासव्यवहारः, तथाऽपि न स्वसंविदिततत्त्वावसिद्धिः,
तदेकार्थसमवेतज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि तद्व्यवहारस्य संज्ञात् ।
एककालावभासव्यवहारस्तु लघुवृत्तिवाद् मनसः क्रमानुपल-
क्षणनिमित्तः, उत्पलपत्रशव्यतिर्भेदवत् । नन्वेवं सत्यहृदि-

पञ्चकस्यैकज्ञानावभासोऽपि कमाद्यभासे सत्यपि सत एव
कमप्रतिभासः (पञ्चकणकत इति सदसद्वर्गः सर्वः कस्यचिदेक-
ज्ञानप्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् पञ्चाङ्गुलवदिति सर्वज्ञसाधकप्रयोगे
इष्टान्तस्य साध्यविकलताप्रसक्तिः । तथा समस्तसदसद्वर्ग-
प्रादुर्भावे सर्वविदुर्ज्ञानेन ज्ञानाऽऽत्मा गृह्यते, उत नेति ? यदि न
गृह्यते, तदा तस्य प्रमेयत्वे सति तेनैव प्रमेयत्वलक्षणो हे-
तुर्न्यनिचारी, अप्रमेयत्वे तस्य भागास्तिस्रो हेतुः । अथ स-
र्वज्ञज्ञानेन सर्ववदार्थप्राप्तिना ज्ञानाऽपि गृह्यत इति ननै-
कान्तिकः । मन्वेद्यं सति यथा ईश्वरज्ञानं ज्ञानत्वेऽप्यात्मानं
स्वयं गृह्णाति, न च तत्र स्वात्मनि क्रियाविरोधः, तथाऽस्व-
दादिज्ञानमन्वेद्यं भविष्यतीति न कश्चिद् विरोधः । किञ्च-
पक्षमभ्युपगमे ज्ञानं ज्ञानाभिरप्राप्तं प्रमेयत्वाद् घटवदित्यत्र
प्रयत्ने ईश्वरज्ञानस्य प्रमेयत्वे सत्यपि ज्ञानान्तरप्राप्त्याभावात्
तेनैवानैकान्तिकः प्रमेयत्वादिति हेतुः । तस्मात् ज्ञानस्य ज्ञानान्त-
रप्राप्त्याऽनेकवक्षसंज्ञवात् स्वसंविदितं ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् ।
ज्ञानस्वरूपज्ञाऽऽत्मा । अन्यथा भिन्नज्ञानसङ्गादाकाशस्येव
तस्य ज्ञानत्वं न स्यात् । न चाऽऽकाशव्यतिरेकेण ज्ञानमात्मन्येव
सम्भवेत्तमिति तस्यैव ज्ञानत्वं नाऽऽकाशाऽऽदेरिति वक्तुं युक्तम्,
सम्भाव्यस्य निषेत्स्यमानत्वात् । ज्ञानस्य च स्वसंविदितत्वे
सिद्धे आत्मनोऽपि तद्व्यतिरिक्तस्य तत्सिद्धमिति कथं न स्व-
संवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्मानः ? तत्र प्रथमपक्षस्य दुष्टत्वम् । द्वि-
तीयपक्षेऽपि यदुक्तम्-न हि कश्चित्पदार्थं कर्तृरूपः, कारणरूपो
वा स्वाऽऽत्मनि कर्मणीश्च सर्वोपायो दृष्ट इति । तदप्यसङ्ग-
तम् । भिन्नव्यापारव्यतिरेकेणापि आत्मनः कर्तुः, प्रमाणस्य च
ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वप्रतिपादनात् । एकस्यैव च सिद्धाऽऽदि-
करणमपेक्षयावस्थाभेदेन यथा प्रमातृत्वं, प्रमेयत्वं च भवद्विर-
विद्धत्वेनाभ्युपगम्यते, तथैकदाऽप्येकस्याऽऽत्मनोऽनेकधर्म-
सङ्गावात् प्रमातृत्वप्रमाणत्वप्रमेयत्वान्यविरुद्धानि किं नाभ्यु-
पगम्यन्ते ? तत्तद्वर्मेयोगात् तत्तत्स्वभावत्वस्य प्रमाणनिश्चि-
तत्वेनाविरोधात् । यच्चोक्तम्-प्रमाणाविषयत्वेऽप्यपरोक्षतेत्यस्य
कोऽर्थ इत्यादि । तदप्यसारम् । ज्ञातृतया प्रमाणत्वेन च स्वरू-
पावभासनस्य प्रतिपादितत्वात् । न च घटाऽऽदेः स्वरूपस्य भि-
न्नज्ञानप्राप्तत्वात् प्रमातुः, प्रमाणस्य च स्वरूपं भिन्नज्ञानप्राप्तम् ।
तथोद्धिद्वत्वेन घटाऽऽदेस्तु तद्विपर्ययेण स्वरूपसिद्धत्वात् ।
न च प्रमाणप्रमातृस्वरूपप्रादुर्भाकस्य प्रत्यक्षस्य तत्त्वत्वेनासं-
प्रदः, तत्संप्रादुर्भाकस्य लक्षणस्य प्रदर्शितत्वात् । यदपि घट-
महं चक्षुषा पश्यामीत्यनेनातिप्रसङ्गाऽऽपादनं कुतम् । तद-
प्यसङ्गतम् । न हि चक्षुषो जडरूपस्यास्वसंविदितत्वे प्र-
मातृप्रामित्योरपि निद्रूपयोरस्वसंविदितत्वं युक्तम्, अन्वस्वजा-
वत्त्वानुपपत्तेः । यत्तुक्तम्-इन्द्रियव्यापारे सति शरीराद् व्य-
विकृतस्य विषयस्यैव केवलस्याऽवभासनमिति । तद्व्यव-
मसङ्गतम् । विषयस्यैव तदवभाससंवेदनस्यापि व्यवस्थापि-
तत्वात्; तदभावे विषयावभास एव न स्यादित्यस्य आतः
प्रमात्रवभास उपपन्न एव । सम्म० १ काण्डः । स्था० ।

(२२) साम्प्रतं नित्यपरोक्षज्ञानवादिनां मीमांसकभेदमहत्त्वम्,
एकाऽऽत्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यज्ञानवादिनां च योगानां मतं
विकुट्टयन्नाह—

स्वार्थावबोधक्षम एव बोधः,

प्रकाशते नार्थकथाऽन्यथा तु ।

परे परेभ्यो जयतस्तथाऽपि,

प्रपेदिरे ज्ञानमनात्मनिष्ठम् ॥१२॥

बोधो-ज्ञानं, स च स्वार्थावबोधक्षम एव प्रकाशते, स्वस्याऽऽत्म-
स्वरूपस्य, अर्थस्य च पदार्थस्य, योऽवबोधः-परिच्छेदः, तत्र क्षम एव-
समर्थ एव प्रतिभासते; इत्ययोन्यवच्छेदः । प्रकाशत इति क्रि-
याऽवबोधस्य प्रकाशरूपत्वसिद्धेः—सर्वप्रकाशानां तु स्वा-
र्थप्रकाशकत्वेन, बोधस्यापि तत्सिद्धिः । विपर्यये दूषणमाह-
नार्थकथाऽन्यथा त्विति । अन्यथेति—अर्थप्रकाशनेऽवि-
वादाद्, ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वात्तदनुपगमेऽर्थकथैव न स्यात् ।
अर्थकथा पदार्थसंबन्धिनी वार्ता, सदसद्व्याऽऽत्मकं स्वरूपमिति
यावत् । तुशब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च, स चार्थकथया सह
योजित एव । यदि हि ज्ञानं स्वसंविदितं नेष्यते, तदा तेना-
ऽऽत्मज्ञानाय ज्ञानान्तरमपेक्षणीयम्, तेनाप्यपरमित्याद्यनवस्था ;
ततो ज्ञानं-तावत्स्वावबोधव्यग्रतामगमम् ; अर्थस्तु—जडनया
स्वरूपज्ञापनासमर्थ इति को नामार्थस्य कथामपि कथयेत् ? ।
तथाऽपि-एवं ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वे युक्त्या घटमानेऽपि, परेती-
र्यान्तरीयाः, ज्ञानं-कर्मताऽऽपन्नम्, अनात्मनिष्ठं, न विद्यत आत्मनः
स्वस्य निष्ठा निश्चयो यस्य तदनात्मानिष्ठम्, अस्यसंविदितमि-
त्यर्थः, प्रपेदिरे-प्रपन्नाः । कुतः ? इत्याह-परेभ्यो जयतः, परे-
पूर्वपक्षवादिनः, तेभ्यः सकाशाद् ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वं नो-
पपद्यते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादिद्व्युपात्ममनंज्ञावभाससंभ-
वयुज्यं, तस्मात्, तदाभित्येत्यर्थः । इत्यमरगमनिकां विधाय भा-
वाऽर्थः प्रपञ्चयते-जडान्तावद्विद वदन्ति-यद् ज्ञानं स्वसंवि-
दितं न भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न हि सुशिक्षितोऽपि
नटवदुःस्वप्नमधरोदुं पटुं, न च सुतीक्ष्णाऽऽप्यभिधारां स्वं
क्षेत्रमाहितव्यापारा; नतश्च परोक्षमेव ज्ञानमिति । तदेतन्न स-
म्यक् । यतः-किमुपनिः स्वात्मनि विरुध्यते, ज्ञप्तिर्वा ? यदि उ-
त्पत्तिः, सा विरुध्यतां, न हि क्वचपि ज्ञानमात्मानमुत्पादयतीति
मन्यामहे । अथ ज्ञप्तिः-नेयमात्मनि विरुद्धा; तदाऽऽत्मनैव ज्ञा-
नस्य स्वहेतुत्वं उत्पादात्, प्रकाशाऽऽत्मनैव प्रदीपाऽऽलोक-
स्य । अथ प्रकाशाऽऽत्मैव प्रदीपाऽऽलोक उत्पन्न इति परप्रकाश-
कोऽस्तु, आत्मानमप्येतावन्मात्रेणैव प्रकाशयतीति कोऽर्थः न्यायः ?
इति चेत् ; तर्हि तेन बराकेणाप्रकाशितेनैव स्थानव्ययम्,
मासोक्तान्तराऽस्य प्रकाशेन भवितव्यम् ? प्रथमे प्रत्यक्षवाधो,
द्वितीयेऽपि-सैवानवस्थाऽप्यतिष्ठत् । अथ नासौ स्वमपेक्ष्य क-
र्मतया चकास्नीत्यस्वप्रकाशकः स्वीक्रियते, आत्मानं न प्रका-
शयतीत्यर्थः ; प्रकाशरूपतया तूपपन्नत्वात् स्वयं प्रकाशत
एवेति चेत्तिरं जीवः, न हि क्वचपि ज्ञानं कर्मतयैव प्रति-
ज्ञासमानं स्वसंवेद्यं भूमः ; ज्ञानं स्वयं प्रतिभासत इत्यादा-
वकर्मकस्य तस्य चकासनात् । यथा तु ज्ञानं स्वं जानामीति
कर्मतयाऽपि तज्ज्ञाति, तथा प्रदीपः स्वं प्रकाशयतीत्ययमपि
कर्मतया प्रथित एव । यस्तु स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोष
उद्भावितः-सोऽयुक्तः ; अनुभवसिद्धेऽर्थे विरोधासिद्धेः ; ' घट-
महं जानामि ' इत्यादौ कर्तृकर्मवद् कृतेरप्यवभासमानत्वात् ।
स्या० १२ श्लोकः । (अतीन्द्रियान् धर्मोक्तिं कायाऽऽदीन् दृष्टव्यो
न जानातीति ' कुतमर्थ ' शब्दे तृतीयभागे १३३६ पृष्ठे उक्तम्)

(३३) अथ ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च निरूपयन्नाह-

जीवा णं भेते ! किं णाणी, किं अण्णाणी ? । गोयमा !
जीवा णाणी वि, अण्णाणी वि । जे णाणी, ते अत्ये-

गइया दुयणाणी, अत्येगइया तिष्ठाणी, अत्येगइया च-
उणाणी, अत्येगइया एगणाणी । जे दुयणाणी, ते
आभिणिबोहियणाणी य, सुयणाणी य । जे तिष्ठाणी,
ते आभिणिबोहियणाणी, सुयणाणी, ओहिणाणी ।
अहवा-आभिणिबोहियणाणी, सुयणाणी, मणपज्जवणा-
णी । जे चउणाणी, ते आभिणिबोहियणाणी, सुय-
णाणी, ओहिणाणी, मणपज्जवणाणी । जे एगणाणी,
ते नियम केवलणाणी । जे अण्णाणी, ते अत्येगइया दु-
अण्णाणी, अत्येगइया तिअण्णाणी । जे दुअण्णाणी,
ते मइअण्णाणी य, सुयअण्णाणी य । जे तिअण्णाणी, ते
मइअण्णाणी, सुयअण्णाणी, विनंगणाणी ।

(२४) नैरयिकजीवानधिकृत्याऽऽह-

णेरइयाणं भंते ! किं णाणी, अण्णाणी ? । गोयमा !
णाणी वि, अण्णाणी वि । जे णाणा, ते नियमा ति-
एणाणी । तं जहा- आभिणिबोहियणाणी, सुयणाणी,
ओहिणाणी । जे अण्णाणी, ते अत्येगइया दुअण्णा-
णी, अत्येगइया तिअण्णाणी, एवं तिप्पि अण्णाणां
भयणाए ।

इह च नारकाधिकारे- " जे नाणी, ते नियमा तिष्ठाणी " इति । सम्यग्दृष्टिनारकाणां जवप्रत्ययमयधिकृत्याऽऽह-
ते नियमात् त्रिज्ञानिनः । " जे अण्णाणी ते अत्येगइया दु-
अण्णाणी " इति । कथमुच्यते ? । असंज्ञितः सन्तो ये नारकेषु-
स्पृश्यन्ते, तेऽसमर्थस्तत्त्वार्थायां विमङ्गलभावाद्यभेदा-
ज्ञानद्वयमिति ते पञ्चज्ञानिनः । ये तु मिथ्यादृष्टिर्मात्रं च-
रन्ते, तेषां भवप्रत्ययो विनङ्गल भवतीति तेऽज्ञानिनः । एतदेव
निगमयन्नाह- (एवं तिप्पि अण्णाणाणि भयणाए स्ति)

असुरकुमाराणं भंते ! किं णाणी, अण्णाणी ? । जहेव
णेरइया तहेव तिप्पि णाणाणि नियमा, तिप्पि अण्णाणि
जयणाए, एवं जाव थाणियकुपारा ।

पुढविकाइयाणं भंते ! किं णाणा, अण्णाणी ? ।
गोयमा ! नो णाणी, अण्णाणी । नियमा दुअण्णाणी-मति-
अण्णाणी, सुयअण्णाणी य । एवं जाव वण्णसइकाइया ।

(२५) द्वांष्ट्याः सिरूपर्यन्ताः-

वेडंदिआणं पुच्छा ? । गोयमा ! णाणी वि, अण्णाणी वि ।
जे णाणी, ते नियमा दुए णाणी । तं जहा- आभिणिबोहि-
यणाणी य, सुयणाणी य । जे अण्णाणी, ते नियमा दुअ-
ण्णाणी । तं जहा- मइअण्णाणी य, सुयअण्णाणी य ।
एवं तेडंदिआणं पुच्छा वि । पंदिदिआणं पुच्छा वि । गोयमा !
णाणी वि, अण्णाणी वि । जे णाणी, ते अत्येगइया दुअ-
ण्णाणी, अत्येगइया तिअण्णाणी । एवं तिप्पि णाणाणि, तिप्पि
अण्णाणाणि भयणाए ।

मण्णसना जहा जीवा तहेव पंच णाणां, तिप्पि अण्णा-
णाणि जयणाए । वाणमंतरा जहा णेरइया, जोडमियवे-
माणियाणं तिप्पि णाणां, तिप्पि अण्णाणां नियमा ।
सिद्धाणं भंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! णाणी, नोअण्णाणी,
नियमा एगणाणी, केवलणाणी ।

(वेडंदिआणमित्यादि) द्वांष्ट्याः केचिद् ज्ञानिनोऽपि साक्षा-
दनसम्यग्दर्शनभावेनापर्याप्तकावस्थायां नयन्तीत्यत उच्यते-
(नाणी वि, अण्णाणी वि स्ति) अनन्तर जीवाऽऽदिषु बह्विध-
तिष्वेषु भान्यज्ञानिनश्चितिताः ।

(२६) अथ ताम्येव गतीन्द्रियकायाऽऽदिष्टारेषु चिन्तयन्नाह-
निरयगइयाणं भंते ! जीवा किं णाणी, अण्णाणी ? ।
गोयमा ! णाणी वि, अण्णाणी वि, तिप्पि णाणां
नियमा, तिप्पि अण्णाणां भयणाए । तिरियगइयाणं
भंते ! जीवा किं णाणी, अण्णाणी ? । दो णाणा, दो
अण्णाणा नियमा । मण्णसगइयाणं भंते ! जीवा किं
णाणी, अण्णाणी ? । तिप्पि णाणां जयणाए, दो
अण्णाणां नियमा । देवगतिया जहा निरयगतिया ।
सिद्धगइया णं भंते ! ? ; जहा मिच्छा ।

गत्यादिद्वाराणि चैतानि-

" गइ इदि ए य काए, सुइमे पज्जए भवये य ।

भवमिदि ए य सखी, खडी चवओगजोमे य ॥ १ ॥

सेस्सा कमाय वेए, आहारे नाणगोयरे काले ।

अतर अप्पाबहुयं, च पज्जवा चेह वाराइ ॥ २ ॥ "

तत्र च निरये गतिर्भवेत्येवं ते निरयगतिकाः, तेषामिह
च सम्यग्दृष्टयो, मिथ्यादृष्टयो वा ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा ये
पञ्चेन्द्रियनिर्ग्रहस्तु नारके उत्पत्तुं कामा अन्तरगतौ वर्तन्ते,
ते निरयगतिका विवर्जिताः, एतत्प्रयोजनत्वाद् गतिप्रदणस्येति ।
(तिप्पि णाणां नियम स्ति) अथ ये भवप्रत्ययत्वेनान्तरगता-
वपि भावताः । (तिप्पि अण्णाणां जयणाए स्ति) असंज्ञितं
नारके गच्छतां द्वे अज्ञाने, अपर्याप्तकत्वे विमङ्गलभावात् ।
संज्ञितं तु मिथ्यादृष्टानां त्रीणि अज्ञानानि, भवप्रत्ययविनङ्ग-
स्य सद्भावात् । अतस्त्रीणि अज्ञानानि भजनयेत्पुनश्च इति ।
(तिरियगइयाणं ति) निर्धनु गतिर्भवेत्येवं ते निर्य-
गतिकाः, तेषां तद्वपान्तरालवर्तिनाम् (दो णाणा स्ति) स-
म्यग्दृष्टयो हि अवधिज्ञाने प्रतिपन्नित एव निर्यधु गच्छन्ति,
तेन तेषां द्वे एव ज्ञाने (दो अन्ताणात्) मिथ्यादृष्टयोऽपि वि-
मङ्गलानि प्रतिपन्नित एव निर्यधु गच्छन्ति, तेन तेषां द्वे अ-
ज्ञाने इति । (मण्णसगइयाणमित्यादि) (तिप्पि नाणां भय-
णाए स्ति) मनुष्यगतौ हि गच्छन्ति केचिज्ज्ञानिनोऽवधिना
सहैव गच्छन्ति, तर्हि करवत् केचिच्च तद्विमुच्यन्ते, तेषां
त्रीणि वा द्वे वा ज्ञाने स्थितामनि, ये पुनरज्ञानिनो मनुष्यगता-
वुत्पत्तुकामास्तेषां प्रतिपन्नित एव विनङ्गे तत्रोत्पत्तिः स्याद्वि-
त्यत उक्तम् । (दो अन्ताणां नियमात्) (देवगइया जहा
निरयगइया स्ति) देवगतौ ये ज्ञानिनो यातुकामास्तेषां भवधि-
भवप्रत्ययो वेवायुप्रयत्नमय एवोत्पद्यते, अतस्तेषां नार-
काणां भवोच्यते- " तिप्पि नाणां नियम स्ति । ये स्वज्ञा-

निनस्तेऽसंज्ञिभ्य उच्यमाना इयङ्गानिनोऽपर्याप्तकत्वे विभ-
क्तस्याभावात्, साक्षिभ्य उपच्यमानास्तु इयङ्गानिनो भवप्रत्यय-
विभक्तस्य सङ्गावात्, अतस्तेषां नारकाणामिषोच्यते- " ति-
ष्ठि अन्नाणां जयणाए सि " (सिद्धगङ्गायणं इत्यादि) यथा
सिद्ध- केवलज्ञानिन एव, एवं सिद्धिगतिका अपि वाच्या
इति भावः । यद्यपि च निश्चानां सिद्धिगतिकानां चाभ्यर्ग्य-
भावाद् न विशेषोऽस्ति, तथाऽपीह गतिद्वारबलाऽऽयानत्वात्
ने दर्शिताः, एवं चारान्तरेष्वपि परस्परान्तर्भावेऽपि तत्तद्विशे-
षापेक्षयाऽपौतक्यस्य भावनीयमिति ।

(३७) अर्थोक्तद्वारे-

सङ्गदियाणं जंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? गोय-
वा ! ज्ञातारि नाणां तिणिण अण्णाणां जयणाए ।
एगिदिया णं जंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ?
जहा पुढविकाइया । वेइदियतेइंदियचउरिंदियाणं दो णा-
णा, दो अण्णाणा नियमा । पंचिंदिया जहा सङ्गदिया ।
अण्णदियाणं भंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ?
जहा सिद्धा ॥

(सङ्गदियेत्यादि) सेन्द्रिया इन्द्रियोपयोगवन्तः, ते च ज्ञानि-
नः, अज्ञानिनश्च । तत्र ज्ञानिनां चत्वारि ज्ञानानि भजनया, स्याद् द्वे,
इत्यात् प्राणि, स्यात् चत्वारि । केवलज्ञान तु नास्ति, तेषामनीन्द्रि-
यज्ञानत्वात्, तस्य इयादिभावश्च ज्ञानानां लक्ष्यपेक्षया, उप-
योगापेक्षया तु सर्वेषामेकैकमेव ज्ञानम् । अज्ञानिनां तु त्री-
ण्यज्ञानानि भजनयैव, स्याद् द्वे, स्यात् त्रीणीति । (जहा पुढवि-
काइय सि) एकैन्द्रिया मिथ्यादृष्ट्यादज्ञानिनः, ते च इयङ्गाना
पदेत्यर्थः । (वेइदियेत्यादि) यथा द्वे ज्ञाने सासादनस्तेषूपपन्न
इति कृत्वा सासादनश्चोक्त्युक्तः परावलिकामानः, अतो द्वे
ज्ञाने तेषु सम्भेदे इति । (अण्णदिय सि) केवलिनः ।

(३८) कायद्वारे-

सकाइयाणं भंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? ।
गोयमा ! पंच नाणां, तिष्ठि अण्णाणां जयणाए । पुढ-
विकाइया० जाव वणस्सइकाइया, नो नाणी, अण्णाणी,
नियमा दुअण्णाणी । तं जहा-मइअण्णाणी य, सुयअण्णा-
णी य । तसकाइया जहा सकाइया । अकाइयाणं भंते !
जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? , जहा सिद्धा ॥

(सकाइयाणमित्यादि) सह कायेनौदारिकाऽऽदिना शरी-
रेण पृथिव्याद्विषयान्तराभ्यन्तरेण वा कायेन ये ते सकायास्त
एव सकायिकाः, ते च केवलिनोऽपि स्युरिति सकायिकानां
सम्यग्दर्शां पञ्च ज्ञानानि, मिथ्यादर्शां तु त्रीण्यज्ञानानि भ-
जनया स्युरिति । (अकाइयाणं ति) नास्ति काय उक्तकृपा
येषां तेऽकायाः, त एवाकायिकाः सिद्धाः ।

(३९) सूक्ष्मद्वारे-

सुहुमाणं भंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? ;
जहा पुढविकाइया । बादराणं भंते ! जीवा किं णाणी,
किं अण्णाणी ? , जहा सकाइया । नो सुहुमा नो बादरा णं
जंते ! जीवा ? , जहा सिद्धा ॥

(जहा पुढविकाइय सि) इयङ्गानिनः सूक्ष्मा, मिथ्यादृष्ट्या-
दिस्वर्यः । (जहा सकाइय सि) बादराः केवलिनोऽपि भ-
वन्तीति कृत्वा ते सकायिकयद्भजनया पञ्च ज्ञानिनस्यङ्गानि-
नश्च वाच्या इति ।

(३०) पर्याप्तकद्वारे-

पञ्जत्ताणं भंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? । जहा
सकाइया । पञ्जत्ता णं जंते ! नेरइया किं णाणी, किं अण्णा-
णी ? । तिष्ठि नाणा, तिष्ठि य अण्णाणा नियमा जहा नेरइ-
या, एवं० जाव यणियकुमारा । पुढविकाइया जहा एगिदि-
या, एवं० जाव चउरिंदिया । पञ्जत्ताणं भंते ! पंचिंदियति-
रिक्खजोणिया किं णाणी, किं अण्णाणी ? । तिष्ठि णाणा,
तिष्ठि अण्णाणा जयणाए, मणुस्सा जहा सकाइया वाण-
मंतरजोइमियवेमाणिया जहा नेरइया । अपञ्जत्ताणं
भंते ! जीवा किं णाणी, किं अण्णाणी ? । तिष्ठि णाणा,
तिष्ठि अण्णाणा जयणाए । अपञ्जत्ता णं भंते ! नेरइया
किं णाणी, किं अण्णाणी ? । तिष्ठि णाणा नियमा, तिष्ठि
अण्णाणा जयणाए, एवं० जाव यणियकुमारा, पुढविकाइ-
या० जाव वणस्सइकाइया, जहा एगिदिया । वेइदियाणं
पुच्छा ? । दो णाणा, दो अण्णाणा नियमा, एवं० जाव
पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं अपञ्जत्ताणं जंते ! मणुस्सा
किं णाणी, किं अण्णाणी ? । तिष्ठि नाणां जयणाए, दो
अण्णाणां नियमा । वाणमंतरा जहा नेरइया अपञ्जत्ता,
जोइमियवेमाणियाणं तिष्ठि नाणा, तिष्ठि अण्णाणा
नियमा । नो पञ्जत्ता, नो अपञ्जत्ता णं भंते ! जीवा किं
णाणी, किं अण्णाणी ? , जहा सिद्धा ॥

(जहा सकाइय सि) पर्याप्तकाः केवलिनोऽपि स्युरिति ते सका-
यिकवत्पञ्चोक्तप्रकारेण वाच्याः, पर्याप्तकद्वार एव चतुर्विंशतिद-
ण्डकं पर्याप्तकनारकाणां (तिष्ठि य अण्णाणा नियमा) अप-
र्याप्तकानामेवासंज्ञिनारकाणां विभक्त्याव इति पर्याप्तकावस्था-
यां तेषामज्ञानत्रयमेवेति । (एवं० जाव चउरिंदिय सि)
इन्द्रियश्रीन्द्रियसत्तुरिन्द्रियाः पर्याप्तकाः, अज्ञानिन एवेत्य-
र्थः । (पञ्जत्ता णं भंते ! पंचिंदियतिरिक्खेत्यादि) पर्याप्तक-
पञ्चन्द्रियनिरश्चामर्याधर्विमङ्गो वा केषाञ्चित् स्यात्, केषाञ्चि-
त्पुनर्नैति त्रीणि ज्ञानानि, अज्ञानानि वा द्वे वा ज्ञाने अज्ञाने वा
तेषां स्यातामिति । (वेइदियाणं दो णाणेत्यादि) अपर्याप्तकद्वी-
न्द्रियाऽऽदीनां केषाञ्चित्सासादनसम्यग्दर्शनस्य सङ्गावाद् द्वे
ज्ञाने, केषाञ्चित् पुनः तस्यामङ्गावाद् द्वे एवाज्ञाने, अप-
र्याप्तकमनुष्याणां पुनः सम्यग्दर्शमवधिभावे त्रीणि ज्ञानानि,
यथा तीर्थकराणां, तदभावे तु द्वे ज्ञाने, मिथ्यादर्शां तु द्वे
एवाज्ञाने, विभक्तस्यापर्याप्तकत्वे तेषामभावात् । अत एवो-
क्तम्- (तिष्ठि नाणां जयणाए, दो अण्णाणां नियमा सि)
(वाणमंतरेत्यादि) व्यस्तं अपर्याप्तका नारका इव त्रिज्ञाना
इयङ्गानाकयङ्गाना वा वाच्याः । तेष्वप्यसंज्ञिभ्य उपच्यमानाना-
मपर्याप्तकानां विभक्त्याभावात्, शेषाणां चावधेर्विमङ्गस्य वा
जावात् । (जोइसियेत्यादि) एतेषु द्वि संज्ञिभ्य एवोत्पद्यन्ते ।

તેવાં જાપયાંસ કરવેડિયે ભવમત્યયસ્વાવધોર્ધેમજ્જસ્ય જાવશ્ય માયાત્ત્વોણિ જ્ઞાનાન્યજ્ઞાનાનિ વા સ્યુરિતિ । (નોપજ્જવગ્ગો-અપજ્જવગ્ગ સિ) સિદ્ધાઃ ।

(૩૧) ભવસ્યદ્વારે—

નિરયમવત્થાણં મંતે ! જીવા કિં છાણી, અણ્ણાણી ? જહા નિરયમડયા । તિરિયનવત્થાણં મંતે ! જીવા કિં છાણી, અણ્ણાણી ? તિરિય છાણા,તિરિય અણ્ણાણા મયણા, મણુસસમવત્થા જહા સકાડયા । દેવમવત્થાણં જંતે ! જહા નિરયમવત્થા, અમવત્થા ? જહા સિદ્ધા ॥

(નિરયમવત્થાણમિત્યાદિ) નિરયમવત્થે તિષ્ઠન્તીતિ નિરયમ-વત્થાઃ પ્રાપ્તોત્પત્તિસ્થાનાઃ, તે ચ યથા નિરયમગતિકાઃ ત્રિજ્ઞાનાઃ, દ્વ્યજ્ઞાનાસ્ત્ર્યજ્ઞાનાઓક્તઃ, તથા વાચ્યા इति ।

(૩૨) જન્મદ્વારે—

મવસિદ્ધિયા છં મંતે ! જીવા કિં છાણી, અણ્ણાણી ? જહા સકાડયા । અજવસિદ્ધિયાણં પુચ્છા ? । ગોયમા ! નો છાણી, અણ્ણાણી, તિરિય અણ્ણાણાં મયણા, નો મવસિદ્ધિયા, નો અજવસિદ્ધિયાણં જીવા જહા સિદ્ધા ।

મવસિદ્ધિકાઃ કેવલ્લિનોડપીતિ તે સકાયિકવદ્ મજ્જનયા પચ્છાજ્ઞાનાઃ, તથા યાવત્સમ્યક્ત્વં ન પ્રતિપક્ષાસ્તાવદ્મજ્જનયૈવ ઇયજ્ઞાનાઃ વાચ્યા इति । અમવસિદ્ધિકાનાં ત્વજ્ઞાનમયં મજ્જનયા સ્યાત્, સદા મિથ્યાદૃષ્ટિવાત્ તેવામ્ । અતઃ ઉક્તમ્—“નો છાણી, અણ્ણાણી ” इत्याદીતિ ।

(૩૩) સમ્મિદ્ધારે—

સમ્મીણં પુચ્છા ? । જહા સંદિયા, અમણી જહા વેડિ-
દિયા, નો સમ્મી, નો અમણી, જહા મિદ્ધા ।

જ્ઞાનાનિ ચત્તારિ મજ્જનયા, અજ્ઞાનાનિ ચ ત્રીણિ નયૈવેત્થયઃ । (અમન્ની જહા વેડિય સિ) અપર્યાપ્તકાવસ્થાયાં જ્ઞાનદ્વય-
માપ્તિ સ્લાદનતયા સ્યાત્, પર્યાપ્તકાવસ્થાયાં ત્વજ્ઞાનદ્વયમેત્થય-
યઃ । મૃ ૮ ૩૦ ૨ ૩૦ । (સમ્મિદ્ધારે “લક્ષિ” શબ્દે દર્શયિષ્યન્તે)

(૩૪) લક્ષિદ્વારે—

જાણલક્ષિયાણં જંતે ! જીવા કિં જાણી, અ-
ણ્ણાણી ? । ગોયમા ! જાણી, નો અણ્ણાણી,
અત્યેગડયા દુણાણી, એવં પંચ જાણાં મયણા ।
તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં મંતે ! જીવા કિં જાણી, અણ્ણાણી ? ।
ગોયમા ! જો જાણી, અમાણી, અત્યેગડયા દુઅમાણી,
તિમ્મિ અમાણાં મયણા । આભિજિબોદિયણાણલક્ષિ-
યાણં જંતે ! જીવા કિં જાણી, અણ્ણાણી ? । ગોયમા ! જાણી,
જો અમાણી, અત્યેગડયા દુણાણી, ચત્તારિ જાણાં
મયણા । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં જંતે ! જીવા કિં જાણી,
અણ્ણાણી ? । ગોયમા ! જાણી વિ, અણ્ણાણી વિ । જે જાણી, તે
નિયમા ઇમણાણી, કેવલ્લણાણી । જે અણ્ણાણી, તે અત્યેગડયા
દુઅણાણી, તિમ્મિ અણ્ણાણાં મયણા । એવં સુયણા-
ણલક્ષિયા વિ । તસ્મ અલ્લક્ષિયા વિ જહા આભિજિબો-
દિયણાણસ સ્સ લક્ષિયા । ઓદિયાણલક્ષિયાણં પુચ્છા ? ।

ગોયમા ! જાણી, જો અણ્ણાણી, અત્યેગડયા તિણાણી,
અત્યેગડયા ચણાણી, જે તિણાણી, તે આભિજિબોદિ-
યણાણી, સુયણાણી, ઓદિયાણી । જે ચણાણી, તે આ-
ભિજિબોદિયણાણી, સુયણાણી, ઓદિયાણી, મણપજ્જવ-
ણાણી । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં પુચ્છા ? । ગોયમા ! જાણી વિ,
અણ્ણાણી વિ, ઓદિયાણવજ્જાં ચત્તારિ જાણાં, તિમ્મિ
અણ્ણાણાં મયણા । મણપજ્જવણાણલક્ષિયાણં પુ-
ચ્છા ? । ગોયમા ! જાણી, જો અણ્ણાણી, અત્યેગડયા તિ-
ણાણી, અત્યેગડયા ચણાણી । જે તિણાણી, તે આ-
ભિજિબોદિયણાણી, સુયણાણી, મણપજ્જવણાણી । જે ચ-
ણાણી, તે આભિજિબોદિયણાણી, સુયણાણી, ઓદિ-
યાણી, મણપજ્જવણાણી । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં પુચ્છા ? ।
ગોયમા ! જાણી વિ, અણ્ણાણી વિ । મણપજ્જવણાણવ-
જ્જાં ચત્તારિ જાણાં, તિરિય અણ્ણાણાં મયણા ।
કેવલજાણલક્ષિયાણં જંતે ! જીવા કિં જાણી, અ-
ણ્ણાણી ? । ગોયમા ! જાણી, જો અણ્ણાણી નિયમા
ઈમણાણી, કેવલ્લણાણી । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં પુચ્છા ? ।
ગોયમા ! જાણી વિ, અણ્ણાણી વિ, કેવલ્લણાણવજ્જાં
ચત્તારિ જાણાં, તિમ્મિ અણ્ણાણાં મયણા ।
અણ્ણાણલક્ષિયાણં મંતે ! પુચ્છા ? । ગોયમા !
નો જાણી, અણ્ણાણી, તિમ્મિ અણ્ણાણાં મયણા ।
તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં મંતે ! । ગોયમા ! જાણી, નો અણ્ણા-
ણી, પંચ જાણાં મયણા, જહા અણ્ણાણસ સ્સ લક્ષિ-
યા અલ્લક્ષિયા જાણિયા, એવં મહાઅણ્ણાણસ, સુયમ-
ણાણસ સ્સ લક્ષિયા અલ્લક્ષિયા ય જાણિયન્ત્વા । વિજે-
મણાણલક્ષિયાણં તિમ્મિ અણ્ણાણાં નિયમા । તસ્મ
અલ્લક્ષિયાણં પંચ જાણાં મયણા, દો અણ્ણાણાં
નિયમા । દંસણલક્ષિયાણં જંતે ! જીવા કિં જાણી,
અણ્ણાણી ? । ગોયમા ! જાણી વિ, અણ્ણાણી વિ, પંચ
જાણાં, તિમ્મિ અણ્ણાણાં મયણા । તસ્મ અલ્લક્ષિ-
યાણં મંતે ! જીવા કિં જાણી, અણ્ણાણી ? । ગોય-
મા ! તસ્મ અલ્લક્ષિયા નત્તિ । સમ્મદંસણલક્ષિયાણં પંચ
જાણાં મયણા । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં તિમ્મિ અણ્ણા-
ણાં મયણા । મિચ્છાદંસણલક્ષિયાણં મંતે ! પુચ્છા ? ।
ગોયમા ! નો જાણી, અણ્ણાણી, તિમ્મિ અણ્ણાણાં મયણા-
ણાં મયણા । તસ્મ અલ્લક્ષિયાણં મંતે ! । કિં જાણી, અણ્ણાણી ? ।
ગોયમા ! જાણી વિ, અણ્ણાણી વિ । પંચ જાણાં, તિમ્મિ
અણ્ણાણાં મયણા । સમ્મામિચ્છાદંસણલક્ષિયા અલ-
લક્ષિયા ય જહા મિચ્છાદંસણલક્ષિયા અલ્લક્ષિયા ય તદ્દેવ
ધાણિયન્ત્વા ।

(तस्मिन् अलक्ष्याणं नि) तस्य ज्ञानस्य अलक्षिका अलक्षि-
मन्तो, ज्ञानलक्षिकरहिता इत्यर्थः । (आनिर्णयोद्दिष्टाणां तेषां
दि) आनिर्णयोद्दिष्टज्ञानलक्षिकानां चत्वारि ज्ञानानि भज-
नया, केवलज्ञानं नास्त्याभ्यासोद्दिष्टज्ञानां प्रति । प्रतिज्ञान-
स्यालक्षिकास्तु ये ज्ञानिनस्ते केवलज्ञानः, ते केवलज्ञानिन एव; ये
त्वज्ञानिनस्तेऽज्ञानद्वयधर्मोऽज्ञानप्रयत्नः वा; एव ध्रुवेऽपि ।
(ओद्दिष्टाणां लक्ष्यादि) अलक्षिकज्ञानलक्षिकाः प्रज्ञानाः,
केवलमन पर्यायसंज्ञायां चतुर्ज्ञाना वा, केवलाभावात्,
अलक्षिकज्ञानस्यालक्षिकास्तु ये ज्ञानिनस्ते प्रज्ञाना म-
निभुनजावात्, प्रज्ञाना वा मनिभुनमनःपर्यायजावात्, एक-
ज्ञाना वा केवलभावात् । ये त्वज्ञानिनस्ते द्वयज्ञाना मत्य-
ज्ञानभुनाज्ञानजावात्, द्वयज्ञाना वा प्रयस्याप भावात् ।
(मणपञ्चवेत्यादि) मन पर्यवज्ञानलक्षिकास्तु ज्ञानाः, अलक्षिक
केवलाभावात्, चतुर्ज्ञाना वा केवलस्यैवाभावात् । मनःप-
र्यवज्ञानस्यालक्षिकास्तु ये ज्ञानिनस्ते प्रज्ञानाः, आद्यद्वयभा-
वात्, प्रज्ञाना वा आद्यप्रयत्नजावात्, एकज्ञाना वा केवल-
स्यैव भावात्, ये त्वज्ञानिन ते द्वयज्ञाना आद्याज्ञानद्व-
यभावात्, द्वयज्ञाना वा अज्ञानप्रयस्यापि भावात् । (केव-
लनाणेत्यादि) केवलज्ञानलक्षिका एव ज्ञानिन, ते च केवलज्ञा-
निन एव, केवलज्ञानस्यालक्षिकास्तु ये ज्ञानिनस्तेषामाद्यज्ञान-
द्वयं तत्प्रयं मनिभुनमनःपर्यायज्ञानानि वा केवलज्ञानचर्जानि
चत्वारि वा ज्ञानानि भवन्ति । ये त्वज्ञानिनस्तेषामाद्यमज्ञा-
नचयं, तत्प्रयं वा भवतीत्येषं भजनाऽऽसेयम् । (अस्मिन्ल-
क्ष्याणमित्यादि) अज्ञानलक्षिका अज्ञानिनस्तेषां च प्री-
त्यज्ञानानि भजनया, द्वे अज्ञाने, श्रीणि वा अज्ञानानित्यर्थः ।
अज्ञानलक्षिकास्तु ज्ञानिनस्तेषां च पञ्च ज्ञानानि भजनया
पूर्वोपदेशितया वाच्यम् । (जहा अस्मिन्तयादि) अज्ञानल-
क्षिकानां श्रीणि अज्ञानानि जजनयोक्तानि, मत्यज्ञानभुनाज्ञान-
लक्षिकानामपि तानि तथैव । तथा अज्ञानलक्षिकानां पञ्च
ज्ञानानि भजनयोक्तानि, मत्यज्ञानभुनाज्ञानलक्षिकानामपि पञ्च
ज्ञानानि भजनयैव वाच्यानीत । (विनयेत्यादि) विनयज्ञान-
लक्षिकानां तु प्रीत्यज्ञानानि नियमात्, तद्वलक्षिकानां ज्ञा-
निनां पञ्च ज्ञानानि भजनया, अज्ञानिनां च द्वे अज्ञाने निय-
मादिति । (दर्शनलक्ष्यादि) दर्शनलक्षिकाः अज्ञान-
मात्रलक्षिका इत्यर्थः, ते च सम्यक् अज्ञानमन्तो ज्ञानिनः,
तद्विन्दते त्वज्ञानिनः, तत्र ज्ञानिनां पञ्च ज्ञानानि भजनया, अ-
ज्ञानिनां तु प्रीत्यज्ञानानि भजनयैवेति । (तस्मिन् अलक्ष्या-
णं नि) तस्य दर्शनस्य येषामलक्षिकः, ते न सम्येव, सर्व-
जीवानां रुचिमात्रस्यास्तित्वादिति । (सम्मदसंज्ञाद्विषय-
नि) सम्यग्दर्शनाम । (तस्मिन् अलक्ष्याणमित्यादि) तस्या-
लक्षिकानां सम्यग्दर्शनस्यालक्षिकमतां मिथ्यादृष्टी-
नां मिथ्यादृष्टीनां च प्रीत्यज्ञानानि भजनया, यतो मिथ्यादृष्टीनाम-
प्यज्ञानमेव तारिक्कमद्वेष्टाहेतुत्वाद् मिथ्येति । (मिथ्यादर्शन-
लक्ष्याणं नि) मिथ्यादृष्टीनाम । (तस्मिन् अलक्ष्याणमित्यादि)
तस्यालक्षिकानां मिथ्यादर्शनस्यालक्षिकमतां सम्यग्दर्शनां मि-
थ्यादृष्टीनां च क्रमेण पञ्च ज्ञानानि, प्रीत्यज्ञानानि च भज-
नयोक्त । भ० ७ श० २ उ० । (निम्नस्थानां ' निम्न' शब्दे
तथा संयतानां ' सजय ' शब्दे वक्तव्यता)

चरित्तलक्ष्याणं जंते ! जीवा किंणाणी, अएणाणी ? ।

गोयमा ! पंच नाणाइं भयणाए, तस्मिन् अलक्ष्याणं
मणपञ्चवणाएवज्जाइं चत्वारि नाणाइं, तिणिण अएणाणाइं
जयणाए । मामाद्यचरित्तलक्ष्याणं जंते ! जीवा किं
णाणी, अएणाणी ? । गोयमा ! चत्वारि नाणाइं जयणाए,
तस्मिन् अलक्ष्याणं पंच नाणाइं, तिणिण य अएणाणाइं
भयणाए । एवं जहा सामाद्यचरित्तलक्ष्या अलक्ष्या य
जणिमा एवं जाव अहस्वायचरित्तलक्ष्या अलक्ष्या य
भाणियव्वा, नवरं अहस्वायचरित्तलक्ष्याणं पंच नाणाइं
भयणाए । चरित्तलक्ष्याणं जंते ! जीवा किं
णाणी, अएणाणी ? । गोयमा ! नाणी, नो अएणाणी,
इत्थंगडया बुनाणी, अत्थंगडया तिणिणाणी, जे बुनाणी, ते
अनिर्णयोद्दिष्टाणाणी, सुयणाणी य । जे तिणिणाणी, ते
अनिर्णयोद्दिष्टाणाणी य, सुयणाणी य, ओद्दिष्टाणाणी य । तस्मिन्
अलक्ष्याणं पंच नाणाइं, तिणिण अएणाणाइं भयणाए ।

(चरित्तलक्ष्याणमित्यादि) चरित्तलक्षिका ज्ञानिन एव,
तेषां च पञ्च ज्ञानानि भजनया, यतः केवलस्य चारिणी,
चरित्तलक्षिकास्तु ये ज्ञानिनस्तेषां मनःपर्यवचर्जानि चत्वारि
ज्ञानानि भजनया जयन्ति, कथमसंयतये आद्यं ज्ञानद्वयं, तत्प्रयं
वा; सिद्धत्वे च केवलज्ञानं, सिद्धानामपि चरित्तलक्षि-
कान्यत्वात्, यनस्ते नो चरित्तलक्षिणो नोऽचरित्तलक्षिण इति । ये त्व-
ज्ञानिनस्तेषां प्रीत्यज्ञानानि भजनया । (सामाद्येत्यादि)
सामाधिकचरित्तलक्षिका ज्ञानिन एव, तेषां च केवलज्ञान-
चर्जानि चत्वारि ज्ञानानि भजनया, सामाधिकचरित्तलक्षि-
कास्तु ये ज्ञानिनः, तेषां पञ्च ज्ञानानि भजनया द्वेऽपस्था-
पनीयाऽऽदिभावेन, सिद्धभावेन वा; ये त्वज्ञानिनः तेषां प्री-
त्यज्ञानानि भजनया, एवं द्वेऽपस्थापनीयाऽऽदिष्वपि वाच्यम् ।
एतदेवाऽऽह—(एवमित्यादि) तत्र द्वेऽपस्थापनीयाऽऽदिचरि-
त्रयद्वययो ज्ञानिन एव, तेषां वाऽऽयानि चत्वारि ज्ञानानि भ-
जनया, तद्वलक्षयो यथावयवचरित्तलक्ष्यापञ्च ये ज्ञानिन, तेषां
पञ्च ज्ञानानि भजनया, ये त्वज्ञानिनस्तेषामज्ञानप्रयं जजनयैव,
यथाऽऽवयवचरित्तलक्षिकानां तु विशेषोऽस्ति, अतः तदर्थ-
नायाऽऽह—(नवरमहस्वायेत्यादि) सामाधिकाऽऽदिचारित्र्य-
तुष्टलक्षिकमतां दृष्टस्यस्येन चत्वार्येव ज्ञानानि भजनया, यथा-
वयवचरित्तलक्षिकमतां दृष्टस्येतरभावेन पञ्चापि भजनया
भवन्तीति तेषां तथैव तानि उक्तानीति । “ चरित्तलक्षि-
क ” इत्याह । (तस्मिन् अलक्ष्याणं नि) चरित्तलक्ष्यालक्षि-
काः आचकाद्वये ते च ये ज्ञानिनस्तेषां पञ्च ज्ञानानि भजन-
या, ये त्वज्ञानिनस्तेषां प्रीत्यज्ञानानि भजनयैव ।

दाणलक्ष्याणं पंच नाणाइं, निस्सि अएणाणाइं जयणाए ।
तस्मिन् अलक्ष्याणं पुच्छा ? । गोयमा ! नाणी, नो अ-
आणी । गियमा एगणाणी केवलणाणी । एवं जाव बीर-
यलक्ष्या, अलक्ष्या जाणियव्वा । दाणवीरियलक्ष्याणं
तिणिण नाणाइं, तिणिण अएणाणाइं जयणाए । तस्मिन् अ-
लक्ष्याणं पंच नाणाइं जयणाए । पंडियवीरियलक्ष्याणं

पंच नाणां भयणाए । तस्म अलक्ष्याणं भयपञ्चवना-
णवजां नाणां अण्णाणं तिष्ठि य जयणाए । वा-
सपेन्द्रियवीरियलक्ष्याणं तिष्ठि नाणां भयणाए । तस्म
अलक्ष्याणं पंच नाणां तिष्ठि अण्णाणं जयणाए ।

(वाणलक्ष्याणमित्यादि) दानान्तरायकृपकृत्योपशमादाने दा-
तव्ये लक्ष्येषां ते दानलक्ष्यः, ते च ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च ।
तत्र ये ज्ञानिनः तेषां पञ्च ज्ञानानि भजनया, केवलज्ञानिनामपि
दानलक्ष्यमुक्तत्वात् । ये तु अज्ञानिनः तेषां त्रीणि अज्ञानानि
भजनयैव, दानस्यालक्षिकास्तु सिद्धाः, ते च दानान्तरायक-
येऽपि दातव्याज्जायात् संप्रदानासंस्थात् दानप्रयोजनाभावा-
च्च दानलक्ष्य उक्ताः, ते च नियमात् केवलज्ञानिन इति,
ज्ञानयोगोपयोगवर्धकस्थिः सेतरा । अतिविशुद्धाह- (एवमि-
त्यादि) इह चालक्ष्यः सिद्धान्तमेवोक्त्यावावृत्तयेः । ननु
दानाऽऽन्तरायकृपात्केवलिनो दानाऽऽद्यः सर्वप्रकारेण क-
स्यास्य प्रवर्त्तते ? उच्यते-प्रयोजनाभावात्, कृतकस्या हि ते
प्रगयन्त इति । (वासवीरियलक्ष्याणमित्यादि) बालवर्धक-
स्थयोऽसंयताः, तेषां च ज्ञानिनां त्रीणि ज्ञानानि, अज्ञानिनां च
त्रायज्ञानानि भजनया भवन्ति, तदलक्षिकास्तु संयताः, संय-
तासंयताश्च, ते च ज्ञानिन एव, तेषां च पञ्च ज्ञानानि भजनया ।
“ पंक्तिवीरिय ” इत्यादौ (तस्म अलक्ष्याणं ति) असंयतानां
संयतासंयतानां सिद्धानां चेत्यर्थः, तत्रासंयतानामाद्यज्ञानत्रयम-
ज्ञानत्रयं च भजनया, संयतासंयतानां तु ज्ञानत्रयं भजनयैव भव-
ति, सिद्धानां तु केवलज्ञानमेव, मनःपर्यायज्ञानं तु परिहृतवर्ध-
कस्थिवर्धकमेव, नान्येषाम् । अत उक्तम्- (मणपञ्चवेत्या-
दि) सिद्धानां च परिहृतवर्धकस्थिवर्धकं परिहृतवर्धकस्थे
प्रत्युपकृणाऽऽद्यनुष्ठाने प्रवृत्त्यभावात् । “ बालवर्धक ” इत्यादौ
(तस्म अलक्ष्याणं ति) अभावकाणामित्यर्थः ।

इंदियलक्ष्याणं भंते ! जीवा किं णाणी, अस्माणी ? ।
गोयमा ! चत्तारि नाणां, तिष्ठि य अस्माणां जयणाए ।
तस्म अलक्ष्याणं पुच्छा ? । गोयमा ! नाणी नो अण्णा-
णी नियमा एगनाणी केवलणाणी । सोईदियलक्ष्याणं
जहा इंदियलक्ष्या, तस्म अलक्ष्याणं पुच्छा ? । गोयमा !
नाणी वि, अस्माणी वि । जे नाणी, ते अत्येगइया दुनाणी,
अत्येगइया एगनाणी । जे दुनाणी, ते आभिणिबोहियनाणी,
सुयणाणी । जे एगनाणी, ते केवलनाणी, जे अस्माणी, ते निय-
मा दुअस्माणी । तं जहा-मतिअण्णाणी, सुयअण्णाणी । च-
क्खिदिययाण्णिदियलक्ष्याणं अलक्ष्याणं य जहेव सोई-
दियलक्ष्या अलक्ष्या । जिंभदियलक्ष्याणं चत्तारि
नाणां, तिष्ठि अस्माणां जयणाए । तस्म अलक्ष्याणं
पुच्छा ? । गोयमा ! नाणी वि, अस्माणी वि । जे नाणी, ते
नियमा एगनाणी केवलनाणी, जे अन्नाणी, ते नियमा
दुअण्णाणी । तं जहा-मदअन्नाणी य, सुयअन्नाणी य ।
फासिंदियलक्ष्या य, अलक्ष्या य जहा इंदियलक्ष्या
अलक्ष्या य ।

(इंदियलक्ष्याणमित्यादि) इन्द्रियलक्षिका ये ज्ञानिनः,
५१५

तेषां चत्तारि ज्ञानानि भजनया, केवलं तु नास्ति, तेषां
केवलिनामिन्द्रियोपयोगाभावात् । ये स्वज्ञानिनः, तेषाम-
ज्ञानत्रयं भजनयैवेति । इन्द्रियलक्षिकाः पुनः केव-
लिन एवेत्येकमेव तेषां ज्ञानमिति । (सोईदिय इत्या-
दि) भौतैन्द्रियलक्ष्य इन्द्रियलक्षिका इव वाच्याः, ते
च ये ज्ञानिनः, ते अकेवलित्यादाद्यज्ञानचतुष्टयवन्तो भज-
नया भवन्ति, अज्ञानिनस्तु भजनयाऽयज्ञानाः, भौतैन्द्रिया-
लक्षिकास्तु ये ज्ञानिनः ते आद्यज्ञानिनः, ते च अपर्याप्त-
काः सासादनसम्यग्दर्शनो विकलेन्द्रिया एकज्ञानिनो वा
केवलज्ञानिनः ते हि भौतैन्द्रियलक्षिका इन्द्रियोपयोगाभावात्,
ये स्वज्ञानिनः ते पुनराद्याज्ञानद्वयवन्त इति । (चक्खिदिय
इत्यादि) प्रथमर्थः-यथा भौतैन्द्रियलक्ष्यमतां चत्तारि ज्ञानानि
भजनया, त्रीणि आज्ञानानि भजनयैव, तदलक्षिकानां च ज्ञे-
ज्ञाने, ज्ञे आज्ञाने, एकं च ज्ञानमुक्तम् । एवं चक्षुरिन्द्रियल-
क्षिकानां घ्राणेन्द्रियलक्षिकानां तदलक्षिकानां च वाच्यम्,
तत्र चक्षुरिन्द्रियलक्षिका घ्राणेन्द्रियलक्षिकाश्च ये पञ्चैन्द्रि-
याः, तेषां केवलवर्जानि चत्तारि ज्ञानानि, त्रीणि आज्ञानानि
भजनया, ये तु विकलेन्द्रियाः चक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रियलक्षिकाः,
तेषां सासादनसम्यग्दर्शनजाये आद्यं ज्ञानद्वयं, तदभावे स्वा-
द्यमेवाज्ञानद्वयम्, चक्षुरिन्द्रियघ्राणेन्द्रियलक्षिकास्तु यथा-
योगं त्रिद्वैकोन्द्रियाः केवलिनश्च, तत्र त्रिद्वैकोन्द्रियाऽऽदीनां
सासादनजाये आद्यज्ञानद्वयसंभवः, तदभावे स्वाद्याज्ञानद्वय-
संज्ञः, केवलिनो त्वेकं केवलज्ञानमिति । “ जिंभदिय ” इ-
त्यादौ (तस्म अलक्ष्या वि) जिह्वालक्ष्यवर्जिताः, ते च
केवलिन एकेन्द्रियाश्चेत्यत आह- (नाणी धीत्यादि)
ये ज्ञानिनस्ते नियमात् केवलज्ञानिनः, येऽज्ञानिनस्ते नि-
यमात् द्वयज्ञानिनः, एकेन्द्रियाणां सासादनजायतोऽपि स-
म्यग्दर्शनस्याभावात्, विसङ्गाभावाच्चेति । (फासिंदिय इत्या-
दि) स्पर्शनेन्द्रियलक्षिकाः केवलज्ञानवर्जज्ञानचतुष्टयवन्तो
भजनया, तथैवाज्ञानत्रयवन्तो वा; स्पर्शनेन्द्रियलक्षिकास्तु
केवलिन एव । इन्द्रियलक्ष्यलक्ष्यमन्तोऽप्येवंविधा एवे-
त्यत उक्तम्- (जहा इंदिय इत्यादि)

(३५) उपयोगद्वारे-

सागारोवउत्ताणं भंते ! जीवा किं णाणी, अस्माणी ? ।
पंच णाणां, तिष्ठि अस्माणां जयणाए । आभिणिबो-
हियणाणसागारोवउत्ताणं भंते ! चत्तारि णाणां भय-
णाए । एवं सुयणाणसागारोवउत्ता वि । ओहिणाण-
सागारोवउत्ता जहा ओहिणाणलक्ष्या । मणपञ्चव-
णाणसागारोवउत्ता जहा मणपञ्चवणाणलक्ष्या । केवल-
णाणसागारोवउत्ता जहा केवलणाणलक्ष्या । मइअस्माण-
सागारोवउत्ताणं तिष्ठि अस्माणां जयणाए । एवं सुय-
अस्माणसागारोवउत्ता वि । विजंगणाणसागारोवउत्ताणं
तिष्ठि अस्माणां नियमा । अण्णागारोवउत्ताणं भंते !
जीवा किं णाणी, अस्माणी ? । पंच नाणां, तिष्ठि
अस्माणां भयणाए । एवं चक्खुदंसणअचक्खुदंसणअ-
णागारोवउत्ता वि, नवरं चत्तारि नाणां, तिष्ठि अस्मा-
णां भयणाए । ओहिदंसणअणागारोवउत्ताणं पुच्छ ? ।

गोयम् । नाणी वि, आमाणी वि, जे नाणी, ते अत्येगइया
तिनाणी, अत्येगइया चउनाणी, जे तिनाणी, ते आजि-
णिबोहिपणाणी, सुयणाणी, आंदिणाणी । जे चउनाणी,
ते आभिणिबोहियणाणी० जाव मणपञ्जवणाणी । जे
अमाणी, ते नियमा (समाप्ताणी । तं जहा-मइअमाणी,
सुयअमाणी, विजंगणाणी । केवलदेसणअणागारोव-
उता जहा केवलसाणसिद्धि ।

(सागारोवउता इत्यादि) आकारो विशेषः, तेन सह यो
बोधः स साकारो, विशेषग्राहको बोध इत्यर्थः । तस्मिन्नु-
पयुक्ताः सासंबद्धा ये ते साकारोपयुक्ताः, ते च ज्ञानिनो-
ऽङ्गानि च, तत्र ज्ञानिनां पञ्च ज्ञानानि भजनया, स्यात् वे-
द्यात् वेदिणि, स्यात् चत्वारि, स्यादेक, यच्च स्यात् द्वे
इत्यादिबुद्धये, तल्लिख्यमात्रमङ्गीकृत्य, उपायोगपेक्षया त्वेक-
दैकमेव ज्ञानमज्ञानं चेति, अज्ञानिनां तु त्रीण्यज्ञानानि
भजनयेयेति । अथ साकारोपयोगनेत्रपेक्षमाह- (आभिणी-
त्यादि) (ओहिमाणसागारेत्यादि) अर्थाद्यज्ञानसा-
कारोपयुक्ता यथा अर्थिज्ञानलविकाः प्रागुक्ताः, स्यात् वि-
ज्ञानिनो मतिधुनावधियोगात्, स्याच्चतुर्ज्ञानिनो मतिधुनाय-
धितः पर्यवयोगात् तथा वाच्याः । (मणपञ्जव इत्यादि)
मनःपर्यवज्ञानसाकारोपयुक्ता यथा मनःपर्यवज्ञानलाविकाः प्रा-
गुक्ताः, स्यात् विज्ञानिनो मतिधुनमनःपर्यवयोगात्, स्याच्च-
तुर्ज्ञानिनः केवलवर्जज्ञानयोगात् तथा वाच्या इति । (अ-
णागारोवउतायमित्यादि) अविद्यमान आकारो यत्र तद-
भाकारं दर्शनं, तत्रोपयुक्ताः सासंबद्धा ये ते तथा, ते च
ज्ञानिनोऽङ्गानि च, तत्र ज्ञानिनां लब्धपेक्षया पञ्च ज्ञानानि
भजनया, अज्ञानिनां तु त्रीण्यज्ञानानि भजनयेय । (एवमि-
त्यादि) यथा अनाकारोपयुक्ता ज्ञानिनोऽङ्गानि चोक्ताः, एवं
चतुर्ज्ञानोऽप्युपयुक्ता अपि (नवरं नि) विशेषः पुनरयम्-चतु-
र्दशनेतरोपयुक्ताः केवलिनो न जवत्ताति तेषां चत्वारि ज्ञानानि
भजनयेति ।

(३६) योगद्वारे-

सजोगीणं भंते ! जीवा किं नाणी, अणाणी ? ।
जहा सकाइया । एवं मणगोमी, वयजोगी वि, कायजोगी वि,
अजोगी जहा सिद्धा ।

(सजोगीणमित्यादि) (जहा सकाइय सि) प्रागुक्ते का-
यद्वारे यथा सकाधिक भजनया पञ्च ज्ञानाः ऽप्यज्ञानाभ्यो-
क्ताः, तथा सयोगा अपि वाच्याः । एवं मनोयोगाऽऽद्योऽपि,
केवलिनोऽपि, मनोयोगाऽऽङ्गानां भावात् । तथा मिथ्यादर्शा म-
नोयोगाऽऽदिमतामज्ञानप्रयभावाच्च । (अजोगी जहा सिद्ध सि)
अयोगिनः केवललक्षणैकज्ञानिन इत्यर्थः ।

(३७) लेख्याद्वारे-

सलेस्साणं भंते !, जहा सकाइया । किण्हलेस्साणं जं-
ते !, जहा सकाइया सइंदिया । एवं जाव पम्हलेस्सा, सु-
कलेस्सा, जहा सलेस्सा । अलेस्सा !, जहा सिद्धा ।

(जहा सकाइय सि) सलेख्याः सकाधिकवर्जजनया पञ्च
ज्ञानाः, ऽप्यज्ञानाभ्योक्ताः, केवलिनोऽपि सुखलेख्यासमवेन

सलेख्यात्वात् । (कण्हलेस्सेत्यादी) (जहा सइंदिय सि) क-
ण्हलेख्याभ्युत्थानिनः ऽप्यज्ञानिनश्च भजनयेत्यर्थः । (सुक-
लेस्सा जहा सलेस्स सि) पञ्च ज्ञानिनो भजनया ऽप्यज्ञानिनश्च-
त्यर्थः । (अलेस्सा जहा सिद्ध सि) एकज्ञानिन इत्यर्थः ।

(३८) कथाद्वारे-

सकसाइयाणं जंते ! जहा सइंदिया । एवं जाव लोहक-
माइयाणं । अकसाइयाणं जंते ! किं णाणी, अमाणी ? ।
पंच नाणाइं जयणाए ।

(सकसाइया जहा सइंदिय सि) भजनया, केवलवर्जक-
तुर्ज्ञानिनश्च ज्ञानिनश्चेत्यर्थः । (अकसाइयाणमित्यादि) अ-
कथायिणां पञ्च ज्ञानानि भजनया, कथमुच्यते ?-उच्यते कील-
याः केवली चाकथायः, तत्र उच्यते तत्रागस्याऽऽप्यज्ञानचतुष्कं
भजनया भवति, केवलिनस्तु पञ्चममिति ।

(३९) वेदद्वारे-

सवेदगाणं भंते ! जहा सइंदिया । एवं इत्थिवेदगा वि,
एवं पुरिसवेदगा वि, नपुंसगवेदगा वि । एवं अवेदगा,
जहा अकसाइया ।

(जहा सइंदिय सि) सवेदकाः सेविष्यवर्जजनया केवल-
वर्जचतुर्ज्ञानिनः, ऽप्यज्ञानिनश्च वाच्याः । (अवेदगा जहा अक-
साइय सि) अवेदका अकथायिवर्जजनया पञ्चज्ञाना वाच्याः,
यतोऽनिवृत्तवाद्वाऽऽद्योऽवेदका भवति, तेषु च उच्यते तत्रा-
गस्याऽऽप्यज्ञानचतुष्कं भजनया, केवलिनो तु पञ्चममिति ।

(४०) आहारकद्वारे-

आहारगाणं जंते ! जीवा ? ; जहा सकमाइया, नवरं
केवलनाणं पि । अणाहारगाणं भंते ! जीवा किं णाणी,
अणाणी ? । मणपञ्जवनाणवजाइं नाणाइं अन्नाणाइं
तिणिण जयणाए ।

(आहारगेत्यादि) सकथाया भजनया चतुर्ज्ञानाभ्युत्था-
नाभ्योक्ताः, आहारका अपेक्षेयव, नवरमाहारकाणां केवलमध्य-
स्ति, केवलिन आहारकत्वात्पीति । (अणाहारगाणमित्यादि)
मनःपर्यवज्ञानमाहारकाणामेवाऽप्युपनिर्वाणप्रयमज्ञानप्रयं च वि-
प्रदे केवलं च केवलिनः समुद्धानशीलेष्वसिद्धावस्थास्थनाहा-
रकाणामपि स्यात् । अत उक्तम्- (मणपञ्जवत्यादि) ज० ८ श० २
ब० । प्रज्ञा० । अष्ट० । कर्म० । (गुणस्थानकमाधित्य ज्ञानविचारो
'गुणद्वय' शब्दे तृतीयभागे ६२७ पृष्ठे कृतः) "मागहा इंगणं
तु, पेदिणं य कोसला । अजुत्तेण उ पंचाला, माणुसं वसिष्ठ-
णावहा ॥ १ ॥ " इय० १० उ० । (आभिनिषोधिकाऽऽदिज्ञानानां
विषयाः 'आभिणिबोहियणाण' इत्यादिशब्दे द्रष्टव्याः) (कायस्थि-
तिः 'कायाच्छ' शब्दे तृतीयभागे ६५८ पृष्ठे उक्ता) ('पञ्चव' शब्दे
अभिनिषोधिकाऽऽदिज्ञानपर्यव द्रष्टव्याः) (जीवाः प्रत्या-
ख्यानं जानन्तीति 'पञ्चकलाण' शब्दे द्रष्टव्ये)

(४१) तत्त्वसंवेदनं ज्ञानम्-

विषयप्रतिज्ञामं चा-ऽऽत्मपरिणतिमत्तथा ।

सर्वभेदं चैव, ज्ञानमाहर्ह इत्यर्थः ॥ १ ॥

विषयः श्रोत्राऽऽदिन्द्रियज्ञानगोचरः शब्दाऽऽदि, तस्यैव न पुनस्त-
त्त्वप्रतीतिं तज्जगत्तत्त्वोऽस्तमोऽर्थानर्थसंज्ञावद्वयं, प्रतिभासाः प्रति-

भासनं परिच्छेदो यत्र तद् विषयमानभासमैहिकाऽऽमुष्मकेषु
छायांस्वकज्ञानांशवशेषु अर्थेषु प्रकृतायात्मनस्तात्त्वकार्यान्तर्ध-
मातजामशून्यमित्यर्थः । ज्ञानमाहुरिति स्वबन्धः, स्वभाव सत्त-
त्त्वज्ञानविशेषांप्रकृया समुच्चयार्थः । इह च मिथ्यादृशां भयनी-
ति । तथा आत्मनो जीवस्य परिणामजुष्टानां विशेषमपायः
परिणामविशेषः, सैव हेयतया यस्मिन्नास्ति ज्ञाने न पुनश्चानु-
कूपप्रवृत्तिनिवृत्ती अपि नहात्मपरिणामतः । तथेति समुच्चये ।
इह चाविरलसम्यग्दृष्टीनां भयति, तस्य परमार्थः, तत् सम्यक्
विद्यते ह्ययते येन तत्पर्यवर्धनं, हेयोपादेयार्थप्रवृत्तमिदु-
त्तिसंपादकमित्यर्थः अशब्दः समुच्चये, प्रयकारोऽवधारणे । तस्य
चित्तं प्रयोगः-तत्पर्यवर्धनमेव चाज्ञोक्तानिर्वाक्यम्, इह च पितृ-
द्वयारित्रिणां व्याप्त, ज्ञानं बोधम्, आहुर्बुधने, मदर्थेयं महासु-
नपाः, एते च अथोऽपि ज्ञानभेदा मत्प्राद्विशेषा एवेति ॥ २ ॥

भा. पश्य रूपमाह-

विषकण्टकरत्नाऽऽहौ, बालाऽऽदिप्रतिज्ञासवत् ।

विषयप्रतिज्ञासं स्यात्, तद्व्येगत्वाऽऽद्यवेदकम् ॥२॥

विषं च भृङ्गिकाऽऽदिकम्, कण्टकाश्च बभ्रूलाऽऽद्यद्वय-
विशेषा इति ह्येष वस्तु, रत्नानि च परकताऽऽनि तानि
चोपादेयं, विषकण्टकरत्नानि तानि आदिर्यस्य तत्तथा, तत्र
विषकण्टकरत्नाऽऽदौ छत्रध्वजः, कटः, आदिशब्दाद् देयोपादेयरूप-
वस्त्वन्तरपरिग्रहः, उपेक्षणायपरिग्रहो वा । बालः शिशुरादिर्येषां
ते बालाऽऽदयः, आदिशब्दादिति मुख्यपरिग्रहः । तेषां प्रति-
भाभो वस्तुबोधो बालाऽऽदिप्रतिभासः, स एव बालाऽऽदि-
प्रतिभासयत्, तत्तत्प्रमित्यर्थः । विषयप्रतिज्ञासमुक्तानिर्वचनं
बालः, स्यादु भवेत् । कथं बालाऽऽदिप्रतिभासमुक्तमस्मद्व्यव-
हारेणोक्तं तत्र विषयाणां, हेयत्वाऽऽदि-हेयत्वमुपादेयत्वमुपेक्षा-
यत्वं नेत्यर्थः । तस्यापेक्षकमानवत्रायकं तद्व्यवहाराऽऽद्यवेदकं यथा
बालाऽऽदिप्रतिभासो विषयाऽऽदिविषयस्य रूपाऽऽदिमात्रमेवाप्य-
वस्यति, न तु हेयत्वाऽऽदिकं तत्कर्मम्, एषं यद् ज्ञानं बहु-
श्रुतामाश्रयजिज्ञप्स्यानां मोहमलमतिमत्मानसत्वेनातत्वा-
न्ती हेयतायास्तत्त्वज्ञानां चोपादेयताया विमर्शाक्रमं तत्त्वज्ञानव-
योः समतावभासकं विषयव्यवभासकं वा तद्विषयप्रतिज्ञास-
मिति भावना । उक्तं च-“ विमयपरिभासमिदं, बालस्मेय-
ऽक्खत्तयणविसयं नि । वयणाऽऽइएसु नाणं, सब्बत्थानाणमो-
जेयं ” ॥ १॥ (वयणाऽऽइएसु सि) सुवार्थाऽऽदिप्रतिज्ञा ।

इदमेव लिङ्गऽऽदिभिर्निरूपयन्नाह—

निरपेक्षप्रवृत्त्यादि-लिङ्गभेदजुद्धहतम् ।

ॐ ज्ञानाऽऽवरणापायं, महापापानबन्धनम् ॥ १ ॥

निर्गता अनेता अपेक्षायेहकाऽऽमुष्मिकापायशक्का यस्याः सा
तथा निरपेक्षा, प्रवृत्तः प्रवर्तनमादिश्य निवृत्त्यादेः तन्नि-
रपेक्षप्रवृत्त्यादि, निरपेक्षस्य वा निराशङ्कस्य प्रवृत्त्यादि निरपेक्ष-
प्रवृत्त्यादेः, तद्विक्रं चित्रं यस्य तद्विरपेक्षप्रवृत्त्यादितिक्रम, एत-
दनन्तरोदितं धिषयप्रतिभासं ज्ञानम्, उदाहृतम् आसैरुपदिष्टम् ।
अथ किहेतुकमिदमित्यत आह-न ज्ञानमज्ञानं मित्यात्वा-
द्य इति, ते मतिभुः, अवधिश्च, नञः कृतार्थत्वात् । आह च-
" अविसेमिया मह भिय, सम्महिठिस्स सा महएणाणं ।
महएणाणं मक्कुलंदिठिस्स सुयं पि एनेव ॥११॥"

तथा-

“ तदसद्विमेसनाम्ना, नयहेतु जडिचिह्नमोपलभासी ।
 शानकनाभावाभो, मिच्छादिद्विहस अज्ञानं ॥२१॥ ” (चिह्नो०)

तस्याज्ञानस्य मय्यज्ञानाऽऽदिज्ञानाभ्याऽऽवरणमावृत्तिकारणं कर्म
अज्ञानाऽऽवरणं, तस्यापायोऽपगमः क्षयोपशमायास्स न दृढानो-
ऽऽवरणापायं, मय्यज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मक्षयोपशमदत्तुकामित्व-
र्थः। अथवा-सविद्यमानो ज्ञानाऽऽवरणापायो यत्र तत्तथा। अथ
किं कर्तव्यमित्याद-महान्तश्च ते गुरुका अपायाश्च स्वपरगतै-
दिकाऽऽमुष्मिकप्रत्यगायास्तेषां निवृत्त्यनं हेतुर्महापापनिवृत्त्य-
नम्। इदं च भाष्यतोऽज्ञानमेव, भयति चाज्ञानं महापापनि-
वृत्त्यनम्। यत आह-“अज्ञानं कालु कष्टं, कोषाऽऽदिव्योऽपि स-
र्वपापेभ्यः। अर्थे हितमहिम्न वा, न येति येनाऽऽवृत्तो। श्लोकः३१॥”

अथ द्वितीयकाननिक्रयणार्थाऽऽह-

याताऽऽदिपारतन्त्रस्य, तदंशः ऽऽद्यावसंशयम् ।

अनर्थऽऽद्याप्तियुक्तं चा-ऽऽत्मपरिणतिमन्मथम् ॥ ५ ॥

पानोऽधःपतनम् आदिर्यस्य ऊर्द्धनिर्धेगाकर्षणविपरीतशिक्षाऽ-
 श्वाङ्गदत्ताऽऽदेः नत्पाताऽऽदि, तेन तस्य वा परतन्त्रः पराऽऽयत्तः,
 पाताऽऽदिपरतन्त्र इव पाताऽऽदिपरतन्त्राः, तस्य विषयकषायाऽऽ-
 दिवशीकृतस्य वेदिनः, तस्मिन् पाताऽऽदौ यो दोषोऽङ्गमङ्गमरणा-
 ऽऽदिप्रलक्षणः स आदिर्यस्य कृतोत्करमृद्वस्पर्शाऽऽदिगुणस्य स
 तथा, तत्र दोषाऽऽदौ, दार्ष्टान्तिके तु कर्मसन्धद्वर्गव्यादिदोषे गुणे च
 अभ्युदयाऽऽदौ ह्येव स लक्षणम्, उपलक्षणमेतत्-अविद्यमानसंदेह-
 विपर्ययं यिल्लिनिमोहप्रस्थित्येन यथार्थप्रतिपक्षस्य स्वरूपमत्यर्थः ।
 अनर्थोऽगाथोऽङ्गनङ्गाऽऽदिरादिर्यस्य सुखस्पर्शाऽऽदिर्यस्य तथा
 तस्याऽऽप्तिः प्राप्तिः तथा युक्तम् अन्वितम् अनर्थोऽद्यात्तयुक्तम् ।
 इह च यद्यपि पुरुषस्यैवानर्थोऽद्याप्तिर्योगस्तथापि ज्ञानाभ्यास-
 रिक्त्याह तस्याज्ञानमेवानर्थोऽद्याप्तिर्युक्तमुक्तम्, दार्ष्टान्तिके
 त्वनर्थोऽद्याप्तिः कर्मसन्धद्वर्गेति गमनपरम्परात्रयाऽऽगमनरूपाऽ-
 चगन्तव्या, चशब्दो विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । तदेवंविधं ज्ञान-
 मात्मपरिणतिमत् प्रतिपादितं निर्वचनं मतमभिमतमभ्यास-
 तद्व्यवधिप्रामिति । इह च संवाद्गाथे-

" भिन्ने उ त्तर नाणं, जहऽक्खर पणेसु तग्गयं चेव ।

परिवर्धमि वि सखा-५५भावयो सम्भवे तु ॥ १ ॥ ”

जिने तु, कास्मिन् ? मोहप्रस्थापित्यर्थः । (तर्कयं चेव चि)
 ब्रह्मे ब्रह्मगतमेव, रत्ने रत्नगतमव, प्रतिबन्धेऽपि सद्नुष्ठान-
 व्याघातेऽपित्यर्थः ।

“ जग्भिणं असत्पविस्ती-इ दग्धस्य संग्रहं पि नियमेण ।

होइ कतंग अतुहा-पुबंनवोच्चेयभावाओ ॥२॥ " इति ।

एतदेव सिद्धाऽऽविर्भातिरूपयन्नाह—

तथा विप्रपत्न्यादि-व्यङ्ग्यं सदनुबन्धि च ।

ज्ञानाऽऽवरणहासोत्थं, प्रायो वैराग्यकारणम् ॥ ५ ॥

तथा तत्प्रकारा विद्या स्वरूप यस्याः सा तथाविधा-“हि-
यस जिज्ञाण आणा, सरियं मह परस अभोऽनसस ।
एवं आलप्यालं, अचो ! कुरं विसवयइ ॥ १ ॥” इत्या-
दिनावनया असक्किया चासौ प्रवृत्तिश्च हिंसाऽऽदिषु व-
र्तनं तथाविधप्रवृत्तिः, स आरिष्यस्य निवृत्तिसमाप्तादेः तत्तथा-
विधप्रवृत्त्यादि, तेन व्यञ्जने व्यक्तीक्रियते यत्तत्तथाविधप्र-
वृत्त्यादिरूपकं तथा सत्तु बोधोऽनुबन्धः परम्पराया सो-

कफलप्रदायकत्वं सन्नुबन्धः, सोऽस्यास्तीति सन्नुबन्धि,
बन्धो विशेषणसमुच्चये । किंहेतुकमिहमित्याह-ज्ञानाऽऽ-
वरणं मत्पायावारकं कर्म, तस्य ह्रासः कथोपशमः, तस्मादुत्ति-
ष्ठन उत्पद्यते यत्तद् ज्ञानाऽऽवरणह्रासोत्थम् । कथमिह सन्नु-
बन्धीत्यन आह-प्रायो बाहुल्येन वैराग्यकारणं सद्भावमानि-
मित्तं यतो भवतीति गम्यते । यदाह-“ बाहुधूनी गृहकर्ता-
तुलयाऽस्यां भाति चोभयताम् । तमोऽप्रतिविम्बेन, भवच्छेषाऽ-
स्मितेव हि ॥१॥ ” प्रायोऽप्रहणं च कथायोदयविशेषे सति तद्वै-
राग्यकारणं न स्यादपि रात्र्याऽऽदिप्रसाधानप्रवृत्तजरताऽऽदे-
रिधेति प्रतिपादनार्थमिति ॥ ५ ॥

तृतीयप्रतिपादनायाऽऽह-

स्वस्थवृत्तेः प्रशान्तस्य, तच्छेयत्वाऽऽदिनिश्चयम् ।

तत्त्वसंवेदनं सम्यग्, यथाशक्ति फलमदम् ॥ ६ ॥

स्वस्था अनाकुला वृत्तिर्वचनकायव्यापाररूपं वर्तनं यस्य स
तथा तस्य स्वस्थवृत्तेः । एतदेव कुत इत्याह-प्रशान्तस्य रागद्वे-
षाऽऽद्युपशमप्रकर्षवतः, तत्त्वसंवेदनं भवतीति क्रिया । कि-
मुन्मिति ? आह-तेषां हेतवस्तुनस्वानां हेतवं त्यजनीय-
त्वम्, आदिशब्दादुपादेयत्वेऽपेक्षणीयत्वपरिग्रहः । तत्र निश्चयो
निर्णयो यस्य तत्त्वच्छेयत्वाऽऽदिनिश्चयमिति यथा वा यदिति
शेषः । ततश्च स्वस्थवृत्तेः प्रशान्तस्य पुंसो यद् ज्ञानं तत्त्व-
संवेदनमिति योगः । तत्त्वसंवेदनमुक्तनिवेदनं सम्यक् समीची-
नतया यथाशक्ति पुरुषस्य संदमनाऽऽदिसामर्थ्यानुसारतः फल-
मदं स्वयोजनप्रसाधकम्, ज्ञानस्य ज्ञानान्तरफलेन श्रिततिः,
परम्पराफलं त्वपवर्ग इति ॥ ६ ॥

एतस्य लिङ्गाऽऽदि प्रतिपादयन्नाह-

न्याय्याऽऽदौ शुद्धवृत्त्यादि-गम्यमेतत् प्रकीर्तितम् ।

सज्जानाऽऽवरणापायं, महोदयनिबन्धनम् ॥ ७ ॥

न्यायो नीतिः तस्मादनपेक्षो न्यायः-सम्यग्दर्शनाऽऽदिष्वयस्यो
मोक्षमार्गः, स आदिर्यस्य न्यायस्य मिथ्यादर्शनाऽऽदिरूपस्य
मवमार्गस्य स न्याय्याऽऽदिः, तत्र शुद्धवृत्तिर्निरतिचारप्रवृत्तिः,
आदिर्यस्या निवृत्तेः सा तथा तथा, गम्यमनुमेयं शुद्धवृत्त्या-
दिगम्यम् । एतद्वन्तरोदितस्वरूपं तत्त्वसंवेदनज्ञानं, प्रकी-
र्तितम् ज्ञानस्वरूपविद्धिः संशुद्धितम् । किंहेतुकमिति ? आह
सन् शोभनं प्रकृतं यद् ज्ञानमानिनिर्बोधाऽऽदि, तस्य यदाव-
रणं, तस्यापायोऽपगमः कथः क्षयोपशमलक्षणो यस्मिन् तद्
ज्ञानाऽऽवरणापायम् । अथवा-सन् विद्यमानो ज्ञानाऽऽवरणापायो
यत्र तत्तया फलमस्य । आह-महोदयो महाज्युक्त्यो निर्वाणं,
तस्य निबन्धनमक्षेपेण कारणं महोदयनिबन्धनमिति ॥ ७ ॥

उपसंहरन्नुपदेशमाह-

एतस्मिन् सततं यतः, कुप्रहत्यागतो जृशम् ।

मार्गश्रद्धाऽऽदिजावेन, कार्य आगमतत्परैः ॥ ८ ॥

एतस्मिन्नन्तरोक्ते तत्त्वसंवेदनज्ञाने, सततमनसरतं, यत्न आ-
हरः, कार्य इति संश्लेषः । कुतः ? कुप्रहत्यागतः शास्त्रबाध-
ताभिनिवेशपरित्यागेन, जृशमर्थे, केन करणभूतेन कार्यो
यत इत्याह-मार्गो मोक्षमार्गः श्रद्धाऽऽदिमार्गश्रद्धाऽऽदिः तद्रूपो
भाव आत्मपरिणामो मार्गश्रद्धाऽऽदिजायः तेन, तत्र श्रद्धा अज्ञा-
नम्, आदिशब्दाद् ज्ञानमासेवने चेति कार्यो विधेयः । कैरिति ?
आह-आगमतत्परैराप्तप्रवचनप्रवर्तिरिति ॥ ८ ॥ इति । हा०

९ अष्ट० । आ० । अत उक्तम्-“ तज्ज्ञानमेव न भवति, य-
स्मिन्नुद्दिने विमानि रागमदः । तमसः कुतोऽस्ति शक्तिः, दि-
नकराकरणाग्रतः स्वातुम् ? ॥ १ ॥ ” न० । आ० । अष्ट० ।

गुरुपारतन्तानं, [सहृदयं एयमंगयं चैव] (७)

गुरुपारतन्तं ज्ञानाधिकाऽऽचार्याऽऽयतत्वं यत्तद् ज्ञानं कीदृ-
विशिष्टज्ञानविकलानामपि गुरुपारतन्तस्य ज्ञानफलसाधकत्वा-
त् । यदाह-

“ यो निरनुबन्धोऽवात्, आलोऽनाजोगवान् वृजिनभीकः ।

गुरुमको महोदितः, सोऽपि ह्याभ्यव सत्फलतः ॥ १ ॥

अनुबन्धमेकः स्या-बन्धोऽन्यस्तन्मत्तानुवृत्तिपरः ।

गन्तारो गन्तव्यं, प्राप्नुत एतौ युगपदेव ॥२॥” पञ्चा० ११ विष्णु० ।

“ याणादिभ्यो वरचरण-हीणो वि दु पश्यणं पजासंनो ।

न य वृक्करं करतो, सुद्वु वि अप्पागमो पुरिसो ॥१॥ ”

तथा-“ हीणस्स मि सुद्वपक्क-वगस्स नाणादियस्स कायडं ।”

ऊठ्या० । अस्या० । स्या० । (प्रत्यक्षाऽऽर्शनां व्याख्या स्वस्वस्था-
ने) आगमपूर्वके बोधे, हा० २३ हा० । “ अज्ञानं परियाणामि । ”

(४२) अज्ञानं सम्यग्ज्ञानादभ्यद्, ज्ञानं तु मगधवचनम् ।

अ० ३ अधि० ।

अत्र यशोविजयोपाध्यायकृतमष्टकम्-

मज्जत्यङ्गः किलाज्ञाने, विष्ठायापिव शूकरः ।

ज्ञानी निमज्जति ज्ञाने, मराल इव मानसे ॥ १ ॥

निर्वाणपदम्पेकं, भाव्यते यन्मुहुर्मुहुः ।

तदेव ज्ञानमुत्कृष्टं, निर्बन्धो नास्ति ज्ञेयसा ॥ २ ॥

स्वभावज्ञाभमंस्कार-स्मरणं ज्ञानमिष्यते ।

ध्यान्यमात्रमनस्त्वन्य-तथा चोक्तं महात्मना ॥ ३ ॥

वादाश्च प्रतिवादाश्च, वदन्तोऽनिश्चितौस्तथा ।

तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, मिलपीडकवज्रतौ ॥ ४ ॥

स्वच्छव्यगुणपर्याय-चर्यावर्था पराऽन्यथा ।

इति दत्ताऽऽत्मसन्तुष्टि-मृष्टिज्ञानस्थितिर्मुनेः ॥ ५ ॥

अस्ति चेद् ग्रन्थिजिद् ज्ञानं, किं चित्रैस्तन्मयज्जणैः ।

प्रदीपाः कोपयुज्यन्ते, तपोघ्नी दृष्टिरेव चेत् ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वशैलपक्षाच्चिद्, ज्ञानदम्भोऽज्ञिशोऽजितः ।

निर्नयः शक्रवद् योगी, नन्दत्यानन्दनन्दने ॥ ७ ॥

पीयूषपसमुद्योतयं, रसायनमनौषधम् ।

अनन्यापेक्षानैरवर्थं, ज्ञानमाहुर्मनीषणः ॥ ८ ॥ अष्ट० ५ अष्ट० ।

“ जो विणओ तं नाणं, जं नाणं सो अ बुद्धई विणओ ।

विणपण लद्धं नाणं, नाणेण वि जाणई विणयं ” ॥६२॥ ६०५० ।

(वचनानुष्ठानं चारित्र्यवतो नियोगेनरपुक्तम् ' अणुछाण ' शब्दे
प्रथमभागे ३७७ पृष्ठे)

(४३) तत्र ज्ञानयोजनामाह-

श्रुतमयमात्रापोहात्, चिन्तामपजावनामये भवतः ।

ज्ञानं परे यथार्थं, गुरुभाक्तिविधानमस्मिन्ने ॥ १२ ॥

श्रुतेन निर्वृत्तं पुनर्मयं, तदेव तन्मात्रमयधूनस्वरूपमन्यज्ञानम्-

॥ हरिजकाचार्येण । ‘ अकुप्यासंजत माण, सुयपाडउ ष्व वि-
णयेयं ’ ।

यनिरपेक्षम् तदपोहस्तस्मिन्सात् । अन्यज्ञानस्यसापेक्षं तु भुत-
मयं न निरस्यत इति हेतुम् । चिन्तामयभावनामये वक्ष्यमाण-
स्वरूपे नयप्रमाणसूक्ष्मयुक्तचित्तानिर्वृत्त चिन्तामयं हेतुस्वरूपफ-
लजेदेन कालत्रयावस्यं भावनामयं, ते भवतो जायेते ज्ञाने परे
प्रधाने यथाहंमौचित्येन गुरुनाम्निविधानं सञ्ज्ञोभन लिङ्गं यथा-
गुरुभक्तिविधानसंल्लङ्घे ॥ १२ ॥

ज्ञानत्रयं सफलं दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपिपादयिषुराह-

उदकपयोऽमृतकल्पं, पुंसां सञ्ज्ञानमेवमाख्यातम् ।

विधियत्नवत्तु गुरुभि-विषयतृप्पहारि नियमेन ॥ १३ ॥

उदकपयोऽमृतकल्पमुदकरसाऽऽस्वादकल्पं पयोरसाऽऽस्वा-
दकल्पम् अमृतरसाऽऽस्वादकल्पं, पुंसां विद्वत्पुरुषाणाम्, सञ्ज्ञानं
सम्यग् ज्ञानम्, एवमाख्यातं स्वरूपतो, विधियत्नवत्तु विधौ यत्नः
स विद्यते यस्मिन्सिद्धियत्नवदेव, न विधियत्नशून्यं, गुरुनिराचा-
यैराख्यातं विषयतृप्पहारि विषयतृप्पमपहर्तुं शीलमस्येति, निय-
मेन अवश्यं तथा, पुनः ज्ञानं स्वस्वस्यादुपस्थसलिलाऽऽस्वादतुल्यं,
चिन्ताज्ञानं तु कीररसाऽऽस्वादतुल्यं, भावनाज्ञानममृतरसाऽऽस्वा-
दतुल्यमितित्युक्तं भवति, विषयतृप्पहारीत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यस्य तु विषयाभिन्नापातिरेकः स ज्ञानत्रयवानेष, फला-
ज्ञायाद् न भवतीत्ययोग्यत्वप्रतिपक्षनाय तस्येवमाह-

मृएवन्नपि सिद्धान्तं, विषयपिपासाऽतिरेकतः पापः ।

प्राप्नोति न संवेगं, तदाऽपि यः सोऽचिकित्स्य इति ॥ १४ ॥

मृएवन्नपि तीर्थकरानिहितमर्थतः सिद्धान्तं प्रातिष्ठितपक्षरूप
गणधराऽऽद्युपनिषद्भागमं विषयपिपासाऽतिरेकतो रूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दान्जित्वापातिरेकेण पापः संक्रिष्टाध्यवसायत्वा-
द् न प्राप्नोति संवेगं मोक्षान्जित्वा, तदाऽपि सिद्धान्तश्रवण-
कालेऽपि, आस्तां तावद्व्यदा, य एवविधाः, सोऽचिकित्स्य इ-
त्यचिकित्सनीयः, स वसते, शास्त्रविहितदोषचिकित्साया
जनहृत्वादिति ॥ १४ ॥

इत्थं कर्मदोषवतः किं कर्तव्यम् ?, इत्याह-

नैवंविधस्य शस्त्रं, मादल्युपवेशनप्रदानमपि ।

कुर्वन्नेतद् गुरुरपि, तदधिकदोषोऽवगन्तव्यः ॥ १५ ॥

न प्रतिषेधे, एवंविधस्य, पुरुषस्य शस्त्रं प्रशस्तमनुज्ञानमित्य-
र्थः । मादल्युपवेशनप्रदानमपि अर्थमादल्यां यदुपवेशनं श्र-
वणार्थं तत्प्रदानमपि कुर्वन् संपादयन्नेतद् पूर्वोक्तं गुरुरपि प्र-
स्तुतोऽर्थमिधायी तदधिकदोषोऽयोग्यपुरुषाधिकदोषोऽवगन्त-
व्योऽवबोधव्यः, सिद्धान्तावकाऽऽपादनादिति ॥ १५ ॥

पूर्वोक्तार्थं व्यतिरेकेणाऽऽह-

यः मृएवन् संवेगं, गच्छति तस्याऽऽद्यमिह मतं ज्ञानम् ।

गुरुभक्त्यादिविधानात्, कारणमेतद् द्वयस्येष्टम् ॥ १६ ॥

यः कश्चिद् योग्यः मृएवन्, सिद्धान्तमिति संबध्यते । संवेगं
गच्छति आस्कन्दति । तस्य योग्यस्याऽऽद्यमिह प्रथममिह मतं
ज्ञानं भुतज्ञानम् । गुरुभक्त्यादिविधानाद् गुरुभक्तिविनयबहु-
मानाऽऽदिकरणात्, कारणमेतद् द्वयस्येष्टं चिन्तामयभावनामय-
ज्ञानद्वयस्य हेतुरेतत् भुतज्ञानमिष्टम् । तस्माज्ज्ञानत्रयेऽपि र-
क्षणयकल्पे परमाऽऽदरो विधेय इति ॥ १६ ॥ श्लो १० विध ० ।

(' सुस्सुसा ' शब्दे शुष्णविधेयम्)

(४४) इदानीं त्रयाणां भुताऽऽदिकानामां किञ्चिद्विज्ञानमु-
पदर्शयति-

उदाऽऽदिरहितमाद्यं, तद्युक्तं मध्यमं भवेद् ज्ञानम् ।

चरमं हितकरणफलं, विपर्ययो मोहतोऽन्य इति ॥ १६ ॥

उदां चित्तकः, उदाऽपोहविज्ञानाऽऽदिरहितमाद्यं प्रथमं भुतमयं,
तद्युक्तमूहाऽऽदियुक्तं मध्यमं चिन्तामयं भवेद् ज्ञानं चिन्तीयं,
चरमं भावनामयं तृतीयं हितकरणफलं हितकरणं फलमस्येति
स्वहितनिर्धेनफलं, विपर्ययो विपर्ययो मिथ्याज्ञानं, मोहतो मो-
हान्मिथ्यात्वमोहनीयोदय द् ज्ञानत्रयादन्योऽवोच इति ॥ १६ ॥

(४५) भुतमयज्ञानस्य लक्षणमाह-

वाक्यार्थमात्रविषयं, कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानम् ।

श्रुतमयमिह विज्ञेयं, मिथ्याऽभिनिवेशरहितमज्ञम् ॥ १७ ॥

सकलशास्त्रगतवचनाविरोधिनिर्णयार्थवचनं वाक्यं, त-
स्यार्थमात्रं प्रमाणनयाधिगमरहितम्, तद्विषयं तद्वाच्यम्-वा-
क्यार्थमात्रविषयं, न तु परस्परविज्ञानविषयशास्त्रावयवभूत-
पदमाश्रयावयवविषयम् । कोष्ठके लोहकोष्ठकाऽऽदौ गतं स्थितं
यद् बीज धान्यं तत्सन्निभमविनष्टत्वात्-कोष्ठकगतबीजसन्निभं,
ज्ञानं भुतमयमिह प्रक्रमे, विज्ञेयं वेदितव्यम्, मिथ्याऽभिनिवेशो-
सदभिनिवेशः, तेन राहितं विप्रमुक्तम्, अज्ञमपर्यम् ॥ १७ ॥

(४६) चिन्तामयज्ञानस्य लक्षणमाह-

यत्तु महानाकारार्थज-मत्तिसूक्ष्ममयुक्तिचिन्तयोपेतम् ।

उदक इव तैलविन्दु-विसर्पि चिन्तामयं तत्स्यात् ॥ १८ ॥

यत्तु यत्पुनर्महावाक्यार्थजमाक्रितेतरसर्वधर्माऽऽत्मकत्ववस्तुप्र-
तिपादकानेकान्तवादाविषयार्थजन्यमत्तिसूक्ष्मा अतिशयसूक्ष्मबु-
द्धिगम्याः शोभना अविसंवादिभ्यो या युक्तयः सर्वप्रमाणनय-
गताः, तच्चिन्तया तदालोचनयोपेत युक्तम् । उदक इव सल्लि-
ल इव तैलविन्दुस्तेलवत्तवो विसर्पणशालं विसर्पि विस्तारयु-
क्तम्, चिन्तया निर्वृत्त चिन्तामयं, तज्ज्ञानं स्याद्भवेत् ॥ १८ ॥

(४७) भावनाज्ञानलक्षणमाह-

प्रेदम्पर्यगतं यद्, विध्यादौ यत्नवत्तयैवोच्चैः ।

एतत्तु भावनामय-मशुद्धसञ्ज्ञानदीप्तिमयम् ॥ १९ ॥

प्रेदम्पर्ये तात्पर्यं सर्वज्ञेयक्रियाविषये सर्वज्ञाज्ञैव प्रधानं कार-
णमित्येवंरूपं तज्ज्ञानं तद्विषयं यद् ज्ञानं विध्यादौ विधिद्वयदा-
त्तुपात्राऽऽदौ, यत्नवत्परमाऽऽदरयुक्तं, तथैवोच्चैः-प्रेदम्पर्ययत्वापेक्ष-
या यत्नवत्त्वस्य समुच्चयार्थं तथैवत्वस्य प्रहणम् । एतत्तु एतत्तु-
नर्भावनाया निर्वृत्तं जावनामयं ज्ञानम् । अशुद्धस्य सञ्ज्ञानस्य
जात्यरत्नस्य स्वजावन एव कारमुत्पुटपाकाऽऽद्यजावेऽपि नास्व-
रूपस्य या दासिस्तया सममशुद्धसञ्ज्ञानदीप्तिमयम् । यथा
हि जात्यरत्नस्य स्वजावन एवान्यरत्नेऽप्योऽधिका दीप्त-
र्भवति, एवमिदमपि भावनाज्ञानमशुद्धसञ्ज्ञानकल्पस्य भव्य-
जीवस्य कर्मप्रत्यमलिनस्यापि शेषज्ञानेभ्योऽधिकप्रकाशकारि
भवति । अनेन हि ज्ञानं ज्ञानं नाम क्रियाऽप्येतत्पूर्विकैश्च
मोक्षायोऽऽकेपेण संपद्यत इति ॥ १९ ॥

साऽप्रतं त्रयाणां भुतचिन्ताभावनामयज्ञानानां विषय-

विभागार्थं फलाभिधानाय प्रक्रमते कारिका-

द्वयेन-

आद्य इह मनाक् पुंसः, तज्जागात् दर्शनमदो भवति ।

न भवत्यसौ द्वितीये, चिन्तायोगाद् कदाचिदपि ॥१०॥
आद्ये श्रुतज्ञाने, इह प्रवचने, मनागीयते, पुनः पुरुषस्य, तद्वा-
गात् श्रुतमयज्ञानानुरागात्, दर्शनग्रहो भवति, दर्शनं मतं
श्रुतिमिति एकोऽर्थः । तद्वद्ग्रहः तदाग्रहो यथेदमत्रोक्तमिदमेव च
प्रमाणं नान्यदित्येवरूपा, न प्रवत्यसौ दर्शनग्रहो यथेवम-
स्मदीयं दर्शनं शोभनमन्यदीयमशोभनमित्येवरूपा, द्वितीयं चि-
न्तायोगादतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तनसंबन्धान् कदाचिदपि काले
नयप्रमाणाधिगमसमन्वितो हि विद्वान् प्रेक्षावत्तया स्वपर-
तन्त्रोक्तं न्यायबलाऽऽयातमर्थं सर्वं प्रतिपद्यते, तेनास्य दर्शनग्रहो
न भवति ॥ १० ॥

चारिचरकसज्जीव-न्यचरकचारणविधानतश्चरमे ।

सर्वत्र हिता वृत्ति-गाम्नीर्याद् ममरसापस्या ॥ ११ ॥

चारिचरको भक्तियुता संजाविन्या औषधेरचरकोऽनुप-
भोक्ता, तस्य चारणमन्यवहारणं, तस्य विधानं संपादनं,
तस्माच्चारिचरकसज्जीवन्यचरकचारणविधानतश्चरमे प्राव-
नामयज्ञाने सति सर्वत्र सर्वेषु जीवेषु हिता वृत्तिः हितहेतुः
प्रवृत्तिर्न कस्यचिदहिता । गाम्नीर्यादाशयान्वशेणात् स-
मरसापस्या सर्वानुग्रहरूपया " कथाचित् स्त्रिया कस्य-
चित् पुरुषस्य वशीकरणार्थं परिग्राजिकोक्ता-यथेम मम व-
शवर्तिनं वृषजं कुरु, तथा च किल कुतश्चित् सामर्थ्यात् स
वृषभः कुतः, तं चारयन्ती पाययन्ती चास्ते । अन्यथा च वट-
वृक्षस्य अधस्तान्निषष्ठे तस्मिन् पुरुषगवे, विद्याधरीयुग्ममाका-
शमागमत्, तत्रैकयोक्तम्-अयं स्वाभाधिको न गौः, द्वितीययो-
क्तम्-कथमयं स्वाभाधिको जवति ? तत्राऽऽद्ययोक्तम्-अस्य व-
टस्याधस्तात् संजवती नामौषधिरस्ति । यदि तां चरति, तदा-
स्य स्वाभाविकः पुरुषो जायते । तच्च विद्याधरीवचनं तथा स्त्रि-
या समाकर्णितं, तथा औषधिं विशेषतोऽज्ञानानया सर्वमेव चा-
रिं तत्प्रदेशवर्तिनीं सामान्येनैव चारितः, यावत्सज्जीवनीमु-
पभुक्तवान् । तदुपभोगानन्तरमेवासौ पुरुषः संवृत्तः । " एव-
मिदं लौकिकमायानकं भूयते । यथा तस्याः स्त्रियाः तस्मिन्
पुरुषगवे हिता प्रवृत्तिरेवं प्रावनाज्ञानसमन्वितस्यापि सर्वत्र
मन्यसमुदायेऽनुग्रहप्रवृत्तस्य हितैव प्रवृत्तिरिति ॥ ११ ॥

विपर्ययो मोहतोऽन्य इत्युक्तम्, स पुनः कः ? इत्याह-

गुर्वादिविनयरहित-स्य यस्तु मिथ्यात्वदोषतो वचनात् ।

दीप इव मण्डलगतो, बोधः स विपर्ययः पापः ॥ १२ ॥

गुर्वादिविनयरहितस्य गुरुपाध्यायाऽऽविबिनयविक्रमस्य यस्तु
यः पुनर्मिथ्यात्वदोषतो मिथ्यात्वदोषात् तत्स्थार्थाभ्रङ्गान-
रूपाद् वचनावागमाद् दीप इव, मण्डलगतो मण्डलाऽऽका-
रो बोधोऽवगमस्तैमिरिकस्येव स तथाबोधो, बोधो वचनाद्
जवन्नप्यध्यारोपदेशतो विपर्ययो मिथ्याप्रत्ययरूपः पदमात्रवा-
च्यार्थाविषयः पापः स्वरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥

विपर्यय एव प्रस्तुते दृष्टान्तगर्भमुपनयमाह कारि-
काद्वयेन-

दण्डीखण्डनिवमनं, भस्माऽऽदिविजृपितं सतां शोच्यम् ।

पश्यत्यात्मानमलं, गृही नरेन्द्रादपि ह्यधिकम् ॥ १३ ॥

मोहविकारसमेतः, पश्यत्यात्मानमेवमकृतार्थम् ।

तद्व्यत्यर्थाङ्गुरतं, कृतार्थमिति तदग्रहादेव ॥ १४ ॥

दण्डीखण्डं प्रसिद्धं, निवमनं पश्चिममस्येति दण्डीखण्ड-
निवमनः, तं भस्माऽऽदिविजृपितं विकलुरितं भस्माऽऽदिविजृ-
पितं सत्पुरुषाणां शोच्यं शोचनीयं पश्यत्यवशोकयत्यात्मान-
मलमत्यर्थं, गृही गृहवान्, नरेन्द्रादपि ह्यधिकं चक्रवर्तिनोऽप्य-
धिकं यथेति गम्यते ॥ १३ ॥ मोहविकारसमेतो मनोविजृम-
दोषसमन्वितः पश्यत्यात्मानमेवमकृतार्थं सन्तं विपर्ययबोध-
वान् कृतार्थमिति पश्यति, तस्य कृतार्थस्य व्यत्ययेन यानि
लिङ्गानि तेषु रतस्तं तद्व्यत्ययलिङ्गुरतम् । अनेनाकृतार्थत्वमेव
वस्तुवृथा दर्शयति । एवविधोऽपि कृतार्थमिति कुतो मम्यते ?
तदग्रहादेव, स चासौ ग्रहश्च, तस्मादेव विवक्षितग्रहाऽऽवेशा-
देव । एवं ग्रहगृहीतेन विपर्ययवत् उपनयः कृतः ॥ १४ ॥

ज्ञानविपर्यययोः स्वाभ्युपदर्शनाधर्मिदं कारिकाद्वयमाह-

सम्पददर्शनयोगाद्, ज्ञानं तद् ग्रन्थिजेदतः परमम् ।

सोऽपूर्वकरणतः स्याद्, ज्ञेयं लोकोत्तरं तच्च ॥ १५ ॥

सम्पददर्शनयोगात्तत्त्वार्थभ्रङ्गानसंबन्धाद् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं,
तत् सम्पददर्शनं ग्रन्थिभेदतो ग्रन्थिभेदान्, परम प्रधानं स्व-
रूपतो वर्तते, स ग्रन्थिभेदो नियमत एवापाङ्गपुङ्गलपरावर्ता-
धिकसंसारच्छेदो, अपूर्वकरणतः स्यादपूर्वपरिणामाद् भवेत्,
ज्ञेयं लोकोत्तरं तच्च, तच्चापूर्वकरणं लोकात् सर्वस्मादप्युत्त-
म प्रधानं हेतुम् । अपूर्वकरणमपूर्वपरिणामः शुभोऽनादावपि
संसारे तेषु तेषु धर्मन्यानेषु सूत्रार्थग्रहणाऽऽदिषु वर्तमानस्या-
व्यसंज्ञानपूर्वं इति कृत्वा ॥ १५ ॥

लोकोत्तरस्य तस्माद्, महानुभावस्य शान्तचित्तस्य ।

औचित्यवतो ज्ञानं, शेषस्य विपर्ययो ज्ञेयः ॥ १६ ॥

लोकादुत्तरः प्रधानो ज्ञानवानिह गृह्यते, तस्य लोकोत्तरस्य
तस्मादिति निगमने महानुभावस्याचिन्त्यशक्तः शान्त-
चित्तस्योपशान्तमनसः । औचित्यवत औचित्ययुक्तस्य ज्ञानम-
नेन ज्ञानस्वामी निर्दिष्टः । शेषस्योक्तगुणविपरीतस्य विप-
र्ययो ज्ञेयो ज्ञानत्रयादन्यः पदमात्रवाच्यार्थाविषयः पूर्वोक्त इति
॥ १६ ॥ श्लो० ११ विव० ।

(४७) ज्ञानं किमिह भविकं परभाविकं वा-

इह भविष्य भवे । णाणे, परभविष्य णाणे, तदुभयभविष्य
णाणे । गोयमा ! इह जविष्य वि णाणे, परजविष्य वि णाणे,
तदुजयभविष्य वि णाणे य ।

"इह भविष्य" इत्यादि व्यक्तम्, नवरम इह च प्रवे वर्तमानज-
न्मनि यत्तते, न तु भवास्तरे तदैह भविकम्, काकुपाठाच्चेह प्र-
श्ननाऽवमेया, तेन किमैह भविकं ज्ञानमुत्त- (परजविष्येति)
परजवे वर्तमानानन्तरभविष्यनुगामितया यत्तते तत्पारभ-
विकम्, आहोस्वित्- (तदुभयभविष्येति) तदुभयरूपयोरिह-
परद्वययुक्तयोर्भवेत्येदनुगामितया यत्तते तत्तदुजयभविष्यम्, इदं
चैवं न पारभविकाङ्क्षित इति । परतरभवेऽपि यदनुयाति तद्
ग्राह्यम्, इह भवभ्यतिरक्तत्वेन परतरभवेऽपि परभवत्वात्,
हृस्वतानिर्वेशच्चेह सर्वत्र प्राकृतत्वादिति, प्रश्ननिर्वचनमपि
सुगमं, नवरम- (इह भविष्येति) पेहजविकं यद्विहाधीत,
नानन्तरभवेऽनुयाति, पारभविकं यदनन्तरभवेऽनुयाति, तदु-
जयभविष्यं तु यद्विहाधीत परजवे परतरभवे चानुवर्तते इति ।
ज० १ श्लो १ उ० । शास्त्राचार्यसं, दर्श० ५ तत्र । ज्ञान-
मागमितमित्येकोऽर्थः । व्य० १० उ० । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञेयप्र-

काशके वीपकल्पे आचाराङ्गश्रुताऽऽदौ, हा० ३० अष्ट० । वृ० ।
 " तम्हा धिउटाणु-कृष्णाहकम्बलधिरियमिक्खियं माणं ।
 धारेयव्वं नियमा, न य आविणीपसु दायव्वं ॥ ५ ॥ " अत्र
 ज्ञानं चन्द्रप्रकाशिनकृष्णम् । खं० प्र० २० पादु० ।

छउमत्थे एं भंते ! मणूसे परमाणुपोग्गलं किं जाणइ,
 पासइ, उदाहु न जाणइ, न पासइ ? गोयमा ! अत्थेगइए
 जाणइ, ए पासइ, अत्थेगइए ए जाणइ, ए पासइ ।
 छउमत्थे एं भंते ! दुपदेसियं खंभं किं जाणइ, पासइ ? ।
 एवं चेव । एवं० जाव असंखेज्जपएसियं । छउमत्थे एं
 भंते ! मणूस्से अणंतपएसियं खंभं किं पुच्छ ? । गोयमा !
 अत्थेगइए जाणइ, पासइ, अत्थेगइए जाणइ, न पामइ, अ-
 त्थेगइए ए जाणइ, पासइ, अत्थेगइए ए जाणइ, न पास-
 इ । आहोहिणं मणूस्से परमाणुं जहा छउमत्थे एवं
 आहोहिणं वि० जाव अणंतपदेसियं । परमाहोहिणं एं जंते !
 मणूसे परमाणुपोग्गलं जं समयं जाणइ, तं समयं पास-
 इ, जं समयं पामइ, तं समयं जाणइ ? । एणो ण्णठे ममठे ।
 से केणठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—परमाहोहिणं एं मणूसे
 परमाणुपोग्गलं जं समयं जाणइ, एणो तं समयं पामइ, जं
 समयं पामइ, एणो तं समयं जाणइ ? । गोयमा ! सागारे से
 एणो जवइ, अणगारे से दंमणे जवइ, से तेणठेणं० जाव
 एणो तं समयं जाणइ, एवं० जाव अणंतपएसियं । केवलीणं
 जंते ! मणूमे जहा परमाहोहिणं तहा केवलीं वि० जाव
 अणंतपएसियं ।

(उचमत्थेत्यादि) इह छउमत्थो निरतिशयो प्राज्ञः । (जाण-
 इ, न पासइ स्ति) श्रुतोपयुक्तः श्रुतज्ञानी, श्रुते दर्शनाभावात्,
 तदन्यस्तु " न जाणइ न पासइ स्ति " अनन्तप्रदेशिकसूत्रे च-
 त्वारो भङ्गा भवन्ति, जानाति स्पर्शनाऽऽदिना, पश्यति च चक्षु-
 सेत्येकः । तथाऽन्यो जानाति स्पर्शनाऽऽदिना, न पश्यति च
 चक्षुषा, चक्षुषोऽभावाविति द्वितीयः । तथाऽन्यो न जानाति
 स्पर्शाद्यगोचरत्वात्, पश्यति चक्षुषेति तृतीयः । तथाऽन्यो न
 जानाति न पश्यति चाविषयत्वाविति चतुर्थः । उचमत्थाधिका-
 राच्छ्रवणविशेषचतुर्धाधोऽवधिकपरमाधोऽवधिकसूत्रे परमा-
 धधिकआवश्यमन्तमुद्धर्तेन केवली भवतीति केवलिसूत्रम् । तत्र
 च (सागारे से नाणं भवइ स्ति) साकारं विशेषप्रदणस्वरू-
 पम् । ' से ' तस्य परमाधोऽवधिकस्य तच्चा, ज्ञानं भवति, त-
 द्विपर्ययभूतं च दर्शनमतः परस्परविरुद्धयोरेकसमये नास्ति सं-
 प्रव इति । म० १७ श० ७ उ० । अतमङ्गजेदावतीचाराणां स-
 म्यगवबोधे, ध० ४ अधि० ।

संप्रति [अतकर्मणि] ज्ञानाऽऽख्यं द्वितीयभेदं व्याख्येया
 सुगोचराकमाह-

भंगयभेयइयारे, वयाणं सम्मं वियाणोइ ॥ ३५ ॥

अतानामणुवताऽऽदीनामिहैव गाथादौ ज्ञेयानिचारप्रस्तावे व-
 द्यमाणस्वरूपाणां भङ्गाद् द्विविधत्रिविधेत्यादीननेकप्र-
 कारात् (सम्मं ति) सम्यक् समयोक्तं विधिना विज्ञाना-

त्यवबुध्यते (३५) ध० २० ३५ गाथा । (भङ्गसङ्ख्याप्रद-
 शनमनुपयुक्तत्वाग्नेह प्रतन्यते)

विषयसूची-

- (१) सव्युत्पत्तिकं ज्ञाननिर्यञ्जनम् ।
- (२) ज्ञानस्य पञ्चविधत्वम् ।
- (३) ज्ञानभेदकारणानि ।
- (४) आदौ मतिश्रुतोपन्यासे कारणनिरूपणानन्तरं मति-
 श्रुतानन्तरमवधेस्तत्समनन्तरं च मनःपर्यायज्ञानस्यो-
 पन्यासकारणनिरूपणं, केवलज्ञानस्य सर्वोपरि निर्दे-
 शो कारणं च ।
- (५) प्रत्यक्षपरोक्षत्वाभ्यां ज्ञानस्य द्वैविध्यं प्रकृत्य केवल-
 नोकेवलज्ञानभेदेन प्रत्यक्षज्ञानस्य द्वैविध्यप्रदर्शनम् ।
- (६) अवधिमानः पर्यायज्ञानत्वेन केवलज्ञानस्य द्वैविध्यं नि-
 रूप्याऽऽभिनिबोधिकश्रुतज्ञानभेदेन परोक्षज्ञानस्य द्वै-
 विध्यप्रदर्शनम् ।
- (७) स्वाभ्यादिभेदाद् मतिश्रुतभेदः ।
- (८) प्रकारान्तरेणापि मतिश्रुतयोर्लक्षणभेदप्रकरणम् ।
- (९) आचार्यज्ञेदेन मतिश्रुतज्ञेदार्थे शङ्कननिराकरणे ।
- (१०) तदनन्तरं विशेषदूषणान्निधित्वस्य पुनरपि मतान्तरो-
 पन्यासः ।
- (११) कराऽऽदिचेष्टा मतेः कारणमेव न भवति, किन्तु श्रुत-
 स्येति शङ्कोद्घाटनम् ।
- (१२) श्रुतानन्तरमवधिज्ञानस्य विवेकः ।
- (१३) वस्तुतो ज्ञानस्य द्वैविध्यमेवेति निरूपणम् ।
- (१४) न ज्ञानमात्रव्यतिरेकेण गुणः ।
- (१५) ज्ञानज्ञाननेति सत्त्वस्वीकारे बन्धमोक्षावपरामर्शः ।
- (१६) बोधमात्रं प्रमाणं, साकारो वा बोधः प्रमाणमित्यत्र
 वैजायिकमतविचारः ।
- (१७) जैमिनीयस्वीकृतप्रमाणलक्षणनिराकरणम् ।
- (१८) प्रमाणमधिसंवादि ज्ञानमिति सौगतनिर्मितलक्षणपरा-
 मर्शः ।
- (१९) अव्यभिचारऽऽदिविशेषणविशिष्टाऽर्थोपलब्धिजनिका
 सामग्री प्रमाणमिति नैयायिकमतव्युद्घासः ।
- (२०) अनुव्यवसायप्रकाश्यं ज्ञानमित्यत्र नैयायिकमतमुद्घा-
 त्य पर्यालोचना ।
- (२१) ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे प्रदीपाऽऽदिदृष्टान्तमुपन्यस्य
 पदार्थपरिशोधनम् ।
- (२२) नित्यपरोक्षज्ञानवादिनां जट्टानाम्, एकान्तसमवायिका-
 नान्तरेवज्ञानवादिनां यौगानां च मतस्य चिकुट्टनम् ।
- (२३) ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च निरूपणम् ।
- (२४) तत्र नैरयिकजीवानधिकृत्य प्रदर्शनम् ।
- (२५) द्विच्छ्रयाः सिद्धपर्यन्ताः ।
- (२६) तान्येव गतिद्वारमवलम्ब्य चिन्तनम् ।
- (२७) इन्द्रियद्वारमुपन्यस्य निरूपणम् ।
- (२८) कायद्वारमुद्घातय्य प्रकरणम् ।
- (२९) सुखद्वारमुद्घातय्य प्रदर्शनम् ।
- (३०) पर्यामकद्वारे तत्प्रतिपादनम् ।
- (३१) भवस्थद्वारतोऽपि तन्निर्देशः ।
- (३२) नव्यद्वारे ज्ञान्यज्ञानिविचारः ।

- (३३) संक्षिप्तद्वारे तेषां निरूपणम् ।
 (३४) लब्धिद्वारमधिकृत्य तापरामर्शः ।
 (३५) उपयोगद्वारमुपगम्य तदुपदर्शनम् ।
 (३६) योगद्वारं सयोग्ययोगिनां ननुविमर्शः ।
 (३७) क्षेत्र्याद्वारे तथैव सक्षेत्र्यालेखनानाम् ।
 (३८) कषायद्वारे सकारिकाकारिकानाम् ।
 (३९) वेदद्वारे सवेदकावेदकानाम् ।
 (४०) आहारकद्वारे आहारकानाहारकानाम् ।
 (४१) तत्त्वसंवेदनं ज्ञानमिति चिन्तनम् ।
 (४२) अज्ञानं सम्यग् ज्ञानादन्यद्, ज्ञानं तु भगवद्वचनम् ।
 (४३) तत्र ज्ञानयोजना ।
 (४४) अयाणां भुनाऽऽदिज्ञानानां स्वल्पविभागः ।
 (४५) तत्र भुनमयज्ञानस्य लक्षणम् ।
 (४६) चिन्तामयज्ञानस्य लक्षणम् ।
 (४७) जायनाज्ञानलक्षणम् ।
 (४८) इदमविकपरमविकजज्ञानविमर्शः ।
 (४९) क्षुब्धस्वजीवानधिकृत्य ज्ञानाऽऽदिपरामर्शः ।

ज्ञान-ज्ञात-न० । ज्ञायतेऽस्मिन् सति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति ज्ञातम् । दृष्टान्ते, स्था० ।

ज्ञायतेऽस्मिन् सति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति आधिकरणे कप्र-
 त्ययोपादानाद् ज्ञानं दृष्टान्तः—साधनसङ्गावे साध्यस्या-
 ऽवश्यभावः, साध्याभावे वा साधनस्यावश्यमभाव इत्युप-
 दर्शनलक्षणः । यथाह—“साधयेनानुगमो हेतोः, साध्याभावे च ना-
 स्तिना । यथाप्यने यः स दृष्टान्तः, स साध्यमैतरो द्विधा ॥१॥”
 इति । तत्र साध्यमैव दृष्टान्तः—अग्निरत्र, धूमात्, यथा महानस
 इति । वैधर्म्यदृष्टान्तस्तु—अभ्यज्ज्ञावे धूमो न भवति, यथा जला-
 ऽऽशय इति । अथवा—आख्यानकरूपं ज्ञातं, तच्च चरितकल्पि-
 तनेदाद् द्विधा—तत्र चरितं यथा—निदानं दुःखाय प्रवृत्त-
 स्येव । कल्पितं यथा—प्रमादवतामनित्यं यौवनाऽऽदीनीति ।
 निदर्शनीयं यथा—पाण्डुपत्रेण किसलयानां देशितम् ।

तथाहि—

“जह तुभे तह अम्हे, तुभे वि य होइ हा । जहा अम्हे ।
 मया हेइ परंत, पंडुपत्रे किसलयाण ॥ १॥” इति ।

अथवा—उपमानमात्रं ज्ञातम्—सुकुमारः करः किसलय-
 मित्रत्यादिवत् । अथवा—ज्ञानमुपपत्तिमात्रं ज्ञानहेतुत्वात्,
 कस्मात् ? यथाः क्रीयन्ते, यस्मात् मुधा न लज्यन्ते, इत्यादि-
 बन्धित्वमनेकधाऽपि साध्यप्रत्यायनरूपं ज्ञातमुपाधिनेदात्
 अनुविधं दर्शयति । स्था० ४ टा० ३ उ० । “अउविदे जाणे
 पण्णे । न जहा—आहरणे, आहरणतइसे, आहारणतइसे, उव-
 वसासोवणए ।” स्था० ४ टा० ३ उ० । (आहरणाऽऽदीनां व्याख्या
 स्वस्वस्थाने) मनुजक्षेत्रे व्यवस्थितानां मनोमात्रग्राहका श्रुजुमतय
 इति कल्पसूत्रावचूर्णादौ, तथा प्रज्ञापनावृत्तौ मनःपर्यायज्ञातम्,
 इयं चावृत्तीयक्षीपद्विसमुद्धान्तर्धत्तिसंक्षिप्तमनोगतद्व्यावृत्त-
 नमिति व्याख्यानानुसारेण वर्तमानानामेवं संक्षिप्तां मनोगतपर्या-
 यावज्ञासो जायत इति । तथा च सति यदुक्तं प्रज्ञापनाटीकायाम्—
 मनःपर्यायज्ञानमपि पट्योपमासक्येयभागमतीतं जानातीति कथं
 संगच्छन् ? इति प्रश्ने उत्तरम्—यन्निपद् मनुजक्षेत्राधिकक्षेत्र-
 तिनंक्षिप्तमनोगतद्व्यावृत्तौ धनिषेधपरं, न तु वर्तमानसंक्षिप्तमनोग-
 तद्व्यावृत्तौ धनियमपरम्, तेनावधिज्ञानिषमनःपर्यायज्ञापयि

यथोकातीतमनोगतभाषान् जानातीति न कश्चिद् विरोध
 इति । १५७ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

णाणंतराय-ज्ञानान्तर्ग-पु० । ६ त० । भुतस्य तद्वद्गुणाऽऽदौ
 विधे, भ० ८ श० ६ उ० ।

णाणकल्प-ज्ञानकल्प-पु० । भुतज्ञानविषयके कल्पे, पं० भा० ।

एत्तो उ णाणकल्पं, वोच्चाभि अहाणपुब्बीए ।

सुसुद्धमे वापरण-पमिच्छपुब्बपरियट्ठअण्णेहा ॥

आपरियत्तवज्जाया, अह होति तु सुत्तकल्पविही ।

आयारमादि काठं, सुयं तु जा होति दिट्ठिवादो तु ॥

अंगाणंगपविट्ठं, कालियमुक्कान्निंयं वा वि ।

तं पुण सव्वं पि भवे, संवादसमुट्ठितं च गिण्जुट्ठं ॥

पत्तेयवुक्कनासिणं, अह व समत्ती य होज्जाहि ।

पं० भा० । पं० चू० ।

(भुतकल्पाऽऽदीनां व्याख्या स्वस्वस्थाने)

णाणकसायकशील-ज्ञानकषायकुशील-पु० । ज्ञानमाश्रित्य क-
 षायकुशीले, म० २५ श० ६ उ० ।

णाणकिरियाणय-ज्ञानकिरियणय-पु० । ज्ञानकिरियाद्वयं मोक्षहे-
 तुरिति सिद्धान्तव्यवस्थिते नये, (रत्ना०) (‘किरियाणय’
 शब्दे तृतीयज्ञाने ५५४ पृष्ठे क्रियाप्राधान्यमुक्तम्) (‘णाणय’
 शब्दे ज्ञानप्राधान्यं वक्ष्यते)

अत्र समुच्चयवादी प्राह—ततः सम्यग्ज्ञानं सम्यक् क्रियासंघीची-
 नमेव फलसिद्धिनिबन्धनमित्युपपन्नमित्यम्, न तु ज्ञानैकान्तः
 कान्तः । क्रियैकान्तोऽपि ज्ञान्त एव । “यतः स्वीमद्वयभोगक्षो, न
 ज्ञानात् सुखिनो भवेत् * ।” इति तु न युक्तम् । यतः स-
 म्यग्ज्ञानकारणैकान्तवादिनामयमुपालम्भो, न पुनरस्माकं, सम्य-
 ग्ज्ञानक्रिययोऽभयोरपि परस्परपक्षयोः कारणत्वस्वीकारा-
 त् । न च नितम्बिनोमोदकाऽऽविगोचरायां प्रवृत्तौ तद्विज्ञानं स-
 र्वथा नास्त्येव, यतः—क्रियाया एव तत्कारणता कल्प्यते । तन्ना-
 चरविज्ञानसनयैव तत्र प्रवृत्तिः प्रीतिपरस्परोत्पादनप्रत्यक्षा;
 अन्यथा—उन्मत्तमूर्च्छिताऽऽदेरपि प्रौढप्रेमपरायणप्रणयिनीनिधि-
 काऽऽभ्येष्टक्रियाऽपि तदुत्पादाय किं न स्यात् ? । मयासौ
 क्रियैव तत्त्वतो न भवति, सैव हि क्रिया तात्त्विकी, या
 स्वकीयकार्याव्यभिचारिणी; हन्त । तर्हि तदेव तात्त्विकं ज्ञानं
 यत् स्वकीयकार्याव्यभिचारीति कथं “स्वीमद्वयभोगक्षः”
 इत्युपात्तम्भः शोभेत ? । ततः कार्यमजयम्नी यथा निश्चयनयेन
 क्रिया क्रियोच्यते, तथा ज्ञानमपि; इति कश्चिद् व्यभिचाराभावाद्
 द्वयमेवैतत् फलोत्पत्तिकारणमनुगुणमिति । रत्ना० ७ परि० ।

अत्र यशोविजयोपाध्यायकृतो वेदान्तप्रज्ञा समुच्चयवादः—

अत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयवादे स्वपरसमर्थवि-

चारः काश्चिद् विन्यसे-

क्रियानयः क्रियां द्रुते, ज्ञानं ज्ञाननयः पुनः ।

मोक्षस्य कारणं तत्र, ज्ञयस्यो युक्तयो द्वयोः ॥ १५८ ॥

तत्र मुमुक्षुकर्मव्यापारतत्त्वं तत्त्वज्ञानवृत्ति, न वा ? इति विप्रतिप-
 सिध्दिकोऽद्वयनाचार्याणाम्, निषेधकोटिर्भास्करीयाणाम् ।

* “क्रियैव फलदा पुक्षां, न ज्ञानं फलदं मतम्” । इति पूर्वार्धम् ।

तत्र नास्करियाणामयमाशयः-तार्थविशेषज्ञानमहादानयमनि-
षमाऽऽदिकर्मणां निःश्रेयसकारणत्वं तावच्छब्दबलादेवावग-
म्यते । तत्त्वज्ञानस्यापारकत्वं तु तेषां निःश्रेयसे जनयितव्यं न ता-
वच्छब्द एव बोधयति, तत्र तस्यैवास्तीत्यात् । न च साक्षात्
साधनताभ्यासेः स्वाधनताप्रतासेः परस्परघटकस्यापारमविष-
यीकृत्य न घटन इत्यपूर्वबाध्यतान्यायेन शब्द एव वस्तुतः
तत्त्वज्ञानस्यापारकत्वां बोधयितुं प्रगल्भते इति शङ्कापहं इति
निधेयं, सामान्यशब्दोऽप्यतमविशेषबाधे तं स्वजति, न तु
विशेषान्तरमुपादितिसमाप विज्ञाप्य बोधयतीति स्वज्ञावाद्
दृष्टान्तस्यैवासंप्रतिपक्षः । न च कर्मणामाशुतराविनाशित्वेन
व्यापारोऽवश्यं स्वीकरणीयः, तत्र ह्येन तत्त्वज्ञानेनैवोपपत्ता-
वदृष्टकल्पनाया अग्राह्यत्वाद् साधवसदृष्टतानुपपत्तिरेव त-
त्त्वज्ञानस्यापारकत्वे मानमिति वाच्यम्, तत्त्वज्ञानस्याऽपि व्य-
हितत्वेन तत्राऽपि कर्मणोऽदृष्टद्वाराऽऽवश्यकत्वाभि श्रेयसे द्वार-
द्वयकल्पने गौरवाद् निःश्रेयसे कर्मणामदृष्टद्वारा हेतुत्वे तत्त्व-
ज्ञानोपपत्त्यनन्तरमपि यमनियमाऽऽद्यनुष्ठान स्यादिति चेत्, स्या-
देव; तदानीमपि मुमुक्षाया अधिकारस्याकृतेः । न च तत्त्व-
ज्ञानत्वेनैव मोक्षजनकत्वात् प्राथमिकतत्त्वज्ञानादेव मोक्षो-
त्पत्तौ क्व कर्मनुष्ठानमिति शङ्कनीयम् ? ।

“ नित्यनैमित्तिकैरेव, कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।

ज्ञानं च विमलौकुर्वन्-स्तभ्यासेन तु पाचयेत् ॥ १ ॥

अन्यासात् पक्वमिहासा, कैवल्यं लज्जेत नरः ” ।

इत्यादि पुराणेषु तद्व्यासश्रवणात् ।

भुतिरप्यत्र विपक्वबाधकतया प्रमाणमस्ति । तथाहि-“अन्धनमः
प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमा य उ विद्यायां
रताः” अस्या अर्थः-अविद्या कर्म, तदुपासते-ज्ञानत्यागेन तत्राऽऽ-
सक्ता भवन्ति ये तेऽन्धनमः प्रविशन्ति, संसारान्न मुच्यन्ते, तेन
केवलकर्मोपासने न जन्माऽऽदिविच्छेदः । ये च विद्यायां रताः, विद्या-
तत्त्वज्ञानं, तन्मात्राऽऽसक्ताः, उ इत्यव्ययं चकारायम् । ते भूयोऽ-
निशयेन अन्धनमः प्रविशन्ति, नित्याकरणे प्रत्यवायस्य बहुतर-
त्वात् । ननु “ मोक्षाऽऽश्रमहचतुर्थो वै, यो भिक्षोः परिकीर्तितः ”
इत्यागमाच्चतुर्थाऽऽश्रमिणामेव मोक्षेऽधिकारः । तत्र च “सन्त्यस्य
सर्वकर्माणि” इति स्मृतः कर्ममात्रत्यागात् क्व समुच्चयः, क्व
चाऽकरणे प्रत्यवाय इति चेत् । न । यानि कर्माणि उपनीतमात्रकर्म-
रूपत्वेन विहितानि, तत्परित्यागस्याशास्त्रीयत्वात् सकोने माना-
मावान्, निविष्टानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वाच्चनमूलानि च
धनत्यागादेव त्यज्यन्त इत्येतावत एव सन्यासपदार्थात्वात् ।

तथा च गीतावचनम्-

“ काम्यानां कर्मणां न्यासं, संन्यासं कवयो विदुः । ”

“ नियतस्य तु संन्यासः, कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागः, तामसः परिकीर्तितः ॥ ” इति ।

साक्षात्समुच्चयप्रतिपादिकाऽपि भुतिः-“ अविद्यां च
विद्यां च यस्तद्वेदोभयं त्विह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा
विद्यायाऽमृतमश्नुते । ” अत्राविद्यां कर्म, विद्यां च तत्त्व-
ज्ञानं तुल्यं चेह यो वेद प्राप्नोतीति पूर्वार्थः । वेदेति
प्रयोगाद् “ विदुः ” ज्ञाने इति धातोर्ज्ञानस्त्वत्वेन भास्करीयै-
र्बोधितत्वात् । “ तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नाप्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय । ” ति वाक्यं त्वेवकारस्य विदित्वा इत्यन-
न्तरं योजनात् तत्त्वज्ञानस्याप्यपवर्गसामग्रानिवेशननियमपरं,

न तु वाक्यान्तरावधूतकारणताकर्मभ्युदासपरम् । समुच्चये-
ऽन्यान्यपि भूयांसि वचनानि सन्ति । तथा च गीतावचनम्-
“ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः, संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्मणा
तमम्यकथं, सिद्धिं त्रिभुति मानवः ” ॥ १ ॥ विष्णुपुराणेऽप्युक्त-
म्-“ तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः, कर्मण्यः परिश्रमेनैव । तत्प्राप्ति-
हेतुर्थिज्ञानं, कर्म चोक्तं महामते । ” ॥ १ ॥ हारीतः-“ उभा-
ज्यामपि पक्वाभ्यां, यथा खे पक्किणां गतिः । तथैव ज्ञानक-
र्मण्यं, प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १ ॥ ” भुतिश्च-“ सत्येन
लभ्यः तपसाः श्रुप आत्मा स्वयम्ज्ञानेन ब्रह्मवर्षेण च ”
इति । एतस्मूक्तमेव परिज्ञानाद् जवे प्रसिद्धः “ न होक्-
पक्षो विदग्धः प्रयाति ” इत्यादि । न च काश्चननिविष्टनैमि-
स्तिकाज्यां कर्मण्यं न समुच्चयः, नयोस्त्यागात्, न नैमित्त-
कनित्येनैकैकशो व्यभिचारात् संकल्पेनासंभवात् । नाऽपि
यस्याश्रमविहितेन-“ श्यायाऽऽगतधनस्तत्त्व-ज्ञाननिष्ठोऽतिथि-
प्रियः । आरुक्कृत सत्यवादी च, गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ १ ॥ ”
इत्यागमेन गृहस्थस्यापि मोक्षश्रवणादित्युपपत्तिविरोधादेव न
समुच्चय इति वाच्यम्; यत्राऽऽश्रमे यानि मोक्षहेतुतया वि-
हितानि, तैरेव तदाश्रमे तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयोपपत्तेः । न च
कर्मणां परस्परव्याजिचाराभिः श्रेयसे च स्वर्गवद् वैचित्र्यामा-
वाच तत् प्रति कारणत्वमिति वाच्यम्, स्वाभाविकविशेषाविरहे-
ऽपि प्रतियोगिभेदेन विशेषस्य निःश्रेयसेऽप्यविरोधात् । तत्पु-
रणीयमुमुक्षुविहितकर्मत्वेन तत्पुरुषीयविजातीयदुःखध्वंसे हे-
तुत्वसंभवात्, अवश्यं चानावकूपे कार्ये प्रतियोगिभेदेन
विशेषोऽभ्युपेयः, कथमन्यथा आश्रयनाशपाकयोः रूपनाश-
कारणत्वाप्रति । न च ज्ञानस्य विहितत्वाददृष्टजनकत्वे-
नादृष्टस्यैव प्राधान्यम्, न च रागाऽऽद्यभावाद् योगि-
नोऽदृष्टोपपत्त्यसंभवः, मुक्तिविरोधपूर्वोपपत्तावेव रागाऽऽदेः
सहकारित्वात् तावन्तैव मोक्षफलकविध्यनुपपत्तिपरिहारादि-
ति वाच्यम्, मुक्त्यादितत्त्वज्ञानसाध्यतया कृतेन मिथ्या-
ज्ञानविध्वंसेन दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनायोगात् । अन्य-
था जेवजाऽऽदृष्टापि तत्कल्पनाऽऽपत्तेः । एवं च विहितत्वं तत्रैव
व्यभिचारादिति दृष्टव्यम् । न चावघातवान्नियमादृष्टकल्पना,
तत्र वैतुष्यस्याऽन्यथाऽपि संज्ञेन सा, अत्र तु मिथ्याज्ञानस्व
निवृत्तेः, अन्यथाऽसंज्ञा इति विशेषात् । न चत्रापि विरोधि-
गुणयन्तरोत्पत्तेरपि मिथ्याज्ञानध्वंसः संभवति । न च मि-
थ्याज्ञानपदं तद्वासनापरं, तत्त्वज्ञानात् तदध्वंसस्यैवाङ्गीकारात्,
तस्य चाप्यथाऽसंभव एवेति वाच्यम्, अचिकित्स्यरोगाऽऽदिना
तस्याऽपि संभवात् । न चेतस्वासनामाशोऽपि न ततः संसार-
वासनाया अनाश इति वाच्यम्, सामान्यावच्छेदेन पार्थक्यप्रा-
प्तेरेव नियममूलत्वात् । अन्यथाऽपूर्वाय व्रीहिविशेषे नख-
निर्मेदाप्राप्तेः, तत्राऽपि नियमादृष्टानुपपत्तिरिति चेत् । न । शक्य-
परिवर्जनपार्थक्यप्राप्तेरेव नियममूलत्वात् । यथा व्रीहीनव-
हर्तात्यत्र पक्वे प्राप्तस्य नखनिर्मेदाऽऽदेः शक्येन परिवर्जनेना-
वघातो नियम्यते-अवदन्तस्या एव, न नखनिर्मेदस्या इति नै-
वमत्र तत्त्वज्ञानेनैव मिथ्याज्ञानं निवर्तयेत्, न विरोधिगुणरागाऽऽ-
दिना इति शक्यं प्रतिज्ञातुम्, तस्यापुरुषतत्त्वत्वात् । अत एव प्रो-
क्तब्रह्मघातत्वेनेव अवणज्यन्तत्त्वज्ञानत्वेन नियमादृष्टहेतु-
त्वध्वंशमिति निरस्तम्, प्रोक्षणाऽऽदेः प्रधानाङ्गत्वेन प्रधानाप्-
र्वफलकादृष्टजनकत्वात् । तत्र तथोक्तिसंभवेऽप्यत्र प्रधानस्यैव
दृष्टफलत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च-अत्र विजातीय-

तत्त्वज्ञानत्वेनैव दृष्टकारा मुक्तिहेतुत्वाद् न नियमादृष्टकल्पना । तत्र वैजात्येनैव हेतुत्वे तदवच्छिन्ने प्रोक्षणहेतुत्वोक्तौ कण्ड-
ने प्रोक्षणबाधाऽऽपत्तेः । न चावहन्तव्यप्रोक्षणत्वेनाप्यदृष्टहेतुत्वात्
तत्राऽपि नियमादृष्ट कल्पनीयम्, दृष्टार्थस्यैव नियमादृष्टार्थस्य
सिद्धान्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

उच्यमानुसारिणस्तु-अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनः तत्प्र-
तिबन्धकदुरितनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तचतुष्टयदुपकारकं
कर्म, सन्निपत्योपकारकं च तत्त्वज्ञानम्, उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य त्व-
न्तरबन्धदृष्टेः कारारीयसमाप्तिवद्वारध्याप्रिमपादनं लोकसंग्रहा-
र्थम्, यद्यपि लोकसंग्रहे न प्रयोजनं, सुखदुःखाभावतत्साधने-
तरत्वात्, तथाऽप्युपरयो लोकानामनित्यत्वेन बन् ज्ञानं तापरि-
हारार्थम्, तत्तद्वृद्धः स्वयमेव कर्मनाशार्थं वा तत् । इदमेव च
द्वारिद्वारयोः कर्मतत्त्वज्ञानयोः कारणत्वं, तुल्यककृतया समुच्चयो
नेष्ट इत्यनेन विवक्ष्यते । यद्यपि च तीर्थविशेषस्नानाऽऽर्चनां तत्त्व-
ज्ञानव्यापारकत्वं न शाब्दं, तथाऽपि तीर्थविशेषस्नानाऽऽर्चनां त-
त्त्वज्ञानकारकाणि, प्रोक्षणकर्मत्वाद्, यमाऽऽदिषदित्यनुमाना-
स्तथावस्यसिद्धिः । न च योगत्वमुपाधिः, “ कथयति भगवानि-
हान्तकाले, भवभवकालरत्नारकं प्रबोधम् ” इत्यादिपुराणत्
“ कुरुस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ” इति श्रुतेः काशीप्रयागाऽऽदेः त-
त्त्वज्ञानव्यापारकत्वासिद्धौ तत्र साध्याव्यापकत्वावित्याहुः ।

स्वतन्त्रास्तु-तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणामपूर्वद्वारा जनकत्वं,
दुरितभवंसकल्पनातो लघुत्वात् । अस्तुतः कर्मणां निःश्रेयसहे-
तुत्वे तज्जन्यनिःश्रेयसजनकतया तत्त्वज्ञानस्य कर्मव्यापारत्वं चा-
व्यं, तदेव तु न युक्तम् । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन । नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय । नास्त्यकृतः कृतेन ” । “ कर्मणा बध्यते जन्तु-वि-
द्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्त, यतः पारद-
र्शिनः ॥१॥ ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेन निषेधात्, कर्मजन्मत्वाभा-
वाच्च । “ तपसा कर्मणं हित्वेति । अविद्यया च मृत्युं तीर्त्वा ।
ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः, कषायपक्तिः कर्मभ्यः ”
इत्यादिभिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यैवान्यथासि-
द्धेः प्रदर्शनात् । न च “ विविदिषन्ति यज्ञेन ” “ सर्वे कर्माज्जन्त
पार्थ !, ज्ञाने परिसमाप्यते ” इत्यादिभिः कर्मजन्मताऽपि
प्रतीयत इति वाच्यम् । सा हि नापूर्वद्वारा प्रतिबन्धकदु-
रितानुच्छेदेऽपूर्वसदृशस्याप्यकिञ्चित्करत्वात्, तदुच्छेदेन
तज्जनने तु प्रमाणान्तरावधूतकारणाभावेन प्रतिबन्धकाभावे-
नैवान्यथासिद्धेः । न चैवं यागाऽऽदेरप्यपूर्वेणान्यथासिद्धिः
स्यात्, तस्य यागकारणताप्रदोत्तरकल्प्यत्वेनापजीव्या-
परिपन्थित्वात्; इदं तु प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रकारण-
तायाः प्रागेवावधारणमिति शेषात् । अत एव मङ्गलकारीयोः
प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वं, वृष्टिसमाप्तिं तु स्वकार-
णादेवेति सिद्धान्तः * । किञ्च-कर्मकारणताप्रहानुपजीवनेन लौ-
किकान्वयव्यतिरेकावधूतमिथ्याज्ञाननिवर्तनभावसमावितस्य
मोक्षसाधनत्वस्य “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम्, तरति शोकमात्मवित्,
ब्रह्मविदोऽप्येति परं, ब्रह्मविद् ब्रह्मैव जयति, ” इत्यादिश्रुतिस्मृति-
शतेन तत्त्वज्ञानादिप्रतया प्रद्वानात् तदेव मोक्षसाधनम् । कर्मा-
णि तु तत्रैवान्यथासिद्धान्तीति युक्तं, यथा च न तत्रापि व्या-
पारः तथोक्तमेव । अत एवावधारणपर्यन्तताऽध्ययनावधिः, न
तु तेन कथाद्यनुष्ठानेन स्वर्गाऽऽदिफलकत्वमिति संप्रदायः ।
न च तत्त्वज्ञानस्य कर्मणां निःश्रेयसप्रागभावव्याप्यप्रागजा-

* नवीनानाम् ।

वप्रतियोगित्वरूपतदनुकूलताबोधने एव तात्पर्यात्, कुल्यन्तर-
सिद्धेऽन्यथासिद्धत्वे तदन्यथासिद्धताया बोधयितुमशक्यत्वा-
त्तावतैव श्रुतेः कर्मप्रवृत्तिपरतानिर्वाहदित्याहुः ।

अत्र बवं वदामः-मोक्षस्तावत् पुरुषार्थत्वाद् दुःखसाधनकर्मण्यस्य
एव, न तु दुःखभवंसः, उत्पन्नानुत्पन्नाविवेकिना तदुत्पन्नस्योत्पन्ना-
ध्यत्वात् । तत्र च ज्ञानकर्मणां वैजात्येन मुमुक्षुबिहितत्वादेव
हेतुत्वं तुल्यमेवंत्येकतरपक्षपातो न भवेत् । ज्ञाने केवलज्ञा-
नत्वरूपस्य, कर्मणि च यथाकथानचारित्वरूपस्य वैजात्यस्य
कल्पनायाः क्वायिकस्थले क्वायोपशमिकस्थले च तदनुकूलता-
भावेनैव द्वयोस्तुल्ययोगक्षेपत्वात् । एतेन कारणोच्छेदक-
मेव कार्योच्छेदाद् मुक्तिरिति ज्ञानकर्मसहकारित्वं मिथ्याज्ञा-
नोन्मूलने कर्मविनाशकृतस्यैव तस्य विमोदाऽऽदी हेतुत्वावधा-
रणाऽऽवि निरस्तम्; मिथ्याज्ञाननाशेऽपि विरोधिगुणमात्रस्य
हेतुत्वात्, मिथ्याज्ञानप्रभाषासहवृत्तिमिथ्याज्ञानभवंसे च हे-
तुताया लोकप्रमाणाविवक्ष्यत्वेन ज्ञानकर्मणोर्द्वयोरेव कल्पनी-
यत्वात् । अस्तुतः मार्थसमाजसिद्धत्वात् तद्व्यावच्छिन्नेऽपि
न हेतुता, किं तु सामान्यावच्छिन्नभवसमये कर्मत्वावच्छिन्न-
भवे, तत्समं यावत् कर्मकृत्यसमानयतक्षायिकसुखावच्छि-
न्ने वेति न कस्यापि न्यूनत्वम्, परानिमित्तद्वारस्थान एव फ-
लाभिवेकात् । एकपुरस्कारेणान्यनिराकरणवचनं च तत्तद-
र्थत्वाद् एवेति न कर्मकारणताबोधकवचनेऽनुकूलत्वमात्रमर्थः ।
कारणता शक्यपदस्यानुकूलत्वम्, लक्षणार्था गौरवान् । अन्यथा
सिद्धिचतुष्टयगाहित्यगर्भत्वेन तत्र त्राघवमिति दृष्टिदाने च वि-
धिप्रत्ययमात्रार्थाऽपीष्टानुकूलत्वमात्रमेव स्यादिति यागाऽऽदेर-
व्यपूर्वेणान्यथासिद्धिः कर्मणाम्, न तत्त्वज्ञाने । न च तद्वारा मुक्तौ
हेतुत्वमित्युक्तम् । तर्वाप न युक्तम् । प्रतिबन्धकत्वस्य विशि-
ष्य विभागेन तदजावकार्यमात्रेऽनुगतहेतुताया अयोगात्, प्र-
तिबन्धकविशेषनिवृत्तिहेतुतायाश्च कर्मकारणताप्रदोत्तरकल्प-
नीयत्वेन तदन्यथासिद्धतापादकत्वात् । किं च-प्रतिबन्ध-
कनिवृत्त्याऽन्यथासिद्धत्वेन कर्मणाऽहेतुत्वोक्तौ तत्त्वज्ञानस्य
सुतरां तथात्वं स्यात् । न हि उत्पन्नकैवल्यज्ञाना अपि भवोप-
प्रादिकर्मचतुष्टयं प्रतिबन्धकमनिवर्तयित्वा लघ एव मुक्तिमासा-
द्यन्तीति मुक्तिप्रतिबन्धककर्मनिवर्तकत्वेन तत्त्वज्ञानस्य कुतोऽ-
नान्यथासिद्धिः । अथ कर्मणो जोगनाशत्वेन ज्ञानस्य तदनाश-
कत्वाद् नान्यथामिद्धिः, न हि जोगस्त्वज्ञानव्यापारः, तथाऽभ-
वणात्, तेन विनाऽपि कर्मण एव तदुपपत्तेः । न च वासुदे-
वाऽऽदीनां कायव्यूहभ्रवणात् तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भो-
गद्वारा कर्मकृत्यमित्यपि सांप्रतम्, तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानस्या-
त्पादेऽपि कायव्यूहसंभवाद् भोगजननार्थं कर्मभिरवश्यं त-
त्कार्यनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, पौगपद्यं च का-
यानां तज्जनककर्मस्वभावात्तपःप्रभावादेति । न च “ तावदेवास्व
चिरं यावच्च विमोक्षोऽथ संपत्स्यते कैवल्येन ” इति श्रुतौ
तावदेवास्त्योत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य चिरं विमोक्षो यावच्चोत्पन्नक-
र्मणो विमोक्षः । ‘अथ संपत्स्यते कैवल्येन’ जोगेन कृपयित्वेति
शेष इति व्याख्यानाद् भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वं युक्तमेव ।
न च शेषवने मानाजावः सत्यपि ज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृप्त-
सामान्यभोगस्यैव नाशकत्वेनाऽऽक्षेपादीति वाक्यम्, तत्त्वज्ञाने
सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः, किं तु तदपि प्रोक्षण (?) इत्य-
र्थेनाप्युपपत्तिरिति चेत् । प्रथमं । कर्मणो भोगनाशत्वेऽपि ज्ञानस्य
कर्मनाशकत्वम्, जोगस्य तत्त्वज्ञानाव्यापारत्वात् । न च तत्त्वज्ञा-

नं विनाऽपि भोगेन कर्मनाशे व्यभिचारः, कर्मप्रागभावासहस्र-
सिकर्मनाशे युगपद्भोगे वाच्यव्यभिचाराभावादिति मणिकृतै-
वोक्तत्वात् ।

अस्मत्सिद्धांतेऽपि नाशार्थिपृत्तौ नाशनिश्चयविधेयैव के-
वलज्ञानस्य कर्महेतुत्वमनपायम् । तदुक्तं निर्युक्तौ समुद्घाता-
धिकारेण—“ ऊणवेयगिज्जं भवहुयं आउयं च धोचमं
वधंति जिणा समुघायं । ” अत्र कश्चाप्रत्ययबलादेव निय-
तवर्णोपर्येवार्थाभावनवसिद्धत्वस्य प्रतीतेः कारणत्वज्ञानमे-
वम्यद्विभोगवर्णस्यैव केवलिनः कर्मज्ञयहेतुत्वाद्वाजोगाम्बि-
तवर्णत्वेनैव धीर्याम्बिताऽऽभोगत्वेनापि हेतुत्वादुक्तार्थसिद्धिः ।
यत्पुनः “ दोषपक्षिमेतिहानात्, अकिञ्चिदपि केवलात् । तमः-
प्रचर्यानःशेष-विशुद्धिफलमेव तत् ” ॥ १ ॥ इत्यनेन के-
वलज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वं मुख्यमे, न दोषपक्षिकपकार्यपेक्षया,
न तु पक्षवानां भवोपप्रादिणां कृपणरूपकार्यमप्याश्रित्य, तत्-
द्व्यापारस्य सदा जागरूकत्वात् । यदि च स्वरूपशुद्धिप्रा-
दहनयेन ? केवलज्ञानस्य निर्व्यापारत्वं स्वीकृत्यते, नदा य-
थाख्यातचारित्र्याऽऽत्मकक्रियाया अपि तयात्ममेवानुपगन्तुं यु-
क्तम्, समुद्घाताऽऽदिना कर्मकृपणव्यापारस्य योगविशेषेणैव वक्तुं
शक्यत्वात् । मुक्तिबन्धहेतुविवेकेन फलशुद्धिप्रादहनयेन तत्र
चारित्र्यहेतुत्वाभ्युपगम्यमानो ज्ञानहेतुतामपि न व्याहन्ति । २ ।
अनन्तरकारणप्रादहनयेन तत्र चारित्र्यमेव हेतुरिति चेत् । न । उत्प-
त्तावनन्तरत्वस्य यथाऽऽद्यमानचारित्र्यापेक्षया केवलज्ञान एव सं-
भवादौ, व्यापारानन्तर्यस्य च कल्प्यमानस्योनयत्रापि विनिगमा-
त् । ३ । एतेनाऽऽक्षेपकारणप्रादहनयेन—“अस्मा इंसणनाणा”
इत्यादिबचनाचारित्र्यमेव मुक्तिहेतुरित्यपि निरस्तम् । आक्षेपकत्वं
हि स्वेतरसकलकारणसमवधानानियतसमवधानकत्वं, तच्च
यथाख्यात इव केवलज्ञानेऽपीत्यविशेषात् ज्ञयोपशमद-
शायामप्यपुनर्वन्धकाऽऽदिचारित्र्यव्यावृत्तप्रतिविशेषवत्चारि-
त्र्यस्यैव विषयप्रतिभासाऽऽत्मपरिणामज्ञानोर्ध्वजाविनस्तत्त्वज्ञा-
नस्याऽऽक्षेपकत्वाविशेषात् । ४ । मुख्यैकशेषनयेन चारित्र्यमेवो-
क्तव्यत इति चेत् । न । तत्र मुख्यत्वस्यैव विनिगन्तुमश-
क्यत्वात् । ५ । पुनर्प्रादहनयेन क्रियायामेव मुख्यत्वं विनिग-
म्यत इति चेत् । न । परमज्ञाप्रादहनयेन, ज्ञान एव तद्विनि-
गमनायाः सुवचत्वात् । ६ । “ जं स-मं नि पासहा, तं मोण ति
पासहा ” इत्यादिबचनात् कारकसम्यक्त्वशरीरनिर्वाहक-
त्वनयेन चारित्र्यमेवोक्तव्यत इति चेत् । न । “ जं अन्नाणी क-
म्मं खवेइ ” इत्यादिबचनात् । सम्यक्क्रियाशरीरनिर्वाहकत्व-
नयेन चारित्र्यमेवोक्तव्यत इति चेत् । न । “ जं अन्नाणी क-
म्मं खवेइ ” इत्यादिबचनात् सम्यक् क्रियाशरीरनिर्वाहकत्व-
नयेन ज्ञानेऽप्युत्कर्षस्य वक्तुं शक्यत्वात् । ७ । एतेन ‘सिक्खवण-
यस्स चरण-स्सुवघाएण नाणइसणवहो वि ।’ इत्यादिबचना-
त् ज्ञाननाशव्याप्यनाशप्रतियोगिब्रह्मप्रादहनयुक्तनयेन ज्ञानाति-
शयस्याप्यनुबन्धत्वात् । ८ । व्यापारप्राधान्यप्रादहनक्रियानये-
न चारित्र्योत्कर्ष इत्युक्तावपि दर्शनप्रधानप्रादहनज्ञाननयेन ज्ञा-
नोत्कर्षः सुवच एव । ९ । इष्टान्तौ चात्र पञ्चबन्धौ । तयो-
न्यतरस्याऽकिञ्चित्करत्वेन संयोगपक्ष एव भवति । न च कु-
र्वृत्तत्वमये शैलेऽन्यन्त्यक्षणावे चारित्र्यमुक्तम्, एवं मुक्तिरूपफ-
लोपधायकत्वेन विशिष्यत इत्यपि शङ्कनीयम्, कुर्वृत्तपक्ष-
स्य सहकारिसमवधाननियतत्वेन तत्कालीनज्ञानकृपणस्यापि

मुक्तिहेतुत्वात् । पुत्रात् पुञ्जोपसिपके बीजपाथःपवनाऽऽदी-
नामेकत्रोपादानत्वेन, अन्यत्र च निमित्तत्वेन हेतुत्वमिति चा-
रित्रकृपणस्य मुक्तावपादानत्वेन हेतुत्वाविशेष इत्यप्यसाम्प्रतम्,
ज्ञानाऽऽविसर्गवित्तमुक्तिरूपे संवर्तितक्षणस्यैव हेतुत्वात् । त-
च्चाऽस्तद्व्यावृत्त्या, शक्तिविशेषाऽऽदिना वेत्यन्यदेतत् । कथं तर्हि-
“सद्गुणुत्तुसुजाणं पुण, निव्वाण संजमो वेव ।” इति निर्युक्ति-
वचनं ध्यायाम, तेषां कुर्वृत्तपक्षकृपावगाहितत्वात्, तत्र चैकान्त-
स्यानुपपत्त्येव निरस्तत्वादिति शङ्कनीयम्; एकैकस्य शतमे-
द्वेनाक्षेपकारणत्वरूपस्थूलापेक्षैव तदेकान्ताभिधानो-
पपत्तेः । अत एव शैलेऽन्यन्त्यक्षणजाविधमहेतुत्वमिति वि-
शुद्धैवभूनाऽभिप्रायेणैवास्माज्जिस्तत्र तत्र समर्थितम् । ये तु मि-
थ्यादशा मिथ्याज्ञानोन्मूलनद्वारा तत्त्वज्ञानमेव मुक्तिहेतुरिति
मन्यन्ते, ते मिथ्याज्ञानोन्मूलनेऽपि तत्त्वज्ञानःप्रणिधानरूपक्रिया-
या हेतुत्वं कथं न पश्यन्ति ? । मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनवत्कर्म-
निरपेक्षं तत्त्वज्ञानं हेतुरिति चेत्तर्हि अदृष्टपरिकल्पनमेतत् ।
मिथ्याज्ञानिवासनायाः स्मृत्येकनाशयत्वात् तत्त्वज्ञानस्य तन्ना-
शनायां तांकेऽदृष्टत्वाद्, अदृष्टरूपे चोऽऽगमानुसारेणाज्ञान-
वत्कर्मणोऽपि मलकृयद्वारा मुक्तिहेतुत्वकल्पनमेव उच्यते । तथा
चाभ्यधात् सूर्योऽपि वासिष्ठे—“ तन्मुलस्य यथा चर्म, यथा
ताम्रस्य कालिका । नश्यति क्रियाया पुत्र !, पुरुषस्य तथा मल-
म् ” ॥ १ ॥ इत्यादि । किं च—विहितत्वेन पुण्यपापकृयान्यतरहेतु-
त्वव्याप्ते तत्त्वज्ञानस्य कर्मतुल्यत्वम् । न च किञ्चित् सादावेव
व्यभिचारः, मुमुक्षुर्वाहितत्वेन व्याप्तौ व्यभिचाराभावादिति
पुष्टिशुद्धबन्धनद्वारा ज्ञानकर्मणोर्मुक्तौ तुल्यवदेव हेतुतया
समुच्चयपक्ष एवानाश्रित इति सिद्धम् । (नयो०)

ज्ञानमेव शिवस्याध्व, मिथ्यासंस्कारनाशनात् ।

क्रियामात्रं त्वभयाना—मपि नो दुर्लभं भवेत् ॥ १३२ ॥

तन्मुलस्य यथा चर्म, यथा ताम्रस्य कालिका ।

नश्यति क्रियाया पुत्र !, पुरुषस्य तथा मलम् ॥ १३३ ॥

वर्चरश्च * तपस्वी च, शूरश्राप्यकृतव्रणः ।

मद्यपा स्त्री सती चेति, राजन ! न श्रद्धाम्यहम् ॥ १३४ ॥

ज्ञानवान् शीलहीनश्च, त्यागवान् धनमंग्रही ।

गुणवान् जाग्यहीनश्च, राजन् ! न श्रद्धाम्यहम् ॥ १३५ ॥

इति युक्तिवशात् मादु-रुभयोस्तुल्यकक्षताम् ।

मन्त्रेऽप्याहानं देवाऽऽदं, क्रियायुग् ज्ञानमिष्टकृत् ॥ १३६ ॥

ज्ञानं तुर्ये गुणस्थाने, ज्ञायोपशमिकं जवेत् ।

अपेक्षते फले षष्ठ-गुणस्थानजसंयमम् ॥ १३७ ॥

प्रायः संभवतः सर्व-गतिषु ज्ञानदर्शने ।

तत्पमादो न कर्तव्यो, ज्ञाने चारित्र्यजिते ॥ १३८ ॥

ज्ञापिकं केवलज्ञान—मपि मुक्तिं ददाति न ।

तावन्नाविर्जवेद् याव-चैतदंशं शुद्धसंयमः ॥ १३९ ॥

व्यवहारे तपोज्ञान—संयमा मुक्तिहेतवः ।

एकः शब्दार्जुसूत्रेषु, संयमो मोक्षकारणम् ॥ १४० ॥

संग्रहस्तु नयः प्राऽऽह, जीवो मुक्तः सदा शिवः ।

* वररश्चोति पाठान्तरम् ।

अनवाभिज्ञमात् कयउ-स्वर्णन्यायात् क्रिया पुनः॥१४१॥
अनन्तमर्जितं ज्ञानं, त्यक्ताश्चानन्तविजयाः ।
न चित्रं कलयाऽप्यात्मा, हीनोऽनूदधिकोऽपि वा ॥१४२॥
धावन्तोऽपि नयाः सर्वे, स्युर्जावे कुनविश्रमाः ।
चारित्र्यगुणलानः स्या-दिति सर्वनयाऽऽश्रितः ॥१४३॥
मुनिपुण्यमतिगम्यं पन्धरीषुष्मवेशं,
प्रवचनवचनं न काऽपि हीनं नयौवैः ।
गुरुचरणकृपातो योजयंस्तान् पदे यः,
परिणमयति शिष्यास्तं वृणीते यशःश्रीः ॥ १४४ ॥
गच्छे श्रीविजयाऽऽदिदेवमुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः,
मौढि मौढिमधाम्नि जीतविजयप्राज्ञाः परामैरुः ।
तस्मातीर्ष्यभृतां नयाऽऽदिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशुः,
तर्षं किञ्चिदिदं यशोविजय'इत्याख्याभृदाख्यातवान् १४५
नयो० ।

नाणं किरियारहितं, किरियामितं च दो वि एगंता ।

असमत्था दाएउं, जम्पमरणकुक्ख मा जाइ ॥ ६८ ॥

ज्ञास्यते यथावद् जीवाजीवाऽऽदितरवमनेनेनि ज्ञानम्, कियत इति
क्रिया यथोक्तानुष्ठानम्, तथा रहितं, जन्ममरणदुःखेच्यो मा भै-
षीरिति दर्शयितुं दातुं वाऽसमर्थम् । न हि ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो
जयेभ्यो मुच्यते, क्रियारहितत्वाद्, दृष्टप्रदीपनकप्रपलायमानप-
क्वत् । क्रियामात्रं वा ह्यनरहितं न भयेभ्यो मा त्रैवीरिति दर्श-
यितुं दातुं वा समर्थम् । न हि क्रियामात्रान् पुरुषो भयेच्यो
मुच्यते, ज्ञानविकलत्वाद्, प्रदीपनकमयप्रपलायमानान्ध-
कत् । तथा चाऽऽगमः-“ ह्यं नाणं क्रियाहीण, हया अ-
न्नाणओ क्रिया । पास्तो पंगुओ वद्धो, धावमाणो अ मंभओ ”
॥३६॥ (महा०) (‘मोक्ख’ शब्दे चैतद् विवेचयिष्यते) अज-
यसङ्गावस्तु तेच्यो मा त्रैवीरिति दर्शयितुं समर्थः । तथा
हि-सम्यग्ज्ञानक्रियावान् भयेच्यो मुच्यते, उजयसंयोगत्वात्,
प्रदीपनकजयान्धस्कन्धाऽऽरूढपक्षगुणत् । (सम्म० ३ काण्ड)

उक्तं च-

संजोगमिद्धीएँ उ गोयमा ! फलं,

न हु एगचकेण रहो पयाइ ।

अंओ य पंगू य वणे सपिक्खा,

ते मंपउत्ता नगरं पविट्ठा ॥ ३७ ॥

नाणं पयासयं सोहउ, तवो संजमो य गुत्तिकरो ।

तिएहं पि समाजोगं, गोयम ! मोक्खो न अमहा ॥३८॥

महा० १ अ० ।

(संजोगमिद्धीएत्यादि) तस्मात् सम्यग्ज्ञानाऽऽदिविनयनय-
समूहानुमुक्तिः, नयसमूहविषयं च सम्यग्ज्ञानं अज्ञानं च, तद्वि-
षयं सम्यग्दर्शनं, तत्पूर्वं आशेषगापक्रियानिष्ठसिद्धकृत्यं चारित्र्यं,
प्रधानोपसर्जननाचेन, मुख्यवृत्त्या वा तत्प्रतिपददर्शकं च वाक्य-
भागो, नान्यः, एकान्तप्रतिपादकस्यासदर्थत्वेन विसंवाद्क-
तया तस्य प्राधान्यानुपपत्तेः । जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्ट-
त्वाददृष्टाद्येऽपि प्रामाण्यसंगतेः । सम्म० ३ काण्ड । महा० ।

(ज्ञानं शीलं श्रुतं वा धेय इत्यन्ययुक्तैः सह ‘अण-
उत्थिय’ शब्दे प्रथमभागे ४५८ पृष्ठे चिन्तितम्) आह च-
ज्ञानक्रिययोः प्रत्येकं मुक्तेरर्वापिका शक्तिरसती कथं समुदाये-
ऽपि भवति ? । न हि यद्येषु प्रत्येकं नास्ति तत्तेषां समुदा-
येऽपि जवति, यथा प्रत्येकमस्तसमुदितास्वपि सिकतासु तैलं,
प्रत्येकमसती ज्ञानक्रिययोर्मुक्तेरर्वापिका शक्तिः । तदुक्तम्-
“ पत्तेयमजावाओ, निव्वाण समुदायासु विण जुत्तं । नाण-
किरियासु वोत्तुं, सिकयासमुदायनिष्ठं च ॥ १ ॥ ” उच्यते-
स्यादेवं यदि सर्वथा प्रत्येकं तयोर्मुक्त्यनुपकारितोच्येत, यथा
तु तयोः प्रत्येकं देशोपकारिका, समुदाये तु संपुर्णा हेतुनोच्य-
ते, तदा न कश्चिदोषः । आह च-“ बीसु ण सब्बह चिच्च,
सिकयानेलं च साइणानावो । देसावकारिया जा, सा सम-
वायम्मि संपुण्णा ॥ १ ॥ ” अतः स्थितमेतद् ज्ञानक्रिये समु-
दिते एव मुक्तिकारणं, न तु प्रत्येकमिति तत्त्वम् ।

तथा च पूज्याः-

णाणाहीणं सब्बं, णाणणओ जणइ किं च किरियाए ? ।

किरियाए करणमओ, तद्धमयगाहो य सम्मसं ३५६१ (विशे०)

“ कच्चिसौअया शैलया, कच्चिदधिकृतप्राकृतभुवा,

कच्चिन्नार्थापरया, कच्चिदपि समारोपविधिना ।

कच्चिच्चआध्याहारात्, कच्चिदधिकृतप्राकृतकमवन्ता-

वियं व्याख्या क्रिया, कच्चिदपि तथाऽऽम्नायवस्ततः ॥ १ ॥ ”

उत्त० १ अ० । दर्श० । आ० क० । अष्ट० ।

आचार्यः प्राऽऽह-

सर्व्वेसिं पि नयाणं, बहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता ।

तं सव्वनयविमुद्धं, जं चरणगुणद्धितं साहू ॥

सर्व्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिशब्दास्तज्ज्ञेयानामपि नयानां अ-
व्यास्तिकायाऽऽदीनाम्-बहुविधवक्तव्यतां सामान्यमेव, विशेषा
एव, उभयमेव वा परस्परान्नरपेक्षमित्यादिकाम्, अथवा-नामा-
दिनयानां मध्ये को नयः कं साधुमिच्छतीत्यादिकृपां, निशम्य श्रु-
त्वा, तत्सर्व्वनयविशुद्धं सर्व्वनयसम्मतं वचनं, यच्चरणगुणस्थि-
तधारित्रज्ञानस्थितः साधुर्यस्मात् सर्व्वेऽपि नया भाषानिले-
पमिच्छन्तीति । वृ० ६ उ० । तथा चाऽऽगमः-“ दोहिं ठाणेहिं
संपणे अणगारे अणाइयं अणवदगं दीहमखं वा आउरंतसं-
सारकंतारं वीहवएज्जा । तं जहा-विज्जाए खेव, वरणे चेव । ”
स्या० २ ठा० । दर्श० । व्य० ।

णाणकुमील-ज्ञानकुशले-पुं० । गुरुकज्ञानाऽऽवरणोदयेना-
दमिश प्रधर्षयति कुत्सितशीले, महा० ३ अ० ।

णाणाग-नाणक-न० । मुद्रायां, कार्षापणे, पणे च । आ० क० ।

“ केनापि कस्यचिन् प्राज्य-मूढ्यनाणकसंभृतः ।

म्यस्तो नवलकस्तेनो-पास्तान्ने बहुमूढ्यकाः ” ॥ १ ॥

आ० क० । स्वनामख्याने तीर्थभेदे, मोदेरे वायदे नाणके पल्ल्यां
भेत्तुएकके श्रीमहावीरः । ती० ४३ कल्प ।

पन्यासजीतविजयगणिक्तप्रश्नः-यथा प्रत्यहं प्रह्लादनविहारे
पञ्चशती वीसहस्रियाणां भोगः कथिनोऽस्ति, तन्नाणकं किं
नामकं कथ्यते ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-वीसहस्रदेवाऽऽज्ञापातिते
वीसहस्रप्रियनामकं तत्काक्षीणं किञ्चिन्नाणकविशेषं संभाव्यते,
तदधुना प्रसिद्धं नास्ति, परं पट्विशमूढकच्छमैर्वीसहस्रप्रि-
यनाणकमष्टशतयितिसहस्राधिकद्विषष्टसहस्रप्रमाणं कथित-
मस्तीति ॥ ४०४ प्र० । सेक० ३ उल्ला० ।

शाणगुण-ज्ञानगुण-पुं० । जीवाऽऽधिते ज्ञाने तद्विनानाधिनि
पर्याये ज्ञानमाहात्म्ये, आ० ५ अ० ।

शाणचरासायणा-ज्ञानात्याशातना-स्त्री० । ज्ञानस्य ज्ञानिनां
वा हीक्षणायां, अ० ८ श० ६ उ० ।

शाणजोग-ज्ञानयोग-पुं० । ज्ञानमेव योगः कौशलं ब्रह्मप्राप्त्यु-
पायो वा । ब्रह्मसाधोपाये निष्ठाभेदे, आ० ५ अ० ।

शाणहृया-ज्ञानार्थता-स्त्री० । ज्ञानमेवाथौ यस्य स ज्ञानार्थ-
स्तद्भावास्तथा । ज्ञानार्थत्वे, आ० ५ उ० २ उ० ।

शाणहृ-ज्ञानाढ्य-त्रि० । ब्रह्मगमे, जीवा० १६ अधि० ।

शाणहि-ज्ञानि-स्त्री० । " पञ्च खं ज्ञेते ! जोहसपुत्री । "
तथा-" जं अन्नाणी कर्म " इत्यादिकथायां मुद्गौ, दश० ३ अ० ।

शाणणय-ज्ञाननय-पुं० । ज्ञानमेव प्रधानमैहिकाऽऽमुष्मिकफ-
लप्राप्तिकारणं युक्तियुक्तत्वादिति सिद्धान्तव्यवस्थिते नये,
आ० ६ अ० । सम्म० ।

एतन्मतं यथा-

इह केचिज्ज्ञानादेव मोक्षमास्थयन् । तथाह्येते ब्रुवन्-सम्य-
ग्ज्ञानमेव फलसंपादनप्रत्यक्षं, न क्रिया, मय्यथा मिथ्याज्ञाना-
दपि क्रियायां फलोत्पादप्रसङ्गात् ।

यदुक्तम्--

" विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, नै क्रिया फलदा मता ।

मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलासंवाद्दर्शनात् ॥ १२६ ॥ " (नयो०)

तथा-

" भियः प्रसूते विपद्दो रुणद्धि, यशांसि दुग्धे मन्त्रिने प्रमाष्टि ।
संस्कारशौचेन परं पुनीते, शुद्धा हि बुद्धिः कुलकामधेनुः ॥ १ "
इत्या० ७ परि० ।

इह कश्चिद् ज्ञानमेव प्रधानमपवर्गयोगजमिति-

यतः किं पयमागमः-

" जं अन्नाणी कर्म, खवेह बहुआहिं वासकोडोहि ।

तं नाणी तेहि ती, खवेह ऊंनासमिसेण ॥ १ ॥ "

तथा-

" सुहं जहा ससुत्ता, न नस्सहं कयवरमि पम्भिआ वि ।

आयो तहा ससुत्तो, न नस्सहं गओ वि संसारे ॥ २ ॥ "

तथा-

" नाणं गिएहह नाणं, मुणेह नाणेण कुणह किच्चाहं ।

अवसंसारसमुहं, नाणी नाणद्धिओ तरह ॥ ३ ॥ "

तस्माद् ज्ञानमेव प्रधानमपवर्गप्राप्तिकारणमतो ज्ञानिन एव
कृतिकर्म कार्यम् । अथाऽनन्तरगाथायामेव ह्यवज्ञावसमा-
योगे भ्रमण उक्तः । तस्य च कृतिकर्म कार्यमित्युक्तम् ।

" चरणं च जावो वर्तते " इत्युक्ते सत्याह-

कामं चरणं भावो, तं पुण नाणसद्धिओ समाणेहं ॥

न य नाणं तु न भावो, तेन र नाणि पणिवयामो ॥ ७१ ॥

काममनुमतमिदं यदुक्तं चरणं चारित्र्यं भावो भावशब्दो
भावसिद्धौपलक्षणार्थः । तत्पुनर्ज्ञानसहितो ज्ञानयुक्तः समा-
पयति निष्ठां नयति, यतः-इदमिदमामेवनीयमिति ज्ञानादेवा-
वगम्यते, तस्मात्सर्वं प्रधानं, न च ज्ञानं तु न भावः, जाव

* " समापेः समाणः " । ८ । ४ । १४२ । समाप्नोतेः समा-
प्य आदेशो वा । 'समाणह । समावेह' ।

एव भावसिद्धान्तगतमिति जायना, तेन कारणेन ' र ' इति नि-
पातः पूरणार्थः । ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी, तं ज्ञानिनं, प्रणमामः
पूजयामः । इति गाथाऽर्थः ॥ ७१ ॥

यतश्च बाह्यकरणसहितस्याप्यज्ञानिनश्चरणभाव एवोक्तः-

तम्हा न बज्जकरणं, पज्ज पमाणं न यावि चारित्तं ।

नाणं पज्ज पमाणं, नाणे च त्रियं जओ तित्थं ॥ ७२ ॥

तस्मान्न बाह्यकरणं गिएडविशुद्ध्यादिकं मम प्रमाणम्, न
चापि चारित्र्यं मनलक्षणं, तज्ज्ञानाभावे तस्याप्यभावात् ।
अतो ज्ञानं मम प्रमाणं, सति तस्मिंश्चरणस्याऽपि भावात्, ज्ञाने
च स्थितं वर्तन्तीति, तस्याऽऽगमरूपत्वात् । इति गाथाऽर्थः ॥ ७२ ॥

किञ्च दर्शनं जावयिष्यते, " सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणि मोक्ष-
मार्गः " इति वचनात् । तच्च दर्शनं द्विधा-अधिगमजम्, नैसर्गिकं
च । इदमपि ज्ञानाऽऽयत्तोद्भवमेव वर्तते । तथा चाऽऽह-

नाऊण य सम्भावं, अट्ठिममसम्पं पि होइ जीवस्स ।

जाइस्मरणनिसग्गु-गया वि न निरागमा दिट्ठी ॥ ७३ ॥

ज्ञात्वा च अवगम्य च मद्भावं सतां भावः सद्भावः, त,
सन्तो जीवाऽऽद्यः किमधिगमाद् जीवाऽऽदिपदार्थपरिच्छे-
दलक्षणात्, सम्यक्त्वं अज्ञानलक्षणम्, अधिगमसम्यक्त्वम्,
इदमधिगमसम्यक्त्वमपि, अपिशब्दात् चारित्र्यमपि, प्रयति
जीवस्य जायते आत्मन इत्यर्थः । नैसर्गिकमाधित्याऽऽह-
जातिस्मरणात्सकाशाशक्तिसर्गेण स्वभावेनोक्ता संभूता जा-
तिस्मरणानिसर्गोक्ता, असावपि न निरागमा नागमरहिता,
दृष्टिः, दर्शनं दृष्टिरिति, यतः स्वयंभूतमगमस्याऽऽदीनामपि
जिनप्रतिमाऽऽद्याकारमस्यदर्शनाद् जातिमनुस्मृत्य भूतार्था-
लोकनपराणामेव नैसर्गिक सम्यक्त्वमुपजायते, भूतार्था-
लोकनं च ज्ञानं, तस्मादिदमपि ज्ञानाऽऽयत्तोद्भवमिति कृत्वा
ज्ञानस्य प्राधान्याद् ज्ञानिन एव कृतिकर्म कार्यमिति स्थितमयं
गाथाऽर्थः ॥ ७३ ॥

इत्थं ज्ञानवादिनोक्ते सत्याहाऽऽचार्यः-

नाणं विमए निययं, न नाणमित्तेण कज्जनिष्फत्ती ।

मग्गन्नू दिट्ठतो, होइ सच्चिट्ठो अचिट्ठो अ ॥ ७४ ॥

ज्ञानं प्रकान्तं स्वधिषये नियतं २ स्वविषयः पुनरस्य प्रकाश-
नमेव, यतश्चैवमतो न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्तिः, मात्रशब्दः कि-
याप्रतिषेधवाचकः । अत्रार्थे मार्गवृष्टान्तो भवति, सचेष्टः स-
व्यापारः, अचेष्टश्च अविद्यमानचेष्टश्च । एतदुक्तं भवति-यथा
कहिंचल पाटलिपुत्राऽऽदिमार्गलो जिगमिषुश्चेष्टदेशप्राप्तिलक्षणं
कार्यं गमनचेष्टोद्यत एव साधयति, न चेष्टाधिकशो भूय-
साऽपि कालेन तत्प्रजावादेवैव ज्ञानी शिष्यमार्गमविपरितम-
वगच्छन्नपि संयमकथोद्यत एव तत्प्राप्तिलक्षणं कार्यं साध-
यति, नाजुद्यतो ज्ञानप्रजावादेव, तस्मादस्य संयमरहितेन
ज्ञानेन । इति गाथाहृदयार्थः ॥ ७४ ॥

प्रस्तुतार्थप्रतिपादकमेव दृष्टान्तान्तरमभिधित्पुराह-

आउज्जनट्ठकुसला, वि नट्ठिआ तं जणं न तोसेइ ।

जोगं अजुंनपाणी, निंदं विसं च सा लहइ ॥ ७५ ॥

आतोद्यानि मृदङ्गाऽऽदीनि, नृत्तं करचरणनयनाऽऽदिविशिष्टप-
रिस्पन्दचिरोपलक्षणम्, आतोद्यः करणभूतः नृत्तगतोद्यनृत्तं,
तस्मिन् कुशला निपुणा आतोद्यनृत्तकुशला, असावपि नर्तकः,

अनवाप्तिरु रक्तजनपरिवृताऽपि, सं जने रक्तजनं न तोषयति
नयनीत्यर्थः । किंभूता सती ?-योगमयुज्जती काया-
अनन्तम्-यापारमकुर्वती, ततश्च अपरितुष्टादु रक्तजनाद् न किञ्चिद्
न विजातं लभत इति गम्यते । अपि तु निन्दां च किंसां च
घातं लज्जे रक्तजनादिति । तत्समकमेव या हीनता सा निन्दा,
परोक्षं तु किंसेति गाथाऽर्थः ॥ ७५ ॥

इत्थं दृष्टान्तमभिधाय बार्हस्पतिकयोजनां प्रदर्श-
यन्नाह-

इयं लिंगनाणसद्विभो, काऽभजोगं न जुंजई जो उ ।

न लहइ स सुखसुखं, लहइ अ निंदं सपक्खाओ ॥ ७६ ॥

'इयं' एवं लिङ्गज्ञानाभ्यां सहितो युक्तः लिङ्गज्ञानसहितः
काययोगं कायव्यापारं न युक्ते न प्रवर्तयति, यस्तु न लभते न
प्राप्नोति, स इत्थंभूतः, किम् ? मोक्षसौख्यं सिद्धिसुखमित्यर्थः ।
लभते च निन्दां स्वपक्षात्, चशब्दात् शिष्यस्यैव । इह च
नर्नकीतुल्यः साधुः, आलोच्यतुल्यं ह्यसिद्धं, नृसंज्ञानतुल्यं
ज्ञानं, योगव्यापारतुल्यं चरणं, रक्तपरितोषतुल्यः सङ्कपरितोषः,
ज्ञानलाभतुल्यः सिद्धिसुखलाभः । शेषं सुगमम् । यत एवमत्रो
ज्ञानचरणसहितस्यैव कृतिकर्म कार्यमिति गाथाभाषार्थः ॥ ७६ ॥

चरणरहितं ज्ञानमकिञ्चित्करम्, अस्वार्थस्य
साधका बहुशो दृष्टान्ताः सन्तीति प्रदर्श-

नाय पुनरपि दृष्टान्तमाह-

जाणंतो वि अ तरितं, काऽभजोगं न जुंजई नइ ।

सो बुझइ सोएणं, एवं नाणी चरणहीणो ॥ ७७ ॥

ज्ञानमपि च तरितुं यः काययोगं कायव्यापारं न युक्ते
नद्यां स पुमाश्च वृक्षते ह्रियते भ्रान्तता पयःप्रवाहेन, एवं
ज्ञानी चरणहीनः संसारनद्यां प्रमोदभ्रान्तसोद्यत इत्युपनयः ।
तस्माच्चरणविकलस्य ज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् उनययुक्त-
स्यैव कृतिकर्म कार्यमिति गाथाऽभिप्रायः ॥ ७७ ॥

एवमसहायज्ञानपक्षे निराकृते, ज्ञानचरणोभयपक्षे च सम-
र्थिते सत्यपरस्त्वाह-

गुणअहिण वंदणयं, छुउमत्थ गुणागुणे अजाणंतो ।

वंदिउज व गुणहीणं, गुणाहिअं बावि वंदावे ॥ ७८ ॥

इहोत्सर्गतो गुणाधिके साधौ बन्धनं, कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।
अयं चार्थः-अभरणं बन्धेत्यादिग्रन्थसिद्धः, गुणहीने तु प्रतिषेधा,
पञ्चानां कृतिकर्मत्यादिग्रन्थात् । इदं च गुणाधिकत्वं गुणहीनत्वं
च तत्त्वतो दुर्विज्ञेयमतः उच्यते स्तत्रतो गुणागुणानात्मान्तरव-
र्तिनोऽज्ञानानोऽनवगच्छन् किं कुर्याद्, बन्धेत वा गुणहीनं कि-
ञ्चित् गुणाधिकं वाऽपि बन्दापयेत्, उभयथाऽपि च दोषः-
एकत्र गुणानुज्ञाप्रत्ययः, अन्यत्र तु विनयत्यागप्रत्ययः, तस्मा-
त्पूर्णाभाव एव श्रेयाद्, अलं बन्धनेन । इति गाथाऽभिप्रायः ॥ ७८ ॥

इत्थं चोदकेनेके सति व्यवहारनयनमभिकृत्य गुणाधिक-
त्वपरिज्ञानकारणानि प्रतिपादयन्नाहऽऽचार्यः-

आत्मणं विहारेणं, ठाणाचंक्रमणेण य ।

सकामुविहिओ नाउं, जासावेणइएण य ॥ ७९ ॥

आत्मयो वसतिः सुप्रमार्जिताऽऽदिलक्षणा । अथवा-स्त्रीपशुप-
इदकविर्जित इति । तेनाऽऽहयेन, नाऽगुणवत् एव कृत्वात्मयो

प्रवर्तति । विहारो मासकक्ष्याऽऽदिः, तेन विहारेण, स्थानमूर्द्ध-
स्थानं, स्वकर्मणं गमनं, स्थानं च स्वकर्मणं चेत्येकवद्भावः । ते-
न चाविरुद्धदेशकायोत्सर्गकरणेन युगमात्राचनिप्रलोकनपुर-
स्सराऽद्भुतगमनेन चेत्यर्थः । शक्यः सुविहितो ज्ञानुम्, ज्ञाणा-
वैनयिकेन च-विनय एव वैनयिष्यः, समासोच्य भाषणेन आ-
चार्याऽऽदिविनयकरणेन चेति ज्ञाणना । नैतान्येवंभूतानि प्रायशी-
ऽसुविहितानां भवन्तीति गाथाऽर्थः ॥ ७९ ॥

इत्थमभिहिते सायाह चोदका-

आत्मणं विहारेणं, ठाणाचंक्रमणेण य ।

न सका सुविहिओ नाउं, जासावेणइएण य ॥ ८० ॥

आलयेन विहारेण स्थानसङ्क्रमणं च न शक्यः सुविहितो ज्ञानुं,
भाषावैनयिकेन चोदायिन्नुपमारकमायुरकोट्यहस्यऽऽदिभिर्यभि-
चारात् । तथा च प्रतीतिमिदम्-असयता अपि हीनसत्त्वाः
लक्ष्याविनिमित्तं संयतवक्ष्यन्ते, संयता अपि च कारणतो-
ऽसयतवदिति गाथाऽर्थः ॥ ८० ॥

किञ्च-

जरहो पसन्नचंदो, सद्धिभतरबाहिरं उदाहरणं ।

दोसुप्पत्तिगुणकरं, न तेसि वज्जं भवे करणं ॥ ८१ ॥

जरतः प्रसन्नचन्द्रः सान्त्वनतरबाह्यमुदाहरणम्-अन्यन्तरं ज-
रतः, यतस्तस्य बाह्यकरणरहिण्यापि विच्युपितस्यैवाऽऽदर्शक-
प्रदप्रविष्टस्य विशिष्टभावनापरस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । बाह्यम-
प्रसन्नचन्द्रः । (' पसन्नचन्द ' शब्दे प्रसन्नचन्द्रकथाविस्तरः)
यतस्तस्योत्कृष्टबाह्यकरणवतोऽप्यन्तःकरणविकलस्याधःसप्त-
भनरकप्रायोभयकर्मबन्धो बभूव । तदेवं दोषोत्पत्तिगुणकरं न
तयोर्भरतप्रसन्नचन्द्रयोः । (वज्जं जवे करणं ति) छान्दसत्त्वा-
दभूत् करणं दोषोत्पत्तिकारकं भरतस्य नाचुदशोन्नतं, बाह्य
करणं गुणकारकं प्रसन्नचन्द्रस्य नाचुदशोन्नतमपीति । त-
स्मादान्तरमेव करणं प्रधानम्, न च तदालयादिनाऽवगन्तुं श-
क्यते, गुणाधिकं च बन्धनमुक्तमिति कृत्वा भाव एव श्रेया-
निति स्थितम् । इत्थं गाथाऽभिप्रायः ॥ ८१ ॥

इत्थं तीर्थाङ्कनृत्यव्यवहारनयनिरपेक्षं चोदकमवगम्याऽन्येषां
पारलौकिकापायप्रवर्धनायाऽऽहऽऽचार्यः-

पत्तेअयुक्करणे, चरणं नासंति जिणवरिंदाणं ।

आहचभावकहणे, पंचहिं ठाणेहिं पासत्था ॥ ८२ ॥

प्रत्येकबुद्धाः पूर्वभवाभ्यस्तोभयकरणा भरताऽऽदयः, तेषां करणं,
तस्मिन्नान्तर एव फलसाधके सति मन्दमतयश्चरण नाशय-
न्ति जिनवरेन्द्राणां संर्वाधभूतम्, आत्मनः, अन्येषां च । पाता-
न्तर वा-"बोहि नासेति जिणवरिंदाणं" कथम् ? "आहचभाव-
कहणे सि" कादाचित्कभावकथने बाह्यकरणरहितैरेव भरता-
ऽऽदिभिः केवलमुत्पादितमित्यादिलक्षणे, कथं नाशयन्ति ? पञ्च-
जिः स्थानैः प्राजातिपाताऽऽदिभिः पारम्पर्येण करणभूतैः, पा-
हर्वस्या उक्तलक्षणाः । इति गाथाऽर्थः ॥ ८२ ॥

यतश्च-

लुम्मगदेसणाए, चरणं नासंति जिणवरिंदाणं ।

बावन्नदंसणा खलु, न ह्य लज्जा तारिसा ददं ॥ ८३ ॥

अन्मार्गदेशनयाऽनयाऽनन्तराभिहितं चरणं नाशयन्ति जिनवरे-
न्द्राणां संवर्धभूतमात्मनोऽन्येषां वाऽव्यापन्नदर्शनाः खलु विनष्ट-

सम्यग्दर्शना निश्चयतः 'खलु' इत्यपिशब्दार्थो निपातः । तस्य व्यवहितः संबन्धः । तमुपरिष्ठद् दर्शयिष्यामः । (न हु ल- र्ना तारिस्ता दृष्टं ति) नैव कल्पन्ते नादृशा दृष्टमपि, किंपुन- र्ज्ञानाऽऽदिना प्रतिज्ञाभयितुमिति गार्थाऽर्थः ॥ ७३ ॥ आ० ३ अ० । ति० । ('दृष्टण' शब्दे दर्शनप्राधान्यविचारः)

तत्र ज्ञाननयदर्शनम्—इदं ज्ञानप्रवैहिकाऽऽमुष्मिकफलप्राप्तिका- रणं प्रधानं, युक्तियुक्तत्वात्, तथा चाऽऽह निर्युक्तिकारः—

नायम्मि गिण्हयव्वे, अगिण्हयव्वम्मि चेव अत्थम्मि ।

जइयव्वमेव इह जो, लवएसो मो नओ नाप ॥ १५६२ ॥

'नायम्मि' ज्ञाते सम्यक्परिच्छिन्ने प्रहीतव्ये उपादेयं (अ- गिण्हयव्वम्मि सि) अप्रहीतव्ये अनुपादेयं, हेय इति भावः । अशब्दः स्रग्भयोर्ग्रहीतव्याप्रहीतव्ययोर्ज्ञातव्यानुकर्षार्थः, उ- पेक्षणीयवस्तुस्ममुच्चयार्थो वा । एवकारश्चावधारणार्थः । तस्य चैवं व्यवहितः प्रयोगो दृष्टव्यः । ज्ञान एव प्रहीतव्यं, तथाऽप्रही- तव्यं, उपेक्षणीयं च ज्ञात एव नाज्ञाते अर्थे ऐहिकाऽऽमुष्मिके । तत्रैहिको प्रहीतव्यः स्रक्चन्दनाऽऽदिभिः, अप्रहीतव्यो विपश- क्कएट्टकाऽऽदिः, उपेक्षणीयस्तृणाऽऽदिः । आमुष्मिको प्रहीतव्यः सम्यग्दर्शनाऽऽदिः, अप्रहीतव्यो मिथ्यात्वाऽऽदिः, उपेक्षणीयो विषयाऽऽदिः, तांस्तत्रैव यतितव्यमेव अनुस्वारलोपाद् यतित- व्यमेव क्रमेण ऐहिकाऽऽमुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिना सत्त्वेन प्रवृ- त्त्यादिलक्षणो बलः कार्य इत्यर्थः । इत्थं चैतदङ्गकर्तव्यम्—स- म्यग्ज्ञाते प्रवर्तमानस्य फलविसम्बाददर्शनात् ।

तथा चोक्तमर्थैरपि—

" विज्ञप्तिः फलदा पुसां, न क्रिया फलदा मता ।

मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलासम्बाददर्शनात् ॥ १२१॥ (नयो०)

तथाऽऽमुष्मिकफलप्राप्त्यर्थिनाऽपि ज्ञानादेव यतितव्यम् । (३५६२) आ० म० १ अ० २ खण्ड । इह ज्ञान- नयो ज्ञानप्राधान्यव्यापनार्थं प्रतिपादयति—नवैहिकाऽऽमुष्मि- कफलार्थिना तावत् सम्यग् धिज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम्; अ- न्यथाप्रवृत्तौ फलविसम्बाददर्शनात् । तथा चाप्यैरप्युक्तम्—" वि- ज्ञप्तिः फलदा पुसां, न क्रिया फलदा मता । मिथ्याज्ञानात् प्र- वृत्तस्य, फलासम्बाददर्शनात् ॥ २२६ ॥ (नयो०) तथा चाऽऽ- गमेऽप्युक्तम्—" पढम नाण तओ दया " इत्यादि । " जं अभा- णी कम्मं खवेइ " इत्यादि । तथाऽपरमप्युक्तम्—

" पाषाओ विण्णवत्ती, पवत्तणा तह य कुसलपक्खम्मि ।

विणयस्स वि पमिवत्ती, तिस्सि वि नाणे समप्पंति ॥ १ ॥ "

इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधान्यम्, यतस्तार्थ्यकरणधैररगीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्धः । तथा च तद्वचनम्—

" गीयत्थो य विहारो, बीयो गीयत्थमीसओ भणिमो ।

एत्तो तइयविहारो, नाणुआओ जिण्वरेहि ॥ १ ॥ "

न यस्मादन्धेनाश्रयः समाकृत्यमाणः सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यत इति भावः । एवं तावत् ज्ञायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तम्, का- यिकमप्यङ्गीकृत्य विनाशफलसाधकत्वं तस्यैव हेयम्, यस्माद- ह्नोऽपि भवाभ्युद्योः तदस्यैव दीक्षाप्रतिपन्नस्योत्कृष्टपञ्च- रणवतोऽपि न तावद्वर्णप्राप्तिः संजायते, बावदस्मिन्नजीवाऽऽ- दिष्वस्तुत्तोमसाक्षात्करणदङ्गं केवलज्ञानं नोत्पन्नम् । तस्माद् ज्ञानमेव पुरुषार्थसिद्धिर्निबन्धनम् । प्रयोगश्चात्र—यद् येन विना न भवति तत्तद्विषयमेव, तथा जीवाऽऽयचिनाजायी त-

जिवाश्चन एवाहङ्कुरः, ज्ञानाविनाभाविनी च सकलपुरुषार्थ- सिद्धिरिति । तन्मायं नयन्ननुविधिसामायिके सम्यक्वधुनसा- मायिके एवाभ्युपगच्छति, ज्ञानाऽऽत्मकत्वेन तयोरेव मुख्य- मुक्तिकारणत्वात् । देशसर्वविरतिसामायिके तु नेच्छन्ति कार्यत्वेन गौणत्वात्तयोरिति । विंश० । वृ० । सूत्र० । आ० । नि० खू० । दश० । सम्म० ।

णाणणिण्हवया—ज्ञाननिवृत्ता—खी० । ६ त० । धृतस्य सु- रूपां चाऽपलपने, म० ८ श० ६ उ० ।

णाणणिन्वात्ति—ज्ञाननिवृत्ति—खी० । ज्ञानस्य आभिनिबोधिका- दितया निष्पत्तौ, सा आभिनिबोधिकाऽऽदिभेदेन पञ्चाविधा । यस्य यावन्ति ज्ञानानि तस्य तावन्ती । म० १० श० ५ उ० ।

णाणतव—ज्ञानतपस्—न० । तीर्थकृतां केवलतोत्पत्त्यर्थं कृतेऽष्टमा- ऽऽदितपसि, यथा पार्श्वजिनैर्मस्वामिमल्लिनायारिष्टेनानाम- एमेन वासुपूज्यस्य चतुर्थेन शेषाणामजितस्वाम्यादानामनवि- शतिजिनानां षष्ठेन भक्तेन केवलज्ञानमुत्पेदे । प्रब० ४५ द्वार ।

णाणतह—ज्ञानतथ्य—न० । मत्यादिकेन ज्ञानपञ्चकेन यथास्व- मचितये विषयोपलम्बे, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

णाणतिग—ज्ञानाधिक—न० । मतिज्ञानधुनज्ञानाधिकज्ञानत्रये, क- म० ४ कर्म० ।

णाणतिलगणि—ज्ञानतिलकगणिन्—पुं० । पञ्चराजगणिशब्दे गौतमकुलकवृत्तिकारके, स च वैकमीये १६६० मते वत्सरे वर्तमान आसीत् । जै० ३० ।

णाणत्त—नानात्व—न० । नानाभावो नानात्वम् । वर्णाऽऽदिकृते वैचित्र्ये, प्रज्ञा० १५ पङ् । म० । नि० खू० । व्य० । स्या० ।

णाणत्ता—नानाता—खी० । नानाभावो नानाता । विशेषे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

अथ 'नाणत्त सि' नानातालक्षणं विवरीपुराह—

नाणत्त सि विसेसो, सो दव्ववत्तेत्तकालभावेहि ।

अममाण्णं एओ, समाणसंखाणमविसेसो ॥ १६१ ॥

परमाणुदुयणुयाणं, जह नाणत्तं तहाऽवसेसाणं ।

असमाण्णं तह खे—तत्कालभावपञ्जेयाणं ॥ १६२ ॥

नाना इत्येतस्य भावो नानाता—वस्तूनां परस्परं भिन्नता, वि- शेष इत्यर्थः । स च विशेषो द्रव्यक्षेत्रकालत्रावरसमानानामस- मानसंख्यानां क्षेत्रोऽवगन्तव्यः, ह्यव्याऽऽदिभिः समानसंख्यानां पुनरविशेष इति ॥ २१६१ ॥ अत्रोद्वाहरणमाह—(परमाण्वित्या- दि) यथा ह्यव्यसंख्यया असमानानां परमाणूनां द्व्यणुकस्क- स्थानां च, तथाऽवशेषाणां द्व्यणुकानां त्र्यणुकानां च, तथा त्र्यणुकानां चतुरणुकानां च, तथा चतुरणुकानां पञ्चाणुका- नां चेत्यादिद्रव्यसंख्ययाऽसमानानां परस्परं नानात्वं विशेषो क्षेत्रः । तथा तेनैव प्रकारेण क्षेत्रकालभावसंख्ययाऽसमाना- नां क्षेत्रकालभावपञ्जेदानामपि परस्परं नानात्वं विशेषो म- न्तव्यः; तद्यथा—एकप्रदेशात्रगाढानां द्व्यादिप्रदेशावगाढानां च, तथैकसमयस्थितिकानां द्व्यादिसमयस्थितिकानां च, तथा एक- गुणकालकाऽऽदीनां द्विगुणकालकाऽऽदीनां चेत्यादि । उपलक्षणं चेद्म—इत्यतः समानसंख्यानामपि परमाण्वादीनां क्षेत्रकालभा-

विना नात्वं द्रष्टव्यम् । एवमेकाऽऽदिप्रवेशावगाढानां क्षेत्रावगाढ-
प्रवेशैः समानसंख्यानामपि द्रव्यकालजायैर्नात्वं । एकस-
मयाऽऽदिस्थितेनां च स्थितिसमयैः समानसंख्यानामपि द्रव्य-
क्षेत्रमाधेनात्वं ; एकगुणकालकाऽऽदीनां च वर्णगन्धःऽऽदिगु-
णैः समानसंख्यानामपि द्रव्यक्षेत्रकालैर्नात्वंमिति ॥२१६२॥
विशेषः । आ० सू० ।

ज्ञानात्मन्-पुं० । ज्ञानविशेषत उपसर्जनीकनदर्शनाऽऽदिरात्मा
ज्ञानाऽऽत्मा । सङ्घट्टेरात्मनि, भ० १२ श० १० उ० ।

ज्ञानदंसण-ज्ञानदर्शन-न० । ज्ञानं च दर्शनं च, ज्ञानेन वा द-
र्शने ज्ञानदर्शनम् । ज्ञानदर्शनयुग्मे, " अथिणं मम अस्सेसे
नाणदंसणे समुप्पजे । " स्या० ७ उ० ।

ज्ञानदंसणलक्षण-ज्ञानदर्शनलक्षण-स्त्री० । ज्ञानं च दर्श-
नं च लक्षणं लक्षां यस्याः सा ज्ञानदर्शनलक्षणा । सङ्घट्ट-
ज्ञानसम्यग्दर्शनरूपायां मोक्षमार्गतौ, " मोक्षलक्षणं तथ,
सुणेह जिणानियं । अवकारणसंयुतं, नाणदंसणलक्षणं " ।
॥ १ ॥ उत्त० २७ अ० ।

ज्ञानदंसणसमग-ज्ञानदर्शनसमग्र-त्रि० । ज्ञानदर्शनाभ्यां पूर्णं,
" तत्तो नाणदंसणसमगे " उत्त० ७ अ० ।

ज्ञानद्वय-ज्ञानद्वय-न० । ज्ञानद्वयं देवकार्ये उपयोगि स्यात्त
वा, यदि स्यात्तदा देवपूजायां प्राप्तावाऽऽदौ वेति प्रश्ने, उत्तरम्-
" एकत्रैव ध्यानके देवरितं, क्षेत्रद्वयमेव तु ज्ञानरितम् ।
सत्तत्त्वयामेव तु स्थापनीयं, धीसिद्धान्तो ज्ञान एव प्रवर्तते ॥१॥ "
पतङ्गाव्यमुपदेशसत्तिकाप्रान्तेऽस्त्येतदनुसारेण ज्ञानद्वयं देव-
पूजायां प्राप्तावाऽऽदौ चोपयोगि भवतीति । उ० प्र० । सेन० २
उ० ।

ज्ञानदाण-ज्ञानदान-न० । भुतज्ञाने, " अभ्येभ्यो भव्यवर्गेभ्यो-
ऽथापनधावणाऽऽदिजिः । यद्दानमागमस्यैत-ज्ज्ञानदानमुदा-
हृतम् ॥ १ ॥ " न० २ अ० ।

ज्ञानदिट्ठि-ज्ञानदृष्टि-स्त्री० । तत्रज्ञानरूपायां दृष्टौ, अष्ट० १
अष्ट० ।

ज्ञानदीव-ज्ञानदीप-पुं० । अज्ञानध्वान्तनाशाय तत्रज्ञानप्रदीपे,
ज्ञा० २५ उ० ।

ज्ञानधण-ज्ञानधन-त्रि० । ज्ञानविशेषे विपश्चिति, आच० ४ अ० ।

ज्ञानधम्म-ज्ञानधर्म-पुं० । वर्धमानसुरिवंशपरम्परायां साधु-
रत्नसुरेः शिष्ये, " तच्छिष्या ज्ञानधर्मावयाः, पाठकाः पर-
मोत्तमाः । ज्ञानाऽऽगमरहस्यार्थ-दायका गुणनायकाः ॥ १ ॥ "
तच्छिष्याणां दापचन्द्राणां शत्रुज्जवाऽऽद्यनेकनीयेषु प्रतिष्ठावि-
द्यायिनां शिष्येण देवचन्द्रेण यशोविजयकृतज्ञानसारारङ्गस्य
टीका विगचिता । अष्ट० ३२ अष्ट० ।

ज्ञानपज्जव-ज्ञानपर्याय-पुं० । ज्ञानविशेषे बुद्धिकृतेऽधि-
जागपल्लवे, भ० २ श० १ उ० ।

ज्ञानपडिणीपया-ज्ञानप्रत्यनीकता-स्त्री० । ज्ञानस्य भुताऽऽ-
देः तत्साधनस्य पुस्तकाऽऽदेः (कर्म० १ कर्म०) तत्रभेदाद् ज्ञान-
वतां वा सामान्येन प्रतिकूलतायाम्, भ० ८ श० १ उ० ।

ज्ञानपडिसेवणाकुशील-ज्ञानप्रतिसेवनाकुशील-पुं० । ज्ञान-
स्य प्रतिसेवनया कुशीलो ज्ञानप्रतिसेवनाकुशीलः । प्रतिसे-
वनाकुशीले, भ० २५ श० ६ उ० ।

ज्ञानपरिणाम-ज्ञानपरिणाम-पुं० । ज्ञानसकृणो जीवपरिणामे,
प्रज्ञा० १५ प० ।

ज्ञानपरीषह-ज्ञानपरीषह-पुं० । ज्ञानं मत्यादि तत्परीषहणं च
ज्ञानपरीषहः । विशिष्टस्य ज्ञानस्य सद्भावे मद्बर्जने अभावे,
द्वैत्यवर्जने, प्रत्यास्तरे स्वज्ञानपरीषह इति पठ्यते, तथै-
वास्मानिर्देशितम् । न० ७ श० ८ उ० ।

ज्ञानपायच्छिन्न-ज्ञानप्रायश्चित्त-न० । पापं क्षिण्यतीति । प्रा-
यश्चित्तनेदे, स्या० ३ उ० ४ उ० ।

ज्ञानपुरिस-ज्ञानपुरुष-पुं० । ज्ञानसकृणभावप्रधाने पुरुषे,
स्या० ३ उ० १ उ० ।

ज्ञानपेज्जटोष-नानाप्रेमटोष-न० । प्रेम च द्वेषश्च प्रेमद्वेषं, नाना-
प्रकारं प्रेमद्वेषं नानाप्रेमद्वेषम् । अधिनयमेदे, स्या० ३ उ०
३ उ० ।

ज्ञानप्पमोस-ज्ञानप्रक्षेप-पुं० । भुताऽऽदौ ज्ञाने, ज्ञानवस्तु वाऽ-
प्रीतौ, भ० ७ श० ६ उ० ।

ज्ञानप्पपार-नानाप्रकार-त्रि० । विविधे, सूत्र० १ सु० १३
अ० । आच० ।

ज्ञानप्पवाध-ज्ञानप्रवाद-न० । यत्र ज्ञानं मत्यादिकं स्वरूपभे-
दाऽऽदिभिः प्रोच्यते तज्ज्ञानप्रवादम् । स० । स्या० । ज्ञानं ज्ञानाऽऽ-
दिभेदजिज्ञेसापञ्चकारं तत्प्रपञ्चं वदति ज्ञानप्रवादम् । न० ।
ज्ञानस्य मतिज्ञानाऽऽदिपञ्चकस्य भेदप्ररूपणा यस्मात् तज्ज्ञान-
प्रवादम् । चतुर्दशानां पूर्वानां पञ्चमे, भ० । स्या० । तस्य
पदपरिमाणमेका पदकोटी । न० । " नाणप्पवायस्स णं पुव्वस्स
वारस वत्थू पणत्ता " । स० ।

ज्ञानफल-ज्ञानफल-त्रि० । ज्ञानं फलं येषां तानि ज्ञानफलानि ।
भुतज्ञानाऽऽराधनाऽऽदिषु कर्मसु, उत्त० २ अ० ।

ज्ञानवल-ज्ञानबल-न० । ज्ञानबलमतीताऽऽदिष्वनुपरिच्छ-
मर्थम्, चारित्रसाधनतया मोक्षसाधनसामर्थ्यं वा तस्मि
स्या० १० उ० ।

ज्ञानवोडि-ज्ञानबोधिन्-पुं० । ज्ञानाऽऽवरणक्षयोपशमभूता ज्ञान-
प्राप्तिः । स्या० २ उ० ४ उ० ।

ज्ञानजट्ट-ज्ञानभ्रष्ट-त्रि० । ५ त० । सदसद्विवेकभ्रष्टे, आच० १
अ० ६ अ० ४ उ० ।

ज्ञानभाव-ज्ञानजाव-पुं० । अधिगमे उपयोगे, नि० सू० २०
उ० ।

ज्ञानजावणा-ज्ञानजावना-स्त्री० । ज्ञानस्य भावना ज्ञानजा-
वना । एवंभूतं मौनीकं ज्ञानप्रवचनं यथाऽवस्थिताशेषपदार्था-
विर्जायकमित्येवरूपायां भावनायाम्, आच० २ सु० ३ सू० १
अ० १ उ० ।

ज्ञानमंजरी-ज्ञानमञ्जरी-स्त्री० । यशोविजयोपाध्यायकृतज्ञान-
सारामिबाहकग्रन्थस्य देवचन्द्रगणिकृतायां टीकायाम्, सा
वात्यष्टमेति विद्वज्जनचेतश्चमत्कृतिं नादधाति । " स्याद्वाद्यु-

रहस्यानी, ज्ञानाहस्योदयेन च । रेवत्येकेण बोधार्थं, सहीकेयं
विनिर्मिता ॥ १ ॥ वैक्रमीये रसनिधिजलाधिपत्ये १७६६मिते
संवत्सरे । अष्ट० ३२ अष्ट० ।

णाणमंत-ज्ञानवत्-त्रि० । ज्ञानशक्तिनि, नि० सू० १ उ० ।

णाणमग-ज्ञानमग-त्रि० । आत्मस्वरूपोपलब्धयुक्ते, अष्ट० २
अष्ट० ।

णाणमय-ज्ञानमय-पुं० । आत्मनो विज्ञानहेतुकेऽहकारे, " ज्ञानं
मदवर्षदरं, मद्यति मस्तेन तस्य को वैद्यः । । अगदो यस्य
विशयति, तस्य चिकित्सा कथं क्रियते ? " ॥ १ ॥ सूत्र० १
अ० १३ अ० ।

ज्ञानमय-त्रि० । ज्ञानाऽऽत्मके, आद्य० ४ अ० ।

णाणमूढ-ज्ञानमूढ-पुं० । अदितज्ञानाऽऽवरणे, स्था० ३ डा० ४
अ० ।

णाणमोह-ज्ञानमोह-पुं० । ज्ञानविषयके मोहे, स्था० २ अ० ४
उ० । (व्याख्याऽस्य ' मोह ' शब्दे दृष्टव्या)

णाणराशि-ज्ञानराशि-पुं० । सहो धनिकने, पञ्चा० १५ विष० ।

णाणबल-ज्ञानबल-न० । मतीत्याऽऽदिष्वस्तुपरिच्छेदसामर्थ्ये,
स्था० १० डा० ।

णाणवाड [ण]-ज्ञानवादिन्-त्रि० । यथाऽवस्थितवस्तुपरि-
ज्ञानादेव मोक्ष इत्येवंवादिनि, सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

णाणवि-ज्ञानवित्-त्रि० । ज्ञानं यथाऽवस्थितपदार्थपरिच्छेदकं
तदेतीति ज्ञानवित् । ज्ञानवेत्तरि, " से मायवि णाणवि "
आद्या० १ अ० ३ अ० १ उ० ।

णाणविणय-ज्ञानविनय-पुं० । ज्ञानमाजिनिबोधिकाऽऽदि पञ्चाधा,
तदेव विनयो, ज्ञानस्य वा विनयो भक्त्यादिकरणं ज्ञानविनयः ।
आ० ७ डा० । ज्ञानानां भक्त्यात्मकतद्बुद्ध्याभावाविधि-
ग्रहमत्यादिनाऽऽप्यासे, अ० २५ डा० ७ उ० । ज्ञानविनयः
पञ्चाधा, ज्ञानस्य पञ्चविधत्वात् । औ० ।

ज्ञानविनयमाह-

नाणं भिक्खइ नाणं, गुणइ नाणेण कुणइ किञ्चाइ ।

नाणं नवं न बंधइ, नाणविण्णो इवइ नग्गहा ॥ ७८ ॥

ज्ञानं शिष्यतयपूर्वं ज्ञानमावसे, ज्ञानं गुणयति गृहीतं सत् प्र-
त्यावर्तयति, ज्ञानेन करोति कृत्यानि संयमकृत्यानि, एव ज्ञानी ब-
धं कर्म न बध्नाति, प्राक्तनं च विनयति यस्माद् ज्ञानविनीतो
ज्ञानेनापनीतकर्मा भवति, तस्मादिति गाथाऽर्थः ॥ ७३ ॥ दृश०
अ० १ उ० ।

णाणविणयपरिहीण-ज्ञानविनयपरिहीन-त्रि० । ज्ञानाऽऽचा-
रपरिहीने, चं० प्र० २० पादु० ।

णाणविमलगाणि-ज्ञानविमलगाणि-पुं० । श्रीवल्लभमुनिगुरौ,
अयं विक्रमसंवत् १६५४ मिते विद्यमान आसीत् । अनेन महे-
श्वरमूर्तिकृतशब्दप्रभेदग्रन्थस्योपरि टीका कृता । जे० ६० ।

णाणविराडणा-ज्ञानविराधना-स्त्री० । विराधना कण्डना,
ज्ञानस्य विराधना ज्ञानविराधना, ज्ञाननिन्द्या गुवादिनिन्द्वेन
च ज्ञानक्षयनायाम्, ध० ३ अधि० । निह्वाऽऽदिकृपायां
ज्ञानप्रत्यनीकतायाम्, स० १ सम० ।

४६६

णाणविसंवायणाजोग-ज्ञानविसंवादानायोग-पुं० । ज्ञानस्य ज्ञा-
निनां वा व्यञ्जितारदर्शनाय व्यापारे, अ० ८ श० ६ उ० ।

णाणविसोहि-ज्ञानविशुद्धि-स्त्री० । ज्ञानाऽऽचारपरिपालनतो
ज्ञानस्य विशुद्धौ, स्था० १० डा० ।

णाणबुद्ध-ज्ञानबुद्ध-पुं० । ज्ञानं हेयोपादेयवस्तुनिश्चयः, तेन
बुद्धा महात्तः । ध० १ अधि० । श्रुतस्थविरंषु, डा० २५ अष्ट० ।
ज्ञानबुद्ध-पुं० । ज्ञानेन प्रतिबुद्धे, स्था० २ डा० ४ अ० । (व्याख्या-
ऽस्य ' बुद्ध ' शब्दे दृष्टव्या)

णाणसंज्ञा-ज्ञानशङ्कन-स्त्री० । श्रुतज्ञानविषयकशङ्कयाम्, सू-
त्र० १ अ० १२ अ० ।

णाणसंपण-ज्ञानसंपन्न-पुं० । श्रुतसंपन्ने, स च दोषविपाकं
प्रायश्चित्तं चाऽवगच्छतीति आलोचनाऽर्हन्वाक्यः । स्था०
७ डा० ।

णाणसंपणया-ज्ञानसंपन्नता-स्त्री० । श्रुतज्ञानसहितत्वे,
(उच०) ।

नाणसंषयस्य णं जंते ! जीवे किं जणयइ ? नाणमंप-
स्य णं जीवे सत्त्वजावाभिगमं जणयइ, नाणसंपण्ये ष
णं जीवे चात्तरं संसारकंतारे न विणस्सइ । " जहा सूर्इ
समुत्ता प-डिया वि न विणस्सइ । तहा जीवो समुत्तो सं-
सारं वि न विणस्सइ " ॥ १ ॥ नाणविणयतवचरित्तजोगं संपा-
उणइ, ससमयपरसमयविमारणं संघायणिजे जवइ ॥ ७६ ॥

हे भवन्त ! ज्ञानसंपन्नतया ज्ञानस्य श्रुतज्ञानस्य संपन्नता
श्रुतज्ञानसंपत्तिः, तथा जीवः किं फलं जनयति ? । तदा
गुरुराह-हे शिष्य ! श्रुतज्ञानसंपन्नतया जीवः सर्वभावा-
भिगमम्-सर्वे च ते भावाश्च सर्वभावाः जीवाजीवाऽऽदयः,
तेषामभिगमः सर्वभावाऽभिगमः, ते सर्वभावाभिगमं जीवाजी-
वाऽऽदितत्त्वज्ञानं जनयति । तथा ज्ञानसंपन्नो जीवश्चतुर-
न्तसंसारकान्तारे चतुर्गतिलक्षणे संसारबन्धे न विनश्यति
मोक्षाद् विशेषेण दूरं नादृश्यो भवति । तथाहि-समुत्ता सूत्रो
कचवराऽऽदिषु पतिता सती न नश्यति-अदृश्या न भवति,
नायं न प्राप्नोति । तथा जीवोऽपि सत्त्वः श्रुतज्ञानसहितः
संसारं विनष्टो न भवतीति भावः । ततश्च श्रुतज्ञानविनयत-
पञ्चारिष्योगान्दु संप्राप्नोति । ज्ञानं च विनयश्च तपश्च चा-
रित्रयोगाश्च ज्ञानविनयतपञ्चारिष्योगाः, तान् सभ्यकृ प्रका-
रेण प्राप्नोति, तत्र ज्ञानम्-अवध्यादि, विनयः प्रसिद्धः,
तपो द्वादशविधम्, चारित्रव्यापाराक्तान् सर्वान् लभते, पुनः
श्रुतज्ञानी स्वसमयपरममयमहातमीयो जवानि स्वमतपरम-
तयोः सहातमीयो मीलनीयः स्यात् । एतावता स्वमतपरम-
तानिहृत्वेन प्रधानपुरुषत्वात् पण्डितेषु गणनीयो भवतीति
भावः ॥ ५९ ॥ उच० २६ अ० ।

णाणसमाहि-ज्ञानसमाधि-पुं० । अपूर्वश्रुतावगाहनपूर्वकज्ञाव-
समाधी, " जह जह सुयमवगाहइ, अइमयरसपसरमंजुय-
मउवं । तह तह पडइइ मुणी, णवणवसंवेगसइइ ॥ १ ॥ "
सूत्र० १ अ० १० अ० ।

णाणसागर-ज्ञानसागर-पुं० । तपागच्छीयसोमसूरीणां शिष्ये,
ग० ४ अधि० । अनेनाऽऽवश्यकौघनिर्मुक्तिचूष्यै, मुनिसुधन-
स्तवन धर्मौघनयस्त्राणपार्श्वनाथस्तवनं चेत्यादयो ग्रन्था राख-

ताः । अस्य विक्रमसंभत् १४०५ मिते जन्म, १४१७ मिते दीक्षा, १४४१ मिते सूरिपदं, १४६० मिते स्वर्गतिः । अ० ६० ।

णाणसार-ज्ञानसार-न० । यशोविजयोपाध्यायकृते पूर्णाष्टका-
ऽऽदिकेऽष्टश्लोकाऽऽत्मकद्वानिंशदष्टकविचित्रिते ग्रन्थविशेषे,
अष्ट० १ अष्ट० ।

णाणसिद्ध-ज्ञानसिद्ध-पुं० । भवस्थकेवलनि, दश० ४ अ० ।

णाणा-नाना-अव्य० । न+नाञ् । विनार्थे, अनेकार्थे, उन्नयार्थे
च । वाच० । “णाणाद्रुमलयाऽऽक्ष, णाणापिक्कणिसेविअं ।
णाणाकसुमसंल्लभं, उज्जाणं गण्ढणोवमं ।” नानाद्रुमलताकीर्णं
विविधवृक्षवल्लीजिह्वात्तम् । उक्त० २० अ० । सूत्र० १० । स० ।

णाणाङ्गुणजुय-ज्ञानाऽऽदिगुणयुत-त्रि० । सम्यग्ज्ञानभक्षा-
नगुरुभक्तिसत्त्वप्रभृतिगुणसंपन्नं, पञ्चा० २ विव० ।

णाणाउद-नानाकुन्द-त्रि० । नाना भिन्नशब्दोऽजिप्रायो येषां
ते तथा । जिज्ञामिप्रायेषु, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

णाणादिष्टि-नानादृष्टि-त्रि० । नानारूपा दृष्टिर्दर्शनं येषां ते
तथा । सूत्र० २ अ० १ अ० १ उ० । नानारूपा दृष्टिरन्तःकरणप्रवृ-
त्तियेषां ते तथा । सर्वज्ञप्रणीताऽऽगमानाश्रयणास्त्रिबन्धनाभा-
वाद् भिन्नदर्शनेषु, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

णाणावृत्तमह-ज्ञानाऽऽद्युपग्रह-पुं० । साधुगतज्ञानप्रभृतिगु-
णोपग्रहमे, पञ्चा० १२ विव० ।

णाणापन्न-नानाप्रज्ञ-त्रि० । नानाप्रकारा विविचक्षणयोपशमाल-
प्रकायतेऽनयेति प्रज्ञा, सा विचित्रा येषां ते तथा । नानामतिषु,
सूत्र० २ अ० २ अ० ।

णाणापिडरय-नानापिण्डरत-त्रि० । नाना अनेकप्रकारा-
भिन्नप्रवृत्तेशात् प्रतिगृह्यमत्वाद्यप्रहणाच्च पिण्ड आहारपिण्डः,
नाना चासौ पिण्डश्च नानापिण्डः, अन्तप्रान्ताऽऽदि वा । त-
स्मिन् रता नानापिण्डरताः । नानापिण्डेऽनुवेगवत्सु, “णाणा-
पिडरया दंता, तेण वुञ्जति साहुणो ।” दश० १ अ० ।

णाणाजिगम-ज्ञानाजिगम-पुं० । मत्वादिज्ञानेन बाधे, स्या०
३ उ० २ उ० ।

णाणामणि-नानामणि-पुं० । नानाप्रकारेषु मणिषु, रा० ।

णाणामणिकणगरयणचूमणविराड्यंगमंगाणं ।

नामाविधानि मणिकनकरत्नानि येषु भूषणेषु तानि, तैर्नाना-
मणिकनकरत्नचूषणैर्विराजितान्यङ्गोपाङ्गानि यासां तास्तथा
तासाम् ।

णाणामणिकणगरयणविमलमहर्हिणिउणोविपमिमपि-
संतविरड्यमहाभरणकडगनुमियवरचूसणुजलंतपीवरपलं-
बदाहिणजुयं पमारेति ।

नानाविधानि मणिकनकरत्नानि येषु तानि नानामणिकनकर-
त्नानि, मणयो नानाविधाश्चन्द्रकान्ताऽऽद्यः, कनकानि नानाव-
र्णतया, रत्नानि नानाविधानि कर्कशनाऽऽदीनि, तथा विमलानि
निर्मलानि, तथा महान्तमुपभोक्तारमर्हति । यदि वा-महदुत्सव-
क्षणमर्हतीति महार्हाणि, तथा निपुण निपुणबुद्धिगम्य यथा
भवति । रा० भ० जी० । “णाणामणितत्त्वसुबद्धाः ।” ना-

नामणिभिर्नानाप्रकारैर्मणिजिह्वीर्धानि दुबद्धानि यासां ता
नानामणिर्नार्थसुबद्धाः । रा० । जी० । “णाणामणिदामालं-
किया ।” नानामणयो नानामणिमयानि दामानि माहास्तेरलङ्का-
तानि नानामणिदामालङ्कृतानि । रा० । जी० । नानाजातीयेषु
मणिषु, कदप० २ कण ।

णाणामण्य-नानामान्य-न० । नानारूपे पुष्पे, जी० ३ प्रति० ४
उ० । “नानामल्लपिण्डा ।” नानारूपाणि माह्वानि पु-
ष्पाणि पितृद्वानि आविष्टानि यासां ता नानामान्यपिण्डाः ।
कतान्तस्य परानिपातः, सुखाऽऽदिदर्शनात् । रा० ।

णाणामय-ज्ञानामृत-न० । ज्ञानमवबोधः, तदेवामृतम्, अविना-
शिपदहेतुत्वात् । अष्ट० ७ अष्ट० । ज्ञानरूपे पीयूषे, “पीरुवा
ज्ञानामृतं लुक्त्वा, क्रियासुरलताफलम् । साम्यताम्बूलमास्था-
य, तृप्तिं याति परां मुनिः ॥१॥” अष्ट० १० अष्ट० ।

णाणायार-ज्ञानाचार-पुं० । ज्ञानं श्रुतज्ञानं, तद्विषय आचारः ।
स० २३ सम० । श्रुतज्ञानविषये कालाध्ययनविनयाध्यापनाऽऽ-
विरूपे व्यवहारे, स० १ अ० ।

साम्प्रतं ज्ञानाऽऽचारमाह-

काले विण्णं बहुमाणे, उवहाणे तह प अनिएहवणे ।

वज्जणअत्थतत्तुमए, अट्ठविहो नाणमायारो ॥ १६० ॥

(काल इति) यो यस्याकूपविष्टाऽऽदेः श्रुतस्य काल उक्ता,
तस्य तस्मिन्नेव काले स्वाध्यायः कर्तव्यो, नाम्यदा, तीर्थकर-
वचनात् । दृष्टं च कृष्यादेरपि कालग्रहणं फलं विपर्यये च वि-
पर्यये इति । अत्रोदाहरणम्-“एको साह पादोसियं कासं घे-
त्तुण अश्कनाए वि पढमपोरिमीए अणुवओगेण पढति काञ्चि-
ये सुत्तं । सम्महिट्टिदेवया चित्तेति-मा अम्मा पतदेवया ढलिउज्ज-
त्ति काउं तक्कुमे घेत्तुण नक्कं तक्कं ति तस्म गुरओ अ-
भिकखणं २ गयागयाइं करेति । तेण य विरहस सज्जायस्स
वाघातं करेत्ति । भणिषा य अयाणिए को इमो तक्क-
स्स विक्कयणकालो ?, वेसं ता पलोवेह । तीए वि भणिय-
अहो को इमो कालियसुयस्स सज्जायकालो ति ? तओ सा-
हुणा णार्य-जहा ए पसा पागइत्थि ति । उववसो णाणे -
करस्से विष्ण मिच्छादुक्कमं । देवयाए भणियं मा एव ५
सि, मा पंता ढलेआ । तओ काले सज्जाइयव्वं, ए उ अ-
त्ति ” । दश० । (एतच्च धृतीयजगे ४९६ पृष्ठे ‘कालाया-
शब्दे द्रष्टव्यम्)

तथा श्रुतग्रहणं कुर्वता गुरोर्विनयः कार्यः, विनयोऽभ्यु-
त्थानपादधावनाऽऽदिः, अविनयगृहीतं हि तदफलं भवति ।
दश० नि० ३ अ० । आत्रा० । (परं विनयबहुमानोपधानानिह-
याऽऽदीनां व्याख्या स्वस्वशब्दे कृष्ट्या)

अत्रानाचरणे प्रायश्चित्तम्-

इदार्णे कात्ताणायागाऽऽदिसु जेअमिहिता पच्छित्ता, ते केइ मत-
विसेसिया जहा जवनि न भवति य, तहा जप्पाति-

सुत्तमि एते लहुगा, पच्छित्ता अत्थे गुरुग कोसिं वि ।

तं तु ण जुज्जाति जम्हा, दोएह वि लहुआ अणज्जाए ॥ २१ ॥

जे एते पच्छित्ता भणिता ते सुत्ते लहुगा, अत्थे गुरुगा, कोसिं
मतेणैव जप्पति । आयरिओ जणति-तदिदं कोसिं मतं ण जु-
ज्जते, ण य चरुप, णोववत्ति पच्छित्ता । सोसो जणति-कम्हा ?
आयरिओ जणति-अम्हा दोएह वि लहुता अणज्जाए

अकाले असज्जाम् वा सुसज्जाम् करेताणं सामयेण
कण्ठगा जणिता, तम्हा ण घडति ।

अं पुण्ण केह आयरिया महुगुरुधिसेसं इच्छेति, ते इमेण
कारणेणं भणति-

अत्यधरो तु पमाणं, तित्यगरमुहुगतो तु सो जम्हा ।

पुण्वं च होति अत्यो, अत्ये गुरु जेसि तेमेवं ॥२२॥

सुसज्जरे णामेने, णो अत्यधरे. एवं खउजगो कायवो ।
कालदावरणं भेगाणं सुसज्जप्पत्ते गहियाणं गुरुहाघवं
चित्तिज्जति, कुलगणसंघसमितीसु सामायारीपक्वणेसु य
सुसज्जधरो अत्यधरो पमाणं भवति । तदा गणाण्णणा-
काले गुरु ततियभंगिह्वासति चित्तियभंगे अत्यधरे गणा-
ण्णणं करेति, य सुसज्जरे; एवं अत्यधरो गुरुतरो,
पमाणं च । किं च-तित्यगरमुहुगतो सो अत्यो जम्हा, पुण्वं
पुण महत्तगणधरमुहुगतं-“ अत्यं भासति अरहा गाहा, ”
तम्हा गुरुतरो अत्यो ।

किं च-

“ पुण्वं च होति अत्यो, पच्छा सुत्तं भणति जणियं च ।

अरहा अत्यं भासति, तमेव सुत्ताकरेति गणधारी ।

अत्येण विणा सुत्तं, अणिस्सियं केरिसं होति ? ॥१॥ ”

(जासंति) जेसि आयरिमाण तेसं नि । जगारुहिट्ठाणं तगा-
रेणं तिणिहंसो कीरति । सगारा पगारो पिहो पिहो कज्जति-एवं
ततो भवति । एवंसहेण य एवं कारणाणं घोसेति जणांत
य । अत्ये गुरुणि सुत्ते लहुमा पच्छिप्ता । इत्ति जणितो अहु-
विहो णाणायारो । नि० चु० १ उ० ।

शाणारंज-नानाऽऽरम्भ-त्रि० । नानाप्रकार आरम्भो धर्मानु-
ष्ठाने येषां ते नानाऽऽरम्भाः । विभिन्नधर्मेकेषु, सूत्र० २ शु० १ अ० ।
कृषिपाशुपात्यविर्पाणशिल्पिकर्मसेवाऽऽदिषु अन्यतराऽऽरम्भक-
तरे, सूत्र० २ शु० २ अ० ।

शाणाराहण-ज्ञानाऽऽराधन-न० । आगमार्थानुपासने, पञ्चा०
१७ विव० । “ नाणाराहणा तिविहा पणत्ता । तं जहा-उजो-
सा, मज्झिमा, जहसा । ” स्था० ३ गा० ४ उ० ।

शाणारिय-ज्ञानार्य-पु० । ज्ञानेन आर्यत्वहेतुना । आर्यभेदे, प्र-
ज्ञा० १ पद० । आभिनिर्वाधिकाऽऽदिभेदात् पञ्चविधा ज्ञानार्याः ।
प्रज्ञा० १ पद० ।

शाणारुह-नानारुचि-त्रि० । नानारूपा रुचिः चेतोऽभिप्रायो ये-
षां ते तथा । सूत्र० ३ शु० १ अ० । विनिष्ठाभिप्रायेषु, आहार-
विहारशयनाऽऽसनाऽऽच्छादनाऽऽभरणयानवादनगीतवादित्रा-
ऽऽदिषु मध्येऽन्यस्यान्या रुचिर्भवति । सूत्र० २ शु० २ अ० ।

शाणावरण-ज्ञानाऽऽवरण-न० । ६ त० । सामान्यविशेषाऽऽत्म-
के वस्तुनि विशेषग्रहणाऽऽत्मकस्य बोधस्य मतिश्रुताविमनःपर्या-
यकेवलसङ्गणस्य स्वप्रज्ञावत् आच्छादके अष्टानां कर्मणां प्रथमे,
प्रव० २१६ द्वार० पं० सं० । उक्त० । ७० । (ज्ञानाऽऽवरणकर्मणोऽ-
विभागपरिच्छेदैरंशैः सर्वजीवानामनन्ततमो भागो नित्यापावृत
इति ‘ अक्खर ’ शब्दे प्रथमजाने १३६ पृष्ठे उक्तम्) ज्ञानाऽऽवरणं
पञ्चधा-मतिज्ञानाऽऽवरणं, श्रुतज्ञानाऽऽवरणम्, अवधिज्ञानाऽऽव-
रणं, मनःपर्यायज्ञानाऽऽवरणं, केवलज्ञानाऽऽवरणं च । प्रव०
२१६ द्वार० । (तत्र पञ्चानां ज्ञानानां स्वरूपं यथास्थानं द्रष्टव्यम्)
इदानीमेतेषामावरणमाह-

एसिं जं आवरणं, पडु व्व चक्खुस्स वं तथावरणं । [ए]

एषां मतिज्ञानाऽऽशीनां पञ्चानां ज्ञानानां यदावरणमाच्छादकं,
पट इव सूत्राऽऽदिनिष्पन्नशटक इव, चक्षुषो लोचनस्य, तत्तेषां
मतिज्ञानाऽऽशीनामावरणं तदावरणमुच्यते । इदमत्र हृदयम्-यथा
घनघनतरघनमेत पटेनाऽऽवृत्तं सन्निर्मलमपि चक्षुर्मन्दमन्दतर-
मन्दतमदर्शनं जघाति, तथा ज्ञानाऽऽवरणेन कर्मणा घनघनतरघ-
नतमेनाऽऽवृत्तोऽयं जीवः शारदशशधरकरनिकरनिर्मलतरोऽपि
मन्दमन्दतरमन्दतमज्ञानो जघाति, तेन पटोऽपि ज्ञानाऽऽवरणं कर्मो-
च्यते । तत्राऽऽवरणस्य सामान्यत एककपत्वेऽपि यत्पूर्वोक्तानेक-
भेदजिज्ञस्य मतिज्ञानस्यानेकभेदमेवाऽऽवरणस्वज्ञानं कर्म तन्म-
तिज्ञानाऽऽवरणमेकग्रहेण गृह्यते चक्षुषः पटलमिव १ । तथा
पूर्वाऽजिहितभेदसन्वोदस्य श्रुतज्ञानस्य यदावरणस्वभावं कर्म
तत् श्रुतज्ञानाऽऽवरणम् २ । तथा प्राक् प्रपञ्चितभेदकवृत्तकस्या-
वधिज्ञानस्य यदावरणस्वभावं कर्म तदवधिज्ञानाऽऽवरणम् ३ ।
तथा प्राक्निर्णीतभेदद्वयस्य मनःपर्यायज्ञानस्य यदावरणस्व-
भावं कर्म तन्मनःपर्यायज्ञानाऽऽवरणम् ४ । तथा पूर्वप्रक्षिप-
तस्वरूपस्य केवलज्ञानस्य यदावरणस्वभावं कर्म तत्केवल-
ज्ञानाऽऽवरणम् ५ ।

उक्तं च बृहत्कर्मविपाके-

“ सरउगयस्सत्तिनिम्भल-तरस्स जीवस्स क्खायणं जमिह ।

नाणावरणं कम्म, परोवमं होइ एवं तु ॥ १ ॥

जह निम्भला वि चक्खू, पडेण केणावि गइया संती ।

मवं मंदतराणं, पिच्छइ सा निम्भला जह वि ॥ २ ॥

तह मरसुयनाणावर-णमवाहमणकेवलाण आवरणं ।

जीव निम्भलरुवं, आवरइ इमेहिं भेपहिं ” ॥ ३ ॥

तदेवमेतानि पञ्चाऽऽवरणान्युत्तरप्रकृतयः, तन्निष्पन्नं तु सामा-
न्येन ज्ञानाऽऽवरणं मूलप्रकृतिः । यथाऽङ्गुलिपञ्चकनिष्पन्नो मु-
ष्टिः, मूलत्वकपत्रशाखाऽऽदिसमुद्बन्धनिष्पन्नो वा वृक्षः, घृतगुडक-
णिक्काऽऽदिनिष्पन्नो वा मोदक इति; एवमुत्तरत्रापि भावनीयम् ।
व्याख्यातं पञ्चविधं ज्ञानाऽऽवरणं कर्म । कर्म० १ कर्म० ।

णाणआवरणं चेव, आदियं तु दुपंचहा ॥५॥

ज्ञानाऽऽवरणं द्विपञ्चधा दशप्रकारमाख्यातम् ।

तानेव दश भेदान् विधेकुमाह-

सोयावरणे चेव वि, णाणावरणं च होइ तस्सेव ।

एवं वुयजेणं, णायवं जाव फामो ति ॥६०॥

ओत्राऽऽवरणं, तथा तस्यैव ओत्रस्य ज्ञानाऽऽवरणमेव द्विकभेदेन
तावद् ज्ञातव्यं यावत् स्पर्शः । तथा-चक्षुरिन्द्रियाऽऽवरणं च-
क्षुरिन्द्रियज्ञानाऽऽवरणम्, घ्राणेन्द्रियाऽऽवरणं घ्राणेन्द्रियज्ञाना-
ऽऽवरणम्, रसनेन्द्रियाऽऽवरणं रसनेन्द्रियज्ञानाऽऽवरणम्, स्पर्श-
नेन्द्रियाऽऽवरणं स्पर्शेन्द्रियज्ञानाऽऽवरणमिति । वय० १० उ० । (स-
र्वज्ञासिद्धिप्रस्तावे रागाऽऽदीनां ज्ञानाऽऽवरणत्वम् (ज्ञानाऽऽवर-
णीयस्योत्तरप्रकृतौ अधिकृत्य बन्धोदयमत्तास्थानानां संबधः
“ कम्म ” शब्दे तृतीयजाने २९६ पृष्ठे गतः)

णाणावराणिज्ज-ज्ञानाऽऽवरणीय-न० । ज्ञानमावृणोतीति ज्ञा-
नाऽऽवरणीयम् । ज्ञानाऽऽवरणकर्मणि, “ सरउगयस्सत्तिनिम्भल-
तरस्स जीवस्स क्खायणं जमिह । नाणाऽऽवरणं कम्म, परोवमं
होइ एवं तु ॥ १ ॥ ” स्था० २ गा० ४ उ० ।

णाणावराणिजे कम्मे वुविहे पणत्ते । वं जहा-देसणाणाव-

संसारसंभवाद् भवोदनुताद् दुःखादसाताद् यदि जीव !
 त्वं जवान् असि जवामि निर्विष्यः श्रान्तो, मेति निषेधे, तर्हि
 दोषानुपपत्त्यां दोषसदृशानां, ज्ञानिनां ज्ञानवताम्, अवर्णन-

मृगार्थं कुतः । अयमभिधायः-ज्ञानवतामवज्ञाऽऽदिकरणाद् ज्ञानाऽऽ-
वरणीयं कर्म वक्ष्यते । तथैव दर्शनाऽऽवरणीयं, तेन च मोहनीयं,
मोहनीयेन वा उद्गीर्णेनाऽष्टौ कर्माणि, ततश्च भवभ्रमणम्, एतच्च
शतकभगवत्पादेषु सूत्रेषु प्रतीतमिति न चिन्तयते । अत उक्तम्-
ज्ञानाऽऽद्यवज्ञातो भवदुःखमिति गार्थार्थः । जीवा० १६ अधि० ।
ज्ञानक्रियाकर्तृत्वे, व्य० १ उ० । (जीवा ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च
'णाण' शब्देऽस्मिन्नेव जागे १६७२ पृष्ठे उक्ताः) अवधिज्ञानिनो
मनःपर्यवज्ञानिनो वा कियन्तो भवान् कुर्वन्तीति प्रश्ने उत्तरम्-
प्र- " भ्राजिणिबोहियनाणिस्स एं भंते ! अतरे कालो केव-
लित्थरे होइ ? गोयमा ! जहमेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं अणंतं
कात्तं जाव अचुत्तपोमग्नपरिअहं च परेसुणं, सुअनाणि-
ओदिनाणिमणपज्जवनाणीणं एवं वेव, केवसनाणिस्स नत्थि
अंतरे । " इत्यादिनगवतीमुत्पाद्यमशतकस्त्रितीयोद्देशके; एतद्-
कानुसारेणावधिज्ञानिन मनःपर्यवज्ञानिना वाऽनन्तभवान्
कुर्वन्तीति ज्ञायत इति । ३८० प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

णाणिद ज्ञानेन्द्र-पुं० । भुताऽऽद्यन्यतरज्ञानवशाविवेचितवस्तुवि-
शये केवलिनि, स्था० २ उ० ४ उ० । (व्याख्या ' इदं ' शब्दे
द्वितीयजागे ५३४ पृष्ठे उक्ता)

णाणुत्पायमहिमा-स्त्री०-ज्ञानोत्पादमहिमन्-पुं० । तीर्थकृतां
केवलज्ञानोत्पादं च कृतमहोत्सवे, स्था० ३ उ० १ उ० ।

णाणोवओग-ज्ञानोपयोग-पुं० । ज्ञाने व्याप्रियमाणतायाम्,
प्रव० १- द्वार ।

णाणोवघाय-ज्ञानोपघात-पुं० । प्रमादतः भुतज्ञानोपघाते, स्था०
१० उ० ।

णाणोवमंपया-ज्ञानोपसंपत्-स्त्री० । भुतज्ञानार्थमाचार्यान्त-
रोपसंपत्तौ, ध० ३ अधि० । (' उवसंपया ' शब्दे द्वितीयभागे
६८५ पृष्ठे तद्विधिः)

णात-ज्ञात-न० । वि० । दृष्टान्ते, नि० चू० १० उ० । आहरणे,
नि० चू० १५ उ० । अनु० । निदर्शने, पञ्चा० ४ वि० । ज्ञा० ।
उदाहरणे, ज्ञाताध्ययने, न० । सूत्र० । आगमिते, प्रश्न० ५
सम्ब० द्वार । ज्ञातमागमितमित्येकार्थम् । व्य० ३ उ० ।
सम्यक्परिच्छिन्ने, वि० । आव० ६ अ० । आत्मा० । वि-
हिते, सूत्र० १ उ० ६ अ० । उदारकृत्रिये, वृ० १ उ० । आत्मा० ।
उत्त० । प्रश्न० । इवैवाकुर्वन्शिक्षणभूते, ज्ञा० १ उ० ८ अ० ।
अश्रुवभदेवजातीये (कल्प० ५ कृष्ण) क्षत्रियविशेषे, पुं० ।
सूत्र० १ उ० ६ अ० । स्था० । आत्मा० । यद्वशे भवितुस्वामी
जहो । स्था० ६ उ० । ज्ञातपुत्रे, सूत्र० १ उ० २ अ० २
उ० । आ० चू० ।

णातकुमार-ज्ञातकुमार-पुं० । राज्यादौ ज्ञातकृत्रियकुमारे, ज्ञा०
१ उ० ८ अ० ।

णातकुलचंद-ज्ञातकुलचन्द्र-पुं० । ज्ञातकुले चन्द्र इव । महा-
वीरस्वामिनि, कल्प० ५ कृष्ण । आत्मा० ।

णातखंड-ज्ञातखण्ड-न० । स्वनामण्याते बने, यत्र महावीर-
स्वामी प्रसजितः । स्था० १० उ० । आ० चू० ।

णातपुत्र-ज्ञातपुत्र-पुं० । ज्ञानः सिद्धार्थः तस्य पुत्रः । कल्प० ५
कृष्ण । सिद्धार्थकृत्रियपुत्रे भीमहावीरे, " ज्ञातपुत्रे महावीरे,
पथमाह जिणुत्तमे । " सूत्र० १ उ० १ अ० १ उ० ।

णाति-ज्ञाति-स्त्री० । स्वजने, सूत्र० १ उ० ३ अ० १ उ० ।

णादिय-नादित-त्रि० । लपिते, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

णाथ-नाथ-पुं० । " यो धः शौरसेन्याम् । " ८ । ४ । २६७ ।

इति प्राकृतसूत्रेण यस्य धकारः । प्रभौ, प्रा० ४ पाद् ।

णाजि-नाधि-पुं० । शकटरथाङ्गे, दश० ७ अ० । जत्ररस्व
मध्यावधवे, उत्त० २ अ० । मस्यामवसर्पिण्यां भरतक्षेत्रजे प्र-
थमकुलकरे श्रीकृष्णवैवर्पितरि, आव० १ अ० । नि० । आ-
त्मा० । ति० । आ० म० । प्रव० । ज० । स्था० ।

णाजिचक्र-नाभिचक्र-न० । शरीरमध्यवर्तिनि समस्ताङ्गसक्ति-
वेशमूलभूते वेहावयवे, द्वा० २६ द्वा० ।

णाजिपञ्चव-नाभिप्रभव-त्रि० । नाजरूपके, तं० ।

णाजिरसहरणी-नाभिरसहरणी-स्त्री० । नाजिनाले, तं० ।

णाजेय-नाजेय-पुं० । अतुःसहस्रनृपैः सह श्रीनाभेयजिनो
दीक्षां जमाद, तेषां दीक्षाकारः केन कारित इति प्रश्ने, उत्तरम्-
ततः श्रीप्रथमजिनेन सह प्रद्युम्नवत्ततं जगृहुरिति श्रुतिचरित्रा-
ऽऽदौ । २५६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

णाम-नाम-पुं० । नमनं नामः । परिणामे, भावे, (प्र०)

कश्चिदे णं जंते ! णामे पणत्ते ? गोयमा ! इविदे
णामे पणत्ते । तं जहा-उदइए जाव सखिवाए । से किं तं
उदइए णामे ? उदइए णामे कुविदे पणत्ते । तं जहा-उदइए
य, उदयणिप्फमो य । एवं जहा मतरसमसए पदमे उदेमए
जावो तहेव इह धि । णवरं इमं णाणत्तं सेसं तहेव जाव
सखिवाइए ॥

नमनं नामः, परिणामो, जाव इत्यनर्थान्तरम् । (णवरं इमं नाणत्तं
सि) सप्तदशशते भावमाश्रित्य इदं सूत्रमधीनमिह तु नामश-
ब्दमाश्रित्येत्येतावान् विशेष इत्यर्थः । भ० २५ श० ५ उ० ।
नामन्-अव्य० । अनेकतौ, प्रश्न० १ आ० द्वार । वा-
क्यालङ्कारे, स्था० ४ उ० १ उ० । सूत्र० । दश० । पादपुर-
णे, प्रा० ३ पाद् । विषा० । नि० चू० । निष्प्राऽऽमन्त्रणे, ज० १
वक्र० । विशेष० । जीवा० । कोमलाऽऽमन्त्रणे, वृ० ३ उ० । तं० ।
विशे० । संभावनायाम्, सूत्र० १ उ० ५ अ० १ उ० । आत्मा० ।
स्था० । ज्ञा० । अनु० । विशे० । दशा० । भ० । प्रसिद्धौ, कल्प० १
कृष्ण । अन्यनुज्ञायाम्, विशेष० । नमनि ज्ञानरूपाऽऽदिपर्यायमे-
वानुसारतो जीवपरमाण्यादिबस्तुप्रतिपादकतया प्रहोजवती-
ति नाम । तथा चाऽऽह-" जं वत्थुणोऽभिहाणं, पज्जवनेयाणुमारि-
यं नाम । पइजेयं जं नमण, पइमेयं जाइयं भणियं ॥ १ ॥ " उत्त०
१ अ० । विशेष० । सूत्र० । यादृच्छिकानिधाने, ज्ञा० १ उ० १ अ० ।

सामान्येन नाम्नस्तावन्नकृणमाह-

पज्जायाणजिधेयं, ठियमसुत्थे तयत्थनिरवेक्खं ।

जाइच्छियं च नामं, जावइव्वं च पाएण ॥ २५ ॥

यत्त कस्मिंश्चिद् भूतकदारकाऽऽदौ इन्द्राऽऽद्यभिधानं क्रियते,
तन्नाम भण्यते । कथंभूतं नत् ? इत्याह-पर्यायाणां शक-
पुरन्दरपाकशासनशतमसहस्रिप्रजृताणां समानार्थवाचकानां
भवतीनामनजिधेयमवाच्यम्, नामवतः पिण्डस्य संबन्धी धर्मोऽयं
नाम्युपचरितः, स हि नामवान् भूतकदारकाऽऽदिपर्यवः कि-

लैकेन सङ्केतितमात्रेणैवाऽऽदिशब्देनैवाभिधीयते, न तु शेषैः शक्यपुरन्दरपाकशासनाऽऽदिशब्दैः, अनो नामयुक्तपिण्डगतधर्मो नामयुपचरितः पर्यायानभिधेय इति । पुनरपि कथंभूतं तन्नाम ? इत्याह- (द्वियमण्णत्थे त्ति) विवक्तिनाद् भूतकदारकाऽऽदिपण्णद्वयस्यासावर्थस्याप्यर्थो देवाधिपाऽऽदिः, सञ्ज्ञायतस्तत्र यत् स्थितम्, भूतकदारकाऽऽदौ तु सङ्केतमात्रतयैव वर्तते; अथवा-सञ्ज्ञायतः स्थितमन्वर्थे-अनुगतः संबन्धः परमैश्वर्याऽऽदिकोऽर्थो यत्र सोऽन्वर्थः-शचीपत्यादिः । सञ्ज्ञायतस्तत्र स्थितं भूतकदारकाऽऽदौ तर्हि कथं वर्तते?, इत्याह-तदर्थनिरपेक्षं तस्यैवाऽऽदिनाम्नोऽर्थस्तदर्थः परमैश्वर्याऽऽदिस्तस्य निरपेक्षं सङ्केतमात्रेणैव तदर्थशून्ये भूतकदारकाऽऽदौ वर्तते, इति पर्यायानभिधेयम्, स्थितमन्वर्थे, अन्वर्थे वा; तदर्थनिरपेक्षं यत् क्वचिद् भूतकदारकाऽऽदौ इच्छाऽऽभिधानं क्रियते, तन्नाम, इतीह तात्पर्यार्थः । प्रकारान्तरेणापि नाम्नः स्वरूपमाह-यादृक्किं चेति । इदमुक्तं भवति-न केवलमनन्तरोक्तं, किं त्वन्यत्रावर्तमानमपि यदेवमेव यदुक्त्या केनचिद् गोपालदारकाऽऽदेरभिधानं क्रियते, तदपि नाम, यथा मिथो, क्वचित् इत्यादि । इदं बोधयकमपि कथंभूतम् ? इत्याह-यादृक्त्वं च प्रायेणेति-यादृक्त्वं वाक्यं ह्यमवतिष्ठते तादृक्त्वं नामाप्यवतिष्ठत इति भावः । किं सर्वमपि ? न, इत्याह-प्रायेणेति, मेरुद्वीपसमुद्राऽऽदिकं नाम प्रकृतं यादृक् ह्यमवतिष्ठते; किञ्चित्त्वयथाऽपि समीक्ष्यते, देवदत्ताऽऽदिनामवाक्यानां ह्यस्याणां विद्यमानानामप्यपरापरनामपरावर्तस्य लोके दर्शनात् । सिद्धांतेऽपि यदुक्तम्-"नामं आवकहियं ति" तत् प्रतियोग्यजनपदाऽऽदिसंज्ञामेवाङ्गीकृत्य, यथोत्तराः कुरव इत्यादि । तदेव प्रकारह्येन नाम्नः स्वरूपमत्रोक्तम्, एतच्च तृतीयप्रकारस्योपलक्षणम्, पुस्तकपत्रादिनाऽऽदिनिर्दिष्टस्य-वस्तुभिधानंभूतेऽऽदिवर्णाऽऽवलीमात्रस्याप्यन्यत्र नामत्वेनोक्तत्वादिति । एतच्च सामान्येन नाम्नो लक्षणमुक्तम् । विशेषः । (किञ्चित्नाम निरर्थकमपि भवतीति 'उत्सारकपिप्य' शब्दे द्वितीयभागे ११७६ पृष्ठे गतम्) सर्वस्यापि घटपटाऽऽदिबस्तुन आत्मीयेऽभिधाने, विशेषः । व्य० । संज्ञायाम्, " यद् वस्तुनोऽभिधानं, स्थितमन्वर्थं तदर्थनिरपेक्षः । पर्यायानभिधेयं, च नाम यादृक्किं च तथा ॥ १ ॥ " इति । द्वा० ३ उ० १ उ० १ दश० । दशा० । आवा० । उत्त० । यत् " नामं आवकहियं " इति सूत्रे प्रोक्तं, तात्प्रतियोग्यजनपदसंज्ञामाभिधेयैवेति ध्येयम् । ननु 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदेन गङ्गातीरमभिधीयते । तत्र किं नामनिर्देशस्य प्रवृत्तिः, उत निरूपणान्तरस्य ? नाद्यः । जातृव्यादिपर्यायाऽभिधेयत्वेन तत्र नामनिर्देशप्रवृत्तेः । न द्वितीयः । प्रसिद्धनिरूपणान्तराविषये तत्राप्रसिद्धनिरूपणकल्पने तद्व्यस्त्याङ्गीतप्रसङ्गादिति चेत् । " अथ यं जं जाणिञ्जा, णिकखेवं णिकखे णिरवसेसं । " इत्यनेन यथापरिज्ञानं निरूपणान्तरकल्पनाया अप्यनुमतत्वेन बोधनायात् । अस्तु वा तत्राभिप्रायिकी स्थापनैव, भवतु वा वैज्ञानिको भावनिर्देशः, एवं गङ्गापदेन तीरे गङ्गाजैवामिव्यक्तित्वस्या गङ्गागतस्यैवपावनत्वाऽऽदिधर्मयोगस्याभिव्यञ्जितुमशक्यत्वात्, तत्प्रसिद्धतमप्रकारानुसारेणैव तावत्सादृश्यादिभिः । तत् किं शक्तिरङ्गणाऽन्यतरवृत्तिनिरपेक्षशब्दसङ्केतविषयत्वमेव नामलक्षणं स्थितमन्वर्थं इत्यत्र अनेकार्थवाक्यव्यावृत्तयेऽशक्यार्थ इति करणार्थाङ्गकस्य पर्याया-

नभिधेयं ध्येयनेन लक्षणस्य च व्यावृत्तौ तात्पर्यात् । ओमिति चेत्, तर्हि रूपसंस्थाविषयेऽतिव्याप्तिः, तस्य ह्यन्यनिर्देशविषयत्वे च तत्रैव सेति चेत्, न, उक्तलक्षण एव भावनिर्देशविषयानेकव्यवहारोपरिकरपराहित्यावशेषेण बाने बोधभावात् । निरुद्धलक्षणायाः स्वीकारे तु लक्षणाया निरुद्धत्वान्नपकबन्धनमेव निरूपः । तद्विषयविशेषस्तु अन्यव्यावृत्त्यादिना यथाव्यवहारं स्वीकार्य इति भातिप्रसङ्ग इति हिक् । नयो० । पारिभाषिक्यां संज्ञायाम्, विशेषः । पितृपितामहाऽऽदेर्वाचकेऽभिधाने, अनु० ।

गौणाऽऽदि नाम चतुर्धा । तद्यथा-गौणं, समयजं, तदुजयजम्, अनुजयजं च । तत्र गुणादागतं गौणम् । अथ कोऽसौ गुणः, कथं च तत् आगतम् ? उच्यते-इह शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं योऽर्थो, यथा ज्वलनस्य दीपनं'ज्वल' वीतिर्वाति वचनात्, स गुणः । गुणश्चेह परतन्त्रो विवक्षितो, न पारिजातको रूपाऽऽदिः, तेन यच्च शब्दस्य वस्तुनि प्रवर्तमानस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं ह्यर्थः, गुणः, क्रिया वा, स गुण इत्यभिधीयते । तत्र ह्यर्थं व्युत्पत्तिनिमित्तम्-शुक्ली, दन्ती, विषाणीत्यादौ । गुणो-जातकं सुवर्णं, स्वादु रसाश्चेति इत्यादौ । क्रिया-तपनः धमणोर्दीप्तो हिंसो ज्वलन इत्यादौ । जातिश्च नाम्नो व्युत्पत्तिनिमित्तं न भवति, किं तु प्रवृत्तिनिमित्तं, यथा गोशब्दस्य गोजातिः । तथाहि-गोशब्दस्य गमनक्रिया व्युत्पत्तिनिमित्तं, न गोत्वं, गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः केवलमेकार्थसमवायवत्त्वाद् गमनक्रियया खुरककुवत्साहस्रस्ताकाऽऽदिमत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपलक्ष्यते, इति गच्छत्यगच्छति वा गोपिणमे गोशब्दस्य प्रवृत्तिः । एवं सर्वेष्वपि जातिशब्देषु नामसु व्युत्पत्तिनिमित्तवस्तु भावनीयम् । ये तु जातिशब्दा व्युत्पत्तिरहिता यथाकथञ्चित् जातिमस्तु कदिमुपागतास्तेषु व्युत्पत्तिनिमित्तमेव नास्तीति कुतस्तत्र जातेव्युत्पत्तिनिमित्तत्वप्रसङ्गः ? तस्मात् जातिः परतन्त्राऽपि शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तमिति न सा गुणग्रहणेन गृह्यते । वे तु गोत्वविशिष्टो गोमानित्यादयो जातिव्युत्पत्तिनिमित्ताः, न ते नामकता इति न तैर्व्यभिचारः, ततो गुणादागतं गौणं, व्युत्पत्तिनिमित्तं ह्यस्याऽऽदिकं गुणमधिकृत्य यद्वस्तुनि प्रवृत्तं नाम तदुपनामेति भावार्थः । एतदेव नाम लोके यथार्थमित्याख्यायते । तथा-समयजं यदन्वर्थरहितं समय एव प्रसिद्धम् । यथा-मोदनस्य प्राज्ञतिका इति नाम । उजयजं यदुणाक्षिप्यं समयप्रसिद्धं च, यथा धर्मध्वजस्य रजोहरणमिति नाम । इदं हि समयप्रसिद्धमन्वर्थयुक्तं च । तथाहि-बाह्यम्, आभ्यन्तरं च रजो द्वियत इत्यनेन रजोहरणम् । तत्र बाह्यं रजोऽपहारित्वमस्य सुप्रतीतम् । आन्तररजोऽपहरणसमर्थाश्च परमार्थतः संयमयोगाः, तेषां च कारणमिदं धर्मलक्षणमिति कारणे कार्योपचाराद् रजोहरणमित्युच्यते ।

उक्तं च-

" हरह रयं जीवाणं, वज्रं अभिजतरं च जं तेणं ।
रयहरणं ति पवुच्चह, कारणकञ्जोवयाराओ ॥ १ ॥
संजमजोगा इत्थं, रमोहरा तेसि कारणं जेणं ।
रयहरणं उवयारा, मज्झं तेणं रमोकम्मं ॥ २ ॥ "

अनुमयजं यदन्वर्थरहितं, समयप्रसिद्धं च । यथा कस्यापि पुंसः शौर्यैर्धैर्याऽऽदिगुणासम्भवेन उपचाराभावे सिंह इति नाम । यद्वा-देवा एनं देवापुरिति व्युत्पत्तिनिमित्तासम्भवे

वेवदस इति नाम । एवं पिएरु इति वर्णाऽऽवलीरूपमपि नाम गौणाऽऽदिभेदाच्चतुर्था । तत्र यदा बहुनां सज्जानां पानां चि-
जातीयानां च कठिनद्रव्याणामेकत्र पिएरुने पिएरु इति नाम प्रवर्तते, तद् गौणम्, व्युत्पत्तिनिमित्तस्य वाच्ये विद्यमा-
नत्वात् । यदा तु समयपरिभाषया पानीयेऽपि पिएरु इति नाम प्रयुज्यते तदा समयजम्, लोके हि कठिनद्रव्याणामेकत्र
संहलेवे पिएरु इति प्रतीतं, न तु द्रवद्रव्यसंघाते, ततश्च पिएरुने
पिएरु इति व्युत्पत्त्यर्थावदनात् । पि० । नाम च पथार्थाऽऽदिजे-
द्वारिष्वविधम् । तथाया-वथार्थम्, अथार्थम्, अर्थशून्यं च ।
तत्र यथार्थम्-प्रदीपाऽऽदि, अयथार्थम्-पलाशाऽऽदि, अर्थशून्य-
द्विधाऽऽदि । स्था० १ उ० । चि० । नामस्थापनाद्व्यभिचारेण
कस्याधिकस्य भिक्वेपः । सम्म० १ काएरु ।

ते किं तं णामे ? । णामे दसविहे पएणत्ते । तं जहा-
एगणामे, कुणामे, तिणामे, चउणामे, पंचणामे, उणामे,
सत्तणामे, अट्टणामे, नवणामे, दसणामे ।

(णामे इत्यादि) इह जीवगतज्ञानाऽऽदिपर्यायेऽजीवगत-
कषाऽऽदिपर्यायानुसारेण प्रतिवस्तु जेद नमति तदभिधायक-
त्वेन प्रवर्तते इति नाम, वस्तुभिधानमित्यर्थः । उक्तं च-
" जं वत्थुणोऽभिहाणं, पञ्चयजेयाणुसारियं णामं । पइभेमं जं
ममई, पइभेमं जाइयं भणिमं ॥१॥ " अनु० । (एकनामाऽऽदी-
नां व्याख्या स्वस्वस्थाने) निश्चित्रपर्यायेनमर्थात् गत्यादिपर्या-
यानुभवेन प्राप्तिं प्रवणयति जीवमिति नाम । कर्म० ६ क-
र्म० । पं० सं० । स्था० । दशा० । प्रव० । गत्यादिहेतौ कर्म-
णो भूलप्रकृतिभेदे, कर्म० ।

णामकम्म [ण]-नामकर्म-न० । क० स० । जीवानां निश्चित्र-
परिणामकर्मणामहेतौ कर्मभेदे, कर्म० ।

तद् द्विविधम्-

णामकम्मे दुविहे पएणत्ते । तं जहा-सुभणामे चेव,
अमुजणामे चेव ।

निश्चित्रपर्यायेनमयति परिणमयति यज्जावं तन्नाम ।

एतत्स्वरूपं च-

"जह वित्तयरो निउणो, अणेगकवाई कुणह कवाई ।

सोइणमसोइणाई, चक्खुमचक्खेहि वणेहि ॥ १ ॥

तह नामं पि दु कम्मं, अणेगकवाई कुणह जीवस्स ।

सोइणमसोइणाई, इछाणिट्टाणि भोयस्स" ॥ २ ॥ इति ।

द्वयं तीर्थकराऽऽदि, अष्टभमनादेयत्वाऽऽदीति । स्था० २
उ० ७ उ० ।

नामकर्मान्निधित्सुराह-

.....नामकम्म चित्तिसमं ।

वायालतिनवइविहं, तिउत्तरमयं च सत्तट्ठी ॥ २३ ॥

(नामकम्म चित्तिसमं इत्यादि) नामकर्म भवति चित्रि-
समं, चित्रं कर्म, तत् कर्तव्यतया विद्यते यस्य स चित्रो
चित्रकरः, तेन समं सदृशं चित्रिसमम् । यथा हि चित्रो चित्रं
चित्रप्रकारं विविधवर्णकैः करोति, तथा नामकर्मापि जीवम-
नारकोऽयम्, तिर्यग्योनिकोऽयम्, एकेन्द्रिकोऽयम्, द्वीन्द्रि-
कोऽयमित्यादिपदैशैरनेकधा करोतीति चित्रिसममिति ।
एतन्नामकर्मभेदम् । कथमित्याह-(वायालतिनवइविहं तिउत्तर-
सयं च सत्तट्ठी ति) अत्र विधाशब्दस्य प्रत्येकं बोधाद् द्वि-

वत्त्वारिषद्विधम् । यद् वा-त्रिनवतिविधम्, यदि वा-व्युत्तर-
गतविधम्, अथवा-सत्तट्ठीविधम् । अशब्दः समुच्चये व्यवहि-
तसंबन्धश्च, स च तथैव योजितः ॥ २३ ॥ कर्म० १ कर्म० ।

नामकम्मे वायालीसविहे पच्छत्ते । तं जहा-गइनामे,
जाइनामे, सरीरनामे, सरीरवंगनामे, सरीरबंधणनामे, सरी-
रसंघायणनामे, संघयणनामे, संठाणनामे, वक्कनामे, गंघ-
नामे, रसनामे, फासनामे, अगुरुलहुयनामे, उवघायनामे,
पराघायनामे, आणुपुव्वीनामे, उस्सासनामे, आयवनामे,
उज्जोयनामे, विहगगइनामे, तसनामे, थावरनामे, सुहुमनामे,
वायरनामे, पज्जत्तनामे, अपज्जत्तनामे, साहारणसरीरनामे,
पत्तेयसरीरनामे, थिरनामे, अथिरनामे, सुभनामे, असुभनामे,
सुजगनामे, सुज्जगनामे, सुस्सरनामे, दुस्सरनामे, आपज्ज-
नामे, अणाएज्जनामे, असोकित्तिनामे, अजसोकित्तिनामे,
निम्माणनामे, तित्थगरनामे । स० ४२ सम० ।

अथ नामकर्मणो द्विचत्वारिंशत् जेदान् पञ्चिद्विधपुराह-

गइजाइतणुउवंगा, बंधणसंघायणाणि संघयणा ।

संठाणवन्नगंधर-सफासअणुपुव्विविहगगई ॥ २४ ॥

इह नाम्नः प्रस्तावात् सर्वत्र गत्यादिषु नामस्थपस्कारः कार्यः ।
तथाहि-गतिनाम, जातिनाम, तनुनाम, उपाङ्गनाम, बन्धननाम,
सङ्घातननाम, संहनननाम, संस्थाननाम, वर्णनाम, गन्धनाम,
रसनाम, स्पर्शनाम, आनुपूर्वीनाम, विहायोगतिनामेति । कर्म०
१ कर्म० ।

उक्ता नामकर्मणो द्विचत्वारिंशद्भेदाः । अथ तस्यैव त्रिनवति-
जेदान् प्रकपयितुकामो गत्यादिपदानां पिण्डप्रकृतिसंज्ञकानां
मध्ये येन पदेन बाधन्तो जेदाः पियिरुता वर्तन्ते, तान्
भेदान् तेषामाह-

गइयाईण उ कपसो, चउ पण पण ति पण पंच उ च्चकं ।

पण दुग पणऽइ चउ दुग, इय उत्तरजेयपणसट्ठी ॥ २५ ॥

गत्यादीनां पिण्डप्रकृतीनां पूर्वप्रदर्शितस्वरूपाणां पुनः क्रमशः
क्रमेण, यथासंख्यमिति यावत्, चतुरादयो जेदा जवन्तीति वा-
क्यार्थः । तथाहि-गतिनाम चतुर्धा, जातिनाम पञ्चधा, तनुना-
म पञ्चधा, उपाङ्गनाम त्रिधा, बन्धननाम पञ्चधा, सङ्घातनना-
म पञ्चधा, संहनननाम षोडश, संस्थाननाम षोडश, वर्णनाम प-
ञ्चधा, गन्धनाम द्वेधा, रसनाम पञ्चधा, स्पर्शनाम अष्टधा, आ-
नुपूर्वीनाम चतुर्धा, विहायोगतिनाम द्वेधा । एतेषां सर्वमील-
ने भेदाग्रमाह-(इय ति) इत्यमुना चतुरादिभेदमीलनप्रकारे-
णोत्तरभेदानां पञ्चपष्टिरिति ॥ २५ ॥

अमवीसजुया तिनवइ, संते वा पनरबंधणे तिसयं ।

बंधणसंघायगहो, तणुसु सामन्नववचउ ॥ ३० ॥

एषा पूर्वोक्ता पञ्चपष्टिरष्टाविंशतियुता प्रत्येकप्रकृत्यष्टाविंशत्या
सह मीलने त्रिजिरधिका नवतिस्त्रिनवतिर्भवति । सा च को-
पयुज्यत इत्याह-(संते ति) प्राकृतत्वात् सत्तायां सत्कर्म प्रती-
त्य बोद्धव्येत्यर्थः । अशब्दो विकल्पार्थो व्यवहितसंबन्धश्च ।
स चैवं योज्यते-पञ्चदशबन्धनैस्त्रिंशत् वा पञ्चदशसंबन्धै-
व्यमानस्वरूपैर्बन्धनैः प्रदर्शितत्रिनवतिमध्ये प्रकृतैस्त्रिंशदधि-

ग्रामण्य-नामनय-पुं० । नामरूपमेव सर्वं वस्तुत्वमेव सिद्धा-
न्तं व्यवास्ति तेनै, (नयो०)

नामनयमाह-“बतौ नाम विना नास्ति, वस्तुनो ग्रहणं ततः ।
नामैव तत् यथा कुम्भो, मृदेवान्यो न वस्तुतः ॥१॥ ” तथाहि-
यत्प्रतीतावेव यस्य प्रतीतिः, तदेव तस्य स्वरूपम् । यथा मृत्प्रती-
तावेव प्रतीयमानस्य घटस्य मृदेव रूपं, नामप्रतीतावेव प्रती-
यते वस्तु । न च विनाऽपि नाम निर्विकल्पकाविज्ञानेन वस्तु-
प्रतीतिरस्तीति हेतोरसिद्धता, असर्वसंविदां बाधरूपत्वात् । तथा
च भर्तृहरिः-“ वाङ्मना चेद् बाधस्य, व्युत्कामेनेह शाश्वतो ।
न प्रकाशः प्रकाशेत, सा हि प्रत्यवमर्शिनः ” ॥ १ ॥ यदि च
नामरूपमेव वस्तु न स्यात्, ततश्च तत्त्वगतावपि वस्तु संश-
याऽऽदीनामन्यतममेव स्यात् । तथा च पूज्याः-“ संसयविवञ्जया
वा-ऽणञ्जवसाओऽहवा जदिच्छाप । होज्जऽथे पडिवत्ती, न
वस्तुधम्मो जया नामं ॥ ६२ ॥ ” (विशे०) उच० १ अ० ।

आस्मिंश्च नामाऽऽदिरूपवस्तुष्ये नामनयः प्रधानं नामैव
मन्यते । तत्र ये सुगतमतानुसारिणः “न ह्यर्थे शब्दाः
सन्ति” इत्यादिवचनाद् नाम्नो वस्तुधर्मत्वमेव ने-
च्छन्ति, तान् प्रति नामनयः प्राऽऽह-

वस्तुधर्मत्वं नामं, तत्पञ्चयहेउओ सधम्म उव ।

वस्तुं नाऽणजिहाणा, हाज्जाऽभावां विवाऽवच्चो ॥६१॥

नामनयस्यायमभिप्रायः-वस्तुनः स्वरूपं नाम, तत्प्रत्यय-
हेतुत्वात्, स्वधर्मयत्, इह यद् यस्य प्रत्ययहेतुस्तत् तस्य
धर्मः, यथा घटस्य स्वरूपमां रूपाऽऽदयः, यच्च यस्य धर्मो न
जयति न तत् तस्य प्रत्ययहेतुः, यथा घटस्य धर्मोः पटस्य,
संपद्यते च घटाभिधानाद् घटे संप्रत्ययः, तस्मात् तत् तस्य
धर्मः; निजश्च हेतुरावयोः, घटशब्दात् पटाऽऽदिव्यवच्छेदेन घट
इति प्रतिपश्यनुभूते । सर्वं च वस्तु नामरूपतां न व्यजिस्वर-
तीति दर्शयन्नाह- (वस्तुमित्यादि) याद् वस्तुनो नामरूपता न
स्यात्, तदा तद् वस्तुत्वैव न भवेदिति संबन्धः । कुतः ? इत्याह-
अनभिधानादभिधानरहितत्वादित्यर्थः । अवाक्योऽभिधानरहि-
तत्वेनाऽनभिधेयो योऽस्मावभावः पृष्ठभूताऽऽदिलक्षणस्तद्वदिति
दृष्टान्तः । इह यदाभिधानरहितं तद् वस्तुत्वैव न भवति, यथाऽभि-
धानरहितत्वेनाऽवाक्यः पृष्ठभूतलक्षणोऽभावः; अनभिधानरहितं
च वस्तुवस्तुपगम्यते परैः, ततोऽवस्तुत्वमेवास्य जवेद्, अवस्तु-
त्वे च कुतस्तत्प्रत्ययहेतुत्वलक्षणस्य हेतोर्वृत्तः, येनाऽनैकान्ति-
कता स्यात् ? । तत्र तद्वृत्तौ वा तस्यापि वस्तुत्वमेव
जवेत्, स्वप्रत्ययजनकत्वात्, घटाऽऽदिवदिति । विपक्व एव वृ-
त्तेरजावाद् विरुद्धताऽप्यसम्भवतीति । तस्माद् वस्तुधर्म एव
नामिति स्थितम् । न च ‘नशास्त्रीरे गुरुनृनशकटम्’ इत्यादिश-
ब्दात् प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्तुप्राप्तेरवस्तुधर्मता तस्येत्याश-
ङ्कनीयम्, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणानामपि तत्प्रसङ्गात्-तेज्योऽपि हि
प्रवृत्तस्य कदाचिद् वस्तुप्राप्तेः । अबाधितभ्यस्तेज्यः प्रवृत्तौ
भवत्येवाऽर्थप्राप्तिरिति चेत्, तदेतदिहापि समानम्, सुविशेष-
तादामप्रणानशब्दाद् वस्तुप्राप्तेरप्यवश्यंभावितात् । इत्या-
दि बहुत्र वक्तव्यम्, तत्तु मोक्ष्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्,
अन्यत्रोक्तत्वाच्च । इति गाथाऽर्थः ॥ ६१ ॥

किं च-

संसयविवञ्जया वाऽ-णञ्जवसाओऽहवा जदिच्छाप ।

होज्जथे पडिवत्ती, न वस्तुधम्मो जया नामं ॥ ६२ ॥

यदा वस्तुधर्मो नाम मन्यते, तदा वक्त्रा घटशब्दे समुच्चारिते
ओतुः ‘ किमयमाह ? ’ इत्येवं संशय एव स्यात्, न घटप्रति-
पत्तिः । अथवा घटशब्दे प्रोक्ते पटप्रतिपत्तिलक्षणो विपर्ययः
स्यात् । अथवा-‘ न जाने किमप्यनेनोक्तम् ’ इति विस्तारयो-
हेन वस्तुप्रतिपत्तिरूपोऽनभ्यवसायः स्यात् । यदि वा-यह-
क्याऽर्थे प्रतिपत्तिर्भवेत्-कदाचित् घटस्य, कदाचित् पटस्य,
कदाचित् स्तम्भस्येत्यादि; न चैवं भवति, तस्माद् वस्तुधर्म
एव नाम । इति गाथाऽर्थः ॥ ६२ ॥

अपि च-

वस्तुधर्म लकखलकखण-संववहाराऽविगेहमिच्छीओ ।

अजिहाणाऽहीणाओ, बुच्छी सदे य किरिया य ॥६३॥

वस्तुनो जीवाऽऽदेः, किम् ? इत्याह-अभिधानाधीना नामाऽऽ-
यत्ताः । काः ? इत्याह-अदयं च, सकृणं च, संव्यवहारश्च सव्यव-
हारसंव्यवहाराः, तेषामविरोधनाऽविपर्ययेण सिद्ध्यः प्रतिष्ठाः ।
तत्र अदयं जीवत्वाऽऽदि, लक्षणमुपयोगः, संव्यवहारोऽप्येवमप्रे-
षणाऽऽदिः । तथा बुक्किशब्दक्रियाश्च ‘अभिधानाऽधीनाः’ इत्य-
त्राऽपि संबध्यते । तत्र बुक्किर्वस्तुनिष्ठयकृपा, शब्दो घटाऽऽदिष्व-
निरूपः, क्रिया चोत्क्रेपणाऽवलेपणाऽऽदिका । तस्मादभिधानमेव
वस्तु सत्, तदाऽऽयत्ताऽऽमलाभत्वात् सर्वव्यवहाराणाम् । इति
गाथाऽर्थः ॥६३॥ विशे० ।

ग्रामण्यफल्ग-नामनिष्पन्न-पुं० । गौणाऽऽदिनामनिष्पन्ने निक्षेपे,
नि० चू० १ उ० ।

ग्रामण्यमित्त-नामनिमित्तत्व-न० । नामनिमित्तं नामहेतुकं
तद्भावस्तत्त्वम् । नामप्रतिपाद्यगुणाऽऽमकत्वे, षो० १२ विव० ।

ग्रामधेज-नामधेय-न० । नामैव नामधेयम् । “ नामरूपभागाद्
धेयः ” । ७ । २ । १५८ । इति (हैम०) स्वार्थे धेयप्रत्ययः ।
सू० प्र० १० पादु० १३ पादु० । प्रअ० । स्था० । प्रशक्ते
नामनि, ष्या० ६ ठा० । दश० । नि० चू० । नं० । क्ता० । पर्या-
यध्वनौ, अनु० ।

ग्रामधेजवई-नामधेयवती-स्त्री० । प्रशस्तनामधेयवत्याम्, क्ता०
१ भु० १ अ० ।

ग्रामपञ्चयङ्गपस्वणा-नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणा-स्त्री० । ना-
मप्रत्ययस्य बन्धननामानमित्तस्य शरीरप्रदेशस्पर्धकस्य प्ररू-
पणायाम्, क० प्र० । इह नामप्रत्ययस्पर्धकप्ररूपणायां वदनुयो-
गद्वाराणि । तद्यथा-अविभागप्ररूपणा, वर्गणाप्ररूपणा, स्पर्धक-
प्ररूपणा, अन्तरप्ररूपणा, वर्गणापुञ्जलम्नेदाविजागसकलसमु-
दायप्ररूपणा, स्थानप्ररूपणा चेति । (२३ गा०) क० प्र० । (एत-
त्सर्वं ‘ बंध ’ शब्दे स्पष्टीभाविष्यति)

ग्रामपुरिस-नामपुरुष-पुं० । सक्रामात्रेण पुरुषे, सूत्र० १ भु० ४
अ० १ उ० । पुरुषेतिनास्ति, ष्या० ३ ठा० १ उ० ।

ग्रामण्यमाण-नामप्रमाण-न० । अर्थाभिधायकं शब्दे, (अनु०)

अथ नामप्रमाणम्-

से किं तं ग्रामण्यमाणे ? । ग्रामण्यमाणे जरस एं जीवस्स वा
अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदु-

जयाण वा पमाणे चि नाम कज्जइ, से तं णामप्यमाणे ।

अथ किं तन्नामप्रमाणम् ?-नामैव वस्तुपरिच्छेदहेतुत्वात्प्रमाणं नामप्रमाणम्, तेन हेतुभूतेन किं नाम भवतीति प्रश्नाभिप्रायः । एवमन्यत्रापि भावनीयम् । अत्रोत्तरमुच्यते-यस्य जीवस्य वाऽजीवस्य वा जीवानां वाऽजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयानां वा वत्प्रमाणमिति नाम क्रियते तन्नामप्रमाणं, न तत् स्थापनाद्व्यजावहेतुकम्, अपि तु नाममात्रविरचनमेव तत्र हेतुरिति तात्पर्यम् । अनु० ।

णामनेय-नामभेद-पुं० । संक्राविशेषे, द्वा० १६ द्वा० ।

णाममुदा-नाममुदा-स्त्री० । नामाङ्कितायां मुदायाम्, उपा० १ अ० । "अमयस्स कहियं नाममुदा ।" आ० ६ अ० ।

णामय-नामक-पुं० । विनयालङ्कृतो गुर्वीदावादेशदानोद्यतेऽ-
शब्दा वाऽऽत्मानं नामयतीति नामकः । सवा गुर्वीदौ प्रहे सा-
धौ, सूत्र० १ भू० १६ उ० ।

णामवग-नामवर्ग-पुं० । नामप्रकृतिसमुदाये, जी० ३ प्रति० ।
क० प्र० ।

णामवीर-नामवीर-पुं० । यस्य जीवस्याजीवस्य चाऽभ्यर्थरहितं
वीर इति नाम क्रियते स नामवीरः । नामनामवतोरनेवाद्
नाम जालौ वीरश्च नामवीरः । वीरभेदं, सू० प्र० ३ पादु० ।

णामसव-नामसत्य-न० । नामाभिधानं तत्सत्यं नामसत्यम् । ना-
ममात्रेण सत्ये, यथा कुसमवर्धयन्नपि कुसमवर्धनं उच्यते, एवं
धनवर्धनं इति । स्था० १० डा० । ध० । प्रका० ।

णामसम-नामसम-न० । नामाभिधानं, तेन समम् । ग० ४ अ-
धि० । आ० म० । आ० चू० । स्वकीयेन नाम्ना समे, यथा स्व-
नाम शित्तितं तथा तदप्यावश्यकम् । विशेष० ।

णामसमरण-नामस्मरण-न० । चतुर्विंशतित्तत्वाऽऽदिनामानु-
चिन्तने, नाम्नः स्मरणेन नामिस्मरणे तद्गुणसमापण्या फ-
लम् । प्रति० ।

णामसर्व-नामसर्व-न० । नाम च तत्सर्वं च नामसर्वम् । सचेत-
नाऽऽदेर्वा वस्तुनो यस्य सर्वमिति नाम तन्नामसर्वम्, नाम्ना
सर्वं, सर्वमिति वा नाम यस्येति धिप्रहाद् नामशब्दस्य पूर्वनि-
पातः । स्था० ४ डा० २ उ० ।

णामसुह-नामशुभ-न० । तीर्थकराऽऽदिसंबन्धिनि नामकर्मणि,
दश० १ अ० ।

णामाणंतय-नामानन्तक-न० । अनन्तकमिति नामभूतायां घ-
र्णानुपूर्व्याम्, यस्य वा सचेतनाऽऽदेर्वस्तुनोऽनन्तकमिति नाम
तस्मिन्, स्था० १० डा० ।

णामिता-नमयित्वा-स्त्री० । नति कारयित्वेत्थे, " णामि-
त्वा गहियाणि पञ्चसगणि ।" नि० चू० १ उ० ।

णामिय-नामिक-न० । वाचके पदे, यथा 'अहम्' इत्यादि ।
आ० म० १ अ० २ अ० । अनु० ।

णामिद-नामेन्द्र-पुं० । यथार्थसङ्के हन्ते, अथवा-हन्तार्थशून्य-
त्वाद् नाममात्रे हन्ते, वृ० । "केवलसत्ता च नामिदा ।" केवला
एका संज्ञा तदर्थनिरपेक्षा, स नामेन्द्रः । वृ० १ उ० । स्था० ।
(विस्तरस्तु 'इदं' शब्दे द्वितीयभागे ५३३ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

णामुदय-नामोदय-पुं० । कालोदाशब्दादीनामन्ययूधिकानाम-
न्यतमेऽन्ययूधिके, भ० ७ श० १० उ० ।

णामोक्सिअ-देशी-कार्ये, दे० ना० ४ वर्ग ।

णाय-न्याय-पुं० । 'ह्य' गर्तो निपूर्वः । नितरामीयते गम्यते
मोक्षोऽनेनेति न्यायः । व्यवहाराध्ययने, व्य० १ उ० । श्रुतोप-
देशे, व्य० ३ उ० । अभीष्टार्थसिद्धेः सम्यगुपायत्वाद् न्यायः ।
अथवा-जीवकर्मसंबन्धापनयनाद् न्यायः । आवश्यकं, यथा
कारुणिकैर्दृष्टो न्यायो ह्योरार्थनोर्भूमिद्रव्याऽऽदिसंबन्धिविवाद्
विरफालीनमप्यपनयति, एवं जीवकर्मणोरनादिकालीनमप्या-
भयाधियजावसंबन्धमपनयतीत्यावश्यकमपि न्याय उच्यते ।
अनु० । विशेष० । "अच्चेति लोगसंजोगं, एस णाए प-
वुच्चइ ।" योऽयं लोकसंयोगातिक्रम एव न्यायः-एव स-
न्मार्गो मुमुक्षुणामयमाचारः प्रोच्यतेऽभिधीयते । अथवा-पर-
मात्मानं मोक्षं नयतीति ज्ञान्वसत्वाद् कर्तरि घञ् न्यायः ।
यो हि त्यक्तलोकसंयोग एव एव परात्मनो मोक्षस्य न्यायः ।
आ० १ भू० २ अ० ६ उ० । नीयते संवित्तिं प्राप्यते वस्त्व-
नेनेति न्यायः । प्रस्तुतार्थसाधके प्रमाणे, विशेष० । द्विजज्ञि-
यविदशूद्राणां स्ववृत्त्यनुष्ठाने, आव० ६ अ० । उपपत्तौ, पञ्चा०
४ विव० । अविचलितरूपे मागे, षो० १६ विव० । प्रतिदेशे,
प्रति० । न्यायनिर्णायके, औ० । द्वा० । नं० । 'णाय' शब्दार्थे
(दृष्टान्ते), नि० चू० १० उ० ।

णायकारि(ण)-न्यायकारिन्-त्रि० । उपपत्तिकारिणि, "एवं
आलोह्य पडिऊतस्स जो सामाहयं देति सो णायकारी ।"
आ० चू० १ अ० ।

णायकुमार-ज्ञातकुमार-पुं० । 'जातकुमार'शब्दार्थे, द्वा० १ भू०
८ अ० ।

णायकुसचंद-ज्ञातकुलचन्द्र-पुं० । 'जातकुलचंद' शब्दार्थे,
कल्प० ५ कृण ।

णायखंड-ज्ञातखण्ड-न० । 'जातखंड' शब्दार्थे, स्था० १० डा० ।

णायग-ज्ञातक-पुं० । स्त्री० । पूर्वसंस्तुते, व्य० ए उ० । माता-
पितादौ, सूत्र० १ भू० ३ अ० २ उ० । स्वजने, प्रहायमाने, नि०
चू० ८ उ० । सूत्र० ।

नायक-त्रि० । प्रभौ, यथा राष्ट्रस्य राष्ट्रमहत्तरकः । स० ३०
सम० । दशा० । नगरकटकाऽऽदिप्रधाने, औ० । अधिपतौ, स्था०
५ डा० १ उ० । प्रणेतारि, सूत्र० १ भू० १५ अ० । स्वामिनि,
स० १ सम० । व्य० । कर्मणां नेतारि, भ० २० श० २
उ० । व्य० । चक्रवर्त्यादौ राजनि, औ० । प्रधाने, आव० ५
अ० । द्वा० । नयति वृद्धिं प्रापयति यः स नायकः । प्रह्न० ५
सम्ब० द्वार । ज्ञानाऽऽदीनां प्रापके, व्य० ३ उ० । सूत्र० ।

णायजियधण-न्यायार्जितधन-न० । असिमवीकृषिषाणिज्या-
ऽऽशुचितकलया परवञ्जननिरपेक्षतयाऽर्जिते कृत्ये, द्रव्या० ६ अ० ।
न्यायार्जितं धनं गृहिधर्मः-

तत्र सामान्यतो गेहि-धर्मो न्यायार्जितं धनम् । (५)

(न्यायार्जितं धनमित्यादि) तत्र स्वामिहोहमित्रद्रोहविश्व-
सितवञ्जनचौर्यादिगर्ह्यार्थोपाजनपरिहारेणाथोपाजनोपायभूतः
स्वस्ववर्णानुरूपः सदाचारो न्यायः, तेनाऽर्जितं संपादितं

धनम्—अयमेव धर्मः । न्यायार्जितं हि धनमशङ्कनीयतया स्वशरीरेण तत्फलभोगाद् मित्रस्यजनाऽऽदौ संविभागकरणा-
न्नेह लोकादिताय । यदाह—“सर्वेभ्यः शुचयो धीराः, स्वकर्मवत्तग-
र्विताः । स्वकर्मनिश्चिताऽऽत्मानः, पापाः सर्वत्र शङ्किताः ॥१॥ ”
सत्प्राप्तेषु विनियोगाद् दीनाऽऽदौ कृपया वितरणाय परलोकादि-
ताय । पठ्यते च धार्मिकस्य धनस्य शास्त्रान्तरे दानस्यानं य-
था—“ पात्रे दीनाऽऽदिष्वर्गे च, दानं विधिबाधित्यते । पोष्यवर्गा-
विरोधेन, न विरुद्धं स्वतः यत् ॥ १ ॥ ” अन्यायोपात्तं तु लो-
कादयेऽप्यहितयैव—इहलोके विरुद्धकारिणो वधवन्धाऽऽदयो
दोषाः, परलोके च मरकाऽऽदिगमनाऽऽदयः । यद्यपि कस्यचित्
पापानुबन्धिपुण्याज्जावद्विहलोकिकी विपद् न दृश्यते, तथा-
प्यायस्यामध्वयभाविन्येव । यतः—“ पापेभ्यश्चार्थरागान्धः, फ-
लमाप्नोति यत् कांक्षत । धर्मशामिषवसत्—महिनाश्य न जी-
र्वति ॥२॥ ” इति न्याय एव परमार्थतोऽर्थोपाज्जेनोपायोपनिषत् ।
यदाह—“ निपातमिव मण्डूकाः, सरः पूर्णमिवापमजाः । कुज-
कर्माणमायाप्ति, विवशाः सर्वसंपदः ॥ १ ॥ ” इति । ईदृशं
धनं च गार्हस्थ्ये प्रधानकारणत्वेन धर्मतयाऽऽदौ निर्दिष्टम्, अ-
न्यथा तदभावे निर्वाहविच्छेदेन गृहस्थस्य सर्वभुतक्रियोप-
रमप्रसङ्गाद्धर्म एव स्यात् । पठ्यते च—“विस्तीवोच्छेयस्मी,
गिदिणो सीयति सव्वकिरियाओ । निरवेक्कस्स उज्जुओ, संपु-
ओ संजमो चेष ॥ १ ॥ ” इति । अ० १ अ० १ ।

णायजियचित्तस—न्यायार्जितचित्तस—पुं० । न्यायोपाज्जित-
म्यस्वामिनि, शो० ५ विव० ।

णायजियधण—ज्ञाताध्ययन—न० । उत्क्रिस्ताऽऽमुदाहरणप्रतिपाद-
केऽध्ययने, ज्ञा० । वस्तुस्याङ्गस्य प्रथमभुतस्कन्धे १६ जनविशति-
ज्ञाताध्ययनानि ।

कुडस्स अंगस्स दो सुयक्खंवा पप्पत्ता । तं जहा—णाय-
णि य, धम्मकहाओ य । पढमस्स णं भंते । सुयक्खं-
वस्स समणेणं जगवया महावीरेणं० जाव संपत्तेणं णा-
याणं कति अज्जयणा पप्पत्ता । एवं खलु जंबू !० जाव
समणेणं भगवया महावीरेणं० जाव संपत्तेणं णायणं ए-
गुणवीसं अज्जयणा पप्पत्ता । तं जहा—

“ उषिखत्तणए संधादे, अंमे कुम्मे य सेलगे ॥
तुंवे य रोहिणी मल्ली, मापंदी चंदमा इय ॥१॥
दावहवे उदगनाए, मंनुके तेतली वि य ॥
नेदिफले अवरकंका, आइसे सुंसुमा इय ॥२॥
अवरे य पुणरुरीए, णायए गुणविसतिमे” ॥

(णायणि सि) ज्ञातान्युदाहरणानीति प्रथमः भुतस्कन्धः ।
(धम्मकहाओ सि) धर्मप्रधानाः कथाः धर्मकथा इति द्विती-
यः । “उत्क्रिस्त” इत्यादि श्लोकद्वयं सार्वभौम । तत्र मेघकुमार-
जीवेन हस्तिभवे प्रवर्तमानेन यः पाद् उत्क्रिस्तस्तेनोत्क्रिस्तेनो-
पलक्षितं मेघकुमारचरितमुत्क्रिस्तमेवोच्यते । उत्क्रिस्तमेव ज्ञात-
ान्युदाहरणं विवक्षितार्थसाधनमुत्क्रिस्तज्ञातम् । ज्ञातता चास्यैव भा-
वलीया—यथाऽऽदिगुणवन्तः सहन्त एव देवदाहकष्टम, उत्क्रिस्तक-
थाश्री मेघकुमारजीवहस्तीवेति । एतदर्थोऽभिधावकं सूत्रमची-
यमानत्वाद्ध्ययनमुक्तम्, एवं सर्वत्र १, तथा—सङ्गाटकः, भेदि-

चौरचोरेककथनवत्त्वम्, इदमप्यभीष्टार्थज्ञापकत्वाद् ज्ञातम् । प-
थमौचित्येन सर्वत्र ज्ञातशब्दो योज्यः, यथायथं च ज्ञातत्वं प्रत्य-
क्ष्यतं तदर्थोक्तमादवसेयमिति २, नवरत्न—अष्टकं मयूरा-
ष्टकम् ३, कूर्मश्च कच्छपः ४, शैलको राजर्षिः ५, तुम्ब-
च अलाबु ६, रोहिणी भेष्टिबधूः ७, मल्ली एकोनविंशति-
तमजिनस्यानोत्पत्ता तीर्थकरी ८, माकन्दी नाम वणिक्,
तत्पुत्रौ माकन्दीशब्देनेह गृहीतौ ९, चन्द्रमा इति च १०,
(दावहवे सि) समुद्रतटे वृक्षविशेषाः ११, उदकं नगर-
परिखाजलं, तदेव ज्ञातमुदाहरणमुदकज्ञातम् १२, मण्डूकः
नन्दमणिहारभेष्टिजीवः १३, (तेतली वि य सि) तेतलीसु-
ताऽभिधानोऽमात्य इति च १४, (नेदिफल सि) नन्दिवृक्षा-
भिधानतरुफलानि १५, अपरकहा ज्ञातकीकषणजतरतेश्वरा-
जधानी १६, (माइसे सि) आकीर्णा जात्याः समुद्रमध्यव-
र्तिनोऽश्वाः १७, (सुंसुमा इय सि) सुंसुमाभिधाना भेष्टि-
वृहिता १८, अपर च पुणरुरीकज्ञातमेकोनविंशतितममिति
१९ । ज्ञा० १ अ० १ अ० । आ० १ स० ।

णायद—न्यायद—पुं० । न्यायदर्शनि, ज्ञा० १ अ० २ अ० ।

णायपुत्त—ज्ञातपुत्र—पुं० । ज्ञातः सिद्धार्थः तस्य पुत्रः । कष्ट० ५
कण । वीरवर्द्धमानस्वामिनि, सुत्र० १ अ० ६ अ० । आ० १ स० ।

णायपुत्तवओरय—ज्ञातपुत्रचोरत—त्रि० । भगवद्दर्द्धमानवचसि
निःसङ्गताप्रतिपादनपरे सके, दश० ६ अ० ।

णायपुत्तवयण—ज्ञातपुत्रवचन—न० । श्रीमन्महावीरवचने, दश०
१० अ० ।

णायपुत्तिय—ज्ञातपुत्रीय—न० । वीरस्वामिसंवन्धिनि तीर्थे,
आ० १ अ० १ अ० २ उ० ।

णायविहि—ज्ञातविधि—पुं० । स्वजननेवे, न्य० ।

जिहोर्हातविधिसूत्रम्—

भिक्षु य इच्छेज्जा णायविहिं एत्तए, णो से कप्पति येरे
अणापुच्छत्ता; कप्पति से येरे आपुच्छत्ता णायविहिं एत्तए,
येरा य से बियरेज्जा एवं से कप्पति णायविहिं एत्तए, येरा
य णो से बियरेज्जा एवं से णो कप्पति णायविहिं एत्तए । जे
तत्थ येरेहिं अवितिसे णायविहिं एइ, से अंतरा वेदे वा परि-
हारे वा ॥ १ ॥

णो से कप्पति अप्पस्सुयस्स अप्पागमस्स एगागियस्स
णायविहिं एत्तए । २ । कप्पति से जे तत्थ बहुस्सुए वग्भा-
गमे तस्सअं णायविहिं एत्तए; तत्थ णं से पच्छागमणेणं
पुव्वाउत्ते चाउल्लोदणे पच्छाउत्ते भिल्लिगमूवे, कप्पति से
चाउल्लोदणे पडिगहित्तए, णो से कप्पति जिह्लिगमूवे
पडिगहित्तए ॥ ३ ॥ तत्थ से पच्छागमणेणं पुव्वाउत्ते जिह्लि-
गमूवे पच्छाउत्ते चाउल्लोदणे, कप्पति से भिक्षु जिह्लि-
गमूवे पडिगहित्तए, नो से कप्पति चाउल्लोदणे पडिगहि-
त्तए, दो वि पुव्वाउत्ते कप्पति दोवि पडिगहित्तए ॥ ४ ॥
तत्थ से पच्छागमणेणं दो वि पच्छाउत्ते, णो से कप्पति दो

वि पद्मिगहिच्छ ॥ ५ ॥ जे से तस्य पञ्चागमणेणं
पञ्चागमणे, से णो कप्पति पद्मिगहिच्छ ॥ ६ ॥ जे से
तस्य पञ्चागमणेणं पुञ्चागमणे, से कप्पति ॥ ७ ॥

निष्पुः, वशब्दाद् भिक्षुको च, इच्छेत ज्ञातविधि स्वज-
नभेदमागन्तुम् । 'से' तस्य न कल्पते स्थविरान् अनापञ्चय
ज्ञातविधिमागन्तुम् । 'कप्पति घेरे' इदं प्राभवत् । (नो से कप्प-
इ इत्यादि) न 'से' तस्य कल्पते अन्वयानुस्य अर्गातार्थस्य अ-
रुपागमस्य बहिःशास्त्रेतिपरिचयस्याऽविद्यमाननिजाऽऽगमस्यै-
काकिनो ज्ञातविधिमागन्तुम् । कल्पते 'से' तस्य यस्तत्र गच्छे
बहुभूतः सुत्रापेक्षया, ब्रह्मागमोऽप्यपेक्षया, तेन सार्धं ज्ञातविधि-
मागन्तुम् । तत्र नमिति वाक्यालङ्कारे, तस्य ज्ञातविधिमागतस्य
पश्चादागमनेन आगमनात् पश्चाद् यः पूर्वयुक्तः चा-
ल्लोदनः । पूर्वयुक्त इति कोऽपि न्यायज्ञान-आगमनात्पूर्वं
बुद्ध्यामारब्धो रन्धनाय । अपरे व्याचक्षते-आगमनात्पूर्वं पा-
काय समीहितम् । एतद् मतव्यमप्यसङ्गतम्; आरब्धे, समीहिते
च पुनः प्रक्षेपसंभवात् । तस्मात् पूर्वयुक्त इति किमुक्तं भवति ?-
आगमनात्पूर्वं गृहस्थैः स्वनावेन रन्ध्रमानः स तन्तुलोद्वानो,
भिक्षुस्तूपो नाम 'सन्नेहः सूपः,' स कल्पते प्रतिगृहीतुम् ।
सोऽसौ तत्र पूर्वमागताः साधव इति हेतोः पश्चादायुक्तः
प्रवृत्तस्तन्तुलोद्वानो, भिक्षुस्तूपो वा, नास्ति कल्पते प्रतिगृही-
तुम् । एव सूत्रसंक्षेपार्थः ।

अत्र भाष्यकारो ज्ञातविधिपर्वं व्याख्यानयति-

अम्पापितिसंबंधो, पुञ्चं पञ्चा व संयुपा जे उ ।

एसो खलु णायविहि-ऽण्णे भेया य एकेके ॥ १ ॥

मातृद्वारेण, पितृद्वारेण च यः संबन्ध एव ज्ञातविधिः । अथवा-ये
पूर्वं संस्तुता मातापित्रादयः, ये च पश्चात् संस्तुताः इयध्वयु-
राऽदयः । एव समस्तोऽपि ज्ञातविधिः, एकैकस्मिन् मातृद्वारे,
पितृद्वारे वा, यदि वा-पूर्वसंस्तुते, पश्चात् संस्तुते वाऽनेके
भेदाः । अनेन विधिशब्दो भेदवाची व्याख्यातः ॥ ३ ॥

अधुना नियुक्तिविस्तरः-

णायविहिगमणे सहुगा, आणाऽऽदि विराट्मंजपाऽऽयाए ।

संजमविराहणा खलु, उगमपदोसा ताहिं होजा ॥ ४ ॥

निष्कारणे विधिनाऽपि ज्ञातविधौ गमनं करोति तर्हि प्राय-
श्चित्तं चत्वारो लघुकाः, तथा आह्नाऽऽदयो दोषाः, तथा संयमे
आत्मनि च विराधना । तत्र संयमविराधना, यतस्तत्र खलु
निश्चितमुद्गमदोषा आध्यात्मिकोऽऽदयो ज्ञेयः ॥ ४ ॥

कथमुद्गमदोषा भवेयुः ? अत आह-

दुद्धपलाभा ममणा, नीया नेहेण आहकम्मादी ।

चिरआगयस्स कुञ्जा, उगमपदोसं तु एगतरं ॥ ५ ॥

दुल्लेखभावाः खलु अमणाः, तथा महता छेदेनास्माकं बन्धा-
पनाय नीता निर्गताः, ततश्चिरादागतस्याऽऽत्मस्वजनस्य तस्य
प्राचूणकत्वकरणाद्योद्गमदोषमाध्यात्मिकोऽऽदिकमेकतरं कुप्यात् ॥ ५ ॥

इति संजमस्मि एसा, विराहणा हो-इया उ आयाए ।

उगममसेणावतिकलु-णरयणथाले य एमादी ॥ ६ ॥

इति एवममुना प्रकारेण, एवा अनन्तरोदिता, संयमे विरा-
धना भवति । आत्मविराधना पुनरिय बह्व्यमाणा-उगम

ज्ञानेन सेनापतौ मृते समागते करुणारोदने, रत्नस्थाले रत्न-
मृते स्थाले ढौकिने, एवमादौ ॥ ६ ॥

तत्र यथा क्षाण्डद्वान्तेनाभिसमीहिते सेनापतौ मृते तस्मिन्
आगते आत्माचराधना भवति, तथा जावयति-

जह रसो मृगस्मा, पंसं मज्जारण अक्खितं ।

सो अहमो पंसं, पग्गइ एणो य तत्थाऽऽतो ॥ ७ ॥

कमुहंइपोहलीए, गल्लवप्पाए उ उगममो तत्थ ।

मृयेण य सो बहितो, यके आत सि नाऊणं ॥ ८ ॥

यथा राक्षा सुपस्य सुपकारस्य मांसं मार्जारेणाऽऽक्षितं नीतं,
ततः स सुपकारो जीतोऽर्धनो जातो मांसं मृगयते, तस्मिन्
मृगयमाणे तत्र महानसे अयमनर्कितः कटुभाण्डपोद्दलिकवा
गलवद्भवा युक्तश्छाण आयातः सन् सुपेन सुपकारेण मा-
रितः 'यके' प्रस्तावे 'आता' इति ज्ञात्वा । एव इष्टान्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

साम्प्रतमुपनयमाह-

एवं अहसाहं, ताइं मग्गंति तं संपतेण ।

सो य ताहिं संपत्तो, बवरोवितो संजमा तेहिं ॥ ९ ॥

एवं सुपकार इव तस्य माधोयं स्वजनाः, तेषां सेनापतिमृ-
तः, ततस्तानि स्वजनरूपाणि मानुषाणि (अहसाहं इति) म-
चारणानि तं धमणान्नं सेनापतिमृतारमात्मीयं समन्ततो मृ-
गयन्ते, स च मृगमाणः तत्रैव संप्राप्तः, ततस्तं समुपस्थि-
ताः स्वजनाः, वयं परिज्ज्ञा अविध्यामो, न च त्वांय नाथे विध-
माने परिज्ज्ञोऽस्माकं युक्तः, तस्मात् कुरु प्रस्तादमित्येवं तद-
वसर्गमाणः संयमाद् व्यपरोपितः ॥ ९ ॥

संप्रति करणद्वारमाह-

सेणावती यतो तू, भाय पिया वा वि तस्म जो आसी ।

असो य नत्थि अरिहो, नवरि इमो तत्थ संपत्तो ॥ १० ॥

सेनापतिमृतः, तस्य यो भ्राता पिता वा आसीत् सोऽपि तावद्
मृतः, अन्यथा तस्मिन् गृहे अहो योग्यः सेनापतिस्त्वेष, नास्ति,
नवरमयमेव योग्यः, स च तत्र संप्राप्तः ॥ १० ॥

तो कलुणं कंदंता, विति अणाहा वयं विणा तुमए ।

मा य इमा मेणावति-लच्छा संकाममो अहं ॥ ११ ॥

ततस्तत्संप्राप्यनन्तरं ते स्वजनाः करुणं कन्दन्तो भुवते-अयम-
नाथास्त्वया विना । इयं च प्रत्यक्त उपलभ्यमाना सेनाप-
तिहृद्धारण्यं पुरुषान्तरं मा संक्रामतु ॥ ११ ॥

तं च कुलस्स पमाणं, बलविरियं तुज्जऽधीणमेयं च ।

पच्छा वि पुणो धम्मं, काहिसि दाणिं पसीयाहि ॥ १२ ॥

त्वं च कुलस्यास्य समस्तस्यापि कुलस्य प्रमाणम्, एतच्च
बलं हस्त्यादि, वीर्यमान्तरोत्साहः समस्तस्यापि कुलस्य, त-
वाधीनं, पश्चादपि त्वं धर्मं करिष्यसि, संप्रति एतदेवार्थं
यत् सेनापतिपदप्रतिपत्त्या प्रसीद ॥ १२ ॥

एवं कारुषेणं, इह्मीए लोभितो तु सो तेहिं ।

बवरोविज्जइ ताहं, संजमजीयाउ सो तेहिं ॥ १३ ॥

एवमुपदर्शितेन प्रकारेण कारुषेण, अहं वा च तैः स्वज-
नैः स लोभितो लोभं प्रादितः, ततो लोभप्रवृत्तानन्तरं स तैः

संयमजीविताद् व्यपरोप्यते ॥ १३ ॥ तदेवं करुणाद्वारं व्या-
क्यातम् ।

अथ रत्नस्थानद्वारमाह-

अविभवाविरेगेण, विणिग्गतां पच्छ इहिमं जातो ।

थासं वसूण पुण्णं, उवण्णोती गेहिहमेतं ति ॥ १४ ॥

कदाचित् स प्रती अविभवेन, दारिद्र्येणैत्यर्थः । रिक्यं च पूर्व-
पुरुषोपाजितं विरेकुं स्वजनैः तदा नेष्टं, ततोऽविरेकेण च रोषेण
गृहाभित्य प्रव्रजितोऽनवत्, पश्चाच्च स स्वजनवर्गोऽन्नादि-
क ऋद्धिमान् जातः, ततो वसूनां रत्नानां पूर्णं भूतं स्थालं
तस्याऽऽगन्त्योपनयन्ति, यथा गृहाण रत्नस्थालमेतदिति ॥ १४ ॥

तस्स वि दहूण तयं, अहं लोचकस्मी ततो तु समुदिषो ।

ववरोवितो संजमतो, एए दोसा हवंति तहिं ॥ १५ ॥

तस्यापि साधोः तत् रत्नभूतं स्थालं दृष्ट्वा, अथानन्तरं ततो
रत्नभूतस्थावर्णदर्शनाद् लोचकलिः समुदीर्णः सम्यगुच्यं प्राप्तः,
ततस्तेन संयमाद् व्यपरोपितः । एते दोषास्तत्र ज्ञाताविधिगमने
भवन्ति ॥ १५ ॥

संप्रति "एमादी" इति व्याख्यानयन् प्रकारान्तरमाह-

अइवा न होज्ज एते, अएणे दोसा हवंति तत्थ इमे ।

जेहिं तु संजमातो, चाब्बिज्जइ मुद्धितो उित्तओ ॥ १६ ॥

अथवा एतेऽनन्तरोदिता दोषा न भवेयुः, अन्ये इमे वदय-
माणास्तत्र ज्ञातविधिगमने दोषा भवन्ति । येः सुस्थितोऽपि
स्थितकः सन् संयमाद्व्याप्यते ॥ १६ ॥

के ते दोषा इत्यतस्तत्संयमं च द्वारगाथाद्वयमाह-

अकंददहाणे समु-रओव्वरए पेद्वणाए उवमगे ।

पंथेरोयणमतए, ओजावणे अहं कम्मकरा ॥ १७ ॥

ठापातो अणुलोमे, अजिजोग विसे मयं च समुरेणं ।

पंतवणबंधरंभण, तं वा ते वाऽतिवापंति ॥ १८ ॥

आक्रन्दस्थानद्वार प्रथमम् । द्वितीयं श्वशुरेणापवरके कृत
इति द्वारम् । तृतीयं प्रेरणाद्वारम् । चतुर्थमुपसर्गद्वारम् । पञ्चमं
पथि रोचनभूतके जार्या इति द्वारम् । षष्ठमपञ्चाजनाद्वारम्-
यथाऽस्माकमेव कर्मकर आसीत् । तस्मिन् जागघातद्वारम् । अ-
ष्टममनुलोमद्वारम् । नवममजियोग्यद्वारम् । दशमं विषद्वारम् ।
ततः स्वयं श्वशुरेण प्रान्तापणबन्धरोधनानि क्रियन्ते, ततः
कोपान् तं श्वशुरं सोऽतिपातयेद् विनाशयेत्, ते वा श्वशु-
रप्रभृतयः तं साधुमनिपातयेयुः, इति एकादशं द्वारमिति द्वा-
रगाथाद्वयसमासायः ॥ १७।१८ ॥

साम्प्रन्तेतदेव विधरीषुः प्रथमत आक्रन्दस्थानद्वारमाह-

दीसंता * वि हु णाया, पव्वयहियं पि संपकंपेति ।

कयुणकिवणाणि किं पुण, कुणमाणा एगसेज्जाए ? ॥ १९ ॥

सेनापतौ मृते स तत्र ज्ञातविधौ गता, तत्र दृश्यमाना अपि
निजकाः पथतद्दयमपि पथतस्सदृशमानसमपि साधुं संयमा-
त् संप्रकम्पयन्ति सम्यगन्तर्लानीन्त्य प्रकर्षेण उपावयन्ति, किं
पुनरेकस्यां शय्यायां वसन्तौ करुणकृपणानि रोदनामि कुर्वाणाः?,
सुतरां संयमाद् संशयन्ति ॥ १९ ॥

अकंददहाणितो, तस्सि सोळा उ नायगादीणं ।

पुव्वावरत्तोरपण, 'नाय अणाहा' वए को वि ॥ २० ॥

* " सीदंता " इति पाठान्तरम् ।

सोऽधिकृतः साधुर्यत्र ते ज्ञानकाः क्रन्दन्ति, तस्मिन्नाक्रन्दत्वा-
ने स्थितः पुनरात्रे अपररात्रे च रोदन् तेषां ज्ञानकाऽऽशीनां
करुणकृपणं यथा-'जाना वयमनाथाः, भविष्यामः सर्वेषां परिज-
वाऽऽस्पदम्' इति भुत्वा कश्चिद् व्रजेत् प्रव्रज्यां मुञ्चेदित्यर्थः ॥ २० ॥
गतमाक्रन्दस्थानम् ।

अधुना " समुरउव्वरए " इत्यादि द्वारमाह-

महिलाए सपं ठोहुं, समुरेणं ढक्कितो उ उव्वरओ ।

नायविहिमागयं वा, पेद्वे उव्वनामिगसगाए ॥ २१ ॥

तस्य साधोः श्वशुरकः, तं तत्र समागतं साधुं दृष्ट्वा निजदु-
हितरं सर्वालङ्कारभूषितां कारयेत्; कारयित्वा च वस्त्रापना-
य, भित्तार्थं वा तत्र समागतेन श्वशुरकेन महेज्या भार्यया स-
मपवरके कृत्वा, अपवरको ढक्कितः-स्थगितद्वारः कृतः ।
तत्र च उपसर्गमाणः कश्चिदुत्प्रव्रजेत् ।

प्रेरणाद्वारमाह-ज्ञाताविधिमागं च तं साधुं दृष्ट्वा स्वजनवर-
स्तस्य स्वकीयया उन्नामिकया जार्यया प्रेरयेत् संयमाद् व्याप-
येत् ॥ २१ ॥ गतं प्रेरणाद्वारम् ।

साम्प्रन्ते चतुर्थमुपसर्गद्वारं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह-

मोहुम्पायकरां, उवसगाई करेइ से विरेइ ।

जज्जा जेहिं तरु विव, वाएणं जज्जने सज्जं ॥ २२ ॥

भार्या 'से' तस्य स्वजनविधिगतस्य सा विरेइ मोहोन्माद-
कराद् उपसर्गात् आबिज्जनाऽऽशून् करोति, वैस्तद्विव धातेन
भज्यते सद्यः ॥ २२ ॥

संप्रति ' पथरोयणमतए ' इति व्याख्यानमाह-

कइवेण सभावेण य, जतओ भोइं पडम्मि पंतावे ।

हियं अमुंहियं मे, भयं पंतावए कुवितो ॥ २३ ॥

साधुर्ज्ञातविधि गतस्तत्र च लज्जया भिक्षां न हिण्डते, तत्र
उन्नामिकभिक्षाचर्यायां गता, तेषां च ज्ञातकानां केशं पथि, तत्र कै-
तधेन वा स्वभावेन वा तस्य भार्या जूतकेन समं केशं गता, तत्र
स भूतकः कैतवेन स्वभावेन वा कर्मणि भार्या (?) ॥ २३ ॥

कम्महतो पव्वइतो, जतओ एसऽम्ह आसि मा वंदा ।

उव्भापणए खुदे, ठायायं तस्स सा देइ ॥ २४ ॥

कदाचित् स प्रव्रजितः कर्मकर आसीत्, ततस्तं बहुजनो दृ-
ष्ट्वा मृषात्-पथोऽस्माक जूतक आसीत्, कर्महतः कर्मभगाः सन्
प्रव्रजितः, तस्माद् मा बन्धित ।

जागघातद्वारमाह-उन्नामिकके उन्नामिकजित्ताचर्यागतेऽधि-
कृते जूतकरूपे साधो श्रुते मूर्खे तस्य सा जूत्या जागघातं व-
धाति, कुपिता सती जागमपि तं घातयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अधुनाऽनुलोमोपसर्गमाह-

मा छिज्जन्त कुलन्तु, धणगोत्तारं तु जणय मेगमुयं ।

वत्थनमादीएहिं, अभिजोत्तेजं वसं णेति ॥ २५ ॥

तस्य ज्ञातविधिगतस्य साधोर्ज्ञातविधिरेवं मृषात्-मा छियतां
उदं यायात्, कुलन्तुः कुलसन्तानः, तस्मात् धनरक्ककमेकं सु-
तं प्रसादं कृत्वा जनय, पञ्चापुनर्व्रतं गृहीयाः, एवमुक्तः सन् क-
श्चित् उत्प्रव्रजेत् ।

अधुना अभियोग्यद्वारमाह-वत्थाऽऽधिकैः, आदिशब्दात् सा-
दिमस्वादिमाऽऽदिविशेषपरिग्रहः । तैरभियोग्य वशीकृत्य
स्वजनस्तमात्मनश्च नयन्ति ॥ २५ ॥

विषयारमाह-

नेष्टंति देवरा मे, जीवते इममि इति विसं देज्जा ।

अपणेण व दावेज्जा, समुरो वा से करेइ इमं ॥ २६ ॥

तं ज्ञानविधिगतं साधुं दृष्ट्वा तद्भाष्यं विचिन्तयेत्-अस्मिन् जीवति मां देवरा भोग्यतया नेच्छन्ति, नस्मान्मारयामि केनाप्युपायेन चैनमिति विचिन्त्य स्वयं वा विषं दद्यात्, अन्येन वा दापयेत् ।

'सयं च समुरेण' इत्यादिवाह- 'से' तस्य साधोः स्वयुरो वा स्वयमिवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

किं तद्विद्याह-

पंतवणबंधरंजण, तस्स वि नीयल्लगा उ खुब्भेज्जा ।

अहवा कसाइतो तु, सो वऽतिवाएज्ज एकतरं ॥ २७ ॥

इवशुरस्ते दृष्ट्वा कुप्येत्, यथा-एतेन मम दुहिता जीवच्छ्रया-कृता, ततः कोपान् तस्य साधोः प्रान्नापणं प्रहारदानं, बन्धनं वा निगमाऽऽदिभिः, रोधं वा गृहाभगराह्या अनिर्गमनं कुर्यात्, कारयेत् वा । तस्यापि च साधोः, निजका आत्मोयाः, तमेनामवस्थां प्राप्तं दृष्ट्वा, ज्ञात्वा वा क्षुभ्येयुः, क्रोधाच्च इवशुरेण समं युद्धं कुर्यात्, तत्र परस्परमपघ्रायणाऽऽदि भूयात् । अथवा स एव साधुः कषायितः कषायोदय प्राप्तः सन् एकतरं स्वशुराऽऽद्यत्यतन्मतिपातयेत् ॥ २७ ॥

अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह-

एकस्मि दासु तीसु व, पूलऽणवड्ढो तदेव पारंची ।

अह सो अतिवाएज्जइ, पावइ पारंचियं ठाणं ॥ २८ ॥

एकस्मिन्नतिपातिते मूलप्रायश्चित्तभाग् भवति, द्वयोरतिपातितयोरनवस्थाप्यः, त्रिषु अतिपातितेषु पाराज्झी । अथ स एव अतिपात्यते साधुर्नहि स यदि कथमपि जीवति ततः पाराज्झितं स्थानं प्राप्नोति ॥ २८ ॥

अन्यान् दोषानाह-

अहवा वि धम्ममक्खा, साहू तेसिं घरे न गेएहंति ।

उगगदोसाऽऽदिभया, ताहे नीया जणंति इमं ॥ २९ ॥

अथ वेति प्रकारान्तरेण दोषकथनोद्घोतने, साधवो धर्मभ्रष्टा इत्यसदोषाऽऽदिभयात् तेषां गृहे न किमपि गृह्णन्ति, ततस्ते निजाः स्वजना इव भणन्ति ॥ २९ ॥

किं तद्विद्याह-

अम्हं अणिच्छमाणो, आगमणे सज्जणं कुणति एसो ।

ओहावण हिंदंते, अस्सो लोगो व णं जणति ॥ ३० ॥

अस्माकं गृहे किमप्यणिच्छन् एव आगमने सज्जनमयशस्का-दं करोति ! यतः-अस्मिन् प्रतिगृहमन्यत्र भिक्षां हिणममाने महती नूनमस्माकमपस्त्राजना, लोको बाध्य इव भणति ॥ ३० ॥

किं तद्विद्याह-

नीयल्लस्म वि जत्तं, न तरह दाउं ति तुजे किंण ति ।

गेहे जुंजमु तुत्ते, भणाति नो कप्पियं जुंजे ॥ ३१ ॥

तं साधुं निजामदन्तं दृष्ट्वा केचित् अन्ये स्वजनान् प्रति क्षुभ्युः-यथा यूय कृपणा निजकस्याप्येकस्य प्राचूर्णकाऽऽगतस्य जक्तं दातुं न शक्नुयुः, ततस्ते एवमुक्ताः सन्तः साधुसमीपमागत्य क्षुभते-यान्तं दिमानि यूयमत्र तिष्ठथ, तावन्माऽन्यत्र भिक्षाम-दत, किं तु गृहे दृक्पक्ष्म, अन्यत्र निजामदे हि महत्यस्माकमप-

स्त्राजना । स एवमुक्तः साधुर्नणति-युष्मद्गृहे न भुञ्जे, यतः अहं कल्पिकं भुञ्जे, युष्मद्गृहे च उरुमाऽऽविशोषाऽऽशङ्का ॥ ३१ ॥

एवमुक्ते ते स्वजनाः प्राऽऽहुः-

किं तं ति खीरमादी, ददामो दिसे य जातिभज्जाओ ।

वेति सुते जायंते, पनिया ऐ करा बहु पुत्ता ! ॥ ३२ ॥

किं तत् कल्पिकं यत्वं भुङ्क्षे, ततः साधवो भुवने-यानि युष्माकं यथाप्रवृत्तानि कीराऽऽदीनि कीरविधूतगुडाऽऽदीनि, ततस्ते आहुः-एतानि यथाप्रवृत्तानि दास्यामः । गाथायां "वर्तमानसामीप्यं वर्तमानवद्वा" ॥ ३ । ३ । १३१ ॥ इति वचनात् ते दातुं प्रवृत्ताः, ततो दत्ते कीराऽऽदिके आतृभार्याः सुताम् कीराऽऽदीनि याचमानान् प्रति भुवते-हे पुत्राः ! बहवोऽस्माकं कराः पतिताः ॥ ३२ ॥

तानेवाऽऽह-

दहिपगुलतेझकरा, तककरा चेव पानिया अम्हं ।

रायकरपेक्षियाणं, समणकरा पुकरा बोहुं ॥ ३३ ॥

इधिकारघूनकरगुडकरनैलकराः, तथा तककराश्च, अस्माकं पातिताः श्रमणैः । राजकरा अस्माकमपतन्, तैः सदैव प्रेरिता वयं वर्तमानं, परं राजकरप्रेरितानामस्माकमय श्रमणकरो दुष्करो बोहुमिति, प्रभूनसर्वोपहरणान् ॥ ३३ ॥

एष अणे य तहिं, नायविहिगमणे होति दोसाओ ।

तम्हा उ न गंतव्वं, कारणजाते भवे गमणं ॥ ३४ ॥

एते अनन्तरोदताः, अन्ये चानुकाः, तत्र ज्ञाताविधिगमने, दोषा भवन्ति, तस्माद् ज्ञानविधौ न गन्तव्यम् । एष उत्सर्गः । कारणे पुनर्गमनत्वाऽऽदिलक्षणे जाने पुनरपवादनो गमनं भवेत् ॥ ३४ ॥

तदेवाऽऽह-

गेलसकारणेणं, पाउग्गामति तहिं तु गंतव्वं ।

जे उ समत्थुवमग्गे, सहितं तं जंति जयणाए ॥ ३५ ॥

ज्ञानस्यकारणेन अन्यत्र प्रायोग्यस्य औषधाऽऽदेरसत्यभावे, उपसर्गणमेतद्-वैद्याभावे च तत्र गन्तव्यम् । तत्र वैद्यस्य, प्रायोग्यस्य औषधस्याऽऽसनाऽऽदेश्च प्राप्यमाणत्वात्, तत्र वे उपसर्गान् सोढुं समर्थाः, ते यतनया बह्व्यमाणया यान्ति गच्छन्ति ॥ ३५ ॥

तामेव यतनामाह-

बहिं ऐ अणापुच्छाए, लहुगा लहुगो य दोषऽणापुच्छा ।

आयरिपस्स वि लघुका, अपरिच्छियपेसवंतस्स ॥ ३६ ॥

अत्र इदं सूत्रं पठति-"नो से कप्पति थेरे अणापुच्छिता नायविहि एत्तए" इत्यादि । तत्र यदि बहिः स्थविराणाम-नापृच्छया व्रजति, ततस्तस्य प्रायश्चित्तं अत्वारो लघुकाः, स्थविरान् अपृच्छ्य नैर्विसर्जितो यदि द्वितीयस्थविरान् अनापृच्छ्य व्रजति, ततो द्वितीयानापृच्छ्यायां मासलघु, आचार्योऽपि यदि अपरीक्षितान् प्रेषयति, ततस्तस्यापराक्षितान् प्रेषयतश्चत्वारो लघुकाः प्रायश्चित्तम् ॥ ३६ ॥

तम्हा परिच्छियव्वो, सज्जाए चेव निक्खजावे य ।

थिरमथिरजाणण्हा, सो उववाएहिमेहिं तु ॥ ३७ ॥

यत् एवमपरीक्षितप्रेषणे प्रायश्चित्तं, तस्मात् स्थिरास्थिरानार्थे

स्वाध्याये जिज्ञासाये च परीक्षितव्यः स एभिर्वचनमाह-
रूपयैः ॥ ३७ ॥

तानेवाऽऽह-

चरणकरणस्म मारो, भिक्खायरिया तहेव सज्जाओ ।

एत्थ परितम्ममाणे, ते जाणसु मंदसंविगं ॥ ३८ ॥

चरण जनधर्मणधर्मोऽऽदि । उक्तं च-"वयसमणधम्म संजम-
वेयावच्छं च वनगुत्ताओ । ताणाहमितं तक्को-हमिग्गहा इह
चरणजया ॥ १ ॥" (सम्म० ३ कारु) करणं पिण्डावशुच्या-
दि । उक्तं च-"पिरुविसोही समित्ती, भावण पारिमा य इदियं
निरोहो । पिरुवहण गुत्ताओ, अभिग्गहा चेव करणं तु ॥ १ ॥"
(ज० १ भाष०) तस्य चरणकरणस्य सारो भिक्खाचर्या, स्वा-
ध्यायश्च, ततोऽत्र जिज्ञाचर्यायां, स्वाध्याये च परिनाम्यति केशं
मन्यते, न जानीत मन्त्रसंविगम ॥ ३८ ॥

चरणकरणस्म मारो, भिक्खायरिया तहेव सज्जाओ ।

एत्थ उ उज्जममाणे, ते जाणसु तिष्ठसंविगं ॥ ३९ ॥

चरणकरणस्य सारो जिज्ञाचर्या, तथैव स्वाध्यायः, ततोऽत्र
भिक्खाचर्याऽऽवशुचक्रानि, न जानीत नीमसंविगं, तदेवं स्थि-
रास्थिरपरिहानार्थं परीक्षा उक्ता ॥ ३९ ॥

संप्रति किमेष उपसर्गं सहिष्णुः, किं वा न ? इति परीक्षार्थमाह-
कवेण सहावेण य, अण्णस्म व साहसं कहिज्जंते ।

मायपितिजायजगिणो-जज्जापुत्ताऽऽदिप्पुं तु ॥ ४० ॥

यथा स भूणोति तथा कैतवन स्वभावेन वा अन्यस्य
साधोः मानापितृभ्रातृभगिनीभार्यापुत्राऽऽदिषु विषये साध्वसं
कथ्यते ॥ ४० ॥

केन प्रकारेण ? इत्यत आह-

सिरकोट्टणकलुणाणि य, कुणमाण्णं तु पायवकियाइं ।

अमुएण न गणियाइं, जो जेपति निप्पपासो चि ॥ ४१ ॥

मानापित्रादीनां शिरःकुट्टनकरुणरोदनभाषणानि क्रियमाणानि
पावपितानि वाऽमुकेन न गणयन्ति, एवं साध्वसे कथ्यमाने,
यो जेपति-अनीध कलु निप्पपासो घोरदुःखः, न युज्यते
तादृशेन सह वक्तुमर्हति ॥ ४१ ॥

सो जावतो पडिबद्धो, अपदीवद्धो वएज्ज जो एवं ।

सोइहिति केत्तियाऊ, नीया जे आस संसारे ? ॥ ४२ ॥

स भावतः स्वज्ञानेषु प्रतिबद्धो ज्ञातव्यो, न शक्तः स सोढु-
मुपसर्गानिति । यस्तु तथा साध्वसे कथ्यमाने, एवं मूने-
संसारे सर्वजीवाः सर्वेषां पुत्रत्वाऽऽदिकमुपगताः, ते आसीरन्
संसारऽन्तर्गते निजः, तान् क्रियतः स शोचयिष्यति ? किं वा
मानापित्रादिभिः शोचितैर्ये निजन् संसाराद् न च संयमे
पातयन्ति ? । स ज्ञातव्यो जावतः स्वजनेष्वप्रतिबद्धः समर्थः
सोढुमुपसर्गानिति ॥ ४२ ॥

मुहरागमादिएहि य, तोसं नाऊण रागवेरगं ।

नाऊण यिरं ताहे, मसहापं पेसवेति ततो ॥ ४३ ॥

यस्य हानविधिजिगमिषोः शीजनी मुखरागः, स ज्ञायते
स्वजनेषु भावतः प्रतिबद्धः, उपसर्गानसाहस्यश्च; यस्य तु न
तथाविधो मुखरागः रूपो मध्यते स ज्ञायते भावतः स्व-
जनेष्वप्रतिबद्धः, सहिष्णुश्च उपसर्गात् । एवं मुखरागाऽऽदिभि-
स्तेषां हानविधि मन्तुमिच्छतां रामं वैराग्यं च, तथा स्थि-

रगुलसकलमस्थिरं च ज्ञात्वा, ततः स्थिरं भावतः स्वजने-
ष्वप्रतिबद्धं सलहायं मुरयः प्रेषयन्ति ॥ ४३ ॥

सास्त्रतमवधुताद्वयाऽऽगतपदव्याख्यामार्थमाह-

अबहुसुतो अगोतो, बाहिरसत्थेहिं थिरहितो इयरो ।

तविवर।ए गच्छे, तारिमगसहायसहितो वा ॥ ४४ ॥

अबहुसुतो नामावधुतः, स चागोतार्थं लक्ष्यते, इत्यरोऽ-
न्त्यागमो यो बाह्यशक्तैर्विरहितः, एतादृशो न गच्छेत् स्वजन-
विधौ, किं तु तद्विपरीतो बद्धुते बह्वागमश्च, यदि वा-स्व-
धर्मवधुतोऽन्त्यागमो वा तादृशसहायकसाहितः ॥ ४४ ॥

बहुसुतविशेषमाह-

धम्मकहीवादीहि य, तवस्सिग।एहिं संपरिवुटो उ ।

मेपित्तिएहिं य तहा, गच्छे सो अप्पद्धो उ ॥ ४५ ॥

धर्मकथिभिर्ज्ञानमनुत्तानः वादकुशलैः तपस्विभिः वृद्धा-
माऽऽदिनपःकारिभिर्गोतार्यैः सुवार्थतत्त्वमर्थान्णानैर्निमित्तकै-
श्च संपरिवृतो गच्छेत् । अथ धर्मकथादयो बहवो न प्राप्त, ततो
जघन्यतोऽप्येकैकधर्मकथादिसहाय आत्मबुद्धौ भजेत् ॥ ४५ ॥

तत्र प्रवेशविधिमाह-

पत्ताण वेस पविमाण, अह पुण पत्ता पगे जविज्जाहि ।

ते बाहिरं उवेउं, वमहिं गेएहंति अन्नत्थ ॥ ४६ ॥

यदि वेसायां स्थानं प्राप्तास्तर्हि समकालमेव सर्वेषां प्रवेशन-
म् । अथ पुनः प्रगे प्रजात एव प्राप्ता भवेयुस्तदा तं स्वजनं बहिः
स्थापयित्वा वसतिमन्यत्र गृह्णन्ति ॥ ४६ ॥

पदिपत्तीकुमझेहिं, सहितो ताहे तु ववए तहियं ।

वास पडिग्गहगमणं, नातिमिणेहाऽऽमणग्गहणं ॥ ४७ ॥

अन्यत्र वसन्तो गृहीतायां प्रतिपत्तिकुशलेः सहितस्ततो बहिः-
स्थानात् तत्र वसन्तो भजति, तत्र तावद्वाचासो पावद्विज्ञा-
वेलाः, ततः पतद्गहं गृहीत्वा गमनं विधेयम् । तत्र यदि प्राप्तायां
जिज्ञावेलायां पतद्गहं गृहीत्वा भजन्ति, तदा तत्कालमेव गृह-
गति मकाऽऽदिकम्, अथ जिज्ञावेलायामप्राप्तायां तत्र पतद्गहं गृ-
हीत्वा भजन्ति, निमग्नयन्ति च ते, तदा तत्क्षणमेव यत्नभन्ते
तद् गृह्णन्ति । अथ मुहूर्तानुगुण्यतः कृतजिज्ञाकाः तत्र गताः, त-
र्हि यत्र पतद्गहं न तथ्यन्ति, तत्र च गत्वा नातिस्नेहः स्नहा-
तकाः दर्शनीयः, यदि पुनरतिस्नेहं दर्शयति, ततः-अनुरक्तो-
ऽस्माकमिति ज्ञात्वा ते उपसर्गधेयुः । तथा तत्र गतेनाऽऽसन-
परिमहः कर्तव्यः, न पुनरेव चिन्तनीयम् " भासं दीपांश्चयंकेसु,
मंचमासाद्येसु वा । अणायरियमज्जाणं, मासहसु सइसु वा " ॥ ४७ ॥
( ) आसनपरिमहाभावे हि अपञ्चाजना भवति ।

तस्मादासने उपवेष्टव्यम् ॥ ४७ ॥

सयमेष उ धम्मकही, सात्तणपणे य निम्मुट्ठे कुणति ।

अपहुपणे य तहिं, कहेइ तल्लच्छिओ अण्णो ॥ ४८ ॥

यदि स स्वज्ञातकसाधुः धर्मकथायां कुशलप्रायः शासनप्रायः
नीकांश्च निरुत्तरान् कर्तुं समर्थः, ततः स्वयमेव तस्य धर्मकथा
कथनाया भवति । अथ सोऽप्रत्युत्पन्नोऽनागमिकः प्रतिपद्य-
कुशलो वा तदा तस्मिन्नप्रत्युत्पन्नेऽन्यस्त्वल्लच्छिओ धर्मकथाल-
क्षिणसपन्नः प्रत्युत्तरदानलक्षिणसपन्नश्च कथयति ॥ ४८ ॥

मझिया य पाठमहा, पव्वज्जाए य थिरनिमित्तं तु ।

थाववापुत्तेणं, आहरणं तत्थ कायव्वं ॥ ४९ ॥

“पीडमहा नाम मुखाप्यजपगा, ते पञ्चउत्ताओजावणावयणा-
णि भणित्तं, ते य पांरुवात्तकुसलेणं कट्टणं मत्थिया मत्थिया
जवत्ति” इति श्रुतिः । त्विरीकरणामित्तं तत्र धर्मकथायां स्था-
पयापुत्तेणं ज्ञाताधर्मकथाप्रसिद्धेनाऽऽहरणं कर्तव्यम् ॥ ४९ ॥

कट्टि ए व अरुहि ए वा, जाणणहेतुं अइति भत्तघरं ।

पुत्ताउत्तं तहियं, पच्छाउत्तं व जाणंति ॥ ५० ॥

धर्मे कथिते, अकथिते वा जित्ताप्रहणवेलायामुक्ताऽऽदिष्ट-
विज्ञानार्थे भक्तयुक्तं महान्तं प्रवृत्तिं, प्रविश्य च यत्तत्र
पूर्वायुक्तं पूर्वप्रवृत्तमुपस्क्रियमाणं, पश्चादायुक्तं यत्तेषु साधु-
व्यागतेषु तन्निमित्तमुपस्क्रियमाणं तत्परिभावयन्ति ॥ ५० ॥

पूर्वायुक्तमित्यत्र व्याख्यानद्वयं परमं न दर्शयति-

पुत्ताउत्ताऽऽरुहिते, केसिं वि समीहियं तु जं तत्थ ।

ए ए न होंति दोसिं वि, पुत्तपवत्तं तु जं तत्थ ॥ ५१ ॥

केचिद् व्याचक्षते-पूर्वायुक्तं नाम श्रुत्यां पाकार्यमारोपितम् । के-
वाञ्छितपुनरिदं व्याख्यानम्-यत्तत्र समीहितं पाकाय वैकितम् ।
एतौ व्याख्यादेशौ प्रमाणं न भवतः, तस्माद्विदं व्याख्यानम्-य-
त्तत्र गृहस्थानां पूर्वप्रवृत्तमुपस्क्रियमाणं तत्पूर्वायुक्तमिति ॥ ५१ ॥

अथ कस्मादितरदेशोक्त्यं न प्रमाणमन आह-

पुत्ताऽऽरुहिते य समी-हि ए य किं बुजइ न खलु अरुं ।

तम्हा खलु जं उणियं, तं तु पमाणं न इतरं तु ॥ ५२ ॥

एवं श्रुत्यामारोपिते समीहिते वा किं न किप्यते ? इति आ-
हः । तस्मात् खलु यदुचितं व्याख्यानं, तत्प्रमाणं, नेतरत् प-
रकीयमादेशश्च ॥ ५२ ॥

बाह्मगपूत्ताऽऽदीहि, नाउं आयरपणापरेहिं व ।

जं जोगं तं गेहइ, दव्वपमाणं व जाणेज्जा ॥ ५३ ॥

बाह्मगपूत्ताऽऽदिभिरादिशब्दाद् बालकोत्पादाऽऽदिनिश्चापिद-
नियुक्तिप्रसिद्धैः तथा आद्वानावराभ्यां च योग्यमयोग्यं विज्ञाय
तत्र च यद् योग्यं भ्रमणप्रायोग्यं प्रतिभाति तत् गृह्णति वस्तु-
नः । उच्यते प्रमाणं च जानीयात्-कियत् कुटुम्बमप्यहं ? भोजनं
कियद् वा रक्षमित्येवं यद् यावत् प्रायोग्यं प्रतिभासते, ता-
वद् गृह्णीयात् ॥ ५३ ॥

संप्रत्येतवेष सविशेषतरमाह-

दव्वपमाणं गणणा, खारिय फोमिय तहेव अरुं य ।

संविग एगउण्णे, अणेगसाहूणु पन्नरस ॥ ५४ ॥

उच्यं प्रमाणं नाम उच्यमाणं गणना । यथा-एतावन्तोऽत्रैव-
मेदाः, एतावन्ति च शाकविधानानि, इयन्तश्च खाद्यविशेषाः, ए-
तावन्ति च द्राक्षापानकाऽऽदीनि, तथा कारितानि लवणकर-
विदितानि शालकानीत्यर्थः । स्फोटितं जीरकदिग्गुधूपवासि-
तम् । एतत्सर्वं ज्ञातव्यम् । तथा अरुं कासो मिश्राया ज्ञातव्यः,
अन्यथाऽव्यवस्थाऽऽदयो दोषाः स्युः । तथा संविग एग-
उण्णा एकनङ्गाऽऽत्मकाः प्रविशन्ति, ततः कवपते, अ-
नेकसाधुषु अनेकेषु साधुसङ्घटेषु प्रविशन्तु न कल्पते, य-
त्तत्र नियमाद्याचारकमसहिता औद्देशिकाऽऽश्रयः पञ्चदश
दोषाः ॥ ५४ ॥

एतदेव विवरीषुः प्रथमतो उच्यते प्रमाणमाह-

सचविहमोदणो खलु, साली पीही य कोदवे जवे य ।

गोदुपराह्मगअर-सकूर खजा यऽणेगंविहा ॥ ५५ ॥

सप्तविधो, मकारोऽलक्ष्मणिकः, ओदनः कूरः, तथा-शाकिः
कन्नमशाख्यादिकूरः, माहिः सामान्यतस्फुल्लौदनः, कोद्रवकूरः,
यवकूरः, गोधूमकूरः, रालकूरः, अकृष्टपच्योऽऽरण्यमोहिक्-
रवच, काद्यानि च अनेकविधानि ॥ ५५ ॥

मागविहाणा य तहा, खारियमादीणि वंजणां वा ।

खंकाऽऽदिपाणमाणि य, नाउं तेमिं तु परिमाणं ॥ ५६ ॥

शाकविधानानि प्राजपनकानि, कारिताऽऽदीनि, आदिशब्दात्
स्फोटितपरिग्रहः, व्यञ्जनानि, तथा खण्डानि, पानकानि, आ-
दिशब्दाद् छाक्ताऽऽदिपरिग्रहः । तेषामोदनाऽऽदीनां परिमाणं
ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

किमिति ? आह-

परिमियजत्तगदाणे, दसुवक्खमियमि एगभत्तत्ते ।

अपरिमिते अरेण वि, गेहइ एवं तु जं जोगं ॥ ५७ ॥

परिमितकदाने परिमितानां भक्तकर्मोद्भात्यमिति निश्च-
ये यावद्दशानां योग्यमुपस्कृतं तावत्कजकाद्यौ प्राह्यः ; एक-
योग्यं तत्र भक्तं प्राह्यमिति ज्ञायः । अपरिमिते अपरिमित-
भक्तकदाने दशानामारतोऽपि नवानामष्टानां वा योग्यं यदुप-
स्कृतम्, तत्रैवं ध्यानपरिमाणञ्चिन्ताभ्यातरेकेण यद् योग्यं तद्
यावत् पर्याप्तं गृह्णाति ॥ ५७ ॥

अरुं य जाणियव्वा, इहुरा ओसकणाऽऽदयो दोसा ।

संविगे संघादो, एगो इयरेणु न निसंता ॥ ५८ ॥

अरुं भिक्षावेला ज्ञातव्या, इतरथाऽव्यवस्थाऽऽदयो दोषा
भवेयुः । तथा 'संविगे' संविगानामेकः सङ्घाटो यत्र प्रविशति
तत्र गन्तव्यम् । इतरेषु यत्र बहवः सङ्घाटकाः प्रविशन्ति, तत्र
न गच्छन्ति ॥ ५८ ॥

तेहिं गिज्ञाणगस्सा, अहागमाइं हवन्ति सव्वाइं ।

अव्भंगसिरावेहो, अपाणउयावणेज्जाइं ॥ ५९ ॥

यदि स्वजनानां संबन्धी कोऽपि ग्नानो वर्तते, ततस्तस्य चि-
कित्सां वैद्यः करोति । यदि चा-वैद्यः साधुस्वजनानां, स्व-
जनोऽस्य कस्यापि ग्नानस्य क्रियां करोति, ततस्तत्र ग्नानो
ज्ञातविधिं नीयते, यतस्तत्र ग्नानस्यान्यत्र शिरावेधोऽपान-
मपानकर्म छेदेनापनीयानि छेदापनीयानि, एतानि सर्वाणि
यथाकृतानि-पुरःकर्मपश्चात्कर्मरहितानि भवन्ति ॥ ५९ ॥

एतदेव स्पष्टं भावयति-

अइ नीपाण गिज्ञाणो, नीओ विज्जो व कुणइ अमस्स ।

तत्थ हु न पच्छकम्पं, जायइ अव्भंगमाइं ॥ ६० ॥

यदि निजकानां संबन्धी ग्नानो, वैद्यो वा निजतोऽन्यस्य कुले
किञ्चित्, तत्र 'हु' निश्चितं, न पश्चात्कर्माज्यज्ञाऽऽदिषु जायते ।

कथं न जायते ? इत्याह-

पुत्तं च पंगत्तहा, उपेपं अइ करेइ गिहियाणं ।

सिरवेधवत्थिकमा-इएसु न ठ पच्छकम्पोऽयं ॥ ६१ ॥

पूर्वं यदि मङ्गलार्थे साधौ 'उपेयं' वेशोपमेतत्-अन्यत्र कृत्वा,
पश्चाद् गृह्णीयाणां गृहस्थानां करोत्यन्यत्तम्, एतत् पश्चात्कर्म

न भवति । एवं शिरावेधवस्त्रिकर्माऽऽदिष्वपि पूर्वं साधो
कृत्वा पश्चाद् गृहस्थेषु । कथ्यमाणेषु न पश्चात्कर्म ॥६१॥

असह्य उवणीया, ओमहमाद् । हवन्ति ते चेव ।

पथाऽऽहारो य तर्हि, अहाकरो होऽ साहुस्स ॥ ६२ ॥

आऽमाऽर्थे यान्युपनीतानि औषधाऽऽदीनि गृहस्थैः, ताम्येव
साधोरपि भवन्ति, पथाऽऽहारोऽपि च तत्र साधोर्यथाकृतो
भवति, न ततः पश्चात्कर्म ॥६२॥

अगिलाणे उ गिहिम्पी, पुव्वुत्ताए करेति जयणाए ।

असुत्थ पुण असंभे, नायविहिं नेति अजतरं ॥ ६३ ॥

यदि निजकानां संबन्धी न कश्चिद् भूतानो, नाऽपि निजको
वैद्योऽन्यच्च चिकित्सां करोति, तदा गृहिणि गृहस्थे अग्लाने,
अस्यत्र पूर्वोक्तया यतना-पूर्वं कस्याप्यस्य भूतानसुचि चिकि
त्सा यतना कृता, तथा चिकित्सां कुर्वन्ति । तथाऽन्यत्रौषधीनां
ज्ञानं नास्ति । तत आह-अस्यत्र पुनरौषधीनामज्ञाने ज्ञात-
विधिमन्यतरं तं भूतानं नयन्ति । तदेव भूतानविधिरप्युक्तः ॥६३॥

सम्प्रति ज्ञामन्वितायामाजवनविधिमाह-

अदुणा तु लाजविता, तस्य गयाणं इया हवइ तेमि ।

जइ मव्वेगाऽऽयरिय-स्म ह्वेति तो मग्गणा नऽस्यि ॥६४॥

अधुना तेषां तत्र गतानां ज्ञातविधौ गतानामयं लाजविता भ-
वति । यदि ते धर्मकथादयः सर्वेऽन्येकस्याऽऽचार्यस्य भवन्ति,
तर्हि नाऽस्ति मार्गणाः, सर्वमाचार्यस्याऽऽभवतीति भावः ॥६४॥

संतामंती अहवा, अएणगणा जे वितीपगा नीया ।

तस्य इम मग्गणा ऊ, आभव्वे होइ नायव्वा ॥ ६५ ॥

सद्भावो नाम-सन्ति साधवः, परं न धर्मकथाऽऽदिषु कुशलाः,
असद्भावो-मूलत एव न सन्ति साधवः । एवं सद्भावोनास-
द्भावेन वा येऽन्यगणसत्का द्वितीयका नीताः, तेषामिय-
माभावं मार्गणा भवति ज्ञातव्या ॥६५॥

तामेवाऽऽह-

जं सो उवसापेती, तन्निस्माए य आगया जे तु ।

ते सव्वे आयरितो, लज्जेते पव्वायगो तस्स ॥ ६६ ॥

स ज्ञातविधिमागतः सन् पसुपशमयति प्रव्रज्यापरिणामं प्रा-
हर्षात्, ये च तांजज्जया तस्य ज्ञातविधिमागतस्य निश्चया-स्वज-
नोऽस्माकमिति बुद्ध्या तत्समीपमागताः, तान् सन्धान्यो ज्ञात-
विधिं दृष्टुमागतः, तस्य साधोः प्रव्रजक आचार्यः, स लज्जेते ।

जे पुण अह भावेणं, धम्मकही सुंदरो ति वा सोत्तं ।

आउ-वसामिय तेहिं, तेसिं चिय ते हव्वंती उ ॥ ६७ ॥

ये पुनः यदि वा ये-सुन्दरो धर्मकथो हात भोतुमागताः सन्तः,
ये धर्मकथादिभिरुपशमिताः प्रव्रज्यापरिणामं प्राहिताः, ते
तेषामेव भवन्ति ॥ ६७ ॥

अएणहिं कारणेहि य, गच्छंताणं तु जयण एसेव ।

पव्वहारो सेहस्स य, ताई च इयाई कज्जाई ॥ ६८ ॥

आस्तां स्वजनवन्दापनाय, भूतानप्रयोजनेन वा ज्ञातविधिं ग-
तानां यतना प्रागुक्ता प्रवर्तते, अथैषां कारणैर्वैषम्यमाणीज्ञात-
विधिं गच्छतामेवैवाऽनन्तरा यतना-परैव शैकस्य विषये
अनन्तरा ज्ञातविधिं आभवन्त्येवहारः । तानि चाभ्यानि कार्याणि
कारणानीमानि ॥६८॥

तामेवाऽऽह-

तवसांसिय अप्पायण, ओमे य असंधरंत गच्छेज्जा ।

रमणिज्जं वा खेतं, तिकालजोगं तु गच्छस्म ॥ ६९ ॥

तस्मा विकृष्टेन शोषितस्त्वपःशोषितः, स्वजनान् प्रचुरदानाः,
तत आप्यायननिमित्तं सपरिवारो ज्ञातविधिं प्रजेत् । अथवा-
अथमं दुर्भिक्षं ज्ञातं, तत्रासंस्वरतो ज्ञातविधिं गच्छेयुः, रम-
णीयं वा तत् क्षेत्रं गच्छस्य त्रिकालयाग्यं, ततो गच्छन्ति ॥६९॥

त्रिकालयोग्यतामेव ज्ञाययति-

वासो निश्चिकिक्खं, सीयत्त दव पउरमेव गिम्हासु ।

सिसिरे य घणनिवाया, वसही तह घट्ट मत्ता य ॥ ७० ॥

यत् वर्षाकाले 'निश्चिकिक्खं' कर्ममाभावः, प्रीत्येषु प्रीत्य-
काले प्रचुरं शान्तं क्व लज्जते, विशिष्टे शान्तकाले घनमतिश-
यने निर्वाता वसतिर्भज्यते घृष्टा मृष्टा च ॥७०॥

छिणमंडवयं च तपं, सपक्खपरपक्खविराट्तिमाणं ।

पसेय उग्गइ ति य, काज्जाणं तस्य गच्छेज्जा ॥ ७१ ॥

यद्यन्यत् क्षेत्रं गन्तव्यं तच्छिन्नमपरुषं, यत्र तु स्वजनाः सन्ति त-
त्स्वपक्षपरपक्षकृतापमानविराट्तिम् । गाथायामपमानशब्दस्या-
न्यथानिपातः प्राकृतत्वात् । प्रत्येकं भूतानां लाऽऽदीनामवग्रह
उपलब्धमात्रं जायते, इति कृत्वा इति हेतोः, तत्र ज्ञातविधौ गच्छेत् ।

उवदेसं काहामि य, धम्मं गाहिस्म पव्वयाविसं ।

सद्वाणि व गुग्गाहे, निच्छुगमादी ततो गच्छे ॥ ७२ ॥

धर्मोपदेशं वा स्वजनानां करिष्यामि । यदि वा-धर्म आचक-
धर्मे प्राहयिष्यामि । अथवा-ते निष्कामितुकामा वर्तन्ते, ततः
प्रव्रजयिष्यामि, दानधनानि वा तानि कुशानि भिक्षुकाऽऽदि
व्युद्ग्राहयेत्, तत एतैः कारणैर्ज्ञातविधिं गच्छेत् । ध्य० ६ उ० ।
णायव्व-ज्ञातव्य-त्रि० । स्वकातोऽवबोधये, आव० ५ अ० ।
उत्त० । दर्श० ।

णायसंग-ज्ञातसङ्ग-पुं० पुत्राऽऽदिसंबन्धे, सूत्र० १ सु० ३ अ० २
उ० । "विचद्धो नायसंगोहि ।" ज्ञातसङ्गैर्विचद्धो मातापितृ-
पुत्रकलत्राऽऽदिमोहितः । सूत्र० १ सु० ३ अ० २ उ० ।

णायमंद-ज्ञातखण्ड-न० । कुपुरुषाद् बहिरुद्यानं, आ०
म० १ अ० ५ अ० । यत्र वीरस्वामी प्रव्रजितः । आख्या० ३
सु० ३ सू० १ अ० । आ० म० । कल्प० ।

णायगय-न्यायागत-त्रि० । द्विजतत्रियविद्यूजानां स्ववृत्त्य-
नुष्ठानलक्षणेन लोकव्यवहार्येण न्यायेन प्राप्ते, आव० ६ अ० ।
णायधम्मकहा-ज्ञातधर्मकथा-स्त्री० । ज्ञातानि उदाहरणानि
तत्प्रधाना धर्मकथा ज्ञातधर्मकथा । अथवा-ज्ञातानि ज्ञाता-
ध्ययनानि प्रथमश्रुतस्कन्धे, धर्मकथा द्वितीये यासु ग्रन्थ-
पक्षिषु ता ज्ञातधर्मकथाः, पूर्वोदराऽऽदित्वात् पूर्वपक्षस्य दी-
र्घास्तता । षष्ठेऽङ्के, (ज्ञा०)

तत्र जम्बूस्वामी सुप्रमाणं गणधरमेवं पप्रच्छ-

तते णं से अज्जजंबूणामे जायसहे जायसंसे जायकोऊहसे
संजायसहे संजायसंसे संजायकोऊहसे उप्पसमहे उप्पस-
संसे उप्पसकोऊहसे समुप्पससहे समुप्पससंसे समुप्पस-
कोऊहसे उद्दाए उद्देति, उद्दाए उद्दिता जेणामेव अज्जमुहमे

धेरे तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अज्जसुहम्मे धेरे ति-
 वल्लुत्तो आयादिणं पयादिणं करेइ, करेइत्ता बंदति, नमंसति,
 बंदित्ता नमंसित्ता अज्जसुहम्मेस्स धेरस्स नवामस्ये माइदुरे
 सुस्सुसमाणे णमसमाणे अभिमुहं वंजाद्विउडे विणएणं प-
 ञ्जुवाममाणे एवं वयासी-जति णं भंते । समणेणं भगवया
 महावीरेणं आङ्गरेणं तित्थगरेणं सर्यंसंबुद्धेणं पुरिसुत्तमेणं
 पुरिससीद्वेणं पुरिसफुक्करीएणं पुरिमवर्गधहत्थीणं लोगतमा-
 णं लोगनाइणं लोगादिणं लोगपदेवणं लोगपज्जोगरेणं
 अजयदएणं चक्खुदएणं वग्गदएणं सरणदएणं बोहिदएणं
 धम्मदएणं धम्मदेमएणं धम्मवरचाउरंतचक्कवहीणं अण-
 दिह्यवरनागदंमणधेरेणं जिणेणं जावएणं बुद्धेणं बोधएणं
 मुत्तेणं मोयगेणं तिन्नेणं तारएणं सिवमयत्तपरूवणंतम-
 कखयमव्वावाहपुणारावत्तयं मासयं ठाणमुवगएणं पंचम-
 स्स अंगस्स विवाइपन्नत्ताए अयमट्टे पन्नत्ते । उट्टस्स णं
 अंगस्स भंते ! नायाधम्मकहाणं के अट्टे पणत्ते ? । जंबू !
 ति अज्जसुहम्मे धेरे अज्जजंबूनामं अणगारं एवं वयासी-एवं
 खल्लु जंबू ! समणेणं भगवया महावीरेणं० जाव संपत्तेणं
 उट्टस्स अंगस्स दो सुयक्खंधा पत्तत्ता । तं जहा-नायाणि
 प, धम्मकहातो प । हा० ? शु० ? अ० ।

('नायउक्तयण' शब्देऽत्रैव भागे २००३ पृष्ठे 'धम्मकहा' शब्दे
 च धुनस्कन्धाऽध्ययनानि कृष्टव्यानि)

विषयः-

से किं तं नायाधम्मकहाओ ? । नायाधम्मकहासु णं नायाणं
 नगराई उज्जाणाई चेइयाई वणमंडाई समोमरणाई रा-
 षाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइया
 परलोइया इड्ढिविमेसा जोगपरिव्वाया पव्वज्जाओ परियाया
 सुयपरिगहा तत्रोवहाणाई संलेठणाओ जत्तपक्खला-
 णाई पात्रोवगमणाई देवलोगगमणाई सुकुले पक्खायाइओ
 पुण बोहिलाओ अंतकिरियाओ आघविज्जंति दस धम्म-
 कहाणं वग्गा । तत्थ णं एगमेगाए धम्मकहाए पंच पंच
 अक्खाइयामयाई, एगमेगाए अक्खाइयाए पंच पंच ठव-
 वखाइयासयाई, एगमेगाए ठवक्खाइयाए पंच पंच अ-
 क्खाइयासयाई, एवमेव सपुव्वावरेणं अण्डुहाओ कहाण-
 मकोफीओ इवंति त्त मक्खायं । नायाधम्मकहाणं परिता
 बायणा संखिज्जा अणुओगंदारा संखेज्जा वेढा संखे-
 ज्जा सिलोगा संखेज्जाओ निज्जुत्तीओ संखेज्जाओ
 संगहणीओ संखेज्जाओ पन्निवत्तीओ से णं अंगट्टयाए
 कट्टे अंगे दो सुयक्खंधा एगणवीसं अज्जकयणा एग-
 णवीसं उदेसणकाहा एगणवीसं समुदेसणकाला संखि-
 ज्जा पयसइस्सा पयगेणं संखिज्जा अक्खरा अणत्ता

गमा अणत्ता पज्जवा परिता तसा अणत्ता यावरा सा-
 सयकहमिक्खनिकाइया जिणपणत्ता भावा आघविज्जंति
 पञ्चविज्जंति पक्खविज्जंति दंमिज्जंति निंदसिज्जंति उव-
 दंमिज्जंति, से एवं आया एवं नाया एवं विमाया
 एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ, सेत्तं नायाधम्म-
 कहाओ ॥ ६ ॥

"से किं तं" इत्यादि । अथ कास्मा ज्ञाताधर्मकथाः ? ज्ञानानि
 उदाहरणानि, तत्प्रधानाः धर्मकथा ज्ञाताधर्मकथाः । अथवा-
 ज्ञातानि ज्ञाताध्ययनानि प्रथमधुनस्कन्धे धर्मकथा, द्वितीये यासु
 अन्यपक्षतिषु ता ज्ञाताधर्मकथाः, पृथोदराऽऽदिष्वपि पूर्वपक्ष-
 हीर्षान्तता । सूरिराह-ज्ञाताधर्मकथासु, जमिनिवाक्यासङ्कारे,
 ज्ञातानामुदाहरणचूतानां, नगराऽऽदीष्वप्यव्ययन्ते । तथा-(दस
 धम्मकहाणं वग्गा इत्यादि) इह हि प्रथमधुनस्कन्धे एक-
 मधिशतिर्ज्ञाताध्ययनानि । ज्ञानानि उदाहरणानि तत्प्रधाना-
 न्यध्ययनानि । द्वितीयधुनस्कन्धे दश धर्मकथाः धर्मस्या-
 हिंसाऽऽदिसकणस्य प्रतिपादिकाः कथाः धर्मकथाः । अ-
 यथा-धर्मादनपेना धर्म्याः, धर्म्याश्च नाः कथाश्च धर्मकथाः ।
 तत्र प्रथमे धुनस्कन्धे धर्म्येकोनविंशतिर्ज्ञाताध्ययनानि, ते
 पु आदिमानि दश ज्ञानानि ज्ञाताधर्मकथाः, न तेस्वाक्यायिकाऽऽदि-
 संभवः । शेषाणि पुनः नव ज्ञानानि, तेष्वेकैकस्मिन् खत्वारि-
 शानि पञ्च पञ्चाऽऽक्यायिकाशतानि भवन्ति । एकैकस्यां
 आक्यायिकायां पञ्च पञ्चोपाक्यायिकाशतानि । एकैकस्यां
 उपोपाक्यायिकायां पञ्च पञ्चाऽऽक्यायिकाशतानि । सर्वसं-
 ख्यया एकविंश कोटिशत लक्षाः पञ्चाशत् । तत एव
 स्थिते प्रस्तुतमूत्रस्याऽवतारः । आह च टीकाकृत्-"इगवीसं
 कोटिसयं, लक्खा पञ्चान खेव दंइ बोधव्वा । एवं कए समा-
 णे, अहिगयसुत्तस्स पत्थाओ ॥ १ ॥" द्वितीयधुनस्कन्धे द-
 श कथानां वग्गाः, वर्गः समूहो, दशधर्मकथासमुदाय इत्यर्थः ।
 अत एव च दशाध्ययनानि एकस्यां धर्मकथायां, कथासमूहक-
 पायामध्ययनप्रमाणायां पञ्च पञ्चाऽऽक्यायिकाशतान्येकैकस्यां
 चाऽऽक्यायिकायां पञ्चपञ्चोपाक्यायिकाशतानि, एकैकस्यां उपो-
 पाक्यायिकायां पञ्चपञ्चाऽऽक्यायिकाशतानि, सर्वसंख्यया पञ्च-
 विंश कोटिशतम् । इह नव ज्ञाताध्ययनसंबद्धाऽऽक्यायिका-
 ऽऽदिसदृशा या आक्यायिकाऽऽद्यः पञ्चाशत्कार्थकैकविंशति-
 कोटिशतप्रमाणाः, ता अस्मात् पञ्चविंशतिकोटिप्रमाणाकृतोः
 शोध्यन्ते, ततः शेषा अपुनरुक्ता अर्द्धचतुर्थाः कथानककोट्यो
 प्रवन्ति । तथा चाऽऽह-एवमवोत्तप्रकारेणैव गुणने शोधने च
 कृते सपूर्वापरेण धुनस्कन्धाः पूर्वापरधुनस्कन्धकथाः समुवि-
 ता अपुनरुक्ताः (अज्जुत्ताओ सि) अर्द्धचतुर्थाः कथानकको-
 ट्यो भवन्तीत्याख्यात तार्थकरणधैरेः । आह च टीकाकृत्-

"पणवीसं कोटिसयं, एत्थ य समलक्खणा इमा अम्हा ।

नव नायासवद्धा, अक्खाइयमाइया तेणं ॥ १ ॥

ता सोहिज्जंति कुडं, इमाओ रासीओ वेगल्लानं तु ।

पुणवत्तवज्जिवाणं, पमाणमयं विणिहिठं ॥ २ ॥"

तथा "नायाधम्मकहाणं परिता बायणा" इत्यादि सर्वे प्राक्ख-
 भावनीयम्, यात्राभिगमनं, नगरं संख्येयानि पदसहस्राणि, प-
 दामेण पदपरिमाणेन च तानि पञ्च लक्षाः बहस्रसप्तसहस्राः,
 पदमाप चात्रोपसर्गिक, नैर्पातकं, नामिकथाकर्त्तातकं, मिथं चेति

वेदितव्यम् । तथा चाऽऽह श्रीगुरुः—“पयमेणं ति-उवसमापयं,
निवायपयं, नामियपयं, अक्कायपयं, भिस्सपयं च । एव एव
अहिकिच्च पंचलक्का छावत्तस्सिद्धस्सा पयमेणं सवन्ति ।”
अथवा-इह पद सुवाद्यापकपमुपपुत्ताने, ततः तथाकपपवाये-
कया संबधेयानि पदसहस्राणि भवन्ति, न लक्षाः । आह च श्री-
गुरुः—“अथवा सुत्तालावगपयमेणं संखेज्जाहं पचलहस्साहं
सवन्ति स्ति ।” न० । स० । आ० । अनु० । सूत्र० । अथास्मै
हाकाकारोऽभयदेवसूतिः-समाप्ता येयं हाताधर्मकथाप्रदेश-
टाकोत ।

“नमः श्रीवन्द्यमानाय, श्रीपाद्वन्द्यमानाय नमः ।
नमः श्रीमत्सरस्वत्यै, सहायेत्यो नमो नमः ॥ १ ॥
इह हि गर्मानकार्यं, यन्मयाऽऽज्यूह्योक्तम्,
किमपि समग्रहीत, तच्छिरोऽप्यं सुधीभिः ।
न हि भवति विषया सर्वथाऽस्मिन्नुपज्ञा,
दयितजिनमतानां नायिना चाङ्गिर्ये ॥ २ ॥
परेषा दुर्लभा भवति हि विचक्षा कुटुम्बिन्,
विशयादुक्तामनुलवचनज्ञानमहसाम् ।
निराम्नायाधीभिः पुनरतितरां माहशजने,
ततः शास्त्रार्थे मे वचनमनघं दुर्लभमिह ॥ ३ ॥
ततः सिद्धान्तवर्णनं, स्वयमूहा स यत्नतः ।
न पुनरस्मदाख्यात, एव प्राज्ञा नियोगतः ॥ ४ ॥
तथाऽपि माऽस्तु मे पाप, सङ्गमत्युपजीवनात् ।
वृज्यायायानुसारत्वात्, ईदृशं च प्रवृत्ततः ॥ ५ ॥
तथाहि किमपि स्फुटीकृतमिह स्फुटेऽप्यर्थनः,
स कष्टमतिदेशतो विवधवाचनानां अपि यत् ।
समाप्यपदसञ्चयाद्विगुणपुस्तकेऽप्येव यत्,
पराऽऽस्मदितहेतवऽनाभनिवेशिना चेतसा ॥ ६ ॥
यो जैनानिमत्तं प्रमाणमतय द्युत्पादयामासिवात्,
प्रत्यमैर्विषयैर्निरस्य निखिलं बौद्धाऽऽदिस्तंभयित् ।
नानावृत्तिकथाः कथापथमतिक्रान्तं च चक्रे तपो,
निःसंभन्धविहारमप्रतिहतं शास्त्रानुसारात्तथा ॥ ७ ॥
तस्याऽऽचार्यजिनेश्वरस्य मद्बद्धवादिप्रतिस्पर्धिनः,
तद्बन्धोरपि बुद्धिनागर इति कथानस्य सूर्युर्ध्वि ।
अन्धोऽन्धनिबद्धबन्धुरवचःशाब्दाऽऽदिसङ्ग्रहणः,
श्रीमन्वाचनविहारिणः भुनक्तिधेयारिप्रसूतामणेः ॥ ८ ॥
शिष्येणाभयनेवाऽऽख्य-सूरणा विवृतिः कृता ।
हाताधर्मकथाङ्गस्य, भुनक्तव्या समासतः ॥ ९ ॥”
का० २ अ० १० वर्ग १ अ० ।

शारङ्ग-नारयिक-पुं० । नैरयिके नरकपृथिवीभूतपत्रे, प्रा० २
पाद ।

शारङ्ग-नारक-पुं० । नरकेषु भवा नारकाः । नरको वा विद्यते
येषां ते नारकाः । नरकपृथिवीभूतपत्रेषु जीवेषु, न० । आ० म० ।
प्रव० । कर्म० । आ० ।

नारकाऽस्तिव्यसिद्धिः-

किं मणने नेरइया, अत्थि नऽत्थि स्ति संमओ तुक्कं ।
वेयवपाण य अत्थं, न जाणसी तेमिओ अत्थो ॥ १८८७ ॥
किं नारकाः सन्ति, न वा ? इति एवं मन्यसे । अयं च तव
संशयो निरुद्धवेदपदभवननिबन्धनः । तथाहि-“ नारको वै

एव आयेते यः शूद्रासमश्नाति ” इत्यादि । एव आह्वानो नार-
को आयेते यः शूद्रासमश्नातीत्यर्थः । इत्यादीनि वाक्यानि
नारकसत्तावतिपादकानि, “न इ वै प्रेत्य नारकाः सन्ति” इत्या-
दीनि तु नारकानावप्रतिपादकानि, तत्रेषां वेदपदानामर्थे, च-
ाव्याहृतिरूपं च त्वं न जानासि, मतं सतेऽस्य सङ्ग-
माणोऽर्थे इति ॥ १८८७ ॥

अत्र माधवम्-

तं मन्तसि पचचक्खा, देवा चेदाऽऽदओ तहऽप्रे वि ।

विज्जाभंतोवायण-फलाइसिद्धं गम्भंति ॥ १८८८ ॥

वे पुण सुप्पेयफला, नेरइय सि किह ते गठेयवा ।

सक्खमण्णमाणाओ वा-इगुवत्तं जा जिप्पनार्इया ॥ १८८९ ॥

हे आयुधमन्त्रकम्पित ! त्वमेव मन्यसे-देवास्तावन्तस्माऽऽदयः
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा एव, मन्त्रे स्वप्रत्यक्षा अपि विद्य मन्त्रोपया-
चित्ताऽऽदिफलसिद्ध्याऽनुमानतो गम्भन्ते; ये पुनः “नारकाः”
इत्यभिधानमात्रकया पुनरेव कर्तव्यं येषां, न पुनः तदभिधा-
यकशब्दव्यतिरिक्तोऽर्थः, ते साक्षात्, अनुमानतो वाऽनुपलब्ध-
मानत्वेन सिद्धिर्नरामरेच्यः सर्वथा भिन्नजात्याः कथं ‘स-
न्ति’ इति प्रहीतव्याः, अरविषाणवद् ? इति ॥ १८८८ ॥ १८८९ ॥

अथ जगवानुत्तरमाह-

यह पचचक्खवत्तग्रओ, जीवाई य व्व णारए गिएह ।

किं जं सप्पचक्खं, तं पचचक्खं नवरि इक्कं ? ॥ १८९० ॥

जं कामऽ पचचक्खं, पचचक्खं तं पि वेप्पए लोए ।

जह सीहाऽऽदरिसणं, सिद्धं न य सव्वपचचक्खं ॥ १८९१ ॥

हे आयुधमन्त्र ! अकम्पित ! साक्षादनुपलब्धप्रमाणत्वादिन्यसि-
द्धो हेतुः, यतोऽहं केवलप्रत्यक्षेण साक्षादेव पश्यामि नार-
कान्, ततो मन्त्रप्रत्यक्षत्वात् ‘सन्ति’ इति गृहाण प्रतिपक्ष-
नारकान्, जीवाजीवाऽऽदि र्वाधेयवद् । अथैव मन्यसे-ममाप्रत्य-
क्षत्वाकयमेतान् गृह्णामि ? ननु दुरतिप्रायोऽयम्, यतः किं
यत् स्वस्याऽऽत्मनः प्रत्यक्षं तदेवैकं नवरं प्रत्यक्षं गृह्यते ? इति
काश्चा नेयम् । ननु यद्यपि कस्यचित् प्रत्ययिनपुरुषस्यान्यस्य
प्रत्यक्षं, तदपि प्रत्यक्षमिति गृह्यते व्यवहियत्तं लोके । तथाहि-सिं-
हसरजहंसाऽऽदिदृशं मित्रं प्राप्तुं लोके, न च मिहाऽऽव्यः
सर्वजनप्रत्यक्षाः, देशकालप्रामाण्यरसरिप्तमुद्राऽऽदयश्च न स-
र्वेऽपि भवतः प्रत्यक्षाः, अथ चाव्यस्यापि प्रत्यक्षास्ते प्रत्यक्षतया
व्यवहियमाणा दृश्यन्ते, अतो मन्त्रप्रत्यक्षा नारकाः किमिति प्र-
त्यक्षतया न व्यवहियन्ते ? इति ॥ १८९० ॥ १८९१ ॥

अथाभिप्रायान्तरमाशङ्क्य परिहरन्माह-

अइवा जमिदियाणं, पचचक्खं किं तदेव पचचक्खं ?

उत्तरारपेत्तओ तं, पचचक्खमपिदियं तत्थं ॥ १८९२ ॥

अथवा-किं यदिन्द्रियाणां प्रत्यक्षं तदेव प्रत्यक्षमिष्यते भवता,
मदीयं तु प्रत्यक्षं नाज्युपगम्यते, अनीन्द्रियत्वात् ? ननु महान-
घं विपर्ययः, यस्मादुपचारमात्रेण एव तदिन्द्रियप्रत्यक्षं प्रत्य-
क्षतया व्यवहियते-यथाऽनुमाने बाह्यधूमाऽऽर्दालङ्कारेण
बाह्यमग्न्यादि वस्तु ज्ञायते, त्वमेव, तत् उपचारात् प्रत्यक्षमि-
ष्य प्रत्यक्षमुच्यते । परमार्थतस्तु-इदमपि परोक्षमेव, यतोऽहो
जीवाः, स आनुमानवदपि वस्तु साक्षाद् न पश्यति, किं

विशंध्यद्वारेणैव, ततोऽनीन्द्रियमेव तस्य प्रत्यक्षमवगन्तव्य-
म्, तत्र जीवेन साक्षादेव वस्तुन उपलब्धमादिति ॥ १८६२ ॥
(विश०)

अनुमानं विवक्ष्म-

पापफलस्य पण्डित-स्स भोऽणो कम्मओऽवमेस व्व ।

संति धुवं तेऽभिपया, नेरइया अह मई द्वाजा ॥ १८६३ ॥

अच्चत्थदुक्खिया जे, तिरियनरा नारग ति तेऽभिपया ।

ते न जओ मुरसोक्ख-प्परिससरिसं न तं दुक्खं ॥ १८६० ॥

प्रकृष्टस्य पापफलस्य भोगिनः केचित् ध्रुवं सन्ति (कम्मओ ति) कर्मफलत्वात् तस्य इत्यर्थः । अथशेषवदिति-यथा जघन्यमध्यमपा-
पफलजोगिनः शेषाः निर्यङ्गरा विद्यन्ते इत्यर्थः, इति दृष्टान्तः ।
(तेऽभिपया नेरइय ति) ये प्रकृष्टपापफलभोगिनः, ते नार-
का इति अभिमतः । अथ परस्परवन्दुना मतिभेदतः, अत्यर्थं
दुःखिता ये तिर्यङ्गमनुष्याः, न एव प्रकृष्टपापफलजोगित्वान्नार-
कव्यपदेशमाजो भविष्यति, किमदृष्टनारककल्पनया ? इति त-
देतन्न । यतोऽतिदुःखितानामपि तिर्यङ्गमनुष्याणां यद् दुःखं त-
वमरसौख्यप्रकर्षसदृशप्रकर्षवन्न भवति । इवमुक्तं भवति-येषा-
मुत्कृष्टपापफलभोगः, तेषां समवज्जिः सर्वैरपि प्रकारैर्दुःखेन
भविताव्यम्, न चैवमतिदुःखितानामपि तिर्यगादीनां दृश्यते,
आलोकनरुद्धायाशातपवनसरिस्सर-कृपजत्राऽऽविस्मयस्याति-
दुःखितेष्वपि तेषु दर्शनात्-तेरनभेदनपाचनवहनदम्भनवज्जक-
ण्टकशिलाऽऽम्फलनाऽऽदिभिन्न नारकप्रसिद्धैः प्रकारैः दुःख-
स्यादर्शनाद्, इत्यादिप्रागुक्तानुसारेण स्वयमेवाभ्यूह्य वाक्य-
मिति । आगमार्थेऽप्यवगन्तव्य इति ।

"मनतमनुवक्कमुक्तं, दुःखं नरकेषु तीव्रपरिणामम् ।

तिर्यङ्गणजयधु-त्तमादिदुःखं सुखं चाद्यम् ॥ १ ॥

सुखदुःखे मनुजानां, मनःशरीराऽऽश्रये बहुविकल्पे ।

सुखमेव तु वेवाना-मल्पं दुःखं तु मनसि भवम् ॥ २ ॥ "

इति ॥ १८६६ ॥ १८६० ॥

प्राग्नेकशोऽभिहितानुमानतोऽपि नारकाद् साधयितुमाह-
संखं चेदमकंपिय । मह वयणाओऽवसेसवयणं व ।

सव्वसुत्तणओ वा, अणुमयसव्वसुवयणं व ॥ १८७१ ॥

नारकाः सन्ति इति सत्यमकम्पित । इह, महत्वनत्वात्, यथाऽ-
वशेन त्वत्संशयाऽऽदिवाचयं महत्वनम् । अथवा-सर्वज्ञवच-
नत्वाद् इत्येव हेतुर्वक्तव्यः, त्वदनुमतमनुजैर्मिन्यादिसर्वज्ञवचन-
वदिति ॥ १८७१ ॥

अपि च-

जयरगदीममोहा-जावाओ सव्वमणइवाइ च ॥

सव्वं चिय मे वयणं, जाणयमज्जत्थवयणं व ॥ १८७२ ॥

प्राग्नेकश्चा व्याख्यातेयम् ॥ १८७२ ॥

अकम्पिताऽजिप्रायमाशङ्कयाऽऽत्मनि सर्वज्ञताऽऽदिसाधनाय
जगवानाह-

किं सव्वणु ति मई, पञ्चखं सव्वमंसयच्छेया ।

जयरोगदासरडिओ, तद्धिगाभावओ मोम्म ॥ १८७३ ॥

इयमपि व्याख्यातायां । यदापि "न ह वै प्रेत्य नारकाः सन्ति"
इत्यादौ नारकाभावः शङ्कते जवना, तदप्ययुक्तम्, यतोऽय-

॥ १८७८ गाथाऽपीयमेव गता ।

मत्रानिप्रायो मन्तव्यः-न खलु प्रेत्य परलोके मेधाविवक्ष्यताः
केचनाप्यवस्थिता नारकाः सन्ति, किन्तु य इहोत्कृष्ट पा-
पमर्जयति, स इहो गत्वा प्रेत्य नारको भवति, अतः केनापि त-
त्पापं न विधेयं, येन प्रेत्य नारकभूयेत । विशेषः । आ० य० ।
सूत्रहृद्ग्रन्थमधुनस्कन्धस्तुर्थाध्यायनवृत्तौ-"जिह्वावज्जह-
न्धाः, जिह्वकर्णोष्ठनासिकाः । जिह्वानालुंशरोमेढ्राः, भिक्षाकिह्व-
योदराः ॥ १ ॥ इत्युक्तम्, तत्र नारकाणां नपुंसकत्वे जिह्वमेढ्रा इ-
ति कथमिति प्रश्ने, उत्तरम्-नारकाणां नपुंसकत्वेऽपि मेढ्रस-
त्वा न विकल्पात्, "महिलासहायो सरवन्नमेओ, मेढिं महंतं
मउआ य वाणी ।" इत्यादिलक्षणस्य पुष्पमात्राऽऽद्युक्तत्वादि-
ति । २५६ प्र० । सेन० ३ ब्रह्म० । ('गारग' शाब्देऽत्रैव भागे
१८१७ पृष्ठे सर्वा वक्तव्यतोका)

गारगदुक्खोत्तववृण-नारकदुःखोपवर्णन-न० । नारकाणामुप-
लक्षणत्वाद् तिर्यगादीनां चाऽऽशमोपवर्णने, (ध०)

तथा चोक्तं धर्मनिन्द्री-

"नारकदुःखोपवर्णनमिति ।" नरके प्रवा नारकाः, तेषामुप-
लक्षणत्वात् तिर्यगादीनां च दुःखान्यशर्माण, तेषामुपवर्णनं
विधेयम् । यथा-

"तीक्ष्णैरसिभिर्द्विषैः, कुतैर्विषमैः परस्वपैश्चकैः ।

परशुत्रिशूलतोमर-मुद्गरवासि-हृसण्डादिभिः ॥ १ ॥

संभिगतानुशरस-इन्द्रजालादिहृत्तकणैः सौष्टाः ।

भिन्नहृदयोदरान्त्राः, भिक्षाक्षिपुटाः सुदुःखार्ताः ॥ २ ॥

निपन्त उत्पन्नो, विचेष्टमाना महीतले दीनाः ।

नेकान्ते वातार, नैरयिकाः कर्मपटलाऽऽधाः ॥ ३ ॥

कुतूहलमागुष्णभयार्दितानां,

पराभियोगव्यसनानुराणाम्,

अहो तिरस्त्वामनिदुःखितानां,

सुखानुपङ्गः किल घातमेतत् ॥ ४ ॥

मानुष्यकेऽपि दारि-द्र्यरोगदौर्भाग्यशोकमौर्ष्याणि ।

जातिकुलाद्ययवाऽऽदि-न्यूनत्वे चाश्नुते प्राणी ॥ ५ ॥

देवेषु च्यवनवियोगदुःखितेषु,

क्रोधेष्वामदमदनातिनार्पितेषु ।

आर्याः ! नस्तदिह विचार्य संगिरन्तां,

यत्सौख्यं किमपि निवेदनीयमस्ति ॥ ६ ॥" इति । अ०

१ अधि० ।

गारय-नारद-पुं० । समुद्रविजयनृपपालिते सौर्यपुरे यक्षव-
सः सुतस्य सोममित्रायां जातस्य यक्षदत्तस्य सोमयशोनाम-
भार्यायां जाते पुत्रे, आ० क० ।

तत्कथा-

"आसीद् यदा सौर्यपुरे, समुद्रविजयो नृपः ।

तदा यक्षपशास्तत्र, तापस्तस्य वल्लभा ॥ १ ॥

सोममित्रा सुता यक्ष-दत्तः सोमयशः स्नुषा ।

तत्पुत्रो नारदस्तेषा-मुद्भूतश्च स भोजनम् ॥ २ ॥

तदप्येकास्तरं मे वा-ऽशोकाधो नारदं सुनम् ।

मुक्तबन्धुनि दिवा यातो, कुम्भकास्तेन वस्त्रेणा ॥ ३ ॥

ते दृष्ट्वाऽवधिना क्रात्वा, स्थनिकायच्युतं ततः ।

स्तम्भान्त स्म तरोष्ठायां, मा भूत्तापोऽस्य दुःखकृत् ॥ ४ ॥

प्रत्यावृत्तैर्महं तस्तैः, शिखितो व्यक्तचेतनः ।

पूर्वप्रेम्णा हवे तस्य, विद्याः प्रहसिकाऽऽदिकाः ॥ ५ ॥

वाति ज्योत्स्ना ततः कृत्वा, पादयोर्मणिपादुके ।
सुवर्णकुण्डिकापाणि-रम्यदा द्वारका गतः ॥ ६ ॥

आ० क० । औ० । ब्राह्मणपरिभाषकमेवे, ती० २७
कल्प० । गन्धर्वानीकाधिपतौ गन्धर्वे, द्या० ७ डा० ।
प्रज्ञा० । नारदाः सर्वेऽपि भोक्तृ एव सन्ति, स्वर्गे वेति
प्रश्ने, उत्तरम्-नारदा भोक्तृ, स्वर्गे च वास्यन्तीति आधिप-
त्यमलङ्घ्यौ । किञ्च-ते पूर्वं मिथ्यास्त्रिवनः पश्चात्सत्यस्त्रि-
वन्तस्तत्रैवाका इति । अन्वय-भीम १ महाभीम २ रुद्र ३
महारुद्र ४ काल ५ महाकाल ६ चतुर्भुज ७ नवभुज ८
उन्मुखा ९ पञ्चविधानि तेषां नामान्यपि सन्तीति । ७० प्र० ।
सेन० ३ उल्ला० । नव नाट्याः कस्मिन् वाऽऽरके संजाताः,
इति साङ्करं प्रस्थापयितुं प्रश्ने, उत्तरम्-नव नारदा वासुदेव-
समानकालीनाः संजास्यन्ते, तत्तत्त्वरिवाऽऽदिषु तदारके तेषां
गमनाऽऽगमनाऽऽविभ्रवणादिति ॥ १०६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

पारयपुत्र-नारदपुत्र-पुं० । स्वनामके श्रीराजिनानगरे, भ०
५ डा० ७ उ० । (स च 'णिभांयीपुत्र' शब्दे पुत्रत्वविषयं प्रश्नं
करिष्यति)

पाराचंद-नाराचन्द-पुं० । हर्षपुरीयगण्डोद्भवे मलधारिवेव-
प्रजसुरिशिष्ये, अनेन सुरारिकविक्रान्तानर्घराघवटीका, ग्याय-
कम्पलीटीका, उद्योतिषसारः, प्राकृतदीपिका च इत्यादयो बहवो
ग्रन्था रचिताः । ज० ३० ।

पाराय-नाराय-न० । यत्रास्थितोऽभवतो भर्कटबन्ध एव के-
वलं, न पुनः कालिका अथमसंज्ञपद्वच्च तादृशो तृतीये सं-
ह्राने, औ० १ प्रति० । तं० । रा० । द्या० । च० प्र० । कर्म० ।
सर्वलोहवाणे, पुं० । ज० ३ वक्ता० । तं० । स० । द्या० ।

पारायण-नारायण-पुं० । वश्यपुत्रे रामज्ञातरि लक्ष्मण-
नामके अवसर्पिण्यां भरतक्षेत्रजे अष्टमे वासुदेवे, प्रव० २१०
द्वार । ति० । स० । आच० । वासुदेवमात्रे, वक्ता० ९ म० ।

पारिकंतपवायदह-नारिकान्ताप्रपातहृद्-पुं० । यत्र नारि-
कान्ता महानदी निपतति, यच्च नारिकान्तादेवीर्वापेन सज-
जनेन भूषितमप्यजगः तस्मिन् रम्यकवर्षीये प्रपातहृदे, द्या०
२ डा० ३ उ० ।

पारिकंता-नारिकान्ता-स्त्री० । रम्यकवर्षे अपरार्णवनायां
महानद्याम्, ज० ६ वक्ता० । स० । रा० । (नीलवर्षधर-
पर्वते केशरिङ्गवाङ्मत्तरे निर्गत्य पश्चिमसमुद्रगा नारिकान्ता
इति 'णीलवंत' शब्दे व्याख्यास्यते)

पारिकंताकूरु-नारिकान्ताकूट-न० । जम्बूद्वीपे मन्वरस्य उत्त-
रेण नीलवतः पर्वतश्च षष्ठे कूटे, द्या० ६ डा० ।

पारी-नारी-स्त्री० । नरस्त्रियाम्, वृ० ४ उ० ।

निरुक्तिः-

पुरिसे कामरागप्रवृत्तये नाणाविहेहिं जवायसयसहस्सेहिं
बहुबंधनमाणयंति पुरितायं नो अन्नो परिसो अरी अत्थि
सि नारीन्नो । तं जहा-नारीसमा न नरायं अरीन्नो ना-
रीन्नो ॥

५०४

(पुरिसे इत्यादि यावत् नारीन्नो सि) 'नारीन्नो सि' कण्ठवाति ।
कथम् ? ना-आ-अरि इति । नानाविधैरुपायशतसहस्रैः काम-
रागप्रवृत्तये पुरुषे बन्धबन्धनं प्रति, आ इति-'माणयंति' मापय-
न्ति (अरीति) पुरुषाणां च नाशसहस्रोऽरिः शत्रुः, अस्तीति
नार्यः । (तं जहा सि) तत्पूर्वोक्तं, यथेति दर्शयति-नारी-
समाननराणाम् अरयः सन्तीति नार्यः । तं० । "जहा नई वेयर-
यी, उत्तरा इह संमता । एवं लोगंसि नारीन्नो, उत्तरा अ नई
मया ॥ १६ ॥ " सूत्र० १ भू० ३ अ० ४ उ० । उत्त० । (स्त्रीप-
रिहा 'इर्या' शब्दे द्वितीयभागे ६३ पृष्ठे दर्शिता)

पारोट-देशी-विभे, वे० ना० ४ वर्ग ।

पाल-नाल-न० । कन्दोपरिवर्धयवे, जं० ४ वक्ता० । उत्पन्ना-
ऽऽविपुष्पाऽऽधारे, आच० २ भू० १ सू० १ अ० ८ उ० ।

पालंद-नालन्दीय-न० । नालन्दायां भवं नालन्दीयं,
नालन्दासमीपोद्यानकथनेन वा निर्वृत्तं नालन्दीयम् । सूत्रकृता-
ङ्गस्य द्वितीयधनस्कन्धस्य षष्ठेऽध्याये, सूत्र० ।

साम्प्रतं प्रत्ययार्थं दर्शयितुकाम आह-

नालंदाए समीवे, पणोरहे जासि-इंदलूइसा ।

अउभयणं उदगस्स छ, एयं नालंदज्जं तु ॥ ४ ॥

(नालंदाए इत्यादि) नालन्दायाः समीपे मनोरथाऽऽरुचे जया-
ने इन्द्रभूतिना गणधरेणोक्ताऽऽख्यनिर्ग्रन्थपृष्ठेन, तुशब्दस्यैव-
कारार्थत्वात् तस्यैव, जायितमिदमप्ययनम् । नालन्दायां जयं
नालन्दीयम्, नालन्दासमीपोद्यानकथनेन वा निर्वृत्तं नालन्दी-
यम् । यथा वेत्तमप्ययनं नालन्दायां सवृत्तं तथा-"पासाव-
न्निजो पु-च्छिष्याहयो अज्जगोयमं । उदगो । सावगपुच्छाधम्मं,
सोउं कहियम्मि उवसंता ॥ ५ ॥ " सूत्र० २ भू० १७ अ० ।
द्या० । प्रश्न० ।

पालंदा-नालंदा-स्त्री० । प्रतिषेधवाचिनो नकारस्य, तदर्थ-
स्यैवालंशब्दस्य, 'ह वाङ्' दाने इत्येतस्य धातोर्मौलनेन नालं
द्वदातीति नालंदा । इदमुक्तं प्रवति-प्रतिषेधप्रतिषेधेन धात्व-
र्थस्यैव प्राकृतस्य गमनात् सदाऽर्थिच्यो यथाभिलषितं
द्वदातीति नालंदा । राजगृहनगरबाहिरिकायाम्, (सूत्र०)

तदिह प्रतिषेधवाचिनाऽलशब्देनाऽधिकार इत्येतद्

दर्शयितुमाह-

पडिसेहणणगरस्स, इत्थीसहेण वेव अन्नसहे ।

रायगिहे नयरम्भी, नालंदा होइ बाहिरिया ॥ ३ ॥

(पडिसेहणेत्यादि) सत्यप्यलंशब्दस्वार्थत्रये नकारस्य
साक्षिभ्याम् प्रतिषेधविधानादप्येवेद गृह्यते, ततश्च निरुक्ति-
धानाद्यमर्थः-नालं ददातीति नालंदा बाहिरिका, या स्त्रियो-
देशकत्वेन च नालशब्दस्य स्त्रीलिङ्गता, सा च सर्ववैदिकाऽऽ-
मुचिप्रसक्तदेवत्वेन सुखप्रदा राजगृहनगरबाहिरिका धन-
कमकसमुच्चत्वेन सत्साध्याभ्यस्त्वेन च सर्वकामप्रदेनि । सूत्र०
२ भू० ७ अ० । आ० म० । सा च बाहिरिका राजगृहनग-
रादुत्तरस्थां दिशि, तत्र श्रीवीरस्वामी चतुर्वर्षवर्षात्रान्
कृतवान् । कल्प० ६ कृष्ण ।

"नालन्दाऽलं इति यत्र, वर्षात्रान्नाश्चतुर्वर्ष ।

अवतस्थे प्रवृत्तारः, तत्कथं नास्तु पावनम् ? ॥ २५ ॥

यस्यां नैकानि तीर्थानि, नालंदा नावनधियाम् ।

अयानां जनिताऽऽनन्दा, नालन्दा नः पुनानु सा ॥ २६ ॥

ती० ११ कल्प ।

खालवच्छ-नालवच्छ-पुं० । पितृभ्रातृपुत्रप्रजृप्तिके वल्लीवदे, (वृ०) श्रुतोपसंपादि द्वाविंशतिनालवच्छानि लभ्यन्ते, यथा-माता, पिता, भ्राता, जगिनी, पुत्रो, दुहिता, मातुर्माता, मातुर्बिता, मातुर्भ्राता, मातुर्भगिनी । एवं पितुर्माता, पिता, भ्राता, जगिनी, भ्रातृपुत्रो, दुहिता, भगिन्याः पुत्रपुत्रिकाः, पुत्रस्य पुत्रः पुत्रपुत्रिकाः, दुहितुः पुत्रः, पुत्रिका चेति । वृ० ४ उ० । (श्रुतोपसंपादगणे ' उवसंप-बा ' शब्दे द्वितीयभागे १०१४ पृष्ठे, तथा- ' उगह ' शब्दे ९२० पृष्ठे च विस्तरा गतः)

शालंपिञ्ज-देशी-आकन्दिते, दे० ना० ४ वगं ।

शालंबी-देशी-कुन्तले, दे० ना० ४ वगं ।

शालिपर-नारि [सि] केर-पुं० । नल-रुण-नालिः, केन वायु-ना जलेन वा हलति चलति कः । रलयोरैक्यम् । वृक्षभेदे, वा-च० । अर्धं वैकजीविका वृक्षभेदः । प्रज्ञा० १ पद । आर्द्धे ना-लिकेरे शुष्के वा कियन्तो जीवाः सन्ति ?, तथा नालिकेरबी-जके संख्याताः, असंख्याताः, अनन्ता वा कियन्तो जीवाः सन्ति ?, अतस्तत्र कंचिद्वनन्तजीवाऽऽत्मकं प्रतिपादयन्तीति प्रश्ने, उ-च्यते-बीजकसंबन्धे नालिकरे एक एव जीव इति । २६५ प्र० । सेन० २ उ० । नालिकेर्यप्यत्र । स्त्री० । आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । जं० । प्रज्ञा० । तत्फलं, न० ।

शालिपरदीव-नारिकेलद्वीप-पुं० । नारिकेलवृक्षप्रधाने द्वीपे, यद्वास्तव्या मनुष्या असंख्यायाऽऽदिव्यवहारं नावबुध्यन्ते । आ० प्र० १ अ० २ खण्डम् ।

शालिपरमन्थय-नालिकेरमस्तक-न० । नालिकेरवृक्षस्तवके, आचा० २ भु० १ चू० १ प्र० ८ उ० ।

शालिया-नालिका-स्त्री० । घटिकायाम्, नि० चू० १ उ० । तं० । तालाऽऽदिमघटिकायाम्, अनु० । आच० । प्रज्ञा० ।

तथा हि काष्ठो मीयते—

एतदीर्घं परूवणया, जह तीर्णं गतो उ नज्जए काला ।

तह पुव्वधरा जावं, जाणंति । व सुज्जपज्जेण ॥

नालिका नाम घटिका, तस्याः पूर्वं प्ररूपणा कर्तव्या; यथा पा-दालसकृन्निधिवरणे कालज्ञाने । व्य० १ उ० ।

संप्रति मानं घटिकाऽऽदीनां वक्तव्यम्-तत्र प्रथमतो नालि-कायाः संस्थायाऽऽदि विवक्षुराह-

तीमे पुण संठाणं, ठिड्डं उदगं च वोच्छानि ।

तस्याः पुनर्नालिकायाः संस्थानमाकृति, तथा ठिड्डं विश्रम-बोभागे येनोदकं नालिकामध्ये प्रविशति, उदकं च यादृग्-भूत छिद्रेण प्रविशति, नालिकां सुकृत्वा यथोक्तनालिका का-लविशेषपरिमाणहेतुर्भवति तादृक् सूत्रं बध्नामि ।

तत्र प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयितुकामः प्रथमतः संस्थानप्ररूप-णां, छिद्रप्रमाणवक्तव्यतोपक्रमेण च कुर्वन्नाह-

दालिमपुष्पाऽऽगारा, लोहमयीं नालिगा उ कायव्वा ।

वीसे तल्लमि ठिड्डं, ठिड्डपमाणं कटिणं मे सुणह ॥

नालिका घटिका लोहमयी कर्तव्या, सा च संस्थानमधि-कृत्य दाडिमपुष्पाऽऽकारा कर्तव्या, दाडिमपुष्पस्यैव आकारः

संस्थानं यस्याः सा तथा । तस्याश्चैवभूताया नालिकाया मूत्रे अधस्तात् छिद्रं कर्तव्यं, तस्य च छिद्रस्य प्रमाणं पूर्व-सुरिपरम्परागत कथयतो मे मम शृणुत ।

छिद्रप्रमाणमेव कथयति-

छन्नउयमूत्रवाल्लोहि, तिवस्सजायाएँ गयकुमारीए ।

उज्जुकयपिडिह्णि उ, कायव्वं नालियाठिड्डं ॥

त्रिवर्षजातायाः त्रीणि वर्षाणि जातायास्त्रिवर्षजाता, "कालो हि-गौ च मेये" ॥ ३११५७ ॥ इति तत्पुरुषसमासः । तस्या गजकुमारीः पञ्चवतिसंख्यैर्मूलबालैः पुच्छमूलबालैः शृङ्गीकृतपिण्डमैर्ऊर्ध्व-मूङ्गीकृत्यैकत्र मीमितैर्नालिकाया अधस्तात् तस्यै छिद्रं क-र्तव्यम् । किमुक्तं भवति? ऊर्ध्वमूङ्गीकृता गजकुमारीः पञ्चवतिसं-ख्या पुच्छमूलबाला एकत्र पिण्डमता यावत्प्रमाणे छिद्रे परिपूर्ण-माति, न चापान्तराल सूक्ष्ममपि भवति, तावत्प्रमाण नालिका-या अधो मूत्रे छिद्रं कर्तव्यम् ।

प्रकारान्तरेण छिद्रप्रमाणमाह-

अट्ठावा सुवस्सजाया-एँ गयकुमारीएँ पुच्छवाल्लोहि ।

विडिँ विडिँ गुणैडिँ तेहिँ उ, कायव्वं नालियाठिड्डं ॥

अथवेति प्रकारान्तरद्योतने, गजकुमारी द्विवर्षजातायाः, तैः प्रागुक्तसंख्याकैः पञ्चवत्येत्यर्थः । पुच्छबालैः प्रत्येकं द्वाभ्यां द्वा-भ्यां गुणैः गुणयन्ते स्म, गुणा गुणिता इत्यर्थः; तेः । किमुक्तं भवति? पञ्चवतिसंख्यैर्द्विगुणितैर्नालिकाया अधो मूत्रे छिद्रं कर्तव्यमिति भावार्थः प्राग्बद्धवन्तव्यः ।

प्रकारान्तरेण छिद्रप्रमाणमेवाऽऽह-

अट्ठावा सुवस्सजायासे-डिँ चउहिँ चउरंगुला कया सूई ।

नालियतल्लमि तीए, कायव्वं नालियाठिड्डं ॥

अथवेति पूर्ववत् । सुवर्णमापैर्ध्वमाणप्रमाणैश्चतुर्भिश्चतुःसं-ख्यैः चतुरङ्गुलप्रमाणा या कृता सूची, तथा सूच्या नालिका-या अधस्तात् तले नालिकाछिद्रं नालिकारूपकालविशेषपरिमा-तये कर्तव्यम् । किमुक्तं भवति? यावत्प्रमाणे छिद्रे यथोक्तप्रमाणं सूचिः प्रविशति, न च मनागण्यपान्तरालं भवति, तावत्प्रमाणं छिद्रं कर्तव्यमिति । व्यो० २ पाद० । आचा० । याष्टविशेषे, चतुर्हस्तप्रमाणयष्टिविशेषरूपाया नालिकायाम्, अनु० । भ० । आत्मप्रमाणचतुरङ्गुलाधिकायां यष्टौ, अंघ्र० । सूतविशेषे, त्र० ६ श० ७ उ० । कलम्बुकावृक्षे, सू० प्र० ४ पाद० ।

नालियाखेड-नालिकाखेड-न० । सूतविशेषे, मा चूदिव्वाया-द्विपरितपाशकनिपतनमिति नालिकया यत्र पाशकः पात्यते । जं० २ वक्र० । हा० । अघ० ।

नाली-नाली-स्त्री० । " डो लः " । ८ । १ । २०२ । इति डस्व-लः । प्रा० १ पाद । देहस्थायां शिरायाम्, मुच्छस्य काण्डे, ना-ले, वृणभेदे, गरमदूर्वायाम्, पट्टपलाऽऽत्मके काले, वृणभेदे, वंशनादयो च । वाच० ।

नाली-स्त्री० । कालमापिकार्या घटिकायाम्, जी० ३ प्रति-२ उ० । नि० चू० । आ० । वल्लीभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

णावा-नौ-स्त्री० । " नाव्यावः " । ८ । १ । १६४ । इत्यौत आ-वाऽऽदेशः । प्रा० १ पाद । जलतरणवाधने तरणौ, वाच० । आचा० । वृ० । (नावारोहणप्रकाराः ' णईसंतार ' शब्देऽत्रैव

भागे १७४६ पृष्ठे दक्षिताः । विस्तरस्तु 'पक्षिसेवणा' शब्दे
बह्यते)

नावापूरग-नौपूरक-पुं० । खुलुके, " तिदिं नावापूरपहि आया-
मइ " ' नावापूरओ नाम पसती । ' वृ० ।

शावासंतारिम-नौसंतार्य-न० । यत्र नावा तरति तावत्युदके,
आचा० १ शु० १ सू० ३ म० १ उ० ।

खाविय-नापित-पुं० । नखशोधके वारिके, व्य० ६ उ० । क-
हप० ।

नाविक-पुं० । नावा जीवति नाविकः । अनु० । नौवाहके, भ०
५ श० ४ उ० । कैवर्तके, झा० १ शु० ६ अ० । " णशो नाम ना-
विओ गंगाए शोगं उत्तारेइ । " आ० म० १ अ० २ कएरु ।
" खाविओ विष नावं ति । " नाविक इव नावं छोणीम् । भ० ६
श० ४ उ० । आ० म० ।

नाम-नाश-पुं० । अभावाऽऽपादने, आ० म० १ अ० १ कएरु ।
उत्त० । ध्वंसे, विशेष० । अभावे, (द्रव्या०)

अथ नाशस्वरूपमाह-

नाशोऽपि द्विविधो ज्ञेयो, रूपान्तरविगोचरः ।

अर्थान्तरगतश्चैव, द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥

नाशोऽपि द्विविधो ज्ञातव्यः, एकस्तत्र रूपान्तरविगो-
चरः रूपान्तरपरिणामः, द्वितीयस्तु अर्थान्तरगतिरथा-
न्तरभावगमनं चेति । ज्ञातव्यस्तथैव-

" परिणामो ह्यर्थान्तर-गमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।

न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्तद्वद्विभक्तः ॥ १ ॥

सत्पर्यायेण विनाशः, प्रादुर्भावोऽस्तता च पर्यवतः ।

द्रव्याणां परिणामः, प्रोक्तः खलु पर्यवतयस्य ॥ २ ॥ "

एतद्वचनं समतिप्रकाशनावृत्तिविषयि-कथञ्चित् सव रूपान्तरं
प्राप्नोति, सर्वथा न विनश्यति यत्तद् द्रव्यार्थिकनयस्य परिणाम-
त्वं कथितम् । पूर्ववत्पर्यायेण विनश्यति, उत्तरासत्पर्यायेणोत्प-
द्यते यत्तत्पर्यायार्थिकनयस्य परिणामत्वं कथितम् । एतद्विनि-
माय विचार्यतमेको रूपान्तरपरिणामविनाशः, एकश्चार्था-
न्तरगमनविनाशः, इत्थं विनाशस्यापि जेद्वय संपन्नम् ॥२५॥

पुनराह-

तत्रान्यतमस्तेजो-रूपान्तरस्य संक्रमः ।

आणोरण्वन्तरापातो, ह्यर्थान्तरगमश्च सः ॥ २६ ॥

(तत्र इति) तत्र नाशे अन्धतमसोऽन्धकारस्य तेजोरूपान्तर-
स्य संक्रम उद्योतताऽवस्थितद्रव्यस्य रूपान्तरपरिणामरूपना-
शो ज्ञेयः, च पुनरणोः परमाणोरण्वन्तरापातोऽणोरण्वन्तर-
संक्रमो द्विप्रदेशाऽऽदिभावमनुभवन् पूर्वपरमाणुत्वं धिगनमित्य-
नेनाऽर्थान्तरगमः स्कन्धपर्याय उत्पन्नः, तेन कृत्वाऽर्थान्तरगति-
रूपनाशस्य स्थितिर्भवति । निष्कर्षस्त्वयम्-यत्रान्धकारस्तत्रापि
तदाकारपरमाणुप्रचयो निरन्धतमः क्लमस्ति, तत्रैव पुनरुद्यो-
तपरमाणुप्रचयसंचारनिरस्तान्धकारपरमाणुत्वतस्तत्स्थानतस्त-
त्परमाणुसंक्रमिततेजःपरमाणुत्वलक्षणो रूपान्तरसंक्रमो जातः,
बथा वा-अवयवानां परमाणुनामवयवस्कन्धत्वसंक्रमेणार्थान्तर-
गतोऽज्ञावनयाऽर्थान्तरगतिलक्षणो नाशः समुत्पन्न इति ॥२६॥

पुनराह-

रूपान्तराणुसंबन्धात्, स्कन्धत्वं यद्यणोरपि ।

तत्संपोगविजागाज्या-मपि जेदप्रबन्धता ॥ २७ ॥

यद्यपि अणोः रूपान्तरपरमाणुसंबन्धात् स्कन्धत्वमणुसंबन्ध-
स्कन्धताऽस्ति, तदिति तथाऽपि संयोगविभागाभ्यां कृत्वा
द्रव्योत्पादनाशान्त्वां द्विप्रकाराज्यामेव जेदप्रबन्धता द्रव्यविना-
शद्विविधमेव ज्ञेयम्, एतदुपलक्षणं ज्ञेयम्, यतो द्रव्योत्पादवि-
भागेन यथा पर्यायोत्पादविभागः, तथा द्रव्यनाशविभागेनैव
पर्यायनाशविजागो ज्ञेयविति, ततः समुदायविभागः, तथाऽ-
र्थान्तरगमनं चेति द्वयमेव व्यवहियते । तत्र प्रथमः तन्तुपर्य-
न्तपटनाशः, द्वितीयः घटोत्पत्तिपर्यन्तमृत्पिण्डाऽऽदिनाशश्च
ज्ञेयः । उक्तं च सम्मतिनृतीयकाण्डे " विगमस्त वि एस वि-
ही, समुदयजणियमि सो उ दुवियणो । समुदयविभागमिचं,
अत्यन्तरभावगमणं च ॥ ३४ ॥ " इत्यादिगायया ज्ञेयम् ॥२७॥
द्रव्या० ए भव्या० ।

न्यास-पुं० । निकेपे, विशेष० । उत्त० । अनु० । स्या० । नामस्या-
पनाद्रव्यभावेऽस्तुनो निकेपो न्यासः । स० ।

णासण-नाशन-न० । पलायने, गणावपक्रमणे, राजाऽऽदिभवे-
नान्तर्धाने, ध० २ अधि० । नृपदायाऽऽदिभवेन चैत्यस्य गर्त-
गृहाऽऽदिस्वन्तर्धाने, प्रव० ३७ द्वार । कर्मप्रकृतेः स्थिबुकसं-
क्रमणे प्रकृत्यन्तरगमने, आचा० १ शु० ९ म० १ उ० ।

न्यासन-न० । व्यवस्थापने, अनु० ।

णासणिहव-न्यासनिहव-पुं० । न्यस्यते रक्षणायान्यस्मै सम-
र्प्यते इति न्यासः-सुषर्णाऽऽदिः, तस्य निहवोऽपलापः । न्या-
सापहारे, ध० २ अधि० ।

णासव-नाशि-धा० । नश्-णिक् । अभावाऽऽपादने, "नशेऽविउ-
ह-नासव-हारव-विपगाल-पलावाः " । ८ । ४ । ३१ । इति
एवन्तस्य नशेर्नासवाऽऽदेशः । ' नासवइ ' नाशवति । प्रा० ४
पाद् ।

णासा-नासा-स्त्री० । चोण्यायाम्, तं० । पञ्चा० । प्रका० ।

औ० । आ० म० । गन्धग्राहकेन्द्रिये, वाच० ।

णामाणिस्मासवोऽज-नामानिश्वासवाह-त्रि० । मतिहृष्टवा-
इ नासानिश्वासवातवाहो, ज० ६ श० ३३ उ० । जी० ।

णासाभेय-नासाभेद-पुं० । नासिकाविवरकरणे, प्रश्न० १
आध० द्वार ।

णासावहार-न्यासापहार-पुं० । न्यासस्व धनधान्याऽऽदिस्थाप-
निकाया अपहरणमपलापो न्यासापहारः । ध० २ अधि० ।
स्थूलमृषावाद्बिरतेः प्रथमेऽतिचारे, स्वामिमित्रविषवस्तदेवगु-
रुवृद्धबालछोदन्नामापदाराऽऽदीनि तु तद्वत्स्याप्रायाणि महापा-
तकानि सर्वथा विशिष्य जज्ञेयीयानि । ध० २ अधि० । उत्त० ।

णामि [ण]-नाशिन्-त्रि० । विनश्यनशीले, स्वा० ।

णासिकपुर-नासिकपुर-न० । पञ्चवटीविभूषितोत्तरकूलाया
गोदावरी दक्षिणकूत्रस्थे स्वनामव्याप्ते नगरे, आ० क० ।
आ० म० । आ० सू० । तं० ।

" चंदपहजिणचंदं, भंदिअ जिमजयसयं जणिस्सामि ।

नासिककलिमलनिवहं, नासिकपुरस्स कप्पमहं ॥ १ ॥ "

" नासिकपुरतिथ्यस्स उप्पसि बभणाऽपरतिथिया एव वण्णं-
तिपुडि किर नारयसिणि पगवा भययं कमलाऽऽसणो पुड्ढा-

पुष्पभूमिद्वानं कथं ति । कमलाऽऽसणेन मणिमं-जयेय इमं म-
ज्ज पडमं पदिहइ, तं चेव पविसं भूमिद्वानं ति । अमया विरं-
चिणा तं पडमं मुक्कं, पदिमं मरहइजणवधभूमिप अरुणगंगा-
हिं नईहि भूसियाप णाणाविहवणस्सइमणहरण देवभूमिपा-
याप । तथ पडमाऽऽसणेन पडमपुरं ति नगरं निवेसिवं । तथ
कवजुगे जम्भो आहसो पिमामहेण, मिलिआ सुरा सव्वे, अ-
सुरा य इकारिज्जंता वि नाऽऽगया सुरभरणं । ते मणति-जइ
जयवं चंदपहसामी अंतरे आगच्छइ, ता अइहे बीसत्था आ-
गच्छामो, तम्भो वमकिमचिसो चउवयणो जय सामी विहरइ
तथ गंतूण पणमिऊण ओडियकरसंपुको विषवेइ-जयवं ।
तथाऽऽगच्छइ, जहा मज्ज कज्जं सिज्जइ । आमिणा जणियं-
मह पडिक्वेणावि तं सिज्जिस्सइ । तम्भो वंजणा चंदकंति-
मणिमयं बिबं सोहम्मिंदामो धितूण तथाऽऽणीवं । आगया दा-
णवा, पारको जणमहो अ । तथ कारिओ ववपहविहारो प-
यावइणा, सुरद्वारे य सिरिमुंदरो ठाविओ नयरक्कणपुरे ।
एवं ताव पडमजुगे पडमपुरं ति तिथं पसिक्कं । तेवाजुगे य वास-
रही रामो सीयालक्कणसंजुओ पिडमाणाए वणवासं गम्भो, गौ-
यमगंगातीरे पंचवडीआसमे चिरं वयाहारेणं ठिओ । इत्थंतरे
रावणमणी सुप्पणहा तथ पत्ता, रामं दइतूण अज्जोववसा
परंती रामेण पडिसिक्का लक्कणमुवाठिया । तेण तीप नासिया
जिम्मा, तथ नासिकपुरं जायं । कमेण सीया रावणेण हरिआ,
राइवेण जुके बाघाओ रावणो, विभीसणस्स दिमं लंका-
रउजं, तम्भो नयरि पइवलंतेण रामेण चंदपहसामिणो ज-
वणं उद्धरिअं, एसगमुद्धारो । एव नासिकपुरे संजाए काल-
तरे पुणजुमि नाउं आगयो मिहिलाहितो तथ जणव-
राओ, तेण य तथ इस्स जणया कारिया, जम्भुद्वानं ति तन्नयरं
कडं ।" (ती०) (नासिकपुरस्य जनस्थानमिति नामान्तरं यथा
आतमिति देवजानीकुले ' जणद्वान ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
१३७७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । तथा 'कुंतीविहार' इत्यपि नाम, तद्वत्-
व्यता ' कुंतीविहार ' शब्दे तृतीयभागे ५७० पृष्ठे गता) इओ अ
हीबायणरिसिणा बारवई दक्षिण ववक्कीणप्पाए जायववंसे
वज्जकुमारो नाम जायववसिओ आसि । तस्स गम्भवई जज्जा,
सा बारवईए मज्जमाणीए बहुजसिपुवं हीबायणरिसिणा मुक्क-
लाविता चंदपहसामिणं चेव खरणमागया, पुणे समप पुत्रवं-
तं पुत्तं तथेव पसुआ, ददपहारिस्सि से नामं कयं, सो म अइकं-
तवाअभावो संपत्तजुवणो जाओ महारइो, इकणेणावि सु-
भरलक्खेण समं जुइ काउं समंथो । अमया तथ चोरेई गा-
वीओ हरियाओ । ताओ सव्वाओ वि इकेण ददपहारिणा
चोरे निगिरेहऊण वाळियाओ । तओ तं अइपयंडपरिकमं पांस-
ऊण वमणाइमरलोपणं तस्स तलारचयं (?) दिरणं, निगाहिवा
तेण चोरवरइणो, जाओ म्भो कमेण महाराया । तथेव नयरे
जायववसस्स भगं मूलं उव्वरियं ति सबहुमाणं चंदपह-
सामिणो तेण भवणमुद्धरिअं । एवं तइअजुगे उकारो कारावि-
ओ । पुत्तिं किर कल्लणककप नयरे परमहुी नाम राया रज्जं
करेइ । तेण जिखमसेण तथ पासाए चंदकंतमणिबिबं सोऊण
चित्तिअं-अइमेयं बिबं नियनयरे आणिकण देवयावसरे पुह-
स्सामि स्सि । तम्भो कहंजि तव्वइयरं नाउं नासिकनयरलो-
पणं संवमयसंपुमज्जे तं बिबं निक्खिअिय तउवारि जेवो दि-
खो, जावा जेवमई पदिमा । तम्भो रया जिखमंहरिमाण-
णं अं बिबं न दिठं । पुत्तिओ लोमो । तेण जहाद्विप बिबसे रया

चित्तं-कइ एगं चेव लेवपदिमं भिदिता मूलबिबं कहेमि स्सि,
तम्भो णरिदेण तस्स उकारं काउं चउवसिं गामा देवस्स विष्ठा ।
अं तेसु दविणमुप्पज्जइ, ... (१) । तम्भो कित्तिप व कासंतरणप
आसकवासितेवयदेवाहिद्विषमहाकुणबंजगिरिठिओ वाइओ
नाम महज्जयआसियआई वरडो आसि, तेण पासामो पा-
दिओ, तं सोऊण पट्टीवालवंसावयंससाहुईसरपुसमाणि-
कपुसेण कुट्टिसरोवररायहंसेण साहुकुमारसीहेण परम-
सावण पासामो पुण णवो कारिओ । सफलीकयं मायागवं
नियविसं, उत्तारिओ अप्पा भवसमुहाओ । एवमणेगुहारं
नासिकमहातिथं अज्ज वि जत्तामहुसवकरणेण आराहिति
वाइइसाओ आगंतूण संघा, पभाविंति कसिकालदप्पनि-
आणणं मयवओ सासनं ति " ।

" नासिकपुरस्स इमं, कयं पोरणपरमतिथ्यस्स ।

बायंतपठंताणं, संपज्जइ वंछिथा रिदी ॥ १ ॥

किंवि परसमइयमुहा, ससमयपारविउमुहाउ तह सोउं ।

सिरिजिणपहसुरीहिं, मिहिओ नासिकपुरकणो ॥ २ ॥ "

इतिथीनासिकपुरकणः । ती० २७ कण्य ।

णामियासिंघाणग-नासिकासिंघाणक-न० । आणजमलवि-
शेषे, तं० ।

णाह-नाथ-पुं० । " जयधज्जंता० " । ७ । १ । १८७ । इति य-
व हा । प्रा० १ पाद । प्रमो, स० १ सम० । योगकेमकृति, न० ।
जा० । स्वामिनि, इया० ।

णाहड-नाथ-पुं० । मरुदेशे सत्यपुर (साचोर) नगरे श्री-
चरजिनिशम्भकारके गृहपतौ, ती० १६ कण्य ।

णाहल-लाहल-न० । " लाहललाहललाहल वाऽऽदेयः " ।
८ । १ २५६ । इत्यादेर्लक्ष वा खः । प्रा० १ पाद । स्लेच्छविशे-
वे, प्रा० पुं० १ पाद ।

णाहवाइय-नाथवादि-पुं० । पार्थ्व्ये, पार्थ्व्यथा नाथवादि-
कमण्डलचारिणः । सुत्र० १ पुं० ३ अ० ४ उ० ।

णाहसुतेय-नाथसुतेजस्-पुं० । प्रतीतायामुत्सर्विष्यां प्रारताती-
तजिने, प्रव० ७ द्वार ।

णाहि-नाहि-अव्य० । " किलाऽयवा-दिवा-सहनहेः किरा-
हवइ विवे सहु नाहि " । ७ । ४ । ४१६ । इति अपभ्रंशे नहे-
नाहिमादेशः । निश्चिते निषेधे, "पेक्खु गहीरिम सायरओ एक
वि कणिय नाहि ओहइइ ।" प्रा० ४ पाद ।

णाहिय-नास्तिक-पुं० । लौकायतिके, इया० । " अर्थेभो ना-
स्तिको हेको, बाईस्पत्यः प्रकीर्तितः । धर्मोशे नास्तिका हेयाः,
सर्वेऽपि परतीर्थिकाः ॥ १२५ ॥ " नबो० ।

णाहियवाइ (ण्)-नास्तिकवादिन्-पुं० । नातिचार्याके जीवना-
स्तित्वप्रतिपादके, इया० १ अ० ।

णाहियवाय-नास्तिकवाद-पुं० । आर्वाकमताभ्युपगमे, (ग०)
धूर्तोऽऽख्याताऽऽविषयसंबन्धजल्पने, ग० २ अधि० ।

णाहिविच्छन्न-वेशी-अघने, हे० ना० ४ वर्ग ।

णि-नि-अव्य० । नह-दि॥ नितरामये, विपा० १ पुं० ९ अ० ।

उत्त० । नैयत्ये, अनु० । निश्चये, आधिक्ये च । उत्त० १ अ० ।
सूत्र० । आ० सू० । निवेशे, भृशार्थे, निषाधे, संशये, कौशले,
क्षेपे, उपरमे, सामीप्ये, आदरे, दाने, मोक्षे, अन्तर्भावे, बन्धने,
राशौ, अधोभागे, विन्यासे च । आख० ।

णिअकल-देशी-वर्तुले, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिअच्छ-हृ-धा० । प्रेक्षणे, “ दशो निअच्छ-पेच्छावयच्छ-
वयच्छ-वज-सव्यवदेक्योअकलावकलावअकलपुलोपपुलप-
निवावभासपासाः ” । ७ । ४ । १८१ । इति सूत्रेण ‘निअच्छ’
आदेशः । ‘निअच्छ’ । पश्यति । प्रा० ४ पाद । दे० ना० ।

णिअदी-देशी-दम्भे, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिअत्य-परिहिते, दे० ना० ४ वर्ग ३३ गाथा ।

णिअय-देशी-रते, शयनीये, शाश्वते, घटे च । दे० ना० ४
वर्ग ४७ गाथा ।

णिअरिअ-देशी-निकरेण स्थिते, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

णिअल-देशी-नूपरे, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

णिअंधण-देशी-वस्त्रे, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

णिअंसण-देशी-वस्त्रे, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

णिआणिआ-देशी-कुतुणोद्धरणे, दे० ना० ४ वर्ग ३५ गाथा ।

णिआर-देशी-रिपुगृहे, दे० ना० ४ वर्ग २९ गाथा ।

णिइय-नित्य-त्रि० । सदकारणवति, न० । अप्रच्युतानुत्पन्न-
स्थिरैकस्वजावे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । परिणामानित्य-
नायामपि व्याप्यतया नियते, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० ।

णिइयपिण-नित्यपिण्ड-पुं० । निमज्जितापिण्डे, पं० सू० ।

णिउअ-नितृत्-त्रि० । “ उहत्वाहौ ” । ८ । १ । १३१ । इति अ-
न उत्तम । नितरां ब्रूते, प्रा० १ पाद ।

णिउक-देशी-तृष्णीके, दे० ना० ४ वर्ग २७ गाथा ।

णिउकण-देशी-वायसे, मूके च । दे० ना० ४ वर्ग ५१ गाथा ।

णिउज्जम-निरुद्यम-पुं० । कार्यमात्रोद्यमरहिते, “ णिउज्जमा
वणगा समणगा पव्वयंति । ” सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

णिउज्जमाण-नियोजयत्-त्रि० । व्यापारयति, सूत्र० १
श्रु० १० अ० ।

णिउरु-मस्त्र-धा० । श्रुडने, “ मस्त्रेरारुणिउरुवु-खुप्पाः ”
। ८ । ४ । १०१ । इति मज्जेते णिउरुऽऽदेशः । णिउरु । मज्जति ।
प्रा० ४ पाद ।

णिउण-निगुण-त्रि० । निवर्तगुणे, निश्चितगुणे च । विशेषे । सु-
निश्चिते, पञ्चा० ४ विष० ।

निपुण-त्रि० । कुशले, इति वृद्धोक्तिः । सूक्ष्मदर्शिनि, उपा० ७
अ० । औ० । आख० । आखा० । सूक्ष्मे, औ० । सूक्ष्मज्ञाने, स्था०
६ डा० । उपायाऽऽरम्भके, अनु० । नि० सू० । “ सुण ताव सु-
रपण-सिन्नपणं वित्थरेण जं णिउणं । ” निपुणं निपुणमति-
गम्यम् । ज्यो० २ पादु० । रा० । हा० । “ सत्त्वं च णगरं कि-
न्ना, तवसंवरमगलं । स्मृतिं णिउणपागारं, तिगुणं उप्पधंस-
यं ॥ २० ॥ ” निपुणमिष निपुणम् । उत्त० ९ अ० । उपायवि-
५०५

चक्रणे, कल्प० ३ क्षण । संयमानुष्ठानकुशले, दश० २ सू० । सं-
गतोपचारकुशले, औ० । “ न वा लभेज्जा निउणं सहायं, गुणा-
दिषं वा गुणयो समं वा ॥ ५ ॥ ” उत्त० ३२ अ० । अवगतत-
त्वे, आखा० १ श्रु० २ अ० २ उ० । “ निउणगंधवगीवरहया । ” निपु-
णगंधवगीतरतिकाः-निपुणाः परमकौशलोपेता ये गन्धवं-
जातीया देवास्तेषां गीतं तत्र रानियेषां ते तथा । जी० ३ प्रति०
४ उ० । “ निउणगंधवसमयकुसलेहि । ” निपुण यथा भवति
एवं गन्धवंसमवे नाट्यसमये ये कुशलाः । जी० ३ प्रति० ४ उ० ।
णिउणकुसल-निपुणकुशल-पुं० । निपुणानां मध्ये अतिशयेन
कुशले, रा० ।

णिउणणयजुय-निपुणनययुत-त्रि० । सूक्ष्मनीतिसंगते, पञ्चा०
२ विष० ।

णिउणदिट्ठि-निपुणदृष्टि-स्त्री० । सूक्ष्मबुद्धौ, पं० व० ४ चार ।
पञ्चा० ।

णिउणधी-निपुणधी-त्रि० । ६ बहु० । कुशलबुद्धौ, बो० ६
विष० ।

णिउणबुद्धि-निपुणबुद्धि-स्त्री० । सूक्ष्मधियाम्, पञ्चा० ११
विष० ।

णिउणसिप्पोवगय-निपुणशिल्पोपगत-त्रि० । निपुणं यथा म-
वति एवं शिल्पं क्रियाकौशलमुपगतः । रा० । निपुणानि सू-
क्ष्माणि यानि शिल्पानि अक्रमर्दनाऽऽदीनि तात्पुपगतोऽधिगतः ।
हा० १ श्रु० १ अ० । औ० । सूक्ष्मशिल्पसमाप्ति, उत्त० ५ अ० ।
णिउणिय-नैपुणिक-पुं० । निपुणं सूक्ष्मं ज्ञानं, तेन चरन्तीति
नैपुणिकाः । निपुणा एष वा नैपुणिकाः । निपुणज्ञानेषु निपुणेषु,
(स्था०)

नत्र णिउणिया वत्प पणत्ता । तं जहा-“ संखाणे निमि-
त्ते काईए, पोराणे पारिहत्थिए । परिपंदिए य वाई य,
नूइकस्मे तिगिच्छिए ” ॥ १ ॥

निपुणं सूक्ष्मं ज्ञानं, तेन चरन्तीति नैपुणिकाः, निपुणा एष
वा नैपुणिकाः । (वत्पु सि) आचार्याऽऽदिपुरुषवस्तूनि, पुरुषा
इत्यर्थः । (संखाणे सिलोगो) सङ्ख्याने गणितं, तद्योगात्
पुरुषोऽपि तथा, सङ्ख्याने वा विषये निपुण इति । एवमन्यथा-
पि, नवरं निमित्तं चूडामणिप्रभृतिः, कायिकं शारीरिकम्,
इमापि कुलाऽऽदिप्राणतत्त्वमित्यर्थः । पुराणो वृद्धः, स च चिरजी-
विन्वाद् दृष्टबहुविधव्यतिकरत्वाभैपुणिक इति, पुत्राणं वा शा-
स्त्रविशेषः, तज्ज्ञो निपुणप्रायो भवति ॥ ४ ॥ (पारिहत्थिए सि)
प्रकृत्यैव दत्तः सर्वप्रयोजनानामकालहीनतया कर्तैति च ॥ ५ ॥
तथा परः प्रकृष्टः परिहृतः प्रपारितः, परपारितो बहु-
शास्त्रकः, परो वा मित्राऽऽदिः परिहृतो यस्य स तथा, सोऽपि
निपुणसंसर्गाभैपुणो भवति, वैद्यकृष्णकवदिति । वाही वाद-
बन्धिसंपन्नो, यः परेण न जीयते, मन्त्रवादी धातुवादी वेति ।
वराऽऽदिरक्ताविमिश्रं भूतिदानं भूतिकर्म, तत्र निपुणः । तथा
चिकित्सने निपुणः, अथवाऽनुप्रवादाभिधानस्य नवमपूर्वस्य नै-
पुणिकानि वस्तूनि अध्ययनावशेषा एवेति । स्था० ६ डा० ।

णिउणोचिय-निपुणोचित-त्रि० । निपुणेन शिल्पिना परिक-
र्मिते, अ० ६ श० ३३ उ० ।

णिउत-नियुत-त्रि० । नितरां संगते, हा० १ श्रु० १७ अ० ।

णिउत्त-नियुक्त-त्रि० । व्यापारिते, पञ्चा० ८ वि० । आ० म० ।
उत्त० । उचितव्यापारे, नियोगेनार्पिते, अत्र० ।

णिउर-निकुर पु० । वृकविशेषे, हा० १ भु० ८ अ० ।

नूपुर-न० । " इवेतौ नूपुरे वा " ॥ ८ । १ । १३३ ॥ इति उक्त
इत्थम् । स्त्रीणां पादाऽऽमरणे, प्रा० १ पाद ।

णिउरंब-निकुरम्ब-न० । समूहे, औ० । जी० । रा० । जं० ।
हा० । " रम्मे महामेहमिउरंबभूय । " महामेहवृद्धकल्प इत्यर्थः ।
हा० १ भु० १ अ० ।

णिपल्लग-निजकीप-त्रि० । आत्मीये, " ताहे जा इच्छंति सन्धे
णिपल्लगा । " आ० म० १ अ० १ अण् ।

णिओग-नियोग-पुं० । निबतो निश्चितो हितो वाऽनुकूलः
सूत्रस्याभिधेयेन सह यो योगः सम्बन्धः स नियोगः । अनु-
योगशब्दस्यार्थे, विशेष० ।

अधुना नियोगमाह-

अहिगो जोगो निओगो, जहाऽऽदाहो जवे निदाहो ति ।

अत्यनिउत्तं सुत्तं, पसुवह चरणं जओ मुखो ॥

निराधिक्ये, अधिको योगो नियोगो, यथाऽतिदाहो निदाहः,
कस्य केन सहाऽऽधिक्यमिति चेत् ? उच्यते-सूत्रस्यायेन । आध-
क्येन योगस्य किं फलमिति चेत् ? अत आह-अयेन सममा-
धिक्येन नियुक्तं सूत्रं, चरणं चारित्रं प्रसूते, यतः संसाराद्
मोक्षः ॥

अत्रैव प्रसवने दृष्टान्तमाह-

वच्छनियोगे स्त्रीरं, अत्यनियोगेन चरणमेवं तु ।

पत्तन दंन्वियमुत्तयं, दंन्वीसरिसो तहिं अत्थो ॥

यथा गौर्वास्तेन नियुक्ता स्त्री क्रीरं प्रसूते, एवमप्येन समं
नियुक्तं सूत्रं चरणं प्रसूते । यदि पुनरेकं केवलं सूत्रं स्यात्ता-
र्थस्तेन संगृहीतो भवेत्, ततश्चरणप्रसवस्याभावः । यथा व-
त्सनियोगाभावे गौर्वास्तेन प्रसवस्याभावः ; अर्थोऽपि केवलः सूत्र-
विहीनो न कार्यसाधको, यथा केवलो बालः । अत्रैव दृष्टान्ता-
न्तरमाह-(पत्तनदंन्वियमुत्तयं ति) पत्रकं-क्षेत्रः, दण्डिका लेखस्यो-
परि मुद्रानियोगः, उभयं-पत्रकं, दण्डिका च । इयमत्र भावना-
" तिजि पुरिसा रायाणमोलमांति, राया तुट्टो कस्सिह नगरे
पसाओ कओ । तत्त पणेष पुरिसेण जे तस्मि नगरे रायपुरिसा,
तेसि जोगं पत्तयमाणीयं । बिहण्ण दंन्विया चेव केवत्ता ।
तहण्णोमयं । तत्त जेण मुहारितं पत्तयमाणीयं, सो राव-
पुरिसेहिं भणिओ-नत्थि पत्तगस्सोपरि मुद्राभिणिओग ति
न मन्ने सो । बिहण्णो भणिओ-अत्थि इयं मुद्रा, परं को रणा
पसाओ कओ, को वा न कओ ति ? न जानामो ति,
तम्हा न देमो ति । तहण्णोमयं दरिसिबं ति सव्वं जहि-
क्कियं लक्कं । " एव दृष्टान्तः । अयमर्थोपनया-पत्रकसदृशं सूत्रं,
दण्डिकासदृशोऽर्थः, यथा पत्रकं केवलं, दण्डिका वा न
कार्यस्य प्रसाधिका, उत्तमं तु साधकम्, एवं सूत्रमर्थस्य पृथक्
न चरणप्रसाधकः, उभयं तु प्रसाधकम् । ६० १ उ० । आ०
खू० । व्यापारे, २ उ० । पञ्चा० । अवश्यतायाम्, पं० ६० ४
द्वार । पञ्चा० । निषेधे, पं० ६० ४ द्वार । हा० । पञ्चा० । निश्चिता
आज्ञाऽऽदिना कृतव्यापारा यस्य स नियोगः । राजनि, जीत० ।
प्राप्ते, क्षेत्रे च । ६० १ उ० ।

णिओगपुर-नियोगपुर-न० । निवोगो राजा, तस्य पुरम् ।
राजधान्याम्, देशे, जनपदे, राज्ये, राष्ट्रे च । जीत० ।

णिओजिय-नियोजित-त्रि० । व्यापारितं, " सोकण जिणान-
मयं, निउत्तअणिओजियाइएसुं वा । " आ० म० १ अ० ३
अण् ।

णिित-नयत्-त्रि० । निर्गच्छति, नि० खू० १ उ० । आ० म० ।

णिित-निन्दत्-त्रि० । जुगुप्समाने, प्रअ० ३ आ० द्वार ।
अन्त० ।

णििदण-निन्दन-न० । मनसा कुत्सने, हा० १ भु० ८ अ० ।
स्था० । आत्मनैव दोषपरिकुत्सने, म० १७ श० ३ उ० । पञ्चा-
साये, हा० १ भु० १६ अ० ।

णििदणा-निन्दना-स्त्री० । निन्द-व्युट्, प्राकृते स्वार्थे तत् । आ-
त्मनैवाऽऽत्मदोषपरिभाषने, उत्त० ३ अ० । आत्मसाक्षिक-
मात्मनो निन्दायाम्, उत्त० ।

तत्फलम्-

निदणयाए णं भंते ! जीवे किं जणयइ ? । निदणयाए णं
पच्छाणुतावं जणयइ, पच्छाणुतावेणं विरजमाणे करणगु-
णसेहिं पडिक्कइ, करणगुणसेहिं पडिक्कसे य अणगारे
पोहणिज्जं कम्म उग्घाएइ ॥ ६ ॥

हे प्रवन्त ! निन्दनया जीवः किं जनयति ? । गुह्याह-हे शिष्य !
आत्मनः पापस्य निन्दनेन पश्चात्तापं जनयति-हा । मया बु-
ध्कृतं कृतमित्यादि बुद्धिमुत्पादयति । पश्चात्तापेन विरज्यमा-
नो वैराग्यं प्राप्नुवन् सन् करणगुणभेजिमपूर्वकरणेन पूर्वं क-
दापि मप्राप्तेन विशदमनःपरिणामविशेषगुणभेजि सपकभेजि
प्रतिपद्यते अङ्गीकुरुते, करणगुणभेजि प्रतिपक्षोऽपूर्वगुण-
भेजिः सन् अनगारः साधुमोहनीय कर्म दर्शनमोहनीयाऽऽदिकं
कर्मोद्धातयते प्रतिशयेन क्षपयति ॥ ६ ॥ उत्त० ३३ अ० ।

णििदा-निन्दा-स्त्री० । ' णिदि ' कुत्सायाम्, अस्व " गुरोइव
इहः " ॥ ३ । ३ । १०३ ॥ इत्यप्रत्ययः । मिथ्यादुष्कृते, आ०
४ अ० । स्वप्रत्ययमेव जुगुप्सायाम्, पा० । सूत्र० । प्रति० । उ-
त्त० । आ० म० । आव० । " णिदामि गरिहामि । " निन्दागर्हाऽ-
भिधेयस्यापि जुगुप्सार्यस्य विशेषतो मेदोऽस्ति । तथाहि-
स्वप्रत्ययाऽऽत्मसाक्षिकी जुगुप्सा, सा समये सिद्धाप्ते निन्दा-
मोक्षनेन गम्यते । या तु गुरुप्रत्यया गुह्यसाक्षिकी जुगुप्सा, सा
गर्हामीत्यनेन शब्देन गम्यते । विशेषः ।

सा च नामाऽऽविज्ञेयतः बोद्धा प्रवति । तथा चाऽऽह-

नामं उवणा दविण्, खेत्ते काले तदेव जावे य ।

एसो खलु णिदाए, निक्खेवो उव्विहो होइ ॥ ६ ॥

तत्र नामस्थापने बुद्धेः अस्मिन्निन्दा-तापसाऽऽदीनामनुपयुक्तस्य
वा सम्यग्दृष्टेर्वा उपयुक्तस्य वा निवृत्तस्वाशोभनद्वयस्य वेति ।
क्षेत्रनिन्दा-यत्र व्याख्यायते वा कियते वा संसक्तस्य वेति । का-
लनिन्दा-यस्मिन्निन्दा व्याख्यायते वा दुर्भिक्षाऽऽदेर्वा कालस्य ।
प्राबन्निन्दा-प्रशस्ताप्रशस्तेन विज्ञेया, प्रशस्ता संवत्साऽऽद्याचरणवि-
षया, अप्रशस्ता पुनरसंवत्साऽऽद्याचरणविषयेषु । " हा उड्डु कथं
हा उड्डु कारिबं उड्डु मणुमयं इति । अतो बाहिर उड्डु, सुसिरो
व उड्डो वणद्वेणं ॥ १ ॥ " अथवैचित पथोपयुक्तसम्बद्धेरिति ।

आव० ४ अ० । (निन्दायां चित्रकरस्तुतोदाहरणं ' गणह ' शब्देऽत्रैव भागे १७९५ पृष्ठे दृश्यम्)

शिंदाचाग-निन्दात्वाग-पुं० । परिवादापनोदे, द्वा० १२ द्वा० ।

शिंदित्ता-निन्दित्ता-अव्य० । जुगुप्सित्वेत्यर्थे, " शिंदित्ता गरहित्ता पक्वमित्ता अहारिहं उत्तरगुणं पायच्छिस्तं । " आचा० २ अ० ३ अ० १ अ० ।

शिंदिया-निन्दिता-स्त्री० । एकदा विजातीयतृणाऽऽपनयनेन शोधितायां कृषौ, द्वा० ४ द्वा० ४ उ० ।

शिंव-निम्ब-पुं० । ' नीबमा ' इति वयाते वृक्षविशेषे, प्रश्ना० १ पद । तत्फले, न० । उज्जयिन्यामम्बार्थिनिपुत्रे मालुका-ऽऽमजे, स च पित्रा सह प्रजाजितो बुर्विनीतत्वेन साधुभि-स्तिरस्कृत इति विनयोपगते उदाहरणम् । आ० क० । आव० ।

शिंवन्न-निम्बक-पुं० । अमिषायवशाद् निम्बक इति नामाभि-धेये, अनु० ।

शिबोलिया-निम्बगुक्षिका-स्त्री० । निम्बफले, द्वा० १ अ० १६ अ० ।

शिकरण-निकरण-न० । निश्चयेन नितरां नियतं वा कि-यस्ते नानादुःखावस्था जन्तवो येन तन्निकरणम् । निकारे, शा-रीरमानसदुःखोत्पादने, आचा० १ अ० २ अ० ५ उ० ।

शिकाइय-निकाचित-त्रि० । निर्युक्तिसंग्रहणीहेतूदाहरणाऽऽदि-निरनेकभा व्यवस्थापिते, न० । नितरां काचनं वचनं निकाचि-तम् । कर्मणः सर्वकरणानामयोग्यत्वेनावस्थापने, पूर्ववदस्य तत्-मजितसंकुटितसोदशलाकासंबन्धसमाने करणे, द्वा० १० । " चत-र्विधे निकाइय पण्यसे । तं जहा-पगइनिकाइय, त्रिनिकाइ-य, अयुभागनिकाइय, पयसनिकाइय । " द्वा० ४ द्वा० २ उ० ।

शिकाइसु-निकाचितवत्-त्रि० । नितरां वदवति, म० १ श० १ उ० । नियमितवति, सूत्र० २ अ० १ अ० ।

शिकाम-निकाम-न० । आचये, निश्चये, सूत्र० १ अ० १० अ० ।

शिकामकामीण-निकामकामीन-न० । निकाममत्यर्थं प्रार्थयते यः स निकामकामीनः । आहारोपकरणाऽऽदिकस्यार्थस्य प्रार्थ-के, सूत्र० १ अ० १० अ० ।

शिकामचारि [ण]-निकामचारिन्-त्रि० । निकाममत्यर्थं अरति तच्छीलश्च निकामचारी । आध्याकर्माऽऽहीनां तन्निमित्तनिमन्त्रा-णाऽऽहीनां वा ग्रहणशीले, सूत्र० १ अ० १० अ० ।

शिकाय-निकाय-पुं० । निसर्गतः काय औदारिकाऽऽदियंस्माद् यस्मिन् वा सति स निकायः । मोक्षे, आचा० १ अ० १ अ० ३ उ० । समूहे, औघ० । आ० न्य० । गणकायनिकायस्कन्ध-वर्गस्यादीनि च स्कन्धैकार्थिकानि । विशेषः ।

साम्प्रतं निकायपदं व्याचिन्वासुराह
निर्युक्तिरुत-

णायं ठवण सरीरे, गई निकायऽत्थिकाय दविण य ।

माजग पज्जव संगह-भारे तह जावकाए य ॥२८७॥

नामस्थापने क्षुण्णे । शरीरकायः शरीरमेव तत्प्रायोग्याऽणुसं-घाताऽऽमकत्वात् । गतिकायो यो प्रचान्तरगतौ; स च तैजसका-मैगलक्षणः । निकायकायः पदजीवनिकायः । अस्तिकायो धमा-

स्तिकायाऽऽदिः । द्रव्यकायश्च व्यादिघटाऽऽदिसमुदायः । मातृ-काकायस्त्र्यादीनि मातृकाऽऽकराणि । पर्यायकायो द्विधा जीवाऽ-जीवभेदेन-जीवपर्यायकायो ज्ञानाऽऽदिसमुदायः, अजीवपर्या-यकायो रूपाऽऽदिसमुदायः । संग्रहकायः संग्रहकशब्दवाच्यः, त्रिकटुकाऽऽविषत् । मारकायः कापोती । वृक्षास्तु व्याचकृते-

एकौ काओ छुरा जाओ, एगो चिट्टइ एगो मारिओ ।

जीवंतो मएण मारिओ, तन्नव माणव केण हेउणा ॥२८८॥

उदाहरणम्-" एगो काहरो तलाए दो घडा पाणिबरस भ-रेऊण कावोडीए बहति, सो एगो माउककायकाओ दोसु घडेसु दुहा कओ । तओ सो काहरो गच्छंतो एककालिओ, एगो घडो भगो । तस्मिं जो माउककाओ सो मओ । इतरस्मिं जीवति; तस्स अजावे सो बि प्रगो । ताहे सो तेण पुव्वमएण मारिओ सि मएति । अहवा-एगो घडो माउककायभरिओ, ताहे तमा-उककाय दुहा काऊण अओ ताविओ, सो मओ । मताविओ जीवति । ताहे सो बि तत्थेव पक्खिओ । तेण मएण जीवंतो मारिओ सि । एस मारकाओ गओ । " भावकायश्चौदारिका-ऽऽदिसमुदायः । इह च निकायः काय इत्यनर्थान्तरमिति कृत्वा कायनिकेप इत्यदृष्ट एवेति गाथाऽर्थः ॥ २८८ ॥

इत्थं पुण अहिगारो, निकायकाएण होइ सुत्तमि ।

उच्चरियअत्थसरिसा-ए कित्तणं सेसगणं पि ॥२८९॥

अत्र पुनः सूत्रे इति प्रयोगः, सूत्र इत्यधिकृताध्ययने । किमिस्था-ह-अधिकारो निकायकायेन जवति । आधिकारः प्रवोजनम्, शेषाणामुपन्यासवैवर्धमाशङ्क्याऽऽह-उच्चरितार्थसङ्गानामु-च्चरितो निकायः, तदर्थतुल्यानां, कीर्तनं संशब्दनम् ; शेषाणा-मपि नामाऽऽदिकाथानां व्युत्पत्तिहेतुत्वात् प्रदेशान्तरोपयोगि-त्वाच्चेति गाथाऽर्थः ॥ २८९ ॥ द्वा० ४ अ० ।

कायमणिओ वि वुच्चइ, बण्डमवि निकायमाहुंसु ।

बण्डमपि किञ्चिद्वेलाऽऽदिनिकायम्, (आहंसु सि) निकाचि-तमाख्यातवन्तः । आव० ५ अ० । परजीवनिकायवन्निकायः । आवश्यके, अनु० । (असुराऽऽदिनिकायेन्द्राणां, औधर्माऽऽ-दिदेवलोकेन्द्राणां च नामानि ' इह ' शब्दे द्वितीयभागे ५३५ पृष्ठे दृश्यानि)

निकाच-पुं० । निकाचनं निकाचः । उन्वने, निमन्त्रणे, स० १२ सम० ।

निकाय-मव्य० । व्यवस्थाप्येत्यर्थे, " निगाय समयं पसेवं प-सेवं पुच्छिस्सामो । " आचा० १ अ० ४ अ० २ उ० ।

शिकायकाय-निकायकाय-पुं० । परजीवनिकाय, द्वा० ४ अ० ।

निकायकायः प्रतिपाद्यते-

शिययमहिगो व काओ, जीवनिकाओ निकायकाओ अ।ए।

नित्यः कायो निकायः, नित्यताऽस्त्यत्रिषापि कालेषु भावात् । अ-धिको वा कायो निकायः; यथाऽधिको बाहो निदाह इति । आ-धिक्यं चास्य धर्माधर्मास्तिकावापेक्षया स्वनेदापेक्षया वा । तथा-हि-एकाऽऽद्वौ बावदसंखेवाः पृथिवीकाविकास्तावत्कायः स एव स्वजातीयान्वप्रक्षेपापेक्षया निकाय इति, एवमन्वेष्टापि विजाव-नीयमित्येवं जीवनिकायः सामान्येन निकायकायो ज्ञेयते । अयवा-

जीवशिकायः पृथिव्यादिभेदभिन्नः बहिर्धोऽपि निकायो भव्यते,
तत्समुदाय एव च निकायकाय इति । आच० ४ अ० ।

शिकायणा-निकाचना-स्त्री० । 'कच' बन्धने । नितरां कच्यते
स्वयमेव बन्धमायाति कर्म जीवस्य तथाविधसंक्षिप्तप्राप्त्यवसा-
यपरिणतस्य, तत्प्रयुक्ते जीव एव, तथा नुकूल्येन जवनात्, ततः
'प्रयोक्तृत्वापारेणिच्' (श्रीम० आ० ४६५) ततो निकाच्यते अवश्य-
वेद्यतया निबध्यते यथा कर्म सा निकाचना । जीववीर्यविशेषप-
रिणतिरूपे समस्तकरणाऽबोध्यत्वेन व्यवस्थापने, क० प्र० सूत्र० ।

संप्रति निधत्तिनिकाचनाकरणे प्रतिपिपाद्-
विधुराह-

देशोवसमणतुष्ठा, होइ निहत्ती निकाइपा नवरं ।

संकपणं पि निहत्ती-एँ नत्थि सेसाण विअरस्म ॥१॥

(देशोवसमण ति) निधत्तिनिकाचना च देशोपशमना-
व्या । इदमुक्तं प्रवर्तते-ये देशोपशमनाया भेदाः, ये च स्वाभिन्नः, ते
अन्यूनान्तिरिक्ता निधत्तिनिकाचनयोरपि वेदितव्याः । नवरम्
अर्थपदं निधत्तिनिकाचनयोरिदं संक्रमणमपि परप्रकृतिसंक्रम-
णमपि; अपिशब्दादुद्गीरणाऽऽशून्यपि निधत्तौ सत्यां न भवन्ति,
उद्गर्तनाऽपवर्तने पुनर्भवत एव; इतरस्यां निकाचनार्थां शेषे अपि
उद्गर्तनापवर्तने अपि न भवतः । सकलकरणयोग्यं निकाचितमि-
त्यर्थः ॥७२॥

इह यत्र गुणिभेदिस्तत्र प्रायो देशोपशमनानिधत्तिनिका-
चनायथाप्रवृत्तसंक्रमा अपि संभवन्ति, ततस्तत्रा-

ऽस्पष्टवद्वाचमाह-

गुणसेदिपमगं, थोवं पत्तेगमो असंखगुणं ।

उवसापणाइ तीसु बि. संक्रमणेऽहप्पवत्ते य ॥ २ ॥

(गुणसेदि ति) गुणश्रेणिप्रदेशाग्रं स्तोत्रम् । ततः प्रायेकशः
प्रत्येकं प्रत्येकमुपशमनाऽऽदिषु त्रिषु वधाप्रवृत्ते च संक्रमणे
असंख्येयगुणं वक्तव्यम् । इयमत्र जावना-वश्य तस्य वा कर्म-
णो गुणश्रेणिप्रदेशाग्रं सर्वस्तोत्रम्, ततो देशोपशमनायामसंख्ये-
यगुणम् । ततो निधत्तमसंख्येयगुणम् । ततोऽपि निकाचित-
मसंख्येयगुणम् । ततोऽपि यथाप्रवृत्तसंक्रमेण संक्रान्तमसं-
ख्येयगुणम् । २। क० प्र० ७+प्रक० प० सं० । स्यात् । "इच्छेयं मह-
व्यज्जकारणं शिकायणा ।" निकाचनेव निकाचना, स्वमतमति-
पत्तिद्वन्द्वतरनिबन्ध इत्यर्थः । शुभकर्मणां वा निकाचनाहेतुत्वा-
न्निकाचनेयमुच्यते, न च सरागसंयमिनामयमर्थो घटत इ-
ति । पा० । अ० । दापने, "निकायण ति वा दावण ति वा पा-
टा ।" नि० सू० ५ उ० । " ज मासानिआरोवणाए विहीण-
धियाए वा जहा मदाए आरोवणाए आरोचयति, तं शिकाइतं
भवति ।" नि० सू० ३० उ० ।

शिकायपत्रिवम्-निकायप्रतिपक्ष-त्रि० । निर्गतः काय औदा-
रिकाऽऽदिर्यस्माद् यस्मिन् वा सति स निकायो मोक्षः, तं प्र-
तिपक्षो निकायप्रतिपक्षः । सम्यग्दर्शनाऽऽदेः स्वशक्त्यनुष्ठानाद्
मोक्षं प्रतिपक्षे, आच० १ भु० १ अ० ३ उ० ।

* श्रीमत्प्रणीतं रुचिरतरमस्यैव शब्दानुशासनं सवृत्तिकं, तत्र
नामाऽऽख्यातकृदाख्यं यथार्थाख्यं प्रकरणत्रयं क्रमेण नववृत्त-
वट्पादप्रमाणम्, ततश्चात्र श्रीमल्लयगिरिपूज्यपादकृतप्रकरणपा-
दसूत्रसंख्यासूचनं क्रमेणावसेयमव्यवसितवाक्यमयसारीः ।

शिकिचण-निष्किञ्चन-त्रि० । निर्गतं किञ्चन हिरण्मयाऽऽदि वे-
ध्यस्ते निष्किञ्चनाः । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

शिकूट-निष्कूट-त्रि० । अभावे, आच० ५ अ० ।

शिकेअ-निकेत-पुं० । निवासे, हा० १ भु० १६ अ० । पृष्ठे, उ-
त्त० २ उ० ।

शिक-देशी-सर्वथा विगतमले, हा० १ भु० १ अ० ।

निष्क-पुं० । न० निधयेन कायति कै-कः । शास्त्रीयबोधशमा-
यकपरिमितसुवर्णानामष्टाधिकशते, व्यवहारिकरूपके दीनारे,
(टाका) । चतुःसुवर्णपरिमिते पलपरिमाणे मानजेदे, पोरुश-
रुस्मे (काहन) परिमाणे, वज्रोभूषणे, हेमपात्रे, च । आच० ।

शिकिअ-निष्कय-पुं० । न विद्यते कयो वश्य सः । " कग-
टइतदपशयसक्-पासूर्ध्वं लुक् " । ७ । २ । ७७ । इति व-
ल्लुक् । " सर्वत्र लघुरामचन्द्रं " । ७ । २ । ७६ । इति र-
ल्लुक्, अनावौ द्वित्वम् । " कगजतदपयथां प्रायो लुक् " ।
८ । २ । १७७ । इति वल्लुक् । प्रा० २ पाद । " कसकयोर्नास्ति " ।
८ । २ । ४ । इति खत्वं न, नास्तीति तत्र विशेषणम् । कपर-
हिते, प्रा० ३ पाद ।

शिकंकट-निष्कङ्कट-त्रि० । निष्कङ्कुके, निरावरणे, निरुपघाते, स० ।

शिकंकटच्छाय-निष्कङ्कटच्छाय-त्रि० । निष्कङ्कटा निष्क-
वचा निरावरणा निरुपघातेति भावः । उाया दीप्तिर्यस्य तन्नि-
ष्कङ्कटच्छायम् । रा० । अ० । औ० । निरावरणादीप्तौ, औ० ।
स० । प्रज्ञा० । रा० । स्था० । जी० । प्र० ।

शिकंशिय-निष्काङ्कित-न० । काङ्कितं देशसर्वकाङ्काऽऽमकं, त-
स्याभावो निष्काङ्कितम् । अस्यान्यदर्शनानभिज्ञावे, उच० २
अ० । प्रव० । निर्गता काङ्काऽन्यान्वदर्शनप्रवृत्तकृपा यस्या-
ऽसौ निष्काङ्कितः । सूत्र० ३ भु० ७ अ० । देशसर्वकाङ्कार-
हिते, अ० १ अ० । ग० । व्य० । रा० । औ० । दर्शनान्तरा-
ऽऽकाङ्कारहिते, वक्षा० १० अ० ।

शिकंत-निष्कान्त-त्रि० । प्रवृत्त्यां गृहीतवति, आच० १ भु० १
अ० ३ उ० ।

शिकंतार-निष्कान्तार-न० । कान्तारमरस्यं, निर्यतः कान्ता-
राद् निष्कान्तारः । कान्ताराभिष्कान्ते, " कंताराभो शिकंतारं
करोज्जा ।" निष्कान्तारं निष्कामितार वा । स्था० ३ उ० । १ उ० ।

शिकंप-निष्कम्प-पुं० । हृदे, हा० ६ उ० । स्थिरचित्तवृत्तौ, वृ० ।

अथ निष्कम्पताद्वारमाह-

शाणाऽऽणत्तीएँ पुणो, दंसणतवनियमसंजये ठिआ ।

विहरइ विमुज्जमाणो, जावज्जीवं पि शिकंपो ॥

ज्ञानस्य या आहमिरादेशः- " जाएँ सखाएँ निक्कनो, तामेव मणु-
पालय । " इत्यादिकः, तथा दर्शनप्रधाने तपोनियमरूपे संयमे
स्थिरत्वा कर्ममलेन विशुद्ध्यमानः सन्न यावज्जीवमपि निष्कम्पः
स्थिरचित्तवृत्तिर्बिहरति संवमाध्यनि गच्छतीति । वृ० १ उ० ।

शिकिअ-देशी-अनवास्थिते, दे० ना० ४ वर्गे ३३ गाथा ।

शिकट्ट-निकुट्ट-त्रि० । निष्कर्षिते, तपसा कृषादेहे, स्था० ४
अ० ४ उ० ।

निष्कृष्ट-त्रि० । तपसा कृषीकृते, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

णिक्रम-देशी-कटिने, दे० ना० ४ वग ३ ए गाथा ।

णिक्रमण-निष्क्रमण-न० । प्रमज्यायाम्, आचा० १ शु० ४ अ० ६ द० १ वृ० । निर + क्रम-ल्युट् । बहिर्गमने, चतुर्थे मासि शिशोः कर्त्तव्ये संस्कारभेदे च । "चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं, शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।" इति मनुः । वाच० ।

णिक्रम-निष्क्रमण-पुं० । निष्क्रान्तः कर्मणो निष्कर्मा । मोक्षे, सम्बरे, आचा० १ शु० ४ अ० ४ उ० ।

णिक्रमदंसी [ए]-निष्क्रमदंशी-त्रि० । निष्कर्मा मोक्षः, सम्बरो वा, तं द्रष्टुं शीलमस्येति निष्क्रमदंशी । मोक्षसम्बरोत्-स्ववेत्तरि, "णिक्रमदंसी इह मन्त्रिणैर्ह कस्माणि सफलं ददद्वं ।" आचा० १ शु० ४ अ० ४ उ० । निष्क्रमणमात्मानं पश्यतीति तच्छीलश्च निष्क्रमदंशी । कर्मबन्धनाविप्रमुक्तं, "पश्चिच्छियाणं णिक्रमदंसी ।" निष्क्रमत्वादपगताऽऽवरणः सर्व-ज्ञानं सर्वदंशी च भवति । आचा० १ शु० ३ अ० २ उ० ।

णिकल-निष्कल-त्रि० । आसाऽऽविदोपरहिते, अ० १५ डा० ।

णिकनुण-निष्कनुण-त्रि० । निर्गता करुणा वया यस्मादसौ निष्करुणः । स्नेहविरहिते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

णिकवय-निष्कवच-त्रि० । निरावरणो, स्था० ४ डा० २ उ० ।

णिकमण-निष्कमन-न० । निर्गमने, सूत्र० १ शु० १४ अ० ।

णिकमाय-निष्कषाय-त्रि० । कषायरहिते, आतु० । आगमि-त्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यति त्रयोदशे तीर्थेऽम्बरे, ती० २० कटप । स० । प्रव० ।

णिकमिज्जंत-निष्कास्यमान-त्रि० । निर्वास्यमाने, निःसार्य-माणे, उक्त० १ अ० ।

णिकाम-निष्काम-त्रि० । कुम्भरसगन्धाऽऽद्युपजोगरहिते, वृ० १ उ० ।

णिकारण-निष्कारण-न० । ग्लानाऽऽदिकारणानां, भाव० ६ अ० । व्य० ।

णिकासिय-निष्कासित-त्रि० । विनिर्गते, औ० ।

णिकिचण-निष्किचन-त्रि० । 'णिकिचण' शब्दायै, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

णिक्रिय-निष्क्रिय-त्रि० । सर्वव्यापित्वेनावकाशाभावाद् गम-नागमनाऽऽदिक्रियावर्जिते, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । पो० ।

आत्मा निष्क्रिय इति साङ्गधाः-

जे ते उ वाङ्मो एवं, होए तेसि कओ सिया ? ।

तपाओ ते तपो जंति. मंदा आरंजनिस्सिया ॥ १४ ॥

ये एते अकारकवादिन आत्मनोऽमूर्तत्वनित्यत्वसर्वव्या-पित्वेभ्यो हेतुभ्यो निष्क्रियत्वमेवाज्युपपन्नाः, तेषां य एष लोको उरामरणशोकाऽऽकन्दनहर्षाऽऽदिहृत्कणो नरकतिर्यङ्म-नुष्यामरगतिरूपः, सोऽयमेवंजुनो निष्क्रिये सत्यात्मन्यप्रच्यु-तानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावे कुतः कस्मादेनोः स्यात् ? , न कथ-ञ्चित्कुतश्चिस्वादित्यर्थः । ततश्च दृष्टेष्टाधारुपास्तमनोऽज्ञान-रूपाश्च तमोऽन्तर निरुष्टं वातनास्थानं यान्ति । किमिति ? , यतो मन्वा जनाः प्राण्यपकारकाः, आरम्भनिश्चिताश्च ते इति । १४।

अधुना नियुक्तिकारोऽकारकवादिमतनिराकरणाद्यंमाह-
को वेएई अकयं, कयनासो पंचहा गई नऽस्थि ।

देवमणुस्मगयागइ, जाईसरणाऽऽया च ण हि ॥ १५ ॥ नि० ।

(को वेएईत्यादि) आत्मनोऽकर्तृत्वात्कृतं नास्ति, ततश्चा-
कृतं को वेदयते ? । तथा निष्क्रियत्वे वेदनक्रियाऽपि न घटां
प्राप्नुति । अथाऽकृतमप्यनुजयेत, तथा सत्यकृताऽऽगमकृतना-
शाऽऽपत्तिः स्यात् । ततश्च एककृतपातकेन सर्वप्राणिगणो
दुःखितः स्यात्, पुण्येन च सुखी स्यादिति । न वैतद्
दृष्टमिदं वा । तथा व्यापित्वाचित्वाच्चाऽऽत्मनः पञ्चधा पञ्च-
प्रकारा-नारकनिर्यङ्मनुष्यामरमोकलक्षणा गतिर्न भवेत् ।
ततश्च भवतां साङ्गध्यानां काषायचोदरधारणशिरस्तुण्डमु-
रुनदरुधारणभिक्षाभोजित्वपञ्चरात्रोपदेशानुसार्यमानिषमा-
ऽऽद्यनुष्ठानम्, तथा-"पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र तत्राऽऽ-
भमे रतः । जटी मुण्डी शिखा वाऽपि, मुच्यते नात्र
संशयः ॥ १ ॥" इत्यादि सर्वमपार्यकमान्नोति । तथा-देवम-
नुष्याऽऽदिषु गत्यागता न स्यातां, सर्वव्यापित्वादात्मनः ।
तथा नित्यत्वाच्च विस्मरणाभावाद् जानिस्मरणाऽऽविका च
क्रिया नोपपद्यते, तथाऽऽदिप्रदद्यात् प्रकृतिः कर्गति, पुरुष
उपजुह्व इति वृत्तिक्रिया या समाभिना, साऽपि न प्राप्नोति ।
तस्या अपि क्रियात्वादिति । अथ मुद्राप्रतिबिम्बादव्यायेन जोग
इति चेत्, एतत्तु निरन्तराः सुहृदः प्रत्येष्यन्ति, चाहमात्रत्वात् ;
प्रतिबिम्बोदयस्यापि च क्रियाविशेषत्वादेव । तथा नित्ये
चाविकारिणश्चात्मनि प्रतिबिम्बोदयस्याऽभावाच्चित्किञ्चिदेतदि-
ति ॥ ३४ ॥

ननु च वृत्तिक्रियामात्रेण, प्रतिबिम्बोदयमात्रेण च

यद्यप्यात्मा सक्रियः, तथापि न तावन्मात्रेणा-

स्मातिः सक्रियत्वमिष्यते, किं तर्हि

समस्तक्रियावत्त्वे सतीत्येतदा-

शङ्क्य नियुक्तिकदाह-

ण हु अफत्तयोवऽणिच्छित्त-ऽकालफलत्तणमिहं अदुमहेज्ज ।

णादुत्थोवहुत्थ-त्तणेणऽगावित्तणे हेज्ज ॥ १५ ॥ नि० ।

(ण हु अफत्तयादि) न ह नैवाऽफलत्वं दुमात्रावे माध्ये हेतुर्न-
यति । न हि यदैव फलवांस्तदैव दुमोऽन्यदा त्वदुम इति भावः ।
एवमात्मनोऽपि सुप्ताऽऽद्यवस्थायां यद्यपि कथञ्चिन्निक्रियत्वं, तथा-
ऽपि नैतावता त्वसौ निष्क्रिय इति व्यपदेशमर्हति । तथा स्तोत्र-
फलत्वमपि न वृक्षाभावसाधनायालम् ; स्वल्पफलोऽपि हि पन-
साऽऽदिवृक्षस्य व्यपदेशभाष्यमिति । एवमात्माऽपि स्वल्प-
क्रियोऽपि क्रियावानेव । कदाचिदेषा मतिर्भवतो भवेत्-
स्तोत्रक्रियो निष्क्रिय एव । यथैककार्वाणधनो न धनित्व-
मास्कन्दत्येवमात्माऽपि स्वर्णाक्रियत्वात्क्रिय इत्येतदप्युपचारः ।
यतोऽयं दृष्टान्तः प्रार्थनयनपुरुषापेक्षया चोपगम्यते, समस्त-
पुरुषाऽपेक्षया वा ? । तत्र यथायः पक्षः, तदा सिद्धसाध्यता ।
यतः-सदसाऽऽदिधनवदपेक्षया निर्धन एवासा । अथ स-
मस्तपुरुषापेक्षया । तदसाधु । यतोऽन्याद् जरञ्जीवरधारिणो-
ऽपेक्ष्य कार्वाणधनोऽपि धनवानेव । तथाऽऽत्मापि यदि वि-
शिष्टसामर्थ्योपेतपुरुषक्रियाऽपेक्षया निष्क्रियोऽप्युपगम्यते, न
कार्वाणधनः । सामान्यापेक्षया तु क्रियावानेवेत्यत्रमतिप्रसङ्गः ।
एवमनिश्चिताकालफलत्वाऽऽस्यहेतुद्वयमपि न वृक्षाभावसाध-
कमित्यादि बोध्यम् । एवमदृग्भूतस्तोत्रदृग्भूतवृक्षावपि हेतु

न गोत्याज्जायतं साधयतः । उक्तवाचनैव दार्ष्टान्तिकयोजना
कार्येति ॥ ३५ ॥ सूत्र० नि० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।
शिक्षित-निष्कृप-त्रि० । कृपाराहिते, गतघृणे, पं० व० ४ द्वार ।
नि० श्रु० ।

निष्कृपमाह-

चक्रमणाऽऽईसत्तो, मुनिक्षिपो आवराऽऽईसत्तेषु ।

कावं च नाणुतप्पइ, एरिसओ निक्षिपो होइ ॥

स्यावराऽऽईसत्तेषु चक्रमणं गमनम्, आदिशब्दात् स्या-
नशयनाऽऽसनाऽऽदिकं सकः क्वचित्कार्यान्तरे व्याख्यक्तः सन्
मुनिष्कृपः सुष्ठु गतघृणो, निःशुकः करोतीति शेषः, कृपा च तेषु
चक्रमणाऽऽदिकं नानुतप्पते, केनचित्शब्दितः सन् पञ्चात्तापपुर-
स्सरमिथ्यादुष्कृतं न ददातीत्यर्थः । ईदृशो निष्कृपो भवति ।
इदं निष्कृपस्य लक्षणमिति भावः । वृ० १ उ० । “ निक्षिप !
अकवणणुव ! ” निष्कृप । मम दुःखिताया अप्रतीकारात्,
अकृतक ! मदीयकारस्यानपेक्षणात् । हा० १ श्रु० १ अ० ।

निक्षिप-निष्क्रीडित-न० । गमने, प्रव० २७१ द्वार । औ० ।
अन्त० ।

निष्कृद-निष्कृद-पुं० । तापनाशाम्, अनु० । आ० म० ।

निष्क्रीड-निष्क्रीडन-न० । दुःखद्वय वस्तुनोऽपनयने, नि०
श्रु० ।

जे निक्खु पादं निक्कोरेइ, कोरावेइ, कोरियमाइहु दि-
ज्जमाणं पडिग्गाइइ, पडिग्गाइंत वा साइज्जइ ॥ ४६ ॥

मुहस्स अवणयण निक्कोरणं, तं सुत्तिरं पित्ति काळण चउलहुं ।

गाहा-

कयमुहे अकयमुहे वा, बुदिहा निक्कोरणाऽनुपायम्मि ।

मुहकारणे य एवं, चउरा भंगा मुणेयव्वा ॥ १८८ ॥

पुव्वइ कंठं । भाषणस्स मुहकारणे, निक्कोरणे य चउभंगा ।

गाहा-

मुहकारण समणट्ठा, वित्तिं मुह तत्तिं कोरणं समणे ।

दो गुरु तत्तिं सुत्तं, दोहि गुरु तत्तेण कालेणं ॥ १८९ ॥

तत्थ भाषणस्स मुहं समणट्ठा कयं, समणट्ठाप निक्कोरितं । वित्ति-
यमं समणट्ठाप मुहं कयं, आयट्ठाप निक्कोरितं । तत्तिंयमं
आयट्ठाप मुहं कयं, समणट्ठाप निक्कोरितं । चरिमे उभयं तं पित्ति
आयट्ठाप । पत्थ आदिमेषु दोसु भंगेषु चउगुरुणा-पट्ठमवित्ति-
यमं चउगुरुणा । तत्तिंयमं सुत्तनिवातो, चउलहुमित्यर्थः ।
पट्ठमजगे दोहि वि तवकालेहि विसिंठा, वित्तिंयमं तवगुरु,
तत्तिंयमं कालगुरु, चउत्तयमं बीयरदिप वि कुत्तिरं ति
काळण चउलहुं भवति ।

गाहा-

एत्तेसामत्तरं, पायं जो ति विहकरणजोगेणं ।

निक्कोरेवी निक्खु, सो पावति आणमादीणि ॥ १९० ॥

आणावी दोसा; कुंयुमाऽऽदिविरादणे संजमविरादणा; सत्थमा-
दिणा लंजिते आयविरादणा । तत्थ परितावणाऽऽदिनिष्कृपं ।
अम्हा एवमाई दोसा, तम्हा अम्हाकं मग्गियव्वं, तस्स अ-
र्हाति अप्पपरिकम्मं ।

एत्थ इमो, अववातो । गाहा-

असिबे ओमेवरिप, रायहुडे भए व गेत्तये ।

सेहे चरित्तसावय-भए व जयणाए निक्कोरे ॥ १९१ ॥
अत्थ अम्हाकं लम्भति, तत्थ असिबाऽऽदिकारणेहि आणकं-
तो अप्पवहुं परिकम्मं जयणाए निक्कोरे ।

गाहा-

जति नाम पुव्वसुद्धे, कोरिज्जंतम्मि वित्तिं तत्तिं वा ।

ति प्पंच सत्त बीया, होज्जा मुक्कं तद्दा वि गता ॥ १९२ ॥

पुव्वं गदणकासे सुद्धे पच्छा कोरिज्जंते (वित्तिं पत्तिं) अप्प-
परिकम्मे (तत्तिं पत्तिं) बहुपरिकम्मे, जति निष्पि पंच वा सत्त वा
वित्तिं वा होज्जा तद्दा वि सुद्धं । नि० श्रु० १ उ० । यत्पुनः पात्र-
स्य मुक्ककरणान्तरं तद्वत्पुनरवतिनो गिरस्वोत्कीर्णं तन्नि-
ष्कोर (ल) जमभिधीयते । वृ० १ उ० ।

निष्क-निष्क-न० । “ निष्कषोर्नाम्नि ” ॥ ७ । २ । ४ ॥ इति
एकमागस्व खः । सुवर्णे, प्रा० २ पाद ।

निष्क-निष्क-न० । संसाराद् गृहाण निःसृते, उक्त०
१८ अ० । प्रवर्जिते, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । अनु० । प्रवर्ज्याप्रति-
पत्त्या गृहसाग्निरगते, हा० २७ अष्ट० ।

निष्क-निष्क-त्रि० । कृत्रियजातिविहाने, पक्षुरामेण त्रिः-
सप्तकृतो निःसृज्या पृथिवी कृता । सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

निष्क-निष्क-न० । निष्कमणं निष्कमः । प्रवर्ज्यायाम्, इह
च द्विभाषो, नपुंसकता च प्राकृतत्वात् । निष्कमणमेव नवस्थानां
सुखम् । सुखभेदे, स्था० १० उ० । अ० । कव्यभावगृहात्प्रव-
र्ज्याप्रदये, दश० १० अ० ।

निष्कमण-निष्कमण-न० । सूर्याचक्रमसोः सर्वाभ्यन्तरान्म-
रुलाद् बहिर्गमने, सू० प्र० १३ पादु० । कव्यभावसङ्गाद् नि-
ष्क्रान्तिरूपप्रवर्ज्यायाम्, पं० व० १ द्वार । अन्त० । वृ० । अगा-
रवासाग्निरगते, पञ्चा० ६ विष० । बहिर्गमने, नि० श्रु० १ उ० ।
उद्वर्तने, आचा० १ श्रु० १ अ० ६ उ० ।

निष्कमणचरियाणिवद्ध-निष्कमणचरितनिबद्ध-न० । भग-
वतो महावीरस्वामिनोऽन्येषां च प्रवर्ज्यामहोत्सवचरितनिबद्धे
नाट्यविधौ, हा० ।

निष्कमणपत्रेस-निष्कमणप्रवेश-पुं० । निर्गमनागमनयोः, नि०
श्रु० ।

जे निक्खु तं पडुव निक्खमइ वा, पविसइ वा, निक्खमंतं
वा पविसंतं वा साइज्जइ ॥ १९३ ॥

(पडुव पत्तिं) जाहे सो गिहत्यो काइयादि निग्गच्छन्ति, ताहे सं-
जतो चित्ति-एस काइय गतो, अहमवि एवनिस्साए काइयं
गच्छामि, उद्वेहि वा पट्ठि वच्चाओ ।

गाहा-

संवासे जे दोसा, निक्खमणे पत्रेसणम्मि ते चेव ।

णातव्वा तु मत्तिमता, पुव्वे अवराम्मि य पदम्मि ॥ १९४ ॥

जे संवासे अधिकरणाऽऽदी दोसा जवन्ति, ते निग्गच्छन्ते वि ।

इमे आशकतरा । गाहा-

गिहिसहितो ती संका, आरक्खिगमादिगेण्णऽऽदीया ।
उभयावरणे दवाऽसति, अवस अपमज्जऽऽणादीया ॥ १९५ ॥

मिहयस्यहितो सि कां चोरपारदारिद्र्यो सि कां जाहे संका
जयति, तादे वरुपासिवाऽऽदीर्हि मेहयऽऽदीर्हो दोसा । काहयस्य
उभयं ते वीरिन्तो दयावि । असतीय उदाहो । लोगो मयस्य भा-
सति । पादयसिवाऽऽदीर्हो ए पमजति संजमविराहणा । मि० चू०
७ उ० । कल्पसूत्रे सामान्यामिकपञ्चाशत्सप्तसूत्रे-“ निष्कामित-
ए वा पविस्सिए वा ” इति पदद्वयमधिकमिष दृश्यत इति प्र-
श्ने, उत्तरम्-“ भूतपाशुपदिआदिविस्सिए ” इति वचनात् काश्चि-
त्सामान्यतो विहितानशनः, काश्चिच्च कृतपादपोपगमनो मिशुर्वि-
हर्तुं प्रवर्तितुमिच्छेदित्यर्थः संगच्छते, तदनुसारेण सामान्येन
कृतानशनस्य “ निष्कामितए वा ” इत्यादिविशेषणानि वचा-
संभवं संगच्छन्त एव, न तु कृतपादपोपगमनस्येति न काऽप्यधि-
कतेति । २२ प्र० । सन० २ उदा० । (द्यविरकल्पिका जिनक-
ल्पिका वा कदा निष्कामति, कदा वा प्रविशन्तीति ‘द्यविरकल्प’
शब्दे वक्ष्यते) (राज्यामिवेके निष्कमस्यप्रवेशविषयः ‘राया-
जिसेव’ शब्दे द्रष्टव्यः)

णिकस्वमणभिसेप-निष्कमणानिषेक-पुं० । निष्कमणानिषेक-
सामान्यम, ज० ६ श० ३३ उ० ।

णिकस्वमण-निष्कामत्-त्रि० । निगच्छति, आत्मा० १ भु० १
चू० २ अ० ३ उ० ।

णिकस्वमितए-निष्कमितुम्-अव० । प्रवेष्टुमित्यर्थे, कल्प० ९
खण । ६० प० ।

णिकस्वम्-निष्कम्प-अव० । गेहाभिःस्य प्रमजितो चूत्वेत्य-
र्थे, सूत्र० १ भु० १० अ० । स्वदर्शनविहितां प्रमज्यां गृहावेत्य-
र्थे, सूत्र० २ भु० २ अ० ।

णिकस्वय-देशी-निहते, दे० ना० ४ वर्ग ३२ गाथा ।

णिकस्वसरिअ-देशी-मुषिते, दे० ना० ४ वर्ग ४१ गाथा ।

णिविस्व-निस्सि-त्रि० । स्वस्थानन्यस्ते, प्रश्न० ३ आध०
द्वार । विमुक्ते, ज० १ भु० १ अ० । सुतोत्थिते, दे० ना० ४
वर्ग । व्यवस्थापिते, आत्मा० २ भु० १ चू० १ अ० ७ उ० । परि-
त्यक्ते, इय० २ उ० । “ णिविस्वत् णाम-गरुडिगावजं स्थापयति । ”
मि० चू० १ उ० । सचित्तस्योपरि स्थापिते, तच्च एवणावोषु-
हत्वाश्च प्राह्यम् । प्रश्न० ६७ द्वार । जीत० ।

अथ निक्किटहारमाह-

सचित्तमीसएसुं, दुविहं काएसु होइ निक्किवत्तं * ।

एकेके तं दुविहं, अणंतरं परंपरं चैव ॥९७१॥

इह कल्पमीय निक्किटं द्विधा-सचित्तेषु, मिश्रेषु च । एकैकमपि
द्विधा । तद्यथा-अनन्तरं, परम्परं च । तत्रानन्तरमव्यवधानेन,
परम्परं व्यवधानेन । यथा सचित्तपृथिवीकायस्वोपरि स्था-
पनिका, तस्या उपरि देशं वस्त्विति । इह परिहार्यपरिहार्यवि-
भागं विना सामान्यतो निक्किटं सचित्ताखिसमिभकपभेदात्
द्विधा । तत्र च त्रयचतुर्भङ्गाः । तद्यथा-सचित्ते सचित्तम् १,
मिश्रे सचित्तम् २, सचित्ते मिश्रम् ३, मिश्रे मिश्रमित्तेका चतु-
र्भङ्गी । तथा-सचित्ते सचित्तम् १, अचित्ते सचित्तम् २, सचित्ते
अचित्तम् ३, अचित्ते अचित्तमपि द्वितीया चतुर्भङ्गी । तथा-
मिश्रे मिश्रम् १, अचित्ते मिश्रम् २, मिश्रे अचित्तम् ३, अचित्ते
अचित्तमिति तृतीया चतुर्भङ्गी ।

* पुस्तकान्तरे-“ सचित्तमीसएहिं दुविहं काएहिं ” इतिपाठः ।

सम्प्रत्यस्यैवानन्तरपरम्परविभागमाह-

पुढवीआउकाए-तेऊवाऊवणस्सइत्तसार्पं ।

एकेको दुगजेओ-ऽणंतरपरऽगणिम्मि सत्तविहो ॥९३॥

पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतिप्रसकायानां सचित्तानां प्रत्येकं सचि-
त्तपृथिव्यादिषु निक्षेपः संभवति, तत्र पृथिवीकायस्य निक्षेपः
बोहा । तद्यथा-पृथिवीकायस्य पृथिवीकाये निक्षेप इत्येको भेदः,
पृथिवीकायस्यापकाये इति द्वितीयः, पृथिवीकायस्य तेजस्काये
इति तृतीयः, वातकाये इति चतुर्थः, वनस्पतिकाये इति पञ्चमः,
अस्सकाये इति षष्ठः । एवमपकायाऽऽदीनामपि निक्षेपः प्रत्येकं बो-
हा जायनीयः । सर्वसङ्ख्याया वट्टविशद् जङ्गाः । एकैकोऽपि च भे-
दो द्विधा । तद्यथा-अनन्तरेण, परम्परया च । अनन्तरपरम्प-
रव्याख्यानं च प्रागेव कृतम् । केवलमामिकाये पृथिव्यादीनां
निक्षेपः सप्तधा । एतच्च स्वयमेव वक्ष्यति ।

संप्रति पृथिवीकाये निक्षेपस्य यदुक्तं प्रत्येकं बोहात्वं, तत्सुत्र-
कृत् साक्षाद्दर्शयति-

सचित्तपुढविकाए, सचित्तो चैव पुढानि निक्किवत्तो ।

आउतेऊवणस्स-समीरणत्तसेसु एमेव ॥९७४॥

सचित्तपृथिवीकाये सचित्तपृथिवीकायो निक्षिप्तः । एवं च पृ-
थिवीकाये इव अप्रतेजोवनस्पतिसमीरणप्रसेषु सचित्त एव
पृथिवीकायो निक्षिप्त इति पृथिवीकायनिक्षेपः बोहा ।

एवं शेषकायेष्वनिदेशमाह-

एमेव सेसपाण वि, निक्किवो होइ जीविकाएसु ।

एकेको सट्टाणे, परत्ताणे पंच पंचेव ॥९७५॥

एवमेव पृथिवीकायस्येव, शेषाणामपकायाऽऽदीनां, निक्षेपो भ-
वति, जीविकायेषु पृथिव्यादिषु । तत्र एकैको भङ्गः स्वस्थाने,
शेषाः पञ्च पञ्च परस्थाने । तथाहि-पृथिवीकायस्य पृथिवी-
काये निक्षेपः स्वस्थाने, अपकायाऽऽदिषु शेषेषु पञ्चसु परस्थाने ।
एवमपकायाऽऽदीनामपि भावनीयम् । ततः स्वस्थाने एकैको भ-
ङ्गः, परस्थाने पञ्च पञ्च । तदेवं प्रथमचतुर्भङ्गिकायाः सचित्ते
सचित्तमित्वेवंरूपे प्रथमे भङ्गे वट्टविशद् भेदाः ।

संप्रति प्रथमचतुर्भङ्गा एव शेषं जङ्गवयं, द्वितीयतृतीय-
चतुर्भङ्गौ चाऽतिदेशतः प्रतिपादयति-

एमेव मीसएसु वि, मीसाण सचेयणेषु निक्किवो ।

मीसाणं मीसेसु य, दोएहं पि य होइ चित्तेसु ॥९७६॥

एवमेव सचित्तेषु इव मिश्रेष्वपि मिश्रपृथिव्यादिनिक्षेपः वट्टवि-
शद्भेदोऽवगन्तव्यः । एतेन प्रथमचतुर्भङ्गो व्याख्यातः । एवमेव
मिश्राणां पृथिव्यादीनां मिश्रेषु पृथिव्यादिषु निक्षेपः वट्टविशद्
भेदः । अनेन प्रथमचतुर्भङ्गाश्चतुर्थो भङ्गो व्याख्यातः । सर्व-
संख्यया प्रथमचतुर्भङ्गां चतुश्चत्वारिंशं भङ्गशतम् । एवमेव
द्वयोरपि सचित्तमिश्रोरचित्तेषु निक्षेप्यमाणयोर्भेदे चतुर्भ-
ङ्गौ प्रागुक्ते, तत्रापि प्रत्येकं चतुश्चत्वारिंशं भङ्गशतं भवति ।
सर्वसङ्ख्याया भङ्गानां शतानि चत्वारि द्वाविंशदधिकानि भव-
न्ति । उक्ता निक्षेपस्य भेदाः ।

सम्प्रत्यस्यैव निक्षेपस्य पूर्वोक्तं चतुर्भङ्गीप्रथमधिकृत्य कल्प्या-
कल्पविधिमाह-

जत्थ उ सचित्तमीसे, चठजंगो तत्थ चठसु वि अगेज्जं ।

तं तु अणंतर इयं, परिच्छण्तं च वणकाप् ॥५७७॥

यत्र निक्षेपे सच्चित्तमिधे आद्या चतुर्भङ्गी भवति, प्रथमा च-
तुर्भङ्गी भवतीत्यर्थः । तत्र चतुर्ध्वपि भङ्गेषु, अपिशब्दाद् द्विती-
यतृतीयचतुर्भङ्गोरपि, आद्येषु त्रिषु भङ्गेषु वर्तमानमन्तरं,
परम्परा च । वनस्पतिविषये परीतकमनन्त वा तत्सर्वमप्राप्तम्,
सामर्थ्यत्वात् । द्वितीयतृतीयचतुर्भङ्गोऽस्तुर्थे चतुर्थेनङ्गं वर्त-
मानं प्राप्य, तत्र दोषाभावात् ।

सम्प्रति सच्चित्ताऽऽदिभिर्निर्दिष्टमन्तरेण ताम्रेष
चतुर्भङ्गी कल्याणकल्याणविधिं प्रवृत्तयति-

अहं ए सच्चित्तमीसे, उ एगओ एगओ य अच्चित्तो ।

एत्थं चउकभंगो, तत्थाऽऽदित्थि कदा नऽत्थि ॥५७८॥

अथवेति प्रकारान्तरनाद्येतकः, णमिति वाक्यालङ्कारे * । इह
चतुर्भङ्गी प्रतिपक्षपक्षोपन्यासे नवति । तत्रैकस्मिन् पक्षे सच्चित्त-
मिधे एकः, पक्षश्च अचित्तः; तत् प्रागुक्तक्रमेण चतुर्भङ्गी भवति ।
तद्यथा-सच्चित्तमिधे सच्चित्तमिधम्, सच्चित्तमिधे अचित्तम्,
अचित्ते सच्चित्तम्, अचित्ते अचित्तमिति । अत्रापि प्राग्वैकैक-
स्मिन् भङ्गे पृथिव्येतज्जोवायुवनस्पतिरसभेदात् पद्विंशत् षट्-
त्रिंशद् भेदाः । सर्वसंख्यया चतुश्चत्वारिंशं नङ्गयतम् । तत्राऽऽ-
दित्रिके आदिमे भङ्गयते, कया नास्ति ग्रहणे वार्त्ता न विद्यते ।
सामर्थ्याच्चतुर्भङ्गी कल्पते । तदेवं 'पुढवी' इत्यादिमूलगायिकाः
पूर्वादेः व्याख्यातम् ।

सम्प्रति "एकेके उहणंतर" इत्यवयवं व्याचिख्यासुर्विती-
यचतुर्भङ्गाः सत्कस्य तृतीयस्व भङ्गस्य सामान्य-
तोऽनुसृत्य विषये विशेषं विभणियुरनन्तरं,
परम्परया वा मार्गणां करोति-

जं पुण अचित्तदन्वं, निक्खिण्णइ चैयणेषु दब्बेसु ।

तीहं मगणा उ इणमो, अणंतरं परंपरं होइ ॥५७९॥

यत्किमपि अचित्तं ह्यवमोदनाऽऽदि चेतनेषु सच्चित्तेषु, मि-
धेषु वा निक्षिप्यते, तत्रेयमनन्तरं, परम्परया वा मार्गणा परि-
भावनं प्रवति ।

ओगाहिमादणंतरं, परंपरं पिढरगाइ पुढवीए ।

नवणीयाइ अणंतरं, परंपरं नावपाईसु ॥५८०॥

अवगाहिमाऽऽदि पक्षवाग्रमण्डकप्रभृति, पृथिव्यामनन्तरनि-
क्षिप्तम्, पृथिव्या पक्षोपरि स्थिते पिठरकाऽऽदौ यत्किञ्चित्तमवगा-
हिमाऽऽदि, तत्परम्परानिधेयं उक्तः । सम्प्रत्येकायमाभि-
त्याऽऽह-(नवणीए इत्यादि) नवनीताऽऽदिप्रकृतस्यानी-
भूतघृताऽऽदिसच्चित्ताऽऽदिरूपे उदके निक्षिप्तमनन्तरनिक्षिप्तं,
तदैव नवनीताऽऽदि, अवगाहिमाऽऽदि वा, जलमध्यस्थितेषु
नावादिषु स्थितं परम्परानिक्षिप्तम् ।

सम्प्रति तेजस्कायमधिकृत्यानन्तरपरम्परे व्याख्यानयन् "अग-
णिम्म सत्ताविहो " इत्यप्यवयवं व्याख्यानयति-

विज्जायमुम्मुरिगा-ल्लमेव अप्पत्त पत्त समजाले ।

वोक्के सत्त दुगं, जतोऽल्लित्ते य जयणाए ॥५८१॥

इह सत्तथाऽस्तिः । तद्यथा- विध्यातो, मुर्मुरोऽङ्गारः, अप्राप्तः, प्राप्तः,
समज्जालो, व्युत्क्रान्तश्च । तत्र यः स्पृष्टतया प्रथमं नोपलभ्य-
ते, पश्चाद्विधनप्रक्षेपे वदेनमपि गच्छति, स व्युत्क्रान्तः ।

* 'अहं ए' चि' अल्लएरुमभ्ययपदमध्यवेत्त्वस्यार्थे । वृ० १ व० ।

पते सत्त भेदास्तेजस्कायस्य । तत्र एकैकस्मिन् भेदे भेदाद्विकम् ।
तद्यथा-अनन्तरनिक्षिप्तम्; परम्परानिक्षिप्तं च । तत्र यद् विध्याता-
ऽऽदिरूपे बहो मण्डकाऽऽदि प्रक्षिप्यते, तत् अनन्तरनिक्षिप्तम् ।
यत्पुनरग्नोरपरि स्थापिते पिठरकाऽऽदौ क्षिप्तं तत्परम्परानिक्षिप्त-
म् । तत्र सप्तानां भेदानां मध्ये यमेव तमेव वाऽधिकृत्य यन्त्रेषु
रसपाकस्थाने कटहाऽऽदौ अवस्थिते मृत्तिकाकारापिते यतनवा
परिशाटिपरिहारेण ग्रहणमिदुरसस्य कल्पते ।

सम्प्रत्येनामेव पाषां व्याख्यानयन् प्रथमतो विध्या-

ताऽऽदीनां स्वरूपं गाथाद्वयेनाऽऽह--

विज्जाओ चि न दीसइ, अग्गी दीसेइ इंधणे वूढे ।

आपिण्णमगणिकणा, मुम्मुरे निज्जासइणाले ॥५८२॥

अप्पत्ता उ चउत्थे, जाला पिठरं तु पंचमे पत्ता ।

उठ्ठे पुण कल्लसपा, जाला समइच्छिया चरिमे ॥५८३॥

सुगमम्, नवरम् (अप्पत्ता उ चउत्थे जाला इति) चतुर्थे
अप्राप्ताऽऽद्यो जेदः पिठरमप्राप्ता ज्वाला द्रष्टव्या पञ्चममेवमन्व-
त्राप्यङ्गरगमनिका कार्या ।

सम्प्रति " जतोऽल्लित्ते य जयणाए " इत्यवयवं

व्याचिख्यासुराह-

पासोक्षित्त कदाहे, परिसाढी नऽत्थि तं पि य चिसालं ।

सो वि य अचिरच्छूदो, उच्छुरसो नाइउमिणो य ॥५८४॥

इह यदीति सर्वत्राऽध्याह्रियते, यद् यदि कटाहः पिठरविशे-
षः, पिठरः पार्श्वेषु मृत्तिकायाऽर्वालिसे भवति, दीयमाने च-
क्षुरसे यदि परिशाटिर्नोपजायते, तदपि च कटाहरूपं भाजनं
यदि विशालं विशालमुखं प्रवति, सोऽपि चेक्षुरसोऽचिरक्षित्त-
इति कृत्वा यदि नात्युष्णो प्रवति तदा स दीयमान इक्षुरसः
कल्पते । इह यदि दीयमानस्येक्षुरसस्य कथमपि विन्दुर्बाहः प-
तति, तर्हि स क्षेप एव वर्तते, न तु क्षुलीमध्यस्थितः तेजस्का-
यमध्यपतितः, पार्श्वोपलित इति कटाहस्य विशेषणमुक्तम् ।
तथा विशालमुखावाकृष्यमाण उदञ्चनः पिठरस्य कर्णे न
लगति, ततो न पिठरस्य भङ्ग इति न तेजस्कायविरात्रनेति
विशालग्रहणम् । अनत्युष्णग्रहणे तु कारणं स्वयमेव बह्वति ।

सम्प्रत्युदकमधिकृत्य विंशत्यमाह-

उमिणोदगं पि धेप्पइ, गुन्नरसपरिणांमियं न अच्चुसिणं ।

जं तु अघट्टियकणं, घट्टियपरुणम्मि मा अग्गी ॥५८५॥

उष्णोदकमपि गुन्नरसपरिणांमिनमनत्युष्णं गृह्यते । किमुक्तं
प्रवति ?-यत्र कटाहे गुडः पूर्वं कथितो भवति, तस्मिन् निक्षिप्तं
जलमीषसप्तमपि कटाहसंसक्तगुन्नरसमिश्रणात् सत्वरमचित्ती-
भवति, ततस्तदनन्तरमपि कल्पते । अत्रापि पार्श्वोर्वालिप्त-
कटाहस्थितमपरिशाटिनमिति विशेषणद्वयमनुपास्यमपि द्रष्ट-
व्यम् । तथा यत् अघट्टितकर्णम्, न यस्मिन् दीयमाने पिठरस्य
कर्णोदञ्चनेन प्रविशता निर्गच्छता वा घट्टयेते, तदीयमान
कल्पते इत्याह-(घट्टियपरुणांमि मा अग्गी) उदञ्चनेन प्र-
विशता निर्गच्छता वा पिठरस्य कर्णोर्ध्वस्थमानयोर्लेपस्योद-
कस्य वा पतनेन मृत्तिकाविरात्रनेति कृत्वा । पतनेन च वदयमा-
णो बोधशब्दानामाद्यो जज्ञो दर्शितः ।

सम्प्रति तानेव शोरश जज्ञान् दर्शयति-

पासोक्षित्त कदाहे, नच्चुसिणो अपरिसाहऽयइते ।

सोमस मंगविगप्पा, पदमेऽणुमा न सेसेसु ॥५८६॥

पार्श्ववसितः कटाहः १, अनत्युष्णो दीयमान इक्षुरसाऽऽदिः २, अपरिशाटिः परिराष्टमभावः ३, (अघटते इति) उदञ्चनेन पित्र-
कर्णाघटने ४, इत्येतानि चत्वारि पदार्थधिकृत्य चोदश जज्ञा
भवन्ति ।

जज्ञानां च तयनार्थमियं गाथा-

पयसमद्गुग अम्भासे-माणं जंगाण तेसिमह रयणा ।

एगंतरियं लहु गुरु, लहुगुरु दुगुणा य वामेसु ॥५८७॥

अस्या व्याख्या-इह यावतां पदानां भक्ता अमुनेष्वन्ते, ताव-
न्तो द्विका ऊर्द्धाधःक्रमेण स्थाप्यन्ते- [३] ततः प्रथमो द्विको वि-
तीयेन द्विकेन गुणयते, जाताश्चत्वारः, [३] तैस्त्वृतीयो द्विको गु-
णयते, जाता अष्टौ, तैरपि चतुर्थो द्विको गुणयते, जाताः चोदश ।
एतावन्तश्चतुर्थी पदानां जज्ञा भवन्ति ।

तेषां च पुनर्जज्ञानामेषा रचना-प्रथमपञ्चाशेकान्तरितं लघुगुरु-
प्रथमं लघु, ततो गुरु, पुनर्लघु, पुनर्गुरु । एवं यावत् चोदशो
भक्ताः । ततः प्रज्ञापकापेक्षया वामेषु वामपार्श्वेषु द्विगुणा
द्विगुणा लघुगुरवः । तद्यथा-द्वितीयपङ्क्तौ प्रथमं द्वौ लघू,
ततो द्वौ गुरु, ततो भूयोऽपि द्वौ लघू, एवं यावत् चोदशो
भक्ताः । तृतीयपङ्क्तौ प्रथमं चत्वारो लघवः, ततश्चत्वारो गुरवः,
ततश्चत्वारो लघवः, पुनश्चत्वारो गुरवः । चतुर्थपङ्क्त्यां प्रथम-
मष्टौ लघवः, ततोऽष्टौ गुरवः ।

स्थापना-अत्र ऋजवोऽंशाः शुद्धाः, वक्राश्चाशुद्धाः । इदं चो-
दशानां जज्ञानामाद्ये भक्तेऽनुज्ञा, न शेषेषु पञ्चादशसु भक्तेषु ।

सम्प्रायुष्णप्रहणे दोषानाह-

दुविह विराढण उसिणे, छड्डणे हाणी य जाणजेओ य ।

उष्णेऽत्युष्णे इक्षुरसाऽऽदी दीयमाने द्विधा विराधना-आत्म-
विराधना, परविराधना च । तथाहि-यस्मिन् भाजने तत्-
अत्युष्णं गृह्णाति, तेन तप्तं सद् भाजने हस्तेन साधुर्यु-
षद्वद् दहते, इत्यात्मविराधना । येनापि स्थालेन दात्री
ददाति, तेनाप्यत्युष्णेन सा दहति इति । तथा-(छड्डणे
हाणी य स्ति) अत्युष्णमिक्षुरसाऽऽदि कथेन दात्री दातुं श-
क्नोति, कष्टेन च दाते कथमपि साधुमत्कभाजनाद्विदकृष्णेन
हानिर्दीयमानस्येक्षुरसाऽऽदेः, तथा-(जाणजेओ य इति) तस्य
भाजनस्य साधुना वा तयनायोत्पादितस्य पतद्ग्रहणाऽऽदे-
र्दद्या वा दानायोत्पादितस्थोदञ्चनस्य गाऊरहितस्य अत्यु-
ष्णतया भगिति चूर्मी भोचने भङ्गः स्यात् । तथा च वरू-
जीवनिकायविराधनेति ।

संप्रति वायुकायमधिकृत्यानन्तरपरम्परे दर्शयति-

वाउक्खित्ताऽणंतर-परम्परा पप्पमिय वत्थी ॥५८८॥

चातोत्किप्ताः समीरणोत्पादिताः पर्यटिकाः शालिपर्यटिका
अनन्तरनिकृति, परम्परनिकृति वस्तीति । निभक्तिलोपाद्
वस्ती । उपलक्षणमेतत्-समीरणाऽऽपूरितवस्तिरिति प्रभूतिव्य-
वस्थितं मयस्कसाऽऽदि ।

संप्रति वनस्पतिवंशविषयं विविधमपि निकृतिमाह-

हरियाइ अणंतरिया, परंपरं पिडरमाइसु वणम्मि ।

पूपाइ पीठेऽणंतर, भरए कुउपाइसू इयरा ॥५८९॥

वने वनस्पतिविषये वनन्तरनिकृतिं हरिताऽऽदिषु सचिस्त्वग्नीहि-
कामभूतिषु अनन्तरिना निकृतिः, अप्रुपाऽऽद्य इति शेषः । हरि-
ताऽऽदीनामवोपरि स्थितेषु पित्राऽऽदिषु निकृतिः अप्रुपाऽऽद्यः
परम्परनिकृतिम् । तथा वलीवर्वाऽऽदीनां पृष्ठे अनन्तरनिकृतिः
अप्रुपाऽऽद्यः, तच्चानन्तरनिकृतिम् । वलीवर्वाऽऽदिपृष्ठे एव भरके
कुतुपाऽऽदिषु वा भाजनेषु निकृतिः मोदकाऽऽद्यः परम्परनि-
कृतिम् । इह सर्वत्रानन्तरनिकृतिं न ग्राह्यम्, सचिस्त्वसंघटना-
ऽऽदिदोषसंभवात् । परम्परनिकृतिं तु सचिस्त्वसंघटनाऽऽदिप-
रिहारेण यतनया ग्राह्यमिति सम्प्रदायः । पि० । आच्चा० ।
पञ्चा० । नि० चू० ।

निकृतिं न ग्राह्यम्-

असणं पाणगं वा वि, स्वाइमं साइमं तद्वा ।

उदगम्मि हुज्ज निक्खित्तं, उत्तिगपणगेसु वा ॥ ५९ ॥

अशनं पानकं वाऽपि स्वायं स्वायं, तथा उदके भवेन्निकृतिमु-
त्तिगपनकेषु वा कीटिकानगरोहणीषु वेत्यर्थः । " उदयनिक्खित्तं
दुविहं-अणतरं, परंपरं च । अणतरं-लघणीतपोमलियमादी ।
परंपरं-जलघडोवरि भायणार्थं वधिमार्गः । एवं "उत्तिगप-
णयसु " जावनीयमिति सूत्रार्थः ॥ ५९ ॥

तं भवे जत्तपाणं तु, संजयाण अकप्पियं ।

दितियं पडिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिमं ॥ ६० ॥

तद्भवेद् भक्तपानं तु संयतानामकल्पिकं, यतश्चैवमतो ददतीं
प्रत्याचक्षीत-न मम कल्पते तादृशमिति सूत्रार्थः ॥ ६० ॥

तथा-

असणं पाणगं वा वि, स्वाइमं साइमं तद्वा ।

तेउम्मि हुज्ज निक्खित्तं, तं च भंघट्टिया दए ॥ ६१ ॥

अशनं पानकं वाऽपि स्वायं स्वायं, तथा तेजसि भवेद् निकृतिं
तेजसीत्यग्नी, तेजस्काय इत्यर्थः । तच्च संघट्टय यावन्निकां द-
वामि तावत्तापातिशयेन मा भूदुद्विष्यत इत्याद्यस्य दद्यादि-
ति सूत्रार्थः ॥ ६१ ॥

तं भवे भत्तपाणं तु, संजयाण अकप्पियं ।

दितियं पडिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिमं ॥ ६२ ॥

तद्भवेद् भक्तपानं तु संयतानामकल्पिकं, अतो ददतीं प्रत्याच-
क्षीत-न मम कल्पते तादृशमिति सूत्रार्थः ॥ ६२ ॥

एवं उत्तिमकिया ओसकिया उज्जालिया पज्जालिया
निब्बाविया उत्तिमचिया निस्सिचिया ओवत्तिया ओया-
रिया दए ॥ ६३ ॥

यावन्निकां दवामि तावद् मा भूद् विष्यास्यनीत्युत्तिमस्य दद्या-
त् । (एवं ओसकिया) अवसर्प्य, अतिदाहजयादुष्मुकान्युत्सा-
येत्यर्थः । (एवं उज्जालिया पज्जालिया) उज्ज्वाल्यादिविष्यातं
सकृद्विन्धनप्रक्षेपणं, प्रज्वाल्य पुनः पुनः । एवं (निब्बाविया)
निर्वाप्य, दाहमयानेवेति ज्ञायः । एवं (उत्तिमचिया निस्सि-
चिया) उत्तिमचयानिभूतादुज्जनयनेन, ततो वा दानार्थं ताम-
नाऽऽदीनि निषिष्य तद्भाजनाच्छहितं छज्यमप्यत्र भाजने तेन द-
द्यात् । उद्वर्तनभयेन वा तच्छहितमुदकेन निषिष्य । एवं (ओ-
वत्तिया ओयारिया) अपवर्ष्य तेनैवाग्निनिकृतिन भाजनेना-

येन वा दद्यात् । तथा अथतयं दाहमयाहमार्यं वा दद्यात् । अत्र तदन्यथा साधुनिमित्तयोगे न कल्पते ॥ ६३ ॥

तं जवे जत्तपाणं तु, संजयाण अकपियं ।

दितियं पडिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिसं ॥ ६४ ॥

" तं भवे चि " सूत्रं पूर्ववत् । गोचराधिकार एव गोचरप्रविष्टस्य ॥ ६४ ॥ दशा० ५ अ० १ उ० ।

से जिक्वु वा भिक्खुणी वा० जाव समाणे से जं पुण पाणगजायं जाणेज्जा अणंतरहियाए पुढवीए० जाव संताणए ओहहु ३ शिक्षिते सिया, असंजए भिक्खुपनियाए उद-उल्लेण वा ससिण्णिकेण वा सकसाएण वा पत्तेण वा सीतोदण वा संजोएत्ता आहहु दल्लएज्जा, तद्वपगारं पाणगजायं अफासुयं हामे संते णो पणिगाहेज्जा । एवं खलु तस्स भिक्खुस्स वा जिक्वुणीए वा सामगियं जं सब्बहेहिं समिएहिं सदिपहिं सदा जएज्जासि चि वेमि ।

(से भिक्खू वेत्थावि) स भिक्षुर्वर्तुनरेषं जानीयात्-तत्पानकं सचिस्तेष्वववहितेषु पृथिवीकायाऽऽदिषु तथा मर्कटाऽऽदिसन्तानके वाऽन्यतो भाजनावुद्धृत्योद्धृत्य निक्षिप्तं व्यवस्थापितं दद्यात् । यदि वा स एवास्वयनो गृहस्थो निक्षुप्रतिष्ठाया भिक्षुमुद्दिश्य उवकाद्रेण गल्लिन्दुना सस्निग्धेन गल्लवुदकविन्दुना सकषायेण सचिस्तपृष्टिवाद्यवयवगुणैरुत्तेन मात्रेण भाजनेन शीतोदकेन वा (संजोएत्ता) मिधयित्वा, आहृत्य दद्यात् । तथाप्रकारं पानकजातमप्राप्तुकमनेवणीयमिति मत्वा न परिगृहीयात् । एतत्तस्य निक्षोर्निष्पुण्या वा सामान्यम्-समग्रा भिक्षुप्राप्त इति । आशा० २ भू० १ सू० १ अ० ७ उ० ।

जे जिक्वु असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा अछपरं वा पुढवीकायपतिट्टियं दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं वा साइज्जइ ॥ २५१ ॥ जे जिक्वु असणं वा० ४ आउकाय-पडिट्टियं दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं वा साइज्जइ ॥ २५२ ॥ जे जिक्वु असणं वा० ४ तेउकायपडिट्टियं दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं वा साइज्जइ ॥ २५३ ॥ जे जिक्वु असणं वा० ४ वणफ्तिकायपडिट्टियं दिज्जमाणं पडिगाहेइ, पडिगाहंतं वा साइज्जइ ॥ २५४ ॥

गाहा-

सचिस्तमीसणं, काएसु य होति पुत्रिइ निक्खितं ।

अणंतरं परंपरं वि य, विभासियवं जहा सुत्ते ॥ ५० ॥

जे पुढवातीकावा, ते दुषिहा-सचिस्त, मीसा वा । सचिस्तेसु अणंतराणिकित्तं, परंपराणिक्खित्तं वा । मीसेसु चि अणंतराणिकित्तं, परंपराणिक्खित्तं वा । पिमसिज्जुत्तिगाहासुत्ते जहा, तहा सचिस्तपरं भाणियवं । आचारवित्तियसुयककंवे वा जहा सचिस्तपिंसणासुत्तं, तहा प्राणियवं ।

गाहा-

सुत्तणिवातो अवि-त्तऽणंतरे तं तु गेहती जो उ ।

सो आणा अणवत्तं, भिच्छत्तविराहणं पावे ॥ ५१ ॥

परिस्तसचिस्तेसु अणंतराणिकित्तं च्चत्तल्लं । एत्थ सुत्तं निक्खयति । सचिस्तपरंपरे मासल्लं । मीसे अणंतरे मासल्लं । परंपरे पणं । अणंतरा ते च्च गुरुगा पच्छित्ता ।

ओवगाऽऽह-

तत्थ जवे एणु एव, उक्खित्तं तस्मि तेसि आसासो ।

संजतणिमित्तं घट्टण, येरुवमाणं तत्तुत्तं ॥ ५२ ॥

पुढवात्तिकायाण उवरि ट्टियं जं पि उक्खित्तं, तेण तेहिं आसासो जवति । आचार्याऽऽह-तस्मि उक्खित्तंते जा संघट्टणा, सा संजयणिमित्तं । ताण व अप्पसंघवणाण संघट्टणाए महत्ती वेदणा मवति । एत्थ येरुवमा ।

गाहा-

जरज्जरो उ थेरो, तस्सेणं जमल्लपाणिपुण्हंतो ।

जारिसवेदणं देहे, एमिदियघट्टिते तह उ ॥ ५३ ॥

जहा जराज्जुसदेहो थेरो बल्लवना तस्सेण जमल्लपाणिण सुत्ते आहतो जारिसं वेयणं वेयति, ततो अधिकतरं एमिदिवा संघट्टिता वेयणं अणुद्वंति, तम्हा ण ज्जुत्तं जं तुमं जणासि ।

इमं चित्तियपवं । गाहा-

असिबे ओपोपरिए, रायहुत्ते भए व गेल्ले ।

अक्काणरोहो वा, जयणा गइणं तु गीयत्थे ॥ ५४ ॥ पूर्ववत् ।

गीयत्थो इमाए जयणाए गइणं करेति । गाहा-

पुवं मीसे परंपर, मीसेऽणंतर सचिस्तपरंपर ।

तत्तो सचिस्तऽणंतरे, एमेव अणंतकाए वि ॥ ५५ ॥

पुवं मीसे परंपरचितो गेएहति, ततो मीसे अणंतरो, ततो सचिस्ते परंपरे, ततो सचिस्ते अणंतरे । एवं अणंतकाए वि । एत्थ परिस्तान्तेसु कमो इरिसिओ ।

गइणे पुण इमा जयणा-

पुर्वं परिस्ते मीसपरंपरचितो गेएहति, ततो मीसं अणंतरपरंपरं, ततो सचिस्तपरिस्तपरंपरं, ततो अणंतमीसं अणंतरं, ततो अणंतसचिस्तपरंपरं, ततो परिस्तसचिस्तअणंतरं, ततो अणंतसचिस्तअणंतरं आहारे भाणियं ।

गाहा-

आहारे जो उ गमो, णियमा उवहिस्मि होति सो चेव ।

णायवा तु मत्तिपता, पुवं अवरम्मि य पदम्मि ॥ ५६ ॥

कंटा ॥ ५६ ॥ नि० सू० १७ उ० । पावकभाजनावुद्धृत्ये, औ० ।

शिक्षितचक्रवर्त्तनचरय-निक्षिप्तोक्तिसचरक-पुं० । निक्षिप्तं भोजनपात्रायामुत्तिष्ठं च स्वार्थं, तत् एव निक्षिप्तोक्तिसं, चरत्त्व-भिप्रहबशेन इति निक्षिप्तोक्तिसचरकः । अतिप्रहविशेषेण तथा-विधिभिक्षाचरके, औ० । दशा० ।

शिक्षितचरय-निक्षिप्तचरक-पुं० । निक्षिप्तं पाकभाजनावुद्धृत्यं तदर्थमभिप्रहबशेन तद्गवेषणाय गच्छतीति निक्षिप्तचरकः । अभिप्रहविशेषात् तथाभिक्षाचरणशाले, औ० ।

शिक्षितदंरु-निक्षिप्तदंरु-त्रि० । निश्चयेन क्लिप्तः परित्यक्तः कावमनोवाङ्मयः प्राणयुपघातकारी इत्यर्थे वेस्ते तथा ।

आद्या० १ सु० ४ अ० ३ उ० । निक्षिप्ताः संयमिता मनोवाक्का-
यकृपाः प्राण्युपमर्दकारिणो ब्रह्मा येस्ते तथा । निक्षिप्तेन कर-
णेन परित्यक्तदण्डेषु, आद्या० १ सु० ६ अ० १ उ० ।

शिक्षित्तपुत्र-निक्षिप्तपुत्र-त्रि० । पूर्वमेवाऽऽप्तकृते निष्पादिते,
आद्या० २ सु० १ अ० २ उ० १ उ० ।

शिक्षित्तजर-निक्षिप्तजर-त्रि० । अस्तकृदुत्थाऽऽदिकार्यजरे,
पञ्चा० १० वि० ।

शिक्षित्तसत्थमुसल-निक्षिप्तसत्थमुसल-त्रि० । त्यक्तका-
ऽऽदिकसमुत्थले, प्र० ७ हा० १ उ० ।

शिक्षित्तपमाण-निक्षिप्तमाण-त्रि० । स्वस्थाने स्थस्यमाने,
" अगपिडं ढक्खिप्पमाणं, अगपिडं शिक्खिप्पमाणं । "
आद्या० २ सु० १ अ० ४ उ० ५ उ० ।

शिक्षित्तविश्व-निक्षिप्तविश्व-त्रि० । मोक्षये, प्रश्न० १ सं०
हार ।

शिक्षित्तविड-निक्षिप्तविड-त्रि० । निक्षेपं कारयित्वेत्यर्थे, व्य० १
उ० ।

शिक्षित्त-देशी-अक्षये, दे० ना० ४ वर्ग २८ गाथा ।

शिक्षित्तुरिअ-देशी-अष्टदे, दे० ना० ४ वर्ग ४० गाथा ।

शिक्षित्वे-निक्षेप-पुं० । निक्षेपणं निक्षेपः । शास्त्राऽऽदेर्नामस्थाप-
नाऽऽदिभेदेन न्यासनं व्यवस्थापनं निक्षेपः । निक्षिप्यते नामाऽऽदि-
भेदेन्यस्याप्यते अनेनास्मिन्नस्मादिति वा निक्षेपः । अनु० ।
पि० । यथाभूतार्थनिरपेक्षमभिधानमात्रे, आद्या० १ सु० २ अ० १
उ० । स्था० । यथासंभवमावश्यकऽऽदेर्नामाऽऽदिभेदप्रकरणे,
अनु० । उपक्रमाऽऽनीतव्याचिख्यासितशास्त्रनामाऽऽदिव्यसने,
अ० १ उ० ।

अथ निक्षेपस्य निरुक्तिमाह-

निकिखप्पइ तेण तहिं, तथो व निकिखणं व निकिखेवो ।

नियओ व निच्छिओ वा, खेवो नासो चि जं भणियाँ ॥ १ ॥

निकिप्यते शास्त्रमध्ययनोद्देशाऽऽदिकं च नामस्थापनाद्व्याऽऽदि-
भेदेन्यस्याप्यते अनेन, आस्मिन्, अस्मादेति निक्षे-
पः, गुरुवाच्योगाऽऽदिविवक्षा तथैव । अथवा-निक्षेपणं शास्त्रा-
ऽऽदेर्नामस्थापनाऽऽदिभेदेन्यसनं व्यवस्थापनमिति निक्षेपः ।
निशब्दकेपशब्दयोरर्थमाह-नियतो निश्चिनो वा केपः-शास्त्रा-
ऽऽदेर्नामाऽऽदिव्यास इति निक्षेप इति यदुक्तम्, प्रत्ययं प-
रमार्थ इत्यर्थः ॥ ६१२ ॥ वि० १० । आ० म० । उ० ।

तत्र अचन्यतोऽप्यसौ चतुर्विधो द्वांनीय इति-

नियमार्थमाह-

जत्थ य जं जाणेज्जा, निकिखेवं निकिखेवे निरवसेसं ।

जत्थ वि अ न जाणेज्जा, चउकगं निकिखेवे तत्थ ॥

यत्र जीवाऽऽदिवस्तुनि यं जानीयाद्विज्ञेयं स्यात्, यत्तदोर्निर्या-
भिसम्बन्धात् तत्र वस्तुनि तं निक्षेपं निक्षिपेद् निरूपयेन्निरवशेषं
समग्रम् । यत्रापि च न जानीयाद्विरवशेषं निक्षेपजेद्जाहं, तथापि
नामस्थापनाद्व्यवज्ञावसकृणं चतुष्कं निक्षिपेत् । इदमुक्तं भवति-
यत्र तावन्नामस्थापनाद्व्यवज्ञेयकालजवजावाऽऽदिलक्षणा भेदा
ह्यन्ते, तत्र तैः सर्वैरपि वस्तु निक्षिप्यते, यत्र तु सर्वे भेदा न
ह्यन्ते, तत्रापि नामाऽऽदिवस्तुद्वयेन वस्तु चिन्तनीयमेव, सर्व-

व्यापकत्वात् तस्य । न हि किमपि तद्वस्तुवस्ति यन्नामाऽऽदि-
चतुष्टयं व्यभिचरतीतिगाथाऽर्थः । अनु० । आद्य० । वृ० । आ०
वृ० । स० । आद्या० । विशेष० । न० । आ० म० ।

निक्षेप ओघनिष्पन्नाऽऽदिः-

से किं तं शिक्षित्वे ? शिक्षित्वे तिविहे पम्भसे । तं जहा-
ओहनिष्पन्ने, नामनिष्पण्णे, सुत्तालावनिष्पन्ने ॥

(से किं तं शिक्षित्वे इत्यादि) निक्षेपः पूर्वोक्तशब्दार्थस्त्रिवि-
धः प्रकृतः । तद्यथा-ओघनिष्पन्न इत्यादि, तत्रौघः सामान्यम-
व्ययनाऽऽदिकं पुनानिधानं, तेन निष्पन्न ओघनिष्पन्नः, नामभूत-
स्य सामान्यिकाऽऽदिविशेषं ताम, तेन निष्पन्नो नामनिष्पन्नः ।
सूत्राऽऽलापकाः-" करेमि भंते ! सामादयं " इत्यादिकाः, तैर्नि-
ष्पन्नः सूत्राऽऽलापकनिष्पन्नः ।

अतरेव भेदत्रयं विधरीपुराह-

से किं तं ओहनिष्पन्ने ? ओहनिष्पन्ने चउविहे प-
म्भसे । तं जहा-अउकयणे, अक्खोणे, आए, खवणा ॥ अनु० ।
(एषां व्याख्या स्वस्वस्थाने)

नामनिष्पन्नः-

से किं तं नामनिष्पन्ने ? नामनिष्पन्ने सामादए समासओ
चउविहे पम्भसे । तं जहा-एणसामादए, उवणासामादए,
दवसामादए, जावसामादए । अनु० ।

नामनिष्पन्ननिक्षेपस्तु गुणनिष्पन्ननामकस्यैवेति । सूत्र० १
सु० ५ म० ।

सूत्राऽऽलापकनिष्पन्नः-

से किं तं सुत्तालावगनिष्पन्ने ? इमाणि सुत्तालावगनिष्पन्ने
निकिखेवं इच्छावेइ, से अ पत्तलकवणो वि ण शिक्षित्वप्पइ ।
कम्हा, लापवत्तं । अत्थि तइए अणुओगदारे अणुगमे सि,
तत्थ शिक्षित्वे इहं शिक्षित्वे जवइ, इह वा शिक्षित्वे
तत्थ शिक्षित्वे जवइ, तम्हा इहं न निकिखप्पइ, तहिं चेव
निकिखप्पइ, भेत्तं निकिखेवं । अनु० ।

(से किं तं सुत्तालावग इत्यादि) अथ कोऽयं सूत्राला-
पकनिष्पन्नो निक्षेपः-" करेमि भंते ! सामादयं । " इदानीं
सूत्राऽऽलापकानां आपनाऽऽदिभेदभिक्षो यो न्यासः, स सूत्राऽऽ-
लापकनिष्पन्नो, निक्षेप इति शेषः । अनु० । स्था० । आद्या० ।
आद्य० । आ० म० । विशेष० । नि० वृ० । सूत्र० । वृ० । आ० वृ० ।
व्य० । (कस्य नयस्य मते को निक्षेप इति निक्षेपनययोजनं ।
'णय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८७६ पृष्ठे उक्ता) (नामाऽऽदिनिक्षेपस्य
नयविचारः 'णमोकार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८२४ पृष्ठे मतः)
(स्थापनानिक्षेपाऽनुपगन्तृणां सुस्पकानां मतं 'चेइय' शब्दे
तृतीयभागे १२०६ पृष्ठे स्मरितम्) अपस्तुतायापाकरणान् प्र-
स्तुतार्थव्याकरणात् निक्षेपः फलवान् । व्य० १ उ० । विन्यासे,
विशे० । प्रश्न० । आ० म० । गुणनिक्षेपे, व्य० ४ उ० । मोक्षे,
पं० व० ४ हार । मोक्षे, ओघ० । परित्यागे, आद्या० २ सु० १
अ० १ उ० ।

शिक्षित्वेव-निक्षेप-पुं० । मावे एकप्रत्ययः । निक्षेपे, (व-
अनिक्षेपकः 'वरय' शब्दे वक्ष्यते)

णिकखेवण-निकेपण-न० । निकेपे, स्थापने, प्रच० ६ द्वार ।

पृथिव्यादौ निकेपति-

जे भिक्खू असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पुढ-
चीए णिकखिबइ, णिकखिबंतं वा साइज्जइ ॥३६॥

जे भिक्खू असणं वा० ४ संथारए णिकखिबइ, णिकखि-
बंतं वा साइज्जइ ॥३७॥

गाहा-

पुढवीतणवत्थादिमु, संथारे तह य होऽ वेहासे ।

जे भिक्खू णिकखिबती, सो पावति आणमादीणि ॥३६॥

पुढविगहनतो ओषध्दुगादिभेदा दृष्टत्वा । पद्माऽऽदितणसंथारए
वा, वत्थसंथारए वा, कंवत्ताऽऽदिकलसंथारे वा, वेहासे वा दोर-
गेण सल्लेखे, पद्मादिपगाराण अक्षयरेण जो णिकखिबइ, तस्स
अवसहुं, आणादिया प दोसा, संजमाऽऽयविराहणा ॥

तं तत्थ संजमे । गाहा-

तकैत परंपरओ, पलोट्ट छिसे व भेद कायवहो ।

अहिमूसलाहविच्छुय-संचयदोसा पसंगो वा ॥३६॥

सुखे जसपाणे चउरिंवाया घरकोइला तकैति, तं पि मज्जारी,
एवं तकैतपरंपरो दुप्पसं वाताऽऽदिषसेण वा पलोट्टेति छक्काय-
विराहणा, आयपरिहाणी, वेहासठितं मूसगादिछिसे मायस-
भेदो, कुक्कायवहो, आयपरिहाणी य । एसा संजमविराहणा । इमा
आयाविराहणा-महिस्स, मूसगादिस्स वा सिंघमाणस्स माहा
पमेज्जा, पीससंनो वा विसं वा मुंचेज्ज, विच्छुगाइ वा पमेज्ज, जे वा
संणिहिंसवप दोसा, तत्थ वि णिकखिसे ते वेव दोसा, पसंगओ
संनिहिं पट्टवेज्जा । किं च-जो जसपाणं णिकखिबइ ।

गाहा-

सो समणसुविठियाणं, कप्पातो अववितो ति णायव्वा ।

दसरायम्मि य पुळे, जो उवहिं सो उवहतो होति ॥३६॥

समणकप्पो तम्मि अवविओ अपगतः, समणकप्पातो वा अव-
गओ, एवं णिकखिबंतस्स दस राते गते जम्मि पाते तं भत्तादि
णिकखिबइ, तं उवहतं होइ, जो य उवहिं णिकखिओ अत्थइ,
दसराइ अपमिलेहिओ, सो वि उवहतो भवति ।

गाहा-

उवच्छपीदफज्जतं-तुसंगतं उवितजसपाणं तु ।

सुविहितकप्पा चवितं, सेयत्थि विवज्जए साहु ॥३७॥

संथारगाऽऽदियाणं बंधे जो पक्खस्स ण मुंचइ सो उववहो, णि-
क्खित्तमत्तपाणो य जो सो सुविहितकप्पातो अवगतो, जो से-
यत्थी साधु, तेण वज्जेयव्वो, ण तेण सह संनोगो कायव्वो ।

इमो अववाओ । गाहा-

धितियपदं गेलळे, रोहग अद्धाण उत्तिमट्टो वा ।

एतेहिं कारणेहिं, जयणाए णिकखिबे भिक्खू ॥३७॥

गिलाणकज्जवावहो णिकखिबति, रोहगे वा संकमवसहीए
वेहासे करेति, अरूणे वा सागारिप सुजमाणो उत्तिमट्टं
पवणस्स वा करणिउज्जं करेतो णिकखिबति ।

पद्मादिकारणेहिं णिकखिबंतो इमाए जयणाए णि-
क्खिबति । गाहा-

दूरगमणे णिसिं वा, वेहासणे इहरहा तु संथारे ।

जयीए उवेज्ज व णं, घणबंध अभिक्ख उवओगो ॥३७॥

दूरं गंतुकामो णिसिं वा जं परिवासिज्जति, तं वेहासे
दोरगेण णिकखिबति (इहरहेति) आसणे गंतुकामो आसणे
वा किंकि सोयमादी काउकामो तत्थ संथारे भूमीए वा उ-
वेह । वकारो विगप्पे, णकारो पादपूरणे, नं पि उवेतो घणं बी-
रेण बंधइ, पिपील्लिगजया उगणादीहिं वा लिपइ, अभिक्खणं च
उवओगं करेति ।

जे भिक्खू असणं वा० ४ उवहासे णिकखिबइ, णिकखि-
बंतं वा साइज्जइ ॥ नि० चू० १६ उ० ।

(उपहासेऽज्ञानाऽऽदिनिक्षेपे प्रायश्चित्तं 'अरणउत्थिच' शब्दे
प्रथमनागे ४७७ पृष्ठे गतम्)

णिकखेवणा-निक्षेपणा-स्त्री० । दलिकनिकेपे, क० प्र० ४-५
प्रक० । ('उववट्टणा' शब्दे द्वि० भा० १११० पृष्ठे 'अववट्टणा'
शब्दे प्र० भा० ७९९ पृष्ठे च व्याख्यातेयम्)

णिकखेवणाद्विगरण-निक्षेपणाधिकरण-न० । प्रतिलेखना-
प्रमाजनाऽऽयकरणेनोत्पन्नेऽधिकरणे, नि० चू० ४ उ० ।

णिकखेवणिज्जुत्तिअणुगम-निकेपनिर्युक्त्यनुगम-पुं० । नि-
क्षेपो नामस्थापनाऽऽदिभेदभिन्नः, तद्विषया या निर्युक्तिः निकेप-
निर्युक्तिः, तस्या वाऽनुगमो निकेपनिर्युक्त्यनुगमः । निर्युक्त्य-
नुगमभेदे, (अनु०)

से किं तं णिकखेवणिज्जुत्तिअणुगमे ? णिकखेवणिज्जुत्ति-
अणुगमे अणुगए । सेत्तं णिकखेवणिज्जुत्तिअणुगमे ।

अत्रैव प्रागावश्यकसामायिकाऽऽदिपदानां नामस्थापनाऽऽ-
दिनिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतं, तेन निकेपनिर्युक्त्यनुगमो-
ऽनुगतः प्रोक्तो दृष्टव्यः । अनु० ।

णिकखेवय-निकेपक-पुं० । निकेपणं निकेपकः । " नास्मि पुं-
सि च " ॥ ५ । ३ । १२१ ॥ इति । (हेम०) भावे एकप्रत्ययः ।
प्रथमं स्वार्थं निकेप्य पश्चात् साधूनामनुज्ञाने, वृ० १ उ० ।
निगमने, यथा-" एवं खलु जव् ! समणेणं जाव उवासगह-
साणं पढमस्स अज्जयणस्स अयमठे पणणे सि वेमि । "
उपा० १ अ० ।

णिकखोज-निकोज-त्रि० । निष्प्रकम्पे, दर्श० ४ तत्र । वादि-
ना सोभयितुमशक्ये, स० १ अ० ।

णिकखव-निखर्व-न० । शतगुणिते खर्वे, कल्प० ७ कृण ।

णिकखि-निकखि-न० । सममे, अनु० ।

णिगच्छमाण-निगच्छन्-त्रि० । बहिर्गच्छति, नि० चू० ६ उ० ।

णिगज्जिय-निगृह्य-अव्य० । निग्रहं कारयित्वेत्यर्थे, " पाए
णिगज्जिय पप्फोदेमाणे । " स्था० ७ उ० ।

णिगद-देशी-धर्मे, दे० ना० ४ वर्गे २३ गाथा ।

णिगम-निगम-पुं० । प्रभूततरवाणिध्वनंभासे, आच्चा० १ श्रु० ७

अ० ६ उ० । आ० । अनु० । उच० । सूत्र० । प्रश्न० । व्य० । प्रज्ञा० ।
वाणिज्जनप्रधाने स्थाने, अ० १ श० १ उ० । जी० ।
प्रश्न० । वाणिज्जनाधिष्ठिते स्तब्धेशे, आ० १ श्रु० ८ अ० ।
प्रज्ञा० । गौरवाणिग्विशेषे, वृ० ३ उ० । वाणिजकसमूहे, स०

३० सम० । आचा० । दश० । दशा० । षणिजि, म० ७
श० ६ उ० । " शिगमो णेगमवगो वसइ जाई । " निगमं नाम
वच नैगमा वाणिजकविशेषाः, तेषां वर्गः समूहो वसति । अतः
एव निगमे भवा नैगमा इति व्यपदिश्यन्ते । कु० १ उ० । आच० ।
का० । कारणिके, म० ७ श० ६ उ० । नि० चू० । सामान्यविशे-
षाऽऽत्मकस्य वस्तुनो नैकेन प्रकारेणावगमः परिच्छेदो निगमः ।
सुत्र० २ छु० ७ अ० । आ० म० । निश्चितार्थबोधे, स्या० ३ उ० ३
उ० । " लोगत्यतिबोधा वा निगमा " (२१८७) लोकार्थनिबोधाः-
अर्था जीवाऽऽद्यः, तेषु नितरामनेकप्रकारा बोधा लोकावधार्यनि-
बोधा लोकार्थनिबोधाः । विशेषः । विचित्रेष्वभिप्रायविशेषेषु, रा० ।
शिगमण-निगमन-न० । निश्चितं गमनं निगमनम् । निश्चिते-
ऽवसाये, तन्वानुमानस्य दशमोऽवयवः । दश० १ अ० । आ० क० ।
निगमनं सक्रियन्ति-

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् ॥ ५१ ॥

साध्यधर्मिण्युपसंहरणमिति योगः ।

यथा तस्मादग्निरत्र ॥ ५२ ॥ रत्ना० ३ परि० ।

निगमनाऽऽभासमुदाहरन्ति-

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात्कृतकः शब्द इति तस्मात्परिणामी
कुरुष इति च ॥ ८२ ॥

अत्रापि साधनधर्म साध्यधर्मिणि, साध्यधर्म वा दृष्टान्तधर्मि-
ण्युपसंहरणो निगमनाऽऽज्ञातः । एवं पक्षशुद्ध्याद्यवयवपञ्चकस्य
आत्म्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाज्ञासपञ्चकमपि तर्कणीयम् ॥ ८२ ॥
रत्ना० ६ परि० । विशेषः ।

निगर-निकर-पुं० । राशिमात्रे, विपा० १ छु० ६ अ० । का० ।
वृन्दे, दलनिकरो वलवृन्दम् । का० १ छु० ६ अ० । हिरण्यक-
स्याऽऽनिकरवधिकरः । भावस्कन्धे, अनु० ।

निगलित-निगरित-त्रि० । जं० २ वक्र० । सर्वथा शोधिते सा-
रीकृते, तं० ।

निगाम-निकाम-न० । अत्यर्थे, स्या० ५ उ० २ उ० । आच० ।

निगामपरिसेविणी-निकामप्रतिसेविनी-स्त्री० । निकामम-
त्यर्थे बीजपातं यावत् पुरुषं प्रतिनेवते इत्येवं शीला निकाम-
प्रतिसेविनी । बीजपातं यावन्मैथुनकर्मकारिकायाम्, सा च पुरु-
षसंयुक्ताऽपि गर्भे नो धरते । स्या० ५ उ० २ उ० ।

निगामशय्या-निकामशय्या-स्त्री० । शयनं शय्या, निकामं शय्या
निकामशय्या । प्रतिदिवसं प्रकामशय्यायाम्, य० ३ अधि० । आच० ।

निगामजोयण-निकामजोजन-न० । " बर्त्तासाइपरेण, पगा-
म निव्वं तमेव च निगामं । " प्रमाणातीतमाहारं प्रतिदिवस-
मन्नतो भोजने, पि० ।

निगाममाइ [ए]-निकामशायिन-पुं० । सूत्रार्थवेद्यामप्युल्ल-
ङ्घ्य शयने, " ..... निगामसाइस्स । उच्छोलणा-
पहोअस्स दुल्लहा सुगइ तारिसगस्स " ॥ २६ ॥ दश० ४ अ० ।

निगास-निकर्ष-पुं० । सन्निकर्षे, पुलाकाऽऽदिना परस्परं सं-
योजने, म० २५ श० ७ उ० ।

निगिज्ज-निगुज्ज-अव्य० । स्थित्येत्यर्थे, कल्प० ६ कण । व्य० । स्या० ।

निगुंज-निकुज्ज-पुं० । निःशेषेण कौ जायते जन-कु०-पृ० ।
अतःऽऽदिपिहितस्यन्ते, वाच० । ओष० । " एगस्मि वणनिगुंजे
हविकुण पंथे आगतो । " आ० म० १ अ० २ अ० ।

निगूढ-निगूढ-त्रि० । गुप्ते, मौननि च । व्य० ७ उ० । कल्प० ।

निगूढजाणु-निगूढजानु-त्रि० । गुप्तज्ञानौ, कल्प० २ कण ।

निगूढिय-निगूढित-त्रि० । सोपिते, आ० म० २ अ० । आच० ।

निगोव-निगोद-पुं० । अनन्तकायिके, प्रव० २५५ द्वार ।
सूक्ष्मबाह्वो निगोवाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च एकस्मिन्निगोदेऽनन्ता
जीवाः, अत्र निगोदः कः?, जीवाश्च कः?, इति प्रश्ने, उच्छरस-ति-
गोदशब्देनैकं शरीरं वनस्पतिरूपं साधारणमनन्तजीवज्ञानित-
मुच्यते, तत्र अनन्ता जीवास्तिष्ठन्ति, अत एव अनन्तकायिका
जीवाः साधारणा उच्यन्ते । ६ प्र० । ही० ३ प्रका० ।

सम्प्रति यथैकस्मिन् निगोवशरीरे अनन्ता जीवाः प-

रिणताः प्रतीतिपथमवतरन्ति, तथा प्रतिपाद-

यन्नाह-

जह अयगोलो धंतो, जाओ तत्तवणिज्जसंक्रामो ।

सव्वो अगणिपरिणओ, णिओयजीवे तहा जाण । १६ ॥

एगस्स दोएह तिह व, संखेज्जाणं व पामितं सक्का ।

दीसंति सरिराडं, णिओयजीवाणं ऽणंवाणं ॥ २० ॥

" जह अयगोलो " इत्यादि । यथाऽयगोलो ज्ञातः सन् स तस-
तपनीयसङ्काशः सर्वोऽग्निपरिणतो भवति, तथा निगोदजीवान्
जानीहि । निगोदरूपेऽप्येकैकस्मिन् शरीरे तच्छरीराऽऽत्मकतया
अनन्तान् जीवान् जानीहि ॥ १९ ॥ एवं च सति (एगस्सेत्यादि)
एकस्य द्वयोस्त्याणां यावत्सङ्ख्येयानां, वाशब्दादसङ्ख्येया-
नां वा निगोदजीवानां शरीराणि कृणु न शक्यानि । कुनः?, इति
चेदुच्यते-अभावान् । न ह्येकाऽऽदिजीवशरीरानि अनन्तवनस्प-
तिशरीराणि सन्ति, अनन्तजीवपिण्डाऽऽत्मकत्वात्तस्याम्, कथं त-
ल्लपलभ्यानीत्यत आह- (दीसंतीत्यादि) दृश्यन्ते शरीराणि
निगोदजीवानां बाह्वरनिगोदजीवानां अनन्तानाम् । ननु सुद्धम-
निगोदजीवानां तेषां शरीराणामनन्तजीवसङ्ख्याताऽऽत्मकत्वेऽप्यनु-
पलब्ध्यस्वभावत्वात्, तथा सूक्ष्मपरिणामपरिणतत्वात्; अथ
कथमेतद्ववसीयते?-निगोदरूपं शरीरं नियमादनन्तजीवपरिणा-
माविर्भावितं भवतीति? उच्यते, जिनवचनात् । तच्चेदम्- " गोसा य
असंखेज्जा, होति निगोया असंखया गोले । एकेको य निगोओ,
अणंतजीवो मुण्येव्वो ॥ १ ॥ " प्रहा० १ पद ।

निगोदजेदान् पृच्छति-

कतिविहे णं जंते ! निओया पणत्ता ? । गोयमा !
दुविहा पणत्ता । तं जहा-णिओया य, णिओदजीवा य ।
निओया णं भंते ! कतिविहा पणत्ता ? । गोयमा ! दुविहा
पणत्ता । तं जहा-सुद्धमणिओया य, बादरनिओया य ।
सुद्धमणिओया णं जंते ! कतिविहा पणत्ता ? । गोयमा ! दुविहा
पणत्ता । तं जहा-पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा य । बायरनि-
ओया वि दुविहा पणत्ता । तं जहा-पज्जत्तगा य, अपज्ज-
त्तगा य । निओदजीवा णं भंते ! कतिविहा पणत्ता ? । गोयमा !
दुविहा पणत्ता । तं जहा-सुद्धमणिओदजीवा य, बायर-
निओदजीवा य । सुद्धमणिओदजीवा दुविहा पणत्ता । तं

जहा-पञ्जत्तगा य, अपञ्जत्तगा य । बायरनिगोदजीवा
दुविहा पञ्जत्ता । तं जहा-पञ्जत्तगा य, अपञ्जत्तगा य ।

"निओया णं भंते ! " इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-
गौतम ! द्विविधाः प्रकृताः । तद्यथा-सूक्ष्मनिगोदाश्च, बादरनिगो-
दाश्च । तत्र सूक्ष्मनिगोदाः सर्वलोकाऽऽपन्नाः, बादरनिगोदाः सूक्ष्म-
कदाऽऽपन्नाः । (सुहुमनिओया खमित्रादि) सूक्ष्मनिगोदा भदन्त !
कतिविधाः प्रकृताः ! । भगवानाह- गौतम ! द्विविधाः प्रकृताः ।
तद्यथा-पर्याप्तकाः, अपर्याप्तकाश्च । एवं बादरनिगोदविषयमपि
सूत्रं वक्तव्यम् ।

संप्रति सामान्यतो निगोदसंख्ययां जिज्ञासिषुः

पुच्छति-

निओदा णं भंते ! दब्बट्टयाए किं संखेज्जा, असंखेज्जा,
अणंता ? । गोयमा ! नो संखेज्जा, असंखेज्जा, नो अणंता ।
एवं पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि । सुहुमनिओदा णं जंते !
दब्बट्टयाए किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता ? । गोयमा ! नो
संखेज्जा, असंखेज्जा, नो अणंता । एवं पञ्जत्तगा वि, अपञ्ज-
त्तगा वि, एवं बायरा वि पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि,
नो संखेज्जा, असंखेज्जा, नो अणंता । निओयजीवा णं
जंते ! दब्बट्टयाए किं संखेज्जा, असंखेज्जा, अणंता ? ।
गोयमा ! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता । एवं
पञ्जत्ता वि, अपञ्जत्ता वि । एवं सुहुमनिओयजीवा वि
पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि । बादरनिओयजीवा वि
पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि ।

"निओया णं" इत्यादि । निगोदा जीवाऽऽश्रयविशेषाः । भदन्त !
द्रव्यार्थतया ह्ययत्नपतया किं संख्येया असंख्येया अनन्ताः ? ।
भगवानाह-गौतम ! नो संख्येयाः, अहुलासंख्येयभागावगाहना-
नां तेषां सर्वलोकाऽऽपन्नात्वात्, किं त्वसंख्येयाः, असंख्येयलोकाऽऽ-
काशप्रदेशप्रमाणत्वात् । नाप्यनन्ताः, तथा केवलशब्देदसाऽनुप-
पन्नात् । एवमपर्याप्तसामान्यनिगोदसूत्रं पर्याप्तसामान्यानिगोदसूत्रं
ज्ञावनीयम् । यथा च सामान्यनिगोदविषयसूत्रत्रयमुक्तमेवं सू-
क्ष्मनिगोदविषयमपि सूत्रत्रयं बादरनिगोदविषयमपि सूत्र-
त्रयं पृथक् वक्तव्यम् । भावना च पूर्वानुसारेण स्वयं वि-
धेया । तदेव ह्यव्यार्थताविषयाणि नव सूत्राण्युक्तानि ।

संप्रति प्रदेशार्थताविषयाणि नव सूत्राणि विवक्षुः

प्रथमतः सामान्यतो निगोदविषयं सूत्रमाह-

निओदा णं भंते ! पदेसट्टयाए किं संखेज्जा पुच्छा ? ।
गोयमा ! एो संखेज्जा, एो असंखेज्जा, अणंता । एवं
पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि । एवं सुहुमनिओया वि
पञ्जत्तगा वि, अपञ्जत्तगा वि, पदेसट्टयाए सव्वे अणंता ।
एवं बायरनिओया वि पञ्जत्तया वि, अपञ्जत्तया वि,
पदेसट्टयाए सव्वे अणंता । एवं निओदजीवा वि सत्तविहा
पदेसट्टयाए सव्वे अणंता ।

" निओदा णं भंते ! पदेसट्टयाए " इत्यादि । निगोदा वक्तव्य-
रूपाः, खमिति वाक्यान्तद्वारे । जदन्त ! प्रदेशार्थतया प्रदेशरूप-

तया चिन्त्यमाना किं संख्येया असंख्येया अनन्ता वा ? ।
जगवानाह-गौतम ! नो संख्येया नो असंख्येयाः,
किन्तु अनन्ताः, एकैकस्मिन् निगोदे प्रदेशानामनन्तत्वात् ।
एवं शेषाण्यष्टौ सूत्राणि पूर्वक्रमेण ज्ञावनीयानि ।

सम्प्रत्येतेषामेव सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तनिगोदानां द्रव्यार्थ-

प्रदेशार्थोभयार्थतया परस्परमध्यपक्षत्वमाह-

एतेसि णं जंते ! निओयाणं सुहुमाणं बायराणं पञ्जत्तगा-
णं अपञ्जत्तगाणं दब्बट्टयाए पदेसट्टयाए दब्बट्टपदेसट्टयाए
कयरे ० २ जाव विसेसाट्टिया वा ? । गोयमा ! सव्वत्थोवा
बायरनिओया पञ्जत्तगा दब्बट्टयाए, बादरनिगोदा अपञ्ज-
त्तगा दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिओया अपञ्जत्तगा
दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिओदा पञ्जत्तगा दब्बट्ट-
याए संखेज्जगुणा । एवं पदेसट्टयाए वि । दब्बट्टपदेसट्टयाए
सव्वत्थोवा बादरनिओया पञ्जत्तया दब्बट्टयाए ० जाव
सुहुमनिओदा पञ्जत्तया दब्बट्टयाए संखेज्जगुणा, सुहुमनि-
ओएहिंतो पञ्जत्तएहिंतो दब्बट्टयाए बादरनिगोदा पञ्जत्ता
पदेसट्टयाए अणंतगुणा । बायरनिओदा अपञ्जत्तगा पदेस-
ट्टयाए असंखेज्जगुणा ० जाव सुहुमनिओया पञ्जत्ता पदेसट्ट-
याए संखेज्जगुणा । एवं निओयजीवा वि, एवविं संकमए ०
जाव सुहुमनिओयजीवेहिंतो पञ्जत्तएहिंतो दब्बट्टयाए बाय-
रनिओया जीवा पञ्जत्ता पदेसट्टयाए असंखेज्जगुणा, सेसं
तदेव ० जाव सुहुमनिओयजीवा पञ्जत्ता पदेसट्टयाए संखे-
ज्जगुणा ।

"एतेसि णं भंते ! निगोदा णं" इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भ-
गवानाह-गौतम ! सर्वस्तोका बादरनिगोदा मूलकदाऽऽदिगताः
पर्याप्तका ह्यव्यार्थतया, प्रतिनियतक्षेत्रवर्तित्वान्, तेभ्यो बादर-
निगोदा अपर्याप्ता ह्यव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, एकैकपर्याप्त-
बादरनिगोदनिधया असंख्येयानामपर्याप्तानां बादरनिगोदाना-
मुत्पादात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्तका ह्यव्यार्थतया असंख्ये-
यगुणाः, सकललोकाऽऽपन्नतया क्षेत्रस्य संख्येयगुणात्वात्, ते-
भ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता ह्यव्यार्थतया संख्येयगुणाः, सूक्ष्म-
लोचतोऽपर्याप्तैर्न्यः पर्याप्तानां संख्येयगुणत्वात् । (पदेसट्टयाए
इति) अत ऊर्ध्वं प्रदेशार्थतया चिन्ता क्रियते, तामेव करोति-
सर्वस्तोकाः बादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया, ह्यव्याणां
स्तोकत्वात् । तेभ्यो बादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया अ-
संख्येयगुणाः, ह्यव्याणामसंख्येयगुणत्वात् । एवं तेभ्यः सूक्ष्मनि-
गोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनि-
गोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्येयगुणाः । (दब्बट्टपदेसट्ट-
याए इति) अधुना ह्यव्यार्थप्रदेशार्थतया चिन्ता क्रियते-स-
र्वस्तोका बादरनिगोदाः पर्याप्ताः ह्यव्यार्थतया, बादरनिगोदा
अपर्याप्ताः ह्यव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा
अपर्याप्ता ह्यव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः
पर्याप्ता ह्यव्यार्थतया संख्येयगुणाः । अत्र सर्वत्राऽपि युक्तिः
प्राक्तन्येव । तेभ्यो बादरा निगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया
अनन्तगुणाः, एकैकनिगोदस्यानन्ताणुक्तानन्तस्कन्धनिष्पन्न-
त्वात् । तेभ्यो बादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असं-

संख्येयगुणाः, द्रव्याणामसंख्येयगुणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मनिगो-
दा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः । युक्तिः प्राक्तन्ये-
व । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ताः संख्येयगुणाः, द्रव्याणां
संख्येयगुणत्वात् । तदेवमुक्ता निगोदाः । अधुना निगोदजी-
वानाधिकृत्य भेदप्रश्नमाह- * “निगोयजीवा णं जंते !” इत्यादि
सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! निगोदजीवा द्विविधाः प्रकृताः ।
तद्यथा-सूक्ष्मनिगोदा बादरनिगोदजीवाश्च । चशब्दौ निगोदजी-
वतया मुख्यतासूचकौ । एवमन्यत्रापि यथायोगं भावनीयौ ।
“सुक्ष्मनिगोयजीवा णं जंते !” इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तविषयं
सूत्रं त्विदं पाठसिद्धम् । सम्प्रति द्रव्यार्थतया संख्यां विगृह्य-
पुराह- “सुक्ष्मनिगोयजीवा णं जंते ! द्वावप्यप्य” इत्यादि
असूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! नो संख्येया नाप्यसंख्ये-
याः, किं त्वनन्ताः ; प्रतिनिगोदमनन्तानां निगोदजीवद्रव्याणां
भावात् । एवमपर्याप्तसूत्रं वक्तव्यम् । तदेवं सामान्यतो निगोद-
द्रव्यविषयं सूत्रकमुक्तम् । एवं सूक्ष्मनिगोदजीवविषयं सूत्र-
ज्ञिकं, बादरनिगोदजीवविषयं सूत्रत्रिकं वक्तव्यम् । सर्वसंख्यया
नव सूत्राणि । एवमेव प्रदेशार्थतयाविषयाप्यपि नव सूत्राणि,
जानात्वाभावात् । भावना सर्वत्रापि सुप्रतीता । ये किल द्र-
व्यार्थतयाऽनन्तास्ते प्रदेशार्थतया सुतरामनन्ताः, प्रतिक्रियम-
संख्यातानां प्रदेशानां भावात् । सर्वसंख्यया सामान्यद्वयादश सूत्रा-
णि । साम्प्रतमेतेषामेव सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तनिगोदजीवानां
द्रव्यार्थप्रदेशार्थोभयार्थतया परस्परमल्पबहुत्वमाह-“एतसि
णं” इत्यादि । सर्वस्तोका बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्-
थतया, निगोदानां स्तोकात्वात्, तेभ्यो बादरनिगोदजीवा अप-
र्याप्ता द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, निगोदानामसंख्येयगुण-
त्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्तका द्रव्यार्थतया अ-
संख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया
संख्येयगुणाः । कारणं पूर्वबहुत्वम् । प्रदेशार्थतया सर्वस्तोका
बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ताः, प्रदेशार्थतया द्रव्याणां स्तोका-
त्वात् ; तेभ्यो बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असं-
ख्येयगुणाः, द्रव्याणामसंख्येयगुणत्वात् । एवं तेभ्यः सूक्ष्म-
निगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः
सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया
सर्वस्तोकाः, बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, तेभ्यो बा-
दरनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः
सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, ते-
भ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया संख्येयगुणाः, ते-
भ्यो बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येय-
गुणाः, प्रतिबादरनिगोदपर्याप्तजीवमसंख्येयानां प्रदेशानां भा-
वात्, तेभ्यः सूक्ष्मबादरनिगोदजीवाश्च पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया
असंख्येयगुणाः, बादरनिगोदापर्याप्तेभ्यो बादरनिगोदपर्याप्ताना-
मसंख्यातगुणत्वात् । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्तकाः प्र-
देशार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः
प्रदेशार्थतया संख्येयगुणाः । जानना प्रागिव ।

सम्प्रति सूक्ष्मबादरपर्याप्तापर्याप्तनिगोदजीवानां द्रव्यार्थप्रदे-
शार्थोभयार्थतया परस्परमल्पबहुत्वमाह-

एतेसि णं जंते ! सुहुमाणं निगोदाणं बायराणं पज्ज-

* ‘एवं निगोयजीवा वि’ इत्यारज्य ‘पएसट्टयाए संखेज्जगुणा’
इति यावद् सूत्रे संक्षिप्तमुक्तमिति विभावनीयं सुधीभिः ।

सगाणं अपज्जत्तगाणं निगोयजीवाणं सुहुमाणं बाय-
राणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं दब्बट्टयाए पएसट्टयाए
दब्बट्टपएसट्टयाए कयरे २० जाव विसेसाहिया वा ! गो-
यमा ! सव्वत्थोवा बायरनिगोया पज्जत्ता दब्बट्टयाए,
बायरनिगोदा अपज्जत्ता दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा,
सुहुमनिगोदा अपज्जत्ता दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहु-
मनिगोदा पज्जत्ता दब्बट्टयाए संखेज्जगुणा, सुहुमनिगो-
एहितो पज्जत्तएहितो दब्बट्टयाए बायरनिगोदजीवा
पज्जत्ता अणंतगुणा, बायरनिगोदजीवा अपज्जत्ता
दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिगोयजीवा अपज्जत्ता
दब्बट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिगोयजीवा पज्जत्ता द-
ब्बट्टयाए संखेज्जगुणा, पएसट्टयाए सव्वत्थोवा, बायरनिगो-
दजीवा पज्जत्ता पएसट्टयाए, बायरनिगोदजीवा अपज्जत्ता
पएसट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिगोयजीवा अपज्जत्ता
पएसट्टयाए असंखेज्जगुणा, सुहुमनिगोदजीवा पज्जत्ता प-
एसट्टयाए संखेज्जगुणा, सुहुमनिगोदजीवेहितो पज्ज-
त्तएहितो बायरनिगोया पज्जत्ता पदेसट्टयाए अ-
णंतगुणा, बायरनिगोया अपज्जत्ता पएसट्टयाए असंखे-
ज्जगुणा० जाव सुहुमनिगोया पज्जत्ता पएसट्टयाए सं-
खेज्जगुणा, दब्बट्टपदेमट्टयाए सव्वत्थोवा, बायरनिगोया
पज्जत्ता दब्बट्टयाए, बायरनिगोदा अपज्जत्ता दब्बट्टयाए
असंखेज्जगुणा० जाव निगोदा पज्जत्ता दब्बट्टयाए संखेज्ज-
गुणा, सुहुमनिगोएहितो पज्जत्तएहितो बायरनिगोदजीवा
पज्जत्ता दब्बट्टयाए अणंतगुणा, सेसा तद्देव० जाव सुहुमनि-
गोदजीवा पज्जत्तगा दब्बट्टयाए संखेज्जगुणा, सुहुमनिगो-
यजीवेहितो पज्जत्तएहितो दब्बट्टयाए बायरनिगोयजीवा
पज्जत्ता, पएसट्टयाए असंखेज्जगुणा, सेसं तद्देव० जाव
सुहुमनिगोया पज्जत्ता पएसट्टयाए संखेज्जगुणा ।

‘एतसि णं’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! स-
र्वस्तोका बादरनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, तेभ्यो बादरनि-
गोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा
अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता
द्रव्यार्थतया संख्येयगुणाः । अत्र सर्वत्रापि युक्तिः प्रागुक्तैव । सू-
क्ष्मनिगोदेभ्यः द्रव्यार्थतया बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता अनन्त-
गुणाः, एकैकस्मिन् निगोदे अनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यो
बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः, द्रव्यार्थतया असंख्येयगु-
णाः, निगोदानामसंख्यातगुणत्वात् । एवं तेभ्यः सूक्ष्मनिगो-
दजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनि-
गोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया संख्येयगुणाः, प्रदेशार्थतया
सर्वस्तोकाः, बादरनिगोदजीवाः पर्याप्तकाः प्रदेशार्थतया, निगो-
दानां स्तोकात्वात् । तेभ्यो बादरनिगोदजीवाः अपर्याप्ताः प्रदे-
शार्थतया असंख्येयगुणाः, निगोदानामसंख्येयगुणत्वात् । एवं ते-
भ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगु-

णाः, तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्ये-
यगुणाः, तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यो बादरनिगोदाः
पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणाः, एकैकस्य निगोदस्य अ-
नन्ताणुकान्तस्करधनिष्ठाऽऽपञ्चात् । तेज्यो बादरनिगोदा
अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, एकैकबादरपर्याप्तनि-
गोदनिश्चया संख्यातीतानां बादरापर्याप्तनिगोदानामुत्पादात् ।
तेज्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्यातगु-
णाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्येयगु-
णाः, ह्यव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकाः, बादरनिगोदाः पर्याप्ता
द्रव्यार्थतया, तेज्यो बादरनिगोदा अपर्याप्ता ह्यव्यार्थतया असं-
ख्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता ह्यव्यार्थतया असं-
ख्येयगुणाः, तेज्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता ह्यव्यार्थतया संख्ये-
यगुणाः । अत्र युक्तिनिगोदानां द्रव्यार्थतया चिन्तायामिव । ते-
ज्यः सूक्ष्मनिगोदेभ्यः पर्याप्तेभ्यो बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता
ह्यव्यार्थतया अनन्तगुणाः, प्रतिबादरनिगोदमनन्तानां जी-
वानां भावात् । तेभ्यो बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थ-
तया असंख्येयगुणाः, तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ता
ह्यव्यार्थतया असंख्येयगुणाः, तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता
ह्यव्यार्थतया संख्येयगुणाः । अत्र युक्तिनिगोदजीवानां ह्यव्यार्थ-
तया चिन्तायामिव । तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यो
द्रव्यार्थतया चिन्तितेज्यो बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदे-
शार्थतया असंख्येयगुणाः, प्रतिबादरनिगोदपर्याप्तजीवमन्-
ख्येयानां लोकाऽऽकाशप्रमाणानां प्रदेशानां भावात् । तेज्यो
बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, ते-
ज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्येयगुणाः,
तेज्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्येयगुणाः ।
युक्तिरत्र निगोदजीवानां प्रदेशार्थतया संख्येयगुणचिन्ताया-
मिव । तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यः प्रदेशार्थतया
चिन्तितेभ्यो बादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणाः ।
एकैकस्मिन् निगोदे अनन्तानामणूनां सङ्ख्यात् । तेज्यो
बादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, तेज्यः
सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असंख्येयगुणाः, तेज्यः
सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया संख्येयगुणाः । अत्र यु-
क्तिनिगोदानां प्रदेशार्थतया चिन्तायामिव । जी० ६ प्रति० ।
सांख्यव्याहारिकाः के प्रतिपाद्यन्ते, किं निगोदावस्थान उद्बुताः,
इत सूक्ष्मनिगोदेभ्य उद्बुताः, उत सूक्ष्ममात्रोद्बुताः ? इति प्रश्ने,
उत्तरम्-प्रकापनावृत्तौ निगोदाऽद्बुता इति सामान्यं वचो न
विशेषाध्यायं कर्तुं समर्थं स्यात् । सूक्ष्ममात्राणां निगोद
इति संज्ञा नास्ति, निगोद इति नाम वनस्पतौ कष्टम्,
तथा सूत्रेऽपि तथैव दृश्यते-सूक्ष्मनिगोदेभ्य उद्बुताः, अत एव
सांख्यव्याहारिका इति । श्रुतिपरम्परयाऽपि बहुश्रुतानामयं प्रघोषः ।
यतः-“सर्वे जीवा व्यवहार्य-व्यवहारितया विधाः । निगोदा व्य-
वहारास्ते, स्वाभ्येऽपि व्यवहारिणः” ॥१॥ इति योगशास्त्रवृत्तौ इति ।
१३७ प्र० । सेन० १ उल्ला० । अनादिनिगोदमध्ये यथा मध्यस्य क्वा-
नदर्शनव्यापिणां सत्ता, तथा अज्ञव्यस्य भवति, न वेति प्रश्ने,
उत्तरम्-अज्ञव्यस्य ज्ञानाऽऽदिसत्ता ज्ञवति, परममव्यतया सा-
मग्रीसङ्गावेन प्रकटीभवति, ज्ञव्यस्य तु तद्योनेऽस्याप्रकटीस्था-
दिति । १२७ प्र० । सेन० २ उल्ला० । आधिलिकायुःप्रमाणं सूक्ष्म-
बादरनिगोदयोश्चमयोः, किं वाऽऽद्यस्यैवेति प्रश्ने, उत्तरम्-सूक्ष्म-
निगोदस्य कुल्लुकजवग्रहणरूपमवान्तर्मुहूर्त्तमायुर्भवति । बाद-

रनिगोदस्य तु कुल्लुकजवग्रहणरूपं किञ्चिन्मूलमन्तर्मुहूर्त्तं
भवति, सामान्यं तु भयोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमुच्यते इति १५५ प्र० ।
सेन० ३ उल्ला० । सूक्ष्मनिगोदाभिर्गतो जीवः पुनः सूक्ष्मनिगो-
दमध्ये याति, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-सूक्ष्मनिगोदाभिर्गते
जीवः पुनरपि सूक्ष्मनिगोदे यातीति । २७३ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

शिंगोदजीव-निगोदजीव-पु० । साधारणनामकमोदयवर्तेनि
जीवे, ज० २५ हा० ६ उ० । नारकजीवेभ्यो निगोदजीवानां दुःख-
मधिकं, निगोदजीवेभ्यो वा नारकजीवानाम् ? इति प्रश्ने,
उत्तरम्-निश्चयतो नारकजीवेभ्यो निगोदजीवानां जन्ममरणा-
ऽऽद्येकशरीरानन्तजीवावस्थानाऽऽदिरूपं मदद् दुःखं, परं नन्मत्त-
मृच्छित्वाऽऽदीनामिव नातिदुस्सहम् । व्यवहारतस्तु निगोदजीवे-
भ्यो नारकजीवानां परमाधार्मिककृतवेदनाऽऽदिरूपं दुःखं प्रति
किं साम्यं, हीनाधिकत्वं वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-तेषां व्यवहारेण
समानं दुःखमवसीयते, निश्चयस्तु केयलिगम्य इति । ३४३ ।
३४४ । प्र० । अनादिनिगोदजीवाः किं जनिताः कर्मवशेन तत्र
तिष्ठन्तीति प्रश्ने, उत्तरम्-प्रवाहापेक्षया अनादिकर्मसंबन्धेन
तत्र तिष्ठन्तीति । ३४५ प्र० । केचन निगोदजीवा लघुकर्माभूय व्य-
वहाराशौ समायास्यन्ते, तेषां तत्र लघुकर्मोभवे किं कारणमि-
ति प्रश्ने, उत्तरम्-अव्यवहारिपाकाऽऽदिकं तेषां लघुकर्मोभवे
कारणमिति ३४६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । मांसमध्ये निगोद-
जीवा उत्पद्यमानाः कथिताः सन्ति । तथाह-“आमासु
अ पक्कासु अ, विपक्वमाणासु मंसपेसीसु । उत्पज्जन्ति अण्णंता,
तव्वण्णं तत्थ जंतूओ ” ॥ १ ॥ एतज्जाथायां योगशास्त्रनृती-
यप्रकाशमध्ये कथितमस्ति, यन्निगोदशब्देन शरीरं कथ्यते-
ऽतो मांसमध्ये शरीरिणोऽनन्ता जीवा उत्पद्यन्ते, तच्छरीराणि
कानि ? मांसमेव शरीरतया परिणमति, तदुपाणि किं
वाऽसंख्यातानि शरीराणि उत्पद्यन्ते तानि, तेषामप्यनन्तशरी-
रिणामाबाधोत्पद्यते ? न वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-मांसमध्ये रस-
जड्वाण्डिपजीवा अनेके उत्पद्यमानाः संभाव्यन्ते, तथा “आमा-
सु अ पक्कासु अ, ” एतज्जाथायां ये निगोदजीवा उत्पद्यमानाः
कथिताः सन्ति, तत्र निगोदशब्देन सूक्ष्मजीवा एव अर्थं पर-
स्परया कथ्यमानोऽस्ति, परं साधारणवनस्पतिवृक्षान्तजीवाऽऽ-
द्य एकशरीरनिगोद एवविधोऽर्थः कथ्यमानो नास्ति । यतः
प्रतिक्रमणसूत्रवृत्तौ मांसमध्ये तदूर्णा अनेके जीवा उत्प-
द्यमानाः कथिताः सन्ति, परमनन्ता असंख्याता न कथिताः
सन्ति, तस्मादनन्ता असंख्याता यत्र कथिताः सन्ति, परं
तत्रानन्ताऽसंख्यातशब्देन बद्ध इत्यर्थो हेयः, एवं परस्परार्थः ।
तानि च जीवशरीराणि मांसपुञ्जतयाऽन्यपुञ्जतया च मि-
श्रितानि उत्पद्यमानानि संभाव्यन्ते, तथा तस्माऽऽदरनालाऽऽदि-
षु जीविष्यजीवा उत्पद्यमानाः कथिताः सन्ति, तद्वत्तेषामपि
मांसजीवानामाबाधोत्पद्यते इति संभाव्यते, परमेकशरीर-
स्थानन्तजीववृत्तौ इति ज्ञातं नास्तीति ॥ ४४ प्र० । सेन०
४ उल्ला० ।

शिंगोथ-निर्ग्रन्थ-पु० । निर्गता ग्रन्था ह्येतः सुवर्णाऽऽदिरूपाद्
जावत्तो मिरयातयाऽऽदिरूपादिति निर्ग्रन्थः । व्य० ३ उ० ।
स्था० । सूत्र० । निर्गतो ब्रह्माद्यन्तरो ग्रन्थो यस्मात्स निर्ग्र-
न्थः । सूत्र० १ श्रु० १ अ० । बाह्याभ्यन्तरप्रतिष्ठिते, दशा०
६ अ० । जैनसाधौ, दशा० ३ अ० । स० । स्था० । (व्याख्या

' दिसा ' शब्दे द्रष्टव्या) " शिंगंधा जिनसासबभवा । " निर्म-
न्धास्ते मण्यन्ते, ये जिनशासनभवाः प्रतिपन्नपारमेष्ठ्यप्रवच-
नमुनवाः । प्रव० ९४ द्वार । पञ्चविधाः भवन्त्याः, तत्र निर्मन्धा
जिनसाधवाः । आवा० २ सु० १ सू० १ अ० १ उ० । सूत्र० ।
स्था० १ आ० क० । द्वार० । प्रव० । आ० सू० । न० ।

(१) निर्मन्धशब्दव्याख्या—

सहिरण्णा संगंधा, अहिरण्णसुवण्णा सगंधा ।

सहिरण्णकः सप्रण्य उच्यते । अत्र हिरण्यग्रहणं बाह्याभ्यन्त-
रपरिग्रहोपलक्षणं, ततो वः सपरिग्रहः स सप्रण्यः । अगंधाः पुन-
रहिरण्यसुवर्णका अतो निर्मन्धाः । हिरण्यं रूप्यं, सुवर्णं कवकम् ।
वृ० १ उ० । (प्रत्यनिकेपो ' गंध ' शब्दे तृ० प्रा० ७९१ पृष्ठे उक्तः)

प्रस्तुतयोजनामाह—

सावज्जेण विमुक्का, अज्जितरत्ताहारेण गंधेण ।

निगहपरमा य वि ह, तेणेवं ह्येति निर्मन्धा ॥

सावज्जः सपापः कर्मोपादाननिबन्धनत्वाद्यो ग्रन्थः, तेन सा-
वज्जतरत्ताद्येन ये मुक्तास्ते निर्मन्धा उच्यन्ते । येऽपि अन्तरं प्र-
त्ययेन न सर्वथा मुक्तास्तेऽपि, ये न विद्यांसः क्रोधाऽऽदिदोषवे-
दिनाः, तथा निगहपरमाः, तज्जिज्जप्रधानाः, तेनैव कारणेन ते
निर्मन्धा भवन्ति ।

(२) अथाऽऽन्तरं प्रथमधिकृत्य ये मुक्ताः, वे जामुक्ताः, तदेत-
दभिधिसुराह—

केइ सव्वविमुक्का, कोहार्हण्हिं केइ भइयव्वा ।

सेहिज्जुं विराचिता, जाणमु जो निगमो जतो ॥

क्रोधाऽऽदिभिरन्तरग्रन्थैः केचित्सर्वविमुक्ताः सर्वैरपि विमु-
क्ताः, केचित्पुनर्भक्तव्या विकल्पनीयाः—केचिद् मुक्ताः, केचिदपि न
मुक्ता इत्यभिप्रायः । अत्र शिष्यः प्राऽऽह—कथं नु नामेइं हास्यते ?—
अमी सर्वथा मुक्ताः, अमी च न मुक्ता इत्युच्यते—अर्थादिकमु-
पशमश्रेणिक्कपकश्रेणिलक्षणं, विरचय्य यथोक्तपरिपाठ्या स्थाप-
यित्वा, ततो जानीहि यो वतः क्रोधाऽऽदेर्निर्गतः, अनिर्गतो वेति ।
वृ० १ उ० । अ० । उक्त० । सूत्र० । (भेगिद्वयप्रकरणे ' सव्वग-
सेहि ' शब्दे तृ० प्रा० ७२७ पृष्ठे, ' उवसमसेहि ' शब्दे द्वि० प्रा०
१-४३ पृष्ठे च द्रष्टव्या)

(३) एतां कृपकश्रेणिमध्यास्तीनेन येन यजनन्तानुबन्धादिकं
कृपितं, स तेन मुक्त इत्यवसातव्यम् । येऽपि भेगिद्वयमथाऽपि
न प्रतिपद्यन्ते, किन्तु सामायिकद्वेषोपस्थापनीयपरिहारविशु-
द्धिकानामन्यतमस्मिन् संयमे वर्तन्ते, तेऽपि संकलनवस्तु-
वधजैर्भावशभिः कषायैर्मुक्ता इत्यवगम्यम् । यत उक्तम्—“वा-
रसविहे कसाप, खावण उवसामिण य जोगहिं । लब्धइ खरि-
त्तल्लो, तस्स विसेसा इमे पंच ॥ १ ॥ ”

ततश्च—

जे वि अ न सव्वगंधे—इ निर्मन्धा ह्येति केइ निर्मन्धा ।

ने वि य निगहपरमा, ह्वन्ति तेसिं खउज्जुत्ता ॥

ये पि च सारागसंयमवर्तिनः सर्वेभ्य आभ्यन्तरग्रन्थेभ्यो न निर्-
गताः, तेऽपि तेषां संज्वलनकषायाऽऽदीनां कषयोदयुक्ता उदय-
निरोधोदयमासविकलीकरणाज्यां कषयकरणाद्योद्यताः सन्तो
निगहपरमा अन्तरग्रन्थनिग्रहप्रधाना भवन्तीत्यतो निर्मन्धा
उच्यन्ते ।

अपि च—

कलुसकलेन न जुज्जइ, किं विसं सत्थं अं विगपरानो ।
संते वि जे कसाप, निगिहइ सो वि तत्तुद्धो ॥

कलुषयस्ति सहजनिर्मलं कर्मरजसा मलिनयन्तीति “ अश्च ”
॥ ५१ ॥ ४६ ॥ इति अश्वप्रत्यये कलुषा कषावाः, तेषां यत्फलं
पुरुषभाषणनयनमुखविकारै रौद्ध्यानानुबन्धाऽऽदिकं, तेन
सह यत्र युज्यते न संबन्धमुपयाति, विगतरागो विज्ञेयणापुन-
र्भावेन गतो रागो यस्मारस विगतरागः, ज्ञेयमोह इत्यर्थः ।
तत्र किं विसं किमाश्चर्यं ? कषावलक्षणकारणाभावात्तन् किञ्चि-
दित्यर्थः । यस्तु सतोऽपि विद्यमानानपि कषावशमिच्छति, उ-
द्धीयमानानेव प्रथमतो निरुणद्धि, कथञ्चिदुदयमाप्तान् वा वि-
फलीकरोति, सोऽपि तत्तुद्धो अंतराग इव निष्कषायो भवत्यर्थः,
सतामपि कषायाणामसतकल्पनाकरणात्, अतः सारागसंय-
तोऽपि निर्मन्धोऽभिधीयते ।

अथ परं प्रश्नयति—

जइ अज्जितरमुक्का, बाहिरगंधेण मुक्कया किहण्ण ? ।

गिहण्ता उवगरणं, जम्हा अममत्तया तेसु ॥

यद्यनन्तराकप्रकारेणान्यन्तरग्रन्थमुक्ताः, ततो वक्ष्यमाणाऽऽदिक-
मुपकरणं युज्यते, ततः कथं, सुरिति वितर्कः । बाह्यग्रन्थेन मुक्ता उ-
च्येरन् ? वक्ष्याऽऽदेरपि ग्रन्थरूपत्वादित्यभिप्रायः । सुरिराह—यस्या-
त्तेषु वक्ष्यमाणाऽऽदिषु न विद्यते ममत्वं मूर्च्छा येषां ते मममत्व-
काः । “ शेषाग्रा ” ॥ ७ । ३ । १७५ ॥ इति कश्चप्रत्ययः । सू-
च्छोरहिताः । तेन बाह्यग्रन्थमुक्ता अप्यभिधीयन्ते । इयमत्र भा-
वना-मूर्च्छा परिग्रहो गीयते तनूपकरणाविधारणमात्रम्, “ मुक्ता
परिग्रहो वुत्तो ” इति वचनात् । अतः संयमोपपन्नाऽऽदिनिमि-
त्तमुपकरणं धारयन्नपि विशुद्धचेतोवृत्तिरपरिग्रह एव कृतवत् ।
तदुक्तं परमशुभमि—“ अज्जितरविजोहीय, उवगरणं बाहिरं परि-
हरतो । अपरिग्रहो सि भणिमो, जिणेहिं तेसु कइंसीहि ” ॥ १ ।
वृ० १ उ० । अ० । उक्त० । सूत्र० ।

(४) अथ निर्मन्धानिकेपमाह निर्युक्तिहृत्—

जिक्खेवो गियंउम्मी, चउविहो दुविहो य होइ दव्वम्मि ।

आगमणो आगमओ, णो आगमओ य सो तिनिहो । ३२ । नि० ।

निकेपो न्यासः (निबंढम्मि सि) निर्मन्धे निर्मन्धविषये चतु-
र्विधः, नाम-स्थापना-द्वय-भावभेदात् । तत्र नामस्थापने कु-
प्ये । द्विविधो मन्त्रनि द्वये—आगमतो, नो आगमतश्च । तथाऽऽ-
गमतः प्राग्वत्, नो आगमतश्च स इति निर्मन्धमिमेव इति
गाथाश्रयः । उक्त० (पार्श्विका) ६ अ० । त्रैविध्यमेवाऽऽह-
द्रव्यतो एकः, अन्धो न द्रव्यतो भावतः, अपरो द्रव्यतोऽपि
भावतोऽपि । तत्र द्रव्यतो निर्मन्धः स उच्यते, यो लिङ्गसहि-
तो द्रव्यलिङ्गयुक्तो निःशङ्कः सप्रत्यवस्थते, उत्पन्नजनीत्यर्थः ।
यस्तु प्रवृत्त्यायामजिमुक्तो न तावदथाऽपि प्रवृजति, कारणेन वा
यः साधुः परिक्षेपे वर्तते, स द्वितीयो द्वितीयजन्तवर्ती । यस्तु व-
दयसहितो द्रव्यभावलिङ्गयुक्तः स तृतीयः । उदयया निर्मन्ध
इति ज्ञावः । वृ० ३ उ० ।

जाणगसरिभविप, तव्वइस्सि य गिहण्वादीसु ।

आवाग्मि गियंउोखउ, पंचविहो होइ णायव्वो ॥ ३३ ॥ नि० ।

(जाणुगसरीरभविष्यत्) ज्ञाशरीरनिर्ग्रन्थो, ज्ञव्यशरीर-
निर्ग्रन्थश्च । पञ्चाकृतपुरस्कृतनिर्ग्रन्थपर्यायतत्वात् घृतकुम्भ
इत्यादिभ्यामतः प्राग्वद्भावनीयः । तद्व्यातिरेकश्च निहयाऽऽदि-
ष्टु । आदिशब्दात्प्राग्भवेऽऽदिपरिग्रहः । जावनिर्ग्रन्थोऽप्याग-
मतो, नो आगतश्च, तत्राऽऽगतस्तथैव । नो आगतस्तन्तु
स्वतः पथाऽऽह निर्युक्तिरुक्त-भावे निर्ग्रन्थः, अस्तुवाक्या-
लङ्कारे, पञ्चविधः पञ्चभेदो भवति ज्ञातव्यं ज्ञात गाथाऽर्थः ।
उच्यते (पार्श्वटीका) ६ अ० ।

(५) पञ्चविधनिर्ग्रन्थस्वरूपं ज्ञेयम्-

कऽ एं जंते ! गिर्यंता पक्षता ! गोयमा ! पंच गिर्यंता
पण्यता । तं जहा-पुलाए, वजसे, कुसीले, गिर्यंते,
सिणाए ।

(गिर्यंते स्ति) निर्गताः सबाह्याज्यन्तरादिति निर्ग्रन्थाः
साधवः, एतेषां च प्रतिपन्नसर्वधरतीनामपि विश्विचचारित्र-
मोहनीयकर्मकृषोपशमाऽऽदिभिरुक्तो भेदोऽवसेयः । तत्र- (पुलाए
स्ति) पुलाको निःसारो धान्यकणः, पुलाकयपुलाकः संयम-
सारापेक्षया, स च संयमवानपि मनाकु तमसारं कुर्वन् पु-
लाक इत्युच्यते । (वजसे स्ति) वक्रुषं शबल, कर्तुरभित्यन-
र्थान्तरम्, ततश्च वक्रुषसंयमयोगाद्वक्रुषः । (कुसीले स्ति) कु-
रितं शास्त्रं चरणमर्थेति कुशलः । (गिर्यंते स्ति) निर्गता प्र-
ग्यामोहनीयकर्मऽऽद्यादिति निर्ग्रन्थः । (सिणाए स्ति) स्ना-
त इव स्नातो घातिकर्मलक्षणममपटलकालनादिति । ज० २५
श० ६ उ० ।

तत्रो गिर्यंता एोससोवउत्ता पण्यता । जहा-पुलाए,
गिर्यंते, सिणाए । तत्रो गिर्यंता सस-णोससोवउत्ता
पण्यता । तं जहा-वजसे, पादिसेवणाकुसीले, कसाय-
कुसीले ।

(तत्रो इत्यादि) निर्गता प्रग्यात् सबाह्याज्यन्तरादिति निर्ग्र-
न्थाः संयताः, नो 'नैय, संज्ञायामाहाराऽऽद्यभिलाषरूपायां, पू-
र्वाभूतस्मरणानागतचित्ताद्वारेणोपयुक्ता ये ते नोसंज्ञोपयुक्ताः,
तत्र पुलाको संज्ञोपजीवनाऽऽदिना संयमासारताकारको व-
क्ष्यमाणलक्षणः, निर्ग्रन्थ उपशान्तमोहः, क्षीणमोहो वेति । स्नात-
को घातिकर्ममक्षज्ञानावाप्त्युच्छानस्वरूपः । तथा त्रय एव
संज्ञोपयुक्ताः, नोसंज्ञोपयुक्ताभ्येत संकीर्णस्वरूपाः, तथा स्वरूप-
त्वात् । तथा आऽऽह- (सस-णोससोवउत्ता स्ति) संज्ञा आहाराऽऽ-
दिविषया, नोसंज्ञा च तदभावलक्षणम् । संज्ञानोसंज्ञे, तयोरुप-
युक्ता इति विग्रहः । पूर्वहस्वता प्राकृत्यादिति । तत्र वक्रुषः श-
रीरोपकरणविभूषाऽऽदिना सवसचारित्रपटः, प्रतिसेवनया मूल-
गुणाऽऽदिविषयया कुरितं शास्त्रं यस्य स तथा । एवं कषायकु-
शील इति । स्या० ३ उ० २ उ० । घ० २० । घ० । पं० भा० ।
पं० चू० । दर्श० । (पुलाकाऽऽदीनां व्याख्या स्वस्वस्थाने)

(६) एते पुलाकाऽऽद्यः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा एभिः संयमा-
ऽऽदिनिरनुगमविकल्पैः साध्या जघन्ति-

पक्षवण वेय रागे, कष्य चरित्त पदिसेवणा एणो ।

तिस्ये लिंग सररिरे, खिसे काक्षे गति संजमणिकासे ॥१॥

जोगुवओग कसाए, लेमा परिणाम बंधवेदे य ।

कम्पोदीरण उवसं-पजहस सप्ता य आहारे ॥ २ ॥

जव आगरिसे कालं-तरेय समुघाय खेत्त फुसणा य ।

जावे परिणामे खलु, अप्पाबहुयं गिर्यंताणं ॥ ३ ॥

ज० २५ श० ६ उ० ।

(७) तत्र वेवद्वारे-

पुलाए णं भंते ! किं सवेयए होज्जा, अवेदए होज्जा ! गोयमा !
सवेयए होज्जा, एो अवेदए होज्जा । जऽ सवेदए होज्जा
किं इत्थीवेदए होज्जा, पुरिसवेदए होज्जा, पुरिसणपुंसगवेयए
होज्जा ! गोयमा ! णो इत्थीवेयए होज्जा, पुरिसवेयए
होज्जा, पुरिमणपुंसगवेयए होज्जा । वजसे णं भंते ! किं
सवेयए होज्जा, अवेदए होज्जा ! गोयमा ! सवेदए होज्जा,
एो अवेदए होज्जा । जऽ सवेदए होज्जा किं इत्थीवेयए
होज्जा, पुरिसवेयए होज्जा, पुरिसणपुंसगवेयए होज्जा !
गोयमा ! इत्थीवेयए होज्जा, पुरिसवेयए होज्जा, पुरिम-
णपुंसगवेयए होज्जा । एवं पडिसेवणाकुसीले वि । कसाय-
कुसीले णं भंते ! किं सवेयए पुच्छा ! गोयमा ! सवेयए
वा होज्जा, अवेदए वा होज्जा । जऽ अवेदए होज्जा किं
उवसंतवेदए होज्जा, खीणवेदए होज्जा ! गोयमा !
उवसंतवेदए वा होज्जा, खीणवेदए वा होज्जा । जऽ स-
वेदए होज्जा किं इत्थीवेदए होज्जा पुच्छा ! गोयमा ! ति-
सु वि जहा वजसे । गिर्यंते णं भंते ! किं सवेदए पुच्छा !
गोयमा ! एो सवेदए होज्जा, अवेदए होज्जा । जऽ अ-
वेदए होज्जा किं उवसंतवेदए होज्जा, खीणवेदए वा होज्जा
पुच्छा ! गोयमा ! उवसंतवेदए वा होज्जा, खीणवेदए वा
होज्जा । सिणाए णं भंते ! किं सवेयए होज्जा ! जहा गिर्यं-
ते तहा सिणाए वि, एवरं एो उवसंतवेदए होज्जा, खी-
णवेदए होज्जा ।

पुलाकवक्रुषप्रतिसेवनाकुशीलानामुपशमकषकभेदयोरज्ञावात् ।
(नो इत्थीवेयए स्ति) स्त्रियाः पुलाकलक्षणेज्ञावात् । (पुरिसन-
पुंसगवेयए स्ति) पुरुषः सन् यो नपुंसकवेदको वदितकत्वाऽऽ-
दिज्ञावात् । (वेदए वा होज्जा, खीणवेदए वा होज्जा स्ति) सू-
क्ष्मसंपरायगुणज्ञानकं यावत्कषायकुशीलो भवति, स च
प्रमत्ताप्रमत्तापुर्वकषणेषु संवेदः, अनिवृत्तिवादे त्वज्ञानेषु क्षी-
णेषु वा वेदेष्ववेदः स्यात्, सूक्ष्मसंपराये चेति । (गिर्यंते
णमित्यादि) (उवसंतवेयए वा होज्जा, खीणवेयए वा होज्जा
स्ति) भेदिन्ये निर्ग्रन्थत्वभावादिति । (सिणाए, णमित्यादि)
(एो उवसंतवेदए होज्जा, खीणवेदए होज्जा स्ति) क्षपकभेदभा-
वेन स्नातकत्वभावादिति ।

(८) रागद्वारे-

पुलाए णं भंते ! किं सरागे होज्जा, बीयरगे होज्जा !
गोयमा ! सरागे होज्जा, एो बीयरगे होज्जा, एवं० जाव

कमायकुसीले । शिथंते णं भंते ! किं सरागे होज्जा पुच्छा ? गोयमा ! णो सरागे होज्जा, बीयरगे होज्जा । जइ बीयरगे होज्जा किं उवसंतकसायबीयरगे होज्जा, खीणकसायबीयरगे होज्जा ? गोयमा ! उवसंतकसायबीयरगे होज्जा, खीणकसायबीयरगे होज्जा । सिणाते एवं चेव, एवरं णो उवसंतकसायबीयरगे होज्जा, खीणकसायबीयरगे होज्जा । (पुत्ताए णं जंते ! किं सरागे सि) सरागः सकषायः ।

(८) कल्पद्वारे-

पुत्ताए णं भंते ! किं त्रियकप्पे होज्जा, अट्टियकप्पे होज्जा ? गोयमा ! त्रियकप्पे वा होज्जा, अट्टियकप्पे वा होज्जा । एवं जाव सिणाए । पुत्ताए णं जंते ! किं जिणकप्पे होज्जा, थेरकप्पे होज्जा, कप्पातीते होज्जा ? गोयमा ! णो जिणकप्पे होज्जा, थेरकप्पे होज्जा, णो कप्पातीते होज्जा । वउसे णं जंते पुच्छा ? गोयमा ! जिणकप्पे वा होज्जा, थेरकप्पे वा होज्जा, णो कप्पातीते होज्जा । एव पडिसेवणाकुसीले वि । कमायकुसीले णं पुच्छा ? गोयमा ! जिणकप्पे वा होज्जा, थेरकप्पे वा होज्जा, कप्पातीते वा होज्जा । शिथंते णं पुच्छा ? गोयमा ! णो जिणकप्पे होज्जा, णो थेरकप्पे होज्जा, कप्पातीते होज्जा । एवं सिणाए वि ॥ ४ ॥

(किं त्रियकप्पे इत्यादि) भावेऽत्र कथाऽऽदिषु दशसु पदेषु प्रथमपञ्चमतीर्थकरसाधनः स्थिता एवाऽवश्यं तत्पालनादिति । तेषां स्थितकथाः, तत्र वा पुत्ताको भवेत् । मध्यमतीर्थकरसाधनस्तु तेषु स्थिताऽस्थिताऽस्थिताऽस्थिताऽस्थितान्कल्पः, तेषां तत्र वा पुत्ताको जयेत् । एवं सर्वेऽपि । अथवा-कल्पो जिनकल्पः, स्थविरकल्पश्चेतद् द्विधेति । तमाश्रित्याऽऽह- (पुत्ताए णं भंते ! किं जिणकप्पे इत्यादि) (कप्पातीते ति) जिनकल्पस्थविरकल्पान्कल्पमन्यत्र । (कसायकुसीले णमित्यादि) (कप्पातीते वा होज्जा ति) कल्पप्राप्तिं वा कसायकुसीलो भवेत्, कल्पप्राप्तिस्तस्य उपायतीर्थकरस्य सकषायत्वादिति । (शिथंते णमित्यादि) (कप्पातीते होज्जा ति) निर्मन्यः कल्पप्राप्त एव भवेत्, यतस्तस्य जिनकल्पस्थविरकल्पधर्मा न सन्तीति ।

(९) चरित्रद्वारे-

पुत्ताए णं जंते ! किं सामाइयसंजमे होज्जा, छेओवडाव-णियसंजमे होज्जा, परिहारविसुद्धियसंजमे होज्जा, सुहुमसंपरायसंजमे होज्जा, अहक्खायसंजमे होज्जा ? गोयमा ! सामाइयसंजमे होज्जा, छेओवडावणियसंजमे होज्जा, णो परिहारविसुद्धियसंजमे होज्जा, णो सुहुमसंपरायसंजमे होज्जा, णो अहक्खायसंजमे होज्जा । एवं वउसे वि । एवं पडिसेवणाकुसीले वि । कमायकुसीले णं पुच्छा ? गोयमा ! सामाइयसंजमे वा होज्जा० जाव सुहुमसंपरायसंजमे वा होज्जा, णो अहक्खायसंजमे होज्जा । शिथंते णं

पुच्छा ? गोयमा ! णो सामाइयसंजमे वा होज्जा० जाव णो सुहुमसंपरायसंजमे वा होज्जा, अहक्खायसंजमे वा होज्जा । एवं सिणाते वि ॥ ५ ॥

चरित्रद्वार व्यक्तमेव ।

(१०) प्रतिसेवनाद्वारे-

पुत्ताए णं भंते ! किं पडिसेव होज्जा, अपडिसेव होज्जा ? गोयमा ! पडिसेव होज्जा, णो अपडिसेव होज्जा । जइ पडिसेव होज्जा, किं मूलगुणपडिसेव होज्जा, उत्तरगुणपडिसेव होज्जा ? गोयमा ! मूलगुणपडिसेव होज्जा, उत्तरगुणपडिसेव होज्जा, मूलगुणपडिसेवमाणे पंचएहं अणासवाणं अणयरं पडिसेव होज्जा, उत्तरगुणपडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अणयरं पडिसेव होज्जा । वउसे णं पुच्छा ? गोयमा ! पडिसेव होज्जा, णो अपडिसेव होज्जा । जइ पडिसेव होज्जा किं मूलगुणपडिसेव होज्जा, उत्तरगुणपडिसेव होज्जा ? गोयमा ! णो मूलगुणपडिसेव होज्जा, उत्तरगुणपडिसेव होज्जा । उत्तरगुणपडिसेवमाणे दसविहस्स पच्चक्खाणस्स अणयरं पडिसेव होज्जा । पडिसेवणाकुसीले जहा पुत्ताए । कसायकुसीले पुच्छा ? गोयमा ! णो पडिसेव होज्जा । एवं शिथंते वि । एवं सिणाते वि ॥ ६ ॥

(पडिसेव ति) संयमप्रतिकृत्यस्य संज्वलनकषायोदयात्सेवकः प्रातिसेवकः, संयमविराधक इत्यर्थः । (मूलगुणपडिसेव ति) मूलगुणाः प्राणातिपातविरमणाऽऽहः, तेषां प्रातिकृत्येन सेवकः मूलगुणप्रतिसेवकः । पचमुत्तरगुणप्रतिसेवकोऽपि, नवरमुत्तरगुणाः दशविधप्रत्याख्यातरूपाः । (दसविहस्स पच्चक्खाणस्स ति) तत्र दशविधं प्रत्याख्यानम्, 'अणागतमइहं कत कोडोसहिं' इत्यादिप्रागुच्यतात्स्वरूपम् । अथवा- " नवकारपोरिस्सिप " इत्याद्यावद्वक्तव्यमिदम् । (अणयरं पडिसेव होज्जा ति) एकतरं प्रत्याख्यानं विराचयेत्तुपलकणावाक्यात्पिण्डविशुद्ध्यादिविराधकत्वमपि सम्भाव्यत इति ।

(११) हानद्वारे-

पुत्ताए णं भंते ! कइसु णाणेषु होज्जा ? गोयमा ! दोसु वा तिसु वा होज्जा, दोसु होज्जमाणे दोसु आनिणिबोहियणाणसु अणाणेषु होज्जा, तिसु होज्जमाणे तिसु आनिणिबोहियणाणसु अणाणोहियाणेषु होज्जा । एवं वउसे वि । एवं पडिसेवणाकुसीले वि । कमायकुसीले णं पुच्छा ? गोयमा ! दोसु वा तिसु वा चउसु वा होज्जा । दोसु होज्जमाणे दोसु आनिणिबोहियणाणसु अणाणेषु होज्जा । तिसु होज्जमाणे तिसु आनिणिबोहियणाणसु अणाणोहियाणेषु होज्जा, अहवा तिसु आनिणिबोहियणाणसु अणाणमणपज्जवणाणेषु होज्जा, चउसु होज्जमाणे चउसु आनिणिबोहियणाणोहियाणमणपज्जवणाणेषु होज्जा । एवं शिथंते

हे वि । सिणाते एं पुच्छा ? । गोयमा ! एगमि केवल-
खाणेषु होज्जा । पुलाए एं भंते ! केवद्वं सुयं अहि-
ज्जेज्जा ? । गोयमा ! जह्मेणं एवस्स पुव्वस्स ततियं आ-
मारवत्थुं, उक्कोसेणं एवपुव्वाइं अहिज्जेज्जा । वउसे एं
पुच्छा ? । गोयमा ! जह्मेणं अट्ठ पवयणमायाओ, उक्कोसेणं
दस पुव्वाइं अहिज्जेज्जा । एवं पडिमवणाकुमीझे वि ।
कसायकुमीझे एं पुच्छा ? । गोयमा ! जह्मेणं अट्ठ पवयण-
मायाओ, उक्कोसेणं चउदम पुव्वाइं अहिज्जेज्जा । एवं
णियंते वि । सिणाते एं पुच्छा ? । गोयमा ! सुयवतिरित्ते
होज्जा ॥ ७ ॥

आभिनिबोधिकाऽऽविज्ञानप्रस्तावाद् ज्ञानविशेषभूतं भूतं वि-
शेषेण विन्तवन्नाह—(पुलाए एं भंते ! केवद्वं सुयमित्यादि)
(जह्मेणं अट्ठ पवयणमायाओ ति) अट्ठप्रवचनमातृपालनरूप-
त्वाच्चारित्रस्य, तद्वतोऽष्टप्रवचनमातृपरिज्ञानेनाऽवश्यं भाव्यं,
ज्ञानपूर्वकत्वाच्चारित्रस्य, तत्परिज्ञानं च भूतादतोऽष्टप्रवचन-
मातृप्रतिपादनपरं भूतं चकुशस्य अध्ययनोऽपि भवतीति । तच्च
“ अट्ठणं पवयणमारुणं ” इत्यस्य यद्विहरणसूत्रं तत्सम्प्रा-
प्यते । यत्पुनरुत्तराध्ययनेषु प्रवचनमातृप्रतिपादननामकमध्यव-
नं, तद् गुरुत्वाद्भिषिष्टतरभुतत्वाच्च न अध्ययनः सम्भवतीति
बाहुल्याऽऽग्रय चेद् भुतप्रमाणं, तेन न मातृत्वाऽऽदिना व्यभि-
चार इति ।

(१२) तीर्थद्वारे—

पुलाए एं भंते ! किं तित्थे होज्जा, अतित्थे होज्जा ?
गोयमा ! तित्थे होज्जा, एो अतित्थे होज्जा । एवं वउसे
वि । एवं पडिमवणाकुमीझे वि । कसायकुमीझे पुच्छा ?
गोयमा ! तित्थे वा होज्जा, अतित्थे वा होज्जा । जइ
तित्थे होज्जा किं तित्थयरे होज्जा, पत्तेयबुद्धे होज्जा ? ।
गोयमा ! तित्थयरे वा होज्जा, पत्तेयबुद्धे वा होज्जा ।
एवं णियंते वि । एवं सिणाते ॥ ८ ॥

(कसायकुमीलेत्यादि) कसायकुमीलिह्यस्थायस्थायं
तार्थक्येऽपि स्वादितरुतदपेक्षया तीर्थव्यवच्छेदे च तद्व्योऽ-
व्यसौ स्वादिति, तद्व्यापेक्षया च “ अतित्थे वा होज्जा ति ” इ-
त्युच्यते । अत एवाऽऽह—“ जादे तित्थे होज्जा, किं तित्थयरे
होज्जा ” इत्यादि ।

(१३) लिङ्गद्वारे—

पुलाए एं भंते ! किं सङ्गिमे होज्जा, अएणसिगे हो-
ज्जा, गिडिलिगे होज्जा ? । गोयमा ! दव्वसिगे प-
रुव्व सङ्गिमे वा होज्जा, अएणसिगे वा होज्जा । जा-
वङ्गिमे परुव्व शियमं सङ्गिमे होज्जा, एवं० जाव सि-
णाए ॥ ९ ॥

लिङ्गं द्विधा, द्रव्यजावमेवात् । तत्र जावसिगे ज्ञानाऽऽदि, एतच्च स्व-
सिङ्गमेव, ज्ञानाऽऽदिभावस्याहंतामेव भावात् । प्रत्यलिङ्गं तु द्वे-
धा, स्वलिङ्गपरलिङ्गमेवात् । तत्र स्वसिङ्गं रज्जोहरणाऽऽदि । पर-
लिङ्गं च द्विधा—कुनीधिकलिङ्गं, गृहस्थलिङ्गं चेत्यत आह—(पु-

लाए एं भंते ! किं सङ्गिमे इत्यादि) विविधालिङ्गेऽपि प्रवेष्टुं
कल्पयित्वा ज्ञानपेक्षाच्चरणपरिणामस्येति ।

(१४) शरीरद्वारे—

पुलाए एं भंते ! कउसु सरीरेसु होज्जा ? । गोयमा ! तिसु
ओरासियतेयाकम्मएसु होज्जा । वउसे एं भंते ! पुच्छा ? ।
गोयमा ! तिसु वा चउसु वा होज्जा, तिसु होज्जमाणे
तिसु ओरासियतेयाकम्मएसु होज्जा । चउसु होज्जमाणे
चउसु ओरासियवेउवियतेयाकम्मएसु होज्जा । एवं
पडिमवणाकुमीझे वि । कमायकुमीझे पुच्छा ? । गोयमा !
तिसु वा चउसु वा पंचसु वा होज्जा । तिसु होज्जमाणे
तिसु ओरासियतेयाकम्मएसु होज्जा, चउसु होज्जमाणे
चउसु ओरासियवेउवियतेयाकम्मएसु होज्जा । पंचसु हो-
ज्जमाणे पंचसु ओरासियवेउवियतेयाकम्मएसु होज्जा ।
णियंते, सिणाओ य जहा पुलाओ ॥ १० ॥
शरीरद्वारं व्यक्तम् ।

(१५) केषद्वारे—

पुलाए एं भंते ! किं कम्मजूमिह होज्जा ? । गोयमा ! जम्म-
णसंतिजावं पडुव्व कम्मजूमिह होज्जा, एो अकम्मजूमिह
होज्जा ? । वउसे एं पुच्छा ? । गोयमा ! जम्मणसंतिभावं पडुव्व
कम्मजूमिह होज्जा, एो अकम्मजूमिह होज्जा । साहरणं
पडुव्व कम्मजूमिह होज्जा, अकम्मजूमिह वा होज्जा । एवं
० जाव मिणाए ॥ ११ ॥

(पुलाए एं भंते ! किं कम्मजूमिह इत्यादि) (जम्मणसंतिभावं प-
डुव्व ति) जन्म उत्पादः, सङ्गावश्च (विधाकृतक्रेत्राद्व्ययत्र, तच्च वा
जातस्य, तत्र चरणजावे नास्तिवम्, एतयोश्च समाहारद्वयोऽनन्त-
रप्रतीत्य पुलाकः कम्मजूमौ भवेत्, तत्र जायते, विहरति च तत्रै-
वेत्यर्थः । अकम्मजूमौ पुनरसौ न जायते, तज्ज्ञानस्य चारित्र्या-
भावात् । न च तत्र वर्तते, पुलाकसङ्घौ वर्तमानस्य देवाऽऽदिभिः
संहतुमशक्यत्वात् । चकुशसूत्रं—(जो अकम्मजूमिह होज्जा ति)
अकम्मजूमौ चकुशो न जन्मतो जयति, स्वकृतविहारतश्च, पर-
कृतविहारतस्तु कम्मजूमामकम्मजूम्यां च समजवतीत्येते-
वाऽऽह—(साहरणं पडुव्वेत्यादि) इह च संहरणं केषान्त-
रारक्षेत्रान्तरे देवाऽऽदिजनिर्जनम् ।

(१६) कालद्वारे—

पुलाए एं भंते ! किं ओमपिणीकाले होज्जा, उस्सपिणी-
काले होज्जा, एो ओमपिणी एो उस्सपिणीकाले होज्जा ? ।
गोयमा ! ओमपिणीकाले वा होज्जा, उस्सपिणीकाले
वा होज्जा, एो ओमपिणी एो उस्सपिणीकाले वा होज्जा ।
जइ ओमपिणीकाले होज्जा किं सुसमसुसमाकाले
होज्जा १, सुसमाकाले होज्जा २, सुसमवुस्समाकाले
होज्जा ३, दुस्समसुसमाकाले होज्जा ४, दुस्समाकाले
होज्जा ५, दुस्समवुस्समाकाले होज्जा ६ ? । गोयमा !
जम्मणं पडुव्व एो सुसमसुसमाकाले होज्जा १, एो

सुसमाकाशे होजा २, सुसमदुस्तमाकाशे वा होजा ३, दुस्तमसुसमाकाशे वा होजा ४, यो दुस्तमाकाशे होजा ५, यो दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा ६ । संतिभावं पदुच यो सुसमसुसमाप होजा १, यो सुसमाप होजा २, सुसमदुस्तमाप होजा ३, दुस्तमसुसमाप होजा ४, दुस्तमाप होजा ५, यो दुस्तमदुस्तमाप होजा ६ । यदि उस्तपिणीकाशे होजा किं दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा १, दुस्तमाकाशे होजा २, दुस्तमसुसमाकाशे होजा ३, सुसमदुस्तमाकाशे होजा ४, सुसमाकाशे होजा ५, सुसमदुस्तमाकाशे होजा ६ ? । गोयमा ! जम्पणं पदुच यो दुस्तमसुसमाकाशे होजा १, दुस्तमाकाशे होजा २, दुस्तमसुसमाकाशे वा होजा ३, सुसमदुस्तमाकाशे वा होजा ४, यो सुसमाकाशे वा होजा ५, यो सुसमसुसमाकाशे वा होजा ६ । संतिभावं पदुच यो दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा १, यो दुस्तमाकाशे होजा २, दुस्तमसुसमाकाशे होजा ३, सुसमदुस्तमाकाशे वा होजा ४, यो सुसमाकाशे होजा ५, यो सुसमसुसमाकाशे होजा ६ । जइ यो ओसपिणी यो उस्तपिणी काशे होजा किं सुसमसुसमापलिनागे होजा १, सुसमापलिनागे होजा २, सुसमदुस्तमापलिभागे होजा ३, दुस्तमसुसमापलिभागे होजा ४ ? । गोयमा ! जम्पणं संतिभावं पदुच यो सुसमसुसमापलिनागे होजा १, यो सुसमापलिनागे होजा २, यो सुसमदुस्तमापलिनागे होजा ३, दुस्तमसुसमापलिभागे होजा ४ । बउसे यं जंते ! पुच्छा ? । गोयमा ! ओसपिणीकाशे वा होजा, उस्तपिणीकाशे वा होजा, यो ओसपिणीकाशे वा होजा, यो उस्तपिणीकाशे वा होजा । जइ ओसपिणीकाशे होजा किं सुसमसुसमाकाशे वा होजा पुच्छा ? । गोयमा ! जम्पणं संतिभावं पदुच यो सुसमसुसमाकाशे होजा १, यो सुसमाकाशे होजा २, सुसमदुस्तमाकाशे होजा ३, दुस्तमसुसमाकाशे वा होजा ४, दुस्तमाकाशे वा होजा ५, यो दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा ६ । साहरणं पदुच अणयरे समाकाशे यदि ओसपिणीकाशे होजा किं दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा ? । गोयमा ! जम्पणं पदुच यो दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा, जइव पुलाए । संतिभावं पदुच यो दुस्तमदुस्तमाकाशे होजा । एवं संतिभावेण वि जहा पुलाए ० जाव यो सुसमसुसमाकाशे होजा । साहरणं पदुच अणयरे समाकाशे होजा, जहा यो ओसपिणी यो उस्तपिणीकाशे होजा पुच्छा ? । गोयमा ! जम्पणं संति-

भावं पदुच यो सुसमसुसमापलिभागे होजा । जइव पुलाए ० जाव दुस्तमसुसमापलिभागे होजा । साहरणं पदुच अणयरे पलिभागे होजा, जइ वउसे, एवं पडिसेवणाकुसीले वि । एवं कसायकुसीले वि । णियंठो, सिणाओ य जहा पुलाए; एवरं एपसिं अण्णहियं साहरणं चाणियब्बं; सेसं तं वेव ॥ १२ ॥

विधिः । कालोऽवसर्पिण्यादिः । तत्राऽऽद्यं भरेतरावतयो, तृतीयस्तु महाविदेहैमवताऽऽदिषु । (सुसमदुस्तमाकाशे वा होजा ति) आदिदेवकाले इत्यर्थः । (दुस्तमसुसमाकाशे वेति) चतुर्थे अरके इत्यर्थः । उक्तास्तमाच्याजाऽन्यत्राऽसौ जायते । (संतिभावं पदुकेत्यादि) अवसर्पिण्यां सज्जावं प्रतीत्य तृतीयचतुर्थ्यज्जमाऽऽरकेषु मवेत्, तत्र चतुर्थारके जातः सम्पञ्चमेऽपि वरंते, तृतीयचतुर्थारकसज्जावस्तु तज्जन्मपूर्वक इति । (जइ उस्तपिणीत्यादि) उस्तपिण्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेऽवरकेषु जम्मतो जवति, तत्र द्वितीयस्याऽन्ते जायते, तृतीये तु चरणं प्रतिपद्यते, तृतीयचतुर्थयोस्तु जायते, चरणं च प्रतिपद्यत इति । सज्जावं पुनः प्रतीत्य तृतीयचतुर्थयोरेव तस्य सत्ता, तयोरेव चरणप्रतिपत्तेरिति । (जइ यो ओसपिणीत्यादि) (सुसमसुसमापलिभागे ति) सुसमसुसमायाः प्रतिभागः सादृश्यं यत्र काले स तथा । स च देवकुत्तरकुत्तु । एवं सुसमाप्रतिभागा हरिवर्धरम्यकवेषेषु, सुसमदुःखमाप्रतिभागो हैमवतैरवयवेषु, दुःखमसुसमाप्रतिभागो महाविदेहेषु । (निपंठो, सिणाओ य जहा पुलाए ति) एतौ पुलाकवद्वक्तव्यौ । विशेषं पुनराह- (नवरं एपसिं अण्णहियं साहरणं जाणियब्बं ति) पुलाकस्य हि पूर्वोक्तपुत्र्या सहरणं मास्सेतयोश्च तत्तस्मिन्वतीति कृत्वा तद्वाक्यं, सहरणद्वारेण च यस्मयोः सर्वकालेषु सम्म- बोऽसौ पूर्वसंहृतयोर्मिमेन्यजातकत्वप्रप्तौ दृष्ट्या, यतो नाप- गतवेदानां सहरणमस्तीति । यदाह- " समणीमवगयवेयं, प- रिहारपुलायमप्पमत्तं च । ओइसपुब्बि माहा- रणं च न य को इ सहरणं ॥ १ ॥ " ति ।

(१७) गतिद्वारे सौचर्मोऽऽदिका देवगतिरिच्छाऽऽद्यस्तके-
दास्तदायुश्च पुलाकाऽऽदीनां निरूप्यते-

पुलाए णं भंते ! कालगए समाणे कं गतिं गच्छ ? । गोयमा ! देवगतिं गच्छ । देवगतिं गच्छमाणे किं जवण- वासीसु उववज्जेज्जा, वाणमंतरेसु उववज्जेज्जा, जोइसिय- वेमाणिएसु उववज्जेज्जा ? । गोयमा ! यो जवणवासीजो- वाणमंतरणो जोइसियवेमाणिएसु उववज्जेज्जा । वे- माणिएसु उववज्जमाणे जइसेणं सोहम्मे कप्पे, उक्कोसेणं सहस्सारे कप्पे उववज्जेज्जा । वउसे यं एवं चेव, एवरं उक्कोसेणं अच्चुए कप्पे । पडिसेवणाकुसीले जहा वउसे । कसायकुसां जहा पुलाए, एवरं उक्कोसेणं अणुत्तरविमा- णोसु य । णियंठे यं जंते ! एवं चेव, जानवेमाणिएसु उव- वज्जमाणे अजहणपणुकोसं अणुत्तरविमाणोसु उववज्जे- ज्जा । सिणाए यं भंते ! कालगए समाणे कं गतिं गच्छ- ति ? । गोयमा ! सिद्धगतिं गच्छति । पुलाए यं भंते !

पुलागस्स णं भंते ! केवइया चरित्तपज्जवा पणत्ता ? ! गो-
यमा ! अणंता चरित्तपज्जवा पणत्ता । एवं जाव सिणाय-
स्स । पुलाए णं भंते ! पुलागस्स मट्ठाणसण्णगासेणं च-
रित्तपज्जवेहिं किं हीणे, तुल्ले, अब्भहिए ? ! गोयमा ! सिय ही-
णे, सिय तुल्ले, सिय अब्भहिए । जइ हीणे अणंतभागहीणे
वा, असंखेज्जभागहीणे वा, संखेज्जभागहीणे वा, संखेज्ज-
गुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा ।
अइ अब्भहिए अणंतभागमब्भहिए वा, असंखेज्जभागम-
ब्भहिए वा, संखेज्जभागमब्भहिए वा, संखेज्जगुणमब्भ-
हिए वा, असंखेज्जगुणमब्भहिए वा, अणंतगुणमब्भहिए वा ।
पुलाए णं भंते ! वउसस्स परट्ठाणसण्णगासेणं चरित्त-
पज्जवेहिं किं हीणे, तुल्ले, अब्भहिए ? ! गोयमा ! हीणे,
णो तुल्ले, णो अब्भहिए अणंतगुणे । एवं पडिसेवणा-
कुसीले वि । कसायकुसील्लेणं समं उट्ठाणवहिए जट्ठेव
मट्ठाणे । णियंतस्स जहा वउसस्स । एवं सिणायस्स वि ।
वउमे णं जंते ! पुलागस्स परट्ठाणसण्णगासेणं चरित्त-
पज्जवेहिं किं हीणे, तुल्ले, अब्भहिए ? ! गोयमा ! णो हीणे,
णो तुल्ले, अब्भहिए, अणंतगुणमब्भहिए । वउसे णं भं-
ते ! वउसस्स मट्ठाणस्स सण्णगासेणं चरित्तपज्जवेहिं
पुच्छा ? ! गोयमा ! सिय हीणे, सिय तुल्ले, सिय अब्भ-
हिए । जइ हीणे उट्ठाणवहिए । वउमे णं जंते ! पडिसेव-
णाकुसीलस्स परट्ठाणसण्णगासेणं चरित्तपज्जवेहिं किं हीणे
उट्ठाणवहिए ? ! एवं कसायकुसील्लस्स वि ? ! वउमे णं जंते !
णियंतस्स परट्ठाणसण्णगासे णं चरित्तपुच्छा ? ! गो-
यमा ! हीणे, णो तुल्ले, णो अब्भहिए अणंतगुणहीणे ।
एवं सिणायस्स वि । पडिसेवणाकुसीलस्स एवं चेव ।
वउसस्स वत्तव्वया जाणियव्वा । कसायकुसील्लस्स स-
ण्णगासेणं एस चेव वउमवत्तव्वया, णवरं पुलाएण वि
समं उट्ठाणवहिए । णियंते णं भंते ! पुलागस्स परट्ठा-

एतस्मिन्नासेणं चरितपञ्जवेहिं पुच्छा ? । गोयमा ! एो हीणे, एो तुल्ले, अन्नहिण, अणंतगुणमन्नहिण एव० जाव कसायकुसीलस्य । एियंते एं जंते ! एियंतेस्त सस्मिन्नासे-
णं पुच्छा ? । गोयमा ! एो हीणे, तुल्ले, एो अन्नहिण । एवं मिणायस्म वि । सिणाए ए भंते ! पुलागस्म परडाण-
सस्मिन्नासेणं, एवं जहा एियंतेस्त वत्तव्या, तहा सि-
णायस्म वि जाणियव्वा० जाव सिणाए एं भंते ! सिणा-
यस्म मट्टाणसस्मिन्नासेणं पुच्छा ? । गोयमा ! एो हीणे,
तुल्ले, एो अन्नहिण ॥

(पुलागस्मेत्यादि) (चरितपञ्जवेहिं) चरित्रस्य सर्वविरति-
रूपपरिणामस्य पर्यवा भेदाच्चरित्रपर्यवाः, ते च बुद्धिकृता अविजा-
गपलित्वाः, विषयकृता वा । (मट्टाणसस्मिन्नासेणं) स्वमात्मी-
यं सजातीयं स्थानं पर्यवाणामाश्रयः स्वस्थानं पुलाकाऽऽदेः
पुलाकाऽऽदरेव, तस्य सन्निकर्षः संयोजनं स्वस्थानसन्निकर्षः,
तेन । (किं हीणे सि) विशुद्धसंयमस्थानसंस्थित्वेन वि-
शुद्धतरपर्यवापेक्षया अविशुद्धतरसंयमस्थानसंस्थित्वेनाविशु-
द्धतरः पर्यवा हीनाः, तद्योगात्साधुरपि हीनः । (तुल्ले सि) तुल्य-
शुद्धिकपर्यवयोगात्तुल्यः । (अन्नहिण सि) विशुद्धतरपर्यव-
योगादभ्यधिकः । (सिव हीणे सि) अशुद्धसंयमस्थानवर्ति-
त्वात् । (सिव तुल्ले सि) एकसंयमस्थानवर्तित्वात् । (सिव
अन्नहिण सि) विशुद्धतरसंयमस्थानवर्तित्वात् । (अणंत-
भागहीणे सि) किलासन्नावस्थापनया पुलाकस्योत्कृष्टसंयम-
स्थानपर्यवाप्तदश सहस्राणि १००० । तस्य सर्वजीवानन्तकेन श-
तपरिमाणतया कल्पितेन भागे हते लब्धं शतम् १०० । द्वितीयप्र-
तियोगिपुलाकचरणपर्यवाप्तं नव सहस्राणि नवशताधिकानि
११००० । पूर्वजागलब्धं ज्ञाते, तत्र प्रक्षिप्तं जातानि दश सहस्राणि,
ततोऽसौ सर्वजीवानन्तकनागहारलब्धेन शतेन हीन इत्यनन्त-
भागहीनः । (असंख्येज्जभागहीणे व सि) पूर्वोक्तकल्पितपर्याय-
राशेर्दशसहस्रस्य (१००००) लोकाऽऽकाशप्रदेशपरिमाणेना-
सङ्ख्येयकेन कल्पनया पञ्चाशत्प्रमाणेन भागे हते लब्धा द्वि-
शती, द्वितीयप्रतियोगिपुलाकचरणपर्यवाप्तं नव सहस्राण्यष्टौ
च शतानि ६००० । पूर्वभागलब्धा च त्रिशती, तत्र प्रक्षिप्ता
जातानि दश सहस्राणि, ततोऽसौ लोकाऽऽकाशप्रदेशपरिमाणा-
ऽसंख्येयकभागहारलब्धेन शतद्वयेन हीन इत्यसङ्ख्येयभागही-
नः । (संख्येज्जभागहीणे व सि) पूर्वोक्तकल्पितपर्यायराशेर्द-
शसहस्रस्य (१००००) उत्कृष्टसङ्ख्येयकेन कल्पनया दशक-
परिमाणेन भागे हते लब्धं सहस्रम् । द्वितीयप्रतियोगिपुलाक-
चरणपर्यवाप्तं नव सहस्राणि ६००० । पूर्वजागलब्धं च सहस्रं
तत्र प्रक्षिप्तं, जातानि दश सहस्राणि, ततोऽसौ उत्कृष्टसङ्ख्येयकभा-
गहारलब्धेन सहस्रेण हीन इति सङ्ख्येयभागहीनः । (संख्येज्ज-
गुणहीणे व सि) किलैकस्य पुलाकस्य चरणपर्यवाप्तं कल्पनया
सहस्रदशकं, द्वितीयप्रतियोगिपुलाकचरणपर्यवाप्तं च सहस्रं,
तन्मोत्कृष्टसङ्ख्येयकेन कल्पनया दशकपरिमाणेन गुणकारेण
हीनोऽनभ्यस्त इति संख्येयगुणहीनः । (असंख्येज्जगुणहीणे
व सि) किलैकस्य पुलाकस्य चरणपर्यवाप्तं कल्प-
नया सहस्रदशकं, द्वितीयप्रतियोगिपुलाकचरणपर्यवाप्तं च
द्विशती, ततश्च लोकाऽऽकाशप्रदेशपरिमाणेनासंख्येय-
केन कल्पनया पञ्चाशत्प्रमाणेन गुणकारेण गुणितो द्विशत-

को राशिर्जायते दशसहस्राणि, स च तेन लोकाऽऽकाशपरि-
माणासंख्येयकेन कल्पनया पञ्चाशत्प्रमाणेन गुणकारेण हीन
इति असंख्येयगुणहीनः । (अणंतगुणहीणे व सि) किलैकस्य
पुलाकस्य चरणपर्यवाप्तं कल्पनया सहस्रदशकं, द्वितीयप्र-
तियोगिपुलाकचरणपर्यवाप्तं च शतम् । ततश्च सर्वजीवान-
न्तकेन कल्पनया शतपरिमाणेन गुणकारेण गुणितः शतिको
राशिर्जायते दशसहस्राणि, स च तेन सर्वजीवानन्तकेन
कल्पनया शतपरिमाणेन गुणकारेण हीन इत्यनन्तगुणहीनः ।
एवमन्यधिकवदस्थानकशब्दार्थोऽप्येभिरेव भागापहारगुण-
कारैर्व्याख्येयः । तथाहि—एकस्य पुलाकस्य कल्पनया दश
सहस्राणि चरणपर्यवमानं, तद्वन्वस्य नवशताधिकानि नव स-
हस्राणि, ततो द्वितीयापेक्षया प्रथमोऽनन्तजागाभ्यधिकः ।
तथा यस्य नवसहस्राण्यष्टौ च शतानि पर्यवाप्तं, तस्मात्प्रथ-
मोऽसंख्येयजागाधिकः, तथा यस्य नव सहस्राणि चरणप-
र्यवाप्तं, तस्मात्प्रथमः संख्येयभागाधिकः, तथा यस्य चरणपर्यवा-
प्तं सहस्रमानं, तदपेक्षया प्रथमः संख्येयगुणाधिकः, तथा यस्य
चरणपर्यवाप्तं द्विशती, तदपेक्षयाऽऽष्टोऽसंख्येयगुणाधिकः, तथा
यस्य चरणपर्यवाप्तं शतमानं, तदपेक्षयाऽऽष्टोऽनन्तगुणाधिक
इति । (पुलाए एं भंते ! वत्तसस्मेत्यादि) (परडाणसस्मिन्ना-
सेणं नि) विजातीययोगमाश्रित्येत्यर्थः । विजातीयश्च पुला-
कस्य वकुशाऽऽदिः, तत्र पुलाको वकुशाद् हीनः, तथाविधवि-
शुद्धभावात् । (कसायकुसीलेण सम कूटाणवद्विजहं स-
ट्टाणे सि) पुलाकः पुलाकापेक्षया यथाऽऽनिहितः, तथा
कसायकुशीलापेक्षयाऽपि बाध्य इत्यर्थः । तत्र पुलाकः कसाय-
कुशीलादीनां वा स्यादविशुद्धसंयमस्थानवृत्तित्वात्, तुल्यो वा
स्यात्समानसंयमस्थानवृत्तित्वात्, अधिको वा स्याच्चुद्धत-
रसंयमस्थानवृत्तित्वात् । यतः पुलाकस्य, कसायकुशीलस्य च स-
वंजघ्न्यानि संयमस्थानान्यधः, ततस्तौ युगपदसंख्येयानि तानि
गच्छन्तः, तुल्यध्वंसानत्वात्, ततः पुलाको व्यवच्छिद्यते, हीनपरि-
णामत्वात्, व्यवच्छिद्यते च पुलाको कसायकुशील एकक एवा-
संख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, शुभतरपरिणामत्वात्,
ततः कसायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलवकुशा युगपदसंख्येयानि
संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततश्च वकुशो व्यवच्छिद्यते, प्रतिसे-
वनाकुशीलकसायकुशीलावसंख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्तः,
ततश्च प्रतिसेवनाकुशीलो व्यवच्छिद्यते, कसायकुशीलस्त्वसं-
ख्येयानि संयमस्थानानि गच्छन्ति, ततः सोऽपि व्यवच्छिद्यते,
ततो निर्ग्रन्थस्नातकावेकं संयमस्थानं प्राप्नुत इति । (नियंठ-
स्स जहा वत्तसस्स सि) पुलाको निर्ग्रन्थादनन्तगुणहीन
इत्यर्थः, चिन्तितः पुलाकोऽवशेषैः सहाद्य वकुशाभिर्यते—(यउ-
से एमित्यादि) वकुशः पुलाकादनन्तगुणाभ्यधिक एव, विशुद्ध-
तरपरिणामत्वम्, वकुशात् हीनाऽऽदिविचित्रपरिणामत्वात्, प्र-
तिसेवनाकसायकुशीलाभ्यामपि हीनाऽऽदिरित्यर्थः, निर्ग्रन्थस्नातका-
भ्यां तु हीन एवेति । (वत्तसस्स वत्तव्या जाणियव्व सि) प्रति-
सेवनाकुशीलस्तथा वाक्यो, यथा वकुश इत्यर्थः । कसायकुशी-
लोऽपि वकुशवत्काक्यः, केवलं पुलाकावकुशोऽन्यधिक एवेति,
सकसायस्तु परस्थानपतितो वाक्यो हीनाऽऽदिरित्यर्थः, त-
त्परिणामस्य पुलाकापेक्षया हीनसमाधिकम्भावत्वादिति ।

(२०) अथ पर्यवाधिकारात्तेषामेव जघन्याऽऽदिभेदानां पुला-
काऽऽदिसंबन्धनामलपत्त्याऽऽदि प्रकृत्यसाह-

एएसि एं भंते ! पुलागस्स वत्तसपत्तिसेवणाकुसीलक-

सायकुसीलसिण्यंतसिणाताणं जहणुकोसगाणं चरित्तप-
ज्जवाणं कयरे कयरे जाव विसंसाहिपा वा ? । गोयमा !
पुलागस्स कसायकुसीलस्स एएसिणं जहणुगा चरित्तप-
ज्जवा दोएह वि तुल्ला सव्वत्थोवा पुलागस्स लकोसगा
चरित्तपज्जवा अणंतगुणा । वउसस्म, पडिसेवणाकुसीलस्स
ए । एएसिणं जहणुगा चरित्तपज्जवा दोएह वि तुल्ला
अणंतगुणा । वउसस्म लकोसगा चरित्तपज्जवा अणंतगु-
णा । पडिसेवणाकुसीलस्स लकोसगा चरित्तपज्जवा अणं-
तगुणा, कसायकुसीलस्स लकोसगा चरित्तपज्जवा अणं-
तगुणा; णियंतस्स, सिणायस्स ए एसिणं अजहणुपणु-
कोसगा चरित्तपज्जवा दोएह वि तुल्ला अणंतगुणा ॥ १५ ॥

(२१) योगद्वारे—

पुलाए णं भंते ! किं सजोगी होज्जा, अजोगी होज्जा ? ।
गोयमा ! सजोगी होज्जा, णो अजोगी होज्जा । जइ सजो-
गी होज्जा किं मणजोगी होज्जा, वइजोगी होज्जा, काय-
जोगी होज्जा ? । गोयमा ! मणजोगी वा होज्जा, वइजोगी वा
होज्जा, कायजोगी वा होज्जा । एवं जाव णियंतं । सिणाए णं
पुच्छा ? । गोयमा ! सजोगी वा होज्जा, अजोगी वा होज्जा ।
जइ सजोगी होज्जा किं मणजोगी होज्जा ? ; सेसं नइ पुला-
गस्स ॥ १६ ॥

इहायोगी दौलेशीकरणे ।

(१२) उपयोगद्वारे—

पुलाए णं भंते ! किं सागारोवउत्ते होज्जा, अणगारोव-
उत्ते होज्जा ? । गोयमा ! सागारोवउत्ते होज्जा, अणगारो-
वउत्ते होज्जा । एवं जाव सिणाए ॥ १७ ॥

टीका सुगमत्वात् लिखिता ।

(२३) कषायद्वारे—

पुलाए णं भंते ! किं सकसायी होज्जा, अकसायी होज्जा ? ।
गोयमा ! सकसायी होज्जा, णो अकसायी होज्जा । जइ
सकसायी होज्जा से णं जंते ! कइसु कसाएसु होज्जा ? ।
गोयमा ! चउसु कोहमाणमायालोभेसु होज्जा । एवं वउमे
वि । एवं पडिसेवणाकुसीले वि । कसायकुसीले णं पुच्छा ? ।
गोयमा ! सकसायी होज्जा, णो अकसायी होज्जा । जइ
सकसायी होज्जा से णं भंते ! कइसु कसाएसु होज्जा ? ।
गोयमा ! चउसु वा तिसु वा दोसु वा एगम्मि वा होज्जा ।
चउसु होज्जमाणे चउसु संजलणकोहमाणमायालोभेसु हो-
ज्जा । तिसु होज्जमाणे तिसु संजलणमाणमायालोभेसु हो-
ज्जा । दोसु होज्जमाणे दोसु संजलणमायालोभेसु होज्जा ।
एगम्मि होज्जमाणे एगम्मि संजलणलोभेसु होज्जा । णियं-
ते णं पुच्छा ? । गोयमा ! णो सकसायी होज्जा, अकसायी
होज्जा । जइ अकसायी होज्जा किं उवसंतकसायी होज्जा,

खीणकसायी होज्जा ? । गोयमा ! उवसंतकसायी वा
होज्जा, खीणकसायी वा होज्जा । सिणाए एवं चेव, जकरं
णो उवसंतकसायी होज्जा, खीणकसायी होज्जा ॥ १८ ॥

(सकसायी होज्जा सि) पुलाकस्व कषायाणां त्रयस्योपश-
मस्य वा भावात् । (तिसु होज्जमाणे इत्यादि) उपशमस्ये-
षां कषयकषेययां वा संव्यवसने कोषे उपशान्ते लोभे वा,
लोभेषु त्रिषु, एवं माने विगने जनेर्लोभार्थां तु विगतायां सूक्ष्म-
सम्परादगुणस्यानके एकत्र लोभे मन्वेदितः ।

(२४) लेख्याद्वारे—

पुलाए णं भंते ! किं सलेस्से होज्जा, अलेस्से होज्जा ? ।
गोयमा ! सलेस्से होज्जा, णो अलेस्से होज्जा । जइ सले-
स्से होज्जा, से णं भंते ! कइसु लेस्सासु होज्जा ? । गोयमा !
तिसु वि सुक्कलेस्सासु होज्जा । तं जहा-नेउलेस्साए,
पड्डलेस्साए, सुक्कलेस्साए । एवं वउसस्स वि । एवं
पडिसेवणाकुसीले वि । कसायकुसीले पुच्छा ? । गोय-
मा ! सलेस्से होज्जा, णो अलेस्से होज्जा । जइ
सलेस्से होज्जा से णं जंते ! कइसु लेस्सासु होज्जा ? । गो-
यमा ! लेस्सासु होज्जा । तं जहा-एदलेस्साए जाव
सुक्कलेस्साए । णियंते णं पुच्छा ? । गोयमा ! सलेस्से होज्जा,
णो अलेस्से होज्जा । जइ सलेस्से होज्जा से णं जंते !
कइसु लेस्सासु होज्जा ? । गोयमा ! एगाए सुक्कलेस्साए
होज्जा । सिणाए पुच्छा ? । गोयमा ! सलेस्से वा होज्जा,
अलेस्से वा होज्जा । जइ सलेस्से होज्जा से णं जंते !
कइसु लेस्सासु होज्जा ? । गोयमा ! एगाए परमसुक्कलेस्साए
होज्जा ॥ १९ ॥

(तिसु वि सुक्कलेस्सासु सि) भावलेख्यपेक्षया प्रसस्तासु
तिसु पुलाकाऽऽद्यस्यो भवति । कषायकुशीलस्तु वट्टस्वपि
सकषायमेवाऽऽभित्य “पुञ्जपडिबल्लो पुण अण्वरौप लेस्साए”
इत्येतदुक्तमिति सम्जायते । (एगाए परमसुक्कलेस्साए सि)
सुक्कपानतृतीयमेवावसरे या लेख्या सा परमसुक्का, अन्यथा
तु शुद्धैव, साऽपीतरजीवशुक्कलेख्याऽपेक्षया स्नातकस्य पर-
मशुद्धोक्तः ।

(२५) परिणामद्वारे—

पुलाए णं भंते ! किं बहुमाणपरिणामे होज्जा, किं हीय-
माणपरिणामे होज्जा, अवट्ठियपरिणामे होज्जा ? । गोयमा !
बहुमाणपरिणामे वा होज्जा, हीयमाणपरिणामे वा होज्जा,
अवट्ठियपरिणामे वा होज्जा । एवं जाव कसायकुसीले ।
णियंते णं पुच्छा ? । गोयमा ! बहुमाणपरिणामे होज्जा, णो
हीयमाणपरिणामे होज्जा, अवट्ठियपरिणामे होज्जा । एवं
सिणाए वि ॥

(बहुमाणपरिणामेत्यादि) तत्र वर्द्धमानः शुद्धैकैर्ब गच्छन्,
हीयमानस्त्वपकर्षं गच्छन्, अवट्ठियतस्तु स्थिरं भवति । तत्र निर्मे-

म्यो हीयमानपरिणामो न जयति, तस्य परिणामहानौ कषायकुशीलव्यपदेशात् । स्नातकस्तु हानिकारणाभावात् हीयमान-परिणामः स्यादिति ।

(२६) परिणामाधिकारादेवेदमाह-

पुलाए णं भंते ! केवड्यं कालं बहुमाणपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं एकं समयं, उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तं । केवड्यं कालं हीयमाणपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं एकं समयं, उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तं । केवड्यं कालं अवड्ढिय-परिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं एकं समयं, उक्कोसेणं सत्त समयं । एवं जाव कसायकुमीले वि । गियंठे णं भंते ! केवड्यं कालं बहुमाणपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तं । केवड्यं कालं अवड्ढियपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं एकं समयं, उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तं । सिणाए णं जंते ! केवड्यं कालं बहुमाणपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं वि अंतो मुहुत्तं । केवड्यं कालं अवड्ढियपरिणामे होज्जा ? । गोयमा ! जहण्णं अंतो मुहुत्तं, उक्कोसेणं देसूणाई पुत्तकोडी ॥ २० ॥

(पुलाए णमित्यादि) तत्र पञ्चाको वर्द्धमानपरिणामकाले कषायविशेषण बाधिते तस्मिन्स्थे ऽऽदिकं समयमनुनवनीत्यत उच्यते—जघन्येनकं समयमिति उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तं नि) एतत्प्रमाणवत्तद्वर्द्धमानपरिणामः । एवं वकुशप्रति-सेवनाकुशीलकषायकुशीलव्यपि, नवरं वकुशाऽऽदीनां जघन्यत एकसमयता मरणादपीष्टा, न पुनः पुलाकस्य, पुलाकस्य पुलाकत्वे मरणाभावात् । स हि मरणकाले कषायकुशीलत्वाऽऽदिता परिणमति, यच्च प्राक् पुलाकस्य कालगमनं, तद्वद्भूतभावापेक्षयेति । निर्ग्रन्थो जघन्येनोक्त्येव चानर्मुहुत्तं वर्द्धमानपरिणामः स्यात्, केवलज्ञानोत्पत्तौ परिणामान्तरभावात्, अर्वास्थितपरिणामः पुनः निर्ग्रन्थस्य जघन्यत एकं समयं मरणात्स्यादिति । (सिणाए णं भंते ! इत्यादि) ज्ञातको जघन्येनराभ्यामन्तर्मुहुत्तं वर्द्धमानपरिणामः, शैलेइयां तस्यास्तत्प्रमाणत्वात् । अवस्थितपरिणामकाले ऽपि जघन्यतस्तस्यान्तर्मुहुत्तम् । कथम् ? उच्यते—यः केवलज्ञानोत्पादान्तरमन्तर्मुहुत्तमवस्थितपरिणामो भूत्वा शैलेइयां प्रपद्यते तदपेक्षयेति । (उक्कोसेणं देसूणाई पुत्तकोडी) पूर्वकोट्यायुषः पुरुषस्य जन्मतो जघन्येन नवसु वर्षेष्वतिगतेषु केवलज्ञानमृत्पद्यते, ततोऽसौ तद्वत् पूर्वकोटी-मवस्थितपरिणामः शैलेइयां यावद्ब्रह्मति, शैलेइयां च वर्द्धमान-परिणामः स्यादित्येवं वेशोनामिति ॥

(२७) बन्धद्वारे-

पुलाए णं भंते ! कइ कम्मपगडीओ बंधइ ? । गोयमा ! आउयवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ .इ । वज्जे पुच्छा ? । गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्टविहबंधए वा सत्त बंधमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ बंधइ, अट्टबंधमाणे पडिपुष्ठाओ अट्ट कम्मपगडीओ बंधइ । एवं पडिसेवणाकुमीले वि । कसायकुमीले णं पुच्छा ? । गोयमा !

सत्तविहबंधए वा, अट्टविहबंधए वा, उट्टविहबंधए वा, सत्तबंधमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ बंधइ, अट्टबंधमाणे पडिपुष्ठाओ अट्ट कम्मपगडीओ बंधइ । छबंधमाणे आउयमोहणिज्जवज्जाओ छ कम्मपगडीओ बंधइ । गियंठे णं पुच्छा ? । गोयमा ! एगे वेयणिज्जं कम्मं बंधइ । सिणाए णं पुच्छा ? । गोयमा ! एगविहबंधए वा, अबंधए वा । एगबंधमाणे एगं वेयणिज्जं कम्मं बंधइ ॥ २१ ॥

(आउयवज्जाओ सि) पुलाकस्याऽऽयुर्बन्धो नास्ति, तद्वद्बन्धा-ध्यवसायस्थानानां तस्याभावादिति । (वज्जे इत्यादि) त्रि-भागाऽऽद्यवशेषाऽऽयुषो हि जीवा आयुर्बन्धन्तीति । त्रिभाग-याऽऽदौ तत्र बन्धन्तीति कृत्वा वकुशाऽऽदयः सत्तानामष्टानां वा कर्मणां बन्धका जयन्तीति । (छबंधमाणे इत्यादि) कषायकुशी-लो हि सूक्ष्मस्पर्शायत्ने आयुर्बन्धन्तीति, अप्रमत्तान्तरात् त-द्वद्बन्धस्य, मोहनियं च बादरकषायोदपाभावान्न बन्धन्तीति शे-षाः पड्येति । (एगे वेयणिज्जं नि) निर्ग्रन्थो वेदनीयमेव बन्धन्तीति, बन्धहेतुषु योगानामेव सद्भावात् । (अबंधए व सि) अयोगो बन्धहेतूनां सर्वेषामनासादयन्धक पद्येति ॥

(२८) वेदनद्वारे-

पुलाए णं भंते ! कइ कम्मपगडीओ वेदेइ ? । गोयमा ! गियंठे णं पुच्छा ? । गोयमा ! मोहणिज्जवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ । सिणाए णं पुच्छा ? । गोयमा ! वेयणिज्ज-आउयणामगुत्ताओ चत्तारि कम्मं, गीओ वेदेइ ॥ २२ ॥

(मोहणिज्जवज्जाओ सि) निर्ग्रन्थो हि मोहनियं न वेदयति, तस्योपशान्तरात् क्रीणत्वाद् वा । ज्ञातकस्य तु चार्तकर्मणां क्रीणत्वाद्देवनीयाऽऽदीनामेव वेदनमग उच्यते—(वेयणिज्जेत्यादि)

(२९) उदीरणाद्वारे-

पुलाए णं भंते ! कइ कम्मपगडीओ उदीरेइ ? । गोयमा ! आउयवेयणिज्जवज्जाओ उ कम्मपगडीओ उदीरेइ । वज्जे णं पुच्छा ? । गोयमा ! सत्तविहउदीरेण वा, अट्टविहउदीरेण वा, उट्टविहउदीरेण वा, सत्तविहउदीरेमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ उदीरेइ, अट्टविहउदीरेमाणे परिपुष्ठाओ अट्ट कम्मपगडीओ उदीरेइ, उट्टविहउदीरेमाणे आउयवेयणिज्जवज्जाओ उ कम्मपगडीओ उदीरेइ । पडिसेवणाकुमीले एवं चेत्त । कसाय-कुमीले पुच्छा ? । गोयमा ! सत्तविहउदीरेण वा, अट्टविहउदीरेण वा, उट्टविहउदीरेण वा, पंचविहउदीरेण वा, सत्त-विहउदीरेमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ उदीरेइ, अट्टउदीरेमाणे पडिपुष्ठाओ अट्ट कम्मप-गडीओ उदीरेइ, छ उदीरेमाणे आउयवेयणिज्जवज्जाओ छ कम्मपगडीओ उदीरेइ । पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिज्ज-मोहणिज्जवज्जाओ पंच कम्मपगडीओ उदीरेति । गियंठे

णं पुच्छा ?। गोयमा ! पंचविहउदीरए वा, छुविहउदीरए वा, पंच उदीरेमाणे आउयवेयणिउज्जमोहणिवज्जजाओ पंच कम्मपगकीओ उदीरेइ, दो उदीरेमाणे णामं च गोयं च उदीरेइ । सिणाए णं पुच्छा ?। गोयमा ! दुविहउदीरए वा, अउदीरए वा, दो उदीरेमाणे णामं च गोयं च उदीरेति । २३ ।

(आउयवेयणिवज्जजाओ सि) अयमर्थः- पुसाक आयुवे-दगोयप्रकृतीर्णोदीरयति, तथाविधाध्यवसायस्थानाभावात्, किं तु पूर्वं ते उदीरे पुलाकतां गच्छति, एवमुत्तरत्रापि यो वाः प्रकृतीर्णोदीरयति स ताः पूर्वमुदीरे वकुशाऽऽदितां प्राप्नोति, स्नातकः संयोग्यवस्थायां तु नामगोत्रयोरेवोदीरकः, आयुवेद-नोये तु पूर्वोदीरणे एव, अयोग्यवस्थायां त्वनुदीरक एवेति ।

(३०) 'उवसंपज्जहिं' सि चारे-

पुलाए णं जंते ! पुलायसं जहमाणे किं जहति, किं उवसंपज्जहिं ?। गोयमा ! पुलायसं जहति, कमायकुमीलं वा असंजमं वा उवसंपज्जहिं । वउसे णं जंते ! वउसत्तं जहमाणे किं जहति, किं उवसंपज्जहिं । गोयमा ! वउसत्तं जहति, पन्निसेवणाकुसीलं वा कसायकुसीलं वा असंजमं वा संजमासंजमं वा उवसंपज्जहिं । पन्निसेवणाकुमीले णं जंते ! पुच्छा ?। गोयमा ! पन्निसेवणाकुसीलत्तं जहति, वउसं वा कसायकुसीलं वा असंजमं वा संजमासंजमं वा उवसंपज्जहिं । कसायकुसीले पुच्छा ?। गोयमा ! कसायकुमीलत्तं जहति, पुलायं वा वउसं वा पन्निसेवणाकुमीलं वा णियंठं वा असंजमं वा संजमासंजमं वा उवसंपज्जहिं । णियंठेणं पुच्छा ?। गोयमा ! णियंठत्तं जहति, कसायकुसीलं वा सिणात्तं वा असंजमं वा उवसंपज्जहिं । सिणाए णं पुच्छा ?। गोयमा ! सिणाए णं पुच्छा ॥ २४ ॥

गमयाम्भित्तिता गोयमा । सिणायत्तं जहति, सिक्खति उवसंपज्जहिं ॥ २४ ॥

उवसंपज्जसम्पत्तिः प्राप्तिः (जहति सि) हानं त्यागः, उवसं-य पडत्त हानं च उवसंपज्जानं, किं, पुलाकत्वाऽऽदि त्यक्त्वा, किं, कषायत्वाऽऽदिकमुपसम्पद्यते इत्यर्थः । तत्र (पुलाए णमित्वा-दि) पुलाकः पुलाकत्वं त्यक्त्वा संबतः कषायकुमील एव ज-यति, तत्सदृशसंयमस्थानतस्तद्भावात् । एवं यस्य यत्सदृशानि संयमस्थानानि सन्ति, स तद्भाषमुपसम्पद्यते, मुक्त्वा कषायकु-शीलाऽऽदीन् । कषायकुशीलो हि विद्यमानस्त्वमदृशसंयमस्थान-कान्पुलाकाऽऽदिनावनुपसम्पद्यते, अविद्यमानसमानसंयमस्था-नकं च निर्ग्रन्थज्जायते, निर्ग्रन्थस्तु कषायित्वं वा स्नातकत्वं वा याति, स्नातकस्तु सिद्ध्यत्येवेति । निर्ग्रन्थसूत्रे-“कसायकुसी-लं वा, सिणाये वा ।” इह भाष्यप्रत्ययलोपात्कषायकुशीलत्वमि-त्यदि दृश्यम् । एवं पूर्वसूत्रेणपि । तत्रोपशमनिर्ग्रन्थः श्रेणीतः प्रत्ययमानः सकषायो जयति, श्रेणीमरुतके तु मृतोऽसौ देव-त्वनोपपन्नोऽसंयतो भवति नोसंयतासंयतो, देवत्वे तदभावात् । यद्यपि च आणपनिनोऽसौ संयतासंयतोऽपि भवति, तथाऽपि नासाविहोतः, अनन्तरतया तदज्ञातवदिति ।

(३१) संज्ञाचारे-

पुलाए णं जंते ! किं मणोवउत्ते होज्जा, णो सणो-

वउत्ते होज्जा ?। गोयमा ! णो सणोवउत्ते होज्जा । व-उत्ते णं भंते ! पुच्छा ?। गोयमा ! सणोवउत्ते होज्जा, णो सणोवउत्ते होज्जा । एवं पन्निसेवणाकुसीले वि । एवं कसायकुसीले वि । णियंठे, सिणाए य जहा पुलाए ॥ २५ ॥

(सणोवउत्ते सि) इह संज्ञा आहाराऽऽदिसंज्ञा, तत्रोपयुक्तः कथञ्चिदाहाराऽऽद्यभिष्वङ्गवान् संज्ञोपयुक्तः, नो संज्ञोपयुक्तस्तु आहाराऽऽद्युपभोगेऽपि तत्रानभिषक्तः, तत्र पुलाकनिर्ग्रन्थस्ना-तका नो संज्ञोपयुक्ता भवन्त्याहाराऽऽदिवनभिष्वङ्गात् । ननु निर्ग्रन्थस्नातकावेवं युक्तौ, कीतरागत्वात्, न तु पुलाकः, सराग-त्वात्, नैवं, न हि सरागत्वे निरभिष्वङ्गता सर्वथा नाऽस्तीति वक्तुं शक्यते, वकुशाऽऽदीनां सरागत्वेऽपि निःसङ्गताया अप्रति-पादितत्वात् । चूर्णिकारस्त्वाद्-“नो भण्णा नाणसण्ण सि ।” तत्र च पुलाकनिर्ग्रन्थस्नातका नो संज्ञोपयुक्ता हानप्रधानो-पयोगवन्तो न पुनराहाराऽऽदिसंज्ञोपयुक्ताः । वकुशाऽऽद्य-स्तुमयथाऽपि तथाविधसंयमस्थानस्वभावादिति ।

(३२) आहारकचारे-

पुलाए णं भंते ! किं आहारए होज्जा, अणाहारए हो-ज्जा ?। गोयमा ! आहारए होज्जा, णो अणाहारए हो-ज्जा । एवं जाव णियंठे । सिणाए णं पुच्छा ?। गोयमा ! आहारए वा होज्जा, अणाहारए वा होज्जा ॥ २६ ॥

(आहारए होज्जा सि) पुलाकाऽऽदिनिर्ग्रन्थान्तस्य विप्रदृग-त्यादीनामनाहारकत्वकारणानामज्ञादाहारकत्वमेव । (सि-णाए इत्यादि) स्नातकः केवलिसमुद्भाते दृतीयचतुर्थप-ञ्चमसमयेष्वयोग्यवस्थायां चानाहारकः स्यात्, ततोऽन्यत्र पुनराहारक इति ।

(३३) जवचारे-

सासु होज्जाओ गोयमा, जवगहणाइ होज्जा ?। गोयमा ! जहएणेणं एकं जवगहणं, उक्कोसेणं तिणि । उवसे णं पुच्छा ?। गोयमा ! जहएणेणं एकं, उक्कोसेणं अट्ठ । एवं प-हिसेवणाकुसीले वि । एवं कसायकुसीले वि । णियंठे जहा पुलाए । सिणाए णं पुच्छा ?। गोयमा ! एकं ॥ २७ ॥

(पुलाए णमित्यादि) पुलाको जघन्यत एकस्मिन् भवप्रद्वये भूत्वा कषायकुशीलत्वाऽऽदिकं संयतत्वान्तरमेकतोऽनेकतो वा तत्रैव भवे जवान्तरे वाऽवाप्य सिद्ध्यति, उक्कटतस्तु देवा-ऽऽदिमवान्तरान् शीघ्रं भवान् पुलाकत्वमवाप्नोति । (वउसे-त्यादि) इह कश्चिदेकत्र भवे वकुशत्वमवाप्य कषायकुशील-त्वाऽऽदि च सिद्ध्यति, कश्चित्कत्रैव वकुशत्वमवाप्य जवान्त-रेषु तदन्वयेण सिद्ध्यतीत्यत उच्यते- (जहएणेणं एकं भवप्र-द्वयेण उक्कोसेणं अट्ठ सि) किलाऽद्यै भवप्रद्वयानुत्पत्ते-तया खरणमात्रमवाप्यते, तत्र कश्चित्ताम्यद्यै वकुशतया पर्यन्ति-ममये सकषायत्वाऽऽदियुक्त्या, कश्चित् प्रतिभवं प्रतिसेवना-कुशीलत्वाऽऽदियुक्त्या पूर्यतीत्यत उच्यते- (उक्कोसेणं अट्ठ सि)

(३४) अथाऽऽकर्षचारे-

पुलाए णं भंते ! एगजवगहणिया केवदया आगरिसा पयसा ?। गोयमा ! जहएणेणं एकं, उक्कोसेणं तिणि । वउसस्स णं पुच्छा ?। गोयमा ! जहएणेणं एकं, उक्कोसे-

णं सयगसो । एवं पक्षिसेवणाकुसीले वि । कसायकुसीले
एवं चेव । शियंठस्स णं पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं ए-
को, उकोसेणं दोष्मि । सिणातस्स णं पुच्छा । गोयमा !
एको । पुत्तागस्स णं भंते ! णाणाजवगदणिया आगरि-
सा पप्पत्ता । गोयमा ! जहणेणं दोष्मि, उकोसेणं सत्त ।
वउसस्स णं पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं दोष्मि, उकोसेणं
सहसगसो । एवं जाव कसायकुसीलस्स । शियंठस्स णं
पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं दोष्मि, उकोसेणं पंच । सिणा-
तस्स णं पुच्छा । णो एको वि ॥ २८ ॥

तत्राऽऽकर्षणमाकर्षः, चारित्रस्य प्राप्तिरिति । (एतमभगदणिय
सि) एकमभग्रहणे ये भवन्ति । (सयगसो सि) शतपरिमा-
णेनेत्यर्थः । शतपृथक्त्वमिति ज्ञाना । उक्तं च-“शतसहस्र-
पुहत्तं, सयपुहत्तं च होइए सि ।” (उकोसेणं दोष्मि सि) एक-
त्र जवे चारद्वयमुपशमभेणिकरणादुपशमनिर्ग्रन्थत्वस्य द्वा-
बाकर्षाविति । (पुत्तागस्सेत्यादि) (नाण^{१०}वगदणिय सि)
नानाप्रकारेषु भवग्रहणेषु ये जवन्तात्यर्थः । जहणेणं दोष्मि
सि) एक आकर्षे एकत्र भवे, द्वितीयोऽन्यथेवमनेकत्र भवे
आकर्षो स्याताम् । (उकोसेणं सत्त सि) पुलाकत्वमुत्कर्ष-
तात्त्विकं भवेत्तु स्यात् । एकत्र च तदुत्कर्षतो धारत्रयं जव-
ति । ततश्च प्रथममवे एक माकर्षोऽन्यत्र च जवग्रहणे त्रयस्य
इत्यादिभिर्विकल्पैः सत्त ते भवन्तीति । (वउसस्सेत्यादि) (उ-
कोसेणं सहसगसो सि) वकुशस्याष्टौ भवग्रहणान्युत्कर्षत
उत्कर्षान्, एकत्र च भवग्रहणे उत्कर्षत आकर्षेशतपृथक्त्वमुक्तम्,
तत्र च यदाऽऽद्यवपि भवग्रहणेपूकर्षतो नव प्रत्येकमाकर्षशतानि
भवन्ति, तदा नवानां शतानामष्टाभिर्गुणनास्स सहस्राणि शत-
द्वयाधिकानि भवन्तीति । (शियंठस्सेत्यादि) (उकोसेणं पंच
सि) निर्ग्रन्थस्योत्कर्षतत्त्वाणि भवग्रहणान्युत्कर्षानि, एकत्र च
भवे द्वाबाकर्षास्त्येवमेकत्र द्वावप्यत्र च द्वावपरत्रैकं कृपक-
निर्ग्रन्थत्वाकर्षे कृत्वा सिद्ध्यतीति कृत्वोच्यते पञ्चेति ।

(३४) कालद्वारे-

पुत्ताग णं भंते ! कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जह-
णेणं अंतो मुहुत्तं, उकोसेणं वि अंतो मुहुत्तं । वउसे णं
पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं एकं समयं, उकोसेणं देमूणाइ पु-
क्वकोदी । एवं पक्षिसेवणाकुसीले वि । कसायकुसीले वि एवं
चेव । शियंठे णं पुच्छा । गोयमा ! जहणेणं एकं समयं, उ-
कोसेणं अंतो मुहुत्तं । सिणाए णं पुच्छा । गोयमा ! जहणे-
णं अंतो मुहुत्तं, उकोसेणं देमूणाइ पुक्वकोदी । पुत्तागस्स
णं भंते ! कालओ केव चिरं होइ ? गोयमा ! जहणेणं एकं
समयं, उकोसेणं अंतो मुहुत्तं । वउसा णं जंते ! पुच्छा ? ।
गोयमा ! मव्वक्कं, एवं जाव कसायकुमीला । शियंठा जहा
पुत्तागा । सिणाता जहा वउसा ॥ २९ ॥

(पुत्ताग णमित्यादि) (जहणेणं अंतो मुहुत्तं सि) पुलाकत्वं
प्रतिपक्षोऽन्तर्मुहुत्तापरिपूर्तो पुलाको न भ्रियते, नाऽपि प्रतिपत्त-
तीति कृत्वा जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तमित्युच्यते, उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहु-
त्तमेतत्प्रमाणत्वादेतत्स्वभावेत्येति । (वउसेत्यादि) (जहणे-

णमेकं समयं सि) वकुशस्य चरणप्रतिपक्षमन्तरसमय एव म-
रणसंज्ञाविति । (उकोसेणं देमूणा पुक्वकोदि सि) पूर्वं को-
ट्यायुषोऽष्टवर्षास्ते चरणप्रतिपक्षाविति । (शियंठे णमित्यादि)
(जहणेणं एकं समयं सि) उपशान्तमोहस्य प्रथमसमयसम-
न्तरमेव मरणसंज्ञाविति । (उकोसेणं अंतो मुहुत्तं सि) नि-
र्ग्रन्थाकाया एतत्प्रमाणत्वादिति । (सिणायेत्यादि) (जहणेणं अं-
तो मुहुत्तं सि) आयुष्काशितमान्तर्मुहुत्तं केवलतोऽप्यभावात्तर्मुहुत्तं
अघन्यतः ज्ञानककालः स्यादिति । पुलाकाऽऽदीनामेकत्वेन काज-
मानमुक्तम् । अथ पृथक्त्वेनाऽऽह- (पुत्तागस्स णमित्यादि) जघ-
न्येतैकं समयमिति । कथम् ? एकस्य पुलाकस्य योऽन्तर्मुहुत्तका-
लस्यास्यसमयेऽप्यपुत्ताकत्वं प्रतिपक्ष इत्येवं जघन्यत्वविषयार्था
द्वयोः पुलाकयोरेकत्र समवे सद्भावो, द्वित्वे च जघन्यं पृथक्त्व
भवतीति । (उकोसेणं अंतो मुहुत्तं सि) यद्यपि पुलाका उत्कर्षत
एकदा सहस्रपृथक्त्वपरिमाणाः प्राप्यन्ते, तथाऽप्यन्तर्मुहुत्तत्वात्त-
दद्याद्या बहुत्वेऽपि तेषामन्तर्मुहुत्तमेव तत्कालः, केवलं बहूनां
स्थितौ यदन्तर्मुहुत्तं तदेकपुलाकस्थित्यन्तर्मुहुत्तमन्तरमित्य-
वसेयम् । वकुशाऽऽदीनां तु स्थितिकालः सर्वाद्याः प्रत्येकं तेषां ब-
हुस्थितिकत्वादिति । (शियंठा जहा पुत्ताग सि) । तच्चैवम्-ज-
घन्यत एकं समयम्, उत्कर्षतोऽन्तर्मुहुत्तमिति ।

(३६) अन्तरद्वारे-

पुत्तागस्स णं जंते ! केवइयं कालं अन्तरं होइ ? गोयमा !
जहणेणं अंतो मुहुत्तं, उकोसेणं अणंतं कासं । अणंताओ
ओसपिण्णोऽस्मपिण्णीओ कालओ खेत्तओ अवक्कं पो-
गलपरियट्ठं देसुणं, एवं जाव शियंठस्स । सिणायस्स णं
पुच्छा । एत्थि अन्तरं । पुत्तागा णं जंते ! केवइयं कालं अन्तरं
होइ ? गोयमा ! जहणेणं एकं समयं, उकोसेणं सत्वेज्जाइ
वासाइ । वउसाणं जंते ! पुच्छा । गोयमा ! एत्थि अन्तरं,
एवं जाव कसायकुमीलाणं । शियंठाणं पुच्छा ? गोयमा !
जहणेणं एकं समयं, उकोसेणं छम्मासा । सिणायाणे उहा
वउमाणं ॥ ३० ॥

(पुत्तागस्स णमित्यादि) तत्र पुलाकः पुलाको भूत्वा किञ्च-
ता कालेन पुत्ताकत्वमापद्यते ? उच्यते-जघन्यतोऽन्तर्मुहुत्तं
। यत्वा पुनः पुलाक एव भवति, उत्कर्षतः पुनरनन्तेन का-
लेन पुलाकत्वमाप्नोति । कालान्तरमेव कालानो नियमयज्ञा-
ह- (अणंताओ इत्यादि) इदमेव क्षेत्रतोऽपि नियमयज्ञाह-
(जेत्तओ इति) स खान्तः कालः क्षेत्रतो मीयमानः किं
मानः, इत्याह- (अवक्कमित्यादि) तत्र पुत्तागपरावर्त एव भ्रियते-
किल केनाऽपि प्राणिना प्रतिप्रदेशं त्रिवमाणेन मरणैर्यवता
कालेन लोकः समस्तोऽपि व्याप्यते, तावता क्षेत्रतः पुत्ताग-
परावर्तो भवति । स च परिपूर्णोऽपि स्यादत आह- अपाच्छमप-
गताइम्, अर्हमात्रमित्यर्थः । अपाच्छोऽप्यर्हतः पूर्णः स्यादत आह-
(देसुणं सि) देवेन जागेन न्यूनमिति । (सिणायस्स नत्थि
सि) प्रतिपाताभावात् । एकत्वापेक्षया पुलाकत्वाऽऽदीना-
मन्तरमुक्तम् । अथ पृथक्त्वापेक्षया तदेवाऽऽह- (पुत्तागा णमि-
त्यादि) व्यक्तम् ।

(३७) समुद्राद्वारे-

पुत्तागस्स णं जंते ! इइ समुण्याया पप्पत्ता । गोयमा ! ति-

सि समुग्याया पस्यता । तं जहा-वेयणासमुग्याए, कसाय-
समुग्याए, मारणंतियसमुग्याए । वउसस्स णं भंते ! पुच्छा ?
गोयमा ! पंच समुग्याया पस्यता । तं जहा-वेयणाममुग्याए,
० जाव तेयाममुग्याए । एवं पभिवेवणाकुमीले वि । कसायकु-
सीलस्म पुच्छा ? गोयमा ! छ समुग्याया पस्यता । तं जहा-वे-
यणासमुग्याए, ० जाव आहारगममुग्याए । णियंउस्म णं
पुच्छा ? गोयमा ! णत्थि एको वि । मिणायस्स णं पुच्छा ?
गोयमा ! एगे केवलिसमुग्याए पस्यते ॥ ३१ ॥

(कसायसमुग्याए इत्यादि) चारित्र्यवतां संज्वलनकथायोदय-
सम्भवेन कथायसमुद्धातो भवतीति । (मारणंतियसमुग्याए
ति) इह च पुलाकस्य मरणाभावेऽपि मारणांतिकसमु-
द्धातो न विरुद्धः, समुद्धातातिशृत्तस्य कथायकुशीलत्वाऽऽदिपरि-
णामे सति मरणाभावात् । (तियंउस्स ति) (नइत्थि एको वि
ति) तथास्वभावत्वादिति ।

(३०) अथ क्षेत्रद्वारम्-

पुलाए णं भंते ! सोगस्स किं संखेज्जइजागे होज्जा, अ-
संखेज्जइजागे होज्जा, संखेज्जेसु जागेसु होज्जा, असंखे-
ज्जेसु जागेसु होज्जा, सव्वलोए होज्जा ? गोयमा ! णो सं-
खेज्जइजागे होज्जा, असंखेज्जइजागे होज्जा, णो संखे-
ज्जेसु जागेसु होज्जा, असंखेज्जेसु जागेसु होज्जा, णो स-
व्वलोए होज्जा । एवं० जाव णियंठे । सिणाए णं पुच्छा ?
गोयमा ! णो संखेज्जइजागे होज्जा, असंखेज्जइजागे
होज्जा, णो संखेज्जेसु जागेसु होज्जा, असंखेज्जेसु जागेसु
होज्जा, सव्वलोए वा होज्जा ॥ ३२ ॥

तत्र क्षेत्रमपगादनक्षेत्रं, तत्र (असंखेज्जइभागे होज्ज ति)
पुलाकशरीरस्य लोकात्कृष्येयजागमायुषमादिश्रवत् । (सि-
णाए णं पुच्छादि) (असंखेज्जइभागे होज्ज ति) शरीरस्थो द-
ण्डकपाटकरणकाले च लोकासङ्गृह्येयजागवृत्तिः, केवलशरीरा-
ज्जहीनां तावन्मात्रत्वात् । (असंखेज्जेसु भागेसु ति) अधिकर-
णकाले बहुलोकस्य व्याप्तत्वेन स्नोकस्य चाव्याप्तनयोक्त-
त्वाल्लोकस्यामङ्ग्येषु भागेषु स्नातको बतन्ते, लोकापूरणे च
सर्वलोकैर्वर्तन्ते इति ॥ ३२ ॥

(३६) स्पर्शनाद्वारे-

पुलाए णं भंते ! सव्वल्लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुमइ,
असंखेज्जइभागं फुमइ, एवं जहा ओगाहणा जणिया, तहा
फुमणा वि भाणियच्चा० जाव सिणाए ॥ ३३ ॥

स्पर्शना क्षेत्रवज्ज्वरं क्षेत्रमवगाढमात्रं, स्पर्शना त्ववगाढस्य
तत्प्राग्भवेति विशेषः ॥ ३३ ॥

(४०) भावद्वारे-

पुलाए णं भंते ! कयरस्मि जावे होज्जा ? गोयमा ! ख-
ओवसमिए जावे होज्जा, एवं० जाव कसायकुमीले । णियंठे
पुच्छा ? गोयमा ! उवममिए वा, खइए वा जावे होज्जा ।
सिणाए पुच्छा ? गोयमा ! खइए जावे होज्जा ॥ ३४ ॥
भावद्वार व्यक्तमव ।

(४१) परिमाणद्वारे-

पुलाया णं जंते ! एगमएणं केवइया होज्जा ? गोयमा !
पभिवज्जमाणए पडुच्च सिय अत्थि, सिय णत्थि । जइ-
छेणं एको वा दो वा तिणि वा, उक्कोसेणं सयपुहत्तं । पुव्व-
पभिवएणए पडुच्च सिय अत्थि, सिय णत्थि । जइ अत्थि
जइछेणं एको वा दो वा तिणि वा, उक्कोसेणं सहस्सपु-
हत्तं । वउमा णं भंते ! एगसमएणं पुच्छा ? गोयमा ! पडि-
वज्जमाणए पडुच्च सिय अत्थि, सिय णत्थि । जइ अत्थि
जइछेणं एको वा दो वा तिणि वा, उक्कोसेणं सयपुहत्तं ।
पुव्वपभिवएणए पडुच्च जइछेणं कोडिसपुहत्तं, उक्कोसेण
वि कोडिसयपुहत्तं । एवं पभिवेवणाकुमीले वि । कसाय-
कुमीला णं पुच्छा ? गोयमा ! पडिवज्जमाणए पडुच्च सिय
अत्थि, सिय णत्थि । जइ अत्थि जइछेणं एको वा दो वा
तिणि वा, उक्कोसेणं कोडिसहस्सपुहत्तं । पुव्वपभिवएणए
पडुच्च जइछेणं कोडिसहस्सपुहत्तं, उक्कोसेण वि कोडि-
सहस्सपुहत्तं । णियंठा णं पुच्छा ? गोयमा ! पभिवज्जमाणए
पडुच्च सिय अत्थि, सिय णत्थि । जइ अत्थि जइछेणं
एको वा दो वा तिणि वा, उक्कोसेणं वावट्ठं सत्तं, अट्ठमयं
खवमाणं चउपएणं उवसममाणं । पुव्वपभिवएणए पडुच्च
सिय अत्थि, सिय णत्थि । जइ अत्थि जइछेणं एको वा
दो वा तिणि वा, उक्कोसेणं सत्तपुहत्तं । सिणाता णं पुच्छा ?
गोयमा ! पभिवज्जमाणए पडुच्च सिय अत्थि, सिय णत्थि ।
जइ अत्थि जइछेणं एको वा दो वा तिणि वा, उक्को-
सेणं अट्ठमयं । पुव्वपभिवएणए पडुच्च जइछेणं कोडिपु-
हत्तं, उक्कोसेण वि कोडिपुहत्तं ॥ ३५ ॥

(पुलाया णमित्यादि) ननु सर्वसंयतानां कोटिसहस्रपृथ-
क्त्वं श्रूयते । इह तु केवलानामेव कथाकुशीलानां तदुक्तं, ततः
पुलाकाऽऽदिमानानि ततोऽतिरिच्यन्ते इति कथं न विरोधः ?
उच्यते-कथायकुशीलानां यत्कोटिसहस्रपृथक्त्वं, तद् द्वित्राऽऽदि-
कोटिसहस्ररूपं कल्पयित्वा पुलाकवकुशाऽऽदिसङ्ख्या तत्र प्र-
वेक्ष्यते, ततः समस्त संयतमानं यदुक्तं, तस्मातिरिच्यत इति ।

(४२) अल्पमदुत्वद्वारे-

एएसि णं भंते ! पुलागवउमपभिवेवणाकुसीलकसायकु-
सीलणियंउमिणाताणं कयरे कयरे० जाव विसेमादिया वा ?
गोयमा ! सव्वत्थोवा णियंठे, पुलागा संखेज्जगुणा, सि-
णाया संखेज्जगुणा, वउसा संखेज्जगुणा, पभिवेवणाकु-
सीला संखेज्जगुणा, कसायकुसीला संखेज्जगुणा ॥ ३६ ॥

(सव्वत्थोवा णियंठे ति) तेषामुत्कर्षतोऽपि शतपृथक्त्वस-
ङ्ख्यत्वात् । (पुलागा संखेज्जगुणा ति) तेषामुत्कर्षतः सहस्रपृ-
थक्त्वसङ्ख्यत्वात् । (सिणाया संखेज्जगुणा ति) तेषामुत्कर्षतः
कोटिपृथक्त्वमानत्वात् । (वउसा संखेज्जगुणा ति) तेषामुत्कर्ष-
तः कोटिशतपृथक्त्वमानत्वात् । (पडिवेवणाकुसीला संखेज्जगु-

शिरांशः कथमेतत्? तेषामप्युक्तं च नः कोटिशतपृथक्त्वमानतवोक्त-
त्वात्, सत्यम्, किन्तु बहुशानां यत्कोटिशतपृथक्त्वं तद् द्विधाऽऽदि-
कोटिशतमानं, प्रतिसेविनां तु कोटिशतपृथक्त्वं अतुल्यकोटिश-
तमानमिति न विरोधः । कषायिणां तु सङ्ख्यातशुणत्वं इवक-
मेव, तत्कर्तव्यः कोटिशतपृथक्त्वमानतया तेषामुक्तवादिति ।
अ० २५ श० ६ उ० । उक्तं । ['मणगारधम्म' शब्दे अ० अ०
२७६ पुष्टे, 'समनधम्म' शब्दे च ज्ञान्यादिनिर्ग्रन्थधर्मो दृश्यः]

(४३) चत्वारि शिरांशा पशुता । तं जहा-रायणिए समणे
णिगंथे महाकम्मे महाकिरिए अणायावी असमिए धम्मस्स
अणाराहए जवइ ? , रायणिए समणे निगंथे अप्पकम्मे
अप्पकिरिए आयावी समिए धम्मस्स आराहए जवइ २ ,
ओपरायणिए समणे निगंथे महाकम्मे महाकिरिए अणा-
यावी असमिए धम्मस्स अणाराहए जवइ ३ , ओपरा-
यणिए समणे निगंथे अप्पकम्मे अप्पकिरिए आयावी स-
मिए धम्मस्स आराहए भवइ ४ ।

निर्गता बाह्याज्यन्तरप्रधाद् निर्ग्रन्थाः साधवः, रत्नानि भावतो
ज्ञानाऽर्धाभि, तैर्व्यवहरतीति रत्नकः, पर्यायज्येष्ठ इत्यर्थः, धर्मणो
निर्ग्रन्थो, महाति गुरुणि स्थित्यादिभिस्तथाविधप्रमाणाऽऽद्य-
निव्यङ्ग्यानि कर्माणि यस्य स महाकर्मा । महती क्रिया का-
यिक्यादिका कर्मबन्धहेतुर्यस्य स महाक्रियः, न ज्ञानापयति
आनापनां शीताऽऽदिसहनरूपां करोतीत्यनातापी, मन्ध्रद्वन्धा-
विनि । अत एवासमितः समितार्ताभिः । स चैवंभूतो धर्मस्याना-
राधको भवतीत्येकः । अन्यस्तु पर्यायज्येष्ठ एवाल्यकर्मा बहु-
कर्माऽल्पक्रिय इति द्वितीयः । अन्यस्तु भवमो बहुः पर्याये-
ण रतिकोऽवमरानिकः । श्या० ४ उ० ३ उ० । निर्गतो मोह-
नीयकमलकणाद् ग्रन्थादिति निर्ग्रन्थः । निर्ग्रन्थभेदे, अ० २५
श० ६ : । प्रव० ।

(४४) स च पञ्चविधः प्रथमसमयाऽऽदिः-

णियंते पंचविहे पसुसे । तं जहा-पढमसमयणियंते, अपढ-
मसमयणियंते, चरिमसमयणियंते, अचरिमसमयणियंते,
अद्दासुहुमणियंते एवमं पंचमे ।

निर्गतो ग्रन्थान्मोहनीयाऽऽख्यासिर्ग्रन्थः क्रीणाकषाय उपशान्त-
मोहो वा, कालितसकलघातिकर्ममलपटलत्वात् । श्या० ५
उ० ३ उ० ।

(४५) तआं ठाणा णिगंथाण वा णिगंथीण वा अहियाए
असुहाए अक्खमाए अणिएसेयसाए अणालुगामियत्ताए
भवइ । तं जहा-कूअणया, ककरणया, अवज्जाणया । तओ
ठाणा णिगंथाण वा णिगंथीण वा हियाए सुहाए खमाए
णिएसेयसाए, अणालुगामियत्ताए भवइ । तं जहा-अकूपणया,
अककरणया, आणवज्जाणया ।

"तओ" इत्यादि स्पष्टम् । किन्तु अहिताय अपध्याय, असुखाय
कुम्हाय, अक्षमाय अयुक्ताय, अनिधेयसाय अमोक्षाय, अना-
लुगामिकषाय न सुमानुबन्धायेति । कूजनता आर्तस्वरकरणम्,
ककरणता शय्योपध्यादिशोभावनगर्भप्रत्ययनम् । अपध्यान-
५१२

ता आर्तरीर्ष्यायित्वमिति । उक्तविपर्ययसूत्रं श्वकमेव । श्या० ३
उ० ३ उ० । (निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनामेकत्र संवसनं ' संवास '
शब्दे विवेक्ष्यते)

निर्ग्रन्थशब्दस्थविषयसूची-

- (१) निर्ग्रन्थशब्दव्याख्यायामहिरण्यसुवर्णकपदोपादानेन
बाह्याज्यन्तरपरिग्रहशून्यत्वं निर्ग्रन्थस्य लक्षणमुक्तम् ।
- (२) कोष्ठाऽऽदिर्बोधमानिर्ग्रन्थायां कपकथेणमुपकल्प्य
निर्ग्रन्थविचारः ।
- (३) ये कषायैर्मुक्ता निर्ग्रन्थास्तेषां कषायाणां कृयकरणायो-
द्यतत्वेन निर्ग्रन्थपरमत्वं प्रसाध्य, सत्तामपि कषाया-
णामसत्कल्पनाकरणात् सरागसयतत्वेन निर्ग्रन्थ-
त्वाभिधानम् ।
- (४) निर्ग्रन्थनिकेपे नामस्थापनादव्यभावानां मध्ये द्रव्य-
स्यागमनोभागमनेदेन निर्ग्रन्थवैविध्यं प्रकृत्य, कृश-
रीरमव्यशरीराऽऽदिप्रकरणम् ।
- (५) पुलाकवकुशकुशीनिर्ग्रन्थस्नातकमेदेन पञ्चविधनि-
र्ग्रन्थस्वरूपं निरूप्य, निर्ग्रन्थानां नोसङ्गोपयुक्तत्वेन पु-
लाकाऽऽदिभेदत्रयप्रकरणानन्तरं सङ्गानोसङ्गोपयु-
क्तत्वेन वकुशाऽऽदिभेदत्रयप्रकरणम् ।
- (६) पुलाकाऽऽदयः पञ्च निर्ग्रन्थविशेषा यैः साध्या भव-
न्ति, तेषां निरूपणाय द्वारगाथाः ।
- (७) वेदद्वारे पुलाकाऽऽदीनां स्त्रीपुल्लपुंसकवेदव्यप्रकरणम् ।
- (८) रागद्वारे पुलाकाऽऽदीनां सरागवीतरागत्वविचारः,
तथा कल्पद्वारे तेषां स्थितकल्पाऽऽदिविवेकः ।
- (९) चरित्रद्वारे पुलाकाऽऽदीनां सामायिकच्छेदोपस्था-
पनीयाऽऽदिविमर्शः ।
- (१०) प्रातःसंघनाद्वारे प्रतिसे । प्रतिसेवकाऽऽदिविचारः ।
- (११) ज्ञानद्वारे पुलाकाऽऽदीनां भिनिकेपिकुक्षुतावच्छिन्ना-
नानिरूपणम् ।
- (१२) तीर्थद्वारे पुलाकाऽऽदीनां तीर्थविचारः ।
- (१३) लिङ्गद्वारे पुलाकाऽऽदीनां यथाबलिङ्गं प्रतीत्य
सल्लिङ्गान्यलिङ्गप्रकरणम् ।
- (१४) शरीरद्वारे पुलाकाऽऽदीनामौक्कैविकियाऽऽहारका-
ऽऽदिनिरूपणम् ।
- (१५) क्षेत्रद्वारे पुलाकाऽऽदीनां जन्मास्तिमावं प्रतीत्य, क-
र्मभूयकर्मभूमिप्रकरणम् ।
- (१६) कालद्वारे पुलाकाऽऽदीनामवसर्पिण्युत्सर्पिणीकाहा-
भिधानम् ।
- (१७) गतिद्वारे पुलाकाऽऽदीनां वेदगाथादिनिरूपणम् ।
- (१८) संयमद्वारे पुलाकाऽऽदीनां संयमस्थाननिर्दर्शनम् ।
- (१९) निष्कारद्वारे पुलाकाऽऽदीनां चरित्रपर्यवान्त्यं प्रकृत्य,
ए. स्परेण हीनतुल्याभ्यधिकत्वकथनम् ।
- (२०) पर्येवाधिकारात् तेषामेव जघन्याऽऽदिनेदानां पुला-
काऽऽदिसंबन्धिनान्महत्त्वाऽऽदिप्रकरणम् ।
- (२१) योगद्वारे पुलाकाऽऽदीनां सयोग्ययोगित्वं प्रसाध्य,
मनोवाक्काययोगित्वप्रसाधनम् ।
- (२२) उपयोगद्वारे पुलाकाऽऽदीनां साकारानाकारोपयुक्त-
त्वविचारः ।
- (२३) कषायद्वारे पुलाकाऽऽदीनां सक्षयाकषायत्वं प्रक-
ृत्य, कोष्ठमानमायालोभाऽऽदीनां विमर्शः ।

- (२४) लेइयाद्वारे पुलाकाऽऽदीनां सहेइयाहेइयत्वं निरूप्य, कृष्णशुक्लाऽऽदिहेइयानिरूपणम् ।
 (२५) परिणामद्वारे पुलाकाऽऽदीनां वर्द्धमानदीयमानावस्थितपरिणामत्वप्रदर्शनम् ।
 (२६) परिणामाधिकारादेष जघन्योत्कर्षाऽऽदिभेदेन काष्ठनिरूपणम् ।
 (२७) बन्धद्वारे पुलाकाऽऽदीनां कर्मप्रकृतिबन्धविचारः ।
 (२८) वेदनद्वारे तेषामेष कर्मप्रकृतिबन्धविमर्शः ।
 (२९) बदीरणाद्वारे तेषामेष कर्मप्रकृत्युद्गीरणाऽऽध्यवसायः ।
 (३०) उपसंपन्नानद्वारे पुलाकाऽऽदीनां पुलाकत्वाऽऽदित्यागोपादाननिरूपणम् ।
 (३१) संज्ञाद्वारे पुलाकाऽऽदीनां संज्ञोपयुक्तनोसंज्ञोपयुक्तत्वविचारणम् ।
 (३२) आहारकद्वारे पुलाकाऽऽदीनामाहारकानाहारकत्वप्ररूपणम् ।
 (३३) भवद्वारे पुलाकाऽऽदीनां भवग्रहणनिरूपणम् ।
 (३४) आकर्षद्वारे जघन्योत्कर्षभेदेनाऽऽकषोपमर्शः ।
 (३५) कालद्वारे पुलाकाऽऽदयः कियच्चिरं भवन्तीति प्रतिपादनम् ।
 (३६) अन्तरद्वारे जघन्योत्कर्षतः तेषामेवान्तरनिरूपणम् ।
 (३७) समुद्घातद्वारे तेषां समुद्घातविचारः ।
 (३८) क्षेत्रद्वारे संख्येयासंख्येयसंबन्धोकाऽऽदिभवनभावना ।
 (३९) स्पर्शनाद्वारे संख्येयासंख्येयभागेन स्पर्शनप्रतिपादनम् ।
 (४०) भावद्वारे पुलाकाऽऽदीनां कायोपशमिकाऽऽदिभावविचारः ।
 (४१) परिमाणद्वारे तेषामेष परिमाणनिर्देशः ।
 (४२) अल्पबहुत्वद्वारे पुलाकाऽऽदीनामल्पबहुत्वनिर्देशनम् ।
 (४३) निर्ग्रन्थानां प्रकारान्तरेण चतुर्विध्यम् ।
 (४४) प्रथमाप्रथमचरमाचरमसमययथासूदमाननिर्ग्रन्थाऽऽदिभेदेन पञ्चावधत्वं ।
 (४५) कूजनताकर्कणताऽऽध्यातताऽऽदिभेदेन निर्ग्रन्थानां, निर्ग्रन्थानामसुखत्वाऽऽदिप्ररूप्य, तद्वैपरीत्येन सुखत्वाऽऽदिनिरूपणम् ।

नैर्ग्रन्थ-न० । निर्ग्रन्थानामिदं नैर्ग्रन्थम् । विशेष० । आव० ।
 आर्हते प्रवचने, सूत्र० २ श्रु० ६ अ० । आ० म० ।

णिगंथधर्म-निर्ग्रन्थधर्म-पु० । निगंथो बाह्याभ्यन्तररूपो ग्रन्थोऽस्यास्तीति निर्ग्रन्थः, स चाऽसौ धर्मश्च निर्ग्रन्थधर्मः ।
 श्रुतस्मारिकाऽऽख्ये कान्त्यादिके वा सर्वज्ञोक्ते धर्म, सूत्र० २ श्रु० ६ अ० ।

णिगंथपावयण-नैर्ग्रन्थपावचन-न० । निर्ग्रन्थानां साधूनामिदं नैर्ग्रन्थं, प्रावचनमिति प्रकर्षेणाभिविधिनोच्यन्ते जीवाऽऽदयो यस्मिन्निर्ग्रन्थे प्रावचनम् । जैनाऽऽगमे, “इणमेव णिगंथे पावयणे सवे अठे, सेसमण्डे ।” आव० ४ अ० । स्था० । आ० चू० ।
 णिगंथी-निर्ग्रन्थी-स्त्री० । निर्ग्रन्थः साधुः, तेषामिदं निर्ग्रन्थी । साध्याम्, स्था० २ उ० १ उ० ।

सा चतुर्विधा-

चत्तारि णिगंथीओ पसत्ताओ । तं जहा-रायणिया स-मणी णिगंथी० जाव आराहिया जवइ ४ ।

निर्ग्रन्थसुत्रवत् । स्था० ४ उ० ३ उ० । (निर्ग्रन्थया अधिकारा यथास्थानमुक्ताः, बह्व्यस्ते च । यथा ‘गदण’ शब्दे तृतीयभागे ८५९ पृष्ठे पतन्त्याः प्रस्नश्चन्त्या ग्रहणमुक्तम्)

नवरमिह-

छहिं ठाणेहिं णिगंथे णिगंथिं गिणहमाणे वा अवलंबमाणे वा नाइकमइ । तं जहा-चित्तचित्तं, दित्तचित्तं, जक्खाइहं, उम्मायपत्तं, उवमगपत्तं, साहगरणं । ६ उ० ए उ० ।
 (क्लिप्तचित्ताऽऽदीनां प्ररूपणा ‘क्लिप्तचित्त’ आदिशब्देषु द्रष्टव्या)
 चउहिं ठाणेहिं णिगंथे णिगंथिं आलवमाणे वा संलवमाणे वा एाइकमइ । तं जहा-पंथं पुच्छमाणे, पंथं देसमाणे, असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा दलयमाणे वा, दवावमाणे वा ।

“चउहिं” इत्यादि स्फुटं, किंतु आलपक्षीपत्प्रथमतया वा जल्पन्, संलपन् मिथो जावणेन, नातक्रामति न लक्षयति निर्ग्रन्थाचारम्-“एगो एगत्थिए सखि, नेव चिठे न संलवे ।” विशेषतः साध्या इत्येवं रूपं, मार्गप्रश्नाऽऽदीनां पुष्टाऽऽलम्बनत्वादिति । तत्र मार्गे पुच्छन् प्रश्ननीयसाधर्मिकगृहस्थपुरुषाऽऽदीनामभावे-हे आर्ये ! कोऽस्माकमितो गच्छतां मार्गः ? इत्यादिना क्रमेण, मार्गे वा तस्या देशपन्-धर्मशीले ! अयं मार्गस्ते इत्यादिना क्रमेण, अशनऽऽदि च वक्क-धर्मशीले ! गृहाणेदमशनाऽऽदीत्येवं, तथाऽऽशनाऽऽदि दापयन्-आर्ये ! दापयाम्येतत् तुभ्यम्, आगच्छेह गृहाऽऽन्वावत्पादिविधिनेति । स्था० ४ उ० २ उ० । (निर्ग्रन्थैर्निर्ग्रन्थकाजिज्ञ सह कायोत्सर्गो न कार्यः, इति ‘ठाण’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे १६६५ पृष्ठे उक्तम्)

सचेला निर्ग्रन्थी, अचेलाश्च निर्ग्रन्थः सह संवसतः-

पंचहिं ठाणेहिं समणे णिगंथे अचेले सचेन्नियाहिं णिगंथीहिं सखि संवसमाणे एाइकमइ । तं जहा-चित्तचित्ते समणे निगंथे निगंथेहिं अविज्जमाणेहिं अचेलाओ सचेन्नियाहिं निगंथीहिं सखि संवसमाणे नाइकमइ । एवमेणं गमणं दित्तचित्ते, जक्खाइहे, उम्मायपत्ते, निर्ग्रन्थीपव्वावियए समणे निगंथेहिं अविज्जमाणेहिं अचेले सचेन्नियाहिं निगंथीहिं सखि संवसमाणे एा-इकमइ ॥

अचेलाः क्लिप्तचित्ताऽऽदिना क्लिप्तचित्तः शोकेन, तत्प्रतिजामरकाः साधयो न विद्यन्ते, ततो निर्ग्रन्थकाः पुत्राऽऽदिकमिव तं संगोपायन्तीति न ततोऽप्यसावाकामनिकामनि । इति चित्तो दर्शातिरेकात्, यक्षाऽऽविष्टो वेषाधिष्ठितः, उम्मादप्राप्तो याताऽऽदिकोभात् । निर्ग्रन्थकया कारणवशात् पुत्राऽऽदिः प्रमाजितः, स च बालत्वाच्चेतो महानपि वा तथाविधबुद्धत्वाऽऽदिनेति । स्था० ५ उ० २ उ० । (अथ निर्ग्रन्थीनां मासकल्पविहारचक्रव्यतायां सर्वा चक्रव्यता)

से मामंसि वा० जाव रायहाणिंति वा सपरिक्खेवंसि अवाहिरियंसि कप्पइ निगंथीणं इमंतगिम्हासु दो मासा वत्थए ॥ ८ ॥

अस्यापि व्याख्या प्राप्नुवत्, नवरमबाहिरिके क्षेत्रे कल्पते निर्धन्वीनां हेमन्तप्रोक्षेषु द्वौ मासौ वस्तुमिति ।

अथ भाष्यविस्तरः—

एमेव कपो नियमा, निगंथीणं पि होऽ नायवो ।

जं इत्थं एणत्ते, तपहं वोचं समासेणं ॥१२०७॥

एष एव निर्धन्वसुत्रोक्तः “ पवज्जा निक्खपाय, ” इत्यादि-
कः कपो नियमाभिर्धन्वीनामपि ज्ञातव्यो भवति । अपुनरत्र वि-
हारद्वारे नानात्वं, तदहं वक्ष्ये समासेन ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयामि—

निगंथीणं गणहर-परुवणा खेत्तमग्गणा चेव ।

वसही विषार गउ-स्स आणणा वारए चेव ॥१२०८॥

भत्तदुणए य विही, पडिणीए निक्खनिग्गमे चेव ।

निगंथाणं मासो, कम्हा तामि दुवे मासा ॥१२०९॥

निर्धन्वीनां यो गणधरो गच्छवत्तापकः, तस्य प्रकृपणा कर्त्तव्या । ततः क्षेत्रस्य संयतीप्रायोग्यस्य मार्गणा प्रत्युपेक्ष-
णा वक्तव्या । ततस्तासां योग्या वसतिर्विचारज्जूमिश्च, संयती-
गणधरस्यानयता, ततो वारको मधुघटस्वरूपं, तदनन्तरं भक्ता-
र्थेन समुद्देशनम्, तस्य विधिव्यवस्था, ततः प्रत्यनीककृतोप-
सृतो यथा निवारणं, ततो भिक्षायां निर्गमः, ततो निर्धन्वीनां क-
र्त्तव्यको मासः, तासां च कस्माद् द्वौ मासौ ? एतानि द्वाराणि
वक्तव्यानीति द्वारागाथाद्यसमुदायार्थः । (अत्र गणधरशब्दकणं
'गणहर' शब्दे तृतीयभागे ८२० पृष्ठे समुक्तम्)

अथ क्षेत्रमार्गणाद्वारमाह—

विसस्स उ पडिलेहा, कायन्वा होऽ आणुपुव्वीए ।

किं ववई गणहरो, जो चरई सो तणं वडइ ॥१२१२॥

क्षेत्रस्य संयतीप्रायोग्यस्य, आनुपूर्व्या “ युग्मगतमामंतण ”
इत्यादिना पूर्वोक्तक्रमेण, प्रत्युपेक्षणा गणधरेण कर्त्तव्या । अथ
किं केन हेतुना गणधरः स्वयमेव क्षेत्रप्रत्युपेक्षणां व्रजति ? ।
उच्यते—यो बलीवर्दीऽऽदिभ्यश्चरति, स ए तृणभारं वहति,
यो निर्धन्वीगणस्याधिपत्यमनुभवति, स एव सर्वमपि तन्नि-
न्ताज्जरमुच्छति ।

आह—संयत्यः किमर्थं न गच्छन्ति ? इत्युच्यते—

संजइमणे गुरुगा, आणादी सल्लिपेसिपेद्वणया ।

लांभे तुच्छा आसिया-वणा य एमाणां (भवे) दांसा ॥१२१३॥

यदि संयत्यः क्षेत्रं प्रत्युपेक्षितुं गच्छन्ति, तत आचार्यस्य अनु-
श्रवणं, आज्ञाऽऽद्यश्च दोषः । यथा शकुनिका पाकणी इत्येतस्य
गम्या भवति (पेसि सि) यथा वा मांसपेशिका, आस्रपेशि-
का वा सर्वस्याऽऽर्थाजलपणीया, तथा एता अपि । अत एव
(पेद्वणय सि) विषयार्थिना प्रेर्यते । तथा तुच्छास्ताः, ततो येन
तेनाप्याहाराऽऽदितो जेनोपपन्नोच्च ‘ आसियावण ’ अपहरणं
तासां क्रियते, एवमावयो दांसा भवन्ति ।

इदमेव भावयति—

तुच्छेण वि लोनिज्जइ, नरुयच्छाऽऽहरणनिगदिसहुणं ।

थंननिमंतणवडणे, वेइयरुदाण अक्खिवाणं ॥१२१४॥

तुच्छेनारपाऽऽहारवत्त्वादिना श्री शोभ्यते, अत्र च भृशकच्छ-

प्राप्तेन निरुतिभ्रान्तेनोदाहरणम् । कथमित्याह—“ णं सि ” वस्त्रा-
णि, तैर्निमन्त्रणां कृत्वा, बहने प्रवहणे चैत्यवन्दनार्थमारुढानां
संयती, प्रत्युपेक्षणमपहरणं कृतमिति । “ जहा प्ररुअच्छे आगं-
तुगवाणिअओ, स च निइयसहो संजईओ रुववईओ वडदूण क-
वमसहुत्तण पडिवणो । ताओ सस्स बीसांभियाओ । गमणकात्ते
पवत्तिणि विज्जवेइ-वडणद्वारमंगलद्वारं पडिलेहणं करेमि, तो
संजईओ पडवेह, अइहे वि अणुग्गाहया होजामो । तओ पट्ट-
विवा । तस्य गथा कवमसहेण भणति-पट्टमं वडणे वेइयाइं
वेइह, तो पडिलेहणं करेमि सि । ताओ जाणनि-अहो ! वि-
वेको । तओ वेइयवेदणत्थमारुढाणं पयट्ठिणं वडणं जाव
भासियावियाओ ” ।

एएहि कारणेहि, न कप्पई संजईण पडिद्वेहा ।

गंतव्व गणहरणं, विट्ठिणा जो वसिओ पुव्वि ॥१२१५॥

एतै कारणैः संयतीनां क्षेत्रप्रत्युपेक्षा कर्त्तुं न कल्पते, के-
पुनस्तर्हि प्रत्युपेक्षणायां गन्तव्यमित्याह—गन्तव्यं गणधरेण
विधिना, कः पुनर्विधिरित्याह—यः पूर्वमत्रैव मासकल्पः प्रकृते
स्थविरकाष्ठपविदारद्वारे वर्णितः ।

आह—कीदृशं क्षेत्रं प्रत्युपेक्षणीयम् ? उच्यते—

जत्थाहिवई सूरु, समणाणं मां य जाणइ विसेम ।

एतारिसम्मि खेत्ते, समणाणं होइ पडिलेहा ॥१२१६॥

जहिंयं दुस्मीलजणो, तकरमावयभयं च जहिं नत्थि ।

निप्पच्चवायखेत्ते, अज्जाणं होइ पडिलेहा ॥१२१७॥

यत्र प्रमाऽऽश्चधिपतिर्नागिकाऽऽदिकः शूरः सौरवरटाऽऽदिभि-
रनभिभवनीय इत्यर्थः । स च अमणानां साधूनां विशेष जानाति-
यथेदृशममीपां दर्शने व्रतम्, ईदृशश्च समाचारः, एतादृशे क्षेत्रे
साध्वीयोग्ये अमणानां प्रत्युपेक्षणा भवति । तथा यत्र दुःशी-
लजनस्तस्करव्यापत्रभयं वा यत्र नास्ति, ईदृशे निष्प्रत्यपाये
क्षेत्रे आर्थिकाणां प्रायोग्ये प्रत्युपेक्षणा कर्त्तव्या भवति ।

अथ वसतिद्वारमाह—

गुत्ता गुत्तदुवारा, कुलपुत्ते सत्तपंत गंजरे ।

भीयपरिस महविण, ओनामण चिन्ता दाणे ॥१२१८॥

गुत्ता कृत्वा, कुक्ष्येन वा परिक्रिस्ता, गुमद्वारा कपाटद्वयोपेत-
द्वारा, बन्धां च शर्यातरः कुलपुत्रकः । कथं नृतः ?—संश्वान्
न केनापि होच्यते, महर्षि च प्रयोजनं कर्त्तुमध्यवस्थिति ।
गम्भीरो नाम—संयतीनां परुषाऽऽद्याचरणं दृष्ट्वाऽपि विपरि-
णामं न याति । तथा भीता चकिता एवंत्यस्य स भीतपर्वत्,
आक्षेपसारतया वस्य लूकुटीमात्रमपि दृष्ट्वा परिवारः सर्वोऽ-
पि जयेन कम्पमानस्तिष्ठति, न च कञ्चिन्प्राये प्रवृत्तिं करोति ।
मार्दवमस्तब्धता, तद्विद्यते यस्य स मार्दविकः, एवंविधो यदि
कुलपुत्रको भवति । ततः [ओभासणसि] संयतीनामुपाश्रय-
स्यावभाषणं कर्त्तव्यम् । अवभाषिते च वधसावुपाश्रयमनु-
जानीते, ततो जण्यते [चिन्ता सि] यथा स्वकीयाया दुहितुः,
स्नुषाया वा चिन्तां करोषि, तथा यथेतासामपि प्रत्यनीका-
ऽऽद्युपसर्गकरणे चिन्तां कर्त्तुमुत्तमदसे, ततोऽत्र स्थापयामः । न
प्राऽऽह—वाढं करोमि चिन्तां, परं कथं पुनः सरक्कणीयाः ? । ततो-

* पुस्तकान्तरे—‘ धर्मिलभासणवारगमंरुलपणिणायवारणया’
इति पाठः ।

अभिधानस्यम्-यथा किंवाकिणी स्वहस्तेन परहस्तेन वा उपह-
यमाने रक्षयेत्, तथैता अपि यथात्ममानुषैः, परमानुषैर्वा उपह-
यमाणा रक्षसि, तत एता रक्षिता भवन्तीति । यथेष्ट प्रतिपाद्यो-
पाध्यस्य दानं करोति, ततः स्थापनीयाः ।

अथाप्रतिपद्यमाने स्थापयन्ति, ततश्चत्वारो गुरुकाः-
मन्याऽऽचार्याभिप्रायेणामुमेवार्थमाह-

घणकुट्टा सकवामा, सागारियमाठभगिणिपेरंता ।

निष्पञ्चवाय ओभा, विस्तिअपुरोदुडा वमही ॥१२१॥

घनकुट्टा-पकेष्टकाऽऽदिमयजित्तिका, सकपाटा कपाटोपेतद्वारा,
सागारिकसत्त्वानां मातृभगिनीनां गृहाणि पर्यन्ते पार्श्वतो यस्याः
सा सागारिकमातृभगिनी गृहपर्यन्ता । गाथायामनुक्तोऽपि गृहश-
ब्दो ह्यस्यः । निष्प्रत्ययाया तुर्जनप्रवेशाऽऽदिप्रत्ययावरहिता,
विस्तीर्ण 'पुरोदम्' गृहपञ्चाङ्गागो यस्यां सा विस्तीर्णपुरोदुडा,
एवंविधा वसतिः संयतीनां योग्या ।

नासन्न-नातिदूरे, विद्वत्परिणयवयाण पक्किनेसे ।

मज्जत्थऽविपाराणं, अकुलद्वज्जविपाराणं च ॥१२२॥

विधवाश्च ताः परिणतवयसश्च परिवर्द्धियाः, तासां, तथा
मध्यस्थानां कन्दर्पाऽऽदिजावविकल्पाणामविकाराणां गीताऽऽदिवि-
काररहितानाम्, अकुलद्वज्जानाम्-संयत्यो भोजनाऽऽदिक्रियां कथं
कुर्वन्तीति कौतुकवर्जितानां, भावितानां साध्वीसामाचारीवासि-
त्तानां संबन्धि यत्प्रतिवेष्टम् प्रत्यासन्नगृहं, तत्र नातिदूरे
संयतिप्रतिश्रयो प्राप्यः ।

अथान्याऽऽचार्यप्रतिपाद्यशयानरत्नरूपमाह-

नोह्यमहत्तराऽऽदी, बहुमयणो पिण्णओ कुलीणो य ।

परिणतवओ अभीरू, अण्णजिगहिओ अकुतुहली ॥१२३॥

कुलपुत्र सचमंतो, जीयपरिस भदओ परिणओ अ ।

धम्मही य विणीतो, अज्जासेज्जायरो जणिओ ॥१२४॥

यो भोगिकमहत्तराऽऽदिबहुस्वजनो बहुपात्रिकः, तथा प्रेरकः
ब्रह्माऽऽदीनां स्वगृहे प्रविशन्तीनां निवारकः, कुलीनः, परिणत-
वयाश्च प्रतीतः, अभीरुरूपेण महत्यपि कार्यं न विनैति, कथ-
मेतत् कर्तव्यमिति ? अनामगृहीत आभिप्राहिकमिष्यावरहि-
तः, अकुतुहल । संयतीनां भोजनाऽऽदिदर्शने कौतुकवर्जितः ।
यस्तु कुलपुत्रकः, सत्त्ववान् न केनाप्यभिभवनीयः, भीतपर्यत्
प्राण्यत्, प्रह्वकः शासने बहुमानवान्, परिणतो वयसा मत्या
वा, धर्मार्थी धर्मभक्तालुः, विनीतो विनयवान् । एष आर्याणां
शय्यातरे प्रणितस्तीर्थकरैः । गतं वसतिद्वारम् । ६० १ ३० ।
('वसदि' शब्दे विशेषविधिः)

अथ विचारद्वारमाह-

अण्णोवायमसंलोगा, अण्णोवाया चेव होइ संलोगा ।

आवायमसंलोगा, आवाया चेव संलोगा ॥१२५॥

अनापाता असंलोगाः १, अनापाताश्च संलोगाः २, आपा-
ता असंलोगाः ३, आपाताः संलोगाश्चेति ४ । अतस्मिन् विचा-
ररूपमयः ।

एतास्तु संयतीनां विधिमाह-

वीपारे बहि गुरुगा, अंतो वि प तइयवज्जिते चेव ।

तइ वि जत्थ पुरिसा, उव्वेति वेसिस्तिथयाओ य ॥१२६॥

यदि 'पुरोदमे' विद्यमाने सयत्यो प्रामादू बहिर्विचारतृप्तं गच्छ-
न्ति, ततश्चतुर्थपि स्थितिरेषु प्रत्येकं चतुर्गुरुकाः, अन्तरेऽपि
च प्रामादयन्तरे पुरोदमाऽऽदौ आपातासंलोककक्षणं तृतीयस्थ-
तिद्वयं वर्जयित्वा शेषेषु त्रिषु स्थितिरेषु गच्छन्तीनां त एव
चत्वारो गुरुकाः । तृतीयेऽपि स्थितिरेषु यत्र पुरुषा वैश्या-
स्त्रियश्चोपयन्ति आपतन्ति, तत्र चत्वारो गुरुकाः । यत्र तु
कुलजानां स्त्रीणामापातो जयति तत्र गन्तव्यम् ।

किं पुनः कारणं प्रथमाऽऽदीनि स्थितिरेषानि तासां नानु-
जायन्ते ? । उच्यते-

जत्तो दुस्सीला खलु, वेसिस्तिथनपुंसहेट्ठेतिरिच्छा ।

सा उ दिसा पक्किट्टा, पद्मा विद्या चउत्थी य ॥१२७॥

(जत्तो सि) यस्यां दिशि दुःशीलाः परद्वाराजिगामिनः
पुरुषाः, तथा वेद्याः स्त्रियो, नपुंसकाश्च (हेट्ठ सि) अधो ना-
पिताः, तिर्यञ्चैव वानराऽऽद्य आपतन्ति, सा तु सा पुनर्विग्,
प्रथमा द्वितीया चतुर्थी च प्रतिषिद्धा, प्रथमाऽऽदीनि स्थिति-
रक्षान्तीत्यर्थः ।

अथेनामेव निर्युक्तिगाथां न्याचष्टे-

चारभट्टादमिडा, मोलगततुणा य जे य दुस्सीला ।

उत्थामित्थी-वेसी-अपुमेसु उव्विति उ तदुडा ॥१२८॥

चारभट्टा राजपुरुषाः, घोटाम्भेटाः मिष्टदाः गजपरिवर्तकाः, स्त्री-
लास्तुरगचिन्तामियुक्ताः । एवमादयो ये तरुणाः सन्तो दुःशीलाः,
ते प्रथमद्वितीययोः स्थितिरेषु योरनापातत्वादेकान्तमिति कृत्वा
उत्थामकस्त्रीषु वा वैश्यासु वा (अपुमेसु सि) नपुंसकेषु
वा पूर्वप्राप्तेषु, तदर्थं तेषामुद्भवात्मकस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिषेधनाय-
मावाप्तीति ।

चतुर्थे तु स्थितिरेषु संलोककथादेने दुःशीलाऽऽद्यः संयती-
वगान् पश्येयुः, संयतीवर्गेण वा ते इदयेरक्षित्यतस्त-
दपि निषिध्यते-

हिउ उवासणहेवं, ऐगाऽऽगमणम्मि गहण उडाहो ।

वानरमपूरइसा, ठाला सुणगादितेरिच्छा ॥१२९॥

अथस्तापुपासनमध्ये मोक्षकर्म, तदेतोरधो नापिते पूर्वप्राप्ते
लाभनेकेषां मनुष्याणां मध्ये मोक्षकर्मकारापकर्मणामागम-
ने सति यद्युदीर्णमोहास्ते संयति गृह्णाति, ततो ग्रहणे उ-
डाहो जयति, तथा वानरमपूरइसा, जगलाः, शुनकाऽऽद्यश्च
तिर्यञ्चस्तत्राऽऽयाताः संयतीमुपसंगेयुः ।

यत एवं ततः किमित्यत आह-

जइ अंतो वापाओ, बहिया तासि तइय अण्णआया ।

सेसा णाण्णआया, अज्जाण विचारजूपीओ ॥१३०॥

यद्यन्तरे प्रामादयन्तरे न्याजातः पुरोदमाऽऽदेरजातः, ततो ब-
हिस्तासां तृतीया विचारजूमिश्राप्राप्तासंलोककथाऽनुज्ञाता, तत्रा-
पि स्त्रीणामेवाऽऽपातो प्राप्यो, न पुरुषाणां, वैश्या विचारजूमयो-
ऽनापातासंलोकऽऽद्या आर्यिकाणां नानुज्ञाताः । गतं विचार-
द्वारम् । ६० १ ३० । ('वसदि' शब्दे रात्रौ मात्रकयनना)

अथ संयतीगच्छस्याऽऽनयनमिति द्वारमाह-

पारिलोदियं च खेतं, संजइवगस्स आणणा होइ ।

निकारणम्पि मगग्नो, कारणे समगं च पुरतो वा । १२२९॥

एष वसतिविचारज्ज्यादिविधिना प्रत्युपेक्षितं च संयतीप्रायो-
ष्यं क्षेत्रं ततः संयतीवर्गस्याऽऽनयनं तत्र क्षेत्रे भवति । कथम् ?
इत्याह-निष्कारणे निर्णये, निरावाये वा सति साधवः पुरतः
स्थिताः, संयत्यस्तु मार्गतः पृष्ठतः स्थिता गच्छन्ति, कारणे तु
समकं वा साधूनां पार्श्वतः, पुरतो वा साधूनामग्रतः स्थिताः
संयत्यो गच्छन्ति ।

निष्पञ्चवायसंबंधिभाविणं गणहरऽपविष्टं तद्वि ।

तेणादिजणं सत्ये-ण सद्धि कपकरणसहिते वा । १२३०॥

निष्पञ्चवाये संयतीनां ये संबन्धिनः स्वहानीयाः, भाविताश्च
सम्यक्परिणतजिनवचना निर्धिकाराः संयताः, तैः सह गण-
धर आत्मद्वितीयः, आत्मतृतीयो वा संयतीर्विवक्षितं क्षेत्रं नय-
ति । अथ स्तेनाऽऽदिभयं वर्त्तने, ततः सार्धेन सार्धं नयति, यो
वा संयतः कृतकरण इषुशास्त्रेण सहितः संयतीस्तत्र नयति,
स च गणधरास्त्वयं पुरतः स्थितो गच्छति, संयत्यस्तु मार्गतः
स्थिताः ।

अथैव मतान्तरमुपन्यस्य दृष्यमाह-

उजयट्टाडनिविद्धं, मा पेले वतिणि तेण पुरतेगे ।

तं तु न जुल्लइ अविणय, विरुद्ध उभयं च जपणाए १२३१

एके मूरयो ब्रुवने उजयं कायिकीसंज्ञे, तदर्थम्, आदिशब्दादपरास्मि-
न् वा कश्चित्प्रयोजने विनिविष्टमुपविष्टं सन्तं संयतं, प्रतिनी मा प्रे-
रयतु, इत्यनेन हेतुना संयत्यः पुरतो गच्छन्ति । अत्राऽऽचार्य आह-
तत्तु यदुक्तं, न युज्यते, कुतः ? इत्याह-पुरतो गच्छन्तीनां तासाम-
धिनयः साधुषु सजायते, लोकविरुद्धं चैव परिरुद्धं न भवति-अहो !
महंलाप्रधानमासां दर्शनं, यत एवमतो मार्गतः स्थिता एव ता ग-
च्छन्ति, उजय च कायिकीसंज्ञारूपं यतनया कुर्यात् । का पुनर्य-
तना ? इति चेदुच्यते-यत्रैकः कायिकीं सहानं वा व्युत्सृजति, तत्र
सर्वेऽपि तिष्ठन्ति, तथास्थिताश्च तान् दृष्ट्वा संयत्योऽपि नाग्रतः
समागच्छेयुः, ता अपि पृष्ठत एव शरीरचिन्तां कुर्वन्तीति । गतं
गच्छस्याऽऽनयनमिति द्वारम् ।

अथ वारकद्वारमाह-

जहियं च अगारिजणो, चोक्खवन्तो मुईमपायारो ।

कुमुददहरणं, वारगनिकसेवणा भणिया ॥ १२३२॥

यस्मिंश्च ग्रामाऽऽद्यगारीजनोऽविरतिकालोक्तः, चोक्तभूतः शु-
चिसमाचारश्च वर्त्तते, तत्र वारकग्रहणं निर्गन्धीभिः कर्तव्यम् ।
अथ न कुर्वन्ति, ततश्चत्वारो गुरवः । यच्च प्रवचनोद्वाहाऽऽदिकं,
तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । यत एवमतः कुटुम्ब घटकण्डके श्रवण-
चीवरदर्दरेण पिदितस्य वारकस्य निक्षेपणा जणिता भवति ।

थीपडिबळे उवस्मए, उस्मगपदेण संवसंतीओ ।

वसन्ति काङ्गुमि, मत्तगहत्याण आयमणं ॥ १२३३॥

उत्सर्गपदेन संयतीभिः स्त्रीप्रतिबळे उपाधये वस्तव्यमिति
कृत्वा तत्र सवसन्त्यो यदा कायिकी भूमिं व्रजन्ति, तदा मात्र-
कहस्तावारकं हस्ते गृह्णित्वा व्रजन्ति, तासामगारीणां प्रत्ययो
आयते-पताः कायिकीं कृत्वा पश्चादाचमनं करिष्यन्ति, अहो !
शुचिरुमाचारा इति । तत्र च गतास्तासामदर्शनीचूता आच-
मनं कुर्यान्ति ।

स च वारको अन्तर्लिप्तः कर्तव्यः, कुतः ? इत्यत आह-
कुत्सं विसुयावेउं, पणगस्म य संजवो अलिचस्मि ।
संदंते तमपाणा, आवज्जणतक्कणाऽऽदीया ॥ १२३४॥

वारकोऽलिप्तः सन्, किम् ? (विसुयावेउं ति) दोषयितुं दुःखं
दुःखकरो भवति, अलिप्ते च पानकजाविनयनात् पानकस्य संजयः
संमूर्तनं भवति, अलिप्तश्च वारकः पानके प्राक्षिते सति स्यन्दते
परिगच्छति, स्यन्दने च अन्नप्राणिनः कीटिकामाजिकाऽऽद्यः स-
मागच्छेयुः । (आवज्जणं ति) यदनन्तकायनिकायविकलेन्द्रियेषु
संघट्टनाऽऽदिकमापद्यते, तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । (तक्कणां य-
त्ति) ततो वारकान् पानकेन परिमलति मलिकाः पतन्ति, तासां
प्रसन्नार्थं गृहकोकिला धावति, तस्या अपि प्रकणार्थं मार्जा-
रीत्येवं तर्कणम्, तदाद्यो दोषा जनेयुः ।

यत्र पुनः कायिकीभूमौ सागारिकं भवति, तत्रैवं यतना-

सागारिए परंमुह-दगसइमसंफुमंतिओ णेत्तं ।

पुलएज्ज *मा य तरुणी, तो अचुद्धदं तु जा दिवसो १२३५

सागारिके सति पराङ्मुखीभूय कायिकीं कृत्वा नेत्रं जगम-
संस्पृश्यन्त्यो दक्षशब्दं पानकप्रक्षालनानुमापकं कुर्यते, तथा तरु-
ण्यः स्त्रियः किमत्रास्ति पानकं, न वेति जिज्ञासया मा प्रसो-
कतामिति हेतोस्तस्मिन्वारके तावदचमकलुषं छवं पानकं प्र-
क्षितं तिष्ठति, यावद्विवसः, ततः सन्ध्यासमये तत्पानकं पिबन्ति ।
गतं वारकद्वारम् ।

अथ भक्तार्थनाविधिद्वारमाह-

मंदलिगणस्समती, वत्ता व तरुणीमू अट्टिपत्तीसु ।

पत्तेयकमदजुंजण-मंदलियेरी उ पारवेसे ॥ १२३६॥

यद्यसागारिकं, ततो मण्डल्यां समुद्दिशन्ति, अथ मण्डलीभूमिः
सागारिकबहुला, ततो मण्डलिस्थानस्यासति, वत्ताद्या प्रणयेन
तरुणीष्वभिपतन्तीषु तत्रैरिक्तमल्पमध्यः प्रस्तीये तस्योपरि
सौत्रिक तत्राप्यल्लुपात्रकाणि स्थापयित्वा प्रत्येकं कमण्डकेषु
भुज्जने, प्रवर्त्तनीं च पूर्वाभिमुक्त्वा धुरि निविशते, तत एका म-
ण्डलिस्थविरा यमलजननी सहोदरा सर्वासामपि पारिवेव-
येत्, आत्मनोऽपि योग्यमात्मीये कमण्डके प्राक्षिपेत् ।

ओगाहिमाडविगई, समजणं करेइ जत्तिया समणी ।

तासि पच्चयहेतुं, अणहिव्वछा अकल्लो अ ॥ १२३७॥

अवगाहिमं पक्षाक्षम्, आदिशब्दाद् घृताऽऽदिकाश्च विकृतीः,
यावत्तः अमण्यः तावतः समभागान्, मण्डलिस्थविरा करो-
ति । किमर्थम् ? तासां अमणीनां प्रत्ययार्थम्, तथा- [अणहिव्वछा
त्ति] अनधिकस्वादार्थं, सर्वासमप्यविषमसमुद्देशनार्थम्, अकल-
लश्चैवं भवति, असकलं न ज्ञानीत्यर्थः ।

ताश्च समुद्देष्टुमुपविशन्त इत्थं ब्रूने-

निव्वीए विड्याई, विगईओ लंवणा वए विडया ।

अएण गिज्ञायविलिया, अज्ज अहं देह अन्नासि ॥ १२३८॥

एका द्यादिसंख्याविकृतयो मुक्कलाः, शेषाणां प्रत्याख्यानम्, अपरा
जणति-अथ मामेतावन्तो लम्बनाः कवलाः, इत ऊर्द्धं नियमः ।

गऽभिधत्ते-अद्याहमग्नाना, ग्लानपर्युषितमक्षं मया भो-
मित्येवं प्रतिपञ्चाभिप्रेदा । तदपरा ब्रूने-अद्याहमाच्छास्त्र-
कृता चास्त्रप्रत्याख्याना, अत इदं विकृत्यादिकमन्यासां प्रत्य-

* "दृशो नियच्छ" ॥ ८॥ ४॥ १८॥ इत्यादिना 'पुलप' आदेशः ।

कृत, एवं समुद्दिश्य पानकेनाऽऽचमनं कुर्वन्ति, प्रवर्त्तिष्याः कम-
ठकं क्षुद्रका निर्लेपयन्ति, ततः सर्वास्वपि समुद्दिष्टासु मण्ड-
लीषु स्थविरा समुद्दिष्टाः ।

एषविधं दृष्ट्वा किं जघति ? इत्याह-

ददृशुण निदुयन्मं, सोयपयन्तं अक्षुक्ष्मन्तं च ।

इन्द्रियदमं च तामिं, विणयं च जणो ऽमं भणइ ॥१२३॥

तासां संयतीनां निभूतवासं विकथाऽऽविधिरहेण निर्घ्याषा-
रतवेवाऽवस्थानं, शौचप्रयत्नं धारकग्रहणाऽऽदिकपम्, अक्षु-
क्ष्मन्तं च विद्वत्यादिप्रत्याख्यानाभिधानम्, इन्द्रियदमं च
आवाऽऽदीन्द्रियनिग्रहणं, विणयं प्रवर्त्तिष्यादेषु अज्युत्थाना-
ऽऽदिकपं, दृष्ट्वा जनो लोक इदं ब्रवीति-

सखं तवो य सीलं, अणहिकवाओ अ एगमेगस्म ।

जइ वंनं जइ सोयं, एयासु परं ण अभासु ॥१२४॥

बाहिरमन्नपरिबुद्धा, सीलसुगंधा तवोगुणविमुक्ता ।

धम्माण कुलुप्पन्ना, एआ अ वि होज्ज अमं पि ॥१२४॥

सत्यं वाक्रमणोरधिभवंवाविना, तपोऽनशनाऽऽदि, शीलं सुखजाव-
ता, अन्नधिककादभ्याविषमभोजनम्, एकैकस्याः परस्परममूषाश्च,
तथा यदि अन्नचर्ये यदि शौचं शुचिसमाचारता । एतानि सत्या-
ऽऽदीनि, यदि परमेतासु संयतीषु दृश्यन्ते, नान्यासु शाक्याऽऽदि-
पाण्डित्यनीषु, ततो यद्यप्येता बाह्यममेन परिक्रिस्ताः, तथापि शी-
लेन सुगन्धाः, तपोगुणैरनशनाऽऽदिभिः, यद्वा-नपमा प्रतीतेन, गु-
णैश्चोपशमाऽऽदिभिर्विमुक्ताः, धर्म्यानां कुलोपजाः, एता येषां कुले
उपपन्नास्तेऽपि धर्मा इति भावः । अपिः संभावनायां संजा-
यते । किमर्थः ? यदस्माकमपि जगिनी, बुद्धिश्च पलादश-
सकुलोऽज्जालनकारिणो जघेयुः ।

एवं तस्य वसन्तः-एवसन्तो सो य सिं अमारिजणो ।

गिहंति य संमत्तं, पिच्छनपरंमुहो जाओ ॥१२४॥

एवं तत्र वसन्तीनां तासामगारीजन उपशान्तः प्रतिबुद्धः,
ततो मिथ्यात्वपराङ्मुखो जातः सन् सम्यक्त्व गृह्णाति, च-
क्षुःशिरश्चरति वा, कश्चित्तद्गुणप्राप्तमभिरञ्जितमनाः सर्वविरति-
मपि प्रतिपद्यते । गतं निष्कार्यताविधिद्वारम् ।

अथ प्रत्यनीकद्वारमाह-

तरुणीण अभिद्वणे, संवरितो संजतो निवारइ ।

तइ वि य अठायमाणे, सागारिओ तत्तुवाज्जजइ ॥१२४॥

तरुणीनां संयतीनामभिद्वणे प्रत्यनीकेन विधीयमाने सति
संयुतः संयतीवेवाऽऽच्छादितः संयतो निवारयति, तथाऽपि चा-
तिष्ठति तस्मिन् सागारिकः शय्यातरः, तत्रोपसर्गो, तमुपालजने ।

एतामेव निर्युक्तिगार्थां भावयति-

गणिणीणऽकहणे गुरुगा, सा वि य न कहेइ जइ गुरुणं तु ।

सिद्धम्मि य ते गुंतुं, अणुसद्धी मित्तमाईहि ॥१२४॥

कश्चित्सङ्गो विषयलोलुपतया संयतीनामुपपन्नं कुर्यात्, त-
तस्मिन्कणादेव ताभिः प्रवर्त्तिष्याः कथनीयम्, यदि न कथय-
न्ति, ततश्चत्वारो गुरवः । सा च प्रवर्त्तिनी यन्ति गुरुणां न कथ-
यन्ति, तदा अतुर्गुरवः, आकाऽऽदयश्च दोषाः, तस्मात्कथयितव्य-
म्, ततः शिष्टे कथिते ते आचार्यास्तस्याविरतिकस्य पार्श्वे ग-

त्वा साध्वीशीलभक्तस्य वारुणविपाकतासूचिकामनुशिष्टि दद-
न्ति । यद्युपरमते ततः सुन्दरम् । अथ नोपरमते, ततो या-
नि तस्य मित्राणि, आदिशब्दाद्ये वा आत्रादयः स्वजनास्तेषां
निवेद्यन्तः, तैः प्रह्लापिते यदि स्थितः, ततो लष्टम् ।

तइ वि य अठायमाणे, वसन्ता भेभिति तइ वि य अठंते ।

अमुगत्थं परं पज्जइ, तस्य य वसन्ता वतिणिवेसा ॥१२४॥

तथाऽप्यतिष्ठति तस्मिन् प्रत्यनीके, वृषभा गच्छन्त्य शुनाशुज-
कार्यचिन्तानियुक्ताः, तं प्रत्यनीकं जापयन्ति, तथाऽप्यतिष्ठति
यस्तदणः कृतकरणः न संयतीनेपथ्यं कृत्वा तस्य सकृत् प्रय-
च्छति, यथा-अमुकत्र गृहे समागच्छन्त, ततो वृषभा व्रतिनी-
वेप परिधाय तेन साधुना सह तत्र गत्वा प्रत्यनीकस्य
शिक्षां कुर्वन्ति, तथाऽप्यनुपशान्ते तस्मिन् सागारिकस्य निवे-
द्यन्ते, तेनोपसन्धे यदि स्थितः, ततः सुन्दरम् ।

अथ नास्ति तदानीं सान्निहितः-

सागारिण अमंते, किञ्चकरो भोइयस्म व काट्ठिनि ।

असत्थं ठाणे णितं, खेचस्सऽसती सति णिवे वा ॥१२४॥

सागारिके अमंनिहिते कृत्यकरस्य प्रामाचिन्तानियुक्तस्य जो-
गिकस्य प्रामाच्यमिनः कथयति, तेन शासितोऽपि यदि नोप-
रमते, ततः संयतीरन्यत्र स्थाने क्षेत्रे नयन्ति । अथ नास्ति सप-
तीप्रायोग्यमपरं, स्वयं वा संयता ग्लानाऽऽदिकार्यव्यापृता न
शक्नुवन्ति क्षेत्रान्तरं गन्तुं, ततो नृपस्य दण्डिकस्य निवेद्यन्ते, स
प्रत्यनीकमुपपद्यन्तं निवारयति । गतं प्रत्यनीकद्वारम् । ७० ।
७० । नि० चू० । ("गोबरचरिया" शब्दे तृ० भा० ९७६ पृष्ठे
भिक्षाविधिरुक्तः)

अथ निर्घन्थीनां मासः । क्रमात्तासां चो मासाविति

द्वारं व्याख्यायते-शिष्यः पृच्छति-किं निर्घन्थी-

नामन्यधिकानि महाव्रतानि, येन तासां

द्वौ मासौ, निर्घन्थानामेकं मासमे-

कत्र वस्तुमनुज्ञायते ? सूरि-

राह-

जइ वि य पण्णवयाई, निगंधीणे न होंति अट्ठियाई ।

तइ वि य निच्चविहारे, दवंति दोमा इमे तासि ॥१२४॥

यद्यपि च निर्घन्थीनां महाव्रतानि नाधिकानि भवन्ति, तथाऽ-
पि निर्याविहारे मासे मासे क्षेत्रान्तरं संक्रमणे, इमे दोषा-
स्तासां भवन्ति ।

मंसाऽपेसिसारिसा, वमही खेत्तं च दृष्ट्वापं जोगं ।

एएण कारणेणं, दो दो मासा अवसरिमासु ॥१२४॥

मांसाऽऽविषेशीसदृशाः संयत्यः, सर्वस्याप्यभिलषणीयत्वात्,
तथा तासां योग्या वसतिर्दुर्लभा, क्षेत्रं च नप्रायोभ्योपेतं दु-
र्लभं, ततो यथोक्तगुणविकलायां वसन्तो दोषदृष्टे वा क्षेत्रे
स्थाप्यमानानां बहवः प्रवचनविराधनाऽऽदयो दोषा उपलब्धन्ते ।
एतेन कारणेन तासामवशासु वर्षावासं विमुच्य द्वौ द्वौ
मासावेकत्र वस्तुमनुज्ञायते ।

अथ द्वयोरुपरं वसन्तीनां दोषान्, द्वितीयपदं चोप-

दर्शयति-

दुयइ उवरि वसंती, पायच्छिन्तं च होंति दोमा य ।

विश्यपयं च गिलाणे, वसंती निक्खं च जयणाए ॥१२४॥

द्वयोर्मानवोऽपि वसन्ति, ततः प्रायश्चित्तं, दोषाश्च भवन्ति, द्वितीयपदं च श्रुताने च सति वर्धते, जैष्ठं च यतनया ग्रही-
तव्यम् । आचार्यो निर्ग्रन्थानामिषं दृष्टव्यः ।

मासावाससम्बन्धम्-

से गार्गमि वा० जाय रायहाणिसि वा परिकल्पेवंसि वा
बाहिरियेसि कप्यऽ निर्गन्धीयं हेपंतगिम्हासु चत्तारि पा-
सा वत्थण, अतो दो पामे, बाहिं दो पामे, अतो वसपा-
णीणं अतो निक्खायरिया, बाहिं वसपाणीयं बाहिं
भिक्खायरिया ॥ ए ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् । नवरं सबाहिरिके केचने अन्नद्वौ
मासौ, बाहिर्द्वौ मासावित्येवं चतुरो मासान् निर्ग्रन्थीनां वस्तुं
कल्पत इति ।

अथ ज्ञाप्यम्-

एमेव क्रमो नियमा, सपरिकल्पेवे सबाहिरीयम्भि ।

नवरं पुण नाणत्तं, अतो बाहिं चतुम्मामा ॥ १५६७ ॥

एष एष पूर्वसूक्तः क्रमो नियमात् सपरिकल्पे सबाहिरिके
केचने वसन्तीनां संयतीनां दृष्टव्यः, नवरं पुनर्नानात्वं विशेषो-
ऽयम्-अन्तरभ्यन्तरे, बाहिर्बाहिरिकायामेवमुभयोश्चत्वारो मा-
साः पूरणीयाः ।

चउण्हं उवरि वसंती, पायच्छित्तं च होंति दोसा य ।

नाणत्तं असईए तु, अतो वपही बाहिं चरइ ॥ १५६८ ॥

चतुर्णां मासानामुपरि यदि सबाहिरिके केचने संयती
वसन्ति, तदा तदेव प्रायश्चित्तं, त एव दोषाः, द्वितीयमपि तदेव
अन्तव्यम्, नानात्वं विशेषः, पुनरबाहिरिकाया वसनेः, शय्यातर-
स्य वा यथोक्तगुणस्यास्त्यजावे, अन्तः प्राकाराभ्यन्तरे, (वसहि-
त्ति) वसतौ पूर्वस्यामेष स्थिताः, बाहिर्बाहिरिकायां चरन्ति
मिक्षाचर्यामदन्ति ।

जोगवसद्धीए असई, तथेव उिया चरंति बाहिं तु ।

पुव्वगहिण विगिचिय, तत्तो खिय मत्तगादी वि ॥ १५६९ ॥

बाहिः संयतीयोग्याया वसतेरजावे, तत्रैवाभ्यन्तरोपाश्रये
स्थिताः सत्यो बाहिरश्चरन्ति, पूर्वगृहीतं शौचकृत्तुगमगलाऽऽव-
परित्यज्य तत एव बाहिरिकाया मात्रकाऽऽदीनप्यानेतव्यानि,
न केवलं निक्खेयादिशब्दार्थः ।

भूतसंहननाऽऽदिषियया सामाचारी, केचकात्ताऽऽदिषियया वा
चित्तः स्थविरकल्पिकानामिषं दृष्टव्यम् । तदेवमुक्तं आर्यिकाणा-
मपि मासकल्पविधिः । बृ० १ उ० । (निर्ग्रन्थीनां दूरतः परि-
हरणीयत्वं 'वसइ' शब्दे वक्ष्यते)

निगम-निर्गम-पुं० । निर्गमनं निर्गमः, कुतः सामायिकं निर्ग-
तमित्येवमादिरूपे निर्गमने, विशेषः । अनु० । आ० म० ।

निर्गमस्य बाद्धिधो निक्खेः-

नामं उवणा दविण, खंते कात्ते तदेव जावे य ।

एसो उ निगमस्स य, निक्खेवो उव्विहो होइ ॥ १५७३ ॥

नामस्थापनानिर्गमौ नामाऽऽवश्यकाऽऽशुक्तानुसारेण जावनीयौ ।
द्रव्याद् अव्यस्य वा निर्गमः, केचत्क्षेपस्य वा, कात्ताकात्तस्य

वा, भावाद्भावस्य वा निर्गम इत्यादि वाच्यम् । इति निर्युक्ति-
गायामहेत्यर्थः ॥ १५३३ ॥

विस्तरार्थं तु भाष्यकारः प्राऽऽह-

दव्वाओ दव्वस्म व, विणिग्गमो दव्वनिग्गमो सो य ।

तिविहो सच्चित्तार्ह, तिविहोओ मंजवो नेओ ॥ १५३४ ॥

द्रव्याद् द्रव्यस्य वा निर्गमो अव्यनिर्गमः । स च सच्चित्ताऽऽदि-
अव्यमव्यव्यान् सच्चित्ताऽऽदिसिचिवः । तस्य च त्रिविधस्य
सच्चित्ताऽऽदेस्त्रिविधादेव सच्चित्ताऽऽदेऽव्यात्संजव वत्पादो वेद्य
इति ॥ १५३४ ॥

तथाहि-

पजवो सच्चित्ताओ, जूमेरं कुरपयंगवप्पाई ।

किमिगन्नमोणियाई, पोसाओ धीसराराओ ॥ १५३५ ॥

किपिपुणपुणचुण्णाई, दारूओ जं व निगायं जतो ।

दव्वं विगप्पवमओ, जह सव्जावोवयारेहिं ॥ १५३६ ॥

सच्चित्ताद् जूमिद्रव्यात्सच्चित्तद्रव्यस्याङ्कुरस्य प्रभवो निर्गमो
ज्ञातव्यः, मिश्रस्य तु पतङ्गद्रव्यस्य, तस्य हि पक्षाऽऽदिप्रवेशा अ-
चित्ताः, शेषे तु सच्चित्तमिति मिश्रता । अचित्तस्य तु वायु-
द्रव्यस्य । तदेवं सच्चित्तात्सच्चित्ताऽऽदेस्त्रिविधस्य निर्गम इत्युक्तम् ।
अथ मिश्रात्स्त्रीगरीरद्रव्यात्सच्चित्तद्रव्यस्य जूमेरनिर्गमो वेदित-
व्यः, मिश्रस्य तु गर्तद्रव्यस्य मिश्रकूपस्य, तत्रतकेशाऽऽदीना-
मचित्तत्वात्, शेषस्य तु सच्चित्तत्वात् मिश्रता; अचित्तस्य तु
शोणितद्रव्यस्य । मिश्रात्मचित्ताऽऽदेर्निगम इत्यपि भावितम् ।
अचित्तद्रव्याद्धारुणः काष्ठान्मचित्तस्य जूमिद्रव्यस्य निर्गमः, मि-
श्रस्य तु पुणस्य, पतङ्गवदस्यापि मिश्रत्वात्; अचित्तस्य तु
पुणचूर्णस्य पुणाऽऽकृष्टद्रव्यतद्रव्यवनिवहस्येत्यर्थः । अचित्ता-
त्मचित्ताऽऽदेः निर्गम इत्यपि गतम् । तथा-'ज व' इत्यादि । यद्वा-
अव्य यस्माद् अव्यादिकल्पवशात् । मानसकल्पनासमारोपा-
द्यया सद्भावेन सर्वभूतप्रकारेण, उपचारेण वा निर्गमः,
सोऽपि अव्याप्तिर्निर्गमो अव्यनिर्गम उच्यते । तत्र यथा सद्भावेन
विकल्पवशाद्यया दुग्धाऽऽदिद्रव्यात् घृताऽऽदिद्रव्यस्य निर्गमः ।
अत्र हि भूमे, "संभूतेजचटकन्यायेन" दुग्धात् घृताऽऽ-
दिनिर्गमो न दृश्यत इति 'चित्कल्पवशात्' इत्युच्यते, ज-
गत्स्य च दधिघृताऽऽदिवभावेन परिणामिकारणता समीक्ष्यते,
इत्येतावता यथा सद्भावेनेत्यभिधीयते । उपचारेण तु रूपकाऽऽ-
देऽव्याद्भोजनाऽऽदेर्निर्गम इत्यादि सर्वे यथार्थमभवमन्यदपि स्व-
बुद्ध्याऽभ्यूह्य वक्तव्यमिति ॥ १५३५ ॥ १५३६ ॥

केचनिर्गममाह-

खित्तस्स विनिग्गमणं, सरूवओ नऽत्थि तं जमक्किरियं ।

खेत्ताओ खेत्तम्पि वि, हविज्ज दव्वाडनिग्गमणं ॥ १५३७ ॥

उवयारओ खेत्तस्स य, विनिग्गमो जोगनिकखुडाणं व ।

लद्धं विनिग्गपं ति य, जह खेत्तं राउत्ता उ ति ॥ १५३८ ॥

यथा अव्यस्यापि क्वचित्कल्पनया निर्गम उच्यते, न तु
स्वरूपतः, एवं केचस्याऽपि स्वरूपेण कुतोऽपि निर्गमो नास्ति,
तस्याऽक्रियत्वेन तदयोगात् । केचत्पुनः निर्गमोऽस्ति, यथा
आयुःतयाऽऽदिसमये कर्द्धाधोत्तोकाऽऽदिसोऽदेवतारकद्रव्या-
ऽऽदेर्निर्गमः । केचऽपि धान्याऽऽदेर्निर्गमो दृष्टव्यः, न तु केचस्य

स्वरूपेण निर्गमः । किं सर्वथा नास्ति ? , इत्याह-उपचारतः कल्पनामात्रेण, क्षेत्रस्यापि निर्गमः समस्येव, यथा लोक-क्षेत्राभिष्कुटा निर्गता इति; तेषां स्वरूपेणाऽवस्थितानां निर्गमक्रियाभावेऽपि निर्गता इव निर्गता इति निर्गमोपचारः । तथा ह्यथ विनिर्गते क्षेत्रे राजकुलात्, निर्गते नरताऽऽदिके क्षेत्रं दुःखमाऽऽदिकालाद् द्रुमैकाऽऽदिवाऽऽदेवेत्यादीति ॥ १५३७ ॥ १५३८ ॥

कालनिर्गममाह-

कालो वि दब्धधर्मो, निष्किरिओ तस्स निगमो पजवो ।
तत्तो चिय दब्बाओ, पजवइ काले व जं जम्मि ॥ १५३९ ॥
उवयारओ व सरओ, विणिगमओ शिगमओ य तत्तोऽहं ।
अहवा दुक्कालाओ, नरो व बालाइकालाओ ॥ १५४० ॥

कालोऽपि वर्तनारूपो द्रव्यधर्म एव । स च स्वरूपेण निष्क्रियः, द्रव्यद्वारेणैव तत्क्रियाप्रवृत्तेः । तस्य च तत् एव स्वाश्रयभूताद् द्रव्यानिर्गमः प्रभव उत्पत्तिः । यथा-हरिताऽऽदिकं यस्मिन् वर्षाऽऽदिके काले प्रभवयुत्पद्यते स कालनिर्गम इति । अथवा-उपचारतोऽपि कालनिर्गमो, यथा-शरत्समयोऽसौ निर्गम आधिभूतः, ततो वा शरत्कालाद्, दुष्कालाद्वा निर्गतो निस्तीर्णोऽहं बालाऽऽद्यवस्थातो वा नरो निर्गम इत्यानुपचारतः कालनिर्गम इति ॥ १५३९ ॥ १५४० ॥

अथ भावनिर्गममाह-

जावो वि दब्धधर्मो, तत्तो चिय तस्स निगमो पभवो ।
दब्धस्म व भावाओ, विणिगमो भावओऽवगमो ॥ १५४१ ॥
रूपाइपोगगलाओ, कमायनाणादओ य जीवाओ ।
निति पजवति ते वा, तेहिओ तन्विओगम्मि ॥ १५४२ ॥

भावोऽपि कालवद् द्रव्यधर्म एव । तस्य च ततो द्रव्याद् भावो निर्गमः प्रभवः स भावनिर्गमः, द्रव्यस्य वा जावनिर्गमो भावनिर्गमः । कः ? , इत्याह-जावतो जावमाश्रित्य यो द्रव्यस्यापगमो विनाशः । इदमुक्तं भवति-यदा द्रव्यं पूर्वपर्यायेण विनश्यति, अपूर्वपर्यायेण तत्पद्यते, तदा पूर्वपर्यायात्प्राक्तनभावाद् द्रव्यस्य निर्गतत्वाद्भावाभिर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यते । तथा रूपाऽऽद्यो भावाः पुञ्जद्रव्यात्, कषायज्ञानाऽऽद्यश्च जीवाभिर्गच्छन्ति प्रजवन्तीति भावानां निर्गमो भावनिर्गम उच्यते । (ते वा तेहिओ चि) अथवा ते पुञ्जजीवाऽऽद्यः पदार्थास्तेभ्यो रूपाऽऽदिचयः कषायाऽऽदिभ्यश्च भावेभ्यस्तद्विद्योने प्राक्तनजावविनाशे निर्गच्छन्तीति भावेभ्यो निर्गमो भावनिर्गम इत्युच्यते इति । तदेवं विनेयमतिव्युत्पादनार्थमजिहितः षड्विधो निर्गमः ॥ १५४१ ॥ १५४२ ॥

इदानीं प्रकृते याचना प्रयोजनं तदुपदर्शयितुं प्रशस्तभावनिर्गमस्वरूपं तावद्दर्शयन्माह-

तत्थ पसत्थं मिच्छु-साप्ताणाविरइजावनिगमणं ।

जावस्स संभवति य, जं सम्पत्तादओ तत्तो ॥ १५४३ ॥

तत्रानन्तरात्ते जावनिर्गमे प्रशस्तं द्युजं निर्गमनम् । किं ? , इत्याह-मिथ्यात्वाऽऽज्ञानाविरतिलक्षणप्रशस्तजावात् सन्निगमनं निःसरणं जीवस्य । किमिति ? , इत्याह-यद्यस्मात्संज्ञवस्येव ततो मिथ्यात्वाऽऽद्यप्रशस्तजावनिर्गमाऽजीवस्य मुक्तिपदप्राप्तिहेतवः सत्यकत्वाऽऽद्यो गुणा इति ॥ १५४३ ॥

जयत्वेवं, प्रस्तुते केन प्रयोजनम् ? , इत्याह-

एत्थ उ पसत्थभाव-प्पसुइमेत्तं विसेसओऽहिगयं ।

अपसत्थावगमो वि य, सेसा वि तदंगजावाओ ॥ १५४४ ॥

इह च प्रक्रमे सामायिकाध्ययनं प्रस्तुतम् । तच्च क्वायोपशमिके भावे वर्तते । अत इह तस्यैव प्रशस्तक्वायोपशमिकजावस्य या प्रसूतिर्महावीरात् तन्निर्गमरूपा, तस्यैव विशेषतोऽधिकृतमधिकारः । तथाऽप्रशस्तमिथ्यात्वाऽऽदिविषयौदधिकजावस्य योऽपगमो विनाशभूततापि चाधिकारः, तदपगमाजावे प्रशस्तजावप्रसूतेरेवायोगादिति । शेषास्तु निर्गमज्ज्ञास्तदङ्गभावेन प्रशस्तजावनिर्गमकारणतयाऽऽनन्तयेण पारस्पर्येण वा कोऽपि कथञ्चिद् व्याप्रियत इतीह निर्विष्टा इति ॥ १५४४ ॥

तदङ्गत्वमेव द्रव्याऽऽदीनां दर्शयति-

वीरो दब्धं खेत्तं, महमेणवणं पमाणकालो य ।

भावो य भावपुरिसो, समासओ निगमंगाइ ॥ १५४५ ॥

यतो द्रव्यात्सामायिकं निर्गम, तद् द्रव्यमत्र श्रीमन्महावीरो मन्तव्यः, यस्मिँश्च क्षेत्रे तन्निर्गतं, तादृह महसेनवनमवगन्तव्यम् । कालस्तु प्रथमपौरुषीलक्षणः प्रमाणकालः । भावस्तु जावपुरुषो वक्ष्यमाणलक्षणः । एतानि समासतः संक्षेपतः सामायिकस्य निर्गमाङ्गानीति ॥ १५४५ ॥

एतदेव दर्शयति-

सामइयं वीगाओ, महसेणवणे पमाणकाले य ।

जावपुरिसा हि जावो, विणिगमओ वक्खमाणोऽयं ॥ १५४६ ॥

गतार्थः, नवरं श्रीमन्महावीरजीवलक्षणजावपुरुषादयं वक्ष्यमाणविस्तरस्वरूपः सामायिकलक्षणो भावो विनिर्गतः, इह च क्वायोपशमिके भावे वर्तमानत्वात् " सामायिकलक्षणो जावः " इत्युक्तम् ॥ १५४६ ॥

अथ महावीरलक्षणस्य द्रव्यस्य निर्गमं तावदभिधित्सुराह-
इच्चेवमाइ सव्वं, दब्बाहीणं जओ जिणस्सेव ।

तो निगमणं वोत्तुं, वोच्चं सामाइयस्स तओ ॥ १५४७ ॥

इत्येवमादिकं क्षेत्रकालनिर्गमनाऽऽदिकं सामायिकाध्ययनाऽऽवश्यकमुत्पत्त्युक्त्याऽऽचाराऽऽदिकं वा सर्वमपि यतो यस्माद् द्रव्यस्य महावीरलक्षणस्याधीनम्, तत्तत्सत्यैव महावीरजिनस्य निर्गमनमुक्त्वा, ततः सामायिकस्य निर्गमनं वक्ष्ये इति ॥ १५४७ ॥

ननु महावीरजिनस्याऽपि निर्गमनं कथं वक्तव्यम् ? , इत्याह-

मिच्छुत्ताइतमाओ, स निगमओ जहं य केवलं पत्तां ।

जहं य पसुयं तत्तो, सामइयं तं पवक्खामि ॥ १५४८ ॥

तमिति तदेतत्सर्वं प्रवक्ष्यामीति गायार्थः ॥ १५४८ ॥ विशेषः ।

अत्र वक्ष्यमाणो भावः सामायिकलक्षणः, एतच्च सर्वं भगवन्महावीरलक्षणद्रव्याधीनमतस्तस्यैव प्रथमतो मिथ्यात्वाऽऽदिच्यो निर्गममभिधित्सुराह-

पयं किर देसित्ता, साहुणं अटविचिप्पणट्ठाणं ।

संपत्तपटमलंभो, बोधवो वक्खमाणस्म ॥ १५४९ ॥

पन्धानं, किलेत्तासवादे, देशयित्वा कथयित्वा, साधुचयः, सुत्रे षष्ठी प्राकृतत्वात् । (अमवि चि) प्राकृतत्वादेयात्र सप्तम्या लोपः । अट्ठायां पथो विप्रतष्टेभ्यः परिप्रष्टेभ्यः, पुनस्तष्टेभ्य एव वे-

शनां भुत्वा सम्यक्त्वं प्राप्त एवं सम्यक्त्वप्रथमज्ञाभो बोद्ध-
व्यो वर्तमानस्येति गाथाऽङ्कारार्थः ॥१४७॥

भावायः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्—“अवरविदेहे एगमि
गामे वलाहिओ, सो य रायाऽऽपसेण सगमाणि गहाय वाकनिमि-
त्तं महारविं पविच्छो । इतो य साहुणो मग्गे पवसा सत्थेण स-
मं ववत्ति, सत्थे आशासिए निक्खं पविच्छा, सत्थो गतो, ते म-
ग्गतो पहाविया अयाणता सुद्धा, मूढादिसा पंथे अयाणता
तेण अरविपंथेण मज्झएहदिवसकाले तण्हाए बुद्धाए य अण-
रद्धा तं देलं गया, जत्थ सो सगहसंनिवेशो । सो य वलाहिओ
ते पासित्ता महंतं संवेगमावओ भणइ-अहो । इमे साहुणो अ-
देलिया तवस्सिणो अरविमणुपविच्छा । तेसि सो परममत्तोए
विठलं असणं पाणं वाकण आह-एह भगवं, जेण पंथे समव-
तारेमि; पुरतो संपत्थितो, ताहे ते वि साहुणो तस्सेव मग्गेण
अणुगच्छति, ततो गुरु तस्स धम्मं कहेवमारओ, सो तस्सुव-
गतो, ततो पंथं समोयारित्ता नियसो । ते पत्ता भदेसं । सो पुण
अविरयम्महिद्धी कालं काळण सोहम्मे कप्पे पल्लिवोवमच्छि-
ओ देवो जाना ।”

एनेदेवोपप्रदर्शयन् गाथाद्वयमन्तर्भाष्यकृदाह—

अवरविदेहे गाम-स्म चित्तगो रायदारुवणगमणं ।

साहू निक्खनिमित्तं, सत्था हीणे ताहिं पामे ॥१४८॥

दाणुअ पयनयणं, अणुकेप गुरुण कहण सम्पत्तं ।

सोहम्मे उववन्नो, पल्लियाउ सुरा महिद्धीओ ॥१४९॥

अपरविदेहे ग्रामस्य चिन्तकः, (रायदारुवणगमणमिति) अत्र
निमित्तशब्दलोपो द्रष्टव्यः—राजशक्तिमित्तं तस्य वनगमनं, स
साधुर् निक्खानिमित्तं सार्थाद् अष्टाद् तत्र दृष्टवान्, ततोऽनुक-
म्पया परमभक्त्या दानमन्नपानस्य, नयनं प्रापणं पथि, तदन-
न्तरं गुरोः कथनं, ततो सम्यक्त्वप्राप्तिः, तत्प्रभावान्मृत्वाऽसौ
सौधर्मलोकं उत्पन्नः पल्लोपमायुः सुरो महर्षिक इति ।

लद्धण य सम्पत्तं, अणुकेपाए सो सुविहियाणं वि ।

भासुरवरवोदिधरो, देवो वेमाणिओ जातो ॥१५०॥

स ग्रामचिन्तकः सुविहितानामनुकम्पया परमभक्त्या तेभ्यः
सम्यक्त्वं लब्ध्वा भासुरां दीप्तिमतीं वरां प्रधानां बोद्धि त-
त्तुं धारयतीति भास्वरवरवोदिधरः, देवो वैमानिको जातः ।
इति निर्युक्तिगाथाऽर्थः ॥१५२॥

चङ्कण देवओगा, इह चेन्न य भारहम्मि वासम्मि ।

इक्खागुकुले जातो, उमजसुयसुतो मरीइ चि ॥१५३॥

ततो देवलोकात् स्वायुःस्थे व्युरवा इहैव भारते वर्षे इक्खा-
गुकुले जात उत्पन्नः ऋषेण सुतसुतो मरीचिः, ऋषभपौत्र इत्यर्थः ।
यतश्चैवमतः—

इक्खागुकुले जातो, इक्खागुकुलस्स होइ उप्पत्ती ।

कुलगरवंसेज्जीए, जरहस्स सुओ मरीइ चि ॥१५४॥

इक्खाकूणां कुलमिक्खागुकुलं, तस्मिन् जात उत्पन्नो, भरतस्य
सुतो मरीचिरिति योगः । तत्र सामान्येन ऋषभपौत्रत्वाभिधाने
स्वतीक्ष्णं विशेषाभिधानमदृष्टमेव, सामान्याभिधाने सति सर्व-
त्राऽपि विशेषाभिधानस्य दर्शनात् । स च इक्खागुकुले जातः,
कुलकराः (वक्ष्यमाणलक्षणः) तेषां वंशः प्रवाहः, तस्मिन्प्रतिक्रान्ते,
५१४

यतश्चैवमत इक्खागुकुलस्य भवति उत्पत्तिर्भाव्येति शेषः ।
॥१५४॥ आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० (कुलकरवक्त-
व्यता ' कुलगर ' शब्दे तृतीयनामे ५६२ पृष्ठे समुक्ता)

णिग्गमण-निर्गमक-पुं० । प्रस्थाने, वृ० १ उ० ।

णिग्गमण-निर्गमन-न० । अपक्रमणे, निस्सरणे, पलायने, व्य०
१ उ० । निस्सरणमार्गे, आ० २ अ० १ अ० । (गच्छाभिर्गत्यो-
पसपद्विधः ' तवसंपया ' शब्दे द्वितीयभागे १००५ पृष्ठे उक्तः)

णिग्गय-निर्गत-त्रि० । निःसृते, आ० १ अ० १ अ० । उत्त० ।
न० । नि० । अभिनिष्क्रान्ते, आ० म० १ अ० १ खण्ड । रदि-
ते, संथा० । पञ्चा० । अविद्यमाने, स्या० १ डा० । प्रतिपातिने,
स० ६ अ० । “ उच्छंमुहे निग्गयजीहनेसे । ” निगेतजिह्वनेवान् ।
उत्त० ११ अ० “ णिग्गयगदता । ” निर्गता अप्रवृत्ता यस्य स
निर्गताप्रवृत्तः । आ० १ अ० ८ अ० । स्थानान्तरप्राप्त्या नि-
श्चितेऽनिश्चिते गमने, भ० १४ अ० १ उ० ।

णिग्गह-निग्रह-पुं० । अनाचारप्रवृत्तौ निषेधने, नि० १ अ० १
वर्ग १ अ० । आ० । अन्यायकारिणां दण्डने, भाव० ६ अ० । ग० ।
भ० । रोधे, म० ७ अ० १ उ० । इन्द्रियनोद्विज्यनियन्त्रणे, उ-
त्त० १७ अ० । आ० चू० ।

णिग्गहजुत्त-निग्रहयुक्त-त्रि० । इन्द्रियकषायाणां निग्रहसम-
र्थे, वृ० ४ उ० ।

णिग्गहट्टाण-निग्रहस्थान-न० । वाक्काले वादी प्रतिवादी वा
येन निगृह्यते तन्निग्रहस्थानम् । सूत्र० १ अ० १२ अ० । वादि-
वञ्चनार्थके प्रतिज्ञाहान्यादौ न्यायपरिज्ञाप्तिने पदार्थे, स्या०
१ डा० ।

णिग्गहदोस-निग्रहदोष-पुं० । निग्रहस्थलाऽऽदिना पराजय-
स्थानरूपं दोषभेदे, स्या० १० डा० ।

णिग्गहपहाण-निग्रहप्रधान-न० । अनाचारप्रवृत्तिनिषेधप्रधा-
ने, नि० १ अ० १ वर्ग १ अ० । औ० ।

णिग्गहसमत्थ-निग्रहसमर्थ-पुं० । जितेन्द्रिये, तदुणाऽऽदीनां वा
संयतीक्ष्णसंयतां अरपटाऽऽदिना शिलाकारणदके, वृ० १ उ० ।

णिग्गहिय-निगृहीत-त्रि० । बादे पराजिते, “ सो वादी णिग्ग-
हितो, पञ्चा सावगेहिं गोट्टामाहितो धरितो । ” आ० म० २ अ० ।

णिग्गा-देशो-हविद्रायाम्, दे० ना० ४ वर्ग २५ गाथा ।

णिग्गाहि-[ण]-निग्राहिण-निगृह्णानि मनोजवेन वशीकरोती-
ति निग्राही । निग्रहणशब्दे उत्त० ४ अ० ।

णिग्गिण-देशी-निर्गते, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिग्गुण-निर्गुण-त्रि० । निर्गतगुणे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । उ-
त्तरगुणापेक्षया निर्मर्यादे, स्या० ३ डा० २ उ० । भ० । उत्तरगुणवि-
कले, ज० २ वक्त० । स्या० । गुणवन्तराहिते, आ० १ अ० १८ अ० ।
तीक्ष्णाऽऽदिगुणाभावात् (दशा० ६ अ०) क्षान्त्यादिगुणाभावाद्
गुणावकले, रा० । भ० ।

णिग्गुणवंज-निर्गुणव्रज-न० । योगाऽऽदिरहिते आत्मनि, स-
त्त्वरजस्तमोरूपगुणरहिते ब्रह्मणि, अष्ट० ८ अष्ट० ।

शिशुगूढ-निर्गूढ-त्रि० स्थिरतया स्थापिते, सूत्र० २ भू० ७ अ० ।

शिशुगोह-न्यग्रोध-पुं० । बटवृक्षे, अनु० । स्था० । स० । जी० ।

शिशुगोहपरिमंडल-न्यग्रोधपरिमण्डल-न० । न्यग्रोधपरिम-
ण्डलं यस्य तस्यन्यग्रोधपरिमण्डलम् । कर्म० ६ कर्म० । प्रज्ञा० ।
जी० । नाभेरपरि न्यग्रोधपरिमण्डले, आद्यसंस्थानयुक्तत्वेन वि-
शेषाऽऽकारे द्वितीयसंस्थाने, अनु० । यथा न्यग्रोध उपरिसंपूर्णा-
व्यसोऽधस्तमभागे पुनर्मे तथा, तथेदमपि नाभेरपरि विस्तरव-
त्तुमं शरीरवृक्षणोक्तप्रमाणजागमधस्तु हीनाधिकप्रमाणमिति ।
स्था० ६ उ० । पं० सं० । कर्म० ।

शिशुगोहपरिमण्डल-न्यग्रोधपरिमण्डलनामन-न० । न्यग्रो-
धपरिमण्डलनिर्माणने नामकर्मनेदे, कर्म० १ कर्म० ।

शिशुगूढ-देशी-कुशले, दे० ना० ४ वर्ग ४ गाथा ।

शिशुगूढ-निर्वात-पुं० । वैकियाशनिप्रवाते, जी० १ प्रति० । प्र-
ज्ञा० । विद्युत्प्रवाते, जी० १ प्रति० ४ उ० । साम्रे निरस्रे वा ग-
गने व्यन्तरकृते महागजितभवनौ, स्था० १० उ० । आद्य० । नि-
चू० । निर्जरणे, सूत्र० १ भू० १५ अ० ।

शिशुगूढ-निर्वातन-न० । निराधिक्येन घातो निर्वातः । निर्ज-
रणे, आ० चू० ५ अ० ।

शिशुगूढ-निर्वातनार्थ-पुं० । निर्वातननिमित्ते, " पावाणं
कम्माणं शिशुगूढपाप । " आद्य० ५ अ० । निर्वातनमुच्छेदः, स
एवार्थः प्रयोजनं तस्मै । ध० २ आद्य० ।

शिशुगूढ-निर्घृण-त्रि० । न विद्यते घृणा पापजुगुप्सावृणा
यत्र स निर्घृणः । प्रज्ञा० १ आद्य० द्वार । न विद्यते घृणा पापजुगु-
प्सा यस्य सः । प्रव० २७४ द्वार । प्रज्ञा० । निर्दये, ज्ञा० १ भू० ६
अ० । आद्य० । " मो दीर्घो वा " ॥ ८ । ३ । ३७ ॥ इति संबुद्धौ वा
दीर्घः । ' रे रे शिशुगूढपाप ! ' । प्रा० ३ पाद ।

शिशुगूढता-निर्घृणता-स्त्री० । निर्दयतायाम्, पञ्चा० १० विव० ।

शिशुगूढमह-निर्घृणमति-त्रि० । परस्य द्रव्याद्विरते, प्रज्ञा० ३
आद्य० द्वार ।

शिशुगूढ-निर्घृणतुम्-अव्य० । निरुध्येत्यर्थे, " पुत्रपवसेन स-
कितो शिशुगूढः " नि० चू० १ उ० ।

शिशुगूढ-देशी-निर्दये, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

शिशुगूढ-निर्घोष-पुं० । नितरां घोषो निर्घोषः । तं० । आद्य० ।
महाप्रयत्नोत्पत्तिते शब्दे, ज० ६ श० ३३ उ० । महाशब्दे, क-
ल्प० ५ क्षण । रा० । आ० म० । विपा० । महाध्वनौ, प्रज्ञा० १
आद्य० द्वार । जी० । आद्य० । ज्ञा० । रा० ।

शिशुगूढ-निर्घातु-पुं० । नामसङ्ग्रहे, कल्प० ३ कृष्ण । कोशे,
औ० । नामकोशे, " शिशुगूढगूढाणां संगोषमाणं खण्डं वेद्याम् । "
नि० १ भू० १ वर्ग ५ अ० । कल्प० ।

शिशुगूढ-निकष-पुं० । कषपट्टगतायां कषितसुवर्णरेखायाम्,
अनु० । नि० चू० । आ० म० । म० । खं० म० । प्रज्ञा० । कष-
पट्टके, सर्वेषामभिधानानामागमो निकषः हेमरजतकल्पजीवा-
ऽऽदिपदार्थपरिज्ञानहेतुत्वात् कषपट्टकः । अनु० ।

शिशुगूढ-निकष-पुं० । द्रव्योपचये तन्निमित्ताऽऽपादितकर्मनिकषे,

सूत्र० १ भू० १० अ० । आद्या० । रा० । औ० । शूकराऽऽविस्तरा-
ते, पि० । संख्ये, कोष० ।

शिशुगूढ-निकषित-पुं० । कर्तव्यमाभावे, इय० ६ उ० ।

शिशुगूढ-निकषित-त्रि० । निर्विदे, अनु० । प्रज्ञा० । रा० । स्था० ।

औ० । म० । निर्विदितरूपमापत्ते, आ० म० १ अ० १ कल्प० ।

शिशुगूढ-नित्य-त्रि० । शाश्वते, उक्त० १७ अ० । आद्य० । सं-

घा० । सर्वदाऽवस्थापिनि, आद्या० १ भू० १ अ० ५ उ० ।

व्यपसि विनाशरहिते, प्रव० १ द्वार । अविनाशधर्मिणि, स्था० ।

ध० । अविवक्षितस्वभावे, दश० १ अ० । अध्यवच्छिन्नकृते,

विशेषे । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावे, आद्या० १ भू० ५ अ० ५

उ० । स्था० । दश० । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावतया कूटस्थ-

नित्यत्वेन व्यवस्थापिते, आद्या० १ भू० ५ अ० १ उ० । भुवे,

प्रज्ञा० ३ आद्य० द्वार । औ० । सर्वकाले, रा० । कल्प० । जी० ।

इय० । प्रज्ञा० । सर्वदेत्यर्थे, संघा० । जं० । प्रज्ञा० । रा० ।

स्वा० । सूत्र० । उक्त० । " रागदोषे य जे पावे, पावकम्मपव-

सणे । जे निकषू कंभई शिखं, से न अत्थइ मंदहं ॥ १ ॥ " उक्त० ३१

अ० । " शिखं नीयकम्मोवर्जोविणो । " नित्यं सदा नीचान्यध-

मजनोचितानि कर्माण्युपजीवन्ति तैर्वृत्ति कुर्वन्ति ये ते तथा ।

प्रज्ञा० ३ आद्य० द्वार ।

शिशुगूढ-निश्चयोद्ग्राह-पुं० । निश्चयनयोपन्यासे, " तेना-

ऽऽदौ निश्चयोद्ग्राहो, नमानामपहस्तितः । रसायनीकृतविष-

प्रायोऽसौ न जगद्धितः " ॥ ७९ ॥ निश्चयनयोद्ग्राहो निश्चय-

नयोपन्यासः । नयो० ।

शिशुगूढ-निश्चयतमस-नित्यान्धकारतमस-न० । नित्यमेवान्धकार-

तमसं येषु ते तथा । मेघावच्छिन्नाम्बरतल्लक्षणपद्मरजनीधत्

तमोवहुलेषु नरकेषु, सूत्र० २ भू० ३ अ० ।

निश्चयपरदार-नित्यपरदार-पुं० । प्रतिक्रमणसूत्रमध्ये आविकाः

" निश्चयपरदारगमणविरहो । " इत्यादिपाठं कथयन्त्युत

" निश्चयं कापुरिसगमणविरहो । " इत्यादि चेति प्रश्ने, उत्तर-

म-प्रतिक्रमणसूत्रपाठस्तु आरुआविकाणां सदृश एव ज्ञायते,

येनैतद्वृत्तौ स्त्रियं प्रति परपुरुषवर्जनमुपलक्षणाद् कष्टमिति

व्याख्यातमस्तीति । ३५ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

शिशुगूढ-नित्यज्ञाणिक-त्रि० । नित्यं सर्वदा कृपा कृतस्वा

यत्नाऽसौ नित्यज्ञाणिकः । सावदिकोत्सवयुक्ते, ज्ञा० १ भू०

४ अ० ।

शिशुगूढ-नित्यज्ञाणिक-त्रि० । सदैव तत्परे, पञ्चा० १७ विव० ।

शिशुगूढ-नित्यदुःखित-त्रि० । सदा दुःखान्नाऽऽकुले, तं० ।

शिशुगूढ-नित्यदोष-पुं० । अविनाशितदोषे, स्था० । तथा नित्यो

यो दोषोऽभ्युपगम्यमानो मिथ्यात्वाऽऽदिरनाद्यप्यवस्थितत्वात्, स दोषः

सामान्यापेक्षया विशेषः । अथवा-सर्वथा नित्ये वस्तुनि अभ्यु-

पगते यो दोषो बालकुमाराऽऽद्यवस्थाजायाऽऽपत्तिक्षणः, स-

दोषः सामान्यापेक्षया दोषविशेष इति । स्था० १० उ० ।

शिशुगूढ-नित्यपिण्ड-पुं० । निमज्जितस्य नित्यं गृह्यतो घ्राणे

पिण्डे, प्रव० २ द्वार ।

शिशुगूढ-नित्यजक्त-न० । अनवरतभोजने, पञ्चा० ६ विव० ।

शिशुगूढ-नित्यजाक्तिक-पुं० । नित्यमेकाशनिनि लाधौ, क-

ल्प० ९ क्षण ।

शिवभाव-नित्यभाव-पुं० । सर्वदा सदाभावे, पञ्चा० ६ वि० ।

शिवर-कथ-धा० । दुःखकथने, "दुःखोर्णिकरः" ॥ ८ । ४ । ३॥ इति दुःखविषयस्य कथोर्णिकर इत्यादेशः । 'शिवर' दुःख कथयतीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

शिवर-मुच-धा० । दुःखमोचने, "दुःखोर्णिकरः" ॥ ८ । ४ । ३॥ इति दुःखविषयस्य मुचोर्णिकर इत्यादेशः । 'शिवर' दुःख मुञ्चतीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

निश्चय-त्रि० । "इत्यात् ४५-अ-स्त-स्सामनिश्चये" ॥ ८ । २ । २१ ॥ इति अभागस्य क्तो न, अनिश्चयेतिपुंसात् । प्रा० २ पाद । अचले, सत् ० ५ अ० । "अम निश्चय-अणिप्पवा, भित्तिणीपसम्मि रेहइ चलाया ।" प्रा० २ पाद । नमागमाऽऽदिरदिने, हा० १ पु० २ अ० । रा० ।

शिवलपय-निश्चलपद-न० । मोक्षे, पं० व० ४ द्वार । रा० ।

शिववाय-नित्यवाद-पुं० । नित्यैकान्तवादे, स्या० ।

शिवसंदण-नित्यस्यन्दन-त्रि० । नित्यस्पर्धणशक्तिं सततवा-दिनि, कल्प० ६ कण ।

शिवमति-नित्यस्मृति-स्त्री० । सार्वदिकस्मरणे, पञ्चा० १ वि० । प्रा० ।

शिवसहाय-नित्यसहाय-पुं० । अवस्थितसहाये, व्य० ६ उ० ।

शिव-इ-नित्यमुख-त्रि० । सदा सौख्ये, आ० ६ अ० ।

शिव-च-नित्यानित्य-त्रि० । स्थितिमवगममङ्गकापेक्ष-सर्वस्यैव ।

"असतोवगममङ्गकापेक्षयाऽनित्ये, स्या० १ डा० । न य सदा न उपावध्ययधौव्ययुक्ता । इत्यत्र प्रमाणम्-तोऽवस्थितस्य पसुं, होज व अइ होउ करविमाणस्स । सञ्चुच्छेओ भ्रणसो, सञ्चुच्छेयपसंगाओ ॥ १६६ ॥ अन्यत्र विवृत-पुणइ, विलभो धममेण जवणमणेण ।

शिवालोक-नित्य, सववहारोद्योदाओ ॥ १६६ ॥ शिवालोका । "इति० । (सादिश्रुतप्रकरणेऽप्येतत्) प्रा० । नित्यमालोक-पुं० । अतुःषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-निश्चिन्त-त्रि० । यतो यत्रेति । सर्वकालमुद्योतमाने, शौरसेन्यां तस्य दः । शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिविद-चलोय-नित्योद्देशः कश्चित् ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इति शिविद-चलोय । "स्या० १ कले, प्रा० ४ पाद । सु० । पञ्चाषष्टितमे महाप्रदे, "दो कल्प० ३ कण । २ डा० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० । च० ।

शिवोयम-नित्योदक-त्रि० । प्रचुरजले, कल्प० ६ कण ।

शिवोय-नैश्चयिक-पुं० । निश्चये भवो नैश्चयिको मयः । निश्चयनये, विश० । ज० ।

शिवोय-देशी-त्रि० । निर्देशे, वृ० १ उ० । घृष्टे, व्य० ६ उ० । अनवसरहे, हा० १ पु० २ अ० ।

शिवोय-निश्चय-पुं० । निराधिक्ये चयनं चयः पितृमीजवनम-धिक्ययो निश्चयः । अनु० । निरधिक्ययो निश्चयः । सामान्ये, आ० १ अ० । परमार्थे, पं० व० ३ द्वार । पञ्चा० । आ० म० । आ० । सु० । औ० । अवश्यदूरणाच्युपगमे तन्वनि-र्जये, म० २ डा० ५ उ० । आ० म० । सु० । हा० । नियमे, अच्यभिचारे, निश्चयपरिच्छेदे, सम्म० ३ काण्ड । इत्यमेवैवं विधेयमित्येवंरूपनिर्णये, म० १८ डा० २ उ० ।

शिवोयकहा-निश्चयकथा-स्त्री० । अपवादे, "अपवादोऽपि चकहा भवति ।" अत्रुपत्राऽऽदिभिः श्रुतनयैः क्रियमाणायां कथायाम्, नि० १ उ० ।

शिवोयगोचर-निश्चयगोचर-पुं० । निश्चयविषये, द्रव्या० ८ अर्था० ।

शिवोयणय-निश्चयनय-पुं० । तन्वयनयमते परिणामवादे, प-ञ्चा० १३ वि० । द्रव्यास्तिकनये, सम्म० ३ काण्ड । अत्रुपत्राऽऽद्यास्तु चत्वारो निश्चयनयाः । वृ० ४ उ० । (निश्चयनयस्वरूपं 'णय' शब्देऽस्मिन्नेव जागे १०८२ पृष्ठे प्रतिपादितम्) १४५५

निश्चयव्यवहारयोः पार्थक्यम्—

निश्चयाद् व्यवहारेण, कापचारविशेषता ? ।

मुख्यवृत्तिर्यदैकस्य, तदाऽन्यस्योपचारता ॥ २७ ॥

(निश्चयेति) निश्चयाद् निश्चयनयाद् व्यवहारेण सहोपचार-विशेषता कास्ति ? । व्यवहारविषये उपचारोऽस्ति, निश्चये उ-पचारो नास्त्येतावद्विशेषता । यदैकनयस्य मुख्यवृत्तिर्गृह्यते, तदा परनयस्योपचारवृत्तिरायाति । रत्नाकरवाक्ये स्याद्वात्तरत्नाकरे च प्रसिद्धमस्ति—'स्वकार्यसत्यत्वस्याभिमानोऽखिलनयानाम-न्योऽन्यं वर्तते, कलात् सत्यत्वं तु सम्यग्दर्शनयोग एवास्ति ।' एवं च प्रकृतमर्थं व्याख्यायते—निश्चयनयाद् व्यवहारनयेन सहोपचारविशेषता कास्ति ? । या उपचारविशेषता वर्तते, तां दर्शयति—यदैकस्य कस्याचिन्नयस्य मुख्यता मुख्यभावो वर्तते, तदाऽन्यस्याऽन्यनयस्य उपचारता गौणत्वं भवतीति ज्ञेयम् । यथाहि—निश्चयेन आत्मेति शब्द एतस्य निश्चयार्थस्तु—'अ-संख्यातप्रवेष्टी निरञ्जनोऽनन्तज्ञानाऽऽदिगुणोपेतो नित्यो विष्टः कर्मवैपैरसङ्गतः सिद्ध इव देहे उपलभ्यते ।' तदाऽस्य व्यवहा-रेणोपाधिकस्य जरुशरीराऽऽदेः सङ्गतस्यौक्तिकाऽऽदिभावा-पगतनरनैश्चयिकाऽऽदिभावस्पर्शतोऽपि गौणत्वं प्रासते । अथ च 'अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान्पर्यायानित्यात्मा ।' संसारस्यो देहाऽऽदिस्मृतो जन्ममरणजरायौवनाऽऽदिकलेशमनुभवमानः प्रत्यक्षप्रमाणेन व्यवहाराऽऽदेः देहो मनुष्यो नारकास्तिर्लोक-श्च कथ्यते, तत्र शिवस्य गौणत्वम् ॥ २२ ॥

अथ पुनस्तदेव प्रतिपादयति—

तेनेदं भाष्यमदिष्टं, ग्रहीतव्यं विनिश्चयम् ।

तत्त्वार्थं निश्चयो वक्ति, व्यवहाः जनोदिनम् ॥ २३ ॥

મનુ० । સ० ।

अधुना यद्गुणवशाज्जीवानां यावती निर्जरा, तामाह-

एयगुणा पुण कपसो, असंखगुणणिज्जरा जीवा । [८३]

एते प्रागुपवर्णिताः सम्यक्त्वदेशविरतिसर्षविरत्यादयो गुणा धर्मा येषां ते एतद्गुणाः, जीवा इत्युत्तरेण संबन्धः । कथम् ? इत्याह-पुनरिति पुनः शब्दो गुणधेनिस्वरूपापेक्षया व्यतिरेकायैः । क्रमशो यथोत्तरं क्रमेण, असंख्यातगुणिता निर्जरा कर्मपुद्गलपरिशादरूपा येषां तेऽसंख्यातगुणनिर्जराः, जीवाः सत्त्वाः, भवन्तीति शेषः । तत्र सम्यक्त्वगुणा जीवाः स्तोत्रपुद्गलनिर्जराः, ततो देशविरता असंख्येयगुणनिर्जराः, ततः सर्वविरता असंख्येयगुणनिर्जराः, ततोऽनन्तानुबन्धिविसंयोजका असंख्येयगुणनिर्जराः, ततो दर्शनरूपका असंख्येयगुणनिर्जराः, ततो मोहशमका असंख्येयगुणनिर्जराः, तत उपशान्तमोहा असंख्येयगुणनिर्जराः, ततः कृपका असंख्येयगुणनिर्जराः, ततः क्रीणमोहा असंख्येयगुणनिर्जराः, ततः सयोगिकेवलिनोऽसंख्येयगुणनिर्जराः, ततोऽप्ययोगिकेवलिनोऽसंख्येयगुणनिर्जराः (८३) कर्म० ५ कर्म० ६ अथा० । (देशेन सर्वेण चाऽऽत्मा निर्जरयतीति 'जाता' शब्दे द्वितीयभागे १६६ पृष्ठे उक्तम्) (भक्तप्रत्याख्यानेन निर्जरा भवतीति ' भक्तपञ्चकलाण ' शब्दे वक्ष्यते) " जावा एण चवहिं ठाणेहि धट्ट कम्मपगडीको णिज्जरेसु, णिज्जरिति. णिज्जरिस्सति । " कर्मणोऽकर्मकत्वभवनमिति । इह च देशनिर्जरेव प्राप्या, सर्वानिर्जरायाश्चतुर्धिशान्तिदण्डके असम्भवात्, कोधाऽऽदीनां चतुर्दकारणत्वात्, कोधाऽऽदित्यस्यैव तत्कारणत्वादिति । अथा० ४ ठा० १ उ० ।

ज्ञानी शीघ्रं कर्म क्षपयति । तत्र निर्जराद्वारमाह-

जे अन्नाणं कम्मं, खवइ बहुयाइं वासकोडीहिं ।

तं नाणी तिहिं गुत्तो, खवेइ ऊसासमित्तेणं ॥

यद्ज्ञानी जीवो नैरयिकाऽऽदिभवेषु वर्तमानो बह्विभिर्बर्षकोटीभिः कर्म कृपयति, तत्कर्म ज्ञानी त्रिषु मनोवाक्येषु गुप्तः, समुच्छ्वसमावेणापि कालेन कृपयति । वृ० १ उ० । कर्मानिर्जरादेनो बुभुक्षाऽऽदिसदने, अथा० ४ ठा० ४ उ० । (वैयावृत्यं महानिर्जराहेतुरित्यतिशयानां प्रसङ्गे 'अहस्सेस' शब्दे प्र० भा० ३० पृष्ठे भाषेदितम्)

यो महावेदनः स महानिर्जरः-

जीवा एणं भंते ! किं महावेयणा महानिज्जरा, महावेयणा अप्पनिज्जरा, अप्पवेयणा महानिज्जरा, अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा ! गोयमा ! अत्येगइया जीवा महावेयणा महा- निज्जरा, अत्येगइया जीवा महावेयणा अप्पनिज्जरा, अत्येगइया जीवा अप्पवेयणा महानिज्जरा, अत्येगइया जीवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा । से केणट्टेणं ! गोयमा ! प- १० । पक्खिणए अणगारे महावेयणे महानिज्जरे, उट्ट- सत्तमासु पुढवीसु नेरइया महावेयणा अप्पनिज्जरा, सेक्के- मिपक्खिणए अणगारे अप्पवेयणे महानिज्जरे, अणुत्तरो- ब्बाइया देवा अप्पवेयणा अप्पनिज्जरा । ज० ६ ज० १ उ० ।

से एणं भंते ! जे महावेयणे से महाणिज्जरे, जे महा-

णिज्जरे से महावेयणे, महावेयणस्स य अप्पवेयणस्स स से सेए जे पसत्थनिज्जराए ! इता गोयमा ! जे महावेयणे० एवं चेव । उट्टसत्तमासु णं जंते ! पुढवीसु नेरइया महा- वेयणा ! इता ! महावेयणा । ते एणं भंते ! समखेहिं तो निग्गंथेहिं तो महानिज्जरतराणा ! एणो इण्डे समट्टे । से केणं अट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-जे महावेयणे० जाव पसत्थनिज्जराए ! गोयमा ! से जहानामए पुवे वत्था मिया-एगे वत्थे कइमरागरत्ते, एगे वत्थे खंजणरागरत्ते, ए- सि णं गोयमा ! दोएहं वत्थाणं कयरे वत्थे दुधोयतराए चेव, दुवामतराए चेव, दुपरिकम्मतराए चेव; कयरे वा वत्थे सुधोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव, जे वा से वत्थे कइमरागरत्ते, जे वा से वत्थे खंजणरागरत्ते ! जग- वं ! तत्थ एणं जे से कइमरागरत्ते से णं वत्थे दुधोयतराए चेव, सुवामतराए चेव, दुपरिकम्मतराए चेव ! एवामेव गोयमा ! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीकयाइं चिकणीकयाइं मि- दिङ्गीकयाइं खिङ्गीकयाइं जवंति, संपगाढपि य णं ते वेयणं वेयणाणा एणो महानिज्जरा नो महापज्जवसाणा जवंति, से जहा वा केइ पुरिसे अहिगराणि आउट्टेमाणे महया महया सदेणं महया महया सोसेणं महया महया परंपराघाएणं णो संचाएइ, तमि अहिगरणीए अहावायरे पोग्गळे परिमादि- तए एवामेव गोयमा ! नेरइयाणं पावाइं कम्माइं गाढीक- याइं० जाव नो महापज्जवसाणाइं भवंति । जगवं ! तत्थ जे से वत्थे खंजणरागरत्ते से णं वत्थे सुधोयतराए चेव, सुवामतरा- ए चेव, सुपरिकम्मतराए चेव ! एवामेव गोयमा ! समणा- णं निग्गंथाणं अहावायराइं कम्माइं मिदिलीकयाइं निट्ठियाइं कम्माइं विपरिणापियाइं खिप्पामेव विद्धत्थाइं भवंति, जा- वइयं तावइयं पि य एणं ते वेयणं वेयणाणा महानिज्जरा महापज्जवसाणा भवंति, से जहानामए केइ पुरिसे सुक्कं त- णहत्थयं जायतेयंसि पक्खिजेज्जा, से नूणं गोयमा ! से सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खिजे समाणे खिप्पामेव पसमसाविज्जइ ! इता ! पसमसाविज्जइ, एवामेव गोय- मा ! समणाणं निग्गंथाणं अहावायराइं कम्माइं० जाव म- हापज्जवसाणाइं जवंति । से जहानामए केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवत्तंसि उदगविंदु० जाव इता ! बिक्खंसमागच्छइ, एवामेव गोयमा ! समणाणं निग्गंथाणं० जाव महापज्जव- साणा जवंति, से तेणट्टेणं जे महावेयणे से महानिज्जरे ० जाव निज्जराए ।

(स एणं भंते ! जे महावेयणे इत्यादि) महावेदन उपसर्गाऽऽ- दिसमुद्बुधविशिष्टपीठः, महानिर्जरो विशिष्टकर्मकयः, अन- योऽन्योऽन्याऽविनाभूतत्वाविर्भावनाय-"जे महानिज्जरे इत्यादि" प्रत्ययवर्त्तनमित्येकः प्रश्नः । तथा-महावेदनस्य चात्पवेदनस्य च

मध्ये स वेयान् यः प्रज्ञस्तनिर्जराकः कल्याणानुबन्धनिर्जर इ-
ति, एष च द्वितीयः प्रश्नः । प्रज्ञा च काकुपाठाऽवगम्या । हन्तेत्या-
द्युत्तरम् । इह च प्रथमप्रश्नस्योत्तरे महोपसर्गकाले जगत्वाग्म-
हावीरो ज्ञातः, द्वितीयस्यापि स एवोपसर्गानुगम्यगोवस्थाया-
मिति । यो महावेदनः स महानिर्जर इति श्रुतं, तत्र व्यभि-
चारं शङ्कमान आह—(उद्धीत्यादि) (दुधोयतराए सि) दुष्क-
रनरभावप्रक्रियम्, (दुधामतराए सि) दुर्वास्यतरकं दुस्त्या-
ज्यनरकमङ्गम्, (दुष्परिक्रमतराए सि) कष्टकर्तव्यतेजो-
जननमङ्गकरणाऽऽदिप्रक्रियम् । अनेन च विशेषणत्रयेणाऽपि दु-
र्विशोध्यमित्युक्तम् । (गाढीकयाइं ति) आत्मप्रवेशैः सद गाढ-
बन्धानि, सणसूत्रगाढबन्धसूचीकलापवत् । (सिद्धीकयाइं ति)
सूक्ष्मकर्मस्वकंधानां सरसतया परस्परं गाढसम्बन्धकरणतो
बुद्धीकृतानि, नयाधिधमृत्पिण्डवत् । (सिद्धीकयाइं ति)
ऋषीकृतानि निधनानि, सूत्रबद्धाग्निनसलोद्गताकाकलाप-
वत् । क्षीणानि अनुभूतिव्यतिरिक्तोपायान्तरेण क्षयि-
तुमशक्यानि, निकाशितानीत्यर्थः । विशेषणत्रयुपेनाप्येतेन दु-
र्विशोध्यानि जघनीत्युक्तं भवति । एवं च एवमेवेत्याद्युपनय-
वाक्यं सुघटनं स्यात् । यतश्च तानि दुर्विशोध्यानि स्युस्ततः
(संपगाढमित्यादि) (नो महापञ्चसाणा जघंति सि) अनेन
महानिर्जराया अज्ञावस्य निर्वाणानावतकणं फलमुक्तमिति
माप्रस्तुतत्वमस्याऽऽशङ्कनीयमिति । तदेव यो महावेदनः स म-
हानिर्जर इति विशिष्टजीवापेक्षमवगन्तव्यम्, न पुनर्नारकाऽऽदि-
क्लृप्तकर्मजीवापेक्षम् । यद्यपि यो महानिर्जरः स महावेदन इ-
त्युक्तं, तदपि प्रायिकम् । यतो भवत्ययोगी महानिर्जरो, महावेद-
नस्तु भजनयेति । (अहिगरणि सि) अधिकरणी, यत्र लोह-
कारा अयोधनेन लोहानि कुहयन्ति । (आउट्टेमाणे सि) आ-
कुहयन् (सहेणं ति) अयोधनघानप्रभवेन ध्वनिना, पुरुषदुःक-
तिरूपेण वा । (घोसेणं ति) तस्यैवानुनावेन । (परंपराघाएणं
ति) परंपरा निरन्तरता, तत्प्रधानो घातस्तारुने, परम्पराघा-
तः, तेन उपर्युपरि घातेनेत्यर्थः । (अदावायरे सि) स्यूतप्र-
कारात् । एवमेवेत्याद्युपनये—“गाढीकयाइं” इत्यादिविशेषण-
चतुस्केण दुष्परिशादनीयानि भवन्तीत्युक्तं भवति । (सुधो-
यतराए इत्यादि) अनेन सुविशोध्यं जघतीत्युक्तं स्यात् । (म-
हावायराइं ति) स्यूतनरस्वकंधान्यसाराणीत्यर्थः । (सिद्धी-
कयाइं ति) ऋषीकृतानि, मन्दविपाकीकृतानि । (निधियाइं
कयाइं ति) निःसत्ताकानि बिहितानि । (विपरिणामियाइं ति)
विपरिणामं नीतानि स्थितिघातरसघाताऽऽविभिः, तानि च
क्षिप्रमेव विभक्तानि भवन्ति, एभिश्च विशेषणैः सुविशोध्यानि
भवन्तीत्युक्तं स्यात् । ततश्च (जावइयमित्यादि) । म० ६३०१७० ।

या वेदना सा निर्जरा—

से ण्णं भंते ! जा वेयणा सा निज्जरा, जा निज्जरा सा वेय-
णा ! । णो इण्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—जा
वेयणा न सा निज्जरा, जा निज्जरा न सा वेयणा ! । गो-
यमा ! कम्मवेयणा, णो कम्मनिज्जरा, से तेणट्ठेणं गोय-
मा ! ० जाव न सा वेयणा । नेरइया णं भंते ! जा वेयणा सा
निज्जरा, जा निज्जरा सा वेयणा ! । णो इण्ठे समट्ठे । से
केणट्ठेणं एवं वुच्चइ—नेरइयाणं जा वेयणा न सा निज्जरा,
जा निज्जरा न सा वेयणा ! । गोयमा ! नेरइयाणं कम्मवे-

यणा णो कम्मनिज्जरा, से तेणट्ठेणं गोयमा ! ० जाव न सा
वेयणा, एवं ० जाव वेमाणियाणं । से नूणं जंते ! जं वेदंसु तं
निज्जरिंसु, जं निज्जरिंसु तं वेदंसु ! । णो इण्ठे समट्ठे । से
केणट्ठेणं जंते ! एवं वुच्चइ—जं वेदंसु नो तं निज्जरिंसु, जं
निज्जरिंसु नो तं वेदंसु ! । गोयमा ! कम्म वेदंसु, नो कम्म
निज्जरिंसु, से तेणट्ठेणं गोयमा ! ० जाव नो तं वेदंसु । नेरइया
णं जंते ! जं वेदंसु, तं निज्जरिंसु, एवं नेरइया वि । एवं ०
जाव वेमाणिया । से नूणं जंते ! जं वेदंति तं निज्जरंति, जं
निज्जरंति तं वेदंति ! । णो इण्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं एवं
वुच्चइ—जाव नो तं वेदंति ! । गोयमा ! कम्म वेदंति, नो कम्म
निज्जरंति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! ० जाव नो तं वेदंति । एवं
नेरइया वि ० जाव वेमाणिया । से नूणं जंते ! जं वेदिस्संति,
तं निज्जरिस्संति, जं निज्जरिस्संति तं वेदिस्संति ! । णो
इण्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं ० जाव णो तं वेदिस्संति ! । गोय-
मा ! कम्म वेदिस्संति, नो कम्म निज्जरिस्संति । से तेण-
ट्ठेणं ० जाव नो तं निज्जरिस्संति । एवं नेरइया वि ०
जाव वेमाणिया । से नूणं भंते ! जे वेदणासमए
से निज्जरासमए, जे निज्जरासमए से वेदणासमए ! ।
णो इण्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—
जे वेदणासमए न से निज्जरासमए, जे निज्जरासमए न
से वेदणासमए ! । गोयमा ! जं समयं वेदंति नो तं समयं
निज्जरंति, जं समयं निज्जरंति नो तं समयं वेदंति ; अस्समि
समए वेदंति अस्समि समए निज्जरंति, अस्से से वेदणासमए
अस्से से निज्जरासमए, से तेणट्ठेणं ० जाव न से वेदणास-
मए । नेरइया णं भंते ! जे वेदणासमए से निज्जरासमए,
जे निज्जरासमए से वेदणासमए ! । णो इण्ठे समट्ठे ।
से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ—नेरइयाणं जे वेदणासमए
न से निज्जरासमए, जे निज्जरासमए न से वेदणासमए ! ।
गोयमा ! नेरइया णं जं समयं वेदंति नो तं समयं निज्जरं-
ति, जं समयं निज्जरंति नो तं समयं वेदंति, अस्समि समए
वेदंति अस्समि समए निज्जरंति, अस्से से वेदणासमए
अस्से से निज्जरासमए, से तेणट्ठेणं ० जाव न से वेदणासमए ।
एवं ० जाव वेमाणियाणं ।

(कम्मवेयण सि) उद्भवं प्राप्त कर्म वेदना, धर्मधर्मिण्योरभेद-
विषयत्वात् । (नो कम्म निज्जर सि) । कर्मभावो निज्जरा, न-
स्या एवंस्वरूपत्वादिति । (नो कम्म निज्जरिंसु सि) वेदितरसं
कर्म नो कर्म तन्निर्जरेतवन्तः, कर्मभूतस्य कर्मजो निर्ज-
रणास्मज्जवाहितः । म० ७ श० ३ उ० । (कियता तपसा कि-
यती निर्जरा जघतीति 'अमृताय' शब्दे प्रथमभागे ४४४ पृ-
ष्ठे छट्ठमम्) (परिणामानुसारेण निर्जरेति 'अस्सेस' शब्दे प्र०
भागे २५ पृष्ठे गतम्) (सम्यक्त्वं विना निर्जरा नास्तीति व-
क्ष्यते 'सम्मत्त' शब्दे) "गणधारणमगिताए, कुणमाणे निज्ज-

रेति कम्माइ । अजे य णिज्जरावे, तस्मात् तू णिज्जरा होति ॥१॥” इत्युक्तसङ्गणे अनुहाक्येऽर्थे, पं० भा० । क्रियावादिनामक्रियावादिनां च मिथ्यादृशां सकामनिर्जरा भवति, न वा? यदि सकामनिर्जरा, तर्हि ग्रन्थाक्षराणि प्रसाधानीति प्रश्ने, उत्तरम्—क्रियावादिनामक्रियावादिनां च केषाञ्चित्सकामनिर्जराऽपि प्रवृत्तावयसीयते, यतोऽकामनिर्जरा मुत्कर्षतो व्यप्तरेष्वेव । बालतपस्विनां चरकाऽऽदीनां तु ब्रह्मलोकं यावदुपपातः प्रथमोपाङ्गाऽऽवाप्तोऽस्तीति, तदनुसारेण पूर्वोक्तानां सकामनिर्जरेति तत्त्वम् । २४७ प्र० । सेन० ३ ब्रह्मा० ।

णिज्जरापेहि [ण]—निर्जराऽपेक्षितं—त्रि० । निर्जरणं निर्जरा कर्मणा मात्यन्तिकः कृत्यः, तामपेक्षते—कथं प्रमाऽसौ स्यादित्यभिलषतीति निर्जरापेक्षी । उत्त० २ अ० । कर्मकथमभाप्सौ, उत्त० २ अ० ।

निर्जरापेक्षितं—त्रि० । निर्जरां प्रेक्षितुं शीघ्रमस्येति निर्जरापेक्षी । निर्जरातत्त्वज्ञे, “ प्रज्जयो णिज्जरापेही, समाहिमणुपासप । ” आचा० १ श्रु० ८ अ० ७ उ० ।

णिज्जरापोगल्ल—निर्जरापुल्ल—पुं० । निर्जीणकर्मदालिके, भ० १८ श० ३ उ० ।

णिज्जराजावणा—निर्जराभावना—स्त्री० । निर्जरातत्त्वपर्यालोचने, (प्रब०) अथ निर्जराजावना—

“ संसारहेतुभूताया, यः कृत्यः कर्मसंततः ।
निर्जरा सा पुनरेधा, सकामाकामजेदतः ॥ १ ॥
अमणेषु सकामा स्यादकामा शेषजन्तुषु ।
पाकः स्वत उपायाच्च, कर्मणां स्यात् यदाज्ञवत् ॥ २ ॥
कर्मणां न कृत्यो भूषादित्याशयवतां सताम् ।
वितन्वतां तपस्यादि, सकामा शमितां मता ॥ ३ ॥
पकेण्डियाऽऽदिजन्तूनां, संज्ञानरहिताऽऽत्मनाम् ।
शीतोष्णवृष्टिदहन-च्छेदभेदाऽऽदिभिः सदा ॥ ४ ॥
कष्टं वेदयमानानां, चः शाटः कर्मणां भवेत् ।
अकामनिर्जराभिरा-मामनन्ति मनीषिणः ॥ ५ ॥
तपःप्रभृतिभिर्वृद्धि, व्रजन्ती निर्जरा यतः ।
ममत्वं कर्म संसारं, दुःखात्तां भाषयेत्ततः ॥ ६ ॥ ”
प्रब० ६७ द्वार ।

णिज्जराहेउ—निर्जराहेतु—पुं० । क० स० । कर्मकृत्यकारणे, ब० स० । कर्मकृत्यजनके, पञ्चा० १२ वि० ।

णिज्जरिज्जमाण—निर्जीयमान—त्रि० । नितरामपुनर्जायेन कीयमाणे कर्मपुल्ले, भ० १ श० २ उ० । स्या० ।

णिज्जरिय—निर्जरित—त्रि० । सर्वथा कृत्यं नीते, तं० । “ णिज्जरियज्जामरणं, वंदित्ता जिणवरं महावीरं । ” वन्दित्त्वा काय-वाग्मनोभिः स्तुतिं विधाय जिना रागद्वेषाऽऽदिजयनशीलाः सामान्यकेवलिनः, तेषु तेज्यो वा वरः प्रधानातिशयापेक्षया भेष्टो जिनवरस्तम् । तं० ।

णिज्जवग—निर्यापक—पुं० । निर्यापयति तथा करोति यथा गु-र्वापि प्रायश्चित्तं शिष्यो निर्वाहयतीति निर्यापकः । स्या० ८ डा० । प्राकृतत्वाद्गुणनिष्ठाः । ध० २ अधि० । पञ्चा० । असमर्थस्य प्रायश्चित्तिनः प्रायश्चित्तस्य क्षयरुशः कारणेन निर्वा-

हके, भ० २५ श० ७ उ० । स हि तथा प्रायश्चित्तं दत्ते यथा परो निर्वाहयतीति भवतीति । स्या० १० डा० । नेदानीं निर्यापकाः सन्तीति । न० । व्य० १ उ० ।

यदप्युक्तं निर्यापका व्यवस्थिता इति, तदपि न तथा, कथमिति चेदत आह—निर्यापकः निर्याप्यमाणाः । इह द्विविधा निर्यापकास्तथा—आत्मनः, परस्य वा । उभयानप्याह—

पादेवगमे ङंगणि, लुविहा खलु होति आयनिज्जवगा ।
निज्जवगा य परेण उ, जत्तपरिभाए बोधव्वा ॥

आत्मनिर्यापकाः खलु द्विविधा भवन्ति । तद्यथा—पादपोपगमे, इङ्गिनीमरणे च । परेण पुनर्निर्यापका भक्तपरिहायां बोधव्याः । व्य० १० उ० । निर्निश्चितं यापयति प्रायश्चित्तविधिषु याप्यमात्रोक्तं करोति निर्वाहयतीति यावदिति निर्यापः, अन्व-प्रत्ययः । अपराधकारी यथोक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमर्थो यथा यथा निर्वाहयति तथा तथा तदुचितप्रायश्चित्तप्रदानतः प्रायश्चित्तं कारयति स निर्यापक इति भावः । व्य० १ उ० ।

णिज्जवणा—निर्यापणा—स्त्री० । निराधिक्येन यान्ति प्राणिनः प्राणास्तेषां निर्यतां निर्गच्छतां प्रयोजकं निर्यापणा । अष्टाविंश-गौणहिंसायाम्, प्रब० १ भा० ७ द्वार । प्रश्नार्थव्याख्यानस्य निगमने, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० चू० । “ ..... णिज्जवणा, पञ्चजासो णिगमण ति । ” (२९३२) निर्यापना तु दापना-इति न स्यैवार्थस्य प्रत्याभ्यासः प्रत्युच्चारणं निगमनम् । विशेषः । (‘ णमोक्कार ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८३४ पृष्ठे व्याख्यातम्) श्रीमांसितनया निर्वापकेन निश्चयने, व्य० १ उ० । नि० चू० ।

णिज्जाअ—देशी—उपकारे, दे० ना० ४ वर्ग ३४ गाथा ।

णिज्जाण—निर्याण—न० । यान्ति तदिति यानम्, “ कृत्यव्युटो बहुलम् ” ॥ ३३११३॥ इति (पाणिनि) वचनात्कर्मणि व्युट् । निरुपमं यानं निर्याणम् । ईश्वरप्राग्भाराऽऽस्ये मोक्षपदे, आच० ४ अ० । हा० । भावे व्युट् । संसारात्पलायने, आ० चू० ४ अ० । अना-वृत्तिगमने, श्री० आचा० १ स्या० मरणकाले शरीराभ्रगमं, स्या० ३ उ० ४ उ० । नगराभिर्गमे, स्या० ३ उ० ४ उ० । पुरस्य निर्गमन-मार्गे, सू० प्र० ४ पादु० । चं० प्र० । “ रायादियाण णिगमट्ठायं णिज्जाणिवा, णमरगमे वा जं पियं तं णिज्जाणं ” । नि० चू० ८ उ० ।

णिज्जाणकहा—निर्याणकथा—स्त्री० । राजकथाभेदे, स्या० ४ उ० २ उ० । (व्याख्या ‘ रायकहा ’ शब्दे लुप्लव्या)

णिज्जाणममा—निर्याणमार्ग—पुं० । निर्याणस्य मोक्षपदस्य मा-गो निर्याणमार्गः । विशिष्टनिर्याणप्राप्तिकारणे, “ इणमेव णिगं-यं पावयणं णिज्जाणमगं णिज्जाणमगं । ” आच० ४ अ० ५० । हा० । सिद्धिक्लेशगमनोपाये, भ० १ श० ३ उ० । निर्याणस्य मरणकाले शरीरिणः शरीराभ्रगमस्य मार्गो निर्याणमार्गः । पादऽऽवृत्ते, स्या० ।

पंचविहे जीवस्स णिज्जाणमगे पसुत्ते । तं जहा—पाए-हिं, उरुहिं, उरेणं, सिरिणं, सव्वंगेहिं । पाएहिं णिज्जा-णमाणे निरयंगामी भवइ, उरुहिं णिज्जाणमाणे तिरिय-गामी भवइ, उरेणं णिज्जाणमाणे पाणयगामी जवइ, सिरिणं णिज्जाणमाणे देवगामी जवइ, सव्वंगेहिं णिज्जाण-माणे सिद्धिगतिपञ्जवसाणे पसुत्ते ।

व्यक्तं, किन्तु निर्वाणं मरणकाले शरीरिणः शरीराभिर्गमः, तस्य मार्गो निर्वाणमार्गः पादाऽऽदिकः, तत्र-(पापहि) पादाभ्यां मार्गभूताभ्यां कारणताऽऽपन्नाभ्यां जीवः शरीराभिर्यातीति शेषः । एवमुक्त्यामित्यादावपि । अथ क्रमेणास्य निर्वाणमार्गस्य फलमाह-पादाभ्यां शरीराभिर्यागं जीवो (निरवगमि सति) प्राकृतत्वादनुस्वार इति, निरवगामी भवति । एवमन्यत्रापि । सर्वानि च तान्यङ्गानि च सर्वोङ्गानि, तैर्निर्यात् सिद्धिगतिः पर्यवसानं संस्मरणपर्यवस्यो यस्य स सिद्धिगतिपर्यवसानः प्रवृत्त इति । स्था० ५ डा० ३ उ० । देवानामुत्तरणमार्गस्तु सौधमेशानाऽऽदीनां कल्पानां मध्यतः, तत्र सौधमैन्द्रः स्वकीयान्पालकाद् विमानाद्भुत्तरन्नुत्तरणोत्तरति, ईशानेन्द्रस्तु स्वविमानात्पुष्पकादुत्तरन् दक्षिणेनोत्तरति । ज० २६ श० २ उ० ।

शिञ्जाणियलेण-नैर्याणिकलयन-न० । नगरनिर्गमप्रदे, ज० १३ श० ६ उ० ।

शिञ्जाणिया-निर्याणिकी-की० । निर्याणकीडायाम्, नि० ५० ८ उ० ।

शिञ्जाणग-निर्यामक-पुं० । प्रापके, विशेषे । कर्णधारे, औ० समुद्रे प्रवहणनेतरि, अ० ३ उ० । आ० म० । भाष० । विशेषे । आ० क० । रा० ।

सम्प्रति प्रपञ्चेनार्हतां गुणानुपदर्शयन्नाह-

अरुवीर्णे देसपत्ते, तद्देव निज्जामगा समुदस्मि ।

उक्कापरक्खण्णट्ठा, महगोवा तेण वुच्चंति ॥ २९९९ ॥

आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० ५० । आ० ५० । ('नमोकार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८३६ पृष्ठे व्याख्या समुक्ता) उक्तमार्थाऽऽराधकस्य गुणोत्कीर्तनेनोपबृंहके, दक्ष० ४ तत्त्व ।

पावैति जहा पारं, सम्पं निज्जामगा समुदस्स ।

भवजलहिस्म जिणिदा, तद्देव जम्हा अतो अरिहा ॥

प्रापयन्ति नयन्ति यथा येन प्रकारेण पारं पर्यन्तः, सम्यक् शोभनेन विधिना, निर्यामकाः प्रतीताः समुद्रस्य, तथैव भवजलधेर्भवसमुद्रस्य, पारं जिनेन्द्राः प्रापयन्ति, यस्मादेवमतस्तस्माद्वर्हा नमस्कारस्य । एव संक्षेपार्थः । पुनरेवम्-“ एतन्निज्जामगा वुविहा । तं जहा-इवविज्जामगा, भावणिज्जामगा य । ” (आ० म०)

तत्र यथा जलधौ कालिकावातरहिने अनुकूले गर्जज्ज्वाते निपुणनिर्यामकसहिता निश्चिताः पोता ईप्सितं पत्तनं प्राप्नुवन्ति, एवम्-

मिच्छत्तकालियावा-यविरहिर्णे समत्तगज्जपवाप्प * ।

एगममण पत्ता, मिच्छिवसहिपट्टणं पोया ॥

मिथ्यात्वमेव कालिकावातो मिथ्यात्वकालिकावातः, तेन रहिते जघामधौ, तथा सम्यक्त्वमेव गर्जजः प्रवातो यत्र स तथा तस्मिन्, एकममयेन प्राप्ताः सिद्धिवसतिपत्तनं पोता जावबोधिस्थाः, अर्हन्निर्यामकोपकारात् ।

ततो यथा सांयान्निकः सार्धः प्रसिद्धनिर्यामकं चिरगतमपि यात्रासिद्धयर्थं पूजयति, एवं ग्रन्थकारोऽपि सिद्धिपत्तनं

* प्रतिकूलवायुः कालिकावातः । अपरोत्तरस्यां शुद्धविद्विग्धानो गर्जमहातः ।

प्रस्थितोऽभीष्टयाचासिद्धये निर्वाणकरत्नेनवस्तीर्थकृद्भवः स्त-
वाच्चकीर्त्येदमाह-

निज्जामगरयणाणं, अमूदनाणमइकमधाराणं ।

वंदामि विशयपणतो, तिविहेण तिदंरविरयाणं ॥

निर्यामकरत्नेभ्योऽर्हन्नयः, अमूदज्ञाना यथावस्थितज्ञानाः, मननं मतिः संवित्, सैव कर्णधारो येषां ते तथाविधाः, तेभ्यो नन्दे विनयप्रणतस्त्रिविधेन त्रिदंरविरतेभ्यः-“ शपाऽऽदिभिर्बहु-
लम् ॥ (?) ” इति चतुर्थी । आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

शिञ्जाय-निर्यात-त्रि० । निश्चयेनापगते, भाष० ६ अ० ।

शिञ्जायकारण-निर्यातकारण-त्रि० । निश्चयेन यातमपगतं कारणं प्रयोजनं यस्मिन्नसौ निर्यातकारणः । अपगतप्रयोजने, भाष० ६ अ० । हा० ।

शिञ्जापमाण-निर्यात-त्रि० । निर्याणकारके, “ पापहि शिञ्जा-
यमाणे निरवगामी जवह । ” स्था० ५ डा० ३ उ० ।

शिञ्जायस्वरयय-निर्यातरूपरजत-त्रि० । निर्गतसुवर्णकल्पे, डा० २६ डा० । “ शिञ्जायस्वरयय गिदिजोगपरिवज्जप जे से भिकवू । ” दश० ६ अ० ।

शिञ्जास-निर्यास-पुं० । स्नेहे, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । रसे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

शिञ्जिम्-निर्जीर्ण-त्रि० । क्षीणे, म० १ श० १ उ० । क्षीणर-
सोक्तं, म० १२ हा० ४ उ० ।

शिञ्जिबसत्तु-निर्जितशत्रु-त्रि० । पराजितशत्रौ, रा० । सूत्र० ।

शिञ्जिपसत्तुसेण-निर्जितशत्रुमेन-त्रि० । स्ववशीकृतविपकृत-
पतिसैन्धवे, वृ० १ उ० ।

शिञ्जीव-निर्जीव-न० । निर्जीवकरणे, हेमाऽऽदिभ्यानुमारणे, रसे-
न्द्रस्य सूत्रांप्रापणे च । एतच्च एकसप्ततितमा कला । जं० २
वक्ष० । हा० । औ० । स० ।

शिञ्जुत्त-निर्युक्त-त्रि० । आचिते, हा० १ ध्रु० १ अ० । औ० । निश्च-
येनाऽऽधिक्येन साधु वा आदौ वा युक्ताः संबद्धा निर्युक्ताः । नि-
र्युक्त्यवस्थापितेषु, आ० म० १ अ० १ खण्ड । निश्चयेन प्र-
कृषिते, आ० म० २ अ० ।

शिञ्जुत्ति-निर्युक्ति-स्त्री० । निर्युक्तानामेव सूत्रेऽर्थानां युक्तिः
परिपाठ्या योजनम्, निर्युक्तयुक्तिरिति वाक्ये युक्तशब्दसोपान्नि-
र्युक्तिः । दश० १ अ० । स० । ओष० । निश्चयेनार्थप्रतिपादिका यु-
क्तिर्निर्युक्तिः । आ० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । सूत्र० । जघ्वाद्बुद्धानि-
कृते व्याख्यानप्रपञ्चे, विशेषे । व्याख्योपायभूते सत्पद्मरूपणता-
ऽऽदौ, अनु० ।

साम्प्रतं निर्युक्तिस्वरूपाभिधानार्थमाह-

निज्जुत्ता ते अत्था, जं बद्धा तेण होइ निज्जुत्ती ।

तइ वि य इच्छावेई, विभासिअं सुत्तपरिवाकी ॥ १०८९ ॥

बद्धात्सूत्रे निश्चयेनाऽऽधिक्येन साधु वा आदौ वा युक्ताः स-
ंबद्धा निर्युक्ता एव कल्पस्ते कुताभिधेया जीवाजीवाऽऽदयोऽर्था
अनया प्रस्तुतनिर्युक्त्या बद्धा व्यवस्थापिताः व्याख्याता इति
यावत् । तेनेयं भवति निर्युक्तिः । निर्युक्तानां सूत्रे प्रथममेव सब-
धानां सतामर्थानां व्याख्यारूपा युक्तिर्योजनं निर्युक्तयुक्तिरिति

प्राप्ते शाकपार्थिवोऽऽदिर्द्वानाद् युक्तलक्षणस्य चक्षुष्योपाधि-
र्युक्तिरिति भवति । ननु यदि प्रथममेव सूत्रेऽर्थाः संबद्धा एव
सन्ति, तर्हि किमिति ते निर्युक्तता व्याख्यायन्ते, संबद्धानां स्व-
यमेव विनेयसंगेणावबुध्यमानत्वात् । तत आह—(तह वि येत्वा-
वि) यद्यपि सूत्रे संबद्धा एवार्थाः सन्ति, तथाऽपि तान् सूत्रे
निर्युक्तानपि अर्थान्, विभाषितुं व्याख्यातुं, सूत्रपरिपाटी सूत्रपक्ष-
तिः, एषचर्चा एषयति प्रयोजयति । इयमत्र भाषना-अप्रतिबु-
ध्यमाने श्वेतरे गुरुं तदनुप्रदार्थं सूत्रपरिपाटीष्वेव विभाषितुमेवय-
ति—“इच्छत इच्छत मां प्रतिपादयितुम्” इति प्रयोजयतीति ।
कचित् सूत्रपरिपाटीमिति पाठः । तत्रैव व्याख्या-निरूप्य एव सूत्र-
परिपाटीमनवबुध्यमानो गुरुमिच्छतां प्रवर्तयति—“इच्छत
इच्छत मम विभाषितुं व्याख्यातुं सूत्रपरिपाटीम्” इति ।
व्याख्या च निर्युक्तिरतः पुनर्योजनरूपा निर्युक्तिरित्यमदोषाये-
ति । आ० म० १ म० १ अक्षरम् ।

विस्तरतो व्याख्यातुं भाष्यकारः प्राऽऽह—

जं निच्छयाऽऽजुता, सुते अत्था इमीए वक्खाया ।

तेनेयं णिज्जुती, णिज्जुत्तयाऽजिहाणाओ ॥ १०८६ ॥

यद्यस्मात्सूत्रे निश्चयेनाऽऽदिशब्दादधिक्येन, आहौ साधु वा
मुक्ताः संबद्धा निर्युक्ता एव सन्तोऽर्था अनया निर्युक्त्या व्याख्या-
ताः, तेन तस्मात्कारणार्थं निर्युक्तार्थाऽभिधानान्निर्युक्तानां
शुक्तियुक्तशब्दोपाधिर्युक्तिर्भवति ॥ १०८६ ॥

अथ प्रथमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

सुते निज्जुत्ताणं, निज्जुत्तीए पुणो किमत्थाणं ।

निज्जुत्ते वि न सव्वे, कोइ अवक्खाणिण मुणाऽ ॥ १०८७ ॥

ननु सूत्र एव निर्युक्तानां निबद्धानां सनामर्थानां तद्व्याख्यानार्थं
क्रियमाणया निर्युक्त्या किं पुनः कार्यम् ? न किञ्चिदित्यर्थः ।
ये हि सूत्रे पत्र विद्यमानार्थाः सन्ति, तान्स्वन एव । वनेयवर्गो
ज्ञास्यति, अतस्त्वविभाषणप्रवृत्ता वृथैव निर्युक्तिरिति भावः ।
अत्रोत्तरम्—(निज्जुत्ते वात्यादि) सूत्रे निर्युक्तानपि सतः
सर्वानप्यर्थान् काऽपि तथाविधप्रकापाटवरहितः शिष्यो
निर्युक्त्याऽव्याख्यातान्न मुणति नाऽऽबुध्यत इति ॥ १०८७ ॥

ततः किम् ? इत्याह—

तो सुयपरिवानि च्चिय, इच्छावेइ तमणिच्छमाणं पि ।

निज्जुत्ते वि तदत्थे, वोत्तुं तदणुगह्हाए ॥ १०८८ ॥

ततः श्रुतपरिपाटीष्वेव सूत्रपक्षनिरूप्य विभाषितुमनिच्छन्तमपि तं
निर्युक्तिकर्तारमाचार्यं तस्य सूत्रस्यार्थोस्तदर्थान् सूत्रे निर्युक्ता-
नप्यनवबुध्यमाने श्रोतारं तदनुप्रदार्थं तान् वक्तुमेववतीव एव-
र्षति प्रयोजयति, अनस्तानाचार्यो निर्युक्त्या विज्ञापते, इति
वस्थाः साफल्यमिति ॥ १०८८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—

फलपल्लिहियं पि मंखो, पढइ पनासइ तहा कराऽऽईहिं ।

दाएइ य पइवत्थुं, सुहवोहत्थं तह इहं पि ॥ १०८९ ॥

यथा मङ्गः फलके नानाप्रकारं लिखितमपि वस्तु ग्रन्थतः पठ-
ति, अर्धतश्च प्रज्ञापते—व्याचष्टे, शलाकाऽङ्गुल्यादिना च वाङ्मो-
पात्ताङ्गनाऽऽदिमुग्रप्रबोधनार्थं प्रतिवस्तुपरजन्माऽऽचीर्णं कर्म-
विपाकऽऽदिकं दर्शयति । यथा—अन्यजन्मन्वलयामर्त्ता साटि-
कया यज्ञितस्तेनास्या ईदृशो मातङ्गकुञ्जजन्माऽऽदिको विपाकः,
अनया च जन्ममित्रे प्राचूर्णके समायाते मुष्मटोको दन्त आसी-

इ, अनया तु सत्यपि विजवे भिक्षाचरेभ्यामच्यसु सवैव नास्ति
नास्तीत्यावेष्टादुपुष्टं, तेनेदृश ईदृशश्च दुःखविपाको जान इत्या-
दि । तथाऽत्रापि भोक्तृवैच्छित्यं पश्यन् सर्वानुग्रहप्रवणशुक्तिरा-
चार्यः सूत्रे निर्युक्तानप्यर्थान्निर्युक्त्या विज्ञापते इति ॥ १०८९ ॥

अथवा—निर्युक्तिगाथोत्तरार्द्धमप्यथा व्याख्यायते ।

कथम् ? इत्याह—

अहवा सुयपरिवानी, सुओवएसोऽयमेव जद्वस्सं ।

सोयव्वं निस्संकिन्न—सुयविणयत्थं सुओहं पि ॥ १०९० ॥

अथवा—श्रुतपरिपाटी श्रुतस्य विधिः श्रुतस्योपदेशोऽवमेव
यदवश्यं सुबोधमपि श्रुत निःशङ्कितत्वेनोर्विनयोपचारार्थं च
सुमुशुभिः श्रोतव्यम् । अन एवंभूता सूत्रपरिपाटी यद्यपि सूत्रे
निर्युक्ता एवार्थाः सन्ति, तथाऽपि विभाषितुं व्याख्यानपि-
तुमेवयति प्रयोजयतीत्येवोऽत्र भाषार्थः स्वयमेवावगन्तव्य
इति ॥ १०९० ॥

“सूत्रपरिपाटीम्” इति पाठान्तरं क्वचित् । तत्राऽऽह—

इच्छ विजासिठं मे, सुयपरिवानिं न सुद्धु बुज्जापि ।

नातिमई वा सीसो, गुरुमिच्छावेइ वोत्तुं जे ॥ १०९१ ॥

‘वा’ इत्यथवा, नातिशयेन मनिर्यस्यासौ नातिमतिर्मन्दमनिः
शिष्यो गुरुमाचार्यम् (इच्छावेइति) एषयति प्रयोजयति वक्तुम्,
‘जे’ इत्यल्लङ्कारार्थः । कथं वक्तुमेवयति ? इत्याह—(इच्छह
विजासिठं मे चि) इच्छत इच्छत विभाषितुं मम श्रुतपरिपाटीं
सूत्रपक्षतिं, ताहमेनां सुमुबुद्धे—प्रथममेव निर्युक्तत्वेन सतोऽप्ये-
तदभिधेयानर्थान्मन्दमतिरत्वाद् भवतिद्वयव्याख्यातान्नाहं सभ्य-
गवगच्छामीत्यर्थः । अथ वा—प्रकमादेवेह निर्युक्तिः प्रयोक्त्रो
विवक्ष्यते, ततश्चेत्यमङ्करयोजना—यद्यपि सूत्रे निर्युक्तत्वेन सन्त
एवार्थास्तथाऽपि तानप्रतिबुध्यमानः श्रोता यदैव वक्ति—नाति-
मतिर्मन्दमतिरहं सदर्शमपि सूत्रपरिपाटीं सुप्पु न बुधे सम्यग्
भावगच्छामि, अत इच्छतेच्छत प्रतो ! एता मम विभाषितु-
मिति । तदित्थं वदति तस्मिन् श्रोतरि निर्युक्तिरेव गुरुं
सूत्रपरिपाटीं वक्तुमेवयति प्रयोजयति—इच्छतेच्छतास्मै महा-
नुभावायैतां विभाषितुम् । ततो निर्युक्तिद्वारेणैव तस्य शि-
ष्यस्य गुरुस्तां विभाषत इति । ‘तदेवं निज्जुत्ता ते अत्था’ इ-
त्यादिप्राक्तननिर्युक्तिगाथा व्याख्याता ॥ १०९१ ॥ विशेषः । नं० ।
आव० । औ० । आचा० ।

णिज्जुत्तिअणुगम—निर्युक्त्यनुगम—पुं० । निर्युक्तिर्नामस्थापना-
ऽऽदिप्रकारैः सूत्रविनयनेत्यर्थः, तद्वोऽनुगमस्तस्या वाऽनुगमो
व्याख्यान निर्युक्त्यनुगमः । अनुगमभेदे, (अनु०)

स च त्रिविधः—

से किं तं णिज्जुत्तिअणुगमे ? णिज्जुत्तिअणुगमे तिविहे
पणत्ते । तं जहा—निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे, उवग्यायनि-
ज्जुत्तिअणुगमे, सुत्तफामियनिज्जुत्तिअणुगमे ।

निकेपो नामस्थापनाऽऽदिनेदनिज्जुत्तिः, तस्य तद्विषया वा नि-
र्युक्तिः पूर्वोक्तशब्दायां निकेपनिर्युक्तिः, तस्या वाऽनुगमो नि-
केपनिर्युक्त्यनुगमः । तथा उपोद्घातेन व्याख्येयस्य सूत्रस्य
व्याख्या विधिसमीपिकरणमुपोद्घातनिर्युक्तिः, तद्व्यपस्तस्या वा
अनुगम उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः । तथा सूत्र स्पृशतीति

सूत्रस्पर्शिका, सा चासौ निर्युक्तिः सूत्रस्पर्शिकानिर्युक्तिः । सूत्र-
निकेपनिर्युक्त्यनुगमाऽनुगतो वक्ष्यते च । इदमुक्तं भवति-
अत्रैव प्रागावश्यकसामायािकाऽऽदिपदानां नामस्थापनाऽऽदि-
निकेपद्वारेण यथास्थानं कृतं, तेन निकेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः
प्रोक्तो ऋष्येः । अनु० । उत्त० । आ० म० । संघा० । विशेष० ।

एतदेव निर्युक्तित्रैविध्यं नाम्यकारोऽप्याह-

निज्जुत्ती ति विगप्पा, नामो-वग्घायसुत्तवक्खाणं ।

णिकलेवस्साणुगया, उद्देसाऽऽदिपद्दयाओ ॥९७२॥

निर्युक्तिस्त्रिविकल्पा त्रिभेदाः । कथम् ? इत्याह- (नामोवग्घाय-
सुत्तवक्खाणं ति) न्यासो नामाऽऽदिनिकेपः, उपोद्घातः शास्त्रो-
त्पत्तिः, सूत्रं प्रतीतम्, तेषां व्याख्यानम्-निकेपनिर्युक्तिः, उपोद्घा-
तनिर्युक्तिः, सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिश्चेत्यर्थः । तत्र निकेपनिर्यु-
क्तिरनुगता अनुक्रान्ता-पूर्वमेवोक्तेति यावदिति, अत्रैव प्रागा-
वश्यकसामायािकाऽऽदिपदानां नामस्थापनाऽऽदिनिकेपद्वारेण य-
द् व्याख्यानं कृतं, तेन निकेपनिर्युक्तिरनुगता प्रोक्ता, ऋष्येः ।
उपोद्घातनिर्युक्तिस्मृदेशनिर्देशाऽऽदिभिर्द्वारैरवगन्तव्येति ॥९७२॥

ताम्येवोद्देशाऽऽदीनि द्वाराणयाह-

उद्देमे निदेमे, य निगमे खेत्त काल पुरिमे य ।

कारण पच्चय हक्खण, नए समोयारणाऽणुमए ॥९७३॥

किं कइविह कस्स कडिं, केमु कहं केखिं हवइ काळं ।

कइ संतरमविरहियं, जवागरिमफोसणनिरुत्ती ॥९७४॥

इदं गाथाद्वयमपि पुरस्ताद्विस्तेरण व्याख्यास्यते ॥ ९७३ ॥
॥ ९७४ ॥ विशेष० ।

भुतज्ञाने सर्वा निर्युक्तीः संगृह्याऽऽह-

ते वंदिकण सिरसा, अरथपुहुत्तस्म तोहिं कहियस्स ।

सुयनाणस्म भगवतो, णिज्जुत्तिं कित्तयिस्सामि ॥१०२९॥

तान् अन्तरोक्तान् तीर्थकराऽऽदीन्, शिरसा, उपलक्षणत्वाद्
मनःकायाद्यां च, वन्दित्वा, किम् ? निर्युक्तिं कीर्तयिष्यामि, क-
स्य ? अर्थपृथक्त्वस्य, अर्थात्कथञ्चिन्नित्वात् सूत्रं पृथक् उच्य-
ते, प्राकृतत्वाच्च पृथगेव पृथक्त्वम्, अर्थस्तु सूत्रानिधयः प्रती-
त एव, अर्थश्च पृथक्त्वं चार्थपृथक्त्वम्, समाहारो द्वन्द्वः, तस्य, भुत-
ज्ञानविशेषणमेतत्; सूत्रार्थो मयैकपक्षेत्यर्थः । तैस्तैर्थकराणां चरा-
ऽऽदिभिः, कथितस्य प्रतिपादितस्य, कस्य ? इत्याह-भुतज्ञानस्य
भगवतः, स्वरूपाऽभिधानमेतत् । सूत्रार्थयोः परस्परं नियोजनं
संबन्धनं निर्युक्तिः, ताम्, कीर्तयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि ।

ननु किमेषोभुतज्ञानस्य ? न, किन्तु भुतविशेषाणामावश्य-

काऽऽदीनाम् । अत आह-

आवस्सयस्स दसका-क्षियस्म तह उत्तरउक्कमायारे ।

सूयगमे निज्जुत्तिं, वोच्छामि तहा दमाणं च ॥१०७४॥

कप्पस्स य णिज्जुत्तिं, ववहारस्स य परमनिउणस्स ।

सूरियपत्ततोए, वोच्छं इमिभामियाणं च ॥१०७५॥

एएसिं निज्जुत्तिं, वोच्छामि अहं जिणोवएमेणं ।

आहणहेउकारण-पयानिवहामिणं समासेणं ॥१०७६॥

आवश्यकस्य, दशवैकालिकस्य, तथा-भामा सत्यभामेत्याद्याविष-
यदैकदेशो पक्षसमुदायोपचारात्-“ उत्तरउक्क ” इति । उत्तराध्य-

यनग्रहणम् । ततोऽयमर्थः-उत्तराध्ययनाऽऽचारयोः । तथा-सूत्र-
कृते-सूत्रकृताङ्गविषयां निर्युक्तिं वक्ष्ये । तथा-दशानां च दशासु-
तस्कन्धस्य । तथा-कल्पस्य । तथा-व्यवहारस्य च परमनिपुण-
स्य । अत्र परमग्रहणं मोक्षाकृत्वात्, निपुणग्रहणं त्वव्यसकृत्वात् ।
न काल्यय व्यवहारो मन्वादिप्रणीतव्यवहार इव व्यसकः, “सख-
पक्खा खु ववहारा ।” इति वचनात् । तथा सूर्यप्रज्ञतेर्वक्ष्ये । तथा-
अविभाषितानां च द्वेन्द्रस्तवाऽऽदीनाम् । अनेकशः क्रियाऽभिधा-
नं शास्त्रान्तरविषयत्वात् समासव्यासकपत्वाच्च शास्त्राऽऽरम्भ-
स्येत्युच्यते । एतेषां पुनर्विशेषाणां, निर्युक्तिं वक्ष्याम्यहं जिणोव-
देशेन, न तु स्वमगीषिकया । कथं भूनाम् ? इत्याह-आहरणहेतुका-
रणपदनिवहाम्, इमामन्तस्तावनिषेधार्थं, समासेन संक्षेपेण । तत्र
साध्यसाधनान्वयव्यतिरेकप्रदर्शनमाहरणम्, दृष्टान्त इति भावः ।
साध्ये सत्येयं प्रवर्ति, साध्याभावे च न प्रवर्त्येव साध्यधर्मान्वय-
व्यतिरेकवृत्तौ हेतुः । हेतुमुल्लेख्य प्रथमं दृष्टान्तमभिधानं न्वाय-
प्रदर्शनार्थम्, क्वचिद्धेतुमनाभेदाय दृष्टान्त एवाव्यते । यथा-गति-
परिणामपरिणतानां जीवपुक्कानां गत्युपपत्त्यर्थं धर्मास्तिका-
यो, मत्स्याऽऽदीनां सलिलमिव । तथा क्वचिद्धेतुरेव केवलोऽभि-
धीयते, न दृष्टान्तः, यथा-मदीयोऽयमश्वो, विशिष्टचिह्नोपलब्ध-
न्ययाऽनुपपत्तेः । तथा च निर्युक्तिकारेणान्यथायि-“जिणवयणं
सिद्धं चिय, मन्नइ कथं च ववहरणं । आसज्जउ सायारं, हेक वि
कहं चि मखेज्जा ॥१॥” इति । कारणमुपपत्तिमात्रम्, यथा-निरुप-
मसुखः सिद्धः, ज्ञानानायाधकप्रकर्षात् । नात्राविद्वद्विज्ञानाऽऽदि-
लोके प्रतीतः साध्यसाधनधर्मानुगतो दृष्टान्तोऽस्ति । आहर-
णं च हेतुश्च कारणं च आहरणहेतुकारणानि, तेषां पदान्याहरण-
हेतुकारणपदानि, तेषां निवहः सङ्गतो यस्यां निर्युक्तौ सा तथा-
विधा, ताम् ॥१०७४॥१०७५॥१०७६॥ आ० म० १ अ० १ काण्ड ।

णिज्जुत्तिगार-निर्युक्तिकार-पुं० । अतुर्दशपूर्वधरे श्रीनक्षत्रादौ,
तेन हि सर्वा निर्युक्तयः कृताः । आचा० १ अ० १ अ० १ अ० ।
निर्युक्तिकारिणः पूर्वधरा भवन्ति, न चेति प्रश्ने, उत्तरम्-निर्युक्ति-
कारिणश्चतुर्दशपूर्वविदो भवन्तीति ज्ञायत इति । ११५ प्र० ।
सेन० १ उल्ला० ।

णिज्जुद-निर्युद-त्रि० । निष्काशिते, व्य० २ उ० । “ णिज्जुदपद-
दा सा भणेश ।” सा निर्युदा निष्काशिता सती साधूनामुपरि प्र-
क्षेपं यायात् । अ० २ उ० । पूर्वगताङ्गुत्य विरचित, द्वा० १
अ० । पं० व० “ सत्तेकगरं सत्त वि, णिज्जुदाई महापरिक्खा-
ओ ।” आचा० १ अ० १ अ० १ अ० । उज्जितप्राये, अ० १ उ० ।
णिज्जुह-निर्युह-पु० । गवाक्षे, व्य० १ उ० । नोत्रे, दे० ना० ७
वर्गं २८ गाथा ।

णिज्जुहग-निर्युहक-त्रि० । पूर्वगतोद्घृतार्थविरचनाकर्त्तरि,
दश० १ अ० । द्वारोपरितनपूर्वविनिर्गतदारुणि, न० । प्रश्न० १
आश्र० द्वार ।

णिज्जुदगय-निर्युहगत-त्रि० । गवाक्षगते, व्य० १ उ० ।

णिज्जुदणा-निर्युहणा-स्त्री० । निष्काशनायां, कर्मशत्रूणामा-
त्मनगरान्निर्वासनायाम्, “ महच्चयउच्चारणं णिज्जुदणा ।”
पा० । गच्छात् संघाद् वा निष्काशनायाम्, व्य० १ उ० ।
तिस्रस्तुसाविभागमितो, वि जम्स अमुधे न विज्जएनावो ।
निज्जुहणाऽरिहो सो, संसे णिज्जुहणा नऽत्थि ॥ व्य० १ उ० ।

यस्य गच्छाम्निर्गुह्यस्य निस्तुषविभागमात्रोऽपि निर्युद्धोऽहमि-
त्युक्तो भावो न विद्यते, स निर्युद्धणाया अहो योग्यः । शेषस्य
एतद्गुणविकलस्य निर्युद्धणा, नाहित न कर्त्तव्येत्यर्थः । वृ० १ उ० ।
णिउजूहिस्य-निर्युद्धितम्-अव्य० । अपाकर्तुमित्यर्थे, व्य० । अ-
धुना-“णिउजूहिस्य” इति व्याख्येयासुराह-निर्युद्धणा नाम-वै-
बाधयस्याकरणं, यदि वा वस्तुतो दोषाभावे यस्यान न ददाति
यया निर्युद्धणा । वैबाधयकारणाऽऽदिना यस्य सप्तोऽकरणं सा
निर्युद्धेति भावः । व्य० २ उ० । (स्तानपाराञ्जिताऽऽदिनां नि-
र्युद्धणा स्वस्वस्थाने द्रष्टव्या) परिस्थाने, स्था० ४ डा० २ उ० ।
णिउजूहिस्य-निर्युद्धितम्-वि० । ताम्बूलिकपत्रदृष्टान्तेन स-
घाट् बाहिः कर्त्तव्ये, कल्प० ६ कण ।

णिज्जोअ-देशी-प्रकरे, दे० ना० ४ वर्ग ३३ गाथा ।

णिज्जोग-निर्योग-पुं० । परिकरे, हा० १ शु० १ अ० । यथा
पात्रनिर्योगः । वृ० ३ उ० ।

णिज्जोमी-देशी-रहमौ, दे० ना० ४ वर्ग ३१ गाथा ।

णिज्झर-क्षि-धा० । कये, “ केणिज्झरो वा ॥ = । ४ । २० ॥
इति कयनेणिज्झराऽऽदेशो वा । ‘ णिज्झरह्, ’ पक्के-‘ जिज्जह् । ’
प्रा० ४ पाद ।

निर्झर-पुं० । न० । रत्नोपः । “ द्वितीयतुर्ययोरपरि पूर्वः ” ॥ ७ ।
। २ । ए० ॥ इति झकारोऽत्रैव जकारः । प्रा० २ पाद । उक्क-
स्य स्त्रवणे, भ० ५ श० ७ उ० । स्यन्दने, हा० १ शु० १ अ० ।
स्त्रोनाऽऽदिविशेषे, अनु० । जोणे, दे० ना० ४ वर्ग २६ गाथा ।

णिज्जाअ-देशी-निर्दये, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

णिज्जापत्ता-निर्धाय-अव्य० । निपूर्वो ध्यावर्शनार्थः । नि-निर्-
वा ध्यात्वा । “ ध्यागोर्जागौ ” ॥ = । ४ । ६ ॥ इति ध्या इत्यस्य
ज्जऽऽदेशः । हृष्टेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद । प्रलोकयेत्यर्थे, आच्चा० १
शु० ५ अ० ४ उ० । निश्चयेन ध्यात्वा चिन्तयित्वेत्यर्थे, आच्चा०
१ शु० १ अ० ६ उ० ।

निर्धाय-वि० । दर्शनानन्तरप्रतिशयेन चिन्तयति, वि० ।
स्था० ए डा० ।

णिज्जाएमाण-निर्धाय-वि० । पश्यति, प्रेक्षमाणे, “आलोप-
माणे णिज्जाएमाणे । ” आच्चा० २ शु० ३ सू० १ अ० ।

णिज्जोरु-क्षि-धा० । फलाऽऽदीनां वृक्षाऽऽदेरिव बिस्तेष्ये,
“णिज्जोरुह् । ” पक्के-क्षिन्द्ह, क्षित्तित्ति । प्रा० ४ पाद ।

णिज्जोमइत्ता-निर्तोषयित्-वि० । पूर्वोपचितकर्मणां क्षपके,
आच्चा० । “णिज्जोमइत्ता का अरती, के आणंदे ?” पूर्वोपचितक-
र्मणां निर्तोषयिता क्षपकः, क्षपयिष्यति वा, क्षजन्तेमत्तलुज्जन्ते वा ।
कर्मक्षपणाद्येतस्य च धर्मध्यायिनः शृङ्गध्यायिनो वा महायोगी-
श्वरस्य निरस्तसंसारसुखदुःखविकल्पाऽऽभासस्य यस्यास्त-
द्वर्त्तयति-“का अरई के आणंदे ?” इष्टाप्रार्थितानां शोच्यो मानसो
विकारो रतिः, अनिलविनाशो वासावानन्दः । योगिचित्तस्य
तु धर्माशुक्लमानवेशावष्टभ ध्येयान्तरावकाशस्वारत्यानन्दयो-
रुपादानकारणाभावाद्बुद्धानमवेत्यतोऽपदिद्यते-कंयमरति-
नाम ? को वाऽऽनन्द इति ? नास्त्येवेतरजनक्षुब्धोऽयं विकल्प
इति । आच्चा० १ शु० ३ अ० ३ उ० ।

णिट्ठक-देशी-टह्णुके, विषमे च । दे० ना० ४ वर्ग ५० गाथा ।

णिट्ठकिय-निष्टुक्कित-वि० । निर्धारिते, अष्ट० ३२ अष्ट० । ला० ।

निष्टुक्कितं प्रायश्चित्तम्-

तत्तथा जेषु ठाणेषु जत्थ जत्थ जावइयं पच्छित्तं तमेव नि-
ट्ठकियं जम्भइ । से भयवं ! केणमट्ठेणं भम्भइ-जहाणं तमेव नि-
ट्ठकियं जम्भइ ? गोयमा ! अणंतराणंतरकमेणं इमे पच्छित्त-
सुत्ता-अणगे भव्वसत्ता चउगइसंसारवाग्गाओ बरुपुड्डणि-
काइयपुट्ठिपोक्कवधोर [पारक्] पावकम्मनिगगाइं संचुञ्जिऊ-
ण अचिरा विमुञ्चिहिंति, इह अट्ठिगारो विहाणं च गोयमा !
विहग इवापरिबुद्धो बज्जेत्ता नाणदंमणचरित्ताणणासगा
घोरपरीसहोवसगाइं च जिणंतो उग्गाजिग्गहपडिमाए रा-
गदोसेहिं दूरतो विमुक्को रोइऽट्ठज्जाणविबज्जिओ य वि-
ग्गहासु य असतो जो चंदणेण बाहुं आहिंपइ वासिणा-
वज्जो तत्थत्थो संयुणइ, जो य निंदइ, समजावो होज्ज दु-
एहं पि, एवं अणिगूहियवन्नविरियपुरिसकारपरकमे ममत-
णमणिलेडुक्कंचणो वेक्को परिच्चत्तकलत्तणामो पच्छित्तसुयं
अणेमसुयं अणेमगुणगणाइअस्स ददव्वयच (प) रित्तस्स
एगंतं जोगस्मेव विवक्खिण्णपसे चउक्कं पक्खेयव्वं, जो
उक्कं पक्खेयव्वं, तहा य जस्स जावइएण पायच्छित्तं परम-
विमोही जवेज्जा, तं तस्स एण अणुयत्तणाविरहिणं धम्मके-
रमिण्हिं वयणेहिं जट्ठिइयं अणुणाहिं, तावइयं चैव पाय-
च्छित्तं पयच्छेज्जा, एणं अट्ठेणं एवं वुच्चइ-जहाणं गो-
यमा ! तमेव निट्ठकियं पायच्छित्तं भन्नइ । महा० ७ अ० ।

णिट्ठवाणिषा-निष्ठापनिका-स्त्री० । परिसमाप्तिकारिकायाम्,
यथा पक्कस्य पञ्चदशी, अमावस्या च । उयो० ४ पाद० ।

णिट्ठवप-निष्ठापक-पुं० । समाप्तिकारके दिवसे, आव० ६
अ० ।

णिट्ठविंसु-निष्ठापितवत्-वि० । निष्ठां नीतवति, ज० २१ हा० १ उ० ।

णिट्ठविय-निष्ठापित-वि० । समाप्तिते, पं० ब० ७ द्वार ।

णिट्ठविय अट्ठमदट्ठाण-निष्ठापिताष्टमदस्थान-वि० । निष्ठापि-
तानि क्षयं नीतानि अष्टौ मदस्थानानि मानभेदाः-जातिकूलरूप-
बललाभभुनतपोविजवमवाक्या येनासौ निष्ठापिताष्टमदस्थानः ।
कीणमदे, ग० १ अधि० ।

णिट्ठा-निष्ठा-स्त्री० । पर्यवसाने, सूत्र० १ शु० १५ अ० । समाप-
ने, आव० २ अ० । सारे सदभावे, आ० सू० १ अ० । “ यथा-
णिट्ठवाणि णिट्ठं पत्ताणि कम्मसिद्धो । ” आ० सू० १ अ० ।
णिट्ठाण-निष्ठान-न० । निष्पत्तौ, नि० सू० १ उ० । निष्ठायतेऽत्र ।
स्था-इयुद् । जक्ताऽऽद्यस्योपलब्धेने दध्यादौ व्यञ्जने, सर्वगुणोपेतं,
दश० १ अ० । वाच० ।

णिट्ठाणकहा-निष्ठानकथा-स्त्री० । विख्याभेदे, स्था० ४ डा० २
उ० । (व्याख्या ‘ भक्तकहा ’ शब्दे षड्यते)

णिट्ठाभासि [ण]-निष्ठाजाषिण्-वि० । साधधारणनाषिणि,
आच्चा० १ शु० १ सू० ४ अ० १ उ० । निशस्य भाषिणि,
आच्चा० २ शु० १ सू० ४ अ० २ उ० ।

णिट्टिक-नैट्टिक-त्रि० । सर्वधर्मप्रकर्षपर्यन्तवातेति, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार ।

णिट्टिय-निष्ठित-त्रि० । निष्ठां गते कृतस्वकार्ये, का० १ शु० १ अ० । मोक्षे, परिसमाप्ते, आत्मा० १ शु० ५ अ० ६ उ० । व्य० । निःस-
त्ताके, म० ६ श० १ उ० । कथं गते, ध० ३ अधि० । कालगते,
ह० २ उ० । आ० म० । सिद्धे अशुनाऽऽदौ, आत्मा० २ शु० १
श्रु० १ अ० ५ उ० ।

निष्ठितशब्दार्थमाह-

असणाऽऽईण यउएह वि,आमं जं साहुगणपाठमं ।
तं निट्टियं विद्याणसु, ... ॥

अशुनाऽऽदौनां चतुर्णामपि मध्ये यवाममपरिणतं सत् सा-
धुप्रवृत्तप्रयोगं कृतं, प्रासुकीकृतमित्यर्थः; तं निष्ठितं विजानी-
त । पि० ।

णिट्टियह-निष्ठितार्थ-त्रि० । विषयसुखनिष्पिपासे, आत्मा० १
शु० ६ अ० ४ उ० । निष्ठितः समापितोऽर्घः प्रयोजनं यस्य स
निष्ठितार्थः । आत्मा० १ शु० ५ अ० ६ उ० । कृतकृत्ये, सूत्र० १
श्रु० १५ अ० । प्रज्ञा० । आ० म० ।

णिट्टियट्टि [ण्]-निष्ठितार्थिन्-त्रि० । निष्ठितो मोक्षस्तेनार्थी ।
मुमुक्षौ, आत्मा० १ शु० ५ अ० ६ उ० ।

णिट्टुअ-कर्-आ० । सञ्जाले, "करेः खिरज्जरपञ्जरपञ्जरणि-
ञ्जलिद्विभुभाः " ॥ ८ । ४ । १७३ ॥ इति करेणैद्विभुभाऽऽदेशः ।
'णिट्टुअह,' क्षरति । प्रा० ४ पाद ।

णिट्टुर-निष्ठुर-त्रि० । नि-स्था-उरच् । " क-ग-ट-र-न-द-
प-श-व-स-क-वाचूर्ध्वं लुक् " ॥ ८ । २ । ७७ ॥ इति प्लुक् ।
प्रा० २ पाद । मार्दवाननुगते, ग० १ अधि० । प्रस्नरे, ग० २
अधि० । यथा हेकाप्रधाना भाषा निष्ठुरा, अशुक्लप्रतीकारतया
बुनैदा प्राषा निष्ठुरा । रा० । आत्मा० ।

णिट्टुल-निष्ठुर-त्रि० । " हरिदाऽऽदौ लः " ॥ ८ । १ । २५४ ॥
इति रस्य लः । अमृदुनि, प्रा० १ पाद ।

णिट्टुवण-निष्ठीवन-न० । नासिकामुखेन परित्यागे, दर्श० १
नच्च । कासितश्रेष्ठाऽऽदिप्रक्षेपणे, दश० २ अ० । " निट्टुव-
णाह सि " निष्ठीवनाऽऽदौ इह साधनो विधा-गच्छगताः, न-
वर्णनिर्गताश्च । तत्र ये गच्छनिर्गतास्ते नियमादनिष्ठीवकाः, औ-
पमार्हिकमल्लकाऽऽद्युपकरणासम्भवात् । गच्छगता अपि ये वि-
धिना निष्ठीव्यन्ति ते अनिष्ठीवका एव, न प्रायश्चित्तविषयाः ।
अविधिना खेच्छमल्लके निष्ठीवने वारुणक इव सप्तमङ्गाः, वारुणक
इवैव साऽऽद्येषु प्रत्येक लघुमासः । उत्तरेषु त्रिषु प्रत्येक रात्रिदि-
वपञ्चकम्, सप्तमनङ्गयतिमस्वनिष्ठीवका एव, विधिना निष्ठी-
वनात् । उपरितनेष्वपि च त्रिषु भक्षेषु यदि भूमौ निष्ठीव्यन्ति,
तदा मासलघु । यच्च निष्ठीवने प्राणिनां परित्यागनाऽऽद्युपजायते
तन्निष्पन्नं च तस्य प्रायश्चित्तम् । आदिशब्दात्कथ्यूनपरिग्र-
हः । कथ्यूननेऽपि द्विवण्डक इव सप्तमङ्गकम्, तथैव च प्राय-
श्चित्तविधिः । व्य० १ उ० । निष्ठीवनकर्तारि, स्या० ५ टा०
१ उ० । विशेषः ।

णिट्टुवुद्धि-देशी-युक्तते, दे० ना० ४ वर्गे ४१ गाथा ।

णिट्टुवुद्धि-देशी-स्तब्धे, दे० ना० ४ वर्गे ३३ गाथा ।

णिट्ट-देशी- पिशाके, दे० ना० ४ वर्गे २५ गाथा ।

णिट्टाल-ललाट-न० । " पकाङ्गारललाटे वा " ॥ ८ । १ । ४९॥
इत्यादेरत इत्थं वा । " ललाटे च " ॥ ८ । १ । २५७ ॥ इत्यादे-
र्लस्य णः । 'णिट्टालं' । प्रा० १ पाद । माले, त० । उत्त० । मली-
के, जी० ३ प्रति० ४ उ० । जं० ।

णिणाय-निनाद-पुं० । नितरां नादो महान् घोषः । जी० ३
प्रति० ४ उ० । महति घोषे, कल्प० ५ कृण । का० । निघोषे,
आ० म० १ अ० २ अपर । प्रतिध्वनौ, जं० ३ अक० । प्रश्न० ।

णिण-निन्न-त्रि० । " अन्तोर्णः " ॥ ८ । २ । ७२ ॥ इति अ-
भास्य णः । नीचे, प्रा० २ पाद । " निष्सेसु च आससा पया । "
नीचभूमिजागे, उत्त० १२ अ० । सुष्कसरः प्रभृतौ, ज० १५ श० ।

णिणक्क-त्रि० । निस्सारयतीत्यर्थे, " बहिहा वा निणक्कतु । "
आत्मा० २ शु० १ श्रु० २ अ० १ उ० ।

णिणगा-निणगा-स्त्री० । नद्याम्, नीचैर्गामिनि, त्रि० । प्रज्ञा०
१ पाद ।

णिणय-निणय-पुं० । निश्चये, आ० म० १ अ० १ अपर । प्र-
माहाने, विशेषः ।

णिणार-निर्नेगर-त्रि० । नगरनिष्क्रान्ते, " अप्पेगइ णिणारे
करेहिति । " ज० १५ श० ।

णिणामिया-निर्नामिका-स्त्री० । ईशानकन्योपपन्नस्य ललि-
ताकनाम्न श्रृण्वन्नेषाऽष्टमजवजीवस्वयंप्रभानाम्यां देव्याम्,
कल्प० ७ कृण । आ० म० । आ० च० । तत्कथा श्रृण्वभस्वामिनः
भ्रयांसिन 'उसभ' शब्दे द्वितीयभागे भवाष्टककथनायसरे
११३३ पृष्ठे गता)

णिणमेम-निर्निमेष-त्रि० । अन्नेष्टे, क्षिपमाणे, तद्वत्प्रवचनका-
र्यानुपयोगिनि, स्या० ५ टा० २ उ० ।

णिणेह-निस्नेह-त्रि० । स्नेहरहिते, " जइ ससिणेही तो मुवइ,
अइ जीवइ णिणेह । " प्रा० ४ पाद ।

णिणइया-नैहविकी-स्त्री० । ब्राह्मणिभिर्भेदे, प्रज्ञा० १ पाद । स० ।

णिणह-निह-पुं० । निहृयतेऽपलपन्ति अन्यथा प्रकपय-तीति
निहृवाः । स्या० ७ टा० । आ० म० । मिथ्यात्वाभिनिवेशा-
जिनोकार्यस्थापनापकेषु जमात्यादिषु, विशेषः । स्वस्तसम्यग्-
ज्ञेयेषु, व्य० १ उ० ।

ते च सप्त-

समणस्स णं जगवओ महावीरस्स तित्थंसि सत्त पव-
यणनिणहगा पसत्ता । तं जहा-बहुरया, जीवपएसिया, अ-
व्वसिया, सामुच्छेइया, दोकिरिया, तेरासिया, अबडिया ।
" समणेत्यादि " कण्ठ्यम्, नवरं प्रवचनमागमं निहृवतेऽपल-
पन्त्यन्यथा प्रकपय-तीति प्रवचननिहृवाः प्रज्ञाता जनेस्तत्र ।
(बहुरय सि) एकेन समयेन क्रियाऽभ्यासितरूपेण व-
स्तुनोऽनुत्पत्तेः प्रभूतसमयैश्चोत्पत्तेर्बहुषु समयेषु रताः सक्ता
बहुरताः, दीर्घकालव्यवस्थितप्रकपिण इत्यर्थः १ । तथा
जीवः प्रदेश एव येषां ते जीवप्रदेशास्त एव जीवप्रदेशकाः ।
अथवा-जीवप्रदेशो जीवाभ्युपगमतो विद्यते येषां ते,
तथा, अरम्भप्रदेशजीवप्रकपिण इति हृदयम् २ । तथा अव्य-

कमस्फुटं वस्तु भव्यपगमतो विद्यते येषां ते अव्यक्तिकाः, संप्रताऽऽद्यवर्गमे संदिग्धबुद्धय इति भावना ३ । तथा-समुच्छेदः प्रसृत्यनन्तरं सामर्थ्येन प्रकर्षेण च छेदः समुच्छेदो विनाशः, समुच्छेदं छुवन इति सामुच्छेदिकाः, कृष्णकृषिकजावमरूपका इत्यर्थः ४ । तथा द्वे क्रिये समुद्भिते द्विक्रियं, तदधीयते तद्वेदिनो वा द्वैक्रियाः, कालान्तेन क्रियाद्वयानुभवप्रकापण इत्यर्थः ५ । तथा-जीवाजीवनोजीवभेदात् त्रयो राशयः समाहृताः त्रिराशि, तत्प्रयोजनं येषां ते त्रैराशिकाः, राशित्रयाऽऽख्यापका इत्यर्थः ६ । तथा-स्पृष्ट जीवेन कर्म न स्कन्धबन्ध-बन्धुमबन्धं, तदेवामस्तीत्यर्थापकाः, स्पृष्टकर्मविपाकप्रकृपका इति हृदयम् ७ । स्था० ७ ठा० । विशेष० ।

निहवकारिणां नामान्याह-

एषां सत्तएहं पवयणणिणहगाणं सत्त धम्मापरिधा होत्था-जमाली, तिस्मगुत्ते, आमादे, आसापेत्ते, गंगे, उल्लुण, गोष्ठामाहिस्से । स्था० ७ ठा० । नि० चू० । विशेष० ।
(एषां व्याख्या स्वस्वस्थाने)

अथ येच्यो ये निहवाः समुत्पन्नास्तदेतदाह-

बहुरय जमालिपभवा, जीवपएसा य तीसगुत्ताओ ।
अव्वत्ताऽऽसादाओ, सामुच्छेयाऽऽसपित्ताओ ॥२३०१॥
गंगाओ दोकिरिया, उल्लुगा तेरासियाण उप्पत्ती ।
येरा य गोष्ठमाहिस्से, पुट्टमबन्धं पस्सेति ॥ २३०२ ॥
बहुरता जमालिप्रभवाः, जमाक्षेराचार्योत्प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते जमालिप्रभवाः १ । जीवप्रदेशाः पुनस्तिष्ठयगुत्तादुत्पन्नाः २ । अव्यक्ता आपादात् ३ । सामुच्छेदा अव्यभिप्रादिति ४ । गङ्गाद् द्वैक्रियाः ५ । पुट्टकात् त्रैराशिकानामुत्पत्तिः ६ । स्थावराश्च गोष्ठामाहिस्साः स्पृष्टमबन्धं प्रकृपयन्ति ७ । 'कर्म' इति गम्यते । "पक्कविस्सु वा" इति पाठान्तरं वा । ततो गोष्ठामाहिस्साद-
र्भादिका जाता इति सामर्थ्याक्रम्यत इति ॥ २३०१ ॥ २३०२ ॥
येषु स्थानेष्वेते समुत्पन्नास्तानि क्रमेणाऽऽह-
एषमि णं सत्तएहं पवयणणिणहगाणं सत्त उप्पत्तिनगरे होत्था । स्था० ७ ठा० । आ० क० ।

तदु यथा-

सावत्थी उसभपुरं, सेयविआ मिहिल उल्लुगातीरं ।
पुरमंतरंजि दसउर, रहवीरपुरं च नयराहं ॥ २३०३ ॥
आवस्ती, श्रुषमपुरं, ध्वेनविका, मिथिला, उल्लुकातीरं, पुरमन्तरंजिका, दशपुरं, रथवीरपुरं चेति । एतान्यष्टौ नगराणि निहवानां यथायोगमुत्पत्तिस्थानानि बोद्धव्यानि । अष्टमं नगरं अव्यलिङ्गमात्रेणापि भिक्षानां सर्वापलापिनां महामि-
थादशां वक्ष्यमाणानां बोद्धव्यानिहवानां आध्यात्ममुत्पत्ति-
स्थानमुक्तमिति ॥ २३०३ ॥

अथ भगवतः समुत्पन्नकेवलज्ञानस्य परिनिर्वृत-

स्य च कः कियता कालेन निहवः समुत्पन्नः ?

इत्येतत्प्रतिपादयन्नाह-

चोइस सोलस वासा, चोहा बीसुत्तरा य दोन्नि सया ।
अट्ठावीसा य छुवे, पंचेव सया य बोयाला ॥२३०४॥
पंचमया चुनसीओ, छुस्वेव सया नवुत्तरा होति ।

नाणुप्पत्तीं छुवे, उप्पन्ना निव्वुए सेसा ॥ २३०५ ॥

चतुर्विंश वर्षाणि । तथा-षोडश वर्षाणि । तथा-(चोहा बीसु-
त्तरा य दोन्नि सय स्ति) चतुर्विंशधिके द्वे शते, विंशत्युत्तरे च
द्वे शते, वर्षाणामिति गम्यते । तथा-अष्टाविंशत्यधिके च द्वे
शते, तथा पञ्चैव शतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि, पञ्च शता-
नि चतुरशीत्यधिकानि, षट् चैव शतानि नवोत्तराणि भवन्ति ।
एतावता व्यवधानकालेन ज्ञानोत्पत्तिरारभ्याऽऽद्यौ द्वौ निहवौ स-
मुत्पन्नाः । शेषास्तु षट् भवन्ति । श्रीमन्महावीरे निर्बुद्धे निर्वाणका-
लाद्वारभ्य उक्तशेषेण यद्योक्तेन व्यवधानकालेनोत्पन्नाः । इवमु-
क्तं भवति-श्रीमन्महावीरस्य केवलोत्पत्तेश्चतुर्विंशदधिकैरति-
कालैर्बहुरताः समुत्पन्नाः । बहुराजिवैर्वैद्यैतिकानैः जीवप्रदे-
शाः समुत्पन्नाः । भगवत एव निर्वाणकालाच्छेषेण चतुर्विंशदि-
कवर्षशतद्वयाऽऽदिना कालेनातिक्रान्तेन शेषा अव्यक्ताऽऽद्यौ
निहवाः समुत्पन्ना इति ॥ २३०४ ॥ २३०५ ॥ विशेष० । आ० क० ।
आ० चू० । आ० म० । (एषां प्रत्येकं विस्तृतव्याख्या स्वस्थाने)
(बोद्धव्यं च सूत्रानुक्तस्याष्टमनिहवस्य व्याख्या 'बोद्धव्य' शब्दे वक्ष्यते)

संप्रति निहवव्याख्यतां निगमयन्नाह-

एवं एए कहिया, ओमप्पिणए उ णिणहगा सत्त ।
वीरवरस्म जगवतो, सेसाणं पवयणे नऽत्थि ॥२३१०॥
पवमुक्तेन प्रकारेणैतेऽनन्तरादिताः कथिताः प्रतिपादिता ए-
स्यामवसर्पिण्यां निहवाः सप्त । अष्टमस्तु बोद्धिकः, तृशब्दः
समुच्चये । वीरवरस्य भगवतः प्रवचने तीर्थे । शेषाणां तु ती-
र्थकृतां प्रवचने (नऽत्थि स्ति) प्राकृतत्वाद् नास्तद् निहवाः ।

तत्र-

मोत्तूणपेसिमैकं, सेसाणं जावजीविया दिट्ठी ॥
एकैकस्म य एत्तो, दो दो दोसा मुण्येव्वा ॥२३११॥

मुकृत्वा, एयामेक गोष्ठामाहिस्से निहवाधर्म, शेषाणां जमालिप्रभु-
तीनां प्रत्याख्यानमङ्गाकृत्य यावज्जीविका दृष्टिरासीत् । न ते प्रत्या-
ख्यानं गोष्ठामाहिस्से इवापरिमाणमभूवन्निति भावना । आह-प्रक-
रणदेवेदमवसीयते किमर्थमस्योपस्थासः ? । उच्यते-प्रतिदि-
वसोपयोगिनः प्रत्याख्यानस्यातीवोपयोगित्वात्मा कश्चित्तथैव
प्रतिपद्येत, ततो ज्ञाप्यते-निहवानामपि प्रत्याख्यानविषये इय-
मेव दृष्टिरिति । (एत्तो स्ति) प्राकृतत्वादमेषां मध्ये एकैकस्य
निहवस्य द्वौ द्वौ दोषौ ज्ञानव्यौ, मुक्त्यैकमिति वर्तते ।
तथाहि-बहुरता जीवप्रदेशिकान् प्रत्यक्षुर्भवेत्तो ह्यचयां कार-
णाभ्यां मिथ्यादृष्टयः । तत्रैकमिदं यद्वदथ-एकप्रदेशो जीव
इति, द्वितीयं क्रियमाणं कृतमिति । जीवप्रदेशिका अपि ब-
हुरतान् प्रत्यपादिषुर्युयमपि कारणद्वयेन मिथ्यादृष्टयः ।
एक तावदिदं यद्वदथ-क्रियमाणमकृतं जीवप्रदेशो न जीव
इति प्रतिपद्यथे । एवं शेषाणामपि परस्परं भावनीयम् । गोष्ठा-
माहितमधिकृत्य पुनरेकैकस्य त्रयो दोषाः । तथाहि-बहुरतान्
प्रति गोष्ठामाहितोऽब्रवीत्-कारणत्रयाद्भवन्तो मिथ्यादृष्टयः ।
तथैकमिदं यत्कृतं कृतमिति ब्रूय, द्वितीयं प्रतिप्रदेशवत् कर्म,
तृतीयं यावज्जीवं प्रत्याख्यानमिति । बहुरता अपि तं प्रत्यबोचन्-
जवानपि कारणत्रयाद् मिथ्यादृष्टिः । एकं तावदिदं यत् क्रियमाणं
कृतमिति वदति, द्वितीयं स्पृष्टमबन्धं कर्म, तृतीयमपरिमाणं प्र-
ख्यानमिति । एव सर्वान् प्रति योजनीयम् । अन्ये त्वाहुः-एकै-

कस्य ह्यौ ह्यौ दोषौ एवं वेदितव्यौ-एकं तावत्स्वयं विप्रतिपत्ताः,
द्वितीयं परानपि व्युत्प्राद्वयन्तीति ।

नन्वेता दृष्टयः संसाराय, आहोस्विदपवर्गाय ? इत्या-
हानिष्ठयर्थमाह-

सत्तेया दिङ्दीओ, जाइजराभरणगञ्जवमहीणं ।

मूलं संसारस्स उ, हवंति गिगंथरूवेणं ॥२६१६॥

सत्ताप्रेता दृष्ट्यो, बोटिकास्तु मिथ्यादृष्टय एवेति न तद्विचारः ।
जातिजराभरणगर्भवसतीनामिति । जातिप्रदं नारकाऽऽदिप्रसू-
तिप्रदे चरितार्थमिति गर्भवसतिप्रदं मनुष्यम् । मूलकारणं, भव-
न्तीति योगः । सा चरसद्भाविनीनां जातिजराभरणगर्भवसती-
नां मूलमिति प्रत्ययः, तत आह-(संसारस्स उ इति) संसर-
णं संसारस्ति यद्भनरनारकामरभवानुचुनिरूपः प्रदीधः, तस्यैव, तु-
ष्ट्याभ्यासधारणत्वात् । केन रूपेणेत्याह-निर्मन्थरूपेण ।

अथेते निह्वाः किं साधवः, उत तीर्थान्तरीयाः, आहोस्विद मि-
थ्यादृष्टयः ? उच्यते-न साधवः, यतः साधूनामेकस्याप्यर्थाय य-
त्कृतमशनाऽऽदि तद्वेषणां न कल्पते, नैवं निह्वानाम् ।

तथा वाऽऽह-

पवणनीदृयाणं, जं तेसि कारियं जहिं जत्थ ।

भजं परिहरणाए, मूले तह उत्तरगुणे य ॥ २६१७ ॥

(नीदृय स्ति) देशोच्चनमकिञ्चित्करार्थे । ततः प्रव-
चने पारमेस्वरे यथाकक्रियाकलापं प्रत्याकिञ्चित्कराणाम् ।
अथवा-(नीदृय स्ति) आर्यत्वाद् निह्वनं, तत्र प्रवचन
निह्वनमप्यपितं येस्ते प्रवचननिह्वनाः । सुखाऽऽदिदशानाद्
निष्ठान्तस्य पाक्षिकः परनिपातः । तेषाम्, यदशनाऽऽदि,
तेषामुपभागाय कारितं यद् यस्मिन् काले यत्र क्षेत्रे, तद्भाज्यं
विकल्पनीयम् । परिहरणे कदाचित्परोहिष्यते, कदाचिन्नेति । यद्वि-
लोको न जानाति-यथैते साधुभ्यो भिन्नास्तदा परिहिष्यते,
अथ जानाति, तदा न परिहारः । अथवा-परिहरणा नाम
परिजोगः । तथा चोक्तम्-" परिहरणा उवभोगो परिभोगो । "
ततः कदाचित्परिभुज्यते, कदाचिन्नेति निह्वयवपरिह्वने यु-
ज्यते, देशकालं नेति । कथम्भूतं तत् अशनाऽऽदि तन्निमित्तं का-
रितमित्यत्र आह-मूले मूलगुणविषयम्, आधाकर्माऽऽदि, तथोत्त-
रगुणे उत्तरगुणविषयं च, क्रीतकृताऽऽदि, ततो नैते साधवो, नापि
गृहस्थाः, नाप्यन्यतीर्थ्याः, यतस्तद्वर्थाय कृतमेकान्तेन कल्प्य-
मेव भवति । अत्र तु जजना ततो व्यक्ता एवन्ति ।

आह-यष्टोटिकानां कारितं, तत्र का वार्ता ? उच्यते-

मिच्छादिङ्दीयाणं, जं तेसि कारियं जहिं जत्थ ।

सर्वं पि तयं सुखं, मूले तह उत्तरगुणे य ॥ २६१८ ॥

तेषां मिथ्यादृष्टानां बोटिकानामुपभोगाय यत्कारितमशनाऽऽदि
गृहस्थैः कारितं मूले मूलगुणविषयमुत्तरगुणे उत्तरगुणविषयं,
तत्सर्वमपि शुक्र कल्पनीयमिति भावः ॥ २६१८ ॥ आ० म०
१ म० २ खण्ड । (निह्वनाः परलोकस्याऽऽराधकाः, अनाराधका
वा ? इति ' आरादग ' शब्दे द्वितीयभागे ३७२ पृष्ठे गतम्)
आचार्यापलापिनि, वृ० १ उ० ।

निह्वनद्वारं विवृणोति-

सुत्तत्थतदुभयाई, जो घत्तुं निह्वे तमायरियं ।

लहुया गुर्या अत्थे, गेरुयनायं अबोही य ॥

यः सूत्रार्थतदुभयानि कस्यचित्पात्रे गृहीत्वा तमाचार्यं नि-
ह्वने अपन्नपति-अपरं कमपि विद्याव्याप्तमाचार्यमुद्दिशति ।
अथवा भ्यान्-प्रया स्वयमेवान्यथा भुतं निर्णेतं, केवलं तैर्वा-
चनाऽऽचार्यैः मम दिगमात्रमेव दत्तमिति । अत्र च यदि सूत्रा-
ऽऽचार्यं निह्वने, तदा चत्वारो लघुकाः, अर्थे अर्थदायकमा-
चार्यं निह्वानस्य चत्वारो गुरुकाः, तदुभयाऽऽचार्यमपन्नपत-
स्तदुभयं प्रायश्चित्तमिति । अत्र च गेरुकः परिमाजकः, तस्य
ज्ञातं दृष्टान्तः । (वृ०) (स च ' अणिहवण ' शब्दे प्रथम-
भागे ३३४ पृष्ठे द्रष्टव्यः) " अयमर्थोवणभो-जहा सो एहा-
वियं विज्जायरियं निह्वेतो ओहावणं पत्तो, एवं अणे वि अ-
पगास पि वायणायरियं निह्वेता इह लोप चेव वहुणं
समणसावगार्हणं होलण्णिज्जा भवन्ति, देवयाहि य द्धिज्जात
स्ति । " (अबोही य स्ति) परलोके अर्थाधिफलं कर्म गुरुनिह्व-
नाऽऽज्यति, पवविधस्य (भुतं) न हातव्यम् ।

यत आह-

उवहपपडविष्ठाणे, न कहेयव्वं मुयं व अत्थो वा ।

न मणी य सयसहस्सो, आविमइ कोत्थु जासस्स ॥

मतिः स्वस्वान्नाविकी, विज्ञानं च गुरुपदेशजं, मतिविज्ञाने, ते
उपदने दृष्टिने यस्य स उपदतमतिविज्ञानो गुरुनिह्वनः ।
कथामिति चेदुच्यते-इह तावद् गृहस्था अपि मिथ्यादृष्टयस्त-
त्त्वानवव्यतिकराविशेषकविक्रान्ता, ऐहिकफलार्थमर्थशास्त्र धनु-
र्वेदाऽऽदि यस्य सकाशे शिक्षितवन्तस्तं यावज्जीवं गुरुं प्रति-
पद्यमानाः सर्वस्यापि लोकस्य पुरतः स्थाचन्ते, न पुनः क-
दाऽपि कस्यापि पुरतो निह्वन्ते । स पुनः सर्वज्ञशासनप्रतिप-
न्नोऽप्यन्वि-त्याचन्तामणिकल्पभुतदायकानपि परमगुरुं निह्वते
इत्यतोऽसौ तेषांऽप्यधमत्वादुपहतमतिविज्ञानोऽनिधीयते ।
एवविधे शिष्ये न कथयितव्यम्, भुतं वा सन्नम्, मर्था वा तदार्ज-
धेयः । अमुमेवार्थे प्रतिवस्तूपमया छदयानि-(न मणी इत्यादि)
(कोत्थु स्ति) आर्यत्वात् कोत्तुभो नाम मणिः शतसहस्रां लक्ष-
सहस्रो भासस्य शकुन्ताऽऽद्यस्य पक्षिणो गणके नाऽविश-
ति, अथोपस्थात् । एवमस्यापि गुरुनिह्वानुरत्यन्तापात्रतृप्तस्य
भुतेरत्र प्रधानमनुचितमिति न विधेयम् । वृ० १ उ० । कर्म० ।
नि० चू० । अपलापे, आष० ४ अ० । सूत्र० ।

गिएहव-निह्व-भा० । अपन्नपते, " उवणस्यावः " ॥ ८ । ४ ।
२३६ ॥ इत्युत्तरस्याऽऽदेशः । ' गिएहवइ, ' निह्वने । प्रा० ४
पाद । अपन्नपति, वृ० १ उ० ।

निह्व-पुं० । ' गिएहग ' शब्दार्थे, स्था० ७ ठा० ।

गिएहवण-निह्वन-पुं० । अपन्नपते, प्रथ० ६ द्वार (आचा-
र्यापन्नपतेन का गतिरिति ' अणिहवण ' शब्दे प्रथमभागे ३३४
पृष्ठे उक्तम्) (आचार्यापन्नपते प्रायश्चित्त ' गिएहग ' शब्देऽ-
नुपवमेव गतम्) अपहतधनाऽऽदिपरधनापहाऽऽदकं यैरप-
ह्वने न प्रकाशयति ते निह्वनाः । आहारगोपनच्छन्नप्रयोगेषु,
विषा० १ अ० २ अ० ।

णितंब-नितम्ब-पुं० । पर्वताऽऽदेः कटके, स्त्रीकटेः पश्चाद् जागे
च । " णालवतस्स वासहरपव्वयस्स दाहिणिल्ले णितंब । "
ज० ४ वक्क० ।

गितिओमाण-नित्यावमान-न० । नित्यमवमानं प्रवेशः स्वप-
कपरपक्षयोर्धेषु तानि तथा । सर्वदा जित्कुणां गोचराय कृतप्र-
वेशेषु कुलेषु, आचा० । नित्यलाभात् तेषु स्वपक्षः संयतवर्गः, प-
रपक्षोऽपरभिक्षाचरवर्गः सर्वो भिक्षार्थे प्रविशेत् । आचा० २
भु० १ ख० १ अ० १ उ० ।

गितिय-नित्य-न० । भुवे, सतते, नि० चू० ।

जे नित्यं गितियं बंदइ, बंदंतं वा साइज्जइ ॥४७॥

जे भिक्षु गितियं पसंसइ, पसंसंतं वा साइज्जइ ॥४८॥

'जे गितियं' द्वे सूत्रे, गितिमवधानातो गितियो ।

गाथा-

जं पुवं गितियं खलु, चउव्विहं वणिणयंतु वितियस्मि ।

तं आलं वणरहितो, सेवंतो होति गितियो उ ॥४९॥

इच्छेत्तकालनाथो एतं चउव्विहं हरेव अउज्जवणे वितिउ-
हसे वणिणयं, तं गिक्कारणे सेवंतो गितियो भवति । नि० चू०
१ उ० ।

गितियपिण-नित्यपिण-पुं० । मया एतावदातव्यं, भवता तु
नित्यमेव प्राणमित्येवं नित्यमप्राणो पिणो, एता० १० उ० ।

नित्यपिणं न गृहीयात्-

से नित्यं वा भिक्षुणी वा गाहावडकुलं पिणवायपनि-
याप पविशितुकामे से जाई पुण कुलाई जाणेज्जा-इमेसु
खलु कुलेसु गितिए पिणे दिज्जति, गितिए अभापिणे
दिज्जति, गितिए जाए दिज्जइ, गितिए अवहभाए दि-
ज्जइ, तइप्पगाराई कुलाई गितियाई गितिओमाणायं णो
जत्ताए वा पाणाए पविसेज्ज वा, गिक्खमेज्ज वा । एयं
खलु तस्म भिक्षुस्म वा भिक्षुणीए वा सामग्गियं, जं
सव्वह्मेहिं समिते सहिते सयाजुए ति वेमि ।

स भिक्षुर्यावद् गृहपतिकुलं प्रवेष्टुकामः । स तच्छब्दार्थे, स च
वाक्यार्थोपन्यासायः । यानि पुनरेवंनूतानि कुलानि जानीयात् ।
तद्यथा-इमेसु कुलेषु, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । नित्यं प्रतिदिनं
पिणं पोषो दीयते, तथाऽप्रपिण्डः शाक्योद्भाऽऽदेः प्रथ-
ममुज्ज्वल्य भिक्षार्थं व्यवस्थाप्यते, सोऽप्रपिण्डः, नित्यं जागो-
ऽरूपोऽयं दीयते । तथा-नित्यमपार्थभागः पोषचतुर्थभागः ।
तथाप्रकाराणि कुलानि, नित्यानि नित्यदानयुक्तानि, नित्यदा-
नादेव (गितिओमाणानि) नित्यं (ओमाणं स्ति) प्रवेशः स्व-
पक्षपरपक्षयोर्धेषु तानि तथा । इदमुक्तमनवति-नित्यलाभात्तेषु
स्वपक्षः संयतवर्गः, परपक्षोऽपरभिक्षाचरवर्गः, सर्वो भिक्षार्थं
प्रविशेत्, तानि च बहुवचो दातव्यमिति तथाभूतमेव पाकं
कुर्युः, तत्र च षड्वायवधः । भक्ष्ये च पाके तदन्तरायः कृतः
स्यात् । इत्यतस्तानि नो भक्तार्थं पानार्थं वा प्रविशेद्विःकामेद्वे-
ति । सर्वोपसंहारार्थमाह-(पयमिण्यादि) एतदिति यदादेरा-
दभ्योक्तं, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । एतत्तस्य भिक्षोः सा-
मग्र्य समग्रता, यदुपसंहारप्रवृत्तौषणासंयोजनाप्रमाण-
लघूमकारणैः सुपरिशुद्धस्य पिण्डस्योपादानं क्रियते, तद् ज्ञा-
नाऽऽस्वारसामग्र्यं, दर्शनचरित्रतपोवीर्याऽऽचारसंपन्नता चेति ।
अथ वेतसामग्र्यं सूत्रेणैव दर्शयति-यत्सर्वायैः सरसविर-
साऽऽदिभिराहारगतैः, यद्विधा-रूपरसगन्धस्पर्शगतैः, समितः,

संयत इत्यर्थः । पञ्चजिर्वा समितः, शुभेतरेषु रागद्वेषादिन इ-
ति वाच्यम् । एवमुक्तं सह इतिनेन वर्तत इति सहितः । स-
हितो वा ज्ञानदर्शनचारित्र्यैरेवभूतश्च सदा युतस्तेन सयमयु-
क्तो भवेदित्युपदेशः । ब्रवीमीति । जम्बूनामानं सुधर्मस्वामी-
इमाह-भगवतः सकाशात् भुत्वाऽहं ब्रवीमि, न तु स्वेच्छयेति ।
शेषं पूर्ववदिति । आचा० १ भु० १ ख० १ अ० १ उ० । (अत्र
वक्तव्यम् ' अगपिण ' शब्दे प्रथमभागे १६५ पृष्ठे उक्तम्)

नित्यपिणो न भोक्तव्यः-

जे भिक्षु गितियं पिणं जुंजइ, जुंजंतं वा साइज्जइ ॥३२॥

जे नित्यं गितियं अवहं जुंजइ, जुंजंतं वा साइज्जइ ॥३३॥

जे भिक्षु गितियं जागं भुंजइ, भुंजंतं वा साइज्जइ ॥३४॥

जे नित्यं गितियं उव्वज्जागं जुंजइ, भुंजंतं वा साइज्जइ ॥३५॥

पिणो भक्ष्यो, अवहो तवहो, तस्म अकं जागो त्रिभागः,
त्रिजागं उव्वज्जागो ।

गाथा-

एसेव गमो नियमा, गितिए पिणस्मि होतव्वहे य ।

जागे य तस्मुव्वहे, पुवे अवरम्मि य पदम्मि ॥३६॥

जो गमो गितिए अगपिण्डे भणितो, सो चेव गमो पिडादि-
पसु चउसु वि सुत्तमु उस्सगाववाएण भाणियव्वो ।

सूत्रार्थप्रतिपादनार्थं पिणगाथा-

पिणो खलु जत्तहा, अवहपिणो उ तस्म जं अज्जं ।

तस्सऽहं जागमादी, तस्महमुव्वज्जागो उ ॥ ३७॥

गतायैव । नि० चू० २ उ० ।

गितियवास-नित्यवास-पुं० । नित्यमवस्थानाद् नित्यः । नि-
त्यवासिनि, अतुल्यवर्षासु प्रमाणाधिकवासे, नि० चू० ।

जे नित्यं गितियं वासं वसइ, वसंतं वा साइज्जइ ॥३८॥

उदुव्वज्जासः सु अतिरिक्तं वसतः गितियवासो भवति ।

इदानीं निर्युक्तिमाह-

दव्वे खेत्ते कासे, जावे गितियं चउव्विहं होति ।

एतोसिं णाणत्तं, बाच्छामि अहाणुव्वीए ॥ ३९॥

इच्छेत्तकालमाधेसु गितियं चउव्विहं, एतोसिं जं नानात्वं
विशेषं, तमानुपूर्व्या वक्ष्ये ।

संयोगचतुष्कभङ्गप्रदर्शनार्थमाह-

दव्वेण य खेत्तेण य, गितियाणितिए चउकभयणा उ ।

एमेव कालभावे, दुयस्म व उए सपोनारो ॥ ४०॥

इच्छतो गितिए, खेत्ततो गितिए, एवं चउजंगो कायव्वो ।
तस्य पदमभंगभावणा सधारगाइव्वानि कालवृत्तातीतानि,
तास्म चेव खेत्ते परितुज्जतां गितिओ जवनि । पदमभंगो सधार-
गादिदव्वो कालवृत्तातीता अस्मि खेत्ते उ परितुज्जति ।
विनियमभंगो तस्मिं चेव खेत्ते अस्से संधारगादि गेएहति ।
ततियजंगो गितियं पसुव्व । चउमभंगो सुखो । एव कालभावे-
सु वि चउमभंगो कायव्वो । कालओ वि गितिए, भावओ वि गि-
निए । तस्य पदमभंगो कालवृत्तातीतं च सति सङ्गदिसु
जावपमिब्वो पदमभंगो, कालवृत्तातीतं वसति, न सङ्गानसु

रागपण्डितो शितियमंगो । कालदुगनिमातस्स चि न सहाति सु
भाषपण्डितो ततियमंगो, चतुर्थः शून्यः, (दुवस्स व दुवे समो-
सारो सि) कालभावदुग्गस्स दम्बस्सत्तुप समोतारः ।

गाहा-

कालो दम्बोतरती, जस्स व दम्बस्स सो तु पजाओ ।

भावो खेत्ते जम्हा, वासादी मुअमन्नत्थ ॥ २२६ ॥

कालो दम्बे समोतरति, जम्हा सो दम्बपजातो, एत्थ दम्ब-
कालेसु चउमंगो भावेयम्भो । भावो खेत्ते समोतरति, जम्हा एगा-
इसु भावपण्डितो जवति । एत्थ चि खेत्ते भावेसु चउमंगो
भावेयम्भो । खेत्तकालचउमंगे इमा भावणा-तस्मि य खेत्ते मा-
सातीते वसति पदममंगो, चरिमं चउवद्धितं जत्थ मासक-
प्पटिया तत्थेव वासंतिषाणं शितियमंगो, अन्यकालप्रातेरिति ।
असं भागं पण्डितसमं वा संकमंतस्स स खेव, भिक्खापरि-
षाए ततियमंगो, चतुर्थः शून्यः ।

जो दम्बणित्तो सो इमे पडुअ । गाहा-

परिसानिमपरिसानी, संथाराऽऽहागुविहमुवधिम्मि ।

इगलममरक्खमल्लग-मत्तगमादीसु दम्बम्मि ॥ २२७ ॥

संथारो दुविहो-परिसाडो, अपरिसाडो य । आहारो तेसु
खेव कुलेसु गेणहति । दुविहो उवही-आहितो, उवगहितो य ।

पासवणखेत्तसखातिणिमित्तया । गाहा-

काइदुगातीताइ, संथारादीणि मेवमाणा उ ।

एसो उ दम्बणित्तो, पुखे अंतो बहिं णितो ॥ २२८ ॥

एते संथारगादि दम्बे कालदुगातीतं अपरिदरंतो णित्तो
जवति, स बाहिरियंसि वा खेत्तं अंतो मासकप्पे पुखे ते खेव
संथारगादी बहिं णितो दम्बणित्तो जणति ।

इदाणि खेत्तणित्तो-

ओवामे संथारे, विहारउच्चारउवधिफलगामे ।

णगरादिदेसरज्जे, वसमाणे खित्तो णित्ति ॥ २२९ ॥

संथारगोवासे, बहवा संथारो पृथक् परिगृह्यते, विहारो
सज्जायचूर्मा, उच्चारो सण्णाभूमी, कुसगामादि ण मुवति, पुनः
पुनस्तेष्वेव विहरति । एस खेत्तणित्तो ।

इदाणि कालणित्तो-

चाउम्पामा उवहिं, एगट्टाणे वसंति जे निकवु ।

बुद्धिनिमित्तं अमती, वसमाणे कालतो णित्ति ॥ २३० ॥

उदुवासकालातीतं वसंतो कालणित्तो, बुद्धिनिमित्तं वसंतो
बहुकालेण चि णित्तो ण जवति । बुद्धकार्यपरिसमाप्तौ अपरि-
छादस्वन् निमित्तो भवति ।

इदाणि भावणित्तो-

ओवासे संथारे, भत्ते पाणे परिगइ सहे ।

मेहेसु संथयेसु य, पण्डिते जावतो णित्ति ॥ २३१ ॥

जे सेहा ण तावत्प्रवर्जनि, पूर्वोपरिण संथवेण संयुनाओ
वासादिषु सव्वेसु रागं करंतो भावपण्डितो भवति ।

गाहा-

वमही ए परिसा खलु, होहिति अण्णत्थ एव संथारो ।

एत्थं जत्तमणुत्तम-महा सेहादि वा णत्थि ॥ २३२ ॥

अण्णत्थ परिसा वमही णत्थि सि रागं करंति, एवं संथारम-
अचपाणसङ्खेहाऽऽविस्सु वि ।

इदाणि दम्बखेत्तकालभावेसु पण्डितं भवति-

उक्कोसोवधिफलए, देसे रज्जे य वुह्वासे य ।

लहुगा भावे गुगगा, सेसे पणमं च अहुगो तु ॥ २३३ ॥

दम्बं पडुअ उक्कोसोवहिण फलए य चउलहुआ । खेत्तं
पडुअ देसे रज्जेसु चउलहुआ । कासं पडुअ वासातीते पु-
हुवासातीते य चउलहुआ । रागेण जावे सव्वत्थ चउगुगगा ।
संथारगवज्जेसु तणेसु गगलपरिधारपट्ठपसु व पणमं । सेसे
दम्बादिपसु प्राचशी मासलहुयं ।

गाहा-

मुत्तणिवतो णित्ति, चतुर्विधे मासियं जाहं लहुगं ।

उच्चारितसरिसाइ, सेसाइ विगोवणट्टा ॥ २३४ ॥

उच्चरिते दम्बादि णीयते, जत्थ माससङ्खं तत्थ मुत्तणिवतो,
सेसा पण्डिता शिष्यस्य विगोवणट्टा भाणता, कारणमो पुण
दम्बादिचउवहिहं पि णित्तियं वसेज्ज ।

ते इमे कारणा दुविहा-

अमिवे ओमोयरिण, रायहुट्टे जए व आगाडे ।

गेहस उत्तिमहे, चरित्ते सज्जाइए अमती ॥ २३५ ॥

बाहिं असिचं वट्ठति अतो कालदुगातीतं पि एगक्खेत्ते वसेज्ज ।
बाहिं ओमरायडुट्टोहियजए वा आगाडे वसेज्ज, आगाडे वा
गेहस वसेज्ज, उत्तिमट्ट परियरगा वा वसेज्ज, बाहया चरगादिषु
चरित्तोसा अतो वसेज्जा, बाहिं वा सज्जाओ ण सुज्झति, अतो
सज्जायाणमिचं वसेज्ज । असती वा बाहिं मासकप्पओमा ण,
तत्थेव वसेज्ज ।

चावगाऽऽह-एगखेत्ते कालदुगातीतं वसमाणा कहं सु-
अचरणा ? । आचार्याऽऽह-

एगक्खेत्तणिवामा, कालातिकंतचारिणो जंति ।

सुअचरणणाणा खलु, विसुअमालंबणं जेणं ॥ २३६ ॥

एगक्खेत्ते कालदुगानिकंतं पि वसमाणा, तदा चि णिरातिथारा,
जतो विसुअमालंबणाखल्वी, कानाऽऽवरणाऽऽख्यं चाऽऽलंबणं ।

किं च-

आणाए अमुकधुरा, गुणवृद्धी जेण णिज्जरा तेणं ।

मुकधुरस्स ए मुणियो, मोधी संविज्जति चरित्ते ॥ २३७ ॥

आणत्ति नित्यकरवयणं, जहा नित्यकरवयणातो णित्तियं ण वस-
ति, तदा नित्यकरवयणाओ खेव कारणा णित्तियं वसति, स एवं
आणाए संजमे अमुकधुरो खेव, अमुकधुरस्स णियमा णाणाऽऽ-
दिगुणपरिवुद्धा, जेण य तस्म गुणपरिवुद्धी नेण णिज्जरा विउ-
हा भवति, जो पुण तप्पमिपक्खे वट्ठति, तस्स सोही चरित्तस्स
ख विज्जति ।

इदाणि गतोऽप्यर्थः स्फुटतरा क्रियते-

गुणपरिवृद्धिणिमित्तं, काहातीतं ण हंति दोसा तु ।

जत्थ तु पहितो णाणी, उविज्ज नहियं न विहरंजा ॥ २३८ ॥

कालाओ दुगानिकंतं कानादिगुणपरिवृद्धिणिमित्तं वसतो न
दोषः । जत्थ पुण बाहिं विहरंतो णाणादीण हाणी इधेज्ज, ण
तत्थ विहरंजा इत्यर्थः । नि० चू० २ उ० ।

नित्यवासफलम्-तनु किमित्येवमुपदिश्यते-यावता मासकल्पे-
न विहरत्समवश्यंभावेव जीवोपमर्दः, सूत्रार्थोजयहानिरपि जा-
यते, मार्गगमनमसंभवादपरिचितजनादुपयोगिमत्तकपानाऽऽद्य-
संप्राप्तेर्वा वातपित्ताऽऽदिदोषादात्मविराधनासंभवाच्च प्रत्यङ्गं
दोष एव दृश्यत इति । प्रयोगश्चात्र-अयुक्तमिदं मासाऽऽदिविहा-
रेण प्रामानुप्रामञ्जमणमिति पक्वः । संयमाऽऽत्मविराधनाहेतुत्वा-
दिति हेतुः । तथाविधकष्टसाध्यसाधनानुष्ठानादिति दृष्टान्तः । य-
द्यस्तंयमाऽऽत्मविराधनाहेतुभूतमनुष्ठानं तत्तत्संयमवज्ञातमनार-
म्भणीयमेव, यथा कृष्यादिसाधनानुष्ठानम्, तथाभूतं चेदं मास-
कल्पाऽऽदिना प्रामानुप्रामञ्जमणमिदमुपनयः । अतो न युक्तमि-
मिति निगमनम् । न चास्य हेतोरेतिदृष्ट्वाऽऽविदोषोद्भावनाऽपि
कर्तुं शक्यते, पूर्वमेव सूत्रार्थोजयसंयमाऽऽत्मविराधनायाः सम्प्रज्ञं
प्रतिपादितत्वात् । अन्यैकत्र निवासे गुण एव दृश्यते-यतो मा-
र्गगमनाजवात्समस्तजीवोपमर्दाभावे संयमवृद्धिरुपजायते ।
इत्यायामात्रावात्प्रसक्तैषणीयोचितमत्तकपानलाभसंभवाच्च वात-
पित्ताऽऽदेः दोषाज्जावादात्मविराधनाऽपि न भवति । तथाऽऽचार्य-
निवासापुस्तकाऽऽद्यविकल्पपठनकारणकलापसंभवात् सूत्रार्थोज-
यवृद्ध्या शिष्या दीप्ता भवन्ति । उक्तं च-"आरोष्यबुद्धिर्विनयो-
द्यमशस्त्रागाः, पञ्चाऽऽन्तरा जगति पाठगुणा भवन्ति । आचा-
र्यपुस्तकनिवाससहायवदभाः, बाह्याश्च पञ्च पठनं परिवर्ज्य-
न्ति ॥ १ ॥ " अन्यज्ञागमोऽप्येवमेव व्यवस्थितः । यतः-" पंच
समिया तिगुता, उज्जुता संजमे तत्रे चरणे । वाससयं पि
वसंता, मुणिलो आराहगा भणिया ॥ १ ॥ " इत्याद्यनेकगुणक-
लापोपेतत्वाद् नित्यवास्तव्य, युक्तमेव तत्करणमिति मन्तव्यम् ।
एवं व्यवस्थितेऽपि यद्व्यथापरिकल्पनं, तत्कदाग्रहग्रहगृहीतव-
श्चनमिवापकर्षनोपमिति स्थितम् ।

अथोच्यते-यत्तावत्प्रतिपादितम्-'मासाऽऽदिविहारे' इत्यादि-
ना पृथिव्यादिमर्दाऽऽदिना संयमाऽऽक्षेपिराधनेति दूषणकदम्ब-
कम् । तद् नित्यवासेऽपि समानमेव । यतो विहारपरिहारेण
सर्वदैकत्र निवासवतां प्रासुक्येणोपवसन्तिज्ञानाभावाद् गृ-
हस्था इवाऽऽध्याभावेषु मुक्तसमस्तजीवोपमर्दाऽऽद्यः
स्वयंप्रदकरणकारणानुमोदनाऽऽदौ प्रवर्तन्ते । ततश्चैषाया-
मपि जीवनिकायानामाकुट्यापि विराधनोत्पद्यते । ततश्च प्रा-
णानिपात (विरमण) प्रद्वतजङ्गनिरर्थकताया अपि शिरस्तु-
ष्टमुग्धनाऽऽदेयैर्यद्यैव स्यात् । अन्यथैकत्र निवासे प्रतिदिनमाहा-
दाऽऽदिदानवमर्दनाऽऽदिप्रतिपर्योपगृहीतानां साधूनामनादिम-
न्वाज्यासवशवर्तिनां प्रतिबन्धाऽऽद्यः संभवन्ति । उक्तं च-
षड्विंशो लघुपक्षः, न अणुवयारो न देसविभ्रानं । नाऽऽ-
नाराहणमेष्ट, वोसा अविहारपक्षमि ॥ १ ॥ ततश्च
प्रतिबन्धासंबन्धाः, संबन्धावित्तिविप्लुतिः, चित्तविप्लुनेरका-
र्यप्रवृत्तिरिति । एवं वाऽतिस्फुटतरा संयमविराधना-यदा च वि-
त्तिविप्लुत्या प्रेरितः स्त्रीसेवाऽऽदौ प्रवर्तते, तदा न केवलं प्रथमव्र-
तभङ्गः, अपि तु पञ्चानामपीति । तथाहि-रमणीरमणमनाः संके-
तत्वात् न व्रजभागवद् वा क यास्यसि, कुतो वा प्रत्यावृत्तः, इति
केनचित्प्रेरितोऽलीकशरीररक्षणाय वसि-वदरक्षाया मेऽस्ति,
ततः शरीरचिन्तायै गमिष्यामि, तां वा कृत्वा समागतः, इति वदतो
मृषावाद् । स्वाम्यादिनिरननुकृतमतो निषेधनोऽदत्ताऽऽदानम् ।
तस्मैदात् तु प्राणानिपातमैषुनपरिग्रह (विरमण) व्रतजङ्गोऽपि
स्त्रीपरिग्रहकरणाद्भवति । अन्यथा-सुवार्थोजयहानिरपि तद्वशग-
द्व । तथा-समस्तानां कषायाणां वृद्धिरुपजायते ऽनुरागवशात् ।

स्य, तदसंप्राप्तौ उच्यतेऽऽद्युत्पादसंभवादात्मबिराधना । प्रवचनो-
पधातवश्च-यथेते श्वेतभिक्षुषो वदन्ति-चेत्ताञ्जलमपि प्रमादायाः
संबन्धिनमस्माभिः परित्यज्येत, व्यापारः पुनरेतेषामीदृशः ॥ प्रबो-
गश्चात्र-भषन्नमग्नौ कृष्णं गृहीतमनयतीनां समस्तानर्थनिबन्धनो
नित्यवास इति अयुक्त पक्षेति पक्षः । समस्तप्रमादनिबन्धनत्वा-
दिति हेतुः । गृहवासवदिति दृष्टान्तः । यद्यत्प्रमादनिबन्धनं
तत् तद् पुनर्यतीनामयोग्यम्, यथा-गृहवासनिबन्धनम्, प्रमादनि-
बन्धनश्चायमित्युपनयः । ततोऽयुक्तोऽयमिति निगमनम् । न
चास्य हेतोरसिद्धताऽऽदिदोषोद्भावना विज्ञावयितुं शक्यते,
पूर्वोक्तयुक्तरतिप्रतीतिवत् । यथोक्तम्-भागमोऽप्येवमवेत्यादि,
तस्यायुक्ततरनमत्वाद् वक्तुमिदानीन्धर्मता चाऽऽवेदिता भवति ।

यत्नरुतश्रायं प्रक्रमः-

"जो होख उ असमर्थो, रोगेण व पैल्लिओ भुसियदेहो ।

सध्वमवि जहा भणियं, कयाइ न तरेज्ज काउं जे" ॥ १ ॥

अस्या जावार्थः-यः स्यात्समर्थो विकृष्टतपश्चरणाऽऽदिना, रोगे-
ण च, राजभयाऽदिना प्रेरितः स्वाभाविकशक्तेश्चपावितः, तथा
मुषितदेहो अराऽतिभ्यासत्वाद्वाक्तामविष्टः। किं बहुनोक्तेनैवमा-
दिकारणैः सर्वमपि यथानिर्णयं यथाऽऽगमे प्रतिपादितं क्रियाऽ-
नुष्ठानं, कदाचनोऽपि यदि कथञ्चिद्, विधातुं, (न तरेज्जति) न
शक्नुयाद्वेति । 'जे' इति पाठपूरणे निपात इति गाय्याऽर्थः ।

तदा किं प्राप्ताऽऽलम्बन इव समस्तमपि त्यजेदेवेत्याह--

"सो वि य निययपरक्रम-वषसायधिश्चलं अगृह्यते ।

मोक्षं कर्मचरिणं, जयई जइ तो अवस्त जई" ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या-सोऽपि च पूर्वाक्तकारणैः सकलशक्तिरहितोऽपि निजपराक्रमव्यवसायधृतिबलमगोपयन् कूटञ्जरितं मुक्त्वा, पत-
ते यत्र शक्तिपराक्रमोचितं विधत्ते; तत्रा यतिरेवाऽसौ, सुसाधु-
रेवेति, न पुनरन्योऽसाधुरित्यर्थः । तत इत्थं नूनस्यापि युक्तसं-
मानुष्ठानस्यागत्यैवेति काकाऽऽर्बोदितम्, समर्थस्य पुनः का
वार्ता !, इति गाथाऽर्थः ।

अनो हेतोर्नित्यवासमागि समस्तानपेक्षीजज्ञानं विदधाना य-
दीन्धज्ज्ञाना नवन्ति, तदैवाऽऽराधना, नान्यथेत्यावेदयन्निदं
गाथाप्रयमाह-

"निम्नम निरहंकारा, वज्रजुता नाण्डमण्यारिस्तमि ।

पगकक्षेत्ते वि विद्या, स्त्रैति पोरणयं कर्म ॥ १ ॥

जियकोहमाणमाया, जियलोहपरीसहा यजे धीरा ।

षुद्धावासे वि ठिया, सर्वैति पोरणयं कम्मं ॥ ५ ॥

पंचसमिया तिगुता, सज्जुता संजमे तबे चरणे ।

वाससयं पि वसंता, मुणिणो आराइगा जणिया" ॥३॥
 सुगमं चेदमन्तरमस्य धिवरणं विदधताऽज्ञानिहितम्-किमिदमे-
 कार्थिकगाथाप्रथमः । उच्यते-अत्यादरण्यापनपरम् । आदरश्चा-
 न्न सकलशक्तिरहितत्वाद् जङ्गावन्नर्हति तथा चाऽऽगमनिषिद्धम-
 पि नित्यवासं कुर्वन् यदि यथाशक्त्योषच्छ्रुति-निर्ममत्वाऽऽदे-
 निशेषण्यक्तो भवति, तदैवाऽऽराधको, नाम्यधेत्यावेदितमिति ।

आगमनिषेधश्चेतः सूत्रादेवावसीयते-

"साहेड अष्टमासे, वासासु सुभूमिषो निवा अंति ।

परमहंसदे वि पूरे, हावन्ती मासकप्यं तु ॥ १ ॥

कात्ताइबोसओ अइ, तदुचओ एस कीरई नियमा ।

सम्बन्धेण तह वि करिह, संथारग.....याईहिं" ॥२॥

बुद्धावासे पि, न यथाकथञ्चिदेव, कुशसः काशावलम्बनतो-
ऽप्यवसेयः ।

यत् आसन्नमवयवमेवं व्यवस्थितम्-

" कैलेण अरुजोषणं, कालेणं जाव निक्खवेत्तं ति ।

कैलेणं य कालेण य, जाणसु सपरकमं धेरं ॥१॥ "

अस्या अयं भाषार्थः-यदि जंघाबलहीनताऽऽदिकारणैः प्रजा-
तोषितः प्रस्तुतभिक्षावरवेत्तायामर्त्यो जनं गन्तुं शक्नोति,
तदा सपराक्रमवादिद्वारेणैव कार्यते, न निर्यवासम् ।

यत् आह-

" कैलेण अरुगाउय, कालेणं जाव निक्खवेत्तं ति ।

कैलेणं य कालेण य, जाणसु अपरकमं धेरं ॥२॥ "

एवं पुनश्चक्रमणरहितवाशित्यवासं यतनया कार्यते ।

सा चेयं लेखातः-

"मासे मासे वसही, तण्डगलार्हे य अथ गेवहंति ।

मिक्खावरियविचारो, जहि विद्या तथ नऽकासु ॥३॥ "

अस्या इयमक्षरमनिका-वातोद्देकोपप्लुतोऽपि सूत्राऽऽदिरो-
णाऽऽश्रिततुर्जङ्घाबलहीनतया ज्ञानाऽऽदिप्रहणकारणेन वा नि-
र्यवासं कुर्वाणो मासे मासे अस्यां वसति, तृणरुगलाऽऽश्रीनि
आभ्यानि गृह्णाति, मिक्खा च नाम्यविभागे, विचारश्च बहिर्भूमिपत्र
विभागे स्थितास्तत्रैव, नान्यत्रेति गाथार्थः ।

वसत्यादिविभागसंप्राप्तौ किं कर्तव्यमित्याह-

"अछाय जाव एक्कं, करेति भागं असंयत्तगामं ।

अछाय चिय वसहिं, विनजंती जाव मूलवसहीर" ॥४॥

अस्या अयं भाषार्थः-(अछाय सि) याद तृणरुगलाऽऽदिवि-
भागेन स्थानं शक्नोति, तदैकमेव ग्राममष्टमत्तपट्टाऽऽदिहीयमा-
नमागेः प्रकुर्वन् यावत्सकलमपि ग्राममेकेनैव विभागेन वि-
धाय वसति चान्याभ्यां गृह्णाति, तदभावे एकस्यामपि स्थितः सं-
स्कारकं यत्तानां विश्रुते, मा चित्तगुहेरभावे पापबन्धा स्यादिति ।
ततस्तच्छुद्धिनिमित्तमागममयादापरिपात्रनार्थं जानयात् शु-
क्लया तिष्ठति, तत् आराधको भवतीति गाथाऽर्थः ।

यत्पुनः पूर्वमेवंविधं प्रतिपादितम्-नासकल्पाऽऽविना विहरतः सं-
वसाऽऽमविराचना, सूत्रार्थो भयहानिरपीति । तद्वृत्तविजृम्भित-
म् । न हि विहितपरमार्थाः संविन्ना मोक्षसुखानिलाणि एवंविध-
परमपुरुषाऽऽसेवितं सकलशास्त्रप्रतिपादितं परमनिर्जराकारण-
मेकान्ततः प्रजावनाकारणं समस्तमध्यप्राणिप्राणक्रममुदितोदित-
मासकल्पविहारमतिदुष्करमवीरपुरुषाणामेवंविधाऽऽश्रयतत्रा-
हपरिकल्पनया वृथयति । तथाहि-यत्तावत्प्रतिपादितम् अवश्यं
मार्गे गतामां पृथिवीकायाऽऽश्रीनां विराधना संयमविराधना,
सा न संभवति । यत् ईयासमितिस्मिताः साधयो जर्वात । यत्
वक्तव्यं-"जुगमेसंत्तरदिठी, पयं पयं चक्खुणा विसोहंतो । अव्व-
क्खित्ताऽऽव्वतो, हरियासमिओ मुणी होइ ॥५॥" अथ मार्गे कापि
संवेतनाया मिश्राया नृषः संभवः, कापि च हरितायाः संभवो
भविष्यति, ततोऽवश्यं भाविनी विराधनेति । न । तत्रावश्यंजा-
विगमनसंभवे शास्त्रेऽप्यनुक्रामात्, केवलमत्र प्रायश्चित्तशुद्धेऽ
निर्दोष एवेति । यत्सर्वशुक्लस्यापि चक्रमणकृता विराधनाऽव-
श्यंभाविनीति भवता संभावितम् । तथाऽपि न दोषहेतोऽप्यास्ता ।
यतः-

" उच्छालियमि पाए, हरियासमियस्स संकमट्टाप ।

आवजेज्ज कुलिगी, मरेज्ज तं जोगमासज्ज ॥६॥

न हु तस्स तन्निमित्तं, बंधो सुहुमो वि देसिओ समए ।

अणवज्जो उवओगे-ण सत्त्वभावेण सो जइहा ॥७॥ "

इत्यतस्तेषां भगवतां परमसंयमिनां धीरपुरुषचरितानुगा-

मिर्जा यदीयदीयसर्गद्वारस्थतायां मासकल्पविहारिणां का-
ल्येव संयमवाधानम्योऽपि । यच्च-परिभ्रमेत्यादिनाऽऽश्रयविष-
यवैयुक्तम् । तदपि सुलब्धमर्थमिति रित्याप्यवृत्तं साधयति ।
यतः प्रायः प्राणिनां रोगशोकमयभोगाऽऽवयवः पूर्वोपासकमेव-
सतः संजगति, न यथाकथञ्चित्, तत्पुनर्नित्यवासेऽपि समानम् ।
यदि पुनरेतदुच्यते-विशेषतो बाह्यकारणकलापमासाद्य तदुच-
यमासादयति, तदा तस्याङ्गीकृतत्वावबोधयेत्तादात्म्यविराध-
नाऽपि न भवति । यतोऽवश्यंवेद्यकर्मणां केनाऽपि बाध्यं कर्तुं न
शक्यते, भवश्यवेद्यत्वादेव । वक्तव्यम्-अपरापरग्रामनगराऽऽदि-
गमने अपरिचितजनसकाशातुर्गतजनकपामादेरसंभवे चातपि-
याऽऽविक्रमः स्यादिति । तदपि बालप्रलापकल्पम् । यतो व्रत-
ग्रहणकाले तदङ्गीकृतमेव ज्ञानाज्ञाभाऽऽदिकम् । यतः सर्वदैव स्म-
धूनामपमाद्यविशेषः-"लाभालाने सुखे दुःखे, जीविते मरणे
तथा । स्तुतौ निन्दाविधाने च, साधवः समचेतसः" ॥ १ ॥
अन्यत्वाऽपूर्वप्रामनगराऽऽदौ विहारं विधत्तां शिष्योपधि-
आवकप्रतिबोधाऽऽहाराऽऽदेर्विशेषतो ज्ञानः सम्भवति, विशेषदे-
हागवर्णादिशेषतो भावसमवादि । तथाहि-लोकोऽप्येव-
मेव इत्यते-देशान्तराऽऽयातप्राचूर्णकस्य सविशेषस्नानविशेष-
नवीरप्रदानपर्युपासनवचनभक्षणऽऽदेस्तथैव दर्शनादिति, नित्य-
वासिनां पुनः सर्वाऽभाव एव, असकृदायातप्राचूर्णकस्येव । उक्तं
च-"अतिपरिचयावृत्ता, मयति विशिष्टेऽपि वस्तुनि प्रायः ।
लोकः प्रयागवासी, कूपे स्नानं सदा चरति" ॥ १ ॥ आगमेऽ-
प्यजाति-"पडिबंधो लहुयसं," इत्यादि । यदपि प्रणिपादिनम-
सूत्रार्थोनयहानिः स्यादिति । तदपि मिथ्यावतिमिरावगुरित्त-
चेतसो वञ्चना । यतो न हि विहारवतां संयमस्याध्यायाऽऽद्यनुष्ठानं
इतिरित्याप्यन्तु कसंभ्यमस्ति । यः पुनर्विहारे वस्तुपरिकर्मणादौ
तद्यावात उद्भाषितः, सोऽङ्गीकृत एव, यतः सूत्रार्थोनयाच्यासो-
ऽपि संयमाऽऽद्यनुष्ठाननिमित्तमेव विधीयते, न जनरज्जनार्थम् । यत्
एतदुच्यते-"निक्खमि य सज्जामो" "अन्यत्वा" "वैशाचिकमाख्या-
नं, भुत्वा गोपायनं च कुल्लवज्जाः । संयमयोगैरात्मा, निरन्तरं व्या-
पृतः कार्यः ॥१॥" इति । यदपि मुख्यशुद्धिबन्धनार्थं किञ्चित्प्रयो-
ज्येति जट्टितम् । तदपि न विदुषां मनागप्यसुखमुत्पादयति ।
साक्षात्तेतोरसिकताऽऽज्ञानाऽऽलिङ्गित्वाभोस्तदने मासकल्पाऽऽ-
सुचितविहारनिषेधस्यापारान्तरं प्रति, यनेकोपपत्तिर्निर्मासकल्प-
विहारस्य संयमं प्रति भवत्यतया समर्पितत्वादिति । अतः कि-
तमिदम्-मोक्षार्थं प्रहीतदीक्षेण संयमार्थिना मासकल्पाऽऽश्रि-
विहसंभ्यमिति । अस्यायस्याभ्यव्यतिरेकरूपासुपदेशमालावि-
धायकेन जगवता धर्महासगणिनाऽपि तथैव समर्थितत्वात् ।

तथा च तत्सूत्रम्-

" कारणनीयावासे, सुदुत्तरं उज्जमेण जइयव्वं ।

जइ ते संगमयेरा, सपाडिदेरा तथा आसि" ॥१॥

अस्यायमकरार्थः-कारणे हीनजङ्घावत्त्वसत्तणे, निर्यवासः-
कारणनिर्यवासः, कारणनिर्यवासे सुपुनरमतिशयेन यति-
तव्यमुद्यमेनाप्रमादेनेत्यर्थः । यथा-ते भगवन्त आगमप्रसिद्धाः
संगमस्वरसुरयः सप्रातिहार्या अप्रमत्ताऽऽदिगुणगणाऽऽवाञ्छि-
तहृदयतया देवैरपि स्तूयन्ते, तदा, यदाऽसौ भगवान् वृ-
त्तासमगमत्, आसीद् भूयादिति गाथाऽर्थः । इत्येव तत्र ।

जाहे वि अ परितंता, गामाऽऽगरनगरपट्टणमकंता ।

तो केइ निधयवासी, संगमयेरं ववइसंति ॥ ११ ॥

यथाऽपि च परिधाताः, सर्वथा आस्ता इत्यर्थः । किं कुर्वन्तः
सन्तः । आमाऽऽकरपसनाऽऽद्यन्तः सन्तः । आमाऽऽदीनां स्व-
कथं प्रसिद्धमर्थः । ततः केचन नष्टनाशका नित्यवासिना, न तु
सर्वे एव । किम् । संगमस्याविरमाचार्यै, स्वयंदिशम्यालम्बन-
मयेति गाथाऽर्थः ॥ ११ ॥

कथम् ।-

संगमधेरापरिग्रो, सुदु तवस्सी तदेव गीभत्यो ।

पेहिता गुणदोसं, नितियावासं पवन्नो उ ॥ १२ ॥

इयं चाम्यकवृत्ता माथा सौपयोगा च निगदसिद्धा । कः पुनः
संगमस्थविराः, इत्यत्र कथानकम्-“कोष्ठपुरे नगरे संगमधेरा
द्विजकक्षसेण साहृहि विसर्जिता । ते नं नगरं नवदा काकण
जघावलपरिहीणा बिहुरति । नगरदेवया किर तेसि बहिरपस-
का । तेसि सीसो दसो नाम आहिडिउं बिरेण कालेण उदंतवा-
हभो आगयो । सो तेसि पडिस्सप न पविसति नियमवासि
ति काउं । भिक्खावेलाए उगाहिं दिइंता सकित्तस्सति, कुटो-
ऽयं सद्धकुशाणि न दापति । एगाय सेट्टिकुले रेबईए गरीओ
वारओ । छम्मासा रोधंतस्स आयरिपाईं जणुडिया कया । मा
नोव । बाणमंतरीय मुक्को । तेहि तुट्टेहि पमिलाभिया जहि-
स्सिएणं । सो विसाजिओ । आयरिया सुहरं हिडिऊण अंतं
पंतं गाहावागया समुहिछा । आबस्सयआलोचणाए आयरि-
या जणति-आलोएहि । सो मणति-तुज्जेहि समं दिइओ ति ।
वे मणति-धातिपिडो ते भुत्तो ति । जणति-मम अतिमुहुमाणि
वाससि ति पट्टो । देवयाए अहुरसे वासं, नंधकारं च विउ-
न्वियं । पत्त हीलेइ ति । आयरिपाईं जणिओ-एहि । सो जण-
अंधवारो ति । आयरिपाईं अंगुली दाइया पज्जसिया आउटो
आओए ति । आयरिया वि नवभागे परिकहिंति । एचमयं पुट्टा-
ऽऽलंबणो ए होइ, सव्वेसि मंथममाणमालंबण ति” ॥ १२ ॥

आह च-

ओमे सीमपनासं, अप्पमिवंधं अजंगमसं च ।

न गणैति एगसिस्से, गणैति वासं निअयवासी ॥ १३ ॥

‘ओमे’ दुर्भिक्ष, शिष्यप्रवासं शिष्यगमनं, तथा तस्यैवाप्र-
तिबन्धमननिषङ्गमज्जमर्थं च वृद्धत्वं, अशब्दात्तत्रैव के-
चविभागजननं च । इदमालम्बनजालं न गणयन्ति नापेक्षन्ते,
नाऽऽलोचयन्तीत्यर्थः । किं तु एकक्रेत्रे गणयन्ति वासं, नित्यवा-
सिनो मन्थियः । इति गाथाऽर्थः ॥ १३ ॥ आब० ३ अ० घ० २० ॥

णितियावाऽ(ण)-नित्यावादिन-त्रि० । नित्यो मोक्षो यत्र गतामां
पुनरागमनाऽऽदि नास्ति । नित्यनयाऽवस्थितिर्यत्रास्ति तन्निषेध-
प्ररूपके, दशा० ६ अ० । “ णितिया सव्वमावा मंगुलीणं । ”
अपा० ६ अ० ।

णित्त-नेत्र-न० । नयने, लोचने, दशा० १० उ० ।

णित्तन्न-निस्तन्न-त्रि० । अनिवृत्ते, “ तेषां णित्तन्नं मयिरव-
णं अस्सदेति । ” अ० १५ अ० ।

णित्तिरिअ-देशी-भुटिते, दे० ना० ४ वर्ग ४१ गाथा ।

णित्तिरह-देशी-निरन्तरं, दे० ना० ४ वर्ग ४२ गाथा ।

णित्तुप-निस्तुप-त्रि० । अवोपपत्ते, अवधारिते, दृ० १ उ० ।

णित्तुस-निस्तुस-त्रि० । तुषराहिते, तद्व्यविशुद्धे च । प्रअ० ४
अव० द्वार ।

णिच्छेद-निस्तम्भ-त्रि० । यत्कालो, नि० ३ पु० १ वर्ग १
अ० । निर्वीये, अ० १ अ० १३ उ० ।

णित्थरण-निस्तरण-न० । पारप्रापणे, जं० ३ अ० । “ प्र-
णित्थरणसमथा । ” आ० म० १ अ० २ अ० । जं० ।

णित्थरिजंत-निस्तीर्यमाण-त्रि० । पर्यन्ते प्राप्यमाणे, संघा० ।

णित्थाण-निस्थान-त्रि० । स्थानप्राप्ते, द्वा० १ पु० १८ अ० ।

स्थानवर्जिते, विपा० १ पु० ३ अ० ।

णित्थारण-निस्तारक-त्रि० । पारणे, “ णित्थारणपारणा होइ । ”

इति वन्दकं प्रति गुरुवचनम् । निस्तारकाः संसारसमुद्रस्य, प्रा-
णिनां वृत्त्याया वा पारणाः । संसारसमुद्रतीरगाभिनो भवत
यूयमित्याशीर्ष्वचनम् । पा० । अ० ।

णित्थारणा-निस्तारणा-त्री० । पारप्रापणायाव, जं० ३ अ० ।

(‘परिहार’ शब्दे स्वयमे सौदतां संयवानां निस्तारणा अवयते)

णिदंसण-निदर्शन-न० । कथञ्चिद् गृह्यतः । मन्त्र्युपगच्छतः
परायणकम्पया निश्चयेन पुनः पुनर्दर्शने, दशा० १० उ० । अनु०
ग० । उत्त० ।

णिदंसिय-निदर्शित-त्रि० । निगमनुज्ञाने, वी० ६ वि० ।

कथञ्चिद् गृह्यतः परयाऽनुकम्पया निश्चयेन पुनः पुनर्दर्शिते,
ग० २ अ० । अनु० ।

णिदरिसण-निदर्शन-न० । निश्चयेन दर्शनेऽनेन दार्ष्टान्तिक
एवार्थे इति निदर्शनम् । दृष्टान्ते, दश० १ अ० ।

णिदा-निदा-त्री० । निदानं निदा । प्राणिहिंसा नृकाऽऽदिदुःख-
हेतुरिति जानतोऽपि, यद् वा साधूनामाध्यात्मन कल्पने इति
परिज्ञानघतोऽपि जीवानां प्राणव्यपरोपणे, पि० । निपतं दानं
शुद्धिर्जीवस्य ‘नैष्’ शोधने इति वचनाद्, निदा । ज्ञाने, आजीणे,
तपुका वेदनाऽपि निदा । आभोगवत्यां वेदनायाम्, अ० १६
श० ५ उ० ।

णिदाह-निदाघ-नितरां दहनेऽन । नि-दह-अच् । म्यङ्काक्षि-
त्वात् कृत्वम् । उष्णे, घर्मे, घर्मकामे च । वाच० । लोकोत्तरात्वा
आवणाऽऽदिगणनया एकादशे लौकिकरीत्या ज्येष्ठाऽऽख्ये
मासे, आब० ५ अ० ।

निदाह-पुं० । अधिको दाहो निदाहः । असाधारणदाहे,
आब० ५ अ० ।

णिदंजाण-निष्ठाध्यान-न० । निष्ठापरतन्त्रस्य ध्यानं निष्ठाध्या-
नम् । स्थानकिंनिध्या मदिषमांसमक्ति-मोदकामिलाविद्वित-
वन्तोत्पाटकारि-प्राक्कुर्यकारवाज्यस्तमृतिपाकमोदनवत् सा-
धुमस्तकमोदि-वटशाखाभेदि-साधूनामव द्रव्याने, आतु० ।

णिदक्कय-निष्ठाकय-पुं० । स्वापममोक्षे, निष्ठाकयेण सुतोऽ-
पि बुध्यते । दशा० ५ उ० २ उ० ।

णिदह-निर्दग्ध-पुं० । सौमन्तकप्रनाशरकेन्द्रकारपूर्वस्यामाव-
क्षिकायामेकविंशेऽपकान्तनरके, दशा० ५ उ० २ उ० । ‘माया’
शब्दे उदाहरिष्यमाणायां रणायाम्, त्री० । महा० २ उ० ।

णिदहपज्ज-निर्दग्धपध-पुं० । सौमन्तकमध्यादुत्तरस्यामाव-
क्षिकायामेकविंशेऽपकान्तमहानरके, दशा० ६ उ० ।

गिहहावस-निर्दग्धाऽऽवर्ते-पुं० । सीमन्तकाऽऽवर्तात् पश्चिमा-
यामेकविंशोऽपक्रान्तमहानरके, स्या० ६ डा० ।

गिहहोसिह-निर्दग्धावशिष्ट-पुं० । सीमन्तकावशिष्टाद्विंशस्या-
मावलिक्वायामेकविंशोऽपक्रान्तमहानरके, स्या० ६ डा० ।

गिहय-निर्दय-त्रि० । निष्कण्ठे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । निष्क-
ण्ठे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । निर्घृणे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

गिहर-निर्दर-पुं० । कन्दरायाम्, दैमेऽभिधानचिन्तामणौ ।

गिहलण-निर्दलन-न० । मर्धने, आचा० १ भु० १ अ० ४ उ० ।

गिहह-विगल-धा० । वि-गल । " विगलेः धिप्-गिहहौ "
॥ ८ । १७५ ॥ इति विगलनेर्गिहहाऽऽदेशः । 'गिहह' । पक्षे-
'विगलह' । विगलति । प्रा० ४ पा० ।

गिहा-निद्रा-स्त्री० । 'द्रा' कुत्सायां गतौ । नियतं जाति कुत्सित-
स्वमविरूपदृष्टं गच्छति चैतन्यमनयेति निद्रा । " विदुभिदादि-
न्योऽङ् " ॥ ३।३।१०४ ॥ इति अङ्प्रत्ययः । स्वाभावस्थाविशेषे,
कर्म० ६ कर्म० । प्रव० । पा० । पं० सं० । उत्त० । स्या० ।

सुखप्रतिबोधा गिहा, ... [११]

सुखेनाकृच्छ्रेण तन्मन्त्रोदिकामात्रेणापि प्रतिबोधो जागरणं
स्वप्नयोर्यस्यां स्वाभावस्थायां सा सुखप्रतिबोधा निद्रा, तद्विपाक-
वेद्या कर्मप्रकृतिरपि कारणे कार्योपचारादिरेत्युच्यते । कर्म० १
कर्म० । अनु० । प्रज्ञा० । निद्रा पञ्चविधा-निद्रा १, निद्रानिद्रा २,
प्रवृत्ता ३, प्रवृत्ताप्रवृत्ता ४, स्यान्निद्रा ५ इति । वृ० ४ उ० ।
स० । (आसां पृथक् पृथक् स्यात्वा तत्तच्छब्द)

गिहाऽऽदिचतुर्कं पश्चिमिदृशे आधरमाणस्य पश्चिमं प्रकृति-

दिवसे निमि पदमे चरिमे, चतुक् आसेवणे लहूमासो ।

आणऽणवत्युद्वाहो, विराधणा गिहवुद्धी य ॥ १३४ ॥

द्विसतो चउसु वि जासेसु, गिसा रात्रौ, ताप पदमजा-
मे, चरिमे वा जासे, चउक्कं नाम-गिहा, गिहाणिहा, पयला,
पयलापयला । आसेवणं नाम-एनासु वदति । तस्य से प-
सेगं चउसु वि माललहुं । गिहाए दोह वि सहुं, अति-
गिहाए कालगुहं । पयलाए तयगुहं । अतिपयलाए दोहि वि
गुहं । सुवताण य इमे दोला-भगवता पश्चिमिदृसे जम्भो आ-
णाभंगो कम्भो प्रवति, आणाजगेण य चरणजंगो । जतो भणि-
यं-"आणाए णिय चरणं, तन्ममे जाण किं न भगं तु ?" भण-
वत्यदोसो य-एगो पश्चिमिदृशे सुवतो, अम्भो वि तं दट्टुं
सुवति, "एगेण कयमकजं, करेति तप्ययया अम्भो ।" उद्वाहो य
भवति-दिवसे सुवतो य दिवो असंजएहिं चितयति-जादे
एस गिहसससज्जायज्जाणजोगो सुवति, तादे सक्किज्ज-
ति-रासो रतिकिंनो, एवं उद्वाहो भवति । अहवा प्रणति-
ण कम्मं, ण भम्भो, अहो सुवइत्तं । विराधणा-मुत्तो आली-
धणे सज्जेजा गिहवुद्धी य । यत उक्तम्-"पञ्च वदन्ति कौन्ते-
य !, सेव्यमानानि नित्यशः । आलस्यं मैथुनं निद्रा, क्रुधा क्रोधश्च
पञ्चमः ॥ ११ ॥ " नि० सू० १ उ० । वृ० । (उक्कनीरे निद्रापञ्चक-
करणविषयो 'दगनीर' शब्दे वक्ष्यते)

उभयो निद्राति, प्रवृत्तायनीत्याह-

कुउमत्ये णं भंते ! पण्मे निहाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा ? !

हंता ! निहाएज्ज वा, पयलाएज्ज वा, जहा इसेजा तथा,
णवरं दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदणं निहाएज्ज वा,
पयलाएज्ज वा, से णं केवलस्स नत्थि, अस्सं तं चेव ॥

"कुउमत्ये" इत्यादि । (गिहाएज्ज व त्ति) निद्रां सुखप्रतिबोध-
लक्षणां, कुर्यात् निद्रायेत् । (पयलाएज्ज व त्ति) प्रवृत्तां ऊर्ध्व-
स्थितनिद्राकरणलक्षणां, कुर्यात् प्रवृत्तायेत् । भ० ५ श० ४ उ० ।

नितरां प्राप्ति गच्छन्ति कुरित्तमवस्थामिदामुत्र चानयन्ति
निद्रा । नद्राशब्द प्रतीपनकाऽऽदिषु विनाशमिद्वैवानुभवन्ति ।
धर्मकार्येष्वपि श्रुत्यमानसत्त्वान्न प्रवर्तन्ते इति । अकि-
सङ्काचनरूपायाम्, सूत्र० २ भु० २ अ० । सुप्ततायाम्, उक्त०
४ अ० । आ० म० । " जागरिता धर्मीणं, अधम्मियाणं च
सुत्तिया सेया । वच्छादिष्वभिगणिंए, मर्काहिसु जिणो जयती-
ए ॥ १०६ ॥ " (इति ' जागरिता ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १४४
पृष्ठे, ' जयती ' शब्दे च १४१६ पृष्ठे चिन्तितम्)

गिहाण-निद्राण-त्रि० । सुप्तप्रसप्ते, प्रातः ।

गिहाणिहा-निद्रानिद्रा-स्त्री० । निद्रातोऽतिशायिनी निद्रा नि-
द्रानिद्रा । मयूरव्यंसकाऽऽदित्वात्मध्यमपद्मोपी समासः । कर्म०
१ कर्म० । शाकपाणिवाऽऽदित्वात्मध्यमपद्मोपी वा समासः ।
स्या० ६ डा० । दुष्प्रबोधायां स्वाभावस्थायाम्, कर्म० ।

निद्रानिद्रास्वरूपमाह--

....., गिहाणिहा य दुक्खपडिबोहा । [११]

दुःखेन कष्टेन बहुनिघोलनाप्रकारैरत्यर्थमस्फुटनरीभूतवै-
तन्यत्वेन प्रतिबोधो यस्यां सा दुःखप्रतिबोधा । कर्म० १
कर्म० । प्रव० । तस्यां हि चैतन्यस्यात्यन्तमस्फुटनरीभूतत्वाद्
बहुनिघोलनाप्रकारैः प्रबोधो भवत्यतः सुखप्रबोधनिद्रानोऽस्या
अतिशायिनीत्वं, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि निद्रानिद्रा ।
प्रव० २१६ द्वार । कर्म० । पं० सं० । उक्त० । नि० सू० । स्या० ।
प्रज्ञा० । प्रव० । स० ।

गिहापमाय-निद्रापमाद-पुं० । क० स० । प्रमादकारणीभूत-
निद्रायाम्, " निद्राशीलो न भुतं नाऽपि विचं, हन्धुं शक्तो ही-
यते चैव तात्पर्याम् । ज्ञानद्वयानावतो दुःखनागी, लोकाद्वैते
स्यादतो निद्रयाऽऽलम ॥ ११ ॥ " इति । स्या० ६ डा० ।

गिहापत्त-निद्रापत्त-त्रि० । निद्राऽऽभिप्रेते, आव० ५ अ० ।

गिहायण-निद्रायण-न० । निषण्णस्य स्वप्नावस्थायाम्, वृ० ३ उ० ।

गिहारिय-निर्दारित-त्रि० । विस्फारिते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

निष्कासिते, " निहालियमाजीहे । " उपा० २ अ० ।

गिहिदु-निर्दिष्ट-त्रि० । कथिते, विशेष० । तं० । प्रतिपादिते,
दर्श० ३ तत्त्व । आव० । दर्शिते, पञ्चा० ३ विष० ।

गिहुद्धिया-निर्दुग्धिका-स्त्री० । दुग्धरहितायाम्, तं० ।

गिहस-निर्देश-पुं० । निर्देशने निर्देशः । विशेषानिधाने, यथा
आवश्यकं सामायिकमिति । अनु० । आ० म० । " सामादयं ति
निहेसो त्ति । " (नमस्वरूपम् ' उद्देश ' शब्दे द्वितीयनागे ७९६
पृष्ठे उक्तम्) (निर्देशनिक्रपाऽपि तत्रैवोक्तः)

यकाभ्यां चोद्देशनिर्देशाभ्यामिहाधिकारस्तदाह-

ओदइओ खइओ त्ति व, नाणं चरणं ति जावनिहेसो ।

एतय विसेसादिगमो, समासज्जेसनिदेसो ॥ १५०७ ॥

अज्जयणं उदेसो, तं चिय सापाइयं ति निदेसो ।

बुद्धिं जहासंजय-पाजोउजं सेसएसुं पि ॥ १५०८ ॥

आधिको भाषः, कायिको जाव इत्यादि । यथा-ज्ञानं, दर्शनं, आदिभिमत्यादिको ज्ञानाऽऽदीनां कायिककायोपशमिकजाववृत्तिस्वाङ्गानिर्देशः । इह च प्रत्येकमष्टविधे उद्देशे निर्देशे च समासोद्देशः, समासनिर्देशश्च विशेषणाधिकृतः । तथाहि-प्रस्तुत-ध्ययनम्, इत्येष समासोद्देशः, सामायिकमिति च विशेषार्थभाषा-मकपण्वास्तमासनिर्देशः । एवं स्वबुद्ध्या यथासम्भवं शेषेष्वपि भुनक्तुमशक्तुर्विशानिस्त्वाऽऽद्यध्ययनेत्यायोऽयम्, यथा भुनक्तुमशक्य इति समासोद्देशः, जावश्यकमिति समासनिर्देश इत्यादि ॥ १५०७ ॥ १५०८ ॥

उत्तरगाथासंक्षेपार्थमाह--

सामाईयं नपुंसक-मस्स पुं यी नपुंसकं वा वि ।

निदिष्टा तत्पिच्छं, कं निदेसं नओ को पुं ॥ १५०९ ॥

इह सामायिकमिति नपुंसकतया रुढम् । अस्य च त्रिविधो निर्देशो उच्चारयिता, स्त्रीपुंनपुंसकमेवात् । तत्रेदं नैवैर्विचार्यते-को नयः कं निर्देशमिच्छति ?-कं निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाद्वा, इति विनेया पृच्छतीति गाथाऽर्थः ॥ १५०९ ॥

अस्मिन् प्रश्ने सत्याह-

दुविहं पि नेगमनओ, निदिष्टं संगहो य ववहारो ।

निदेसयमुज्जुमुओ, उजयसरिच्छं च सहस्स ॥ १५१० ॥

नैके गमा वस्तुधर्मपरिच्छेदो यस्याऽसौ ककारवर्णनाशाकै-ममः, अनेकप्रकारयस्त्वभ्युपगमपर इत्यर्थः । नेगमन्नामो न-यश्च नेगमनयः । स द्विविधमपि निर्देश्यवशाद्निर्देशकवशाच्च निर्देशमिच्छति, इति शेषः, लोकव्यवहारपरत्वात्, अनेकनामरूप-त्वाच्चास्य नयस्य । लोके च निर्देश्यवशात्, निर्देशकवशाच्च निर्देशप्रवृत्तिर्दृश्यते । तत्र निर्देश्यवशाद् यथा-‘वामवदस्ता, तरङ्गव-मी, मियदर्शनाकथा’ इत्यादि । निर्देश्यवशात् मनुजा प्रणीतो ग्रन्थो मनुः, अक्षपादेनोक्तोऽक्षपाद इत्यादि । लोकोत्तरे तु निर्देश्यवशात् षट्जीवनिकायप्रतिपादकमध्ययनं षट्जीवनिका, ना-ध्याचारप्रतिपादको ग्रन्थ आचार इत्यादि । तथा-निर्देशकवशा-न्निर्देशो यथा-कपिलेन प्रणीतं कापिलीयमध्ययनं, हरिकेशि-मा प्रणीतं हरिकेशीयं, केशरीतमाभ्यामनिहितं केशरीतमीयं, मन्दिस्ंहिता, जिनप्रवचनमित्यादि । एवं सावयविरमणकपं सामायिकं रुढितो नपुंसकमिति कृत्वा निर्देश्यवशान्नैगमो न-पुंसकनिर्देशमेवास्य मन्यते । यथा-सामायिकं नपुंसकमिति । तथा सामायिकं निर्देशुः स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वशात्सामायि-कस्य त्रिलिङ्गताऽप्येत-मतेन भवति । यथा-सामायिकं स्त्री, सा-मायिकं पुरुषः, सामायिकं नपुंसकमिति । यथा वा वेवदस्ताऽऽ-दिना घटाऽऽदिशब्दे समुच्चारिते स घटाऽऽदिशब्द उच्चारयितु-देवदस्ताऽऽदिपरिणामत्वाद्देवदस्ताऽऽदिशब्दत्वेन व्यपदिश्यते, त-था-नन्निधेयपृषुबुधोदराऽऽद्याकारघटाऽऽदिपदार्थपरिणामत्वा-द् घटाऽऽदिशब्दत्वेनापि लोके निर्दिश्यते । एवं स्वाभिधेयसा-वयविरमणपर्यायत्वात्सामायिकस्य नैगमो नपुंसकनिर्देशो मन्वते । अभिधायकस्त्रीपुरुषाऽऽदिपरिणामत्वात् त्रिलिङ्गवतिर्देशमव्य-स्यान्युपगच्छति, यथा-‘सामायिकं स्त्री’ इत्यादि । आह-‘दुवि-

हं पि नेगमनओ’ एतावन्मात्रोक्तौ निर्देश्यवशाद्, निर्देशकव-शाच्च द्विविधं निर्देशमिच्छतीति कुतो लभ्यते ?, इति । अत्रो-च्यते-“ निदिष्टं संगहो य ववहारो ” इतिवचनात् । अत्र हाय-मर्थः-निर्दिष्टमभिधेयं वस्त्वङ्गीकृत्य संग्रहव्यवहारो निर्देश-मिच्छतः, निर्देश्यपर्यायत्वात् वचनस्य, इत्यादियुक्तञ्च भाष्ये वक्ष्यते । तदिदं निर्दिष्टं वस्त्वाभिधेयानेववचनात्प्रागपि “ दुवि-हं पि ” इत्यत्र निर्दिष्टानिर्देशकवशाद्निर्देश इति गम्यते । (नि-देसयमुज्जुमुओ स्ति) निर्देशनीति निर्देशको वक्ता, तमङ्गीकृ-त्य उज्जुमुओ निर्देशमिच्छति । यथा-‘सामायिकं स्त्री’ इत्यादि । वक्तृपर्यायत्वाच्चनस्पेत्यादि युक्तिरत्रापि प्राप्येऽभिधाय्यते । (उभयसरिच्छं च सहस्स स्ति) उभयार्थम् निर्देश्यं निर्देश-कं च वस्तु तस्योभयस्य सहसं समानलिङ्गमेवाऽऽश्रित्य शब्द-नयस्य निर्देशप्रवृत्तिरिति गम्यते । यद्य हि निर्देश्यं नपुंसकं, तदा निर्देशाऽपि स्त्रीपुंनपुंसकलक्षणो नपुंसकमेव, वक्तुर्वाच्योप-योगानन्वयेन तद्वत्त्वात् । उपयोगप्रधाना हि शब्दनयाः, ततो यो यत्रोपयुक्तः स तद्वत् एव, यथाऽन्युपयुक्तोऽग्निः, तथा च सति स्त्रीपुरुषावपि यत्र रुढितो नपुंसके सामायिकं व-पयुक्तौ भवतः, तदा निर्देश्यनपुंसकोपयुक्तत्वाच्चनपुंसकमेव, त-दुपयोगानन्वयेन तद्वत्त्वात् । स्त्रीपुरुषौ वा नपुंसकं कृत इत्यस्य त्वर्थस्य शब्दनयमतेनासम्भवं पवति नियुक्तिगाथास-कोपार्थः ॥ १५०९ ॥

अथ विस्तरार्थमभिधितुर्नाश्वकारः प्राऽऽह-

जं संवहारपरो-ऽनेगममो नेगमो तओ दुविहं ।

इच्छं संवहारां, दुविहो जं दीसए पायं ॥ १५११ ॥

यद्यस्मात्लोकव्यवहारपरोऽनेकगमश्च नेगमनयः, ततस्तस्माच्चि-र्वेश्यवशाद्निर्देशकवशाच्च द्विविधमपि निर्देशमिच्छति । लो-कव्यवहारश्च प्रायो द्विधा दृश्यते ॥ १५११ ॥

कथम् ?, इत्याह-

छुजीवणिपाऽऽपारो, निदिष्टवसेण तह सुयं चऽपं ।

तं चेव य जिणवयणं, सव्वं निदेसयवमेणं ॥ १५१२ ॥

जह वा निदिष्टवसा, वासवदत्तातरंगवड्याइ ।

तह निदेमगवसओ, लोए मणुवत्तवाठ स्ति ॥ १५१३ ॥

लोको विधा-अर्हदर्शनानुगतो लोकोत्तररूपः, तद्व्यतिरि-क्तश्च । तत्र लोकोत्तरे निर्दिष्टार्थवशान्निर्देशो यथा-षट्जीवनि-का नामाध्ययनम्, आचारः, आवश्यकमित्यादि । (तह सुयं च सुं, तं चेव येत्यादि) तथा अत्रैव लोकोत्तरे तदन्यरूपं धृतं निर्देशकवशात्सर्वमपि जितप्रवचनमुच्यते । तथा-अन्यतिकमपि भुनं निर्देशकवशादेवोच्यते । तथा-भट्टबाहुनिमत्तं, नन्द-संहिता, कापिलीयमित्यादि । यथा वा-इतरलोके निर्दिष्टव-शाद्वासवदत्ता, तरङ्गवनीत्यादिनिर्देशः, निर्देशकवशात् मनुः, अक्षपाद इत्यादि ॥ १५१२ ॥ १५१३ ॥

तथा किम् ?, इत्याशङ्क्य प्रकृते योजयन्माह-

तह निदिष्टवमाओ, नपुंसकं नेगमस्स मापइयं ।

धीपुंनपुंसकं वा, तं चिय निदेसयवसाओ ॥ १५१४ ॥

यथा षट्जीवनिका, आचार इत्यादौ निर्दिष्टार्थवशाद्निर्देशः, तथात्रापि सावयविरमणलक्षणनिर्दिष्टनपुंसकार्थवशात्सामा-यिकम्, इति नपुंसकनिर्देशः, यथा वा मनुः, अक्षपाद इ-

तस्यैव वक्तुस्तद्वय इति पक्षः, तत्त्वनस्य सत्तावपुक्तत्वा-
भावाच्चतुरेयानुपहरेण तदर्थमात्मा इह यस्य यजिमिच्छामु-

ग्रहोपघातो तस्य तदात्मीयम्, यथा देवदत्ताऽऽदेरिन्द्रियम्, इ-
त्येते वचनसूक्तवदुक्तवाच्यां वक्तुर्नुग्रहोपघातो, तस्मात्त-
त्स्याऽऽत्मीयम् । विपर्यये बाधकमाह-इतरथा अन्यथा कच-
नस्य वक्तुरसंबन्धित्वे तस्याऽनुग्रहोपघातयोऽङ्गताभ्यागम् एव
स्वादिति ॥ १५१७ ॥

अत्र परः प्राऽऽह-

निर्दिष्टस्य वि कस्सचि, नण्वघायाहो तयं जुता ।

ते तस्स सकारणो, इहो याणुस्स वि हवेजा ॥१५१८॥

ननु न केवलं निर्देशकस्य, किं तु निर्दिष्टस्याप्यभिधेयस्यापि
कस्यचित् तस्कराऽऽदेवचनाऽनुपघाताऽऽद्यो दृश्यन्ते, यथा-
'वधतां, इत्यतां चायं तस्करः', 'मुखतां चायमित्याद्युक्ते तस्य
विषादाऽऽद्युत्पत्तेरुपघाताऽऽद्योऽप्यङ्गता एवोपलभ्यन्ते । अनस्त-
द्भेदाभिर्दिष्टस्यापि संबन्धि तद्वचनं वक्तुं युज्यते । अत्रोत्तर-
माह-(ते इत्यादि) ये इष्टानिष्टवचनभ्रमणा तस्कराऽऽदेः निर्दिष्ट-
स्यानुग्रहाऽऽद्यो दृश्यन्ते, ते तस्य स्वकीयभ्रमणेन्द्रियमनःपुण्य-
पापाऽऽदिकात्कारणादेव मन्तव्याः; न त्विष्टानिष्टवचनोक्तिमा-
त्राद्, अन्यथा भ्रान्ताऽऽदिकरणविकल्पानां स्थापनादीनामपि त-
दुक्तिमात्रात् भवेयुरिति ॥ १५१८ ॥

वक्तृधर्मत्वमेव वचनस्य देव्यन्तरोक्तः समर्थयन्माह-

सरनामोदयजाणियं, वपणं देहो व वत्थुपजाओ ।

तं नभिधेयधम्मो, जुत्तमजावाभिहाणाओ ॥१५१९॥

'वक्तृपर्यायो वचनम्' इति प्रतिज्ञा, स्वरूपनामकमोदय-
जन्यत्वात्, इह यजामकमोदयजन्यं तत्तस्यैव वक्तुर्देवदत्ता-
ऽऽदेः पर्यायः, यथा तस्यैव देहः, नामकमोदयजन्यं च व-
चनं, तस्मात्तस्यैव वक्तुः पर्यायः । तत्तस्मात् वचनमभिधे-
यधर्मो युक्तम्, किं त्वभिधानुरव । उपचयमाह-अभाष-
स्यापि वचनेनाभिधानात् । इदमुक्तं भवति-अभाषोऽपि हि
वचनेनाभिधीयते, न च वचनं तद्वर्त्म इति वक्तुं शक्यते,
अभाषस्यासत्त्वात्, यदि च वचनं तद्वर्त्मः स्यात्, तदा सोऽपि
भाषः स्याद्, वचनाऽऽश्रयत्वात्, देवदत्ताऽऽदिवदिति ॥१५१९॥

यस्यापि च घटाऽऽदिशब्दाभिधेयस्य घटाऽऽदेर्जावस्य वचनं,
तत्प्रत्ययकारणत्वात्तद्वर्त्मत्वेनाभ्युपगम्यते, तत्रापि पृच्छ्यते ।
किम् ? इत्याह-

जावम्पि वि संबद्धं, तपसंबद्धं व ते पगासेजा ।

अहं संबद्धं तिहुपण-वावि चि तयं पगासेउ ॥१५२०॥

भावेऽपि घटाऽऽदिके वचनाभिधेये पृच्छामो भवन्तम्-तद्वचनं
तत्र भावे किं संबद्धं सत्तं भावं प्रकाशयति, माहोस्विदसंबद्ध-
म् ? इति । यदि संबद्धं, तर्हि "अउहि समणहि लोगो, भा-
साप निरंतरं तु होइ फुमो ।" (३७६) इत्यादिवचनात् त्रिभुवन-
मभ्यापित्वास्तत्तत् समस्तमपि पदार्थजातं प्रकाशयतु, संबद्ध-
त्वाविशेषादिति ॥ १५२० ॥

अथासंबद्धं प्रकाशयति, तत्राऽऽह-

निविस्माणत्तणओ, नासंबद्धं तयं पईवो व्व ।

भासयइ असंबद्धं, अहं तो संबद्धं पगासेउ ॥१५२१॥

नासंबद्धं तत्पर्यायान् प्रकाशयति । कुतः ? इत्याह-निर्विज्ञा-
नत्वात्, विज्ञानादप्यत्र सत्यसंबन्धत्वादिति भावः । अत्र च

हेतुः । प्रदीपवदिति इष्टान्तः । विज्ञानमसंबद्धमपि वस्तु
प्रकाशयति, न च वचनं विज्ञानरूपम्, अतो नासंबद्धमर्थं प्र-
काशयति, प्रदीपवद् । अथासंबद्धमपि तद्वस्तु प्रकाशयति,
तर्हि सर्वमपि प्रकाशयतु, असंबद्धत्वाविशेषात् । तस्मात्त-
त्प्रत्ययकारणत्वेन तद्वर्त्मो वचनमिति ॥ १५२१ ॥

आह-ननु कं वचनमर्थोदात्मलाभं जनते, प्रदीपवद्, अतएव
कथमिदं वक्तुरेवेत्यते ? इत्याह-

जइ कि वयणिज्ज वत्ता, वणउऽऽजेतरनिमित्तमापणं ।

वत्ता तइ वि पट्ठाणो, निमित्तमन्भंतरं जं सो ॥१५२२॥

इह यद्यपि वचनीयं वत्ता च वथासंबद्धं बाह्यमन्यतरं च
वचनस्य सामान्यं निमित्तं कारणम्, तथाऽपि वत्ता प्रधानः ।
कुतः ? इत्याह-यद्यस्मादन्तरं प्रत्यासक्तं निमित्तमसौ । तस्मा-
द्वचनस्य वक्तृधर्मात्त्वात्, यदेव वक्तुर्लिङ्गं तदेव सामान्यिकस्य
अनुसूचनयमनेन लिङ्गमिति स्थितम् ॥ १५२२ ॥

"वचनसरित्ते च सहस्स ।" (१५०५) इत्येतद्व्याचि-
न्यासुराह-

सहो समाणसिगं, निर्देशं जणइ विपरिसमवत्थुं ।

उवउत्तो निर्दिहो, निर्दिहमाओ जओऽणसो ॥१५२३॥

शब्दप्रधानो नयः शब्दो निर्देशं वचनमिच्छति । किंविशेषम् ?
इत्याह-समानलिङ्गं निर्देश्यनिर्देशकयोस्तुल्यमेव लिङ्गमसाधि-
क्यतीत्यर्थः । विसदृशं त्वसमानलिङ्गं निर्देशमघटमानकत्वा-
दवस्तुत्वेनैव मन्वते । कुतः ? इत्याह-उपयुक्तः निर्देश्येऽर्थ-
ऽपिहान्तःकरणो निर्देशः यद् यस्माच्चिर्देश्यादनन्योऽनिष्टः ।
इदमुक्तं भवति वक्तुस्त्रिभिर्भवतोऽपि पुमानंमनिर्धनः पुनि-
र्देश एव, स्त्रियं प्रतिपादयतः स्त्रीनिर्देश एव, नपुंसकं निर्देशनो
नपुंसकनिर्देश एव, वाक्ये उपयुक्तस्य वक्तुर्वाक्यत्वादाभिज्ञत्वा-
दिति ॥ १५२३ ॥

तथा चाऽऽह-

यीं निर्दिमइ जइ पुमं, थी चेव तओ जओ तदुवउत्तो ।

थीविस्माणणओ, निर्दिहसमाणलिगो नि ॥१५२४॥

स्यादेः समानलिङ्गं स्यादिकं निर्दिशनं स्यादिर्निर्देश इति
तावत्किञ्च प्रतीतमेव । यद्यपि च पुमान् कर्तास्त्रियं कर्मनाऽऽपन्नं
निर्दिशति । यथा-वासवदत्ते । इदमित्थं विधेहीनि, तदपि तको-
ऽसौ निर्देशः पुरुषः स्येव भवति । कुतः ? इत्याह-यतो यस्मा-
त्तदुपयुक्तः सऽुपयुक्तः स्त्रीविज्ञानाद्वासवदत्ताऽऽश्रयत्वादादन-
न्योऽनिष्टः सन्निर्दिष्टो स्त्रिया समानलिङ्गः पुरुषो भवति ।
ततश्च यदा पुरुषो नपुंसकमभिधत्ते, तदाऽपि निर्दिष्टसमानलि-
ङ्गत्वात्पुंसकमेवाऽसौ । एवं स्त्रियां नपुंसके च निर्देशे निर्दि-
ष्टसमानलिङ्गता योजनीयेति ॥ १५२४ ॥

ननु कथं स्त्रीविज्ञानादनन्याः स पुरुषोऽपि कथं भवति, न
पुरुषोऽपि स्यात् ? इत्याह-

जइ स पुमं तो नत्थी, अहं थी न पुमं न वा तदुवउत्तो ।

जो थीविस्माणमओ, नो थी सो सच्चहा नत्थि ॥१५२५॥

यदि स निर्देशः पुमान्, ततो न स्त्री-न सत्त्वसौ स्युपयोगवा-
नित्यर्थः । अथासौ स्युपयोगोपयुक्तत्वात् स्त्रित्यभ्युपगम्यते, त-
र्हि न पुमान्-न पुंस्त्वेनायमेष्टव्यः किं तु स्युपयोगोपयुक्तत्वात्
स्त्वैवासौ मन्तव्य इत्यर्थः । अथ नैव, तर्हि न वा न सत्त्वसौ, त-

पुपयुक्तः स्वपुपयुक्तः, तदुपयुक्तस्य सर्वेष्वप्युपयुक्तविरोधात् । किं बहुना ? यः स्वीविज्ञानमयः स्वपुपयोगोपयुक्तोऽपि न स्वी, किं तु पुमाद्युपयुक्तं वा, न एवम्भूतः पदार्थः सर्वथा नस्ति-असंभवः, अरविषाणवदिति ॥ १५२५ ॥

अथानुपयुक्तः स्त्रियं भावमाणोऽपि पुरुषो भविष्यति, इत्याशङ्क्याऽऽह-

नामइ वाऽणुवउत्तो, जइ अजाणी तओ न तव्वयणं ।

निर्देशो जेण मयं, निच्छियदेशो त्ति निर्देशो ॥ १५२६ ॥

यदि वा उच्यते भवता-अनुपयुक्तोऽसौ पुरुषः स्त्रियं जायते-ऽतो न स्त्रीरूपतां प्राप्तयत्ने । तदुपयुक्तम्, यत एव सति तको-ऽस्मावनुपयुक्तभावकोऽज्ञानी, उपयोगपूर्वकत्वाभावात्, यदाऽऽदिचत्, ततश्च न तद्वचने निर्देशः, उपयोगपूर्वकत्वाभावात्, उन्मत्ताऽऽदि-वचनवत् । कुतः ? इत्याह-येनैतन्मतं सम्मतं विपश्चिताम् । किम् ? इत्याह-उपयोगपूर्वकतया निश्चित्य देशनं जायते देशो निर्देशः । अथवा-निश्चितो देशो भावणं यत्रासौ निर्देशो भव्यते । न च निरुपयोगभावकस्यैव सम्भवतीति ॥ १५२६ ॥

एतदेव भावयति-

सो जइ नाणुवउत्तो-ऽणुवउत्तो वा न नाम निर्देशो ।

निर्देशोऽणुवउत्तो, य वेऽ सद्दो न तं वत्तुं ॥ १५२७ ॥

हन्त ! स यदि निश्चितदेशो निर्देशोऽभ्युपगम्यते, तर्हि न त्वान् वे-वदत्ताऽऽदिर्नाऽनुपयुक्तो युज्यते । अथानुपयुक्तोऽसौ, तर्हि न तस्य निर्देशः, निश्चितज्ञानपूर्वकत्वात्तस्य । किं बहुना ? निर्देशः, अनु-पयुक्तश्च तद्वचनियेवंभूतं यन्मतं तद्वचनयोऽवस्थेव भूते, विरुद्ध-त्वात्, अचेतन आत्मा, अभावणः शब्दः, इत्यादिवाच्येति ॥ १५२७ ॥

अथोपसंहरन्नाह-

तम्हा जं जं निर्दि-स्मइ तनुवउत्तो स तम्पओ ढोइ ।

वत्ता वयणिज्जाओ, अण्णो त्ति समाणत्तिगो सो ॥ १५२८ ॥

तस्मादेतच्छब्दनयमतस्य तात्पर्यं, यः पुरुषोऽऽदिर्वक्ता यं यं कथादिकमर्थं तदुपयुक्तः स्वानुपयुक्तो निर्दिशति वक्ति, स तन्मयो वाक्यार्थोऽस्मको भवति । कुतः ? इत्याह-वक्ता वा-क्योपयुक्तो वचनार्थादनन्त्य एव जयतीति कृत्वा । ततो वक्तृवच-नीयसमानलिङ्गोऽयमस्य निर्देश इति स्थितम् ॥ १५२८ ॥

प्रकृतमुपदर्शयन्नाह-

सामाओवउत्तो, जीवो सामाअयं सयं चेव ।

निर्दिमइ जओ सर्वो, समाणत्तिगो स तेणेव ॥ १५२९ ॥

इह प्रस्तुते सामायिके निर्देश्य उपयुक्तो निर्देश जीवः सा-मायिकमेव, भवतीति शेषः । ततश्चाऽसौ सामायिकं निर्देशश्च स्वकमेवऽऽस्मानमेव निर्दिशति । कुतः ? इत्याह-यतो यस्मा-त्स्त्रीपुनपुंसकरूपः सर्वोऽप्यसौ निर्देशः तदुपयुक्तत्वात् तेनैव निर्देश्येन सामायिकेन समानलिङ्गो जयति, सामायिकार्थस्य कृद्दिनो नपुंसकत्वात्, स्त्रियाः, पुंसो, नपुंसकस्य वा सामायि-कमभिधानस्य नपुंसकलिङ्गनिर्देश एव भवतीति । आह-यदि पुनर्निर्देश्य द्वैविध्यनिर्देशकोभयवशतोऽपि निर्देशः स्यात्, तर्हि को द्वेषः ? तथाहि-द्विविधो भावोऽर्थस्य विज्ञानं, परिणतिश्च, भावाजिघासिभश्च शुद्ध्यन्तः । तत्र यदा पुमानुपयुक्तः सामायिक नपुंसकमाह, तथा वक्तृनपुंसकविज्ञा-नानन्त्यत्वात् नपुंसकनिर्देशोऽस्तु, निर्दिष्टश्च मुख्यरोमाऽऽदिरूपपुरुष-

परिणतिमयत्वात् पुनर्निर्देशोऽपि भवत्यिति । अत्रोच्यते-भाव-स्य द्वैविध्ये सत्यपि वस्तुनो विज्ञानमेवोपयोगरूपमधिक्रि-यते, न पुनस्तत्परिणतिः, विज्ञानरूपस्यैवेह निर्देशकत्वाभिप्रेत-त्वात् । आह-ननु शब्दोऽपि पुनश्चोपयुक्तो, निर्दिश्यत इति कृ-त्वा निर्देश एवोच्यते, तर्हि कस्मात् तदुपयोगरूप एव निर्दे-शोऽधिक्रियते । नैतदेवं, शब्दस्य व्यवसायत्वात्, ज्ञानलक्ष-णभावप्राहिणश्च शब्दनयाः । अत एव पुरुषपरिणतेः सत्यपि भावत्वे न तस्या इह महत्त्वम्, किं तु विज्ञानरूप एवात्र निर्-देशो गृह्यते । तत्रैतत्स्यात्, शब्दप्रधान एव हि शब्दनयः, तत्कथमिह शब्दरूपो निर्देशो नेष्यते ? तदुक्तम्, भावा-र्यापरिज्ञानात् । शब्दनयो हि शब्दादेवार्थज्ञानमभ्युपगच्छति, त-द्भावभावितात्तस्य । एवं च सति शब्दस्य ज्ञानकारणत्वात्, कारणस्य च व्यवत्वात्, व्यवस्य च जावशून्यात्वात्, शब्दन-यस्य च भावप्राप्तिवाद् न शब्दमात्रप्रधानता युक्तेति । अ-त्रापरस्त्वाह-ननु यद्युपयुक्तो वक्ता यमर्थमाह, तद्वशाज्जिज्ञे-इष्यते, ततो निर्देश्यवशाज्जिज्ञे इति प्राप्तम्, एवं च सति सम्प्रत्यक्षहारयोः शब्दनयस्य च को विशेषः ? अत्रोच्यते-सम्प्रत्यक्षहारयोरुपयुक्तस्यानुपयुक्तस्य वा तत्कुरात्मानरूपेणो-जिघेयमात्रवशाच्छब्दमात्रमेव निर्देशः, इह तु यावद्यवस्तुमाय-यमात्रमुरहितं य उपयोगस्तस्मादनन्त्यत्वाज्जिघातुर्जीवस्यो-पयोगरूपं स्वरूपमेव निर्देशोऽङ्गीक्रियते । आह-यद्येवम्, अ-जुसुत्रादस्य को विशेषः, तस्याऽपि हि निर्देशकवशाद् निर्देशः, स एवहाप्यापन्नः ? अत्राप्युच्यते-अजुसुत्राभिप्रायेणाऽनु-पयुक्तस्याऽपि वक्तुः शब्दमात्रं निर्देशः, अत्र तु वाक्योपयो-ग एव निर्देश इति विशेषः, इत्यलं प्रसङ्गेनेति ॥ १५२९ ॥

तदेवं नयमतान्यजिघास्य सम्याग्मध्याविभागमाह-

इह सव्वनयमयाइ, परित्तविमयाइं समुदिपाइं तु ।

जइ एं वउजऽऽनंतर-निर्देशमनिमित्तसंगाई ॥ १५३० ॥

इत्येवमुक्तप्रकारेण सर्वाण्यपि नैगमाऽऽदिनयमतानि परीक्षवि-षयाण्यन्योन्यनिरपेक्षतया एकैकांशग्राह्याणि, अनो मिथ्याकृ-पत्वात् ताभ्यप्रमाणमिति जायते । समुदितानि पुनस्ता-येवाऽ-न्योन्यसापेक्षतया सपूर्णवस्तुप्राहिन्वाज्जैनं मतं भवति । कथ-म्भूतं जैनं मतम् ? इत्याह-(वउज्जेत्यादि) बाह्याऽऽभ्यन्तरा-णि निर्देशस्य वचनस्य शब्दस्य निमित्तानि समुदीतमभ्युपग-न्तुं शीघ्रं यस्य तद् बाह्याऽऽभ्यन्तरनिर्देशनिमित्तसंगादि । तत्र बाह्याभ्यन्तरमिथ्यव्यवृत्तशकटाऽऽदीनि, आभ्यन्तराणि तु स्वरना-मकर्मोदयनादुवादिकरणप्रयत्नादीनि निर्देशस्य निमित्तानि कृ-ष्टव्यानि । समस्ततस्माद्विज्ञाननिर्देशाभ्युपगमपरत्वेन सम्बन्-धत्वाज्जैनं मतं प्रमाणमितीह भावार्थः । आह-बाह्यो यदाऽऽदिरर्थः शब्दस्य कथं निमित्तम्, संबन्धाज्जावात् ? तदुक्तं, शब्दार्थयोर्वाक्यवाचकसंबन्धस्य विद्यमानत्वात् । वचनस्य शब्दो वाचकः, तद्वगृहीतसंकेतस्यापि देहस्या-ऽऽदेरसावर्थं प्रतिपादयेदिति चेत् । नैवम्, कर्मक्षयोपशमस-व्यपेक्षस्यैव तस्य तत्प्रतिपादकत्वात्, कयोपशमस्य च सङ्केता-ऽऽदिसापेक्षत्वात् । न हि प्रदीपः प्रकाशक इत्येतावन्मात्रेणैवा-न्याऽऽदीनामप्यर्थं प्रकाशयति । ननु यदि कयोपशमापेक्षः शब्दो-ऽर्थं प्रकाशयति, तर्हि संकेतकरणेऽपि तदप्रकाशनप्रसङ्गः, न चैतदस्ति, शुदीतसङ्केतानामधिगमनेनार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, ततः किमन्तर्गडकव्यपेक्षयोपशमकल्पनेन ? तदुक्तम्, तथाहि-केवा-

चिञ्चलमतीनां शास्त्राव्याख्यामाऽऽनौ विषमपदवाक्येषु वि-
शिष्टकयोपशमाजावातसंकेतोऽपि कर्तुं न शक्यते, अन्ये तु
सत्करणेऽपि मार्थे प्रतिपद्यन्ते । यदपि केषाञ्चिदपूर्वस्तेज-
भावावगदिभवणेऽकृतसंकेतानामपि ऊगित्येव कथमप्यर्थप्रति-
पत्तिर्दृश्यते, तत्रापि कयोपशमस्यैवातिपटुत्वं हेतुः । तस्मा-
त्कर्मकयोपशमाऽऽदिसामग्रीसम्यपेक्षः शब्दो वाचकः, अर्थस्तु
वाच्यः, इति शब्दार्थयोर्वाक्यवाचकभावलक्षणः संबन्ध इति ।
तदेवं व्याख्याता " दुषिहं पि नेगमनञ्चो । " (१५०५) इत्या-
दि गाथा, लक्ष्याख्याने च व्याख्यातमुपोद्घातनिर्युक्तिद्वाराभा-
षाव्यस्य द्वितीयं द्वारम् ॥ १५३० ॥ विशेषः । आ० म० ।
निर्देशाने निर्देशः । कर्मोऽऽदिकारकशक्तिनिरनधिकस्य लि-
ङ्गाधमात्रस्य प्रतिपादने, "निर्देशे पदमा होइ ।" निर्देशो प्रथमा
त्रिभक्तिर्भवति । यथा-स वा अयं वाऽऽस्ते, अहं वा आसे ।
स्था० ८ ठा० । अनु० । प्रभिते कार्ये नियमार्ये, उत्तरे, ज० ३
श० १ उ० । निर्देशो हि प्रथमतः कायप्रयोगेण भावाख्या-
प्यादाय पञ्चाङ्गाकपर्याप्तिकरणप्रयोगतो विधीयते । व्यो० १
पाठु० । हेतुदृष्टान्तोपदर्शनेन स्पष्टतरीकरणे, न० । उत्सर्गाप-
वादाज्यां प्रतिपादने, उत्त० १ अ० ।

गिहसदोस-निर्देशदोष-पुं० । उचितनिर्देशाकरणरूपे सूत्रदोषे,
अनु० । स च यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथेदं
देवदत्तः स्यादयामोदनं पचतीत्यभिधातव्ये पचतीति शब्दं
नानिधत्ते । अनु० । विशेषः । निर्देशदोषो नाम यत्र वस्तुपर्याय-
वाचिनः पदार्थस्यार्थान्तरपरिकल्पनाऽऽभ्यवणम् । यथा-द्रव्यप-
र्यायवाचिनां सत्ताऽऽदीनां व्यावर्थास्तरपरिकल्पनमुल्लेख्य ।
आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

गिहसवति [ण] -निर्देशवर्तिन-त्रि० । आह्वावर्तिनि, " गिह-
सवती पुन जे गुरुण । " दश० ९ अ० २ उ० ।

गिहोत्थ-निर्दोस्थ-न० । निर्मये, व्य० ४ उ० । स्वस्थे, व्य०
७ उ० ।

गिहोस-निर्दोष-त्रि० । निरवद्ये, पञ्चा० ७ वि० । " अलिपमु-
घायजणियं । " इत्यादिद्वित्रिशसुत्रोपरहिते, स्था० ७ ठा० ।
आ० म० । अनु० । हिसाऽऽदिदोषरहिते, अनु० । समस्तोका-
नुकूलोक्तिप्रमुक्ते, विशेषः । दोषस्याभावे, व्य० १ उ० । अप्राय-
श्चित्ते, नि० चू० १ उ० । (इत्याद्या 'सुत्त' शब्दे बह्व्यते)

गिह-स्निग्ध-पुं० । संयोगे सति संयोगिनां बन्धकारणे रस-
प्रेदे, " एगे गिह्जे । " स्था० १ ठा० । पुकलद्रव्याणां मिथः
संयुज्यमानानां बन्धनिबन्धने तैलाऽऽदिस्थिते रसे, अनु० ।
कर्म० । आच्चा० । मस्तेहे, त्रि० । ज्ञा० १ सु० ८ अ० । आ० ।
स० । " डाअं ओसदं रसियं मणुएण गिहं लुक्कं । "
आच्चा० २ सु० १ चू० १ अ० ५ उ० । रात्रिमोजनाज्यक्रुत्र-
योर्यद् गृहाऽऽदिकं तैलवर्जितमज्जं जवति तदेव स्निग्धमु-
च्यते । वृ० ५ उ० । अकले, कल्प० २ खण्ड । जीत० ।
औ० । प्रज्ञा० । ज० । कान्ते, प्रश्न० ४ आ० चार । तं० । औ० ।
" गिह्जेतेया । " स्निग्धं मनोहरं तेजो यासां ताः स्निग्धतेजसः ।
जी० ३ प्रति० ४ उ० । " गिह्जपाणिनेहा । " वनस्पदाऽपेक्षया स्नि-
ग्धा पाणौ रेखा यासां ताः जी० ३ प्रति० ४ उ० । प्रश्न० जी० ।

गिह्ज-देशी-अविभिन्नगृहे, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । नितरामग्निसंयोगेन यद् ध्मात विशो-
धितम् । जी० ३ प्रति० ४ उ० । औ० । दग्धमले, औ० । तं० ।
प्रश्न० ।

गिह्ज-निर्धत्त-पुं० । प्रवचनोपघातनिरपेक्षे, आ० ३
अ० । निर्दये, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

गिह्ज-स्निग्ध-स्निग्ध-स्त्री० । स्निग्धा च कास्तिमती उ-
विस्त्वक । कान्तस्त्वचि, " सुवसवसे सुकुमारया य, गिह्ज-
वा । " वृ० ३ उ० ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । " सर्वत्र तव रामचन्द्रे " ॥ ७१२०६ ॥ इति
रत्नोपः । " द्वितीयतुर्ययोरपरि पूर्वः " ॥ १८२०७० ॥ इति वकारा-
ऽऽगमः । प्रा० २ वाद । गोमहिष्यावरहिते, विपा० १ सु० ३ अ० ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । धान्यकणविर्भाजिते, तं० ।

गिह्ज-सगण-स्निग्ध-स्निग्ध-स्त्री० । स्निग्धस्पर्शनामन्-न० । स्पर्शनामभेदे,
यद्दद्यान्ननुशरीरं घृताऽऽदिषत् स्निग्धं भवति तत् । कर्म०
१ कर्म० ।

गिह्ज-निर्धत्त-न० । काले, जलानिर्गममार्गे, स्था० ५ ठा०
१ उ० । " आत " इति देशप्रसिद्धम् । तं० । " कुणालाए गिह्जमण-
मूले वसही वरिसायां देवयागुरुकेपेणं न वरिसह । " आ०
म० १ अ० २ खण्ड । अस्तिरससातगौरवैर्युक्तत्वेन मृत्वा
यकत्वमुपागते आर्यमह्मवाच्ये, आ० ४ अ० । गृहजलप्रवाहे,
दे० ना० ४ वर्ग ३९ गाथा (आर्यमह्मकथा ' अज्जमंगु ' वा-
दे प्रथमभागे २११ पृष्ठे गता)

गिह्ज-देशी-अविभिन्नगृहे, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । निर्गतो धर्मोत्तुनचारिबलकणादिति
निर्धत्तः । प्रश्न० १ आ० चार । धर्मादपक्रान्ते, प्रश्न० १ आ-
० द्वार । अविभिन्नगृहे, दे० ना० ४ वर्ग ३८ गाथा ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । निर्गतो धर्मो यस्य । असंयतो जूते, व्य० १०
उ० । पार्थस्याऽऽदिषु, नि० चू० १ उ० । एकमुक्कयायिनि,
दे० ना० ४ वर्ग ३५ गाथा ।

गिह्ज-निर्धत्त-न० । निष्कालने, प्रश्न० १ आ० चार ।

गिह्ज-निर्धत्त-न० । निर धृ-गिह्ज-त्युद् । जालिगुण-
क्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथकरणे, यथा " नराणां
क्रियः शूरः " इत्यादी नररूपसमुदायात् क्रियजातेरेकदेशस्य
शूरत्वेन पृथकरणम् । वाच० । आच्चा० ।

गिह्ज-निर्धत्त-अन्य० । प्रस्फोट्येत्यर्थे, " अणिस्सिप स-
गिह्जो धुवमले । " दश० ७ अ० ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । धूमरहिते, " गिह्जमं च नाम, महिलाप-
त्रं च सुखं दहत्तु । " निर्धूमं प्रामं दह्ना अतीव भिक्षाप्रस्ताव
इति वाचते । आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

गिह्ज-निर्धत्त-पुं० । अपवृत्तभेदे, यत्प्रभावतो राज्यमनु-
शासति रन्धनीयमेव न भवति । व्य० ३ उ० ।

गिह्ज-निर्धत्त-त्रि० । अपनीते, रा० ।

णिधूयजरठपंहुपत्त-निर्द्धूतजरठपाणकुपत्र-त्रि० । निर्द्धूतानि अपनीतानि जरठानि पाणकुपत्राणि येन्यस्ते निर्द्धूतजरठपाणकुपत्राः । जी० ३ प्रति० ४ उ० । अपगतपुराणपाणकुपत्रेषु, औ० । " णिधूयजरठपंहुपत्त । " निर्द्धूतान्यपनीतानि जरठानि पाणकुपत्राणि येन्यस्ते निर्द्धूतजरठपाणकुपत्राः । किमुक्तं भवति ?-यानि वृक्षस्यानि जरठानि पाणकुपत्राणि चातेन निर्धूय निर्धूय रूमौ पतितानि चूमेरपि च प्रायो निर्धूय निर्धूयान्यत्रा-पसारितानीति । रा० । जी० ।

णिधोजास-स्निग्धभावधाम-त्रि० । स्निग्धत्वेनावभासमाने, जा० १ भू० १ अ० । रा० ।

णिद्धोय-निद्धौत-त्रि० । नितरामपुनर्भावेन धौते, " चंदिय णिद्धोयसव्वकम्ममलं । " (१) नितरामपुनर्भावेन धौतः स-स्यस्वर्शनज्ञानचारित्रतपःसलिलप्रभावेणापगमितः सर्व एव कर्मबाधप्रकारं जीवमालिन्यहेतुत्वाद् मल इव मलौ येन स नि-द्धौतसर्वकर्ममलः । कर्म० १ कर्म० ।

णिधत्त-निधत्त-न० । निधानं निहितं वा निधत्तम्, भावे कर्मणि वा कप्रत्यये निपातनाद्ब्रह्मसंज्ञापवनेनवर्जितानां शेषकरणाना-मयोग्यत्वेन कर्मणोऽवस्थाने, पूर्ववदस्य कर्मणस्तत्संमीलित-त्वाद्दशशलाकासंबन्धसमाने करणे, " सव्वविधे णिधत्ते पण-त्ते । तं जहा-पगइणधत्ते, तिइणधत्ते, अणुभागणिधत्ते, पपसाणिधत्ते । " स्या० ४ उ० २ उ० । विशिष्टानां परस्परतः पुकलानां निचय कृत्वा धारण रुढिशब्दत्वेन निधत्तमुच्यते । भ० १ श० १ उ० । क० प्र० । प० सं० ।

णिधत्ति-निधत्ति-पु० । निधीयते उद्वसंताऽपवसंतावर्जशेष-रक्षायोग्यत्वेन व्यवस्थाप्यते यथा सा निधत्तिः । पृषोदराऽऽत्रि-त्वाच्चादिरूपनिष्पत्तिः । पं० स० ५ द्वार । निधत्ताऽऽव्यकरणे, नि० सू० १३ उ० । (विस्तरण ' णिकायणा ' शब्दे २०२० पृष्ठे प्रसङ्गान्निधत्तिरुक्ता)

णिधूय-निर्धूय-अव्य० । अपनीयेत्यर्थे, " णिधूय कम्म ए पवं चुवेह । " सूत्र० १ भू० ७ अ० ।

णिन्दित्तप-निन्दितुम्-अव्य० । निन्दितुमतिचारान् स्वसमक्षे जुगुप्सितुमित्यर्थे, स्या० २ उ० १ उ० ।

णिन्दू-निन्दू-स्त्री० । मृतप्रजायां स्त्रियाम्, निन्दू मदेता यद् यद्-पत्यं प्रसूयते तत्तन्निघ्नयते, एवं य आचार्यो यं यं प्रजाययति स स निघ्नयते अपगच्छति वा, ततः स निन्दूरिव निन्दू । व्य० ३ उ० ।

णिपदिसामि [ए]-निष्परिश्राटिन्-त्रि० । परिश्राटिरहिते, " णिप्पडिसमिभुज्जंतगायकयचुमिकम्मंता । " वृ० २ उ० ।

णिपतंत-निपतत्-त्रि० । नीचैः पतंत, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

णिपरिगहहइ-निष्परिग्रहहचि-पुं० । निर्गता परिग्रहहचिर्बन्ध-सः । परिग्रहविरते, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

णिपातिणी-निपातिनी-स्त्री० । अभिमुखपातिन्याम्, " सिला-हिं हम्मंति णिपातिणीहि । " सूत्र० १ भू० ९ अ० ।

णिपीय-निपीत-त्रि० । नितरामास्वाद्यिते, स्या० ।

विपश्चितां नाथ ! निपीततत्त्व-सुधोदगतोद्गारपरम्परे-यम् । [२५]

हे विपश्चितां नाथ ! संख्यावतां मुख्य ! इयमनन्तरोक्ता, नि-पीततत्त्वसुधोदगतोद्गारपरम्परा, तत्रैत प्रकरणास्सामर्थ्याद्वा गम्य-ते । तत्र यथाऽवस्थितवस्तुस्वरूपपरिच्छेदः, तदेव जगामरणाप-हारित्वाद्बिबुधोपभोग्यत्वान्मिथ्यात्वाविषोमिनिराकरिष्णुत्वादा-न्तराऽऽहकारित्वाच्च सुधा पीयूषं तत्त्वसुधा । नितरामनन्यसा-मान्यतया पीता भास्वाविता या तत्त्वसुधा, तस्या उद्गता प्रादुर्भू-ता तत्कारणिका उद्गारपरम्परा, उद्गारश्रेणिनिवेत्यर्थः । यथाहि-क-श्चिदाकण्ठ पीयूषरसमापीय तदनुविधायिनीमुद्गारपरम्परां मु-ञ्चति, तथा भगवानपि जरामरणापहारित्वामृतं स्वैरमास्वाद्य तद्वसानुविधायिनीं प्रस्तुतानेकान्तवादभेदचतुष्टयीज्ञाणामुद्गा-रपरम्परां देशानां मुक्तोद्गीर्णवानित्याशयः । अथवा-यैरेकान्तवा-दिभिः मिथ्यात्वगरुडजोजनमातृसि भक्तिं, तेषां तत्तच्छन्नरूपा उद्गारप्रकाराः प्राक् प्रदर्शिताः । येस्तु पञ्चस्त्रिमप्राचीनपुण्यप्रा-भारानुगृहीतैर्जगद्गुरुवदनेन्दुनिस्थान्दि तत्त्वामृतं मनोहृत्य पीतं तेषां विपश्चितां यथापवादविदुषां हे नाथ ! इयं पूर्व-दत्तदर्शितोक्तेश्चेश्वर उद्गारपरम्परोक्ते स्वाभयेयम् । स्या० २५ श्लोकः ।

निपीय-अव्य० । नितरामास्वाद्येत्यर्थ, बाच० ।

णिप्पएस-निप्पदेश-पुं० । परमाणौ, विभ० ।

णिप्पंक-निप्पङ्क-त्रि० । आर्द्धमञ्जरहिते, औ० । कर्म्मविशेष-रहिते, कलङ्कविकले च । स० । प्रहा० । आ० म० । जी० । स्या० । रा० । ज० । " गिरया णिम्मला णिप्पंका । " प्रहा० २ पद ।

णिप्पंद-निप्पन्द-त्रि० । किञ्चिच्चक्षणेनापि रहिते, उपा० ७ अ० ।

णिप्पकंप-निप्पकम्प-त्रि० । स्वरूपतोऽपीषद् व्यभिचारवृत्त-णकम्पानावात् (स० २ अङ्क) अतीव निश्चये, आव० ४ अ० ।

णिप्पच्चक्खमाणपोसहोवत्ताम-निप्पत्याख्यानपौषधोपवास-त्रि० । प्रत्याख्यानपारिणामपूर्वद्वसोपवासपरिणामाभावात् (रा०) आविद्यमानपौरुष्यादिप्रत्याख्याने, असत्पूर्वदिनोपवासे, दशा० ६ अ० । असत्पौरुष्यादिनियमे, अविद्यमानाष्टस्यादिप-षोपवासे, भ० ७ श० ६ उ० । स्या० ।

णिप्पच्चवाय-निप्पत्यवाय-त्रि० । प्रत्यवाय (मार्गोपद्रव) र-हिते, " अणकंतेण णिप्पच्चवायण गंतव्वं । " नि० सू० १ उ० ।

णिप्पट्ट-देर्गा-अधिके, वे० ना० ४ वर्ग ३१ गाथा ।

णिप्पट्टपणिणवागरण-निःस्पृष्टप्रश्रव्याकरण-त्रि० । निर्ग-तानि स्पृष्टानि प्रश्रव्याकरणानि यस्य स तथा । निरुत्तरीकृते, भ० १५ श० ।

निःस्पृष्टप्रश्रव्याकरण-त्रि० । निरुत्तानि स्पृष्टानि व्यक्तानि (वागरणानि) प्रश्रव्याकरणानि यस्य स निःस्पृष्टप्रश्रव्याकरण । निरुत्तरीकृते, " भट्टेहि य देऊहि य पसिणेहि य वागरणेहि य कारणेहि य णिप्पट्टपसिणवागरणं करेह । " भ० १५ श० ।

णिप्पदिकम्पया-निप्पतिकर्म्मता-स्त्री० । शरीरस्य प्रतिकर्मा-ऽकरणे, आ० क० ।

निप्पतिकर्म्मद्वारे वैश्रव्योदाहरणगायामाह-
पड्ठाणे नागवसू, नागमिरी नागदत्त पञ्चजा ।
एगविहारुद्धाणे, देवय साहू अ विद्वगिरं ॥ १ ॥

अर्थः कथानो हेतुः-

"आसीत्प्रतिष्ठानपुरे, भेष्टो नागवसुः पुरा ।
नागध्याः भेष्टनी तस्य, नागदत्तस्तु तस्मिन् ॥ १ ॥
निर्विषकामजोगः सन्, व्रतमादत्त सोऽप्यदा ।
जिनकल्पकसत्कारं, दृष्ट्वाऽथादीदृ गुणनिदम् ॥ २ ॥
जिनकल्पं कारयेऽह-मप्याचार्यैर्निर्धारतः ।
स्वयं स्वीकृत्य तं चक्रे, प्रतिमां व्यन्तरौकसि ॥ ३ ॥
सम्यग्दृशा देवतया, मा विनश्यत्स्वभाविति ।
स्वीकृत्योपहाराऽऽद्यं, गृहीत्वाऽऽगत्य तत्र सा ॥ ४ ॥
अर्चित्वा व्यन्तरं स्माऽऽह, गृहाण सपकोद्धतम् ।
प्रक्षयभोज्यं गृहीत्वा तत्, स्वादित्वा प्रतिमां स्थितः ॥ ५ ॥
अतीसारोऽस्य संजातो, देवताऽऽस्यत् गुरोर्विदम् ।
साधून् प्रेष्याऽऽनयत् स, देवताऽऽकथयत्पुनः ॥ ६ ॥
दद्यात् विचित्रं दत्तं, स्वस्थोऽभूच्छिञ्जितस्ततः ।
पुनरेतन्न कर्तव्यं, गता निष्प्रतिकर्मता ॥ ७ ॥ आ० क० ।
स० । आचा० ।

शिपिडिपार-निष्पत्तीकार-त्रि० । अचिकित्से, प्रश्न०४ सम्ब०
द्वार ।

शिपिडिपार-निष्पत्तिपत्त-त्रि० । बाधकरहिते, स्या० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । सिद्धे, पञ्चा० ८ वि० ।

शिपिडिपार-निष्पत्तियोग-पुं० । योगविशेषे, यो० ।

तस्मिन् चैव-

"दोषव्यपायः परमा च तृप्ति-
रौचित्ययोगः ममता च गुर्वी ।
वैराऽऽदिनाशोऽथ शतम्भरा धी-
निष्पत्तिर्योगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ १ ॥" यो० १३ वि० ।

शिपिडिपार-निष्पत्तिपेदनीक-पुं० । निष्पत्ति, कोऽर्थः? -नि-
ष्पत्तिर्वैश्या मेदिनी यत्र स तथा । शस्यनिष्पत्तिकाले, "नि-
ष्पत्तिमेदनीयसि कालेति य मुख्यपक्षेतिपु जणवपुः ।" क-
ल्प० ४ लृण ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । स्वभावतः पञ्चरहिते, स्व० १ उ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-स्त्री० । निष्पत्ति, स्व० १ उ० । सिद्धौ, स्था० ६
ठा० विशेष० । गच्छन्नासे गुणोऽयमपि-"निष्पत्तिसंतापो" नि-
ष्पत्तिः सद्गुणत्वेन शिष्यसंमार्गः फलसन्तानसाधनसमर्पधा-
न्यनिष्पत्तिस्तुल्यः ततः सन्तान-शिष्यप्रशिक्षाऽऽदिदेशः संसारग-
तेगताङ्गिर्गम्य निर्गमनसाधनपरम्पराकूपः । पञ्चा० १८ वि० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । प्रभारहिते, "देवे चहस्सामीति जाणह
विमाणाभरणार्थं शिपिडिपासिन्ता ।" विमानाऽऽभरणानां नि-
ष्पत्तिव्यवस्थितकं तन्मन्त्रविष्णुमरुतं वा । स्या० ३ ठा० ३ उ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्तिग्रह-त्रि० । बाह्याऽऽन्यतरपरिग्रहरहिते,
उत्त० १४ म० । क्वचिद्विद्यमानस्वीकारे, उत्त० १४ म० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । जरेते वर्षे भविष्यति चतुर्दश ती-
र्थकरे, स० । ती० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । उच्छ्वासाऽऽदिरहिते, क्ता० १ शु० २ म० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । धृष्ट्याऽऽस्ये धान्यभेदे, "शिपिडिपावार्ह
धृष्ट्या, गधे वाह्यपलंमुलसुणाऽऽह ।" इति धान्येषु निष्पत्तिः
पुष्पाकधान्यम् । इ० ५ उ० । ज० ४० । स्था० । ज० । दृष्टा० ।

आचा० । सत्रिभागकाकया त्रिभागोनगुडजाद्वयेन वा निवृत्ते
प्रतिमाने, अनु० ।

निष्पत्ति-त्रि० । पापरहिते, वाच० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । पिपासायास्तृष्णाया निर्गतो
निष्पत्तिः । निष्पृहे, उत्त० १६ अ० । निराकाङ्क्षे, प्रश्न० २
आश्च० द्वार । निःस्नेहे, प्रश्न० १ आश्च० द्वार ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । हृच्छारहिते, प्रा० २ पाद । समस्तपर-
भावाभिज्ञापरहिते, अष्ट० ११ अष्ट० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-न० । निश्चयेन पोरुने, आचा० १ शु०
४ अ० ४ उ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-न० । "क-ग-ट-ड-त-द-प-श-व-
स-क-पामूर्ध्वं युक्" ॥ ८ । २ । ७९ ॥ इति पल्लु । "अनादी
शेषाऽऽदेशयोः द्वित्वम्" ॥ ८ । २ । ८६ ॥ नो लुः । स्फटने, प्रा०
२ पाद ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-न० । निर्गता रहिताः पुष्पा
यस्मिन्नाटके तन्निष्पत्तिनाटकम् । केवलस्वीपात्रमये नाटके,
सङ्गा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पित्यां जरने
वर्षे भविष्यति बलदेवजीवे चतुर्दश तीर्थकरे, ती० २० कल्प ।
प्रश्न० । स० । ति० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । व० स० । "स्प-स्पयोः फः" ॥ ८ । २ ।
५३ ॥ इति स्पस्य फः । प्रा० २ पाद । हस्ताऽऽद्यव्यवचलनर-
हिते, क्ता० १ शु० २ अ० । अन्त० । "उभ शिपिडिपार-
निष्पत्तिपक्षेति रेहह बन्नाम्ना ।" प्रा० २ पाद ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । परिनिष्ठिते, विशेष० । "भयवया क-
हितं निष्पत्तिः ।" आ० म० १ अ० २ खल्ल ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-निर्वये, दे० ना ४ वर्ग ३३ माथा ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-अव्य० । निर्मोप्येत्यर्थे, पञ्चा० ७ वि० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । योग्यतामापादिते, आचा० १ शु०
८ अ० १ उ० । "ताहे तस्मि दिवसे समयसदस्तेण तत्तं नि-
ष्पत्तिदितं चित्तेह ।" आ० म० २ अ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-न० । करणे, आसेवने, आच० ४ अ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । "स्प-स्पयोः फः" ॥ ८ । २ । ५३ ॥ इति
स्पस्य फः । प्रा० २ पाद । वल्लनामके धान्यभेदे, ज० २ चक्रा० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-त्रि० । निष्काशिते, आ० म० १ अ० २
खल्ल । निःसारिते, सूत्र० २ शु० २ अ० । अपहृते, स्या० ३
ठा० ४ उ० ।

शिपिडिपार-निष्पत्ति-पुं० । "स्प-स्पयोः फः" ॥ ८ । २ । ५३ ॥ इति
स्पस्य फः । "द्वितीयतुर्ययोरपरि पूर्वः" ॥ ८ । २ । ६० ॥ इति
फस्योपरि पः । प्रा० २ पाद । संघर्षे, वाच० । शब्दनिर्गमे, दे०
ना० ४ वर्ग २६ माथा ।

शिबिंध-निबन्ध-पुं० । नि-बन्ध-घञ् । कालविशेषे देवतेन प्रति-
बुद्धे वस्तुनि, "निबन्धो व्यवमेध" इति स्मृतिः । "अम्मापि-

यरो य पुच्छनेहेण अणुजाणंति, नेच्छइ निबंघे वि कण, कहं सुचिररक्खियं वयं भंजामि ।" आ० ४ अ० ।

गिबंघण-निबन्धन-न० । निबन्धयतेऽनेनात्र वा ऋयुद् । हेतौ, वाच० । विशेष० । आत्मस्थने, विशेष० । वीणायास्तन्त्रीनिबन्धनोर्ध्वभागे च । भाषे ऋयुद् । बन्धने, वाच० ।

गिबंघणविपोग-निबन्धनविपोग-पुं० । निमित्तविरहे, द्वा० २५ द्वा० ।

गिबच्छ-निबद्ध-त्रि० । निर्मयिते, स० १ अक्ष० ।

गिबंघिज्जमाण-निबोद्धयमान-त्रि० । निमज्जमाने, प्रश्न० ३ आ० ४ द्वार ।

गिब्वल-निर्वल-त्रि० । निर्गतं बलं सामर्थ्यं यस्येति निर्बलम् । निःसारे, आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

गिब्वल्लामय-निर्वल्लामक-पुं० । निर्वलं निस्सारमन्तप्रान्ताऽऽदिकं यद् द्रव्यं, तद्वशकस्तद्भोजी । अभिमद्विशेषेण बलवन्नाऽऽदिमात्रभोजिनि, आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

गिब्वल्लिय-निर्वलित-त्रि० । शुक्लशुद्धस्वरूपे, विशेष० ।

गिबंघण-निर्भञ्जन-न० । पक्षाशोर्लीणदग्धघृते, ध० २ अधि० । प्रश्न० ।

गिबंघण-देशी-उद्याने, दे० ना० ४ वर्ग ३४ गाथा ।

गिबंघण-निर्भर्त्तन-न० । अरे दुष्टकर्मकारिणपरस्पर दृष्टिमागदित्यादिरूपे (प्रश्न० २ आ० ४ द्वार) आक्रोशविशेषे कटुकवचने, प्रश्न० ३ आ० ४ द्वार । अह्वय्यादिना तर्जने, नि० चू० १ उ० ।

गिबंघण-निर्भर्त्तना-स्त्री० । न त्वया मम प्रयोजनमित्यादि-परुषवचने, भ० १५ श० ।

गिबंघण-निर्भय-त्रि० । इहलोकऽऽदिमत्तनयविप्रमुक्ते, आचा० ४ अ० । प्रश्न० । गतजीके, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । आ० म० । अविद्यमानराजाऽऽदिजये, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार । भयरहिते, यत्र भयं न विद्यते । "गिबंघणं अत्थ चोरभयं नत्थि" । नि० चू० १ उ० ।

गिबंघण-निर्भजना-स्त्री० । निश्चिता भजना निर्भजना । निश्चिने भागे, औ० । "द्वितीयतुर्ययोरपरि पूर्वः" ॥ ८ । २ । ६० ॥ इति जकारोपरि वः । प्रा० ३ पाद ।

गिबंघण-निर्भर-न० । निःशेषेण भरो भारोऽत्र । अतिमात्रे तद्व्युक्ते, त्रि० । वाच० । "मेघो य गिबंघरं वरिसइ ।" आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

गिबंघण-निर्भयमान-त्रि० । नितरामतिशयेन भिद्यमाने, जी० ३ प्रति० ४ उ० । जं० । प्राबल्याभावेनाधो विदार्यमाणे, "अहं जने । कोट्टपुमाण वा० जाव केतपुमाण वा अणुवायंमि उभिज्जमाणे गिबंघणमाणे वा ।" भ० १८ श० २ उ० । जं० ।

गिभ-निभ-त्रि० । सदृशे, जं० ३ अक्ष० । उक्त० । औ० ।

गिभंग-निभङ्ग-पुं० । गात्राणां भङ्गने, प्रश्न० १ आ० ४ द्वार ।

गिभेत्त-निभमात्र-न० । उदाहरणमात्रे, नि० चू० ५ उ० ।

गिभल-निभाल-धा० । दर्शने, चुरा० । "अधावारनिवेशे निजालेहि ।" आ० म० १ अ० २ खण्ड । आचा० ।

गिनेल्लण-देशी-न० । गृहे, "सोमल्लच्छीनिभेत्तण ।" कण्ठ० ३ कण ।

गिम-न्यस्-धा० । नि-अस् । स्थापने, "न्यसो गिमण्णमौ" ॥ ८५११६६ ॥ इति न्यस्यतेर्णिमाऽऽदेशः । 'गिमइ ।' न्यस्यति । प्रा० ४ पाद ।

गिमंतणा-निमन्त्रणा-स्त्री० । विषयोपभोगं प्रति प्रार्थने, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । भोगोपभोगं प्रति अभ्युपगमकरणे, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । अनु० । आचा० । औ० । अगृहीतेनाशनाऽऽदिनाऽहं जवर्धमशनाऽऽद्यानयामीत्येवं भूतायां (ध० २ अधि०) भक्तिः प्रार्थनायाम्, पञ्च० १२ विव० । स्था० । जीत० । नि० चू० । ध० । म० ।

अथ निमन्त्रणायाः सामाचार्याः स्वरूपम्-

सज्जायादुव्वाओ, गुरुकिच्चे सेमगे असंतमि ।

तं पुच्छिऊण कज्जे, सेसाण्णि गिमंतणं कुज्जा ॥ ३८ ॥

(सज्जायादुव्वाओ सि) स्वाध्यायध्यानाऽऽदिकरणपरिभ्रान्तः सद् गुरुकृत्ये रत्नाऽऽधिककार्ये विभामणाधत्तपरिकर्माऽऽदौ, शेषके कृतावशेषे, असत्यविद्यमाने, किम् ? अत आह-तं गुरुम्, पृष्ट्वा यदुताऽहं साधुनिर्मत्त भक्ताऽऽद्यानयामीत्यापृच्छय, कार्ये जक्तपानकाऽऽदिप्रयोजने, तद्विषयमित्यर्थः । शेषाणां गुरुव्यतिरिक्तानाम् निमन्त्रणसामन्त्रणं भववर्धं भक्ताऽऽद्यानयामीत्येवं सक्रणम्, कुर्याद्विदध्यादिति गाथाऽर्थः ॥ ३८ ॥

किमित्येवं सदा व्यापृतेनैवाऽऽसितव्यमित्यत आह-

दुल्लहं खल्लु पाण्यत्तं, निणवयणं वीरियं च धम्ममि ।

एयं लद्धूण सया, अपमाओ होइ कायव्वो ॥ ३९ ॥

दुर्लभं खलु दुष्प्रापमेव, मनुजत्वं मानुषत्वम् । तथा-जिनवचनमहंमतं, वीर्यं चोत्साहश्च, धर्मे चारित्रधर्मविषये, चशब्दः पदत्रयेऽपि दुर्लभत्वसंबन्धनार्थः । किं चातः, एतन्मनुजत्वाऽऽदित्रयम्, लब्ध्वा प्राप्य, सदा सर्वदा, अपमादौ धर्माकार्येष्वनात्मस्यम्, जवति स्यात्, कर्तव्यो विधेयः । इत्यतः स्वाध्यायाऽऽदिस्त्रिषु न निमन्त्रणा कार्येति गाथाऽर्थः ॥ ३९ ॥

दुग्गतयणापररय-एगहणतुल्लं जर्ण किं ति ।

आयतिफलमदुवसा-हणं च गिज्जणं मुण्येयवं ॥ ४० ॥

दुर्गतस्य हरिदस्य रत्नाकरे विचित्रमाणिक्योत्पादस्थाने प्राप्तस्य यद्गन्तव्यं माणिक्योपादानं, तेन यत्तुल्यं सदृशमभिलाषोपरमाभावसाधर्म्यात्तदुर्गतरत्नाकररत्नप्रदणतुल्यम् । किं तद्वित्याह-यतीनां साधूनाम्, कृत्यं कस्यैव स्वाध्यायवैयाघृत्याऽऽदि । यथा हि दुर्गतस्य रत्नाकरे गतस्य रत्नप्रदणे इच्छाया अविच्छेदो भवति, एवं साधोऽभरणमधिगतस्य वैयाघृत्याऽऽदिषु साधु-कृत्येष्वनवच्छिन्ना वाञ्छा स्यादिति दुर्गतरत्नाकररत्नप्रदणतुल्यं यतिकृत्यमित्युक्तम् । इतिशब्दप्रयोगं दर्शयिष्यामः । तथा आयतावागामिकाले, परमवे इत्यर्थः । फलं साध्यमस्येत्ययतिफलम् । पाठान्तरेण-आयतफलं मोक्षफलम् । तथा-अधुवाणि नश्वराणि साधनानि मानुष्यक्षेत्रजात्यादीनि यस्य नदधुवसाधनम् । चशब्दः समुच्चयार्थः । इत्येतानिपुण सम्यक् 'मुण्येयवं ति' ज्ञातव्यम् । ज्ञातं च तदैव स्याद्यदा सततं तत्राऽऽप्रमादो विधीयते । इति गाथाऽर्थः ॥ ४० ॥

गुरुमापृच्छ्य साधुनिमन्त्रणा कार्येत्युक्तम्, अथ तमनापृ-
च्छ्यैव प्रत्यासन्नताऽऽदिकारणात् साधवो
निमन्त्रितास्तदा को विधिः ? इत्याह-

इयेरेते परित्वित्से, गुरुपृच्छाणि श्रोगकरणं ति ।

एवमिणं परिसुक्तं, वेपावचे तु अकए वि ॥ ४१ ॥

इतरेषामपि गुरुपेक्षया शेषसाधुनामपि, आकृतिं उपपद्यस्ते
निमन्त्रणे, गुरुपृच्छाया रत्नाधिकप्रशस्य, नियोगकरणमवश्यं-
तया विधानम्, युक्तमिति शेषः । इदमुक्तं भवति-अपि शेष-
साधुपेक्षया निमन्त्रणोपपद्यता, तथाऽपि न तद्वचनादेव प्रवर्ति-
तव्यम्, अपि तु गुरुपृच्छाऽवश्यं विधेयति । इति शब्दा वाक्यार्थ-
समाप्तौ । कस्मादेषामप्याह-एवमुक्त्यायेन गुरुप्रभपूर्वतत्तये-
न, इदं शेषसाधुनिमन्त्रणं, परिसुक्तमेव निर्वोचमेव, भवतीति ग-
व्यम् । "सो विहिता य" इत्यादिपूर्वोक्तप्रामाण्यात् । ननु यदि
पृष्ठो गुरुवारायेनाभो वा न प्रवेत्तवा प्रकाऽऽदिसंपादनेन नि-
मन्त्रणस्य निष्कृत्तत्वात् कथं परिशुक्ताऽस्येत्याह-वैयावृत्ते
प्रकाऽऽदिद्वाने, तुशब्द एवकारार्थो योजित एव । अकृतेऽप्य-
विहितेऽपि, आस्तां विहिते । आचनस्तस्य कृतत्वात्, गुर्वोक्तक-
रणस्यैव न मदाफलत्वात्, गुरोरापि पुष्टाऽऽसम्भवनस्तन्निवेध-
नात्र यथाकथञ्चित् । कचिन् "वैयावृत्तं तु" इति पठ्यते । तत्र
वैयावृत्त्यमेव तन्निमन्त्रणमिति प्रक्रमः, अकृतेऽपि वैयावृत्त्ये ।
इति गाथाऽर्थः ॥ ४१ ॥ पञ्चा० १२ वि० ।

णिमंतेमाण-निमन्त्रयत्-वि० । निमन्त्रणं कुर्वाणे, "तत्रो पच्छा
तस्मिन् गिहे णिमंतेमाणस्स अणिमंतेमाणस्स ।" आवा० २ कु०
१ चू० २ अ० ३ उ० ।

णिमंसू-वेर्मा-तरुणे, दे० ना० ४ वर्गे ३२ गाथा ।

णिमग-निमग्न-वि० । अध्येजन्नगमनानि णि, प्रश० ३
आश्र० द्वार । पट्टाऽऽद्यवसन्ने, औ० । आ० १० ।

णिमगजज्ञा-निमग्नजला-स्त्री० । निमज्जयत्यस्मिन् तृणाऽऽदि-
कमखिन्नं धरुजानामिति निमग्नम्, बहुलवचनाधिकरणे कप्र-
त्ययः । निमग्नं जलं यस्यां सा तथा । तमिन्नगुहाया मध्ये
वहन्त्यां तस्याम, जं० ३ वक्ष० । आ० सू० ।

णिमज्जग-निमज्जक-पुं० । वानप्रस्थभेदेषु, ये ज्ञानार्थं निमग्ना
एव क्षणं तिष्ठन्ति । नि० १ कु० ४ वर्गे १ अ० । औ० । भ० ।

णिमज्जण-निमज्जन-न० । जलप्रवेशे, ग० २ अधि० । कु० ।

णिमिअ-स्थापित-वि० । "केनाण्णुणाऽऽद्यः" ॥ ८८ ॥ २५८ ॥
इति स्थापितस्य निमिअदेशः । न्यस्ते, प्रा० ४ पा० ।

णिमित्त-निमित्त-न० । हेतौ, कारणे, विशेषे । सहकारिकार-
णे, निमित्तकारणे च । सूत्र० २ कु० २ अ० । अष्ट० । उपप-
न्नकारणे, विशेषे । आ० म० । ध्य० । द्वे शब्दस्य निमित्ते ।
तद्यथा-व्युत्पत्तिनिमित्तं, प्रवृत्तिनिमित्तं च । यथा गोशब्द-
स्य । तथाह-गोशब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्तं गमनक्रिया, गच्छु-
त्वाति गोपितं व्युत्पादनात् । तेन च गमनेनैकार्थिसमवायतया
यदुपलक्षितं सास्नाऽऽदिमत्त्वं, तत्प्रवृत्तिनिमित्तं, तेन गच्छति,
अगच्छति वा गोपिण्णे गोशब्दः प्रवर्तते, उभयस्याप्यवस्थार्था
प्रवृत्तिनिमित्तभावात् । अथाऽऽदौ तु न प्रवर्तते, यथोक्त-
रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्राभावात् । ध्य० १ उ० । प्रयोजने,
५२१

फले, संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० । अतीतानागतवर्तमानवस्तुप-
रिहानहेतौ हानविशेषे, प्रव० ७३ द्वार ।

निमित्तमाह-

तिविहं होइ निमित्तं, तीपपट्टप्पन्नऽणगयं चैव ।

तेण न विणा उ नेयं, नज्जइ तेणं निमित्तं तु ॥

त्रिविधं भवति निमित्तम् । तद्यथा-अतीतं, प्रत्युत्पन्नम्,
अनागतं च । कालत्रयवर्तिताज्ञात्माऽऽदिपरिहानहेतुश्च्युता-
मणिप्रभृतिकः, शास्त्रविशेष इत्यर्थः । कुत ? इत्याह-तेन वि-
वर्तितशास्त्रविशेषेण, विना हेतुं साभात्माऽऽदिकं, न ज्ञायते
इति ताभाऽऽदिज्ञाननिमित्तत्वाभिहितमुच्यते । एतानि कौ-
तुकाऽऽदीनि य आजीवति स तत्तदाजीवको मन्तव्य इति ।
कु० १ उ० । आ० म० । आवा० । ग० । प० व० । ध्य० । इति० ।

जे जिकखू तीतं निमित्तं करेइ, करंतं वा साइज्जइ ॥ ७१ ॥

जे जिकखू पट्टप्पणं निमित्तं वागरइ, वागरंतं वा साइज्जइ । ७२ ॥

जे जिकखू अणगयं निमित्तं करेइ, करंतं वा साइज्जइ ॥ ७३ ॥

जे जिकखू पट्टप्पणं निमित्तं वागरति-मागमस्स काले जा-
मादि वागरति ।

द्विविहं णिमित्त इमं-

साभात्मां सुहं-कवं जीवितमरणऽतीतवज्जाइ ।

गिहिअमृत्तित्थियाणं व, जे भिक्खू वागरिज्जा णं ॥ ७४ ॥

साभात्मां सुहं दुक्खं जीविनं मरणं । एतानि तु अतीतका-
लवज्जाणि वागरंतं, वट्टमाणे परस्मै चेत्यर्थः । गिहीणं, अमृत्ति-
त्थियाणं वा जो वागरेज्ज भिक्खू, सो आणादी दोसा पावेज्ज ।

द्विविहवट्टमाणगप्रदर्शनार्थं गाथा-

पट्टविभो मे अमुओ, जज्जि ण लज्जति व तस्सिमा वेद्धा ।

मीमंसा दुक्खी हं, सुही ति प्रमुअं व ते दुक्खं ॥ ७५ ॥

अमुगो मया अमुगसमीधं पेसितो लज्जिणिमित्तं, सो तत्थ तं ल-
जेज्ज वा, णो जनेज्जा ? अथवा इमा तस्स आगमणयेला, सो द्द-
लानो अल्लल्लामो वा आगच्छति, ण वा ? सोमसद्धा वा कोइ
पुच्छेज्ज-किमहं सुही, दुक्खी वा ? अथवा-वट्टमाणकाले चैव
वागरति-इमं ते सारीरं दुक्खं, माणसं वा वदति ।

गाथा-

जीवति मओ चि वा सं-कित्तिमि एगतरगस्स णिहेमे ।

एवं हेहिति तुज्जं, तस्मिन् व द्वाभाऽऽदयो एस्सो ॥ ७६ ॥

कोइ विदेसत्थो ण खज्जति-जीवति, मतो वा ? एरिसे संकि-
ते पुच्छतो एगतरणिहेसं करेज्ज, एवं वट्टमाणे, परस्मै वा
जस्स पुच्छज्जति सो पक्खलो, परोक्खो वा पक्खलो अम-
ति-तुज्जं परस्मैकाले एवं हेहिति-जानो, अल्लानो वा, सुहं,
दुक्खं वा, जीविय, मरणं वा । परोक्खे-तस्मै परस्मै काले इमो
जानो, अल्लामो वा, सुहं, दुक्खं, जीविनं, मरणं वा जविस्सइ ।

जीवइ ति जणिते गाथा-

आणंदं अपरिहयं, संखमिकरणं च उभयथा होति ।

स्वित्तादिमरणकोट्टण, अधिकरणमाणागए वा वि ॥ ७७ ॥

आणंदं अपरिहयं करोति, वर्तमानक इत्यर्थः । मनो ति भणिते
संखटिकरणं करोज्ज । एवं उजयहा अविधे अधिकरणदोसो
भवति । अथवा-मनो ति भणिते स्वित्ताचितो भये, मरति

वा, उरसिरकुट्टणादि वा करेज्ज,मित्तकिञ्चकरणेषु वा अधिकरणं जवे । अहवा-अणुगते णिमित्ते वागरेति एते खिन्नचित्ता-
ऽऽदिया बोसा जवन्ति ।

अं च णिमित्तबलेण कज्जसंघणं करेज्ज-

उच्छाहो विसीदंते, अगंतुकामस्स हाति गमणं तु ।

अदिकरणधिरिकरणं, कयविकयसंणियत्ती य ॥ ८६ ॥

अणागतणिमित्तवागरणेण कज्जे विसीदंतस्स उच्छाहो कतो जवति, लाभत्थिगो परदेसा अगंतुकामस्स अवस्सं ते लाभो भविस्सति त्ति गमणं करेति । किस्मिमादिअधिकरणेषु विसीदंतस्स अवस्सं बुद्धो जविस्सति त्ति वागरिप अधिकरणे स्थैर्यं भवति । अहवा-परदेसं गंतुकामस्स इहेव लाभो भविस्सति त्ति धिरिकरणं भवति, इमं किणादि, इतो कम्मार्भातो संणियत्ता इमस्मिं कम्मार्जे पयइत्तु, एवं ते लाभो भविस्सति, एवं अधिकरणदोसा ।

पवमाएसदोसा-

आएसविमंवादे, पयोमनिच्छुजणमादि वोच्चेओ ।

अदिकरणं अस्सेण व, उद्धाह अणस्यवादो य ॥ ८७ ॥

आएसो य विसंयदति पदं स गच्छेज्ज, वस्सही वा णिच्छुभे-
ज्ज, आहारादिबसहीण वा वोच्चेइं करेज्ज, अस्सेण वा निमि-
त्तिपण सद्धि अधिकरणं भवे, अस्सेण वा निमित्तिपण संवादि-
ते साधूण अणस्यवादो जवति, उद्धाहो य भवेज्ज ।

गाहा-

नियमा तिकासविमए, नेमित्ते छुव्विहे भवे दोसो ।

सयमेव वट्टमाणे, उजए वा तत्थिमं णातं ॥ ८८ ॥

नियमा भवस्सदोसो जवति तिकासविमए-अतीते, वट्टमा-
णे, एस्से य । छुव्विहे लाभोदिप सयमेव वर्त्तमानकाले आदेसे
दोसो भवति, उभयमिति-अणुगो, परस्स व । तत्थिमं णातं
वट्टात इत्यर्थः ।

गाहा-

आकंपिया निमित्ते-ए जोइणी जोतिण चिरगतम्मि ।

पुव्वभणितं कहेती, आगतो रट्टो य वल्लवाए ॥ ८९ ॥

एगो णिमित्तो, तेण जोतिणी गामसामिणी आकंपिता-अवि-
संवातिणिमित्तेण आउट्टिता । अणया सा जोतिणी जोतियं
चिरगतं पुच्छति-कया सो भोतिओ आगच्छति ? । तेन
कदिवं-अमुगदिणे अमुगवेलाए आगच्छति । सो य आग-
तो । ताहे तस्म जेमिसियपुव्वभणितं इत्थमादिपरियणो
सवं कहेति । तस्मिं कहिते सोऽतीसाबुनावेण रट्टो बलवाए
संपुच्छति ।

गाह-

दाराऽऽजोगण एगा-गिआगमो परियणस्म पव्वोणी ॥

पुच्छा य खमणकट्टणं, मादीयंकार सुविणादी ॥ ९० ॥

कोहो वल्लवा गव्जं, च पुच्छितो भणनि पंचपुंदाऽऽसो ।

फाज्जण दिट्ठे जति ने-व तो तुहं अवितहं कति वा ? ॥ ९१ ॥

सती असती वा नेदारा, तस्म आजोगण एगागी आगतो वे-

* 'पव्वोणी' शब्दो देशविचनः संमुखार्थः ।

च्छति-सव्वपरियणो पव्वोणीए सुगगतो । अमागतिया पव्वोणी ।
तेण पुच्छिव-कहं ते खायं ? । तेहि कहियं-परिसो तारिसो अम-
गो जेमिसिओ, तेण कहितं । सो तं बोहिरस्सं णिमित्तं पुच्छति ।
तेण वि से सुविणादि सादीयंकारं णिमित्तं अवितहं कहियं ।
सो जोतिओ कुवितो पुच्छति-एस्स बलवा मांजणी, एतीए किं
जविस्सति ? । तेण भणियं-पंचपुंदा भासो जविस्सति । तेण त-
क्खणा चेव फाज्जविषा दट्ठो । ताहे भोतिओ जणति-जए एक्कं
ण होजा, तो तुह पेहं फालियं होतं । एवं अवितहणेमिसिवा
कति जविस्सति ? । अहवा एते बोसा तम्हा ण वागरेज्ज ।

गाहा-

आसिवे ओमोयरिप, रायडुट्ठे जए व गेलस्से ।

अच्छाणरोहए वा, जयणाए वागरे भिक्खू ॥ ९२ ॥

एतेहि-उसंयंतो, पणगादीकम्मइच्छित्तो संते ।

एस्सेव पनुपसं, च भणति जहेसु उवउचे ॥ ९३ ॥

एतेहि कारणेहि असंयंतो पणगपरिहाणोए जाहे आहा-
कम्मं अइकंतो, ताहे पुवं अतीतं णिमित्तं वागरेति अह-
गेषु अतीव उवउत्तो, पच्छा आगमिस्सं पनुपणं । नि०
खू० १० उ० । अतीतानागतवर्त्तमानानामतीन्द्रियभावानाम-
धिगमे निमित्तं हेतुयद्वस्तुजातं तन्निमित्तं, तदभिधायकशास्त्रा-
ण्यपि निमित्तानीत्युच्यन्ते इति । जौमाऽऽदिलक्षणशास्त्रेषु, स्था० ।
“ भद्रविहे मदानिमित्ते पण्ये । तं जहा-भोमे, उण्णाए, सुवि-
वए, अंतलिकखे, अंगे, सरे, लक्खणे, वंजणे । ” स्था० ८
उ० । आवा० । प्रव० । वृ० । (भौमाऽऽदीनां व्याख्या स्वस्थाने)
(विस्तरार्थिना तु अङ्गविद्या नाम ग्रन्थो वीक्षणीयः । प्रकृपितं
चैतद् ‘अंगविद्या’ शब्दे प्र० भागे ३६ पृष्ठे) वाक्यप्रशस्तशकुना-
ऽऽदिकेषु, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० । चूनामणिप्रभृतौ निमित्तह-
पुरुषे, स्था० ६ उ० । दश० । आवा० । औ० ।

णिमित्तकारण-निमित्तकारण-क० । पटस्य निमित्तं तत्तव एव
कारणं निमित्तकारणम्, तदव्यतिरेकेण पटानुत्पत्तेः । तथा च
तन्तुनिर्विना न भवति यनः, तथा तन्नतानाऽऽदिचेष्टाव्यति-
रेकेणापि न भवति, तस्याश्च चेष्टाया वेमाऽऽदि कारणम् ।
अन्यद्व्यकारणभेदे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० खू० ।

णिमित्तणिप्पण-निमित्तनिष्पन्न-वि० । चिह्ननिष्पन्ने कारण-
निष्पन्ने, “ चिधणिप्पन्नं ति, करणणिप्पन्नं ति, णिमित्तणिप्पन्नं
ति वा एगट्ठं । ” आ० खू० १ म० ।

णिमित्तपिंड-निमित्तपिएर-पुं० । निमित्तमद्भुष्टप्रश्नाऽऽदि, तद्-
वातो निमित्तपिएरः । आवा० २ ध्रु० १ खू० १ म० ए उ० । अती-
तानागतवर्त्तमानकालेषु लाजाऽऽदिकथनं भिक्कार्थं कुर्वता उ-
त्पादनादेवसपकेण सूहीनपिएडे, ध० ३ अधि० । जीत० ।

अथ तद्भोजननिषेधः-

जे भिक्खू णिमित्तपिंडं भुंजः, जुंजंतं वा साइज्ज ॥ ९४ ॥

तीतमणागतवट्टमाणत्याणोपलक्षिकारणं णिमित्तं भवति
जो तं पउजित्ता असणाऽऽदिमुप्पादेति, सो णिमित्तेहि पिंडो
भरणति, आणादिया य दोसा, उउलहुं च से पच्छिस्सं ।

जिक्खू णिमित्तपिंडं, कहेज्ज सज्जं तु अहव सातिज्जे ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छत्तनिराहुणं पावे ॥ १४२ ॥

नियमा निकालविसए, णेमिस्से उव्विहं जवे दोसो ।

सयमेव वट्टपाणे, उजए वा तत्थिमं नातं ॥ १४३ ॥

कंठा । तिथिधो कालो-अतीतो, वट्टमाणो, आगमिस्सो । एकेकं उव्विहं णिमित्तं पउजति । तत्थ इमे उव्वेवा-लानं, आलामं, सुवं, उहं, जीविवं, मरणं । एगम्मि पउसे शियमा संजमाय-परोभया दोसा भवन्ति । एत्थ तीतं अप्पदोस्ततरं, ततो आग-मिस्सं बहुदोस्ततरं, ततो पकुप्पण बहुदोस्ततरं ।

तत्थ पकुप्पणे इमं वडाहरणं-

आकंपिया णिमित्ते-ण जोइणा भोए चिरगयम्मि ।

पुव्वभणितं कहेती, आगतो ह्ठो प वलवाए ॥ १४४ ॥

इमा मइवाहुकया गाहा ।

एतीए इमाओ दो वक्खानगाहाओ-

दाराऽऽजोयण एगा-गिआगमो परियणस्म पव्वोणी ।

पुच्छा य खमणकहुणं, सारीपंकार सुविणादी ॥ १४५ ॥

कोहो वरुवा गम्भं, च पुच्छितो भणति पंचपुंहाऽऽसो ।

फाअण दिट्ठे जति णे-व तो तुहं अवितहं कति वा ? ॥ १४६ ॥

एगम्मि गामे ओसएणो णिमित्ती अत्थति, तत्थ जो गाम-भोतिओ सो पवासतो, तत्थ य जा भोइणी, सा तं णेमिस्सियं णिमित्तं पुच्छति । ताहे तेण सा अवितहणिमित्तेण आकंपिया । अणणदा सा नं पुच्छति । तेण कहियं-कहलं अमुगवेलाए एति । सो वि जोइओ जितेइ-सब्बं इहेव उहेउं एगागो जामे दारा-भोगेण सि गवेसामि-किं वभिचारं वभिचरति, ण वा ? । तस्सागमणवेलाए य सब्बो परियणो पव्वोणीए शिगतो । अगगतिए एति, सो य विट्ठो, सागते कए पुच्छइ-कहं भे नात ? । तेण जणियं-खमणो णेमिस्सी, तेण कहियं । आगतो चरं कसुसितमणसा एस वभिचारि सि जुजुत्तरे णेमिस्सी सदा-वितो, कहेति णिमित्तं, तेण जं किं पुव्वजणियं, भुत्तं वा, अणु-भुत्तं वा सुविणादिगनं तं सब्बं सब्बकारेहिं कहित । एवं कहिते वि कोव ण मुंचति । ततो रुठो पुच्छति-एतीए वडावाए किं गम्भे सि । णेमिस्सिणा उव्वभोगेण जणियं-किसोरो पंच-पुंढो । ततो रुठो फासं ण पमिच्छति सि जणति-फाहेइ उदं । से फामियं विट्ठो । ततो भगाति-जति एयं णिमित्तं एव ण भवति, तो तुज्ज पोहं फामियं होंतं । एरिसा अवितहणि-मिस्सी कोत्तिया भयिस्सन्ति ? । जतो वभिचरन्ति णिमित्ता, उउम-त्थपओगा य वितहा भवन्ति, अधिकरणादओ व दोसा आवपरोभयसमुत्था, संकाऽऽदिया य इत्थीसु दोसा, अतो य णिमित्तं बागरेयव्व ।

अववादेण बागरेयव्वं । गाहा-

असिबे ओमोपरिए, रापकुट्टे भए व गेलखे ।

अक्खाण रोहए वा, जयणाए बागरे निक्ख ॥

असिवाधिकारणेहिं सुइहुउवउत्तो तीनाइणिमस बागरेति, जाहे पणगपरिहाणीए चउलहुं पत्तो । नि० चू० १३ उ० ।

णिमित्तमाए(सि(ण)-निमित्तदेशिन्-पुं० । निमित्तमतीताऽऽदि-जेदभिन्नमादिशति यः स तथा । नैमित्तिकसाधौ, प० ब० ४ द्वार ।

निमित्ताऽऽदेशिनमाह-

तिविह निमित्तं एके-क उव्विहं जं तु वन्नियं पुत्ति ।

अजिमाणाजिनिवेसा, बागरियं आसुरं कुणइ ॥

त्रिविधमतीताऽऽदिकालत्रयविषयं यत्पूर्वमिहैवाऽऽभियोगिकभा-वनायां वर्णितं, तदेकैकं यद्विधं लानात्ताऽऽसुखदुःखजीवित-मरणविषयमेदाद्यष्टप्रकारम् । आह-माज्जियोगि भावनानिबन्ध-नतया पूर्वमिदमुक्तम्, अतः कथमिदमिहामिधीयत इत्या-ह-अभिमानाभिनिवेशादहङ्कारतीव्रतया व्याकृतं प्रकटितमेत-न्निमित्तमासुरीं भावनां करोति, अन्यथा त्वानियोगिकी मतिः । वृ० १ उ० ।

णिमित्तलक्षण-निमित्तलक्षण-न० । विज्ञानहेतौ निमित्त-शास्त्रे, विशेषः ।

अथ निमित्तलक्षणं विवृण्वन्नाह-

अविस्वज्जई मुज्जामुभ-मणेण तो सक्खणं निमित्तं ति ।

जोमाइ तदहविहं, तिकालविसयं जिणानिदियं ॥ १४७ ॥

सहयते विज्ञायते यस्मादनुज्ञाश्रममनेन ततो निमित्तमपि लक्षणम् । तस्माद्विधमष्टप्रकारम् । उक्तं च-“ प्रोमसुमि-णंऽनल्लिक्खं, दिट्ठं अगसरलक्खणं तह य । वल्लणमद्विहं कसु, निमित्तमेवं मुण्येव्वं ॥ १ ॥ ” इति । भौमाऽऽदिस्व-रूपं च प्रयान्नरावधसेयम् । इदं चाष्टविधमपि निमित्तं प्रत्येकमतीतानागतवर्तमानरूपकालत्रयविषयं जितैरभिहित-मिति ॥ २१६३ ॥ विशेषः । आ० चू० ।

णिमित्तसंयोग-निमित्तसंयोग-पुं० । कारणसाहित्ये, “ शुभो निमित्तसंयोगो, पञ्चकोदयतो मतः । ” (१८) शुभः प्रशस्तो नि-मित्तसंयोगः सद्व्योगाऽऽदिसम्बन्धः, सद्व्योगाऽऽदीनामेव निःश्रे-यससाधननिमित्तत्वात् । (१८) । द्वा० २१ द्वा० ।

णिमित्तमुच्छि-निमित्तमुच्छि-स्त्री० । शुभहेतुवस्तुमुच्छौ, यथा-भावकमतग्रहणे तत्कालोच्छ्रितिराक्षपणवाऽऽदिनिनादध्वण्य-पूर्णजम्भभृङ्गारजध्वजचामराऽऽद्यवस्त्रोपकरणशुभगन्धाऽऽप्राणाऽऽ-दिस्वभावाः । ध० २ अधि० ।

णिमित्ताजीविया-निमित्ताजीविका-स्त्री० । त्रैकालिकहाजा-लाभाऽऽदिविषयनिमित्तोपात्ताऽऽहाराऽऽद्युपजीवने, आ० ४ डा० ४ उ० ।

णिमित्तण-निमीलन-न० । नि-मील-ह्युट् । “ प्रादेर्मल्लिः ” ॥ ८ । ४ । २३२ ॥ इति अम्यस्य द्वित्वं वा, द्वित्वे ह्रस्वो वा । अकि-संकोचे, प्रा० ४ पाद ।

णिमीलण-निमीलन-न० । ‘णिमित्तण’ शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

णिमेण-देशी-स्याने, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

णिमेल-देशी-दन्तमांसं, दे० ना० ४ वर्ग ३० गाथा ।

णिमेला-देशी-घनपात्रे, दे० ना० ४ वर्ग ३० गाथा ।

णिमेस-निमेष-पुं० । अकिनिमीलने, भ० १४ श० १ उ० । आ० म० । स्वाभाविकचक्षुर्निमीलनकाले, धा० ० ।

णिम्मइग-निर्मदक-पुं० । खौरविशेषे, प्रअ० ३ आश्र० द्वार ।

णिम्मदिय-निर्मदित-वि० । इदिते, प्रअ० ३ आश्र० द्वार ।

णिम्मम-निर्मम-त्रि० । निर्गतं ममत्वं बाह्याऽऽभ्यन्तरेषु वस्तुषु यस्मादसौ निर्ममः । सूत्र० १ पु० १० अ० । ममत्वरहिते, संघा० । आच० । पं० भा० । प्रका० । आ० म० । वस्त्रपात्राऽऽदिषु म-
मत्वरहिते, उत्त० १९ अ० । अस्यां प्रारनचमौ उत्सर्पिण्यां
भविष्यति सुलसाजीवे पञ्चदशे तीर्थकरे, प्रव० ४६ द्वार ।
ती० । ति० । न० ।

णिम्ममजाव-निर्ममजाव-पुं० । आकालं अकलपरिग्रहोपादा-
नशून्यविदानवैकर्मिकशुद्धाऽऽत्मस्वजावानुभवजनिते निर्मम-
त्वे, द्वा० १७ द्वा० ।

णिम्मल-निर्मल-त्रि० । स्वाभाविकाऽऽगन्तुकमलरहिते, जी० ३
प्रति० ४ उ० । सं० । प्रका० । आ० म० । जं० । रा० । विमले,
औ० । प्रभ० । कटिनमलरहिते, भ० २ श० ए उ० । सं० ।
औ० । विगुह्ये, द्वा० १ पु० १ अ० । स्वच्छे, कल्प० ३ कण ।
भ० । घट्टिनीघटिते, " मद्रा घटा नीरवा निम्मला निप्यंका "
प्रका० २ पद । पूर्ववत्कर्मविनिर्मुक्ते ह्ययमलवर्जिते सिद्धे,
औ० । प्रल्लोके वक्ष्यां विमानप्रस्तटानां चतुर्थे, स्था० ६ डा० ।
निर्गतो मलो यस्मात् । ५ व० मी० । कतके, तस्य हि संबन्धाद्
जलमलनाशकत्वं प्रसिद्धम् । आच० ।

णिम्मज्जज्जपुण-निर्मलज्जपुण-त्रि० । निर्मलेन जलेन भूते,
कल्प० ३ कण ।

णिम्मलफलिह-निर्मलस्फटिक-पुं० । विमले स्फटिकमणौ,
" निर्मलस्फटिकस्येव, निर्मलं रूपमात्मनः । अभ्यस्तोपाधिसं-
न्धो, जरस्तत्र विमुक्त्यति " ॥ ६ ॥ अष्ट० ४ अष्ट० ।

णिम्मल्लवोद्धवंत-निर्मलवोधवत्-त्रि० । विमलवोधसंपन्ने, बो०
३ श्रित० । निर्मलवोधस्तु- " निर्मलवोधोऽप्येवं, शुभ्वाभावसं-
भवो ज्ञेयः । शमनैशास्त्रयोगात्, भुनक्तिनाजानासारः ॥ "
बो० ४ श्रित० ।

णिम्मल्ल-निर्माद्य-न० । देवोच्छिष्टे देवासां ह्ये, आच० ।
तार्थाऽऽविगतसप्रभावप्रतिमाशेषे, पि० ।

भोगविण्णं दत्तं, णिम्मल्लं विंति गीयत्या ।

वज्जितविम्बाऽऽरोपितं सखिच्छायाभूतं विगम्भिसंजातं दृश्य-
मानं च निःश्रीकतया न भव्यजनमनःप्रमोदहेतुः, तन्निर्माद्यं
ब्रुवन्ति बहुभुताः । सङ्गा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

निर्मल्य-न० । निर्मलपरिणतौ, ह्यया० ८ अध्या० ।

णिम्मव-निर्मा-धा० । निर् + मा । विरचने, निष्पादने,
" निर्मेर्निष्माण-निम्मवौ " । ८ । ४ । ११ । इति निर्पूर्वस्य
मिमीतेः णिम्माण-निम्मवाऽऽदेशौ । णिम्माणेह । णिम्मवश्च । नि-
मिमीते । प्रा० ४ पाद । कर्मणि षक् । निर्माप्यन्ते । परिसमा-
प्तिं नीयमाने, पं० सू० १ सूत्र ।

णिम्मवइत्ता-निर्मापयितु-त्रि० । सफलतापर्यन्तकार्यनेतरि,
स्था० ४ डा० ४ उ० ।

णिम्मह-गम्-धा० । गतौ, " गमेरह् अइच्छाणुवज्जावज्जसोक्कुसा-
ककुल-पञ्चङ्ग-पञ्चन्व-णिम्मह-णी-णीण-णीसुक्क-वत्थ रम्म
परिअल्ल-बोल-परिअल्ल-णिग्गिणम्म-णिग्गहावसेहावहराः " ॥
८ ॥ ४ ॥ १६२ ॥ इति सूत्रेण गमेरिण्णमहाऽऽदेशः । " णिम्मह
गच्छति । प्रा० ४ पाद ।

णिम्महियरागरोस-निर्मधितरागरोस-त्रि० । निराकृतप्रीतिदेवे,
जीवा० १ अधि० ।

णिम्माण-निर्मा-धा० । विरचने, निष्पादने, प्रा० ४ पाद ।

निर्माण-न० । उत्तरकरणे, विशेष० ।

णिम्माणणाम [ण]-निर्माणनामन्-न० । सर्वजीवशरीराव-
यवनिष्पादके मङ्गोपाङ्गकर्मणि, आच० १ पु० २ अ० १ उ० ।
कर्म० । पं० सं० । उत्त० । प्रव० ।

अंगोवंगणियमणं, णिम्माणं कुण्डमुत्तहारसमं । [४९]

निर्माणं निर्माणनामाङ्गोपाङ्गनियमनम्, अङ्गप्रत्यङ्गानां प्रति-
नियतप्रदेशव्यवस्थापनं, करोति विदधाति, अतः सूत्रधारसमं
सूत्रभृत्कल्पम् । यदुक्त्याज्ज-तुशरीरेष्वङ्गोपाङ्गानां प्रतिनिध-
तस्थानवृत्तिता भवति, तत्सूत्रधारकल्पं निर्माणनामेत्यर्थः ।
तद्भावे हि तद्वृत्तककल्पैरङ्गोपाङ्गनामाऽऽदिभिर्निर्धत्तिताना-
मपि शिरउवराऽऽदीनां स्थानवृत्तेरनियमः स्यात् । (४७)
कर्म० १ कर्म० ।

णिम्माय-निर्मात-पुं० । निष्पन्ने, वृ० ६ उ० । परिनिष्ठासुपा-
गते, व्य० १ उ० । पञ्चा० । विशिष्टाभ्यासवति, कल्प० ३
कण । सूत्रार्थतदुभयङ्गे, " आयरियाण सगासे, प्रमुयसेषं
तु णिम्माया । " व्य० ३ उ० ।

णिम्मावित्त-निर्मापयितव्य-त्रि० । कर्त्तव्ये, (सूत्र०) " पञ्च
महम्भूया अणिम्मिया अणिम्मावित्ता अकइा णो कित्तिमा " ।
सूत्र० २ पु० १ अ० ।

णिम्मिय-निर्मित-त्रि० । निवेशिते, क्पा० ७ अ० । द्वा० ।
न्यस्ते, द्वा० १ पु० १ अ० । निष्पादिते, सूत्र० २ पु० १ अ० ।
कृते, स्था० ८ डा० । औ० ।

णिम्मियवाइ [ण]-निर्मितवादिन्-त्रि० । निर्मितमीश्वरप्रद-
पुरुषाऽऽदिना कृतं लोकं वदतीति निर्मितवादी । ईश्वरकृतलो-
कवादिलक्षणे अक्रियावादिनि, (स्था०)

" आसीदिदं तमोभूत-प्रप्रकातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेकाण्येवोच्यते, नष्टे स्याद्वरजकृमे ।

नष्टामरनरे चैव, प्रणष्टोरगराक्षसे ॥ २ ॥

केवलं गह्वरीभूते, महाभूतविशर्जिते ।

अविम्याऽऽत्मा विस्तृतत्र, शायानस्तप्यते तपः ॥ ३ ॥

तत्र तस्य शयानस्य, नात्रेः पञ्च विनिर्गतम् ।

तरुणविमपरुल्लसितं, दृष्टं काञ्चनकर्णिकम् ॥ ४ ॥

तस्मिन्पक्षे भगवान्, वपरी यहोपवीतसंयुक्तः ।

ब्रह्मा तत्रोत्पन्न-स्तेन जगन्मातरः सृष्टाः ॥ ५ ॥

अदितिः सुरसङ्गानां, धितिरसुराणां मनुर्मनुष्याणाम् ।

धिनता विहङ्गमानां, माता विश्वप्रकाराणाम् ॥ ६ ॥

कद्ः सरीसृपाणां, सुलसा माता तु नागजातीनाम् ।

सुरभिश्चतुष्पदानां, मिला पुनः सर्वजीवानाम् ॥ ७ ॥ इति ।

प्रमाणयति आसौ-वृद्धिमत्कारणकृतं प्लवनं, संस्थानवत्वा-
त्, घटवदित्यादि । अक्रियावादिता आस्य न कदाचिदनीदृशो
जगति विद्यमानश्चिन्मनुष्यनस्याकस्मिन्तानिबेधात् । न चैव-
राऽऽदिकर्तृकस्य जगताऽस्ति, कुत्रालाऽऽदिकारकवैयर्थ्यप्रसङ्गा-
त् । कुत्रालाऽऽदिष्वेवराऽऽदिवृद्धिमत्कारणस्थानीयवृत्ताप्रस-

ज्ञात् । किञ्च-ईश्वरस्याशरीरतया कारणाभावात् क्रियास्वप्रवृ-
त्तिः स्यात् । सशरीरत्वे च तच्छरीरस्यापि कर्त्तृन्तरेण जाव्यम्,
एवं चानवस्थाप्रसङ्ग इति । स्या० ८ उ० । ('इस्सर' शब्दे
द्वितीयजागं ६३६ पृष्ठे चैतन्मते परीक्षितम्)

णिमिस्सवल्ली-निर्मिश्रवल्ली-स्त्री० । नास्त्वस्मिन्तरस्वजनवर्गे,
यन् निर्मिश्राणि-

माया पिया य जाया, भगिणी पुत्तो तद्देव धूया य ।

एसा अणंतरा खयु, णिमिस्सा होति वल्ली उ ॥

माता, पिता, भ्राता, भगिनी, पुत्रो, उद्दिता च । एसा खल्व-
नंतरा जयति वल्ली । व्य० १० उ० ।

णिम्मूल-निर्मूल-त्रि० । उच्छेदमूले, " णिम्मूलल्लुणकस्यो-
दनासिका जिह्वदधपाया । " प्रश्न० १ भाष० द्वार । " णि-
म्मूलिनंतफुरफुरतविगलममपहयविगयगाददिसपहारमुच्चिन-
कलंतविभलधिलावकलुणो । " निर्मूलितानि विकृतिनो बाहि-
कृतानि अन्त्राणि उदरमध्यायवविशेषा येषां ते तथा ।
प्रश्न० ३ भाष० द्वार ।

णिम्मूलण-निर्मूलन-न० । कवे, डा० २६ डा० ।

णिम्मेअ-देही-गते, दे० ना० ४ धर्गे ३४ गाथा ।

णिम्मेर-निर्मयिद्-त्रि० । परम्परापरिहाराऽऽदिमयादाविलोपि-
त्वान् (रा० । दशा०) लोककुलाऽऽद्यपेक्षया (स्या० ३ उ०
२ उ०) अविद्यमानकुलाऽऽदिमयोदे, ज० २ वक्र० । ज० । प्र-
तिपक्षाऽपरिपालके, स्या० ३ उ० १ उ० ।

णिम्मोअ-निर्मोक-पु० । कञ्चुके, "कञ्चुक्" इति ख्याते सर्प-
त्वाच्च, विशेषः । " भेसस्स व निम्मोअो । " प्रा० २ पाद ।

णिम्मोयणी-निर्मोचनी-स्त्री० । निर्मोके कञ्चुके, " जहा य
भोई तणुय पुयंगो, णिम्मोयणि हिण्ण पलेह मुत्तो (३४) "
उत्त० १४ ध्र० ।

णिय-निज-त्रि० । आत्मीये, सूत्र० १ ध्रु० २ ध्र० २ उ० । क-
र्म० । अष्ट० ।

णियजाऽद्वन्द्वद्वित्रिया-ऽणंतसो..... । [८१]

यका यकाः प्रकृतयो यस्यां मूत्रप्रकृतौ पतिता विद्यन्ते तासां
सैव मूलप्रकृतिर्निजजातिर्विज्ञेया । तथा तथा निजनिजमूत्रप्र-
कृतिरूपया निजजात्या यत्तल्लब्धं प्राप्तं दलिकाग्रम् । (८१)
कर्म० ४ कर्म० ।

णियइ-निकृति-स्त्री० । मायायाम्, तन्प्रच्छादनायं मृपावचने
च । प्रश्न० २ भाष० द्वार । स० ।

नियति-स्त्री० । नियमनं नियतिः । यथाभवने, सूत्र० १ ध्रु० १
ध्रु० ३ उ० । अत्रहयभाष्युदये, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

सा च पदार्थानामवश्यतया यथाभवने प्रयोजककर्मिणि ।
स्या० ४ उ० ४ उ० । आचा० ।

अथ निर्यातवागिगोशाज्ञानां मतानीह दृश्यन्ते-

आप्यायं पुण एगेमि, उववप्सा पुढो जिया ।

वेदयंति मुहं दुक्खं, अट्टवा तुप्पंति ठाणओ ॥१॥

पुनःशब्दः पूर्वोऽऽदिच्यो विशेषं दर्शयति-नियतिश्च । नां पुनरे-
केषामेतदावस्थातम् । अत्र चाविवाकितकर्मका अपि अकर्मका
५२५

जवन्तीनि ख्यातेर्धातोर्जावे निष्ठाप्रत्ययः, नद्योगे कर्त्तरि षष्ठी । त-
तश्चायमर्थः-नैर्नियतवादिभिः पुनरिदमाख्यातं, तेषामयमाशय
इत्यर्थः । तथा-उपपन्ना युक्त्या घटमानका इत्यनेन च पञ्च-
भूततज्जीवतच्छरीरवादिमतमपाकृतं भवति । युक्तिस्तु भ्रमः
प्राग्दर्शितैव, प्रदर्शयिष्यते च । पृथक् पृथक् नारकाऽऽदिजनेषु श-
रीरेषु चेत्यनेनाऽऽप्यात्माऽद्वैतवादनिरासोऽवश्येय । के पुनस्ते प-
यगुपपन्नास्तदाह-जीवाः प्राणिनः सुखदुःखनोगिनः । मनेन च
पञ्चस्कन्धातीरक्तजीवाभाषप्रतिपादकबौद्धमनाऽपेक्षेयः कृमो
छष्टयः । तथा ते जीवाः पृथक् पृथक् प्रत्येकदेहे व्यवस्थिताः
सुखदुःखं च वेदयन्त्यनुभवन्ति । न वयं प्रतिप्राणिप्रतीनं
सुखदुःखानुभवं निहूमहे । अनेन चाऽऽकर्तृत्वादनो निरस्ता
भवन्ति । अकर्तृत्वविकारिण्यात्मानि सुखदुःखानुभवानुपपत्तेरि-
ति भावः । तथैतदस्माज्जिनोऽपलप्यते । (अट्टवाति) अथवा-ने
प्राणिनः सुखदुःखं चानुभवन्ति, विलुप्यन्ते उच्छिद्यन्ते, स्वायु-
षः प्रच्याव्यन्ते, स्थानात्स्थानान्तरं संक्राम्यन्त इत्यर्थः । तत-
श्चौपपातिकत्वमप्यस्माभिस्तेषां न निषिध्यते । इति श्लोकार्थः ॥१॥

तदेवं पञ्चभूतास्तिन्वाऽऽदिव्यादेनिरासं कृत्वा यस्मैनिप-
तित्यादाभराधायते, तच्छ्रुताकद्वयेन दर्शयितुमाह-

न तं सयं कदं दुक्खं, कओ अन्नं कदं च णं ? ।

मुहं वा जइ वा दुक्खं, मेद्वियं वा अमेद्वियं ॥ २ ॥

सयं कदं न अमोहिं, वेदयंति पुढो जिया ।

संगइअं तं तद्वा तेमिं, इहमेगेसि आदियं ॥ ३ ॥

यन् तैः प्राणिभिरनुभूयते सुखं, दुःखं, स्थानविलोपनं वा, न
तत्स्वयमात्मना पुरुषकारेण कृतं निष्पादितं दुःखमिति, का-
रणे कार्योपनाराद् दुःखकारणमेवोक्तम् । अस्य चोपलक्षण-
त्वात् सुखाऽऽद्यपि प्राण्यम् । ततश्चेदमुक्तमनवति-योऽयं सुखदुः-
खानुभवः स पुरुषकारकृतकारणजन्यो न भवतीति । तथा
कुतोऽप्येन कालेश्वरस्वजावकर्माऽऽदिना च कृतं भवेत् ? णमि-
त्यलङ्कारे । तथाहि-यदि पुरुषकारकृतं सुखाऽऽद्यनुभूयते ततः
सैवकवणिक्कर्षकाऽऽदीनां समाने पुरुषकारे सति फलप्राप्तिसं-
ख्यं, फलप्राप्तिश्च न भवेत् । कस्याचित्तु सेवाऽऽदिव्यापाराजा-
वेऽपि विशिष्टफलावाप्तिर्दृश्यते इत्यतो न पुरुषकारात्किञ्चि-
दासाद्यते, किं तर्हि नियन्त्रेवेत्येतच्च द्वितीयश्लोकात्तेऽभि-
धास्यते । नापि कासः कर्त्ता, तस्यैकरूपत्वाच्चगति फलवैचि-
ष्यानुपपत्तेः । कारणभेदे हि कार्यभेदो भवति, नानेदे । तथा
हायमेव हि भेदो जेदहेतुर्वा घटने, यदुत विरुद्धा यासः, का-
रणजद्वय । तथेश्वरकर्तृकेऽपि सुखदुःखं न भवतः । यथाऽ-
सावीश्वरो मूर्तोऽमूर्तो वा ? यदि मूर्तस्ततः प्राकृतपुरुषस्यैव
सर्वकर्तृत्वाभावः । अथाऽमूर्तस्तथास्तथाकाशस्यैव सुतरां
निष्क्रियत्वम् । अपि च-यद्यसौ रागाऽऽदिमात्रस्ततोऽस्मदाद्य-
व्यातरेकाद्विषयकान्तैव । अथाऽसौ विगतरागः, ततस्तत्कृतं
सुजगदुभयेश्वरद्विजाऽऽदिजगद्वैचित्र्यं न घटो प्राञ्जति, ततो
नेश्वरः कर्त्तेति । तथा-स्वजावस्यापि सुखदुःखाऽऽदिकर्तृत्वानु-
पपत्तिः । यतोऽसौ स्वजावः पुरुषाद्विज्ञोऽभिज्ञो वा ? यात्र
भिन्नः ? न पुरुषाऽऽभिने सुखदुःखं कर्तुमक्षतस्माद्विज्ञत्वात् ।
नाप्यभिज्ञोऽभेदे पुरुष एव स्यात्तस्य चार्कर्तृत्वमुक्तमेव । ना-
ऽपि कर्मणः सुखदुःखं प्रति कर्तृत्वं घटते । यतस्तत्कर्म पुरुषा-
द्विजमभिज्ञं वा भवेत् ? अतिशयेन पुरुषमात्रताऽऽपत्ति कर्म-

णः, नत्र चोक्तो दोषः । अथ भिन्नं न किम्-सचेतनम्, अचेत-
नं वा ? । यदि सचेतनम्, एकस्मिन् काये चैतन्यद्वयाऽऽपत्तिः ।
अथाऽचेतनम्, तथा सति कुतस्तस्य पाषाणखण्डस्येषास्वन-
त्रस्य सुखदुःखोत्पादनं प्रति कर्तृत्वम् ? , इत्येतच्चोत्तरत्र व्या-
प्तेन प्रतिपादयिष्ये; इत्यलं प्रसङ्गेन । तदेवं सुखं सैद्धिकं
सिद्धावपवर्गनक्षणायां जवं, यदि वा दुःखम्-असातो-
दयजनकमसैद्धिकं सांसारिकम् । यदि बोभयमप्येतत्सुखं
दुःखं वा अकृत्वत्वाऽङ्गनाऽऽद्युपभोगक्रियासिद्धौ भवं, तथा
कशातामनाङ्गनाऽऽदि सिद्धौ भवं सैद्धिकम् । तथाऽसै-
द्धिकं सुखमांतरमानन्दरूपमाकस्मिकमनवधारितबाह्यनिमि-
त्तम् । एवं दुःखमपि इवरशिरोऽतिशूलाऽऽदिकमङ्गोत्थमसैद्धि-
कम् । तदेतदुभयमपि, न स्वयं पुरुषकारेण कृतं, नाप्यन्येन के-
नचित् कालाऽऽदिना कृतं, वेदपत्यनुजवन्ति, पृथक् जीवाः प्रा-
णिन इति । कथं नहिं तत्तेषामभूदिति नियतवादी स्वाभि-
प्रायमाविष्करोति- (संग्रहं ति) सम्यक् स्वपरिणामेन गति-
र्यस्य यदा यत्र यत्सुखदुःखानुजवनं, सा सङ्गतिनियतिः, तस्या
भवं साङ्गतिकम् । यतश्चैव न पुरुषकाराऽऽदिकृतं सुखदुःखाऽऽ-
द्यतस्तत्तेषां प्राणिनां नियतिकृतं साङ्गतिकमित्युच्यते । इहा-
स्मिन् सुखदुःखानुभववादे, एकेषां वादिनामाख्यातम्, तेषाम-
यमच्युपगमः ।

तथा चोक्तम्-

“ प्राप्तव्यो नियतिवत्ताऽऽश्रयेण योऽर्थः,
सोऽवश्यं भवति नृणां ज्ञेयोऽशुभो वा ।
चूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने,
नाज्ञाद्य भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ १ ॥ ” सूत्र० १ शु०
१ अ० १ उ० ।

ये नियतिवादिनस्ते ह्येवमाहुः-नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति,
पञ्चशादेते जावाः सर्वेऽपि नियतेनैव रूपेण प्रादुर्भावमहनुवते,
नान्यथा । तथाहि-यद्यदा यतो जवति तत्तदा तत् एव नियतेनैव
रूपेण जवदुपलब्धते । अन्यथा कार्यभावव्यवस्था, प्रतिनियत-
रूपव्यवस्था च न जवेत्, नियामकाज्ञात् । तत् एवं कार्यनैय-
त्त्यतः प्रतीयमानामेनां नियति को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधि-
तुं क्रमते ? , मा प्रापद्वयत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः ।

तथा चोक्तम्-

“ नियतेनैव रूपेण, सर्वं भावा भवन्ति यत् ।
ततो नियतिज्ञा ह्येते, तत्स्वरूपानुबोधतः ॥ १ ॥
यद्यैव यतो यावत्, तत्तदैव ततस्तथा ।
नियतं जायते व्याघातः, क एनां बाधितुं क्रमः ? ” ॥ १ ॥ १ ॥ न० ।
एवं श्लोकद्वयेन नियतिवादिमतमुपपन्नस्यास्योत्तरदानायाऽऽह-
एवमेयाणि जपंता, बाला पंडित्यमाणितो ।
नियथानिययं संतं, अयाणंता अबुद्धिया ॥ ४ ॥

एवमित्यनन्तरोक्तस्योपप्रदर्शने, एतानि पूर्वोक्तानि नियतिवादा-
ऽऽश्रयानि वचनानि । जल्पन्तोऽग्निदधनो, बाह्या अज्ञाः सदस-
द्विवेकविकृता अपि सन्तः, पणिरुतमार्मान आत्मानं पणिरुतं मन्तुं
शीघ्रं येषां ते तथा । किमिति न एवमुच्यते ? , इत्येतद्वाह-यनः
(नियथानिययं सन्मिति) सुखाऽऽदिकं किञ्चिन्नियतिकृतमव-
श्यंजाव्युदयप्रापनं, तथाऽनियतमात्मपुरुषकारेश्वराभिदप्रापितं
सद्, नियतिकृतमेवैकान्तेनाऽऽश्रयन्त्यतोऽज्ञानानां सुखदुःखाऽऽ-
दिकारणम्, अबुद्धिका बुद्धिगहिता जवन्तीति । तर्थाह-आहंतानां

किञ्चित्सुखदुःखानि नियतित एव भवन्ति, तत्कारणस्य कर्मणः
कस्मिन्नियतिवसरेऽवश्यं जाव्युदयसङ्गावाप्तिनियतिकृतमित्युच्यते ।
तथा किञ्चिदनियतिकृतं च पुरुषकालेश्वरस्वभावकर्मोऽऽदिकृतं,
तत्र कदाचित्सुखदुःखाऽऽदेः पुरुषकारसाध्यत्वमप्याश्रयते ।
यतः क्रियातः फलं भवति, क्रिया च पुरुषकाराऽऽयत्ता प्रव-
र्तते । तथा चोक्तम्-“ न दैवमिति संखित्य, त्यजेदुद्यममात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं, तिलेभ्यः प्राप्नुमर्हति ? ॥ १ ॥ ” यत्तु समा-
ने पुरुषव्यापारे फलवैचित्र्यं दूषणत्वेनोपपन्नं, तद्दूषणमेव ।
यतस्तत्रापि पुरुषकारवैचित्र्यमपि फलवैचित्र्ये कारणं जवति ।
समाने वा पुरुषकारे यः फलजावः कस्याचिद्भवति, सोऽह-
एकृतः । तदपि चास्माभिः कारणत्वेनाऽऽश्रितमेव । (सूत्र०)
(कालकर्तृत्वाविचारः ‘ काल ’ शब्दे तृतीयाभागे ४६१ पृष्ठे
गतः) तथेश्वरोऽपि कर्त्ता । आत्मैव हि तत्र तत्रोत्पत्तिद्वारेण स-
फलजगद्व्यापनार्थेश्वरः । तस्य सुखदुःखोत्पात्तिकर्तृत्वं सर्ववा-
दिनामाविगानेन सिद्धमेव । यथात्र मूर्तामूर्ताऽऽदिदूषणमुपप-
न्नं, तदेवभूतेश्वरसमाश्रयेण दूराच्छेदितमेवेति । स्वभावस्या-
ऽपि कदाचित्कर्तृत्वमेव । तथाहि-आत्मन उपयोगलक्षणत्वम-
संख्येयप्रदेशत्वम् । पुत्रतानां च मूर्त्तत्वं धर्माधमास्तिकाय-
योगनिश्चिन्त्युपपन्नकारित्वममूर्त्तत्वं चेत्येवमादिस्वभावाऽऽपा-
दितम् । यदपि चाऽऽत्मव्यतिरेकाऽऽव्यतिरेकरूपं दूषणमुपपन्नं,
तद्दूषणमेव । यतः-स्वभाव आत्मनोऽव्यतिरेकः । आ-
त्मनोऽपि च कर्तृत्वमच्युपगतमेव, तदपि स्वभावाऽऽपादितमे-
वेति । तथा कर्माऽपि कर्तृ भवत्येव । तस्मि जीवप्रदेशैः स-
हान्योन्यानुपेक्षरूपतया व्यवस्थितं कदाचित्चाऽऽत्मनोऽभिन्नं,
तद्वशाच्चाऽऽत्मा नरकतिर्यक्रमनुष्णामरभवेपु पर्यटन् सुखदुःखा-
ऽऽदिकमनुजवतीति । तदेवं नियत्यनियत्योः कर्तृत्वे युक्त्युप-
पन्ने सति नियतेनैव कर्तृत्वमच्युपगच्छन्तो निर्धुक्तिका भव-
न्तीत्यवसेयम् ॥ ४ ॥

तदेव युक्त्या नियतिवादं दूषयित्वा तद्वादिनाम-
पायदर्शनायाऽऽह-

एवमेगे उ पासत्या, ते जुज्जो विप्पगग्धिआ ।

एवं जवच्छिआ संता, ए ते दुक्खविमोक्खया ॥ ५ ॥

(एवमेगे उ इत्यादि) एवमिति पूर्वाभ्युपगमसंयुक्तम्,
सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि नियतानियते सत्येके नियतमेवाऽव-
श्यंजाव्येव कालेश्वराऽऽदिनिराकरणेन निहेतुकतया निय-
तिवादमाश्रिताः । तुरवधारणे । त एव नान्ये । किंविशिष्टाः
पुनस्ते ? , इति दर्शयति-युक्तिकदम्बकाद् यदिस्तिष्ठन्तीति पार्श्व-
स्थाः, परलोकाक्रियापाश्वस्था वा । नियतिपक्षसमाश्रयणा-
त्परलोकाक्रियावैयर्थ्यम् । यदि वा-पाश इव पाशः, कर्मबन्धन-
म् । तच्चेह युक्तिविकलनियतिवादप्रकरणम्, तत्र स्थिताः पा-
शस्थाः । अन्येऽप्येकान्तवादिनः कालेश्वराऽऽदिकारणिकाः पा-
श्वस्थाः, पाशस्था वा छप्या इत्यादि । ते पुनर्नियतिवाद्मा-
श्रित्यापि, जूयो विविधे अवशेषेण वा प्रगहिमता धाएषोपग-
ताः परलोकासाधकासु क्रियासु प्रवर्तन्ते । धाएषाऽऽश्रयणं तु
तेषां नियतिवादाऽऽश्रयणे सत्येव । पुनरपि तत्प्रतिपत्तिनी-
षु क्रियासु प्रवर्तमानास्तीति । ते पुनरेवमप्युपस्थिताः परलोकासा-
धकासु क्रियासु प्रवृत्ता अपि सन्तो नाऽऽमदुःखविमोक्तकाः,
असम्बन्धप्रवृत्तत्वात्तत्मानं दुःखादिमोक्षयन्ति । गता निय-
तिवादिनः । सूत्र० १ शु० १ अ० २ उ० । आचा० । अकस्मा-

ज्ञवतीत्यनुपाययादिमत्तं चात्थन्तोपयुक्तत्वात् किञ्चिद्विचार्यते-
अकस्मादिति किं किञ्चिदस्य हेतुगतया हेतुभावमवनपर-
म्-वत्-“अमानोनाः प्रतिषेधे” इति स्मरणाद्विषेधार्थकस्य कि-
ञ्चिदस्य क्रियासंबन्धसंभवाद् भवनाभावपरम् ? किं वा-कि-
ञ्चिदस्य स्वभिन्नपरतया, अलीकनिष्पन्नतया वा स्वहेतुकत्व-
परम्, अलीकहेतुकत्वपरं वा ? अथवा-अकस्मादिति स्वभावा-
दित्यर्थे कूटतया स्वजावादेव कादाचित्कमित्यर्थकः ? एतेषु
पञ्चसु नैकोऽपि प्रकारो युक्तः, नियतावधिकार्यदर्शनात् । अनि-
यतावधित्वे, निरवधित्वे वा कादाचित्कत्वस्वभावव्याकोपात् ।
तत्स्वभावाद्ये च सहेतुकत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । तदुक्तमुद्यमेन-
“हेतुचूतिनिषेधो न, स्वानुपाऽऽवयविधिर्न च । स्वभाववर्णना
नैव-मवधेर्नियतत्वतः ॥१॥” इति । अथाऽऽकाशत्वाऽऽदीनां कादा-
चित्कत्ववत् कादाचित्कत्वमपि न सहेतुकत्वसाधकमिति चेत् ।
न । आकाशत्वाऽऽदीनां सर्वत्र सर्वत्र आकाशाऽऽदिस्वभावाभावप्र-
सङ्गात् । तत्स्वभाववत् च धर्मिग्राहकमाननिष्ठमिति हेतुं विनाऽपि
देशानयमस्तेषामिति । अथैव कादाचित्कत्वमपि घटाऽऽदिस्वभा-
वादेव हेतुविनाऽपि गमनाऽऽदिव्यावृत्तमस्ति चेत् । न । का-
दाचित्कत्वस्यावधिनियतत्वात् । सत्यवचनं, न त्वपेक्ष्यन्त इति
चेत् । न । नियतपञ्चाङ्गावित्वस्यैवापेक्षार्थत्वात् । अन्यथा गर्भमा-
दुधूम इत्यपि प्रतीयत, तन्नियतत्वेऽपि तद्वगतोपकारजनकस्य
कथं तत्हेतुत्वमिति चेत् ? उपकारो हि कार्यमिति नद्वयकार्य-
हेतुत्वस्य तत्हेतुत्वेऽनवस्थात् । अन्यथोपकारहेतुत्वाद्योपकारे-
ऽप्युपकारान्तरस्वीकारेऽनवस्थाऽऽपत्तेः, नहि घटादिति नियताव-
कपालाऽऽवादेव, न तन्ताविति । कुत इति चेत् ? स्वभाववदिति गृ-
हाण । अथ तथापि प्रादुर्भावात्तद्विनिर्दिष्टः, न च धूमाऽऽदौ ब-
ह्व्यादेरव्यवस्थातरेकानुविधायित्वज्ञानसंचयं बह्वपादिप्रत्यक्षमेव
हेतुहेतुमुद्गाधप्राहकं, धूममात्रेऽव्यवस्थातरकज्ञानासम्भवात् । य-
त्किञ्चिद् धूमरासभाऽऽदेरपि तथा ज्ञानात् रासभाऽऽदेर्व्यभिचार-
रज्ञानात् तद्वदिति चेत् । न । बह्व्यादेरपि व्यभिचारशङ्कासामा-
न्यादिनि । धूमाऽऽदौ धूमो बह्व्यादौ प्रवृत्तिश्च सभावनयैवोपपद्यत
इति परमतमिति चेत् । न । सामान्यव्यभिचारानुगतागुरु (प्रह)
विशेषान्तरानुपस्थितिदशायां यत्किञ्चिद् धूमबह्व्यादौ स्तुहसाम-
न्या एव बह्व्यादौ तद्व्याहकत्वात् सति लाघवज्ञाने व्य-
भिचारशङ्काया अप्रतिबन्धकत्वात् । रासभाऽऽदौ तु व्यभिचार-
निर्णय एव । अस्मिन्निर्णये तत्र धूमहेतुत्वप्रदेऽपि अस्त्वमेव,
ग्राह्याभावात् । “अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिरिति हेतुत्वम्”
तथा च-बह्व्यादेरवधिचूतस्य धूमाऽऽदौ नियतपूर्ववर्तिरित्वादनन्य-
थासिद्धत्वाच्च तद् दुर्निवारम् । वागाऽऽष्टाऽऽदौ स्वर्गाऽऽदिनिष्ठ-
कार्यनानिरूपितकारणताप्रहृष्टावच्छेदकशिनिर्मोकेण शब्दानु-
मानाऽऽदिनैव तत्प्राप्त्यर्थस्यापि तत्र व्यवस्थापितत्वात् । तृणाऽ-
रणिमण्यादीनां बह्विकारणताप्रहेऽपीयमेव इति, तृणत्वेन व्य-
भिचारज्ञानस्य तेनैव रूपेण कारणताप्रहविरोधित्वात्, अवच्छे-
दकोदासीन्येन तृणत्वसमानाधिकरणकारणताप्रहे विरोधाभा-
वात् । अवच्छेदकरूपानुपास्यतां कथमवच्छेदकारणताप्रहः ?
कारणतायाः ससंबन्धिकपदार्थत्वेन तत्प्रत्यक्षे संबन्धिज्ञानस्य
कारणत्वादिति चेत् । न । “अयं घटः” इति समवायप्रत्यक्षे व्यभिचा-
रात् । अथ येन समवायत्वाऽऽदौ रूपेण ससंबन्धिका,
तेन रूपेण तत्प्रत्यक्षे तस्य हेतुत्वाच्च व्यभिचार इति चेत् । न ।
तथाऽपि ससंबन्धिकावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमि-
त्यत्र संबन्धमात्रवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकपदार्थत्वात् । प्रकृते चेयं

बह्विच्यक्तिस्तृणजन्येति कारणताप्रत्यक्षस्यापि तृणकार्यताऽऽ-
भयमात्रवृत्तित्ववृत्तिप्रकारकज्ञानसाध्यत्वसंभवात् । यद्वा-इयं
बह्विस्तृणजन्येति प्रत्यक्षस्य एतच्चित्वावच्छिन्नकार्यताऽवगा-
हित्वे व्यवच्छेदकत्वांशे अप्रत्यक्षेऽपि कार्यतांशे प्रमात्त्वान्न
कोऽपि दोषः । (१२४) नयो० । सम्म० ।

णियऽकम्-नियतिकृत-त्रि० । अवश्यभावाद्युद्यमप्रापिते, सूत्र० १
अ० १ अ० २ उ० ।

णियऽकम्प-निकृतिर्कर्मन्-न० । निकृतेर्मायायाः कर्मं निकृति-
कर्म । एकोनत्रिंशे गौणचौथे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

णियऽपक्षाण-निकृतिप्रज्ञान-त्रि० । निकृतिर्माया, तच्चिष्ये प्र-
ज्ञानं यस्य स तथा । ग्लानः प्रतिचरणीयो मा भवति त्वि ग्लान-
वेपमहं करोमीत्येवमादिविकल्पवनि, स० । “सहे नियऽपक्षाणे,
कलुषाउल्लेखेयमा । अपरणो य अबोहीप, महाभोह पकुववह ॥१॥”
स० ३० सम० ।

णियऽपञ्चय-नियतिपर्वत-पु० । नियत्या नैयत्येन पर्वता निय-
तिपर्वता । नियतपर्वतेषु, यत्र वाणमन्तरा देवा देव्यश्च जवधा-
णीत्येवैवैक्यशरीरेण प्रायः सदा रममाणा अवतिष्ठन्त इ-
ति । जी० ३ प्रनि० ४ उ० । रा० ।

णियऽबा[ण]-नियतिवादिन्-पु० । सर्वभावानां नियतिकृत-
त्ववादिनि, न० । (‘णियऽ’ शब्दे चैषां मतमनुपदमुपपादितम्)

णियंटिय-नियन्त्रित-त्रि० । नितरा यन्त्रितं नियन्त्रितमिति । नि-
यते प्रतिज्ञातविनाऽऽदौ ग्लानत्वाऽऽद्यन्तराज्ञात्रेऽपि नियमात्कर्त्त-
व्यं प्रत्याख्यानमेव, न० । एतच्च प्रथममेव निमित्तमेवैतद्व्यवधि
च । स्या० १० वा० ।

मासे मासे अ तवो, अमुगो अमुगदिवमम्पि एवइओ ।

इष्टेण गित्वाणेण व, कायवो जाव उस्सामो ॥१०॥

मासे मासे च तपः, अमुकोऽमुकाद्वसे, एतावत्पक्षाऽऽदि,
इष्टेन नीरोगेण, ग्लानेन वा अनीरोगेण, कर्त्तव्यं, यावदुच्छ्वासो
यावदायुरिति गाथासमासार्थः ॥१०॥

एअं पच्चक्खाणं, णियंटिअं धोरपुरिसपन्नं ।

जं गिएहंतऽणगारा, अणिसिअप्पा अयदिवक्का ॥११॥

एतत्प्रत्याख्यानमुक्तस्वरूपं, नियन्त्रितं धोरपुरुषप्रकृतं तीर्थकर-
गणधरप्रकृतिं, यद् गृहहन्ति प्रतिपद्यन्तेऽनगाराः साधवः,
अनिःसृताऽऽत्मानाऽनिदाना अप्रतिषद्धाः क्षेत्राऽऽदिष्विति
गाथासमासार्थः ॥ ११ ॥ आव० ६ अ० ।

इष्टेण गित्वाणेण व, अमुगतवोऽमुगदिणम्पि नियमेण ।

कायवो ति णियंटिअं, पच्चक्खाणं निणा विंति ॥१२॥

इष्टेन नीरोगेण, ग्लानेन वा अनरोगेण, अमुकं तपः पक्षाष्टमाऽऽदि,
अमुकस्मिन् दिने, नियमेन निश्चयत, मयेति शेषः । (कायवो
सि) कर्त्तव्यं, प्राकृतत्वात् पुसा निर्देशः, नियन्त्रितमिदं प्रत्या-
ख्यानं, जिनां श्रवते । इदं च प्रत्याख्यानं न सर्वकालं क्रियते, किं
तर्हि, नियतकालमेव ।

तथा चाऽऽह-

चउदसपुण्ड्रिमु जिणक-णिएसु पटमम्पि चैव संघयणे ।

एअं वोच्छिन्नं चित्रं, धेरा वि तथा करेसी य ॥६॥

चतुर्दशपूर्वेषु चतुर्दशपूर्वधरेषु जिनकल्पकेषु, प्रथम एव संहनने यज्ञश्रवणनाराचाभिधेये, एतन्नियन्त्रप्रत्याख्यानं, व्य-
चिच्छिन्नमेव । अत्राऽऽह-ननु तस्मिन्नापि कास्ते चतुर्दशपूर्वधराऽऽद्य
एव हनवन्तः, स्थाविरस्तु न कृतमेवेदमित्याह--(धेरा वि त-
था करेसी य) स्थाविरा अपि तदा पूर्वधराऽऽदिकाले, अकार्षुः,
अशब्दादप्येऽप्यस्थाविराः प्रथमसंहनने इति । प्रब० ४ द्वार ।
भ० । आ० चू० । आव० ।

णियंठ-निर्ग्रन्थ-पुं० । निर्गता ग्रन्थात्सबाह्याभ्यन्तरादिति निर्ग्र-
न्थाः । साधुषु, ते पञ्चधा-पुलाकः, चकुशः, कुशीलः, निर्ग्रन्थः,
स्नातकश्चेति । तत्र निर्ग्रन्थः निर्गतो मोहनीयकर्मलक्षणोद्-प्र-
न्यादिति निर्ग्रन्थः । ध० ३ अधि० । भ० । (सर्वेऽप्येते 'णिभांय'
शब्देऽस्मिन्नेव जागे २०३४ पृष्ठे प्रतिपादिताः)

णियंठे पंचविहे पसत्ते । तं जहा-पदमसमयणयंठे, अप-
दमसमयणियंठे, चरिमसमयणियंठे, अचरिमसमयणियंठे,
अहासुहृमनियंठे णामं पंचमे ॥

"णियंठे" इत्यादि सुगमम् । नवरम् अन्तर्मुहूर्तप्रमाणाया
निर्ग्रन्थाद्धायाः प्रथमे समये वर्तमान एकः, शेषेषु द्वितीयः,
अन्तिमे तृतीयः, शेषेषु चतुर्थः, सर्वेषु पञ्चम इति विवक्षया
भेद एषामिति । स्था० ५ उ० ३ उ० । द्रिष्टे, उक्त०
१२ अ० ।

णियंठिपुत्त-निर्ग्रन्थिपुत्त-पुं० । पेढालविद्याधरेण सुज्येष्ठाजि-
भानायां साध्यामुपादित सत्यकौ, स्था० १० उ० ।

तद्वृत्तं चेत्थम्-

" सत्यकिः खेवरः कोऽसौ, तदुत्पत्तिर्निगद्यते ॥ (३०)

केटकस्यैव सुज्येष्ठा, सुताऽऽसीत्प्रायज्ज सा ।

उवाश्रयाङ्गणे नित्यं, कायोत्सर्गं ददाति च ॥ ३१ ॥

इतः परित्राद् पेढालो, विद्यासिद्धौ नभश्चरः ।

तनयं ब्रह्मचारिण्याः, विद्यां दातुं निर्गच्छते ॥ ३२ ॥

कायोत्सर्गस्थितां दृष्ट्वा, सुज्येष्ठां ब्रह्मचारिणीम् ।

कृत्वा स धूम्रा व्यामोहं, वीर्यं तस्यां न्यवेशयन् ॥ ३३ ॥

जाते गर्जेऽतर्शाभिनिः, स्थातमस्या न विक्रिया ।

अथैधत आश्रयेद्, तत्सूनुर्वन्धितुं प्रवृत्तः ॥ ३४ ॥

संयतीभिः सप्त यातः, कालसदीपकस्तदा ।

अप्राक्कीर्णं कुतो भीतिः, स्वास्यास्यत्सत्यकेरितः ॥ ३५ ॥

तत्प्राग्भेऽथ स गत्वोच्चैः, त्वं रे । मां मारयिष्यासि ? ।

इत्युदित्वा दृष्ट्वादात्म-पादयोस्तमपाटयत् ॥ ३६ ॥

अयस्योऽथ परित्राजा, हत्वा विद्याः स शिक्षितः ।

रोहिणीं साधयन् पञ्च, भवान् स मारितस्तथा ॥ ३७ ॥

षष्ठे पद्मासशेषाऽऽयुः, भिरुचन्ती तां स नेष्टवान् ।

सप्तमे च भवे तां स, साधनायोपचक्रम ॥ ३८ ॥

शत्रुं चित्तास्थं प्रज्वाल्य, तस्योपर्याद्विचर्म च ।

विस्तार्य वामाङ्गुष्ठेन, तत्र तज्ज्वलनाशधि ॥ ३९ ॥

तस्य संकल्पमाणस्य, कालसदीपकस्तदा ।

चिक्रेपाऽऽगत्य काष्ठानि, सप्तरात्रे गते ततः ॥ ४० ॥

देवता स्वयमंयांचे, विघ्नमेतस्य मा कृथाः ।

सिद्ध्याभ्यस्याहमुच्चैः न, कास्मिन्नङ्गे विशामि ते ? ॥ ४१ ॥

तेनाद्वयलोकं, तत्राऽविशस्तत्रामवद्विलम् ।

सा तुष्टा तद् व्याधाश्वेन, स त्रिनेत्रोऽथ विधुतः ॥ ४२ ॥

धार्षिताऽनेन साध्वीति, पेढालस्तेन मारितः ।

ततो रुद्धाभिधः सोऽभूत्काशं सदीपकं ततः ॥ ४३ ॥

सिधांसौ तत्र सोऽनश्य-दूर्द्धाधः स तमन्वगात् ।

सोऽथो विकृत्य त्रिपुरं, पाताले लावणेऽनशत् ॥ ४४ ॥

दाध्वा तस्मारयित्वा तं, स विद्याचक्रवर्त्यभूत् ।

सर्वोस्तीर्थकृतो नत्वा, त्रिसत्यं नाट्यपूर्वकम् ॥ ४५ ॥

रमते सोऽथ शक्रस्तं, महेश्वराभिधं व्यधात् ।

स विप्रद्वेषतस्तेषां, विध्वंसयति कन्यकाः ॥ ४६ ॥

अन्तःपुरीजिर्भूपानां, स्वस्तीभिरिव जेतति ।

तस्य शिष्यद्वयं जज्ञे, नन्दी नन्दीश्वरस्तथा ॥ ४७ ॥

स पुष्पकविमानेन, नभसा सर्वतोऽभ्रमत् ।

अन्यदोज्जयिनीपुर्यां, चण्डप्रद्योतभूभुजः ॥ ४८ ॥

अन्तःपुरं विदध्वसे, शिधां देवीं विनाऽखिलम् ।

सोऽथ दृष्ट्वा विनाश्योऽयं, दुर्जरः खेवरः कथम् ? ॥ ४९ ॥

तत्रैवाऽऽसीदुमा नाम, गणिका रूपशालिनी ।

दृष्ट्वाऽऽयान्त महेशं सा, धूपं तं प्रत्युदासिपत् ॥ ५० ॥

सोऽन्यदाऽयातरत्तत्र, तस्या दस्तेऽभ्युज्जयम् ।

स्मेरं च मुकुशं चेशः, स्मेरहस्तमवाहयन् (?) ॥ ५१ ॥

मुकुशं नाऽर्पयन्त्युच्चैः, योग्योऽसि त्वममूढशः ।

न स्मेरकमलप्रायाः, मादृशाः पुनरीक्षसे ॥ ५२ ॥

तदुक्तिरज्जितस्तत्र, तथा सार्कमुवाच सः ।

एकान्ते साऽन्यदाऽप्राप्ती-द्विद्याः स्मृतीनां तके कदा ? ॥ ५३ ॥

सोऽवदन्मैथुनाऽऽमङ्गे, तथा राज्ञो न्यवेद्यत ।

राजोच्चेऽसौ नटा मार्य-स्त्व रट्वा प्रत्ययाय च ॥ ५४ ॥

पत्र तदुदरे दस्त्रा, कङ्केन च्छेदितं जटैः ।

मार्यां त्विषमपात्युक्त्वा, प्रकृष्टाः स्थापिता भटाः ॥ ५५ ॥

मारितस्तैस्तदासक्त-स्तथा सह स खेवरः ।

ततो नन्दीश्वरस्ताभि-विद्याभिः समधिष्ठितः ॥ ५६ ॥

शिलां व्योम्नि विकृत्योच्चैर्हा हताश ! हनिष्यसे ।

तमथाऽक्रमयद्भीतो, राजाऽऽर्द्धपटशाटकः ॥ ५७ ॥

सोऽवदन्नेदिदं युग्म-भेनद्वयं पुरं पुरं ।

विद्याप्याऽऽयतनेऽर्द्धधे, ततो मुञ्चामि नात्यथा ॥ ५८ ॥

तत्प्रपदे नरेन्द्रोऽथ, सर्वत्रापि व्यधापयन् ।

तस्यासादात्महोच्छ्वाया-नेतस्योत्पत्तिरीदृशी" ॥ ५९ ॥ आ० क० ।

स चोत्सर्पिण्यां जगत्प्रदीपो नाम तीर्थकरो नविष्यति ।

प्रब० ३६ द्वार । धीराजिनाऽनगरभेदे, भ० ।

स च नारदपुत्रेण पृष्ठः पुङ्गवान् व्याकरोदित्युच्यते-

तेणं कालेणं तेणं समणं जाव परिमा पकिगया । तेणं
कालेणं तेणं समणं समणस्म भगवओ महावीरस्म अंते-
वासी णारयपुत्ते णामं अणगारे पगइभइए० जाव विहरइ ।
तेणं कालेणं तेणं समणं समणस्स० जाव अंतेवासी
नियंठिपुत्ते णामं अणगारं पगइभइए० जाव विहरइ । तए
णं से नियंठिपुत्ते अणगारे जेणांमव नारयपुत्ते अणगारं
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता नारयपुत्तं अणगारं एवं
वयासी-मव्वे पोगगत्तं ति अज्जो ! किं मअट्ठा, ममज्जा,
सपएसा ? उदाहु-अणट्ठा, अमज्झा, अपएसा ? अज्जो ! चि

नारयपुत्ते अणगारे नियंतिपुत्तं अणगारं एवं वयासी-
सव्वे पोगगला मे अज्जो ! सअह्मा, समज्जा, सपएसा; नो
अणह्मा, अमज्जा, अपएसा । तए णं से नियंतिपुत्ते अण-
गारे नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी-जइ णं ते अज्जो !
सव्वे पोगगला सअह्मा, समज्जा, सपएसा, नो अणह्मा,
अमज्जा, अपएसा । किं दव्वादेसेणं अज्जो ! सव्वपोगगला
सअह्मा, समज्जा, सपएसा; नो अणह्मा, अमज्जा, अ-
पएसा । खेत्ताएमेणं अज्जो ! सव्वपोगगला सअह्मा०
तहेव चेव; कालादेसेणं तं चेव, भावादेसेणं अज्जो ! तं
चेव । तए णं से नारयपुत्ते अणगारे नियंतिपुत्तं अणगा-
रं एवं वयासी-दव्वादेसेणं वि मे अज्जो ! सव्वपोगगला
सअह्मा, समज्जा, सपएसा; नो अणह्मा, अमज्जा, अपएसा ।
खेत्ताएमेणं वि, कालाएमेणं वि, जावाएमेणं वि ।
तए णं से नियंतिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं
वयासी-जइ णं अज्जो ! दव्वाएमेणं सव्वपोगगला सअह्मा,
समज्जा, सपएसा; नो अणह्मा, अमज्जा, अपएसा । एवं ते
परमाणुपोगगले वि अमहे, समज्जे, सपएसे; एणं अणहे, अम-
ज्जे, अपएसे । जइ णं अज्जो ! खेत्ताएमेणं वि सव्वपोगगला
सअह्मा, समज्जा, सपएसा० जाव एवं ते एगपएसोगाहे वि
पोगगले सअहे, समज्जे, सपएसे । जइ णं अज्जो ! कालाएमेणं
सव्वपोगगला सअह्मा, समज्जा, सपएसा । एव ते एगममयट्टिइए
वि पोगगले सअहे, समज्जे, सपएसे । तं चेव जइ णं अज्जो !
जावाएमेणं सव्वपोगगला सअहे ३, एवं एगगुणकालए वि
पोगगले सअहे ३ तं चेव, अइ ते एवं न भवति, तो जे वयसि
दव्वाएमेणं वि सव्वपोगगला सअह्मा, समज्जा, सपएसा; नो
अणह्मा, अमज्जा, अपएसा । एवं खेत्ताएमेणं वि, कालाए-
मेणं वि, भावाएमेणं वि । तं णं भिच्छा । तए णं से नार-
यपुत्तं अणगारे नियंतिपुत्तं अणगारं एवं वयासी-नो
खलु एयं देवाणुप्पिया ! एयमट्टं जाणामो, पासामो । जइ णं
देवाणुप्पिया ! नो गिलायंति परिकहित्तए, तं इच्छामि णं
देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्टं सोखा निमम्म जाणित्तए ।
तए णं से नियंतिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अणगारं एवं
वयासी-दव्वाएमेणं वि अज्जो ! सव्वपोगगला सपएसा वि,
अपएसा वि अणंता; खेत्ताएमेणं वि एवं चेव, कालाएमेणं
वि, जावाएमेणं वि एवं चेव ॥

(दव्वावेसेणं नि) द्रव्यप्रकारेण, द्रव्यत इत्यर्थः । परमाणुत्वा-
ऽऽद्याश्रित्येति यावत् । (खेत्तादेसेणं नि) एकप्रदेशावगाहत्वा-
ऽऽदिनेत्यर्थः । (कालादेसेणं नि) एकाऽऽदिसमयस्थितिकत्वेन ।
(भावादेसेणं नि) एकगुणकालकाऽऽदिना । (सव्वपोगगला स-
पएसा वात्यादि) इह च यत्सर्वपर्ययमाकाऽऽदुपुल्लविचारे
प्रकान्ते सप्रदेशा अप्रदेशा एव ते प्रकृतिताः, तत्तेषां प्रकृपणे
स्वास्त्वोऽऽद प्रकृपितमेव नवतीति ह्येवमयमेवम् । तथाहि-

सप्रदेशाः साक्षाः, समध्या वा । इतरे त्वनर्थाः, अमध्याच्चेति ।
(अणंतं ति) तत्परिमाणव्यापनपरं तत्स्वरूपाभिधानम् ।

अथ द्रव्यतोऽप्रदेशस्य क्षेत्राऽऽद्याश्रित्याप्रदेशाऽऽदित्व
निरूपयन्नाह--

जे दव्वओ अपएसे से खेत्तओ नियमा अपएसे; काल-
ओ सिय सपएसे, सिय अपएसे; भावओ सिय सपएसे,
सिय अपएसे ।

(जे दव्वओ अपएसे इत्यादि) यो द्रव्यतोऽप्रदेशः परमाणुः,
स च क्षेत्रतो नियमादप्रदेशो, यस्मादसौ क्षेत्रस्यैकत्रैव प्रदेशोऽ-
वगाहने, प्रदेशद्वयाऽऽद्यवगाहे तु तस्याप्रदेशत्वमेव न स्यात् ।
कालतस्तु यद्यभावेकसमयस्थितिकस्तथाऽप्रदेशोऽनेकमय-
स्थितिकस्तु सप्रदेश इति जायतः पुनर्यथैकगुणकालकाऽऽदि-
तत्वाऽप्रदेशो, द्विगुणकालकाऽऽदित्तु सप्रदेश इति निरूपितो
द्रव्यतोऽप्रदेशः ।

अथ क्षेत्रतोऽप्रदेशं निरूपयन्नाह--

जे खेत्तओ अपएसे-मे दव्वओ मिय सपएसे, मिय
अपएसे; कालओ जयणाए, भावओ जयणाए, जइ खेत्त-
ओ एवं कालओ, जावओ । जे दव्वओ सपएसे-मे खेत्तओ
मिय सपएसे, सिय अपएसे । एवं कालओ, जावओ वि ।
जे खेत्तओ सपएसे-मे दव्वओ नियमा सपएसे, कालओ
जयणाए, जावओ जयणाए, जइ दव्वओ तइ कालओ,
जावओ वि ।

(जे खेत्तओ अपएसे इत्यादि) यः क्षेत्रतोऽप्रदेशः स
द्रव्यतः स्यात्सप्रदेशः, द्रव्यणुकाऽऽदेरप्येकप्रदेशावगाहि- ॥
स्यादप्रदेशः, परमाणोरप्येकप्रदेशावगाहित्वात् । (जे
जयणाए ति) क्षेत्रतोऽप्रदेशो यः स कालतो जजनया अप्र-
देशोऽऽदिर्वाच्यः । तथाहि-एकप्रदेशावगाह एकसमयस्थिति-
कत्वादप्रदेशोऽपि स्यादेकमयस्थितिकत्वाच्च सप्रदेशोऽपि
स्यादिति । (जावओ जयणाए ति) क्षेत्रतोऽप्रदेशो योऽसा-
वेकगुणकालकाऽऽदित्वादप्रदेशोऽपि स्यादेकगुणकालकाऽऽदि-
त्वाच्च सप्रदेशोऽपि स्यादिति । अथ कालाप्रदेश, भावाप्रदेश
च निरूपयन्नाह--(जइ खेत्तओ, एवं कालओ, भावओ ति)
यथा क्षेत्रतोऽप्रदेश बलः, एवं कालतो जायतश्चासौ वाच्यः ।
तथाहि--(जे कालओ अपएसे, से दव्वओ सिय सपएसे, सि-
य अपएसे) एवं क्षेत्रतो, भावतश्च । तथा--(जे भावओ अ-
पएसे से दव्वओ मिय सपएसे, सिय अपएसे) एवं क्षेत्रतः,
कालतश्चेति । उक्तोऽप्रदेशः । अथ सप्रदेशानाह--(जे दव्वओ
सपएसे इत्यादि) अयमर्थः यो द्रव्यतो द्रव्यणुकाऽऽदित्वेन सप्र-
देशः, स क्षेत्रतः स्यात्सप्रदेशो ह्यादिप्रदेशावगाहित्वात्, स्या-
दप्रदेश एकप्रदेशावगाहित्वात् । एवं कालतो, भावतश्च । तथा-यः
क्षेत्रतः सप्रदेशो द्रव्यादिप्रदेशावगाहित्वात् स द्रव्यतः सप्रदेश
एव, द्रव्यतोऽप्रदेशस्य द्विप्रदेशावगाहासम्भवात् । कालतो,
जायतश्चासौ द्विधाऽपि स्यादिति । तथा यः कालतः सप्रदेशः,
स द्रव्यतः क्षेत्रतो, भावतश्च द्विधाऽपि स्यात् । तथा यो भा-
वतः सप्रदेशः, स द्रव्यक्षेत्रकालैर्द्विधाऽपि स्यादिति सप्रदे-
शसूत्राणां नावार्थ इति ।

अथैवामेव द्रव्याऽऽहितः सप्रदेशाप्रदेशानामप्यवदुर्बलविभाग-
माह—

एषि एं भने ! पोगगलाणं दवादेमेणं खेत्तादेमेणं कालादे-
मेणं भावादेमेणं सपएसाणं अपएसाणं य कयरे कयरे अप्पा
वा, बहुया वा, तुह्या वा, त्रिसेसाहिया वा ? । नारयपुत्ता ! सव्व-
त्थावा पोगगला जावादेमेणं अपएसा, कालादेमेणं अपएसा
असंखेज्जगुणा; दवादेमेणं अपएसा असंखेज्जगुणा; खेत्ता-
देमेणं अपएसा असंखेज्जगुणा, खेत्तादेमेणं चैव सपएसा
असंखेज्जगुणा; दवादेमेणं सपएसा त्रिसेसाहिया; काला-
देमेणं सपएसा त्रिसेसाहिया; भावादेमेणं सपएसा त्रिसे-
साहिया । तए एं से नारयपुत्ते अणगारे नियंतिपुत्ते अण-
गारं वंदइ, नपंसइ, नपंसइत्ता एयमइं सम्पं विणएणं जुज्जो
जुज्जो खामेइ, खामेइत्ता संजमेणं जाव विदइ ॥

" एपमि ण " इत्यादि सूत्रसिद्धं, नवरम् अस्यैव सूत्रोक्ताव-
बद्धत्वस्य भावनायै गाथाप्रपञ्चो वृद्धोक्तोऽभिधीयते—

" वोळ्ळे अप्पाबहुयं, इव्वे खेत्ताऽऽज्जावमो यावि ।

अपएससपएसा-ण पोगगलाणं समासेणं ॥ १ ॥

इव्वेणं परमाणू, खेत्तेणेयपएसमोगाढा ।

कालेणेयसमइया, अपएसा पोगगला होंति ॥ २ ॥

भावेणं अपएसा, एगगुणा जे इवंति वज्जाइ ।

ते णिय योवा जं गुण-बाहुल्लं पायसो इव्वे " ॥ ३ ॥

वर्णाऽऽदिर्निरित्यर्थः ।

ज्ञाने, प्रायेण द्रव्यादिगुणा अनन्तगुणान्ताः कालकत्वाऽऽद्यो

" जकाऽऽद्यस्वरूपा इति ज्ञावः ।
जवन्ति, एकगुण-
एसा भवे असंखगुणा ।

" एत्तो कालापसे-ण अप्पा
किं कारणं पुण भवे, जसइ परिणाममो ॥ ४ ॥

अयमर्थः—यो हि यस्मिन् समये यद्वर्णगन्धरसस्पर्शसङ्घातजे-
बसुक्मसत्त्वाद्द्रव्याऽऽदिपरिणामान्तरमापन्नः, स तस्मिन् समये
तदपेक्षया कालतोऽप्रदेश उच्यते । तत्रैवैकसमयस्थितिरित्यन्ये,
परिणामाश्च, बहव इति प्रतिपरिणामं कालाप्रदेशसम्भवात्-
दबद्धत्वमिति ।

एतदेव भाष्यते—

" ज्ञावेणं अपएसा, जे ते कालेण होंति उविहा वि ।

दुगुणाऽऽद्यो वि एवं, भावेण जावऽणंतगुणा " ॥ ५ ॥

भावतो येऽप्रदेशा एकगुणकालकत्वाऽऽद्यो जवन्ति,
ते कालतो द्विविधा अपि जयन्ति; सप्रदेशाः, अप्रदेशा-
श्चेत्यर्थः । तथा भावेन द्विगुणाऽऽद्याऽपि अनन्तगुणान्ता एव-
मिति द्विविधा जवन्ति ।

ततश्च—

" कालापएसाणं, एवं एकेकमो भवइ रासी ।

एकेकगुणघाण-स्मि एगगुणकालयाईसु " ॥ ६ ॥

एकगुणकालकाऽऽदिषु गुणस्थानकेषु मध्ये एकैकस्मिन् गु-
णस्थानके कालाप्रदेशानामेकैको राशिर्भवति । तन्नामान्तत्वाद्
गुणस्थानकराशानामनन्ता एव कालाप्रदेशराशयो भवन्ति ।

अथ प्रेरकः—

" आदाऽणंतगुणसण-मेव कालापएसाणं ति ।

जमणंतगुणघाणे-सु होंति रासी वि इ अणंता " ॥ ७ ॥
(एवमिति) यदि प्रतिगुणस्थानकं कालाप्रदेशराशयोभि-
धीयन्ते इति ।

अथोत्तरम्—

" जमणति एगगुणाणं वि, अणंतमागमि जं मणंतगुणा ।

तेणासखगुणं विचय, भवन्ति माणसगुणियसं " ॥ ८ ॥

अयमभिप्रायः—यद्यप्यनन्तगुणकालत्वाऽऽदीनामनन्ता राशय-
स्तथाऽप्येकगुणकालत्वाऽऽदीनामनन्तभाग इव ते वर्तन्ते इति,
न तद्वारेण कालाप्रदेशानामन्तगुणत्वम्, अपि त्वसङ्घातगु-
णत्वमेवेति ।

" एवं ता ज्ञावमिणं, पहल्ल कालापएसाया सिद्धा ।

परमाणुपोगगलाइसु, इव्वे वि इ एस चैव गमो " ॥ ९ ॥

एवं तावद्भावं वर्णाऽऽदिपरिणाममिमुक्तरूपगोकाऽऽद्यनन्तगुण-
स्थानवर्तिनमित्यर्थः । प्रतीत्य कालाप्रदेशकाः पुद्गलाः सिद्धाः
कालाप्रदेशभावाः पुद्गलाः सिद्धाः प्रतिष्ठिता इव्येऽपि ब्रह्मपरि-
णाममप्यङ्गीकृत्य परमाणवादिव्येक एव भावपरिणामोक्त
एव गमः । व्याख्या—

" एमेव होइ खेत्ते, एगपएसाऽवगाहणाईसु ।

ठाणंतरसंकंति, एदुख कालेण मगगणया " ॥ १० ॥

एवमेव ब्रह्मपरिणामवद्भवति, क्षेत्रे क्षेत्रमधिकृत्य, एकप्रदेशा-
वगाढाऽऽदिषु पुद्गलभेदेषु स्थानान्तरगमनं प्रतीत्य कालेन
कालाप्रदेशानां मार्गणा, यथा क्षेत्रत एवमवगाहनाभ्युदितोऽपी-
त्येतदुच्यते ।

" संकोप विकोपं पि इ, एदुख ओगाहणाइ एमेव ।

तह सुदुमवायरयिरे-परेशसदाइपरिणामं " ॥ ११ ॥

अवगाहनायाः सङ्कोचं विकोचं च प्रतीत्य कालाप्रदेशाः
स्युः । तथा सुदुमवायरस्थिरास्थिराश्चमनःकमाऽऽदिपरिणामं
च प्रतीत्येति ।

" एवं जो सव्वो विचय, परिणामो पोगगलाणं इह समय ।

तं तं एदुख पसि, कालेणं अप्पाससं " ॥ १२ ॥

(एतेति पुनरुक्तिरित्यर्थः) ॥

" कालेण अप्पासा, एवं भावा पएसापहितो ।

होंति असंखेज्जगुणा, सिद्धा परिणामबाहुल्ला " ॥ १३ ॥

एत्तो दवादेसे-ण अप्पासा इवन्ति संखगुणा ।

के पुण ते परमाणू, कह ते बहुय सितं तुणसु ? ॥ १४ ॥

अणुसंखेज्जपएसिय, असंखेज्जपएसिया खेव ।

चउरो विचय रासी पो-गगलाणं लोप अणंतगुणां ॥ १५ ॥

तत्थाऽणंतोहितो, सुसेणं तप्पएसिपहितो ।

जेण पएसाया, मणिया अणयो अणंतगुणा " ॥ १६ ॥

अनन्तस्थोऽनन्तप्रदेशिकस्त्वधेन्यः प्रदेशार्थनया परमाणवो-
ऽनन्तगुणाः सूत्रे उक्ताः । सूत्रं चेदम्—" सव्वथोवा अणंतपए-
सिया खंधा इव्वदुयाए ते खेव, पएसायाए अणंतगुणा, पर-
माणुपोगगला इव्वपएसायाए अणंतगुणा, संखेज्जपएसिया
खंधा इव्वदुयाए संखेज्जगुणा, ते खेव पएसायाए असंखेज्ज-
गुणा, असंखेज्जपएसिया खंधा इव्वदुयाए असंखेज्जगुणा, ते
खेव पएसायाए असंखेज्जगुणा सितं । "

" संखेज्जहमे भागे, संखेज्जपएसिया खं कंति ।

नवरमसंखेज्जपए-सियाण भागे असंखहमे " ॥ १७ ॥

संखेयनमे भागे संख्यातप्रदेशिकानामसंखेयनमे भागे सं-
ख्यातप्रदेशिकानामणवो वर्तन्ते, उक्तसूत्रप्रामाण्यादिति ।

" सइवि अ संखेज्जप-सियाण तेसि असंखनागसे ।
बाहुलं साहिज्जह, फुरुमवसेसाहि रासीहि " ॥ १७ ॥
संख्यातप्रदेशिकान्तप्रदेशिकाऽनिधानाज्यामिह च संख्या-
तप्रदेशिकराशेः संख्यातभागवृत्तिवासेषां स्वरूपतो बहुत्व-
मवगम्यते, अन्यथा तस्याप्यसंख्येयभागेऽनन्तभागे वा तेऽन-
विस्पष्टि ।

" जेणेकरासिणो विप, असंखनागे न सेसरासीणं ।
तेणसंखेज्जगुणा, अणवो कालःपयसेहि " ॥ १८ ॥

न शेषराशेरित्यस्यायमर्थः-अनन्तप्रदेशिकराशेरनन्तगुणा-
स्ते, संख्यातप्रदेशिकराशेस्तु संख्यातभागे संख्यातभागस्य च
विवक्षया तात्पर्यमन्यताऽतः कालतः सप्रदेशेष्वप्रदेशेषु च
वृत्तिमतामणूनां बहुत्वाकालाप्रदेशानां च सामाधिकत्वेना-
त्यन्तप्रत्यत्वाकालाप्रदेशेभ्योऽसंख्यातगुणत्वं द्रव्याप्रदेशाना-
मिति ।

" एतो असंखगुणिया, हवंति खेत्ता पयसया सम ।
जं ते ता सवे चिचय, अपयसा खेत्तापयसाणं ॥ २० ॥

उपपत्तिवार्यस्तु वि, पयसपरिबुद्धिस्तु ठाणस्तु ।
लभन् एकेको चिचय, रासी खेत्तापयसाणं ॥ २१ ॥
एतो खेत्तापसे-ण खेव सपयसया असंखगुणा ।
एगपयसोगादे, मोत्तुं सेसावगाइणया ॥ २२ ॥
ते पुण पुपयसोगा-इणाइया सवपोगगला सेसा ।
ते य असंखेज्जगुणा, अणवगाइणठाणबाहुला ॥ २३ ॥
द्वेणे हौति एतो, सपयसा योगगला विसंदिहया ।
कालेण य भावेण व, पमेव जवे विसंदिहया ॥ २४ ॥
भावाइया बुद्धी, असंखगुणिया जमपयसाणं ।
तो सपयसायाणं, खेत्ताहि विसंसेपरिबुद्धी " ॥ २५ ॥
एतद्भावनं च वक्ष्यमाणस्यापनातोऽवसेया ।

" मीसाण संक्रम पइ, सपयसा खेत्तामो असंखगुणा ।
प्राणिया सट्टाणे पुण, थोव चिय ते गहेयवा " ॥ २६ ॥
मिथ्यामित्यप्रदेशसप्रदेशानां मीलितानां संक्रमं प्रति अप्रदे-
शेभ्यः सप्रदेशेष्ववबुद्धत्वविचारसंक्रमे क्षेत्रतः सप्रदेशाः
असंख्येयगुणाः, क्षेत्रतोऽप्रदेशेभ्यः सकाशात् स्वस्थाने पुनः
केवलसप्रदेशचिन्तायां स्तोका एव ते क्षेत्रतः सप्रदेशा इति ।

एतद्वैधोक्त्यते-

" केतेण सपयसा, थोवा दव्वइभावओ भाइया ।
सपयसऽप्पाबहुयं, सट्टाणे अत्थओ एव " ॥ २७ ॥
अर्थत इति व्याख्यानपेक्षया ।

" पढमं अपयसाणं, बीयं पुण होइ सपयसाणं ।
तइयं पुण मीसाणं, अपयवहु अत्थओ निमि " ॥ २८ ॥
अर्थतो व्याख्यानद्वारेण त्रीण्यवबुद्धत्वानि भवन्ति । सूत्रे
त्वेकमेव मिथ्यावबुद्धत्वमुक्तमिति ।

" ठाणे ठाणे वहुइ, जावार्हणं जमपयसाणं ।
त चिय भावार्हणं, परिभस्सइ सपयसाणं " ॥ २९ ॥
यथा किञ्च कल्पनया लक्षं समस्तपुद्गलाः, तेषु प्रायकाल-
क्षयक्षेत्रतोऽप्रदेशाः क्रमेण एकद्विपञ्चदशसहस्रानङ्गयाः, सप्र-
देशास्तु मवनवत्यष्टनवतिपञ्चन रतिनवतिसहस्रसङ्ख्याः, ततश्च
भावाप्रदेशेभ्यः कालाप्रदेशेषु सहस्रं वर्द्धते, तदेवं प्रायसप्रदेशो-
भ्यः कालसप्रदेशेषु हीयत इत्येवमन्यत्रापीति ।

" अइया खेत्तार्हणं, जमपयसाण हायय कमसो ।

तं चिय खेत्तार्हणं, परिवहुइ सपयसाणं ॥ ३० ॥

अवरोप्यत्पत्तिः, बुद्धी हाणी य होइ दोएहं पि ।
अपयससपयसा-ण योगगलाणं स लक्षणमो ॥ ३१ ॥
ते खेव य ते चउहिं वि, जमुवचरिअंति योगगला दुविहा ।
तेण व बुद्धी हाणी, तेसि अजोअससिद्धा ॥ ३२ ॥ "

अतुर्मिरति भावकास्ताऽऽदिनिरुपचर्यन्त इति विशेष्यन्ते ।

" पयसि रासीणं, निदरिसणम्मि जं अणामि पचवक्खं ।

बुद्धीय सवपोगगल, जावं तावाण लक्खामो " ॥ ३३ ॥

कल्पनया यावन्तः सर्वपुद्गलास्तावन्तो लक्षा इति ।

" एहं व दो व पंच व, दस य सहस्साहं अपयसाणं ।

जावार्हणं कमसो, चउवह वि जहोवइहाणं ॥ ३४ ॥

णउई पंचाणउई, अट्टाणउई तहव नवनउई ।

एवइयाइ सहस्सा-हं सपयसाण विवरीयं ॥ ३५ ॥

पयसि जहसंभव-मत्थोवणयं करिज्ज रासीणं ।

संभावमो य जाणे-ज्ज ते अयंते जिणाभिइय " ॥ ३६ ॥

अ० ५ श० ८ उ० ।

शियंतिपा-नैर्ग्रन्थिकी-स्त्री० । निर्ग्रन्थो भगवत्सत्येवं नैर्ग्रन्थि-
की । तीर्थकरकृतायाम्, "जं उअं तन्न वत्तव, एसा आणा नि-
यंतिपा ।" सूत्र० १ भु० १ अ० । स्त्री० ।

शियंसण-निवसन-त० । परिधाने, औ० । उ० । जीवा० ।

शियंसणा-निदर्शना-स्त्री० । "अभवद्भवस्तुसंबन्ध उपमा परि-
कल्पिता, निदर्शना" इति मम्मटोक्ते, असंबन्धे सम्बन्धरूपातिश-
योक्तिलक्षणे वा अर्थालङ्कारभेदे, प्रति० ।

शियंसिता-गुण्य-अव्य० । परिधायेत्यर्थे, " देवइसज्जगलं
नियंसिता अमोहि वरेहि य महेहि य अवेर ।" जी० ३ प्रति०
३ उ० । रा० ।

शियग-निजक-पुं० । स्वकीये पुत्राऽऽत्रौ, पञ्चा० १० विव० नि० ।
स्वजने, नि० सू० २ उ० । आत्मीये बान्धवे, सुहृदि च । आ०
चा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

शियगपरिवाल-निमकपरिवार-पुं० । आत्मीयपरिवारे, "नि-
मकपरिवालेण सकि सपरिवुदे ।" रा० । औ० ।

शियच्छइता-नियम्य-अव्य० । अवश्यतया प्राप्येत्यर्थे, सूत्र०
१ भु० १ अ० १ उ० । निश्चयेनावतीत्यर्थे यु०, सूत्र० १
भु० १ अ० २ उ० ।

शियजोगपविति-निजयोगप्रवृत्ति-स्त्री० । आत्मीयमनःप्रवृत्तौ,
"अथे शियजोगपविसीमो य ।" निजयोगानामाचार्यसत्कमनः-
प्रवृत्तानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं निजयोगप्रवृत्तिः । पञ्चा० २ विव० ।

शियट्टपगइअहिगार-निवृत्तप्रकृत्यधिकार-पुं० । आधिधार्मि-
के बोधिसत्त्वे, ध० १ अधि० ।

शियट्टमाण-निवर्त्तमान-त्रि० । व्यावर्त्तमाने, आ० १ भु०
६ अ० ४ उ० ।

शियट्टि-निवृत्त-स्त्री० । 'वृत्तु' वर्तने इत्यस्य निपूर्वस्य क्तिनि
निवर्त्तनं निवृत्तिः । स्वागे, प्रतिक्रमणे, आच० ।

सा च बोद्धा । वन आह-

नायं ठवणा दविण, खेत्ते काले तहव जावे य ।

एवो अ णियट्टि, निरुवेवो कुव्विहो होइ ॥

तत्र नामस्थापने गताये, छव्यनिवृत्तिस्तापसाऽऽदीनां हलक-
छाऽऽदिनिवृत्तिरित्याद्याखिलो भावार्थः स्वबुद्ध्या यक्तव्यो, यावत्प्र-
वृत्तनावनिवृत्त्येहाधिकारः । आ० ४ अ० । भावनिवृत्तिः प्र-
तिक्रमणम् । आ० सू० १ अ० । आ० म० ।

इदानीं निवृत्तौ दृष्टान्तः-

"एकत्र नगरे शाला-पतिः शालासु तस्य च ।
धूर्ता वसन्ति तेष्वेको, धूर्तो मधुरगीः सदा ॥१॥
कुचिन्दस्य सुता तस्य, तेन सार्द्धमयुज्यत ।
तेनोचे साऽथ नय्यामो, यावद्वेति न कञ्चन ॥२॥
तयोचे मे धयस्याऽस्ति, राजपुत्री तया समम् ।
संकेतोऽस्ति यथा चाम्यां, पतिरेकः करिष्यते ॥३॥
तामप्यानय तेनोचे, साऽथ तामप्यचालयत् ।
तदा प्रत्युपे महांति, गीतं केनचनाऽप्यदः ॥४॥"
"जइ कुट्टा कणिआरया, चूअय ! अहिमानयस्मि सुहृमि ।
हुइ न खमं कुट्टेउ, जइ पञ्चता करिति डमराइ * ॥१॥"
कुत्थिषं राजकन्या सा, दय्यौ चूतमहातरुः ।
वपालब्धो वसन्तेन, कणिंकारोऽधमस्तरुः ॥ ४ ॥
पुष्पिता यदि किं युक्तं, तयोत्तम ! ततस्तथा ।
अधिमासघोषणा किं, न धुनेत्यस्य गीः शुभा ॥ १ ॥
अकुचिन्द्री करोत्येवं, कस्येवं किं मयाऽपि तत् ?
निवृत्ता सा मिवाक्ष-करणो मेऽस्ति विस्मृतः ॥ ७ ॥
राजसूः कोऽपि तत्राऽहि, गोत्रजैस्त्रासितो निजैः ।
ततस्ते शरणीचके, प्रवृत्ता तेन तस्य सा ॥ ८ ॥
तेन इवशुरसाहाय्या-भिर्जित्य निजगोत्रजान् ।
पुनर्लभे निजराज्यं, पट्टराज्ञी बभूव सा ॥ ६ ॥
निवृत्तिर्द्व्यतोऽभाणि, भावे चोपनयः पुनः ।
कन्यास्थानीया मुनयो, विषया धूर्तसनिभाः ॥ १० ॥
यो गीतिगानाऽऽचार्योप-देशासेज्यो निवर्त्तते ।
सुगतेर्भाजनं स स्याद्, दुर्गतेस्त्वपरः पुनः ॥ ११ ॥
"द्वितीयोऽप्यत्र दृष्टान्तो, छव्यभावनिवर्त्तने ।
कवाचिद् गच्छे यदा साधुः, क्रमो प्रदणधारणे ॥ १ ॥
इत्याचार्याः पाठयन्ति, तदाद्वरपरायणाः ।
सोऽप्यदोदितबु-कर्मो, निर्गच्छामीति निःसृतः ॥ २ ॥
तदा च तरुणाः शूराः, सामिमानामिदं जगुः ।
मङ्गलार्थं च तत्साधुः, सोपयोगः स बुधुवान् ॥ ३ ॥
"तरिअव्या य पर्याज्जमा, मरिअव्वं वा समरे समथरणं ।
अस्तिरसज्जनवहावा, न हु सदिअव्वा कुलपसूरणं ॥ १ ॥

सूक्तं चैतस्केनाप्युक्तम्-

"लज्जां गुणौघजननीं जननीमिवायां-
मत्यन्तशुद्धदयामनुवर्त्तमानाः ।
तेजस्विनः सुश्रमसूनापि संत्यजन्ति,
सर्थाव्यतिव्यसनिनो न पुनः प्रतिक्राम्" ॥ १ ॥

गीत्यर्थकस्यायम्-

स्वामिसंमानिताः केऽपि, सुभटाः प्राप्तकीर्त्तव्यः ।
दणाद्भूनाः प्रणश्यन्तो, निजपक्षशोऽर्थिनः ॥ २ ॥
ऊचिरे केनचिन्नौर्यं, नष्टाः शान्तिव्यथ कश्चित् ।

* न क्रमं न युक्तं, प्रत्यन्ता नीचकाः, क्रमराणं विद्वत्वरुपाणि,
"अपहृष्टम् ।

ततः प्रतिनिवृत्तास्ते, परानीकमनऽजयन् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तसंमानितास्तेऽथ, शोभन्ते स्म समन्ततः ।

एवं गीतार्थमाकर्ण्य, साधुर्यं व्यचिन्तयत् ॥ ४ ॥

रणस्थानीया प्रवृत्त्या, जग्मोऽहं विदितोऽधुना ।

स्रष्टोऽयमिति ह्योत्रिभ्ये, जनैरसदृशोरपि ॥ ५ ॥

ततः प्रतिनिवृत्तोऽभूद्, दृढधर्मो विशेषतः ।

आलोचितप्रतिक्रान्तो, गुरोरिच्छामपूरयत् ॥ ६ ॥

आ० क० आ० । आ० । आ० । सू० । समकालप्रतिप-
न्नानां जीवानामध्यवसायभेदे, स० १४ सम० । क्षीणमोहाव-
स्थायाम्, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

णियट्टिनायर-निवृत्तिवाद-पुं० । निवृत्तिप्रधानो वादो वा-
दरसंपरायो निवृत्तिवादः । स० १४ सम० । कृपकश्रेयस्व-
गते क्षीणदर्शनसप्तके अपूर्वकरणाऽऽख्यसप्तमपुण्यस्थानवार्तिनि
जीवप्रामे, आ० ४ अ० । "इदानीं नियट्टी-जदा जीवो
मोहनिज्जं कम्मं खेति वा, उवसमेति वा, नदा अप-
मत्तसज्जनस्स भणंत्तपमत्तत्तेसु भण्णवमाणछाणेसु चह-
माथो दंसणमोऽणिजे कम्मे खयति, उवसामित वा० जाअ
हासरतिअरतिनोगमवडुगुंकाण उयवोच्चेदो न भवति,
ताव सो भगवं अणगारो अतोमुहुसकालं तिर्याट्टिस्ति भवति ॥"
आ० सू० ४ अ० । कर्म० । ("अपूर्वकरण" शब्दे प्रथमभागे
६११ पृष्ठे विस्तर उक्तः)

णियट्टि-निकृति-स्त्री० । नितरां करणं निकृतिः । आदरकर-
णेन परवञ्चने, पुंस्कृतमायाप्रच्छादनार्थं मायान्तरकरणे, भ०
१२ श० ५ उ० । प्रश्न० । आ० । स० । आकारवचनाऽऽच्छा-
दने, व्य० ४ उ० । वक्रवृत्त्या कुक्कुचाऽऽदिकरणेन दम्भप्रधान-
वणिक्प्रोषयसाध्याकारेण परवञ्चनार्थं गलकत्तकानामिवाव-
स्थाने, सूत्र० २ भु० २ अ० । दशा० । आ० म० । ज्ञा० । स्था० ।
तं० । वक्रवृत्त्या कुक्कुचाऽऽदिकरणे, आधिकोपचारकरणेन
परवञ्चने, (इत्ये-ये) मायाप्रच्छादनार्थं मायान्तरकरणे,
(इत्ये-ये) ज्ञा० १ भु० १८ अ० । मायायाम्, आ० ५
अ० । सूत्र० । व्य० । दशा० ।

णियट्टिद्वया-निकृतिपत्ता-स्त्री० । निकृतिवञ्चनार्थं चेष्टा, माया-
प्रच्छादनार्थं मायान्तरमित्येकं । अस्यादरकरणेन परवञ्चनमि-
त्ये-ये । तद्वत्ता । भ० ८ श० ९ उ० । निकृतिश्च वञ्चनार्थं काय-
चेष्टाऽऽख्यथाकरणलक्षणोपपचारसंज्ञकं वा, तद्वत्ता । निकृते,
स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

णियट्टिमार-निकृतिमार-त्रि० । मायाप्रधाने, पं० व० ३ द्वार ।

णियण-निदान-न० । निर्दले, "नियणाइलुणजमण-वा-
वारे वडुविहे विया काव ।" सू० १ उ० ।

णियणिय-निजनिज-त्रि० । स्वकीयस्वकीये, पञ्चा० २ वि० ।

णियणियकास-निजनिजकास-पुं० । आत्मीयाऽऽत्मीयकासं,
प० व० १ द्वार ।

णियणियतित्थ-निजनिजतीर्थ-न० । स्वकीयस्वकीयप्रवचना-
वसरे, पञ्चा० ६ वि० ।

णियत-नियत-त्रि० । निर्दले, विशेष० । सूत्र० । वस० । प्राप्त-
नियतस्वरूपे, आ० म० १ अ० १ अण्ड । परिच्छिन्नं, आ० ४

अ० । परिमिते, विशेषः । शाश्वते, आच० ४ अ० । एकरूपत्वात् (स्या० ५ उ० ३ उ०) शाश्वतत्वात् सर्वकालमवस्थिते, अ० ४ अ० ।

णियत्त-निवृत्त-त्रि० । अपरते, " परिणहान्मनियत्तदोसा । " उक्त० १४ अ० । " निवृत्ता जीवितास्तेऽत्र, सर्वेऽप्यन्ये पुनर्मृताः । (५) " आ० क० ।

णियत्तण-निवर्तन-न० । चूमिपरिमाणविशेषे, उक्त० १ अ० । आगमने, आच० ४ अ० ।

णियत्तणमय-निवर्तनशतक-न० । निवर्तनं भूमिपरिणाम-विशेषो देशविशेषप्रसङ्गः, ततो निवर्तनशतं कर्मणीयत्वेन यस्याऽस्ति तावन्नियतशतकम् । निवर्तनशतकव्यं ह्ये, " पंचहिं हलसर्पिं णियत्तणसयणं हलेण अवसस केत्तवत्तुं पक्कस्सामि । " उपा० १ अ० ।

णियत्तणिय-निवर्तनिक-न० । निवर्तनं केवमानविशेषः, तत्परिमाणं निवर्तनिकम् । निवर्तनमात्रं, निजतनुप्रमाणे, (इत्यन्ये) " णियत्तणियमड्ढं आदिहत्ता सत्तेहणाभूतणाभूतसयस्स । " अ० ३ श० १ उ० ।

णियत्तभाव-निवृत्तभाव-त्रि० । निवृत्तपरिणामे अदृष्टाध्यवसाये, " सुद्धमो वि कम्मवंधो, न होइ उ नियत्तभावस्स । " व्य० ५ उ० ।

णियत्तमाण-निवर्तमान-त्रि० । प्रत्यावर्तने, " गुरुणा नियत्तमाणे । " व्य० १ उ० ।

नियत्ति-निवृत्ति-स्त्री० । नियत्ते, " असंजमे नियत्ति च, संजमे य पचत्तण । " उक्त० ३१ अ० ।

णियत्थ-निवर्तित-त्रि० । परिहिते, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

णियदोसपज्जणीय-निजदोसप्रत्यनीक-त्रि० । स्वकीयरागाऽऽदिदुष्पणप्रतिपक्षे, पञ्चा० १० वि० ।

णियद्विय-न्यर्दित-त्रि० । नितरामर्दिते, अनुगते, " अट्टनियद्विचिन्ता । " औ० । स० प्र० ।

णियबुद्धि-निजबुद्धि-स्त्री० । स्वकीयभियाम्, पञ्चा० १० वि० ।

णियम-नियम-पु० । नियमने नियमः । दर्श० ५ त० । अभिप्रहे, निरोधे, प० चू० । अने, संथा० । अभिप्रदविशेषे, संथा० । पञ्चा० । आ० । औ० । अय्यकेप्रकालभावेनाभिप्रहप्रहणे, उपा० ७ अ० । संथा० । महावताऽऽदिके, (सूत्र० १ अ० ३ अ० ५ उ०) विरमणे, संथा० । आ० म० । पिएरु-विशुद्ध्यादिके उत्तरगुणे, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । स० । शौचाऽऽदिके योगिपरिभाषितेऽर्थे, द्वा० ।

नियमाः शौचसन्तोषौ, स्वाध्यायतपसी अपि ।

देवताप्राणिधानं च, योगाऽऽचार्यैरुदाहृताः ॥ ५ ॥

(नियमा इति) शौचं शुचिस्वम् । तद् द्विविधम्-बाह्यम्, आभ्यन्तरं च । बाह्य-सूत्राऽऽदिभिः कायप्रकाशनम्, आभ्यन्तरं-मैत्र्या-द्विमिश्रितमलप्रकालनम् । सन्तोषः-सन्तुष्टिः । स्वाध्यायः-प्रणव-पूर्वाणां मन्त्राणां जपः । तपः-कृच्छ्राचार्याणांऽऽदि । देवताप्राणिधानमीश्वरप्राणिधानं, सर्वक्रियाणां फलानपेक्षितेश्वरसम-

पणैकक्षणम् । एते योगाऽऽचार्यैः पतञ्जल्यदिनिर्णयमा उदाहृताः । यदुक्तम्—" शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानि नियमाः । " इति । (२-३२) द्वा० २१ द्वा० । इन्द्रियाऽऽदिदमने, न० । " अभोधो गुरुशुद्ध्या, शौचमाहारलाघवम् । अप्रमादश्चेति ॥ " द्वा० ७ द्वा० । यथाहुर्भाषयताः-" उपव्रतानि नियमाः ॥ " द्वा० ७ द्वा० । निधये, अव्यभिचारे, विशेषः । प्रव० । अवश्यंभावनायाम्, सूत्र० १ अ० १३ अ० । पञ्चा० । भा० । अवश्यकर्तव्यताऽङ्गीकारे, पञ्चा० १ वि० । अवश्यकरणे, स० ६ अ० । नियोगे, पञ्चा० ७ वि० । नियमः पूर्वमीमांसोक्तः-पक्षतः प्राप्तस्य इतरपक्षव्युदासेन एकतरपक्षे व्यवस्थापनम्, यथा-" व्रीहीनवहन्ति । " अत्र त्रितुपीकरणसाधनभूतस्य नखाऽऽदेरवहननस्य वा उभयोः प्राप्तौ अनघात इय प्रवृत्तिर्व्यवस्थाप्यते । अने, " नियमस्तु न यत् कर्मा-नियमागन्तुसाधनम् " इत्युक्तेऽनित्ये आगन्तुकसाधनं उपवासाऽऽदी कर्मणि, शौचाऽऽदिषु च । वाच० । (विस्तरस्तु वाचस्पत्ये उपपद्यते)

णियमश्रो-नियमतस-अव्य० । नियोगेनेत्यर्थे, पञ्चा० १० वि० ।

णियमाण-नियमन-न० । संयमे, " उद्देशस्मि चरथे, समासवयवणेन नियमणं भणियं । " (२) आचा० नि० १ अ० ४ अ० १ उ० । कारणे, आचा० १ अ० २ चू० ५ अ० । अन्धने, सूत्र० १ अ० ७ अ० । उपरमे, " अदत्तपरदारनियमणे-हि । " आनु० ।

णियमणिपक्ष-नियमनिष्प्रकम्प-न० । नियमेनावश्यभावेन निष्प्रकम्पमविचलं निरतिचारं यत्तत्तथा । निरपवादे, व्रतान्तरं सापवादमपि स्याद्, ब्रह्मचर्यं तु निरपवादमेव । " ए य किञ्चि अणुप्रायं । " इत्युक्तेः । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

णियमपट्टाण-नियमप्रधान-त्रि० । विचित्रैरतिप्रवृत्तिशेषैरुक्तं, ते वा नियमा उत्तमा यस्य तस्मिन्, रा० ।

णियमसाधन-नियमसाधक-त्रि० । नियमेन कार्यकारणाव्यभिचारिणि, प० सू० ४ सूत्र ।

णियमारविग्वय-नियमागङ्गिक-पुं० । राहः सर्वप्रकृतयोः नियमादुत्कृति स नियमारक्तिकः । भेष्टिनिनि चू० ४ उ० ।

णियमिय-नियमित-त्रि० । अवधृते, विशेषः ।

णियय-निजक-त्रि० । आत्मीये, आच० ३ अ० ।

नियत-त्रि० । शाश्वते, सूत्र० १ अ० ८ अ० । " णियया सव्वभावा मंगुलीण । " नियताः सर्वजावा यैर्यथा भवितव्यं ते तथैव प्रवृत्तिं, न पुरुषकारबलादप्यथा कर्तुं शक्यन्ते इति । उपा० ६ अ० । " णिययाऽणियया भिक्खा-यारिआ पाणअत्तेवाडं ॥ " भिक्षा-चर्या नियता-कदाचिदभिमार्गिका, अनियता-कदाचिदनाजि-ग्रहिका । " सू० १ उ० ।

णिययचारि [ण्]-नियतचारिन्-त्रि० । अप्रतिबद्धविहारिणि, सूत्र० १ अ० ७ अ० ।

णिययपरिणाम-निजकपरिणाम-पुं० । स्वाजिप्राये, " णिययपरिणामा । " स्वाजिप्रायान् । जीवा० २८ अधि० ।

णिययपञ्चय-नियतपर्वत-पुं० । क० स० । सदा भोग्यत्वेनाव-

स्थितेषु पर्वतेषु, येषु वेशा देव्यश्च जपधारणीयेनैव वैक्रियश-
रेण प्रायः सदा रममाणा अर्वातिष्ठन्ते । रा० । जी० ।

निययपिण्ड-नियतपिण्ड-पुं० । मया एतावदातव्यं, प्रवृत्ता तु
नित्यमेव प्राणमिष्येव नियततया गृह्यमाणे पिण्डे, स्था० १०
उ० । (नियतपिण्डनिषेधः 'निययपिण्ड' शब्देऽस्मिन्नेव भा-
गे २०६९ पृष्ठे दृश्यः)

निययवयणिज्ज-निजकवचनीय-त्रि० । स्वांशपरिच्छेदे,
"निययवयणिज्जसत्ता, सत्वनया विद्यासने मोहा ।" सम्म० १
कारण ।

निययवास-नियतवास-पुं० । विहारकाले विहारमकृत्वा एकत्र
वासे, "जाहे वि अपरितंता, गामागरनगरपट्टणमरंता । तो केह
निययवासी, संगमयेरं ववइसंति ॥ ११ ॥" भाव० ३ अ० ।
('निययवास' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०६९ पृष्ठे व-
क्तव्यतोक्ता) "भवयमणियतविहारं, निययविहारं न ताव
साहूणं । कारणनीयावासं, जां सेवे तस्स का वत्ता ?" ॥ १ ॥
महा० ४ अ० ।

निययाणियय-नियताऽनियत-त्रि० । अवश्यमनवश्यंभाविनि,
"निययानिययं संतं, अयाणंता अबुद्धिआ । (४)" सुखाऽऽदिकं
किञ्चिन्नियतिकृतमवश्यंभाव्युद्भूतप्रापित, तथाऽनियतमात्मपुढ-
वकारेश्वराऽऽदिप्रापितं सद् नियतकृतमेवैकान्तनैवाऽऽभ्यस्त्य-
ताऽजानानाः । सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

निययाणिपायलजयविहारि [ण्]-निजकाभिप्रायोद्यत-
विहारिन्-त्रि० । स्वमतसुबिहिते, जी० १ प्रति० ।

निययावाम-नियतवास-पुं० । 'निययवास' शब्दार्थे, भा-
व० ३ अ० ।

नियय-निगद-न० । लोहमये "वेदी" इति क्यते वाद्योर्ध्वधने,
औ० । "निययेहे य वच्चा पिदिथा य ।" आ० म० १ अ० २
अक्षर । सूत्र० ।

नियलिगि [ण्]-निजलिङ्गिन्-पुं० । स्वमतवेषिणि, जीवा०
३५ अधि० ।

नियय-निगद-पुं० । अष्टाशीतिमहाप्रमाणं त्रयःपञ्चाशत्तमे
महाप्रदे, "दो नियल्ला ।" स्था० २ उ० ३ उ० । चं० प्र० ।
निज-पुं० । महाप्रदे, स्था० ३ उ० ३ उ० । चं० प्र० ।

नियविहव-निजविभव-पुं० । स्वकीयविभूतौ, पञ्चा० १ विव० ।

नियमति-निजशक्ति-स्त्री० । स्वसामर्थ्ये, द्वा० १५ द्वा० ।

नियसमय-निजसमय-पुं० । स्वकीयावसरे, पञ्चा० ९ विव० ।

नियसिस्सत्त्वधवडिय-निजशिष्यस्कन्धचटित-त्रि० । साध्वं-
शाऽऽकृते, जीवा० ३१ अधि० ।

नियाइय-निकाचित-त्रि० । नियमिते, सूत्र० १ भु० ए अ० ।

निययाग-नियोग-पुं० । नितरां यजनं यागः पूजा यस्मिन् सोऽ-
यं नियोगः । मोक्षे, तत्रैव नितरां पूजा सम्भवत् । उक्त० १
अ० । अष्ट० । संयमे च । कार्ये कारणोपचारात् । सूत्र० ३
भु० १ अ० । आचा० ।

नित्य-पुं० । आमन्त्रितपिण्डे, "जे नियोगं ममायति, कीयमु-
त्तियाहरं । वइते समणुजाणंति, इयं पुत्तं महेस्सिणा ॥ ४६ ॥"
" ६ अ० । " उद्देसियं कीयगडं, नियोग अभिहड्डाणि य । "

इति अनाश्रितेषु परिगणनात् । तत्र नियोगमित्यामन्त्रितस्य
पिण्डग्रहणं नित्यं, न त्वनामन्त्रितस्य । दृष्टा० ३ अ० ।

नियोगादि [ण्]-नियोगाधिन्-त्रि० । नियोगो मोक्षस्तयमो-
वा तर्थादिनि, सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० । मोक्षार्थिनि, उक्त०
५ अ० । " एवमेवे नियोगादी, धम्ममाराहणा वयं । " सूत्र० १
भु० १ अ० २ उ० ।

नियामपमिबस-नियोगप्रतिपक्ष-त्रि० । वजनं बाणो, नियतो नि-
श्चितो वा यागो नियोगो मोक्षमार्गः, सकृताभ्यर्थ्यादेतोः सकृद-
दर्शनज्ञानधारित्राऽऽत्मकतया गत सकृत्प्रतिपक्षो नियोगप्रतिपक्षः ।
मोक्षमार्गस्य सकृददर्शनाऽऽदेरनुष्ठानारि, (आचा०) "निवाण-
पमिबसे अमारं कुवमाये विद्याहए ।" आचा० १ भु० १ अ०
३ उ० । सूत्र० ।

निययाण-निदान-न० । निश्चितं दानं निदानम् । अप्रतिका-
स्तस्याऽवश्यमुद्ययापेक्षं तौयकर्मवन्धे, आ० चू० ४ अ० नि० चू० ।

अतिय अणिदाणओ ती-उम्भेओ तेण परिहरं निदाणे ।

ते पुण तुह्मातुह्मा, मोहणियाणा दुपक्खे वि ॥ २२ ॥

निदाणे णाम-जं पमुक्ख मोहणिज्जं उदिज्जति । सं जहा-इइसहा-
ऽऽदि । उक्तं च-"द्वयं खेत्तं कालं, भावं च भवं तदा समासज्ज ।
तस्स समासुद्धिदो, उदमं कम्मस्स पंचविहो ॥ १ ॥" (दुपक्खे
वि ति) "इत्थीणं पुत्तिसाण य तुल्ला ।" नि० चू० १५ उ० । वि-
द्यमानुपपन्नसिद्धदर्शनभवगाभ्यां तदभिलाषाऽनुष्ठाने, आच०
४ अ० । स्वर्गप्रत्याऽदिकृत्प्रार्थने, आतु० । स्था० । भोगप्रार्थ-
नायाम्, इय० १ उ० । स्था० । निदायते लूयते ज्ञानाऽऽदाराधना-
लताऽऽनन्तरसोपेतमोक्षफला येन परशुनेव वेवेन्हाऽऽदिगुण-
धिप्रार्थनाऽप्यवसानेन सन्निधानम् । स्था० १० उ० ।

मय निदानानि-

तेणं कालेणं तेणं समणं रायगिहे नामं णगरे होत्था ।
वसओ । गुणसिलए चेइए रायगिहे णगरे सेणिए णामं
राया होत्था । रायवसओ । एवं जहा उववातिए० जाव
चेल्लणाए सखि विहरति ।

(तेणं कालेणमित्यादि) व्याख्या प्राप्सत् । (सेणिए ति)
अणिको नाम राजा (होत्थ ति) अनघत्, आसीदित्यर्थः ।
(रायवसओ ति) राजवर्णकः-"महयाहिमवंतमहंतमत्तयमंदरम-
हिवसारे, अवंतविसुखरायकुलवंस्पसुप, निरंतर रायलक्खण-
चिरादयंगमगे, बहुजणबहुमाणपूइए, सव्वगुणसमिद्धे ॥" (औ०)
इत्यादिको वाक्यः । तस्य देवी समस्तान्तःपुरप्रधाना भार्या
सकलगुणसमन्विता चेल्लणा नाम्नी । तस्या चणिको यथा औप-
पानिकनामिन् ग्रन्थेऽनिहितस्तथाऽऽभिधातव्यः । स वाक्यम्-
"सुकुमालपाणिपाया, अहीणपडिपुत्तपंचिदियसारा, ब्रह्मण-
धजगुणोववेया, माणुस्माणपमाणपडिपुत्तुजायसव्वंगमुद्द-
रंगीण" (औ०) इत्यादिको वाक्यः । "जाव ति" यावत्करणात्-
चेल्लणाए सखि अणुरत्ते इहे सहकारसे रसरूपगंधे पंच-
विहे माणुस्सए कामभोगे पण्णुभयमाये विहरइ । " इति-
पदकदम्बकपरिमहः, विस्तरव्याख्यौपपातिकानुसारेण वाक्या,
नेह विस्तरभिया प्रतन्यते ।

तए षं से सेणिए राया अमसा कयाइ एहाए कयव-

“स्त्रोत्रयमंगलपायच्छित्ते सिरसा कंठे मालाकने
आविष्कमणिमुवर्षे कल्पियहारऽवहारतिसरयपासंबपल-
वपाणकदिसुत्तयसोभे पिण्डगवेजे अंगुलजुग० जाव क-
प्परुक्खण वेव अलंकियविचूसिते णरिदे सकोरेटमझापेणं
उत्तेणं धरिज्जमाणेणं० जाव ससि व्व पियदंसणे मरवडे,
जेणेव बाहिरिया उवपाणसासा जेणेव सीढासणे तेणेव
उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छिता सीढासणवरंमि पुरस्था-
जिमुहे निसीयति, निसीइत्ता कोहुंभियपुरिसे सदावेइ, स-
दावेइत्ता एवं वयासी-गच्छइ एं तुज्जे देवाणुपिया ! जाइं
इमाइं रायगिहस्स नगरस्स वदिया । तं जहा-आरामाणि य,
उज्जाणाणि य, आपसणाणि य, आययणाणि य, देवकुला-
णि य, सजाओ य, पवाओ य, पणियसालाओ य, जाण-
सालाओ य, सुधाकम्मंताओ य, वाणिज्जकम्मंताओ य,
कट्टकम्मंताओ य । जे तत्थ वणमहत्तरया चिट्ठंति, ते एवं
वयह-एवं खलु देवाणुपिया ! सेणिए राया भिजिसारे
आणवेइ-जया णं समणे जगवं महावीरे आदिगरे०
जाव ..... पुव्वाणुपुब्बि चरमाणे गामाणुगामं दूइ-
जमाणे सुहं सुहेणं विहरमाणे संजमेणं तवसा अप्पाणं
जावेमाणे इहेव उ विहरेज्जा, तथा णं तुज्जे समणस्स जग-
वतां महावीरस्स अहापनिरुवं ओगहं जाणेइ, अवधारेत्ता
सेणियस्स रओ निजिसारस्स एयमहं शिवेदेइ ।

(नते णं से सेणिए इत्यादि) ततोऽनेकमज्जयुद्धयायामा-
ऽऽदिकरणानन्तरं स पूर्वनिर्विष्टः भ्रैणिको राजा, अन्यदाऽ-
न्यास्मिन्नवसरे, कदाचित् (एहाते इत्यादि) स्नानं कृ-
तवान्, ततोऽनन्तरं कृतं वस्त्रिकर्म येन स्वयुद्धदेवतानां स
तथा, कृतानि कौतुकमङ्गलान्येव प्रायश्चित्तानि दुःस्वप्नाऽऽदि-
विघ्नानां धर्मवश्यकरणायवाद्येन स तथा । अन्ये त्वाहुः-
“ पायच्छित्तं सि ” पादेन पादे वा किमो दशोषपरिहारार्थं
पादक्षिप्तः, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्तस्यासौ इति विप्रहः । तत्र
कौतुकानि मवीतिलकाऽऽदीनि, मङ्गलानि तु वध्यकृतद्व्यङ्कुरा-
ऽऽदीनि । (सिरसा कंठे मालाकने सि) शिरसा कपटे च माला
कृता धृता येन स तथा । क्वचित्-“ सिरसि एहाए कंठे
मालाकने ” इति पाठः । तत्र शिरसि स्नातः । ननु पूर्वमपि
“ एहाए सि ” उक्तं, तर्हि किमर्थं भूयोऽपि-“ सिरसि एहाए
सि । ” पुनरुक्तप्रसङ्गात् ? उच्यते-स्नातः सामान्यतोऽपि क-
एतस्नात उच्यते, अतः पुनरुपादानं, तस्मिन् दिने विशेषत उ-
क्तम्-शिरसि स्नातः, द्वितीयं परं सुबोधम् । (आविष्कमणिमु-
वर्षे सि) आविष्कं परिहितम् । (कल्पियेत्यादि) कल्पिता-
नीष्टानि रक्षितानि च द्वाराऽऽदीनि कटीसूत्रान्तानि यस्य । तानि
च सुकृतशोभाभ्याभरणानि यस्य स तथा । पिनरूपेयकः ।
यावत्करणात्-“ अंगुलिजुगलशियकयाभरणे, नाणामणिकण-
गरयणवरकडगतुडिययंभियभुय, अदिक्खवसस्सिररीए, कुं-
जाउज्जातितानणो मउडवित्तसिरए, हारोच्छवसुकयरायवत्थे,
मुहियापिगसंगुक्षिप, पालंबपलंबमाणसुकयपमउत्तरिजे, नाणा-

मणिकणगरयणचिमलमहरिहानिउणोभियभिसिमिसंतविरहय-
सुसिलिठविसिठसठमावकबीरवत्तए किं बहुणा । ” इतिपद-
कदम्बकपरिमहः । (कप्परुक्खण वेव सि) कप्परुक्क एव ।
(अलंकियविचूसिप सि) असङ्कृतो मुकुटाऽऽदिजिः (विभू-
सिय सि) वस्त्राऽऽदिभिरिति । नराणामिन्द्रो मरेन्द्रः (सकोरे-
टेत्यादि) सकोरेटानि कोरेटानि आनकुसुमस्तवकवन्ति मा-
ह्यदामानि पुष्पकजो यत्र तत्तथा, एवंविधेन उत्रेण श्रिय-
माणेन, शिरसीत्यध्याहारः । यावत्करणात्-“ सेयवरवा-
राहि मंगलजयस्तहकयालोप, भणेगगणनायगदंङ्गनायगराईस-
रतल्लवरमानंभियमंतिमहामंतिगणगदोवारियभममच्चेरुपीडमह-
णगरनिगमसेठिसेणावतिसत्थवाइदूयसंधिवात्तसिं संपरिजु-
डे, धवलमहामेइनिगप इव गहगणदिपंतरिककनारामणाण
मज्जे ” (औ०) इति पदकदम्बकप्रहः । शशीव प्रियदर्शो नरप-
तिर्यत्रैव बाह्या उपस्थानशाला आस्थानमरुपो, यत्रैव सिंहासनं,
तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य सिंहासनवरे पूर्वाभिमुखः संनिवीड-
ति, निषय कौटुम्बिकपुरुषान् नृपाधिकारणः पुरुषान् शम्भ-
यति आमन्त्रयति, आमन्त्रयैवमवादीत्-गच्छत । णामति वा-
क्यासङ्कारे । यूयं देवानां प्रियाः सरस्वस्वभावाः, यानि इमानि
अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपाणि, राजगृहस्य नगरस्य बहिर्भवन्ति
इति शेषः । तद्यथा-(आरामाणीत्यादि) आरामानि येषु मा-
धवीलनागृहाऽऽदिषु दृश्यन्त्यादीनि ते आरामाः, प्राकृतत्वात्पुं-
सकत्वम् । उद्यानानि पुष्पाऽऽदिमृकसंकुलान्युत्सवाऽऽदौ बहु-
जनभोग्यानि, आभेदनानि येषु लोका आविशन्ति तानि वाऽय-
स्कारकुम्भकाराऽऽदिस्थानानि, आयतनानि देवकुलपार्श्वोपवर-
काः, देवकुलानि प्रतीतानि, सभा-आस्थानमरुपाः, प्रपा उदक-
दानस्थानानि, पण्यशालाः पण्यगृहाणि, पणया पणाः । यानशा-
ला यत्र यानानि निष्पाद्यन्ते । सुधाकर्मन्तानि यत्र सुधापरिकर्म
क्रियते । वाणिज्यकर्मन्तानि यत्र वाणिज्यार्थं बहुवो भित्तन्ति
लोकाः । एव काष्ठकर्मन्तानि यत्र काष्ठानि क्रयार्थं, जलाकर्म-
बनभिया वा यत्र संनिक्षिप्तास्तिष्ठन्ति । उपलक्षणत्वात्-दर्मव-
ध्वस्तव्यानरयगृहान्तानि द्रष्टव्यानि । चशब्दः सर्वत्रापरापर-
भेदसंस्पर्शकः । तत्र ये वनमहत्तरकाः, वनमुपलक्षणमाविशना-
ऽऽदीनामाहता अत्यर्थं ह्यता अधिपतित्वेन प्रसिद्धास्तिष्ठन्ति,
तान् एवं वदत । किं तदित्यादि-(एवं अद्वित्यादि) एवमुक्ता
प्रकारेण, अद्वित्यवधारणे, अहो देवानां प्रियाः । भ्रैणिको राजा
(भिभभारे सि) भिभमा भेरी, सेव सारा प्रधाना यस्यासौ
निम्नसारः । तदाक्याममेवं कुमारभावे-“ अग्निणा घरे परिसे
सेणिएण य निभियं घेत्तण णिगगतो । अबसेस्सा कुमारा आभरण-
णादि । पिठणा पुच्छिया । सवेदिं कडिय-अहिं जंणीयं । सेणिएण
भणियं-मए भिभण । णीया । सेणियो पिठणा भणितो-तुज्ज किं
एस्स सारो ? तेण जणियं-आमं ति । ततो से रम्मा जिभासारो णामं
कयं । ” शेषं ज्ञातचरमेव । (आणवेइ सि) आह्वययति । किं तदि-
त्याह-(जया णमित्यादि) यदा, णमिति वाक्यालङ्कारे । भ्रमणो
भगवान्महावीर आदिकरः । यावत्करणात्-“ तत्थगरे सयं-
संबुद्धे पुरिसुत्तमे पुरिससीहे० ” (औ०) इत्यादिकः समस्तोऽपि
श्रीपपातिकप्रत्यप्रसिद्धो जगवद्दर्शको वाच्यः, स चातिगरी-
यानिति न लिख्यते, केवलमौपपातिकप्रत्यादवसेयः । सप्रा-
प्तुकामो मोक्षं प्रति तदनुकूलव्यापारवान् । पुनः (पुव्वाणुपुब्बि
सि) पूर्वानुपूर्व्या, नाऽमानुपूर्व्या इत्यर्थः । (संचरमाणे ति) चरन्
संचरन् । एतदेवाऽऽह-(गामाणुगामं दूइज्जमाणे सि) प्राप्तुं-

प्रतीतोऽनुग्रामश्च विवक्षितप्रामाण्यतरो ग्रामो ग्रामानुग्रामं, तं क-
षण् गच्छन् एकस्माद् ग्रामादनन्तरं ग्राममनुत्तरं गच्छत्यर्थः ।
अमेनाप्रतिबद्धविहारमाह, तत्राप्यौत्सुक्यभावमिति । (सुहं
सुहेणं विहरमाणे नि) अत एव सुखं सुखेन शरीरस्वेदमा-
वेन, संयमबाधाभावेन च विहरन् स्थानात् स्थानान्तरं गच्छ-
न्, ग्रामाऽऽदिषु वा तिष्ठन्, संयमेन तपसा आत्मानं ज्ञावयन्
वासयन्, इदंैव अत्रैव नगरे, उकारोऽन्तार्त्ताणकः, विहरेदाग-
च्छेत्, तदा यूयं भ्रमणस्य जगत्तो महावीरस्य यथाप्रतिरूपं चि-
रन्ततसाध्वयप्रहसदशमवप्रदमनुजानीध्वम् अनुद्दध्वम् । अ-
नुजानीय भ्रान्तकस्य राक्षो भिम्भासारस्य हि एतमर्थं निवेदयध्वम् ।

तते एं ते कोडुंबियपुरिमा सेणिएणं रक्षा भिजिसारेणं
एवं वुत्ता समाणा इहं जाव हियया कयं जाव एवं मामि ।
सि आणाए विणएणं पडिमुणेंति, पडिमुणेंता सेणियस्म
अंतिपाओ णिकखमंति, णिकखमिन्ता रायगिहं एगरं मज्जं
मज्जेणं णिगच्छंति, णिगच्छिन्ता जाइं इमाइं रायगिहस्स
बहिया-आरामाणि यं जाव जे तत्तय महत्तरया अन्नया
चिहंति, ते एवं वदंति जाव सेणियस्म रणो एयमहं पियं
निवेदिज्जा, पियं भे जवतु । दोखं पि एवं वदिता जामेव दिमिं
पाळच्छता तामेव दिमिं नगरस्म परिगता । तेणं काक्षेणं
तेणं समणं समणे जगवं महावीरे आदिकरे जाव गामा-
णुगामं दुःखमाणे जाव अप्पाणं भावेमाणे विहरति । तएणं
रायगिहे एगरं सिंधारुगतिपच्चउक्कचक्करं जाव परिमा
णिगथा जाव पज्जुवामेति । तते एं जेणोव महत्तरया तेणेव
उवागच्छति, तेणेव उवागच्छिन्ता समणं भगवं महावीरं ति-
कखुनो वंदति, नमंसति, वंदिता नमंसित्ता एणं गोयं पुच्छति,
पुच्छित्ता एणमगोत्ताए धारति, एणमगोत्ताए धारेत्तिता एणं-
ततो भिज्जति, एणंततो भिज्जित्ता एणंतपक्कमति, एणंतपक्कमिन्ता
एवं वदामी-जस्स एं देवाणुप्पिया ! सेणिए राया जिजमारे
दंसणं कंखति, जस्स एं देवाणुप्पिया ! सेणिए राया दंसणं
पत्थेति जाव अजित्तमति, जस्स एं देवाणुप्पिया ! सेणिए
राया एणमगोत्तस्स वि मवणताए इहं जाव जवति, मे
एणं समणं भगवं महावीरे आदिकरे तित्तयकरे जाव सव्वसू
सव्वदरिंसी पुव्वाणुपुव्वि चरमाणे गामाणुगामं दुःखमाणे
सुहं सुहेणं विहरति । इहमागते इहमंपत्तिं जाव अप्पाणं
जावेमाणे सम्भं विहरइ; तं गच्छइ एं देवाणुप्पिया ! मे-
णियस्म रणो एयमहं निवेदमो-पियं भे जवतु सि कहु
एयमहं अप्पमणस्स पडिमुणेंति, अप्पमणस्स पडिमुणेंता
जेणोव रायगिहे नगरे तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवाग-
च्छित्ता रायगिहं नगरं मज्जं मज्जेणं जेणेव सेणियस्म रणो
गिहे, जेणेव सेणिए राया तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवा-
गच्छित्ता सेणियं रायं करयत्तपरिगगदियं जाव जएणं
" विजएणं वदावेति, बद्धावित्ता एवं वयामी-जस्स एं

सामी ! दंसणं कंखइ जाव, से एं समणे जगवं महावीरे
गुणसिद्धए चेइए जाव विहरइ । तेणं देवाणुप्पियाणं पियं
निवेदमो-पियं भे जवतु । तेणं से सेणिए राया तेमिं
पुरिसाणं अंतिए एयमहं सोच्चा णिमम्म इहं जाव
हियए सीहामणाओ अब्जुहंति, अब्जुहित्ता जहा कोणि-
ए जाव वंदति, नमंसति, वंदित्ता एणंसित्ता ते पुरिमे स-
कारेति, सम्माणेति, सकारेत्ता सम्माणेत्ता विपुलं जीवि-
यारिहं पीतिदाणं दलयति, पडिविमज्जेति, पडिविमज्जेत्ता
एणग्गुत्तिए सदावेति, एणग्गुत्तिए सदावित्ता एवं वया-
सी-विप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! रायगिहं नगरं सद्धिमतर-
बाहिरियं आसियसम्मज्जितोवत्तिन्तं जाव पच्चप्पिणं-
ति । तेणं मे सेणिए राया बद्धवाउयं सदावेति, सदावेत्ता
एवं वयामी-विप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! इयगयरहजोह-
कन्नियं चाठरंगिणं मेणं सप्पाहेइ जाव से वि पच्चप्पिणंति ।
तते एं से सेणिए राया जाणसालियं सदावेति, जाणसा-
लियं सदावेत्ता एवं वदामी-विप्पामेव भो देवाणुप्पिया !
धम्मियं जाणप्पवरं जुत्तामेव उवट्ठवेह, उवट्ठवेत्ता मम
एयमाणनियं पच्चप्पिणाहि । तते एं ते जाणसालिए मे-
णिएणं रक्षा एवं वुत्ते समणे इहं जाव हियए जेणेव
जाणसाला तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता
जाणसालं आणुपविमति, जाणसालं आणुपविमिन्ता जा-
णं पच्चुवेक्खति, जाणं संपमज्जति, जाणं संपमज्जित्ता
दूसं पवीणेति, दूसं पवीणेत्ता जेणेव बाहणमाज्ञा ते-
णेव उवागच्छति, उवागच्छित्ता बाहणसालं आणुप्प-
विमति, बाहणसालं आणुप्पविमिन्ता बाहणाइं पच्चुविक्खति,
बाहणाइं संपमज्जेत्ता बाहणाइं अप्फाप्तेति, बाहणाइं अप्फा-
लित्ता बाहणाइं णीणेति, णीणेत्ता ईमी पवीणेति, ईमी पवी-
णेत्ता बाहणाइं सालं करेति, बाहणाइं वरभेदमंदिताइं
करेत्ता जाणं जोएति, जाणं जोएत्तिता बद्धं गाहेति,
बद्धं गाहेत्ता पउत्तलट्ठिपउत्तयधरममं अरहयति, अरहयित्ता
जेणेव सेणिए राया तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छि-
त्ता जाव एवं वदामी-जं तए सामी ! धम्मिए जाणप्पवर
आइहं जइ तव आरुहाहि । तते एं से सेणिए राया जिजमारे
जाणसालियस्म अंतिए एयमहं सोच्चा णिमम्म इहं जाव
मज्जजगघरं आणुपविमति जाव कप्पकक्खए चेव अलं-
कितचित्तविनृसिए णरिंदं जाव मज्जजगघरातो पडिणिक्ख-
यति, पडिणिक्खमिन्ता जेणेव विद्वणा देवी, तेणेव उवाग-
च्छति, तेणेव उवागच्छित्ता चेद्वणं देवि एवं वदामी-एवं
स्वह्नु देवाणुप्पिया ! समणे जगवं महावीरे आदिगरे ति-
त्थगरे जाव पुव्वाणुपुव्वि जाव संजमेणं अप्पाणं जावे-

माणं विहरइ । तं महाफणं देवाणुप्पिण् ! तद्धारुवाणं अरहंता-
णं० जाव तं गच्छामो देवाणुप्पिण् ! समणे जगवं महावीरे
बंदामो, एमंसापो, मकरेपो, सम्माणेपो, कल्लाणं पंगुं देवयं
चेइयं पज्जुवासामो । एतेणं इह भवे य परभवे य द्वियत्ताए
सुहाए स्वपाए निस्सेयसाए० जाव आणुगापियत्ताए जवि-
स्सति । तते णं सा चिद्धणा देवी सेणियस्स रत्तो अंतिए
एयमत्तं सोच्चा निस्सम्म हट्टुट्टा० जाव पमिसुणेति, पमिसु-
णेत्ता जेणेव पज्जणघरे तेणेव उवागच्छति, तेणेव उवाग-
च्छित्ता एहाया कयवलिकम्मा कयकोउयमंगलपायच्छित्ता
किंते (?) वरपायपत्तणेउरमणिमेहझाहारइयविहियकमगख-
कुगएगावन्निकंतमुगयतिमरयवन्नयहेममुत्तकुंरुलुज्जोइताण-
णा रयणमणिभूमियंगी चीणंमुयवत्तपागिहिया दुगुद्धमुकुमा-
ल्लकंतरमणिउज्जुत्तरिउजा सव्वोउयसुरजिउमुपमुंदरायित-
पत्तंबतमोहंतकंतविकंतविकसंतचित्तमाला वरचंदणचत्ति-
ता वराजरणभूमियंगी कालागरुधुवधुविता ससिरीस-
मवेसा बहहिं खुज्जाहिं चिद्धातियाहिं० जाव महत्त-
रगवंदपगिक्खित्ता जेणेव बाहिरिया उवत्ताणसाला जे-
णेव सेणिए राया तेणेव उवागच्छति । तते णं से से-
णिए राया चिद्धणाए देवीए सच्चि धम्मियं जाणप्परं
दुरुहति, सकोरट्टपद्धदामेणं छत्तेणं धरिउज्जमाणेणं उववा-
इयमएणं० जाव पज्जुवासति । एवं चिद्धणा वि० जाव मह-
त्तरगपरिक्खित्ता जेणेव समणे जगवं महावीरे, तेणेव उवाग-
च्छति, तेणेव उवागच्छित्ता समणं जगवं महावीरं बंदति, न-
मंमति, मेणियराय पुरतो कानं ठिया चव० जाव पज्जुवासति ।
तते णं समणे जगवं महावीरे सेणियस्स रत्तो भिभिमारस्स
चिद्धणाए देवीए सच्चि तीसे महति महालयाए परिभाए वानि-
परिसहदेवपरिमहअणिगमयाए० जाव धम्मो कहितो, परिमा
पडिगता, सेणिए राया पमिए । तत्थ णं अत्येगनियाणं
निगंथाण य निगथीण य मेणियं रायं चिद्धणं देवि पासि-
त्ता णं इमेयारूवे अज्जुत्थिए० जाव संकप्पे समुप्पज्जित्था-
अहो णं सेणिए राया महिहिए० जाव महामक्खे, जेणं एहाते
कयवन्निकम्मे कयकोउयमंगलपायच्छित्ते मव्वालंकारविभू-
मितं चेद्धणाए देवीए सच्चि उरालाईं जोगभोगाईं जुंजमाणे
विहरइ । णं मेदिट्टे देवा देवभोगंसि, मक्खं खलु अयं देवो ।
जति इमस्स तवान्ममंजचेरफलविसेमे अत्थि, वयमवि
आगमिस्साईं एताईं उरालाईं एतारूवाईं माणुस्सगाईं भो-
गभोगाईं जुंजमाणे विहरामो, से तं साहु । अहो णं चिद्ध-
णा देवी महिहिया० जाव महसक्खा, जा णं एहाया कयव-
न्निकम्मा० जाव सव्वालंकारविजूसिया मेणिएणं रत्ता स-
द्धि उरालाईं० जाव माणुस्सगाईं जोगभोगाईं जुंजमाणी
विहरति । णं मे दिक्काओ देवीओ देवभोगंसि, मक्खं खलु

इयं देवी । जइ इमस्स सुचारियस्स तन्नियमवंभचेरवामस्स
कज्जाले फलवित्तिविसेमे अत्थि, वयमवि आगमिस्साईं
इमाईं एतारूवाईं उरालाईं० जाव विहरामो, से तं साहुणी ॥
(तते णमित्यादि) इयं, नवरम् एवमुक्ताः सन्तो (हट्टु-
ट्टा इत्यादि) हट्टुट्टाः, अनीव तुष्टा इति ज्ञावः । अथवा-हट्टा
नाम विस्मयमापन्नाः-यथा अहो ! भगवन्तानि वेदनार्थमस्मा-
कमादिशतीति । तुष्टा तोषं कृतवन्तः-यथा भव्यमनुष्यद-
स्मान् जगद्वार्ता जिह्वासुः श्रेणिको राजा आविशति । बाध-
त्कर्णात्-" चित्तमाणंदिया पोइमणा " इत्यादिपदकदम्बक-
परिग्रहः । (अकरार्थमाश्रयोधिका टाकेत्युपेक्षना)

तत्र प्रथमम्-

अज्जो ! त्ति समणे जगवं महावीरं बहवे णिगंथा य णि-
गंथीओ य आमंतित्ता एवं वदासी-मेणियं रायं चेद्धणं
देवि पासित्ता इमेयारूवे अज्जुत्थिते० जाव समुप्पज्जित्था-
अहो णं सेणिए राया महिहिए० जाव से तं सःहु । अहो णं
चिद्धणा देवी महिहिया मुंदरा० जाव से तं साहुणी । से णं
अज्जो ! अत्थे समहे ? इता ! अत्थि एवं खलु समणान्तां !
एए धम्मे पणत्ते, इणामेव णिगंथे पावयणे० जाव अणुत्तरे
पमिपुणे केवळे संमुच्चे णेयाउए सद्धकत्तणे सिद्धिमगे नि-
व्वाणमगे णिज्जाणमगे अवितहमविमंभिमव्वत्तुक्खप्पही-
णमगे इत्थं द्विया जीवा भिज्जंति, बुज्जंति, मुच्चंति, परिनि-
व्वायंति, सव्वदुक्खाणमंतं करेति । जस्स णं धम्मास्स णिगंथे
सिक्खिए उवट्ठिते विहरमाणे पुरा दिगिगए पुरा पिवासाए
पुरा वातातवेहिं पुरा पुट्टे विस्सुयेहिं परिसहोवसंगेहिं उदि-
क्कापजाते यावि विहरंजा, से य परक्केज्ज, से य परक्कमणे
पामेज्जा-जे इमे उगएत्ता महामा[पा]उया, जोगएत्ता महामा-
उया, तेसि णं अण्णतस्स अतिजायमाणस्स वा निजायमाण-
स्स वा उज्जओ तेमि पुरतो महं दासीदामकिंकरकम्मकएपुरि-
सा पदातपरिक्खित्तं उच्चं भिगारं गहाय णिगच्छंति । तया-
णं तरं च णं पुरतो महा आमा आसवरा, पिट्ठओ तेसि णं
णागा णागवरा, पिट्ठतो रथा रथसंगिहत्ती, मे उज्जए सेयउत्ते
अब्भुगगतभिगारे पग्गदियतालिउटे धीयमाणसेयचामरा-
लवीयणाए अजिक्खणं २ अजिजाति य णिज्जाति य
सप्पभा सपुव्वापरएहं एहाए कयवन्निकम्मे० जाव मव्वा-
लंकारनूसिए महति महालयाए कूपागरमालाए महति
महालसंसि सीहासणंसि दुहओ विव्वायणि दुहओ० जाव
मव्वरातिएणं जोतिणीसि जायमाणेणं इत्थीगुम्ममंपरि-
वुहे महताऽऽहतनट्टगीयवाइयतंतीतलतालतुदियपणमुइंगम-
इलपहुप्पवाइयरवेणं उरालाईं माणुस्सगाईं जोगभोगाईं
जुंजमाणे विहरति । तस्स णं एगमवि आणवेमाणस्स० जाव
चत्तारिपंच अणुत्ता चेव अब्भुत्ते-जण देवाणुप्पिया !
करेमो, किं आहरामो, किं उवणेमो, किं आचिद्धामो, किं मे-

एच्छितं, किं जे आनगस्स सदति, जं पासित्ता णिगंये णि-
दाणं करोति-जइ इमस्स तवनियमबंधेवामस्स तं चेव
जाव साहु । एवं खलु समणाउसो ! णिगंये णिदाणं किंवा
तस्म आणासोइय अपकिंके कालमासे कालं किंवा अणु-
सारेसु देवसोएसु देवत्ताए उववत्तारो जवंति । महिहिणसु
जाव चिरिद्धितीए, से णं तथा देवसु जवति महिहिणं जाव
चिरिद्धितीए, ततो देवसोगा आउक्खएणं ठितिक्खएणं
अणंतरं वयं चत्ता जे इमे उगपुत्ता महामाउया, तेमि
णं अछतरंसि कुलंसि पुमत्ताए पच्चापंति, से णं तत्थ
दारए जवति, सुकुमालपाणिपाएण जाव मुरूवे । तते णं से
दारए उम्भुक्कवाजजावे विणयपरिणतमेसे ति नोव्वणगमण-
एत्ते सपमेव पेत्तियं दायं पडिवज्जंति । तस्स णं अति-
जायमाणस्स वाण जाव पुरतो महं दासी दासं जाव किं भे
आनगस्स सदति । तस्म णं तद्धपगारस्स पुरिसस्स जातस्स
तहारूवे सपमे वा उभतो कल्लं केवलिपण्णत्तं धम्मपाइक्खे-
उजा ! इंता ! आइक्खेजा । एवं संपटिसुणंउजा ! । णो इण्ठे
समट्ठे । से जगवं ! महिच्छे महारम्भे महापरिगहे अहम्मिए
जाव आगमेसा णं दुल्लजबोहिण यावि भवति । ते एवं खलु
समणाउसो ! तस्स निदाणस्स इमेयारूवे पावए फलविवागे,
जं णो संचाएति केवलिपण्णत्तं धम्मं पक्खिगुणित्तए ॥१॥

कचिद् "महामाउया" इति पाठः, तत्र महनी शीलरूपाऽऽश्रियुक्ता
माता येषां ते महामानुका इति । एवं भोगपुत्राः, आदिदेवाऽव-
स्थापितगुरुवंशजपुत्राः । उपलक्षणं चैतत्-राजेश्वाकुकीरवना-
गाऽऽदीनाम् । प्रकृतमाह-(नेसि णमित्थादि)नेषामुपपुत्राऽऽदीना-
मन्वतरस्य (अतिजायमाणं ति) आगच्छतो बहिः प्रवेशात् स्वगृहं
प्रति (निजायमाणं ति) निर्गच्छतः स्वगृहाऽऽदेवंदि-प्रदेशं प्रति ।
कथमित्याह-उभयतस्तेषाम् उपपुत्राऽऽदीनां (पुरतो महमित्या-
दि) पुरतोऽप्रतो महान्तो ये दास्यश्चेत्यो, दासाश्चेतकाः, किङ्कराः
प्रतिकर्म प्रभोः पृच्छापूर्वकारिणः, कर्मकरास्तद्व्यथाविधाः, ते
च ते पुरुषाश्चेति समासः । पदान् पदानि समूहः, तेः परिक्रितं
परिवृतं पक्षस्तथा । एवंविधं उत्रं, भृङ्गारं च (गदाव निगच्छं-
ति) इत्यनेनास्य प्रनुत्पन्नावेदितं भवति । (तथा णमित्यादि)
ततोऽनन्तरं पुरतोऽप्रतो महान्तो बृहत्तमा भव्वा, तुरङ्गाः,
(आमवरं ति) अव्ययरा मन्थानां मध्ये प्रधानाः, (नागं ति)
नागा इस्तिनः, नागवराः नागानां प्रधानाः । एवं पृष्ठतो रथाः
(रथसंगोल्लि ति) रथसमुदायः । (से णमित्यादि) सोऽनिर्दि-
ष्टनामा । उद्धृतश्च तच्छ्रुतः । तथा (अनुगमयभिगारे ति) अ-
भ्युक्तोऽभिमुखमुदगत उत्पादितो भृङ्गारो यस्य स तथा ।
(पगहियतालिवेटे ति) प्रगृहीतं तालवृक्षं यं प्रति तथा ।
बीज्यमानाः श्वेतचामरबाणजनिका यं प्रतिस तथा । (अभि-
कलणं २ ति) भूयो भूयः, एकवचनं निर्गमनसमयमङ्गीकृत्य तदे-
वामाह । कथम्भूतास्ते ?-(सत्त्वमा इति) सती शोभना प्रमा का-
मित्येषां ते सत्त्वमा- (सपुत्रावरणदमित्यादि) सह पूर्वेण पूर्वादि-
नन्वेनापरेण वा उपरादि कर्तव्येन । यदि वा पूर्वं यत्क्रियते उपा-
नन्वाऽपरं च यत्क्रियते विलेपनमोजनाऽऽदिकं, तेन सह

बलेन इति संपूर्वापरम् । इदमुक्तं भवति-यद्यथा प्रार्थयते, तत्सदा
संपद्यते, इत्यभिहितार्थे प्राप्तमेव दर्शयितुमाह-(एहते इत्या-
दि) व्यकार्यम् । कृतशालिकमां यावत्करणात् । (कंठे माहाकंठे
ति) कण्ठे कृतमात्रम् । (कप्पिष ति) कल्पितमात्रम् । माहा प्रधानो
मुकुक्षितः कमलसंविनो मुकुटश्च स तथा विद्यते बस्य स कविप-
तमात्रामुकुलमुकुटः । (वग्घारितेत्यदि) प्रहसितं भोजिसूत्रं मल्ल-
मकलापश्च येन स तथा । महं मूलकाऽऽद्यनुपहते यद्वत्तं तत्प-
रिहितं येन स तथा । (चन्द्रोक्लिष्ठागतसरीरे ति) चन्द्रनेन प्रतीते-
न उत्कर्णमिवोत्कर्णं, गात्राणि शरीरं च बस्य स तथा, एवंविधम् ।
(महति महासयाए इत्यादि) महत्यामुखायां, महासयायां वि-
हतीणां यां, कूटाकारशाखायां, कूटस्थेषु या पर्वतांशका तस्या
इवाऽऽकारो यस्याः सा कूटाऽऽकारा, यस्या उपरि आच्छादने शि-
खराऽऽकारं सा कूटाऽऽकरेति भावः । कूटाऽऽकारा अस्तौ शाखा च
कूटाऽऽकारशाखा । यदि वा कूटाऽऽकारेण शिखराकृत्योपलक्षिता
शाखा कूटाऽऽकारशाखा । उपलक्षणं चैतत्-प्रासादाऽऽदीनाम् ।
कूटाऽऽकारशाखाग्रहणं निजेनत्वाप्रधाननोगवृद्धिकारणत्वा-
त् । (महति) महालये शयनीये (दुहन्तो) उजयतः, उजौ शिरोभन-
पाशप्तावाश्रित्य । (धिक्कोपणि ति) उपधानं यत्तथा तस्मिन् ।
(दुहन्तो ति) उजयतः, उज्जने मध्ये तनं भिन्नत्वाद् गर्भीरं च
महद्योजनं गर्भीरं तत्र । (वग्घो ति) वर्णकप्रदण्णात् "गंगापु-
लिणवालुयाग्रवत्तसालित्तए " इत्यादिपदकर्मप्रपरिग्र-
हः । (सञ्चरति ति) सञ्चरात्रिकेण उपातिवशीकरणेण ध्माव-
मानेन जाउव्वपमानेन (इत्थीगुम्मं ति) त्वागुम्मेन युचतिजनेन
साहंमपरपरिवारेण सपरिवृतो वेष्टितः, तथा (महया इवेत्या-
दि) महता, रवेणेति योगः । (अह्य इति) आश्वयानकप्रतिषेधानी-
ति वृद्धाः । अथवा-अहतानि, आहतानि, अस्याकृतानीति भावः ।
नाटयगीतवादनानि च, तन्त्री धोणा, तन्त्रा इस्ततालः, ताला कां-
सिका, वृत्तितानि शेषतूर्याणि, तथा घनो घनसदृशो ध्वनिः सा-
मर्थ्यात् यो मूरङ्गो मर्दलः, पटुना दक्षपुरुषेण, प्रवादितः, तस्य प-
तेषां पदानां वृद्धः । तेषां यो रवस्तेन, उद्गारान् प्रधानान् २ मानु-
ष्यसंश्रद्धीन् । शेषव्याख्या प्राञ्चत् । (तस्सेति) तस्य कश्चिन्
प्रयोजने समुत्पन्ने सत्येकमपि पुरुषमाज्ञापयतो, यावच्चञ्चारा
पञ्चवा पुरुषा अनुक्ता एव समुपतिष्ठन्ते । ते च किङ्कुवाणाः, ए-
तद्व्यमाणं जगुः । तद्यथा-भगाऽऽज्ञापय, हे स्वामिन् ! धन्या वयं
येन भवताऽप्येषमादिश्यन्ते, किं कुर्म इत्यादि (भाहरामो ति)
आनयामः, (किं उवणेमो ति) सद्यपि किमुपनयामः । किमानिष्ठा-
मोऽप्राऽऽदिपञ्चमक्रियारूपम्, (किं भे) किं युष्माकं हृदयेऽस्ति, तथा
किं च (जे) युष्माकमास्यकस्य स्वइते स्वाहु प्रतिभाति ।
यदि वा यदेष भवदीयस्याऽऽस्यस्य स्वइति तदेव वदं कुर्मः ।
प्रस्तुतमाह-यं पूर्वोक्तस्वरूपं पुरुषम् (पासेना) पञ्चा निर्धेयो
निदानं करोति । "जइ इमस्सेत्यादि" पूर्ववत् । (एव खलित्यादि)
एवमनन्तर्गतप्रकरणे, हे भ्रमण ! हे आयुष्मन् ! निर्धेयो निदानं
कृत्वा (तस्स ति) तस्य निदानरूपस्थानस्य, अनालोच्य गुरु-
णामतिचारजातमनिधेय, एवमप्रतिक्रिय पुनःकरणेनाऽनन्यु-
त्थाय (अकरणयाए ति) क्रियते इति करणं, तस्य भावः क-
ण्ठा, तथा, अनन्युत्थाय । (अहारिहमिति) यथाऽहंप्रायश्चित्ता-
पनयनयोग्यं तत्प-कर्म निष्काशिताऽऽदिकपापच्छेदकत्वात् याव-
च्छित्, प्रायश्चित्तविशोधकत्वात् प्रायश्चित्तम् । अप्रतिपद्य मैवे-
यकानां मध्ये अग्न्यतमेषु देवेषु देवतया उपपत्तारो भवति ।
कथंभूतेष्वित्याह-(महिहिणसु) इत्यादि प्राञ्चत् । नवरं

चिरा प्रचलितकामाविनी स्थितियेषां ते चिरस्थितिकाः, ततो-
ऽनन्तरं व्यवधानाजालेन (आउक्कण्णमित्यादि) आयुः-
कथेन आयुर्दलिकनिर्गन्धेन, स्थितिकथेन आयुःकर्मणः स्थि-
तिर्गन्धेन भवकथेन निवृत्तकर्मणः भवचलकर्मणा गत्यादीनां
निर्गन्धेनेति । अनन्तरं देवज्ञानसंबन्धिनो ज्ञेयं शरीरम् (ज-
इत्त सि) स्वकम्पा (पुमत्ताए सि) पुरुषत्वेन, प्रत्यावाप्ति । स
तत्र दारको भवति, कुमारक इत्यर्थः । कथमूत इत्याह-
(सुकुमारोपादि) सुकुमारो पाणी पादौ च वस्त्राऽसौ
सुकुमारपाणिमाहः । यावत्करणात्-” अहीणपदिपुण्यपि-
वियसरीरे, लक्खणवज्जणगुणोवयेए ” इत्यादिपदसमूहो
रूपः । तत्र अहीनानि स्वरूपतः पूर्णानि वा संख्याः,
पुण्यानि वा पूतानि पञ्चेन्द्रियाणि यत्र तथा तदेवविधं
शरीरं यस्य स तथा, तम् । (लक्खणवज्जणगुणोवयेए) लक्खणा-
नि स्वस्तिकाऽऽदीनि, व्यञ्जनानि मणीतिलकाऽऽदीनि, तेषां यो
गुणः प्रशस्तता, तेनोपपेतो युक्तो यः स तथा, तम् । (मसिलो-
म्माकारं कंतं पियंसणं) दृशिषत् सौम्याऽऽकारं कान्तं कमनी-
यमत एव प्रियं रूपं दर्शनं रूपं यस्य सः, तम् । (धियय-
रिणयमेसे सि) विह एव विहकः, स चासौ परिणतमाश्रय,
कलाविवृति गम्यते । विहकः परिणतमाश्रयः । (जोवण सि)
यौवनमेव यौवनकमनुप्राप्तः स्वयमेव पैतृकं दायशब्देन धनं
प्रतिपद्यते, आत्मायत्तं करोति । शेषं व्यक्तम् । (धम्ममाइक्खेज्ज
सि) धम्ममकथयत् । (एव संपदि सि) एवं संप्रतिष्ठापयत् ।
नायमर्थः समर्थः, नभविक्तोऽयोधः स तस्य धम्मस्य
भवननाथै, एताभिदानस्यैतदेव फलं, यत्केवलप्रकृतं धर्मं भोक्तुं
न समर्थो जवति, नवरम् (पावए फलविवागे सि) पापकः
फलविपाकः । इति प्रथमं निदानस्वरूपम् ॥ १ ॥

एवं स्वप्न समणउसो ! मए धम्मे पसुत्ते । तं जहा-इणमेव
निगंथे पावयणे० जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करोति । जस्स
णं धम्मस्स णिगंथीए सिकखाए उवड्डिया विहरमाणा
पुरा दिगिंछाए उदिक्खकामजाया विहरेज्जा, सा य परक्क-
वेज्जा, सा य परक्कमेपाणी पासेज्जा-से जा इमा इत्थिया
जवति एगा एगजाता एगाजरणादिपिहाणा तेव्वपेला
इव सुसंगोपिता, चेव्वपेला इव सुसंपरिगहिया रयणकरं-
दगसमाणा । तेसि णं अतिजायमाणीए वा निजायमाणीए
वा पुरतो महं दासी दासा चेव० जाव किं भे आसगस्स
सदति, जं पासित्ता णं णिगंथा णिदाणं करेनि-जति
इमस्स सुसंपगहियस्स तवनिपय० जाव भुंजमाणी विह-
रामि, तं साहुणी । एवं स्वप्न समणउसो ! णिदाणं किञ्चा
तस्स ठाणस्स अणालोइयऽपट्ठिकता कालमासे काळं कि-
ञ्चा अणतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववजारो भवन्ति । म-
हिड्डिएसु० जाव सा णं तत्थ देवे जवति० जाव भुंज-
मासे-जिह्वादि । सा णं ताओ देवलोगातो आउक्खएणं ज-
स्सएणं अणत्तरं चपं चइत्ता जे इमे उग-
गया, जोगपुत्ता महामाउया, एतेसि णं अणत्तरं-
एत्ताए पच्चायाति, सा णं तत्थ दारिया भवति ।

सुकुपाल जाव मुरूवा । तते णं तं दारियं अम्मापियरो उ-
म्मुक्कवात्तजावं विणयपरिणयमेत्तं जोवणगमणपत्तं पदि-
रूवेणं एउजेण पट्टिक्कस्स भत्तारस्स भारियत्ताए दत्त-
यन्ति, मा णं तस्स जारिया भवति, एगा एगजाता इहा कं-
ता० जाव रयणकरंदगसमाणा, तीसे० जाव अतिजायमाणी-
ए वा पुरतो महं दासी दास० जाव किं भे आसगस्स सदति ।
तीसे णं तद्वपगाराए इत्थियाए तहारूवे सपणे वा उजतो
काळं केवलपिणत्तं धम्ममाइक्खेज्जा । इता । आइक्खे-
ज्जा । ते णं जंते ! पडिसुणिज्जा । एो इणट्ठे समट्ठे । अज-
विया णं सा तस्स धम्मस्स सवणयाए, सा च जवति प-
दिच्छा महारंभा महापरिगहा० जाव दाहिणगामि-
णोइए आगमिस्सए उल्लज्जबोहिए यावि भवति । एवं
स्वप्न समणउसो ! तस्स णिदाणस्स इमेयारूवे पावए फ-
लविवागं जं णो संचाएति केवलपिणत्तं धम्मं पदिसुणे-
त्तए ॥ २ ॥

द्वितीये किमपि लिखने-” एगे ” इत्यादि । एका स्वरूपतः,
एकजाता तज्जातीयाभ्यसपत्नीर्जिता । (एकाभरणा इति)
एकामरणानि एकजातीपदेमरूपपरत्नाभरणानि, विधानानि
च वस्त्राणि यस्याः सा तथा । पुनः कथं भूता, इत्याह-(तेज्ज-
पेला इव इत्यादि) तैवपेटा सौराष्ट्रप्रसिद्धो मृन्मयैतस्य भा-
जनविशेषः । स च भङ्गमयाज्जोटनमयाच्च सुष्ठु संगोप्यते । एवं
साऽपि । जेलपेटा इव सुसंपरिगृहीता । जेलानि वस्त्राणि तेषां
पेटा पोद्दलिका इव सुसंपरिगृहीता, सुराकिना इत्यर्थः । (रय-
णेत्वादि) रत्नकरणरुक्ममाना बहुमूल्यतया यत्नेन रक्षिता ।
शेषं कथ्यम् । (दारियत्ताए सि) पुत्रीतया (पट्टिक्खेणं
एउजेणं) प्रतिक्रियेण स्वरूपत उभयकुलोचितेन विवाहमा-
लनदानरूपेण युजेन कथ्यासदृशरूपेण, प्रतिक्रियस्य वयः-
प्रभृतिगुणसमेतस्य भर्तृभार्या, तथा ददति । एतस्य निदानस्यै-
तत्कृतं यत्केवलविभाषितधर्मश्रवणं न प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं स्वप्न समणउसो ! मए धम्मे पणत्ते । तं जहा-इण-
मेव निगंथे पावयणे० तदेव चेव । जस्स णं धम्मस्स णिगंथे
मिक्खाए उवड्डिते विहरमाणे पुरा दिगिंछाए० जाव से य
परक्कमेपाणे पासिज्जा, इमा इत्थिया जवति, एगा एग० जाव
किं जे आसगस्स सदति, जं पासित्ता निगंथे णिदाणं करोति-
दुक्खं स्वप्न पुमत्तणए, जे इमे उगगुत्ता महामाउया, जोग-
पुत्ता महामाउया । एतेसि णं अणतरेसु उच्चावएव महाम-
रसंगामेसु उच्चावयाइं सत्थाइं उरसि चेव पडिसंवेदेति, तं
उक्खं स्वप्न पुमत्तणए, इत्थित्तणयं साहु । जति इमस्स तव-
नियमबंधचरवापस्स फलवित्तिविसेसे अत्थि, वयमवि-
आगमे, से णं० व से तं साहु । एवं स्वप्न समणउसो ! निगं-
णिदाणं किञ्चा तस्स ठाणस्स अणालोइयअपट्ठिकते क्व
मासे कालं किञ्चा अणतरेसु० जाव से णं तत्थ देवे
महिड्डिए० जाव विहरति, मे णं ताओ देवलोगाओ

एणं जाव अमृतं सि कुलं सि दारियत्ताए पच्चायाति० जाव तेणं तं दारियं० जाव जारियत्ताए दहयंति, मा एणं तस्स जारिया भवति, एया एणं जाव तद्देव सक्वं भाणियव्वं, तीसे एणं अत्थि जायमाणिए वा० जाव किं भे आसगस्स मदति? तीसे एणं तद्दण्डगाराए इत्थिगाए एतास्सुवे समणे वा माहणे वा० जाव पमिसुणिज्जा । एणं इण्हे समचे । अभविया एणं सा तस्स धम्मस्स सवणताए, सा य जवति महिच्छा० जाव दाहिणगामिए णेरइए आगमे, सा ण दुद्धभबोहिए यावि जवति । तं एवं खलु समणाउमो ! तस्स णिदाणस्स इमे-यारूवे पावए फलविवागे जवति, जं एणं संचाएति केवलपिपक्षत्तं धम्मं पमिसुणेत्तए ॥ ३ ॥

तृतीये किमपि लिख्यते-(दुक्खं खलु इत्यादि) दुःखं कष्टं पुरुषत्वे । तदेवाऽऽह (से स्ति) 'से' शब्दोऽप्यशब्दः । अथशब्द-ओह वाक्योपपत्तेरपि भवति-(उच्चावचसु स्ति) उच्चा महत्प्रभु-प्रारम्भिताः, अवचस्तथाविधनेन च पुरुषप्रारम्भितास्तेषु, समर-संग्रामाविदैकार्यैः, उच्चावचानि शस्त्राणि सशरतोमराऽऽदौनि । (उरस्ति स्ति) वक्रमि एव पतन्ति । उपलक्षणं चैतन् शेषाङ्गानाम् । अतः स्त्रीत्वं साधु सम्यग् उच्यते कस्मिन् (उच्यते) उच्यते । आवणार्थम् । अस्याऽपि निदानस्यैवविधेः फलं, यत्र केवादिप्रणीतं धर्मे श्रोतुमाप्नोति ॥ ३ ॥

एवं खलु समणाउमो ! मए धम्मे पणत्ते । तं जहा-इणमेव णिगंथे पावयणे, मेमं तं चेव० जाव जस्म एणं धम्मस्स णिगंथी सिक्खाए उवट्ठिता विहरमाणी पुरा दिगिञ्जाए पुरा० जाव उदिस्सकामजाता यावि विहरंज्जा, सा य परक्कमेज्जा, सा य परक्कमेपाणी पासेज्जा-जे इमे उगपुत्ता महामाउया, भोगपुत्ता महामाउया० जाव किं भे आसगस्स सदति? जं पामित्ता एणं णिगंथी णिदाणं करोति-दुक्खं खलु पुमत्तणए से, जे इमे भवंति-उगपुत्ता, मम एएणं उवागएसु महामपर-संगामेसु उगं वहाय सत्थाइएसिं पमिवेइति, तं दुक्खं खलु पुमत्तणए, एणं इत्थिज्जणए० माहू । जइ इमस्म० जाव अन्थि वयमवि आगपिस्माणं इमेयारूवाइं उरालाइं इत्थिभोगाइं जुंजमाणे विहरिस्सामि, से तं साधु । एवं खलु समणाउमो ! णिगंथा णिदाणं किञ्चा तस्स ठाणस्स अणालो-इत्ता० जाव अपमिकंता काक्षमासे काक्षं किञ्चा अण्यरे-सु देवतोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति । से णं देवतोया-ओ आउक्खएणं अणंतरं वयं चइत्ता से जे इमे जवंति उगपमुहा, तेमि अण्यरमि कुलं सि दारियत्ताए पच्चाया-ति । तए एणं तेमि अम्पापियरो तद्देव० जाव किं जे आम-कास्स सदइ? अह एणं भंते ! तद्दण्डगाराए इत्थियाए तद्दह-यंति० मणे वा उजओ कालं केवलपिपक्षत्तं धम्मं आइक्खे-इत्ता ! आइक्खेज्जा । से तं भंते ! पमिसुणिज्जा ! एणं

इण्हे समचे । अभविया एणं सा तस्स धम्मस्स सवणताए, सा य भवइ महिच्छा० जाव दुद्धजबोहोए यावि जवति । तं एवं खलु समणाउमो ! तस्स णिदाणस्स इमेयारूवे पा-वए फलविवागे केवलपिपक्षत्तं धम्मं पमिसुणेज्जा, एवं खलु समणाउमो ! मए धम्मे पणत्ते, इणमेव निगंथं० जाव अंतं करोइ । जस्स एणं धम्मस्स निगंथं मिक्खाए उवट्ठिया विहर-माणं पुरा दिगिञ्जाए० जाव उदिस्सकामजाता यावि विहरंज्जा० जाव सा य परक्कमेपाणी पासेज्जा, से जे इमे जवंति उगपु-त्ता महामाउया, तेमि एणं अण्यरस्स अतिमाणा वा० जाव किं च भे आमयस्स सदइ? जं पामित्ता णिगंथी णिदाणं करो-इ-दुक्खं खलु इत्थिज्जणए बुस्संचारइं गामंतराइं० जाव सं-निवेसंतराइं, मे जहाणामए अंवपेमिया ति वा, अवाउगपेमिया ति वा, मंसपेमिया ति वा, माउळिगपेमिया ति वा, उच्चुवंडिधा ति वा, मंसद्वियाफालिया ति वा बहुजणस्स आमादणिज्जा पत्थणिज्जा पच्छणिज्जा पीहिणिज्जा अभिज्जसणिज्जा, एवामेव इत्थिया वि बहुजणस्स आमादणिज्जा० जाव अजिज्जसणि-ज्जा, तं दुक्खं खलु इत्थिज्जणए, पुमत्तणए साधु । जइ इमस्म त-वनिपमस्म० जाव माहू । एवं खलु समणाउमो ! निगंथी णि-दाणं किञ्चा तस्स ठाणस्स अणालोइयमपमिकंता काक्षमासे कालं किञ्चा अण्यरेसु देवतोएसु देवत्ताए उववत्तारो जवंति, महिक्किए० जाव चइत्ता जे इमे उगपुत्ता तद्देव दारए० जाव किं जे आसगस्स सदति? तस्स एणं तद्दण्डगारास्स पुरिसजात-स्म० जाव अभविए एणं से तस्स धम्मस्स सवणताए, से य जवति महिच्छे० जाव दाहिणगामिए० जाव दुद्धजबोहोए यावि जवति, एवं खलु० जाव पमिसुणिज्जा ॥ ४ ॥

चतुर्थे किमपि लिख्यते-(दुक्खं खलु इत्थिज्जणए) दुःखं कष्टं स्त्रीत्वे । तदेवाऽऽह-(दुस्संचारा इति) दुःसंचारा ग्रामा, दु-र्गमा इत्यर्थः । शब्दव्याख्या प्राग्भवत् । (से जहाणामए) 'मे' अथ यथानामम् । (मंसपेमिया स्ति) मंसपेशिका मंसखण्ड, आस्रपेशिका च दृष्टाऽपि सती सुखं करोति । एव मातु-लिङ्गपेशिका । मातुलिङ्गो नाम शीजपूरकः (उच्चुवंडिध स्ति) इक्षुमणिरुका इक्षुपर्वरुपा । (सर्वालयाफालिय स्ति) शादमन्त्रा वृक्षविशेषः, तन्फलिका पलाशरुपा । (बहुजणस्सेत्या-दि) बहुजनस्य बहुलोकस्य आखादनीया ईपरकः । दानयोग्या भवति, प्रार्थनीया तथाभूतसहायजनेभ्यः सकाशात् प्राचनीया । (अजिज्जसणिज्जा इति) अजिज्जवणीया अजिज्जस्येन कमनीया । (एवामेव स्ति) एवामेवाऽकारोऽस्माकणिगः । (अजत्रिए स्ति) अजत्रिकोऽयोग्यः स तस्य धर्मस्य अज्ञानतया, स च जवति-महेच्छः, एतस्य निदानस्यैतत्फलं यत्र केवलपिप्रकृतं धर्मं श-क्रोति अज्ञातं, परं शृणोति श्रुति विशेषः ॥ ४ ॥

एवं खलु समणाउमो ! मए धम्मे पणत्ते । तं जहा-इणमेव नि-गंथं पावयणं० तद्देव, जस्म एणं धम्मस्स निगंथो वा निगंथी-ए वा सिक्खाए उवट्ठिविए वि विहरमाणे पुरा दिगिञ्जा० जाव

उद्विष्टकामजोगे विहरेज्जा, सिय परकमेज्जा, से य परकमपाणे
माणुस्सेहिं कामजोगेहिं निव्वेयं गच्छेज्जा, माणुस्सगा खलु
कामजोगा अयुवा अणिया असासता सटणपटणविच्छंसण-
धम्मा उच्चारपासवणखेलमंघाणगवंतपिच्चसुक्कसांणियसमु-
त्थवा दुरुवउस्सासनिस्सासदुरुवमुत्तपुरीसपुष्पा बंतासवा
पिच्छासवा खेलासवा पच्छा पुरं च णं अबस्सं विप्पजहणि-
ज्जा, संति खलु अत्य देवा देवलोगंसि ते णं तत्थ अस्सेहिं
देवाणं देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेंति, अप्पणा चेव
अप्पणं विउच्चिता २ परियारेंति, जति इमस्स तवज्जाव तं
चेव सव्वं जाणियव्वं जाव वयमवि आगमेस्साणं इमां एता-
रुवइं दिव्वाइं जोगजोगां जुंजपाणे विहरापो, से तं साहु ।
एवं खलु समणाउसो ! निगंथा वा निगंथी वा निदाणं
किंवा तस्स ठाणस्स अणाओइय अपमिकंते काममासे
कालं किंचा अस्सपरेसु देवताए उववत्तारो जवंति, तं
जहा महिद्विपसुं जाव से, ते णं अणं देवं अणं देविं
तं चेवज्जाव परियारेंति, से णं ताओ देवलोगाओ तं
चेव पुपत्ताएज्जाव किं जे आसगस्स सदति! तस्स ण त-
इप्पगारस्स पुरिसजातस्स इमेयारुवे समणे वा माहण वा
जाव पडिमुण्णिज्जा ! इंता पडिमुण्णिज्जा । से णं सदहंज्जा,
रोएज्जा ! णो इणहं सपडे । अजविणं णं से तस्स धम्मस्स
सदहणताए से य जवति महिद्वेज्जा जाव दाहिणगामिण-
णेरइए आगमेस्साए उच्चभबोहिण यावि जवति । एवं खलु
समणाउसो ! तस्स णिदाणस्स इमेयारुवे पावए फल-
विवागे जं णो संचाएति केवमिपमत्तं धम्मं सदहति
वा ॥ ५ ॥

पञ्चममेव विवृणोति-(माणुस्सपहिं इत्यादि) मानुष्यकेषु काम-
भोगेषु निर्वेदं वैराग्यं गच्छेत् । तदेवाऽऽह-(माणुस्सगा इति) इह
कामभोगप्रदये तदाधारभूतानि स्त्रीपुरुषशरीराण्यपि गृहीतानि ।
(अयुवा इत्यादि) मधुवाः चत्वारः, अनिकता अनेकस्वरूपाः, अशा-
श्वताः प्रतिकूलं परिणामान्तरीयाः, शटनपतनविध्वंसधर्माणः,
पताहकस्वभावाः, उच्चाराधभवनश्रेष्ठमसिद्धाणकाः, एतद्व्या इ-
त्यर्थः । चान्तपित्तकरणशीलाः, शुक्रशोणितान्त्रां समुद्भव उत्प-
त्तिर्येषां ते शुक्रशोणितसमुद्भवाः । (दुरुवउस्सासनिस्सासा)
दुरुपेण पूतिकपुरुषेण पूर्योः । इह दुरुपं विक्रम, चान्तमाभवन्ति
धान्ताभवाः, पवं पिच्छाभवाः, पञ्चाव मरणसमयानन्तर, पूर्वं
जराया आगमात् च, अवश्यमविनश्यं नियतता, अवशं वा, वि-
प्रजह्यात, सन्ति विद्यन्ते च, सद्धिवत्त्वधारणेऽत्र देवा देवलो-
के (ते णं तत्थ अस्सेहिमित्यादि) तदेवत्वोत्पन्ना निर्ग्रन्थाः
तत्र देवलोके ग्रन्थेषां देवानां संबन्धिनीर्देवीः (अभिजुंजिय २)
अभिजुज्य २ वशीकृत्य २ आश्रित्य वा, परिचारयन्ते परिभुज्यते ।
(अप्पणा चेव अप्पणं ति) आत्मनैव आत्मानं, स्त्रीपुरुषरूप-
तया विद्वेद्येत्यर्थः । शेषं सुबोधार्थम् ॥ ५ ॥

एवं खलु समणाउसो ! मय धम्मेष्वामुतो तं जहा-तं चेव
से य परकमपाणे माणुस्सपसु कामभोगेषु निर्वेदं गच्छे-

ज्जा, माणुस्सगा खलु कामभोगा अणिया तदेव जाव संति
उच्च देवा तं च लोगंसि ते णं तत्थ अस्सेदेवाणं अस्सेदेविं
अभिजुंजिय २ परियारेंति, अप्पणा वीयाए देवीए अभिजुं-
जिय २ परियारेंति, अप्पणा मेव अप्पणा विज्जिविय परिया-
रेंति । इमस्स तवज्जाव तं चेव सव्वं जाव से णं सदहि-
ज्जा, पत्तिएज्जा, रोएज्जा ! णो इणहं सपडे । अस्सरुई रुमा-
याए से य जवति से, जे इमे आरणिणया आवसहिंया गामं-
तिया कएहरहस्सिया णो बहुमंजता णो बहुपमिविरता स-
व्वपाणजुनजीवसत्तेसु अप्पणा विरता अप्पणा सच्चामोमाई
एवं विप्पमिद्वेदंति-अहं ण इंतव्वो, अस्से इंतव्वो, अहं न अ-
ज्जावियव्वो, अस्से अज्जावियव्वो, अहं ण परितावेयव्वो, अ-
स्से परितावेयव्वो, अहं ण परिपेतव्वो, अस्से परिपेतव्वो,
अहं ण अवइवेयव्वो, अस्से अवइवेयव्वो, एवामेव इत्थिका-
मेहिं च मुच्चिता गिच्छा गदिया अज्जोववणा जाव-
वासाइं चउपंचक्कसत्तयाइं भोगजोगां जुंजिता तेहिं जिया
कालमासे कालं किंचा अस्सतरां आसुरां किंचिसि-
यां ठाणां उववत्तारो जवंति, ते ततो विप्पमुच्चमाणा
जुज्जो एत्थमूयत्ताए तमुयत्ताए य पच्चायंति, तं एवं खलु
समणाउसो ! तस्स णिदाणस्स जाव णो संचाएति केव-
मिपमत्तं धम्मं सदहति च वा ॥ ६ ॥

(किं तु अमरुहं सि) अन्यत्र जैनधर्मातिरिक्ते स्थाने दक्षिण-
मिताया यस्याः सा चान्यरुचिः पररुचिः, रुचिमात्रया धर्मेभका-
रूपया स च जवति, ये चामो वक्ष्यमाणा भवन्ति-(आरक्षिय
सि) अरण्ये वसन्त्यारण्यकाः, तापसा कन्दमूलफलाऽऽहाराः,
ततः केचन वृक्षमूले वसन्ति । तथा-(आवसहिंय सि) आ-
वसधिकाः, अवसथास्तापसाभ्या उटजाऽऽद्याः, तत्र वसन्तो-
ति आवसधिकाः । (गामंतिया इति) ग्रामाऽऽदिकमुपजीवन्तो
ग्रामस्थान्ते समीपे वसन्तीति ग्रामान्तिकाः । तथा-(कएहरह-
स्सिया इति) कश्चित्कार्ये मारुतप्रवेशाऽऽदिके रहस्य येषां ते
कचिद्वाहस्थिकास्ते पते न बहुसंयता न सर्वेसाध्यानुष्ठाने
भोगनिवृत्ताः । एतदुक्तं भवति-न बाहुल्येन त्रैलोक्यं समार-
भन्ति? विदधाति, एकेन्द्रियोपजीविनस्त्वविगानेन तापसाऽऽद्यो
भवन्ति इति । तथा न बहुप्रतिविरताः-न सर्वेऽपि प्राणाति-
पातविरमणाऽऽदिव्रतेषु वर्तन्ते, किं तु ह्येतः कतिपयमति-
नो, न भावतो, मनागपि तत्कारणस्य सम्यग्दर्शनस्यात्रावात् ।
सम्बन्धं विना न तदनुष्ठानमपि शोभनं, सम्यक्त्वमेव मूलं स-
र्वस्याऽपि विरत्यादेरित्यभिप्रायः । इत्येतदेवाऽऽविर्भावयितुमाह-
(सव्वपाणेत्यादि) ते ह्यारण्यकाऽऽद्याः सर्वप्राणभूतसर्वे-
भ्य आत्मना स्वतो विरताः, तदुपमर्शकाऽऽरम्भाद्विरता इत्यर्थः ।
तथा ते पाप्माणिरुकाः आत्मना स्वतो बहूनि सत्यामृषाजानि
वाक्यान्त्येवं वक्ष्यमाणानीत्यविशेषेण प्रयुज्जन्तो 'विपण्डित्वेति'
विप्रतिमुच्यन्ते इत्यर्थः । यदि वा-सत्यान्यापि तानि प्राणयुग-
र्हकारेण मृषाजानि सत्यामृषाण्येवं ते प्रयुज्जन्तीति दर्शयति
तद्यथा-"अहं ब्राह्मणत्वाद्दण्डाऽऽदिजिनं हस्तव्यः, अन्यं २ ॥"
त्वाज्जन्तव्वा ।" तथाहि तन्नाक्यम्-"शुद्धं व्यापाद्य १६३-

पा-“बुद्धसंश्रयानामनस्थिकानां सकटभरमपि व्यापाय
नीजयेत्” इत्यादि। अत्र च ५५-“अर्थो समस्तवाक्कापायि-
नः, अन्ये स्वाकापयितव्याः। अहं न परितोपयितव्यः, अन्ये तु प-
रितोपयितव्याः” तथा “अहं जेतनाऽऽदिना कर्मकारणाय न प्राप्नो-
म्ये तु शुद्धा प्राप्नोम्ये” इति । किं बहुनोक्तं-“नाहमपकावयितव्यो
जीवितव्यात्, अन्ये स्वप्रावयितव्याः” इति । तदेवं तेषां परपोषो-
पदेशः । ततो न मूढनयाऽसंख्यप्रज्ञापिनामशातावृत्तानामात्मन-
रिणां विषमरूपीनां प्राणालिपातविरतिरूपमतमस्ति । अस्य चो-
पसक्तुणां चैतान्मृषावादादस्ताऽऽज्ञानविरमणाभावोऽप्यायोऽयः ।
अधुना त्वनादिमवाभ्यासाद् दुस्त्यजत्वेन प्राधान्यात् सूत्रैवा-
भ्यासधिकृत्याऽऽह-“एवमेवेत्यादि” एवमेव पूर्वोक्तैश्च कारणत्वे-
नातिमूढत्वाऽऽदिना परमार्थमज्ञानानास्ते तौषिकाः स्त्रीप्रधानाः
कामाः स्त्रीकामाः । यदि वा-स्त्रीपुं कामेषु, अशुद्धासेषु मूर्छिता शू-
काः, प्राणिनां मधुपपन्नाः । अत्र चास्याद्वयव्यपनार्थं भूतनपर्याय-
प्रदणम् । एतच्च स्त्रीषु शूद्राऽऽदिषु प्रवृत्तं प्रायः प्राणिनां प्रधानं
संसारकारणम् । तथा चोक्तम्-“मूलमेयमहम्मस” इत्यादि । इह
च स्त्रीसङ्काऽऽसक्त्यावश्यमाविनो शूद्राऽऽदिविषयाऽऽसक्तिरि-
ति, अत्रः स्त्रीकामप्रदणम् । तत्र वाऽऽसक्ता यावन्तं कालमासते,
तत्सुत्रेणैव दर्शयति-यावद्दुर्गाणि जन्तुः पञ्चपरस्सकानि । अयं च
कालो गृहीतः । एतावत्कालोपादानं च प्रायिकम्, प्रायस्तीर्थिका
अतिक्रान्तवयस एव प्रव्रजन्ति, तेषां चैतावानेव कालः संभाव्यते ।
यदि वा मध्यमहृणात्त ऊर्ध्वमध्यम गृह्यते । तद्वर्णयति-तस्मा-
न्नापेतकालादत्यन्तरो भूयस्तरौ वाऽपि कालो भवति । तत्र च
ते त्यक्त्वाऽपि गृह्यासं, लुक्त्वा भोगजोगानिति, स्त्रीभोगे सत्य-
वश्यं शूद्राऽऽद्यो जोगभोगास्ताद् लुक्त्वा ते च जोगेभ्यो जिता
इति, न च जोगेभ्यो विनिवृत्ताः, यतोऽसाध्यादृष्टनयनज्ञानव-
रवारसन्त्यग्यतिपरिणामरदिताः, ते चैवंभूतपरिणामाः स्वा-
युषः क्षये कालमासे कालं कृत्वाऽन्यतरेष्वामुरिकेषु कि-
ल्विकेषु स्थानेषु उत्पादयितारो भवन्ति । ते ह्यज्ञाननगसा
सृता अपि किञ्चिद्विकेषूपस्थान्ते, तस्मादपि स्थानादायुषः क-
षादिप्रमुख्यमानाऽधुनाः किञ्चिद्वयबहुलास्तत्कर्मशेषेणैवैवद्
मूका एवमूकाः, तद्भावोन्नेरप्यन्ते किञ्चिद्वयस्थानाद् व्युतः
सन्नन्तरमवे वा मानुष्यमवाप्य ययैकोऽव्यक्तमाग्नवत्येव-
मेषामव्यक्त्याहु समुपपद्यत इति । तथा (तमुत्तारं चि)
तमस्त्वेनात्यन्ताभ्यन्तमस्त्वेन ज्ञानावृत्ततया वा, तथैव-
मूकत्वेनाऽपि गतवाच इह प्रत्यागच्छतीति । शेषं
प्रतीतम् ॥ ६ ॥

एवं खलु समणाउतो ! मय धम्मे पस्सत्ते० जाव माणुस्सगा
खलु कामजोगा अधुवा तद्देव संति उहं देवा देवज्ञोपंनि
असं देवं असं च देविं अजिजुंजिय अजिजुंजिय परिया-
रेंति, णो अप्पणा चेव अप्पणं विउत्थिय विउत्थिय परि-
यारेंति-जति इमस्स तव नियम० जाव तं चेव० जाव एवं खलु
समणाउतो ! निगंयेवा निगंयी वा णिदाणं किञ्चा अणा-
लोइय तं चेव० जाव विहरति, से णं भवं अन्नं भवं देवं अणं
उगां देविं णो अदेवेणं अभिजुंजिय अजिजुंजिय परियारेंति,
ति । त अप्पणा चेव अप्पणं वेउत्थिय वेउत्थिय परियारेंति,
ताओ देवज्ञोगतो आवक्खएणं तद्देव वत्तव्वं, एववं
विउत्थये ६.

इंता सहदेज्जा, पत्तिएज्जा, रोएज्जा । से णं सीलव्वयगुणवे-
रमणपक्कवत्ताणपोसहोववासाइं पक्खिज्जेज्जा । णो इण्हे
समहे । से णं दंमणसावए जवति, अभिगयनीवाजीवे अट्ठिभि-
जापेपाणुरागरचे सेसे अणिहे, से णं एतारूवेणं विहरेणं
विहरमाणे बहूइं वासाइं समणोवासगपरियागं पाउणइ, बहूइं
समणोवासगपरियागं पाउणिच्चा कालमासे कासं किञ्चा
अणतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति ।
एवं खलु समणाउतो ! तस्म णिदाणस्स इमेयारूवे पावफ-
सविवाए, जं णो संचाएति सीलव्वतगुणपोसहोववासाइं
पक्खिज्जेत्तए ॥ ७ ॥

सप्तमे किमपि लिख्यते-“ एववं ” इति विशेषः । (इंता
सहदेज्जा इति) अहं चेत्, प्रतीयेप्रतीति विद्ध्यत्, रोचयेत्
जेतसि सम्यक्कनवा जानीयात् (सीलव्वय चि) प्रावत् । प्र-
तिपद्येन अङ्गीकुर्यात् । गुह्यगह-नायमर्थः समर्थो नायमर्थो
युक्त्योपपन्नः, स हि दर्शनआयको भवति । दर्शनं नाम-स-
म्यक्त्वं, तदाश्चित्तेत्यभिप्रायः । (अभिगयेत्यादि) अग्रे व्याख्या-
स्यते । एवं नूनः स बहूनि वर्षाणि अमणोपासकपर्यायं पास-
यति, केवलं नाऽपि सम्यक्त्वेन आचको जयत्येव, क्रियायामपि
तस्यैव प्रधानतरत्वात् ॥ ७ ॥

एवं खलु समणाउतो ! मय धम्मे पस्सत्ते० जाव माणुस्सगा
जाव से य परक्कममाणे दिव्वमाणुस्सगा कामजोगा अधुवा
० जाव विप्पजहाणिज्जा, दिव्वा वि खलु कामजोगा अधुवा
अणितिया असासता वत्तावयएवम्मा पुणरागमणिज्जा
पच्छा पुवं च णं अवस्सं विप्पजहाणिज्जा, जति इमस्स
तव नियमस्स० जाव आगमेस्साणं जइ इमे भवन्ति उगा-
पुत्ता पढापाउया० जाव इमस्स पक्खिज्जेत्तए । तत्तय णं समणो-
वासए जविस्सापि अट्ठिगतजीवाजीवा० जाव फासुयएस-
णिजेणं अमणपाणुसाइमसाइमेणं पक्खिज्जेत्तए विह-
रिस्सापि, से तं साधु । एवं खलु समणाउतो ! निगंथो
वा निगंथी वा णिदाणं किञ्चा तस्म ठाणस्स अणालो-
इय० जाव देवज्ञोएणु देवत्ताए उववत्तारो जाव
किं जे आसगस्स सइत्ति ? तस्म णं तदुप्पगारस्स पुरि-
मजातस्स वि इंता सहदेज्जा, से णं सीलव्वय० जाव
पोसहोववासाइं पक्खिज्जेज्जा, से णं मुक्के जविच्चा अगा-
राओ अणगारियं पक्खिज्जेज्जा । णो इण्हे समहे । से णं सम-
णोवासए जवति अट्ठिगतजीवाजीवे० जाव पाहेलाजेमाणे
विहरति, से णं एतारूवेणं विहरमाणे बहूणि वासानि
समणोवासगपरियागं पाउणिति, बहूइं समणोवासगपरियागं
पाउणिच्चा आवाहंसि उप्पणं वा इंता ! पक्कवत्ताएइ, हं-
ता । बहूइं जत्ताइं अणसणाए वेदइ, वेदेइत्ता आओ-
इयपक्खिंते समाहिं । कालमासे कासं किञ्चा अणयरेसु
देवज्ञोएसु देवत्ताए उववत्तारो जवन्ति । एवं खलु समणा-

वसो ! तस्स पिदाणस्स इमेणरूवे एवं फलविचागो जं
णो संचाएति सव्वतो सव्वताए मुंढे जविचा आगाराओ
अणुगारियं पव्वइसए ॥ ८ ॥

अष्टमे किमपि लिख्यते—(नत्य जं) तत्र पुत्राऽऽदिषु अहं अम-
णोपासको यूयासं, विशिष्टोपदेशार्थं अमणानुपास्ते सेवते इति
अमणोपासकः । स च अमणोपासनतः (अहिगतजीवाजीवे
इत्यादि) अधिगतौ सत्यग्विज्ञातौ जीवाजीवौ येन स तथा ।
वाचत्करणात्—“ डवलरूपुणपावे ” इत्यादिपदकदम्बकसंग्रहः ।
वृत्तस्थे यथाऽवस्थितस्वरूपेण विज्ञाते पुण्यपापे येन स वृ-
त्तस्थपुण्यपापः, आध्यात्मनां प्राणान्तिपाताऽऽदीनां संवरस्य प्राणा-
तिपाताऽऽदिप्रत्याख्यानरूपस्य निर्जरायां कर्मणां देशतो निर्ज-
रणस्य क्रियाणां कायिक्या, जीनामधिकरणानां अङ्गाऽऽदीनां बन्ध-
स्य कर्मपुद्गलजीवप्रदेशाभ्यांऽभ्यांऽऽगमरूपस्य मोक्षस्य सत्ता-
ऽऽत्मना कर्मापगमरूपस्य कुशलः सत्यक्परिज्ञाता, आध्वसं-
वरनिर्जराक्रियाधिकरणबन्धमोक्षकुशलः । एतेन चास्य ज्ञान-
संगमनोक्ता । (असहेउजे इति) अविद्यमानसहायः कुनोर्धि-
कप्रेरितसत्यक्त्वाविचलनं प्रति न परसाहाय्यमपेक्षते इति
भावः । तथा चाऽऽह—(देशात्पुनरागसुवज्जकजरक्खनकिन्-
रकिपुरिसगकडगंधवमहोरगाइएहि देवगणेहि निगंयाओ
पावयणाओ अणतिकमणिजे) देवा वैमानिका असुरकुमा-
रा नागकुमारा राजसकिन्नरकिम्पुदवा वपन्तरभेदाः (गरुड
सि) गरुडचिह्नाः सुवर्णकुमारा गन्धर्वमहोरगाश्च वपन्तराः,
तैः (अणतिकमणिजे इति) अनतिकमणीया अन्धाननीयाः ।
एवं चैतत् । यतः—(निगंये पावयणे निस्संकिण इत्यादि) नि-
र्ग्रन्थे प्रावचने निःसंशयः (निक्खिण सि) दर्शनान्तराका-
ङ्कारहितः । (निव्वित्तिगच्छे) फलं प्रति निःशङ्कः । (सच्छे)
अर्थध्वक्षणः (गइयछे) प्रदीतार्थोऽवधारणतः (पुच्छियछे)
प्रष्टार्थः, सांशयिकार्थप्रश्नकरणात् । (अहिगयछे सि) अधिग-
तोऽर्थो येन स तथा । अधिगतार्थो वा, अर्थोपधारणात् ।
(विणिच्छियछे सि) विनिश्चितार्थः, एवं पर्याप्तोपलम्भात् । अत
एव—(अट्टिमिजापेम्माणुरागरत्त सि) अस्मीति च कीकसा-
नि । ‘ मिजा च ’ तत्प्रत्ययवर्ती धातुविशेषः अस्मिभिःज्ञास्ताः
प्रेमानुरागेण सर्वप्रयत्नवन्नीतिलक्षणकुसुम्भाऽऽदिरागेण रक्ता
इव रक्ता यः स तथा । केनोद्धेयनेत्यत आह—(अयमावन्नो) नि-
गंये पावयणे अट्टे अयं परमद्वे, सेसे अणटे सि) अयमिति प्रा-
कृतत्वादिदम् । (प्रावसो सि) आयुष्मन्निति पुत्राऽऽदेरासम्भ-
म् । (सेसे सि) शेषं निर्ग्रन्थप्रवचनेनातिरिक्तं धनधान्यकलत्र-
पुत्रमित्रकुप्रयत्नमाऽऽदिकम्, अनर्थोऽनर्थकारणत्वात् इति । (रु-
च्छियफलिहे सि) उच्छ्रितोऽच्छ्रितमुन्नत स्फटिकमिव स्फटिकं
चित्सं पर्याप्तौ उच्छ्रितस्फटिकः, मौनीच्छप्रवचनावापया प-
रितुष्टमना इत्यर्थः । एषा वृद्धव्याख्या । अगरे त्वाहुः—उच्छ्रि-
तोऽग्रेऽस्यानादपनीय ऊर्द्धीकृतो न तिरश्चानः कटेः पश्चाद्भा-
गादपनीत इत्यर्थः । उत्तुनो वा अगस्तः पारिघोऽग्रेऽग्रे गृहद्वारे-
वस्याः सा, व्युत्सुतपारिघो वा—उदार्यातिरिक्तोऽतिशयदानदा-
यित्वेमानुकम्पया भिक्षुकप्रवेशार्थमनगलितगृहद्वार इत्यर्थः ।
(अवंगयडुवारे) अप्रावृत्तद्वारः भिक्षुकप्रवेशार्थं कपाटानाम-
पि पश्चात्करणात् । वृद्धानां तु जायनावाक्यमेव । सत्यग्वि-
ज्ञाभे सति न कस्माच्चित्पावण्डिकाद्विभेति, शोभनमार्गपरि-
ग्रहणे वृद्धादितशिरास्तिष्ठतीति भावः । (चियसत्तेवरच-

रणवेसे इति) (चियसो सि) लोकानां प्रतीत एवातःपुरे वा
गृहे वा प्रवेशो यस्य स तथा, अतिधार्मिकतया सर्वत्राऽनाश-
ङ्कनीय इत्यर्थः । (चियसे सि) नाप्रीतिकरोऽन्तःपुरगृहयो
प्रवेशः शिष्टजनप्रवेशनं यस्य स तथा, अनीत्यानुनाप्रातपा-
दमानन्तरं चैतत् विशेषणमिति । अथ वा (चियसो सि)
त्यक्तोऽन्तःपुरगृहयोः परकीययोर्व्याकथञ्चिप्रवेशे येन स
तथा । (चाडइसछमिअमावसापुण्यमासिणीसु पडिपुअपो-
सइमणुपावेमाणे सि) चतुर्दशी पूर्वविधिना प्रतीता, अष्टमी
च, तयोः अमावास्यासु मासाङ्कोक्तपर्वत्वेन प्रत्याख्यान-
सु, पौर्णमासीषु च पूर्णमासत्वेन पूर्णचन्द्रोदयत्वेन मासान्तप-
र्वसु प्रसिद्धासु, एवंभूतेषु धर्मोदयसेषु शुद्ध्यतिशयेन प्रतपूज्यौ
यः पौषधो व्रताभिप्रदविशेषः, तं प्रति पूर्णमाहाराशरीरसंस्कारो
ब्रह्मचर्यस्यापारङ्ग्यं पौषधमनुपालयन्, संपूर्णध्यावकधर्ममनुच-
रति । तदनेन विशिष्टं देशचारित्रमायं इति भवति । (सप्तमे
निगंये फासुएसणिजेणं असणपाणआइमेणं वरपमिगइकं-
वणपायपुच्छणेणं) अत्र वस्त्रं प्रतीतम्, पतङ्गकं पानं वा गृह्णा-
नतीति पतङ्गः । लिहाऽऽदिवाद्वा प्रत्ययः । पानं वाद्रोचन-
कं रजोदरणम् । (ओसइमेनजेणं नि) औषधमेकद्वयाऽऽभ्यं
यत्समुदायकम् । अथ औषधं त्रिकत्राऽऽदिभैषज्यम(पादिहारि-
एणं पीठफलगसेज्जासंधारएणं पाडिज्ञानेमाणे सि) प्रनिहरः प्र-
त्यर्पणं प्रयोजनमस्येति प्रातःहार्मिकं, रात्रिमासनं, फलकमवष्ट-
म्भनार्थः काष्ठविशेषः, शय्या वशनिः, शयनं च यत्र प्रसारित-
पादः सुष्यते, संस्नारको लघुनरशयनमेव । (वडुहिं सीलव-
यगुणंवरमणपक्कवाणपोसहोयवासेहि आहापारगदि अण्णाणं
भावेमाणे सि) शीघ्रजनानि भणुजनानि, गुणा गुणजनानि, कि-
रमणानि रागाऽऽदिविरतिप्रकाराः, प्रत्याख्यातानि ननस्कारस-
हिताऽऽदीनि, पौषधोपवासो विशेषतोऽऽम्पादिदिनेष्ववसनमा-
हाराऽऽदित्याग इत्यर्थः । (विहरिस्सामि सि) विचरिष्ये । कवि-
देतानि पदानि अननुगमेनापि हृदयन्ते । तास्यपि अनेन व्या-
ख्याऽनुक्रमेण वाचयानि । (से णं मुंढे इत्यादि) स मुणो
मस्तकलोचनेन भूत्वा, (आगाराओ सि) अर्गेष्ठमहपदादिमि-
र्निहृत्स्, तस्मात् निष्क्रम्यतीति शेषः । अनगारितं साधुतां प्रज-
जेत् प्रतिपद्येत, शेषं व्यक्तम् । (से णमित्यादि) स पूर्वोक्तानन्दान-
कुना यथाशक्ति सन्नुग्रहं विधा उपपन्ने वा कारणे अनुत्पन्ने वा
भक्ते प्रत्याख्यायानालोचितप्रतिक्रान्तः समाधिप्राप्तः सन् काल-
मासे काले कृत्वा अन्यतरेषु लोकेषु उत्पद्यते इति । एतानि चा-
भिगतजीवाऽऽदिकानि पदानि हेतुमद्भावेन नेतव्यानि । तद्यथा-
यस्मादभिगतजीवाजीवः, तस्मादुपपन्नपुण्यपापः, यस्मादुप-
पन्नपुण्यपापस्तस्मादुच्छ्रितमनाः, एवमुच्छ्रितमनाः सन् आध्वकध-
र्मं साधुधर्मं वा प्रकाशयन् विहरति । अष्टमीचतुर्दश्यादिषु
पौषधोपवासाऽऽदिपारणकेषु साधून् प्राप्तुकेन प्रतिज्ञायते ।
एतच्चिदानस्यैतत्फलं, यज्ज्ञानमपि कटुकविषाकान् विषयाश्च
विहाय न चारित्र्यं प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

एवं खलु समणानुमो ! मए धं पसत्ते० जाव से य
परकममाणे दिव्वमाणस्सएहि कामभोगेहि निव्वयेयं गच्छे-
ज्जा, माणस्सगा खलु कामभोगा अधुवा० जाव विप्पजह-
णिज्जा दिव्वा वि खलु कामभोगा अधुवा० जाव पुणराग-
मणिज्जा, जति इमस्स तव नियम० जाव वयमवि आगमेस्सा-
णं जाई इमां अंतकुत्तापि वा, तुच्छकुत्तापि वा, दरिद्रकु-

झाणि वा, किञ्चिन्कुलाणि वा, भिक्खागकुलाणि वा, बंधकुलाणि वा । एएसि णं अण्णतरंसि कु-
संसि पुमत्ताए पच्चाएति, एएहिं मे आतापरिया-
एसु णीहने भविस्समि, से तं साधु । एवं समणाओ खलु सो
णिगंथे नियाणं किञ्चा तस्स ठाणस्स अणाओइयअपमि-
कते सव्वं तं चेवञ्ज जाव से णं मुंढे भविता आगाराओ
अणगारियं पव्वइज्जा, से णं तेणेव जवगहणेणं सिज्जे-
ज्जञ्ज जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करेज्जा । एणो इण्णहे समहे ।
से णं जवइ सेसे जे अणगारा भवतो इरियासमिताञ्ज जाव
बंधचारी, ते णं विहाणेणं विहरमाणा बहूं वासाइं साम-
णपरियागं पाउणंति, बहूं वासाइं सामणपरियागं पाउ-
णिता आवाहंसि उप्पसंसि वाञ्ज जाव जसं पच्चाइक्खिताञ्ज
जाव कालमासे कालं किञ्चा अण्णतरेसु देवलोकेसु देवत्ताए
उववत्तारो जवन्तीति । ते एवं समणाउसो ! तस्स णि-
दाणस्म इमेयारूवे पावए फलविवागं, जं एणो मंचाएति
तेणेव जवगहणेणं सिज्जेज्जञ्ज जाव सव्वदुक्खाणं अंतं
करेज्जा ॥ ९ ॥

नवमे किमपि लिख्यते-(अंतकुलाणि च त्ति) जघन्वकुला-
नि, अन्यवर्णत्वात् प्राप्तकुलानि तुल्यकुलानि स्वल्पकुलानि
हरिद्रकुलानि सर्वथा निर्धनकुलानि कृपणकुलानि सत्यपि
विज्जेउतीञ्च निःसंखानि भिक्षुशीलानि भिक्षुकुलानि जि-
कामाओपजीवीनि, आह्वणकुलानि प्रतीतानि । एतेषामन्यतरस्मि-
न् कुले पुस्त्वेन प्रत्यागमिष्यामि, यत एनेभ्यः कुलेभ्यः ममाऽऽ-
त्मपर्यायेषु निःसारितो ज्ञविष्यति, प्रव्रज्यानिप्राये संजाते न
कोऽपि मां प्रतिबन्धको ज्ञविष्यतीति हृदयम् । (से णं तेणेव त्ति)
स तस्मिन् भवप्रदणे ततः प्रव्रज्याऽपि सिद्धयेत् । पञ्चव्याख्या
पूर्ववत् । “ अणगारा ” इत्यादि व्यक्तम् । यावत्करणात्-“आ-
सासमि एएसणासमि ” इत्यादिपदानि दृष्टव्यानि । (सुहुवे-
त्पादि) सुहु हुतं त्ति घृताऽऽदि यत्राऽसौ सुहुतो घृताऽऽदि-
तर्पितः, स चासौ हुताशनश्च वाहस्तद्वत्तेजसा ज्ञानरूपेण तप-
स्तेजसा वा ज्वलन् दीप्यमानः । शेषं सुबोधम् । एतन्निदा-
नस्यैतत्फलं यत्र शक्नोति कर्मकृतं विधाय भोक्तृगमनं प्रतीति-
तितात्पर्यमिति नवमम् ॥ ६ ॥

एवं खलु समणाउसो ! मय धम्मे पापस्ते । तं जह्वा-इणमेव
निमांयेञ्ज जाव से परक्कमेज्जा, अण्णदिक्खकामजाए सव्वकाम-
विरते सव्वरागविरते सव्वसंगातीते सव्वसिणेहातिकेने स-
व्वचारित्तएणं परिवुडे तस्स णं भगवंतस्स अण्णत्तरेणं एणो-
णं अण्णत्तरेणं दंसणेणं जाव परिनिब्बाणमग्गेणं अप्पाणं
भावमाणस्स अण्णंते अण्णत्तरे निब्बाणाए निरावरणे कसिणे
पक्किपुण्णे केवलवरणाण्णंसणे समुप्पज्जेज्जा । तते णं से
जगवं अरहा जवति जिणे केवल्ली सव्वसू सव्वदरिसी स-
देवमणुयासुराएञ्ज जाव बहूं केवलपरियागं पाउणंति, बहूं
केवलपरियागं पाउणिता अप्पणो आउसेसं आजोपति,
आमोएत्ता भच्च पच्चक्खाइत्ता बहूं भच्चाइं अणसणाए

छेदेति, बहूं भच्चाइं अणसणाए छेदिता ततो पच्चा
चरिमेहिं ऊमासनीसासेहिं सिज्झतिञ्ज जाव सव्वदुक्खाणं
अंतं करोति, तं एवं खलु समणाउसो ! तस्स अणिदा-
णस्स इमेयारूवे कच्चाणफलविवागे, जं तेणेव जवगहणेण
सिज्जातिञ्ज जाव सव्वदुक्खाणं अंतं करोति । तते णं
ते बहूव णिगंथाओ निगंथीओ य समणस्स जगव-
ओ महावीरस्स अंति एवमहं सोच्चा णिसम्प समणं
जगवं महावीरं वंदंति, नमंसंति, वंदिता नमंसिता
तस्स ठाणस्स आलोएति, पढिक्कपंतिञ्ज जाव अहारिहं
पायच्छिच्चं तवोक्कम्पं पढिवज्जंति ।

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे रायागिहे
नगरे गुणसिलए चेइए बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं
बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं बहूणं देवाणं बहूणं
देवीणं सदेवमणुयासुराए परिसाए मज्झगते एवं आइक्ख-
ति, एवं भासति, एवं पस्सेति, आयातिट्ठाणे एवम अज्जो !
अज्जयणे समहं सहेउअं सकारणं सुत्तं च अत्थं च
तनुभयं च जुज्जो उवदरिसेति त्ति वेमि ॥ १० ॥

(अण्णदिक्खकामजाते त्ति) अनुदीर्घः कामजातः कामगमः
(सव्वकामविरतेति) सर्वकामविरक्तः सर्वसङ्गातीतः सर्वस्ने-
हाजिहन्तः सर्वचारित्त्वेन सर्वधर्म्मनुष्ठायित्वेन परितुष्टः,
तस्य जगवतः (अण्णत्तरेणं एणोणं त्ति) ज्ञानं मत्स्यादि, नक्ष-
त्रेक्ष्वा अनुत्तरं प्रधानं तेन । यावत्करणात्-“इंसणेणं चरित्ते-
ण ” इत्यादिपदानि दृष्टव्यानि । (परिनिब्बाणमग्गेणं त्ति)
परिनिर्वाणं कषायदाहोपशमनमार्गेण आत्मानं भावयतो वास-
यतः, अनेनाऽऽत्मैव प्रधानमोक्षाङ्गमभ्युत्तम् । (अण्णेते इत्यादि)
अनन्तमनन्तार्थविषयाणां अनन्तमन्तरहितमपर्यवसितत्वात् ।
अनुत्तरं सर्वोत्तरं सर्वोत्तमत्वात् । निर्वाणार्थात् कटकुडधाद्य-
प्रतिहतत्वात् । निरावरणं क्षायिकत्वात् । कृत्स्न सक-
लाधिप्राप्तत्वात् । प्रतिपूर्णं सकलस्वाश्लसमन्वितत्वात् रा-
काचन्द्रवत् केवलमसहायम्, अत एव वरं प्रधानं ज्ञानं च
दर्शनं च ज्ञानदर्शनम् । ततः पूर्वपदाभ्यां कर्मधारयः । समुत्पद्य-
ते सकलावरणक्षयादाविर्भवति । [तते णमित्यादि] ततः स
भगवानहं जिनः केवली च जवति सर्वज्ञः सर्ववशी च सर्व-
विशेषाणां सामान्यस्य च प्रथमस्त्रिणीयाऽऽदिसमयेषु अवबोध-
मानः सर्वत्रमनुज्ञासुराया जन्तुसन्ततिः । यावत्करणात्-“सव्व-
जावे जाणमाणे ” इत्यादि दृष्टव्यम् । भावानिति पर्यायान् वत्पा-
दस्थितिव्ययलक्षणान् जानाति यथावद्वगं हन् विहरत्यास्ते
[अप्पणो आउसेसं त्ति] आत्मानमायुशेषं पश्यति । शेषं सुबो-
धम् । अयोपसहस्रकामो जगवानिदमाह-[एवं खल्वित्यादि]
एवं पूर्वोक्तप्रकारेण हे भ्रमण ! हे आयुधम् ! तस्यानिदानस्या-
यमेतद्रूपः कट्याणः धूमः फलविपाकः वृष्टिनिशेषः । किं तदि-
त्याह-तेनैव भवप्रदणेन सर्वदुःखानामन्तं करोति । इति श्रुत्वा यत्ते
कृतवन्तस्तदाह-[तते णमित्यादि] सुबोधम् [तस्स त्ति]
स्थानस्थानन्तरोकस्थानस्य निदानरूपस्याऽऽज्ञोच्चमिति । स्वम-
नीयिकापरिहाराय भगवान् भद्रबाहुस्वामी प्राऽऽह-[तेणं काले-
णमित्यादि] राजगृहे गुणसिलालये समवसरणावसरे भ्रमणा-

ऽऽदिपुरास्तपरिवन्मध्यवर्षी, एवमावयातीति यथोक्तं कथयति, एवं ज्ञायते सायोगेन, एवं प्रज्ञापयति अनुपासितस्य फलं प्रदर्शयति, एवं प्रकथयति । किं तद्विस्थाह--(आधातिट्टाणे णि) आधतिर्नाम उत्तरकालस्तस्य स्थानं पदमित्यभिधानम् । हे आर्याः ! मध्ययनं [सञ्जमिवादि] व्याख्यातार्यम् । इति ब्रवीमीति पूर्ववत् । इशा० १० अ० । (मध्यस्थस्य केवलं यस्तु स्वभावपरस्य निदानमपि अनिदानमेवेति प्रथमभागे २३६ पृष्ठे 'अट्टभाण' शब्दे उक्तम्)

भिज्जा णिदाणकरणे मोक्खपगस्स परिपंथु, सव्वत्थ जगवया अणिदाणया पसत्था ।

'भिज्जा स्ति' लोभः, तेन पञ्चदानकरणं चक्रवर्तीन्द्राऽऽदिश्रु-
तिप्रार्थनं, तन्मोक्षमार्गस्य सम्बन्धार्थनाऽऽदिपस्य परिमन्थुरार्त-
व्यानरूपत्वात् । भिज्जाग्रहणाद्यपुनरलोभस्य भवनिर्वेदमार्गानु-
सारिताऽऽदिप्रार्थनं, तत्र मोक्षमार्गस्य परिमन्थुरिति दर्शित-
मिति । स्वा० ६ डा० । अनु तीर्थकरत्वाऽऽदिप्रार्थनं न राज्याऽऽ-
दिप्रार्थनवद् दुष्टम्; अतस्तद्विषयं निदानं मोक्षस्य परिमन्थुर्न
प्रविष्यति । नैवम् । वत् आह--(सव्वत्थेत्यादि) सर्वत्र तीर्थ-
करत्वचरमवेहत्वाऽऽदिविषयेऽपि, आस्तां राज्याऽऽदौ, अनिदा-
मता अप्रार्थनमेव, भगवता समग्रैश्वर्याऽऽदिमता अविनमहावी-
रस्वामिना (पसत्थ स्ति) प्रशंसिता स्थायिता । एष सूत्रार्थः । (५०)

अथ निदानकरणमाह-

अनियाणं निव्वाणं, काऊणमुवट्ठिना भवे जहुओ ।

पायति धुवपायाति, तम्हा अणियाणता सेया ॥२५७॥

अनिदानं निदानमन्तरेण साधयं निव्वाणं भगवद्भिः प्रकृतं नतो
यो निदानं करोति, तस्य तत्कृत्वा पुनर्निदानकरणेनोपस्थितस्य
लघुको मासः प्रापञ्चितम् । अपि च-यो निदानं करोति, स यद्य-
पि तेनैव भवग्रहणेन सिद्धिं गन्तुकामः, तथापि ध्रुवमयश्चमा-
यति पुनरेवाऽऽगमनं प्राप्नोति, तस्मादनिदानता भयसी ।

इदमेव व्याचष्टे-

इहपरलोगनिमित्तं, अवि तित्यकरुचरिमदेहत्तं ।

सव्वत्थेसु जगवता, अणिदाणत्तं पमत्थं तु ॥२५८॥

इहलोकनिमित्तमिदमेव मनुष्यलोके-अस्य तपसः प्रभावेण च-
क्रवर्त्यादिभोगानहं प्राप्नुयामिद्वैव भावविपुलान् जोगानासाद-
येयमित्यपि, परलोकनिमित्तं मनुष्यापेक्षया देवभवाऽऽदिकः प-
रलोकः, तत्र मर्हिकं इन्द्रसामानिकाऽऽदिदेहं भूयानमित्यादि-
रूपं, सर्वमपि निदानं प्रतिषिद्धम् । किं बहुना ! तीर्थकरणेन मा-
ह्वयेन युक्तं चरमदेहत्वं मे प्रचान्तरे भूयादित्येतदपि नाऽऽशं-
सीयम् । कुतः ! इत्याह-सर्वार्थेष्वप्यैहिकाऽऽमुष्मिकेषु प्रयोजनेषु
अनिष्वङ्गविषयेषु भगवता अनिदानत्वमेव प्रशस्तं स्थायितम्,
तुशब्द एवकारणः । स च यथास्थानं योजितः । (५०)

आह-निदाने किमिति द्वितीयपदं नोक्तम् !, उच्यते-नास्ति,
कुतः !, इति चेद्वत् आह-

आ साद्वेषणसेवा, तं वीपपयं वयंति मीपत्था ।

आद्वेषणरहितं पुण, निसेवणं दप्पियं वेति ॥२५९॥

या सालम्बनसेवा या ज्ञानाऽऽद्यालम्बनयुक्ता प्रतिसेवा, तां
द्वितीयपदं गीतार्थी वदति, आलम्बनरहितां पुनर्निषेवणां प्रति-
सेवां वपिकां भुवते-तस्याऽऽलम्बनमानिदानकरणे किमपि तद्वि-
५९७

यते--" सव्वत्थ अनियाणया जगवया पसत्था " इति वचनात् ।
अथ भोगार्थे विधीयमानं निदानं तीव्रविषाकं भवतीति हृत्स्व-
मा क्रियतां, यत्पुनरमुना प्रणिधानेन निदानं करोति-माम ! मे
राजाऽऽदिदुष्टे उत्पन्नस्य भोगाभिष्वक्तस्य प्रव्रजया न प्रावि-
ष्यतीत्यनो हरिद्रकुलेऽदमुत्पद्येयम्, तत्रोत्पन्नस्य भोगानि-
ष्वङ्गो न भविष्यति, एवं निदानकरणेऽशेषः ।

सुरिराह-

एवं सुनीहरो मे, हादिति अप्प स्ति तं परिहरंति ।

हंदि हु णेच्छन्ति भवं, भववोच्छित्तं विपगंता ॥२६०॥

एवमवधारणे, किमवधारयति-हरिद्रकुले उत्पन्नस्य मे ममा-
ऽऽत्मा असंयमात् सुनिहरोः सुनिर्गमो भविष्यति-सुखनैव संय-
ममङ्गीकरिष्यामीत्यर्थः । इतीदृशमपि बलिदान, तदपि साधयः
परिहरन्ते । कुतः !, इत्याह--' हंदि' ' मोक्षकाऽऽमन्त्रणे, हुरिति
वस्मादर्थे । हे सौम्य ! यस्मान्निदानकरणेन भवानां परिकृष्टि-
भवति, सर्वोऽपि च प्रव्रज्याप्रव्रज्योऽस्माकं भवव्यवच्छित्ति
कर्तुमिति विचिन्धे । प्रकारैर्मार्गगतः साधवो भवं नेच्छन्ति ।

अमुमेवार्थे इष्टान्तेन उदयति-

जो रयाणमाणयेयं, विक्किज्जप्पेण तत्थ किं साहू ? ।

धुगयभवमिच्छते, एसो चिय हांति दिट्ठंते ॥२६१॥

योऽनर्थमिन्द्रनीलमरकताऽऽदिकं रत्नमद्येन स्वल्पमूल्येन काचा-
ऽऽदिना विक्रीणीयात्तत्र किं साधु किं माम ! शोभनम् ?, न किञ्चि-
दित्यर्थः । दुर्गतमयं हरिद्रकुलोत्पत्तिसमञ्जन एव एव इष्टान्त उ-
पनेतव्यो भवति । तथाहि-अनर्थरत्नस्थानीय चारित्र्यं, निरुप-
मानत्वाऽऽनन्दमयभोगफलसाधकत्वात्, काचशकलस्थानाद्यो
दुर्गतमयः-तुच्छत्वात् नतो यस्माद्विचित्रिकयेन तत्प्रार्थनं करोति,
स मन्त्रज्ञाभ्योऽनर्थरत्नं विक्रीय काचशकलं गृह्णातीति मत्तव्यम् ।

अपि च-

संगं अणिच्छमाणो, इह परलोए य मुचति अवस्सं ।

एमेव तस्स संगो, आसंमति तुच्छयं अं तू ॥२६२॥

इहलोकविषयं परलोकविषयं च नङ्गं मुक्तिपरप्रतिपक्षभूतम्
अभिप्रेक्ष्यमनिच्छन्नवश्यं मुच्यते कर्मविमुक्तो भवति, कः पुन-
स्तस्य सङ्गः !, इत्याह-एव एव तस्य सङ्गो यन्मोक्षाऽऽव्यविपु-
लफलदायिनः तपसः तुच्छकं फलमाशस्ते प्रायेर्यात् ।

तद्योऽपि निदानस्यैव पर्यायकथनद्वारेण बोधमाह-

बंधो स्ति णियाणं ति य, आममजंगो य होति एगट्ठा ।

ते पुण ण बोहिहेऊ, बंधावचया भवे वोहं ॥२६३॥

बन्ध इति वा, ति-इति वा, आशंसाभोग इति वा एका-
र्थानि पदानि प्रचान्त । ते पुनर्वन्धाऽऽद्यो न बोधिहेतवो न ज्ञा-
नाऽऽद्यासाधिकाकरणं प्रवर्ति, किं तु ये बन्धापचयाः, कारणे का-
र्ष्योपजागत्कर्मबन्धस्यापचयहेतवोऽनिदानताऽऽद्यः, तेऽद्यो
बोधिर्भवति ।

आह-बन्धि नाम साधवो भवं नेच्छन्ति, ततः कथं देवलोक-
पूरण्यन्ते इत्यर्थः ? । उच्यते-

नेच्छन्ति भवं समणा, सो पुण तेमि जवे इमेहिं तु ।

पुण्वतवसंजमेहिं, कम्मं तं चावि संगेणं ॥२६४॥

शियाण

अमलाः साधवो नेच्छन्त्येव भवं, परं स पुनर्भवो देवत्यरूप-
स्नेहाममीभिः कारणैर्भवेत् । तथा-पूर्वं बीनरागापेक्षया प्राची-
नावस्थाभावि यत्तपस्तेन सरागावस्थाजाविना तपसा साधवो
देवलोकेष्वप्युच्यन्ते इत्यर्थः । एष पूर्वसंयमेन सरागेण सामाधि-
काऽऽदिभारिण्येण साधूनां देवत्वं भवति । कुत इत्याह-(कर्म
नि) पूर्वतपःसंयमावस्थायां हि देवगतिप्रभृतिकं कर्म भवते,
ततो भवति देवेष्वपगतः । एतदपि कर्म केन हेतुना भवते ?
इति चेदन आह-तदपि कर्म सङ्गेन संज्वलनक्रोधाऽऽविरूपेण
भवते । ॥ १० ॥

किसियंदिमहिषा, जे ए भोगस उत्तमा मिष्ठा ।

आरुगवोहिलाहं, समादिबभूवुतमं दिनु ॥ ६ ॥

उत्तमं सर्वोत्कृष्टं, ददतु प्रयच्छतु । आह-किमिदं निदा-
नम्, उत नेति ? । यदि निदानम्, अहमनेन, मृत्रप्रतिपिच्छत्वा-
त् । न चेत्, साधकमनर्थक वा ? । यथायः पक्काः, तेषां
रागाऽऽदिमत्प्रसङ्गः, प्राधेनाप्रवीणे प्राणिनि तथादामात् । अथ
धर्मः, तत आरोग्याऽऽदिदानविकल्पा एते इति जानानस्या-
पि प्रार्थनायां मृषावाक्प्रसङ्ग इति ? । अत्रोच्यते-न निदा-
नमेतत्, तल्लक्षणयोगात्, द्वेषामिष्वङ्गमोहगर्जे हि तत्, तथा
तन्त्रप्रसिद्धत्वात्, धर्माय हीनकुलाऽऽदिप्रार्थनं मोहः, अत-
चेतुकत्वात्, ऋष्यमिष्वङ्गतो धर्मप्रार्थनाऽपि मोहः, अतचेतु-
कत्वादेव । तीर्थकस्त्वेऽप्येतदेवमेव प्रतिपिच्छमिति । अत एव
हनावबाधकहेतुत्वं, तथेच्छाया एव तद्विघ्नजनत्वात्, तत्प्रधान-
तयेतत्त्रोपसर्जनबुद्धिभावात् अतएव दर्शनमेतत्, महदपायसा-
धनम्, अविशेषकृता हि गर्हिता-पृथग्जनानामपि सिद्धमेतत्,
बोगिबुद्धिगम्योऽयं व्यवहारः, साधकानर्थकचित्तायां भाव्य-
मेतत्, चतुर्थजावरुत्वात् । तदुक्तम्-

" ज्ञासा असत्त्वमोसा, णवरे जर्त्ताए भासिया एसा ।

ण हु खीणपेज्जोसा, हेति समाहिं च बोहिं च ॥ १ ॥

तत्परिणामे तद् विषय, ण मुसावाओ वि एत्थ विगणेओ ।

तत्परिणामाओ चिचिय, तग्गुणओ इदि फलभावा ॥ २ ॥

चित्तामणिरवणादिहिं, जहा उ भव्वा समीदियं वत्थु ।

पावति तद् जिणेहिं, तेसि रागादभावे वि ॥ ३ ॥

वत्थुसहाओ एसा, अठ्ठवचित्तमणी महाजागो ।

थोऊण नित्थयरे, पाधिअइ बोहिंभाओ सि ॥ ४ ॥

जर्त्ताए जिणवराणं, सिज्जती पुव्वसच्चिया कम्मा ।

गुणपगरिसवहुमाणो, कम्मवणदवाणलो जेण ॥ ५ ॥ "

एतदुक्तं भवति-यद्यपि ते भगवन्तो बीनरागात्वादारोग्याऽऽदि-
न प्रयच्छन्ति, तथाऽप्येवविधवाक्यप्रयोगतः प्रवचनाऽऽराध-
नतया सम्प्राप्तवर्तिनो महासत्त्वस्य तत्सत्तानिबन्धनमेव तदु-
पजायत इति गार्थार्थः ॥ ६ ॥ ल० ।

भर्त्ताए जिणवराणं, सिज्जती पुव्वसच्चिया कम्मा ।

आरियणमुकारेणं, विज्जा पंता य सिज्जन्ति ॥ ६ ॥

भक्त्याऽन्तःकरणाऽऽदिप्राधान्यलक्षणया, जिनवराणां तार्थ-
कराणां, संबन्धिन्या हेतुजनया, किम् ? , क्षीयन्ते कृपं प्रतिपद्यन्ते,
पूर्वसंज्ञितानि अनर्थकवाप्यतानि, कर्माणि ज्ञानाऽऽवरणाऽऽवी-
नि, इत्थं स्वभावत्वादेव तद्वत्केरिति । अस्मिन्नेत्रार्थे दृष्टान्तमाह ।
तथाहि-आचार्यतमस्करेण विद्या, मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति, तद्वत्कि-
मतः सर्वस्य बुभुपरिणामत्वात् तस्माद्विप्रतिबन्धककर्मकृपा-
दिति भावना । अथ गार्थाऽर्थः ॥ ५ ॥

अतः साध्वी तद्वत्किमस्तुतोऽजिज्ञासितार्थप्रसाधः-

कत्वाहारोग्यबोधिनाभाऽऽदेरपि तत्त्वित्वं-

त्वात्तथा चाऽऽह-

भर्त्ताए जिणवराणं, परमाए खीणपेज्जोसाणं ।

आरुगवोहिलाजं, समाहिमरणं च पावन्ति ॥ ६० ॥

भक्त्या जिनवराणां, किंविशिष्टया ? , परमया प्रधानया, नावभ-
क्त्येत्यर्थः । कीणप्रेमद्वेषाणां जिनानां, किम् ? , आरोग्यबोधिनाभं
समाधिभरणं च प्राप्नुवन्ति प्राणिन इति । इयमत्र भावना-जि-
नभक्त्या कर्मकृयः, ततः सकलकल्याणावार्त्तिरित्याह-समाधि-
भरणं च प्राप्नुवन्तीत्येतदारोग्यबोधिनाभस्य हेतुत्वेन दृष्टव्यम्,
समाधिभरणप्राप्तौ नियमन एव तत्प्राप्तेरिति गार्थाऽर्थः ॥ ६० ॥

सात्प्रतं बोधिनाभप्राप्तावपि, जिनभक्तिमात्रादेव पुनर्बोधि-

नाभो जन्मिष्यत्येव किमनेन वर्तमानकालदुष्करेणा-

नुष्ठानेन ? , इत्येवमादिनमनुष्ठानप्रमाद्विनं सर्वम-

धिकृत्यौपदेशिकमिह गार्थाद्वयमाह-

..... ॥ ६१ ॥

लादिद्विभं च बोहिं, अकरितोऽणागयं च पत्थनो ।

अन्नेदाइं बोहिं, न्निज्जसि कयरेण मुद्धेण ? ॥ ६२ ॥

(लक्षित्वं च सि) त्वधां च प्राप्तां च वर्तमानकालिकां बोधिं
जिनधर्मप्राप्तिमकुर्वन्ति कर्मपराधीनतया सवन्नुष्ठानेन सफ-
लामकुर्वन्, अनागतं चाऽऽवत्त्वामन्यां च प्रार्थयन् किं ददयसि ? ,
यथा-त्वं हे विद्वल ! जडप्रकृते ! इमं आन्यां च बोधिमाधिकृत्य
किं "सुखित्सि" इति वेशीवचनतो अग्रयसि, न भविष्यतीत्य-
र्थः । तथा त्वधां च बोधिमकुर्वन्नागतं च प्रार्थयन् (अन्नेदाइं
ति) निपातः, भूम्यायाम्, अन्ने तु व्याचकृते-अन्यामिदानीं
बोधिं, किं लप्स्यसे कदूरेण मुद्धयेन ? । इयमत्र भावना-बोधिनाभे
सति तपःसंयमानुष्ठानपरस्य प्रेत्य वासनावशात्तत्प्रवृत्तिरेव
बोधिनाभोऽभिधीयते, तवनुष्ठानरहितस्य पुनर्बोधिनाभावात् कथं
तत्प्रवृत्तिरिति बोधिनाभानुपपत्तिः ? । स्यादेतत्, एवं सत्पाप-
स्य बोधिनाभस्यासम्भवं एव उपपत्त्यस्तवाप्तनाभावात् अनादि-
नसारे राधाबोधोपमानेनानाभोगत एव कथञ्चित्कर्मकृत्यतन्त-
द्वार्त्तिरिति । एतद्वैदितमेधोपोद्धात इत्यलं विस्तरणेति
गार्थाद्वयार्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तस्मात्भवति बोधिनाभे तपःसंयमानुष्ठानपरेण भवितव्यं, न
यत्किञ्चिन्नैव्याद्यालम्बनं चेतस्याधाय प्रमादिना भवितव्यमिति,
तपस्मयप्रोद्यमवतर्त्तव्याऽऽदिषु कृत्याविराधकत्वात् । तथा
चाऽऽह-

चेइयकुलगणसंघे, आयरियाणं च पवयणं सुए अ ।

सव्वेसु वि तेण कयं, तवसंजममुज्जपतेणं ॥ ६३ ॥

चेत्यकुलगणसंघेषु, किंथा आचार्याणां च, तथा प्रवचनश्रुतयोश्च,
किम् ? , सर्वेष्वपि तेन कृतं, कृत्यमिति गम्यते । केन ? , तपःसंयमोद्य-
मश्रुता साधुनेति । तत्र चैतान्यहर्हर्प्रतिमालक्षणानि, कुत्र विद्याध-
राऽऽदि, गणः कुलसमुदायः, सङ्घः समस्त एव साध्यादिसङ्घातः ।
आचार्याः प्रणीताः, च शब्दादुपाध्यायाऽऽदिपरिग्रहाः । जेद्वाभिधानं
च प्राधान्यक्यापनार्थम् । एवमन्त्राणि दृष्टव्यम् । प्रवचनश्रु-
ताङ्गमपि सूत्रार्थतदुभयरूपं, सुतं सूत्रमेव । चशब्दः स्वगता-

अनेकजेष्वर्थाः । एतेषु सर्वेष्वपि स्थानेषु तेन कृतं कृत्यम्, यः
तपः-संयमोद्यमवान् वर्तते । इयमत्र भावना-अर्थं हि नियमाद् ज्ञा-
नार्थानसंपन्नो भवत्ययमेव च गुरुत्वाद्यवमाश्लोभ्य धैर्याऽऽदिकृते-
षु सम्यक् प्रवर्तते । यथेहिकाऽऽमुष्मिकगुणवृद्धिर्भवति, त्रिपरी-
तस्तु कृतेऽपि प्रवर्तमानोऽप्यविवेकादकृत्यमेव संपादयत्यत्र
बहु वक्तव्यमिति गाथार्थः ॥३३॥ आ० २ अ० १ पं० सू० । (प्र-
णिधानलक्षणं 'प्रणिधान' शब्दे वक्ष्यते) ("जय वीरगाय जग-
गुरु, होउ ममं तुह पनावओ जयवं । भवणिव्वेओ मग्गाणुमा-
गिया इहुफससिखी ॥३३॥" इति प्रणिधानसूत्र "वेइयवंधण"
शब्दे तृतीयभागे १३२० पृष्ठे उक्तम्) ("एतो विव ण, णियाणं,
प्रणिधानं बोहिपथणासरिम् । सुहजावहेउजावा, वेयं इहराऽ-
पचिस्ती उ ॥ ३० ॥ इत्यपि तत्रैव १३२१ पृष्ठे व्याख्यातम्)

यदुक्तं प्रणिधानं निदानं न जवनीत्यस्यार्थस्य साधकं प्रमा-
णं दर्शयन्नाह-

मोक्खंगपत्थणा इय, ण णियाणं तदुचियस्म विषेयं ।
सुत्ताणुमइत्तो जह, बोहीए पत्थणा माणं ॥ ३६ ॥

मोक्षाङ्गानां निर्वृत्तिकारणानां प्रार्थना आशंसा । अथवा-मो-
क्षाङ्ग चासौ प्रार्थना चेति मोक्षाङ्गप्रार्थना । इति एषा "ज-
य वीरगाय (३३)" इत्याद्यन्तरोक्तप्रकारा, अनेन च तीर्थ-
करत्वं मे चूयादित्यादिकाया रागाऽऽकुलमानसकृताया ज-
याङ्गभूताया व्युदासः । 'न' नैव, निदानमात्तध्यानविशेषो
भवतीति, विज्ञेय ज्ञातव्यमिति प्रतिक्रा । कुतः ? इत्याह-त-
द्विचिनस्य प्रणिधानोचितस्य, प्रमत्तसयतान्तस्य गुणस्थानिन
इत्यर्थः । सूत्रानुमतिर आगमानुज्ञानत्वात् । अप्रमत्तसयताऽऽदे-
र्हि तस्मिन् नानुमन्यते, तस्यान्तर्निश्चयत्वाद्, तदन्यस्य त्वनुम-
न्यते, साऽऽनिश्चयत्वाद्, विशेषप्रणिधानस्य निरनिश्चयतादेतु-
त्वादिति । अनेन च हेतुकः । यथेति दृष्टान्तसूत्रार्थः । बोधे-
धिलाभस्य, प्रार्थनाऽऽगमेति, मानं प्रमाणम् । इदमनुमानलक्षण
प्रणिधानस्य निदानत्वाभावासाधकत्वमिति । प्रयोगश्चास्यैवम्-
यत् सूत्रानुमतं मोक्षाङ्गप्रार्थनं, तद्विधानं न भवति, यथा
बोधिप्रार्थनम्, सूत्रानुमतं चेदमधिकृतं मोक्षाङ्गप्रार्थनामिति
गाथाऽर्थः ॥ ३६ ॥

नन्वमोक्षाङ्गानां प्रार्थनं निदानं, तीर्थकरत्वं तु मोक्षाङ्गम्,
अतस्तस्यापि प्रार्थनाप्रतिषेधो यो दशाश्रुत-
स्कन्धेऽर्जिदतो नासौ युक्तः, इत्याह-
कथाऽऽह-

एवं च दसाऽऽईमुं, तित्थयरम्मि किं णियाणपडिसेहो ।
जुत्तो जवपकिवधं, साजिस्संगं तय जेण ॥ ३७ ॥

एवं चानेन च पूर्वोक्तेन प्रकारेण मोक्षाङ्गप्रार्थनाया एवानिदा-
नताप्रतिपादनलक्षणेन, दशाऽऽदिषु दशाश्रुतस्कन्धप्रवृत्तिषु +,
आविशब्दाद् ध्यानशतकाऽऽदिपरिग्रहे तीर्थकरेऽपि भवजवन-
भीतजननिर्वाणनगरगमनसार्थवाहकत्वे जिनेऽपि विषये, आस्तां
संसारऽऽवसैपातनिमित्ततृप्त्यतिष्ठा, ॥३७॥ निदानस्य "अमु-
तो भर्मात्तीर्थकरो चूयासम्" इत्येवं प्रार्थनास्य प्रतिषेधो विधेय-
तथा निषेधो निदानप्रतिषेधः । किमप्या, [-युक्तः सङ्गतो वर्तते ।
केन कारणेनेत्याह-जवप्रतिषेधं संसारार्थं वक्तुं, येन वस्मात्कार-
णात् । [तयं ति] तर्कं तीर्थकरत्वप्रार्थनं भवप्रतिषेधमेव । कु-
+ २१०४ पृष्ठेऽत्र च विषय उक्तः ॥ आ० इयं कसूत्रस्य ध्यानशतकम् ।

तः, इत्याह-यतः साजिस्सङ्गं रागोपेनम् । यतस्तीर्थकरत्वस्या-
भरवरनिर्मितसमवसरणकनकमलप्रमुखविजयस्य दर्शनात्
अवगाह्य संजातनर्वाभलायः कोऽपि विकल्पं करोति, प्रवृत्त-
मणतोऽप्यह तीर्थकरो भूयासामिति गाथार्थः ॥ ३७ ॥

एतस्यैव साभिष्यङ्गताविपर्यये दोषाभावमाह-

जं पुण णिरभिस्संगं, धम्मा एसो अणेगसत्तहिओ ।

णिरुवमसुहसंजणओ, अपुव्वचिंतामणीकप्पो ॥ ३८ ॥

ता एयाणुडाणं, हियमणुववयं पहाणभावस्स ।

तम्मि पवित्तिसरुवं, अत्थापत्तीए तमदुट्ठं ॥ ३९ ॥ (युग्मम्)

[जं पुण ति] सामिष्वङ्गं तावत् दुष्टमेव, यत्पुनस्तीर्थकरत्वप्रा-
र्थनं निरभिष्वङ्गं रागाभावेन विहितं, तत् अदुष्टमिति संबन्धः ।
निरभिष्वङ्गतामेव तस्याऽऽह-धर्मात् कुशलानुष्ठानरूपादहंदा-
त्सद्याऽऽदेः अकाशाद्धर्माय वा भव्यानाम्, एततीर्थकरः, भवतीति
गम्यम् । किम्भूतः ? अनेकस्वर्गाहितः निश्चलजगज्जन्तुजातपर-
मबान्धवः । कथम् ? यतो निरुपमसुखजनकः अनुपमाऽऽनन्द-
संपादको, निर्वाणहेतुत्वात् । अत एवापूर्वचिन्तामणिकल्पः
चिन्तानिक्कान्तसुखाविधायित्वादिति । [ता इति] वस्मादनेक-
स्वर्गाहितत्वाऽऽदिविशेषणस्तीर्थकरत्वरूपाद्, एतस्य तीर्थकर-
स्यानुष्ठानं सङ्गमदेशनाऽऽदिकमेतदनुष्ठानम् । किमप्याह-हितं
पथ्यम्, इष्टार्थसाधकत्वात् । किम्भूतः ? अनुपहतमप्रतिपातम् ।
इह स्थाने इति शब्दो द्रष्टव्यः । ततश्च इति प्रधानज्ञावस्य एव-
म्भूतप्रवराध्यवसायस्य रेहितः, किम्भूतं तीर्थकरत्वप्रार्थन-
मित्वाह-तस्मिन् धर्मदेशनाऽऽदिकानुष्ठाने, प्रवृत्तस्वरूपं प्रव-
र्त्तनस्वभावम् । ननु तीर्थकरोऽहं भवेयमित्येतस्य प्रार्थनस्य
तीर्थकरवृत्तिकत्वात् कथमिदं धर्मदेशनाप्रवर्त्तनस्वभावम् ?
इत्यत आह-अर्थापत्त्या न्यायतः । यद्यपि तत्प्रार्थनं साक्षात्ती-
र्थकरत्ववृत्तिकं, तथाऽप्यर्थापत्त्या धर्मदेशनाऽऽदावेव वर्तते,
तीर्थकरत्वप्रार्थनाद्वारेण धर्मदेशनाऽऽदिकानुष्ठानस्यैव हिता-
ऽऽदिविशेषणस्य प्रार्थितत्वादिति तीर्थकरत्वप्रार्थनमदुष्टं, न
दूषणवदिति गाथाद्वयार्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पञ्चा० ४ वि० ।

(" जाहंपराइओ ससु. कासि नियण तु हांथणपुरम्मि ।

सुल्लणोए बमइत्तो, उववज्जो नल्लिणुग्गमाओ ॥ १ ॥ " (उत्त० १३
अ०) इति निदानकरणे ब्रह्मवत्सोदाहरणं 'वनदत्त' शब्दे वक्ष्यते)
(दोषाः पूर्वभावे निदानकरणं 'दुर्गह' शब्देऽप्रे वक्ष्यते) स्वर्गा-
वाप्स्यदिलक्षणेऽर्थे, सूत्र० १ भू० २ अ० ३ उ० । आकाङ्क्षायां,
सूत्र० १ भू० १६ अ० । कारणे, सू० १ उ० । विशेषे । सूत्र० । उ-
त्थानकारणे, सू० १ उ० । उत्पादने, आ० १ भू० ६ अ० १ उ० ।
णियाणंजाण-निदानध्यान-न० । प्राकृतत्वाद्नुस्वारः । नन्दि-
वेणगद्वत्तसम्भूतकौप्यादीनामिव स्वर्गमत्याऽऽदिप्रार्थ-
नध्याने, आतु० ।

णियाणकरण-निदानकरण-न० । चक्रवर्तीन्हाऽऽदिप्रार्थनं,
स्था० २ उ० ४ उ० ।

णियाणकारि (ण्)-निदानकारिण-त्रि० । निदानकरणशीले,
"नियाणकारी संगतु कुरुत उद्धोदय ।" स्था० ६ उ० ।

णियाणपयग-निदानमृतक-पुं० । निदानं कृत्वा शान्तपञ्चर-
खाऽऽदिमत्वेन मृतेषु, औ० ।

णियाणमरण-निदानमरण-न० । मरणभेदे, स्था० ६ उ० ।
(व्याख्याऽस्य 'मरण' शब्दे वक्ष्यते)

नियमाणसल्ल-निदानशब्द-॥ निदानं वेधाऽऽदिभ्यस्तीनां द-
ष्टान्मथवर्णान्यामितो ब्रह्मचर्याऽऽधेरनुष्ठानान्ममेता भूषासुरित्य-
धवसापः, तदेव शब्दम् । स० ३ स० । अधिकरणानु-
मोदनाभिदानशब्दम् । शब्दमेव, आ० ४ अ० । "दिष्टं वा
मानुसं वा विभवं पासित्तूणं सौक्यं वा निदानस्तं वृत्त्यो
मथेज्जा, तेण किं भवति ।" उच्यते- "संनियमाणस्तं वृत्तिं न
वहति । कस्मात् ? अधिकरणानुमोदनात्, तत्प्रेदाहरणं बंध-
वत् ।" आ० ५ अ० ।

णियामित्ता-नियम्य-अव्य० । नियन्त्रेत्यर्थे, (सूत्र०) "उव-
सग्गा णियामित्ता, आलोक्काय पस्सिअए ।" सूत्र० १ भु० ३
अ० ३ उ० ।

शियावाड(ण्)-नियतत्वादिन्-पुं० । नियतं नित्यं वस्तु वदन्ति यः
स तथा । एकान्तनित्यवादिष्वभिक्रियावादिनि, रथा० । नित्यो लोकः,
आभिर्भाषतिरोभावमात्रत्वात् उत्पादविनाशयोः, तथाऽस्ततोऽ-
नुत्पादाच्चशेषविषयस्यैव, सनन्त्याविनाशात् घटवत्, न हि सर्व-
था घटो विनष्टः, कपालाऽऽद्यवस्थाभिः । तस्य परिणतत्वात्, तासां
आपारमार्थिकत्वाद्, मृत्सामान्यस्यैव पारमार्थिकत्वात्, तस्य
आधिनष्टत्वात् । भ्रमिक्रियावादी ज्ञायम्, एकान्तनित्यस्य स्थिरै-
कवृत्तया सकलाक्रियाविलोपाच्च्युपगमादिति ॥७॥ रथा० ८ ठा० ।

गिपुद्द-नियुद्ध-न० । मल्लयुद्धे, जं० २ वक्क० ।

प्रियोग-नियोग-पुं० । निधितो निधितो वा बोधः सम्बन्ध इति
नियोगः । यथा घटशब्देन घटस्यैव प्रतिपादनं न पटाऽऽदेरिति ।
अनुयोगे, प्रा० म० १ अ० गहिना-पृथग्भागे, उत्त० ३ अ० ।
वा० ब्राह्मणम् । अथैव । सायकानर्थक्ये । सायकानर्थक्ये ।
मेतत्तत्त्वज्ञानम् । १ अ० । १५ ।

सूत्र० । आ० म० । अवश्यतायाम्, षो० १ विव० । भाष्य ।
सत्त्वयमे च । सूत्र० १ श्रु० १६ अ० । (पिण्डेषः 'णिआग' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव जागे १०१८ पृष्ठे गतः)

प्रियोगपटिवत्-नियोगप्रतिपन्न-त्रि० । नियोगो मोक्षमार्गं, स-
त्संयमो वा, तं सर्वोऽऽत्मना भावतः अनिपन्नो नियोगप्रतिपन्नः ।
मोक्षमार्गप्रतिपन्ने, सूत्रं १ बु० १६ अ० ।

एयोचित-नियोजित-प्र० । "भूमिकापैशाचिके तृतीयसुख-
पोराचित्रिनौ" ॥ ८॥ ३५५ ॥ इति तृतीयस्याऽऽयम् । आ-
पादिते, प्रा० ४ पाद ।

णियोजित-नियोजित-त्रि० । “ नादियुज्ज्वोरन्धेषाम् ” ॥८॥ ४ ।
 ३२५ इति चूलिकपैशाक्षिकेऽभ्येषामाचार्याणां मते तृतीयस्य
 प्रथमो न । व्यापारिते, प्रा० ४ पाद ।

पेर-निर्-मयः । भृशार्थे, उत्स० १ अ० । निमये, आधिक्ये,
उत्स० ६ अ० ।

ऐरइ-निर्ऋति-खी० । राकसे, मूलाधिष्ठातृदेवतायाम्, " हो
निर्ऋ । " ख्या० ५ टा० ३ अ० । जं० ।

शरच्चोत्रय-निर्योपम-त्रि० । नरकोपमे नरकतुल्ये, इति०
१५० । प्रश्न० ।

गरकुम-निरङ्कुश-त्रि० । गुर्वाङ्गाऽऽद्यतिथारिणि, ग० १
अधि० । बाधाशून्ये, अनिघार्ये च । वाच० ।

पुंरंग।-देशी-शिराऽवगुण्ठने, वे० ना० ४ वर्ग ३१ गाथा ।

परंजण-निरञ्जन-त्रि० । रञ्जनं रागाऽऽद्युपरञ्जनं, तेन शून्य-
बाध (कल्प० ६ कृष्ण । हा०) रञ्जनं रागाऽऽद्युपरञ्जनं, तस्मा-

भिर्गतः । स्वा० १० ठा० । रागाऽऽदिमुक्ते, "संज्ञो ह्य मिरं-
जणे ।" स्वा० १ ठा० ।

परिन्तर-निरन्तर-वि० । निर्गतमन्तरात्, निर्गतमन्तरं वा चस्मा-
त् । निविडे, निरवधौ, निश्चिन्ने च । बाच० । सतते, नैरन्तर्ये,
विशे० । रा० । अविधामे, सुत्र० १ कु० ५ अ० २ ड० । प्रहा० ।
स्था० । " निरन्तरायलक्षणविराडयं गुणगो । " नैरन्तर्येण
राजतत्त्वयैश्चकस्यस्तिकाऽऽदिभिर्विराजिताभ्यङ्गानि शिरःप्रभु-
तीन्युपाङ्गानि चाङ्गव्यादीनि यस्य स तथा । स्वा० २ ग० १ ड० ।

गिरंतरिय-निरन्तरिक-भि० । निर्गताऽन्तरिका ह्रस्वन्तरकपा
 येषां ते निरन्तरिकाः । ह्रस्वम्बररहितेषु, रा० । " गिरंतरियव-
 णकवासा भिन्नी ।" रा० । निर्गताऽन्तरिका ह्रस्वन्तरकपा यस्यां-
 इतौ निरन्तरिकौ, अत एव अनौ कपाटौ यस्य तन्निरन्तरिकव-
 नकपाटम् । जी० ३ प्रति० ४ ह० । जं० ।

णिरंवर-निरम्बर-पुं० । निर्गतमम्बरं येभ्यस्ते निरम्बराः । जि-
नकल्पिकाऽऽदिषु, आ० म० १ अ० १ कण्ठ ।

षिरंस-निरंश-पुं० । निरवयवे, षिशे० ।

णिर्ग-देशी-चोरे, स्थिते, पृष्ठे च । दे० ना० ४ वर्ग ५६ नाथा ।

गिरगिसरण-निरग्निशरण-पुं० । निर्गतमग्नेः पावकाद्वरणं
 शीताऽऽदिपरिष्ठाणं यत्र । अथवा-निर्गते स्वीकाराभावाद्ग्निश-
 रणे यद्विभवने यत्रात्मौ निरग्निशरणः । पा० । अग्निशरणरहिते,
 " इमस्त धम्मस्त गिरगिसरणस्त संपक्खालियस्त ।" अ०
 ३ अधि० ।

गिरहृ-निरर्थ-त्रि० । निष्प्रयोजने, वृत्त० १ अ० । "गिरहृलोभा
परिताषमेद् ।" निरर्थः शोको यस्याः सा निरर्थशोका । वृत्त०
१० अ० ।

बोध, किं लक्ष-न० । अर्थः प्रयोजनं, तदभाषो निरर्थः, तदेव
 नति त्वः संयमांशुभावे, " गिरद्वगमि विरभो, मेवुणाभो
 गिरद्वग-निरर्थः-विधीयते, ० २ म० ।

निरर्थकम् । प्रयोजनं । तल्लिङ्गं । वृषांशवर्जिते, तं० । सूत्र० । निः-
सुसंयुक्ते ।" (४२) उपभर ।

णिरणुकम्प-निरनुकम्प-ना-निरनुकम्पमाह-
 शूके, प्रस० ३ आ० ३५ ण न कम्प कदिणजावो ।

जो न परं कंपतं, दृष्ट्वा अणु पञ्चानावजाणं ॥

एसो उ गिरणुकंपो प्रकुलधिव भयात्कल्पमानमपि हृष्टा कति-
पय निरनुकरयः । कुतः ? इत्याह-अमु-
न यो योगः संबन्धः, तेन । किमुक्तं नव-

नञावः सन् न कम्पते, तः सत्त्वकम्पनादनन्तरं यत्कम्पनं वा
 शब्देन पञ्चाङ्गावधायकं कम्पा अस्मादिति निरनुकम्पं वक्ष्यते ।
 ति!-अनु पञ्चाव् पुःस्त्रि

अनुकम्पा, निर्गता अनु, निनुतापिन-पुं० । अपक्षात्तापिनि, जी-
 व १ उ० ।

तत्र ॥ सेवितेऽप्यकृत्ये सम-
२७४ द्वार ।

गिरणुबंधग-निरनुबन्ध-प्रत्यय-पु० क० स० व्यवहार-
प्र० १२ वि० १।

गिरणुबंधोस-निरनुव
सन्ताने रागाऽऽदौ, पो

गिरिति-निरति-स्त्री० । देवान्दायाम्, कल्प० ६ कृण ।

गिरत्य-निरस्त-त्रि० । निष्काशिते, इय० ८ उ० ।

गिरत्यग-निरर्थक-न० । सत्यार्थोपपत्त्यान्ते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । वर्णक्रमसत्यापरहिते, उक्त० १८ अ० । निर्देशवति, आ० म० १ अ० २ खण्ड । यत्र वर्णानां क्रममात्रं निर्देशमात्रमुपलभ्यते, न त्वर्थः यथा-अग्राई इत्यादि । विशेष० । अनु० । निष्प्रयोजने, द्वा० १६ द्वा० । यस्य बाधव्यवस्थयो न विद्यते । यथा-स्त्रियः, कविः, बाणजः । वृ० १ उ० ।

गिरत्प-देशी-पृष्ठे, उर्ध्वोद्वेने च । दे० ना० ४ वर्ग ४६ गाथा ।

स्या-था० । गतिनिवृत्तौ, " स्थष्टा-यक-चिद्व-निरप्ताः " ॥ ८ । ४ । १६ ॥ इति तिष्ठतेनिरप्ताऽऽदेशः । 'निरप्पइ' । तिष्ठति । प्रा० ४ पाद ।

गिरभिगह-निरजिग्रह-त्रि० । निर्गता अभिग्रहा येन्यस्ते नि-

रजिग्रहाः । अभिग्रहरहितेषु केवलसम्यग्दर्शेषु, आश्र० ६ अ० ।

गिरभिराम-निरनिराम-त्रि० । अरमणीये, " पहसितवीह-
यकणिरभिरामे । " प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

गिरभिस्संग-निरजिष्वङ्ग-त्रि० । सङ्गरहितत्वे, पञ्चा० ६ विष० । सर्वाऽऽशंसाविप्रमुक्ते, पं० ब० १ द्वार । मिथ्यादृष्टिव्यव-
हारेषु बाह्यद्रव्ये च निस्पृहे, पञ्चा० २ विष० ।

गिरय-निरय-पुं० । निर्गतमविद्यमानमयमिष्टफलं वैवं कर्म सा-
तवेदनीयाऽऽदिरूपं येन्यस्ते निरयाः । कर्म० ५ कर्म० । स्था० ।
निर्गतमयं शुभमस्मादिति निरयः । स्था० ४ डा० १ उ० ।
सीमन्तकाऽऽदिषु नरकेषु, कर्म० १ कर्म० । स्था० । प्रश्न० । आश्र० ।
(सर्वा वक्तव्यता 'गुरग' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १६०४ पृष्ठादार-
भ्य १७२५ पृष्ठपर्यन्त स्थिता) निर्गता अयाच्छुभादिति नि-
रयाः । नारकेषु, स्था० १० डा० । आचा० ।

निरत-त्रि० । सके, दश० १० अ० । स० ।

गिरयगह-निरयगति-स्त्री० । निरये नरके वा गतिर्निरयगतिः,
निरयश्चासौ गतिश्चेति वा निरयगतिनिरयप्रापिका वा गतिर्नि-
रयगतिः । स्था० ५ डा० ३ उ० । निर्गता अयाच्छुभादिति नि-
रया नरकाः, ते गतिर्गम्यमानत्वाद्, निरयो नरकस्तद्वृत्तिर्नाम-
कर्मोदयसंपाद्यो नारकत्वलक्षणः पर्यायविशेषो वेति निरयग-
तिः । गतिभेदे, स्था० १० डा० ।

गिरगोपर-निरयगोचर-पुं० । ब० स० । नरकवसिति जीवे,
प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

गिरयदंमि [ण]-निरयदर्शिन्-निरय स्वरूपतो वेष्यनर्थप-
्रित्यागरूपात्वाद् ज्ञानस्य परिहरति च । समानमपि पश्यति, प-
रिहरति च, निरयदर्शी । नरकनिदानवेत्तरि, " जे मारदंसी से
गिरयदंसी, जे गिरयदंसी से तिरियदंसी । " आचा० १ अ०
३ अ० ४ उ० ।

गिरयपन्थम्-निरयप्रस्तट-पुं० । नरकप्रस्तरे, प्रश्न० ३ पद ।

गिरयपरिमाण-निरयपरिमाण-पुं० । नरकपरिमाणं, अ०
१३ डा० ६ उ० । निरयवासानां पाथं, अ० १३ डा० ४ उ० ।

गिरयपाल-निरयपाल-पुं० । नरकपालेषु प्रमाथामिकेषु, स्था०
४ डा० १ उ० । (नरकपालकर्तव्यं 'गुरग' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
१७१२ पृष्ठे वर्धितम्)

गिरयरोग-निरयरोग-पुं० । नरकरोगं, " पणकोडि अट्टसट्ठी,
५२८

लक्षणा नवनवहसहसपंचसया । चुलसीग्रहिया रोगा, उट्टे
तह सप्तमे नरप ॥१॥" इय गाथा क्वास्ति?, प्रथमाऽऽदिनरकेषु च
कियन्तो रोगा प्रवन्तीति प्रश्ने, उत्तरम्-इयं गायैतत्पाठरूपा ग्रन्थे
इष्टाऽपि न स्मर्यते, एतद्भाषार्थरूपाऽनुवर्तते । यथा-" रोगाणं
कोडीग्रो, हवति पञ्चैव लक्ष अरुमट्टी । नवनवहसहससां, पं-
चसया तह य चुलसीह" ॥१॥ एते रोगा अप्रतिष्ठाने नरकावासे
नित्याः, अन्यत्रापि च संभवन्ति यथायोगम् । ततश्च यस्मिन्नरक-
भवे एतावन्तो रोगाः स्यहेतवस्तस्मिन् धर्म एव सार इत्याह-
रणीयः सर्वशक्त्येत्युपदेशरत्नाकरे पञ्चविंशत्यधिकैकशतपत्र-
मितपुस्तके एकाशीतितमपत्रे । १७ प्र० । मेन० १ उट्टा० ।

गिरयवाम-निरयवास-पुं० । नरकरूपे वासे, " गिरयवास-
गमननिधयो । " निरयो नरकः, स एव वासो निरयवासः, तत्र
गमनं तदेव निधनं पर्यवसानं यस्य न निरयवासगमननिधन-
स्तत्फल इत्यर्थः । प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

गिरयविगहगह-निरयविग्रहगति-स्त्री० । निरयाणां नारकाणां
विग्रहात् केचनविभागानतिक्रम्य गतिर्गमनं निरयविग्रहगतिः ।
स्थितानिष्टतिलकणायामुज्ज्वलकपायां विद्यायोगतिकर्मापा-
द्यायां वा गता, स्था० १० डा० ।

गिरयविभक्ति-निरयविभक्ति-स्त्री० । नरकप्रविभागे, तदर्थके
सुत्रकृतेऽध्ययने च, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

गिरयवेयगिज-निरयवेदर्नीय-न० । निरये धेयनेऽनुभूयते
यन्निरययोग्य वा यद् वेदर्नीयमत्यन्ताशुभनामकर्माऽऽदि, अस्मा-
तवेदर्नीयं वा । नरकगाननामकर्माणं, " नर० ए गिरयवेयगिज-
सि कम्मसि । " स्था० ४ डा० १ उ० ।

गिरयावलिखा-निरयावद्विका-स्त्री० । आवलिकाप्रविष्टनरके-
षु, " गिरयावलिखासु निरयपन्थडेसु । " प्रश्न० ३ पद । ब० व० ।
यत्राऽऽवलिकाप्रविष्टा इतरे च नरकाऽऽवासाः प्रमङ्गलस्तद्व-
र्गामिनश्च नरस्तिर्यञ्चो वा वर्गयन्ते, ता निरयावद्विकाः, एक-
स्मिन्पि ग्रन्थे चाच्ये बहुवचने शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्, यथा
पञ्चाला इत्यादि । न० । पा० । अन्तर्दृष्टाङ्गाऽऽदीनां दृष्टवाद्-
पर्यन्तानां पञ्चानामुपाङ्गानामुपाङ्गकूपे कल्पिकाऽऽदिपञ्चवर्गा-
ऽऽत्मकभुतस्कन्धे, तत्र पञ्च वर्गाः पञ्चानामुपाङ्गानि । तथाहि-
अन्तर्दृष्टाङ्गस्य कल्पिका १, अनुसरोपपानिकदशाङ्गस्य क-
ल्पावर्त्तिका २, प्रश्नव्याकरणस्य पुष्पिका ३, विपाकभुतस्य
पुष्पचूलिका ४, दृष्टिवादस्य दृष्टिशा ५ । ज० १ वक्र० ।

तेणं कालेणं तेणं समणं रायगिहे नामं नयरे होन्था ।
रिच्छगुणसिलए चंडए । वन्नओ । अमोगवरपायवे पुढविमि-
लापट्टए । तेणं काळेणं तेणं समणं समणस्स जगवओ
पट्टावीरस्स अतेवासी अज्जमुहम्मं नामं अणगारं जाति-
संपन्ने जहा केमो जाव पंचहिं अणगारमएहिं मच्चिं सं-
पारिवुं पुव्वाणुपुव्वि चरमाणे जेणव रायगिहे नगरे जाव
अहापकिस्सं उगहं उगिण्हत्ता संजेमणं जाव विहरति ।
परिसा निगया । धम्मो कहिओ । परिसा पडिगया । तेणं
काळेणं तेणं समणं अज्जमुहम्मं, अणगारस्स अंते-
वासी जेवणामं अणगारे समचउरंमठणमंतिणं जाव सं-
खितविपुत्तेयलेस्से अज्जमुहम्मस्स अणगारस्स अदूर-
सामंते उहुं जाणू जाव विहरति । तए णं से जगवं जंबू

जाव सहेणं जाव पञ्जुवासपाणे एवं वयामी-उवंगाणं भंते ! समणेणं जाव संपत्तेणं के अहे पणत्ते ! एवं खलु जंबू ! समणेणं जगवया० जाव संपत्तेणं एवं उवंगाणं पंच वग्गा पणत्ता । तं जहा-निरयावलिगाओ, क-प्पवर्मिसियाओ, पुप्फियाओ, पुप्फचूलियाओ, वण्ह-दसाओ । जइ एं जंते ! समणेणं जाव संपत्तेणं उवंगाणं पंच वग्गा पणत्ता । तं जहा-निरयावलिगाओ जाव वण्हदसाओ । पढमस्स एं भंते ! वग्गस्स उवंगाणं निरयावलिगाणं समणेणं भगवया० जाव संपत्तेणं कइ अज्ज-यणा पणत्ता ! एवं खलु जंबू ! समणेणं उवंगाणं पढमस्स वग्गस्स निरयावलिगाणं दस अज्जयणा पणत्ता । तं जहा-“काले सुकाले” मह-काले, कएहे सुकएहे तइ म-हाकएहे । वीरकएहे बोधवे, रामकएहे तहेर अट्टमए । पिउमेणकएहे नवमे, दसमे महसेणकएहे उ ॥ ”

जगवता उपाङ्गानां पञ्च वर्गाः प्रकृताः । वर्गोऽध्ययनममु-दायः । तद्यथेत्यादिना पञ्च वर्गान् दर्शयति- (निरयावलिगाओ कप्पवर्मिसियाओ पुप्फियाओ पुप्फचूलियाओ वण्हदसाओ सि) प्रथमवर्गो दशाध्ययनाऽऽत्मकः प्रकृतः । अध्ययनदश-कमेवाऽऽह-“काले सुकाले” इत्यादीनां मातृनामनिस्तद्वप्या-नां पुत्राणां नामानि । यथा-काल्या अयमिति कालः कुमारः । एव सुकाल्याः, महाकाल्याः, कृष्णायाः, सुकृष्णायाः, महा-कृष्णायाः, वीरकृष्णायाः, रामकृष्णायाः, पितृसेन-कृष्णाया महासेनकृष्णाया अयमित्येवं पुत्रनाम वाच्यम् । इह काल्या अपत्यमित्याद्यर्थः प्रत्ययेनोत्पाद्यः काल्यादिशब्दे-ष्वपत्येऽर्थे एतत्प्रत्ययः । कालस्तु कालाऽऽदिनाम्ना सिद्धेरेव वाच्यः । कालः १, तदनु सुकालः २, महाकालः ३, कृष्ण ४, सु-कृष्णः ५, महाकृष्णः ६, वीरकृष्णः ७, रामकृष्णः ८, पितृसेन-कृष्णः ९, महासेनकृष्णः १० दशमः । इत्येवं दशाध्ययनानि निरयावलिगानामके प्रथमे वर्गे ऽस्ति । नि० १ श्रु० १ वर्ग १ अ० । (निरयावलिगाद्वितीयवर्गवक्तव्यता ‘कप्पवर्मिसिया’ श-ब्दे तृतीयजगे २३५ पृष्ठे गता)

तवस्स एं जंते ! वग्गस्स उवंगाणं पुप्फियाणं के अहे पणत्ते ! एवं खलु जंबू ! समणेणं जाव संपत्तेणं पुप्फि-याणं दस अज्जयणा पणत्ता । तं जहा-“चंदे मूरे सुके, बहुपुत्तिय पुसजहे पाणिभइ य । दत्ते मिंवे वलियाण, अ-णादिण चैव बोधव्वा ॥१॥ ” नि० १ श्रु० ३ वर्ग १ अ० ।

जइ एं जंते ! समणेणं जगवया उवखेवओ जाव दस अज्जयणा पणत्ता । तं जहा-“मिरि हरि धिति किची, बुद्धीलच्छी य होइ बोधव्वा । इलदेवी सुरदेवी, रसदेवी गंधदेवी य ॥१॥ ”

जइ एं भंते ! समणेणं भगवया० जाव संपत्तेणं उवंगाणं चउत्थस्स वग्गस्स पुप्फचूलाणं दस अज्जयणा पणत्ता ।

पंचमस्स एं भंते ! वग्गस्स उवंगाणं वण्हदसाणं समणे एं जगवया० जाव संपत्तेणं के अहे पणत्ते ! एवं खलु जंबू !

समणेणं भगवया० जाव दुवालस अज्जयणा पणत्ता । तं जहा-“निमडे अजि दइ बंहे, पगती जुति दसरहे ददरहे य । महाधणु सत्तधणु, दसधणु नाम सए ॥१॥ ” नि० १ श्रु० ५ वर्ग १ अ० ।

एवं खलु जंबू ! समणेणं जगवया महा० जाव निखेवओ । एवं मेसा वि एकारस अज्जयणा नेयव्वा, संगदणीअणु-सारेण अहीणमइरिचं एकारमसु वि निरयावलिगामुयक्खंओ सम्पत्तो, सम्पत्ताणि उवंगाणि, निरयावलिगाउवंगे एं एग्गे सुयक्खंओ, पंच वग्गा पंचसु दिवसेसु उदिसंति । तत्थ चउसु वग्गेसु दस दस उदिसगा, पंचमगे बारस उदिसगा निरया-वलिगामुयक्खंओ सम्पत्तो । नि० १ श्रु० ५ वर्ग १ अ० ।

इह ग्रन्थे प्रथमवर्गो दशाध्ययनाऽऽत्मको निरयावलिगानामकः । द्वितीयवर्गो दशाध्ययनात्मकः, तत्र च कल्पावतंसिका इत्याख्या अध्ययनानाम् । तृतीयवर्गोऽपि दशाध्ययनाऽऽत्मकः, पुष्पिकाश-ब्दान्निधेयानि च नान्यध्ययनानि । तत्राऽऽद्ये चन्द्रज्योतिष्केऽव-क्तव्यता । द्वितीयाध्ययने सूर्यवक्तव्यता । तृतीये युक्कमहामहवक्त-व्यता । चतुर्थाध्ययने बहुपुत्रिकादेवीवक्तव्यता । पञ्चमेऽध्ययने पूर्णभद्रदेववक्तव्यता । षष्ठे माणिजद्रदेववक्तव्यता । सप्तमे प्रागज-विक्रान्दनागतगङ्गादत्तनामकदेवस्य द्विसागरोपमस्थितिकस्य वक्तव्यता । अष्टमाध्ययने शिवगृहपतिमिथिलावास्तवस्य देवत्वेनोत्पन्नस्य द्विसागरोपमस्थितिकस्य वक्तव्यता । नवमे च हस्तिनापुरवास्तवस्य द्विसागरोपमाऽऽयुष्कनयोत्पन्नस्य देव-स्य ..... नामकस्य वक्तव्यता । दशमाध्ययने ‘अर्णादि-य’ गृहपतेः काकन्दीनगरीवास्तवस्य द्विसागरोपमाऽऽयुष्क-तयोत्पन्नस्य देवस्य वक्तव्यता । इति तृतीयवर्गे अध्ययनानि । चतुर्थो वर्गोऽपि दशाध्ययनात्मकः, श्री-ह्री-धृति-कीर्ति-बुद्धि-सङ्गमी-इलादेवी-सुरादेवी-रसादेवी-गन्धदेवीतिवक्तव्यताप्र-तिबद्धाध्ययनाऽऽत्मकः । तत्र श्रीदेवीसौधर्मकलोत्पन्ना जगव-तो महावीरस्य नाक्षत्रविधिद्वारकविक्रवर्णगा प्रवृत्त्यं स्वस्थानं जगाम, प्राग्भवे राजह-अज्जा

भूया नाम्नाऽभवत्, कदिणजाने जाता, पतिनस्तनी जाता, चरकपरिवर्जिता वरिजा, जेवाऽपरिणीताऽनुत् । सुगमं सर्वं यावच्चतुर्थवर्गः-“निमडे” इत्यादीनि । प्रायः सर्वाऽपि सुगमः पञ्चमवर्गः-“स-पु० । आवसन्ति येषु, ते आवासाः, निरयावलिगानाम् निरयाऽऽवासाः । नरकाऽवासेषु रत्नप्रभाऽऽदिषु । नरकाऽऽवाससंख्या-

इपीसे एं भंते एणप्पजाए पुदवीए कइ निरयावास-सयसहस्सा पण्ण । गोयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्सा पणत्ता । गाहा-“तीसा य पण्णवीमा, पत्तरस दसेव

* प्रथमपृथ्याः जकनरकावासाः । द्वितीये २५ लक्षमिताः । तृतीये १५ लक्षाः । चतुर्थे १० लक्षमिताः । पञ्चमे ३ लक्ष-मिताः । षष्ठके पञ्चमना एकलक्षमिताः । सप्तमे ५ पञ्च । इति नाचार्यः ॥१७२ अग्रहणी ।

य सयसहस्मा । तिम्रेणं पंचूणं, पंचेव अणुत्तरा गिर-
या ॥ १७२ ॥ " ज० १ श० ४ उ० ।

(इयं गाथा ' गण ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७२ पृष्ठे
वर्णिता)

दोष्वाण एं पुढवीए पणवीमं गिरयावाससयसहस्सा प-
णत्ता । स० २५ सम० ।

रयणप्पभाए एं पुढवीए तीसं गिरयावाससयसहस्सा प-
णत्ता । स० ३० सम० ।

पढमपंचमठ्टिसत्तमासु चउसु पुढवीसु चोत्तीसं गिरया-
वाससयसहस्सा पणत्ता । स० ३४ सम० ।

वितियचउत्थीसु दोसु पुढवीसु पणत्तीसं गिरयावाससय-
सहस्सा पणत्ता । स० ३९ सम० ।

चउसु पुढवीसु एकचत्तालीसं गिरयावाससयसहस्सा
पणत्ता । तं नहा-रयणप्पभाए, पंकप्पभाए, तमाए, तमतमाए ।

(चउसु इत्यादि) क्रमेण सूत्रोक्तसु चउसु प्रथमचतुर्थ-
षष्ठसप्तमीषु पृथिवीषु त्रिशतो दशानां च नरकलक्षणानां
पञ्चोनस्य चैकस्य पञ्चानां च नरकाणां जावाद्यधोक्तसंख्या-
रूढे जघन्तीति । स० ४० सम० ।

पढमचउत्तयपंचमसु पुढवीसु तेयालीसं गिरयावाससयस-
हस्सा पणत्ता । स० ४४ सम० ।

पढमविइयासु दोसु पुढवीसु पणपन्नं गिरयावाससयस-
हस्सा पणत्ता । स० ५१ सम० ।

पढमदोच्चपंचमसु तिसु पुढवीसु अट्ठावकं गिरयावाससय-
सहस्सा पणत्ता । स० ५७ सम० ।

चउत्थवज्जासु छम पुढवीसु चोत्तरं गिरयावाससय-
सहस्सा पणत्ता । स० ७४ सम० ।

चउरासी गिरयावामयसहस्सा पणत्ता ॥

चतुरशीतिस्थानके किमपि शिष्यने-चतुरशीतिनरकलक्षा-
वयमुक्ता विभागेन-"तीसा य पणवीश्रा, पणवरस दसेव तिज्जि
य इवति । पंचूणसयसहस्सं, पंचेव प्रणुत्तरा गिरया ॥१॥"
स० ८४ सम० ।

इमीसे एं रयणप्पजाए पुढवीए केवइयं तेत्तं ओगाहेत्ता
केवइया गिरयावासा पणत्ता ? । गोयमा ! इमीसे एं
रयणप्पजाए पुढवीए असीउत्तरओयणसयसहस्सवाड्ढाए
उवरि एगं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता देह्ता चेगं जोयण-
सहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टसत्तरिजोयणमयसहस्से, एत्य
एं रयणप्पजाए पुढवीए एयरइयाणं तीसं गिरयावासस-
यसहस्सा भवंतीति मक्खाया, ते एं गिरयाक्कासा अंतो
वट्ठा बाई चउंसा० जाव असुजा गिरया । स० ।

गिरवकंख-निरवकाङ्क-त्रि० । बाण्णारहिते, उच० ३० अ० ।

गिरवकंख [ण]-निरवकाङ्क-त्रि० । परित्यक्तभोगे, का०
१ सु० ६ अ० ।

गिरवगह-निरवगह-पु० । विगृह्यलो, को० ।

गिरवच्च-निरपत्य-त्रि० । अधिकमानशिष्यसंततौ, स० ७१
सम० । शिष्यसन्तानराहिते, कल्प० ८ स्रण । " ... तिथसुह-
म्मातो, निरवच्चा गणहरा सेसा । " आ० म० १ अ० २ अएइ ।

गिरवज्ज-निरवज्ज-त्रि० । असावधे, " से संजप समक्खाए,
निरवज्जाहार जे विऊ । " दश० ५ अ० १ उ० ।

गिरवज्जवत्तुविसय-निरवज्जवत्तुविषय-त्रि० । निरवज्जं साह-
चपरिहारेण वत्तु धर्मगतं बहिषयो यस्य । असावद्यविषयके,
बो० ३ विष० ।

गिरवयक्ख-निरपेह-त्रि० । निर्गताऽपेक्षा परप्राणविषया, पर-
लोकाऽदिविषया वा यस्मिन्नसौ निरपेक्षः, निरवकाङ्को वा । प्रश्न०
१ आध० द्वार । परप्राणापेक्षावर्जिते, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

निरवकाङ्क-त्रि० । आकाङ्क्षावर्जिते, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

गिरवयव-निरवयव-त्रि० निरंशो, विशेष० ।

गिरवराहि (ण)-निरपराधिन्-त्रि० । अकृतापराधे, " निरव-
राहं तो देवया । " भाव० ६ अ० ।

गिरवसेव-निरवलम्ब-त्रि० । निरालम्बने, यत्र न पतद्भिः किं-
श्चिदवाप्यते । प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

गिरवलाव-निरपत्ताप-त्रि० । अन्यस्मैऽकथके, " केरिसगस्स,
मुत्ते आशोयव्वं ? , निरवलावस्स, जो अन्नस्स न कहेति । "
भाव० ४ अ० । निरपत्तापः स्यान्तान्यस्मै कथयेदित्यर्थः ।
स० ३२ सम० ।

दंतपुरे दंतवक्रो, सच्चवई कोहले अणवरण ।

धणमित्ते धणसिरीए, पउमसिरी चेव दढमित्ते ॥७९॥

"दंतपुरे नगरे दंतवक्रो राया, सच्चवर्ता देवी, तीसे दोहलो-कहं
दंतमए पासाए अभिरभेज्ज ति ? । रायाए पुच्छिय-दंतनिमित्तं ।
घोसाविद्यं रक्षा-जहा राखियं मोद्धं देमि, जो न देह, तस्स राया
त्रिणासं करेह । तथेव नगरे धणमित्तो नाम बाणियओ । तस्स
वो भारियाओ-धणसिरी महंती, पउमसिरी महारिया बि पि-
यतरी य स्ति । अन्नया सवत्तीणं जेइणे धणसिरी भणह-किं तुमं
एवं गच्छिया ? , किं तुज्जममाओ अहियं ? , जहा सच्चवर्तीए तहा ते
किं पासाओ कीरेज्जा ? । सा जणह-जह न कीरह, तो अहं न जीवेमि
स्ति उव्वरते चारं बंधित्ता ठिया । बाणियओ आगओ पुच्छह-कहिं
पउमसिरी ? । दासीहिं कहिअं । तथेव अतिगओ पसाए, तहा बि
न पसीयति-जह नरिय न जीवामि । तस्स मित्तो दढमित्तो नाम,
सो आगतो । तेण पुच्छिय सच्च कहेह । भणह-कीरउ, मा इमीए
मरंतीए तुमं पि मरिज्जासि, तुमं मरंते अहं पि । रायाए व घो-
साधियं, तो पच्छन्नं कायव्वं, ताहे सो दढमित्तो पुलिंदगपाठगा-
णि-मणी य, अलत्तगे, कंकणं च गहाय अड्डिं गओ । दंता लज्जा,
पुंजो कओ, तेण पिग्गाण मज्जे अधित्ता सगइं मरेत्ता आणी-
वा, नगरं पक्खेज्जंतेपु बसभेणं तणपिइगा कहुया । ततो अ-

रु स्ति इतो पडिओ, नगरगुत्तिएहिं दिट्ठो, गहिओ, रायाए उअ-
णोओ, वज्जो भाणिज्जइ । धणमिओ सोलुण आगओ । रायाए
पायपमिओ विन्नेवइ-जइ एए मए आणाविवा । सो पुच्छिओ
प्रणइ-अइमेयं न याणामि, को त्ति ? एव ते अपरोपरं भणंति ।
रायाए सबधसाधिया पुच्छिया, अजओ दिन्नो, परिकहियं । पुइ-
त्ता विसज्जिया । एव गिरवलावेण होयव्वं आयरिएणं । विनिओ
वि-एणेण एगस्स इत्थे भाणं वा किंचि दिप्पं, अंतरा पमियं ।
तत्थ भाणियव्वं-मम दोनो, इयरेण धि मम त्ति ।" आ० ४ अ० ।

गिरवमेम-निरवशेष-त्रि० । सममे, अनु० । आ० १ । समस्ते,
अ० १४ श० ३ उ० । संपूर्णे, आ० म० १ अ० १ खण्ड । सर्व-
स्मिन्, आ० म० १ अ० २ खण्ड । विशेष० । पञ्चा० ।

गिरवमेसपञ्चखाण-निरवशेषप्रत्यारूपान-न० । सर्वांशान-
पान्तपागाद् निरवशेषे प्रत्याख्याने, ध० २ अधि० ।

इदानीं निरवशेषमाह-

सर्वं असणं सर्वं, च पाणगं खाइमं पि सर्वं पि ।

वोनिरइ साइमं पि हु, सर्वं जं तं निरवसेसं ॥ १० ॥

'अश' जोजने, अइयत् इत्यशनमोदनमण्डकमोदकसज्जकाऽऽ-
दि । पीयत इति पानं, कर्मणि लुगुट् । सज्जं खापानाऽऽदि ।
खादनं खादो, भावे घञ् । खादेन निर्वृत्तम् - "भावादिमन्" ॥ ६१
४२१॥ इति इमनि खादिमं नालिकेरफलाऽऽदि, गुडधानाऽऽदि-
क च । स्वादनं स्वादः, तेन निर्वृत्तं, तथैव इमनि स्वादिमम् ।
एलाफलकंपूरय्यङ्गुलीफलद्वारात्कीर्णागराऽऽदि । ततश्च सर्वम-
शने, सर्वं पानक, खादिमं च सर्वमपि व्युत्सज्जानि परित्यजति
स्वादिममपि सर्वं यन्, निरवशेषं तद्विज्ञेयमिति । प्रथ० ४ द्वार ।
अ० । "विद्यथारथो जो पुण अमणस्स सत्तरलविहस्स वो-
मिरइ, पाणगस्स अणेगविहस्स करुपाणगादियस्स वा, इमं
अणेगविहं-फलमाइ, साइमं अणेगविहं-मधुमादि, तं सर्वं
जो वोसरइ । एत निरवसेसं ।" आ० ६ अ० ।

गिरवसेसमव्यय-निरवशेषसर्वक-न० । निरवशेषव्यक्तिसमा-
धयेण सर्वं निरवशेषसर्वकम् । यथा अनिमिषाः सर्वे देवाः, न
हि देवव्यक्तिरनिमिषत्व काचिद् व्यतिचरतीत्यर्थः । स्था० ४
उ० २ उ० ।

गिरवाय-निरपाय-त्रि० । अपायेभ्यो निर्गते, षो० ८ विव० ।

गिरवेकव-निरपेक्ष-त्रि० । पुत्रदारधनधान्यहिरण्याऽऽदिकमन-
पेक्षमाणं, सूत्र० १ श्रु० ए अ० । अनपेक्षे, आ० ४ अ० । अपेक्षा-
रहितं, ध० ३ अधि० । मूलनिरूपे, पञ्चा० ४ विव० । जी० ।
उत्त० । शालाऽऽदिषु चिन्तारहितं, व्य० ३ उ० । आचार्यस्य
शिष्यैः, प्रतीच्छकैश्च सर्वं कर्त्तव्यं, ये तु न कुर्वन्ति, ते निरपेक्षा
इति । (पतञ्ज "अक्षेप्स" शब्दे प्रथमभागे २७ पृष्ठे उक्तम्)
द्विविधाः साधवाः-सापेक्षाः, निरपेक्षाश्च । "गिरवेकला जि-
णाइया, ते सरीरगच्छादिगिरवेकलक्षणयो गिरवेकला ।"
नि० सू० २० उ० । निरभिज्ञावे निरभिष्वङ्गे, "पक्खी पत्तं
समादाय, निरवेकलो परिवव्व ।" उत्त० ६ अ० ।

गिरवेकवज्रधम्म-निरपेक्षयतिधर्म-पुं० । गच्छानिर्गतसाधुध-
र्म, (ध०)

साम्प्रतं निरपेक्षयतिधर्मप्रस्तावनाय तद्योग्यतामाह-

प्रमादपरिहाराय, महामाधर्म्यसंभवे ।

कृतार्थानां निरपेक्ष-यतिधर्मोऽतिसुन्दरः ॥ ८१ ॥

महासामर्थ्यम्-आद्यसंहननत्रययुक्ततया, वज्रकुण्डलसमानधू-
तितया च कायमनसोः शक्तिः, तस्य सज्जने विद्यमानत्वे, प्र-
मादपरिहाराय प्रागुक्ताष्टविधप्रमादत्यागाय, कृतार्थानां कृतक-
त्यानामाचार्योपाध्यायप्रवर्तकस्थविरगणावच्छेदकलक्षणपद-
ञ्चकयोऽप्यतया शिष्याणां निष्पादनेन निर्गुणार्थानामित्यर्थः; नि-
रपेक्षयतिधर्मो गच्छनिर्गतयतिधर्मोऽतिसुन्दरोऽतिशयेन श्रे-
यान्, प्रमादजयार्थं कृतकृत्यानामाचार्याऽऽदीनामयमतिश्रेष्ठ इत्य-
र्थः । अत्रेदमवधेयम्-निरपेक्षा यतयो-जिनकटिपकाः, गुडपा-
रिहारिकाः, यथालब्धिकाश्च । धर्म० ४ अधि० । (जिनक-
टिपकाऽऽद्याः पृथक् पृथक् स्वस्वस्थाने लुप्तयाः)

गिरदंकार-निरदङ्कार-त्रि० । अदङ्काररहिते, उत्त० १६ अ० ।
रागद्वेषरहिते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ।

गिरदिगरण-निरधिकरण-त्रि० । गुरुतराऽऽरम्भवर्जिते, पञ्चा०
१ ए विव० ।

गिरदिगणि [ण्]-निरधिकरणि-त्रि० । निर्गतमधिकर-
णमस्मादिनि निरधिकरणी । समासान्तविधिः (इन्) । अधिक-
रणदुरवतिनि, अ० १६ श० १ उ० ।

गिराअ-देशी-प्रण्टे, ऋजौ, रिपौ च । दे० ना० ४ वर्ग ५० गाथा ।

गिराकिच-निराकृत्य-अव० । अपनीयेत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० ११
अ० । पारत्यज्येत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० । "ततो
वायं गिराकिञ्च, ते ह्यजो विष्णवग्निश्च ।" सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० ।

गिरागम-निराकर्ष-पुं० । आकृष्यत इति आकर्षो, न विद्यते आ-
कर्षो यस्य स निराकर्षः । हविणरहिते, "किंसे निराकृत्युं-
गुत्तिकरो काहितो राया ।" नि० सू० २० त्वयर्गे अध्ययनानि ।
गिरागारपञ्चखाण-निराकारकः, श्री-ह्री-धृति-कीर्ति-बुद्धि-
राऽऽद्याकाराभिराकारमन्त्रदेवी-रसादेवी-गन्धदेवीतिवत्तत्त्वनाम-
ख्याने, निराकारेऽप्येव । तत्र श्रीदेवीसौधर्मकस्योपपन्ना जगव-
यविधिहारकविकुर्वणया प्रदर्श्य स्वस्थानं
वश्यंजावामहम्वराऽऽद्य-

गिराणुकंप-निरनुकम्प-कविणजावो जाता, पत्तिस्तनी जाता,
हिते, पं० व० ४ द्वार । गजावजो-जर्वापरिणीताऽनृत । सुगमं
निगनंक-निरातङ्क-गजावजो-जर्वापरिणीताऽनृत । सुगमं
औ० । त० । "निमडे" इत्यादीनि । प्रायः सर्वोऽपि

गिराद-देशी-नष्टे, दे० ने० १ श्रु० ३ वर्ग ।

गिराबाह-निराबाध-आस-पु० । आवसन्ति येषु, ते आवासाः,
नाश्च निरबाऽऽयासाः । नरकाऽऽयासेषु
ते, दर्श० ४ तत्त्व । अष्ट
१० उ०) बाधरहिते ।
नरकाऽऽयाससंख्या-

गिराभिराम-निरजिरा-एषणपजाए पुढवीए कइ निरयावास-
द्वार ।

गिरामगंध-निरामगन्धः ? गोयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्मा
कोट्याख्याः, तथा गन्धः
निरामगन्धः । मूलोक्तनरकावासाः । द्वितीये २५ लक्षमिताः ।
सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ॥ । चतुर्थे १० लक्षमिताः । पञ्चमे ३ लक्ष-
तये धिइमं त्रितप्पा । ना एकलक्षमिताः । सप्तमे ५ पञ्च । इति
सपरिवर्जजा ।" अक्षेप्रहणी ।

गिरामय-निरामय-त्रि० । नीरोगे, दश० ४ अ० । निर्मलपरमा-
रमाभवे, अष्ट० १० अष्ट० । "अतीव निरामया नो ग्रहो वा-
तो निस्सरहः ।" आ० म० १ अ० २ अष्ट० ।

गिरामिस-निरामिस-त्रि० । विषयाऽऽविषयार्थे, उक्त० । "सा-
मिसं कुललं विस्स, वज्रप्रमाणं गिरामिसं । आमिसं सच्चमु-
ज्जिता, विहरिस्सामो गिरामिसा ॥ ४६ ॥" निष्क्रान्त आ-
मिषाद् गृहिदेतोरभिलषितविषयाभिगते वा आमिषमस्वेति ।
उक्त० पार्श्वे १४ अ० ।

गिरायास-निरायास-त्रि० । अस्वेदकारणे, प्रश्न० ४ सम्ब०
द्वार ।

गिरारंज-निरारंज-त्रि० । निर्गत आरम्भादसक्रियाप्रवर्त्त-
नलक्षणाभिरारम्भः । आरम्भरहिते, उक्त० २ अ० ।

गिरालम्ब-निरालम्ब-त्रि० । ज्ञानाऽऽद्यात्मन्यनरहिते, व्य० ४ उ० ।

गिरालम्बण-निरालम्बन-त्रि० । आणयाऽऽलम्बनीयवस्तुवर्जि-
ते, ज्ञा० १ अ० ६ अ० । "गयणमिष गिरालम्बणो ।" गगनामि-
ष निरालम्बनो, न कुलप्रामाऽऽद्यबलम्बन इति ज्ञावः । स्था० ९
उ० । ऐहिकाऽऽमुषिमकाऽऽशंसारहिते, "इमस्मि लोए परते य
दोसु वि न विज्जइ बंधणं जरुस किंचि वि, से हु निरालम्बणे ।"
आचा० ३ अ० ४ अ० १ उ० ।

गिरालम्बणया-निरालम्बनता-स्त्री० । निर्गत आलम्बनादाश्र-
यणीयाद् गच्छकुटुम्बकाऽऽदेरिति निरालम्बनस्तद्भावो निराल-
म्बनता । आश्रयानपेक्षत्वेऽविनयभेदे, स्था० ४ टा० ३ उ० ।

गिरालोय-निरालोक-त्रि० । निर्गताऽऽलोके, "निरालोयाओ
हस्सा पण्णया" नि० १ अ० १ अ० १ अ० ।

गिरालोय-निरालोक-त्रि० । निस्पृहे, "नि-
पदमदोच्चपंचमासु तिसु पु० १० अ० १० अ० १० अ० ।"
सहस्मा पण्णत्ता । स० ९९ म० १० अ० १० अ० १० अ० ।

चलत्यवज्जासु छमृ पुढवीसु चो-त्रि० । सूत्र० १ अ० १०

सहस्सा पण्णत्ता । म० ९४ म० १० अ० १० अ० १० अ० ।

चउरसी निरयावाममयसहस्सा-प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

चतुरशीतिस्थानके किमपि लिख्यते-आत् (श्रौ० । न० ।
एवमुना विभागेन-"तीसा य पण्णवीरु-अण ।
य इधंति । पंचूणसयसहस्सं, पंचेव-अ, वधे, निष्कासने,
स० ८४ म० ।

इपीसे णं रयणप्पजाए पुढवीए के-प्रश्न० ।

केवइया गिरयावासा पण्णत्ता ?-आसाविप्रमुके, आव०

रयणप्पजाए पुढवीए असीउत्तरजो-आचा० २ अ० ४

उत्तरि एणं जोयणसहस्सं ओगाहे-आश्र० ३

सहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टसत्तरिजो-आश्र० ३

णं रयणप्पजाए पुढवीए ऐरइयणं-प्रश्न० ३ सम्ब०

यसहस्सा भवंतीति मक्खाया, ते णं

वट्ठा बाहिं चउरंसा० जाव असुजा । २८ गाथा ।

गिरवकंख-निरवका-त्रि० । बाह्यारम्भ ।

गिरिधणया-स्त्री० । निरिन्धन-न० । प्राकृते स्वाधिकं स्त्रीत्व-
म् । धूमस्वेय कर्मन्धनविमोचने, म० ७ अ० १ उ० ।

गिरिक्खण-निरीक्षण-न० । आलोकने, सङ्गा० १ अधि० १
प्रस्ता० । आच० ।

गिरिक्खणा-निरीक्षणा-स्त्री० । प्रायुषेक्षणायाम्, ओघ० ।

गिरिक्खिय-निरीक्षित-त्रि० । आलोकने, "उप्पसुण्ण-
वंसणधरोहि नेलुक्कनिरिक्खियमहियपूरुपहिं ।" तत्र निरीक्षिता
मनोरथपरम्परासम्पत्ति संभवानिश्चयसमुत्पत्तिसम्बद्धविकासि-
लोचनैरालोकिताः । न० ।

गिरिग्घ-निली-नि - लीह । धा० । निलयने, "निलीडेर्णि-
जीअ-णिलुक्क-गिरिग्घ-लुक्क-लिक-हुकाः" ॥ ८ । ४ । १५ ॥
इति निलीडो गिरिग्घाऽऽदेशः । 'गिरिग्घह' पक्षे-'निलिउज्जह'
निलीयते । प्रा० ४ पाद ।

गिरिणास-गम्-धा० । गमने, "गमेरई अइच्छाणुवज्जायज्जमो-
क्कुमाक्कुम-पण्णदु-पच्छुद-गिग्मह-णी-णीण-णीलुक्क-पण्ण-
रम्भ-परिअल्ल-वाल-परिअल्ल-गिरिणास-णिवहावसेहावह-
राः" ॥ ८ । ४ । १६२ ॥ इति सूत्रेण गमेर्णिगिरिणासाऽऽदेशः ।
'गिरिणासह' गच्छति । प्रा० ४ पाद ।

नय-धा० । अदर्शने, "नरोर्णिगिरिणास-णिवहावसेह-पणि-
सा-सहायहराः" ॥ ८ । ४ । १७८ ॥ इति नरोर्णिगिरिणासाऽऽदे-
शः । 'गिरिणासह' नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

पिप्-धा० । पेयणे, "पिपेर्णिवह-गिरिणास-गिरिणज्ज-
रोञ्च-चहुः" ॥ ८ । ४ । १८५ ॥ इति पिपेर्णिगिरिणासाऽऽदेशः ।
'गिरिणासह' पिबति । प्रा० ४ पाद ।

गिरिणिउज-पिप्-धा० । पेयणे, "पिपेर्णिवह-गिरिणास-गिरि-
णिउज-रोञ्च-चहुः" ॥ ८ । ४ । १८५ ॥ इति पिपेर्णिगिरि-
णिउजाऽऽदेशः । 'गिरिणिउजह' पिबति । प्रा० ४ पाद ।

गिरिभइत्ता-निरुध्य-अव्य० । सन्मार्गे व्यवस्थाप्येत्यर्थे, सूत्र०
१ अ० ४ अ० २ उ० । दश० ।

गिरुत्तण-निरोधन-न० । प्रक्षेपणे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
प्रतिबन्धे, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

गिरुत्तार-निरुत्तार-त्रि० । प्राकारस्योद्धजनप्रवेशनिर्गमभ-
जिते, पुरीषविस्मार्गार्थं जनानां बहिर्निर्गमनरहिते, ज्ञा० १ अ० ८
अ० । निरुद्धपुरीषोत्सर्गे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

गिरुत्ताह-निरुत्ताह-त्रि० । सत्त्वपरिवर्जिते, अं० २ वक्त० ।
निरुद्धमे, ग० १ अधि० ।

गिरुज-निरुज-न० । रुजानामज्ञावो निरुजम् । रोगाणामभावे,
पञ्चा० १६ विव० ।

गिरुजसिखतव-निरुजशिखतव-न० । रुजानां रोगाणामभावो
निरुजं, तदेव शिखेव शिखा प्रधानं फलतया यत्राऽसौ निरुज-
शिखाः, स एव तपः । पञ्चा० १६ विव० । आरोग्यार्थं तपोभेदे,
(प्रव०)

निरुजशिखं तपः प्राऽऽह-

एवं निरुजसिखां वि हु, नवरं सो होइ सामले पक्खे ।

तस्मि य अहिभो कीरड, गिलाणपडिजागरणनियमो । ५५६।

रुजानां रोगाणामभावो निरुजं, तदेव प्रधानफलाविवक्षया शिखेष शिखा चूला यत्राऽसौ निरुजशिखः, तपोविशेषः । सोऽप्येवमेव सर्वाङ्गसुन्दरतपोवदृष्टनिरुपवासैराचारलपारण-
कैरुपैव्यः । नवरं केवलं स निरुजशिखस्तपोविशेषः, इयामस्ते
कृष्णपङ्के जवति, अधिकश्च तत्र क्रियते ग्लानप्रतिजागरण-
नियमः, ग्लानो मया पद्याऽऽदिदानतः प्रतिस्वरणाय इत्येवं-
रूपप्रतिज्ञाग्रहणमित्यर्थः । शेष तु जिनपूजाऽऽदिकं तथैवेति ।
प्रब० २७१ द्वा० ।

गिरुद्धाङ्ग (ण)-निरुत्थायिन्-त्रि० । प्रयोजनेऽपि न पुनः
पुनरुत्थानशोक्तः । उक्त० १ अ० । निमित्त विनाऽनुत्थापके, उक्त०
३ अ० ।

गिरुत्त-निरुक्त-न० । अभिधान'करानुसारतो निश्चितार्थस्य
वन्धने भणने, अनु० । अनुयोगे सूत्रव्याख्यायाम्, (वृ०)

सम्प्रति अनुयोगमाधृत्य निरुक्तद्वारमाह-

निच्छिद्यमुत्त गिरुत्तं, तं पुण सुत्ते य होइ अत्ये य ।

मुने उवरिं वोच्छं, अत्यगिरुत्तं इमं तत्थ ॥

निश्चितमुक्तं निरुक्तम् । तच्च द्विधा-सूत्रस्यार्थस्य च । तत्र सूत्र-
स्योपरि " नेरुत्तियाणि तस्स उ " इत्यादिना ग्रन्थेन वक्ष्ये ।
अर्थनिरुक्तं पुनरिव वक्ष्यमाणम् ।

तदेव धिवल्लुः प्रथमतस्तद्विषयान् दृष्टान्तान्

वक्तव्यान् सूचयति-

अण् वायरे य उंमिय, पडिमुया चेव अज्जपडले य ।

वत्तिण् चउक्कजंगो, निरुतादी वत्तणी च जहा ॥

अनुयोगे अणुत्वे वादरत्वे च दृष्टान्तो वक्तव्यः, अनुयोगे उ-
पिष्टकापत्रकदृष्टान्तः, उपिरुका मुद्रा । भाषायां प्रतिभुतदृ-
ष्टान्तः । विभाषायामप्युपटलः । वात्तिके चत्वारो भङ्गाः, तत्र
महदृष्टान्तः । तथा-निरुक्ताऽऽदीनि । यथा वर्तमानस्वाम्याख्या-
तयान् तथा किमृषभाऽऽदयोऽपि, उताम्यथा ? । उच्यते-तथेति,
केवलज्ञानस्य तुल्यत्वात्, यथा वर्तनी मार्गः स सर्वजनपदेषु
प्रमाणत एकैव भवति । वृ० १ उ० । विशेष० । पदजङ्गने,
पदव्युत्पत्तिरूपे टीकाऽऽदौ, कल्प० २ कण । शब्दनिरुक्त-
प्रतिपादके वेदाङ्गे, औ० । आ० म० । अनु० । आ० । सर्वकै-
रुपादेयतया नितरामुक्ते, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार । निश्चये, दे०
ना० ४ वर्ग ३० गाथा ।

गिरुत्ति-निरुक्ति-स्त्री० । निश्चिता उक्तिर्निरुक्तिः । विशेष० ।
आ० म० । निर्वचन निरुक्तिः । क्रियाकारकभेदपर्यायैः शब्दार्थ-
कथने, विशेष० । आ० म० । आ० कृ० ।

गिरुत्तिय-नैरुत्तिक-न० । निरुक्ते भवं नैरुक्तम् । निरुक्तवशेना-
र्थप्रतिपादके नामानि, (अनु०) " से किं तं गिरुत्तिय ? । मणां
शेते महिपः । भ्रमति चरतीति भ्रमरः । मुहुर्मुहुर्ब्रह्मसतीति
मुसश्रम । कपोरिव लम्बते वपित्यम । चिच्छं करोति खल्लं च
जवति चिच्छल्लन । ऊर्द्धकर्ण उल्लूकः । खल्ल्य माला मेखला ।
सेसं गिरुत्तिय । " अनु० ।

गिरुद्ध-निरुद्ध-त्रि० । आच्छादिते, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।
आवृत्ते, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० । परिगलिते, आ० १ श्रु०

४ अ० ३ उ० । विवक्तिविभाषननिवारिते, आ० १ श्रु० १ अ० ।
जलखरजीवविशेषे, कल्प० ३ कण ।

गिरुद्धजोग-निरुद्धयोग-पुं० । चतुर्थे शुक्लव्यानभेदे, सूत्र० १
श्रु० ६ अ० ।

गिरुद्धपद्मा-निरुद्धप्रज्ञ-त्रि० । निरुद्धाऽऽच्छादिता ज्ञानाऽऽवर-
णाऽऽदिना कर्मणा प्रज्ञा ज्ञानं यस्य सः । अज्ञानप्रकाशे, सूत्र०
१ श्रु० ८ अ० ।

गिरुद्धपरियाय-निरुद्धपर्याय-पुं० । निरुद्धो विनाशितः पर्या-
यो यस्य स निरुद्धपर्यायः । व्य० ३ उ० । पश्चात्कृतत्वेन पूर्व-
पर्यायनिरोधात् तदेवसिकपर्याये, (" निरुद्धपरियाय समणे
णिगंथे कण्ठ ताद्वसं आयरियउवज्जायसाप । " इति सूत्रम-
' उद्देस ' शब्दे द्वितीयभागे ८०३ पृष्ठे व्याख्यानम्)

गिरुद्धबुद्धि-निरुद्धबुद्धि-त्रि० । निरुद्धा संशयकोटीकृता बु-
द्धियेषां ते निरुद्धबुद्धिकाः । संशयितेषु, वृ० ३ उ० ।

गिरुद्धवासपरियाय-निरुद्धवर्षापर्याय-पुं० । निरुद्धो विनाशि-
तो वर्षापर्यायो यस्य स निरुद्धवर्षापर्यायः । अनेकवर्षापर्याये,
व्य० ३ उ० । नि० चू० । (" निष्पि य जस्स अपुष्पा, वासा पुष्पे-
हिं वा तिदिं तं तु । वासेहिं निरुद्धेहिं, लक्खणजुत्तं पसंसं-
नि ॥१॥ " इति ' उद्देस ' शब्दे द्वितीयभागे ८०५ पृष्ठे व्याख्यातम्)

गिरुद्धाउय-निरुद्धायुष्क-न० । परिगलिते आयुष्के, " इमं
निरुद्धाउय सपेहाप । " आ० १ श्रु० ४ अ० ३ उ० ।

गिरुद्ध-निरुद्ध-न० । ' गिरुद्ध ' शब्दार्थे, पञ्चा० १६ विव० ।

गिरुद्धसिखतव-निरुद्धशिखतव-न० । ' गिरुद्धसिखतव '
शब्दार्थे, पञ्चा० १९ विव० ।

गिरुद्धी-देशी-मकराऽऽकृतिमाहे, दे० ना० ४ वर्ग २७ गाथा ।

गिरुद्धकम-निरुद्धक्रम-पुं० । निर्गत उपक्रममाञ्जिरुद्धक्रमः । अपव-
र्तनाकरणान्निर्गते अनुभागे, भ० । तत्र मरणविषयाऽऽयुषि ससजि-
रुद्धमिर्वा कर्तव्यमिव मरुषु जन्मगण्डवग्रहणरूपैर्यत्पुद्गलां पा-
दानं तद्विगदमपवर्तयितुमशक्यतया निरुद्धक्रममुच्यते । उक्त०
५ अ० । उपक्रमणाभावे, भ० २० श० १० उ० ।

गिरुद्धकमभाव-निरुद्धक्रमभाव-पुं० । अनुपक्रमणीयत्वे कर्मणा-
मवश्यवेद्यस्वजावत्वे, पञ्चा० ३ विव० ।

गिरुद्धकपाउ-निरुद्धपायुष-त्रि० । अक्रान्तमरणरहिते, आ० ।
आ० म० । यदा ह्यहंमान् स्वायुषस्त्रिजागत्रिभागे वा जघप्यत
एकेन ह्यहंमां चोत्कृष्टतः अतनिरुद्धमिर्वा कर्तव्यं मुहुर्मुहुर्ममाणेन
काञ्चेनाऽऽमप्रदेशरूपनानाभिकान्तवर्त्तिन आयुष्ककर्मवर्गणा-
पुद्गलान् प्रयत्नविशेषेण विधत्ते तदा निरुद्धकमाऽऽयुर्नर्वात ।
आ० १ श्रु० २ अ० १ उ० । विषा० ।

गिरुद्धकप-देशी-मरुते, दे० ना० ४ वर्ग ४१ गाथा ।

गिरुद्धकिड-निरुद्धकिड-त्रि० । स्वगतशोकाऽऽपुपङ्केषविशुक्ते,
ज० २५ श० ७ उ० । " इहस्स गणगल्लस्स गिरुद्धकिडस्स
जंतुणा । " अनु० ।

गिरुद्धकम-निरुद्धलोश-पुं० । शोकाऽऽदिबाधावर्जिते, व्या० ७
उ० । " गिरुद्धकेसे परिभाषा । " निरुद्धकेशः पर्यायः । इति एभि-

रेषोपकलेषो रहितः प्रपञ्चयापर्यायोऽनारम्भी कुचिन्तावर्जितः
पञ्चनीयो विदुषामित्येवं चिन्तनीयम् । दृश० १ अ० ।

गिरुवगारि[ण]-निरुपकारिन्-त्रि० । निरुपकर्तुं शीलमस्येति ।
निरुपकारकारके गुर्धदिकार्येष्वप्रवर्तके, आ० म० १ अ० १
अ० ।

गिरुवगहया-निरुपग्रहता-अ० । गन्ध्यादिरहितपङ्कजं च-
मांस्तिकायाजायेन तज्जानितगत्पुष्टमाभावे, आ० ४ उ० ३ उ० ।

गिरुवचरिय-निरुपचरित-त्रि० । उपचारेणाऽऽत्मनोऽन्वय-
नि, आ० १ अ० ५ अ० ।

गिरुवह्याणि[ण]-निरुपस्थानिन्-त्रि० । निर्गतमुपस्थानमुद्यमो
यस्य स निरुपस्थानी । सर्वरूपणिसदाचाराऽनुष्ठानविकले,
आ० १ अ० ५ अ० ३ उ० ।

गिरुवह्व-निरुपह्व-त्रि० । अविद्यमानराजाऽऽदिकृतोपह्वे,
आ० । आ० । रा० । रोगाऽऽदिक्लेशरहिते, न० । उपह्वो नाम-अ-
शिवं, गलरोगाऽऽदिकं वा । तस्याजायो निरुपह्वम् । उपह्व-
भावे, न० । “ गिरुवह्वं च स्वेन च होहिनि । ” वृ० ४ उ० ।
अशियाऽऽपुपह्ववर्जिते, वृ० १ उ० ।

गिरुवम-निरुपम-त्रि० । सकलोपमाऽतीते, दृश० ५ तत्र । उपमा-
रहिते, जी० ३ प्रति० ४ उ० । तं । आ० । “ गिरुवमपिन्द्रिय-
भसिरा । ” निरुपमं पिण्डरूपेण वस्तुत्वेन पिण्डिकायमानमप्र-
शिरः शिरोऽग्रं येषां ते तथा । तं ।

गिरुवमभुहमंगय-निरुपममुखमङ्कत-त्रि० । निरुपमाऽऽख्येना-
विद्यमानाऽऽक्षेपेण सङ्गन इति समासः । असंयोगिकाऽऽनन्दयुके,
प० स० १ द्वार ।

गिरुवपरिय-निरुपचरित-त्रि० । ‘ गिरुवचरिय ’ शब्दार्थे,
आ० १ अ० ५ अ० ।

गिरुवलेव-निरुपलेप-त्रि० । ह्यतो निर्मलदेहत्वाद् भावतो
अन्धदेहत्वाभावात् निर्गत उपलेपो यस्मादिति निरुपलेपः । दृश०
१ उ० । ह्यतो निर्मलदेहे, जावनस्तु कर्मबन्धहेतुलक्षणोपले-
परहिते, आ० । कल्प० । आ० । प्रश्न० । स० । लेपरहिते, आ० ।
स्नेहवर्जिते, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार ।

निरुपलेप दृष्टान्तैर्भावयति-

गिरुवलेवे-कंसपाई इव मुक्तोए, संखो इव गिरिजणे,
जीवे इव अप्पदिहयगई, गगणमिव गिरालंबणे, वाउ व्व
अप्पदिबद्धे, भारयसल्लिं व सुच्छाहियए, पुक्खरपत्तं व
गिरुवलेवे, कुम्भो इव गुत्तिदिए, खगिगविसाणं व पगजाए,
विहग इव विप्पमुक्के, जारंदपक्खी इव अप्पपत्ते, कुंजरो
इव सौमीरे, वधभो इव जायथामे, सीहो इव पुच्छरिसे
मंदरो इव अप्पकंप्पे, रत्तारो इव गम्भीरे, चंदो इव सोमले-
से, सूर्रो इव दित्तेए, जच्चकणगं व जायरुवे, वसुंधरा इव
सव्वफासविमहे, सुहुयहुपासण इव तेपसा जलंते ।
नत्थि णं तस्स भगवंतस्स कत्थि पटिच्चे जवइ ।

निरुपलेपो ह्यजावमलापगमेन, तत्र कल्पमलः शरीरसंभवः,
जावमलः कर्मजनितः । अथ निरुपलेपर्य दृष्टान्तैर्द्वयति-कां-

स्य ॥ इव मुक्तं तोयमिव स्नेहो येन स तथा, यथा कां-
त्यपात्रं तोयेन न लिप्यते, तथा भगवान् स्नेहेन न लिप्यते
इत्यर्थः । तथा शङ्ख इव निरञ्जनः, रञ्जनं रागाऽऽशुपरञ्जनं तेन
शङ्खत्वात् । जीव इव अप्रतिहतगतिः, सर्वत्रास्त्राक्षितविहारि-
त्वात् । गगनमिव निराश्रयः, कस्याप्याधारस्यानपेक्षत्वात् ।
वायुरिव अप्रतिबद्धः, एकस्मिन् स्थाने कालवस्थानाभावात् ।
शारदसंक्षिप्तमिव शुद्धदयः, कालुष्याकसङ्कितत्वात् । पुष्कर-
पत्रं कमलपत्रं, तद्विषयलेपः, यथा कमलपत्रे जललेपो न
सगतिः, तथा भगवतः कर्मलेपो न लगनीयः । कर्म इव गुप्ते-
न्द्रियः । अङ्गिविषयमिव एकजानः । यथा-अङ्गिनः स्वापवृ-
शेषस्य विषाणं शृङ्गमेकं प्रवति, तथा भगवानाप, रागाऽऽदि-
ना सहायेन च रहितत्वात् । विहग इव विप्रमुक्तः, मुक्तप-
रिकरत्वात् अनियतनिवासाच्च । जारण्डपक्वीव अप्रमत्तः,
भारण्डपक्षिणोः किलेकं शरीरम् । यतः-“ एकोद्वारः पृथ-
ग् ग्रीवा-स्त्रोपदा मय्यर्भाषणः । जारण्डपक्षिणस्तेषां, मूर्ति-
निष्कफलेच्छया ” ॥ १ ॥ ते चात्यन्तम् अप्रमत्ता पथ जाव-
न्तीति तदुपमा । कुञ्जर इव शौण्डीरः कर्मशत्रुं प्रति शूरः,
वृषभ इव जातस्थामा जातपराक्रमः, स्थीकृतमहाव्रतमारो-
हन्ते प्रति समर्थत्वात् । सिंह इव दुर्धरः, परीपहाऽऽदिश्वापदैर-
जय्यत्वात् । मन्दर इव मेरुविव अप्रकम्पः, उपसर्गवार्तेरच-
क्षितत्वात् । सागर इव गम्भीरः, हर्षविषादकारणसङ्गवेऽपि
अविह्वलस्वभावात् । चन्द्र इव सौम्यलेख्यः, शान्तत्वात् ।
सूर्य इव दीप्तनेजाः । ह्यतो वेदकान्त्या, भावतो ज्ञानेन
जात्यकनकमिव जातं रूपं स्वरूपं यस्य स तथा । यथा
किल कनकं मलज्वलनेन दीप्तं भवति, तथा जगवतोऽपि
स्वरूपं कर्ममलविगमेन अतिदीप्तमस्तीति भावः । वसुंधरा इव
पृथ्वीव सर्वस्पर्शसहः, यथा हि शीतोष्णाऽऽदि सर्वे पृथ्वी
समतया सहते, तथा भगवानाप । सुप्तं हुतो घृताऽऽदिभिः लि-
ख एवंविधो यो हुताशनोऽग्निस्तद्वत्तेजसा ज्वलन् । नास्त्यथ
पक्षः-यस्तस्य भगवतः कुत्रापि प्रतिबन्धो भवति, तस्य
जगवतः कुत्रापि प्रतिबन्धो नास्तीति भावः । कल्प० ६ कृष्ण ।

गिरुवसग-निरुपसर्ग-पुं० । जन्माऽऽद्युपसर्गर्गते मोक्षे, प्र-
ति० । आ० । आ० । आ० चू० । राजगुणभेदे, यतः सकले-
ऽपि देशे मारिडमराऽऽद्युपसर्गसंभवः । अ० ३ उ० ।

गिरुवसगवत्तिपा-स्त्री० । निरुपसर्गप्रत्यय-पुं० । जन्माऽऽद्युप-
सर्गाभावेन निरुपसर्गो मोक्षप्रत्ययः । “ वात्सिया ति ” आ०-
त्वात् । मोक्षनिमित्ते, “ अरिहतचेष्टयाणं करेमि काउस्सगं
गिरुवसगवत्तिपाए बोहिलाहवत्तिपाए । ” ध० २ अधि० ।
ल० ।

गिरुवह्व-निरुपह्व-त्रि० । वाताऽऽद्युपह्वते, म० ७ अ० १ उ० ।
आ० । वत्त० । विकाराविरहिते, आ० । रा० । ज्वराऽऽदिदशाऽऽद्यु-
पह्ववरहिते, जी० ३ प्रति० ४ उ० । रोगाऽऽदिभिरनुपह्वतं, प्र-
श्न० ४ आ० । द्वार । “ गिरुवह्वयत्तद्वत्तलपचिदियवहुं ति । ”
निरुपहतानि अविद्यमानवाताऽऽद्युपघातानि उदात्तानि वत्तमव-
र्णाऽऽदिगुणानि अत एव सप्तानि मनोहराणि पञ्चापीन्द्रियाणि
पह्नुनि च स्वविषयप्रदणदक्षाणि यत्र तत्तथा । म० ए श०
३३ उ० ।

गिरुवहि-निरुपधि-त्रि० । उपधिऽऽद्य, मायेत्यनर्थान्तरम् । अयं

अ क्रोधाऽऽपुपलक्षणं, ततश्च निर्गता उपधादयः सर्वे एव क-
षाया येभ्यस्ते निरुपधयः । निष्कषायेषु, "हेउचिमयी निरुवाहि-
जियाण अवेहेण य जियंति ॥ १४४ ॥" दश० १ अ० ।

णिरुवार-ग्रह-धा० । ग्रहणे, "ग्रहो वड-गेएह-हर-पड्ड-निरुवा-
राहि-पच्छुआः" ॥ ८ । ४ । २०६ ॥ इति ग्रहेर्निरुवाराऽऽदेशः ।
"निरुवारइ" । गृह्णाति । प्रा० ४ पाद ।

णिरुसाह-निरुसाह-त्रि० । सदनुष्ठाननिरुधमे, सूत्र० १ अ०
४ अ० १ ड० ।

णिरुविअ-निरुपित-त्रि० । आलोच्य कायिते, "विअकइणि-
रुविअं" । वृत्तकविनिरुपितम् । प्रा० २ पाद ।

णिरुविजण-निरुप्य-अव्य० । आलोच्येत्यर्थे, पञ्चा० ८ विव० ।
णिरुवियव-निरुपयितव्य-त्रि० । आलोचनीये, पञ्चा० ११
विव० ।

णिरुह-निरुह-पुं० । विरचने, सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

णिरिय-निरिजस्-त्रि० । निष्प्रकम्पे, भ० ५ श० ७ ड० । कल्प० ।
निश्चले, नि० सू० २० उ० । सैजसां निरेजसां च पुफलानां का-
यस्थितिरुक्ता । प्रा० २५ श० ४ ड० ।

णिरियण-निरिजन-त्रि० । निश्चले, औ० । प्रज्ञा० । निष्प्रकम्पे,
आव० ५ अ० ।

णिरोदर-निरोदर-त्रि० । विरुतोदररहिते, जी० ३ प्रति० ४
उ० । तुच्छोदरे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

णिरोह-निरोध-पुं० । निरोधनं निरोधः । प्रलयकरणे, "उड-
मर्याणं जाण, जोगनिरोहो जियाण च ।" आव० ४ अ० । आ०
क० । अशेषकर्मकरणे, सूत्र० १ अ० १४ अ० । निश्चयेन धरत्ये,
आव० ४ अ० ।

मुत्तणिरोहे चक्खुं, वच्चणिरोहेण मीवियं जहाति ।

उडणिरोहे कोढं, गेदमं वा भवे तीसु ॥ ६६३ ॥

मूत्रनिरोधे विधीयमाने चक्रुरपहन्यते । सर्वेः पुरीष, तस्य
निरोधेन जीवितं परित्यजति, अचिरादेव मरणं भवतीत्यर्थः ।
ऊर्द्धं वसनं, तस्य निरोधे कुष्ठं भवति, श्लाघ्यं वा सामान्यतो
मान्यं त्रिष्वपि मूत्रपुरीषवमनेषु निरुध्यमानेषु भवेत् । वृ० ३
ड० । प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपविधाने, स च निरोधोऽभ्यासाद्
वैराग्याच्च भवति । तद्वक्तुम्-"अन्यासं वैराग्याद्यां तन्निरोधः" ।
द्रा० २३ द्रा० ।

णिरोदपरिणाम-निरोधपरिणाम-पुं० । चित्तस्य तथाविचलै-
र्यविशेषे, द्रा० । अत्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावाभ्यां
निरोधक्षणचिन्ताभयो निरोधपरिणाम इति । द्रा० २३ द्रा० ।

णिलज्ज-निर्जज-त्रि० । सज्जाराहिते, "हुं निजज! समोसर ।"
प्रा० २ पाद ।

णिलज्जिमा-पुं० । स्त्री० ।-निर्जज्जिमन-पुं० । निर्जज्जस्व भावो
निर्जज्जिमा "वैमाज्ज्यायाः स्त्रियाम्" ॥ ८ । ३५ ॥ इति वा स्त्रि-
यां प्रयोगः । "एसा निलज्जिमा, एस निज्जिमा" । ल-
ज्जाराहित्ये, प्रा० १ पाद ।

णिलय-निलय-पुं० । गृहे, उत्त० ३५ अ० । को० । तं० ।

णिलयण-निलयन-न० । वसतौ, नयानां निलयनौपम्यम् । वि-
द्यो० । (वसतिदृष्टान्तः 'णय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८८१ पृष्ठे
प्रकृतिः)

णिलाम-सत्ताट-न० । भावे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

णिलित-निलीयमान-त्रि० । नीलाऽऽधाधयति, रा० । निवि-
शमाने, औ० ।

णिलिज्जमाण-निलीयमान-त्रि० । अपनयति, धाम्यशुद्धि कु-
र्वाणे, सूत्र० २ अ० २ अ० । संवाधनं कुर्वति, सूत्र० १ अ० ४
अ० २ ड० ।

णिलीअ-निली-धा० । निलयने, "निलीओ णिलीअ-णिलुक्क-
णिरिण्य-लुक्क-लिक-टिहकाः" ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ इति निपूर्वस्य
लीङो 'णिलीअ' आदेशः । 'णिलीअइ' । निलीयते । प्रा० ४ पाद ।

णिलुक्क-देशी-धिरने, "खिण्णामेव णिलुक्को ।" आ० म० १ अ० १
खण्ड । अन्तर्हिते, द्रा० १ अ० ८ अ० । णिलुक्को निवृत्तः । आ० क० ।
निली-नि-ली-धा० । निलयने, "निलीओ णिलीअणिलु-
क्क०" ॥ ८ । ४ । ५५ ॥ इत्यादिसूत्रेण निलीओ णिलुक्काऽऽदे-
शः । 'णिलुक्कइ' । निलीयते । प्रा० ४ पाद ।

तुरू-धा० । त्राटने, "तुमेस्तोम-तुह-खुह-खुडोक्क-णिलुक्क-
सुक्कोसूराः" ॥ ८ । ४ । १६ ॥ इति तुमेणिलुक्काऽऽदेशः । 'णिलुक्कइ' ।
तुरुति । प्रा० ४ पाद ।

णिलुक्क-देशी-पतद्ग्रहे, वे० ना० ४ वर्गे ३१ गाथा ।

णिलुक्कण-निलीज्जन-न० । नितरां लाज्जनमज्ञावयवच्छेदः, गवा-
दिकर्णकम्बग्रष्टुक्पुच्छच्छेदनासावेधाकूनस्रण्डनम्बद्धाहाऽऽपुष्ट-
पृष्ठगालनाऽऽदिके (ध० २ अधि०) छेदनव्यापारे, वल्लीघर्षतुर-
ङ्गाऽऽदीनां वर्धितकरणे, ध० २० । प्रश्न० । आ० सू० । प्रव० ।
"नासावेधोऽकूनं पुच्छ-च्छेदनं पृष्ठगालनम् । गोकर्णकम्बलच्छे-
दो, निर्ताज्जनमूर्धिरितम् ॥ १ ॥" तत्राऽकून गवाभ्याऽऽदीनां
चिह्नकरणं, मुष्कोऽण्डस्तस्य छेदनं वर्धितकीकरणं, अस्मिन्
जीवसाधा व्यक्तेः । ध० २ अधि० ।

णिलुक्कणकम्म-निर्ताज्जनकर्मन्-न० । निर्ताज्जनमेव कर्म जी-
विका निर्ताज्जनकर्म । गोमहिष्यादीनां नासावेधे, गवाभ्याऽऽदी-
नां वर्धितकरणे, प्रव० ६ द्वार । आ० । उपा० । पञ्चा० । आव० ।
एतच्च कर्मत उपभोगपरिभोगवर्तिना कर्माऽऽदानहेतुरतीचार
पथेति वर्ज्यम् । ध० २ अधि० ।

णिलुक्क-मुच्-धा० । "मुचेण्णुवावहेम-मेसोस्सिक-रेभव-
णिल्लुक्क-धसामाः" ॥ ८ । ४ । ११ ॥ इति मुखेणिल्लुक्काऽऽदे-
शः । 'णिल्लुक्कइ' । मुञ्चति । प्रा० ४ पाद ।

णिल्लज्ज-निर्जज-त्रि० । लज्जाराहिते, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

णिल्लम-उल्लस-उत्-लस-धा० । उल्लसने, लसिते, "उल्लसे-
रुससोसुम्भ-णिल्लम-पुल्लवाअ-गुडोसुमारोआः" ॥ ८ । ४ । २०२ ॥
इति उत्पूर्वस्य लसधातोः णिल्लसाऽऽदेशः । प्रा० ४ पाद ।

णिल्लसिअ-देशी-निर्गते, वे० ना० ४ वर्गे ३६ गाथा ।

णिल्लालिय-निर्लालित-त्रि० । प्रसारिते, द्रा० १ अ० १ अ० ।
विधृतमुखाद् निःसारिते, द्रा० १ अ० ८ अ० । अपलपावमाने,
कल्प० २ कण ।

णिल्लुर-छिद्-धा० । द्वैधीकरणे, "छिदेण्णुवाव-णिल्लुर-नि-
ज्जोम-णिल्लुर-णिल्लुर-सूराः" ॥ ८ । ४ । १२४ ॥ इति छिदे-
णिल्लुराऽऽदेशः । 'णिल्लुरइ' । छिनत्ति । प्रा० ४ पाद ।

णिष्ठेव-निर्लेप-त्रि० । चेतनस्य सकलपरमावसंयोगानावे-
न व्याप्यव्यापकप्राहककर्तृत्वभोक्तृत्वाऽऽदिशक्तीनां स्वभावाव-
स्थाने, अष्ट० । चेतनस्य सकलपरमावसंयोगाभावेन व्या-
प्यव्यापकप्राहककर्तृत्वभोक्तृत्वाऽऽदिशक्तीनां स्वभावावस्था-
नं निर्लेपः । नामतो निर्लेपः-अभिज्ञायाऽऽत्मकजीवाजीवा-
नाम् । स्थापनानिर्लेपः-निर्ग्रन्थाऽऽकाराऽऽदिः । द्रव्यनिर्लेपः-
कांस्यपात्राऽऽदिस्तद्व्यतिरिक्तः । शेषस्तु पूर्ववत् । भावनिर्लेपः-
जीवाजीवभेदात् । अजीवा धर्माधर्माऽऽकाशाऽऽदिः । जीवस्तु
समस्तविजायामिष्वङ्गरहितः मुक्ताऽऽत्मा । नैयस्तु द्रव्यपरिप-
क्षाऽऽदिश्चक्षितः । नैगमेन संप्रदेय जीनो जात्याऽलितः, व्यवहा-
रेणक्षितः द्रव्यतत्त्वागी । व्यवहारेण सम्पन्नदर्शनसम्पन्नानप-
रिच्छिन्नपरमावपरित्यागी तन्निमित्तभूतात् धनस्वजनोपकरणान्
लेप्त्वनासक्तः । समभिरुद्धताऽरितन्ताऽऽदिप्रशस्तनिमित्तैर्बहुनै-
परिमाणैरलितस्यात् क्षीणमोहो जिनः केशली चान्नितः । एतन्मतेन
सिद्धः, नवपयैरलितस्त्वात् । वाचनान्तरे तु-नैगमाक्षितः, अं-
शत्वागी नैगमाऽऽकाररूपेण संप्रदेय सम्पन्नदर्शनी सत्त्या आ-
त्मानं सर्वथा विभक्त्यात् । व्यवहारेण तच्छब्दयाऽपास्तग-
णाऽऽदिक्षेप्यत् । अतुनूत्रस्तु सन्निमित्ताऽऽदिस्वरक्तत्वेना-
वग्रहनात् । श । अतिसंश्लिष्टत्रायं बुद्धिपूर्वकोपयोग य रागा-
ऽऽदिषु अपरिणाम । समभिरुद्धतः सर्वचेतनायाः सर्वत्रायस्य
विभावाऽऽक्षेप्यत् । एतन्मतेन पूर्वोप्यासचक्रमाऽऽ-
दिभयोपप्राहिसर्वेषु 'सकलहितस्य सिद्धस्य निर्लेपत्वम् । पुन-
र्निकोपत्रये नयचतुष्टये भावनिर्लेपे पर्यायालितत्वेनाऽन्तिमनय-
वयम् । इति तत्रार्थवृत्तिराशयः । अत्र भावसम्पत्कसाधकनि-
र्लेपाधिकारः-

संसारे निरसन स्याथै रजः कज्जलवेदपानि ।

लिप्यते निखिलो लोको, ज्ञानमिच्छो न लिप्यते ॥१॥

नाऽहं पुनश्चभावानां, कतो कारयिता च न ।

नानुभवाऽपि चेत्यात्म-ज्ञानवान् लिप्यते कथम् ॥२॥

लिप्यते पुद्गलस्कन्धो, न लिप्ये पुद्गलैरहम् ।

नित्रयोपामाज्जनेनैव, ध्यायन्ति न लिप्यते ॥३॥

लिप्ताज्ञानसंपात-प्रतिपाताय केवलम् ।

निर्लेपज्ञानमग्नस्य, क्रिया सर्वोपयुज्यते ॥४॥

तपःश्रुताऽऽदिना पतः, क्रियावानपि लिप्यते ।

भावनाज्ञानसंपन्नो, निष्क्रियोऽपि न लिप्यते ॥५॥

अलिप्तो निश्चयेनाऽऽत्मा, लिप्ताश्च व्य । "धम्म पुअ

शुश्र्यत्यलिप्तया ज्ञानं, क्रियावान् । एस्स काउस्सगो, होइ

ज्ञानक्रियासमावेशः, सहैवान्मीलने द्व

चुमिकानेदतस्त्वत्र, जयेदेकैकमुख्यता

सज्ञानं यदनुष्ठानं, न लिप्तां दोषरज्जुतः

शुश्र्युस्सस्वभावाय, तस्मै भावते न

अष्ट० ११ अष्ट० । विगतलोभे, ज० ६ श० ७ । पूर्वस्य अमघातोर्णि-
नीरय निष्मल्ले णिष्ठेव णिष्ठेव अवहमे वि-
मल्लेयान् तन्मयतागन्ताप्रापहार-
धान्यलोपकोष्ठागारवत् निर्लेपः । भ० ६ ३
जी० । संपराहते पृथुकाऽऽदौ, आ० ४ अ० १ । व्याघातः पर्वताऽऽ-
४३० "भावादिमन्" ॥६॥

णिष्ठेव-निर्लेप-पुं० । रजके, व्य० १ उ० । "रायगिहे सेणिमो

राया, तेण सोमज्जयलं णिष्ठेवगस्स दिअं ।" आ० चू० ४ अ० ।

णिष्ठेवण-निर्लेपन-न० । मलस्याभावे मलच्छोटने, व्य० १

उ० । नि० चू० । निर्लेपे, " उव्वत्तणणिष्ठेवणपीइते ।" ओ-

य० । द्विविधानि शरीराणि-अस्मानि, मुक्तानि चेति । भ० ७ श०

४ उ० । (तेषां निर्लेपनमपि 'सरार' शब्दे वक्ष्यते)

णिष्ठेवण-निर्लेपन-न० । इपच्छुष्कस्याद्वस्तने, आ० २

शु० १ चू० ३ अ० २ उ० ।

णिष्ठोद-निर्लेप-त्रि० । विगतलोभे, उत्त० ८ अ० । प्रतिबो-

ध्य तेन भगवता निर्लोभम्यूडामणिना प्रमार्जना । ती० ३५ कल्प ।

शिव-नृप-पुं० । राजनि, नि० चू० २ उ० । " दशवेइथासमो

नृपः ।" आ० १ शु० २ अ० ६ उ० । इण्डिके, वृ० १ उ० ।

शिव-नृपति-पुं० । राजनि, व्य० १ उ० ।

शिवइता-निपतित-त्रि० । अवतरीतार, स्था० ४ उ० ४ उ० ।

शिवइय-निपतित-त्रि० । उपरि पतितं तथा सत् यत् पौरुष-

नि तन्निपातितम् । त्वग्विवे दृष्टिष्वे वा विषयेदे, न० । स्था० ४

उ० ४ उ० । अश्वोलम्बमाने, "समुच्छिपइ वा, शिथपइ वा ।"

आ० २ अ० १ चू० ४ अ० १ उ० ।

शिवउपय-निपातोत्पात-पुं० । निपातपूर्वक उत्पत्तौ यत्र स

निपातोत्पातः । नाट्यभेदे, यत्र पूर्वं निपतन्ति, तत उत्पतन्ति ।

आ० म० १ अ० १ खग० ज० ।

शिवकर-नृपकर-पुं० । राजहस्ते, पञ्चा० १८ वि० ।

शिवकलूयाकिरियाजयणा-नृपकरलूनाक्रियायतना-त्वी० ।

नृपकरे राजहस्ते लूना धातिका रोगावशेषो नृपकरलूना, तस्या

उपशमं क्रिया चिकित्सा मन्त्रापमार्जनाऽऽदिका, तस्यां या

यतना प्रयत्नः, सा तथा । राजहस्तलूनाचिकित्साप्रयत्ने,

पञ्चा० १८ वि० ।

शिवदृष्ट-निवर्त्तन-न० । निवृत्तौ मार्गनिवर्त्तनस्थाने, ज्ञा० १

शु० २ अ० ।

शिवदण-निपतन-न० । अधःपतने, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

शिवदिऊण-निपत्य-अव्य० । अधःपतिव्यत्यर्थे, " णियडिऊण

लेणेसु पय पियं करेह मे जयव ! पसायं ।" दर्श० ३ तत्र ।

शिवदिय-निपतित-त्रि० । नीचैः पतिते, " सर्व्वेगोई शिवदि-

या ।" आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

शिवद-त्रि० । शपिते, आ० ४ अ० । युते, संथा० ।

१५० ।

तानि किल माका- न चि जायइ न वि अ

न, यतो गुहाऽत्र मुक्तिरूपा, ॥१॥ "

हा, दु प्रवेशात् । तथा-परं ब्रह्म सत्ये

अगस्त्य पु नृप- अभिजाततो मोक्षास्तित्वं नास्तित्व च चेदपव-

प्रतिपादितमवगम्य तव सहायः । तत्रैषां चेदपदानामर्थं त्वं न

जानासि, यतस्तेषामयमयो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १९७४ ॥

युक्तिर्मात्रं मोक्षाभावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसिनां दूषयितुं

जगवान्प्रकटयितुमाह-

यमासि किं दीवस्स व, नातो निव्वाणमस्स जीवस्स ॥

णिवसुसिखो नाम ॥ १ ॥ " इत्युक्तलक्षणे कायोत्सर्गभेदे,
आव० ५ अ० ।

णिवत्तमाण-निवर्त्तमान-त्रि० । प्रत्यावर्त्तमाने, " गुरुणा णिव-
त्तमाणे । " इय० १ उ० ।

णिवत्ति-निवृत्ति-स्त्री० । बन्धने, स्थानं ४ उ० १ उ० । निष्प-
त्तौ, स्थानं ४ उ० ४ उ० ।

णिवपदिमा-नृपप्रतिपा-स्त्री० । राक्ष आकारे, " संगामे णिव-
पदिमं, देवी काकण जुग्भात रणमि । " इय० १ उ० ।

णिववस-नृपवस-पुं० । नरेशवशे, जीवा० १२ अधि० ।

णिवविष्टि-नृपविष्टि-स्त्री० । राजविष्टौ, इय० २ उ० ।

णिवमण-निवसन-न० । परिधाने, ज्ञा० १ शु० ८ उ० । विशि-
ष्टरचनारचिते परितः परिधाने, अनु० । " महिलिअं णिवसणे-
ण । " अनु० ।

णिवह-निवह-पुं० । सङ्घाते, विशेष० । आ० म० ।

गम-धा० । गमौ, " गमेरहं-महच्छाणुवजावज्जमोक्कुसा-
क्कुसल-पञ्च-पञ्च-णिम्मह-णी-णीण-णीलुक-पद्म-र-
म्भ-परिअल्ल-बोद्ध-परिअल्ल-णिणिणाल-णिणहवसेहावहरा । "
॥ ८ । ४ । १६२ ॥ इति सूत्रेण गमधातोर्णिणहवाऽऽदेशो वा ।
' णिवह' । पक्षे- ' गच्छ' । गच्छति । प्रा० ४ पाद ।

नग-धा० । अदर्शने, " नशेर्णिणिणाल-णिवहावसेह-परिसा-
सेहावहराः " ॥ ८ । ४ । १७८ ॥ इति सूत्रेण णिवहाऽऽदेशः ।
' णिवह' । नश्यति । प्रा० ४ पाद । समुच्चै, दे० ना० ४ वर्ग २६
गाथा ।

णिवार्त्त-वेशी-स्वेदे, दे० ना० ४ वर्ग ३४ गाथा ।

णिवार्त्त[ण]-निपातिन्-त्रि० । निपातितुं शीलमस्येति निपातीति
विशृणु णिनिः । निपातनं वा निपाताः, सोऽस्यास्तीति निपाती ।
सूत्रे, अधःपतिते, संयमादस्यमं प्राप्तं, " जे पुव्वुट्ठाई णो
पच्छा णिवार्त्त, जे पुव्वुट्ठाई पच्छा णिवार्त्त, जे णो पुव्वुट्ठाई प-
च्छा णिवार्त्त । " आचा० १ शु० ५ अ० ३ उ० ।

णिवार्त्ता-निपात्य-अव० । लगयित्वेत्यर्थे, " जाणुं धरणि-
तलंमि निहट्टु णिवार्त्ता । " जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

णिवार्त्त-निपान-न० । अलपानस्थाने, वृ० ३ उ० ।

णिवार्त्त-निपात-पुं० । निपातनं निपातः । आचा० १ शु० ५
अ० ३ उ० । पतने, ज्ञा० १ शु० १ अ० । विनाशे, पि० । नि-
ने, प्रश्न० २ आश्च० द्वार । नितरां पातो, नि-
" आयवस्स णिवार्त्त । " इति । निपातः । संयोगे,
तनाय तेषु तेषु नि- २ अ० । तत्तदर्थयो-
" निपात । पतयति निपातः । प्रश्न० २ सम्ब० द्वार ।

एकजनाहं ॥ ११११४ ॥ " चाद्योऽस्तत्वे । ११४५ ॥
इति निपातितसंज्ञितेषु चोक्तत्वेनापरिग्रहायैषु आऽऽदिषु,
विशे० । ज्ञा० । आ० म० । मरणे, वाच० ।

निवात-त्रि० । वायुप्रवेशरहिते, भ० ७ श० ८ उ० । ज्ञा० ।

" तंसिप्येगे अणनारा, हिमवाण णिवार्त्तमेसति । " शीताद्विता
निवातमेवयन्ति-चक्षुशालाऽऽदिवसतीर्षातायनाऽऽदिरहिताः ।
आश्च० १ शु० ६ अ० २ उ० ।

णिवार्त्तधीर-निवातगम्भीर-त्रि० । निवातविशाले, यद् हि
गृहाऽऽदिकं वातरहितमपि महद् भवति तच्चया । भ० ७ श०
८ उ० ।

णिवार्त्त-निपातन-न० । गताऽऽदिप्रक्षेपणे, प्रश्न० २ आश्च०
द्वार । सूत्र० । व्याकरणप्रसिद्धे आदेशाऽऽगमाऽऽभावे समुदायः-
ऽऽदेशे, आ० म० १ अ० २ सम्ब० ।

णिवार्त्तसरणप्पईव-निवातशरणमदीप-पुं० । निर्गतवातगृहे-
कदेशस्थदीपे, " जं पुण सुनिप्पकंपं, निवायसरणप्पईवमिष
चिन् । " आच० ४ अ० ।

णिवार्त्तसरणप्पईवज्जाण-निवातशरणमदीपध्यान-न० । वा-
तवर्जितगृहोपज्वलने, " णिवार्त्तसरणप्पईवज्जाणमिष णि-
प्पकपे । " प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार ।

णिवार्त्त-निवारण-न० । नितरां वारणं निवारणम् । प्रतिघा-
ते, ज० ६ श० ३३ उ० । नितरां वार्यते निषिध्यतेऽनेन शीताऽऽ-
तपाऽऽदीनीति निवारणम् । सौधाऽऽदिके तथाविधे गृहे, ब्रह्माऽऽ-
दी च । उच्यते अ० । " न मे निवारणं अयि, उचिस्ता णं न विअई ।
अहं तु अग्निं सेवामि, ५६ भिक्खु न चित्तप ॥ ७ ॥ " उच्यते २ अ० ।

निवारण-निवारक-त्रि० । मैवं कार्वाणित्येव निषेधके, ज्ञा० १
शु० १६ अ० । नि० ।

निवारिण-निवारित-त्रि० । प्रतिषिद्धे, आव० ४ अ० ।

निवास-निवास-पुं० । निवसने चूमिताने, नि० १ शु० १ अ-
र्ग १ अ० ।

निविष्ट-निविष्ट-त्रि० । अभ्युपपन्ने, आचा० १ शु० ४ अ० ३
उ० । सूत्र० । ज्ञा० । जीवप्रदेशेषु, भ० १३ श० ७ उ० । तीव्रानु-
भावजनकतया स्थिते कर्मणि, प्रश्न० २ पद । ज० ।

निविष्ट-त्रि० । बन्धे, उपात्ते, " धोवं बहु णिविष्टमि " । ५५ । नां
विष्टशब्दस्य त्रामार्थत्वं बन्धेन चर्चितकीकरणं, अस्मिन्
णिविष्टकृपाद्वि-निर्वि- अधि० ।

धुसामाचारीभेदे, स्थाकर्मन्-न० । निर्लाङ्घनमेव कर्म जी-
शब्दे तृतीयजाने २३३ हिष्यादीनां नासावेधे, गताश्वाऽऽदी-

निविष्ट-निविष्ट-त्रि० । आ० । उपा० । पञ्चा० । आव० ।
चित्कत्वात्तु इत्यलः । गौगवर्तिना कर्माऽऽदानहेतुरतीवार-
धः ।

णिवृत्ति-निवृत्ति-स्त्री० । मुचेष्टुवावहेरु-मेष्टोत्सिक-रेमव-
दोषो, न मये न च मे-
" ॥ ८ । ४ । १९१ ॥ इति मुचेर्णिक्कुक्काऽऽदे-
महाफला ॥ १ ॥ सूत्रानि । प्रा० ४ पाद ।

परदारगमस्म त । अ । लज्जार्गहने, प्रश्न० ३ आश्च० द्वार ।
हं ॥ सुधेवाण (?) नि । तस-धा० । उच्यमाने, लासिने, " उच्यसे-

ममो दुग्गाह गच्छे, पुलआअ-गुज्जोत्तारोआः " ॥ ८ । ४ । २०२ ॥
णिवृत्तिपहाण-निवृत्ति-निवृत्ति-स्त्री० । निवृत्ताऽऽदेशः । प्रा० ४ पाद ।
बहुतरसत्त्वघातनिवृत्ते, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिवृद्ध-निवृद्ध-त्रि० । प्रसारिते, ज्ञा० १ शु० १ अ० ।
देव स्ति वा गो वप । ने, ज्ञा० १ शु० ८ अ० । सपलपाचमाने,

णिवृद्धिस्ता-निर्वृष्ट-त्रि० ।

णिवृद्धिस्ता रणीयक्ये द्वैधीकरणे, " निर्वृद्धाव-णिक्कु-मि-
सू० प्र० १ पाद ७ । -सूत्रः " ॥ ८ । ४ । १२४ ॥ इति द्विदे-
न्युरह' । निवृत्ति । प्रा० ४ पाद ।

शिवुष्टेमाण--निर्वेष्टयत्--त्रि० । हापयति, सू० प्र० । " विक्ल-
भवुष्टि शिवुष्टेमाणे अट्टारसजोवलाहं परिरयवुष्टि शिवुष्टि शिवु-
ष्टेमाणे । " सू० प्र० २ पादु० ।

शिवुष्टि--निवृद्धि--स्त्री० । वातपित्ताऽऽदिभिः शरीरोपचयहानौ,
स्था० । निरुद्धवस्थाभावात्तत्वाद्, निरुद्धा कन्धेत्यादिवत् । " दोषदं
गन्धस्याणं निवृद्धि पशुता । तं जहा--मणुस्साण चेव, पंचिदि-
यनिरिक्लज्जेणियाणं चेव । " स्था० २ उ० ३ उ० ।
" तिहि ठाणेहि जीवाणं शिवुष्टि परणत्ता । तं जहा-उत्ताप,
अहोए, तिरियाप । " स्था० १ उ० २ उ० । वृद्धभावे, सू० प्र०
१२ पादु० ।

शिवुत्त--निवृत्त--त्रि० । " निवृत्तवृत्तारके वा " ॥ ८ । १ ।
१३२ ॥ इति श्रुत तथम् । प्रवृत्तिविमुक्ते, प्रा० १ पाद ।

शिवेष्टं--निवेश--अव्य० । गुर्वादेराख्याप्येत्यर्थे, पञ्चा० १५
विष० ।

शिवेयण--निवेदन--न० । गुरोः प्रत्यर्पणे, विशेष० । यथा--" जवदी-
योऽयं किङ्करः, यूयं मे जवोर्दायनिमग्नस्य नाथाः " इत्येवं समर्प-
णम् । पञ्चा० १ विष० ।

शिवेयणापिप्त--निवेदनापिप्त--पुं० । यक्षाऽऽदिभ्यो निवेद्यमाने
पिप्ते, नि० चू० ।

जे निक्कवू शिवेयणापिप्तं जुज्ज, जुज्जंतं वा साज्ज । १८७ ।
ओवाइयं, अणोवाइयं वा जे पणमहमाणिभइसव्वाणजक्क-
महुंरुमादियाण निवेदिज्जति, सो शिवेयणापिडो । सो य
ज्जावहो-साहुणिस्मादो, अणिस्माकडो य । शिम्साकमं
गेणहंतस्स अउगुणं, अणिस्साकमे मासलहुं, आणाविया य
वोसा ।

गाथा-

नानुपन्नाऽपि चेत्यात्म-ज्ञानवान् । १८० ॥
क्षिप्यते पुद्गलस्कन्धो, न क्षिप्ये पुद्गल-
चित्रव्यामाज्जनेनैव, ध्यायन्निति न-
लिप्तज्ञानमपात-प्रतिघाताय केवलं,
निर्लेपज्ञानमग्नस्य, क्रिया सर्वोपयुज्ज-
तपःश्रुताऽऽदिना मत्तः, क्रियावानपि को-
भावनाज्ञानमपन्नो, निष्क्रियोऽपि न कर्म-
अलिप्तो निश्चयेनाऽऽत्मा, शिष्यश्च व्यवस्तुं साधून् वेति, आ-
शुश्रूत्यलिप्तया ज्ञाना, क्रियावान् । अर्थात्, नाव ओवा-
ज्ञानाक्रियासमावेशः, सहैवंभीलने दू-
चुपिकाजेदतस्त्वत्र, जवेदेकैकमुख्यता-
सज्ञानं यदनुष्ठानं, न शिष्यं दोषयुक्तः-
शुच्युत्सवभावाय, तस्मै भगवते न-
अष्ट० ११ अष्ट० । श्रिततत्रेय, ज० ६ श० ७ ।
श्री० । अपराहते पृथुकाऽऽदी, आव० ४ अर्थायत्ये ॥ २०८ ॥

पणगपरिहाणी ने गिणहंति, जहा वा अर्थात् अपरिणामगा लु
जाणंति तहा गीयथा गेणहति । " नि० चू० ११ उ० ।

शिवेस--निवेश--पुं० । नि-आधिक्येन वेशो निवेशः । प्रवेशो,
नि० चू० ४ उ० । स्थापने, स्था० ६ उ० । यत्र प्रभूतानां
भाण्डानां प्रवेशस्तादृशे स्थाने, वृ० । " निवेशो सत्थाऽऽज्जता
वा । " निवेशो नाम-यत्र सार्थ आवासितः, आदिग्रहणेन प्रामो-
वा, अन्यत्र पस्थितः सन् यत्रान्तरा समधिगच्छति, यात्रायां स्वा-
गतो लोको यत्र तिष्ठति । एव सर्वोऽपि निवेश उच्यते । वृ०
१ उ० ।

शिवेसइत्ता--निवेशय--अव्य० । अवधार्येत्यर्थे, " इत्थीण चित्त-
सि निवेशइत्ता, इद्वु ववस्से समणे तवस्सी । " वत्त०
३२ अ० ।

शिवेसण--निवेशन--न० । स्थाने, आचा० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० ।
एकद्वारे पृथक्पङ्क्तिने अनेकगृहे, आव० ४ अ० । यथा एक-
निष्क्रमणप्रवेशानि द्वादीनि गृहाणि । वृ० १ उ० ।

शिवेसिय--निवेशय--अव्य० । प्रवेशयेत्यर्थे, " अपशो अगुसाए
शिवेसिय णं णोदरइ । " नि० चू० ३ उ० ।

शिवेसियव्व--निवेशय--त्रि० । स्थापनीये, " परलोगे चित्तं शि-
वेसियव्व असासय जीवियं । " आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

शिव्व--देशी-ककुद्, दे० ना० ४ वर्गे ४८ गाथा ।

शिव्वच्छण--देशी-अवतारणे, दे० ना० ४ वर्गे ४० गाथा ।

शिव्वट्ट--गाढ--त्रि० । धृत्यर्थे, " शीघ्राऽऽदीनां बहिष्ठाऽऽद्यः " ॥ ८
। ४४२२ ॥ इति गाढस्य शिव्वट्टः । " विह्वे कस्स धिरत्तणं,
जोव्वणि कस्स मरट्ट । सो लेखमठ पठाविअइ, जो लगइ शि-
व्वट्ट ॥ ११ " प्रा० ४ पाद ।

शिव्वट्टग--निर्वर्तक--त्रि० । कर्तरि, आव० ४ अ० । करणे, विशेष० ।

शिव्वट्टित्ता--निर्वर्त्य--अव्य० । जीवप्रदेशेभ्यः शरीरं पृथक्कृत्वे-
त्यर्थे, स्था० २ उ० ४ उ० । (देशेन सर्वेण वाऽऽत्मा शरीरं
निर्वर्त्य निर्यातीति, 'आता' शब्दे द्वितीयभागे २०१ पृष्ठे वक्तम्)

शिव्वट्टिय--निर्वर्तित--त्रि० । कृते, स्था० १ उ० । " असयडा
ति वा, बहुणिव्वट्टियफला ति वा, बहुसंभूया ति वा । " आचा० २
श्रु० १ चू० ४ अ० २ उ० । प्रश्न० ।

शिव्वट्ट-चू-धा० । पृथग्भवे । " पृथक्स्पष्टे शिव्वट्टः " ॥ ८४६२ ॥
इति पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि लुबो शिव्वट्टेत्यादेशः । " शिव्व-
ट्ट " । पृथग्भूतत्वात् । प्रा० ४ पाद । नमो, दे० ना० ४ वर्गे
२८ गाथा ।

शिव्वण--निर्वृण--त्रि० । विस्फुल्ल मोक्षभावम्,
२ वक्त्र । श्री० । जी० ।

शिव्वत्त--निर्वृत्त--त्रि० । निर्वर्तिते, स्था० ६ उ० । अतिक्रान्ते, वेदपद-
ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

शिव्वत्तणया--निर्वर्तनता--स्त्री० । निष्पत्तौ, " तस्यो निव्वत्तण-
या तस्यो परियाइणत्ता । " प्रज्ञा० ३४ पद ।

शिव्वत्तणा--निर्वर्तना--स्त्री० । इच्छियाणां निष्पादनायाम्, उ-
च्य० ३ अ० ।

गिर्वचनग्राहिकरणिक्किया-निर्वर्तनाधिकरणक्रिया-स्त्री० ।
निर्वर्तनमसि शक्तितो मराऽऽदीनां निष्पादन, तदेवाधिकरणक्रिया । आधिकरणक्रियाः क्रियाया भेदे, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० ।
निष्पन्नयने, स्था० २ उ० १ उ० ।

गिर्वचति-निर्वृत्ति-स्त्री० । वस्तुनः करणे, “असोन्नसमाहाणं,
जमिहं करणं न गिर्वचती ।” विशेषे० । निर्वर्तनं निर्वृत्तिर्निष्प-
त्तिः । निष्पत्तौ, भ० ।

निर्वृत्तिनेहाः-

कइविहा एं भंते ! जीवणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा !
पंचविहा जीवणिव्वत्ती पणत्ता । तं जहा-एगिदियजीवणिव्व-
त्ती० जाव पंचिदियजीवणिव्वत्ती । एगिदियजीवणिव्वत्ती
एं भंते ! कइविहा पणत्ता ? । गोयमा ! पंचविहा पणत्ता ।
तं जहा-पुढवीकाइयएगिदियजीवणिव्वत्ती० जाव वणस्स-
इकाइयएगिदियजीवणिव्वत्ती । पुढवीकाइयएगिदियजीव-
णिव्वत्ती एं भंते ! कइविहा पणत्ता ? । गोयमा ! पुत्रिहा
पणत्ता । तं जहा-सुद्धमपुढवीकाइयएगिदियजीवणिव्वत्ती
य, वादरपुढवीकाइयएगिदियजीवणिव्वत्ती य । एवं एणं अ-
जिजावेणं भेदो-जहा वड्डगबंधे तेयगसरिस्स० जाव सव्व-
दसिच्चत्ताणुत्तरोववाइयकपातीनेवमाणियदेवपंचिदियजी-
वणिव्वत्ती एं भंते ! कइविहा पणत्ता ? । गोयमा ! दुविहा
पणत्ता । तं जहा-पज्जत्तगमव्वदसिच्चत्ताणुत्तरोववाइय०
जाव देवपंचिदियजीवणिव्वत्ती य, अपज्जत्तगमव्वदसि-
च्चत्ताणुत्तरोववाइय० जाव देवपंचिदियजीवणिव्वत्ती य ।
कइविहा एं भंते ! कम्मणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा !
अट्ठविहा कम्मणिव्वत्ती पणत्ता । तं जहा-णाणावर-
णिज्जकम्मणिव्वत्ती० जाव अंतराइयकम्मणिव्वत्ती । जेर-
इया एं भंते ! कइविहा कम्मणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा !
अट्ठविहा कम्मणिव्वत्ती पणत्ता । तं जहा-णाणावरणि-
ज्जकम्मणिव्वत्ती० जाव अंतराइयकम्मणिव्वत्ती य । एवं०
जाव वेमाणियाणं । कइविहा एं भंते ! सरीरणिव्वत्ती प-
णत्ता ? । गोयमा ! पंचविहा सरीरणिव्वत्ती पणत्ता । तं जहा-
ओराक्षियसरीरणिव्वत्ती० जाव कम्मगसरीरणिव्वत्ती

एवइया एं भंते ! एवं चेव । एवं० जाइते । एवं० जाइते ।
जस्स जइ सरीरणिव्वत्ती-पंचविहा । संयोगे,
रुइ । पृथ- २ अ० । तत्त्वर्थयो-
२० गाथा ।

गिर्वचण-निर्वृत्ति-त्रि० । विस्फ- २ अ० । तत्त्वर्थयो-
२० गाथा ।

गिर्वच-निर्वृत्ति-त्रि० । निर्वर्तिते, स्था० ६ उ० । अतिक-
२ अ० । श्री० १ अ० ।

गिर्वचनग्राहिकरणिक्किया-निर्वर्तना-स्त्री० । निष्पत्तौ, “तस्यो निर्वचन-
या तस्यो परिवाइयत्ता ।” प्रका० ३४ पक्ष ।

गिर्वचनग्राहिकरणिक्किया-निर्वर्तना-स्त्री० । इन्द्रियाणां निष्पादनायाम्, उ-
० ३ अ० ।

साणिव्वत्ती, मोसजासाणिव्वत्ती, सच्चामोसजासाणिव्व-
त्ती, असच्चामोसजासाणिव्वत्ती । एवं एगिदियवज्जं जस्स
जा जासा० जाव वेमाणियाणं । कइविहा एं भंते ! पण-
णिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा ! चउव्विहा मणणिव्वत्ती
पणत्ता । तं जहा-सच्चमणणिव्वत्ती० जाव असच्चामोसम-
णणिव्वत्ती । एवं एगिदियवज्जं विगमिदियवज्जं० जाव वे-
माणियाणं । कइविहा एं भंते ! कसायणिव्वत्ती पण-
त्ता ? । गोयमा ! चउव्विहा कसायणिव्वत्ती पणत्ता ।
तं जहा-कोहकमायणिव्वत्ती० जाव झोजकसायणिव्वत्ती ।
एवं० जाव वेमाणियाणं । कइविहा एं भंते ! वसणिव्वत्ती
पणत्ता ? । गोयमा ! पंचविहा वसणिव्वत्ती पणत्ता । तं जहा-
कालवसणिव्वत्ती० जाव मुक्किवसणिव्वत्ती । एवं एरि-
वसेसं० जाव वेमाणियाणं । एवं गंधणिव्वत्ती पुत्रिहा०
जाव वेमाणियाणं । रसणिव्वत्ती पंचविहा० जाव वेमाणि-
याणं । फासणिव्वत्ती अट्ठविहा० जाव वेमाणियाणं । कइ-
विहा एं भंते ! संठाणणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा ! छ-
व्विहा संठाणणिव्वत्ती पणत्ता ? । तं जहा-सपचउरंसं-
ठाणणिव्वत्ती० जाव हुंसंठाणणिव्वत्ती । गेरइयाणं पु-
च्छा ? । गोयमा ! एगा हुंसंठाणणिव्वत्ती पणत्ता । अ-
सुरकुमाराणं पुच्छा ? । गोयमा ! एगा समचउरंसंठाण-
णिव्वत्ती एवं० जाव थणियकुमारा । पुढवीकाइयाणं पु-
च्छा ? । गोयमा ! एगा ममूरचंदसंठाणणिव्वत्ती पणत्ता ।
एवं जस्स जं संठाणं० जाव वेमाणियाणं । कइविहा एं भं-
ते ! मसाणिव्वत्ती पणत्ता । गोयमा ! चउव्विहा मसा-
णिव्वत्ती पणत्ता । पणत्ता ? । गोयमा ! चउव्विहा मसा-
परिगहमसाणिव्वत्ती तं जहा-आट्ठारससाणिव्वत्ती० जाव
एं भंते ! हेस्साणित्ती । एवं० जाव वेमाणिया । कइविहा
लेस्साणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा ! छव्विहा
सुकलेस्साणिव्वत्ती । तं जहा-कएहलेस्साणिव्वत्ती० जाव
ओ तस्म तत्तिण्णु एवं० जाव वेमाणिया जस्स जइ हेस्सा-
णियच्चा । कइविहा एं भंते ! दिट्ठि-
गोयमा ! तिड्ढिहा दिट्ठिणिव्वत्ती
मदिट्ठिणिव्वत्ती, मिच्छादिट्ठिणिव्वत्ती,
पणत्ता । एवं० जाव वेमाणिया, जस्स
उरविहा एं भंते ! एणणिव्वत्ती पणत्ता ? ।
तं जहा-
णणिव्वत्ती० जाव केवदणणणिव्वत्ती ।
जाव वेमाणिया जस्स जइ एणणा ।
अण्णाणणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा !
वत्ती पणत्ता । तं जहा-मइअण्णाणि-
णिव्वत्ती, विजंगणाणणिव्वत्ती । एवं

जस्स जइ० जाव वेमाणिया । कइविहा एं भंते ! जोग-
णिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा ! निविहा पणत्ता । तं जहा-
मणजोगणिव्वत्ती, उइजोगणिव्वत्ती, कायजोगणिव्वत्ती । एवं
० जाव वेमाणिया जस्स जइविहो जोगो । कइविहा एं जंते !
उवओगणिव्वत्ती पणत्ता ? । गोयमा ! दुविहा उवओगणि-
व्वत्ती पणत्ता । तं जहा-सागारोवओगणिव्वत्ती, अणगा-
रोवओगणिव्वत्ती । एवं० जाव वेमाणिया ।

अत्र संग्रहणीगाये वाचनान्तरे-

“जीवाणं णिव्वत्ती, कम्मप्पगमी (णिव्वत्ती) मरीरणिव्वत्ती ।
सन्विदियणिव्वत्ती, जामा य मणे कसाया य ॥ १ ॥
बभ्भे गंधे रसे फामे, संगणविही य होइ बोधवो ।
हेस्सा दिही णाणे, उवओगो होइ जोगे य ॥ २ ॥

(कइविहेत्यादि) निर्वर्तनं निर्वृत्तिर्निष्पत्तिर्जीवस्यैकेन्द्रियाऽऽ-
दितया निर्वृत्तिर्जीवनिर्वृत्तिः । (जहा चहुगबंधे नेयगमरीरस्स
(त्ति) यथा महल्लवध्याधिकारेऽष्टमशनकनयमोदेशकाभिहिते ते-
जःशरीरस्य बन्ध उत्तः, एवमिदं निर्वृत्तिर्याख्या, सा च तत् प-
ञ्च हृदयेति । पूर्वं जीवापेक्षया निर्वृत्तिरुक्ता, अथ तत्कार्यतत्त्वमापे-
क्षया नामाह- (कइविहेत्यादि) (कमायणिव्वत्ति ति) क-
षायवेदनीयपुद्गलनिर्वर्तनम् । (जस्स जं संगण ति) तत्राप्का-
यिकानां स्निग्धकसंस्थानं, तेजसां सूचिकत्वापसंस्थानं, वायूनां
पताकासंस्थानं, घनस्पर्शानां नानाऽऽकारसंस्थानं, चिकित्सेन्द्रिया-
णां दुर्गन्धम्, पञ्चेन्द्रियतिरस्त्रां, मनुष्याणां च पर्यव्य-तराऽऽदीनां
समवतुरस्यसंस्थानम् । अ० १९ श० ८ उ० ।

णिव्वत्तिय-निर्वर्तित-त्रि० । यन्त्रयोग्यतया निष्पादिते, स्था०
१० उ० । सामान्येनोपाजिते, स्था० ३ उ० ४ उ० ।

शिववृत्ति-देशी-परिभुक्ते, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिव्वत्ति-निर्वर्त-त्रि० । अविरते, स्था० ३ उ० १ उ० । प्राणा-
तिपाताऽऽद्यनिवृत्ते, स्था० ३ उ० २ उ० । अणुवतरहिते, क्वा०
१ अ० ८ अ० ।

णिव्वत्ति-निर्वचन-न० । निरुक्तौ, विशेषः । शब्दार्थकथने,
आ० म० १ अ० २ स्वरूपः । व्याकरणे, स्था० १० उ० ।

णिव्वत्ति-देशी-जलधौते, प्रविगणिते, विघटिते च । दे०
ना० ४ वर्ग ५१ गाथा ।

णिव्वह-पिष्-धा० । पेषणे, “ पिषेणिव्वह-णिरिणास-णिरिण-
अ-रोञ्ज-चङ्गाः ” ॥ ८ । ४ । १८५ ॥ इति पिषेणिव्वहाऽऽदेशः ।
‘णिव्वह’ । ‘पिनहि’ । प्रा० ४ पाद । ‘णिव्वहेपज्जा’ । ‘निर्वह-
येत्’, अस्सरतामापाद्येत् । सूत्र० १ अ० १८ अ० ।

णिव्वहण-देशी-विवाहे, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णिव्व-विश्रम-वि-अम । धा० । विरामे, अमान्ते, स्वास्थ्ये,
“ विश्रमेणिव्वा ” ॥ ८ । ४ । ५९ ॥ इति पिपूर्वस्य अमधातोर्णि-
व्वाऽऽदेशः । ‘णिव्वाह’ । पक्षे-‘वीसमह’ । विधायति ।
प्रा० ४ पाद ।

णिव्वाघाडय-निर्व्याघातिम-त्रि० । व्याहननं व्याघातः पर्वताऽऽ-
विस्खलनम्, तेन निवृत्तं व्याघातितम् । “ भावादिमन् ” ॥ ६ ।
५३१

४ । २१ ॥ इति इमन्प्रत्ययः । निर्व्याघातिमं व्याघाताज्जितम् ।
स्वाभाविके, ख० प्र० १८ पादु० १ पादु० । सू० प्र० ।

णिव्वाघाय-निर्व्याघात-अव्य० । व्याघातस्वाजायो निर्व्याघा-
तम् । व्याघाताज्जिते, प्रका० २ पद । “ णिव्वाघाएण पञ्जरसक-
म्मभूमीसु । ” प्रका० २ पद । धरणीधराऽऽदिभिः प्रतिहतत्वात्
(स्था० ६ उ०) कटकख्याऽऽद्यप्रतिहतत्वाद् व्याघातरहिते
केवलज्ञाने, औ० । दशा० ।

णिव्वाण-निर्वाण-न० । निर्वृत्तौ, विशेषः । उत्त० । पञ्चा० ।
आ० सू० । सुव० । आत्मस्वास्थ्ये, आ० सू० ४ अ० । आचा० ।
आव० । कर्मकृतविकाररहितत्वे, स्था० ३ उ० ३ उ० ।
सकलसंतापरहितत्वे, औ० । सर्वदुःखोपरतिभावे, सूत्र० १
अ० १ अ० १ उ० । सकलकर्मविरहजे सुखे, क्वा० १ अ० १
अ० । सकलकर्मकृत्यजे आत्यंतिके सुखे, औ० । अशेषक-
र्मकृत्यरूपे (सूत्र० १ अ० ६ अ० । आचा०) मोक्षे, ध० २
अधि० । प्रह्न० । आतु० । सूत्र० । परमपदे, धो १५ विष० ।
घातिकर्मचतुष्टयरूपेण कर्मकृत्येण केवलज्ञानावाप्तौ, सूत्र० १
अ० ११ अ० । मोक्षपदशेषे कर्मकृत्यरूपे ईषाप्राप्तिराराऽऽख्ये भू-
भागोपर्यवस्थितक्षेत्रखण्डे, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

मोक्षसिद्धिः-

ते पव्वइए मोठं, पहासो आगच्छई जिणसयामं ।
ववामि ण वंदामी, वंदित्ता पज्जुवासामि ॥ १८७२ ॥
सुगमा ॥ १८७२ ॥

ततः किमित्याह-

आजहो य जिणेणं, जाइजरापरशविप्पमुक्केणं ।
नामेण य गोत्तेण य, सव्वएणु मव्वदरिसीणं ॥ १८७३ ॥
तथेव ॥ १८७३ ॥

आभाष्य ततः किमुक्तेऽसावित्याह-

किं मञ्जे णिव्वाणं, अत्थी नत्थि सि संमओ तुज्ज ? ।
वेयपयाण य अत्थं, न याणसी तेसिमो अत्थो ॥ १८७४ ॥
हे आयुमन् ! प्रजासां त्वमेवं मन्यसे किं निर्वाणमस्ति, न वा?,
इति । अथ च संशयस्तत्र विरुद्धवेदपदभ्रयणनिवन्धनः । तानि
चामूर्तिं वेदपदानि-“ जरामयं वैतस्सव्वं यद्गन्निहोत्रम् । ” तथा-
“ सैषा गुहा दुरवगाहा । ” तथा-“ हे ब्रह्मणी परमपरं च । ” तत्र
“ परं सत्यं ज्ञानमनन्तरं ब्रह्मेति । ” एतेषां चायमर्थस्तत्र वेतसिबर्ते-
ते-यदेतद्गन्निहोत्रं तज्जरामयमेव यावज्जीवं कस्यचित् । अग्नि-
होत्रक्रिया च जूतवधहेतुत्वाच्चैवल्यरूपा । सा च स्वर्गफलेव स्या-
न्नापवर्गफला । ‘यावज्जीवम्’ इति चोक्ते कालान्तरं नास्ति, यत्राप-
वर्गहेतुभूतक्रियाऽन्तराऽऽरम्भः स्यात्तस्मात्तत्त्वाधनाज्ञानान्मोक्षा-
भावः । ततश्चेत्यादिकानि किल मोक्षाभावप्रतिपादकानि । शेषाणि
तु तदस्ति-त्वसूचकानि, यतो गुहाऽत्र मुक्तिरूपा, सा च संसारा-
भिर्नान्दनां दुरवगाहा, दुःप्रवेशात् । तथा-परं ब्रह्म सत्यं मोक्षः,
अनन्तरं तु ब्रह्मज्ञानमिति ततो मोक्षास्तित्वं नास्तित्वं च धेवपद-
प्रतिपादितमवगम्य नव संशयः । तत्रैषां वेदपदानामर्थं त्वं न
जानासि, यतस्तेषामयमर्थो वक्ष्यमाणलक्षण इति ॥ १८७४ ॥
युक्तिमात्रं मोक्षाभावप्रतिपादने प्रभासाध्यवसितां दृषयितुं
जगदान् प्रकटयितुमाह-

यव्वासि किं दिवस्स व, नासो निव्वाणमस्स जीवस्स ? ।

जुषस्वस्वयाङ्कुरा, किं होज्ज व से सञ्चोऽवत्था । १६७५ ।
मायुष्मन् । प्रभास । त्वमेवं मन्यसे-किं दीपस्येवास्य जीवस्य
नासो भवस एव निर्वाणम् । यथाऽऽहुः सौगतविशेषाः केचित् ।

तद्यथा--

"दीपो यथा निर्धुतिमभ्युपेतो,
नैवावर्ति गच्छति नान्तरिकम् ।
विशं न काञ्चिद्विशं न काञ्चित्,
स्नेहसत्ताकेवलमेति शान्तिम् ॥ १ ॥
जीवस्तथा निर्धुतिमभ्युपेतो,
नैवावर्ति गच्छति नान्तरिकम् ।
विशं न काञ्चिद्विशं न काञ्चित्,
क्लेशशक्त्याकेवलमेति शान्तिम् ॥ २ ॥ इति ।
किं वा यथा जैनाः प्राऽऽहुः तथा निर्वाणं भवेत् । किं तदित्याह-
सतो विद्यमानस्य जीवस्य विशिष्टा कान्तिद्वयस्या । कथं-
सूताः, रागद्वेषमदमोहजन्मजरारोगाऽऽदिदुःखस्य रूपम् । उक्तं च-
"केवलसंविद्दर्शन-रूपाः सर्वानिदुःखपरिमुक्ताः । मोदन्ते मुक्ति-
गताः, जीवाः क्रीणाऽऽन्तरारिणः ॥ १ ॥" इति ॥ १६७५ ॥

प्रकारान्तरेणापि संशयकारणमाह--

अइवाऽनाऽत्तणओ, खस्स व किं कम्मजीवजोगस्स ।

अविओगाओ न जवे, संसारजाव एव ति ॥ १६७६ ॥

अथवा त्वमेवं मन्यसे-नूनं संसाराभाव एव न जवेत् ।
कुतः ? अवियोगाद्वियोगायोगात् । कस्य ? कर्मजीवयोः
संयोगस्य । कुतः ? अनादित्वात्, स्वस्येव । इह
यथोरनादिः संयोगस्तयोर्वियोगो नास्ति, यथा जीवाऽऽ-
काशयोः । अनादिश्च जीवकर्मणोः संयोगः । ततो वियोगानु-
पपत्तिः । ततश्च न संसाराभावः । तथा च सति कुतो मोक्षः ?
इति ॥ १६७६ ॥

अथ प्रत्यासत्तेरेवानन्तरोक्तस्यैव प्रतिविधा-

नमाह-

परिवज्ज मंदिओ इव, विओगमिह कम्मजीवजोगस्स ।

तमणाइणो वि कंचण-धाऊण व णाणकिरियाहि । १६७७ ।

(अणाइणो वि ति) अनादेरपि जीवकर्मसंयोगस्य (तमिति)
त्वं प्रतिपद्यस्व वियोग, बन्धमोक्षयादे मपरिकवत् । कयोरि-
व यो वियोगः ? काञ्चनधातुपाषाणयोरिव । किं निर्हेतुक एव
जीवकर्मणोर्वियोगः ? न, इत्याह-ज्ञानक्रियाभ्याम् । इदमुक्तं भव-
ति- नायमेकान्तो यदनादिसंयोगो न भिद्यते, यतः काञ्चनधातु-
पाषाणयोरनादिरपि संयोगोऽभ्यादिसपकेण विघटत एव, तद्व-
त्जीवकर्मसंयोगस्याऽपि सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां वियोगं म-
परिकवत् त्वमपीह प्रतिपद्यस्वेति ॥ १६७७ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाऽपि मोक्षाभावप्रतिपादकं प्रमा-

साजिप्रायं भगवान् प्रकटयितुमाह-

जे नारगाइजावो, संसारो नारगाइजिणो य ।

को जीवो तं पञ्चासि, तन्नामे जीवनासो ति ॥ १६७८ ॥

अथस्मान्नारकतिर्यग्भगवत्प्रभाव एव नारकाऽऽदित्वमेव संसार
उच्यते, नाग्यः, नारकाऽऽदित्वपर्यायमिह कोऽन्यो जीवः ? न
कोऽपीत्यर्थः । नारकाऽऽदिजावाद्यस्यत्वेन कदाचिदपि जीवस्यानु-
पपन्नमिति भावः । ततस्तन्नामो नारकाऽऽदिभावकसंसारनाशो

जीवस्य स्वस्वरूपनाशात्सर्वथा नाश एव भवति, ततः कस्याऽ-
सौ मोक्षः ? इति त्व मन्यसे ? ॥ १६७८ ॥

तदेतदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह-

न हि नारगाइपज्जा-यमेतनामस्मि मव्वहा नामो ।

जीवद्वयस्स मञ्चो, मुहानासे व हेमस्स ॥ १६७९ ॥

कम्मकओ संसारो, तन्नामे तस्स जुज्जए नामो ।

जीवत्तपकम्मकयं, तन्नासे तस्स को नासो ? ॥ १६८० ॥

नारकतिर्यगादिकूपेण यो जावः स जीवस्य पर्याय एव, न च
पर्यायभात्रनाशे पर्यायिणो जीवद्वयस्यापि संबंधा नाशो मनः,
कश्चित्तु भवत्यपि । न हि मुद्राऽऽदिपर्यायभात्रनाशे हेमनः
सुवर्णस्य सर्वथा नाशो दृष्टः । ततो नारकाऽऽदिसंसारपर्याय-
निवृत्तौ मुक्तिपर्यायान्तरोत्पत्तिरिव सुवर्णस्य, न किञ्चिद्विकृत्यत इति ।
अनु यथा कर्मणो नाशे संसारो नश्यति, तथा तन्नाशे जीव-
त्वस्यापि नाशान्मोक्षाभावो भविष्यति ? एतदप्यसारम् । कुतः ?
इत्याह--(कम्मकओ इत्यादि) कर्मकृतः कर्मजनितः संसारः,
ततस्तन्नाशे कर्मनाशे तस्य संसारस्य नाशो युज्यत एव, कारणा-
भावे कार्याभावस्य सुप्रतीतत्वात् । जीवत्व पुनरनादिकालप्रवृ-
त्तत्वात्कर्मकृत न प्रवर्त्यतस्तन्नाशे कर्मनाशे तस्य जीवस्य को
नाशः ? न कश्चित् । कारणव्यापकयोरेव कार्यव्याप्यनिवर्तकत्वा-
त्, कर्म तु जीवस्य न कारणं, नापि व्यापकमिति भावः ।
॥ १६७९ ॥ १६८० ॥

इतश्च जीवो न विनश्यति, कुतः ? इत्याह-

न विगाराणुवद्धंजा-दागासं पि व विणामधम्मो सो ।

इह नासिणो विगारो, दीमइ कुंजस्स वाऽवयवा ॥ १६८१ ॥

न विनाशधर्मा जीव इति प्रतिज्ञा । विगाराणुपपन्नमिति
हेतुः । इह यो विनाशी तस्य विकारो दृश्यते । यथा मुद्गराऽऽदिध्वस्तस्य कुम्भस्य कपासलक्षणा अवयवाः, यस्तद्वि-
नाशी न तस्य विकारदर्शनम्, यथा आकाशस्येति । ततो
मुक्तस्य जीवस्य नित्यत्वान्नित्यो मोक्ष इति ॥ १६८१ ॥

स्यान्मतिः, तर्हि प्रतिकूलधर्मा मोक्षो मा भूत्-

कादा-तरविनाशी तु भविष्यति, कृतकत्वात्, घट-

घट । तदयुक्तम्, घटप्रध्वंसाज्जावेनाने-

कान्तिकत्वादिति दर्शयन्माह--

कालंतरनासी वा, घमो व्व कयगाइओ मई होज्जा ।

नो पच्छंसाभावो, जुवि तद्धम्मा वि जं निब्बो ॥ १६८२ ॥

अथ प्रेर्य परिहारं चाऽऽह-

अणुदाहरणमजावो, खरसिगं पि व मई न ते जम्हा ।

कुंजविणासविसिद्धो, जावो व्विय पोग्गल्लमञ्चो सो । १६८३ ॥

यद्वा-कृतकत्वं मोक्षस्याभ्युपगम्यमोक्तम्, इदानीं तदेव तस्य
नास्तीति सोदाहरणमुपदर्शयन्माह-

किं वेगंतेण कयं, पोग्गल्लमेत्तविलयस्मि जीवस्स ।

किं निव्वसियपाहियं, नभमो घटपेत्तविलयस्मि । १६८४ ॥

अनुमानात्पुनरपि मुक्तस्य नित्यत्वं साधयति-

दध्वामुत्तत्तणओ, मुत्तो निब्बो नभं व दव्वतया ।

नणु विद्धयाइपसंगो, एवं सइ नाणुमाणाओ ॥ १६८५ ॥

नित्यो मुक्ताऽऽत्मा, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्; (द्रव्यतय सि) यथा द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वाच्चित्तं नमः । आह-नश्यनेन दृष्टान्तेन व्याप-
कत्वाऽऽद्यपि सिध्यति जीवस्य । तथाहि-विभुर्व्यापकः सर्वगतो जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, यथा नमः । तदेतच्च । कुतः ?
सर्वगतत्वबाधकानुमानसद्भावात् । तथाहि-त्वकूपयन्तदेहमात्र-
व्यापको जीवः, तत्रैव तद्गुणोपलब्धेः, स्पर्शनवत्, इत्यनुमानाद् बाधयते सर्वगतत्वं जीवस्य । एवं " न बाध्यते, नापि मुख्यते जीवः, द्रव्यत्वे सत्यमूर्तत्वात्, नमोबद्ध " इत्याद्यपि दूषणं, " ब-
ध्यते पुण्यपापकर्मणा जीवः, दानहिंसाऽऽदिक्रियाणां सफलत्वा-
त्, कृष्यादिक्रियावत्, तथा विघटते सम्यग्गुणायत्कोऽपि जी-
वकर्मसंयोगः, संयोगत्वात्, काञ्चनधातुपाषाणसंयोगवद् " इत्याद्यनुमानात्परिहर्तव्यमिति ॥ १६८५ ॥

अथवा-किमेकान्तेन यथाऽऽग्रहेर्मोक्षस्य नित्यत्वं साध्यते, सर्वस्याऽपि वस्तुनः परमार्थनो नित्यानित्यरूपत्वात् ? उक्तटा-
नुक्तपर्यायविशेषावधक्यामात्रेणैव हि ' केवलम् ' इत्यादिव्यप-
देश इति दर्शयन्नाह-

को वा निष्वाणाहो, सर्वं चिप विभवभंगविमर्शयं ।

पञ्जायंतरमेत-प्यणादनिष्वाववर्णमो ॥ १६८६ ॥

अथ कथञ्चिदित्येवमपि मोक्षस्य न किञ्चिद् नः कृत्यत इति भावः । ७६ " कालेतरनासी वा घटो व्य " इत्यादिगाथाः प्रा-
गापि पद्यगणधरे बन्धमोक्षविचारे व्याख्याता एव । ततो यद्विह न व्याख्यातं, तत्ततो (ग्रन्थो)-ऽवगन्तव्यमिति ॥ १६८६ ॥

अथ प्रथमपक्षे यदुक्तम्- ' किं दीवस्म व नासो निष्वाणं ' (१६९४) इत्यादि । तथोत्तरमाह-

न य सर्वहा विणामो-ऽणलस्म किं दीसए न सो सक्खं ।

कुंभस्म कवाद्याण व, तहाविगारोवज्जनाओ ॥ १६८७ ॥

न प्रदीपानलस्य सर्वथा सर्वप्रकारैर्विनाशः, परिणामत्वात्, यस्यो दुग्धस्येव । अथवा-यथा मुक्ताऽऽद्याहतस्य कपात्रतया परिणतस्य घटस्य, यथा वा चूर्णिकृतानां कपालानाम् । कुतो न सर्वथा विनाशः ? इत्याह-तथा तेन रूपान्तरप्रकारेण विका-
रस्य प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणोपलब्धमिति ॥ १६८७ ॥

अथ प्रथमं, परिहार चाऽऽह-

जड सर्वहा न नामो-ऽणलस्म किं दीसए न सो सक्खं ।

परिणाममुहुपपाओ, जलयविगारंजरु व ॥ १६८८ ॥

यदि सर्वथाऽनलस्य न नाशस्तर्हि विध्यातानन्तरं किमित्य-
सौ माहात्र इत्यने ? । अत्रोत्तरमाह-(परिणामेत्यादि) वि-
ध्याते प्रदीपेऽनन्तरमेव ताम्रसपुत्रलरूपो विकारः समुपपन्नयत एव, चिरं चासौ पुस्त्याद्यजोगलभ्यते, तत्सूक्ष्मसूक्ष्मतरपरि-
णामजायत । तथाहि-विशीर्यमाणस्य जलद्वयार्थं यः कृ-
ष्णाभपुत्रलविकारः स परिणामसौक्ष्म्यलोपलभ्यते । तथाऽञ्ज-
नरूपापि पत्रेण द्विगमाणस्य पट्टकप्रज लब्धीयते, तदपि प-
रिणामसौक्ष्म्यलोपलभ्यते, न पुनरस्त्यर्थादिति ॥ १६८८ ॥

चित्ररूपश्च पुत्रलपरिणाम इति दर्शयन्नाह-

होऊण इंदियंतर-गजभा पुणमिंदियंतरगहणं ।

खंधा एंति न एंति य, पोमगलपरिणामया चित्ता ॥ १६८९ ॥

इह सुवर्णपत्रलवर्णसुवर्णरीतकीचित्रकगुहाऽऽद्यः स्कन्धाः
पृथग्मात्रापरिणामाश्चक्षुरादीन्द्रियविषया भूत्वा पुनर्द्रव्यको-

प्रकालाऽऽदिसामान्यन्तरं प्राप्य पुत्रलपरिणामवैचित्र्या-
दिन्द्रियान्तरग्रहणं स्पर्शनरसनाऽऽदीन्द्रियप्राप्तातामावाप्ति ।
तथाहि-सुवर्णं पत्रोक्तं चक्षुर्ग्राह्य भूत्वा शोधनार्थ-
मनौ प्रक्षिप्तं मस्मना मिलितं सत्स्पर्शनेन्द्रियप्राप्ताता-
मेति, पुनः प्रयोगेण जस्मनः पृथक् कृतं चक्षुर्विषयता-
मुपगच्छति । लवणसुवर्णरीतकीचित्रकगुहाऽऽद्योऽपि प्राक्
चक्षुरिन्द्रियप्राप्ता भूत्वा पश्चात्सूपाऽऽद्यन्ते बह्विधसमुदाये च
कायचूर्णावसेहाऽऽदिपरिणामात्तमापन्नाः सन्तो रसनेन्द्रिय-
संवेद्या भवन्ति । कर्पूरकस्तूरिकाऽऽदीनामपि पुत्रलाश्चक्षुर्ग्राह्या
अपि वायुना दूरमुपनीता घ्राणसंवेद्या भवन्ति । योजननवकातु
परतो गतास्तथाविधं कश्चित्सूक्ष्मपरिणाममापन्ना नैकस्याऽ-
पीन्द्रियस्य विषयतां प्रतिपद्यन्ते इति । अनया दिशोऽन्याऽपि
पुत्रलपरिणामता चित्रा भावनीयेति ॥ १६८९ ॥

अथास्यैव पुत्रलपरिणामवैचित्र्यस्य प्रस्तुते योजनार्थमाह-

एगेगेदियगज्जा, जह वा दव्वादयो तहा गेया ।

होउं चक्खुगज्जा, धाणिदियगज्जयामेति ॥ १६९० ॥

वायुः स्पर्शनेन्द्रियस्यैव प्राज्ञः, रसो रसनस्यैव, गन्धो घ्राण-
स्यैव, रूपं चक्षुष एव, शब्दस्तु श्रोत्रस्यैव प्राज्ञः । तदेवं यथा
चारवादयो पुत्रला एकैकस्य प्रतिनियतस्वेन्द्रियस्य प्राज्ञा भू-
त्वा पश्चात्परिणामात्तरं किमप्यापन्ना इन्द्रियान्तरप्राज्ञा अपि
भवन्तीति स्वयमेव गम्यते । तथा प्रस्तुता अपि प्रदीपगता
आग्नेयाः पुत्रलाश्चक्षुर्ग्राह्या भूत्वा पश्चाद्विध्याते तस्मिन् प्रदीपे
त एव ताम्रसोज्ज्वलाः सन्तो घ्राणेन्द्रियप्राज्ञानामुपयान्ति, तत्कि-
मुच्यते ?- " किं दीसए न सो सक्खं ति " (१६८८) । ननु घ्राणे-
न्द्रियेणोपलभ्यते एव विध्यातप्रदीपविकार इति ॥ १६९० ॥

यद्येवं, ततः प्रस्तुते किमित्याह-

जह दीवो निष्वाणो, परिणामंतरमिओ तहा जीवो ।

भसइ परिनिष्वाणो, पत्तोऽणावाहपरिणामं ॥ १६९१ ॥

यथाऽनन्तरोक्तस्वरूपपरिणामान्तरं प्राप्तः प्रदीपो ' निर्वाणः ' इत्युच्यते, तथा जीवोऽपि कर्मविरहितकेवलामूर्तेजीवस्वरूपमा-
वलक्षणमवाधं परिणामान्तरं प्राप्तो निर्वाणो निर्मुक्तिं प्राप्त उ-
च्यते । तस्माद् दुःखाऽऽदिरूपरूपा सतोऽवस्था निर्वाणमिति स्थितम् ॥ १६९१ ॥

तर्हि शब्दाऽऽदिविषयोपभोगाज्जावाग्निःसुखं पवायमिति चेत् ।
नैवम् । कुतः ? इत्याह-

मुत्तस्स परं सोक्खं, णाणाणावाहओ जहा मुणिणो ।

तस्समा पुण विरहा-दावरणाऽऽवाहहेऊणं ॥ १६९२ ॥

मुक्तस्य जन्तोः परं प्रकृष्टमकृष्टमिममिथ्याजिमानजं स्वाभाविकं
सुखमिति प्रतिज्ञा । (णाणाणावाहउ सि) ज्ञानप्रकर्षे सति ज-
न्मजराव्याधिमरणेष्टविषयगारनिशोककृत्तिपासाशीतोष्णकामक्रो-
धमदशाक्षयतृणारागद्वेषाच्चिन्तौमुख्याऽऽदिनिःशेषाबाधवि-
हितत्वादिनि हेतुः । तथाविधप्रकृष्टमुनेरिव । यथोक्तावावरहि-
तानि काष्ठाऽदीन्यपि वर्तन्ते, परं तेषां ज्ञानाभावान्न सुखम्, अत-
स्तदुच्यते च्छेदार्थं ज्ञानग्रहणम् । कथं पुनरसौ प्रकृष्टज्ञानवान्,
आवाधरहितश्च ? इत्याह-(तस्समेत्यादि) तस्मात् प्रकृष्टज्ञानाना-
बाधबाध मुक्ताऽऽत्मा । कुतः ? विरहाद्-अभावात् । केवम् ?
आवरणहेतूनामावाधहेतूनां च । एतदुक्तं भवति-ज्ञाननिः-

शेषाऽऽवरणत्वात् प्रकृष्टज्ञानवानसौ, वेदनीयकर्माऽऽदीनां च सर्वेषामप्राबाधहेतूनां सर्वथाऽपगमात्सर्वाऽऽबाधरहितोऽयमिति । प्रयोगः-स्वाभाविकेन स्वेन प्रकाशेन प्रकाशवान्मुक्ताऽऽत्मा, समस्तप्रकाशाऽऽवरणरहितत्वात्, तुहिनांशुवत् । तथा चाऽऽह-
"स्थितः शांतांशुवज्जीवः, प्रकृत्या जायशुद्धया । अन्धिकावच्च विज्ञानं, तदावरणमस्रवत्" ॥१॥ इति । तथा-अनाबाधसुखो मुक्ताऽऽत्मा, समस्ताबाधहेतुररहितत्वात्, ज्वराऽऽद्यपगमे स्वच्छाऽऽतुरवत् । तथा चोक्तम्-"सव्याबाधाभावात्सर्वकृत्वाच्च भवति परमसुखी । व्याबाधाभावोऽत्र, स्वच्छस्य हस्य परमसुखम्" ॥१॥ इति ॥ १६६२ ॥

अपरम्बाह-

मुक्तो करणाभावा-दन्ताणी खं व नणु विरुद्धोऽयं ।

जपजीवया वि पावऽ, एतो चिय भणऽ तन्नाम ॥१६६३॥

नवज्ञानी मुक्ताऽऽत्मा, करणाभावाद्, आकाशवत् । अत्राऽऽचार्यः प्राऽऽह--ननु धर्मस्वरूपविपरीतसाधनाद्विरुद्धोऽयं हेतुः । तथाहि अनेनैतदपि सिध्यति-अजीवो मुक्ताऽऽत्मा, करणाभावात्, आकाशवत् । अत्र परः सोऽर्थे जगति-(तन्नाम सि) नानेत्यभ्यनुज्ञायाम्-अस्तेवत्, न नः किमपि क्ष्यते ? न हि मुक्ताऽऽत्मनामजीवत्वेऽस्माकं, किञ्चिन्नश्यति, येन हेतोर्विरुद्धता प्रेर्यमाणा शोभेत । अत्राऽऽह कश्चिन्ननु मुक्तस्याजीवावमाहेतानामप्यनिष्टमेव, तन्नैतद् दूषणमाचार्येणाऽपि परिहर्तव्यमेव, यच्छाऽऽत्मनोऽपि दूषणसमापनति तत्कथं परस्यैवैकस्याद्भाष्यते ? सत्यमेतत् । किन्तु परशक्तिपरीक्षार्थं प्रेर्यमाचार्यः कृतवान्, कदाचित्तोभाद् विगलितप्रतिपत्तिः परोऽत्रापि प्रानविधाने स्फुरितस्तूष्णीं विदध्यात् । परमाद्येस्तु जीवस्याऽजीवत्व कदाचिदपि न जवत्येव ॥ १६६३ ॥

कुतः ? इत्याह-

दव्याऽमुत्तत सदा-वजाऽओ तस्म दूरविपरीतं ।

न हि जञ्चंतरगमणं, जुत्तं नजसो व्व जीवत्तं ॥१६६४॥

तस्य मुक्ताऽऽत्मनो हि यस्मात् कारणाच्च युक्तमिति संबन्धः । किं तन्न युक्तम् ? इत्याह-एकस्या जीवत्वलक्षणया जातेयं दजीवत्यलक्षण जात्यन्तरं तत्र गमनं जात्यन्तरगमनं, तन्न युक्तम् । कथंचुत्तं जात्यन्तरम् ? इत्याह-दूरमत्यर्थं विपरीत दूरविपरीतम् । कस्या दूरविपरीतम् ? इत्याह--(महावज्जार्हो सि) जीवत्वलक्षणयाः स्वाभाविकी स्वभावभूता जातिः स्वभावजातिः, तस्याः । किंचत् या स्वभावजातिः ? इत्याह-उपमानप्रधानत्वात्निर्देशस्य, दव्याऽमूर्तत्ववदिति दव्यस्यवदमूर्तत्ववत्त्वेत्यर्थः । स्वभावजातेदूरविपरीतं सत् कस्य यथा किं न युक्तम् ? इत्याह-नभस इव जीवत्वम् । इदमत्र हृदयम्-दव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च जीवस्य तावत्स्वभावभूता जातिः, तस्याश्च यद् दूरविपरीतं जात्यन्तरमदव्यत्वम्, अमूर्तत्वं च, तत्र गमनं तस्य कस्यामप्यवस्थायां न भवति । एवं जीवत्वमपि जीवस्य स्वभावभूतैव जातिः, न तस्तस्या अपि स्वभावजातेयद् दूरविपरीतमजीवत्वलक्षण जात्यन्तरं तत्र गमनं मुक्तावस्थायामपि तस्य न युज्यते । न हाजीवस्य सतो नजसः कदाचिदपि जीवत्वाप्राप्तिर्भवति । तस्मान्मुक्तो जीवो यथाऽद्वयं मूर्तश्च न भवति, तद्विपक्षस्वभावत्वात् ; एवं जीवस्वाभावाद्जीवोऽप्यसौ कदाचिदपि न भवति ; अन्यथा ननःपरमात्मादीनामपि स्वस्वभावयोगेन वैपरीत्यापयाऽतिप्रसङ्गादिति ।

अत्राऽऽह-यद्येवं, तर्हि यद्भवतैवोक्तम्-"अजीवो मुक्ताऽऽत्मा, करणाभावाद्, आकाशवत्" इति, तत्कथं नेतव्यम् ? । अत्रोच्यते-परस्य प्रसङ्गाऽऽपादनमेव तदस्माभिः कृतम्, तत्करणे च कारणमुक्तमेव, न पुनरनेन हेतुना मुक्तस्याजीवत्वं सिध्यति, प्रतिषेधाभावात् । तथाहि-यदि करणेर्जीवत्वं कृतं जवेत्, यथा वहनेन धूम, व्यापकानि वा जीवत्वस्य करणानि यदि भवेयुः, यथा शिंशपाया वृक्षत्वम्, तदा करणनिवृत्तौ भवेज्जीवत्वनिवृत्तिः, यथाऽग्निवृत्तनिवृत्तौ धूमशिंशपावयोः, न चैतदस्ति । जीवत्वस्यानादपारिणामिकजावरूपत्वेनाकृतकत्वात्, व्याप्यव्यापकभावोऽपीन्द्रियाणां शरीरेणैव सह युज्यते, उन्नयस्यापि पौल्लिकित्यात्, न तु जीवत्वेन, जीवस्यामूर्तत्वेनात्यन्तं तद्विलक्षणत्वात् । तस्मात्करणनिवृत्तावप्यनिवृत्तमेव मुक्तस्य जीवत्वमिति ॥ १६६४ ॥

आह-यद्येवम्, 'अज्ञानी मुक्ताऽऽत्मा, करणाभावाद्, आकाशवत्' इत्यत्र धर्मस्वरूपविपरीतसाधनाद् या हेतोर्विरुद्धतोऽज्ञाविता, सा न भवन्निरपि परिहृता, अतस्तत्रान्यात्क्रमण्युत्तरमुच्यतामित्याशङ्क्याऽऽह-

मुक्ताऽऽभावओ नो-वलधिपमंतिदियाँ कुंजो व्व ।

उवलंनदाराणि उ, ताडं जीवो तदुवन्नप्ता ॥१६६५॥

तदुवरं वि राणओ, तव्वावरे वि नोवलंनओ ।

इंदियन्तिओ आया, पंचगवक्खोवन्नप्ता वा ॥१६६६॥

अनयोर्व्याख्या पूर्ववत्, केवलं प्रस्तुते जायार्थं उच्यते-यवीन्द्रियाण्युपलब्धिमस्ति भवेयुस्तत्र तद्विपक्षवत्पुलविनिवृत्तिर्भवेत्, न चैतदस्ति, अन्यथ्यतिरेकाभ्यां जीवस्योपलब्धिमप्यनिश्चयादिति ॥ १६६५ ॥ १९६६ ॥

स्वभावचुत्तं च ज्ञानं जीवस्य, इति कथं करणनिवृत्तौ मुक्तस्य तद्विवर्तत इति दर्शयन्नाह-

नाणरहिओ न जीवो, सख्यओऽणु व्व मुत्तिभावेणं ।

जंतेण विरुद्धभिदं, अत्थि य मो नाणरहिओ य ॥१६६७॥

यद्यस्माज्ज्ञानरहितो जीवः कदाचिदपि न भवति, ज्ञानस्य तत्स्वरूपत्वात्, यथा मूर्तिजावेन रहितोऽणुर्न भवति, तेन तस्मात्कारणाद्विरुद्धमेतद्-"अस्ति चामी मुक्तो जीवः, अथ च स ज्ञानरहितः" इति । न हि स्वरूपव्याजावे स्वरूपवतोऽवस्थानं युज्यते, न ह्यनिरिक्तस्य तस्यामथात्, तथा चानन्तरमेवोक्तम्-"न हि जञ्चंतरगमणं, जुत्तं नजसो व्व जीवत्तं ।" (१६६४) इति ॥ १६६७ ॥

पराभिप्रायमाशङ्क्यैतदेव समर्थयन्नाह-

किं सो नाणमरुओ, नणु पक्खवाणुभूअं नियणं ?

परदेहम्मि वि गज्जो, मपवित्तिनिवित्तिणिगाओ ॥१६६८॥

ननु कथमसौ जीवो ज्ञानस्वरूप इति निश्चीयते ? । अत्रोत्तरमाह-नन्वित्यल्लमायां, ननु निज्जे देहे तावत्प्रत्यक्षानुभवादेव ज्ञानस्वरूपो जीव इति विज्ञायते, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि तस्यापारोपलब्धार्थानुस्मरणात्, तद्व्यापारेऽपि चान्यमनस्कतायामनुपलभ्यात्, अदृष्टानुनानामपि चार्थानां तथाविधकथोपशमपाट्यात्कदाचिद्व्याख्यानावस्थायां खेतासि स्फुरणात् । एतच्च स्वसंवेदनसिद्धमपि भवतः प्रवृत्ततां गतम् । तथा-

तत्र सुखव्यपदेशः प्रवर्तते, स उपचारात् । न चोपचारस्तस्य पारमार्थिकं बिना कापि प्रवर्तते, माणवकाऽऽदौ सिद्धाऽऽनुपचारवदिति ॥२००६॥

ततः किमित्याह-

तस्मा जं मुक्तमुहं, तं तत्त्वं दुःखवर्णवत्प्रसंसं ।

मुष्णिगोऽणावाहस्म व, णिप्पहियारप्पसुईओ ॥२००७॥

तस्याद्यमुक्तस्य संवन्धि तदेव सुखं तस्य निरुपचरितम् । कुतः ? स्वाभाविकत्वेन निष्प्रतीकाररूपस्य तस्य प्रसूतेरुपपत्तेः । कथम् ? अवश्यम् । क सति ? दुःखसंक्षये । सामागिकं हि सर्वं पुण्यफलमपि दुःखरूपतया समर्थितं, ततः पापफलम्, इतरच्च सर्वं दुःखमेवेहास्ति, नाप्यत्, तच्च मुक्तस्य क्रीणम्; अतस्तत्संक्षये अवश्यतया यत् तस्य निष्प्रतीकारं स्वाभाविकं निरुपमं सुखमुत्पद्यते, तदेव तथ्यम् । कस्वेव ? विशिष्टज्ञानवतोऽनाद्यधस्य मुनेरिव ।

उक्तं च-

" निजितमवमदनानां, वाक्कायमनोविकाररहितानाम् ।

विनिवृत्तपराशाना-मिहैव मोक्षः सुविहितानाम् " ॥१॥ इति ॥२००७॥

अथवा प्रकारान्तरेणापि मुक्तस्य तस्य सुखसम्भवमाह-

जह वा नाणमओऽयं, जीवो नाणोवयाइ चावरणं ।

कराणमणुगहकारिं, मव्वाऽऽवरणवखए मुहं ॥२००८॥

तद् सोक्खमओ जीवो, पावं तस्सोवयाइयं नेयं ।

पुसमणुगहकारिं, सोक्खं सव्वखए सयलं ॥२००९॥

यथा याऽनन्तज्ञानमयोऽसौ स्वरूपेण जीवः । तदीयज्ञानस्य च मत्यावरणाऽऽदिकमावरणमुपघातकं मन्तव्यम् । करणानि त्विन्द्रियाणि तज्ज्ञानस्य, सूर्याऽऽनयस्य तत्राधारकमेवपटल-च्छिद्राणीवोपकारकाणि । सर्वाऽऽवरणक्षये तु ज्ञानगुणोद्भिर्मलता सर्वथाऽवभासकत्वलक्षणा भवति । प्रकृत्योजनानामिह-तथा तेनैव प्रकारेण स्वरूपतः स्वाभाविकानन्तसाध्यमयो जावः, तस्य च सुखस्यैवोपघातकारकं पापकर्म विज्ञेयम् । पुण्य त्वनुत्तरसुखपर्यन्तसुखफलं तस्य स्वाभाविकसुखस्यानुग्रहकारकम् । ततः सर्वाऽऽवरणापगमे प्रकृष्टज्ञानमिव समस्तपुण्यपापक्षये सकलं परिपूर्णं निरुपचरितं निरुपमं स्वाभाविकमनन्तं सुखं भवति सिद्धस्येति ॥ २००८ ॥ २००९ ॥

अन्येन वा प्रकारेण मुक्तस्य तस्य सुखसम्भवमाह-

जह वा कम्मवखयओ, सो मिहत्ताइपरिणइ लभइ ।

तद्द मंसाराइयं, पावइ तत्तो चिय मुहं ति ॥ २०१० ॥

यथा वा सकलकर्मक्षयादसौ मुक्ताऽस्मा सिद्धत्वाऽऽदिपरिण-नि अभते, तत एव सकलकर्मक्षयात् ससागर्नातं वैपर्यय-कसुखाद्विलक्षणस्वरूपं निरुपमं तथ्यं सुखं प्राप्नोति । एतेन यदुक्तम्-" क्रीणपुण्यपापत्वेन कारणानावाधिः सुखदुःखो मुक्ताऽऽस्मा, व्योमवत् " इत्येतदपि प्रत्युक्तं द्रष्टव्यम्, ' कारण-भावात् ' इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वात्, सकलकर्मक्षयनक्षयकारण-जन्त्येन सिद्धसुखस्य सकारणत्वादिति ॥ २०१० ॥

यदुक्तम्-" आयागे देहो चिय, जं सुहदुक्खोवल्लकीणं " (२००३) इति; तत्राऽऽह-

सायाऽसायं दुक्खं, तव्विरुहम्मि य मुहं जओ तेणं ।

देहिदिपसु दुक्खं, सोक्खं देहिदियाभावे ॥ २०११ ॥

ननु यत्पुण्यफलं सातं सुखतया लोकव्यवहारनोरुद्धं, तत्सर्वं दुःखमेवेत्यनन्तरमेव समर्थितम् । असत्तं तु पापफल-त्वाविधिवाद् दुःखमेव । एवं च सति सर्वं दुःखमेवास्ति स-सारे, न सुखम् । तच्च दुःखं सिद्धस्य सर्वथा क्रीणम् । अतस्तद्विरुद्धे यद्यस्मात्सिद्धस्य स्थानाविकं, निरुपमम्, अनन्तं च यु-क्तिसिद्धमेव सुखं, तेन तस्मात्कारणात् पारिशेष्यन्यायात् स-सारिणामेव जीवानां देहेन्द्रियेष्वाधारभूतेषु यथोक्तस्वरूपं दुःखम्, सुखं तु देहेन्द्रियानां एव, सिद्धस्य क्रीणनि-शेषसुख-दुःखत्वेन तस्य तत्र युक्तिसिद्धत्वादिति ॥ २०११ ॥

अथवा देहेन्द्रियाभावे सुखाभाषलक्षणो दोषस्तस्य नवतु यः, किमित्याह-

जो वा देहिदियजं, सुहमिच्छइ तं पकुच्च दोमोऽयं ।

मंसाराइयमिदं, धम्मंतरमेव मिहिसुहं ॥ २०१२ ॥

यो वा कश्चित् संसारजित्वा मोहमूढः परमार्थादर्शी विषया-मिषमात्रमृक्षो देहेन्द्रियजमेव सुखं मन्यते, न तु सिद्धिसुखं, तस्य तेन स्वप्नेऽप्यदर्शनात्, तस्य चादितः संसारविपक्षे मोक्षे प्रमाणतः साधिते सति " निःसुखं, निःसुखं, देहेन्द्रियाभावात् " इत्यर्थं दापो भवेत्, न त्वस्माकं संसारातीतं पुण्यपापफल-सुखदुःखान्यां सर्वथा विलक्षणं धर्मान्तरनृत्तमेशानुपममक्षयं निरुपचरितं सिद्धिसुखमिच्छतामिति ॥ २०१२ ॥

अत्र तेषामाशङ्क्य परिहरमाह-

कह नणु मेयं ति मई, नाणाणावाहउ त्ति नणु जणियं ।

तदगिच्चं णाणं पि य, चेयणधम्मो त्ति रागो च ॥ २०१३ ॥

अत्रैवभूता मतिः परस्य भवेत्-नन्विच्छन्ति भवन्तः सि-द्धस्य यथोक्तं सुखं, किन्तु नेच्छामाश्रयो वस्तुसिद्धिः, अपि तु प्रमाणतः; ततो येन प्रमाणेन तत्सिद्धयति तदुक्तव्यम् । अनु-मानेन तदनुमीयत इति चेत्, तर्हि केनानुमानेन तदनुमेयम्-अनुमीयत इत्यर्थः ? इत्याह-" नाणाणावाहउ त्ति नणु भाणियं ति " ननु भाणितमत्रार्थे प्रागनुमानं सिद्धस्य प्रकृष्टं सुखं, ज्ञा-नत्वे सत्यनाद्याधत्वाद्, मुनिर्वादिनि । पुनरपि परः प्राऽऽह-य-द्येयं तर्हानित्यं सुखं ज्ञानं च सिद्धस्य, चेतनधर्मत्वात्, रागव-दिति ॥ २०१३ ॥

अथवा हेत्वन्तरमाह-

कयगाइभावओ वा, नाऽऽवरणाऽऽवाहकारणाजावा ।

उपयायट्टिजंग-स्महावओ वा न दोमोऽयं ॥ २०१४ ॥

अथवाऽनित्ये सिद्धस्य सुखज्ञाने, तपाः श्रुतिकष्टानुष्ठानेन क्रियमाणत्वात्, आदिशब्दाद्भूतप्रादुर्भावात्, घट्यादिति । अत्रोत्तरमाह-" नावरणेत्यादि । " न सिद्धस्यानित्ये ज्ञानसुखे । कुतः ? आवरणे चाऽऽवाधश्चाऽऽवरणाऽऽवाधो, तयोः कारणं हेतुस्तस्यानावात्, आकाशवदिति । इदमुक्तमभवति-सिद्धस्य ज्ञानं सुखं च यद्यपगच्छेत् तदा स्यादित्यम्, अपगमश्च ज्ञा-नस्याऽऽवरणोदयात्, सुखस्य त्याग-धहेतुमुतादसानवेदनीयो-दयाऽऽदिकारणाज्जवेत्, आवरणवेदनीयाऽऽदीनि च मिथ्याभा-ऽऽदिमिथ्यभेदेतुमिर्बध्यन्ते, ते च सिद्धस्य न विद्यन्ते, अतस्तद-भावाद् नाऽऽवरणाऽऽवाधकारणमज्ञातं, तदनावाधं न सिद्धस्य

ज्ञानसुखापगमः, तदसत्त्वे च तयोः सदाऽवस्थितत्वात् कथमनित्यत्वम् ? । न च चेतनधर्माः सर्वेऽप्यनित्या जगति, जीवगतद्रव्यत्वामूर्त्तत्वाऽऽदिज्ञेयमिच्छात् । 'ततश्च चेतनधर्मत्वात्' इत्यनेकान्तिको हेतुः, तथा - कृतकत्वाऽऽदिरप्यनैकान्तिकः, घटप्रभ्वनाभावेन व्यभिचारात् । अस्मिन्स्थायम्, सिद्धस्य ज्ञानसुखयोः स्वाभाविकत्वेन कृतकत्वाऽऽद्ययोगात् । आचरणाऽऽवधारणानाभावेन च तस्मिन्नावमात्रमेव निवर्तते, न पुनस्ते क्रियेते, घटाऽऽदिवत्; नाप्यभूते प्रादुर्भवतः, विद्युदादिवत्, येन तयोरनित्यत्वं स्यात् । न हि घनपटलापगमे चन्द्रयोः स्नायाः सूर्यप्रभाया वा तिराजामात्रनिवृत्तौ कृतकत्वम्, अच्युतप्रादुर्भावो वा वक्तुं युज्यत इति ।

अथ तेनाऽऽदिभूतेन विशिष्टेन रूपेण कृतकत्वादित्ये सिद्धस्य ज्ञानसुखे, प्रतिक्षणं च पर्यायरूपतया हेयविनाशो ज्ञानस्य विनाशात्, सुखस्यापि प्रतिसमं परापररूपेण परिणामादे- तयोरनित्यत्वमुच्यते, तर्हि सिद्धमाध्यतेति दर्शयति--" उपपाय- द्वि=" इत्यादि । इत्यधर्माऽऽकाशघटाऽऽदिरूपस्य सर्वस्यापि घस्तुस्तेमस्य स्थित्युत्पादप्रत्यक्षाभावाज्युगमाम्निस्सु- खज्ञानयोरपि कथञ्चिदनित्यत्वाद् नायं तदनित्यत्वाऽऽपात्त- दक्षणोऽस्माकं दोष इति ॥ २०१४ ॥

तदेव जीवस्य सदवस्थालक्षणं निर्वाणं, निवृत्तस्य च निरु- पमसुखसङ्गाद्य युक्तिः प्रमाद्य वेदोक्तद्वारेणापि तत्साधनाधमाह-

न ह वै सशरीरस्य, पिपयऽपिपात्रहविरेवमादि व जं ।
तदमोक्त्वे नासम्भिव, संक्रान्तावम्भिव न जुत्तं ॥ २०१५ ॥

" न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहरतिरस्ति । " " अश- रीरं वा वसन्त प्रियाप्रिये न स्पृशतः " इति च यद्वेदोक्तं, तद- प्यमोक्ते मोक्षाभावे-जीवकर्मणोऽप्ययोगेन ज्युगम्यमाने इत्यर्थः । तथा-'मनिरपि न प्रहायते' इति वचनाद् मुक्तावस्थायां सर्वथा नाशो वा जीवस्याऽज्युगम्यमाने, मर्ये वा मुक्ताऽऽत्मन सुखा- माद्य द्रव्यमाणे न युक्तः प्राप्नोति-अज्युगम्यविरोधस्तवत्य- र्थः । अतएव हि वाक्येन 'कश्च यथोक्तो मोक्षः, मुक्तौ च नि- र्कर्मणो जीवस्य सत्यं, निरुपमसुखं च तस्य, एतानि त्रीण्यपि अज्युगम्यन्ते । एतच्च पुरस्ताद्व्याकीरित्यते । ततोऽस्य त्रि- तयस्य निषेधं कुर्वन्तस्तत्राज्युगम्यविरोध इति भावः ॥ २०१५ ॥

अत्राऽऽयन्तपक्षौ परिहृत्य मध्यगतं जीवनाशपक्षमनविन- मज्युगम्यविरोधं परिहर्तुं तावत्परः प्राऽऽह-

नहो असरीरो चिय, सुहृदुक्खाइं पिपऽपिआई च ।
ताई न फुसंति नहं, फुडममरीरं ति को दोमो ॥ २०१६ ॥

" न ह वै " इत्यादिवेदवाक्यस्य किञ्च परोऽमुमर्थं मध्यते- शरीरः सर्वनाशेन नष्टः खगविषाणकल्प परोच्यते, तमेव जू- तमशरीरं नष्टं प्रियाप्रिये सुखदुःखे यन्न स्पृशतः, तत्स्फुटमेव बुध्यत एवेदम्, नष्टस्य सुखदुःखस्पर्शायोगात्, अशरीरशब्देन च जीवनाशमभिधानात् । एवं नूने चास्य वाक्यस्यार्थं मुमुक्षोर्जी- वस्य निर्वाणप्रदीपस्येय सर्वनाशमभ्युपगच्छतां कोऽस्माकम- भ्युपगमविरोधलक्षणो दोषः ? , न कश्चिदपीति पराजिप्राय इ- ति ॥ २०१६ ॥

अत्र प्रभासस्य भगवान् बोधान्यथात्वमवगम्य, एतेषां वेद- पदानां यथाऽवस्थितमर्थं व्याचिख्यासुराह-

वेयपयाण य अत्थं, न सुहु जाणसि इमाणं तं सुणसु ।
असरीरव्वणसो, अधणो व्व सओ निसेहामो ॥ २०१७ ॥
न निसेहओ य अन्न-म्मि तव्विहे च व पञ्चओ जेण ।
तेणासरीरगहणे, जुत्तो जीवो न खरसिं ॥ २०१८ ॥

आयुष्मन् ! प्रभास ! न केवलं युक्तिः, वेदपदानाममोक्षमर्थं च त्वं सुष्ठु न जानासि, ततस्ते शृणु--" न ह वै " इत्यादि- पूर्वार्थं सुगमत्वाद्वा गद्याद्वये न व्याख्यातं, तदपि सुख- प्रतिपर्यर्थं व्याख्यायते--" न " इति निपातो निषेधार्थः । ' ह वै ' इत्येवमपि निपातद्वयं द्विशब्दार्थत्वाद्यस्मादर्थः । सह शरीरेण वसेत इति सशरीरो जीवस्तस्य सशरीरस्येवैव एवकारो द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः-यस्मान् सशरीरस्य जी- वस्य प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोरपहरतिर्विधानोऽन्तरं नास्ति, न त्वशरीरस्य ; तस्मादशरीरं शरीररहितं मुख्यवस्थायां व- सन्तं लोकान्तास्ति जीवं प्रियाप्रिये सुखदुःखे न स्पृशतः । इदमुक्तं भवति-चापद्य जीवः सशरीरः, तावत् सुप्तेन दुःखे- न वा अन्यतरेण कदाचिदपि न मुच्यते । अशरीरस्यैव क्रीणवदनीयत्वात् सुखदुःखाभ्यां कदाचिदपि न स्पृश्यत इति । एवभूते चास्य वाक्यस्यार्थं सति योऽयमशरीरव्यपदेशः, अस्मिं सत एव विद्यमानस्यैव जीवस्य मुख्यवस्थायां विधीयते, न तु सर्वथा नष्टस्य । कुत ? , इत्याह-निषेधात्, इह यो यस्य निषेधः स तस्य सत एव विधीयते, न त्वसतः, यथाऽयमस्ति, अत्र सत एव देवदत्तस्य धननिषेधो विधीयते, न त्वसतः खगविषाणस्य । आह--न विद्यते शरीरं यस्येत्येवं निषेधादप्यपदार्थं जीव एव कथं प्रतीयते ? , इत्याह--" न निसेहमो य " इत्यादि व्या- ख्यानतो विशेषप्रतिपक्षः पर्युष्टानवृत्तिना नञ् निषेधो नञ्- निषेधस्तस्माज्जनिषेधात् कारणान् सशरीरादप्यस्तिरहितश्च एव शरीरसदृशो कस्मिंश्चिदन्यपदार्थं संप्रत्ययो विज्ञेयः, यथा " न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः " इत्युक्ते ब्राह्मणमदृशः कृत्रियाऽऽदिरेव गम्यते, न तु तुच्छरूपो भावः । उक्तं च--" नात्रयुक्तमयस- दृशाधिकरणे लोके तथाह्ययगतिः " इति । इह च शरीरस- दृशोऽशरीरो जीव एव गम्यते, द्वयोःप्युपयोगरूपत्वेन सह- शत्वात् । न चेह शरीरं सादृश्यबाधकं, तस्य जीवेन सह शरीरनिरन्यायतो लोकोत्पत्त्येनकत्वादिति । तदेव येन यस्मा- त् कारणात् नञ्निषेधादन्यस्मिन्तद्विषय एवाप्यपदार्थं सम्प्र- त्ययो भवति, तेन तस्मात्कारणात्, ' अशरीरं वा वसन्तम् ' इत्यत्राशरीरग्रहणे जीव एवाशरीरो युज्यते, न तु खरविषाणं तुच्छरूपोऽभाव इत्यर्थः । तदेवमशरीरमिति व्याख्यानम् । ॥ २०१७ ॥ २०१८ ॥

इदानीं " वा वसन्तम् " इत्येतद्व्याचिख्यासुराह-

जं व वसंतं संतं, तमाह वासहमो मदेहं पि ।

न फुसेज्ज बीयरानं, जोगिणपिट्ठेयरविसेसा ॥ २०१९ ॥

यस्माच्चाशरीरं, कथंभूतम् ? , वसन्तं लोकाग्रे निवसन्तं, नि- पुत्तमिति यावत् । अनेन वसनविशेषणेन तमशरीरशब्दवाच्यम- र्थं सन्तं विद्यमानमाह, न त्वमद्भूतं, वसनस्य सद्धर्मत्वात् । तस्मात्कथं जीवनाशरूपं निर्वाणं स्यात् ? , न केवलमशरीरमुक्तं,

किं तु वाशब्दात् सदेहमपि सशरीरमपि चीतरागं क्लीणोपशमं मोहयोगिनं परमममाभिमतं भवत्यर्थः न स्पृशेयुः । के ? इष्टेरभिधेयाः, सुखदुःखभेदा इत्यर्थः ॥ २०१६ ॥

प्रकारान्तरेणापि "वाव सन्तम" इत्येतद्व्याख्येयासुराह-
वाव सि वा निवाश्रो, वामहृत्थो जवंतमिह संतं ।

बुज्जाऽव सि व संतं, नाणाइविमिहमहवाऽह ॥ २०२० ॥

वा इत्यथवा- 'वाव' इत्ययं शब्दो निपातः, स च वाशब्दा-
र्थः । ततश्चाशरीरं सन्तं जयन्तं मुक्तौ विद्यमानं जीवं प्रियाप्रिये
न स्पृशतः, वाशब्दात् सशरीरमपि चीतरागं न ते स्पृशतः । य-
दि वा वसन्तमित्यथवा व्याख्यायते- "बुज्जाऽव सि वेत्या-
दि" । 'वा' इत्यथवाऽयमर्थः । "वाव संतं ति ।" रक्षण-
गतिप्रीत्यादिष्वेकोनविंशतावधेयवधातुः पठ्यते । गत्यर्थाश्च
धातवो ज्ञानार्था अपि भवन्ति । ततश्चाह-विनेय ! त्वमेव बु-
ध्यस्व । किं तद्व्याह-अशरीरं सन्तं मुक्तवत्त्वायां विद्यमानं
जीवम्, अथवा ज्ञानाऽऽदिभर्तुण्येविंशते सन्तमित्याह-मृते,
प्रियाप्रिये न स्पृशतः । वाशब्दात् सशरीरमपि चीतरागमिति
तथैवेति ॥ २०२० ॥

आह-नन्वेयमक्षरकुट्टया मयाऽपि स्वाभिप्रायसिद्धये
व्याख्यानान्तरं कर्तुं पार्यते एव, न हीय भव-
तैव केवलं केषां प्रदीना, इत्यभिप्रा-
यवतः परस्य मतमाशङ्क्य प-
रिहरन्नाह-

न वसंतं अवनंतं, ति वा मई नामरीगदृणाओ ।

कुमणाविभेसणं पि य, जओ मयं संतविसयं ति ॥ २०२१ ॥

"अशरीरं वाऽवसन्तं" इत्यत्र लुप्तस्य अकारस्य दर्शनात्
न वसन्तमवसन्तं काप्यतिष्ठन्तमिति व्याख्यानतो नास्ति मु-
क्यवस्थायां जीवः, काप्यवसन्तात् अमरत्वादेव च नामुं प्रिया-
प्रिये स्पृशत इति परस्य मतिर्भवेत् । तदेतन्न । कुतः ? इत्याह-
अशरीरप्रहणात् । एतदुक्तं भवति-न विद्यते शरीरं यस्येत्यत्र
पर्युदात्मनिषेधात् पूर्वोक्तयुक्त्या मुक्तवत्त्वायामशरीरो जीवो
गम्यते, इत्यतोऽत्राऽकारप्रत्ययेव्याख्यानं कर्तुं न पार्यते, अश-
रीरप्रहणान्मुक्तौ जीवमिहः । किञ्च-"प्रियाप्रिये न स्पृशतः"
इति वदशरीरस्य स्पृशनाविशेषणं, तदपि यस्मात् सच्चिष्यमेव
मतं, तस्माच्च मुक्तौ जीवस्याभायः । यदि हाशरीरशब्दस्य जी-
वाभावो वाक्यः स्यात्तदा तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति विशेष-
णमनर्थकं स्यात् । न हि "बन्ध्यापुत्र प्रियाप्रिये न स्पृशतः"
इति विशेष्यमाण विराजते । तस्मान्मुक्तवत्त्वो जीव एवाश-
रीरशब्दवाक्यः, न पुनस्तद्भाषः । ततो वाकारप्रत्ययेव्याख्यानं
युज्यते इति । तदेवम् "अशरीरं वा वसन्तम्" इत्यनेन जीवका-
र्मणशरीरवियोगलक्षणस्य मोक्षस्य मुक्तजीवसत्त्वस्य चाभि-
धानासन्निवेशं कुर्वन्तस्त्रान्युपगमविरोध एवेति ॥ २०२१ ॥

एवमपि मुक्तस्य सुखभावलक्षणं तृतीयपक्षमप्रतिविहितमे-
वोदयन् परं प्राऽऽह-

एवं पि होज्ज मुत्तो, निस्पृहकुवत्तणं तु तदवत्थं ।

तं नो पियऽपिदाइ, नह्हा पुणोयरकमाइ ॥ २०२२ ॥

नाणाबाहत्तणओ, न फुमंति वीयरगदोसस्स ।

तस्स पियमपियं वा, मुत्तमुहं को पसंगोऽत्थ ॥ २०२३ ॥

एवमप्युक्तप्रकारेण मुक्तो जीवो भवेदित्यकामैरज्युपगतम-
स्माभिः, तथा च सति जीवस्य कर्मवियोगलक्षणो मोक्षः, तत्र
जीवसत्त्व च सिद्धम् । यत्तु नि.सुखदुःखत्वं सिद्धस्य मया प्रेरि-
तं, तत् "प्रियाप्रिये अशरीरं न स्पृशतः" इति वचनात् तद्व-
त्त्वमेव । अत्रोत्तरमाह-तदेतन्न, यस्मात्पुण्यपापकर्मजनिते एव
जीवानो प्रियाप्रिये सांसारिकसुखदुःखे ज्वनतः, ते च तं क्षीण-
नि शेषपुण्यपापकर्मणं सकलसंसारार्णवपापप्राप्तं मुक्ताऽऽत्मानं
न स्पृशत इत्युत्तरगाथायां संबन्धः । न चैतावता तस्य निःसुख-
त्वमिति स्वयमेव दृष्टव्यम् । कुतः ? इत्याह-(नाणेत्यादि)ज्ञानाच्च
सत्यनाबाधरूपत्वादित्यर्थः । यच्च तद् मुक्तस्य सुखं मुक्तसुखं
स्वाभाविकं निष्पत्तीकारं निरुपमं च । "भुत्तस्स परं सोक्खं, ना-
णाणाबाहओ जहा मुण्णिणो" (१९९२) इत्यादिना प्रागेव सा-
धितं, तस्य वातरागद्वेषस्य मुक्ताऽऽत्मनो न प्रियं न पुण्यजनि-
तं सुखं भण्यते, न चाप्रियं न पापजनितं दुःखं भण्यते, किं त्वे-
ताज्यां सर्वेषां विलक्षणम्, अकर्मजनितत्वेन स्वाभाविकत्वा-
त्, निष्पत्तीकाररूपत्वात्, निरुपमत्वात्, अप्रतिपातित्वाच्चेति ।

अथ "को पसंगोऽत्थ सि" "अशरीरं प्रियाप्रिये न स्पृशतः"
इत्युक्ते कोऽत्र मुक्ताऽऽत्मनि मुक्तसुखाभावप्रसङ्गः, न किञ्चादित्य-
र्थः । पुण्यपापजनितप्रियाप्रिययोरेव तस्य सुतरामेव भावात् ।
तस्मात् "न ह वै सशरीरस्य" इत्यादिवेदपर्यायेणोक्तनीत्या अवि-
कर्मणशरीरविरहलक्षणो मोक्षः, मुक्तावस्थस्य च जीवस्य सत्त्व-
म्, तथा "अशरीरं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इत्यतोऽपि वचनात्
पुण्यपापक्षयसमुत्थ स्वाभाविकम्, अप्रतिपातितं सुखं चास्य इत्ये-
तन् त्रितयं सिद्धम् । अत एतद्वन्ध्यापुगजजन्तस्तवाभ्युपगमविरोध
इति स्थितम् । यदपि-"जरामर्थे वेतन् सर्वं यवग्निदोषम्"
इत्येतस्माद्व्याख्यामोक्षहेतुक्रियाऽऽरम्भयोश्चकालाभावात्प्रोक्षा-
भावः शङ्कते । तदप्युक्तम्, तदर्थोपरिज्ञानात् । तस्य ह्ययमर्थः-
यदेतद्विनिर्वाणं तज्जायजीवं सर्वमपि कालं कसेव्यं, वाशब्दात्
मुमुक्षुनिर्माक्रेतुभूतमप्यनुष्ठानं विधेयमिति । इत्येवं वेदपरोक्त-
द्वारेण युक्तिभिश्च प्रसाधितो मोक्षः । विज्ञश्च प्रज्ञास्य तत्स-
शयः ॥ २०२२ ॥ २०२३ ॥

ततः किं कृतवानसाधित्याह-

छिन्नमि संयसमी, जिणेण जरमणविप्पमुक्कणं ।

सो समयो पवइओ, तिहि ओमहखंडियसएहि ॥ २०२४ ॥

व्याख्या पूर्ववदिति ॥ २०२४ विशेषः । सिद्धसुखे, कर्म० ४ कर्म० ।
(स्त्रीनिर्वाणत्वात्, प्रकीर्णकवार्ताश्च 'मोक्ष' शब्दे संप्रा-
हिष्यन्ते) विध्यापने, आव० ४ अ० । (तीर्थकृतां निर्वाणं
'तिष्ठय' शब्दे यद्व्यते) निर्वाणप्रधानिककारणत्वाभिर्वाणम् ।
प्राणातिपातनिवृत्तौ, सूत्र० १ अ० ११ अ० । दुःखक्षयने, वे०
ना० ४ वर्ग ३३ गाथा ।

शिव्यागम-निर्वाणाङ्ग-न० । मुक्तिकारणे, पञ्चा० १६ विव० ।

शिव्यागमणकाद-निर्वाणगमनकाद-पु० । मोक्षगमनप्रत्या-
सन्नसमये, वश० ४ तत्त्व ।

शिव्यागमणपञ्चवसानफल निर्वाणगमनपर्यवसानफल-

त्रि० । निर्वाणगमने मुक्तिप्राप्तिः पर्यवसाने आनुपङ्गिकसुरमनु-
जमुत्तानुजवर्त्यन्ते फलं यस्यामौ निर्वाणगमनपर्यवसानफ-
लः । पा० । निर्वाणगमनं मोक्षगमनमेव पर्यवसानं परमार्थ-
रूप फलं यस्य स तथा । मोक्षकहेतौ, ध० । "असंनिहितं-

अथस्स शिववाणगमणपञ्चवसाणफलस्स इमस्स धम्मस्स ।”
ध० ३ अधि० ।

शिववाणगर-निर्वाणनगर-न० । निर्वाणपुरे, द० प० । “ध-
म्मं जिणपसुत्तं, सम्ममिणं सहहामि निविहेण । तसयावरजु-
अद्वियं, पयं निव्वाणनगरस्स ॥ १ ॥” द० प० ।

शिववाणपय-निर्वाणपद-न० । निष्कर्मताहेतुपदे, अष्ट० ५ अष्ट० ।

शिववाणपसाहण-निर्वाणप्रसाधन-न० । मोक्षसाधने, पं० ब०
३ द्वार ।

शिववाणपुर-निर्वाणपुर-न० । ईषत्प्राग्गाराऽऽख्ये सिद्धिपत्तने,
आव० ४ अ० । दर्श० ।

शिववाणजात्रि [ण]-निर्वाणभाविन्-त्रि० । निर्वाणे जवि-
ष्यतीति निर्वाणभावी । भव्ये, विशे० ।

शिववाणभूय-निर्वाणनूत-त्रि० । असावधानाद्युत्थाननूते, सूत्र० ।

“शिववाणभूय य परिचयपञ्चा ।” अस्यापमर्थः-यथा हि निवृत्तौ
निर्वाणपारवात् कस्यचिदुपघाते न वर्तते, एव साधुगणि साव-
धानाद्युत्थानरहितः परि क्षमन्ताद् व्रजेदिति । सूत्र० १ भु० १० अ० ।

शिववाणमग्न-निर्वाणमार्ग-पुं० । निवृत्तिर्निर्वाणं, सकलकर्मक-
यजमार्त्यन्तिकं सुखमित्यर्थः । निर्वाणस्य मार्गो निर्वाणमार्गः ।
परमनिवृत्तिकारणे, आव० ४ अ० । ध० । आनु० । सिद्धिकेवा-
र्वाप्तपथे, उपा० २ अ० । सकलकर्मविरहजमुत्तोपाये, ज० ६
श० ३३ उ० ।

शिववाणमहावाह-निर्वाणमहावाह-पुं० । सिद्धिमहागोस्थान-
विशेषे, उपा० ७ अ० ।

शिववाणमहोयस-निर्वाणमहौजस-पुं० । परवते वर्षे जविष्यति
सप्तमे तार्थकरे, ति० । प्रव० ।

शिववाणवा[ण]-निर्वाणवादिन्-पुं० । निर्वाणं सिद्धिकेवाऽऽ-
ख्य कर्मव्युत्पन्नकृणं स्वरूपमस्तदुपायप्राप्तिहेतुतो वा वदितुं
शीलं येषां ते तथा । निर्वाणपथदेशके, “पक्खीसु वा गेहल्ले वे-
णुदेवे, शिववाणवादीणिह णायपुत्ते” (२१) । सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

शिववाणवीथ-निर्वाणवीथ-न० । मोक्षसुखयोर्हेतोः, सूत्र० १
भु० १२ अ० ।

शिववाणमाहण-निर्वाणमाधन-न० । स्त्री० । परमपदप्रापके,
सुखसाधने च । प० १५ विव० । स्त्रियां ङोप् । “निर्वाणसा-
धनीति च, फलदा तु यथार्थमज्ञानिः” (१०) निर्वाणं साधय-
तीति निर्वाणसाधनी । मनोयोगसारायाम्, प० ९ विव० ।

शिववाणसिद्धा-निर्वाणशिला-स्त्री० । उज्जयन्तशैले नेमिनाथ-
शिलायाम्, “कदम्पकण्ठरागा, कुगर्हविह्वलनेमिनाहस्स । शि-
व्वाणसिद्धा नामे-ण अत्थि भुवणम्मि विक्कलाया ॥ १ ॥” नी०
३ कल्प ।

शिववाणमुह-निर्वाणसुख-न० । निर्वाणमशेषकर्मकृत्यस्व-
याप्तौ वा विशिष्टकोशप्रदेशाः तेन तत्र वा सुखं निर्वाणसुखम् ।
मोक्षसुखे, आचा० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

शिववाणसेट्ट-निर्वाणश्रेष्ठ-त्रि० । मोक्षप्रधाने, सूत्र० १ भु० ६
अ० ।

शिववाणाऽऽवेश-निर्वाणाऽऽवेश-पुं० । मोक्षाऽऽवेशे, “यथाप्र-
कारा यावन्तः, संसाराऽऽवेशहेतवः । तावन्तस्तद्विपर्ययाः,
निर्वाणाऽऽवेशहेतवः ॥ १ ॥” सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

शिववाणि [ण]-निर्वाणिन्-पुं० । अतीतायामुत्सर्पिण्यां
जाते भरतकेत्रजे द्वितीये तीर्थकरे, प्रव० ७ द्वार ।

शिववाणी-निर्वाणी-स्त्री० । आशान्तिनाथस्य शासनदेव्याम्,
प्रव० २९ द्वार । सा च कनककविः पद्माऽऽसना सनुभुजा पु-
स्तकोत्पलयुकदक्षिणपाणिध्या, कमण्डलुकमन्त्रकलितवामक-
रुद्धा च । प्रव० २७ द्वार ।

शिववाव-निर्वाव-पुं० । शाकघृताऽऽदिपरिमाणे, नि० चू० १ उ० ।

शिववावकटा-निर्वावकथा-स्त्री० । एतावन्तस्तत्र पक्षाभेदाः,
व्यञ्जनभेदा वेति भक्तकथायाम्, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

शिववावण-निर्वावण-न० । विध्यापने, दश० ४ अ० । अमा-
वाऽऽपादने, दश० ८ अ० ।

शिववावार-निर्वावार्-त्रि० । व्यापाराभिर्गतो निर्वावार्ः ।
निरारम्भे, उक्त० ६ अ० । परिहृतकृषिपशुपाद्याऽऽदिक्रये,
उक्त० ६ अ० ।

शिववाविकुण-निर्वाव्य-अव्य० । विध्याप्येत्यर्थे, नि० चू०
१ उ० ।

शिववाविय-निर्वावित-त्रि० । शीतलोक्तने, स्था० १ भु० १३ अ० ।

निर्वाव्य-अव्य० । दाहजयादिभ्यां विधायेत्यर्थे, “व-
ज्जालिया णव्वाविया ।” दश० ५ प० १ उ० ।

शिववाह-निर्वाह-पुं० । व्यवस्थापने, ठा० ११ ठा० ।

शिववाहण-निर्वाहन-त्रि० । तिसारीकरणे, सूत्र० १ भु० १४
अ० ।

शिववाह-निर्वाह-स्त्री० । मधुगनाथस्य पर्वतकनुपस्य सुताया-
म्, यथा राधावेधककुमारो भर्तृत्वेन धृत इति । पञ्चा० १४
विव० ।

शिवविहय-निर्विकृतिक-न० । विकृतिप्रत्याख्याने, प्रव० ।

निर्विकृतिक-न० । मनसो विकृतिहेतुत्वाद् विगतहेतुत्वाद् वा
विकृतयो विगतयो वा यत्र तन्निर्विकृतिक, निर्विकृतिकं वा ।
विकृतिप्रत्याख्याने, प्रव० । निर्विकृतिके अष्टौ नव वा आकारा
भवन्ति । यथा-“णिर्वगइयं पञ्चकस्त्रिंशत् अक्षर्यणाभोगेण
सहस्रागारेण त्रिंशत्त्रिंशत् गिहःसंसेठेण उक्खित्तविधेगेण
पटुच्च मक्खिण्णं पारिदुवणिगारेणं महत्तरागारेणं
सव्वसमाहिवत्तियागारेणं वोभिरइ ।” (प्रव०) आकाराः
पूर्ववद् व्याख्यायाः, नवरं (पटुच्च मक्खिण्णं नि) प्रती-
त्य सर्वथा कृतं मण्डकाऽऽदिकमपेक्ष्य, प्रकृतं स्नेहितमीषत्सौ-
कुमार्योत्पादनाद् सकृन्कृतविंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्त्रिंशत्
तमिव यद्वर्तते तत्प्रतीत्य प्रकृतं प्रकृतनाजस इत्यर्थः । इह चायं
विधिः-यद्वह्मस्य घृताऽऽदि गृहीत्वा माण्डकाऽऽदि प्रकृतं, तदा
कल्पते निर्विकृतिकस्य, धारया तु न कल्पते, इति व्युत्पत्तिवि-
कृतीः परिहरति । इह च यासु विकृत्योः बह्विधिविधेः संज्ञातं,
तासु नवाऽऽकाराः, अन्यासु छविरूपासु अष्टौ । ननु निर्विकृतिक
एवाऽऽकारा अभिहितः, विकृतिपरिमाणप्रत्याख्याने तु कत आ-
कारा अवगम्यन्ते ? उच्यते-निर्विकृतिरूपप्रहणे सति विकृतिपरि-

माणप्रत्याख्यानस्यापि संप्रहो भवति, यनस्तत्रापि त एव तथैवाऽऽकारा भवन्ति । यथा एकाग्रनेकस्य, पौरुष्याः पुर्यादस्य च सूत्रे आकारा अभिव्यक्तिरे, परं छाशानकस्य, साद्वैपौरुष्या अपादस्य च प्रत्याख्यानस्य न एव नवन्तीति प्रत्याख्यानं सू-
त्रानभिहितमपि जयति, अप्रमादवृत्तेः सर्वत्र संज्ञादित्यदोषः ।

ननु निर्विकृतिके, विकृतिपरिमाणे वा प्रत्याख्याने काष्ठौ, क
वा नव आकारा भवन्ति ? इत्याह—

नवणीओगाहिमगे, अद्वदद्विपिमियवगुमे चेव ।

नव आगारा एमि, सेसदवाणं च अद्वेव ॥ १०७ ॥

नवनाने प्रकृणके, अवगाहिमके च पकाजे, अद्वदधिविपशि-
तघृतगुडे चैव । अद्वप्रदणं सर्वत्र सम्यगधीनयम् । नव च आ-
काराः (एमि नि) अमीषां विकृतिविशेषाणां भवन्ति । शेषाणां
तु स्वरूपाणामप्यैवाऽऽकाराः । अप्रमजिप्रायः—यथोक्तिसर्वि-
कोऽद्वरूपाणां नयनीतगुमाऽऽदीनां कर्तुं शक्यते, तत्र नवाऽऽ-
काराः, द्वयरूपाणां तु विहतीनामुद्धर्तुमशक्यानामष्टाकारा
इति । प्रब० ४ द्वार । आव० नि० ।

आकाराः—

पंचेव य खीराऽऽई, चत्तारि दहीणि सपि नवणीए ।

चत्तारि अ तेझाई, दो विअमे फामिए दुजि ॥ १०८ ॥

महुपुगझाई तिन्नि उ. चत्तचलओगाहिमं तु जं पकं ।

एएमि संमटं, वृच्छाणि अद्याणुपूर्वाए ॥ १०९ ॥

इदं विकृतिस्वरूपप्रतिपादनं गाथाद्वयं गताद्यंमेव । अधुना एत-
द्वाकारा व्याख्यायन्ते—तथे—“ अणाभोगसदसाकारा तदेव, ले-
बाजेशो पुण जहाऽऽयंबिलो तदेव वट्ठो । गिहत्थससट्ठो वहु
वत्तवो ति गाहाहि भवज्ज ।

ताओ पुण इमाओ—

खीरदहीविअणं, चत्तारि उ अंगुलाई संमटं ।

फाणियतेल्लघयाणं, अंगुलमेगं तु संमटं ॥ ११० ॥

महुपुगझरमयाणं, अट्ठगुहायं तु होइ संमटं ।

गुलपुगझनवणीयं, अदामल्लगं तु संमटं ॥ १११ ॥

गिहत्थससट्ठस्स इमां विही—स्त्रीरेण कुमणिओ कूरो जह सत्तज,
तस्म जह कुडगस्स ओयणाओ चत्तारि अंगुलाणि वुक्कं, ताहे नि-
विगइयस्स कप्पइ, पंचमं चाऽऽरुं विगती य, एवं दधिसस्स वि,
वियडस्स वि, केसु वि विसएसु वियदेण मीसज्ज ओषणो,
ओगाहिमओ वा फाणियगुलस्स तेल्लघयाण य । एपहि कुसणिए
जइ अंगुलं उवरि अत्थज, तो वट्ठइ, पेण न वट्ठइ । महस्स, पोमा-
ल्लरमगस्स य अट्ठगुलेण संमटं होइ, पिडगुलस्स पुगलस्स
नवणीयस्स अदामलगमेसं संमटं । जइ बट्ठणि पयप्पमाणाणि
कप्पइ, एगं पि बट्ठ न कप्पइ । इति गाथाद्वयार्थः ॥ १११ ॥

डांकल्लतविगेगो जइ आयंबिले जं उवरिउं तीरइ, सेमेसु
नत्थि, परुल्ल मक्खियं पुण—जइ अंगुलाए गहाय मक्खेइ
तेल्लेण वा घण्ण वा, ताहे निविगइयस्स कप्पइ, अइ धा-
राए वुक्कइ, मणाग पि न कप्पइ ।

इयाणि पारिछावणियागारो—सो पुण एगासणएगछाणाइसा-
धारणो ति कट्ठु विसंमण पकायज्जइ, इति तन्निरूपणार्थमाह—

आयंबिल्लमणायं—बिले चउत्थाइवालवुद्धसह ।

असहू अण्हिमिअए, पाहुणगनिमंतणा बलिआ ॥ ११२ ॥

विहिगहिअं विहिजुत्तं, उवरिअं जं जवे असणमाई ।

तं गुरु पाणुणायं, कप्पइ आयंबिल्लाईणं ॥ ११३ ॥

चउरो अ होति भंगा, पदमे जंगामि होइ आवलिआ ।

इत्तो अ तइअजंगे, आवलिआ होइ नायव्वा ॥ ११४ ॥

पडाऽत्रान्तरे प्रबुद्ध इव चोदकः पृच्छति—अहो ! तावद्भगवता
“ एगासणएगछाणगआयंबिल्लचउत्थज्जट्ठुऽऽहमाणिविहएसु प-
रिट्ठावणियागारो वल्लिओ, न पुण ज्ञाणामि केरिसस्स साहुस्स
पारिछावणियं दायव्वं, न दायव्वं वा ? आयांरओ भणइ—(आय-
बिल्लमणायंबिल्ले गाहा) पारिछावणियाभुंजणे जोगा साहु
दुविहा—आयंबिल्लगा, अणायंबिल्लगा य । आयंबिल्लग-
विरुद्धिया—एगासणगछाणचउत्थज्जट्ठुऽऽहमनिविगइपज्जचना-
णा दममभत्तिगादीण मंडलिए चउरिए पारिछावणियं
न कप्पइ दाउ, नेसि पेज्ज, उण्हय वा दिज्जइ । अवि य—नेसि
देवया च होज्ज—एगो आयबिल्लिओ, एगो चउत्थजत्तिओ होज्ज ।
कयरस्स दायव्वं ! चउत्थजत्तियस्स । ओ दुविहो—बालो, वुद्धो
य । बालस्स य दायव्वं । बालो दुविहो—महु, असहू य । असहूस्स
दायव्वं । असहू दुविहो—हिमियगो, अहिमियगो य । हिमियस्स
दायव्वं । हिमियओ दुविहो—वत्थव्वगो, पाहुणगो य । पाहुणगस्स
दायव्वं । पव ताव चउत्थजत्ते बालो असहू अहिमिओ पाहुणगो
पारिछावणियं भुंजाविज्जइ । तस्स भमइ बाओ असहू हिमिओ
वत्थव्वो रानस्स असति बालो असहू अहिमिओ पाहुणगो । ३।
तस्म असति बाओ असहू अहिमिओ वत्थव्वो । ४। एवमेतेण क-
रणोवापण चउहि एपहि सोल्लम आवलिया भंगा भामियव्वा ।
तथ पदमभंगियस्स दायव्वं; तस्मात्तति धितयस्स दायव्वं; त-
स्मासइ तइयस्स । एवं ज्ञाव चरिमस्स दायव्वं । पठर पारिछाव-
णियाए वा मत्थेसि दायव्वं । एवं आयबिल्लियस्स छट्ठमत्तियस्स
सोल्लम भंगा विज्जासा । एवं आयबिल्लियस्स अट्ठमत्तियस्स सो
ल्लम जंगा । एवं आयबिल्लियस्स निविगइयस्स सोल्लम भंगा, नय-
रं आयबिल्लियस्स दायव्वं । एवं आयबिल्लियस्स एकासणियस्स
सोल्लम भंगा । एवं आयबिल्लियस्स एगट्ठाणियस्स सोल्लम जंगा ।
एवमेव आयबिल्लिउक्खेवगमंजोगेसु मव्वमेणं उज्जाई आवलि-
या भवति । आयांबिल्लिगउक्खेवगो गओ ॥ एगो चउत्थजत्तिओ,
एगो उट्ठमत्तिओ, एत्थ वि सोल्लम, नवर उट्ठमत्तियस्स दायव्वं ।
एवं चउत्थजत्तियस्स अट्ठमत्तिअस्स वि सोल्लम जंगा । एगो
एगासणिओ, एगो एगट्ठाणिओ, एगछाणियस्स दायव्वं, एत्थ
वि सोल्लम । एगो एगासणिओ, एगो निविगइओ, एगासणि-
यस्स दायव्वं, एत्थ वि सोल्लम । एगो एगट्ठाणिओ, एगो निवि-
गइओ, एगट्ठाणियस्स दायव्वं, एत्थ वि सोल्लम जाय ति
गाथार्थः । ६२ । त पुण पारिछावणियं जहाविधेए गदिहं
विधिजुत्तं सेमं च नेसि दिज्जइ । त । (विधिगहिहिय
विधिभुत्त गाहा) विहिगहिहियं नाम—अलुत्तेण जगामियं प-
च्छा ममवीए कप्पयग्ग (कट्ठु) साहखव्वण वा विहीए जुत्तं,
एवंविच पारिछावणियं । जाहे गुरु भणइ—अज्जो ! इमं पारिछाव-
णियं इच्छाकारेण जेज्जाहि ति, ताहे मे कप्पति घंणं दाउ सं-
विमवेणं भोन्नवति । एत्थ चउमेगावज्जामा । ६३ । (चउरो व
होति गाहा) विहिगहिहियं विहिजुत्तं १, विहिगदिहं अविहिभुत्तं
२, अविहिगदिहं विहिजुत्तं ३, अविहिगदिहं अविहिजुत्तं ४। तथ
पदमभंगो—जिकलं साधू दिज्जति, तेण य अलुत्तेण बाहि
संजोवणाओसेण विपज्जणेण ओदारेयं भत्तपाणं, पच्छा म-

इतीए पयसगच्छेदो निसु विधीए समुहिदुं । एवंविहं पुत्रव-
श्रियाणं भावलिवाणं कप्पइ समुहिस्सिओ । १ । इयाणिचित्ति-
भंगो नहेव-विहीए गहिंयं, भुत्तं पुण कागसियालादिदोसदुठं,
एव अविहीए लुत्तं । तस्य जइ उअइ, न उअइजइ, न कप्पइ,
छुडिमाई दोमा हवन्ति । ररिसं जो देइ, जो य भुजइ, दोणइ वि-
विधंगो कीरइ, अणुण कारए वा उअट्टियाण पंचकल्लाणं
दिज्जइ । २ । इयाणि तइयज्जगो-तस्य अविदिगाहं वीत्तुं ३
उअमगादिदुव्याणि माणियव्वणि । कथं पुग्गमिअ पडिमाइ
वियारेइ-एवं मे भोत्तव्वं ति, भागमो पच्छा मज्झीए, रावणिएण
समरसं काउं मरुत्रीए विहीए समुहिदुं । एवंविहं ज उअ-
रियं, त परिच्छावणिगागारं भावलिवाणं धावुमुत्तं ति काउं
कप्पइ । ३ । चउत्थमगे भावलिवाणं न कप्पइ भोत्तुं, ते चैव
पुत्रवश्रिया दोसा । एवमव जावपच्चक्खणं भणिय ति गा-
थाय ॥ ६४ ॥ आव० ६ अ० ।

अथ यदुक्तं "निविद्यए अट्ट नथ य आगारा (१०)"

इति, तद्विभागदर्शनायाऽऽह-

णवगोओगादिपए, अइवदहिपिमियगगुत्ते चैव ।

णव आगारा तेमिं, मेमदवाणं च अट्टेव ॥ ११ ॥

नवनीतं च अजणम् । अवगाहेन स्नेहबोलनेन निर्वृ-
त्तमजगाहिमम्, तदेवावगाहिमकं पक्कानं तथेति नवनी-
ताऽवगाहिमम्, तत्र । तथाऽअजणं कठिनं यद्विधि-
शितचृतगुडं प्रतीतस्वरूपं तत् तथा । समाहारद्वन्द्वग-
र्भकार्यपर्यायमिदम् । तथाऽअवधिपिशितचृतगुरुमेव । चै-
वशब्दो समुच्चयावधारणार्थः । दर्शित एव चाऽनयोः प्रयोगः ।
किमित्याह-नवाऽऽकारा जयन्ति । एतेषुत्क्रिमविवेकस्य संभ-
वात् । तथाहि-भक्त्युपपरि नवनीतं दधिपिशिताऽऽदीनि चाज्वं
मुक्तं, तदुत्क्रिममाणं कठिनत्वेन सर्वथा विवेचयितुं शक्यम-
न्तःसंसृष्टमपि भक्तं भुञ्जानस्य " उक्खिस्सविभेगेण " इत्ये-
वाकारालादं न भङ्गः । एव तावदाकारनवकमभव उक्तः ।
अथ इदमकमभवमाह-तेषां दध्यादीनां विकृतिविशेषाणाम् ।
पुर्मद्वचशब्देन विशेषितत्वादिव द्रवाणामिति विशेषणं द्रव-
व्यति । तथा शेषाः प्रागुक्तनवनीताऽऽदिव्यनिरिक्ता विकृतिविशे-
षा, ते च ते द्रवाश्च स्था प्राञ्जने निक्षिप्ताः सन्तः सर्वथा विवेक-
शक्याः शेषछायाः, तेषां शेषछायाणां मयाऽऽदीनाम् । अशब्दः
समुच्चये । सम्बन्धनि प्रत्याख्यान इति गम्यते । किमित्याह-अट्टे-
व, न तु नव भवत्याकाराः । इह च विकृत्यन्तरप्रत्याख्यानमपि
निर्विकृतिकमुच्यते । तेन यां मयदुग्धनैलाऽऽदीनां प्रत्याख्यानं क-
रोति, तस्योत्क्रिमविवेकोच्चारणं नाऽर्थवत्, दध्यादिप्रत्याख्यातुः पु-
नरर्थवत्, ताद्विवेकस्य संज्ञादिति भावना । इदं च वस्तुविचार-
मात्रमेव । यतो दुग्धाऽऽदिकमपि प्रत्याख्यानोत्क्रिमविवेक उ-
च्चारणीय एव, भगवनीयोग्यदिना गृहस्थसमूहाऽऽदिवदिति ।
अन्ये त्वादुःवचनप्रामाण्यान्मोक्षारणीय एवेति । एते चैवम्-"नि-
विद्यगम्यं पक्कल्लइ अणुणजोणेणं सहसागारेण लेवाधेवेषं
गिरधमंसठेणं उक्खिस्सविभेगेणं पमुत्तं मक्खिण्णं पारि-
ट्ठावणिगागारेणं महत्तगगारेणं सव्वसमाहिवीत्तपागारेणं धो-
स्मिइ ।" इत्युक्तम् । नवर गृहस्थसमूहस्य निर्विकृतिकं प्रति
विशेषप्रत्याख्यानमिदम्, गृहस्थेन स्वप्रयोजनाच्च दुग्धेन संसृष्ट-
ओदनो, दुग्धं पादं तमतिक्रम्योत्कथ्यतश्चैवार्थद्वयानि यावत्

उपरि वर्तते, तथा तद् दुग्धमविकृतिः, पञ्चमाहुताऽऽरम्भे तु
विकृतिरेव । अनेन न्यायनान्या अपि ।

तत्रोक्तम्-

" खीरदहीवियडाणं, चसारि उ अंगुलाई संसदुं ।

फाण्णवतेल्लघयाणं, अंगुलमेतं तु ससठं ॥ ६० ॥

महुपोगलरसयाणं, अज्जगुत्तं तु दोइ संसठं ।

गुलपोमालणवणीयं, महामलयं तु संसदुं ॥ ६१ ॥" (आव० नि०)

फाण्यं काकवः । पुट्टलरसको मांसरसः । पुट्टलं मांसम् ।

आर्द्रमल्लं तु पीलुमयूर इति सम्प्रदाय इति ।

(पुत्तुच्च मक्खिण्णं ति) प्रतीत्य सर्वथा कृत्वा मण्डकाऽऽदिक-
मपेक्ष्य अक्षिप्त स्नेहितम्, ईश्वरीकुमारोत्पादनात्, प्रकृणकृत-
विशिष्टस्वाद्युशया अभावाच्च अक्षिप्तमित्य यद्वर्तते तत्प्रतीत्य
अक्षिप्तं, अक्षिप्ताभास इत्यर्थः । तस्मात्प्रताप्य अक्षिप्तादित्यत्र भि-
र्विकृतिकम् । इह च पञ्चम्यर्थे स्तुतीयेति । इह चाये विधिः-
यद्यङ्गुल्या नैलाऽऽदि गृहीत्या मण्डकाऽऽदि प्रकृतं, तदा कल्प-
ने निर्विकृतिकस्य, धारया तु न कल्पते । व्युत्सर्जित विकृति
त्यजतीत्यर्थः । इह सूत्रे-" निविद्यए अट्ट नथ य आगारा "
(१०) इत्येवं निर्विकृतिकस्यैव प्रत्याख्यानतयाऽभिधानेऽपि
विकृतिपरिमाणप्रत्याख्यानमपि न दुष्टम्, अप्रमादवृद्धादेतु-
त्वात् । अत एव सूत्रे "चउत्तव्वं पि आहारं" इत्येवं पाठेऽपि
द्विविधाऽऽहारस्य त्रिविधाऽऽहारस्य च पौरुष्यादिप्रत्याख्यानम-
दुष्टमेवमेकाशनकस्य पौरुष्याः पुरिमादस्यैव च सूत्रेऽभिधाने-
ऽपि द्वाशनकस्य सारूप्येऽपि अपाचस्य च प्रत्याख्यानमदुष्ट-
मिति केचित्, अप्रमादवृद्धेऽक्षिप्तशानकाऽऽदिविधिः स नवात् । आ-
कारा अपि य एवैकाशनकाऽऽदिवृत्त एवेतरेष्वपि न्याय्याः, अश-
नाऽऽदिशब्दसाध्यात्, विकृतिपरिमाणद्विविधाऽऽहारपौरुष्या-
दिप्रत्याख्याननिष्ठस्यैव च वाच्यमभिप्रायप्रत्याख्यानानि द्वाश-
नकाः । ... चत्वार एवाऽऽकारा भविष्यन्ति, एकाश-
नाद्विभक्त्युत्प्रेष्ययोग्यमेतदितरेषामिति । अन्ये तु मन्यन्ते-एवं
हि प्रत्याख्यानमर्यादा न काचित्स्यात् । तत एकाशनकाऽऽदि-
न्येव प्रत्याख्यानानि । एकाशनकाशक्तस्तु सादृश्यं पौरुष्यं वा यावद्
बुभुक्षुर्ग्रन्थिसहितमेव तदुपरि प्रत्याख्यानीति गाथाऽर्थः ॥ ११ ॥

अथाऽऽकाराः किमर्थमिहाभिधीयन्ते ? इत्यत्राऽऽह-

वयजंगो गुरुदोमां, थोवस्स वि पालणा गुणकरी उ ।

गुरुलाघवं च एयं, धम्मम्मि अओ उ आगारा ॥ १२ ॥

अतमद्वो नियमभङ्गः । किमित्याह-गुरुमहान् दोषो दूषणम-
शुभकर्मवन्धाऽऽदिरूपो यस्मिन्नसौ गुरुदोषः, भगवदाह्लादिराध-
नात् । तथा स्तोत्रस्याप्यल्पस्याप्याकाराऽऽश्रयणतो वनस्यास्तौ
महतः । पालनाऽऽराधना । गुणकरी तु कर्मजं जरा लक्षणोपका-
रकारिण्येव, विबुधकुशलपरिणामरूपत्वात् । तथा गुरु च
सारं, शेषं चासारं, तयोर्भावो गुरुलाघवम् । तस्य ह्येव ज्ञात-
व्यं भवति । क्वेत्याह-धर्मे चारित्र्यधर्मे । तथाहि-उपवासं कृतेऽ-
पि संज्ञानासमाधेयत्वाऽऽदिवानतः समाधिमेवादाने निर्जरा-
गुणो गुरुर्भवति, इतरथा पुनरुदय इति विमर्शनीयम् । एका-
न्ताग्रहस्य प्रज्ञापाकारकारित्वेनाऽऽशोजनत्वात्, यत एवमतोऽ-
स्मात्कारणान् । तुशब्दः पूरणार्थः । आकारा अपवादाः प्र-
त्याख्यानं क्रियन्ते इति । इदमुक्तं भवति-कृतप्रत्याख्यानस्यापि
गुरुलाघवचिन्तया समाध्याद्यर्थमाहारस्यावश्यं ग्रहणमुचित-
मतः कृताऽऽकारत्वेनाप्यपि अतः सम्यक् पातितं ज्ञातं, अकृता-

कारतायां तु महदपि तद्गन्धं भवति । पातनाभङ्गौ चार्थानर्थ-
करावित्याकाराः समाभ्यवर्णीया प्रवृत्तीति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥

उक्तं आकारविधिः । पञ्चा० ५ विध० । स० प्र० । प० व० ।

अथ येषु निर्विकृतिकं प्रायश्चित्तं, तान्याह-

इत्तरत्रविषं मुहुमे, ससणिष्ठं सरक्खपक्खिणं चैव ।

मीसपरंपरविद्या-इ बीयाइएमु वाऽविगई ॥ ४३ ॥

इत्तरस्थापनायां सुद्धमप्राप्तिकायां सस्मिन्प्रकृते सरज-
स्कप्रकृते च मिश्रपरम्परस्थापनाऽऽदिषु, मिश्राः सचित्ताचित्त-
रूपाः पृथिव्यसंज्ञावायुप्रत्येकानन्तवनस्पतिप्रसाः, तेषु परम्परं
व्यवहितं निक्षिप्तम् । आदिशब्दातिवहितसंहतवर्तितानि,
तेषु (बीयाइएमु व चि) प्रत्येकबीजेस्वचित्तबीजेषु वाऽन-
न्तरपरम्परनिक्षिप्तपिहितसंहतवर्तितेषु बीजान्मिधं च अवि-
कृतिपरित्यागप्रायश्चित्तमित्यर्थः । वाशब्दाच्च-

"छन्नायवगहत्था, समणह्मा निक्खिञ्चित्तु ते चैव ।

घट्ती गाह्ती, आरंजती इ सत्ताण" ॥ १ ॥ इत्यपि हेयम् ।

अस्यार्थः—षट्कायव्यग्रहस्ता भ्रमणार्थमुत्थाय षट्कायान्
हृत्वा निक्षिप्य पुनस्तानेव घट्टयन्ती तत्सघट्टं कुर्वाणा
गाढमाना बिलोदनेन हतस्ततो विलेपणेन अगाढं गाढं
आपरितापयन्ती आरम्भप्राणा षट्कापोपलब्धं कर्माऽऽरम्भं
कुर्वती दात्री यदि ददाति, ततो ग्रहीतुः साधोः स्व-
स्थानं प्रायश्चित्तं भवति । अयमभिप्रायः—जीतकल्पे य-
स्यापराधस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तमस्ति, तत्तस्य स्वस्थानं,
ततश्च दायाः पृथिव्यसंज्ञावायुप्रत्येकवनस्पतिसंघट्टाऽऽगाढप-
रितापोपलब्धवान् कुर्वन्त्याः, सकाशाद् ग्रहीतुः निर्विकृतिपुन्यै-
काशनाचामाग्लानि, अनन्तवनस्पतिविकलंक्रियसंघट्टाऽऽदीन्
कुर्वन्त्याः पाश्चादावातुः पुन्यैकाशनाचामाग्लसंपणानि, पञ्च-
न्द्रियसंघट्टाऽऽदीन् कुर्वन्त्याः प्रायश्चित्तप्रादकस्य एकाशना-
चामाग्लसंपणैककल्याणकानि प्रायश्चित्तं भवतीत्यर्थः । उक्तं
षट्कवर्तिशब्दोपप्रायश्चित्तम् । मूलकर्मप्रायश्चित्तं त्वष्टमप्राय-
श्चित्तमध्ये मणिष्यते ॥ ४३ ॥

इहानन्तरं सूत्रगाथायां निर्विकृतिप्रायश्चित्तमुक्तं, ततस्तत्प्र-
स्तावादन्यदपि निर्विकृतिशोध्यमाह-

सहसाऽणाभोगेण व, जेषु परिक्रमणमभिरियं तेषु ।

आजोगेण त्रि बहुसो, अइप्पमाणे य निव्विगई ॥ ४४ ॥

सहसाऽनाजोगः प्रागुक्तस्वरूपः, सहसाऽनाभोगेण वा वासितचि-
त्सेषु स्थानकेषु प्रतिक्रमणार्हं प्रायश्चित्तमभिरियं, तेषु स्थानकेषु
मध्ये आभोगेनापि, कोऽर्थः?, जानन्नपि बहु स पुनर्यदासंभवे, अनृ-
प्यन् मतिमात्रं वा तदेवाऽऽसेवते तत्र सर्वत्र निर्विकृतिकं प्राय-
श्चित्तम् ॥ ४४ ॥ जीत० । निर्गतो घृताऽऽदिषु निर्विकृतिको यः स नि-
र्विकृतिकः । स्या० ५ उ० १ उ० । विनिर्गतविकृतिपरिभोगे,
दश० । "अमज्जमसासि अमच्छरी अ, अनिककणं नि-
व्विगई गया य । (७)" दश० २ सू० । निर्गतघृताऽऽदिषु निर्वि-
कृतिके, औ० । इधि गृहस्थैरोदनाऽऽदिना संसृष्टं तद्दिने प्रहरा-
नन्तरं निर्विकृतिकं भवति, तथा दुग्धमपि गजकूरपृथुकाऽऽ-
दिना संसृष्टं नावकातक भवति, न वा ?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-कू-
रभिन्ने दाधं कर्मरूपं जायते, तद् घटिकाद्वयादनु निर्विकृतिकं
भवति । यच्च दाधं दुग्धं वा "दुग्धं दाहि चट्टरगुल" इत्य-
नुसारेण कूराऽऽदिभिर्निर्विकृतिकं विधीयते, तज्जाभ्यावचूरिचत्तनात्पर्युषितं

सर्वं निर्विकृतिकं भवतीति । प्र० ७७ । सेन० ३ उल्ला० । आश-
कस्य निर्विकृतिकप्रत्याख्यानं यतिवद् निर्विकृतिकं कल्पते, न
वेति प्रश्ने, उत्तरम्-यतिनां आवकाणां च मुख्यवृत्त्या निर्वि-
कृतिकं न कल्पते, कारणे तु कल्पते, एवविधान्यक्राणि
शास्त्रे सान्ते, तस्मात् आशः कदाचिन्ननिर्विकृतिकप्रत्याख्यानं
करोति, तस्य न कल्पते, वचनपसि तु कल्पते, कारणत्वात्,
एकाग्रतेन निषेधो ज्ञातो नास्ति, यतिनां तु पर्वाऽऽदिषु पुनः पु-
नस्तत्प्रत्याख्यानकरणात्कल्पते इति । ४५२ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।
बहुतरे दुग्धे दाधं वा यत्रात्पतरान् तन्दुलान् प्राक्किपति, तद्
दुग्धं तद्दाधं वा निर्विकृतिकं भवति, न वेति प्रश्ने-उत्तरम्-
"दहिस्वीरबहुअप्पतं दुल" इति भाष्यगाथावचनादल्पतन्दुलप्र-
क्षेपेऽपि तद् दुग्धं तद्दाधं निर्विकृतिकं भवतीति ज्ञायते इ-
ति । ४५७ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । आकानामाचामग्लमध्ये निर्वि-
कृतिमध्ये च उष्णोदकं प्राप्तुं च बारि बुध्यति, न वेति प्र-
श्ने, उत्तरम्-उज्जयमपि बुध्यति । ४७६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

एविविगप्प-निर्विकृष्ट-पुं० । निःसन्दिग्धे, ग० २ अधि० । गन-
शाकके, ग० २ अधि० । "अत्थि चि निव्विगप्पो ।" दश० ४
अ० । निष्कान्ताशेषत्रेदस्वरूपे, सम्म० १ काण्ड ।

एविविगिच्छ-निर्विचिकित्स्य-न० । निर्गता विचिकित्सा नि-
र्विचिकित्सा, तस्य भावो निर्विचिकित्स्यम् । फलं प्रति संदेहा-
करणे, उत्त० २८ अ० ।

निर्विचिकित्स्य-त्रि० । विचिकित्सा मतिविभ्रमां, निर्गता विचि-
कित्सा यस्मादसौ निर्विचिकित्सः । साधेव जिनदर्शनं, किं
तु प्रवृत्तस्यापि सतो ममास्मान्प्रभं भविष्यतीति वा, न वा, कू-
र्वाण्येवाऽऽदिक्यासूभयथाऽप्युपलब्धेर्गिनि कुर्वितत्परिदने, ध० ।
न ह्यविकल उपाय उपेयवस्तुपरिप्रापको न भवतीति संज्ञान-
निश्चये, ध० १ अधि० । ग० । प्रव० । इय० । विचिकित्सारूपा-
ऽतिचाररहितसम्यक्त्वे, दश० ३ अ० । फलं प्रति निःशङ्के,
दशा० १० अ० ।

एविविगिय-निर्विकृतिक-न० । 'एविविगिय' शब्दार्थः, प्रव०
२ द्वार ।

एविविग्य-निर्विघ्न-अद्य० । विघ्नानावे, "सीसपवित्तिनिमि-
त्तं, निव्विग्यं च ।" अनु० ।

एविविष्ट-निर्विष्ट-त्रि० । आसेवितविचिकित्तचारित्रे अनुपाटि-
हारिके, स्या० ३ उ० ४ उ० । अनु० । उचिते, दे० ना० ४ वने
३४ गाथा ।

एविविष्टकृष्णद्विष्ट-निर्विष्टकृष्णस्थिति-स्त्री० । निर्विष्टा-आसे-
वितविचिकित्तचारित्रानुपाटिहारिका इत्यर्थः । तत्कल्पस्थितिः ।
स्थितिभेदे, स्या० ३ उ० ४ उ० । निर्विष्टकायिके (तद्विषय-
के) यथा प्रतिदिनमायामाश्रयतया त्रिका तथैवेति । उक्तं च-
"कण्डिया विपद्विणं, करोति एमेव चायामा ।" स्या० ३
उ० ४ उ० ।

एविविष्टकाण्ड-निर्विष्टकायिक-पुं० । निर्विष्टः-आसेवितः प्रस्तु-
ततया विशेषः, कायो येषां ते निर्विष्टकायाः, न एव स्वार्थे क-
प्रत्ययोपादानाभिर्विष्टकायिकाः, तद्भेदाद्विदमपि (चारित्र्यमपि)
निर्विष्टकायिकम् । अनु० । विशेषः । वृ० । निर्विश्रमातकानुच-

रकेषु, भ० २५ श० ७ उ० । पं० सं० । आसेचितविवक्तिचा-
रिप्रकायिकेषु, तद्व्यवयवतिरेकाच्चारित्रजेदे च । कर्म ४ कर्म० ।
(" परिहार " शब्दे चैषां व्याख्या वक्ष्यते)

गिर्विदु-निर्विदु-त्रि० । विदुः, जीत० । " जो पत्तियं पि
चिसे, हन्तु सो को न गिर्विदुः । " आचा० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।
गिर्विदुचार-निर्विदुचार-त्रि० । चरणं चारोऽनुष्ठानं, निर्वि-
दुस्य चारो निर्विदुचारः; सोऽभ्यासतीति निर्विदुचारी । विदुः,
" से गिर्विदुचारी अ रते पयासु । " आचा० १ श्रु० ५ अ०
३ उ० ।

गिर्विदुवरा-निर्विदुवरा-स्त्री० । निर्विदु वराः परिणेतारो य-
स्याः सा निर्विदुवरा । वरवर्जितायाम्, द्वा० २ श्रु० १ वर्ग ।

गिर्विदुषाण-निर्विदुषान-त्रि० । बर्त्तावर्द्धवत् (आच० ५ अ०)
विशिष्टज्ञानरहिते, तं० ।

गिर्विवृति-निर्वृति-स्त्री० । कर्णशक्नुतिकाऽऽद्याकारे द्रव्ये-
न्द्रियभेदे, विशेषः । तं० । निर्वृतिराभ्यन्तरबाह्यभेदाद् द्विविधः । नि-
र्वृत्यत इति निर्वृतिः । केन निर्वृत्यते ? कर्मणा । तत्रोत्प्रेधाङ्गु-
लासङ्गवेद्यभागप्रदानानां बुक्तानामात्मभेदानां प्रतिनिधत्तव-
क्रुरादीन्द्रियसंस्थानेनावस्थिता वृत्तिरभ्यन्तरा निर्वृतिः । तेष्वे-
वाऽऽत्मभेदोऽपिन्द्रियभेदपदेशभाक्नु यः प्रतिनिधत्तमस्थानो
निर्माणनाम्ना पुद्गलविपाकिना बर्त्तकमस्थानीयेन आरचितः क-
र्णशक्नुत्यादिविशेषः, अङ्गोपाङ्गनाम्ना च निष्पादित इति बा-
ह्यनिर्वृतिः । आचा० १ श्रु० २ अ० १ उ० । स्था० ।

गिर्वितित्तकत्व-निर्वृतिनित्तकत्व-त्रि० । सर्वमावययोगोपर-
मस्त्वभावे, पा० । इयत्ताऽवगमरूपे, अनु० ।

गिर्विदुगुप्त-निर्विजुगुप्त-त्रि० । जुगुप्सारहिते, विशिष्ट-
नाममभ्यक्त्यातिचाररहिते, घ० १ अधि० ।

गिर्विदु-देशी-सुसोध्यते, निराशे, उद्भटे, नृशसे च । दे०
ना० ४ वर्ग ४८ गाथा ।

गिर्विजाग-निर्विजाग-त्रि० । जागरहिते, जागाः परमाणवः ।
वर्ग० ५ तत्त्व ।

गिर्विवार-निर्विकार-त्रि० । निर्गतो विकारः कामोन्माद्वल-
सो यस्मादसौ निर्विकारः । विकाररहिते, " इमस्म धम्मस्स
गिर्विवारस्स निर्विनिलक्खणम्म । " पा० । इन्द्रियमनोवि-
काररहिते, घ० ३ अधि० । कोपाऽऽदिविकाररहिते, संथा० ।

गिर्विवारसमाहि-निर्विकारसमाधि-पुं० । आलम्बने देशका-
लधर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्राऽवज्ञासित्वेन ज्ञावतायाम्, समा-
धिभेदे, द्वा० २० द्वा० ।

गिर्विस-निर्विष-त्रि० । विषरहिते, " गिर्विसं पंशुरं मंसं । "
औ० ।

गिर्विमंत-निर्विशत-त्रि० । समस्तं प्रवेशयति, अपरिहृज-
माने, अनासेवमाने, स्था० ५ उ० १ उ० ।

गिर्विमणकूप-निर्विशनकूप-पुं० । निर्विशमानकूपस्थितौ,
पं० भा० ।

इयाणि गिर्विसणकूपो-

....., अङ्गुणा वोच्चापि गिर्विसणकूपं ।

जह निर्विमंति सपणा, सम्मं तु गुरुवएमेणं ॥

णाणं च दंसणं वा, तहा चरित्तं सपित्तित्तुत्तीओ ।

एकासीतिपदेहिं, गिर्विम-गिर्विसणकूपो ॥

ह्रस्विहकूपाऽऽदीया, वायालं ताओ पंचवीसाए ।

मेलीणा उ भवन्ती, एकासीती भवं भेदा ॥

णवरं ह्रस्विहकूपे, वीसतकूपे य णामउवणाओ ।

पोत्तुं सेसा सव्वे, एकासीती तु मेलीणा ॥

एवं सव्वेसिम्मी, गिर्विममाणस्स गिर्विसणकूपो ।

एनेसिं पुण कतरं, पडिहिओ होइ सव्वंसिं ॥ पं० जा० ।

(नाणं च दंसणं च गाहा) नाणे स्ति दंसणणभावणेसु
य तवजुनयाए य पंचविहचरित्तजुत्तयाए य समिङ्गुत्तीहि
य उवउत्तयाए अणुणालेति पयासीइपयाहि । कवरे पुण एका-
सीइकपा ? । उच्यते-ह्रस्विहकूपस्स वीसतकूपस्स य
नामउवणाकूपो अ वि नेऊण सेमा उविह-सत्तविह-दस-
विह-वीसविहावायालीम स्ति एगह मेलिया एकासीइकपा
होति । एए सम्मं गिर्विसमाणस्स गिर्विसकूपो भवइ ।
एए गिर्विसणकूपो । पं० चू० ।

गिर्विसमाण-निर्विशमान-पुं० । परिहारविशुद्धिकल्पं वहमा-
नेषु, स्था० ६ उ० । भ० ।

गिर्विसमाणकूपाद्वि-निर्विशमानकूपस्थिति-स्त्री० । निर्वि-
शमाना ये परिहारविशुद्धिकल्पोऽनुचरन्ति, परिहारिका इत्यर्थः,
तेषां कल्पे स्थितिः । परिहारकल्पस्थितौ, स्था० । यथा
ग्रीष्मर्षि- लेषु क्रमेण तपो जघन्य चतुर्थवष्टाष्टमाऽदि,
एवं गिर्विसमाणसप्तके चाद्ययोरग्रह एवेति पञ्चसु पुनरेकया
भक्तमेकया च पानकमित्येवं द्वयोरभिग्रह इति ।

उक्त च-

" दस अहं दम उठ, अहेव य उटु चउरो य ।

उक्कोममज्जिमज्ज-जगा उ वासासिमिर्गमहे ॥ १ ॥

पारणगे आयाम, पंचसु गढो दोसुअजगहो जिकखा ॥ "

स्था० ३ उ० ४ उ० । पञ्चा० ।

गिर्विसमाणय-निर्विशमानक-पुं० । विवक्ति (परिहार) त-
पोविशेषाऽऽसंबन्धे, प्रव० ६६ द्वार । कर्म० । पं० सं० । माघौ,
तद्व्यतिरेकाच्चारित्रजेदे च । विशेष० । अनु० । वृ० । (अत्र 'परि-
हार' शब्दो वीक्ष्यः)

गिर्विसय-निर्विषय-त्रि० । विषयाभिलापरहिते, उक्त० १४
अ० । शब्दाऽऽदिविषयरहिते, उक्त० पाई० १४ अ० । निर्गोचरे,
अनर्थके, " वडमेत्त गिर्विसयं, दोमा य मुसति विजेयं । "
पञ्चा० १२ विष० । देशाभिस्कान्ते, प्रश्न० ३ आध० चार । " पुत्त-
दारे य गिर्विसय करेइ । " आ० म० १ अ० २ अण्ड ।

गिर्विसी-निर्विषी-स्त्री० । महौषधिभेदे, ती० ६ कल्प ।

गिर्विसम-निर्विशेष-त्रि० । विशेषवर्जिते, तं० । अपवादोत्त-
र्गयेष्टेतराऽऽदिविशेषरहिते, तं० ।

गिर्वुअ-निर्वृत-त्रि० । नि-वृ-क्तः । " उट्टवादो " ॥ ८ । १ ।
१३१ ॥ इत्यादिकं न उच्यते । प्रा० १ पाद । कोथाऽऽद्यगमने-

न शीतान्भूते, आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० । निर्वाण गते, प्रव० ३३ द्वार । स्वस्थाऽऽमनि, का० १ श्रु० १ अ० ।
 शिवसूत्र-निर्वृति-स्त्री० । "इहवादी" ॥ ८१ ॥ १३१ ॥ इत्या-
 दिषु शब्देभ्यश्चैर्न उक्तम् । प्रा० १ पाद । का० । मनःस्थास्ये,
 प्रश्न० २ आश्च० चार । समाधौ, न० । सुखे, आ० म० ३
 अ० । सामान्यसुखे, भाव० ४ अ० । महादुर्मिके वज्रसेनेन प्रमा-
 जितस्य जिनदत्तभास्वस्य सह प्रमज्जिते पुत्रे, यतो निर्वृति-
 नाशो शास्त्रा निर्गता । कल्प० ८ कृष्ण । निर्वृतिकुलीनशी-
 लाङ्गाऽऽचार्येण प्रथमद्वितीययोगद्वयोष्टीका कृता । आचा० १
 श्रु० ९ अ० ४ उ० । मथुरायां पर्वतकराजस्य सुनायाम्, आ०
 म० १ अ० २ अक्षरम् । आच० ।

शिवसूत्र-निर्वृति-त्रि० । निर्वृतिनिर्वाणं सकलकर्ममलाप-
 गमनेन स्वस्वरूपप्राप्तः परमस्वास्थ्यतद्भूतः सम्यग्दर्शनाऽऽ-
 यपि कारणे कार्योपचाराद्विनिर्वाणः । तत्करणशीलो निर्वृतिकरः ।
 प्रका० १ पद । सर्वकर्मक्षयभावकरे, तं० । सुखोत्पादके, रा० ।
 शिवसूत्र-निर्वृतिपथ-पुं० । निर्वृतेर्मोक्षस्य पन्थाः । "ऋक्पू-
 रब्धुः पथामानके" ॥ ५ । ४ । ७४ ॥ इति समासान्तोऽच्प्रत्य-
 यः । मोक्षमार्गे, वाच० ।

शिवसूत्र-निर्वृतिपथ-पुं० । जपइ सया सव्वभावेदसणयं [२४]
 निर्वृतेर्मोक्षस्य पन्थाः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि । तथा
 चाऽऽह जगवानुमास्त्रानिवाचकः—“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि
 मोक्षमार्गः” इति निर्वृतिपथः । "ऋक्पू-पथोऽयम्" ॥ ७ ।
 ३ । ७६ ॥ (देम०) इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । यद्यपि निर्वृति-
 पथशब्देन ज्ञानाऽऽदिप्रथमप्रिधीयते, तथाऽपि ह सम्यग्दर्श-
 नचारित्रयोरेव परिग्रहः, ज्ञानस्योत्तरत्र विशेषेणानिधानात् ।
 निर्वृतिपथस्य शासनम्-द्विष्यतेऽनेनेति शासने प्रतिपादकं
 निर्वृतिपथशासनम् । ततः "कञ्च" इति प्राकृतलङ्कणात्
 स्थायं कः प्रत्ययः, निर्वृतिपथशासनकम् । न० ।

शिवसूत्र-निर्वृतिपुर-न० । सिद्धपुरे, आ० म० १ अ० २
 अक्षरम् ।

शिवसूत्र-निर्वृति-त्रि० । शीतान्भूते, आचा० १ श्रु० ४ अ० ३
 उ० । निर्वाणमनुप्राप्ते, सूत्र० १ श्रु० १५ अ० । मुक्तिद्वयम-
 धिकृते, व्य० २ उ० । "निर्वृते कालमाकस्मी, एवं केवलानो
 भवं ।" निर्वृते कषायोपशमाच्छीतोऽनन्तं कालं मृग्युकांशं याव-
 द्वांनकाङ्क्षेत् । सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । निवारणे, म० ५ श्रु०
 ४ उ० ।

शिवसूत्र-निर्वृति-त्रि० । जन्ममरणाऽऽदिजले नितरां निम-
 ज्जति, उपा० ७ अ० ।

शिवसूत्र-निर्वृति-त्रि० । निष्ठाकृते, "निर्वृते चित्तिमिरे विसुखे
 चित्ति ।" न० ५ श० ४ उ० ।

शिवसूत्र-देशी-गृहपश्चिमाङ्गणे, दे० ना० ४ वर्ग २ए गाथा ।

शिवसूत्र-निर्वृति-पुं० । गृहदेशविशेषे, जी० ३ प्रानि० ४ उ० ।

शिववेष्ट-निर्वृति-त्रि० । निजंरचति, विचरत्यत्रि, "द्व्येण
 च भावेण य, निर्वृतेतो चउदमजयरः ।" विशे० । हापयति,
 आ० म० १ अ० २ अक्षरम् । सुषक्तानि कुर्वति, आचा० २ श्रु०
 १ चू० ३ अ० २ उ० ।

शिववेष्ट-देशी-नग्ने, दे० ना० ४ वर्ग २ए गाथा ।

शिववेष्ट-निर्वृति-पुं० । विरागे, आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।
 उत्त० । संसारवैराग्ये, श्रु० ३ उ० । संसारादुद्विग्नतायाम्,
 उत्त० १८ अ० । न० । दश० । संसाराद् विरक्ततायाम्, उच्य०
 २९ अ० ।

निर्वेदकर्म-

शिववेष्टं भंते ! जीवे किं जगद्यः ? शिववेष्टं दिव्य-
 माणुमतेरिच्छिषु कामजोगेषु निर्वेयं हव्यमागच्छत्,
 सव्वविमेषु विरज्जत्, सव्वविमेषु विरज्जमाणे आरंज-
 परिगदपरिचायं करइ, आरंजपरिगदपरिचायं करेभाणे
 संसारमगं वच्छिदइ, सिद्धिमगपदिवन्ने य जवइ ॥२॥

इतः प्रभृति सर्वत्र सुगमत्वात् प्रशस्याख्या । निर्वेदेन सामा-
 न्यतः संसारविषयेण कदाऽसौ त्याज्य इत्येवंप्रकारेण दिव्यमा-
 नुपनैरक्षेषु, सुवत्वात् कर्मव्ययो, यथासंज्ञं वेदाऽऽदिसंबन्धिषु
 कामभोगवृत्तयेषु निर्वेदं हव्यमागच्छति, यथाऽलंमंतरनर्थ-
 हेतुमिरिति, यथा च सर्वविषयेषु विरज्जतेऽशेषशब्दाऽऽदि-
 विषयं विरागमाप्नोति, विरज्जमानस्तेऽप्यारम्भः प्राणयुधमर्को
 व्यापारस्तनरित्यागं करोति, विषयार्थत्वात् सर्वारम्भणाम्, तत्प-
 रित्यागं कुर्यद् भन्तारमार्गे मिथ्यात्वाविरत्यादिरूपं व्यवच्छि-
 नाति, तत्प्रागवत् एव तस्यत आरम्भपरित्यागसमवात्, तद् व्य-
 च्छिन्नौ च सुप्राप्य एव सिद्धिमार्गः सम्यग्दर्शनाऽऽदिरिति
 सिद्धिमार्गप्रतिपन्नश्च भवति ॥२॥ उत्त० पा० २६ अ० ।

"जरगो निरिक्खज्जोणी, कुमाणुसत्तं च निर्वेयो ।" नरक-
 स्तिर्यग्योनिः कुमानुपत्वं च निर्वेद इति । दश० ३ अ० ।
 अनु० । अष्ट० । मोक्षाभिलाषे, प्रव० १४ द्वार । अ० । विषयेष्व-
 मानसवृत्ते, अ० २ अधि० । जुगुप्सायाम्, आचा० १ श्रु० २ अ०
 ४ उ० । सूत्र० ।

शिववेष्ट-निर्वेदन-न० । समर्पणे, द्वा० १२ द्वा० । दश० ।

शिववेष्ट-निर्वेदन-स्त्री० । निर्वेद्यते संसाराऽऽर्जोर्निर्विषयः
 क्रियते श्रोताऽनयेति निर्वेदनं । रथा० ४ द्वा० २ उ० । दश० ।

निर्वेदनीकया चतुर्विधा-

शिववेष्टीकया चतुर्विधा पणत्ता । तं जहा-इह-
 भोगदुच्चिषा कम्पा इहलोगदुहफलविवागसंजुत्ता भवंति,
 इहभोगदुच्चिषा कम्पा परलोगदुहफलविवागसंजुत्ता भवंति ।
 परलोगदुच्चिषा कम्पा इहलोगदुहफलविवागसंजुत्ता भवं-
 ति, परलोगदुच्चिषा कम्पा परलोगदुहफलविवागसंजुत्ता
 भवंति । इहलोगदुच्चिषा कम्पा इहलोगदुहफलविवागसं-
 जुत्ता जवंति, इहलोगदुच्चिषा कम्पा परलोगदुहफलवि-
 वागसंजुत्ता भवंति । एवं चउजंगो ।

इह लोके दुःखीर्णानि चौर्याऽऽदीनि कर्माणि क्रिया, इहलोके दुः-
 खमेव कर्मदुमजन्यत्वात् फलं दुःखफलं, तस्य विपाकोऽनु-
 भावो दुःखफलविपाकः, तेन संयुक्तानि दुःखफलविपाकसंयु-
 क्तानि नवन्ति, चौराऽऽदीनामिवेत्येका । एवं नारकाणामिवेति द्वि-
 तीया । आगर्भाद् व्याधिवारिण्याभिमृतानामिवेति तृतीया । प्रा-
 कृताद्युभयकर्मोपज्ञानां नारकमायोग्यं वप्रातां काकयुवाऽऽदी-

नामिष चतुर्थीति । "इहोप सुखिण" इत्यादि चतुर्नङ्गी तीर्थ-
करदानदातु १ सुसाधु २ तीर्थकर ३ देवभयलतीर्थकराऽऽदी-
नामिष प्रावनीयेति । स्था० ४ टा० २ व० ।

निवेदनीमाह-

पाषाणं कम्पाणं, असुमविवागो कट्टिज्ज ए जत्य ।

इह य परत्थ य सोए, कट्टा न णिवेयणी नाम । १०७ ।

पाषाणां कर्मणां चौर्याऽऽदिकृतानामशुभविषाकः दारुणपरिणा-
मः कथ्यते यत्र यस्यां कथायामिह च परत्र च श्लोकं-"इहलो-
को कृतानि कर्माणि इहलोके एवोदीर्यन्ते" इत्यनेन चतुर्भाक्-
कामाह । कथा तु निवेदनी नाम-निवेदने भयादनया भोतेति
निवेदनी । एष गाथाऽङ्कारार्थः । भावार्थस्तु वृक्षविपरणाद-
वसेयः ॥२०७॥

तच्छेदम्-"इयाणि णिवेयणी । सा चउच्चिहा । तं जहा-इह-
लोए दुक्खिणा कम्मा इहलोए चैव दुहविवागसंजुता भ-
वन्ति ति । कहं ? जहा चोराण पारदारियाण, पवमाइ । एसा
पदमा णिवेयणी । इयाणि विइया-इहलोए दुक्खिणा कम्मा
परलोए दुहविवागसंजुता जवन्ति । कहं ? जहा नेरव्वाणं
अभस्मि भवे कयं कम्म शिरयजये फलं वेइ । एसा विइया णि-
वेयणी गया । इयाणि तइया-परलोए दुक्खिणा कम्मा इहलोए
दुहविवागसंजुता भवन्ति । कहं ? जहा बालणभित्तमेव अंतकु-
ल्लेसु उण्ण्णा अपकोटाऽऽदीहि गेगेहि दारिहेण य अभिज्ज्या
बीसन्ति । एसा तइया णिवेयणी । इयाणि चउत्था णिवेयणी-प-
रलोए दुक्खिणा कम्मा परलोए चैव दुहविवागसंजुता जवन्ति ।
कहं ? जहा पुर्वि दुक्खि-हे कम्महि जीवा संहासंतुडेहि
पक्खीहि उवे जात । तओ ते नरपपाउग्गाणि कम्माणि
असंपुष्पाणि ताणि ताए जानीए पूर्तिनि, पुत्तिण नरपम्मे
वेइन्ति । एसा चउत्था निवेयणी गया । एव इहलोको पर-
लोको वा पणवय पकुअ भवति, तथ पणवयस्स अणुस्स-
मथो इहलोको, अयसंसाओ तिण्णि वि गईओ परलोको
ति गाथानाचार्यः ।

इदानीमस्था एष रसमाह-

घोत्रं पि पमायकयं, कम्मं साहिज्जई जट्ठि नियमा ।

पउरासुहपरिणामं, कहाइ णिवेयणीइ रसो ॥ १०८ ॥

स्तोकमपि प्रमादकृतमहपमपि प्रमादजनित कम्मं चेदनी-
याऽऽदि (साहिज्जइ ति) कथ्यते यत्र नियमाभियमेन । किंचि-
शिष्टमित्याह-प्रचुराशुनपरिणाम, बहुतीव्रफलमित्यर्थः । यथा
वशोधराऽऽदीनामिति । कथाया निवेदनीया रस एष निध्यन्ः ।
इति गाथाऽर्थः ॥ २०८ ॥ दृष्ट० ३ अ० । द्वा० । औ० ।

णिवेसि-देश-निर्देशे, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

णिवेस-निर्देश-पुं० । लाभे, स्था० ४ टा० २ व० ।

णिवोदव्व-निर्वोदव्व-त्रि० । निर्वाणो, आश० ४ अ० ।

णिवोदग-निर्वोदक-न० । गृहच्छानप्रान्तगलिते जले, गृहप-
टलाभोत्तोलने जले, पि० । आ० क० ।

णिस-निश-पुं० । वृक्षविशेषे, उक्त० पा० १ अ० । नृगराज
शंसति द्विनस्तीति नृशंसः । द्वा० १ पुं० १ अ० ।

णिसंत-निशान्त-त्रि० । नितरां शान्तो निशान्तः । मस्यन्तं
मर्त्याभूते, आ० म० १ अ० १ अ० । भूते, अवगते, आवा० ३
पुं० १ अ० १ अ० २ उ० । निशान्तिने भूते, म० १ अ० ३ उ० ।
निःसञ्चरवेद्यायाम्, वृ० ३ उ० । राश्वसत्ताने दिवसे, दृष्टा० ए
अ० १ उ० । द्वा० । अवधारिते, सूत्र० १ पुं० ६ अ० ।

णिसंस-नृशंस-त्रि० । कूरकर्मणि, वृ० ३ उ० । शुक्रावर्जिते,
प्रज्ञ० १ सम्ब० द्वार ।

णिसग-निसर्ग-पुं० । निसर्जनं निसर्गः । निसृष्टो, मोक्षे, विरो० ।
स्वभावे, उक्त० २ उ० अ० । स्था० । आव० । आ० वृ० ।
आ० म० । प्रज्ञा० । व्य० । संथा० । नि० वृ० ।

णिसगकिरिया-निसर्गकिरिया-स्त्री० । निसर्जनकिरियायाम्, आव० ।

णिसगवत्तरागया-निर्मावत्तरागता-स्त्री० । प्रकृत्या स्थिर-
रागतायाम्, पं० व० ३ द्वार ।

णिसगचेयणाजुन-निर्माचेतनायुक्त-त्रि० । निसर्गो सहजा
या चेतना तथा युक्तः । सहजचेतनायुक्ते, "निसर्गचेतनायुक्तो,
जीवोऽरूपी ह्यवेदकः ।" ज्ञया १० अ० ।

णिसगह-निर्माह-पुं० । निसर्गः स्वभावः, तेन रुचिर्जन-
प्रणीतत्वाजिलापकृपा यस्या निसर्गहृत्विः । प्रज्ञा० १ पद ।
निसर्गो रुचिर्निसर्गतो वा रुचिरिति निसर्गहृत्विः । स्वभावत
एव तत्त्वभूताने, ज० १५ द० ७ उ० । सम्यक्त्वजेदे, स्था० १०
ता० । अ० । भूतार्थेन सह समस्या जीवाजीवाऽऽदिनपदार्थ-
विषयिणी हृत्विः । ज्ञानार्थेनेत्यस्य भूतार्थत्वेनेत्यर्थः,
भूतार्थत्वेनेत्यस्य भूतार्थत्वेनेत्यर्थः । प० २ अ० ।
वस्तुतो भूतार्थत्वेनेत्यस्य शुचनयेनेत्यर्थः । प० २ अ० ।

नूयत्थेणाधिगया, जीवाऽजीवा य पुसपावे च ।

सहसंपइयाऽऽसवमं-वरो य वेएइ एस णिसगगो ॥२॥

जो जिणदिहे जावे, चउच्चिदे सहहाइ सयमेव ।

एमेव णऽपुट्ट चि य, णिसगगह चि णायव्वो ॥३॥

'नूयत्थेण' इति भावप्रधानो निर्देशः । ततोऽयमर्थः-भूतार्थत्वेन
समुद्भूता अमी यदार्थो ह्येवंकृतेण यस्याऽधिगताः परिहृताः
जीवाऽजीवाः पुण्यपापमाश्रयसंहराः, अशब्दाद् बन्धाऽऽदय-
श्च । कथमधिगताः ? इत्याह- (सहसम्मइया इति) आर्षत्वा-
द्विभक्तिगोपाक सह सम्प्रत्या सहऽऽमना या सकृता मतिः सा
सहसम्प्रतिः, तथा । किमुक्तं भवति ?-परोपदेशनिरपेक्षया जाति-
स्मरणप्रतिभाऽऽदिरूपया मत्या न केवलमधिगता, किं तु ताव
जीवाऽऽदीन् पदार्थान् वेदयतेऽसुरोचयति च तत्त्वकृतया आ-
त्मसात्परिणामयति चेति भावः । एष निसर्गो निसर्गहृत्वि-
रूप इति शेषः ॥ २ ॥ अमुमेवार्थं स्पष्टनरमभिधित्तुराह-
(जो जिणदिहे भावे इत्यादि) यो जिनहृदयान् ज्ञावान् इत्य-
क्तेष्वकाजनावभेदतो नामाऽऽदिजेदतो वा चतुर्विधात् स्वयमे-
वोपदेशनिरपेक्षं भवति । केतो ह्येवंकृतं भवति इति, तत्र आह-
एवमेव यत्तज्जीवाऽऽदि यथा जिनैर्दृष्टे, नाप्येति । अः समुच्ये ।
एष निसर्गहृत्विरिति हातव्यः ॥ ३ ॥ प्रज्ञा० १ पद । आ० वृ० ।
प० । उक्त० । ग० । स्वभावत एव तत्त्वभूते, श्री० ।

णिसगसम्पत्त-नितर्गसम्पत्त-न० । निसर्गहृदयारुये सम्य-
कत्वमेवे, आ० न्यु० । " णिसग्गो नाम सभावो, जहा साव-
गपुत्तनपुयाणं कुलपरंपरागतं निसग्गत्तं भवति, जहा वा
सयंभूरमणमत्थाणपमिमासंविताणि सावुसावधाणि य पठ-
माणि मत्तरा वा दददूण मा णं सओषत्तमेणं निसग्गसम्पत्तं
भवति । तम्मूलं च देवलोमगमणं तेसि जवात्ति ।" आ०
न्यु० १ अ० ।

णिसज्जा-निषद्या-ली० निषदनं निषद्या । आसने, प्रच० ६७ वार ।
न० । उपवेशने, त्य० ४ उ० । उपवेशनविशेषे, ली० । सा च पञ्चधा-
तत्र यस्यां समं पादौ पुनौ च स्पृशतः सा समपादपुता । यस्यां
तु गोरिषोपवेशनं सा गोनिर्यायका । यत्र पुताभ्यामुपविष्टः सन्
एकं पादमुत्पाठ्याऽऽस्ते सा हस्तिगुहिका । १ । पर्वकूडाऽधेपर्यङ्का
च प्रसिद्धा ४-५ । ली० ५ डा० १ उ० । "पक्षियं कानिसेज्जा च, सिताणं
सो भवज्जणं ।" निषद्या च गृहे एकानेकरूपा अनाचारः । दश०
६ अ० । निषादन्यस्यामिन् निषद्या । औपशुपत्यकविजिते
स्वाध्यायभूम्यादौ, जल० १ अ० ।

णिसद-निसृष्ट-त्रि० । परेणोत्सङ्कलिते, सुत्र० १ भु० १६ अ० ।
दत्ते, आचा० ३ भु० १ न्यु० १ अ० ५ उ० । का० ।

णिसद-निषध [ह]-पुं० । नितरां सहते स्कन्धे पृष्ठे वा समारो-
पितं नारमिन् निषधः । चं० प्र० ४ पादु० । " निषधे धो हः "
॥ ७ । १ । १२६ ॥ इति निषधे धस्य हः । प्रा० १ पाद । बली-
वर्दे, सु० प्र० ४ पादु० । बलदेवस्य रेवत्यामुत्पले पुत्रे, नि० ।
जति णं भंते ! समणेणं जाव दुवात्तस अज्जवणा पम्पत्ता ।
पदमस्म णं भंते ! लक्खेवओ । एवं खट्ठु जंबू ! तेणं कालेणं
तेणं समणेणं बारवई नाम नगरं होत्था; दुवात्तसजोयणाऽऽ-
गामां जाव पच्चक्खं देवओयजूया पामादीया दरिसणि-
ज्जा अभिरूवा पणिरूवा । तीमे णं बारवई नगरीए व-
डिया उत्तरपुरच्छिमे दिमिजाए एत्थ णं रेवईए णामं
पव्वए होत्था, तुंगे गगणतलमणुद्धिहंतसिहरे नाणाविह-
रुक्खगुच्छगुम्पलतावल्लीपरिगताभिरामे इममियमपूगकोच-
सारसकागमयणसाक्षाकोइल्लकुलोवचिए तदकमगविजय-
रओभरपव्वतसिहरे पउरे अच्चरगणदेवसंघविज्जा-
हरमिहुणसन्निवित्ते निज्जत्यणए दमारवरवीरे पुरिसते-
ल्लोकवत्तवगाणं सोमे सुभए पियदंसणे सुखे पासा-
दीए० जाव पडिरूवे । तस्म णं रेवयगस्स पव्वयस्स अदू-
रमामंते एत्थ णं नंदणवणे नामं उज्जाणे होत्था । स-
व्वओ य पुप्फ० जाव दरिमाणेज्जे । तत्थ णं नंदणवणे उ-
ज्जाणे सुरप्पियस्स जक्खस्स जक्खायतणे होत्था, चिग-
तीए० जाव बहुजणे आगम्ममंवेत्ति सुरप्पियं जक्खाय-
यणं । से णं सुगप्पिए जक्खाययणे एगेणं महता वाणसं-
डेणं सव्वओ संपंता संपरिक्खित्ते जहा पुणज्जं० जाव
मिलापट्टए, तत्थ णं बारवई नगरीए कएहे नामं वासु-
देवे राया होत्था० जाव पाममाणे विहरति । से णं तत्थ

समुद्विजयपामोक्खाणं दसएहं दसाराणं, बलदेवपामो-
क्खाणं पंचएहं महावीराणं, उगमेणपामोक्खाणं सोल्लमएहं
राईसरसहस्साणं पज्जुष्पपामोक्खाणं अज्जुष्पाणं कुमार-
कोदीणं सव्वया सच्छाउ सुहंतसाहस्साणं वीरमेण-
पामोक्खाणं एकवीसाए वीरसाहस्सीणं, रुपिणिपामोक्खा-
णं सोल्लसएहं देवीमहस्साणं, अणंगमेणपामोक्खाणं अ-
णोगाणं गणियासहस्साणं अभंति च बहूणं राईसरसत्थ-
वाहप्पजिईणं वेयवगिसागरमेरागस्स दाडिणहभरहस्स
आहेवच्चं० जाव विहरति । तत्थ णं बारवई बलदेवे नामं
राया होत्था, महता० जाव रज्जं पामाएमाणे विहरति ।
तस्म णं बलदेवस्स रओ रेवई नामं देवी होत्था, सुकुमाज्जा०
जाव विहरति । तते णं सा रेवती देवी अन्नदा कदाइं त-
सि तारिसगंसि सयणिज्जंमि० जाव मीहं सुमिणे पास-
त्ता एवं सुमिणंदंसणपरिकरणं, कलाओ जहा महाबलस्स
पन्नासओ दोतो पन्नासा रायवरकन्नगाणं एगदिवसेणं
पाणि नवरं निमडे नामं० जाव उप्पि पामादं विहरति ।
तेणं कालेणं तेणं समणेणं अग्हा अरिचनेमी आदिकरे
दसधणुं वस्सओ० जाव सभोसरिते । परिसा निगया । तते
णं से कएहे वासुदेवे इमीने कहाए लच्छे समाणे दह-
तुडे कोहुंविपपुरिसं सहावेइ, महावेइता एवं वयामी-खि-
प्पामेव भो देवाणुप्पिया ! मभाए सुहम्माए समुदाणियं जे-
रिं तात्तेहि । तते णं मे कोहुंविपपुरिसे० जाव पडिसुणित्ता
जेणेव सइं सुणेइ, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता
समुदाणियं जेरिं महता महता सदेणं तात्तेति । तते णं
तीमे सामुदाणियाए जेरीए महता महता सदेणं ता-
जियाए ममाणी समुद्विजयपामोक्खा दस दमारा देवी-
ओ जाणियव्वओ० जाव अणंगमेणपामोक्खा अणे-
गा गणियासहस्सा, अणे य बहवे राईसर० जाव सत्थवाहप्प-
भिइओ एहाया० जाव पायच्छित्ता मव्वालंकारविज्जु-
सिया जहाविधवड्हिसकारसमुदएणं अप्पेगइया हयगया०
जाव पुरिमवग्गुरा परिकिखत्ता जेणेव क हे वासुदेवे
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता करनल्ल० कएहं वासुदेवं
विजएणं वच्छवेत्ति । तते णं मे कएहे वासुदेवे कोहुंविप
एवं वयामी-खिप्पामेव जो देवाणुप्पिया ! अभिसेकं ह-
त्थिकप्पे हयगयरह० जाव पच्चप्पिणंति । तते णं मे कएहे
वासुदेवे मज्जगर्धर० जाव वुरूहे अट्टमंगलगा, जहा कूणिओ,
सेयवरचापरेहिं उच्छुव्वमाणेहिं उच्छुव्वमाणेहिं समुद्वि-
जयपामोक्खेहिं दसहिं दमाराहिं० जाव सत्थवाहपजितीहिं
सच्छि मंपरिवुडे मव्वड्हिए० जाव रेवणं बारवईणगरं मज्जं
मज्जेणं, सेसं जहा कूखिओ० जाव पज्जुवामति । तते णं

तस्मिन् निसदस्मिन् कुमारस्मिन् उर्वि पासायवरगयस्मिन् तं
महतो जणसहं च जहा जमाली० जाव धम्मं सोच्चा निसम्म
बंदइ, नमंसइ, नमंसइत्ता एवं बयासी-सहहापि एं जंते !
निगमं पावयणं जहा बिसो० जाव मावगधम्मं पडिज्जति,
पडिज्जेत्ता पडिगते । तेणं काळेणं तेणं समणं अरहा
अरिहनेपिस्मिन् अंतेवामी वरदत्ते नामं अणगारे उराले०
जाव बिहरति । तेणं मे वरदत्ते अणगारे निसदं कुमारं
पामति, पासित्ता जातसहे० जाव पज्जुवासमाणे एवं बयासी-
अहं णं जंते ! निमदे कुमारे इहे इहुरूवे कंते कंतरूवे, एवं
पिणं पणुअणं पणामे पणपूरूवे सोमे सोमरूवे पियदंमणे
सूरूवे, निसदे णं जंते ! कुमारे अयमेयारूवे पणुपइहि-
किष्सा लदा किष्सा पत्ता पुच्छा ? जहा सूरियाजस्म । एवं
खलु वरदत्ता ! तेणं काळेणं तेणं समणं इहेव जंबुदीवे
दीवे जारदे वामे रोहीणए नाम नगरे होत्था । रिच्छमेह-
बन्ने उज्जाणे मण्डितस्मिन् जक्खस्मिन् जक्खाययणे । तत्थ णं
रोहीणए नगरे महव्वत्ते नामं राया, पउमावई देवी । अन्नदा
कयाई तंसि तारिसगंसि सयणिजंसि सीहे सुमिणे, एवं
सुमिणं जाणियन्वं जहा महव्वत्तस्स, नवरं वीरंगतो नामं
वत्तीसतो दोतो वत्तीमाए रायवरकअगाणं पाणि० जाव
ओगिज्झमाणे ओगिज्झमाणे पाउसवरिसारत्तमरयहेमंत-
गिम्हवसंतं उप्पि उउं जहा विजवे समाणे २ इहे रिद्धे
० जाव बिहरति । तेणं काळेणं तेणं समणं मिच्छ-
आयरिया जातिसंपन्ना, जहा केसी, नवरं बहुस्सुया बहुप-
रिवारा जेणेव रोहीणए नगरे, जेणेव मेहव्वत्ते उज्जाणे,
जेणेव मण्डितस्मिन् जक्खस्स जक्खाययणे, तेणेव उवागतं
अहापिस्मिन्० जाव बिहरति । परिसा निगया । तते णं तस्म
वीरंगतस्म कुमारस्मिन् उर्वि पासायवरगयस्मिन् तं महता जणसहं
च, जहा जमाली य, निगते धम्मं सोच्चा, नवरं देवाणुप्पिया !
अम्मापियरो आपुच्छामि, जहा जमाली तहेव निक्खंतो०
जाव अणगारे जाए० जाव गुत्तबंजयारी । तते णं से वीरंगते
अणगारे मिच्छत्याणं आपरियाणं अंतिए सामाइयमाइया-
इ० जाव एकारस अंगाई अट्टिज्जति, अट्टिज्जित्ता बहूंसं जाव
चउत्थ० जाव अप्पाणं जावेमाणे बहुपदिपुष्पाइं पणयाली-
सं वामाई सामन्नपरियाणं पाठणित्ता दो मसियाए संझेह-
णाए मंलेहित्ता अत्ताणं तुमित्ता सवीसं भत्तसहं अ-
णमणे छेदित्ता आलोइय समाहिपसे कालमासे कालं कि-
च्चा बंजलोए कपे मणोरमविमाणे देवताए उववन्ने । तत्थ
णं अप्पेगइयाणं देवाणं दसमागरोवमाइं ठिई पणत्ता ।
तत्थ णं वीरंगयस्स देवस्स दस सागरोवमाइं ठिई पमा-
त्ता । मे णं वीरंगते देवे ताओ देवलोगाओ आउवखए०

जाव अणंतरं चयं चइत्ता इहेव बारवईए नयरीए बन्नेदेवस्स
रओ रवईए देवीए कुच्छिसि पुत्तत्ताए उववन्ने । तते णं सा
रेवनी देवी तंसि तारिसगंसि सयणिजंसि सुमिणदंमणं०
जावुर्वि पासायवरगते बिहरति । तं एवं खलु वरदत्ता ! णि-
सदेणं कुमारेणं अयमेयारूवे उराले मणुयइही लच्छा पत्ता
अभिसमणागया । पज्जु णं भंते ! निसदे कुमारे देवाणुप्पियाणं
अंतिए० जाव पव्वइत्तए ? इत्ता । पज्जु से एवं भंते ! वरदत्ते
अणगारे० जाव अप्पाणं जावेमाणे बिहरति । तते णं अरहा
अरिहनेमी अन्नदा कयाई बारवतीओ नगरीओ० जाव
बहिया जणवयविहारे निसदे कुमारे समणोवासए जाए
अजिगतजीवाजीवे० जाव बिहरति । तते णं से निमदे कु-
मारे अन्नदा कयाई जेणेव पोसहमाला, तेणेव उवाग-
च्छुड, उवागच्छित्ता० जाव दम्भसंयारोवगते णं बिहरति ।
तते णं तस्म निमदस्म कुमारस्म पुव्वरत्तावरत्तधम्मजाग-
रियं जागरमाणस्म इमेयारूवे अज्जत्तियए-धन्ना णं ते गा-
मागरनगर० जाव संनिवेसा, जत्थ णं अरहा अरिहनेमी
बिहरइ । धन्ना णं ते राईसर० जाव सत्थवाहप्पभित्तिओ, जे णं
अरिहनेमि बंदंति, नमंसंति० जाव पज्जुवासंति । जति णं
अरिहा अरिहनेमी पुव्वराणुपुत्तिं नंदणवणे बिहरेज्जा,
तेणं अरिहं अरिहनेमी बंदिज्जा० जाव पज्जुवासिज्जा । तते
णं अ- सदस्म कुमारस्म ५ अयमेयारूवे अज्ज-
त्तियए० जाव वियाणित्ता अट्टारसहिं समणसहस्मेहिं० जाव
नंदणवणउज्जाणे, समोमरित्ता । परिसा निगया । तते णं
निसदे कुमारे इमीसे कहाए लच्छे समणे हट्ट० चाठग्यं-
टेणं आसरहेणं गते, जहा जमाली० जाव अम्मापियरो
आपुच्छित्ता पव्वइए अणगारे० जाव गुत्तबंजयारी ।
तते णं मे निमदे अणगारे अरिहतो अरिहनेपिस्स तहा-
रूवाणं थेराणं अंतिए सामाइयमाइयं एकारस अंगाई
अट्टिज्जति, अट्टिज्जित्ता बहूंसं चउत्थउट्ट० जाव विचि-
त्ताहिं तवोक्कमेहिं अप्पाणं जानेमाणे बहुपदिपुष्पाइं
नव वामाई सामन्नपरियाणं पाठणंति, बायालीमाइं
भत्ताइं अणसणं छेदेति, आलोइयपदिक्कंते समाहि-
पत्ते आणुपुव्वीए कालगते । तते णं से वरदत्ते अणगारे नि-
सदे अणगारं काळगते जाणित्ता जेणेव अरहा अरिहनेमी,
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता० जाव एवं बयासी-एवं खलु
देवाणुप्पियाणं अंतवामी णिसदे णामं अणगारे पगतिज-
इगे० जाव विणीओ, से णं जंते ! निसदे अणगारे काळमासे
काळं किच्चा कहिं गए, कहिं उववन्ने ? । तते णं से अ-
रहा अरिहनेमी वरदत्तं अणगारं एवं बयासी-एवं खलु
वरदत्ता ! मयं अंतवामी निसदे नामं अणगारे पगइजइगे० जा-

व विणीए मम तद्धारुवाणं थेराणं अंतिए सामाइयाइं पक्का-
रम अंगाइं अहिजेत्ता बहुपादिगुणाइं नव वासाइं सामण-
परयागं पाउणिक्ता वायाझीसं जत्ताइं अणमणाए ठेदिता
आलोडयपकिंते समादिपत्ते काउमामे काहं किच्चा उहुं
चंदिमसूरियगहगणनक्खत्तनाराख्वाणं सोहम्पीसाणं० जाव
अचुते तिप्पि य अट्टारसुत्तरगेविज्जविमाणवाममने वीती-
वडत्ता सव्वट्ठमिप्पि विमाणे देवत्ताए उववन्ने । तत्थ णं देवाणं
तेत्तीसं सागरोवपाइं ठिई पम्पत्ता । तत्थ णं निमहस्स देव-
स्स तेत्तीसं सागरोवपाइं ठिई पम्पत्ता । मे णं भंते ! निसदे
देवयाओ देवलोगाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्ख-
एणं अणंतरं चयं चइत्ता कहिं गच्छिहिति, कहिं उववज्जि-
हिति ? । वरदत्ता ! इहेव जंबुदीवे दीवे महाविदेहे वासे उन्नाए
नगरे विसुद्धापइवसे रायकुले पुत्तत्ताए पचायाहिति । तने णं
से उम्भुक्खालभावे विस्सायपरिणमितजोव्वणगमणुपत्ते
तद्धारुवाणं थेराणं अंतिए केवज्जं बोहिं बुज्जित्ता आगारा-
ओ अणगारियं पव्वहिति । से णं तत्थ अणगारे जत्तिस्सति
हरियासमिपणं जाव वंधयारी । मे णं तत्थ बहुहिं चउत्थउ-
हुड्डमदमपुवालसंहिं मासड्ढमामखमणेहिं विचित्तेहिं त-
वोकम्पेहिं अप्पाणं जावेमाणे बहुइं वामाइं सामणपरियागं
पाउणिस्सति पाउणिक्ता, पामियाए संलेइणाए अत्ताणं
जूमिहिति जूमित्ता, सट्ठिभत्ताइं अणमणाए ठेदेति । ज-
स्सड्ढाए कीरति अणगारजावे मुंरुभावे अण्णाणाणं जाव
अदंतभावणअत्थत्तए अणोवाइणाए फलसेज्जा कट्ठसेज्जा
केसलोए वंधवेरवामी पराधरपवेसे लच्छावन्नदे उच्चावया य
गापकंटकया अहियासिज्जति, तमट्ठं आराहिति, आराहित्ता
चरमेहिं उस्सासेहिं णिस्सामेहिं सिज्जिहिति, बुज्जिहिति
० जाव सव्वपुक्खणमंतं करेति ।

नि० १ भु० ५ को १ अ० । आ० म० । वि० १० । प्र० ० ।
वर्षधरपर्वतमेवे, स्या० ७ उ० । स० । रा० ।

निषधः पर्वतः कास्तीति पृच्छति-

कहिं णं भंते ! जंबुदीवे दीवे णिसदे णामं वास-
हरपव्वए पम्पत्ते ? । गोयमा ! महाविदेहस्स वामस्स
दक्खिणोणं हरिवासस्स उत्तरेणं पुरच्छिमलवणममु-
हस्स पक्खच्छिमेणं पक्खिज्जिमलवणसमुहस्स पुरच्छिमे
एत्थ णं जंबुदीवे दीवे णिसदे णामं वासहरपव्वए पम्पत्ते,
पाईणपनीणायए उदीणदाहिणवित्थिणो, दुहा लवणसमुदं
पुट्टे पुगच्छिमिद्धाए० जाव पुट्टे चत्तारि जोअणमयाइं उहुं
उच्चत्तेणं चत्तारि गाउअसयाइं लव्वेहेणं सोल्लम जो-
अणसहस्साइं अट्ठ य बाहल्ले जोअणसए दोप्पि अ
एगूणवीमडभाए जोअणस्स विक्खंभेणं तस्स बाहा
पुरच्छिमपक्खिमेणं वीसं जोअणमहस्साइं एगं च पण्डं

जोअणसयं दुप्पि अ एगूणवीमडभाए जोअणस्स अक्ख-
जागं च आयामेणं तस्स जीवा उत्तरेण० जाव ऊणवइं
जोअणमहस्साइं एगं च उप्पणं जोअणसयं दुप्पि अ ए-
गूणवीमजाए जोअणस्स आयामेणं तस्स धणं दाहिणेणं
एगं जोअणसहस्सं चउवीसं च जोअणमहस्साइं तिप्पि अ
वायाजे जोअणसए णव य एगूणवीमडभाए जोअणस्स
पक्खिमेणं रुअगसंठाणसंठिए सव्वतवणिज्जमए अत्थे उ-
जओ पासि दोहिं पउमवरवेइआहिं दोहि अ वणसंठेहिं०
जाव संपरिक्खत्ते णिसहस्स णं वासहरपव्वयस्स उप्पि
बहुमपरमणिज्जे जूमिजागे पम्पत्ते० जाव आमयंति, सयंति ॥

"कहि ण" इत्यादि प्रश्नसूत्र व्यक्तम् । उत्तरसूत्रे महाविदेहस्य
दक्षिणस्यां हरिवर्धन्योत्तरस्यां पौरस्यलवणोदस्य पश्चिमायां
पश्चिमलवणोदस्य पश्चिमायां पश्चिमलवणसमुहस्य पूर्व-
स्यामन्तरे जम्बूद्वीपे निषधो नाम वर्षधरपर्वतः प्रकृतः,
प्राचीनप्रतीचानेत्यादि प्राग्वत् । चत्वारि योजनशतान्युद्धो-
चत्वेन, चत्वारि गजयूतशतान्युद्धेधेन, नृप्रवेशेन मेरुवर्जस-
मयक्रेत्रगिरीणां स्वोच्चत्वचतुर्थांशेनोद्धेधत्वात् पौरशयो-
जनसदृशाणि द्विचत्वारिंशानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि अष्टौ
च योजनशतानि ह्येव एकोनविंशतिभागौ योजनस्य
विष्कम्भेण महाहिमवतौ क्षिणुगविक्रममानत्वात् । अथ
बाहाऽऽदिस्वरत्रयमाह—(तस्स बाहा इत्यादि) (तस्स
जीवा इत्यादि) अत्र यावत्पदान्—“ पाईणपनीणायया
उदओ लवणसमुदं पुट्टा पुरच्छिमिद्धाए लवणसमुदं० जाव
पुट्टा । ” इति प्राग्वत् । (तस्स धणमित्यादि) एव सुत्रानु-
सारेण व्याख्येयम् । अथ निषधमेव विशेषणैर्विशिनष्टि—(कय-
ग इत्यादि) अत्र यावत्पदान्—“ सव्वयो समता ” इति प्रा-
ग्वत्, शेषं प्राग्वत् । अथास्य देवकीदायोग्यत्वं वर्णयन्नाह—
(णिसद इत्यादि) अत्र यावत्पदान् आलिङ्गपुष्कराऽऽदिपदक-
व्यवकं बोध्यम् । जं० ४ वक्र० । स० । तन्मध्यवर्तिनाकारस-
हदात् शीतोदा नदी प्रवृद्धेति वक्तव्यता ' तिगिच्छद ' शब्दे
वक्तव्यते) (निषधकृतानां ' कूर ' शब्दे तृतीयभागे ६२२ पृष्ठे
वक्तव्यतोक्ता)

मे केणठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-णिसदे वासहरपव्वए, णि-
सदे वासहरपव्वए ? । गोयमा ! णिसदे णं वामहरपव्वए ब-
हवे कूरा णिसहसंठाणमंतिआ उसजसंठाणसंतिआ णिसदे
अइच्छदेवे महिह्णिणं जाव पत्तिओवमड्डिए परिवमइ । मे
तेणठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-णिसदे वासहरपव्वए, णि-
सदे वासहरपव्वए ॥

(मे केणठेणं) इत्यादि व्यक्तम् । नचरं निषधे वर्षधरपर्वते
बहुनि कृतानि निषधसंस्थानसंस्थितानि । तत्र नितरां सहते
स्कन्धे पृष्ठे वा समारोपितमारामितं निषधो वृषभः, पृषोदराऽऽ-
दिश्वादिष्टरूपसिद्धिः । तस्संस्थानसंस्थितानि । एतदेव पर्यायान्न-
रेणाऽऽह-वृषभसंस्थितानि, निषधश्चात्र देव आधिपत्यं परिपा-
लयति, तेन निषधाऽऽकारकृतयोगाग्निषधवैश्वयोगाह्वा निषध
इति व्यग्रह्यते इति । जं० ४ वक्र० । स्या० । “ दो णिसदा । ”
स्या० १ उ० ३ उ० ।

शिसदकूड-निषधकूट न० । निषधपर्वताधिष्ठातृदेवनिवासोपेत
(स्था० १ डा०) निषधपर्वधरपर्वतस्य द्वितीये कूटे, स्था०
२ डा० ३ उ० । जं० ।

शिसददह-निषधहट-पुं० । मन्दरस्य दक्षिणेन देवकुरुषु महा-
हवे, स्था० । इह च देवकुरुषु निषधपर्वधरपर्वतादुत्तरेणाष्टौ
योजनानां शतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनस्य चतुरश्र
सप्तभागानतिक्रम्य शीतोदाया महानद्याः पूर्वापरकृत्यावि-
चित्रकटाभिधानौ योजनसहस्रोच्चिन्तौ मध्ये सहस्राऽऽयामधि-
ष्कम्भावुपरि पञ्चयोजनशताऽऽयामधिष्कम्भौ प्रासादमतिकृतौ
स्वसमाननामदेवनिवासभूतौ पर्वतौ स्तः, ततस्तादृशमुत्तरतोऽ-
नन्तरोद्दिस्तान्नरः शीतोदामहानदीमध्यनागवर्ती दक्षिणोत्तरतो
योजनसहस्रमायतः पूर्वापरतः पञ्चयोजनशतानि विस्तीर्ण-
वेदिकावनखण्डयपरिक्रितौ दशयोजनाचगाढौ नानाम-
णिमयेन दशयोजननालेनार्द्धयोजनबाहुल्येन योजनविष्क-
म्भेणाक्योजनविस्तीर्णया क्रोशोच्चिन्तया कर्णिकया युक्तेन
निरधामिधानदेवनिवासभूतजननसितमध्येन तदर्द्धप्रमाणा-
ष्टोत्तरशतसहस्रपदैस्त्वयेषां च सामानिकाऽऽदिनेवनिवा-
सभूतानां पद्यानामनेकवृक्षैः समन्तात्परिवृतेन महापद्मेन
विराजमानमध्यभागो निषधो महाहटः । स्था० ५ डा० २ उ० ।

एतदेव सूत्रकार आह—

कहि णं भंते ! देवकुराए कुराए शिसददहे णामं दहे प-
सुत्ते ? । गोयमा ! तेभिं चित्तविचित्तकूटानां पव्वयाणं उत्त-
रिद्धाओ चरिपंताओ अट्ट चोत्तीमे जोअणसए चत्तारि
अ सत्तभाए जोअणस्स अवाहाए सीओदाए महाणए
बहुमज्जदेमभाए एत्थ णं शिसददहे णामं दहे पसुत्ते । एवं
जा चेव नीलवंतउत्तरकुरुचंदेरावयमात्तवंताणां वत्तव्वया, सा
चेव शिसददेवकुरुमूरमुत्तसविज्जुप्पमाणं णेयव्वा, रायहाणी-
ओ दक्खिणोणं ति ।

(कहि ण इत्यादि) एवमुक्ताऽऽलापकानुसारेण चैव नीलवज्र-
रकुरुचंदेरावतमात्यवतां पञ्चानां उहाणामुत्तरकुरुषु वक्तव्य-
ता, भैथ निषधदेवकुरुमूरसुलसविद्युत्प्रभनामकानां नेतव्या;
एतदीयाधिपमुराणां राजधान्यो मेरुतो दक्षिण इति शेषः ।
जं० ४ वक्र० ।

शिसस-निषस-त्रि० । स्थिते, उत्त० २० अ० । आच० । उपविष्टे,
स्था० ५ डा० २ उ० । हा० । उत्त० । आच० । निविष्टे, हा० १
श्रु० ८ अ० । निमग्नं, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

शिससअ-निषसक-पुं० । " सधरआसवदारो, अन्नावाहे अ-
कट्टए देसे । काऊण थिरं ठाणं, डिओ शिससो शिषओ वा॥१॥"
इत्युक्तकृणे कायोत्सर्गभेदे, आच० ५ अ० ।

शिससशिसस-निषसनिषस-त्रि० । " अट्टं रुहं च तुवे, जायइ
जाणाइ जो शिससो उ । एसो काउस्सगो, शिससनिस्ससगो
नाम ॥१॥ " इत्युक्तकृणे कायोत्सर्गभेदे, आच० ५ अ० ।

शिससोस्मिय-निषाणोत्सृत-पुं० । " धम्मं सुकं च तुवे, भा-
यइ जाणाइ जो शिससो अ । एसो काउस्सगो, शिससुस्मि-
ओ होइ नायवो॥१॥ " इत्युक्तकृणे कायोत्सर्गभेदे, आच० ५
अ० ।

शिसमेत-निशमयत्-त्रि० । आकर्णयति, आ० म० १ अ० १ खान् ।

शिसम्प-निशम्प-अव्य० । हात्वेत्यर्थे, आच० १ श्रु० १ चू०
१ अ० १ उ० । अवगम्येत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० । निश्चि-
त्येत्यर्थे, आच० १ श्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० । अवधार्येत्यर्थे,
स्था० ३ डा० ३ उ० । हृदयेनाऽवधार्येत्यर्थे, कल्प० ३ कृण ।
स्था० । तं० । हा० । सूत्र० । आच० ।

शिसम्पभासि [ण]-निशम्पभाषिण-त्रि० । अत्वरितभाषि-
णि, आच० १ श्रु० १ चू० ४ अ० १ उ० । पूर्वोत्तरेण पर्यालो-
च्य जावके, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ।

शिसह-निषध-त्रि० । 'शिसद' शब्दार्थे, चं० प्र० ४ पाद० ।

शिसहकूड-निषधकूट-न० । 'शिसदकूड' शब्दार्थे, स्था० ९ डा० ।

शिसहदह-निषधहट-पुं० । 'शिसददह' शब्दार्थे, स्था० ५
डा० २ उ० ।

शिसा-निशा-स्त्री० । नितरां ज्यति व्यापारान् । शो-कः । रात्रौ,
हरिडायां, मेघाऽऽविराशिषु च । वाच० । वृ० ५ उ० ।

शिसाकप्प-निशाकल्प-पुं० । रात्रौ छात्रावातेन मात्रके मोकं
गृह्णात्वाऽऽचमने, गीतार्याऽऽर्चोणत्वादस्य कल्पत्वम् । वृ० ५ उ० ।
('माय' शब्दोऽत्र वाक्यः)

शिसापामाण-निशापापाण-न० । मुक्ताऽऽदिद्वयनशिखायाम्,
उपा० २ अ० ।

शिसाभिन्न-देशी-श्रुते, दे० ना० ४ वर्गं २७ गाथा ।

शिसाभिन्ता-निशम्प-अव्य० । आकर्ण्येत्यर्थे, उत्त० २ अ० । नि-
शम्पेत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० । आच० । अवधार्येत्यर्थे, आ-
च० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

शिसाय-देशी-सुप्रप्रमुभे, दे० ना० ४ वर्गं ३५ वर्गं ।

शिसासोद-निशालोष्ट-न० । शिलापुत्रके, उपा० १ उ० ।

शिसिअर-निशाचर-पुं० । " इः सदादी वा " ॥ ८ । १ । ७२ ॥
इत्यात इत्वम् । " निनिअरो, निसाअरो । " प्रा० १ पाद । " स्व-
रस्योद्वृत्ते ॥ ८ । १ । ८ ॥ इति न सन्धिः । प्रा० १ पाद ।
रात्रिचरे, राक्षसे, वाच० ।

शिसिकिय-निषिच्य-अव्य० । अभाविष्यनाऽऽदिप्रतिष्येत्यर्थे,
आच० २ श्रु० १ चू० १ अ० ७ उ० ।

शिसिज्जा-निषद्या-स्त्री० । निषद्गानि निषद्याः उपवेशनप्रका-
रेषु, (स्था०)

पंच शिसिज्जाओ पाणत्ताओ । तं जट्टा-उक्कुरुया, गो-
दोहिया, समपायपुया, पल्लियंका, अरूपपल्लियंका ।

निषद्गानि निषद्या उपवेशनप्रकाराः, तत्राऽऽसनलग्नपुतः पा-
दाभ्यामवस्थित उत्कुटुकस्तस्य या सा उत्कुटुका । तथा-
गोदोहनं गोदोहिका तद्वद् या असौ गोदोहिका । तथा-समौ
समतया भूतभ्यो पादौ च पुनौ च यस्यैसा समपायपुता ।
तथा-पर्यङ्का जिनप्रतिमा, तामिव या पद्मासनमिति कदा ।
तथा अरूपपल्लिका ऊरावेकपादनिवेशनलक्षणेति । स्था० १ डा० १
उ० । " शिसिज्जं च गिहंतरे । निषद्यां चाऽऽसनम् । सूत्र० १

शु० ९ अ० । अ० म० । "तिरहमअयरागस्त,मिसिउजा जस्त
कपय । जराय अजिनुबस्त,बाहियस्त तयस्तिगो ॥१॥" दश०
६ म० । जीत० । प्रणिपाय पृच्छायाम्, गौतमस्वामिना निषया-
वयेष चतुर्दश पूर्वाणि गृहीतानि । विशेष० । निषीदस्यस्यामि-
ति निषया । पादप्रोच्छनके, जीत० । अ० । रजोहरणोपकरण-
भेदे, सा च द्विधा-सौत्रिकी, और्णिकी चेति । वृ० ३ उ० ।
पायस्त पक्षेयारो, दुनिमिज्जतिपट्टोत्तरयररण ॥ [३०]

तथा रजोहरणस्य सत्के द्वे निषये । तद् यथा-बाह्या, आभ्यन्तरा
च । इह संप्रति दशिकाऽऽदिभिः सह या दशिका क्रियते, सा सूत्र-
मीत्या केवलैव भवति, न (१) सद्दशिका । तस्या निषयावयवम् । तत्र
या दशिकाया उपरि एकहस्तप्रमाणऽऽयामा तिर्यग्वेष्टकत्रयपृष्-
त्वा कम्बलीकण्टका सा आया निषया, (नि) तस्याध्याये दशिकाः
सम्बध्यन्ते । तां च सद्दशिकामये रजोहरणस्येनाऽऽचार्यो प्रही-
ष्यति, ततो नासां बह प्राद्या । द्वितीया त्वेनामेव निषयां तिर्यग्
बहुभिर्वेष्टकैरावष्टयन्ती किञ्चिदधिकहस्तप्रमाणऽऽयामा हस्त-
प्रमाणमात्रपृष्ठत्वा वस्त्रमयो निषया, सा आभ्यन्तरा निष-
योच्यते । तृतीया तु तस्या एवाऽऽभ्यन्तरनिषयायास्तिर्यग्वेष्ट-
काद् कुर्वन्त चतुरङ्गुलधिकैकहस्तप्रमाणा चतुरस्या कम्बलमयी
भवति । सा च उपवेशनोपकारित्वाद्बहुना पादप्रोच्छनकमिति
कदा, सा बाह्या निषयेत्याभिधीयते । मिलितं च निषयावयव
दशिकासहितं रजोहरणमुच्यते । ततो रजोहरणस्य सत्के द्वे
निषये इति न विरुध्यते । पि० । निषीदस्यस्यामिति निषया ।
उपाधये, पं० सं० ४ द्वार ।

शिमिज्जापट्टग-निषयापट्टक-पुं० । रजोहरणनिषयायाम्, ओ-
ष० ।

शिमिज्जापरिसह-निषयापरिवह-पुं० । निषया च उपाध्य
वच्यते, निषीदस्यस्यामिति निषयेति व्युत्पत्तिः । तत्, सैव
परिवहः । इमशानोद्यानसत्रागारांगारिगुहाऽऽदिषु स्त्रीपशुपर-
कविषर्जनेषु अनभ्यस्तपूर्वेषु निषतः सर्वत्र स्वेच्छियज्ञानप्र-
काशपरीक्षिते प्रदेशे निषमानुष्ठानमभितिष्ठः सिद्ध्यत्याऽऽ-
दिष्विविधमावण्यनिष्पन्नतोऽसंजातप्रयत्नस्य चतुर्विधोपसर्ग-
सहनेन मोक्षमार्गावप्रवृत्तये, पं० सं० ४ द्वार ।

शिमिज्जारयण-निषयारचन-न० । उचितभूतवस्तुनिषय-
करणे, पं० व० ४ द्वार ।

शिसिङ्ग-निष्ठ-त्रि० । निर्गते, रा० । प्रदत्ते, आचा० १ शु० ७
अ० २ उ० । वृ० । स्वामिनोत्सङ्कलिते, आचा० २ शु० १ चू० २
अ० १ उ० । निष्ठो नाम यस्य शय्यातरेण प्रवेशोऽनुकूलः ।
वृ २ उ० ।

शिसिक्त-देशी-सन्तुष्टे, वे० ना० ४ वर्ग ३० गद्या ।

शिसिद्ध-निषिद्ध-त्रि० । निवारिते, आ० म० १ अ० २ अयम् ।

शिसिद्धजोग-निषिद्धयोग-त्रि० । निरुद्धसहस्रपादे, पञ्चा०
१२ त्रिव० ।

शिसिद्धप [ण]-निषिद्धाऽऽत्मन्-पुं० । निषिद्धो निवारितः
स्वावययोगेज्य आत्मा स्वभावो येन स निषिद्धाऽऽत्मा । पञ्चा०
१२ त्रिव० । निषिद्धो मूलगुणोत्तरगुणातिवारेज्य आत्मा येन
स निषिद्धाऽऽत्मा । निरतिवारे सुसंयते, आ० म० १ अ० २
अयम् ।

शिसिय-निशित-त्रि० । तीक्ष्णे, सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० ।

शिसियर-निशाचर-पुं० । पिशाचाऽऽदौ व्यन्तरे, ओष० ।

शिसिरणा-निसर्जना-स्त्री० । दाने, आचा० २ शु० १ चू० १ अ०
१ उ० । निकेपणे, सूत्र० २ शु० २ अ० । इयाणि शिसिरणा
दुविधा-लोहया, सोढसरिया य । तत्प लोहया शिसिरणा निषि-
चा-सहसा, पमापण, अणाभोगेण य । पुत्राद्वेण जोगेण किञ्चि
सहसा णिभरति, पञ्चविधवभायऽऽतरेण पमसो णिसरति ।
एतन्निस्सती अणाभोगो, रेण णिसरति ।" नि० चू० ४ उ० ।

शिसीदत्ता-निषद्य-अस्त्व० । उपविश्येत्यर्थे, स्था० ३ उ० २ उ० ।

निषीदयित्-त्रि० । उपवेष्टरि, " सेहे रातिणियस्तं सपकञ्चं
निसीदत्ता प्रवर्ति ।" दशा० २ अ० ।

शिसीदयव-निषत्तव-त्रि० । सद्दशकभूमिप्रमार्जनाऽऽदि-
व्यायेनोपवेष्टव्ये, म० २ शु० १ उ० ।

शिसीह-निशीथ-न० । अप्रकाशे, नि० चू० ३ उ० ।

शिसीयंत-निषीदत्-त्रि० । उपविशति, ज० १३ शु० ६ उ० ।

शिसीयण-निषीदन-न० । उपवेशनं, स्था० ७ उ० । व्य० ।
नि० चू० । पि० । औ० ।

शिसीयमाण-निषीदत्-त्रि० । उपविशति, सूत्र० १ शु० १ अ० २ उ० ।

शिसीरिजमाण-निमृज्यमान-त्रि० । क्षिप्यमाणे, म० २ श०
७ उ० ।

शिसीह-निशीथ-न० । "निशीथपृथिव्योर्था" ॥ ८ । १ । २१६ ॥ इ-
ति यस्य हो वा । प्रा० १ पाद । अप्रकाशे, नि० चू० ३ उ० ।
मध्यमरात्रौ, तद्वच्छोभनं यदभ्ययनं तन्निशीथम् । आचाराङ्ग-
पञ्चमचूडायाम्, पा० । न० ।

पञ्चमे तु निशीहं, निशीहनामं जहऽज्जयणं ।

प्रच्छन्न तु निशीथनामकमभ्ययनमिति । अपथा-निशीथं गुप्ता-
र्थमुच्यते । यथा-अप्रायणीये वीथेपूर्वे अस्ति नास्ति प्रवादे च
पाठः-" जत्येगो दीवायणे जुजह तथ दीवायणस्यं जुजह ।
जत्य दीवायणस्यं जुजह तथेगो दीवायणो जुजह । तथा-
जत्येगो दीवायणो हम्मह तथ दीवायणस्यं हम्मह । जत्य दी-
वायणस्यं हम्मह, तथेगो दीवायणो हम्मह ।"

तथा आमुमेवार्थमभिधानुकाम आह-

अगोणीयमि जहा, दीवायण जत्य एगो तत्य सयं ।

जत्य सयं तत्येगो, हम्मह वा जुजह वा वि ॥

अस्तरगमनिका सुप्रतीता । इहमालापकद्वयं सम्प्रदायप्रती-
तार्थमिति गुप्तार्थस्वाभिशीथमिति । आ० म० १ अ० २ अयम् ।
आ० चू० । निशीथं च कुनः सिद्धमित्यत आह-"निसिहं नव-
मापुष्ठा, पञ्चपञ्चापस्त तत्रयवत्तूओ । आयारनामधेज्जा, बी-
सहमा पाहुडा देया ॥१॥" व्य० १ उ० । प्रकृत्यो निशीथः, स
च प्रत्यावयानपूर्वस्य यनृनीषं वस्तु तस्याऽपि वदाचाराऽऽनव
विज्ञातितमं प्राभूतम् । आचा० २ शु० १ चू० १ अ० १ उ० ।

इयार्थि शिसीहं ति द्वारं-

णामं उवणशिसीहं, दवे खेत्ते य कामे जावे य ।

एसो उ शिसीहस्ना, शिक्खेवो उव्विहो होइ ॥६७॥

कंठा । नामउवणा गता । दध्यगिरीहं दुविधं-आगमओ,
णोआगमओ य । आगमओ जाणय अणुवउत्ते । णोआगमओ
जाणगमवसरीरवरिचं ।

तं चिमम-

दव्वगिरीहं कतगा-दिपसु खेत्तं तु कएहतमुणिरया ।

कासाम्मि होति रत्ती, जावगिरीहं तिपं चेव ॥ ६७ ॥

कवतीति दव्वम, गिरीहमप्रकाशम् । कतको नाम-रुक्खो,
तस्स फलं, तं कलुसोदय पक्खिण्णह, तओ कलुसं देहा वा-
यति, तं दव्वगिरीहं, सच्चं उवरि, तं अगिरीह । गयं द-
व्वगिरीहं । खेत्तगिरीहं-खेत्तमागासं, तु पूरणे, (कएह इति)
कएहरातीओ, ता अणेण भगवईसुत्तागुसारेण येया-“कति ण
मंते ! कएहराईओ पयसाओ ! । गोयमा ! अट्ट कएहराईओ
पयसाओ । कदि णं जंते ! तओ अट्ट कएहरातीओ पयसा-
ओ ! । गोयमा ! उप्पि सणकुमारमादिदाणं कप्पाणं, हेठि बं-
मसोणे कप्पे रिट्ठे विमाणपत्थमे, एत्थ णं मक्ख्वाडगसमचउरं-
ससंठाणसंठियाओ अट्ट कएहराईओ पयसाओ ॥ ” (तमुत्ति)
तमुक्काओ, सो य दव्वओ माउक्काओ । सो अणेण भगवती-
सुत्तागुसारेण येओ-“तमुक्काए ण मंते ! कदि समुत्तुप, कदि
णिट्ठुप ! । गोयमा ! जंबुदीवस्स दीवस्स बहिया । तिरियमसं-
खेजे दीवसमुदे वातावइत्ता अरुणवरस्स दीवस्स बादिदि-
ल्लाओ वेयंताओ अरुणोदय समुहं थायालीसं जोयणसह-
स्साई ओगादित्ता, उवरिल्लाओ उज्जलंताओ एगपदेमियाए
सेदीए, एत्थ तमुक्काए समुत्तुप सत्तरस पक्खीमे जोयणस,
ते उहुं उप्पत्तित्ता, ततो पट्ठा थित्थरमाणे २ सोदम्मीसाण-
सणकुमारमादिदे चत्तारि वि कप्पे आवरेत्ता णं चिट्ठति, उहुं
पि णं जाव बज्जोए कप्पे रिट्ठविमाणपत्थमे सपसे, एत्थ
तमुक्काए णिट्ठिते । तमुक्काए णं जंते ! किंसंठिते पयसे ! । गोय-
मा ! अहे मल्लगसंठिते उप्पि कुक्कुडपजरसंठाणमंठिते ॥ ” (गि-
रया इति) एरगा, ते य सीमंतगादि । एए कएहतमुणिरया
अप्पगासित्ता खेत्तगिरीहं भवति । खेत्तगिरीहं गतं । इदाणि
कासगिरीहं-कालगिरीहं रात्री । गतं कासगिरीहं । इदा-
णि भावगिरीहं-जवणे जावः, गिरीहमप्यगास, भाव एव
गिरीह जावगिरीहं । तं दुविहं-आगमओ, णोआगमओ
य । आगमओ जाणय उवउत्ते, णोआगमओ इमं चेव पक्कपउज्ज-
यणं, जेण सुत्तत्थतडुभएहिं अप्पगामं, एव अवधारणे इति ।

कोऽर्थः-निशीथसहपटीकरणार्थं वा भणति-

जं होति अप्पगासं, तं तु गिरीहं ति जोगसंसिद्धं ।

जं अप्पगासधम्मं, अत्तां पि तयं निमीहं ति ॥ ६८ ॥

अमिति अणिट्ठं, होति भवति, अप्पगासमिति अंधकार, ज-
कारणिहेसे तगारो होइ, सहस्स अवधारणार्थे तुगारो, अप्पगा-
सनयणस्स णिरणयत्थे गिरीहं ति, लोणे त्रिस्मिद्धं गिरीहं अ-
प्पगासं । जहा कोइ पवसिओ पओसे आगओ, परेण थितिए
दिणे पुच्छिओ-कट्ठे क थेलमागओ सि ? । मय्ठति-गिरीहे सि, रा-
त्रावित्थर्थः । न केवलं लोकासकम्पगासं गिरीहं जं अप्प-
गासधम्मं, मल्लं पि, तं गिरीहं । अक्खरत्थो कंठो । उदाहरणं-
जहा लोइया रहस्ससुत्ता, विज्जा, मत्ता, जोगा य अपरिणयाणं
ए पगासिज्जति । अट्टवा-दव्वखेत्तकासभावगिरीहा अणुहा
अक्खणिज्जति-दव्वगिरीहं जाणगमवसरीरातिरिचं कत-

गफलं, जम्हा तेण कलुसुदयपक्खिण्णेण मसो गिसायवि,
उदगादपगच्छतीत्यर्थः । तम्हा तं चेव कतगफलं दव्वगिरीहं ।
खेत्तगिरीहं-बहि इवसमुदादिया, लोगा य; जम्हा ते पप्प जी-
वपुगलान तमभावो भवगच्छति । कासगिरीहं-महो, तं पप्प
रातीतमस्स गिरीयणं भवति । भावगिरीहं-

अट्टविहकम्पको, गिरीयते जेण तं गिरीहं ति ।

अट्टवउज्जया विसेमो, एइं पि जं नेति अखेसि ॥ ७० ॥

अट्ट सि संखा, विही भेओ, कियत इति कर्म, पट्ठो-दव्वे, भावे
य । दव्वे उदगचलणां, भावे णाणावरणार्ताणि पको; सो भाव-
पको गिरीयते जेण । तस्स भावपंकस्स गिरीयणा तिविहा-
अओ, उवसमो, अओवसमो य । (जेण सि) करणभूतेण, तं गि-
रीयं भवति, तं चिमं अउभयणं । जम्हा जहुत्तं आयमाणस्स
अट्टविहकम्पगंठो वियाराइति, तेणिमं गिरीहं । खोइग आइ-
जइ कम्मक्खवणस्स सामर्थ्याओ इमं पि गिरीहं, एवं सव्वउ-
ज्जयणाण गिरीहत्तं भवति सि ? । गुरु भणति-आमं । किं पुण
अविसेसा सव्वउज्जयणा कम्मक्खवणममुत्था ? । इह अज्ज-
यणे विसेसां । विसेसां नाम भेओ । को पुण विसेसो ? । इमो-
(सुइं पि जं नेति अखेसि) सुति मवण सोइदिओवज्जही, जम्हा
कारणा, ए इति पमिसेहे, एति आगच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । (अखेसि
ति) अगीत अइपि नामो, अतिपरिणामगाण ति यक्खेसं । किं पुण
कारणं तेमि म सुः पि णागच्छति ? । सुण-इदमज्जयण अववाय-
बहुलं । ते य अगीयत्थादिदोमज्जुत्तवा विणस्सेज्ज, तेण णाग-
च्छति । अवि पदत्थमंजावणे । किं सभावयति ?-जति अगीया-
ण, अस्ससाहुपगच्छयंताण विसवणं पि ण भवति । कओ उहे-
सयायणत्थसवणाणि एवं मंतावयति ? । अट्टवउज्जयागाहा सम-
वतारिज्जति-अपगामगिरीहमइसामरणवक्खणओ । सीसो
पुच्छति-लोगुत्तरलोगाणिमीदाण को पमिधिसेमो ? । उच्यते-
“ अट्टविहकम्पको गाहा । ” अक्खरत्थो सो चेव । उवसं-
हारो इमो-जइ वि लोइगारणमादीणि गिरीहाणि, तइ
वि कम्मक्खवणसमर्थ्याणि ण भवतीति अविसेस विसे-
सो भणितो । किं न-ताणि गिहत्थपासंडोय ण सुतिमा-
गच्छति । इमं पुण सुति पि जं ण एति अखेसि, मसो गि-
हत्थउज्जयित्थिया अ वि सपक्खा, गोयपासंडोय वि । ”
ति० सू० १ उ० ।

नृसिंह-पुं० । पुरुषसिंह, पुरुषोत्तमे, वो० १६ विव० ।

गिरीहकल्प-निशीथकल्प-पुं० । निशीथाध्ययनमर्यादायाम्,
(पं० भा०)

इयाणि गिरीहकल्पो-

....., गिरीहकल्पं अनो वोच्छं ।

चउहा गिरीहकल्पो, महहणाऽणुपात्रण महण सोही ।

सहहणा वि य भुविहा, ओहनिमीहे विजागे य ॥

ओहे ति हत्थकम्मं, कुणमाणो रागमल्लिया दोमा ।

गिएहणमादिविजागे, अहवोपो होति उस्समगो ॥

अहवा हांतु विभागो, सव्वं चेदं न सहइतस्स ।

सहहणाण कप्पो, होति अकप्पो पुण इमो हु ॥

भिच्छत्तसमुदणं, ओसन्नविहारताइसहहणा ।

गणधरमेरं ओहं, ए सदहति जो शिसीहं तु ॥
 ओसन्नाण विहारं, सदहती सुविहिताण गणमेरं ।
 एो सदहती जो ग्वत्तु, एस अकप्पो तु सदहणो ॥
 जाणि भणिताणि सुत्ते, पुव्वावरवाहिताणि बीसाए ।
 ताणि अणुपाद्वयंतां, सव्वाण शिसीहकप्पो तु ॥
 सुत्तत्थतदुभयाणं, गहणं बहुमाणविणयमच्छेरं ।
 चोदमपुव्विणिबद्धो, पकप्पगहियम्मि गणधारी ॥
 तिविहो य पकप्पधरो, सुत्ते अत्थे य तदुभए चेव ।
 सुत्तधर होदु तडओ, वित्तिओ वा होति गणधारी ॥
 तिणिपंचपणगच्छकं, अट्ठग नवगं च जस्स उवत्तच्छं ।
 उवणाकरणं दाणं, च सो हु मोही विपाणाहि ॥
 एाणादीणं तियगं, पणगं ववहारो होति पंचविहो ।
 वित्तिपणगं च पंच य, छकं पुण होति छकाया ॥
 आलोपणारिहणुणे, अट्ठ तु अहवा विसोहि अट्ठविहा ।
 आलोपणमादीयं, मूत्रं तं जाणती जो उ ॥
 आलोपणमादीयं, अणवडं तं तु णवविहं होति ।
 पागंचितं तमहवा, दसविह होती च सहेण ॥
 उवणा रोयणकरणं, सफत्ता मामा करेत्तु जो जाणे ।
 सो होति दाणअरिहो, तविवरीओ अणगिहो तु ॥
 किं पुण तं दायव्वं, पायच्छित्तं तु पुच्छए मीमो ।
 भस्सति इमेण विहिणा, दायव्वं तं तहा कमसो ॥
 ओहेण तु सट्ठाणं, सट्ठाणविजागताए वित्थारो ।
 पच्छित्तपुरिमहेत्तु, किं ति ए संती चरणमादी ॥
 ओहे सट्ठाणं ति य, जह चतुगुरु होति रायपिक्कम्मि ।
 सट्ठाणविभागे पुण, ईमरमादी मुणेयव्वो ॥
 जह वा करकम्मम्मि उ, ओहेण होति मासगुरुं तु ।
 होति विजागपसंगो-उदिट्ठादीओ मुणेयव्वो ॥
 पुरिसज्जातं एातुं, व दिज्जए जं च जारिमं वत्थु ।
 गुरुमादि बस्सियदोव्वत्ता-इड्डगिलाणाऽऽदि जं जोगं ॥
 होळ कारणणिका-रणे य जयणादिमेविओ जह तु ।
 तो देति किं निमित्तं, पच्छित्तं विज्जते सुणसु ॥
 “ पायच्छित्ते असंतम्मि, चरित्तं तु न विट्ठ ।
 चरित्तम्मि असंतम्मि, तित्थे ए मचरित्तया ॥
 तित्थम्मि य असंतम्मि, एिव्वाणं तु ए गच्छइ ।
 एिव्वाणम्मि असंतम्मि, मव्वा दिक्खता णिरत्थिया ॥”
 एवं शिसीहकप्पो, चउडा तू वप्पितो समासेणं । पंच भा०

(चउडा गाहा) “सो शिसीहकप्पो चउडविहो-सदहणया, आ-
 यरणया, गहणविसोही, सोहिकप्पो य । सदहणया पुविहा-
 ओहे, विभागे य । ओहे ति हत्थकम्मं करेमाणस्स तन्निष्कप्पो
 दोसो । विभागो गेएहणादयो । अहवा-ओहो उस्सग्गा,
 विभागो अववाओ । (मिच्छत्तस्सुदरणं गाहा) जो पुण

मिच्छत्तोदण न सदहइ, ओसन्नविहारपसंगं वेव करेइ,
 तस्स दोससकमया भवइ । तेण बहुदोससंकमो गणधर-
 धारधरोघो ति । गणं धारयन्तीति गणधराः, धारा मेरा,
 मर्यादा इत्यर्थः । मेराए ओघं, तं गणधरमेरधरोघं, न
 सदहइ जो शिसीहं तु अणुपाद्वयणए (गाहा जाणि ज-
 णयाणि) जाणि भणिताणि बीसाएहि उद्देसएहि शिसीहकप्प
 पुव्वावरवाहगां ति अववावेण उस्सग्गो वाहिओ, तां अणु-
 पालेइ, ते अणुपालणा । (गाहा सुत्तत्थ) गहणविहिगहणे सुत्त-
 त्थतदुभयाणं बहुमाणविणयण चोदमपुव्वनिबद्धं अच्छेरं ति
 मल्लमाणेण सो गणपरियट्ठो भवइ । (गाहा तिविहो य) सो-
 हिकप्पो ति तिविहो पकप्पधरो सुत्तत्थतदुभयां, सो गण-
 परियट्ठो, तदुभयवज्जणाण पुण अत्थधरो गणपरियट्ठो, (तिणि)
 तिणि जो जाणइ नाणदंसणचरित्तं, (पंच इति) पंच महब्बया-
 णि । अहवा-पंचिदियाणि, पायच्छित्तं जाव पंचिदियाण ।
 अहवा-पणं नाणदंसणचरित्ततव्वसज्जमाइ जो जाणइ सो प-
 रियट्ठो । (उक्क ति) रायजोयणउट्ठां वयाइ (अट्ठग ति) आलोप-
 णारिहाइ जाव मूत्रं अट्ठविहं पायच्छित्तं । (नवग इति) अणवट्ठ-
 प्पनवमाइ । एयाइ उणाइ जस्सुवत्तज्जाणि सो जाणइ विसोही,
 पायच्छित्तकरणादाणं च । (गाहा ओहेण तु) ओहो नाम-अवि-
 सोसय, तेण ओहेण सपायच्छित्तं पडिसेवणाउणाइ जहा
 रायपिक्के चउगुरुगा, एए सट्ठाणे ति विभाएण ईमरतलवराइ,
 अन्नं वि होति दोसा आकिक्कगुम्माइ । पायच्छित्तकरणं पुण
 पुरिमज्जाइ परिच्छिऊण, हेउं च समिक्खिऊण, किं निमि-
 त्तं पामसेवियं?, कारणे अकारणे ति जयणा वा समिक्खयं ।
 किं निमित्तं पायच्छित्तं दिज्जइ?, पायच्छित्तं सोहिकारण ।
 (गाहा पायच्छित्तं) पायच्छित्ते य असते पामसिद्धमेव । एम
 शिसीहकप्पो” । पंच चू० ।

उदाणि आयरिओ सिस्सि पाणं च इमे शिसीहऽऽजयणं हि-
 ययम्मि धिरं भवउ ति णिकायणत्थ इम इम जणइ । गाहा-
 चउडा शिसीहकप्पो, सदहणाऽऽयणगहणसोही य ।
 सदहण बहुविहा पुण, ओहशिसीहे विजागे य ॥ ३८१ ॥
 अहवा जं एय पंचमचूनाए वत्त मव्वं तं एयं सगासतो च-
 वविहं । जतो जप्पति-(चउगाहा) ओहं, विभागे य ।

एक्केका अणेगविहा इमा । गाहा-

ओहशिसीहं पुण हो-ति पेदियासुत्तमो विभागो उ ।

उस्सग्गुववाओ ऊ, अववाओ होति उ विजागो ॥ ३८२ ॥

ओघः समाप्तः, सामान्यमित्यनर्थान्तरम् । त च शिसीहपेदि-
 याणामणिप्यम्मां णिक्खेवो, उग्गाहणादित्यर्थः । विभजन वि-
 भागः, विस्तर इत्यर्थः । स वोमाए उद्देसएहि जो सुत्तसगहो,
 सुत्तत्थो य । अहवा उस्सग्गो ओहो, तस्यापवाद- विजागः ।

अदवा-

उस्सग्गो वा ओहो, आणादिमंगमो विजागो उ ।

वत्थुं पप्प विजागां, अवसिट्ठाऽऽवज्जणा होति ॥ ३८३ ॥

सुत्ते सुत्ते ज उस्सग्गदरिसणं तं ओहो होउ, जं पुण सुत्ते
 सुत्ते अणोणाणवत्तुमिच्छत्तलिराहणाविभागदरिसणं, सो वि-
 जागो । अहवा-आर्यार्यादिपुरिसवत्तुभेदेण जं भणियं सो
 विभागो, जो पुण अवसिट्ठा भावत्तो सो ओहो ।

अहवा-

पमिसेहो वा ओहो, तकरणाऽऽगाइ होइ वित्थारो ।

आयासंजमभइया, तस्स य भेदो बहुविकप्पा ॥ ३८४ ॥

ण कप्पइ सि कावं जे जं पडिसिअं सो सव्वो ओहो ।
तस्स पडिसिअस्स करणाणुमा जा भाणादिणो य
भेदा, एस सव्वो वित्थारो सि विभागो । स वित्थारो पुणो
भागियव्वो; णिकारणअविधिपडिसेवणणियमा भाणाजगो,
अणुवत्था य, मिच्छत्तं च । ण जहा बादी तहा कारि सि
विराहणाए आयसंजमविराहणाओ भयणिज्जा कया वि जव-
ति, ण वा । जहा करकम्मकरणे आयविराहणा जवति, ण वा ।
संजमेण णियमा भवति । पमत्तस्स य पदमाणस्स य आय-
विराहणा । तस्सेव पाणाइवायसंपत्ताए णो संजमविराहणा ।
अथ (तस्सि सि) विराहणाए भेदा । एवं बहुविकप्पा ।
अणुगप्रकारा वचउज्ज जाणियव्वो । एव विभागो ।

गाहा-

अहवा मुत्तनिवाओ, ओहो अत्थाओ होति वित्थारो ।

अविसेसो सि व ओहो, जो तु विसेसो स वित्थारो ॥ ३८५ ॥

जे भणिता उ पकप्पे, पुव्वावरवाहिता भवे मुत्ता ।

सो तह समायरतो, सव्वो आयरणकप्पो उ ॥ ३८६ ॥

मुत्तमेवप्रतिवच, जहा-पदमसुत्तं करकम्मकरणे मासगुरु । एस
ओहो । भेसो अत्थो, जहा-पदमपौरिसीए करकम्मकरणे मूलं,
नितिए वेदां नितिए उगुरु, चवत्थीए चउगुरु, पञ्चमीए मासगुरु ।
एस विभागो । एवं पदमसुत्ते । एवं चैव सव्वसुत्तेसु । जो
अणुवादी अत्थो सो सव्वो विभागो । अहवा-जं दव्वा-
दिपुरिसिसेमेण अविसेसिज्जति सो ओहो; दव्वादिपुरिसि-
विसेस पुण सव्वं वित्थारे णेयव्व । मुत्त सछाणसहहतस्स
सहहणकप्पो । नि० चू० २० उ० ।

गिरीहकरण-निशीथकरण-न० । रहस्यसुधार्ये, विशेष० ।

साम्प्रतमनिशीथनिशीथयोरेव स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह-

चूयाऽपरिणयविगए, च सहकरणं तदेवमनिर्माहं ।

पच्छन्नं तु निमीहं, निमीहनामं जहऽज्जयणं ॥

चूतमु-पञ्चम, अपरिणतं नित्यं, विगतं विनष्टम्, भूतापरिणतविग-
तम् । समाहारत्वादेकवचनम् । किमुक्तम्भवति ?-“उपप्लेह वा,
विगमेह वा, धुवेह वा” इत्यादि । किंविशिष्टमित्यादि । शब्दकरणं
शब्दः कियते यस्मिन् तत् शब्दकरणम् । आ० म० १ अ० ३
अएन । (‘करण’ शब्दे तृतीयभागे ३६८ पृष्ठे व्याख्या)

गिरीहगंथ-निशीथग्रन्थ-पु० । प्रकल्पशास्त्रे, जी० १ प्रति० ।

गिरीहचुम्भि-निशीथचूर्णि-ली० । निशीथाऽव्ययनव्याख्यायां
चूर्णिग्रन्थे, नि० चू० । सा च चूर्णिः जिनदासगणिमहसरेण
कृता । विंशतितमोद्देशे “ जे भिक्खू मासियं ” इत्यादिसूत्राणां
विशेषव्याख्या तु चन्द्रसूत्रिणा कृता । तथाहि-

“ प्रणम्य धीरं सुरवन्दितकम्,

विशुद्धशुद्ध्याऽखिलनष्टकम्पम् ।

शुद्धस्तथा निर्मलशुद्धिकारिणो,

विशुद्धतत्त्वान् जगते हितैषिणः ॥ १ ॥

“विशोद्देशे श्रीनिशीथस्य चूर्णिं,

दुर्गं वाक्यं यत्पदं वा समास्ति ।

स्वस्मृत्यर्थं तस्य बह्वे सुबोधो,

व्याख्यां काञ्चित्समदुर्ग्याऽवबुध्य ॥ २ ॥

आदौ मासिकपदमिह, तत्प्रस्तावात्समागता मासाः ।

तानवधीकृत्याऽऽदौ, व्याख्या प्रारभ्यते चात्र ॥ ३ ॥ ”

नि० चू० २० उ० ।

इदानीं चूर्णिकारो यदर्थं मया चूर्णिः कृता इत्येतदा-
विष्करोति-

“ जो गाहासुत्तरयो, चैवंविधपागमो फुरुपद्वो ।

रहतो परिभासाए, साहण अणुमहऽछाए ॥ १ ॥ ”

“जो गाहा” इत्यादिगाथाशब्देन भाष्यं गाथानिबद्धत्वाद्भि-
धीयते, ततो गाथा च, सुत्रं च, तयोर्थ इति विप्रहः । (पागमो
सि) प्राकृतः, प्रकटो वा, पदार्था वस्तुभावा यत्र स तथा, परि-
भाष्यतेऽर्थोऽनयेति परिभाषा चूर्णिरुच्यते ।

अधुना चूर्णिकारः स्वनामकथनार्थं गाथायुग्ममाह-

“ तिचउपणऽट्टमवगा, तिपणतिनिगमकखरा चैव ।

तेसँ पदमतनिपदि, तिउमरजुपहिँ णामं कय जस्स ॥ १ ॥

गुरुद्विणं च गणित, महसरत्तं च तस्स तुट्ठेहि ।

तेण कयसा चुण्णो, विसेसनामा निसीहस्स ॥ २ ॥ ”

“ ति चउ ” इत्यादि । वर्गा इह ‘अ-क-च-ट-त-प-य-श-
वर्गाः’ इति वचनात् स्वराऽऽदयो हकारान्ता आह्याः । तदिह
प्रथमगाथया जिनदास इत्येवंप्रकारं नामाभिहितम् । द्वितीयगा-
थया तदेव विशेषयितुमाह-“ जिनदासगणिमहसर इति । ”
तेन रचिता चूर्णिरियम् ।

“ सम्यक्कृत्याऽऽम्नायभवा-द्वोक्तं यत्तदुत्सृजम् ।

मतिमान्यात्रा किञ्चि-सच्छेधं भूतधरैः रूपाकक्षितैः ॥ १ ॥

श्रीशालभद्रसूरीणां, शिष्यैः श्रीचन्द्रसूरिभिः ।

विशकोद्देशके व्याख्या, दध्या स्वपरहेतवे ॥ २ ॥

वेदाश्चरद्रुक्ते ११७४, विक्रमसंवत्सरे तु मृगशीर्षे ।

माघसित्तादय्यां, समर्थितेयं रघौ वारे ॥ ३ ॥ ” नि० चू०
२० उ० । (‘चद्रसूरि’ शब्दोऽत्र वीक्ष्यः)

गिरीहचूला-निशीथचूला-ली० । आचाराङ्गस्य पञ्चमचूला-
रूपे निशीथाप्ययने, नि० चू० १ उ० ।

आचाराङ्गे विमुक्तिचूलाऽनन्तरं निशीथचूलिका । तत्संबन्ध-
आयम्-

“ नमिऊणऽरिहंताणं, सिद्धाणं कम्मचक्रमुक्काणं ।

सयणसिणोदविमुक्का-ण सव्वसाहण भावेण ॥ १ ॥

सविसेसाऽऽपरजुत्तं, काउ पणामं च अत्थदायिस्स ।

पज्जुत्तमासमस-स्स चरणकरणाणुपालस्स ॥ २ ॥

एवं कथय्यणामो, पकप्पमाणस्स विवरणं वत्ते ।

पुव्वाऽययियकयं चिय, अहं पि तं चैव च विसेसे ॥ ३ ॥

अणिया विमुत्तिचूला, अहुणाऽवसरं गिरीहचूलाए ।

को संबधो तस्सा, भग्ग इणमो गिस्सामेहि ॥ ४ ॥ ”

एवंबंधचेरमहओ, अट्टारसपदमहास्सिओ वेदो ।

इवइ य सपंचचूलो, बहु आपारो पयगणेणं ॥ १ ॥

ब्रह्मचरणयोरुत्पत्तिनिमित्तं साधनार्थं वा शस्त्रपरिष्ठाऽऽदी-
नि उपधानभूतावसानानि नवाध्ययनान्यभिहितानि । जम्हा
णव एताणि ब्रजचेराणि, तम्हा णवबंधचेरमहओ इमो सि,
जहा-भिम्मओ घडो, तंतुमओ पमो, एव णवबंधचेरम-

इमो आचारो । सो य अज्जयणसंज्ञाणेण णवऽज्जयणो । पयप-
रिमाणेण अठारसपयसहस्सिओ वेओ-अठ य दस य अ-
ट्टारस, अट्टारसे सि संज्ञा, पञ्च इति पयं, तं च अरधपरिच्छे-
यसायगं पयं भवति, सहस्सं ति गणित्ताभिहाणेण चत्तरं उणं
भवति जहासंखं-एगं, इहं, सयं, सहस्सं ति । स एवाऽऽचारो अट्टा-
रसपयसहस्सिओ वेओ भवति । कदम्-विद् भाने, अस्य धा-
तोः चअप्स्ययान्तस्य धेव इति रूपं जवति । अतस्सं विदन्ति, तेन
विदन्ति, तस्मिं वा विदन्तीति वेओ भवति । सीसो भवति-कि-
मेसियमाचारो, उत अयं पि से अरिथ किंचि ? अतो भवति-
“इवति य संपंचचूलो ” इवति जवति इति जणितं होति,
अशब्दो चूलाणुकरित्तणे, सहति युक्तः, पंच इति संज्ञावायगो
सहो, (चूला इति) चूलं सि वा भग ति वा सिहरंति वा एग-
हुं । सा य कुविहदा-जहा दसवेयालिप भणिया तथा ज्ञाणिय-
व्वा । ताओ य पुण इमाओ पंच चूलाओ-पिमेसणादि जाव उ-
आहपडिमा, ताव पदमा चूला । वितीया-सन्निकणा । तस्या-
मावणा । चउत्था-विमोत्ती । पंचमी-आचारपकप्पो । एताहि
पंचचूलाहि सहिओ आचारो बहु भवति, णवऽज्जयणेहितो
बहुनरो भवति । (पयगणेण ति) अठारसपयभासहस्सेहितो पं-
चचूलापयहि सहितो पयगणेण बहुनरो भवति सि । अदवा-
णवऽज्जयणा पदमचूलासहिता बहु भवति, अठारसपयसह-
स्सा पदमचूलापदेहि सहिता बहुनरा य पयगणेण भवति । एवं
कमवृत्त्या नेयं, जाव पंचमी चूला । अहवा-संपंचचूलो सु-
सपयगणेण मूगंग्याओ बहु जवति, अरधपयगणेण बहुनरो भव-
ति । अदवा-बहुवहुतरपदेहि सेसपदा सूचिता भवति । ते य इमे-
बहुतम-बहुनतरतम-बहुवहुतरतम इति । अओ जणांत-णववतन्वे-
रमइओ आचारो अट्टारसपयसहस्सिओ पदमचूत्रऽज्जयणसुत्त-
त्पपदेहि जुत्तो बहु भवति । पदमचूलासहितो मूगंग्यो दुइय-
चूलऽज्जयणसुत्तत्पपदेहि जुत्तो बहुनरो भवति । एवं ततियचू-
लाय वि बहुनरो भवति । पदमचूलासहितो मूलगंग्यो दुइयचू-
लऽज्जयणे सुत्तत्पपदेहि जुत्तो बहुनरो भवति (?) । एवं तति-
यचूलाय वि बहुनरो जवति । चउत्तीय वि बहुनतरतमो भवति ।
पंचमीय वि बहुवहुतरतमो भवति । (पयगणेण ति) पदानामपं प-
दामं, पदामेणेति पदपरिमाणेनेत्यर्थः । स एवं पयगणेण बहुवहु-
तरो भवति । एवं संबंधगाहामूत्रे व्याख्याते ओदग आह-नवबं-
मखेरमइए आचारे वक्खांत आचारगणुजोगारंभकाले संब-
धार्थमिदमेव गाथासूत्रं प्रागुपदिष्टं, प्रथमचूलातश्च द्वितीयचूला-
या मनेनैव गाथासूत्रेण संबन्ध उक्तो भवति । एवं द्वितीयचूला-
तः तृतीयचूलायाः, तथा तृतीयचूलातः चतुर्थचूलायाः, च-
तुर्थचूलातश्च पञ्चमचूलायाः संबन्ध उक्त एव भवति । एवं
सति प्रागुक्तस्य संबन्धगाहामूत्रस्येह पुनरुच्चारणं किमर्थ-
म् ? आचार्य आह-पुंस्वमणियं तु अं एत्थ भणति, तस्य
कारणं अरिथ-परिसेहमणुष्साकारणं, विसेसोवल्लंभो वा । सी-
सो पुच्छति-कम्म परिसेहो, कहं वा अणुष्सा, किं वा कारणं,
को वा विसेसोवल्लंभो ? आचार्य आह-तत्र प्रतिषेधः अतुश्चू-
लात्मके आचारे य-प्रतिषिद्धं तं सेवंतस्स पच्छित्तं भवति
सि काउं, किं सेधमाणस्स भणति ? सूत्रम्-“जे भिक्खू हत्थ-
कम्मं करेति, करंत वा सातिज्जति ” एवमादीणि सुत्ताणि ।
एस परिसेहो । अन्धेण कारणं प्राप्य तमेव अणुज्जाणंति, तं
जयणाए पडिनेवंतो सुद्धो, अजयणाए स पायच्छिन्नी । कारण-
मणुष्सा कुगवं गता । अवसेसोवल्लंभो इमो-आह्वाओ चत्तारि-
सु-

लाभो कमेणेव अहिज्जति, पंचमी चूला आचारपकप्पो सि
वासपरियागस्स आरेण न दिज्जति सि, वासपरियागस्स वि
अपरिणामगस्स अतिपरिणामगस्स वा न विज्जति । आचारप-
कप्पो पुण परिणामगस्स विज्जति । एतेण कारणेण संबन्धगा-
हा पुनरुच्चार्यते । अहवा बहु अतीतकालत्वात् प्रागुक्तसंबन्ध-
स्य विस्मृतिः स्यात्, अतस्तस्य प्रागुक्तसंबन्धस्य स्मरणार्थं
प्रागुक्तमपि संबन्धगाहामूत्रमिह पुनरुच्चार्यते । नि० चू० १ उ० ।

णिसीहज्जयण-निशीथाधपयन-न० । आचाराङ्गस्य निशीथा-
यपञ्चमचूलिकायाम, आचा० १ सु० १ अ० १ उ० । आ० चू० ।

णिसीहपेडिया-निशीथपीठिका-ओ० । निशीथचूर्णिचूमिका-
याम्, नि० चू० । सुत्तत्थो पेडियाए देओ, न वा ? कस्स दे-
ओ, कस्स वा ण देओ इति ? अहवा-कहितो सुत्तत्थो पेडियाए
णिसीहियपेडियाए सुत्तत्थो व्याख्यातो । सो पुण णिसीहपेडि-
काए सुत्तत्थो कस्स देओ, कस्स वा न देओ ? इति भणति ।

जेसि ताव ण देओ, ते ताव भणामि-

अबहुस्सुते वि पुरिसे, निण्णरहस्से पर्णविज्जते ।

णिस्माणपेहए वा-ऽसंबिगो दुब्बलचरित्ते ॥ ४६५ ॥

बहु सुयं जस्स सो अबहुस्सुतो । सो तिविहो-जहसो, मज्जि-
मो, उक्कोसो । जहसो जेण पकप्पऽज्जयणे अधीतं । उक्कोसो चो-
हसपुवधरो । तस्मज्जे मज्जिमो । एत्थ जहसो वि ताव ण परिसे-
हो । न अबहुस्सुतो अबहुस्सुतो, येन प्रकटपाध्ययनं नाधीतमित्यर्थः ।
तस्य निशीथपीठिकान् देवा । अहवा-अबहुस्सुतो येन हेट्ठिल्ल-
सुत्तं ण सुयं, सो अबहुस्सुतो जणति । (पुरिसे सि) पुरिसो तिवि-
हो-परिणामगो, अपरिणामगो, अपरिणामगो य । पत्थ अपरि-
णामगअतिपरिणामगणं परिसेहो । भिक्खु रहस्सं जस्मिं वि पु-
रिसे सो निण्णरहस्सो, रहस्स ण धारयतीत्यर्थः । इह रहस्स अ-
ववातो भणति । तं जे अगीताणं कहेति सो निण्णरहस्सो ।
परिषिञ्जत्तणं वा करोति, जस्स वा तस्स वा कइयति । आदी
अदिठभावाण सावगाण जाव कइयति । णिस्माणेण नाम-आ-
लक्षणं, तं पेहेति प्रार्थयति, अववातपेहि सि पुत्त भवति । तं
अववायपदं णिक्कारेण वि सेवतीत्यर्थः । ण संबिगो असंबि-
गो, वासत्थार्थं सि पुत्तं भवति । दुव्वसो चरित्ते दुव्वसचरित्तो,
विणा कारणेण मूलुत्तरगुणपरिसेवणं करोतीत्यर्थः ॥ ४६५ ॥
नि० चू० १ उ० ।

णिसीहिया-निशीथिका-ओ० । अल्पतरकालिकायां वसतां,
भ० १४ श० १० उ० । आ० चू० । निशीथिकानिकेपः-तत्र
नामानिपन्ननिक्षेपे निशीथिकेति नाम, अस्य च नामस्यापता-
द्व्यक्रेत्रकालभावैः परुचिधो निकेपः । नामस्थापने पूर्ववत् ।
द्रव्यनिशीथम्-आगमतो इशरीरजव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यं
द्रव्यं प्रच्छन्नम् । केत्रनिशीथं तु-ब्रह्मलोकविद्यमानगार्थ-
वर्तिग्यः कृष्णराजयो, यास्मिन् वा क्षेत्रे तद् व्याख्यायते ।
कालनिशीथं-कृष्णरजस्यो, यत्र वा काले निशीथं व्याख्यायत
इति । प्रायनिशीथं-नो आगमत इदमेवाव्ययनम्, आगमैकदेश-
त्वात् । गतो नामनिष्पन्नो निकेपः । आचा० २ सु० २ अ० २ अ० ।

अथाऽऽचाराङ्गस्य द्वितीयसप्तके निशीथिकागमनम्-

पदमं ते भिक्खू वा जिक्खुत्ता वा अभिक्खवति णिसी-
हियं गमणाए, से जं पुण णिसीहियं जाणेज्जा-सअंभं

सपाणं० जाव मकदासंताणयं, तद्वपगारं णिसीहियं अफा-
सुयं अणेसाणिजं लाभे संते णो वेतिस्सामि ॥

साग्रतं सुत्रानुगमे सुत्रमुच्चारणीयम् । तच्चेदम्-(से इत्यादि)
स भावभिर्युग्मं वसतेरुपहताया अन्यत्र निर्माधिकां स्वा-
ध्याययुग्मं गन्तुमभिकाङ्क्षेत, तां च वदि साण्णां यावत्सन्तान-
नकां जानीयात्ततोऽप्राप्तुकत्वात् परित्यूहीयादिति । किं च-

निर्माधिकायामभ्योऽभ्याक्रया-

से जिकस् वा भिकखुणी वा अभिकंखइ णिसीहियं गम-
णाए, से जं पुण णिसीहियं जाणेज्जा-अप्पपाणं अप्पवीयं
० जाव मकदामंताणयं तद्वपगारं णिसीहं फासुयं एम-
णिजं लाभे संते वेतिस्सामि, एवं सेज्जागमेणं नेयव्वं०
जाव उदयपसूयाए ति ॥

(से इत्यादि) स निचुरद्वपाण्डाऽऽदिकां गृहीयादिति । एवम-
भ्यान्यपि सुत्राणि शय्यावज्जेयानि यावद्यत्रोदकप्रसूनानि क-
न्वाऽऽदीनि स्युस्तां न गृहीयादिति ।

तत्र गतानां विधिमधिकृत्याऽऽह-

जे तन्ध सुवग्गा वा तिवग्गा वा चउवग्गा वा पंचवग्गा अभि-
संधारेइ णिसीहियं गमणाए, ते णो अस्सपणस्स कायं आ-
स्सिगेज्जा वा, विस्सिगेज्जा वा, धुंवेउज्जा वा, दंतोहिं वा णहेहिं
वा अचिंउदेज्जा वा, एवं खलु तस्स जिकखुस्स वा भिकखु-
णीए वा सामगियं जं मव्वट्ठेहिं सहिए समिए सदा
जएज्जा, सेयमिणं पस्सेज्जा सि ति वेमि ॥

(जे इत्यादि) ये तत्र व्याधवो निषेधिकाचुमौ द्वित्राऽऽद्याग-
च्छेयुः, ते नान्योऽन्यस्य कायं शरीरमाभिच्छेयुः, परस्परं गात्रसं-
स्पर्शं न कुर्वन्तित्यर्थः । नापि विविधमनेकप्रकारं यथा मोहो-
दयो भवति तथा विलिङ्गेयुरिति । तथा कन्दपंप्रधाना वक्त्र-
संयोगाऽऽदिकाः क्रिया न कुर्वन्त्येतस्य भिक्षोः सामान्य-
यदसौ सर्वाथैरशेषप्रयोजनैरामुष्मिकैः सहितः समन्वित-
स्तथा समितः पञ्चभिः समितिभिः, सदा यावदायुस्तावत्
सयमानुष्ठाने यनेनैतदेष च भेष इत्येव मध्येतेति प्रथमी-
ति पूर्ववत् । निर्माधिकाऽभ्ययनं द्वितीयम् । आचा० २ सु० २
श्रु० २ अ० ।

नैषेधिकी-श्री० । 'विध' गत्यामित्यस्य निपूर्वस्य घञि निषेधः ।
प्राणातिपाताऽऽदिनिवृत्तिः प्रयोजनमस्या नैषेधिकी । प्राणातिपा-
तनिवृत्तायां तन्त्राम्, घ० १ अधि० । आच० । उक्त० । निषेधो
गमनाऽऽदिव्यापारपरिहारः, स प्रयोजनमस्याः, तमर्हतीति वा नै-
षेधिकी । वृ० २ व० । जी० । निषीदनस्थाने, जी० ३ प्रति० ४
उ० । रा० । निषेधः प्रमादेन्य आत्मनो व्यावर्तनं, तत्र जथा नैषे-
धिकी । ग० २ अधि० । निषेधेन निवृत्ता नैषेधिकी । व्यापारा-
न्तरनिषेधरूपायां सामाचार्याम्, आभ्यं प्रविशतो (स्या०
१० उ०) वसतिप्रवेशे निषिक्तोऽहं गमनक्रियेति भगवते, वृ०
१ व० । घ० । रा० । आ० म० । निषेधेनासंबुतगात्रछेदानि-
वारणेन निवृत्ता तत्प्रयोजना ख या शय्याऽऽदिप्रवेशक्रिया सा
नैषेधिकी । पञ्चा० १२ विव० । सामाचारीभेदे, पञ्चा० ।

साग्रतं नैषेधिकीग्राह-

एवोगगहप्पवेमे, णिसीहिद्या तह णिसिच्छजोगस्म ।

एयस्सेसो उचिओ, इयरस्स ण चेव नत्थि ति ॥२१॥

एवमुक्तेनाऽऽवहपकीयन्यायेन ज्ञानाऽऽदिकार्यलक्षणेन, अवग्रह-
प्रवेशे शय्याऽऽदिप्रवेशेन, नैषेधिकी समाचारी विशेषो भवति ।
तथेत्यवग्रहप्रवेशापेक्षया विशेषणान्तरसमुच्चयार्थः । तच्चेदम्-
निषिक्तयोगस्येति । अथवा-तन्त्राऽऽगमन्यायेन, निषिक्तयोगस्य
निरुद्धासङ्ख्यापारस्य । कस्मादियमस्येत्याह-एतदयं निषि-
क्तयोगस्य, एव नैषेधिकाशब्दस्याभ्यययोगो, नैषेधिकाशब्दो-
च्चार इत्यन्ये, उच्यते संमतः । विपर्ययमाह-इतरस्यानिषिक्त-
योगस्य पुनः, नैव उच्यते एव इति प्रकृतम् । अशब्दः पुनरर्थः ।
स च सम्बन्धित एव । कस्मान्नोचित इत्याह-नास्तीति न वि-
द्यते अन्वय इति कृत्वा । इति गाथाऽर्थः ॥२१॥

अथ कस्माद्वग्रहप्रवेशे नैषेधिकी विधेयस्यत आह-

गुरुदेवोगगहज्जमी-ए जत्तओ चेव होति परिजोगो ।

इट्ठफलसाहगो सइ, अणिट्ठफलसाहगो इहरा ॥२२॥

गुरुदेवावग्रहभूम्या आचार्यदेवाधिदेवाऽऽभ्यभुवः, यतस्त एव
आशातनापरिहारप्रयत्नेनैव, चैवशब्दोऽवधारणे । भवति
वर्तते परिभोगः । स च किंभूतः ? इत्याह-इष्टफलसाधकः
ईप्सितार्थनिष्ठादक, कर्मकृत्यहेतुरित्यर्थः । सक्तसर्वदा । उ-
क्तव्यतिरेकमाह-अनिष्टफलसाधकः, कर्मबन्धहेतुरित्यर्थः । इत-
रथाऽन्यथा, अप्रयत्नत इत्यर्थः । गुरुदेवावग्रहभूमेः परिजोग इति
प्रकृतम् । तत्र गुरुदेवग्रहस्यरूपमावश्यकं उमिहितम् । यथा-
" आयप्पमाणमेत्तो, चउहिंसि होइ उग्गटो गुरुणो । " इति ।
देवावग्रहस्तु न कापि ग्रन्थे दृष्टः, केवलं भण्यमानः पुनः ।
यथा-" सत्थोगगटो य तिविदो, उक्कोसज्जहम्मज्जमां चोव । उ-
क्कोसो साट्ठहत्थो, जहण्ण नव सेस विच्चात्तो ॥ १ ॥ " इति
गाथाऽर्थः ॥ २२ ॥

देवाऽऽवग्रहचतुर्भेरेव प्रयत्नपरिजोग्यतां समर्थयन्नाह-

एत्तो ओसरणाऽऽदिमु, दंसणमेत्ते गयाऽऽदिओसरणं ।

सुवइ चेइयमिहरा-इएणु सुसावगाणं पि ॥२३॥

(एत्तो ति) यतो गुर्वावग्रहचतुर्भेः प्रयत्नपरिजोग इष्टफलसा-
धको भवतीति तस्मात्कारणात्, अवसरणाऽऽदिषु जिनसमवस-
रणप्रभृतिषु विषयभूतेषु, तेषामित्यर्थः । पशुपथत्वात्समस्या ।
आविशब्दात्समवसरणसम्बन्धिमहेन्द्रध्वजचामरतोरणाऽऽदि-
परिग्रहः । दर्शनमात्रे दृष्टिमात्र एव सति, गजाऽऽद्यपसरणं गजा-
श्चशिविकाप्रभृतिभ्यो देवावग्रहगमनप्रवहणेभ्योऽवनरणं प्रय-
त्नावशेषवृत्तणम्, अथने आकर्णने प्रवचने तेषु तेष्वालयान-
केषु, तथा चैत्यांशस्तराऽऽदिकेषु जिनभवनशिखरकलसध्वजप्र-
भृतिषु, एवमित्यर्थः । दर्शनमात्र इति वर्तते । सुश्रावकाणाम-
पि श्रमणोपासकविशेषाणामपि, समवसरणजिनभवनाऽऽदि-
षु प्रवेष्टुकामानामिति गम्यते । सुसाधूनां पुनर्गुर्वावग्रहप्रवे-
शे प्रयत्नो विधेय इत्यर्थसमुच्चनार्थोऽपिशब्दः । सुभावकग्रह-
णं चेतरेषामुक्तविधेरन्यथात्वसंभवोपदर्शनार्थम् । इति गाथा-
ऽर्थः ॥ २३ ॥

अथ यस्य नैषेधिकी भावतो भवति, तमनिधित्सुराह-

जो होइ निसिच्छप्पा, णिसीहिद्या तस्स जावतो होइ ।

अणिमिदस्म उ एसा, वस्मेत्तं चेव दट्ठवा ॥ २५ ॥

यः प्राणी, जवति स्यात्, निषिद्धो निवारितः साधयोगेभ्य आत्मा स्वभावो येन स निषिद्धाऽऽत्मा । नैषेधिकी चकतिर्वचना, तस्य प्राणिनः, जवतः परमार्थतः, जवति स्यात् । अयो-
कविपर्ययमाह-अनिषिद्धस्य तु अनिवृत्तस्य पुनः, सावधा-
दिति गम्यते । एषा नैषेधिकी, बाह्यमात्रं बागेन केवला,
निरर्थकपर्ययः । भवति स्यात्, छट्ठवाऽवसेया । इति गाथा-
ऽर्थः । पञ्चा० २२ वि० ।

साम्प्रतं नैषेधिकीं प्रतिपादयन्माह-

सेज्जं ठाणं च जाह्मिं, वेणुं तहिं निसीहिया होइ ।

जम्हा तत्थ निमिद्धो, तेणं तु निसीहिया होइ ॥

शेरते अस्यामिति शय्या-शयनस्थानं, तां शय्यां शयनस्थानं
चेति स्थानमूर्द्धस्थानं, कायोऽसर्ग इत्यर्थः । यत्र चेतयते 'चित्ती'
संज्ञाने । अनुजवरूपतया विजानाति, वेदयत इत्यर्थः । अथवा-
चेतयते करोति, धातूनामनेकार्थत्वात् । शयनक्रियां च कुर्व-
ता निश्चयतः शय्या कृता भवति, ततश्च यत्र स्वपिनीत्यर्थः ।
अशब्दो बीराऽऽसनाऽऽद्यनुक्तसमुच्चयार्थः । अथ वा तुश-
ब्दार्थे छट्ठव्यः, स च विशेषणार्थः । किं विशिनष्टेति चेत् ?
छट्ठये-प्रतिक्रमणाऽऽद्यशेषकृतावश्यकः सन् अनुज्ञातो गुरुणां
शय्यां स्थानं च यत्र चेतयते, तत्र एवविधिरिति क्रियाविशिष्टे
स्थाने नैषेधिकी जवति, नाभ्यत्र । किमिच्छत आह-यस्मात्तत्र
निषिद्धोऽसौ, तेन कारणेन नैषेधिकी भवति, निषेधाऽऽत्मकत्वा-
त्तस्या इति । पाठान्तरं वा-"सेज्जं ठाणं च जया, चेते
तस्या निसीहिया होइ । जम्हा तथा निसीहा, निसेहमह-
वा च सा जेण ॥१॥" इत्युक्तार्थत्वात्सुगमैव । अनेन ग्रन्थेन मू-
लगायथा आवश्यकी निर्गच्छन् यां च आगच्छन् नैषेधिकीं
करोति, व्यञ्जनमेतद् द्विधेत्येतत् स्थितिरूपनैषेधिकीप्रतिपाद-
नं व्यञ्जनभेदनिश्चयनमधिकृत्य व्याख्यातम् ।

साम्प्रतममुमेवार्थमुपसंजिहीर्षुराह भाष्यकारः-

आवस्सियं च नितो, जं च अयंतो निसीहियं कुणह ।

सेज्जानिसीहियाए, निसीहियाअभिमुहो होइ ॥

आवश्यकीं निर्गच्छन् नैषेधिकीं करोति, तदेतद् व्याख्यात-
मिति शेषः । उपलक्षणमेतत् । ततः सद तृतीयपादेन व्य-
ञ्जनमेतद् द्विधेत्यनेनेति छट्ठव्यम् । साम्प्रतमर्थः पुनर्भवति,
स एव गाथाऽवयवार्थः प्रतिपाद्यते । तत्र श्रुत्यमेक एवार्थो
भवति । यस्मान्नैषेधिक्यपि नावश्यकत्वं व्यपारगोचरता-
मनीत्य वर्तते, ततः संयमयोगानुपासनायाशेषपरिज्ञानार्थं
चेत्यमाह-(सेज्जानिसीहियाए, निसीहियाअभिमुहो होइ
इति) शर्यैव नैषेधिकी शय्यानैषेधिकी, तस्यां शय्यानैषे-
धिक्यां विषयभूतायाम्, किं शरीरमपि नैषेधिकीत्युच्यते ? इ-
त्यत आह-शरीरनैषेधिक्या करणचूतया आगमन प्रत्यभि-
मुखः, ततः संश्रुतमात्रैः साधुभिर्भूतव्यमिति संज्ञां करोति,
ततोऽवश्यकत्वं व्यपाररूपत्वाद् नैषेधिक्यप्यावश्यकतयेक
एवार्थः ।

एतदेव सुव्यक्तं ज्ञायति-

जो होइ निसिद्धप्पा, निसीहिया तस्म भावतो होइ ।

अनिसिद्धस्स निसिहिया, केवलमेत्तं हवइ सरो ॥

जो भवति निषिद्धाऽऽत्मा-निषिद्धो मूलगुणोत्तरगुणान्तिचारेण
आत्मा येनेति समासः । नैषेधिकी । तस्य निषिद्धाऽऽत्मनो, भावतः
परमार्थतो, भवति । न निषिद्धोऽनिषिद्ध उक्तस्य एवातिचारेभ्यः,
तस्याऽनिषिद्धस्य अनुपयुक्ततया गच्छतो नैषेधिकी शब्दमात्र-
मेव केवलं भवति, न भावतः । आह-यदि नामैव, तत एका-
धेतायाः किमायातम् ? उच्यते-निषिद्धाऽऽत्मनो नैषेधिकी
भवतीत्युक्तम् ।

स च-

आवस्सयाम्पि जुत्तो, नियमनिसिद्धो सि होइ नायध्वो ।

अहवा वि निसिद्धप्पा, नियमा आवस्सए जुत्तो ॥

आवश्यकं मूलगुणोत्तरगुणानुष्ठानरूपे, युक्तः (नियमनिसिद्धो
सि होइ नायध्वो इति) नियमेन निषिद्धो नियमनिषिद्ध इत्येवं
भवति ज्ञातव्यः । आवश्यकोऽपि वाऽऽवश्यकयुक्तस्यैवेत्यत
एकार्थता । अथवेति प्रकारान्तरदर्शनार्थः, अपिशब्दस्य व्य-
हितः सम्बन्धः । निषिद्धाऽऽत्माऽपि नियमादावश्यकं युक्तो, यतो
ऽप्येकार्थतेति । पाठान्तरम्-"अहवा वि निसिद्धप्पा, सिद्धाणं
अंतिव ज्ञाह ।" इति । अस्यायमर्थः-नदेवं तावन् क्रियाया अ-
भेदेन एकार्थता उक्ता, इह तु कार्याभेदेनैकार्थतोच्यते । अथ-
वेति प्रकारान्तरे, निषिद्धाऽऽत्माऽपि सिद्धानामन्तिकं समीपं
याति गच्छति । अपिशब्दादावश्यकयुक्तोऽप्यतः कार्याभेदा-
कार्थता । आ० म० १ अ० २ छट्ठ । आ० छ० । उक्त० । निषे-
धेन स्वाध्यायव्यतिरिक्तशेषव्यापारप्रतिषेधेन निर्वृत्ता नैषेधिकी ।
स्वाध्यायमात्रनिमित्ते स्थाने, व्य० १ उ० ।

तत्र का नैषेधिकी, का वाऽभिश्य्या ? इति व्याख्यानयति-
ठाणं निर्माहिय ति य, एगट्ठं जत्थ ठाणमेवेण ।

चित्तेति निसिद्धियं वा, सुत्तऽत्यनिसीहिया सा उ ॥

सज्जायं काऊणं, निर्माहियातो निर्मिं विय उवेति ।

अजिबसिउं जत्थ निसिं, उवेति पातो तई सेज्जा ॥

तिष्ठति स्वाध्यायव्यापृता अहिमन्तिनि स्थानम् । निषेधेन
स्वाध्यायव्यतिरिक्तशेषव्यापारप्रतिषेधेन निर्वृत्ता नैषेधिकी । ततः
स्थानमिति वा नैषेधिकीति वा (एगट्ठमिति) एकार्थम्, चाव्येतौ
तुल्यार्थाविति भावः । व्युत्पत्त्यर्थस्य द्वयोरप्यविशिष्टत्वात् । तत्र
यत्र स्थानमेव स्वाध्यायनिमित्तमेकं, न तु ऊर्ध्वं स्थानं, त्वन्वर्त्तन-
स्थानं वा । चेतयन्ति निर्गम रात्रौ, दिवा वा, सा सूत्रार्थदेवभूता
नैषेधिकी । एतेनाहिमन् या नैषेधिकयुक्ता सा सूत्रार्थप्रायोग्या
नैषेधिकी प्रतिपत्तव्या, न तु कालकरणप्रायोग्या नैषेधिकी प्र-
तिपत्तव्या । किमुक्तं भवति ?-यस्यां नैषेधिक्यां दिवा स्वाध्यायं
कृत्वा दिवैव, यदि वा निशि च स्वाध्यायं कृत्वा निश्चे-
ष, निशायामवश्यं नैषेधिकीनो वसन्तिमुपपन्ति, सा नै-
षेधिकी, यस्यां पुनर्नैषेधिक्यां दिवा निशायां वा स्वाध्यायं
कृत्वा रात्रिमुषित्वा प्रातर्वसन्तिमुपपन्ति (तई इति) तका
अजिश्यया अजिनिषयेति भावः । व्य० १ उ० । सोपकृतेन रा-
यां स्वाध्यायभूमौ, स० २३ सम० । ज्ञा० । व्या० । "सिज्जा
निसीहियाए, सनावन्नो य गोयरे ।" शय्यायां वसन्तौ नैषेधि-
क्यां स्वाध्यायभूमौ शय्येन वाऽऽसमञ्जसनिषेधान्नैषेधिकी, तस्यां
समापन्नः । दश० ५ म० २ उ० । स्वाध्यायकरणे, उक्त० २६ अ० ।
शब्दपरिष्ठापनभूमौ, अनु० । शुद्धाऽऽव्यापारपरिहारे, सङ्गा० १
अभि० १ प्रस्ता० ।

शिसीहियापरिसह-नैषेधिकीपरिसह-पुं० । निषेधनं निषेधः
पापकर्मणां गमनाऽऽदिक्रियायाश्च, स प्रयोजनमस्या नैषेधिकी,
इमशानाऽऽदिस्वाध्यायाऽऽदिभूमिनिषेधेति यावत् । सैव च परिष-
हो नैषेधिकीपरिसहः । उक्त० २ अ० । नैषेधिकी स्वाध्यायभूमिः
शून्यागाराऽऽदिकृपा, तत्परिषहणं च तत्रोपसर्गेष्वत्रासः । अ० ८
श० ८ ७० । निषद्यापरिषहे, यथा-“ इमशानाऽऽदौ निषद्यायां,
स्व्यादिकण्टकवर्जिते । उपसर्गाननिष्ठेष्वन्, निरीहो निर्मयः
सहेत् ॥१॥ ” अ० २ अधि० । “ इमशानाऽऽदिनिषद्यास्तु, स्व्यादि-
कण्टकवर्जिते । उपसर्गाननिष्ठेष्वन्-नैकोऽज्ञोत्पृष्टः क्षमेत् ॥१॥ ”
आ० म० १ अ० २ अणु ।

एतदेव सूत्रकार आह-

सुसाणे सुसगारे वा, रुक्मपूजे व एगग्रो ।

अकुक्कुओ निमीएजा, न य वित्तासए परं ॥ २० ॥

(सुसाणे इति) शवानां शयनमस्मिन्निति इमशानं, तस्मिन्
पितृवने, श्वभ्यो हितमिति वाक्ये “ उगवादिभ्यो यव ” ॥५॥
१।२ ॥ इत्यत्र “ शुनः संप्रसारणं दीर्घत्वम् । ” (वा०) इति
वचनतो यति संप्रसारणे दीर्घत्वे च शून्यम्, तच्च न-
वगारं च शून्यागारं, तस्मिन् वा । वृश्च्यत इति वृत्तः, तस्य
मूलमधो भूभागो वृक्कमूलं, तस्मिन् वा, एक उक्ककः, स एवै-
कः, एको वा प्रतिमाप्रतिपत्त्यादौ गच्छतीत्येकः, एकं वा क-
र्मस्वाहित्यविगमतामोक्तं गच्छति तत्प्राप्तियोभानुष्ठानप्रवृत्ते-
र्वातीत्येकः, अकुक्कुओऽशिष्टवेष्टारहितो, निषीदेत् तिष्ठेत्,
न च नैव, विशालयेत् परम् अन्यम् । किमुक्तं भवति !-“ पडिमं
पडिपडिज्या मसाणे, नो भायए भयजेरवाहं हिस्स । विविह-
गुणतवोरप य निब्बं, सरीरं चानिकंअप स भिक्खु ॥ ” इत्याग-
ममनुसरन् इमशानाऽऽदौष्येककोऽप्यनेकभयानकोपलम्भेऽपि
न स्वयं संविधीयाद्, न च शिकृतस्वरमुक्ताधिकाराऽऽदिभिरन्येषां
भयमुत्पादयेत् । यद्वा-(अकुक्कुए सि) अकुक्कुः कुष्टयादिभि-
राधनाजयात्कर्मबन्धहेतुत्वेन कुतिलतदस्तपादाऽऽदिभिरन्य-
मानो निषीदेत् । न च विशालयेत् विसोभयेत्, परमुत्तुराऽऽदि ।
ना भूदसंयम इति सूत्रार्थः ॥ २० ॥

तत्र च तिष्ठतः कश्चाच्चिपुपसर्गोत्पत्तौ यत्कृतं तदाह-

तत्थ से अत्यमाणस्त, उवसग्गाऽभिधारए ।

संकार्जीओ न गच्छेज्जा, उट्टिता अन्नमासणं ॥ २१ ॥

तत्रेति इमशानाऽऽदौ ‘ से ’ तस्य तिष्ठतः । तथा च-
‘ अत्यमाणस्त सि ’ आसीमस्व, उप सामोप्येन सृज्यन्ते तिर्य-
मनुष्यामरैः कर्मवशमेनाऽऽमना वा क्रियन्त इत्युपसर्गाः, तेऽ-
भिधारयेयुः, अन्तर्भावितेवार्थत्वाद्भिधारयेयुरिव । कोऽर्थः ?-
उत्कटनयाऽऽत्यन्तोत्तिकारिपुवद्भिमुखीकुर्युरिव । यथैते सहा
वयं, तत्प्रगुणीभूयाऽऽनिमुचैः स्थेयमिति । यद्वा-सोपस्कारत्वा-
त् सूत्राणाम्, उपसर्गाः सन्नेयुस्ततस्तानभिधारयेत् । किमेते
ममाचक्षितचेनसः कर्तुमलमिति चिन्तयेत् । पठ्यते च-“ उव-
सग्गाभयं नवे । ” इति सुगमम् । शङ्काप्रीत इति । तत्कृतापका-
रशङ्कातो भीतस्ततो न गच्छेन्न यायादुत्थाय । कोऽर्थः ?-त-
त्स्थानमपहाय अन्यदपरम् आस्यतेऽस्मिन्नित्यासन्नं स्थान-
मिति सूत्रार्थः ॥ २१ ॥ उक्त० पार्श्वे ३ अ० ।

शिक्रस्तो मयपुरओ, कुदचमुओ गओ य साएए ।

पकिमंठियस्म कुटिया, अग्गी सीसम्मि जाल्लेति ॥३॥ उक्त० नि० ।

निष्क्रान्तः प्रव्रजितो गजपुरात् कुदचसुतो, गतश्च साकेत-
म्, प्रतिमास्थितस्य (कुटिय सि) हृतगवेषकाः, अग्निं शिरसि
ज्वालयन्तीति गाथाऽङ्कारार्थः । जावायंस्तु वृक्षसम्प्रदायादवसे-
यः । उक्त० ३ अ० ।

अथ कुदच (सुत) साधुकथा-अत्र नैषेधिकीपरिसहः ।
कोऽर्थः ? यथा ग्रामाऽऽदिषु अप्रतिबन्धेन चर्यापरिषहः सह-
नीयः, तथा शरीरेऽप्रतिबन्धेन नैषेधिकीपरिषहः सहनीयः ।
नैषेधिकां नाम शरीरमित्यर्थः । अथ कथा-हस्तिनागपुरे इभ्य-
पुत्रः कुदच (सुत) नामा प्रव्रजितः विहरन् क्रमात् साके-
तपुराद्दूरप्रदेशे प्रतिमायां स्थितः । तत्र चरमपौरुष्यां गोधना-
पहारिण्यौराः समायाताः, तत्पृष्ठे स्वारितं गताः, पञ्चाव-
गोस्वामिनः समायाताः । तैश्चौरमार्गस्वरूपे पृष्ठे स यतिः न
किञ्चिद् हने । ततः संजातकोपैस्तैः शिरसि मृत्पात्रे कृत्वा-
ऽङ्काराः कृताः, स यतिर्मनागनपत्युतः तां वेदनामधिसहमान-
सिक्कि गतः । उक्त० २ अ० ।

शिसीहियारय-निशीथिकारत-त्रि० । स्वाध्यायध्यायिनि, आ-
वा० २ श्रु० १ सू० ३ अ० ।

शिसीहियासात्तिकय-निशीथिकासप्तैकक-न० । आचाराङ्ग-
स्य द्वितीयकृतस्कन्धस्य सप्तैककस्याष्टमाध्यायनस्य द्वितीये
निशीथिकासप्रतिपादकेऽध्ययने, आवा० २ श्रु० २ सू० । इथा० ।

शिसुअ-देशी-जुने, दे० ना० ४ वर्गे २९ गाथा ।

शिसुअ-निशुम्न-पुं० । पञ्चमे प्रतिवासुदेवे, प्रब० २११ द्वार ।
ति० । आवा० । पातिते, दे० ना० ४ वर्गे ३६ गाथा ।

शिसुंजण-निपातयत्-त्रि० । भूमौ पातयति, सूत्र० १ श्रु० ५
अ० १ उ० ।

शिसुंजा-निशुम्ना-स्त्री० । बलैर्वैरोचनेन्द्रस्य पञ्चानामप्रम-
हिस्याम, इथा० ४ ठा० २ उ० । इथा० । (मस्याः पूर्वोत्तरजन्मकथा
‘ अगमाहिती ’ शब्दे प्रथमभागे १७० पृष्ठे उक्ता)

शिसुहु-निपातित-त्रि० । “ केनाप्कुष्ठाऽऽदयः ” ॥ ८ । ४ ।
२७५ ॥ इति निपातितशब्दस्य शिसुहुऽऽदेशः । प्रा० ४ पाद ।

शिसुद-नम्-आ० । नतौ, भाराऽऽक्रान्तेर्नमेर्गिसुद इत्यादेशः ।
‘ शिसुदव ’ भाराऽऽक्रान्तो नमत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

शिसुणिऊण-निश्रुत्य-अव्य० । श्रवणं कृतवैयर्थ्ये, जीवा० १ अधि० ।

शिसेज्जा-निपद्या-स्त्री० । स्त्रीवसतौ, स्त्रीभिः कृतायां माया-
याम्, “ तम्हा समणा ण समेति मायादियाए सखिसेज्जाए । ”
सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । पण्यशालायाम्, इहे, कुच्छब्दा-
याम् । आवा० । ‘ शिसेज्जा ’ शब्दार्थे च । प्रब० १७ द्वार ।

शिसेय-निषेक-पुं० । कर्मपुक्कलानां प्रतिस्मयानुजावरचनायाम्,
आ० ६ उ० । आवा० । गर्भाधाने, “ निषेकाऽऽदि इमशानास्त-
म् । ” इति मनुः । आवा० ।

शिसेविय-निषेवित-त्रि० । आलोचिते, आ० म० १ अ० १
अणु । आभिहिते, उक्त० २० अ० ।

शिमिह-निषेध-पुं० । ‘ विष ’ गत्यामस्य निपूर्वस्य घञि निषेधनं
निषेधः । आवा० ३ अ० । निवारणायाम्, पञ्चा० ११ विव० ।

गिसेहण-निषेधन-न० । धारणे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

गिसेहणा-निषेधना-स्त्री० । धारणाधाम्, आ० १ अ० ।

गिसेहिया-नैषेधिकी-स्त्री० । निषेधयन्ते निराक्रियन्तेऽस्यां कर्माणीति नैषेधिकी निर्वाणभूमिः । "कृत्यस्युदोऽभ्यत्रापि" इत्यत्रा-विमर्शणवत्तायु व्युद् । यदि वा निषेधे सकलकर्मनिराकरणलक्षणं प्रवा नैषेधिका । श्रुतिगतौ, उक्त० १० अ० । शवपरिष्ठा-यनाचूमा, ग० २ अधि० । निषादनस्थाने, चारकूटसमीपे नि-सम्भे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

गिस्फल-निष्फल-त्रि० । "सयोः संयोगे सांघ्रीप्ते" ॥ ८ । २७१ । इति सकारसंयोगे स पव । प्रा० ४ पाद् । फलरहिते, प्रा० ४ पाद् ।

गिस्संक-निःशङ्क-त्रि० । निर्दये, इदपरलोकाऽऽशङ्कारहिते, व्य० १० उ० । शङ्काया अभावां निःशङ्कम् । संशयाभावे, पञ्चा० ९ विव० । निर्गता शङ्का देशसर्वशङ्कारुपा यस्य स निःशङ्कः । सूत्र० २ अ० ७ अ० । आचा० । शङ्कारहिते, उक्त० १९ अ० । निर्भरे, दे० ना० ४ वर्ग ३२ गाथा ।

गिस्संकिय-निःशङ्कित-त्रि० । शङ्कनं शङ्कितं शङ्का, निर्गतं शङ्कितं यस्मादसौ निःशङ्कितः । देशसर्वशङ्कारहिते, व्य० १ उ० । वश० । घ० । ग० । नि० सू० । उक्त० । स्था० । निःसशये, रा० । शङ्कनं शङ्कितं देशतः सर्वतश्च शङ्काऽऽत्मकश्च । तस्याभावां निःशङ्कितम् । उक्त० २७ अ० । प्रव० । संशयाभावे निः-संदेहे, औ० ।

गिस्संग-निस्सङ्ग-त्रि० । बाह्याभ्यन्तरसङ्गरहिते, आ० म० १ अ० १ खण्ड । उक्त० । पुत्रकलत्रमित्रधनधाम्यदिरण्यसुवर्णाऽऽ-विस्मकसम्भन्धिकले, पा० । आ० ।

गिस्संचार-निस्संचार-त्रि० । द्वारापद्वारैर्जनप्रवेशनिर्गमवर्जि-ते, हा० १ अ० ८ अ० ।

गिस्संत-निःशान्त-त्रि० । नितरामतिशयेन शान्त उपशमो वाऽन्तः क्रोधपरिहारेण बहिष् प्रशान्ताऽऽकारतया निःशा-न्तः । उक्त० १ अ० । अन्यन्तमन्वृत्ते, रा० ।

गिस्संधि-निस्संधि-त्रि० । निर्विचरे, "गिस्संधिधारविशह-या ।" प्रअ० १ आध्र० द्वार ।

गिस्संस-निःशंस-त्रि० । स्थाघाराहिते, प्रअ० २ आध्र० द्वार ।

गिस्संसय-निस्संसय-त्रि० । संवेदाभावे, "ततो गिज्जीवं नि-स्संसयं मुणिकण ।" आ० म० १ अ० १ खण्ड । सूत्र० ।

गिस्सप्त-निःसङ्ग-त्रि० । नष्टसङ्गे, सूत्र० ५ अ० ५ म० १ उ० ।

गिस्सयर-निःस्वकर-न० । स्वकर्मानादिसम्भन्धवात्तत्वन-यनसमर्थानि निःस्वकराणि । कर्मविशेषकेषु, भाषा० २ अ० ४ सू० १ उ० ।

गिस्सरण-निःसरण-न० । पलायने, व्य० १ उ० । निर्गमे, स्था० ४ उ० २ उ० ।

गिस्सरणण्दि [ण्]-निःसरणनन्दि-त्रि० । निःसरणेन निर्गमेण नन्दति यो, नन्दिर्वा यस्य स निःसरणनन्दी । प्राधू-

र्णकशिष्याऽऽहीनामात्मनो वा गच्छाऽऽर्हर्निर्गमेण प्रसन्ने पुरुष-जाते, स्था० ४ उ० २ उ० ।

गिस्सरिग्र-देशी-स्ते, दे० ना० ४ वर्ग ४० गाथा ।

गिस्सल्ल-निःशद्य-त्रि० । मिथ्यादर्शनाऽऽदिशद्यरहिते, स० ६ सम० । आ० म० । उक्त० ।

गिस्सह-निःमह-त्रि० । नितरामशक्ते, स० ६ अ० ।

गिस्सा-निष्ठा-स्त्री० । रागे, व्य० १ उ० । पक्षपाते, व्य० ३ उ० । उपसंपदि, व्य० ४ उ० । आश्रयणे, म० ३ हा० २ उ० ।

गिस्साठाण-निष्ठास्थान-न० । अवलम्बनस्थानं, उपग्रहहे-तौ, स्था० ।

धम्मं णं चरमाणस्स पंच गिस्साठाणा पण्णसा । तं नहा-उक्काया, गणो, राया, गाहावई, सर्रीरं ।

धर्मे भुतचारित्रकपं, णमित्तलङ्कारे, चरतः सेवमानस्य, पञ्च निष्ठास्थानान्यवलम्बनस्थानानि, उपग्रहहेतव इत्यर्थः । वट्-कायाः पृथिव्यादयः, तेषां च सयमोपकारिता आगमप्रसिद्धा ।

तथादि-पृथिवीकायमाश्रित्योक्तम्-

"ठाणनिसीयतुयवण-उच्चारणं गहननिष्सेवे ।

घट्टगगलगशेवो, एमाइ पओयणं वहुहा ॥ १ ॥ "

अपकायमाश्रित्य-

"परिसेयपिणहत्था-इधोयणे बीधोयणे वेच ।

आवमणभाणधुवणे, एमाइ पओयणं वहुहा ॥ २ ॥ "

तेजस्कायप्रति-

"ओयणवज्जणपाणग-आयामुसिणोवगं च कुम्मासा ।

रुगलगसरक्कसुहय-पिण्तलमाई य उवओगो ॥ ३ ॥ "

वायुकायमभि-

"वड्ढण वरिण्णा वा, पओयणं होजा वाडणा मुणिणो ।

गेसणम्मि वि होजा, सच्चिसमीसे परिहरेजा ॥ ४ ॥ "

जनस्पर्ति प्रति-

"संधारपायवरुग-खोमियक्कापपीडफण्णगाई ।

ओसहमेसज्जाणि य, एमाइ पओयणं तरुसु ॥ ५ ॥ "

त्रसकावे पञ्चेन्द्रियतिग्ग आश्रित्योक्तम्-

"चम्मऽट्टित्तनहरो-मसिगम्मिलान्णगणगोमुत्ते ।

खीरदाहमाइयाणं, पंचिक्किनिरियपरिभोगे ॥ ६ ॥

एवं त्रिकलेन्द्रियमनुष्यदेवानामप्युपग्रहकारिता वाक्या ।

तथा गणो गच्छः, तस्य चोपग्राहिता-"एगस्स कम्मो धम्मो," इत्यादिगाथापूगावसेया ।

तथा-

"गुरुपरिवारो गच्छो, तथ वसन्ताण मिज्जरा विउला ।

विणवाउ तहा सारण-माईहिं न होसपरिवसी ॥ ७ ॥

अज्ञानावेक्खाए, आगति नाहिं पयहंतो ।

नियमेण गच्छवासी, असंगपयसाहगे नेओ ॥ ८ ॥ " इति ।

तथा राजा नरपातिः, तस्य धर्मसहायकत्वं दुष्टेभ्यः साधुरक्ष-णात् ।

उक्तं च लौकिकैः-

क्षुद्रलोकाऽऽकुले लोके, धर्मे कुर्युः कथं हि ते ? ।

क्रान्ता दान्ता अहन्तार-अज्ञाता ताव रक्षति ॥ १ ॥ "

तथा-

"अगजके हि लोकेऽस्मिन्, सर्वतो विहते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य, राजानमसृजत्प्रभुः ॥ २ ॥ " इति ।

तथा गृहपतिः शय्यादाता, सोऽपि निष्ठास्थानम्, स्थानदानेन संयमोपकारित्वात् ।

यदुक्तम्-

“ धृतिस्तेन दत्ता मतिस्तन दत्ता,
गतिस्तेन दत्ता सुखं तेन दत्तम् ।
गुणधीसमालिङ्गनेज्यो बरेज्यो,
मुनिभ्यो मुदा येन दत्तो निवासः ” ॥ १ ॥

तथा--

“ जो देह उवसयं जह-वराण तव नियमजोगजुलाणं ।
तेसं दिप्ता बन्ध-ऽस्य पाणसयणासणविगप्प ” ॥ १ ॥ इति ।
तथा शरीरं कायः, अस्य च धर्मोपमाहिता स्फुटैव ।

यतोऽर्थाच्च-

“ शरीरं धर्मसयुक्तं, रक्षणायं प्रयत्नतः ।
शरीरात् भवते धर्मः, पर्वतात्सलिलं वथा ” ॥ १ ॥ इति ।

प्रवति चात्राऽऽर्यो-

“ धर्मं चरतः साधो-लोकं निश्चापदानि पञ्चैव ।
राज्ञा गृहपतिरपरः, षट्काया गणशारे च ” ॥ १ ॥
इति । शेषं दुर्गमम् । स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

गिस्साण-निश्चाण-न० । आलम्बने, “ गिस्साणपेदि सि अव-
वातपेदि सि बुत्तं प्रवति । ” नि० चू० १ उ० । प्रश्न० ।

गिस्साणपय-निश्चाणपद-न० । निश्चायते मन्दभद्राकैरासेस्य-
ने इति निश्चाणं, तच्च तत्पदं च निश्चाणपदम् । अपवादः, चू० १ उ० ।

गिस्सार-निःसार-त्रि० । सारवर्जिते प्रज्ञातिप्रायगुणधान्ये,
म० ६ अङ्कः । सारो हि विषयगणरसतःप्राप्तौ तृप्तिस्तद्भा-
वाभिःसारम् । तथाविधसाररहिते, आच्चा० १ भु० ३ अ० २
उ० । जीर्णे, आच्चा० १ भु० ४ अ० ३ उ० । वेदवचनाऽऽदिबलसा-
विधयुक्तिर्गदिते परिकल्पयुक्ते, अनु० । विशेष० । यत्र सारोऽर्थो
न विद्यते अस्थि चर्म शिखापृष्ठं वृद्ध इति । वृ० १ उ० ।

गिस्सारप-निस्सार[वत्]-त्रि० । निर्गत एकान्ततः सारभा-
रित्राऽऽख्यां यस्मै स निःसारः । यदि वा निर्गतस्य सारो निः-
सारः, स विद्यते यस्याऽसौ निःसारवान् । साररहिते, “ गिस्सा-
रप होइ जहा पुत्राए । ” सूत्र० १ भु० ७ अ० ।

गिस्सारिय-निःसारित-त्रि० । संयमाच्छवाचिते, विषयोन्मु-
खतामापादिते, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

गिस्सावयण-निश्चावचन-न० । निश्चाया वचन निश्चावचनम् ।
आहरणतद्देशभेदे, स्था० । कमपि सुशिष्यमाश्रम्य यद-
न्यप्रश्नोपार्थं वचनं निश्चावचनं, तद्यत्र विधयतयुक्त्यते त-
दाहरणं निश्चावचनम्-यथा असइमान् विनेयान् मार्दवसम्प-
न्नम्यमालम्ब्य किञ्चिद् भूयान्, गौतममाश्रित्य जगवानिवेति ।
तथाहि-किल गौतमं तापसाऽऽदिप्रव्रजितानां केशश्रोतृणावनु-
स्पृक्षकेवस्येनाधूनिमन्तं चिरसंस्तुष्टोऽसि गौतम !, चिरपरि-
चितोऽसि गौतम !, मा स्वमधूतिं कार्षीरित्यादिना वचनसदो-
हेनानुशासयताऽप्येऽप्यनुशासिताः, तदनुशासनार्थं क्रमपत्र-
काव्ययनं च प्रणिन्ये इति । उक्तं च-“ पुच्छार्थं कोणिओ ख-
सु, निस्सावयणमि गोयमस्सामी । ” स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

गिस्सिचमाण-निस्सिचवत्-त्रि० । दत्तोद्धारितं प्रक्षिपति, “ उ-
स्सिचमाणे वा निस्सिचमाणे वा आमउज्जमाणे वा पमउज्जमाणे
वा । ” आच्चा० २ भु० १ भू० ६ अ० ६ उ० ।

५३८

गिस्सिचिय-निःषिच्य-अन्य० । तद्भाजनाद्धितं अन्यमन्यत्र
भाजने कृत्वेत्यर्थे, दश० ५ अ० १ उ० ।

गिस्सिय-निःश्रित-त्रि० । ‘ श्रित् ’ सेवायाम् । आ० चू० ४ अ० ।
निश्चयेन श्रितः संबद्धो निःश्रितः । श्रियुपपन्ने, सूत्र० १ भु० २
अ० ३ उ० । संबद्धे, प्रवृत्ते, प्रतिबद्धे, सूत्र० १ भु० १०
अ० । प्रश्न० । लिङ्गप्रमिते, स्था० ६ ठा० । सम्म० ।
आश्रिते, स्था० १० ठा० । स० । सूत्र० । आसक्ते, सूत्र०
१ भु० १ अ० १ उ० । भावे कः । रागे, आहाराऽऽदिविस्ताराम्,
स्था० ८ ठा० । निश्चा रागाः निश्चा संज्ञाताऽऽस्येति निश्चितः । रक्ते,
सर्वाऽऽशसायुक्ते, शिष्यत्वाऽऽदिप्रतिपन्ने, स्था० ५ ठा० २ उ० ।
निःसृत-त्रि० । निर्गते, स्था० ७ ठा० । आच्चा० । “ तं चिय
सरुवन्नां जं, अणिस्सियमि सि । ” तमेव लिङ्गनिधया जानानो
निःसृतं मुण्णतीत्युच्यते । विशेष० ।

गिस्माल-निःशील-त्रि० । निर्गतशुभस्यजावे दुःशीले, स्था० ३
ठा० १ उ० । सुखभाववर्जिते, स्था० ३ ठा० २ उ० । गताऽऽ-
चारे, ज० २ वक्त्र० । समाधानरहिते, म० १२ श० ८ उ० । अ-
पगतशुभस्वभावे, का० १ भु० १८ अ० । महावताणुप्रतविकेले,
म० ७ श० ६ उ० । ब्रह्मचर्यपरिणामाज्ञावात् (दशा० ५ अ०)
गृहस्थे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । (निःशीलानां त्रैविध्यं
‘ लोभ ’ शब्दे बह्यते)

तत्रो वाणा गिस्सीलस्स गिस्सियस्स गिग्गुणस्स गिस्मे-
रस्स गिप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स गरहिया भवंति । तं
जहा-अस्सि लोणं गरहिणं भवइ, उववाणं गरहिणं जवइ,
आपाणं गरहिणं जवइ । तत्रो वाणा मसीलस्स सव्वयस्स
सग्गुणस्स सभेरस्स सपच्चक्खाणपोसहोववासस्स पमत्था
भवन्ति । तं जहा-अस्सि लोणं पसत्थे भवइ, उववाणं
पसत्थे जवइ, आपाणं पमत्थे भवइ ॥

(तत्रो वाणा इत्यादि) त्रीणि स्थानानि निःशीलस्य सा-
मान्येन शुभस्वभाववर्जितस्य, विशेषतः पुनर्निर्धनस्य प्राणा-
निपाताऽऽर्चानवृत्तस्य निर्गुणस्यान्तरगुणापेक्षया, निर्मर्यादस्य
लोककुलाऽऽद्यपेक्षया, निःप्रत्याख्यातपोषधोपवासस्य गर्हितानां
जुगुप्सितानि भवन्ति । तद्यथा- (अस्सि ति) विभक्ति-
परिणामादयं लोकः ‘ इदं जन्म ’ गर्हितो भवति, पापप्रवृत्त्या
विव्रज्जनजुगुप्सितवान् । तथा उपपातोऽकामनिर्जराऽऽदिजनितः
किंलिषयाऽऽदिदेवभवो नारकभवो वा, उपपातो देवनारकाणा-
मिति वचनात्, स गर्हितो भवति, किंलिषयाजियोम्याऽऽदिरूपतयं-
नि, आजानिस्सस्मात् ज्युनस्योद्धत्तस्य वा कुमानुषत्वातिर्येकव-
रूपा गर्हिता, कुमानुपाऽऽदित्वादेवेति । उक्तविषयमाह- (तत्रो
इत्यादि) निर्गसिद्धम् । स्था० ३ ठा० २ उ० ।

गिस्मेणि-निःश्रेणि-स्त्री० । अवतरणायाम्, प्रश्न० १ आश्र-
धार । आच्चा० ।

गिस्मेयस-निःश्रेयस-न० । निश्चित श्रेयः प्रशस्यम् ।
स्था० ३ ठा० ४ उ० । कल्याणे, स्था० ६ ठा० । कर्म-
सपहेतुत्वात् (आच्चा० १ भु० ८ अ० ४ उ०) अज्युद-
यप्राप्तौ, वत्त० १९ अ० । निश्चितकल्याणे मोक्षे, दशा० ४ अ० ।
मोक्षे, नि० १ भु० १ वर्ग १ अ० । स्था० १ अ० । न० । दशा० ।

शिरसेयस

आ० म० । घ० । ध्या० । अभिलषितविषयावाप्याऽऽद्युदये,
उत्त० ८ अ० ।

गिरुपयमिय-नैःश्रेयसिक-त्रि० । निःश्रेयसं विषदमोक्षमिच्छ-
तोनि नैःश्रेयास्तकः । भ० १५ श० । निःश्रेयसं मोक्षः, तत्र नियुक्त
इव नैःश्रेयस्तिकः । मोक्षयोग्ये मोक्षाधिनि, प्रति० । भ० ।

णिस्सेस-निःशेष-त्रि० । सम्पूर्णे, दश० ९ अ० २ व० ।

णिस्मेसकम्पमुक्त-निःशेषकर्ममुक्त-वि० । क्रीणसकलकर्मणि,
पश्चात् २ विद्यते ।

णिङ्-निज-प्रि० । सदृशे, आ० प्र० १ अ० १ सण्ड ।

निह-त्रि० निहम्यते निहः। निपुणार्जन्तेः कर्मणि ङः। आच्चा०
१ ध्रु० २ अ० ३ उ०। मायिनि, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ०। क्रोधाऽऽ-
दिभिः पीडिते सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ०। निहःयते प्राणितः
कर्मवशगा यस्मिन् तस्मिहम्। आद्यानस्पति, सूत्र० १ ध्रु० ५
अ० २ उ०।

झिह—त्रि०। झिह्यते श्लिष्यते अष्टप्रकारेण कर्मणा इति झिहः।
रागवति, आन्ना० १ भु० ४ अ० ३ उ०। रागद्वेषयुक्ते, आन्ना०
१ भु० ५ अ० ३ उ०। ममत्वसाहिते, सूत्र० १ भु० २ अ० ५ उ०।

गिहद्दु-निर्हत्य-अण्य० । पृथक् कृत्वेत्यर्थे, “ बहु माहितं मंस
बहिभायसा गिहद्दु दलएज्जा । ” आचा० २ सु० १ चू० १
अ० १० उ० ।

निहत्य-अव्य० । स्थापयित्वेत्यर्थे, क्ता० । भु० । १६ अ० ।

वि०-निवृष्ट-त्रि० । कननिघर्षे, " तद्विग्रसजिह्वाणम् । "
अ० २ पाद ।

गिहण-निधन-न० । विनाशे, सम्म० १ काण्ड । पर्यन्ते, द-
 श० ४ तथ । " तत्रेव गिहणमुद्यमतो । " आ० म० १ अ० १
 खण्ड । " गिहणाहि रागदोषमङ्गो । " कल्प० ५ खण । कुत्ते, द्वे०
 ना० ४ अंगे २७ गाथा ।

णिहणिसु-निहतवत्-क्षितप्रति, आन्ना० १ कु० ६ म० ३ च० ।

णिद्वत्त-निधत्त-न० । निधानं निहितं वा निधत्तं, भावे कर्मणि
 कप्रत्यये निपातनात् । उद्धर्तनापवर्तनावर्जितशेषकरणानामयो-
 ग्यत्वेन कर्मणाऽवस्थापने, स्था० ४ टा० २ उ० । भ० । निधत्ते,
 निषेकश्च प्रतिसमयबहुहीनहीनतरस्य दलिकस्यानुभवनाय
 रचना (स० । स्था० । सूत्र०) निधत्ते, प्रमाणे, निकान्तिने,
 "मागइस्स णं जोयणस्स भट्ठणुस्सइस्साइ निधत्ते पणत्ते ।"
 स्था० ८ टा० ।

निहासि-निवृत्ति-स्थो० । सङ्घर्षनापवर्तनावर्जशेषकरणाऽयोग्य-
त्वेन व्यवस्थापने, क० प्र० १ प्रक० ।

(णिहम्-निहम्-धा० । गतौ, 'णिहम्भ' । 'णीहम्भ' ।
 'आहम्भ' । 'पहम्भ' । इत्येते तु हम्भगतावित्यस्यैव भ-
 विष्यन्ति । गच्छति । प्रा० ४ पाद ।

णिहय-निहय-त्रि० । मारिते, " जक्खा हु वेयावमियं करेति,
सभा उ पय णिहया कुमार । " (३२) उच० १२ अ० । नि-

अथैन हन्यते इति निहनः । जावरिपुभिरिन्द्रियकषायकर्म-
भिर्हन्तमाने, आत्मा १ शु० ४ अ० ३ सं० ।

एिदयकंठय-निहृतकण्टक-त्रि० । निहृता मारणात्कण्टका वा-
यावा यत्र राज्ये तत् तथा । मारितवायादे, रथा० ॥ १८ ॥

निहयस्य-निहतरजस्-त्रि० । निहतं रजो ज्ञेयं तस्थानासम्भ-
वाद् यत्र तन्निहतरजः । शास्तरजसि, रा० । "अप्येगतिर्या
देवा निहयस्यं णट्टरयं भट्टरयं स्रष्टमंतरयं पसंतरयं करैति ।"
निहतं रजो यस्य सा निहतरजास्तां, तत्र निहतस्य रजसः क-
णमात्रमुत्थानाभावेनापि सम्भवति । जी० ३ प्रति० ४ व० ।
रा० ।

णिहयसत्तु-निहतशत्रु-त्रि० । निहता रणाङ्गणे पतिताः शत्रवो
यत्र तन्निहतशत्रु । इतशत्रुके, “ओहयसत्तु णिहयसत्तु मन्नि-
यसत्तु निज्जियसत्तु ।” रा० । २५।० । सु३० ।

णिहुव-कम्-धा० । इच्छायाम्, " कमेणिहुवः " ॥ ८ । ४ । ४४५
कमेः स्वार्थे ण्यन्तस्य णिहुवेत्यादेशः । ' णिहुवइ' । ' कामेइ । '
प्रा० ४ पाद ।

गिहम-निकष-पु० । "निकष-स्फटिक-चिकुरे हः" ॥ ७ । १ ।
 ॥ ८ ॥ इति कस्य हः । प्रा० २ पाद् । "शयोः सः" ॥ ८ । १ । २ ॥
 इति वस्य सः । प्रा० १ पाद् । कषपट्टकरेणायाम्, प्रज्ञा० १७
 पद् २ उ० । घलमीके, दे० ना० ४ वर्ग २५ गाथा ।

गिहा-निहा-र्त्ता० । निहन्यन्ते प्राणिनः संसारे यथा सा निहा ।
मायायाम्, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

णिहास-देशी-स्वेदे, समूदे च । दे० ना० ४ वर्ग ४९ गाथा ।

शिवाण-निशान-त० । रत्नाऽऽशौ, ष्या० ५ ता० १ उ० । निधौ,
अनु० । निक्षिप्ते, “ दक्ष्ये निहाणमार्कः । ” दश० ८ अ० ।

णिदाय-निधाय-अस्य० । न्ययस्याप्येत्यर्थे, सन्निधि कृतेत्य-
र्थे, सूत्र० १ अ० ७ अ० । परित्यज्येत्यर्थे, सूत्र० १ अ० १३ अ० ।

णिहार-निहार-पु० । निर्गमे प्रमाणे, कथा० ८ उ० ।

शिङ्गालेष्टं-निजाद्वय-अभ्य० । सम्यग्भित्तोक्षयेत्यर्थे, ग० २
अधि० । सम्यक्पत्तोक्षयेत्यर्थे, ग० १ अधि० ।

णिहि-स्त्री० । पुं० । निधि-पुं० । नितरां धीयते स्याप्यते य-
स्मिन् रा निधिः । प्राकृते "वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम्" ॥ ८।३५॥
इति वा स्त्रीत्वम् । प्रा० १ पाद । विशिष्टरत्नसुवर्णाऽऽदिद्रव्य-
भाजने, स्था० ।

पंन जिही पाणजा । तं जहा-पुत्तहिही, मित्ताहिही,
सिप्पहिही, धनहिही, धम्महिही ।

तत्र निधिर्य निधिः, पुत्रश्चासौ निधिश्च पुत्रनिधिर्द्वयोपाज-
कत्वेन पित्रार्निर्वाहहेतुत्वात्, अत एव स्वभावेन च तयोरेकान्तस्य-
व्यकरत्वाच्च । अत्रोक्तं परैः—“जन्मान्तरफले पुण्यं, तपोदानस-
मुद्भवम् । सन्ततिः शुद्धवश्या हि, परश्वेह च शोषणः ॥१॥” इति ।
तथा मित्रं सुहृन्वच तन्निधिश्चेति मित्रनिधिरर्थकामनाधिक-
त्वेनाऽऽनन्तहेतुत्वात् । तदुक्तम्—“कुतस्तस्यास्तु राजपथीः, कुत-
स्तस्य मृगेक्षणः । यस्य गूरं वनोत्तं च, नास्ति मित्रं त्रिवक्त्र-
णम् ॥१॥ शिल्पं चित्राऽऽद्विज्ञानं, तदेव निधिः शिल्पनिधिः ।
एतच्च । यद्यप्येतत्तत्त्वं, तेन विद्यानिधिरिव पुरुषार्थसाधनत्वात् ।

अथोक्तम्—“ विद्याया राजपुत्र्यः स्यात्, विद्याया कामिनोपिषः ।
विद्या हि सर्वलोकस्य, वशीकरणकामेणम् ” ॥१॥ इति ।
तथा धननिधिः कोशः । धान्यनिधिः कोष्ठाऽगारमिति । अनन्तरं
निधिचक्रः, स च द्वयतः पुत्राऽऽदिः । भावतेस्तु कुशज्ञानुष्ठानकर्म
ब्रह्म । स्था० ५ उ० ३ उ० । भाण्डागारे, क्ता० १ ध्रु० ३ म० ।

महापुरुषाणां चक्रवर्तिनां संबन्धि निधिप्रकरणमाह—

एगमेगे णं महानिही नवनवजोयणाई विखलंनेणं पक्षरे ।
एगमेगस्स णं रसो चाउरंवचकवाट्टिस्स नव महानिहीओ
पक्षचाओ । तं जहा—

नेसपे पंहुए पिं-गमे य सवरयणे महापठमे ।

काले य महाकाजे, माणवगमहानिही संवे ॥ १ ॥

“एगमेगे” इत्यादि सुगममन्त्रवरं—

नेसपरम्पि निवेसा, गामागरनगरपट्टणाणं च ।

दोगमुहपरुवाणं, खंधाराणं गिहाणं च ॥२॥

इह निधाननक्षत्रकदेवयोरभेदविचक्रया नैसर्गो देवः, तस्मि-
न्सन्ति, तत् इत्यर्थः । निवेशः स्थापनानि अभिनवप्रमा-
ऽऽदीनामिति । मध्या-चक्रवर्तिराजयोगयोगिह्ययाणि सर्वा-
ण्यपि नवसु निधिष्ववतरन्ति, नयनिधानतया व्यनह्यन्त
इत्यर्थः । तत्र ग्रामाऽऽदीनामभिनवानां पुराननानां च ये स-
न्निवेशा निवेशनानि, ते नैसर्गनिधौ वर्तन्ते, नैसर्गनिधितया
व्यनह्यन्त इति भावः । तत्र ग्रामो जनपदप्राम्यलोकविधितः,
आकरो यत्र सन्निवेशे लवणाऽऽद्युपपद्यते, न करो यत्रास्त
तत्रकर्म, पत्तनं देशीस्थानं, द्रोणमुख जलपथस्थलपथयुक्तम्,
मण्डपमविद्यमानप्रत्यासमावाप्तं, स्कन्धावारः कटकनिवेशः,
गृहं भवनमिति ॥ २ ॥

गणियस्स य बीयाणं, पाणुम्पाणस्स जं पमाणं च ।

पणस्स य बीयाणं, उप्पत्ती पंहुए जणिया ॥३॥

गणितस्य बीयाणांऽऽदिपूगफलाऽऽदिलक्षणस्य, चकारस्य
व्यवहितसम्बन्धः, स च दर्शयिष्यते । तथा बीजानां तन्निबन्ध-
नानां, तथा मानं सेटिकाऽऽदि, तद्विषय यत्तदपि मानमेव,
धान्याऽऽदिमयमिति भावः । तथोमानं तुलाकर्पाऽऽदि, तद्वि-
षयं यत्तदप्युत्तमानं, आरुगुरुऽऽदि भरिममित्यर्थः । ततो द्वन्द्व-
समाहारः कार्यः । ततस्तस्य च किमित्याह-यत्तमाणां, चकारो
व्यवहितसम्बन्ध एव, तथैव दर्शयिष्यते । तस्याङ्गके भणित-
मिति लिङ्गपरिणामेन सम्बन्धः । तथा धान्यस्य कोष्ठावेर्वा-
जानां च तद्विशेषाणामुत्पत्तिश्च या सा पाण्डुकै पाण्डुकानिधि-
विषया, तद्व्यापारोऽयमिति भावः । जणितोक्त्य जिनाऽऽदि-
भिरिति ॥ ३ ॥

सच्चा आजरणविही, पुरिसाणं जा य होइ मविज्ञाणं ।

आमाण य हत्थीण य, पिगमयणिहिम्मि सा जणिया । ४।
करण्या ॥ ४ ॥

रयणाई सवरयणे, चउदस पवराई चक्राट्टिस्स ।

उप्पज्जंति य एगि-दियाई पंयिदियाई च ॥ ५ ॥

अक्षरघटभैरवम्-रत्नान्येकेभ्यः प्राणि चक्राऽऽदीनि सप्त, प-
ञ्चैन्द्रियाणि, सेनापत्यादीनि सप्त, उत्पद्यन्ते भवन्ति, यानि

अक्षरवर्तिनस्तानि सर्वाणि सर्वरत्ने सर्वरत्ननामनि निधौ कृ-
ष्यानीति ज्ञावः ॥ ५ ॥

वत्थाण य उप्पत्ती, निष्फत्ती चेव सव्वजत्तीणं ।

रंगाण य धोवाण य, सच्चा एसा महापठमे ॥ ६ ॥

वत्थाणां वाससां योत्पत्तिः सामान्यतो, या च विशेषतो
निष्पातः सिद्धिः सर्वजत्तीनां सर्ववत्त्वप्रकाराणां, सर्वा वा
जत्तयः प्रकारा येषां तानि तथा, नेषाम् । किञ्चूतानां वत्थाणा-
मित्याह-रङ्गाणां रङ्गवर्णा, रक्तानामित्यर्थः । धौतानां शुद्धस्व-
रुपाणां, सर्वेषां महापठे महापठानधिविषया ॥ ६ ॥

काले काळसाणं, नव्वपुगणं च तीसु वामेसु ।

सिप्पसयं कम्माणि य, तिभि पयाए हियकराई ॥ ७ ॥

काले कालनादिनि निधौ, कालज्ञानं कालस्य शुनाशुनरूप-
स्य ज्ञानं वर्तते, ततो ज्ञायते इत्यर्थः । किञ्चूतीमित्याह-नवीन-
वस्तुविषय नव्यं, पुराननवस्तुविषयं पुराणं, चशब्दाद्वर्तमान-
वस्तुविषयं वर्तमानं, (तीसु वासेसु स्ति) अनागतवर्षत्रयवि-
षयमतीतवर्षत्रयविषय चेति । तथा-शिल्पशतं काळनिधौ
वर्तते, शिल्पशतं च घट १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापित ५
शिल्पानां प्रत्येकं विंशतिभेदव्यादिति । तथा कर्माणि च कृषि-
वाणिज्याऽऽदीनि, कालानध्यावर्ति प्रक्रमः । एतानि च त्रीणि
कालज्ञानशिल्पकर्माणि, प्रजाया लोकस्य हितकराणि निर्वा-
हाभ्युदयहेतुत्वेनोत ॥ ७ ॥

लोहस्स य उप्पत्ती, होइ महाकाले आगराणं च ।

रुप्पस्स सुवणस्स य, पाणिमुत्तिसिलप्पवाज्ञाणं ॥ ८ ॥

लोहस्य चोत्पत्तिर्महाकाले निधौ भवति वर्तते, तथा आक-
राणां च लोहाऽऽदिस्तत्कालामुत्पत्तिराकरी करणलक्षणा, एवं
रुप्याऽऽदीनामुत्पत्तिः सम्बन्धनीया । केवलं मणयश्चन्द्रकांता-
ऽऽदयः, मुक्ता मुक्ताफलाणि, शिलाः स्फटिकाऽऽदिकाः, प्रवा-
हानि चिदुपायानि ॥ ८ ॥

जोहाण य उप्पत्ती, आवरणाणं च पहरणाणं च ।

सच्चा य जुच्छीई, पाणवए दंढनीई य ॥ ९ ॥

योधानां शूरपुरुषाणां योत्पत्तिरावरणानां संनहानां प्रहर-
णानां खड्गाऽऽदीनां, सा युद्धनोतिश्च व्यूहरचनाऽऽदिलक्षणा, म-
णयके निधौ निधिनायके वा जवति, ततः प्रवर्तते इति भावः ।
दण्डेनोपलक्षिता नातद्वर्णनीतिश्च सामाऽऽदिश्चतुर्विधा । अतः
पञ्चोक्तमावश्यकं—“ सेसा उ दंढनीई, माणवगविहीउ होइ
अरहस्स । ” ॥ ९ ॥

णट्टविहि पाणयविही, कव्वस्स चउव्विहस्स उप्पत्ती ।

संखे महाजिहिम्पी, तुमियंगाणं च सव्वेसि ॥ १० ॥

नाट्यं नृत्यं, तादृशितरकरणप्रकारो, नाटकं चरितानुसारी-
नाटकलक्षणेपत्तं, तद्विधिश्च, इहपदचये द्वन्द्वः । तथा का-
व्यस्य चतुर्विधस्य धर्मार्थकाममोक्षलक्षणपुरुषार्थप्रतिपक्षप्र-
त्यक्षस्य १, अथवा संस्कृतप्रान्तरागमसंकीर्णभाषानिबन्धस्य
२, अथवा-समविषयमार्द्धसमवृत्तवक्तव्या गद्यतया चेति ३,
अथवा-गद्यपद्योपवीर्णपदभेदबद्धस्येति ४ । उत्पत्तिः प्रभवः
शब्दे महानिधौ जवति, तथा तूयाङ्गाणां च सूदङ्गाऽऽदीनां
सर्वेषामिति ॥ १० ॥

एतत्तर-नीचतर-त्रि० । अतिशयेन नीचे, नि० सू० । ४० ।

णीम-नीप-पुं० । " नीपाऽऽपिने त्रौ वा " ॥ ८ । १ । २३४ । इ-
त्यनेन पश्य मः । णीमो । णीयो । कदम्बे, प्रा० १ पाद ।

णीय-नीच-त्रि० । अत्यन्तावनतकन्धरे, उच्यते १ अ० । उच्च-
विपरीते, स्या० ३ उ० ४ उ० । अपृथगे, भ० ३ श० १ उ० ।
निम्ने, नि० चू० १ उ० । नीचैः स्थाने, मालाऽऽदी, उच्यते १ अ० ।
नित्य-त्रि० । सदाऽवस्थायिनि, स्या० १० डा० ।

नीन-त्रि० । स्वस्थानं प्रापिते, हा० १ शु० १६ म० उच्यते । सूत्र० ।

णीयच्छन्द-नीचच्छन्द-त्रि० । अनुकूलानिप्राये, स्या० ३ उ०
४ उ० ।

णीयजण-नीचजन-त्रि० । जात्याविहीने जने, प्रश्न० २ आश्र०
द्वार । " णीयजणजिसेविणो लोगयरहणिज्जा । " प्रश्न० ३
आश्र० द्वार ।

णीपत्तण-नीचत्त-न० । गुणाधिकान् प्रति नीचभावे, दश०
ए अ० ३ उ० ।

णीयद्वार-नीचद्वार-त्रि० । नीचनिर्गमप्रवेशे, दश० ५ अ० १
उ० । निम्नमुखे गृहे, पञ्चा० १३ वि० ।

णीयद्वग-निजक-पुं० । स्वजातीये, " णीयद्वगाण य भया हि-
रिवासयसंजमहिगारे । " व्य० ४ उ० । आत्मीये, व्य० २ उ० ।

णीयागोय-नीचैर्गोत्र-न० । सर्वजनविहीने गोत्रकर्मनेदे, सूत्र०
२ शु० १ अ० । कर्म० । नीचैर्गोत्रमप्युपर्यधिषन्धनामिति क-
र्मनेदे, स्या० १ उ० । बहुदयान्महाधनोऽमनिरूपो बुद्ध्यादिम-
मन्विताऽपि पुमान् विशिष्टकुलाभावात् लोकार्हातृन् प्राप्नोति ।
कर्म० १ कर्म० । नीचैर्गोत्रोद्भवे वर्णापनदसञ्च्यते, सूत्र० २
शु० १ अ० ।

णीयावाम-नित्यवास-पुं० । विहारकालेऽप्येकत्र वासे, आ० चू०
३ अ० ।

णीयाविति-नीचैर्दृष्टि-त्रि० । नीचैर्दृष्टिर्धेतुं यस्य स तथा ।
अनुचचवृत्तौ, व्य० १ उ० ।

णीयासन-नीचासन-न० । नीचासासनं नीचासनम् । गुरुणां
नीचतरोपवासे, नि० चू० १ उ० ।

नीर-नीर-न० । पानीय, दश० १ तथ ।

णीरंभी-देशी-तिरोऽवगुण्ठने, दे० ना० ४ वर्ग ३१ गाथा ।

णीरञ्ज-भञ्ज-धा० । आमर्शने, " भञ्जेर्गोमय-गुसुमूर-मूर-सूर-
सूह-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः " ॥ ८ । ४ । १०६ ॥ इति
भञ्जेर्नीरञ्जाऽऽदेशः । ' नीरञ्ज' । पक्वे-भञ्जइ । जनार्क ।
प्रा० ४ पाद ।

णीरय-नीरजसू-त्रि० । निर्गतं रजो यस्य । अनु० । आगन्तुक-
जोरहितत्वात् (ल० । औ०) सदजरजोरहितत्वात् (जं० १
पक्ष० । मौ० । स्या०) स्यात्ताधिकरजोरहितत्वात् (प्रका० २
पद । जी०) निर्मले, सूत्र० १ शु० १ अ० ३ उ० । भ० । वध्यमा-
नकर्मवन्धनैस्त्यक्ते, वध्यमानकर्मरहिते, पा० । च० । आ० म० ।
नीरद-पुं० । मेघे, वाच० ।

णीरव-आ-क्रिप-धा० । आ-क्रिप् । आक्रेपे, " आतिपेणीरवः " ॥
८ । ४ । १५५ ॥ इत्याहपूर्वस्य क्रिपेणीरवः । ' णीरवइ । '
' अकिञ्चइ । ' आतिपति । प्रा० ४ पाद ।

बुभुक्ष-धा० । भोजनमिच्छायाम्, " बुभुक्षे-बोभोणीरव-बोभो " ॥
३३९

॥ ८ । ४ । ५ ॥ इति बुभुक्षेर्णीरवाऽऽदेशः । ' णीरवइ । ' बुभु-
क्षइ । बुभुक्षते । प्रा० ४ पाद ।

णीरोग-नीरोग-त्रि० । आरोग्ये, स्या० १० डा० । रोगवर्जिते,
हा० १ शु० १ अ० । श्लाम्बाभावे, हृ० ३ उ० । औ० ।

णीरोगय-नीरोगक-त्रि० । रोगवर्जिते, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।
रा० ।

णील-निर्-सृ-धा० । निर्गमने, " निस्सरणेर्णील-नील-धातु-
वरहाताः " ॥ ८ । ४ । ७९ ॥ इति निस्सरतेर्णीलाऽऽदेशः । नी-
लइ । नीलरइ । निस्सरति । प्रा० ४ पाद ।

नील-त्रि० । रूपात्सुन्दरकणे, कृष्णे, वर्णविशेषे, स्या० १ डा० ।
तद्युक्ते, " एगे णीले । " नीलयादिवद् नीलवर्णपरिणते, प्रका०
१ पद । " णीले णीलोभासे । " वनखण्डे, हरितस्वमलिकाभ्या-
नि कृष्णस्वमसंक्राप्तानि पत्राणि नीलानि, तद्योगाद्वनखण्डा
अपि नीलाः । रा० । मरकतमणौ, जी० ३ प्रति० ४ उ० । तं० ।
जं० । डा० । पञ्चविंशतितमे महाप्रदे, कल्प० ६ क्षण । " दो
णीला । " स्या० २ डा० ३ उ० । सू० प्र० । चं० प्र० । " एगे
णीले । " स्या० १ डा० । औ० ।

णीलकंठ-नीलकाण्ठ-पुं० । शकस्य देवेन्द्रस्य महिषानीकाधि-
पतौ, स्या० ४ डा० २ उ० ।

णीलकंठी-देशी-वाणवृक्के, दे० ना० ४ वर्ग ४२ गाथा ।

णीलकाण्वीर-नीलकरवीर-पुं० । नीलवर्णपुष्पे करवीराऽऽख्ये
वृक्षभेदे, रा० ।

णीलकूट-नीलकूट-न० । नीलवर्णधरपर्वतकूटे, स्या० २ डा०
३ उ० ।

णीलकेमी-नीलकेशी-स्त्री० । कृष्णकेश्यां तरुण्याम्, व्य० ४ उ० ।

णीलगुफा-नीलगुहा-स्त्री० । स्वनामकथने उच्यते, यत्र मुनि-
सुव्रतनामा तीर्थकरो निष्क्रान्तः । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

णीलगुलिया-नीलगुटिका-स्त्री० । नीलया गुटिका नीलगुटि-
का । गुटीरूपे नीलपदार्थे, " णीलगुलिया गयद्रव्यगाता । " जी०
३ प्रति० ४ उ० । रा० ।

णीलगाम-नीलनाग-न० । यदुदयाज्जन्तुशरीरं मरकताऽऽदि-
वस्त्राभिं भवति । तस्मिन् नामकर्मभेदे, कर्म० १ कर्म० ।

णीलपत्त-नीलपत्र-त्रि० । नीलवर्णपत्रोपेने, प्रका० १ पद ।

णीलपाणि-नीलपाणि-त्रि० । नीलः, काण्डकलाप इति गम्यते ।
पाणौ येषां ते नीलपाणयः । नीलवर्णकाण्डहस्ते, रा० ।

णीलपत-नीलपत्त-त्रि० । नीलवर्णं, हा० १ शु० १ अ० ।

णीलफल-नीलफल-त्रि० । " शुष्कनीलफलस्वाद्-नांता-
पकाग्रेणश । शालिसुपचुनप्राउय-प्रनेहप्रज्जनाहता " ॥ १ ॥
आ० क० । नीलं फलं यस्याः । जम्बूवृक्के, वाच० ।

णीलवधुतीव-नीलवन्धुजीव-त्रि० । नीलवर्णपुष्पे वृक्षविशे-
षे, रा० ।

णीलमट्टिया-नीलमृत्तिका-स्त्री० । नीलवर्णमृत्तिकायाम्, रुक्म-
पृथ्वीकायभेदे, आवा० ।

णीलरत्तपीअसुकिद्ध-नीलरत्तपीतशुक्ल-त्रि० । नीलरत्तपी-
तशुक्लवर्णमनोहरं, कल्प० ३ क्षण ।

पीललेखमा-नीललेखा-श्रीः । वर्यनो नीलाशोकमुल्लिकायै-
हृयैः नीलवर्णाभिः ॥ १ ॥ रसनी मरिचपिप्लवनाग-
राः ॥ २ ॥ मरिचकनरसैः, गन्धतो मृगतुग्गशरीराः ॥ ३ ॥ मरिचक-
तरगन्धैः, रसनीनां जिह्वाः ॥ ४ ॥ मरिचकनरककंशरुणैः सकल-
प्रकृतिनिर्गन्धचुनेनीलवर्णैर्जीवनायाः ॥ ५ ॥ लेखाः ॥ ६ ॥ म-
रिचतिरिति । लेखाभेदः, पा० । स्था० ।

पीलवंत-नीलवंत-पुं० । उत्तरकुरुषु स्वनामस्थाने हवे, तदा-
सिनि नागकुमारवेवे च । जं० ४ वक्र० । जी० । (' उत्तरकुरुषु ')
शब्दे द्वितीयभागे ७६१ पृष्ठे वक्तव्यतोका) मन्दरस्य पव-
स्य जद्रुशालवने द्वितीये विहङ्गस्तकूटे, जं० ।

एवं पीलवंतदिमाहृत्यकूटे मन्दरस्य दाहिणपुगच्छिमेणं
पुरच्छिमिल्लाप सीआए दक्षिणेणं, एअस्स चि नीलवंतो
देवो रायहाणी दाहिणपुगच्छिमेणं ॥

(पञ्चमिति) पञ्चोत्तरन्यायेन नीलवर्णाश्रमादिगृहस्तिकृष्टः मन्द-
रस्य दक्षिणपूर्वस्यां पौरस्त्यः पाः शीतोदाया दक्षिणस्यां ततोऽयं
प्राच्यजिनमन्त्राः ॥ १ ॥ मन्त्राः ॥ २ ॥ एतस्य ॥ ३ ॥ नील-
वर्णाः देवः प्रभुः, तस्य राजधानी कृत्तिपूर्वस्यामिति । जं० ४
वक्र० । द्वि० । स्था० । चर्चपरपर्वतभेदे, जं० ।

कहि एं भंते ! जंबुद्वीवे दीवे पीलवंते णामं वामहरप-
व्वए पामुत्ते ? गोयमा ! महाविदेहस्य वासस्म उत्तरंणं
रम्मगवामस्य दक्षिणेणं पुरच्छिमल्लवणसमुद्दस्य पच्चच्छि-
मेणं पच्चच्छिमल्लवणसमुद्दस्य पुरच्छिमेणं एत्य णं जंबु-
द्वीवे दीवे पीलवंते णामं वासहरपव्वए पामुत्ते, पाईणपमी
णायए उदीणदाहिणवित्थिमे, णमद्वत्तव्वया पीलवं-
तस्य भाणिअव्वा, णवरं जीवा दाहिणेणं धणु उत्तरंणं, तस्य
केनरीदहो णामदहो, एत्य णं मीआ महाण्डे पव्वडा समा-
णी उत्तरकुरं एज्जनाणी उत्तरकुरं एज्जनाणी जमगपव्वए
पीलवंतउत्तरकुरुवेदेरावतपलवंतदहं अ दुहा विजयमाणी
विभयमाणी चउराभीए सलिलामयमहस्सेहि आपूरेमाणी
आपूरेमाणी जहनाल्लवणं एज्जमाणी जहनाल्लवणं एज्जमाणी
मंदरं पव्वयं देहिं जोअणेहिं अनंपत्ता पुरच्छाभिमुदी परा-
वत्ता ममाणी अहे माद्ववंतवक्खारपव्वयं दाहयिमा मं-
दरस्य पव्वयस्य पुरच्छिमेणं पुव्वविदेहं वासं दुविहा
मयमाणी दुविहा जयमाणी एगमेगाओ चक्रवहि-
विजयाओ अडावीनाए अडावीनाए सलिलासहस्सेहि
आपूरेमाणी आपूरेमाणी पंचहिं सलिलामयमहस्सेहि व-
चीमाए अ सलिलामहस्सेहि ममगा अ अहे विजयस्य दा-
रस्य जगडं दाहउत्ता पुरच्छिमेणं लवणसमुद्दं ममपेडं, अ-
वसिद्धं तं चेव, एवं पारिकंता चि उत्तराभिमुदी जेअव्वा ।
एवमिमं णामत्तं गंधावउद्वेअव्वपव्वयं जेअणे अमंपत्ता
पच्चच्छाभिमुदी आवत्ता ममाणी अवसिद्धं तं चेव, पव्वहे मुहे
अ, जहा हरिकंता सलिला ।

क भवन्त ! जम्बूद्वीपे दीपे पीलवर्णाश्रमा चर्चपरपर्वतः प्रह-
तः । उत्तरपूर्व इत्युक्तम् । नगरं दक्षिणं महाविदेहस्य । परं
युग्मिमनुजाः ॥ १ ॥ अथ भूतमस्ति, तस्य दक्षिणतः, अथ च निषध-
स्थुरिति तस्मात्मेन लाघवे दर्शयति- (णिन्वह इत्यादि) निषध-
स्थिता नीलवर्तोऽपि भाषितव्या, नवरमस्य जीवा परम आया-
मो दक्षिणत उत्तरतः क्रमेण क्रमेण जगत्या अत्रावेन न्यूनास्त-
रावात् अनुः पृष्ठमुत्तरतः । अत्र केनरिद्रहो नाम उदः । अ-
स्मात् शीता महासमी प्रवृद्धा सती उत्तरकुरुषु इयती ।
पारगच्छन्ती २ ममकपर्वतो नीलवदुत्तरकुरुषुवेदेरावतपलवंत-
वक्षामकान् पञ्चाऽपि उद्वेअद्विधा विभजती २ २ आगच्छती
सलिलासहस्ररूपमाणा २ भद्रशालवनां पुत्रांभिमुखी पराव-
२ मन्दरं पर्वतं द्वाभ्यां योजनान्यामूयां विहाय मेरोः मन्दरस्य
स्या सती माद्वयवद्वयस्कारपञ्चा विभजन्ती २ रकैकसावकव-
पुर्वस्यां पूर्वमहाविदेहं वासं । सलिलासहस्ररूपमाणा २ आत्मना
तिविजयादष्टादिशाया २ सलिलासहस्रैः समगा अधो
सह पञ्चजिनदीपैकोद्वाविशता च । सलिलासहस्रैः समगा अधो
विजयस्य द्वाभ्यां जगती विहाय पूर्वस्यां लवणसमुद्दमुति ।
अवशिष्टं प्रवहव्यासत्वाऽऽदिकं तद्वेति निषधमिगेन शीतोदाया-
करणोक्तमेव । अथ स्मादेवोत्तरतः प्रवृत्तां नारीकान्तामिति दिश-
ति- (एवं पारिकंता इत्यादि) एतनुक्त्यायेन नारीकान्ताऽपि
उत्तराभिमुखी नेतव्या । कोऽर्थः ? यथा नीलवर्ति केनरिद्रहा-
द्विज्याभिमुखी शीता निर्गता, तथा नारीकान्ता नूतनजिमुखी
निर्गता । तर्हि अस्याः समुद्रप्रवेशोऽपि तद्वेति याशङ्क्यमान-
माह-नवरमिदं नानात्वं गन्धपातितं वृत्तवन्तव्यपर्वतं योज-
नेताऽनमप्राप्ता पश्चिमाभिमुखी आवृता सती इत्यादिकमव-
शिष्टं सर्वं तदेव, हरिकान्तासन्निपातव्याप्यम् । तथाहि-
" र-
म्मगवासं दुहा विजयमाणी २ उद्वेअद्विधा सलिलामहस्सेहि
समगा अहे जगहं दाहउत्ता पच्चच्छिमेण लवणसमुद्दं सम-
पेडं ति । " अत्र चाऽवशिष्टादसंप्रहं प्रवहमुल्लव्यासाऽऽदिकं न
चिन्तितं, समुद्रप्रवेशाविकर्म्यवाऽप्यपकस्य दर्शनात्, तेन तत्
पृथगाह-प्रवहे च मुखे च यथा हरिकान्तासन्निपाता । तथाहि-
प्रवहे पश्चिदिशतियोजनानि विपदमेण अर्द्धयोजनमुद्वेधेन, मुखे
२५० योजनानि विपदमेण ५ योजनान्युद्वेधेन, यच्चात्र हरि-
कान्तां विहाय प्रवहमुखयोर्द्वारं कान्तांतिवेश उक्ततद् हरि-
सन्निपातप्रकरणेऽपि हरि कान्ताऽन्दिशस्याक्तत्वात् । जं० ।

अथास्य नामनिवन्तं पृच्छन्नाह-

से केणऽद्वेणं भंते ! एवं वृद्धः-पीलवंते वामहरपव्वए
पीलवंते वामहरपव्वए ? गोयमा ! पीले पीलोपामे पी-
लवंते आत्तप्रदेवे महिद्विणं जाव परिवसई, सव्ववेरुत्ति-
आणए पीलवंते० जाव णिबेति ।

" से केणऽद्वेणं " इत्यादि प्रश्नः प्राग्वत् । उत्तरसूत्रे अनुर्थो
चर्चपरपर्वतलो नीलवर्णवान् नीलवर्णमानो नीलप्रकाश
आसन्न वस्तुव्यवस्था नीलवर्णमयं करोति, तेन नीलवर्णयोगा-
शालवान्, नीलवर्णश्च यत्र महर्दिको देवः पञ्चोपमस्थिति को
यावत् परिवर्तमान, तेन त गोमात्रा नीलवान् । अथवाऽसौ सर्ववै-
द्वपरत्वमयः, तेन वैद्वपरत्वमययोगनीलमणियोगाश्रितः, शेषं
प्राग्वत् । जं० ४ वक्र० । स्था० । म० । (' कूट ' शब्दे तृतीयभागे
६२६ पृष्ठे कूटान्युक्तानि) । " दो पीलवंता " स्था० ३३० ३३० ।

गीतवतकुर-नीलवतकुर-न० । नीलवद्वयधरपदतस्य द्विती-
ये कृते, म्या० २ उ० ३ उ० । जं० । " दो गीतवतकुर । "
म्या० २ उ० ३ उ० ।

गीतवतदह-नीलवदह-पुं० । उत्तरकुरुषु विचित्रविचकुर-
पर्यन्तसमयकथयतायां यमकाभिधानायां स्वसमाननामदे-
वाऽऽवासायां पञ्चनाभ्याममन्तरे मनुहरे, म्या० ५ उ० ३ उ० ।
जं० । (' उत्तरकुरा ' शब्दे द्वितीयजागे ७५६ पृष्ठे वक्तव्यमोक्षा)

गीतवतदहकुमार-नीलवदहकुमार-पुं० । नीलवदहदस्या-
धिपतिनामकुमारे देवे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

गीतवणि-नीलवणि-स्त्री० । प्रत्याख्याननेत्रे, सेन० येन दीक्षा-
ग्रहणार्थं नीलवणिप्रत्याख्यानं कृतं भवति, तस्य दीक्षाप्र-
हणानन्तरं कल्पने, न वा, इति प्रश्ने-उत्तरम्-यत्र प्रत्याख्या-
नकारणवेलागामेवं कथितं जयति-यद्दीक्षाग्रहणाऽनन्तरं नील-
वणिः कल्पते, तथा कल्पने, नामयथोक्त । ४५६ प्र० । सेन० ३ उ-
ल्ला० । नीलवणिप्रत्याख्याननिनां तद्दिननिष्पन्नकरीपाकप्रमुखं
कल्पने, न वा, इति प्रश्ने, उत्तरम्-परम्परया तत्कल्पनप्रवृत्त-
हेत्यत इति । ९३ प्र० । सेन० ४ उल्ला० ।

गीता-नीला-स्त्री० । " अजातेः पुंसः " ॥ ८ । ३ । ३२ ॥
इति अजातिवाचिनो नीलशब्दस्य स्त्रियां ऊर्ध्वा, नीली । नी-
ला । प्रा० ३ पाद । नीलश्रेष्ठायाम्, स० । उत्त० । जम्बूद्वीपे म-
न्दरस्थालरेण रक्षायां महानद्यां सङ्गतायां महानद्याम्, स्या०
१० उ० ।

गीताभाम-नीताभाम-पुं० । पञ्चविंशतिनमे मदाग्रहे, " दो
नीताभामा । " स्या० २ उ० ३ उ० । चं० प्र० । सू० प्र० ।
कल्प० ।

गीतामोग-नीतामोग-पुं० । नीलम्याऽसौ अशोकश्च नीला-
शोकः । नीलपुष्पाशोकवृक्षे, ग० । उत्त० । शुक्राभिरात्रकजे-
तुः सुवर्णप्रभित आवासवृतायाः सुगन्धिकापुष्पा बहिरुद्गाने,
का० १ पु० ५ अ० ।

गीली-नीली-स्त्री० । गुञ्जिकायाम्, का० १ पु० १६ अ० । जी० ।
ग० । जं० । गुच्छवन्स्पतिमेते, प्रज्ञा० १ पद । आर्द्रे स्त्रीत्व-
विशिष्टेऽर्थे, " तद्देवोसहिभो पक्काओ, निलियाओ कुर्यादया "
दश० ७ अ० ।

गीलीराग-नीलीराग-पुं० । नील्याः सम्यन्धी रागो यस्य स
नीलीरागः । नीलीरके, " नीलीराग खलु, दुमहर्षो सरमा-
स्तिया । " म्या० ३ उ० ।

गीलुक-गम्-धा० । गतौ, " गमेरर्-अदच्छाणुवज्जावज्जसो-
फकुमाककुप-पच्चदु-पच्चन्द-णिम्मद-णी-णीण-गोलुक-प-
दअ-रम्म-परिअल्ल-योल-परिअल्ल-णिर्णिणस-णियहावसेहा-
वहराः " ॥ ८ । ४ । १६२ ॥ इति सूत्रेण गल्लवातोर्णोलुकाऽऽदे-
शः । ' गीलुक' । पक्कं ' गच्छद' । प्रा० ४ पाद ।

गीलुपल-नीलोत्पल-न० । " ह्रस्वः संयोगे दीर्घस्य " ॥ ८ ।
१ । ८४ ॥ इति ओकारस्योकारः । प्रा० १ पाद । कुवलये,
जं० १ वक्र० । इन्दीवरे, सौगन्धिके, नीलवर्णे कुमुदे च । पाच० ।
" नीलुपलगवग्रुलिय । " उपा० २ अ० ।

गीलुपलकयापेक्ष-नीलोत्पलकृताऽऽपीर-त्रि० । नीलोत्प-
लकृताशेखरे, उपा० ७ अ० ।

गीलुपलवण-नीलोत्पलवन-न० । इन्दीवरकानने, तं० ।

गीलोजाम-नीलावभास-त्रि० । मयूरगलवद्वभासमाने,
म्या० १ रा० ।

गीव-नीप-पुं० । कदम्बे, म्या० । वृक्षविशेषे, का० १ पु० ६
अ० । म्या० म० ।

गीवार-नीवार-पुं० । न० । शुकराऽऽदीनां पशूनां वनस्थानप्रवे-
शान्नुते नक्षत्रविशेषे, म्या० १ पु० १५ अ० । मोहिविशेषक-
णदाने, म्या० १ पु० ३ अ० २ उ० ।

गीवि-नीवि-स्त्री० । मृगधने, यो० ६ विव० । कटिवस्त्रवन्धे,
याच० ।

गीस-निस्स-त्रि० । " लुप्त-य-र-व-श-व-सां श-व-सां दीर्घः "
॥ ८ । १ । ४३ ॥ इति दीर्घः । निर्धने, प्रा० १ पाद ।

गीमद-निस्पन्द-पुं० । पादगालपरिस्त्रावे, " नवमपुञ्जणी-
संज्ञः " ॥ ५० भा० । विन्दौ, काम० १ कर्म० ।

गीसंपाय-वेशी-परिश्रान्ते, दे० ना० ४ वर्ग ४२ गाथा ।

गीमद-निमृष्ट-त्रि० । विमुक्ते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । बहिर्नि-
ष्काश्य निवेदने, यस्य बाचकाऽऽदेरर्थाय निष्काशितस्तस्यै
प्रदत्ते, वृ० २ उ० ।

गीसपिआ-देशी-निःश्रेण्याम्, दे० ना० ४ वर्ग ४३ गाथा ।

गीसर-रम्-धा० । कंठायाम्, " रमेः संखु-खेडु-आश-कि-
लिकिञ्च-कंठदुम-मोहय-पीसर-वेल्ताः " ॥ ८ । ४ । १६८ ॥
इति मृग रमेर्गीसराऽऽदेशः । ' गीसर' । पक्षे-रमह । रमते ।
प्रा० ४ पाद ।

निस्-मृ-धा० । निस्तरणे, ' गीसर' । निःसरति । प्रा० ४ पाद ।

गीसरण-निस्तरण-न० । फेडनने, म्या० ४ उ० ।

गीमद-निःशब्द-त्रि० । मायादर्शननिदानशब्दपरहिते, संधा० ।

गीसवग-निश्चावक-पुं० । कर्मनिर्जरके, आ० म० १ अ० १
खण्ड । विशेष० ।

गीमवमाग-निश्चावत्-त्रि० । कर्माणि निर्जरयति, आ० म० १
अ० २ खण्ड ।

गीनसंत-निःश्वसत्-त्रि० । " निश्चसेर्जङ्गः " ॥ ८ । ४ । २०१ ॥
इति ऊङ्गाऽऽदेशभावे शतवि रूपम् । प्रा० ४ पाद । निःश्वासान्
मुञ्चति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । प्राकृते-शानजपि । " उत्स-
माणे वा, गीमसमाणे वा, कासमाणे वा, जीयमाणे वा । " आचा०
२ पु० १ सू० २ अ० ३ उ० ।

गीमासउच्छमिपसम-निःश्वसितोच्छसितसम-न० । मानम-
निक्रामतो गाने, स्या० ७ उ० ।

गीमसिय-निःश्वासित-न० । निःश्वासनं निःश्वासितम् । न० अ-
धःश्वाभिने, आच० ५ अ० । विशेष० । आ० म० । स० । काम-
कोट्यायाः स्वाससमुद्भव्ये, का० १ पु० ९ अ० । श्वासमो-
क्षणे, ध० २ आध० ।

गीसद-निस्मद-त्रि० । " लुप्त-य-र-व-श-व-सां शब्दसां दीर्घः "
॥ ८ । १ । ४३ ॥ इति सत्रोपे दीर्घः । नितरां सहिष्णौ, प्रा० १ पाद ।

गीसा-निश्चा-स्त्री० । पीषणम् । दगवारण पिहितं, गी-
साप पीडयण वा । " दश० ५ अ० १ उ० ।

गीसार-नीशार-पुं० । निरगं शीघ्रं हिमानिलाघशनेन वा ।
नि-शु-घ-दीर्घः । हिमानिलनिवारणे प्रावरणे, काण्डपटे च ।
आच० । प्राक्पे, दे० ना० ४ वर्ग ४२ गाथा ।

गीसान-निःश्वास-पुं० । निश्-श्वास-घञ् रतुक् । " कुंकि नि-
रः " ॥ ८ । १ । ६३ ॥ इतिरेकलोपे सति इग ईकारः । " गी-
सासो । " प्रा० १ पाद । अथ-श्वासे, आ० चू० ५ अ० । श्वास-
मोक्षणे, तं० (के जीवाः किरता कालेन निश्वासात्तांति 'आण'
शब्दे द्वितीयभागे १०५ पृष्ठ उत्तर) संख्ययाऽश्लिकापरिमिते
प्राणापरनामके कालविशेषे, कर्म० ४ कर्म० ।

गीगाद्य-निःश्वासक-त्रि० । निःश्वासतीति निःश्वासकः । आ-
नयापयार्थपरिनिष्पन्न, आ० प्र० १ अ० २ अक्षर । विशेषः ।

गीमित-निष्पिक्त-त्रि० । " लुप्त-र-व-श-व-सां श-व-सां
दीर्घः ॥ ८ । १ । ४३ ॥ इति पलोपे आदेः स्वरस्य दीर्घः । कृत-
निष्पेके, प्रा० १ पाद ।

गीसीसिअ-देशी-निघांसिते, दे० ना० ४ वर्ग १४२ गाथा ।

गीमेयम-निःश्रेयम्-न० । निश्चिन्तकल्याणे, जी० ३ प्रति०
४ उ० ।

गीहृ-निर्हृत्य-अव्य० । निःसार्येत्यर्थे, आच० २ अ० १
चू० ६ अ० २ उ० ।

गीहृ-निर्हृत-त्रि० । निर्गते, आच० २ अ० १ चू० १ अ० १
उ० । निष्क्रान्ते, आच० २ अ० १ चू० १ अ० ६ उ० ।

गीहृमिया-निर्हृतिका-स्त्री० । अथवा नीयमाने सागारिकछ-
न्दे, चू० २ उ० ।

गीहृम्-नि-हृम्-धा० । गतौ, 'गीहृम्' 'गच्छ' मञ्जु-
ति । प्रा० ४ पाद ।

गीहर-निर्-सृ-धा० । बहिर्गमने, " निःसरणीहरनीलवारव-
रदाडाः " ॥ ८ । १४ । ७६ ॥ इति निःसरनेर्नीहराऽऽदेशः । " गीहर-
इ " । पक्षे- 'गीसरइ' । प्रा० ४ पाद ।

निर्-हृ-धा० । पुरीषोत्सर्जने, 'गीहरइ' निर्हरति । पुरीषो-
त्सर्गं करोति । उपसर्गवशादयमर्थः । प्रा० ४ पाद ।

गीहरण-निर्हरण-न० । निर्गमे, नि० १ अ० १ वर्ग १ अ० । अ-
पनयने, सूत्र० २ अ० २ अ० । परित्यागे, नि० चू० १ उ० ।
आच० ।

गीहरिअ-देशी-शब्दे, दे० ना० ४ वर्ग ४२ गाथा ।

गीहरिअ-निर्हृत्य-अव्य० । निष्काशयितुमित्यर्थे, भ० ५
श० ४ उ० । विशेषयितुमित्यर्थे, दशा० ७ अ० । विशेषः ।

गीहरिअ-निर्हृत्य-अव्य० । निष्काशयितुमित्यर्थे, नि० चू० १ उ० ।

गीहार-निर्हार-पुं० । मृगपुरीषोत्सर्गे, स० ३४ सम० ।

गीहारचारण-नीहारचारण-पुं० । नीहारमवष्ट्याप्यायिक-
जीवपीडामजनयति गतिमसङ्गां कुर्वति चारणभेदे, प्रथ० ६ द-
हार । ग० ।

गीहारण-निर्हारण-न० । निस्सारणे, स्था० २ उ० ४ उ० ।

गीहारि-(ण्)-निर्हारिण-त्रि० । आपोनि, " जीयणगीहारि-
णा सरेण । " योजनानिर्हारिणा योजनव्यापिना शब्देन । आ०
प्र० १ अ० २ अक्षर । योजनानिर्हारिणा शब्देन । स० ३४ सम० ।

प्रचले, आ० प्र० १ अ० २ अक्षर । घोषवति, घण्टाशब्दघञ्-
भेदे, स्था० १० उ० ।

गीहारिअ-निर्हारिअ-न० । निर्हारेण निर्वृत्तं यत्तन्निर्हारिमम । प्र-
निश्चये चो प्रियते तस्यैतत् कलेष्वरस्य निर्हारणान् निर्हारिमम ।
पादोपगमनमरणभेदे, प्र० २ श० १ उ० । ('मरण' शब्दे व्या-
ख्यातव्यते) दूरं विनिर्गमनशोले, आ० प्र० १ अ० १ अक्षर ।
रा० । उ० ।

गीहृय-निर्हृत-त्रि० । अपलापिते, देशी । अकिञ्चित्करे, " पव-
यणीहृयाण । " आ० प्र० १ अ० २ अक्षर ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

एकार-नुकार-पुं० । तुगितिशङ्करणे, " अन्वेगहया देवा ए-
कारं करेति । " (शुक्लर ति) नुकारशब्दं कुर्वन्ति । रा० ।

ए-नु-अव्य० । न्यासे, आपने, " न्यसो निम-सुमौ " ॥ ८ ।
४ । १६६ ॥ इति न्यस्यतेऽनुमाऽऽदेशः । 'सुमइ' । व्यस्यति । प्रा०
४ पाद ।

आदि-धा० । गदने, " छद्देर्णुम-नूम-सन्नुम-दकौम्याल-प-
ञ्चालाः " ॥ ८ । ४ । २१ ॥ इति छद्देर्ण्यन्तस्य अनुमाऽऽदेशः ।
'सुमइ' । पक्षे- 'आइ' । प्रा० ४ पाद ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ए-नु-अव्य० । निश्चये, प्रति० । विनर्के, विशेषः । सूत्र० । आ०
चू० । विकल्पे, अनुनये, मनीते, प्रश्ने, हेतौ, अपमाने, अपवेशे,
अनुतापे च । आच० ।

ये-ऐ-अव्य० । 'ये' इति निपातः । पूरणे, जी० ७ अधि० ।
अस्मान्-हि० । "अम्हे-अम्हो-अम्ह-ये शला" ॥ ८ । १ । २० ॥
इति शला सहितस्याऽस्मदो 'ये' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।
नि० सू० ।
मया-तृ० । "मि-मे-ममं-ममम्-ममाह-मह-मम्-ममाह-ये टा"
॥ ८ । ३ । १०१ ॥ इति सूत्रेण टाचिशिष्टस्याऽस्मदो 'ये' इत्या-
देशः । 'ये कर्म' मया कृतम् । प्रा० ३ पाद ।
अस्माकम्-पृ० । "जे-यो-मज्ज-अम्ह-अम्ह-अम्हे-अम्हो-अ-
म्हाण-ममाण-महाण-मज्जाण आमा" ॥ ८ । ३ । ११४ ॥ इति
सूत्रेण आमासहितस्याऽस्मदो 'ये' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।
खेउहु-देशी-अज्जवे, वे० ना० ४ वर्गे ४४ गाथा ।
शेउणिय-नैपुणिक-न० । 'णिउणिय' शब्दार्थे, अनुप्रवादपू-
र्वगतै स्वनामवयाते वस्तुनि, आ० म० १ अ० २ खण्ड । विशेष० ।
शेउण-नैपुण्य-न० । आलेख्याऽऽदिकत्वायाम्, दशा० ६ अ० २
उ० । आव० ।
शेउर-नूपुर-न० । ऊकारस्यैकारः । पादाऽऽप्ररणे, प्रअ० ४ आअ०
द्वार । "खुडिचवरणेउरचलणमालिया" श्री० । आ० म० । द्वी-
न्द्रियर्जावर्जदे, प्रज्ञा० १ पद । जी० । चतुरिन्द्रियर्जावर्जदे, प्र-
ज्ञा० १ पद । जी० ।
शेउण-नीत्वा-अव्य० । "युवर्णस्य गुणः" ॥ ८ । ४ । २३७ ॥
इति युवर्णस्य गुणः । गमयित्वेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।
लोग-नैक-त्रि० । न एक नैकम् । नायं नञ्, किं तु न इति । प्र-
भूते, आ० म० १ अ० २ खण्ड । बहुके, प्रअ० ३ आअ० द्वार ।
सूत्र० । विशेष० ।
लोगम-नैगम-पुं० । निगमा वणिजः, तेषां स्थानं नैगमम् । वणिजाऽऽ-
वासे, आचा० २ पु० १ सू० १ अ० २ उ० । वणिजके, म० १८
श० २ उ० । कल्प० । पु० । सामान्यविशेषप्राहकत्वात्तस्याने-
केन ज्ञानेन मिनोति परिच्छिन्नसीति नैगमः । अथवा निगमा
निश्चिन्तार्थबोधाः, तेषु कुशलो भवो वा नैगमः । अथवा-नैको
नमोऽर्थमार्गो यस्य स प्राकृतत्वेन नैगमः । निगमेषु वाऽर्थ-
बोधेषु कुशलो ज्ञो वा नैगमः । स्या० ३ उ० ३ उ० ।
नैकम-पुं० । नैकमनैमहासत्तासामान्यविशेषज्ञानैर्मिमीते मिनो-
ति वा नैकमः । अथवा नैके गमाः पन्थानो यस्य स नैकगमः ।
(पुणोदरादित्वात् रूपसिद्धिः) स्या० ७ उ० । अनु० । अष्ट० ।
ग० । नयजेदे, आ० म० ।

व्युत्पत्तिः-

एणेहिं पाणेहिं, मिणइं चो एगमस्म एरुत्ती ।
सेसाणं तु नयाणं, लक्खणमिणमो सुणह वोचं ॥

न एकं नैकं, नायं नञ्, किं तु न इति । अनुस्वार इति
न भवति (१) प्रभूतानीत्यर्थः । ततो नैकमनैमहासामान्यावा-
न्तरसामान्यविशेषाऽऽदिविषयैः प्रमाणैर्मिमीते परिच्छिन्नानि व-
स्तुजातमिति नैगमः । "पुणोदराऽऽद्यः" ॥ ३ । १ । १५५ ॥
इतीष्टरूपनिष्पत्तिः । तथा आऽऽह-इति इयं, नैगमस्य निरुक्तिः
निर्धनम् । उपलक्षणमेतत् । तेनाऽऽयथाऽपि नैगमशब्दव्युत्प-
त्तिः परिभाषनीया । तथा-निश्चितो गमो निगमः परस्परवि-
विकसामान्याऽऽदिवस्तुग्रहणम्, स एव प्रज्ञाऽऽदेराकृतिगणनया
स्वार्थिकाप्रत्ययधिधानानैगमः । यद्वि वा-निगम्यते परिच्छि-
यन्ते इति निगमाः, तेषु ज्ञो बोधिमार्गो नियतपरिच्छेदरूपः
५४०

स नैगमः । अथवा-नैके गमा यस्यासौ नैगमः । पुणोदरा-
ऽऽदित्वात् ककारस्य लोपः । बहुविधवस्त्वनुपगमपर इत्यर्थः ।
आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

नैगमनयशब्दार्थं तावदाह-

नेमाई पाणाई, सामन्नेभयविंससणाणाई ।

जं तेहिं मिणइं तो ए-गमो ए ओ एगमाणो ति ॥ ११२६ ॥
न एकं नैकं, प्रभूतानीत्यर्थः, नैकानि, किं तु प्रभूतानि यानि
मानानि सामान्योभयविशेषज्ञानानि । तत्र समानानां भावः
सामान्यं, सत्तालक्षणम्, उन्नयं सामान्यविशेषोभयरूपमपा-
न्तराकसामान्यं बुद्धवर्गोत्पन्नत्वाऽऽदिकम्, विशेषास्तु निय-
कवस्तुत्वोऽस्त्वस्वरूपा व्यावृत्त्याकारबुद्धिहेतवः, तेषां सामा-
न्योभयविशेषाणां प्राहकाणि ज्ञानानि सामान्योभयविशेषज्ञा-
नानि, नैयस्यात् मिनोति, मिमीते वा, ततो नैगमः । अन
एव नैकमानो नैकपरिच्छेदः, किं तु विचित्रपरिच्छेद
इति ॥ ११८६ ॥

नैगमनयशब्देषु व्युत्पत्त्यन्तरमाह-

लोगत्यनिबोधा वा, निगमा तेषु कुसलो ज्ञो वाऽयं ।

अइवा जं नेगमो-ऽलेगपहो एगमो तेजं ॥ ११८७ ॥

'वा' इत्यथवा, निगमा भवन्ते । के ? । लोकार्थनिबोधाः-
अर्था जीवाऽऽद्यः, तेषु नितरामनेकप्रकारा बोधा निबोधा लो-
कस्यार्थनिबोधा लोकार्थनिबोधाः । तेष्वेवविषयेषु निगमेषु ज्ञवः
कुशलो वाऽयमिति नैगमः । अथवा-अन्यथा व्युत्पत्तिः-
गम्यतेऽनेनेति गमः पन्थाः, नैके गमाः पन्थानो वस्याऽर्त्तं,
नैकगमः, बहुमाणनीत्या बहुविधाच्युपगमपरत्वाद् नैकमार्गः ।
निरुक्तविधिना च ककारलोपादनैगम इति ॥ ११८७ ॥

कथनः पुनरयं, कथं चानुगन्तव्यः ? । इत्याह-

मो कमविमुद्धमेओ, लोगपसिद्धिवमओऽणुगंतवो ।

विहिण्ण निलपणपत्थय-गामोवम्माई संमिद्धो ११८८ ॥

स नैगमनयः क्रमेण परिपाठ्या विशुद्धा धियेवन्तो भेदा-
प्रकारा यस्य स क्रमविशुद्धमेदः । तथाहि-आयभेदोऽस्य
निर्विकल्पमहासत्ताऽऽद्यैकवृत्तसामान्यवादिस्वात्मयाविशुद्धः ;
गोत्राऽऽदिमामान्यविशेषवादी तु द्वितीयभेदो विशुद्धाविशुद्धः,
विशेषवादी तु तृतीयभेदः सर्वविशुद्धः । विशेष० । (रष्टान्ता
'णव' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८७६ पृष्ठे द्रष्टव्याः)

एगविद्ध-नैकविध-त्रि० । नानाप्रकारे, नि० सू० १ उ० ।

नेचय-नैचयिक-पुं० । निचयेन संचयेनार्थाद् धान्यानां च
व्यवहरन्ति ते नैचयिकाः । धान्यव्यापारिषु, व्य० ४ उ० ।

एच्छंत-अनिच्छत्-त्रि० । अनभिलषति, व्य० २ उ० ।

ऐच्छिय-नेच्छित-त्रि० । न इच्छितं नेच्छितम् । इच्छाया अ-
विषयीकृते, जी० ।

ऐच्छियकामगामिणो ते मणुयमणा ।

नेच्छितकामगामिनः न इच्छितमिच्छाविषयीकृतं नेच्छितं, नायं
नञ् किं तु नशब्दः, इत्यत्राऽऽदेशानावः । यथा-नैके द्वेषस्वगर्वा-
या इत्यत्र नेच्छितमिच्छाया अविषयीकृतं कामं स्वेच्छया
गच्छन्तीत्येवं शीघ्रा नेच्छितकामगामिनः, ते मनुजाः । जी० ३
प्रति० ४ उ० । ज० ।

गोहृ-नेहृ-पुं० । अनार्यदेशभेदे, तत्रत्यमनुष्ये च । प्रश्न० १
आ० ८ । प्रश्न० ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इतीत
पत्वं वा । 'नेहृ' । 'नीहृ' । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० १ पाद ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गोहृ-नीहृ-न० । " नीहृपीठे वा " ॥ ८ । १ । १०६ ॥ इति

उत्पत्त्यम् । प्रा० १ पाद । पक्षिणामावासस्थाने, प्रा० २
पाद । नीहृ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

गणनीयाः, नाप्ये इति न कोऽपि शङ्काश्चकाश इति ।

३३२ प्र० । अथ पन्थासद्वर्षचन्द्रगणिकृतप्रभास्तुत्तराणि च

यथा-श्रीजिनेन्द्राभ्यां जिनेन्द्रप्रसन्नानन्तरमपश्यं प्रसूने, न धेति

प्रश्ने, उत्तरम्-एकान्तो ज्ञातो नास्ति । नेमिनाथाऽऽदीनां

रणनेमाऽऽदेर्लघुज्ञातृतया प्रतीतत्वादिति । ४१६ प्र० । नेमि-

नाथस्यैकादश गणधरा एकविंशतिस्थानके कथिताः, कल्पसूत्रे

त्वष्टादश, तरुणमिनि प्रश्ने, उत्तरम्-तावत् एकैकविंशति-

स्थानके तथा सप्तविंशस्थानकप्रवचनसारीद्वाराऽऽवश्यकाऽऽ-

दिप्रत्येषु च कथिताः सन्ति । कल्पसूत्रे तु नेमिनाथस्याष्टादश

गणधरा इत्यादि यदन्तरं पतति तन्मतान्तरं हेयमिति । ४४८

प्र० । सेन० ३ उल्ला० । ('अरिहनेमि' शब्दे प्रथमजागे ७६२

पृष्ठे कथोका) ('रुणेमि' शब्दे विस्तृता कथा, राजीमति-

रणनेमिसम्वादाभिधायते)

गोमिचंद-नेमिचन्द्र-पुं० । वि० सं० १२०० मिते विद्यमाने वैरस्या-

मिशिष्ये सागरेन्दुस्वामिगुरौ, अयमाचार्यः तर्कशास्त्रेऽतीव

कुशल आसीत् । ज० ६० ।

गोमिचंद-नेमिचन्द्र-पुं० । वि० सं० १२०० मिते विद्यमाने वैरस्या-

मिशिष्ये सागरेन्दुस्वामिगुरौ, अयमाचार्यः तर्कशास्त्रेऽतीव

कुशल आसीत् । ज० ६० ।

गोमिचंद-नेमिचन्द्र-पुं० । वि० सं० १२०० मिते विद्यमाने वैरस्या-

मिशिष्ये सागरेन्दुस्वामिगुरौ, अयमाचार्यः तर्कशास्त्रेऽतीव

कुशल आसीत् । ज० ६० ।

शेरइय-नैरयिक-पुं० । निगंतमविचमामयमिष्टफलं येच्यस्ते
निरयाः, तेषु प्रजा नैरयिकाः । क्रिष्टसत्त्वविशेषेषु, स्था० ।
“ निविहा शेरइया पण्यत्ता । तं जहा-कतिसंख्या, कतिसंख-
या, अवसंखगसंख्या, एवं एगिविचयज्ञा- जाय वेमाणि-
या” (एवमिति) नारकवक्त्रेणाधुनविष्णुतिदराडकोका वाच्याः,
एकेन्द्रियवर्जाः, यतस्तेषु प्रतिस्मयमसंख्याता अनस्ता वा अक-
तिशब्दादया एवोत्पद्यन्ते, न त्वेकः, सङ्ख्याता च इति ।

आइ अ--

“ अणुसमयमसंखिज्ञा, संखिज्ञाभ्यो य निरियमण्यया य ।
एगिविपसु गच्छे, आरा ईसाणदेवा य ॥ १ ॥
एगो असंखभायो, बहुद लवदृष्टोववायमि ।
एगनिगोप णिब्बं, एवं सेसेसु वि स एव सि ” ॥ २ ॥
स्था० ३ उा० १ उ० । दशा० । नरकभयमनुप्राप्तेषु जन्तुषु, दशा०
१ खू० । रत्नशर्कराऽऽदिमहातमःपृथ्वीपर्यन्तनरकाऽऽवासिषु,
आचा ० १ सु० १ अ० ६ उ० । प्रहा० । जी० । सुप्र० । उच० ।
स्था० । (नैरयिकसिद्ध्यादिकोऽधिकारः ‘ नरग ’ शब्देऽस्मि-
न्नेव भागे १२०४ पृष्ठे उक्तः) (‘ अहुणोववण्णग ’ शब्दे
प्रथमत्रागे ८८६ पृष्ठेऽत्रया सर्वा वक्तव्यता गता) (नै-
रयिकाणाम् अन्तरं, कालस्थितिः, ज्ञान, दृष्टिः, समुद्घातश्चे-
त्येवमादयोऽनराऽऽदिशब्देषु, जीवशब्दे च पुद्गलभेदादिभ्य-
स्तितकर्मनिर्जराऽऽदि च सर्वे विलोक्यम्)

नैरयिकानाह-

नेरइया सत्तविहा, पुढवीसू सत्तमू भवे ।
(पज्जत्तमपज्जत्ता, तेसिं भेए सुणेह मे)
रयणाज मकराभा, बालुयाभा य आइया ॥ १५७ ॥
पंकाजा धूमाजा, तमाजा तपतमा तहा ।
इति शेरइया एए, सत्तथा परिकित्तिया ॥ १५८ ॥
लोगस्स एगदेसम्मि, ते सच्चे उ विपाइया ।
एत्तो कालविजागं तु, तेसिं वोच्छं चउव्विहं ॥ १५९ ॥
सेतेइं पप्प णाईया, अपज्जवसिया वि य ।
ठिति पमुच्च मादीया, मपज्जवमिया वि य ॥ १६० ॥
सागरोवपमेगं तु, उक्कोसेणं विपाइया ।
पदमाए जहणेणं, दसवाभसहस्सिया ॥ १६१ ॥
तिज्जव सागरा ऊ, उक्कोसेण विपाइया ।
दोच्चाए उ जहणेणं, एगयं सागरोवमं ॥ १६२ ॥
सत्तेव सागरा ऊ, उक्कोसेण विपाइया ।
तइयाए जहणेणं, तिजेव सागरोवमा ॥ १६३ ॥
दससागरोवमा ऊ, उक्कोसेणं विपाइया ।
चउत्थीए जहणेणं, सत्तेव सागरोवमा ॥ १६४ ॥
सत्तरस सागरा ऊ, उक्कोसेण विपाइया ।
पंचमाए जहणेणं, दसेव सागरोवमा ॥ १६५ ॥
बावीस सागरा ऊ, उक्कोसेण विपाइया ।
छट्ठीए य जहणेणं, सत्तरस सागरोवमा ॥ १६६ ॥
तेत्तीससागरा ऊ, उक्कोसेण विपाइया ।

सत्तमाए जहणेणं, बावीसं सागरोवमा ॥ १६७ ॥
जा चेव य आउत्तिई, शेरइयाणं विपाइया ।
सा तेसिं कायठिई, जहणुकोसिया जवे ॥ १६८ ॥
अणंतकासमुक्कोसं, अंतोमुहुत्तं जहण्यं ।
विजडम्मि सए काए, शेरइयाणं तु अंतरं ॥ १६९ ॥
एतेसि वण्णओ चेव, गंधओ रसफासओ ।
संठाणदेसओ वा वि, विहाणाइं सहस्ससो ॥ १७० ॥

चतुर्दशसूत्राणि-नैरयिकाः सत्तविधाः सत्तप्रकाराः, किमिति ?
यतः, पृथिवीषु सत्तसु (भवे सि) भवेयुः, ततस्तद्देशेषां स-
त्तविधत्वमिति ज्ञातः । काः पुनस्ताः सत्तेत्याह- (रयणाज सि)
रत्नानां वैदूर्याऽऽश्वात्माभा स्वरूपतः प्रतिभासनमस्या-
मिति रत्नाभा, इत्थं चैतत्तत्र रत्नकाण्डस्य प्रवनपत्तिमवनानां
च विविधरत्नघटां सम्भवात् । एवं सर्वत्र, नवरं शर्करा शृङ्ग-
पाषाणशकलरूपा । तत्राह- (धूमाजे सि) यद्यपि तत्र धूमास-
भवस्तथापि तदाकारपरिणतानां पुद्गलानां सम्भवात्, तमे-
कपरत्वाच्च तमःप्रभा, प्रकृष्टतरतमत्वाच्च तमस्तमा । इतीत्यमुना
पृथिवीसत्तविधस्वरूपज्ञेन प्रकारेण नैरयिका एते सत्तथा प-
रिकीर्तिताः । “ लोगस्स ” इत्यादि सूत्रद्वयं क्षेत्रकालाभिधायि
प्राग्वतः सादिसपर्यवसानत्वं द्विविधस्थित्यनिधानद्वारतो भाव-
यितुमाह- (सागरोपममेगं तु) उत्कृष्टेन व्याख्याता, प्रथमायां
प्रकामाक्षरकपृथिव्यां, जघन्येन दशवर्षसहस्राणि यस्यां सा
दशवर्षसहस्रिका, प्रस्तावादायुःस्थितेनैरयिकाणामिति होचरस्-
त्रेषु च दृष्टव्यम् । त्रीण्येव (सागर सि) सागरोपमानि, तु-
पूरणे, उत्कृष्टेन व्याख्याता । द्वितीयायाम्- (जहणेणं ति) उत्तरत्र
तुशब्दस्य पुनःशब्दार्थस्य निम्नक्रमत्वेनेह संबन्धाज्जघन्येन
पुनरंकां सागरोपमम् । समैव सागरोपमानि तूत्कृष्टेन व्याख्याता ।
तृतीयायां जघन्येन पुनस्त्रीण्येव सागरोपमानि । दश सागरोप-
मानि तूत्कृष्टेन व्याख्याता । चतुर्थ्यां जघन्येन सत्तचतुःसागरो-
पमानि, सत्तदशसागरोपमाणि तूत्कृष्टेन व्याख्याता । पञ्चम्यां जघ-
न्येन दश चैव तु सागरोपमानि, द्वाविंशतिसागरोपमानि तूत्कृष्टे-
न व्याख्याता । षष्ठ्यां जघन्येन सत्तदश सागरोपमानि, त्रयस्त्रिंश-
त्सागरोपमानि तूत्कृष्टेन व्याख्याता । सत्तम्यां नरकपृथिव्यां
जघन्येन द्वाविंशतिसागरोपमानि आयुःस्थितिरुक्ता । काय-
स्थितिमाह- या चेति, चशब्दो वक्तव्यतान्तरोपन्यासे, एवेति
भिन्नक्रमः, अः पुनरर्थः, ततो यैव च पुनरायुःस्थितेनैरयिकाणां
व्याख्याता (से सि) एवकारस्य गम्यमानत्वात्सैव तेषां काय-
स्थितिः जघन्योत्कृष्टा भवेदित्यं चैतत्त उद्बुद्धानां पुनस्तत्रै-
वानुपपन्ने । ते हि तत्त उद्बुद्ध्य गर्भजपर्याप्तकः संख्येयवर्षायुष्व-
बोपजायते । यत उक्तम्- “ गुरगंतो उव्वहा, गम्भे पज्जत्तसंख-
जीवीसु । णियमेण होइ वासो, तस्सीण उ संभवो बुच्छं ” ॥ १ ॥
अन्तरानिधानानिधायि सूत्रद्वयं प्राग्वत्, नवरमन्तमुद्भूतं जघन्य-
मन्तरं यदाऽन्यतरनरकादुद्भूत्य कश्चिज्जीवो गर्भजपर्याप्तक म-
स्याऽऽदिपृथग्घने, तत्र चानिसंक्षिप्तपञ्चवसायोऽन्तर्मुद्गंसामुः
प्रतिपाल्य मृत्वाऽभ्यतमनरक पत्रोपजायते, तदा लभ्यते इति
भाषनीयमिति चतुर्दशसूत्रार्थः । उच० पार्श्वे ३६ अ० ।
(नैरयिकाणां स्थितिः ‘ त्रिंश ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७१ पृष्ठे गता)
शेरइयत्ता-नैरयिकता-स्त्री० । नैरयिकत्वे नैरयिकभावे, स्था०
४ अ० ४ उ० ।

शेरड्यावास-नैरयिकावास-पुं० । नैरयिकाणामावासचुमौ, जी०
१ प्रति० । स्था० ।

शेरई-नैरुत्त-स्त्री० । निरुत्तिर्वैद्यताऽस्या नैरुत्तनी । अ० ७ अ०
१ उ० । स्था० । पूर्वस्याः पश्चिमायाश्चात्तरालविदिशि, आ-
म० १ अ० २ अ० २ । वि० ० । स्था० ।

शेरप्प-नैरात्म्य-म० । आत्मराहित्ये, शैश्वोदनीयाः पुनरेव-
माहुः-नैरात्म्यनाम्ना । न० ।

शेरुच-नैरुक्त-न० । अभिधानानुसारतो निश्चितायैव व-
चनं नृपतं निरुक्तं, तत्र भवं नैरुक्तम् । निरुक्तवशेनाऽर्थान्निधा-
यके नामन्ति, यथा मद्यां शोते महिष इत्यादि । अनु० । निरु-
क्तशस्त्रविदि, पुं० । अ० ७ उ० ।

शेल-नैल-न० । नीलीविकारे, अ० १ श० १ उ० । प्रज्ञा० ।

शेलच्छ-पाणिन-पुं० । " गोणाऽऽद्यः " ॥ ८ । २ । १७४ ॥ इ-
ति पाणिनतशब्दश्च शेलच्छाऽऽदेशः । प्राप्ते, प्रा० २ पाद । पण्डे,
दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

शेलिच्छ-देशी-कृपतुल्यत्वम्, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

शेवड्य-नैतिक-त्रि० । नीतिकारिणि, अ० १ उ० ।

शेवच्छण-देशी-अवतारणे, दे० ना० ४ वर्ग ४० गाथा ।

शेवत्थ-नेपथ्य-न० । वेधे, प्रअ० ४ आध० द्वार । आ० म० ।
औ० । रा० । स्त्रीपुरुषाणां वेधे, स्था० ४ उ० २ उ० । य-
दिधानाऽऽदिरचने, स्था० १ अ० १ अ० । केशचीवरसमारचने,
दश० ४ तत्त्व । नि० । औ० । निर्मलवेधे, स्था० १ अ० १ अ० ।
अ० । स्था० ।

शेवाड्य-नैपातिक-न० । निपतत्यर्थादिपदानामादिपर्यन्तेषु
इति निपातः । निपाते अयं नैपातिकम् । " अभ्यात्माऽऽदिच्य
इकण् " ॥ ६ । ३ । ७८ ॥ इति अभ्यात्माऽऽदिच्यइकण् । यदि वा
निपात एव नैपातिकम् । निपातसंज्ञके पदे, विशेष० । आ० म० ।

शेवाल-नेपात्र-पुं० । देशभेदे, नेपालनामा ऋषयदेवपुत्र आ-
सीत्तद्वाज्यभूतो देशोऽपि नेपालः । आ० ४ अ० । क० १० ।
आ० चू० ।

शेवेज्जपूया-नैवेद्यपूजा-स्त्री० । घृतश्रिद्धिप्राप्ताऽऽदिनानाव्यञ्जन-
रससमप्राऽऽहारस्य जिनानां पुर उपहौकने, " ययदहियना,
णावजगरससमगं पयदिण जिणाणं पुरभो दाऊण भसीए स-
सत्तीण ज्ञायणं कायस्ये " । दश० १ तत्त्व । (अत्र दृष्टान्तो दर्श-
नशुद्धिप्रव्यादवसयः)

शेसज्ज-नैषद्य-पुं० । समपुतलयोपविष्टे, प्रअ० ६७ उ० । निष-
द्यावति, पञ्चा० १० वि० ।

शेसज्जिय-नैषधिक-पुं० । निषद्यया चरके, निषद्योपविष्टे, वृ० ।
निषद्याः पञ्च भवन्ति-

पंचेव निमिज्जाओ, तासिं विजासा उ कायव्या ।

निषद्याः पञ्चैव भवन्ति, तासां विजासा कर्तव्या । सा खेचम-
निषद्या नामोपवेशनावशेषाः, ताः पञ्चविधाः । तद्यथा-समपाद-
पुता, गोनिषाधिका, हस्तिशुषिरिका, पर्यन्ता, अर्कपर्यन्ता चेति ।
तत्र यस्यां समीपादौ पुनौ च स्पृशतः सा समपादपुता, यस्यां तु
गोरिषोपवेशनं सा गोनिषाधिका, यत्र तु ताभ्यामुपविष्टैकं पा-
दमुत्पादयति सा हस्तिशुषिरिका । पर्यन्ता प्रतीता । अर्कपर्यन्ता

च यस्यामेकं जानुमुत्पादयति, एवंविधनिषद्यया चरन्तीति नैष-
धिकाः । वृ० ५ अ० । सूत्र० । स्था० । आ० १० ।

शेसस्थिया-नैसृष्टिकी-स्त्री० । निसर्जने निसृष्टं, केषणमित्यर्थः ।
तत्र मया नैसृष्टिकी, निसृजतः कर्मबन्धरूपायां निसर्गरूपायां
वा क्रियायाम्, स्था० २ उ० १ उ० । " ऐसस्थिया
किरिया छुविदा पणत्ता । त उदा-जीवणेसस्थिया खेव,
अजीवणेसस्थिया खेव । " राजाऽऽदिसमादेशाद्युद्-
कस्य यस्याऽऽदिभिर्निसर्जनं सा जीवनेसृष्टिकीति, यत्तु
कारकाऽऽदीनां धनुरादिभिः सा अजीवनेसृष्टिकीति । अथ-
वा-गुर्वावौ जीवे शिष्यं पुत्रं वा निसृजतो दत्त एका, अजीव-
पुनरेवणीयभक्तपानाऽऽदिकं निसृजतो दत्तोऽभ्येति । स्था० २
उ० १ उ० । आ० चू० ।

शेसस्थी-देशी-वणिक्सन्निधे, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

शेसप्प-नैसर्प-पुं० । निधानभेदे, तवभेदविषयकया देवजेवे च ।

स्था० । " ऐसप्पसिन्निधेस्सा, नामागरनगरपट्टणानं च । दोण-
मुदमडंषाणं, अंधाराणं गिहाणं च ॥ १ ॥ " स्था० ९ उ० ।
(' निदि ' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे ३१५१ पृष्ठे व्याख्यातम्)

शेसर-देशी-रवौ, दे० ना० ४ वर्ग ४४ गाथा ।

शेसाय-निषाद-पुं० । निषादन्ति स्वरा यस्मात्स निषादः । स्व-
राविशेषे, " निषादन्ति स्वरा यस्मा-निषादस्तेन हेतुना । सर्वा-
भ्यातिभवत्येषः, यदादित्याऽस्य दैवतम् ॥ १ ॥ " स्था० ७ उ० ।

शेह-स्नेह-पुं० । " क-ग-च-ज-त-व-प-य-वां प्रायो लुक् " ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति स्मृक् । प्रा० १ पाद । मोहोदयजे
प्रातिविशेषे पुत्राऽऽदिस्वत्यन्तानुरागे, आतु० । जीत० । तै-
लाऽऽदिगतत्वे, यद्वचशाद् वाहानुकूल्यम् । वाच० ।

शेहंजाण-स्नेहयान-न० । स्नेहो मोहोदयजः प्रीतिविशेष प-
त्राऽऽदिस्वत्यन्तानुरागः । मयंदर्वासुनन्दाहरकमात्राऽऽदीनां
व दुर्भ्याने, आतु० ।

शेहपचय-स्नेहप्रत्यय-न० । छेहनिमित्ते, क० प्र० १ प्र० ।

शेहपचयफडुग-स्नेहप्रत्ययस्पर्धक-न० । छेहप्रत्ययं छेहनि-
मित्तमैकैकस्नेहाविभागवृत्तानां पुत्रवर्गगणानां समुदायरूपं स्पर्-
धकं स्नेहप्रत्ययस्पर्धकम् । स्नेहानिमित्ते स्पर्धके, क० प्र० १
प्र० ।

शेहफडुमपरवणा-स्नेहस्पर्धकरूपणा-स्त्री० । प्रयोगेण शृ-
हीतानां पुत्रवानां स्नेहमधिकृत्य स्पर्धकरूपणायाम्, क० प्र०
१ प्र० ।

शेहालु-स्नेहवत्-त्रि० । " आदिवल्लोलाल-वन्त-मन्तेसे-मणा-
मतोः " ॥ ८ । २ । १७९ ॥ इति मत्वर्थे आहुः । स्निग्धे, प्रा०
३ पाद ।

शेहसुप्पियगत-स्नेहेत्त्रेपितगात्र-त्रि० । स्नेहस्नेहितशरीरे,
विपा० १ अ० ३ अ० ।

शो-नो-अ० ७ । अवधारणे, सूत्र० १ अ० ७ अ० । निषेधे,
विशे० । सूत्र० । आ० म० । अ० । सर्वनिषेधे, म० । देशनिषे-
धे च । दश० १ अ० । आ० १० । विशे० । उ० । अ० ।
" नो कप्पद आमपलम्बे " इति सूत्रे नोकारशब्दस्यैव नावनां
करोति-"नोकारो अमुं देवं, पादसेहयई पकप्पिज्जा" नोशब्दः ।

[illegible]

लीमयाङ्गीकृत्याऽप्यर्थाऽयता । संस्कृते तु शकुनिकैश्च साऽजिन्धी-
यते इति कुतस्तर्कान्तासंभव इति । एवमन्यथाऽप्यविरोधतः सु-
धिया भावना कार्या । एत मांसमनश्चर्माप पलाश इत्यादि
तु सुगमम् । नवर मातृवाहकाऽऽदयो विकलेन्द्रियजीवविशेषाः ।
“सेतं नोगुणे स्ति” निगमनम् । अनु० ।

णोजीव नोजीव-पुं० । जीवाजीवव्यतिरिक्ते पदार्थे, आ० चू० १
अ० । आ० म० । विशेष० । स्था० । (जीवाजीवव्यतिरिक्तं रा-
श्यन्तरमस्तीति ‘तेरासिय’ शब्दे वक्ष्यते)

नोजीव इति नोशब्दे-ऽजीवः सर्वनिषेधके ।

देशप्रदेशौ जीवस्य, तस्मिन् देशनिषेधके ॥ ४३ ॥

(नो इति) नोजीव इति शब्दवाच्ये नोशब्दे सर्वनिषेधके वि-
वक्षितेऽजीव एव । देशनिषेधके तु नोशब्दे आश्रीयमाने दे-
शनिषेधस्य देशाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वाऽजीवस्य देशप्रदेशावेव
नोजीवशब्दव्यपदेशावभ्युपगम्यन्ते ॥ ४३ ॥ नयो० ।

णोणाणायार-नोज्ञानाचार-पुं० । ज्ञानाचाराभावे, “ णोणा-
णायारे दुविहे पण्णत्ते । त जहा-दंसणायारे चेव, णोदंसणायारे
चेव । ” स्था० २ टा० ३ उ० । (स्वस्वशब्दे व्याख्या)

णोतस-नोत्रस-पुं० । त्रसा न भवन्तीति नोत्रसाः । आहाराऽऽ-
दिषु, आ० ४ अ० ।

णोतहा-नोतथा-अभ्य० । अन्यथाऽपीति शब्दस्यार्थे, स्था० ४
टा० २ उ० ।

णोदंसणायार-नोदर्शनाचार-पुं० । नोदर्शनाऽऽचारश्चारित्र्याऽऽ-
दिः । “दुविहे णोदंसणायारे पण्णत्ते । तं जहा-चरित्तायारे चेव,
नोचरित्तायारे चेव । ” स्था० २ टा० ३ उ० । (स्वस्वस्थाने व्याख्या)

णोदिय-नोदित-त्रि० । प्रेरिते, गमनाजिमुखीकृते, हा० १ भु०
६ अ० ।

णोपरमाणुपोगल्ल-नोपरमाणुपुगल्ल-पुं० । स्कन्धेषु, स्था०
२ टा० ३ उ० ।

णोवृक्षपासपट्ट-नोवृक्षपार्श्वपट्ट-पुं० । नोवृक्षाः किं तु पाश्वे-
स्पृष्टा इत्येकपक्षनिषेधे श्रोत्रेन्द्रियज्ञानगोचराः । एकपक्षनिषेधे
श्रोत्राद्व्यपगमनगोचरेषु, स्था० २ टा० ३ उ० ।

णोभासासह-नोभाषाशब्द-पुं० । अव्यक्तशब्दे, भाषाशब्दादि-
तरो नोभाषाशब्दः । “ णोभासासहे दुविहे पण्णत्ते । तं जहा-
आञ्जसहे चेव, णोआञ्जसहे चेव । ” स्था० २ टा० ३ उ० ।
(स्वस्वस्थाने व्याख्या)

णोभिदुरधर्म-नोभिदुरधर्म-पुं० । स्वत एव नो भिद्यत इति
नोभिदुरधर्मम् । सुदृढधर्मे, स्था० २ टा० ३ उ० ।

णोभूषणमह-नोभूषणशब्द-पुं० । भूषणशब्दव्यतिरिक्ते, भूषण
नूपुराऽऽदि । “नोभूषणसहे दुविहे पण्णत्ते । तं जहा-तालसहे
चेव, तत्तिायसहे चेव । ” स्था० २ टा० ३ उ० । (स्वस्वस्थाने
व्याख्या)

णोमाउयापय-नोमातृकापद-न० । मातृकापदव्यतिरिक्ते अप-
राधपदे, “ नोमाउयं पि दुविह, पंच पइसं च बोधवं । ”
दश० २ अ० । (अपराधपदव्याख्यानम् ‘अवराहपय’ शब्दे
प्रथमभागे ७६८ पृष्ठे दृश्यम्)

णोमाझिया-नवमाझिका-स्त्री० । “ ओत् पूतर-वदर-नवमा-
झिका-नवफालिका-पुगफले ” ॥ ८१ ॥ १७० ॥ इति उत आत्वम् ।

प्रा० १ पाद । “नेवार” इति स्यात्ते सुगन्धपुष्पप्रधाने वृक्षभेदे,
जं० १ वक्र० । हा० । जी० ।

णोलङ्गा-देशी-चञ्चौ, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णोलङ्गा-देशी-चञ्चौ, दे० ना० ४ वर्ग ३६ गाथा ।

णोल्ल-क्षिप्-धा० । प्रक्षेपणे, “क्षिपेर्गल्लपङ्कज-सोल्ल-पेण्णो-
ल्लुल्लुल्ल-परी-घत्ताः ” ॥ ८१ ॥ ४ ॥ १५३ ॥ इति क्षिपेर्णोल्लाऽऽदे-
शः । ‘णोल्ल’ । क्षिपति । प्रा० ४ पाद ।

णोद्विय-नोदित-त्रि० । प्रेरिते, प्रहन० ३ आभ० द्वार ।

णोमुपण-नोमुपनम्-त्रि० । अपहतमनःसङ्कल्पे, आ० ३ अ० ।

णोमुयकरण-नोश्रुतकरण-न० । ‘करण’ शब्दे व्याख्याते करण-
भेदे, विशेष० । (श्रुतकरणव्याख्या ‘करण’ शब्दे तृतीयभागे
३६८ पृष्ठे गता)

णोद्विषिया-नवफालिका-स्त्री० । “ ओत् पूतर-वदर-नवमा-
झिका-नवफालिका-पुगफले ” ॥ ८१ ॥ १७० ॥ इति उत आ-
त्वम् । प्रा० १ पाद । आचरोत्पलफालिकायाम्, आच० ।

एहं-एहं-अभ्य० । नि० । पादपूरणे, बृ० १ उ० । हा० म० ।
वाक्यालङ्कारे, कन० ६ कण ।

एहवण-स्नपन-न० । जलकालने, नि० चू० हा० । सांभा-
ग्यपुत्राऽऽद्यर्थे वध्वादेर्मज्जने, प्रहन० २ आभ० द्वार ।

एहाअ-स्नात-त्रि० । “ सूक्ष्म-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-स्न-
॥ ८१ ॥ २ ॥ १५३ ॥ इति स्नभागस्य लकाराऽऽक्रान्तो हकारः ।
कृतस्नाने, प्रा० २ पाद । सामान्यतः कृतस्नाने, दशा १० अ० ।
“ एहाया कयबलिकम्मा । ” हा० १ भु० २ अ० ।

एहाण-स्नान-न० । देशतः सर्वतो वा शरीरस्य प्रकालने, व्य०
१० उ० । वत्त० । आ० म० ।

अथ भावकस्य स्नानविधिः-

सम्यक् स्नात्त्वोचिते काले, संम्नाप्य च जिनान् क्रमात् ।

पुष्पाऽऽहारस्तुतिनिश्च, पूजयेदिति वद्विधिः ॥ ६१ ॥

चित्तवृत्तपनककुत्वाद्यसंस्तुत्यैवस्य बुधिराऽऽदिदोषाऽऽपितभूमौ
परिमितवस्त्रपूतजलन संपातिमस्वरक्षसाऽऽदयतनादयः । उ-
क्तं च दिनकृत्ये-“ तसाऽऽजीवरहिष, भूमिजागे विसुखे ।
फासुपणं तु नीरेण, इमरेण गलिपणं उ । १ ॥ ” “काऊं वि-
हिणा गहाणं” इति । तत्र विधिना परिमितादकसंपातिमस्वर-
क्षणाऽऽदयतनयेति तद्विलेशः । पञ्चाशकेऽपि-“ भूमिपेहण-
जलनं पण्णत्ते जयणा उ होइ एहाणोओ । एतो विसुखमाथो,
अणुहवाससो विम बुहाण ॥ १ ॥ ” व्यवहारशास्त्रे तु-“ तन्ना-
तः प्रार्थनाऽऽयातः, सचेत्तो भुक्तभूयितः । नैव स्नायादनुमज्जय,
बन्धून् कृत्वा च मङ्गलम् ॥ १ ॥ ” इत्यादि । स्नानं च ह्यवभा-
वाच्या विधा-तत्र ह्यवस्नानं जलेन शरीरकालनम् । तच्च
देशतः सर्वतो वा, तत्र देशतो मलोत्सर्गदन्तधावनजिह्वात्रे-
खनकरचरणमुखीऽऽदिप्रकालनगण्यकरणाऽऽदि, सर्वतस्तु स-
र्वशरीरकालनमिति । तत्र च मलोत्सर्गो भौनेन निरवद्या-
ईस्थानाऽऽदिविधिर्नोचितः । यतः-

“ सूत्रोत्सर्गं मलोत्सर्गं, मेधुनं स्नानमोजनम् ।

सन्ध्यादिकर्म पूजा च, कुर्याज्जापं च भौतवान् ॥ १ ॥ ”

ते उपपत्तिता भवन्ति । न हि तैरेवं शौचं प्रति प्रयत्न-
वद्भिरपि लिङ्गगुहाऽऽद्यन्तभागस्य शौचं कर्तुं शक्यं, किं तु
त्वक्मात्रस्यैव, न च कर्णनासाऽऽदीनामेवं शौचं तैर्विधीयते, न
चैतान्यङ्गुलीनि न भवन्तीति, कर्णं मुहुर्न यावच्च प्रभूतकालं,
यदिनि स्नानं, शुद्धिकारणं मलविलयहेतुः, प्रायो बाहुद्वयेन,
प्रायोऽग्रहणात्पार्श्वधरोरुपप्रस्तस्य कणमपि शुद्धिकारणं न भव-
तीति दर्शयन्म् । कुतः पुनः कर्णमेव शुद्धिकारणम् ?, इत्यत आह-
अन्यस्य प्रकालितमन्त्रापेक्षयाऽपरस्य मलस्याऽनुपरोधोऽग्निरो-
धोऽप्रतिषेधोऽन्यानुपरोधः, तेनाग्यानुपरोधेन हेतुना, न हि स्ना-
नं मलाऽऽश्रयस्वभावाच्चररीरस्य मलान्तरमुपरोधुं शक्नोतीति
नवित्येवविधं स्नानम्, किमित्यत आह-रूप्याण्युत्कलकृणानि
निराऽऽङ्गुल्याभित्य स्नानं रूढ्यन्तं वा स्नानं रूढ्यस्नानमुच्य-

तेऽजिधीयते, स्नानलक्षणविद्भिः । अन्ये तु प्रायोऽभ्यानुपरो-
धेन्येतदित्य व्याचक्षते-प्रायो बाहुल्येनाभ्येषां जलस्वरूपा-
तिरिक्तानां प्राणिनामनुपरोधोऽभ्यापादनं प्रायोऽभ्यानुपरोधः,
तेनेति ॥ २ ॥

अथैतस्यैव कर्तृवशात् प्रधानाऽप्रधानतां दर्शयन्नाह-

कृत्वेदं यो विधानेन, देवताऽतिथिपूजनम् ।

करोति मलिनाऽऽरम्भो, तस्यैतदपि शान्तम् ॥ ३ ॥

कृत्वा विधाय, इदमनन्तरोद्दिनं ह्यस्नानं, य इति नदधिकार-
वान् धार्मिकः, विधानेन धार्मिकजनोचितस्नानविधाना "भूमी-
बेहणजलरा-गणाऽजयणा न होइ एहाणाभोः ।" इत्येवंरूपेण,
ततः किमित्याह-देवताऽनन्तरविवेचनस्वरूपमहादेवलक्षणा,
अतः सततमप्रतिपद्यविहारितया गच्छतीत्यतिथिः, अविद्य-
माना वा तिथिः, उपलक्षणत्वादुत्सवाऽऽवश्यं यस्येत्यातिथिः-स-
न्मार्गनिरतो यतिः । उक्तं च-" तिथिपर्योत्सवाः सर्वे, त्यक्ता
येन महात्मना । अतिथिं तं विजानीया-च्छेषमन्यागते बिभुः"
॥१॥ इति । तयोः पूजनमुच्यते-कारकणं देवताऽतिथिपूजनं, त-
त्करोति विधत्ते । द्वितीयव्याख्यानपक्षे तु-विधानेन देवताऽतिपू-
जनं करोतीत्येवं सम्बन्धः कार्यः । कोऽस्माच्चित्याह-मलिनोऽवद्य-
मस्युक्त आरम्भो व्यापारो मलिनाऽऽरम्भः, सोऽस्यास्तीति म-
लिनारम्भो, सावद्ययोगाऽऽतिथिस्तु गृहस्थ इत्यर्थः । कुनीर्थिकशि-
ङ्गगानिप्रायप्रवणं चेदं विशेषणं, तच्चिह्नं चैवम-हे कुनीर्थिकाः!
यदि युयं मलिनाऽऽरम्भेन स्तथा युष्माकमिदं ह्यस्नानं कर्तुमु-
च्यते, नाप्यथा । यथा ह्यस्य विद्युच्छिवाचहेतुत्वेन प्रशस्यता, स च
विद्युच्छो भावो निमग्नऽऽरम्भजाणां सदैवास्तीति किमेतेनेति । त-
स्येति देवताऽतिथिपूजनकर्तुमलिनोऽऽरम्भेन, एतदपीति न के-
वलं बह्व्यमाणस्वरूपं भावस्तान् श्रुतपरिणामरूपत्वाच्छोभनमेत-
दपि ह्यस्नानमपि शोभनं साधुः, सत्यपि सावद्यये प्रायो
मददर्पाऽऽदिहेतुत्वे च शुभनाचहेतुत्वात् तस्येति विशे-
षणास्तदभ्यस्य त्वशोभनमेव तदिति सिद्धं भावशुद्धिनिमि-
त्तत्वादिति ॥ ३ ॥

शोभनमिदमित्युक्तं तत्समर्थनार्थमाह-

जावशुद्धिनिमित्तत्वा-तथाऽनुजवसिद्धितः ।

कथञ्चिदोषभावेऽपि, नदन्यगुणजावतः ॥ ४ ॥

प्रायोऽभ्यवसायः, तच्छुद्धिनिर्मलता, तस्या निमित्तं कारणं, तस्य
भावो भावशुद्धिनिमित्तत्वं, तस्मादेतदपि शोभनमिति प्रकृतम् ।
न चास्य भावशुद्धिहेतुत्वमसिद्धमित्याह-तथा तेनैव प्रकारेण
भावशुद्धिनिमित्ततयैव योऽनुभवः संजवेदनस्तरस्य या सिद्धिः
प्रतीतिः सा तथाऽनुभवीसिद्धिः, तस्यास्तथाऽनुजवसिद्धितः ।
अथ ह्यस्नानं जावशुद्धिनिमित्तमपि सदाकारिकायिकाऽऽ-
दिजावदिसादोषवृषिः तस्यादशोभनमेवेत्याशङ्क्याऽऽह--क-
थञ्चित् केनापि प्रकारेणापकायिकाऽऽदिविराधनालक्षणं, दोष-
मात्रेऽपि हिमालक्षणावयवमङ्गावेऽपि, न केवलं दोषात्रावे
इत्यपिशङ्क्यार्थः । तस्माच्चिन्ताऽऽदिदोषाद्योऽन्यो गुणः स-
भ्यदर्शनशुद्धिलक्षणः, स नदन्यगुणस्तस्य भावो लाभ-
स्तदन्यगुणभावः, तस्मात्तदन्यगुणजावतः । आह च-"पूयाए
कायवहो, पम्पिहुडो सो च कि तु जिणपूमा । सम्मत्तमुद्धिहे-
त्ति जावणीया न गिरवज्जा" ॥ १ ॥ यस्नानं पूजार्थं तत्पूजा-
ऽऽश्वात्तद्व्यपदेशमर्हतीति । इह च हेतुमयोग पश्यम्-ह-

व्यस्नानमपि शोभनं, जावशुद्धिनिमित्तत्वात्, यद्यज्ञावशुद्धिनि-
मित्तं तत्तच्छोभनम्, यथा चैवमङ्गनम्, जावशुद्धिनिमित्तं च
ह्यस्नानं, तस्माच्छोभनमिति । अयायमसिद्धो हेतुर्गत्यशो-
भने-यद्यथाऽनुभूयते तत्तथा प्रतिपत्तव्यम्, यथा विविधं
सुखाऽऽदिसन्वेदनम्, अनुभूयते च भावशुद्धिनिमित्त-
ततया ह्यस्नानं, तस्माद्भावशुद्धिनिमित्तं तादिति ।
अथ कथञ्चित् सशेषत्वात्कथं शोभनत्वमस्य ? इत्यशोभयते-
यद्यपिशुद्धतरगुणान्नरोत्पत्तिहेतुस्तत्तदोषसङ्गावेऽपि शोभनम्,
यथा भ्रमपङ्कऽऽदिदोषोपेतमपि तृद्धिच्छेदाऽऽदिवाशिष्टतर-
गुणहेतुकपञ्चनम्, विशिष्टसम्यग्दर्शनशुद्ध्याविगुणहेतुश्च ह-
व्यस्नानमिति ॥ ४ ॥

यदि जावशुद्धिनिमित्तत्वाच्छोभनं ह्यस्नानं, तर्हि करोति
मलिनाऽऽरम्भोति कस्मादभिहितम् ? मलिनाऽऽरम्भोऽपि त-
यैव तस्य शोभनत्वादित्याशङ्क्याऽऽह-

अधिकारिवशाच्छास्त्रे, धर्मसाधनसंस्थितिः ।

व्याधिप्रतिक्रिया तुल्या, विज्ञेया गुणदोषयोः ॥ ५ ॥

अधिकारोऽस्यास्तीत्यधिकारी योग्यानुष्ठानात्, तस्य यशोपेक्षा-
धिकारी यशस्तन्मात्, न यथाकथञ्चित् इत्यर्थः । शास्त्रे सुनिश्चि-
ताऽऽस्ताऽऽगमे, धर्मसाधनयोः प्रस्तुतयोर्ह्यस्नानभायस्तानल-
क्षणयोः, संस्थितिः सम्यग् व्यवस्था धर्मसाधनसंस्थितिः ।
किरूपमस्मिन्नाह-व्याधिप्रतिक्रिया तुल्या रोगचिकित्साव्य-
वस्था समाना, विज्ञेया सर्वगुरुपदेशादर्थिभिरवसेया । कयो-
र्विषया ? इत्याह-गुणदोषयोः, गुणदोषावाध्न्येत्यर्थः ।
इयमत्र भावना-यथाऽऽनुरयशाह व्याधिचिकित्सा गुणकरी,
दोषकरी च, तथा मलिनाऽऽरम्भात्तरङ्गणानुष्ठानवशाद्
ह्येतदस्नानरूपे धर्मसाधने गुणदोषकरे, ह्यस्नानं मलि-
नाऽऽरम्भेण एव गुणकरं, नेतरत्येति हृदयम् । यतो मलि-
नाऽऽरम्भो देवतोद्देशेन स्नानाऽऽद्याधिकारी, न त्वितरः ।
केचित्तुनर्हन्ति-मलिनाऽऽरम्भेऽपि नेहाधिकारी, यस्माद् व-
क्ष्याति अयमेव ग्रन्थकारः-" धर्मार्थं यस्य चित्तेहा, तस्या-
ऽनीहा गरीयसी । प्रकालनाद्धे पङ्कस्य, दूरादस्पर्शेन वरम् "
॥ १ ॥ इति । अनेन धर्मार्थं सावद्यप्रवृत्तिर्नीषडा, तथा शु-
द्धाऽऽगमैर्यथाज्ञानमिति वक्ष्यति, अनेन च पुण्यभोदनाभावो दे-
वसंज्ञक्यारामाभावश्च दर्शित इति । न चायं सम्यगुद्गापः,
यतः स्नानं विधेयतया येषां चानाधेमुपदिष्टमेव । यदाह-"तद्य
सुद्धा दुहा वि हु, दवे एहाण सुद्धवणेण ।" इति । अथ
प्रासङ्गिकः स्नानापेक्षोऽयमुपदेशो, न तु देवतोद्देशिकः । एत-
दपि न सङ्गतम् । पथं हि यथा कदाचित्स्नानो भवेत् तदा दे-
वार्चनं कुर्यादित्युपदिष्टं स्यात्, न नित्यकृत्यतया । नित्यकृत्यं
चनत् । आह च-"वर्तेति चेद्व्याहृतिक्कां पुहण चिहणा न ।"
इति । यद्योक्तम्-धर्मार्थमित्यादिना धर्मार्थो सावद्यप्रवृत्तिर्नीष-
डा, तत् सायं, केयं स निषेधः सर्वधिरतापेक्षया, नदधिकारेऽस्य
श्लोकस्याधिकृतत्वात् । गृहस्थापेक्षया तु सावद्यप्रवृत्तिर्विशेषा-
ऽनुज्ञात एव । यदाह-"वश्यमर्थं कृवदिहंता ।" इति । तथा वा-
णिज्याऽऽदि सावद्यप्रवृत्तिरपि काचित् कस्याचिन्नुद्धा, विषयवि-
शेषप्रक्षयाच्छप्येन पापकृत्यगुणबाज्जज्ञहेतुत्वात्, यथा सका-
शम्य, संकाशभायको हि प्रमादाद्भक्तित्वेत्युक्त्यो निबद्धतामा-
न्तरायाऽऽदिक्रियकर्मा चिरं पर्यटितदुरन्तसेसारकास्तारोऽनन्त-
कावाल्लभमनुप्यभवो दुर्गतनरेश्वरः शेषरूपः पारगतसमी-

शोपनस्थस्वीकृतपूर्वभक्त्युत्तमः पारमार्थिकोऽपि दुर्गतस्वनिब-
न्धनकर्मकृपणाय, "यद्दहमुपाज्जिष्यामि कथं तद् प्राप्ताऽऽद्या-
नवर्जं जिनाऽऽवतनाऽऽदिषु निबोधये," इत्यभिग्रहं गृहीतवान्,
कावेन च निर्वाणमवाप्तवानिति । अथ युक्तं संकाशस्येतत्, तथै-
व तत्कर्मकृपणयोः, न पुनरन्वेष्यते । सर्वेष्वप्युत्तमस्वरूप-
स्यापारस्य विशिष्टनिर्जराकारणत्वायोगादिति । यत् "युक्ताऽऽग-
मैर्यथाज्ञातम्" इत्यादि । तत्र स्वयं पुण्यश्रोतननिषेधनपरं, किं
तु पूजाकालोपस्थिते मालिके दर्शनप्रभावादेतोर्ध्वनिष्ठता न
प्रयोजन्येत्यस्यार्थस्य व्यापनपरस्य, इतरथा- "सुखं दुःख-
यनारी, जगन्मुखो सिंघवारकुसुमेहि । एवापिहाणेणं, स्व-
यसा तिष्ठसल्लोभमि ॥ १ ॥" (पञ्चा०) न हि तत्रा व्याख्यातं,
व्यायोपास्यवित्तम वा तानि गृहीतानीति । तथा चैत्यसम्ब-
न्धितया ग्रामाऽऽदीनां प्रतिपादनात्ताऽऽरमाऽऽद्यभावः प्रोक्तः ।

यदाह-

"चोपह चेह्याणं, रूपसुवज्जाह गामगावाह ।

सगमस्स हु सुखिणो, तिकरणसुखी कहं नु जवे ? ॥१॥

भग्नं एव विनासा, जा एवाहं सवं वि मग्गेजा ।

न हु तस्स हुज्ज सुखी, अह कोह हरेज्ज एवाहं ॥२॥

सम्बन्धामेण तहि, संघेणं दोह लगियवं तु ।

अचरिस्सिणं एयं, सवेसि होह कज्जं तु ॥३॥"

तत्रैव मालिनाऽऽरम्भिणो धर्मार्थं स्नानाऽऽदिकमधिकृतमिति
स्थितम् । ननु यतिरथ कस्मात्ताधिकारी, यतः कर्मलक्षणो व्या-
धिरको द्वयोऽपि यतिगृहस्थयोरनस्तात्त्विकिस्ताऽपि पूजाऽऽदि-
लक्षणा समैव भवति, ततो यद्येकस्याधिकारः, कथं नापरस्य ?
अथ "स्नानमुद्धतनाऽऽभ्यङ्गं, तत्केशाऽऽदि संस्क्रियाम् । गन्ध-
माहृत्य च धूपं च, त्यजन्ति प्रस्यारिणः" ॥ १ ॥ इति वचनाद्
यतः स्नाने, तत्पूर्वकवादेवाचनस्य तात्त्विक्य, ताधिकारः, नैवम्,
भूयार्थस्यैव तस्य निषेधात् । अथ सावधानिवृत्तोऽभ्यविति तत्र
ताधिकारी । ननु यदि यतिः सावधानिवृत्तस्ततः को दोषः, यत्ता-
नं कृत्वा देवताऽचनं न करोति ? । यदि स्नानपूर्वकदेवताऽचने
सावधानयोगः स्यात्, तदाऽसौ गृहस्थस्याऽपि तुल्य इति, तेनापि
न कर्मण्यं स्यात् । अथ गृहस्थः कुटुम्बाऽऽद्यैऽपि सावधे प्रवृ-
त्तः, तेन तत्रापि प्रवर्तताम्, यतिस्तु तत्राप्रवृत्तायात्कथं स्नाना-
ऽऽदौ प्रवर्तते इति ? । ननु यद्यपि कुटुम्बाऽऽद्यैः गृही सावधे
प्रवर्तते, तथाऽपि तेन धर्मार्थं तत्र न प्रवर्तितव्यं स्यात्, यतो
मैकं पापमाचरितमित्यभ्यदप्याचरितव्यं स्यात् । अथ कूपोदा-
हरणात् पूजाऽऽदिजनितमारम्भदोषं विशोध्य गृही गुणान्तर-
मासादयतीति युक्तं गृहीणः स्नानपूजाऽऽदि । ननु यथा गृहीणां
कूपोदाहरणात्स्नानाऽऽदि युक्तम्, एवं यतेरपि तद् युक्तमेव ।
एवं च कथं स्नानाऽऽदौ यतिर्नाधिकारीति पूर्वपक्षः ? ।

अत्रोच्यते-यतो हि सर्वथा सावधान्यापाराशिवृत्ताः, ततश्च
कूपोदाहरणेनाऽपि तत्र प्रवर्तमानानां तेषामवयवमेव चित्ते स्फु-
रति, न धर्मः, तत्र सदैव शुभप्रधानाऽऽदिभिः प्रवृत्तत्वात् । गृह-
स्थस्तु सावधे स्नानाद्यन- सततमेव प्रवृत्ताः, न पुनर्जिनाचन-
ऽऽदिद्वारेण स्वपरोपकाराऽऽत्मके धर्मे, तेन तेषां तत्र प्रवर्तमा-
नानां स एव चित्ते लगति, न पुनरवयवमिति कर्तुपरिणामव-
शादधिकारितरौ मन्तव्यार्थतः । स्नानाऽऽदौ गृहस्थ एवाधि-
कारी, न यतिरिति । आगमोऽप्येवं व्यवस्थितः ।

यदाह-

"कुञ्जीयकायसंजमो, दन्धस्थे सो थिरुज्ज कसिणो ।

५४२

तो कसिणो संजमविउ, पुप्फाईयं न इच्छंति ॥१॥

अकसिणपवत्तगाणं, धिरयाविरघाण एस्स खलु जुत्तो ।

संसारपयणुकरणे, दन्धस्थे कूबदिठ्ठो ॥२॥"

तथा कथ्यस्नानरूपत्वात् पूजायाः, तस्य च भावस्तद्वहेतुत्वा-
त् प्रधानत्वाच्च यतीनां न कथ्यस्नानेऽधिकारः । अत एव सा-
माधिकस्यः भावकोऽप्यनधिकारी, तस्याऽपि सावधानिवृत्ततया
भावस्तथाऽऽकृतत्वेन भ्रमणकल्पत्वात् । अत एव गृहीणोऽपि
प्रकृत्या पृथिव्याद्युपमर्षेनभीरोयतनावतः सावधे संकेतव्येति-
त्वाऽनुरागिणो न धर्मार्थं सावधाऽऽरम्भप्रवृत्तिर्युक्ता । यदाह-
"अस्तवारंभपवत्तो, जं च गिही तेण तेसि थिमेया । तज्जिध्वत्ति-
फलं चित्तं, एसा परिजासणीयमिणं ॥ १ ॥" न सायमनन्त-
रोदितोऽस्तवारम्भप्रवृत्तः, तत्कथं तस्य तन्निवृत्तिफलत्वेन स्ना-
नाऽऽदौ सावधाऽऽरम्भप्रवृत्तिर्युक्ता, अनः स्थितमिदं न सर्व-
एव सर्वत्राधिकारी, किं तु य एवैकत्राधिकारी, स एवान्यत्रान-
धिकारीति ॥ ५ ॥

अथ भावस्नानप्रतिपादनायाऽऽह-

ध्यानाम्भसा तु जीवस्य, मदा यच्चुच्छिकारणम् ।

मलं कर्म समाश्रित्य, भावस्नानं तच्चुच्छेत्ते ॥ ६ ॥

ध्यानं शुभचित्तिकाग्रनालक्षणं धर्मोऽऽदि, तद्वैवाक्यो जमं, तद्
ध्यानाम्भस्तेन, तद्वैवाक्यः पुनरर्थः, यत् स्नानं, शुद्धिकारणं निर्मलत्व-
हेतुः, तस्माच्च स्नानमुच्यते इति सम्बन्धः । प्रकालनीयप्रदर्श-
नायाऽऽह-मलं मालिन्यनिवन्धनं, कर्म ज्ञानाऽऽधरणाऽऽदिनि-
क्षणं, समाश्रित्याऽङ्गीकृत्य, भावान् ध्यानाऽऽदीनामिदं भावतो
वा परमार्थतः स्नानं भावस्नानं, तद्वैवाक्यं भूतमुच्यते तत्स्वरूप-
विद्विरभिधीयत इति ॥ ६ ॥

अस्यैव कारकमेवेनोत्तमस्वरूपतमाह-

श्रुषीणामुत्तमं खेत-भिर्दिष्टं परमार्थिभिः ।

हिंसादोषनिवृत्तानां, व्रतशीलविवर्द्धनम् ॥ ७ ॥

पश्यान् यथावद् वस्तिभिः श्रुषणो मुनयस्तेषां, हिंसादोषवधा-
रणार्थः, तेन श्रुषीणामेवोत्तमं प्रधानमेतद्भावस्नानं निर्दिष्टं प्रति-
पादितं, परमार्थिभिर्मुनिपुङ्गवैः, सर्वज्ञैरिष्यं । श्रुषीणामुत्तममिति
विशेषणसामर्थ्यादर्थेषां त्वनुत्तममेव तदिति सिद्धं तेषाम्, विशि-
ष्टधर्मध्यानाभावादिति । अथवा-श्रुषीणामुत्तममेतदेवेत्येवमव-
धारणं इहवम् । ततश्चोत्तमत्वात्तदेव तेषां विधेयम् । ननु दे-
वाचनार्थं प्रव्यस्नानमपि, किं नूतानामृषीणामित्याह-हिंसा प्र-
मत्तभागात्प्राणव्यपरोपणं, मैव दोषो दूषणं हिंसादोषः, ततो नि-
वृत्ता उपरता येते तथा, तेषां हिंसादोषनिवृत्तानाम्, न तु श्रुष-
य एवंविधा एव भवन्तीति विशेषणमिदमनर्थकम्, नैवम्, हेतु-
तया सोपम्यासात् । ततश्च श्रुषीणामुत्तममिदं हिंसादोषनिवृत्त-
त्वादिति वाक्यार्थः स्यात् । किं नूतानामृषीणामित्याह-व्रतानि महा-
व्रतानि, शीलं च समाधिः, भयथा-व्रतानि मूलगुणाः, शीलमु-
त्तरगुणाः, तेषां विशेषेण वर्द्धनं वृद्धिकारणं व्रतशीलविवर्द्धनं,
भावस्नानं हि धर्मशुक्लध्यानरूपं, तथैतद्विवर्द्धनं भवत्येवेति ॥ ७ ॥

उपसंहरन्नाह-

स्नात्वाऽनेन यथायोगं, निःशेषमज्ञवर्जितः ।

जूपो न लिप्यते तेन, स्नातकः परमार्थतः ॥ ८ ॥

स्नात्वा शौचं विधाय, अनेन भावहेतुः कथ्यस्नानेन, भावस्नाने-

न च यथायोगं यथासंभवे डव्यस्नानेन मलिनाऽऽरम्भी, जाव-
स्नानेन ज्ञेतरः निःशेषमलवर्जितः, पारम्परेण साक्षाच्च सकल-
कर्ममलमुक्तो भवतीति शेषः । शेषकरणं विना एककर्तृकत्वा-
भावात् कृत्वाप्रत्ययो न स्यादिति, शेषः-कृत इति । एवंभूतश्च
सन् चूयः पुनरपि, न लिप्यते नोपदिह्यते, तेन कर्ममलेन, एवं च
स्नानकः स्नातः, परमार्थतो वस्तुवृत्त्या भवति, स्नानान्तरस्ना-
तस्तु परमार्थस्नातो न भवति, विवक्षितमग्नविगमाभावात्,
पुनर्मलोपलेपनाच्चेति । ततो हे कुतीर्थिकाः । यदि यूयमक्केपेण
परमार्थतः पारमार्थिकस्नातका भवितुमिच्छथ, तदा भावस्ना-
नेनैव स्नात, मा डव्यस्नानेन, मलिनाऽऽरम्भाणामेव तस्थो-
क्तत्वाविति हृदयम् । अथ त्वेवं व्याख्या-स्नात्वा अन्तर्गत्यनन्त-
रोक्तजावस्नानेन, यथायोगं यथायुक्ति, निःशेषमलवर्जितः सन्
चूयो न लिप्यते, तेन, कोऽसाविश्याद-स्नातकः परमार्थतः पार-
मार्थिकस्नातक इत्यर्थः । इह च कृत्वाप्रत्ययो कर्तृवशादि-

ति ॥ ८ ॥ अष्ट० २ अष्ट० । वर्षातः प्रतिनियतश्चिसमाविनि
अगवत्प्रतिमायाः स्नाने पर्वविशेषे, वृ० १ उ० ।

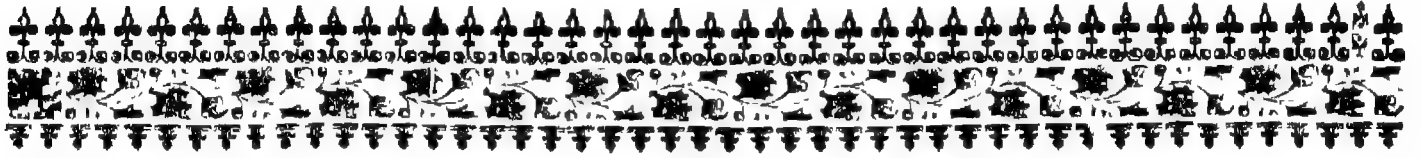
एहाणमग्निया-स्नानमाहिका-ली० । स्नानयोगे मल्लिकाविशे-
षे, जी० ३ प्रति० । जं० ।

एहारु-स्नायु-न० । अस्थिवन्धनाशिरायाम्, तं० । आचा० ।

एहाविअ-नापित-पुं० । “निम्बनापिते जपहं वा” ॥ ८ ॥ १ ।
२३० ॥ इति नस्य एहः । ‘एहाविओ,’ ‘नाविओ’ । कुरोपजी-
विनि, प्रा० १ पाद ।

एहाविअपसेवय-नापितपसेवक-पुं० । नखशोधकसुराऽऽदि-
जाजने, उत्त० २ अ० ।

एहुसा-स्नुषा-ली० । पुत्रवध्वाम, “आणंदपुरे महमो, एहुसा-
ए समं संवासं काळण ।” आ० म० १ अ० २ अष्ट० ।

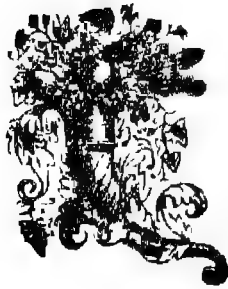
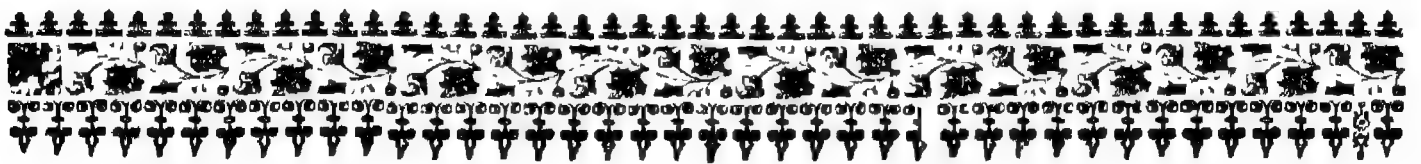

इति श्रीमत्सौधर्मवृद्धतपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भट्टारक—जेनश्वेताम्बराऽऽचार्यश्रीश्री १००० श्री

विजयराजेन्द्रसूरिविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’

ए (न) कारादिशब्दसङ्ख्यानं समाप्तम् ।

तकार

त-त-पुं० । 'तक' हसने, सहने वा उपत्ययः, द्विवाहिलोपः ।
चौर, अमृते, पुच्छे, क्रोमे, स्नेह्ये, रत्ने, सुगलपुच्छे च । तरुणे,
पुण्ये, स्त्री० । न० । वाच० । "तकारः पुंसि संज्ञागे, निश्चये वि-
स्तरे समे । (४१) धातुवादे विधौ क्रोधे, ता कृपायां स्त्रियां
मता ॥" भाष्य०-एका० । "तः व्रते निष्कले शान्ते, पौनःपुन्ये
चये च तः ।" इति विश्वदेव०-एका० । तच्छब्दनिर्देशे, नि० चू० ।
यथा-"से गामसि वा" इत्यादि । नि० चू० २० उ० ।

तआणवत्युश्च-तदन्यत्रस्तुक-पुं० । 'तवणवत्युश्च' शब्दार्थे,
स्था० ४ डा० ३ उ० ।

तआणि-तदानीम्-अव्य० । तस्मिन् काले तदानीम् । "पानीया-
ऽऽदिष्वित् ॥ ८ । १ । १०१ ॥ इति ईकारस्येत् । प्रा० १ पाद ।
तदेत्यर्थे, वाच० ।

तदय-तृतीय-त्रि० । त्रयाणां पूरणः । त्रि-तीवः-संप्रसारणम् ।
वाच० । "पानीयाऽऽदिष्वित्" ॥ ८ । १ । १०१ ॥ इतीकारस्येकारः ।
प्रा० १ पाद । त्रयाणां पूरणे, येन त्रिष्वसंख्या पूर्यते तस्मिन्
पदार्थे, वाच० । आ० म० । नि० चू० ।

तदयंग-तृतीयाङ्ग-न० । स्थानाङ्के, प्रति० ।

तदया-तृतीया-स्त्री० । चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलायाः पूर्वमण्ड-
लप्रवेशनिर्गमान्यतरूपक्रियाऽऽत्मिकायां तिथौ, वाच० । स्वना-
मस्यातायां विज्ञप्ता, "विघातक्रियासाधकतमं करणं, तस्मि-
न्तृतीया । अनु० । "तदया करणमि कया, भाणियं च कयं च तेन
व मणवा ।" तृतीया करणे, कः ? यद्येत्याह-भाणितं वा कृतं वा,
केन्याह-तेन वा मया वेति । अत्र यथापि कर्तुं तृतीया प्र-
तीयते, तथाऽपि विवक्षाऽधीनत्वात् कारकप्रवृत्तेः, नेन मया वा
कृत्वा भाणितं कृतं वा, देवदत्तेनेति गम्यत इति । एवं करणवि-
वक्षाऽपि न दुःष्यतीति तत्क्यामः । तत्त्वं तु बहुश्रुता विदन्ती-
ति । अनु० ।

तडलपत्तिधारगणायग-तैलपात्रीधारकज्ञातग-त्रि० । तैलपा-
त्रीधारकस्य तद्रूप वा यद् ज्ञातमुदाहरणं तद्वृत्तः प्राप्तोऽवाया-
वगमजनिताप्रमत्तातिरेकसाधक्याद्यः स तथा । तैलपात्रीधार-
कवदप्रमत्ते, पञ्चा० १४ विव० ।

तडम-तादृश-त्रि० । तस्येव दर्शनप्रमत्तः । वाच० । "अतां द-
इसः" ॥ ८ । ४ । ४०३ ॥ इति अपभ्रंशे तादृशशब्दक दादेरव-
यवस्य द्विसंज्ञकः 'अइस' इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । तथा-
विधेऽर्थे, वाच० ।

तउ-त्रपु-न० । अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव लज्जया हवीभ-
वीति वा । सोसके वङ्गे, वाच० । प्रश्न० ५ सम्प्र० द्वार । स्त० ।

उक्त० । तसत्रपु पाठ्यन्ते, पाठ्यमाना आर्ततरं राटन्ति । सूत्र० १
श्रु० ४ अ० २ उ० । 'त्रपुक' शब्दोऽप्यत्र । प्रश्न ५ संव० द्वार ।
सूत्र० । प्रज्ञा० । औ० ।

त्वत्-तव-पञ्च० । प० । "उसिउर्यां तव-तुम्ह-तुम्ह" ॥ ८ ।

४२७२ ॥ अगभ्रंशे युष्मदो उसिउसो रूपे । प्रा० ४ पाद ।

तउआगर-त्रपुकाकर-पुं० । यत्र त्रपुकं ध्यायते । त्रपुकध्याप-
नस्थाने, स्था० ८ डा० १ नि० चू० ।

तउस-वपुष-न० । त्रपतेः कृप् । त्रप्-वप दाहे, क-क० । कर्क-
टीवृत्ते गौराध्वित्वात् स्त्री० । 'स्त्री' इतिख्याते वृक्के, वाच० ।
वृद्धीविशेषे, आचा० १ श्रु० १ अ० ५ उ० । व्य० । प्रज्ञा० ।
पत्राणि पतेशामेकजीवाधिष्ठानानि, पुष्पाव्यनेकजीवाऽऽत्मका-
नि । प्रज्ञा० १ पद ।

तउसमिजिया-त्रपुषमिजिका-स्त्री० । श्रीम्व्यजीवाविशेषे,
जी० १ प्राति० ।

तए-ततस्-अव्य० । तस्मादित्यर्थे, उक्त० १ अ० ।

तओ-ततस्-अव्य० । दौरसेनीप्रागधीनविषये एव दः, प्राकृते
तु न दः । प्रा० १ पाद । तस्मादित्यर्थे, वाच० ।

तं-तत्-अव्य० । बहुसाधिकारादन्यस्यापि व्यञ्जनस्य प्रकारः ।
"मोऽनुस्वारः" ॥ ८ । १ । २३ ॥ इति प्रकारस्यानुस्वारः । प्रा०
१ पाद । "त वाक्योपन्यासे" ॥ ८ । २ । १७६ ॥ तं इति वा-
क्योपन्यासे प्रयोक्तव्यम् । "तं तिभमयं हिमोक्त्वं ।" प्रा० २
पाद । तस्मादित्यर्थे, अ० १५ हा० । विपा० । तदिति निर्देशे,
भाव० ४ अ० । प्रक्रान्तपरामर्शान्, त्रि० । आचा० १ श्रु० २ अ०
५ उ० । अनु० । "तं जदा-सासमसाभो तिबिहा पण्त्ता । तं
जदा-जाणिया, अजाणिया, दुब्बिअदा जाणिया ।" तद्यथेत्यु-
दाहरणोपदर्शनार्थे, न० । आचा० । अनु० । स्था० । तद्यथेति वा-
क्योपन्यासार्थे, आचा० १ श्रु० ५ अ० ५ उ० । आवा० सूत्र० ।

तं-देशी-पृष्ठे, दे० ना० ५ वर्गे १ गाथा ।

तं-देशी-कविकासाङ्के, शिरोविहीने, स्वराधिके च । दे० ना०
५ वर्गे १९ गाथा ।

तं-व-ताएव-न० । नृत्ये, जी० ३ प्राति० ४ उ० । "मप्येगह-
या तंवेति" । आ० म० १ अ० १ खण्ड । ताएवरूपं नृत्यं
कुर्वति, रा० ।

तं-तुल-ताडुल-पुं० । तमि-रुल्लु । धान्याऽऽदिसारे, निस्तुषे
धान्याऽऽदौ, तण्डुलीयशाके च । विरुद्धे, पुं० । स्त्री० । टाप ।
वाच० । घ० । आ० म० । वृद्धीविशेषे, 'टावरु' इति गुर्जरभा-
षा । स० । "आसी य पाणिधमी, तिमियतडुलपवालपुनभोई ।"
तण्डुलशब्देन औषध्य उच्यन्ते । आचा० १ अ० ।

तंत-तन्त्र-न० । आ० म० १ अ० १ खण्ड । शास्त्रे, पञ्चा० ६
विब० । आ० चू० । आ० म० । विद्यायाम्, स्था० ८ डा० । सिद्धा-
न्ते, पं० व० ४ द्वार । षष्ठ्यां स्त्रीकलायाम्, कल्प० ७ कण । "सुसं-
प्रणितं तंतं, मणिज्जप तस्मि व जमत्यो ।" "तनु" विस्तारे
तन्यते विस्तार्यते यद्यस्मादनेनास्मादस्मिन् घाऽर्थ इति तन्त्र-
म् । अथवा तन्यते विशिष्टरचनया तदेव विस्तार्यते इति तन्त्रं
सूत्रधेवोच्यते । विशेषः ।

तान्त-त्रि० । कायेन खेदवति, क्ता० १ भु० ८ अ० । " संता तता
परितता । " खेदवाचका एते । नि० १ भु० १ वर्ग १ अ० ।

तंततर-तन्वान्तर-त० । दर्शनान्तरे, पञ्चा० १० वि० ।

तंतगुणि-तन्त्रयुक्ति-स्त्री० । आगमाऽऽभितोपपत्तौ, पञ्चा० ४
वि० । शास्त्रीयोपयुक्तौ, पञ्चा० १ वि० ।

तंतही-देशो- करणे, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तंतय-तन्त्रज्ञ-त्रि० । तन्त्रं वेदविशेषकमप्यञ्जिकाऽऽदि, तस्मा-
त्कृतं तन्त्रज्ञम् । करणे, कर्मणे च । उक्त० १ अ० ।

तंतव-तन्तव-पुं० । चतुरिन्ध्रिज्यजीवविशेषे, प्रका० १ पद ।

तंताणुसार-तन्त्रानुसार-पुं० । शास्त्रानुसारे, षो० १२ वि० ।

तंतिय-तान्त्रिक-त्रि० । तन्त्रोवाचनं शिल्पमस्येति तान्त्रिकः ।
तन्त्रोवाचनशिवोपजीविनि, अनु० ।

तंती-तन्त्री-स्त्री० । बीजायाम्, जी० ३ प्रति० ४ उ० । आ०
प्र० ३ कर० । आवा० । औ० । रा० । जं० । सू० प्र० । 'तंती' ता-
न्त्र्यो जयन्ते । अनु० । बीजाभिधेये, प्र० ५ सम्ब० द्वार । " तं-
तीनलतामनुमिय । " तन्त्री बीजा, तलतालो हस्ततालाः, तालः
कंसिका, कुट्टिनानि वादिशानि । जी० ३ प्रति० ४ उ० । " तंतीत-
लतामनीयवाह्यरवेण । " तन्त्री बीजा, तला हस्ततालाः, कंसि-
कास्तलासा वा हस्ततालाः, गीतवादिने प्रतीते, तेषां यो रवः
स तथा तेन । अ० ६ श० ३३ उ० । गुरुक्याम, देहशिरायाम्,
रज्ज्वाम्, नवीभेदे, युवतीभेदे च । वाच० ।

तंतीमम-तन्त्रीमम-त्रि० । बीजाऽऽदितन्त्रीशब्देन तुल्ये, इथा०
७ डा० ।

तंतु-तन्तु-पुं० । तन्त्यते भवोऽनेनेति तन्तुः । भवतृष्णायाम्,
उक्त० २३ अ० । तुरीयेमाऽऽहो, ज० ६ श० ३ उ० ।

तंतुवस्त्रोकी-देशी-कथकतन्त्रोपकरणे, दे० ना० ५ वर्ग ७ गाथा ।

तंतुगव-तन्तुगत-त्रि० । तन्तोस्तुरीयेमाऽऽदेरपनीतमात्रे, अ० ६
श० ३ उ० ।

तंतुगव-तन्त्रोक्त-त्रि० । तुरीयेमाऽऽदेरुत्तीर्णे, अ० ७ श०
३ उ० ।

तंतुय-तन्तुज-त्रि० । तन्तुभ्यो जातं तन्तुजम्, कर्मणे, कर्मणे च ।
उक्त० २ अ० ।

तंतुवद-तन्तुवद-पुं० । गन्धप्रधानवनस्पतिविशेषे, उ० प्र० ।

तंतुवाय-तन्तुवाय-पुं० । कुविन्दे, प्र० २ द्वार । आ० प्र० ।
कल्प० । प्रका० । अनु० ।

तंतुवायसाज्ञा-तन्तुवायसाज्ञा-स्त्री० । कुविन्दशास्त्रायाम्, अ०
१५ श० ।

तंतोपार-तन्त्रावतार-पुं० । तन्त्रे आगमे अवतारः प्रवेशः । आ-
गमप्रवेशे, घ० १ अवि० ।

तंतुगुजाण-तन्दुकोद्यान-न० । आवस्थया नगर्या बहिरुद्याने, य-
च्च कोष्ठकं श्रेयम् । आ० भू० १ अ० ।

तंतुस-तन्दुस-पुं० । धाम्ने, तन्दुसवाहान् गुणादि । तं० ।

तंतुमच्छिन्नग-तन्दुलच्छिन्नक-त्रि० । तन्दुलप्रमाणकण्डैः क-
च्छिन्ने, स्त्री० ।

तंतुलपिष्ट-तन्दुलपिष्ट-न० । अमाशोषहततन्दुलकुङ्कुरे, नि०
भू० ४ उ० ।

तंतुसमच्छ-तन्दुसमत्स्य-पुं० । मरस्यनेवे, जी० १ प्रति० । प्रका० ।
तंतुसवेयालिय-तन्दुसवैचारिक-न० । तन्दुलानां वर्णशताऽऽयु-
ष्कपुरुषप्रतिदिनमोक्षानां सङ्ख्याविचारेणोपलक्षितं तन्दुसवै-
चारिकम् । श्रीबीरहस्तदीक्षितमुनिविरचिते मन्दीसूत्रोक्तग्रन्थ-
विशेषे, तं० ।

निज्जरियत्रामरणं, बंदिता जिणवरं महावीरं ।

बुच्छं पयस्यगमिणं, तंतुलवेयालिपं नाम ॥ १ ॥

ननु किमस्ति प्रकीर्णकानि, कथं तेषां चोत्पत्तिः ? उच्यते- " भ-
र्त्ता १, अणुभोगवाराहं २, देविदत्तभोगं ३, तंतुलवेयालिपं ४, चंदा-
विच्छेदं ५ । " इत्यादीनि धीनन्दिमूत्रोक्तानि कासिकोक्तानि कने-
भिनानि चतुरस्रोत्तिसदृशसंख्यानि प्रकीर्णकान्यभवनं श्रीशुच-
भस्वामिनः । कथम् ? अत्र भस्व चतुरस्रोत्तिसदृशप्रमाणाः अमणा
आसीरन्, तैरेकेकस्य विरचितत्वात् १ । पयं संख्येयानि प्रकी-
र्णकसदृशानि आसीरन् जिनाऽऽजीनां मध्यमजिनानां यस्य
यावन्ति प्रवर्तितं तस्य तावन्ति प्रथमानुयोगतो बंदिनयानि २ ।
चतुर्दशप्रकीर्णकसदृशानि आसीरन् वर्तमानस्यामिषः ३ ।
इति तेषां मध्ये धीनन्दिमानस्यामस्यहस्तदीक्षितेनैकेन साधु-
ना विरचितमिदं तन्दुलवैचारिकप्रकीर्णकं, तस्य व्याख्या कि-
यते इति । (निज्जरिय सि) निज्जरितं सर्वथा कथं मोक्षं जरा च
बुच्छं, परणं च पञ्चात्वं जरामरणम् । यद्वा-जरया बुद्धभावेन,
जरायां बुद्धभावे वा मरणं येन सं निज्जरितजरामरणः, तं यन्दिस्वा
कायवाग्मनोभिः स्तुतिं विधाय जिना रागद्वेषाऽऽदियनशीलाः
सामान्यकेवलिनस्तेषु तेभ्यो वा परः प्रधानार्तशवापेक्षया जेष्ठो
जिनवरस्तं जिनवरम् । (तं०) महाध्यासौ धीरश्च कर्मविदारण-
सहिष्णुर्महावीरस्तम्, (बुच्छं मि) यज्ये जणिष्यामि, प्रकीर्णकं
श्रीबीरहस्तदीक्षितमुनिविरचितं मन्दीसूत्रोक्तं ग्रन्थविशेषमिदं
प्रत्यक्षं तन्दुलानां वर्णशताऽऽयुष्कपुरुषप्रतिदिनमोक्षानां सं-
ख्याविचारेणोपलक्षितं तन्दुलवैचारिकं नामेति ॥ १ ॥ (तं०)

अथाशोकं निरूपयन्ति-

आहारो उस्पासो, संधिनिराजो य रोमकूवाई ।

पित्तं रुहिरं सुककं, गणियं गणियपहाणेहि ॥ १६ ॥

अत्र प्रकीर्णके जीवानां गर्भे आहारस्वरूपम्, गर्भे उच्छ्वासप-
रिमाणम्, शरीरे सन्धिरूपकम्, शरीरे शिराप्रमाणम्, घृष्टि
रोमकूवाणि, पित्तम्, रुधिरम्, शुक्रम् । अशब्दास्तुष्टाऽऽवि-
कम् । पतनपूर्वकं गणितं संख्याप्रमाणतो निरूपितं, के ?
गणितप्रमाणैस्तीर्थकरणधराऽऽदिभिः ॥ १६ ॥ तं० ।

तंदुभिज्ज-तन्दुलीय-शाकावशेषे, दे० । वाच० ।

तंदुलेजग-तन्दुलीयक-पुं० । हरितवनस्पतिभेदे, प्रका० १
पद । आवा० ।

तन्दुलेयक-पुं० । हरितवनस्पतिभेदे, प्रका० १ पद ।

तंघ-ताम्र-न० । तम-रक्त-दीर्घम् । प्राकृते- " ह्रस्वः संयोगे " ॥
७ । १ । ८४ ॥ इति सूत्रेणाऽऽदेष्टव्यः । प्रा० १ पाद । " स्तस्य

योऽनमस्त-स्तम्भ " ॥ ८ । २ । ४५ ॥ अनामस्तस्तम्भे इ-
त्युकेस्तस्य यः । " तान्नाऽऽज्ञे स्तम्भः " ॥ ७ । २ । ५६ ॥ इति सं-
शुक्तस्य मयुक्तो वकारः । प्रा० २ पाद । धातुविशेषे, प्रज्ञा० १
पाद । उत्त० । सूत्र० । "तंवायाणि वा, तउपायाणि वा, सुयष्ट-
पायाणि वा ।" ग० ३ अधि० । अरुणे, पुं० । औ० । तद्धात, त्रि० ।
वाच० । सुदेवे, प्रश्न० ४ सञ्ज्ञ० द्वार ।

तंबकिपी-देशी-इन्द्रगोपे, दे० ना० ५ वर्ग ६ गाथा ।

तंबकुसुप-देशी-कुरवके, दे० ना० ५ वर्ग ६ गाथा ।

तंबचूड-ताम्रचूड-पुं० । ताम्रा चूडा यस्य । कुक्कुटे, हा० १
श्रु० १ अ० । " सोवेऽत्यगादाध्यामां, राजेस्तावदतः परम् ।
ताम्रचूडकनाश्वी-क्षयाचिद्विषया यदि " ॥ १७ ॥ ती० ७ कञ् ।
संयटकरी-देशी-शेफालिकायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तंबणह-ताम्रनख-त्रि० । ताम्रा ह्य रक्ता नखाः करुहा यासां
तास्ताम्रनखाः । ताम्रनखशोढितनखयानि, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

तंबणिष्णह-ताम्रस्तिग्धनख-त्रि० । ताम्रा अरुणाः स्निग्धाः
कान्तिमन्तो नखा येषां ते तथा । कान्तिमदरुणनखे, प्रश्न० ४
आध० द्वार ।

तंबरासि-देशी-गोधूमेषु, कुकुमच्छायायां च । दे० ना० ५ वर्ग ५
गाथा ।

तंबलित-ताम्रलित-पुं० । देशभेदे, कश्चित्तिन्धुनाम्रलितको-
ङ्कणाऽऽदिके देशेऽधिका दृश्यमशका भवन्ति । सूत्र० १ श्रु० २
अ० १ उ० ।

तंबा-देशी-गवि, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तंबागर-ताम्राकर-पुं० । ताम्रध्मापनस्थान, यत्र ताम्रं ध्मायते ।
स्था० ७ उ० । यत्र ताम्रमुत्पद्यते । ताम्रोत्पत्तिस्थाने, नि० चू०
४ उ० ।

तंबाप-ताम्राक-पुं० । स्वनामक्याते प्रामे, यत्र भक्षिकापुर्या मा-
गते बीरभगवति नन्दिनेणः पार्श्वोपत्यो भग्नाहतः स्वर्जगा-
म । आ० क० । आ० चू० ।

तंबिरा-देशी-गोधूमेषु, कुकुमच्छायायां च । दे० ना० ५ वर्ग
५ गाथा ।

तंबूलीदल-ताम्बूलीदल-न० । नागवल्लीपत्रे, अनेकशकलीकृत-
करमर्दितप्रहरमाधृतताम्बूलीदलं सचित्तमचित्त वेति प्रश्ने,
उत्तरम-एतादृशपत्रस्याचित्तीभवने व्यवहारो नास्तीति । १९६
प्र० । सेन० २ उ० ।

तंबेरी-देशी-शेफालिकायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तंबोली-ताम्बूली-न० । " मोत् कुम्माएरु-तणीर-कूरर-स्थूल-
ताम्बूली-गुरुबी-मूल्य " ॥ ८ । १ । १२४ ॥ इति ऊन मोत् ।
प्रा० १ पाद । नागवल्लीदले, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० २ उ० ।
पञ्चा० । पत्रपूज्यद्विर्यटिकाकथकाऽऽदिस्वादिमे, य० २
अधि० । प्रथ० । अनु० ।

तंबोली-ताम्बूली-स्त्री० । नागवल्लीयाम्, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।
ज० । कन्प्रययोऽन्वय, शोमसिका त्रपुसिका ताम्बूलिका इ-
त्येवमादिका वृत्त्यः । १५० ए उ० ।

तंबोलीपंडवग-ताम्बूलीमण्डक-पुं० । ताम्बूली नागवल्ली
नमया मण्डकाः । नागवल्लीप्रथमण्डपे, रा० । जी० ।

तंस-इयसू-त्रि० । " एगे तंसे । " निस्त्राऽऽशो यस्मिन् तत् इय-
सूम् । स्था० १ उ० । " वकाऽऽवाचन्तः " ॥ ८ । १ । १६ ॥ इ-
त्यनुस्वारः । प्रा० १ पाद । " न डीर्घानुस्वारात् " ॥ ८ । २ ।
ए२ ॥ इत्यनुस्वारात्परम्य सम्य द्वित्वनिषेधः । प्रा० २ पाद ।
शृङ्गाटकफलवत् त्रिकोणे, अनु० । " रहस्से वट्टे तंसे चउरं-
से । " अनु० ।

तकार-तकार-पुं० । 'त' इत्येवंरूपे घणे, आध० ४ अ० ।

तक-तक-न० । इत्येवंरूपे, वृ० १ उ० । " तककुकेणाह-
रण । " नि० चू० १ उ० ।

तत्क-त्रि० । ईदृशे, अनु० ।

तर्क-पुं० । तर्कणं तर्कः । स्था० १ उ० । संशयादूर्ध्वं भवितव्य-
ताप्रत्यये, सद्दर्शपर्यालोचनाऽऽत्मके भवितव्यमत्र स्थापुना
पुरुषेण वेत्येवरूपे ज्ञानावशेषे, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । सं-
भवत्पदार्थास्तित्वाव्यवसायरूपे ऊहे, आवा० १ श्रु० ५ अ०
६ उ० । विमर्शे, स्था० १ उ० । विचारे, दृश० १ अ० । प-
र्यालोचने, आवा० १ श्रु० ८ अ० २ उ० ।

तर्कमपि कारणगोचरस्वरूपैः प्रकथयन्ति-

उपलब्धानुपलब्धसम्भवे त्रिकालीकक्षितसाध्यसाधनसंब-
न्धाऽऽद्यात्मनोभिदमस्मिन् सत्येव जयतीत्याद्याकारं संवे-
दनमहाऽरनामा तर्कः ॥ ७ ॥

उपलब्धानुपलब्धसम्भवा प्रमाणमात्रेण ग्रहणाग्रहणाभ्यां संभव
उत्पत्तयेत्येति कारणकीर्तनम् । त्रिकालीकक्षितयोः कालत्रयी-
वर्तिनोः साध्यसाधनयोर्मध्यगमकयोः संबन्धोऽविनाभावो व्या-
प्तिरित्यर्थः । स आदिष्वेव शेषदेशकालवर्तिवाच्यवाचकसम्ब-
न्धस्याऽऽत्मनो गोचरः यस्य तत्तथेति विषयाऽऽविष्करणम् । इ-
दमस्मिन् सत्येव भवतीत्यादिशब्दादिदमस्मिन्नसति न भवत्येवे-
त्याकारं, साध्यसाधनसंबन्धाऽऽत्मनो, पञ्चजातीयः शब्द
पञ्चजातीयस्यार्थस्य वाचकः, सोऽपि तथाभूतस्तथाभूतस्य वाच्य
इत्याकारं वाच्यवाचकनाच्चाऽऽत्मनो च संबन्धनमिहोपादीय-
त इति स्वरूपप्रतिपन्नम् । एवमनं यद्वेदनं स तर्कः कीर्त्यते, ऊह
इति च संज्ञान्तरं भवते । ये तु तायागताः प्रामाण्यमूहस्य नोहा-
चकारे । तेषामशेषशून्यत्वपातकाऽऽपातः । आः ! किमिदमका-
ण्डकूमाण्डकूम्बरोदुम्बरमजिधीयते । कथं हि तर्कप्रामाण्यानुप-
गममात्रेण ह्यमसमञ्जसमापनीययेत ! । शृणु-आध्यामि
किञ्च । तर्कप्रामाण्ये तावदानुमानस्य प्राणाः प्रातवन्धप्रतिप-
त्युपायापायात् । तद्भावेन प्रत्यक्षस्याऽपि । प्रत्यक्षेण हि पदा-
र्थान् प्रतिपद्य प्रमाता प्रवर्तमानः क्वचन संवादादिदं प्रमा-
णमिति, अन्यत्र तु विसंवादादिदमप्रमाणमिति व्यवस्थाप्र-
न्यमावधनीयात् । न खलु उत्पत्तिसमात्रेणैव प्रमाणाप्रमाणविषे-
कः कर्तुं शक्यः, तद्वशायां मुमयोः सौसदृश्यात् । संवाद-
विसंवादापेक्षायां च तावन्नये निश्चित एवानुमानोपनिपा-
नः । न चेद् प्रतिषन्धप्रतिपत्तौ तर्कस्वरूपोपायापायं । अनुमा-
नाध्यक्षप्रमाणाभावे च प्रामाणिकमानिनस्ते कौतुकी प्रमेय-
व्यवस्थाऽपीत्यायाता त्वदीयहृदयस्यैव सत्यस्य शून्यता । साऽ-
पि वा न प्रमेति । प्रमाणमन्तरेण तस्या अपि प्रतिपत्तुमश-

तद्वरण-तत्क्षण-न० । तस्मिन्नेव क्षणे, " तद्वरणमोलुग-
 दुष्कृतसरीरलाघवसुखनिष्ठाया । " तत्क्षणमेव प्रवजामीति-
 वचनश्रवणक्षण एव श्रवणक्षानं दुर्बलं च शरीरं यस्याः
 सा तथा । लाघवेन शून्या लाघवशून्या, निष्ठाया निष्प-
 ज्ञा, ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः । म० ६ श० ३३ व० ।

तत्त्वमात्र-तत्त्व-त्रि० । तनूकृति, अनु० ।

तत्त्वय-तत्त्व-पुं० । तत्त्व-पुत्र । कश्यपस्य पुत्रे नामभेदे,
वाच० । आच० । विश्वकर्मेणि वर्द्धकौ, वाच० ।

तत्त्वसिला-तत्त्वशिला-स्त्री० । वहलीदेशे बाहुबलेनगर्भाम्,
आ० म० १ अ० १ कण्ड । कण्ड० । आच० । आ० चू० ।

तगर-तगर-पुं० । गृ-अच्, तस्य क्रौडस्य गरः । 'टगर' इति
क्याते कुके, वाच० । गन्धर्व्यविशेषे, ग्रहन० ५ सं० द्वार ।
सूत्र० । आ० । रा० । जं० । जी० । " अगतरगरांआकुंमे-
न । " अनु० ।

तगार-तकार-पुं० । तच्छब्दघटकस्यानुकरणं 'त' इति । ततः
कारप्रत्ययः । निर्देशे, नि० चू० १ उ० ।

तगुण-तद्गुण-पुं० । " अन्यन्वजनस्य " ॥ ८ । १ । ११ ॥
इति दकारलोपः । समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायामन्यत्पमन-
मवत्रं च तेनोभयमपि भवति । प्रा० १ पाद । अलङ्कारके अ-
र्थालङ्कारभेदे, वाच० ।

तग-देशी-सूत्रे, कङ्कणके, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तगुण-पुं० । ' तगुण ' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

तच्च-तद्य-न० । तथा तत्र साधु यत् । वाच० । " ह्यन्त-
स्त्वन्तानिभले " ॥ ८ । २ । २१ ॥ तस्ये चोऽपि भवति । इति
यकारस्य चकारः । प्रा० २ पाद । चकारस्य द्वित्वम् । अवि-
तये, सत्ये, तत्त्वकृते, उच० २० अ० । जी० । आच० । तज्जति,
त्रि० । वाच० ।

तत्त्वकर्मसंपन्न-तत्त्वकर्मसंप्रयुक्त-त्रि० । तत्त्वानि सत्यफला-
न्यव्यभिचारितया कर्माणि क्रियास्तत्संपदा तत्त्वमृत्त्या यः प्र-
युक्तः स तथा । तस्मिन् तत्त्वधत्ते, उच० ३ अ० ।

तत्त्वावाङ्(ण्)-तत्त्ववादिन-पुं० । कैशाश्वराजस्य शतानीकस्य
धर्मपाठके, आ० क० । आ० चू० । आ० म० ।

तत्त्वावाय-तत्त्ववाद-पुं० । तत्त्वानि वस्तुनामैदम्पर्याणि तेषां वा-
दस्तत्त्ववादः । इष्टिवादे, स्था० १० डा० ।

तत्त्ववाद-पुं० । तस्यो वादस्तत्त्ववादः । इष्टिवादे, स्था०
१० डा० ।

तच्चित्त-तच्चित्त-त्रि० । तस्मिन् भगवच्छब्दे चित्तं भाषो मनो
वेषं ते तच्चित्ताः, सामान्योपयोगापेक्षया वा तच्चित्ताः । औ० ।
तास्मिन्नेव आशयके चित्तं सामान्योपयोगरूपं यस्येति तस्मिन्
विवक्तिने जावमनोयुक्ते, सामान्योपयुक्ते च । ग० २ आचि० ।
अनु० । विपा० ।

तच्छ-तक्ष-चा० । तनूकरणे, ज्वादि० । पक्षे-स्वादि० पर०-स-
क०-वेद । " तक्षेस्तच्छ-वच्छ-रूप-रम्भाः " ॥ ८॥ ११४ ॥ इति
तच्छाऽऽदेशः । ' तच्छ ' । प्रा० ४ पाद । " कप्येति करकरादि,
तच्छित्ते परोपरं सुणीति । " तक्षयन्ति सर्वशो देहावयवा-
पनयनेन तनून् कारयन्ति । सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० ।

तच्छग-तक्षग-न० । कुराऽऽदिना त्वचस्तनूकरणे, विपा० १
शु० १ अ० । सूत्र० । वास्या काष्ठस्येव वेदकर्मरूपे शाटीर-
दके, ग्रहन० ३ आच० द्वार । ह्य० ।

तच्छसिला-तक्षशिला-स्त्री० । वहलीदेशे बाहुबलेनगर्भाम्,
यत्र बाहुबलिविनिमित्तं धर्मचक्रम् । ती० ४३ कण्ड । प्रवि० ।
तच्छिद-वशी-कराते, दे० ना० ५ वर्ग ३ गाथा ।

तच्छिय-तक्षयित्वा-अच्य० । वास्यादिना तक्षयं कृतव्यर्थे,
सूत्र० १ शु० ४ अ० १ उ० ।

तज्ज-तज्ज-त्रि० । तस्माज्जातं तज्जम् । तच्छब्दविधित्वापुर-
णे, पो० ७ विष० ।

तर्ज-चा० । तर्जने, ज्वादि०-पर०-सक०-सेद् । तर्जति । अत-
र्जीत् । चुरादि०-मात्म०-सक०-सेद् । तर्जयते । अतर्जयते ।
वाच० ।

तज्जण-तर्जन-ग० । शिरोऽङ्गुल्यादिस्फोरणतो ह्यास्यसि रे जा-
ह्य । इत्यादिभयने, औ० । तं० । ग्रहन० । ह्या० । आच० ।

तज्जमाण-तर्जित-त्रि० । ह्यास्यसि रे यन्मम इदं वचनं इत्ये-
त्येवं जीययति, विपा० १ शु० १ अ० ।

तज्जाह्य-तज्जातिक-त्रि० । तस्माज्जातिरुपपत्तिव्यस्य सः । त-
ज्जाह्ये, सूत्र० १ शु० ४ अ० ३ उ० ।

तज्जाह्य-तज्जातीय-त्रि० । अजिज्जातोये, वाच० ४ अ० ।
आच० ।

तज्जाय-तज्जात-त्रि० । तस्माद् विवक्षितात् सकाशाज्जातं त-
ज्जातम् । तदुत्पत्ते, दशा० ३ अ० । स्था० ।

तज्जायदोसे मङ्गदोसे, पस्यारदोसे परिहारदोसे ।

सत्त्वस्वणकारणहेतुदोसे, संकामर्ण निगहवत्पुद्गलोसे ॥१॥

" तज्जाय " इत्यादि वृत्तम् । एते हि गुरुशिष्ययोर्वादिप्र-
तिवादिनोर्वा वादाभ्या इव लक्ष्यन्ते । तत्र तस्य गुर्वदे-
र्जातं जातिः प्रकारो वा जन्मकर्माऽऽदिलक्षणं तज्जातं, तदेव
वृषणमिति कृत्वा दोषस्तज्जातदोषस्तथाविधकुलाऽऽदिना
वृषणमित्यर्थः । अथवा-तस्मात्प्रतिवादादेः सकाशाज्जातः क्रो-
धाभ्युत्पन्नस्तज्जाऽऽदिलक्षणो दोषस्तज्जातदोषः । (शेषोऽन्यत्र)
दशविधदोषाणां मध्ये प्रथमे दोषभेदे, स्था० १० डा० ।

तज्जायसंसृचरग-तज्जातसंसृचरक-त्रि० । तज्जातेन देय-
व्याविरोधिना वत्संसृष्टं हस्ताऽऽदि तेन दीयमानं वक्ष्यति
तस्मिन्, स्था० ३ डा० १ उ० ।

तज्जाया-तज्जाता-स्त्री० । तुल्यजातीयक्रियमात्रायां परिहाय-
नायाम्, वाच० ४ अ० ।

तज्जिय-तज्जित-न० । एकोनविंशतितमे यन्त्रदोषे, शु० ।

एकोनविंशतिदोषमाह-

एव विकृप्पसि ए पसीयसि, कट्टसिरो चेव तज्जिते एयं ।

सीसंशुसिमादीदि व, तज्जेति गुहं पाणिबन्धते ॥

काष्ठघटितांशवदेवताविशेष इयाऽवन्त्यमानो न कूप्यति, तथा-
वन्त्यमानोऽप्यविशेषकृतया न प्रसीदसीत्येवं तर्जयन् निर्जस्वन्
यत्र यन्त्रे तज्जितम् । यदि च मेलापकमध्ये बन्दनक मां दा-
पयौस्तद्व्याचार्थः । परं हास्यते तथैकार्कन इत्यभिप्रायवान्
यदा शीघ्रैवाङ्गुल्या वा प्रदेशिनीकक्षयया गुहं प्रविपतद् बन्-
मानस्तज्जयति, तदा तज्जितम् । शु० ३ अ० ।

तज्जीवतच्छरीर-तज्जीवतच्छरीर-न० । स चाऽसौ जायते । तज्जीवः कायाऽऽकारो जूतपरिणामस्तदेव शरीरम् । जीवशरीरबोरेक्ये, सूत्र० १ सु० १ अ० १ उ० ।

तज्जीवतच्छरीरवाङ् [ष]-तज्जीवतच्छरीरवादिन-त्रि० । नास्तिकविशेषे, सूत्र० ।

साम्प्रतं तज्जीवतच्छरीरवादिमतं पूर्वपक्ष्यमाह-

पक्षेभं कसिणो आया, जे बाला जे अ पंदिआ ।

संवि पिआ न ते संति, नऽत्ये सत्तोववाइया ॥ ११ ॥

तज्जीवतच्छरीरवादिनामयमज्जुपगमः-यथा पञ्चज्यो जूतेज्यः कायाऽऽकारपरिणतेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यते, अभिव्यज्यते च, एकैकं शरीरे प्रति प्रत्येकमात्मनः कृत्स्नाः सर्वेऽप्यारम्भान् एवमवस्थिताः । ये बाला अज्ञाः, ये च पाण्डिताः सदसद्विभेदज्ञाः ते सर्वे पुण्यं व्यवस्थिताः । न ह्येक एवाऽऽत्मा सर्वव्यापितेन भुज्जुपगमः । बाला शरीरनःऽऽद्यावद्भागप्रसङ्गात् । ननु प्रत्येकशरीराऽऽश्रयत्वेनाऽऽमवबुध्यमाहृतानामपीष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह-सन्ति विद्यन्ते यावच्छरीरं विद्यन्ते, तदभावे तु न विद्यन्ते । तथाहि-कायाऽऽकारपरिणतेषु जूतेषु चैतन्याऽऽविर्भावो जयति, जूतसमुदाय-विद्यमाने च चैतन्यापगमो, न पुनरन्यत्र गच्छेत्तन्म्यमुपलक्ष्यते । तदेव दर्शयति-(पिआ न ते संतानि) प्रेत्य परलोके न ते आत्मानः सन्ति विद्यन्ते, परलोकांशुयायो न्वात्मा शरीराद्भिन्नः स्वकर्मफलभोक्ता न कश्चिदात्माऽऽस्यः पदार्थोऽस्तीति भावः । किमप्येवमत आह-(नऽत्ये सत्तोववाइया) अस्ति शब्दस्ति-कृतप्रतिकरूपको निपातो बहुवचने कष्टयः । तद्व्यमर्थः-न सन्ति न विद्यन्ते, तदभावे तु न विद्यन्ते, सरथाः प्राणिन उपपातेन निवृत्ता औपपातिका जवाद्भयान्तरगात्मिनो न भवन्तीति तात्पर्यार्थः । तथाहि तद्भागम-"विज्ञानघन एवैनेज्यो जूतेभ्यः समुत्पाद्य ताभ्येवानु विनश्यतीति, न प्रेत्य संज्ञा अस्तीति ।" ननु प्राणुपन्यस्त्वज्जीवतच्छरीरवादिनोऽस्य च तज्जीवतच्छरीरवादिनः को विशेषः ? इत्यत्राच्यते-ज्जीवतच्छरीरवादिनो जूताभ्येव कायाऽऽकारपरिणतानि धावनवर्णनाऽऽदिकां क्रियां कुर्वन्त्यस्य तु कायाऽऽकारपरिणतेभ्यो जूतेज्यश्चैतन्याऽऽस्य आत्मोत्पद्यते-भविष्यत्यनेन च, तेभ्यश्चाभिन्न इत्यर्थे विशेषः ॥ ११ ॥

एवं च धर्मिणोऽभावाद्भयस्याप्यभाव इति दर्शयितुमाह-

नऽत्ये पुणे च पावे वा, नऽत्ये लोए इतो परे ।

शरीरस विणानेणं, विणामो होइ देहिणो ॥ १२ ॥

पुण्यमभ्युदयप्रालिङ्गणं, तच्छिपरीतं पापम्, एतदुज्जयमपि न विद्यते, आत्मनो धर्मिणोऽज्ञावात् । तदज्ञावाक्यं नास्त्यतोऽस्मा-ल्लोकात् परोऽन्यो लोको यत्र पुण्यपापानुभव इति । अत्रार्थं सू-चिकारः कारणमाह-शरीरस्य कायस्य विनाशेन जूतविघट-नेन, वेदित आत्मनोऽप्यभावो भवति, यतो न पुनः शरीरे विनष्टे तस्मादात्मा परलोकं गत्या पुण्यं पापं याऽनुभवतीत्यनो धर्मिण आत्मनोऽभावात्कर्मयोः पुण्यपापयोरप्यभाव इति । अस्मिन्प्रकारे बहुवो दृष्टान्ताः सन्ति । तथा-यथा जलबुद्बुदो जलातिरकेण नापरः कश्चिद्विद्यते, तथा जूतनिरकेण नाऽ-परः कश्चिद्व्याप्तेति । तथा च यथा कःलीकृतम्भस्य बाह्यस्त्व-गपनयने क्रियमाणे तस्मात्प्रमिष सर्वे नाऽन्तः कश्चित्सारो-ऽस्त्येवं जूतसमुदाये विद्यमाने सति तावन्मात्रं विहाय नास्तः-

सारजूनः कश्चिदात्माऽऽस्यः पदार्थं उपलभ्यते । यथा वा जलात् जलमप्यत्राजमनद्रूपमपि ककुब्जमुपादयति, एवं जूतसमुदायोऽपि विशिष्टाकथोपेतो जीवसाम्प्रतिमुपादयतीति । यथा च स्वप्ने बहिर्मुखाऽऽकारतया विज्ञानमनुजूपने, भ्रान्तिरेणैव ब्रह्ममर्थम्, एवमात्मानमन्तरेण तद्विज्ञानं जूतसमुदाये प्रादुर्भवतीति । तथा यथाऽऽद्यै स्वच्छत्वात्प्रतिविम्बतो बहिःस्त्रिनोऽप्यर्थोऽन्तर्गतो लक्ष्यते, न चाऽसौ तथा । यथा च प्राप्ते भौमेनोष्मणा परिस्पन्दमाना मरीचयो जलाऽऽकारं विज्ञानमुपादयन्ति, एवमन्येऽपि गन्धध्वनराऽऽद्यः स्वस्वरूपेणाऽनथाज्ञाना अपि तथा प्रतिभासन्ते, तथाऽऽत्माऽपि जूतसमुदायाऽऽकारपरिणतो सत्यां पुण्यगन्धेय तथा भ्रान्ति समुपादयतीति । अमोषां च दृष्टान्तानां प्रतिपादकानि केचित्सूत्राणि व्याचक्षते । अस्माभिस्तु सूत्रा-ऽद्यै चिरन्तनटीकायां आदृष्टवाचाभिरुक्तानीति ॥ ननु च यदि जूतव्यातिरिक्तः कश्चिदात्मा न विद्यते, तत्कृते च पुण्यापुण्ये न, तत्कथमेतच्छब्दचिदं घटने ? तद्यथा-कश्चिद्विश्वोऽपरो दृक्को-ऽस्यः सुतगोऽरो दुर्गमः सुखी दुःखी सुकपो मन्दकपो व्या-धितो नीरोगीत्येवंप्रकारा विविधता किंनिबन्धनेति ? अत्रोच्य-ते, स्वभावात् । तथाहि-कुर्वाचिच्छिलाशकले प्रतिमाकूपं विद्यते, तच्च कुङ्कुमागरुचन्दनाऽऽदिष्वेवपनानुजोगमनुभवति, धूपाऽऽद्या-मोदं च, अन्यस्मिन्तु पाषाणखण्डे पादङ्गालनाऽऽदि क्रियते, न च तयोः पाषाणखण्डयोः शुभाशुभे स्तः, यदुदयास्त तादृगवस्था-विशेष इत्येवंस्वभावाज्जगद्बैचिध्यम् । तथाचोक्तम्-"कण्टक-स्य च लोहणरं, मयूरस्य विचित्रता । वर्णाश्च तावच्चूडानां, स्वभावेन भवन्ति हि ॥ १ ॥" इति । तथावतच्छरीरवादिमतं गतम् ॥ १२ ॥ सूत्र० १ सु० १ अ० १ उ० ।

साम्प्रतं तज्जीवतच्छरीरवादिनो मतं निराचिकीर्तुमाह-

जे ते उ वाइणो एवं, लोए तेमिं कम्मो मिया ।

तमाओ ते तपं जंति, मंदा आरंभनिस्सिया ॥ १४ ॥

ये तावच्छरीराऽऽव्यातिरिक्ताऽऽत्मवादिनः एव पूर्व-न्या-भूताभ्यतिरिक्तमात्मानमभ्युपगतवस्तस्ते निराक्रियम्भ-इत्ये-कश्चतुर्गतिभयरूपः सुतगदुर्भेगसुखदुःखेहवरदारिद्र्यादग-त्या जगद्बैचिध्यरूपः कुतः स्यात् ? आत्मानङ्गीकारे पुण्य-पापानां च कथं विभ्वैर्बैचिर्धर्मात्पर्यः ? ते च नास्तिकास्तम-सोऽज्ञानरूपास्तत्रो यास्ति ज्ञानाऽऽवरणाऽऽवृत्ताः पुनर्ज्ञानाऽऽवर-णरूपं तमः प्रविशन्ति । अथवा-सद्विवेकप्रभं सित्वात्मो दुःखं, तस्मात्तमो महादुःखं याप्ति, यतस्ते मग्ना जनाः परलोकनिर-पेक्षत्वाद्याऽऽरम्भनिःश्रिताः (सूत्र० दी० १ अ० १ उ०) तत्र यत्तेस्तावदुक्तम् । यथा-न शरीराद्भिन्नोऽस्स्यामेति । तद्-संगतम् । यतस्तत्प्रसाधकं प्रमाणमस्ति । तदेवम्-विद्यमानक-र्तृकमिदं शरीरम्, आदिमत्प्रतिनियताऽऽकारकत्वात्, रह यद्य-दादिमत्प्रतिनियताऽऽकार तत्तद् विद्यमानकर्तृकं दृष्टम् । यथा घटः, यश्चाविद्यमानकर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताऽऽकारमपि न भवति, यथाऽऽकाशम् । आदिमत्प्रतिनियताऽऽकारस्य च स-कर्तृत्वेन व्याप्तेः व्यापकतिष्ठलौ व्याप्यम्य विनिवृत्तिरिति सर्वत्र योजनीयम् । तथा विद्यमानाधिष्ठातृकार्णांन्द्रियाणि, करणत्वात्, यद्यदि करणं तत्तद् विद्यमानाधिष्ठातृकं दृष्ट-म्, यथा-दण्डाऽऽदिकमिति । अधिष्ठातारमन्तरेण करणत्वा-नुपपत्तिः, यथाऽऽकाशस्य । हवीकाणां चाधिष्ठाताऽऽत्मा, स च तेज्योऽस्य इति । तथा विद्यमानाधिष्ठातृकमिदमिन्द्रियविषय-

कदम्बकम्, आदनाऽऽदेयमद्वावात् । इह यत्र यत्राऽऽदनाऽऽदेयमद्वायस्त्वत्र तत्र विद्यमान आदनाः प्राहको ह्यः । यथा संवत्सकाऽयःपिण्डयोस्तद्विधोऽयस्कार इति । यथात्रेन्द्रियैः करणैर्विषयाणामादनाः प्राहकः स तद्विज्ञा आत्मेति । तथा विद्यमानभोक्तृकमिदं शरीरं, भोग्यत्वात्, आदनाऽऽदिषत् । अत्र च कुलाभाऽऽदीनां मूर्तत्वात्तन्मयत्वसहजत्वदर्शनादात्माऽपि तथैव स्यादिति धर्मविशेषविषयीतसाधनत्वेन विरुद्धा शङ्का न विधेया । संसारिण आत्मनः कर्मणा सहान्यान्यानुबन्धतः कर्माश्चिन्मूर्तत्वाऽऽद्ययुगपदमर्गति । तथा यदुक्तम्—“नास्ति सर्वत्र श्रोत्रपातिकः” इति । तदप्युक्तम् । यतस्तद्वर्जितबालकस्य यः स्तनानिलाषः सोऽन्यामिलाषपूर्वकः, आमलापत्वात्, कुमारानिलापयत् । तथा वायुविज्ञानमन्यविज्ञानपूर्वकः, विज्ञानत्वात्, कुमारविज्ञानयत् । तथा हि—यद्वर्जितबालकोऽपि यावत्स एवाय स्तनद्वयेन नायचारयति, तावन्नोपरतर्ह्यदो मुखमर्पयति स्तने इत्यतोऽस्ति बालके विज्ञानलेशः, स चान्यविज्ञानपूर्वकः । तथाऽप्यद्विज्ञान भवान्तरविज्ञान, तस्मादास्त सत्य भौतपानिक इति । तथा यद्वर्तिहन्तम्—“विज्ञानघन एतेभ्यो भूतैः ज्ञयः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीति ।” तत्राप्ययमर्थः—विज्ञानघनो विज्ञानपिण्ड आत्मा भूतैश्च उपायेति प्राक्तनकर्मप्रशान्तथावयकायाऽऽकारपरिणते भूतसमुदाये तद्वद्वारेण स्वकर्मफलमनुज्य पुणस्तद्विनाशे आत्माऽपि तदनु तेनाऽऽकारेण विनश्यत्परपर्यायात्मरेणोत्पद्यते, न पुनस्तैरेव सह विनश्यतीति । तथा यदुक्तम्—धर्मिणोऽज्ञावात्तर्कयोः पुण्यपापयारमाय इति । तदप्यसमीचीनम् । यथा धर्मी तावदन्तर्गतोक्तकदम्बकेन साधितः, तत्सङ्गा च तद्वर्कयोः पुण्यपापयोःपि निश्चिद्व्यभेदा, जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । यत्तु स्वभावमास्थित्योपलक्षकल दृष्टान्तव्यनोपपत्त्यस्त, तदपि तद्वैकर्म्यवशादेव तथा तथा भवति इति दुर्निवारः पुण्यपुण्यसङ्गाय इति । येषां बहवः कदलीस्तम्भाऽऽदयो दृष्टान्तः आत्मनाऽज्ञावसाधना रोप्यन्ताः, तेऽप्यभिहितनीत्याऽऽत्मनो ज्ञानव्यतिरिक्तस्य परलोकयायिनः सारभूतस्य साधितत्वात् केवलं भवतो वाचालतां प्रस्थापयन्ति । इत्युक्तमन्तप्रसङ्गः शेषं सूत्रं विधियतेऽभ्युपेक्षितदेवं तेषां भूतव्यतिरिक्ताऽऽत्मनिह्वरवादिनां योऽयं श्लोकश्चतुर्गतिरुक्तसंसारो जगद् भवान्तरगतिरुक्तः प्राक् प्रसाधितः सुभगदुर्गगसुरूपमन्त्रकेश्वरदारिद्र्याऽऽदिगत्या जगद्वैचित्र्यलक्षणश्च, स एव ज्ञानो लोकस्तेषां कुतो भवेत् ? कयोपपत्त्या घटेत् ? आत्मनोऽनभ्युपगमात् किञ्चिदित्यर्थः । ते च नास्तिकाः परलोकयायिजीवाऽनभ्युपगमेन पुण्यपापयोश्चाभावाभावाभ्य यत्किञ्चनकारिणोऽज्ञानरूपात्मनः सकाशादन्यत्तमो यान्ति—ज्ञोऽपि ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिरूपं महत्तरं तमं सच्चिन्वन्तीत्युक्तं भवति । यदि वा तम इव तमो दुःखसमुद्धानेन सद्विद्विषयकप्रवृत्तिस्थाद् यातनाभ्यासम् तस्मादेव ज्ञानात्मनः परत्तरं तमो याति । सतमनरकपृथिव्यां रौरवमहोरौरवकाशमहाकाशाप्रतिष्ठानाऽऽख्यं नरकाऽऽवासं यातीत्यर्थः । किमिति ? यतस्ते मन्दा जमा मूर्खाः सत्यपि युक्त्युपपन्ने आत्मन्यसदाभिनिवेशात् तदभावमाश्रित्य प्राण्युपपदकारिण विवाङ्मननिन्दिते आरम्भे व्यापारे निश्चयेन नितरां आश्रिताः संख्याः पुण्यपापयोरज्ञा इत्याश्रित्य परलोकनिरपेक्षयाऽऽस्मिन्निःश्रिता इति सूत्रं १ भू १ अ १ उ ० ।

तं जहा—उद्धं पादतन्ना, अद्वे केपगमत्यया, तिरियं तय—परियंते जीवे, एम आयापज्जे कम्पिणे, एम जीवे जीवति, एम मए णो जीवड, मरीरे धरमाणे धरड, विण्हडिम्म य णो धरड, एयं तं जीवियं जवति, आदहणाए परंहि निज्जड, अगणिज्जापिए मरीरे कयोतवधाणि अट्टीणि भवंति, आसंदापंचमा पुरिमा गांम पञ्चागच्छंति, एवं अमंते अमंविज्जमाणे, जेसि [तं अमंते अमंविज्जमाणे] तेणि तं मयक्खायं भवति । अन्नो भवति जीवो, अन्नं मरीरं, तम्हा ते एवं नो विपस्सिदंति—अयमाउमो ! आया दीदंति वा, हस्सेति वा, परिमंस्सेति वा, वट्टंति वा, तंमंति वा, चउरंनेति वा, आपतेति वा, छल्लंमिएति वा, अट्टंमेति वा, किण्टेति वा, णीलेति वा, लोडियडालिदमुक्किंतेति वा, सुत्तिगंयेति वा, दुब्धिगंयेति वा, तिस्सेति वा, कहुएति वा, कमाएति वा, अंबिन्नेति वा, महुरेति वा, कक्कमंति वा, मउएति वा, गुहएति वा, लहुएति वा, साएति वा, उल्लिणेति वा, निस्सेति वा, लुक्खेति वा, एवं अमंते अमंविज्जमाणे जेणि तं मयक्खायं जवति—अन्नो जीवो, अन्नं मरीरं, तम्हा ते णो एवं उवड्ढंति ॥ १५ ॥

तद्यथा—कर्म्मसुपरि पादतन्ना, अयश्च केशाग्रमस्तकान्, तिर्यक् च त्वरुपर्यन्तः जीवः । एतदुक्तं भवति—यदेवेतच्छरीरं, स एव जीवो, नेतस्माच्छरीराद्व्यापारोक्तोऽस्त्वात्मेत्येतत्तत्प्रमाण एव भवत्यस्यचित्तव्येव च कृत्स्न आत्मा योऽयं कायोऽयमेव च तस्याऽऽत्मनः पर्यवः, कृत्स्नः संपूर्णः पर्यायोऽप्रस्थावशेषः, तस्मिन् कायात्मन्यगते तदव्यतिरेकात् जीवाऽप्यवास एव भवति । एव च कायो यावन्तं कालं जीवेद्विद्युत आस्ते, तावन्तमेव कालं जीवोऽपि जीवतीत्युच्यते, तदव्यतिरेकात् । तथैव कायो यदा मृतो विकारो भवति, तदा जीवोऽपि न जीवति, जीवशरीरयोरेकाऽऽत्मकत्वात् । यावदिदं शरीरं पञ्चभूताऽऽत्मकमव्यङ्ग्यमिति, तावदेव जीवोऽस्ति । तस्मिन् विनष्टे सत्येकस्यापि भूतमन्यथाजाये विकारं सान् जीवस्यापि तदात्मनो विनाशे तदेवं यावदेतच्छरीरं वार्तापतश्चेन्माऽऽधारं पूर्णस्वभावाद् प्रच्युतं तावदेव तज्जीवस्य जीवितं भवति । तस्मिन् विनष्टे तदात्मा जीवोऽपि निनष्ट इति सत्या आदहनायाऽऽत्मनोऽदहनायै इमशानाऽऽदौ नागते, यतोऽभौ तस्मिन् शरीरेऽग्निज्वाहितं कपोतवर्णाभ्यम्यामि केवलमुपलभ्यन्ते, न तदतिरिक्तोऽपरः किञ्चिद्विकारः समुत्पद्यते, यत आत्मा स्तत्त्वशङ्का स्यात् । ते च तदव्यतिरेकं जघन्यनोऽपि चत्वारः । आत्मन्दी मञ्जकः, स पञ्चमो येषां ते आत्मन्दी पञ्चमाः पुत्राः, ते कायमाश्रिता व्यापयित्वा पुनः स्वप्नं प्रत्यागच्छन्ति । यदि पुनस्तत्राऽऽत्मा निजहाराराज्जः स्यात्ततः शरीराभिर्गच्छन् दृश्येत । न चोपलभ्यते, तस्माज्जावस्तदेव शरीरमिति स्थितम् । तदवमुक्तत्वात् आत्मा जीवोऽप्यज्ञावद्यमानस्तत्र निष्ठुर् गच्छेत्वा सप्रेयमानो येषामय पञ्चमेव तत्स्वास्थानं भवति, येषां पुनरन्यो जीवोऽप्यच्छरीरमेवं तु नोपपन्नो क एवाभ्युपगमस्तस्मात् स्वयमृष्टा प्रवर्त्तमाना एवमिति चक्षुषमात्रेणैव विप्रतिवेदयन्ति जानन्ति ।

वद्यथा-आयुष्मन् ! शरीराद् बहिरप्युपगम्यमानः किमप्यकः
व्यादिति वाच्यम् । तत्र किं वीक्ष्यः शरीरात्प्राप्त्यनन्तरं, उत हस्तोऽ-
ङ्गुष्ठस्यामाकतपुरुषाऽऽदिपरिमाणो वा ? तथा स्नेहानानां परि-
माणद्वयाऽऽदीनां मध्ये किंसेव्यमानः, तथा कृष्णाऽऽदीनां वस्त्राणां
मध्ये कतमवर्णवर्ती, तथा किंगन्धः, वस्त्रां रसानां मध्ये कतमर-
सवर्ती ? तथाऽऽद्यानां स्पर्शाणां मध्ये कतमो बः स्पर्शो बलवन्ते ?
तदेव स्नेहानवर्णगन्धरसस्पर्शाभ्यरूपतया कथमप्यसावगृह्य-
माणोऽस्मत्प्रसौ तथाऽपि केनाऽपि प्रकारेणास्नेहमानोऽपि वे-
षां तत्त्वव्यवधानं भवति । यथाऽन्यो जीवोऽन्यच्छरीरकामत्यं प-
कम्पमापृथगावधारयमानत्वात् शरीरात्पृथगात्मवादिनो नैव व-
क्ष्यमाणमोत्याऽऽऽमानमुपलभ्यते ॥ १४ ॥

से जहाणामए केइ पुरिमे कोसीओ अस्ति अभिनिव्व-
ट्टिता णं उवदंमेज्जा-अयमाउमो ! अमी, अयं कोसी, एव-
मेव णत्थि केइ पुरिमे अजिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जारो-
अयमाउमो ! आया, इयं सरीरं । से जहाणामए केइ पुरिमे
पुंजाओ इमियं अनिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-अयमाउ-
मो ! पुंजे इयं इमियं, एवमेव नत्थि केइ पुरिमे उवदंमेज्जारो-
अयमाउमो ! आया, इयं मरीरं । से जहाणामए केइ पुरिमे
पंजाओ अट्ठि अजिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-अयमाउ-
मो ! पंमे, अयमट्ठी, एवमेव नत्थि केइ पुरिमे उवदंमेज्जारो-
अयमाउमो ! आया, इयं मरीरं । से जहाणामए केइ पुरिमे
करय नाओ आमलकं अजिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-अ-
यमाउमो ! करनत्ते, अयं आमलए, एवमेव णत्थि केइ पुरिमे
उवदंमेज्जारो-अयमाउमो ! आया, इयं मरीरं । से जहाणामए
केइ पुरिमे दडिओ नवनीयं अभिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-
अयमाउमो ! नवनीयं, अयं तु दडी, एवमेव णत्थि केइ पुरि-
मेऽजाव मरीरं । से जहाणामए केइ पुरिमे तिन्नेहितां तिन्नें
अभिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-अयमाउमो ! तेलत्तं, अयं
पिमाए, एवमेवऽ जाव मरीरं । से जहाणामए केइ पुरिमे
इवत्तुत्तो खोतरमं अभिनिव्वट्टिता णं उवदंमेज्जा-अयमा-
उमो ! खोतरमे, अयं खोए, एवमेवऽ जाव मरीरं । से जहा-
णामए केइ पुरिमे अरण्णोतो अग्गि अजिनिव्वट्टिता णं उ-
वदंमेज्जा-अयमाउमो ! अरण्णं, अयं अग्गी, एवमेवऽ जाव
मरीरं । एवं असंतं असंविज्जमाणे जेसिं ते गुयक्खायं जव-
ति-ते जहा-अओ जीवो, अन्नं मरीरं, तम्हा ते मिच्छा ॥ १५ ॥
तद्यथा नाम कश्चिपुरुषः कोशतः परिवारादसि खल्लमनिनिर्व-
त्यं समाकुर्यान्नेवासुपवश्येयम् । तद्यथा-अयमायुष्मन् ! मसिः ख-
ल्लोऽथ च कोशः परिवारः, एवमेव जीवशरीरयोरेपि नास्त्युपदर्श-
यिता । तद्यथा-अयं जीवः, इहं च शरीरमिति, न चास्त्येवमुपदर्श-
यिता कश्चिदन्तः कायाज्ज भिन्ना जीव इति । अस्मिंश्चायं बह्वो
दृशन्ताः सन्नीत्यनो वक्ष्यायतुमाह । तद्यथा धा-कश्चिपुरुषो
मुञ्चात् तृणविशेषात् (इत्थि यति) नद्वन्तं नृणां शलाकां पृथक्-
कृत्य दृश्येत् । तथा मांसादस्थिः तथा करतलादामलकम्;
तथा दध्ने नवनीतम्; तिन्नेभ्यस्तेजोमतिः तथेक्को रसं, तथाऽरणी-

तोऽग्निमजिनिर्वर्त्यं दृश्येत् । एवमेव शरीराद् जीवमिति न चा-
स्त्येवमुपदर्शयिताऽनोऽस्मात्मा, शरीरात्पृथगसंबेद्यमानश्चे-
ति । प्रयोगश्चात्र-सुखदुःखनाक परलोकयायी नास्त्यात्मा, तिल-
शश्चिदमनेऽपि शरीरके पृथगनुपलब्धः, घटाऽऽप्रभवत्, स्थितिरे-
कएव च कोशश्चद्वयत् । तदेव युक्तिभिः प्रतिपादितोऽप्यात्मा भवे-
त्, येषां पृथगात्मादिना स्वदर्शनानुरागादेन तत्स्वावयत्तं भवति ।
तद्यथा-अन्यो जीवः परलोकानुयायी अमृतोऽन्यथा तद्व्यवृत्ति
मूर्तिमच्छरीरमेतच्छ पृथक् नोपलभ्यते । तस्मात्तन्मिथ्या-यैः कै-
श्चिद्व्यने यथाऽस्त्यात्मा परलोकानुयायीति ॥ १६ ॥

से इता तं हाणह, खणह, थणह, दहह, पयह, आलुं पह,
विंसे पह, सट्ठानकोरेह, विपगमुनह, एतावं ताव ज च्चे, ण-
त्थि परलोए वा, ते णो एवं विप्पविन्दंति-ते जहा-किरियाइ
वा अकिरियाइ वा सुकमेइ वा दुक्कमेइ वा कट्ठाणेइ वा
पावणइ वा साहुइ वा अमाहुइ वा मिद्धाइ वा अभि-
द्धाइ वा निणइ वा अनिरणइ वा, एवं ते विरूवरूवे-
हि कम्पममारंजेहिं विरूवरूवाइं कामभोगाइं समारभंति
भोयणाए ॥ १७ ॥

एतदध्ययसायी च स लोकायतिकः स्वतः प्राणिनामेकन्दि-
याऽऽदीनां हन्ता व्यापादको भवति, प्राणानिपाने दोषामा-
वमभ्युपगम्याऽन्येवामपि प्राणप्राधान्यकारणामुपदेश इति ।
तद्यथा-प्राणनः खल्लोऽऽदीनां घातयत, पृथिव्यादिकं खनते-
त्यादिसुगमम् । यावदन्त्यानेव शरीरमात्र एव जीवस्ततः
परलोकिनाऽन्त्यान्नास्ति परलोकोऽनस्तदन्त्यान्नाच्च यथेष्टमा-
सत । तथा चोक्तम्-“ पिव खाद च साधु शोभते ! यव-
तोतं वरगात्रि । तन्न ते । न हि भीह ! गतं निवर्त्तने, समुदय-
मात्रमहं कर्तव्यम् ” ॥ १॥ तदेव परलोकयायिनो जीवस्याऽ-
भावाच्च पुण्यपापं स्त, नापि परलोक इत्येवं येषां पक्कन्ने लो-
कायतिकस्तत्तज्जीवतच्छरीरवादिनो, नैवेतद्वक्ष्यमाणं प्रतिवेद्यन्ति
अभ्युपगच्छन्ति । तद्यथा-किं वा सदनुष्ठानाऽऽत्मिकाम्, अ-
किं वा असदनुष्ठानरूपाम् । एवं नैव ते विप्रतिवेद्यन्ति-
यादि हि आत्मा नात्किवावाच्य कर्मणो भोक्ता स्यात्ततः पापभ-
यात्सदनुष्ठानाच्चिन्ता स्यात्, तदभावाच्च सत्किंवादिचिन्ताऽपि दू-
रोत्सारतैव । तथा सुकृते दुष्कृते वा कल्याणमिति पापमिति
वा साधुकृतममाधुकृतमित्यादिकां चिन्तैव नास्ति । तथाहि-
सुकृतानां कल्याणप्रियाकिनां साधुन्याऽवस्थानं, दुष्कृतानां च
पापविपाकिनामसाधुत्वेनावस्थानमेतदुक्तमपि सत्यात्मनि त-
त्त्वज्ञभुजि संभवति, तदभावाच्च कुतोऽनर्थको हिनाहितप्राप्ति-
परिहारो स्याताम् ? । तथा सुकृतेन कल्याणेन स्वधनुष्ठानेनाशे-
यकर्मकुर्यात् सिद्धिः, तथा दुष्कृतेन पापानुबन्धिना असा-
धुनष्ठानेन नरको, नरके वा तिर्यक्तरामरगात्तल्लक्षण स्यादित्ये-
वमात्मिका चिन्तेव न जयेत्, तद्व्याधिरस्याऽऽत्मसंज्ञावस्थानच्यु-
पगमादिति भावः । पुनरपि लोकायतिकानुष्ठानदर्शनायाऽऽह-
(एवं ते ज्ञयादि) एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण ते नास्तिका आ-
त्माभावं प्रतिपाद्य विरूपं नानाप्रकारं रूपं स्वरूपं येषां ते,
तथा कर्मसमारम्भाः सावधानुष्ठानरूपाः पशुघातमांसभक्षण-
सुरापाननिर्वाहनाऽऽदिकाः, नैरेवं नृतेनानाविधैः कर्मसमारम्भैः
कृषीवसानुष्ठानाऽऽदिनिर्विकल्पकान् कामभोगान् समारभन्ते
समाददाति तदुपजोगार्थमिति ॥ १७ ॥

सांख्यतं तज्जीवतच्छरीरवाङ्मत्तमुपसंजिष्युः प्रस्ता-

वमारब्धवाह-

एवं चेने पागन्धिया शिक्खस्म मामगे यम् पञ्चेति, तं
सहमाणा तं पत्तियमाणा तं रोयमाणा साहु सुयक्ताए
समणे ति वा माहणे ति वा कामं खलु आउमो ! तुपं पूयपा-
मि । तं जहा-अमणेण वा पाणेण वा खाइमेण वा साइमेण
वा वत्थेण वा पन्निगहेण वा कंबलेण वा पायपुंछणेण
वा, तत्थेगे पूयणाए समाउहिंसु, तत्थेगे पूयणाए नि-
काइसु ॥ १८ ॥

मूर्तिमनः शरीरादन्यद्मूर्ते ज्ञानमात्मन्यनुभूयते, तस्य चामूर्ते-
नेव गुणिना जाययतः शरीरापृथग्भूतमात्मामूर्तो ज्ञानयत्त-
वाधारभूतोऽस्तीति । न चास्माऽभ्युपगममन्तरेण तज्जीवनच्छ-
रीरवाङ्मनः किञ्चिद्विचार्यमाणमरणमुपपद्यते । इत्यने च तथा-
मूल एव शरीरे स्थितमाणा मृता इव । कुतः समागतोऽह, कुत
चेदं शरीरं परित्यज्य यास्यामि ? तथेह मे शरीरं पुराणं कर्मव्य-
माधिकाः शरीरापृथग्भावेनाऽऽत्मनि संप्रत्यया अनुभूयन्ते । त-
देवमपि स्थानुभवसिद्धेऽप्यात्मनि एके केचन नास्ति काः पृथक्
जावास्ति त्वमभ्रध्वानाः प्रागल्भिकाः प्रागल्भ्येन स्रगन्ति, धृष्ट-
तामापन्ना अभिध्वानि । तद्यथा-अयमात्मा शरीरपृथग्भूतः
स्यात्ततः संस्थानवर्णगन्धरसस्पर्शान्यतमगुणोपेतः स्यात् । न
च ते यराकाः स्वदर्शनानुवागन्धनमनाऽऽधुनदृष्ट्य एतद्दृढ-
न्ति । तथा-मूर्तस्यापि धर्मो, नामूर्तस्य, न हि ज्ञानस्य संस्था-
नाऽऽदयो गुणाः संभाव्यन्ते । न च तत्तदजायेऽपि नास्तीत्येवमा-
त्माऽपि संस्थानाऽऽदिगुणरहितोऽपि विद्यत इति । एवं युक्तियुक्त-
मप्यात्मानं धाष्ट्याज्ञाभ्युपगच्छन्ति । तथा निष्कम्प्य च स्वद-
र्शनविहितां प्रव्रज्यां गृहीत्वा नाऽन्यो जीवः शरीराद्विद्यत इ-
त्येव यो धर्मो मदीयाऽप्यमित्येवमभ्युपगम्य स्वतोऽपरेषां च तं
तथाभूतं धर्मं प्रतिपादयन्ति; यद्यपि लोकायतिकानां नास्ति दी-
क्षाऽऽदिक, तथाऽप्यपरेण शाक्याऽऽदिना प्रव्रज्याविधानेन प्र-
व्रज्य पश्चादलोकायतिकमधीयानस्य तथाविधपरिणतेस्तदेवा-
भिहितमनो मामकाऽयं धर्मः स्वयमभ्युपगच्छन्त्यन्येषां च प्र-
ज्ञापयन्ति । यदि वा-नीलपटाऽऽद्यभ्युपगन्तुः काञ्चिद्वस्त्रेषु प्रव-
न्याविशेष इत्यदोष इति । सांख्यतं तत्प्रतिज्ञापितशिवस्या-
पारमाधिकृत्याऽऽह-(तं सहमाणे इत्यादि) तं नास्तिकवापु-
पन्थस्तं धर्मं विषयिणामनुकूलभ्रध्वानाः स्वमतावतिशयेन रो-
चयन्तस्तथा प्रतिपादयन्तोऽवितथभावेन गृह्णन्तस्तथा तत्र कञ्चि
कुर्वन्तस्तथा साधु शोभनमेतद्यथा स्वाव्ययतं यथाऽवस्थितो
भवतो धर्मोऽन्यथा सति हिंसाऽऽदिप्रवर्तमानः परलोकभ-
यात्पुत्रसाधनेषु मांसमद्याऽऽदिष्वप्रवृत्तिं कुर्वन्तो मनुष्यजन्मफ-
लवर्जिता भवेयुः । ततः शोभनमकारि भवता हे भ्रमण ! ब्राह्म-
ण ! इति वा यदयं तज्जीवतच्छरीरधर्मोऽस्माकमावेदितः,
काममिष्टं तदस्माकं धर्मकथनम् । अमुशब्दो वाक्यासङ्कारे ।
हे आयुष्मन् ! त्वया ययमभ्युक्ताः कार्पटिकैस्तार्थिकैर्वाङ्म-
नाः स्युरिति । तस्मादुपकारिण त्वां भवन्तं पूजयाऽयसहमापि
काञ्चिदनुष्मतो जगवतः प्रत्युपकारं करोमि । तदेव दर्शयति ।
तद्यथा-(असनेत्यादि) सुगमम् । यावत्प वपुञ्जनकमिति ।
वर्षके पूर्वोक्त्या पूजया पूजायां वा (समाउहिंसुति) समा-

भूताः प्रदीभूतास्ते राजानः पूजां प्रति प्रवृत्तास्महावेष्टारो
वा पूजामभ्युपपन्नाः सन्तस्तं राजाधिकं स्ववर्धनप्रतिपन्नमेके
केचन स्वदर्शनस्थित्या हिताहितप्राप्तिपरिहारेषु निष्काचि-
तवस्तो नियमितवन्तः । तथाहि-अवतेहं तच्छरीरमित्यभ्युपग-
म्यमम्यो जीवोऽयच्छरीरमित्येतत् परित्याज्यम्, अनुष्ठा-
नमपि पतनरूपमेतद्विधेयमित्येवं निष्काचितवन्त इति ॥ १९ ॥

पुत्रमेव तेति नायं जवति-समष्टा जविस्सामो अण-
नारा अकिञ्चना अपुत्ता अपमू परदेत्तजोऽणो भिक्खु-
खो पावं कम्मं णो करिस्सामि समुट्ठिए ते अप्पणो अ-
प्पविहिरया जवति, सयमाइयंति, अचे वि आदियत्तेति,
अचे पि आयंते ते ममण्णजणंति, एवमेव ते इत्यिकामभो-
गेहिं मुच्चिया गिच्छा गदिपा अज्जोववन्ना ह्युच्छा राग-
होसवसहा ते णो अप्पाणं समुच्छेदेति, ते णो परं समु-
च्छेदेति, णो अस्साइ पाणाइं जूताइं जीवाइं सत्ताइं समु-
च्छेदेति, पहीणा पुव्वसंजोगं आयरियं मगं अमपप्पा
इति ते णो ह्वाए णो पाराए अंतरा कामजोगेषु विस-
आ इति पदमे पुरिसजाए तज्जीवतच्छरीरए ति आ-
हिए ॥ १९ ॥

तत्र ये भागवताऽऽदिकं लिङ्गमभ्युपगताः पश्चादलोकायतप्रव-
्रज्येण लोकायताः संवृत्ताः, तेषामादौ प्रव्रज्याप्रवृत्त्या एवै-
तत्परिज्ञातं भवति । तद्यथा-परित्यक्तपुत्रकलत्राः भ्रमणा यतयो
जविष्यमः, अनगारा गृहहरहिताः, तथा निष्कञ्चनाः किञ्चन क-
व्यं तद्गृहिताः, तथाऽपश्यो गोमहिष्यादिरहिताः, परदेत्तजोऽजनाः
स्वतः पचनराचनाऽऽदिक्रियारहितत्वात्, भिक्षुशीला निक्षेपः,
कियद्दृश्यते-अन्यदपि यत्किञ्चित्पापं सावद्यं कर्मानुष्ठानं तत्सर्वं
न करिष्यामीत्येवं सत्यगुणानेनोत्थाय पूर्वं पश्चादलोकायतिक-
मुपगता आत्मनः स्वतः कर्मभ्योऽप्रतिविरता भवन्ति । विरत्य-
भावेऽपि यत्कुर्वन्ति तद्दर्शयति । पूर्वं सावद्याऽऽरम्भाजिवृत्ति वि-
धाय नीलपटाऽऽदिकं च लिङ्गमास्थाय च स्वयमात्मना सावद्य-
मनुष्ठानमादत्ते स्वीकुर्वन्ति, अन्यान्यप्यादापयन्ति ग्राहयन्ति,
अन्यमप्यादानं परिग्रहं स्वीकुर्वन्तं समनुजानन्ति । एवमेव पूर्वो-
क्तप्रकारेण स्त्रीप्रधानाः स्त्रियोपलक्षिता वा काश्चन इति कामाः,
लुज्यन्त इति जोगास्तेषां स्नातबहुसत्तयाऽजितेन्द्रियाः सन्तः, ते-
षु कामजोगेषु मूर्तिता एकीभाषतामापन्ना गृह्णाः काङ्क्षन्ती
प्रथिता अवबद्धा अभ्युपपन्ना आधिक्येन भोगेषु, लुब्धा राग-
द्वेषात्ता रागद्वेषवशातः कामजोगान्धा वा, त एवं कामभोगेषु
आश्रयवद्धाः सन्तो नात्मानं संसारार्कर्मपाशाद्वा समुच्छेदय-
न्ति मोक्षयन्ति, नापि परं सदुपदेशानतः कर्मपाशावपाशितं
समुच्छेदयन्ति कर्मवन्धात् ओटयन्ति, नाप्यन्यन् वशाविधप्राणव-
र्त्तिनः प्राणान् प्राणिनः, तथा चाऽभूचन् भवन्ति जविष्यन्ति च मृ-
तानि, तथा वा आयुष्कधारणास्तीवास्तान्, तथा सत्त्वास्तथाविध-
वर्षाभन्तरायक्तयोपशमाऽऽपादितवर्षायेगुणोपेतास्तान् समुच्छे-
दयन्ति, असद्विप्रायप्रवृत्तत्वात् । ते चैवावस्थातज्जीवतच्छ-
रीरवादिनो लोकायतिका अजितेन्द्रियतया कामजोगावसक्ताः
पूर्वसंयोगात्पुत्रदाराऽऽदिकारप्रहीणाः प्रव्रज्याः, आराद् यानाः
सर्वहेयधर्मस्य इत्याद्यो मार्गः सवनुष्ठानरूपः, तमसंप्राप्ता इ-
त्येवं पूर्वोक्त्या नीत्या ऐहिकाऽऽमुष्मिकलोकादयसदनुष्ठानवशा

अन्तराक्ष एव भोगेषु त्वयस्मास्तिष्ठन्ति । न त्रिधाकृतं पाण्डुरी-
कोत्तेयणाऽऽदिकं कार्यं प्रमाद्ययन्तीति । अयं च प्रथमा । पुरुष-
स्त्वज्जीवतच्छगीरवादी परित्तमास इति ॥ १६ ॥ सूत्र० १ श्रु०
४ अ० २ उ० ।

तज्जमाण-तर्जयत-त्रि० । हास्यथ रे । यम्ममेहं घञनं वत्स्वेत्येवं
भीष्यति, विपा० १ श्रु० १ अ० ।

तटाप-तमाग-पु० । तम-नि० । " शूलिकापैशाचिके तृतीयतु-
र्यमोराद्यद्वितीयौ " ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति शूलिकापैशाचिके
आपायां डकारस्य टकारः । औ० ।

तटाक-पु० । तटमकति । 'अक' वक्रगतौ, अण्, तडागे, जडा-
स्यभेदे, वाच० ।

तटाक-पु० । ताड्यते आहन्यते तटोऽनेन । 'तम'-आकन् । नि० ।
जलाऽऽपयभेदे, तडागे च । वाच० ।

तट्टिया-तट्टिका-जौ० । घोट्टिकानां भर्मापकरणभेदे, आचा० १
श्रु० २ अ० ४ उ० ।

तट्टी-देशी-वृत्तौ, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तट्ट-तत्स्थ-त्रि० । तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थः । तस्मिन् स्थिते,
आचा० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

तट्ट-न० । घट्टिते, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

तट्टा-त्वष्टृ-पु० । त्रिधातुत्वर्थाध्याहारि देवे, अनु० । " वो
तटा । " स्था० २ उ० ३ उ० । ज० । पा० । त्वष्टृपत्ये, वृत्ता-
सुते, पुं० । संज्ञानाम्नां सूर्यपत्न्याम्, स्त्रीयां ऊँप् । त्वष्टादे-
यनाऽधिष्ठातृचिह्नानकृते, वाच० ।

तट-तट-त्रि० । तट-अच् । वाच० । कृते, आचा० १ श्रु० २
अ० ३ उ० । नि० चू० । समोपवर्तिनोऽप्युन्नतप्रदेशे, रा० । न-
द्यास्तीरे च । अमरमते-स्त्रियां ऊँप् । वाच० ।

तट-धा० । उच्छ्रित्ये, भट्टि० । वाच० ।

तट-धा० । आदिनौ, वाच० ।

तन-धा० । विस्तृणौ, तना०-उत०-सक०-छेद् । वाच० । " त-
नेस्त्वन्-तडु-तडुन्-विगृह्णाः " ॥ ७ । ४ । १३७ ॥ इति तन-
धातोस्त्वन् इत्यादेशः । तडह । पठे-तणह । प्रा० ४ पाद ।

तडउमा-तडउमा-स्त्री० । आउल्याम, ज० १ वत्त० । आउलि-
वृक्ते, दे० ना० ५ वर्ग ५ गाथा ।

तडउमाकुमुम-तडउमाकुमुम-न० । आउलीपुष्पे, जी० ३ प्र-
ति० ४ उ० । आ० म० ।

तडनमण-स्फुट-न० । स्फुटने, " तडवमस्स भजन्ति भज्जणे
कलंघुवालगा पट्टे । " (तमत्तमि स्ति) स्फुटतः । सूत्र० १ श्रु० ५
अ० १ उ० ।

तडतर्गत-तडतर्गु-त्रि० । तडतर्गतेष्वन्विनि विदधाने, ज्ञा० १
श्रु० ७ अ० ।

तडफट्टिअ-देशी-परितश्चलिते, दे० ना० ५ वर्ग ९ गाथा ।

तडमड-देशी-कुञ्जिते, दे० ना० ५ वर्ग ७ गाथा ।

तडागमड-तडागमड-पुं० । तडागमडके, " अगममहेसु वा तडा-
गमहेसु वा वदमहेसु वा । " आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ०
२ उ० ।

तडितमिय-तडितमि-स्त्री० । विस्तारितविद्युति, औ० ।

तडिय-तडित्-स्त्री० । तामयत्यभ्रम् । चुरा०-तरु-नि०-ह्रस्वः ।
वाच० । विद्युति, ज्ञा० १ श्रु० १६ अ० ।

तडी-तटी-स्त्री० । " डो लः " ॥ ७ । १ । २०२ ॥ इति कश्चिन्न
भवत्येवेत्युक्तेरस्य लो न भवति । प्रा० १ पाद । नचादीनां तटे-
षु, नि० चू० १ उ० । विच्छिन्नतट्टायाम्, " आउत्ते रीयाती, त-
डितकमउत्तदिसंयारे । " नि० चू० १ उ० ।

तण-तण-न० । तरन्तीति तृणाति औणांशको नक्कह्रस्वत्वं च ।
उत्त० २ अ० । " अतोऽत् " ॥ ८ । १ । १२६ ॥ इति आदेश-
कारस्याऽऽत्वम् । प्रा० १ पाद । कुशाऽऽदौ, आचा० १ श्रु० १
अ० ३ उ० । सूत्र० । ज० । उत्त० ।

से किं तं तणा ? । तणा अणेगविहा पसत्ता । तं जहा-

" सेनिय गंतिय होत्तिय, दम्भकुमे पव्वए य पोइत्ता ।

अज्जुण अमाहए रो-हियंनि सुवधेए मीरजुसे ॥ १ ॥

एरंडे कुरुविंदे, करकए सुंउं तहा विभंगू य ।

महुरतण लुरय निप्पव, बोधव्वे सुंउत्तितणे य ॥ २ ॥

जे यावसे तहप्पगारा । सेत्तं तणा । प्रज्ञा० १ पद ।

दर्भवारणाऽऽदौ, दश० ८ अ० । म० । आचा० । कुशवर्चकाऽऽदौ,
सूत्र० १ श्रु० १ अ० । कुशजञ्जुकाजुनाऽऽदौ, जी० १ प्रति० ।
दूर्गाऽऽदौ, प्रज्ञा० १ पद । दर्भकुशाऽऽदौ, म० १५ श० । " कुन च
जू तणकटमणि । " उत्त० १२ अ० । कुशदर्भवर्चकाजुनसुर-
भिकुर्वावन्दाऽऽदौ, आचा० १ श्रु० १ अ० ४ उ० । " तण " नरुणे,
धा० । वाच० । उपपत्ते, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तन-धा० । विस्तृणौ, तना० । उपकारे, वाच० ।

तणग-तणक-न० । तणविशेषे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

तणगहण-तणग्रहण-न० । तणानां ब्रिडिपन्नाऽऽदीनां ग्रहणं
तणग्रहणम् । ब्रिडिपन्नाऽऽदेरादाने, प्रव० ६१ द्वार ।

तणग-तणग्र-न० । तणस्थोपातने पृथिते भागे, नि० चू० १ उ० ।

तणग्र-तणग्र-न० । दर्भाऽऽदौ तणमये गृहे, व्य० ४ उ० ।

तणच्छाट-तणच्छाया-स्त्री० । संकुच्छायायाम्, अनु० ।

तणट्टाण-तणस्यान-न० । दर्भाऽऽदौ तणशास्त्रायाम्, यत्र दर्भा-
ऽऽदीनि स्थाप्यन्ते । नि० चू० १ उ० ।

तणपाणग-तणपञ्चक-न० । तणान च पञ्चोपयोगीनि । ध०
२ अध० ।

तणपणगं पुण जणियं, जिगीहं जियरागदोनमोहेहिं ।

सालीवीडीकोदर-रालयउरभेतणाहिं च ॥ ६७२ ॥

तणपञ्चकं पुनर्जनिनं जिनैजितरागद्वेषमोहैर्यथा शालिब्रिडि-
ककोद्वरात्तकसंयन्तीनि तणानि पञ्चालप्रायाणि अरण्ये अर-
ण्यावपयानि च । तत्र शालयः कलमशान्तिप्रभृतयः, ब्रिडयः
बष्टिहाऽऽद्य, कोदरो धान्याविशेषः प्रतीतः, रात्तकः कङ्कुविशे-
षः, आरण्यतणानि इयमाकप्रमुखाणि ॥ ६८२ ॥ प्रव० ८२ द्वार ।
जी० । दश० । पा० । आव० । नि० चू० । श्रु० । (तणपञ्चका-
ऽऽदिषु दोषाः, तथा प्रार्थाक्षत्वं च 'कुसिर' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
१६७५ पृष्ठे गतम्)

तण्कास-तृ० सार्श-पुं० । तृणानां कुशाऽऽदीनां स्पर्शः । आ-
चा० १ छ० ए अ० २ उ० । सप्तदशतमे परोषदे, प्रश्न०
५ सं० द्वार । आचा० । उ० १ ।

तण्कासपरीसङ्-तृणस्पर्शपरीषद्-पुं० । तस्मिन्निति तृणानि वा
औष्ठादिको मङ्गलप्रत्ययो, दृष्टव्यं च । तेषां स्पर्शस्तृणस्पर्शः, स
एव परीषद्-तृणस्पर्शपरीषद् । उ० २ अ० । अष्टापरतृणस्य
दर्शोऽऽदेः परिभोगोऽनुज्ञातो हि गच्छन्निर्गतानां, गच्छन्नासिनां
यतीनां च, तत्र येषां शयनमनुज्ञातं ते तान् दर्शान् भूमावीष-
द्वाङ्मताऽऽदिपुत्रायामास्तौर्य संस्तारोत्तरपट्टको च दर्शानामुपरि
विधाय शेरने । चौरापट्टनोपकरणो वाऽप्यन्तर्जालेऽस्यात् प्रमनु-
संस्तारकपट्टो वा तदुपरि होने, तत्र च शयनस्य यद्यपि क-
ठिनतया प्रमातृमृणैरत्यन्तरीक्षा समुपजायते, तथापि परव-
द्दर्शोऽऽदितृणस्पर्शः सम्यक् सहेनेति । प्र० २६ द्वार । आचा० ।
कादाचित्कतृणप्रवृत्ते तस्मिन्स्पर्शजन्यदुःखाधिसहने, म० ८ श०
८ उ० । प्र० १ । तथा ओकम्-“ अहताहाराणुचेत्तत्र, कादा-
चित्कं तृणाऽऽदिषु । तस्मिन्स्पर्शजन्यं दुःखं, सहेदिच्छेद् न ता-
मृद्व् ॥ १ ॥ ” आ० म० १ अ० २ अ० १ । “ अनुताहाराणुचे-
त्तत्र, संस्तृणेषु तृणाऽऽदिषु । सहेत दुःखं तस्मिन्-भयमि-
च्छेत्त तांमृद्व् ॥ १ ॥ ” अ० २ अ० ३ अ० १ ।

एतदेव सूत्रकृद्व्याह-

नचा उपपद्यं दुःखं, वेपणाए दुःखेति ।

अदीणो यावत् पत्रं, पुटो तस्यऽहियासए ॥ ३२ ॥

तेगिच्छं नाभिनेदजा, संचिक्खऽत्तगवेमए ।

एवं तु तस्म सापेक्षं, जंन कुज्जा न कारवे ॥ ३३ ॥

अचेलगस्स वुहस्स, मंजयस्स तवस्मिणो ।

तण्णेषु सयमाणस्म, होज्जा गायविराहणा ॥ ३४ ॥

अचेलकस्य रुक्षस्य संयतस्य तपस्विन इति ग्राह्यत् । तस्मिन्
तृणाति दर्शोऽऽदीनि तेषु, शयनस्य, उपलक्षणत्वादासी-
नस्य वा भवेत्, नात्रस्य शरीरस्य विराधना विदारणा गार्वा-
राधना, अचेलकत्वाऽऽदीनि तु तपस्विविशेषणानि, मा भूत्सचे-
क्षस्य तृणस्पर्शसंज्ञेनाकृतस्य, तस्मिन्नेऽपि क्षिप्तत्वेनासं-
यतस्य च वृत्तिरहरिततृणोपादानेन तथाविधगात्रविराधना-
या असंभव इति ।

ततः किमित्याह-

आयवस्स निवाणं, तिउला इव वेयणा ।

एतं नच्चा न सेवति, तंतुजं तणतज्जिया ॥ ३५ ॥

आतपस्य धर्मस्य निवारां यानो निपातः, तेन (तिउल चि)
सूत्रस्यासौदिका । यद्वा-त्रान् प्रस्तावाद् मनोवाङ्मायान् विजा-
पित्वाऽऽदृष्टाऽऽदीनां दलन्तीव स्वरूपसंज्ञानेन त्रिदुष्टा ।
पाठान्तरतस्तु-अतुला विपुला या, भवति वेदना । एवं
किमित्याह-एतद्वत्तन्मरोकं, पाठान्तरत एवं, ज्ञात्वा न सेव-
न जज्जन्ते, आस्तरणायोति गच्छते । तन्तुज्यो जानं तन्तुजं
पठ्यते च-(ततयंति) तत्र तन्त्रं येमविशेषान्यच्छनिकाऽऽति
तस्माज्जानं तन्त्रजम्, समयत्र वर्यं, कम्बलो या, तृणैस्तर्जिता ।
अस्मिन्तस्मिन्तृणतर्जितः । किमुक्तं भवति !-यद्यपि तृणैरत्यन्तवि-
शिनशरीरस्य राविकिरणमपकंसमुत्पन्नोद्वेगशतः कृतसा
निकेपरूपेव पीडोपजायते, तथाऽपि-

“ प्रदीप्ताङ्गारकल्पेषु, वज्रकुपदेभ्यसाग्निषु ।

५४५

कृज्जन्तः कथं केचित्, दृष्टान्ते मरकाग्निना ॥ १ ॥

अग्निभोताः प्रधावन्तो, गत्वा वैतरणो मदीम् ।

शोतनोयामिमां ज्ञान्वा, ज्जाराग्निमसि पतन्ति ते ॥ २ ॥

कारवग्धशरीराश्च, मृगवेगोत्थिताः पुनः ।

अग्निपत्रवने यान्ति, जायायां कृतबुद्धयः ॥ ३ ॥

शक्यसिप्रासकुत्तैश्च, खड्गोमरपाट्टिशैः ।

विध्यन्ते कृपणास्तत्र, पतन्तिर्थातकम्पितैः ॥ ४ ॥ ”

इत्यादिका इतराश्च मरकेषु परवशेन मयाऽनुज्ञा वेदना, त-
त्किंनोयम ? ज्ञानाश्च ज्ञातः स्ववशस्य सम्यक् महन इति
परिभावनातो न तत्परिजिहीर्षया वर्यं कम्बलाऽऽदिकमुपा-
दत्ते । जिनकल्पिकापेक्षं जैनत्, व्याघ्रकल्पिकाश्च सापकसंयम-
त्वात् मेवन्तेऽपीति सूत्रार्थः । उ० २ अ० ।

अत्र संस्तारद्व्यामनुमरम् “ विडम्भा जवति वेयणा ” इति

सूत्रसूचनमुदाहरणमाह-

सावथीए कुमारो, भहो सो चाग्निओ ति वेरजे ।

खारेण तच्छियंगो, तण्कासपरीसङ् विसडे ॥ ५२ ॥ उ० नि० ।

आवस्थ्यां कुमारो जह, स चारकधर इति वैराज्ये ज्ञारेण
तत्किनाङ्ग-तृणस्पर्शपरीषद् (विसह सं) विषहते, स्मेति शेषः ।
इति गार्थाः ॥ ५२ ॥ भावार्थस्तु मप्रदायाद्व्यसेयः । स चायम्-
“ सावथीए नयरीए जियमसुरओ पुत्तो भहो नाम, सो
निविण्णकामभोगो तद्धारुणं धेराणमन्तिप पव्वन्तिनो, काक्षेण
एगल्लविहारपमिं पडिबन्नो, सो विहरतो वहरज्जे चारिओ
त्ति काळण गहिणो, सो य पनायेऊण खारेण तच्छियो, सो
दम्भोहे धेदिऊण मुक्को, सो दम्भेहिं ओडियमंमोत्तिपडिं वुक्का
तिज्जतो सम्मं सदति । ” एवं शेषमाधुमिराप सम्यक् सोऽव्य-
स्तृणस्पर्शपरीषद् । उ० २ अ० ।

तण्कासपरीसङ् विजय-तृणस्पर्शपरीषद् विजय-पुं० । तृणस्पर्श-
परीषद् विजये, पं० सं० । स वैवम्-गच्छन्नासिनां गच्छन्निर्ग-
तानां वा शुभिरस्य दर्शोऽऽदेस्तृणस्य परिभोगः समनुज्ञातो
भगवता, तत्र येषां दर्शोऽऽदितृणानामुपरि शयनमनुज्ञातं
स्वगुरुभिः, तेषां दर्शोऽऽदितृणानामुपरि संस्तारकोत्तरपट्टो
निधाय शेरने । अथवा-चौरापट्टनोपकरणो यदि धार्जितजा-
णतया व्यपगनसंस्तारकोत्तरपट्टो दर्शोऽऽदितृणान्यास्तौर्य शेरने,
तत्र तृणस्पर्शसम्यगावसहनं स तृणस्पर्शपरीषद् विजयः ।
पं० सं० २ द्वार ।

तण्जार्-तृणजार्-पुं० । तृणभारके, म० ८ श० ए उ० । क-
ध्यमानतृणसमूहे, वाच० ।

तण्मुदिआ-वेश-अङ्गुलीयके, दे० ना० ५ वर्ग ९ गाथा ।

तण्णय-तनय-पुं० । तनोति कुलम् । तन्-कयन् । पुत्रे, दुहितरि,
“ ककुद्यायाम, कतायाम, घृतकुमार्यौ च । स्त्री०-टाप् । वाच० ।
म० ।

।सी-देशी-प्रसारिते, दे० ना० ५ वर्ग ६ गाथा ।

तण्कास-तृणवनस्पति-पुं० । बादरवनस्पतिजदे, प्र० ७
श० ६ उ० ।

तण्काससङ्काश्य-तृणवनस्पतिक्रापिक-पुं० । तृणवदनस्प-
तयस्तृणवनस्पतयः । स्या० १० ठा० । बादरवनस्पतिक्रापि-
कजदे, म० ७ श० ६ उ० ।

तज्जीवनस्मइकाइय

अन्तरास विहा तण्णवणस्मइकाइया पणत्ता । तं जहा-मूले, कंदे, कोत्तेपण्ण नाव पुप्फे, फले, व. ए ॥

स्तज्जी (दमेत्यादि) तृणवनस्पतयस्तृणवनस्पतयः, तृणमाधर्ष्य च बाह्यत्वेन, तेन सूक्ष्माणान् दशविधत्वमिति । मूलं जटाः कन्दः स्कन्धाऽधोवर्ती । यावत्करणात्-“ खंधे ” इत्यादीनि पञ्च कष्टव्यानि । तत्र स्कन्धः स्थुलमिति यस्प्रतीतं, त्वक् बलकः, शाला शाला, प्रवालमकुरः, पत्रं पर्णं, पुष्पं कुसुमं, फल प्रतीतं, बीजं मिज्जातं दशस्थानकाधिकार एव । स्था० १० ठा० । इवमपरमाह-

तिविहा तण्णवणस्मइकाइया पणत्ता । तं जहा-संखेज्जजीविया, असंखेज्जजीविया, अणंतजीविया ॥

(तिर्वहेत्यादि) तृणवनस्पतयः, बाह्या इत्यर्थः । सख्यात-जीविकाः सख्यातजीवाः, यथा नालिकाबहुकुसुमानि, जात्यादी-नीत्यर्थः । असंख्ययान् जीविकाः-यथा निम्बः आऽदीनां मूलकन्द-स्कन्दवृक्षशाखाप्रशाखाः, अनन्तजीविकाः पनकाऽऽद्य इति । इह प्रज्ञापनासूत्राण्यपीत्यह-

“जे केव नालियावत्ता, पुप्फा संखेज्जजीविया ।
णिहुया अणंतजीवा, जे यावत्ते तहाविहा ॥ १ ॥
पउमुप्पलनत्तिणराणं, सुभगमोगघियाण य ।
अगबिदकौकणाणं, मयवत्तमहस्सवत्ताणं ॥ २ ॥
घिट बाहिरपत्ता, य कत्तिया चेव पगजीवस्म ।
अभिमतग्गा पत्ता, पत्तेयं केसरे मिजा ” ॥ ३ ॥
तथा-

“तिव व जंबु कोमं-अमालअकोलपोनुमल्लया ।
सल्लइमोयदमालुय-वउत्तपलामे करंजे य ” ॥ ४ ॥ इत्यादि ।
“एएमि णं मूना वि अमखिज्जजीविया, कदा, वि, खदा वि, म-
या वि, माला वि, पवाला वि, पत्ता पत्तेयजीविया, पुप्फा अणे-
गजीविया, फवा एगट्टुय सि ।” अनन्तरं वनस्पतय वृक्षाः, ते च जलाऽऽध्या बहयां जघन्तीति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

वनस्पतिभेद प्रणयमाह-

चउविहा तण्णवणस्मइकाइया पणत्ता । तं जहा-अग-
बीया, मूलबीया, पोरबीया, खंधबीया ॥

(चउविहेत्यादि) वनस्पतः प्रतीतः, स एव कायः शरीरं येषां ते वनस्पतिकायाः, त एव वनस्पतिकायिकाः, तृणप्रकारा वनस्पतिकायिकास्तृणवनस्पतिकायिकाः, बाह्या इत्यर्थः । अग्रं बीजं येषां ते अग्रबीजाः कोरएट्टकाऽऽद्यः, अग्रे वा बीजं येषां ते अग्रबीजा ग्रीष्मादयो, मूलमेव बीजं येषां ते मूलबीजा उत्पलकन्दाऽऽद्यः, एव पर्वबीजा इ-
हवाह्यः, स्कन्धबीजाः शल्लुकादयः, स्कन्धः थुह-
मिति । एतानि च सूत्राणि नात्यव्यवच्छेदनपराणि, तेन बीजरुहसमूहजजाऽऽदीनां नाभावो मन्तव्यः, सुत्रान्तर-
विरोधादिति । अनन्तरं वनस्पतिजीवानां चतुःस्थानकमुक्तम् । स्था० ४ ठा० १ उ० ।

पंचविहा तण्णवणस्मइकाइया पणत्ता । तं जहा-अगबी-
या, मूलबीया, पोरबीया, खंधबीया, बीयरुहा ।

(तण्णवणस्मइति) तृणवनस्पतयो बाह्यवनस्पतयोऽग्रबी-
जाऽऽद्यः क्रमेण कोरएट्टका उत्पलकन्दा वंशाः शल्लुकयो जटा
इवमादयः । व्याख्यात चेतःप्राग्विहेति । स्था० ५ ठा० २ उ० ।

उविहा तण्णवणस्मइकाइया पणत्ता । तं जहा-अग-
बीया, मूलबीया, पोरबीया, खंधबीया, बीयरुहा, संमु-
च्छिमा ।

तृणवनस्पतिकायिका बाह्या इत्यर्थः । मूलबीजा उत्पलक-
न्दाऽऽद्य इत्यादि व्याख्यातमव्यवच्छेदं समूहजमा दध्नुमी बी-
जासंखेऽपि ये तृणाऽऽद्य उत्पद्यन्ते, यथाऽधिकताप्ययनावत्तरं
प्रकृषिता जीवाः । स्था० ६ ठा० ।

तण्णवरंकी-वेदो-उडुपे, दे० ना० ५ वर्ग ७ गाथा ।

तण्णवितय-तृणवृन्तक-पुं० । श्रील्लिखजीवविशेषे, प्रज्ञा० १
पद० जी० ।

तण्णवेटय-तृणवृन्तक-पुं० । ‘ तण्णवितय ’ शब्दार्थे, प्रज्ञा० १
पद० जी० ।

तण्णसूअ-तृणवृक-पुं० । न० । तृणाग्रे, भ० ८ श० ६ उ० ।

तण्णसोद्धिया-तृणसोद्धिका-स्त्री० । मल्लिकायाम्, ज्ञा० १ छु०
१६ अ० । ज० ।

तण्णसोद्धी-देशी-मल्लिकायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ६ गाथा ।

तण्णहार-तृणहार-पुं० । त्रास्त्रियजीवविशेषे, जी० १ प्रति० ।
उत्त० । प्रज्ञा० ।

तण्ण-तनु-स्त्री० । “ स्वरणां स्वराः प्रायोऽपमृशे ” ॥ ८ । ४ ।
३२ए ॥ इति अपमृशे स्वरस्य स्वर एव । प्रा० ४ पाद । वेहे,
आव० ४ अ० । कर्म० । प्रव० । तं० । आ० म० । मूर्त्तौ, वाच० ।
सूक्ष्मे, त्रि० । कल्प० २ कृण । प्रव० । तं० । औ० । स० ।
अग्ने, विरले, कृशे च । स्त्रियां वा कृष्ण । तन्वी । तनुः । वाच० ।
लघुपरिमाणे, न० । जी० ३ प्रति० ।

तण्णअ-तनुक-त्रि० । तनुरेव तनुकः । कृशे, आव० ५ अ० ।
स्वरूपेण कृशे, पञ्चा० १६ वि० । स्तोके, जीत० । सुजरे, भ०
१५ श० । लघुसुजरे, ज्ञा० १ छु० १२ अ० ।

तनुज-त्रि० । तनुः शरीर, तस्माज्जातस्तनुजः । उत्त० १४ अ० ।
शरीरादुत्पन्ने, उत्त० १४ अ० ।

तण्णअंत-तन्वन्त्र-न० । सूक्ष्माग्रे, “ तण्णयंते तेण पासवणे प-
रिणमइ ।” तेन प्रस्रवणं सूत्रं परिणमति । तं० ।

तण्णअट्ट-तन्वट्ट-न० । तनुशब्देनोपलक्षितमष्टकम्-“ तण्णवणा-
गिऽसघयणजाइगइखगऽपुञ्ची ” इति गाथाऽवयवेन प्रतिपादितं
अष्टकं, कर्म० । “ तण्णअट्ट- ” (१६) तनुशब्देनोपलक्षित-
मष्टकम् “ तण्णवंगागिइ सघयण जाइ गइ खगइ पुञ्ची ” (३)
इति गाथाऽवयवेन प्रतिपादितं तन्वष्टकम् । तत्र तनवस्तैजस-
कार्मणयोपरपावर्तमानासु प्रतिपादितत्वात् शेषा औदारिकवै-
क्रियाऽऽहारकरुपास्तिस्रः । उपाङ्गानि त्रीणि, आकृतयः षट्, सं-
हननानि षट्, जातयः पञ्च, चतस्रो गतयः, खगतिद्वयम्, आनु-
पूर्वीचतुष्कमिति । तन्वष्टकशब्देन च अपरिच्छिन्नप्रकृतयो गृह्य-
न्ते । (१६) कर्म० ५ कर्म० ।

तण्णई-तन्त्री-स्त्री० । ईवत्प्राग्भारायास्तृतीये नाम्नि, स्था० ८ ठा० ।

तण्णकायकिरिय-तनुकायक्रिय-त्रि० । तन्वी उच्छ्वासनिःश्वा-
साऽऽदिलक्षण कायक्रिया यस्य स तथा । सूक्ष्मोच्छ्वासनिः-
श्वासाऽऽदिलक्षणव्यापारवति, आव० ४ अ० ।

तण्णग-तनुक-न० । शरीरे, ज० ३ वक्ष० । सूक्ष्मे, ज० ३ वक्ष० ।

तणुजोग-तनुयोग-पुं० । तनोति विस्तारयत्यात्मप्रवेशानस्या-
मिति तनुरौदारिकःऽऽदिशरीरं, तथा सहकारिकरणनूतया यो-
गस्तनुयोगः । तनुविषयो वा योगस्तनुयोगः । कर्म० ४ कर्म० ।
कायिके योगे, न मनोवाङ्मयाणामुपादानं करोति स कायिको
योगः "किं पुन तणुसंरंजे-य जेण मुञ्चइ स वाइओ जोगो । म-
णइ स माणसीओ, तणुजोगो केव य विमत्तो ॥१॥" (विशे० ।
तणुणमिय-तनुनमित-त्रि० । तनु कृतं नतं नञं तनुनतम् । ई-
पञ्चमे, जं० २ वक्त० ।

तणुणाम-तनुनाम-न० । तनोति अन्तरात्मप्रवेशान् विस्तारय-
ति यस्यां सा तनुः, तज्जनकं कर्मापि तनुः, सैव नाम तनुनाम ।
शरीरनाम्नि, कर्म० १ कर्म० ।

तणुणिद्-तनुनिज-त्रि० । तन्वी स्तोका निजा यस्येति । अल्प-
निजपथीने, ए० १ उ० ।

तणुतणु-तनुतनी-स्त्री० । मत्तितनुत्वाच्चतुननुः । ईपत्प्राग्भा-
रायाश्चतुर्धे नाम्नि, स्था० ८ उ० ।

तणुपाग-तनुपवक-न० । औदारिकवैक्रियाऽऽहारकतैज-
सकर्मफलकथे, प्रथ० ११९ द्वार ।

तणुवर्गणा-तनुवर्गणा-स्त्री० । तनूनामौदारिकाऽऽदिशरीराणां
मेढामेदपरिणामाभ्यां योग्यत्वाभिमुखास्तनुवर्गणाः । अथवा-
चक्ष्यमाणनिश्चस्कन्धानिस्तन्मध्यस्थ तनुदेहः शरीरं मूर्ति-
रिति यावत्, तयोऽवस्थानिमुखा वर्गेणा तनुवर्गेणा । द्वयवर्ग-
णान्नेदे, आ० म० १ अ० १ खगड । (तद्वक्तव्यता 'वर्गणा' शब्दे)

तणुन-तनुन-पुं० । शरीरादुत्पन्ने पुत्रे, आ० क० । ऊहितरि, स्त्री० । देहजातमात्रे, त्रि० । वाच० ।

तणुमाण-तनुमान-न० । शरीरप्रमाणे, प्रथ० १ द्वार ।

पदभाए पुढवीए, नेरइयाणं तु होइ उच्चत्ते ।

सत्तधणु तिन्नि रयणी, उच्चैव य अंगुत्ता पुत्ता ॥१॥

सत्तमपुढवीए पुण, पंचेव धणुस्मयाइ तणुमाणं ।

मज्झिमपुढवीए पुणो, अण्णेगहा मज्झिमं नेयं ॥२॥

मवगाहते जीवोऽस्यामवगाहना, तनुः, शरीरमित्येकोऽर्थः । सा
द्विधा-भ्रमधारणीया, उत्तरवैक्रिया च । जघे नारकाऽऽद्यायुः-
समाप्तिं यावदनवरत धारयतेऽसाविति भ्रमधारणीया । स्वाभा-
विकशरीरमहणोत्तरकाक्षं कार्यविशेषमाश्रित्य विविधा क्रियत इ-
त्युत्तरवैक्रिया । एकैकाऽपि च द्विधा-जघम्या, उक्तृष्टा च । तत्र प्रथमं
तावत् प्रतिपृथिव्युत्कृष्टा भ्रमधारणीयाऽवगाहना प्रोच्यते-प्रथमायां
रत्नप्रभाया पृथिव्यां नारकाणामुत्कर्षतो जघधारणीयावगाहनोच्च-
त्यं सप्तधनूति, निस्त्रो रत्नयः, त्रयो हस्ता इत्यर्थः । पदेव चाङ्गुलानि
पूर्णानि, उत्सेधाङ्गुलेन सपादैकप्रिशकस्तम् इति भावः । सप्तमपृथि-
व्यां पुनः पञ्चैव धनुःशतान्युत्कर्षतो नारकाणां तनुमानं शरीरो-
च्छ्रयः, मध्यमपृथिवीषु शक्यप्रभाऽऽद्यायु तमः प्रजापर्यन्तासु पु-
नर्मध्यमं प्रथमसप्तमपृथिवीनारकतनुमानयोर्मध्यवर्ति अनेकधा
पूर्वपूर्वपृथिवीषु उत्तरोत्तरपृथिवीषु द्विगुणं २ तनुमानमुत्कर्षतो
ज्ञातव्यम् । तथाहि-रत्नप्रभानारकतनुमानात् द्विगुणं शक-
्यप्रभायां पञ्चदश धनूषि द्वौ हस्तौ द्वादशाङ्गुलानि देहमानम् ।
एवं बालुकाप्रभायामेकप्रिशकनूषि एको हस्तः । पञ्चकप्रजायां
द्वाविष्टधनूषि द्वौ हस्तौ । धूमप्रभायां पञ्चविंशं धनुःशतम् । त-

मःप्रजायां स. र्हे द्वे धनुःशते । तमस्तमःप्रभायां पञ्चैव
शतानीति । प्रथ० १७६ द्वार ।

तणुप-तनुक-त्रि० । अग्रभागे, रुद्रणे (विशे०) प्रतरे, क्वायस्य त-
नु० ८ अ० । सुवमे, वाच० ।

तनुन-पुं० । तनुः शरीरं तस्माज्ज्ञानस्तनुजः । उक्त० १४ अ० ।
पुत्रे, ऊहितरि, स्त्री० । देहजातमात्रे, त्रि० । वाच० ।

तणुयर-तनुतर-त्रि० । अनिशयेन तनुस्तनुतरः । अतिसूचने,
गत्तिकापत्रादपि तनुतरः । आ० म० १ अ० २ खगड ।

तणुरागत-तनुरागान्त-पुं० । सूक्ष्मसंपरापणुणस्थानकान्ते, क०
म० १० प्रक० ।

तणुन-तनुल-त्रि० । तनुं शरीरं सुखस्पर्शतया श्रान्ति अगुण-
तानि तनुनम् । तनुसुखाऽऽदौ, जं० २ वक्त० ।

तणुवाय-तनुवात-पुं० । तनुआमौ वातश्च तनुवातः । ह्या० ३
ठा० ४ उ० । घनवातस्याध-स्थापितं विरलपरिणामोपेते बाह-
रवायुकायिकनेदे, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० १ पि० । आ० ।

तणुवायवलय-तनुवातवलय-न० । तनुवातः स एव घनयमि-
व वलयं कटकम् । आ० ३ ठा० ४ उ० । बाह्यवायुकायिकने-
दे, प्रज्ञा० २ पद ।

तणुनी-तनुनी-स्त्री० । तन-उ-स्त्रियां वा स्त्रीप् । वाच० । "तन्वी-
तुल्येषु" ॥ ८ । २ । ११३ ॥ इति अन्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं लकारः ।
प्रा० २ पाद । कशायाम्, वाच० ।

तणुमरीर-तनुशरीर-न० । सूक्ष्मशरीरे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

तणुय-तनुन-पुं० । पुत्रे, आ० क० । ऊहितरि, स्त्री० । देहजा-
तमात्रे, त्रि० । वाच० ।

तणेण-तणेण-अव्य० । "तादर्थ्ये केदिं तेहि-रेसि-रेसि-तणेणाः"
॥ ८ । ४ । ४२५ ॥ इत्यपसंश तादर्थ्ये द्योत्ये 'तणेण' इति निपा-
तः । प्रा० ४ पाद ।

तणेण-देशी-तणप्रकारे, दे० ना० ५ वर्ग ३ माथा ।

तणु-तर्ग-पुं० । वस्त्रे, जी० १ प्रति० ।

तार्ण्य-पुं० । तणसंबन्धिनः, " किञ्ची सक्कायसत्थं, किञ्ची पर-
काय तनुभयं किञ्ची । (३४) " किञ्चित्कालं स्वकाय एव आश्रि-
काय एव आश्रिकायस्य । तद्यथा-तार्ण्येभिः पार्ण्यगिशकम् ।
आचा० १ अ० १ अ० ४ उ० ।

तणुय-देशी-आर्त्ते, दे० ना० ५ वर्ग २ माथा ।

तणिक-तणिक-त्रि० । तन्वाश्रिते, आचा० १ अ० १ अ० २ अ० १ उ० ।

तणिवेसण-तन्निवेशन-त्रि० । सदा तन्निवासिनि, " तत्पर-
ककारे तस्ससण्णि तणिवेसणे " तन्निवेशनः सदा गुरुकुलानिवा-
सी । आचा० १ अ० ५ अ० ६ उ० ।

तणुज्जाण-तणुध्यान-न० । तणुणा तणुपरिवहोदयस्तस्या
ध्यानम् । तणुर्तन्म्य मार्गे गच्छतो जनकसाधुसहितस्य कुलक-
स्येव तणुध्याने, आनु० ।

तणु-तणु-स्त्री० । तर्पस्तणुणा । अभिहावे, ह्या० २ उ० ।
३ उ० । उक्त० । प्रश्न० । घ० । पुद्गलभोगपिपासायाम्, अष्ट० १
अष्ट० । औ० । आव० । उक्त० । सुत्र० । अनुचितवाङ्मयायाम्,
प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । तणुपर्यवहोदये, आनु० ।

नव सञ्जावपयत्या पञ्चता । तं जहा-जीवा, अजीवा,
पुण्यं, पापं, आमचो, संवरो, निज्जरा, बंधो, मुक्खो ।
(नव सञ्जावेत्यादि) सञ्जावेन परमार्थेन, अनुपचारणेत्यर्थः । पश-
र्या वस्तुनि सञ्जावपदार्थाः । तद्यथा-जीवाः सुखदुःखज्ञानेष-
योगलक्षणाः । अजीवास्तद्विपरीताः, पुण्यं प्रकृतिरूपं कर्म, पापं
तद्विपरीतं कर्मैव, आधूयते गृह्णते ऽनेनेत्याश्रयः, शुजागुभकर्माऽऽ-
दानहेतुरिति भावः । संवर आश्रयनिरोधो गुणवादांसः, नि-
ज्जरा विधाकात्तपसो वा कर्मणां वेशतः कृपणाव्, बन्ध आश्रये-
रान्नस्य कर्मण आत्मना संयोगो भोक्तः, हृत्स्नकर्मकृपा-
हात्मनः स्वात्मन्यवस्थानमिति । ननु जीवाजीवव्यातिरिक्ताः
पुण्याऽऽदयो न सन्ति, तथायुज्यमानस्यात् । तथाहि—पु-
ण्यापापे कर्मणि, बन्धोऽपि तदात्मक एव, कर्म च पुण्य-

परिणामा, पुद्गलाभाजीवा इति; आध्वस्तु मिथ्यादर्शनाऽऽदि-
पः परिणामो जीवस्य, स चाऽऽत्मानं, पुद्गलौघ विरहस्य कोऽन्यः!;
संबरोऽप्याध्वनिरोधस्तृणो देशसर्वभेद आत्मनः परिणामो
निवृत्तिरूपः, निजरा तु कर्मपरिणामो जीवः कर्मणां यत्पार्थक्यमा-
पादयति स्वशक्त्या, मोक्षोऽप्यात्मा समस्तकर्माविरहित इति ।
तस्माज्जीवाजीवौ सद्भावपदार्थाविति वक्तव्यम् । अत एवोक्तमिहै-
व-"उत्तरिणं च णं लोपतं सर्वं दुष्पट्टियारं । तं जहा-जीववेव,
अतोव वेव चि?" अत्रोच्यते-सत्यमेतत्किमु यावेव जीवाजीवप-
दार्थौ सामान्येनोक्तौ, तावेवेह विशेषतो न्यधोक्तौ, सामान्य-
विशेषाऽऽत्मकत्वाद् वस्तुतः, तथेह मोक्षमार्गे शिष्यः प्रवर्तनीयो,
न संग्रहमिधानमात्रमेव कर्तव्यम् । स च यदैवमाख्यायते-बहु-
ताऽऽध्वो, बन्धो वा, बन्धद्वाराऽऽयाते च पुण्यपापे मुक्त्यानि त-
स्यानि संसारकारणानि, संवर्तनजरे च मोक्षस्य, तदा संसार-
कारणत्यागेनेतरत्र प्रवर्तते, नाऽभ्यथेत्यतः षट्कोपस्थासः, मु-
क्त्यसाध्यस्यापनार्थं च मोक्षस्येति । स्यात् ६ ग० ।

तप्त-त्रि० । अनुष्ठिते, सूत्र० १ भु० ३ अ० ४ उ० । उपो, स्यात्
८ ग० । तं । संतापे, औ० । संतप्ते, " तत्ततवाणजकणगव-
षणा । " औ० ।

तत्तओ-तत्तवत्-अव्य० । परमार्थवृत्तौ, अने० १ अधि० ।

तत्तंत-तत्तान्त-न० । आत्माऽऽदितत्त्वप्रसक्तिरूपे, द्वा० २३ ग्रा० ।

तत्तगोयर-तत्तगोचर-त्रि० । तत्त्वविषये, द्वा० २१ ग्रा० ।

तत्तचिंता-तत्तचिन्ता-स्त्री० । परमार्थचिन्तायाम्, पञ्चा० १
विष० ।

तत्तजला-तप्तजला-स्त्री० । जम्बूद्वीपे मेरोः पूर्वस्यां दिशि शी-
ताया महानद्या दक्षिणभागस्थितायां स्वनामक्यानायामन्तर्-
द्याम्, स्यात् ३ ग्रा० ४ उ० । " दो तत्तजलायो । " स्यात् २
ग्रा० ३ उ० । ज० ।

तत्तजिज्ञासा-तत्तजिज्ञासा-स्त्री० । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, त-
त्त्वविषया ज्ञानेच्छा तत्तजिज्ञासा । तत्त्वविषयकज्ञानेच्छायाम्,
षो० १६ विव० ।

तत्तज्ज्ञाण-तत्तज्ञान-न० । ऊहाऽपोहायशुद्धमिदमिदमेवेति
निश्चये, ध० १ अधि० ।

तत्तणिणिणीसु-तत्तनिणिनीषु-पुं० । तत्त्वं प्रतिष्ठापयिषौ,
स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनवृत्त्याभ्यां शब्दाऽऽदेः कथञ्चि-
न्तित्वाऽऽदिरूपं तत्त्वं प्रतिष्ठापयितुमिच्छौ तत्तनिणिनीषो,
रत्ना० ।

अथ तत्तनिणिनीषोः स्वरूपं निरूपयामि-

तथैव तत्त्वं प्रतिष्ठापयिषुस्तत्तनिणिनीषुः ॥ ४ ॥

तथैव स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनवृत्त्याभ्याम्, शब्दाऽऽ-
देः कथञ्चिद् नित्यत्वाऽऽदिरूपं तत्त्वं प्रतिष्ठापयितुमिच्छौ तत्तनिणिनीषो,
रत्ना० ।

अथैवाहं यथावेदितव्यमेतत्तत्त्वं भेदावुपदर्शयामि-

अयं च द्वेधा-स्वात्मनि परत्र चेति ॥ ५ ॥

(अयमिति) तत्तनिणिनीषुः, कश्चिन्ननु संवेदाऽऽद्युपहनचेमो-
बुद्धिः स्वाऽऽत्मनि तत्त्वं निष्ठेतुमिच्छति, अथस्तु परानुग्रहेकर-
सिकतया परत्र तथा, इति द्वेधाऽसौ तत्तनिणिनीषुः । सर्वोऽपि
५४६

च धाम्बर्थः करोत्यर्थेन व्याप्त इति स्वाऽऽत्मनि परत्र च तत्तनि-
षेय त्रिकोर्धुरित्यर्थः । अथ परं प्रति तत्तनिणिनीषोरित्यस्य त-
न्निष्ठयोपजनने जयघोषणामुद्घोषयन्त्येष सत्त्वा इति चेत्, ततः
किम् ? । जिगीषुता स्यात् इति चेत्, कथं यो यदनिच्छुः स त-
विच्छुः परोक्तिमात्राद् भवेत् ? । तर्हि नाऽसौ जयमश्नुते ? , वा
दमश्नुते । न च तामिच्छति च, अश्नुते चेति किमपि कैतवं तवेति
चेत्, स्वावेवं, यद्यनिष्टमपि न प्राप्येत । अवलोचयन्ते चानि-
ष्टाभ्युपयुक्तप्रतिकूलव्योपकल्पितानि जनैरुपलुप्यमानानि,
शतशः फलानि । तदिदमिह रहस्यम्-परोपकारैकपरायणस्य
कस्यचिद्वादिष्टुम्भारकस्य परत्र तत्तनिणिनीषोरानुषङ्गिकं फल
जय, मुख्यं तु परतत्त्वावबोधनम् । जिगीषोस्तु विपर्यय इति ।

स्वाऽऽत्मनि तत्तनिणिनीषुमुदाहरति-

आद्यः शिष्याऽऽदिः ॥ ६ ॥

(आद्य इति) स्वात्मनि तत्तनिणिनीषुरित्यर्थः । आदिप्रहणा-
दिहोत्तरत्र च स प्रहचारिसुहृदादिरादीयते ॥ ६ ॥

परत्र तत्तनिणिनीषुमुदाहरति-

द्वितीयो गुर्वाऽऽदिः ॥ ७ ॥

(द्वितीय इति) परत्र तत्तनिणिनीषुः ॥ ७ ॥

द्वितीयस्य भेदावनिदधति-

अयं द्विविधः-क्षायोपशमिकज्ञानशाली, केवली च ॥ ८ ॥

(अयमिति) परत्र तत्तनिणिनीषुर्गुर्वादिः, ज्ञानाऽऽवर्णयस्य
कर्मणः क्षयोपशमेन निवृत्तं ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायक-
पं व्यस्त समस्तं वा यस्यास्ति स तावदेकः, द्वितीयस्तु तस्यैव
क्षयेण यज्जनित केवलज्ञानं तद्वान् । तदेष चत्वारः प्रारम्भ-
काः-जिगीषुः, स्वात्मनि तत्तनिणिनीषुः, परत्र तत्तनिणि-
नीषुश्च क्षायोपशमिकज्ञानशालिकेवभिनाविति । तत्तनिणि-
नीषोर्हि ये भेदप्रभेदाः प्रदर्शिताः, न ते जिगीषोः सर्वेऽपि
संभवन्ति । तथाहि-न कश्चिन्ननुप्रविचदात्मानं जेतुमिच्छति ।
न च केवली परं पराजेतुमिच्छति, शीतरागत्वात् । गौडदा-
विडाऽऽदिभेदस्तु नाज्ञानयमभेदोपयोगः, प्रसज्यति चानन्त्य-
म् ; इतः पारिश्रयात् क्षायोपशमिकज्ञानशाली परत्र जिगी-
षुर्नैव-तत्त्वं परा-तत्त्वं न भेदप्रदर्शनमर्हति । यौ च परत्र
तत्तनिणिनीषोर्भेदावुक्तौ, न तौ ह्यापि स्वाऽऽत्मनि तत्तनिणि-
नीषोः संज्ञकतः, निर्णीतसमस्ततत्त्वज्ञानशालिनः केवलिनः स्वा-
ऽऽत्मनि तत्तनिणिनीषोऽनुपपत्तेः, इतः पारिश्रयात् क्षायोपश-
मिकज्ञानवानेव स्वाऽऽत्मनि तत्तनिणिनीषुर्भवतीत्यसावप्येकरूप
एवेति । रत्ना० ८ परि० ।

तत्तप्तु-तत्तप्तु-त्रि० । तत्त्वं सकलपर्यायोपेतसकलवस्तुस्वरूप
जानातीति तत्तप्तुः । वस्तुतत्त्ववेदिनि, पञ्चा० १ विव० । सर्व-
ज्ञः, भाव० १ अ० ।

तत्तप्तुपुष्टि-तत्तप्तुपुष्टि-स्त्री० । तत्त्वस्याधिमं, अनिष्टतोपदे-
शे, षो० ८ विव० ।

तत्ततव-तप्ततपस्-त्रि० । तापिततपस्के, आर्यसुधर्मणमुपक्रम्य-
" ह्यनतवे दित्ततवे तप्ततवे । " तप्तं तापितं तपो येन स तप्त-
तपाः । तेन तप्ततपस्तप्तं येन कर्माणि सन्ताप्यन्ते, तेन न च तप-
सा स्वात्मा तपोरूपः संतापितो, यतोऽन्यस्यास्पृश्यामश्च जात-
म् । अथ० । नि० । अ० । ज० । ग्रा० । सू० ३० ।

तत्त्वसूत्र-तत्त्वश्रुति-स्त्री० । तत्त्वश्रवणे, द्वा० ।

ततः किमित्याह—

पुण्यबीजं नश्येत्, तत्त्वश्रुत्या सदाशयः ।

जवक्षाराम्नमस्त्यागाद्, वृद्धि मधुरवारिणा ॥ ११ ॥

एवं भ्रमस्य प्रायेभ्योऽप्यधिक्यप्रतिपत्त्या, तत्रोत्सर्गप्रवृत्त्या, तत्त्वश्रुत्या तथा तत्त्वश्रवणेन, मधुरवारिणा, सदाशयः शोभन-परिणामः, जवलक्षारस्य क्षाराम्नमस्त्यागात्, पुण्यबीजं वृद्धिं नयति । यथा हि मधुरोदकयोगनस्तन्माधुर्यान्वयमेऽपि बीजं प्ररोहमादत्ते, तथा तत्त्वश्रुतेरन्वयसामर्थ्यात्तत्त्वविषय-रूपवृत्तिविशेषादेऽपि अतत्त्वश्रवणत्यागेन तद्वयोगात् पुण्यवृ-द्धिः स्यादेवेति भावः ॥ २१ ॥

तत्त्वश्रवणतस्तीव्रा, गुरुभक्तिः सुखाऽऽवहा ।

समाप्यादिभेदेन, तीर्थकृद्दर्शनं ततः ॥ १२ ॥

(तस्मिन्) तत्त्वश्रवणतः, तीव्रा उत्कटा, गुरौ तत्त्वश्रावयितरि, प्रतिकाराध्यत्वेन प्रतिपात्तः, सुखावहोभयलोकसुखकरी, ततो गुरुभक्तिः समाप्यादिभेदेन तीर्थकृद्दर्शनं भगवत्साक्षात्कारल-क्षणं जवति । तदुक्तम्—“गुरुभक्तिप्रभावेण, तीर्थकृद्दर्शनं मतम् । समाप्यादिभेदेन, निर्वर्णिकनिबन्धनम्” ॥ १ ॥ समाप्यादिभेदेन भण्यते, आदिना तन्नामकर्मबन्धविपाकतद्वा-चाप्युपपत्तिपरिग्रहः ॥ १५ ॥ द्वा० १२ द्वा० ।

तत्त्वसूत्रमा-तत्त्वश्रुत्या-स्त्री० । तत्त्वश्रवणेऽवगायाम्, द्वा० २२ द्वा० ।

तत्ताणिवुद्धनोदत्त-तन्मनिर्वृत्तभोजित्व-न० । तस्य च तदनि-र्धृत आतिशयोक्त्युक्तं च तदकमिति विशेषणान्यधानुपपत्त्या गम्यते तद्वृत्तिर्नामिति । अमचित्तोदकभोजित्वे, ग० २ अधि० । तत्ताणिवुद्ध-तत्त्वानुरूपत्व-न० । पञ्चदशतमे सत्यवचना-निर्णयसम्प्राप्ते, तद्वानुमोक्तत्वं विवर्तितवस्तुस्वरूपानुसा-रिता । ग० ।

तत्तातत्त्वङ्गरकराज-तत्त्वतत्त्वव्यतिकरकराज-त्रि० । तत्त्वं चान्तस्य च तत्त्वतत्त्वे, तयोर्व्यतिकरो व्यतिकर्णना मिश्रता स्य-भावविनिमयः तत्त्वतत्त्वव्यतिकरः, तेन कर्मात्तो भयङ्करः । तत्त्वेऽतत्त्वभिनिवेशोऽतत्त्वे तत्त्वभिनिवेश इत्येवरूपेण सजा-यमानव्यतिकरेण भयङ्करे, स्या० ।

तत्ताभास-तत्त्वान्यास-पुं० । परमार्थान्यासे, पौ० १३ वि० ।

तत्ताभिणिवेस-तत्त्वानिनिवेश-पुं० । तत्त्वज्ञाने, पौ० । “गुरु-भक्तिः परमाऽस्या, विप्रैः प्रयत्नस्तथा धृतिः करणे । तद्व्यासाऽ-सिध्दवर्णः, तत्त्वानिनिवेशपरमफलम् ॥ १ ॥” पौ० १० वि० । वस्तुस्वरूपनिर्णयतिशये, पञ्चा० ६ वि० ।

तत्तायगोलकप-तत्त्वयोगोलकप-त्रि० । तत्तलोदपिगुलकदशे, “तत्तायगोलकपौ, परमजीवो निवारियस्वरौ । (२०१)” भा० ।

तत्तालोग-तत्त्वालोक-पुं० । परमार्थप्रकाशे, द्वा० २४ द्वा० ।

तत्ति-तृप्ति-स्त्री० । प्राणौ, स्या० १ ग० । सन्तोषे, आनु० । वृ-क्षकाऽऽद्युपशमलक्षणायाम्, विशेष० ।

तत्ति-स्त्री० । सारायाम्, “गणतत्त्वविष्णुमुक्ता ।” गणस्य ग-उत्स्य या तत्तिः सारा, तथा विष्णुकाः । ध्य० १ उ० चिन्ता-कम्, प्रति० ।

तत्तिप-तत्त्विक-पुं० । न० । वास्तवे, द्वा० १६ द्वा० । आ० म० ।

“महाव्रतसहस्रेषु, वरमेको हि तत्त्विकः । तत्त्विकस्य सखं पात्रं, न भूतो न भविष्यति ॥ १ ॥” अतस्नात्त्विकाय पात्रा-ऽऽदिकं देयम् । ध्य० २ अधि० ।

तावत्-त्रि० । “आचितं गृह्यं तत्तिपं त्रियं, सेसं नहुं, ततो न-तो सि धरे” । आ० म० १ अ० २ अग्रम् । ‘तत्तिपं’ ताव-त्मात्रमेव कार्यम् । व्यवहारे, नि० चू० ११ उ० ।

तत्तियजोग-तत्त्विकयोग-पुं० । कनापि नयेन मोक्षोन्नतफले, द्वा० १६ द्वा० ।

तत्तियधर्मसि-तत्त्विकधर्मसि-स्त्री० । तत्त्विकस्वाध्यासशु-द्धस्य तत्त्वप्राप्तिकमात्रस्य धर्मस्याहिंसाऽऽदिसिद्धिर्नामः । अन्यासशुद्धस्याहिंसाऽऽदेरुपलब्धौ, द्वा० १० द्वा० ।

तत्तिष्ठ-तृप्तिपत्-त्रि० । तृप्तिर्विद्यते यस्य स तत्त्व्यास्त्यस्मि-न्निति मतुप । “आतिष्ठोदलाञ्चन्त-मन्तेत्तेर-मणा-मनोः” ॥ ८ । १ । १५९ ॥ ज्ञानं मनुष्यः स्थाने इत्याऽऽदेशः । प्रा० दुर्गि० २ पाद । तृप्ते, कटप० ६ कृष्ण । तत्पदे, दे० ना० ५ धर्म ३ गाथा ।

तत्तिष्ठऽऽजवसाण-तत्तीव्राध्यवसान-त्रि० । तस्मिन्नेवाऽऽवश्य-के तावत्प्रारम्भकालादारभ्य प्रतिक्षणं प्रहर्षयायि प्रयत्नविशेष-लक्षणमध्यवसानं यस्य स तथा । तस्मिन्, ग० २ अधि० ।

तत्ती-दशी-तत्त्वरातायाम्, आदेशे च । दे० ना० ५ धर्म २ गाथा ।

तत्तीव्र-तार्तीयिक-त्रि० । तृतीयमेव तार्तीयिकम् । स्वार्थे टीकप्रत्यय । ध्य० २ अधि० । त्रयाणां पुरणे, येन त्रित्वसंख्या पूर्यते तस्मिन् पदार्थे, वाच० ।

तत्तु-तत्र-अव्य० । “यत्रतत्रयोल्लस्य मिदित्युक्तु” ॥ ८ । ४ । ४०४ ॥ इति तत्रशब्दस्य मित्संज्ञकोऽस्तु इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । तस्मिन्नित्यर्थे, वाच० ।

तत्तुकिञ्च-देशी-सुरते, वे० ना० ५ धर्म ६ गाथा ।

तत्त्व-तत्र-अव्य० । तस्मिन् कालाऽऽदौ, तत्र तस्मिन्नित्यर्थे, वा-च० । स्या० । अनु० । प्रश्न० । वाक्योपन्यासार्थे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० । निर्धारणार्थे च । दश० १ अ० । ‘तद्दि’ शब्दार्थे च । प्रा० १ पाद ।

तत्त्व-न० । तत्र साधुः यत् । सत्ये, वाच० । विशेष० । द्वा० । निरुपचरिते, मुख्ये च । विशेष० ।

स्तब्ध-त्रि० । परमाधार्मिकदेवपरस्परदीरितद्वःकसंपातज-यात् त्रसमुपपत्ते, जी० १ प्रति० । स्या० ।

वस्त-त्रि० । भीते, द्वा० १ श्रु० १ अ० ।

तत्त्वावाङ्-तत्त्ववादिन-पुं० । ‘तत्त्वावाङ् (ण)’ शब्दाद्ये, आ० क० ।

तत्तून-दृष्टा-अव्य० । “कृतोऽत्” ॥ ८ । १ । १२६ ॥ दृष्टदोस्तः । इत्यतः । “दूनातूनौ दू” ॥ ८ । ४ । ३१३ ॥ इति दूस्थाने दूनातूनस्यदेशः । विलोकेत्यर्थे, प्रा० दु० ४ पाद ।

तत्-तत्-त्रि० । लोकत्रयव्यापिनि, किञ्चन्त्येन प्रायशो हलन्त-त्वादेतादृशाः प्राकृते न प्रयुज्यन्ते । जै० मा० ।

तद्वस्व--तदाह्वय-त्रि० । तेन अर्थेन आख्या येनां ते तदाख्याः ।
अहिसके, नि० सू० २० उ० ।

तद्वज्रवसाण-तद्वज्रवसान-त्रि० । तस्यामेवावसानं मो-
गक्रिया प्रयोज्यशेषरूपं यस्य स तस्मिन् । तद्वज्रवसिते, वि-
पा० १ भु० २ अ० । अनु० ।

तद्वज्रवसित-तद्वज्रवसित-त्रि० । तस्मिन्नेव विवक्षिते आ-
वश्यके अव्यवसितं क्रियासंपादनविषयमस्येति तद्वज्रवसितः ।
तद्धियकाव्यवसाययुक्ते, ग० २ अ० । अनु० ।

तद्वज्र-तद्वज्र-पुं० । तस्मै अर्थस्तद्वज्रः । आख्या० १ भु० २ अ० ३
उ० । तत्प्राप्तौ, विपा० १ भु० २ अ० ।

तद्वज्रोवचन-तद्वज्रोवचन-त्रि० । तस्य (विवक्षितस्य) आवश्य-
कत्वायैतद्वज्रः, तस्मिन्नुपयुक्तस्तद्वज्रोवचनः । अनु० । तत्प्राप्तये उ-
पयोगवति, विपा० १ भु० १ अ० । ग० । तद्वज्रोवचनयुक्ते, औ० ।

तद्वज्रवचन-तद्वज्रवचन-न० । वचनभेदे, स्था० । तस्माद्वि-
वक्षितघटाऽऽदेरन्यः घटाऽऽदिः, तस्य वचनं तद्वज्रवचनं, घटापे-
क्षया घटवचनवत्, नोऽवचनमननननिवृत्तिवचनमात्रं वि-
स्थाऽऽदिवादिनि । अथवा-स शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टो-
ऽर्थोऽनेनोच्यते इति तद्वचनं, यथार्थनामैतदर्थः । ज्वलनतपनाऽऽ-
दिषु । तथा तस्माच्च शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टादन्यः श-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टोऽर्थः, उच्यतेऽनेनेति तद्वज्रवचनम-
यथार्थमित्यर्थः । स्था० ३ उ० ३ उ० ।

तद्विपर्ययकरण-तद्विपर्ययकरण-त्रि० । तस्मिन् भगवत्परिपतानि
करणानि विपर्ययि शब्दरूपाऽऽदिषु श्रोत्रचक्षुरादीनि यैस्ते तद्वि-
पर्ययकरणाः । औ० । ग० । तस्मिन्नेवाऽऽवश्यके यथोचितव्यापार-
नियोगेनापितानि नियुक्तानि येन स तद्विपर्ययकरणः । सम्यग्यथा-
ज्ञानस्यस्तोषकरणे, ध० । तस्यामेवापितानि द्वौकितानि करणानि
इन्द्रियाणि येन स तथा तस्मिन् । द्वौकितेन्द्रिये, ध० २ अ० ।

तदाभास-तदाभास-पुं० । तत्सदृशे, पञ्चा० ४ विव० ।

तदाहार-तदाहार-त्रि० । ते पृथिव्याद्य आधारा येनां ते त-
दाहाराः । तत्राऽऽहितेषु, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

तदाहार-पुं० । तानेव पृथिव्यादीन् आहारयन्तीति तदाहारः ।
तद्वज्रके, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

तद्वज्रपट्टि-तद्वज्रपट्टि-त्रि० । इहपरलोकाहिते, पं० भा० ।

ततो-ततस्-अभ्य० । तस्मादित्यर्थे, प्रा० १ पा० ।

ततो-ततस्-अभ्य० । " तौ दो तसो वा " ॥ ८ । ३ । १६० ॥
इति तसः प्रत्ययस्य वा तौ दो इत्यादेशौ । तस्मादित्यर्थे, प्रा०
१ पा० ।

तद्विप्रचय-देशी-नृपे, दे० भा० ५ वर्गं ८ गाथा ।

तद्विप्रचय-देशी-अनुविचसे, दे० ना० ५ वर्गं ८ गाथा ।

तद्विप्रचय-देशी-अनुविचसे, दे० भा० ५ वर्गं ८ गाथा ।

तद्विप्रचय-देशी-अनुविचसे, दे० ना० ५ वर्गं ८ गाथा ।

तद्विप्रचय-देशी-अनुविचसे, दे० ना० ५ वर्गं ८ गाथा ।

तद्विप्रचय-देशी-अनुविचसे, दे० ना० ५ वर्गं ८ गाथा ।

स्वर्गदोष-त्रि० । कुष्ठिनि, औ० । श्वेतकुष्ठिनि, पि० । स च स्वर्गदो-
षो ब्रान्त्यां प्रकाराभ्यां भवति । तद्यथा-"सर्वतमसं दंते, अस्सं-
विणसितमं रज्जुपसुनी । किमिपुं रसिगा वा, पस्संदति त-
त्थिमा जयणा " ॥ १॥ ६५० ६ उ० । (इव गाथा ' वगडा ' श-
ब्दे पगवगडावसरे व्याख्यास्यते)

तद्धिय-तद्धित-त्रि० । न० । तस्मै हितं तद्धितमित्यर्थः । भि-
धायका ये प्रत्ययान्ते तद्धिताः । यथा गोच्यो हितो गच्यो देव
हायादि । प्रश्न० २ सत्य० द्वार । आ० सू० । तेभ्यो विप्रहृष्ट-
तत्तत्प्रकृतीनां स्वविशिष्टतया प्रयोगेभ्यो हितः । व्याकरणलोके
प्रत्ययभेदे, वाच० ।

तद्धिय-तद्धित-न० । तद्धिताऽऽजातं तद्धितजम् । इह तद्धित-
शब्देन तद्धितप्रसिद्धेतुभूतोऽर्थो गृह्यते, तत्रायम्, यत्रापि "तुच्चा
तंतुवाए " तद्धितप्रत्ययो न दृश्यते, तत्रापि तद्धेतुभूतार्थस्य
विद्यमानत्वात्तद्धितजं सिद्धं भवति । अनु० । नावप्रमाणभेदे,
अनु० ।

से किं तं तद्धियए ? तद्धियए अद्विदे पमात्ते । तं जहा-
" कम्मे सिपे सिपेण, संजोगे समीवए अ संजुडे ।

इस्मरिणं अवचेण य, तद्धितणामं तु अद्विदे " ॥ १॥

(से किं तं तद्धियए इत्यादि) तद्धिताऽऽजातं तद्धितजम् । इह
तद्धितशब्देन तद्धितप्रसिद्धेतुभूतोऽर्थो गृह्यते । तत्रायम्, यत्रापि-
" तुच्चा तंतुवाए " तद्धितप्रत्ययो न दृश्यते, तत्रापि तद्धेतु-
भूतार्थस्य विद्यमानत्वात्तद्धितजं सिद्धं भवति । " कम्मे गाहा "
पाठसिद्धः, तद्वरं स्तोकः स्थायाः । संयुतो ग्रन्थरचना, पते च
कर्मशिक्षाऽऽदयोऽर्थास्तद्धितप्रत्ययस्थोऽपि तसोर्निमित्तमवर्ती-
त्येतद्भेदात्तद्धितजं नामाप्रविधमुच्यते इति ज्ञातः ।

से किं तं कम्पनामे ? कम्पनामे अनेगविदे पणत्ते । तं
जहा-तणहारए, कट्टहारए, पत्तहारए, दोसिए, सोत्तिए,
कप्पासिए, भंरवेमालिए, कोझाझिए । सेत्तं कम्पनामे ।

तत्र कर्मतद्धितजं (दोसिए, सोत्तिए इत्यादि) वृथं पण्यम-
स्येति दोषिकः । सूत्रं पण्यमस्येति सौत्रिकः । शेषं प्रतीतम् ।
नवरं भाएरुविचारः कर्मास्थेने जाएरुविचारिकः, कौलालानि
मृज्जालानि पण्यमस्येति कौलालिकः । अत्र कापि " तण-
हारिए " इत्यादिपात्रो दृश्यते ॥ तत्र कश्चिद्वाह-नन्यत्र तद्धि-
तप्रत्ययो न कश्चिन्नुपलभ्यते, तथा बह्व्यमाणेस्वपि " तुच्चा
तंतुवाए " इत्यादिवपु नायं दृश्यते, तत्किमिष्येभूतनाम्नाभि-
होपन्यासः । अत्रोच्यते-अस्मादेव सूत्रोपन्यासापूणानि दराते ब-
ह्वनीत्यादिकः कश्चिदाद्यव्याकरणदृष्टस्तद्धितोत्पत्तिहेतुभूतोऽर्थो
छेद्यः, ततो यद्यपि साक्षात् तद्धितप्रत्ययो नास्ति, तथाऽपि
तदुत्पत्तिनिवन्धनजन्यमर्थमाश्रित्येह तद्धितेशो न विकल्पते । यदि
तद्धितोत्पत्तिहेतुरर्थोऽस्ति, तर्हि तद्धितोऽपि कस्माच्छेद्यत
इति चेत् । लोके इत्यमं च दृष्ट्वाविति श्रमः । अथवा-अस्मादे-
वाऽऽद्यमुक्तिप्रणीतसूत्रवाचकादेवं आनीयास्तद्धितप्रत्यय पमा-
मी केचित्प्रसिपत्स्या इति ।

अथ तद्धिततद्धितनामोच्यते-

से किं तं सिपणामे ? सिपणामे अनेगविदे
पणत्ते । तं जहा-वत्थिए, तंतिए, तुयणिए, तंतु-
वाए, पट्टकारे, उपदे, वरुदे, मुंजकारे, कट्टकारे, उच-

कारे, बभकारे, पोत्थकारे, चित्तकारे, दंतकारे, लेप्पकारे ।
सेत्तं सिल्लपणामे ।

बलं शिल्पमस्येति आख्यिकः, तन्त्रीवादनं शिल्पमस्येति ता-
न्त्रिकः । "तुत्ताय तनुवाय" इत्यादि प्रतीतम् । आलोपपरिहारौ
तूत्तावेव । यदिह पूर्वे चक्रमिदं वाचनाविशेषे प्रतीतं नाम ह-
स्यते, तद्देशान्तरकृद्भिर्नोऽवसेयम् ।

अथ स्थापनातद्धितनामोच्यते-

से किं तं सिल्लोअणामे ? सिल्लोअणामे अणोगविहे पणत्ते ।
तं जहा-समणे, माहणे, सच्चातिही । सेत्तं सिल्लोअणामे ।

(समणे इत्यादि) अमरणाऽऽदीनि नामानि स्थाप्याऽर्थेण सा-
ध्यादिषु रुढान्यतोऽस्मादेव सूत्रनिबन्धनात् स्थाप्यार्थास्तस्मि-
न्नाः, तदुत्पत्तिहेतुचूतमर्थमात्रं वाऽत्रापि प्रतिपत्तव्यम् ।

संयोगनक्षितनाम-

से किं तं संजोगनामे ? संजोगनामे अणोगविहे पणत्ते । तं
जहा-रखो समुरए, रखो जमाउए, रखो सात्ते, रखो दूते, रखो
जगिणीवई । सेत्तं संजोगनामे ।

राक्तः इवगुर इत्यादि । अत्र संबन्धरूपः संयोगो गम्यते ।
अत्रापि चास्मादेव हापकात्तद्धितनामता, चित्रं च पूर्वगतं श-
ब्दप्राभृत अत्यर्थं च, अतः कथमिह भावनास्वरूपमस्माद-
शैः सम्यग्मवगम्यते ।

समीपतद्धितनाम-

मे किं तं समीवणामे ? समीवणामे अणोगविहे पणत्ते । तं
जहा-गिरिसमीवे एगर् गिरिणगरं, विदिसिसमीवे एगर्
विदिसिणगरं, वेनायममीवे एगर् वेनायणगरं, एगरायसमीवे
नगरं एगरायणगरं । सेत्तं समीवणामे ।

गिरिसमीवे नगरं गिरिनगरम् । अत्र "अदूरभवश्च" ॥ ४ ।
२ । ७० ॥ (पाणि०) इति अणु न जवति, गिरिनगरमित्येव
प्रतीतत्वात्, विदिशाया अदूरजनं नगरं वैदिशम् । अत्र तु "अदूर-
भवश्च" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति (पाणि०) अणु भवत्येव, इत्थं
रुढत्वादिति ।

संयुततद्धितनाम-

से किं तं संजुहनामे ? संजुहनामे अणोगविहे पणत्ते । तं
जहा-तरंगवङ्कारे, मलयवङ्कारे, अत्ताणसिद्धिकारे, बिंदु-
कारे । सेत्तं संजुहनामे ।

(तरंगवङ्कारे इत्यादि) तद्धितनामता चेदोत्तरत्र च पू-
र्ववद्भावनाया ।

प्रेम्भयतद्धितनाम-

से किं तं ईसरिअनामे ? ईसरिअनामे अणोगविहे पणत्ते ।
तं जहा-ईसरे, तल्लवरे, मडंविण, कोहुंविण, इम्भे, सेट्ठी,
सत्थवाहे, मेणावई । सेत्तं ईसरिअनामे ।

(ईसरे इत्यादि) इह राजाऽऽदिशब्दनिबन्धनमैश्वर्यमे-
व गन्तव्यं, राजेश्वराऽऽदिशब्दार्थः स्यादेव पूर्वं व्याख्यात एव ।

अपत्यतद्धितनाम-

से किं तं अवच्चनामे ? अवच्चनामे अणोगविहे पण-

से । तं जहा-अरिहंतमाया, चक्रवट्टिमाया, बल्लदेवमाया,
वामुदेवमाया, रायमाया, मुणिमाया, वायगमाया । सेत्तं
अवच्चनामे ॥

(तिरथयरमाया इत्यादि) तीर्थकरोऽपत्यं यस्याः सा तीर्थक-
रमाता । एवमप्यत्रापि सुप्रसिद्धेनाऽप्रसिद्धं विशिष्यते । अतः
तीर्थकरोऽऽदिनिर्मातरो विशेषिताः । तद्धितनामत्वभावना त-
थैव । गते तद्धितनाम । अनु० ।

तद्विय-तद्धितज-न० । 'तद्विय' इतिशब्दार्थे, अनु० ।

तदून-दृष्टा-अव्य० । "दूनत्पूनां दूः" ॥ ८ । ४ । ५१३ ॥ इति
दूत्वाद्ये दून इत्यादेशः । "ऋतोऽनू" ॥ ८ । १२६ ॥ ऋदतो दोस्तः
इत्यतः । प्रा० ४ पाद । विलोकयेत्यर्थे, वाच० ।

तपागच्छ-तपागच्छ-पु० । घोरतप कारित्वेन तपाविरुद्धप्रा-
साज्जगच्छसूरेः प्रतिष्ठिते गच्छे, तथा इतिशब्दस्त्वार्थको देशी-
प्रसिद्धः । यथा तत्काले विरुद्धतया प्राप्तस्त्वयैव सर्वदेवविद्याज्ञि-
व्यवहियते । केचित्तु 'तपागच्छ' इति शुरुसस्कृतमपि व्यवहरन्ति ।
जै० १० ।

तपोरिह-तपोऽर्ह-न० । प्रायश्चित्तभेदे, जीत० ।

साम्प्रतं भावाऽऽदिविषयं तपोऽर्हं प्रायश्चित्तमाह-

इद्विगिज्ञाणा जाव-म्मि दिज्ज हट्ठम्म न उ गिज्ञाणस्स ।

जावइयं वा विमद्व, तं दिज्ज सहिज्ज वा कालं ॥ ६८ ॥

भावे भावनः, कश्चिदालोचनाग्राही हृष्टो नीरोगः समर्थः । क-
श्चिद् भवानो योगी शक्तिविकल इत्येतद्विचार्य (दिज्ज हट्ठम्म न उ
गिज्ञाणस्स) तुशब्दस्य विशेषणार्थत्वात् हृष्टस्य जातोक्ताद्-
धिकमपि दद्यात्, भवानस्य तु न दद्यात्, जीतोक्तादूनं वा दद्या-
त् । यावन्मात्रं वा विषदेन कर्तुं शक्नोति, तस्यायश्चित्तं तावन्मात्रं
दद्यात्, कालं वा सहेत-यायना प्रगुणो भवति तावत्प्रतीत्य रो-
गनिवृत्तौ समर्थस्य दद्यादित्यर्थः । उक्तं जावः ॥ ६८ ॥

संप्रति सप्रपञ्चं पुरुषद्वारमाह-

पुरिमा गीयाऽगीया, सहाऽमहा तह सहाऽमहा केइ ।

परिणामाऽपरिणामा, अपरिणामा इ वत्थूणं ॥ ६९ ॥

इहाऽऽलोचनाग्राहिणः पुरुषाः किम्वरूपाः ? इति प्रथममेवाऽऽ-
चार्यैर्विचार्याः, तत्तत्तदपेक्षया प्रायश्चित्तं दातव्यम्, ने च बहु-
प्रकाराः । तद्यथा-गीतार्था अभिगताऽऽन्वारप्रकल्पाऽऽदिनिशीषा-
न्तश्चताः । तद्विषये त्वगीता अगीतार्थाः । सहा- सर्वप्रकारैः सम-
र्थाः, असहा असमर्थाः । तथा केचित्-शरा मायाविनः, अशराः
सरहाऽऽत्मानः, परिणामका अपरिणामका अनपरिणामकाश्च
वस्तुषू-सर्गापवादरूपेषु विषये । एते च परिणामकाऽऽद्वयस्त्वयो-
ऽपि पूर्वमदूरं "जेयाइमसहभो" इति गाथाया विवरणे व्या-
ख्याताः, अतो नात्र पुनः प्रतन्यन्त इति ॥ ६९ ॥

तद्विधिमध्ययणोजय-मंपणा तदुभएण हीणा य ।

आयपणोजयनोभय-तरगा तह अणतरगा य ॥ ७० ॥

तथा धृतिसहननोभयसंपणाः, तदुभयेन हीनम् । इह जह्म-
अनुत्पद्य संभवति-तत्र धृत्या संपणा इत्येकः । न संपणा
इति द्वितीयः । उभयेन धृतिसहननाऽऽव्ययेन सं ने तृतीयः ।
तदुभयेन हीनाश्चेति अनुर्थः । तथा-आत्म उभयतरका

इति । अत्रापि चतुर्नकाः—आत्मानुप्राहकं तः, परोपपञ्चकारे
वैयाख्य, तयोर्द्वयोरपि समर्थाः, परं ये तप एव कुर्वन्ति, न ये-
यावृत्तं, ते—आत्मतरकाः, (स्वार्थेऽत्र कः प्रथमः) न परतरका
इत्याद्यो नकाः। ये तु वैयाख्यमेव कुर्वन्ति, न तपः, ते—अन्यतरकाः,
नात्मतरका इति द्वितीयः। ये तु भयमपि कुर्वन्ति, ते तु उभयतर-
का इति तृतीयः। ये पुनरुभयं न कुर्वन्ति ते नोजन्यतरका इति
चतुर्थः। तथा (अस्तनरग चि) अन्यतरकाः—ये तपोवैयाख्ययो-
रन्यतरदेकमेव कर्तुं शक्नुवन्ति, नोजन्यकरणक्रमा इत्यर्थः॥७०॥

कल्पद्वितीयो वि य, चतुरो जे चयरा सववत्ताया ।
सावेववेयरजेया-दमो य जे ताण पुरिसाण ॥७१॥

कल्पः सततासेवनीयः समाचारः ।

स चायं दशधा-

"आचेमुक्कोहेनिय-निग्जायररायपिडकिरुक्कम् ।
वयजेदुपडिक्कम्णे, मासे पउजोसवणकणो " ॥६॥ (पञ्चा०
१७ वि००)

अस्या दशाध्या-न विधौ चेन्न वस्त्रं यस्याऽसावचेलकः, तस्य
माय आचेलकरं, सचेलत्वे चायमचेलकस्यपदेशः ।

तथा चान्यत्रापि दृश्यते-

"जह जलमवगाहंनो, बहुवेलां वि सिरवेदियकडिल्लो ।
जन्तु नरो अवेलां, तह मुण्यो संतचेला वि ॥ २६०० ॥
तह धोवजुन्नकुच्छय-वेमेहि वि भन्नए अचेलु ति ।
जह नुरसविय! अप्पय, मे पौसि नगिया वत्तो२६०१ (वि००)
उद्देशेन साधुसंकल्पेन वृत्तमौद्देशिकम् आधाकम्, शय्यया
वस्तया तरति भयाम्भोधिमिति शय्यातरः, राजा नृपः, तयोः
पिण्णो भक्ताऽऽदिक्ताः—शय्यातरपिण्णो, राजपिण्णश्च ।
इहादेशिकाऽऽदीनां त्रयाणामपि परिहारोऽवसेयः । कृति-
कमे उपेष्टानुकमेण चरन्कृतानम्, व्रतानि पञ्च महाव्रतानि,
उपेष्टः—वर्षशतदीक्षिताया अपि माध्या अद्यतनदीक्षितोऽपि
स धुर्गरीयान् । प्रतिक्रमणं प्रतीतम्, मासः मासकल्पः, परि
सर्वथाऽवसानमेकत्र निवासो निर्वाक्यशायप्येषणा, इति ।

एतस्मिन् दशविध कल्पे स्थिताः कल्पस्थिताः प्रथमचर-
मज्जिनमाधयः, ते आश्चर्ययजूना येषां ते कल्पास्थिताऽऽद्यः ।
कल्पस्थिताऽऽद्यः—'कल्पास्थितपरिणतकृतयोगितरमाणःस्थाः' ।
तत्र कल्पस्थिताः कथिता एव, परिणताः परिणतं परिपाकमात्रं
जीवेन सह प्राप्तिकीर्त्तनं चारित्र्यं येषां ते, कृतयोगिनः चतुर्थ-
पष्टाष्टमाऽऽदिपरीभिः परिकर्मितशरीराः "तरमाणसि" । "शके-
भ्य-तर नीर-पाराः" ॥ ८॥ ४॥ ८६॥ इत्यनेन प्राकृतलक्षण-
सूत्रेण शकृन्ताः तराऽऽदेशे कृते शकनुयानाः, शक्तिसुलभां
कुर्वाणा इत्यर्थः । ये एते चत्वारः सप्रतिपक्षाः समाख्याताः क-
थिताः कल्पास्थितादित्रय इतरे—अकल्पस्थितापरिणतकृतयोगि-
तरमाणऽऽख्याः, अकल्पस्थिता मध्यमद्व्यविशानिजिनमाधयो,
महाविदेहजाभ्य, एते हि दशविधस्थितकल्पमध्यात् शय्यातर-
पिण्णान् चतुर्थामपुनरुपेष्टवृत्तिक्रमेकारणाऽऽष्टेषु चतुर्षु
स्थिताः, शेषेष्टपटसु पुनरस्थिताः । ते ह्येतां पट स्थानानि गु-
णानुसोम्यमात्रेण कदाचित्कानिचित् कुर्वन्ति वा, न वेति । अ-
परिणताऽऽद्यस्तु परिणताऽऽद्विपरीताः (सावेववेयरजेयाद-
मो य जे इति) जे इति पादपूरणे । कल्पस्थिताः कल्पस्थिताऽऽद्यो-
प्यर्थाप विविधाः—सापेक्षा गच्छवार्त्तानो, निरपेक्षा जिनकादप-

काऽऽद्यः (ताण पुरिसाण) इत्यनेन गद्यायां सम्भवतः ।
सा चेयं गाथा-

जो जह सत्तो बहुतर-गुणो व तस्साद्वियं पि दिज्जाहि ।
हीणस्स हीणतरगं, हासिज्ज व सव्वहीणस्स ॥ ७२ ॥

तेषां पुरुषाणां कल्पस्थिताऽऽदीनां सापेक्षनिरपेक्षजिदानां प्रा-
माध्याख्योलूगितार्थाऽऽदीनां च मध्याद् यो यथा शक्तः तपः कर्तुं
क्रमः, बहुतरगुणो वा धृतिसंहननसंपन्नः परिणतः कृतयोगी
आत्मपरतपो वा भवेत्, तस्याधिकमपि जीतोक्तान्तरिकमपि
दद्यात् । हीनस्य धृतिसंहननऽऽदिरहितस्य हीनतर जीतोक्ता-
न्तरं दद्यात्, सर्वहीनस्य सामर्थ्येनाक्रमस्य, सर्वमपि तपः क्षप-
णान् हासयेत्, न किमपि तस्य दद्यात्, मिथ्यादुष्टतेनैव तस्य
शुद्धिरादे इत्यर्थः ।

पुनः पुरुषविशेषेणैवाऽऽह-

इत्थं पुण बहुतरगा, भिक्खुत्ति अकयकरणाऽणभिगया या
जं—तेण जीयमद्वप-भत्तं तं निविगारियं ॥ ७३ ॥

अत्र पुनर्बहुतरा बहुभेदाः, आचार्योपाध्यायकृतकरणगीताद्येस्मि-
न्नाऽऽद्याः, भिक्षुः साधव इति, अकृतकरणास्त्वगोभिरपरिकर्मित-
शरीराः, अनजिगताऽऽगीतार्थाः । चशब्दादस्थिताः । एतेषां च
सर्वेषां यथाऽहं सूक्ष्मवाटरानिचाराऽऽदीना यजीत जीतदानव-
निविष्ट्याद्यष्टमभक्तान्, केषामिति शेषाऽयद्वा-यश्चेन्नदं केषामि-
त्यर्थः । इदं चात्र गाथान्ते यन्त्रकस्य पञ्चम्या द्वाध्वपङ्क्तौ पञ्चि-
मानुपूर्वा तपो गृहीतम् एतदीयश्च तपोविशेषः सर्वोऽपि यन्त्रके-
ण स्पष्टीभवति । ततस्तस्याय लेखनविधिः कथ्यते—इह दीर्घेण
पङ्क्तिरचनायां त्रयोदश गृहाणि स्थाप्यन्ते । पृथुत्वेन वाच्यपङ्क्तौ
पञ्चदश गृहाणि । द्वितीयतृतीयपङ्क्तयोश्चातुर्दश, चतुर्थपञ्चमप-
ङ्क्तयोश्चातुर्दश, षष्ठसप्तमपङ्क्तयोर्द्वादश, अष्टमनवमपङ्क्तयोरे-
कादश । दशमैकादशपङ्क्तयोर्दश, द्वादशत्रयोदशपङ्क्तयोर्नवगृहा-
णीति । अत्र चाऽऽद्याया पृथुपङ्क्तेरपरि निरपेक्षा स्थाप्यन्ते, द्वितीया-
या आचार्यः कृतकरणः, तृतीयाया आचार्योऽकृतकरणः, चतुर्थया
उपाध्यायः कृतकरण, पञ्चम्या उपाध्यायोऽकृतकरणः, षष्ठया
गीताद्ये (स्याः कृतकरणो जिह्वुः, सप्तम्या गीताद्ये (स्थितोऽकृ-
तकरणो भिक्षुः, अष्टम्या गीताद्योऽस्थिरः कृतकरणो जिह्वुः, नव-
म्या गीताद्योऽस्थिरोऽकृतकरणो भिक्षुः, दशम्या अगीतार्थः स्थिरः
कृतकरणः, एकादश्या अगीतार्थः (स्थितोऽकृतकरणः, द्वादश्या
अगीतार्थोऽस्थिरः कृतकरण, त्रयोदश्या उपरि अगीतार्थोऽस्थि-
रोऽकृतकरणो भिक्षुरिति स्थापयित्वा पृथुत्वेन प्रथमायां पङ्क्तौ
निरपेक्षम्याधो गृहद्वये शून्यं स्थाप्यम्, यतस्तयोः पाराञ्चिकान-
वस्थाप्येन भवनः । ते च जिनकल्पकस्य न सम्भवतः, तस्य हि
स्वतन्त्रेणैव निरपेक्षत्वात् । अथ तयोः शून्ययोश्च स्वयोर्दशसु
गृहेषु मूलच्छेदपरुगुरुपटलघुचतुर्गुरुचतुर्लघुमासगुरुमाससंघु-
मिजमासविंशतिकपञ्चदशकदशकपञ्चकानि स्थाप्यन्ते, द्विती-
यायां पङ्क्तौ पाराञ्चिकाऽऽदीनि दशकान्तानि, तृतीयायामनव-
स्थाप्याऽऽदीनि पञ्चकान्तानि, चतुर्थायामनवस्थाप्याऽऽदीनि
दशकान्तानि, अष्टम्यां द्वेष्टाऽऽदीनि दशकान्तानि, नवम्यां
परुगुर्वादीनि पञ्चकान्तानि, दशम्यां परुगुर्वादीनि दशका-
न्तानि, एकादश्यां परुल्लघवादीनि पञ्चकान्तानि, द्वादश्यां
परुल्लघवादीनि दशकान्तानि, त्रयोदश्यां चतुर्गुर्वादीनि पञ्चका-
न्तानि स्थाप्यन्ते ।

॥ एतेन पुरुषविभागेन श्रुतव्यवहारतो जीतकृदयन्त्रम् । “इत्थं पुण” (७३) गाथा ॥

तपोरिह

(२१७७)
अभिधानराजेन्द्रः ।

तपोरिह

[illegible]

अत्रैवं ज्ञातना--यत्राऽपराधे कृतकरणाऽऽचार्यस्य पारा-
क्षिकं, तत्रैवापराधे अकृतकरणाऽऽचार्याऽऽदीनां दीर्घपाङ्क-
कमेतानवस्थाप्याऽऽदीनि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तथा यत्रा-
पराधे कृतकरणाऽऽचार्यस्याऽनवस्थाप्यं, तत्रैवाऽपराधे शेषाणां
तथैव क्रमेण प्रायश्चित्तानीत्येवं सर्वदीर्घपाङ्कषु ज्ञातना कार्या ।
उक्तं सप्रपञ्चं पुरुषचरम् ।

सम्प्रति सेवनामाह-

आउट्टियाइ दप्प--पपायकप्पेहिं वा निमेविज्जा ।

दण्वं खिसं काअं, भावं चाऽऽसेवप् पुरिसो ॥७४॥

आकुट्टिकया-उपेत्य सावद्यकरणोऽसाहाऽऽत्मिकया, दर्पप्रमाव-
कल्पेयो, यो धावनवेपनवत्तनाऽऽदिकः हास्यजनकवचनाऽऽदि-
र्षो दर्पकपो वा प्रमादो-रात्रौ चाप्रतिलेखनाप्रमाजनाऽऽद्यनुपयुक्त-
ता, कल्पः करणे दर्शनाऽऽदिचतुर्विंशतिरूपे सति गीतायस्य कृ-
तयोगिन उपयुक्तस्य यननयाऽऽशकमाऽऽधानरूपं, तैरेनैवतुभिः
प्रतिसेवनाकूपैरासेवकः पुरुषो निषेवेत प्रतिसेवेत, द्रव्यमाहारा-
दिकं किञ्चिद्गुरुमप्याददीत, तेषां विभ्रममम्बाऽऽदिकं स्तोकां-
काऽऽभयं साद्वयोजनद्वयं यावद्विद्यमानवसतिप्रदेशं यत्र सम्पू-
र्णां जिज्ञा न भव्यते, कासो दुर्भिक्षाऽऽदिर्न सव्याऽऽनाऽऽदि न प्रा-
प्यते, तं प्रतिसेवेत । अयमाशयः-साधुना महति क्लेशे कामे च गत्वा
स्वयम्, आकुट्टिकाऽऽदिभिर्हि सर्वं विभ्रममम्बाऽऽदिकं तेषां दुष्कासं
च प्रतिसेवमानः संयमाऽऽमखिराधने प्राप्नुयात् । भावं च हृष्टमा-
नस्याऽऽदिकं प्रतिसेवेत, आकुट्टिकाऽऽदिनिराहतास्त्रौषधाऽऽदिकं
मुक्त्वा श्लान्त्याऽऽदिकं ज्ञावमुत्पादयेदित्यर्थः । उक्ताः स्वरूपतः
प्रतिसेवनाः ।

तासां प्रायश्चित्तमाह-

नं जीयदानमुत्तं, एयं सत्त्वं पपायसहियस्स ।

इत्तु खिय ठाणंतर-मेणं वहित्तु दप्पवओ ॥ ७५ ॥

वर्जितदानं जीतव्यवहारे तपोदानमुत्तमं, एतत्सर्वं प्रायः प्र-
मादसहितस्य, प्रमादप्रतिसेवना प्राग्गाथाविवरणव्याख्यातक-
प्याऽऽदिसेवना भविता । इत एव प्रमादप्रतिसेवकप्रायश्चित्ता-
देकं स्थानान्तरं वर्जयेद् दर्पवतः । अयमर्थः-प्रमादप्रतिसेवनया
भिन्नमासलघुमासगुरुमासचतुर्लघुचतुर्गुरुदलघुपदगुरुणामा-
पत्तौ निर्विकृतिकपुरिमासैकासनाऽऽचामासलघुचतुर्लघुपष्टाऽऽद्यं
तपो दीयते, दर्पप्रतिसेवाकारिणस्तु भिन्नमासाऽऽदीनामापत्तौ
सत्यां स्थानान्तरवृद्धिः कार्या, निर्विकृतिकं मुक्त्वा पुरिमासै-
काऽऽदीनि दशमान्तानि तपांसि देयानीति ॥

आउट्टियाइ ठाणं-तरं व सट्ठाणमेव वा दिज्जा ।

कप्पेण पक्किमणं, तप्तुभयमहवा विणिदिहं ॥ ७६ ॥

आकुट्टिकाप्रतिसेवायां साधोः स्थानान्तरं वा दद्यात्, दर्प-
प्रतिसेवाकारिणः सकाशात् स्थानवृद्ध्यादिकं तपःस्थानं त्रित-
रेत्, योसेविनो हि भिन्नमासाऽऽद्यापत्तौ पुरिमासैकाऽऽदीनि द-
शमान्तानि दीयन्ते । अस्य त्वेकासनाऽऽदीनि द्वादशान्तानि दे-
यानि । स्वस्थानमेव वा दद्यात् । इहाऽऽपत्तिरूपं प्रायश्चित्तं स्वस्वा-
नमुक्यते, यथाऽऽकुट्टिकया पञ्चेन्द्रियवधे मूलम्, अन्यथापि साऽऽ-
कुट्टिकया यत्रापराधे यद्विभ्रमासाऽऽदिकमुक्तं, तत्रैव स्वस्थानं,
तत्रैवाऽऽकुट्टिकाप्रतिसेवना दद्यादित्यर्थः ॥ कल्पेन कल्पप्रतिसेव-
नया प्रतिसेवितो प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतं प्रायश्चित्तम् । अ-

यथा-तदुभयं आलोचनामिथ्यादुष्कृतोऽजयरूपं प्रायश्चित्तं विनि-
दिष्टम् ।

इवं चोक्तस्वरूपं प्रायश्चित्तं परिणामानुरूपे-
णैव दद्यादित्याह-

आलोयणकासम्मि वि, संकेसविमोहिभावओ नाअं ।

हीणं वा अदिपं वा, तम्पेसं वा वि दिज्जाहि ॥७७॥

आलोचनाकास्येऽपि कमप्यपराधविशेषं च सर्वथा न प्रका-
शयति कथयति, कथयन्नप्यर्थं कथितं वा करोति, स संक्षिप्त-
परिणाम इति ज्ञात्वा तस्याधिकमपि दद्यात्, यः पुनः संवेगमु-
पगतो निम्दागर्हाऽऽदिभिर्विद्युत्परिणामः, तस्य हीनमपि दद्यात्,
यः पुनर्मध्यस्थपरिणामः, तस्य तन्मात्रमेव दद्यात् ।

उक्तमेवार्थं द्रव्यमाह-

इय दण्वाइ बहुप्, गुरुसेवाप् य बहुतरं दिज्जा ।

हीणतरे हीणतरं, हीणतरे वा वि जोप्प त्ति ॥७८॥

इत्यमुता प्रकारेण द्रव्याऽऽद्यौ द्रव्यक्षेत्रकासनावाऽऽद्ये प्रतिसेविते
बहुगुणिने प्रत्युत्पद्यमाने सर्वथा वा विपरीतलक्षणया वा
बहुदोषे गुरुसेवाया गुरुतरायां प्रतिसेवायां कृताया बहुतरं प्रा-
यश्चित्तं दद्यात् । हीनतरेऽल्पदोषे द्रव्याऽऽदिके प्रतिसेविते
हीनतरमल्पतरं वा प्रायश्चित्तं दद्यात् । ततोऽपि हीनतरे
हीनतराद् हीनतरं यावत् सर्वहीने इत्यल्पदोषे द्रव्याऽऽद्यौ अ-
त्यल्पीयस्यां सेवयाम् । (भं सु त्ति) क्षेत्रणात् हासः कार्यः,
सर्वस्तोकं तपो देयमित्यर्थः ।

कुत्रापि च सर्वथाऽपि हासः कियते, इति प्रतिपाद-
यन्माह-

जोसिज्जइ सुवहुं पि हु, जीएणंऽअं तवारिहं वहओ ।

वेयावन्नगरस्स उ, दिज्जइ साणुगदतरं वा ॥ ७९ ॥

इह जीतेनाऽऽद्यकं गुरुजिर्जितीर्णं यमासाऽऽदिकं तपो बहुतः
पञ्चकेष्वपि दिवसेषु गतेष्वन्यथातुर्मासिकं वा एमासिकं वा त-
पोहि च समापन्नं, ततस्तत् क्रियते सुबहुकमपि हास्यते,
सर्वथाऽपि तत्तस्य न दीयते इत्यर्थः । वैपाकृत्यकरस्य च सा-
नुग्रहतरे वा दीयते । कोऽर्थः-यावन्मात्रं तपस्तप्यमानः स वैया-
कृत्यं कर्तुं शक्नोति, तस्य तावन्मात्रमेव तपो दीयते, नाधिकम् ।
एष सप्रपञ्चस्तपोऽर्द्धप्रायश्चित्तविधिः । जीत० ।

तप्प-तप्प-पुं० । नदीप्रवाहेण प्लाव्यमाने दूरादानीयमाने काष्ठ-
समुदाये, आ० म० १ अ० १ सएर । प्रज्ञा० । उहपके, ज० ११
श० १० व० । विरो० । न० । आ० मू० ।

तप्पकिन्नय-तत्पाक्षिक-त्रि० । तेषां विवक्षितानां विविन्नानां
पक्षस्तपकः, तत्र भवस्तपपाक्षिकः । व्य० १ उ० । तस्य
प्रयोजनेषु सहाये, म० ३ श० ७ उ० ।

तप्पज्ज-तात्पर्य-न० । तत्परस्य भावः, एवम् । वक्तुरिच्छायाम्,
अभिप्राये, तत्परतायां च । आचा० १ सु० ३ म० १ उ० ।

तप्पाडिबद्ध-तत्प्रतिपक्ष-पुं० । तद्विरुद्धे, यथा-परिणामप्रतिपक्षा
अपरिणताः । नि० मू० १ उ० ।

तप्पाडिबद्ध-तत्प्रतिपक्ष-त्रि० । तदनाविनि, यो० १ विष० ।

तप्पडिरुवगववहार--तत्प्रतिरूपकव्यवहार--पुं० । तेन प्रतिरूप-
कं सटशं तत्प्रतिरूपकं, तस्य विविधमवधारणं व्यवहारः प्रकृ-
पः तत्प्रतिरूपकव्यवहारो यद्यत्र घटते ब्रीदिष्टताऽऽदिषु पल-
जीवशाऽऽदेः प्रकृपे, तत्प्रतिरूपेण वशाऽऽदिना व्यवहारणे त-
त्प्रतिरूपकव्यवहारः । स्थूत्रावसाऽऽदानविरतेऽनुर्थेऽतच्चारं,
आ० । पञ्चा० । ध० । आ० ।

तप्पदमया--तत्प्रथमता--स्त्री० । तेषां विवक्षितानाम् (भ० ए० श०
३३ उ०) अणुवताऽऽदीनां प्रथमं तत्प्रथमं, तज्जावस्तत्प्रथम-
ना । तस्याम्, वत्त० १ अ० । प्रथमे कल्पे, कल्प० २ कण ।

तप्पण--तर्पण--न० । उपकरणे, स० ३० सम० । शनौ,
प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । स्नेहाऽऽदौ शरीरवृंहणे, विद्या० १ सु० १
अ० । स्नेहद्रव्यविशेषवृंहणे, ज्ञा० १ सु० १३ अ० ।

तप्पणालोचय--तर्पणाऽऽलोचन--न० । सक्त्वालोचने, जज्ञा-
ऽऽद्यालोचनसकौ, स्था० ४ टा० ३ उ० ।

तप्पमाण--तर्पमाण--त्रि० । क्षरति, सुप्र० १ सु० ५ अ० १ उ० । स० ।

तप्पर--तत्पर--त्रि० । तद्वपतया वर्त्तमानेऽन्यस्मिन्, यथा पर-
माणोरपरः परमाणुः । आचा० २ सु० २ चू० ६ अ० । आसक्तं,
आचा० १ सु० १ अ० १ उ० ।

तप्पागारमंथिय--तप्पाकारमंस्थित--त्रि० । अधोमुखसरावाऽऽ-
कारमंस्थिते, भ० ११ श० १० उ० । आ० चू० ।

तप्पुक्कवार--तत्पुक्कवार--पुं० । तस्याऽऽचार्यस्य पुरस्कारणं पु-
रस्कारः । सर्वकार्येष्वग्रतः स्थापने, आचा० १ सु० ५ अ० ४ उ० ।
तप्पाचार्यं सर्वकार्येषु पुरस्कारेतीति तत्पुक्कवार । आचार्या-
नुभवा क्रियाऽनुष्ठायिनि, त्रि० । आचा० १ सु० ५ अ० ६ उ० ।

तप्पुरिम--तत्पुरिम्--पुं० । द्वितीयाऽऽद्विभक्त्यन्तपदानां स्वनाम-
ख्याने समामे, यथा तीर्थे काक इवाऽऽस्ते तीर्थकाकः । "ध्वाङ्कु-
णाऽऽक्षेपे ॥ २ ॥ ४२ ॥ इति (पाणि०) समभीतत्पुरुषः । अनु० ।

से किं तं तप्पुरिमे ॥ तप्पुरिसे अण्गविहे पाणत्ते । तं
जहा--तित्थे कागो तित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी,
वणे वराहो वणवराहो, वणे महिमो वणमहिमो, वणे म-
युरो वणमयुरो । सेत्तं तप्पुरिमे ॥

तीर्थे काक इवाऽऽस्ते तीर्थकाकः । "ध्वाङ्कुणाऽऽक्षेपे" ॥ २ ॥ १ ।
४२ ॥ इति (पाणि०) समभीतत्पुरुषः । शेषं स्पष्टम् । अनु० ।

तत्तत्तिय--तत्तत्तिक--त्रि० । तत्र भक्तिः सेवा बहुमानो वा
येषां ते तत्तत्तिकाः । तत्तत्तके, भ० ५ श० ७ उ० ।

तत्तत्तिय--तत्तत्तिय--न० । तस्मै भवाय मनुष्याऽऽदेः मनो म-
नुष्याऽऽदावेव वज्राऽऽयुषो यन्मरणं तत् तत्तत्तियम् । इदं
च तत्तत्तियमेव जवति । बालमरणजेदे, भ० २१ श० १ उ० ।
स० । स्था० । प्रव० ।

तत्तत्तियम्--

मोत्तुं अकम्पभूमग--एतत्तिरिण सुगणे य णेरइम् ।

मेमाणं जीवाणं, तत्तत्तियम् तत्तत्तियं च ॥ १५ ॥

(मोत्तुं गाहा) मुक्त्वा अपहाय, कान् ? (अकम्पभूमगणति-
रिपत्ति) स्वत्वाद्कर्मजमिजाश्च ते देवकुरुत्तरकुर्वन्ति पूज्य-
तया तत्तत्तियश्च अकर्मजमिजनरतिर्यश्च, तान्, तेषां हि तज्ज-

वानन्तरं देवेष्वोत्पादः, तथा सुगणाश्च सुगनिकायान् । किमु-
क्तं जवति?--चतुर्निकावर्तिनोऽपि देवान्, निरयो नरकः, तान्मन्
भवा नैरयिकाः । इहाऽपि च शब्दानुवृत्तेस्तांश्च, मुक्त्वा न स-
न्धः । तेषां देवानां च तज्जानन्तरं निर्यद्भ्यनुष्येष्टेष्टोत्पत्तेः । शेषा-
णामेव पुत्रितानां कर्मजमिजनरतिर्यश्च, जीवानां प्राणिनां तज्ज-
वमरणं, तेषामेव पुनस्तत्तत्तियं तत्तत्तियं यस्मिन् जये वस्ते जन्तु-
स्तज्जवयोऽमेवाऽऽयुषेष्टा पुनस्तत्तत्तियेण म्रियमाणस्य भवति,
तुशब्दस्तेषामपि सत्यवर्षाऽऽयुषामेवात विशेषव्यापकः,
असत्यवर्षाऽऽयुषा हि युगत्रयार्थमकत्वाद्कर्मभूमिजानामिष
देवेष्वेव उत्पादः, तेषामपि न सर्वेषां, किं तु केषांश्चिद् तज्जवा-
त्पानुत्पत्तेमेवाऽऽयुः कर्मापन्निवर्तमानं गार्थं ।

मोत्तुण ओदिमणं, आची वीआऽअं तु तं चेव ।

मेमा मरणा मवे, तत्तत्तियम् य एतयवे ॥ १६ ॥

अत्रान्तरे प्रत्यन्तरेपु (मोत्तुण ओदिमणं) छयादि गाथा
इत्यने, न चास्या भावार्थः । सम्यगवबुध्यते, तापि चूर्णीकृता-
ऽसौ व्याख्याता । वत्त० पाई० ५ अ० ।

तत्तत्तिय--तत्तत्तिय--त्रि० । तस्य सोमस्य भार्यो इव भार्यो अ-
त्यन्तपश्यत्वात्पोषणीयत्वाच्चेति तत्तत्तियः । इति, ज० ३ श० ७ उ० ।

तत्तत्तिय--त्रि० । तज्जगो येषां वोढव्यतयाऽस्मिन् ते तज्जगिकाः ।
हामे, भ० ३ श० ७ उ० ।

तत्तत्तिय--तत्तत्तिय--त्रि० । तस्याऽऽवश्यकस्य
भावना अव्यवच्छिन्नपूर्वपरस्परस्कारस्य तदनुष्ठानरूपतया
जायते । उक्ताभावेन परिणताऽऽवश्यकानुष्ठानपरिणाम, अनु० ।
वपा० । ग० ।

तत्तत्तिय--तत्तत्तिय--त्रि० । तस्यामेव भूमौ भवस्तज्जगमः । तद्भूमि-
वास्तव्यलोकपरिचिते, वृ० १ उ० ।

तम्--पुं०--तम्--न० । तमयति स्वेदयति जनश्लोचनानीति त-
मः । औणाऽऽदिकोऽमुन् । उल० १ अ० । "स्नमदामशिरोऽनमः"
॥ ८ ॥ १ । ३२ ॥ इति प्राकृते पुस्तकम् । प्रा० १ पाद । अन्धका-
रे, औ० आचा० । कृष्णचतुर्दश्या, रजन्यां वा तेजोऽव्याभाये,
वृ० १ उ० । नि० चू० मोहे, औ० अज्ञान, य० २ अर्थ० । स्या० ।
मिथ्याज्ञाने, स्था० ४ टा० २ उ० । वक्षस्पृष्टनिधने ज्ञानाऽऽवर्णीये
निकाचने, आचा० ५ अ० । अक्कायपरिणामस्वरूपेऽन्धका-
रे, स्था० ४ टा० २ उ० । तमिस्त्रे, स० । आत्मनो वैरपाडाऽऽदेः
प्रव० ७२ द्वार । द्रव्याभाधरूपान्धकारे, प० १५ विव० ।
सम्म० । शोक, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तमाग--देशी--पुं०, दे० ना० ५ वर्ग २ गाथा ।

तमतम--तमतम--पुं० । तमस्तमा सप्तमनरकपृथ्वी, तस्यामुपजा
नारका अपि तमस्तमाः, उपचागान् । यद्वा--तमतमं विद्यते
येषां ते तमतमः । "अभ्राऽऽदभ्यः" ॥ ७ ॥ २ । ४६ ॥ इत्यप्र-
त्ययः । सप्तमनरकपृथिवीनारकेषु, कर्म० ५ कर्म० ।

तमतमग--तमतमग--पुं० । सप्तमपृथ्वीनारके, " तमतमगो अ-
ह्निपत्तं, समल तमिष तमिष बहुगडं । मणुपदुगस्तुकोसं,
मवज्जामममम बधत्ते ॥ ६० ॥ " प० सं० ५ द्वार । प्रश्न० ।

तमतमपभा--तमतमपभा--स्त्री० । तमसः प्रभा यस्याः सा । स-
प्तमनरकपृथिव्याम, अनु० । प्रज्ञा० ।

तप्ततमा-तप्तस्तमा-स्त्री० । अतिशयवचनस्तत्पक्षव्ययोगात्तम-
स्तमा । तप्तमनरकपृथिव्याम्, अनु० । स्या० ।

तप्ततिमिर-तप्तस्तिमिर-न० । अन्धकारे, राजौ यदा रजो धूमधू-
मिका जघति तदा तप्ततिमिरं जघयते । वृ० ४ उ० । बिज्ञा-
नमन्त्रताऽपत्ये, आ० चू० ५ अ० । नि० चू० ।

तप्ततिमिरपटल-तप्तस्तिमिरपटल-न० । तप्तो बिज्ञानमन्त्रता, य-
था पृथ्वीकायाऽऽदीनां तिमिरविज्ञानात्पता, तथा शेषाणां तप्त-
स्तिमिरनिमित्तभूतं पटलं तप्तस्तिमिरपटलम् । ज्ञानाऽऽवरणी-
याऽऽदिकर्मसङ्घाने, आ० चू० । यद्वा-तप्तोऽपरिज्ञानं तस्य हेतुभूतं
तिमिरपटलं तप्तस्तिमिरपटलम् । ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मसङ्घ,
आ० चू० । अथवा-तप्तोऽनवबोधः, स एव तिमिरं तप्तस्तिमिरं, तस्य
कारणं पटलं तप्तस्तिमिरपटलम् । अथवा तप्तोऽपरिज्ञानहेतुः, स
एव बहुलस्तिमिरं, तस्य पटलं पर्यः समूहः । अन्ये पुनर्भणति-
तप्तो बद्धं स्पृष्टं निधत्तं ज्ञानाऽऽवरणीयं निष्काञ्चिनं तिमिरं, तस्य
पटलं बद्धं तप्तस्तिमिरपटलम् । ज्ञानाऽऽवरणीयकर्मलघाने, आ०
चू० ५ अ० । यदा तस्यामेव रजःशरी रजःप्रभृतयो मेघदुर्द्धिनं
व्य भयति, तदा तप्तस्तिमिरपटलमभिधीयते । यथा तत्रैवा-ध-
कारे पुरुषः किञ्चिदपि न पश्यति । अन्धकारसमूहे, वृ०
४ उ० ।

तप्ततिमिरपटलज्यू-तप्तस्तिमिरपटलज्यू-त्रि० । दर्शनाऽऽवर-
णीयोऽयाश्चकिञ्चित्पश्यति, नि० चू० ।

तप्ततिमिरपटलज्यू, पात्रं चिंतति दीदममाग्री ।

कएहाएँ अउइनिप, राओ जासइ..... ॥

इत्याभाषो य तप्तं भणति, तप्तमि चेव राजो जदा रयेण-
धूमिगा भवति तदा तप्ततिमिरं भणति, जदा पुन ता चेव
राजोप रयादिया मेहदुर्द्धिनं च भवति, तदा तप्ततिमिरपटलं
भणति, सुदृढ अन्धकारं, नऽप्य पुरिसो किञ्चि पामति, एव
उदपण निधनरतिस्त्रभेण पुरिसो तप्ततिमिरपटलभूतो
भणति, जूनशब्दः सादृश्येऽपमार्थे दृष्टव्यः । अहवा-तप्त
एव तिमिरमेव पटलं तप्ततिमिरपटलं, अन्धकारविशेष इ-
त्यर्थः । एतेषु उवमा कउजति, तेन तप्ततिमिरपटलज्यूतो,
इहापि भूतशब्द उपमार्थः । यथाऽन्धकारेण न किञ्चिदुपल-
प्यते, एवं तीव्रकषायोदयाश्च चारिषगुणः कश्चिदुपलभ्यते ।
अहवा पि उदयविकारेण य इव्यचकिञ्चिदियस्संज्ञःकरणं प-
टलं भणति, तद्भावे य चकषुस्सणावरणोदयश्चो व तिमि-
रपटलमेहि पुरिसस्स तप्तो प्रवति, न किञ्चिदपश्यतीत्यर्थः ।
तेन उवमा अस्स कउजति, सो तप्ततिमिरपटलभूतो, इहा-
पि भूतशब्द उपमार्थे । नि० चू० १० उ० ।

तप्ततिमिरपटलविच्छेदन-तप्तस्तिमिरपटलविच्छेदन-त्रि० ।

तप्तोऽज्ञानं तदेव तिमिरं तप्तस्तिमिरम् । अथवा-तप्तो बद्ध-
स्पृष्टं निधत्तं ज्ञानाऽऽवरणीयं, निष्काञ्चिनं तिमिरं, तस्य पटलं
बद्धं तप्तस्तिमिरपटलं, तद्विच्छेदयति विनाशयतीति तप्त-
स्तिमिरपटलविच्छेदनः । अज्ञाननिराशकर्तारि, ल० । भाष० ।
च० ।

तप्तपञ्जज्ञ-तप्तःपञ्जलन-त्रि० । तप्तोऽज्ञानं तप्तपञ्जलेनाऽऽध-
कारबलेन वा प्रज्वलति दर्शितो भवतीति तप्तःपञ्जलनम् ।
अज्ञानबलेन अन्धकारबलेन वा हते, स्या० ४ उ० ३ उ० ।

तप्तपटल-तप्तःपटल-न० । ज्ञानाऽऽवरणे, ज० ६ श० ४ उ० । अ-
न्धकारसमूहे, उक्त० ४ अ० ।

तप्तपटलमोहनाज्ञानलिच्छेद-तप्तःपटलमोहनाज्ञानप्रतिच्छेदन-
त्रि० । तप्तःपटलमिष तप्तःपटलं ज्ञानाऽऽवरणं, मोहो मोहनीयं, न-
देव जालं मोहजालं, ताभ्यां प्रतिच्छेदना आच्छादिता ये ते त-
था । ज्ञानाऽऽवरणीयमोहनीयकर्मभ्यामाच्छादितेषु, भ० ६ श०
४ उ० ।

तप्तपञ्चा-तप्तःपञ्चा-स्त्री० । तप्तसः पञ्चा बाहुल्यं यत्र सा तप्तः-
प्रभा । प्र० १७२ द्वार । तप्तोऽप्यं यष्ट्यां नरकपृथिव्याम्, प्र० १
पद । भ० । अनु० ।

तप्तपविष्ट-तप्तःप्रविष्ट-त्रि० । तप्तः प्रविष्ट इव तप्तःप्रविष्टः ।
तप्तःकर्मप्रवेशकर्तारि, ज० ६ श० ४ उ० ।

तप्तवल-तप्तोवल-पुं० । तप्तोऽज्ञान बलं सामर्थ्यं यस्य स, तप्तो-
ऽन्धकारं वा तदेव तप्तं वा बलं यस्य स तथा । अन्धकार-
यनि, अज्ञाननि, रात्रि-च्छेदे, चौराऽऽदौ पुरुषजाते, स्या० ४ उ०
३ उ० ।

तप्तवलपञ्जज्ञ-तप्तोवलपञ्जज्ञ-पुं० । तप्तो मिथ्याज्ञानमन्ध-
कारं वा तदेव बलं यत्र । अथवा-तप्तम्युक्तकृते बलं च साम-
र्थ्यं प्रपश्यते इति करोतीति तप्तोवलपञ्जज्ञः । तप्तोवलपञ्जे पु-
रुषजाते, स्या० ४ उ० ३ उ० ।

तप्तोवलपञ्जज्ञ-तप्तोवलपञ्जज्ञ-पुं० । तप्तोऽज्ञानमन्धकारबलेन सञ्चरन् प्रस-
ज्जने इति तप्तोवलपञ्जज्ञः । अकाशचारिण पुरुषजाते, स्या०
४ उ० ३ उ० ।

तप्तपविच्छेदसणाण-तप्तोरजोविच्छेदसहान-न० । तप्तोरजसी
अज्ञानपातके विच्छेदयति नाशयतीति यत्तप्तोरजोविच्छेदं,
तच्च तद्व ज्ञानं च तप्तोरजोविच्छेदसहानम् । अज्ञानपातकनाशके
ज्ञाने, स० ५ अ० ।

तप्तस्म-तप्तस्ती-स्त्री० । तप्तोऽन्धकारमस्यास्तीति तप्तस्वती ।
व्य० ५ उ० । बहुलतप्तःपटलकलितायां राजौ, वृ० १ उ० ।

तपा-तपा-स्त्री० । तप्तोऽन्धकारम्युक्तत्वात् तपा इति । अनु० ।
यष्ट्यां नरकपृथिव्याम्, स्या० ७ उ० । अन्धकारम्युक्तत्वेन
रात्रितुल्यत्वावधोद्विष्टि, स्या० १० उ० । प्र० १० । " सोमा ई-
साणा चिचय, विमहा य तमा य बोधय्या । " विशे० । आ० म० ।

तपार-भ्रापि-धा० । ज्रम-णिच् । " भ्रमेस्तालि अएटनमाडौ "
॥ ८ । ४ । ३० ॥ इति भ्रमेणैव तस्य या ' तमाड ' इत्यादेशः ।
' तमार ' । पक्षे- ' तमार ' । ज्रमणे, प्रा० ४ पाद ।

तमाल-तमाल-पुं० । सख्येयजोषके यलयाऽऽख्यवनस्पतिभेदे,
आन्वा० १ शु० १ अ० ५ उ० । प्र० १० । भ० । भौ० । रा० ।

तमाललया-तमाललया-स्त्री० । सुनालनन्दनामनगरवास्तव्य-
स्य तालध्वजनाम्नो राज्ञो भार्यायाम्, इशं० १ तस्य । पुष्कर-
द्वीपाधे द्वीपे मङ्गलावनीविजये भमारकेतुपितृसमरनन्दपालिता-
यां पुरि, दशं० ३ तस्य ।

तप्तसंधार-तप्तःसंधार-पुं० । न० । बहुलतप्तोऽन्धकारे,
यत्राऽऽत्माऽपि नोपपश्यते अकुवा केवलमवधिनाऽपि मन्त्रं मन्त्र-
मुदुका इवाहि पश्यन्ति । सूत्र० १ शु० ५ अ० १ उ० । पि०

तमिस्स-तमिस्स-त० । अन्धकारे, स्था० ४ उ० ३ उ० ।

तमुक्काय-तमस्काय-पुं० । तमसोऽऽकायपरिणामस्वरूपस्यान्ध-
कारस्य कायः प्रत्यस्तमस्कायः । अऽकायपरिणामरूपतमःप्र-
त्यये, प्र० २५५ द्वार । स्था० । तमस्कायस्य दृश्यत्वम्-

जंबुदीवान् अभंखेज्ज इमा अरुणवरममुदाभां ।

बायात्तीमनहसे, जगईउ जज्ञं विलंवेउं ॥ ४१२ ॥

सपमेणीएँ सत्तरम, एकरीमाई जोअणसयाई ।

उल्लमिओ तपरुवो, वतयागारे अमुक्काओ ॥ ४१३ ॥

निरिअं वित्थरमाणो, आवरयंतो सुरालयचउकं ।

पंचमकपेडरिड्ड-मि पत्थने चउदिति मिलिओ ॥ ४१४ ॥

जम्बुद्वीपादसंख्येयानामोऽसावरुणवरसमुद्रः, तमाश्रय्य वि-
चित्रादिशब्द योजनसदृशाण जगत्या जज्ञं विशदय्य, समश्रय्या
समभितितया एकविंशत्यधिकानि सप्तदश शतानि यावद्वस्त्र-
याकारस्तमोकायां, देवान् अपि तत्रोद्द्योनाभायेन महान्धकारा-
ऽऽनक्तत्वात् अऽकाय उद्भावितः । अयमर्थः-एतस्माच्चम्बुद्वीपा-
सिर्गमलवसानान् व्यापनमुद्वाञ्छन् अतिक्रम्याऽरुणवरनामा व्यापः
समस्ति, तत्रोद्दिकापयेत्ता । विचित्रादिशब्दो योजनसदृशपण्यरुण-
वरं समुद्रमधगाह्याऽवान्तरे जतोपरितननत्वाद्भूमेरुपरिशायु-
त्तराणि सप्तदशयोजनशतानि यावत्तमगमिष्यकारतया गत्वा
वतयाऽऽह्नात्तमस्कायमयो महान्धकारकास्तमस्कायः नमुल्ल-
सित इति । अयं तिर्यकु चिन्तरन् सुरालयचउकं सोधमंग-
नलनत्कुमारमादेन्द्रपदेयलोकचतुष्टयमावृण्वत्तद्व्याप्यन्तु
तावद् गतो यावत्पञ्चन वल्लोकात्मके कलो तुत्रायेऽरिष्टवि-
मानप्रस्तटं चतसृष्वपि दिक्षु मिश्रित इति ।

अथ तमस्कायस्य संस्थानमाह-

हेट्टा मल्लमूत-डिड्डिओ उवरि बंधोये जा ।

कुक्कुडपंतरगाऽऽगा-रमंउओ सो तमुक्काओ ॥ ४१५ ॥

अधस्तादधोभागेन मल्लकुमूलस्थितास्थितो-मल्लकं सराबं, त-
स्य मूत्रं बुध्नस्तस्य स्थितिः संस्थानं तथा स्थितो व्यवस्थितः,
शगावबुध्नाऽऽकार इति ज्ञात । उपांतराज्जा यावत् कुक्कुटगज-
राऽऽकारमं स्थितः, स पूर्वोक्तस्वरूपः तमस्कायो भवति, तमसां
तमिस्सपुत्रानां कायो राशित्तमस्काय इति । व्यापना-॥७७॥

अथाऽऽथ तमस्कायस्य विष्कम्भं परिधि च प्राऽऽह-

पुविट्टो से विकलंभो, मंखेज्जो अत्थि तट्ट अभंखेज्जो ।

पटममि य विकलंभे, संखेज्जा जोयणमहर ॥ ४१६ ॥

परिडीएँ ते अभंखा, वीएँ विकलंभेनपरिहिनाएँडि ।

हुंति अमंखसहसा, नवरमिं हेड्ड वित्थारो ॥ ४१७ ॥

त्रिविधो विप्रकारः (से सि) तस्य तमस्कायस्य विष्कम्भो
विस्तरो भवति-संख्यातः, तथा असंख्यानह्व । तत्र प्रथमे वि-
ष्कम्भे आदिन आरभ्य ऊर्द्धं संख्येययोजनानि यावत्संख्येययो-
जनसहस्राः प्रमाणतो भवन्ति । पारिथ्यो परिधौ पुनस्त एव यो-
जनसहस्रा असंख्याताः, अथस्तमस्कायस्य संख्यातयोजनवि-
स्तृतत्वेऽप्यसंख्यानद्वीपपरितेपतो बृहत्तरत्वात्परिकोपस्यासं-
ख्यातयोजनसहस्रैः प्रमाणत्वमधिक्यम् । आन्तरादिःपरिधौ-
विभागस्तु लोकः, उभयस्याप्यसंख्याततया तुल्यत्वादिति । तथा

त्रिविधे विष्कम्भपरिधियोगात्त्रयां विष्कम्भेन परिधिना च प्र-
त्येकमसंख्यातयोजनसदृशा जयति, नवरं केवलमिदमसंख्या-
तयोजनसहस्ररूपं च प्रमाणं विस्तारे जयति । वलयाऽऽकाराद्-
हेतुं यद्भूमौ तमस्कायक्रमेण विस्तरति, तत्रातीमिदं प्रमाणमव-
मेयमिति भावः । अस्य च तमस्कायस्य महत्त्वमित्यभ्यागम-
विदः प्रवेद्यन्ति-यथा यो देवो महर्हिको यथा गत्या तिसृ-
भिश्चप्युटिकाभिरेकविंशतिवारान् सकलं जम्बुद्वीपमनुपरि-
वृत्त्याऽऽगच्छेत्, स एव देवः तथैव गत्या पृथ्वीत्रापि मासैः सख्या-
तयोजनविस्तारमेव तमस्कायं व्यतिष्ठजेनेतरमिति । यदा च क-
श्चिद्देवः परदेष्टया, सेवाहेयाकपरस्त्वाहाराऽऽदिभिरवराधमा-
धत्ते, तदा समयोद्भवमयाऽप्रलार्थ देवानामपि क्षणितयाऽऽवि-
भांयकत्वेन गमनविघातहेतौ तस्मिन्तमस्कायं निलीयत इति ।
प्र० २५५ द्वार ।

किमियं जने ! तमुक्काए त्ति पवुवड-किं पुदवित्तमुक्काए
त्ति पवुवड, आन्ततमुक्काए त्ति पवुवड ? । गोयमा ! नो
पुदवित्तमुक्काए त्ति पवुवड, आन्ततमुक्काए त्ति पवुवड । से
केण्टेण ? । गोयमा ! पुदविकाए एं अत्थेगए सुनेए सं-
पकानेड, अत्थेगए देमं नो पकानेड, से तेण्टेणं ॥

(किमियमिष्यादि) (तमुक्काए त्ति) तमसां तमिस्सपुत्र-
ानां कायो राशित्तमस्कायः । स च निश्चित एवेदं स्वरू-
पः कश्चिद्भवःकृतः, स च तादृशः पृथ्वीरजःस्वर्गो वा
व्यादुर्दुर्गजःस्वर्गो वा न त्यज्यः, तदव्ययगतादृशत्वादि-
ति । पृथिव्यादिवयसन्नेहावाह- (किं पुदवीत्यादि) व्य-
क्तम् । (पुदविकाए एमित्यादि) पृथ्वीकायोऽत्येकः कश्चि-
च्छुभो भास्वरः, यः किंचिद्दृष्ट्याद-देशं विवर्कितकेश-
स्य प्रकाशयति, भास्वरत्वाद् मर्यादिवत्, तथाऽन्येकः पृथि-
वीकायो देशं पृथिवीकायान्तरं प्रकाशयति न प्रकाशयति, अ-
जास्वरत्वाद्भ्योपपन्नवद्, तेन पुनरप्यायः, तस्य सर्वस्याप्यप्रका-
शकत्वात्, ततश्च तमस्कायस्य सर्वधैवाप्रकाशकत्वाद्प्रा-
यपरिणामतैव । भ० ६ श० ५ उ० ।

अत्र व्यायमार्गानुयायिनः सङ्गिरन्ते-तनु पृथिव्यादीनां चतु-
र्णां लक्षणां वर्णयन्तु दृश्यताम्, तिमिरच्छायाद्योस्तु दृश्यतावा-
चोयुक्तिर्युक्तिरिदं, जासामनाव एव हि तमस्काये मन्तां स-
ज्जाये । तथाहि-शशवद्विनकरकणिकरानिरन्तरप्रसारासंभवे
सर्वतोऽपि स्मृति तम इति प्रतीयते, यदा तु प्रतिनियतप्रदेशो-
नाऽनपवाऽऽदिता प्रतिषदस्तेजःपुञ्जो यत्र यत्र न संयुज्यते, तदा
तत्र तत्र च्छायेति प्रतीयते, प्रतिषन्धकामावे तु स्थलेगाऽऽनोक्तः
समालोक्यत इत्यालोक्यभाव एव तमश्छाये । यदि च-तमो
दृश्यं भवेत्, तदा रूपिदृश्यस्वरूपार्थव्यभिचारात् स्पर्शयदृ-
श्यस्य च महतः प्रतिघातहेतुत्वात्तरलतरनुद्गतस्तत्कारण-
रोपेनपारावाराद्यतार इव, प्रथमजलधरधाराधोरणीधोतःज-
नगरिगरीयःशूद्रप्रतिवादिनीव, निर्धमिर्हर्जस्तकारिवरिदुर्वा-
रशीकपाऽऽसारसिच्यमानाऽभिरामाराममहीरुहसमूहप्रतिच्छ-
न्द् इव च प्रवृत्ते तिमिरभरे सञ्जातः पुंसः प्रातश्चर्यः स्या-
त् । भूगोत्रकस्यैव चाऽऽस्याययवभूतानि खण्डावयविच्छेदा-
णि प्रतीयेरन्, एवं ज्ञायामासि, इति कथं ते दृश्ये जनेताम् ? ।
अत्राभिदम्भे-तमसत्त्वानवभास्यत्वाच्चतास्वीरुनिरानुभयित्री,
आनुमानिकी वा । न तावदानुभयित्री, यद्येवमापानुभवे

नाधान्तरोपलम्भे मध्ये संभवी, कुम्भाभावोपलम्भश्च । न च प्रचुरतरतिमिरनिकरपरिकरितापवरकोदरे स्वरुतलाऽऽदिमात्रस्याप्युपलम्भः संभवति, तत्कथं तदनुभूतिर्नवेत् ? । कथं वा प्रदीपाऽऽदिप्रभावाग्नारप्रोज्ज्वलमन्तरेणास्योपलम्भः ? , कुम्भाऽऽज्ञावो हि तदज्ञाव एवानुभूयमानो दृष्टः, तत्कथमेव न्यायमुद्गातिरुक्तो न कृतः स्यात् ? । अथ वो भावो बावता सामर्थ्येण गृह्यते तदभावाऽपि तावन्तैव तेन तदिहाऽऽलोकस्य स्वातन्त्र्येणाऽऽलोकान्तरमन्तरेणैव ग्रहणमाहोक्तिम्, इति तदज्ञावस्यापि तर्किक न स्यात् ? , इति चेत् । अहो ! पीतविषस्याप्यमृतोद्गारः, एवं वदता स्वैव तमसि द्रव्यताव्याहारात् । किमिदमीदृशमिन्द्रजालमिति चेत् ? । इदमीदृशमेवेन्द्रजालमालोक्यताम्—आलोकः किल चक्षुषा संबोधात् गृह्यते, वदि च तदभावाऽपि तत्सामर्थ्येणैव ग्रहणं स्यात्, तदा तस्याऽपि ग्रहणे चक्षुःसंयोगसद्भावादावाता क्लृप्ताऽऽपत्तिः, संयोगस्य गुणत्वेन तदवृत्तत्वात् । अथासंयुक्तोऽप्ययं प्रवृत्ते, तदा कथं वो भावो बावनेत्याद्यं मूखोक्तं न स्यात् ? ; कथं वा चक्षुषः प्राप्यकारिताप्रवादः मूपादः स्याद् ? । विशेषणविशेष्यज्ञावसंबन्धवन्तुरस्यान्धकारस्य ग्रहणाद्यमदोष इति चेत्, कतमस्यैव विशेषणम् ? । न शरीरस्य, तदन्यत्रापि प्रतिभासनात् । नाऽपि सूतलकलशकुण्याऽऽदेः, तत एव । तर्हि भवतु नञस इति चेत् । तदशक्यम्; एतस्य तद्विशेषणविशेष्यभावेन कदाचिदप्रतिभासनात् । तच्चैतदज्ञावतास्वाकृतिरानुभविकी भव्या ।

नाऽप्यानुमानिकी, वतः कतमोऽत्र हेतुराख्यायते संख्यायता ?- किं भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं, नावविलक्षणसामप्रसमुत्पाद्यत्वम्, असत्येवाऽऽलोके तत्प्रतिभासनम्, आलोकग्रहणसामर्थ्या गृह्यमाणत्वम्, तिमिरद्वयोत्पादककारणाज्ञावः, स्वयं-गुणकर्मोतिरेककार्यत्वम्, आलोकविरोधित्वं, भावरूपताप्रसाधकप्रमाणानावो वा ? , इत्यष्टाङ्गी राक्षसीव त्वत्पक्षेन्द्रय-प्रक्षालनचिह्नकूपनिष्ठे । तत्र न तावदायः पक्षः कैमङ्करः, 'कुम्भोऽयं स्तम्भोऽयम्' इति हि यथा कुम्भाऽऽद्यो भावा विधिमुखेन प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यन्ते, तथैवं तम इति तमोऽपि, अज्ञावरूपतायां तस्य प्रतिषेधमुखेन प्रत्ययः श्रादुःस्पृहः । यथा कुम्भोऽत्र नास्तीति । ननु नाशप्रध्वंसाऽऽदिप्रत्यया विधिमुखेनाऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । नैवम्, नाशाऽऽदिशब्दानामेव भावप्रतिषेधाभिधायकत्वात्, अत एव हि कुम्भस्य प्रध्वंस इति सोपपदानामेषां प्रयोगोपपत्तिः । यदि तु तमःप्रवृत्तिशब्दा अपि तत्समानार्थतामाविष्मिरन्, तदानीं कुम्भस्याभाव इतिवदालोकस्य तम इत्याप प्राच्येत, न चैवं कश्चिदपि शिचिदपि प्रवर्त्ति । अथाऽऽलोकाभावे संकेतितस्तमःशब्दो, नाज्ञावमात्रे, ततो न तथाप्यपदेश इति चेत् । नैवम्, यदि ह्यन्धकाररूपोऽज्ञावोऽपि विधिमुखेन वीक्ष्येत, तदानीं किमन्यदेतस्य भाववैलक्षण्येन लक्ष्यमाणत्वं स्यात् ? । यतो हेतुर्निर्दिष्टमेवेत् ।

अथ भावविलक्षणसामप्रसमुत्पाद्यत्वं हेतुः, तथाहि-समवायसमवायिर्नामित्तकारणकज्ञापय्यपाररूपाभावोत्पादिका सामग्री, नैव तमसीय समग्रेस्त । तदशस्तम्, यतः किमिदं समवायिकारणान्ता त्वमाप्तासी ? । यत्र कार्यं समवेतमुपपद्यते तदिति चेत् । तदसम्भूतसमवायस्य निरन्तरसुहृदगोष्ठीषु गौरवार्हत्वात्; तत्प्रसाधकत्वानिमित्तस्य 'इह तन्तुषु पटे' इत्यादिप्रत्ययस्याप्रसिद्धेः, 'पटे तन्तवः' इत्यादिरूपस्यास्या-

ऽऽज्ञाज्ञागोपालं प्रतीतत्वात्, सिद्धौ वा इह जूतले घटाभावा इत्यज्ञावप्रत्ययेन व्यभिचारात् । संबन्धमात्रपूर्वताप्रसाधने सिद्धसाधनात्, अविवर्गभावमात्रनिमित्ततया तदङ्गीकारात् । एकान्तैकस्वरूपत्वेन चाऽस्यैकवस्तुसमवायसम्भवे समस्तवस्तुसमवायस्य, विनश्यदेकवस्तुसमवायाज्ञावे समस्तवस्तुसमवायाभावस्य वा प्रसङ्गात् । तत्तत्त्वच्छेदकभेदात् तदुपपत्तौ तस्याऽपि कथाऽऽदेऽऽपत्तेः, अनेकपुरुषावच्छिन्नपर्यदादेरपि तावत्स्वभावभावेन कथाऽऽदेऽऽत् । अप्रच्युतानुत्पत्तिस्थितैकरूपतया चाऽस्याऽऽकाशसामान्यादेतादृशवस्तुसमाभितत्वेमेव भवेत्, न तु कार्यवस्तुसमाभितत्वं । तत्तत्सहकारिकारणकज्ञापोपनिपातप्रभावात् कार्यसमवायस्वीकारोऽपि सन्निकारः, तत्स्वभावप्रभावप्रतिबद्धानां तेषामपि सदा सन्निधानप्रधानत्वात्, तथा चास्मात्प्रता समवायिकारणकियदन्ती । तदन्तरे किमसमवायिकारणम् ? , समवायिकारणप्रत्यासन्नत्व हि तल्लक्षणम्, तदन्तरे कथमेतत् स्यात् ? । तथा च तच्छेषचतस्य निमित्तकारणस्याऽपि का व्यवस्था ? । सन्तु वा कारणान्यमूर्ति, तथाऽपि यथाकार्याऽऽज्ञाऽलोककलापस्योत्पादः, तथा तमसोऽपि अविविधनि, किमहोस्वित्त्वचनार्थम्येपासितुं शक्यते ? । किमस्योत्पादकमिति चेत् । आलोकस्य किमिति वाच्यम् ? । तेजोऽणव इति चेत् । अस्याऽपि तमोऽणव एव सन्तु । सिद्धास्तावत् तेजसास्तेऽविवादेन चादिप्रतिवादिनोर्गितं चेत् । तामसा अपि तद्वैव किं न सत्येति ? , इति न्वय्यतामाप्रदः । असत्येवाऽऽलोके तत्प्रतिभासनमप्यसम्भूतं, न हि वासिन्सत्येव वत् प्रतिभासते तत् तदज्ञावमात्रमेव भवति, असत्येव व्यवधाने प्रतिभासमानेघटाऽऽदिभिर्यव्यभिचारात् । कथं च नैव प्रतिबन्धकेऽन्त्येव समुत्पद्यमानस्य स्फोटस्याऽपि तदभावमात्रता स्यात् ? । अथ स्फोटो द्वाहकाऽऽत्मकतया स्पर्शनप्रत्यक्षेणाऽनुभूयते, अभावमात्रतायां हि तस्य नेयमौपपत्तिकी स्यात्, तर्हि तमोऽपि शैत्येन तेनैव प्रत्यक्षेण प्रेक्ष्यमाण कथमभावस्वभाव प्रवेत् ? ॥

अथाऽऽलोकग्रहणसामर्थ्या गृह्यमाणत्वं हेतुः, तथा च शङ्करन्यायभूषणौ—'यो हि भावो यावत्तया सामर्थ्या गृह्यते, तदज्ञावोऽपि तावन्त्येव, इत्यालोकग्रहणसामर्थ्या गृह्यमाण तमस्तदज्ञाव एवेति ।' तदपि न किञ्चित्, तमोऽग्रहणसामर्थ्या गृह्यमाणस्याऽऽलोकस्यैव तदज्ञावताप्रसङ्गेनाऽनैकान्तिकत्वात्, घटपटयोर्वा समानग्रहणसामग्रीकतया परस्परभावत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ तिमिरद्वयोत्पादककारणानावो हेतुः, तथा च र्भाषणः—तमःपरणवः स्पर्शवन्तः, तद्रहिता वा ? । न तावत् स्पर्शवन्तः, स्पर्शवन्तस्तत्कार्यस्य कश्चिदप्यनुपलम्भात् । अदृष्टव्यापाराज्ञावात् स्पर्शवन्कार्यस्योऽनारम्भका इति चेत् । रूपवन्तो वायुपरमाणवोऽदृष्टव्यापारवैगुण्यात् रूपवत् कार्यं नारम्भन्ते इति किं न कल्प्येत ? , किं वा न कश्चित्तमकजानीयाविव परमाणोरदृष्टोपप्रदाच्चतुर्धा कार्याणि जायन्ते इति ? । कार्यकसमधिगम्याः परमाणवो यथा कार्यमुभीयन्ते, न तद्विलक्षणाः, प्रमाणाज्ञावदिति चेत् । एवं तर्हि तामसाः परमाणवोऽप्यस्पर्शवन्तः कलानीयाः, तादृशाश्च कथं तमोऽद्वयमारतेरन् ? । अस्पर्शवत्त्वस्य कार्यस्योऽनारम्भकत्वेनाऽऽज्ञाज्ञागोपालम्भान् । कार्यदर्शनात् तदनुगुण कारणं कल्प्यते, न तु कारणैकत्वेन दृष्टकार्यविपर्ययो युज्यत इति चेत् । न वयमन्यकारस्य प्रत्ययिनः, किन्त्वारम्भानुपपत्तेः, नालिममात्रप्रतीतेश्च द्रव्यमिव न

भवतीति प्रम हति । नैतदुपपत्तिपक्षी प्रतिपद्यते, यतः स्पर्श-
घन एव तामभाः परमाणवः प्रोच्यन्ते । यत्पुनस्तत्रोपादेशि-
स्पर्शवस्तुकार्येच्छस्य क्वचिद्व्यवृत्तलगादिति । तदस्यम,
शीतस्पर्शवस्तुमोक्षस्यैव तत्कार्यस्य वशेनात् । तत्र स्प-
र्शसद्भावे किं प्रमाणम् ? इति चेत् । तत्रभावे किं प्रमाणम् ?
इति वाच्यम्, न हि तत्प्रतिषेधकप्रमाणमन्तरेणाऽस्पृशवशात्
कार्यव्यापारस्तत्स्यया प्रसाधयितुं शक्यते, अस्माकं तु तत्स-
द्भावे प्रमाणाभावेऽपि तावद् न काचित् कृतिः । न च नास्त्यय
तत् प्रपञ्चस्यैव सङ्ग बात् । तथाहि-दिवादिवाकरकराणाऽऽन-
पप्रानोपपन्नवपुः पयिकास्तमिच्छासन्तमस्यैवमपकां प्र-
मोक्षने, न च तापाजावमात्रसूत्रेण एव तेषां प्रमोक्षः, प्रतीति-
बाधात्, तन्मात्रानिमित्तो हि घटोऽत्र नास्तीतिवत् तापः संप-
त्ति नास्तीति प्रतिपद्यस्य एव प्रत्ययः प्रादुष्यात्; न तु संप-
त्ति शीतलीलून मे शरीरमिति धिधिमुखः; तथावे हि तमोऽ-
भावमात्रमृषित एवायमालोकप्रत्यय इत्यपि वाच्यदृक्त्व घटतो
वदन् न वक्ष्यते । मध्यस्थकारनिधनतरे शयस्पर्शप्रत्य-
यस्य निवृत्तनरघटितकपाटमुटे गवतकुचलयकलकण्ठक-
ण्ठकागुरुगणाव्यकारिणोवजुने कारागारे क्षिप्तस्य पुंसः सु-
तां तन्मन्यो नवेत्, इति चेत् । तापाजावनिमित्तता-
यामपि सुतरां स किं तत्र न स्यात् ? तत्रायत्नं तापाभा-
वसम्भवात् । तस्माद् मन्त्रमन्त्रममीरलहरिपत्त्यय एव जग-
त्कर्तव्येय तत्स्पर्शस्याऽऽप्यजितानी हेतुः, न चासौ तत्रास्ती-
ति न तत्र तन्प्रतीतिः प्रादुर्भवति । अनुमाननोऽपि तत्र
स्पर्शप्रतीतिः, तथाहि-तमः स्पर्शवद्, कपवशात् पृथ्वावत् । न
च कपवशमसिद्धम्, अन्धकारः कृष्णोऽस्मिन् कृष्णाऽऽस्मिन्
प्रतिजायते । ननु यदि तामर इयामकपपरिकालतकलेष्वर-
स्यात् तदाऽवश्य स्वप्रतिभासे आलोकमपेक्षित, कुचलयकोक-
लतमालाऽऽऽकृष्यवन्तु । मालोकापेक्षितकृष्णत्वादिति चेत् ।
तद् नाऽकृष्यवन्तु, वृक्षः काऽऽस्मिन्मालोकमन्तरेणापि तन्प्रतिभा-
सात् । मध्यस्थप्रतिभासमपेक्ष्येनप्रुच्यते । तदपि न पेश-
लम्, यतो यद्यपि कुचलयऽऽदिकमालोकमन्तरेणाऽऽलोकयितुं
न शक्यतेऽस्मदादिभिः, तथाऽपि तिग्मिमालोकयिष्यते, विचि-
त्रत्वाद् भवत्वानाम्, इतरथा पीतावदानाऽऽद्योऽपि तत्रतीयमु-
क्ताकलप्रमुखानां कनिरैकवीकृणा इति प्रदीपचन्द्राऽऽद्या-
ऽपि प्रकाशान्तरमपेक्षेत् । इति भिन्न तमो कपयत् । तथा
तमो कपयत्, काण्यैवरेण प्रतीयमानत्वात्, कुचलययत् । इत्य-
सोऽपि तत्र कपवशसिद्धिः, न अत्यरूपकुम्भताभावाऽऽदि कृष्णा-
ऽऽकारेण कदाचित् प्रतीयमानमालोकिनम्, इति कपवश-
सिद्धौ च सिद्धं स्पर्शवशम् । तथा च तामसपरमाणुं कार्य-
कृष्याऽऽस्मिन्प्रतिषेधोपपत्तस्तमस्पर्शवशं स्वरूपसिद्धम्, पर-
स्य तामसपरमाणुनामप्रसिद्धेराथ्यासिद्धं चान् स्थितम् ॥

छात्रगुणकर्मोत्तिक्तकार्यत्वमपि न हेतुः, द्रव्यातिरिक्तकार्य-
त्वस्य तस्मिन्प्रसिद्धत्वेनैकदेशामिकाऽऽपत्तेः । तन्प्रसिद्धिर्हि
तस्माभावरूपतया, अन्यतो वा कुतोऽस्मिन्प्रमाणे ? । नाऽऽद्यः
पक्षः, परस्परऽऽद्यप्रसङ्गात्-अभावरूपतामिच्छा हि तस्य
छात्रातिरिक्तकार्यत्वामिच्छा, ततोऽपि भवति । अन्यहेतुतत्त्वमि-
च्छा तु न एवास्तु, किमनेन सिद्धोपस्थापिता हृतकमति-
भूत्येवैव कर्तव्यम् ? ॥

आलोकविरोधित्वमपि न लाधीयः, न हि यो यद्विरोधी स
५४६

तदभावरूपता एव, वारिध्यान्तयोः परस्परभावरूपताऽऽ-
पत्तेः । अथ महानवस्थानलक्षणो विरोधस्तमिरस्याऽऽत्रावस्थ-
भावतासिद्धौ साधनत्वेनाऽस्मिन्प्रमाणे, न शक्यताकभावात्, स च
भावाभावविरोध संभवी, न पुनर्द्वयोरपि भावयोः, तदिहाऽऽलो-
कानवकाशे सत्येव समुज्ज्वलमानस्यान्धकारस्याऽऽत्रावरूपतैव
अयमा, कुम्भानावर्षादिति चेत् । तदपि वचनम् । अथाऽपि वध्यघा-
तकजावस्थैव जायात्, घनतरातिमिरपरिते पथि प्रसर्पता प्रदीप-
प्रजाप्राप्तारेण निमिरनिर्गुण्याऽऽद्यव्यवस्थितम् ।

जावरूपताप्रसाधकप्रमाणाभावोऽप्यभिद्धः । तत्रमाधकानुमा-
नसद्भावात् । तथाहि-भावरूपं तमः, घनतरातिरलहरिप्रमुख-
शब्दैर्व्यपदिश्यमानत्वात्, आलोकवत् । न चाऽसिद्धः सा-
धनस्य ।

तथाहि-

“ रदःसङ्केतस्यो घनतरतमःपुञ्जपिहिते,
वृथोऽप्येव चक्रमुदुगदधनः पथि पथि ।
पट्टकाराऽल्पापि निभूतमप्राप्तमणी-
जुमस्यदुर्वादुर्दमद्विक्रयोत्ताम्यति युवा ॥ १ ॥
पर्यन्तो दिवस्तन्मोमयमट्टव्यस्ताचत्रम्यंशुमान्,
संप्रत्यङ्गुरितान्धकारनिकरेल्लम्बाका चारभूत ।
एवमिदंश वेदमनः प्रियसिद्धि ! द्वारस्थधीनारण-
स्तस्माऽऽलम्बितवादुर्बल ! दयनी किं त्व पथः पथसि ॥ २ ॥
निमिरलहरीगुर्मुदी करोतु विक्रयरां,
हरतु निनरां त्रिदुःमुद्रा लणाद् गुणिनां गणात् ।
तदपि तन्ने ! नेजःपुञ्जः प्रियो न ममैव ने,
किमपि निरयन् ज्योतिश्चक्र स्वजातिवराजितम् ॥ ३ ॥ ”

औपचारिक एवाऽयं तत्र तद्व्यपदेश इति चेत् । नैवम्,
पनदभावरूपताप्रसिद्धिं विना घनतराऽऽदिव्यपदेशस्य भावरू-
पमुत्पादय, धाचिरहेण तस्यौपचारिकत्वायोगात्; तथाऽपि
वा तस्य तमो भावरूपतैव प्रसिध्यति, न खलु कुम्भाऽऽद्यजा-
वस्थ प्रकाशोपचारगोचरचारितामस्तिहेतुः । तत्र सादृश्याऽऽ-
द्युपचारकारणायात् । तथा-नाभावरूपं तमः, प्रागभावाऽऽ-
द्यभावत्वात्, व्योमवत् । न चाऽयमपि हेतुर्गसिद्धः । तथा
हि-आलोकस्य प्रागभावः, प्रथमाभावः, इतरेतराभावः, अ-
स्त्यन्ताभावो वा तमो भवेत् ? आद्ये-एकस्य, अनेकस्य वाऽयं
तत्स्थात् ? । न ताप्रेकस्याऽऽलोकस्य प्रागभावस्तमः, प्रदी-
पाऽऽलोकैव प्रभाकराऽऽलोकनाऽपि तस्य निवर्त्यमानत्वात्,
वस्य हि यः प्रागभावः स तेनैव निवर्त्यते, यथा पटप्रागभा-
वः पटैवैव । नाप्यनेकस्य, एकेन निवर्त्यमानत्वात्, पटप्रागभाव-
वः पटैवैव । न च वाच्यं प्रन्थालोक स्वस्थनिवर्तिनीयस्य तमसो भेदा-
त् प्रदीपाऽऽदिना निवर्तिनेऽपि तमोविरोधे पुष्याऽऽदिनिवर्तिनीयं
तमोऽन्तरं तदा तदजायाश्च निवर्तते, इत्येकेन निवर्त्यमानत्वा-
दिति हेतुर्गसिद्ध इति, प्रदीपाऽऽदिनिवर्तिततमसि प्रवेशे दिनक-
राऽऽदिनिवर्तनोयस्य तमोऽन्तरक्योपस्थाप्यद्रव्यप्रामस्यानुपल-
ब्धेः, सम्प्रतिपद्यन् । यदि खलु प्रागभावस्वभाव स्यात्, त-
दा प्रदीपप्रामाप्रयश्चप्रथम्येऽस्योपस्थितं स्यात्, अनावृत्त्यात्
प्रागभावस्य । भाव्यालोकस्य प्रथमाभावस्तमः, निवर्त्यमान-
त्वात्, तस्यैव प्रागभाववत् । भापीनरेतराभावः, तस्य प्रसृतेऽ-
पि प्रथमं मार्तण्डीये नेजसं सद्भावेन तमिस्त्रायामिव वा-
रुदपि तमःप्रतीतिप्रसङ्गात् । नाप्यालोकस्यास्त्यन्ताभावस्तमः,

तस्य स्वरूपकलापोपनिपातकाले समुपपद्यमानत्वात् । इति पक्षाएकेनाऽप्यघटमानव्याप्तानुमानक्याप तमसोऽभावकृपा-
स्वीकृतिः ॥ एतत्सकलमपि प्रायेण छायायामपि समानमिति यथा-
सम्बन्धं योज्यम् । विशेषतश्चैतद्व्यवसायसिद्धिः । परिपाटप्राप्तस्वा-
द्यादरत्नाऽऽकराद्वधारणीया । यत्पुनरवाचि-तमसि संस्वरता-
पुंसः प्रतिबन्धः स्यादित्यादि, तद्विलम्बालोकेऽपि समानमि-
ति न एव प्रतिविधायकताति किमतिप्रयत्नेन तत्राऽस्माकम् ? ।
इति सिद्धे तमस्कथाये षष्ठ्ये । (२१) रत्ना २ परि ।

अथ तमस्कथायां संस्थानम्-

तमुक्काय णं जेते ! कहिं ममुट्टिए, कहिं मंनिट्टिए ? गोय-
मा ! जंबुदीवस्स दीवस्स बहिया तिरियममंखेज्जे दीवम-
मुहं बीईवज्जा अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिद्धाओ वेइयं-
ताओ अरुणादयं ममुहं बायालमिजोयणसहस्साणि आ-
गाहिता उवरिद्धाओ जंझताओ एगणमियाए सेढीए तत्थ
णं तमुक्काए समुट्टिए मत्तरम एकराने जोयणमए उहं
उत्पत्ता तओ पच्छा तिरियं पवित्थरमाणं पवित्थरमाणे
सोढम्मीमाणमणं कुमारमाहिदे चचारि वि कप्पे आवरंता
णं उहं पि य णं जाव बंजलोए कप्पेऽरिद्धविमाणपत्थमं
संपण्णे, एत्थ णं तमुक्काए मंनिट्टिए ॥

(एगणमियाए स्ति) एक एव, न ह्यादय औत्तगधर्यं प्रति प्र-
वेशो यस्यां सा तथा, तथा, समामात्तित्येत्थं । न च वाच्यम-
एकप्रदेशप्रमाणयेति असंख्यप्रदेशावगाहस्यत्वावत्वेन जावानां
मन्यां जीवावगाहानावप्रसङ्गात् तमस्कथायस्य च पित्तबुक्काऽऽ-
काराकार्यकजीवाऽऽत्मकत्वाद् बाह्यत्वमानस्य च प्रातिपाद-
यिष्यमाणत्वादिति । (एत्थ णं नि) प्रकाशकाऽऽलेख्यालिखितस्या-
कणोदसमुद्धाऽऽदेरधिकरणतोपदर्शनाद्यमुक्तवान् ॥

तमुक्काय णं भंते ! किं संट्टिए ? गोयमा ! अहे मल्लग-
मूलसंठिए, उरपि कुक्कुडगपंजरगमंठिए पण्णत्ते ॥

अथः अधस्तान्मल्लकमूलसंस्थितः शरावबुध्नमस्थानः सम-
जलान्तम्योपरि सप्तदशयोजनशतान्येकविंशत्याधिकानि यावत्क-
लयसंस्थानत्वात् ।

अथ तमस्कथायस्य नामान्याह-

तमुक्काय णं भंते ! केवडयं विक्खंजेणं केवडयं परि-
क्खेवेणं पण्णत्ते ? गोयमा ! कुविडे पण्णत्ते । तं जहा-मंखे-
ज्जवित्थमे य, अमंखेज्जवित्थदे य । तत्थ णं जे से संखेज्जवि-
त्थमे, से णं संखेज्जाइं जोयणमहस्साइं विक्खंजेणं अमं-
खेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पण्णत्ते । तत्थ णं
जे से अमंखेज्जवित्थदे, मे णं अमंखेज्जाइं जोयणमह-
स्साइं विक्खंजेणं अमंखेज्जाइं जोयणमहस्साइं परिक्खे-
वेणं पण्णत्ते ॥ तमुक्काय णं जंते ! के महालए पण्णत्ते ? ।
गोयमा ! अयं णं जंबुदीवे दीवे मव्वदीवसमुदाणं सव्व-
उभंतरापणं जाव परिक्खेवेणं पण्णत्ते, देवे णं महिद्धिणं जाव
महापुजावे णामेव २ स्ति कट्टु केवलकणं जम्बुदीवं दीवं नि-
हिं अच्छानिवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियाट्तिता णं ह-

व्वमाणच्छज्जा, मे णं देवत्ताए व उक्किट्ठाए तुरियापणं जाव
देवगइए बीईवयमाणेण जाव एकाहं वा दुयाहं वा तियाहं
वा उक्कोसेणं छम्मासे बीईवएज्जा, अत्थेगइए तमुक्कायं
बीईवएज्जा, अत्थेगइए तमुक्कायं नो बीईवएज्जा, ए
महालए णं गोयमा ! तमुक्काए पण्णत्ते । अत्थि णं
भंते ! तमुक्काए गेटाहं वा, गेहवणाहं वा ? । एणं इण्णहे
समट्ठे । अत्थि णं जंते ! तमुक्काए गापाड वाणं जाव सभि-
वेसाड वा ? । एणं इण्णहे समट्ठे । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए
उरासा बन्नाहया संसेयं ति वा, मंहुच्छं ति वा, मंवांमं ति वा ।
हंता अत्थि । तं भंते ! किं देवो पकरेइ, असुरो पकरेइ, ना-
गो पकरेइ ? गोयमा ! देवो वि पकरेइ, असुरो वि पकरेइ,
नागो वि पकरेइ । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए बादरे थ-
णियसदे बादरे विज्जुयाए ? । हंता अत्थि । तं भंते ! किं
देवो पकरेइ ? । तिमि वि पकरेइ । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए
बादरे बुद्धीकाए बादरे अगणिकाए ? । एणं इण्णहे, णं उत्तमत्थ
विगहं गइसमावन्नेणं । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदिमसूरिय-
गट्ठगणएक्खत्तताराख्खा ? । एणं इण्णहे समट्ठे, पन्नियस्सओ
पुण अत्थि । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए चंदाजाड वा, सू-
राभाड वा ? । एणं इण्णहे समट्ठे, काटूमणिया पुण सा । तमु-
क्काय णं भंते ! केरिमए वणेणं पण्णत्ते ? । गोयमा ! का-
हे कालोजासे गंजीरलोमहरिसज्जणं जीमे उत्तामणए
परमकिण्णहे वणेणं पण्णत्ते, देवे वि णं अत्थेगइए जेणं
तत्पटमयाए पासित्ता णं खुब्भाएज्जा, अहे णं अभिसमा-
गच्छेज्जा, तओ पच्छा सीहं सीहं तुरियं तुरिय तिरिया-
मेव बीईवएज्जा ॥

(केवडयं विक्खमेणं ति) विस्तारेण । कचिद्-" आयाप्रवि-
क्खमेणं " इति दृश्यते । तत्र चाऽऽयाम उच्यते । (मंखेज्ज-
वित्थदे इत्यादि) संख्यातयोजनविस्तृतः, आदिन आरभ्य ऊर्ध्वं
संख्येययोजनानि यावत्, ततोऽसंख्यातयोजनविस्तृतं उपरि
तस्य विस्तारगामित्वेनाक्तत्वात् । (असंखेज्जाइं जोयणसह-
स्साइं परिक्खेवेणं ति) संख्यातयोजनविस्तृतत्वेऽपि तम-
स्कथायस्यासंख्याततमद्वीपरिक्रमेणो बृहत्तरत्वात्परिक्रमेण
संख्यातयोजनमहत्प्रमाणत्वम्, आन्तरबहिःपरिक्रमेणानागन्तु
नोक्तः, उभयन्याप्यसंख्याततया तुल्यत्वादिति । (देवे एमि-
त्यादि) अथ किमैवपर्यामयं देवस्य महत्त्वाधिक विशेषणमि-
त्याह-(०जाय इणामेवेत्यादि) इह यावच्छब्दं पेदम्पर्यर्थः, गतो
देवस्य महत्त्वादि विशेषणानि गमनमामर्थ्यप्रकर्षप्रतिपादना-
भिप्रायेणैव प्रातिपादितानि । (इणामेव २ स्ति कट्टु स्ति) एवं
गमनमेव प्रातिपादितत्वाऽऽवेकचपुट्टिकारूपहस्तव्यापारोपदर्श-
नपरम्, अनुस्वागश्रवणं च प्राकृतत्वाद्, द्विवचनं च शङ्कत्वा-
दिषाद्योपदर्शनपर इति रूपप्रदर्शनार्थः । कत्था विधायेति । (क-
वलकणं ति) केवलज्ञानकलयं, परिपूर्णमित्यर्थः । वृद्ध्याख्या
तु-केवलः संपूर्णः कलयन इति कल्पः, स्वकार्यकरणसमर्थो
वस्तुरूप इति यावत् । केवलत्वाऽसौ कलयतीति केवलकल्प-

स्वम् । (निहि वचनानिवापदि ति) निरुजिष्टपुटिकाभ-
रित्यर्थः । (तिस्रस्तुलो ति) त्रिगुणाः सप्त तिस्रस्त. तिस्रस्तवा-
रान् तिस्रस्तह्वः, एकविंशतिप्रारानित्यर्थः । (हव्यं ति) शो-
भम् (अथेगव्यमित्यादि) संबधानयोजनमानं व्यतिव्रजेत्. इतरं
तु नेति । (उराला बलाहयं ति) महाभूतो मेघाः (संसंयं ति
ति) संस्वेदनं, संमूर्च्छनं, वर्णनं च (वायरावज्जुयापं ति) इह
न बादरनेजस्कायिका मन्तव्याः, इदं च तेषां निषेक्यमाणत्वात्,
किं तु देवप्रभावजानिता भावधरा. पुत्रलास्त इति । (णऽप्य-
स्य विभगहगहसमावक्षेण ति) न इति योऽयं निषेधो बादरपृथि-
कीतेजसोः सोऽयत्र । अथप्रहगतिस्मापन्नान् विप्रहगत्यैव बादरे
ते भवतः । पृथिवी । इह बादरा रजप्रभऽऽच्छास्वसु पृथिवीषु गि-
रिविमानेषु च, तेजस्तु मनुजकेषु एवेति, तृतीया चेह एवम्य-
र्थे प्राकृतत्वादिति । (पक्षिपरस्मिन् पुण् भाति ति) परिपार्थ-
तः पुनः सन्ति तमस्कायस्य चन्द्राऽऽद्य इत्यर्थः । (कद् गणि-
या पुण सा इति) ननु तत्पार्थनइवन्द्राऽऽदीनां सद्भावात्तत्पना-
पि तत्राऽस्ति ? सत्यम्, केवलं कमात्मनं दृश्यात् तमस्काय-
परिणामेन परिणमनात्कद्रूपाणां, सैव कद्रूपिका । वीर्यता च
प्राकृतत्वात्, अतः सत्यप्यभावसतीति । (काले ति) कृष्णः (का-
लो जासे ति) काशोऽपि कश्चित् कुतोऽपि काशो नावभासत
इत्यत आह-कालावत्रासः । कालदीप्तिर्था, (गंजीरलोमहरिम-
ज्जणणे ति) गम्भीरश्चासौ मीयणत्वाद्गोमर्षजननइवेति ग-
म्भीरगोमहज्जननः । गोमर्षजनकत्वे हेतुमाह- (भीमे ति) भी-
ष्मः (उत्तास्रण्य ति) उत्कम्पहेतुः । निगमयन्नाह- (परमे या-
दि) यत् परमत एवाऽऽह- (देवे वि गुमित्यादि) (तत्पदमथा-
प ति) दर्शनप्रथमतायाम् (खुभापज्ज ति) स्कन्धीयात् कु-
भ्येत, (अहे णमित्यादि) अथैन तमस्कायमभिसमागच्छेत् प्र-
विशेत्ततो भयात् (सीहं सीहं ति) कायगतेरतिशयेन (न-
रियं तुरियं ति) मनोगतेरतिशयात् । किमुक्तं भवति ?-क्षिप्रमेव
(बोधेनपज्ज ति) व्यतिव्रजेदिति । ज० ६ श० ५ उ० ।

तमुक्तायस्स णं चत्तारि णामधेज्जा पणत्ता । तं जहा-त-
मेइ वा, तमुक्तायेइ वा, अंधकारेइ वा, महंधकारेइ वा । तमु-
क्तायस्स णं चत्तारि णामधेज्जा पणत्ता । तं जहा-लोमंध-
यारेइ वा, लोगतमसेइ वा, देवंधयारेइ वा, देवतमसेइ वा ।
तमुक्तायस्स णं चत्तारि णामधेज्जा पणत्ता । तं जहा-वाय-
फाहेइ वा, वायफाहिवंजेइ वा, देवारमेइ वा, देववूहेइ वा ।
तमुक्तायस्स णं चत्तारि कप्पे आवरिच्चा चिह्णं । तं जहा-सो-
हम्पीसाणं सणकुमारमाहिदं ।

(तमुक्तायेत्यादि) सूत्रवर्थं सुगमम् । नवरं तमसोऽप्यकायप-
रिणामस्वरूपस्याऽन्धकारस्य कायः प्रचयस्तमस्कायो, यो ह्यसं-
ख्याततमस्यारुणवराभिधानक्षीपस्य बाह्यवैदिकास्तादृक्कणोदा-
क्यं समुद्रं द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यवगाहोपरितनान् ज-
ज्ञान्ताद्वेकप्रदेशिकया श्रेण्या समुत्थितः सप्तदशैकविंशत्यधि-
कानि योजनशतानि ऊर्ध्वमुत्पश्य ततस्तिर्यग्विस्तृणन् सौधर्मा-
ऽऽदीन् चतुरो देवलोकांनावृत्त्योर्ध्वमपि ब्रह्मलोकस्य रिष्टविमान-
प्रसूते संप्राप्तं, तस्य नामान्यव नामधेयानि तम इति तमोरूपत्वा-
द्, इति रूपप्रदर्शनं, वा विकल्पे, तमोमात्ररूपताऽभिधायकान्या-
यानि स्वप्नारि नामानि । तथा पराणि स्वप्नारिवात्यन्तिकतमोरू-
पताभिधायकानीति श्लोकं अयमवान्धकारो नान्योऽस्तीत्यह-

इति श्लोकान्धकारः, देवानः मप्यन्धकारोऽसौ, तच्छरीरप्रभाया
अपि तत्राप्रजासनादिनि देवान्धकारः । अत एव ते ब्रह्मवतो
जयेन तत्र नश्यन्तीति श्रुतिरिति । तथाऽन्यानि स्वप्नारि का-
र्याऽऽध्यायि-वातस्य परिहननान् परिघोऽर्गला, परिघ इव प-
रिघो, वातस्य परिघो वातपरिघः, तथा वातं परिघवन् लोभयति
हनमार्गे करान्तीति वातपरिघोभः, वात एव वा परिघमन् लो-
जयति यस्य तथा । पाठास्तरेण-वातपरिघोभ इति । कर्मान्धकार-
परिघो देवपरिघोभ इति चाऽऽद्यपद्व्युत्पत्त्येन गच्छते । देवान्ध-
मरगमिव बलवद्भयेन नाशनस्थानत्याद्यः स देवारसवामिति ।
देवानां व्यूहः सागराऽऽदिः साहस्रमिकव्यूह इव यो दुष्-
धिगमत्वात्न देवव्यूह इति । तमस्कायस्वरूपप्रतिपादनायैव
(तमुक्ताय णमित्यादि) सूत्रं गतार्थम् । किं तु साधर्माऽऽदी-
नाऽऽवृणोत्यन्तौ, कुक्कुटपञ्जरसंस्थानसंस्थानस्य तस्य प्रति-
पादनात् । उक्तं च-" तमुक्ताय णं भते ! किं सोऽप पणत्ते ।
गोयमा ! अहे मल्लगमलसोऽप, उणि कुक्कुटपञ्जरसोऽप
पणत्ते ।" इति । आ० ४ उ० २ उ० ।

अथ पृथिव्यप्यकायपर्यायतां पृथिव्यप्यकायौ जीवपुत्र-
रूपाविनि तत्पर्यायतां प्रश्नयन्नाह-

तमुक्तायस्स णं भते ! कइ नामधेज्जा पणत्ता ? गोयमा !
तेरस नामधेज्जा पणत्ता । तं जहा-तमेइ वा, तमुक्तायेइ वा,
अंधकारेइ वा, महंधकारेइ वा, लोगंधकारे वा, लोगतमि-
स्सेइ वा, देवंधकारेइ वा, देवतमिस्सेइ वा, देवारमेइ वा, देव-
वूहेइ वा, देवफाहेइ वा, देवफाहिवंजेइ वा, अरुणोदएइ
वा समुदे । तमुक्ताय णं भते ! किं पुढविपरिणामे, जीव-
परिणामे, आउपरिणामे, पोगगलपरिणामे ? गोयमा ! नो पुढ-
विपरिणामे, आउपरिणामे वि, जीवपरिणामे वि, पोगगलप-
रिणामे वि । तमुक्ताय णं जंते ! मव्वे पाणा जूया जीवा सत्ता
पुढविकाइयत्ताए० जाव तसकाइयत्ताए उववणपुव्वा ? ।
इंता । गोयमा ! अमइं अणुवा अणंतखुत्तां, णो चेव णं
चादरपुढविकाइयत्ताए, बादरअगणिकाइयत्ताए ॥

(तमेइ वा इत्यादि) तमः, अन्धकाररूपत्वात्, इति एतद्, वा
विकल्पार्थः, तमस्काय इति वा, अन्धकाराशिरूपत्वात्,
अन्धकारमिति वा; तमोरूपत्वात्, महा-अन्धकारमिति वा; महा-
तमोरूपत्वात्, लोकान्धकारमिति वा, लोकमध्ये तथाविध-
स्यान्यस्यान्धकारस्याऽभावात्, एव लोकतमिस्त्रमिति वा; देवा-
न्धकारमिति वा; देवानामपि तत्रोदयोनाभावेनान्धकाराऽऽम-
भावात् । एवं देवतमिस्त्रमिति वा; देवाऽऽरण्यमिति वा, ब्रह्म-
वदेवभयाश्रयतां देवानां तथाविधारण्यमिय शरणभूतत्वात्,
देवव्यूह इति वा, देवानां वृत्तेयत्वाद् व्यूह इव चक्राऽऽदिव्यूह
इव देवव्यूहः, देवपरिघ इति वा; देवानां जयात्पादकत्वेन गम-
नविघातहेतुत्वात्, देवप्रतिकोभ इति वा; तत्कोभहेतुत्वात्, अ-
रुणोदक इति वा समुद्रः अरुणोदकसमुद्रः, जलविकारत्वादि-
ति । पूर्वं पृथिव्यादेस्तमस्कायशब्दावचनता पूर्वा, अथ पृथिव्य-
प्यकायपर्यायतां पृथिव्यप्यकायौ जावपुत्ररूपाविनि तत्पर्यायतां
प्रश्नयन्नाह-(तमुक्ताय णमिति) बादरवायुवनस्पतयः प्रसाधन-
श्रोत्ययन्ते, अप्यकाये तदुत्पत्तिसमजवाद्, न स्थितरेऽस्वस्थानत्वा-
त् । अत उक्तम्-(नो चेव णं इत्यादि) ज० ६ श० ५ उ० ।

हे शास्त्रमन्त्रायं कुर्वन्त-

जाहे णं जंते ! ईसाणे देविदे देवराया तमुक्कायं पक्करोति । गोयमा ! ताहे चे-
 ष णं ईसाणे देविदे देवराया अब्बितरपरिमाण देव महा-
 वेड, तए णं ते अब्बितरपरिमाणा देवा महाविद्या समा-
 णा, एवं जहेव सकस्समं जाव तए णं ते आजिओगिया
 देवा महाविद्या समाणा तमुक्कायिण देवे महावेत । तए णं ते
 तमुक्कायिणा देवा महाविद्या समाणा तमुक्कायं पक्करोति, एवं ख-
 सु गोयमा ! ईसाणे देविदे देवराया तमुक्कायं पक्करोति । अ-
 त्थि णं जंते ! असुरकुमारा देवा तमुक्कायं पक्करोति ? । इत्ता
 अत्थि । किपत्तिं णं भंते ! असुरकुमारा देवा तमुक्कायं
 पक्करोति ? । गोयमा ! किडारतिपत्तिं वा पादेण । यत्थिमेहण-
 द्दयाए सुत्तामंरक्खणहेओ वा अप्पणो वा सरोरपट्ठा-
 यणहमाए एवं खसु गोयमा ! असुरकुमारा देवा तमुक्कायं
 पक्करोति, एवं जाव नेपाणिया ।

(जाहं जं इत्यादि) (नमुकाए नि) तप्रस्कारकारिणः ।
 (किङ्करतिगतिप नि) किङ्करात्प्रा गतिः । अथवा-कङ्का स
 जेतन, रतिश्च निघयन कीमारातिः, सैव त एव वा प्रत्ययः का-
 रणं यत्र तत्कीमारातिप्रत्ययम् । (गुत्तीसंरक्षणहंशो नि) गोप-
 नीयकृत्यसरक्षणहेतोर्बेति । भ० १४ श० २ उ० ।

तुभ्यस्त-नमस्त्व-न० । जात्यन्धतायाम्, अत्यन्ताहानःऽऽवृणुत ।
 वाम, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

तमोऽस्मिन्-तमःकाविरु-त्रि० । तमसि कवितु णीसं येषां ते त-
मःकाविरु, न एव तमःकाविरुः । पराविद्यानाः क्रियाः कुर्वन्तु,
सुत्र० २ अ० २ अ० ।

सम्ब-ताम्र-१० । 'तंय' शब्दापे, प्रा० १ पाश ।

तन्मन्त्र-तन्मन्त्र-वि० । तस्य देवदत्ताऽदेस्तस्मिन् घटाऽऽऽदे।
मनस्वन्मन्त्रः । मनोविशेषे, स्था० ३ उ० ३ उ० । तस्मिन्नेव म-
नोविशेषोपायोगकृत् यन्त्र स तथा । तस्मिन् विशेषोपाययुक्ते, भनु०
ग० । तद्विषयकद्रव्यमनोयुक्ते, त्रिपा १ अ० २ अ० ।

तन्मय-तन्मय-प्र० । तेषां विश्वकृतानाममज्ञानिहृतव्यवस्थेति-
गणानां विकाराश्चन्मयाः । तावद्विकारेषु, प्रश्नः १ आद्यः द्वार ।

सम्पत्ता-तन्मदता-स्त्री० । तापरतायाम्, षो० १२ त्रिव० ।

समिप्त-तन्मात्र-न०-त्रि० तदेव तन्मात्रम् । मयूख्यसकाऽऽदि-
 म्वात् समासः । तद्वन्मके, सा मात्रा यस्मिन् । "समिप्तस्मि-
 त् तन्मात्रा, नैन तन्मात्रता स्मृता । तन्मात्राण्यावशेषाणि, अ-
 विशेषास्ततो हि ते ॥ १ ॥ न शास्त्रा तापि बोधास्ते, न मूढा-
 व्याविशेषिणः ।" ह्युक्तेषु सा कथ्योक्तेषु पञ्चसु शाब्दऽऽधिक-
 रणान्तेषु भूतेषु, मात्र० । पञ्च तन्मात्राणि । तद्यथा-गन्धरस-
 रूपादयश्चैव तन्मात्राऽऽख्यायन्ति, तत्र गन्धतन्मात्राद् पृथि-
 वी-धररूपस्पर्शवती, रसतन्मात्रादापो रसरूपस्पर्शवत्याः, रू-
 पतन्मात्रासेजो रूपस्पर्शवत्, स्पर्शतन्मात्राद्वायुः स्पर्शवान् ।
 शब्दतन्मात्रादाकाश गन्धरसरूपस्पर्शवर्जितमुपपद्यत इति ।
 मात्र० १ ध्र० १ म० १ उ० ।

तस्मिन्मय-तस्माच्च-॥ १ ॥ शब्दाऽऽदीनि यानि पञ्च तस्मान्नाशि
मृगमन्त्रानि, तेभ्यो जातमुत्पन्नं तस्माच्चम ॥ अथराऽऽदिषु,
क्या० २ उ० १ उ० ।

तन्मुक्ति-तन्मुक्ति-स्त्री० । तेन विशक्तिनेन उक्ता सर्वसङ्गेन्यो
 विरतिर्मुक्तिस्तन्मुक्तिः । तदुक्तसर्वसङ्गेन विरतौ, आद्या० १ शु०
 ५ अ० ४ उ० ।

तन्मैत्र-तन्मात्र-वि० । 'तन्मैत्र' शब्दार्थे, सूत्र० १ कु० । अ०
१. उ० ।

तन्मेवय-तन्मात्रज-म० । 'तन्मित्रय' शब्दापे, ह्या० ३
 रा० १३० ।

तन्मोक्ष-तन्मुक्त-स्त्री० । 'तन्मुक्षि' शब्दापे, आशा० १ अ० २
अ० ४ उ० ।

तन्त्रि-न० । वेशी-नामस्यार्थे, प्रा० २ पाद ।

तय-तय-न० । 'नन' शब्दार्थे, कया० ४ ग० ४ त० ।

तयक्त्वाय-स्त्रज्वात-पुं० । त्वचं च हा प्रहृत क्वादतीति त्वक्त्वा-इः ।
 त्वग्मङ्गक घुणाऽऽदौ, म्या० ४ ग्रा० १ व० । त्वक्कृत्स्वासारभो-
 क्ति, साध्यां च । वृ० १ अ० ।

तथाप्यत्र युक्तं-तदन्वयस्तुक्तं-पु० । तस्मात्परोपपत्त्यासाद्वस्तुनो-
 ऽन्यद्वस्तुनूतं यस्तु यस्मिन्पुनःप्राप्तोपपत्तये स तदन्वयस्तु-
 कः । तदप्यप्राप्तोपपत्त्यासाद्वस्तुनो, (व्या०) तस्मात्परोपपत्त्यासा-
 द्वस्तुनोऽन्यद्वस्तुनूतं यस्तु यस्मिन्पुनःप्राप्तोपपत्तये स तदन्वय-
 स्तुक्तः । यथा जले पतितानि जलचरा इत्युक्ते, एतद्विघटनाय प-
 तन इत्यदुत्तरमाह-पानि पुनः पानयित्वा स्नाद्वानि नरात् वा
 तानि किं भवन्ति, न किञ्चिदित्यर्थः, अथमपि हापकतया ज्ञान-
 मुक्तः, अथवा यथाकृद्भवे ज्ञानमेव । तथाहि-न जलस्थलप-
 तितानि पत्राणि ज व वराऽऽदिसंज्ञाः संतवन्ति, मनुष्याऽऽद्याधि-
 तानां । अथमानप्रायः-यथा जलाऽऽद्याभिनत्याजलचराऽऽदि-
 तथा तानि सम्यगन्ते, तथा मनुष्याऽऽद्याभिनतया मनुष्याऽऽदि-
 भवयूताऽभिरितयाऽपि सम्यगन्ताम्, आधित्यवस्थाविशेषात्,
 न च तानि तथाऽभ्युपगम्यन्त इति जनाऽऽदिगतानामपि
 जलचराणांऽऽयसंभव इति । व्या० ४ उ० ३ उ० । क-
 ष्विवदाह यस्य यदि नोऽन्यो जीवः, अन्यच्च शरीरमिति त-
 द्वाभ्यांशब्दाविशिष्टत्वात्तयोरपि तद्वाच्यत्वाविशिष्टत्वेनैकत्व-
 प्रसङ्ग इति तस्य जीवशरीरापेक्षया तदन्वयस्तून्वयासेन प-
 रिहारः कर्तव्यः । कथम् ? । तत्रैवं सति संबंधावानां परमा-
 ण्यस्य तद्व्यतिरिक्तऽऽदिनापेक्षान्यप्रसङ्गः । अन्यः परमाणुरन्यो
 द्विपदेशिक इत्यादिना प्रकरेणाऽन्यज्ञाद्व्याविशिष्टत्वात्तयो
 तद्वाच्यत्वेनाविशिष्टत्वादिति । तस्माद्व्यो जीवोऽन्यच्छरीर-
 मित्येतदेव शोतनमित्येवद्व्युपानुयोगे, अनन्यैतयोरप्याहो-
 पपत्तय चरणरणानुयोगेन मांसभक्षण इत्याद्याद्येव कुप्राहे
 तद्व्यवस्तून्वयासेन परिहारः । कथम् ? । " न हि स्यात्सर्वाणि
 जूतामि " इत्येतदेवं विरुद्धत्वं इति । लौकिकं तु तांस्मिन्नेवोदा-
 हरणे तद्व्यवस्तून्वयासेन परिहारः । " जहा जाणि पुण पाद-
 रुण पाहिरुण के ह खाइ वा गेइ वा ताणि किं हवन्ति । "
 उ० १ उ० ६ उ० ।

तद्यप्यगममित्त-स्वरूपमाणमात्र-न० । तिस्रनुश्रिजागमाश्चे, त-
द्व्याशनेस्य पटते । पृ० ६ उ० ।

तयप्पमाणमेत्त-त्वक्पमाणमात्र-न० । 'तयप्पमाणमेत्त' शब्दा-
र्थः, सू० १ उ० ।

तया-त्वक्-स्त्री० । नृणवन-पदिकाधिकमेदे, स्था० ८ उ० ।
उल्लेखः, जी० ३ प्रति० ३ उ० । रा० । दाह्यल्लेके, स्था० ४ उ०
१ उ० । "तणुओ निक्खल्लुओ, अमोणओ केवमां तयालगो ।"
आव० ५ अ० । त्वानवासार भोक्तव्यमित्यर्थसूचकत्वात् त्वग्
उच्यते, दशवैकालिकस्य द्वापुदिकाऽप्ययने, दश० । उक्तं च
परममुनिभिः-"चत्तारि घुणा यकखा । तं जडा-तयक्खाए, उ-
ल्लिक्खाए, कठक्खाए, सारक्खाए । एवमेव चत्तारि भिक्खुणा
पणसता । त जडा-तयक्खाए ।" इत्यादि । कलाऽसारजोक्तुः
कर्मजमङ्गीकृत्य यज्जनारं तपो जयति । दश० १ अ० ।

तयाणंतर-तदन्तर-न० । तस्मादवयवाङ्गतोत्तरे, रा० ।

तयाणुग-तदनुग-त्रि० । तदनुग-तरि, " विवरीयपल्लसंजुयं,
अत्र वत्तं तयाणुगं ।" सूत्र० १ अ० १ अ० ४ उ० ।

तयामुह-त्वचामुह-पुं० । दुस्वकारिणः, कल्प० ३ कण ।

तयामंत-त्वग्रत-त्रि० । तदागच्छते यस्याऽभी । विशिष्टत्वकृशा-
भिनि, रा० ।

तयानिम-त्वग्विष-पुं० । त्वचि विषं यस्य स त्वग्विषः । प्राकृत-
त्वात् 'तयाविषो' । दर्शिकरत्नपेदे, जी० १ प्रति० ।

तयाहार-त्वगाहार-पुं० । त्वहमात्राऽऽहारकवानप्रस्थविशेषः,
औ० ।

तर-तर-पुं० । तरतीति तरः । स्था० ५ उ० १ उ० । "ऋवर्ण-
स्याः" ॥ ८ । ४ । ३३३ ॥ इति ऋष्यानोरन्त्यस्य ऋवर्णस्यास्य
इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । सतरणकलेरि, तरशब्दे महाडोष-
प्रदर्शने, यथा कृष्णः, कृष्णतर इत्यादि । नि० चू० १ उ० ।
शक-धा० । "शक सामर्थ्ये, "शकश्चय-तर-तार-पाराः" ॥ ८॥
४॥ ६॥ इति शकनोतेर्वा 'तर' इत्यादेशः । 'तरइ' । प्रा० ४ पाद ।
तरस्-न० । वेगे, चलं च । औ० ।

तरंग-तरङ्ग-पुं० । तृ-अङ्ग-अच् । वायुना जलस्य सञ्चालनेन ति-
र्यग्धर्वाऽऽदिनन्ने, वाच० । कलिले, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।
अष्ट० । कल्प० । धीचपु, ज० २ वक्र० । औ० । ह्रस्वकल्लो-
ले, क० १ अ० ८ अ० । औ० ।

तरंगणदण-तरङ्गनन्दन-पुं० । स्वनामख्याते राज्ञि, यस्य रति-
तरङ्गानामा जार्या, रतितरङ्गणीनामा दुहित । दर्श० ३ तत्र ।

तरंगमात्रि [ण]-तरङ्गमात्रिन-पुं० । समुद्रं, को० ।

तरंगवर्द्ध-तरङ्गवर्त्त-स्त्री० । स्वनामख्यातायां नायिकायाम्, तर-
ङ्गवर्द्धतायत्तयत्ताप्रतिषेधे कथःप्रये, दश० ३ अ० । आ० म० ।

तरग-तरक-त्रि० । तरन्तीति तरास्त एव तरकाः । पारगन्तु-
पु. (स्था०)

चत्तारि तरगा पणत्ता । तं जडा-समुहं तरामी एगं समु-
हं तरइ, समुहं तरामी एगे गोपयं तरइ, गोपयं तरामी एगे
गोपय तरइ, गोपयं तरामी एगे समुहं तरइ ४ ।
चत्तारि तरगा पणत्ता । तं जडा-समुहं तरिस्सा णापमेगे
समुहं विसीयइ, समुहं तरिस्सा णापमेगे गोपणं विसीयइ,
गोपयं तरिस्सा एगे ४ ॥

(चत्तारि तरगेत्यादि) व्यक्तम्, नवर तर त्तीति तरास्त एव
तरकाः, समुद्रं समुद्रवत् दुस्तरं सर्वदिरन्यादिकं कार्यं त-
रामि करोमीत्येवमभ्युपगम्य तत्र समर्थत्वादकः समुद्रं तर-
ति, तदेव समर्थयतीत्येक । अन्यस्तु तदभ्युपगम्यामर्थत्वा-
द्गोपयं तत्कल्पे देशविरन्यादिकमल्पतमं तरति, निवाहय-
तीति । अन्यस्तु गोपयप्रायमभ्युपगम्य वीर्यातिरेकात्समुद्र-
प्रायमपि साधयतीति । चतुर्थः प्रतीतः । समुद्रप्रायं कार्यं त-
रित्वा निवाह्य समुद्रप्राये प्रयोजनान्तरे विधादति, न त नि-
वाहयति, त्वन्निप्रत्वात् लघोऽयमस्ति । एवमन्ये त्रय इति ।
स्था० ४ उ० ४ उ० ।

तरच्छु-तरक्ष-पुं० । व्याप्तविशेषे, प्रति० । प्रश्न० । प्रज्ञा० । भ० ।
स्त्रियां तरक्षी । प्रज्ञा० ११ पद ।

तरण-तरण-न० । लङ्गने, सूत्र० १ अ० १ अ० निन्नारणे, नि० चू०
१ उ० । पारगमने, स ने च । आ० चू० । तरण चउक्ता-णामादि पादि ।
णामद्वयणाओ गताओ । द्वयतरणे निक्षि तरिजाति । त जहा-द्वय-
तरओ, द्वयतरणे, द्वयतरणव्यय । तन्व द्वयतरओ पुरिसाऽऽदी,
द्वयतरणं उड्डादि, द्वयतरणव्यं गहीतमुहं तराऽऽदि । एग जाय-
तरणे विणवां भावतरओ जीवो, भावतरणे णाणाऽऽदि, भावन-
रणव्यय सनारो चउड्डिहं । एव सवतमपि तराणाओ चू० १ अ० ।
तमट्ट-देशी-प्रपुञ्जादे, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तरतप-तरतप-त्रि० । भूनाधिकभाषान्वितेऽर्थे, तारतम्येन चर्त-
मान इति शारीरकभाष्यम् । वाच० । " तरतमजोगजुत्तेहि
जालयपरेहि अत गुणमिव अगुणवत्तं तिष्ठुव ।" कल्प० ३ कण ।
तरमहिहायण-तरमल्लिहायन-त्रि० । तरो वेगो, चलं वा । तथा
'मल-मल्ल' धारणे । तत्रश्च तरो मल्लो धारको वेगाऽऽदि-
धारको, हायनः सवतरो चर्तते येषां ते तरमल्लिहायनाः ।
गौचनवत्सु, औ० । (?)

तरमाण-तरत्-त्रि० । समर्थे, नि० चू० १ उ० । जी० ।

तरल्लियमड-तरल्लितमति-स्त्री० । चिमंस्थुलमुद्धी, जी० १ प्रति० ।

तरस-देशी-मांसे, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तरिअव्व-तरितव्व-त्रि० । निर्वोदये, "तरिअव्व थ पडिअव्व,
मरिअव्वं वा समरे समर्थेण ।" आव० ४ अ० । उरुपे, दे०
ना० ५ वर्ग ९ गाथा ।

तरित्तप्-तरीतुम्-अव्य० । लङ्घयितुमित्यर्थे, प्रति० ।

तरिया-तरिका-स्त्री० । घृष्टप्रदेयिकृतेऽवयवे, " पक्कणयं
घयकिट्ठी, पकोमहि उरारि तरियसादि च ।" ध० २ अधि० ।

तरु तरु-पुं० । तृ उ गुणः । वाच० । क ग-च-ज-त-द-प-य-यां प्रा-
यो लुक्" ॥ ८॥ १॥ १७७ ॥ इह करारदमंयुभक्त्यातादेरित्यनो-
ऽनादेरित्यस्याधिकाराद्वुग न । प्रा० १ पाद । घृते दश०
१ अ० ।

तरुण-तरुण-त्रि० । जम्भपर्यायेण योरुशय्यागयारय यावच्च-
स्थारिशब्दयोगावसरुणः । दय० ३ उ० । इत्युक्तलक्षणं प्रव-
जमानवयसि, भ० १५ श० १ उ० । सूत्र० । ग० । उल० ।
नूतने, कल्प० ३ कण । औ० । " तरुणादिवाकरंरहि ।" औ० ।
विशिष्टवर्णाऽऽदिगुणोपेतमभिनये चस्तुति, जी० ३ प्रति० २ उ० ।

तरुणग-तरुणक-त्रि० । स्तनन्धये, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ४ उ० ।
अजिनवे, अ० १५ श० ।

तरुणदिवाकर-तरुणदिवाकर-पुं० । अजिनयोहिताऽऽदिहत्वे,
आव० ४ अ० । अन्त० ।

तरुणधम्म-तरुणधर्म-त्रि० । अविषकपर्याये, नि० चू० १९ उ० ।
तारुण्ये वर्तमाने, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

तिगहाऽऽरेण सयाणं, होइ पक्कपम्मि तरुणधम्मा उ ।

पंचह दत्ताकप्पे, जस्म व जो जत्तिओ कालो ॥

व्रतपर्यायमधिकृत्य तिसृणां समानां वर्षाणामारेणार्वाक् वर्तमानः प्रकल्पे निहायाऽध्ययने तरुणधर्मा अविषकपर्यायो ज-
बति, पञ्चानां वर्षाणामर्वाक् वर्तमानस्तु (दत्ताकप्पेत्ति) उ-
पलक्षणत्वाद्दशकल्पव्यवहाराणां तरुणधर्मा ज्ञातव्या, यस्य वा
सूत्रकृताऽऽदेः भूतस्य, यो यावान् कालो व्यवहाराध्ययने दश-
मादेशके भणितः, तस्य तावन्तं कालमसमापयन् तरुणधर्मा
भवति । यथा-“ कप्पइ चउवासपरियायसमणस्स निगयस्स
सुअगडं नाम अगं उड्हिसिस्सप ।” इत्यादि । वृ० १ उ० ।

तरुणपरिक्रम-तरुणपरिकर्म-न० । रोगप्रसक्तस्य सतस्तारुण-
स्य बलविवृद्धिकरणे, व्य० ४ उ० ।

तरुणपन्न-तरुणपन्न-पुं० । खरतरगच्छीये जिनकुशलमुरिशि-
ष्ये, अनेन विक्रमकावन् १४११ मिते आवकप्रतिक्रमणविवरण
नाम ग्रन्थो रचितः । ज० ६० ।

तरुणिपा-तरुणिका-स्त्री० । अपरिपक्वयाम्, आच्चा० २ श्रु० १
चू० १ अ० ।

तरुणीपरिक्रम-तरुणीप्रतिकर्म-न० । एतदेकत्रिंशत्तमकक्षा-
जेदे, युवतीनां वर्षाऽऽदिवृत्तरूपायां सङ्गसत्क्रियायाम्, ज० २
वृत्त० । ज्ञा० । औ० ।

तरुणीपरिक्रम-तरुणीपरिकर्म-‘ तरुणीपरिक्रम ’ शब्दार्थे,
ज० २ वृत्त० ।

तरुतिगिच्छा-तरुचिकित्सा-स्त्री० । वृक्षाणां रोगप्रतीकारलक्ष-
णे एकोनपञ्चाशत्पुरुषकक्षाभेदे, कल्प० ७ कृष्ण ।

तरुपक्षदोन्नय-तरुपक्षान्दोन्नक-त्रि० । तरुपक्षे तरुपक्षे आ-
न्मानमान्दोलयन्ति ये ते तथा । तरुपक्षान्दोन्ननात्पातेन मृतेषु,
औ० ।

तरुपण-तरुपतन-न० । पिप्पलवटाऽऽदितरुनारुह्य उत्पत्य पत-
ने, नि० चू० ११ उ० । प्र० ।

तरुपतण्डाण-तरुपतनस्थान-न० । यत्र मुमूर्षव पथानशनेन
तरुवृत्तितान्तिष्ठन्ति, तरुभ्यो वा यत्र पतन्ति । तथाभूते स्थाने,
आच्चा० २ श्रु० २ चू० ३ अ० ।

तल-तल-पुं० । हस्ततले, ज० १ वृत्त० । नि० चू० । आ० म० ।
जौ० । पाणिपादानामधोभागे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । तं० । हस्ते,
आ० ८ टा० । च० प्र० । ज्ञा० । औ० । कन्प्रत्ययोऽप्यत्र । आ०
म० १ अ० १ खण्ड । मध्यखण्डे, आ० ८ टा० । अधोभागे,
ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । प्रतिष्ठाने, “ तस्मिन्मगनिमगपुल्लदतलं ।”
प्रश्न० ३ आश्च० द्वार । हस्ततले, रा० । ज्ञा० । दशा० । अति-
दीर्घे तास्त्राभिधाने वृत्ते, ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० । जी० । आ० म० ।
तालौ वृत्तस्त्रयं भव तादृगम् । तादृग्वृत्तफले, व्य० १ उ० । प्रा-
मसे, शब्दार्थां च । दे० ना० ५ वर्गे १६ गाथा ।

तलआट-भ्रम-धा० । “ भ्रमेष्टिरिटिष्ठ-दुपदुल्ल-दण्डल्ल-वक्क-
म्म-भम्मरु-ममरु-भमारु-तल्लअण्ट-अण्ट-ऊप्प-भुम-गुम-
कुम-फुस-दुम-दुस-परी-पराः ” ॥ ८ । ४ । १६१ ॥ इति
भ्रमधाताः ‘ तल्लअण्ट ’ इत्यादिनाः । ‘ तल्लअण्टइ ’ । प्रा० ४ पाद ।
चलने, विवा०-पर०-सक०-सेट् । आरभ्यति, अनुमीत् । वाच० ।
तल्ल आगत्ती-देशी-कूपे, दे० ना० ५ वर्गे ८ गाथा ।
तलओमा-स्त्री० । गुच्छभेदे, ‘ तेवेमा ’ इति गुर्जरदेशे प्रसिद्ध-
म् । प्रज्ञा० १ पद ।

तलजमल्लजुगलबाहु-तलयमलयुगलबाहु-त्रि० । तल्लौ तालवृ-
त्तौ तयोर्ममत्रं युगलं श्रेणिकयुगलं तलयमलयुगलं, तल्ल
अतिसरलौ पीत्ररौ बाहु यस्य सः । तालवृत्तसदृशतिसरल-
पावरबाहु, रा० । जी० । तलयमलयुगलपरिघनिमबाहुः । तल्लौ
तालवृत्तौ तयोर्ममत्रं समश्रेणिकं ययुगलं द्वयं परिघश्चागता,
तत्रिभौ तत्सदृशौ दीर्घसरलपानित्वाऽऽदिता बाहु यस्य सः ।
अ० १४ श० १ उ० ।

तल्लण-तल्लन-म० । सुकुमारिकाऽऽदेरिव भ्राष्ट्रभर्जने, प्रश्न० १ आ-
श्च० द्वार । अग्नौ स्नेहेन भर्जने, विपा० १ श्रु० ३ अ० ।

तल्लताल्ल-तल्लताल्ल-पुं० । हस्तताल्ले, कल्प० १ कृष्ण । सू० प्र० ।
च० प्र० । कल्प० । ज्ञा० । ज० । इस्तकंशिकयोः, कल्प० ४
कृष्ण । च० प्र० ।

तल्लपत्त-ताल्लपत्र-न० । ताल्लभिधानवृत्तपर्ये, ज्ञा० १ श्रु० १७ अ० ।
तल्लफल्ल-देशी-शाब्दयाम्, दे० ना० ५ वर्गे ७ गाथा ।

तल्लभंगय-तल्लजङ्गाक-पुं० । बाह्याजरणाविशेषे, जी० ३ प्रति० ४
उ० । औ० ।

तल्लवत्त-देशी-करणाऽऽभरणविशेषे, वराहे च । दे० ना० ५ वर्गे
२१ गाथा ।

तल्लवर-तल्लवर-त्रि० । परितुष्टनरपतिप्रदक्षपट्टबन्धविचूषिते रा-
जस्थानीये, आ० ९ टा० । औ० । पञ्चा० । प्रज्ञा० । भ० । जी० ।
कल्प० । ज० । रा० । अन्त० । ज्ञा० । अनु० । वृ० ।

तल्लविट-ताल्लवृन्त-न० । “ वाऽध्ययोत्तल्लानाद्वावदानः ” ॥ ७ । १ ।
६७ । इत्याकारस्यात्वम् । पक्षे-ताल्लविण्टम् । प्रा० १ पाद ।
ताले करतले वृन्तं बन्धनमस्य, ताल्लस्येव वृन्तमस्य वा । व्यजने,
वाच० ।

तल्लवेट-ताल्लवृन्त-न० । ‘ तल्लविट ’ शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

तल्लमारिअ-देशी-गालिते, दे० ना० ५ वर्गे ९ गाथा । नात्रिके,
दे० ना० ५ वर्गे ६ गाथा ।

तल्लाअ-तल्लाग-पुं० । “ डो लः ” ॥ ८ । १ । २० ॥ इति डस्य लः ।
प्रा० १ पाद । पुरुषाऽऽदिरुते जज्ञाऽऽभयविशेषे, प्रश्न० ४ संख०
द्वार । प्रज्ञा० । औ० । अनु० । आ० म० । आच्चा० । आव० । रा० ।

तल्लाग-तरुग-पुं० । ‘ तल्लाअ ’ शब्दार्थे, प्रश्न० ४ संख० द्वार ।

तल्लार-देशी-नगररक्तके, दे० ना० ५ वर्गे ३ गाथा ।

तल्लिण-तल्लिन-म० । प्रतले, औ० ।

तल्लिम-तल्लप-न० । शयनीये, ज्ञा० १ श्रु० १६ अ० । कुट्टिमे,
शब्दार्थाम्, गृहोर्ध्वचुम्ब्याम्, वासभवने च । दे० ना० ५ वर्गे
२० गाथा ।

तल्लिमा-तल्लिमा-स्त्री० । तूर्यवाद्यनेदे, न० । आ० म० ।
तल्लिय-तल्लित-त्रि० । स्नेहपक्वे, नि० १ श्रु० १ वर्ग १ अ० ।
नि० चू० ।

तल्लिया-तल्लिका-स्त्री० । उपानहि, वृ० ।

तल्लियाञ्च रत्तिगमणे, कप्पइ तेणे य सावए असह ।

पुरुगा विचक्षरीए, बच्छी पुण चिन्धमंघट्टा ॥

तल्लिकाः क्रमणिकाः, ताश्च रात्रौ गमने कण्टकसङ्कणार्थं पदेषु
बध्यन्ते, सार्धवशाद्वा पन्थानं मुक्त्वा तत्पथेन गच्छतां स्नेहज-
येन, इवापदभयेन च त्वरितं गम्यमाने दिवाऽपि बध्यन्ते, अस-
हिष्णुः सुकुमारपादः, स कण्टकसङ्कणार्थं क्रमणिकाः
पादयोर्बध्नाति । ताश्च प्रथममेकतल्लिकाः, तद्व्याप्तौ यावच्च-
तुस्तल्लिका अपि गृह्यन्ते । पुटकानि खल्लकानि, तानि शीतेन
पादयोर्विचक्षिकासु विपादिकासु स्फुटनीषु बध्यन्ते । बध्नी
पुनस्तल्लिकाऽऽदीनां चिह्नानां भ्रुटितानानां सङ्कटनं तदर्थं गृह्यते ।
वृ० १ उ० । ध० । व्य० । नि० चू० । ओघ० ।

तल्लुण-तरुण-त्रि० । प्रथमे, हा० १ श्रु० १६ अ० । प्रवर्जमान-
ययसि, आ० म० १ अ० २ खण्ड । रा० ।

तल्ल-देशी-पल्लवले, वरुणाऽऽख्ये तृत्वे, शय्यायां च । वे० ना० ५
वर्ग १ ए गाथा ।

तल्लअ-तल्लज-पु० । तृणविशेषे, प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार ।

तल्लक-पुं० । सुराविशेषे, ज० २ चक्र० ।

तल्लम-देशी-शय्यायाम्, दे० ना० ५ वर्ग २ गाथा ।

तल्लिच्छ-देशी-तत्परे, दे० ना० ५ वर्ग ३ गाथा ।

तल्लेस्स-तल्लेश्य-त्रि० । तत्रैव लेड्या शुभपरिणामरूपा यस्य
सः । ग० २ अधि० । अनु० । लेड्या हि कृष्णाऽऽदिद्वयसा-
चिद्व्यजनिता आत्मपरिणामः । तद्विषयलेड्यायुक्ते, विपा० १ श्रु०
२ अ० ।

तत्र-पुं० । तपस्-न० । “स्नमदामशिरोऽनमः” ॥ ८ । १ । ३२ ॥
इति प्राकृते पुरुषम् । प्रा० १ पाद । तप्यतेऽनेनेति तपः । तापयति
अष्टप्रकारं कमेति तपनेरीणाऽऽदिकोऽसुप्रत्ययः । आ० म० १ अ०
२ खण्ड । तापयति कर्म ददतीति तपः । पञ्चा० १६ विव० ।
स० । ताप्यन्ते रसाऽऽदिधातवः कर्माणि वा अनेनेति तपः । ध०
३ अधि० । आ० म० । रसरुधिरमांसमेदोऽस्थिमज्जाशु-
क्राण्यनेन तप्यन्ते, कर्माणि वाऽऽशुभानीत्यतस्तपोनामनिरु-
क्तम् । स्था० ५ ग्रा० १ उ० । चतुर्थाऽऽदिषणमासान्ते (स्था०
६ ग्रा०) अनशनाऽऽदौ, प्रश्न० ४ सम्ब० द्वार । आव० ।
उत्त० । सत्र० । न० । रा० । संघा० । दश० । प्रब० । भङ्ग-
महाजज्ञप्रतिमासु, उत्त० ३० अ० ।

तत्रोन्निक्षेपः-

निकवेवो उ तवम्पी, चउन्विहो कुविहो उ होइ दन्वम्पि ।

आगम-नोआगमओ, नोआगमतो य सो तिन्विहो ॥ ४३ ॥

जाण्णगसरीरजविण, तव्वडरित्ते य पंचतवमाई ।

भावम्मि होइ कुविहो, वज्जो अडिभनरो चव ॥ ४४ ॥

मम्मगईणं दुण्ह वि, पुव्वुहिहो चउकनिकवेवो ।

वगयं तु भावमगे, सिद्धिगईए उ नायव्वं ॥ ४५ ॥

कुविहतवो मग्गइ वा, निज्जइ वा जम्ह एत्थ अज्जयण्णे ।

तम्हा एयऽज्जयणं, तवमग्गइ ति नायव्वं ॥ ४६ ॥

गाथाचतुष्टयं प्राग्ब्रजवरं (पञ्चतवमाहं स्ति) पञ्चतपः पञ्चा-
ग्निपयो यत्र चतसृष्वपि वैद्यु चत्वारोऽग्नयः, पञ्चमश्च त-
पनः । तल्लोके प्रसिद्धमादिशब्दाल्लोकप्रतीतमन्यपि गृह्यतपः-
प्रभृति तपो गृह्यते, ह्यव्यत्व चास्याज्ञानमलमलितत्वेन तथा-
विधद्युक्तानङ्गत्वात् तथाजावे प्रक्रमात्तपो बाह्यमाभ्यन्तरं चात्रै-
व बध्यमाणस्वरूपं, तथा (पुव्वुहिहो स्ति) पूर्वत्र मोक्षमार्ग-
गतिनामकेऽध्ययने उद्दिष्टः कथितः पूर्वोद्दिष्टः (भावमगं स्ति)
सुपुष्पवत्यान्नाश्वमार्गेण मुक्तिपथेन तपोरूपेण ज्ञानदर्शनचा-
रित्राविनाभाविताद्भावतपसः । उत्त० पाद० ३० अ० ।

नामानिरुक्तिमाह-

जहा उ पावयं कम्मं, रागदोससमज्जियं ।

खवेइ तवसा जिकवू, तमेग्गमणो सुण ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण निष्पुस्तपसा रागद्वेषसमर्जितं रागद्वेषा-
भ्यामुपाजितं कर्म क्षपयति, तुशब्दः पादपूरणे । त तपोमार्गम्,
एकाग्रमनाः सावधानचित्तः सन् त्वं शृणु-हे जम्भस्वामिन् ।
अहं वदामीति सम्बन्धः, अनाश्रवेण किल कर्मकृत्यः क्रियते ॥ १ ॥

पाणिबहुमुसावाए-अदत्तमेहुणपरिग्गहा विरओ ।

राईभोयणविरओ, जीवो होइ अणासओ ॥ २ ॥

हे शिष्य ! ईदृशो जीवो निराश्रवो जवति, कीदृशः?, प्राणिबध-
मुपावादादन्तमैथुनपरिग्रहाद्विरतो रहितः, पुनरात्रिभोजनवि-
रतः, एतादृशोऽनाश्रवो भवति ॥ २ ॥

पुनरनाश्रवो यथा भवति तमाह-

पंचसमिओ तिगुत्तो, अकसाओ जिईदिओ ।

अगारवो य निस्सद्धो, जीवो होइ अणासवो ॥ ३ ॥

कीदृशो?, जीवा-पञ्चभिः समितिभिः समितः सहितः पञ्चसमि-
तः, पुनस्तिसृभिर्गुप्तिर्गुप्तः, पुनरकषायः कषायरहितः, पुनर्जि-
तेन्द्रियः बशीकृतेन्द्रियः, पुनरगारव आदिरससाताऽऽदिगर्बर-
हितः, पुनर्निःशयः मायानिदानमिथ्यादर्शनशब्दैस्त्रिभि ररहितः,
एतादृशोऽनाश्रवो जवति ॥ ३ ॥

एवंविधोऽनाश्रवश्च यथा कृपयति, तथा वदति-

एणमिं तु विवक्षासे, रागदोससमज्जियं ।

खवेइ जं जहा जिकवू, तमेग्गमणो सुण ॥ ४ ॥

हे शिष्य ! यथा येन प्रकारेण भिक्षुः साधुरेनेषां पूर्वोक्तानां प्राणा-
तिपादमृषावादादन्तमैथुनपरिग्रहरात्रिभोजनविरतिलक्षणानां
प्रतानां तथा समितगुप्त्यादिलक्षणानामनाश्रवकारणानां वि-
पर्योसे वैपरीत्ये प्राणिबधमुपावादादन्तमैथुनपरिग्रहरात्रिभोज-
नसमित्यभावगुण्यजावमेवने सति रागद्वेषादयोऽसमर्जित स-
ञ्चितं पापकर्म क्षपयति, तं प्रकारमेकाग्रमना एकाचित्तः स-
न् त्वं शृणु ॥ ४ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह-

जहा महातज्ञागस्म, मन्निरुक्खे जलागमे ।

उत्तिसिचणाए तवणाए, कमेणं सोसणा भवे ॥ ५ ॥

यथा महातटाकस्य महाजलाऽऽश्रयस्य जलाऽऽगमे पानीयाऽऽ-
गमनमार्गे सन्निरुक्खे सम्यक्प्रकारेण संवृते सति (उत्तिसि-

वणाप (स) उत्तिस्त्रयनया कर्त्तुं अरघ्याऽऽदिना कर्त्तुं ऽऽकष-
णया, तपनेन रचिकारणाऽऽदिना संतापेन प्रमेण शोषणा
जलस्य शोषणं जवेदु, नयनजलाऽऽगमनमार्गो निरुप्यते,
पूर्वस्थजलं च निष्कास्यते जलहरो रिक्तः स्यात्, इति भावः ॥ ५ ॥

अथ दार्ष्टान्तिकमाह-

एवं तु मंजयस्साऽपि, पावकम्पनिगमये ।

चक्रकारिमचियं कम्पं, तत्रमा निज्जरिज्ज ॥ ६ ॥

पञ्चममुना प्रकारेण, पापकर्मनिराधये मात पापकर्मणां प्रा-
णिष्वप्याऽऽद्यानां निरोधे सति, संयतस्यापि साधारण, तपसा
छादशाधयेन, तत्रकोटिसंज्ञितं कर्म निजीयते, आधिक्येन कृत्यं
नीयते । अत्र कोटाग्रहणं बहुत्वोपलक्षणं, कोटानियमस्य
असंभवात् ॥ ६ ॥ उक्तं २० अ० ।

तत्र ६ आभ्यस्तर्, ६ बाह्यम-" दुषिहे तथे पण्णे । तं जहा-
वाहिरप य, इतिमतरिप य । से किं तं वाहारप तथे ? । वा-
हिरप तथे दुषिहे पण्णे । तं जहा-" अणमणं, ऊणोयरिया,
मिषस्सायरिया, ररापरिवाओ । कायकिसेसो पाडिमलीणया ।"
अ० २५ श० ७ उ० १० । अ० १० । उ० १० । स० १० । अ० १० ।
प० १० । अ० १० । अ० १० । न० १० । उ० १० । जी० १० । (अनश-
नाऽऽदीनां व्याख्या स्वस्थाने, "तेन तथेणं तेषां एगादस्य कूमा-
हस्यं ।" तपोज्यं तेजस्तप एव, तेन तेजोलेख्यया । अ० १० श० १० ।

दुःखहेतुत्वात्तपो न कार्यमिति केपाडिचन्मतनिरासः ।

वैराग्ययुक्तेन तपो विधेयमतो वैराग्यादृक्कान्तर्गतं तपोऽष्टक-
मारज्यते, तत्रापि परमतमाशङ्कमान आह-

दुःखाऽऽत्मकं तपः केचि-न्मन्यन्ते तत्र युक्तिपत् ।

कर्मोदयस्वरूपत्वा-द्वितीयाऽऽदिदुःखेन ॥ ७ ॥

तु जमसुखमागमा स्वताथो यस्य तद् दुःखाऽऽत्मकं किं तत् ?,
तपोऽनशनाऽऽदिरूपमिति कृत्यः, केचिदनेधिगतपारगताऽऽगमग-
र्भायाः, मन्यन्ते अभ्युपगच्छन्ति । तदिति तपो, न तैव, युक्तिम-
त् उपपत्त्या सङ्गते न, मोक्षाङ्गं तप एव न सम्यक् तत् यावत् ।
अथ दुःखाऽऽत्मकमपि सत्कस्मान्न मोक्षाङ्गमित्याह-कर्मोदयस्व-
रूपत्वादिति । कर्मोदयोऽस्मात्तदेतन्मोक्षाऽऽदिकर्मविपाकः स्वरूपं
स्वजावो यस्य तत्तथा तद्वाच्यतथे तस्मात् । तथाहि-जयन्त्यन-
शनाऽऽदिपु कृत्विपानाऽऽद्यः परिषदाः, ते च देवर्षीयकर्मोदय-
संपादा आगमे व्यन्यते, इति वेदनीयकर्मोदयाऽऽत्मकमनशनाऽऽ-
दिकर्मोदयस्वरूपत्वाच्च न मोक्षाङ्गं तत्किञ्चित्त्वाह-वर्षीयर्षी-
ऽऽदिदुःखदत्-गवादिमनासातमिव । प्रयोगश्चम्प यः कर्मोदय-
स्वरूपं, न तन्मोक्षाङ्गं, यथा गवावु खं, कर्मोदयस्वरूपं च तपः,
तस्मान्न मोक्षाङ्गमिति स्थितम् । अथ च श्लोकं यं
पञ्चवस्तुष्वगामुपजां य मयाऽर्भाहतः-" एषणं अपि के-
णोऽणलणं दुहति मोषल्लग । कस्मपिवागकणओ, मणात
यं पि पडिसु ॥ १ ॥ " इति ।

अथ दुःखरूपस्यापि तपसो युक्तिमत्राभ्युपगमे पर एव
प्रसङ्गमाह-

सर्वे एव च दुःखेवं, तपस्वी मंसजयते ।

विशिष्टाद्विशेषेण, सुधनेन धनी यथा ॥ ८ ॥

सर्वे एव निरवशे एव यः कश्चिद् दुःखो दुःखवान्, चराद्वे-
दयणात्तरसमुच्चये, एवं दुःखाऽऽत्मकस्यापि तपसो युक्तिमत्रा-
भ्युपगमे सति, स तपस्वी तपोयुक्तः, संप्रसज्यते प्राप्नोति, अन-

शनाऽऽदिदुःखस्य, दयाभ्यादिषु स्वस्य च दुःखस्याविशेषान्, दुः-
खाऽऽत्मकस्य तपसोऽभ्युपगमे च दुःखस्यैव तपस्येनाभ्युपग-
मादिति भावः । तथा विशिष्टः प्रधानतरः तपस्वी प्रसज्यते इति
प्रक्रमः । केनेत्याह-नाद्विशेषेण हेतुना । क इव केनेत्याह-सुधनेन
प्रचुरधनेन, धनी महाधना, यथा येन प्रकारेणेति ॥ ८ ॥

अथ सर्वे एव दुःखी तपस्वी प्रसज्यतां, को दोषः ? आह-

महातपस्वानश्चैवं, त्वन्नीत्या नारकाऽऽद्यः ।

श्वसौख्यप्रधानत्वाद्, योगिनश्चतपास्विनः ॥ ९ ॥

महातपास्विनः विशिष्टतपोधनाः, प्रसज्यन्ते इति गम्यते, चकारो
होषन्तरसमुच्चये, एवमुक्तप्रकारया, त्वन्नीत्या जयन्त्यायेन, दुःखी
तपस्वी अभ्युपगमत्रकणेनेति भावः । नारकाऽऽद्यो नैरयिकाऽऽद्य-
यः, तेषां महादुःखिनत्वात्, नाद्विशेषात् महावेदनाऽभिभूततथगा-
हेः परिग्रहः । शमः स एव सौख्यं शमसौख्यम् । यदाह-"तणसं-
चारिणस्सो, वि मुणिवरो भदुरागमयोहो । ज पावड मुत्तिमुहं,
कत्तो नं चक्कयहो वि" ॥ १ ॥ शमसौख्यप्रधान यथांते, तेन वा प्र-
धाना ये ते तथा, तद्भाषस्तत्त्व, तन्माचरमसौख्यप्रधानत्वाद्,
तु खिनत्वादिभ्यः । योगिनः समाधिमन्तः, तु शब्दं पुनरर्थः, अ-
तपास्विनः अतपाधनाः, तु स्वाऽऽत्मकतपसोऽनावाधानं जायता
त्वस्तीत्या प्रसज्यन्त इति प्रकृतमेवेति ॥ ९ ॥

पर एव स्वपक्व निगमयमाह-

युक्त्यागमवर्हिर्भूत-मतस्त्याज्यमिदं बुधैः ।

अशस्वाधानजननात्, प्राय आत्माऽऽकारकम् ॥ १० ॥

युक्त्योपपत्तिः, आगमस्याऽऽसत्यत्वेन, तस्यां बाहर्भूतं तदननुपानि
तवाधिनं युक्त्यागमवर्हिर्भूतं, तत्र युक्त्यागमजननात् प्रागुपपत्ति-
ना । आगमवर्हिर्भूतता स्वयमवगन्तव्या-"आध्यात्मज्ञानयानां,
ममकारहियाण नऽपि उचितसो । अस्वाधानम परमि य, ता घ-
जे पीरमुजयो वि" ॥ १ ॥ अनशनाऽऽदी तु स्वकायपोषा प्रतीते-
येति । अत इति, यस्मादनन्तरोदितं कृत्वाणोऽतमन एतस्माज्ज्ञो-
स्त्याज्य त्यागाहेमिदमनशनाऽऽदि दुःखाऽऽत्मकं तपः । केनेत्याह-
बुधैर्युक्त्यागमवर्हिर्भूतः, न तैल्लोककृत्या प्रवर्तितव्यं तथान्, बुध-
त्वाभावप्रसङ्गादिति हृदयम् । तपःऽऽत्माऽऽकारकं स्वस्थानार्थानव-
न्यनामत्, कुतः ? अशस्वाधानजननात् अमगस्तापयवसायोत्पा-
दकत्वात्, यो बाह्वस्येन, वत्पद्यते हि भोजनाऽऽद्यभावे अप्रशस्तं
ध्यानम् । यदाह-"आहारवर्जिते देहे, धातुलोभं प्रजायते । तत्र
वाऽधिकमस्योऽपि, खिन्नसंश समवर्त्तते ॥ १ ॥ " इह च प्राये-
ग्रहणात् धीमन्महावीराऽऽदिभिर्यामिन्वारपरिहारो वर्तित इति,
अतोऽपि त्याज्यमेव बुधैर्गितं प्रक्रम इति पूर्वपक्षः ॥ १० ॥

अथ सुखितरमाह-

यनऽन्द्रिययोगाना-महानिश्चै दिता जिनैः ।

यतोऽत्र तत्कथं न्वस्य, युक्ता स्याद् दुःखरूपता ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षवादिना यदुक्तम् दुःखाऽऽत्मकं तपो न युक्तिमतः, कर्मोदय-
स्वरूपत्वात्, तत्र दुःखाऽऽत्मकमिति विशेषणं तपसो न सिद्धमिति
तावदावश्यं कथम् ? मनश्च चित्तमिन्द्रियाणां च करणानि,
योगाश्च यत्तु रक्ताऽऽद्यः सव्यमवापारा मनोऽन्द्रिययोगाः, तेवा-
महानिरनाषाधना, चोदितता अतिहिता । अथवा-वशाद्दः समु-
च्चये, तेनानुष्णुतता च, चदिता उक्ता, जिनैस्तीर्थकरैः, यतो यस्मा-
त्कारणात्, अत्र तपांसि । यदाह-

" सो तु तपो कायव्यो, जेग मणोऽमंगलं न विनेह ।

जेण न इदिपदाणी, जेग य जोगा न हायति " ॥ ११ ॥

तथा—

" ता अह न देहपीडा, न याचि खुयमेससोणिपत्तं तु ।

अह धम्मजाणुवुद्धी, तदा इमं होह कायस्वं ॥ २ ॥ "

तदिति तस्मात्कारणात्, कथं केन प्रकारेण, न कथञ्चित्त्वित्यर्थः ।
तु इति चित्ते, अस्य तपसः, युक्ता उपपन्ना, स्याद्भवत्, दुःख-
रूपता असुखस्वभावता । तदेवं दुःखाऽऽत्मकत्वं तपसोऽसिद्धे,
तदसिद्धावयुक्तिमत्त्वमप्यसिद्धमित्युक्तमिति ॥ ५ ॥

ननु देहपीडाकरत्वेनाऽनशनाऽऽदीनां दुःखस्वरूपत्व-

मनुभूयमानमपि कथमसिद्धमिति व्यपदिश्य-

त इत्याह-

याऽपि चानशनाऽऽदिभ्यः, कायपीडा मनाक् क्वचित् ।

व्याधिक्रियासमा साऽपि, देष्टसिद्ध्याऽत्र बाधिनः ॥ ६ ॥

(याऽपीति) अनशनाऽऽदिभ्य उक्त्यायेन तावद् देहपीडा न भव-
त्येव, याऽपि चानशनाऽऽदिभ्य उपवासाऽऽदिभ्यः, आदिशब्दा-
बुद्धेर्दत्ताऽऽदेः सकाशात्, कायपीडा शरीरबाधना, न तु
मनःपीडा, मनाक् स्वदया, क्वचिदेशे काले वा, न पुनः सर्वत्र
सर्वदा सा संभवति । उक्त्यायप्रवृत्तस्य साऽपीति इदं दृश्यते
सात्तावपि न बाधनी, न वा बाधिका, न मनसो दुःखता । कि-
मित्यत आह-इष्टसिद्ध्या व्याप्तिगार्थसाधनात्, अत्र प्रव-
क्ष्यते, किञ्चिदाऽन्यवित्याह-व्याधिक्रियासमा रोगचिकित्सा-
तुल्या । यथा हि रोगचिकित्सायां मनाक् देहस्य पीडा सत्यपि
न बाधिका, आरोग्यमिच्छेः, एवं तपस्यपि देहपीडाभावाऽऽ-
रोग्यमसिद्धेर्न बाधतो व्याधिकेति प्राप्नोति ॥ ६ ॥

इष्टार्थसिद्धौ देहपीडाया अदुःखरूपतां दृष्टान्तेन समर्थयन्नाह-

दृष्टा चेष्टार्थसंसिद्धौ, कायपीडा अदुःखदा ।

रत्नाऽऽदिवणिगादीनां, तद्दत्त्वापि जाच्यताम् ॥ ७ ॥

न केवलमस्माभिरेवेहोपपन्ना, दृष्टा च लोकं भयलो-
किता, दृष्टार्थसंसिद्धाच्चिन्नेनप्रयोजनप्राप्तौ सत्यां, कायपीडा
देहबाधा, दिशब्दः स्फुटार्थः, अदुःखदा न पीडाकारिणी,
केचामिम्याह-रत्नानि मरकताऽऽदीनि, आदिर्देयं वस्त्रसुव-
र्णाऽऽदीनां तानि तथा नेपां, वणिग् वणिजको रत्नाऽऽ-
दिवणिजक, न आदिर्देयं कृषीवलाऽऽदीनां ते तथा नेपां, रत्नाऽऽ-
दिवणिगादीनाम् । ततः किमिम्याह-नेषामिव वणिगादीनामिव
तद्वत्, अत्रापि अनशनाऽऽदितपोविषयेऽपि भाव्यतां निपुणधिया
पर्यालोच्यताम् । तथाहि-रत्नसुवर्णवस्त्राऽऽदिवणिजकृषीवला-
ऽऽदीनां समीहितार्थसंसिद्धिर्बद्धनिश्चयानाम् अपारपारावारा-
वतारकास्तारानिस्तरणधरणीकषणाऽऽदिविविधव्यापारपरप-
णानां कुत्तिपासा-धमाऽऽजिजमितदेहपीडा न मनोविधुरताऽऽप्रा-
यिनी, एवं साधूनामपारसंसारमागमवराहुत्सनीषुणामनश-
नोनेद्वरताऽऽदितपोर्जाननदेहपीडा न मनोबाधाविचार्यता ॥

इह पुनर्विशेषसम्प्रदाय कचिदेयमुचुः-

किञ्च कोऽपि दूरिद्रवणजका दूरदेशान्तर गत्वा कथं कथम-
पि रत्नान्युपाजितवान्, चिन्तितवार्थ-कथमहमेतानि महामुखा-
नि सर्वाऽऽशासम्पादकानि महारत्नानि औरव्याकुलमरणं नि-
स्तीर्य स्वतन्त्रं गन्धर्वप्रयोगं नेष्यामि ? ततस्तेनोपपन्नबुद्धिना ता-
स्येकत्र स्थाने निहितानि, काचाऽऽदिस्वकज्ञानि च पोट्टलिकायां
बद्धानि । सा च दयामे निबद्धा । तल्लोचनप्राप्तमप्येताऽहो !
रत्नवणिजका गच्छन्तीत्येवं मदता शब्देन व्याहरणमप्यमतिक्वा-
मति स्म । ततो मार्गे पक्ष्मीषु च ये जनाः, ते च बौद्ध्य ससंज्ञम-

भागस्य निभालयन्ति स्म । अपश्यंश्च काचाऽऽदिस्वकज्ञानि, भव-
धीरितवस्तश्च महगृहीताऽयमिति विभावयन्तः । ततः पुनरपि
तथैव निवृत्तः, तथापि येः पूर्वं न बौद्धिर्न आसीत्, ते तथैव
प्राप्तिनश्वरतां व्यावधीरितवस्तश्च । एवं पुनरपि मत्साधरण्यमभ्ये-
न गतवान् । ततस्तु नीयवेज्ञायामतिपरिचितत्वाद्बध्नीरितस्त-
स्करजनेन । ततोऽस्मौ निश्चितवान्-न मां कोऽपि अत्राऽऽरण्यमार्गे
स्वस्य विषयति । इति निश्चित्य रत्नानि गृहीत्वा शीघ्रं तदुपयोगाय
वाञ्छितपुरमासाधरण्यासां सर्वाहणे स्वार्थौत्सुक्येनाऽनवरतं
महाप्रयाणकैः कुत्तिपासाधमाऽऽदीन् भवतो नृपसोऽप्यवगणय-
न् गन्तुं प्रवृत्तः । बहुतरमार्गमतिजङ्घितः सन् पिपासाऽजिजुनो
भावयामास-अहो ! अहमद्य ममं विना श्रिये, न च रत्नोपभा-
गभाजनं भवामीत्येवं भावयता मरणभयभीतेन रत्नोपभो-
गाऽऽकाङ्क्षिणा दृष्ट सारः पशुप्रापयानीयं पशुमग्नमृगाऽऽदिकेव-
रपूयकमजालाभ्याकुलं विक्षीनमतिदुर्गन्धं विरसतुल्यजलम् ।
दृष्ट्वा च गन्धमजिघ्रसा रसमना स्वादयता दुष्करकरण कु-
पता अस्तिषी निर्मोह्याज्जलिभित्तत् पीनवान्, परं स्वा-
स्थ्यं नागमत्, तदुपप्रेक्षितश्च क्षीणपिपासादुःखार्त्तकेपणेष्टुर्
प्राप्तः, रत्नोपयोगसुखं ज्ञाति । उपनयन्तु प्रागुक्तं एवेति ॥ ७ ॥

तदेवं दुःखाऽऽत्मकतां तपसो व्युदस्य कर्मोदय-

स्वरूपतां व्युदस्यन्नाह-

विशिष्टज्ञानमेवम-शपमारपतस्तपः ।

ज्ञायोपशमिकं ज्ञेय-मव्याबाधगुणाऽऽत्मकम् ॥ ८ ॥

विशिष्टाः प्रधानाः सम्यग्दर्शनविशेषितत्वात्-ज्ञानं च तत्त्वसं-
वेदने, संवेगश्च संसारमय, मुक्तिमार्गानिज्ञाविता वा, शमश्च कथा-
येन्द्रियमनसां निरोधः, ज्ञानसंवेगशमः, विशिष्टाश्च ते केति कर्म-
धारयः । त एव सारोऽन्तर्गतो यस्य, तेषां सारं यत्तथा । ज्ञानाऽऽ-
दिसारमेव तपस्तपा भवति, नेतरदृष्टकप्रत्यात् । यदाह-"सद्धि
वाससहस्सा" गाहा । "उज्जीवकायवहगा" गाहा । अत इति ।
यस्मादुक्तयुक्तेषु दुःखाऽऽत्मकमत् एनम्मास्तेनोस्तपोऽनशना-
दि । किमिम्याह-तथेण उदीरेचारिब्रमोहनोयकर्मणश्चन्देन सह
उपशमस्तस्यैव विपाकपेक्षया विष्कम्भिनादयत्थं कयोपशमः,
तत्र भयं ज्ञायोपशमिकम्, ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । न पुनः कर्मोदयस्व-
रूपम् । तथा आविद्यमाना व्याबाधा अविरतिजनिता अनन्तराः
पारम्पर्यकृता वा परिहृत्यः पारत्रिका वा यस्मिन्स्त्वव्याबाध,
तच्च तत्सुखं च तदेवाऽऽत्मा स्वज्ञातो यस्य तदव्याबाधसुखा-
ऽऽत्मक प्रशमसुखाऽऽत्मकसिद्धसुखानुकारिण्यर्थः । अनेन च
स्योकेन तपसोऽकर्मोदयस्वरूपमसुखस्वरूपत्वं वाऽऽवेदितम् ।

उक्तं चैतदव्यथापि-

" जं इय इमं न दुक्खं, कम्मविघागो वि सव्वहा नेवं ।

आउषसमिप जाये, एय नि जिणागमे भणियं ॥ १ ॥

अताइसाहुयस्से, तथगहणं सो खत्रानसमियस्मि ।

पार्थस्म विणिहिट्ठो, दुक्खं बोएइ मे सव्वं ॥ २ ॥ "

एतेन च तपसो दुःखरूपत्वकर्मोदयस्वरूपत्वपरिहारेण सर्वं पञ्च
हि दुःखेयमित्यादि स्योकेद्वयानिहितं तपोद्वयं सर्वं परिहृतम-
वगन्तव्यम्, दुःखस्वरूपत्वाऽऽश्रयत्वात्तस्येति । अन्धे त्विद-
मष्टकमेवं व्याचक्षते-दुःखाऽऽत्मकं, दुःखमेवेत्यर्थः । तप-
केचिन्मन्यन्ते, तदेव दुःखाऽऽत्मकतपोमननं न युक्तिमत् । कुत
इत्याह-कर्मोदयस्वरूपत्वाद् दुःखस्य । कियद्वत्याह-बलीयदा-
ऽऽदिदुःखवत्, तपस्तच्च ज्ञायोपशमिकत्वादिति । इदं दृष्ट्वा-

तराभिधानायाऽऽह-सर्व एव चेत्यादि श्लोकद्वयम् । अथवा दुः-
खाऽऽत्मकं तपः केचिन्मन्यन्ते कर्मोद्यमस्वरूपत्वाद् ब्रह्मविद्-
ऽऽदिशब्देन विशेषितत्वाद् दृष्टान्तस्येति सङ्केतरेवाय वृत्तौऽयं,
शास्त्राऽऽश्रयत्वात्, ग्रामवृत्तवित्यादिवर्धित । अत्राऽऽचार्य
आह-तत्र युक्तिमादिति । कुत इत्याह-सर्व एव चेत्यादि श्लो-
कद्वयम् । इह च शब्दो यस्मादर्थो दृष्टव्यः । आचार्य एषोम-
यत्र परस्पोषदेशमाह-युक्त्यागमेत्यादि । इदमिति तपसो दुः-
खाऽऽत्मकत्वमननं, शेषं तु श्लोकचतुष्टयं पृथक्देव, तत्र "म-
नश्चिद्वययोगानामहानिभ्योदिता जिमैः," इत्यत्र च शब्दः पूर्वोक्त-
युक्त्यपेक्षया युक्त्यन्तरसमुच्चयार्थो दृष्टव्य इति ॥ ८ ॥ हा०
११ अष्ट० ।

तपश्चान्द्रायणं कृच्छ्रं, धृत्युग्रं पापमृदनम् ।

आदिधार्मिकयोगं स्या-दपि लौकिकमुत्तमम् ॥ १७ ॥

तप इति । लौकिकमपि लोकमिदमपि, अपिलौकोत्तरं नमु-
ञ्चिनोति, उत्तमं स्वभूमिकोचितशुभाश्वससायणोपकम् । हा०
१२ हा० । यो० वि० ।

ज्ञानमारीग तपोऽष्टकम्-

ज्ञानमेव बुधाः प्रादुः, कर्मणां तापनात्तपः ।

तदाभ्यन्तरमेवेष्टं, वारं तदुपवृंहकम् ॥ १ ॥

आनुसन्तसिकां वृत्ति-बालानां सुखशालिना ।

प्रातिस्नोतसिकां वृत्ति-ज्ञानिनां परमं तपः ॥ २ ॥

धनार्थिनां यथा नास्ति, शीततापाऽऽदि दुःमहम् ।

तथा भवविग्नानां, तपज्ञानार्थिनामपि ॥ ३ ॥

मदुपायप्रवृत्तानां-मुपेयमधुरत्वतः ।

ज्ञानिनां नित्यमानन्द-वृद्धिरेव तपस्विनाम् ॥ ४ ॥

इत्थं च दुःखरूपत्वा-तपो व्यर्थमिति चक्षताम् ।

बौद्धानां निहता बुद्धि-वीक्षाऽऽनन्दाऽपरिज्ञायत् ॥ ५ ॥

यत्र ब्रह्मजिनार्चा च, कपायाणां तथा हतिः ।

मानुवन्धा जिनाऽऽज्ञा च, तत्तपः शुद्धमिष्यते ॥ ६ ॥

तदेव हि तपः कार्यं, दुःखानि यत्र नो जन्वन् ।

येन योगा न हीयन्ते, क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा ॥ ७ ॥

मूलोत्तरगुणश्रेणि-प्राज्यसाप्राज्यमिच्छये ।

वाद्यमाज्यन्तरं चेत्थं, तपः कुर्यान्महामुनिः ॥ ८ ॥ अष्ट०
३१ अष्ट० ।

('भिक्षाग' शब्दे तेषां चतुर्विधं तपो व्यवहृते) (किञ्चनाऽन-
शनेन क्रियती निर्जगं भवतीति ' ब्रह्मदत्ताय ' शब्दे प्रथ-
मभागे ४४४ पृष्ठे दृष्टव्या)

प्रकीर्णकतपांसि-

पमो वारमभेओ, मुचनिषदो तपो मुण्येयवो ।

पयविसेमो उ इमो, पडएगगोऽणमभेउ ति ॥ ४ ॥

इह तपःशब्दस्य प्राकृतत्वेन पुष्पिङ्गमदेशः । एतदनन्तरं
द्वादशभेदमुच्यते भेदानां मेलनत्वात् । अत्र निषकृष्टमनोक्तम्,
तपस्तपस्या (मुण्येयवो ति) ज्ञानव्ययम् । एतद्विशेषस्तु अनन्त-

रोकतपोभेद एव (इमो ति) इदं व्यवहृतं तपः प्रकीर्णकं
व्यक्तितः सूत्रनिबद्धम्, न त्रिभूतप्रतिमाऽऽदिवत्सुत्रे निबद्धमि-
त्यर्थः । न चोत्सृज्यत्वस्य, द्वादशभेदतपस्यभेदत्वात् । त-
न्नाऽनेकभेदमनेकविधाऽऽसम्भनत्वात् । इति शब्दः समाप्तिः ।
इति गाथाऽर्थः ॥ ४ ॥

प्रकीर्णकमेव तपो वक्ष्यमाह-

तित्थयराणिग्गमाई, सक्खगुणपमाहणं तपो होइ ।

भव्वाणं हिओ गियमा, विमेषओ पढमउणीणं ॥ १ ॥

तीर्थकरनिर्गमाऽऽदि येन तपसा तीर्थकरा निकामाः, आदि-
हाम्भासाधिकारज्ञाननिर्वाणाऽऽदिग्रहः किंभूमिदमियाह-सर्वगु-
णसाधकं तीर्थकरनिर्गमनाऽऽद्यात्मनस्य शुभनाशप्रकर्षरूपत्वे-
न पेदलौकिकाऽऽशुपकारकारित्वात् । तपो भवतीति व्यक्तम् । अत-
एव भव्यानां हितं नियमादिति व्यक्तम् । विशेषतः पुनः
प्रथमस्थाननामव्युत्पन्नबुद्धीनां हितत्वादेव निरालम्बनतयाऽपि
शुभभाषप्रकर्षसंज्ञात् सर्वमपि हितमेवेति गाथाऽर्थः ॥ ५ ॥
पञ्चा० १६ वि० ।

चान्द्रायणाऽऽदितपः-

चंद्रायणाऽ य तद्वा, अणुलोमविज्ञोमओ तपो अवरो ।

चित्राकवलाण पुढो, विषेओ बुद्धिहाणीहि ॥ १० ॥

चान्द्रायणमिव चान्द्रायणं, तदादि च, आदिशब्दाद्ब्रह्ममहाम-
न्त्रासर्वतोभ्रारतावलीकनकावलेयकावलीसिंहनिष्कान्तिद्वया-
ऽऽचार्यवृत्तमानगुणरत्नसंवरान्तरसप्तसप्तमिकाऽऽदिचतुष्टयक-
त्वाणकाऽऽदितपसामागमसिद्धानां ग्रहः । तथेति वाक्यान्तरो-
पक्रमार्थो गाथाऽऽर्थो द्वयः । अनुलोमविज्ञोमतो गतप्रत्यागत्या,
तपोऽपरमन्यत् । कथम् ? भिक्षाकवलाणां प्रतीतानां, पृथग्ने-
देन, विज्ञेयो ज्ञेयो बुद्धिद्वानिभ्यामिति गाथाऽऽर्थः ॥ १० ॥
पञ्चा० १६ वि० ।

रोहिण्यादितपः-

असो वि अतिय चित्तो, तद्वा तद्वा देवयाणिओएण ।

मुच्छजणाणं हिओ खलु, रोहिणिमाई मुण्येयवो ॥ २३ ॥

अन्यदपि, अस्मि विद्यते, चित्रम्, तप इति गम्यते । तथा
तथा तेन तेन प्रकारेण लोकरूढेन, देवतानियोगेन देवतोद्दे-
शेन मुख्यजनानामव्युत्पन्नबुद्धिलोकानां, हितं खलु पथ्यमव,
विषयाज्यासरूपत्वात् । रोहिण्यादितपसोद्देशेन यत्तद्देहि-
ण्यादि । (मुण्येयवो ति) ज्ञानव्ययम् । पुष्पिङ्गता च सर्वत्र प्राकृत-
त्वादिति गाथाऽर्थः ॥ २३ ॥

देवता एव दर्शयमाह-

रोहिणिं भवाय तद्वा, मंडउणिण्या सव्वमंपयामोक्खा ।

मुयसतिमुरा कालो, मिच्छाईया तद्वा चेव ॥ २४ ॥

रोहिणी १, अम्बा २, तथा-मन्दपुण्यका ३, (सव्वमंपयामो-
क्ख ति) सर्वसंपत् ४, सर्वमोषया चेत्यर्थः ५ । (मुयसतिमु-
रा) भूतदेवता ६, शान्तिदेवता चेत्यर्थः ७ । "मुयदेवयसति-
मुरा" इति वा पाठान्तरम्, व्यक्तं च । काशी ८, सिद्धाश-
का ९, इत्येता नवदेवताः । तथा चेवेति समुच्चयार्थः "संबा-
वेव" ति पाठान्तरमिति गाथाऽर्थः ॥ २४ ॥

ततः किमित्याह-

एमादेवयाओ, पकुष भवकसगा उ जे चित्ता ।

भाणादेसपसिद्धा, ते सव्वे चेव होइ तवो ॥ २५ ॥

एवमादिदेवताः प्रतीत्यैतदाराधनयेत्यर्थः । (अथकसग मि) अपवसनानि अवजोषणानि च । तुः पूरणे । ये चित्रा नानादेशप्रसिद्धास्ते सर्वे चैव भवन्ति तप इति स्फुटमिति । तत्र रोहिणीतपो रोहिणीनक्षत्रादिनोपवासः सप्तमासाधिकसप्तवर्षाणि यावत् । तत्र च वासुपूज्यजिनप्रतिमाप्रतिष्ठा पूजा च विधेयेति । तथा बाह्य (अग्रा) तपः पञ्चसु पञ्चमीष्वेकादशाऽऽदि विधेयम् । नेमिनायाम्बिकापूजा चेति । तथा वृत्तवैद्यतानप एकादशस्येकादशावपवासो मौनव्रतं वृत्तवैद्यतापूजा चेति । शेषाणि तु कृद्धितोऽवसेयानीति गाथाऽर्थः ॥ २५ ॥

अथ कथं देवतोद्देशेन विधीयमानं यथोक्तं तपः स्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह-

जत्य कमायणिरौहो, बंजं जिणपूयणं अणसणं च ।

सो सव्वो चेव तवो, विसेसओ मुच्छलोपम्मि ॥ २६ ॥

यत्र तपसि कथायनिरौहो ब्रह्म जिनपूजनमिति व्यक्तम् । अ-
नशन च भोजनत्यागः । (सो सि) तत्सर्वं भवति तपो विशेषतः सुगन्धलोके । सुगन्धलोको हि तथा प्रथमतया प्रवृत्तः सन्नत्यासात्कर्मकरोद्देशेनाऽपि प्रवर्तते, न पुनरादित एव तदर्थं प्रवर्तितुं शक्नोति, सुगन्धादेवेति । सद्बुद्धयस्तु मोक्षार्थमेव विहितमिदमिति बुद्धयेव वा तपस्यन्ति । यदाह-" मोक्षार्थेन तु घटने, विशिष्टमतिरुक्तमः पुरुषः । " इति । मोक्षार्थघटना चाऽऽगमविधिना च । आलम्बनान्तरस्यानामोगहेतुत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ २६ ॥

न चेद् देवतोद्देशेन तपः सर्वथा निःफलमैहिकफलमेव वा, चरणहेतुत्वात्पीति चरणहेतुत्वमस्य दर्शयन्नाह-

एवं पक्खिणीए, एत्तो मग्गाणुमारिजावाओ ।

चरणं विहितं बहओ, एत्ता जीवा महाभागा ॥ २७ ॥

एवमित्युक्तानां साधर्मिकदेवतानां कुशलानुष्ठानेषु निरुपस-
र्गाऽऽदिहेतुना, प्रतिपत्त्या तपोरूपोपचारेण, तथा इत उक्क-
पात्कथायाऽऽदिनिरोधप्रधानात्तपसः । पाठान्तरेण-एवमुक्तकरणे-
न मार्गानुसारिजावान् सिद्धिपथानुक्ताध्यवसायाचरणचारित्र-
म, विहितमाप्तोपदिष्टं, बहवः प्रभूताः, प्राप्ता अधिभूताः, जीवाः
सखाः, महाभागाः महानुभावा इति गाथाऽर्थः ॥ २७ ॥

तथा-

मव्वंगमुंदरो तह, णिरुजमिहो परमजूसणो चेव ।

आयइजणगो मोह-भगवपरुव्वो तहऽमो वि ॥ २८ ॥

पदिओ तवोविसेसो, अणोहिं वि तोहि तेहिं सत्थेहिं ।

मग्गपक्खिहिं, इदि विण्णयाणुगुप्पणं ॥ २९ ॥

सर्वाङ्गानि सुन्दराणि यतस्तपोविशेषात्स सर्वाङ्गसुन्दरः ।
तथेति समुच्चये । कर्मानां रोमानामभावो निरुज, तदेव शि-
खर शिखा प्रधानं फलतया यत्राऽसौ निरुजशिक्ष । तथा
परमायुक्तमानि पूरणान्याचरणानि यतोऽसौ परमपूयणः ।
चैवेति समुच्चये । तथा आयमौ आगामिकालोऽभीष्टफल ज-
नयति करोति योऽसावायतिजनकः । तथा-सौभाग्यस्य सुजग-
तायाः संपादने कल्पवृक्ष इव यः स सौभाग्यकल्पवृक्षः । तथेति
समुच्चये । अन्धोऽप्यपरोऽपि उक्ततपोविशेषात् ॥ २८ ॥ कि-
मित्याह-पठितोऽर्थान्तरादिशेषस्तपोभेदः, अन्यैरपि ग्रन्थकारैः,

तेषु तेषु शास्त्रेषु, नामाप्रत्येष्टित्यर्थः । नन्वयं पठितोऽपि साभि-
वक्त्रवाच्य मुक्तिमार्ग इत्याशङ्क्याऽऽह-मार्गप्रतिपत्तिहेतुः शिव-
पयाऽऽध्यायणकारणम् । यद्वच तत्प्रतिपत्तिहेतुः स मार्ग एवोप-
सारात्, कथमिदमिति चेदुच्यते-इहोऽस्युपप्रदर्शने । विनेया-
नुगुण्येन शिक्षणीयसत्त्वानुगुण्येन भवन्ति हि केचित्ते विनेया ये
साभिष्वङ्गानुष्ठानप्रवृत्ताः सन्तो निरभिष्वङ्गमनुष्ठानं त्यजन्त इ-
ति गाथाऽर्थः ॥ २९ ॥ पञ्चा० १९ विव० ।

अथैते तपोविशेषा आगमे नोपलभ्यन्त इत्याशङ्कां परि-
हरन्नाह-

चित्तं चित्तपयजुयं, जिणिदवयणं असेससत्तहियं ।

परिमुच्छमेत्य किं तं, जं जीवाणं द्वियं णऽत्थि ॥ ३० ॥

चित्तप्रवृत्तमनेकातिशयाजिधानात्वाद्ज्ञानज्ञाऽऽदिभेदाद्वा चित्त-
मनेकाविधम् । तथा चित्तपदयुतं नानाविधार्थप्रतिपादकाभिधान-
युक्तम्, जिनेच्छवचनं जिनेश्वराऽऽगमः, अशेषसत्त्वहितं समस्त-
आयुषकारकं, ज्ञेयानुसारेण मार्गप्रतिपत्त्युपायप्रतिपादनपरत्वा-
त् । परिशुद्ध कपच्छेदतापविशुद्धं सुवर्णमिव निर्दोषम् । एवं चा-
त्रास्मद् जिनवचने किं तद्यज्जीवानां हितं नास्ति ? सर्व-
मपि जीवानां हितमस्तीत्यत इदं तपः परिहृयमानाऽऽगमोऽनु-
पलभ्यमानमप्युपलब्धमिवावगन्तव्यं, तथाविधजनहितत्वादि-
ति गाथाऽर्थः ॥ ३० ॥

तथा-

सव्वगुणपसाहणं यो, नेओ तिहिं अट्टमेहिं परिमुच्छो ।

दंसणणाणचरित्ता-ए एम रेसिमि सुपसत्थो ॥ ४० ॥

सर्वगुणप्रसाधनः सकलगुणाऽऽवह इति पर्यायस्तपोविशेषः ।
'यो' तिपातः पूरणार्थः । ज्ञेयोऽवसेयः, त्रिजिष्टमैरुपवासत्रयस-
ङ्गैः, परिशुद्धोऽनवयः, दर्शनज्ञानचरित्राणां प्रतीतानाम्, ए-
वोऽयम् । (रेसिमि सि) निमित्तं, सुप्रशस्तोऽतिशयशुभः ।
तत्रैकमष्टमं दर्शनगुणशुद्धये, एवमपरद्वयं द्वयपरिशुद्धये इति
गाथाऽर्थः ॥ ४० ॥

अथ सर्वाङ्गसुन्दराऽऽदिनपस्तु सनिदान एव प्राणी प्रवर्तते,
ततो न न्याय्यान्वेषितार्थशङ्कापरिहारायर्थात्मानानामेषु प्रवृ-
त्तस्य दर्शयन्नाह-

एपमु वट्टमाणो, जावपक्खिणीं बीयजावाओ ।

मुच्छाऽऽसपजोगेणं, अणियाणो जवविगाओ ॥ ४१ ॥

एनेष्वनन्तरोक्ततपस्तु प्रवर्तमानो ध्याप्रयमाणो जावः ।
" एनेसु बट्टमाणा " इति पाठान्तरं, व्यक्तं च । कथा ? जा-
वप्रवृत्त्या बहुमानसाराक्रयया, अनिदान इति योगः । कुत
इत्याह-बीजभावात् बोधबीजविकल्पस्य देहिनी बोधबीजज-
नेन । एतदेव कथमित्याह-मुच्छाऽऽशययोगेन शुभाध्यवसाय-
सम्बन्धेन । शुभाध्यवसायाच्च बोधबीजं स्यात् । अनिदानो निदा-
मरहितः स्यात् । तथा-भयविरागात्संसारनिर्वेदाद्यधिकृत भ-
वविगायाऽऽदिनिमित्तं तज्जिदान न भवति बोद्धादिप्रार्थनमिव,
जवविगायाऽऽदिहेतवश्चोक्ततपोसि केषांश्चिद्दतो निनिदानानि,
इति गाथाऽर्थः ॥ ४१ ॥

निनिदानत्वादेवैतेषां निर्वाणा कृतमाचार्यान्तरमतेनाऽपि दर्श-
यन्नाह-

विसयमरुवऽणुवंधे-दि तह य मुद्धं जओ आणुठ्ठाणं ।

णिग्वाणं भणियं, अणोहिं वि जोगमग्गमि ॥ ४२ ॥

एवं च विषयमुद्धं, एतन्तेण जं तन्नो जुतं ।

आरोग्यबोद्धिलाभा-इत्यतएणाच्चित्तुद्धं ति ॥ ४१ ॥

विषयो गोचरः सकृन्पसामासम्बन्धोयस्तार्थ्यकरनिर्णयमाऽऽदिः, स्व-
रूपमुक्तपसामेव स्वभाव आहारस्यागमस्य चर्यजिनपुत्रासाधुदा-
नाऽऽदिसङ्गः, अनुबन्धश्च तत्परिणामाव्यवच्छेदतः प्रकथयाम-
ता, अतस्तेषु विषयस्वरूपानुबन्धेषु । तथा चेति समुच्चये । शुद्धं
निरवयवं, यतो यस्मात्कारणाद्, अनुष्ठानं क्रिया, निर्वाणाङ्ग मुक्ति-
कारणम्, भगवत्समुक्तम्, अग्रेपरि तन्मागरीयैः, किं पुनर्जि-
यैः, योगमातेऽप्यात्मशास्त्रपथे । अतो विषयाऽऽदिशुद्धतयेते-
षां निर्वाणाङ्गवर्जितनिर्वाणतेति हृदयमिति ॥ ४२ ॥ एतच्च
एतत्पुनरुक्तरोक्तं तपः, विषयशुद्धं निर्दोषगोचरं, सकृन्पदो-
पमेवैषजिनवर्तावयवस्यात् । एकस्मिन्नेव सर्वथैव, यद्यस्मात्ततः
तस्मादेनोयुक्तं सङ्गतम्, प्रार्थनागममपीदं तपः । कुनः, इत्याह-
आरोग्यबोद्धिलाभाऽऽदीनाम्- " अरोग्यबोद्धिलानं, समारोहव-
रमुत्तमं विदुः " इति । एवंरूपा या प्रार्थना यावचा, तत्प्रधानं यच्चि-
त्तं मनस्तेन तुल्यं समानं यत्तद्दाराऽप्यबोद्धिलाभाऽऽदिप्रार्थनाचि-
त्तुत्तमम्, इति कृत्वा । इति गाथाऽर्थः ॥ ४३ ॥

एवमनन्तरं तपो निर्निर्वाणमिति व्यवस्थापितमधोपदि-
शन्नाह-

जम्हा एसो सुद्धो, अणिपाणो होइ जायिमर् ॥

तम्हा करेह सम्पं, जह विरहो होइ कम्माणं ॥ ४४ ॥

यस्मात्कारणात्, (एसो ति) इवमनन्तरं तपो, शुद्धं
निर्दोषम्, जयति स्यात् । किंभूतं सविन्याह-अनिर्वाणं प्रा-
गुक्तयुक्त्या निर्वाणयोजितम् । केषामिदमेवविधमित्याह-भावि-
तमतीनां सङ्गममवाप्तितमानसानाम्, तस्मात्कारणात्, कुतश्च
विद्यत । एतदेवेति गद्यम्, सम्यग् भावशुद्ध्या । एतदेव व्य-
क्तनरमाह-यथा येन प्रकारेण, विरहो विनाशो, भवति जायते,
कर्मणां हानाऽऽवरणाऽऽदीनाम् । (४४) पञ्चा० १६ वि० प्र० ।
सांख्यसंस्कृतिकादमीहानपञ्चमीरोहणीनपांति येन या-
वर्ज्यविमुच्यते जयति, स रोहिण्या अप्रतः पृष्ठतो वा
आगमने पृष्ठकरणशक्त्यजावे किं करोतीति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र स-
र्वथा बहुकरणशक्त्यजावे यत्तपः प्रथममागच्छति तत्तपः
प्रियं करोति, त्विन् तु पश्चात्कृत्वा प्रापयतीति । ३४ प्र० । ही० ४
प्रका० । रोहिणीदिनाऽऽराधकानां कान्तिद्वि मध्यामनिर्वाणं येति
प्रश्ने, उत्तरम्-रोहिणीदिनाऽऽराधकानां मध्यामनिर्वाणं नास्ति ।
६ प्र० । ही० १ प्रका० ।

तपस्तथा कर्त्तव्यं यथा शरीरशान्तिं स्यात्-

खसो अ पिशासई, संतो वि न दुखखरुवगा ऐआ ।

जं ते खयस्म हेऊ, निदिहा कम्पवाहिरु ॥ १० ॥

तपस्तथा पिपासाऽऽद्यः सम्नोऽपि भिक्षाऽऽनऽऽदौ न दुःखरू-
पा क्रियाः । किमित्यत्राऽऽह-यद्यु यस्मात्ते पिपासाऽऽद्यः कृतस्य
हेतवो निर्दिष्टा भगवद्भिः कर्मवशादेति गाथाऽर्थः ॥ १० ॥

तथाहि-

बाहिरस्स य खयहेऊ, सेविजंता कुणंति धिमेव ।

कम्पाई वि जणस्ता, ईमि दंसितगाऽऽरेणं ॥ ११ ॥

अग्रेपरि कुष्ठाऽऽद्यः कृतदेवः सेव्यमानाः कुर्वन्ति धृतिमेव

कटुकाऽऽद्योऽपि जनस्य ईषदशंयन्त आरोग्यम्, अनुभव-
सिद्धमेतदिति गाथाऽर्थः ॥ ११ ॥

किमेव दृष्टान्तोऽवमर्थोपनयः-

इअ एए चिअ मुणिणो, कुणंति धिमेव सुखभावस्स ।

गुरुआणासंपादण-चरणाइ सयं निदंसता ॥ १२ ॥

(इय) एवमेवैव कुदादयो मुनेः कुर्वन्ति धृतिमेव, न तु दुःखं,
सुखभावस्य रागाऽऽदिविरहितस्य, किं दशयतः सन्तः ।
गुरुआणासंपादनचरणादि स्वयं निदंशयन्त इति गाथाऽर्थः ॥ १२ ॥

ण य ते वि होंति पायं, अविमपं धम्मसाहणमस्स ।

न य एतंतेणं चिय, ते कायव्वा जन्नो जणियं ॥ १३ ॥

न च तेऽपि जयन्ति प्रायः कुदादयः, अविमपं मानुस्यानविर-
हेण धम्मसाधनमतेः प्रयोजितस्य धम्मप्रभावादेव, न चैकान्त-
नेव ते कुदादयः कर्त्तव्या मोहोपशमाऽऽदिस्वपतिरेकेण यतो भ-
णितमिति गाथाऽर्थः ॥ १३ ॥

किं तत्रित्याह-

सो हु तवो कायव्वो, जेण मणोऽमंगलं न चित्तेइ ।

जेण न ईदियहाणी, जेण य जोगा ण हायंति ॥ १४ ॥

तत्रि तपः कर्त्तव्यमनहनाऽऽदि, येन मनोऽप्रकृतमसुन्दरं न
चिन्तयति, शुभाप्यवसायनिमित्ताकर्मजयस्य । तथा येनो-द्वय-
हानिः, तदजाये प्रत्युपेक्षणाऽऽद्यभावात्, येन च योगाद्यक्रियाज-
सामान्यार्थतर्गताः व्यापारा न हीयन्त इति गाथाऽर्थः ॥ १४ ॥

देहे वि अपविच्छो, जो मो गहणं करेइ अभस्स ।

विदिआणुत्ताणमिणं, ति कह तन्नो पावविमन्नो ति ॥ १५ ॥

देहेऽप्यप्रतिच्छो यः विवेकात्स ग्रहणं करोत्यन्नस्यैवनाऽऽदे-
विहितानुष्ठानमिति, न तु लोभाद्, यत्तद्वैयमनः कथमसौ पाप-
विषय इति । नैव पापविषयः, एतेन कथं न पापविषय इत्ये-
तत्प्रयुक्तमिति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥

किं च-

तत्थ वि अधम्मभाणं, न य आसंसा तन्नो अ सुहमेव ।

सव्वमियमाणुत्ताणं, सहाऽऽवहं होइ विजेअं ॥ १६ ॥

तत्रापि आन्तग्रहणाद्यधर्मध्यानं सूत्राऽऽज्ञासंपादनात्, न आशं-
सा, सर्वत्रैवार्थमवबुद्धिः । यतश्चैव ततश्च सुखमेव, तत्राऽपि
सर्वं दत्तपात्राऽऽदि (इय) एवमुक्तेन न्यायेन सूत्राऽऽज्ञानं-
पादनाऽऽदिना अनुष्ठानं माधुसंबन्धि सुखाऽऽवहं, भवति
विक्रियमिति गाथाऽर्थः ॥ १६ ॥ प० ब० १ द्वार । " जहेव
पायाच्छता ण पविमंति, तथा ससन्तो ए तवो कम्मं णाणुत्तेइ,
तन्नो अउगुणं अउगुणं पापच्छिन्नं " महा० १ चू० ।

पथसु तपो न करोति-

संते वल्लभीरियुरिसयारपरकमं अट्टमिचाउदमीनाणपंच-
मीपज्जोसवणचाउम्माणिणं चउत्थऽट्टमच्छेए ण करउजा
खवणं कपं णायरइ चउत्थं कपं परिचविज्जजा सुवात्तसं ।
महा० १ चू० ।

" णो पूयणं तवसा आयहेउज्जा । " (१७) नापि तपसा पूजन-
सत्कारमावहेत्, न पूजनसत्कारनिमित्तं तपः कुर्यादित्यर्थः । य-
दि वा-पूजासत्कारनिमित्तत्वेन तथाविधार्थत्वेन वा महताऽपि
केनचित्तपो मुक्तिहेतुकं न निःसारं कुर्यात् । तदुक्तम्-" परलो-

तत्र

काधिक धाम, तपः क्षमिति इयम् । तन्नेवाध्यागलुप्त-सारं
मृणालवायनं ॥ १ ॥ (२७) सूत्रं १ श्रु ७ अ० ।

अनुविधिमार्गिकानां तपः-

आजीवियाणां चतुर्विधं तपः पापं । तं जडा-दुर्गतये,
घोरतरे, रमन्तुजुह्वया, निजिन्दियमनिर्ललायया ।

(आजीवियाणां इत्यादि) आजीविकानां मोक्षालकाश्यानाम्,
उभयतपोऽष्टमाऽऽदि, कथन-“इयमिति” पाठः । तत्र उर शोभनम् ।
इहलोकाऽऽद्य शोभारहितत्वेनेति घोरमात्मान्तरेक (रसनिःजु-
ह्वया) घृताऽऽदिदम्परित्याग, तिष्ठ-द्रव्यप्रतिसंनिता मना-
कामनोद्देशाद्वाप्ये रागद्वेषादहार इति; आह्वानां तु द्वादश-
धेनि । श्या० ४ उ० २ उ० ।

पयुषणायामष्टमाऽऽदि तपोऽऽद्यं कर्तव्यमिति । वृत्त० १ कृण ।
बाह्यतपसि, आ० क० । कथाऽऽद्य) शरीराऽऽदि त्रिविधतपः । कं
क्षिप्तु शारीराऽऽदिभेदे त्रिविधमप्युच्यते । यदुक्तं गुरुगुणपट्टि-
शिकाधृतौ-कैश्चित्तपस्त्रिविधं शरीराऽऽदिभ्यमप्युच्यते ।

यथा-

“ देवानिधिगुरुप्राज्ञ-पूजनं शौचमाजवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिमा च, शरीरं तप उच्यते ॥ १ ॥

अनुवेगकं वाक्यं, सत्यं प्रयाहनाच्च यत् ।

स्वाध्यायाद्यत्मन चैव, याज्ञवल्क्य तप उच्यते ॥ २ ॥

मनःप्रसादः सोऽप्यथ, भौतमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येव, मानसं तप उच्यते ॥ ३ ॥

शरीराऽऽद्य सां, वाक्कमयामानस्य शुभम् ।

जघन्यमध्यमोत्कृष्ट-निर्जगत्करणं तपः ॥ ४ ॥ ”

सात्त्विक, राजस, तामसमिति या त्रिविधम् ।

यथा-

“ तपश्च त्रिविधं क्षेत्र-मफलाऽऽकाङ्क्षिभिरनैः ।

अध्या परया तप्त, सारिकं तप उच्यते ॥ १ ॥

सत्कामानपुत्राऽर्थं, तपो वश्मेन चैव यत् ।

क्रियते तद्दिह प्रोक्तं, राजस चलमध्वम् ॥ २ ॥

मूढप्रदेण यथाऽऽत्म-पीडया क्रियते तपः ।

परयोच्छेदार्थं वा, तत्तानममुद-हृतम् ॥ ३ ॥ ” (१०१ गाथा)

न० २ अधि० । तपःफलं इत्युद्दानम्-“ तपे बोधानफलं । ”

श्या० ३ उ० ३ उ० ।

संयमयान् माधुसूते निरतः स्यात्, अतस्त-फलं प्रश्नपूर्वकमाह-

तत्रेणं पते ! जीवे किं जणयः ? । तत्रेणं बोधाणं जण-
यः ॥ २७ ॥

हे भगवन् ! तपसा कृथा जीवः किं फलं जनयति ? गुरुगह-
हे शिष्य ! तपसा जीवो व्यवधानं जनयति, पूर्वबद्धकर्मापगमनेन
विशेषेण शुद्धिं जनयति ॥ २७ ॥ वृत्त० २६ अ० ।

से जयवं ! किं उहऽहपदमपनुवाहसऽहमासमासे० जाव णं
उहमासखणार्हं णं अश्वतथो ग्रीरुगकहमुहके मंजजयणे
निपुले मुपहंते वि उ कायकेने कए गिरत्यगे हवेजा ? गो-
यमा ! ण गिरत्यगे हवेजा । मे जयवं ! केणं अहं ? गो-
यमा ! जभां णं खरुहमहिंसो गादओ वि मंजपजजा विउहे
अकामनिज्जराए सोहम्मकपाऽमु चयंति, तओ विभाग-
खणं चुए मपाणे निरयाऽऽदियु संसारयणुंमरेजा; तथा
य दुग्ंधाभिज्जानेभीणखारिचं, उज्जति तपहउवजल्लय-

दुग्ंधाभिज्जितिले सुहेरचिक्खिल्ल दुग्ंधस्वणिज्जवज्जत्य-
निमिमंथारगंनुचियणिज्जगंधपाव रजम्मज्जगमणाइ म-
गेगमरीरणेने मुच्छमुयोरुदरुगदुक्खवाणमेव भायण भ-
वंति, ण उण मंजपजयणाए विगा जम्मज्जगमणाऽऽदएहिं
घोरपयंरुदरुदरुगदुक्खवाणं णिहवणमेगंनियमसंनियं
जेवेजा, एवेग मंजपजयणावियजे मुपहंते वि उ कायकेने
एकस्सय गोयमा ! गिरत्यगे भवेजा । महा० २ उ० ।

“ इमेण वा सुविरियनयनियमसत्तचर्यामेण ” इत्याशमार-
हितेन तपः कर्तव्यमात्रं । सूत्रं ७ श्रु० १ अ० । यस्मिन् प्रति-
त्ययेने निर्विकृताऽऽदिपरासमयंयमान तपो क्रीयते तत्तपोऽहं-
त्यास्ता इति । श्या० १ उ० । निर्विकृतिकाऽऽदिके तपसि, भा० ।
अध्विगस्य ध्ययमध्वे कृततपसो निनययम्, अथवा द्वादशावि-
नायुपधानालोचनायामध्यालोचनं यं यान समायाच्यतीति प्रश्ने,
उत्तरम्-समस्यादिदिनत्रयगतानां नायाच्यतीति । २० प्र० । सेन०
२ उ० । पक्षे परासमोहिणोपश्रम्यादिनपस्तु बह्वर्थाऽऽद्यार्थेषु
कदाचिह्नुमन्या महाकारणाऽऽदिना वा पक्षोपचामाऽऽदिदिने उ-
पयामाभ्याने पक्षोपचामाऽऽदि तपो सूत्रतो याति, किं वा यथाक-
थयमास तयतानन्तरं तत्तपः करणाऽऽदिना निष्ठांतायत इति प्रश्ने,
उत्तरम्-यिष्मत्यादिना तपोऽहं कृते तपोपचामाभ्याने द्विती-
यदिने द्वादशानमित्तं तत्तपः कायम्, समाप्ते च यथाज्ञानं विधे-
र्यामप्युपराण आह्वयथा सन्ति, महाकारणे तु तपोऽहं तपः
करणं महत्तराऽऽद्याकारणान्नर्जयतीति । १६७ प्र० । सेन० २
उ० । तपःप्रधानेपूजामनेषु विशानस्थानकाऽऽद्य ताः कर्तुं
शुद्ध्यति, न ये त प्रश्ने, उत्तरम्-तत्तपः प्रायः कर्तुं न युज्यती-
ति, १६८ प्र० । सेन० २ उ० । अथ पा० । यथाविज्ञय-
माणं कृतप्रश्नतदुत्तरं च । यथा चैवऽऽध्वनस्वाध्यायादिनेषु य-
त्तपः कृतं स्यात्ततो रोहिण्यालोचनाऽऽदिषु समाप्ते, न येति
प्रश्ने, उत्तरम्-समस्यादिदिनत्रयकृतं तत्तपः आलोचनायां न
गम्यते, रोहिण्यादि तथाविधमध्वज्जयति तु गम्यते, न तु
सर्वत्रेति । ७०० प्र० । सेन० ३ उ० । तयना निकाञ्चिक-
मणां कृतो भवति, न येति प्रश्ने, उत्तरम्-निकाञ्चिनामापि
कर्मणां तयना कृतो भवतीति ध्ये उत्तराध्वनतुत्रवृत्तादावु-
क्तमस्तीति । ४६ प्र० । सेन० ४ उ० ।

तत्र अ-देशा-व्यापृते, देशेना० ५ भाग २ गाथा ।

तत्र आचार-तप आचार-पु० । आचारजेन्द्र, तप आचारो द्वाद-
शाविधः । वक्तं च-“ आरमविहसि वि तपे, अतिनरवा-
हिने कुसलादहं । अगिगारे अणाजीवी, नायसो सो तवाऽऽवा-
रो ” ॥ १ ॥ इति । श्या० २ उ० ३ उ० ।

तत्र करण-तपःकरण-न० । तपसोऽनशनाऽऽदिबाह्याज्यन्तरभेद-
मिहस्य करणं कृतिस्त्वपःकरणम् । अनशनाऽऽदिबाह्याज्यन्तर-
भेदनिग्रहस्य तपसः कृतौ, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

तत्र गुण-तपःगुण-पु० । अनशनाऽऽदि, श्या० ६ उ० ।

तत्र ग-तर्ग-पु० । तकाराऽऽदिषुपञ्चके, रा० ।

तत्र गपविजति-तर्गप्रविभक्ति-न० । तकारयकारवकारध-
कारनकारइत्येवंप्रविभक्तिनामकेऽष्टादशो नाट्यापिधो, रा० ।

तत्र चरण-तपश्चरण-न० । तपोविधाने तपस्य कृते धूर्ति क-
रोति नाट्यायाम् । अहु० । संयमापुष्टे, सूत्रं १ श्रु० ५ अ०

१ उ० । तपश्चरणं ब्रह्मचर्याऽऽदि, तत्फलमप्युपचारात्तपश्चरण-
म् । स्वर्गसम्भवे भोगजाते, क्ता० १ भु० ६ म० ।

तवचरणचरित्राणिबद्ध-तपश्चरणचरितनिबद्ध-न० । विन्ये
नाट्यविधौ, रा० ।

तवचरणि[ण]-तपश्चरणिन्-त्रि० । तपस्विनि, " नाणादीन्
जीवइ, अहं सुदुमो अहं इमो मुणेयस्वो । साइज्जंतो एगं, वच्चइ
पसो तवचरणो ॥ १ ४ " स्या० ५ टा० ३ उ० ।

तवण-तपन-पुं० । तपतीति तपनः, रवौ, अनु० । पि० रुचक-
शिखरतले पूर्वस्यां दक्षिणस्यां च दिशि तृतीये कूटे, द्वी० ।

तवणधनु-तपनधनु-न० । पुं० । बुद्धे, रत्ना० ६ परि० ।

तवणिज्ज-तपनीय-न० । आरनसुवर्णे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।
त० । भ० । औ० । ज० । सुवर्णविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।
त० । औ० । स० । रा० । ज० । सु० प्र० । क्ता० । " तवणिज्ज-
बाधुयापत्थडे । " तपनीयमर्थः बालुकाः सिकताः, तासां प्रस्त-
टः प्रस्तारो यस्मिंस्तत्तथा । जी० ३ प्रति० ४ उ० । रा० । " त-
वणिज्जसंबूत्तगा । " तपनीयस्तपनीयमयो 'लंबूत्तगो' दास्मानमि-
मभागे प्राङ्गणे लम्बमानो मारुतविशेषो गोलकाऽऽकृतिर्येषां
तानि । जी० ३ प्रति० ४ उ० । रा० । " तवणिज्जामरणत्तलगाध-
राइअगुधगं । " कल्प० २ कण ।

तवणिज्जकूट-तपनीयकूट-पुं० । जम्बूद्वीपे रुचकपर्वतस्य द्वि-
तीयस्मिन् कूटे, स्या० ८ टा० ।

तवणियमणाणरुख-तपोनियमज्ञानरुद्ध-पुं० । जाववृक्षे, आ०
म० १ अ० १ खारु । (अर्थोदाहरणम् 'सुय' शब्दे वक्ष्यते)

तवणी-देशी-भक्षणयोग्ये, दे० ना० ५ वर्ग १ गाथा ।

तवतेण-तपःस्तेन-पुं० । कृपककृपकल्पे, कश्चित्केनचित् पृष्ठस्त्व-
मसौ कृपक इति । तदा न पूजाऽऽद्यर्थमाह-अहम् । अथवा च-
क्ति-साधव एव कृपकाः । अथवा-तूष्णीमास्ते । दश० ५ अ०
२ व० ।

तवधण-तपोधन-त्रि० । तप एव धनं यस्य सः । तपोधनवति,
उत्त० १८ अ० ।

तवप्पदिमा-तपःप्रतिमा-स्त्री० । तपसाऽऽस्तुलनायाम्, वृ० १
व० । ('जणकप्पय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १४६६ पृष्ठे पतस्व-
रूपम्)

तवप्पहाण-तपःप्रधान-त्रि० । तपसा प्रधाने उत्तमे, शेषमुनि-
जनापेक्षया, तपो वा प्रधानं यस्य तस्मिन्, क्ता० १ भु० १ अ० ।
नि० । रा० ।

तवधल-तपोधन-त्रि० । यद्नेकभवाजितमनेकदुःखकारणं नि-
काचितकर्मप्रणिं क्षपयति तस्मिन्, स्या० १० टा० ।

तवधलिय-तपोधलिक-पुं० । तपसा धलिकस्तपोधलिकः । त-
पसा धलिष्ठे, महताऽपि तपसा यो न क्लाम्यति, यत्र तत्र वा स्व-
ल्पे प्रयोजने तपः कतिपयमिति विचिन्त्य प्रातिसेवते । यदि
वा-पाठप्राप्तके तपसि वृत्ते चरति-समर्थोऽहमन्यत्रापि तपः
कर्तुं तदपि मे देहीति । तास्मन् तपोधालके मूलपर्याये, व्य०
[४०]

तवजावणा-तपोभावना-स्त्री० । प्रशस्तभावनाभेदे, वृ० १ उ० ।

तवमय-तपोमद-पुं० । तपःप्रधानो मदस्तपोमदः । मवस्थानने-
दे, स्या० १० टा० । स० ।

तवय-तवक-न० । सुकुमारिकाऽऽदितलनजाजने, विधा० १ भु०
३ म० ।

तवविणय-तपोविनय-पुं० । विनयभेदे, दश० ।

तपोविनयमाह-

अवणेइ तवेण तमं, अवणेइ अ सग्ग मोक्खमप्पाणं ।

तवविणयनिच्छियमई, तवोविणोओ हवइ तम्हा ॥ ८५ ॥

अपनयति तपसा तमोऽज्ञानम्, उपनयति च स्वर्गं मोक्षमा-
त्मानं जीवम्, तपोविनयनिश्चितमनिर्यस्मादेवंविधस्तपोविनी-
तो भवति तस्मादिति गाथाऽर्थः ॥ ८५ ॥ दश० ६ म० ।

तवसंजम-तपःसंयम-पुं० । तापयतीति तपस्तत्प्रधानः संयम-
स्तपःसंयमः । चारित्र्यसामायिके, विशेष० । तप अशानोदरता-
ऽऽदि तत्प्रधानः संयमस्तपःसंयमः । अशानोदरताऽऽदिप्रधाने
संयमे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

तवसंजमप्पहाण-तपःसंयमप्रधान-पुं० । तपः बाह्याभ्यन्तरं
द्वादशप्रकार, तथा संयमः सप्तदशभेदः । पञ्चाऽऽध्वर्वावरमणा-
ऽऽदिलक्षणः, ताभ्यां प्रधानास्तपःसंयमप्रधानाः । तपःसंयमा-
भ्यां प्रधाने, " तवसंजमप्पहाणा, गुणधारी जे वयंति सम्भा-
वं । " सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

तवसंजममुज्जय-तपःसंगमोद्भूत-पुं० । तपोऽनशनाऽऽदि संयम-
स्त्वप्रविधः, प्रकारोऽसाक्षिणिकः, तत्तत्तपःसंयमयोरुद्यतस्तपः-
संयमोद्यतः । तपःसंयमाभ्यामुद्यते, दश० ३ तख ।

तवसंजमरय-तपःसंयमरत-पुं० । जावसाधौ, औ० ।

तवसमाहि-तपःसमाधि-पुं० । तपसि बाह्याऽऽद्यन्तरभेदनिशे-
यथाशक्ति निरन्तरं प्रवृत्तस्तपःसमाधिस्तस्मिन्, प्रथ० १०
द्वार । दश० ।

तपःसमाधिमाह-

अवविहा खलु तवसमाही भवइ । तं जहा-नो इहलो-
गद्वयाए तवमहिद्धिज्जा, नो परल्लोगद्वयाए तवमहिद्धिज्जा,
नो कित्तिवन्नसइसिलोगद्वयाए तवमहिद्धिज्जा, नऽन्नत्थ
निज्जरद्वयाए तवमहिद्धिज्जा चट्ठत्थं पयं जवइ ।

जवइ अ इत्थं मिल्लोगो-

चतुर्विधः खलु तपःसमाधिर्भवति । तद्यद्येयुदाहरणोपन्या-
सायः । नेह श्लोकार्थमिहश्लोकनिमित्तं लब्ध्यादिवाऽङ्गुया त-
पोऽनशनाऽऽदिकल्पमधितिष्ठेत् कुर्याद्विनिर्गच्छत् । तथा न पर-
ल्लोकार्थं जन्मान्तरभोगनिमित्तं तपोऽधितिष्ठेत्तद्वत्त्वत् । एवं
न कीर्तिवर्णशब्दहलाद्याऽर्थमिति । सर्वदिग्ग्यापी साधुवादः की-
र्तिः । एकदिग्ग्यापी शर्णः । अर्द्धदिग्ग्यापी शब्दः । तत्त्वज्ञान
एव हलाद्या, नैतदर्थं तपोऽधितिष्ठेत् । अपि तु अन्यत्र निर्जराऽ-
र्थमिति न कर्मनिर्जराभेदां विहाय तपोऽधितिष्ठेत् । अकामः
सन् यथा कर्मनिर्जरेव फलं भवति तथाऽधितिष्ठेदित्यर्थः ।
चतुर्थं पदं जवति । भवति चात्र श्लोक इति पूर्ववत् ।

स चाश्रम-

विविद्गुणतवोरप य निबं, जवइ निरासपे निज्जरद्विए ।

तवसा धुणः पुराणपावगं, जुत्तो सया तवसमाहि ॥४॥

विधिधुणतपोरतो हि नित्यमनशनाऽऽद्यपेक्षयाऽनेकगुणं य-
त्तपस्तपस्तप एव सदा भवति, निराशो निःप्रत्याश इहलोकाऽऽ-
दिषु निजैरार्थिकः कर्मनिजैरार्थी, स एवंभूतस्तपसा विष्णु-
केन पुनर्न्ययनयति, पुराणपापं चिरन्तनं कर्म, सर्वं च न ब-
न्नात्येवं युक्तः सदा तपःसमाधासिति सूत्रार्थः । दश० ६
अ० ४ उ० ।

तवसामायारि (ण्)-तपःसामाचारिन-पुं० । पात्रिकाऽऽदिषु
तपःकर्म स्वयं करोति, परं च कारयति, भिक्षाचर्या स्वयमनु-
तिष्ठति, परं च तस्यां नियुक्ते, इति तपःसामाचारी । तस्मिन्,
प्रव० ६५ द्वार ।

तपःसामाचारीमाह-

पर्वस्वर्षे पोसहिषसं, कारेति तवे सयं करेति य वा ।

निजस्वायारियाएँ तदा, निज्जुजति परं सयं वा वि ॥

पात्रिके अर्द्धमासे सर्वोणि, पौषधिकेषु च अष्टम्यादिषु पर्वेषु
परं तपः कारयति, स्वयमपि च करोति, तथा भिक्षा-
चर्यायां परं नियुक्ते, प्रयोजनमपेक्ष्य स्वयमपि भिक्षाचर्या
गच्छति ।

सर्वस्मिं वारसविदे, निज्जुजइ परं सयं च उज्जुत्तो ।

गणसामाचारीए, गणं विसीयंत चोएति ॥

सर्वस्मिन् द्वादशविधे तपसि यथायोगं परं नियुक्ते, स्वयं सर्व-
त्र यथाशक्ति उज्जुत्तः । व्य० १० उ० ।

तवसिद्ध-तपःसिद्ध-पुं० । तपसा सिद्धे सिद्धभेदे, (आ० म०)

संप्रति तपसिद्धप्रतिपादनायमाह-

न किञ्चिम्मइ जो तवसा, सो तवसिद्धो ददप्पहारि व्व ।

सो कम्मक्खयसिद्धो, जो सर्वक्खोणकम्मसो ॥

न क्लाम्यति न क्लमं गच्छति यः सर्वस्तपसा बाह्याभ्यन्तरेण
स एवभूतस्तपःसिद्धः, अग्लानित्वाद् ददप्पहारिवदिति गा-
थाऽङ्कारार्थः । आ० म० १ अ० २ गगम ।

भावार्थः कथानकादवसेयः । तच्छेदम्-

" धियज्जानिरेको दुर्दान्तो, दुर्विनातः पुरे कचित् ।

स्थानाग्निःसारितो दुष्ट-और्यपल्लीं ज्जमन् ययौ ॥ १ ॥

चौरसेनापतिस्तेन च, पुत्रबुद्ध्या प्रपन्नवान् ।

मृते तस्मिन् स एवाऽनृत्, चौरसेनापतिस्तेनः ॥ २ ॥

ददप्रहारी नास्त्राऽभूत्, ददप्रहारकः स यत् ।

ससेनः सोऽन्यदाऽऽयासाद्, आभमेकं विष्णुगिठुम् ॥ ३ ॥

तत्रैको निःस्वविप्रोऽभू-विष्मरूपैः स मार्गितः ।

पाचित्वाऽकृतदुग्धाऽऽदि, परमाश्रमपाचयत् ॥ ४ ॥

स्वयं स्नानकृते सोऽगा-चचौर एकस्तु तदगृहे ।

प्रविष्टः पायसस्थालि-मण्डप्य जगाम सः ॥ ५ ॥

रुदन्ति क्रिमिरूपाण्या-क्यन् पितुः पायसं हृतम् ।

दध्रावे सोऽथ रोषेण, चौराणां निजघृक्षया ॥ ६ ॥

अनेकौस्तस्करास्तत्र, परिधेण जघान सः ।

चौरसेनापतिर्ग्राम-मध्येऽनृत्तेन स्त्रिंशत्तम् ॥ ७ ॥

इति कोऽप्येष मच्चौरान्, स्त्रिंशमाकृष्य घातितः ।

तत्रागादभरे धेनु-स्त्रिंशमहस्य तं द्विजम् ॥ ८ ॥

तद्वाहणी तमूचेऽथ, किं कृतं निष्कृप । खया । ।

साऽपि व्यापादिता तेन, तदूर्जोऽपि चिन्धा कृतः ॥ ६ ॥

प्रस्फुरन्तं तमालोक्य, कुरुणाऽस्याभवत्तदा ।

हा हा चक्रे मया पापं, का भविष्यति मे मतिः । ॥ १० ॥

हिम्नरूपायथोचुस्तं, पापास्मानपि मारय ।

पिप्पोरनाशतो प्रावी, मृत्युर्दोरिष्यतोऽपि नः ॥ ११ ॥

तदाकर्ण्य विशेषेण, स निर्वैदं परं गतः ।

इतः पापात्कथं मुक्तिः, स्यान्मे साधूनथैकत ॥ १२ ॥

दृष्टास्ते धर्ममाचक्षुः, सर्वपापापहारकम् ।

प्रतिबुद्धः परिश्रज्य, जगृहे कान्त्यनिग्रहम् ॥ १३ ॥

यावत्कर्म स्मरत्येत-सावज्जोऽयं मया न च ।

हील्यमानो हन्यमान-स्तत्रैव विजहार सः ॥ १४ ॥

तत्कृतानुपसर्गाधौ-धिमेटे स्वकृतं स्मरन् ।

दृढप्रहारी भूत्वा स, कर्मशस्त्रमपि प्रति ॥ १५ ॥

बभूविर्मासैस्तपःशस्त्रै-स्तत्कर्मोन्मूल्य सर्वथा ।

उत्पाद्य केवलज्ञानं, तपःसिद्धो बभूव सः ॥ १६ ॥ आ० क० ।

तवसूर-तपःसूर-पुं० । तपोधीरे, स्थल० ४ उ० ३ उ० । " तव-
सुरा अणगारा । " संथा० ।

तवसोसिय-तपःशोधित-त्रि० । तपसा शोषमुपगते, व्य० २ उ० ।

तवस्सि [ण्]-तपस्विन्-पुं० । त्रि० । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी ।

तपः संयमतपस्तस्मिन् विद्यमाने, व्य० १ उ० । तपोऽस्यास्ती-

ति तपस्वी, तपो विदुष्टाधिकृष्टरूपं विद्यते येषां ते तपस्विनः ।

प्रव० ६६ द्वार । विदुष्टमष्टमप्रकृतं तपो विद्यते येषां ते तप-

स्विनः । प्रव० १४८ द्वार । ध० नि० च० । विदुष्टाऽऽदितपश्चरण-

कारिषु, प्रव० ४ द्वार । कृपके, म० ८ श० ८ उ० । वृ० । स्या० ।

मानकृपकाऽऽदिषु, आ० क० । स्या० । चतुर्थतत्काऽऽदिकारिणि,

प्रश्न० ३ सम्ब० द्वार । प्रशस्ततपोयुक्ते, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार ।

अनशनाऽऽदितपोविचित्रयुक्तेषु सामान्यसाधुषु, ज्ञा० १ शु० ८

अ० । साधौ, सूत्र० १ शु० २ अ० १ उ० । उक्त० । द्वीपादेहे,

वृ० १ उ० । अष्टमाऽऽदिकृपके, त० ७५ श० ७ उ० । निष्टसर्वेहे,

सूत्र० १ शु० २ अ० १ उ० । प्रशस्यतपोऽन्विते भिक्षौ, उक्त० २

अ० । जिनेन्द्रिये, औ० । तपो बाह्याऽऽभ्यन्तरकर्मन्धनदहनजब-

लनकल्पमनवरतशुभधानलक्षणमस्ति यस्य स तपस्वी । स्या०

२ उ० ४ उ० ।

तवायार-तपश्चाचार-पुं० । द्वादशविधतपोविशेषास्तुष्टिते (स०

१ अङ्क) आचारभेदे, " वारसविहम्मि वि तवे, सविंभतरवा-

हिरे कुसलादिदे । अगिलापे अणाजीवी, नायव्वो सो तवायारो

॥ १ ॥ " ध० २ अधि० । तपश्चाचारस्तु द्वादशविधः, बाह्या-

ज्यन्तरतपःषट्कयनेदात् । तत्र " अमशनमूनोदरता, वृत्तेः स-

क्षेपणं रमन्त्यागः । कायक्लेशः संक्षी-नतेति बाह्यं तपः प्रोक्तम्

॥ १ ॥ " ध० १ अधि० ।

इथाणि तवायारो भण्ति-

दुविधं तवपरुवणया, मंठाणाऽऽरोचना तमकरेते ।

सर्वत्र होति द्वादशो, (मं)द्वीणविणयऽ(स)ज्जाय मोक्षुणं ४१

वारसविधम्मि वि तवे, सविंभतरवाहिरे कुसलादिदे ।

अगिलापे अणाजीवी, नायव्वो सो तवायारो ॥ ४२ ॥

दुविहतवे सि-याहिरो, अविंभतरो य । बादिरो उविहो-अ-

णसण, मोमोयारिया, भिक्षापरिसंवाणं, रसपरिचवाओ,

संस्कारकवैष्टलिकाया प्रदण्णे, निक्षेपे च प्रत्येकं दण्ड इव स-
प्ततङ्काकं, तथापि षण्ण्डक इवाऽऽद्येषु त्रिषु भङ्गकेषु पञ्चाननु-
पुर्णा यथोत्तर तपः कालविशेषतः प्रत्येकं दण्डास्तः, उत्तरेषु
त्रिषु भङ्गकेषु प्रत्येकं रात्रिद्विषण्डकं, सप्तमे तु नष्टे शुक्लः ।
(निष्ठिविषया इति) निष्ठिविषयाऽऽद्यैः । इह माधयो द्विधा-गच्छगताः,
गच्छान्तर्गताश्च । नत्र ये गच्छनिर्गतास्ते नियमादनिष्ठिवकाः, औ-
पम्राहकमल्लकऽऽद्युपकरणासंभवात् । गच्छगता अपि ये वि-
धिना निष्ठिविषयिनः, ते अनिष्ठिवका एव, न प्रायश्चित्तविषयाः ।
आर्थाधना सत्त्वमल्लके निष्ठिविषये दण्डक इव सप्तमल्लक, दण्डक
इयैव खाऽऽद्येषु प्रत्येकं मधुमानः, उत्तरेषु त्रिषु प्रत्येकं रात्रि-
द्विषण्डक, सप्तममल्लकानि न स्थितिष्ठिवका एव, विधिना नि-
ष्ठिविषयाः । उपारतनेष्वापि च त्रिषु भङ्गेषु यदि तूर्मा निष्ठिविष-
यि नदा मामलद्युः । यच्च निष्ठिविषये प्राणिनां परिनापनाऽऽद्युप-
जायते, नाश्रयः च तस्य प्रायश्चित्तम् । आदिशब्दान्करद्वय-
नपारप्रहः कण्डूयनेऽपि हि दण्डक इव सप्तमल्लक, तथैव च
प्रायश्चित्तविधिः । तथा यस्मादऽऽदिकमातपात् क्षायां, जायाया
वा आतपे सकामयत् न प्रायुपेक्षते, न प्रमाजयनीत्यादयः पू-
र्यन्तस्तस्य भङ्गाः । पूर्यन्त इव याऽऽद्येषु पदेषु भङ्गकेषु प्रायश्चित्त-

विधिः, सप्तमे तु भङ्गं गुरुः । (यकिष्ठेत्यादि) मार्गे वज्रं मस्थ-
पिरुतात् स्थगिरुधे, स्थगिरुतात् अस्थगिरुले, तथा कृष्णतृमा-
त् प्रदेशात् नीलतृमा, नीलतृमेर्षो कृष्णतृमप्रदेशे । एवं शेषवर्ण-
ेष्वपि प्रत्येकं योजनीयम् । अथ अश्वनां ग्रामे ग्रामप्रवेशे, ग्रा-
माद्या अश्वनि संक्रामन् पादौ न प्रत्युपेत्यते, न प्रमाजयतो-
न्यादयो दशरुक् इव प्रत्येकं सप्तजङ्गाः, षट्षु भङ्गकेषु प्रायश्चि-
त्तविधानं, सप्तजङ्गकं तु गुरुः ।

सम्प्रति साधवमपेक्ष्यमाणोऽर्द्धमापि प्रायश्चित्तमत्रैव विषये
प्रतिपादयति-

एषि अश्वपरं, निरंतरं अतिचोरेज्ज तिकुत्तो ।

निष्कारणमगिलाणे, पंच स राहदिया जेदो ॥ १२८ ॥

एतेषामनन्तरोदितानां रात्रिन्विषयश्चक्रप्रयश्चित्तविषयाणां ज्ञा-
नानामन्यतरत् स्थानमगलानो निष्कारणं चो निरन्तरमतिच-
रेत् त्रिःकृत्वस्त्रीन् वारान् तदा तत्पर्यायस्य उद्देशः क्रियते, प-
ञ्चरात्रिन्विधानि । उपलक्षणमेतत्-येष्वनन्तरोदितेषु स्थानेषु
मासलघुकानि प्रायश्चित्तान्युक्तानि, तेषामन्यतरस्थानमगलानो
निष्कारणं यदि निरन्तरं त्रीन् वारानतिचरति, तदा तत्पर्याय-
स्य उद्देशो मासिक इति दृष्टव्यम् ।

सम्प्रति मासिकानि प्रायश्चित्तानि विनणिपुराह-

हरियाले द्विगुलप, मणोसिला अजणे य लोणे य ।

मीसगपुढविकाए, जह उदउझे तदा मामो ॥ १२९ ॥

यथा उदकादे तथेति ध्वनादेवमत्र प्रतिपत्तव्यम्-यथा
उदकादे उदकप्रकृते करे मात्रके वा भिक्षां गृह्णतः प्राय-
श्चित्तं लघुमासः, तथा हरितालद्विगुलकमनःशिलाः प्रती-
ताः । अज्जनं सौवीराज्जनाऽऽदि, स्वर्णं समुद्राऽऽदि, एते
सचित्तपृथिवीकायभेदाः । उपलक्षणमेतत्-तेन गुरुपृथिव्युपग-
रुक्वर्णिकासेटकासौवीराष्ट्रक्यादयोऽपि सचित्तपृथिवीकाय-
भेदाः प्रतिपत्तव्याः । तथा मिश्रकः सचित्ताऽऽचक्ररूपः
कर्ममाऽऽदिहरितालाऽऽदिर्वा पृथिवीकायः, एतेष्वपि । कि-
मुक्तं भवति ?-एतैरपि प्रत्येकं प्रकृते करे मात्रके वा भिक्षा-
माददानस्य लघुमासः । एतत्पुनः सम्प्रदायाद्वसातव्यम्-
सचित्तमिश्रपृथिवीरजोगुणिते सचित्तमिश्रोदकस्निग्धे वा करे
मात्रके वा भिक्षामुपाददानस्य पञ्च रात्रिन्विधानि । उक्तं च-
"सप्तणिके ससरक्खे पणगमिंत ।" तथा वनस्पतिकार्यो
द्विविधः-परीतोऽनन्तकार्यश्च । एकैकस्य त्रयो भेदाः-पिष्टं,
कुक्कुत्ता, उत्कृष्टितश्च । पिष्टं, कुक्कुत्ताश्च प्रतीताः । उत्कृष्टित-
श्चिञ्चनकाऽऽदिः । तत्र त्रिविधैरापि सचित्तमिश्रपरीतवनस्प-
तिकार्यैः संसृष्टे करे मात्रके वा भिक्षां गृह्णतः वा लघुमासः ।
अनन्तसचित्तमिश्रवनस्पतिकार्यैस्त्रिविधैरपि संसृष्टे गुरुमासः,
पुरःकर्मणि पश्चात्कर्मणि च केचिदाहुर्लघुमास इति, परे च-
त्वारो लघव इति । उक्तं च कल्पचूर्णौ-"पुरकम्मपञ्चकम्मोहि
चललहु ।" इति ॥ १२९ ॥

सज्जायस्म अकरणे, काउस्सग्गे तहा अपकिलेहा ।

पोसहियतवे य तहा, अवंदणे चेइयाणं च ॥ १३० ॥

स्वाध्यायस्य वाचनाऽऽद्वैकरणे, सामान्यतो मासनिष्पन्नं
प्रायश्चित्तमिति योगः । अत्रैवं भावना-सूत्रपौरुषी न करोति
मासलघु । हे सूत्रपौरुष्यावकुर्वतो द्वौ लघुमासौ । निरु-
णां सूत्रपौरुषीणामकरणे त्रयो लघुमासाः । चतसृणामपि
५५३

सूत्रपौरुषीणामकरणे चतुर्मासलघु । (काउस्सग्गे इति) अकरणे
इति अत्राप्यनुवर्तते, आवश्यक इतिषत् कारयोऽसर्गस्य सूत्र
सप्तमी, षष्ठीसप्तम्योरर्थे प्रत्ययेदात् (?) । अकरणे सामान्यतो
मासनिष्पन्नं प्रायश्चित्तमिति सर्वत्रापि योजनीयम् । भावना
त्वत्रापीयम्-आवश्यकं एकं कारयोऽसर्गं न करोति मासलघु ।
द्वौ न करोति द्विमासलघु । त्रीन् कारयोऽसर्गान् न करोति त्रिमा-
सलघु । सकलमेवाऽऽवश्यकं न करोति, प्रावरणप्राप्तो वा
वन्दनार्हान् आवश्यकं न ददाति, दौषैरुपेतानि वा वदात्त
प्रायश्चित्तं मासलघु । नवरं यत्र माया तत्र मासगुरु । तथा-(अप-
किलेहा इति) विभक्तेरत्र लोपः प्राकृतत्वात् । अप्रत्युपेक्षायाः,
अकरणे सामर्थ्यादवसीयते । तत्रोपाधिविधा-औघिकः, औप-
धिकश्च । औघिकस्त्रिधा-जघन्यो, मध्यमः, उत्कृष्टश्च । तत्र
जघन्यश्चतुर्धा । तद्यथा-मुखपोसिका, पात्रकेसरिका, गोच्छ-
गो, पात्रस्थापनं च । उक्तं च-"मुदपोली, पायकेसारीया, गोच्छ-
गो, पायट्टवण च । एस चउविहो जहजो" इति । मध्यमः षड्विधः,
तद्यथा-पटलानि, रजस्त्राणं, पात्रबन्ध, चोलपट्ट, मात्रकं,
रजोहरणं च । आह च-"पटलाई रयत्ताण, पत्ताबंधो य
चोलपट्टो य । मत्तग रयदरणं धि य, मज्झमगो उविहो
नेओ" ॥ १ ॥ उत्कृष्टश्चतुर्विधः, तद्यथा-पतद्ग्रहस्त्रयः कल्पाः ।
उक्तं च-"उळोसो चउविहो, पारिगहो तिन्नि पच्छागा" इति ।
आर्थिकाणामप्युपधिरौघिकास्त्रिविधः, तद्यथा-जघन्यो,
मध्यमः, उत्कृष्टश्च । तत्र जघन्यश्चतुर्विधो मुखपोसिकाऽऽदिरूपः
प्रागुक्तः । मध्यमस्त्रयोदशविधः । तद्यथा-पात्रबन्धः १ रजोहर-
णं २ पटलानि ३ रजस्त्राणं ४ मात्रकं ५ कमठकः ६ अल-
प्रहान्तकः ७ पोडः ८ अर्द्धोदकः ९ वल्लनिका १० कम्बुकः ११
अधककी १२ वैककी १३ ।

उक्तं च--

"पत्ताबंधाईया, अउरो ते चेव पुव्वनिहिट्ठा ।

मत्तो य कमठक वा, तह ओग्गहणुणग चेव ॥ १ ॥

पट्टो अजोह चिचय, वल्लणिय तह कंज्जे य ओगच्छी ।

वेगच्छी नेरममा, अज्जाणं दोइ नायत्ता ॥ २ ॥"

उत्कृष्टाऽष्टविधः, तद्यथा-पतद्ग्रहस्त्रयः कल्पाः, अभ्यन्तर्निधस-
नी, बाह्यनिधसनी, संधारी, रुक्थकरणी च । "उळोसो अट्ट-
विहो, अउरो ते चेव पुव्वनिहिट्ठा जे साहूणं, अन्ने य इमे चउरो-
अज्जितरमियंसणी, बाहानयंसणी, संधारी, रुक्थकरणी य" इति ।
औपग्राहिकोऽपि साधूनामार्यिकाणां च त्रिविधः । तद्यथा-जघ-
न्यो, मध्यमः, उत्कृष्टश्च । तत्र पीठनिधया-दण्डकप्रमार्जनी-रु-
गतकपिप्लवकसूचीनस्त्रदैनिकाऽऽदिर्जघन्यः, मध्यमो दशरु-
कपञ्चकोधारप्रस्त्रवण्लेलमल्लकाऽऽदिरूप आर्थिकाणामधि-
को वारकाः, उत्कृष्टोऽङ्काः संस्तारक एकाङ्गिक इतरो वा,
द्वितीयपदे पुस्तकपञ्चक, फलक च । "अक्खा संधारो वा, वु-
विहो एणांगओ च इयरो वा । विइयपयं पोत्थपणगं, फल्लगे तह
होइ उळोसो ॥ १ ॥" तत्रोत्कृष्टमुपधि यदि यथाकालं न प्रत्यु-
पेक्षते चतुर्मासलघु, मध्यम यदि न प्रत्युपेक्षते तदा मास-
गुरु । जघन्यं न प्रत्युपेक्षते पञ्चरात्रिन्विधानि, दोषैः प्रत्युपेक्षते
मासलघु । (पोसहियतव य तहा इति) पोषं दधानीति पोष-
धम्-अष्टमीपातिकाऽऽदि । पोषधे भव पोषधिक, तच्च तत् त-
पञ्च पोषधिकतपः, तस्मिन्, क्रियमाणे इति सामर्थ्याद्वस्यते ।
सामान्यतो मासनिष्पन्नं प्रायश्चित्तमिति योजना । तद्यथा-अ-
ष्टम्यां चतुर्थं न करोति मासलघु, पातके चतुर्थं न करोति

तवारिह

मासगुरु, चतुर्मासके अष्टमाकरणे चतुर्मासलघु, सांवत्सरिके अष्टमे न करोति चतुर्मासगुरु । तथा एतेष्वेवाष्टमीपाक्षिकाऽऽदिषु चैत्यानां जिनविम्बानां, चशब्दाद् ये अन्यस्यां वसन्ती सुसाधवस्तेषामप्यवन्दने मासलघु । तथा ये चैत्यमवधनस्थिता वैकालिक कालं प्रतिक्रम्य अकृते आवश्यके प्रभाते च कृते आवश्यके यदि चैत्यानि न वन्दन्ते, तेषामपि मासलघु । उक्तं चास्यैव व्यवहारस्य शृणो-“ पणसु चैव अष्टमिमादीसु चेद्यां साहुणो साहुणी वा जहन्नाप बसहीण ठिया, ने न वंदन्ति मासलघु । जह चेद्यधरे ठिया येयालिक काल पक्रिकता अकए आवस्सए गोसे य कए आवस्सए चेद्य न वदति मासलघु । ” इति ।

साम्प्रतिमेनामेव गार्थां व्याचिख्यासुः प्रथमतो “ सज्जाय-
स्स अकरणे ” इत्येतद् व्याख्यानयति-

सुत्तत्थपोरिपीणं, अकरणे मासो उ होइ गुरुलघुगो ।

चाउकालं पोरिसि-उवायणं वस्म चउल्लुगा ॥१३१॥

सूत्रार्थपौरुष्योः-सूत्रपौरुष्याः, अर्थपौरुष्या इत्यर्थः । अकरणे यथाकर्म गुरुमासो, लघुमासः । अर्थपौरुषी हि प्रकाऽऽदिषु विवि-
ष्टानामप्येका सूत्रायता च । सूत्रपौरुषी त्वजिनवदीक्षितेनाऽपि जडमतिनाऽपि च यथाशक्ति अवश्यं कर्तव्या । सूत्रामावे सर्वस्याप्यभावात्तः सूत्रपौरुष्या अकरणे मासगुरु । अर्थपौरु-
ष्या अकरणे मासलघु । द्वयोः सूत्रपौरुष्योरकरणे द्वौ लघु-
मासौ । तिसृणां पौरुष्याणामकरणे त्रयो लघुमासा इति सा-
मर्थ्यात्प्रतिपत्तव्यम् । (चाउकालमिति याहि) चतुःकालं
दिवाराजितप्रथमचरमप्रहरणेषु चतुर्षु कालेषु सूत्रपौरुषी-
रवपानयतो भ्रंशयतोऽकुर्वत इत्यर्थः । चतुर्षु लघुकाश्चत्वारो
लघुमासाः ।

सम्प्रति ‘ काउस्सगो ’ इति व्याख्यानयति-

जइ उस्सगो न कुणइ, तइमासा निससाए निवसे य ।

मव्वं चेवावस्सं, न कुणइ तहियं चउल्लुं ति ॥१३२॥

आवश्यकं प्रभाते वैकालिके वा यावतः कायोत्सर्गांश्च करोति
तावन्तो मासास्तस्य प्रायश्चित्तम् । एकं चेन्न करोति, एको
लघुमासः । द्वौ न करोति द्वौ लघुमासौ । त्रीन् करोति
त्रयो लघुमासाः । तथा निषण्ण उपविष्टो, निषण्णः पतितः, सुप्त
इत्यर्थः । चशब्दात् प्रावरणप्रावृत्तो वा यथावश्यकं करोति
तदा सर्वत्र मासलघु । यदि पुनः सर्वमेवाऽऽवश्यकं न करोति
तदा चतुर्लघु-चत्वारो लघुमासाः प्रायश्चित्तम् ।

अधुना “ अर्पाडलेहाइ ति ” इति व्याचष्टे-

चाउम्मासुक्कामे, मासे मज्जे य पंच उ जहन्ने ।

उवाहिस्स अपेहाए, एसा खलु होइ आरुणणा ॥१३३॥

सकृदे वृत्तस्य प्रागुक्तस्वरूपस्य उपधेरपेक्षायां प्रत्युपेक्षायां
चत्वारो लघुमासाः । मध्ये मध्यमस्योपधेरप्रत्युपेक्षायां लघुमा-
सः । जघन्थे जघम्यस्य पञ्चरात्रिदिवानि । एषा खलु भवति
आरोपणा प्रायश्चित्तं प्रत्युपेक्षायामिति ।

सम्प्रति “ पोसहिंयतवे य ” इति व्याख्यानयति-

चउल्लुऽट्टमकरणे, अट्टमिपक्खचउमासवरिसे य ।

लहु गुरु लहुगा गुरुगा, अवन्दणे चेइ-साहुणं ॥१३४॥

अत्र यथासंख्येन पदयोजना । सा चैवम्-अष्टम्यां चतुर्थस्याऽ-

करणे मासलघु । पक्षे पाक्षिके चतुर्थस्याऽकरणे मासगुरु ।
चतुर्मासे अष्टमस्याऽकरणे चत्वारो लघुमासाः । सांवत्सरि-
के षष्ठस्याऽकरणे चत्वारो गुरुमासाः । तथा एतेषु चाऽष्टम्या-
दिषु दिवसेषु चैत्यानाम्, अन्यवसतिगतस्तु साधूनां वाऽवन्दने
प्रत्येकं मासलघु ।

सम्प्रति हाद्यवायंमत्रैव देहाहिं प्रायश्चित्तमाह-

एतेमु तिठाणेसुं, निक्खू जो वट्टप् पमाण ।

सो मासियं ति लग्गइ, उग्घायं वा अणुग्घायं ॥१३५॥

एतेष्वनन्तरोदितेषु स्थानेषु (तिष्ठि) त्रीन् बारान् यो भिक्षुः
प्रभातेन वसन्ते, प्रभातेनैषां स्थानानामन्यतरत् त्रीन् बारान् अ-
तिचरति, स मासिकं सामान्यतो मासनिष्पन्न देहमुद्धानं लघु,
अनुद्धानं गुरुकं लगाने प्राप्नोति । यत्र यावन्तो मासा लघवो
गुरुवा वा तपः प्रायश्चित्तं, तत्र तावन्तो मासा लघवो गुरुवा वा
क्षेद इति यावत् ।

सम्प्रति शेषाणि यानि चातुर्मासिकानि षाण्मासिकानि वा

प्रायश्चित्तानि, ये या भण्तिता- क्षेदाः, यानि च मूला-

नयस्थितपाराञ्चित्तानि, तदेतत्सर्वमेकगायथा

विवक्षुराह-

छकाए चउसु

परित्त लहुगा य गुरुग साहारे ।

संघट्टणपरित

निवायणे मूसं ॥१३६॥

पट्टायाः पूर्वा

प्रायश्चित्तः । तेषां मध्ये

चतुर्षु पृथिव्य-

शान्तलघुकाः प्रायश्चित्तं,

परित्ते प्रत्ये-

धुकाः, साधारे अनन्त-

वनस्पतिक-

गुरुकाः । तथा द्वीप्त्रिधाऽऽ-

दीनां संघ-

योगं लघुका गुरुकाश्च प्राय-

श्चित्तम् ।

मूलम् । इयमत्र भावना-पृथि-

वाकायं

परितापयति मासगुरु, अप-

छावयति

पयतीत्यर्थः; चतुर्लघु । एवमपका-

ये तेजस्क

प्रत्येकवनस्पतिकार्ये च द्रष्टव्यम् ।

उक्तं च-“

म चउसू, तइ य परित्तमिं होति वण-

काए । लहु

। चउल्लु, संघट्टणपरितावणुहणणे ॥१॥ ”

एतत्प्रायश्चित्तं तस्मिन् दिवसे संघट्टनाऽऽदिकरणे; यदि पुन-

द्वौ द्वौ दिवसौ पृथिव्यादीन् संघट्टयति तदा मासगुरु, परि-

तापयति चतुर्लघु, जोविताद् व्यपरोपयति चतुर्गुरुकं, त्रीन्

दिवसान् निरन्तरं पृथिव्यादि संघट्टयति चतुर्लघु, परितापयति

चतुर्गुरु, अपछावयति षड्लघु, निरन्तरं परितापने षड्लघु,

अपछावणे षड्लघु, पञ्चदिवसाभिरन्तरं पृथिव्यादीनां संघट्टने

षड्लघु, परितापने षड्लघु, अपछावणे मासिकच्छेदः । षड्दिव-

साभिरन्तरं संघट्टने षड्लघु, परितापने मासिकच्छेदः, अपछाव-

णे चतुर्मासिकच्छेदः । सप्तदिवसाभिरन्तरं पृथिव्यादीनां संघट्टने

मासिकच्छेदः । अपछावणे षाण्मासिकः । अष्टौ दिवसाभिर-

न्तरं पृथिव्यादीनां संघट्टने चातुर्मासिकच्छेदः । परितापने

षाण्मासिकः । अपछावणे मूलम् । उक्तं च-“ दोहि दिवसेहि

मासगुरुण आदवेत्ता चउगुणं गतिं जाण अछहि संघट्टय-

ति । ” अनन्तवनस्पतिकार्यिकं संघट्टयति मासगुरु । परिताप-

यति चतुर्गुरु । अपछावयति चतुर्गुरु । द्विदिवसाऽऽदिनिरन्तर-

संघट्टनाऽऽदिपुत्तरोत्तरैकैकस्थाने वृत्तिः, ततः सप्तमिदिवसैर्मू-

लम् । द्वीप्त्रिध संघट्टयति चतुर्लघु, परितापयति चतुर्गुरु, अ-

पडावयति षड्विधं । अत्र द्वाविधिवत्सं निरन्तरं संघट्टनाऽऽदि-
षु परभिर्दिवसैर्मूलम् । त्रीन्द्रियं संघट्टयति चतुर्गुरु, परिता-
पयति षड्विधं, अपडावयति षड्विधं । अत्र पञ्चनिर्दिवसैर्मू-
लम् । चतुरिन्द्रियं संघट्टयति षड्विधं, परितापयति षड्विधं,
अपडावयति मासिकच्छेदः । अत्र चतुर्भिर्दिवसैर्मूलम् । चतुरि-
न्द्रियं संघट्टयति षड्विधं, परितापयति षड्विधं, अपडावयति
मासिकच्छेदः । अत्र चतुर्भिर्दिवसैर्मूलम् । पञ्चेन्द्रियं संघट्टयति
षड्विधं, परितापयति षड्विधं, अपडावयति मूलम् । अत्र द्वयोर्दिव-
सयोरन्तर्विधाय, त्रिषु दिवसेषु पाराञ्चितमिति । ६५० १ उ० ।

तपोऽर्हमभिधीयते-

निर्व्याणं पुरिमद्वे-गभक्तपार्यविलं चऽणागादे ।

पुरिमाई स्वपणं, आगादे एवमस्थे वि ॥ ३३ ॥

इह तपोऽर्हप्रायश्चित्ते ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोऽर्थाऽऽचारपञ्चकहा-
तानिचारकमात्रोच्यते, तत्राऽऽद्यो ज्ञानाऽऽचारस्यातिचारं ज्ञाना-
चारातिचारः, सोऽष्टविधः । तद्यथा-अकास्त्रे स्वाध्यायकरणं कासा-
तिचारः १ । श्रुतमधिजिज्ञासोर्जातिमदाश्लेषेण गुरुषु, विनयो वन्द-
नाऽऽदिपचारः, तस्याप्रयोजनं, हर्तुं वा विनयानिचारः २ । श्रुते
गुरौ वा बहुमानो दातुः प्रतिबन्धविशेषः, तस्याऽऽकरणं बहुमानानि-
चारः ३ । उपधानमाचामाश्लाऽऽदितप्सा योगविधानं, तस्याऽऽकर-
णमुपधानातिचारः ४ । यत्पार्श्वे श्रुतमधीतं तं निहनेऽपलपति अ-
न्य वा युगप्रधानमात्मनोऽध्यापकं निर्दिशति, स्वयं वाऽधीत-
मित्याचष्टे, एव निहवनाभिधानातिचारः ५ । व्यज्यते अर्थो-
ऽनेनेति व्यञ्जनमागमसूत्रं, तन्मात्राङ्गरविस्तृभिरुनमतिरिक्त
वा करोति, संस्कृतं वा विधत्ते, पर्यायैर्वा विदधाति । यथा-"ध-
म्मो मंगलमुक्खिटुं" इत्यादिस्थाने-"पुणं कल्लणमुक्खोमं, दया
सवर्णजिज्जराति" व्यञ्जनातिचारः ६ । आगमपदार्थस्यान्यथापरि-
कल्पनमर्थातिचारः । यथा आचारसूत्रेऽवन्त्यध्यायनमध्ये "आचं-
ती केआ होंसि विप्परासुसंतीति ।" यावन्तः केचित्
लोकैऽस्मिन् पापविमल्लोके विपरासुसंतीति प्रस्तुतेऽर्थेऽर्थोऽर्थः
परिकल्पयन्-"आवति होइ देसां, तथ च अरहट्टकुवजा केया ।
घटिमासपमिहियाहिं, तं लोगो विप्परासुसइ ।" ७ । यत्र च
सूत्रार्थो द्वावपि विनश्येत्, न तदुजयानिचारो यथा-

"धम्मो मंगलमुक्खिटो, अहिंसा गिरिमत्थए ।

देवा वि तं नममंति, जस्स धम्मे सया मती ॥१॥

आहागमेसु रघंति, कट्टेसु रहकारओ ।

रसो भस्ससिणो जत्थ, गदभो जत्थ दीसइ ॥ २ ॥"

अयं च महीयाननिचारो, यतः सूत्रार्थोभयनाशे मोक्षाज्ञात्रः, त-
त्त्वभावे दीक्षावैयर्थ्यमिति । एव चाष्टविधोऽपि ज्ञानाचारातिचारो
द्विधा-त्रोद्यतो, विजागमश्च । तत्र विभागत उद्देशकावयमभुत-
स्कन्धाङ्गेषु विषये प्रमादितः प्रमादपरस्य कालातिक्रमणाऽऽदि-
ध्वस्तु ज्ञानाऽऽचारातिचारेषु जातेषु क्रमशः क्रमेण तपो निर्विकृ-
तिकं, पुरिमार्द्धकजके आचाम्लं च, अनागादे दशवैकालिकाऽऽ-
दिकं श्रुते उद्देशकातिचारे, अकालपात्राऽऽदिके निर्विकृतिकम्, अ-
ध्यायनानिचारे पुरिमार्द्धम्, श्रुतस्कन्धानिचारे एकमकम्, अज्ञा-
तिचारे आचाम्लमित्यर्थः । आगादे उत्तराध्ययनमगवत्यादि-
के श्रुते, एतेषुतिचारस्थानेषु पुरिमार्द्धाऽऽदि कृपणान्तमेव तपो
भवति, एतद्विभागतः प्रायश्चित्तमूलम् । जीत० । (एतच्च 'अ-
ह्यार' शब्दे प्रथमजागे ८ पृष्ठेऽपि व्याख्यातम्)

छेयाइमसइओ, मिउणो परिपयगवियस्सऽवि य ।

छेयाइयाणं वि तवो, जीएण गणाहिबड्ढो य ॥ ५६ ॥

यच्छेदं न भदधाति, भणति च वनपर्याये दिनपञ्चकाऽऽदौ त्रिषे-
किं मर्शयि छिन्नं, सम्पूर्णकर्णनासिकाऽऽद्यवयव एव तावद्ब्रह्म-
स्मि, तस्य छेदाऽऽद्यभक्षणपरस्य (मिउणो स्त) यश्चिन्नमाने
व्रतपर्याये न सतप्यते, यथा-कष्टं मम पर्यायश्छिन्न इति । य-
द्वा-अन्येषां लघूनामप्यहमति लघूयान् जात इति तस्य मृशोः,
यश्च पर्यायगर्वितो दीर्घपर्यायत्वान् छिन्नेऽपि पर्याये अन्येऽन्यो-
ऽर्थाधिकपर्याय एव; न न्यूनं पर्याये, न च पर्यायच्छेदाद् वि-
भेति, तस्य पर्यायगर्वितस्य । अपि चेति समुच्चये । एतेषा-
मुद्दिष्टानां छेदमापन्नानामपि, आदिशब्दान्मूलानवस्थाप्यपा-
राञ्चिकान्यथापपन्नानां, तथा गणाधिपनेगचार्यस्य, चशब्दा-
त्कुलगणसंघाधिपानां च, जीतेन जीतव्यवहारमतेन, तप एव
दीयते । अत्राऽऽद-दीयतां नाम छेदाऽऽद्यभक्षालुप्रभृतीनां छेदा-
ऽऽद्यापत्तावपि तपः, आचार्याऽऽदीनां तु कथमिति ? अत्रोच्यते-
अनेकविधाः शिष्याः परिणामकापरिणामकाः, अनिपरिणामकाः,
शैक्षा उच्छृङ्खलाश्चेति । तत्रोत्सर्गे उत्सर्गपवादे चापवादं य-
था प्रणिने ये अदधत्याचरन्ति च ते परिणामकाः, ये पुनरुत्स-
र्गमेव अदधत्याचरन्ति, अपवादं तु न अदधति, नाचरन्ति वा,
तेऽपरिणामकाः, ये चापवादमाचरन्ति मोत्सर्गं, तेऽतिपरिणाम-
काः, शैक्षा नचदीक्षिताः, उच्छृङ्खला उच्छृणुताः, एषामपरिणामि-
काऽऽदीनामिमे मा निन्दनीया लाघवजाजोऽभूवन्तित्याचार्याऽऽ-
दीनामपि त एव दीयन्ते, न छेदाऽऽद्य इति । जीत० । ('जीय-
वद्वार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १५१३ पृष्ठे, 'तपोरिह' शब्दे
२१८५ पृष्ठे चावशिष्टं छेद्यम्)

तविय-तम्-त्रि० । "शर्पततवज्जे वा" ॥ ८ । २ । १०५ ॥ इति
तप्तस्य संयुक्तस्यान्यव्यञ्जनात्पूर्वं इकारः । प्रा० २ पाद । उ-
ष्णे, स्या० ८ उ० । "आहच्छतेपसा तविया जणजबदिव-
साओ परिणमति ।" स्या० ५ उ० ३ उ० ।

तवोकम्प-तपःकर्म-त० । तस्यैवाऽऽप्रकारस्य कर्मणो बद्ध-
स्पृष्टनिधत्तनिकाचित्तवस्थस्याऽपि निजराहेतुभूतं बाह्यान्त्य-
स्तरभेदेन द्वादशप्रकारं तपःकर्तव्यते । आचा० १ श्रु० २ अ०
१ उ० । निर्विकृतिकाऽऽदिनि (स्या० २ उ० १ उ० । स० । औ०)
महालयाऽऽदिनि (अन्त० ८ वर्ग० ३ अ०) तपःक्रियायाम्,
स्या० ४ उ० ३ उ० ।

तवोकम्पगंदिया-तपःकर्मगणिका-स्त्री० । तपःकर्मवक्तव्य-
तार्गाधिकारानुगतायां प्रथपद्वती, स० ।

तवोगुणपहाण-तपोगुणप्रधान-त्रि० । पष्ठाष्टमाऽऽदितपोधनव-
ति, दश० ४ अ० ।

तवोमगगड-तपोमार्गगति-स्त्री० । उत्तराध्ययनानां शिशतमे-
ऽध्ययनं, उत्त० २६ अ० । स० ।

दुविहृतवोमगगडं, नञ्जिह् जम्ह पत्थ अज्जयणो ।

तम्हा एपऽज्जयणं, तवमगगडं ति नायवं ॥ ४६ ॥

द्विविधं तपो बाह्यमाध्यन्तरं च, तदेव मार्गो भावमार्गः, तत्फल-
चूना च गतिः सिद्धिगतिः द्विविधतपोमार्गगतिर्ज्ञेयते यस्माद्-
त्राध्ययने तस्मादेतदध्ययनं तपोमार्गगतिरिति ज्ञातव्यम्, आभि-
धानोपचारादिति भावः । उच० पाद० ३० अ० ।

तत्रोभय-तपोमद-पुं० । भद्रमेव विरुद्धतपोविधायी नापि तपसा
शान्तिमुपगच्छामीत्येवंरूपे भवे, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।
" पन्नामय चय तत्रोभयं च, शिन्नामय गोयमयं च भिक्खु ।"
सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

तत्रोवदाण-तपउपधान-न० । विशिष्टतपोविशेषे, सूत्र० १ श्रु०
१ अ० । तपःकर्मणि, " दाणं तत्रोवदाणं, सरीरसङ्कारमो जहा-
सत्ति ।" पञ्चा० ९ विव० । अभियन्त्रिते तपसि, श्रुतोपचारत-
पसि च । स० ६ अङ्क ।

तत्रोवदाणादिय-तपउपधानादिक-त्रि० । तपःकर्मशरीरसत्-
कारप्रभृतिकाऽऽदौ, " कथमत्य पसंगेणं, तत्रोवदाणादिया वि-
नियसमप । अणुरुक्कं कायत्वा, जिणान कट्ठाणदियहेसु ।"
॥ २६ ॥ पञ्चा० ६ विव० ।

तत्रोसमाचारिसमाहितवृत्त-तपःसामाचारिसमाधिसंवृत-पुं० ।
तपसोऽनशनाऽऽद्यात्मकस्य सामाचारी समाचरणम् । यद्वा-
तपश्च सामाचारी च तत्कृतो वक्ष्यमाणस्वरूपः समाधिश्च चे-
त्तसः स्वास्थ्यं, तैः संवृतो निरुद्धाऽऽभवः तपःसामाचारिसमा-
धिसंवृतः । यद्वा-तपःसामाचारिसमाधिनिः संवृतं संवरण यस्य
स तथा । तपसः समाचरणेन समाधिना च निरुद्धाऽऽभवे,
वस० १ उ० ।

तत्रवद्विचित्रिच्छादंमणवत्तिगा-तद्व्यतिरिक्तमिध्यादर्शनप्रत्य-
या-स्त्री० । तस्मात् कनानिरिक्तमिध्यादर्शनाद्व्यतिरिक्तं मिध्या-
दर्शनं नास्त्येवाऽऽमेत्यादिमतत्वं प्रत्ययो यस्याः सा तथा,
तस्याम्, स्या० २ डा० १ उ० ।

तत्रवत्पुण्य-तद्वस्तुक-पुं० । तदेव परोपन्यस्तसाधनं वस्तिनति
उत्तरभूत वस्तु यस्मिन् उपन्यासोपनये स तद्वस्तुकः । अ-
थवा-तदेव परोपन्यस्तं वस्तु तद्वस्तु, तदेव तद्वस्तुकं, तद्युक्त
उपन्यासोपनयोऽपि तद्वस्तुकः । उपन्यासभेदे, स्या० । यथा
कश्चिदाह-समुत्तनटे मदान् वृद्धोऽस्ति, तच्छास्त्रा जलस्थ-
लपौरपरि स्थिता, तत्पत्राणि च बानि जले निपतन्ति तानि
जलचरा जीवा भयन्ति, यानि च स्थले तानि स्थलचरा
इति । अन्यस्तदुपन्यस्तमेव तरुपतपतनवस्तु गृहीत्वा त-
द्वक्तं विवदपति-यदुत यानि पुनर्मध्ये, तेषां का यातैत्येतद-
वपत्तिमात्रमुत्तरभूतं तद्वस्तुक उपन्यासोपनयः, ज्ञातात्वं चास्य
ज्ञाननिमित्तत्वान् । अथवा-यथाकृदमेव ज्ञातमेतत् । तथा श्रोत्रं प्र-
योगोऽस्य-जलस्थलपतितपत्राणि न जलचराऽऽदिसत्त्वाः संज-
यन्ति, जलस्थलमभ्यपतितपत्रवत् । तन्मभ्यपतितपत्राणां हि
जलस्थलपतितपत्रजलचरत्वाऽऽविप्राप्तिवदुजयरूपप्रसङ्गः, न
चोभयरूपाः सत्त्वा अज्युपगता इति । अथवा-नित्यो जीवोऽम-
र्तत्वादाकाशवदित्युक्ते आह-अनित्य एवास्तु मूर्तत्वात्कर्मव-
दिति । स्या० ४ डा० ३ उ० ।

तत्रवत्पुण्यस-तद्वस्तुपन्यास-पुं० । उपन्यासभेदे, वश० १ अ० ।

तत्रवत्पुण्यमि पुरिसो, मवं जमिऊण साहइ अपुव्वं । (८५)

तद्वस्तुके, तद्वस्तुपन्यासे इत्यर्थः । पुरि शब्दान् पुरुषः । सर्वे
ज्ञान्त्वा सर्वमाहिणरूप, किम् ? कथयति, अपूर्व, वर्तमाननिर्देशः
पूर्ववदिति गाथादलार्थः । ज्ञातार्थः कथानकादवसेयः । तत्रोदम-
" यगामि देवकुलं कप्पदिया मिस्सिता भणंति-केण भे अमतेहि

किंचि अक्खेरियं विठं ? । तत्थ पगो कप्पदिया भणइ-मए दि-
हंति । अइ पुण एत्थ समणोवासओ नऽत्थि, तो साहेमि । तओ
सेसेहि भणिय-णत्थिऽत्थ समणोवासओ । पच्छा सो जणति-
मए दिहंतेण पुण्वेतालीए समुहस्स तने रुक्खां महतिम-
हंतो दिठो । तस्सेगा साहा समुदे पट्टिया, पगा य थले । त-
त्थ जाणि वत्ताणि जले परंति, ताणि जलचराणि सत्ताणि
हवन्ति, जाणि थले, ताणि थलचराणि हवन्ति । ते कप्पदिया
भणंत-अहो ! अक्खेरियं देवेण भट्टारएण सिम्मियं ति । तथेगो
सावगे कप्पदियो । सो भणति-जाणि अज्जमज्जे परंति,
ताणि किं हवन्ति ? । ताहे सो खुदो जणति-मया पुण्वं चेव
भणितं । अइ सावओ नऽत्थि तो कहेमि । एतेणं तं चेव
परणवत्थुमदिक्खोदाहरिय ।" एवं तावल्लौकिकमिदं चोक्त-
न्यायाल्लोकोत्तरस्वापि सुचकम् । तत्र चरणकरणाद्युयोगे यः
कश्चिद्विनेयः कञ्चनसद्ग्राहं गृहीत्वा न सम्यग्ब्रूते, स खलु
तद्वस्तुपन्यासेनैव प्रहापनीयः । यथा कश्चिदाह-" न मांसभ-
क्षणे दोषो, न मये न च मैपुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां, नि-
वृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥" इदं च कित्वमेव प्रयुज्यते, प्रवृ-
त्तिमन्तरेण निवृत्तेः फलाज्ञावाञ्छिष्यत्वात्नासंभवाच्च, तस्मा-
त्फलनिबन्धननिवृत्तिनिमित्तत्वेन प्रवृत्तिरप्यदुष्टैवति । अत्रो-
च्यते-इह निवृत्तेर्महाफलत्वं किं दुष्टप्रवृत्तिपरिहाराऽऽत्मकत्वेन,
आहोरेवदुष्टप्रवृत्तिपरिहाराऽऽत्मकत्वेनेति ? । यथायः पञ्च-
कथ प्रवृत्तिरदुष्टत्वम् ? अथापरस्ततो निवृत्तिरप्यदुष्टत्वाच्च निवृ-
त्तेरपि प्रवृत्तिरूपाया महाफलत्वप्रसङ्गः, तथा च सति पूर्वापर-
विरोध इति ज्ञावना । इत्यानुयोगे तु य एवमाह-एकान्तनित्यो
जीवः, अमूर्तत्वादाकाशवदिति । स खलु तदेवामूर्तत्वमाश्रित्य
तस्योत्प्रेषणाऽऽदायानित्ये कर्मण्यापि तावद्वक्तव्यः । कर्माभूत-
मनित्यं चेत्ययं वृद्धदर्शनेनोदाहरणदोष एव, यथाऽन्येषां सा-
धर्म्यसमा आनिरिति । दश० १ अ० ।

तत्रवत्पुण्य-तद्वचन-न० । तस्य विवक्षितार्थस्य घटाऽऽदेवंचनं
जणनं तद्वचनं, घटार्थापेक्षया घटवचनवत् । वचनभेदे, स्या०
३ डा० ३ उ० ।

तस-त्रम-पुं० । असन्ति उष्णाऽऽद्यभितताः सन्तो विवक्षितस्थाना-
वुद्विजन्ते गच्छन्ति च जायाऽऽद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति व्रसाः,
अनया च व्युत्पत्त्या व्रसास्त्वसनामकर्मोदयवर्तिन एव परिगृ-
ह्यन्ते, न शेषाः । अथ च शेषैरपीह प्रयोजनं, नत एव व्युत्पत्तिः-
व्रसन्ति अजिसन्धिपूर्वकमनामिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्ध्वमधस्तिथेषु
ब्रह्मणीति व्रसाः । तेजोवायुषु, द्वीन्द्रियाऽऽदिषु च । जी० १ प्रति० ।
व्रसन्तीति व्रसाः । द्वीन्द्रियाऽऽदिषु, सूत्र० २ श्रु० १ अ० । जं० ।
सू० प्र० । स्या० । पं० सं० । आचा० । आध० । स० । द्वीन्द्रिया-
ऽऽदिकृष्यादिषु, आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० । द्वित्रिचतुःपञ्चे-
न्द्रियेषु पर्यासापर्याप्तमेदनिषेधः, सूत्र० १ श्रु० १५ अ० १ उ० ।
व्रसनामकर्मोदयतस्यस्यन्तीति व्रसाः । द्वीन्द्रियाऽऽदिषु, स्या० २
डा० १ उ० । सूत्र० । तेजोवायुद्वीन्द्रियाऽऽदिषु, नि० सू० १२
उ० । सूत्र० । द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियेषु, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।
व्रसन्ति तापाऽऽद्युपततावजायाऽऽदिकं प्रत्यभिसर्पन्तीति व्रसाः ।
द्वीन्द्रियाऽऽदिषु, वस० ५ अ० । कुम्भवादिषु, पा० । दूर्ध्वप्रभृतिषु,
सूत्र० २ श्रु० ३ अ० । व्रसन्भारकृतेन कर्मणा समुत्पन्नाः सन्तः
सामान्यसंज्ञया प्राणा अप्युच्यन्ते, तथा विशेषतः 'व्रस' भयच-
जनयोरिति भावार्थानुगमाद्, भयचलनाज्यामुपेतेषु, सूत्र० २ श्रु०

७ अ० । अस्यतीति त्रसाः तेजोवायुका विकसोऽप्यपञ्चे-
न्द्रियमेवात्रधा । सुव० १ अ० ६ अ० ।

तिविहा तसा पञ्चत्ता । तं जहा-तेउकाइया, वाउकाइया,
उराज्ञा तसा पाणा ।

अस्यतीति त्रसाः सखलनधर्माः, तत्र तेजोवायवो गति-
योगात्त्रसाः उदाराः स्फुलाकृता इति त्रसनामकमौड्यवर्ति-
त्वात् प्राणा इति व्यक्तीच्छायाऽऽदिप्राणयोगाद् द्वीन्द्रियाऽऽद्य-
स्तेऽपि गतियोगात् त्रसा इति । स्था० २ उ० २ व० ।

सप्तमं औदारिकप्रसन्नाह-

से किं तं उराज्ञा तसा पाणा । उगत्या तसा पाणा चउ-
विहा पञ्चत्ता । तं जहा-वेइदिया, तेऽदिया, चउरिदिया,
पंचिदिया ।

(से किं तमस्यादि) अथ के ते औदारिकास्त्रसाः । सुरिराह-
औदारिकास्त्रसाश्चतुर्विधाः प्रकृताः । तथा द्वान्द्व्यास्त्योन्द्रियाः
चतुर्विन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः । तत्र द्वे सांशरसनहो इन्द्रिये येषां
ते द्वीन्द्रियाः । त्रीणि स्पर्शनसंज्ञासंज्ञावर्णाणि इन्द्रियाणि येषां
ते त्रीन्द्रियाः । चत्वारि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुराणां इन्द्रियाणि
येषां ते चतुर्विन्द्रियाः । पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणां
इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः । जी० १ प्रति० ।

इदानीं प्रसाधिकारे एतदाह-

मे जे पुण इमे अत्तेगे बहवे तसा पाणा । तं जहा-अं-
दया, पांयया, जराउया, रसया, मंभेइया, संमुच्छिमा, उम्भिया,
उववाइया ॥

(मे जे पुण इमे इति) ' से ' शब्दोऽयशब्दाः । अस्मा-
क्युपपत्त्यासार्थः । " अथ प्रक्रियाप्रमानमयमङ्गलोपपत्त्यासप्र-
तिवचनसमुच्चयेषु " इति ध्वननात् । अथ ये पुनरमी या-
ज्ञाऽऽदीनामपि प्रसिद्धाः, अनेक द्वीन्द्रियाऽऽदिभेदेन बह्व-
पैकस्यां जातो त्रसाः प्राणिनः-अस्यतीति त्रसाः प्राणा
उच्छ्वासाऽऽद्य एषां विद्यन्ते इति । तद्यथा (अंइया
इत्यादि) एष खलु षष्ठो जीवितकायः त्रसकायः प्रो-
क्यत इति योगः । तत्राण्डउजाता अण्डजाः, पक्षिगृहकोकि-
त्वाऽऽद्यः । पोता एव जायन्ते इति पोतजाः । " अम्ये-
र्याप इत्यत्रे " ॥ ३ । ५ । १०१ । इति उपपत्त्यो जनेति
यन्ननात्, ते च हस्तिवल्गुलार्चमजलूकाप्रभृतयः । जरायुर्पिता
जायन्ते इति जरायुजाः । गोमहिषरजाश्चकमनुष्याऽऽद्य । भ-
वार्ण पूर्ववदुपपत्त्यः । रसाउजाता रसजाः, तक्राऽऽरमास्त्रधिनो-
मनाऽऽदिषु पायुर्द्व्याकृतयोऽतिमृदमा भवति । सम्वेदाज्जाता
इति संस्वेदजाः, मत्कुणशूकाशनपारिकाऽऽद्यः । समुवेदाज्जा-
ताः समुवेदनजाः, शलजपिपीलिकामाकिकाशालूकाऽऽद्यः ।
उन्मदाज्जन्म येषां ते उन्मदाः । अथवा-उन्मदनमुक्तं, उन्मज्ज-
न्म येषां ते उन्मज्जजाः, पनकलज्जरीटपारिप्लवाऽऽद्यः । उप-
पाताज्जाता उपपातजाः । अथवा-उपपाते भवा औपपातिकाः,
देवा नारकाश्च ।

इतेषामेव लक्षणमाह-

जेनि केनि नि पाणाणं अजिकंतं पमिकंतं मंकुचियं
पमारियं रुयं भंते तमियं पत्ताउयं आगइगइविप्पया ॥

येषां केवाञ्चिन्नामन्येनैव प्राणिनां जीवानामजिका-त, मच-

मेति वाक्यशेषः । अभिक्रमणमभिक्रान्तं, भावे निष्ठाप्रत्ययः ।
प्रज्ञापक प्रत्यभिमुख क्रमणमित्यर्थः । एवं प्रतिक्रमणं प्रतिक्रा-
न्तं, प्रज्ञापकाप्रतीपं क्रमणमित्यर्थः । संकीर्णं संकुचितं,
गात्रसंकोचकरणम् । प्रसारणं प्रसारितं, गात्रविस्तारकरणम् ।
रक्षणं कृतं, शब्दकरणम् । स्वमणं स्वात्मम्, इत्यन्तेन गमनम् ।
जननं वृत्तं, दुःखादुद्वेजनम् । पसायनं पसायितं, कुतश्चिदाशनम् ।
तथा आगतेः कुतश्चिन् कवचित्, गतेश्च कुतश्चिन्कवचित्त्व-
च्च, (विष्णाया इति) विज्ञातारः । आह-अभिक्रान्तप्रतिक्रान्ता-
इया नाऽऽगतिगत्योः कश्चिद्भेद इति किमर्थं भेदनाभिधानम् ।
उच्यते-विज्ञानविशेषक्यापनार्थम् । एतदुक्तं भवति-यस्य
विज्ञानमिति, यथा यस्यमभिक्रमामः, प्रतिक्रमामो वा, त एव त्रसाः,
न तु वृत्तिं प्रत्यभिक्रमणवृत्तौऽपि वृत्त्यावयवमिति । आह-एव-
मपि द्वीन्द्रियाऽऽदीनामत्र सर्वप्रसङ्गः, अभिक्रमणप्रतिक्रमण-
भावेऽप्येवं विज्ञानामावात् । नैतद्वैतम् । हेतुभङ्गाया अवगते-
वृत्तिपूर्वकमिव जायत उपगमुणात्ता जायां प्रति नेयाम-
भिक्रमणाऽऽदितावान् । न चैव वृत्त्यर्थादीनामभिक्रमणाद्योपल-
ब्ध्याः प्रवृत्तेरिति कृतं प्रसङ्गेन ।

अधिकृतप्रसभेदनाह-

जे य कीटपअंगा, जा य कुंयुपिपात्रिया, मव्वे वेइदि-
या, मव्वे तेइदिया, मव्वे चउरिदिया, मव्वे पंचिदिया, मव्वे
तिरक्खजोगिया, मव्वे नेरइया, मव्वे षाण्णया, मव्वे देवा,
मव्वे पाणा परमहम्मिया ।

(जे य इत्यादि) ये च कीटपरङ्गा इत्यत्र कीटाः कृमयः, "ए-
कप्रहणे तज्जातीयग्रहणम्" इति द्वीन्द्रियाः शब्दाऽऽद्योऽपि गृह्य-
न्ते । पतङ्गाः शलजाः । अत्राऽपि पूर्ववच्चतुर्विन्द्रिया ज्ञमराऽऽद-
योऽपि गृह्यन्ते इति । तथा याश्च कुन्धुपपीलिका इति, अनेन
त्रीन्द्रियाः सर्वे एव गृह्यन्ते । अन एयाऽऽह सर्वे द्वीन्द्रियाः कृ-
त्यादयः, सर्वे त्रीन्द्रियाः कुन्धादयः, सर्वे चतुर्विन्द्रियाः पत-
ङ्गाऽऽद्यः । आह-ये च कीटपरङ्गा इत्यादावुद्देशावप्ययः किमर्थ-
म् । उच्यते-विचित्रा सुवर्गातः, अनन्तरः क्रम इति ज्ञापनार्थम् ।
सर्वे पञ्चेन्द्रियाः सामान्यतः । विशयतः पुनः सर्वे तिस्रस्त्यानया
गवाद्यः, सर्वे नारका रक्षप्रजानारकाऽऽदिभेदानाः, सर्वे
मनुजाः कर्मजुमिजाऽऽद्यः, सर्वे देवा जयनवाप्यादयः । सर्व-
शब्दश्चात्र परिशेषभेदानां असंख्यक्यापनार्थः । सर्वे एतेन त्र-
साः, न त्वेकीन्द्रिया इव त्रसा, स्थावराश्च इति । उक्तं च-"पृ-
थिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः, तेजोवायुर्द्वीन्द्रियाऽऽद्यश्च त्रसाः" ।
इति । सर्वे प्राणिनः परमधर्माण इति । सर्वे एते प्राणिनो द्वी-
न्द्रियाऽऽद्यः पृथिव्यादयश्च परमधर्माण इति । अत्र परमं सुखं
तत्त्वमाया-सुखधर्माणः, सुखाजिभाविण इत्यर्थः । यतश्चैवमि-
त्यनेन पुंस्त्वात्परिजिहीर्षया एतेषां पक्षां जीवितिकायानां
नेत्रं स्वयं दृश्यं समारभेतेति योगः ।

षष्ठं जीवितिकायं निगमयसाह-

एमो खलु छट्ठो जीवितिकाओ तमकाओ ति पवुवड ।

एष खल्वननरोदितः कीटाऽऽदिः षष्ठो जीवितिकायः, पृथि-
व्यादिष्वकापेतया पटुत्वमस्य । त्रसकाय इति प्रोच्यते-प्रक-
वृत्तोरुच्यते, सर्वैरिव तीर्थक्रमणधरैरिति प्रयोगार्थः । प्रसोक्त-
विद्यमानकर्तृकर्मवृत्त्यर्थम्, आदिमप्रतिज्ञियताऽऽकारधाम्,

(नेत्रद्वयेत्यादि) नारकाः-गणयुक्ताऽऽदिमहात्मःपुत्रः। पर्यन्त-
वरकवापिनः। सतमेदाः, निर्ध्वोऽपि-द्विषितः। पुत्रोऽपिः, म-
नुष्यः-संभूतजः, गर्भयुक्तः। नयश्च; सुराः-भवतपतिवप-
रयोतिषकैमानिकाः, एते गतिवत्साहचर्युर्विधाः, नामकमोदवा-
भिनिवृत्तगतिवत्। ताकमेवसत्त्वम् । एते च नारकाऽऽनयः पर्या-
न्तपर्यान्तनेदत द्विविधा भवन्ति, तत्र पर्यान्तिः पूर्वोक्तैव बोद्धा,
मर्षा अध्यात्मं च निष्पन्नाः पर्यान्ताः, तद्विपरीतास्त्वपर्यान्तता
सम्बन्धोदसंकाशमसि ।

ग्रहणः-१।२५॥०००००००००००० सकलकुलसंग्रहोऽयं को-
द्वयः । आचारः । पुनः । अ. ६ उ. ।

से किं तं तसकाद्या । तसकाद्या चतुर्विधा पञ्चत्वा । न
 जहा-वेददिया, वेददिया, चतुर्विदिया, पञ्चिदिया । से किं तं
 वेददिया । वेददिया अष्टोमविदा पञ्चत्वा । एवं अद्वेयपञ्चव-
 द्याए तद्वेय निगममेवं भागियत्वं ० जाव सचरुसिक्का दे-
 वा । सेनं अष्टानराववाद्या, मेवं पञ्चिदिया, सेनं तसकाद्या ॥
 उक्ता प्रकथना । जी० ३ भा० ४ ३० ।

तदुक्तं लक्षणम् । आह-

दंमलानाणवरिणे, वगियावरिण् य दाणमाजे य ।

उवजोगजोगवीरिण, इंदियविमण न स्रष्टीण ॥ ५५ ॥

जनश्रोगमोग अज्जव-साये वंभुं च सदित्तर्हं य ।

आद्वैतानन्दय लेमा, पञ्चा तस्मात् कमाए य ॥ ५६ ॥

(इत्येवमप्यादि) इति सामान्योपलब्धिर्न, अक्षुरक्षुरव-
धिकेवलाऽऽद्यः, मन्वादीनि ज्ञानानि स्वपरिच्छेदितो जीवस्य
परिच्छायाः ज्ञानाऽऽवरणविगमस्य सत्त्वस्वार्थपरिच्छेदाः साकाधि-
कच्छेदोपस्य, स्वपरिहाराद्यधुक्त्तुदमस्तत्परिवययाक्यानां, वा-
रित्वादिवाच्यविशेषादेशिनिष्पन्नप्राणानिगानाऽऽदिना, कृत्स्न-
वत्त्वं धावकाणाम्, तथा ज्ञानलाभमंगां प्रमोदनीयां, आश्रयकु-
ञ्जपरिस्तरपरीक्षाऽऽख्याः देशसंख्यः जीवस्य स्थितिस्मारणयो-
रुक्तं जगत् । तथोपयोगः साकारोऽनाकारश्चाऽप्यनुनेदं, योगो-
मनोवाक्याऽऽख्यास्त्वया, आश्रयस्यायाश्चानेकविधाः, यत्कृत्वाः स-
तः परिणामसमुत्थाः, निष्पन्नपृथग्भाषीनामुद्भा- प्रादुर्भावाः, सा-
रमन्वास्त्रवाऽऽद्यः, ज्ञानाऽऽवरणाऽऽद्यस्तरायाप्रसानकर्माष्टकस्य
स्वशाकपरिणाम उदयः, सद्यः, कृष्णाऽऽदिनेषां अशुजाः, शुजाश्च
कषाययोगपरिणामविशेषसमुत्थाः, भङ्गाः अद्वैतमपारमार्थ-
मिदुनाऽऽख्याः अथवा-दशमेऽ। अमन्तरोक्ताश्चतस्रः, क्रोधाऽऽद्या-
श्चतस्रः, तथैव नृणां, शोकसंज्ञा च । उक्तानि सन्ति मन्वाः प्राणापा-
नौ, कषायाः-कषं ससारः, तस्यायाः क्रोधादयोऽमन्तानुवर्त्तयादि
भेदात् षोडशविधाः । एतानि गायत्र्योपपन्नानि द्वीप्तिवा-
ऽऽदानां लक्षणानि यथासंभवमवगम्यमानानि, नैर्वाधमलक्षण-
कलापसमुच्चयो घटाऽऽदिष्वस्ति, तस्मात्तत्राप्येतन्मध्यव-
स्यन्ति विद्वांसः ।

अनिहितलक्षणकलापेष्वंजिहीर्षया तथा परिमाणप्रति-
पादनार्थं गायामाह-

अकलशमेयं चैव उ, पयस्स असंख्यभागमेता ते ।

निकलमणे य पनेसो, एगा वीथा त्रि एमेव ॥ ५७ ॥

(लक्ष्मणमित्रादि) तु शब्दः पर्याप्तवचनः, द्वीन्द्रियाऽऽदिजी-
वानां लक्षणं लिङ्गमेतावदेव वर्धनाऽऽधारिण्यै, नाम्यदांशक-
मस्तीति । परिमाणं पुनः क्लृप्तः संघटितशोकप्रतरासंबन्धेयना-
मवतिप्रदेशराशिप्रमाणास्तसकायपर्याप्तकाः । एते च आदरतेज-
स्कायपर्याप्ततेजोऽसंबन्धेयगुणाः, वसकायपर्याप्ततेज्यस्तसका-
यिकापर्याप्तकाः असंबन्धेयगुणाः, तथा कालतः प्रत्युत्पन्नवस-
कायिकाः सागरोपमलक्षपृथक्वसमवराशिगतिमाणा अवस्थ-
पदे, उत्कृष्टपदंऽपि सागरोपमलक्षपृथक्वपरिमाणा एवेति ।
तथा चागमा-“पदुःपक्षा तसकादश कंवतिकालस्त मिह-
वासिया! गोयमा! अहजपव सागरोपमसयसहस्मपुहसस्म,
अहोसपदे वि सागरोपमसयसहस्मपुहसस्म ।” उद्धर्तनोपपा-
त्तौ व्यापारकलेनरभिधाति-निष्कमण्युद्धर्तनं, प्रवेश उक्तातः-

अथत्यमै को द्वौ प्रयो वा, उत्कृष्टमस्तवेकमेवेति-प्रतरस्यासंख्येय-
भासप्रवेशपरिभाषा एवेत्यर्थः ।

साङ्गनमविरहितप्रवेशनिर्णयमात्र्या परिभाषाविशेषमाह-

निरुत्पन्नपक्षेऽप्येककाले, समयाई एवम् आसन्नियमाणो ।

अतोबुद्धय विरहो, उदाहसहस्ताई मे होमि ॥ ५८ ॥

(निष्कामेत्यादि) अत्रभवेन आधिराष्टिनाः सम्प्रसादयेषु उत्प-
त्तिमित्यसौ वा जीवानामेकं समग्रं द्वित्रितयैत्यादि । (१) उल्लङ्घनेना-
न्वार्थिका असंबन्धेजगद्भावं कान्तं, स्वतमेव निष्कमः प्रवेशो
वा एकजीवाङ्गाकरणेनावहृक्षितरते नास्वापाध्यमाश्रय विवर्द्ध-
मानयेनावस्थानम्, एकजीवो हि त्वत्मावेन अत्रभवतः पुन-
र्मुहूर्त्तमाप्नुयात् पुनः पृथिव्यायेकमित्येषूपपाद्यते, प्रकल्पेणाधिकं
सागरोपमसद्वस्तुत्यं वस्तुभावेनावर्तिष्ठतं सम्प्रतििति । उक्तं
प्रमाणद्वारम् ॥

नाट्यतन्त्रमुपयोगशालावेदनाह्वयप्रतिपादनाय॥५६८-

पंचमाह। परिजोगं, मत्स्यं सस्याद्यं अतोगविहं ।

मार।रषायभात्रेय-ता यद्विहा वद्विहा य ॥ ५६ ॥

गानवमेकगुरोमनखणिकउदत्तस्त द्यस्थियविषाणाऽऽदिभिस्तत्त्व-
कायसंबन्धिनःकपतोमो जवनि, शस्त्रं पुनः शस्त्राऽऽदिकासनि
खड्गोमनखणिकऽऽदि तडाडिगंय उलानसाऽऽदिस्तत्त्व
त्वाऽऽदिकानेकविधं स्वकायपरकायोभ द्वाड्यभाषभेडानज-
मनेककारं तत्त्वकायस्येति । वेदना आद्य प्रसङ्गेनोप्यवस्था
न शरीरसमुत्था, मनःसमुत्था न द्विविधा यथास्वभव ।
तत्राऽऽद्या-शरीरशलाकाऽऽडिमेडजनिनेतरप्रियविषयोगाप्रिय-
संययोगाऽऽदिकम् । बहुविधा न अगमोत्तराकामव्यास्यभय-
स्वरशरीरोगशुभगुहाकाज्जकाऽऽदिसमुत्था तीर्जान् ।

पुनरप्युपभोगप्रश्लाजिधाम्नाऽऽह-

पंसद्वय केइ अट्टा, केइ चम्पद्वय केइ रोषाणं ।

निष्ठाणं पुराणं, दंतानां ऽहो बहिर्जति ॥ ६० ॥

केई नहंति अष्टा, केः अगच्छा पद्मगदामेतां ।

कम्पसंगपञ्चा, वंशान् हन्ति प्रायन्ति ॥ ६१ ॥

मानार्थे मृगशुकः ॥३३॥ इत्येवमप्यन्ते, चर्मार्थे शिखिकाऽऽद्यः, रोमार्थे
मृषिकाऽऽद्यः, पिच्छार्थे मयूरगृध्रकण्डिकाऽऽद्यः, पुष्पार्थे च
अर्पाद्यः, इत्यर्थे वारणशरादाऽऽद्यः । अथ । इति सर्वत्र संश-
यने । तत्र केचन पूर्वोक्तं शोभनमुद्दिश्य हस्यन्ते, केचित्तु प्रयोज-
नप्रसरेणापि कौतुह्यं हस्यन्ते । तथा परे प्रसक्तवाचास्तु मृगशुकव-
र्जितेषु भेदेषु ॥३३॥ इति । तदन्तरालमप्यसिक्खमानेककपोतकापञ्ज-
शुकस्फारिकाऽऽद्यो हस्यन्ते । तथा कर्म कृपयापानेकप्रकारे, तस्य
प्रसक्तोऽनुष्ठानम् । तत्र प्रसक्तान्तराभिष्टा । अन्तरास्तकापिकाश्च
हृद् प्रसिद्धा, रज्यादिना वध्नाति, कयास्तकृत् ॥३३॥ इति स्तारक्याग्निः,
मारयति प्राणिर्विश्राजयन्तीति ।

एवंविधानाऽऽनृद्धाऽकृतापमुपवर्ण्य सकल-

निर्ऋत्यर्थोपसंहारायाऽऽह-

सेसाइं दारां, ताइं जाइं हवन्ति पृथगीष ।

एवं तपकायम्भी, निष्कृती कितिया एमा ॥ ६२ ॥

(मेलसा हस्ताक्षर) उक्तप्रतिष्ठापनमेवाणि द्वागण, ताम्येष
 यानि पुर्याद्वरूपसमधिगमे निरूपित, नि, जत एवमयेपय-

सज्जमाणा पुढो पास अणुगारा मा ति एणे पबयमाणा ज-
 षिणं विरुवरुवेहिं सत्थेहिं तत्तकायममारंनेणं तत्तकाय-
 सत्थं समारजमाणा अपे अणेगुरुवे पाणे निहिंसति, तत्थ
 खलु जगवया परिणणा पवेइया-इमस्स चेव जाविस्स
 परिंदणमाणपूयणाए जईमरणमोखणाए दुक्खपाद-
 षायहेउं, ते समयेव तत्तकायसत्थं समारभति, अपेहिं वा
 तत्तकायसत्थं समारंजावेइ, अण्णे वा तत्तकायसत्थं समार-

जमाणे समणुजाणऽ, तं से अहियाए, तं से अबोहीए, से तं संबुज्जमाणे आयाणीयं समुद्धाए सोच्चा भगवओ अणगाराणं अतिए, उहमेगेसिं पायं भवति-एम खलु गंये, एम खलु थोरे, एम खलु पारे, एम खलु णरए इत्थं गहिए झोए जम्मि जं विरुवरूवेहिं सत्थेहिं तसकायसमारंभेणं तसकायसत्थं समारजमाणे अणे अणेगरूवेण पाणे विहिंसति ।

पूर्ववत् व्याख्येयं, यावत् "अणे अणेगरूवेण पाणे विहिंसति ।"

यानि कानिचित्कारणाभ्युद्दिश्य च स बन्धः क्रियते,
तानि दर्शयितुमाह-

से बेमि अप्पेगे अबाए इणंति, अप्पेगे अजिणाए वहंति, अप्पेगे मंसाए वहंति, अप्पेगे सोणियाए वहंति, एवं हियाए, पित्ताए, वसाए, पित्तज्ञाए, पुच्छाए, बाह्याए, भिंगाए, विसाणाए, दंताए, दाढाए, गहाए, एहाउणाए, अट्टोए, अ-
ट्टिमिजाए; अट्टाए, अणट्टाए, अप्पेगे हिंसिसु मे ति वा वहंति, अप्पेगे हिंसति मे ति वा वहंति, अप्पेगे हिंसिसंति मे ति वा वहंति, एत्थं सत्थं समारभमाणस्म इत्थं आ-
रंजा परिष्साया जवंति ।

(से बेमीत्यादि) तदहं अवोभि-यद्दर्थं प्राणिनस्तदारभप्र-
वृत्तौ व्यापाद्यन्त इति । अप्पेकेऽर्थायै प्रान्ति, आपकसगपेक्षया
समुच्चयार्थः । एके केचन तदर्थित्वेनाऽऽतुराः, अर्थयतेऽसावादा-
रालङ्कारैरित्यर्था देहः, तदर्थं व्यापाद्यन्ति । तथाहि-लक्षणव-
त्पुरुषमन्ततमव्यङ्गं व्यापाद्य तच्छरीरेण विद्यामन्त्रसाधनानि
कुर्वन्ति, उपयाचिनं वा यच्छन्ति दुर्गाऽऽदीनाममन्त्रः । अथवा-
विषं येन भक्षितं, स हस्तिन प्रायश्चित्ता तच्छरीरे प्रक्षिप्यते,
पश्चाद्विषं जीर्यति । तथा अजिनार्थं विषकव्याघ्राऽऽदीन् व्यापाद-
यन्ति । एवं मांसशोणितहृदयपित्तवसापित्तपुच्छबाह्यशृङ्गाविषा-
णदन्तदंष्ट्रानखस्त्रावस्थस्त्रिभुजाऽऽदिविषाच्यम, मांसार्थं शू-
कराऽऽदयः, विशृङ्गाऽऽदिविषार्थं शोणितं गृह्णन्ति, हृदयार्थं साधका
गृहीत्वाऽऽन्ति, पित्तार्थं मयूराऽऽदयः, वसार्थं व्याघ्रमकरवरा-
हाऽऽदयः, पित्तार्थं मयूरगृध्राऽऽदयः, पुच्छार्थं रोज्जाऽऽदयः, बा-
ह्यार्थं चमयादयः, शृङ्गार्थं रुक्मरूपादयः, तत्किञ्च शृङ्ग पवित्रमि-
ति याज्ञिका गृह्णन्ति, विषाणार्थं हस्त्यादयः, दन्तार्थं शृङ्गालाऽऽ-
दयः, तिमिरापहः चाक्षदन्तानां, दृष्टार्थं वराहाऽऽदयः, नखार्थं व्या-
घ्राऽऽदयः, स्नायवार्थं गोमहिष्यादयः, अस्थ्यर्थं शङ्खकुक्क्यादयः,
अस्थिमिजार्थं मर्दिवराहाऽऽदयः । एवमेके यथापदिष्टप्रयोजन-
कलापापेक्षया प्रान्ति । अपरे तु कृकलासगृहकोकलाऽऽदीन्विना
प्रयोजनेन व्यापाद्यन्ति । अन्ये पुनः-(हिंसिसु मे ति) हिंसि-
तवनेषोऽस्मत्स्वजनान् सिद्धः सर्पाऽवा, अतो प्रान्ति, मम वा पी-
कां कृतवानित्यतो प्रान्ति । तथा आन्ये वर्तमानकाल एव
हिनास्मिन् अस्मान् सिद्धोऽन्यो वेति प्रान्ति । तथा अन्ये-अस्मानयं
हिंसिष्यतीत्यनागतमेव सर्पाऽऽदिकं व्यापाद्यन्ति ।

एवमेकप्रयोजनोपस्थासेन हनन त्रयविषय प्रदर्श्य, तद्देश-
कार्यमुपसंजिहीर्षुराह-

एत्थं सत्थं असमारभमाणस्म इत्थं आरंभा परिष्साया
२४४

जवंति, तं परिष्साय मेहावी णेव सत्थं तसकायसत्थं समारंभे-
ज्जा, णेवऽप्पेहिं तसकायसत्थं समारंभावेज्जा, णेवऽप्पे तस-
कायसत्थं समारंभेते समणुजाणेज्जा, जस्सेते तसकायसमारं-
जा परिष्साया भवति, से ह्मुणी परिष्सायकम्मे ति
वेमि ॥ ६ ॥

(पथ सत्थमित्यादि) प्राग्ब्रह्मवत् । यावत्स एव मुनिस्त्रस-
कायसमारभविगतत्वात् परिष्सायकर्मोपात्त प्रत्याख्यातपापक-
र्मत्वादिति ब्रवीमि । जगत्तः त्रिलोकवर्षोः परमकेयसाऽऽला-
कसाक्षात्कृतसकलपुष्पनप्रपञ्चस्योपदेशादिति । आका० १ भु०
१ अ० ६ उ० । (असकायस्य प्रतिसेवना ' पश्चिमेवणा ' शब्दं
वह्यते)

तसचउक-त्रसचउक-न० । असप्रवृत्त्योपलक्षितं अतुष्कं असच-
तुष्कम् । असबादरपर्याप्तप्रत्येकमिति प्रकृत्योपलक्षितं अतुष्कं,
कर्म० १ कर्म० ।

तसण-त्रमन-न० । पञ्चायने, सूत्र० १ भु० ७ अ० । स्पन्दने
आका० १ भु० १ अ० ६ उ० ।

तसणवग-त्रमनवक-न० । असप्रकृत्या उपलक्षितं नवकं अम-
नवकम् । असबादरपर्याप्तप्रत्येकस्मिन् नसुनगसुम्बराऽऽदेयलक्ष-
णे, कर्म० २ कर्म० ।

तसणप[ण]-त्रमनामन-न० । असन्ति उष्णाऽऽद्यनितसाः सन्तो
विवर्तितस्थानादुज्जन्ते, गच्छन्ति च छायाऽऽद्यासेवनार्थं स्थाना-
न्तरमिति तस्माः, तत्पर्याप्तविषाकवेद्यं कर्म असनाम । असगतनि-
बन्धने नामकर्मणि, कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । प्रब० । यदुद्-
याखलनं स्पन्दनं भवति । आ० । कर्म० ।

वित्तिचउपणिदियतमा, वापरओ वायरा जिया धूमा ।

नियनियपज्जत्तिजुया, पज्जत्ता लब्धिकरणेहिं ॥ ४७ ॥

अस्मन्ति उष्णाऽऽद्यमितसाः सन्तो विवर्तितस्थानादुज्जन्ते,
गच्छन्ति च छायाऽऽद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति तस्माः, तत्प-
र्याप्तविषाकवेद्यं कर्म असनाम । ततस्तस्मात् असनामोदया-
जीवाः-(वित्तिचउपणिदिय ति) उद्भूतयशब्दस्य प्रत्येकं यो-
गाद्वे इन्द्रिये स्पर्शनरसनलक्षणं येषां ते उद्भिज्याः, शब्दस्पर्-
शनकपर्दकजलूकाकृमिगणभोलकपूनरकाऽऽदयो जवन्ति । आ-
णि स्पर्शनरसनघ्राणलक्षणान्द्रियानि येषां ते उद्भिज्याः,
यूकामकुण्ठगर्भे-द्रुगोपककुप्पुमन्कोटकाऽऽदयः । चत्वारि स्पर्श-
नरसनघ्राणचक्षुर्लक्षणादीन्द्रियाणि येषां ते अतुरिन्द्रियाः, मांस-
कास्रमरमशकवृश्चिकाऽऽदयः । पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्र-
रुपाणीन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः, मत्स्यमकरहरिहरिणस्या-
रसरजजडस्नरसुरनारकाऽऽदयो जवन्तीति । यदुद्दयाजीवास्त-
सा द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिया भवन्ति तत्स्वरूपमेवार्थः । (४७)
कर्म० १ कर्म० ।

तमतग-त्रसत्रिक-न० । असबादरपर्याप्ताऽऽख्ये त्रिके, कर्म० २
कर्म० ।

तसदसग-त्रमदशक-न० । असनामाऽऽदिनामकर्मोत्तरप्रकृतिद-
शके, (कर्म०)

तसबापरपज्जत्तं, पत्तेयथिरं सुभं च सुजगं च ।

सुमराऽऽज्जजसं तस-दसगं बाधरदसं तु इमं ॥ ४८ ॥

नामशब्दस्येहापि संबन्धात्-असनाम, वादनाम, पर्यासनाम, प्रत्येकनाम, स्थिरनाम, शुभनाम, दुःखनाम । अशाब्दौ समुच्चये । सुस्वरनाम, आवेयनाम (असति) यशःकीर्तिनाम इत्येवं अस-शब्देनोपलक्षितं प्रकृतदशकम्, असदशकमुच्यते इति शेषः । कर्म० १ कर्म० ।

नसरेणु-असरेणु-पुं० । अस्यति पूर्वाऽऽदिवातप्रेरितो गच्छति यो-रेणुः स असरेणुः । रेणुजिः परिमिते प्रमाणविशेषे, प्रब० २५४ द्वार । उषो० । भ० । ज० । स्या० । अनु० । कियजिः परमाणु-भिरसरेणुर्नवतीति प्रश्ने, उचरम्-अनन्तसूक्ष्मपरमाणुजि-रेको व्यवहारपरमाणुर्जायते, अष्टव्यवहारपरमाणुभिरैका उत्-सृष्टिका जायते, तामिरष्टाभिरैका स्रष्टृणसृष्टिका जायते, तामिरष्टाभिरैक ऊर्ध्वरेणुर्जायते, एभिरेष्टाभिरैकस्वरेणुर्जायते, एतावता-कांश्यः चतुःसहस्रैः वर्णवर्णयधिकैर्व्यवहारपरमाणु-निरेकस्वरेणुर्जायते इत्यर्थः । ४८२ प्र० । सेन० ३ उक्ता० ।

तसत्राया-असपादिका-स्त्री० । त्रिंशद्व्यजीवभेदे, जी० १ प्रति० ।

तसत्रीस-असविंशति-स्त्री० । असेनोपलक्षिता विंशतिस्वसदि-शतिः । असदशकस्यावदशकद्वये, कर्म० १ कर्म० ।

तसामि(ण्)-असामिन्-त्रि० । पिपांलकाऽऽदिर्सातुनोदननसके, नि० चू० १ उ० ।

तसिअ-अस्त-त्रि० । अस्तनं अस्तम् । दुःखोद्वेजने, दश० ४ अ० । परमाधार्मिकदेवपरस्परोद्दीरितदुःखसंपातभयात् आस-मुपपन्ने, जी० ३ प्रति० २ उ० । भ० । शुष्के, दे० ना० ५ वर्ग २ गाथा ।

तस्मि[ण्]-तस्मिन्-त्रि० । तस्य सहा तस्मा-तज्ज्ञानम्, तद्वत् तस्मिन् । आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० । विवर्तितज्ञा-नोपयुक्ते, आचा० १ श्रु० ५ अ० ६ उ० ।

तस्मिन् [ण्]-तस्मिन्-पुं० । ये दोषा आलोचयितव्यास्तस्मिन् यो गुरुस्तस्य पुरतो यदालोचनम् । तस्मिन्निर्गणे आलोचना-दावे, स्या० १० उ० ।

तह-तथा-अव्य० । तेन प्रकारेण तथा प्रकारेणाच् । वाच० । "वाऽव्ययोःखातादावदानः" ॥ ८॥ १६७ ॥ इत्यत्र विकलेन । प्रा० १ पाद । उक्तपरामर्शे, कल्प० १ कृण । पादपूर्णे, नि० चू० १ उ० ।

तद्य-न० । तथा तत्र साधु यत् । सत्ये, वाच० । सदर्थाभि-धायित्वे, त्रि० । (सूत्र०)

णामतद्वं उच्यतद्वं, दव्वतद्वं चेव होइ भावतद्वं ।

दव्वतद्वं पुण जो ज-स्स मभावो होति दव्वस्स ॥२४॥

(णामतद्वमित्यादि) अस्याव्यवसायस्य याथातथ्यामिति नाम । तच्च यथाशब्दस्य भावप्रत्ययान्तस्य भवति । तत्र यथाशब्दो-ल्लङ्घनेन तथाशब्दस्य लक्ष्यं कर्तुं नियुक्तिकारस्यायमनिप्रायः-इह यथाशब्दोऽयमनुवादे वर्तते, तथाशब्दश्च विधेयार्थः । त-द्यथा-यथेदं तथैवेदं भवता विधेयमित्यनुवादविधेययोश्च वि-धेयांश एव प्रधानभावमनुभवतीति । यदि वा याथातथ्यामिति तथ्यमतस्तदेव निरूप्यते इति । तत्र यथानावस्तथ्यं यथाऽवस्थि-

तवस्तुता । तस्मात्तद्वमित्यनुवादात् । तत्र नामस्थापने सुगमे । अव्यतथ्यं याथाव्यवसायेन प्रातिपादयति-तत्र अव्यतथ्यं पुनर्यो यस्य सविस्तारऽऽदेः स्वभावो, अव्यवसायान्याद्यस्य स्वरूपम् । तथा-उपयोगलक्षणो जीवः, कठिनलक्षणा पृथिवी, क्वललक्ष-णा आप इत्यादि । मनुष्याऽऽदेर्वा यो यस्य माद्व्याऽऽदिस्वभावः, अविस्तारव्याणां वा गोशीर्षाभ्यन्तकस्वभावोऽऽदीनां, याणां स्वभावः । तथा- "उपदे करेऽसीयं, सीए उपहृत्स्म-ज-वेह । कबलरयणाऽऽदीनां, एस सहावो मुणोवस्येधम् ।

जावतथ्यमधिगत्याऽऽह- प्राणिन
जावतथ्यं

जावतद्वं पुण नियमा, णायत्तं छविद्वि

अहवा वि नाणदंसणा-वरिचविणपण अणु० ।

(भावतद्वमित्यादि) भावतथ्यं पुनर्नियमतोऽवश्यंभावतथ्यं, यद्विधेयौदयिके भावे हातव्यम् । तत्र कर्मणामुदयेन निर्बुल औदयिकः कर्मोदयाऽऽदावितो गत्याद्यनुभवलक्षणः, तथा कर्मो-पशमेन निर्बुल औपशमिकः कर्मोदयलक्षण इत्यर्थः । तथा कथाज्जातः सायिकोऽप्रतिपानिज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणः । तथा-ज्ञाद्युपशमाच्च जातः सायोपशमिको देशोदयोपशमलक्षणः । परिणामेन निर्बुलः पारिणामिको जीवाजीवभ्यवत्त्वाऽऽदिलक्षणः । पञ्चानामपि भावानां द्विकाऽऽदिसंयोगाभिप्यन्नः सान्निपातिक इति । यदि वा अथात्मन्यान्तरं चतुर्धा भावतथ्यं छद्मव्यम् । तथा-ज्ञानदर्शनचारित्र्यविनयतथ्यामिति । तत्र ज्ञानतथ्यं म-त्यादिकेन ज्ञानपञ्चकेन यथास्वमवितथो विषयोपलम्भः । दर्श-नतथ्यं शाङ्खाऽऽद्यमिचाररहितं जीवाऽऽदितत्त्वज्ञानम् । चारित्र-तथ्यं तु तपसि द्वादशविधे संयमे सप्तदशविधे सम्यगनुष्ठानम् । विनयतथ्यं, द्विचत्वारिंशद्देजिज्ञे विनये ज्ञानदर्शनचारित्र्यतप उपचारिकरूपे यथायोगमनुष्ठानं, ज्ञानाऽऽदीनां तु यितथाऽसे-वनेनाऽतथ्यामिति । सूत्र० १ श्रु० १३ अ० ।

तद्वक्त्र-तथाकार-पुं० । तथाशब्देन तथेत्येवंभूतं पदमभिधी-यते, तन्मन्त्रस्य कारः करणम् । पञ्चा० १२ विष० । गुणैः पात्रे वाक्यं भुक्त्वा गुरुं प्रति इदं कथनं-यद्गुरुर्द्वन्द्वं तस्यैव-तथाऽस्तु, इति करणं तथाकारः । उक्त० २६ अ० । गुर्वादेषु श्रुवाणेषु यथाऽऽदिशत यूयं, तथैवेति जगन्तु रूपे सामाचारिभेदे, वृ० १ उ० । तथाकरणं तथाकारः, स च सूत्रप्रवर्तनोचरः । यथा भवद्विस्तृत तथेदमित्येवंस्वरूपे सामाचारिभेदे, आ० म० १ अ० २ अष्टम् । आ० चू० । जीन० । उक्त० । स्या० ।

साम्प्रतं तथाकारो यस्य दीयते, तन्प्रतिपादनार्थमाह-

कप्पाकप्पे परिणि-द्वियस्म उणेषु पंचसु त्रियस्म ।

संजपतवहुगस्म उ, अविगप्पेणं तद्वक्त्रो ॥ १४ ॥

कल्पो विधिः, आचार इत्यर्थः । अकल्पश्च अविधिः । अथवा-कल्पो जिनकल्पस्वविरकल्पाऽऽदिः, अकल्पस्तु अरकाऽऽदिदीक्षा । अथवा-कल्प्यं ग्राह्यम्, अकल्प्यमितरत् । ततः समाहारद्वन्द्वा-त्कल्पाकल्पे, कल्पाकल्प्यं वा । तत्र परिनिष्ठितस्य ज्ञाननिष्ठां प्राप्तस्य, अनेन च ज्ञानसंपदुका । तथा तिष्ठन्ति मुमुक्षवो येषु तानि स्थानानि महाव्रतानि तेषु, पञ्चस्थिति स्वरूपविशेषणम् । यतो न तान्येकादीनि भवन्ति, यत्रापि स्वत्वारि ताभ्युच्यन्ते तत्रापि वस्तुनः पञ्चैवेति । स्थितस्याऽऽश्रितस्य, अनेन च मूलगुण-संपत्तिरुका । तथा-संयमः प्रत्युपेक्षोपेक्षाऽऽदिः, तथा-तपश्चा-

नशनाऽऽदि, ताभ्यामाह्वयः परिपूर्णः, स एव सप्रमत्तपञ्चाक्षरः, तस्य, अनेन चोत्तरपुण्यसंपत्तिरुक्ता । तुशब्द एवकारार्थः । तस्य किमित्याह--अविकल्पेन निर्विकल्पं तदीयवचनेऽवितप्रवाच्य-
कामकुर्वणेतित्यर्थः । तथाकारो-यथा यूयं वदथ, तथैवेतदि-
त्यर्थसमुच्चकस्त्वयेतिशब्दप्रयोगः, कार्य इति गम्यमिति गा-
थाऽर्थः ॥ १५ ॥

अथ तथाकारस्यैव विषयमभिधानायाऽऽह-

वाच्यपदिमुण्णाए, उवएमे मुत्तअट्टकहणाए ।

अवितहमेपं ति तहा, अविगप्पेणं तट्टकारो ॥ १५ ॥

वाचनायाः सूत्रादानस्य प्रतियोग्या अवचनं वाचनाप्रतिपक्षत्वा,
तस्यां, तथाकारः प्रयोक्तव्य इति योगः । इदमुक्तं अवति-
वाचनां प्रयच्छति सातं गुरौ सूत्रमादिष्टा तथाकारः कार्यः ।
तथोपदेशे सामान्येन सामान्यार्थप्रतिबन्धे । तथा सूत्रार्थकथना-
यां, व्याख्यान इत्यर्थः । अवितयं सत्यम्, एतद् यद्युयं ह्येति
कथापनपरः, तथेति समुच्चयार्थः; सूत्रार्थकथनापदस्याऽऽदौ द्रष्ट-
व्यः । अविकल्पेन निःसन्देहेन सता तथाकारस्त्वयेतिशब्द-
प्रयोगः कार्यो भवनीति शेष इति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥

यः पुनरेषाविधो गुरुर्न भवति, तत्र को विधिरित्याह-

इयरम्मि विगप्पेणं, जं जुत्तस्वमं तहिं ए सेसम्मि ।

संविगपक्खिणं वा, गीए सच्चत्थ इयरे-णं ॥ १६ ॥

इतरस्मिन् कलपाकल्पपरिनिष्ठिताऽऽदिविशेषणविशिष्टाद्वय-
स्मिन् गुरौ प्रज्ञापयति सति विकल्पेन भजनया, तथाकारः
कार्य इति प्रक्रमः । तामिष भजनां दर्शयति-यद्वस्तु यु-
क्तिक्रमम् उपपत्तिसह तेन प्रज्ञापितं, तस्मिन् वस्तुनि त-
थाकारो विधेयः, न शेषे अयुक्तिक्रमे । इहेव प्रकारान्तर-
माह-संविगप्पेणः संवेगवन्तः सुसाधवः, तेषां पात्रिकः एकमाह
सांविगपात्रिकः । " सुत्तं सुसाधुधम्मं, कहेरं निदं य नि-
यममाचारं । सुत्तवस्सिमाण पुराणो, हवइ य सच्चोमराय-
णिओ ॥ १ ॥ " इत्यादिवक्त्रणलक्षितः पार्श्वस्थाऽऽदित्वास्मिन् ।
आशब्दः प्रकारान्तरघोतनार्थः । गीते-पदेऽपि पदसमुदायो-
पकाराद् गीतार्थे विषयभूते, तद्व्यस्य त्वज्ञातत्वेन
वचनवैतथ्यसंभवाद् । सर्वत्र वस्तुनि युक्तिक्रमं तदक्रमे वा ते-
नोच्यमाने इतरेणोत्सर्गापेक्षयाऽप्येनापयादेनेत्यर्थः । अथवा-
(इयरे) इतरस्मिन्गीतार्थं, न नैव, तथाकारः कार्य इति प्रक्रम
इति गाथाऽर्थः ॥ १६ ॥

अथ कलपाकल्पपरिनिष्ठिताऽऽदिगुणे गुरावलीणरागाऽऽदित्वेन
संविगपत्रिके चासात्कयत्वेन वितथोपदेशसज्जवाच तथाकारः
कार्य इत्येतद् दूषयन्माह-

संविगोऽणुवएसं, ए देह दुब्भासियं कहुविवाणं ।

जाणंतो तम्मि तहा, अतट्टकारो उ पिच्छत्तं ॥ १७ ॥

संविगो जवभीरुर्गुरुः, अनुपदेशम्, नमः कृतसार्यत्वेन कृतिस-
तोपदेशमागमबाधितार्थानुशासनम्, न ददाति परस्मै न करोति,
सहमे संविगपत्रिकाभिज्ञात् । किञ्चुतः सन्नित्याह-दुर्ज्ञापित-
अनागमिकार्योपदेशं, कटुविषाकं दारुणफलं दुरन्तसंसारऽऽह,
मरीचिभवे महावीरस्यैव जानन्नयुस्यमानः, को हि पश्यन्-
यात्मानं कूपे प्रक्षिपतीति, यस्मादेवं ततस्तस्मिन् संविगने क-
ल्पाकल्पपरिनिष्ठिताऽऽदिगुणे सहगुरौ गीतार्थे, संविगपात्रिके च

प्रज्ञापयति सति, तथेति निर्विकल्पम्, अतथाकारस्तथाकारस्य
प्रयोगः । तुशब्द एवकारार्थः । तस्य चैवं प्रयोगा-मिष्याम्यमवा-
सम्यग्दर्शमेव, मिष्याम्यहेतुकावाचस्य, न हि मिष्याम्यं विना
निश्चिनयुद्धप्रपक्वत्वेऽपि प्रज्ञापके तथाकारं न प्रयुज्म इति आ-
थाऽर्थः ॥ १७ ॥ पञ्चा० १२ विव० ।

तट्टकार-तथार्थ-त्रि० । अवस्थितचित्तवृत्तिके, " दुष्टहासो ब्रह्म-
लो, जे अस्महं विवागरे । " तथाचूला सस्यकवर्धनप्रप्तियोग्यार्था
नेश्यास्तःपरिणतिरकृतधर्माणामिति । यदि वा-अर्था मनुष्यश-
रीरं, तद्वत्कृतधर्मबीजानामार्यं कञ्चुकोत्पत्तिसकलोग्रपसा-
मन्वादिभ्यं पुद्गलं भवति; जन्तुनां धर्मरूपमर्थं व्याकुर्वन्ति ये,
धर्मप्रतिपत्तियोग्या इत्यर्थः । तेषां तथाभूताश्चां सुवर्धना भव-
ति । सूत्र० १ सु० १५ अ० ।

तट्टाण-तथाज्ञान-न० । यथा वस्तु तथा ज्ञानं वस्तु तत्तथा-
ज्ञानम् । सम्यग्दृष्टिजीवकाल्ये, तस्यैवावितयज्ञानत्वात् । यथैव
यद् वस्तु तथैव ज्ञानमवबोधः प्रतीतिर्यस्मिन्स्तथाज्ञानम् । अ-
टाऽऽदिद्वये, स्था० १० ठा० । यथा प्रकटनीयार्थं प्रकटयस्य ज्ञानं
तथैव पृच्छकस्यापि ज्ञानं यत्र प्रश्ने स तथाज्ञानः । जानप्रश्ने, स
च तौतमाऽऽर्थं यथा " केवइयकाहे णं जंते । चमरचं चारायहाणी-
विराहिया उक्खवापणमित्यादिरिति । " स्था० ९ ठा० ।

तट्टपत्रोग-तथाप्रयोग-पुं० । तथाशब्दस्य प्रयोगे, " तट्टं स्ति
पमो गो नाम जं-एवमेतं अवितहमेतं जाहे त तुज्जे वदह, इहे-
तस्म अत्यस्स संपन्नयत्थं सविसए तट्टं स्ति सह पडंमति । "
आ० चू० १ अ० ।

तट्टपगार-तथाप्रकार-पुं० । पूर्वोक्तप्रकारे, आवा० १ सु० १
चू० १ अ० १ उ० । नि० चू० । एवंप्रकारे, जी० १ प्रति० ।
न० । पूर्वोक्तस्वरूपे, कल्प० १ कण ।

तट्टय-तथाच-अव्य० । तथेति चिनोति च चिञ् चवने । पूर्वो-
क्तार्थदृढीकरणे, वाच० । समुच्चये, पञ्चा० २ विव० ।

तट्टरी-देशी-पङ्क्तितायां सुरायाम्, वे० ना० ५ वर्ग २ गाथा ।

तट्टक्षिया-देशी-गोवाटे, दे० ना० ५ वर्ग ८ गाथा ।

तहा-तथा-अव्य० । तेन प्रकारेण, प० व० ४ द्वारा कल्प० । विशेषः ।
तथाप्रकारे, वाच० । साम्ये, अभ्युपगमे, पृष्टप्रतिवाक्ये, समुच्च-
ये, निश्चये च । वाच० । न० । आनस्त्ये, न० । आ० म० । अव-
धिज्ञानेन सहास्य कृम्यस्यत्वाऽऽदिज्ञि. साकल्प्यप्रदर्शने, आ० म०
१ अ० १ अणु । समुच्चयानिर्देशावधारणसादृश्यप्रैष्येषु, दश०
१ अ० । वाक्योपक्षेपे, स च वाक्यस्याऽऽदौ दृश्यः । पञ्चा० ६
विव० । प्रहसान्तरे, विशेष० । यथाशब्देनानुच्यमानस्य विधे-
यस्यार्थे, तद्यथा-यथेद् तथैवेदम् । सूत्र० १ सु० १३ अ० ।
पूर्वोक्तार्थे, सूत्र० १ सु० १ अ० । दृढाध्यवसानप्रकारसाह-
च्योपदर्शनार्थे, आवा० ४ अ० । वरी० ।

तहा-तस्मात्-" सर्वाऽऽदेहेसेही " ॥ ८ ॥ ४ । ३५५ ॥ इति
अपमंशे सर्वाऽऽदेकरास्तात्परस्य कसेही इत्यपदेशः । प्रा० ४
पाव ।

तट्टाकल्प-तथाकल्प-त्रि० । तथाऽऽकारे, द्वा० ३ द्वा० ।

तट्टाकार-तथाकार-पुं० । तीर्थकरत्वं केवसज्ञानं च गते, सूत्र०
१ सु० १२ अ० ।

तद्भाग्य-तथागत-पुं० । तथा तेन यथावस्थितपदार्थोपलम्भा-
ऽऽत्मकेन प्रकारेण गतं ज्ञानमेषामिति तथागताः । सू० ३ उ० ।
तथाऽपुनरावृत्त्या गतास्तथागताः । सू० १ सु० १५ अ० । अथवा-
तथैवापुनरावृत्त्या गतं गमनं येषां ते तथागताः । यदि वा-य-
थैव ज्ञेयं तथैव गतं ज्ञानं येषां ते तथागताः । आचा० १ ध्रु० ३
अ० ३ उ० । अथवा-तथागतानि यथावस्थितानि तथैवावितथं
जानन्ति, न विभक्तज्ञानिन इव विपरीतं पश्यन्ति । तेषु, सू० १
ध्रु० १२ अ० । देवत्वाऽऽदिप्रकारमापन्नेषु, भ० १७ हा० २ उ० ।
यथोक्तानुष्ठायिषु (सू० १ ध्रु० २ अ० २ उ०) सिद्धेषु, स-
र्वज्ञेषु च । आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

तद्भाग्य-तथायुक्त-त्रि० । सेवकगुणोपेततया उचिते, जी० ३
प्रति० ४ उ० ।

तद्भाग्य-तथातृप्त-त्रि० । एवंप्रकारं प्राप्ते, "अहं जं स होहं
उवत्तयो तो संति तद्भाग्यं हि ।" सू० १ सु० ४ अ० २ उ० ।

तद्भाग्य-तथारूप-त्रि० । तथा तत्प्रकारं रूपं स्वभावो नेपथ्या-
ऽऽदिर्वाच्य स तथारूपः । दानोचिते, स्था० १ हा० १ उ० ।
उचितस्वभावे, भ० २ हा० ५ उ० । भक्तिदानोचितपात्रे, भ० ५
हा० ५ उ० । अविज्ञातव्यविशेषे, न० । भ० १५ हा० ।

तद्भाग्य-तथाविद्-पुं० । तथारूपमनुष्ठानं विद्वन्तीति तथा-
विद्ः । इतिताऽऽचारकुशले, निपुणे, तद्विदि सर्वज्ञे, पुं० । सू० १
ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

तद्भाग्य-तथाविध-त्रि० । तत्प्रकारे, "तं तद्भाग्यं वेच्छह ।"
आ० भ० १ अ० २ अ० २ अ० । नि० ध्रु० ।

तद्भाग्य-तथाहि-अव्य० । निपातसमुदायः । अ० ३ अधि० । त-
था च हि च इन्द्रः । निदर्शने, प्रसिद्धमेवेत्यर्थे, वाच० । उक्त-
स्योपदर्शने, ध० ३ अधि० । अने० ।

तद्भाग्य-तथा-अव्य० । "त्रयो दिदृश्याः" ॥ ८ । १ । १२१ ॥ इति
ब्रह्मस्यस्यैते त्रय आदेशाः । प्रा० २ पाद । तस्मिन्नित्यर्थे,
वाच० । जं० । प्रअ० ।

तद्भाग्य-तथाच-अव्य० । तथेति चिनोति-चिह्नचयने पूर्वोक्ता-
यं हठीकरणे, वाच० । उक्तप्रकारमापन्ने, मात्रयाऽप्यन्यनाधिके,
उत्त० ६ अ० । प्रअ० ।

तद्भाग्य-त्रि० । परमार्थभूते सत्ये, सू० १ ध्रु० १४ अ० ।

तद्भाग्य-तथावपत्ति-स्त्री० । तथैव साध्यसंभवप्रकारेण व-
चोपपत्तिस्तथोपपत्तिः । अर्थात् सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्त-
थोपपत्तिः । यथा कुशानुमानार्थं पाकप्रदेशः, सत्येव कुशानुम-
ने धूमवर्षस्योपपत्तेः । हेतुप्रयोगजन्ते, रत्ना० ६ परि० ।

ता-तस्यात्-अव्य० । "तस्मात्ताः" ॥ ८ । ४ । २७८ ॥ इति
शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । पञ्चा० ।

तावत्-अव्य० । नन्परिमाणमस्य । नि० । "तावत्ताऽऽजी-
वितावर्तमानावदमावत्तुष्टेवकुलैवमेव चः" ॥ ८ । १ । २७१ ॥
इति सस्वरस्य वकारस्य लोपः । प्रा० १ पाद । प्रस्तुतार्थप्रद-
र्शके, आ० भ० १ अ० २ अ० २ अ० । सू० १ । तच्छब्दस्य प्रथमैकवच-
नेऽपि स्त्रियां 'ता' इति । अस्यमामोऽनुक्तेः "किं वचनोऽस्यमामि"
॥ ८ । ३ । ३३ ॥ इति स्त्रीर्न जयति । प्रा० ३ पाद ।

तावत्-तात-पुं० । तन-क-दीर्घत्वं च । वाच० । मागध्यां वत्त्वं,
प्राक्तेन नकारलोपः । प्रा० १ पाद । जनके, उत्त० १४ अ० ।
पुत्रे, सू० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । प्रह्न० । अनुकम्प्ये, पूज्ये च ।
त्रि० । वाच० ।

ताड (ण्) तापि (यि) न्-त्रि० । 'तप' गतौ णिनिप्रत्ययः । मोक्षं
प्रति गमनशीले, सू० २ ध्रु० ६ अ० । तायते रक्षति कुर्गनेरात्मान-
मेकेन्द्रियाऽऽदिप्राणिनो बाधव्ययमिति तापी (?) । उत्त० ८ अ० ।
तापः खट्वमागोक्तिः, तद्वान् नापी । सुपरिहातदेशतया विने-
यपासपितरि, द्वा० २३ द्वा० । दश० । तपनं तापः, स विद्यते य-
स्यासौ तापी । तस्मिन्, सू० १ ध्रु० १५ अ० । आच० ।

त्रायिन्-त्रि० । मनोवक्त्रकायगुप्तिभिः कृतकारितानुमतिनि-
र्वाऽऽत्मानं ज्ञातुं शीलमस्येति त्रायी, जन्तूनां सङ्घपदेशदान-
तस्त्राणकरणशीले, सू० १ ध्रु० १४ अ० । आसन्नभक्ष्यानां
त्रायकारणे, सू० २ ध्रु० ६ अ० । आत्मनः परेषां च त्राण-
शीले, सू० २ ध्रु० ६ अ० । विशिष्टोपदेशदानादपरेषां त्रा-
णभूते, (सू० १ ध्रु० १ अ०) संसारसागरात्प्राणिपूगपाल-
के, (पञ्चा० १६ विव० ।) भर्मकायाऽऽदिना संसारदुःखेन्य-
स्त्राणकर्त्तरि, दश० २ अ० ।

ताठा-दंष्ट्रा-स्त्री० । "मूलिकापिशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्यद्विता-
यो" ॥ ८ । ४ । ३५५ ॥ इदं कविज्ज्ञातृणिकस्वापीत्युक्तेर्दोष्टा
इत्यस्य स्थाने ताठा इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । दन्तेभेदे, द-
न्तपङ्क्तिव्यप्राप्तस्थायां द्विगुणाकृतायां दन्तावली च । वाच० ।

तादण-तादन-न० । उरःधिरःकुट्टनकेशलुब्धनाऽऽदिषु, भाव०
४ अ० । गुणने, स्था० १ हा० ।

तादत्य-तादस्थ-न० । तदस्थत्वे, पार्श्ववर्त्तित्वे, अष्ट० ३२
अष्ट० ।

तादिअ-तादयित्वा-अव्य० । तान्नं कृत्वेत्यर्थे, उत्त० १९ अ० ।

तादिअय-देशी-रोदने, दे० ना० ४ वर्ग १० गाथा ।

तादिजनमाण-तादयमान-त्रि० । कुख्याऽऽद्यभिधानाऽऽदिना
तान्नां प्राप्यमाणे, सू० २ ध्रु० १ अ० ।

ताण-त्राण-त्रि० । शरणे, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । सू० १
अष्ट० । विशेषे । स्था० । अनर्थप्रतिघातहेतौ, कल्प० २ कृण ।
अनर्थप्रतिघनने, अर्थसंपादने च । न० । तं० ।

वित्तं पसवो य नाऽग्नौ, तं बाह्ने सरणं ति पञ्चइ ।

एते मय तेमु वी अहं, नो ताणं सरणो न विज्जइ ॥ १६ ॥

(वित्तमित्यादि) वित्तं-धनधान्यहिरण्याऽऽदि, पशवः-करितु-
रगोमहिष्यादयः, ज्ञातव्यः-स्वजना मातापितृपुत्रकलत्राऽऽद्यः,
तदेव विद्याऽऽदिकं बाह्योऽङ्गः शरणं मन्यते । तदेव दर्शयति-ममै-
ते विष्णुजातयः परिजोगे उपयोक्तव्ये । तेषु चाज्जनपालन-
संरक्षणाऽऽदिना शेषोपद्रवनिराकरणेन परिहारेणाहं भवामी-
त्येवं बाह्यो मन्यते । न पुनर्जायते-यदर्थं धनमिच्छति तच्छ-
रीरमशाश्वतामिति । अपि च-"विद्या सहायनरला, रोगज-
राजगुरं दयसरोरं ।" तथा-"मातापितृसहस्राणि पुत्रदार-
शतानि च । प्रतिजन्मनि धर्मस्ते, कस्य माता पिताऽपि
वा ? ॥ १ ॥ एतदेवाऽऽह-नो नैव, विद्याऽऽदिकं संसारे क-

यमाप्य जाणं जयनि, तस्काऽऽद्री पननो नाऽपि रागाऽऽत्रिनो-
पदमस्य कयचिच्छरणं विद्यते इति ॥ १६ ॥ सूत्र० १ अ० २
अ० ३ उ० ।

तान-पु० । तनायां तन्ध्याम्, "तास्ता पगूणपणान्ते ।" तत्र व-
क्षाऽऽदयः स्वरः प्रत्येकं सप्तभिस्तन्निर्णयित इत्येवमेकोनपञ्चा-
शत्तानाः सप्तत्रिंशकायां धोनायां भवन्ति । अनु० ।

ताद-तात्-पुं० । 'ताथ' शब्दाथे, प्रा० १ पा० ।

तादत्तिय-तादात्तिक-त्रि० । यः किमप्यन्विगम्य उत्पन्नमर्थे
स्येति स तादात्तिकः । आचिचारेणार्थनाशको, ध० १ अधि० ।

तादत्थ-तादर्थ्य-न० । तदर्थनाश, भा० ।

ताम-तावत्-प्रत्ययः । "यावत्तावतोर्थाऽऽदेः सञ्चमर्दि" इति प्रा० ४०६ ॥
इत्येते त्रय आदेशाः । ताम-ताव-तामर्हि । प्रा० ४ पा० । साकल्ये,
अवधौ, मोने, अवधारणे, प्रशस्नायाम्, पञ्चाग्नये, वाक्यभूषणे,
सद्वैत्यर्थे च । तत्परिमाणवति, त्रि० । स्त्रिया क्रीप् । तावतो ।
भाव० ।

तामर-देशी-रह्ये, दे० ना० ५ वर्गे १० गाथा ।

तामरस-तामरस-न० । पक्षे, प्रका० १ पद । रथा० । कल्य० ।
ताम्रे, स्थले, धुन्तरे, द्वादश क्षरपात्रके कुन्दोनेदे च । वाच० ।
मुहुर्ने, दे० ना० ५ वर्गे १० गाथा ।

तामलित्ति-ताम्रलित्ति-स्त्री० । अम्बुद्वीपे नारदपर्वे स्थनामक्या-
तायां नगर्याम्, यत्र सौर्यपुत्र ईशानदेवेन्द्रजीवो गृहपतिरासी-
त् । अ० ३ श० १ उ० । वक्षाना आर्यजन-दामां राजधान्याम्,
प्रका० १ पद । प्रब० । सूत्र० । आचा० ।

तामलित्ति-ताम्रलित्तिका-स्त्री० । स्थविराक्षोवासाभिर्गेन
स्य मोक्षान्गणस्य प्रथमशाखायाम्, कल० ५ कण ।

तामली-तामली-पुं० । ताम्रलित्तिनगरावास्तथे ईशानदेवेन्द्र-
जाये सौर्यपुत्रे गृहपतौ, अ० ।

तेणं कास्त्रेणं तं सप्तणं ददेव भवुदीवे दीवे नारदे
वाने तामलित्ती नामं नयरी होत्या । वण्णो । तत्तय णं
तामलित्तीए नयरीए तामली नामं मोरियपुत्तं गाहावे
होत्या । अहे दित्ते० जाव बहुजणस्स अपरिज्ण पावि
होत्या । तए णं तस्स मोरियपुत्तस्स तामलित्तिस्स गाहावस्स
अण्णया कयाइ पुक्खरत्तावरत्तकास्ससमयति कुटुंबजागरियं
जागरमाणस्स इमे एयारूवे अज्जत्तियए० जाव समुप्पत्ते-
अत्थि ता मे पुरा पोराणाणं सुचिष्माणं सुपरिकंताणं सुभाणं
कल्लाणाणं कदाणं कम्माणं कल्लाणफत्तचित्तिविम्वेमी, जेणां
हिरस्सेणं वड्ढामि, सुवस्सेणं वड्ढामि, धणेणं वड्ढामि, धंलंणं
पुत्तेहिं च पसूहिं वड्ढामि, विउलधणकणगरयणमाणि-
मोत्तियसंखमिल्लपत्तात्तरत्तरयणसंतमारसावएज्जेणं अइव
अइव अभिवड्ढामि, तं किं णं अहं पुरा पोराणाणं सुचि-
एणाणं० जाव कदाणं कम्माणं एगंतमो वत्तयं उव्वमाणे
विहरामि, तं० जाव अहं हिरएणेणं वड्ढामि० जाव अइव

अइव अभिवड्ढामि० जाव च मे मित्तनाइनियगसंबंधि-
परियणो आटाइ, परियाणाइ, मकारेइ, सम्माणेइ, कल्लाणं
मंगलं देवयं विणएणं चेइयं पज्जुरामेइ, ताव ता मे मय कल्ल
पाउप्पभायाए गण्णीए० जाव जलंते सयमेव दारुमयं पणि-
गहं करेत्ता विउलं असणं पाणं खाडमं साडमं उव्वत्तडा-
वेत्ता मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरियणं आमतंत्ता तं मि-
त्तनाइनियगसयणसंबंधिपरियणं विउल्लेणं असणपाण-
खाडममाडमेणं वत्थगंधमल्लालंकारेण य मकारेत्ता सम्मा-
णेत्ता तस्मेव मित्तनाइनियगसंबंधिपरियणस्स पुरओ
जेट्टपुत्तं कुटुंबे उव्वित्ता तं मित्तनाइनियगसंबंधिपरियाणं
जेट्टपुत्तं च आपुच्छित्ता सयमेव दारुमयं पडिगहं गहाय
मुंढे जवित्ता पाणामाए पव्वजाए पव्वइत्तए । पव्वइए वि य णं समाणे
इमं एयारूवं अभिगहं अभिगिहइस्मा-
पि-उप्पइ मे जावजीवाए उटं उट्ठेणं अणिक्खित्तेणं
तवोकम्मेणं उट्ठं बाहाओ पणिज्जिय पणिज्जिय सुराधि-
सुरस्स आयावणज्जमीए आयावेमाणस्स विहरित्तेए, उट्ठस्स
वि य णं पारगयंमि आयावणज्जमीओ पव्वोरुत्तित्ता सय-
मेव दारुमयं पडिगहं गहाय तामलित्तीए नयरीए उक्ख-
नीयपज्झिपाइं कुलाइं घरसमुदाणस्स जिकत्तापरियाए
अहेत्ता मुच्छादणं पडिगहेत्ता तं तिमत्तखुत्तो उट्ठए
पव्वत्तलेत्ता तओ पव्वत्ता आहारं आहारित्तेए त्ति कहु पव्वे
संपेहेइ, संपेहेइत्ता कल्लं पाउप्पजायाए० जाव जलंते सयमेव
दारुमयं पडिगहं कारेइ, कारेइत्ता विउलं असणं पाणं
खाडमं साडमं उव्वत्तडावेइ, उव्वत्तडावेइत्ता तथो
पव्वत्ता एयाए कयवलिकम्मे कयकोउयमंगलपापचित्ते सु-
उप्पावेमाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पव्वरपरिहिए अप्पमहग्घाज्ज-
णालंकिमरारि ज्ञायणवेलाए भोयणमंडयंमि सुहामण-
वरगए, तए णं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरियणेणं मत्ति-
तं विउल्लं असणं पाणं खाडमं साडमं आसाएमाणे बीसा-
एमाणे परिसाएमाणे परिभुंजेमाणे विहरइ । जेमिय
जुत्तुत्तरागए वि य णं समाणे आयंते चोक्खे परममुट्ठण
तं मित्त० जाव परियणं विउल्लेणं वत्थगंधमल्लालंकारेण य
सकारेइ, सकारेइत्ता तस्मेव मित्तनाइ० जाव परियणस्स पु-
रओ जेट्टपुत्तं कुटुंबे उव्वेइ, उव्वेइत्ता तं मित्तनाइ० जाव प-
रियणं जेट्टपुत्तं च आपुच्छइ, आपुच्छइत्ता मुंढे जवित्ता पा-
णामाए पव्वजाए पव्वइत्तए । पव्वइए वि य णं समाणे
इमं एयारूवं अभिगहं अभिगिहइ-उप्पइ मे जावजी-
वाए उट्ठं उट्ठेणं० जाव आहारित्तेए त्ति कहु इमं एयारूवं
अभिगहं अभिगिहइ, अभिगिहइत्ता जावजीवाए उट्ठं
उट्ठेणं अनिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं उट्ठं बाहाओ पणिज्जिय

पणिज्जिय सूरभिमुहे आयावणभूमीए आयावेमाणे विह-
रइ, उट्टस्स वि य णं पारणयंसि आयावणभूमीए पञ्चो-
हइ, पञ्चोहइत्ता सयंमव दारुमयं पणिग्गहं गहाय तामलि-
त्तीए नयरीए उच्चनीयमज्जिमाइं कुलाइं घरसमुयाणस्स भि-
क्खायारियाए अरइ, अरइत्ता सुच्छोयणं पणिग्गहेइ, पणिग्ग-
हेइत्ता विसत्तखुत्तो उदएणं पक्खालेइ, पक्खालेइत्ता तओप-
च्छा आहारं आहारेइ । से केणट्ठेणं जंते ! एवं बुद्धइ-पाणा-
माए पक्खज्जा ? । गोयमा ! पाणामाए णं पक्खज्जाए पक्ख-
इए ममाणे जं जत्थ पामइ, तं इदं वा स्वदं वा रुद्धं वा
मिदं वा वेसमणं वा अज्जं वा कोट्टकिरियं वा रायं वा
०जाव सत्थवाइं वा काकं वा साणं वा पाणं वा उखं
पामइ, उखं पणामं करेइ, नीयं पासइ, नीयं पणामं करेइ,
जं जहा पामइ, तस्म तहा पणामं करेइ, से तेणट्ठेणं ०जाव
पक्खज्जा । तए णं से तामली मोरियपुत्ते तेणं उरालेणं वि-
पुत्तेणं पयत्तेणं पग्गहिणं बालतवोक्कमेणं सुक्के जुक्खे
०जाव धमणिमंतए जाए यावि होत्था । तए णं तस्स वा-
मल्लिस्स बालतवस्सिस्स अत्थया कयाइं पुच्चरत्तावरत्त-
कालसमयंसि अणिच्चजागरियं जागरमाणस्म इमेयारूवे
अब्भत्थिए चित्तिए ० जाव समुप्पज्जित्था-एवं खलु अहं
इमेणं उरालेणं विपुत्तेणं ० जाव उदत्तेणं उत्तमेणं महा-
णुभागेणं तवोक्कमेणं सुक्के जुक्खे ० जाव धमणिमंतए
जाए, तं अत्थि जा मे उहाणे कम्मे वत्ते वारिए पुरिस-
कारपरकमे ताव ता मे भेयं कट्ठं ० जाव जलंतं तामलि-
त्तीए नगरीए दिट्ठान्हे य पासंढत्थे य गिहत्थे य पुच्च-
मंगतिए य पच्छामंगतिए य परियायमंगतिए य आपु-
च्छित्ता तामलितीए नयरीए मज्जं मज्जेणं निग्गच्छि-
त्ता पाओगकुंभियमादीयं उवगरणं दारुमयं च पणिग्ग-
हयं एगंते एनेचा तामलितीए नगरीए उत्तरपुरच्छिमे
दिमीमाणे नियत्तणियमंज्जं आलिहत्ता संलेहणाकूम-
णाकूसियस्स भत्तपाणपनियाइक्खियस्स पाओवगयस्स
कालं अणवकंखमाणस्स विहरित्तए त्ति कहु एवं मंपेहेइ,
संपेहेइत्ता कट्ठं ० जाव जलंतं ० जाव आपुच्छइ, आ-
पुच्छइत्ता तामली एगंते एनेइ ० जाव भत्तपाणप-
नियाइक्खिए पाओवगमणं निवस्से । तेणं कालेणं तेणं
समएणं वल्लिचंचा रायहाणी अणिदा अपुरोहिद्या
यावि होत्था । तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया
वहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य तामलि बालतव-
स्सि ओहिणा आहोवन्ति, आहोयंतित्ता अपमपमं सहा-
वन्ति, महावैत्तित्ता एवं वयापी-एवं खलु देवाणुप्पिया !
वल्लिचंचा रायहाणी अणिदा अपुरोहिद्या, अम्हे णं देवा-

णुप्पिया ! इंदाहीणा इंदाहिड्डिया इंदाहीणकज्जा, अयं
च णं देवाणुप्पिया ! तामली बालतवस्सी तामलितीए
नयरीए वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीजाए नियत्तनियमं-
दलं आलिहत्ता संलेहणाकूमणाकूमिए भत्तपाणपनि-
याइक्खिए पाओवगमणं निवस्से, तं सेयं खलु देवाणुप्पिया !
अम्हं तामलि बालतवस्सि बलिचंचाए रायहाणीए त्रि-
प्पकप्पं पकरावेत्तए त्ति कहु अणममणस्स अंतिए एय-
महं पडिसुणेंति, पडिसुणेंतित्ता बलिचंचाए रायहाणीए
मज्जं मज्जेणं निग्गच्छंति, जेणेव रुपइंदे उप्पायपक्खइ,
तेणेव उवागच्छंति, वेउव्वियसमुग्गाएणं समोहणंति
०जाव उत्तरवेउव्वियाइं रुवाइं विक्खवंति त्ति विक्खु-
वंतित्ता ताए उक्किट्ठाए तुरियाए चवलाए चंराए
जयणाए ठेयाए सीहाए सिग्घाए दिव्वाए उद्धयाए
देवगईए तिरियं असंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्जं
मक्कमेणं जेणेव जंजुहीवे दीवे जेणेव भारहे वामे
जेणेव तामलितीए नगरीए जेणेव तामली मोरियपुत्ते, तेणेव
उवागच्छंति, उवागच्छंतित्ता तामलिस्स बालतवस्सिस्स
उत्ति सपक्खि सपांडदिमि ठिक्का दिव्वं देविहं दिव्वं दे-
वजुति दिव्वं देवाणुजाव दिव्वं वत्तीमइविहं नट्टविहं उ-
वदंमंति, उवदंसंतित्ता तामलि बालतवस्सि तिव्वुत्तो आ-
याहिणपयाहिणं करंति, वंदंति, नमंमंति, नमंमंतित्ता एवं
वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हे वल्लिचंचारायहा-
णीवत्थव्वया वहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य देवा-
णुप्पिया ! वंदामो, नमंमामो ० जाव पज्जुवामामो, अम्हा-
णं देवाणुप्पिया ! वल्लिचंचा रायहाणी अणिदा अपुरो-
हिद्या, अम्हे य णं देवाणुप्पिया ! इंदाहीणा इंदाहिड्डिया
इंदाहीणकज्जा, तं तुब्बे णं देवाणुप्पिया ! वल्लिचंचाराय-
हाणी आदह, परियाणह, सुमरह, अछं बंधेह, निहाणं
पकरेह, त्रिप्पकप्पं पकरेह । तए णं तुब्बे कालमामे
कालं किक्का बलिचंचारायहाणीए उववज्जिस्सह, तए णं
तुब्बे अम्हं इंदा जविस्सह, तए णं तुब्बे अम्हेहि स-
च्छि दिव्वाइं भोगभोगाइं जुंजमाणा विहरिस्सह । तए
णं से तामली बालतवस्सी तेहि वल्लिचंचारायहाणिवत्थ-
व्वेहिं बहूहि असुरकुमारोहिं देवेहि य देवीहि य एवं बुद्धे
समाणे एयमहं नो आढाइ, नो परियाणइ, तुसिणीए सं-
चिच्छइ । तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया वहवे असु-
रकुमारा देवा य देवीओ य तामलि मोरियपुत्तं दोखं पि
तखं पि तिव्वुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ, करेइत्ता ०
जाव अम्हं च णं देवाणुप्पिया ! बलिचंचा रायहाणी
अणिदा ० जाव त्रिप्पकप्पं पकरेह ०, जाव दोखं पि त-

बं पि एवं वृत्ते समाणे ० जाव तुसिणीए संचिह्णइ । तए
एणं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे असुरकुमारा दे-
वा य देवीओ य तामह्णिणा बालतवस्सिणा अणाढाइ-
ज्जमाणा अपरियाइज्जमाणा जामेव दिस्सि पाउञ्जुया तामेव दि-
स्सि पडिगया । तेणं काळेणं तेणं समएणं ईसाणे कप्पे
अण्णिदे अपुरोहिणं यावि होत्था । तए एणं से तामह्णी
बालतवस्सी बहुपारिपुष्पाइं सट्ठिं वाससहस्साइं परियागं
पाज्जित्ता दो मासियाए संलेहणाए अत्ताणं कूसित्ता
सवीसं नत्तमयं अणमणाए जेदित्ता काळमामे कालं
किच्चा ईसाणे कप्पे ईमाणवडिसए विमाणे उववायम-
भाए देवसयणज्जंमि देवदूमंतरियं अंगुलस्स अत्तंवे-
ज्जाइजागंमत्तीए ओगाइणाए ईसाणे देविदे विरहिय-
कालसमयंसि ईमाणदेविदत्ताए उववसे । तए एणं से ई-
माणे देविदे देवराया अहुणोववसे पंचविहाए पज्ज-
त्तीए पज्जत्तिभावं गच्छइ । तं जहा-आहारपज्जत्तीए ०
जाव जामामणपज्जत्तीए । तए एणं बलिचंचारायहाणिव-
त्थव्वया बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य तामह्णि बाल-
तवस्सि काळगयं जाणित्ता ईसाणे य कप्पे देविदत्ताए उ-
ववसं पामित्ता आसुरुत्ता कुविआ चंडिकिया मिमिमिमे-
माणा बलिचंचाए रायहाणीए मज्जं मज्जेणं निग्गच्छन्ति,
निग्गच्छन्तिता ताए उकिट्ठाए ० जाव जेणेव जारहं वासे जेणे-
व तामह्णिची नयरी जेणेव तामह्णिस्स बालतवस्सिस्स मरी-
रए, तेणेव उवागच्छन्ति, उवागच्छन्तिता वामे पाए सुंवेणं वं-
धन्ति, वंघन्तिता तिकुत्तो मुहे उट्ठुहति, उट्ठुहतिता तामह्णि-
त्तीए नयरीए सिंघाडगतियच्चउक्कच्चरचउम्मुहमहापहप-
हेसु आकट्ठविकट्ठिं करेमाणा महया महया सहेणं लुग्घो-
सेमाणा लुग्घोमेमाणा एवं वयासी-मे केणं जो ता-
माह्णी बालतवस्सी सयंगहियस्सिमे पाणामाए पव्वज्जाए
पव्वइए, केम एणं से ईसाणे कप्पे ईसाणे देविदे देवराया
ति कट्ठु तामह्णिस्स बालतवस्सिस्स मरीरयं हीलेत्ति, निंदन्ति,
विंसन्ति, गरहन्ति, अवमसन्ति, तज्जित्ति, तालित्ति, परिवहेत्ति,
पव्वइन्ति, आकट्ठविकट्ठिं करेत्ति, हीलेत्ता ० जाव आकट्ठ-
विकट्ठिं करेत्ता एगंते एहन्ति, एहन्तिता जामेव दिस्सि पाउ-
ञ्जुया तामेव दिस्सि पडिगया । तए एणं ते ईसाणकप्पवासी
बहवे वेमाणिया देवा य देवीओ य बलिचंचारायहाणिवत्थ-
व्वएहिं बहूहिं असुरकुमारोहिं देवेहिं य देवीहिं य तामह्णिस्स
बालतवस्सिस्स मरीरयं हीलित्जमाणं निदिज्जमाणं स्विसि-
ज्जमाणं ० जाव आकट्ठविकट्ठिं कीरमाणं पासन्ति, पासन्ति-
त्ता आसुरुत्ता ० जाव मिसिमिमेमाणा जेणेव ईसाणे दे-
विदे देवराया तेणेव उवागच्छन्ति, उवागच्छन्तिता कर-

यलपरिगगहियं दसनहं मिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु ज-
एणं विजएणं वट्ठावन्ति, वट्ठावन्तिता एवं वयासी-एवं
खट्ठु देवाणुप्पिया ! बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे अ-
सुरकुमारा देवा य देवीओ य देवाणुप्पिये कालगए जाणेत्ता
ईसाणे य कप्पे इंदत्ताए उववसे पासेत्ता आसुरुत्ता ० जाव
एगंते एहन्ति, एहन्तिता जामेव दिस्सि पाउञ्जुया तामेव दि-
स्सि पडिगए । तए एणं से ईसाणे देविदे देवराया तेसिं ईसा-
णकप्पवामीणं बहूणं वेमाणियाणं देवाण य देवीण य
अंतिए एयमट्ठं सोक्खा निसम्प आसुरुत्ते ० जाव मिसिमिमे-
माणे तत्थेव सयणिज्जवग्गण तिवलियं भिज्जिं णिफासे
साइहु बलिचंचारायहाणिं अहे सपक्खिं सपक्खिदिसिं सम-
भित्थोएइ, तए एणं सा बलिचंचा रायहाणी ईसाणेणं देविदे-
णं देवरक्षा अहे सपक्खिं सपक्खिदिसिं समजित्ताइया स-
माणा तेणं दिव्वप्पभावंणं इंगालज्जूया मुम्भुरभूया छारि-
ज्जूया तत्तकवेल्लयज्जूया तत्ताममजोइज्जूया जाया यावि हो-
त्था । तए एणं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे असुर-
कुमारा देवा य देवीओ य तं बलिचंचारायहाणिं इंगालज्जूयं
० जान समजोइज्जूयं पासन्ति, पामन्तिता जीया उत्तत्था त-
सिया उव्विग्गा संजायजया सव्वओ समंता आधावन्ति,
परिधावन्ति, परिधावन्तिता अणमणस्स कायं समतुरंगेमा-
णा चिट्ठन्ति । तए एणं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया ब-
हवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य ईसाणं देविदं देवरायं
परिकुवियं जाणित्ता ईसाणस्स देविदस्स देवराणो तं दि-
व्वं देविहिं दिव्वं देवजुत्तिं दिव्वं देवाणुजावं दिव्वं तेयले-
स्सं असहमाणा सव्वे सपक्खिं सपक्खिदिसिं त्रिक्खा कर-
यलपरिगगहियं दसनहं मिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु ज-
एणं विजएणं वट्ठावन्ति, वट्ठावन्तिता एवं वयासी-अहो
एणं देवाणुप्पिएहिं दिव्वा देविही ० जाव अजिसममागया,
तं टिट्ठा एणं देवाणुप्पियाणं दिव्वा देविही ० जाव लक्खा प-
त्ता अजिसममागया स्वामेमा एणं देवाणुप्पिया !, स्वमतु मं
देवाणुप्पिया !, स्वमतुपरिहंतु एणं देवाणुप्पिया !, नाइज्जो भु-
ज्जो एवं करणयाए त्ति कट्ठु एयमट्ठं सम्मं विणएणं जुज्जो
जुज्जो स्वामन्ति; तए एणं से ईसाणे देविदे देवराया तोहिं बलि-
चंचारायहाणिवत्थव्वेहिं बहूहिं असुरकुमारोहिं देवेहिं य
देवीहिं य एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जो भुज्जो स्वामि ए-
माणे तं दिव्वं देविहिं ० जाव तेयलेस्सं पडिसाहरइ, तप्प-
भिइं च एणं गोयमा ! ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया
बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य ईसाणं देविदं
देवरायं आहंति ० जाव पज्जुवासन्ति; ईसाणस्स य दे-
विदस्स देवरक्षो आणाउववायवयणनिदेसे चिहंति ।

एवं खलु गोयमा ! ईसाणेणं देविदेणं देवरक्षा मा दिव्या
देविही० जाव अभिसमसागए । ईसाणस्संणं जंते ! देवि-
दस्स देवरक्षो केवएणं कालं तिई पणत्ता ? । गोयमा !
साइरेगाइं दोसागरोवमाणि तिई पणत्ता । ईसाणे णं भंने !
देविदे देवराया नाओ देवलोगाओ आउकस्वएणं० जाव
कहिं गच्छहिंति कहिं उववज्जिहिंति ? । गोयमा ! महा-
विदेहे वासे निजिज्जहिंति० जाव अंतं काहिंति । भ० ३
श० १ उ० ।

तामस-तामस-पु० । तमसि अन्धकारे अविद्यागुणे वा रतः
अण् । सपे, उल्लूके, खल्ले च । तमसा गुणभेदेन निर्वृत्तम् । अण् ।
साङ्ख्योक्ते तमोजगये अहङ्काराऽऽसी, त्रि० । तमसः रादोरपत्त-
म्, अण् । राहुसुतेषु उपोनिषोक्तेषु केतुषु, तमसा व्याप्ता, अण् ।
जीप् । रात्रौ, जटाभार्या, तमोऽधिकार्यां स्त्रियां च । वाच० ।
अहानपरिणामे, प्रअ० ४ भाअ० द्वार ।

तामिस-तामिस-न० । तमिस्त्रनस्त्रस्मिन्, अण् । साङ्ख्योक्तेऽ-
हङ्कारादिषु विषयवस्त्वज्ञानभेदे, वाच० । स्या० । भोगेन्द्र-
प्रतिघातजे काये, तमिस्त्रा चारणि राहुसे च । अन्धकारमये
नरकभेदे, न० । वाच० ।

तामोतर-तामोतर-पु० । " ब्रूलिकापैशाचिके तृतीयचतुर्थयो-
राद्यक्षितीर्यो " ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति ब्रूलिकायां पेशाच्यां च
वकारस्य लकारः । प्रा० ४ पाद । " तद्वन्तः " ॥ ८ । ४ । ३०७ ॥
इति पेशाच्यां लृट् तः । प्रा० ४ पाद । त्रिणौ, वाच० ।

ताय-ताय-पु० । तिमरि, भ० ३३ श० १ उ० ।

तायत्तीसग-त्रयलिंशत्-ली० । त्रयलिकायां त्रिशति, ज० ३
श० १ उ० । प्रहा० ।

त्रायलिंश-पु० । इन्द्राणां पूजये महत्तरकल्पे, त्रय० २ अ० ।
स्या० । कद्व० ।

तेणं काहेणं तेणं समएणं बाणियगामे णामं गयरे
होत्था । वएणओ-इउपझासए चेइए सामी समंसदे०
जाव परिमा पडिगया । तेणं कालेणं तेणं समएणं समण-
स्स जगवओ महावीरस्स जेठे अंतेवासी इंदजई णामं
अणगारे० जाव उहुंजाणू० जाव विहरइ । तेणं काले-
णं तेणं समएणं समणस्स जगवओ महावीरस्स अंतेवासी
सामहत्थी णामं अणगारे पणइभइए जहा रोहे० जाव उहुं-
जाणू० जाव विहरइ । तए णं से सामहत्थी अणगारे
जायसहे० जाव उडाए उट्टेइत्ता जेणव जगवं गोयमे ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता भगवं गोयमं तिस्सुत्ता०
जाव पज्जुवातेमाणे एवं वयासी-अत्थि णं भंते ! चम-
रस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमारणो तायत्तीसगा देवा ! ।
एवं खलु सामहत्थी ! तेणं काहेणं तेणं समएणं इहेव
जंघुदीवे दीवे भारहे वामे कायंदी णामं गयरी होत्था ।
वएणओ । तत्थ णं कायंदीए गयरीए तायत्तीसं सहाया

गाहावई समणोवासगा परिवसंति, अह्मा० जाव अपरिज-
या अभिगयजीवाजीवा उववज्जपुसपावा, वसओ० जाव
विहरंति । तए णं ते तायत्तीसं महाया गाहावईसमणोवास-
गा पुब्बि उग्गा उग्गविहारी संविग्गा संविग्गविहारी भवि-
त्ता तओ पच्छा पानत्था पासत्थविहारी आंमसा आंमस-
विहारी कुनीला कुनीलविहारी अहाच्छंदा अहाच्छंदवि-
हारी बहइं वामाईं समणोवासगपरियाणं पाउणंति, पा-
उणंतित्ता अट्टमामियाए मंलेहणाए अनाणं जूमति, अ-
संतित्ता तीसं जत्ताई अणमणाए भेदेति, छेदेतित्ता तस्स
उणस्स अणालोडयपडिक्कंता कात्तमामे कालं किञ्चा चम-
रस्स असुरिंदस्स असुरणो तायत्तीसगा देवत्ताए उवव-
सा । जप्पजिईं च णं जंते ! कायंदगा तायत्तीसं महाया
समणोवासगा चमरस्स असुरिंदस्स असुररओ तायत्तीसग-
देवत्ताए उववसा, तप्पजिईं च णं जंते ! एवं वुच्चइ-चम-
रस्स असुरिंदस्स असुरकुमाररओ तायत्तीसगा देवा २ ! ।
तत्थ णं भगवं गोयमे सामहत्थिणा अणगारेणं एवं वुत्ते
समाणे संक्खि कंखि विविगिण्णि उडाए उट्टेइ, उट्टेइ-
त्ता सामहत्थिणा अणगारेणं सप्पिं जेणव समणे जगवं
महावीरे, तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणं जगवं
महावीरं वंदइ, नमंसइ, नमंसइत्ता एवं वयासी-अत्थि णं
भंते ! चमरस्स असुरिंदस्स असुररओ तायत्तीसगा देवा ! ।
इत्ता अत्थि । मे केणहेणं भंते ! एवं वुच्चइ-एवं ते चं
मब्बं भाणियव्वं० जाव तपरिभं च णं एवं वुच्चइ-चमरस्स
असुरिंदस्स असुररओ तायत्तीसगा देवा ! । नो इणहे
समहे । एवं खलु गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स अ-
सुरकुमाररणो तायत्तीसगाणं देवाणं सामए नामभेजे
पणत्ते; जं न कदाइ नामी, न कदाइ न जवइ० जाव
णिच्चे अव्वोच्छिन्नियट्ठयाए अस्से चयंति, अण्ण उव-
वज्जंति । अत्थि णं जंते ! बलिस्स वडरोयणिंदस्स वडरो-
यणरओ तायत्तीसगा देवा ! । इत्ता अत्थि । से केणहेणं जंते !
एवं वुच्चइ-बलिस्स वडरोयणिंदस्स० जाव तायत्तीसगा दे-
वा ! । एवं खलु गोयमा ! तेणं काहेण तेणं समएणं इ-
हेव जंघुदीवे दीवे भारहे वामे विजेहे णामे सन्निवेसे हां-
त्था । वएणओ । तत्थ णं विजेहे सन्निवेमे जहा चमर-
स्स० जाव उववसा । तप्पजिईं च णं जंते ! ते विभेस-
गा तायत्तीसं सहाया गाहावई समणोवासगा बलिस्स व-
डरोयणिंदस्स मेसं ते चं० जाव णिच्चे अव्वोच्छिन्नियट्ठ-
याए अस्से चयंति, अस्से उववज्जंति । अत्थि णं भंते ! धर-
णस्स नागकुमारिंदस्स नागकुमाररणो तायत्तीसगा देवा ! ।
इत्ता अत्थि । से केणहेणं० जाव तायत्तीसगा देवा ! । गोय-

मा ! धरणस्स नागकुमारिदस्स नागकुमारस्सो तायत्तीसगाणं
देवाणं सानए नामधेज्जे पल्लवे । जंन कदाइ नासी० जाव
अल्ले चयंति, अल्ले उववज्जंति । एवं तूपाणंदस्स वि, एवं०
जाव महापोसस्स वि । अत्थि णं जंते ! सक्कस्स देविदस्स
देवरस्सो पुच्छा ? । इता अत्थि । से केणट्टेणं भंते ! ० जाव
तायत्तीसगा देवा ! एवं खलु गोयमा ! नेणं कालेणं तेणं
समएणं इडेव जंबुदीवे दीवे चारइ वासे बालाए णामं स-
न्निवेसे होत्था । बल्लभो । तत्थ णं बालाए सन्निवेसे ताय-
त्तीसं सहाया गाहावई समणोवासगा, जहा चपरस्म० जाव
विहरंति । तए णं ते तायत्तीसं सहाया गाहावई समणोवा-
सगा पुत्ति पि पच्छा वि उग्गा उगगविहारी संविग्गा संविग्ग-
विहारी बहई वासाई समणोवासगपरियागं पाउणंति, पाउ-
णंतिता मासियाए संलेहणाए अचाणं ऊमिन्ता सट्ठि भ-
त्ताई अपसणाए वेदेति, वेदेतिता आलोडयपमिक्कता
सपाहिपत्ता कालमासे काजं किच्चा० जाव उववत्ता । ज-
प्पभिई च णं भंते ! ते बालाए तायत्तीसं सहाया गाहावई
समणोवासगा, सेसं जहा चपरस्म० जाव अल्ले उववज्जंति ।
अत्थि णं जंते ! ईमाणस्स देविदस्स देवरस्सो एवं जहा
सक्कस्स, णयरं चंपाए णयरीए० जाव उववत्ता । जप्पभिई
च णं भंते ! ते चंपिच्चा तायत्तीसं सहाया, सेसं ते चव
० जाव अल्ले उववज्जंति । अत्थि णं भंते ! सणकुमारस्स दे-
विदस्स देवरस्सो पुच्छा ? । इता अत्थि । से केणट्टेणं ? ।
जहा धरणस्स नडेव, एवं० जाव पाणयस्स, एवं अच्चुय-
स्स ० जाव अल्ले उववज्जंति ।

(तेणमित्यादि) (तायत्तीसग ति) त्रयस्त्रिंश मन्त्रि-
कल्पाः । (तायत्तीसं सहाया गाहावइ ति) त्रयस्त्रिंशत्प
रिमाणः सहाया परस्परं साहाय्यकारिणो गृहपतयः कु-
टुम्बनायकाः (उगग ति) उग्रा उग्रान्ता भावनः (उग-
गविहारी ति) उग्राणां उग्राणां सदनानुष्ठानात् (संविग्ग ति)
संविग्गा मोक्षं प्रति प्रचलिताः, सत्सारभीरवो वा (संवि-
ग्गविहारी ति) संविग्गविहारः संविग्गानुष्ठानमास्ति येषां
ते तथा । (पासत्थ ति) ज्ञानाऽऽदिबहिर्भूतः (पासत्थविहा-
रि ति) आकालं पार्श्वस्थसमाचाराः । (ओसांति ति) अ-
वसत्ता इव अन्ता इवावसत्ता आलस्यादनुष्ठानासम्यक्क-
णात् (ओसांतिविहारी ति) आजन्मशयित्वाचारा इत्यर्थः ।
(कुसील ति) ज्ञानाऽऽद्याचारविशेषनात् । (कुसीलविहारी
ति) आजन्मापि ज्ञानाऽऽद्याचारविशेषनात् । (अहाच्छंति ति)
यथाकथञ्चिन्नाऽऽगमपरतन्त्रतया छन्दोऽभिप्रायो बोधः प्रव-
नार्थेषु येषां ते यथाच्छन्दाः । ते अकदापि मयस्तीत्यत आह-
(अहाच्छंतिविहारी ति) आजन्मापि यथाच्छन्दा एवेति ।
(तप्पाभिई च णं ति) यत्प्रवृत्ति त्रयस्त्रिंशत्संख्यापेतास्ते
भावकास्तत्रोत्पन्नास्तत्प्रवृत्ति च पूर्वमिति । भ० १० श०
४ उ० ।

तायय-तातक-पुं० । स्वार्ये कन् । पितरि, उत्त० २ अ० ।

तार-तार-पुं० । स्वार्ये णिच्-अच् । प्रेरणे णिच् । करणाऽऽहै वा
घञ् । बानरभेदे, शुद्धमुक्तायां प्रणवे, वेशीप्रणवे, हीङ्गुणा,
वाच० । ज्ञा० । गीयन्ती मूर्धनमजिघ्रस्वर उच्चैस्तरो जवति-
स्थानकं च द्वितीयं तृतीयं वा समाधिरुहति-इत्येवंरूपे शिरो-
जातभवन्ती, रा० । नक्षत्रे, नेत्रमध्यस्थकनीमिकायां च । म० ।
स्त्री० । रूप्ये, न० । अयुच्छनादे, अयुच्छवे, निर्मले च ।
त्रि० । मर्दावद्याभेदे, बालिपत्त्यां, वृहस्पतिभार्यायां च ।
स्त्री० । वाच० ।

तारग-तारक-न० । तारयत्यगाधात् संसारपयोधेर्योगिनमित्य-
न्वयिकया संज्ञया तारकमुच्यते । विश्वकजे ज्ञाने, ज्ञा० ७६
ज्ञा० । कल्प० । रा० । स० । द्वितीये प्रतिवास्तुदेवे, पुं० । प्रव०
२११ द्वार । ति० ।

तारगगड-तारकगड-पुं० । तारकाऽऽकारा प्रहास्तारकप्रहा ।
नवग्रहे, तत्र च चन्द्राऽऽदित्यराहुणां तारकाऽऽकारत्वाद्ये पट
तथोक्ताः । “छु तारगगहा पण्णा । नं जहा-सुक्के, बुधे, बहस्सई-
अगारए, सानिच्छे, केऊ ।” (सुक्के ति) शुक्रः, (बहस्सई ति)
वृहस्पतिः । अङ्गारको मङ्गलः, (सानिच्छे ति) शनिश्चर इति ।
स्थान० ६ ज्ञा० ।

तारगा-तारका-स्त्री० । पुण्यमद्रस्य यक्षेन्द्रस्य यक्षराजस्य तुर्या-
यामग्रमहिष्याम, स्था० ४ ज्ञा० १ उ० । (अस्याः पूर्वोत्तरभवकथा
'अग्रमहिषी' शब्दे प्र० भ० १७१ पृष्ठे उक्ता) अष्टाशीतिप्रहाणां
सर्वतारकाणां च मण्डलानि कति सन्तीति प्रश्ने, उत्तरम-यथा
चन्द्रमूर्ययोर्मण्डलानां सख्याऽऽदिविचारः शास्त्रे उपलब्धम्,
न तथा परग्रहाणां, तथा तारकाणां मण्डलान्यवस्थितान्यव-
भवन्ति, न तु चन्द्रमूर्यमण्डलमदित्यतानीति । २२३ प्र० ।
सेन० ३ उल्ला० । उद्योतिषि नक्षत्रे, अणु० ३ वर्ग १ अ० । सूत्र०
अभिव्यादनक्षत्रेषु, सूत्र० ७ अ० ६ अ० ।

तारग-ताराग्र-न० । तारापरिमाणे, च० प्र० १ पादु । म०
प्र० । पं० स० । (तच्च 'णक्कल्ल' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १९७१
पृष्ठे उक्तम्)

तारण-तारण-पुं० । तारयत्यनेन ल्युट् । मेलके, ६० वर्षमध्य
“ शास्त्रं भवति सामान्यं, तारणे सुखं दत्ते ” इत्युक्ते वत्सर-
भेदे च । तारयितार, त्रि० । वाच० । तीर्थभेदे, तारणे विश्व-
कोटिशिलायां श्रीश्रजितः । ती० ४३ कटप ।

तारत्तर-देशी-मुहूर्ते, दे० ना० ५ वर्ग १० गाथा ।

तारय-तारक-त्रि० । तारगशब्दाय, ज्ञा० २६ ज्ञा० ।

तारवई-तारवती-स्त्री० । संसारपुराजयधुमारस्य अङ्गारव-
तीभार्यायां जाजायां पुहितरि, ज्ञा० सू० ४ अ० ।

तारा-तारा-स्त्री० । स्वनामख्यातायां सुप्रोचनार्थायाम्, न-
स्याश्च कृते संग्रामोऽच्युतः । (प्रहृष्ट०) तथाहि-कार्त्तिक-
पक्षे बालिसुप्रोचनभिधानादित्यारथाभिधानस्य विद्याध-
रस्य सुनैवानरावद्याधनौ विद्याधरो बभूवतुः । तत्र-“अहं
माणेण य बाली, दार्काण्यरस्स ते निष रज्ज । भिन्ना कय-
पवज्जो, सुग्गावो कुण्ड पुण रज्ज ॥ १ ॥” तस्य भार्या तारा-
अभिधाना च । ततः काश्चिन्नेवराधिपः साहसगुणान्वयान्ना-

एवं स्वसु गोपया ! सुप्रोचकं विधायान्तःपुरं प्रविशेत् । तथा
देविष्टी० जात्रे कृत्य निवेदितो जम्बुवद्वाग्निमग्निमयस्य ।
हस्त देवस्योपपलज्य किमिदमाश्चर्यमिति विस्मये जगाम ।
साङ्गेगाईं त्रिंशद्विंशतिं, पुरश्चो ते मतिवगावययेण ।
देविदे देः मन्त्रेण य, बलितो एत आश्विनसुमीषो ॥ १ ॥ ”
सौ सत्यसुमीषो हनुमदभिधानस्य महाविद्याधराज-
कतिं नत्वा निवेदयति स्म । स स्वगत्य तयोर्विशेषमज्ञान-
कृतोपकारः स्वपुरमगमत् । ततश्च लक्ष्मणचिनाशितकर-
दण्डं च निधाय पाताललङ्कापुरे रात्र्यावस्थं राममेवमात्मोक्त्य
श्रुत्वा प्रपन्नः । ततस्तेन सह गतः सत्यमनो रामः किं कथा-
पुरे स्थितो बहिः कृतश्च सुप्रोचकं बाहुशब्दः, तमुपभूय समागतो-
स्तावलीकसुमीषो रथाधिकृतो रणरसिकः सन् । तयोर्विशेष-
मज्ञानं न हलं च रामश्च स्थित उदासीनः । कश्चित् सुप्रोचक-
रेण । रामस्य गवा निवेदितं सुप्रोचक-देव ! तव पश्यतोऽप्यहं
कश्चित् । तेन रामेणोक्तम्-कृत्यचिः पुनरुद्भूतम् । ततोऽसौ पुन-
रुद्भूतमानो रामेण शरप्रहारेण पञ्चवमापादितः । सुमीषश्च ता-
स्या सह जोगान् बुबुजे । प्रह० ४ आध० द्वार ।
दृश० । उद्योतिष्कनेदे, स्या० ५ ठा० १, ३० । स० । उद्योतिर्धि-
मानरूपे, कृतिकाश्विषु च नक्षत्रेषु, (ताराप्रमाणं ' एकलक्ष ')
शब्दे आऽस्मिन्नेव भागे १७१ पृष्ठे, ' चंद ' शब्दे तृतीय
भागे १०६४ पृष्ठे उक्तम्)

“ उ पंच तिष्ठि एगं, चउ तिग रस वेय जुयल जुयलं च ।

इदिय एगं एगं, विसयगि व समुह दारलगं ॥ १ ॥

चउरो तिथ तिथ पच य, सच वे वे भवे निया तिष्ठि ।

रिक्खे तारपमाणं, जउ तिहितुल्ल हयं कज्ज ॥ २ ॥ ” इति ।

इह वैकल्यनकानुरोधान्कृतत्रयस्य ताराप्रमाणमुक्तं, शेषतः क-
त्राणां तु प्रायोऽमेतनाभयनेषु तद्वक्तृयति, यस्तु कश्चिद्विषया-
दन्ताराप्रमाणस्य तथाविधप्रयोजनेषु तिष्ठिष्विशेषस्य नक्षत्रवि-
शेषयुक्त्याशुभत्वसंभवाभेदेनोक्तगाथयोर्मन्त्रात्तरजूनन्त्रात्तन्त्रा-
धक इति । स्या० १ ठा० । “ तारारुच चलेज्जा । ” स्या० ३
ठा० १ उ० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु, (सूत्र०) नक्षत्रे, सूत्र० १
सु० ६ अ० ।

तिष्ठि ठाणेहि तारारुचे चलेज्जा-विकृष्टभाणे वा, परि-
यारेभाणे वा, ठाणाओ वा ठाणं संकपमाणे तारारुचे
चलेज्जा ॥

(तिष्ठि इत्यादि) (तारारुचे सि) तारकमात्रम्, (चलेज्जा)
स्वस्थानं त्यजेत्, वैक्रियं कुर्वद्वा (परिवारेमाणे वा) मैथुना-
यं संरम्भयुक्तमित्यर्थः । स्थानकौटिकस्मात् स्थानात्तर संक्रामत्
गच्छदित्यर्थः । यथा धातकीलाकाऽऽदि मेकं परिहरदित्यर्थः ।
अथवा कर्वाचमहर्षिके देवाऽऽदी चमरवर्षिकियाऽऽदि कुर्वति
भति तन्मागदानार्थं चलेदिति । उक्तञ्च-“ तस्य णं जे स वा-
घःइए अंतरं से जइजेणं होजि छावटिजोयणसए, ठकोसेण
वारसजोयणसहस्नाइं । ” इति । तत्र व्याघातिकमन्तरं महर्षिक-
देवस्य मार्गदानादिति । स्या० ३ ठा० १ उ० । पराशुराममारितस्य
कार्तवीर्यस्य भार्यायामष्टमवक्रवर्तिनः सुभूमस्य मातनि, जा०
म० १ अ० २ खण्ड । स० । भाव० । जम्बुद्वीपे मन्दरस्योत्तरे
रत्नानदीसङ्गतायां महानद्याम्, स्या० १० ठा० । योगद्वि-
भेदे, द्वा० ।

तारायां नु मनाक् स्पृष्टं, दर्शनं नियमाः शुभाः ।

अनुद्गो हिताऽऽरम्भे, जिज्ञासा तत्त्वगोचरा ॥ १ ॥

(तारायामिति) तारायां पुनरुद्भूतं मनागोषत् स्पृष्टं मित्राये-
कया दर्शने घृताः प्रशस्ता नियमा वक्ष्यमाणा इत्याऽऽदि-
कथाः । तथा-हिताऽऽरम्भे पारलौकिकप्रशस्तानुष्ठानप्रवृत्तिल-
क्षणेषुनुद्गोः । तथा-तत्त्वगोचरा तत्त्वविषया, जिज्ञासा ज्ञातुं म-
च्छा । अत्रेष्टत एव तत्प्रतिपर्यानुगुण्यात् ॥ १ ॥

नियमाः शौचसन्तोषौ, स्वाध्यायतपसी अपि ।

देवताप्रणिधानं च, योगाऽऽचार्यैरुदाहृताः ॥ २ ॥

(नियमा इति) शौचं शुचित्वं, तद् द्विविधम्-बाह्यम्, मान्यस्त-
रं च । बाह्यं मृज्जलाऽऽदिभिः कायप्रकाशनम्, आचम्यन्तरं
भैत्राऽऽदिभिश्चित्तमसप्रकाशनम् । सन्तोषः सन्तुष्टिः, स्वाध्यायः
प्रणयपूर्वकां मन्त्राणां जपः, तपः कृच्छ्रान्द्यायणाऽऽदि, देवता-
प्रणिधानमम्बरप्रणिधानम-सर्वक्रियाणां फलनिरपेक्षतये, वरस-
मर्पणलक्षणम् । एते योगाऽऽचार्यैः पञ्चजलयात्रिणिर्णि, ता उदा-
हृताः । यदुक्तम्-“ शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेभ्यश्च प्रणिधानानि
नियमाः । ” (२-३२) इति ॥ २ ॥

शौचभावनया स्वाङ्ग-जुगुप्साऽन्यैरमङ्गमः ।

सत्त्वशुद्धिः मौपनस्यै-काऽप्याऽक्षजययोग्यताः ॥ ३ ॥

(शौचेति) शौचस्य भावनया स्वाङ्गस्य स्वकायस्य कारण-
रूपपर्यालोचनद्वारेण जुगुप्सा घृणा भवति, “ अशुचिरयं कायो
नात्राऽऽग्रहः कर्तव्यः । ” इति । तथा चान्यैः कायवाङ्मनसस्तत्सं-
पर्कपरिवर्जनमित्यर्थः । यः किल स्वधमेव कायं जुगुप्सते, तत्सद-
वद्यदर्शनात्, स कथं परकीयेत्यथाभूतैः कार्यैः ससर्गमनुभ-
वति । तदुक्तम्-“ शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ” (२-४०)
इति । तथा सत्त्वस्य प्रकाशसुखाऽऽत्मकस्य, शुद्धी रजस्तमोऽथा-
मननिभयः । सौमनस्यं ज्ञेयाननुभवेन मानसो प्रीतिरैकाग्र्ये नि-
यते विषये चेतसः स्थैर्यम्, अङ्गणामिन्द्रियाणां जयो वि-
षयपराङ्मुखानां स्वात्मन्यवस्थानं, योग्यता चात्मदर्शने विदे-
कस्यातिरूपे समर्पत्वम् । एतावन्ति फलानि शौचभावनयैव प्र-
यन्ति । तदुक्तम्-“ सुसत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयाऽ-
त्मदर्शनयोग्यत्वानि चेति । ” (२-४१) ॥ ३ ॥

संतोषादुत्तमं सौख्यं, स्वाध्यायादिष्टदर्शनम् ।

तपमोङ्गाक्षयोः मिष्टिः, समाधिः प्रणिधानतः ॥ ४ ॥

(संतोषादिति) संतोषात् स्वव्यस्ताद् योगिनः उत्तमम-
तिशयितं सौख्यं भवति, यस्य बाह्येन्द्रियप्रभयं सुखं शतांशेना-
पि न समम् । तदाह-“ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ” (२-४२)
स्वाध्यायात् स्वव्यस्ताद्विष्टदर्शनं जप्यमानमन्त्राभिप्रेतदेवतादर्श-
नं भवति । तदाह-“ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ” (२-४४) तप-
सः स्वव्यस्तात् क्रेशाऽऽद्यशुचिक्रयचाराऽङ्गाक्षयोः कायेन्द्रि-
ययोः सिद्धिः, यथेष्टमनुष्ठानमद्वैताऽऽदिप्राप्तिस्वमव्यवहितविप्र-
कृष्टदर्शनसामर्थ्यलक्षणोत्कर्षः स्यात् । यथोक्तम्-“ कायेन्द्रिय-
सिद्धिरशुचिक्रयतपसः । ” (२-४३) प्रणिधानात् ईश्वरप्रणि-
धानात् समाधिः स्याद्, ईश्वरजक्त्या प्रसन्नो ह्येश्वरोऽन्तरायक-
पान् क्रेशाद् परिहृत्य समाधिमुद्बोधयतीति । यथोक्तम्-“ स-
माधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति । ” (२-४४) तपःस्वाध्यायेभ्यश्च प्र-
णिधानानां त्रयाणामपि च शौचनाभ्यवसायलक्षणत्वेन क्रेशका-
यप्रतिबन्धत्वात् समध्यनुकूलत्वमेव भूयते । यथोक्तम्-“ तपः

स्वाध्यायेऽथवापि ध्यानादि क्रियायोगः" (२-१) "समाधिमात्र-
मार्गः क्लेशानन्वृत्तकरणार्थमेति" (२-२) ॥ ४ ॥

विज्ञाय नियमानेता-नेत्रं योगोपकारिणः ।

अनेत्रेषु रतो ह्यहौ, जनेदिच्छाऽऽदिकेषु हि ॥ ५ ॥

(विज्ञायेति) एतान् शौचाऽऽदीनि यमान् एवं स्वाध्यायगुणाऽऽ-
दिसाधनत्वेन योगोपकारिणः समाधिनिमित्तात् विज्ञाय । अत्र
तारायां दृष्टायेतेषु ह्यहोऽदिकेषु हि नियमेषु रतो भवेत्, तथा-
ज्ञानस्य तथावच्छिद्येत्तत्वात् । तदत्र कानिद् प्रतिपाद्या प्रद-
क्षिता ॥ ५ ॥

जवत्यस्यामविच्छिन्ना, प्रीतिर्योगकयासु च ।

यथाशक्त्युपचारश्च, बहुमानश्च योगिषु ॥ ६ ॥

(भवतीति) अस्यां दृष्टावच्छिन्ना भावप्रतिबन्धसारतया
विच्छेदरहिता, योगकयासु प्रीतिर्भवति, योगिषु भावयोगिषु,
यथाशक्ति स्वशक्त्यौचित्येनोपचारश्च प्राप्ताऽऽदिसंपादनेन,
बहुमानश्चाप्युत्थानगुणगानाऽऽदिना । अयं च शुद्धपुरुषात्पु-
ण्यविपाकाद् योगशक्तिलाभात्तराशिष्टसंभवात्तुष्टोपकृष्टा-
भ्यां दफ्त इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

अयं न जवने नीमं, हीयते नोचिता क्रिया ।

न चानाभोगतोऽपि स्या-दत्यन्तानुचितक्रिया ॥ ७ ॥

(अयमिति) अयं संसारोत्पन्नं नीमं जयं न जवति, तथा-
अशुभाऽप्रवृत्तेरुचिता क्रिया क्वचिदपि कार्ये न हीयते, सर्वत्रैव
धर्माऽऽदरात् । न चानाभोगतोऽप्यज्ञानादप्यत्यन्तानुचितक्रिया
साधुजननिन्दाऽऽदिका स्यात् ॥ ७ ॥

स्वकृत्ये विक्रोत्रासो, जिज्ञासा सस्पृहाऽधिके ।

दुःखोच्छेदार्थिनां चित्रे, कथताधीः परिश्रमे ॥ ८ ॥

(स्वकृत्य इति) स्वकृत्ये स्वाचारे कायोत्सर्गकरणेऽऽदौ, विक्रोत्रे
विधिहीने, त्रासो "हा ! विरायकोऽहम्" इत्याशयवृत्तः, अधिके
स्वजुमिकापेक्षयोत्कृष्टे आचार्योऽऽविकृत्ये, जिज्ञासा-कथमेतदेवं
स्यात्, इति सस्पृहाऽजिज्ञासहिता । दुःखोच्छेदार्थिनां संसार
क्लेशजिहासूनाम्, चित्रे नानाविधे, परिश्रमे तत्तन्नातिप्रसिद्धक्रि-
यायोगे, कथताधीः कथनावबुद्धिः । कथं नानाविधा मुमुक्षुप्रवृ-
त्तिः कार्त्स्न्येन ज्ञातुं शक्यत इति । तत्राह-"दुःखकरो जवः
सर्वं, उच्छेदोऽस्य कुतः कथम् ? चित्रा सतां प्रवृत्तिश्च, सा शेषा
ज्ञायते कथम् ? ॥ ११ ॥" ॥ ८ ॥

नास्माकं महती प्रज्ञा, सुमहान् शास्त्रविस्तरः ।

शिष्टाः प्रमाणमिह त-दित्यस्यां मन्यते सदा ॥ ९ ॥

(नेति) नास्माकं महती प्रज्ञाऽविसंधादिनी बुद्धिः, स्वप्र-
ज्ञाकल्पिते विसंधादर्शनात् । तथा-सुमहान्पातः शास्त्रस्य
विस्तरः, तत्तस्मात् शिष्टाः साधुजनसमताः प्रमाणमिह प्र-
स्तुतव्यतिकरे, यत्तेराचरितं तदेव यथाशक्ति सामान्येन कर्तुं
युज्यत इत्यर्थः । इत्येतदस्यां दृष्टौ, मन्यते सदा निरस्त-
म् ॥ ९ ॥ द्वा० २२ द्वा० ।

ताराचंद-ताराचन्द्र-पुं० । भावस्तीराजराजकुमारे, च० २० ।

तत्कथा चैवम्-

अत्रिपुरी सावर्धी, नेत्रऽत्रि इहं पुरी मम सरिच्छा ।

जिणमिहान्निधयचलन-वृत्तेण इय कहर जा निधं ॥ १ ॥

तत्थ व पणमिरनवर-वरदयणपण्यहासिकममममो ।

आइवराहो नामे-न परिपथो अत्रि सुपसिद्धो ॥ २ ॥

ताराचंदो तस्सा-सि मंदो मंदो गुणतकणं ।

वरदायलकण्यधरो, कथेण विजिवरनाहो ॥ ३ ॥

सो वासकालो वि दु, पण्यज्ञानहणवदुपरिणमो ।

इयमयधनसवणाऽऽसु, विदुह वजिचयपदिमुक्को ॥ ४ ॥

न कुणह जलाहकेलि, न य वृत्तह कं पि फलसमासाव ।

न वृत्तह न केव विववह, न य वाह पवदकगितुरो ॥ ५ ॥

सह पंसुकोत्तिपदि वि, मिसेहि समं रमेह न कथा वि ।

महासंकारविले-वणाऽऽववहार जो कुणह ॥ ६ ॥

आइसयविसवविरत्तं, कथा वि कुमरं निपावि नरनाहो ।

तस्मज्जवाभोहकण, सुवरावप तय ठवह ॥ ७ ॥

निपुत्तरउज्जविधं, चित्तोए सवसिजणणीए ।

हणणयं तरस रह, अक्कजुयं कम्मणं दिजं ॥ ८ ॥

तो तस्स जायमणं, विदुरमसारं पुगुण्णजं च ।

तयण्ण जणसोगभारिओ, कुमरो इय चित्तए चित्ते ॥ ९ ॥

रोगभरविदुरियणं, अज्जणं सयणवारभवदयणं ।

जुज्जह मरण देसं-तरे व मरणं सुपुरिसाणं ॥ १० ॥

ता मह जणं पि न जमं, विण्णुदेहस्स निवसिहं इय ।

निधं पुज्जणकरं-गुलाहि इंसिज्जमाणस्स ॥ ११ ॥

इय चित्तिज्जण सणियं, अवगणितं परिपणं स रवणीए ।

नीहारु मेहाओ, पुम्भरिमाभिमुदमुहो चित्तिओ ॥ १२ ॥

मंउ इय मंमं, सा गच्छंमो कमेण विमणवणो ।

मंमेवगिरिसमीरे, पत्तो पगमि नयरमि ॥ १३ ॥

गयणउगममंअरु-गंसिगममारुकाविसिपसरं ।

तत्तो मंमेयगिरि, मणियं सणियं स भाऊओ ॥ १४ ॥

विहियकरचरणसुखा, मरसाओ गदिय सरससरसिहो ।

आजियावजिणिदे पू-इकण भत्तोह इय पुणह ॥ १५ ॥

अय अजियनाह ! अइसयसणाह !

अय संभव ! समियभवउगिगहाह !

अमिनंदण ! मंदियमवियनियर !

मह सुमं सुमइजिणेस ! वियर ॥ १६ ॥

अय पदु ! पउमपह ! अरुणकंति !

अय देव ! सुपास ! पयासकिंति !

चंदपह ! चंदसुकंतवंत !

देवाहिदेव ! अय पुण्णदं ॥ १७ ॥

अय सायह ! सीसियसुद्धचरण !

सिज्जंस ! सुगसुत्तपण्यचरण !

अय विमल ! विहियवच्छरियदाण !

अय देव ! अणंन ! अणंननाण ! ॥ १८ ॥

अय धम्म ! पयासियसुद्धधम्म !

सिरिसंति ! विहियअयसंतिक्कम्म !

अय कुण्डु ! पमंथियमोहमल्ल !

अरनाह ! पणासयसयलसल्ल ! ॥ १९ ॥

अय मल्लि ! मलियरागारिवार !

मुणिसुअय ! सुअयधरणसार !

अय अय ममि ! ममियसुरिदवण !

सिरिपास ! पयासियमुक्कमण ! ॥ २० ॥

इय मुणिय जिणेसर नामरसुत्तर,

मत्तिज्जरनिमरमणेण ।

तुच्छ निनंदणु बहुपुल्लइयतणु,

आ पिच्छह दसदिसि अणिण ॥ २१ ॥
 ता ससहरकरसुंदर-पसरंतमहंतकतिविप्यंत ।
 हसि ओणांमयतणुं, चरणभरेणं व अकंत ॥ २२ ॥
 दिट्टामुहसंभियसु-पसंभकरनहमऊरउज्जिहि ।
 नरपाऽवडनिभमियजं-तुजायमागरिसयनं व ॥ २३ ॥
 कणयाचलनिभसचल-तुअंगुलीबिमलपहनहमिसेण ।
 कुडपयमंतं पि व कं-तिपमुहदसविहसमणधम्मं ॥ २४ ॥
 गिरिकंदरगयमुस्स-गसंतियं सो निप बि मुणिमेणं ।
 परमपमोयकसिओ, पत्तो मुणिवरसमीवमि ॥ २५ ॥
 तो लकिनीरनिहिणो, जियसुरतकामधेणुमाहप्यं ।
 मुणिणो से पयजुयलं, सिरसा तुछो परामुसइ ॥ २६ ॥
 अह मुणिमाहप्येणं, तक्कासं खिय पणट्ट विव रोगो ।
 ताराचंदो जाओ, अम्महियसुरुवकवधरो ॥ २७ ॥
 तं मुणिणो माहप्यं, जा चिछइ वट्टु विमिहओ कुमरो ।
 ता विज्जादरजुयलं, गयणतलाओ समोसरियं ॥ २८ ॥
 हरिसवसवियसियच्छं, पणमिय चलणुप्यं च से मुणिणो ।
 अगणियगुणगणममं, योव निससं महीपीढे ॥ २९ ॥
 कुमरेण तओ भणियं, कत्तो तुम्हाण इह समागमणं ? ।
 केण य कज्जेण तओ, पुत्त विज्जादरेण इमं ॥ ३० ॥
 वेयकुगिरिवराओ, मुणिमयं नेतु वयमिहं पत्ता ।
 कुमरेणुत्तं को प-स मुणिवरो आह इय खयरो ॥ ३१ ॥
 आत्तो इह वेयहे, राया वरखयरविसरनमियकमो ।
 पणसाहणुं ति नामे-ण नामियसेसरिवच्छो ॥ ३२ ॥
 अन्नदिये जम्ममरण-रोगकारणयभीमअवभीओ ।
 सो सुचिरपपदो मो-ह वल्लिसुत्तारिय अणेण ॥ ३३ ॥
 जरजीवरं व चइउं, रज्जं सज्जो गहेवि पवज्जं ।
 अणवरय मासखमणे, करेइ सो एस्स मुणिवसदो ॥ ३४ ॥
 इय पजणिय ते खयरा, मुणि च नमिउं गया सठाणमि ।
 हरिसियदियओ कुमरो, जत्तोइ इय मुणि धुणं ॥ ३५ ॥
 जय जय मुणिद ! खयरि-दविहदंविपयारविज्जुण ! ।
 प्रवड्डहुयवहसंत-ससत्पीकसवरिससम ! ॥ ३६ ॥
 निज्जियतिहुयणजणमयण-सुहृन्मज्जायमंजणपवीर ! ।
 अइउणरोगजरस-पदपनिष्ठवणवरगरुह ! ॥ ३७ ॥
 पवं धुणिय मुणिदं, जा किंचि वि विखाविससए कुमरो ।
 ता वस्सगा पारे-वि मुणिवरो गयणमुपइओ ॥ ३८ ॥
 तो विहइओ कुमरो, नमिय जिणे गिरिवराउ ओयरिओ ।
 गच्छंतो य कमेणं, रयणउरं नयरमणुपत्तो ॥ ३९ ॥
 तथ य खिरकालपकट-गाहपणएण बालमिसेण ।
 कुरुचंदेण स विछो, फाड ति तइ पक्कभिन्नाओ ॥ ४० ॥
 आल्लिमिऊण गाहं, ससंभमं पुच्छिओ इमो नेण ।
 अउरियमिण कत्तो, वयस ! तुह इत्य आगमणं ? ॥ ४१ ॥
 काय व वलियकालं, सावत्थीओ विणिक्कमिस्ता णं ।
 जसिओ सि कइ व संपइ, पुणो नवंगो तुमं जाओ ॥ ४२ ॥
 ताराचंदेण तमो, सावत्थीनिगमाह आरम्भ ।
 तपुइओ परिकदिओ, सव्थो बि डु निययपुत्तंतो ॥ ४३ ॥
 कुमरेण बि तो पुछं, कहेसु कुरुचंद ! मित्त ! नियवत्तं ।
 कि इत्य तुहाऽगमणं, गमणं च पुणो कदिं हादि ! ॥ ४४ ॥
 कइ वा ताओ निवसइ, अवि कुसलं सवसरायचक्कस्स ।
 सावत्थी सुत्था सा, सगामपुरजणवया अणियं ? ॥ ४५ ॥

कुरुचंदेणं भणियं, रायाऽऽपसेण इत्य रयणपुरे ।
 अहमागओऽहि संपइ, सावत्थीए गमिस्सामि ॥ ४६ ॥
 कुसलं च रायचक्क-इस्स तइ य नयरीइ अणवयज्जयाप ।
 तुह पुसहविरहउहिंथं, इहं मुणुं तवरि निवइ ॥ ४७ ॥
 अप्पमिहं तं न विछो, तप्पमिहं निवैथ पेसिया पुरिसा ।
 तुज्ज पठ्ठिनिमित्तं, सम्भय न खेव तं लखा ॥ ४८ ॥
 तो रयणपुरागमणं, जायं मे बहुफलं महाजाग ! ।
 जं लओ तुममिपिहं, पुणणेहि अतक्किणगमणो ॥ ४९ ॥
 तो पसिय सहुं नरवर-नंवन ! नियइसणामयरसेण ।
 निव्वावसु पिउदियय, दुस्सहाविरहवधनवतवियं ॥ ५० ॥
 इय सप्पयं मिसे-ण पत्थिओ निवसुओ समं नेण ।
 पिठकारियरइसोहं, सावत्थि नयरिमणुपत्तो ॥ ५१ ॥
 पणओ य जणयचत्तणे, समयमि निवेण पुच्छिओ कुमरो ।
 मूमा आरम्भ नियं, वुत्तनं जाव साहेइ ॥ ५२ ॥
 ता विजयसेणसूरी, समोमदो तत्थ नूरिपरिबारा ।
 तव्वंदणवदियाप, कुमारजुत्तो निवो पत्तो ॥ ५३ ॥
 नमिय मुणिदं विसय-छाणासीणे निवमि कइह गुरु ।
 मंथिउजमाणजलमिदि-उहामसरेण धम्मकइ ॥ ५४ ॥
 इह जरजंमणसल्लितं, बहुमच्छरमच्छकच्छभाऽऽइसं ।
 वल्लिसिरकोववरवा-हुयवहजालोभिडुप्पिच्छं ॥ ५५ ॥
 माणगिरिदुग्गमनरं, मायावल्लीबियाणअङ्गुचितं ।
 अक्कोइलोहपाया-सपरिगयं मोहआवत्त ॥ ५६ ॥
 अज्जाणपवणपिडियसं-जोगविओगरं गिरनरं ॥
 जइ भवजलनिहिमेयं, तरिउं इच्छेइ भवियज्जा ! ॥ ५७ ॥
 ता सइसणइदगा-ववधणं सुखजावगुरुफसइं ।
 उडुरसवरसंरु-उसयलसिहं अइअणयं ॥ ५८ ॥
 वेग्गमगलंगं, वुत्तवधवपवणजणियगुरुवेगं ।
 सज्जाणकअधारं, सरेह आरित्तवरपोयं ॥ ५९ ॥
 इय सुणिय निवो निरव-ज्जचरणगहणुज्जुओ भणइ मूरि ।
 काऊण रज्जसुत्थं, पडु ! तुह पासे गंहेमि वयं ॥ ६० ॥
 मा पडिबंथं अणमपि, काही नरनाइ ! इय मुणिदेण ।
 पुत्तमि महीनाहो, पमुइयदियओ गओ मगिहं ॥ ६१ ॥
 नासेसमंतत्तामं-तमंरुं पुच्छिऊण सच्छमइं ।
 ताराचंदकुमारं, रज्जे अहिसिचिही जाव ॥ ६२ ॥
 तो विणओणयतणुणा, कयअंजलिणा पर्यापयं तेण ।
 वयगहणानुत्ताए, ताय ! पसायं कुण ममावि ॥ ६३ ॥
 ज संसारसमुहो, कदो उहामवुक्ककल्लोलो ।
 न विणा खरणतरं, तीरइ तरिउं अइदुरंतो ॥ ६४ ॥
 तो रत्ता पमिमाणं, जुत्तमिणे वच्छ ! नायत्तताण ।
 कि तु कमागयमेयं, रज्जं पालेसु कइ बि दिणं ॥ ६५ ॥
 न य विक्कममंजुले, पुसे पक्का उवितु रज्जमरं ।
 कल्लापवलिजलकु-छुतुल्लिक्क गहिज्ज तुमं ॥ ६६ ॥
 इय भणिय वत्ता वि इमं, राया रज्जे उवितु गिहहेत्तं ।
 तिरिविजयसेणपासे, दिक्कं वेमाणियसु गओ ॥ ६७ ॥
 अह ताराचंदनिवो, निव वयगहणसुअपरिणामो ।
 पइसमयमुत्तरुत्तर-मणोरइसए विखितंतो ॥ ६८ ॥
 कारंतो जिणजवणे, सया वि जिणपवयणं पमावंतो ।
 अणुकंपाशानाऽऽइसु, जहाविहाणेण वट्टंतो ॥ ६९ ॥
 नियगिहसमीवकारिय-पांसइसालाइ पांसहुज्जुत्तो ।
 सववरिपसु पयइं, अणुमोयंतो य धम्मज्जणं ॥ ७० ॥

बहुनयपमाणमन-मसंगयं गुरुविचारभारसहं ।
निसुणतो पुंवाधर-आधरुं सारसिद्धं ॥ ७१ ॥
रज्जधरप्रभावाओ, रज्जमणाहं विमुमुक्षयंतो ।
अपजले मीनो हव, वुहेण गेहमि निधमंतो ॥ ७२ ॥
बाहिरविस्तोहं श्रिय, चिंततो रज्जरुवाचारं ।
कालेण मरिच जाओ, अच्युयकणे पवरदेवो ॥ ७३ ॥
तसो खयि बिदेहे, निवपुसो होउ गहियसामसं ।
सवस्थ वि होऊण, अरुत्तदुहो सिवं गमिही ॥ ७४ ॥
इति ज्ञात्वा ताराधिपतिरुचरोचिष्णुयशसो,
मृदा ताराचन्द्रातिपतिलकस्याऽस्य चरितम् ।
अरुत्तद्विष्टास्तस्वजनधनदेहप्रनृतिषु,
स्फुटं धत्त स्वान्तं शिवसुखकरे शुद्धचरणे ॥ ७५ ॥ ध० २०
७२ गाथा ।

नारापह-तारापथ-पुं० । नभासि, अनु० ।

तारिम-तारिम-त्रि० । तरणयोग्ये, सुत्र० १ ध्रु० ३ म० २ व० ।
दश० ।

तारिस-तादृश-त्रि० । " दृशेः क्तिप्ठकसकः " ॥ ८ । १ । १४२ ॥
इति दृशेर्धातोर्धृतो निरादेशः । प्रा० १ पाद । तथाचिधेऽर्थे,
वाच० । उक्त० । प्रश्न० । आ० म० । पाण्डवचरित्रे पारुशमर्गे-
ऽष्टादशश्लोके-“ उक्तेभ्यस्तादृशाः स्त्रियः । (१८) ” इत्यत्र तादृशा
इति शब्दे आप्रत्ययः कथ्यमानोक्तः, टकप्रत्ययस्यात्राऽऽगमने ई-
पप्रत्ययस्यैवोक्तत्वादिति प्रश्ने, उत्तरम-टकप्रत्ययान्तात्तादृशश-
ब्दादीपप्रत्ययसदृजावेषि तादृश इति क्लृप्ताऽज्ञागुर्याचार्यमते-
नाऽऽपप्रत्ययाऽऽगमने रूपसिद्धिरिति न कोऽपि दोषः ६४ प्र०
सेन० १ उक्ता० ।

तारुण्य-तारुण्य-न० । यौवने, उक्त० ३२ अ० ।

ताल-ताल-पुं० । तलनं तालः । नि० चू० १२ उ० । वृक्षविशे-
षे, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ व० ।

अथ तालपदं विवृणोति-

नामं उवणा दविण, तालो जावे य होइ नायवो ।

जो जविओ सो तालो, दवे मूलुत्तरगुणेषु ॥

नामतालः, स्थापनातालः, व्यवतालः, भावतालश्च भवति
ज्ञातव्यः । तत्र नामस्थापने कुम्भ । व्यवतालः पुनरयम- (जो भ-
विओ सि) यः खलु भव्यो जावतालपर्यायः, स च त्रिधा-
एकभविओ, बद्धाऽऽयुष्कः, अभिमुखनामगोत्रश्च । तत्रैकभवि-
ओ नाम-यो विवर्जितमवानन्तरं तालत्वेनोत्पत्त्यते । बद्धाऽऽयु-
ष्को-येन तालोत्पत्तिप्रायोग्यमायु-कर्मबद्धम् । अभिमुखनामगो-
त्रः पुनः-विपाकोदयाभिमुखतालसंबन्धितामगोत्रकर्मा ताल-
त्वेनोत्पत्तसया विवर्जितजीवप्रदेशः । बद्धा-व्यवतालो द्विवि-
धः-मूलगुणनिवर्तितः, उत्तरगुणनिवर्तितश्च । तत्र स्वायुषः
पारक्षयात्पगतजीवो यः स्कन्धाऽऽदिरूपस्तालः स मूलगुणनि-
वर्तितः । यस्तु काष्ठचित्रकर्माऽऽदिष्वालिखितः स उत्तरगुण-
निवर्तितः । एष व्यवतालः ।

सम्प्रति भावतालमाह-

भावमि होंति जीवा, जे तस्म परिगहे समकखाया ।

बीओ वि य आदेमो, जो तस्म वि जाणओ पुरिमो ॥

५५८

भावे जावविषयस्तालो ये जीवास्तस्य तालस्य परिग्रहे
मृत्रकन्दाऽऽदिगतास्ते सर्वेऽपि समुदिताः सन्तो जावतालं द्योत-
समाख्याताः, नोऽगमन इति भावः । द्वितीयोऽप्यत्राऽऽदेशोऽस्त-
यस्तस्य तालस्य विज्ञायकस्त्वज्जिगुक्त पुरुषः सोऽपि भावताल-
उच्यते, आगमन इत्यर्थः । अत्र च नोऽगमनो भावतालेना-
धिकारः, तस्य सर्वान्ध यत्कलं तादृह तालशब्देन प्रयेतव्यम् ।
वृ० १ व० । स० । आ० म० । प्रज्ञा० । स्था० । म० । औ० ।
प्रश्न० । ज्ञा० । वलयाऽऽन्यवनरूपतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।
आचा० । कंसिकापरपर्यायं वाद्यविशेषं, औ० । आचा० ।
आ० म० । ज० । ज्ञा० । स्था० । इत्यन्ताले, दश० २ अ० ।
स्था० । कंसिकाऽऽदिशब्दविशेषः, स्था० ७ डा० । वादित्रसमुदा-
ये, नि० चू० १२ उ० । आर्जावकोपासकभेदे, म० ८ डा० ५ व० ।
तालउरु-तालपुट-न० । तालमात्रव्यापसिकरे उपविषे, उक्त०
१६ अ० । दश० । आ० म० ।

तालमेघ-तालजङ्घ-पुं० । तालो वृक्षविशेषः, स च दीर्घस्कन्धो
भवति, ततस्तालवज्जङ्घे यस्य स तथा । ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० ।
स्वनामस्याने राजनि, यो हि ब्राह्मणेषु धिकान्तः सन् धिमनाश ।
ध० १ अधि० ।

तालजङ्घय-तालध्वज-पुं० । तालनन्दनगरवास्तव्ये स्वनामस्या-
ने राजनि, तस्य तमात्रलता भार्याऽऽसीत् । दृश० १ तत्र ।
शत्रुञ्जयपर्वते, ता० १ कल्प । तालो वृक्षविशेषो भवजा यस्य
सः । वलदेवे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

तालण-तारुन-न० । चपेटाऽऽदिना निम्नोदने, उपा० ७ अ० ।
चपेटाऽऽदिदने, औ० । कुट्टने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
अन्त० । औ० । आ० म० । पञ्चा० ।

तालपलंव-तालपलम्ब-पुं० । आजीवकोपासकभेदे, म० ८
श० ५ व० ।

तालपिसाय-तालपिशाच-पुं० । तालो वृक्षविशेषः, तदाकारो
दीर्घत्वाऽऽदिताधर्म्यात्पिशाचो राक्षसः तालपिशाचः । दीर्घतरे
पिशाचे, स्था० १० डा० । ज० । आ० म० । व्य० । ज्ञा० ।
आ० क० । पिशाचभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तालपुरु-तालपुट-न० । ' तालउरु ' शब्दार्थे, उक्त० १६ अ० ।

तालफली-देशी-दास्याम, दे० ना० ५ वर्गे ११ गाथा ।

तालमन्थय-तालमस्तक-न० । तालमध्यवर्तिनि गर्जे, आचा० २
ध्रु० १ चू० १ अ० ८ उ० ।

तालमाण-तालमान-स्त्री० । तालमानपरिज्ञानाऽऽमके काशने-
दे, कल्प० ७ क्षण ।

तालमूलय-तालमूलक-न० । तालमूलाऽऽकारे अधः पृथुनि उपरि
च सूक्ष्मे लयने, कल्प० ६ क्षण ।

तालविण्ट-तालवृन्त-न० । " वृन्ते एटः " ॥ ८ । २ । ३१ ॥ इति
न्तस्य एटः । प्रा० २ पाद । व्यजने, आचा० १ ध्रु० १ अ० ७
उ० । अणु० । दश० । छिप्टाऽऽद्वयजने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
दश० । ज्ञा० । मयूरपिच्छकृतव्यजने, आचा० २ ध्रु० १ चू० १
अ० ७ उ० ।

तालसंबुद्ध-तालमंपुट-पुं० । पद्यनेरितशुक्लतालपत्रसंचये, स्-
त्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

तालमय-तालसम-न० । यत्परस्परऽऽहतहस्ततालस्वरानुबृ-
त्तिमेवति तत्तालसमम् । स्वरभेदे, स्था० ७ उ० ।

तालहल-देशी-शल्याम्, दे० ना० ५ वर्ग ७ गाथा ।

ताला-तदा-अव्य० । "ऊर्माहे-मासा-इमा काले" ॥ ८ । ३ ।
६५ ॥ इति तच्छब्दात्कालेऽभिधेये ऊः स्थाने आहे आसा इति
द्विती, इमा इति च आदेशा वा जयन्ति । तस्मिन् काले, प्रा० ३
पाद । लाजेषु, दे० ना० ५ वर्ग १० गाथा ।

तालापर-तालाचर-त्रि० । तालैर्वाद्यविशेषैश्चरन्तीति तालाच-
राः । (दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्) नि० चू० १५ उ० । तालाऽऽशनेन
प्रेक्षाकारिणि, औ० । प्रश्न० । ज० । विषा० । बा० । प्रक्षा० ।
नटनर्तकाऽऽदिषु, षू० ३ उ० ।

तालागरकम्प-तालाचरकम्प-न० । प्रेक्षककर्मविशेषे, हा० १
श्रु० १३ अ० ।

तालिअट-आपि-धा० । प्रम्-णिच् । "अमेस्तालिअटतमा-
रौ" ॥ ८ । ४ । ३० ॥ इति अमनेत्यन्तस्य 'तालिअट' इत्या-
देशः । अमतां प्रेरणं, प्रा० ४ पाद ।

तालवृन्त-पुं० । व्यजने, आ० च० १ श्रु० १ अ० ७ उ० ।

तालित-ताड्यमान-त्रि० । चपेटाऽऽदिभिः पीड्यमाने, हा० १
श्रु० १६ अ० ।

तालिज्जंत-ताड्यमान-त्रि० । चपेटाऽऽदिभिः पीड्यमाने, आ०
चू० १ उ० ।

तालिप-तालिक-पुं० । तालेन करतलेन निवृत्तः-ठक् ।
चपेटे, वाच० ।

तामित-त्रि० । आहते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

ताली-ताली-स्त्री० । वाद्यभेदे, आ० चू० १ अ० । तालेन त-
त्रियासेन निवृत्ता-अण् । (ताली) तालजातसुरायाम्, त-
ल-एयन्ताच् अच् । गौरा०-ङीप् । वृक्षभेदे, तालमूल्याम्,
आदक्याम्, तालीशपत्राऽऽप्ये वृक्षे, तालकोदाटनयन्त्रे, कु-
ञ्जिकायां च । ताम्रचल्त्याम्, अक्षरपादकं छन्दोभेदे च ।
वाच० ।

तालु-तालु-न० । तरन्त्यनेन वर्थाः । तृ-बुण्, रस्य लः । जि-
ह्वेन्द्रियाधिष्ठाने स्थानभेदे, वाच० । प्रक्षा० । हा० ।

तालुग्यादणी-तालोद्घाटनी-स्त्री० । तालोद्घाटनकारिकायां
विधायाम्, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

तालुजिह्व-तालुजिह्व-पुं० । तालु पथ जिह्वा यस्य । कुम्भी-
रे, तस्य जिह्वाशून्यत्वेऽपि तालुनैव रसाऽऽस्वादिनात् ।
वाच० । प्रश्न० ।

तालूर-देशी-फेने, कपित्थतरौ, दे० ना० ५ वर्ग २१ गाथा ।

ताव-तावत्-अव्य० । तत्परिमाणस्य । त्रि० । "अन्य-
व्यञ्जनस्य" ॥ ८ । ११ ॥ इत्यन्यव्यञ्जनस्य तकारस्य लोपः ।
प्रा० १ पाद । प्रस्तुताप्यप्रदर्शके, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।
आ० चू० । सूत्र० । साकन्त्ये, अवधौ, माने, अवधारणे, प्रश-
सायाम्, पक्षान्तरे, वाक्यभूषणे, तदेत्यर्थे च । "अर्ताऽपि तावत्

कथकैशिकानाम्" इति रघुः । तत्परिमाणवति, त्रि० । स्त्रियां
ङीप् । तावती । वाच० ।

ताप-पुं० । तप-घञ् । संतापे, वाच० । कु-जे, आ० च० ४ अ० ।
सूर्याणामेव तापः, चन्द्रस्य तु प्रज्ञासः । "चत्वारि सूरिया
तयिषु वा, तयंति वा, तविस्संति वा । चत्वारि चंदा पभासिषु
वा, पभासंति वा, पभासिस्संति वा" इत्यवभासस्य पाठ्यव्ये-
नोक्तेः । स्था० ४ उ० २ उ० ।

तावइय-तावत्-त्रि० । तत्परिमाणवति, ज० १८ श्रु० ४ उ० । आ० च० ।

तावंचण-तावचण-पुं० । तावति काले, ज० १५ हा० ।

तावकखेन-तापक्वेन-न० । तपनं तापः सूर्यकिरणस्पर्शजनितः प्र-
काशाऽऽत्मकः परितापः, तदुपलक्षितं क्षेत्रं तापक्षेत्रम् । अमोप-
लक्षिते क्षेत्रे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । मण्ड० ।

ममप्रति नापक्वेनसंस्थितिमभिधातुकामः प्रथमतस्तद्विषयं
प्रदनसूत्रमाह-

ता कदं ते तावकखेत्तसंतिती आहिता ति वदेज्जा ? । तत्थ
खलु इमाओ सोल्लस पमिवत्तीओ पप्पत्ताओ । तत्थ एं एगे
एवमाहंसु-ता गेहसंठिया तावकखेत्तमंठिती पप्पत्ता, एगे
एवमाहंसु । ? । एवं० जाव बालगपेत्तियासंठिया
तावकखेत्तसंठिती पप्पत्ता । एगे पुण एवमाहंसु-
जस्संठिते जंबुहीवे दीवे तस्संठिते तावकखेत्तसंठिती प-
प्पत्ता, एगे एवमाहंसु । ए । एगे पुण एवमाहंसु-ता जस्सं-
ठिए भारहे वामे तस्संठिता तावकखेत्तसंठिती पप्पत्ता, एगे
एवमाहंसु । ?० । एवं० लज्जाणसंठिया । ?१ । निज्जाणसं-
ठिता । ?२ । एगतो णिसहसंठिता । ?३ । दुहतो णिसहसं-
ठिता । ?४ । सेणगसंठिता, एगे एवमाहंसु । ?५ । एगे पुण
एवमाहंसु-ता सेणगपिहसंठिता तावकखेत्तसंठिती पप्पत्ता,
एगे एवमाहंसु । ?६ । वयं पुण एवं० वदामो-ता उच्चीमुहकलंबु-
आपुप्फसंठिता तावकखेत्तसंठिती पप्पत्ता । अंतो संकुमा बाहिं
वित्थमा, अंतो वहा बाहिं पिधुला, अंतो अंकमुहसंठिता बाहिं
सत्थिमुहसंठिता । उभतो पासणं तीसे दुवे बाहाओ अवाहिता-
ओ भवंति । पणतालीसं पणतालीसं जोयणसहस्साई आया-
पेणं । दुवे य एं तीसे बाहाओ अणवाहिताओ जवंति । तं जहा-
सव्वज्जंतरिया चेव बाहा, सव्वबाहिरिया चेव बाहा । तत्थ
को हंतू ति वदेज्जा ? । ता अयं एं जंबुहीवे दीवे० जाव परिकवे-
वणं ; ता जया एं सूरिण सव्वज्जंतरं मेदलं उवसंकेपित्ता चारं
चरति, तथा एं उच्चीमुहकलंबुआपुप्फसंठिता तावकखेत्त-
संठिती आहिता ति वदेज्जा । अंतो संकुमा बाहिं वित्थमा,
अंतो वहा बाहिं पिधुला, अंतो अंकमुहसंठिता बाहिं
सत्थिमुहसंठिया । दुहतो पासणं तीसे तदेव० जाव म-
व्वबाहिरिया चेव बाहा । तीसे एं सव्वज्जंतरिया बाहा मं-
दरपव्वयंते णं एव जोयणसहस्साई चत्वारि य उलमीते
जोयणसता एव य दसजागे जोयणस्स परिकखेवेणं आ-

हिना नि वदेज्जा । ता से णं परिकखेवविसेसे कुतो आहि-
ता ति वदेज्जा ? । ता जे णं मंदरस्स पव्वयस्स परिकखेवे णं
तं परिकखेवं तिहि गुणिच्चा दसहिं केच्चा दसहिं भागेहिं
हीरमाणे, एस णं परिकखेवविसेसे आहिता ति वदेज्जा ।
तीसे णं सव्ववाहिरिया बाहा सव्वणसमुदंतेणं वउण्ण-
ति जोयणसहस्साइं अट्ठ य अट्ठमट्ठे जोयणसते वत्तारि य
दसभागे जोयणस्स परिकखेवेणं आहिता ति वदेज्जा । ता
एस णं परिकखेवविसेसे कते आहिता ति वदेज्जा ? । ता जे णं
जंबुदीवरस्स दीवस्स परिकखेवे, तं परिकखेवं तिहि गुणिच्चा
दसहिं केच्चा दसहिं भागेहिं हीरमाणे, एस णं परिकखेवविसेसे
आहिता ति वदेज्जा । तीसे णं तावकस्वेत्ते कतियं आयामेणं
आहितेति वदेज्जा ? । ता अट्ठत्तरिं जोयणसहस्साइं तिस्सि य
जोयणसएतेत्तीसे जोयणतिभागे च आयामेणं आहितेति
वदेज्जा ।

(ता कहं ते इत्यादि) ' ता ' इति पूर्ववत् । कथं भगवान् !
त्वया तापक्षेत्रसंस्थितिराख्याता इति भगवान् ववेत् ? । एवमुक्ते
जगवानेतद्विषये यावत्परतीर्थिकानां प्रतिपत्तयः, तावतीरुप-
दर्शयति- (तत्प्रेत्यादि) तत्र तस्यां तापक्षेत्रसंस्थितौ विषये क-
त्विमाः बोद्धा प्रतिपत्तयः परतीर्थिकात्रयपुष्पगमरूपाः प्रकृताः ।
तद्यथा-तत्र तेषां बोद्धाणां परतीर्थिकानां मध्ये एके एवमाहुः-
(गेहसंठिय सि) गेहस्येव वास्तुविद्याप्रसिद्धस्यैव संस्थितं
संस्थानं यस्याः सा तथा तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रकृता । अत्रोपसं-
हारमाह- (एगे एवमाहुंसु १) एवं जाव बालगपोत्तियासंठिया
तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता इति) एवमन्तरोक्तेन प्रकारेण, अ-
न्त्यमूर्त्यसंस्थितिगतेन प्रकारेणेत्यर्थः । गृहसंस्थिताया ऊर्ध्वं
तावकस्वेत्तं यावद् बालगपोत्तिकासंस्थिता प्रकृता इति । तच्चै-
वम्- " एगे पुण एवमाहुंसु-गेहावणसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई
पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु २ । एगे पुण एवमाहुंसु-पासावस-
ठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु ३ । एगे पुण ए-
वमाहुंसु-गोपुरसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु
४ । एगे पुण एवमाहुंसु-पिच्छावरसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई
पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु ५ । एगे पुण एवमाहुंसु-वलभीसंठिया
तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु ६ । एगे पुण एवमाहुंसु-
दाम्भयतलसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु ७ ।
एगे पुण एवमाहुंसु-बाहगपोत्तियासंठिया तावकस्वेत्तसंठिई
पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु ८ । " अत्र सर्वेष्वपि पदेषु विग्रहभावना
प्राग्वक् कर्तव्या । (एगे पुण इत्यादि) एके पुनरेवमाहुः- (अ-
स्मन्ठिय सि) यस्संस्थितं संस्थानं यस्य स यस्संस्थितो जम्बूद्वीपो
डापरतत्तसंस्थिता तदेव जम्बूद्वीपगतसंस्थितं संस्थानं य-
स्याः सा तथा तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रकृता । अत्रोपसंहारः- (एगे
एवमाहुंसु ९) (एगे पुण एवमाहुंसु) एके पुनरेवमा-
हुः-यस्संस्थितं भारतं वर्षं तस्संस्थिता तापक्षेत्रसंस्थितिः
प्रकृता । अत्र विग्रहभावना प्राग्वक् वेदितव्या । अत्रोपसंहारः-
(एगे एवमाहुंसु १०) एवमुक्तेन प्रकारेण उच्यमानसंस्थिता
तापक्षेत्रसंस्थितिरपरेषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे
पुण एवमाहुंसु-उज्जानसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे-

एवमाहुंसु ११ " अत्र उच्यमानस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा
तथेति विग्रहः ११ । (निज्जानसंठिय सि) निर्वाण पुरस्व
निर्गमनमार्गः तस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा । अप-
रेषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण एवमाहुंसु-
निज्जानसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु १२ " (एगो निसहसंठिय सि) एकतो रथस्य एकस्मिन् पार्श्वे
यो नितरां सहते स्कन्धे पृष्ठे वा समारोपितं प्रारोमिति निषदो
बलीवर्धः, तस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा एकतो निषदसं-
स्थिता । अपरेषामभिप्रायेण वक्तव्या । सा चैवम्- " एगे पुण
एवमाहुंसु-एगतो निसहसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे
एवमाहुंसु १३ " (उहत्तो निसहसंठिय सि) अपरेषामभि-
प्रायेणोभयतो निषदसंस्थिता वक्तव्या, उभयतो रथस्योभयोः
पार्श्वे यौ निषदौ बलीवर्धौ, तयोरेव संस्थितं संस्थानं यस्याः
सा तथा । सा चैव वक्तव्या- " एगे पुण एवमाहुंसु-दुहम्भो निस-
हसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमाहुंसु १४ । " (सेणगसंठिय सि) द्व्येनकस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा
तथा, अपरेषामभिप्रायेणाभिधातव्या । सा चैवम्- " एगे पुण
एवमाहुंसु-सेणगसंठिया तावकस्वेत्तसंठिई पञ्चत्ता, एगे एवमा-
हुंसु १५ " (एगे पुण इत्यादि) एके पुनरेवमाहुः-द्व्येनकपृष्ठस्येव
संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रकृता ।
अत्रोपसंहारमाह- (एगे एवमाहुंसु १६) तदेवमुक्ताः बोद्धा-
ऽपि प्रतिपत्तयः, एताश्च सर्वा अपि मिथ्यारूपाः, अत एता व्युदस्य
भगवान् स्वप्नमभिलषुपदर्शयति- (वयं पुण इत्यादि) वयं पुन-
रुपक्षेपकचलकानाः केवलज्ञानेन यथाऽवस्थितं वस्तूपलभ्य, एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्ष्यामः । तमेव प्रकारमाह- (उर्ध्वमुदेत्यादि)
ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थिता ऊर्ध्वमुखस्य कलम्बुकापुष्प-
स्येव नालिकापुष्पस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः सा तथा,
तापक्षेत्रसंस्थितिः प्रकृता, मया शेषैश्च तीर्थैर्दृष्टिः । सा कथं
भूतेत्यत आह-अन्तर्मेरुदिशि संकुच्चा संकुचिता, बहिर्लेवण-
समुद्रदिशि विस्तृता । तथा-अन्तर्मेरुदिशि वृत्ता वृत्तार्धवत्-
याऽऽकारा, सर्वतो वृत्तमेकगताद् ग्रीव द्वौ वा वृत्तजगानभिध्या-
प्य तस्या व्यवस्थितत्वात्, बहिर्लेवणदिशि पृथुता मुक्तलजा-
वेन विस्तारमुपगता । एतदेव संस्थानकथनेन स्पष्टं स्पष्टयति-
(अतो अंकमुहसंठिया बाहि सत्थिमुहसंठिय सि) अन्तर्मेरु-
दिशि अङ्कः पद्मासनोपविष्टस्योन्मङ्गुरूप आसनवन्धः, तस्य
मुखमग्रभागेऽर्धवत्तयाऽऽकारस्तस्येव संस्थितं संस्थानं यस्याः
सा तथा । बहिर्लेवणदिशि स्वस्तिकमुखसंस्थिता । स्वस्तिकः
सुप्रतीतः, तस्य मुखमग्रभागः, तस्येवातिविस्तीर्णतया संस्थितं
संस्थानं यस्याः सा तथा । (उन्नमो पासेणं ति) उन्नमपाश्वेन
मेरुपर्वतस्योभयोः पार्श्वयोस्तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितंः सूर्यभेदेन
द्विधा व्यवस्थितायाः प्रत्येकमेकैकभावेन ये द्वे बाहे, ते आयामेन
जम्बूद्वीपगतमाषामभिध्यावस्थिते भवतः । साचैकैका आया-
मतः किं प्रमाणाः, इत्याह-पञ्चवत्वारिंशत् पञ्चचत्वारिंशत् यो-
जनसहस्राणि ४५००० तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितेरेकैकस्या द्वे च
बाहे अनवस्थिते जवतः । तद्यथा-सर्वावन्तरा, सर्वबाह्या च ।
तत्र या मेरुसमीपे विष्कम्भमधिकृत्य बाहा सा सर्वावन्त-
रा, या तु लवणदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्ते विष्कम्भमधिकृत्य बा-
हा सा सर्वबाह्या । आषामब्ध दक्षिणोत्तराऽऽयततया प्रतिपत्त-
यो, विष्कम्भः पूर्वोपराऽऽयततया । एवमुक्ते सति जगवान् मौतवः

स्वशिष्याणां स्पष्टावबोधनार्थं भूयः पृच्छति-(तथेत्यादि) तत्र तस्यामेवविधायामनन्तरोदितायां वस्तुव्यवस्थायां को हेतुः का उपपत्तिरिति भगवान् वदेत् ? । एवमुक्ते भगवानाह- (ता अयं णमित्यादि) इदं जम्बूद्वीपवाक्यं पूर्ववत् परिपूर्णं स्वयं परिभाषनीयम् । (ता जया णमित्यादि) तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तदा "उक्तीमुहकलं- बुयापुष्प" इत्यादि प्राग्वद्भाष्येयम् । यावत्सर्वाभ्यन्तरा बाहा, सर्वबाह्या च बाहा । (तीसे णमित्यादि) तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरा बाहा मेरुपर्वतान्ते मेरुपर्वतसमीपे, सा च परिक्षेपेण मन्दरपरिक्षेपगततया नव योजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि परमशीतानि परमशीतार्धकानि नव च दश भागा योजनस्य ६४८६१, आख्याता मया इति वदेत् । एवमुक्ते भगवान् गौतमः प्रश्नयति-(ता से णमित्यादि) 'ता' इति प्राग्वत् । स तापक्षेत्रसंस्थितेः परिक्षेपविशेषो मन्दरपरिख्यपरिक्षेपेण विशेषः कुतः कस्मात्कारणादेयंप्रमाण आख्यातः, नोनोऽधिको वेति वदेत् ? । भगवानाह-(ता जे णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । यो, णमिति वाक्यालङ्कारे । मन्दरस्य मेरोः पर्वतस्य परिक्षेपपरिख्यो गणितप्रसिद्धः, न परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा तदनन्तरं च दशभिर्विज्या विनश्य । अथ कस्मादेवं क्रियत इति चेदुच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तमानः सूर्यो जम्बूद्वीपगतस्य चक्रवाकस्य यत्र तत्र प्रदेशे तत्तच्चक्रवालक्षेत्रप्रमाणानुसारेण त्रीन् दशभागान् प्रकाशयति । एतच्च प्रागेवोक्तम् । सम्प्रति च मन्दरसमीपे तापक्षेत्रे चिन्ता क्रियमाणा वर्तते, ततो मन्दरपरिख्यसुखावबोधार्थं प्रथमतस्त्रिभिर्गुण्यते, गुणयित्वा च दशभिर्विज्या इति, दशभिश्च भागाह्वयमाणे यथोक्तं मन्दरसमीपे तापक्षेत्रपरिमाणमागच्छति । तथाहि-मन्दरपर्वतस्य विष्कम्भो दशसहस्राणि १०००० । तेषां वर्गो दश कोट्यः १०००००००० । तासां दशत्रिगुणने कोटिशतम्— १००००००००० । अस्य वर्गमूलानयने लब्धानि एकत्रिंशत्सहस्राणि षट्शतानि किञ्चिन्न्यूनत्रयोविंशत्यधिकानि, परं व्यवहारः परिपूर्णानि विवक्ष्यन्ते ३१६२३ । एव राशिस्त्रिभिर्गुण्यते, जातानि चतुर्नवतिसहस्राणि अष्टौ शतानि एकोनसप्तत्यधिकानि ६४८६१ । एतेषां दशभिर्भागद्वारे लब्धानि नव योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि परमशीत्यधिकानि नव च दश भागा योजनस्य, तत एव एतावाननन्तरोदितप्रमाणः परिक्षेपविशेषो मन्दरपरिख्यपरिक्षेपविशेषस्तापक्षेत्रसंस्थितेराख्यात इति वदेत् स्वशिष्येभ्यः । अयं चार्थोऽयमत्राप्युक्तः-"मन्दरपरिख्यराक्षी, त्रिगुणो वसमादयस्मि जं लङ् । तं होइ तावखेत्, अम्भितर-मंरुले रविणो ॥ १ ॥ " तदेव सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तमाने सूर्ये मन्दरसमीपे तापक्षेत्रसंस्थितः सर्वाभ्यन्तरबाहाविष्कम्भपरिमाणमुक्तम् । इदानीं लवणसमुद्रदिशि जम्बूद्वीपपर्यन्ते या सर्वबाह्या बाहा, तस्या विष्कम्भपरिमाणमाह-(तीसे णमित्यादि) तस्यास्तापक्षेत्रसंस्थितेर्लवणसमुद्रान्ते लवणसमुद्रसमीपे सर्वबाह्या बाहा सा परिक्षेपेण जम्बूद्वीपपरिख्यपरिक्षेपेण चतुर्नवतियोजनसहस्राणि अष्टौ च अष्टषष्ट्यधिकानि योजनशतानि चतुरश्र दशभागान् योजनस्य ९४८६१ यावदाख्याता इति वदेत् । अत्रैव स्पष्टावबोधनाय प्रश्नं करोति-(ता एस णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । स एतावान् परिक्षेपविशेषस्तापक्षेत्रसंस्थितेः कुतः कस्मात् कारणादाख्यातः, नोनोऽधिको वेति वदेत् ? । भगवानाह-(ता जे णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् ।

यो जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपपरिख्यो गणितप्रसिद्धः, तं परिक्षेपं त्रिभिर्गुणयित्वा तदनन्तरं दशभिर्विज्या दशत्रिर्विज्याः अत्रार्थे कारणं प्रागुक्तमेवानुसरणीयम् । दशभिर्भागे द्वियमाणे यथोक्तं जम्बूद्वीपपर्यन्ते तापक्षेत्रपरिमाणमागच्छति । तथाहि-जम्बूद्वीपस्य परिक्षेपराक्षीणि लक्षाणि, चतुरश्रसहस्राणि, द्वे शते, सप्तविंशत्यधिके ३१६२३, त्रीणि गव्यूनानि ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२८, त्रयोदश अङ्गुलानि १३ एकमङ्गुलम्, एतावता च योजनमेकं किञ्चिन्न्यूनमिति व्यवहारः, तत् परिपूर्णं विवक्ष्यते, ततो द्वे शते अष्टाविंशत्यधिके वेदितव्ये ३१६२२८, एतत् त्रिभिर्गुण्यते, जातानि नव लक्षाणि, अष्टाचत्वारिंशत्सहस्राणि, षट्शतानि चतुरशीत्यधिकानि ६४८६१ । एतेषां दशभिर्भागो द्वियते, लब्धं यथोक्तं जम्बूद्वीपपर्यन्ते सर्वबाह्याया बाहाया विष्कम्भपरिमाणम् । तत (एस णमित्यादि) एव एतावाननन्तरोदितप्रमाणः परिक्षेपविशेषो जम्बूद्वीपपरिख्यपरिक्षेपविशेषस्तापक्षेत्रसंस्थितेराख्यात इति वदेत् । उक्तं चैतद्-दशार्ध- "जम्बूद्वीपपरिख्य, त्रिगुणे वसमादयस्मि जं लङ् । तं होइ तावखेत्, अम्भितर-मंरुले रविणो ॥ १ ॥ " तदेव जम्बूद्वीपे तापक्षेत्रसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरायाः सर्वबाह्याया बाहाया विष्कम्भपरिमाणमुक्तम् । सम्प्रति सामस्येनाऽऽयामतस्तापक्षेत्रपरिमाणं जिज्ञासुस्तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह-(ता से णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । तापक्षेत्रमायामतः सामस्येन दक्षिणोत्तराऽऽयततया कियतिकप्रमाणमाख्यातम्, इति वदेत् ? । भगवानाह-(ता अट्टसरिंमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत्, अष्टावर्षाति योजनसहस्राणि त्रीणि योजनशतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनत्रिभागं च यावत् आयामेन दक्षिणोत्तराऽऽयततया आख्यातानि वदेत् । तथाहि-सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य तापक्षेत्र दक्षिणोत्तराऽऽयततया मेरोरारभ्य तावद्वर्तते यावत्तुल्यसमुद्रस्य षष्ठो जागः । उक्तं च-

" मेरुस्स मज्झभागा, जाव लवणसमुद्रस्स लुम्भागो ।

तावाऽऽयामो एसो, सगहुदीसंविओ नियमा ॥ १ ॥ "

अत्र-(एवो इत्यादि) एव तापो नियमान् शकटोर्ध्वस्थितम्, शेषं सुगमम् । तत्र मेरोरारभ्य जम्बूद्वीपपर्यन्ते यावत् पञ्चचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि लवणस्य विस्तारो द्वे योजनलक्षे तयोः षष्ठो भागस्त्रयस्त्रिंशद्योजनसहस्राणि त्रीणि योजनशतानि, त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनस्य च त्रिभाग, तत उज्रयमीलने यथोक्तमायामवभाणं भवति । इह सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य लक्ष्या अभ्यन्तरं प्रविशति, मेरुणा प्रतिस्फल्यते, यदि पुनर्न प्रतिस्फल्यते, ततो मेरोः सर्वमध्यभागगतं प्रदेशमवधीकृत्याऽऽयामतो जम्बूद्वीपस्य पञ्चाशत योजनसहस्राणि प्रकाशयेत् । अत एवेत्य जम्बूद्वीपस्य पञ्चाशतं योजनसहस्राणि प्रकाशयानि संजायन्ते, सर्वाभ्यन्तरेऽपि मण्डले वर्तमाने सूर्ये तापक्षेत्रस्याऽऽयामप्रमाणं यथोक्तं करणकमुद्यटीकायां धीपावसिससुरिभिः व्यशीतियोजनसहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि योजनस्य च त्रिभाग इत्युक्तम् । युक्तं चैतत्संजावनया तापक्षेत्राऽऽयामपरिमाणम्, अन्यथा जम्बूद्वीपमध्ये तापक्षेत्रस्य पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रपरिमाणान्युपगमे यथा सूर्यो बहिर्निष्क्रामति तथा तत्प्रातर्बद्ध तापक्षेत्रमपि, ततो यदा सूर्यः सर्वबाह्या मण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, तदा सर्वथा मन्दरसमीपे प्रकाशो न प्राप्नोति । अथ च

तदाऽपि तत्र मन्दरपरिरयपरिक्षेपेण विशेषपरिमाणमप्रेष्यते, तस्मात्पाद्वित्तसूरिभ्याश्चानमप्यभ्युपगन्तव्यमिति । तदेवं सर्वो-
च्यन्तरमवकलमधिकृत्य तापक्षेत्रसंस्थितिकका । सू० प्र० ४
पाहु० । ख० प्र० । (अत्र 'अंधकार' शब्दः प्रथमजागे १०५
पृष्ठे वीक्ष्यः)

जंबुद्वीवे णं दीवे सूरिया केवतिअं खेत्तं उहुं तवंति,
केवतिअं खेत्तं अहे तवंति, केवतिअं खेत्तं तिरिअं तवं-
ति । ता जंबुद्वीवे णं दीवे सूरिया एगं जोयणसत्तं उहुं त-
वंति, अट्टारस जोयणसत्ताइं अंधे प तवंति, सीताहीसं जो-
यणसत्तसाइं दुभि य जोयणसत्ते तिसहे एगवीसं च स-
द्धिजागे जोयणसत्त तिरिअं तवंति ॥

(ता जंबुद्वीवे णमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । जम्बुद्वीपे कि-
याप्रमाणं क्षेत्रं सूर्यादूर्ध्वं तापयतः प्रकाशयतः । कियत्क्षेत्रमधः,
कियत्क्षेत्रं तिर्यग्, पूर्वजागे अपरभागे चेत्यर्थः । भगवानाह-
(ता इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । जम्बुद्वीपे द्वीपे सूर्यो प्रत्येकं
स्वविमानादूर्ध्वमेकं योजनशतं तापयतः प्रकाशयतः । मध-
स्तापयतोऽष्टावहायोजनशतानि । एतन्नाथो लौकिकप्रामाण्येन
द्रष्टव्यम् । तथाहि-मथोलौकिकप्रामाः समतलभूभागवधीकृत्या-
धो योजनसहस्रेण व्यवस्थिताः, तत्राऽपि सूर्यप्रकाशः प्रसरति, ततः
समतलभूभागस्याधो योजनसहस्रं, तदूर्ध्वं चाष्टौ योजनशता-
नीत्युत्तयमोलने अष्टादश योजनशतानि । निर्यक् स्वविमानात्पू-
र्वजागे अपरभागे च प्रत्येकं तापयतः समतलभूभागवधीकृत्या-
सहस्राणि, द्वे योजनशते, त्रिषष्टे त्रिषष्ट्यधिके, एवमिदं च
षष्टिजागान् योजनस्य ४७२६३१ १/२ । सू० प्र० ४ पाहु० ।

तावक्खेत्तदिसा-तापक्षेत्रदिशा-त्थी० । तपनं तापः सूर्यकिरण-
स्पर्शजनितः प्रकाशाऽऽत्मकः परितापः, तदुपशक्तं क्षेत्रं तापक्षे-
त्र, तदेव विह्व । अथवा-तापयतीति तापः सविता, तदनुसारेण
क्षेत्राऽऽत्मिका दिक् तापक्षेत्रदिक् । भा० म० १ अ० ३ अक्षरम् ।
विशे० । तापः सविता, तदुपशक्तता दिक् तापक्षेत्रदिक् । पूर्वाभि-
धानायां दिशि, सा चाऽनियता । यत उक्तम्- " जेसि जसे सूर-
रो, उदेह तेमि तई इवइ पुत्रा । तावक्खेत्तदिसाओ, पयाहिणं
सेसथाओ सा " ॥१॥ इति । स्थानं ३ उ० २ उ० ।

तावण-तापन-त० । अभिना हस्तपादाऽऽदीनामुष्णीकरणे,
नि० सू० १ उ० ।

तावणिज्ज-तापनीय-त्रि० । तापसहे, म० १५ श० ।

तावदिसा-तापदिशा-त्थी० । तापयतीति ताप आदित्यः, त-
दाभिन्ना दिक् तापदिक् । सूर्यनापितायां दिशि, मारु० । आचा० ।

तावस-तापस-पुं० । तापोऽस्यास्तीति तापसः । दश० २ अ० ।

तापप्रधानस्तापसः । दश० १० अ० । सनपस्के वनवासिनि पा-
खगिद्धविशेषे, दर्श० १ तत्र । वृ० । पि० । अनु० । आचा० ।
अमणभेदे, स्थानं ५ उ० ३ उ० । माउरगोचस्याऽऽद्येतास्तिक्षे-
तिकस्य शिष्ये, कल्प० ८ कृण ।

तावसावसह-तापसावमथ-पुं० । तापसमथे, म० ११ श० ६ उ० ।

तावसुद्धि-तापशुद्धि-त्थी० । विधिप्रतिषेधनद्विव्याणां जीवा-
ऽऽदिपदार्थानां च स्यादादपरीकृत्या याथात्म्येन समर्थने तापशु-
द्धिभेदे, ध० । " उभयनिषेधनभाववाद्वास्तपः " इति । उभयोः
कण्ठक्षेद्योरन्तरमेवोक्तपदयोर्मिषेधनं परिणामि । किमि-
त्याह-तापोऽत्र भुतधर्मपरीक्षाऽधिकारे, इदमुक्तं भवति-
५५६

यत्र शास्त्रे द्रव्यरूपतयाऽप्रकृत्यानुपपन्नः, पर्यायाऽऽत्मक-
तया च प्रतिक्षणमपरापरस्वभावाऽऽस्कन्दनेनाऽनित्यस्वभावा
जीवाऽऽदिस्वभावाप्यते स्यात्तत्र तापशुद्धिः । यतः परिणामित्ये-
वाऽऽत्माऽऽदौ तथाविधाशुद्धपदार्थानिरोधेन ध्यानाध्ययनाऽऽद्य-
परशुद्धपदार्थप्राप्तुर्भावादुक्तलक्षणः कषो, बाह्येष्टाशुद्धिः अक-
णश्च छेद उपपद्यते, न पुनरन्यथेति । ध० १ अधि० ।

इदं तावविधिमाह-

जीवाऽऽज्ञाववाओ, जो दिहेडाहि णो खलु विरुद्धो ।

बंधाऽऽसाहगो तह, एत्थ इमो होइ तावो ति ॥ ८० ॥

जीवाऽऽदिभाववाओ जीवाजीवाऽऽदिपदार्थवाहः, यः कश्चिद्, द-
हेष्टाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां, न खलु विरुद्धः, अपि तु युक्त एव, ध-
न्वाऽऽदिसाधकस्तथा निरुपचरितबन्धमोक्तव्यञ्जकः, अत्र भुत-
धर्म एव जवानि ताप इति गाथाऽर्थः ॥ ८० ॥

एएण जो विसुद्धो, सो खलु तावण होइ सुद्धो ति ।

एएणं चासुद्धो, सेमेहि वि तारिमो नेओ ॥ ८१ ॥

एतेन जीवाऽऽदिभाववादेन यो विरुद्धः स खलु तापेन भवति
सुद्धः, स एव ताव इति । एतेन चासुद्धः सन् शेषयोरपि क-
ण्ठक्षेद्योस्तादृशो हेतुः, न तत्त्वतः शुद्ध इति गाथाऽर्थः ॥ ८१ ॥

इदं बोधाहरणमाह-

संतासंते जीवे, णिआणिआयणेगधम्मे अ ।

जह सुहबंधादिया, जुज्जंति न अस्सहा नियमा ॥ ८२ ॥

सर्वसंज्ञे जीवे स्वरूपपरकपदार्थां निर्यामिन्त्याऽऽद्येनैकधर्मिणि
च द्रव्यपर्यायाभिधेयपरिणामाऽऽद्येकतया यथासुखबन्धाऽऽदयः
सुखाऽऽद्योऽनुभूयमानरूपा बन्धाऽऽद्योऽभ्युपगता युज्यन्ते
चट्ते नाप्यथाऽऽद्येन प्रकारेण नियमाद् युज्यन्ते इति गाथाऽ-
र्थः ॥ ८२ ॥

एतदेवाऽऽह-

संतस्म सरुवेणं, पररुवेणं तहा असंतस्स ।

हंदि विसिद्धत्तणओ, होंति विमिद्धा सुहंइआ ॥ ८३ ॥

सतो विद्यमानस्य स्वरूपेणाऽऽप्रतिनियतेन, पररूपेणान्याम्यम-
वस्थित्या तथा असंतः स्वरूपेणैवाविद्यमानस्य, न च स्वसत्त्वमे-
वाप्यासत्त्वम्, अभिन्ननिमित्तत्वे सदसत्त्वयोर्विरोधात् । तथाहि-
सत्त्वमेवासत्त्वमिति व्याहृतम् । न च तत्तत्रास्ति, स्वसत्त्वासत्त्व-
वदसत्त्वे तत्त्वसत्त्वप्रसङ्गादिति पररूपसत्त्वधर्मकं स्वरूप-
सत्त्वं विशिष्टं भवति, अन्यथा वैशिष्ट्यायोगान्, तदा हन्ति विशिष्ट-
त्वात्तदुक्तेन प्रकारेण भवन्ति त्रिशष्टाः स्वयं वेद्याः सुखाऽऽदयः,
आदिशब्दाद् दुःखबन्धाऽऽदिपरिग्रह इति गाथाऽर्थः ॥ ८३ ॥

विशेषे बाधामाह-

इहंरा सत्तामिप्ता-इजावओ कह विसिद्धया तेमिं ।

तगभावमि तयत्थे, हंत पयत्तो महामोहो ॥ ८४ ॥

इतरथा यथा स्वरूपेण सत्तया पररूपेणाऽपि भावे, सत्तामा-
त्राऽऽदिजावात्, आदिशब्दादसत्त्वमात्रग्रह इति । कथं विशिष्टता
प्रत्यात्मवेद्यतया तेषां सुखाऽऽदीनां, तदभावात् विशिष्टसुखाऽऽद्य-
जावे, तदर्थो विशिष्टसुखाऽऽद्यर्थो, इति प्रयत्नः । क्रियाविशेषां,
महामोहोऽसमवप्रवृत्त्यर्थेन गाथाऽर्थः ॥ ८४ ॥

निच्चो वेगसहाओ, महावज्जुयमि कट्ठ ण सो दुक्खे ।

तस्सुच्छेपनिमित्तं, अमंजवाओ पयट्ठिजा ॥ ८५ ॥

नित्योऽप्येकस्वभावाः स्थिरता, स्वभावभूते आत्मभूते, कथं ग्यसौ
नित्यः स न दुःखे । किमित्याह-तस्य दुःखस्योच्छेदनिमित्तं वि-
नाशाय, असंभवादेतोः प्रवर्त्तते, कथं नैवेति गाथाऽर्थः ॥ ८५ ॥

एतन्निच्यओ वि अ, संभवसमणंतरं अभावाओ ।

परिणामेहउत्तिहा, असंजवाओ उ तस्स चि ॥ ८६ ॥

एकान्तनित्योऽपि च निरन्वयोऽनन्तरः संजवसमनन्तरमुप-
पन्नन्तरमभावाद्द्विष्यमानत्वात्, परिणामिकहेतुविरहात्, तथा-
भाविकारणाभावेनासंभवाच्च कारणात्, तस्यैत्येकान्तनित्यस्य
स कथं प्रवर्त्तते, नैवेति गाथाऽर्थः ॥ ८६ ॥

एतदेव समर्थयन्नाह-

ण विमिदुकज्जजाओ, अण्णैअविसिदुकारणत्ताओ ।

एतंउभेयपक्खे, निअमा तह जेयपक्खे अ ॥ ८७ ॥

न विशिष्टकार्यभाषो न घटाऽऽदिकार्योत्पादो न्याय्योऽनन्ततवि-
शिष्टकारणत्वात्, अनतिक्रान्तनियतकारणत्वादित्यर्थः । एका-
न्ताऽभेदपक्षे, कार्यकारणयोर्मित्यवपक्ष इत्यर्थः । नियमादव-
श्यमेव नैति, तथा भेदपक्षे च कार्यकारणयोरेकान्तनित्यत्व-
पक्षे चेति गाथाऽर्थः ॥ ८७ ॥

उभयत्र निदर्शयन्नाह-

पिओ पडो व्व ण घमो, तप्फत्तमण्णैअपिअनावाओ ।

तयईअत्ते तस्म उ, तहभावा अण्णयाइत्ते ॥ ८८ ॥

पिण्डवत्पटविविति च दृष्टान्तौ, न घटस्तत्फल पिण्डक-
मेति प्रतिज्ञा, अनतीतपिण्डकभावत्वाद्समानत्वाद् भेदपक्षे पट-
वत्, तदतीतत्वे घटस्य पिण्डकतीततायां, तस्यैव तथाभावात्
पिण्डकस्यैव घटरूपेण भावात्, अन्वयाऽऽदित्वमन्वयव्यतिरे-
कत्वं बस्तुन इति गाथाऽर्थः ॥ ८८ ॥

अतः सद्वृत्तित्यानित्याऽऽदिरूपमेव वस्तु, तथा चाऽऽह-

एवंविदो उ अण्णा, मिच्छताईहिं वधई कम्मं ।

सम्पत्ताऽऽईएहि उ, मुच्चइ परिणामजावाओ ॥ ८९ ॥

एवंविध एव सत्तात्मा सद्वृत्तित्यानित्याऽऽदिरूपः मिथ्या-
त्वाऽऽदिनिः करणभूतैर्वप्राति कर्म ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदि, स-
म्यक्त्वाऽऽदिभिस्तु करणभूतैर्मुच्यते । कुत इत्याह-परिणाम-
भावात्परिणामत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ ८९ ॥

सकमुवजोगो चेवं, कइं चि एगाहिकरणजावाओ ।

इहरा कत्ता भोत्ता, उभयं वा पावइ मया चि ॥ ९० ॥

स्वकृतोपभोगोऽप्येवं परिणामित्यात्मनि कथाश्चैकाधिकरण-
भावाच्चिदस्वभावतया युज्यते । इतरथा नित्याऽऽद्येकस्वभा-
वतायां कर्ता, भोक्ता, उभयं वा । वाशब्दादनुभयं वा, प्राप्नोति
सदाऽपि, कर्ताऽऽद्येकस्वभावत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ ९० ॥

एतदेव ज्ञाययति-

वेणइ जुवाणकयं, वुग्गो चोराइफत्तमिहं कोइ ।

ण य सो तओ ण अओ, पक्खवाइपसिद्धीओ ॥ ९१ ॥

वेद्यते अनुभवति युवकं, तरुणकृतमित्यर्थः, वृद्धाचार्याऽऽदि-
फलं बन्धनाऽऽदि, इह, कश्चिद्, लोकसिद्धमेतत् । न चाऽसौ वृ-
द्धस्ततो युनो नाऽयः, किं त्वन्याः, प्रत्यक्षाऽऽदिप्रसिद्धेः कार-
णादिति गाथाऽर्थः ॥ ९१ ॥

ए य णाऽण्णो मोहं, किं पत्तो पावपरिणइत्तेण ।

अण्णुद्वसंभाणाओ, लोगाऽऽगमसिद्धिओ चेव ॥ ९२ ॥

न च नान्यः किं त्वन्योऽपि परिणामसिद्धिः, तं परिणामं त्रि-
बन्धनाऽऽदि पापपरिणतिवशेन । दशभिर्भागं द्विपमाणे यथोक्तं
लोकसिद्धिः, तत्पापफलमित्यागमसिद्धिरिति गाथाऽर्थः ॥ ९२ ॥

इय मण्णुआइभवकयं, वेअइ देवाइभवगओ अण्णा ।

तस्मेव तद्भाजावा, सव्वमिणं होइ उववणं ॥ ९३ ॥

एवं वृद्धवन्मनुष्याऽऽदिजन्तुं पुण्याऽऽदि वेद्यते अनुभवति
देवाऽऽदिजन्तुः सत्तात्मा जीव इति, तस्यैव मनुष्याऽऽदेस्तथा-
भावाद् देवाऽऽदित्वेन भावात्, सर्वमिदं नियमपरितं स्वकृतभो-
गाऽऽदि भवत्युपपन्नं, नान्यथेति गाथाऽर्थः ॥ ९३ ॥

एतंतेण उ निच्चो-ऽणिच्चो वा कह णुवेअई मकइ ।

एगसहावत्तणओ, तयणंतरनामओ चेव ॥ ९४ ॥

..... ॥ ९४ ॥

जीवसरीराणं वि दु, जेआऽनेओ तहोवलंभाओ ।

मुत्तामुत्तत्तणओ, पिक्कम्मि पवेअणाओ अ ॥ ९५ ॥

जीवशरीरयोरपि भेदाभेदः, कथञ्चिद् भेदः, कथञ्चिदनेद इत्य-
र्थः । तथोपलम्भात्कारणान्मूर्तामूर्तत्वात्तयोरन्यथायोगाभावात्
स्पृष्टे शरीरे प्रवेदनाच्च, न चामूर्तस्यैव रूपं इति गाथाऽर्थः ॥ ९५ ॥

उजयकमोभयजोगा, तयजावाओ अ होइ नायव्वो ।

बन्धाऽऽविमयभावा, इहरा तयसंजवाओ अ ॥ ९६ ॥

उभयकृतोपभोगात्कारणात्, तदभावाच्च जोगाजावाच्च,
प्रयानि ज्ञातव्यः जीवशरीरयोर्भेदः, बन्धाऽऽदिविषयजावा-
त्कारणादित्येकान्तभेदाऽऽदौ तदसंभवाच्च बन्धाऽऽद्यसं-
भवाच्चोक्त गाथाऽर्थः ॥ ९६ ॥

एतदेव प्रकटयन्नाह-

एत्थ सरीरेण कइं, पाणवहासेवणाए जं कम्मं ।

तं खलु चित्तविवागं, वेणइ भवंतरे जीवो ॥ ९७ ॥

अत्र शरीरेण कृतं, कथामित्याह-पाणवधाऽऽसेवनया हेतुभूत-
या यत् कर्म तत् खलु चित्तविवाकं सत्त्वेद्यते भवान्तरे-
ऽन्यजन्मान्तरे जीव इति गाथाऽर्थः ॥ ९७ ॥

न उ तं चेव सरीरं, णरगाऽऽसु तस्स तह अजावाओ ।

भिज्जकइअण्णमो, अण्णसंगो वप्पा होइ ॥ ९८ ॥

न तु तदेव शरीरं येन कृतमिति । कुतः ? इत्याह-नरकाऽऽदिषु
तस्य शरीरस्य तथाऽभावाविति । भिज्जकइदेनाऽभ्युपगम्यमा-
नेऽतिप्रसङ्गोऽनवस्थारूपः वप्पाऽवतीति गाथाऽर्थः ॥ ९८ ॥

एवं जीवेण कइं, कूरमणपपट्टण जं कम्मं ।

तं पइ रोहविवागं, वेणइ भवंतरे सरीरं ॥ ९९ ॥

एवं जीवेन कृतं, तत्प्राप्त्या, कूरमणः प्रवृत्तेन यत्कर्म पापाऽऽदि
तत्प्राति तांशानि सौख्यविपाकं तद्वेदनाकारित्वेन वेद्यते
जवान्तरे शरीरं, तथाऽनुभवाविति गाथाऽर्थः ॥ ९९ ॥

ण उ केवअओ जीवो, तेण विमुक्कम्म वेयणाऽजावा ।

ण य सो चेव तयं खलु, लोगाऽऽविरोहभावाओ ॥ १०० ॥

न तु केवअओ जीवो वेद्यते, तेन शरीरेण विमुक्तस्य सतः वेद-
नाऽजावात्कारणात्, न च स एव जीवस्तच्छरीरमिति श्लोका-
ऽऽदिविरोधनात्, आविशब्दात्समयमह इति गाथाऽर्थः ॥ १०० ॥

तदाऽपि तत्र मन्दरपरिरयपरितोषेण
तस्मात्पावक्षितसूरिष्यायानम वा वि पुण्यपावाहं ।
न्यतरमवमलमधिकृत्य यत्रो नेव जुजंति ॥१०१॥
पाव्यमव जीवशरीरयोर्मेदाभेद एव, देहवधास्तस्काराद् वा
इह्य पुण्यपापे जघतः, इतरथैकान्तमेदात् घटाऽऽदिभङ्गाऽऽवि-
ज्ञाततः घटाऽऽदिविनाशकरणोदाहरणेन, नैव युज्येते पुण्यपापे
इति गाथाऽर्थः ॥ १०१ ॥

अनुवच्यमाह-

तयभेदमि अ नियमा, तन्नासे तस्स पावई नासो ।

इय परलोआजावा, बंधार्णं अजावो प ॥ १०२ ॥

तदभेदे च जीवशरीरभेदे च नियमात्तन्नासे देहनाशे तस्य
जीवस्य प्राप्नोति नाशः । (इय, एवं परलोकाभावात्कारणात्
बन्धाऽऽदीनामपि प्रस्तुतानामभावं एवेति गाथाऽर्थः ॥ १०२ ॥

देहेणं देहमि अ, ठवयायाणुगहेहिं बंधार्ई ।

ए पुण अमुचो मुत्त-स्स अप्पणो कुणई किंची वि ॥१०३॥

किञ्चिदपि, मुक्तकल्पत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ १०३ ॥

अकरितो अ ए वज्जइ, अइप्पसंगा सदेव बंधाओ ।

तम्हा भेअनेए, जीवमरीराण बंधार्ई ॥ १०४ ॥

अकुर्येच्च न बध्यते न्यायत इत्याह-अतिप्रसङ्गान्मुक्तेः स्वैव भा-
वाद्बन्धस्य, अकर्तृत्वाविशेषाद्, यत एवं तस्माद्देहाभेदे जात्यन्त-
राऽऽत्मके जीवशरीरयोर्बन्धाऽऽनयो, नान्यथेति गाथाऽर्थः ॥ १०४ ॥

तथा-

मोक्खो वि अ वज्जस्स य, तयजावे स कह कीस वा ण सया ।

किं वा हेज्जई तद्दा, कहं च सो होइ पुरिसत्थो ॥१०५॥

मोक्षोऽपि च वज्जस्य सतां भवति, तदभावे बन्धाभावे स कथं
मोक्षः, नैव, किमिति वा न सदाऽस्ती, बन्धाभावाविशेषात्, किं वा
हेतुनिस्तथा यथाऽद्विनिः, कथं च स भवति पुरुषार्थोऽयम-
सिद्धत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ १०५ ॥

यत एवम-

तम्हा वज्जस्स तओ, बंधो वि अणाइमं पवाहेणं ।

इहा तयभावम्मो, पुवं चिअ मोक्खसंसिद्धी ॥१०६॥

तस्माद् वज्जस्यैवासौ मोक्षो, बन्धोऽप्यनादिमान् प्रवाहेण सन्त-
त्या, इतरथैवमनङ्गीकरणेन, तदभावे बन्धाभावे सति, पूर्वमेवाऽऽ-
वादेव मोक्षसंसिद्धिः, तद्वत्त्वात्तस्येति गाथाऽर्थः ॥ १०६ ॥

अत्राऽऽह-

अणुजुअवत्तमाणो, बंधो कयगो ति णाइमं कह णु ।

जइ य अओ कालो, तहाविहो तह पवाहेण ॥ १०७ ॥

अनुभूतवर्त्तमानो जावो बन्धः कृतक इति कृत्वा स एवंभूतो-
ऽनादिमान् कथं नु ? प्रवाहतोऽपीति भावः । अत्रोत्तरम्-यथै-
वातीतः काश्चिदप्यविधाः-अनुभूतवर्त्तमानमावोऽप्यनादिमान्,
तथा प्रवाहेण बन्धोऽप्यनादिमानिति गाथाऽर्थः ॥ १०७ ॥

उपपत्तिमाह-

दीसइ कम्मावचओ, संजवई तेण तस्स विगमो वि ।

कणगमलस्स व तेण उ, मुको मुको ति नायव्वो ॥१०८॥

इत्येते कर्मापचयः कार्यद्वारेण, संजघति तेन कारणेन तस्य
कर्मणो विगमोऽपि, सर्वथा कनकमस्येति निवर्त्तनं, तेन
कर्मणा मुक्तः सर्वथा मुक्तो ज्ञातव्य इति गाथाऽर्थः ॥ १०८ ॥

एमाइ जाव्वादो, जत्थ तओ होइ तावमुक्खो वि ।

एम उवाएओ खलु, बुद्धिमया धीरपुरिसेणं ॥१०९॥

एवमादि भाववादः पदार्थवादे यत्राऽऽगमेऽसौ भवति ताप-
शून्यः तृतीयस्थानसुन्दर इति, एष उपादेयः कश्चिदपि एव नाम्नः,
बुद्धिमता प्राक्तेन धीरपुरुषेण स्थिरेणेति गाथाऽर्थः ॥ १०९ ॥ पं०
ध० ४ द्वार ।

ताविपा-तापिका-खी० । कटाहिकायाम्, आ० म० १ अ० २
अणम् ।

तास-त्रास-पुं० । कष्टेण, प्रश्न० १ आ० द्वार । ज्ञा० ।

तामन-त्रासन-त्रि० । क्रोधाऽऽदिभिर्बुद्धकारकत्वात्त्रासनः । प्रश्न०
१ आ० द्वार । त्रासजनके, प्रश्न० ३ आ० द्वार । नि० खू० ।
आ० म० ।

तासी-त्रासी-त्रि० । स्वयं त्रस्तः परानपि त्रासयतीति तासी ।

त्रस्ते, अत्रासकरे च । स्या० ४ उ० १ उ० ।

ताहं-ताहं-अव्य० । आत्मन्ये, प्रश्न० १ आ० द्वार ।

ताहे-तदा-अव्य० । तस्मिन् काले वाच । तस्मिन् काले इत्यर्थे,
वाच० । म० । प्रा० ।

ति-इति-अव्य० । पदार्थस्य इति शब्दस्य ति इत्यादेशो प्रव-
ति । उपमाभूतवस्तुनां परिसमाप्तौ, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

प्रश्न० । एवार्थे, उत्त० १ अ० ।

त्रि-व० । त्रि० तृ-टि । त्रित्वसंख्याविशिष्टे, स्त्रियां तिस्रादेशः ।
निस्र इत्यादि । वाच० ।

तिअसीम-त्रिदश-पुं० । " लुक् " ॥ ८ । ११० ॥ इति श्व-
रस्य स्वरे परे बहुलं लुक् । प्रा० १ पाद् । देवराजे, वाच० ।

तिउदण-त्रिउटन-न० । त्रिभ्यो मनोवाक्कायेभ्योऽशुभेभ्यो सु-
को, सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

तिउदय-त्रिपुटक-पुं० । मासवकप्रसिद्धे धाम्यविशेषे, ध० २
अधि० । प्रव० ।

तिउल-त्रितुल-त्रि० । त्रीन् मनोवाक्कायैस्तुल्यत्यजिज्जवति वा सा
त्रितुला । मनोवाक्कायतोदके दुःखहेतौ, प्रश्न० १ आ० द्वार ।

ज० । ज्ञा० । स्या० ।

तोदक-त्रि० । सूत्रवाचोदकः । मनोवाक्कायतोदके दुःखहेतौ,
उत्त० २ अ० ।

त्रिदल-त्रि० । त्रीन् प्रस्तावान्मनोवाक्कायान् विभाषितव्यन्त-
त्वाच्छुराऽऽदीनां दलतोव स्वरूपचलनेन त्रिदलः । मनोवाक्का-
यतोदके दुःखहेतौ, उत्त० २ अ० ।

तिउद-त्रिकूट-पुं० । ' तिकूट ' शब्दार्थे, स्या० ४ उ० २ उ० ।

तिमोय-उयोजस्-न० । त्रिजिरावित एव कृतयुग्माद्वोपरिच-
सिजिरोजो विषमराशिद्विषयसंयोजः । ज० १८ श० ४ उ० ।

विषमराशिविशेषे, यो हि राशिश्चतुष्कापहरेणापन्धियमाण-
स्त्रिषयैर्वसितो भवति स योज इति । स्या० ४ उ० ३ उ० ।

मितप्रदेशासु दिक्, खी० । सत्रासां दिशां प्रत्येकं ये प्रवे-
शास्ते चतुष्केणापन्धियमाणास्त्रिकाशयोषा प्रवर्त्तन्ति कृत्वा

तत्प्रदेशाऽऽत्मिकाश्च दिश आगमसंख्या उपोऽःशब्देनाभिधीय-
न्ते । आ० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

तित्तिण-तित्तिण-पुं० । तित्तिणो नाम यः स्वयंऽपि केनचि-
रसाधुनाऽपराधोऽनवरतं पुनस्तं ऊषसास्ते स तित्तिणः । त-
स्मिन्, व्य० १ उ० । प्रव० । कन्प्रत्ययोऽप्यत्र । अन्नामे सति खे-
वापत्किञ्चनाभिधायी, स च खेदप्रधानत्वात्तित्तिणिको भव-
ति । रथा० ६ उ० । " तित्तिणिप एसणासमिहस्स परिमंथू ।"
तित्तिणिको हि सुन्दरमाहाराऽऽदिकं गवेषयन्नेषणासामतेः
परिम-धुर्भवतीति । वृ० ६ उ० ।

व्यासार्थं प्रतिद्वारमभिधित्तुः प्रथमतस्तित्तिणिकद्वारं व्याख्ये-

दुज्जंतां टिवरुदा-रुयं व दिवसं पि जो तिकित्तिदेइ ।

अह दन्वतित्तिणो भा-वओ उ आहाकवहिसिजाए ॥

निम्बुकदासकं निम्बुकवृकाष्टमग्नौ प्रक्षिप्तं, तद् दह्यमानं
सद् यथा त्रटत्रटिति कुर्वदास्ते, एवं यो गुर्वादिभिः खरणिनः
संपूर्णमपि दिवसं " तित्तिटिदेइसि" अनुकरणशब्दत्वात्त्रट-
वदयते, मम संमुखमिदमिदं च जल्पितमेज्जिरात् भवभास्ते
इति भाषः । अथैव क्वचित्तित्तिणिकः । भाषतस्तु तित्तिणिकः
त्रिविधः । तद्यथा-आहारे, उपचौ, शय्यायां चेति । पुनरेकैको
द्विविधः-अन्तःसंयोजनया, बहिःसंयोजनया च ।

तत्रोभयथाऽप्याहारतित्तिणिकं तावदाह-

अंतो बहि संजोअणो, आहारे बाहि खीरदधिमाई ।

अंतो उ हांति तिविहा, जायणें हत्ये मुदे चैव ॥

आहारविषया संयोजना द्विविधा-अन्तः, बहिः । तत्र बहि-
स्तावद्भाष्यते-कश्चित्साधुर्नैकामटनं क्तीरं वा दधि वा लम्ब्या
रसगुणनया कलमशास्त्रिप्रनुक्तिकमोदनं निरगोखरव्यकरणेना-
प्युत्पाद्य वस्तेनैव खीराऽऽदिना सार्धमुपाध्यायद् बहिः संयोजय-
ति, आदिशब्दात् परमात्राऽऽदिकं वा लम्ब्या घृतखण्डाऽऽदिना
बहिरेव स्थितः सन् यद् योजयति, एषा बहिःसंयोजना । अन्तस्तु
प्रतिश्रयाज्यन्तरे पुनः संयोजना त्रिविधा भवति । तद्यथा-जा-
जने, हस्ते, मुखे चैव । तत्र भाजनविषया-यत्र भाजने कलम-
शास्योदनस्तत्र दुग्धदध्यादि प्रक्षिपति । हस्तविषया-मण्डक-
पुष्पलिकाऽऽदिना गुडशर्कराऽऽदि हस्तस्थितं वेष्टयित्वा मुखे प्र-
क्षिपति । मुखविषया-पूर्वे मण्डकाऽऽदि मुखे प्रक्षिप्य ततः श-
र्कराखण्डाऽऽदि प्रक्षिपति । एवंविधां द्विविधामप्याहारसंयोजनां
सोभाभिज्ञतया कुर्वन् यदा यदा संयोजनीयवस्तुयोगं न
समते तदा तदा तित्तिणिकत्वं करोतीत्याहारतित्तिणिक उ-
च्यते ।

अथोपधिशय्यातित्तिणिकावतिदिशति-

एमेव उवहिसिजा, गुणोवगारी उ जस्म जं होइ ।

सो तेण जोजयंतो, तदजावे तित्तिणो होइ ॥

एवमेवोपधिशय्ययोरपि संयोजनार्था भावना कार्या । सा चे-
यम्-उपधिसंयोजनाऽपि द्विविधा-बहिः, अन्तः । तत्र बहिःसं-
योजना-उत्कृष्टं कर्तुं लम्ब्या चोलपट्टकमप्युत्कृष्टमुत्पादयति,
और्ध्विकं वा कर्तुं सुन्दरं लम्ब्या तदनुकूपमेव सौत्रिकमुपा-
दयति, उत्पाद्य च तदुभयपरिभोगेण संयोजयति । अन्तःसं-
योजना पुनः-विनूषार्थं श्वेतकम्बल्यां रुष्णद्वरकसीबनिकां द-
दातीत्यादि । शय्या प्रतिश्रयः, तस्य संयोजनाऽपि द्विविधा-बहिः,
अन्तः । ततः बहिःसंयोजना-अकपाटमुपाध्यायं लम्ब्या कपाटा-

ज्यां संयोजयति । अन्तःसंयोजना-शोचनार्थं प्रतिश्रयं गोमयसु-
दादिना लिम्पति, सेटिकया वा धवलयति । अथवा-शय्या-
शब्देन संस्तारक उच्यते, ततश्च सुन्दरतरं संस्तारकं लम्ब्या
यजुस्तरपट्टमपि तदनुकूपमुत्पाद्य परिभुङ्क्ते, सा बहिःसंयोजना ।
यत्पुनः सुकुमाररूपशीर्षं विनूषार्थं वा सुन्दरया जङ्गया संस्तार-
कं प्रस्तुणाति सा अन्तःसंयोजना । तदेवं बहुपध्यादिकं यस्य
साधोर्गुणोपकारि विनूषाऽऽदिगुणोपयोगि भवति, स नन बिब-
क्षितेन वस्तुना सार्धं तदेष वस्तु योजयन् मीलयन्,
तद्भावे विशिक्तवस्तुयोगाज्ज्ञे तित्तिणिको भवति-" हा ।
नास्यसुकं वस्तु अत्र स्यापिडलप्राये सनिवेशे " इत्यादि
बन्धनार्थः । वृ० १ उ० । नि० वृ० । (अपवादे तित्तिणिकत्वं
' कप्य ' शब्दे तृतीयजागे ३३० पृष्ठे गतम्)

तित्तिणी-तित्तिणी-स्त्री० । यत्र तत्र वा स्तोकेऽपि कारणे कर-
कारणयो, व्य० ३ उ० ।

तिन्दुक-तिन्दुक-पुं० । बहुबीजकफलप्रधाने वृक्षविशेषे, प्रज्ञा०
१ पद । आन्ता० । प्रव० । वाराणस्यां तिन्दुकवृक्षप्रधाने उद्याने,
आ० म० १ अ० २ खण्ड । तत्र गण्डातिन्दुकनामा वृक्षो वसति ।
उत्त० १२ अ० १ ती० । रथा० । आयस्यां नगरमगरुत्वे पुरपरिस-
रे तिन्दुकवृक्षप्रधाने उद्याने, उत्त० २३ अ० । आ० क० । विष्टो०
क्षेत्रविशेषे, ति० । आबहरीनगरीक्षेत्रे, रथा० ७ उ० । श्री-
क्षेत्रजीर्वाविशेषे, उत्त० ३६ अ० ।

तिन्दू-तिन्दू-पुं० । बहुबीजकफलप्रधाने वृक्षविशेषे, प्रज्ञा०
१ पद । स्वार्थे कन्प्रत्ययोऽप्यत्र । आ० क० ।

तिन्दूय-तिन्दूसक-पुं० । कन्दुके, ज्ञा० १ सु० १८ अ० । की-
डाविशेषे, " सयं च तरुवरस्मी, काउं तिन्दूय य रिभ ब ।"
आ० म० १ म० २ खण्ड ।

तिकंरुग-त्रिकण्डक-त्रि० । कण्ठत्रययुक्ते, " सयं सहस्साण उ-
जोयणाणं, तिकंरुगे पंडगवेजयंते ।" मेरु-त्रीणि कण्ठाग्रस्थे-
ति त्रिकण्डकः, तद्यथा-भौमं, जाम्बूनदं, वैद्युर्यमिति । सूत्र० १
सु० ६ अ० ।

तिकुट्ट-त्रिकुत्वस्-अव्य० । स्त्री कृत्वोत्पत्त्यै, भ० २ श० १ उ० ।

तिकट्टप-त्रिकटुक-न० । त्रयाणां कटूनां समाहारस्त्रिकटु, त्रिक-
टु एव त्रिकटुकम् । शुण्ठीमरिचपिप्पल्यात्मके कटुत्रयसमाहा-
रे, उत्त० ३४ अ० । अनु० ।

तिकरणभावमुद-त्रिकरणभावशुद्ध-त्रि० । त्रिविधेन त्रिप्रका-
रणे करणेन मनोवाक्यायतनकृतेन सुविशुद्धे, मनसाऽप्यसंयमान-
जिज्ञासाद् भावेन च परिणामेन विशुद्ध इहलोकाऽऽद्याशसावि-
प्रमुक्तत्वात् त्रिकरणभावविशुद्धः । तस्मिन्, व्य० ३ उ० ।

तिकरणशुद्ध-त्रिकरणशुद्ध-न० । मनोवाक्यायतनकरणत्रय-
स्य शायकसंबन्धिनो विशुद्धतायाम्, विपा० २ सु० १ अ० ।

तिकूट-त्रिकूट-पुं० । स्त्रीणि कूटाग्रस्थे । लङ्कापुरसाभिहिते सुत्रे-
लाऽऽख्ये पर्वते, ज्ञा० ४ उ० २ उ० । " दो तिकूटा ।" रथा० २
उ० ३ उ० । ती० । अम्बूद्वीपे मेरुपर्वतस्य पूर्वस्मिन् जागे शी-
ताया महानद्या दक्षिणस्यां दिशि आद्ये वल्लस्कारपर्वते, ज्ञा० ।

तिकोदि-त्रिकोदि-स्त्री० । त्रिकोट्याम्, घञ्शकृत्वसौ-"सिद्धे ओ-
पधमो" इत्यादिबुक्तव्याख्याने त्रिकोदिपरिशुद्धत्वेन प्रथयता

वे, तत्र कोटिशब्दस्य कोऽर्थः १, इति प्रश्ने, उत्तरम्-सुधार्यतदु-
पयकराः, कवच्छेदतापलक्षणपरीक्षात्रयकरा वा तिस्रः कोट्यः
संभाव्यन्ते । २६० प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

तिकोटिपरिशुद्ध-त्रिकोटिपरिशुद्ध-त्रि० । रागद्वेषमोहव्यप-
शुद्धे, षो० ।

मध्यमबुद्धेस्त्रीया-सामितिप्रभृति त्रिकोटिपरिशुद्धम् (७)

त्रिकोटिपरिशुद्धम्-रागद्वेषमोहव्यपशुद्धम् । अथवा-ति-
क्ष्णः कोट्यो हनन-पवन-कयणकराः कृतकारितानुमतिनेदेन
भूयन्ते, ताभिः परिशुद्धम् । अथवा-कवच्छेदतापकोटित्रयपरि-
शुद्धम् । षो० २ विष० ।

तिकोण-त्रिकोण-त्रि० । त्रया कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते पदार्थे,
स्था० १ उ० । उद्योतिषोक्ते लज्जात्पञ्चमनयमस्थाने, न० ।
"त्रिकोणमान् गुरुः पश्यन् ।" बाच० । छुट्टाटके, स्था० ५
उ० १ उ० ।

तिक्ख-तीक्ष्ण-त्रि० । तिङ्-क्ख-दीर्घश्च । गुरुके, प्रतिपाति-
नि च । व्य० १ उ० । पक्षे, म० १६ श० ३ उ० । वेगवनि,
ज० २ वृ० । मरणे, युद्धे, विषे, हौहे शस्त्रे, शीघ्रे, सामुद्र-
मवणे, मुष्कके, बषके, उग्रे रसे च । न० । तद्वति, त्रि० । ब-
वक्त्रादे, भवतकुटो, कुन्दुरके, उद्योतिषोक्ते आर्क्षेत्रेणज्येष्ठामूल-
नक्षत्रे च । पुं० । तीक्ष्णे, आत्मस्यागिनि, निराशस्ये, सुमुञ्जी, यो-
गिनि च । पुं० । वाच० ।

तिक्खतुंदा-तीक्ष्णतुण्डा-स्त्री० । घृतेष्ठिकायाम्, कल्प० ६ कृ० ।

तिक्खालिअ-देशी-तीक्ष्णालते, दे० ना० ५ वर्ग१३ गाथा ।

तिक्खुत्त-त्रिःकृत्वम्-अव्य० । त्रीन् वारान् कृत्वैत्यर्थे, विपा० १
बु० १ अ० । दशा० । ज्ञा० । नि० ब्यु० । रा० । प्रति० । कल्प० ।
आ० म० । नि० । औ० ।

तिग-त्रिक-न० । त्रयात्रयमीलकस्थाने, वृ० १ उ० । जी० ।
म० । कल्प० । औ० । ज्ञा० । अनु० । आ० म० । पा० सूत्र० ।

त्रिकनिकेपकूपनार्थमिदमाह-

नामं उवणा दविण, खेत्ते काले य गणण भावे य ।

एसो उ खलु तिगस्त य, निक्खेवो होइ सच्चविहो ॥ १० ॥

नामत्रिकम्, स्थापनात्रिकम्, अव्यत्रिकम्, क्षेत्रत्रिकम्, काल-
त्रिकम्, गणनात्रिकम्, भावत्रिकं चेति, एव खलु त्रिकस्य नि-
क्षेपः सप्तविधो भवति । नामस्थापनात्रिके गताये ।

अव्यत्रिकं कृतव्यहारीरव्यतिरिक्तं क्वापयति-

दब्बे सच्चिादी, सच्चिं तत्थ होइ ति विहं तु ।

दुपद चतुप्पद अपदं, परूवणा तस्स कायव्वा ॥ ११ ॥

अव्यत्रिकं सच्चिासच्चिाभिधमेदात् त्रिधा । तत्र सच्चिात्रि-
कं भूयस्त्रिविधं भवति । तद्यथा-द्विपदत्रिकम्, चतुष्पदत्रिकम्,
अपदत्रिकम् । तस्य च सप्तमेदस्याऽपि प्रकृपणा कर्तव्या । सा च
यथा सच्चिैकैकस्य कृता तथैवावगन्तव्यम् ।

परमाणुमादियं खलु, अस्सिचं पीसगं च मालादी ।

तिपदेस तदोगाढं, तिप्पि वि षोगा उ खेत्तम्मि ॥ १२ ॥

(परमाणु षि) आदिशब्दाद् द्विप्रदेशिकत्रयं यावदनन्तप्र-
देशिकत्रयम्, एतद्विचित्रिकं द्रष्टव्यम्, मिथत्रिकं तु मालाचयं
५६०

अन्तव्यम् । तत्र हि पुष्पाणि सच्चिाणि, सूक्ष्मवित्तमिति कृ-
त्वा । आदिप्रद्वेनेन सालङ्कारपुरुषव्यमित्यादि गृह्यते । के-
त्रत्रयम्-त्रय आकाशप्रदेशाः (तदोगाढं ति) तेषु वा त्रिषु
आकाशप्रदेशेषु अवगाढं हव्यं क्षेत्रत्रयम्, त्रयो वा लोका अथो-
ल्लोकतिर्यग्भोकोर्ल्लोकलक्षणाः क्षेत्रत्रयमुच्यते ।

तिसमय तद्वित्तिगं वा, कान्नातिगं तीयमातिणो चैव ।

भावे पसत्थमितरं, एकेकं तत्थ ति विहं तु ॥ १३ ॥

कालत्रयं प्रत्यप्रसमयं (?) (तद्वित्तिगं च ति) त्रिसमयस्थिति-
कं वा हव्यं कालत्रयम् । अथवा-अतीतानागतवर्तमानकाला
एव कालत्रयम्, भावत्रयं प्रशस्तमप्रशस्तं चेति द्विधा । पुनरेकैकं
त्रिविधम्-तत्र ज्ञानम्, दर्शनम्, स्मरणं चेति प्रशस्तम् ।
मिथ्यात्वमज्ञानमविरातव्येत्यप्रशस्तम् । अविरातरपि इत्येक-
मेतदुपनराभिभक्तप्रतिसेवाज्ज्ञेदादिह प्रस्तावे त्रिविधा । व्याख्या-
तं त्रय इति पदम् । वृ० ४ उ० ।

तिगतिगभेद-त्रिकत्रिकभेद-त्रि० । त्रिकं त्रिकं भेदानां यस्य स
त्रिकत्रिकभेदः । प्रत्येकं त्रिविधे, दर्श० ५ तरव ।

तिगरणमुद्ध-त्रिकरणमुद्ध-त्रि० । त्राणि च तानि करणानि च
मनःप्रभृतीनि त्रिकरणानि, तैः शुद्धो निर्दोषस्त्रिकरणानि वा
शुद्धानि सर्वदोषरहितानि यस्य स त्रिकरणमुद्धः । निरवयवयोग-
प्रवृत्ते, अथवा-करणकारणानुमतिरूपसावधयोगविरते, पा० ।

तिगारवगुरुया-त्रिगौरवगुरुता-स्त्री० । श्रुत्वरससातगौरवे,
ध० ३ भाष० ।

तिगिच्छ-चिकित्स-पुं० । किञ्जल्के, स्था० १० उ० । वैद्ये, व्य०
५ उ० । दशमकण्ठे देवानां चिमानविशेषे, स० २० सप्त० ।

तिगिच्छग-चिकित्सक-त्रि० । रोगप्रतीकारकर्तारि, स्था० ।

अथाऽऽमचिकित्सकान् भेदतः सूत्रत्रयेणाऽऽह-

चत्तारि तिगिच्छगा पणत्ता । तं जहा-आयतिगिच्छिण्
णाममेगे, णो परतिगिच्छिण् । परतिगिच्छिण् णाममेगे
णो आयतिगिच्छिण् । एवं चउभंगो ४ ।

"चत्तारि" इत्यादि कण्ठ्यम् । नवरं व्रणं वेहे क्षनं स्वयं करोति
अथिऽऽदिनिर्गलनार्थमिति व्रणकरो 'नो' नैव व्रणं परिमृशती-
त्येवं शीलो व्रणपरिमर्शीत्येकः, अन्यस्त्वव्यक्तं व्रणं परिमृशति
न च तत्करोतीति । एवं भावव्रणप्रतिचाररक्षणं करोति, कायेन
च तदेव परिमृशति पुनः पुनः संस्मरणेन स्पृशति । अन्य-
स्तु तत्परिमृशनीत्यभिलाषा च करोति कायतः संसा-
रमयाऽऽदिजिरिति । व्रणं करोति, न च तत्पट्टवन्धाऽऽदिना
संरक्षति । अन्यस्तु कृतं संरक्षति, न च करोति । भावव्रणं
स्वाभित्यातिचारं करोति, न च तं सानुबन्धं भवन्तं कुशीला-
ऽऽदिसंसर्गनभिदानपरिहारतो रक्षति एकः, अन्यस्तु पूर्वकृता-
तिचारं निदानपरिहारतो रक्षति, न च न करोति । (नो) नैव
व्रणं संरोहयत्यौषधदानाऽऽदिनेति व्रणसंरोही । नावव्रणापेक्षया
तु नो व्रणसंरोही प्रायश्चित्ताप्रतिपक्षः, व्रणसंरोही पूर्वकृतानि-
वारप्रायश्चित्तप्रतिपक्षो नो व्रणकरोऽपूर्वातिचाराकारित्वादि-
ति । स्था० ४ उ० ४ व० ।

तिगिच्छा-चिकित्सा-स्त्री० । चिकित्सनं चिकित्सा । रोगप्रतीका-
रे, रोगप्रतीकारोपदेशे च । प्रव० सा द्विविधा-सूक्ष्मा, वादरा च ।

तत्र सूक्ष्मा शीघ्रविशेषिकापेन । बाह्या स्वयं चिकित्साकर-
णेन, अग्न्यस्मात्कारणेन च । तत्र कश्चिज्जराऽऽदिरोगाऽऽकातो
गृही भिक्षाऽऽद्यै गृहे साधुं प्रविष्टं दृष्ट्वा पृच्छति-जगन्नन् ! एत-
स्य मदीयस्यावेर्जानीये कमपि प्रतीकारमिति ? । स प्राऽऽह-भोः
आवक ! यादृशस्तवाऽयं रोगस्तदादृशो ममाऽप्येकदा संजात आ-
सीत् । स आमुकेनौषधेन ममोपशमं गत इति । एवं चाहस्य गृह-
स्थ रोगिणो भेषज्यकरणाग्निमायोत्पादनादौषधसूचनं कृतम् ।
अथवा रोगिणा चिकित्सां पृष्टो वदति-“ किमहं वैद्यो, येन रो-
गप्रतीकारं जाने ? ” इति । एवं चोक्ते रोगिणोऽनभिज्ञस्य सतो-
ऽस्मिन् विषये वैद्यं पृच्छेति सूचनं कर्तव्यमिति सूक्ष्मचिकित्सा ।
यदा तु स्वयं वैद्यीभूय साक्षादेव बभनविरेषेणकायाऽऽदिकं क-
रोति, कारयति वा अग्न्यस्मात्तदा बाह्या चिकित्सेति । एष-
मुपक्रमो हि प्रमुदितो गृही मम भिक्षां प्रकृष्टां दास्यतीति यति-
रिमां विविधामपि कुरुते, न चैवं तुच्छपिण्डकृते प्रतिभां कर्तु-
मुचितम्, मनेकदोषसंज्ञयात् । तथाहि-चिकित्साकरणकाले क-
न्दफलसूत्राऽऽदिजीवधेन कायकथनाऽऽदिपापव्यापारकरणा-
दसंयमो नयेत् । तथा-नीलकण्ठो गृहस्थः तमायोगोऽसकसमानः
प्रगुणोक्तपुत्रं ताम्रध्याप्रवदनेकजीवघातं कुर्यात् । तथा यदि
वैद्ययोगात्साधुना चिकित्स्यमानस्याऽपि रोगिणो व्याधेराधि-
क्यं जायते, तदा कुपितस्तत्पुत्राऽऽदिराकृत्य राजकुलाऽऽदौ प्रा-
हयेत् । तथाऽऽहाराऽऽदिबुद्ध्या येन इत्यमित्यं च वैद्यकाऽऽदि
कुर्वन्ति, इति प्रवचनमालिख्य स्यादिति ॥ ६ ॥ प्र० ६७ छार ।
पि० । पञ्चा० । वि० । अथौषधाऽऽद्युपयोगतः पीडोपशमे,
आश्वा० १ सु० ९ म० ४ उ० । ग० । चिकित्सया पिण्डोत्पाद-
नम् । उत्पादनादौषधेदे, आ० ३ उ० ४ उ० । पञ्चा० ।

अउविह्वा तिगिच्छा पक्षता । तं जहा-विज्जा, ओस-
हाई, आउरे, परियार ४ ।

“अउविह्वा” इत्यादि कथ्यम् । नवरं चिकित्सा रोगप्रतीकार-
स्तस्याश्चातुर्विध्यं कारणभेदादिति ।

एतत्सूत्रसम्वादकमुक्तमपरैरापि-

“निषण्डव्यापयुपस्थाता, रोगी पादचतुष्टयम् ।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं, प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥ १ ॥
दक्षो विज्ञातशास्त्रार्थो, दृष्टकर्मा शुचिर्निष्क ।
बहुकल्पं बहुगुणं, सम्पन्नं योग्यमौषधम् ॥ २ ॥
अनुरक्तः शुचिर्वक्त्रो, बुद्धिमान् परिवारकः ।
आकृत्यो रोगी निषण्डयो, ह्यापकः सवचनपि ” ॥ ३ ॥ इति ।
इयं ह्ययोरोगचिकित्सा ।

प्रावरोगचिकित्सा त्वेवम्-

“ निषिगइ निषलोमे, तत्रतत्रद्वानमेव उभामे ।
वेयावच्चादिरुण-मंरुत्तकपट्टियाऽऽहरणं ॥ १ ॥ ” इति ।
निर्बलं वल्लाऽऽदि, अवममूनम्, उच्छामो भिक्षास्रमणम्, आहि-
गरुनं देशेषु, मागुली सुत्रार्थयोः (कर्पाट्या) श्रेष्ठिवधूरिति ।
आ० ४ उ० ४ उ० ।

जे भिक्खु तिगिच्छापिदं तुंजइ, भुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ६५ ॥

रोगावणयणं तिगिच्छा, तं जोग करेति गिहिरस्स । तस्स आ-
शादिणो दोसा, अउलहुं च पच्छिंतं ।

जे निक्खु तिगिच्छपिदं, तुंजेज्ज सयं तु अह्न सातिजे ।

सो आणा अणवत्तं, मिच्छुत्तविराहणं पावे ॥ १७० ॥
नि० सू० १३ उ० ।

चिकित्साग्रामाह-

भणइ य नाहं विज्जो, अहवा वि कोहइ अण्णो किरियं ।
अहवा वि वेज्जायाए, तिविह तिगिच्छा मुणेयव्वा ॥

इह चिकित्सा रोगप्रतीकारो, रोगप्रतीकारोपदेशो वा विष-
क्षिता । ततः साधूनधिकृत्य त्रिविधा त्रिप्रकारा चिकित्सा
ज्ञातव्या । तद्यथा-केनापि रोगिणा रोगप्रतीकारे साधुः पृष्टः
सन्नाह-किमहं वैद्यः ? , एतावता च किमुक्तं भवति ?-वैद्यस्य
समीपे गत्वा चिकित्सा प्रष्टव्या, इत्युधबोधनादेका चिकित्सा ।
अथवा रोगिणा पृष्टः सन्नेवमाह-ममाप्येवविधो व्याधिरासीत्,
स आमुकेन जेषजेनोपशान्तिमगमत्, एषा द्वितीया चिकित्सा ।
अथवा-वैद्यतया वैद्यीभूय साक्षात् चिकित्सां करोति, एषा
तृतीया । इहाऽऽद्ये द्वे चिकित्से सूक्ष्मे, तृतीया तु बाह्या ।

तत्राऽऽद्यां व्याचिख्यासुराह-

जिक्खाइगओ रोगी, किं विज्जोऽहं ति पुच्छिओ भणइ ।
अत्थावत्तीए कया, अबुहाणं बोहणा एवं ॥

जिक्खाऽऽदौ भिक्षाऽऽदिनिमित्त गतः सन् (रोगी इति) अत्र
तृतीयार्थे प्रथमा, रोगिणा पृष्टः सन्नाह-किमहं वैद्यो येन
कथयामि ? । एव चोक्ते सति अर्थोपस्था सामर्थ्यात्, अबुधानां-
'वैद्यस्य पार्श्वे गत्वा चिकित्सा कार्यते' इत्यजानतां, बोधना
अनन्तरोक्तस्यार्थस्य ज्ञापना कृता भवति ।

द्वितीयां व्याख्यानयति-

एरिसयं विय दुक्खं, जेसज्जेण अमुणेण पउणं मे ।
सहमुप्पन्नं व रुयं, वारेमो अट्ठमाईहिं ॥

एतादृशमेव दुःखं दुःखकारणचूतं गण्डाऽऽदि, अमुकेन भे-
षजेन प्रगुणं नष्टवेदनमभूत् । तथा वयं सहस्रोत्पन्नामकस्मा-
दुत्पन्नां रजमष्टमाऽऽदिभिर्वारयामः । “तत्थोप्पन्नं रोगं, अट्ठेण
निवारण” इत्यादिपरममुनिप्रवचनप्रामाण्यात् । तस्मात् नवता-
ऽपि तथा कर्तव्यमिति भावः ।

तृतीयां चिकित्सां प्रपञ्चयितुमाह-

संसोधनं संमणणं, नियाणपरिवज्जनं च जं तत्थ ।
आगंतु-पाठखोजे, य आमए कुणइ किरियं तु ॥

आगन्तुके धातुकोमे च सूचनान्तरमिति कृत्वा धातुकोमजे च
भामये रोगे समुत्पन्ने सति तत्र यत्किंयां करोति । तद्यथा-संशो-
धनं हरीनक्यादिदानेन, पिताऽऽद्युपशमनं संशमनं, तथा नि-
दानपरिवर्जनं रोगकरेण परिवर्जनं च । एषा तृतीया चिकित्सा ।

अथ बोधनाह-

अस्संजमजोगाणं, पसाधणं कायवाओ अयगोलो ।
दुब्बल्लवग्घाऽऽहरणं, अन्धदए गेएणुहाहो ॥

असंयमयोगानां सावधव्यापारानां प्रसाधनं सातत्येन प्रकर्त-
नमिदं चिकित्साकरणं, ततो गृहस्थस्तत्तायोगोऽसकसमानः, तत-
स्तेन मारोगीभूतेन ये कायघाता वावज्जीवं प्रवर्त्यन्ते, ते सर्वे-
ऽपि साधुचिकित्साप्रवर्तिता इति । चिकित्साकरणं सातत्ये-
नासंयमयोगानां निषेधनम् । तथा चात्र दुर्बलव्याघ्रदृष्टा-

स्तः। यथा-अटव्यामन्धो भक्ष्यमप्राप्नुयन् दुर्बलो ध्यायः केनाप्या-
न्यापनयनाय चिकित्स्यते, चिकित्सितः सन् प्रगुणीभूतः प्रथमत-
स्तस्यैव वैद्यस्य विघातं करोति। ततः शेषाणां बहुना जीवानाम् ।
एवमेवाऽपि शूद्रस्यः साधुना चिकित्स्यमानः साधोः संयमप्रा-
प्तौ हन्ति, शेषांश्च पृथिवीकायाऽऽदीनिति। यदि पुनः क-
थमपि चिकित्स्यमानस्यापि तस्यातिशयेन रोगस्योदयः प्रादु-
र्भावो भवति, ततोऽहमेनातिशयेन रोगीकृत इति संजातको-
पो राजकुमाराऽऽदौ प्राहयति; तथा च सति उवाहः प्रबचनस्य
माक्षिष्यमिति । पि० ।

इमं वितियपदं-

असिने ओमोपरि, रायवुद्धे नए व गेलछे ।

अप्पणरोहए वा, जयणाए कारए जिक्खु ॥१७६॥

नि० पृ० १३ उ० ।

जे जिक्खु आरोगियपटिकम्मं करेइ. करंतं वा साइज्जइ ॥४०॥

आरोग्यो णिवहयसरीरो, मा मे रोगो जविस्सति सि अणा-
गय चेव रोगपरिकम्मं करोति, तस्स चउलहुं आणाऽऽदिवा य
दोसा ॥४०॥

जे जिक्खु आरोगे, कुज्जा हि अणागयं तु तेगिच्छं ।
सो आणा अणवत्थं, भिच्छत्तविराहणं पावे ॥ ७६ ॥
गताया ।

इमेहि कारणेहि अववादेण कुज्जा-

विहरणवायणआवा-सगाण मा मे वयाण वा पीसा ।

होज्जाहि अकीरंते, कप्पति हु अणागतं काठं ॥ ७७ ॥

विहरणं जाय मासकप्पो ए पुरति ताव करोमि, मा मासकप्पो
पुष्पे विहरणस्स वाघातो भविस्सति, रोगे वा उपाजे मा वा-
यणाए वाघातो भविस्सइ, विविधाण वा आवासगजोगाणं
रोगमुपपप्पे कम्म असहमाणेहि हरितादिच्छेदणं अणं वा किं वि-
गिन्नट्ठा वताइयारं करेज्जा, तो अणागयं रोगपरिकम्मं कज्जति ।

अतो भवति-

अमुओ अमुगं कालं, कप्पति वारी मयं ति णं एतुं ।

तप्पसमणी उ किरिया, कप्पति इहरा वदू हाणी ॥७८॥

ममं जप्पसरोरस्स अमुगो वाही अमुगे काले अवस्समु-
पपज्जति, तस्स रोगस्स अणागयं चेव किरिया कज्जति,
(इहर सि) उप्पसरोगे किरियाए कज्जमाणीए वदू दोसा, दो-
खवहुताओ य संजमहाणी भवति ।

अणागयं कज्जमाणे इमे गुणा-

अप्पपरअणायासो, न य कायवहो न यावि परिहाणी ।

न य चमदणा गिहीणं, णहउज्ज-रिणेण दिट्ठतो ॥७९॥

अणागते रोगपरिकम्मे कज्जमाणे अप्पणो परस्स य अणायासे
भवति । कमेण फासुपण कज्जमाणे कायवहो ए जयति ।
न य सुत्तथे आबस्सगाण परिहाणी भवति । अणागतं जहा-
त्तामेण सखियं कज्जमाणे गिहीणं चमदणा ए भवति । किं च-
उविक्खितो वाही दुच्छेज्जो जयति । जहा रुक्खो अंकुराव-
त्पाए णहउज्जो भवति, विवह्रितो पुण जायमूलो महाखंधो
कुहामेण वि दुच्छेज्जो । रिणं पि जप्पमत्तओ सुच्छे-
ज्जं, ववाचयं दुग्गुणवत्तागुणं दुच्छेज्जं । एवं वाही वि अणागतं सु-

च्छेज्जो पक्खा दुच्छेज्जो । ओ सुत्तथेसु गहियायो, गहयस्सम-
त्थो व ओ गच्छोवभाहकारी, कुलगणसंघकज्जेसु य पमाखं,
तस्स एसा विधी ।

ओ पुण अणो पुरिसो तस्स इमा विधी-

ओ पुण अपुण्वगहणे, उवग्गहे वा अपव्वसो एसि ।

अमह उत्तरकरणे, तस्स महिच्छाण उ णियोगो ॥८०॥

अभिषाणं सुत्तथाणं गहणे मसमत्थो, साधुवग्गस्स वा व-
त्थपायमत्तपाणओसडमेसज्जावि, एतेहि उवग्गहं काठं अस्स-
मत्थो । उत्तरकरणं-तथो, पावट्ठितं वा, तत्थ वि अस्सहु । ए-
रिस्सस्स पुरिस्सस्स इच्छाण णिओगो अवस्समत्तपाणयं कायणं
ति । नि० सू १३ उ० ।

नच्चा उप्पइयं दुक्खं, वेपणाए दुहट्ठिए ।

अदीणो यावए पन्नं, पुट्ठो तत्थऽहियासए ॥ ३२ ॥

तेगिच्छं नाजिनंदेज्जा, संविक्खस्स-गवेसए ।

एयं खु तस्स सामां, जं न कुज्जा न कारवे ॥ ३३ ॥

चिकित्सां रोगप्रतीकाररूपां नाभिनन्देनानुमन्येत, अनुम-
तिनिवेधाच्च दूरापास्ते करणकारणे, समीक्ष्य-स्वकर्मफलमेव
तदुच्यत इति पर्यालोच्य । यद्वा-(संविक्ख सि) " अचां सं-
धिओपौ बहुलम् " इत्येकारलोपे "संविक्खे" समाधिना तिष्ठे-
त्, न कुजनकर्करायिताऽऽदि कुर्यात्, आत्मानं चरित्राऽऽत्मानं,
गन्धेवयति मार्गयति-कथमयं मम स्यादित्यात्मगवेषकः । किमि-
त्येवमत आह-एतद्वनस्तरमभिधास्यमानं, (खु सि) अलु, स
च यस्मावर्थः, ततो यस्मादेतत्तस्य भ्रमणस्य, भ्रमणयं भ्रमण-
जाघो, यन्न कुर्यान्न कारयेत् । उपसङ्गणत्वान्नानुमन्येत, प्रकमा-
चिकित्साय, जिनकल्पिकाऽऽद्यपेक्षं चेतत् । स्याच्चरककल्पिकावे-
क्या तु ' जन्म कुज्जा ' इत्यादौ सावधानमिति गम्यते । अयमत्र
भावः-यस्मात्करणाऽऽदिभिः सावधपरिहार एव आमरणं, साव-
धाच्च प्रायशश्चिकित्सा, ततस्तान् च अभिनन्देत्, एतदप्यौत्सर्गि-
कम्, अपवावतस्तु सावधाऽऽध्येषामियमनुमतैव । यदुक्तम्-"का-
हं अजिंसि अबुवा अहीहं, तवेविहाणेण व उज्जमिस्सं । गणं व
णीतो य विस्तारइस्सं, सांखेवसेवी समुवेति मोक्खं ॥ १ ॥"
इति सूत्रार्थः । उक्त० पार्श्व० २ अ० । (' गिहीतगिच्छा ' इत्ये-
त० भागे ८६७ पृष्ठे गृहीचिकित्सानिवेधो द्रष्टव्यः) चिकित्सा
भोजनगत ऋषभस्योपेक्षाप्रवृत्ता । आ० म० १ अ०
१ खपर ।

तिगिच्छापिण्ड-चिकित्सापिण्ड-पुं० । चिकित्सां वमनविरेचन-
बहिनकर्माऽऽदि कारयतो वैद्यभेषज्याऽऽदि सूचयतो वा पिरका-
र्ये चिकित्सापिण्डः । चिकित्सया पिण्डोत्पादनम् । उत्पादना-
दोषभेदे, ख० ३ अधि० । आखा० ।

तिगिच्छासंहिया-चिकित्सासंहिता-स्त्री० । चिकित्साशास्त्रे
श्लोकानानिदानशारीरचिकित्सितकल्पसंज्ञकायां सूत्रसंहि-
तायाम्, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

तिगिच्छासत्य-चिकित्साशास्त्र-न० । आयुर्वेदे, स्या० ८ अ० ।

तिगिच्छि-पुष्परजम्-न० । " गोणाऽऽदयः " ॥ ८ । २ ।

१७४ ॥ इति पुष्परजःशब्दस्य ' तिगिच्छि ' इति निपातः ।

प्रा० २ पाद । देशीशब्दो वा । पुष्परजसि, अं० ४ वक्त० । स्त्री० ।

तिगिच्छिकूड-तिगिच्छिकूट-पुं० । चमरस्य उत्पत्तयपर्वते, म० २
श० ४ उ० । इथा० । (नन्दकथयता 'चमर' शब्दे तृतीयभागे
१११३ पृष्ठे उक्ता) "दो तिगिच्छिकूडा ।" इथा० २ उ० ३ उ० ।

तिगिच्छिदह-तिगिच्छिदह-पुं० । तिगिच्छिः पौष्परजः, तत्प्रधा-
नो हृदस्तिगिच्छिदहः । मिश्रधर्वधरपर्वतमध्ये हृदे, जम्बूमन्दर-
स्य पश्चिमे तृतीयहृदे, जं० ।

तस्मिन् बहुममरमणिजस्तस्य जूभिभागस्त बहुममरदेव-
जाए पत्य एं मह एग तिगिच्छिदह एणं देह पावते । पाई-
णपनीणायए. उदीणदादिणवित्तियो, चत्तारि जोअण-
सहस्साइं आयामेणं, दो जोअणसहस्साइं विक्खंजेणं, द-
स जोअणसहस्साइं उब्बेहेणं, अक्खे सएहे रययमयकूले । तस्स
णं तिगिच्छिदहस्य चउदिसि चत्तारि तिसोवाणपणिकूवगा
पणत्ता । एवंजाव आयामविकखंभविदूणा जा चेव महा-
पउमदहस्य वत्तवया, सा चेव तिगिच्छिदहस्य वि वत्त-
वया । तं चेव पउमदहस्यमाणं अडो० जाव तिगिच्छिउणं
भिइअइच्छदेयी पलिमोवगहिई अ परिउसइ । मे एयहेणं
गोपया । तिगिच्छिदह । तस्मिन् तिगिच्छिदहस्य दक्खि-
णिल्लेणं तोरणेणं हरिमहाणं पव्वा समणी सत्त जोअण-
सहस्साइं चत्तारि अ एकवीसे जोअणसए एणं च एगुणवी-
सइं भागं जोअणस्य दादिणाजिमुदी पउएणं गंता मह-
या घनमुदययित्तिणं० जाव माऽरेमं चउजोअणसउएणं
पवाएणं पवरइ । एवंजा चेव हरिकंताए वत्तवया, सा चेव
हरिए वि णेयवया । जिम्भियाए कुंदस्य दीयस्य चवणस्य
तं चेव पमाणं, अडो वि भाणिअ०,० जाव अहे जगइं
दालइत्ता कूप्पणए सलिलानहस्सेहिं समग्गा पुरिच्छिमे
लवणममुइं समप्पेइ, तं चेव पवहे अ मुहमूले अ पमाणं उ-
ब्बेहो अ जो हरिकंताए० जाव वणसंरुमंपरिकिवत्ता ॥

(तस्मिन् जमित्यादि) तस्य बहुममरमणीयस्य जूभि-
भागस्य बहुममरदेशभागे अत्राभूतं महानंकः तिगिच्छिः
पौष्परजः, तत्प्रधानो हृदस्तिगिच्छिदहो नाम हृदः प्रकृतः ।
प्राकृते पुष्परजःशब्दस्य 'तिगिच्छि' इति निपातः । देशी-
शब्दो वा । अन्यत्सर्वे प्रागनुसारेणेति । अथास्वातिप्रदेश-
ज्ञेयेण भोपानाऽऽदिश्रुणायामाऽऽह- (तस्मिन् जमित्यादि) तस्य
तिगिच्छिदहस्य चतुर्दिक्षु चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि
प्रकृतानि । एवमित्थं प्रकारेण हृदस्यैके क्रियमाणे यावच्छब्दो-
ऽत्र कास्त्वन्यवाच्यव्ययम्, तेन यावत्परिपूर्णयैव महापञ्चदहस्य
वक्तव्यता आयामविकरनविहीना, सैव तिगिच्छिदहस्य वक्त-
व्या । एतदेव व्यक्त्या आचष्टे- (तं चेव इत्यादि) तदेव
महापञ्चदहतमेव पञ्चानां धूर्तदेवीकमलानां प्रमाणम्-
एककोटीविंशतिह्रस्वपञ्चाशत्सहस्रैकशतविंशतिरूपम, अथवा-
ऽत्र पञ्चानामायामविकरनरूपप्रमाणस्य महापञ्चदहतपञ्चे-
भ्यो द्विगुणत्वेन विरोधापातात्, हृदस्य च प्रमाणमुद्देशरूपं बो-
ध्यम्, आयामविकरनयोः पुनर्गुणकत्वादिति । अर्धस्तिगिच्छि-
दहस्य वाक्यः । स चैवम्- "से कण्ठेणं जेते । एवं बुद्धद-ति-

गिच्छिदहे तिगिच्छिदहे ?" इत्यादिप्राकृतानुसारेण वाक्यं,
वाचात्तिगिच्छिदहवर्णानामानं उत्पत्ताऽऽदीनि धृतिश्चात्राद्यपत्वं
परिपालयति । "से तेण्ठेणं" इत्यादि प्राग्वत् । जं० ४ वक्र० ।

तिगिच्छिय-चिकित्सक-पुं० । 'कित' रोगापनयने, स्वाधे सन्,
यस्य । रोगापनयनकर्तारि वैद्ये, वाच० । इथा० ए उ० ।

तिगिच्छी-वैशी-कमलरजसि, दे० ना० ५ वर्ग १२ गाथा ।

तिगुण-त्रिगुण-न० । त्रयाणां गुणानां समाहारः । साङ्ख्ययोगे
प्रधाने, त्रिभिर्गुण्यते 'गुण' संख्याने, घञ् । त्रिभिर्गुणिते, त्रि० ।
वाच० । अनु० । जं० ।

तिगुणुकं-त्रिगुणोत्कार-त्रि० । त्रिगुणं श्रीन् वारान् यावदु-
त्पाद्यत्येन कण्डनं उदने येन ते त्रिगुणोत्कारकाः । श्रीन्
वारान् कारुण्डते, पि० ।

तिगुत्त-त्रिगुत्त-त्रि० । तिसृजिगृहलकोच्छ्रकशतनीसंस्थानी-
याऽऽदिभिर्मनोगुण्यादिगु त्रिभिर्गुतम् । मयूरव्यसकाऽऽदिप्रातः
समासः । उत० ६ अ० । मनोवाक्कायकर्मत्रिगुते, ध० २ अधि० ।
दश० । पं० सू० । आच० । स० । गुत्ताऽऽमनि, इथा० ६ उ० ।
त्रिस्तो गुप्तयो यत्र तत् त्रिस्तम्-मनसा मन्यक् प्रणिहितो, याचा
स्माहेताम्यक्षराण्युत्तरन्, कायेनाऽऽप्रसन्नविश्रययन् घन्दनकं
करोति । प्रव० २ उ० । दश० । मनोवाक्कायगुते, अर्थात् अकु-
शलमनोवाक्कायप्रवृत्तनिरोधनि, एतद्व्यये तज्जानीयप्रदणमिंत
ग्यायात् कुशत्रमनोवाक्कायोद्भापके, आ० म० १ अ० २ उ० ।

तिगोण-त्रिकोण-त्रि० । त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोणयुक्ते, पवाये,
वाच० । आ० म० ।

तिग्ग-तिग्ग-न० । 'तिज्'-मण् । अस्य गः । तीक्ष्णे, तद्धति,
त्रि० । वाच० । पं० सं० ।

तिग्ग-त्रिघ्न-न० । त्रिगुणिते, ध० २ अधि० ।

तिघरंतरिय-त्रिगृहान्तरिक-पुं० । त्रीणि गृहाणि अन्तरं भिक्षा-
ग्रहणे येषां ते त्रिगृहान्तरिकाः । एकत्र गृहे भिक्षां गृहीत्याभ्य-
जिप्रहविशेषाद् गृहत्रयमतिक्रम्य पुनर्जित्वां गृहन्ति, न निर-
न्तरं, दिग्विज्ञान्तरं वा । तेषु, त्रि० ।

तिचक्र-त्रिचक्र-पुं० । तत्प्रज्ञानवर्धनचरे अमण्ये माहने,
इथा० ३ उ० ४ उ० ।

तिच्छदिय-त्रिच्छदित-त्रि० । त्रीन् वारान् छदिते, रा० । जी० ।

तिष्ठाणकरणमुच्छ-त्रिस्थानकरणमुच्छ-त्रि० । त्रीणि स्थाना-
नि उरःप्रतूतानि, तेषु करणेषु क्रियायां शुद्धं त्रिस्थानकरणम् ।
तस्मिन्, तद्यथा- " उरःशुद्धं, कण्ठशुद्धं, शिरोविशु-
द्धं च । तत्र यदि उरसि स्वरः स्वभूमिकानुसारेण विशालो
भवति, तत उरोविशुद्धम् । न एव यदि कण्ठे वर्तितो भवति
अस्फुटितश्च, ततः कण्ठविशुद्धम् । यदि पुनः शिरः प्रातः सन्
लानुनासिको भवति, ततः शिरोविशुद्धम् । यदि वा यत् उरः-
कण्ठशिरोभिः स्नेह्येणाऽऽवाकूलितैर्विशुद्धीयते, तत् उरः-
कण्ठशिरोविशुद्धत्वात् त्रिस्थानकरणविशुद्धम् । रा० जं० । जी० ।

तिणय-त्रिनयिक-न० । त्रिनयोपेतं सूत्रं, यानि त्रैराशिकमत-
प्रवक्तव्यं कृत्वास्तिकाऽऽदिनयत्रिकेण चिन्त्यन्ते । तं० ।

तिणय-त्रिनत-त्रि० । मध्यपाञ्चदह्यलक्षणस्थानवयेऽवतते,
अ० ३ श० ५ उ० । जी० ।

तिणसूय-तृणसूय-पु० । न० । तृणसूये, म० १५ श० ।

तिणहृत्थय-तृणहृत्थय-न० । तृणहृत्थके, म० ३ श० ३ उ० ।

तिणाम-त्रिनाम-न० । त्रिनेत्रे नाडिन, तच्च-“से कितं तिणामे ! तिणामे निविहे पद्यते । तं जहा-वृषणामे, गुणणामे, पञ्चवणा-मे अ ।” अनु० । “त एण णामं निविह. इत्थी पुरिसे णपुं-समे जेय ।” अनु० । (पदां वयाणां प्रकृषणा ‘तिगतिय’ शब्दे कृष्या)

तिणिस-तिनिश-पुं० । वृक्षविशेष, दश० ६ अ० । जी० । नि० चू० । औ० । स्था० । हा० । मधुपट्टे, दे० ना० ५ वर्ग ११ गाथा ।

तिणु-तृण-न० । “स्वराणां स्वराः प्रायोऽप्यंशे” ॥ ८४३२६ ॥ इति अकारस्थाने इकारोऽकारश्च भवति । तणु । तिणु । प्रा० १ पाद । नमाऽऽदौ, खटे च । वाच० ।

तिणु-तीर्ण-त्रि० । अतिक्रान्ते, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० । पारं गते, सूत्र० १ श्रु० १० अ० । तीर्थकृत्, “तिणुणं तारयाणं ।” रा० । तीर्ण इव तीर्णः, संसारसागरामति गम्यते । औ० । तीर्णवत्ती-र्णः विद्युज्ज-नम्यदर्शनाऽऽदृशभा-न्यार्णवमिति गम्यते । दश० १० अ० । विशेष० । उक्त० । कल्प० । द्वा० । ज्ञानदर्शनचारित्रपा-तेन भवार्णव तीर्णवन्तस्तीर्णाः । ल० । सर्वभाषाज्ञास्तीर्णाः परम-दुस्तरम् (आ० म० १ अ० १ खण्ड । स० । जी०) संसारसाग-रं, मार्गानि ज्ञतवदुपचारास्तीर्णाः । आचा० । श्रु० ८ अ० ६ उ० । सम्यक्ज्ञानदर्शनचारित्रपोतेन भवार्णवं तीर्णवन्तस्तीर्णाः, न चेपां तीर्णानां पारगतानामावर्तः स भवति, तद्भावे मुक्त्याभिच्छेदः, एवं च न मुक्तः पुनर्जन्म भवतीति तीर्णत्वसिद्धिः । च० २ अधि० । एते आऽऽत्तकादिकारणवादिभिरनन्ताशेष्यैर्भावनोऽतीर्णाऽऽद्य एवे-त्यन्ते, ‘काल एव कृत्स्न जगदावर्तयतीति’ वचनात् । एतस्मिन्-सायाऽऽत्त-“तीर्णेभ्यः तारकज्यः ।” ज्ञानदर्शनचारित्रपोतेन न-वार्णवं तीर्णवन्तस्तीर्णाः, नैतेषां जीवनाऽऽवस्येव ज्ञवावर्तः, नि-बन्धनात्वात्, न ह्यस्याऽऽयुक्तान्तरवज्ज्याधिरास्तरं, तज्ज्ञावे-त्यन्तमरणवद् मुक्त्याभिच्छेदः, नास्ति च तज्ज्ञावेन जवनाभावः, हेतुभावात्, न हि मृतस्तद्भावेन जवति, मरणनावविरोधा-त्, एतेन अतवावर्तनिर्देशनं प्रत्युक्तं, न्यायानुपपत्तेः, तदावृ-त्तौ तद्वत्स्याभावेन परिणामान्तरायोगात्, अन्यथा तस्याऽऽनु-सिरित्ययुक्तम्, तस्य तद्वत्स्थानिबन्धनत्वात् । अन्यथा तदहेतु-कत्वापपत्तेः, एवं न मुक्तः पुनर्जन्म भवति, मुक्तावविरोधात्, सर्वथा भवाधिकारनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति, तज्ज्ञावेन नावत-स्तीर्णाऽऽदिसिद्धिः । (१८) श्रु० ।

निमग्नसंसार-तीर्णसंसार-त्रि० । लङ्कृतमवोदधौ, पा० ।

तिण्डा-तृण्डा-स्त्री० । “सुद्धम-अ-ण-स्न-ह-ह-ज्जणां एहः” ॥ ८ । २ । ७५ ॥ इति णकाराऽऽक्रान्ता हकारः । प्रा० १ पाद । पि-पासायाम्, स० ५२ सम० ।

तितिक्ख-तितिक-त्रि० । तितिकते सख्ये इति तितिकम् । परीषदाऽऽदिनि, स्था० ५ ग० १ उ० ।

तितिक्खण-तितिक्षण-न० । अधिसहने, स्था० ६ ग० ।

तितिक्खमाण-तितिक्षमाण-त्रि० । अधिसहति, सूत्र० १ श्रु- ७ अ० ।

तितिक्खा-तितिक्षा-स्त्री० । सहने, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । क्रमायाम्, उक्त० १ अ० । हा० । आचा० । कुदादिपरीषदोप-निपातसाहस्युतायाम्, द्वा० २७ द्वा० । परीषदोपसर्गसङ्ग-पायां क्षान्तौ, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । परीषदोपसर्गाऽऽदिदुःखाव-शेषसहने, आचा० १ श्रु० ८ अ० ८ उ० । परीषदमेदे, परीष-दाऽऽदिजये तितिक्षा कार्या । आचा० ४ अ० । क्रमा, तितिक्षा, क्रोधनिरोध इत्येकार्याः । आ० चू० ४ अ० । उपा० । परीषदा-ऽऽदिजये, स० ३४ सम० ।

तितिक्षाद्वारमाह-

“इदं पुग्निदत्ते, बाधीससुमा सुदिदत्ते अ ।

महुराप जिअमत्त, सयं चरो निअुरिए व ॥ १ ॥

आगिअए पययप, यदली तह सागरे अ बोधवे ।

एगदिवसेण जाया, तत्येव सुदिदत्ते अ” ॥ २ ॥

(कथा मनुष्यजन्मदृष्टान्तेषु कृष्या)

सुरेन्द्रदत्तकुमारस्य अर्थातिताकाज्ञावे उपनयः-

“साधुकदः कुमारोऽत्र, कपायाध्यात्मिकाऽऽद्यः ।

द्वाविंशतिकुमारस्तु, सुदुर्गताः परीषदाः ॥ १ ॥

रागद्वेषा पशती नो, वेध्या राधाऽतिनारका ।

विशिष्टाऽऽगधना ज्ञया, सिद्धिनिर्वाणदारिका” ॥ २ ॥ आ०

क० । आ० । आ० चू० । (‘इदत्त’ शब्द द्वितीयनामे ५३८ पृष्ठ वृत्तम्)

तित्त-तित्त-पुं० । श्रेष्ठाऽऽदिदोषद्वन्द्वनि निम्बाऽऽद्याश्चिते र-साविशेषे, तथा च भिषकशास्त्रम्-“श्रेष्ठाणामरुचि पित्त, तृप कृष्ट विष उच्चरम् । हन्यात्तिको रसो बुद्धि, कतां माषोपसेधितः” ॥ १ ॥ अनु० । ज० । कर्म० । “एग तित्त ।” स्था० १ ग० । निम्बाऽऽदित्त करसोपेते, त्रि० । प्रश्न० ३ आध्र० द्वार । तं । हा० । उक्त० । प्रश्ना० । म० । वरुणद्वमे कट्टे, पुं० । वाच० ।

तित्तग-तित्तक-पुं० । तित्त-महायां कन् । तृनिम्बे, (चिगता) चिरतिके, कृष्णार्द्रादरे, निम्बे, इन्द्रदीवृके, तित्तार्णे, वाच० । दश० । नि० चू० । पट्टेले, कटुनुम्याम्, स्त्री० । टाप् । वाच० ।

तित्तणाम (ण)-तित्तनाम-न० । रसनामभेदे, यदुदयार्जा-घशरार निम्बाऽऽदिवत्सितं, जवति । कर्म० १ कर्म० ।

तित्तमणाम-तित्तमनाम-न० । रसनामभेदे, यदुदयवशा-उज्जन्तुशरीरेषु तित्तो रसो भवति । यथा निम्बाऽऽदीनां तित्त-करसनाम् । पं० स० ३ द्वार । कर्म० ।

तित्तऽज्ञाउय-तित्ताज्ञायुक्-स्त्री० । कटु रुनुम्यके, हा० १ श्रु- ८ अ० ।

तित्तविमारण-तित्तविसारण-न० । उज्जयन्तपर्वताऽऽसन्ने स्थ-लाविशेषे, “गिरिवरमासत्तित्तं, अणीय तित्तविसारणं नाम । सिलयज्जगादपीठे, वे लक्खा तथ्य दम्माण ।” ती० ३ कल्प । तित्त-तृप्-स्त्री० । घ्राणौ, विशेष० । प्रश्न० । अष्ट० ।

पीत्वा ज्ञानाप्तं मुक्त्वा, क्रियामुग्धताफलम् ।

साम्यताम्बूत्रपामाद्य, तृप्तिं याति परं मुनिः ॥ १ ॥

स्वगुणैरेव तृप्तिश्चे-दाकालमत्रिनवरी ।

ज्ञाननां विषयैः किं तै-र्यैर्भवेत् तृप्तिरिवरी ॥ २ ॥

या शान्तैकरसाऽऽस्वादा-ज्ञेतृप्तिरतीन्द्रिया ।

सा न जिह्नेन्द्रियद्वारा, पद्मसाऽऽस्वादनादपि ॥३॥
 संसारे स्वप्नवन्मिथ्या, तृप्तिः स्यादाजिमानिकी ।
 तथा तु ज्ञानित्वान्यस्य, साऽऽत्मवैर्यविपाककृत् ॥४॥
 पुद्गलैः पुद्गलास्तृप्तिं, यान्त्यात्मा पुनरात्मना ।
 परतृप्तिमपारोपो, ज्ञानिनस्तत्र युज्यते ॥५॥
 मधुराऽऽज्यमहाशाका-ग्राह्येऽग्राह्ये च गोरसात् ।
 परब्रह्माणं तृप्तिर्था, जनास्तां जानतेऽपि न ॥६॥
 विषयोमिषोदगारः, स्यादतृप्तस्य पुद्गलैः ।
 ज्ञानतृप्तस्य तु ध्यान-मुधोजारपरम्परा ॥७॥
 सुखिनो विषयाऽतृप्ताः, नन्धोपेन्द्राऽऽदयोऽप्यहो ! ।
 भिचुरेकः सुखी लोके, ज्ञानतृप्तो निरञ्जनः ॥८॥
 अष्ट० १० अष्ट० ।

नित्तिञ्च-तावत्-अष्ट० । तत्परिमाणमस्य । त्रि० । वाच० ।
 “ यच्चदेतदोतोऽस्तिम एतल्लुक च ” ॥ ८ । ३ । १५६ ॥ इति
 तच्छब्दात् परस्य कावादेरनोः परिमाणार्थस्य ‘ इतिम ’ इ-
 त्वादेशो भवति । प्रा० २ पाद । साकत्ये, अवधौ, तत्परिमा-
 णवति, त्रि० ।

नित्तिकंस्त्रि (ण)-तृप्तिकाङ्क्षिण-त्रि० । तृप्तिग्राहके, अष्ट०
 ६ अष्ट० ।

नित्तिर-तित्तिरि-पुं० । “ तित्तिरौ रः ” ॥ ८ । १ । ६० ॥ इति
 नित्तिरशब्दे रस्येतोऽङ्गवति । प्रा० १ पाद । पक्षिविशेषे, सूत्र०
 २ अ० २ अ० । प्रश्न० । उपा० । प्रज्ञा० ।

नित्तिरकरण-तित्तिरिकरण-न० । तित्तिरिमुद्दिश्य यत्र कि-
 ञ्चित्क्रियते तथा यत्र स्थाप्यते एवंभूते स्थाने, आचा० ।

नित्तिरज्ञकवण-तित्तिरिज्ञकवण-न० । तित्तिरिस्वरूपप्रतिपाद-
 के प्रत्ययिशेषे, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

नित्ती-देशी-सारे, दे० ना० ५ वर्ग ११ गथा ।

तित्थ-तीर्थ-न० । तीर्थतेऽनेनेति तीर्थम् । छव्यतो नद्यादीनां
 भ्रमोऽनपायश्च नृजागो, त्रीताऽऽदिप्रवचनं वा । जावतीर्थं तु
 सङ्गः । स्था० १ उ० । आ० म० । आ० ।

अथ तीर्थशब्दार्थमाह-

तित्थं त्रि पुञ्चभणियं, संघो जो नाणवणसंघाओ ।

इह पवणं पि तित्थं, तत्तोऽणत्थंतरं जेण ॥ १३८० ॥

तीर्थतेऽनेनेति तीर्थं पूर्वमेवाप्राप्युक्तम् । किमित्याह-सङ्गः ।
 किंविशिष्टः?, ज्ञानदर्शनचारित्र्यगुणसङ्घातः । इह तु प्रवचनमपि
 तीर्थमुच्यते यस्मात्, ततः सङ्घातात्तदपि ध्रुवज्ञानरूपत्वादन-
 र्यान्तरमेवेति ॥ १३८० ॥ विशेष० ।

संप्रति तीर्थनिरूपणायऽऽह-

नामं ठवणा-तित्थं, दव्वतित्थं चैव जावतित्थं च ।

एकेकं पि य एत्ता-एणेगविहं होइ नायव्वं ॥

(नामं त्रि) नामतीर्थं, स्थापनातीर्थं, छव्यतीर्थं, भावतीर्थं
 च । एत्ता त्रि नामाऽऽदिनिष्केपमात्रकरणादन्तरमेकैकं नाम-
 तीर्थंऽऽदि अनेकविधं भवति ज्ञातव्यम् । तत्र नामतीर्थमनेक-

विधे, जीवाजीवधिपयाऽऽदिभेदात् । स्थापनातीर्थं साकारा-
 नाकारभेदात् । छव्यतीर्थमागमाऽऽदिभेदात् ।

तत्र कशरीरमव्यशरीरतीर्थप्रतिपादनार्थमाह-

दाहोवसमं नएहा-वुच्छेयण मल्लपवाहणं चैव ।

तिहिं अत्थोहिं निजुत्तं, तम्हा तं दव्वतो तित्थं ॥

इह कशरीरमव्यशरीरव्यतिरिक्तं आगमतो नोआगमतो वा
 छव्यतीर्थं मागभवदमाऽऽदि परिगृह्यते, बाह्यदाहाऽऽदेरेव तत्
 उपशमसङ्गात् । तथा चाऽऽह-दाहोपशममिति । दाहो बाह्यः
 संतापः, तस्य उपशमो यस्मिन् तव दाहोपशमम् । (नएहावुच्छे-
 यणं ति) वृषः पिपासायाः । वेदनं, जलसंवातेन तवपनयात्,
 तथा मत्तो बाह्योऽङ्गसमुत्थः, तस्य प्रवाहणं-प्रवाह्यतेऽनेनेति
 प्रवाहणं, जलेन तस्य प्रक्षालनत्वात् । एव त्रिभिरर्थैः करणजने-
 नियुक्तं निश्चयेन युक्तं प्रकृपिनम् । यदि वा-प्राकृतत्वात् सत्प्रत्ययै
 तुनीया । त्रिष्वर्थेषु नियोजनं यस्माद् बाह्यदाहाऽऽदिविषयमेष
 तस्मात् मागघाऽऽदि छव्यनस्तोर्थं, मोक्षसाधकत्वात्वात् ।

संप्रति जावतीर्थमधिकृत्याऽऽह-

कोहम्मि उ निगहिण्, दाहस्सोवमणं हवइ तत्थं ।

दोहम्मि उ निगहिते, तएहाए ठेयणं होइ ॥

अट्टविहं कम्मरयं, बहुएहिं भवेहिं संचियं जम्हा ।

तवमंजपेण बज्जइ, तम्हा तं भावतो तित्थं ॥

इह भावतीर्थमपि आगमतोआगमभेदतोऽनेकप्रकारं, तत्र नो
 आगमतो भावतीर्थं क्रांघाऽऽदिनिग्रहसमर्थं प्रवचनमेव गृह्यते ।
 तथा चाऽऽह-कोधे एव निगृहीते दाहस्य द्वेषान्नजातस्या-
 न्तः प्रशमनं जघति तथं निरुपचरितं, नाप्यथा । तथा लान एव
 निगृहीते (तएहाए ठेयणं होति त्रि) वृषोऽभिष्वङ्गलक्षण-
 स्य वेदनं व्यपगमो भवति । तथाऽष्टविधमष्टप्रकारं कर्मैव
 जीवानां रज्जनात् कर्मरजा, बहुभिर्भवेः संचितं तपासंयमेन
 बाध्यते शोष्यते यस्मात्तस्मात्प्रवचनं जावतीर्थम् ।

दंसणनाणचरित्त-म्मि निजुत्तं जिणवरेहिं सव्वेहिं ।

एण होइ तित्थं, एसो अणो वि पज्जाओ ॥

दर्शनज्ञानचारित्र्येषु नियुक्तं नियोजितं सर्वैः अष्टभाऽऽदि-
 भिः, जिनवरैस्तीर्थकृद्भिर्ह्यस्मादित्थंभूतेषु त्रिष्वर्थेषु नियुक्तं त-
 स्मात्तत्प्रवचनं भावतीर्थम् । अथवा-येन कारणेनतथैवनेषु त्रि-
 ष्वर्थेषु नियुक्तमेतेन कारणेन प्रवचनं भावतीर्थमस्य, एव त्रि-
 लक्षणस्तीर्थशब्दापेक्षयाऽन्यः पर्यायः । आ० म० द्वि० ३ अ० ।

अथ तीर्थशब्दार्थमाह-

तिज्जइ जं तेण तहिं, तओ व तित्थं तयं च दव्वम्मि ।

सरियाईणं भागो, निरवायो तम्मि य पमिदे ॥ १०२६ ॥

तरिया तरणं तरिय-व्वं च मिद्धाणि तारओ पुरिसो ।

बाहोवुवाइ तरणं, तरणिज्जं निज्जयाईयं ॥ १०२७ ॥

यद् यस्मात्तीर्थते दुस्तरं वस्तु तेन तस्मिन्मतो वेत्यनस्तीर्थमुच्य-
 ते । तच्च नामस्थापनाद्रव्यभावभेदाच्चतुर्विधम् । तत्र नामस्थापने
 सुगमे । छव्ये प्रव्यभूतमप्रधानचूतं सरिणमुच्चाऽऽदीनां निरपा-
 यः कोऽपि नियतो भागः प्रदेशस्तोर्थमुच्यते । तस्मिन् प्र-
 सिद्धे सिद्धे सत्यस्याऽऽपेक्षिकशब्दत्वादेतानि नियमास्तिप्रवृत्तिः ।

कानि १, इत्याह-तरिता पुरुषः, तरणं बाहुवपाऽऽदि, तरणीयं तु निष्पन्नाऽऽदिकमिति ॥ १०२७ ॥

कथं पुनरिदं द्रव्यतीर्थमित्याह-

देहादितारयं जं, वड्जमलावणयणाऽमसं च ।

योगंताऽणसंतिथि-फलं च तो द्रव्यतित्थं तं ॥ १०२८ ॥

यस्मादिदं देहाऽऽदिकमेव द्रव्यमात्रं तारयति-नद्यादिपरक-
मात्रं नयति, न पुनर्जीवं संसारसमुद्रस्य मोक्षलक्षणं परकं
प्रापयति, अतोऽभिधानत्वाद् द्रव्यतीर्थम् । तथा बाह्यमेव मलाऽऽ-
दिकद्रव्यमात्रमपनयति, न स्वतन्त्रं प्राणानिपाताऽऽदिविज्ञानकर्म-
मसम् । तथा-अनैकान्तिकफलमेव नद्यादित्थं, कदाचिदनेन
नद्यादेस्तरणात्, कदाचित्तु तत्रैव मज्जनात् । तथाऽनात्मनिक-
फलं वेदम् । तथाहि-एकदाऽनेन तौरेणपि नद्यादिकं पुनरपि च
तीर्थं इत्यनात्मनिकफलत्वम् । आत्मना चाऽस्य नद्यादित्थ-
स्य द्रव्यमात्रत्वेनाभिधानत्वात् सर्वत्र द्रव्यतीर्थत्वं भावनीय-
मिति ॥ १०२८ ॥

इह केषाञ्चित्तममाशङ्क्य परिहरन्नाह-

इह तारणाऽऽङ्गल्यं, ति एहाणपाणाऽवगाहणाऽऽर्हं ।

जवतारयं ति केई, तं नो जीवोपघायाओ ॥ १०२९ ॥

मृगं पि व तमुद्-इत्तं व न य पुएहकारणं एहाणं ।

ण य जउजोगं तं मं-मणं व कामंगभावाओ ॥ १०३० ॥

इह केचित्तीर्थिका मन्यन्ते-नद्यादेः संबन्धं द्रव्यतीर्थं किल आ-
नवानावगाहनाऽऽदिनिधिष्वदासेव्यमानं भवतारकं संसार-
महामकराऽऽस्यप्रापकं भवत्येव । कुतः १, तारणाऽऽदिकमिति
कृत्वा-शरीरसंसारण-मलकालन-तृणव्यवच्छेद-दाहोपशमाऽऽ-
दिफलत्वादित्यर्थः । अनेन चाध्यक्षसमीकितदेहतारणाऽऽदिकेन-
न परोक्षस्यापि संसारतारणरूपतया अनुमीयमानत्वादिति भावः ।
तदेतन्नोपपद्यते, स्नानाऽऽदेर्जीवोपघातहेतुत्वात्, वरुणसिन्धे-
नृगूलाऽऽदिष्विति । एतदुक्तं भवति-जीवोपघातहेतुत्वाद् दुर्ग-
तिफला एव स्नानाऽऽदयः, कथं नु जवतारकास्ते भवेयुः, सूना-
वधनृश्यादीनामपि भवतारकत्वप्रसङ्गादिति १ । इतश्च-नद्या-
दि तीर्थं भवतारकं न जवति, सूनाङ्गत्वात्-सूनाप्रकारत्वात्,
उदुष्यत्वाऽऽदिष्विति । न च पुण्यकारणं स्नानं, नापि यतिजनयो-
ग्यं तत्, कामाङ्गत्वात्, मणमनघत्, मन्यथा ताम्बूलभक्षणपुण्य-
व्यनदेहाऽऽदिधूपनाऽऽप्यज्जनाऽऽदयोऽपि च भुजङ्गाऽऽदीनां पुण्यदे-
तश्च स्युः । न च देहतारणाऽऽदिमात्रफलदर्शनेन विशिष्टं भवता-
रणाऽऽदिकं फलमुपपद्यते, नियामकामावात्, प्रायश्चित्तकृतमा-
न्युपमर्दबाधितत्वाच्च, इत्याद्यभ्यूह्य स्वधियाऽत्र दोषजालमजि-
घान्नीयमिति ॥ १०२९ ॥ १०३० ॥

अथ परो भूयातिकमित्याह-

देहोवगारि वा ते-ण तित्थमिह दाहनासणाऽऽर्हं ।

महुमज्जमंस्नेहमाऽऽ-दओ वि तो तित्थमावर्ष ॥ १०३१ ॥

यदि प्रेरको मन्येत-जाह्नवीजलाऽऽदिकं तीर्थमेव, दाह-
नाशपिपासोपशमाऽऽदिभिर्देहोपकारित्वात् । अत्रोच्यते-एवं
सति ततो मधुमद्यमांसवेद्याऽऽदयोऽपि तीर्थमापद्यन्ते, तेषामपि
देहोपकारित्वाविशेषादिति । उक्तं द्रव्यतीर्थम् ॥ १०३१ ॥

अथ ज्ञावतीर्थमाह-

भावे तित्थं संघो, सुगविदियं तारओ तर्हि साहू ।

नाणाऽऽदित्यं तरणं, तरियम् जवसमुद्रोऽयं ॥ १०३२ ॥

भावे भावविषयं, सुगविदितं सुतप्रतिपादितं, संघस्तीर्थं, तथा
च भगवत्प्राप्तकम्-"तित्थं जेतं । तित्थं, तित्थयरे तित्थं १ ।
गोयमा । अरहा ताव नियमा तित्थं करे, तित्थं पुण खावव-
ओ समणसंघो ।" इति । इह च तीर्थसिद्धौ तारकाऽऽदयो नि-
यमादाकृत्यन्त एव । तत्रेह संघे तीर्थं तद्विगेषजन्त एव तारकः
साधुः, ज्ञानदर्शनचारित्र्यादिकं पुनस्तारणं, तरणीयं तु जवसमुद्रः ।
इह च तीर्थतारकाऽऽदीनां परस्परतो-अन्यना, अनन्यता च
विवक्षावशतो बोद्धव्या । तत्र सम्यग्दर्शनाऽऽदिपरिणामाऽऽत्मक-
त्वात् संघः तीर्थं, तथावतीर्थानामवश्यं भवोदधितरणत् । त-
द्विशेषवचनत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तरोता, सम्यग्दर्शनाऽऽद्य-
नुष्ठानात् । साधकतमाधेन लक्षणरूपतामापन्नं ज्ञानाऽऽदिज्ञं
तु तरणम् । तरणीयं त्वैदयिकाऽऽदिभावपरिणामाऽऽत्मकः
संसारसमुद्र इति ॥ १०३२ ॥

कस्मात् पुनः संघो ज्ञावतीर्थमित्याह-

जं नाणदंसणचरि-त्तभावओ तत्तिवक्खभावाओ ।

भवजावओ य तारे-इ तेण तं जावओ तित्थं ॥ १०३३ ॥

यद्यस्मात्तारयति पारंप्रापयति तेन तत् संघलक्षणं भावत-
स्तार्थमिति संबन्धः । कुतस्तारयतीत्याह-तद्विषयभावादिति-
तेषां ज्ञानदर्शनचारित्र्याणां विषयो-अज्ञानमित्यात्वाऽविरमणानि
तद्विषयः, तद्विषयो भावो जीवपरिणामः तद्विषयभावः, तस्मा-
त्तारयति । कुतः १, इत्याह-ज्ञानदर्शनचारित्र्यभावनः ज्ञानाऽऽ-
द्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाऽऽद्यात्मको जवति सोऽज्ञा-
नाऽऽदिज्ञावात्परं तारयत्येवेति जावः । न केवलमज्ञानाऽदिभा-
वात्तारयति । तथा भवभावतश्च तारयति, जवः संसारस्तश्च
भवनं भावस्तस्मादित्यर्थः । यस्मात्स्वयं ज्ञानाऽऽदिमात्राऽऽत्मकः,
तथाऽज्ञानाऽऽदिभावान्नवभावाच्च भव्यास्तारयति, तस्मादसौ
संघो भावतीर्थमितिह तात्पर्यम् ।

उक्तं च-

"रागाऽऽद्यग्भाः प्रमादव्यसनशतचलदीर्घकल्लोत्तमालः,

क्रोधेर्ष्यावरुवाग्निमृतिजननमहानकचक्रौघरोऽः ।

तृष्णापातालकुम्भो जवजलधिरयं तीर्थं ते येन तूर्णं,

तद् ज्ञानाऽऽदिस्वभावं कथितमिह सुरेन्द्रार्चितैर्भाषतीर्थम् ॥ ११ ॥"

इति ॥ १०३३ ॥

अपपश्यन्तरमाह-

तद् कोहलोदकम्मम-यदाहतएहामलावणयणाई ।

एगंतेण उच्चंतं, च कुणइ मुक्खि जवोपाओ ॥ १०३४ ॥

तथा क्रोधश्च, लोभश्च, कर्म च, तन्मयास्तत्स्वरूपा यथासंख्यं
ये दाहतृष्णामग्नाः । क्रोधो हि जीवानां मनःशरीरसंसारस-
त्तापजनकत्वादाहः, लोभस्तु विजवविषयविपासाऽऽविमर्षक-
त्वात् तृष्णा, कर्म पुनः पवनोद्धृतमृच्छणरजोवत्सर्वतोऽवगु-
हनेन मार्गव्यदेतुत्वाद् मलः, अतस्तेषां क्रोधलोभकर्ममयानां
दाहतृष्णामग्नानां यदेकान्तेनात्यन्तं आपनयनानि करोति ।
तथा कर्मकचवरमलिनाऽऽवोषात् संसारापारनोरप्रवाहात्
परफूलं नीत्वा शुद्धिं कर्ममलापनयनलक्षणां यतः करोति,
तेन तत्सकृच्छलक्षणं भावतस्तीर्थमिति पूर्वसम्बन्धः । अपर-
मपि नद्यादित्थं तुष्पानैकान्तिकानात्मनिकत्वादनुष्ठानमलाप-

नयनं विदधाति । एतत्तु संबन्धीयमनादिकास्वास्तीनात्येनान्नानां
दाहत्पणामलानामैकान्तिकमात्यन्तिकं यापयनं करोति, अतः
अधानवाज्ञावतीर्थमुच्यते, नद्यादितीर्थे त्वप्रधानत्वाद् व्य-
तीर्थमिति भावः ॥ १०३४ ॥

अथवा प्राक्ते " तित्थं " इत्युक्ते त्रिस्थानियेतदपि लज्यते,
इत्येतदाह-

दाहोपममाऽऽसु वा, जं तिसु विषयपत्रवर्द्धमणाऽऽसु ।

तो तित्थं संघो विषयः । उजयं च विमेषणविसेस्सं ॥ १०३५ ॥

अथवा यद्यस्यायथोक्तदाहोपमत्पुष्पाच्छेदमलकालनरूपेषु,
यदि वा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्यलक्षणेषु त्रिधर्मेषु स्थितं तत-
स्त्रिस्थं संघ एव, उभयं वा संघाविस्थानिलक्षणविशेषणाविशेष्य-
रूपं च त्रिस्थम् । इदमुक्तं भवति-किं त्रिस्थं ?-संघः, कश्च
संघः ?-त्रिस्थं, नान्यः, इत्येवं विशेषणविशेष्ययोरुभयं संयुजितं
त्रिस्थमुच्यते इति ॥ १०३५ ॥

अथवा प्राक्ते ' तित्थं ' इत्युक्ते उपर्यमिरपि लज्यते, इत्येतद्वा-
चशाह-

कोहगिदाहममणा-दयो व ते चेव जस्म तिण्णऽत्था ।

होइ नियत्थं तित्थं, तप्त्यसदो फलत्थोऽयं ॥ १०३६ ॥

कोधार्द्रदाहोपमलोपनृणाव्यवच्छेदकर्मलकालनलकणा-
स्तपवान्मनोकास्त्रयोऽर्थाः फलरूपा यस्य तत्पर्यं, तच्च संघ
एव, तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानाऽऽदित्रयं वा उपर्यं प्राक्ते तित्थमुच्यते ।
अर्थशब्दाय फलार्थो मन्तव्यः । इदमुक्तं भवति-अगधान् संघः,
तद्व्यतिरिक्तज्ञानाऽऽदित्रयं वा महान्तरिच भव्येतिषेधमाणां
कोधार्द्रदाहसमनाऽऽदिकान्तीनर्थान् फलत्पत्त्यस्यार्थमुच्यते
इति ॥ १०३६ ॥

अथवा वस्तुपर्यायोऽत्रार्थशब्द इत्याह-

अहवा सम्पद्दसण-नाणचरित्ताइ तिण्ण जस्सऽत्था ।

तं तित्थं पुव्वोऽय-मिह अत्थो वत्तुपज्जाभो ॥ १०३७ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनाऽऽद्यस्त्रयोऽर्था यस्य तत्पर्यं, अर्थशब्दा-
च्च वस्तुपर्यायः, त्रिवस्तुकमित्यर्थः । तच्च संघ एव, तद्व्यतिरिक्त-
त्वात्, त एव वा सम्यग्दर्शनाऽऽद्यस्त्रयोऽर्थाः समाह्वनाः उपर्यं,
सस्यापूर्वत्वात्, स्वार्थत्वाच्च द्विगोरिति ॥ १०३७ ॥

तदेवं संघो जायतस्तीर्थं, त्रिस्थं, उपर्यं चेति प्रतिपाद्य साध्य-
तमिदमेव जैन तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकं, नान्वदिति प्रमाणतः
प्रतिपाद्यशाह-

इह सम्मंझाणो-वददिकिरियामभावओ जइणं ।

तित्थमजिप्पेयफलं, सम्पपरिच्छेयकरियं च ॥ १०३८ ॥

इह जैनमेव तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकमिति प्रतीक्षा, सम्यग्दर्शना-
नोपलब्धिप्रक्रियास्वभावात्, सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याऽऽत्मक-
त्वादित्यर्थः । इह यत् सम्यग्दर्शनोपलब्धिप्रक्रियाऽऽत्मकं
तद्विष्टार्थसाधकं दृष्टं, यथा सम्यग्परिच्छेदयती रोगा-
पनयनक्रिया, यच्चेष्टार्थसाधकं न भवति, तत् सम्यग्दर्शना-
नोपलब्धिप्रक्रियाऽऽत्मकमपि न भवति, यथोत्सर्गप्रयुक्तक्रिया,
तथा च शेषनीर्यानि । इदमुक्तं भवति-यथा कस्याचान्निपुणवै-
द्यस्य सम्यग् रोगाऽऽदिस्वरूपं विज्ञाय विशुद्धध्यानवत् आतुर-
स्य सम्यगौषधप्रयोगाऽऽदिक्रियां कुर्यादभिप्रेतार्थसिद्धिर्जा-
यते, एवं जैनतीर्यावर्षाति ॥ १०३८ ॥

अन्धनीर्यावप्येयविधानि ज्ञापयन्ति ? , नेत्याह-

नाभिप्पेयफलाइ, तयंगविषयसत्तओ कुतित्थाइ ।

विषयनयत्तणओ विषय, विषयज्ञां विषयकरियं च ॥ १०३९ ॥

सुगतऽऽदिप्रणीतानि कुतीर्यानि ज्ञानिप्रेतफलज्ञान । कुतः ? , इत्याह-
(नयमेत्यादि) तस्याभिप्रेतार्थस्याज्ञान तद्ज्ञानं स्वस्य भूतानाऽऽदी-
नि कारणानि, तद्विकल्पत्वात्तद्विदित्वात्, नर्यावकत्वाच्च विक-
ल्पानि तानि । सर्वैरेव लोकैकाग्रमादिभिनयेर्मिलितैः संपूर्णमन-
नधर्माऽऽत्मक वस्तुनिश्चीयते; शेषनीर्यानि त्वेकद्व्यादिनय-
मात्रमनावज्ञास्थितेन सममनयविकल्पान्धेवेति तानि नयविक-
ल्पानि, ततो न संपूर्णाभिप्रेतफलस्य साधकानीत्यर्थः । वि-
कल्पाक्रियावर्द्धाति; यथा निवृत्तप्रतीचारकाऽऽतुरौषधाऽऽद्यनय-
वृत्तविकल्पा क्रिया न संपूर्णाभिप्रेतफलसाधनी, तथा कुती-
र्यावर्षाति । तदेवं यथोक्तप्रकारेण दृश्यजावनीर्थप्रकरणं
कृता ॥ १०३९ ॥

अथ प्रकारान्तरेण तत्प्रकरणं कर्तुमाह-

अहव मुहोनारुत्ता-रणाइ दव्वे चउव्विहं तित्थं ।

एवं चिय जावम्मि वि, तत्थाऽऽपयं मरक्खाणं ॥ १०४० ॥

तव्वीणियाणं वीयं, विमयसुहकुमत्तयजावणाधियायं ।

तइयं च बोद्धियाणं, चरियं जणं सिवफलं तु ॥ १०४१ ॥

इह दृश्यतीर्थं चाचारो भङ्गाः । तद्यथा-सुखावतारं सुखोत्ता-
रम्, सुखावतारं दुःखोत्तारम्, दुःखावतारं सुखोत्तारम्, दुः-
खावतारं दुःखोत्तारम् । एव भावतीर्थेऽपीय चतुर्गुणी दृष्टव्या ।
इह च एव सुखमेवावतरन्ति प्राविशन्ति प्राणिनस्तस्सुखाव-
तारम्, सुखेनैव यत् उत्तरन्ति-सुखेनैव यद् मुञ्चन्तीत्यर्थः, तत्सु-
खोत्तारम्; इत्याद्यनङ्गवर्तितीर्थनावाधेः । एवमप्यत्रापि । एतच्च
सरजम्कानां शैवानां सम्बन्धि वेदितव्यम् । तथाहि-रागद्वेषक-
पाथेन्द्रियपरिपहोपसर्गमनोबाह्याजयाऽऽदिलक्षणस्य तथावि-
धदुष्कारकष्टानुष्ठानस्य तैः क्रियमाणस्यादर्शनात्, यथा कथाश्च-
त्वरूपतयाऽपि च तैश्चतुर्परिपाञ्चनस्याभिधानात्सुखेनैव प्राणित-
स्तद्दीक्षां प्रतिपद्यन्ते, इति तत्तीर्थस्य सुखावतारता । तच्चा-
स्त्रेषु च न तथाविधाऽऽवाप्तकस्यजाया काचिन्निपुणा युक्तिरस्ति,
यद्वासितान्तरात्मा पुमास्तद्दीक्षां न परित्यजेत् । किं च-" शै-
वो द्वादश वर्षाणि, मृतं कृत्वा ततः परम् । यद्यश्नक्तस्यजेद्वापि,
यामं कृत्वा मनेश्चरे ॥ १ ॥ " इत्यादिना दीक्षात्यागस्य तैर्निर्दोष-
तयाऽऽर्जिधानात्सुखेनैव तद्दीक्षां जप्तव्यः परित्यजन्ति, इति त-
त्तीर्थस्य सुखावतारनेति । द्वितीयमङ्गवर्ति तीर्थं (तच्च-
विषयाणं ति) सुगतानां संबन्धि मन्तव्यम् ।

तथाहि-

" मृद्वी शय्या प्रातस्तथाय पेया,

भक्तं मध्ये पानकं चाऽपराह्णे ।

छाक्ताक्षरं शर्करा चार्द्धरात्रे,

मोक्षधान्ते शक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥ "

" मणुषं भोयसुं भोक्षा, मणुष्य मयणाऽऽमणं ।

मणुषसि भगारसि, मणुषं मायण मृती ॥ १ ॥ "

इत्यादेस्त्वरभिधानो विषयसुखसिद्धेस्तत्तीर्थस्य सुखावतारता ।
तथा-कुशास्त्रोक्तनिपुणयुक्ताभिस्त्रीमवाप्तोत्पादाद्, वनत्यागे च
तेर्महमः संसारदण्डाऽऽदेः प्रतिपादनात्, तन्ममीपमृदीतव-
तस्य दुःखपरित्याज्यत्वात्तत्तीर्थस्य दुःखोत्तारता । इमां च युक्तिं भा-
ष्यकारः स्वयमेव किञ्चिदाह-" विसयसुह " इत्यभेदे गतार्थम् २ ।

दुःखावतारं सुखोत्तारमिति तृतीयं बोद्धव्यं विगम्य-
म् । तत्र नाम्नादेर्लज्जाऽऽविहेतुत्वेन दुरवस्थसेवनात् ॥ १ ॥
दुःखावतारता । अनेषणायपरितो गकषायबाहुल्यं पालंष-
भमजसदशनात्, नाम्नादेर्लज्जातिरज्जनीयत्वेन च वस्त्रं मुष्टि-
तत्तीर्थस्य सुखोत्तारमिति ॥ २ ॥ दुःखावतारं पूर्वोक्तानां पराजन्मानां
अतुष्टेर्भोक्तफलम् । जैनानां साधूनां रागद्वेष-
पक्षगांऽऽदिद्वयस्य, तथाऽप्रमत्ततया जन्म-
ऽऽदिकष्टाऽनुष्ठानस्य वर्शनात् ॥ ३ ॥ तृतीयं मुक्तिशिरोलुञ्जना-
स्त्रोक्तनिपुणवृत्तिभिस्तुष्टं दत्तम् । तस्य दुःखावतारता । सुशा-
मदतः संस्राम्यहमेवेति चिन्तयित्वा निमोत्पादनात्, अतएवोक्तं अति-
शयनं ॥ ४ ॥ अत्राप्यनुष्ठानाजिभानात्तत्तीर्थस्य दुरुत्तारता ॥ ५ ॥
अन्ये तु सुखोत्तारतां वृत्तान्तरां च सर्वत्र मुक्तिप्राप्तिमाश्रित्य
व्याचक्रुते, तत्र सरजस्कानां स्वहृदयेनैवेन्द्राकाशानुष्ठानेन किल
मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमात्सुखोत्तारं तीर्थं, सुखेनैवात्माज्ञवाणं वमुन-
रप्तीति व्युत्पत्तेः । शाक्यानां तु दुरवापविशिष्टध्यानमार्गाद्
योगिहानोत्पत्त्यादिकमेव मुक्तिप्राप्त्यभ्युपगमाद् दुःखावतारता ।
'दुःखेनास्मात्संसारमुत्तरन्ति' इति कृत्वा । बोद्धव्यं तु भि-
साशुत्यादीनां गौणत्वेनाभ्युपगमात्सामान्यलक्षणनिर्ग्रन्थत्वमात्रा-
देव मुक्त्यभ्युपगमात्सुखोत्तारता । साधूनां तु पूर्वोक्तकष्टानु-
ष्ठानाद् मुक्त्याश्रयाद् दुरुत्तारता । अवतारपक्षे तु सर्वत्र
पूर्वोक्तैव भावना । इत्यलं विस्तरेणेति ॥ १०४० ॥ १०४१ ॥

अत्र प्रेरकः प्रा. ५५ह-

नष्टं जं दुःखावधारं, दुःखोत्थारं च तं दुःखिगम्भं ।

लोयम्भि पूयं जं, सुहावयारं सुहृत्तारं ॥ १०४२ ॥

ननु यद् दुःखावतारं च दुरुत्तारं च तीर्थं तद् दुर्गधिगम्यम्,
एवञ्जुतं च जैनतीर्थं भवद्भिः प्रतिपादितम्। एतच्चायुक्तम्, एवं-
ञ्जुततीर्थस्य तरणक्रियाविधानान्तिष्ठानांतिष्ठार्थप्रसाधकत्वात्, लो-
कप्रतीतिबाधितत्वाच्च। तथा चाऽऽह-लोके हि यत्सुखावतारं
सुखोत्तारं च तीर्थं, नत्पूजितं तद्देवोपायेयम्, तरणक्रियाऽनुकू-
लयेनेष्टार्थप्रसाधकत्वात्। तस्मात् प्रथम एव नङ्गः श्रेयान्, इति
श्रेरकाऽऽनयाय इति ॥ १०४२ ॥

अत्रोत्तरमाह-

एवं तु दृक्प्रतित्थं, ज्ञाने दुःखं हि यं स भव जीवो ।

मिच्छतऽणाणऽविर्ह—त्रिसयसहभाषणाण्णमो। १०४३।

पद्विषयो पुण कम्पा-एजावओ जावओ परमसुखं ।

किं मोच्छिद् जाणंतो, परमद्वियं दुष्कृतं च पुणो । १०४४।

मलम, दृश्यतीथमेवमेवेत्यते यथैव त्वं भूये, तस्य सुखप्राप्यत्वात् । सुखेनैव च मुच्यमानत्वादित् । भावतीर्थं तु नैवम, तस्य मोक्षहेतुत्वेन जीवानां परमहितत्वात् । यच्च मोक्षहेतुत्वेन हिन तत् दुःखं समते जीवः-मदता कहेन तज्जीवः प्राप्नोतीत्यर्थः । क-
यंभूता यस्मादेष जीवः !, इत्याह- (मिच्छत इत्यादि) यस्मा-
दनादिकालालीनमिष्यात्वाहानाविरातिविषयसुखभाषनाभ्युगतो
जीवः, तस्मादित्थंभूतस्य जीवस्थान-तत्संसारपुःखअवच्छेदहे-
तुत्वाग्निःसीमनिःश्रेयसावाप्तिनिबन्धनत्वाच्च परमहितं प्राव-
तीर्थमितिदुरवापत्वात् पूर्वोक्तकष्टानुष्ठानयुक्तत्वाच्च दुःखावना-
रम, तथा-दुःखसारे च । कुतः !, इत्याह-(पडिवर्णो इत्यादि)
शुभकर्मपरिणत्यनुभाषतः पुनः कथमपि परमबुद्धं भावतीर्थं
भाषतः परमाद्यतः प्रतिपन्नो जीवः ' परमहितं वृत्तमं न

452

पुनरपि 'एतज्ज्ञानमपि कथं तु नाम तन्मोक्ष्यति ?-कथं
तत् उत्तरिष्यति', न कथञ्चिदित्यर्थः । अतो दुःखत्वात्
तस्येति । किञ्च-सद्वैद्यप्रयुक्तकर्कशक्रियावाहरणतश्च भावती-
र्यस्य दुःखावतारोत्तारत्वा भावनीया ॥ १०४३ ॥ १०४४ ॥

कथम ? इत्याह-

अङ्ककखनं च किरियं, रोगी दुःखं पञ्चजणं पढपं ।

पट्टिन्नां रोगक्षय-मिच्छन्तो मुञ्चन् दुःखं ॥१०४५॥

इय कम्पवाहिगदिभ्यो, संजमकिरियं पवउजए हुकरं ।

पदित्रसो कम्पकम्पय-मिच्छन्तो मुंच्च कुक्कुत्तं ॥१०४६॥

गाथाद्वयमपि सुबोधम् ॥ १०४५ ॥ १०४६ ॥ विशो० । (ज-
म्बूद्वीपतीर्थवक्तव्यता 'जम्बूद्वीप' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १३७४
पृष्ठे गता)

तित्थं जंते ! तित्थं, तित्थगरे तित्थं ? । गोयमा ! अरहा
ताव णियमा तित्थगरे, तित्थं पुण चाउव्वप्पाइस्से समण-
संघे । तं जहा-समणा, समणीओ, सावया, सावि-
याओ य ।

(नित्यं भवेत् । इत्यादि) तीर्थं सङ्कल्पं जवन्त । (तित्थं ति) तीर्थशब्दवाच्यम्, तत्र तीर्थकरस्तोर्थं तीर्थशब्दवाच्यम्, इति प्रथमः । अत्रोत्तरप्र-अर्हन् तीर्थकरस्तावतीर्थप्रवर्त्तयिता, न तु तीर्थम् । तीर्थं पुनः (चावस्थायाश्चै समणस्येति) चत्वारो वर्णा यत्र स चतुर्वर्णः, स चासावाकीर्णश्च क्षमाऽऽदिगुणैर्ध्या-सन्नचतुर्वर्णाऽऽकीर्णः । कश्चित्-“ चतुर्वर्णस्य समणस्येति ” इति पठ्यते, न च तत्र व्यक्तमेवेति । अ० २० श० ८ व० । (‘भाषा’ शब्दे द्वितीयभागे ११६ पृष्ठे तीर्थार्थचत्वारो रूपद्वयः) “ भूध्वंशस्यन्धीतीर्थं, यत्किञ्चिन्नाम विद्यते । तत्सर्वमेव दृष्टं व्यात्, पुण्डरीकाक्षमिवान्विते ॥ १ ॥ ” ती० १ कल्प । तीर्थं संसारसमुद्योगेनेति तीर्थम् । रा० । पञ्चा० ल० आ० म० स० । आ० चू० । संसारसागरं तरन्ति येन तत्तीर्थम् । न० । “ द्वितीयतु-यंयोरुपरि पूर्वः ” ॥ ७ । २ । ए० ॥ इति द्वितीयस्योपरि प्रथमः । आ० २ पा० । “ ह्रस्वः संयोगे ” ॥ ८ । १ । ७४ ॥ इति द्वितीयस्य ह्रस्वः । आ० १ पा० । प्रवचने, आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० । संसारसागरतारणकारणत्वाज्ज्ञानाऽऽदौ, स० ३० सम० तद्भागाऽऽवाच्यतारमार्गे, स्था० १० ठा० श्रीधीरतीर्थं कियत्का-ले यावद् भवतीति प्रवचने, उत्तरम्-“ जेषुदीवे दीवे नारदे वास इमीसे ओसाप्पणीए देवाप्पण्णमः । णं केवनिअं नित्थं अ-प्पण्णसज्जिअस्सह । ” इति जगत्तीर्थसूत्रस्थविशतितमशनकाष्टमा-देशकानुसारेणैकविंशतिसहस्रवर्षाणि यावत् श्रीधीरतीर्थं प्रव-र्त्तित्येते । किञ्च-“ तित्थं भवेत् । तित्थं, तित्थंयं तित्थं । गोयमा । अरहा ताव जियमा तित्थकरे, तित्थं पुण चाउवस्थाश्चै समणसं-घे । न जहा-समणा, समणीओ, सावगा, साविभाओ य । ” इति जगत्तीर्थं “ दुप्पसहंते खरणं, जाणिअं ज जगत्तया इह खेत्ते । आ-णाजुत्तेणमिणं, ण दोहं अहुण सि वामोहो ” ॥ १ ॥ इत्युपदेशपदव-चनात् दुःप्रसहान्तं यावत्तात्र जविष्यतीति । १० प्र० । सेन० ३ व-द्भा० । अश्रुत्वाकेवलिनस्तोर्थं भवन्ति, तीर्थयिच्छेदे वा भवन्ति, तथा पाक्षिकसूत्रवृत्तायतीर्थेऽन्तर्हृत्केवलिनो ज्ञायासिद्धयन्ति, भगवत्यां च भगवशतके तद्वाधित्य “ तत्पाक्षिकस्यसावयस्स तत्प-क्षिकस्यसाविषाय वा ” इत्यत्र चर्म्मोपदेशं न वसे एकं प्रथं ज्ञात-

मेकं च मुक्तेत्यभिप्रायेणाऽनुष्ठाकेष्वस्ति स्तोत्रे एव भवति ।
अन्यस्याधुना केवलानः पञ्चदशभेदभिन्नानां सिद्धानां मध्ये
कस्मिन् भेदे समापन्ति ? तेन तद्विषये सर्वे सविस्तरं प्रसाध-
मिति प्रश्ने, उत्तरम्-अनुष्ठाकेष्वस्ति नः श्रीभगवन्मूर्तवृत्त-
नुसारेण तीर्थे एव भवति, नातीर्थे । पालिकसूत्रवृत्तौ तु धनी-
र्यसिद्धाधिकारे एने उक्ता (न) सन्तीति तथा तीर्थसिद्धाऽऽदिमध्ये
यथासंभवमवतरन्तीति । ३८२ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । तीर्थे य-
स्मात्किंराऽऽदि कथं मानितं, तदेव मुख्यतेऽभ्यस्यति प्रश्ने, उत्त-
रम्-आशङ्केष्वराऽऽदितीर्थे मूलविधाना यदेव मानितमभूत्तदेव
मुख्यते, कारणे तु यथाऽऽदेयं न भवति तथा कस्यैवमिति । ४४२
प्र० । सेन० ३ उल्ला० जं० । (तीर्थस्य प्रभावकाः 'पमात्रा' शब्दे
ब्रूयन्ते) (ऊर्ध्वलोकाऽऽदिषु शाश्वताऽऽभ्यन्तरीयानि 'चेदय'
शब्दे तृतीयभागे १२४२ पृष्ठे उक्तानि) (नरतस्य राज्ञो वरदाती-
र्थगमने 'भरद्' शब्दे ब्रूयते)

त्रित्थ-न० । त्रिषु वा कोष्ठाग्निदाहोपशमाभ्युपगमनिरास-
कर्ममलापनयनसङ्गेषु ज्ञानाऽऽदिलक्षणेषु वा अर्थेषु निष्ठन्ती-
ति त्रित्थम् । संखे, प्राकृतत्वात् 'तित्थ' । 'स्या० १ डा० ।

त्र्यर्थ-न० । त्रयो वा कोष्ठाग्निदाहोपशमाऽऽद्योऽर्थाः कथानि
यस्य तत्त्वार्थम् । अथवा-त्रयो ज्ञानाऽऽद्योऽर्था बस्तूनि यस्य
तत्त्वार्थम् । संखे, स्या० १ डा० ।

तित्थग्र-तीर्थकर-पु० । 'तित्थग्र' शब्दार्थे, विशेष० ।

तित्थकर-तीर्थ (ङ्) कर-पु० । तीर्थमुक्तसङ्गणं तत् कुर्वन्त्यानु-
लोम्येन हेतुत्वेन तच्छब्दोक्तत्वात् तीर्थकराः । अत्रानुस्वारः
प्राकृतत्वात् । पा० । "तीर्थारुचैके" इति वचनात् स्वप्रत्यये
तीर्थशब्दाद् सुप्र० । न० । शास्त्रेषु, पा० । (तीर्थकरस्य सर्वा
वस्तुव्यवस्था 'तित्थग्र' शब्दे २२४७ पृष्ठतो ब्रूयते)

तित्थकरणाप-तीर्थकरज्ञात-न० । जिनोदाहरणे, पञ्चा० १
विष० ।

तित्थगर-तीर्थकर-पु० । 'तित्थग्र' शब्दार्थे, विशेष० ।

तित्थजना-तीर्थयात्रा-ल्लि० । तीर्थगमने, ध० ।

अथ तीर्थयात्रास्वरूपम्-

न त्रतीर्थानि श्रीशत्रुघ्नयोऽजयन्ताऽऽदीनि । तथा-तीर्थरुज्ज-
न्मन्त्रीज्ञाननिर्वाणविहारचूडयोऽपि प्रभूतमवश्यं शुनताव-
संपादकत्वेन जयाश्रमोनिधितारणातीर्थान्युच्यन्ते । तेषु सद्-
शंनविशुद्ध्यर्थं विधिप्रवृत्तिमानुद्दिश्य महोत्सवः तीर्थयात्रा ।
तत्राऽयं विधिः-प्रथमं मुख्यवृत्त्या प्रह्लादवैकाऽऽहारपादचारा-
ऽऽभिप्रह्लादं प्रतिपद्यते, सत्यामपि वाहनसामग्र्यां पादचरणा-
ऽऽभ्युचितमेव । यतः-"एकाहारी दर्शन-धारी यात्रासु जूषयन-
कारी । सञ्चितपरीहारी, पदचारी ब्रह्मचारी च ॥ १ ॥" तत्तां
राजानमनुज्ञापयति, प्रगुणीकरोति च यथाशक्ति युक्तिविशिष्टान्
यात्रार्थं देवाऽऽल्लयान्, कारयति च विविधपटमण्यपौष्टकटा-
दाऽऽदिचतुर्लोकसरोवराऽऽदीन्, सज्जयति शकटाऽऽयनेकवि-
धिविवाहनानि, निमग्नयते च सबहुमानं श्रीगुरुं सङ्गं स्वजनवर्गं
च, प्रवर्तयत्यमार्गम्, करोति चैत्याऽऽदीं महापूजाऽऽदिमहोत्स-
वम्, ददाति दीनाऽऽदिभ्यो दानम्, प्रोत्साहयति निराधारेभ्यो
विभववाहनाऽऽदिदानविषयोद्धोगणापूर्वम्, आह्वयति कवचा-
ङ्ककाऽऽशुपस्कारार्पणाऽऽदिनिमानपूर्वमनेकोद्भटनदानं, प्रगु-

पति च गीतनृत्यवाद्याऽऽदि, ततः करोति शुभेऽङ्घ्रि प्रत्या-
ख्यत्रैम्, तत्र सकलसमुदायं विशिष्टनोऽयनाम्बुजाऽऽदि-
निःफलाऽऽद्य परिधाय च कुक्कुटाऽऽदिभिर्विधापयति सुप्र-
तिष्ठमिष्टो विभागवत्तरनरेभ्यः सङ्गाधिपत्यतिष्ठकम्, विद्व-
धानि सङ्गपुत्रे कुरे च चैत्येषु स्नातपूजाभ्युपगमनचैत्यपरि-
प्रतिग्रामं प्रतिपुरं च चैत्येषु स्नातपूजाभ्युपगमनचैत्यपरि-
पाठ्याद्यनुष्ठानसंस्तुतिऽऽदिभिर्विधानां च विद्वद्भ्यः तीर्थे
प्राप्नोति । तद्दर्शने चैकाग्र्येऽदिर्विचक्षणपत्तपनोत्सतमोद-
काऽऽदिलक्ष्मनिकाऽऽदि कुरुते । तेषामेव प्रकाशऽऽदिमहापूजा-
विधिस्तावमालोदघाटनघृणधाराप्रदाननवाङ्गाऽऽपजनकुक्कुमा-
ऽऽदिमयमहाभ्युपगमनरात्रिजागरणगीतनृत्याऽऽद्युत्सवकरण-
नीयोंपवासपञ्चाऽऽदिनपोषिधानविधिप्रफलभोग्याऽऽदिबस्तु-
ढौकतपरिधापनिकामोचनविश्वत्रयसङ्गोदयवन्दनदापतघृणधौ-
तिकेपरवन्दनागुरुपुष्पचङ्गेनिकाऽऽदिमस्तपूजापकरणप्र-
दाननवदेवकुलिकाऽऽदिविधापनसूत्रधाराऽऽदिसत्करणतीर्थो-
शानकनिशरणनीयैरङ्ककसंमाननतीर्थेदायप्रवर्तनसाधर्मिक-
वात्सल्यगुरुसंघपरिधापनाऽऽदिभक्ति-मार्गेण दीनाऽऽद्युत्सवदा-
नाऽऽदिसत्कृत्यानि कुरुते । एव यात्रां कृत्वा प्रौढप्रवेशो-
त्सवैः स्वगृहमागतो देवाऽऽल्लानाऽऽदिमहं विधाय सर्वसच नो-
जनाऽऽदिसत्कारपूर्वकं विसर्जये वर्षाऽऽदि पावतीर्थोपवा-
साऽऽदिकरणाऽऽदिना दिनमाराधयति । इति तीर्थयात्राविधिः ।
यात्रा च कल्याणरुदिवसेषु विशेषज्ञानकरी । यतः पञ्चाशके
नथमविवरणे-

"तारुणिक्कमणाहं वि, एते उ दिणे पदुष कायवधं ।

जं एत्तो धिय विसज्जो, पहाणमो तीर्थे किरियाए ॥ १ ॥"

तथा-

"संवत्तरचाउम्मा-निपसु अट्टाहियासु अ तिहीसु ।

सव्वायरेण ब्रह्मा, जिणवरपूज्जातवगुणेषु" ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेवपि दिवसेषु विशेषज्ञानकरो ज्ञेया ।

यात्रायाश्च दर्शनशुद्धात्त्वात्प्रयत्नः भेयानेव । यतः-

"देसणमिदं मोक्खणं, परमं एयस्स अट्टहाऽऽपारो ।

निस्संकादी भणिमो, पमावणं तो जिणिदेहि ॥ १ ॥

पवरा पमावणा इह, असेमतावमि तीर्थे मग्गभावा ।

जिणजला य तयेग, जं पवरं तप्पयामोऽयं" ॥ २ ॥

ध० २ अधि० । (तीर्थयात्रायां वापकर्मयोगो भवति न चेति

विचारः 'आणा' शब्दे द्वितीयभागे १२० पृष्ठे कृतः)

तित्थणिगार-तीर्थनिकार-पु० । शासनसंकोच, स्या० ।

तथा चाहुराजोविकनयानुसारिणः-

"ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य, कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वाऽऽगच्छन्त ज्ञेयाऽपि, भव तीर्थनिकारतः ॥ १ ॥" स्या० ।

केवाचित्तस्त्वयामपि कर्मकृतानन्तरं मोक्षावाप्तौ तथाऽपि
स्वतीर्थनिकादर्शनतः पुनरपि संसाराऽभिगमने भवतीति-
माशङ्क्याऽऽह-

अकुत्तवओ एव पात्ति, कम्मं नाम विजाणइ ।

(अकुत्तवओ इत्यादि) नस्य अशेषकियारहितस्य यो-
गप्रत्ययाभावात्किमप्यकुर्वन्तोऽपि, न च मयप्रं, कर्म ज्ञानाऽऽ-
वगणीयाऽऽदिकं, नास्ति न जयति, कारणभावात्कार्याभाव इति
कृत्वा, कर्माभावे च कुतः संसाराभिगमनम्, कर्मकार्यत्वात्संसार-
स्य, तस्य चोपरताशेषद्वयस्य स्वपरकल्पनाभावाद् रागद्वेषर-

हितनया स्वदर्शननिकारामित्येषोऽपि न भवत्येव । सूत्र-
५० १५ अ० ।

अपिंशी-

तिथ्यपवत्तण-तीर्थप्रवर्तन-न० । तीर्थप्रवर्तने, यतीति प्रभे,
कासे चरमतीर्थकनस्तीर्थं कियत्कालं हेतुं औच्यजनजिनके-
वसरम-पञ्चमाङ्गे विधानितमशतकेऽप्यतीर्थकनस्तीर्थं प्रवर्तित्य-
वप्रपर्यायं यावदुत्सर्पणकाले च १ उद्गा० ।

तीर्थ्युक्तमस्तीति । ५० प्र० । तीर्थप्रवर्तनचरित्रनिबद्ध-न० ।

तिथ्यपवत्तणचरित्र-न० । अमणस्य मगधतो महावीरस्य चरमपूर्वमनुस्य-
मत्र-चरमकथन-चरममगधहरण-चरमभरणकथासर्पणी-
तीर्थहरजन्माऽनिक-चरमयाज्ञाव-चरमयौवन-चरमकाम-
भोग-चरमानस्कमण-चरमतपहसरण-चरमज्ञानात्पाद-चरम-
तीर्थप्रवर्तन-चरमपरिनिर्णयनिबद्धं चरमचरमनिबद्धं नाम
डाक्षिण्यमं नाट्याधिमुपदर्शयति । रा० ।

तिथ्यपवित्तिहेतु-तीर्थप्रवृत्तिहेतुत्व-न० । तीर्थं चतुर्विधम-
णसङ्गः प्रवचनं वा, तस्य प्रवृत्तिरदिच्छेदेन स्थिति, तस्या हेतुत्वं
कारणत्वम् । तीर्थप्रवर्तकनायाम्, ५० ३ अधि० ।

तिथ्यभेय-तीर्थभेद-वि० तीर्थान् तीर्थं नूतदेवदोषयादीनि भि-
नात्त द्विधा करोति तद्व्यवसायनाय तत्परिकरभेदेनेति ती-
र्थभेदः । ५० १ ५० २ म० । तीर्थभेदके तत्करे, तीर्थं (भेद)
मोचके, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

तिथ्यमार्ग्या-तीर्थमृत्तिका-खी० । तीर्थमृत्तिकायाम्, रा० ।

तिथ्यर-तीर्थकर-पुं० । तीर्थेते भयोदधिरनेन अस्मात् अ-
स्मिन्निति वा तीर्थे वदयमाणस्वरूपम्, तत्करणशीलः " कृञो
हेतुताच्छील्या० " ॥ ३ । २ । २० ॥ इत्यादिना (पाणि०) ट-
स्यये तीर्थकरः । अर्हति, विशे० ।

(१) तीर्थकरशब्दसिद्धिमाह-

अणुलोमहेतुतच्छी-लया य जे जावतिथ्यमेयं तु ।

कुर्वन्ति पगासंति य, ते तिथ्यरा हियत्यकरा ॥ १०४७ ॥

हेतुताच्छील्यानुलोम्यता ये भावतीर्थमेतत्कुर्वन्ति, गुणतः प्रका-
शयन्ति च, ते तीर्थकराः । तत्र हेतौ-सर्वमतीर्थकरणहेतवः " कृञो
हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु " ॥ ३ । १ । २० ॥ इत्यादिना (पाणि०)
टप्रत्ययविधानात्तीर्थकराः । यथा यशस्करी विद्यत्यादि ।
ताच्छील्ये-कृतार्थाऽपि तीर्थकरनामकर्मोदयतः भवप्रप्राणि-
गणानुकम्पापरतया च सज्जमेतीर्थदेशकत्वात्तीर्थकराः, भरता-
ऽऽदिकेने प्रथमनरनाथकुलकराऽऽदिवदिति । आनुलोम्ये-खी-
पुरुषबालवृद्धस्थविरकल्पजिनकल्पिकाऽऽदीनामनुकम्पास-
र्गापवाददेशनया अनुलोमसज्जमेतीर्थकरणात् तीर्थकराः, यथा-
वचनकर इत्यादि । एवभूतास्तीर्थकराः, अत एव सर्वासुम-
तां हितस्य मोक्षार्थस्य करणाद्वितीर्थकराः । (१०४७) विशे० ।
तीर्थेते संसारसमुज्जोऽनेनेति तीर्थम्-द्रावशाङ्गं प्रवचनं, तदा-
धारः संघो वा, तत्करणशीलास्तीर्थकराः । ५० २ उ० । तीर्थ-
मुक्तलक्षणं, तत्कुर्वन्त्यानुलोम्येन हेतुत्वेन तच्छीलतया चेति ती-
र्थकराः । आह च-" अणुलोमहेतुतच्छी-लया य जे जावतिथ्यमे-
यं तु । कुर्वन्ति पगासंति य, ते तिथ्यरा हियत्यकरा " ॥ १०४७ ॥
(विशे०) इति । स्या० ६ डा० । तीर्थेते संसारसमुज्जोऽनेनेति तीर्थं,

तच्च प्रवचनाऽऽधारः चतुर्विधः सङ्गः, प्रथमगणधरो वा, तत्क-
रणशीलास्तीर्थकराः । ५० २ अधि० रा० । जी० । तीर्थमेव धर्मः,
तस्याऽऽदिकर्तारस्तीर्थकराः, अथवा-तीर्थानामादिकर्तारस्ती-
र्थकराः । तथा च प्रत्येकशः सुतीर्थानामादिकर्तारस्तीर्थकराः ।

आ० खु० ५ अ० । सङ्गकरणशीलात्पादं दुःखावनादुःखोत्तरक-
पवरमतीर्थकरणशीलाः तीर्थकराः । आ० म० १ अ० १ आग० ।

(२) तत्र च तीर्थकरणशीलास्तीर्थकरा अचिन्त्यप्रभावमहा-
पुरुषसंज्ञितसामकर्मवपाकताः, तस्याऽन्यथा वेदनायां गातु, नञ्
येनह जीवा जन्मजगामरणसलिलं मित्यादर्शनाधिरतिगम्भीरं
महाजीवणकथायपानात् सुदुर्लभमोहाऽऽवर्तरोहं विविच्यु-
चौघदुष्टभापदं रागद्वेषपननावक्रोमिनं सयोगवियोगवीक्षीयु-
क्तं प्रबलमनोरथवेलाऽऽकुलं सुखीर्षं संसारसागरं तगतिं तत्ती-
र्थमिति, एतच्च यथायस्थितसकलजीवाऽऽदिपदार्थप्रकल्पकः,
अन्यतानवद्याभ्याविहृतचरणकरणाकियाधारं त्रैलोक्यगतशुद्ध-
धर्मसंपत्कमहासत्त्वाऽऽध्ययम्, अचिन्त्यशक्तिसमन्वितावसंवा-
दिपरमबोद्धित्यकष्टं प्रवचनं, सहस्रां वा, निराधारस्य प्रवचनस्य
अन्यमवात् । उक्तं च-" निरर्थं भग्नं ! निरर्थं, निरर्थगरे तिथं !
गोयमा ! अरहा ताव नियमा तिथ्यकरे, तिथ्यपुण चावबोधो स-
मणस्यो । " ततश्चैतदुक्तं भवान्-घातिकर्मकृते ज्ञानकैवल्ययोगा-
त् तीर्थकरनामकर्मोदयनस्त्वज्जगत्तया आरित्याऽऽदिप्रकाश-
निर्दर्शनतः शास्त्रार्थप्रणयनाद्, मुक्तकैवल्ये तदसंभवेनाऽऽगमा-
नुपपत्तेः, मध्यजनधर्मप्रवर्तकत्वेन परस्परानुग्रहकरास्तीर्थकरा
इति तीर्थकरवर्सादिः । (४) त० । नरन्ति येन संसारसागर-
मिति तीर्थं प्रवचनं, तद्व्यतिरेकाच्चेह सधम्नोदयं, तत्करण-
शीलत्वात्तीर्थकराः । ज० १ श० १ उ० । ख० । न० । " क-ग-
च-ज-त-व-प-य-वां प्रायो बुद्धि " ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति कलापः ।
प्रा० १ पाद । " अवर्णो यधुतिः " ॥ ८ । १ । १८० ॥ इत्यकार-
स्थाने यकारः । कचित्कस्य गः । प्रा० १ पाद । द्वादशाक्षप्रणाय-
केषु जिनेषु, प्रश्न० ४ सं० ७ द्वार । तीर्थमेव धर्मः, तस्याऽऽदि-
कर्तारस्तीर्थकराः, स्वतीर्थानामादिकर्तारः तीर्थकराः । आ०
खू० १ अ० । सत्त० । दर्श० । (तीर्थकृतमतिशयाः ' भवसेस'
शब्दे प्रथमजागे ३१ पृष्ठे छट्या) (जिनानां परस्परं मोक्षा-
न्मोक्षस्वान्तराणि प्रथमभागे ' अंतर' शब्दे ६६ पृष्ठे निरूपितानि)

(३) तीर्थकृतमचेतत्वे संयमविराधनाऽऽद्यो दोषाः कथं
न भवन्ति ? इत्यत्राऽऽह-

निरुपमधिंसंययणा, चउदाणाऽइमयसत्तसंपन्ना ।

अच्छिइपाणिपत्ता, निणा जियपरीसहा सव्वे ॥ १५८१ ॥

तम्हा जहुसदोसे, पावन्ति न वत्थपत्तरहिया वि ।

तदसाहणं ति तोसिं, तो तगहणं न कुवन्ति ॥ १५८२ ॥

तह वि गहिणवत्था, सवत्थतिरोवरणसणत्थं ति ।

अजिनिक्खमंति सव्वे, तम्मि चुण्डवेलया होंति ॥ १५८३ ॥

यस्माज्जिनास्तीर्थकराः सर्वेऽपि निरुपमधृतिसंहननाद्यवस्थाव-
स्थायां चतुर्हानाः, अतिशयसत्तसंपन्नाः, तथा-अच्छिद्रः पाणिरेव-
पात्रं येषां ते अच्छिद्रपाणिपात्राः, जितसमस्तपरीषहाश्च । (तच्छि-
त्ति) तस्माद् यस्माभावे ये संयमविराधनाऽऽद्यो दोषाः प्रयोज्य-
स्तान् यथोक्तान् दोषान् ते यस्मात्प्रवृत्तिता अपि न प्रा-
प्त्यनस्तस्मात्तस्माद्विकं न साधनम-न साधकं संयमस्य
वर्करायाम् । (तो चि) तस्माद्विच्छिद्रत्वात् तस्य

यमस्यानुपकारिणो ब्रह्माऽऽर्धेर्दहणं न कुर्वन्ति तीर्थकरा इति ।
ननु यदि ते ब्रह्माऽऽर्धेर्दहणं न कुर्वन्तीत्युच्यते, तर्हि "सर्वे वि-
द्यमाने-तु निभाया" (१०३२) इत्यादि विरुध्यते, इत्याशङ्क्या-
ऽऽह- (नह वीत्यादि) यद्यपि तत्संयमस्यानुपकारि ब्रह्मन् तथा-
पि सर्वस्वमेव तीर्थे "सर्वस्वा एव साऽर्धेस्तीर्थे चिरं भविष्य-
न्ति" इत्याद्यर्थस्योपदेशान् ज्ञापनं तर्हि गृहीतैकब्रह्माः सर्वे-
ऽपि तीर्थकृतोऽभिनिष्कामास्तीति । तस्मिन्नेव ब्रह्मे द्युते कापि
पतिते अचेलका ब्रह्मरहितास्ते भवन्ति, न पुनः सर्वे वा । ततः
"अचेलकाश्च जिनेष्वा" इत्येकान्तिक पदुकम्, तद्वत्तोऽन-
भिहत्यनुक्तमेवेति भाषा ॥ १५१॥ १५२॥ १५३॥ १५४॥ विरो० ।
(एतद्वत् 'अचेलग' शब्दे प्रथमभागे १८८ पृष्ठे गतम्)
(तीर्थकरविषयकमाश्रयम् 'अचेल' शब्दे प्रथमभागे २००
पृष्ठे गतम्) (तीर्थकृतान्नवस्थितसमाचारशब्दम् 'अद्विषयक' शब्दे
प्रथमभागे १५५ पृष्ठे गतम्)

(४) अनुत्तरोपपन्निकमुत्तरा-

वाविमसहस्स नवसय, उसहस्स अणुत्तरोववाइमुणो ।
नेमिस्स सोल पाम-स्स वार वीरस्स अद्वसया ॥ १५६॥
ते सेमाणमणाया, (१५७०) ॥

अथमस्य जिनस्य द्वाविंशतिसहस्राणि, तदुपरि नवशतानि
१५१०० । नेमिनाथस्य चौरशतानि १६०० । पार्श्वजि-
नस्य द्वाविंशतानि १५०० । ज्ञानमन्दनस्य वीरस्य अष्टौ
शतानि ८०० श्रेयाः । निशेषजिनानां ते च सिद्धास्ताऽऽवि-
ष्कृतवाञ्छिकाः ॥ सप्त० १२३ द्वार ।

(५) तीर्थपानामष्टादश दोषा इमे न भवन्ति-

पंचेव अंतराया, मिच्छत्तमनाणमनिरिदं कामो ।
हासत्तग रागदोसा, निहाऽऽहारस इमे दोसा ॥ १५८॥
पञ्चान्तराया-दान १ लान २ वीर्य ३ जोगो-४ पभोगविषयाः
५, मिथ्यात्वम् ६ अज्ञानम् ७ आविरातिः ८ कामो जोगेन्द्रा ९,
हास्यम् १० रतिः ११ अरतिः १२ शोकः १३ भयं १४ जुगुप्सा
१५, रागः १६ द्वेषः १७ निद्रा १८ चैने दोषाः ॥ सप्त० १२५ द्वार ।

प्रकारान्तरेणाप्यष्टादश दोषानाह-

हिंसाऽऽतिगं कीला, हासाऽऽपंचगं च चउकसाया ।
पयमच्छरअभाणा, निहा पिम्मं अय व दोसा ॥ १५९॥
हिंसा १ शृगवाहः २ अदत्तादाता ३, कीला ४, हास्यं ५ रतिः
६ अरतिः ७ शोकः ८ भयं ९, क्रोधः १० मानः ११ माया १२
क्रोधः १३, मदः १४ मत्सरः १५ अज्ञानम् १६, निद्रा १७ भयं
१८ इति वा दोषाः, एवो रहितास्तीर्थकराः ॥ सप्त० १६६ द्वार ।

(६) अतिप्रहः-

तेसि अभिगहा द-व्वमाइ वीरस्सिमे अहिया ॥ (१७०)
अचियत्तगिहाऽनसणं, निच्चं सोमदुक्काएँ मोणेणं ।
पाणीपत्तं गिहिऽनं-दणं अभिगाहपणमपेयं ॥ १७१ ॥

अथ तेषां चतुर्विंशतिजिनानां बहवोऽतिप्रहः कथ्यन्तेऽत्रात्म-
न-म-रभिन्ना श्रेयाः । वीरजिनस्य इमे वक्ष्यमाणा अधिका भव-
न्म-द-व-तावाह-अप्रीतिमदुग्दे मया बोद्धा न कार्यः १, नित्यं
विमर्शनादिप्रवृत्तिकायेन विहर्तव्यम् २, मौनेन स्थेयम् ३, कस्या-
ङ्काऽऽगुप्यः लोक्तव्यम् ४, गृहवन्तं गृहस्थधिनयोऽभ्युत्थाना-

अतिर्न कार्यः ५ । एते पञ्च वीरस्याधिका अभिप्रदाः ॥ सप्त०
१७१ । आ० म० । कल्प० ।

चिपलनः (७) आदेशसंख्या-

अंगाईसुत्तं, नाणीहिं पयासिया य जे ते य ।
आएसा वीरस्स य, पंचसयाऽगुहऽकोसि ॥ २७१ ॥
कुरुकुरुदाण नर, वीरगुहण चासिओ मेरु ।
तह मरुदेवी सिद्धा, नावरा होउं ॥ २७२ ॥
बलयागारं पोसुं, मयं मयं - - - सव्वआगारो ।
मीणपवमाण एवं, बहुहाऽऽएमा सुअअर्थे - ॥ २७३ ॥

अङ्गोपाङ्गाऽऽविस्मयेष्वप्यत्र न आधिता ये भाषाः पद्याः के ...
निजिः प्रकाशिताश्च ते आदेशा उच्यन्ते, ते च वीरस्य
पञ्चाशतानि भवन्ति । अन्वेषां जिनानां त्रयोविंशतिमितानाम-
नेकधा । के ते आदेशा इत्याशङ्क्यायां काश्चिन्नादेशाश्च दर्शय-
न्ति । यथा-कुरुकुरुदाणो नरकगतिः १ । तथा वीरेण अङ्गु-
ष्ठेन मेरुपर्वतश्चालितः २ । तथा मरुदेवी अप्यनजननी अनादि-
वनस्पतिभ्य उच्यते मोक्षं गता, सा हि अनन्तकायादागश्च
प्रत्येकमप्ये कदलीवनस्पतिभ्येन समुत्पद्यतां मृत्वा मरुदेवी
जाता । ततश्चान्तकृष्णलीचूय सिद्धा ३ । तथा बलयाऽऽकारं
मुक्त्वा स्वयंभूरमणसमुद्रे मत्स्यानां कमजानां च सर्वेऽप्या-
कारा जयन्ति ४ । इत्याद्यादेशाः सूत्रेऽवस्थाः । एवमप्येऽपि वि-
हृताः ॥ सप्त० १२६ द्वार । आ० म० । आ० म० । आ० म० ।

(८) वडावश्यकम्-

सामय्यचउविसत्तय-वंदणपदिकमणकाउसगा य ।
पचक्खाणं जणियं, जिणेहिं आवस्सयं उदा ॥ १७२ ॥
तं दुएह सइ दुकालं, इयराणं कारणे इओ मुणिणो ।
पहमियरवीरतित्थे, रिउजम-रिउपम-वक्कजमा ॥ १७३ ॥
सामयिकचतुर्विंशतिसहस्रवन्दनकमतिकमणकायोस्सर्गव-
डावश्यकं प्रथमान्तिमजिनयोऽस्मीये सन्ध्यासमये प्रातःसमये
च प्रतिदिनं द्विवारं भवति, अजुजमवक्कजमत्वाऽमुनीनाम्,
इतरेषां चाविंशतिजिनां तीर्थे कारणे प्रतिक्रमणं भवति, मुनी-
नामृजुप्राकृत्वात् ॥ सप्त० १३० द्वार । वृ० । कल्प० ।

(९) आहारः-

सव्वे सिमुणो अपयं, उत्तरकुरुक्खे गिहे उसहो ।
सेमाउ ओयणार्हं, जुंजिमु विसिद्धमाहारं ॥ १३४ ॥
सर्वे जिना ब्राह्मणवस्थायां वर्तमाना अमृतमङ्गुष्ठवस्तं बु-
भुजिरे, अथवा उत्तरकुरुक्खानि फलानि गृहवासे बुभुजे, त्रया-
विंशतिजिना गृहवासे शाक्यादिमनोहाऽऽहारं बुभुजिरे, ततश्च
दणे कृते सति सर्वे तीर्थया उक्त्वाऽऽविदोषरहितमाहारं कृ-
तवन्तः ॥ सप्त० ५२ द्वार । आ० म० । आ० म० । वृ० ।

(१०) जन्मावसरे इन्द्रकन्यान्वाह-

तत्र शुकस्याऽऽसनचक्षणा-

तत् तस्म सकस्म देविदस्स देवरसो आसणं चलइ । तत्
णं से सक्केणजव, सणं चलिअं पासइ, पासइत्ता ओहिं
पउंजइ, पउंजिआ जगवं तित्थयरं ओहिण्णा आलोएइ, आ-
लोएइत्ता इहत्तुहचिचे आणंदिए वीऽमणे परममोमणस्सिण्
इरिसवसविसण्णमाणहिअए धाराइयकयं कुमुपचंचपालइ-

व ऊससिअरोमकूवे विअसिअवरकमलनयणवयणे पचन्नि-
 ववरकडगुत्तिअकेऊरपडडकुंरुद्धारविराडयवत्थे पालंब-
 पलंबमाणपौअंतत्तसणधरे ससंजमं तुरिअं चवत्तं सुरिदे
 सीहामणाओ अञ्जुदेइ, अञ्जुदेइत्ता पायपीडाओ पचो-
 रुद्ध, पचोरुद्धत्ता वेरुत्तिअवरिद्धरिद्धअंजणनिउणोचि-
 आमिमिमिसित्तपणिरयणमंभियाओ पाठयाओ उम्मुअइ,
 उम्मुअइत्ता एगसादि उत्तरासंगं करेइ, करेइत्ता अं-
 जल्लिमत्तत्रिअगदत्तये तित्थयराभिमुहे सत्तडपयाइं अणु-
 गच्छइ, अणुगच्छत्ता वामं जाणुं अंचेइ, अंचेइत्ता
 दादिणजाणुं धरणितालंसि सादुइ तिवत्तुतो मुक्काणं
 धरणितालंसि निवेसइ, निवेसित्ता ईसि पच्चुणमइ,
 पच्चुणमइत्ता कडगुत्तिअयंभियाओ जूआओ सा-
 हरइ, साहरइत्ता करपत्तपरिगहिअं तिरसावत्तं मत्थ-
 ए अंजल्लि कहु एवं वयासी-णमोऽत्थु णं अरि-
 इत्ताणं जगवत्ताणं आइगराणं तित्थयराणं सयंभं-
 काणं पुरितुत्तमाणं पुरिससीहाणं पुरिसवरपुंरुआ-
 णं पुरिसवरगंधदत्तीणं लोउत्तमाणं लोगणाहाणं
 लोगहिआणं लोगपईवाणं लोगपज्जाअगराणं अभय-
 दयाणं चक्खुदयाणं मग्गदयाणं सरणदयाणं जीवद-
 याणं बोहिदयाणं धम्मदयाणं धम्मदेसवाणं धम्म-
 नायकाणं धम्मसारहीणं धम्मवरचाउरंतवक्कवट्ठाणं दीवो
 ताणं सरणं गइ पइटा अप्पदिहयवरणाणंदसणधराणं
 विअट्ठउत्तमाणं जिणाणं जावयाणं तिण्णाणं तारयाणं
 बुद्धाणं बोद्धयाणं मुत्ताणं मोअगाणं सव्वन्नूणं सव्वद-
 रिसीणं सिवमयन्नमरुअमणंतमक्खयमव्वावाडमपुणरावि-
 ति सिद्धिगइणापथेयं उाणं संपत्ताणं णमो जिणाणं
 जिअभयाणं णमोऽत्थु णं भगवओ तित्थयरस्स आइ-
 गरस्संजाव संपाविउत्तामस्स वंदामि णं जगवं ! तं तत्थ-
 गयं इडगए, पासड मे भयवं ! तत्थगए इडगयं ति कहु वंदइ,
 वंदित्ता मीहामणवरंसि पुरत्थाभिमुहे सप्पिमएणे । तए णं
 तस्म मक्कस्स देविदस्म देवरणो अयमेयारूवेंजाव सं-
 कप्पे समुप्पज्जित्था-उप्पएणे खत्तु जो ! जंबुदीवे दीवे जगवं
 तित्थयरे, तं जीपमेवं तीअपच्चुप्पएणमणागयाणं सक्काणं
 देविदाणं देवराईणं तित्थयराणं जम्भणमहिमं करेत्तए,
 तं गच्छामि णं अहं पि भगवओ तित्थयरस्स जम्भणमहिमं
 करेमि ति कहु एवं संपेहेइ, संपेहेइत्ता हरिणेगमेसि
 पायत्ताणीयाहिबई देवं सदावेइ, सदावेइत्ता एवं वयासी-
 स्तिष्ठामेव जो देवाणुप्पिआ ! सजाए सुहम्माए मेघोघरमि-
 अगंभीरमहुरयरसई जोअणपरिमंरुलं सुघोसं सुस्सं घंटं ति-
 क्खुत्तो उल्लालेमाणा उल्लालेमाणा महया महया सरेणं च-

ग्योमेमाणं उग्योमेमाणे एवं वयाहि-आणावइ णं भो ! सके
 देविदे देवराया-“ गच्छइ णं भो ! सके देविदे देवराया
 जंबुदीवे दीवे जगवओ तित्थयरस्स जम्भणमहिमं करेत्तए;
 तं तुव्वे वि णं देवाणुप्पिआ ! सच्चिदीए सव्वजुईए सव्वब-
 भेणं समुदएणं सव्वायरेणं सव्वविजुईए सव्वविजुमाए
 सव्वमंजमेणं सव्वणाएहि सव्वारोहेहि सव्वपुण्णगंधम-
 ह्वालंकारविजासाए सव्वादिव्वत्तुटिअसहगमिणाएणं म-
 हया इहीए० जाव रवेणं गियगपरिवारमंभिवृत्ता मगाइं २
 जाणविमाणवाहणाइं दुक्का समाणा अकात्तपरिहीणं चैव
 सकस्म० जाव अंतिअं पाउक्कवइ ” ।

(११) आदेशानन्तरं ' हरिणैगमेसी ' यत्करोति तदाह-

तए णं से हरिणेगमेसी देवे पायत्ताणीयाहिबई मक्केणं
 देविदेणं देवगणा एवं वुत्ते समाणे इडुत्तुड० जाव एवं देवो !
 ति आणाए विणएणं वयणं पमिमुणेइ, पमिमुणेइत्ता
 सकस्म अंतियाओ पमिणिक्खमइ, पमिणिक्खमइत्ता जे-
 नेव सभाए सुहम्माए मेघोघरमिअगंभीरमहुरयरसदा जो-
 अणपरिमंरुला सुघोसा घंटा. तेनेव उवागच्छइ, उवागच्छ-
 इत्ता तं मेघोघरमिअगंभीरमहुरयरसई जोअणपरिमंरुलं
 सुघोसं घंटं तिवत्तुतो उल्लालेइ ।

(१२) घण्टास्वरणे यदभूत्तदाह--

तए णं तीसे मेघोघरमिअगंभीरमहुरयरमहाए जोअणप-
 रिमंरुलाए सुघोसाए घंटाए तिवत्तुतो उल्लालिआए स-
 माणीए मोहम्मे कप्पे अणणेहि एगूणेहि वत्तीसविमाण-
 वाससयमइस्सेहि अस्साइं एगूणाइं वत्तीसं घंटा मयसइस्साइं
 जमगममगं कणकणारावं काउं पयत्ताइं पि हुत्था ।

उल्लालनानन्तरं यदजायत तदाह-(तए णं तीसे मेघोघरमि-
 अगंभीरमहुर इत्यादि) तत उल्लालनानन्तरं तस्यां मेघोघर-
 मित्तगम्भीरमधुरतरशब्दायां योजनपरिमंरुलायां सुघोसायां
 घण्टायां त्रि-कुश्व उल्लालितायां सत्यां सौधमे कट्टे अन्धेषु
 एकोनेषु द्वात्रिंशद्विमानरूपा ये आवासा देवावासास्थाना-
 नि तेषां शतसहस्रेषु । अत्र सत्सयथे तृतीया । अन्धान्येकोना-
 नि द्वात्रिंशद् घण्टाशतसहस्राणि (जमगममगं) युगपत् कण-
 कणारावं कर्तुं प्रवृत्तान्यप्यभवत् । अत्रापि शब्दो भिन्नक्रमत्वात्
 घण्टाशतसहस्राण्यपि इत्येवं योजनीयः ।

(१३) अथ घण्टानादतो यत् प्रवृत्तं तदाह-

तए णं मोहम्मे कप्पे पामायविमाणनिक्खुकाऽऽवदि-
 असइघंटापमियुआमयसइस्मसंकुले जाए यावि होत्था ॥

(तए णमित्यादि) ततो घण्टानां कणकणारावप्रवृत्तेरनन्तरं
 सौधमे कट्टपः प्रासादानां विमानानां वा ये निष्कुटा गम्भीरप्र-
 देशाः, तेषु ये आपातिताः संप्राप्ताः शब्दाः शब्दवर्गेणापुत्रताः,
 तेज्यः समुत्थितानि यानि घण्टाप्रतिधुनानां घण्टासंस्थि-
 प्रतिशब्दानां शून्यसहस्राणि तैः संकुलो जातश्चाप्यनृतः ।

किमुक्तं भवति-घण्टायां महता प्रवर्तनेन तादृतायां ये वि-
निर्गताः शब्दपुङ्खवाः, तत्प्रतियातवशनः सर्वसु विष्णु विदि-
षु च दिव्यानुजायतः समुच्छलितैः प्रतिशब्दैः सकलोऽपि सौ-
धर्मः कल्पो बधिर उपजायत इति । एतेन द्वादशयोजनेभ्यः स-
मागतशब्दः ओषघ्राह्यो भवति, न परतः, ततः कथमेकत्र ता-
मितायां घण्टायां स्वयं तच्छब्दमुनिवपजायत इति यदुच्यते,
तद्व्याकृतमेवावसेयम्, सर्वत्र दिव्यानुभावतस्तथाकृपशब्दो-
च्छलने यथोक्तवोषासंभवात् ।

(१४) देवाभित्यन्ति-एवं शब्दमये सौधर्मे कल्पे संज्ञाते
पदातिपीतयदकरोत्तदाह-

तए णं तेसि सोहम्मकप्पवासीणं बहूणं देवाण य देवीण
य एगंतरइप्पसत्ताणिच्चपमत्तविसयसहमुच्छिपाणं सुस्वरघंटार-
सिअविउलबोलतुरिअचवन्नपदिबोहए कए समाणे धोमण-
कोल्लहलिदिसकसएगगविचनउवउत्तपाणमाणं से पायत्ता-
णीआहिबई देवे तेसि घंटारवंसि निसंतपसंतंति समांसि तत्थ
तत्थ तहिं तहिं देसे महया महया सहेणं उग्घोमेमाणे उग्घो-
मेमाणे एवं बयासी-इतं! सुणंतु णं जवंतो बहवो भोहम्मकप्प-
वामी वेमाणिआ देवा देवीओ अ सोहम्मकप्पवणो णो
वयाणं, हिअमुदत्तं आणवेइ णं भो ! सके, तंचेवणं जाव
अंतिअं पाउब्भवह ॥

(तए णमित्यादि) ततः शब्दव्याप्यनन्तरं तेषां सौधर्मक-
ल्पवासिनां बहूनां वैमानिकानां देवानां देवीनां च, एकान्ते रतौ
रमणे प्रसक्ता आसक्ताः, भवन् एव नित्यप्रमत्ता विषयसुखेषु मू-
र्खिणा अभ्युपगमाः । ततः पद्मत्रयस्य पद्मत्रयमीक्षनेन कर्मधारयः ।
तेषां, सुस्वरगाया 'पङ्क्तिरधःपायेन' सुघोषा घण्टा, तस्या रासन,
तस्माद्विपुलः सकलसौधर्मवैवलोककुलिरुमरिः-यो बोलः
कोल्लाहलः, तेन । अत्र तृतीयालोपः प्राकृतत्वात् । स्वरितं शीघ्रं
चपले ससंप्रमे प्रतिबोधने कृते सति आगामिकासंज्ञाव्यमाने
घोषणे कुतूहलेन-किमिदानीमुद्घोषणं जविष्यतीत्यात्मकेन,
वस्तौ कर्णो यैस्तैस्तथा । एकाम्र घोषणभयैर्कायवयं चित्तं
येषां ते तथा । एकाम्रचित्तत्वेऽपि कदाचिज्जोपयोगः स्वाच्छा-
ग्रस्वावस्थावशाद् अह-उपयुक्तमानसाः शुश्रूषितवस्तुग्रहण-
पटुमनसः । ततो विशेषणसमासः । तेषाम् । न पदात्यनीकाधिपति-
द्वैतस्मिन् घण्टारवे नितरां शास्त्रोऽस्यस्तं मन्त्रजुतः, ततः प्र-
कर्षेण सर्वात्मना शास्त्रः प्रशान्तः । तन्निष्ठप्रकट इत्यादाविव
विशेषणसमासः । तस्मिन् सति तत्र तत्र तस्मिन् २ देशे
महता महता शब्देन तारस्वरेण उद्घोषयन् उद्घोषयन्
पवमवादीत् । किमवादीवित्याह-(इतं! सुणंतु णमित्यादि) इतं!
इति द्रष्टे, स च स्वस्वामिनाऽऽदिष्टत्वाद् जगद्गुरुजन्ममहक-
रणार्थकप्रस्थाने समारम्भात् श्रुतवन्तु भवन्तो बहवः सौध-
र्मकल्पवासिनां वैमानिका देवा देव्यश्च सौधर्मकल्पपतेरिव
बचनं, हिन जन्मान्तरकल्याणाऽऽवहं, सुखं तज्जवसवधिं तदर्थ-
माह्वापयति भो देवाः ! शक्रः, तद्देशं क्षेत्रं यत् प्राकसुखे शक्येन
हरिर्नगमेपिपुर उद्घोषयितव्यमादिष्टं, यावत् प्रादुर्भवत् ।

(१५) अथ शक्रोऽऽदेशानन्तरं यदेव जातं तदाह-

तए णं ते देवा य देवीओ य एअमहं मोक्षा हत्तुहणं
जाव हिअया अप्पेगइआ वंदणवत्तिअं, एवं पूअणवत्ति-

अं, सकारवत्तिअं, सम्माणवत्तिअं, दंसणवत्तिअं, कोल्ल-
हलवत्तिअं, अप्पेगइया सकस्स वयणमनुवट्टमाणं, अप्पे-
गइआ अस्समसं मित्तपाणुवट्टमाणं अप्पेगइया जीअमेयं
एवमादि चि कहुं जाव पाउब्भवन्ति ॥

(तए णमित्यादि) ततस्ते देवा देव्यश्च एतन्मनस्तरोदितमर्थं
कृत्वा हृष्टतुष्टा यावत्सर्वशक्तिर्प्रादुर्भूतयाः । अपिः संज्ञावनावा-
म, एककाः केचन चन्दनमभिषादनं प्रशस्तकायवाहमनःप्रवृत्तिरु-
पं तत्प्रत्ययं तदस्मान्निष्ठिभुवनजहारकस्य कर्तव्यमित्येवं निमि-
त्तम् । एवं पूजनप्रत्ययं-पूजनं गन्धमाल्याऽऽदिभिः समभ्यर्चनम् ।
एवं सत्कारप्रत्ययं-सत्कारः स्तुत्यादिभिर्गुणोपलक्षणैश्च । सं-
मानो मानसप्रतिविशेषः, तत्प्रत्ययः, दर्शनमहत्पूर्वस्य जिनस्य
बिलोकनं तत्प्रत्ययं, कुतूहलं तत्र यत्नेनास्मत्प्रत्युपा किं कर्तव्य-
मित्यात्मकम्, तत्प्रत्ययम्, अप्येककाः शक्रस्य बचनमनुवर्त्तमानाः,
न हि प्रनुवचनमुपेक्षणीयमिति भृत्यधर्ममनुष्यवन्तः । अप्येकका अ-
स्यमन्यं मित्रमनुवर्त्तमानाः, मित्रगमनानुमृत्ता इत्यर्थः । अप्येक-
का जीतमेतद् यत् सम्याहृष्टिदेवैर्जिनजन्ममहे यतनीयम् । एव-
मादीत्यादिकमागमननिमित्तमिति कृत्वा चित्तेश्चार्थं, यावत्त-
द्वात् "अकालपरिहीणं चैव सकस्स देविदस्स देवरसो" इति
प्राह्यम् । अन्तिकं प्रादुर्भवन्ति ।

(१६) इन्द्रः पालकमादिशति-अथ शक्रस्येति कर्तव्यमाह-

तए णं से सके देविदे देवराया ते वेमाणि ए देवे अ देवीओ
अ अकालपरिहीणं चैव अंतिअं पाउब्भवमाणे पासइ,
पासइत्ता हट्टे पालयं एणं आजिओगिअं देवं सहावेइ, स-
हावेइत्ता एवं बयासी-खिप्पामेव जो देवाणुप्पिमा ! अप्पे-
गखंजससिबिहं झील्लहिअसालभंजिआकसिअं ईहामिअउ-
सजतुरगणरमपरविहगवाअगकिप्पररुसरभचपरकुंजरवण-
लयपणुमलयभनिचित्तं खंजुगयवरवेइआपरिगयाजिरामं
विज्जाहरनपलजुअलजंतजुत्तं पि व अक्षीसहस्समालिणीअं
रुवगसहस्सकलिअं भिसमाणं भिज्जिसमाणं चखुओअण-
लेसं सुहकासं सस्सिराअरुवं चन्नचक्षिअमहुरमणहरसरं
सुहकंतं दरिसणिज्जं णिउणोचिअपिसिमिसितमणिरयण-
पटिआजाअपरिक्खित्तं जोयणसहस्सविट्थिअं पंचजोअ-
णसयमुत्तिक्खं मिग्घनुरिअज्जणं णिव्वाहिं दिव्वं जाणवि-
माणं विउव्वाहि, विउव्वाहिता एअमाणत्तिअं पच्चप्पिणाहि ।

(तए ण इत्यादि) ततः स शक्रो देवेन्द्रो देवराजा तान् बहु-
न वैमानिकान् देवान् देव्यश्च (अकालपरिहीणं चैवेति) पूर्ववत् ।
अन्तिकं प्रादुर्भवन्त उपलिप्तमानान् पश्यन्ति । हट्टा च-"हट्ट" इत्येकदेशेन सर्वोऽपि हर्षोऽऽलापको प्राह्यः । पालकं नाम विमा-
नविकुर्यणाधिकारिणमाजियोगिकं देवं शब्दयति, शब्दयित्वा
च एवमवादीत् । यद्वादीत्तदाह-(खिप्पामेव स्ति) इहं यानवि-
मानवर्णकं प्रावत् । तच्चरं योजनशनसहस्राविस्तीर्णमित्यत्र
प्रमाणाद्भूतमिष्यअं योजनलक्षं क्षेत्रम् । मनु यैकियप्रयोगजनि-
तत्वेनोत्सिध्वाङ्गुलानिष्यत्त्वमप्यस्य कुतो नेति चेत्?, "नगपुट-
विविमाणाइसु पमाणंगुलेणं तु" इति वचनादस्य प्रमाणा-
ङ्गुलानिष्यत्त्वं युक्तिमद् 'पुटविविमाणाह' इति वचनं

शाश्वतविमानायेक्येति वाक्यम् । अस्योक्तेश्चाकृतप्रमाणनिरूप-
णं चेद् अम्बुडीपातः सुखप्रवेशनीयत्वेन नृपतीश्वरविमानसंको-
चनस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेः । तथा श्रीस्थानाङ्गे कतुर्थीवयमे “चत्तारि-
लोगे समा पक्षता । तं जहा-अपहृष्टाणा नरण जंघुहीवे दोवे
पालए जाणविमाणं सव्वहुसिदे महाविमाणे ।” इत्यत्रापि पा-
लकविमानस्य अम्बुडीपाऽऽदिभिः प्रमाणतः समत्वं प्रमाणाकृत-
निरूपणत्वेनैव संभवतीति दिक् । तथा-पञ्चशतयोजनोक्तं श्री-
मत्वरितजवनम्, अतिशयेन वेगवदित्यर्थः । निर्वादि प्रस्तुतकार्य-
निर्वहनशक्तिम् । पञ्चात् पूर्वपदेन कर्मधारयः । एवंविधं द्वयं पा-
नविमानं विकुर्यस्व, विकुर्ये च पतामाहसि प्रत्यर्थं-कृतक-
त्यो निवेदय इत्यर्थः ।

(१.७) पालकस्तथैव करोति वर्णकयुक्तं विमानम्--

तदनु यवनुनिष्ठमि स्स पालकस्तथा-
तए णं से पालए देवे सक्केणं देविदेणं देवरक्षा एवं वुत्ते

समाणे हट्टुहं जाव वेत्तविअसमुग्याएणं समोहणित्ता त-
हेव कोइ । तस्स णं दिवस्स जाणविमाणस्स तदेतिओ
तिसोवाणपदिरुवगा वणओ । तेसि णं पदिरुवगाणं पुर-
ओ पत्तेअं पत्तेअं तोरणवणओ जाव पदिरुवा । तस्स णं
जाणविमाणस्स अतो बहुसमरमणिजे जूमिजागे, से जहा-
णामए आलिंगपुक्खरेइ वा० जाव दोविअचम्पेइ वा अ-
णेगमंकुकाइकमहस्मवितते आवरुपवावरुमेढी सुत्थि-
अमोवत्थिअचरुमाणदूममाणवमच्छंडमगरंदजारमारफुल्लाव-
ल्लिपउमपत्तसागरतरंगवसंतलयपत्तमलयनक्तिचित्तेहि सच्छा-
एहि सप्पजेहि समरीएहि सउज्जोएहि णाणाविहपंच-
वण्णेहि मणीहि उवसोभिए । तेसि णं मणीणं वण्णे गंधे फामे
अ जाणिअव्वे, जहा रायप्पसेणइजे ॥

(तए णं से पालए देवे सक्केणमित्यादि) ततः स पालको दे-
वः शक्तेन देवेन्द्रेण देवराज्ञा एवमुक्तः सन् हृद्यो यावद्वैक्रिय-
समुद्घातेन समग्रहृत्य तथैव करोति, विमानं रक्षयतीत्य-
र्थः । अथ विमानस्वरूपवर्णनायाऽऽह-(तस्स णमित्यादि) इति
सूत्रद्वया व्यक्ता । अथ तद्भूमिभागं वर्णयन्नाह-(तस्स णं इत्या-
दि) इदं प्राग्बद्धं ज्ञेयम्, नधरे मणीनां वर्णो गन्धः स्पर्शश्च ज-
णित्तव्यो, यथा राजप्रभूये द्वितीयोपाङ्गे । अप्राऽपि जगतीप-
ञ्चरवेदिकावर्णनं मणिवर्णाऽऽद्यो व्याख्याताः, ततोऽपि वा
बोध्यव्याः ।

(१.८) जूमिभागवर्णनम्-अथ प्रेक्षागृहमण्डपवर्णनायाऽऽह-

तस्म णं जूमिजागस्स बहुमज्जदेसजाए पिच्छाघरमंन्ने
अणेगस्संभसयसणिविहवणओ जाव पदिरुवे, तस्स उ-
ओए पत्तमत्तयाभत्तिचित्ते जाव सव्वतवणिज्जमए जाव
पदिरुवे ।

(तस्स णमित्यादि) यावच्छुद्धप्राङ्गे, व्याख्या च
यमकराजधानीगतसुधर्मासजाऽधिकारतो ज्ञेया । उपरिभा-
गवर्णनायाऽऽह-(तस्स उओए इत्यादि) तस्योक्तोऽथ उप-
रिभागपञ्चजनान्तिकिञ्चः, यावत् सर्वोत्तमा तपनीयम-
यम्, प्रथमयावच्छब्देन अशोककृतताभक्तिकिञ्च इत्यादि प-
रिमह । द्वितीययावच्छब्दात् “दसपदं” इत्यादिविशेषणम् ।

अत्र राजप्रभूये सूर्याभयानविमानवर्णकेऽकृपाटकसूत्रं दृश्यते,
परं बहुष्वेतत्सूत्राऽऽद्येषु अदृष्टत्वात् लिखितम् ।

(१.९) अथात्र मण्डपमणिपीठिकावर्णनायाऽऽह-

तस्स णं मंन्नेवस्स बहुसमरमणिज्जस्स जूमिजागस्स बहु-
मज्जदेसजागंसि मंन्ने एगा मणिपीठिया अट्टजोअणाई
आयामविकलंजेणं, चत्तारि जेअणाई बाह्वेणं, सव्वम-
णिमयी । वणओ । तीए उवरि मंन्ने एगे मिहामणे । वणओ ।
तस्सुवरि मंन्ने एगे विजयदूमे सव्वरयणाए । वणओ । त-
स्स मज्जदेसजागे एगे वहरामए अंकुसे, एत्थ णं मंन्ने एगे
कुंभमुत्तादामे, से णं तदकुञ्चत्तपमानामेसेहि चउदि अ-
ट्टजुजिकेहि मुत्तादामेहि सव्वओ समंता संपरिकित्थे ।
ते णं दामा तवणिज्जलंबुमगा सुवणपयरगमंन्नेआ णाणा-
मणिरयणविबिहहारऽरुहारउवसोनिआ समुदया ईसि
अव्वमणं संपत्ता पुक्खाएहि वाएहि मंन्ने मंन्ने एइज्जमाणा
एइज्जमाणा जाव निवुत्तरेणं ते पएसे आपूरेमाणा
आपूरेमाणा जाव अईव उवसोभेमाणा अईव उवसोभे-
माणा चिहंति ।

(तस्स णमित्यादि) व्यक्तम् । (तीए उवरि इत्यादि) पतद्-
व्याख्या विजयद्वारस्थप्रकटकपासादगतमिहानसूत्रवद्वसे-
या । (तेणमित्यादि) इदं सूत्रं प्राक् पञ्चरवेदिकाजालवर्णके
व्याख्यातमिति ततो बोध्यम् । अत्र प्रथमयावत्परात्-“ वेह-
जमाणा २ पलंबमाणा २ पञ्जमाणा २ उरालेणं मणुसेणं म-
णदरेणं कल्लमण ” इति संग्रहः । द्वितीययावत्परात्-“ सि-
रीए ” इति संग्रहः ।

(२.०) संग्रह्यत्राऽऽस्थाननिवेशनप्रक्रियामाह--

तस्स णं सीहासणस्स अवरुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुर-
च्छिमेणं, एत्थ णं सक्कस्स चउरासीए सामाणिअ-
साहस्सीणं चउरामीज्जहासणसाहस्सीओ, पुराच्छि-
मेणं अट्टएहं अगमहिमीणं, एवं दाहिणपुराच्छिमेणं
अन्नंतरपरिसाए बुवालमएहं देवसाहस्सीणं, दाहि-
णेणं मज्जिमाए परिसाए चउदमएहं देवसाहस्सीणं,
दाहिणपञ्चच्छिमवाहिरपरिसाए सोलसएहं देवसा-
हस्सीणं, पञ्चच्छिमेणं सत्तएहं अणीआहिर्वईणं, तए
णं तस्म सीहासणस्स चउदिसि चउएहं चउरासीणं
आयरक्खदेवसाहस्सीणं, एवमाइ विभासिअव्वे, सूरिआज-
गमेणं जाव पञ्चपिणंति ॥

(तस्स णं इत्यादि) तस्य सिंहासनस्य पादकविमानमध्यभाग-
वर्णनोऽपरोक्षरायां यावद्यामुत्तरस्याम्, उत्तरपूर्वाधामैशान्याम्,
अत्रान्तरे शक्रस्य अतुरशीनेः सामानिकसहस्राणां अतुरशीनि-
भद्रासनसहस्राणि, उक्तविकृतये अतुरशीतिभद्रासनसहस्रा-
णीत्यर्थः । पूर्वस्यां विजयद्वानामग्रमहिषीणामहज्जकासनानि ।
एवं दक्षिणपूर्वाधामैशिकीयोऽभ्यन्तरपर्वदः संबन्धितां द्वादशानां
देवसहस्राणां द्वादश भद्रासनसहस्राणि, दक्षिणस्यां मध्यमा-

वाः सर्वेष्वप्युर्ध्वानां देवसदस्याणां चतुर्दश भद्रासनसदस्याणः, दक्षिणपश्चिमायां नैऋत्यकोणे बाह्यपर्वतः चोरानां देवसदस्याणां चौराश्च जहासनसदस्याणि, पश्चिमायां सप्तानामनीकाधिपतीनां सप्त जहासनानीति । (तत्र णमित्यादि) ततः प्रथममध्यस्थपथानामन्तरं द्वितीये बलये तस्य सिंहासनस्य चतुर्विंशति चतसृणां चतुर्शीतानां चतुर्गुणीकृतचतुर्दशतिसंख्याकानाम्, आभ्यन्तरक-देवसदस्याणां षट्त्रिंशत्सदस्याधिकसप्तत्रयमिनामाम्भ्यन्तरक-देवानामित्यर्थः । तावन्ति जहासनानि विकुर्वन्तानीत्यर्थः । एषमा-दिभिर्भावितव्यमित्यादि वक्तव्यं, सूर्याभ्यंगेन बाह्यप्रत्यर्पणानि । बाह्यपर्वतः सङ्गृहश्चायम्- " तस्मै च दिव्यस्त जाणविमाणस्त इमेपाकवे नष्टावासे पश्यते । स जहाणामय भद्रगगयस्त वा हेमन्तिचबालसुरभ्यस्त वा आदरहंजिज्ञाण वा रति पञ्जलि-जानं वा जवावणस्त वा केलुमयणस्त वा पारिजायवणस्त वा सध्वजो समंता संकुसुमिभस्त भवे एपाकवे सिद्धा । । जो इण्डे समडे । नस्त जं दिव्यस्त जाणविमाणस्त इमो इट्ट-तीराय चेष ० ४ चषे पश्यते, गंधो फासो अ, जहा मणीणं । तभो जं से गालय देवे सं दिव्यं जाणविमाणं विउद्विस्ता जेणेव सके देविदे देवराया जेणेव उवागच्छ, उवागच्छता सक्क देविदे देवरायं करवणपरिगहियं सिरमावत्तं मथय अंजलि कट्टु जणं विजयणं बद्धावेह, बद्धावेहता तमाणसिद्धं । " इति ।

अथ व्याख्यातस्य दिव्यस्य यानविमानस्यायमेतद्व्यो वर्ण-व्याप्तः प्रकृतः । स यथानामकोऽचिरोक्तस्य तत्कालमुत्रि-तस्य हेमन्तिकस्य दिक्षिरकालसंबन्धिनो बालसूर्यस्य आ-दिशङ्काणां वा (रतिमिति) सप्तम्यर्थे द्वितीया । राज्ञो मञ्जालितानां जवावणस्य किङ्ककवनस्य वा, पारिजाताः क-वपकुमाः, तेषां वनस्य वा सर्वतः समन्तात् सभ्यक कुसु-मितस्य । अत्र शिष्यः पूज्यति-भवेदेतद्व्योः स्यात् कथञ्चित् । सुदिता-नायमर्थः समर्थः । तस्य दिव्यस्य यानविमानस्य इत इष्टतरक एव, किं तत् इष्टतरक इत्यादि प्राप्स्यतु । गन्धः, कर्षणं यथा प्राणमणीनामुक्तमिति ।

(२१) शक्रक्रिया-

तत्र णं से सके ० जाव हिट्टादिअए दिव्यं जिण्णिदाजिगमणजु-गं सक्कासंकारजूसिद्धं उत्तरवेउन्विअं रुवं विउव्वइ, वि-उव्वइत्ता अट्टहि अगमाद्विहीहि सपरिवाराहि णट्टाणीएणं गंधव्वाणीएण य सद्धि तं विमाणं अणुप्पयादिणीकरे-माणे अणुप्पयादिणीकरेमाणे पुव्विद्वेणं तिमोवाणेणं च-रुडइ, चरुडइत्ता ० जाव सोद्धासणंसि पुरत्थाजिमुहे स-स्सिससे ॥

(तत्र णमित्यादि) ततः स शक्र इत्यादि व्यक्तं, दिव्यं प्रधानं, जिनैरस्य जगवतोऽजिगमनायामिमुजगमनाय, योग्यमुखित-बाह्येन वपुषा सुरसमुदायसर्वातिशायिभ्योर्भवति, तादृशो-न्मर्थः । सर्वालङ्कारचूषितम्-सर्वैः शिरःश्रवणाऽऽद्यमङ्कारैर्विभू-षितम्, उत्तरवेकियसरीरत्वात् । स्वाभाविकवैकियसरीरस्य तु आगमने निरलङ्कारनयैर्बोत्पन्नमव्ययम् । उत्तरभवधारणीय-शरीरापेक्षया चोत्तरकालमात्रवैकियरूपं विकुर्वन्ते, विकुर्वन्त्या-इष्टाजिगमनद्विहीभिः सपरिवाराजिः प्रत्येक प्रत्येकं चौराश्वेवी-सदस्यपरिचारपरिवृत्ताभिर्वाद्यानीकेन गन्धर्वानीकेन च सार्धं विमानमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् अनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वदिक्कोन

त्रिमोपानेनाऽऽरोहति, आरुह्य च । यावच्छब्दात्- " जेणेव सीहा-सणे जेणेव उवागच्छ, उवागच्छता " इति प्राकृतम् । सिंहासने पूर्वोक्तिमुक्तः सन्निपद्य इति ।

(२२) अथाऽऽख्यानं सामानिकाऽऽदिभिः यथा पूर्वते तथाऽऽह-

एवं चैव सामाण्या वि उत्तरेणं तिमोवाणेणं दुरु-हिता पत्तेअं पत्तेअं पुव्वणत्थेसु भद्रासणेसु णिमीअंति, अवसेसा य देवा देवीओ अ दाहिणत्थेणं तिमोवाणेणं दुरुहिता तहेव ० जाव णिसीयंति ॥

" एवं चैव इत्यादि " इत्यकम् । नवरम् अवशेषाद्यान्यन्तर-पर्वदादयः ।

(२३) प्रस्थापनाक्रमः-अथ प्रतिष्ठासोः शक्रस्य पुरः

प्रस्थापिनां क्रममाह-

तत्र णं तस्मै मक्कस्म तंसि चुरुडस्म इमेऽट्ट मंगलगा पुर-ओ अहाणुपुव्वीए मंघट्टिआ । तयणंतरं च णं पुम्पकलस-भिगारदिव्वा य च्छत्तपद्मागा सच्चामरा दंसणारइअमालो-अदरिमणिज्जा वाउअविजयवजयंती अ समूभिआ गग-णतलमणुलिदंती पुरओ अहाणुपुव्वीए संपत्थिआ । तयणं-तरं च णं बत्तजिगारं, तयणंतरं च णं वडरामयवहड्डमं-तिअसुसिलिङ्गपरिषट्ठमड्डसुपड्डिए विनिट्ठे अणेगवरपंचव-सकुडभीसदस्सपरिमंडिआजिरामवाउअविजयवजयंतीप-डागाछताऽच्छत्तकलिणं तुंगे मयणयत्तमणुलिदंतिमिहरे जोअणसइस्समूसिए महइ महाअए महिदङ्कए पुरओ अहाणुपुव्वीए संपत्थिए । तयणंतरं च णं सक्कनेवत्थपरि-कथिअसुसज्जा सक्कासंकारविचूमिआ पंचअणीआ पंच-अणीआद्विदणो ० जाव संपत्थिआ । तयणंतरं च णं बहवे आजिओगिआ देवा पदेवीओ अ सपद्धि सपद्धि विजवेहि ० जाव णिओगेहि सक्कं देविदं देवरायं पुरओ अ मग्गओ अ पासओ अ अहाणुपुव्वीए संपत्थिआ । तयणंतरं च णं बहवे सोहम्मकप्पवामी देवा य देवीओ अ सक्कणीए ० जाव चुरुडा समाणा मग्गओ अ ० जाव संपत्थिआ । तत्र णं से सक्के ते पंचाणीअपरिक्खित्तेणं ० जाव महिदङ्कएणं पुरओ पक्कज्जमाणेणं चत्तरासीए सामाणिअ ० जाव परि-बुडे सक्कणीए ० जाव रवेणं सोहम्मकप्पस्स मज्जं म-ज्जेणं तं दिव्यं देविदं जाव उव्वदंसेमाणे उव्वदंसेमाणे जेणेव सोहम्मकप्पस्स उत्तरिद्वे निज्जाणमग्गे, तेणेव उ-वागच्छ, उवागच्छता जोअणमयसादस्सीएहि विगग्गेहि उव्वमाणे उव्वमाणे ताए ठाकिट्टाए ० जाव देवगईए वीईन-यमाणे वीईयमाणे तिरियमसांविज्जाणं दीवसमुदाणं मज्जं मज्जेणं जेणेव पंदीसरवरे दीवे जेणेव दाहिणपुरच्छिमिल्ले रइकरपव्वए तेणेव उवागच्छ, एवं ० जा चैव स्मि-आमस्स वत्तवया, एवमं सक्काहिगारो वत्तवो,

०जाव तं दिव्यं देवद्वि ०जाव दिव्यं जाणविमाणं पदिमाह-
रमाणे पदिमाहरमाणे ०जाव जेणेव भगवओ तित्ययरस्म
जम्पणणगरे जेणेव जगवओ तित्ययरस्म जम्पणजवणे,
तेणेव उवागच्छति, उवागच्छतिता जगवओ तित्ययरस्म
जम्पणभवणं तेणं दिव्येणं जाणविमाणेणं तित्यवरतो आ-
पाहिणं पयाहिणं करेइ, करेइता भगवओ तित्ययरस्म ज-
म्पणजवणस्म उत्तरपुरच्छिमे दिसीजगे चउंगुलपसंपत्तं
धरणिअले तं दिव्यं जाणविमाणं उवेइ. उवेइता अट्टहिं
अगमहिंसीहिं अणीएहिं गंधवराणीएण य नट्टाणीएण
य मरिं ताओ दिव्याओ जाणविमाणओ पुराच्छिमिद्धेणं
तिमोवाणपदिस्वरूपं पञ्चोरुइ । तए णं सकस्म देविंदस्म
देवरओ चउरामीइं मामाणि अमाहस्सीओ जाणविमाणओ
उत्तरिद्धेणं तिमोवाणपदिस्वरूपं पञ्चोरुइति, अवनेसा देवा
य देवीओ अ ताओ दिव्याओ जाणविमाणओ दाहिणि-
द्धेणं तिमोवाणपदिस्वरूपं पञ्चोरुइति ॥

(नय णं तस्स इत्यादि) पतद्व्याख्या जलचक्रिणोऽयोध्या-
प्रवेशाधिकारतो हेया । (नयणमित्यादि) तदनन्तरं कृत्रभृङ्गा-
रम् । समाहारादिकवद्भावाः । कृत्रं च “वेदतिष्ठामिन्तविमलम्”
इत्यादिब्रह्मणकयुक्तं भरतस्यायोध्याप्रवेशाधिकारतो हेयम् । भृङ्गा-
रश्च विशिष्टवर्णकचित्रोपेतः । पूर्वच भृङ्गारस्य जलपूर्णत्वेन कथ-
नात्, अथ च जलरिक्तत्वेन विवक्षित इति न पौनरुक्त्यम् । तन्-
न्तरं वज्रमयो रत्नमयः । तथा वृत्तं यत्कुल, नष्टं ममोक्तं, स्थितं
संस्थानमाकाशो यस्य स तथा । तथा-सुखेवाऽऽपद्याययो, म-
न्त्रण इत्यर्थः । परिपूर्यः क्षाशाणया पाषाणप्रतिमावत् । मृष्ट
इव मृष्टः सुकुमारशाणया पाषाणप्रतिमेव; सुप्रतिष्ठिता, न तु
तिथ्युपतिततया वक्रः । तत एतेषां पदद्वयपदद्वयमौलनेन कमे-
धारयः । अत एव शेषध्वजेभ्यो विशिष्टेऽतिशायी, तथाऽनेकानि
वराणि पञ्चवर्णानि कुम्भीनां मधुरताकानां सहस्राणि तैः परिम-
ण्डितोऽलङ्कृतः, स चासावभिरामश्चेति । यानोद्धूतेत्यादिविशे-
षणद्वयं व्यक्तम् । तथा गगनतलमम्बरतलमनुष्ठितत्वं संपृशत्
शिखरमग्रभागो यस्य स तथा । योजनसहस्रमुत्तरेऽत एवा-
ह- (महह महालय इति) अतिशयेन मडाव्, महेन्द्रध्वजः, पुर-
तो यथाऽनुपूर्वा संप्रस्थित इति । (नयणमित्यादि) तदन-
न्तरं स्वरूप स्वरूपानुसारि नेपथ्यं वेवः परिकल्पितः परिगृही-
तो येस्तानि । तथा (सुनञ्जानि) पूर्णसामग्रीकतया प्रगुणानि
सर्वानलहारविभूषितानि पञ्चानीकानि, पञ्चानीकाधिपतयश्च
पुरतो यथानुपूर्वा संप्रस्थितानि । (तयणतरं च णमित्यादि)
तदनन्तरं बहव आभियोगिका देवाश्च वेद्यश्च स्वकैः २ त्रिभयैर्य-
थास्वकमौपस्थितैर्विभवैः संशसिजिः, यावच्छब्दात्स्वकैः २ कुरै-
र्यथा स्वकमौपस्थितैरुत्तरैर्विभयैर्यथा स्वकैः स्वकैः निधोगैरु-
पकरणैः शक्तं देवैर्द्र देवराजं पुरतश्च मार्गतश्च पृष्ठतः पार्श्व-
तश्च उभयोर्यथानुपूर्वा यथावृद्धक्रमेण संप्रस्थिताः । (तयणतरं
च णमित्यादि) तदनन्तरं बहवः सौधर्मकलपयांसो देवाश्च दे-
व्यश्च सर्वस्वा, यावत्करणादिभ्यस्तस्मिन्निगमेपिणं पुरः स्वाह-
सिधिययकः प्रागुक्त आलाशको प्राण्यनेन स्थानिरेयानविमानवा-
दनानि आरुढाः स्तो मार्गतश्च । यावच्छब्दात् पुरतः पार्श्वतश्च

शक्तस्य संप्रस्थिताः । अथ यथा शक्तः सौधर्मकलपयित्वाति, त-
था चाऽऽह- (नय णमित्यादि) ततः स शक्तस्तेन प्रागुक्तस्वरूपेण प-
ञ्चभिः संप्रार्थितैरनैकैः परिकल्पित सत्त्वं परिचृतेन, यावत्पूर्वोक्तः
सर्वो महेन्द्रध्वजश्चको प्रह्लाः । महेन्द्रध्वजेन पुरतः प्रकृत्यमाणे-
न निर्गम्यमाणेन चतुर्दशतिषा सामानिकसदृशः, यावत्करणात्-
“ चउरामीहिं चउरामीहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं ” इत्यादि
प्रह्लाम् । परिचृतः सर्वस्वा, यावच्छब्देन । यावत्करणात्- “ सव-
ज्जुए ” इत्यादि प्रागुक्तं प्राहम् । सौधर्मस्य कलपस्य मध्यं मध्येन
तां दिव्यां देविकं, यावच्छब्दात् “ दिव्यं देवजुइं दिव्यं देवाणु-
माव ” इति प्रहः । सौधर्मकलपयामिनां देवानामुपदेशयन् २
यत्रैव सौधर्मस्य कलपस्यात्तराहो निर्याणमार्गो निर्गमनध्व-
जो पथस्त्वत्रोपागच्छति । यथा वरायता नागराणां विषाहो-
त्सवस्फानिदर्शनार्थं राजपथे यात, न तु रथार्था, तथाऽयमपि ।
एतेन समग्रदेवलोकाऽऽधारतृत्पृथिवीप्रतिष्ठितविमाननिद-
मार्गत्वेनतस्ततः संचरणाभावेन मध्यं मध्येनेति “ उत्तरिद्धे
णिज्जानमणे ” इत्युक्तमिति ये आहुः, ते आगमसामर्थ्ये
युक्तसाहस्यं च प्रष्टव्याः । उपागत्य च योजनशतसाहस्र-
कैर्षोजनतलक्रमणैर्यिप्रहैः क्रमैरिव गन्तव्येऽत्रातिक्रमरूपैः ।
एतेन स्थावरस्वरूपस्य विमानस्य पदव्यामरूपाः क्रमाः कथं
जवेयुरिति शङ्का निरस्ता । अथपतन् अथपतन् तथा चोत्क-
ष्टा । यावत्करणात् “ तुरिमाप ” इत्यादिप्रहः । देवगत्या
इतिप्रजन् २ निर्यगसस्येयानां द्वीपसमुद्राणां मध्यं मध्ये-
न यत्रैव तन्दीर्घावरद्वीपा यत्रैव तस्यैव पृथ्व्यमध्यभागेदक्षि-
णपूर्व आग्नेयकोणवर्ती रतिकरपर्वतस्त्वत्रोपागच्छति । इदं
च स्थानं क्वाऽऽद्याशयेनोक्तम् । अन्यथा प्रवचनमरोद्धाराऽऽदि-
षु पठ्यमानानां पूर्वाऽऽपञ्जनागरीवादिभ्यश्च स्थितवापीद्वयद्व-
यान्तराले बहिःकोणयोः प्रत्यासत्तौ प्रत्येकं द्वयद्वयभावेन नि-
ष्ठतामष्टानां रतिकरपर्वतानां मध्ये विनिगमनाविरहात् कनरो-
रतिकरपर्वतो दक्षिणपूर्वः स्यादिति । ननु सौधर्मोद्वनरतः श-
क्तस्य तन्दीर्घावरद्वीप एवाऽऽवतरणं युक्तिमतं, न पुनरसस्येयद्वीप-
समुद्राः क्रमेण तत्रागमनमिष्युच्यते, निर्याणमार्गस्याऽसंख्या-
ततमस्य द्वीपस्य वा समुद्रस्य वा उपरिस्थितत्वेन सम्भाष्य-
मानत्वात्तथाऽऽवतरणम् । न तश्च तन्दीर्घावगमनमेऽवतरणद्वीप-
समुद्रातिक्रमणं युक्तिमदेवेति । अथ हन्ता-तसूत्रम् (पर्व० जा वेव
स्ति) एवमुक्तरीत्या येष सूर्यान्तस्य वक्तव्यता, यथा सूर्यातः सौ-
धर्मकलपादध्वनिर्गन्तयाऽयमपत्यर्थः । नवरमयं जेदः शक्ता-
धिकारो वक्तव्यः, सौधर्मोद्वनाम्ना सर्वं वाच्यम् । (०जाव
तं दिव्यं) इत्यादि प्रायो व्यक्तं, नवरमय प्रथमयाय-
च्छब्दो हन्ता-तसूत्रोक्तानुपूर्वाणाऽधिकारस्यावधिपूर्वता-
र्थः । स चावधिर्निमानानिर्नदण्यर्थेनो वाच्य । तृतीय-
यावच्छब्दो- “ दिव्यं देवजुइं दिव्यं देवाणु माव ” इति
पदद्वयप्रहः । अस्य चायमर्थः- दिव्यां देवादिं परिवारसंपदं
स्वविमानवर्जसौधर्मकलपयासिदेवविमानानां मेरौ प्रेषणात्,
तथा दिव्यां देवद्युति शरीराऽऽमरणाऽऽद्वहमेन, तथा । द्रव्यं वे-
द्यानुभावं देवगतिह्रस्वाऽऽद्यादेनेन, तथा । दिव्यं यानविमानं पाञ्च-
कनामकं जम्बूद्वीपपरिमाणन्यूनविस्तराऽऽयामकरणेन, प्रतिसंह-
रन् प्रतिसंहरन् संक्षिपन् साक्षिपन्ति । तृतीययावच्छब्दात्-
“ जेणेव जम्बुद्वीपे वीजे जेणेव भारदे वासे ” इति प्राहकः । ननु
पूर्वं तिमोवाणप्रतिकरूपकेणोच्चारः शक्तस्योक्तोऽपराधां केवा-

सुत्तर इत्याह-“ तए णं सक्के देविंदे देवराया चउरासीए ” इ-
त्यादि स्वकम् ।

(२४) अथ शक्रः किमकार्षीदित्याह-

तए णं से सक्के देविंदे देवराया चउरासीए सापाणिअ-
साइस्वीएहिं ० जाव सक्किं संपरिवुदे सक्किणीए० जाव दुंदु-
भिणिग्घोसणाइयरवेणं जेणेव भगवं तित्थयरमाया य, ते
णेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता आओए चेव पाणामं करेइ,
करेइत्ता जगवं तित्थयरमायरं च आयाहिणं पया-
हिणं करेइ, करेइत्ता करयत्त० जाव एवं वया-
सी-णपोऽत्तु ते रयणकुच्छुधारिणं !, एवं जहा दिसा-
कुमारीओ० जाव धम्मा सि पुम्मा सि तं कयत्था सि अ-
हं देवाण्णपिणं । सक्के णामं देविंदे देवराया भगवओ
तित्थयरस्स जम्पणामहिमं करिस्मापि, तेण तुम्भेहिं ए
जीइवं ति कट्ठु ओसोवणिं दलपइ, दलइत्ता तित्थ-
यरपडिखुवगं विउवइ, विउवइत्ता तित्थयरमा-
उआए पासे उवेइ, उवेइत्ता पंचमक्के विउवइ, विउ-
विता एगे सक्के जगवं तित्थयरं करयत्तपुडेणं गि-
एहइ, एगे सक्के पिडओ आयवत्तं धरेइ, पुवे सक्का उजओ
पासिं चमरुत्तवं करेति, एगे सक्के पुरओ वज्जपाणी पकइइ ।

“ तए णं से सक्के देविंदे देवराया चउरासीए ” इत्यादि
कण्ठ्यम् । यावत्तद्वत्तं प्राणं तु पूर्वसूत्रानुसारेण बोध्यम् । यद्वा-
दीत्याह- (णमोऽत्तु ते इत्यादि) तमोऽस्तु तुभ्यं रत्नकुक्षिधारि-
के । एवमकारं सूत्रं यथा दिक्कुमार्ये आहुः, तथाऽवादीदित्यर्थः ।
यावच्छ्रुत्वादिवं प्राणम्-“ जगत्पहवदाइए चक्खुणो भमुत्त-
स्स सव्वजगज्जीववत्तलस्स हिअकरमगदेसियस्स धागिदिवि-
भुप्पजुस्स जिणस्स णाणिरत्त नायगस्स बुद्धस्स बोद्दगस्स
सव्वलोगाणहस्स सव्वलोगमंगलस्स णिममस्स पवरकुत्तस्स-
मुप्पभवस्स जाइस्सतिअस्स जं सि होगुत्तमस्स जणो ति । ”
कित्यपर्यन्तमित्याह- धम्म्याऽसि पुण्याऽसि त्वं कृतार्थाऽसि, अहं
देवानुप्रिये । शक्रो नाम देवेन्द्रो देवराजा भगवत्तत्तीर्थं करस्य
जम्पमहिमां करिष्यामि । तेन युष्माभिर्न नेतव्यमितिकृत्वा भव-
स्वापिनीं ददाति, सुते मेवं नीते सुतधिरदाऽऽर्त्ता मा दुःख-
भागभूतिरिति दिव्यनिष्कया निद्राणां करोतीत्यर्थः । इत्था च
तीर्थं करस्य मेरुनेतव्यमगवत्तः प्रतिरूपकं जिनसदृश रूपं वि-
कुर्वन्ति, अस्मासु मेरुनेतव्यपुतिव्यग्रेषु आसन्नपुष्टने-
वतया कुतूहलाऽऽदिना हतमिच्छा सती मा इयं वस्त्रा भवत्वि-
ति भयवद्प्राप्तिर्निर्देशं रूपं विकुर्वन्तीत्यर्थः । विकुर्वन्ति च तीर्थ-
करमातुः पार्श्वे स्थापयन्ति, स्थापयित्वा च पञ्च शक्रान् विकुर्वन्ति,
आत्मना पञ्चरूपो भवतीत्यर्थः । विकुर्वन्ति च तेषां पञ्चानां मध्ये
एकः शक्रो भगवन्त तीर्थं करं परमशुचिना सरसगोशीर्षवन्द-
नमिच्छेत्, धूपवासितनेनेति शेषः । करतल्लयोरुद्धेयोऽर्थवस्थितयोः
पुटं संपुटं, शुक्तिकासंपुटमिवेत्यर्थः । तेन शुक्लति । एकः शक्रः
पुष्टत आतपत्रं तत्र धरति । द्वौ शक्रावुनयोः पार्श्वयोश्चमरो-
त्क्षेपं कुरुतः । एकः शक्रः पुरतो वज्रपाणिः सन् प्रकर्षति-निर्गम-
यति, अ. त्मानसिति शेषः । अग्रतः प्रवर्षेत्त इत्यर्थः । अथ च

सत्तापि सामानिकाऽऽदिदेवपारेवारे यद्विन्दस्य स्वयमेव भ-
क्त्वापि कुर्वन्, तत् त्रिजगद्गुरोः परिपूर्वलेखादिपुस्तकेनेति ।

(२५) मेरुगमनम्-

अथ यथा शक्रो विवर्जितस्थानमाप्नोति तथाऽऽह-

तए णं से सक्के देविंदे देवराया अओहिं वरूहिं भवणव-
इवाणयंतरजोऽसवेमाणिएहिं देवेहिं देवादि अ सक्किं स-
परिवुदे सक्किणीए० जाव ताए ठक्किट्ठाए० जाव बी-
इवयमाणे बीइवयमाणे जेणेव मंदरे पच्चए जेणेव पंड-
गवणे जेणेव अजिसेअसिला जेणेव अजिसेअसीहासणे,
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सीहासणवरगए पुरत्था-
भिमुडे सप्पिसप्पे ।

(तए णं से सक्के इत्यादि) ततः स शक्रो देवेन्द्रो देवराजा अग्र्यैर्दे-
वभूमिभवनपतिवाणमन्तरजोतिष्कवैमानिकैर्देवैर्देवाभिश्च साजै-
संपरिवृताः सव्वज्जाः यावत्तुकरणात् “ सव्वज्जुवए ” इत्यादिप-
दसंग्रहः एवोक्तो ज्ञेयः । तयोत्कृष्टया । यावत्तुकरणात्-“ तुरि-
आए ” इत्यादिप्रदः । अतिवज्रं व्यतिवज्रं यत्रैव मन्त्रपर्व-
तो यत्रैव च पञ्चकवनं यत्रैव चाभिवेकशिक्षा यत्रैव चाऽभिवे-
कमिदासनं, तत्रैवोपागच्छन्ति, उपामत्य च सिंहासनधरगतः पू-
र्वाभिमुखः (सप्पिसप्प इति) पालकविमानं च गृहीतस्वामिक-
स्य स्वस्वामिनः पादचारित्र्येन तमनुजजतां देवानामप्यनुपयो-
गित्वादनिवेकशिलायां यावदनुजजदभूदिति संज्ञायते ।

(२६) ईशानेन्द्रावसरः-

तेणं कात्थेणमित्यादि) तस्मिन् काले सम्भवज्जिनजन्मके,
तस्मिन् समये दिक्कुमारकृत्यान्तरीये, न तु शक्राऽऽगमनान्त-
रीये, सर्वेषामिन्द्राणां जिनकल्याणकेषु युगपदेव समागमनाऽऽ-
रम्भस्य जायमानत्वात् । यत्तु सूत्रे शक्राऽऽगमनान्तरीयमीशा-
नेन्द्राऽऽगमनमुक्तं, नत् क्रमेणैव सूत्रवन्धस्य सम्भवात् । ईशानो
देवेन्द्रो देवराजा शूलपाणिर्नृपमन्त्रादनः सुरेन्द्र उत्तराखंलोका-
धिपतिः, मेरोरुत्तरतोऽस्यैवाधिपत्यात् । अष्टाविंशतिविमाना-
वाससत्तसद्वत्ताधिपतिः, अरजांसि निर्मलानि आम्बराणि वस्त्रा-
णि, स्वच्छतयाऽऽकाशकल्पानि वसनानि धरति यः स तथा । एवं
यथा शक्रः सौधमेन्द्रस्तथाऽयमपि । इदमत्र नानात्वं विशेषः-
महाघोषा घण्टा, लघुपराक्रमनामा पद्मत्वनीकाधिपतिः, पु-
ष्पकनामा विमानकारी, दक्षिणा निर्घोणभूमिः, उत्तरपौरस्थो
रतिकरपर्वतः, मन्दरे समवसृतः समागतः । यावत्तुकरात्-
“ भगवन्तं तित्थयरं तित्थयरमायरं तिक्खुणो आयाहिणपया-
हिणं करेइ, करिस्ता वंदइ, णमंसइ, वंदइत्ता णमंसत्ता णत्ता-
व्वे जाइदूरे सुस्सुसमाणे णमंसमाखे अजिमुहं विणपणं पञ्ज-
ज्जइके । ” इति पशुपास्त्रे ।

अथातिदेशोनाकशिष्टानां समकुमारोऽर्होऽप्येतां वक्तव्यमाह-
एवं अवसिद्धा वि ईदा जाणियच्छा० जाव अचुओ ।

इयं आणचं-

“ चत्तरीसीह असीई, दावचरि सत्तरी अ सट्ठी अ ।

पक्खा चत्तालीसा, तीसा बीसा दससहस्सा ॥ १ ॥ ”

एए सामाणिआणं ।

“ वत्तीसऽट्ठावीसा, बारस अह चत्तरी सयसहस्सा ।

पक्खा चत्तालीसा, उच्च सहस्सा सहस्सारे ॥ १ ॥

आणयपाणयकणे, चत्तारि सयाऽऽरणऽचुए तिस्सि ॥ ”

एए वेमाणियाणं ।

इमे जाणविमाणकारी देवा । तं जहा-

“ पालएँ पुके सोमण-से सिरिवच्छे अ एंदिआवणे ।

कामगमे पीङ्गमे, पणारमे विपेअे सव्वओजरे ” ॥ १ ॥

सोहम्पगाणं सणकुमारगाणं बंधलोगाणं पट्टासुकयाणं
पाणयगाणं ईदाणं सुधोसा घंटा, हरिणेगमेसी पायत्ताणी-
आहिर्वई, उत्तरिह्मा णिज्जाणज्जी, दाहिणपुरच्छिभिह्मे रइ-
करपव्वए; ईसाणगाणं माहिंदलंतगमहस्समारअचुअगाण
य ईदाणं महाघोसा घंटा, लहुपरकमे पायत्ताणीआहिर्वई,
दक्खिणिह्मे णिज्जाणमगे, उत्तरच्छिभिह्मे रइकरपव्वए,
परिसाओ णं जहा जीवाजिगमे आयरक्खा सामाणिअचउ-
गुणा सव्वेसिं जाणविमाणा सव्वेसिं जौयणसयस-
हस्सवित्थिक्का उच्चसेणं सत्तिमाणप्पमाणमाहिंदज्जया स-
व्वेसिं जोअणसाहस्मिआ सक्कज्जा मंदरं समोअरंति०
जाव पज्जुवासंति ।

(एवं अवसिद्धा वि इत्यादि) एवं सौधर्मेशानेन्द्ररीत्या अव-
शिष्टा अपि इत्था वैमानिकानां जणितव्याः, वावइव्युतेन ए-
कादशब्राह्मणकपाधिपतिरिति । (विमानाऽऽदिसंख्या सामा-
जिकाऽऽदिसंख्या च तत्तच्छब्दे)

(२९) चमराऽऽदीनामागमनम्-

तेणं कालेणं तेणं समएणं चमे असुरिदे असुररावा च-
परचंचाए रायहाणीए सभाए सुहम्पाए चपरंसि सीहास-
णंमे चउसट्ठीए सामाणिअसाहस्सीहिं तायत्तीसाए वाय-
त्तीमेहिं चउहिं लोगपाओहिं पंचहिं अगमहिंसीहिं सपारे-
वाराहिं तिहिं परिसाहिं सत्तहिं अणीएहिं सत्तहिं अणी-
आहिर्वईहिं चउहिं चउसट्ठीहिं आयरक्खसाहस्मीहिं अणोहिं
अ जहा सक्के, णवरं इमं णाणचं-जुपो पायत्ताणीआहिर्वई,
ओघस्सरा घंटा वि णं पक्खासं जोअणसहस्साई माहिंद-
ज्जओ पंच जोअणसयाई, विमाणकारी आजिओगिओ
देवो, अवसिट्ठं तं चेव० जाव मंदरे समोसरइ, पज्जुवासइ ॥

वत्ती-

तेणं कालेणं तेणं समएणं वत्ती असुरिदे असुररावा

एवंमेव, णवरं सट्ठी सामाणिअसाहस्मीओ, चउगुणा आ-
यरक्खा, महाजुपो पायत्ताणीआहिर्वई, महाओहस्सरा
घंटा, सेणं वं चेव परिसाओ जहा जीवाजिगमे ।

चरणा-

वेणं कालेणं तेणं समएणं धरणे तदेव आणचं, ज सामा-
णिअसाहस्सीओ, उ अम्ममहिंसीओ, चउगुणा आयर-
क्खा, पेघस्सरा घंटा, भइमेणो पायत्ताणीआहिर्वई, विमाणं
पक्खासं जोअणसहस्साहिं, माहिंदज्जओ अट्ठाइजाई जो-
अणसयाई ।

अवनवासिना-

एवमसुरिंदवज्जिआणं जवणवासिईदाणं, णवरं असुराणं
ओघम्सरा घंटा, णागाणं पेघस्सरा, सुवक्खाणं इंसस्सरा,
विज्जुणं कोवस्सरा, अगीणं मंजुस्सरा, दिनाणं मंजुधोसा,
उदहीणं सुस्सरा, दीवाणं महुरस्सरा, बाऊणं एंदिस्सरा,
यणियाणं एंदिघोसा, चउसट्ठी मट्ठी खड्डु छच्च महस्साओ
असुरवज्जाणं सामाणिआओ, एए चउगुणा आयरक्खाओ,
दाहिणिह्माणं पायत्ताणीआहिर्वई भइनेणो, उत्तरिह्माणं
दक्खो ॥

वाणमन्तराः-

वाणमन्तरजोडसिआणं अज्जो ! एवं चेव, णवरं चत्तारि अ
सामाणिअसाहस्सीओ, चत्तारि अगमहिंसीओ, सोलस
आयरक्खमहस्सा विमाणा, जोअणनहस्सं माहिंदज्जया,
पणवीमं जोअणसयं घंटा, दाहिणाणं मंजुस्सरा, उत्तराणं
मंजुधोसा, पायत्ताणीआहिर्वई विमाणकारी अ आधि-
ओगा देवा ।

उपोतिष्काः-

जोडसिआणं सुस्सरा सुस्सरणिग्घोसाओ घंटाओ, पंदरे
समोमरणं० जाव पज्जुवासंति ।

घट्टासु चायं विशेषः-चन्द्राणां सुस्वरा, सूर्याणां सुस्वरानि-
घोषा, सर्वेषां चमन्दरे समवसरणं वाच्यम्, यावत् पर्युपासते ।
यावच्छुद्धिमात्रं तु प्राग्दर्शितं ततो हेयम् । एतच्छुद्धेस्तत्त्वम्-
“ तेणं कालेणं तेणं समएणं चंदा जोडसिदा जोहस्सरायाओ
पत्तेअं २ चउहिं सामाणिअसाहस्सीहिं चउहिं अगमहिंसीहिं
तिहिं परिसाहिं सत्तहिं अणीएहिं सत्तहिं अणीआहिर्वईहिं
सोळसहिं आयरक्खवेवसाहस्सीहिं एवं, जहा वाणमन्तर,
एवं सुरा वि । ” नन्वओल्लेखे कण्ठाः सूर्या इत्यत्र बहुव-
चनं किमर्थम् ? प्रस्तुतकर्मणि एकस्यैव सूर्यस्य चन्द्रस्य
आधिकृतत्वात्; अन्यथेन्द्राणां चतुःषष्टिसङ्ख्याकत्वात्वाचता-
त् । अक्षयते-जिनकटपाणकाऽऽदिषु दश कटपेन्द्रा विशतिर्भवन-
वासीन्द्रा द्वाविंशद् व्यन्तरेन्द्राः, एते व्यक्तितः, चन्द्रसूर्या तु जा-
त्यपेक्षया, तेन चन्द्राः सूर्या असङ्ख्याता अपि समागन्ति,
के नाम न कामयन्ते भुवनजहारकाणां दर्शनम् । यदुक्तं
शान्तिचरित्रे भीमुनिदेवसुरिहृतश्रुतिदेवजन्ममहवर्णने-
“ ज्योतिष्कनायको पुण्य-वन्तो सङ्ख्यातिगाविति । हेमाद्रिमो-
क्षिक्ते स्म, चन्द्राणि सुरेन्द्राः ” ॥ ६ ॥

तए णं से अस्सुए देविदे देवराया महं देवाहिचे आभि-
 छोणं देवे महावेइ, महावेइत्ता एव वपायी-विप्यामं भो
 देवाणुपिया । महत्थं महत्थं महारिहं विजुत्तं तित्थयरा-
 निमेअं उवहवेइ । तए णं ते इहनुहाणं जाव पकिणुगित्ता
 उत्तरपुगच्छिपं दिसीभागं अइकमंते, अइकमंतिता वे-
 ठविगसमुवाएणं जाव समोहगित्ता अइमहस्सं सो-
 वमिअकलमाणं, एवं रूपमयाणं मणिमयाणं सुवस-
 रूपमयाणं सुवसमणिमयाणं रूपमणिमयाणं सुवणरु-
 पमणिमयाणं अइमहस्सं जेमिज्जाणं अइमहस्सं व-
 दणकलमाणं, एवं सिंगाराणं आयंसाणं यान्नाणं पा-
 र्इणं सुपइड्डाणं चित्ताणं रयणकरुणाणं वायकर-
 गाणं पुष्कचंगेरीणं, एवं जहा सूरिआभस्म सव्वचं-
 गेरीओ मव्वपइज्जाणं विमेमिअंतरां भाणिअव्वाइं
 सीहासणकुच्चवापरतेअनमुगणं जाव सरिमव्वनमुगवा-
 लिमंथां जाव अइमहस्सं कहुचुआणं विउव्वंते, वि-
 ठविज्जा माहाविणं विउविणं अ कतमेणं जाव कहुचुए
 अ गिह्तिता जेएव खीरोदए समुदे तेणेव आगम्प
 खीरोदगं गिएहंति, गिएहंतिता जाइं तत्थ उपपत्ताइं
 पउमाइं जाव सहस्सपत्ताइं ताइं गिएहंति, एवं
 पुक्खरोदाओ जाव परेहरवपाणं पागहाइं तित्थाणं
 उदगं पट्टिअं च गिएहंति, गिएहंतिता, एवं गंगा-
 र्इणं महाणं, एणं जाव चुइहिमंताओ सव्वनुअरे सव्व-
 पुक्के सव्वगंघे सव्वमंते जाव सव्वोसहीओ सिद्धयएहिं
 गिएहंति, गिएहंतिता पउमहहो दहोदगं उपपत्तादीणि अ ।
 एवं सव्वकुलपव्वएसु वइवेअंतेसु सव्वपहहोसु सव्ववसेसु
 सव्ववक्कवहिं विजएसु वक्खारपव्वएसु अंतरणइसु विजा-
 सिज्जाणं जाव उत्तरकुसुमुं जाव सुइंमणजहमासवणे सव्व-
 तुअरेणं जाव सिद्धयए अ गिएहंति । एवं णंदणवणाओ
 सव्वतुअरेणं जाव सिद्धयए अ सरसं च गोसीसचंदणं दिव्वं
 च सुमणदामं गएहंति । एवं सोमणसपंडगवणाओ अ सव्व-
 तुअरेणं जाव सुमणदामं दहरमलयसुगंभिणं गंघे अ गिएहं-
 ति, गिएहंतिता एगओ मिलंति, मिलंतिता जेएव सामी
 तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छंतिता तं महत्थं जाव तित्थ-
 यराभिसेअं सव्वइंदि ॥

यावज्जोमहत्तकगइज्जाकानामिमानि च वस्तुने सूर्यामानिषे-
 कोपयागयस्तुजाः सक्खययैव तुज्जाणि, न तु गुणेनेयाह विरो-
 धिनतराणि । (ज०) ननु मेकनो ऽमितेकाङ्कनूतवस्तुमइज्जाय च-
 त्तस्तस्ते वेवास्समहत्तणोपयोगिवस्तुजातं कइशमृत्ताऽऽदिकं
 गृह्णन्तु, परं तदनुगयोगियावच्छब्दोद्वेगप्रविष्टं सिंहासनचामरा-
 ऽऽदिकं तैलसमुद्रकाऽऽदिकं च कथं गृह्णीतीति चेत् । उच्यते-
 विकुर्येणावृत्तस्यातिरेकेण, चइणत्तुस्यतिविष्टावेदवत्तुवा-

उच्यमानगतम् ॥ ५ ॥ ये प्रदणोविनास्व एव गृहीतः इति बोध्यम्,
 योश्चनावशादेवाप्यप्रतिपत्तेः । यद्य धूपकपुष्पकानां तत्र महत्तं
 तत् कनशमृत्ताऽऽदिदेवहस्तधूपनार्थमिति । अन्यथा सत्त्वे
 साक्षादुपपत्तिर्न स्यात् धूपकपुष्पकानां महत्तस्य नैरर्थक्याऽऽपत्तेः ।
 अथ प्रस्तुतं सत्त्वं गृहीत्वा च यानि तत्र कीरोव जगत्कानि
 पञ्चानि, यावत्सहस्रपञ्चानि निगृह्णीत । यावत्पञ्चात् कुमुदाऽऽ-
 विप्रतः । एवमनया रीत्या पुष्करोदात् तृतीयममुदात् उच्यतेऽऽ-
 दिकं गृह्णीत । यत्तु कीरोवगृह्णीतैर्षाकणीवरमन्त्रा मुक्तापुष्क-
 रोदे जले गृहीतं, तदाकणीवरवारिणोऽप्राप्तायादिनि संभाष्यमि-
 ति । यावच्छब्दान्-“समयस्मिते” इति प्राप्ताम् । तेन समयकेशे
 प्रनुस्यकेशे भरनैरावनयोः प्रस्तावात् पुष्करदण्डोपाकंसत्तकयो-
 र्मागधाऽऽदीनां तीर्थानामुदकं मृत्तिकां च गृह्णीत । एवमिति स-
 मये क्षेत्रस्थपुष्करवर्द्धोपाकंसत्तकालां गङ्गाऽऽदीनां महानदीना-
 न् । यादिशब्दान्-मन्त्रं, तन्त्रीप्रहः । यावत्पञ्चात् उच्यते पुनर्यत्त-
 टमृत्तिकां च गृह्णीत सुद्धिमवचनः सर्वान् तुषरान् (?) कयायु-
 ष्याणि आमलकाऽऽदीनि, सर्वाणि जानिमेदेन पुष्पाणि, सर्वांश्च
 गन्धान् वानाऽऽदीन्, सर्वाणि मातृयानि माथिनाऽऽदिनर्वाभजानि,
 सर्वां मदीयधी राजहसीप्रमुखाः, सिद्धार्थवांश्च सर्वान् गृह्णीत,
 गृहीत्वा च पणहताद् हरोवकमुपलानि च गृह्णीत । एवं धु-
 क्कहिमयस्यायेन सर्वक्षेत्रस्थस्थाकारित्वेन कुतकराः पर्वताः ।
 मध्यपदसोपे कुलपर्वता हिमाचलाऽऽदयः, तेषु वृत्तवैतल्येषु, सर्व-
 महाहोषु पणहताऽऽदिषु, सर्ववर्षेषु सर्ववक्त्रवात्सिंजयेषु कच्छा-
 ऽऽदिषु वक्त्रकारपर्वतेषु गजदन्ताऽऽदिषु माल्यवर्द्धादिषु सर-
 ङ्गाऽऽदिषु च चित्रकूटाऽऽदिषु, तथाऽऽनरनदीषु प्राहावत्या-
 दिषु, विभाषेत वदेत्, पर्वतेषु तु तुषरादीनां, छद्मेषूपलाऽऽदीनां
 कर्मक्षेत्रेषु मागधाऽऽदितीर्थोदकमृदां, नदीषु कोजयत्तटमृदां प्रह-
 णं वक्तव्यमित्यर्थः । यावत्पञ्चादेव कुरुपरप्रहः । तेन कुरुक्षेत्रे च-
 त्रविचित्रगिरियमकगिरिकाञ्चनगिरिहृदयशकपु पयासंभवं
 वस्तुजातं गृह्णीत । यावत्पञ्चात्-पुष्करवर्द्धोपाकंस्य पूर्वार्कमेव
 भद्रशालवने नन्दने सौमनसवने पण्डकवने च सर्वतुषराऽऽ-
 दीन् गृह्णीत । तथा तस्थैवापराद्धे अननैव क्रमेण वस्तुजातं
 गृह्णीत । ततो धातकीकण्डपुर्वापराद्धे योमेरताऽऽदिष्वानेषु वस्तु-
 प्रहो वाच्यः । ततो जम्बूद्वीपेऽपि तदप्रहस्तर्धेय वाच्यः । कि-
 यत्पर्यन्तमित्याह-सुदर्शनो जम्बूद्वीपगतो मेरुस्तस्य भद्रशाल-
 वने सर्वतुषरान्, यावत् सिद्धार्थकांश्च सरसं च गोशीर्षं च-
 म्बने विध्यं च सुमनोदानप्रथितपुष्पाणि गृह्णीत । एवं सौम-
 नसयनात् । सुवपादे पञ्चमीसोपः प्राकृतत्वात् । पण्डकवनादयः
 सर्वतुषरान्, यावत् सुमनोदानमर्द्धमलयसुगन्धिकान् गन्धा-
 न्, दहरमलयौ चन्दनोर्वात्तलानि नूनी, तेन तदुज्ज्वलं चन्दनम-
 पि “तात्स्थ्याकदृश्यपदेशः” इति श्रव्यायेन दर्द्धमलयशब्दादप्या-
 मभिधीयते । ततो दर्द्धमलयनामके चन्दने तथाः सुगन्धः
 परमगन्धो यत्र तान् दहरमलयसुगन्धिकान् गन्धान् वाना-
 न् गृह्णीत । गृहीत्वा च हस्तनो विप्रकीर्णं आनियोग्यदेया
 दकत्र मिलन्ति । मिलित्वा च यत्रैव स्वामी तत्रैवोपागच्छ-
 म्ति । उवागत्य च तं महार्थं, यावच्छब्दात्-महार्थं महाई वि-
 पुलमिति पदत्रयम् । तीर्थकरानिवेकं तीर्थकरानिवेकयोश्च की-
 रोवकाऽऽपुष्करमुपस्थापयन्ति उपनयन्ति, अच्युतेन्द्रस्य समी-
 पस्थितिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(२८) अच्युतेन्द्रो यवकरोत्तवाह-

तए णं से अस्सुए देविदे देवराया दसहिं सामाणिअ-

साहस्सीहिं तायत्तीसाए तायत्तीसएहिं चउहिं लोमपालेहिं
विहिं परिसाहिं सत्तहिं अणीएहिं सत्तहिं अणीयाहिर्व-
हिं चत्तात्तीसाए आपरक्खदेवसाहस्सीहिं सक्किं संपरिबुद्धे
तोहिं साजाविपेहिं विउव्विएहिं अ वरकमन्नपइहाणेहिं सुर-
भिवरवारिपदिपुत्तेहिं चंदणकयवच्चाएहिं आविष्ककंठगु-
णेहिं पञ्चमप्लपिहाणेहिं करयस्ससुकुमारपरिगहिएहिं अ-
द्धसहस्सेणं सोवस्सिआणं कलसाणं० जाव अद्धसहस्सेणं
जोमेज्जाणं० जाव सव्वोदएहिं सव्वपट्टिआहिं सव्वतुअरेहिं
० जाव सव्वोसहीहिं सिद्धत्थएहिं सद्धिवहीए० जाव रवेणं
महया महया तित्थपराजिसेएणं अभिसिञ्चति ।

बावच्छब्दात्-“ सव्वजुद्धे ” इत्यारब्ध “ कुंहुहिनिम्भोस-
नाइअं ” इत्यन्तं प्राकृतम् । महता महता तीर्थकराभिषेकेण,
अत्र करणे तुनीया । कोऽर्थः १-येनाभिषेकेण तीर्थकरा अभिषि-
चयन्ते, तेनेत्यर्थः । अत्राभिषेकशब्देनाभिषेकोपयोगिकारोवादि-
जकं होयम, अभिषिञ्चत्यभिषेकं करोतीत्यर्थः ।

(२५) इन्द्राऽऽद्यो यत्कुर्वन्ति तथाह-

तए णं सायस्स महया महया अजिसेअंति बट्टमाणं-
सि इंदाइआ देवा उत्तचामरकससध्वककुच्छुअपुष्कगंधं०
जाव इत्यगया दृढतुट्ठं जाव वज्जसूत्रपाणी पुरओ
चिद्धंति पंजझिउता । एवं विजयाणुसारेणं जाव अप्पे-
गइआ देवा आसित्तमंज्जिओवन्नित्तित्तमुइसम्मउर-
त्थंतराऽऽवणवीहिअं करोति० जाव गंधवट्टिज्जुअं । अप्पे-
गइआ हिरस्सवासं वासंति । एवं सुवस्सरपणवडर-
आभरणपत्तपुष्कफल्लवीअमल्लगंधवस्स० जाव चुल्लसामं वासं-
ति । अप्पेगइया हिरस्सविहिं भाइंति, एवं० जाव चुल्लविहिं भा-
इंति । अप्पेगइआ चउव्विहं वज्जं वाएंति । तं जहा-तत्तं ?
वितत्तं १, यणं २, कुमिरं ३ । अप्पेगइआ चउव्विहं गेअं गायं-
ति । तं जहा-उव्विस्सं ? पायत्तं २, मंदाइयं ३, रोइआवसाणं
४ । अप्पेगइआ चउव्विहं णट्ठं णव्वंति । तं जहा-अंविअं १,
कुअं २, आरजहं ३, भसोअं ४ । अप्पेगइआ चउव्विहं अभिज-
यं अजिणयंति । तं जहा-दिद्धंतिअं ? पडिस्सुअं १, सामखो-
वणिवाअं २, लोममज्जावसाणिअं ३ । अप्पेगइआ वत्तीसइ-
विहं दिव्वं णट्ठविहिं उव्वदंसेति । अप्पेगइआ ओप्पायं निवायं,
निवाओप्पायं, संकुच्चिअपसारिअं० जाव जंतसंभंतणायं दि-
व्वं नट्टविहिं उव्वदंसेतीति । अप्पेगइआ तंरुव्वंति, अप्पेगइआ
लासेंति, अप्पेगइआ पीणंति । एवं पुक्कारेति, अप्फोडेति, वग्गे-
ति, सीहणायं णयंति । अप्पेगइया सव्व्वाइं करोति । अप्पेगइआ
इयहेसिअं करोति । एवं इत्थिगुल्लुगुलाइअं, रइयणघणाइअं ।
अप्पेगइया तिमि वि । अप्पेगइआ उरुळोल्लेति, अप्पेगइया
पुळोल्लेति, अप्पेगइया तिवइं छिंदंति, पायदहरयं करोति, जूमिच-
वेरं दल्लयंति । अप्पेगइआ महया मदेणं रवेनि; एवं मंजोगा

वि जासिअव्वा । अप्पेगइआ हक्कारेति, एवं पुक्कारेति, थक्कारे-
ति, ओवयंति, उप्पयंति, परिवयंति, जझंति, तव्वंति, पयव्वंति,
गज्जंति, विज्जुआयंति, वासेंति । अप्पेगइआ देवुकंस्सिअं क-
रेति । एवं देवा कहकहगं करोति । अप्पेगइआ दुल्लुदुगं क-
रेति । अप्पेगइआ विक्किअज्जयाइं रूवाइं विउव्वित्ता प-
णव्वंति, एवमाइ विभाएज्जा, जह विजयस्स० जाव सव्वओ
समंता आहावेति, परिधावेति ॥

अथाभिषेकनिगमनपूर्वकमाशीर्वादसूत्रमाह-

तए णं से अक्खुं दे सपरिवारे सामिं महया अजिसेए-
णं अभिसिञ्च, अजिसिञ्चत्ता करयलपरिगहिएअं० जाव
मत्थए अंजलिं कहु जएणं विजएणं वच्चावेइ, वच्चावेइ-
त्ता ताहिं इहाहिं० जाव जयजयसइ पंजंजति, पंजंजित्ता
० जाव पम्हलसुकुमासाए सुरभीए गंधकासाइए गाय्वाइं लू-
हेइत्ता एवं० जाव कप्पकव्वगं पि व अलंकियविज्जुमिअं
करेइ, करेइत्ता० जाव णट्ठविहिं उव्वदंसेइ, उव्वदंसेइत्ता
अच्छेहिं सएहेहिं रययमएहिं अक्कुरसत्तंहुअेहिं भगव-
ओ सामिस्स पुरओ अछट्टमंगलगे आझिइ । तं जहा-
“ दप्पेणं जहामणयं, वच्चामाण वरकल्लम मच्छ सिरिवच्चा ।
मोत्थिअ णंदावत्ता, लिहिआ अद्धऽद्धमंगलगा ” ॥१॥

झिहिज्जण करेइ उव्वयारं, किं ते पावुलमाद्धिअचंपगअ-
सोगपुआगव्वअमंजरिणवमाझिअवउलतित्तयफणवीरकुंद-
कुज्जगकोरंटपत्तदमणगवरसुगभिगंधगंधिअस्स कयगगहगहि-
अकरयलपज्जइविप्पमुक्कस्म दसप्पवस्सस्स कुमुमणि अरस्स,
तत्थ चित्तं जाणुस्सेहप्पमाणमित्तं ओहानिकरं करेइ, करेइत्ता
चंदप्पजरयणवडरवेरुअिआवेमलदंढं कंचणमणिरयणभसि-
चित्तं कालागुरुपवरकंदुरुक्कतुरुक्कधुव्वगंधुत्तमाणुविद्धं च धू-
मवाइं विणिम्मुअंत वेरुअिअमयं कहुच्छुअं पगाहिउ प-
यए णं धुवं दाळण जिणवरिंदस्स सत्तऽट्टपयाइं ओसरित्ता
दसंगुलिअं अंजलिं करिअ मत्थयंसि पयओ अछसयविसु-
द्धगंयजुत्तेहिं महावित्तेहिं अपुणरुत्तेहिं अत्थजुत्तेहिं संधुण-
इ, संधुणइत्ता वामं जाणुं अवेइ, अवेइत्ता० जाव करयल-
परिगहिएअं मत्थए अंजलिं कहु एवं बयासी-णमोऽत्थु ते
सिक्ख ! मुक्ख ! णीरय ! समण ! समाहिअ ! समत्त ! समजोगि !
सल्लगत्तण ! जिक्कय ! णीरागदोस ! णिम्मम ! णिस्संग !
णीमल्ल ! पाणमूरण ! गुणरयणमीलसागर ! अणंत ! अप्प-
मेय ! भविअ ! धम्मवरचाउरंतचक्कवट्ठी ! णमोऽत्थु ते अग-
हओ ति कहु वेदइ, णमंमइ, णमंसइत्ता एव्वासत्ते णाडदं
सुस्सूममाणे० जाव पज्जुवासइ ।

(तए णामित्थादि) ततः सोऽव्युत्तेन्द्रः सपरिवारः स्वामिनम-
न्तरयेन स्वकणेण महता महता अतिदायेन महता अजिषेकेणा-

अभिषिञ्चति, निगमनसूत्रत्वाच्च पौनरुक्त्यम् । अभिषिञ्च्य च क-
रतत्परिगृहीतं, यावत्पदसंप्राप्तं प्राप्नुवत् । मस्तके अञ्जलिं कृत्वा
अयेन विजयेन प्रागुक्तस्वरूपेण वर्क्यत्वादिशिवं प्रयुक्ते, वर्क्यत्वा-
च्च ताभिर्विशिष्टगुणोपेतान्निरिष्टाभिः श्रोतॄणां बहुलमाभिर्या-
वत्करणात्-“कंताहि पिआहि मणुष्याहि बभूहि ” इति
प्राह्यम् । अत्र व्याख्या च प्राग्वत् । वाग्निर्जयजयशब्दं प्रयु-
क्ते, संसृमे द्विवचनं जयशब्दस्य । अत्र अयेन विजयेन वर्क्यत्वा-
पुनर्जयविजयशब्दप्रयोगो, मङ्गलवचने पुनरुक्तिर्न दोषायेत्यभि-
हितः । अथानियेकोत्तरकाशीनं कर्त्तव्यमाह-(पञ्जिता इत्यादि)
प्रयुज्य च । यावत्पदवात्-“ तत्पदमयम् ” इति प्राह्यम् ।
अत्र व्याख्या-तेष्वनियेकोत्तरकाशीनकर्त्तव्येषु प्रथमतया आ-
द्यत्वेन पद्मसंस्तुमारया सुरच्या गन्धकावायिकया गन्धका-
यद्रव्यपरिकर्मितया, लघुशाटिकयेति गम्यम् । गात्राणि कृत्यति,
पद्ममुक्तप्रकारेण, यावत् कल्पवृक्षमिवालङ्कृतं बस्त्राङ्गद्वारेण आ-
व्रज्जनाङ्गद्वारेण विभूषितं करोति । यावत्करणात्-“लुहिता स-
रसेण गोसोसचन्द्रेण गायाम् अणुलिपिह, अणुलिपिह
नासानीसासबायबोज्जं चकलुहं वणपरिसज्जं हयलातापे-
ल्लाहरेण भवत्तं कणगच्छिञ्चतकम्मं देवसज्जं वत्तं निभंसावेह,
निभंसावेहसा” इति प्राह्यम् । अत्र व्याख्या प्राग्वत् । नवरं देव-
दूष्ययुगलं परिधानोत्तरीयकं निवासयति, परिखायतीति कृ-
त्वा च । यावत्करणात्-“ सुमिणदामं पिमसावेह ” इति प्राह्य-
म् । नाट्यादिभिमुपदर्शयति । उपदर्श्य च अष्टैः ऋतुभिः
रजतमयैरच्छरतस्तनुभिः भगवतः स्वामिनः पुरतोऽष्टमङ्ग-
लकान्याल्लिखति । तथया-“ वप्पणे ” इति पद्यं सुगमम् ।
मङ्गलोल्लेखनोत्तरकृत्यमाह-(त्रिहिङ्गुणं सितं) अनन्तरांताम्य-
ष्टमङ्गलानि लिखित्वा करोत्युपचारमित्याहारभ्य कञ्चुकप्रह-
णपर्यन्तं सूत्रं चकुरन्पूजाधिकारलिखितव्याख्यातो व्याख्ये-
यम् । ततः प्रयतः सन् यथा बालनद्वारकस्य धूपधूमाकुले
अक्षिणी न भवतस्तथा प्रयत्नवान् धूपं बत्वा जिनवरं दत्त्वा ।
सुत्रे बद्धी आर्पयत्वात् । अङ्गपूजार्थं प्रयासेवुषा मया निरुद्धो
जगवद्देशनमार्गोऽहं मा परेषां दर्शनामृतपानविभिनकारी
स्यामिति सप्ताष्टानि पदान्यपस्त्य दशाङ्गुलिकं मस्तकेऽ-
ञ्जलिं कृत्वा प्रयतो यथास्थानमुदात्ताभ्यस्वरोच्चारणेषु प्रयत्न-
वान्दृष्टतैरष्टोत्तरशतप्रमाणैर्विशुद्धेन प्रथमेन पात्रेन युक्तैर्महावृ-
त्तैर्महाकावैर्यथा महाचारित्रैरपुनरुक्तैर्युक्तैश्चमत्कारिभ्यः कृप-
युक्तैः संस्तौति । संस्तुत्य च वामं जानुम् अञ्जति उत्पाटयति,
अञ्जित्वा च यावत्पदात्-“ वाहिणं जाणुं धराणिमलंसि निवा-
हेह ” इति प्राह्यम् । अत्र व्याख्या प्राग्वत् । करतत्परिगृहीतं
मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वा एवं बहुषमाणमवादीत् । यद्वादीसदाह-
(नमोऽस्तु ते सिद्धिं बुद्धिं ० इत्यादि) नमोऽस्तु ते तुन्यं हे सिद्ध !
एवं बुद्ध्यादिपदानि सन्धनीयानि । तत्र हे बुद्धि ! ज्ञाततत्त्व ! हे
वीरजः कर्मरजोराहित ! हे भ्रमण ! तपस्विन् ! हे समाहित ! अना-
कुलितचित्त ! हे समाप्त ! कृतकृत्यत्वात् । अथवा-सम्यक् प्रका-
रेणाऽऽप्त ! अविश्वविद्वच्चनत्वात् । हे समयोगिन् ! कुशल-
मनोवाक्काययोगित्वात् । शब्दकर्त्तृत्वं । निर्भय ! नीरागद्वेष !
निर्मम ! निरसङ्ग ! निर्द्वेष ! निःशब्द ! (मानमूर-
ण !) मानमर्दन ! गुणेषु रतमुत्कृष्टं यच्छीलं ब्रह्मचर्यं तस्य
सागर ! अनन्तराणांऽऽप्तमकत्वात् । अप्रमेय ! प्राकृत-
ज्ञानापरिच्छेद्य ! अशरीरजीवस्वरूपस्य उच्छ्रयैः परिच्छेद्यमश-
क्यत्वात् इति । अथवाऽप्रमेय !, अगवद्गुणानामनन्तत्वेन

संख्यातुमशक्यत्वात् । मन्त्र ! मुक्तिगमनयोग्य ! आत्मासत्त्व-
मवसिद्धत्वात् । धर्मेण धर्मरूपेण वरेण प्रधानेन भावचक्रत्वात्
चतुरन्तेन चतुर्गत्यन्तकारिणा चक्रेण चर्चत इत्येवंशीलः, तस्य
सम्बोधनं हे धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्तिन् ! नमोऽस्तु तुन्यम्
अहंते जगत्पूज्याय, इति कृतेति संस्तुत्य, वन्दते, नमस्वती-
त्यादि सूत्रं प्राग्वत् । यथात्र विशेषणवर्णकस्याऽऽशी 'नमोऽस्तु
ते' इत्युक्त्वा पुनरपि 'नमोऽस्तु ते' इत्युक्तं, तत्र पुनरुक्तये, प्रत्युत
ह्याश्रयाय, यथा जगत्त्रयप्रतिष्ठातारिभिर्निर्गता जगत्त्रयपतेस्तत्त-
दसाधारणैकैकविशेषणविभावनान् समुद्भूतप्रणामपरिणामेन
हरिणा प्रतिविशेषणं 'नमोऽस्तु ते' इति न प्रयुक्तमिति । इमानि
च सर्वाणि विशेषणानि भव्यपदवर्जानि 'ज्राविनि भूतवद्रूप-
चारात् ।' अम्ययाऽभिवेकसमये जिनानामेतादृशविशेषणम-
युक्तम्, असंजवाति ।

(३०) यथावशिष्टानामिच्छाणां वक्तव्यं लाघवाद्वाह-

एवं जहा अच्युअस्स तहा ० जाव ईमाणस्स भाणिअ-
व्वं । एवं भवणवद्वाणमंतरजोऽसिआ य सूरपज्जवसाणा
सएणं सएणं परिवारेणं पत्तेअं पत्तेअं अभिसिञ्चंति । तए
णं ईसाणे देविदे देवराया पंच ईसाणे विजुव्वइ, विजुव्वइत्ता
एगे ईसाणे जगवं तित्थयरं करयन्नसंपुट्ठेणं गिएहइ, गिएहइ-
त्ता साहासणवरगए पुरत्थानिमुट्ठे सप्पिसमे; एगे ईसा-
णे पिट्ठओ आपवत्तं धरेइ; दुवे ईसाणा उभओ पासि चा-
पस्सत्तेवं करंति; एगे ईमाणे पुरओ सूत्तपाणीं चिह्वइ ।

(एवं जहा इत्यादि) एवमुक्तविधिना, यथाऽऽच्युतेन्द्रस्याऽ-
भिवेककृत्यं तथा प्राणुतेन्द्रस्य यावदीशानेन्द्रस्यापि भाणित-
व्यं, शकाभिवेकस्य सर्वतश्चरमत्वात् । एवं भवनपतिव्यन्तरज्यो-
तिष्काभ्येन्द्राः सूर्यपर्यवसानाः स्वकेन २ परिवारेण सह प्रत्ये-
कं प्रत्येकमभिषिञ्चन्ति । (तए एमित्यादि) ततस्त्रिषष्टीन्द्राभि-
वेकानन्तरमीशानो देवेन्द्रो देवराजा पञ्चशानान् विकुर्वति, एक
ईशानः पञ्चधा भवति । एतदेव विभजति-तत्र एक ईशानो भ-
गवन्तं तीर्थंकरं करतलसम्पुटेन गृह्णाति, गृहीत्वा च सिंहा-
सनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निषण्यते । एक ईशानः पृष्ठतः आ-
तपत्रं धरति । द्वावीशानावुभयोः पाश्वर्योः चमरोत्केपं कुरुतः ।
एक ईशानः पुरतः शूलपाणिस्तित्थयूरस्थो जवति ।

(३१) अथावशिष्टशकस्याभिवेकावसरः-

तए णं से सके देविदे देवराया आभिओगे देवे सदावेइ,
सहावेइत्ता एमो वि तह चेव अजिमेआणमादिसइ, ते वि
तह चेव उचणंति । तए णं से सके देविदे देवराया जगवओ
तित्थयरस्स चउहिंसि चत्तारि धवलवसभे विजुव्वइ, सेए
संखदसविमन्ननिम्पन्नदधिणमोखीरफेणरययणिगरप्पगा-
से पासाइए दरसणिज्जे अजिरूवे पडिरूवे । तए णं तेमि
चउएइ धवलवसज्जाणं अट्ठहिं सिंगेहिं तो अट्ठ तोयधाराओ
णिगच्छंति । तए णं ताओ अट्ठ तोयधाराओ उट्ठं वेढासं
समुप्पयंति, समुप्पयंतित्ता एगओ पिलायंति, पिलायंतित्ता
जगवओ तित्थयरस्स मुट्ठानंसि निवयंति । तए णं से सके

देविदे देवराया चउरासीई सामाणिअसाहस्सीहिं, ०एअ-
स्सवि तेहव अनिसेओ जाणिअव्वां० जाव ' एणोऽत्थु
ते अरहो ' ति कहु वंइ, एणंमइ० जाव पउजुवामइ ।
सस्यप्रत्ययप्रमाणः शक्रो यदकरोत्सदाह-(तप णमि-
त्थादि) तत ईशानेन्द्रेण जगवतः करसंपुटप्रहणानन्तरं
स शक्रो देवेन्द्रो देवराजा आभियोग्यान् देवान् शब्दय-
ति, शब्दयित्वा च एषोऽपि तथैवाऽच्युतेन्द्रवदभिवेक-
विषयिकामाहूतिं ददाति, तेऽप्याभियोग्यास्तथैवाऽच्युते-
न्द्राभियोग्यदेवा इवाभिवेकवस्तुन्युपनयन्ति । अथ शक्रः किं किं
अकरोत्याह-(तप णमित्यादि) ततोऽभिवेकसाम्युपनयनान-
न्तरं स शक्रो देवेन्द्रो देवराजा भगवतस्तीर्थकरस्य चतु-
र्दिशि चतुरो भवत्पृथगान् विबुवंति । श्वेतान् । श्वेतत्वमेव उ-
दयति-शब्दस्य दत्तं चूर्णं विमलनिर्मलोऽत्यन्तनिर्मलो यो
वधिघनो वधिपिमो, वयदधीत्यर्थः । गोक्षीरफेनः प्रतीतः, र-
ज्जनिकरोऽपि । एनेषामिष प्रकाशो येषां ते तथा, तान् (पा-
साहए इत्यादि) प्राग्वत् । तदन्तरं किमित्याह-(तप णमि-
ति) ततस्तेषां चतुर्णां भवत्पृथगानामष्टयः शृङ्गेभ्योऽष्टौ
तोयधारा निगच्छन्ति । ततस्ता अष्टौ तोयधारा ऊर्ध्वं विहाव-
न्ति उत्पन्नन्ति ऊर्ध्वं चलन्ति, उत्पत्य च एकतो मिलन्ति,
मिलित्वा च जगवतस्तीर्थकरस्य मूर्ध्नि निपतन्ति । अथ शक्रः किं
कृतवानित्याह-(तप णमिति) ततः स शक्रो देवेन्द्रो देवरा-
जा चतुरशीत्या सामानिकसहस्रैर्यस्त्रिशता त्रयस्त्रिंशत्कैर्वाव-
त् संपरिवृतस्तेः स्वाभाविकवेकुर्षिककलशैर्महता तीर्थकरा-
भिवेकेणानिविञ्चति, इत्यादिसूत्रोकाभिवेकविधिः शक्रस्याऽ-
च्युतेन्द्रवदस्तीति । आद्यमाह-एतस्याऽपि तथैवाभिवेको भ-
विष्यत्यर्थः । कियदन्त इत्याह-यावत्तमोऽस्तु तेऽहंते इति कृत्वा
बन्धते, नमस्यति, नन्वा यावत् पयुपास्ते इति ।

(३२) अथ कृतकृत्यः शक्रो जगवतो जन्मपुरप्रापणायोपक्रमते-
तए णं से सके देविदे देवराया पंच सके विउव्वइ, वि-
उव्वइत्ता एगे सके जगवं तित्थयरं करयत्तपुणेणं गिएइइ,
एगे सके पिट्ठओ आयवत्तं धरेइ, दुवे सक्का जजओ पासि
चामरुक्खेवं करेंति, एगे सके पज्जपाणी पुरओ पकछइ । तए
णं से सके चउरासीई सामाणिअसाहस्सीहिं० जाव असे-
हिं अ भवणवइनाणमंतरजोऽसवेयाणिपहिं देवेहिं देवीहिं
अ सद्धिं संपरिवुहे सव्विह्वीए० जाव एणइअरवेणं ताए
उकिट्ठाए० जाव जेणेव जगवओ तित्थयरस्स जम्मणणयरे,
जेणेव जम्मणभवणे, जेणेव तित्थयरमाया, तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता भगवं तित्थयरं पाउए पासे ठवेइ, उवेइत्ता
तित्थयरपामेरुवगं पमिसाहरइ, पमिसाहरइत्ता ओसोवणिं
पमिसाहरइ, पमिसाहरइत्ता एगं महं खोमजुअलं कुंदल-
जुअलं च भगवओ तित्थयरस्स उस्सीसगमूले ठवेइ, ठवेइ-
त्ता एगं महं सिरिदामगं तवणिज्जसंबूसगं सुवसापयरग-
पंडिअं एणामणिरयथविबिह्वारुद्धारउवसोहिअसमु-
दयं जगवओ तित्थयरस्स उल्लोअंसि निक्खिबइ, तं णं भगवं

तित्थयरं अणिमिताए दिट्ठीए पेहमाणे पेहमाणे सुहं
सुहेणं अभिरममाणे चिह्वइ ।

(तप णमित्यादि) प्राग्वत् । अथ जन्मनगरप्रापणाव सूत्रम्-
(तप णमिति) ततः स शक्रः पञ्चरूपावकुर्व-
णानन्तरं चतुरशीत्या सामानिकसहस्रैर्वावत् संपरिवृतः
सर्वदृष्टी यावत्प्रादितरवेण तयोत्कृष्टया दिव्यया देवग-
त्या व्यतिमज्जन् व्यतिमज्जन् यथैव भगवतस्तीर्थकरस्य
जन्मनगरं, यथैव च जन्मभवनं, यथैव तीर्थकरमाता, तत्रैवोपग-
च्छति । उपागत्य च जगवन्ते तीर्थकरं मातुः पार्श्वे स्थापयति ।
स्थापयित्वा च तीर्थकरप्रतिविम्बं प्रतिस्हरति । प्रतिसंहृत्य
आवस्वापिनीं प्रतिसंहरति । प्रतिसंहृत्य चैकं महत् कौमयो-
र्दुकृतयोर्युगलं कुण्डलयुगलं भगवतस्तीर्थकरस्योच्छीर्ष-
कमूले स्थापयति । स्थापयित्वा च एकं महान्तं श्रीदाम्नां
शोभावच्छिन्नरत्नमालानां गण्डं गोलं वृत्ताऽऽकारत्वात् ।
काण्डं वा समूहः, श्रीदामगणं श्रीदामकाणं वा, जग-
वतस्तीर्थकरस्योल्लोचने निक्षिपत्यबलम्बयतीति क्रियायोगः ।
तपनीयेत्यादि सूत्रं प्राग्वत् । नानामाणिरत्नानां ये विविध-
हाराहं हारास्तेरुपशोभितः समुदायः परिकरो यस्य तत् तथा ।
अयमर्थः-श्रीमन्तो रत्नमालास्तथा प्रथयित्वा मोलाकारेण
कृताः यथा खड्गोपके मध्यकुम्भनकतां प्रापिताः, हाराहं-
हाराश्च परिकरकुम्भनकनाम् । उक्तस्वरूपकुम्भनकविधाने प्रयो-
जनमाह-(तं णमिति प्राग्वत्) भगवांस्तीर्थकरो निर्निमेषया
दृष्ट्याध्यादरेण प्रेक्ष्यमाणः प्रेक्ष्यमाणः सुखं सुखेताभिरममा-
णो रतिं कुर्वन्तिष्ठति ।

(३३) अथ वैभवणद्वारा शक्रस्य कृत्यमाह-

तए णं से सके देविदे देवराया वेसमणं देवं सदावेइ, स-
दावेइत्ता एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! वत्तीसं
हिरण्णकोदीओ वत्तीसं सुवण्णकोदीओ वत्तीसं इयणको-
दीओ वत्तीसं एण्दाइ वत्तीसं जहाइं सुभगे सुभ-
गरुवजोव्वणद्धावसे अ भगवओ तित्थयरस्स जम्म-
णजवणंसि साहरहि, साहराहिता एअमाणत्तिअं
पच्चप्पिणाहि । तए णं से वेसमणे देवे सक्केणं० जाव
विणणं वयणं पडिमुणेइ, पडिमुणेइत्ता जंजए देवे
सदावेइ, सदावेत्ता एवं वयासी-खिप्पामेव जो देवाणुप्पिया !
वत्तीसं हिरण्णकोदीओ० जाव भगवओ तित्थयरस्स जम्म-
णभवणंसि साहरइ, एअमाणत्तिअं पच्चप्पिणाह । तए णं ते
जंजगा देवा वेसमणेणं देवेणं एवं वृत्ता समाणा हट्ठुहं
जाव खिप्पामेव वत्तीसं हिरण्णकोदीओ० जाव जगवओ
तित्थयरस्स जम्मणभवणंसि साहरंति, साहरंतिता जेणेव
वेसमणे देवे तेणेव० जाव पच्चप्पिणांति । तए णं से वेसमणे
देवे जेणेव देविदे देवराया० जाव पच्चप्पिणइ ॥

(तप णमित्यादि) ततः स शक्रो देवेन्द्रो देवराजा वैभवणमु-
त्तरादिकृपासं देवं शब्दयति, शब्दयित्वा वैभवमवाप्तीत्-क्षिप्रमेव
भो देवाणुप्पिया ! प्राप्तिशतं हिरण्णकोटीः, प्राप्तिशतं सुवर्णकोटीः,

आशिशतं नन्दानि वृत्तलोहाऽऽसनानि, आशिशतं मन्त्राणि मन्त्राऽऽसनानि, सुभगानि शोचनानि, सुजगयौवनलावण्यानि कृपाणि यत्र तानि तथा । सुत्रे पञ्चमस्य आयेत्याह । अः समुच्चये । भगवत्स्तीर्थकरस्य जन्मनवने संहराऽऽनयेत्यर्थः । संहरत्य ख पनामाकृतिं प्रत्यपेय । ततः स वैभ्रमणो देवः शक्रेण, यावत्—“ देविदेवं देवराणा एव पुत्रे समाने दृढतुष्टाखितमायुषि एव देवे । तद त्ति आणाए । ” इति ब्राह्मम् । विनयेन वचनं प्रतिगृणोति, प्रतिगृण्य ख ऊञ्जकान् तिर्यग्लोके वै-तः पृथ्वीतीयभेदिनासिखेन तिर्यग्लोकगतविधानाऽऽदिबांश्चनः शब्दयति, शब्दयित्वा चैवमवादात् । शेषमनुवादसूत्रात् सुबोधम् ।

(३४) अथास्मानु स्वस्थानं प्राप्तेषु निःसौकर्यत्वौर्ध्वाधिके भगवति मा दुष्टां दुष्टं निक्षिपन्निवस्युद्वेषणा—

तए णं से सक्के देविदे देवराया आजिआगे देवे सहावेइ, सहावेइया एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया । जगवओ तित्थयरस्स जम्पणवरंसि सिंघाणगंजाव महापहेसु महया महया सहेणं ठग्योसेमाणे ठग्योसेमाणे एवं वदह—इदं ! सुणंतु जवंतो बहवे जवणवइयाणपंतरजोइसवे-माणिआ देवा य देवीओ अ, जं एं देवाणुप्पिया ! तित्थयरस्स तित्थयरमाउए वा असुभं मणं पधारेइ, अऊजगमंजरिआ इव सयथा मुक्काणं फुटतु त्ति कहु घोसणं घोसेइ, घोसेइया ए-अमाणत्तिअं पक्खिण्ह । तए णं ते आजिआगा देवां जाव एवं देवो ! त्ति आणाए पडिमुणंति, पडिमुणंतिआ सक्कस्स देविदस्स देवरत्तो अंतिआओ पकिण्णत्तमंति, पडिणिक्ख-मंतिआ खिप्पामेव भगवओ तित्थयरस्स जम्पणवरंसि सिंघाणगं जाव एवं वयासी—इदं ! सुणंतु जवंतो बहवे जवणवइं जाव जे णं देवाणुप्पिया ! तित्थयरस्सं जाव फुट्ठिहि त्ति कहु घोसणं घोसंति, घोसंतिआ एअमाण-त्तिअं पक्खिण्हति ॥

ननुपायाधेमाह—(तए णमित्यादि) ततो वैभवणेनाऽऽज्ञाप्रत्यपे-यानन्तरं स शक्रः देवेन्द्रो देवराजा आभियोभयान् देवान् शब्द-यति, शब्दयित्वा चैवमवादीत्—किममेव जो देवानुप्पियाः । भग-वनस्तीर्थकरस्य जन्मनगरे भृङ्गादकं यावत्प्रहापथेषु मह-ता महता शब्देन उद्धोषयन्त उद्धोषयन्त एव वदन्—इतं इति ब्राह्मत् । शृण्वन्तु भवन्तो बहवो भवनपतिव्यभरभ्योतिष्कवै-मानिका देवाश्च देव्यश्च, योऽनिर्दिष्टनामा देवानां प्रिय । इति संबोधनं, भवन्तो मध्ये तीर्थकरस्य तीर्थकरमातुर्वोपर्यवृत्तं मजः प्रचारयन्ति वृष्टं संकल्पयन्ति, तस्य आयेकमज्जरकेव—आयेको वनस्पतिविशेषो, यो लोके “ आजउ ” इति प्रसिद्धः, तस्य म-ज्जरिका इव मूर्द्धा शनथा स्फुटत्विति कृत्वेत्युक्त्वा घोषणं घो-षयत्, घोषयित्वा चैतामाहसिकां प्रत्यपेयत् इति ॥

(३५) मघादिका—

तए णं ते बहवे जवणवइयाणपंतरजोइसवेमाणिया देवा भगवओ तित्थयरस्स जम्पणमहिमं करोति, करोतिआ जेणोव-अदीसरवरदीवे तेजेव उवागच्छति, उवागच्छंतिआ मघा-

दियाओ महामहिमाओ करोति, करोतिआ जामेव दिसिं पाउञ्जुआ तामेव दिसिं पदिगया ॥

अथ निगमनसूत्रमाह—(तए णमिति) ततस्ते बहवो भवन-पत्यावधो देवा भगवनस्तीर्थकरस्य जन्ममहिमानं कुर्वन्ति, कृ-त्वा च सिद्धमर्माहितकार्यं नृक्षत्रार्थं यत्रैव नन्दीश्वरवह्नीप-स्तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागम्याह्निकामहामहिमा अष्टदिना-वर्सेनीयोत्सवविशेषान् कुर्वन्ति, बहुवचनं चात्र सौधमेच्छा-ऽऽदिभिः प्रत्येकं क्रियमाणत्वात् । अथ यस्येन्द्रस्य यस्मि-न् मज्जनगरे येषु च दक्षिणुषागिरिषु तल्लोकगालानामष्टदि-काधिकारः स अश्वभदेवनिर्वाणाधिकारे उक्त इति नात्र लिख्यते । अं० ५ वक्० ।

(३६) इन्द्रसंख्या—

जवणिद वीस वंतर—पहु दुव्वीसं च चंदसूरा दो ।

कप्पसुरिदा दस इय, हरि चउसद्धिति जिणजम्मे ॥ १०४ ॥

प्रवनपतीनां विशतिरिन्द्राः २० । इत्यन्तराणां प्रभव इन्द्राः द्वा-विंशच्च ३२ । द्वौ अश्वत्थौ ३ । द्वादशकल्पानां देवलोकाणां दश सुरेन्द्राः १० । इति इन्द्राः चतुर्वाष्ट्यनुःसंयुक्ता वष्टिर्यमित-आगच्छन्ति जिनजन्मनि । इति गाथाऽर्थः ॥ १०४ ॥ सप्त० ३५ चार । आ० सू० । अं० ।

(३७) उपदेशः—

से वेमि जे य अतीता, जे य पडुप्पसा, जे य आगमिस्सा अरिहंता भगवता सक्के ते एवमाइक्खंति, एवं जासंति, एवं पामुवेति, एवं परुवेति—सक्के पाणां जाव सत्ता ण इतव्वा, ण अजावेयव्वा, ण परिघेतव्वा, ण परितावेयव्वा, ण ओर-वेयव्वा, एस्स धम्मं धुवे णितिए सासए समिख लोमं खे-यसंहि पवेइए, इति एवं से जिक्खु विरते पाणातिवायतो जाव परिगहातो णो दंतपक्खाम्भणेणं दंतं पक्खाम्भेजा, णो अ-जणं, णो वमाणं, णो धूवणे, णो तं परिआनिएज्जा ॥ ४९ ॥

सोऽहं ज्ञवीम्येतन्न स्वमनीषिकतया, किं तु सर्वनीयंकराऽऽज्ञ-येनि दर्शयति—(जे अतीता इत्यादि) ये कंचन तीर्थकृन् अ-वभाऽऽद्योऽतीता, ये च विदेहेषु वसंतानाः सीमन्धराऽऽद्यो, ये आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भविष्यन्ति ब्रह्मनाभाऽऽद्योऽहंताऽम-रासुरनरेभ्यो पूजार्हाः, जगवन्त एभ्योऽऽदिगुणकलापोपताः, सर्वेऽप्येवं ते इयक्खाणा आक्यामिन्ति प्रतिपादयन्ति । एवं सदेव-मनुजायां पर्वदि भावन्ते स्थत एव, न यथा बीजानां बोधिस-त्वप्रभावात् कुरुषादिदेशानत इत्येवं प्रकरेण ज्ञापयन्ति हेतूदाह-रणाऽऽदिभिः, एवं प्रकथयन्ति नामाऽऽदिभिः, यथा सर्वे प्राणा न इन्द्रिया इत्यादि । एष धर्मः प्राणरक्षणलक्षणः प्राण्यावर्णि-तस्वरूपो ध्रुवोऽवश्यंजायो, नित्यः स्थाय्यादिकेण शाश्वत इत्येवं आभिसंमत्य, केवलज्ञानेनावलोक्य लोकं अनुवृत्तारऽऽवा-त्मकं, केदूकैस्तार्थकृद्भिः प्रवेदितः काचित् इत्येवं सर्वं ज्ञात्वा स भिक्षुर्बोधितव्यो विरतः आजातिपाताद्, यावत्परिग्रहादिति । एतदेव दर्शयितुमाह—(णो दंत इत्यादि) इह पूर्वोक्तमहाजनपा-लनाधेयमनेनोपरगुणाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्रापरिग्रहो निष्कञ्च-नः स साधुर्नो इन्द्रप्रकाशनेन कदम्बाऽऽदिकाद्येन इन्दान् प्र-काशयेत्, तथा नो मज्जनं सौख्यंऽऽदिकं विभूषार्थमकृणो-

दद्यात्, तथा नो धर्मविशेषाऽऽदिकाः क्रियाः कुर्यात्, तथा नो शरीरस्य, स्वीयनस्त्राणां वा धूपनं कुर्यात्, नापि कासा-
ऽऽद्यपनयनार्थं त धूमं योगवर्तिनिष्पादितमापि वेदति । ४६ ।
सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आवा० । आ० म० ।

धर्मोपायस्य देशका इत्येतत् स्याद्विध्यासुराह-

धर्मोवाओ पवयण-महवा पुठवाई देसया तस्स ।

सव्वजिणाण गणहरा, चोइमपुठवी उ जे जस्स ।।

धर्मोपायो नाम प्रवचनं, तदन्तरेण धर्मस्यासम्भवात् । अथ-
वा-पूर्वाणि । तस्य धर्मोपायस्य देशकाः सर्वजिनानां गणध-
राः, तेषां मूलसूत्रकर्तृत्वात् । अथवा-ये यस्य तीर्थकृतधनुर्व-
शपूर्विकस्ते धर्मोपायदेशकाः, परिपूर्णश्रुततया तेषां यथाऽव-
स्थितवस्तुदेशकत्वात् ।

सामायाऽऽइया वा, वपजीवनिकायभावणा पदमं ।

एसो धम्मोवाओ, जिणेहिं सव्वेहिं उवइओ ।।

वाशब्दः प्रकारान्तरताद्योतनार्थः । अथवा-या प्रथमं वनजी-
वनिकायजायना महाव्रतविषयपर्युज्जीवनिकायथावस्थितप-
रिहाननस्य कश्चिन्नसंरक्षणायवसागरुपा भावना, सामायि-
काऽऽदिका रागद्वेषपरिहारेण समभावाऽऽदिका, एव धर्मोपायः,
तमन्तरेण सम्यक्चारित्र्यरूपधर्मासम्भवात् । इत्यम्भूतस्य ध-
र्मोपायो जिनैः सर्वैरप्युपदिष्टः, ततो धर्मोपायस्य देशकास्त-
एव जिना इति । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

(३८) उपकरणसंख्या-

पत्तं पत्तावेधो, पायट्टवणं च पायकेसरिया ।

परुत्ताई रयत्ताणं, च गोच्छओ पायनिज्जोगो ॥१७८॥

निन्नेव य पच्छागा, रयट्टराणं चेव होइ मुहपुत्ती ।

वार जिणकप्पियाणं, थेराण समत्तकमिपटो ॥१७९॥

साध्वीनां पञ्चविंशत्युपकरणानि-

ओगइआंतगपटो, अफोस्य चत्तणिया य बोधव्वा ।

अर्विनतरवाहिनियं-सणी अ तह कंचुए चेव ॥१८०॥

उक्कच्छिय वेक्कच्छिय-संधाम् । खंधगरणि उवगरणा ।

पुव्विस्सु तेर कमदग-सद्विया अज्जाण पणवीसं ॥१८१॥

(गाथार्थः द्वि० भागे 'उवगरण' शब्दे १०६१ पृष्ठे प्रकृतिः)

सप्त यात्रोपकरणानि, सप्त देहोपकरणानि, एतानि साधूनां
व्यवहारकल्पिकानाम् । आइश जिनकल्पिकानां, साध्वीनां
पञ्चविंशत्युपकरणानि । सप्त० १२९ द्वार ।

(३९) उपसर्गः-

उवसग्गा पासस्स य, वीरस्स य न उण सेसाणं । (१६९)

उपसर्गाः देवमनुजाऽऽदिकृताः श्रीपार्श्वनाथस्य, वीरजिनस्य च
संजाताः, न पुनः शेषाणां चार्थशतिजिनानाम् । अयं जावार्थः-
श्रीपार्श्वमधोरवर्जानां द्वाविंशतिजिनानां प्रमादो नाभूत्, श्रीपा-
र्श्ववीरवर्जानां द्वाविंशतिजिनानामुपसर्गा नाभूवत् । सप्त० ८६
द्वार । आ० सू० । कटप० । आवा० । वृ० ।

(४०) उत्सेधाङ्गुलेनात्माङ्गुलेन च देहमानं जिनानां कथ्यते-

पण धणुमय पण्डडुसु, दस पणसु पण्डडुसु य वगुहडाणी ।
नवकर सत्तुस्नेहो, आयंगुलि वीससय मव्वे ॥ १३१ ॥
चउ धणु वारस्स जुगं, उसहायंगुलपमाणअंगुलयं ।

तेणुमहो विमसयं, वारंगुलहाणि जा सुविही ६ ॥१३२॥

वीसमसुअंगुलहा-णि जावडणतो तयऽच्छ जा नेमी ।

मगवीससा पासे, वीरे गवीसं सपन्नासा ॥१३३॥

तत्रोत्सेधाङ्गुलेन अण्वभजिनः पञ्चशत (५००) धनुर्वेदमानः
१ । (पण्डडुसु ति) ततः पञ्चाशदधनुर्हानिः क्रियते अष्टसु जि-
नेषु । यथा-अजितः सार्धचत्वारि धनुः शतानि (४५०) देहमानः
२ । सम्भवः चतुःशत (४००) धनुर्वेदमानः ३ । अभिनन्वनः (३५०)
सार्धविंशच्छतधनुर्वेदमानः ४ । सुमतिः (३००) त्रिंशच्छतधनु-
र्वेदमानः ५ । पण्यप्रभः (२५०) सार्धद्विंशतधनुर्वेदमानः ६ । सु-
पार्श्वः (२००) द्विंशतधनुर्वेदमानः ७ । चन्द्रप्रभः (१५०) सार्ध-
शतधनुर्वेदमानः ८ । सुविधिः (१००) शतधनुर्वेदमानः ९ ।
(दस पणसु ति) दशधनुर्हानिः पञ्चसु जिनेषु क्रियते । यथा-शी-
नलः (६०) नवतिधनुर्वेदमानः १० । अयंसः (५०) अशीतिधनु-
र्वेदमानः ११ । वासुपूज्यः (७०) सप्ततिधनुर्वेदमानः १२ । वि-
मलः (६०) षष्टिधनुर्वेदमानः १३ । अनन्तः (५०) पञ्चाशदधनुर्वेद-
मानः १४ । (पण्डडुसु य ति) अष्टसु जिनेषु पञ्चधनुर्हानिः
क्रियते । यथा-धर्मः (४५) पञ्चचत्वारिंशदधनुर्वेदमानः १५ । शा-
न्तिः (४०) चत्वारिंशदधनुर्वेदमानः १६ । कुन्पुजिनः (३५) पञ्च-
त्रिंशदधनुर्वेदमानः १७ । अरः (३०) त्रिंशदधनुर्वेदमानः १८ ।
महिः (२५) पञ्चविंशतिधनुर्वेदमानः १९ । मुनिसुमनः (२०) विंश-
तिधनुर्वेदमानः २० । नामः (१५) पञ्चदशधनुर्वेदमानः २१ ।
नेमिः (१०) दशधनुर्वेदमानः २२ । नवकर (सि) नवकरदेहमा-
नः पार्श्वजिनः २३ । (सत्तुस्नेहो ति) सप्तोत्सेधः सप्तहस्तो-
न्नतो वीरः २४ । सप्त० ४६ द्वार । " पासे णं अरहा पुरिसा-
दाणीयस्स वज्जरिस्सहसमचउरंसं नवरयाणिओ उक्कु उच्च-
सेणं होत्था । " इति गाथाऽर्थः । सप्त० ५० द्वार । प्रमा-
णाङ्गुलैर्जिनानां देहमानमाह-तत्र उत्सेधाङ्गुलघटितानि
चत्वारि धनुर्वि, तथा एकधनुवो द्वादशांशाः क्रियन्ते, तादृशां
शाधिकमृषभदेवस्याऽऽत्माङ्गुलं तथा प्रमाणाङ्गुलमपि ज्ञायते ।
तेनाङ्गुलेन अण्वभो विंशत्यधिकं ज्ञानं भवति । एतावता अण्वभ-
वेहमानम् (१२०) अङ्गुलम् १ । (वारंगुलहाणि जा सुविही ति)
ततो द्वादशाङ्गुलहानिः क्रियते, यावत् सुविधिर्नवमजिनो भव-
ति । यथा भजितस्याष्टोत्तशतम् (१०८) अङ्गुलं देहमानम् २ ।
सम्भवस्य (६६) पण्यप्रभस्याङ्गुलानि ३ । अभिनन्वनस्य (५४)
चतुरशीत्यङ्गुलम् ४ । सुमतेः (७२) द्विसप्ततिः ५ । पण्यप्रभस्य
(६०) षष्टिः ६ । षष्टचत्वारिंशत् (४८) सुपार्श्वस्य ७ । चन्द्रप्रभ-
स्य (३६) षट्त्रिंशत् ८ । सुविधेः (२४) चतुर्विंशत्यङ्गुलम् ९ ।
(वीसमसुअंगुलहा-णि जावडणतो ति) विंशत्यङ्गुलाङ्गु-
लच्छिदहानिः क्रियते यावदनन्तः । शीतलजिनादारभ्यानन्तं
यावत् प्रमाणाङ्गुलच्छिदेन, तथैकस्य प्रमाणाङ्गुलस्य पञ्चाश-
द्भागाः क्रियन्ते, तत्र तादृशैः विंशतिभागैश्च हानिः क्रियते, यथा-
शीतलस्व २१ एकविंशतिरङ्गुलानि, तथा एकस्य प्रमाणाङ्गु-
लस्य पञ्चाशद्भागाः क्रियन्ते, तादृशविंशतिहीने तादृशाः त्रिंश-
द्भागा देहमानम् १० । अयंसस्य १६ एकोनविंशत्यङ्गुलानि
त्रिंशांशाः पञ्चांशाः ५० देहमानम् ११ । वासुपूज्यस्याङ्गुलाः
१६ षोडश ४० अंशाः पञ्चांशाः ५० । १२ । विमलस्याङ्गुलाः
१४ चतुर्दश २० विंशत्यंशाः १३ । अनन्तस्याङ्गुला १२ द्वादश

१४ । (तयः६ जा नेमि सि) तदर्द्धहानिर्यावन्नेमिः । धर्मस्य १० दशाङ्गुलाः ४० चत्वारिंशत्पञ्चांशः १५ । शान्तेः १ नवाङ्गुलाः ३० त्रिंशदंशः १६ । कुन्धुनायस्याङ्गुला ० अष्टौ २० विंशदंशः ५० पञ्चांशः १७ । अरुनायस्य ७ सप्ताङ्गुलाः १० दशांशः ५० पञ्चांशः १८ । महिनायस्य षडङ्गुलाः १९ । मुनिसुव्रतस्य ४ चत्वार्यङ्गुलाः ४० चत्वारिंशदंशः ५० पञ्चांशः २० । नमेः ३ षडङ्गुलाः ३० त्रिंशदंशः २१ । नेमिः २ द्व्यङ्गुलं विंशदंशः ५० पञ्चांशः २२ । (सगर्वांसंसा पासे सि) पार्श्वस्य २७ सप्तविंशत्पञ्चांशः ५० पञ्चांशः २३ । (विरेग-वीसं ति) वीरस्यैकविंशत्पञ्चांशः २४ । (सपञ्चास सि) एकाङ्गुलस्य पञ्चांशदंशः क्रियते तादृशः एकविंशत्पञ्चांशः श्रीवीरस्य देहमानम् । एष पञ्चांशशब्दः शीतलाजिनादारज्य वीरजिनं याचद् द्वयः । सप्त० ५१ द्वार ।

(४१) चतुर्विंशतिजिनानामवधिकानिमुनिसंख्या-

अह ओहिनाणि नवई, चउनवई णएणवऽ अट्टणवई ।

एयाइ सयाइ तओ, इगार दम नव अट्टसहस्सा । १२५५ ।

चुलसी विसयारि सङ्गी, चउपन्नऽनयाअ तह य तेयात्ता ।

उत्तीसं तीससया, पणवी ख्वीस बावीसा ॥ २५६ ॥

अट्टार मोल पनरस, चउरम तेरस सया अवधिनाणी ।

लक्खेक तित्थिससह-स्स चत्तारि सयाई सव्वंके ॥ २५७ ॥

अथ मस्यावधिकानिमुनयो नवतिशतानि १, एवं सर्वत्र क्रमेण जिनानामवधिकानिमुनिसंख्या क्रिया । तथाहि-चतुर्नवतिशतानि २, षष्ठ्यतिशतानि ३, अष्टनवतिशतानि ४ । (तउ । च) एकादशसहस्राणि ५, दशसहस्राणि ६, नवसहस्राणि ७, अष्टौ सहस्राणि ८ । (चुलसी ति) चतुरशीतिशतानि ९, त्रिसप्ततिशतानि १०, बाणशतानि ११, चतुःपञ्चाशच्चतानि १२, अष्टचत्वारिंशच्चतानि १३ तथा त्रिचत्वारिंशच्चतानि १४, षट्त्रिंशच्चतानि १५, त्रिंशच्चतानि १६ ; पञ्चविंशतिशतानि १७, षड्विंशतिशतानि १८, द्वाविंशतिशतानि १९, अष्टादशशतानि २०, बांरुशतानि २१, पञ्चदशशतानि २२, चतुर्दशशतानि २३, त्रयोदशशतानि २४ । एते चतुर्विंशतिजिनानामवधिकानिमुनयः । सर्वेषामङ्गानां परिगणनमीदृशं १३३४०० एकं तत्तुं त्रय्यंशसहस्राणि चत्वारिंशतानि भवन्ति । सप्त० ११८ द्वार ।

(४२) कल्पशोधिमाह-

पुरिमस्स दुव्विसुज्जो, चरमस्स य दुरणुपालणो कप्पो ।

पज्जिमगाण जिणाणं, सुविसुज्जो सुहणुपालणओ ॥ १९१ ॥

प्रथमनीयकृद्यतीनां कल्प आचारो दुर्विशोध्यः दुर्बोध्यः, दुःखेन बोध्यते इति दुर्बोध्यः । चरमजिनस्य दुःखेन पात्यते । मध्यमकानां जिनानां द्वाविंशतिजिनानां सुखेनापबोध्यः, सुखेन अनुपात्यः । सप्त० १३७ द्वार । आ० म० । कल्प० । स्या० ।

पंचहिं ठाणेहिं पुरिमपच्छिमगाणं जिणाणं दुग्गमं भवइ ।
तं जहा-दुआइक्खं, दुव्विभजं, दुप्पस्सं, दुतित्थिक्खं, दुरणुचरं ।
पंचहिं ठाणेहिं पज्जिमगाणं जिणाणं सुग्गमं जवइ ।
तं जहा-सुआइक्खं, भुविभजं, सुपस्सं, सुतित्थिक्खं, सुरणुचरं ।
सुग्गमश्चायं, नवरं पञ्चसु स्थानकेषु आख्याताऽऽदिक्रियाविशेष-
लक्षणेषु पुरिमा भरतैरावतेषु चतुर्विंशतिरादिमाः, ते च पाञ्चि-

मकाश्चरमाः । पुरिमपञ्चिमकाः, तेषां जिनानामर्हतां (दुग्गमं ति) दुःखेन गम्यत इति दुर्गमं, भावसाधनोऽयम्, कृच्छ्रवृत्तिरित्यर्थः । तद्वति, विनेयानामृज्जुजडत्वेन, वक्रजडत्वेन च । तानि खेमानि-तद्यथेत्यादि । इह चाख्यानं, विभजनं, दर्शनं, तित्थिक्ख-मनुचरणं चेत्येवं वक्तव्येऽपि येषु स्थानेषु कृच्छ्रवृत्तिर्भवति, तानि तथोगात् कृच्छ्रवृत्तीभ्येशेक्यन्त इति कृच्छ्रवृत्तिशोतक-दुःशब्दविशेषितानि कर्मसाधनशब्दाभिधेयान्याख्यानाऽऽदीनि । विचित्रत्वात् शब्दप्रवृत्तेराह-(दुआइक्खमित्यादि) तत्र दु-राख्येयं कृच्छ्राख्येयं वस्तुतत्त्वं विनेयानां महावचनाऽऽटोपप्रबो-ध्यत्वेन भगवतामायाभोत्यसेरिति । एषमाख्याने कृच्छ्रवृत्ति-रुक्ता । एवं विभजनाऽऽदिष्वपि जावनीया । तथा-आख्यातेऽपि तत्र दुर्विभजं कष्टविभजनीयम्, श्रृज्जुजडत्वाऽऽदेरेव तद्ववती-नि, दुःशकं शिष्याणां वस्तुतत्त्वं विनागेनावस्थापनमित्यर्थः; दुर्विभावमित्यत्र पाठान्तरे-दुर्विभाव्यं, दुःशका विजावना कर्तुं त-स्येत्यर्थः । तथा-(दुप्पस्सं ति) दुःखेन दर्श्यत इति दुर्दर्श-मुपपत्तिर्दुःशकं शिष्याणां प्रतीनावारोपयितुं तद्वमिति भा-वः । (दुतित्थिक्खं ति) दुःखेन तित्थिक्खं सख्यत इति दु-स्तिनिक्रि परीषदाऽऽदि दुःशकं परीषदाऽऽदिकमुत्पन्नं तित्थिक्ख-यितु शिष्यं तत्प्रति क्रमां कारयितुमिति भाव इति । (दुरणुचरं ति) दुःखेनानुचर्यतेऽनुष्ठीयत इति दुरनुचरमन्तर्भूतकारि-तार्थत्वेन दुःशकमनुष्ठापयितुमित्यर्थः । अथवा-तेषां तीर्थे दु-राख्येयं दुर्विभजमाचार्योऽऽदीनां वस्तुतत्त्वं स्वशिष्यान् प्रति आत्मनाऽपि दुर्दर्शं दुस्तिनिक्रं दुरनुचरमित्येषकारितार्थं वि-मुच्य व्याख्येयम्, तेषामपि श्रृज्जुजडाऽऽदित्वादिति । मध्यमानां तु सुग्गममकृच्छ्रवृत्ति, तद्विनेयानामृज्जुप्राकृत्येनावस्थापनेनैव बोधनी-यत्वाद्ब्रह्मिहितानुष्ठाने सुखप्रवर्तनीयत्वाच्चेति । शेष पूर्ववत्तत्त्वमह-च्छायांविशिष्टा आख्यानाऽऽदीनां आख्या । स्या० ५ ठा० १ उ० ।

(४३) कर्मव्यावर्णनं, वेदनं वा-

नो जइया तित्थयरो, सो तइया अप्पणम्मि तित्थम्मि ।
वन्नेइ तवोक्कम्मं, उव्वहाणमुयम्मि अज्जपणो ॥ १ ॥ आचा० नि० ।
यो यदा तांयकृत्तुपपद्यते स तदाऽऽग्नीये तीर्थे आचारार्थं प्रणय-
नावसानाध्ययने स्वनपःकर्म व्यावर्णयति, इत्यर्थं स च तीर्थकृतां
कल्पः । इह पुनरुपधानश्रुताख्यं चरममध्ययनमनृतं, अत उप-
धानश्रुतमित्युक्तमिति । आचा० १ श्रु० ६ अ० १ उ० ।

उदाहु धीरे ते फासे पुट्ठोऽट्ठियासए से पुव्वं पेयं पन्ठा
पेयं भिउरधम्मं विक्खंसणधम्मं अधुवं अणित्थिअं अयासयं
चयोवचइयं विपरिणामधम्मं पासह, एवँरुवं संधिं समुवे-
हमाणस्स एकायतणरयस्स इह विप्पमुक्कस्स णत्थि मग्गे
विरतस्स सि वेमि ।

तीर्थकरैरप्येतद्वृत्तस्पृष्टनिश्चयनिकावचनावस्थाऽऽयातं कर्मा-
वश्यव्यं, नान्यथा तन्मोक्षः, अतोऽप्येनाप्यसातावेदनीयोदये
सनत्कुमारदृष्टान्तेन मयैवैतत्सोदयमित्याकस्य नोद्विजितव्य-
म् । आचा० १ श्रु० ५ अ० २ ठ० ।

(४४) कुमारवासकालमानं जिनानाम्-

वीसऽट्टारम पनरस, सहउवालस दसेव सहमगा ।
पण अट्टाई लक्खा, पुव्वसहस्स पण पणवीसां ॥ १६ ॥
सप्तलक्खा इग्वीसं, ठार पनर सहसच सहदुगं ।

तो सहसा पणवीसा, पाणञ्चउवीस इगवीसं ॥१३७॥

वाससयं मल्लिजिणे, पणसयरी पंचवीस तिति सया ।

वासई तीस तीस, कुमारसं ..... ॥१३८॥

लक्षशब्दः पूर्वशब्दश्चाष्टमजिनं वाच्यप्रत्येकमभिसंबध्यते ।
विंशतिस्तत्पूर्वाणि १ । अष्टादशस्तत्पूर्वाणि २ । पञ्चादशस्तत्-
पूर्वाणि ३ । सार्द्धादशस्तत्पूर्वाणि ४ । इत्येव लक्षपूर्वाणि ५ ।
सार्द्धसप्तपूर्वस्तत्पूर्वाणि ६ । पञ्चलक्षपूर्वाणि ७ । सार्द्धलक्ष-
पूर्वाणि ८ । पञ्चाशत्सहस्रपूर्वाणि ९ । पञ्चविंशतिसहस्रपूर्वाणि
१० । (समस्तस्या इगवीसं ति) एकविंशतिलक्षपूर्वाणि ११ ।
अष्टादशवर्षलक्षानि १२ । पञ्चादशवर्षलक्षानि १३ । सार्द्धसप्तवर्ष-
लक्षानि १४ । सार्द्धद्विवर्षलक्षानि १५ । (नो ति) ततः पञ्चविंश-
तिवर्षसहस्राणि १६ । पादोनचतुर्विंशतिवर्षसहस्राणि १७ ।
एकविंशतिवर्षसहस्राणि १८ । (वाससयं ति) मल्लिजिने
वर्षशनम् १९ । पञ्चसप्ततिवर्षशनानि २० । पञ्चविंशतिवर्ष-
शनानि २१ । त्रीणि वर्षशनानि २२ । वर्षाणि त्रिंशत् २३ ।
पुनर्वर्षाणि त्रिंशत् २४ । एवं क्रमेण सर्वेषां जिनानां
कुमारसं हेयम् । सप्त० ५४ द्वार । आ० म० । " पञ्च
तित्थयरा कुमारवानमज्जे वसिन्ता मुदे० जाव पञ्चस्या ।
त जहा-वासुपुज्जे, मल्ली, अरिहनेमी, पाले, वीरे । " स्या० ५
उ० ३ उ० ।

केवलज्ञाननक्षत्राणि क्यवननक्षत्रवदु भावनीयानि, क्यवन-
नक्षत्राण्यग्रे वक्ष्यन्ते । सप्त० ८८ द्वार ।

(४५) केवलतोत्पत्तिस्थानानि-

वीरोसहनेमीणं, जंजियवहिपुरिमनाझउज्जिते ।

केवलणाणुप्पत्ती, सेमाणं जम्पठानेसु ॥ १८९ ॥

वीरस्य जृद्धिकाग्रामाद् बहिः केवलतोत्पत्तिः १ । अष्टपन्नस्य
पुरिमनालनगरे २ । नेमिजिनस्य उज्जयन्ते वैवतकाचक्षे ३ ।
शेषाणां जिनानां जम्पस्थानेषु जम्पनगरीषु केवलज्ञानोत्प-
त्तिर्जाता । सप्त० ९० द्वार । आ० म० ।

(४६) केवलतपः-

अष्टमभक्तमि कए, नाणमुमहमल्लिनेमिपामाणं ।

वसुपुज्जस्स चउत्थे, सेमाणं उट्टभक्तत्वे ॥ १९० ॥

अष्टमभक्तमि १ नेमि २ राह्वर् ३ जिनानां अष्टमभक्ते तपसि
कृते सति केवलज्ञानमुत्पन्नम् । वासुपुज्जस्य १२ चतुर्थनप-
सि । शेषाणामेकोनविंशतिजिनानां षष्ठभक्ततपसि केवलमुत्प-
न्नम् । सप्त० ९४ द्वार । आ० म० ।

(४७) केवलमासास्तित्थयश्च-

फग्गुणिगारसि किएहा, सुद्धा एगारसी य पोसस्स ।

कत्तिपबहुत्ता पंचमि, पोसस्स चउदसी यवला ॥ १९० ॥

चित्तेगारसिपुष्मि, तह फग्गुणकिएहत्ताडि सत्तमिया ।

सुद्धा कत्तिपतइया, पोसम्मि चउदसी बहुत्ता ॥ १८१ ॥

माहेडमावसि सिपविय, पोसं मासम्मि धवलच्छट्ठी य ॥

वेमाइसामचउदसि, पोसे पुष्मिमनवमि सुद्धा ॥ १८२ ॥

सियचित्ततइय कत्तिप, वारसि एगारसी य मग्गसिरे ।

फग्गुणवारसि सामा, मग्गम्मि इगारसी अमसा ॥ १८३ ॥

आसोअमावसी चि-त्तबहुत्तचउत्थी विसाहसियदसमी ।

केवलमासा य इमे, पाणिपा पुठं व उकुरासी ॥ १८४ ॥

ओऽश्वभाऽऽदीनां क्रमेण केवलज्ञानोत्पत्तिमास्तित्थयः । तथा-
हि-फाल्गुनमासस्य कृष्णैकादश्यां केवलज्ञानमुत्पन्नम् । १ । पौषस्य शुक्लैकादश्यामाजिनस्य । २ । कार्तिकमासस्य
कृष्णपञ्चम्यां सं० ३ । पौषस्य शुक्लचतुर्दश्यामाभिनन्दनस्य
४ । वैशखस्यैकादश्यां सुम० ५ । वैशखस्य पूर्णमास्यां पञ्च-
६ । फाल्गुनकृष्णवद्युषां सुपा० ७ । फाल्गुनकृष्णसप्तम्यां
अम्ब० ८ । कार्तिकमासस्य शुक्लचतुर्दश्यां सुवि० ९ । पौषे
कृष्णचतुर्दश्यां शीम० १० । माघे अमावास्यायां श्रेयां ११ ।
माघश्वेतद्वितीयायां वासु० १२ । पौषे मासे धवलवद्युषां विम०
१३ । वैशाखस्य इयामचतुर्दश्यामनन्त० १४ । पौषे पूर्णिमा-
यां ध० १५ । पौषे उरुनक्षत्रां शान्ति० १६ । वैशखस्य श्वे-
तचतुर्दश्यां कुम्भ० १७ । कार्तिकस्य श्वेतद्वादश्यामर० १८ ।
मार्गशीर्षे श्वेतैकादश्यां मल्लि० १९ । फाल्गुनस्य इयाम-
द्वादश्यां मुनिसुम० २० । मार्गशीर्षे विमलैकादश्यां नमि० २१ ।
आश्विनमासस्यामावास्यायां नेमि० २२ । वैश्रमासस्य इयाम-
चतुर्थ्यां पाश्व० २३ । वैशाखश्वेतद्वादश्यां वीर० २४ । एते
चतुर्विंशतिजिनानां केवलमासाऽऽद्यो भणिताः । सप्त० ८७
द्वार । आ० म० । केवलनक्षत्राण्यः क्यवनकल्याणकवत् ।
सप्त० ८८ द्वार ।

(४८) केवलवृक्षाः-

णग्गोह सत्तवसो, मात्त पिपालो पियंगु उत्ताहो ।

सिरिसो नागो मल्ली, पिलंसु-तिन्दुयग-पादलया ॥ १८७ ॥

जंबू अमत्थ दहिव-स नंदि तिलगा य अंबग असोगो ।

चंपग बउसो वेतस, थायइ सालो य णाणतरु ॥ १८८ ॥

न्यग्रोधवृक्षस्याध अष्टमजिनस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । १ ।
एवं प्रातजिने प्रनिवृत्तं क्रमेण योजना वाच्या । सप्तवर्गः २ ।
(सप्त पिपालो पियंगु उत्ताहो) शाकः ३ । प्रियालः ४ । प्रियङ्गुः
५ । कुत्राभवृक्षः ६ । (सिरिसो नागो मल्ली) सिरीषः ७ । नाग-
नामा टा मल्लीवृक्षः ८ । (पिलंसु-तिन्दुयग-पादलया) पिलङ्गु-
वृक्षः ९ । तिन्दुकः ११ । पाटलिका १२ । इति गार्थार्थः ।
॥ १८७ ॥ (जंबू अमत्थ दहिवस) जम्बू १३ । अमत्थः १४ ।
द्विधपर्णः १५ । (नदी तिलगा य अंबग असोगो) नन्दिवृक्षः १६ ।
तिलकः १७ । मात्रकः १८ । अशोकः १९ । (चंपग बउसो
वेतस) चम्पकः २० । वकुशः २१ । वेतसः २२ । (थायइ
सालो य णाणतरु) धानकीवृक्षः २३ । शालश्च २४ । एते
चतुर्विंशतिर्ज्ञानतरवः । इति गार्थाऽर्थः ॥ १८८ ॥ सप्त० ९२
द्वार । सुत्र० । स० ।

केवलज्ञानवृक्षप्रमाणम्-

ते जिणतणुवारगुणा, चेइयतरुणो वि नवरि वीरस्स ।

चेइयतरुवरि सालो, एगारसपणुहपरिमाणो ॥ १८९ ॥

(ते जिणतणुवारगुणा) ते वृक्षाः भगवतः शरीरात् द्वादश
गुणा जवन्ति । (चेइयतरुणो वि ति) चैत्यवृक्षा अपि पताव-
प्रमाणा भवन्ति । (नवरि वीरस्स । चेइयतरुवरि सालो ति)
पतावान् विशेषः-पद्मीरस्य चैत्यवृक्षोपरि शाकवृक्षो जवति, स
कथम्भूतः ?-(एगारसपणुहपरिमाणो ति) एकादशधनुःप-
रिमाणः । चैत्यतरुणां प्रमाणमत्र प्रसङ्गावुकमिति गार्थाऽर्थः
॥ १८९ ॥ सप्त० ९३ द्वार ।

तित्थयरुणां विशेषतः प्रमाणम्-

वर्त्तीसाईं धणुङ्गं, वेड्यरुक्खो य बहुमाणस्स ।
णिबोउगो अमोगो, ओच्छसो सालरुक्खेणं ॥ ३६ ॥
तिष्ठेव गाउआईं, वेड्यरुक्खो जिणस्स उसनस्स ।
सेसाणं पुण रुक्खा, सरीरओ वारमणुणा उ ॥ ३७ ॥
सच्छता सपदागा, सवेइया तोरणेहिं उववेया ।
सुरअसुरगलमहिपा, वेड्यरुक्खा जिणवराणं ॥ ३८ ॥

(निबोउगो ति) नित्यं सर्वदा श्रुतुरेव पुण्याऽऽदिकास्तो यस्य स नित्यतुल्यः (असोमो ति) असोकाभिधानो यः समवसरणतुल्यमप्ये भवति । (ओच्छसो सालरुक्खेणं ति) अवच्छन्नः शास्त्रवृत्तेति । अत एव वचनादशोकस्योपरि शास्त्रवृत्तौऽपि कथञ्चिदस्तीत्यवसीयत इति ॥ ३६ ॥ (तिष्ठेव गाउयाईं गाहा) श्रुतमस्त्वामिनो, द्वादशगुणा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ (सवेइय ति) वेदिकायुक्ताः । एते चाशोकाः समवसरणसम्बन्धिनः सम्भाव्यन्त इति ॥ ३८ ॥ स० ।

(४६) अथ ज्ञानवलाभ्याह-

उमहस्स य सगहमुहे, उज्जवालुपनइतमप्पि वीरस्स ।
सेसजिणाणं नाणं, उप्पस पुण वयवणेषु ॥ १८६ ॥

(उमहस्स य सगहमुहे ति) श्रुतमस्य केवलज्ञानं शकटमुख्योद्योते उत्पन्नम् १ । (उज्जवालुपनइतमप्पि वीरस्स ति) उज्जवालुकानदीतटे श्रीवीरस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् २ । (सेसजिणाणं नाणं, उप्पस पुण वयवणेषु ति) पुनःशब्दस्य जिनकर्मणात् शेषजिनानां पुनर्भवनेषु केवलज्ञानमुत्पन्नमिति ॥ १८६ ॥ स० ६१ द्वार ।

(५०) केवलधेला-

नाणं उमहाईणं, पुव्वएहे पच्छिमएहि वीरस्स ॥ (१८७)

(पुव्वएहे) श्रुतभाऽऽरीनां त्रयोविंशतिजिनानां केवलज्ञानं पूर्वाह्ने प्रथमप्रहरे समुत्पन्नम् । (पच्छिमएहि वीरस्स) पश्चिमप्रहरे वीरस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । स० ९५ द्वार ।

(५१) अथ जिनानां गृहस्थकाल-केवलिकालमानमाह-

जहजुगं कुपरनिवइ-वकीकालेहिं होइ गिहिकाओ ।

वयकालाओ केवलि-कालो छउमत्थकालूणो ॥ १८८ ॥

यथायोग्यं कुमारकाञ्चनूपतिकालचक्रिकालैरेकीकृतैः गृहस्थकालो भवति । अतकालात् उग्रस्थकाल ऊनः क्रियते, याधानवशिष्यते तान् केवलिकालो भवति । इति गाथाऽर्थः ॥ १८८ ॥ स० १४३ । १४४ द्वार ।

सम्प्रति केवलपर्यायो वक्तव्यः, स च आमण्यपर्यायात् उग्रस्थपर्यायापगमे स्वयमेव ज्ञेय इति पूर्वोक्तमेव आमण्यपर्यायं स्मारयति-

उसभस्स पुव्वलक्खं, पुव्वंगुणमजियस्स तं चेव ।

चउरंगुणं लक्खं, पुणो पुणो जाव सुविहिं ति ॥

श्रुतमस्य भगवतः आमण्यपर्यायमेकं पूर्ववक्तम् । अजिनस्वामिनस्तदेव एकं पूर्ववक्तमेकेन पूर्वाह्नेन न्यूनम् । पूर्वाह्णं नाम चतुरशीतिवर्षवृत्ताणि । अत ऊर्ध्वं चतुरह्नेन पूर्ववक्तं पु-

नः पुनस्तावद्वक्तव्यं यावत्सुविधिः । तद्यथा-संज्ञवनायस्य प्रतपयाय एकं पूर्ववक्तं चतुर्विंशतिह्नम् । अजिनस्वनस्य एकं पूर्ववक्तमह्निः पूर्वाह्नेह्नम् । सुमतिनायस्य एकं पूर्ववक्तं द्वादशभिः पूर्वाह्नेह्नम् । पञ्चमस्य एकं पूर्ववक्तं षोडशभिः पूर्वाह्नेह्नम् । सुपार्थस्यैकं पूर्ववक्तं विंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् । श्रुतमस्यैकं पूर्ववक्तं चतुर्विंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् । सुविधिनायस्यैकं पूर्ववक्तमष्टाविंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् ।

नः पुनस्तावद्वक्तव्यं यावत्सुविधिः । तद्यथा-संज्ञवनायस्य प्रतपयाय एकं पूर्ववक्तं चतुर्विंशतिह्नम् । अजिनस्वनस्य एकं पूर्ववक्तमह्निः पूर्वाह्नेह्नम् । सुमतिनायस्य एकं पूर्ववक्तं द्वादशभिः पूर्वाह्नेह्नम् । पञ्चमस्य एकं पूर्ववक्तं षोडशभिः पूर्वाह्नेह्नम् । सुपार्थस्यैकं पूर्ववक्तं विंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् । श्रुतमस्यैकं पूर्ववक्तं चतुर्विंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् । सुविधिनायस्यैकं पूर्ववक्तमष्टाविंशत्या पूर्वाह्नेह्नम् ।

सेसाणं परियाओ, कुमारवासेण सहियओ भणितो ।

पत्तेयं पि य पुव्वं, सीमाणमणुगहट्ठाए ॥

शेषाणां शीतलस्वामिप्रभृतीनां पर्यायः पूर्वं कुमारवासेन सह ज्ञातः, प्रत्येकमपि च, किमर्थमुभयपार्श्वे भणित इति केवलमाह-शिष्याणामनुग्रहाय मन्दमतीनामपि शिष्याणां बुद्धौ सम्यक् प्रतिस्फुरतु । आ० म० १ अ० १ खण्ड । स० ।

केवलमानमाह-

वीसमहस्सा उसहे, वीसं बावीस अहव अजियस्स ।

पनरम चउदस तेरस, वारस इकारस दमेव ॥ ३५३ ॥

अद्दउट्टम सत्तेव य, ऊ स्महा उच्च पंच सहा य ।

पंचेव अरुपंचम, चउ सदसा तिन्नि य सया य ॥ ३५४ ॥

वत्तीस सया अहवा, बावीससयाईं हुंति कुंयुस्स ।

अद्दावीसं बावी-स तह य अटारस मयाई ॥ ३५५ ॥

सोलस पन्नर दस सय, सत्तेव सया हवति वीरस्स ।

एवं केवलानां, ... ॥ ३५६ ॥

केवलानां विंशतिसदस्या ऋषभे वृषभजिनस्य । विंशतिः सदस्या अजितजिनस्य । अथवा मतास्तरेण द्वाविंशतिः सहस्रा अजितनायस्य । श्रीसम्भवस्य पञ्चदश सहस्राः । श्रीअभिनन्दनस्य चतुर्दश सहस्राः । श्रीसुमनेस्सयोदश सहस्राः । श्रीपद्मप्रभस्य द्वादश सहस्राः । श्रीसुपार्थस्य एकादश सहस्राः । श्रीचन्द्रप्रभस्य दशैव सहस्राः । श्रीसुविधिजिनस्य अर्द्धप्रमाः सहस्राः, सप्त सहस्राः पञ्चशताधिका इत्यर्थः । श्रीशीतलजिनस्व सप्त सहस्राः । श्रीज्येष्ठस्य षट् सहस्राः सार्द्धाः सप्तपञ्चशता इत्यर्थः । श्रीवासुपुज्यस्य षट् सहस्राः । श्रीविमलजिनस्य पञ्च सहस्राः, सार्द्धाः सप्तपञ्चशता इत्यर्थः । श्रीअनन्तजिनस्य पञ्च सहस्राः । श्रीधर्मजिनस्य अर्द्धपञ्चमा सहस्राः, चत्वारः सहस्राः सप्तपञ्चशता इत्यर्थः । श्रीशान्तिनाथस्य चत्वारः सहस्राः शतत्रयाधिकाः । श्रीकुण्डजिनस्य द्वाविंशच्छतानि, सदस्रत्रय शतत्रयाधिकमित्यर्थः । अथवा मतास्तरेण द्वाविंशतिशतानि, सदस्रद्वयं शतद्वयाधिकमित्यर्थः । श्रीमरजिनस्य अष्टाविंशतिशतानि, सदस्रद्वयं शताष्टकाधिकमित्यर्थः । श्रीमल्लिजिनस्य द्वाविंशतिशतानि, सदस्रद्वयं शतद्वयाधिकमित्यर्थः । श्रीमुनि-सुवतस्य अष्टादश शतानि, सदस्रमेकमष्टशताधिकमित्यर्थः । श्रीनमिजिनस्य षोडश शतानि, सदस्रमेकं षड्भिः शतैरधिकमित्यर्थः । श्रीनेमिजिनस्य पञ्चदश शतानि, सदस्रमेकं पञ्चशताधिकमित्यर्थः । श्रीपार्थजिनस्य वंश शतानि, सदस्रमित्यर्थः । श्रीवीरजिनस्य च सप्तशतानि । एतः पूर्वोक्तं यथाक्रमं सर्वतीर्थकृतां केवलमानम् । प्रव० ३१ द्वार ।

सर्वेषामेव तीर्थकृतां सिद्धगतिः सर्वाहु एकं लक्षं षट्सप्ततिसहस्राणि शतमेकम् ॥ १७६१०० ॥ आ० १ अ० ।

(५२) अधुना गणधारमाह-

कुलसीः पञ्चणवर्षे, त्रितरं सोमसुतरस्य च ।
सत्तऽहियं पणनउई, तेणउई अट्टसीई य ॥
एकासीई छाव-त्तरी य क्कावडि सत्तवन्ना प ।
पन्ना तेयाळीसा, उचीमा चेव पणतीसा ॥
तेचीसऽट्टावीसा, अट्टारस चेव तह य सत्तरसा ।
एकारस दस नवगं, गणाण माणं जिणिदाणं ॥

भगवत आदितीर्थकरस्य चतुरशीतिगणाः । गणो नामेह एक-
वाचनाऽऽचारक्रियास्थानां समुदायो, न कुलसमुदाय इति पूर्वसू-
रयः । अजितस्वामिनः पञ्चनवतिगणाः । सम्भवनाथस्य द्व्यु-
त्तरं शतम् । अभिनन्दनस्य योरुशोत्तरं शतम् । सुपार्श्वस्य प-
रिपूर्णं शतम् । पद्मप्रभस्य सप्ताधिकं शतम् । सुपार्श्वस्य प-
ञ्चनवतिः । चन्द्रप्रभस्य त्रिनवतिः । सुविधिस्वामिनोऽष्टाशीतिः ।
शीतलस्य एकाशीतिः । श्रेयांसस्य षट्सप्ततिः । वासुपुत्रस्य
षट्षष्टिः । विमलस्य सप्तपञ्चाशत् । अनन्तजिनस्य पञ्चाशत् ।
धर्मस्य त्रिचत्वारिंशत् । शान्तिनाथस्य षट्षिंशत् । कुन्दनाथ-
स्य पञ्चविंशत् । अरजिनस्य त्रयस्त्रिंशत् । मल्लिस्वामिनोऽ-
ष्टाविंशतिः । मुनिसुव्रतस्वामिनोऽष्टादश । नमिनाथस्य सप्तद-
श । अरिष्टनेमेरकादश । पार्श्वनाथस्य दश । वर्द्धमानस्वामिनो
नव । आ० म० १ अ० १ खएरु । “समणस्स भगवओ महावीरस्स नव
गणा होत्था । तं जहा-गोदासगणे, उत्तरबलियस्स य गणे, उहेह-
गणे, चारणगणे, उडुवाइयगणे, विस्सवाइगणे, कामिहिय-
गणे, माणवगणे, कोडियगणे ।” (स्था० ९ उा०) एतज्जिने-
न्द्राणामुपमाऽऽदीनां जिनानां यथाक्रमं गणानां मानं परिमाण-
म् । आ० म० १ अ० १ खएरु । सप्त० ।

(५३) संप्रति गणधरप्रतिपादनार्थमाह-

एकारम उ गणहरा, वीराजिणिदस्स सेसयाणं तु ।
जावइया जस्स गणा, तावइया गणधरा तस्म ॥

गणधरा नाम मूलसुत्रकर्तारः, ते च वीरजिनस्य एकादश,
गणास्तु नव, द्वयोर्युगत्रयोरैकैकवाचनाऽऽचारक्रियास्थत्वात् ।
शेषाणां तु जिनवरेन्द्राणां यस्य यावन्तो गणास्तस्य तावन्तो
गणधराः, प्रतिगणधरं भिन्नभिन्नवाचनाऽऽचारक्रियास्थत्वात् ।
आ० म० १ अ० १ खएरु । प्रव० । “पासस्स णं अरहओ
पुरिसादाणीयस्स अठ गणा अठ गणहरा होत्था । तं जहा-
सुभे, अज्जघोसे, वसिंठे, बंमयारी, सांमे, सिरिधरे, वीरए,
भइजसे ।” यत्त्रावइयके तूमेयेऽपि दश भूयन्ते, “जावइया
जस्स गणा, तावइया गणधरा तस्म ” इति वचनात्, तद्विहा-
र्यत्वाऽऽदिकारणमपेक्ष्य द्वयोरविषकृणमिति संभाव्यते ।
स्था० ८ उा० ।

(५४) अथ सर्वेषां जिनानां गर्भस्थितिमाह-

हु चउत्थ नवम बारस, तेरम पन्नरम सेस गम्भउई ।
मासा अरु नवतडुवरि, उसहाइकमेणिमे दिवमा ॥ ७५ ॥
चउ पणवीसं उडिण, अरवीसं उच्च उच्चिगुणवीसं ।
सग उव्वीसं उ च्छ य, वीसिगवीसं उ उव्वीसं ॥ ७६ ॥
उ पण अट सत्त अट्ट य, अट्टऽट्ट उ सत्त हुंति गव्वदिणा (७७)
(उ चउत्थ नवम बारस तेरस पन्नरस सेस गम्भउई)
५६७

द्वितीयश्चतुर्थश्चनवमश्चादशश्चयोदशश्चपञ्चदशश्चशेषजि-
नेषु गर्भस्थितिः (मासा अरु नव ति) द्वितीयाऽऽदि-
षु जिनेषु मासा अष्टौ । शेषजिनेषु नव मासाः । (त-
डुवरि ति) तेषां मासानामुपरि (उसहाइकमेणिमे दिवसा)
आवभाऽऽदिषु क्रमेण इमे वक्ष्यमाणा दिवसा होयाः । इति गाथा-
र्थः ॥ ७५ ॥ (चउ पणवीसं उडिण) दिनानीति सर्वत्र गम्यम् ।
अस्वारि १ पञ्चविंशतिः २ षट् ३ (अट्टवीसं उच्च उच्चिगुण-
वीसं) अष्टाविंशतिः ४ षट् च ५ षट् ६ एकोनविंशतिः ७
(सग उव्वीसं उ च्छ य) सप्त ८ षट्षिंशतिः ९ षट् १० षट् च
११ (वीसिगवीसं उ उव्वीसं) विंशतिः १२ एकविंशतिः १३
षट् १४ षट्षिंशतिः १५ । इति गाथार्थः ॥ ७६ ॥ (उ पण अरु
सत्त अट्ट य) षट् १६ पञ्च १७ अष्टौ १८ सप्त १९ अष्ट च २०
(अट्टऽट्ट उ सत्त हुंति गव्वदिणा) अष्टौ २१ अष्ट २२ षट्
२३ सप्त २४ भवन्ति गर्भस्थितानि जिनानां गर्भस्थितयः । स-
प्त० २० द्वार ।

(५५) गृहवासे ज्ञानानि-

मइसुयओहितिनाणा, जाव गिहे पच्छिमजवाओ । (५५३)
मतिधुनावधिज्ञानलक्षणानि त्रीणि ज्ञानानि सर्वेषां जिनानां
भवन्ति, पश्चिमभवादरज्य यावन्त कासं गृहे गृहवासे ति-
ष्ठन्ति । सप्त० ४५ द्वार ।

(५६) तीर्थकरगोत्राणि वंशाश्च-

गोयपगुत्ता हरिचं-ससंजवा नेमिसुव्वया दा वि ।
कामवगुत्ता इक्खा-गुवंसजा सेम वावीसा ॥ १०६ ॥
श्रीनेमिसुव्वतौ द्वौ गौतमगौषौ हरिचंशसभवौ च । शेषः ती-
र्थपाः द्वाविंशतिः काश्यपगोत्रा इह्वाकुवंशजाश्च । सप्त० ३७
द्वार । कट्ठप० । आव० ।

(५७) चतुर्दशपर्विणः-

चउदसपुव्वि-सहस्सा, चउरो अरुऽट्टमाणि य सयाणि ।
वीमऽहिय मत्ततीमा, इगवीससया य पन्नामा ॥ ३६२ ॥
पनरम चउवीससया, नेवीसमया य वीससय तीमा ।
दो सहस पनरस सया, मयचउदस तेरममयाई ॥ ३६३ ॥
सय वारम इकारस, दस नव अट्टेव उच्च सय सयरा ।
दमऽहिय उच्चैव सया, उच्च मया अट्टमट्टऽहिया ॥ ३६४ ॥
सयपंच अरुपंचम, चउरो अरुऽहिय तिन्नि य सयाई ॥
उसभाइजिणिदाणं, चउदसपुव्वीण परिमाणं ॥ ३६५ ॥
तत्राऽऽविजिनस्य चतुर्दशपर्विणां नव्वारः सहस्राः,
अरुऽट्टमानि च शतानि, पञ्चाशदधिकानि सप्तशता-
नीत्यर्थः । श्रीअजितजिनस्य विंशत्यधिकमष्टविंशच्छतानि ।
श्रीसम्भवजिनस्य एकविंशतिशतानि पञ्चाशदधिकानि । श्री-
अभिनन्दनस्य पञ्चदशशतानि । श्रीसुमनेश्चतुर्विंशतिशतानि ।
श्रीपद्मप्रभस्य त्रयोविंशतिशतानि । श्रीसुपार्श्वस्य विंशतिश-
तानि त्रिंशदधिकानि । श्रीचन्द्रप्रभस्य द्वौ सहस्रौ । श्रीसु-
विधेः पञ्चदशशतानि । श्रीशीतलस्य शतानि चतुर्दश ।
श्रीश्रेयांसस्य त्रयोदशशतानि । श्रीवासुपुत्रस्य द्वादशशतानि ।
श्रीविमलजिनस्य एकादशशतानि । श्रीअनन्तजिनस्य दशश-
तानि । श्रीधर्मस्य नवशतानि । श्रीशान्तेरट्टैव शतानि । श्रीकु-

न्योः पदशतानि सप्तत्यधिकानि । श्रीभरजिनस्य दशाधिकानि
षडेव शतानि । श्रीमद्विजिनस्य पदशतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि ।
श्रीमुनिसुवतस्य शतानि पञ्च । श्रीनेमेश्वरारि शतानि पञ्चाश-
दधिकानि । श्रीनेमेश्वरारि शतानि । श्रीपार्श्वजिनस्य श्रीणि श-
तानि पञ्चाशदधिकानि । श्रीवीरजिनस्य च त्रीणि शतानि । इदं
पूर्वोक्तमृषभाऽऽदिजिनेन्द्राणां क्रमेण चतुर्विंशत्परिमितम् ।
प्रव० ३३ द्वार । "समणस्स णं जगधओ महावीरस्स तिसिंखया
चोदसपुब्बाणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसांखवा-
ईणं जिणो इव अबितहं वागरमाणं उक्कोसिया चउह-
सपुब्बिसंपया होत्था ।" स्या० ३ उ० ४ उ० ।

(५८) अक्षकसंख्या चतुर्विंशतिर्नार्थकराणाम्-

पदमस्स तिन्नि लक्खा, पंच सहस्सा दुल्लखजा संती ।
लक्खोवरि अरुनउई, तेणउई अहमीई य ॥ ३६१ ॥
एगासी छावत्तरि, सत्तावन्ना य तह य पन्नामा ।
एगुणतीस नवासी, इगुणसी पन्नरसउउव ॥ ३६७ ॥
उ च्चिय महस्म चउरो, सहस्स नउई सहस्म संतिस्म ।
ततो एगो लक्खो, उवरि गुणमीय तुलसी य ॥ ३६८ ॥
तेयासी वावत्तरि, सत्तरि इगुणत्तरी य चउमट्ठी ।
एगुणसहसहस्सा, य सावगाणं जिणवराणं ॥ ३६९ ॥

तत्र प्रथमजिनस्य भावकाणां तिस्रो लक्षाः पञ्चसहस्राऽधि-
काः । श्रीभजिताऽऽदिजिनानां, यावत् शान्तिजिनस्तावत्सहस्रं
भादानां, द्विसहस्रोपरि च यदधिकं भवति तन्निवेद्यते । तत्र तृती-
यगाथावर्ति 'सहस्स ति' पदस्य सर्वत्राभिसंबन्धात् अष्टनव-
तिः सहस्राः, कोऽर्थः ?-अजिनजिनस्य लक्षद्वयमष्टनवतिसहस्रा-
धिकमित्यर्थः । श्रीसंभवस्य लक्षद्वयं त्रिनवतिसहस्राधिक-
मित्यर्थः । श्रीअभिनन्दनस्य लक्षद्वयमष्टाशीतिसहस्राधिक-
मित्यर्थः । श्रीसुमनेः लक्षद्वयमेकाशीतिसहस्राधिकमित्यर्थः ।
श्रीपद्मप्रभस्य लक्षद्वयं षट्सप्ततिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीसु-
पार्श्वस्य लक्षद्वयं सप्तपञ्चाशत्सहस्राधिकमित्यर्थः । चन्द्र-
प्रभस्य लक्षद्वयं पञ्चाशत्सहस्राधिकमित्यर्थः । सुविघेल-
लक्षद्वयमेकोनविंशत्सहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीशीतलस्य लक्ष-
द्वयं नवाशीतिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीधेयांसस्य लक्षद्व-
यमेकोनाशीतिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीवासुपूज्यस्य लक्षद्व-
यं पञ्चदशसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीविमलजिनस्य लक्ष-
द्वयमष्टसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीअनन्तजिनस्य लक्षद्वयं ष-
ट्सहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीधर्मस्य लक्षद्वयं चतुर्विंश-
त्सहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीशान्तेः लक्षद्वयं नवतिसहस्राधिक-
मित्यर्थः । तत्र श्रीशान्तिनाथादनन्तरं कुण्डप्रभृतितीर्थ-
कृतां महावीरपर्यन्तानामेकं लक्षं भादानां, सहस्रोपरि च
यत्संख्यास्यानं तदुच्यते, यथा—एकोनाशीतिः श्रीकुण्डोः, स-
कमेकोनाशीतिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीभरजिनस्य लक्षमेकं
चतुरशतिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीमद्विजिनमेकं त्र्यशीतिस-
हस्राधिकमित्यर्थः । श्रीमुनिसुवतस्य लक्षमेकं द्विसप्ततिसह-
स्राधिकमित्यर्थः । नेमेश्वरमेकं सप्ततिसहस्राधिकमित्यर्थः ।
श्रीनेमेश्वरमेकं सप्ततिसहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीपार्श्वस्य लक्ष-
मेकं चतुर्विंशत्सहस्राधिकमित्यर्थः । श्रीवीरजिनस्य च लक्षमे-
कोनषष्टिसहस्राधिकमित्यर्थः । इति जिनवरणचतुर्विंशतेः स-

वन्धिनां भावकाणां मानं क्रमेण ज्ञातव्यम् । प्रव० २४ द्वार ।
(५९) अथ अक्षिरवकाशाः-

तत्रो तित्थगरा चकवट्ठी होत्था । तं जट्ठा-संती,
कुंय, अरो ।

अत्रोक्तम्— "संती कुंय अ अरो, अरिहंता केव चकवट्ठी य ।
अवसेसा तित्थगरा, मंडलिआ आसि रायाखो " ॥१॥ इति शा-
स्त्रिकुण्डवराजिनानां अक्षिरव, शेषजिनानां नास्ति अक्षिरवम् ।
स्या० ३ उ० ४ उ० । सप्त० ।

(६०) अथ चारित्रम्-

सामाज्यचारिसं, उओवट्ठावणं च परिहारं ।

तह सुहुमसंपरायं, अहखायं पंच चरणाई ॥ २८२ ॥

हुणहं पण इअराणं, तिन्नि उ सामाज्यसुहुमसहखाया ।

(२८३)

तत्र प्रथमं सामाज्यचारित्रम् १ । द्वितीयं उओवट्ठावणीयम् २ ।
तृतीयं परिहारविशुद्धिकम् ३ । चतुर्थं सुहुमसंपरायम् ४ । पञ्चमं
यथाख्यातम् ५ । एतानि पञ्च चारित्राणि जवन्तीति गाथायैः ॥२८२॥
त्रयमभवीत्यास्तीये पञ्च चारित्राणि पूर्वोक्तानि भवन्ति । इत-
रेषां मध्यमद्वाविंशतिजिनानां श्रीणि चारित्राणि भवन्ति । तन्ना-
मानि-सामाज्य १ सुहुमसंपराय २ यथाख्यातानि ३ । सप्त०
१३० द्वार ।

(६१) व्यवसनकृत्रमृषभाऽऽदीनाम्-

उत्तरसाढा रोहिणि, मियसीस पुणव्वम् महा चित्ता ।

वइसाहऽणुराहा मू-ल पुव्व सवणो सयभिसा य ॥ ६९ ॥

उत्तरभइव रेवइ, पुस्स जरणि कत्तिया य रेवइ य ।

अस्सिणि सबणो अस्सिणि, चित्त विमाहुत्तरा रिक्खा ६६

मृषभजिने उत्तराषाढा नक्षत्रम् १ । एवं सर्वत्र जिननामानि
क्रमेण योजयानि । रोहिणी २ मृगशीर्षम् ३ पुनर्वसु ४ मघा ५
चित्रा ६ विशाखा ७ अनुराधा ८ मूलम् ९ पूर्वाषाढा १०
अवणः ११ हातभिषक् १२ उत्तराभाद्रपद १३ रेवती १४
पुष्यः १५ जरणी १६ कुत्तिका १७ रेवती १८ अश्विनी १९
अश्विणः २० अश्विनी २१ चित्रा २२ विशाखा २३ उत्तराषाढा
२४ एतानि नक्षत्राणि । सप्त० १५ द्वार ।

(६२) अथ व्यवसनकल्याणकथितयो मासाश्च-

वहुसाऽसाढचउत्थी, सुद्धा वइसाहतेरसी कमसो ।

फग्गुणअट्ठमि वइसा-हचउत्थि सावाणियवीया य ॥ ५९ ॥

माहस्स कमिणउट्ठी, जइ-हमि चित्तमासपंचमिया ।

फग्गुणनवमी वइसा-हउत्थि तह जिट्ठउट्ठी य ॥ ६० ॥

जिट्ठमि सुद्धनवमी, ततो वइसाहवारसी सुद्धा ।

सावणकसिणा सत्तमि, विमाहमिय भइकिण्णा य ॥ ६१ ॥

सावणकसिणा नवमी, फग्गुणमियवीय फग्गुणचउत्थी ।

सावणअस्सिणि पुज्जिम, कत्तियवहुला दुवालमिया ॥ ६२ ॥

असिया चित्तचउत्थी, असाहसियउट्ठि चवणमासाइ ।

इत्थऽनत्थ वि पयकं, अभणियमहिगारओ नेयं ॥ ६३ ॥

नृपभाविस्सजिणानं, पुञ्जपुञ्जीयं वट्टमाणानं ।
पञ्चाणुपुञ्जियाए, कल्लमाणतिथी य अन्तुनं ॥६४॥

श्रृगमस्य व्यवनकल्याणके आषाढकृष्णचतुर्थी । १ । अजि-
ताजिनस्य वैशाखपुष्यपञ्चम्या २ । फाल्गुनपुष्याष्टमी संजवस्य
३ । वैशाखचतुर्थी अभिनन्दनस्य ४ । आषणपुष्यद्वितीया
सुमं ५ । माघस्य कृष्णपष्टी पञ्च ६ । भाद्रपदकृष्णाष्टमी
सुपा ७ । चैत्रकृष्णपञ्चमी खम्ब ८ । फाल्गुनकृष्णा नवमी
सुविं ९ । वैशाखकृष्णपष्टी शीत १० । ज्येष्ठकृष्णपष्टी भैरव ११ ।
ज्येष्ठपुष्यनवमी वासु १२ । वैशाखपुष्यद्वादशी विमल १३ ।
आषणकृष्णसप्तमी अनन्त १४ । वैशाखश्वेतसप्तमी धर्म १५ ।
भाद्रपदकृष्णसप्तमी शान्ति १६ । आषणकृष्णनवमी
कुण्ड १७ । फाल्गुनसितद्वितीयाऽरजि १८ । फाल्गुनसि-
तचतुर्थी मल्लि १९ । आषणपुष्यिमा मुनिसु २० । आश्विनपु-
ष्यिमा नमि २१ । कार्तिककृष्णद्वादशी नेमि २२ । चैत्रकृ-
ष्णचतुर्थी पार्श्व २३ । आषाढश्वेतपष्टी वीरजिनस्य २४ ।
अत्रान्यत्रापि प्रकटं साक्षादित्यर्थः । यदभितं नदधिकारतो
केशमिति । भूततीर्थपाः केशलज्ञानिप्रज्ञतयाः, भविष्यजिनाः पञ्च-
नानाऽऽद्यः, नैवामन्योस्व कल्याणकतिथयः पूर्वानुपूर्वा नवे-
युः । यथा हि याः कल्याणकतिथयः नूतकाले प्रथमजिनस्य
केशलज्ञानिनः, ता एव भविष्यजिनकाले पञ्चनाभस्यति । प्रका-
रान्तरमाह-वर्तमानजिना अथभाऽऽद्यस्तेषां नूतजिनापेक्षया
भविष्यजिनापेक्षया च तिथयः पञ्चानुपूर्वा भवेयुः । सप्त ०
१४ द्वार । आव ० ।

(६३) अथभाऽऽदीनां क्रमतो व्युत्तिराशयः-

पणु वसह मिहुण मिहुणो, गीहो कन्ना तुला अञ्जी चेव ।
धणु धणु मयरो कुंभो, दुसु मीणो ककरो मेसो ॥ ६७ ॥
विस मीण मेस मयरो, मेसो कन्ना तुला य कन्ना य ।
इय चवणरिक्खरासी, जम्मे दिक्खाए नाणे वि ॥ ६८ ॥

धनुः १ । वृषः २ । मिथुनम् ३ । मिथुनम् ४ । सिंहः ५ । कन्या ६ ।
तुला ७ । वृश्चिकः ८ । धनुः ९ । धनुः १० । मकरः ११ । कुम्भः
१२ । मीनः १३ । मीनः १४ । कर्कटः १५ । मेषः १६ । वृषः १७ ।
मीनः १८ । मेषः १९ । मकरः २० । मेषः २१ । कन्या २२ ।
तुला २३ । कन्या २४ । अथभाऽऽदीनां क्रमतो व्युत्तिराशयः ।
जन्मकल्याणके, वीजाकल्याणके, केशलज्ञानकल्याणकेऽप्ये-
त एव नक्षत्रराशयो भवन्ति । सप्त ० १६ द्वार ।

(६४) व्यवनवेला-

चुइवेला निसिअक्कं, जिणान एमेव एगसमयम्मि ।
चुइमासाइविपारो, भरहेरवणसु म खेव ॥ ६९ ॥

(चुइवेला निसिअक्कं जिणान) व्यवनवेला अर्द्धरात्रौ
जिनानाम् । (एमेव एगसमयम्मि) एवमेव उक्तरीत्या एक-
स्मिन् समये (चुइमासाइविपारो) व्यवनमासाऽऽदिवि-
चारः (भरहेरवणसु म खेव) जरतैरवनेषु स एव, यत्
व्यवनमासाऽऽदि अथभाऽऽदीनामुक्तं तदेव सर्वभरतैरवनेषु
जिनानां समयोऽपि स एव भवति यथा भरतकेत्रे, तथैव त-
स्मिन् समये तस्मिन्नेत्रे तस्यां वेलायाय परवतकेत्रेऽपि सैव
वेला भवति । इति गाथाऽर्थः ॥ ६९ ॥ इति सर्वेषां जिनानां
व्यवनवेला । सप्त ० १७ द्वार ।

(६५) उग्रस्थकालमानं सर्वजिनानां कथ्यते-

वासमहस्सं बारस, चउदस अट्टार बीमवरिसा य ।
मासा उग्रव तिथि य, चउ तिग दुगमिक्कग दुगं चा ॥ ७३ ॥
तिय दुग इक्कग सोलस, वामा तिथि य तदेवऽहोरसं ।
मामिक्कारस नवगं, चउपणदिण्णं चुलसीई ॥ ७४ ॥
पक्खऽहिय मङ्गवारस, वामा छउमत्थकालपरिमाणं ॥ ७५ ॥

श्रृगमस्य उग्रस्थकालमानं वर्षसहस्रम् १ । एवं क्रमेण द्वादश
वर्षाणि २ । चतुर्दशवर्षाणि ३ । अष्टादशवर्षाणि ४ । विंशति-
वर्षाणि ५ । शतमासाः ६ । (" चउप्यने नं भरहा उम्मासा उउ-
मत्थे होत्था । " इत्या ०) नवमासाः ७ । त्रयो मासाः
८ । चत्वारो मासाः ९ । त्रयो मासाः १० । द्वौ मासौ ११ ।
एको मासः १२ । द्वौ मासौ १३ । त्रीणि वर्षाणि १४ । द्वे वर्षे
१५ । एकं वर्षम् १६ । योरुश वर्षाणि १७ । त्रीणि च वर्षाणि
१८ । एकमहोरात्रम् १९ । एकादश मासाः २० । नव मासाः
२१ । चतुःपञ्चाशद्दिनानि २२ । चतुरशीतिदिनानि २३ । पञ्चा-
धिकसार्द्धद्वादशवर्षाणि २४ । इति क्रमात् उग्रस्थकालमानं तौ-
र्धपानाम् । सप्त ० ८४ द्वार । त्रीण्यहोरात्राणि १८ । द्वादश वर्षा-
णि २४ । इति मतमेदः । आ ० म ० १ अ ० १ खण्ड ।

(६६) उग्रस्थतपोमानम्-

उगं च तवोकम्मं, विसेसओ वट्टमाणस्स । [७५]
वयदिणमेगं पुञ्जं, उमासियं वीययं पणदिण्णं ।
नव चउमासिय दु तिमा-सिया अट्टाइज्जमासिया दुब्बि १७६
उदुमासिय दु दिवहय-मासिय बारस तहेगमासीया ।
वावत्तरऽऊमासिय, पडिमा बारऽट्टमेहि च ॥ ७७ ॥
दो चउ दस खण्णेहि, निरंतरं जहमाइपडिमतिगं ।
वुसयगुणतीस छट्ठा, पारणया तिसयगुणवन्ना ॥ ७८ ॥

(उगं च तवोकम्मं ति) उग्रं च तपःकर्म सर्वेषां जिन-
घराणाम् (विसेसओ वट्टमाणस्स ति) विशेषतो वर्यमा-
नस्य, वीरजिनस्य सर्वेभ्योऽपि जितेभ्योऽधिकतरमुग्रं तपः,
तेषां कर्माभावादिति ज्ञातवः । श्रीवीरतपःप्रमाणमाह- (व-
यदिणं ति) वनदिनं, यस्मिन् दिने व्रतं गृहीतं त-
द्दिनमुपोषितवानित्यर्थः । (एगं पुञ्जं उमासियं ति)
एकं पूर्णं चाण्मासिकं कृतम् १ । (वीययं पणदि-
ण्णं ति) द्वितीयचाण्मासिकं पञ्चदिनैकम् विहितम् २ ।
(नव चउमासिय दु तिमासिय ति) स्वामिना नव चातु-
र्मासिकानि कृतानि, द्वे त्रैमासिके कृते, (अट्टाइज्जमा-
सिया दुब्बि ति) द्वे सार्द्धद्विमासिके कृते ॥ ७७ ॥ (उदु-
मासिय दुदिवहय-मासिय ति) शत द्विमासिकानि द्वे सार्द्ध-
मासिके कृते । (बारस तहेगमासीया) तथैकमासिकानि मास-
कृपणानि द्वादश । (वावत्तरऽऊमासिय ति) द्विसप्ततिरर्द्धमा-
सकृपणानि । (पडिमा बारऽट्टमेहि च) प्रतिमा द्वादश विहिता
अष्टमजकैः, चः पावपूरेण ॥ ७७ ॥ (दो चउ दस खण्णेहि)
द्वादश्यां चतुर्निर्दशमिश्रोपवासैः (निरंतरं जहमाइपडिमति-
गं) अन्तररहितं पारणकरहितं जहममहाभक्ष्यं—
तोजहमप्रतिमात्रिकं कृतमिति । (वुसयगुणतीसछट्ठा) द्वे
शते एकोनत्रिंशदधिके पञ्चमकानि विहितानि । (पारणया ति-

सयगुणवत्ता) 'पक्षाधिकसार्द्धादशवर्षैः' श्रीणि शताम्येकोन-
पञ्चाशत् ३५६ पारणकानि विहितानि । इति गाथाऽर्थः ॥१७८॥
सप्त० ६४ द्वार ।

(६७) तीर्थकरयत्ता:-

जक्त्वा गोमुहं महज-स्व तिष्ठह ईसर सतुंभुरु कृमुपो ।
मायंगो विजयाऽजिय, बंधो मणुओ सुरकुमारो ॥३७९॥
बम्भुह पापास किन्नर, गरुडो गंधर्व मह य जर्विखदो ।
कूबर वरुणो जिउनी, गोमेहो वामण मयंगो ॥३७९॥

यक्षा भक्तिदक्षास्तीर्थकृताभिमे-यया प्रथमजिनस्य गोमुखो
यक्षः सुवर्णवर्णो गजवाहनश्चतुर्भुजो वरदाक्षमालिकायुक्तद-
क्षिणपाणिद्वयो, मातुलिङ्गापाशकाश्विनवामपाणिद्वयश्च । अजि-
तनाथस्य महायक्षाभिधो यक्षश्चतुर्मुखः श्यामवर्णः करीरुवा-
हनोऽष्टपाणिर्गदमुद्राक्षसूत्रपाशकान्वितदक्षिणपाणिचतुष्टयः, बी-
जपूरकाजयाङ्कुशशक्तियुक्तवामपाणिचतुष्टयश्च । श्रीमन्नज-
नस्य त्रिमुखो नाम यक्षस्त्रिवर्णस्त्रिनेत्रः श्यामवर्णो मयूर-
वाहनः षड्भुजो नकुलपद्मपाशयुक्तदक्षिणकरकमलत्रयो, मा-
तुलिङ्गापाशसूत्रवामपाणिपद्मत्रयश्च । श्रीअभिनन्दनस्य ई-
श्वरो यक्षः श्यामकान्तिगजवाहनश्चतुर्भुजो मातुलिङ्गाक्षसूत्र-
युक्तदक्षिणकरकमलद्वयो, नकुलाङ्कुशान्वितवामपाणिद्वयश्च ।
श्रीसुमतेस्तुम्बुकर्षणः श्वेतवर्णो गरुडवाहनश्चतुर्भुजो वरद-
शक्तियुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, गदानागपाशयुक्तवामपाणिद्वयश्च ।
श्रीपद्मप्रभस्य कुसुमो यक्षो नीलवर्णः कुरङ्गवाहनश्चतुर्भुजः फ-
लाभययुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, नकुलाक्षसूत्रयुक्तवामपाणिद्वयश्च ।
सुपाश्वस्य मातङ्गो यक्षो नीलवर्णो गजवाहनश्चतुर्भुजो विटव-
पाशयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, नकुलाङ्कुशयुक्तवामपाणिद्वयश्च । श्री-
चन्द्रप्रभस्य विजयो यक्षो हरितवर्णस्त्रिनेत्रो हंसवाहनो
त्रिभुजः कृतदक्षिणदस्तचक्रो, वामहस्तधृतमुद्रश्च । श्रीसुविधि-
जिनस्याऽजिनो यक्षः श्वेतवर्णः कूर्मवाहनश्चतुर्भुजो मातुलिङ्गाक्ष-
सूत्रयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, नकुलकुन्तकालितवामपाणिद्वयश्च ।
श्रीशीतलस्य प्रज्ञा यक्षश्चतुर्मुखस्त्रिनेत्रः श्वेतवर्णः पद्मासनोऽष्ट-
भुजो मातुलिङ्गाक्षपाशकाभययुक्तदक्षिणपाणिचतुष्टयः, नकुल-
गदाङ्कुशसूत्रयुक्तवामपाणिचतुष्टयश्च । श्रीश्रेयांसस्य मनुजो
यक्षो, मतान्तरेण ईश्वरो, धवलवर्णस्त्रिनेत्रो वृषजवाहनश्चतुर्भुजो
मातुलिङ्गाक्षयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, नकुलकाक्षसूत्रयुक्तवामपा-
णिद्वयश्च । श्रीवासुपुण्यस्य सुरकुमारो यक्षः श्वेतवर्णो हंसवाहन-
श्चतुर्भुजो बीजपूरकपाशान्वितदक्षिणकरद्वयो, नकुलकञ्चुर्युक्त-
वामपाणिद्वयश्च । श्रीविमलस्य षण्मुखो यक्षः श्वेतवर्णः शशि-
वाहनो द्वादशभुजः फलचक्रपाशसूत्रपाशकाक्षसूत्रयुक्तदक्षि-
णपाणिषट्को, नकुलचक्रधनुःफलकाङ्कुशाभययुक्तवामपाणिष-
ट्कश्च । श्रीअनन्तस्य पातालो यक्षस्त्रिमुखो रक्तवर्णो मकरवाहनः
षड्भुजः पद्मलङ्कापाशयुक्तदक्षिणपाणित्रयो, नकुलफलकाक्षसूत्र-
युक्तवामपाणित्रयश्च । श्रीधर्मस्य किन्नरो यक्षस्त्रिमुखो रक्त-
वर्णः कूर्मवाहनः षड्भुजो बीजपूरकगदानययुक्तदक्षिणपाणि-
त्रयो, नकुलपद्माक्षमालायुक्तवामपाणित्रयश्च । श्रीशान्तिनाथस्य
गरुडो यक्षो वराहवाहनः कोटवदनः श्यामरुचिश्चतुर्भुजो
बीजपूरकपाशान्वितदक्षिणकरद्वयो, नकुलाक्षसूत्रयुक्तवामपाणि-
द्वयश्च । श्रीकृष्णोर्गन्धर्वयक्षः श्यामवर्णो हंसवाहनश्चतुर्भुजो
वरदपाशकान्वितदक्षिणपाणिद्वयो, मातुलिङ्गाङ्कुशाधिष्ठितवाम-
करद्वयश्च । श्रीअरजिनस्य यजेन्द्रो यक्षः धनुर्मुखस्त्रिनेत्रः श्याम-

वर्णः [शङ्ख]शशिवाहनो द्वादशभुजो बीजपूरकपाशसूत्रयुक्त-
पाशकाजययुक्तदक्षिणकरषट्को, नकुलचक्रधनुःफलकाङ्कुशाक्ष-
सूत्रयुक्तवामपाणिषट्कश्च । श्रीमहाजिनस्य कूबरो यक्षश्च-
तुर्मुखः ह्मायुधवर्णो गजवाहनोऽष्टभुजो वरदपरशुश्लाभययु-
क्तदक्षिणपाणिचतुष्टयो, बीजपूरकशक्तिमुद्राक्षसूत्रयुक्तवामपा-
णिचतुष्टयश्च । अन्ये कूबरस्थाने कूबरमातुः । श्रीमुनिसुमन-
स्य वरुणो यक्षश्चतुर्मुखस्त्रिनेत्रः सितवर्णो वृषवाहनो जटामु-
कुटजविनोऽष्टभुजो बीजपूरकगदापाशशक्तियुक्तदक्षिणकरक-
मलचतुष्टको, नकुलपद्मधनुःपरशुयुतवामपाणिचतुष्टयश्च । श्री-
नमिजिनस्य नृकुटिर्यक्षश्चतुर्मुखस्त्रिनेत्रः सुवर्णवर्णो वृषभवा-
हनोऽष्टभुजो बीजपूरकशक्तिमुद्राजययुक्तदक्षिणकरचतुष्टयो, न-
कुलपरशुवज्राक्षसूत्रयुक्तवामकरचतुष्टयश्च । श्रीनमिजिनस्य
गोमेधो यक्षस्त्रिमुखः श्यामकान्तिः पुरुषवाहनः षड्भुजो मातु-
लिङ्गाक्षपाशकान्वितदक्षिणकरत्रयो, नकुलशूलशक्तियुक्तवामपा-
णित्रयश्च । श्रीपार्थ्वजिनस्य वामनो यक्षो, मतान्तरेण पार्थ्वनामा,
गजमुखः सरगकणामपिरुताशिराः श्यामवर्णः कूर्मवाहनश्चतुर्भु-
जो बीजपूरकोरगयुक्तदक्षिणपाणिद्वयो, नकुलशृङ्गयुक्तवामपा-
णियुगधश्च । श्रीवीरजिनस्य मतङ्गो यक्षः श्यामवर्णो गजवा-
हनो त्रिभुजो नकुलधनुर्दक्षिणभुजो, वामकरधृतबीजपूरकश्च ।
प्रव० २६ द्वार ।

(६८) तीर्थकरदेव्यः-

देवीओ चक्रेमरि, अजिआ दुरितारि कालि महकाली ।
अच्युय संता जाला, सुतारयाऽमोय सिरिवच्छा ॥३७९॥
पवर विजयंऽकुमा प-भग ति निच्चाण अच्युया वरणी ।
बइरुहऽसुत्त गंधा-रि अन्न पउपावई सिद्धा ॥३७९॥
तथाऽऽयजिनस्य चक्रेश्वरी देवी, मतान्तरेणाऽप्रतिचक्रा,
सुवर्णवर्णा गरुडवाहनाऽष्टकरा वरदबाणचक्रपाशयुक्त-
दक्षिणपाणिचतुष्टया, चतुर्बलचक्राङ्कुशयुक्तवामपाणिचतुष्टया
चेति । श्रीअजितस्याजिता देवी गौरवर्णा शोहासनाधिकृता च-
तुर्भुजा वरदपाशकाधिष्ठितदक्षिणकरद्वया, बीजपूरकाङ्कुशाक्ष-
कृतवामपाणिद्वया च । श्रीसन्नवस्य दुरितारिदेवी गौरवर्णा
मेघवाहना चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रभूषितदक्षिणभुजद्वया, फला-
जयान्वितवामकरद्वया च । श्रीअभिनन्दनस्य काली नाम देवी
श्यामकान्तिः पद्मासना चतुर्भुजा वरदपाशाधिष्ठितदक्षिणकर-
द्वया, नागाङ्कुशालङ्कृतवामपाणिद्वया च । श्रीसुमतेर्महाकाली
देवी सुवर्णवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा वरदपाशाधिष्ठितदक्षिण-
करद्वया, मातुलिङ्गाङ्कुशयुक्तवामपाणिद्वया चेति । श्रीपद्मप्रभ-
स्याऽच्युता, मतान्तरेण श्यामा, देवी श्यामवर्णा नरवाहना चतु-
र्भुजा वरदबाणान्वितदक्षिणकरद्वया, कामुकाभययुक्तवामपाणि-
द्वया च । श्रीसुपाश्वस्य शान्ता देवी सुवर्णवर्णा गजवाहना च-
तुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तदक्षिणकरद्वया, श्लाभाभययुक्तवामहस्त-
द्वया च । श्रीचन्द्रप्रभस्य उगाला, मतान्तरेण नृकुटिः देवी पीत-
वर्णा वरालकाक्षजीवाविशेषवाहना चतुर्भुजा खड्गभूषितदक्षि-
णकरद्वया, फलचक्रपरशुयुतवामपाणिद्वया च । श्रीसुवधेः सु-
तारा देवी गौरवर्णा वृषजवाहना चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तद-
क्षिणभुजद्वया, फलशाङ्कुशाश्वितवामपाणिद्वया च । श्रीशीतल-
स्य अशोका देवी नीलवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा वरदपाशयुक्त-
दक्षिणपाणिद्वया, फलाङ्कुशयुक्तवामपाणिद्वया च । श्रीश्रेयांसस्य
श्रीवास्ता देवी, मतान्तरेण मानवी, गौरवर्णा सिद्धवाहना चतु-

भुजा वरदमुद्राचिन्तदक्षिणकरद्वया, कलशकुशयुक्तवामकरद्वया च । श्रीवासुपूज्यस्य प्रवरा देवी, मतान्तरेण चरमा, इयामवर्णा तुरगवाहना चतुर्भुजा वरदशक्तियुक्तदक्षिणकरद्वया, पुष्पगदायुतवामकरद्वया च । श्रीविमलस्य विजया, मतान्तरेण विदिता, देवी हरितालवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा बाणपाशयुक्तदक्षिणकरद्वया, धनुर्नागयुतवामपाणिद्वया च । श्रीअनन्तजिनस्य अंकुशा देवी गौरवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा वज्रपाशयुक्तदक्षिणपाणिद्वया, फलकाकुशयुक्तवामकरद्वया च । श्रीधर्मस्य पद्मगा देवी, मतान्तरेण कन्दर्पा, गौरवर्णा मत्स्यवाहना चतुर्भुजा उन्मल्लकुशयुक्तदक्षिणपाणिद्वया, पद्माभययुतवामपाणिद्वया च । श्रीशान्तनाथस्य निर्वाणा देवी कनकरुचिः पद्मासना चतुर्भुजा पुस्तकोत्पलयुक्तदक्षिणपाणिद्वया, कमण्डलुकमलकलितवामकरद्वया च । श्रीकुन्धोरच्युता देवी, मतान्तरेण बलामिधाना, कनकच्छविर्मयूरवाहना चतुर्भुजा बीजपूरकशूलचिन्तदक्षिणपाणिद्वया, भुशुण्णपद्माचिन्तवामपाणिद्वया च । श्रीअरजिनस्य धारणी देवी नीलवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा मानुलिङ्गोत्पलयुक्तदक्षिणपाणिद्वया, पद्माक्षमृच्चान्वितवामपाणिद्वया च । श्रीमल्लिजिनस्य वैरोठ्या देवी कृष्णवर्णा पद्मासना चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तदक्षिणपाणिद्वया, बीजपूरकशक्तियुक्तवामपाणिद्वया चेति । श्रीमुनिसुघनस्य अश्रुमा देवी, मतान्तरेण नरदत्ता, कनकरुचिर्मद्रासनाकटा चतुर्भुजा वरदाक्षसूत्रयुक्तदक्षिणभुजद्वया, बीजपूरकशूलयुक्तवामकरद्वया च । श्रीनर्मजिनस्य गन्धारी देवी श्वेतवर्णा हस्त्रवाहना चतुर्भुजा वरदसूत्रयुक्तदक्षिणकरद्वया, बीजपूरकशूलचिन्तवामकरद्वया च । श्रीनर्मजिनस्य अम्बा देवी कान्तचिः सिंहवाहना चतुर्भुजा आम्रभुषिपाशयुतदक्षिणकरद्वया, चक्राकुशाऽऽमकवामकरद्वया च । श्रीपार्श्वजिनस्य पद्मावती देवी कनकवर्णा कुक्कुटसर्पवाहना चतुर्भुजा पद्मपाशान्वितदक्षिणकरद्वया, फलाकुशाधिष्ठितवामकरद्वया च । श्रीवीरजिनस्य सिद्धार्थिका देवी हरितवर्णा सिंहवाहना चतुर्भुजा पुस्तकाभययुक्तदक्षिणकरद्वया, बीजपूरकवीणाजिरामकरद्वया चेति । अत्र सूत्रकारेण यक्षाणां देवीनां च केवलानि नामान्येवाभिहितानि, न पुनर्नयनवदनवर्णाऽऽदिस्वरूपं निरूपितम् । अस्माजिस्तु शिष्यहिताय निर्वाणकक्षिकाऽऽदिशास्त्रानुसारेण किञ्चित्दीयमुखवर्णप्रहरणाऽऽदिस्वरूपं निरूपितमिति । प्रब० २७ द्वार ।

(जन्मवेला २२ । जन्मनक्षत्राणि २३ । जन्मराशयः २४ इति द्वारत्रिकं व्यवनवत्)

(६९) तीर्थकरजन्मनगर्यः—

....., जम्भस्स इमा उ नयरीओ ।

इक्खगज्जमऽउज्जा, सावत्थी दो अउज्ज कोसंबी ।

वाणारसि चंदपुरी, कायंदी भदिहपुरं च ॥ ६३ ॥

सीहपुर चंप कंपि—इउज्ज रयणपुर ति-गयपुर मिहिला ।

रायगिह मिहिल सूरिय-पुग वाणारसि य कुंरपुरं ॥ ६४ ॥

इत्याकुज्जमिः १। अयोध्या नगरी २। आबस्ती ३। द्वयोरयोध्या-अयोध्या नगरी ४। अयोध्या नगरी ५। कौशाम्बी ६। वागणसी ७। चन्द्रपुरी ८। काकन्दी ९। भद्रिलपुरम् १० ॥ सिंहपुरम् ११। चम्पा १२। काम्पिल्यपुरम् १३। अयोध्या १४। रत्नपुरम् १५। ५६८

त्रिषु गजपुरम्-गजपुरम् १६ । गजपुरम् १७ । गजपुरम् १८ । मिथिला १९ । राजगृहम् २० । मिथिला २१ । सौर्यपुरम् २२ । वाराणसी २३। कुण्डपुरम् २४ जिनानां क्रमेण जन्मनगराणि । सप्त० २८ द्वार । आ० म० ।

(७०) अथ तीर्थकरजन्मदेशाः कथ्यन्ते—

दुसु कोसला कुणाला, दुसु कोसल वच्छ कामि पुब्बो य ।

सुभ मलय सुभङ्गा, पंचाला कोसला सुभं ॥ ६१ ॥

तिमु कुरु विदेहमगहा, विदेह कोमट कामि तह पुब्बो ।

देमा इमे जिणानं, जम्भस्स..... ॥ ६२ ॥

(दुसु कोसला कुणाला ति) दयोः जिनवरयोः—कोशलादेशः १। २। कुणालदेशः ३। (दुसु कोसल वच्छ कामि पुब्बो य ति) दयोः पुनः—कोशला ४। ५। वच्छदेशः ६। काशीदेशः ७। पूर्वदेशश्च ८। (सुभ मलय सुभङ्गा ति) पुरातनग्रन्थेष्वप्राप्यमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् शून्यमित्यर्थः ९। मलयदेशः १०। शून्य प्राग्वात् ११। अङ्गदेशः १२। (पंचाला कोसला सुभं ति) पञ्चालाः १३। कोशलाः १४। शून्य प्राग्वात् १५। इति गायार्थः ॥ ६१ ॥ (तिमु कुरुविदेहमगहा ति) त्रिषु कुरुदेशः १६। १७। १८। विदेहदेशः १९। मगधदेशः २०। (विदेह कोसट कामि तह पुब्बो ति) विदेहदेशः २१। कुशा (व) नदेशः २२। काशीदेशः २३। तथा पुनदेश २४। (देमा इमे जिणानं ति) इमेऽनन्तरकोता देशाः क्रमेण चतुर्विंशतिजिनानाम् ॥ ६२ ॥ सप्त० २९ द्वार ।

(७१) तीर्थकरजन्ममामासाऽऽदि—

इतो उमहाऽऽदि जिणा—ण जम्भमासा इ वुच्छामि (७७)

चित्तवहुलऽट्ठमी सिय—माहऽट्ठमि मग्गचउदसी माहे ।

सियविय वेमाहऽट्ठमि, कात्तियगे कसिणवारमिया ॥ ७८ ॥

जिट्ठसिय पोसकसिणा, य बारसी मग्गपंचमी चेव ।

कसिणा य माहफग्गुण—वारमि फग्गुण चउदसिया ॥ ७९ ॥

माहस्म सुद्धनऽया, तह वऽसाहम्मि तेरमी कसिणा ।

माहसियनइय जिट्ठे, कसिणा तेरमि विताहचउदसिया ॥ ८० ॥

सियमग्गदममि—गारसि, बहुलऽट्ठमि जिट्ठमावणं मासे ।

सावणसियपंचमि पो—सकमिणदममि मिअचित्तेतरसिया ॥

इतो गर्भस्थितिकथनानन्तरम् ऋषभाऽऽदीनां जन्ममासाऽऽदि वदये । तथा चैत्रवहुलाष्टमी ऋषजजिनस्य जन्म १। श्वेतमाघाष्टमी २। मार्गशीर्षसितचतुर्दशी ३। माघसितार्द्धतीया ४। वैशाखसिताष्टमी ५। कार्तिककृष्णद्वादशिका ६। ज्येष्ठस्य सितद्वादशी ७। पौषस्य कृष्णा द्वादशी ८। मार्गशीर्षकृष्णपञ्चमी ९। माघकृष्णा द्वादशी १०। फाल्गुनकृष्णा द्वादशी ११। फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी १२। माघसिततृतीया १३। वैशाखकृष्णत्रयोदशी १४। माघसिततृतीया १५। ज्येष्ठकृष्णत्रयोदशी १६। वैशाखकृष्णचतुर्दशी १७। मार्गशीर्षसितदशमी १८। मार्गशीर्षेकादशी कृष्णा १९। ज्येष्ठमासबहुलाष्टमी २०। आश्विनबहुलाष्टमी २१। आश्विनश्वेतपञ्चमी २२। पौषकृष्णा दशमी २३। चैत्रश्वेतत्रयोदशी २४। इति क्रमेण जन्ममासपञ्चलियः । सप्त० २८ द्वार ।

(७२) अथ जन्मारकानाह—

संविज्जकाद्वरूवे, तइयऽरथंते उसहजम्पो । (८२)

अजियस्म चउत्थारय-मज्जे पच्छे संभवाऽऽईणं ।
तस्संते अराईणं, जिणाण जम्मो तहा सुक्खा ॥८३॥

(संखिज्जकासक्ये, तइयऽरयंते वसहजम्मो सि) संख्यातका-
लरूपे तृतीयारकपर्यन्ते ऋषभजिनजन्म, मोक्षश्च हेय इति गा-
थार्थः । (अजियस्स चउत्थारयमज्ज सि) अजितजिनस्य
चतुर्थारकमध्ये जन्म, मोक्षश्चाभूत् । (पच्छे संभवाऽऽईणं ति)
पश्चिमादे संभवाऽऽईणानां सप्तदशजिनपर्यन्तानां जन्म, मोक्ष-
श्चाभूत् । (तस्संते अराईणं) तस्य तुर्यारकस्यान्ते अराऽऽहि-
जिनानां वीरपर्यन्तानां सप्तजिनानां जन्म, मोक्षश्चाभूत् । (जि-
णाण जम्मो तहा सुक्खा) एवं सर्वजिनानां जन्म, मोक्षश्च ।
सप्त० २५ द्वार ।

अथ जन्मारकाणां शेषकासमाह-

जम्माउ इगुणनउई-पक्खनिजाउअमियपरयसेसं ।
पुरिमंतिमाण नेअं, तेणऽहियमिमं तु सेसाणं ॥८६॥
अजियस्स अयरकोटी, लक्खा पन्नास, वीस दस एगो ।
कोटिमहम दस एगो, कोटिसयं कोटि दस एगा ॥८७॥
वायालसहस्सुणं, इय नवगे अट्ठगे पुणो इत्तो ।
पणसट्ठिलक्खबुलसी-सहसऽहियं होइ वरिसाणं ॥८८॥
अयरमयं ठायाला, सोलनमगतिणि पन्नियभागतिगं ।
पन्नियस्स एगपाओ, वरिसाणं कोटिसहसो य ॥८९॥
तिसु चुन्नसिसहसऽहिया, पणसट्ठिगारपंचलक्खा य ।
चुन्नसि सहस्मा तो स-कू दुमय पामस्स अरसेसं ॥९०॥

(जम्माउ इगुणनउई-पक्खनिजाउअमियपरयसेसं ति) जन्मत
एकाननवति (८९) पक्खनिजायुर्मितमरकशेषम् (पुरिमंतिमाण
नेअं ति) प्रथमान्तिमयोजितयोर्हेयम् । अयं भावः-एको-
ननवतिपक्काः चतुरशीतिलक्खपुर्वाणि च श्रीऋषभदेवस्य तृती-
यारकशेष हेयम् । कोऽर्थः? श्रीऋषभदेवस्य जन्मतः तृतीयार-
कमध्ये एतावान् कालोऽर्वाशस्यत इति । तथा-एकाननवति-
पक्काः द्वाप्ततिवर्षाणि च श्रीवीरस्य जन्मतोऽरकस्य शेष
हेयम् । श्रीवीरस्य जन्मतः चतुर्थारकमध्ये एतावान् कालोऽव-
शिष्यत इत्यर्थः । (तेणऽहियमिमं तु सेसाणं ति) तोभिन्नक-
मत्वात् शेषाणां मध्यच्छाविशतिजिनानां तु, तेन निजायुषा अ-
धिकमिदं बह्वमाणमरकशेषं हेयमिति गाथाऽर्थः ॥८६॥ (अ-
जियस्स अयरकोटी लक्खा पन्नास सि) अजितस्य जन्मतः द्वा-
प्तति (७२) लक्षपूर्वपरिधिकाः "वायालसहस्सुणं इय नवगे"
इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रैरुनाश्च प-
ञ्चाशद्वर्षाः सागरकोट्यः चतुर्थारकशेषं हेयम् । एव शीतल-
जिनं यावद् निजायुःप्रत्ययपूर्वकं द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्राऽप-
नयनपूर्वकं च चतुर्थारकशेषं वाच्यम् । २ (वीस दस एगो सि)
विंशतिकोटिलक्षाः ६० लक्षपूर्वाधिकं ३ । दशकोटिलक्षाः ५०
लक्षपूर्वाधिकं ४ । एककोटिलक्षाः ४० लक्ष ५ । (कोटिसहस
दस इको सि) दशकोटिसहस्राः ३० लक्षपुं ६ । एककोटि-
सहस्रः २० लक्षपुं ७ । (कोटिमयं कोटि दस एग सि) को-
टीशतं १० लक्ष ८ । दशकोट्यः २ ल० ए । एका कोटी १ लक्ष
१० । सागराणामिति सर्वत्र गम्यम् । इति गाथार्थः ॥ ८७ ॥
"वायालसहस्सुण, इय नवगे" इत्यनन्तरोक्ते नवके अ-

जितजिनादारण्य शीतलजिनं यावद् द्विचत्वारिंशद्वर्षसहस्रै-
रेतवरकशेषमूनं क्रियते । (अट्ठगे पुणो इत्तो सि) इतोऽनन्त-
रमष्टके पुनः (पणसट्ठिलक्खबुलसीसहसऽहिय होइ वरिसाणं
ति) पञ्चषष्टिलक्खचतुरशीतिवर्षसहस्राधिकं भवति, अग्रे वक्ष्य-
माणमिति शेष इति गाथार्थः ॥ ८८ ॥ (अयरसयं ति) अतर-
शतं सागरशतम् । भावना चैवम्-धेयांसस्य जन्मतः निजायुर-
धिकं पञ्चषष्टिलक्ष (६५) चतुरशीति (८४) सहस्रवर्षादधि-
कं चैकं सागरशतं चतुर्थारकशेषं हेयम् । एवमरजिनं
यावन्निजायुःप्रत्ययपूर्वकं, पञ्चषष्टिलक्खचतुरशीतिसहस्रवर्षप्र-
त्ययपूर्वकं च ज्ञावनीयम् । (ठायाला सि) षट्चत्वारिंशत् साग-
राणि ७२ लक्षा ० १२ । (सोलस सग तिणि पन्नियभागतिगं
ति) योरुशसागराणि ६० लक्षा ० १३ । सप्तसागराणि १०
लक्षा ० १४ । द्वीणि सागराणि (?) लक्ष ० १५ । पत्त्यजाग-
विकं पादेनपत्त्यम् १ लक्ष ० १६ । (पन्नियस्स एगपाओ सि)
पत्त्यस्यैकपादः चतुर्धाशः निजायुः (८५) सहस्राधिकं १७ ।
(वरिसाणं कोटिसहसो य सि) वर्षाणां कोटिसहस्र (८४)
सहस्रमेति १८ गाथार्थः ॥ ८९ ॥ (तिसु चुन्नसिसहसऽहिय
सि) त्रिषु जिनेष्वनन्तरं अणियमाणेषु चतुरशीतिसहस्राधि-
काः (पणसट्ठिगारपंचलक्खा य सि) लक्षशब्दस्य प्रत्येकं
योगात् पञ्चषष्टिलक्षाः श्रीमद्भिजिनस्य जन्मतः चतुरशीतिस-
हस्रवर्षाधिका ५५००० निजायुरधिकाश्च पञ्चषष्टिलक्षाः ६५
वर्षाणि चतुर्थारकशेषमिति नमिजिनं यावद्भावना कार्या १६ ।
एकादशलक्षाः ३० सहस्र ० २० । पञ्चलक्षाश्च १० सह ० २१ ।
(चुन्नसिसहस्र सि) चतुरशीतिसहस्राणि वर्षाणि १ सह ०
२२ । (तो सट्ठु दुसय सि) ततः सार्धं द्वे शते (पासस्स अ-
रसेसं ति) श्रीपार्श्वनाथस्य अरकशेष हेयं वर्षशतधिकम् २३ ।
इति गाथार्थः ॥ ९० ॥ चतुर्विंशतिजिनानां जन्मारकाणां शेषका-
सः । सप्त० २६ द्वार ॥

(७३) अथ तीर्थप्रसिद्धजिनजीवानाह-

उसहे मरीऽपमुहा १, सिरिवम्मनिवाऽया सुपासजिणे ७ ।
हरिसेणविस्सभूई, सीयलतित्थम्मि १० जिणजीवा ॥३४॥
सेयंसे सिरिकेऊ, निविट्ठमरुभूईअमियतेयधणा ।
वसुपुजे ११ नंदणनं-दसंखमिदत्थमिरिवम्मा ॥३५॥
सुवते एरावणनारय-नामा २० नेमिम्म कण्हपमुहा य २२ ।
पासे अंबडसच्च-आणंदा २३ वीरे सेणियाई य ॥३६॥
सेणिय सुपाम पोट्टिल, उदाइ संखे दढाउ मयगे य ।
रेवइ सुलसा वीर-स्म वच्छतित्थत्तणा नव उ ॥ ३७ ॥

(उसहे मरीऽपमुहा) ऋषभे मरीचिप्रमुखाः १ । (सिरिवम्मनि-
वाऽया सुपासजिणे) श्रीवर्मन्वाऽऽदिकाः सुपाश्वजिने ७ (ह-
रिसेणविस्सभूई सि) श्रीशीनम्नायतीर्थे हरिसेणविश्वज्जी जि-
नजीवौ हेयौ इति गाथार्थः ॥३४॥ (सेयंसे सिरिकेऊ) धेयांस-
तीर्थे श्रीकेतुनामा (तिविट्ठमरुभूईअमियतेयधणा) त्रिविष्टमरु-
चूत्यभिमतजेोधननामानः ११ (वसुपुजे नंदणनं दसंखसिदत्थ-
मिरिवच्छा) वासुपूज्यजिनतीर्थे नन्दनन्दशङ्खसिदार्थश्रीव-
र्माभिधा १२ इति गाथार्थः ॥३५॥ (सुवते एरावणनारयनामा)
मुनिसुवते एरावणनारयनामानौ २० । (नेमिम्म कण्हपमुहा य)
नेमितीर्थे कण्ठप्रमुखाश्च २२ । (पासे अंबडसच्चआणंदा) पा-
श्वतीर्थे अम्बडसत्यक्यानन्दनामानः २३ । (वीरे सेणियाई य)

श्रीवीरतीर्थे भेषिकाऽऽद्यो जिनजीवा हेयाः। इति गाथार्थः॥३६॥
(सेषिपुसुपासपोटिलवदाहसंकेति) भेषिकः १ सुपास्यः २
पोटिलः ३ उदायिनामा ४ संकलनामा ५ । (वदाह सचगे)
वदायुः ६ शतकौ च ७ (रेवह सुलसा) रेवती ८ सुलसाना-
म्यौ ९ (वीरस्स वद्वतित्थयणा नव उ) श्रीवीरस्य तीर्थे एते नव
जीवा वद्वतीर्थेऽङ्गपदा इति गाथार्थः ॥३७॥ सप्त० १६६ द्वार ।

(७४) भविष्यतीर्थकराः-

जंबुद्वीपे णं दीपे चारहे वासे आगमिस्साए उस्सप्पिणी-
ए चठवीसं तित्थगरा भविस्संति । तं जहा-

“ महापउमे सुरदेवे, सुपामे य सयंपजे ।

सव्वाणुज्जूं अरहा, देवगुत्ते य होक्खइ ॥१॥

उदए पेदावपुत्ते य, पोटिले सतकित्तिए ।

मुणिसुव्वए य अरहा, सव्वजावविज्ज जिणो ॥२॥

अपमे णिकसाए य, निपुलाए य निम्पमे ।

चित्तउत्ते समाही य, आगमिस्संण होक्खइ ॥ ३ ॥

संवरे अणियट्ठी य, विवाए विमले तहा ।

देवोववाए अरहा, अणंतविजए इय * ॥ ४ ॥

एए वुत्ता चठवीसं, भरहे वाममि केवली ।

आगमिस्सेण होक्खंति, धम्मतित्थस्स देसगा” ॥५॥ स०।

महाविदेहविजयेषु विहरत्सु केवलजिनेषु उच्यते-
नानां जन्माऽऽदि स्यात्, किं वा तन्मोक्षगमनानन्तरमिति प्रश्ने,
उत्तरम्- महाविदेहविजयेषु विहरत्सु केवलजिनेषु उच्यते-
वाऽन्येषां जिनानां जन्माऽऽदि न स्यादिति । प्र० २ । द्वि० २ प्रका० ।

(७५) अथ युगान्तकृद्भूमिकामाह-

सादृणं सिद्धिगमणं, असंखअडचउतिसंखपुरिसं जा ।

मंजायमुसहनेमी-पासंउतिपसेसमुक्खाओ ॥३२३॥

(सादृणं सिद्धिगमणं) साधूनां मुनीनां सिद्धिगमनं मोक्षगम-
नम् (असंखअडचउतिसंखपुरिसं जा, सजायंति) असंख्याच्चतु-
स्त्रिंशत्पुरुषा यवत् संजातम् । कस्मादित्याह- (उसहनेमिपासं-
निमसेसमुक्खाओ) ऋषयर्षिणां शिष्याणां शिष्याणां मोक्षात् । इय-
मत्र योजना- श्रीऋषयस्य मोक्षात् असंखपुरुषान् यावत् सा-
धूनां सिद्धिगमनं संजातम् १ । श्रीनेमेरुष्टौ पुरुषान् यावत् साधू-
नां सिद्धिगमनं संजातम् २२ । (“ अरहो ण अरिदुनेमिस्स जाव
अट्ठाओ पुरिसजुगाओ जुगतगदभूमी पुवासपरियाए अंत-
मकासी । ” स्या० ८ उ० । “ उसजेणं अरहा कोसल्लिएणं इ-
मंसे उस्सप्पिणीए नवहिं सागरोवमकोमाकोदीहिं वीहंताहिं
तित्थे पवत्तिप । ” स्या० ९ उ०) श्रीपार्श्वस्य मोक्षात् चतुरः
पुरुषान् यावत् साधूनां सिद्धिगमनं संजातम् १२३ । शेषाणामजि-
ताऽऽदीनां नमि (२१) पर्यन्तानां जिनानां मोक्षात् (जि) ? ... स-
ख्यातपुरुषान् यावत्साधूनां सिद्धिगमनं संजातमिति गाथार्थः ॥
७४ ॥ ३२३ ॥ सप्त० १५७ द्वार । “ समणस्स णं भगवओ म-
हावीरस्स जाव तच्चाओ पुरिसजुगाओ जुगतगदभूमी । ”
स्या० ३ उ० ३ उ० ।

(७६) स्थितिकल्प-

दसहा वुएहं जणिओ, चउहा अओसि त्रिइक्खो (७७७)

* प्रवचनसारोद्धाराऽऽद्यौ यन्नामभेदं वक्ष्यते, तन्मतान्तरेण।

दशधा दशप्रकारेण स्थितिकल्पः प्रथमः चरमः २४ जिनयोस्तीर्थे
जणितः । अन्येषां द्वाविंशतिजिनानां चतुःप्रकारो जणितः ।
सप्त० १३५ द्वार । (विशेषार्थिना ‘ कप्प ’ शब्दस्तृतीयभागे
२२५ पृष्ठे धिलोकनीयः)

(७७) तत्त्वसंख्या-

जीवाऽऽई नव तत्ता, तिमिऽहवा देव-गुरु-धम्मा (२७३)

सव्वेसिं जिय-अजिया, पुन्नं पावं च आसवो बंधो ।

संवर निज्जर मुक्खो, पत्तेयमणेगहा तत्ता ॥२८४॥

सर्वेषां जिनानां शासने जीवाऽऽदीनि नव तत्त्वानि । अथवा-
श्रीणि तत्त्वानि देवगुरुधर्मरूपाणि भवन्ति । (२८३) सर्वेषां जि-
नानां तीर्थे जीवाऽजीवा, पुण्यं, पापं च, आश्रयः, बन्धः, संवरः,
निज्जरा, मोक्षः । एतानि नव तत्त्वानि प्रत्येकमनेकधा जवन्ति ॥
सप्त० १३१ द्वार । आ० म० ।

(७८) अथ तीर्थप्रवृत्तिकालः प्रोच्यते-

इगतित्था जा तित्थं, बीयस्सुपज्जए य ता नेओ ।

पुव्विज्जुतित्थकाओ, दुसमंतं पुण चरिमतित्थं ॥२९०॥

केवलिकालेण जुओ, इगस्स बीयस्स तेण पुण हीणो ।

अंतरकालो नेओ, जिणण तित्थस्स कालो वि ॥२९१॥

उमहस्स य तित्थाओ, तित्थं बीरस्स पुव्वज्जव्वइदियं ।

अयरेगकोमिकोटी, वावीसमहस्सवामूणा ॥ २९२ ॥

(इगतित्था जा तित्थं, बीयस्सुपज्जए य ता नेओ । पुव्विज्जुति-
त्थकाओ) एकस्य तिर्थकृतस्तीर्थात् यावद् द्वितीयतीर्थकृतस्तीर्थ-
मुत्पद्यते तावत्कालं पूर्वतीर्थकृतस्तीर्थकालो हेयः । (दुसमंतं
पुण चरिमतित्थं) दुःखमान्तं पुनश्चरमतीर्थम्-पञ्चमाऽऽरक-
पर्यन्तं यावत् श्रीवीरजिनस्य तीर्थमिति गाथाऽर्थः ॥ २९० ॥
(केवलिकालेण जुओ इगस्स) एकस्य विवर्तितजि-
नस्य केवलिकालेन युतः (बीयस्स तेण पुण हीणो)
द्वितीयस्य तदप्रेतस्य जिनस्य पुनस्तेन केवलिकालेन हीनो
रहितः (अंतरकालो सि) एतादृशोऽन्तरकाल एव (नेओ
जिणण तित्थस्स कालो वि सि) जिनानां तीर्थस्यापि कालो
हेयः । तथाहि- श्रीऋषयजिनयोरन्तरकालः पञ्चाशद्वर्षको-
टिसागराणि । स च श्रीऋषयस्य केवलिकालेन वर्षसहस्रो-
नपूर्ववत्मानेन युतः श्रीजिनस्य केवलिकालेन द्वादशव-
र्षानपूर्वाङ्गो नैकपूर्ववत्मानेन हीनश्च क्रियते । तथा च
द्वादशवर्षानपूर्वाङ्गो नैव पूर्ववत्मानेन वर्षसहस्रो नैकपूर्ववत्माने
धिकानि च पञ्चाशद्वर्षकोटिसागराणि जानानि । एतावतां
कालं ५० लक्षकोटिसागर उ३७६०१२ वर्षाधिक श्रीऋषयस्य
तीर्थं प्रवृत्तमित्यर्थः । एवं पार्श्वजिनं यावद्भावना कार्या । इति
गाथार्थः ॥ २९१ ॥ (उमहस्स य तित्थाओ तित्थं बीरस्स
सि) ऋषयस्य च तीर्थात् वीरस्य तीर्थं (पुव्वज्जव्वइदियं सि)
पूर्ववत्काधिकर्माधिकं (अयरेगकोमिकोटी) सागरीककोटाको-
टी (वावीसमहस्सवामूणा) द्वाविंशतिसहस्रवर्षानां भवति ।
तथाहि- ऋषयस्य केवलित्थार्थः वर्षसहस्रो नैकं पूर्ववत्मानं, ततो
नवाशीतिपक्षेषु व्यतीतेषु वृत्तायारकः परिसमाप्तः । ततो
चित्तव्यतिरिक्तसहस्रवर्षानेकः सागरीककोटाकोटिप्रमाणः चतुर्था-
रको व्यतीतः । तदनु च एकविंशतिसहस्रवर्षप्रमाणः पञ्चमारकः ।
सर्वेषां पिण्डीकरणे च नवाशीतिपक्षाधिकेन पूर्ववत्प्रमाणिका

द्विधिशतिवर्षसहस्रैश्च न्यूना सागराणाम् एका कोटाकोटि-
भेषानि । श्रीऋषभस्य तीर्थान् श्रीवीरस्य तीर्थम् पतावता
कालेन परिसमाप्तमिति तात्पर्यमिति गाथाऽर्थः ॥ २१५ ॥ इति
तीर्थप्रवृत्तिकालः । सप्त० १०१ द्वार ।

(७६) तीर्थकरकल्याणतपः-

“ इहऽतीश्रवद्गुमाणा-ऽणागयचववीसजिण्वरिंदाणं ।
आसपिण्णुस्सपिण्णि-जवा णु अणुलोमपडिलोमा ॥ १ ॥
सग्गाइअमदिबलया, पंचसु भरहेसु परवयपणगे ।
कल्लाणयमासतिहा-उ मासया न य पिदेहेसु ॥ २ ॥
इगजसिनिविअआमा-खमणमिगडुतिचउपंचकल्लाणे ? ।
इअ संखेवतवेणं, आराहइ पंचकल्लाणे ॥ ३ ॥
विथरओ उवउत्तं, सुइजम्मेसुं करिज्ज पत्तेअ ।
जिणवधेणं तवसा, दिक्खाइतिगंसु आराहे ॥ ४ ॥
सुमइअ निरुचजत्ते-ण णिमाओ वासुपुज्ज चउथेणं ।
पासां मल्ली विअ अ-उमेण सेसा उ छेण ॥ ५ ॥
अउमजसंतस्मी, नाणमुसजमहिअनेमिपासाणं ।
वसुपुज्जस्स चउथे-ण उउजत्तेण सेसाण ॥ ६ ॥
चउउसमेणं उसभो, वीरो उउण मासिए पत्ते ।
सिद्धवयम्भी सुमइ-सुववासो निबभत्ते वि ? ॥ ७ ॥
काउं कल्लाणतवं, उज्जमणं जो करिज्ज विहिपुव्व ।
जिणपहआराहणओ, परमपथ पावए स कमा ॥ ८ ॥
सुइजम्मेदिक्ककवल-सिवाइं कल्लाणयाइं पंचेव ।
सव्वजिणाणं उ पुणो, वीरस्स सगज्जहरणाइं ॥ ९ ॥
इहखिअभवजिणाणं, जो आराहेइ पंचकल्लाणं ।
तेवसल्लित्तिलालिअ-अरिंदाण उवासिणा तेण ? ॥ १० ॥
पणकल्लाणयकप्प, नधीणं पूरियमाणिडुसकप्पं ।
जो पढइ सुणइ भवो, सयवरा तस्स सिद्धिसिरी ॥ ११ ॥
ती० ५० कवप । प्रव० ।

(८०) तीर्थकरणप्रयोजनम्-

ननु सर्वोऽपि प्रेक्षावान् फलार्थी प्रवर्तते, अन्यथा प्रेक्षाव-
त्ताकतिप्रसङ्गः । ततोऽसौ तीर्थं कुर्वन्नवश्यं फलमपेक्षते ।
फलं चापेक्षमाणोऽस्मादृश इव व्यक्तप्रवर्तितरागः । तदयुक्तम् ।
यतः तीर्थकरः स एव जवति, यस्तीर्थकरनामकर्मोद्यम-
विवृतः, न हि सर्वेऽपि भगवतो बीनरागास्तीर्थप्रवर्तनाय प्रव-
र्तन्ते । तीर्थकरनामकर्मैव तीर्थप्रवर्तनफलम् । ततो जगवान् बी-
नरागोऽपि तीर्थकरनामकर्मोद्यतः तीर्थप्रवर्तनस्वभावः सवि-
तेव प्रकाशमुपकार्योपकारानपेक्षं तीर्थं प्रवर्तयतीति न कश्चि-
दोषः ।

उक्तं च-

“ तीर्थप्रवर्तनफलं, यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम ।
तस्योदयात् कृतार्थोऽप्य-हंस्तीर्थे प्रवर्तयति ॥ १ ॥
तत्स्थानाश्यादेव, प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् ।
तीर्थप्रवर्तनाय, प्रवर्तते तीर्थकर एवम् ॥ २ ॥ ”

ननु तीर्थप्रवर्तनं नाम प्रवचनार्थप्रतिपादनं, प्रवचनार्थं चेद्
भगवान् प्रतिपादयति, तर्हि नियमादसर्वज्ञः, सर्वस्यापि वक्तु-
रसर्वज्ञतयोपलभ्यात् । तथा चात्र प्रयोगः-विवक्षितः पुरुषः
सर्वज्ञो न भवति, वक्तृत्वात्, रथ्यापुरुषवदिति । तदसत् ।
सन्दिग्धव्यतिरेकतया हेतोरनेकान्तिकत्वात् । तथाहि-वचनं न
सर्ववदनेन सह विरुद्धत, अतीन्द्रियेण सह विरोधानिश्च-

यात् । द्विविधो हि विरोधः-परस्परपरिहारलक्षणः, सहानव-
स्थानलक्षणश्च । तत्र परस्परपरिहारलक्षणः तादात्म्यप्रतिषेधे,
यथा घटपटयोः । न खलु घटः पटाऽऽत्मको भवति, नापि
पटो घटाऽऽत्मको जवति । “ न सत्ता सत्तान्तरमुपैति ” इति
वचनात् । ततो(ना)ऽनयोः परस्परपरिहारलक्षणो विरोधः । एवं
सर्वेषामपि वस्तूनां भावनीयम्, अन्यथा वस्तुमाङ्ग्यप्रसक्तैः ।
यस्तु सहानवस्थानलक्षणो विरोधः, स परस्परबाध्यबाधक-
भावसिद्धौ सिद्ध्यति, नान्यथा । यथा-वर्गहशीतयोः । तथा
हि-विवक्षिते प्रदेशे मन्दमन्दमभिज्वलनवति बहौ शीत-
स्यापि मन्दमन्दभावः । यदा पुनरत्यर्थज्वालाभतिविमृशति
वह्निस्तदा सर्वथा शीतस्याज्ञाव इति जवत्यनयोर्विरोधः ।

उक्तं च-

“ अविकलकारणमेकं, तदपरभावे यदाऽऽभवन्न भवेत् ।
जवति विरोधः स तयोः, शीतहुताशाऽऽमनोदृष्टः ॥ १ ॥ ”

न चैवं वचनसंवेदनयोः परस्पर बाध्यबाधकभावः, न हि संवे-
दने तारतम्येनोत्कर्षमासादयति वचस्विनायाः तारतम्येनापकर्ष-
उपलभ्यते, तत्कथमनयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधः । अथ
सर्ववेदी वक्ता नोपलब्ध इति विरोध उद्घुष्यते । तदयु-
क्तम् । अत्यन्तपरोक्षो हि जगवान्, ततः कथमनुपलभ्यमानेन
तस्याभावनिश्चयः, अदृश्यविषयस्यानुपलभ्यस्याज्ञावनिश्चायक-
त्वायोगात् ।

आह च प्रज्ञाकरगुप्तः-

“ बाध्यबाधकभावः कः, स्यातां नपुंसकसंविदौ ? ।
तादृशानुपलब्धेऽन्ते-दुच्यतां सैव साधनम् ॥ १ ॥
अनिश्चयकरं प्रोक्तं-मीदृक्षानुपलभ्यजनम् ।
तत्रात्यन्तपरोक्षेषु, सदसत्ताविनिश्चयैः ॥ २ ॥ ” न० ।

(८१) तीर्थोच्छेदकालः-

पुर्णिमाऽतिमश्रद्धाऽहं-तरेषु तित्थस्स नत्थि वृच्छेओ ।

मज्झिम्भएसु सत्तसु, एत्थिकाञ्चं तु वुच्छेओ ॥ ४३२ ॥

चउजागो चउजागो, तिभि य चउजाग पत्थिय-चउजागो ।

तिन्नेव य चउजागा, चउत्थभागो य चउभागो ॥ ४३३ ॥

इह हि चतुर्विंशतेस्तीर्थकृतां त्रयोविंशतिरेवान्तराणि भवन्ति ।
यथा-चतसृणामङ्गुलीनां त्रीण्येवांतराणि, तत्र पूर्वेषु श्रीऋष-
जाऽऽदिजनाऽऽदीनां सुविधिपर्यन्तानां नवानां तीर्थकृतां संव-
धिषु अष्टसु, अन्तिमेषु च शान्तिनाथाऽऽदीनां महावीरान्तानां
नवानां जिनानां सवन्धिषु अष्टस्वन्तरेषु तीर्थस्य चतुर्विंशत्य-
धमणसङ्कस्य नास्ति व्यवच्छेदः । (मज्झिम्भएसु सत्ति) मध्यवर्तिषु
पुनः सुविधिप्रभृतीनां शान्तिनाथपर्यन्तानां तीर्थकृतामन्तरेषु स-
प्तसु पतावन्मात्रं वक्ष्यमाणं कालं यावत्तीर्थस्य व्यवच्छेदः । तदे-
वाऽऽह-(चउजागत्यादि) सुविधिशीतलयोरन्तरे पट्योपमस्य
चतुर्भागीकृतस्य एकश्चतुर्भागस्तीर्थव्यवच्छेदोऽहर्द्धमवाप्ता-
ऽपि तत्र गृह्येयः । तथा-शीतलभ्रैर्यामयोरन्तरे पट्योपमस्य
चतुर्भागस्तीर्थव्यवच्छेदः । तथा श्र्यामवासुपूज्ययोरन्तरे
पट्योपमसंवाग्धनस्यश्चतुर्भागास्तीर्थव्यवच्छेदः । तथा वा-
सुपूज्यविमलजिनयोरन्तरे पट्योपमस्य चतुर्भागस्तीर्थव्य-
वच्छेदः । तथा विमलानन्तजिनयोरन्तरे पट्योपमसंवा-
ग्धनस्यश्चतुर्भागास्तीर्थव्यवच्छेदः । तथाऽनन्तधर्मयोर-
न्तरे पट्योपमस्य चतुर्भागस्तीर्थव्यवच्छेदः । तथा धर्मशान्त-

नाथयोरन्तरे पल्योपमचतुर्भागस्तोयव्यवच्छेदः । इति सर्वोपेन प्रागमीलने त्रीणि पल्योपमानि एकचतुर्भागहीनानि जातानि । प्रव० ३६ द्वार ।

एषु णं जेतुं तेवीसाए जिणंतरे कस्स कहिं कास्सियसु-
यस्स वोच्छेदे पल्लसे ? । गोयमा ! एषु णं तेवीसाए जि-
णंतरेसु पुरिमपच्छिमेषु अट्टसु अट्टसु जिणंतरेसु एत्थ
णं कास्सियसुयस्स अवोच्छेदे पल्लसे । मज्झिमेषु सत्तसु
जिणंतरेसु एत्थ णं कालियसुयस्स वोच्छेदे पल्लसे । स-
व्वत्थ वि णं वोच्छिस्से दिट्ठिवाए ॥

कस्य जिनस्य सम्पन्निनः कस्मिन् जिनान्तरे, कयोर्जिनयोर-
न्तरे, कालिकभूतस्यैकादशाङ्गारूपस्य व्यवच्छेदः प्रकृतः, इति
प्रश्नः । उत्तरं तु- (एषु णं मित्यादि) इह च कालिकस्य व्यव-
च्छेदोऽपि पृष्टे यदपृष्टस्याव्यवच्छेदस्याभिधानं तादृशकथापने स-
ति विवक्षितार्थबाधनं सुकरं नवतीतिरुक्त्वा कृतमिति । (मज्झि-
मेषु सत्तसु) अनेन ' कस्स कहिं ' इत्यस्योत्तरमवसे-
यम् । तथाहि- मध्यमेषु सप्तस्वत्युके सुविधिजिनतीर्थस्य सुवि-
धिशोतजिनयोरन्तरे व्यवच्छेदो बभूव, तदव्यवच्छेदकालश्च
पल्योपमचतुर्भागः । एवमन्ये षट् जिनाः, षट् च जिनान्तराणि
वाच्यानि । केवलं व्यवच्छेदकालः सप्तस्वत्यवप्रथमः-

" चउभागां चउजागो, तिस्सि य चउभाग पालियमेग च ।

तिण्णेष य चउभागा, चउत्थभागो य चउभागो ॥ १ ॥ " इति ।

(एत्थ णं ति) एतेषु प्रहापकेनोपदर्श्यमानेषु जिनान्तरेषु
कालिकभूतस्य व्यवच्छेदः प्रकृतः । दृष्टवादापेक्षया त्वाह- (म-
व्वत्थ वि णं वोच्छिस्से दिट्ठिवाए) सर्वत्रापि सर्वेष्वपि जि-
नान्तरेषु, न केवलं सप्तस्वैव क्वचित्, कियन्तमपि काष्ठं व्यव-
च्छिन्नो दृष्टिवाद इति । भ० २० वा० ८ व० ।

(८२) अथ प्रसङ्गात् द्वादशचक्रिनामन्याह-

चकी भरहो सगरो, मयव-सणकुमर-संति-कुंयु-अरा ।

सुत्तम-महपउम-हरिमे-ण-जयनिवा वंजदत्तो य ॥ ३४७ ॥

चकी-भरत' १, सगरनामा २, चक्रिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्य-
ते । मयवा ३, सनत्कुमारः ४, शान्तिः ५, कुन्धुः ६, अरनामा ७,
(सुभूममहपउमहरिसेण) सुभूमनामा ८, महापद्मः ९, हरिषेणः
१० (जयनिवा वंजदत्तो य) जयनृप' ११, ब्रह्मइच्छ १२ । इति
गाथार्थः ॥ ३४७ ॥

अथ नववासुदेवनामन्याह-

विण्णु तिण्णु विण्णु, सयंयु पुरिसुत्तमे पुरिसमीहे ।

तह पुरिसपुंररीए, दत्ते लक्खमण कण्हे य ॥ ३४८ ॥

(विण्णु तिण्णु विण्णु सयंयु पुरिसुत्तमे पुरिसमीहे) विण्णुः-
त्रिपृष्ठः १, द्विपृष्ठः २, स्वयम्भूः ३, पुरुषोत्तमः ४, पुरुषसिंहः ५, तथा
पुरुषपुंररीकः ६, दत्तनामा ७, लक्खणनामा ८, कण्ण ९ ।
इति गाथार्थः ॥ ३४८ ॥

अथ ब्रह्मदेवनामन्याह-

हरिनिट्ठनायो नव, बलदेवा अयल-विजय-जहा य ।

सुप्पहसुदंसाणाऽऽणं-दंनंदाणा रामबलभहा ॥ ३४९ ॥

(हरिनिट्ठनायो) विष्णुनां जेष्ठप्रातरः (नव ब्रह्मदेवा)
नवसंख्या ब्रह्मदेवा भवन्ति । अचलनामा प्रथमः १, विजयनामा
२, ६५

द्वितीयः २, भद्रनामा तृतीयः ३, चः पादपुरणे । (सुप्पहसुदंसा-
णाऽऽणं दंनंदाणां) सुप्रजनामा चतुर्थः ४, सुदर्शननामा
पञ्चमः ५, आनन्दनामा षष्ठः ६, नन्दननामा सप्तमः ७ । (रा-
मबलभहा) रामनामाऽष्टमः ८, बलनन्दनामा नवमः ९ ।
इति गाथार्थः ॥ ३४९ ॥ एतः ८ । प्रव० ।

त्रिषष्टिशलाकापुरुषमानमाह-

चउपन्नुत्तमपुरिमा, इह एए होंति जीवपन्नासं ।

नवपमिविण्णुं जुआ, तेसट्ठिमलागपुरिम जेदे ॥ ३५० ॥

(चउपन्नुत्तमपुरिमा, इह एए होंति जीवपन्नासं) एते
चतुर्विंशतिजिनाः २४, द्वादश चक्रिणः १२, नव वासुदेवाः
९, नव ब्रह्मदेवाश्चेति चतुःपञ्चाशत् ५४ वत्तमपुरुषा इह जग-
ति भवेयुः । एते सर्वेऽप्युत्तमपुरुषाः संभूय पञ्चाशज्जीवाः ।
यतः-शान्तिकुन्धुअराः जिनाश्चक्रिणोऽपि जाताः, तथा श्रीवी-
रजीवस्तु त्रिपृष्ठनामा वासुदेवोऽपि जात इति । (नव पण्डि-
विण्णुं जुयंति) ते चतुःपञ्चाशदुत्तमपुरुषा नवप्रतिविण्णु-
निर्युताः । (तेनट्ठिमलागपुरिम भवे) त्रिषष्टिः शलाकापुरु-
षा भवन्ति । शलाकापुरुषा इति कोऽर्थः ?-शलाका इव
रेखा इव पुरुषाः शलाकापुरुषाः, न कोऽप्यन्यपुरुष ईदृशः
चतुःपाष्टमः । इति गाथार्थः ॥ ३५० ॥

अथ प्रतिवासुदेवनामन्याह-

ते आसर्गिबे तारए, मेरए महुकंदवे निसुंभे य ।

वलि पहलाए तह रा-वणे य नवमे जरासंधो ॥ ३५१ ॥

अश्वत्थीवः १, तारकः २, मेरकः ३, मधुकंदजः ४, निशुम्भकः
५, (बलि पहलाए तह रा-वणे अ नवमे जरासंधो) बलिः ६,
प्रह्लादः ७, तथा रावणश्च ८, नवमो जरासन्धः ९ । इति गा-
थार्थः ॥ ३५१ ॥

अथ कस्य तीर्थे के चक्रिवासुदेवबलदेवा

जातास्तानाह-

कास्समि जे जस्म जिणस्म जाया,

ते तस्म तित्थमि, जिणंतरे जे ।

नेया उ तेऽतीअजिणस्म तित्थे,

निण्णुं नामेहिं कमेण एवं ॥ ३५२ ॥

(कास्समि जे जस्म जिणस्म जाया ते तस्म तित्थमि
ति) यस्य जिनस्य काले जित्नीर्थे वर्तमानं ये जाताः ते
चक्रिवासुदेवाऽऽदयः तस्य तीर्थे कथ्यन्ते, (जिणंतरे जे, नेया उ
तेऽतीअजिणस्म तित्थे) जिनान्तरे ये जातास्तेऽतीतजि-
नस्य तीर्थे ज्ञेयाः । (निण्णुं नामेहिं कमेण एवं) निर्जनार्मानः
क्रमेण एवं बह्यमाणरीत्या । इति गाथार्थः ॥ ३५२ ॥ इदं
मुपजातिच्छन्दः ।

दो तित्थेस सचकि, अट्ट य जिणा, तो पंच केमीजुया,

दो चक्राहिव, तिन्नि चक्रिअ जिणा, तो केसि चकी हरी ।

तित्थेसो इग, तो सचकि-अ जिणो केमी सचकी जिणो,

चकी, केमवसंजुओ जिणवरो, चकी अ, तो दो जिणा ॥ ३५३ ॥

(दो तित्थेस सचकि अट्ट य जिणा तो पंच केमीजुया) द्वौ
तीर्थेभौ सचक्रिणौ चक्रवर्त्तिमहिर्द्वौ, ततोऽष्ट जिनाः, ततः पञ्च-
वासुदेवयुताः पञ्च जिनाः । (दो चक्राहिव तिन्नि चक्रिअ जि-
णा, तो केसि चकी हरी) द्वौ तत्र चक्राहिवौ, ततस्त्रयः चक्रि-

णो जिनाश्च । ततो वासुदेवः, ततश्चक्रा, ततो वासुदेवः । (ति-
थ्येसो इगु तो सचक्रिअ जिणो केसि सि) तीर्थेण एकः,
ततः सचक्रा जिनः, ततो वासुदेवः, सचक्रा जिनः । (चक्रा, केस-
वमजुओ जिणयो, चक्रा अ, तो दो जिणा) चक्रा, केसवसंयुतो
जिनवरः, ततश्चक्रा, ततो द्वौ जिनौ । इति गाथायः ॥ ३५३ ॥
सप्त० १७० द्वार ।

तीर्थकरः	चक्रवर्ती	वासुदेवः
श्रुवभस्वामी	मरतचक्रवर्ती	०
अजितस्वामी	सगरचक्रवर्ती	०
शंभवस्वामी	०	०
अजिनन्दनः	०	०
सुमतिनाथः	०	०
पद्मप्रभः	०	०
सुपार्श्वनाथः	०	०
चन्द्रप्रभः	०	०
सुविधिनाथः	०	०
शीतलनाथः	०	०
श्रेयांसनाथः	०	त्रिपुष्टः
वासुपुत्र्यः	०	त्रिपुष्टः
विमलनाथः	०	स्वयंजः
अनन्तनाथः	०	पुरुषोत्तमः
धर्मनाथः	०	पुरुषसिंहः
०	मधवा चक्रवर्ती	०
०	सनत्कुमारचक्रा	०
शान्तिनाथः	शान्तिरेव	०
कुन्धुनाथः	कुन्धुरेव	०
अरनाथः	अर एव	०
०	०	पुरुषपुण्डरीकः
०	सुचक्रमचक्रा	०
०	०	दत्तः
महिनाथः	०	०
मुनिसुव्रतः	महापद्मचक्रा	०
०	०	लक्ष्मणः
नमिनाथः	हरिषेणचक्रा	०
०	अयचक्रा	०
नेमिनाथः	०	कृष्णः
०	महादत्तचक्रा	०
पार्श्वनाथः	०	०
वर्धमानः	०	०

(८३) तीर्थकरनामान्याह-

जंबुद्वीवे दीवे जारहे वासे चउवीसं तित्थयरा होत्था । तं
जहा-उसज अजिअ संभव अजिणंदण सुपइ पउमप्यज
सुपास चंदप्यज सुविठि (पुण्डरित्त*) सीयल सिज्जंस वा-
सुपुज्ज विमल अणंत धम्म भंति कुंयु अर मक्षि म्हाणिमुव्वय
णमि नेमि पास बहुमाणो य ॥ स० । (तीर्थकरतां मातृपितृ-
विचारोऽग्रे करिष्यते)

(चक्रवर्तिनां सर्वा वक्तव्यता 'चक्रवर्ति' शब्दे तृतीयभागे
१०६६ पृष्ठतो कष्टव्या)

बलदेववासुदेवपितरः-

जंबुद्वीवे णं दीवे भारहे वासे नवबलदेवनववासुदेवपितरो
होत्था । तं जहा-

“पयावई य बंजो, सोमो रुदो मिवो महिसरो य ।

अगिसीहो य दसरहो, नवमो भणिओ य वसुदेवो” ॥ ४६ ॥

वासुदेवमातरः-

जंबुद्वीवे णं दीवे जारहे वासे एव वासुदेवमायरो होत्था ।
तं जहा-

“मियावई उमा चेव, पुहवी सीया य अंबिया ।

लच्छिमई सेमई, केकई देवई तहा ॥ ५० ॥ ”

बलदेवमातरः-

जंबुद्वीवे णं दीवे जारहे वासे एव बलदेवमायरो होत्था ।
तं जहा-

“भहा तह सुभहा य, सुपपजा य सुदंसणा ।

विजया वेजयंती य, जयंती अपराजिया ॥ ५१ ॥

एवमीया रोहिणी य, बलदेवाण मायरो ” ।

दशरमण्डलानि-

जंबुद्वीवे णं दीवे जारहे वासे एव दशरमण्डला होत्था ।
तं जहा-उत्तमपुरिसा मज्झिमपुरिसा पहाणपुरिसा ओयंमं ।
तेयंसी वचंसी जसंसी णायंसी कंता सोमा सुजगा पियदंस-
णा मुरूआ सुहसीला सुहाजिगम्पसब्बजणपणकंता ओ-
हवला अतिवला महावला अनिहता अपराइया सत्तुमहणा
रिपुमहस्समाणमहणा साणुकोसा अमच्छरा अचपला अ-
चंफा मियमंजुत्तपलावहसियगंभीरमधुरपदिपुससच्चवयणा
अन्नुवगयच्छला सरम्मा लक्खणवज्जणगुणोववेआ
माणुम्माणपमाणपदिपुससुजायसब्बंगसुंदरंगा समिसोम्मा-
गारकंतापियदंसणा अपरिसखा पयंददंढपयारा गंभीरद-
रिसणिज्जा तासखओविच्छगरुलकेल्ल महाधणुविकहुया
महासत्तसागरा दुक्करा धणुक्करा धीरपुरिसा जुक्कित्ति-

* “श्रुपमो वृषभः, श्रेयान् श्रेयांसः, स्यादन्नन्तजिद्वन्तः ।

सुविधिस्तु पुण्यदन्तः, मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥ २९ ॥

अरिष्टनेमिस्तु नेमिः, वीरश्चरमतीर्थकः ।

महावीरो वर्धमानो, देवाप्यो कृतनन्दनः ॥ ३० ॥ ”

इत्याभिधानचिन्तामणौ पर्यायवाचकाः ।

पुरिसा विजलकुलसमुम्भवा महारथविहाङ्गा अरुभ-
रहसामी सोमा रायकुलवंसतिलया अजिया अजियरहा
हजमुसलकणकपाशी संखचक्रगयसचिन्दगधरा पवरुजल-
मुकंतविमलगत्युजतिरीकधारी कुंदलवज्रोड्याण्णा पुं-
रीयणयणा एकावन्निकंठलमियवच्छा सिरिवच्छमुल्लंछणा
वरजसा सन्वोळयसुरजिकुमुपरचितपलंबसोजंतकंतविकसं-
तचित्तवरमासरइयवच्छा अहमवविजत्तल्लखणपमत्थ-
सुंदरविरइयंगमंगा मत्तगयवरिदल्लिपविक्रमविल्लमियगई
सारयनवत्थणियमहुरगंभीरकुंचनिम्बोसडुंजिस्सरा कटि-
मुत्तगर्नात्तपीयकोसेज्जवाससा पवरदित्ततेया नरसीहा न-
रवई नरिदा नरवसहा मरुववसभकप्पा अन्नहिपरायतेय-
लच्छीपदिप्पमाणा नीलगपीयगवसणा दुवे दुवे रामकेसवा
भायरो होत्था । तं जहा-तिविहु य० जाव कएहे । अपलो०
जाव रामे य अपच्छिप्पे ।

बलदेववासुदेवानां पूर्वभवनामानि-

एएमि णं एवएहं बलदेववासुदेवाणं पुव्वजविद्या नव
नामधेज्जा होत्था । तं जहा-

“ विसर्ज्जइ पव्ववण, धणदत्त समुदत्त इसिवाले ।
पिपमित्त लल्लिपमित्ते, पुणव्वसू गंगदत्ते य ॥ ५२ ॥

एयाइ नामाई, पुव्वजवे आसि वासुदेवाणं । ”

“ एत्तो बलदेवाणं, जहकमं कित्तइस्सामि ॥ ५३ ॥

विमनंदी य सुवंधू, सागरदत्ते असोग लल्लिप्प य ।

वाराह धम्ममेणे, अपराइएँ रायलल्लिप्प य ॥ ५४ ॥ ”

एतेषां पूर्वभवधर्माऽऽचार्याः-

एएसि णं नवएहं बलदेववासुदेवाणं पुव्वजविद्या नव ध-
म्मायरिया होत्था । तं जहा-

“ संजूप य सुजदे, सुदंसणे सेय कएहें गंगदत्ते अ ।

सागर समुदनामे, छुमसेणे णवमिप्प होइ ॥ ५५ ॥

धम्माऽऽयरिया किती-पुरिसाणं वासुदेवाणं ।

पुव्वजवे एआसि, जत्थ नियाणाई कासी य ॥ ५६ ॥ ”

एतेषां निदानभूमयः-

एएसि णं नवएहं वासुदेवाणं पुव्वजवे नव नियाणजूमि-
ओ होत्था । तं जहा-महुरा० जाव इत्थिणाउरं च ।

निदानकारणानि-

एतेमि णं नवएहं वासुदेवाणं नव निपाणकारणा होत्था ।
तं जहा-गावी जूए० जाव पाउआ ।

एतेषां प्रतिशत्रवः-

एएसि णं नवएहं वासुदेवाणं नव पडिसत्तु होत्था । तं
जहा-आसगीवे० जाव जरासंधे० जाव सचकेहि ।

के क यात्तीत्याह-

“ एको य सत्तमीए, पंच य छट्ठीएँ पंचमीएको ।

एको य चउत्तीए, कएहो पुण तच्चपुडवीए ॥ ५७ ॥

अणिदाणकदा रामा, सन्वे वि प केसवा नियाणकदा ।
छठ्ठगामी रामा, केसव सन्वे अहोगामी ॥ ५८ ॥

अट्ठंतकदा रामा, एगो पुण बंजलोयकप्पम्मि ।

एको स गव्ववसई, सिजिस्समइ आगमिस्सेणं ॥ ५९ ॥ ”

(जंबुद्वीपेत्यादि) दशाराणां वासुदेवानां मण्डलानि बलदेववा-
सुदेवद्वयचक्रकणाः समुद्राया दशारमण्डलानि, अत एव “ दुवे
दुवे रामकेसव सि ” इत्येति । दशारमण्डलाभ्यतिरिक्तत्वाच्च
बलदेववासुदेवानां दशारमण्डलानीति पूर्वमुद्दिष्ट्यापि दशार-
मण्डलभ्यक्तिचतुर्तानां तेषां विशेषणार्थमाह-नचयेत्त्यादि ।
तद्येति बलदेववासुदेवस्वरूपोपम्यासाऽऽस्मरणार्थः । केचित्तु
दशारमण्डला इति । तत्र दशाराणां वासुदेवकुलीनप्रजानां मण्ड-
नाः शोभाकारिणो दशारमण्डलाः । उत्तमपुरुषा इति । तीर्थकरा-
ऽऽदीनां चतुःपञ्चाशत्, उत्तमपुरुषाणां भव्यवर्तित्वाद् भव्यमपु-
रुषाः, तीर्थकरचक्रिणां प्रतिष्ठासुदेवानां च बलाऽऽद्येक्या मध्य-
वर्तित्वात् । प्रधानपुरुषास्नात्कालिकपुरुषाणां शौर्याऽऽदिभिः प्र-
धानत्वात्, ओजस्विनो मानसबलोपेतत्वात्, तेजस्विनो क्षीप्तश-
रीरत्वात्, वनस्विनः शरीरबलोपेतत्वात्, यशस्विनः पराक्रम
प्राप्य प्रसिद्धिप्राप्तत्वात् । (ज्ञायंति सि) प्राकृतत्वात् ज्ञायवन्तः
शोभायमानशरीराः, अत एव कान्ताः कान्तियोगात्, सौम्या
अरौद्राऽऽकारत्वात्, सुजगा जनबलभत्वात्, प्रियदर्शनाः च कु-
प्यरुपत्वात्, सुकृपा समचतुरस्त्रसंस्थानत्वात्, शुभं सुखं वा
सुखकरत्वात् शीघ्र स्वभावो येषां ते शुजशीलाः सुखशीला वा,
सुखेनाभिगम्यन्ते सेध्यन्ते ये शुजशीलाः बाधेव ते सुखाजिगम्याः,
सर्वजननयनानां कान्ता अभिलाष्या ये ते तथा । ततः पदद्वयस्य
कर्मधारयः । ओघबलाः प्रवादबलाः, अव्यवच्छिन्नबलत्वात् ।
अतिबलाः, शेषपुरुषबलानामतिक्रमात् । महाबलाः प्रशस्तबलाः,
अनिहता निरुपक्रमाऽऽयुष्कत्वात्, युद्धे भूम्यामपातित्वात् अ-
पराजिताः, तैरेव शत्रूणां पराजितत्वात् । एतदेवाऽऽह-शत्रुमर्द-
नाः, तच्छरीरतत्सैन्यकदर्थनात् । रिपुसहस्रमानमथनाः, तद्वाञ्छि-
तकार्यविघटनात् । सानुकोशाः, प्रणतेष्वद्रोहकत्वात् अमत्सराः,
परगुणसंबन्धाऽपि प्रादकत्वात् । अचपला मनोवाकायस्थैर्यात् ।
अचपला निष्कारणप्रयत्नकोपरहितत्वात् । मिते परिमिते मञ्जुत्रः
कोमलः प्रलापध्याऽऽलापो हसितं च येषां ते मितमञ्जुत्रप्रलापद-
सिताः, गम्भीरमर्दशिनरोषतोषशोकाऽऽदिष्विकार मेघनाववन्ना
मधुरं भवणसुखकरं प्रणिपूर्णमर्थप्रतीतिजनकं सत्यमवितथं
वचनं वाक्यं येषां ते तथा । ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः । अ-
भ्युपगतवत्सलाः, तत्सममर्थनशीलत्वात् । शरण्यास्त्राणकरणे सा-
धुत्वात् । लक्षणाणि मानाऽऽदीनि, वज्रस्यस्तिक्वकाऽऽदीनि वा, व्य-
ञ्जनानि तिलकमवाऽऽदीनि, तेषां गुणा महर्हिप्राप्त्यादयः, नैक-
पेताः शर्कराऽऽदिदर्शनावुपपेता युक्ता सत्तण्डयजनगुणोपपेताः ।
मानमुदकछोणपरिमाणशरीरता, कथम् ?, उदकपूर्णायां छोण्यां
निविष्टे पुरुषे यज्जलं ततो निर्गच्छति तद्यदि छोणप्रमाणं स्या-
त्तदा स पुरुषो मानप्राप्त इत्यभिधीयते । उन्मानमर्द्धभारपरि-
माणता, कथम् ?, तुलाऽऽरोपितस्य पुरुषस्य यद्यर्द्धभारस्तौल्यं
जयति तदाऽऽसाधुन्मानप्राप्त उच्यते । प्रमाणमष्टोत्तरशतमङ्गु-
लानामुच्छ्रयः । मानोन्मानप्रमाणैः प्रतिपुर्णमन्यूनं, सुजातमागभा-
धानात् पालनविधिना, सर्वाङ्गसुन्दरं निखिलव्यवधानमङ्गु-
लशरीरं येषां ते तथा । शशिवत् सौम्याऽऽकारमरौद्रमर्द्धभत्वं

* शर्कराऽऽदिगणस्थत्वात् ।

वा कान्तं दीप्तं प्रियं जनानां प्रमोदोत्पादकं दर्शनं रूपं ये-
षां ते तथा । (अमरिसणं सि) अमस्वृणाः प्रयोजनेष्वनलसाः,
अमर्षणा वा अपराधिष्वपि कृतक्षमाः । प्रकाशम् उत्कटो
दहनप्रकार आकाशिशेषो वा येषां ते तथा । अथवा-प्रचण्डो
दुःसाध्यसाधकत्वाद्दहनप्रकारः सैन्यविचरणं येषां ते तथा । ग-
म्भीरा अभद्रयमाणान्तर्हृत्सिन्धवेन दृश्यन्ते ये ते गम्भीरदर्शनी-
याः । ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः । प्रचण्डदहनप्रकारेण ये ग-
म्भीरा दृश्यन्ते । तथा ताडो वृक्षविशेषो ध्वजा येषां ते तालध्व-
जाः बलदेवाः । उद्भिच्छ उद्भिन्नो गरुडलक्षितः केतुध्वजो येषां ते
उद्भिच्छगरुडकेतवो वासुदेवाः । तालध्वजाश्च उद्भिच्छगरुडकेतवश्च
तालध्वजोद्भिच्छगरुडकेतवः । महाधनुर्धिकर्षकाः, महाप्राणत्वाद्
महासंयज्ञकण्डजस्य सागरा इव सागरा आभयत्वान्महासंय-
सागराः । दुर्धरा रणाक्षणे-तेषां प्रहरतां केनाऽपि धात्विना
धागयितुमशक्यत्वात् । धनुर्धराः कोदहनप्रहरणाः धीरेष्वेवैते
पुरुषाः पुरुषकारयन्तो, न कातरैर्विति धीरपुरुषाः । युक्तजनिता
या कीर्तिस्तत्प्रधानाः पुरुषा युक्तकीर्तिपुरुषाः । विपुलकुलस-
मुद्भवा इति प्रतीतम् । महारत्नं वज्र तस्य महाप्राणतया विघट-
का अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां चूर्णका महारत्नविघटकाः, वज्र हि अ-
धिकरण्यां धृत्वा अयोधनेनाऽऽस्फोट्यते, न च भिद्यते, तदेव
निन्दन्तीति दुर्भेदं तदिति । अथवा महनीया आरचना साग-
रगतकव्यूहाऽऽदिता प्रकारेण सिसंग्रामयिषोर्महासैन्यस्य, तां
रणरङ्गरसिकतया महाबलतया च विघटयन्ति बियोजयन्ति ये
ते महारचनाविघटकाः । पाठान्तरेण तु-महारणविघटकाः । अ-
र्कजरतस्वामिनः सौम्या नीरुजः । राजकुलवंशतिलकाः । अजि-
ताः अजितरथाः । हस्तमुशलकणकपाणयः । तत्र हस्तमुशसे प्रती-
ते, ते प्रहरणतया पाणौ दस्ते येषां ते बलदेवाः । येषां तु कण-
का पाणाः पाणौ ते शार्ङ्गध्वानो वासुदेवाः । शङ्खश्च पाञ्चज-
न्याभिधानः, चक्रं तु सुदर्शननामकं, गदा च कौमोदकीसङ्गा
लकुटविशेषः, शक्तिश्च त्रिशूलविशेषः, नन्दकश्च नन्दकाभिधानः
खड्गः, तान् धारयन्तीति शङ्खचक्रगदाशक्तिनन्दकधराः वासुदे-
वाः प्रचरो वरप्रभावयोगात्, उज्ज्वलः शुक्लत्वात् स्वच्छतया वा,
सुकान्तः कान्तियोगात् । पाठान्तरे-सुकृतः सुपरिकर्मितत्वात् ।
विमलो मलयजितत्वात्, (गोपुमं सि) कौस्तुभाभिधानो यो
मणिविशेषस्तं, (तीर्थं ति) किरीटं च मुकुटं धारयन्ति ये ते ।
तथा कुरङ्गसौन्दर्योत्तमाननाः पुण्डरीकवस्त्रयने येषां ते तथा ।
एकावली आभरणविशेषः, सा कण्ठे ग्रीवायां लगिता विशिष्य-
ता सती वक्षसि वरसि वर्तते येषां ते एकावलीकण्ठलगित-
वक्षसः । श्रीवत्साभिधानं सुष्ठु लाञ्छने महापुरुषत्वसूचकं व-
क्षसि येषां ते श्रीवत्सलाञ्छनाः । नरयशसः, सर्वत्र विख्यात-
त्वात् । सर्वतृकानि सर्वतृप्तसम्भवानि सुरमीणि सुगन्धीनि
यानि कुसुमानि नैः सुरचिता कृता या प्रलम्भा आप्रपदी-
ना (सोभतं सि) शोभमाना कान्ता कमनीया विकसन्ती
पुष्पन्ती चित्रा पञ्चवर्णा वरा प्रधाना माला खड्ग रचिता
निहिता, रतिदा या सुलकारिका, वक्षसि येषां ते सर्वतृप्तसुर-
भिकुसुमरचितप्रलम्बशोभमानकान्तविकसच्चित्रवराभालारचि-
तवक्षसः । तथा अप्रशान्तंरथानि विभक्तानि विविक्तकपाणि
यानि वक्षणानि चक्राऽऽदीनि तैः प्रशम्भानि मङ्गलानि सु-
दराणि च मनोहराणि विरचितानि शिदितानि (अंगमंगं सि)
अङ्गोपाङ्गानि शिरोऽङ्गुल्यादीनि येषां तेऽप्रशानविनकलक-

णप्रशान्तसुन्दरविरचिताङ्गोपाङ्गाः । तथा मत्तगजवरेन्द्रस्य यो
लक्षितो मनोहरो विक्रमः सञ्चारणं तच्छिखरसिता संजातवि-
लासा गतिगमनं येषां ते मत्तगजवरेन्द्रललितविक्रमविक्षिप्त-
तगतयः । तथा शरदि मवः शारदः, स चासौ नवं स्तनितं रसितं
यस्मिन्निघोषे स नवस्तनितः, स चेति समासः । स चासौ मधुरो
गम्भीरश्च यः कौञ्चनिघोषः पक्षिविशेषनिनादः, तद्वद् वृन्दुभि-
स्वरवच्च स्वरो नादो येषां ते शारद्वनवस्तनितमधुरगम्भीरकौ-
ञ्चनिघोषवृन्दुभिस्वराः । इह च शरत्काले हि कौञ्चा माद्यन्ति,
मधुरध्वनयश्च भवन्तीति शारद्वप्रदणम् । तथा पीतपानीयेन श-
ब्दप्रवृत्तौ तद्वत्तादमनोहृता तस्य स्यादिति नवस्तनितप्रदणम्,
स्वरूपोपदर्शनार्थं मधुरगम्भीरप्रदणमिति । तथा कटोमूषमाभ-
रणविशेषः, नत्प्रधानानि नीलानि बलदेवानां, पीतानि वासुदे-
वानां कौशेयकानि चक्षुर्विशेषवृत्तानि शशांसि बलनानि
येषां ते कटोमूषकनीलपीतकौशेयवाससः । प्रवरदीप्ततेजसो
वरप्रभावतया वरदीप्तिनया च । नरसिंहा विक्रमयोगात् । नरप-
तयः तक्षायकत्वात् । नरेन्द्राः परमैश्वर्ययोगात् । नरवृषजा उत्-
क्रिस्तकार्ये प्रारनिर्वाहकत्वात् । मरुदृषभकटपाः देवराजोप-
माः, अर्भ्याधिकं शेषराजैभ्यः राजतेजालङ्घ्या दीप्यमानाः ।
नीलकपीतकयस्त्रा इति पुनर्भणनं निगमनार्थम् । कथं ते नवे-
त्याह-(दुवे दुवे इत्यादि) एवं च नववासुदेवनवबलदेश इति ।
(निविट्टु यं सि) यावत्करणात्-

“ विरट्टु ति विट्टु दुविट्टु य, सयं नु पुरिसुत्तमे पुरिसमीहे ।

तह पुरिसपुंडरीप, दसे नारायणे करहे ॥ १ ॥

अयले विजयं नहे, सुप्पजे य सुवंसणे ।

आनंदे णंदणे पउमे, रामे याधि अपच्छिमे ” ॥ २ ॥ इति ।

(किंतीपुरिसाणं ति) कीर्त्तिप्रधानपुरुषाणामिति ।

“ महारा य कणगवत्पू, सावत्थी पोयणं च रायगिहं ।

कायंदी कोसंबी, मिहिलपुरी हत्थिणपुरं च ॥ १ ॥ ”

तथा-

“ गावि जुप संगामे, तह इत्थिपराहभो रंगे ।

जजाणुराग गोठी, पररुद्धी मावयार्ई य ” ॥ १ ॥ इति ।

तथा-

“ अस्सभीवे तारए, मेरए महुकेढमे निमुंभे य ।

वलि पहलाप तह रा-वणे य नवमे जरासंधो ॥ १ ॥ ”

“ एए खलु पस्सिचू, किंतीपुरिसाण वासुदेवाण ।

सव्वे वि चक्रजोर्दी, सव्वे वि हया सचक्कीह ॥ २ ॥

आणियाणकडा रामा, सव्वे वि य केसवा निषाणकडा ।

वहुंगामी रामा, केसव सव्वे अदोगामी ॥ ३ ॥ ” इति ।

(आगमिस्सेणं ति) आगमिष्यतां कालेन । “ आगमिस्साणं ति ”
पाठान्तरम् । आगमिष्यतां भविष्यतां मध्ये सेत्स्यन्तीति । स० ।

(८४) तीर्थोत्पासः-

तेवीमाए पढपे, बीए वीरस्स पुण ममोसरणे ।

संघो पढपणुद्धो, सुयं च ३ तित्थं ममुप्पजं ॥ २०६ ॥

त्रयोविंशतिजनानां प्रथममवसरणे तीर्थं समुत्पन्नम्, वीरस्य
पुनर्द्वितीये समवसरणे तीर्थं समुत्पन्नम् । तीर्थं नाम प्रवचनं,
तच्च निराधारं न भवति, तेन साधुसाध्वीआयकश्चाधिकारः
स्वतुर्बलः संघः । तथा प्रथमगणधर आद्यगणभृत्, पुनं द्वादशा-
ङ्गीरूपम्, पतत्रयकं तीर्थं समुत्पन्नम् । सप्त० १०० द्वार ।
आ० म० ।

(८५) निर्गमनकालं प्रतिपादयन्नाह-

पासो अरिहनेमी, सेज्जसो सुमति मल्लिनाथो य ।

पुव्वएहे निक्खंता, मेसा पुण पच्छिमएहम्मि ॥३१०॥

पार्श्वनाथोऽरिहनेमिः, भेषांसः, सुमतिर्मांल्लनाथः, एते पञ्च तीर्थं कृतः पूर्वाह्णे निष्क्रान्ताः। शेषाः पुनः श्रीशुभजनस्वामिप्रभृतयः पश्चिमाह्णे निष्क्रान्ताः । आ० म० १ म० १ अएर ।

(८६) दर्शननामानि, तदुत्पत्तिं चाऽऽह-

जइणं सइवं संखं, वेअंतिअनादिआण बुद्धाणं ।

वइसेसिआण वि मयं, इमाई सग दरिसणाई कमा ॥३११॥

तिणि उसहस्स तित्थे, जायाई सीयलस्स ते दुक्खि ।

दरिसणमेगं पास-स्स सत्तमं वीरतित्थम्मि ॥ ३१२ ॥

(जइणं सइवं संखं) जैन १ शैव २ साङ्ख्य ३ (वेअंतिअनादिआण बुद्धाणं) वेदास्त्रिकानां मतं ४ नास्तिकानां मतं ५ बौद्धानां मतम् ६ (वइसेसिआण वि मयं) वैशेषिकानामपि मतम् ७. (इमाई सग दरिसणाई कमा) इमानि सप्त दर्शनानि क्रमादनुक्रमेण भवन्तीति गाथाऽर्थः ॥ ३११ ॥ (तिणि उसहस्स तित्थे जाया-इं) पूर्वगाथास्त्यवसिक्तमशब्दस्येह संखन्वादाद्यानि त्रीणि दर्शनानि श्रूयजनीये जातानि ३ । (सीयलस्स ते दुक्खि) शीतलस्य तीर्थे ते द्वे दर्शने, तत्रैव चतुर्थपञ्चमे जाते ५, (दरिसणमेगं पासस्स) एकं तदग्रेतनं षष्ठं दर्शनं पार्श्वस्य तीर्थे ६, (सत्तमं वीरतित्थम्मि) सप्तमं दर्शनं वीरतीर्थे संजातमिति गाथाऽर्थः ॥ ३१२ ॥ सत्त० १६८ द्वार ।

दीक्षानक्षत्राणि व्यवनवत् । सत्त० ६० द्वार ।

(८७) व्रतपर्यायः-

उमभस्स पुव्वलक्खं, पुव्वंगुणमज्जियस्स तं चेव ।

चउरंगुणं हक्खं, पुणो पुणो जाव सुविदि ति ॥

(अस्मिन्नेव शब्दे २२६४ पृष्ठे पूर्वकेवलपर्याये व्याख्यातैव)

पणवीसं तु सहस्सा, पुव्वणं सीयलस्स परियायो ।

लक्खाई एकवीसं, मिज्जंसजिणस्स वासाणं ॥

चउपन्नं पन्नागस, ततो अरुद्धमाई हक्खाई ।

अट्ठाइज्जाई ततो, वाससहस्साई पणवीसं ॥

तेवीसं च सहस्सा, सयाणि अरुद्धमाणि य इवंति ।

इगवीसं च सहस्सा, वाससऊणा य पणपन्नं ॥

अरुद्धमा सहस्सा, अट्ठाइज्जाई सत्त य सयाई ।

सयरी विचत्तवासा, दिक्खाकालो जिणिदाणं ॥

पञ्चविंशतिः पूर्वाणां सहस्राणि शीतलस्य पर्याया व्रतपर्यायः। भेषांसजिनस्य वर्षाणां लक्षाण्येकविंशतिः। वासुपूज्यस्य चतुष्षष्ट्याश्वर्षलक्षाणि। विमलनाथस्य पञ्चदशश्वर्षलक्षाणि। ततोऽनन्तरमनन्तजितोऽर्द्धाष्टमानि, सार्द्धानि सप्तवर्षलक्षाणि व्रतपर्यायः। धर्मनाथस्यार्द्धतृतीयानि वर्षशतसहस्राणि। शान्तिनाथस्य पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि। कुण्डुनाथस्य त्रयोविंशतिवर्षसहस्राणि शतानि आर्द्धाष्टमानि। अरस्वामिन एकविंशतिवर्षसहस्राणि। मल्लिनाथस्य वर्षशतानानि पञ्चपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि। मुनिसुव्रतस्वामिनोऽर्द्धाष्टमानि वर्षसहस्राणि। नमि-
५७०

नाथस्यार्द्धतृतीयानि वर्षशतानि। अरिहनेमेः सप्त शतानि। पार्श्वनाथस्य सप्ततिवर्षाणाम्। वर्द्धमानस्वामिनो द्वाचत्वारिंशत्। यत्र यथाक्रमं जिनेन्द्राणामृषभाऽऽदीनां दीक्षाकालो व्रतपर्यायः। आ० म० १ म० १ अएर ।

दीक्षातकः-

....., णिक्खंताऽमोगतरुत्ते सव्वे । (१५७)

सर्वे ३४ जिना अशोकतरोरधो निष्क्रान्ताः। सत्त० ६० द्वार ।

(८८) संप्रति यो येन तपसा निष्क्रान्तस्तदनिधिस्तुराह-

सुमइत्थ निचभत्ते-ण निगगतो वासुपुज्ज (जिणो) वोत्थेण ।

पासो मल्ली वि य अ-इमेण सेसा उ छहेणं ॥ ३८७ ॥

सुमातिरत्र-अस्यामवसर्पिण्यां चतुर्विंशतिर्त्यक्तसु मध्ये नि-त्यमकेनानवरतमकेन निष्क्रान्तः। वासुपूज्यो जिनश्चतुर्थेन, ए-केनोपवासेनेत्यर्थः। पार्श्वनाथो मल्लिनरपि आष्टमेन त्रिभिरुपवा-सैः। शेषास्तु ऋषभस्वामिप्रभृतयः षष्ठेन द्वाभ्यामुपवासाभ्यां निष्क्रान्ताः। आ० म० १ म० १ अएर । ती० । स० ।

(८९) दीक्षापरिचारः-

एगो भगवं वीरो, पासो मल्ली य तिहिं तिहिं सएहिं ।

जगवं पि वासुपुज्जो, उहिं पुरिससएहिं निक्खंतो ३८८ ॥

उग्गाणं जोगाणं, रायस्याणं च खसियाणं च ।

चउहिं सहसेहिं उसहो, सेसा उ सहस्सपरिवारा ॥ ३८९ ॥

तत्र एको भगवान् वीरो वर्द्धमानस्वामी प्रव्रजितः, न केनाऽपि सह तेन व्रतं गृहीतमित्यर्थः। पार्श्वनाथो, भगवांश्च मल्लिनि-भिस्त्रिभिः शतैः सह व्रतमग्रहीत्। अत्र च मल्लिस्वामी स्त्रीणां पुरुषाणां च प्रत्येकं त्रिभिस्त्रिजिः शतैः सह प्रव्रजितः, ततो मि-त्रितानि षट् शतानि भवन्ति। वस्त्रे त्रिजिः शनैरित्युक्तं तत्र केवलाः स्त्रियः पुरुषा वा गृहीताः, द्वितीयः पुनः पक्षः सप्तपि न विवक्षित इति सम्प्रदायः। स्थानाङ्गटीकायामप्युक्तम्-मल्लिजि-नः स्त्रीशतैरपि त्रिजिरिति। जगवामपि वासुपूज्यः षड्भिः पुरुष-शतैः सह निष्क्रान्तः, संसारकाष्ठाराजिगतः, प्रव्रजित इति बावत् ॥ ३८८ ॥ (" वासुपूज्येणं अरहा उहिं पुरिससएहिं मुडे जविता । " स्था० ६ उ०) उग्रानामारक्ककस्थानीयानां, भोगानां गुरुप्रायाणां, राजन्यानां मित्रप्रायाणां, कत्रियाणां सामन्नाऽऽदी-नां सर्वसङ्ख्यायां चतुर्जिः सहस्रैः सह ऋषभजिनः प्रथमो जिनो निष्क्रान्तः, व्रतं जग्रादेत्यर्थः। शेषास्तु वीरपार्श्वमल्लिवासुपूज्य-नाभ्येव्यतिरिक्ता जिना भजिताऽऽद्य एकोनविंशतिः, सहस्रप-रिवारा पुरुषसहस्रसदिताः प्रामाजिधुरिति ॥ ३८९ ॥ प्रथ० ३१ द्वार । आ० म० । स० । सत्त० ।

(९०) दीक्षापुरम-

उसजो अ विणीयाए, बारवईए अरिचवरणेमी ।

अवमेसा तित्थयरा, निक्खंता जम्मजूमीसु ॥

ऋषभस्वामी जगवान् विनीतायां नगर्यां निष्क्रान्तः, द्वारव-स्यामरिहनेमिः, अवशेषा अजितस्वामिप्रभृतयस्तीर्थंकरा नि-ष्क्रान्ता जम्मजूमिषु। यत्र जातास्तत्र निष्क्रान्ता इति ज्ञावः। आ० म० १ म० १ अएर । स० । सत्त० ।

दीक्षासमये मतःपर्यवहानम्-

....., जायं च चउत्थ मण्णाणं ॥ (१५८)

दीक्षायां गृहीतायां तस्मिन् समये सर्वेषां जिनानां चतुर्थं मनःपर्यवधानं जातम् । सप्त० ७१ द्वार ।

(७१) दीक्षामासादयः-

जम्मं व मासपक्खा, नवरं सुवयस्स मुद्धफगुणिओ ।
नमिवीराण वयम्मो, कसिणा आसाढमगसिरा ॥ २४६ ॥
अछमि नवमी पुन्निम, दुदसि नवमि तेरसीतिगं उट्ठी ।
बारसि तेरसि पनरसि, चउत्थि चउदमि य तेरसिया ॥ २४७ ॥
चउदमि पंचमिगारसि, एगारसि बारसिय नवमि उट्ठी य ।
एगारमि दसमि तिही, वयम्मि उरुरामि पुवं व ॥ २४८ ॥
व्रतमासाऽऽदिनक्षत्राणि राशयश्च कथ्यन्ते । (जम्मं व मास-
पक्खं सि) जन्मवद् मासपक्षाः-जन्मकल्याणके ये मासाः पक्षाश्च
कथिताः, दीक्षाकल्याणकेऽपि त एव कथ्या इत्यर्थः । (नवरं ति)
पतावान् विशेषो ज्ञेयः- (सुवयस्स मुद्धफगुणिओ सि) सुव-
तस्य मुनिसुवतस्य व्रते फाल्गुनिको मासः । (नमिवीराण वयम्मि
सि) नमिजिनवीरजिनयोर्व्रते (कसिणा आसाढमगसिर सि)
कृष्णावाषाढमार्गशीर्षौ, तत्र नमिजिनस्य व्रते कृष्ण आषाढ-
मासः । श्रीवीराजिनस्य व्रते कृष्णो मार्गशीर्षमासः । इति गाथा-
र्थः ॥ २४६ ॥ (अछमि नवमी पुन्निम) अष्टमी, नवमी, पूर्णिमा
(दुदसि नवमि तेरसी तिगं उट्ठी) द्वादशी, नवमी, त्रयोदशी
त्रिकम्, षष्ठी (बारसि तेरसि पनरसि) द्वादशी १० त्रयोदशी
११ अमावास्या १२ (चउत्थि चउदमि य तेरसिया) चतुर्थी
१३ चतुर्दशी च १४ त्रयोदशिका १५ । इति गाथार्थः ॥ २४७ ॥
(चउदमि पंचमिगारसि) चतुर्दशी १६ पञ्चमी १७ एकादशी
१८ (एगारसि बारसि नवमि उट्ठी) एकादशी १९ द्वादशी २०
नवमी २१ षष्ठी च २२ (एगारसि दसमि तिही) एकादशी २३
द्वादशी २४ तिथिः । (वयम्मि उरुरामि पुवं व सि) व्रते नक्षत्र-
राशयः पूर्ववत् । “ इयं चवण्णरिक्खरासी, जम्मे दिक्खा वि णाणे
वि ” इति पूर्वमुक्तत्वात् ये चवणनसमये नक्षत्रराशयो, व्रतेऽपि
त एव कथ्याः । इति गाथार्थः ॥ २४८ ॥ सप्त० ५९ द्वार ।
दीक्षाराशिः कथ्यन्तवत् । सप्त० ६१ द्वार ।

दीक्षालिङ्गम्-

न च नाम अन्नलिङ्गे, न य गिहिलिङ्गे कुलिङ्गे वा ॥

सर्वे एव तीर्थकृतस्तीर्थकरालिङ्गे एव निष्क्रान्ताः, न तु नाम
अन्यलिङ्गे, गृहिलिङ्गे, कुलिङ्गे वा । आ० म० १ अ० १ कण्ड ।
(अन्यलिङ्गाऽऽप्यर्थोऽन्यत्र)

दीक्षालोचमुष्टिः-

कयपंचमुष्टिओआ, उसहो चउमुष्टिकयओओ । (२५०)
कृतपञ्चमुष्टिओवास्वयोविशतिजिनाः, ऋषभः चतुर्मुष्टि-
कृतलोचो जातः । सप्त० ६६ द्वार ।

दीक्षावनानि-

उसजो भिक्खत्यवण-म्मि वासुपुज्जो विहारगिहगम्मि ।

धम्मो य वण्णगए, नीलगुहाए मुणी नाम ॥

आसमपयम्मि पासो, वीरजिणेदो य नायसंहाम्मि ।

अवमेसा पव्वइया, सहसंववणम्मि उज्जाणे ॥

ऋषभः-ऋषजस्वामी सिद्धार्थवने उद्याने निष्क्रान्तः, वासुपूजो
विहारगृहके विहारगृहकाजिधाने उद्याने, धर्मो धर्मस्वामी
जगवान् वप्रगायां वप्रगाभिधाने उद्याने । तथा च वदयति-

“ सेसाण केवलार्हं, जेसुज्जाणेसु पव्वइया । ” एवं नीलगुहा-
यां नीलगुहाजिधाने उद्याने मुनिनामा मुनिसुवतनामा तीर्थ-
करो निष्क्रान्तः । तथा आधमपवे आधमपदाभिधाने उद्याने
पार्श्वनाथो निष्क्रान्तः, वीरजिनेन्द्रो ज्ञानक्षपरे ज्ञानक्षरमाभि-
ने उद्याने । अवशेषा अजितस्वामिप्रभृतयस्तीर्थकराः सहस्रा-
श्रवणे निष्क्रान्ताः । आ० म० १ अ० १ कण्ड ।

यस्मिन्वयसि निष्क्रान्तास्तदभिधत्सुराह-

वीरो अरिद्धनेमी, पासो पट्ठी य वासुपुज्जो अ ।

पदमवए पव्वइया, सेसा पुण मज्झिमवयम्मि ॥

वीरो महावीरः, अरिष्टनेमिः, पार्श्वनाथो, मल्लिषासुपूज्य इत्येते
पञ्च तीर्थकृतः प्रथमवयसि कुमारत्वलक्षणे प्रवृजिताः । शेषाः
पुनः ऋषभस्वामिप्रभृतयो मध्यमे वयसि यौवनलक्षणे वर्त-
मानाः प्रवृजिताः । आ० म० १ अ० २ कण्ड ।

(९२) दीक्षाशिविका-

एएमि चउव्वीसाए तित्थगराणं चउव्वीसं सीयाओ
होत्था । तं जहा-

“ सीया सुदंसणा सु-प्पभा य सिद्धत्थ सुप्पसिद्धा य ।

विजया य वेजयंती, जयंति अपराजिया चव ॥ १४ ॥

अरुणप्पज चंदप्पभ, सूरप्पज अगिसप्पजा चव ।

विपट्ठा य पंचवणा, मागरदत्ता य णागदत्ता य ॥ १५ ॥

अजयकरा निव्वुडकरि, मणोरमा तह मणोहरा चव ।

देवकुर उत्तरकुरा, विसाल चंदप्पभाई य ॥ १६ ॥

एआआ सीआओ, सर्वेसि चव जिणवर्दिदाणं ।

सव्वजगवच्छुद्धाणं, सव्वोत्थसुखयद्धावाए ॥ १७ ॥

पुव्वि ओसित्ता मणु-जेहिं सा इट्ठोमकूवेहिं ।

पच्छा व्हंति सीयं, असुरिंदसुरिंदनागिदा ॥ १८ ॥

चलचवलकुंडलधरा, मच्छंदविक्कुव्वियाभरणधारी ।

सुरअसुरवदिआणं, व्हंति सीअं जिणिंदाणं ॥ १९ ॥

पुरओ हवंति देवा, नागा पुण दाहिणम्मि पासम्मि ।

पव्वच्छिमेण अमुरा, गरुड्ठा पुण उत्तरे पासे ” ॥ २० ॥

(सव्वोत्थसुखयद्धावाए सि) सर्वोत्कृष्टा सर्वेषु शरदादिषु
ऋतुषु सुखदया नायया प्रमया आतपानावन्नकृणया वा, युक्ता
इति शेषः । तथा- (सा इट्ठोमकूवेहिं ति) सा शिविका
यस्यां जिनोऽध्याकृतः, इट्ठोमकूपैरुद्धुषितरोमभिरित्यर्थः ।
तथा (चलचवलकुंडलधर सि) चलाश्च ते चपन्नकुण्ड-
लधराश्चेति वाक्यम् । तथा स्वच्छन्देन स्वरुच्या विक्कुर्वितानि
यान्याभरणानि मुकुटाऽऽग्नीनि तानि धारयन्ति ये ते तथा । असु-
रेन्द्राऽऽद्य इति योगः । (गरुड सि) गरुडध्वजाः सुपर्णकुमारा
इत्यर्थः । स० । सप्त० ।

(६३) अथ पट्टपञ्चाशद्विक्रुमासीत्यान्याह । दिक्कुमारिका
नाम-दिक्कुमारजननपतिविशेषजातिजा देव्यः-

मेरुअट्टउट्टोया, चउदिसि रुयगाउ अट्ट पत्तेअं ।

चउ विदिसिपज्जरुयगा, इंती छप्पन्न दिसिकुमरी ॥ १०१ ॥

(मेरुअट्टउट्टोय सि) मेरोरधोलोकात् १, ऊर्ध्वलोका-

तु २ । तत्र अधोलोके गजदन्तगिरिचतुष्टयस्याधस्तादष्टानां दिक्कुमारीणां भवनानि सन्ति । एतच्च सामान्यमात्रेणैव स्थानमुक्तम् । विशेषेण तु संप्रदायगम्यम् । तथा-ऊर्ध्वलोके मेरोरुपरि नन्दनवने अष्टौ कूटानि सन्ति । तेषामुपरि अष्टानां दिक्कुमारीणां भवनानि सन्ति । (चउदिसि रुचकात् सति) चतुर्दिग्वर्तिरुचकात् रुचकादेर्दिक्चतुष्टयादित्यर्थः । (अठ पत्तेय ति) एतेभ्यः षट्स्थानकेभ्यः प्रत्येकमष्टावष्टौ समागच्छन्ति । एवमष्टचत्वारिंशद् दिक्कुमार्यो जाताः । (चउ विदिसिमञ्जस्यग सति) चतस्रो विदिकुरुचकान्, रुचकगिरिविदिगन्त्य इत्यर्थः । चतस्रो मध्यरुचकास्तात् रुचकद्वीपमध्यादित्यर्थः । (इती उत्पन्न विदिकुमारी) आगच्छन्ति एवं षट्पञ्चाशद् दिक्कुमार्यः । इति गायार्थः ॥ १०१ ॥ सप्त० ३३ द्वार ।

अधोलोकवासिन्योऽष्टकुमार्यः-

जया णं एकमेके चक्रवर्तिविजय जगवंतो तित्थयरो स-
मुपज्जन्ति, तेणं कालेणं तेणं सपणं अदोलोगवत्थव्वाओ
अठ दिसाकुमारीओ महत्तरिआओ सण्हि सण्हि कूमेहि
सण्हि सण्हि जवणेहि सण्हि सण्हि पासायवकेसण्हि प-
त्तेअं पत्तेअं चउहिं सामाणिअसाहस्सीहिं चउहिं महत्त-
रिआहिं सपरिवाराहिं सत्तहिं अणीएहिं मत्तहिं अणी-
आहिंविहिं सोलमण्हिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं अण्हि अ
बह्निं वाणमंतरेहिं देवेहिं देवीहिं अ मच्चिं सपरिवृद्धाओ
महयाहयणट्ठीअवाइअ० जाव जोगभोगां जुंजमाण्णि-
ओ विहरन्ति । तं जहा-

“भोगकरा १ भोगवई २, सुजोगा ३ जोगमाक्षिनी ४ ।
तोयधाराए विचित्ता य ६, पुप्फमाला ७ अणिदिया” । ७१ ।

(तेणं कालेणं इत्यादि) तस्मिन् काले संजवजिनजन्म-
के भरतैरावतेषु तृतीयचतुर्थारकलक्षणे, महाविदेदेषु चतुर्धा-
रकप्रविभागलक्षणे, तत्र सर्वदाऽपि तदाद्यसमयसदृशकालस्य
विद्यमानत्वात् । तस्मिन् समये सर्वत्राप्यर्द्धरात्रलक्षणे, ती-
र्थकराणां हि मध्यरात्र एव जन्मसंभवात् । अधोलोकवास्त-
व्याः, चतुर्णां गजदन्तानामधः समभूतत्वाद् नवशतयोजनरू-
पां त्रिर्धूलोकव्यवस्थां विमुच्य प्रतिगजदन्तं द्विविधावेन
तत्र भवनेषु वसनशीलाः । यत्तु गजदन्तानां षष्ठपञ्चमकूटेषु
पूर्वं गजदन्तसुखे आसां वासः प्रकृषितः, तत्र कोमार्थभागमन
हेतुरिति, आसामपि चतुःशतयोजनाऽऽदिपञ्चशतयोजनाऽऽदि-
पञ्चशतयोजनपर्यन्तोऽष्टगजदन्तगिरिगतं पञ्चशतिककूटग-
तप्रासादावनंसकवासित्वेन नन्दनवनकूटगतमेषकूराऽऽदिदिक्कु-
मारीणांमित्रोर्ध्वलोकवासित्वाऽऽपत्तिः । अथ प्रकृतं प्रस्तुतम्-
अष्टौ दिक्कुमार्यो दिक्कुमारा भवनपतिजातीयः, महत्त-
रिकाः स्ववर्गेषु प्रधानतरिकाः, स्वकेषु स्वकेषु कूटेषु गजद-
न्ताऽऽदिगिरिचर्तिषु, स्वकेषु स्वकेषु जवनेषु जवनपतिदेवाऽऽवा-
सेषु, स्वकेषु स्वकेषु प्रासादावतंसकेषु स्वस्थकूटवर्तिकाऽऽ-
वासेषु । सूत्रेषु च सप्तम्यर्थे तृतीया प्राकृतत्वात् । प्रत्येकं प्रत्येकं
चतुर्भिः सामानिकानां दिक्कुमारिमहत्तराद्युतिविभवाऽऽदिदे-
वानां सहस्रैः, चतसृजिभ्य महत्तरिकाभिर्दिक्कुमारिकानुल्यवि-
भवाऽऽदिभिस्ताभिरनतिक्रमणीयवचनाभिश्च स्वस्वपरिवारस-

हिताभिः, सप्तभिरनीकैर्देवैर्यथपठानिमहिषगन्धर्वनाट्यरू-
पैः, सप्तभिरनीकाधिपतिभिः, योगशार्जरात्मरक्षकदेवसहस्रैर-
त्यादिकं सर्वं विजयद्वाधिकार इव व्याख्येयम् । ननु कासाञ्चि-
दिक्कुमारीणां युक्त्या स्थानाङ्गे पत्योपमस्थितेभ्येनानात् समा-
नजातीयत्वेनासामपि तथाजुतायुषः संजाव्यमानत्वाद् जवन-
पतिजातीयत्वं सिद्धम्, तेन भवनपतिजातीयानां धानमन्तरजा-
तीयपरिकरः कथं संगच्छते ? । उच्यते-एतासां महर्षिकत्वेन
ये आह्लाकारिणो व्यन्तरास्ते प्राह्या इति । अथवा-वानम-
न्तरावेनाऽत्र बनानामन्तरेषु चरन्तीति यौगकार्थसंश्रय-
णाद् भवनपतयोऽपि धानमन्तरा इत्युच्यन्ते । उभयेषामपि
प्रायो वनकूटाऽऽविषु विहरणशीलावावृति सञ्जाव्यते । तच्च
तु बहुश्रुतगम्यमिति सर्वं सुस्थम् । अथतासां नामान्याद-
(तं जहा इत्यादि) तद्यथा-“जोगकरा” इत्यादि । रूपकमे-
तव कथ्यम् ।

एतासामासनानि चलन्ति-

तए णं तासिं अदोलोगवत्थव्वाणं अट्टएहं दिसाकुमारी-
णं महत्तरिआणं पत्तेअं पत्तेअं आसणां चलन्ति । तए णं
ताओ अदोलोगवत्थव्वाओ अट्ट दिमाकुमारीओ महत्तरि-
आओ पत्तेअं पत्तेअं आमणां चलिआइं पासन्ति, पा-
सित्ता ओहिं पउजन्ति, पउजित्ता जगवं तित्थयरं ओहिणा
आजोएन्ति, आजोएत्ता अलमणं सदावेति, सदाविच्चा
एवं वयासी-उत्पप्पे खलु जो ! जंबुद्वीपे भयवं तित्थयरे,
तं जीयमेअं-तीअपच्छुप्पलमणागयाणं अदोलोगवत्थव्वा-
णं अट्टएहं दिसाकुमारीमहत्तरिआणं जगवओ तित्थयर-
स्म जम्पणमहिमं करित्तए, तं गच्छामो णं अम्हे वि भग-
वओ तित्थयरस्म जम्पणमहिमं करेमो त्ति कट्टु एवं वये-
ति, वडित्ता पत्तेअं पत्तेअं आभिओगिए देवे सदावेति,
सदावेत्ता एवं वयासी ॥

अथैतास्त्वेव विहरन्तीषु सतीषु किं जातमित्याह-(तए ण-
मित्यादि) ततस्तामामधोलोकवास्तव्यानामष्टानां दिक्कुमा-
रीणां महत्तरिकाणां प्रत्येकं प्रत्येकमासनानि चलन्तीति ।
अथैताः किं किमकार्युरित्याह-(तए णमित्यादि) तत आ-
सनप्रकल्पानन्तरं ता अधोवास्तव्या अष्टौ दिक्कुमार्यो मह-
त्तरिकाः प्रत्येकं प्रत्येकमासनानि चक्षितानि पश्यन्ति, दृष्ट्वा
चाऽवधिं प्रयुज्जन्ति, प्रयुज्य भगवन्तं नोर्थकरमवधिना आ-
भोगयन्ति, आमोत्थ्य च अन्यमन्यं शब्दयन्ति, शब्दयित्वा च
एवमवादिषु । यद्वादिषुस्तदाह-(उत्पप्पे इत्यादि) उत्पप्पः
खलु भो ! जम्बुद्वीपे जगवन्तीर्थकरः, तज्जीतमेतत्कल्प एवोऽती-
तप्रयुत्पन्नानागतानामधोलोकवास्तव्यानामष्टानां दिक्कुमारी-
महत्तरिकाणां भगवतो जन्ममहिमां कर्तुं, तन्नच्छामो वयमाप
भगवतो जन्ममहिमां कुर्म इति कृत्वा, धातूनामनेकार्थत्वा-
न्निश्चित्य मनसा एवमनन्तरोक्तं वदन्ति, वदित्वा च प्रत्येकं
प्रत्येकमाजियोगिवान् देवान् शब्दयन्ति, शब्दयित्वा चैव-
मवादिषु ।

किमवादिषुरित्याह-

खिप्पामेव जो देवाणुप्पिआ ! अणेगखंसयससिबिदे

हीलद्विअ० एवं विमाणवत्तओ भाणिअब्बो० जाव जोअण-
वित्थिये दिव्वे जाणविमाणे विउव्वेह, विउव्वित्ता एअ-
माणसिअं पच्चप्पिणह । तए णं ते आनिआगा देवा अणे-
गखंभसय० जाव पच्चप्पिणंति ।

(क्षिप्यामेव इत्यादि) ओ देवानुप्रियाः । क्षिप्रमेवा-
ऽनेकस्तम्भशतसंविष्टानि लीलास्थतशास्त्रजिज्ञासु-
त्येषमनेन क्रमेण विमानवर्णको प्रणितव्यः । स चायम्-
"इहामिगतसमतुरगणरमणविहगबालाकिञ्चरकसरभञ्जमर-
कुञ्जरघणलयपत्रमलयभस्त्रिचित्रे खंभुणयवरवरवेहमापरि-
गयाभिरामे विउआहरजमसुअणजतजुत्ते विव अब्बोसहस्स-
मानिणीए कवगसहस्सकहिण भिसमाणे निम्भसमाणे च-
कवुत्तलोअणत्तेसे सुहफासे सस्सिरीअरुवे घटावत्तिममुरम-
णहरसरे सुमे कंते दरिसाणजे णिउणोचियमिसिमिसंतम-
णिरयणघटिआजालपरिक्खत्ते । " कियत्पर्यन्तमित्याह-
यावयोजनविस्तीर्णानि दिव्यानि यानायेहस्थाने गमनाय वि-
मानानि, अथवा यानरूपाणि वाहनरूपाणि विमानानि या-
नविमानानि, विकुर्वन्त-वैक्रियशक्त्या संपादयन्त, विकुर्वन्त्वा
यतामार्गाणि प्रत्यर्पयन्त । अथ यानवर्णकव्याख्या प्राच्यवृ केषा,
तोरेणाऽऽदिबर्णकेषु एतद्विशेषणस्य व्याख्यातत्वात् । ततस्ते
किं चकुरित्याह-(तए णमित्यादि) ततस्ते आभियोगका
देवा अनेकस्तम्भशतसंविष्टानि यावदाकां प्रत्यर्पयन्ति ॥

अथैताः किं कुर्वन्तीत्याह-

तए णं ताओ अहोलोगवत्त्यव्वाओ अह दिसाकुमा-
रिमहत्तरिआओ पत्तेअं पत्तेअं चउहिं सामाणिअसा-
हस्सीहिं चउहिं महत्तरिआहिं० जाव अस्सेहिं बहुहिं
देवेहिं देवीहिं अ सच्चि संपरिवुत्ताओ ते दिव्वे जाणवि-
माणे दुरूहंति, दुरूहित्ता सच्चिदीए सव्वजुईए घणमुई-
गपणवपवाइअरवेणं ताए लकिट्ठाए० जाव देवगईए जेणेव
भगवओ तित्थयरस्स जम्भणणगरे जेणेव तित्थयरस्स ज-
म्भणजवणे, तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता भगवओ ति-
त्थयरस्स जम्भणजवणं तेहिं दिव्वेहिं जाणविमाणेहिं
तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करंति, करित्ता उत्तरपुर-
च्छिमे दिसीजाए ईमिं चउरगुल्लमसंपत्ते धरणिअत्ते ते
दिव्वे जाणविमाणे ठभित्ति, ठवित्ता पत्तेअं पत्तेअं च-
उहिं सामाणिअसाहस्सेहिं० जाव सच्चि संपरिवुत्ताओ
दिव्वेहिंनो जाणविमाणेहिंनो पच्चोरुहंति, पच्चोरु-
हित्ता सच्चिदीए० जाव णाएणं जेणेव भगवं ति-
त्थयरे तित्थयरमाया य तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छं-
तित्ता भगवं तित्थयरमायरं च तिक्खुत्तो आयाहिण-
पयाहिणं करंति, करित्ता पत्तेअं पत्तेअं करयत्तपरिग-
हिअं सिरमावत्तं मत्थए अंजालिं कट्ठु एवं वयासी ।

"तए णं ताओ " इत्यादि । ततस्मा अहोलोकवास्तव्या अष्टौ
दिक्कुमारीमहत्तरिकाः । हठनुत्तयायेकदेशवर्शनेन संपूर्ण आ-
द्यापको प्राणः । स चायम् "हठनुत्तचित्तमानांविआ पीअमणाप-

रमसोमणस्सिआ हरिसवसविसत्पमानहिमया विभस्सिअवर-
कमलनयणवर्णाअवरकमगतुमिअकेठरमउडकुडसहारविरा-
यंतरइअवत्ता पासंभपत्तमानाणोत्तभूत्तनयरा ससंभमं तुरि-
अं अचलं सीहासणाओ अण्णुत्तेति, अण्णुत्तिता पावपीहाओ
पच्चोरुहंति, पच्चोरुहित्ता " इति । प्रत्येकं प्रत्येकं अतुमिं ।
सामानिकसहस्रैः अतसुभिश्च महत्तरिकाभिर्यावद्व्येहदुर्मर्दे-
वैर्देवीभिश्च सार्धं संपरिवृताः, तानि दिव्यानि यानविमानान्या-
रोहन्ति । आरोहेणोत्तरकाक्षं येन प्रकारेण सृतिकापूहमुपति-
ष्ठते तथाऽऽह-(उरुहित्ता इत्यादि) आरुह्य च सर्वज्यां सर्व-
पुत्या घनमृदङ्गं मेघधनुगम्भीरध्वनिकं मृदङ्गं, पणवो मृत्पटहः,
उपलक्षणमेतत्तेनाभ्येषामपि तूर्याणां संग्रहः । एतेषां प्रवादिता-
नां यो रवस्तेन तथा उत्कृष्टया, यावत्करणात्—" तुरिआए
अचलाए " इत्यादि पदसंग्रहः प्राच्यत् । देवगत्या यत्रैव
भगवत्स्तीर्थकरस्य जम्भनगरं यत्रैव च तीर्थकरस्य जम्भनवनं
तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च भगवत्स्तीर्थकरस्य जम्भ-
मवनं तैर्दिव्यैर्यानविमानैस्त्रिःकृत्य आदक्षिणप्रदक्षिणां कुर्वन्ति,
अत्र चारात् प्रदक्षिणयन्तीत्यर्थः । त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य च
उत्तरपौरस्त्ये दिग्भागे ईशानकोणे ईशानुरहुल्लमसंप्राप्तानि
धरणिगते तानि दिव्यानि यानविमानानि स्थापयन्तीति ।
अथ यच्चकुस्तदाह- स्थापयित्वा च प्रत्येकं प्रत्येकम्, अष्टा-
वपीत्यर्थः । अतुमिंः सामानिकसहस्रैर्यावत् सार्धं संप-
रिवृता दिव्येभ्यो यानविमानेभ्यः प्रत्यक्षरोहन्ति, प्रत्यक्ष-
रुह्य च सर्वज्यां, यावच्छब्दात् सर्वपुत्यादिपरिग्रहः । क-
ियत्पर्यन्तमित्याह-" संभणवभेरिअरिअरमुहिहुडकमुरज-
मुङ्गउहुदिनिम्भोखनाहणं ति । " यत्रैव भगवत्स्तीर्थकर-
स्तीर्थकरमाता च तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च भगवत्तं
तीर्थकरं तीर्थकरमातरं च त्रिः प्रदक्षिणयन्ति, त्रिः प्रदक्षिणी-
कृत्य च प्रत्येकं प्रत्येकं करतलपरिवृत्तं शिरस्यावर्त्तं मस्तके
अञ्जलिं कृत्वा, एवं वक्ष्यमाणमवादिषुः ।

तदाह-

णमोऽत्थु ते रयणकुच्छिधारिण ! जगप्पईवदीविण ! सव्वज-
गमंगलस्स चक्खुणो अ मुत्तस्स मव्वजगज।ववच्छल्लस्स
हिअकारगमगदेसिअवागिहिंविजुप्पभुस्स जिणस्स णा-
णिस्स नापगस्स बुद्धस्स बोहगस्स मव्वलोगनाहस्स निम्भ-
पस्स पवरकुलसमुम्भवस्स जईए स्वत्तिअस्स जं सि होगु-
त्तमस्स जणणी, पप्पा मि, तं कयत्ता सि, अम्मे णं देवाणु-
प्पिण ! अहोलोगवत्त्यव्वाओ अह दिसाकुमारीमहत्तरि-
आओ जगवओ तित्थयरस्स जम्भणमहिं करिस्सामो,
तेणं तुज्जेहिं ण जइअव्वं ति कट्ठु उत्तरपुरच्छिमे दि-
सीजागं अवकमंति ।

(नमोऽत्थु ते इत्यादि) नमोऽस्तु ते तुभ्यं, रत्नं भगवद्भक्तं
कुक्षौ धरतीति रत्नकुक्षिधारिके । । अथवा-रत्नगर्भावक्रमेणा-
रकत्वेनाऽपरस्त्रीकुक्षिभ्योऽतिशयित्वेन रत्नरूपां कुक्षिं धर-
तीति, शेषं तथैव । तथा जगद्भक्तिजनानां सर्वभावानां प्रकाश-
कत्वेन प्रदीप इव प्रदीपो जगदान्, तस्य दीपकोऽर्धः, सर्वजगत्प्र-
लभूनस्य चक्षुरिव चक्षुः सकलजगद्भावदर्शकत्वेन तस्य, च-
समुच्चयः । चक्षुश्च जगज्जगद्भावदर्शनां विधा, तथाऽऽद्यं भाव-

चक्षुरसहकृतं नार्थप्रकाशकं, तेन जावच्चक्षुषा जगवानुपमीयते, तच्चाभूत्समिति । ततो विशेषमाह-मूर्तस्य मूर्तिमनः, चक्षुषा-
हस्येत्यर्थः । सर्वजगज्जीवानां वस्तुस्योपकारकस्या उक्तार्थे वि-
शेषणद्वारेण हेतुमाह-हितकारको मार्गो मुक्तिमार्गः सम्यग्-
ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपः, तस्य देशिका उपदेशिका, दर्शिकेत्यर्थः ।
तथा विन्धी सर्वभाषाऽनुगमनेन परिणमनात् सर्वव्यापिनी,
सकलश्रोतृजनहृदयसंक्रान्ततात्पर्यायी, एवंविधा वागुज्जिर्वा-
कसंपत्, तस्याः प्रभुः स्वामी, सान्निध्यवचनलब्धिक इ-
त्यर्थः । तस्य । तथाऽत्र विशेषणस्य परनिपातः प्राकृ-
तत्वात् । जिनस्य रागद्वेषजनुः, क्षामितः सातिशयज्ञानयु-
क्तस्य, नायकस्य धर्मधरत्वकवर्तिनः, बुद्धस्य विदितत्वस्य, बो-
धकस्य परेषामावेतिनत्वस्य, सकललोकनायस्य सर्वप्राणि-
धर्मस्य बोधिबीजाऽऽधानसंरक्षणाभ्यां योगक्षेमकारित्वात् । नि-
र्ममस्य ममत्वरहितस्य, प्रवरकुलमनुद्भवस्य, आत्मा कृत्रि-
यस्य, एवविधिविषयातगुणस्य लोकोत्तमस्य, यध्वमसि ज-
मनी, तत्त्वं धन्याऽसि पुण्यवत्यसि, कृतार्थाऽभि, वयं हे दे-
वानुप्रिये ! अधोलोकवास्तव्या अप्रै विष्णुकुमारीमहत्तारिका,
भगवतो जन्ममहिमां करिष्यामः, तेन युष्माभिर्न भेत्य-
म-मस्तस्माद्व्यमानपरजनाऽऽपातेऽस्मिन् रहःस्थाने इमा विस-
दृशजातीयाः किमिति शङ्काऽऽकुप्यं चेतो न कार्यमित्यर्थः ।
(नि कट्टु उत्तरपुरविष्णुम दिप्तीभागमित्यादि) इतिवृत्त्वा प्रस्ता-
वाविबुक्त्वा, ता एवोत्तरपौरस्य दिग्भागमपक्रामन्ति ।

अथैतास्मृतिकर्त्तव्यमाह-

अवक्वमिच्छा वेत्तव्यसमुद्याणं समोदणंति, समो-
दणित्ता संखिज्जाइं जोअणाइं दंरं निसिरंति, नि-
सिरित्ता तं जहा रयणाणं जाव संवट्ठवाए वि-
उत्तिवति, विउत्तिवत्ता तेणं सिवेणं मउएणं अणुडु-
एणं जूमित्तविमलकरणेणं मणहरेणं सव्वोउअमु-
रडिकुसुमगंधाणुवासिएणं पिमिपनं।हारिपगंधुप्परेणं ति-
रिअं पवाइएणं भगवओ तित्थयरस्स जम्पणजवणस्स
सव्वओ समंता जोअणपरिपेकलं, मे जहाणामए कम्मयर-
दारए सिआणजाव तदेव जं तत्थ तणं वा पत्तं वा कट्ठं वा
कयवरं वा अमुडमचोक्खं पडअं दुब्बिगंधं, तं सव्वं आहु-
णिअ आहुणिअ एगंते एरेति, एदित्ता जेणेव भगवं ति-
त्थयरं तित्थयरमाया य, नेणव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता
भगवओ तित्थयरस्स तित्थयरमायाए अ अदूरसामंते
आगायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ।

अपक्रस्य च वैक्रियसमुदघातेन समवचनन्ति, समवदस्य च सं-
ख्यातानि योजनानि दातुं निस्तृजन्ति, निस्तृज्य च किं ता कुर्वन्ति?,
तदेवाऽऽह-तद्यथा रत्नानाम् । यावत्पदात्-“वक्षराणं वेरुलिआणं
लोहिअक्खणं मसारगल्लणं हंसगज्जाणं पुल्लयाणं सोगधिआणं
जोहरसाणं भज्जाणं पुल्लयाणं रयणाणं जायकवाणं अकाणं फ-
ल्लिहाणं रिट्ठाणं अहावायेरं पुगल्ले परिसाडेअ, अहासुद्धं पुगल्ले
परिआएरं, दुब्बं वि वेत्तव्यसमुद्याणं समोदणंति, समोद-
णित्ता ।” इति पदसंग्रहः । एतत्सबिस्तरड्याख्या पूर्वं मरताभि-
योगिकदेवानां वैक्रियकरणाधिकारे कृता, तेन ततो ब्राह्म ।

वाक्ययोजनायै तु किञ्चिद्विध्यते-तेषां रत्नानां बादरान् पुञ्जला-
न् परिशाठ्य सूक्ष्मान् पुञ्जान् गृह्णति, पुनर्वैक्रियसमुदघातपू-
र्वकं संवर्त्तकवातान् विकुर्वन्ति । बहुवचनं चात्र चिकीर्षित-
कार्यस्य सम्यक्सिद्ध्यर्थं पुनः पुनर्वर्त्ताविकुर्वणाज्ञापनार्थम् ।
विकुर्व्यं च तेन तत्कालविकुर्वितेन, शिवेनोपकृवरहितेन, मृदु-
केन भूमिभर्षिणा भारतेन अनुजृतेन अनुद्ध्वाराणां, भूमिभल-
विमलकरणेन मनोहरेण सर्वतुकानां वस्तुसम्भवानां सुराज-
कुसुमानां गन्धेनानुवासितेन, परिणमः परिणमतः सन् निर्हारो
नातिदूरं विनिर्गमनशीलो यो गन्धः, तेन उज्जुरेण, बलिष्ठेनेत्यर्थः ।
निर्यक्तं प्रघातेन निर्यक्तं वातुमारब्धेन, भगवत्स्तीर्थकरस्य ज-
म्भभवनस्य सर्वतो विष्णु समस्ताद्विदिषु योजनपरिमण्डलम्,
“से जहाणामए कम्मयरदारए सिआण जाव” इत्येतत्सुत्रैक-
देशसूचितदृष्टान्तिकसूत्रान्तर्गतेन “तदेव” इति वाष्पान्तिकसूत्र-
बलादायातेन समाज्यतीतिपदेन सहास्ययोजना कार्या ।

तथेदं दृष्टान्तसूत्रम्-

“ से जहाणामए कम्मयरदारए सिआ तरणे बल्लवं जुगवं
जुवाणे अप्पायके थिरग्गदत्थो वट्ठपाणिपाए पिठंतरोरुपरिणए
घणानिअअवलिअवट्ठल्ले चम्मैअगदुहणमुअसमाइयानिअि-
अगत्तं उरस्सवल्लसमसागए तलजमल्लजुअलपरिअवाहू अंघण-
पवणजइएपमइणसमत्थे णेए इक्खे पठेकुसले मेहावी निअण-
सिप्पोवगएएग महत्तं सज्जागदत्थं वा इंदसंपुच्छणिं वा वेणु-
सिआणिग वा गढाय रायगणं वा रायंतेउरं वा देवकुञ्जं वा सभं
वा पव वा आरामं वा उज्जाणं वा अनुरिअमसवल्लमसभत्तं
निरंतरं सुनिरुण सव्वओ समंता संपमज्जिअ सि । ”

स यथानामको यत्प्रकारनामकः कर्मकरदारकः स्याद् भवेत् ।
आसन्नमृत्युर्हि दारको न विशिष्टसामर्थ्यभाग भवतीत्याह-तरुणः
प्रवर्त्तमानवयाः । स च बलहीनोऽपि स्यादित्यत आह-बल-
वान् । कालोपद्रवोऽपि विशिष्टसामर्थ्यविग्रहेतुरित्यत आह-
युगं सुपमदुःखमाऽऽदिकाहः, सोऽदुष्टो निरुपद्रवो विशिष्टबलहेतु-
र्यस्यास्त्यसौ युगवान् । एवंविधश्च को जवति?, युवा यौवनवयस्यः,
इहोऽपि ग्लानः सन् निर्बलो भवत्यतः-अल्पतद्गः, अल्पश-
ब्दोऽत्राभाववचनः, तेन निरातद्ग इत्यर्थः । तथा स्थिरः प्रस्तुतका-
र्यकरणेऽकम्पोऽग्रहस्तो हस्ताग्रं यस्यासौ तथाहृदं निविडनरच-
यमापन्नं पाणिपादं यस्य स तथा । पृष्ठं प्रतीनम्, अन्तरे पाश्वरूपे,
उरु सक्थिनी, एतानि परिणतानि परिनिष्ठिततां गतानि यस्य स
तथा, सुखाऽऽदिदर्शनात् पालिकः कान्तस्य परनिपातः, अहीना-
ङ्ग इत्यर्थः घननिचितौ निविडनरचयमापन्नौ वल्लिताविष वल्लितौ,
इवयाजमुखौ जातावित्यर्थः । वृत्तौ स्कन्धौ यस्य स तथा । त-
था चर्मैकेन चर्मपरिणद्धकुट्टनोपकरणाविशेषेण शुघनेन घ-
नेन, मुष्टिकया च मुष्ट्या समाहताः सन्तस्ताडिताः सन्तो ये नि-
चित्ता निविडीकृताः प्रवदणप्रस्यमाणवस्त्रप्रस्थिकाऽऽदयः, तद्वद्
गात्रं यस्य तथा । तरसि भवमुरस्यमीदृशेन बलेन समन्वागतः-
अन्तरोत्साहवीर्ययुक्तः । तन्नौ तावत्तुको, तयोर्ममल समश्रेणि-
कं यद्युगलं द्वयं, परिघश्रागश्च, तन्नमे तत्सदृशे दीर्घसरलपी-
नत्वाऽऽदिना बाहु यस्य स तथा । लङ्घने गताऽऽदेगतिक्रमे,
प्लवने मनाक् विक्रमवति गमने, जवनेऽतिशीघ्रगमने, प्रमदने
कठिनस्थाऽपि वस्तुनश्चूणने समर्थः । छेकः कलापारमतः-
दक्षः कार्याणामभिलम्बितकारी, प्रष्टो वाग्मी, कुशलः सम्यक्-
क्रियापरिज्ञानवान्, मेधावी सकृत्श्रुतदृष्टकर्मज्ञः, निपुणशि-
ल्पोपगतः-निपुण यथा भवत्येवं शिल्पक्रियासु कौशलमुपगतः

प्राप्तः एकं महान्तं शलाकहस्तकं सरित्पर्णाऽऽदिशलाकासमुदा-
यं, सरित्पर्णाऽऽदिशलाकामयां सम्मार्जनीमित्यर्थः । वाशब्दो वि-
कल्पार्थः । दण्डसंपुसनीं दण्डयुक्तां सम्मार्जनीं, वेणुशलाकिकां
वशशलाकानिर्वृत्तां सम्मार्जनीं गृहीत्वा राजाऽङ्गणं वा, राजा-
ऽन्तःपुरं वा, देवकुलं वा, सजां वा-पुरप्रधानानां सुखं निवे-
शनहेतुमण्डपिकामित्यर्थः । प्रपां वा पानीयशालाम्, आरामं
वा दम्पत्योर्मगराऽऽसन्नरतिस्थानम्, उद्यानं वा क्रीडार्थोऽङ्गत-
जनानां प्रयोजनाजायेनोर्ज्ज्वलस्वितयानवाहनाऽऽद्याभयभूतं
तरुल्लहम्, आर्वारितमचपलमसंभ्रान्तम्, त्वरायां चापल्ये संभ्रमे
वा सम्यक्कचवराऽऽद्यपगमासंभवात् । तत्र त्वरा मानसीसुक्यं,
चापल्यं कायौसुक्यम्, संभ्रमश्च गतिस्ललनमिति । निरन्तरं,
न तु अपाभ्यरातमोचनेन, सुनिपुणमल्पस्याप्यचोक्तस्यापसा-
रणेन संप्रमार्जयेदिति ।

अथोक्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकयोजनायाऽऽह-तथैवेता अपि
योजनपरिमण्डलं योजनप्रमाणं वृत्तक्षेत्रं संप्रमार्जयन्तीति ।
यत्तत्र योजनपरिमण्डले, तृणं वा पत्रं वा काष्ठं वा कचवरं वा
अशुचि अपवित्रम्, अचोक्तं मलिनं, पूतकं दुरभिगन्धं, तत्सर्वमा-
धूय आधूय संचाह्य संचाह्य, एकान्ते योजनपरिमण्डलादन्वयं,
एवमन्यपनयन्ति, अपनीय-अर्थात् सर्वैकवानोपशमं विधाय
च, यत्रैव जगवांस्तीर्थकरः, तीर्थकरमाता च तत्रैवोपागच्छति,
उपागत्य च भगवन्स्तीर्थकरस्य तीर्थकरमातुश्च नातिदूरासन्ने
प्रागायन्त्यः-आ ईषत् स्वरेण गायन्त्यः प्रारम्भकाले मन्द्रस्वरेण
गायमानत्वात्, परिगायन्त्यो गीतप्रवृत्तिकालानन्तरं तारस्व-
रेण गायन्त्यस्तिष्ठन्ति ।

अथोर्ध्वलोकवासिनीनामवसरः-

तेणं कोलेणं तेणं सपणं उहूलोगवत्थव्वाओ अट्ट
दिसाकुमारीमहत्तरियाओ सण्हि सण्हि कूमेहि स-
एहि सण्हि भवणेहि सण्हि सण्हि पासापवडेसण्हि
पत्तेअं पत्तेअं चउहि मामाणिअसाहस्मीहि एवं तं चे-
व पुव्ववसिअं जाव विहरंति ।

“ तेणं कालेणं ” इत्यादि व्यक्तं, नवरम् ऊर्ध्वलोकवासित्वं
चासां समभूतत्वात् पञ्चशतयोजनोच्चनन्दनवनगतपञ्चशति-
काऽष्टकृदासित्वेन हेयम् । नन्वधोलोकवासिनीनां गजदन्तगि-
रिगतकृदाष्टके यथा क्रीडानिमित्तको वासः, तथैतासामप्यत्र
जडिष्यतीति चेद्, मैवम्, यथाऽधोलोकवासिनीनां गजदन्तगि-
रीणां गन्धभवनेषु वासः भूयते, तथैतासामभूयमाणत्वेन तत्र
निरन्तरं वासः, ततश्चोर्ध्वलोकवासित्वम् ॥

ताश्चेमा नामतः पञ्चमन्थेनाऽऽह-

तं जहा-

“ मेहंकरा मेहवई, सुमेहा मेहपलिणी ।

सुवच्छा वच्छमिता य. वारिसेणा वल्लाहगा” ॥ १ ॥

मेघहकरा, मेघवती, सुमेधा, मेघमालिनी, सुवत्सा, वत्समित्रा,
चः समुच्चये । वारिसेणा, वल्लाहका ।

अथ तासां यद् वक्तव्यं तदाह । आसनानि चलन्ति-

तणं तामि उहूलोगवत्थव्वाणं अट्टएहं दिसाकुमारीम-
हत्तरियाणं पत्तेअं पत्तेअं आसणाइं चउंति । एवं तं चेव
पुव्ववसिअं भाणिअव्वं जाव अम्हे एं देवाण्णपिण् ! उ-
हूलोगवत्थव्वाओ अट्ट दिसाकुमारीमहत्तरियाओ जगव-

ओ तित्थगरस्म जम्मणमहिमं करिस्सामो, तेणं तुम्भेहि
ए जाइअव्वं तिकट्टु उत्तरपूरच्छिमं दिसिभागं अवक्कमंति,
अवक्कमित्तां जाव अम्भवदलए विउव्वंति, विउव्वित्ता
जाव ते निहपरयं णडूरयं भट्टूरयं पसंतरयं उव्वसंतरयं करे-
ति, करेत्ता खिप्पामेव पच्चुव्वसमंति, एवं पुप्फवद्वंसि पुप्फ-
वासं वामंति, वामित्तां जाव कात्तागुरुपवरं जाव सुरव-
राभिगमणमोगं करेति, करेत्ता जेणेव भयवं तित्थपरं, तित्थ-
यरमाया य, तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता जाव
आगायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ।

“ तणं तामि उहूलोगवत्थव्वाणं ” इत्यादि व्यक्तम्, नव-
रं तदेव पूर्ववर्णितं भणितव्यं, कियत्पर्यन्तमित्याह- (० जाव
अम्हे णमित्यादि) अत्र यावच्छब्दोऽवधिवाचको, न तु संभ्रा-
हकः । (अवक्कमित्तां जाव ति) अत्र यावत्पदात् “ वेउव्वि
असमुच्चाएणं समोहणंति, समोहणित्तां जाव दाच्च पि वे-
उव्वियसमुच्चाएणं समोहणंति, समोहणित्ता । ” इति बोध्यम् ।
अशुचार्थलकानि विकुर्वन्ति, अश्वे आकाशे वाः पानीयं तस्य
वृत्तकानि अश्वार्थलकानि, मेघानां तथैवः (विउव्वित्तां जाव ति)
अत्र यावत्कर्णादद् दृश्यम्-

“ से जहाणामप कम्मयरदारए ० जाव सिप्पोवगए एणं
महंतं दगन्नारणं वा दगकुंमयं वा दगथालणं वा दगकलसं
वा दगभिगारं वा गहाय रायंगणं दा ० जाव उज्जाणं वा
समना आवरिसिज्जा, एवमेव ता भवि उहूलोगवत्थव्वाओ
अट्ट दिसाकुमारीमहत्तरियाओ अम्भवदलए विउव्वित्ता खिप्पा-
मेव पतणतणायंति, पतणतणाइत्ता खिप्पामेव पविउज्जुआयंति,
पावज्जुआइत्ता भगवओ तित्थगरस्स जम्मणभवणस्स सव्वओ
समंता जोअणपरिमंलं णउच्चोअं नाइमट्ठिअं पविरल-
पफुंसमं रयरेणुविणासणं दिव्वं सुरभिगंधोद्वयवासं नासंति । ”

अत्र व्याख्या-स यथा कर्मदारक इत्यादि प्राग्वद् व्या-
ख्येयम्, एकं महान्तं दकवारकं वा मृत्तिकामयजल-
भाजनविशेषं, दककुम्भकं वा जलघटं, दकलालकं वा कांस्या-
दिमयं जलपात्रं, दककलशं वा, दकभृङ्गारं वा गृहीत्वा राजा-
ङ्गणं वा यावदुद्यानं वा आययैत् समन्तात् सिञ्चेत् । “ ए-
वमेव ता भवि उहूलोगवत्थव्वाओ ” इत्यादि प्राग्वत् । किप्र-
मेव (पतणतणायंति ति) अभ्यन्तं गजंतीत्यर्थः । गजित्वा च
(पविउज्जुआयंति ति) प्रकर्षेण विद्युत् कुर्वन्ति; कृत्वा च भ-
गवन्स्तीर्थकरस्य जन्मभवनस्य सर्वतः समन्ताद्योजनपरिम-
ण्डलं क्षेत्रं यावत्, अत्र नैरन्तर्यं चिन्तिया, निरन्तरं योजनपरि-
मण्डले क्षेत्रे इत्यर्थः । नात्युद्धकं नातिमृत्तिकं यथा स्यात्तथा
प्रकर्षेण यावन्तो रेणवः स्थगिता भवन्ति, तावन्मात्रे-
णोत्कर्षेणेति ज्ञायः । उक्तप्रकारेण विरलानि घनेतराणि, घन-
भावेन कर्मसम्भवान्, प्रस्पृष्टानि प्रकर्षयन्ति स्पर्शनानि, म-
न्दस्पर्शेन संजवे ण्णुस्थगतासम्भवान्, यस्मिन् वर्षे तत्प्रविरल-
प्रस्पृष्टम्, अतएव रजसां श्रद्धणरेणुपुत्रलानां च स्थूलतममेतत्-
पुत्रलानां विनाशनं, दिव्यमस्तिमनेहर् सुरभिगन्धोदकवर्षं वर्ष-
न्ति, वर्षित्वा च । अथ प्रस्तुतमृत्रमनुश्रयते, तद् योजनपरि-
मण्डलक्षेत्रं, निहतरजः कुर्वन्तीति योगः । निहतं भूय वयाना-
भावेन मन्दीकृतं रजो यत्र तत्तथा । तत्र निहतत्वं रजसां
क्षणमात्रमुत्थानाभावेनाऽपि मंजवति तत आह-नष्टरजः नष्टं
सर्वथा अदृश्यं नूनं रजो यत्र तत्तथा । तथा भूए वातोऽस्तुतथा

योजनमात्राद् दूरतः क्लिप्तं रजो यत्र तत्तथा । अत एव प्रशान्तं सर्वथाऽस्यैव रजो यत्र तत्तथा । अस्यैवाऽऽत्यन्तिकतः स्याप-
नार्थमाह-उपशान्तं रजो यत्र तत्तथा कुर्वन्ति, कृत्वा च क्लिप्तमेव प्रत्युपशाम्यन्ति, गन्धोदकवर्षणाद्विवर्तन्त इत्यर्थः । अथासां तृती-
यकर्त्तव्यकरणावसरः-एवं गन्धोदकवर्षणानुसारेण पुष्पवार्द-
लकेन पुष्पवर्षकवार्दलकेन, प्रकृतत्वात् तृतीयार्थे सप्तमी ।
पुष्पवर्षे वर्धन्तीति ।

अत्रैवमित्यादिवाक्यसूचितमिदं सूत्रं हेयम्—

“तच्च पि वेडविवयसमुध्वाणं समोहणंति, समोहणित्ता पुष्प-
बहलप विवर्त्तन्ति, से जहाणामप मालागारदारपञ्जाव सि-
प्पोवयप पग मई पुष्पगर्ज्जिभं वा पुष्पपरुल्लगं वा पुष्पचगेरिभं
वा गहाय रायगणं वा० जाव समंता कयगहगदिअकरयलप-
पञ्चत्रिप्पमुक्केणं दसववण्णेणं कुसुमेणं पुष्पपुजोवयारकलि-
भं करेज्जा, एवमेव ता अवि उहुल्लेगवत्थवाभो० जाव पुष्पवह-
लप विवर्त्तन्ति, विवर्त्तन्ति विवर्त्तन्ति पत्तणनणायति०, जाव जोअणपरि-
मल्लं जल्लयथल्लयजासुरप्पज्जयस्स विट्ठास्स दसववण्णस्स
कुसुमस्स जाणुस्सेहपमाणमित्तं वास वामति ” । ३।

अत्र व्याख्या-तृतीयवारं वैश्विभममुदघातेन समवर्त्तन्ति । कोऽ-
र्थः-संवर्तकवातविकुर्वणार्थं हि यद् वेलाद्वयमपि वैश्विभसमु-
दघातेन समवहनन, तत्किलेकम्, एवमज्जवादेतकविकुर्वणार्थं
द्वितीयम्, इदं तु पुष्पवार्दलकविकुर्वणार्थं तृतीयम् । समवहत्य च
पुष्पवार्दलकानि विकुर्वन्ति, स यथानामको मालाकारपुत्रः, अ-
स्यैव प्रस्तुतकार्ये व्युत्पन्नत्वात् । स्यात्वावाग्निपुर्णाश्लेषगतः,
एकां महतीं पुष्पगार्थिकां वा, छाद्यते उपरि स्थग्यते इति छाद्येव
छाद्यिका, पुष्पैर्भूता छाद्यिका पुष्पछाद्यिका तां, पुष्पपटलकं वा
पुष्पाऽऽधारमाजनविशेषः, पुष्पचाङ्गेरिकं वा प्रतीताम् । यावत्
समन्तात् रतकल्ले या एराह्मुखी, तस्याः सुमुखीकरणाय
केशेषु ग्रहणं कचग्रहणं, तत्प्रकारेण गृहीत, तथा करतलादिप्र-
मुक्तं सत् प्रज्जृ करतलप्रज्जृविप्रमुक्तं, प्राकृतत्वात् पद-
व्यत्ययः, ततो विशेषणसमासः । तेन कचप्रदगृहीतक-
रतलप्रज्जृविप्रमुक्तेन दशार्कवर्णकेन पञ्चवर्णेन कुसुमेन, जा-
त्यपेक्षया एकवचनम्, कुसुमजातेन, पुष्पपुजोपचारो धाल-
प्रकारः, तेन कालितं कुर्यात्, एवमेता अपि ऊर्द्धलोकावास्त-
व्या अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः “ पुष्पबहलप विडविवत्ता ”
इत्यादिकं योजनपरिमण्डलान्तं प्राग्वद् व्याख्येयम् । वाक्ययो-
जना तु-योजनपरिमण्डलं यावत् दशार्कवर्णस्य कुसुमस्य वर्षे
वर्धन्तीति । कथं नृत्यस्य कुसुमस्य ? जलजस्थलजनासुरप्रभू-
तस्य-जलजं पद्माऽऽदि, स्थलजं विचकिताऽऽदि, भास्वर दीप्यमानं
प्रभूतमग्निप्रचुरम् । ततः कर्मधारयः । भास्वरं च तत् प्रभूतं च भास्वर-
प्रचूरम्, जलजस्थलजं च तद् भास्वरप्रचूरं च तत् तथा । तथा
वृन्तस्थायिनः-वृन्तेनाधोभागवत्तिना तिष्ठतीत्येवशालिस्य, तथा वृ-
न्तमधोभागे पत्राण्युपरीत्येवं स्थानशीलस्येत्यर्थः । कथं नृत्य व-
र्षे, जान्वधधिक वषाधो जानूसेधः, तस्य प्रमाणं द्वात्रिंशद्द्वय-
लक्षणं, तेन सहशी मात्रा यस्य स तथा तं, द्वात्रिंशद्द्वयानि चै-
वम्-चरणस्य चत्वारि, जङ्गायाश्चतुर्विंशतिः, जानुतश्चत्वारि ।

एवमेव सामुद्रिके चरणावसानस्य लक्षणत्वात् ।

वर्षित्वा च कियत्पर्यन्तोऽयमेवमित्यादिवाक्यसूचितम्—
प्रसंगह इत्याह—यावत् “ कालागुरुपवर ति । ” अत्र
यावच्छब्दोऽवधिवाची । (० जाव सुरवराभिगमणजोमं
ति) अत्र यावत्करणात्—“ कुण्डकतुरुकड्गर्भनध्व-

मघमघंतगंधुः आभिरामं सुगंधधरागंधिभं गंधवद्भिभूभ दि-
धं । ” इतिपर्यन्तसूत्रं हेयम् । तत् कालागुरुपभृतिधूपधूपितम्;
धूपाक्षपकव्याख्या प्राग्वत् । अत एव सुरवराभिगमणयोग्यम्-
सुगन्धर इन्द्रस्तस्याभिगमनायाऽवतरणाय योग्यं, कुर्वन्ति, कृत्वा
च यत्रैव भगवांस्तीर्थेकरस्तीर्थेकरमाता च, तत्रैवोपागच्छति,
उपागत्य च, यावच्छब्दात्—“ भगवन्नो तित्थयरमायाए य अदर-
सामेते ” इति ग्राह्यम् । आगायन्त्यः परिगायन्त्यस्तिष्ठन्तीति ।

अथ रुचकवासिनीदिक्कुमारीवक्तव्ये प्रथमं पूर्वरुचकस्थानाम-
ष्टानां वक्तव्यतामाह—

तेणं काळेणं तेणं समणं पुरच्छिपरुअगवत्थव्वाओ अह
दिसाकुमारीमहत्तरिआओ सएहिं सएहिं कूरेहिं तहेव०
जाव विहरंति । तं जहा—

“ णंउत्तरा य णंदा, आणंदा णंदिवदणा ।

विजया य वेजयंती, जयंती अपराजिआ ॥ १ ॥ ”

सेमं तं चेव० जाव तुम्भेहिं ण भाइअव्वं ति कट्टु जगवओ
तित्थयरस्स तित्थयरमायाए अ पुरच्छिमेणं आयंसहत्थ-
गयाओ आगायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ।

(तेण कालेणं तेण समणं इत्यादि) तस्मिन् काले तस्मिन्
समये पौरुष्यरुचकवास्तव्याः पूर्वादगुतागवत्तिरुचककूटवा-
सिन्योऽष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः स्वकेषु स्वकेषु कूटेषु तथैव
यावद्बिहरन्ति । तद्यथा-नन्दोत्तरा, चः समुच्चये । नन्दा, आनन्दा,
नन्दिवर्द्धना, विजया । चः पूर्ववत् । वेजयन्ती, जयन्ती, अपराजि-
ता, इत्येता नामतः कथिताः । शेषमाप्तनप्रकम्पावधिप्रयोग-
भगवद्देशनपरस्परद्वानस्वस्वाजियोगिककृतयानविमानविकुर्व-
णाऽऽदिकं तथैव, यावत्सुप्रामर्शे भेतव्यमिति कृत्वा भगव-
तस्तीर्थेकरस्य तीर्थेकरमातुश्च पूर्वरुचकसमागतत्वात् पूर्वतो
हस्तगत आदर्शो दर्पणो जिनजनन्योः शृङ्गाराऽऽदिविलो-
कनाऽऽद्युपयोगी यासां तास्तथा, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृ-
तत्वात् । आगायन्त्यः परिगायन्त्यास्तिष्ठन्तीति ॥ अत्र रुचकाऽऽ-
दिस्वरूपप्रकरणेयम्-एकादेशेन एकादशं, द्वितीयादेशेन त्रयोदशं,
तृतीयादेशेन एकविंशं रुचकद्रोपे बहुमध्ये बलयाऽकारो रुच-
कशेखरधनुर्गोतयोजनसहस्राण्युच्चः, मूले १००२२, मध्ये ७०२३,
शिखरे ४०२४ योजनानि विस्तीर्णः, तस्य शिरसि चतुर्थे सहस्रे
पूर्वादिशि मध्ये सिद्धायतनकूटं, उभयोः पार्श्वयोश्चत्वारि च-
त्वारि दिक्कुमारीणां कूटानि, नन्दोत्तराऽऽद्यास्तेषु वसन्तीति ।

अथ दक्षिणरुचकवासिनीनां कर्त्तव्यम्—

तेणं काळेणं तेणं समणं दाहिणरुअगवत्थव्वाओ अह
दिमाकुमारीमहत्तरिआओ तहेव० जाव विहरंति । तं जहा—

“ ममाहारा सुप्पइम्मा, सुप्पबुद्धा जसोहरा ।

ल्लच्छीमई सेमवई, चिचगुत्ता वमुंभरा ॥ १ ॥ ”

तहेव० जाव तुम्भाहिं न जाइअव्वं ति कट्टु जगवओ

तित्थयरस्स तित्थयरमाउए अ दाहिणेणं भिगारहत्थगया-

ओ आगायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ॥

मम्यति दक्षिणरुचकवास्तव्या इति पूर्ववद्, रुचकाशरसि
दक्षिणदिशि मध्ये सिद्धायतनकूटम्, तदुभयतश्चत्वारि चत्वारि
कूटानि, तत्र वासिन्य इत्यर्थः । अष्टौ दिक्कुमारीमहत्तरिकाः
तथैव यावद्बिहरन्ति । तद्यथा-समाहारा, सुप्पइत्ता, सुप्पबुद्धा,

यशोधरा, लक्ष्मीवती, शेषवती, चित्तगुप्ता, वसुधरा । तथैव
यावदुष्माभिर्न भेतव्यमिति कृत्वा जिनजनन्योर्वक्षिणादिगागत-
त्वादिनिर्दिष्टभागे जिनजननीस्नपनोपयोगिजलपूर्णकलशह-
स्ता आगायन्यः परिगायन्यस्तिष्ठन्तीति ॥

साम्प्रतं पश्चिमरुचकस्थानां वक्तव्यमाह-

तेणं कालेणं तेणं समएणं पञ्चस्त्रिंशद्भगवत्थवाओ
अठ दिसाकुमारीमहत्तरिआओ सएहिं सएहिं० जाव वि-
हरंति । तं जहा-

“इन्द्रादेवी सुरादेवी, पुढवी पञ्जमावई ।

एगणासा एवमिआ, भदा सीआ य अट्टपी ॥१॥ ”

तदेव० जाव तुम्भाहिं ए भाइअव्वं ति कहुं जाव जगवओ
तित्थयरस्स तित्थयरमाउए अ पञ्चस्त्रिंशेणं ताल्लिअट-
हत्थगयाओ आगायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ।
“तेणं कालेणं” इत्यादि सर्वे तथैव, नवरं पश्चिमरुचकवास्तव्याः
पश्चिमदिग्भागावर्तिरुचकवासिन्य इति । नामान्यासां पद्येनाऽऽह-
इन्द्रादेवी, सुरादेवी, पुण्डरीका, पद्मावती, एकनाम्ना, नवमिका, भद्रा,
सीता । चः समुच्चये । मएमी चेति । कृतव्यवस्था तथैव,
पश्चिमरुचकागतत्वाज्जिनजनन्योः पश्चिमदिग्भागे ताल्लवृत्तं
व्यजनं तद्व्यस्तगतान्तिष्ठन्तीति ।

उदीच्यां रुचकवासिनीनां कृत्यानि-

तेणं कालेणं तेणं समएणं उत्तरिस्त्रिंशद्भगवत्थवाओ
० जाव विहरंति । तं जहा-

“अलंबुमा मिस्सकेमी, पुंदरीआ य वारुणी ।

हासा सव्वप्पभा चेव, मिरि हिरि चेव उत्तरओ” ॥१॥

तदेव० जाव तित्थयरस्स तित्थयरमाउए अ उत्तरे-
णं चामरहत्थगयाओ आगायमाणीओ परिगायमाणी-
ओ चिट्ठंति ।

उदीच्यामप्येवमेवेति । तन् सूत्रमाह-“तेणं कालेणं” इत्यादि व्य-
क्तम् । नवरमुत्तररुचकवास्तव्या उत्तरदिग्भागावर्तिरुचकवासि-
न्य । नामान्यासां पद्येनाऽऽह-अलम्बुमा, मिश्रकेशी, पुण्डरीका,
चः प्राग्वत् । वारुणी, हामा, सर्वप्रभा, चेवेति प्राग्वत् । श्रीः, ह्री-
ओत्तरतः । कृतव्यवस्था तथैव, उत्तररुचकाऽऽगन्तवाज्जिनजनन्यो-
रुत्तरदिग्भागे चामरहस्तगता आगायन्यः परिगायन्यस्तिष्ठन्ति ।

अथ विदिगुरुचकवासिनीनामागमनाऽवसरः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं विदिमिरुअगवत्थवाओ
चत्तारि दिसाकुमारीमहत्तरिआओ० जाव विहरंति । तं
जहा-“चित्ता य चित्तकण्ठा, सत्तरा सोदामणी ।” तदेव
० जाव ए जाइअव्वं ति कहुं भगवओ तित्थयरस्स तित्थय-
रमाउए अ चउसु विदिंसासु दीविआहत्थगयाओ आ-
गायमाणीओ परिगायमाणीओ चिट्ठंति ।

‘तेणं कालेणं’ इत्यादि व्यक्तम् । नवरं विदिगुरुचकवास्तव्यास्त-
स्यैव रुचकपर्वतस्य शिखरि चतुर्थे सहस्रे चतसृषु विदिक्कु प-
कैक कूट, तत्र वासिन्यश्चतस्रो विदिक्कुमार्यो यावद्विहरन्ति ।
इमाश्च स्थानाङ्के विद्युत्कुमारीमहत्तरिका इत्युक्ता इति । एता-
सां चैशान्यादिक्रमेण नामान्येवम्-चित्ता, च. समुच्चये । चित्रक-

नका, शतेरा, सौदामिनी । तथैव यावन्न भेतव्यमिति कृत्वा विदि-
गागतत्वात् भगवत्स्तीर्थंकरस्य तीर्थंकरमातुश्च चतसृषु वि-
दिक्कु दीपिकाहस्तगता आगायन्यः परिगायन्यस्तिष्ठन्तीति ।

अथ मध्यरुचकवासिन्य आगमयितव्याः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं मज्झिमरुअगवत्थवाओ चत्ता-
रि दिसाकुमारीमहत्तरिआओ सएहिं सएहिं कूडेहिं तदेव०
जाव विहरंति । तं जहा-“रूआ रूआसिआ, सुखा रूव-
गावई” तदेव० जाव तुम्भाहिं ए जाइअव्वं ति कहुं जगव-
ओ तित्थयरस्स चउरंगुल्लवज्जणाभिणालं कप्पंति, कप्पंता
विअरगं खणंति, खणित्ता विअरगे णाजिं णिहणंति, निह-
णित्ता खण्णाण यवडराण य पूरंति, पूरेत्ता हरिआलिआए पेदं
बंधंति, बंधित्ता तिदिमिं तओ कयलीहरणं विउव्वंति । तए णं
तेमिं कयलीहरणं बहुमज्जदेसजाए तओ चउस्माद्वए वि-
उव्वंति, तए णं तेमिं चउस्माद्वगाणं बहुमज्जदेमजाए तओ
सीहामणे विउव्वंति, तेमिं एं सीहामणाणं अयमेआरूवे
वप्पामे पप्पत्ते, सर्वो वप्पगो जाणिअव्वो ॥

(तेण कालेणं इत्यादि) तस्मिन् काले तस्मिन् समये मध्यरुचक-
वास्तव्या मध्यभागवर्तिरुचकवासिन्यः । कोऽर्थः? चतुर्विंशत्यधि-
कचतुःसहस्रप्रमाणे रुचकशिरोविस्तारे, द्वितीयसहस्रे चतुर्दि-
ग्धर्निषु चतुर्षु कूटेषु पूर्वाऽऽदिक्रमेण चतस्रस्ता वसन्तीत्यर्थः । श्री-
अभयवेषसुरचस्तु यथाङ्गवृत्तौ मल्लयध्ययने-“मज्झिमरुअगव-
त्थवा” इत्यत्र रुचकहीपस्थाम्यन्तराहंवासिन्य इत्याहुः । अत्र
तत्त्वं बहुभुजगम्यम् । चतस्रो विक्रुमारिका यावद्विहरन्ति ।
तद्यथा-रूपा, रूपासिका, सुरूपा, रूपकावती । तथैव युष्माजिने
नेतव्यमिति कृत्वा भगवत्स्तीर्थंकरस्य चतुरङ्गगुल्लवर्जनाभिनालं
कल्पयन्ति, कल्पयित्वा च विदरकं गमां स्नान्ति, स्नानत्वा च
विदरके कल्पितां नाभिं निधानयन्ति, निधानयित्वा च रत्नैश्च
वज्रैश्च, प्राकृतत्वाद्विभक्तिव्यत्ययः । पूरयन्ति, पूरयित्वा च हरि-
तालिकाभिर्द्वौर्वाभिः पीठं बध्नान्ति । कोऽर्थः? पीठं बध्ना तदुपरि-
हारितालिकां वपन्तीत्यर्थः । विवरकवचनाऽऽदिकं च सर्वं भग-
वद्व्यवस्थाऽऽशातनानिबृथ्यर्थम् । पीठं बध्ना च त्रिदिशि पश्चि-
मावर्जदिक्रमेण त्रीणि कदलीगृहाणि विकुर्वन्ति । ततस्तेषां क-
दलीगृहाणां बहुमध्यदेशनागं त्रीणि चतुःशालकानि भवन-
विशेषान् विकुर्वन्ति । ततस्तेषां चतुःशालकानां बहुमध्यदेशना-
गे त्रीणि सिंहासनानि विकुर्वन्ति, तेषां सिंहासनानामयमेता-
दृशो वर्णव्यासः प्रकृतः, सिंहासनानां सर्वो वर्णकः पूर्ववद् भ-
णितव्यः ।

सम्प्रति सिंहासनविकुर्वणानन्तरीयकृत्यमाह-

तए णं ताओ रुअगमज्जवत्थवाओ चत्तारि दिमाकुमा-
रीओ जेणेव जयवं तित्थयरे तित्थयरमाया य तेणेव उ-
वागच्छंति, उवागच्छित्ता जगवं तित्थयरं करयल्लमं पुढेणं
तित्थयरमायरं च बाहाहिं गिएहंति, गिएहत्ता जेणेव
दाहिणिण्णे कयलीहरणं जेणेव चाउस्माद्वए जेणेव सीहाम-
णे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता भगवं तित्थ-
यरं तित्थयरमायरं च सीहामणे णिमीआवेति, णि-

सीआवेत्ता सयपागसहस्मपागेहिं तेह्मेहिं अन्नं गेति,
अन्नं गेत्ता सुरजिणा गंधुवट्टएणं उव्वट्टंति, उव्वट्टित्ता
जगवं तित्थयरं करयन्नसंपुडेणं, तित्थयरमायरं च बा-
हासु गिएहंति, गिएहत्ता जेणेव पुरच्छिमिल्ले कय-
लीहरणं जेणेव चाउस्सालए जेणेव सीहासणा तेणेव
उवागच्छंति, उवागच्छित्ता भगवं तित्थयरं तित्थयर-
मायरं च सीहासणे णिसीआवेत्ति, णिसीआवेत्ता
तिहिं उदएहिं मज्जावेत्ति । तं जहा-गंधोदएणं, पु-
ष्फोदएणं, सुच्छोदएणं । मज्जावेत्ता सव्वाल्लंकारवि-
ज्जुसिअं करेति, करेत्ता भगवं तित्थयरं करयन्नपु-
डेणं, तित्थयरमायरं च बाहाहिं गिएहंति, गिएहत्ता
जेणेव उत्तरिल्ले कयलीहरणं जेणेव चाउस्सालए जेणेव सी-
हामणे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता भगवं तित्थयरं
तित्थयरमायरं च सीहामणे णिसीआवेत्ति, णिसीआवेत्ता
आभिओगे देवे सहावेत्ति, सहावेत्ता एवं वयामी-वि-
प्पामेव जो देवाणुप्पिया ! चुल्लहिमवंताओ वामहरपव्वयाओ
गोमीमचंदणकट्टाई माहरह । तए णं ते आजिओगा देवा
ताहिं रुअगमज्जवत्थव्वाहिं चउहिं दिमाकुमारीमहत्तरिआ-
हि एवं वुत्ता सपाणा हट्टतुट्टां जाव विणएणं वयणं पणि-
च्छंति, पणिच्छित्ता विप्पामेव चुल्लहिमवंताओ वामहरपव्व-
याओ सरमाई गोस।सचंदणकट्टाई साहरंति । तए णं ताओ
मज्झिमरुअगवत्थव्वाओ चत्तारि दिमाकुमारीमहत्तरिआ-
ओ सरगं करेति, करेत्ता अरणिं पणेति, अरणिं पणेत्ता
सरएणं अरणिं महिति, महित्ता अग्निं पामिति, पामि-
त्ता अग्निं संधुक्खेति, संधुक्खेत्ता गोसीसचंदणकट्टे
पक्खिवंति, पक्खिवित्ता अग्निं उज्जाह्विति, उज्जाह्वित्ता
समिहाकट्टाई पक्खिवंति, पक्खिवित्ता अग्निहोमं करेति,
करेत्ता ज्जनिकम्मं करेति, करेत्ता रक्खापोट्टलिअं बं-
धेति, बंधेत्ता एणाणामणिरयणजत्तिचित्ते दुवे पाट्टाणवट्ट-
गोन्नगे गहाय भगवओ तित्थयरस्स कणमूले टिट्ठिआ-
विति, जवउ भयवं पव्वयाउए । तए णं ताओ रुअग-
मज्जवत्थव्वाओ चत्तारि दिसाकुमारीमहत्तरिआओ भयवं
तित्थयरं करयन्नपुडेणं तित्थयरमायरं च बाहाहिं गिएहंति,
गिएहत्ता जेणेव भगवओ तित्थयरस्स जम्पणजवणे
तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता तित्थयरमायरं सयणि-
ज्जंमि णिसीआवेत्ति, णिसीआवेत्ता भयवं तित्थयरं माउए
पावे उविति, उवित्ता अदूरमामंते आगायमाणीओ परि-
गावमाणीओ चिट्ठंति ॥

(तए णं ताओ रुअगमज्जवत्थव्वाओ चत्तारि दिसाकुमारीओ इ-
त्यादि) तनस्ता रुचकमध्यवास्तव्याश्चतस्रो दिक्कुमारीमहत्तरि-
काः, यत्रैव भगवांस्तोर्थकरस्तोर्थकरमाता च, तत्रैवोपागच्छन्ति,
५७२

उपागत्य च जगवन्त तोर्थकरं करतलसंपुटेन, तोर्थकरमातरं च
बाहुभिर्गृह्णन्ति-गृहीत्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यं कर्त्तव्यं गृहं, यत्रैव
च चतुःशास्त्रक, यत्रैव सिंहासनं, तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च
भगवन्त तोर्थकरं तोर्थकरमातरं च सिंहासने निषादयन्ति-उ-
पवेशयन्ति; निषाद्य च शतपाकैः सहस्रपाकैः शतकृतवोऽपराप-
रौपधोरसेन, कार्पापणानां अनेन वा यत्फलं तच्छतपाकम्, एवं स-
हस्रपाकमपि । बहुवचनं तथाविधसुरभिर्नैव सप्रदार्थम् । तैस्ते-
भ्यङ्कयन्ति, तैलमभ्यञ्जयन्तीत्यर्थः । अत्रयङ्क्यं च सुरभिणा
गन्धद्रव्याणामुत्पलपिष्टाऽऽदीनामुद्भूतान्चूर्णांगण्डेन गन्धपुक्त-
गोधूमचूर्णपिण्डेन वा उद्धर्तयन्ति, प्रक्षिप्तैस्तैलापनयनं कुर्वन्ति, उ-
द्धर्त्य च भगवन्त तोर्थकरं करतलपुटेन तोर्थकरमातरं च बाहो-
र्गृह्णन्ति, गृहीत्वा च यत्रैव पौरस्यं कर्त्तव्यं गृहं, यत्रैव चतुःशास्त्रं,
यत्रैव च सिंहासनं, तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च भगवन्तं
तोर्थकरं तोर्थकरमातरं च सिंहासने निषादयन्ति, निषाद्य
च त्रिभिर्दक्षैर्मध्ययन्ति स्नपयन्ति । तान्येव त्रीणि दर्शयन्ति
तद्यथेत्यादिना, गन्धोदकेन कुङ्कुमाऽऽविमिश्रितेन, पुष्पोदकेन
जात्यादिमिश्रितेन, शुद्धोदकेन केवलोदकेन, मज्जायित्वा स-
र्वोन्नद्धारमूषिणौ कुर्वन्ति, मातृपुत्राविति शेषः । कृत्वा च जग-
वन्त तोर्थकरं करतलपुटेन तोर्थकरमातरं च बाहुभिर्गृह्णन्ति,
गृहीत्वा च यत्रैवोत्तराहं कर्त्तव्यं गृहं, यत्रैव च चतुःशास्त्रक, यत्रैव
च सिंहासनं, तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च जगवन्तं तोर्थकरं
तोर्थकरमातरं च सिंहासने निषादयन्ति, निषाद्य च आभियो-
गाद् देवान् शब्दयन्ति, शब्दयित्वा च एवमवादिषुः-क्षिप्रमेव
भो देवानुप्रियाः ! चुल्लहिमवतो वर्षधरपवंताओशीर्षचन्दनका-
ष्ठानि संहरत-समानयत । ततस्ते आभियोगा देवास्ताजो रुच-
कमध्यवास्तव्यामिश्रतस्त्रिभिर्दिक्कुमारीमहत्तरिकाभिरेव मनःत-
रोक्तमुक्ता आकृमाः भन्तो हट्टतुष्टा इत्यादि यावद्विनयेन वचनं
प्रतीच्छन्त्यङ्गीकुर्वन्ति, प्रतीक्ष्य च क्षिप्रमेव चुल्लहिमवतो वर्षधरप-
वंतात् सरसानि गोशीर्षचन्दनकाष्ठानि संहरन्ति । ततस्ता मध्य-
रुचकवास्तव्याश्चतस्रो दिक्कुमारीमहत्तरिकाः शरकं-शरप्रति-
कृतिबीजेषु मुखमग्न्युत्पादकं काष्ठविशेषं कुर्वन्ति, कृत्वा च तैर्नैव
शरकेन सह अरणिं लोकप्रसिद्धं काष्ठविशेषं घटयन्ति-संयोज-
यन्ति, घटयित्वा च शरकेनार्णिं मध्नन्ति, मध्न्त्वा च अग्निं पा-
तयन्ति, पातयित्वा च अग्निं सन्धुक्कन्ति-सन्धीपयन्ति, सन्धुक्क्य
च गोशीर्षचन्दनकाष्ठानि, प्रस्नावात् स्वामशः कृतानीति बोध्यम्,
यादृशैश्चन्दनकाष्ठैरग्निरुर्हापितः स्यात् तादृशानीति भावः ।
प्रक्षिपन्ति, प्रक्षिप्य च अग्निमुज्ज्वालयन्ति उद्दीपयन्ति, उज्ज्वा-
ल्य च प्रदेशप्रमाणानि हवनोपयोगीनीन्धनानि समिधः, तदू-
पाणि काष्ठानि प्रक्षिपन्ति । पूर्वो हि काष्ठप्रक्षेपोऽभ्युद्दीपनाय,
अथ च रक्षाकरणायेति विशेषः । प्रक्षिप्य च अग्निहोमं कुर्वन्ति,
कृत्वा च भूतेर्भस्मनः कर्म क्रिया, तां कुर्वन्ति, येन प्रयोगेण-
न्धनानि भस्मरूपाणि भवन्ति तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । कृत्वा च
जिनजनन्योः शाकिन्यादिदुष्टदेवताजन्यो हृद्योपाऽऽदिभ्यश्च र-
क्षाकरी पाण्डितिकां यध्नन्ति, यध्ना च नानामणिरत्नानां भङ्गिरच-
नाद् यौ विचित्रौ द्वौ पाषाणवृत्तगोलकौ, पाषाणगोत्रकावि-
त्यर्थः । गृहीत्वा भगवन्तस्तोर्थकरस्य कर्णमूत्रे "टिट्ठिआवे-
ति" इत्यनुकरणशब्दोऽयम् । तेन "टिट्ठिआवेति" परस्परप्रताप-
नेन टिट्ठितिशब्दोत्पादनपूर्वकं वादयन्तीत्यर्थः । अनेन हि बाल-
लीलावशाद्व्यग्रव्यासकं जगवन्तं बद्धयमाणाऽऽशीर्षचन्दनश्रवणे
पटु कुर्वन्तीति भावः । तथा कृत्वा च, जवउ भगवा-

न पर्वताऽऽयुः, इत्याशीर्वचनं ददतीति । तत उक्तसकल-
कार्यकरणानन्तरं ता रुचकमध्यवास्तव्याश्चतस्रो विष्कुमा-
रीमहत्तरिका भगवन्तं तीर्थकरं करतलपुटेन तीर्थकरमात-
रं च बाहुजिगृह्णन्ति, गृह्णन्ति च यत्रैव प्रगवतस्तीर्थकर-
स्य जन्मजन्मनं, तत्रैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च तीर्थकर-
मातृशय्यायां निषादयन्ति, निषाद्य च भगवन्तं तीर्थकरं मा-
तुः पार्श्वे स्थापयन्ति, स्थापयित्वा च मातिद्वाराऽऽसत्ते आगा-
यन्त्यः परिणायम्यस्तिष्ठन्ति । एतासां च मध्येऽष्टावधोलोकवा-
सिन्यो गजवन्तगिरीणामधोभवनवासिन्यः । यथेतदधिकारसूत्रे-
“ सपदि सपदि कूडेहि ” इति वदन्, तदपरसकलदिकुमार्याधि-
कारसूत्रपाठसंरक्षणार्थम्, साधारणसूत्रपाठे हि यथासम्भवा-
धिनिषेधौ समाभ्ययणीयाविति ऊर्ध्वलोकवासिन्योऽष्टौ नन्दन-
वने योजनपञ्चाशतिककूटवासिन्यः, अन्ध्याश्च सर्वा अपि रुचक-
सकलकूटेषु योजनसहस्रोवेषु मूले सहस्रयोजनाविस्तारेषु शि-
रसि पञ्चगवतविस्तारेषु वसन्ति । उक्तं वटपञ्चाशदधिककुमारी-
कृत्यमिति । जं० ५ वक्र० ।

(६४) देवदूष्याणि-

सर्वे वि एगदूसे-ए णिगया जिणवरा चउव्वीमं ।

सर्वेऽपि भगवन्तोऽतीता अपि जिनवराः चतुर्विंशतिसंख्याः,
चतुर्विंशतिरित्यनेन सर्वस्वप्यवसर्णिषूत्सर्पिणीषु च प्रत्येकं
भरतक्षेत्रे चतुर्विंशतिरेव तीर्थकरा अभूवन्ति स्थापितम् ।
एकदूष्येण-एकेन वस्त्रेण, निर्गता अजितिस्क्रान्ताः । तद्यदि भ-
गवन्तोऽप्येकदूष्येण निर्गता इति सोपधयोऽनवन्, किं पुन-
स्तन्मतानुवर्तिनः शिष्या न सोपधयः ? । तत्र य उपधिरासे-
विनो भवद्भिः स साक्षादेवोक्तः । यः पुनर्विनेयेत्यः स्पष्टिरक-
लिपकाऽऽदिभेदभिन्नेभ्योऽनुज्ञातः, स खलु ग्रन्थान्तरादवसेयः ।
आ० म० १ म० १ खण्ड ।

देवदूष्यवस्त्रस्थितिमाह--

सक्को य लक्खमुद्धं, सुरदूम उवइ मव्वजिणखंधे ।

वीरस्स वरिसमहिं, सया वि सेसाण तस्स ठिई । १५८ ।
शक्रश्च ब्रह्मसूत्र्य देवदूष्यं वस्त्रं सर्वजिनस्कन्धे स्थापयति । तत्
श्रीवीरस्य साधिकं वर्षे स्थितम् । उक्तं च कल्पसूत्रे--“संवत्सरं
सादिकं मानं जाव जीवरधारी होत्येति” मासेकेनाधिकं वर्षे
श्रीवीरेण वस्त्रं धृतम् । शेषजिनानां त्रयोविंशतेरपि तीर्थकराणां,
सदाऽपि यावज्जीवमपि, तस्य वस्त्रस्य, स्थितिर्ह्येति । सप्त०
७३ द्वार ।

(देहमानमुत्सेधाद्बलविचारे २२६१ पुष्टे पूर्वमुक्तम्)

(६५) अथ प्रसङ्गः तीर्थकरप्रतिपादितत्वेन धर्ममेदानाह-

दाणं सीलं च तवो, जावो एवं चउव्विहो धम्मो ।

सव्वजिणेहिं भणिओ, तहा लुहा मुयवरित्तेहिं ॥ १५९ ॥

सुपात्रे दानं देयम्, त्रिकरणशुद्ध्या शीलं पात्रनीयम्, यथाश-
क्तिं तपो विधिवद्विधेयम्, साधुपुरुषेण गुणभावना भावनीया ।
एवं चतुर्विधो धर्मः (सव्वजिणेहिं भणिओ) सर्वजिनैश्चतुर्विंश-
तिजिनैर्जनिनः कथितः । तथा द्विधा धर्मः श्रुतचारित्राज्याम्, एकः
श्रुतधर्मः, द्वितीयआरिजधर्मः । इति गाथाऽर्थः ॥ २९६ ॥
सप्त० ४१ द्वार ।

अथ धर्मप्रसङ्गात् पुण्यमौचित्ये प्रवर्त्तत इत्यौचित्याष्टकम् ।
पुण्यानुबन्धिपुण्यं प्रधानफलतो दर्शयन्माह-

अतः प्रकर्षसंप्राप्ता-द्विज्ञेयं फलमुत्तमम् ।

तीर्थकृत्वं सदैचित्य-प्रवृत्त्या मोक्षसाधकम् ॥ १ ॥

अत अस्मात् पुण्यानुबन्धिपुण्यात् प्रकर्षसंप्राप्तादतिप्रकृष्टतां
गताद्विज्ञेयं ज्ञातव्यं फलं कार्यमुत्तमं प्रधानं तीर्थकृत्वं ती-
र्थकरत्वम् । किंस्वरूपं तदिदंमाह-सदा सर्वकालमागर्भावस्थाया
श्रीचित्यप्रवृत्त्या यथार्हप्रवर्त्तनेन मोक्षसाधकं निर्वाणप्राप-
कमिति ॥ १ ॥

श्रीचित्यप्रवृत्तिमेवाऽऽप्तस्य साक्षादेकौ दर्शयितुमाह-

सदैचित्यप्रवृत्तिश्च, गर्भादारभ्य तस्य यत् ।

तत्राऽप्यजिग्रहो न्याय्यः, श्रूयते हि जगद्गुरोः ॥ २ ॥

सदा सर्वकालमौचित्यप्रवृत्तः संगतप्रावनम्, अशब्दः पुनःश-
ब्दार्थः । गर्भादारभ्य गर्भावस्थामवधौकृत्य, तस्येति यः प्रकृष्टपु-
ण्यानुबन्धिपुण्यफलभूतस्तस्य तीर्थकरस्य, भवतीति शेषः । कुत
एतदेव सिद्धमिदंमाह-यद्यस्मात्कारणात्, तत्राऽऽदिगर्भेऽप्यास्नां
प्रवृत्त्याप्रतिपत्तौ, अभिप्रदः प्रतिज्ञाविशेषो वक्ष्यमाणस्वरूपो,
न्याय्यो न्यायादनपेतः, श्रूयते आकर्ण्यते, हिशब्दो वाक्यालङ्कारे,
जगद्गुरोस्त्रिलोकगौरवार्हस्य महावीरस्येति भावना ॥ २ ॥

किमर्थमसावभिग्रह इत्याह-

पितृद्वेगनिरासाय, महतां स्थितिसिद्ध्ये ।

इष्टकार्यममृक्ष्यर्थ-मेवंभूतो जिनाऽऽगमे ॥ ३ ॥

माता च पिता च पितरौ, तयोर्द्वेगश्चित्तसंतापः, तस्य
निरासोऽभावः पितृद्वेगनिरासः, तस्मै पितृद्वेगनिरासाय ।
यतन्ते च महान्तो विध्वस्याऽपि द्वेगनिरासायम्, तेषां तथा-
स्वभावत्वाद्, विशेषतः पुनः पित्रोरतिदुःखप्रतीकारित्वात्तयो-
रिति । तथा महतां महापुरुषाणां स्थितिसिद्ध्ये व्यवस्थासाध-
नाय । अन्येऽपि महान्तो मातापितृद्वेगनिरासनं प्रवर्त्तन्तामित्ये-
तदर्थमित्यर्थः, प्रधानमार्गानुसारित्वाज्जनस्येति । तथा ॥-
इष्टकार्यं वाञ्छितप्रयोजनं मोक्षार्थिनां मोक्षोपायभूता प्रवृत्त्या, त-
स्य समृद्धिर्निष्पत्तिरिष्टकार्यसमृद्धिः, तस्येति । इदमिष्टकार्यसमृद्धि-
र्थमिदं चाभिग्रहः, कुत इति गम्यमानां कार्याविशेषणम्; मोक्षास-
िद्धेर्नोतिरित्यर्थः । सिद्ध्यत हि मोक्ष उचितप्रवृत्त्या, अनुचितप्रवृ-
त्तिस्तु तादृश इति । एवम्भूतो वक्ष्यमाणस्वरूपः, अभिग्रह इति
योगः । जिनाऽऽगमे आसवचनं, श्रूयते इति संबन्धः । उच्यते चा-
ऽऽवश्यकरित्युक्तौ-“ अहं सत्तमस्मि मासे, गजत्थो सेवअम-
गह गदिओ । नाहं समणो होहं, मम्मापियरस्मि जीवते ” ॥ १ ॥
इति ॥ ३ ॥

अथवा यथा भूतोऽभिग्रहः श्रूयते, तथाभूतमेवाऽऽह-

जीवतो गृहवासोऽस्मिन्, यावन्मे पितराविमौ ।

तावदेवाधिवत्स्यामि, गृहानहमप्रापितः ॥ ४ ॥

किल भगवान् श्रीमन्महावीरवर्द्धमानस्वामी देवमवाक्य-
त्वा पूर्वजवोपासनचैर्गोत्राभिधानकर्मशेषवशाद् आलणकुल-
ग्रामाभिधाननगरनिवासिच्छ्रवणदत्ताभिधानाद्वजातिजायाया दे-
वान्दानिधानायाः कुक्कापुत्रपत्न्यः । अथ त्व्यशीर्तनमार्दवसे भि-
हासनचलनजानतावधिप्रयोगपुरन्दरप्रयुक्तहरिर्नैगमेषिनाम्ना
वेवेन कृत्रियकुलानिधाननगरनायकसिद्धार्थाभिधाननरपतिप्र-
धानपत्न्याल्लशत्राभिधानाया गर्भे सक्रामितः । ततो देवान्दा-
मुपलब्धचतुर्दशमहास्वप्नावहारां सम्जावितगर्भसंहागं हृत-
सर्वस्वमिवातिशोकसागरनिमग्नामवाधिनऽवशुद्ध्याऽहो । मरम-

निमित्तमेवाऽनाक्येयदुःखमत्रासवत्येवमेवाऽपि त्रिशला मद्-
ङ्गचलनखेष्टानिमित्तमसुखमय मा प्रापदित्यालोच्य निश्चलो-
ऽवतस्थे । ततोऽसौ निरूपन्दतां गर्भस्यावगम्य गलितो गर्भो प्रमे-
ति भावनया गाढतरं दुःखसमुदयमगमत् । ततो मगवांस्तदुदुः-
खवितोदाय स्फुरति स्म । पर्यालोच्यमात्रकार ख-यवुताऽदृष्टे-
ऽपि मयि मातापितरौ । गाढः स्नेहः, दृष्टे पुनः परिचयादव-
गमगुणप्राप्ते गाढतरोऽसौ भावी, ततः प्रव्रजन्तो विजुग्यमाने
शोकातिशयान्महाननन्तस्तापो भविष्यति, ततोऽनयोर्जी-
वतोस्तसंतापपरिहारार्थमप्रव्रजिनेन मया भाष्यमिति सप्तममा-
साऽग्निप्रहं जप्राहेति श्लोकसमुदायार्थः ॥

अकरार्थस्त्वयम्-जीवतः प्राणान् चारयतः, पितराविति
योगः । गृहवासे गृहस्थतायामस्मिन्नुनातने, न पुनर्देवा-
ऽऽदिभयसम्भवेऽपि, यावद् यत्परिमाणमिति पितृजीवन-
क्रियाविशेषणम् । मे मम संबन्धितामिह प्रत्यक्षाऽऽसौ
त्रिशलास्त्रिकार्थलक्षणौ, न पुनश्चैवजदत्तदेवानन्दास्वकौ । ता-
वदेव तत्परिमाणमेव, न पुनरधिकं विरतावजिष्वङ्गाश्चेत्यमु-
कमवधारणम्, एतच्चाधवत्स्यामीति क्रियाविशेषणम् । अधि-
वत्स्यामि अभ्यासिष्ये, गृहान् गेहम् " गृहशब्दो हि पुंलिङ्गो
बहुवचनान्तोऽप्यस्तीति । " अथवा-राजत्वाद् बहुगृहाधिपति-
त्वमनेन दर्शितम् । महमपि न केवलं पितरौ गृहानाधिवत्स्येत
इत्यपिशब्दार्थः । इष्टमिच्छा, नदाभित्याऽधिष्ठितः, इच्छया
स्वच्छन्दतया, न पुनः पात्रवश्येनेति भावः । ननु तावन्तं का-
लं चारित्रमोहनीयकर्मविशेषोदये मति तस्य गृहावस्थानम्,
अन्यथा वा ? तत्र यथायः पक्वः, तदा कर्मविशेषोदय एव तत्रा-
वस्थानकारणं, नात्रप्रहप्रदणं, तत् किं तदप्रदणेन ? अथवा-
चारित्रमोहनीयविशेषोदयाभाव इति पक्वः । तदप्यसङ्गतम् ।
मोहकर्मविशेषोदयाभावे विरतेरेव भावेन गृहावस्थानात्मम-
धात् व्यर्थमेवात्रप्रहकरणम् ? अत्रोच्यते-मोहनीयविशेषोदय-
एव तत्र तस्यावस्थानं, किं तु तत्कर्मणः सोपक्रमत्वेन पित्रुद्वे-
गनिरासाऽऽद्यवत्तत्त्वनाभिप्रदानङ्गीकरणे विरतेरेव भावात् गृ-
हावस्थानदेवभिप्रहकरणमसङ्गतम् । उच्यते च सोपक्रमता कर्म-
णाम् । यदाह-" उद्यक्स्वयस्त्ववसमो-वसमा जं चेह कम्पुजो
भणिया । दवं खितं कालं, जव च भावं च तं पप ॥१॥ " इति ।
इहोक्तविशेषणात्रिप्रहप्रदणं प्रावमाभिन्य चारित्रमोहोदयः,
तदत्रावसङ्गणं च जावमाभिन्य तत्क्षयोपशम इति न व्यर्थ-
मत्रिप्रहकरणमिति ।

ननूक्तात्रिप्रहकरणात् पित्रुद्वेगनिरासो मदतां च स्थितिसि-
द्धिरिति सङ्गतम्, यत्पुनरिष्टकार्यसमृद्धिरिति, तवसाम्प्रतम्,
गृहावस्थानस्य प्रव्रज्याविरोधित्वादित्यस्यामाशङ्क्यामाह-

इमौ शुश्रूषमाणस्य, गृहानावसतो गुरु ।

प्रव्रज्याऽप्यानुपूर्व्येण, न्याय्याऽन्ते मे जविष्यति ॥ ५ ॥

इमौ प्रत्यक्षाऽऽसौ, गुरु इति संबन्धः । शुश्रूषमाणस्य परि-
चरतो, मे इति योगः । तथा-तच्छुश्रूषणार्थमेव गृहान् गेहमा-
वसतोऽधिष्ठितः सतः, गुरु मानापितरौ, प्रव्रज्याऽपि चिकीर्षि-
तानगारिताऽपि, प्रास्तां पित्रुद्वेगनिरासाऽऽदि, आनुपूर्व्येण परि-
पाठ्या, न्याय्या न्यायोपपन्ना, युक्त्यर्थः । अन्ते गुरुशुश्रूषाव-
साने एव, मे मम, भविष्यति संपत्स्यते ॥ ५ ॥

कुत एतदेवमित्याह-

सर्वपापनिवृत्तिर्यत्, सर्वथैषा सतां मता ।

गुरुद्वेगकृतोऽत्यन्तं, नेयं न्याय्योपपद्यते ॥ ६ ॥

सर्वपापनिवृत्तिरशेषसावधानुष्ठानव्युपपत्तिः, यद् यस्मात्सर्वथा
सर्वैः प्रकारैर्निमित्तभावेनापीत्यर्थः, एषा प्रव्रज्या, सतां विदु-
षां, मना इष्टा, इह तस्मादिति शेषो दृश्यः । तस्माद्गुरुद्वेगक-
ृतो मानापितृचित्तसन्तापकारिणः, अत्यन्तमतिशयेन, तत्संबोध-
नपूर्वकं शास्त्रोक्ततत्संबोधनोपायाप्रयोगपूर्वकं वा प्रवृत्तस्य, न
नैव, इयं प्रव्रज्या, न्याय्या युक्ता, उपपद्यते घटते, पितृसंताप-
रक्षणोपायाप्रवृत्तत्वेन निमित्तभावेन तच्चित्तसन्तापलक्षणपाप-
कारिणास्तस्येति । परिहर्तव्यश्च तच्चित्तसन्तापः । यदाह-"अ-
पमिषुज्जमाणे कर्हि वि पमियोहिज्जा अम्मापियरो । " प्रव्रज्या-
ऽग्निमुक्तीकुर्वन्तित्यर्थः । " अपमिषुज्जमाणेसु य कम्मपरिणहं
विदेपज्जा जहासात्त तदुवगरणं, तन्नो अपुज्जाप पमिवज्जिज्ज
चम्मं । " अथ नानुजानीतस्तदा " अपुवहे खेव ठवहिज्जुने
सिया । " मत्स्यायुरदृष्टित्यादिकां मायां कुर्यादित्यर्थः । एवमु-
पायप्रवृत्तमपि यदा न मुक्तमयतः, नदा तौ त्यजेत् । न च तौ त्य-
जन्तस्तच्चित्तसन्तापेऽपि तस्य दोषः, विशुद्धजावत्वात् । यदाह-
" सव्वहा अपमिषुज्जमाणे वपज्जा अज्जाणे गित्ताणमो
सव्वत्थ चागनापणा । " यथाऽध्वनि ग्लानिभूतयोः पित्रोरौषधार्थं
गच्छतः तत्त्यागोऽत्याग एव भावनः, एवं तयोः स्वस्या-
न्येषां चोपकाराय प्रव्रजन इति ज्ञातभावना । अत एव-"सोष-
णमकंढण विन्न-वणं च तं दुक्खमो तन्नो कुण्ह । सेवइ जं च
अकज्ज, तेण विणा तस्स सो दोसो ॥१॥ " इत्यादिकमाक्षि-
प्येवं परिहृतम्-"अभुवगमेण भणियं, न उ विहिच्चागो पि
तस्स हेउ ति । सोगाइम्म वि तेसि, मरणे व्व घिसुद्धचि-
त्तस्स ॥१॥ " इति पठ्यते-" सर्वपापनिवृत्तिर्या । " इति ।
तत्र व्याख्येयम्-सर्वथा सर्वपापनिवृत्तिरेषा सतां मता, गुरु-
द्वेगकारिणश्चात्यन्तं नेयं सर्वपापनिवृत्तित्यायोपपद्यते इति ।

कस्मादेवमित्याह-

प्रारम्भमङ्गलं तस्याः, गुरुशुश्रूषणं परम् ।

एतौ धर्मप्रवृत्तानां, नृणां पूजाऽऽस्पदं मदत् ॥ ७ ॥

प्रारम्भमङ्गलमादिमङ्गलं, हिर्यस्मात्, अस्याः प्रव्रज्यायाः,
गुरुशुश्रूषणं मातापितृपरिचरणं, परं प्रकृष्टं, भावमङ्गलमित्यर्थः ।
प्रारम्भमङ्गलत्वेवास्य कुतः ? इत्याह-एतौ गुरु धर्मप्रवृत्तानां
मोक्षहेतुसदनुष्ठानसमुपस्थितानां, नृणां पुंसां, नृप्रदणं च प्रव्र-
जतया तेषां, न तु तदन्यव्यवच्छेदार्थम् । पूजाऽऽस्पदमर्हणाप-
दम्, महद् गुरुकम् । यदाह-"इह मातापितृपूजा, आमुष्मि-
कयोगकारणं हेया । तदनुश्रया प्रवृत्तिः, प्रधानदीक्षाविधाना-
र्थम् ॥ १ ॥ "

पूजाऽऽस्पदत्वमेष समर्थयन्नाह-

स कुतज्ञः पुमान् लोके, स धर्मगुरुपूजकः ।

स गुरुधर्मभाक् चैव, य एतौ प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥

स इति । य एतौ प्रतिपद्यते स एव कुतज्ञः पितृकृतोपकार-
ज्ञाता, पुमान्तरः, लोके लौकिकमार्गे, तथा स एव धर्मगुरो-
र्दीक्षाचार्यस्य, पूजकः पूजयिता धर्मगुरुपूजकः, जविष्यति ।
गम्यते । नान्यः । यदाह-"उपकारीति पूज्यः स्याद्, गुरु चाऽऽद्यो-
पकारिणौ । तावप्यर्चयते यो न, स हि धर्मगुरुं कथम् ? ॥१॥ " तथा
स इति । स एव गुरुधर्मभाक् निर्दोषकुशलधर्मभाजन जवति ।
अशब्दः समुच्चये । एवशब्दोऽवधारणे । तस्य च दर्शितः प्रयोगः ।
यः पुमान् एतौ मातापितरौ प्रतिपद्यते सेवन्तोऽङ्गीकरोति ।

दुष्प्रतिकारित्वात्तयोः । आह च-“ दुष्प्रतिकारौ माता-पितरौ स्वामी गुरुश्च लोकेऽस्मिन् । तत्र गुरुरिहासुत्रं च, सुदुष्करतरप्रतीकारः ॥ १ ॥ ” ॥ ८ ॥ ॥ १० ॥ २५ अष्ट ॥

(६६) अथ जिननामसामान्यार्थो, विशेषार्थश्च कथ्यते-

वयधुरवहणा उमहो, उसहाऽऽप्तमुविणलंजणाओ य ।

रागाऽजिओ अजिओ, न जिया अक्खेसु पिउणंऽवा ॥ १ ॥

(वयधुरवहणा उमहो) वनरूपा धुरा वनधुरा, तद्वदनाद वृषभः पत्नीवर्देः, तर्हि ईदृशाः सर्वाजना वर्त्तन्ते, भगवति वृषभे को विशेषः?, इत्याशङ्क्यां विशेषार्थमाह-(उसहाऽप्तमुविणलंजणाओ य स्ति) जनन्या मरुदेव्या स्वामिन्या चतुर्दशस्वप्नेषु प्रथमं वृषभदर्शनात्, च पुनः, वृषजलाश्रनाद्वा वृषभः १ । (रागाऽजिओ अजिओ स्ति) रागाऽऽदिनिरजितो न पराजित इति अजितः २ । एवंविधाः सर्वेऽपि, अजिताजिन को विशेषः ? । (न जिया अक्खेसु पिउणंऽवा) भगवति गर्भस्थिते न जिना अक्खेषु पाशकश्रीडासु जिनजनकेन अम्भा जिनमाता । इति गाथायः ॥ ६ ॥

सुहअइमयमंजवओ, तइओ जुवि पउरसस्मसंजवओ ।

अभिनंजिइ तुरिओ, हरीहिं हरिणा सया गम्भे ॥ १० ॥

(सुहअइमयमंजवओ तइओ) शुभाऽतिशयसंजनवनस्तुतीयः ३ । ईदृशाः सर्वे, संभवे को विशेषः ?-(जुवि पउरसस्मसंजवओ) जुवि पृथिव्यां प्रचुरमस्यस्य बहुधान्यस्य संजनवतः सनजिन- ३ । (अभिनंजिइ तुरिओ हरीहिं ति) अजि सामस्येन नयते चतुर्णां देवैः स्तूयते इति तुर्योऽभिनन्दनः ४ । एवंविधाः सर्वे जिनाः, ततोऽस्य विशेषार्थमाह-(हरिणा सया गम्भे ति) देवेन्द्रेण सदा गर्भे गर्भस्थे सति, अभिनन्दते इति पूर्वोक्तमेवानुवर्त्तनीयमिति गाथायः ॥ १० ॥

सयमवि सुहमइभावा, अंबाइ विवायभंगओ सुमइ ।

अमलत्ता पउमपहो, पउमपहअंकसेज्जकोहलओ ॥ ११ ॥

(सयमवि सुहमइभावा) स्वयमपि शुभमनेभावात्सङ्गात्वात् सुमतिः ५ (अंबाइ विवायभंगओ सुमइ स्ति) अम्बाया विवाहभङ्गतः सुमतिरनुदिति जिनस्य सुमतिरिति नाम । अत्रैकः सामान्यार्थः, सर्वाजिनसाधारणत्वात्, द्वितीयो विशेषार्थश्चेति सर्वत्रापि हेयम् । ५ । (अमलत्ता पउमपहो स्ति) अमलत्वात् निर्मलत्वात् पद्मप्रजः ६ (पउमपहअंकसेज्जकोहलओ स्ति) पद्मस्यैव प्रजा यस्यासौ पद्मप्रभः, रक्तवर्णत्वात्, पद्माङ्गत्वात्पद्मप्रजः, तथा स्वामिनि गर्भस्थे जनन्याः पद्मशय्याया दौहदः समुत्पन्नः, देवतया पूरितः, अतः पद्मप्रजः ६ । इति गाथायः ॥ ११ ॥

सुहपासो य सुपासो, गम्भे माऊइ तणुसुपासचा ।

सियलेस्सो चंदपहो, समिप्पहापाणकोहलओ ॥ १२ ॥

(सुहपासो य सुपासो) शोभनानि पाश्व्याणि यस्यासौ सुपाश्वः ७ । (गम्भे माऊइ तणुसुपासचा) स्वामिनि गर्भस्थे मातुस्तनुः सुपाश्वो जाता, अतः सुपाश्वः ७ । (सियलेस्सो चंदपहो स्ति) सितवैद्यः शुक्लवैद्यस्तेन चन्द्रप्रभः ८ । (समिप्पहापाणकोहलओ स्ति) जगवन्मातुः चन्द्रप्रभा शशि-
पुतिस्तत्पानदौहदतो वा चन्द्रप्रभः ८ । इति गाथायः ॥ १२ ॥

सुहकिरियाए सुविही, मयं पि जणणी वि गब्बकालमि ।

जयतावहरो सियलो, अंबाकरफाससमियपिउदाहो ॥ १३ ॥

(सुहकिरियाए सुविही सयं पि स्ति) स्वयमपि शुभक्रियाः करोति यस्मात् कारणात् सुविधिः ए । (जणणी वि गब्बकालमि) जिनजनन्यपि गर्भकाले गर्भसमये सुविधिः-सा समयगाचारे रता जाता अतः सुविधिरिति जिनस्य नाम दत्तम् ६ । (जयतावहरो सियलो स्ति) जगत्तापहरः, अतः शीतलः १० । (अंबाकरफाससमियपिउदाहो स्ति) अम्बायाः जनन्याः करुणशक्तिं समितः जनकदाघञ्वरो येन स तथा इति शीतलः १० । इति गाथायः ॥ १३ ॥

सेयकरो सिउजंसे, जणणीए देविमिज्जअक्रमणा ।

सुरहग्विसुहिं पुज्जो, पिउममनामेण वसुपुज्जो ॥ १४ ॥

(सेयकरो सिउजंसे) श्रेयस्करः कल्याणकारी, तेन श्रेयांसः ११ । (जणणीए देविमिज्जअक्रमणा) भगवति गर्भस्थे जनन्या देवधिर्पुनश्चयाया आक्रमणात् । श्रेयांसदेवताऽधिष्ठिता शय्या पूर्वमनुत् केनाप्याक्रमितुमशक्या, तथा जिनजनन्या गर्भा-नुभावतः सा शय्याऽऽक्रान्ता, श्रेयश्च जातमिति श्रेयांसः ११ । (सुरहग्विसुहिं पुज्जो) सुरदेवैर्हरिभिरिन्द्रैर्वसुभिर्देवविशेषैः पूज्यः, स एव वासुपूज्यः १२, (पिउममनामेण वसुपुज्जो स्ति) पितृममाननाम्ना वा वासुपूज्यः १३ । इति गाथायः ॥ १४ ॥

विमलो दुहा गयमलो, गम्भे माया वि विमलबुद्धितणू ।

नाणाइअणंतत्ता-ऽणंतोऽणंतमणिदामसुविणाओ ॥ १५ ॥

(विमलो दुहा गयमलो स्ति) विमलो द्विधा गयमलो बाह्यान्तरमलरहितः, तेन विमलः १३, (गम्भे माया वि विमलबुद्धितणू स्ति) स्वामिनि गर्भस्थिते माता जनन्यपि निर्मलबुद्धिशरीरा जाता इति हेतोर्विमलः १३ । (नाणाइअणंतत्ता-ऽणंतो स्ति) ज्ञानदर्शनचारित्राणामानन्त्यतः-अनन्तः १४ (अणंतमणिदामसुविणाओ स्ति) अनन्तं महत्प्रमाणं यन्मणिदाम तत्स्वप्नतो वा अनन्तः १४ । इति गाथायः ॥ १५ ॥

धम्ममहावा धम्मो, गम्भे माया वि धम्मिया अहियं ।

संतिकरणा उ संती, देवे अभिवोवसमकरणा ॥ १६ ॥

(धम्ममहावा धम्मो) धर्मस्वभावाद् धर्मजिनः । (गम्भे माया वि धम्मिया अहियं ति) भगवति गर्भस्थिते माता-ऽपि धार्मिकाऽधिक जाना इति हेतोः धर्मजिनः १५ । (संतिकरणा उ संती) शान्तिकरणात् शान्तिः १६ । (देवे अभिवोवसमकरणा) तस्मिन् देशे आश्वस्योपश्रवस्योपशान्तिकरणाच्चा शान्तिः १६ । इति गाथायः ॥ १६ ॥

कुंयु ति महीइ ठिओ, जूमिठिअरयणथूमसुविणाओ ।

वंसाइवुद्धिकरणा, अरो मट्ठारयणअरसुविणा ॥ १७ ॥

(कुंयु ति महीइ ठिओ स्ति) कौ पृथिव्यां स्थितवानिति निरुक्तात् कुंयुः । (जूमिठिअरयणथूमसुविणाओ) जूमिकास्वितरत्नस्तूपस्त्वान् कुंयुः १७ । (वंसाइवुद्धिकरणा अरो स्ति) वंशाऽऽदिवुद्धिकरणात् अरः १८ । (मट्ठारयणअरसुविणा) मट्ठारत्नाऽऽकस्वप्रादरोऽरजिनः १८ । इति गाथायः ॥ १७ ॥

मोहाईमज्जजया, मज्जी वग्ममिज्जकोहलओ ।

मुणिमुव्वओ ब्रह्मया-जिहो तहंऽवा वि तारिसी गम्भे ॥ १८ ॥

(मोहाईमज्जजया मज्जि स्ति) मोहाऽऽदिमज्जजयाद् मज्जिः, अत्रार्थ-
त्वादिकारः १६ । (वग्ममिज्जकोहलओ स्ति) वग्मादवगत्यायाः

प्रधानपुष्पशय्याया दोहदाद् वा मल्लिः १६। (मुनिसुव्रतः यथार्थाभिधो यथार्थनामा-मन्यते जग-
तस्त्रिकाश्रयस्थितिमुनिः, सुष्ठु व्रतान्यस्येति सुव्रतः, ततो मुनि-
श्चासौ सुव्रतश्चेति, मुनिवत् सुव्रतो मुनिसुव्रत इति वा २०। (तदंशा
वि तारिस्ती गग्ने ति) तथाऽम्बाऽपि माताऽपि, जगवति गर्भस्थे
सति मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रतः २०। इति गायार्थः ॥१७॥

रागाऽऽज्ञानमणेणं, गर्भे पुरोहितामणा उ नमी ।

दुरियतरुचकनेमी-ऽरिष्टमणिनेमिसुविणाओ ॥१८॥

(रागाऽऽज्ञानमणेणं) रागद्वेषाऽऽदिशत्रूणां नामनेन नष्टी-
चूतत्वकरणेन नमिः । (गर्भे पुरोहितामणा उ नमिस्ति) गर्भे
पुरोहितामनाममिः । अयमर्थः-भगवति गर्भस्थे प्रत्यन्तनृपै-
रवरुद्धे नगरे भगवत्सुपुण्यशक्तिप्रेरितां प्राकारोपरि स्थितां
भगवन्मानरमवलोक्य ते वैरिणो नृपाः प्रणता इति नमिः २१।
(दुरियतरुचकनेमि स्ति) दुरितानि पापानि तरूपास्तरवस्त-
द्विषये चक्रनेमिः चक्रधारा, अतो नेमिः । (ऽरिष्टमणिनेमिसुवि-
णाओ ति) भगवन्मात्रा स्वप्नेऽरिष्टरत्नमयो नेमिर्दृष्टनेन "पदै-
कदेशे पदसमुदायात् " अरिष्टनेमिः २२। इति गायार्थः ॥१९॥

भावाण पामणेणं, निसि जणणीसप्पपामणा पासो ।

नाणाइधणकुलाऽऽई-ण वद्धणा वद्धमाणो णं ॥२०॥

(भावाण पासणेणं) सकलसंसारवर्तिनां भावानां पदार्थानां दर्श-
नेनाऽवलोकनेन पार्श्वः । (निसि जणणीसप्पपासणा पासो ति)
निशि रात्रौ जनन्या शरबासमीपे वज्रसर्पोऽवलोकित इति पार्-
श्वः २३। (नाणाइधणकुलाईण वद्धणा वद्धमाणो ति) ज्ञानदर्शन-
स्वारित्राणां वर्द्धनाद् धनकुलाऽऽईनां च वर्द्धनतो वर्द्धमानः । अत्र
ज्ञानाऽऽईनां वर्द्धनाद् वर्द्धमान इति सामान्यार्थः । कुलधनाऽऽदी-
नां वर्द्धनाद् वर्द्धमान इति विशेषार्थश्च २४। इति गायार्थः ॥२०॥

अथ वीर इति नामापेक्षया सामान्यविशेषार्थमाह-

अइवा भावरिजया, वीरो दुट्टसुरवामणीकरणा ।

सामन्नविसेसेहिं, कमेण नामत्थदारदुगं ॥२१॥

(अइवा भावरिजया वीरो ति) अथवा भावारीणामन्तरङ्गाऽऽ-
रीणां जयाद् वीरः २४। (दुट्टसुरवामनीकरण ति) आमलकी-
क्रीडायां दुष्टसुरवामनीकरणाद् वीरः २४। (सामन्नविसेसेहिं
ति) सामान्यविशेषाभ्यां क्रमेणानुक्रमेण (नामत्थदारदुगं)
नामाथेन नामोऽर्थाद्विकेन द्वारद्विकेनैवमिति गायार्थः ॥ २१ ॥
सप्त० ४०-४१ डार ।

“एतस्यामवसर्पिण्या-मृषजोऽजितशंभवौ ।

अजिनन्दनः सुमति-स्ततः पञ्चप्रजाभिधः ॥ २६ ॥

सुपार्श्वश्चन्द्रप्रभश्च, सुविधिश्चाऽथ शीतलः ।

श्रेयांसां वासुपूज्यश्च, विमलोऽनन्ततीर्थकृत् ॥ २७ ॥

धर्मः शान्तिः कुन्धुरो, मल्लिश्च मुनिसुव्रतः ।

नार्मनेमिः पार्श्वो वीर-श्चतुर्वैशतिरहताम् ॥ २८ ॥

एतस्यधर्ममिति वर्तमानायामवसर्पिण्यां दशसागरपमकोटी-
कोटिप्रमाणायां काशविशेषे, ऋषति गच्छति परमपदमिति
“ ऋषिवृषिलुसिभ्यः कित् ” ॥ (उणा० ३३१) इत्यमे ऋ-
षभः । यद्वा-“ ऊर्वोवृषभस्राज्जुनमज्जगवतो जनन्या च चतु-
र्दशानां स्वप्नानामादावृषभो दृष्टस्तेन ऋषभः ॥१॥ परीषहाऽऽ-
दिभिर्ने जित इति अजितः । यद्वा-गर्भस्थेऽस्मिन् दृते राज्ञा
जननी न जितेत्यजितः ॥ २ ॥ शं सुखं भवत्यस्मिन् स्तुते शंभ-
वः । यद्वा-गर्भगतेऽप्यस्मिन्नयधिकसस्यसंभवात् संभवोऽपि
५७३

॥३॥ अभिनन्द्यते देवेन्द्रऽऽदिभिरित्यभिनन्दनः । सुज्यादिवाद्-
नद् । यद्वा-गर्भात्प्रभृत्येष अभीक्ष्णं शकेणाऽभिनन्दनादभि-
नन्दनः ॥ ४ ॥ शोभना मतिरस्य सुमतिः । यद्वा-गर्भस्थे जन-
न्याः सुनिश्चिता मतिरज्ञादिति सुमतिः ॥ ५ ॥ निष्पङ्कतामङ्गी-
कृत्य पञ्चस्येव प्रभाऽस्य पञ्चप्रभः । यद्वा-पञ्चशयनदोहदो मा-
तुर्देवतया पूरित इति, पञ्चवर्णश्च भगवानिति वा पञ्चप्रभः ॥६॥
॥ २६ ॥ शोजनौ पार्श्वोवस्य सुपार्श्वः । यद्वा-गर्भस्थे भगवति
जनन्यपि सुपार्श्वोऽच्युदिति सुपार्श्वः ॥ ७ ॥ चन्द्रस्येव प्रभा
ज्योत्स्ना सौम्यवेष्याविशेषोऽस्य चन्द्रप्रभः । तथा गर्भस्थे
देव्याः चन्द्रघानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रभः ॥ ८ ॥ शोजनो वि-
धिर्विधानमस्य सुविधिः । यद्वा-गर्भस्थे जगवति जनन्यप्ये-
वमिति सुविधिः ॥ ९ ॥ सकलसंश्रयतापहरणात् शीतलः ।
तथा गर्भस्थे जगवति पितुः पृथोत्पन्नाऽचिकित्स्यपितृदाहो
जननीकरस्पर्शादुपशान्त इति शीतलः ॥ १० ॥ श्रेयांसां वसा-
वस्य श्रेयांसः, पृथोदराऽऽदित्वात् । यद्वा-गर्भस्थेऽस्मिन् केना-
प्यनाक्रान्तपूर्वा देवताऽधिष्ठितशय्या जनन्याऽऽक्रान्तेति श्रेयो
जातमिति श्रेयांसः ॥ ११ ॥ वसुपूज्यनृपतेरयं वासुपूज्यः ।
यद्वा-गर्भस्थेऽस्मिन् वसु हिरण्यं, तेन वासवो राजकुलं
पूजितवानिति । वसवो देवविशेषः, तेषां पूज्यो वा वसुपूज्यः,
प्रज्ञाऽऽद्यणि वासुपूज्यः ॥ १२ ॥ विगतो मलोऽस्य, विमलज्ञाना-
ऽऽदियोगाद्वा विमलः । यद्वा-गर्भस्थे मातुर्मतिस्तनुश्च विमला
जातेति विमलः ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामनोऽस्यानन्तः;
अनन्तजिदेकदेशो वा अनन्तः, “ भीमो जीमसेनः ” इति
न्यायात् । स चासौ तीर्थकृच्च अनन्ततीर्थकृत् ॥ १४ ॥ २७ ॥
दुर्गनौ प्रपतन्तं सखसङ्गातं धारयतीति धर्मः । तथा गर्भस्थे
जननी दानाऽऽदिधर्मपरा जातेति धर्मः ॥ १५ ॥ शान्तियोगात्
तदात्मकत्वान् तत्कर्तृकत्वाच्चऽयं शान्तिः । तथा गर्भस्थे
पृथोत्पन्नाऽशिवशान्तिरभूदिति शान्तिः ॥ १६ ॥ कुः पृथ्वी त-
स्यां स्थितवानिति कुन्धुः, पृथोदराऽऽदित्वात् । तथा-गर्भस्थे
भगवति जननी रत्नानां कुन्धुराशि दृष्टवतीति कुन्धुः ॥ १७ ॥
“ सर्वो नाम महासखः, कुत्रे य उपजायते । तस्याऽभिवृ-
द्धये वृद्धै-रसावर उदाहृतः ॥ १ ॥ ” इति वचनादरः । तथा-
गर्भस्थे भगवति जनन्या स्वप्ने सर्वरत्नमयोऽरो दृष्ट इत्यरः
॥ १८ ॥ परीषहाऽऽदिमल्लजयाभिरुक्तामल्लिः । तथा-गर्भस्थे भ-
गवति मातुः सुरभिःकुम्भमाख्यशयनीयदोहदो देवतया पूरित
इति मल्लिः ॥ १९ ॥ मन्यते जगतस्त्रिकाश्रयस्थितिमुनिः,
“ मनेरुदितौ चास्य वा ” ॥ (उणा० ६१२) इति इत्यये
उपान्त्यस्योत्वे, शोभनानि व्रतान्यस्य सुव्रतः, मुनिश्चासौ सु-
व्रतश्च मुनिसुव्रतः । तथा-गर्भस्थे जननी मुनिवत् सुव्रता
जातेति मुनिसुव्रतः ॥ २० ॥ परीषहोपसर्गाऽऽविनामनात् “ नमे-
स्तु वा ” ॥ (उणा० ६१३) इति विकल्पेनोपान्त्यस्येकाराभावप-
त्ते नमिः । यद्वा-गर्भस्थे भगवति परचक्रनृपैरपि प्रणतिः
कृतेति नमिः ॥ २१ ॥ धर्मचक्रस्य नेमिवर्जोमः, नेमीतीक्ष्णता-
ऽपि दृश्यते । यद्वा-“ वन्दे सुव्रतनेमिनौ । ” इति ॥ २२ ॥ स्पृ-
शति ज्ञानेन सर्वभावानिति पार्श्वः । तथा-गर्भस्थे जनन्या
निशि शयनीयस्थयाऽन्धकारे सर्पो दृष्ट इति गर्जानुज्ञावोऽयमिति
मत्वा पश्यतीति निरुक्तात् पार्श्वः, पार्श्वोऽस्य वैद्यावृष्यकरो
यज्ञः, तस्य नाथः पार्श्वनाथः, “ भीमो जीमसेनः ” इति न्यायाद्
वा पार्श्वः ॥ २३ ॥ विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीरः
॥ २४ ॥ इत्यभिधानचिन्तामणौ श्रीहेमचन्द्रमूरयः ।

निशिभक्तम्-

मूलगुणेषुं दृष्टं, सेसाणुत्तरगुणेषु निमि भुत्तं (५८७)
द्वयोर्जिनयोः श्रुतमश्नीरयोः १४ शास्त्रे, मूलगुणेषु निशि
भोजनप्रत्याख्यानम्, (सेसाणुत्तरगुणेषु निमि भुत्तं) शेषाणां
द्वाविंशतिमितानां जिनानामुत्तरगुणेषु निशि भोजनप्रत्याख्या-
नम् । सप्त० १३४ द्वार ।

प्रकीर्णकानि-

.....सर्वेसि पञ्चगा ससीसक्या ।

नियनियसीसपपाणा, नेपा..... (५७०)

सर्वेषां जिनानां प्रकीर्णकानि स्वशिष्यकृतानि प्रवृत्ति नि-
जनिजशिष्यप्रमाणानि, येषां जिनानां यावन्तः शिष्यास्तेषां
तावत्प्रमाणानि प्रकीर्णकानि ग्रन्थविशेषा ज्ञेयाः । सप्त०
१२४ द्वार ।

(७७) पञ्चकल्याणकम्-

पञ्चमप्यजे णं अरहा पंच चित्ते होत्था । तं जहा-चित्ताहिं
चुए, चइत्ता गम्भं वक्कंते, चित्ताहिं जाए, चित्ताहिं मुंढे जवि-
त्ता अगाराओ अणुगारियं पव्वइए, चित्ताहिं अणंते
अणुत्तरे णिवावाए निरावरणे कसिणे परिपुणे केवल-
वरणाणदंसणे समुपपन्ने, चित्ताहिं परिनिव्वए ॥ १ ॥
पुप्फदंते णं अरहा पंच मूले होत्था । मूलेणं चुए, चइत्ता
गम्भं वक्कंते एवं चैव ।

एणं अभिज्ञावेणं इमाओ गाहाओ अणुगंतवाओ-

“ पञ्चमप्यभस्स चित्ता, मूले पुण होइ पुप्फदंतस्स ।

पुव्वाऽसाढा सीयल-स्स उत्तरा विमलस्स जइवया ॥ १ ॥

रेवइ य अणंतजिणो, पूमो धम्मस्स भंतिणो भरणी ।

कुंयुस्स कत्थियाओ, अरस्स तह रेवइओ य ॥ २ ॥

मुणिमुव्वयस्स सवणो, आसिणि नमिणो यनेमिणो चित्ता

पासस्स विसाहाओ, पंच य इत्युत्तरे वीरो ॥ ३ ॥ ”

समणे जगवं महावीरे पंच इत्युत्तरे होत्था । तं जहा-इत्यु-
त्तराहिं चुए, चइत्ता गम्भं वक्कंते, इत्युत्तराहिं गम्भाओ ग-
ज्जं साहरइ, इत्युत्तराहिं जाए, इत्युत्तराहिं मुंढे भविता
पजाव पव्वइए, इत्युत्तराहिं अणंते अणुत्तरे ० जाव के-
वलवरणाणदंसणे समुपपन्ने ।

पञ्चमप्यभस्सऽऽदिषु षष्ठः, पञ्चसु च्यवनाऽऽदिदिनेषु चित्रान-
कत्रविशेषो यस्य स पञ्चचित्रः, चित्राजिरिति कल्या बहुयचनम् ।
च्युतोऽवतीर्ण उपरिमोपरिमग्रैवेयकादेकविंशत्सागरोपमस्थि-
निकात्, च्युत्वा च (गम्भं ति) गर्भे कुत्रौ व्युत्क्रान्त उत्पन्नः
कौशाभ्यां धराभिधानमहाराजभार्यायाः सुसोमानामिकायाः
माघमासबहुलपष्ठ्यां, जातो गर्भे निर्गमेन कार्तिकबहुलद्वादश्यां,
तथा सुण्डो भूत्वा केशकपायाऽऽद्यपेक्षया, अगारान्नप्रक्रमान-
गारितां श्रमणतां प्रव्रजितो गतोऽनगारतया च प्रव्रजितः का-
र्तिकशुद्धत्रयोदश्यां, तथाऽनन्तं पर्यायानन्तत्वात्, अनुत्तरं सर्व-
ज्ञानोत्तमत्वात्, निर्वाधातमप्रतिपातित्वात्, निरावरणं सर्वथा

स्वावरणत्वात्, कटकमुखाऽऽद्यावरणाभावाद्वा, कृत्स्नं सकलप-
दार्थविषयत्वात्, परिपूर्णं स्वावयवापेक्षयाऽऽकृतं पौर्णमासी-
चन्द्रबिम्बवत् । किमित्याह-केवलं ज्ञानान्तरासदायत्वात्,
संशुद्धत्वाद्वा । अत एव वरं प्रधानं केवलवरं, ज्ञानं च विशेषा-
वभासं, दर्शनं च सामान्यावभासं ज्ञानदर्शनं, तच्च तच्चेति
केवलवरज्ञानदर्शनं, समुत्पन्नं जातम्, चैत्रशुद्धपञ्चदश्याम् । तथा
परिनिर्वृतो निर्वाणं गतः, मार्गशीर्षबहुलैकादश्याम् । आदेशा-
न्तरेण फाल्गुनबहुलचतुर्थ्यामिति ॥ (एवं चैव चित्) पञ्चम-
प्यभिव पुष्पदन्तसूत्रमप्यकूयन्त्यम्, एवमनन्तरोक्तस्वरूपेण ।
एतेनानन्तरत्वात्प्रत्यक्षेणानिलापेन सूत्रपाठेनेमास्तिस्मः सूत्र-
संग्रहाणिगाथा अनुगन्तव्या अनुसर्त्तव्याः शेषसूत्राजिलाप-
निष्पादनार्थम् । (पञ्चमप्यभस्सेत्यादि) तत्र पञ्चमप्यस्य चित्रान-
कत्रं च्यवनाऽऽदिषु पञ्चसु स्थानकेषु भवतीत्यादिगाथात्तराथो
वक्तव्यः, सूत्राभिलापस्त्वाद्यसूत्रद्वयस्य साक्षाद्दर्शित एव । इत-
रेषां त्वेवम्-“सीयले णं अरहा पंच पुव्वासाढे होत्था । तं जहा-
पुव्वासाढाहिं चुए, चइत्ता गम्भं वक्कंते, पुव्वासाढाहिं जाए ।”
इत्यादि । एवं सर्वाण्यपीति । व्याख्या त्वेवम्-पुष्पदन्तो नवम-
तीर्थंकर आनतकल्पादेकानविंशतिसागरोपमस्थितिकात् फा-
ल्गुनबहुलनवम्यां मूलनकत्रे च्युतः, च्युत्वा काकन्दीनगर्वा
सुप्रावराजजार्यायाः रामानिधानायाः गर्भस्थेन व्युत्क्रान्तो
मूलनकत्रे मार्गशीर्षबहुलपञ्चम्यां जातः, तथा मूल एव ज्ये-
ष्ठशुद्धप्रतिपदि, मतान्तरेण-मार्गशीर्षबहुलपष्ठ्या, निष्क्रान्तः ।
तथा मूल एव कार्तिकशुद्धतृतीयायां केवलज्ञानमुत्पन्नम् । तथा-
ऽश्वयुजः शुद्धनवम्याम्, आदेशान्तरेण-वैशाखबहुलपष्ठ्यां, नि-
र्वृतं इति । तथा शीतलो दशमजिनः प्राणतकल्पाद्विंशतिसाग-
रोपमस्थितिकाद्वैशाखबहुलपष्ठ्यां पूर्वापादानकत्रे च्युतः, च्यु-
त्वा च महिषपुरे दहर्षनृपतिजार्याया नन्दायाः गर्भतया व्यु-
त्क्रान्तः, तथा पूर्वापादास्त्वेव माघबहुलद्वादश्यां जातः, तथा
पूर्वापादास्त्वेव माघबहुलद्वादश्यां निष्क्रान्तः, तथा पूर्वापादा-
स्त्वेव पौषस्य शुद्धे, मतान्तरेण-बहुलपक्षे, चतुर्दश्यां ज्ञानमुत्पन्न-
म्, तथा तत्रैव नकत्रे श्रावणशुद्धपञ्चम्या, मतान्तरेण-श्रावणब-
हुलछितीयायां, निर्वृतं इति । एवं गाथात्रयोक्तानां शेषाणा-
मपि सूत्राणां प्रथमानुयोगपदानुसारोपगुप्य व्याख्या कार्या ।
नवरं चतुर्दशसूत्रेऽभिज्ञापविशेषोऽस्तीति तद्दर्शनार्थमाह-(स-
मणे इत्यादि) हस्तोपलक्षिता उत्तरा हस्तोत्तरा, हस्तो वोत्तरो
यासां ता हस्तोत्तरा उत्तराफाल्गुन्यः, पञ्चसु च्यवनागर्भहरणा-
ऽऽदिषु हस्तोत्तरा यस्य स तथा, गर्भात् गर्भस्थानात् । (गम्भं
ति) गर्भे गर्भस्थानान्तरे संवृतो नीतो, निर्वृतस्तु स्वातिनक्षत्रे
कार्तिकामावास्यायामिति । स्था० ५ उ० १ उ० ।

(६८) पर्यायान्तकृद्भूमिः-

तेमिं चिय नाणाओ, मुणीण गयकम्मयाण मिद्धिगमो ।

अंतमुहुत्ते हुतिचउ-वरिसंसुं इगदिणाईसु ॥ ३२४ ॥

तेषामृषभनेमिपार्थान्तिमशेषाणां केवलज्ञानाद् मुनीनां ग-
तकर्मकाणां सिद्धिगमो मोक्षगमनं संजातम् । श्रुतजिनस्य
केवलोत्पत्त्यनन्तरमन्तमुहुर्तेन मोक्षमार्गश्चलितः, प्रथमभगवति
मरुदेवी स्वामिनी मोक्ष गता १ । नेमिजिनस्य केवलज्ञानाद्वै-
द्यवादनन्तरं मोक्षमार्गश्चलितः २ । पार्थजिनस्य केवलोत्पत्त्य-
नन्तरं वर्षत्रयेण मोक्षमार्गश्चलितः ३ । वीरजिनस्य केवलज्ञाना-
दनन्तरं वर्षचतुष्टयादनन्तरं मोक्षमार्गश्चलितः ४ । वक्तव्यति-

रिक्तजिनानां विंशतिपारगतानामेकदिनाऽऽदिषु मोक्षमार्गश्च-
क्षितः ॥ इति गाथार्थः ॥ ३२४ ॥ सप्त० १५९ द्वार ।

अथ प्रतिक्रमणसंख्या-

देसिय-राइय-पक्खिय-चउव्वीसिय-वच्छरीयनामाओ ।

दुएहं पण पक्खिमणा, पक्खिमगाणं तु दो पदमा ॥३८६॥

वैषाख-रात्रिक-पाक्षिक-चातुर्मासिक-सांवासरिकनामतः
(दुएहं पण पक्खिमणा) द्वयोजिनयोः प्रथमचरमजिनयोः
पञ्चाऽपि प्रतिक्रमणानि भवन्ति । (पक्खिमगाणं तु दो पदम
सि) मध्यवर्तिनां द्वाविंशतिजिनानां शासने द्वे प्रथमे प्रतिक्र-
मणे वैषाखरात्रिकवृत्तये भवतः, नान्य इति गाथार्थः ॥ ३८६ ॥
सप्त० १३३ द्वार ।

प्रथमगणधरनामानि-

एएसिं चउव्वीसाए तित्थगराणं चउव्वीसं पदमसीसा
होत्था । तं जहा-

“ पदमेऽस्य उसजसेणे, वीए पुण होइ सीहसेणे य ।

चारुरु वज्जणाभे, चमरे तह सुव्वए विदम्भे य ॥ ३९ ॥

दिषे चाराहे पुण, आणंदे गोथुजे सुनूमे य ।

मंदेरं जमे अरिडे, चकाउहसंवकुंजअजिणए य ॥४०॥

इंदकुंभे य सुंजे, वरदत्ते अज्जादिम इंदजूई य ।

उदितोदितकुलवंसा, विसुक्खवंसा गुणेहिं उव्वेया ।

तित्थप्पवत्तयाणं, पदमा सिस्सा जिणवराणं ॥४१॥ ”

पुणरुकीको वृषजसेनाऽपरनामा १, सिंहसेनः २, चारुरुः ३,
वज्जनाभः ४, चमरगणिः ५, सुव्वतः (मनान्तरेण प्रयोतनः) ६,
विदम्भः ७, दत्तः ८, चाराहः ९, आनन्दः (मनान्तरेण पञ्चानन्दः) १०,
कौस्तुभः (कृतार्थः) ११, सुनूमः (सुधर्मा) १२, मन्दरः १३, यशोध-
रः १४, अरिष्टः १५, चकायुधः १६, साम्बः १७, कुम्भः १८, अभिनयः
(भिषजः) १९, इन्द्रकुम्भः (मल्ली) २०, कुम्भः २१, वरदत्त २२, आर्यद-
त्तः २३, इन्द्रभूतिः २४ । एतानि प्रथमगणधराणां नामानि * । स० ।

प्रथमप्रवर्तिन्यः-

एएसिं एं चउव्वीसाए तित्थगराणं चउव्वीसं पदमासिस्स-
णी होत्था । तं जहा-

“ वंजी फग्गू मापा, अजिया तह कासवी रई सोमा ।

सुमणा वारुणि सुजसा, धारणि धरणी धरा पउमा ॥४२॥

अज्जा सिवा सुई दा-मणी य रक्खी य बंधुवई ।

पुप्फवई अनिन्ना ज-क्खदिम तह पुप्फचूला य ॥४३॥

चंदणसहिअ पवत्तणि, चउव्वीसाणं जिणवरिंदाणं ॥ ”

तत्र ब्राह्मी, फल्गुः, श्यामा, अजिता, काश्यपो, रतिः, सोमा,
सुमना, वारुणी, सुलसा (सुयशाः) धारिणी, धरणी, धरा, पद्मा,

* “ सिरिउसहसेण पडुसी-इसेण चारुरु वज्जनादऽकक्षा ।

चमरो पज्जोयधिय-अदिअपहुणो वराहो य ॥३०६॥

पउतंद कयत्थो वि य, सुहम्ममंदरजसा अरिडे य ।

चकाउह संभो कुं-भ भिसह मल्ली य सुंभो य ॥३०७॥

वरदत्त अज्जविन्ना, तहिंदभूई य गणहरा पदमा । ” प्र० ८ द्वार ।

इति प्रवचनसारोकाराऽऽदौ नामनेकोऽपि ।

इति प्रथमगाथया अतुर्दशप्रवर्तिनीनामानि । आर्या, शिवा,
श्रुतिः (शुभा) दामिनी (अञ्जुका) रक्ती (भाविताम्ना) बन्धुम-
तिनामा, पुष्पवती, अनिन्ना (अमिला) यकृद्वा (यक्षिणी) तथा
पुष्पचूला, चः समुच्चये, चन्दनासहितास्तु एताः प्रवर्तिन्यः ।
प्र० ६ द्वार ।

प्रथमभावकाः-

सेयंस नंद सुज्जो, संखो उसहस्स नेमिमईणं । (२१८)

श्रीश्रवणस्य प्रथमः भावकः श्रेयांसनामा १ । नेमिजिनस्य
नन्धः २ । पार्श्वस्य सुघोतः ३ । शङ्खो वीरस्य ४ । शेषाणां वि-
ंशतिजिनानामप्रसिद्धाः, पुरातनप्रत्येस्वनिबन्धनात् । सप्त०
१०५ द्वार ।

प्रथमआविकाः-

साहे सुभदा महसु-व्वया सुनंदा य सुलमा य ॥ (२१८)

ऋषजस्य सुनदा १ । नेमिः महासुव्वता २ । पार्श्वस्य सुनन्दा ३ ।
वीरस्य सुलसा ४ । अन्येषामप्रसिद्धाः, प्रत्येस्वनिबन्धनात् ।
सप्त० १०६ द्वार ।

प्रत्येकबुद्धमुनिसंख्या-

नियनियसीसपमाणा, नेया पत्तअबुद्धा वि । (२१०)

प्रत्येकबुद्धा अपि मुनयो निजनिजशिष्यप्रमाणा हेया । सप्त०
१२५ द्वार । (‘मुणि’ ‘साहु’ शब्दे विशेषः)

(प्रमाणाहुत्तम् ‘अंगुल’ शब्दे प्रथमतागे ४४ पृष्ठे निरूपितम्)

प्रमादः-

वीरुमहाण पमाओ, अंतमुहुत्तं तद्देवऽहोरत्तं । (१७९)

वीरस्यान्तर्बुद्धसमात्रं प्रमादो जातः । ऋषजस्याऽहोरात्रं जातः ।
अन्येषां प्रमादो नास्ति । सप्त० ८५ द्वार ।

परीषदाः-

उदिता परीसहा सिं, पराइया ते य जिणवरिंदेहिं ।

उदिताः परीषदाः शीतोष्णाऽऽद्य एषां भगवतां तीर्थकृतां,
परं ते परीषदाः सर्वैरपि जिनवरैर्देहिं पराजिताः । गतं परीषद-
द्वारम् । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

(६६) अथ जिनप्रातिहार्याण्यथा-

कंकेहि कुसुमवृद्धी, दिव्वज्जुणिचामरासणाइं च ।

जावन्नयभेरि (दुंदुहि) उत्तं, जिणाण इय पारिहेराइं ॥ २०८ ॥

(कंकेहिकुसुमवृद्धी ति) जिनशरीराद् द्वादशगुणः कङ्कोलि-
पाद्यः, अशोकाऽपरपर्वायः १ । पञ्चवर्णकुसुमानां वृष्टिः २ । (दिव्व-
ज्जुणि चामरासणाइं च) दिव्यध्वनिः ३, श्वेनचामराणि ४, स्वर्ण-
रत्नाऽऽदिमयं सिंहासनम् ५ । (भावलयभेरिदुंदुहित्ति) भावलयं
मैत्रिपृष्ठे भामण्डलम् ६, जेरिदुन्दुभिनामा वाद्यविशेषः ७ ।

(उत्तं) उन्नतमात्रं जिनमस्तकोपरि ८ । (जिणाण इय पारि-
हेराइं) जिनानामेतानि प्रातिहार्याण्युक्तानीति गाथार्थः ॥ २०८ ॥
सप्त० ६९ द्वार ।

(तीर्थकराणां पारणकालो, पारणकाल्याणि च ‘उसह’ शब्दे
छितीयभागे ११३३ पृष्ठे निरूपितानि)

(१००) पारणदायकाः-

एएसिं एं चउव्वीसाए तित्थगराणं चउव्वीसं पदमभि-
वसादायारो होत्था । तं जहा-

“सिजंस बंधदत्ते, सुदिंदत्ते य इंददत्ते य ।
पउमे य सोमदेवे, माहिंदे सोमदत्ते य ॥ १६ ॥
पुस्से पुणव्वसू पुण, णंद सुणंदे जए य विजए य ।
तत्तो य धम्मसीहे, सुमित्त तह वग्घसीहे अ ॥ १७ ॥
अपराजिए दिससेणे, वीसइमो होइ उसभसेणो य ।
दिसे वरदत्त धसे, बहुसो तह आणुपुव्वीए ॥ १८ ॥
एए वि सुफुलेसा, जिणवरजत्तीइ पंजझिउमाओ ।
तं काळं तं समयं, पक्खिजाजेई जिणवरिंदे” ॥ २० ॥

अध्यासः १, ब्रह्मदत्तः २, सुरेन्द्रदत्तः ३, इन्द्रदत्तः ४, पद्मः ५, सोमदेवः ६, माहेन्द्रः ७, सोमदत्तः ८, पुण्यः ९, पुनर्वसुः १०, नन्दः ११, सुनन्दः १२, जयः १३, विजयः १४, धर्मसिंहः १५, सुमित्रः १६, व्याघ्रसिंहः १७, अपराजितः १८, विश्वसेनः १९, ऋषभसेनः २० (पाठान्तरे-ब्रह्मदत्तः २०) दिशः २१, वरदत्तः २२ (पाठान्तरे वरदिशः २२) धन्यः २३, बहुलब्राह्मणः २४ एते आनुपूर्व्यां जिनानां प्रथमजिज्ञासाकारो हेयाः । स० ।

पारणदायकगतिः-

अट्ट य तव्ववसिद्धा, सेसा तम्मि उ भवे व तइए वा ।
मिज्जिस्समंति सगामे, जिणाण पक्खिअपव्वज्जा ॥ १६७ ॥
अट्टो प्रथमदानारः तस्मिन्नेव भवे मोक्षं गताः, शेषाः षोडशजिनप्रथमदातारः तस्मिन्नेव भवे तृतीयं वा जने जिनानां समीपे प्रतिपन्नप्रवर्ज्याः सन्तः सेरस्यन्ति मोक्षं यास्यन्तीति । स० ७७ द्वार ।

पारणदायकद्वितीयपञ्चकम्-

पण दिव्वा जलकुमुमा-ए बुद्धि वसुहारा चेन्नउक्खेवो ।
डुडुडिऊणी सुराणं, अहो सुदानं ति घोसणया ॥ १६८ ॥
(विवरणं तु 'उसह' शब्दे द्वितीयजाने ११३३ पृष्ठे गतम्)

तत्र पारणदायकवसुधारावृष्टिः-

सव्वेमि पि जिणाणं, जहियं लद्धा उ पढमजिक्खा उ ।
तहियं वगुधाराओ, सरीरमेत्ता उ बुद्धाओ ॥ १६९ ॥
सर्वेषामपि जिनानां यत्र प्रथमभिक्षा लब्धा, तत्र वसुधारा (सरीरमेत्ता उ त्ति) पुरुषमात्रा उच्चत्वेन वैवर्ष्यं । स० । स० ।
सहृदुवालसकोढी, सुवन्नवुड्डी होइ उकोसा ।
लक्खा महडुवाहस, जहभिया होइ वसुहारा ॥ १७० ॥
सार्द्धादशकोटिस्वर्णवृष्टिश्च भवति उत्कृष्टा, सार्द्धादशलकाणि जघन्यका भवति वसुधारा ॥ १७१ ॥ स० ८० द्वार ।

जिनानां पारणकपुराण्याह-

हत्थिणपुरं अउज्जा, सावत्थी तह अउज्झ पिजयपुरं ।
बंजत्थलं च पारुलि-मंडं तह पउमसंढं च ॥ १७१ ॥
सेयपुरं रिष्ठपुरं, सिद्धत्थ महापुरं च धम्मकं ।
तह वप्पमाण सोमण-स मंदिरं चेव चक्रपुरं ॥ १७२ ॥
रायपुरं तह मिहिला, रायगिहं तह य होइ वीरपुरं ।
बारवई कोवकं, कुल्लागं पारणपुराई ॥ १७३ ॥
हस्तिनापुरम् । पाठान्तरे-गजपुरम् १ । अयोध्या २ । भावस्ती ३ । अयोध्या ४ । विजयपुरम् ५ । ब्रह्मस्थलम् ६ । पाटलिपुत्रम् ७ । तथा पञ्चकण्ठं नगरम् ८ ॥ श्वेतपुरम् ९ । रिष्ठपुरम् १० ।

सिद्धार्थपुरम् ११ । महापुरम् १२ । धान्यकडम् १३ । वर्द्धमानपुरम् १४ । सौमनस्यम् १५ । मन्दिपूरम् १६ । चक्रपुरम् १७ ॥ राजपुरम् १८ । मिथिला १९ । राजगृहम् २० । वीरपुरम् २१ । ब्राह्मवती २२ । कोपकडं नगरम् २३ । कुल्लागः सार्धवेशः २४ । एतानि जिनानां पारणकपुराणीत्यर्थः । स० ७६ द्वार ।

(१०१) तीर्थकरपितृनाम-

जंघुदीवे णं दीवे भारहे वासे इमीसे णं ओसप्पिणीए चउवीसं तित्थगराणं पियरो होत्था । तं जहा-

“ एाभी य नियसत्तू य, जियारी संवरे वि य ।

पेहे धरे पइहे य, मइसेणे य खत्तिए ॥ १ ॥

सुग्गीवे ददरहे विएहू, वसुपुज्जे य खत्तिए ।

कयवम्मा मीहसेणे, भाणूय विस्ससेणे य ॥ ६ ॥

सूरे सुदंसणे कुंभे, सुमित्तं विजए समुहविजए य ।

राया य आससेणे, सिद्धत्थे जिय खत्तिए ॥ ७ ॥

उदितोदितकुलवंमा, विमुद्धवंमा गुणेहिं उव्वेया ।

तित्थप्पवत्तयाणं, एए पियरो जिणवराणं ॥ ८ ॥ ”

मात्रिः १, जितशत्रुः २, जितारिः ३, संवरः ४, मेघः ५, धरः ६, प्रतिष्ठः ७, महासेनः ८, सुमीवः ९, ददरघः १०, विष्णुः ११, वसुपुज्यः १२, कुतवर्मा १३, सिंहसेनः १४, भानुः १५, विश्वसेनः १६, सूरः १७, सुदर्शनः १८, कुम्भः १९, सुमित्रः २०, विजयः २१, समुद्रविजयः २२, अश्वसेनो राजा २३, सिद्धार्थः २४ एते क्रमेण चतुर्विंशतिरर्हन्तां पितरः कृत्रिया राजानः । स० ।

तीर्थकरपितृणां गतिः-

नागेसुं उसजपिआ, सेमाणं सत्तं हुंति ईसाणे ।

अट्ट य सणकुमारं, माहिंदे अट्ट बोधव्वा ॥ १७४ ॥

नागेषु नागकुमारेषु जवनपतिद्वितीयनिकायवर्त्तिषु सुरेषु श्रीऋषभनाथापना नाजिनामा, गत इति शेषः । तथा शेषा-ष्टामजितनाथप्रभृतीनां चन्द्रप्रज्ञानानां सप्तानां पितरो जवन्ति गता ईशाने द्वितीयदेवलोके । सैद्धान्तिकान्तु-धीमजितस्था-मिपितृजितशत्रोर्मुक्तिगमनमाचकृते, अनुयोगद्वाराऽऽदौ तथैव ज-णानात् । यदाह धीदेममुरिः-

“ राजा बाबुबलिः सूर्य-यशाः सोमयशा अपि ।

अन्येऽप्यनेकशः केऽपि, शिवं केऽपि दिवं ययुः ॥ १ ॥

जितशत्रुः शिवं प्राप, सुमित्रस्त्रिदिशं गतः ॥ ”

इति योगशास्त्रे, त्रिपट्टिचरितेऽपि च ।

तथा सुविधिप्रजृतीनामष्टौ च पितरः सनत्कुमारे तृतीयदेव-लोके । तथा कुन्धुप्रमुखाणामष्टौ पितरो माहेन्द्रे चतुर्थदेवलो-के गता ब्राह्मणाः । प्रथ० १२ द्वार ।

(१०२) पूर्वप्रवृत्तिकालः-

पुव्वपवित्ति जिणाणं, असंखकालो इहासि जा कुंघू ।

पामं जा संखिज्जो, वरिससइस्सं तु वीरस्स ॥ १७५ ॥

अपमाऽऽदीनां पूर्वप्रवृत्तिकाल एवम्-अष्टजनादारभ्य कुन्धु-जिन यावन् असंख्यातकालमासीत् पूर्वप्रवृत्तिः । अराजिना-दारभ्य पार्श्वनाथपर्यन्तं संख्यातकालः पूर्वप्रवृत्तिः । वीरस्य सहस्रवर्षपर्यन्तं पूर्वप्रवृत्तिरासीत् । स० १६२ द्वार ।

पूर्वविच्छेदकालमानम्-

एमेव छेयकालो, नवरं वीरस्स वीससपसइसा ।

पासस्त नत्थि सो वा, सेसमुपपाविति जा नित्यं ॥१५८॥

पथमेव पूर्वरीत्या लुक्कालोऽपि हेयः । आश्विनमस्यासंख्यात-
कालं यावत्पूर्वव्युच्छेदः । एवं कुन्सुजिनं यावद् हेयम् । ततो-
ऽरजिनस्य संख्यातकालं यावत् पूर्वव्युच्छेदः । एवं पार्श्वनाथं
यावद् हेयम् । नवरं बीरस्य विंशतिवर्षसहस्राणि पूर्वव्युच्छेदः ।
आपाश्वनाथस्य स पूर्वव्युच्छेदकालो वा नास्ति । अत्र विकल्पः
केवाश्विदाचार्याणां मतमाश्रित्यावसेयः । शेषश्रुतप्रवृत्तिः याव-
त्सौधम् । अयमर्थः-यावद् यस्य तीर्थङ्करस्य तैर्यं तावत्कालं
पूर्वव्यतिरिक्ता श्रुतप्रवृत्तिरिति गायार्थः । सप्त० १६३ द्वार ।

(१०३) पूर्वभवनिरूपणम्-

(ऋषभस्याष्टौ पूर्वभवाः ' उतह ' शब्दे द्वितीयभागे ११३३
पृष्ठे कथिताः)

अश्वप्रजस्य सप्त भवाः-

' सिरिवम्पनिवो सोढ-म्पसुरवरो अजियसेणचकी य ।

अच्युयपहु पउमनिवो, य वेजयंते य चंदपहो ॥ २३ ॥

प्रथमे भवे श्रीवर्मनामा राजा १ । द्वितीयजने सौधर्मदेवलो-
के देवः २ । तृतीयभवेऽजितसेननामा चक्रवर्ती ३ । तुर्यजने
अव्युत्तेन्द्रः ४ । पञ्चमभवे पद्मनामा नृपः ५ । षष्ठ्यभवे द्वितीया-
नुत्तरविमाने वैजयन्ते देवो जातः ६ । सप्तमभवे चन्द्रप्रमना-
म्नाऽष्टमतीर्थः ७ ।

शान्तिनाथस्य द्वादश भवाः-

मिरिसेणो अजिनंदिय, जुयन्न सुरा अभियतेयमिरिविजया ।

पाणय वन्न हरि तो हरि, नरए खयरऽच्युए दो वि ॥२४॥

वज्जाउह सइसाउह, पिउमुय नेविज्ज तएँ नवमे वा ।

मेहरहददरहा तो, सव्वहे मंति गणहारी ॥ २५ ॥

प्रथमजने-श्रीवर्मो राजाऽच्युत, तस्याभिनन्दिना राज्ञी १ । (जु-
यल्लसि) द्वितीयभवे उत्तरकुट्टकेने द्वावपि युगलिनौ जातौ २ ।
(सुरासि) तृतीये सौधर्मकक्षे देवः ३ । (अभियतेय मिरिविजय-
सि) तुर्यजने जिनजीवोऽभितेजोनामा विद्याधरो जातः, प्रिया-
जीवः श्रीविजयो राजा जातः ४ । (पाणयसि) पञ्चम प्राणतनामि
दशमे देवल्लोके द्वावपि देवौ जातौ ५ । (वल्लहारसि) षष्ठ्यभवेऽ-
स्मिन् जम्बूद्वीपपूर्वविदेहमध्यस्थे रमणीयाक्ष्ये विजये सुजगायां
नगर्यां जिनजीवो बलभक्तो जातः । प्रियाजीवो वासुदेवो जातः
६ । (तो इति) तनः हरिनरके गतः । ततो नरकाकुट्टस्य (खयर-
सि) खचरौ द्वावपि विद्याधरौ, संजमं लात्वा सप्तमे भवे अच्युते
गतौ ७ ॥२४॥ (वज्जाउहसि) ततोऽष्टमभवे जिनजीवो वज्जायु-
धराजा जातः, स्त्रीजीवः तस्य सहस्रायुधनामा पुत्रो जातः ८ ।
(नेविज्जसि) ततो नवमे प्रैवेयके द्वावपि देवौ जातौ । मताम्तर-
तृतीये प्रैवेयके देवौ जातौ ९ । (मेहरहसि) दशमभवे ततश्च्यु-
तौ तस्मिन् जम्बूद्वीपे प्राग्निदेहविभूषणे पुष्कलावतीविजये पु-
ण्डरीकण्यां नगर्यां जिनजीवो मेघरथः, प्रियाजीवो दहरथः,
पव द्वावपि ज्ञातरौ जातौ १० । (सव्वहेसि) एकादशजने ततो
द्वावपि ज्ञातरौ संजमं लात्वा सप्तमसंजमं प्रपात्य सर्वाधिसि-
द्धे विमाने देवौ सम्भूतौ ११ । (संतिगणद्वारसि) द्वादशे भवे
भगवान् शान्तिनाथः, पूर्वभवाप्रियाजीवो सर्वाधिसिद्धविमानात्
क्युत्वा भगवतः पुत्रत्वेन जातः, भगवतः स्वकर्त्तव्ये सेनानीर-
भूत्, ततः पश्चात् संजमं लात्वाऽऽद्यगणधरो जातः १२ ।

मुनिसुमतस्य नव भवाः-

सिवकेउ मुहम्मसुरे, कुबेरदत्त तियकप्पि वज्जकुंनद्वओ ।

बंभे मिरिवम्पनिवो, अवराई सुव्वओ नवमे ॥ २६ ॥

प्रथमजने शिवकेतुनामा राजा १ । द्वितीयभवे सौधर्मे देवः २ ।
तृतीयजने कुबेरदत्तनामा नृपः ३ । तुर्यजने तृतीयकक्षे समत्कु-
मारे देवः ४ । पञ्चमजने वज्जकुण्डलनामा राजा ५ । षष्ठे जने
ब्रह्मनाम्नि पञ्चमदेवल्लोके देवो जातः ६ । सप्तमभवे श्रीवर्मरा-
जा जातः ७ । अष्टमेऽपराजितनाम्नि तुर्यानुत्तरं विमाने देवः
८ । नवमे भवे मुनिसुमतजिनः ९ ।

नेमिनाथस्य नव भवाः-

धणधणावइ सोहम्मे, चित्तगई खेपरो य रक्खणवई ।

माहिंदे अवराइय, पीइमई आरणे तत्तो ॥ २७ ॥

सुपइहो संखो वा, जममइ भज्जाऽवराइयविमाणे ।

नेमिजिणो राईमइ, नवमजने दो वि सिक्खा य ॥ २८ ॥

प्रथमभवे-धननामा राजाऽच्युत, तस्य धनवती राज्ञी १ । द्वितीये
भवे सौधर्मे कक्षे द्वावपि देवौ जातौ २ । तृतीयजने चित्रग-
तिनामा विद्याधरो, राज्ञीजीवो रत्नवती प्रिया ३ । तुर्यभवे द्वा-
वपि माहेन्द्रे देवल्लोके देवौ जातौ ४ । पञ्चमभवे अपराजितो
राजा, प्रीतिमती राज्ञी ५ । षष्ठे जने आरणदेवल्लोके द्वावपि
देवौ जातौ ६ ॥ २७ ॥ सप्तमभवे सुप्रनिष्ठः, मताम्तरे-शङ्ख-
नामा राजा बभूव; धनवतीजीवो यशोमती भार्या जाता ७ ।
अष्टमभवे अपराजितनाम्नि तुर्यानुत्तरविमाने देवौ जातौ ८ ।
नवमभवे भगवान् धीनेमिजिनः, पत्नीजीवः राजीमती जाता
ए । तदनन्तरं द्वावपि सिद्धौ मोक्षं गतौ ॥ २८ ॥

पार्श्वस्य दश भवाः-

कमठमरुज्जाया, कुक्कुरुअहि हत्थि नरएँ सहसारे ।

सप्प खयरिंद नारएँ, अच्युयसुर सवर नरनाहो ॥२९॥

नारएँ गेविज्जसुरो, सीहो निवई य नरस पाणयगे ।

कंठो विप्पो पामो, संजाया दो वि दसमभवे ॥ ३० ॥

प्रथमे जने-कमठमरुभूतिनामानौ ज्ञातरौ जातौ, तत्र मरुभूतिना-
मा भगवजीवः १ । द्वितीयभवे कमठजीवः कुक्कुटाहिजातः, जिन-
जीवो हस्तिजातः २ । तृतीयजने कमठो नरके गतः, जिनजीवः स-
हस्रारेऽष्टमदेवल्लोके गतः ३ । चतुर्थजने कमठजीवः सर्पो जातः,
जिनजीवो विद्याधरेन्द्रोऽच्युतः ४ । पञ्चमभवे कमठजीवो नरयको
जातः, जिनजीवोऽच्युते देवो जातः ५ । षष्ठ्यजने कमठजीवः श-
वरः भिक्षोऽजनि, जिनजीवो नरनाथो बभूव ६ ॥ २९ ॥ सप्तमभ-
वे कमठजीवो नरके गतः, जिनजीवो प्रैवेयके सुगे जातः ७ । अ-
ष्टमजने कमठजीवः सिंहो जातः, पार्श्वजीवो नृपतिजातः ८ । नव-
मे भवे कमठजीवो नरके नारको जातः, पार्श्वजीवः प्राणतनाम्नि
दशमे देवल्लोके देवो जातः ९ । दशमे जने कमठजीवः कण्ठना-
मा विप्रोऽच्युत, मरुभूतिजीवः पार्श्वनाथनामा त्रयोविंशतितमो
जिनो जातः १० । एवं सप्तौ द्वावपि दशमभवे ॥३०॥ सप्त० १६३ द्वार ।

(बीरस्य सप्तविंशतिजवाः " बीर " शब्दे बह्यन्ते)

सप्ततिशतस्थाने बीरस्याष्टाविंशतिभवा निरूपिताः, तत्र देवा-
नन्दोद्वारात् २७ सप्तविंशतिः, विशल्लोद्वारादष्टाविंशतितमः ।

शेषजिनानां जवाः-

सप्तएहयिमे नणिथा, पयकभवा तेसि सेसयाणं च ।

तद्व्यभवदीवपमुहं, नायवं वस्त्वपाणाओ ॥ १४ ॥

सप्तजिनानामिमे मणिताः प्रकटमथाः, तेजः सप्तजिनेभ्यः शेषाणामनुक्तमवानां सप्तव्यजिनानां तृतीयभवदीवपमपूति केयं वक्ष्यमाणाद् ग्रन्थात् । अयं ज्ञातः-शेषजिनानां त्रयो जवा अधिकाराद् ज्ञेयाः । तथा पूर्वजवदीपकेत्रविजयाऽऽदिकथनेन, पूर्वजवनामकथनेन च प्रथमजवो ज्ञेयः १, पूर्वभवदी-यलोककथनेन च द्वितीयो जवो ज्ञेयः २, तृतीयस्तु जिन-भवः ३, इति सर्वेषां जिनानां पूर्वमथा कृताः । सप्त० ३ द्वार । ('मल्ली' शब्दे मल्लिनाथस्य त्रयो मथा वक्ष्यन्ते)

(१०४) अथ पूर्वभवगुरवः सर्वेषां जिनानां प्रतिपाद्यन्ते-

वयसेणो अरिदमणो, संभंतो विमलवाहणो य तथा ।

सीमंधर पिहियामव, अरिदमण जुगंधर गुरु य ॥ ४७ ॥

संवजगाणंदगुरु, संथाहो वज्जदत्त वयनाहो ।

तह संवगुत्तनामे, चित्तरहो विमलवाहणओ ॥ ४८ ॥

घणरह संवर तह सा-हुमंवरो तह य होइ वरधम्मो ।

तह य मुनंदो नंदो, अइजस दामोदरो य पुट्टिलओ ४९

वज्जसेनः १ । अरिदमनः २ । संज्ञान्तः ३ । विमलवाहनः ४ ।

सीमन्धरः ५ । पिहिताभवः ६ । अरिदमनः ७ । जुगन्धरः ८ ।

संवजगदानन्दः ९ । संस्ताघः १० । वज्जदत्तः ११ । वज्जनाजः

१२ । सर्वगुप्तः १३ । चित्ररथः १४ । विमलवाहनकः १५ ।

घनरथः १६ । संवरः १७ । साहुमन्वरः १८ । तथा च जवति

वरधम्मः १९ । मुनन्दः २० । नन्दः २१ । अतियशाः २२ ।

दामोदरः २३ । पोट्टिलकः २४ । सप्त० ६ द्वार ।

पूर्वमवायुः-

धम्मस्स मज्झिमाज्ज, मेसाण्णकोसयं तमिमं । (५१)

तित्थीसं तित्थीसं, गुणतीसं दुसु तितीस इगतीसं ।

अरुवीमं तित्थीसं, गुणवीसं बीस वावीसं ॥ ५२ ॥

बीसऽचारस बीसं, वत्तीस कमेण पंचसु तितीसं ।

बीस तितीमं बीसं, बीसऽपरा पुव्वजवआज्ज ॥ ५३ ॥

धर्मेनाथस्य मध्यमाऽऽयुः । शेषजिनानामुत्कृष्टकमेव तदिदं

वक्ष्यमाणम् ॥ ५६ ॥ त्रयस्त्रिंशत्सागराणि १ । त्रयस्त्रिंशत्साग-

राणि २ । एकोनविंशत् साग० ३ । द्वयोः-त्रयस्त्रिंशत्साग० ४ ।

त्रयस्त्रिंशत्साग० ५ । एकोनविंशत्साग० ६ । अष्टाविंशतिः साग० ७ ।

त्रयस्त्रिंशत्साग० ८ । एकोनविंशतिः साग० ९ । विंशतिः साग०

१० । द्वाविंशतिः साग० ११ ॥ ५७ ॥ विंशतिः साग० १२ । अष्टाव-

श सागर० १३ । विंशतिः साग० १४ । द्वाविंशत्साग० १५ ।

क्रमेण पञ्चसु-त्रयस्त्रिंशत् साग० १६ । त्रयस्त्रिंशत् साग० १७ ।

त्रयस्त्रिंशत् साग० १८ । त्रयस्त्रिंशत् साग० १९ । त्रयस्त्रिं-

शत्साग० २० । विंशतिः साग० २१ । त्रयस्त्रिंशत् साग० २२ ।

विंशतिः साग० २३ । विंशतिः सागराणि २४ । इति जिनानां

पूर्वमवायुः । सप्त० १३ द्वार ।

पूर्वभवक्षेत्राणि-

वारस पुव्वविदेहे, तिभि कमा जरह एरवणं भरहे ।

पुव्वविदेहे तिभि य, मल्लिऽवरविदेहे पण भरहे ॥ १६ ॥

मज्झिमपेरुनगाओ, धाणइपुक्खरगयाइं जरहाइं ।

खिचाइं पुव्वखंमे, खंडविचारो न जंबुम्भि ॥ १७ ॥

श्रवणाऽऽद्याः द्वावश जिनः पूर्वमहाविदेहे जाताः १२ ।
बीणि कमात्-जरते १३, ऐरवते १४, पुनः भरते १५ ज्ञेयाः ।
शान्तिः १६, कुण्डः १७, अरः १८, एते त्रयोऽपि जिनः पूर्वमहावि-
देहे ज्ञेयाः । मल्लिः पश्चिममहाविदेहे १९ । मुनिसुवतः २०,
नमिः २१, नेमिः २२, पाश्वः २३, वरुमानः २४, एते पञ्चापि
भरते ज्ञेयाः । मध्यममेरुः सुदर्शननामा, तस्मात् धातकीकणम-
रताऽऽदीनि पुष्करार्धभरताऽऽदीनि च क्षेत्राणि पूर्वखण्डे । अत्रायं
भावः-धातकीकणमः, पुष्करार्धद्वीपश्च इषुकारगिरिभ्यां विभक्तौ
स्तः तेनोभयोरपि द्वौ द्वौ खण्डौ जवतः, एकः पूर्वखण्डोऽपरः
पश्चिमखण्डश्च । ततोऽत्र यानि तीर्थकृता पूर्वजवक्षेत्राणि भरता-
ऽऽदीनि तानि सर्वाण्यपि पूर्वखण्डसंबन्धीनि, न तु पश्चिम-
खण्डसम्बन्धीनीनि । ननु तर्हि जम्बूद्वीपगतक्षेत्राणि किंखण्ड-
संबन्धीनीत्याह-खण्डविचारो जम्बूद्वीपे नास्ति, तत्र कस्यापि
भाजकस्याभावादिति । सप्त० ३ द्वार ।

पूर्वजवक्षेत्रादिशः-

विमलो धम्मो मुणिसु-व्वयाड पण आसि मेरुदाहिणओ ।

मेरुत्तरओऽणंतो, सीओयादाहिणे मल्ली ॥ ३८ ॥

सीयाए उत्तरओ, ठसहसुमइसुविहिसंतिकुंथुजिणा ।

मेसा दस दाहिणओ, इय पुव्वजवम्मि खित्तदिसा ॥ ३९ ॥

विमलः, धर्मेणैवौ द्वौः मुनिसुवतः, नमिः, नेमिः, पाश्वः, वरु-
मानः, एवं च पञ्च जिनः, एते सर्वे सप्त जिनः मेरुतो दक्षिणत
आसन् । अनन्तोऽनन्तजिज्जिनः ए मेरुत्तरत आसीत् । सी-
तोदानद्या दक्षिणपाश्वे बीमल्लिजिनः ९ । सीतानद्या उत्तरतः
श्रवणः १०, सुवतिः ११, सुविधिः १२, शान्तिः १३, कुण्डः
१४, एते जिनः समुपक्षाः पूर्वभवे । शेषाः स्थिता ये दश
जिनस्ते दक्षिणस्यां दिशि जाताः । इति सर्वेषां जिनानां पूर्व-
भवक्षेत्रादिशः । सप्त० ४ द्वार ।

पूर्वभवजिनहेतुः-

पटमचरिमेहिं पुट्टा, जिणहेऊ बीस ते य इमे ॥ (५०)

प्रथमः-श्रवणः, अरमः-बीरः, ताभ्यां स्पृष्टा जिनहेतवो
विंशतिः, येहेतुजिः जिनो भवति । ते च इमे वक्ष्यमाणा जवे-
युः । सप्त० १० द्वार । आ० क० ।

तानेव हेतुनाह-

अरिहंतसिक्खपवयण-गुरुथेरवहुस्तुए तवस्सीसु ।

वच्छेज्जया य एमिं, अभिक्खनाणोवओगे अ ॥ ११२ ॥

अत्र तिस्रो गायः तत्र प्रथमगायामष्टौ कारणान्युक्तानि, द्वितीया-
यां नव, तृतीयायां त्रीणि । तत्र प्रथमगायामष्टौ-अशोकाऽऽद्यष्ट-
महाप्रातिहार्याऽऽदिकृपां पूजामर्दन्तीत्यर्हन्तस्तीर्थकराः, अपगत-
सकलकर्मिणाः परमसुखिन एकान्तं कृतकृत्याः सिद्धाः, प्रव-
चनं द्वावशास्त्रं, तदुपयोगान्तरत्वात् संघो वा प्रवचनम्, पृणन्ति
यथावस्थितशास्त्रार्थमिति गुरुवो धर्मोपदेशाऽऽदिवातारः, स्थ-
विरा जातिभूतपर्यायजेदजिजाः । तत्र जातिस्थविराः-वर्षषष्टिप्र-
माणाः । भुतस्थविराः-समवायाकधारिणः । पर्यायस्थविराः-वि-
शतिवर्षव्रतपर्यायाः । बहु प्रचूतं भुत येषां ते बहुभुताः, बहुभुत-
स्वभावेति प्रतीत्यव्ययम् । भूतं च त्रिधा-स्थवतः, अर्थतः, उ-
भयतश्च । तत्र सुत्रधरेभ्योऽर्थधराः प्रधानाः, तेभ्योऽप्युभयधराः
प्रधाना इति । विचित्रमनशनाऽऽदिजेदभिन्नं तपो विद्यते येषां
ते तपस्विनः सामान्यसाधवः । अर्हन्तश्च सिद्धाश्च प्रवचनं च

गुरवश्च स्थविराश्च बहुश्रुताश्च तपस्विनश्च महर्षिस्तत्प्रव-
चनगुरुस्थविरबहुश्रुततपस्विनः । सुमे च “बहुस्सुए” इत्यत्र
एकारः प्राकृतत्वाद्भाषाधिकः । तेषु । (एसि ति) प्राकृतत्वात्स-
प्तम्यर्थे षष्ठी । तत एतेषु सप्तसु स्थानेषु वात्सल्यभावो वात्स-
ल्यता अनुरागः ७, यथाऽवस्थितगुणोत्कीर्तनं नदनुकूपोपचार-
लक्षणातीर्थकरनामकर्मबन्धकारणमिति शेषः । तथा-अभो-
क्षणमनवरतं ज्ञानोपयोगो ज्ञाने व्याप्तिप्रमाणता ८ । इदमष्टमं
कारणम् ॥ ३१२ ॥

दंसणविणए आव-स्सए अ सीलव्वए निरइयारो ।

खणझवतववियाए, वेयावच्चे समाही य ॥ ३१३ ॥

द्वितीयगाथाव्याख्या-दर्शनं सम्यक्त्वं, विनयो ज्ञानाऽऽदिवि-
नयः । स च प्रागुक्तो वक्ष्यमाणो वा, दर्शनं च विनयश्च दर्शन-
विनयम्, समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् । आवश्यकमवश्यकर्त्तव्यं प्र-
तिक्रमणाऽऽदि; तस्मिन् । शीलानि च धनानि च शीलव्रतम्, अ-
त्रापि समाहारद्वन्द्वः । तस्मिन् । तत्र शीलान्युत्तरगुणाः, ध-
नानि मूलगुणाः । एतेषु निरतिचारः सन्, तीर्थकरनामकर्म
बध्नातीति क्रियायोगः । एतावता पञ्च कारणान्युक्तानि । तथा-
क्षणवत् तपसि त्यागे वैयावृत्ये च समाधिस्तीर्थकर-
नामकर्मबन्धकारणम् । तत्र क्षणवत्प्रहणमशेषकालविशेषोप-
लक्षणम्, क्षणवत्त्वाऽऽदिषु कालविशेषेषु निरन्तर संवेगभाव-
नातो ध्यानाऽऽसेवनतश्च समाधिः क्षणवत्समाधिः । तथा-त-
पसि बाह्याऽऽभ्यन्तरनेमिभे यथाशक्ति निरन्तरं प्रवृत्ति-
स्तपःसमाधिः । त्यागे द्विधा-हव्यत्यागः, भावत्यागश्च ।
हव्यत्यागो नाम-आहारोपधिदशयाऽऽदीनामप्रायोभ्याणां परि-
त्यागः, प्रायोभ्याणां च यतिजनेभ्यो दानम् । भावत्यागः-क्रो-
धाऽऽदीनां विवेकः, ज्ञानाऽऽदीनां च यतिजनेभ्यो वित-
रणम् । एतस्मिन् द्विविधेऽपि त्यागे सूत्रानतिक्रमेण यथाशक्ति
निरन्तरं प्रवृत्तस्त्यागसमाधिः । वैयावृत्यं दशविधम् । तथा-
था-भावायवैयावृत्यम् १, उपाध्यायवैयावृत्यम् २, स्वविरवैया-
वृत्यम् ३, तपस्विवैयावृत्यम् ४, ग्लानवैयावृत्यम् ५, शौकवैयावृ-
त्यम् ६, साधर्मिकवैयावृत्यम् ७, कुलवैयावृत्यम् ८, गणवैया-
वृत्यम् ९, सङ्घवैयावृत्यं चेति १० । एकैकं त्रयोदशविधम् ।
तथा-भक्तदानम् १, पानदानम् २, आसनप्रदानम् ३, उप-
करणप्रत्युपेक्षा ४, पादप्रमार्जनम् ५, वस्त्रप्रदानम् ६, भेषजप्र-
दानम् ७, भ्रष्टानि साहाय्यम् ८, दुष्टस्तेनाऽऽदिभ्यो रक्षणम्
९, वशतौ प्रविशनां दारुकप्रहणम् १०, कायिकमात्रकसम-
र्पणम् ११, संज्ञामात्रकसमर्पणम् १२, श्रेष्ठमात्रकसमर्पणं चेति
१३ । एतेषु वैयावृत्यभेदेषु यथाशक्ति निरन्तरं प्रवृत्तिर्वै-
यावृत्यसमाधिः ।

अपुव्वनाणगहणे, सुयभची पवपणे पहावणाया ।

एण्हिं कारणेहिं, तिथ्यरत्तं लहइ जीवो ॥ ३१४ ॥

तृतीयगाथाव्याख्या-अपूर्वस्या पूर्वस्य ज्ञानस्य निरन्तरं
प्रहणमपूर्वज्ञानप्रहणमष्टादशं तीर्थकरनामकर्मबन्धकारणम् ।
एकोनविंशतितमं भुनक्तिः भुतविषयं बहुमानम् । विंशतितमं
प्रवचने प्रभावना यथाशक्ति प्रवचनार्थोपदेशज्ञानाऽऽदिरूपा ।
एभिर्नन्तरौकेः कारणैस्तीर्थकरत्वं लभते जीवः ।

एतानि च कानिचित् कारणानि सूत्रकार एव स्वयं व्याख्ये-

संधो पवयणमित्थं, गुरुणो धम्मोवएसयाईया ।

सुत्तयोभयधारी, बहुस्सुया हंति विक्खाया ॥ ३१५ ॥

जार्हसुयपरियाए, पडुच्च येरो तिहा जहकमेणं ।

सद्धीवरिमो सपवा-यधारओ वीसवरिसो य ॥ ३१६ ॥

भत्ती पूआ वसु-प्पयदण वज्जणमवसुवायस्स ।

आसायणपरिहारो, अरिहंताईण वच्छुद्धं ॥ ३१७ ॥

नाणुवओगो भिक्खं, दंसणसुच्छी अ विणयसुच्छी अ ।

आवस्सयजोएसुं, सीलवएसुं निरइयारो ॥ ३१८ ॥

संवेगभावणाज्जा-ण सेवणं सणलवाइकात्तेसु ।

तवकरणं जइजणसं-विभागकरमंजहसमाही ॥ ३१९ ॥

वेयावच्चं दमहा, गुरुमाईणं समाहिजणणं च ।

किरियादारेण तहा, अपुव्वनाणस्स गहणं तु ॥ ३२० ॥

आगमवहुपाणो वि य, तिथ्यस्स पभावणं जहासत्ती ।

एण्हिं कारणेहिं, तिथ्यरत्तं समज्जिणइ ॥ ३२१ ॥

“संधो पवयणं” इत्यादि गाथासप्तकं व्याख्यातार्थं चैतत्तत्त्ववत्
स्थविरबहुश्रुतयोर्गाथाऽनुलोभ्याद्व्यतिक्रमनिर्देशः । तथा-तृ-
तीय (३१७) गाथायां भक्तिरान्तरो बहुमानविशेषः, पूजा यथौ-
चित्थेन पुष्पफलाऽऽहारवस्त्राऽऽदिनिरुपचारः, वर्णस्य त्रिधायाः
प्रकटनं प्रकाशनं, वर्जनं परिहरणमवर्णनादस्य प्रत्याघायाः,
आशातनाया वक्ष्यमाणायाः परिहारो वर्जनम् । एतदहंदा-
दीनां सप्तानां वात्सल्यं वात्सल्यता । तथा षष्ठ (३२०) गाथायां
वैयावृत्यं क्रतुदानाऽऽदिक्रियादारेण गुर्वोदीनां समाधिजन-
नम् । तत्पुनर्दशधा पूर्वोक्तप्रकारेण । यथा-शीलव्रताभ्यामे-
कमेव कारणं कृत्वा समाधिरिति निष्क्रमेव तीर्थकरगोत्रब-
न्धस्थानं विषयते । ततो वैयावृत्यं दशधा गुर्वोदीनां, तथा
तेषामेव क्रियादारेण समाधिजननं कार्यकरणद्वारेण स्व-
स्थनाऽऽपादनमिति । तथा-श्रुषभनाथेन वर्द्धमानस्वामिना
च पूर्वभवे एतान्यनन्तरौक्तानि सर्वाण्यपि स्थानाभ्यासेवि-
तानि, मध्यमेषु पुनरजिनस्वामिप्रभृतिषु ढाविंशतितीर्थकरेषु
केनाप्येक, केनापि त्रीणि, यावत्केनाऽपि सर्वाण्यपि स्था-
नानि स्पृष्टानीति । एतच्च तीर्थकरनामकर्म मनुष्यगतावे-
व वर्तमानः पुरुषः स्त्री नपुंसको वा तीर्थकरभवात् पृष्ठत-
स्तृतीयभवं प्राप्य बहुमारजने । आह-तीर्थकरनामकर्मणो ज-
घन्यत उत्कर्षतश्च बन्धस्थितिरन्तःसागरोपमकोटाकोटीप्रमा-
णा, ततः कथमुक्तं तीर्थकरभवात् प्राक् तृतीयजने बध्यत इति ? ।
नैष शङ्कः । द्विविधो हि बन्धः-निकाचनारूपः, अनिकाचनारू-
पश्च । तत्र अनिकाचनारूपस्तृतीयजवात् प्राक् सुतरामपि जवति,
जघन्योऽप्यन्तःसागरोपमकोटाकोटीप्रमाणत्वात् । निकाचना-
रूपस्तु तीर्थकरजवात् प्राक् तृतीयजने एव, “तं च कहं वेइज्ज-
इ, अगिताए धम्मदेसणाऽऽदीहि । षज्जइ तं तु भयवओ, इय
भब्बो सक्कइत्ता ण” ॥१॥ इति बचनप्रामाण्यात् । तत्र निकाचि-
तमबन्धफलम्, इतरस्तु उभयथाऽपि, निकाचनारूपश्च बन्धस्तृती-
यभवादारभ्य तावत्प्रवर्तते वावर्त्तीर्थकरजने अपूर्वकरणस्य
संख्येयभागाः, तत ऊर्ध्वं व्यवच्छेदः, केवलज्ञानोत्पत्तौ च अष्टम-
हाप्रतिहायाऽऽदिरूपे सुरेन्द्रकृते पूजोपचारे सति सदेवमनुजासु-
रायां परिषदि ग्लानिपरिहारेण धर्मदेशनया भुतचारित्ररूप-
धर्मप्रकरणलक्षणया चतुस्त्रिंशता देहसौगन्ध्यादिभिरतिशयैः,
पञ्चत्रिंशता बुद्धवचनातिशयैस्तद्वद्यत इति । प्रव० १० द्वार ।

पूर्वभवेद्वीपाः--

जंबुवायइपुक्खर-दीरा चउ चउ जिणाण पुव्वजवे ।
धायइ विमलाह तिगे, जंबू संतिप्पमुहनवगे ॥ ३९ ॥

श्रृपनाऽऽदिचतुर्णां जिनानां पूर्वभवे जम्बूद्वीप आसीत् ।
सुमत्यादीनां चतुर्णां जिनानां पूर्वभवे धातकीखण्ड आसीत् ।
सुविध्यादिचतुर्णां जिनानां पूर्वभवे पुष्करद्वीप आसीत् ॥ ३९ ॥
विमलाऽऽदीनां त्रयाणां जिनानां पूर्वभवे धातकीखण्डद्वीप
आसीत् ॥ ४० ॥ शाक्यादिनवजिनानां पूर्वभवे जम्बूद्वीप आसीत्
॥ ४१ ॥ इति पूर्वभवेद्वीपाः । सप्त० २ द्वार ।

पूर्वभवनामानि--

एएसिं चउर्वीसाए तित्थगराणं चउर्वीसं पुव्वजवया
णामधेया होत्था । तं जहा-

“ पदमेज्ज्य वहरणाधे, विमले तह विमलवाहणे चेव ।

तत्तो य धम्ममीहे, सुमित्त तह धम्ममित्तं य ॥ १ ॥

सुंदरवाहू तह दी-इवाहु जुगवाहु लब्धवाहू य ।

दिणे य इंददत्ते, सुंदर माहिंदए चेव ॥ २ ॥

सीहरहे मेहरहे, रुप्पी अ सुदंसणे य बोधवा ।

तत्तो य नंदणे खल्लु, मीहगिरी चेव बीम इमे ॥ ३ ॥

अदीणसत्तु संवे, सुदंसणे नंदणे य बोधवे ।

इमिमे ओमप्पिणिण, तित्थकराणं तु पुव्वभव ॥ ४ ॥

जिनानां पूर्वभवनामानि क्रमेण यथा-वज्रनाजः १ । विमलः
२ । विमलवाहनः ३ । धर्मेन्द्रः ४ । सुमित्रः ५ । धर्ममित्रः ६ ।
सुंदरवाहुः ७ । दीर्घवाहुः ८ । युगवाहुः ९ । लब्धवाहुः १० ।
दिग्धः ११ । इन्द्रदत्तः १२ । सुन्दरः १३ । माहेन्द्रः १४ । सिंह-
रथः १५ । मेघरथः १६ । रुपी १७ । सुदर्शनः १८ । नन्दनः
१९ । सिंहगिरिः २० । अदीनशत्रुः २१ । शङ्खः २२ । सुदर्शनः
२३ । नन्दनः २४ । पूर्वभवे जिनानामेतानि नामानि बभूवुरिति ।
स० । सप्त० ।

पाठान्तरे-वज्रनाजः १ । विमलवाहनः २ । विपुलवज्रः ३ । महा-
वज्रः ४ । अतिवज्रः ५ । अपराजितः ६ । नन्दिषेणः ७ । पद्मः ८ ।
महापद्मः ९ । पुनरपि पद्मः १० । नलनीगुल्मः ११ । पद्माक्षरः १२ ।
पद्मसेनः १३ । पद्मरथः १४ । अनिन्दरथः १५ । मेघरथः १६ ।
निहावहः १७ । धनपातः १८ । वैभवणः १९ । श्रीवर्मा २० ।
लिङ्गार्थः २१ । सुप्रतिष्ठः २२ । आनन्दः २३ । नन्दनः २४ ।

पूर्वजवनगर्गः--

पुंदरिगिणी सुसीमा, सुजापुरी रयणसंघया नेया ।

चउगतिगम्भि महापुरि, सिट्ठा तह भदिलपुरं च ॥ ४२ ॥

पुंदरिगिणि खगिपुरी, तहा सुसीमा य वीयसोगा य ।

चंपा तह कोसंबी, रापगिहाऽउज्ज अहिक्खत्ता ॥ ४३ ॥

चतुष्कत्रिके एतानि नगरीनामानि क्रेयाति । तथा च-श्रृपनः १,
सुमतिः ५, सुविधिः ९, एते त्रयो जिनाः पुण्डरीकिण्यां पूर्वभवे
जाताः । अजितः २, पद्मप्रभः ६, शीतलः १०, एते त्रयो जिनाः सु-
सीमायां जाताः । संभवः ३, सुपार्श्वः ७, श्रेयांसः ११, एते त्रयो
जिनाः सुजापुर्यां जाताः । अजितन्दनः ४, चन्द्रप्रभः ८, वासुपूज्यः
१२, एते जिनस्त्रियो रत्नसंघयायां जाताः । विमलः १३ महापुर्या-

म् । अनन्तजिनः १४ सिद्धनगर्याम् । धर्मः १५ भद्रिपपुरे जातः ।
शान्तिः १६ पुण्डरीकिण्यां जातः । कुण्डुजिनः १७ ख-
गिपुर्याम् । भरजिनः १८ सुसीमायां पुर्याम् । मल्लिजिनः १९
धातशोकायाम् । मुनिसुवतः २० चम्पायाम् । नमिः २१
कौशाम्याम् । नेमिजिनः २२ राजगृहे । पार्श्वजिनः २३ अयो-
ध्यायाम् । वीरः २४ अहिक्खन्नानगर्यां पूर्वभवे जातः ।
सप्त० ६ द्वार ।

पूर्वजवराज्यम्--

जंबुद्वीवे णं दीवे इमीसे ओसप्पिणीए तेवीसं तित्थंकरा
पुव्वे मंरुविरायाणो होत्था । तं जहा-अजित संजव
अजिणंदणं जाव पासो वप्पमाणो य । उसजे णं अरहा
कोसलिए पुव्वजवे चक्खवट्ठी होत्था । स० २३ सप्त० ।

पूर्वजवविजयाः--

पुक्खवट्ठवई य वच्चा, रमणिज्जा मंगल्लावई कमसो ।

नेआ जिणचउगतिमे, जिणतियगे खित्तनामाओ ॥ ४४ ॥

पुक्खवट्ठवई आवत्तो, वच्चा सल्लिवावई जिणचउके ।

मुणिसुवयाऽपणगे, विजया खित्ताण नामेणं ॥ ४५ ॥

जिनानां चतुष्कत्रिके क्रमश एते विजया क्रेयाः । यथा पुष्कला-
वतीविजयः-प्रथमे, पञ्चमे, नवमे । वच्छाविजयो-द्वितीये, षष्ठे,
दशमे । रमणीयाख्याविजयः-तृतीये, सप्तमे, एकादशे । मङ्गला-
वतीविजयः-चतुर्थे, अष्टमे, द्वादशे । एवं द्वादशजिनानां विजयाः
क्रेयाः । (जिणनियगे खित्तनामाओ स्ति) जिनत्रिके-विमलः
१३ अनन्तः १४ धर्मश्चेति १५ त्रिके क्षेत्रनामतो विजया क्रेयाः ।
तेषां विजयाभावात्तत्स्थाने भरतैरावतभरतरूपाणि पूर्वोक्ता-
नि क्षेत्राण्येव क्रेयानीति भाव इति गार्थार्थः ॥ ४४ ॥ ततः
शान्तिः कुण्डुरो मल्लिभेतिके जिनचतुष्के क्रमेण पुष्क-
लावत्याया विजयाः । यथा-पुष्कलावतीविजयः षोडशजिने
१६ । आवत्सविजयः सप्तदशे जिने १७ । वच्छाविजयोऽष्टादशे
जिने १८ । सल्लिवावतीविजय एकोनविंशतितमे जिने १९ ।
(मुणिसुवयाऽपणगे स्ति) मुनिसुवताऽऽदिपञ्चके-मुनिसुवतो
नमिर्नेमिः पार्श्वो वीरश्चेतिरूपे (विजया खित्ताण नामेणं ति)
क्षेत्रनाम्ना विजया क्रेयाः । एतेषां पञ्चानामपि भरतक्षेत्रस-
म्भवेन विजयाभावात्तत्स्थाने क्षेत्राणामेव नामानि क्रेयानीति
भावः ॥ ४५ ॥ सप्त० ५ द्वार ।

श्रृपमः १, सुमतिः ५, सुविधिः ९, एतेषां पूर्वभवे पुष्कलावती-
विजयः । अजितः २, पद्मप्रभः ६, शीतलः १०, एतेषां वच्छा-
विजयः । संभवः ३, सुपार्श्वः ७, श्रेयांसः ११, एतेषां रमणीया-
ख्याविजयः । अमिनन्दनः ४, चन्द्रप्रभः ८, वासुपूज्यः १२,
एतेषां पूर्वभवे मङ्गलावतीविजयः । विमलः १३, अनन्तः
१४, धर्मः १५, एतेषां क्षेत्रनामतो विजया क्रेयाः, तेषां वि-
जयाभावात्, तत्स्थाने भरतैरावतभरतरूपाणि पूर्वोक्तानि क्षे-
त्राण्येव क्रेयानि । शान्तिजिनः १६ पुष्कलावतीविजये । मा-
धर्माविजये कुण्डुजिनः १७ । भरजिनः १८ वच्छाविजये ।
मल्लिजिनः सल्लिवावतीविजये १९ । मुनिसुवतः २०, नमिः
२१, नेमिः २२, पार्श्वः २३, वीरः २४, एतेषां क्षेत्रनाम्ना
विजया क्रेयाः, भरतक्षेत्रे विजयाभावात् तत्स्थाने क्षेत्राणा-
मेव नामानि ।

पूर्वभवस्वर्गः-

सर्व्वं तद् विजयं, सत्तमगेविजयं दुसु जयंतं ।

नवमं षष्ठं गेवि-जयं तत्रो वेजयंतं च ॥ ५४ ॥

आणय पाणय अच्युय, पाणय सहसार पाणयं विजयं ।

तिसु सर्व्वं जयंतं, अवराइय पाणयं च ॥ ५५ ॥

अवराइय पाणयं, पाणयमिमे य पुव्वभवसगा (५६)

सर्वाधिसिद्धनामकं विमानमृषभजिने १ । एवं सर्व्वत्र जि-
ननामपूर्व्वकं योज्यम् । तथा विजयं विमानम् २ । सप्तमप्रैवेय-
कम् ३ । द्वयोः-जयन्तम् ४, जयन्तम् ५ । नवमप्रैवेयकम् ६ ।
षष्ठप्रैवेयकम् ७ । वैजयन्तम् ८ ॥ ५४ ॥ आनतः ९ । प्राणतः
१० । अच्युतः ११ । प्राणतः १२ । सहस्रारः १३ । पुनः प्राणतः
१४ । विजयमनुत्तरविमानम् १५ । त्रिषु जिनेषु सर्वार्थसिद्धम्
१६, सर्वार्थसिद्धम् १७, सर्वार्थसिद्धम् १८ । जयन्तं विमानम् १९ ।
अपरजितविमानम् २० । प्राणतदेवलोकाः २१ ॥ ५५ ॥ अपराजित-
विमानम् २२ । प्राणतनामा दशमदेवलोकः २३ । प्राणतकः २४ ।
एते जिनानां पूर्वभवस्वर्गा द्वेयाः ॥ सत्त० १२ द्वार ।

पूर्वभवसूत्राणि-

जंबुद्वीवे एं दीवे इमीसे एं उस्मप्पिणीए तेवीमं नित्य-
गरा पुव्वजवे एकारसंगिणो होत्था । तं जहा-अजित

संजव अभिणंदण सुपई० जाव पामो वच्चाणो य ।

उमन्ने णं अरहा कोमल्लिण चोदमपुव्वी होत्था । स०
२३ सप्त० ।

तत्र श्रुतलाभद्वारमाह-

पद्मस्य वारसंगं, मेसाणिकारसंगमुपलंजो ॥

प्रथमस्य भगवत श्रुतभस्वामिनः पूर्वभवे श्रुतलाभः परि-
पूर्ण द्वादशाङ्गम् । अवशेषाणामजितस्वामिप्रवृत्तीनामेकादशा-
ङ्गानि । यस्य च यावान् पूर्वभवे श्रुतलाभः, तस्य तावान् ती-
र्थकरजन्मन्यपि अनुवर्त्तते । आ० म० १ अ० १ खएम् ।

(१०५) फणकारणानि, फणानप्याह-

इग पण नव य सुपासे, पामे फण त्तिन्नि सग इगार कपा ।

फणिसिज्जासुविणाओ, फणिंदजत्तीएँ नऽजेसु ॥ १२७ ॥

(इग पण नव य सुपासे ति) एकः, पञ्च, नव च फणाः सुपा-
श्वे सप्तमजिने, (पासे फण त्तिन्नि सग इगार ति) पार्श्व-
नाथे फणत्त्वयः ३, सप्त ७, एकादश च (कम ति) क्रमात् ।
(फणिसिज्जासुविणाउ ति) फणिशय्यास्वप्नात् श्रीसुपाश्वे
जिने फणाः, यतो गर्भस्थे भगवति जननी एकफणे पञ्चफणे
नवफणेषु च नागतलोके स्वप्नमध्ये स्वां सुप्तां ददर्श ।

यत उक्तं श्रीहेमाद्र्याचार्यकृतसुपाश्वेचरित्रे-

“ सुप्तामेकफणे पञ्च-फणे नवफणेऽपि च ।

नागतलोके ददर्श स्वां, देवी गर्भे प्रवर्त्तिनि ॥ १ ॥

पृथ्वा देव्या तदा स्वप्ने, दृष्टं तादृग् महोरगम् ।

शक्रोऽपि चक्रे भगव-न्मूर्द्ध्नि च्छत्रमिवापरम् ॥ २ ॥

तदादि चानृत्समव-सरणेष्वपरेष्वपि ।

नाग एकफणः पञ्च-फणे नवफणोऽथवा ॥ ३ ॥ ” इत्यादि ।

(फणिंदजत्तीएँ ति) फणिंदज्जमक्या श्रीपार्श्वनाथे । यतः फलो-
५७५

न्को धरणः श्रीपार्श्वे पूर्वजघोपकारित्वाद्दीव भक्तिमानिति कार-
णात् फणा भवन्ति । (नजेसि ति) अन्येषां द्वाविंशतिजिनानां न
भवन्ति । इति गार्थः ॥ १२७ ॥ सत्त० ४३ द्वार ।

फलदायकाः-

आरुगं बोहिद्वामं, समाद्विवरमुत्तमं च मे दितु ।

किं णु हु णिदाणमेतं, ... ॥

णु इति चित्तकं, किमिदं निदानं कीरति ? । उच्यति-जा-
सा एत्थ जवति । तं जधा--(भासा असम्मोसा गाधा) सा
असम्मोसा दुवावसविदा । तस्य जा जायणी सा एसा सा-
हुणो संसारविमोक्कत्थं जज्जति । “ ण हु खीणपेज्जोसा, देति
समाधि व बोधि वा । ” आह-जहि न पसीदति, न वा देति,
तो किं नमस्कारो कीरति ? । उच्यते-जधा अग्गी न तुमति,
न वा देति, तद् वि जो सीतपरिगनो मो अनियति, सो अ स-
कज्ज निष्पाएतिः एवं ते वि खीणरागदोसमोहा न किञ्चि वि
देति, न वा तुमति, जो पुण पणमति, सो अत्थितमत्थ लज्जति ।
उक्तं च-“ चन्द दट्ठा यथा तोयं, ” इति श्लोकः । अत्थियज्जतेहि
ने वि आरोग्गादीया लाजा लब्धति, जम्हा एतेसि एते गुणा,
तेण परमा भत्ती कातव्वा । ” आ० चू० २ अ० । (वरुस्पृष्टकर्म
‘ लांगसार ’ शब्दे वक्ष्यते)

(१०६) अथ बलवर्णनम्-

निर्वर्द्धं बल्ल बल्लिणां, कोमिल्लुक्खेवसत्तिणो हरिणो ।

तद्गुणवत्ता चक्की, जिणा अपरिमियवत्ता सर्व्वे ॥ १२८ ॥

हरिसंमयंयत्थं, वीरेणं पयमियं बल्लं निययं ।

मेरुगरिकंपणेणं, हेउअजावा न सेमेहि ॥ १३० ॥

(निर्वर्द्धं बल्ल बल्लिणो ति) नृपतिभ्यो १ बल्ल बल्लदेवा य-
ल्लिनो बल्लिष्ठाः २ । “ निर्वर्द्धं ” इत्यत्र प्राकृतत्वात्पञ्चम्यर्थे नृ-
तीया । (कोमिल्लुक्खेवसत्तिणो हरिणो ति) कोटिशिलो-
त्पाटनशक्तिमन्तो हरयो वासुदेवाः ३ । (तद्गुणवत्ता चक्कि
ति) तत्समाढासुदेववत्ताद् द्विगुणवत्ताश्चक्रिणः चक्रवर्त्तिनः ४ ।
(जिणा अपरिमियवत्ता सर्व्वे ति) जिनाः सर्वेऽपि अपरि-
मियवत्ताः, अनन्तवत्ता इत्यर्थः । अत्र चक्रादीनां वल्लप्रमाणं
प्रसङ्गात् कथितमिति गार्थः । १२८ । (हरिसंमयंयत्थं
ति) इन्द्रसशयच्छेदनार्थम् । (वीरेणं पयमियं बल्लं निययं ति)
श्रीवीरेण प्रकटितं बल्लं विजयम् । केन प्रकटितम् ? मेरुपर्वतक-
म्पनेन । (हेउअजावा न सेमेहि ति) हेत्वभावाद् न शेषैः
शेषाज्जैः प्रकटितं, यतः किमपि बलप्रकटने हेतुर्नाभूत्, अतो
न प्रकाशितमिति गार्थः ॥ १३० ॥ सत्त० ४८ द्वार ।

प्रथमान्तिमयोस्तीर्थकरयोः शरीरमानं भिन्नत्वं, बले च
जिन्नत्वं नास्ति, तत्कथम् ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-प्रथमा-
न्तिमजिनयोः शरीरमानभेदेऽपि न बले भेदः । “ अपरि-
मियवत्ता जिणवरिदा ” इत्यागमप्रामाण्याद्विशेषणाऽन-
न्तबलवत्त्वमवसायते । १ प्र० ह्य० २ प्रका० ।

(१०७) अथ जिनभक्तानां राज्ञां नामान्याह-

जरहसगरमियसेणा, य मित्तविरिओ य सच्चविरिओ य ।

तद् अजियसेणराया, दाणविरिय मयवराया य ॥ १२९ ॥

जुच्चविरिय सीमंधर, निविट्ठविण्हु दुविट्ठ अ मयंजु ।

पुरिसुत्तमविण्णु पुरि-ससीह कोणालयनिवो य ॥२२१॥
निबद्धकुपेर सुभूमा-ऽजिय विजयमहो य चकिहरिसेणो ।
कणहो पसेण सेणिय, जिणाय जिणजत्तरायणो ॥२२२॥
विचीह सङ्गवारसं, लक्खे पीईएँ दिति कोदीओ ।
चक्की कणयं हरिणो, रययं निवई सहसलक्खे ॥२२३॥
जत्तिविहवाणुक्खं, अणे वि य दिति इन्नमाईया ।
सोऊण जिणोऽऽगमणं, निउत्तमणिउत्तपसुं वा ॥२२४॥

(मरहसगरमियसेणा य) अजितशसने भक्तनृपो जगतः ॥
एव सर्वत्र जितनामपूर्वकं भक्तनृपनामानि वाचयान् । सगरः
२ । सुगसेनश्च ३ । (मित्तविरिओ य सन्धविरिओ य) मित्र-
वीर्यश्च ४ । सत्यवीर्यश्च ५ । (तह अजियसेणराया) तथा-
अजितसेनो राजा ६ । (दानविरिओ मघवराया य) दानवीर्यः
७ । मघवराजा ८ चेति गाथार्थः ॥ २२० ॥ (जुखविरि-
ओ सीमंधर सि) युद्धवीर्यः ९ । सीमंधरः १० । (तिबिठ-
विण्णु दुबिठ म सेयंभू) त्रिपृष्ठविष्णुः ११ । त्रिपृष्ठश्च १२ ।
स्वयंभूः वासुदेवः १३ । (पुरिसुत्तमविण्णु पुरिससीह सि)
पुरुषोत्तमः वासुदेवः १४ । पुरुषसिंहः वासुदेवः १५ । (को-
णालयनिवो य) कोणालकनृपश्च १६ । इति गाथार्थः ॥ २२१ ॥
(निबद्धकुपेरसुभूमा) कुपेरनामा नृपतिः १७ । सुभूमनामा
१८ । (अजियविजयमहो य चकिहरिसेणो) अजितः १९ ।
विजयमहश्च २० । चकिहरिसेणः २१ । (कणहो पसेण से-
णिय सि) कृष्णः २२ । प्रसेनजित् २३ । भेरिकः २४ । (जि-
णाय जिणभत्तरायणो) जिनानामतिजितमक्का राजानो ज-
वन्तीति गाथार्थः ॥ २२२ ॥ (विचीह सङ्गवारस लक्खे पी-
ईह दिति कोदीओ) सार्द्धद्वादशलक्षानि वृष्या इदिति, प्रीत्या
सार्द्धद्वादशकोटीर्वदति । (चक्की कणयं) चक्रिण एतावत्कन-
कं ददति । (हरिणो रययं) वासुदेवा एतावत् रजतं दद-
ति । (निवई सहसलक्खे) नृपतयः सामान्यराजानः स-
हस्राणि लक्षाणि च क्रमेण वृष्या प्रीत्या च ददतीति गाथा-
र्थः ॥ २२३ ॥ (मत्तिविहवाणुक्खं) भक्तिविभवानुत्तमम् । (अ-
णे वि य दिति इन्नमाईया) अन्येऽपि ददति इत्यभेष्टिसेना-
पत्यादयः । (सोऊण जिणोऽऽगमणं) श्रुत्वा जिनानामगमनं जि-
नानामागमनं (निउत्तमणिउत्तपसुं वा) मकारस्यालक्षणिक-
त्वाद् नियुक्तपुरुषेषु वा, अनियुक्तपुरुषेषु वा । इति गाथार्थः
॥ २२४ ॥ सप्त० १०७ द्वार ।

(१०८) मनःपर्यवहानिनः-

....., सन्ने मणणाणि एगलक्खा य ।

पणयात्रीसमहस्ता, पंचसया इगनवइअहिया ॥२२५॥
मवेषां तीर्थकृतामेकीकृताः सन्तः मनःपर्यवहानिन एक-
लक्षाश्च (पणयात्रीसमहस्ता) पञ्चवर्षादिशतसहस्राणि
(पंच सया इगनवइअहिया) एकनवत्यधिकपञ्चशतानि १४-
५४९१, सर्वेषां जिनानां मनःपर्यवहानिसंख्या । सप्त० १७
द्वार ।

वारससहस्त तिण्डं, सयसहा सत्त पंच य दिवहुं ।

एगदस सह छस्सय, दस सहसा चउसया सहा ॥२२७॥
दससहसा तिभि सया, नव दिवद सया य अहसहसा य ।

पंचसय सत्तसहसा, सुविहिजिणे सीयझे चेव ॥२२८॥
दसहस्त दोएहमित्तो, पंच सहस्ता य पंच य सयाइं ।
पंचसहस्मा चउरो, सहस्त सय पंच य ऊजहिया ॥२२९॥
चउरो सहस्त तिभि य, तिणेव सया हवंति चालीसा ।
सहसङ्गं पंचसया, इगवन्ना अरजिणिदस्स ॥ ३६० ॥
सत्तरसयाइ पप्पा, पंच दस सया य बार सय सङ्की ।
सहसो सय अऊडडम, पंचेव सया ठ वीरस्स ॥३६१॥

" वारससहस्त " इत्यादिगाथापञ्चकम् । त्रयाणामुप-
माजितसंज्ञकानां तीर्थकृतां द्वादश द्वादश मनःपर्यवहा-
निसहस्राणि, परमाऽऽविजितस्य सार्द्धसप्तशताधिकानि, अ-
जितस्य पञ्चशताधिकानि, शोभविजितस्य सार्द्धशताधि-
कानि । तथा श्रीअभिनन्दनस्य मनःपर्यवहानिनामेकादश सह-
स्राणि सार्द्धदशशताधिकानि । श्रीसुमतेर्दशसहस्राणि सार्द्ध-
चतुःशताधिकानि । श्रीपद्मप्रभस्य दशसहस्राणि शतत्रयाधिका-
नि । श्रीसुपाश्वस्य नव सहस्राणि सार्द्धैकशताधिकानि । श्रीच-
क्रप्रभस्य अष्टौ सहस्राणि । श्रीसुविधिजितस्य सप्तसहस्राणि
पञ्चशताधिकानि । शीतलस्य ऽप्येतावन्त एव । भेर्यान्जितस्य, श्री-
वासुपुण्ड्रजितस्य च षट् षट् सहस्राणि । (इत्थो सि) इतोऽनन्तरं
विनलजितस्य पञ्च सहस्राणि पञ्चशताधिकानि । अनन्तजितस्य
पञ्चसहस्राणि । श्रीधर्मस्य चत्वारि सहस्राणि पञ्चशताधिकानि ।
श्रीशान्तिजितस्य चत्वारि सहस्राणि । कुम्भोत्थीणि सहस्राणि
चत्वारिदशशतत्रयाधिकानि । श्रीअरजितस्य सहस्राणि-
कनेकपञ्चाशदधिकपञ्चशताऽऽप्यधिकम् । श्रीमल्लैः सप्तदश-
शतानि पञ्चाशदधिकानि । श्रीमुनिसुवतस्य पञ्चदशशतानि । श्री-
ममिजितस्य द्वादशशतानि षष्ठ्यधिकानि । श्रीनेमरेकं सहस्रम् ।
श्रीपार्श्वजितस्य शतान्यष्टौमानि, सार्द्धानि सप्त शतानीत्यर्थः ।
श्रीवीरजितस्य च पञ्चैव शतानीति । प्रब० २२ द्वार ।

(महाव्रतानि पञ्च प्रथमानिमतीर्थकृतोः, चत्वारि मध्यमानां
द्वाविंशतारति ' गोयमकेसिज ' शब्दे तृतीयभागे ६६० पृष्ठे
स्पष्टीकृतम्)

(१०९) तीर्थकरमातृनामानि-

जम्बुदीवेणं दीवे भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए चउ-
वीसे तित्थगराणं मायरो इत्था । तं जहा-

" मरुदेवि विजय सेणा, सिद्धत्था मंगला सुमीमाय ।

पुहवी लक्खण रामा, नंदा विण्णु जया सामा ॥२३२॥

सुजसा पुक्खय अइरा, सिरिया देवी पजावई पडमा ।

वप्पा सिवा य वामा, तिमझा देवी य जिणमाया ॥२३३॥ स० ।

जगधत श्रुतमस्वामिनो माता मरुदेवी । अजितस्वामिनो
विजया । शजवनायस्य सेना । अजितन्दनस्य सिद्धार्था ।
सुमतिनाथस्य मङ्गला । पद्मप्रभस्य सुमीमा । सुपार्श्वस्य
पृथिवी । चन्द्रप्रभस्य लक्षणा । सुर्विधस्वामिनो रामा ।
शीतलस्य नन्दा । भेर्यास्य विष्णुः । वासुपुण्ड्रस्य जया ।
धिमल्लस्य इयामा । अनन्तजितस्य सुयशाः । धर्मनाथस्य सु-
वता । शान्तिनाथस्य अचिरा । कुम्भनाथस्य श्रीः । अरस्वा-
मिनो देवी । ममिजितस्य प्रभावती । मुनिसुवतस्य पप्पा ।
ममिनाथस्य वामा । अरिष्टनेत्रेः शिवा । पार्श्वनाथस्य वामा ।
वर्द्धमानस्वामिनस्त्रिशला । प्रब० ११ द्वार ।

तोषकरमातृगतिः—

अष्टाहं जणणीओ, तिथ्यराणं तु हुंति सिद्धाओ ।

अष्ट य सणकुपारे, पाहिं दे अष्ट बोधवा ॥ ३२७ ॥

अष्टानां तीर्थकृतानामुपमाऽऽदीनां चन्द्रप्रमानानां जनन्यो मात-
रो जयन्ति सिद्धाः, तदनु सुविध्यादीनां शान्तिनाथपर्यन्तानाम-
हो जनन्यः सनत्कुमारो तृतीये देवलोके गताः, तथा कुम्भ-
प्रभृतीनां श्रीमन्नाथाराधनामहो जनन्यो माहेन्द्रवतुर्देवलो-
के गता बोधवा इति । प्रब० १३ द्वार ।

(११०) मोक्षाऽऽसनम्—

वीरोसहनेमीणं, पलियंकं सेसयाण उस्सगो ।

पलियंकासणमाणं, सदेहमाणं तिजागुणं ॥ ३२६ ॥

वीरः १, ऋषयः २, नेमिः ३, पनेषां जिनानां पर्यङ्काऽऽसनम् । शे-
षजिनानामुत्सर्ग आसनम्, मोक्षगमने इति शेषः । पर्यङ्काऽऽसन-
मानं तु स्वदेहमात्रे तृतीयभागो न यदा कियते, तदा पर्यङ्का-
ऽऽसनमानं भवतीति । सप्त० १५१ द्वार ।

मोक्षस्थानानि—

अष्टावयवंपुज्य-पावासम्पेयसेल्लसिहरेसु ।

तसम वसुपुज्य नेमी, वीरो सेसा य सिद्धिगया ॥

अष्टावयवंपुज्यन्तपापासम्पेतशैलशिखरेषु यथाक्रममुपभो-
वासुपुज्योऽरिष्टनेमिर्वीरो भगवान्, शेषाश्च तीर्थकृतः सिद्धि-
गताः । अष्टावदे ऋषभस्वामी सिद्धिमगमत् । स्वपायां वा-
सुपुज्यः । उज्जयन्तेऽरिष्टनेमिः । भगवान्महावीरः पापायाम् ।
शेषा अजितस्वामिप्रभृतयः सम्पेतशैलशिखरे इति । आ० म०
१ म० १ अणु । प्रब० १ पञ्चा० ।

(मोक्षतपः) अधुनाऽन्तक्रियाद्वारावसरः । सा चान्तक्रिया
निर्वाणलक्षणः, सा कस्य केन तपसा क जाता कि-

यत्परिवृत्तस्य वेत्येतद्विधिस्तुराह—

निष्वाणमंतकिरिया, सा चोदमणेण पटमनाहस्स ।

सेसाण मासिएणं, वीरजिणिदस्स उट्टेणं ॥

सा च निर्वाणलक्षणः अन्तक्रिया प्रथमनाथस्याऽऽदितोर्ध्वकृत-
धतुर्दशकेन शत्रुरुपवासैरभूत् । शेषाणामजितस्वामिप्रभृतीनां
पार्श्वनाथपर्यन्तानां द्वाविंशतेस्तोर्ध्वकर्ता मासिकेन तपसा, मा-
सोपशसेनेत्यर्थः । अन्तक्रियाऽभवत् । भगवतो वीरजिनैश्च
पुनः षष्ठेन-द्वार्यामुपवासाभ्याम् । आ० म० १ अ० १ अणु ।

मोक्षनक्षत्राण्याह—

अजिई मिगिसिर अहा, पुस्स पुणव्वसु य चित्त अणुराहा ।

जिह्वा मूलं पुष्वा—सादा धणित्तराजहा ॥ ३२१ ॥

रेवइ रेवइ पुस्सो, भरणी कसिय य रेवई जरणी ।

सवणऽस्सिणि चित्त विसा-इ साइ जिणमोक्खणकत्तत्ता ३२७

ऋषप्रस्थाभिजिह्वकत्रे निर्वाणम् १ । एवं सर्वत्र । मृगशिरः
२ । आर्द्रा ३ । पुष्यः ४ । पुनर्वसु ५ । चित्रा ६ । अनुराधा ७ ।
ज्येष्ठा ८ । मूलम् ९ । पूर्वाषाढा १० । अश्लेषा ११ । कृत्तराभा-
द्रपदा १२ ॥ ३२१ ॥ रेवती १३ । रेवती १४ । पुष्यः १५ ।
मृगशी १६ । कृत्तिका १७ । रेवती १८ । भरणी १९ । अश्विनः
२० । अश्विनी २१ । चित्रा २२ । विशाखा २३ । स्वातिः २४ ।
वृश्चिके जिनानां क्रमेण मोक्षनक्षत्राणि । सप्त० १५८ द्वार ।

मोक्षपरिवारः—

एगो जयवं वीरो, तेत्तीसाएँ सह निष्कुओ पासो ।

छत्तीसेहि पंचाहिँ, सणोहिँ नेमी उ सिद्धिगतो ॥

पंचाहिँ सणसएहिँ, मल्ली संती च नवसएहिँ तु ।

अष्टसएणं धम्मो, सएहिँ छोहिँ वासुपुज्यजिणो ॥

सत्तसहस्साऽणंतइ—जिणस्स त्रिमलस्स छस्सहस्साइ ।

पंचसयाइँ सुपासे, पउपाजे तिप्पि अट्ट सया ॥

दसोहिँ सहस्सेहुसजो, सेसा उ सहस्सपरिवुडा सिद्धा ।

वीरो भगवानेक एकाकी सन् निर्वृतः । त्रयस्त्रिंशता साधु-
जिः सह निर्वृतः पार्श्वनाथः । पञ्चजिः शतैः, षट्त्रिंशैः—षट्
त्रिंशदधिकैः सह सिद्धिं गतो नेमिरिष्टनेमिः । पञ्चजिः अ-
मणशतैः सह परिनिर्वृतो मल्लिस्वामी । नवभिः शतैः परिवृतः
शान्तिनाथः । अष्टभिः शतैर्धर्मः । षट्भिः शतैर्वासुपुज्यजिनः
सिद्धिं गतः । अनन्तजितो जिनस्य निर्वाणं गच्छतः सप्तसहस्राणि
परिवारः । विमलनाथस्य षट् सहस्राणि । पञ्चशतानि सुपा-
श्वनाथस्य । पञ्चप्रभस्य त्रीणि अष्टोत्तराणि शतानि । दशजिः
सहस्रैः परिवृतः ऋषभस्वामी निर्वाणमगच्छत् । शेषास्त्वजि-
तस्वामिप्रभृतयः षट्कस्यनिरिकाः प्रत्येकं सहस्रपरिवृताः सि-
द्धाः । आ० म० १ अ० १ अणु । प्रब० ।

मोक्षपथः—

सुमुणिसुमावगरुवो, मुक्खपहो रयणतिगसरुवो वा ।

सर्वजिणेहिँ भणिओ, ... [३२५]

सुमुनयः सुभावकास्तद्वृत्ते मोक्षपथः, रत्नत्रयस्वरूपो वा हा-
नवर्गानचारित्ररूपो वा मोक्षपथः सर्वजिनैः कथितः । सप्त०
१६० द्वार ।

अथ जिनानां मोक्षमासाऽऽद्यः कस्यन्ते—

माहस्स किएहतेरासि, दोसुं सियचित्तपंचमी नेवा ।

वइसाहसुद्धअट्टमि, तइ चित्ते सुच्छनवमी य ॥ ३०६ ॥

कसिणा मगइगारसि, फग्गुणजइवयसत्तमी किएहा ।

जइवयमुद्धनवमी, वइसाहे बहुलवीया य ॥ ३०७ ॥

कसिणा सावणतइया, आसादे तइ य चउदमी सुद्धा ।

आसादकसिणसत्तमि, सियपंचमि चित्तजिद्रेसु ॥ ३०८ ॥

जिद्रे कसिणा तेरासि, वइसाहे पन्नि मगसियदसमी ।

फग्गुणसुद्धदुवात्तसि, किएहा नवमी य जिद्वस्स ॥ ३०९ ॥

वइसाहअसियदसमी, आसादे सावणेऽट्टमी सुद्धा ।

कत्तियऽमावसि सिवपा—समाइभणिया जिणिदाणं ॥ ३१० ॥

(माहस्स किएहतेरासि) माघस्य कृष्णत्रयोदशी ऋषजस्य
निर्वाणे १ । एवं सर्वजिनानां नामपूर्वकं मोक्षगमनमासाऽऽदि-
वाक्यम् । (दोसुं सियचित्तपंचमी नेवा) द्वयोर्जितशंजव-
जिनयोः क्षेत्रस्य श्वेतपञ्चमी होया २०३ । (वइसाहसुद्धमठमि)
वैशाखमासस्य शुद्धाऽष्टमी ४ । (तइ चित्ते सुच्छनवमी य) त-
था क्षेत्रे शुच्छनवमी ५ चेति गार्थः ॥ ३०६ ॥ (कसिणा
मगइगारसि) कृष्ण मार्गशीर्षमासस्यैकादशी ६ । (फग्गुणम-

हवयसत्तमी किरहा) फाल्गुनमासस्य कृष्ण सप्तमी ७ । ज्ञा-
पदमासस्य कृष्ण सप्तमी ८ । (भद्रवयसुद्धनवमी) भाद्रपदशु-
द्धनवमी ९ । (वइसाहे बहुलवमी य) वैशाखे कृष्णद्वितीया १०
चैत गायार्थः ३०७ ॥ (कसिणा सावणतइया) कृष्ण-
भावणस्य तृतीया ११ । (आसादे तह य चउदसी सुद्धा) आ-
षाढे तथा चतुर्दशी शुद्धा श्वेता १२ (आसादकसिणसत्तमी)
आषाढस्य कृष्ण सप्तमी १३ । (सियपंचमि बिणजिठेसु) श्वे-
तपञ्चमी चैत्रे १४ । जेष्ठेऽपि श्वेतपञ्चमी १५ । इति गायार्थः ।
॥ ३०८ ॥ (जिठे कसिणा तेरसि) ज्येष्ठे कृष्ण त्रयोदशी १६ । (व-
इसाहे पडिव मगसियदसमी) वैशाखे कृष्ण प्रतिपत् १७ ।
मार्गशीर्षस्य श्वेतदशमी १८ । (फगुणसुद्धवालासि) फाल्गु-
नशुद्धादशी १९ । (किरहा नवमी य जिठस्स) ज्येष्ठस्य
कृष्ण नवमी २० चेति गायार्थः ॥ ३०९ ॥ (वइसाहअसि-
यदसमी) वैशाखस्य कृष्णदशमी २१ । (आसादे सावणेऽ-
चमी सुद्धा) आषाढे शुद्धाऽष्टमी २२ । आषाढेऽपि शुद्धाऽष्टमी २३ ।
(कसियऽमावसि) कार्तिकस्याऽमावास्या श्रीवैरस्य निर्वाणे
२४ । (सिवमासमाइजणिआ जिणिवाणं ति) एव सर्वजिने-
न्द्राणां मोक्षमासाऽऽद्यो भणिताः । इति गायार्थः ॥ ३१० ॥ स-
त्त० १४७ द्वार ।

मोक्षराशयः--

मयरो वसहो मिहुणो, दुमु ककड कन्न दुमु अली य धण ।
धणु कुंजो तिसु धीणो, ककड मेसो वसह मीणो ॥ ३११ ॥
मेसो मयरो मेसो, तिसु तुल्ल एण उ मुक्खरामीओ ॥ ३१२ ॥
ऋषभजिनस्य मोक्षे मकरराशिः १ । एवं सर्वजिनानां नामपूर्वं
मोक्षराशयो बाध्याः । वृषः २ । मिथुनम् ३ । द्वयोः-कर्कटः ४,
कर्कटः ५ । कन्या ६ । द्वयोः जिनवरयोः-अली च वृश्चि-
कः ७, वृश्चिकः ८ । धनुः ९ । धनुः १० । कुम्भः ११ । त्रिपु-
पुनजिनेषु-मीनः १२, मीनः १३, मीनः १४ । कर्कटः १५ ।
मेघः १६ । वृषजः १७ । मीनः १८ ॥ ३१३ ॥ मेघः १९ । मकर-
२० । मेघः २१ । त्रिपु जिनेषु-तुला २२, तुला २३, तुला २४ ।
एते तु जिनानां मोक्षराशयः । सत्त० १४८ द्वार ।

मोक्षविनयः--

....., पंचविहो मोक्खविणओ वि ।
दंमणनाणचरित्ते, तवे य तह ऊवयारिया चेव ।
एमां हु मोक्खविणओ, दुहा व गिहिमाणि किरियस्सो ॥ ३१६ ॥
दर्शनम्, ज्ञानम्, चारित्र्याणि, तपः, उपकारिता च । एष पञ्चवि-
धो मोक्षविनयः । छिविधो वा मोक्षविनयः-गृहस्थक्रियारूपः,
मुनिक्रियारूपश्च । सत्त० १६१ द्वार ।

मोक्षवेला-

अवगण्हे मिद्धि गया, संभवपणमाजसुविट्ठिवसुपुजा ।
सेसा उमहाइया, सेयंमना उ पुव्वण्हे ॥ ३१७ ॥
धम्मअरनमीवीरा-उवररत्ते पुव्वरत्तए सेमा (३१७)
अपराद्धे पश्चिमप्रहरे सिद्धिं गता मोक्षं प्राप्ताः संभवपणप्रभ-
सुविधिवसुपुज्याः । शेषाः ऋषजादिश्रेयांसान्ता अष्टौ जिनाः
पूर्वाह्णे सिद्धिं गताः । धर्मारनमिवीरा अपररात्रे मोक्षं गताः ।
शेषा अष्टौ जिनाः पूर्वरात्रे मोक्षं गताः । सत्त० १४५ द्वार ।

मोक्षारकशेषकालः-

..... ऽरसेसमवि तं तु नियनियउ विणा । (३१७)
मोक्षारकशेषमपि पूर्ववद् जन्मारकशेषवत् । परन्तु नि-
जानिजायुविना अरकशेषमानं जवति । तथाहि-ऋषभस्य ज-
न्मारकशेषं अतुरशीतिशतपूर्वाणि नवाशीतिपक्षाधिकानि त-
त्रिजायुर्वा निष्कृत्यते, तदा नवाशीतिपक्षा अर्वाशेष्यन्ते । तत
एतावत् श्रीऋषभस्य मोक्षारकशेष भवति । एवं सर्वत्र जाव-
ना कार्या । सत्त० १४७ द्वार ।

मोक्षारकाः-

पुज्जं व मोक्खअरया, ... (३१७)

मोक्षारकः पूर्ववत् । " अरका भस्मिज्जकालरुवे " इत्यादिना
प्रोक्त इत्यर्थः । ऋषभस्य तृतीयायुक् मोक्षः, शेषाणां चतुर्थी-
रके । सत्त० १५६ द्वार ।

मोक्षावगाहनामानम्-

सव्वेसि सियोगाहण-तिजागऊणा नियासणपमाणा ॥

(३१७)

सर्वेषां शिवगतानामवगाहना शरीरमानं तृतीयभागो ना नि-
जाऽऽसनप्रमाणात् भवति । सत्त० १५२ द्वार ।

(वीराऽऽद्यासनानि 'आसन' शब्दे द्वितीयभागे ४७० पृष्ठे नि-
रूपितानि) (अवगाहना 'आगाहणा' शब्दे तृतीयभागे ७६ पृष्ठे
निरूपिता)

(१११) अथ राज्यकालमभिधित्सुराह-

तेसट्ठि पुव्वलक्खा, तिपन्न चउच्च भट्ट उत्तीसा ।

गुणतीस सह इगविस, चउदम मट्टच्छ अरुऽरु ॥ १३६ ॥

अजिआओ जा सुविही, पुव्वंगा ताविमेऽहिया नेया ।

इग चउ अरु वारस मो-ल वीस चउवीस अरुवीसा ॥ १४०

तो सयलक्ख टु चत्तो, तो सुन्न तीस पनर पंच तओ ।

सइस पणवीस तत्तो, पाउणचउवीस इगवीमं ॥ १४१ ॥

सुन्न पनर पण तत्तो, तिसुन्न रउजं च चक्किकालो वि ।
(१४२)

(तेसट्ठि पुव्वलक्खसि) पुव्वलक्खशब्दस्य दशसु योगात् त्रि-
षष्टिपुव्वलक्काणि राज्यकाल ऋषभस्य १ । एवं नामग्राहं सर्वत्र वा-
च्यम् । (तिपन्न चउ चत्त सह उत्तीसा) त्रिपञ्चाशत्पूर्वाणि
" अजिआओ जा सुविहीत्यादिना " वक्ष्यमाणत्वात् पूर्वाङ्कण ए-
केन सहितानि २ । चतुश्चत्वारिंशत्पूर्वलक्काणि चतुःपूर्वाङ्कस-
हितानि ३ । सार्द्धषट्त्रिंशत्पूर्वलक्काणि अष्टपूर्वाङ्काधिकानि ४ ।
(गुणतीससहइगविस) एकोनत्रिंशत्पूर्वलक्काणि द्वादशपूर्वाधि-
कानि ५ । सार्द्धैकविंशतिपूर्वलक्काणि षोडशपूर्वाधिकानि ६ ।
(चउदम मट्टच्छ अरुऽरु) चतुर्दशपूर्वलक्काणि विंशति-
पूर्वाङ्कसहितानि ७ । सार्द्धषट्पूर्वलक्काणि चतुर्विंशतिपूर्वाङ्कस-
हितानि ८ । अर्द्धे पुव्वलक्कम् । काऽर्थः-पञ्चाशत्पूर्वसहस्रावष्टाविं-
शतिपूर्वाङ्कसहितानि ९ । केवलमर्द्धे पुव्वलक्को पञ्चाशत्पूर्वसहस्रा-
णीत्यर्थः १० । इति गायार्थः ॥ १३६ ॥ अथ पूर्वोक्तेषु पूर्वेषु पूर्वाङ्क-
प्रक्षेप्यमाह-(अजिआओ जा सुविही पुव्वंगा ताविमेऽहिया नेय
सि) अजितजिनादारभ्य यावत् सुविधिजिनो नवमजिनो
भवति, तावदिमानि वक्ष्यमाणानि पूर्वाङ्कान्यधिकानि हेयानि ।
तानि इत्येति-(इग चउ अरु वारस सो-ल वीस चउवीस

अडवीस (सि) एकं १, चत्वारि २, अष्टौ ३, द्वादश ४, चौरुश ५, विंशतिः ६, चतुर्विंशतिः ७, अष्टाविंशतिः ८ । योजना तु प्रागेव दर्शितेति गार्थः ॥१४०॥ (तो सयत्तकल पुचत्त सि) ..... (१) ततः शून्यं राज्याभाषः १२ । लक्षशब्दोऽप्येव योज्यते । त्रिंशत्कवर्षाणि १३ । पञ्चदशवर्षलक्षाणि १४ । ततः पञ्चस्रकवर्षाणि १५ । (सहस्रपणवीस ततो सि) सहस्रशब्दस्य नमिजिनं यावद्योगः कृतः पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि १६ । (पाण्यचवर्षीसहस्रवीसंति) पादोनचतुर्विंशवर्षसहस्राणि १७ एकविंशतिवर्षसहस्राणि १८ । इति गार्थः ॥१४१॥ (सुन्न पनर पण ततो) शून्यं राज्याभाषः १६, पञ्चदशसहस्राणि वर्षाणाम् २० । पञ्चवर्षसहस्राणि २१ । ततः (तिसुन्न रज्ज च चक्रिकालो वि) त्रिस्थानेषु शून्यं राज्याभाषः २२ । २३ । २४ । राज्यं च पतावन्तं कालं जिनानाम् । सत्त० ५५ द्वार ।

(११२) अथ रुद्धनामान्याह-

भीमावलि जियमत्तु, रुद्धे विस्सानन्नो य सुपइद्धो ।

अयलो य पुंरुरीओ, अजियधरो अजियनाजो य ॥३३८॥

पेदाओ तह सत्तवइ, एए रुद्धा इगारसंगधरा ।

उमहाजिअ सुविहाई-अरुजिण सिरिबीरतित्थयभा ३३९

भीमावलिनामा रुद्धः १ । जितशत्रुः २ । रुद्धः ३ । विश्वानलः ४ । सुप्रतिष्ठः ५ । अचलः ६ । पुणरुरीकः ७ । अजितधरः ८ । अजितनाजः ९ ॥ ३३८ ॥ पेदालः १० । सत्यकिः ११ । एते रुद्धा रुद्धतपकारका महासुनय एकादशाङ्गधरा एकादशाङ्गीपावकाः । (वसहाजिअ सुविहाई-अरुजिण सिरिबीरतित्थयभव (सि) ऋषभाजितयोः सुविध्यावष्टजिनानां श्रीवीरस्य च तीर्थे भवाः । एवमेकादशानामपि तीर्थकृतां तीर्थेष्वेकादशापि रुद्धाः । ते च ऋषभशासने भीमावलिनामा जातः १ । अजितशासने जितशत्रुनामा जातः २ । सुविधिशसने रुद्धनामा ३ । शीतलशासने विश्वानलनामा ४ । श्रेयांसशासने सुप्रतिष्ठनामा ५ । वासुपूज्यशासने अचलनामा ६ । विमलशासने पुणरुरीकः ७ । अनन्तशासने अजितधरः ८ । धर्मशासने अजितनामः ९ । श्रीशान्तिशासने पेदालः १० । बीरतीर्थे सत्यकिः ११ । एते एकादश रुद्धा जाताः । सत्त० १६७ द्वार ।

अथ जिनवराणां प्रसङ्गाद् गणधराऽऽदिमार्गलिकान्तानामुत्तमपुरुषाणां देवानां च रूपवर्णनमाह-

सव्वसुरा जइ रुवं, अंगुष्ठपमाणयं विउव्विज्जा ।

जिणपायंगुष्ठं पइ, न सोहए तं जहिंगालो ॥ १२० ॥

गणहरआहारअणु-तरा य जाव एं चक्किवासुवला ।

मंरुलिपा जा हीणा, छट्टाणगया जवे मेमा ॥ १२१ ॥

(सव्वसुरा जइ रुवं अंगुष्ठपमाणयं विउव्विज्जा सि) सर्वे देवाः सभूय यथेकं रूपमङ्गुष्ठप्रमाणकमङ्गुष्ठमात्रं विकुर्वेयुः । (जिणपायंगुष्ठं पइ सि) जिणपादाङ्गुष्ठं प्रति-जिनस्य पादौ जिमपादौ तयोरङ्गुष्ठः जिमपादाङ्गुष्ठः, तं प्रति (न सोहए तं जहिंगालो) न शान्ते तद्रूपं, यथा भङ्गारो, भगवद्पामे तद्रङ्गारसदृशं दृश्यते । इति गार्थाः ॥१२०॥ (गणहरआहारअणुतरा य सि) गणधराहारकानुत्तराश्च (जाव एं चक्किवासुवला सि) यावद् व्यन्तरचक्रिवासुवेचवन्नदेवाः (मंरुलिपा जा हीणा सि) मार्गलिका यावत् क्रमेण रूपेण हीनाः ५७६

भवन्ति । यथा जिनेभ्यो गणधरा रूपेण हीनाः १ । ततश्चाऽऽद्वारकं शरीरम् २ । ततश्चानुत्तरवासिनः सुराः ३ । ततो नवमाद्युत्क्रमेण प्रवेयकसुराः, ततो द्वादशाद्युत्क्रमेण कल्पवासिनः सुराः, ततो ज्योतिष्कदेवाः, ततो भवनपतिदेवाः, ततो व्यन्तरदेवा रूपेण हीनाः ४ । तेभ्योऽपि चक्रिणो रूपेण हीनाः ५ । ततो वासुदेवा रूपेण हीनाः ६ । ततो बला बलजन्ता रूपेण हीनाः ७ । ततो माण्डलिका रूपेण हीनाः ८ । (छट्टाणगया भवे सेसा)लोकाः षटस्थानगता भवेयुः । इति गार्थाः ॥१२१॥ सत्त० ४७ द्वार ।

(११३) साम्प्रतं लाञ्छनाभ्याह-

वसह गय तुरय वानर-कुंचो कमलं च मत्थिओ चंदो ।

मयर मिरिच्छ गंरुय, महिम वराहो य सेणो य ॥३८१॥

वज्जं हरिणो छगल्लो, नंदावत्तो य कलस कुम्पो य ।

नीलुपल संख फणी, सीहो अ जिणण विण्हाई ॥३८२॥

वृषभः १ । गजः २ । तुरगः ३ । वानरः ४ । कौञ्चः ५ । कमलं च ६ । सस्तिकः ७ । चन्द्रः ८ । मकरः ९ । श्रीवत्सः १० । गणकः ११ । महिषः १२ । वराहश्च १३ । ज्येष्ठश्च १४ ॥३८१॥ वज्रम् १५ । हरिणः १६ । छगलकः १७ । नन्दावत्सश्च १८ । कलशः १९ । कुम्भः २० । नीलोत्पलम् २१ । शङ्खः २२ । फणी २३ । सिंहश्च २४ । जिनानां नभेषाऽऽदीनां चिह्नानि क्रमेण क्वातव्यानीति । प्रथ० २६ द्वार ।

लक्षणधारम्-

अधुत्तरो सहस्मो, सव्वेमिं लक्खणाई देहेसु । (१२३)

अष्टोत्तरसहस्रः-अष्टनाधिकः सहस्रः १००८, सर्वेषां तीर्थपानां शरीरेषु लक्षणानि भवन्ति । सत्त० ४४ द्वार ।

लोकान्तिकदेवबोधनम्-

सव्वे वि सयंगुद्धा, लोगतियबोहिया य जीयं ति ।

(मव्वेसिं परिच्चाओ, संवच्चरियं महादानं ॥)

सर्वे एव तीर्थकृतः स्वयंबुद्धा वर्तन्ते, तथापि लोकान्तिकदेवानामियं स्थितिः यद्युत स्वयंबुद्धानपि भगवतो बोधयन्ति, ततो जीतमिति कल्प इति कृत्वा लोकान्तिकदेवबोधिताः सन्तो निष्क्रामन्ति । आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० ।

अथ वस्त्रवर्णानाह-

पुरिमंतिमत्तियेसुं, ओहनिजुत्तीजणियपरिमाणं ।

सियवत्थं इयराणं, वणपमाणेहिं जहल्लखं ॥ २९७ ॥

(पुरिमंतिमत्तियेसु) प्रथमजिनतीर्थे अन्तिमजिनतीर्थे च (ओहनिजुत्तीजणियपरिमाणं) ओधनिर्युक्तिमुत्रोक्तपरिमाणम् (सियवत्थं ति) सितं श्वेतं वस्त्रं ज्ञेयम् । (इयराणं वणपमाणेहिं जहल्लखं ति) इतरेषां द्वाविंशतिजिनानां वर्णप्रमाणैः वस्त्रवर्णैर्यथावत् यथाप्राप्तम्, अनियतवर्णमनियतप्रमाणं ज्ञेयम् ॥ २९७ ॥ सत्त० १४२ द्वार ।

वर्णं जिनानाम्-

पञ्चमाभवाभुपुज्जा, रत्ता भसिपुप्फदंत समिगोरा ।

सुव्वयनेमी काला, पामो मल्ली पियंगाजा ॥ ३८३ ॥

वरतवियकणयगोरा, सोलम तित्थंकरा मुणेयव्वा ।

एमो वणविजागो, चउवीसाए जिणिंदाणं ॥ ३८४ ॥

पद्मप्रजयासुपूज्यौ जपापुष्पवद्धौ । शशिपुष्पदन्तौ-चन्द्रप्र-
भसुविधी शशिगौरौ चन्द्रचारुद्धौ । सुवतनेमिनौ रक्तनील-
मणिवत्कालौ । पार्श्वमल्लिजिनौ प्रियङ्गुबभौ, प्रियङ्गुः फलि-
नीतकः, तदाभौ, नीलावित्थर्यः । वरमकुश्रिमं नापितं यत्कनकं
तद्वद् गौराः दोषाः खरुश तीर्थद्वारा ज्ञातव्याः । एष वर्णवि-
भागश्चतुर्विंशतेस्तीर्थकराणामिति । प्रब० ३० द्वार ।

दो तित्थयरा नीलपुष्पलसमा वन्नेणं पणत्ता । तं जहा-
मुणिसुव्वप चेव, अरिद्वणेमी चेव । दो तित्थयरा पियंगुस-
मा वन्नेणं पणत्ता । तं जहा- मही चेव, पासे चेव । दो
तित्थयरा पउमगौरा वणेणं पणत्ता । तं जहा- पउमपपेहे
चेव, वासुपुजे चेव । दो तित्थयरा चंदगौरा वणेणं पणत्ता ।
तं जहा- चंदपपे चेव, पुष्पदंते चेव ।

पद्म रक्तोत्पलं तद्वज्रौ, रक्तावित्थर्यः । तथा-चन्द्रगौरौ च-
न्द्रज्ज्जावित्थर्यः । शेषं सुगमम् । स्था० २ ठा० ४ उ० ।

(११४) अथ तीर्थकृतां पञ्चविंशद् चाणुगुणानाह-

वयणगुणा सग सहे, अत्ये अमवीस मिलिय पणतीसं ।
तेहिं गुणेहिं मणुमं, जिणण वयणं कमेण इमं । २०२ ।
वयणं सकयगंभी-रघोमउवयारुद्धयाजुत्तं ।

परिनायकरं दक्खि-न्नसहियमुवणीयरागं च ॥ २०३ ॥
सुमहत्थं अवाहय-मसंसयं तत्तनिद्वियं सिद्धं ।

पथावुचियं पदिहय-परुत्तरं हिययपीइकरं ॥ २०४ ॥

असुणसामिकंखं, अजिजायं अइसिणिज्जमजरं च ।

ससत्ताहापरनिंदा-वज्जियमपइन्नपमग्जुयं ॥ २०५ ॥

पयदक्खरपयवक्कं, मत्तपहाणं च कारगाइजुयं ।

उवियविसेममुयारं, अणेगआईविचित्तं च ॥ २०६ ॥

परमम्मविब्भमाई-विब्भवुच्छेयसेयरहियं च ।

अदुयं धम्मत्थजुयं, सलाहणिज्जं च चित्तकरं ॥ २०७ ॥

(वयणगुणा सग सहे) भगवद्वचनगुणा एते वक्ष्यमाणा भव-
न्ति-तत्र शब्दे गुणाः सग । (अत्ये अमवीस) अर्थेष्टाविंशतिः ।
(मिलिय पणतीसं) उभयेऽपि मिलिताः पञ्चस्त्रिंशत् वचनगुणा
भवन्ति । (तेहिं गुणेहिं मणुमं) तैर्गुणैर्मनोहृष (जिणण वयणं
कमेण इमं) जिनानां वचनं क्रमेणैव वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । कोऽर्थः ?-
अत्र स्फुटं गुणा न वक्ष्यन्ते, किं तु तैर्विशिष्टं क्रमेण वचनं वक्ष्य-
तीति गाथार्थः ॥ २०२ ॥ (वयणं सकयगंभीरघोमउवयारुद्ध-
याजुत्तं) भगवद्वचनं संस्कृताऽऽदिलक्षणयुक्तम् १, गम्भीरघोष-
युक्तं गम्भीरशब्दोपेतं मेघस्येव २, उपचारयुक्तं प्राम्यमित्यर्थः ३ ।
उदात्ततायुक्तं मुञ्चैर्वृत्तितायुक्तम् ४ । (परिनायकरं दक्खिन्नसहि-
यं) प्रतिनादकरं प्रान्तरवोपेतम् ५, शक्तिपयमहितम्, सरस्वत्युक्तं
न तु किञ्चिदपि वक्रम् ६ । (उवणीअरागं च) उपनीतरागं च
माहवकैश्चिन्मादिग्रामरागयुक्तम् ७ । एते सप्तोऽपि शब्दोपेक्षया
गुणाः । इति गाथार्थः ॥ २०३ ॥ अथार्थविवक्षया कथ्यन्ते- (सुम-
हत्थं) सुष्ठु महार्थं वृद्धदमिधयम् ८ । (अवाहय) अव्याहृतं
पूर्वापरवाक्यार्थाविरुद्धम् ९, (असंसयं) सशय रहितमसां-
श्रयम् १० । (तत्तनिद्वियं) तत्त्वनिष्ठितं विवक्षितवस्तुस्वरूपा-
नुसारि ११, (सिद्धं) शिष्टमाभिमतसिद्धांतोक्तार्थं, वक्तुः शिष्टता-

सूचकं वा १२ । (पथावुचियं) प्रस्तावोचितं देशकालानुगुणम्
१३ । (पदिहयपरुत्तरं) निराकृतान्योत्तरं परवृषणविषयम् १४ । (हि-
ययपीइकरं) हृदयप्रीतिकरमिति गाथार्थः १५ ॥ २०४ ॥ (अनुज-
सामिकंखं) मिथः सामिकाङ्गमन्योन्यगृहीतं परस्परं पदानां
वाक्यानां वा सापेक्षतायुक्तम् १६ । (अजिजायं) अभिजातं
वक्तुः प्रतिपाद्यस्य वा चूमिकाऽनुसारि १७ । (अइसिणिज्जमजरं
च) अतिस्निग्धमधुरं च, घृतगुणाऽऽविवत् सुखकारि १८ । (सस-
त्ताहापरनिंदावज्जियमपइन्नपमग्जुयं) स्वश्लाघापरनिंदावर्जितमात्मोत्कर्षपरनि-
न्दाविप्रमुक्तम् १९ । (मपउअपसरजुयं) अपकार्णप्रसरयुक्तं सुसं-
वद्धं सत् प्रसरणयुक्तम् । असंबद्धाधिकारवातिविस्तरयो-
रजाययुक्तमिति गाथार्थः २० ॥ २०५ ॥ (पयदक्खरपयवक्कं)
प्रकटाकरपदवाक्यं वर्णाऽऽदीनां विच्छिन्नव्ययुक्तम् २१ । (मत्तप-
हाणं च) सस्वप्रधानं च साहसोपेतम् २२ । (कारगाइजुयं) कारका-
ऽऽदियुतम्, कारकवचनविज्ञाऽऽदियुतं तादृपर्यासरहितम् २३
(उवियविसेसं) स्थापितविशेषमारोपितविशेष वचनान्तरा-
पेक्षयाऽऽदितविशेषम् २४ । (उअरं) उदारमभिधेयस्याऽऽध्या-
तुच्छव्ययुतम् २५ । (अणेगआईविचित्तं च) अनेकजातिविचित्रं
जात्या वर्णनीयं वस्तुस्वरूपवर्णनानि तत्संश्रयाद्विचित्रं २६, चः पु-
नरर्थे इति गाथार्थः ॥ २०६ ॥ (परमम्मविब्भमाईविब्भवुच्छेयसे-
यरहियं च) परमर्मरहितं परमर्मानुद्धृतस्वरूपम् २७ । विब्भमा-
ऽऽदिरहितं विष्मयो वक्रमनसो ज्ञान्तता, स आदियेषां विक्षेपाऽऽ-
दीनां ते विष्ममाऽऽदिमनोदोषास्तेर्विप्रमुक्तम् २८ । विलम्बरहित-
म् २९ । पदवाक्यवर्णाऽऽदीनां व्युच्छेदरहितं विवक्षार्थसिद्धिं या-
वद्व्यवच्छिन्नवचनप्रमेयम् ३० । खेदरहितं च अनायाससंभव-
म् ३१ । (अदुयं) अदुतमत्यौत्सुक्यरहितम् ३२ । (धम्मत्थजुयं) ध-
र्मार्थयुतं धर्मार्थाभ्यामनपेतम् ३३ । (सलाहणिज्जं च) श्लाघनीयं
च उः गुणयोगात् प्रशंसनीयम् ३४ । (चित्तकरं) चित्तकरम्
उत्पादितार्थविच्छिन्नकौतूहलम् ३५ । इति गाथार्थः ॥ २०७ ॥ सप्त-
०७ द्वार ।

(जिनवारपतिशयाः 'अदसेस' शब्दे प्रथमभागे ३२ पृष्ठे वर्णिताः)
(११५) तीर्थकराणां वार्दमुनिसंख्याप्रतिपादनार्थमाह-

सहस्रसया तुवालस, महस्म वारस य चउसपज्जनिहिया ।

वारेकारससहसा, दमसहसा वसय पन्नासा ॥ ३४६ ॥

छन्नउई चुन्नसीई, उहत्तरं सट्ठि अट्ठपन्ना य ।

पन्नासा य सयाणं, सीयाला अहव वायाज्जा ॥ ३४७ ॥

वत्तीसा वत्तीसा, अट्ठावीसा सयाण चउवीसा ।

विमहस्मा सोलसया, चउदस वारस दस सयाई ॥ ३४८ ॥

अट्ठसया उच्च सया, चत्तारि सयाई हुंति वीरम्मि ।

वाइमुणीण पमाणं, चउवीसाण जिनवराणं ॥ ३४९ ॥

" सहस्रसया " इत्यादिगाथाचतुष्टयम् । प्रथमजिनस्य वार्दि-
यतीनां द्वादशसहस्राणि सार्वभट्टशतानि, पञ्चाशदधिकैः वार्दि-
यतीरधिकानीत्यर्थः । श्रीअजितजिनस्य द्वादशसहस्राणि चतुःश-
ताधिकानि । श्रीशंभवस्य द्वादशसहस्राणि । श्रीअभिनन्दनस्य
एकादशसहस्राणि । श्रीसुमतिजिनस्य दशसहस्राणि पञ्चाशद-
धिकषट्शतान्यधिकानि " छन्नउई " इत्यादिगाथायामुत्तरार्द्धव-
र्णितामिति पद सर्वत्र संबध्यते । ततः श्रीपद्मप्रजस्य वार्दिनां
पञ्चवतिः शतानाम्, कोऽर्थः ? नवसहस्राणि षट्शतैरधिकानीति ।

श्रीसुपार्श्वजिनस्य चतुरशीनिः, चतुर्भिः शतैरधिका अष्टौ सहस्राणि । चन्द्रप्रजस्य षट्सप्ततिः शतानाम्, षड्भिः शतैरधिकानि सप्त सहस्राणीत्यर्थः । श्रीसुविधिजिनस्य षष्टिः शतानां, षट्सहस्राणीत्यर्थः । श्रीशीतलजिनस्य अष्टपञ्चाशच्छतानां, पञ्चसहस्राण्यष्टशताधिकानीत्यर्थः । श्रीश्रेयांसस्य पञ्चाशत् शतानां, पञ्च सहस्राणीत्यर्थः । श्रीवासुपूज्यस्य सप्तचत्वारिंशच्छतानि, चत्वारि सहस्राणि सप्तशताधिकानीत्यर्थः । (महव वायालसि) अथवा मतान्तरेण-श्रीवासुपूज्यस्य द्विचत्वारिंशच्छतानि, चत्वारि सहस्राणि शतद्वयाधिकानीत्यर्थः । श्रीविमलजिनस्य द्वात्रिंशच्छतानि, त्रीणि सहस्राणि शतद्वयाधिकानीत्यर्थः । श्रीअनन्तजिनस्य द्वात्रिंशच्छतानि । श्रीधर्मजिनस्य अष्टाविंशतिः शतानां, सहस्रद्वयमष्टशताधिकमित्यर्थः । श्रीशान्तिनाथस्य शतानां चतुर्विंशतिः, द्वे सहस्रे शतचतुष्टयाधिके इत्यर्थः । श्रीकुण्डुजिनस्य द्वे सहस्रे । श्रीभरनाथस्य षोडश शतानि, षट्शताधिकं सहस्रमित्यर्थः । श्रीमल्लिजिनस्य चतुर्दश शतानि, शतचतुष्टयाधिकं सहस्रमित्यर्थः । श्रीमुनिसुव्रतस्य द्वादश शतानि, सहस्रमेकं शतद्वयाधिकमित्यर्थः । श्रीनेमिजिनस्य दश शतानि, सहस्रमित्यर्थः । श्रीनेमिजिनस्य अष्टौ शतानि । श्रीपार्श्वजिनस्य षट्शतानि । श्रीवीरजिनस्य चत्वारि शतानि नवन्ति । इति धादिमुनीनां वाक्समरेषु सुरसुरैरप्यजेयानां प्रमाणं चतुर्विंशतेजिनवराणामिति ॥ प्रच० १६ द्वार । स्था० ।

तीर्थकरविवाहविषयः-

मल्लि नेमि मुत्तुं, तेमिं विवाहो य जोगफला । (१३५)
मल्लिजिनं नेमिजिनं च मुक्त्वा, तेषां द्वाविंशतिजिनानामुक्तव्यतिरिक्तानां विवाहश्च जातो भोग्यफलाद्, जोग्यफलकमोदयादित्यर्थः । सप्त० ५३ द्वार ।

तीर्थकृतां येषु प्रामनगरादिषु विहार आसीत्तदेवाऽऽह-
मगहारायगिहाइसु, मुणओ खेत्तारिणसु विहरिंसु ।
उसभो य नेमि पासो, वीरो य अणारिणसु पि ॥
मन्यन्ते स्म जगतः समस्तस्यापि त्रिकाक्षत्रस्यामिति मुनयो भगवन्स्तीर्थकृतः, ते सर्वेऽपि मगधाऽऽदिषु जनपदेषु राजगृहाऽऽदिषु नगरेषु, क्षेत्रेषु आर्यक्षेत्रेषु, विहृतवन्तः । इह आर्यक्षेत्रचिन्तायां शास्त्रान्तरेषु मगधाऽऽद्यो जनपदाः, राजगृहाऽऽदीनि च नगराण्युक्तानीत्यत्रापि " मगहारायगिहाइसु " इत्युक्तम् । अन्यथा श्रुतमस्वामिन आदितीर्थकरत्वाच्चतुर्दशेन नगरचिन्तायां विनीताऽऽदिष्वित्युच्येतेति । ऋषयस्वामी, अरिष्टनेमिः, पार्श्वनाथो, वीरश्च भगवानिहंते चत्वारस्तीर्थकृतोऽनार्येष्वपि क्षेत्रेषु विहृतवन्तः । भा० म० १ अ० १ खण्ड ।

(११६) वैकियकमुनयः-

वेण्विपलदीणं, वीसमहस्सा य सयज्जगम्भहिया ।
वीससहस्सा चउसय, इगुणीसमहस्स अट्टमया । १४५ ।
इगुणिसमहस्स अट्टा-र चउसया सोल्लसहस अट्ट सया ।
सतिसय पनरस चउदम, तेरस वारस सहसदसमे । १४६ ।
इकारस दस नव अ-ट्ट सत्त ठ सहस्स एगवन्न सया ।
सत्त सहस्स सतिमया, दुब्बि य सहसा नवसयाई । १४७ ।
दुब्बि सहस्सा पंच य, सहस्स पनरस सयाई नेमिस्मि ।
इकारससय पासे, सयाई सत्तेव वीरजिणे ॥ १४८ ॥

" वेण्विपलदीणं " इत्यादिगाथाचतुष्टयम् । वैकियलब्धिमतं नानाविधवैकियरूपकरणशक्तानां मुनीनामादिजिनेन्द्रस्य विंशतिः सहस्राणि, षट्शताभ्यधिकानि । श्रीअजितजिनस्य विंशतिसहस्राणि सचतुःशतानि, शतचतुष्टयाधिकानि । श्रीशंजवजिनस्यैकोनविंशतिः सहस्राणि शताष्टकाधिकानि । श्रीभभिनन्दनस्यैकोनविंशतिः सहस्राणि । श्रीसुमतिजिनस्य चतुःशताधिकानि अष्टादश सहस्राणि । श्रीपद्मप्रभस्य षोडश सहस्राणि अष्टोत्तरशताधिकानि । श्रीसुपार्श्वजिनस्य शतत्रयाधिकानि पञ्चदश सहस्राणि । श्रीचन्द्रप्रभस्य चतुर्दश सहस्राणि । श्रीमुनिधेस्वयादिश सहस्राणि । श्रीशीतलस्य द्वादश सहस्राणि । श्रीश्रेयांसस्यैकादश सहस्राणि । श्रीवासुपूज्यस्य दश सहस्राणि । श्रीविमलस्य नवसहस्राणि । श्रीअनन्तजिनस्याष्टौ सहस्राणि । श्रीधर्मजिनस्य सप्त सहस्राणि । श्रीशान्तिनाथस्य षट् सहस्राणि । श्रीकुण्डुजिनस्यैकपञ्चाशत् शतानि, पञ्चसहस्राण्येकशताधिकानीत्यर्थः । श्रीअरजिनस्य सप्त सहस्राणि त्रिभिः शतैरधिकानि । श्रीमल्लिजिनस्य द्वे सहस्रे नवशताधिके । श्रीमुनिसुव्रतस्य द्वे सहस्रे । श्रीनेमिजिनस्य पञ्चसहस्राणि । श्रीनेमिजिनस्य पञ्चदश शतानि । श्रीपार्श्वजिनस्य एकादश शतानि । श्रीवीरजिनस्य शतानि सप्तैवेति ॥ प्रच० १८ द्वार ।

आर्याक्षप्रहप्रमाणमृषभाऽऽदिजिनानाम्-

तिण्णव य लक्ख्वाइं, तिणिण य तीसाई तिन्नि ठत्तीसा ।
तीसा य ठच्च पंच य, तीसा चउगो य वीसाई ॥
चत्तारि य तीसाई, तिन्नि अमीया य तिन्नि मित्तो य ।
वीसुत्तरं ठत्तऽदियं, तिमहस्सऽदियं च लक्खं च ॥
लक्खं अट्ट सयाणि य, वासट्ठिमहस्स चउसयसमग्गा ।
एगट्ठी क्ख सया, सट्ठिमहस्सा सया क्ख ॥
सट्ठि पणपन्न पन्ने-गचत्त चत्ता तहऽट्ठतीसं च ।
ठत्तीसं च सहस्सा, अज्जाणं संगहो एमो ॥

जगत्त आदितीर्थकरस्याऽऽर्यैकाराणां त्राणि लक्षाणि । अजितस्वामिनस्त्राणि लक्षाणि, त्रिशानि-त्रिशत्सहस्राभ्यधिकानि । शंभवनाथस्य त्रीणि लक्षाणि षट्त्रिंशत्सहस्राभ्यधिकानि । अभिनन्दनस्य षट् लक्षाणि, त्रिशानि-त्रिशत्सहस्राभ्यधिकानि । सुमतिनाथस्य पञ्च सदाणि त्रिशत्सहस्राधिकानि । पद्मप्रभस्य चत्वारि लक्षाणि विंशतिसहस्राधिकानि । सुपार्श्वस्य चत्वारि लक्षाणि त्रिशत्सहस्राभ्यधिकानि । चन्द्रप्रभस्वामिनस्त्राणि लक्षाण्यष्टाविंशतिसहस्रोत्तराणि । सुविधिस्वामिनस्त्राणि परिपूर्णाणि लक्षाणि । (तिन्नि मिणो य इति) त्रिलक्षमात्रमार्यासंग्रह इति गम्यते इत्यर्थः । शीतलनाथस्य विंशत्युत्तरं विंशतिसहस्राधिकं लक्षम् । श्रेयांसस्य षट्सहस्राधिकं लक्षम् । वासुपूज्यस्य त्रिसहस्राधिकं लक्षम् । विमलनाथस्य परिपूर्णं लक्षम् । अनन्तजितो लक्षमेकमष्टौ च शतानि । धर्मनाथस्य द्वाष्टाष्टसहस्राणि चतुःशतसमग्राणि-चतुःशताभ्यधिकानि । शान्तिनाथस्य एकपाष्टः सहस्राणि षट्शतानि । कुण्डुनाथस्य षष्टिः सहस्राणि षट्शतानि । अरनाथस्य षष्टिः सहस्राणि । मल्लिस्वामिनः पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणि । मुनिसुव्रतस्वामिनः पञ्चाशत्सहस्राणि । नेमिनाथस्यैकचत्वारिंशत्सहस्राणि । अरिष्टनेमिश्चत्वारिंशत्सहस्राणि । पार्श्वनाथस्याऽष्टात्रिंशत्सहस्राणि ।

प्रगवतो षड्विंशसहस्राणि । एवमृषज्जाऽऽदी-
नां जिनानां यथाक्रममार्यिकासंग्रहः । आ० म० १ म० १ खण्ड ।

सर्वसंपत्तीनां संख्या-

चोआलीसं लक्खा, बायालसहस्स चोसयसमगा ।

अज्जाच्छकं एसो, अज्जाणं संगहो कमसो ॥३४॥

अतुअत्वारिशस्रकाणि यद्वत्त्वारिशसहस्रैश्चतुःशताधिकैः सम-
ग्राणि पूर्णाणि आर्याषट्कं च, एष आर्यिकाणां संग्रह इति । प्र०
१९ द्वार ।

अथ मुनिस्वरूपम्-

पदमियरवीरतित्थे, रिउजह-रिउपन्न-वकजमा (२९३)

प्रथमजिनतीर्थे मुनयः श्रुज्जमाः, इतरस्मिन् मध्यमजिनतीर्थे
ऋजुप्राज्ञाः, चरतीर्थे मुनयो वकजमाः । सप्त० १३६ द्वार ।

संयतप्रमाणम्-

चुलसीई च सहस्सा, एगं च पुवे य तिप्पि लक्खाई ।

तिप्पि य बीसऽहियाई, तीसऽहियाई च तिप्पेव ॥

तिप्पि य अट्ठाइज्जा, पुवे य एगं च सयसहस्साई ।

चुलसीई च सहस्सा, विसत्तारिं अट्ठसहिं च ॥

छावहिं चोवहिं, बावहिं सद्धिमेव पन्नामा ।

चत्ता तीमा बीमा, अट्ठारस सोलस सहस्सा ॥

चांदस य सहस्साई, जिणाण जइमीमसंगहपमाणं ।

भगवत ऋषभस्वामिनश्चतुरशीतिसहस्राणि भ्रमणानाम् ।
एकं सप्तम्-अजितस्य । द्वे लक्षे शम्भयनाथस्य । त्रीणि ल-
क्षाणि अभिनन्दनस्य । सुमतेः त्रीणि लक्षाणि विशातिसहस्रा-
भ्यधिकानि । पञ्चप्रज्ञस्य त्रीणि लक्षाणि त्रिशत्सहस्राधिका-
नि । सुपार्श्वस्य त्रीणि लक्षाणि । चन्द्रप्रभस्य अर्द्धतुनीया-
नि लक्षाणि । सुविधेष्ठे लक्षे । शीतलस्य एकं लक्षम् । श्रेयां-
सस्य चतुरशीतिः भ्रमणानां सहस्राणि । वासुपुण्यस्य द्वा-
सप्ततिः सहस्राणि । विमलस्य अष्टषष्टिः सहस्राणि । अनन्त-
जिनस्य षट्षष्टिः सहस्राणि । धर्मनाथस्य चतुःषष्टिः सहस्रा-
णि । शान्तिनाथस्य द्वाषष्टिः सहस्राणि । कुण्डुनाथस्य षष्टिः
सहस्राणि । अरनाथस्य पञ्चाशत्सहस्राणि । मल्लिनाथस्य चत्वारि-
ंशत्सहस्राणि । मुनिसुव्रतस्वामिनस्त्रिशत्सहस्राणि । नमि-
स्वामिनो विशतिः सहस्राणि । आरपुनेमरेष्टादश सहस्राणि ।
पार्श्वनाथस्य पौंश सहस्राणि । जगवतो महावीरस्य चतुर्द-
श सहस्राणि । एतद्यतिशिष्यसंग्रहप्रमाणं जिनानामृषज्जाऽऽदी-
नां यथाक्रममवसातव्यम् । आ० म० १ म० १ खण्ड ।

एतेषां सर्वसङ्ख्यामीलनेन यत् जवति तद्वाह-

अट्ठावीसं लक्खा, अरुपालीसं च नह सहस्साई ।

मव्वेसिं पि जिणाणं, जइण माणं विणिदिहं ॥३६॥

(अष्टावीसमित्यादि) अष्टाविंशतिर्लक्षाणि अष्टचत्वारिंशश्च तथा
सहस्राणि सर्वेषामपि जिनानां संबन्धिनानां यतीनां मानं परि-
माणं विनिर्दिष्टं विनिश्चितमेतच्च ये धीजिनेन्दैर्निजकरकम-
लेन दीक्षितास्तेषामेवैकत्र पिण्डततापरिमाणं, न पुनर्गणधराऽऽ-
दिभिरपि ये दीक्षिताः, तेषामतिबहुत्वादिति । प्र० १७ द्वार ।

तीर्थकृतां सयमनिरूपणम्-

..... सं-जयो य पढमंतिमाण वुविगप्पो ।

सेसाणं सापइओ, सत्तरमंगो य मव्वेसिं ॥

सयमोऽपि सामायिकाऽऽदिरूपः प्रथमान्तिमजिनयोर्द्विषिक-
रूपः । इत्थरं सामायिकं, कुदोपस्थापनीयं चेत्त्यर्थः । शेषाणां
मध्यमानां द्वाविंशतितीर्थकृतां यावत्कथिकमवैकं सामायिकं,
न शेषं त्रेदोपस्थापनाऽऽदि, तथाकल्पत्वात् । सप्तदशाङ्गः
सप्तदशभेदः, चः पुनरर्थे । सर्वेषां तीर्थकृतानाममृत् । ते च
सप्तदश भेदा अमी- " पञ्चास्त्रवाहिरमण, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः क-
षायजयः । दण्डत्रयविरतिवचे-तिसंयमः सप्तदशभेदः ॥ १ ॥ ”
आ० म० १ म० १ खण्ड ।

(११७) इदानीं परित्यागचारमाह-

संवच्छरेण होटी, अभिनिक्खमणं तु जिणवरिदाणं ।

तो अत्थसंपयाणं, पवत्तए पुव्वसूरम्मि ॥

संवत्सरेण जिनवरेन्द्राणामभिनिष्क्रमणं भविष्यति, ततोऽर्थ-
संग्रहानमर्थस्य सम्यक् तीर्थप्रज्ञाचनाबुद्ध्या, अनुकम्पाबुद्ध्या च,
न तु कीर्तिबुद्ध्या, प्रदानं जनेभ्य प्रवर्तते पूर्वसूर्ये, पूर्वाह्न इत्यर्थः ।

कियत्प्रतिदिवसं दीयते ? इत्याह-

एगा हिरण्णकोमी, अट्ठेव अणुणगा मयमइम्सा ।

सूरोदयमाईयं, दिज्जइ जा पायरासाओ ॥

एका हिरण्यस्य कोटी अष्टौ चाऽभ्युनानि परिपूर्णानि शतसह-
स्राणि सप्ताणि इति प्रतिदिवसं दीयते । कथं दीयते ? इत्याह-
सूर्योदय आदौ यस्य दानस्य तत्सूर्योदयाऽऽदि, क्रियाविशेषण-
मेतत् । सूर्योदयादारभ्य दीयते इति ज्ञात्वा । कियन्तं कालं याव-
दित्याह-प्रातराशात्-प्रातः प्रभाते अशानमाशः, प्रातराशः, त-
स्मात्तमभिव्याप्य, प्रातर्जोजनकालं यावदिति भावः ।

यथा दीयते तथा प्रतिपाद्यमाह-

सिंघारगतिगचुक्क-चवरचउम्मुहपहापहपहेसु ।

दारसु पुरवराणं, रत्थामुहमज्जकारेसु ॥

शृङ्गाटकं नाम-शृङ्गाटकाऽऽकृतिपथयुक्तं त्रिकोणं स्थानम्, त्रिकं
यत्र रथयात्रयं भिद्यति, चतुष्कं चतुष्पथसमाहारः, चत्वरं
बहुरथयापानस्थानम्, चतुर्मुखं यस्माच्चतसृष्वपि दिक्षु पन्थानो
निस्सरन्ति, महापथो राजपथ, शेषः सामान्यः पन्थाः पथः,
ततः पतेषां ऋतुः । तथा पुरवराणां द्वारेषु, प्रतोलीष्वित्यर्थः ।
तथा-रथ्यानां मुखानि प्रवेशाः, मध्यकारा मध्य एव, काराश-
ब्दस्य स्वाधिकत्वात्, रथ्यामुखमध्यकाराः, तेषु ।

किमितिमाह-

वरवरिया घोसिज्जइ, किमिच्छियं दिज्जए बहुविहीए ।

सुरअसुरदेवदाणव-नरिंदमहियाण निक्खमणे ॥

वरं याचच्छं वरं याचश्चमित्येवं घोषणा समयपरिभाषया
वरवरिकोच्यते । सा वरवरिका पूर्वं शृङ्गाटकाऽऽदिषु घोष्यते ।
ततः कः किमिच्छति ?-यो यद्विच्छति तस्य तद्दानं समयपरिभा-
षयैव किमिच्छिकमुच्यते; किमिच्छिकं यथा भवति एवं दीय-
ते । कः? इत्याह-सुरैर्देवानि कस्योत्पि कैरसुरैर्भवनपतिव्यन्तरैः, देव-
दानवनेन्दैर्गति । इन्द्रप्रहणं प्रत्येकमजिसंबन्धने-देवेन्दैः श-
काऽऽदिभिः, दानवेन्दैश्चमरेन्द्राऽऽदिभिः, नरेन्दैश्चकवर्तिप्रभु-
तिभिर्महिनानां भगवतां तीर्थकृतां निष्क्रमणे इति ।

साम्प्रतमेकैकेन तीर्थकृता किमिच्छ्यजानं संवत्सरेण दत्त-
मित्येतत्प्रतिपाद्यमाह-

निष्सेव य कोडिमया, अट्ठासीयं ति होति कोडीओ ।

असिइं च सयसहस्मा, एयं संवच्छरे दिषं ॥

श्रीपयेष कोटिशतानि, अष्टाशीतिश्च भवन्ति कोटयः, अशीति-
श्च शतसहस्राणि ३८८८००००००, एतावत्प्रमाणमेकैकेन तीर्थ-
कृता संवत्सरे दत्तम् । एतच्च प्रतिदिनदेयं त्रिजिः षष्ठ्यधिक-
र्षासरशतैर्गुणयित्वा परिभाबनीयम् । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
['बाण'- 'महाबाण' शब्दस्य महादानत्वं बह्वयं, हा-
रिभक्षाष्टके, पञ्चाशकेचाऽस्य प्रयोजनं फलं च]

(११८) आविकामानमाह-

पदमस्य पंच लक्खा, चउपन्न सहस्र तयणु पण लक्खा ।
पणयालीस सहस्सा, छ लक्ख छत्तीस सहसा य ॥ ३७० ॥
सत्तावीस सहस्मा-अहिय लक्खा पंच पंच लक्खा य ।
सौदससहस्रअहिया, पण लक्खा पंच उ सहस्सा ॥ ३७१ ॥
उवरिं चउरो लक्खा, धम्मो जा उवरि सहस तेणवई ।
इगनवई इगहसरि, अटवन अरुपाल छत्तीसा ॥ ३७२ ॥
चउवीसा चउदस ते-रसेव तत्तो तिलक्ख जा वीरो ।
तत्तुवरि तिनवई इगासी, विसत्तरी सयरि पन्नासा ॥ ३७३ ॥
अरुपाला छत्तीसा, इगुणचतऽट्टारसेव य सहस्मा ।

सहीण माणमेयं, चउवीसाण जिएवराणं ॥ ३७४ ॥

तत्र प्रथमस्याऽऽदिजिनस्य आविकाणां पञ्च लक्षाणि चतुःप-
ञ्चाशत्सहस्राधिकानि । तदनु प्रथमतीर्थकरादनन्तरम्-अजि-
तस्य आविकाणां पञ्च लक्षाणि पञ्च चत्वारिंशत्सहस्राधि-
कानि । अशिशभस्य षट् लक्षाणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि च । अ-
जिनन्दनस्य सप्तविंशतिसहस्राधिकानि लक्षाणि पञ्च । सुम-
तिजिनस्य लक्षाणि पञ्च षोडशसहस्राधिकानि । श्रीपद्मप्रभ-
स्य लक्षाणि पञ्च पञ्चसहस्राधिकानि । इत उवरि पद्मप्रभा-
दारभ्य धर्मजिनं यावत् आविकाणां चत्वारि लक्षाणि । प्रत्ये-
कमुपरि च त्रिनवत्यादीनि सहस्राणि । कोऽर्थः? -सुपाब्धस्य
आविकाणां लक्षचतुष्टयं त्रिनवतिसहस्राधिकम् । चन्द्रप्रभस्य
लक्षचतुष्टयमेकनवतिसहस्राधिकम् । सुविधेर्लक्षचतुष्टयमेकस-
प्ततिसहस्राधिकम् । शीतलस्य लक्षचतुष्टयमष्टपञ्चाशत्सहस्रा-
धिकम् । श्रेयांसस्य लक्षचतुष्टयमष्टचत्वारिंशत्सहस्राधिकम् ।
वासुपुज्यस्य लक्षचतुष्टयं षट्त्रिंशत्सहस्राधिकम् । विमलस्य
लक्षचतुष्टयं चतुर्विंशतिसहस्राधिकम् । अनन्तस्य लक्षचतुष्टयं
चतुर्दशसहस्राधिकम् । धर्मस्य लक्षचतुष्टयं त्रयोदशसहस्रा-
धिकम् । ततः श्रीशान्तिनाथादारभ्य प्रत्येकं लक्षत्रयं आविका-
णां यावन्महावीरम्, तदुपरि च त्रिनवत्यादीनि सहस्राणि । तत्र
श्रीशान्तेर्लक्षत्रयं त्रिनवतिसहस्राधिकम् । कुन्धोर्लक्षत्रयमेका-
शीतिसहस्राधिकम् । अरजिनस्य लक्षत्रयं द्विसप्ततिसहस्राधि-
कम् । मल्लोर्लक्षत्रयं सप्ततिसहस्राधिकम् । मुनिसुवतस्य लक्षत्रयं
पञ्चाशत्सहस्राधिकम् । भीमोर्लक्षत्रयमष्टचत्वारिंशत्सहस्रा-
धिकम् । भीमोर्लक्षत्रयं षट्त्रिंशत्सहस्राधिकम् । श्रीपाब्धस्य लक्ष-
त्रयमेकनवतिसहस्राधिकम् । वीरजिनस्य च लक्ष-
त्रयमष्टादशसहस्राधिकम् । आविकाणां मानमेतत् चतुर्विंश-
तिजिनानाम् । प्रव० २५ द्वार ।

सर्वसंख्या-

इगकोटी पणलक्खा, अरुतीससहस्र सहीओ ॥ ३७६ ॥

सर्वेषां जिनानां पिएनीकृता एका कोटिः, पञ्च लक्षाणि, अष्ट-
त्रिंशत्सहस्राणि आविकाः १०५३८००० । सप्त० ११५ द्वार ।

(११९) उत्कृष्टजघन्याभ्यां विचरतां तीर्थकृतां संख्यां, तथो-
त्कृष्टजघन्याभ्यां तेषां जन्मसंख्यां चाऽऽह-

सत्तरिसयमुकोसं, जहन्न वीसा य दस य विहरंति ।

जम्मं पइ उकोसं, वीस दस य हुंति हु जहन्ना ॥ ३७७ ॥

सप्तत्यधिकं शतमुत्कृष्ट एककां तीर्थकृतः समयक्षेत्रे विहर-
न्ति, पञ्चसु भरतेश्वरैकैकस्य भावात्, ऐरवतेश्वरपि पञ्चसु तावतां
भावात्, पञ्चसु महाविदेहेषु प्रत्येकं द्वाविंशता विजयैः कथिते-
षु तीर्थकृतां षष्ट्यधिकशतस्य सद्भावादेतत्संख्यायाः सम्भव
इति । तथा-जघन्यतो विंशतिस्तीर्थकृत एककालं विहरमाणाः
प्राप्यन्ते । तथाहि-जम्बूद्वीपस्य पूर्वावदेहे शीतामहानद्या द्वि-
भागीकृते दक्षिणोत्तरदिग्भागैर्नैकैकस्य सद्भावाद् द्वौ, अपरवि-
देहे शीतोदाया महानद्या द्विभागीकृते तथैव द्वौ जिनन्दौ, मि-
लिताश्चत्वारः; एवमपरद्वीपद्वयसंबन्धिप्रमहाविदेहचतुष्टयेऽपि च-
त्वारश्चत्वार इति पञ्चचतुष्कका विंशतिः, जरतैरावतयोस्तु ए-
कान्तसुपमाऽऽदावजाव एव । अन्ये तु सूरयो दशैव जघन्यतो वि-
हरन्तीति मन्यन्ते, पञ्चानां महाविदेहानां पूर्वापरविदेहयोः
प्रत्येकमेकैकस्य विहरतः सद्भावेन दशानामेव तीर्थकृतां प्राप्य-
माणत्वात् । तथा-जन्म प्रति जन्माऽऽश्विनोत्कृष्ट एककालं विहर-
माणजिनविंशतिषद् विंशतिस्तीर्थकृतो भवन्ति । यतः सर्वेषा-
मपि तीर्थकृतामर्चरात्रसमय एव जन्म, ततो महाविदेहेषु तीर्थ-
कृजन्मसमये भरतैरावतक्षेत्रेषु दिवससद्भावेन तीर्थकृदुत्पन्न-
त्वादेतावन्त एव प्राप्यन्ते । ननु महाविदेहवासिषु विजयेषु च-
तुर्ज्योऽधिकानामपि तीर्थकृतानामुत्पत्तेः सम्भावात् कथमुत्कृष्टपदं
विंशतिरेवेति ? उच्यते-इह हि मेरो पण्डकवन्तं चूलिकायाश्चत-
सृषु पूर्वाऽऽदिषु दिक्षु प्रत्येकं चतुर्योजनप्रमाणबाहल्याः पञ्चयोज-
नशतप्रमाणाऽऽयामा मध्यभागोऽक्षतृतीययोजनशतप्रमाणविष्क-
म्भा अर्चचन्द्रसंस्थानसंस्थिताः सर्वश्वेतसुवर्णमयश्चतस्रोऽभिषे-
काशलाः, तत्र चूलिकायाः पूर्वदिग्भाविन्यां पाण्डुकम्बलशिला-
यां च तीर्थकराभिषेकसिंहासने । तद्यथा-एकमुत्तरतः, एकं द-
क्षिणतः । तत्र ये शीताया महानद्या उत्तरतः कच्छाऽऽदिषु विज-
येषु तीर्थकरा उपजायन्ते, ते औत्तरादे सिंहासने सुरेन्द्रैरभिषि-
च्यन्ते । ये पुनः शीताया महानद्या दक्षिणतो मङ्गलावतीप्रमुखे-
षु विजयेषुत्पद्यन्ते, ते दक्षिणात्ये सिंहासनेऽभिषिच्यन्ते । तथा
चूलिकायाः पश्चिमदिग्भाविन्यां रक्तकम्बलशिलायां द्वे सिंहा-
ने । तद्यथा-एकमुत्तरतः, एकं दक्षिणतः । तत्र शीतोदाया महान-
द्या दक्षिणतः पश्चाऽऽदिषु विजयेषु तीर्थकरा उत्पद्यन्ते, ते दक्षि-
णात्ये सिंहासनेऽभिषिच्यन्ते । ये तु शीतोदाया महानद्या उत्तर-
तो गन्धिवावतीप्रमुखेषु विजयेषु जायन्ते, ते उत्तरादे सिंहासने ।
तथा चूलिकाया दक्षिणदिग्भाविन्यामतिपाण्डुकम्बलशिलायां
ये भरतक्षेत्रसमुद्भवास्तीर्थकरास्तेऽभिषिच्यन्ते । उत्तरादिग्भावि-
न्यां त्वतिरक्तकम्बलशिलायामैरवतक्षेत्रसमुद्भवास्तीर्थकरा-
स्तेऽभिषिच्यन्ते । सिंहासनानि च सर्वैरत्नमयानि सर्वाण्यर्पात्ये-
वं पञ्चधनुःशताऽऽयामविष्कम्भान्यर्चतृतीयधनुःशतबाहल्या-
नीति । ततः समधिकानिषेकसिंहासनभावादेव विदेहेषु च-
तुर्ज्योऽधिकानां तीर्थकृतानामेककालमुत्पत्त्यभाव इति । जघन्यतः
पुनर्दशैव एककालमुत्पद्यन्ते, पञ्चसु भरतेषु पञ्चसु ऐरवतेषु
प्रत्येकमेकैकस्य सद्भावात् । जरतैरद्यतेषु हि जिनजन्मसमये
महाविदेहेषु दिनसद्भावाभाधिकानामुत्पत्तिरिति । प्रव० १३-
१४ द्वार ।

(१२०) सर्वायुः-

चउरामीड विमत्तरि, सट्टी पप्पासमेव हवत्वाडं ।
चत्ता तीसा वीमा, दस दो एगं च पुच्चाणं ॥
चउरामीडं वाव-त्तरी य सट्टी य ह्दोड वासाणं ।
तीसा य दस य एगं, च एवमेण सयसहस्सा ॥
पंचाणउडसहस्सा, चउरामीडं य पंचपण्णा य ।
तीसा य दस य एगं, मयं च वावत्तरी चेव ॥

प्रगवत आदितीर्थकरस्य सर्वायुश्चतुरशीतिपूर्वाणां लक्षाणि ।
अजितस्वामिनो द्वाससतिः पूर्वलक्षाणि । शंभवनाथस्य षष्टिः
पूर्वलक्षाणि । अभिनन्दनस्य पञ्चाशत्पूर्वलक्षाणि । सुमतेश्चत्वारिंशत् ।
पद्मप्रभस्य त्रिंशत् । सुपाश्वस्य विंशतिः । चन्द्रप्रभ-
स्य दश पूर्वलक्षाणि । सुविधेर्देव पूर्वलक्षे । शीतलस्यैकं पूर्वलक्षम् ॥
श्रेयांसस्य चतुरशीतिवर्षसहस्राणि । वासुपुत्रस्य द्विस-
प्ततिवर्षलक्षाणि । विमलस्य षष्टिवर्षलक्षाणि । अनन्तजित-
स्त्रिशद्वर्षलक्षाणि । धर्मस्य दशवर्षलक्षाणि । शान्तिनाथस्यैकं
वर्षलक्षम् । कुन्धुनाथस्य पञ्चनवतिवर्षसहस्राणि । अरुनाथस्य
चतुरशीतिवर्षसहस्राणि । मल्लिस्वामिनः पञ्चपञ्चाशद्वर्षसह-
स्राणि । मुनिसुव्रतस्य त्रिशद्वर्षसहस्राणि । नमिनाथस्य दश-
वर्षसहस्राणि । अरिष्टनेमेरेक वर्षसहस्रम् । पार्श्वनाथस्यैकं व-
र्षशतम् । वर्तमानस्वामिनो द्वाससतिवर्षाणि । आ० म० १ अ०
१ खएम् ।

सामान्यमुनिसंख्या-

गणहरकेवलमणओ-हिपुव्विबेउव्विवाइणं संखं ।

मुणिसंखाए सोहिय, नेया सामन्नमुणिसंखा ॥ १६७ ॥

गणधराः १, केवलिनः २, मनःपदवज्जानिनः ३, अवधिर्ज्ञानिनः
४, पूर्वधराः ५, वैक्रियलब्धयो ६, वादिनश्च ७, एतेषां संख्यां
(मुणिसंखाए सोहिय नेया सामन्नमुणिसंखा) मुनिसंख्यायाः
“ चुल्लिससहसनेल्लक्षा ” इत्याहुक्तायाः शोधायत्वा निष्का-
स्य सामान्यमुनिसंख्या ज्ञेया । कोऽर्थः १-यस्य यावन्तो मुनयो
भवन्ति, तेभ्यस्तत्तुल्यधराऽऽदयः पृथक् क्रियन्ते, यावन्तोऽवशि-
ष्यन्ते, तावन्तस्तस्य सामान्यमुनयो भवन्तीति गार्थाः ॥ १६७ ॥

पगुणवीस य लक्खा, तह वासीडं हवन्ति सहमाडं ।

इगवन्नाअहियाडं, सामन्नमुणीण सव्वगं ॥ १६८ ॥

एकोनविंशतिलक्षाणि (तह वासीडं हवन्ति सहमाडं) तथा
ल्लकोपरि षडशीतिसहस्राणि (इगवन्नाअहियाडं) एकपञ्चा-
शदधिकानि (सामन्नमुणीण सव्वगं) एतत् सामान्यमुनीनां
सर्वाग्रं सर्वसंख्या ज्ञेया । अकृतं यथा-१९ ८६०५१ । इति
गार्थाः । १६८ ॥ सत्त० १२२ द्वार ।

परामृतदर्पणानुकृतप्रश्नो यथा-तीर्थकरणां चतुर्दशसहस्राऽऽ-
दिका साधुसंख्योक्ता, चतुर्दशपूर्वादयः किं तत्संख्यामध्ये ग-
णयन्ते, यदि वा ते भिन्नाः ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-तीर्थकरणां च-
तुर्दशपूर्वादयश्चतुर्दशसहस्राऽऽदिपरिवारसंख्यामध्ये गणयन्ते,
न चेति प्रश्नमार्थः-

“ गणहरकेवलमणओ-हिपुव्विबेउव्विवाइणं संखं ।

मुणिसंखाए सोहिय, नेया सामन्नमुणिसंखा ॥ १ ॥

पगुणवीस य लक्खा, तह वासीडं हवन्ति सहसाडं ।

इगवन्नाअहियाडं, सामन्नमुणीण सव्वगं ” ॥ २ ॥

तथा--

अट्ठावीसं लक्खा, अमयालीसं च तह सहस्साडं ।
सव्वेसि पि जिजाणं, जईण माणं बिण्हिट्ठं ॥ ३ ॥ ”
इति वचनयोरनुसारेण यथोक्तसंख्यामध्ये गणयन्ते चतुर्दश-
पूर्वादय इति सम्भाव्यते ।

तथा-

“ पञ्चाशीतिसहस्राणि, लक्ष सार्द्धशतानि यद् ।

परिवारेऽभवत् सर्वे, मुनयस्त्रिजगद्गुरोः ॥ १ ॥ ”

एतदनुसारेण च श्रीऋषभदेवस्य चतुरशीतिसहस्रसंख्यातो
भिन्ना एव ते इति । यत् सामान्यसाधुवशेषसाधुसंख्यामील-
नेन यथोक्तसंख्या संज्ञावतया पूर्वमाणाऽस्तीति । तस्य तु स-
र्वविद्वेद्यमिति ॥ ७ प्र० । दी० ७ प्रका० ।

सामायिकम्-

वावीमं तिथ्यवरा, सामाज्यसंजमं उव्वसंति ।

वेओवट्ठावणिअं, वयंति उसजो अ वीरो अ ॥ १० ॥

द्वाविंशतिस्तीर्थकरा मध्यमाः सामायिकसंयमम् ! (उव्वसंति)
उपादशान्त । यदैव सामायिकमुच्चार्यते तदैव ब्रतेषु स्थाप्यते ।
देशेपस्थापनिकं पुनर्वदतः-ऋषभश्च, वीरश्च । एतदुक्तं भवति-
प्रथमतीर्थकरचरमतीर्थकरतीर्थे हि प्रव्रजितमात्रः सामायि-
कसंयनो नवति तावद्यावच्छ्रमपरिज्ञाऽयगमः, एवं हि पूर्वमा-
सीत् । अधुना तु परजीवनिकायाऽयगमं यावत्, तथा पुनः
सुव्रतोऽर्घ्यतश्चावगतया सम्यगपराधस्यानानि परिहरन्वतषु
स्थाप्यत इत्येवं निरतिचारः, साप्ततिचारः पुनर्मूलस्थानं प्राप्त
उपस्थाप्यत इति ॥ २० ॥ आच० ४ अ० । (विशेषस्तु ' कप्प '
शब्दे तृतीयभाग २३४ पृष्ठे गतः)

अथ सामायिकसंख्यामाह--

सव्वेहिं चउसमइआ, सम्मसुयदेससव्वविरईहिं ।

भणिया सागरकोदा-कोदमिसेसु कम्मेसु ॥ १८५ ॥

(जणिय सि) सर्वजिनैः चत्वारि सामायिकानि भणितानि ।
महस्वत्वपुंस्त्वानर्देशस्तु प्राकृतत्वात् । तानि कार्भिरित्याह-
(सम्मसुयदेससव्वविरईहिं) सम्यक्स्वश्रुतदेशसर्वविरनि-
भिः-सम्यक्स्वसामायिकम्, श्रुतसामायिकम्, दर्शयितृसा-
मायिकम्, सर्वविरतिसामायिकं चेति । एतानि कदा भवन्ती-
त्याह-(सागरकोदाकोडीसेसेसु कम्मेसु) सागरकोटाकां-
टीशेषेण कर्मसु, जीवानामेत्याहार्यम् । ततश्चायं समुदाया-
र्थः-जीवानामेककोटाकोटीस्थितिकेषु सप्तस्वाप कर्मसु, आयु-
पस्तु स्वभावत एककोटिकर्मस्थितिकत्वात् चत्वारि सामा-
यिकानि भवन्तीति सर्वैर्जिनैर्भणितमिति गार्थाः ॥ १८५ ॥ सत्त०
१३२ द्वार । (अस्य स्वरूपं विशेषतः ' सामाज्य ' शब्दे वद्व्यते)

(१९१) आवश्यकतसंख्या-

महाणं हिंमानिय-अदत्तमेहुणपरिगहणिविचि ।

इय पण अणुव्वयाडं, माहूण महुव्वया एण ॥ १७५ ॥

दिसिअरई भोगुवधो-गमाण तह णत्थदंरविरई य ।

समइय देमउववासिय, पोसह तिहिं संबिजागवया ॥ १७६ ॥

प्रथम आह्वानां सम्यक्त्वपूर्वकं हिंसाऽऽत्मीकावस्तमैथुनपरि-
ग्रहाणां निवृत्तिः प्रत्याख्यातम् ५ । (इय पण अणुव्वयाडं इति)
एतानि पञ्चाणुव्वतानि, हिंसाऽऽदिष्वयो देशनो निवृत्तिरूपत्वात् ।
(साहूण महुव्वया एण इति) एतानेव पञ्चापि साधूनां महाज-

तानि, हिंसाऽऽदिभ्यः सर्वतो निवृत्तिरूपत्वात् । इति गाथार्थः ।
॥ २७५ ॥ अथ आद्यानां त्रीणि गुणव्रतान्याह—(विसिखिरं
भोगुवभो-गमाण तद्दण्डविरहं यत्ति) द्विग्विरतिः ६, भो-
गोपजोगमानं ७, तथाऽनर्थदण्डविरतिश्चेति त्रीणि गुणव्रतानि ।
अथ चत्वारि शिष्यव्रतान्याह—(समस्य देसऽवगासिअ पोसह
निहिं संविज्रागवया) सामायिकम् ए, देशाचकाशिकम् १०,
पौपथः ११, अतिथिसंविभागः १२ । एतानि व्रतानि गृहमधिनो
ह्यनीति गाथार्थः ॥ २७६ ॥ सप्त० १२७ द्वार ।

साधुव्रतसंख्या—

साधुगिहीण वषाडं, कमेण पण वार पढमचरिमाणं ।

अक्षमि चव वारम, चउत्थपंचमवणत्ता ॥ २७४ ॥

श्रीशृपभनीर्थे, श्रीशिरस्य तीर्थे च साधूनां पञ्च महाव्रतानि,
आद्यानां द्वादश व्रतानि (अक्षेसि चव वारस चउत्थपंचमवण-
गत्ता) अन्येषां द्वाविंशतिजिनानां तीर्थे चत्वारि व्रतानि साधु-
नां, आद्यानां द्वादश व्रतानि । कस्मात् ? चतुर्थपञ्चमव्रतक-
त्वात् चतुर्थपञ्चमव्रतयोरेकत्वाद्भेदात्, परिग्रहप्रत्याख्यानं कृते
स्त्रीप्रत्याख्यानं कृतमेव, स्त्रीणामपि परिग्रहकृत्वात्, परिग्रह-
मन्तरणाऽसंभवाच्च ॥ इति गाथार्थः ॥ २७४ ॥ सप्त० १२७ द्वार ।

(१२२) अथ तीर्थकरमातुः चतुर्दश स्वप्नानाह—

गय वसह मीह अजिमे-य दाम ममि दिणयरं ऊयं कुंभं ।

पउमसर सागर विमा-ण जवण रणणऽगि सुविणऽ ॥ ७० ॥

गजः १, वृषभः २, सिंहः ३, लङ्केश्या अभिषेकः ४, (दाम सन्नि-
दिणयर ऊयं कुंभं) पुष्पपत्रक ५, चन्द्रः ६, दिन करोतीति दि-
नकरः सूर्यः ७, ध्वजः ८, कुम्भः पूर्णकलशः ९, (पउमसरसा-
गरविमाणं) पद्मसरः १०, सागरः समुद्र ११, विमानम् १२ ।
(भयणरणणऽगि सुविणऽ इति) भवनम् १२, रत्नोपचयः १३,
निर्धूमविनिश्चेति १४ स्वप्ना ह्येताः । इति गाथार्थः ॥ ७० ॥

स्वप्रकारणान्याह—

नरयउवहाण उहं, भवणं सगच्छुयाण उ विमाणं ।

वीरसहमेसजणणी, नियंमु ते हरिविमहगयाडं ॥ ७१ ॥

नरकोटुतानां नरकादागतानां जिनानां जननीं अत्र जवन प-
श्यति, (भगच्छुयाण उ विमाणं) स्वर्गाच्छुतानां तु जननीं
स्वप्ने विमानं पश्यति । (वीरसहमेसजणणी) जननीशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते । वीरजननी १, शृपभजननी २, शेषजिनानां
च जनन्यः २२, (नियंमु ते हरिविमहगयाडं) दृष्टुस्तान् स्वप्ना-
न् सिंहः १, वृषभः २, गजाः २, रत्नीन्-वीरजननीं पूर्वं सिंहं दृश्यं, वृष-
भदेवस्य जननीं पूर्वं वृषभं दृश्यं, शेषजिनानां जनन्यः पूर्वं
गजं दृश्यः । इति गाथार्थः ॥ ७१ ॥

दुनरयकप्पगिजिजा, हरी अ निरयविमाणएहिं जिणा ।

पढमा चकि दुनरया, बद्धा चउसुरेहिं चकिबला ॥ ७२ ॥

द्विनरकादागताः-द्वादशकल्पादागताः, श्रेष्ठेयकादागताश्च द-
रयो वासुदेवा भवन्तीति । (निरयविमाणएहिं जिणा) प्रथ-
मद्वितीयतृतीयनरकादागताश्च तीर्थङ्करा जवन्ति । प्रथमनर-
कादागताश्चक्रिणो भवन्ति । (दुनरया बद्धा) द्विनरका-
दागताश्च बलदेवा भवन्ति । (चउसुरेहिं चकिबला) जवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कैवमानिकासुरेभ्यः समागताश्चकि-
लभद्रा भवन्तीति गाथार्थः ॥ ७२ ॥

जिणचकीण य जणणी, नियंति चउदस गयाडं वरसुविणे ।

सगचउतिङ्गाइ हरी-बलपमिहरिमंमलियमाया ॥ ७३ ॥

(जिणचकीण य जणणी स्ति) जिनानां चक्रवर्तिनां च जनन्यः
(नियंति चउदस गयाडं वरसुविणे) पश्यन्ति चतुर्विंश गजाऽऽदी-
न् प्रधानस्वप्नान् (सगचउतिङ्गाइ हरी बलपमिहरिमंमलियमा-
या) मातृशब्दस्य प्रत्येकं योगात् सप्त हरिमातरः, चतुरो ब-
लदेवमातरः, त्रीन् प्रतिवासुदेवमातरः, एकाऽऽदीन् मण्डलि-
कमातरः स्वप्नान् पश्यन्तीति गाथार्थः ॥ ७३ ॥ सप्त० १८ द्वार ।

स्वप्रविचारकाः—

पढमस्स पिया उंदा, सेमाणं जयण-सुविणसन्त्यविज्ज ।

अट्ट वियारिंसु सुहे, सुविणे चउदस जणणीदिट्ठे ॥ ७४ ॥

प्रथमस्य शृपभजनस्य पिता, तथा इन्द्राः स्वप्नान् विचारयन्ति
स्म । शेषजिनानां जनकाः, तथा स्वप्नशास्त्रविदो विप्राः, (अट्ट वि-
यारिंसु स्ति) प्राकृतत्वाद् विभक्तिलोपाद् अर्थेन विचारयन्ति स्म ।
कान् ? (सुहे सुविणे स्ति) शुभान् स्वप्नान् चतुर्विंशसंख्याकान् ।
पुनः कथं ज्ञानान् ? (जणणीदिट्ठे स्ति) जननिदृष्टाश्च मातृभिर्विदो-
कितान् । सप्त० १९ द्वार । ('वीर' शब्दोऽत्र विलोकनीयः)

शेषभुतप्रवृत्तिकालः—

....., सेसमुअपवित्ति जा तित्थं ॥ ३२८ ॥

शेष इति पूर्वव्यतिरिक्तः श्रुतप्रवृत्तिः यावत् यस्य तीर्थङ्करस्य
तीर्थे तावत्कालं स्थास्यति । सप्त० १६३ द्वार ।

तीर्थकरजीवानां नरके परमाधार्मिककृता पीडा भवति, न वेति ?
प्रश्ने, उत्तरम्-अत्राप्येकान्तो ज्ञातो नास्ति । ६ प्र० ॥ ही० ३ प्रका० ।

(१२३) जंबुदीवे णं दीवे उक्कोसपण चोत्तीसं तित्थयरा
समुप्पज्जंति ।

(उक्कोसपण चोत्तीसं तित्थयरा समुप्पज्जंति स्ति) समुत्पद्यन्ते,
सम्भवन्तीत्यर्थः । न त्वेकसमये जायन्ते, चतुर्णामेवैकदा जन्म-
संभवात् । तथाहि-मेरौ पूर्वापरशिखान्नद्योर्द्वे द्वे सिंहासने
जवनोऽनो द्वावेव द्वावेवाभिषिच्येते, अनो द्वयंद्वयोरेव जन्मेति ।
दाक्षिणोत्तरयोः क्षेत्रयोस्तदानीं दिवसमद्भ्यान्न भरतैरावतयो-
जिनोत्पत्तिः, अर्द्धरात्र एव जिनोत्पत्तिर्गत । स० ३४ सम० ।

जरतं कृत्रेऽतीनात्सर्पिण्यां जिनेश्वराः—

केवल्लनाणी निव्वा-णि सागरो जिण महाजसो विमल्लो ।

सव्वाणुज्जं मिरिहर, दत्तो दामोयर सुतेज्जो ॥ २९० ॥

सामिजिणो य सिवामी, सुमई सिवगइ जिणो य अत्थाहो ।

नाइ नमीसर अनिलो, जमोहरो जिण कयग्यो य ॥ २९१ ॥

धम्मोसर सुद्धमई, सिवकर जिण संदणो य संपइ य ।

उतीउसप्पिणि भरट्ठे, जिणेसरे नापओ वंदे ॥ २९२ ॥

केवल्लज्जानी, निर्वाणी, सागरो जिनो, महायशः, विमल्लो, ना-
यसुतेजाः । अन्ये सर्वानुज्ञातिमाहुः । श्रीधरो, दत्तः, दामोदरः, सु-
तेजाः, इति प्रथमगाथायां दश । स्वामिजिनः, चः समुच्चये । शि-
वामी । अन्ये मुनिसुवतमाहुः । सुमतिः १३, शिवगतिः १४, जिनः
अस्तावः १५, नाथः नमीश्वरः, अनिलो, यशोधरो जिनः, कृता-
र्थहच । द्वितीयगाथायामस्यां नव ॥ धर्मीश्वरः । केवलिजिनेश्वरमा-
हुः । शुद्धमतिः, शिवकरजिनः, स्यन्दनश्च, सम्प्रतिजिनश्च ।
अतीतोत्सर्पिण्यां भारते जिनेश्वरानेतास्त्रामतो वन्देऽहर्मात तृ-
तीयगाथायां पञ्च जिनः । प्रव० ७ द्वार ।

पेरवते तीर्थकराः-

जंबुद्वीवे दीवे एरवण वासे इमीसे ओसपिणीए चउव्वीसं
तिथ्यगरा होत्था । तं जहा-

“ चंदाणणं सुचंदं, अग्गीसेणं च नंदिसेणं च ।
इमिदिष्णं वयहारिं, वंदामो सामचंदं च ॥ ६० ॥
वंदामि जुत्तिसेणं, अजियसेणं तहेव सिवसेणं ।
बुद्धं च देवसम्मं, सययं निक्खित्तसत्थं च ॥ ६१ ॥
अस्मंजलं जिणवसहं, वंदे य अणंतयं अमियणणिं ।
उवसंतं च धुवरयं, वंदे खलु गुत्तिसेणं च ॥ ६२ ॥
अतिपासं च सुपासं, देवेसरवदियं च मरुदेवं ।
निव्वाणगयं च धरं, खीणदुहं सामकोटं च ॥ ६३ ॥
जियरागमणिसेणं, वंदे खीणरयमभिउत्तं च ।
वोकासियपिज्जदोसं, वारिसेणं गयं सिद्धं ॥ ६४ ॥ ”

जम्बूद्वीपेरवते अस्यामधसर्पिणयां चतुर्विंशतिस्तीर्थकरा अ-
नृचन, तांश्च स्तुतिद्वारेणाऽऽह । तथा- (चंदाणणं सुचं-
दं, अग्गीसेणं च नंदिसेणं च) कचिदात्मसेनोऽप्ययं दृश्यते ।
अपिदिक्षं, वनधारिणं च वन्दामहे श्यामचन्द्र च ॥ ६० ॥ वन्दे
गुत्तिसेनं, कचिदयं दीर्घबाहुर्दीर्घसेनो वोच्यते । अजित-
सेनं, कचिदयं शताऽऽयुरुच्यते । तथैव शिवसेनं, कचिदयं
सम्यक्सेनोऽभिधीयते, सत्यकिश्चेति । बुद्धं चावगतत्वं च
देवशर्माणं देवमेनापरनामकं, सततं सदा, वन्दे इति प्रकृतम् ।
निकितशस्त्रं च, नामान्तरतः श्रेयांसम् ॥ ६१ ॥ (अस्मंजलं ति) अस्-
जलं जिनवृषजं, पाठान्तरेण-स्वयंजलं, वन्दे अनन्तजिनमभि-
तज्ञानिन्, सबैहमियर्थः । नामान्तरेणाऽयं सिंहसेन इति । उपशा-
नं च उपशान्तसंज्ञं, धूतरजसं वन्दे खलु गुत्तिसेनं च ॥ ६२ ॥ (अह-
पासं ति) अतिपासं च सुपासं देवेश्वरवन्दितं च मरुदेवं निर्वा-
णगयं च धरं धरसंज्ञं, कीणदुःख इयामकोष्ठम् ॥ ६३ ॥ (जिय स्त)
जितरागमणिपेणं, महासेनापरनामकं वन्दे कीणरजसमग्निपुत्रं
च, ध्यवकृष्टप्रेमद्वेषं च वारिसेणं, गयं सिद्धमिति । स्थानान्तरे
किञ्चिदन्यथाऽप्यानुपूर्वी नामानुपलभ्यते । स ॥

(भविष्यतीर्थकरा अस्मिन्नेव शब्दे ३३७१ पृष्ठे व्याख्याताः)

अथ तेषां पूर्वभवानाह-

एएसि णं चउव्वीसाए तित्थगराणं पुव्वजविया चउ-
व्वीसं नामधेज्जा जविस्संति । तं जहा-

“ मेणिय सुपास उदए, पोदिह्म अणगार तह दढाळ य ।
कजिय संखेय तहा, नंद सुनंदे य सतए य ॥ १ ॥
बोधव्वा देवई य, सच्चइ तह वासुदेव बल्लदेवे ।
रेहिणि सुल्लमा चेवं, तत्तो खलु रेवई चेव ॥ २ ॥
तत्तो हवइ मयाली, बोधव्वे खलु तहा जयाली य ।
दीवायणे य कएहं, तत्तो खलु नारए चेव ॥ ३ ॥
अंबह दारुमहे वा, साई बुद्धे य होइ बोधव्वे ।
जावीतित्थगराणं, णामाई पुव्वभविआइ ” ॥ ४ ॥

एतेषां यावत्संख्याकं यद् भविष्यति तदाह-

एएसि णं चउव्वीसाए तित्थगराणं पियरो पायरो ज-
विस्संति । चउव्वीसं पढमसीसा भविस्संति । चउव्वीसं
पढमसिस्सणीओ जविस्संति । चउव्वीसं पढमभिक्षवादा-
यगा जविस्संति । चउव्वीसं चेइयरुक्खा भविस्संति । स ॥

पेरवतवर्षजाविनस्तीर्थकराः-

जंबुद्वीवे एरवण वासे आगमिस्साए उस्सपिणीए चउ-
व्वीसं तित्थगरा भविस्संति । तं जहा-

“ सुमंगळे अ सिद्धत्थे, णिव्वाणे य महाजमे ।
धम्मज्जए य अरहा, आगमिस्सेण होक्खइ ॥ १ ॥
सिरिचंदे पुप्फकेऊ, महाचंदे य केवली ।
सुयसागरे य अरहा, आगमिस्सेण होक्खइ ॥ २ ॥
सिद्धत्थे पुष्पघोसे य, महाघोसे य केवली ।
सच्चसेणे य अरहा, आगमिस्सेण होक्खइ ॥ ३ ॥
सूरसेणे य अरहा, महासेणे य केवली ।
सव्वाणंदे य अरहा, देवउत्ते य होक्खइ ॥ ४ ॥
सुपासे सुव्वए अरिहा, अरहे य सुकोसले ।
अरहा अणंतविजए, आगमिस्सेण होक्खइ ॥ ५ ॥
विपक्षे उत्तरे अरहा, अरहा य महाबले ।
देवाणंदे य अरहा, आगमिस्सेण होक्खइ ॥ ६ ॥
एए वुत्ता चउव्वीसं, एरवयम्मि केवली ।

आगमिस्सेण होक्खंति, धम्मतित्थस्स देसगा” ॥ ७ ॥ स ॥
(तीर्थकृतां जन्मभूम्यादौ गमनकलं ‘दंसणजावणा’ शब्दे वक्ष्यते)
(तीर्थकृतानामाशानना ‘आसावणा’ शब्दे द्वितीयभागे ४८० पृष्ठे
निरूपिता) (केवलज्ञानेन ज्ञात्वा स्वयमेव तीर्थं करोतीति
‘उवहाणसुय’ शब्दे द्वितीयभागे १०५६ पृष्ठे उक्तम्)
(१२४) तीर्थकरा यद्यापि कृतकृत्याः, तथापि तपःकर्म, उपधा-
नश्रुतमुपसर्गसहनं च कुर्वन्ति-

जो जइया तित्थयरो, सो तइया अप्पणम्मि तित्थम्मि ।
वसेइ तवोकम्मं, उवहाणसुयम्मि अज्जयणे ॥ १३ ॥
सव्वेसिं तवोकम्मं, नीरुवसगं तु वप्पिय जिणाणं ।
नवरं तु वरुमाण-स्स सोवसगं मुण्येव्वं ॥ १४ ॥
तित्थगरो चउनाणी, सुरमहिओ सिज्जियव्वरं धुवम्मि ।
अणगूहियबलविरिओ, तवोविहाणम्मि उज्जमइ ॥ १५ ॥
किं पुण अवसेसेहिं, दुक्खक्खयकारणेसु विहिण्णिं ।
होइ परकमियव्वं, सपच्चवायम्मि माणुस्से ॥ १६ ॥
आचा० नि० १ श्रु० १८ अ० १ उ० ।

सर्वेषां तीर्थकृतां सदृशान् सूत्राणि-

अत्र शिष्यः प्राऽऽह-

निक्वेवा य निरुत्ता-णि जा य कहणा जवे पगासस्स ।
जह रिसजाईयाऽऽहं-सु किमेवं वरुमाणो वि ? ॥ १७ ॥
ये निक्षेपाश्चतुष्कसप्तकाऽऽद्यो, यानि च निरुक्तानि सूत्रार्थयो-

रन्तरमुक्तानि, या च चतुर्निरनुयोगद्वारैः प्रकाशस्यार्थस्य कथ-
ना, चशब्दादेकार्थिकानामपि या कथना । एतानि यथा ऋषभा-
ऽऽद्यस्त्रयोविंशतिस्तीर्थकरा आख्यातवन्तः, तथा किमेवं भग-
वान् वर्द्धमानस्वाभ्यप्याख्याति, किं वाऽन्यथेति ? उच्यते-तथैव ।
ननु ते उच्यतराः, भगवान् वर्द्धमानस्वामी पुनः सत्तराक्षप्र-
माण, ततः कथं तथैवाऽऽख्यातम् ? अत आह-

धिइसंधयणे तुल्ला, केवलभावे य विसमदेहा वि ।

केवलनाणं तं चिय, पल्लवणिज्जा य चरमे वि ॥२०६॥

यथा विसमदेहा अपि तीर्थकृतः धृतिसंहनने केवलभावे च
तुल्याः, तथा प्ररूपणायामपि तुल्याः । यतश्चरमेऽपि भगवति
वर्द्धमानस्वामिनि तदेव केवलज्ञानं, त एव च प्रज्ञापनीया
भावाः, ये ऋषभाऽऽदीनां, ततः कथं न तुल्या प्ररूपणा ? ।

तत्र यो विशेषस्तमुपदर्शयति-

णायऽक्तयणऽऽहरणा, इसिजासियमो पडन्नगमुया य ।

एण हुंति अणियया, निययं पुण सेसमुप्पसं ॥२०७॥

ज्ञानाध्ययनेषु गान्धाहरणानि दृष्टान्ताः, ते हि केचित्त एव
भवेयुर्ये ऋषभाऽऽदिमरूपन्यस्ताः, केचिदन्यथा, ये प्रत्युत्पन्ना
इति । तथा यानि ऋषिजायितानि, प्रकीर्णकधुनानि च, एतान्य-
नियतानि-कदाचिद् भवन्ति, कदाचिन्न भवन्ति । यानि च भ-
वन्ति तान्यपि कदाचित्तथार्थयुक्तानि, कदाचिदन्यथाऽर्थोप-
तानि । शेषं पुनरुत्पन्न प्रायेण नियतम् ।

आह-कः पुनरत्र दृष्टान्तः, यथा वर्द्धमानस्वाभ्यपि तथैवा-
ऽऽख्यातीति ? । दृष्टान्तमाह-

जइ सव्वजणवएसुं, एक्कं चिय सगरुवत्तिणिपमाणं ।

विममाणि य वत्थूणी, सगडार्हेण तइ णिरुत्ता ॥२०८॥

यथा शकटाऽऽदीनाम, आदिशब्दाद् गन्तयादिपरिग्रहः । यद्यपि
विममाणि वस्तूनि केषाञ्चिन्महान्ति, केषाञ्चित् सुल्लुकानि, तथा-
ऽपि सर्वेष्वपि जनपदेषु एकमेव तदा शकटवर्तिन्याः प्रमाणं,
सर्वत्राकाणां चतुर्हस्तप्रमाणत्वात् । तथा निरुक्तानि, उपलक्ष-
णमेतत्, निरुक्ताऽऽदीनि च प्ररूपणामधिकृत्य तुल्यानि ।

आह-नन्ववश्यं पूर्वस्थानां, संप्रतिस्थानां च विस्तरस्वा-
स्ति विशेष एव, महाप्रमाणानां पूर्वमनुष्याणामल्पप्रमाणा-
नामधुनातनमनुष्याणां विशेषो भवति ।

तत आह-

जइ वि य वत्थू ढीणा, पुव्विल्लरहेहिं भंपयरहाणं ।

तइ वि जुगम्पि जुगम्पी, सहत्थवउइत्थगा अक्खा ॥२०९॥

यद्यपि पूर्वतनरथेज्यः साम्प्रतरथानां वस्तूनि दोनानि, तथा-
ऽपि युगे युगे सर्वत्राऽऽत्महस्तेन चतुर्हस्तका अक्षाः, ततः स-
र्वेष्वपि जनपदेष्वेकं शकटवर्तिन्याः प्रमाणम् । तथा यद्यपि
पूर्वकालं महाप्रमाणा मनुष्याः, संप्रतिकाले त्वल्पप्रमाणाः, त-
थाऽपि सर्वेषां तदेव केवलज्ञानं, तदेव सहननं, त एव च प्रज्ञा-
पनीया भावा इति तुल्या प्ररूपणा ।

ननु पञ्चधनुःशतिकप्रभृतीनां महान्तोन्मिद्याणि, तेन तेषां प्र-
ज्ञानतरक्तेषु विषयापलम्भविशेषोऽपि स्यात् ।

अत आह-

पुरिमोहिं जइवि ढीणा, इंदियमाणउ भंपयनराणं ।

तइ वि य मि उवलक्की, खित्तिविजाणेण तुल्ला उ ॥२१०॥

पूर्वेज्यः पूर्वकालभाविभ्यः पुरुषेभ्यो यद्यपि साम्प्रतनराणां सम्प्र-
तिमनुष्याणामिन्द्रियमानानि हीनानि, तथाप्यात्माकुलमधिकृत्य
क्षेत्रविभागे तेषां तुल्या उपलब्धिः । तथाहि-श्रोत्राऽऽदीन्न्द्रियप्रमा-
णं श्रोत्राऽऽदीन्द्रियविषयप्रमाणं चाऽऽत्माकुलतः, तच्च यथा पूर्वमनु-
ष्याणां द्वादशयोजनाऽऽदिकं क्षेत्रप्रमाणम्, तथाऽधुनातनमनुष्या-
णामपि । तथा चोक्तम्-“सोऽदियस्स ए जेने ! केवइए विसए
पल्लसे ? गोयमा ! जइणेण अंगुलस्स असिज्जइनागाओ, उ-
क्कोसेण चारसेहिं तो जौयणेहि ।” इत्यादि । एष हीनाधिक-
शरीरप्रमाणत्वेऽपि केवलज्ञानोपलम्भस्तुल्य एवेति न काश्चिदोप-
पन्नश्च-शरीराऽऽश्रितानीन्द्रियाणि, ततः शरीरप्रमाणविषये,
तदाश्रितानामिन्द्रियाणामपि प्रमाणाविशेषभावात्तद्विषयक्षेत्रो-
पलम्भविशेषः । वृ० १ उ० ।

(१२४) प्रकीर्णकवार्ताः-

तिथ्यरे जगवन्ते, अणुत्तरपरक्रमे अभियनानी ।

तिक्के सुगइगइए, मिच्छिपहपदेसए वंदे ॥ १०७५ ॥

तीर्थकरान् भगवतोऽनुत्तरपराक्रमानमितज्ञानिनस्तीर्णान् सुग-
तिर्गातगतान् सिद्धिपथप्रदेशकान् वन्दे । (आ० म०) ननु ती-
र्थकरानित्यनेनैव भगवत इति गत, तीर्थकृतानुक्तलक्षणभङ्गाव्य-
जिचारात्, ततः किमनेन विशेषणेन ? तद्युक्तम् । अस्य नयम-
तान्तरावलम्बपरिकल्पितबुद्ध्याऽऽदितीर्थकरतिरस्कारपरत्वात् ।
तथाहि-न ते बुद्ध्याऽऽद्य-स्वस्वदर्शनरूपतीर्थकारिणोऽपि
तत्त्ववृत्त्या भगवन्तः, यथोक्तसमग्रैश्वर्याऽऽदिगुणकलापावो-
गादिति । (आ० म०) ननु येऽनुत्तरपराक्रमास्तेऽमित-
ज्ञानिन एव, क्रोधाऽऽदिपरिकृत्यान्तरकायमवश्यममितज्ञानस्य
भावात् । सत्यमेतत् । केवलं ये क्लृप्तकृत्येऽप्यमितज्ञानं ना-
भ्युपगच्छन्ति । तथा च तदग्रन्थः-“सर्वं पश्यतु वा मा
वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु । कीदृमङ्गल्यापिज्ञानं, नस्य नः क्लो-
पयुज्यते ? ॥ १ ॥” इत्यादि । तन्मतव्यवच्छेदफलमिव विशे-
षणमित्यदोषः । तद्व्यवच्छेदार्थम्-सर्वभावपरिज्ञानानां
तत्त्ववृत्त्येकस्याऽपि वस्तुनः परिज्ञानायोगात् सर्वस्याऽपि य-
थायोगमनुवृत्तव्यावृत्तधर्मतया सर्वैः सह सव्यपेक्षत्वात् ।
आह च-“एको जावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः स-
र्वथा तेन दृष्टाः । सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः, एको भा-
वः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥” आचाराङ्गेऽप्युक्तम्-“जे एग
जाणइ, से सव्व जाणइ । जे सव्व जाणइ, से एगं जाणइ ।”
इति । अथवा-ये स्वसिद्धान्ते छद्मस्वार्थतरागास्ते अनुत्तरपरा-
क्रमा भवन्ति, कषायाऽऽदिशत्रूणांमाक्रमणात्, न त्वमितज्ञानिनः,
केवलज्ञानाभावात् । ततस्त्वद्व्यवच्छेदार्थमिदं विशेषणमिति ।
(आ० म०) अनेन ये प्रामाण्यमाऽऽद्यष्टविधैश्वर्यं स्वेच्छाविश्र-
सनशीलं पुरुष तीर्णं प्राप्तपादयन्ति । तथा च तदग्रन्थः-“अणि-
माऽऽद्यष्टावध आ-प्यैश्वर्यं कृत्तिनः सदा । मोदन्त सर्वजाव-
ज्ञा-स्तीर्णाः परमपुस्तरम् ॥१॥” इत्यादि । तद्व्यवच्छेदमाह ।
(आ० म०) सिद्धिपथप्रदेशकान्, अनेनानेकभव्यसंश्लेषकारती-
र्थकरनामकर्मवपाकोदयसर्मान्वितं भगवतां स्वरूपमाह । आ०
म० १ अ० १ खपरम् ।

प्रश्नोत्तराणि-

तीर्थकरा एकास्मिन् समये कर्तुं सिद्ध्यन्ति ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-
एकास्मिन्समये उत्कर्षतः चत्वारस्तीर्थकराः सिद्ध्यन्तीति सिद्धप-
ञ्चाशिकाऽऽदायुक्तमस्तीति । उ० ६ प्र० । सेन० १ उ० १० । यथाऽत्र
जरते श्रीवर्जरज्जन्मर्के भङ्गप्रहः, तथाऽन्येक्षेत्रे तीर्थकृतां जन्मर्के

स आगतोऽस्ति, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-दशस्यपि क्षेत्रेषु तीर्थकृ-
तां व्यवनाऽऽर्हति कल्याणकाम्येकस्मिन्नेव नक्षत्रे जवन्तीत्याग-
मोक्तत्वाद्भस्मप्रदाऽऽदिसंक्रमण सर्वे समानमेवेति । १३ प्र० ।
सेन० २ उल्ला० । " वीरस्सायंगुल दुगुण ति " कथं सर्वे जिनाः
विशत्याधिकशताङ्गुलाः कथिताः, प्रमाणाङ्गुलस्य पञ्चाशद्भा-
गस्तैकविंशतिभागदेहमानं वीरस्य कथितमस्ति, तेन चो-
त्सेधाङ्गुलैकशताष्टाष्टमानं जायते, विंशतिशताङ्गुलीकरणे
चत्वारिंशदधिकविंशताङ्गुलानि स्युः, सार्द्धत्रयहस्तमाने तु
पाञ्चात्यमानं विसंवदतीति प्रश्ने, उत्तरम्-" वीरस्सायंगुल
दुगुण " इत्येतच्छायाचूसा मनत्रयमस्ति, तत्रानुयोगद्वारचूर्णभा-
प्रायेण श्रीवीर आत्माङ्गुलेन चतुरशीत्यङ्गुलप्रमाणचतुरशी-
तिद्विगुणीकरणेऽष्टषष्ठ्यधिकशतमुत्सेधाङ्गुलानां भवतीति न
किञ्चिदनुपपन्नम्, एतदाश्रित्य विस्तरस्तु संप्रहर्णीवृत्तावस्ति ।
११५ प्र० । सेन० २ उल्ला० । तीर्थकृतां त्रयोदशाऽऽदिभवाः प्रथ-
मस्यस्वल्गभापेक्षयाऽप्रतिपांसस्यस्वल्गभापेक्षया वा, प्र-
सिद्धमहज्जवापेक्षया वा, किं वा प्रकारान्तरेणेति प्रश्ने, उत्तरम्-
आवश्यकताऽऽद्यभिप्रायेण श्रीज्जवाभाऽऽर्हतीर्थकृतां त्रयोदशाऽऽ-
दिभवाः प्रथमस्यस्वल्गभापेक्षया गणयन्ते, न त्वन्यापेक्षये-
ति । १६५ प्र० । सेन० २ उल्ला० । सार्द्धद्विपद्वये जघन्योत्कृष्टत
एकस्मिन् समये तीर्थकृतां कृत्यभिषेकाः ?, तथा तत्र कत्यरका
भवन्तीति प्रश्ने, उत्तरम्-सार्द्धद्विपद्वये जघन्यत एकसमये दश
तीर्थकरा मेरुपञ्चके शक्यैरभिषिच्यन्ते, उत्कृष्टतस्तु विंशतिः, त-
था तत्र जघन्यतश्चत्वारोऽरकाः, उत्कृष्टतस्तु पञ्च भवन्तीति
ज्ञायते । ६५ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । तीर्थकृत्तननी चतुर्दश स्व-
प्नान् स्फुटान्, चक्रवर्तिजननी त्वस्फुटान् इत्यक्षराणि सन्ति,
प्रघोषो वेति प्रश्ने, उत्तरम्-चक्रवर्तिमातास्फुटान् पश्यति ।
तदुक्तम्-" चतुर्दशाप्यमून् स्वप्नान्, साऽपश्यत् किञ्चिदस्फु-
टान् । सा प्रमां प्रमदा सुते, नन्दन चक्रवर्तिनम् ॥ १ ॥ "
इति वासुपुत्र्यचरित्रे । १०४ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।
जनन्या द्विचतुर्दशस्वप्ना दृष्टाः, उत एकवारम् ?, इति
प्रश्ने, उत्तरम्-शान्तिनाथजनन्या द्विचतुर्दश स्वप्ना दृष्टाः ।
यदुक्तं शत्रुञ्जयमाहात्म्येऽष्टमपर्वणि " द्वि स्वप्नदर्शनाद्देह-
किजन्मसुनिश्चया । रत्नगन्धेय सा गन्धे, बभार शुभदोहदा
॥ ७६ ॥ " इति । एवमन्यत्रापि । १०७ प्र० । सेन० ३
उल्ला० । भरतैरवततीर्थकृद्वर्तनरिक्तानां तीर्थकृतां कीदृग्
वर्णविजागः ?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-पञ्चवर्णान्यतरवर्णरूपो वर्ण-
विभागो कृतोऽत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुरिति । ३५० प्र० । सेन०
३ उल्ला० । बलदेवकर्णद्वैपायनशङ्काऽऽचार्या आगमिष्यच्चतु-
र्विंशतौ तीर्थकृतौ भविष्यन्ति, ते किं नवमराम १ कान्तेय २
द्वारकादाहकाः ३ श्रीवीरप्रथमश्रावका एव ?; अथवा किमन्ये
वेति प्रश्ने, उत्तरम्-शङ्खः श्रीवीरप्रथमश्रावकाद्व्यस्तीर्थकृत्
श्रीस्थानाङ्गुलस्तुकोऽस्ति । द्वैपायनो द्वारिकादाहकोऽन्यो वेति
निर्णयः केवलीगम्यः । कृष्णभ्राता बलदेव आवश्यकनिर्मुक्त्या-
दावागमिष्यच्चतुर्विंशतिकायां कृष्णतीर्थे सेत्स्यत्युक्तोऽस्ति,
तेन बलदेवः कश्चिन्नामान्तरेणावगन्तव्यः । कर्णस्थाने तु शा-
खे कृष्णः प्रोक्तोऽस्ति, सोऽपि नामान्तरेण बोध्योऽत एव
शास्त्रान्तरेः सह विसर्वाद् संभाव्य प्रयत्नसारोक्षारवृत्तिका-
रेणाऽपि द्वित्रा एव नावितीर्थकृज्जीवा व्यक्ता विवृताः सन्ति,
न दोषा इति । ३६० प्र० । सेन० ३ उल्ला० । समवसरणस्थ-
स्य तीर्थद्वारस्य श्राद्धा यतयश्च कथं बन्दन्ते ?, इति प्रश्ने,

उत्तरम्-समवसरणस्थस्य तीर्थकृतः श्राद्धा यतयश्च बन्दि-
त्वा यथास्थाने निर्वादन्तीति द्वारिजद्वेषां, परं तद्वन्दनरी-
तिः कापि लिखिता नास्ति, तस्मादाधुनिकवन्दनरीतिरेव सं-
भाव्यत इति । ४३६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । तीर्थकृतां
जन्मजवनानन्तर देवाः कियत्प्रमाणां रत्नाऽऽदिवृष्टिं कुर्वन्तीति
प्रश्ने, उत्तरम्-" वसभे ण अरहा कोसत्तिप० जाव चिच्छ, ततो
वेसमणो सङ्गवयणं वत्तीसं हिरण्णकोमीओ, वत्तीसं नश-
सणाई, वत्तीसं भद्दासणाई जगयतो तित्थयरस्स जम्मणभ-
वणम्मि सादरह । " इत्यावश्यकवृहद्वृत्ति ७६ पत्रे, पतवनुस्म-
रेण, तथा-

" कुसुमं सौमयुग्मं चो-च्छीर्षे मुक्त्वा हरिर्व्यधात् ।

श्रीदामरत्नदामाक्ष्यमुल्लोचं स्वर्णकन्दुकम् ॥ ४२ ॥

द्वात्रिंशदुत्तरे रूप्य-कोटिवृष्टिं विरच्य सः ।

वाढमाघोषयामासे-ति सुरराभयोगिकैः ॥ ४३ ॥ "

इतिकल्पकिरणवलयनुसारेण च, तीर्थकृतां जन्मभवानानन्तरं
देवविहिता वृष्टिः द्वात्रिंशद्विरच्यकोटिप्रमाणा जवतीति । ४४४
प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

‘ तित्थयर ’ शब्दस्यविषयसूची—

- (१) तीर्थकरशब्दसिद्धिः ।
- (२) तीर्थकृता तीर्थकरणशीलत्वम् ।
- (३) तीर्थकृतामचेतत्वेऽपि संयमविराधनाऽऽद्यो दोषा न
भवन्तीति निरूपणम् ।
- (४) तीर्थकृतामनुत्तरोपपत्तिकमुनिसंख्या ।
- (५) ये तीर्थकरेषु अष्टादश दोषा न भवन्ति तेषां प्ररूपणम् ।
- (६) तीर्थकराणामभिप्रहाः ।
- (७) अङ्गोपाङ्गाऽऽदिष्वयदा अपि ये आदेशपदाभिधेयाः
पदार्थाहानिभिः प्रकाशिताः तेषां संख्यानिरूपणा ।
- (८) तीर्थकराणां तीर्थे परावश्यकं यस्मिन् समये क्रियते
तान्निरूपणम् ।
- (९) तीर्थकरा यादृशमाहारं कुर्वन्ति तन्निरूपणम् ।
- (१०) तीर्थकृज्जन्मावसरे शक्रस्याऽऽसनचञ्चनानन्तरमवधिना
तीर्थकरजन्मायुष्य हरिनैगमेभ्याह्वाप्रतिपादनम् ।
- (११) आदेशानन्तरं हरिनैगमेषो यत्कृतवाम् तद्वर्णनम् ।
- (१२) हरिनैगमेषिकृतघटानादेन यद्भूस्तन्निरूपणम् ।
- (१३) ततश्च घटानादत्रो यद् प्रवृत्तं तन्निरूपणम् ।
- (१४) सौधर्मे कल्पे पदातिपतिकर्तव्यनिरूपणम् । (देवानां
चिन्तनम्)
- (१५) सौधर्मे शकाऽऽदेशानन्तरं यज्जाते तन्निरूपणम् ।
- (१६) इच्छो यत् पालकमार्गदृष्टवान् तदुक्तिवर्णनम् ।
- (१७) तदनु यदनुतिष्ठति स्म पालकस्तन्निरूपणम् ।
- (१८) तत्कृतप्रेक्षागृहमाण्यवर्णनम् ।
- (१९) मत्तूपमार्गपीठकावर्णनम् ।
- (२०) आस्थाननिवेशनप्रक्रियाप्रतिपादनम् ।
- (२१) तदनन्तरं शक्रक्रियाप्ररूपणम् ।
- (२२) सामानिकाऽऽदिभिरास्थानस्य पूर्वैः प्ररूपणम् ।
- (२३) प्रतिष्ठासोः शक्रस्य पुरःप्रस्थापयनां क्रमवर्णनम् ।
- (२४) ततो यदकार्षीत् शक्रस्तन्निरूपणम् ।
- (२५) मेरुगमनवर्णनम् ।

- (२६) तत ईशानेन्द्राऽऽगमनावसरः ।
 (२७) चमरबलिधरणभवनवासिवाणमन्त्रज्योतिष्काऽऽदी-
 नामागमनिरूपणम् ।
 (२८) ततोऽच्युतेन्द्रो यदकार्षीत्तन्निरूपणम् ।
 (२९) तत्रेन्द्राऽऽदयो यत्कुर्वन्ति तत्प्रातिपादनम्, ततस्तत्रै-
 वाजिषेकनिगमनपूर्वकमाशीर्वादकरणम् ।
 (३०) अवशिष्टानामिन्द्राणां वक्तव्यता ।
 (३१) तत्रावाशिष्टशक्रकृताभिषेकावसरः ।
 (३२) ततः कृतकृत्येन शक्रेण भगवतो जन्मपुरप्रापणम् ।
 (३३) वैश्रवणद्वारा शक्रकृत्यप्रकरणम् ।
 (३४) अस्मासु स्वस्थाने प्राप्तेषु भगवति मा दुर्दृष्टिं केऽपि नि-
 क्षिपन्तिवति शक्राऽऽज्ञावर्धोषणा ।
 (३५) अष्टाहिकामहोत्सवः ।
 (३६) प्रबनपत्यादीनामिन्द्रसंख्याप्रतिपादनम् ।
 (३७) तीर्थकरकृतोपदेश प्रकृत्य ये धर्मोपायस्य देशकाले-
 षां प्रकरणम् ।
 (३८) तीर्थकरप्रसङ्गात् साधूनां द्वादशोपकरणसंख्यायाः, सा-
 ध्वीनां पञ्चविंशत्युपकरणसंख्यायाश्च व्याख्यानम् ।
 (३९) श्रीपार्श्ववीरतीर्थकरयोरुपसर्गप्रकरणम् ।
 (४०) उत्सवाङ्गुत्सेनाऽऽमाङ्गुत्सेन च जिनानां देहमानम् ।
 (४१) चतुर्विंशतिजिनानामवधिज्ञानिमुनिसंख्यावर्णनम् ।
 (४२) तीर्थकृतां कल्पशोधः ।
 (४३) तीर्थकृद्भिः कर्मव्याख्यानं, तैरपि कर्मवेदनं च ।
 (४४) जिनानां कुमारवासकालमानम् ।
 (४५) केवलतोत्पत्तिस्थानानि ।
 (४६) जिनानां केवलतोत्पादकं तपः ।
 (४७) तीर्थकृतां केवलतोत्पत्तिमासतिथीनां प्रकरणम् ।
 (४८) यस्य वृत्तस्याधो यस्य तीर्थकृतः केवलज्ञानमुत्पन्नं त-
 न्निरूप्य केवलवृत्तप्रमाणनिरूपणम् । तत्राऽपि चैत्यत-
 रूपां विशेषतः प्रमाणकथनम् ।
 (४९) यस्मिन् वने यस्य केवलज्ञानमुत्पन्नं तन्नामनिर्देशः ।
 (५०) यस्यां वेलायां केवलज्ञानमुत्पन्नं तन्निरूपणम् ।
 (५१) जिनानां गृहस्थकाल-केवलिकालमानं निरूप्य भ्रा-
 मण्यपर्यायात् ब्रह्मण्यपर्यायापगमे केवलपर्यायः स्व-
 यमेव ज्ञेय इति भ्रामण्यपर्यायनिरूपणम् । तथा तीर्थ-
 कृतां केवलिमानविमर्शः ।
 (५२) तीर्थकृद्गणसंख्याप्रतिपादनम् ।
 (५३) तीर्थकृतां गणधराणां संख्याप्रकरणम् ।
 (५४) जिनानां गर्जस्थितिमानम् ।
 (५५) गृहवासे यावन्ति ज्ञानानि तीर्थकृतां भवन्ति तन्निरू-
 पणम् ।
 (५६) तीर्थकरगोत्राणां, तीर्थकरवशानां च वर्णनम् ।
 (५७) तीर्थकृतां चतुर्दशपुत्रिणः ।
 (५८) श्रावकसंख्या चतुर्विंशतितीर्थकृताम् ।
 (५९) जिनानां चकित्वकालः ।
 (६०) जिनानां सामायिकाऽऽदिचारित्रस्य प्रतिपादनम् ।
 (६१) रुच्यवननक्षत्रमृषभाऽऽदिजिनानाम् ।
 (६२) च्यवनकल्याणकृतिथयश्च्यवनमासाश्च ।
 (६३) ऋषभाऽऽदीनां क्रमतश्च्युतिराशयः ।
 (६४) जिनानां च्यवनवेला ।

- (६५) सर्वजिनानां ब्रह्मण्यकालमानम् ।
 (६६) तीर्थकृतां छद्मस्थतपोमानम् ।
 (६७) तीर्थकरयक्षाणां नामानि ।
 (६८) तीर्थकरदेवीनां नामानि ।
 (६९) तीर्थकरजन्मनगर्यः ।
 (७०) तीर्थकरजन्मदेशः ।
 (७१) तीर्थकरजन्ममासाऽऽदिप्रकरणम् ।
 (७२) तीर्थकरजन्मरकरप्रकरणानन्तरं जन्मरकाणां शेषका-
 लविचारः ।
 (७३) तीर्थप्रसिद्धजिनजीवप्रतिपादनम् ।
 (७४) भविष्यतीर्थकरवर्णनम् ।
 (७५) युगान्तकृद्भूमिप्रकरणम् ।
 (७६) तीर्थकृतां स्थितिकल्पः ।
 (७७) सर्वेषां जिनानां शासने तत्त्वसंख्या ।
 (७८) तीर्थप्रवृत्तिकालप्रतिपादनम् ।
 (७९) तीर्थकरकल्याणकृतपोविधानम् ।
 (८०) तीर्थकरणप्रयोजनवर्णनम् ।
 (८१) तीर्थोच्छेदकालः ।
 (८२) तीर्थकरप्रसङ्गात् द्वादशचक्रिनववासुदेवनवबलदेव-
 नामानि, त्रिर्वाष्टशतकापुरुषमानम्, प्रतिवासुदेवना-
 मानि, यस्य तीर्थे ये चक्रिवासुदेवबलदेवा जातास्तेषां
 च निरूपणम् ।
 (८३) वर्तमानकालीनचतुर्विंशतितीर्थकरनामानि, बलदेव-
 वासुदेवपितृमातृनामानि, दशारमण्डलानि, वासुदेव-
 बलदेवतां पूर्वभवनामानि, तेषां पूर्वभवधर्माऽऽचार्य-
 नामानि, तन्निदानभूमयः, तन्निदानकारणानि, तेषां प्र-
 तिज्ञाननामानि, तेषां मध्ये ये यत्र यान्ति तन्निरूपणम् ।
 (८४) तीर्थोत्पत्तिप्रकरणम् ।
 (८५) तीर्थकराणां निर्गमनकालस्य प्रतिपादनम् ।
 (८६) दर्शननामानरूपणानन्तरं यस्य तीर्थकरस्य समये यद्
 दर्शनमुत्पन्नं तन्निरूपणम् ।
 (८७) ऋषजाऽऽदितीर्थकृतां व्रतपर्यायः, दीक्षातरूपां च
 नामप्रतिपादनम् ।
 (८८) यस्तीर्थकरो येन तपसा निष्क्रान्तस्तदभिधानम् ।
 (८९) यावत्परिवारेण भगवन्तो दीक्षामशिश्नियन्, तन्निरूप-
 णम् ।
 (९०) तीर्थकृतां दीक्षापुरम्, दीक्षासमये मनःपर्यवहानोत्प-
 त्तः प्रकरणम् ।
 (९१) तीर्थकराणां दीक्षामासपक्षतिथिप्रतिपादनम्, दीक्षा-
 लिङ्गम्, दीक्षासमये त्र्योचमुष्टिः, दीक्षावनानि, यस्मि-
 न् वयस्मिन् निष्क्रान्तास्तान्निरूपणं च ।
 (९२) दीक्षाशिबिकाऽऽदिप्रतिपादनम् ।
 (९३) चरुपञ्चाशद्विदकुमारानामानि, तासां करणीयनिरू-
 पणं च ।
 (९४) देवदूष्यप्रकरणम्, देवदूष्यवस्त्रस्थितिमानाऽऽदिनि-
 र्देशः ।
 (९५) प्रसङ्गतस्तीर्थकरप्रतिपादितत्वेन धर्मजेदप्रकरणं, तथौ-
 चित्याष्टकं च ।
 (९६) चतुर्विंशतिजिनानामसामान्यार्थस्तद् विशेषार्थश्च ।
 (९७) तीर्थकृतां पञ्चकल्याणके नक्षत्रैक्यप्रकरणम् ।

- (९८) तीर्थकृतां केवलज्ञानानन्तरं मुनीनां मोक्षगमनमानम्, प्रतिक्रमणसंख्या, प्रथमगणधरनामानि, प्रथमप्रधानिन्यः, प्रथमश्रावकाः, प्रथमश्राविकाः, प्रत्येकबुद्धमुनिसंख्या, तीर्थकृतां प्रमादविचारः, तीर्थकृतां परीषह-सहनधर्मशब्दः ।
- (९९) जिनानामष्टमहाप्रातिहार्याणि ।
- (१००) जिनानां प्रथमपारणदायकनामानि, तेषां गतिश्च, पारणदायकार्यं देवकृतदिव्यपञ्चकनामानि, तत्र वसुधाराप्रमाणप्रकृपणम्, जिनानां पारणकपुरनामानि ।
- (१०१) तीर्थकराणां पितृनामानि, पितृणां गतिश्च ।
- (१०२) पूर्वप्रवृत्तिकालः, पूर्वविच्छेदकालमानं च ।
- (१०३) सर्वतीर्थकराणां यावन्तः पूर्वजचारुतेषु तेषां नामानि ।
- (१०४) तीर्थकृतां पूर्वजवगुरवः, तथा तेषां पूर्वजवायु, पूर्वभवक्षेत्राणि, पूर्वभवक्षेत्रादिशा, पूर्वजवजिनदेतयोर्विशतिविधाः, पूर्वभवडोपाः, पूर्वभवनामानि, पूर्वजनगर्गः, पूर्वभवरज्यम्, पूर्वभयविजयाः, पूर्वभवस्वर्गाः, पूर्वभवसुधाणि, तत्र श्रुतलाभद्वारम् ।
- (१०५) पार्श्वसुपार्श्वयोः फणकारणानि, तेषां फणसंख्या च, जिनानामारोग्याऽऽदिफणदायकत्वविचारः ।
- (१०६) नृपतिवज्रदेववासुदेवचक्रतीर्थकृतां बलतारतम्यप्रतिपादनम् ।
- (१०७) जिनभक्तानां राज्ञां नामानि ।
- (१०८) तीर्थकरमतःपर्यवहानिसंख्याकथनम् ।
- (१०९) तीर्थकरमातृनामानि, तासां गतिश्च ।
- (११०) तीर्थकराणां मोक्षाऽऽसनं, मोक्षस्थानानि, यावता तपसा तीर्थकृन्मोक्षसिद्धिरुत्तरभिरूपणम्, मोक्षनक्षत्राणि, मोक्षपरिवारः, मोक्षपथः, मोक्षमासपक्षतिथयः, मोक्षराशयः, मोक्षविनयः, मोक्षवेला, मोक्षारकशेषकालः, मोक्षारकप्रतिपादनम्, मोक्षगतानां शरीरमानम् ।
- (१११) तीर्थकृतां राज्यकाशमानम् ।
- (११२) तीर्थकृतां वस्तुतपःकारकमुनिसंख्या, तत्र प्रसङ्गात् गणधराऽऽदिमागमलिकान्तानां, देवानां च रूपवर्णनम् ।
- (११३) तीर्थकृतां लाङ्गनानि, तेषां लक्षणद्वारम्, तीर्थकृत्सु लोकान्तिकदेवैर्बोधनम्, जिनवस्त्रवर्णानि, जिनानां च वर्णनिरूपणम् ।
- (११४) तीर्थकृतां पञ्चविंशद्वाग्गुणाः ।
- (११५) तीर्थकराणां वादिमुनिसंख्या, तीर्थकृतां विवाहविषयश्च, येषु ग्रामनगरेषु तेषां विहार आसीत् तन्निरूपणम् ।
- (११६) तीर्थकृतां वैक्रियकमुनयः, तेषामेवाऽऽर्थिकासंग्रहप्रमाणम्, मुनिस्वरूपम्, संयतसयतीप्रमाणम्, तीर्थकृतां संयमप्रतिपादनम् ।
- (११७) परित्यागद्वारे जिनेन्द्राणामभिनिष्क्रमणसमये दानविचारः ।
- (११८) जिनश्राविकामानम् ।
- (११९) वस्तुजघन्याभ्यां विचरतां तीर्थकृतां संख्या, तयोर्वस्तुजघन्याभ्यां तेषां जन्मसंख्या च ।

- (१२०) सर्वेषां तीर्थकृतां सर्वाण्युः, तथा तेषां सामान्यमुनिसंख्या, तीर्थकृतसामायिकोपदेशविचारः, सामायिकसंख्या च ।
- (१२१) श्रावकव्रतसंख्या, साधुव्रतसंख्या च ।
- (१२२) तीर्थकरमातृश्रुतुर्वश स्वप्नाः, स्वप्नकारणानि, स्वप्नविचारकाः, शेषश्रुतप्रवृत्तिकालः ।
- (१२३) भगवत्क्षेत्रेऽतीतात्मपरिणामां जिनेश्वरनामानि, पेरवते तीर्थकराः, भविष्यसार्थकराणां पूर्वजवननामानि, तेषां पितृमातृप्रथमश्राव्यप्रथमशिष्याप्रथमभिक्षादायकसंख्या, पेरवतक्षेत्रजावनस्तीर्थकराः ।
- (१२४) कृतकृत्या अपि तीर्थकरास्तपःकर्मोपधानश्रुतमुपसंग-सहनाऽऽदिकं कुर्वन्तीति निरूप्य, सर्वेषां तीर्थकराणां सदृशानि सूत्राणीत्यत्र गुरुशिष्ययोः प्रश्नोत्तराणि ।
- (१२५) प्रकीर्णकवार्ता ।

तित्थयरगामिया-तीर्थकरगणिका-ली० । तीर्थकरैकवक्तव्य-तार्थाधिकारानुगतायां वाक्यपद्धतौ, सं० ।

तित्थयरगामपुष्पचित्तव-तीर्थकरज्ञानोत्पत्तिपत्र-न० । स्वनामख्याते चित्रनर्पासि, पञ्चा० ।

तत्स्वरूपमाह-

तित्थंकरणपुष्प-त्तिममिओ तहऽवरो तवो होऽ ।

पुव्वोऽएण विहिणा, कायव्वो सो पुण इमो चि ॥१७॥

तीर्थकरज्ञानोत्पत्तिर्गति संज्ञा संजाता यस्य तत्तीर्थकरज्ञानोत्पत्तिसंज्ञितम्, पुंस्त्व तु सर्वत्र प्राकृतत्वात् । तथेति समुच्चये, अपरमन्यत्, तपो जवति स्यात् । पूर्वोदितेन विधिना श्रवमाऽऽदिकमेण गुर्वज्ञया विशुद्धक्रियया, मतामतरणे तस्मात्सादिनेष्वत्येवं ब्रह्मणेन, (कायव्वो चि) कार्यम् (सो पुण चि) तत्पुनः प्रस्तुततपः, (इमो चि) इदं घट्टयमाणम्, इतिः समाप्तौ । इति गायार्थः ॥१७॥

तदेवाऽऽह-

अष्टमभत्तंतम्मि य, पासोसहमद्विऽरिद्वेनेमीण ।

वमुपुज्जम्म चनुन्थे-ण क्खट्टजत्तेण सेमाणं ॥१८॥

(अस्यार्थोऽनुपदमेव 'तित्थयर' शब्दे २२६३ पृष्ठे केवलतपो-नामकेऽधिकाराद्दे गतः)

उसजाऽऽइयाणमेत्थं, जायाइ केवलाइं णाणाइं ।

एयं कुणमाणो खलु, अविरिणं केवलमुवेइ ॥१९॥

श्रवभऽऽदिकानां जिनानाम्, अत्र तपसि कृते, जातान्युत्पन्नानि, केवलानि केवलसंज्ञितानि, ज्ञानानि सवेदनानि । अत्र एतन् तीर्थद्वारज्ञानोत्पत्तिसंज्ञितं तपः, कुर्वाणः, खल्वचिरेण केवलं लभत इति व्यक्तम् । उपैतीति पाठान्तरं चेति ॥१९॥ पञ्चा० १९. वि० ० ।

तित्थयरगाम-तीर्थकरनामन्-न० । नामकर्मभेदः, यदुद्भवशा-वष्टमहाप्रातिहार्यप्रमुखाश्चतुस्त्रिंशदतिशयाः प्रादुर्भवन्ति । क-मं० ६ कर्म० । आ० । पं० सं० ।

तित्थेण तिव्वयणम्म वि, पुज्जो से उदओ केवल्लिणो(४६)

तीर्थेन तीर्थकरनामकर्मवशात्, त्रिभुवनस्यापि देवमानवदान-वलक्षणत्रिलोकस्यापि, पूज्योऽन्यचेनीयो भवति । 'से' तस्य तीर्थकरनामकर्मण उदयो विपाकः केवलं न उत्पन्नकेवलज्ञान-स्थेव, यदुदयादीबः सदेवमनुजामुरलोकपूज्यमुत्तमोत्तम तीर्थे

प्रवर्तयति । यदागमः-“तिथ्यं भवे ! तिथ्यं, तिथ्यये तिथ्यं ! गो-
यमा ! अरिहा ताव नियमा तिथ्यंकरे, तिथ्ये पुन चाठवसे सम-
गसंघे पदमगणहरे वा ।” इति परममुनिप्रणीतधर्मतीर्थस्य प्रव-
र्त्तयितुपदमवाप्नोति, तत्तीर्थकरनाम इत्यर्थः । (४६) कर्म० । कर्म० ।

ननु केवलज्ञानावाप्तौ कृतकृत्यो जवान् किमिति धर्मदेशनायां
प्रवर्तत इत्याशङ्क्यामाह-

वीतरागोऽपि सद्देश्य-तीर्थकुन्नामकर्मणः ।

उदयेन तथा धर्म-देशनायां प्रवर्तते ॥ १ ॥

वीतरागोऽपि विगताभिष्वङ्गोऽपि, सरागः किस प्रव-
र्त्तत इति शब्दार्थः । सद्देश्यं च सातवेदनीयं, तीर्थकुन्नाम
च सद्देश्यतीर्थकुन्नाम्नी, ते एव कर्म सद्देश्यतीर्थ-
कुन्नामकर्म । अथवा-सता शोभनेन धर्मदेशनाऽऽदिना प्रकारेण
सद्देश्यते तत्सद्देश्यं, तच्च तीर्थकुन्नामकर्म च, तस्य, उदयेन
विपाकेन, तथा तेन प्रवर्त्तण समवसरणाऽऽदिश्रीसमनुभव-
लक्षणैः, धर्मदेशनायां कुशलानुष्ठानप्रकापनायां, प्रवर्त्तते व्या-
प्रियते इति ॥ १ ॥ हा० ३१ अष्ट० । सम्म० । जी० । ननु सूत्र-
कर्तुः परमाऽपवर्गप्राप्तिः, अपरं सत्त्वानुग्रहः, तदर्थप्रतिपादक-
स्याऽर्हतः किं प्रयोजनमिति चेत् ? उच्यते-न किञ्चिन्, कृतक-
त्वाद्भगवतः । प्रयोजनमन्तरेणार्थप्रतिपादनप्रयासो निरर्थक
इति चेत् ? न । तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकोदयप्रभवत्वात् ।
उक्तं च-“ त च कहं वेदज्जह, अगिलाप धम्मदेशनाप उ ।”
इति । श्रोतृणामनन्तरं प्रयोजनं विवक्षिताऽध्ययनार्थपरिज्ञानं,
परं तिथ्यसं पदं, विवक्षिताध्ययनसम्यगर्थावगमनः संयमः,
संयमप्रवृत्त्या सकलकर्मकृत्योपपत्तेः । जी० १ प्रति० । “ज्ञानि-
नो धर्मतीर्थस्य, कर्त्तारः परमं पदम् । गत्वाऽऽगच्छन्ति भू-
योऽपि, जव तीर्थनिकारतः” ॥ १ ॥ (इत्यन्यदीयमतम्) स्था० १
ठा० । आ० म० । पं० सं० । उक्त० । (तीर्थकुन्नामव-धहेतवः
‘ तिथ्यर ’ शब्दे २२६४ पृष्ठे निरूपिताः)

तिथ्यरणामगोयकम्प-तीर्थकरनामगोत्रकर्म-न० । तीर्थक-
रत्वनिवन्धनं नाम तीर्थकरनाम, तच्च गोत्रं च कर्मविशेष एवे-
त्येकवद्भावात् तीर्थकरनामगोत्रम् । अथवा-तीर्थकर इति नाम-
गोत्रमभिधान यस्य तत्तीर्थकरनामगोत्रम् । तीर्थकरनामाऽऽ-
ख्ये नामकर्मभेदः, स्था० ।

समणस्स जगवओ महावीरस्स तिथ्यांसि नवाहिं जीवेहिं
तिथ्यकरनामगोयकम्पे निव्वत्तिण् । तं जहा-^{*}सेणिएणं,
सुपामेणं, उदाइणा, पुट्टलेणं अणगारेणं, दढाजणा, संखेणं,
सपणं, मुल्लसाण् सावियाण्, रेवईण् । एस णं अज्जो कएहे
वासुदेवे रामे बल्लदेवे उदण् पेढालपुत्ते पुट्टिले मयण् गाहाव-
ई दारुण् नियंते सच्चई य णियंउं पुत्ते सावियबुद्धे अम्पमे
परिव्वाण्, अज्जा वि णं सुपासा पासावच्चेज्जा आगमेस्साण्
उस्माप्पिणीण् चाउज्जामं धम्मं पन्नविता सिज्जिहिंति०
जाव अंतं काहिंति । स्था० ए ७० ।

तिथ्यरणिगमतत्र-तीर्थकरनिर्गमतपस्-न० । स्वनामख्याते
चित्रतपसि, पञ्चा० ।

* श्रेणिको राजा १, सुगाश्चो वर्त्तमानस्वामिपितृव्यः २, उदायी
कृणिकपुत्रः श्रेणिकपुत्रः ३ ।

५७ए

तत्र तीर्थकरनिर्गमतपः प्रतिपादयंस्तदाह-

तिथ्यरणिगमतो खलु, ते जेण तवेण णिगया सव्वे ।
ओसप्पिणीं सो पुण, इमीं एसो विणिहिट्ठो ॥ ६ ॥

तीर्थकरनिर्गमे गृहवासाद्यत्कृतं तपस्तत्तीर्थकरनिर्गमं तपः ।
खलुरलङ्कारे । तच्च कीदृशमित्याह-ते तीर्थकरा येन तपसा
निर्गता गृहवासात्सर्वेऽवसर्पिण्याम् (सो पुण स्ति) तत्पुन-
स्तपोऽस्यां वर्त्तमानायाम् (एसो स्ति) एतद् वक्ष्यमाणम् ।
(विणिहिट्ठो स्ति) उक्तमिति गाथार्थः ॥ ६ ॥

एतदेवाऽऽह-

सुमइ त्थ णिच्चभत्ते-ण णिगओ वासुपुज्जो (जिणो) चउयेणं ।
पासो मट्ठी वि य अ-ट्ठमेण सेसा उ क्खेणं ॥ ७ ॥

सुमतिः पञ्चमजिनः । “ त्थ ” इति पाठपूर्णे निपातः ।
नित्यजक्तेनानवरतभोजनेन, अविहितोपवास इत्यर्थः । निर्गतो
गृहवासाभिरुक्तः । तथा वासुपुज्यो द्वादशो जिनोऽहं चनु-
येनोपवासरूपेण । पार्श्वस्थो विंशतितमः, मन्दिरेको विंश-
तितमः, अष्टमेनोपवासत्रयरूपेण । शेषास्तु विंशतिः पुनः षष्ठे-
नोपवासद्वयरूपेणेति गाथाऽर्थः ॥ ७ ॥ (एतदेव ‘ तिथ्यर ’
शब्दे २२७७ पृष्ठे निष्क्रमणतप-प्ररूपणावसरे व्याख्यातम्)

एताद्विधानविधिमाह-

उसभाइकमेणमो, कायवो ओहओ सइ वल्लम्पि ।

गुरुआणापरिमुच्चो, विमुद्धकिरियाणं धीरहिं ॥ ८ ॥

ऋषभाऽऽदिक्रमेण नाजेयनिर्गमाऽऽद्यानुपूर्व्या, एव तीर्थकरनि-
र्गमः, कर्त्तव्यो विधेयः, आश्रितः सामान्येनोत्सर्गेणेत्यर्थः ।
भूति विद्यमाने, बले शक्ती, तथाविधबलानां पुनर्व्यतिक्रमण-
रणेऽपि न दांष इति भावः । गुर्वाङ्गया परिमुच्चो निर्दोषस्त-
त्संपादनाद् गुर्वाङ्गापरिमुच्चः । तथा-विशुद्धक्रिययाऽनवद्या-
नुष्ठानेन, धीरैः सास्त्रिकैरिति गाथार्थः ॥ ८ ॥

इहैव मतान्तरमाह-

अप्पे तम्मापदिणे-सु वेति द्विगं इमस्स जावम्पि ।

तप्पारणसंपत्ती, तं पुण एयं इमेसि तु ॥ ९ ॥

अन्ये अपरे सूरयः, तेषामृषभाऽऽदिजननिर्गमतपसां ये मासाः
प्रतीताः, दिनानि च तिथयः, तानि तन्मासदिनानि, तेषु, न मा-
सान्तरतिथ्यन्तरेषु, ब्रूवन् तीर्थकरनिर्गमतपः । तथाहि-ऋ-
षभस्वामिनो निष्क्रमणतपोऽङ्गीकृत्य चैत्रमासबहुलाष्टमीदिन-
एव षष्ठे कार्यं, वर्त्तमानस्वामिनश्च मार्गशीर्षबहुलदशमीदिन
एवेति । एवमन्येषामपीति । तथा लिङ्ग लक्षणम्, अस्य ऋ-
षभाऽऽदिनिर्गमतपसः, भावे संसिद्धौ, तेषामृषभाऽऽदीनां यस्य
यत्पारणं भोजनमासीत्तस्य संपत्तिः प्राप्तिस्तत्पारणसंपत्तिः, त-
त्पुनः पारणकमेनद्वयमाणमेषामृषभाऽऽदीनाम् । तुशब्दः पूरणे ।
इति गाथार्थः ॥ ९ ॥ पञ्चा० १६ वि० । (‘ उसह ’ शब्दे
द्वितीयभागे ११३३ पृष्ठे यावता कालेन भिक्षा ब्रूया, यच्च
पारणकमासीत् तन्निरूपितम्)

तिथ्यरत्न-तीर्थकरत्व-न० । अहंत्वे, यो० वि० । आ० म० ।
(तीर्थकरत्वहेतवः ‘ तिथ्यर ’ शब्देऽनुपदमेव २२९४ पृष्ठे
व्याख्याताः)

तित्थयरदाण-तीर्थकरदान-न० । तीर्थकृद्दीयमाने, वरघोषणा-
यां सत्यां श्रावको, योपि च तद्दानं गृहीतः, न वेति प्रश्ने, तत्स-
रम-तीर्थकृद्दानसमये ज्ञाताधर्मकथाऽऽदिषु सनाथानाथपथि-
ककार्गटिकाऽऽदीनां याचकानां प्रहणाधिकारो दृश्यते, न तु
व्यवहारिणाम्, तेन श्रावकोऽपि कश्चिद्यदि याचकीचूय गृह्णाति
तदा गृह्णातु, योषितस्तु प्रायस्तत्राधिकारो न दृश्यत इति । ३७ए
प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

तित्थयरभक्ति-तीर्थकरजक्ति-स्त्री० । परमगुरुविनये, पञ्चा०
१ विव० ।

तित्थयरमाइतव-तीर्थकरमातृतपम्-न० । तीर्थकरमातृपूजायु-
क्तं तपस्तीर्थकरमातृतपः । भाऊपदे सप्तभिरेकाशनकैर्निष्पाद्ये
चित्रतपोजदे, पञ्चा० १६ विव० ।

तित्थयरमोक्खगमणतव-तीर्थकरमोक्खगमनतपम्-न० । स्वना-
मक्याते चित्रतपसि, पञ्चा० ।

तत्स्वरूपमाह-

तित्थयरमोक्खगमणं, अहावरो एत्थ होड विन्नेओ ।

जेण परिनिव्वया ते, महाणुभावा तओ य इमो ॥१५॥

तीर्थकरमोक्खगमनं नाम, अथानन्तरम्, (अवरो लि) अपर-
म्, अत्र तपोऽधिकारे, जवति स्यात्, (विन्नेउ लि) विज्ञेयम् ।
येन तपसा, परिनिवृत्ता निर्वाणं गताः, ते तीर्थकराः, महा-
नुभावा अचिन्त्यशक्तयः, (तओ य इमो लि) तच्च तीर्थकर-
निर्वाणगमनाऽऽख्यं तपः, इदं शक्यमाणमिति गाथाऽर्थः ॥१५॥

तदेवाऽऽह-

निव्वेणपत्तकिरिया, स चोइसमेण पढमनाहसस ।

मेमाण मासिणं, वीगजिणिदस्स उट्ठेण ॥ १६ ॥

निर्वाणं निवृत्तिः, अन्तक्रियेति अन्तक्रियाशब्देनोच्यते, साऽन्त-
क्रिया (चोइसमेण लि) चतुर्दशजनकेनोपवासपट्टकरूपेण, प्र-
थमनाथस्य श्रृपज्जिनस्य, शशाणामजिनाऽऽदीनां मासिकेन
मासोपवासरूपेण, वीरजिनेन्द्रस्य षष्ठेनेति व्यक्तमिति गाथाऽर्थः
॥१६॥ पञ्चा० १६ विव० । ('तित्थयर' शब्देऽपि २२ए९ पृष्ठे
गतेयं गाथा) " समणस्स णं जगवओ महावीरस्स अट्टमया
अणुत्तरोववाइयाणं गहकल्लाणाण० जाव आगमेमिमहाण उक्को-
सिया अणुत्तरोववाइस्संपया होत्था । " स्या० ८ उ० । (एते 'ति-
त्थयर' शब्दे २२४८ पृष्ठे सर्वेषां तीर्थकृतां व्यक्तेण प्रतिपादिताः)

तित्थयरसम-तीर्थकरसम-पुं० । सर्वाऽऽचार्यगुणयुक्ततया सुध-
र्माऽऽदिवर्त्तीर्थकरकल्पे, ग० ।

तित्थयरसमो सरी, सम्पं जां जिणमयं पयासेइ ।

आणं अइक्कपत्ते, सो कापुरिसो न सप्पुरिसो ॥१७॥

स सूरिस्तीर्थकरसमः सर्वाऽऽचार्यगुणयुक्ततया सुधर्माऽऽदि-
वर्त्तीर्थकरकल्पो विज्ञेयः । न च वाच्यं चतुस्त्रिंशदतिशयाऽऽदिगु-
णविगजमानस्य तीर्थकरस्योपमा सूरैस्तद्विकल्पाश्चाऽनुचिता ।
यथा तीर्थकरोऽर्थं भाषते, एवमाचार्योऽप्यर्थमेव प्राषते । तथा यथा
तीर्थकर उत्पन्नकेवलज्ञानो भिक्षार्थं न हिण्णते, एवमाचार्योऽपि
भिक्षार्थं न हिण्णते, इत्याद्यनेकप्रकारैस्तीर्थकरानुकारित्वस्य स-
र्वाऽतिशयित्वस्य परमोपकारित्वाऽऽदेव व्यापनार्थम्, तस्य स्था-
प्यतरत्वात् । किं च-श्रीमहानिशीथपञ्चमाध्यवनेऽपि जावाऽऽ-
चार्यस्व तीर्थकरसाम्यमुक्तम् । तथा-"से जयवं । किं तित्थयरसं-

तिअं आणं नाइक्कमिज्जा, उदाहु आयरियसंतिअं ? गोयमा ! चउ-
विबहा आयरिया जवति । तं जहा-नामायरिया, उवणायरिया,
दव्वायरिया, जावायरिया । तथ णं जे जावायरिया ते ति-
त्थयरसमा चउ वट्ठवा, तेसिं सतिअं आणं नाइक्कमेज्जा सि । "

स कः यः सम्यक् यथास्थितं, जिनमतं जगत्प्रभुदर्शनं नैगमसं-
प्रहव्यवहारश्रृजुमृत्रशब्दसमजिरुदैवभूतरूपनयसप्तकाऽऽत्म-
कं, प्रकाशयति ज्ञानां दर्शयतीत्यर्थः । १७ । ग० १ अधि० ।

तित्थयरसिद्ध-तीर्थकरसिद्ध-पुं० । तीर्थकराः सन्तो ये सिद्धा
श्रृपभाऽऽविषत्ते तीर्थकरसिद्धाः । सिद्धभेदेषु, पा० ल० । न० ।
आ० चू० ।

तित्थयगऽऽणा-तीर्थकराऽऽङ्गा-स्त्री० । जिनोपदेशे, पञ्चा० १६
विव० । " तित्थगराणां मूत्रे, नियमा धम्मस्स तीर्थे वायाए । किं
धम्मो किमहम्मो, मूढा नेउं वि पारिंति ॥१॥ " दर्श० १ तरव ।

तित्थयराभिमुह-तीर्थकराभिमुख-त्रि० । तीर्थकरसम्मुखं, पुं०
१ उ० ।

तित्थयरी-तीर्थकरी-स्त्री० । स्त्रीत्वविशिष्टे तीर्थकरे, यथा बुद्धी-

महिम्नामिनोप्रभृतिका तीर्थकरी, सामान्यसाध्यादिका वा धे-
दितव्या । यतः सिद्धप्राभुतटीकायामेवोक्तम्-"बुद्धीओ धि मल्ली-
पमुहाओ अज्जाओ य सामज्जसाहुणीपमुहाओ च दुतिंति । " न० ।
तित्थराय-तीर्थराज-पुं० । शश्रुजयपत्तेन, ती० १ कल्प ।

तित्थसिद्ध-तीर्थसिद्ध-पुं० । तीर्थतं संसारसागराऽन्नेनेति तीर्थ-

म्, यथाऽवस्थितसकलजीवाजीवाऽऽदिपदार्थसार्थप्ररूपकं प-
रमगुरुप्रणीतं प्रवचनं, तच्च निराधारं न भवतीति सङ्ख्यः, प्रथ-
मगणधरो वाः तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धास्ते तीर्थसिद्धाः । प्रज्ञा०
१ पद । न० । ध० । आ० चू० । तीर्थे उक्तलक्षणे सति सिद्धा
निवृत्ता जम्बूस्वाम्यादिवर्द्धित तीर्थसिद्धाः । पा० । तीर्थे
सति सिद्धा निवृत्ता श्रृपज्जमेनगणधराऽऽदिवर्द्धित तीर्थ-
सिद्धाः । सिद्धभेदेषु, स्या० १ उ० ।

तित्थमेवण-तीर्थमेवन-न० । तीर्थम् उक्तलक्षणं, तस्य सेवनं
तीर्थसेवनम् । इत्यभावतीर्थसेवायाम्, ध० । तीर्थकरनामक-
मनिबन्धनत्वेन प्राधान्यस्थापनार्थम् । तथा-तीर्थे इत्यतो जि-
नदीक्षाज्ञाननिर्वाणस्थानम् । यदाह-" जम्मं दिक्खता नाण,
तित्थयरारणं महाणुभावाणं । जत्थ य किर निव्वणं, आगाहं
दमण होइ ॥ १ ॥ " इति । भावतस्तु ज्ञानवशेनचारित्र्याऽऽधा-
रः श्रमणसंघः, प्रथमगणधरो वा । यदाह-" तित्थं भने ।
तित्थं, तित्थयरे तित्थं ? गोयमा ! अरिहा ताव नियमा तित्थ-
यरे, तित्थे पुणं चारव्वसी समणसंघे, पढमगणुदरे वा । "

इति । तस्य सेवनम् । ध० २ अधि० ।

तित्थाणुसज्जणा-तीर्थानुपज्जना-स्त्री० । जिनशास्त्रानुपज्जना-

याम्, कल्प० ।
जपपभिं च णं से खुदाए जासरासी पढग्गहे दोबाससह-
स्मट्ठिई समणस्स भगवओ महावीरस्स जम्पनक्खत्तं
संकेतं, तत्पज्जिं च णं समणारणं निग्गंथाणं निग्गंथीणं य नो
उदिओदिए पूआमकारे पवत्तइ ॥ १३० ॥ जया णं से
खुदाए भासरासी पढग्गहे दोबाससहस्सट्ठिई जाव जम्पन-
क्खत्ताओ विइक्कंते भविस्सइ, तया णं समणारणं निग्गंथाणं
निग्गंथीणं य उदिओदिए पूआमकारे जविस्सइ ॥ १३१ ॥

यतः प्रभृति स कुट्टाऽऽत्मा भस्मराशिनामा प्रहो द्विवर्षसह-
स्रस्थितिः भ्रमणस्य भगवतो महावीरस्य जन्मनक्षत्रं संक्रान्तः,
ततः प्रभृति भ्रमणानां तपस्विनां, निर्मन्थानां साधूनां, निर्मन्थीनां
साध्वीनां च उदितोदित उत्तरोत्तरं बुद्धिमान् ईदृशः यः पूजा
वन्दनाऽऽदिस्तत्कारो बलदानाऽऽदिबहुमानः, स न प्रवर्तते। अतः
एव शुक्लं स्वामी विक्रमः-यत् कृणमायुर्वर्द्धयत, येन भवत्सु
जीवत्सु भवजन्मनक्षत्रं संक्रान्तो भस्मराशिप्रहो भवच्छासनं पी-
डयितुं न शक्यति । ततः प्रभुणोक्तम्-न खलु शक ! कदाचिद्-
पि इदं चतुर्ष्वर्षे, प्रकीर्णमायुर्जिनेऽरपि न वर्द्धयितुं शक्यते, ततो-
ऽवश्यं भाविनो तीर्थवाधा प्राविश्यत्येष, किं तु षडशीतवर्षा-
युषि कलिक्रान्ति कुनूपतो त्वया निगृहीते सति वर्षसहस्रत्रयं पूर्णं
मज्जन्मनक्षत्राङ्गसप्रदे व्यतिक्रान्ते च त्वस्थापितकलिकुपुत्रध-
मैदृशराज्याद्वारभ्य साधुसाध्वीनाम् उदितोदितः पूजास्तत्कारो
भविष्यतीति ॥१३०॥ सूत्रकारा अपि तदेवाऽऽहु- (जया णमि-
त्यादि) यदा च कुट्टात्मा जन्मराशिर्मेहाप्रहः द्विवर्षसहस्रस्थि-
तिकः यावद् भगवद् जन्मनक्षत्राद् व्यतिक्रान्तो भविष्यति, तदा
भ्रमणानां निर्मन्थानां निर्मन्थीनां च उदितोदितः पूजास्तत्का-
रो भविष्यति । कव्य० ६ कण ।

से भयवं ! केवइएणं कादेणं पहे कुगुरुभावी होंति ? ।
गोयमा ! इओ य अरुत्तेरमएहं वामसयाणं माडेरगाणं
समइकंताणं परओ जर्विसु । से जयवं ! केणं अट्टेणं ? ।
गोयमा ! तक्कालं इहोरमसायगारवसंगए ममीकारअहंकारऽ-
गीए अंतो संपज्जत्वंतवादी अहमहंति कयमाणसे अमुणि-
यममयसज्जावे गणी जर्विसु, एएणं अट्टेणं । से भयवं ! किं स-
व्वे वि एवविहे तक्कालगणी जर्विसु ? । गोयमा ! एंगंतेणं नो
सव्वे, के य पुण दुरंतपंतन्नक्खणे अट्टवे गं एगाए जण-
णीए जपगममगं पसूए निम्पेरे पावसीस्से वुज्जायजम्मे
सुगोहपयंदाजिगहियदूरमहामिच्छदिप्पी जर्विसु । मे ज-
यवं ! कहं ते समुवत्तक्खेज्जा ? । गोयमा ! उस्सुत्तउस्समग-
पवत्तणुदिस्सए, अणुमईपवएण वा । महा० ७ अ० ? च० ।

उत्सर्पिण्यामन्तर्माजिनस्य तीर्थानुपज्जना-

उस्सपिणि अंतिमजिण-तित्थं सिरिरिमहनाणपज्जाया ।
संखेज्जा जावइआ, ताव पमाणं धुवं जविही ॥४५॥

इह श्रीऋषभस्वामिनः केवलज्ञानपर्यायो वर्षसहस्रोत्तम-
कपूर्वतत्त्वः, तत एवैश्वर्यरूपं ज्ञानपर्यायोः संख्यया यावन्तो
प्रवन्ति तावत्प्रमाणमुत्सर्पिण्यामन्तर्माजिनस्य चतुर्विंशतितम-
स्य भद्रहृत्प्राग्भस्मीयेकतस्तीर्थे ध्रुवं निश्चितं प्राविष्यति । संख्ये-
यपूर्वतत्त्वण तत्सार्थमित्यर्थः । प्रब० २६५ द्वार । दर्श० । ति० ।
(कदा कस्य भुत्तस्य व्यवच्छेद इति तु 'तित्थयर' शब्दे २२७३
पृष्ठे निरूपितः)

व्यवच्छेदाधिकाराद्येदमाह-

जंबुदीवे एं भंते ! दीवे जारहे वासे इमीसे उ-
स्सपिणीए देवाणुप्पियाणं केवइयं कालं पुव्वगए अ-
णुसिज्जिस्सइ ? । गोयमा ! जंबुदीवे एं दीवे भारहे

वासे इमीसे उस्सपिणीए ममं एगं वाससहस्सं पुव्व-
गए अणुसिज्जिस्सइ । जहा एं भंते ! जंबुदीवे दीवे जारहे
वासे इमीसे उस्सपिणीए देवाणुप्पियाणं एगं वाससहस्सं
पुव्वगए अणुसिज्जिस्सइ, तथा एं जंते ! जंबुदीवे दीवे
भारहे वासे इमीसे ओसपिणीए अबसेसाणं तित्थगराणं
केवइयं कालं पुव्वगए अणुसिज्जित्था ? । गोयमा ! अत्थे-
गइयाणं संखेज्जं कालं, अत्थेगइयाणं असंखेज्जं कालं ।
जंबुदीवे एं दीवे भारहे वासे इमीसे उस्सपिणीए देवाणु-
प्पियाणं केवइयं कालं तित्थे अणुसिज्जिस्सइ ? । गोयमा !
जंबुदीवे दीवे भारहे वासे इमीसे उस्सपिणीए ममं एग-
वीसं वाससहस्साइ तित्थे अणुसिज्जिस्सइ । जहा एं भंते !
जंबुदीवे दीवे जारहे वासे इमीसे उस्सपिणीए देवाणुप्पि-
याणं एकवीसं वाससहस्साइ तित्थे अणुसिज्जिस्सइ, तथा
एं जंते ! जंबुदीवे दीवे जारहे वासे आगमेस्साणं चरमति-
त्थगरस्स केवइयं कालं तित्थे अणुसिज्जिस्सइ ? । गोयमा !
जावइएणं उमभस्स अरहओ कोसलियस्स जिणपरियाए
तावइयाए संखेज्जाइ आगमेस्साणं चरमतित्थगरस्स ति-
त्थे अणुसिज्जिस्सइ ।

(जंबुदीवे णमित्यादि) (देवाणुप्पियाणं ति) युष्माकं संबन्धि
(अत्थेगइयाणं संखेज्जं कालं ति) पञ्चानुपूर्व्या पाश्वनाथाऽऽ-
दीनां संख्यात कालम् । (अत्थेगइयाणं असंखेज्जं कालं ति)
ऋषभाऽऽदीनाम् (आगमेस्साणं ति) आर्गमप्यतां भविष्यतां
महापद्माऽऽदीनां जिनानाम् । (कोसलियस्स ति) कोशलदेशे
जानस्य । (जिणपरियाए ति) केवलपर्यायः, स च वर्ष-
सहस्रान्यूनं पूर्वतत्त्वमिति । भ० २० श० ८ उ० ।

अधुना ..... "अणुसज्जणा य दस चोइस अट्ट दुप्पसहे"
(३३४) इत्यस्य व्याख्यानमाह-

दस ता अणुसज्जती, जा चोइसपुव्वि-पढमसंघयाणं ।

तेण परेणऽट्टविहं, जा तित्थं ताव बोधव्वं ॥ ३४ ? ॥

यावत्प्रथमसंहननं, चतुर्दशपूर्वो च, तावद्दशप्रायश्चित्तानि भ-
नुपज्जन्ति स्म । एतौ च प्रथमसंहननचतुर्दशपूर्वविणौ समकं
व्यवच्छिन्नौ, तयोश्च व्यवच्छिन्नयोरनवस्थाप्यं, पाराञ्चितं च
व्यवच्छिन्नम् । ततः परेणानवस्थाप्यपाराञ्चितव्यवच्छेदाद्-
र्वाक, अप्रविध प्रायश्चित्तं तावदनुपज्जते, अनुवर्त्तमानं बो-
धव्यं, यावत्तीर्थव्यवच्छेदकाले चतुःप्रसभो नाम सूरिर्भवि-
ष्यति, तस्मिन् कालगते तीर्थे, चारित्रं च व्यवच्छेदमयते ।

वदप्युक्तं "दैता वि न दीसन्ति" (३३०) इत्यादि । तत्राऽऽह-
दोसु उ बोच्छिन्नेसु, अट्टविहं दैतया करेता य ।

न वि केई दीसन्ती, वयमाणे जारिया चउरां ॥ ३४२ ॥

द्वयोरनवस्थाप्यपाराञ्चितयोः, अथवा-प्रथमसंहननचतुर्द-
शपूर्वविणोः, व्यवच्छिन्नयोरष्टविधं प्रायश्चित्तं दत्तं, कुर्वन्तो वा
केचित्तं वदन्ते, इति वदति परास्मिन्प्रायश्चित्तं चत्वारो जा-
रिता गुरुका मासाः ।

दोसु वि वोच्छिन्नेसुं, अट्टविहं देतया करेता य ।

पञ्चक्खं दीसंती, जहा तथा मे निसामोहि ॥ ३४३ ॥

द्वयोरन्तिमयोः प्रायश्चित्तयोः प्रथमसंहननचतुर्दशपूर्वेषोर्वा
व्यवच्छिन्नयोरपि प्रायश्चित्त इदं, कुर्वन्तश्च प्रत्यस्तं द-
श्यन्ते यथा, तथा मम कथयतो निशमय ।

पंचेव नियंता खलु, पुलागवकुमा कुसीलनिगंथा ।

तह य सिणाया तेसिं, पच्छित्तं जहकमं वोच्छं ॥ ३४४ ॥

पञ्चैव खलु निर्ग्रन्था भवन्ति । तद्यथा-पुलाको, वकुशः, कुशी-
लः, निर्ग्रन्थः, स्नातकश्च । एतेषां च स्वरूप व्याख्याप्रकृते-
रनन्तरम् । एतेषां प्रायश्चित्त यथाक्रमं वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञां पुरयति-

आलोयणपदिकमाणे, मीसविवेगे तवे विउस्सगे ।

एए उ पच्छित्ता, पुलागनियंउस्स बांधव्वा ॥ ३४५ ॥

आलोचना, प्रतिक्रमणं, मिश्र, विवेकः, तपः, व्युत्सर्गः, एतानि
षट् प्रायश्चित्तानि पुलाकनिर्ग्रन्थस्य बोधयानि ।

वउसपदिसेवगाणं, पायच्छित्ता इवंति मव्वे वि ।

थेराण भवे कप्पे, जिणकप्पे अट्टहा होति ॥ ३४६ ॥

वकुशप्रातःसेवकयोर्वकुशस्य, प्रतिसेवनाकुशीलस्य च सर्वा-
ण्यापि दशाऽपि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तां च वकुशकुशीलौ
स्थविराणां कल्पे भवतः, जिनकल्पे, उपलक्षणमेतन्-यथा-ल-
कल्पे च, तयोः प्रायश्चित्तमष्टधा भवति, अनवस्थाप्यपारा-
श्चित्तयोरजावात् ।

आलोयणा विवेगो य, नियंउस्स उवे जवे ।

विवेगो य मिणायस्स, एमेया पदिवत्तिओ ॥ ३४७ ॥

आलोचनाप्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ते निर्ग्रन्थस्य जवतः,
स्नातकस्य केवल एका विवेकः । एवमेताः पुलाकाऽऽदिषु प्र-
तिपत्तयः ।

पंचेव संजया खलु, नायसुएण कहिया जिणवरेणं ।

तेसिं पायच्छित्तं, अहकमं कित्तस्सामि ॥ ३४८ ॥

ज्ञातमुनेन जिनवरेण वर्द्धमानस्यामना पञ्चैव खलु संयताः
कथिताः, तेषां यथाक्रमं प्रायश्चित्तं कीर्तयिष्यामि ।

तदेव कीर्तयति-

सामइयसंजयाणं, पायच्छित्तानि छेदमूत्तरहियऽट्टा ।

थेराण जिणाणं पुण, तवमंतं उच्चिहं होइ ॥ ३४९ ॥

सामायिकसंयतानां स्थविराणां स्थविरकल्पिकानां छेदमूत्तर-
हितानि शेषाण्यष्टौ प्रायश्चित्तानि भवन्ति । जिनानां जिनकल्पि-
कानां पुनः सामायिकसंयतानां तपःपर्यन्तं वृद्धिं प्रायश्चित्तं
प्रवर्ति ।

उदोवद्वावणिण, पायच्छित्ता इवंति सव्वे वि ।

थेराण जिणाणं पुण, मूलंतं अट्टहा होइ ॥ ३५० ॥

उदोपस्थापनीये संयमे वर्द्धमानानां स्थविराणां सर्वाण्यपि
प्रायश्चित्तानि भवन्ति, जिनकल्पिकानां पुनर्मूलपर्यन्तमष्टधा
प्रवर्ति ।

परिहारविसुष्णीए, मूलंता अट्ट होति पच्छित्ता ।

थेराण जिणाणं पुण, उच्चिहं छेयादिवज्जं च ॥ ३५१ ॥

परिहारविशुद्धिके संयमे वर्द्धमानानां स्थविराणां मूलान्तान्य-
ष्टौ प्रायश्चित्तानि भवन्ति । जिनानां पुनरुदोऽऽदिवर्जं वृद्धिम् ।

आलोयणा विवेगो य, तइयं तु न विउज्जती ।

सुदुपे य संपराए य, अहक्खाए तहेव य ॥ ३५२ ॥

सूक्ष्मसम्पराये, यथाख्याते च संयमे वर्द्धमानानामालोचना,
विवेक इत्येवंरूपे द्वे प्रायश्चित्ते भवतः, तृतीयं तु न विद्यते ।

ततः प्रस्तुते किमायातमिति चेदत आह-

वउमपदिसेवया खलु, इत्तरि-उेया य संजया दोसि ।

जा तित्थऽणुसज्जंती, अत्थि हु तेणं तु पच्छित्तं ॥ ३५३ ॥

निर्ग्रन्थचिन्तायां वकुशः, प्रतिसेवकः प्रतिसेवनाकुशीलः, इत्ये-
तौ द्वौ निर्ग्रन्थौः संयतचिन्तायाम् इत्थरी-इत्थरन्मात्राधिकबान्,
छेदमूदोपस्थाप्यश्चेति द्वौ संयनौ, यावत्तीर्थे नावद्नुष-
ज्जतोऽनुवर्त्तते, तेन ज्ञायते अस्मिन् संप्रत्यपि प्रायश्चित्तम् ।
व्य० १० उ० । (विशेषविस्तरस्तु 'वोच्छेय' शब्दे वक्ष्यते)
(कलिकराज्ये तीर्थे नष्टप्रायमासीदिति 'कक्कि' शब्दे तृतीय-
जागे १८१ पृष्ठे समुक्तम्)

तित्थाभिमेअ-तीर्थानिपेक-पुं० । लौकिकतीर्थस्नाने, औ० ।

तित्थिय-तीर्थिक-त्रि० । अन्यमतीये सम्मतपापे, आवा० १
श्रु० ८ अ० १ उ० ।

तित्थुगालिय-तीर्थोक्तालिक-न० । स्वनामख्याते प्रकीर्णके,
तित्थु० ।

"जयइ ससिपायनिम्मल-तिहुअणविधिप्पुएणजसकुसुमो ।

उमभो केवत्तदेसण-दिवायरो दिच्छिदुद्धो ॥ १ ॥

वावीसइ च निउज्जय-परीसहकसायविगसंधाया ।

अजिआइया भविआ-उरविदरविणो जयति जिणा ॥ २ ॥

जयइ सिद्धत्थनरि-द्विमलकुलविपुअनहलियमयको ।

महिपाअसासिमहोरग-महिदमहिओ मदावीरो ॥ ३ ॥

नमिऊण समणमंघं, सुनायपरमत्थपायइं विपइ ।

वोच्छं निच्छययत्थ, तित्थुगालीए सखेव ॥ ४ ॥

रायगिहे गुणसिलप, जणिआ धीरेण गणहराणं तु ।

पयस्यसहस्समेयं, विथरओ लोगनाहेण ॥ ५ ॥

अइसंखेवं मोत्तु, मोत्तुण पवित्थरं अहं भणिमो ।

अप्पक्खरं मइत्थं, जह भणियं लोगनाहेण ॥ ६ ॥

कालो उ अणाईओ, पवाहकवेण होइ नायव्वो ।

निहणाविहणो सो विथ, वारसअगोहिं निहिओ ॥ ७ ॥" तित्थु० ।

"एसा य पयसहस्से-ण वणिआ समणगंधहत्थीणं ।

पुठेण य रायगिहे, तित्थुगाली उ वीरेण ॥ १२४५ ॥

सोउ तित्थुगालि, जिणधरवसइस्स वद्धमाणस्स ।

पणमइ सुगइयाणं, सिद्धाणं निट्ठिनट्ठाणं ॥ १२४६ ॥

मइ सव्वज्जगुज्जो-यगस्स जइं जिणस्स धीरस्स ।

मइ सुरासुरनमं-सियस्स मइ धुपरयस्स ॥ १२४७ ॥

गुणभयणगट्ठणं ! सुयरय-णं ! भरियदसणं ! विसुद्धरत्थागां !

संघनगरं ! मइ ते, अक्खंरुचरित्तपागारां ॥ १२४८ ॥

जं उचितं सुयाओ, अइव गतोप जथोव्वेसेण ।

तं च विरुद्धं नाअं, सोहेववं सुयधरेहि ॥ १२४९ ॥

मणपरमोहिपुलाए, आहारगखवगसवसेम कप्पे ।

संजमतियकेवलसि-उअणा उ जंबुमि विच्छिआ ॥ १२५० ॥

पुव्वाणं अणुओगो, संघयणं पदमं च संहाणं ।

सुहृममहापाणाणि य, बोच्छिन्ना धृञ्भङ्गिम् ॥ १२५१ ॥
इसपुश्वा बोच्छिन्ना, संपुष्ता सुरजधमि संपत्ते ।
अयराभि महाभागे, संघयणं अरुनाराय ॥ १२५२ ॥
असिदिणेहि कप्पे, पञ्च गदाणी उ कप्पवणा य ।
नवसयतियणवपदि, बोच्छिन्ना संघआणाय ॥ १२५३ ॥
तीर्थोद्गालिकसिद्धान्तः ।

तेतीसं गात्राओ, दोञ्जि सयाक सदस्समेगं च ।

तित्युगालियसंज्ञा, एसा जणिया उ अंकेण ॥ १२५४ ॥ तित्यु० ।

तित्युएणतिकारग-तीर्थोत्तिकारक-त्रि० । प्रवचनप्रभावनाका-
रिण, पञ्चा० ८ विच० ।

तित्युदय-तीर्थोदय-पुं० । तीर्थकरनामोदये, यतः सयोग्यादौ
तीर्थकरनामोदयो जघति । यदुक्तम्-“उदय अस्स सुगसुर-
नरवह्निवहेहि” पूरओ होइ । तं तित्ययरं नामं, तस्स विवागो
हु केवाज्जणो ॥ १ ॥ ” ततः पूर्वोक्तैकव्यतिशति तीर्थकरनाम
तित्यते, जाना द्विव्यतिशत्, सा च सयोगिनि भवतीति ।
(२१) कर्म० २ कर्म० ।

तिथ्येस-तीर्थेश-पुं० । तीर्थस्य प्रागुक्तस्य, तदाऽऽधेयस्याऽऽ-
गमस्य वा, ई लक्ष्मीं मदमानं, शयति तत्तदसद्भूतदृषणोद्-
घोषणैः स्वाभिप्रायेण तत्तत्करोति यः स तीर्थेशः । तीर्थान्तरीये
वाहरङ्गापकारिणि, (रत्ना०) तीर्थस्य चतुर्वर्णस्य आश्रम-
ण्यसङ्ख्येशः स्वामी तीर्थेशः । तीर्थकरे, रत्ना० १ परि० ।

तिदंर-त्रिदाम-न० । त्रयाणां दण्डानां समाहारस्त्रिदण्डम् ।
त्रयाणां दण्डानां समाहारे, औ० । अ० ।

तिदंदि-(ण)-त्रिदण्डि-पुं० । मनेवाककायदण्डप्रथपारि-
क्षासार्थं दण्डत्रयधारके धेवान्तावत्तन्निष्क्रमणभेदे, आ० म० १
अ० २ खगड । सूत्र० । (नमस्कारफले त्रिदण्डमुदाहरणं
'णमोकार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १०४४ पृष्ठे गतम्)

तिदमावास-त्रिदशावाम-पुं० । देवलोके, प्रा० दुदो० ४ पाद ।

तिदिस्-त्रिदिग्-न० । त्रिस्तो दिशः समाहृतास्त्रिदिक् । दि-
क्त्रये, रा० ।

तिथ-तथा-अव्य० । “कथं-यथा-तथां याऽदेरेमेमेहधा दिनः”

॥ ८ । ४ । ४०१ ॥ इत्यपञ्चशे थादेरवयवस्य द्विस्मरकः “उध”
इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । मास्य, अभ्युपगमे, पृष्टप्रतिवाक्ये, स-
मुच्चये, निश्चये च । वाच० ।

तिपरिवत्त-त्रिपरिवर्त्त-त्रि० । त्रिभिर्वारैर्वर्त्तनीये, वृ० ३ अ० ।

तिपह-त्रिपथ-न० । त्रयाणां पथां समाहारे, वाच० । अनु० ।

तिपायण-त्रिपातन-न० । “कायवयमणा तिसि उ, अहवा देहा
उ शंदया पाणा । मामिस्सा वायाणे, होयइतिवाओ य करणे-
सु ॥ १०४ ॥ ” इत्युक्तत्रक्षणे प्राणविनाशे, पि० । त्रीणि कायवा-
ज्जनानि, यद्वा-त्रीणि देहाऽऽयुरिन्द्रियवृत्तकणानि । पातनं चा-
निपातो, विनाश इत्यर्थः । अत्र च त्रिधा समासविशेषः । तद्यथा-
पष्टितपुरुषः, पञ्चमीतपुरुषः, तृतीयातपुरुषश्च । तत्र पष्टीत-
पुरुषोऽयम्-त्रयाणां कायवाज्जनानां पातनं विनाशनं त्रिपातन-
म् । एतच्च परिपूर्णगर्भजपञ्चेन्द्रियनिर्यग्मनुष्याणामवसेषम्-ए-
केन्द्रियाणां तु कायस्यैव केवलस्य, विकलोऽप्यसंमूर्च्छितनिर्य-
ग्मनुष्याणां तु कायवचसोरेवेति । यद्वा-त्रयाणां देहाऽऽयुरिन्द्रि-
यरूपाणां पातनं विनाशनं त्रिपातनम् । इदं च सर्वेषामपि त्रि-
यग्मनुष्याणां परिपूर्ण घटने, केवलं यथा येषां सम्भवति तथा
५००

तेषां वक्तव्यम्, यथा एकेन्द्रियाणां वेहस्यौदारिकस्य आयुषस्ति-
र्यगायूरूपस्येन्द्रियस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य, द्वीन्द्रियाणां वेहस्यौ-
दारिकरूपस्य आयुषस्तिर्यगायुष इन्द्रिययोश्च स्पर्शनरसन-
लक्षणयोरित्यादि । पञ्चमीतपुरुषस्त्वयम्-त्रिचयः कायवाज्जनो-
ज्यो, देहाऽऽयुरिन्द्रियेभ्यो वा पातनं क्यावनमिति त्रिपातनम् ।
अत्राऽपि त्रिभ्यः परिपूर्णचयः कायवाज्जनोचयः पातनं गर्भ-
जपञ्चेन्द्रियनिर्यग्मनुष्याणाम्, एकेन्द्रियाणां तु कायवाज्ज-
नात्, विकलेन्द्रियसंमूर्च्छितनिर्यग्मनुष्याणां तु कायवाज्ज-
मिति, देहाऽऽयुरिन्द्रियरूपेभ्यः पातनं सर्वेषामपि परिपूर्ण स-
म्भवात् । तथा तेषां प्रागिव वक्तव्यम् । तृतीयातपुरुषः पुन-
रयम्-त्रिभिः कायवाज्जनाभिर्विनाशकेन स्वसम्बन्धिभिः पात-
नं विनाशनं त्रिपातनम् ॥ १०५ ॥ (‘आधाकम्म’ शब्दे द्वि० जा०
१२० पृष्ठेऽपि व्याख्येया) पि० । प्रश्न० । सूत्र० ।

तिपुंज-त्रिपुञ्ज-न० । सुखाशुक्लमिभ्रपुञ्जत्रये, विशेषः । “आलं-
घणमलदंतो, अह सङ्गाण न मुंचए ध्विआ । एव अकयतिपुं-
जी, मिच्छं चिम उवसमी एह ॥ १ ॥ ” ध० २ अधि० ।

तिपुक्कर-त्रिपुक्कर-न० । त्रीणि पुक्कराणि त्रिपुक्करम् । “सख्या-
पूर्वो द्विगुः” ॥ २ । १ । ४२ । इति समासः । अनु० । “वाराः
ऋगास्ताथर्भेदा, नक्तत्र जगपादकम् । जातेऽत्र जारजो योगो, म-
रणेऽत्र त्रिपुक्करम् ॥ १ ॥ ” इति ज्योतिषोक्ते योगजदे, पुं० वाच० ।

तिपट-त्रिपट-पुं० । त्रयः पुटा यस्य । क्लेशारीकक्षापभेदे, शरे,
तालकयन्त्रे, गोकुले, हस्तभेदे च । मुद्रमैत्रायाम्, मल्लिकायाम्,
त्रिवृदांगभौ, कर्णस्फाटायाम्, देवीभेदे च । स्त्री० । २। १।
वाच० । ज० ५ वक्र० ।

तिपुर-त्रिपुर-पुं० । त्रीणि स्वर्गाऽऽदिस्थानानि पुराणस्य । असु-
रभेदे, वाच० । त्रीणि पुराणि त्रिपुरम् । “सख्यापूर्वो द्विगुः”
॥ २ । १ । ४२ ॥ इति समासः । अनु० । पुरत्रयमात्रे, न० वाच० ।

तिप्प-तृप्प-त्रि० । “इहपाऽऽदौ” ॥ ८ । १ । १२० ॥ इति ऋत
इत्वम् । प्रा० १ पाद । अतिशयोपभोगं निवृत्तेच्छे, आचा०
१ श्रु० २ अ० ५ उ० ।

तृप्-प्रा० । जवा०-आत्म० । कृष्णे, आचा० १ श्रु० २ अ० ५
उ० । “तिप्पामि वा पीमामि वा” (तिप्पामिस्ति) शरीरबलं स-
रामि । सूत्र० २ श्रु० १ अ० । “तिप्पति” । सुखावयववन्त्या-
त्मान, पराङ्म । सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

तिप्पणया-तेपनता-स्त्री० । तिपेः कृष्णार्थत्वाद्भुमोचने, अ०
२५ श० ७ उ० । स्था० । शोकातिरेकादेव अश्रुलालाऽऽदितरण-
प्रापणायाम्, अ० ३ श० ३ उ० । आतन्ध्यानलक्षणे, सूत्र० १
श्रु० १ अ० १ उ० । परिदेवन, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० । त्रिज्योतैः
परितापे, आ० चू० ४ अ० ।

त्रिपातनता-स्त्री० । त्रिभ्यो मनोवाक्येभ्यः पातनं त्रिपातनं,
तद्वाचस्त्रिपातनता । त्रिपातनतावे, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० ।

तिभाग-त्रिभाग-पुं० । तृतीयो जगत्त्रिभागः । मयूरव्यसकाऽऽ-
दिवात्समासः । तृतीयोऽंशे, कर्म० २ कर्म० ।

तिमहुर-त्रिमहुर-न० । त्रीणि मधुराणि समाहृतानि त्रिमहुरम् ।
“सख्यापूर्वो द्विगुः” ॥ २ । १ । ४२ ॥ इति समासः । अनु० ।
मृत्तसितामाह्निकरूपे मधुरत्रये, वाच० ।

तिमि-तिमि-पुं० । मत्स्यभेदे, प्रज्ञा० १ पद । जी० । कल्प० ।
“ अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम, शतयोजनविस्तरः । तिमिर्ललागि-
ल्लोऽप्यस्ति, तद्विलोऽप्यस्ति राघवः ॥१॥ ” सूत्र २ श्रु० ३ अ० ।
समुद्रे, वाच० । महामत्स्ये, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

तिमिगिह-तिमिगिल-पुं० । तिमि मत्स्य गिरति । 'गृ' निगर-
णे । खग, मुम् च । “ अस्ति मत्स्यास्तिमिर्नाम, तथा चास्ति ति-
मिगिलः । ” बाध० । मत्स्यभेदे, प्रज्ञा० १ पद । मीने, दे० ना०
५ वर्ग १३ गाथा । कल्प० । सूत्र० । जी० । महामत्स्यतमे,
प्रश्न० १ आध० द्वार ।

निमिगिहगिल-तिमिगिलगिल-पुं० । महामत्स्ये, सूत्र० २ श्रु०
६ अ० ।

तिमिच्छाओ-देशी-कश्चिदित्यर्थे, पथिके च । दे० ना० ५ वर्ग
१३ गाथा ।

तिमिण-देशी-आर्द्धराशि, दे० ना० ५ वर्ग ११ गाथा ।

तिमिर-तिमिर-न० । अन्धकारे, कल्प० ३ कण । “ जवा क-
एहचउहसीए रानीए रयरेणुधूमिगा भवति, तदा तम्मि ति-
मिरं भवति । अइवा-पिसुइएण दवचक्किदियस्सनरकरणं
भवति । ” नि० चू० ४ उ० । निकचित्ते कर्मणि, ध० २ अ-
धि० । विज्ञानात्पतायाम्, बहलापरिहाने, आ० चू० ५ अ० । पवं-
तकवनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तिमिरिच्छ-देशी-करऽजमुमे, दे० ना० ५ वर्ग १३ गाथा ।

तिमिझा-त्रिमिझा-स्त्री० । तूर्यभेदे, औ० ।

तिमिसगुहा-तिमिसगुहा-स्त्री० । वैताक्यगुहायाम्, यया स्वस्ते-
त्राक्षकवर्त्ता चिलानकेत्रं याति । स्था० ९ उ० । ताक्ष भरतैरव-
तवर्षयोर्दधिवैताक्ययोर्द्वे, कच्छाऽऽदिद्वात्रिंशच्चिजेषु द्वात्रिंश-
दित्येवं चतुस्त्रिंशजम्बुद्वीपे । (स्था० ८ उ०) एवं धातुर्काख-
एने, पुष्करार्द्धे च प्रत्येकमष्टपष्टिस्तासां प्रमाणम् । स्था० २ उ० ।
तत्र कृतमालको देवः । स्था० १ उ० ३ उ० । स० ज० ।
आ० क० । (तत्र भरतचक्रिगमनं ' जरह ' शब्दे बह्यते) “ ति-
मिसगुहा अष्ट जोयणई उहुं उच्चवणेणं । ” स्था० ८ उ० ।

तिमिसगुहाकूट-तिमिसगुहाकूट-पुं० । न० । तिमिसगुहाऽधि-
पदेवस्य निवासभूतं कूटं तिमिसगुहाकूटम् । वैताक्यपर्वतस्य
तृतीये कूटे, जं० १ वक्र० । स्था० ।

तिमुह-त्रिमुख-त्रि० । त्रिभिर्मुखैर्युक्ते, प्रथ० १६ द्वार ।

तिम्-तिम्-न० । तिज्-मक, जर्य गः । “ भो वा ” ॥ ८ ।
२ । ६२ ॥ इति मस्य विकल्पेन मकारः । प्रा० २ पाद् । तीक्ष्णे,
तद्धति, त्रि० । वाच० ।

तिय-त्रिक-न० । त्रित्वत्वेत्यायाम्, रा० । आ० म० । त्रिपथ-
युक्ते स्थाने, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

त्रिज-त्रि० । त्रिधा धातुमूत्रजीवसङ्क्षेभ्यो जातं त्रिजम् । स-
र्वस्मिन् वस्तुनि, विशे० ।

तिपंकर-त्रिकङ्कर-पुं० । स्वनामस्थाने कपके, पि० । (तदुदा-
हरणं ' सुखपरिणाम ' शब्दे नक्षयने)

तियणाण-इयङ्गान-न० । त्रयाणामङ्गानां समाहारस्यङ्गानम् ।
मत्स्यङ्गानधुनाङ्गानविभङ्गङ्गानरूपे, कर्म० ४ कर्म० ।

तियस-त्रिदश-पुं० । तिस्रो दशा जम्भसत्ताविनाशाऽऽख्याः,
न तु वृद्धिपरिणामस्य मर्त्यानामिष दशा येषां ते त्रिदशाः ।
देवेषु, वाच० । आ० म० ।

तियसदोग-त्रिदशदोक-पुं० । स्वर्गे, वाच० । आ० म० ।

तियसिदणमंमिय-त्रिदशेन्दनमस्यित-त्रि० । त्रिदशाः सुमनस-
स्तेषामिच्छास्त्रिदशेन्द्रास्तैर्नमस्यितः । देवेन्दनते, ग० १ अधि० ।

तिरयणमाझा-त्रिरत्नमाला-स्त्री० । ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपरत्न-
प्रथमालायाम्, संघा० । “ चारित्तसुद्धसाला, तिरयणमाला
तुमे भव्या । ” संघा० ।

तिरामि-त्रिराशि-न० । जीवाजीवनोजीवभेदाद्भयो राशयः
समाहृतस्त्रिराशि । राशित्रये, स्था० ७ उ० ।

तिरिअजोणि-तिर्यग्योनि-पुं० । तिरश्चाभ्युत्पत्तिस्थाने, प्रज्ञा०
१ पद ।

तिरिअच-तिर्यक्-त्रि० । चतुर्थगतिके तिरश्चां वैक्रियशरीरकरणं
मूलशरीरेण सह संबद्धमसंबद्धं वा स्यादिति प्रश्ने, उत्तरम्-सं-
बद्धमसंबद्धं च भवतीति । उ३ प्र० । सेन० २ उल्ला० युगलिक-
क्षेत्रतिर्यक्चः कल्पवृक्षाऽऽहारं कुर्वन्त्यन्यद्वेति प्रश्ने, उत्तरम्-गो-
प्रभृतयः कल्पवृक्षाऽऽहारं कुर्वन्ति, तथाऽन्यद् धान्यनृणाऽऽदि-
कमपि कुर्वन्ताति संभाव्यत इति । ५६ प्र० । सेन० ४ उल्ला० ।

तिरिक्ख-तिर्यक्-त्रि० । ' अड्चु ' गतौ । तिरोऽऽवर्त्तनीति तिर्यक्,
तिसरास्तर्थादेशः । प्रज्ञा० १ पद । चतसृणां गतीनां चतुर्थग-
तिमापत्ते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

तिरिक्खजोणिय-तिर्यग्योनिक-पुं० । तिर्यग्भोके योनय उत्पत्ति-
स्थानानि येषां ते तिर्यग्योनिकाः । जी० १ प्रति० । स्था० १ । “ ति-
रिक्खजोणिया तिविहा पणसा । त जहा-इत्थी, पुरिसा, नपुं-
सगा । ” स्था० ३ उ० १ उ० ।

तिर्यग्योनिज-पुं० । तिर्यग्भोके योनयस्तिर्यग्योनयः, तत्र जाति-
र्यग्योनिजाः । जी० १ प्रति० । जीवभेदे, स्था० ८ उ० । जी० ।
“ तिविहा तिरिक्खजोणिया पणसा । त जहा-इत्थी, पुरिसा,
नपुंसगा । ” स्था० ३ उ० १ उ० । तिर्यक्त्वकारणानि-“ चउ-
हिं गारेदि जीवा तिरिक्खजोणियत्ताए कम्मं पगरेति । तं जहा-
माइल्लयाए, नियमिल्लयाए, अलियवयणेणं, कूडतुलाकूम-
णेणं । ” स्था० ४ उ० ४ उ० ।

तिर्यग्योनिक-त्रि० । तैरिक्ख तिर्यग्योनिकृते, स्था० ४ उ० ।
४ उ० ।

तिरिक्खपयः(ण्)-तिर्यक्प्रचयिन्-त्रि० । परस्परसमाना-
धिकरणत्वे साति परस्परसमानकालीने, यथा रूपरसाऽऽद्यः,
अणुत्वस्थौल्यऽऽद्यश्च । नयो० ।

तिरिक्खनूय-तिर्यग्नूत-त्रि० । पशुकल्पे, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार ।

तिरिक्खमामा-तिर्यक्मामान्य-न० । तिर्यगुल्लेखिनाऽनुवृत्ता-
कारप्रत्ययेन गृह्यमाणे, स्था० ।

तिर्यक्सामान्यस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्ति-

प्रतिव्यक्तिं तुल्या परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं, शबसशावले-
याऽऽदिपिण्डेषु गोत्वं यथा ॥ ४ ॥

व्यक्तिं व्यक्तिमभिधित्य समाना परिणतिस्तिर्यक्सामान्यं विज्ञे-
यम् । अत्र सौमनाः संगिरज्जे-गौगौरित्याद्यनुगताऽऽकारप्रति-
पत्तेरन्यव्यावृत्तिमात्रेणैव व्यक्तिषु प्रसिद्धेरन्यस्य एव सदृशप-
रिणामस्वरूपसामान्यस्वीकारः । सर्वतो व्यावृत्तानि हि स्वस-
कृणानि न मनागप्यात्मानमन्येन मिश्रयन्तीति । तदेतन्मरुमरी-
चिकाचक्रोदकाचान्तयेऽश्विपुटप्रसारणम् । यत इयमन्यव्या-
वृत्तिर्बहिः, अन्तर्भा भवेत् । तत्र स्थावरुमुपस्थाऽऽदिविशेषप्रतिष्ठाका-
न्यव्यावृत्तेर्बहिः सद्भावे सामान्यरूपता दुर्निवारा । आन्तरत्वे
तु तस्याः कथं बहिरर्थाभिमुख्येनोत्पत्तेः स्यात् ? । नान्तः,
बहिरर्था सत्यपि स्वाभिप्रायप्रकटनमात्रम् । तथा नूनं ह्यन्यव्या-
वृत्तस्वरूपं किञ्चित्, न किञ्चित् । किञ्चित्, नूनमन्तर्बहिर्वा नेन
जाड्यं, तत्र च प्रतिपादितदोषानतिक्रमः । न किञ्चित्, कथं त-
थाभूतप्रत्ययहेतुः ? । वासनामात्रनिर्मित एवायमिति चेत्, तर्हि
बहिरर्थापेक्षा न भवेत् । न ह्यन्यकारणको भावोऽन्यव्यपेक्षते, धृमा-
ऽऽदेः सन्नित्याऽऽद्योपपत्ताप्रसङ्गान् । किं च-वासनाऽऽद्यनुत्पत्तार्थवि-
षयैवोपजायते । न चात्यन्तासखेन त्वन्मते सामान्यानुभवसम्भ-
वः । अपि च-वासना तथाभूत प्रत्ययं विषयतयोपपादयेत्, कारण-
मात्रतया वा ? । प्राचि पक्षे सकलविशेषानुयायिनी पारमार्थिकी
परिच्छेद्यस्वजावा वासनेति एयांयातरेण सामान्यमेवाऽर्जितं
भवेत् । कारणमात्रतया तु वासनायाः सदृशप्रत्ययजनने विष-
योऽस्य वक्तव्यः, निर्विषयस्य प्रत्ययस्यैवास्मभावत् । न च सदृश-
परिणामं विमुच्यपरस्परविषयः संगच्छते, प्रागुद्धारितदोषानुप-
ज्ञान् । किं च-इयमन्यव्यावृत्तिः स्वयमसमानाऽऽकारस्य, समा-
नाऽऽकारस्य वा वस्तुनः स्यात् । प्राकृतविकल्पकल्पनायामति-
प्रसङ्गः, कुरङ्गनुरङ्गतरङ्गाऽऽदिस्वपि न तस्यैतवाऽऽपत्तेः, तथा च ते-
ऽवनुगताऽऽकारैकप्रत्ययानुपङ्गः । स्वयं समानाऽऽकारस्य तु वस्तु-
नोऽन्युपगमे समुपस्थित एतायमार्तायिः सदृशपरिणामः कथं प-
राणुद्यताम् ? । ननु यथा प्रत्यासत्या केचन भावाः स्वयं सदृ-
शपरिणामं विजृम्भि, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा
किं नावजासेरक्षिति चेत् ? । तदनुचितम् । चेतनेतरभेदाभावप्रस-
ङ्गात् । यथैव हि प्रत्यासत्या चेतनेतरस्वजावान् जावाः स्वीकुर्व-
न्ति, तथैव स्वयमतदात्मका अपि सन्तस्तथा किं नावजासे-
रक्षित्यपि भ्रूवाणस्य ब्रह्माद्वैतवादिनो न वक्त्रं वक्त्रीभवेत् ।
चेतनेतरव्यतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽसत्त्वात्कथमस्य तथाभासन-
म् ? । इत्यन्यत्रापि तुल्यम् । न खलु सदृशपरिणामग्रन्थं स्वल-
क्षणमप्यस्ति, यत्तथाऽवभासेत । ननु स्वलक्षणस्य विमदृशाऽऽ-
काराऽऽत्मनः सदृशपरिणामाऽऽत्मकत्वं विरुध्यते । नैवम् । ज्ञान-
स्य त्रिधाऽऽकारतावार्द्धिकहेतुराऽऽकारतावार्द्धिकस्योत्पत्त्याऽऽत्म-
कत्वावरोधात् । ततो व्यावृत्तप्रत्ययहेतुविमदृशाऽऽकारतावद्
वस्तुनः सदृशपरिणामाऽऽत्मकत्वमप्यनुयायिप्रत्ययहेतुः स्वी-
कार्यम् ॥ ४ ॥ रत्ना ० ५ परि ० ।

तिर्यक्सामान्यलक्षणमाह-

तुल्या परिणतिभिन्न-व्यक्तिषु यत्तदुच्यते ।

तिर्यक्सामान्यमित्येव, घटत्वं तु घटेऽपि च ॥ ५ ॥

यद् निम्नव्यक्तिषु भिन्नप्रदेशविशेषेषु, तुल्या समाना एकरूपा

एकाकारा परिणतिः द्रव्यशक्तिः, तस्मिन्त्यक्सामान्यमुच्यते ।
यथा-घटेषु घटत्वम्, गोषु शाबलेयाऽऽदिषु गोत्वम्, अश्वेषु
अश्वत्वं तिष्ठति सामान्यतन्म, तथा अनेकाऽऽकारघटसदृश-
व्यपि घटत्वमेवेति तिर्यक्सामान्यमिति । अत्र कश्चिदाह-यद्
घटाऽऽदिभिन्नव्यक्तिषु यथा घटत्वाऽऽदिकं सामान्यमेकमेवास्ति,
तथा पाण्डुकुशुभाऽऽदिभिन्नव्यक्तिषु मृदादिसामान्यमेकमेवास्ति,
तर्हि तिर्यक्सामान्योद्धृतासामान्ययोः को विशेषः ? । तत्राऽऽह-
अत्र देशभेदेन या एकाऽऽकारा प्रतीतिरुत्पद्यते, तत्र तिर्यक्सा-
मान्यमभिधीयते । यत्र पुनः काश्चिन्नेन अनुगताऽऽकारा प्र-
तीतिरुत्पद्यते, तत्र ऊद्धृतासामान्यमभिधीयत इति । एव सति
दिगम्बरानुसारी कश्चिद्वक्ति-वृक्षां द्रव्याणां काश्चपर्यायरूप ऊ-
द्धृताप्रचयः, कालं विना पञ्चद्व्याणामययवसंघातरूपस्तिर्यक्प्र-
चयश्चास्ति । एवं वदतां तेषां मते तिर्यक्प्रचयस्याऽऽधारो घ-
टाऽऽदिस्तिर्यक्सामान्यं भवति । तथा परमाणुरूपप्रचयपर्याया-
णामाधारो भिन्न एव युज्यते, तस्मात्पञ्चद्व्याणां स्कन्धदेशप्रदे-
शभावेन एकानेकव्यवहार उत्पादनीयः, पर तु तिर्यक्प्रचय
इति नामान्तरमप्रयोजकं, वासुकापेववत्, इति नियमः ॥ ५ ॥
दृश्या ० २ अध्या ० ।

तिरिच्छ-तिरश्चीन-त्रि० । तिर्यक्-स्वार्थे खः । तिर्यगते, " गतं
तिरश्चीनमनुसारथेः " इति माघः । वाच० । आचा० । नि० चू० ।

तिरिच्छमंतादिमा-तिरश्चीनमन्तारिमा-खी० । लाङ्गुलवद्वज्र-
गामिन्यां नौकायाम्, नि० चू० १ उ० ।

तिरिच्छमंतादिमा-तिरश्चीनमंतादिमा-त्रि० । तिर्यगागमिनि, भा-
चा० २ श्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

तिरिच्छ-तिर्यच्-त्रि० । "तिर्यचस्तिरिच्छः" ॥ ७ । ३ । १४३॥
इति तिर्यच्छब्दस्य 'तिरिच्छ' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।
वर्क, वाच० ।

तिरिद्ध-पुं० । देशी-तिमिरवृक्के, दे० ना० ५ वर्ग ११ गाथा ।

तिरिमिद्ध-देशी-तिमिरयुक्ते, विचिन्ते च । दे० ना० ५ वर्ग
२१ गाथा ।

तिरिद्धी-देशी-वर्णवाते, दे० ना० ५ वर्ग १२ गाथा ।

तिरिद्धग-तिर्यग्द्विक्त-न० । तिर्यग्गतिरतिर्यगानुपूर्वीरूपे, कर्म०
५ कर्म० ।

तिरिय-तिर्यक्-त्रि० । चतसृषु गतिषु चतुर्थगतिमापन्ने, सूत्र०
१ भु० ३ अ० १ उ० । रथा० । कर्म० । आचा० । औ० । सं-
धा० । तिर्यग्नोके, रथा० ३ उ० ४ उ० । मध्ये, अनु० ।

तीरित-त्रि० । पारं प्रापिते, प्रहन० १ सम्ब०द्वार । अन्ते प्रापि-
ते, व्य० ६ उ० । " पश्चिमा तीरिया किं दृष्टा । " तीरं पारं नीता
पूर्वोऽपि कक्षाऽवधौ किञ्चित्कालावस्थानेन । रथा० ७ उ० ।

तिरियंकडु-तिर्यककृत्वा-अव्य० । अपहस्तयित्वेत्यर्थे, सूत्र० १
भु० ३ अ० ३ उ० ।

तिरियंगोवपरिणाम-तिर्यग्गौरवपरिणाम-पुं० । आयुःपरि-
णामत्रेदे, येन आयुःस्वभावेन जीवस्य तिर्यग्दृशि गमनशक्ति-
लक्षणपरिणामो भवति । प्राकृतत्वादनुस्वारः । स्या० ६ उ० ।

तिरियगइ-तिर्यग्गति-खी० । तिर्यक्षु तिरश्चां तिर्यक्प्रसाध-
का गतिस्तिर्यग्गतिः । रथा० ५ उ० ३ उ० । तिर्योऽश्चस्ति गच्छ-

स्तीति तिर्यञ्चः । ध्युत्पत्तिनिमित्तं चैतन्, प्रवृत्तिनिमित्तं तिर्यग्गतिनाम् । एते चैकोन्युपाऽऽहयः, ततस्तिर्यक् विषये गतिस्तिर्यग्गतिः । कर्म० ८ कर्म० । तिर्यग्नामकमौदयसेपाद्ये तिर्यक्त्वज्ञात्वे पर्यायविशेषे, स्यात् १० उा० । तिर्यक्परिभ्रमणे, च० प्र० ।

कथं सूर्यस्तिर्यक् परिभ्रमतीति ततस्तद्विषय प्रश्नमूचमाह-

ता कदं ते तिरियगती आहिया ति वदेजा । तत्थ खमु इमाओ अट्ट पमिवत्तीओ पणत्ता । ते जहा-तत्थेगे एव-माहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोयंताओ पातो परीइसंघाए आगामंसि उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, तिरितं करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंमि लोणंसि सायं परीइसंघाए आगामंसि विद्धंसति, एगे एवमाहंसु ॥ १ ॥

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए आगामातो उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंमि लोणंतांसि सायं सूरिए आगामंसि विद्धंसति, एगे एवमाहंसु ॥ २ ॥

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए सपावट्ठाइ आगामातो उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता मायं अहं आगाममणुप्पविमइ, अणुप्पविसित्ता अहं पणिआगच्छइ, अहं पणिआगच्छित्ता पुणरवि अवरज्जुओ पुरच्छिमिद्धाओ लोयंताओ पातो सूरिए आगामाओ उत्तिट्ठति, एगे एवमाहंसु ॥ ३ ॥

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धाओ लोणंतातो पातो सूरिए पुढवियातो उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंमि लोणंसि मायं सूरिए पुढवि-कार्यमि विद्धंसति, एगे एवमाहंसु ॥ ४ ॥

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए पुढवियातो उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंमि लोणंसि मायं सूरिए पुढविकार्यं अणुप्पविमति, अणुप्पविसित्ता पुढविअहे पणिआगच्छति, अहे आगच्छित्ता पुणरवि अवरज्जुओ पुरच्छिमिद्धातो लोयंतातो पातो सूरिए पुढवियातो उत्तिट्ठति, एगे एवमाहंसु ॥ ५ ॥

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए आउक्कार्यमि उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंमि लोणंसि मायं सूरिए आउ-क्काणं विद्धंसति, एगे एवमाहंसु ६ ।

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए आउक्कार्यमि उत्तिट्ठति, मे णं इमं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता पच्चच्छिमिद्धंसि मायं सूरिए आउक्कार्यं अणुप्पविमति, अणुप्पविसित्ता अहे पणिआगच्छति, अहे पणिआगच्छित्ता पुणरवि अवरज्जुओ पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो पातो सूरिए आउक्कार्यमि उत्तिट्ठति, एगे एवमाहंसु ७ ।

एगे पुण एवमाहंसु-ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो वट्ठं

जोयणाई, वट्ठं जोयणसयाई, वट्ठं जोयणसहस्साई दूरं उट्ठं उप्पत्तिता एत्थ णं पातो सूरिए आगासातो उत्तिट्ठति, मे णं इमं दाहिणहं लोणं तिरियं करेति, करेत्ता उत्तरहं लोणं तमेव गतो, से णं इमं उत्तरहं लोणं तिरितं करेति, करेत्ता दाहिणहं लोणं तमेव रातो, से णं इमाई दाहिणुत्तरलोणाई तिरितं करेति, करेत्ता पुरच्छिमिद्धातो लोणंतातो वट्ठं जोयणाई तमेव जाव दूरं उट्ठं उप्पत्तिता, एत्थ णं पातो सूरिए आगासातो उत्तिट्ठति, एगे एवमाहंसु ८ ।

वयं पुण एवं वयाभो-ता जंबुदीवस्स दीवस्स पाईणपमी-णायताए उदीणदाहिणायताए जीवाए मंजलं चउत्तीमेणं सतेणं ठेत्ता दाहिणपुरच्छिमंमि उत्तरपच्चच्छिमंमि य च-उत्तामंजलंमि इमीमे रयणप्पजाए पुढवीए बहुसमर-णिज्जातो भूमिजागतो अट्ट जोयणसताई उट्ठं उप्पत्तिता एत्थ णं पातो दुवे सूरिया आगामातो उत्तिट्ठति, ते णं इमाई दाहिणुत्तराई जंबुदीवभागाई तिरितं करेति, करेत्ता पुरच्छिमपच्चच्छिमाई जंबुदीवभागाई तामेव रातो, ते णं इमाई पुरच्छिमपच्चच्छिमाई जंबुदीवजागाई तिरितं करेति, करेत्ता दाहिणुत्तराई जंबुदीवजागाई तमेव रातो, ते णं इमाई दाहिणुत्तराई पुरच्छिमपच्चच्छिमाणि य जंबुदीवजागाई तिरितं करेति, करेत्ता पुरच्छिमपच्चच्छिमाई जंबुदीवस्स दीवस्स पाईणपमीणायता० जाव एत्थ णं पातो दुवे सूरिया आगामातो उत्तिट्ठति ।

(ता कदं ते तिरियगइ इत्याह) अस्यन्यदपि प्रभुतं प्रष्टव्यं, परमेतावदेव तावत् पृच्छामि-कथं 'ते' त्वया भगवन् ! सूर्यस्य तिर्यग्गतिरित्येकपरिभ्रमणमाख्यातमिति वदेत् ? पञ्चमुक्ता भगवानेतद्विषये परतीर्थिकप्रानर्पात्तमध्याभावोपदर्शनाय प्रथमतस्तथा एव प्रतिपत्तीरूपयस्यात् (तत्थ खमु इत्याह) तत्र तस्यां सूर्यस्य तिर्यग्गतौ तिर्यग्गतिविषये, खल्विमावक्ष्यमाणस्वरूपा अष्टौ प्रतिपत्तयः परतीर्थिकाभ्युपगमरूपा प्रकृता । ता एव क्रमेणाऽऽह-(तत्थेगे इत्यादि) तत्र तेषां परतीर्थिकानामष्टानां मध्ये एकं परतीर्थिका एवमाहुः 'ता' इति पूर्ववत्, पौरस्त्याल्लोकान्तात्, ऊर्ध्वमिति गम्यते; पूर्वस्यां दिशोऽपि भावार्थः । प्रातः प्रभातसमये मरीचिसंघातः, विकाशसंघात इत्यर्थः । आकाशे उत्तिष्ठति उत्पद्यते । एतेन एतदुक्तं जवति-नैताद्विमानं, नाऽपि रथो, नापि वेश्मतरुः सूर्यः, यथाऽपरे वदन्ति, किं तु किरणमघान एवैष वर्तुर्गोलाऽऽकारो लोकस्थाभाद्व्याप्रीतिद्वयसं पूर्वस्यां दिशि प्रातराकाशे समुत्पद्यते, यतः सर्वत्र प्रकाशः प्रसरमधिरोदति । स इत्थंभूतो मरीचिसंघातः, उपर्युद्यतः सन्, गर्भमिति वाक्यालङ्कारे । इमं प्रत्यक्षत उपलक्ष्यमानं तिर्यग्भोक तिर्यक् करोति । किमुक्तं जवति ?-तिर्यक्परिभ्रमन् इमं तिर्यग्भोकं प्रकाशयतीति, तिर्यक्कृत्वा पश्चिमं लोकान्ते सायं सांध्यं समये तथाजगत्स्नाज्यास्त मरीचिसंघात आकाशे विध्वंसते भवसमुपयाति । एव सकलकाशमपि । अत्रैवोपनेहार्थः-(एगे एवमाहंसु) १ । एके पुनरेवमाहुः-पौरस्त्याल्लो-

कान्तादूर्ध्वं, प्रातः सूर्यो भोक्प्रसिद्धो देवता रूपो भास्करः, तथा जगत्स्वाज्ञायाश्चाकाशे उत्तिष्ठति उत्पद्यते, स चोत्पन्नः सन् इमं प्रत्यक्त उपलब्धमानं मनुष्यलोकं तिर्यक् करोति तिर्यक्परिभ्रमति, लोकं प्रकाशयतीत्यर्थः । तिर्यक् कृत्वा पश्चिमे लोकान्ते सायं सान्ध्ये समये आकाशे विध्वंसते । अत्रोपसंहारः—(एगे एवमाहसु) २ । एके पुनरेवमाहुः—पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं, प्रातः सूर्यो देवता रूपः सदाऽवस्थायी तथा विधुपुराणशास्त्रप्रसिद्ध आकाशे उत्तिष्ठति उद्गच्छति, स चोद्गतः सन् इमं प्रत्यक्त उपलब्धमानं मनुष्यलोकं तिर्यक् कृत्वा सायं सान्ध्ये समये अधः आकाशमनुप्रविशति, प्रविश्य च अधः प्रत्यागच्छति, अधोलोकं प्रकाशयन् प्रतिनिवर्तते इत्यर्थः । तन्मतं हि भूरिवं गोलाऽऽकारा, लोकोऽपि च गोलाऽऽकारतया व्यवस्थितः । इह च सम्प्रति तार्थान्तरीयेषु विजृम्भते, ततस्तदुगतपुराणशास्त्रादेतन् सम्यगवसेयम् । अस्य च त्रयो जेदाः । एके एवमाहुः—प्रातः सूर्य आकाशे उद्गच्छति । अपरे आहुः—पर्वतशिरसि । अन्ये आहुः—समुद्रे इति । तत्र प्रथमानामिदं मतमुपन्यस्तम् । अधः प्रत्यागत्य च पुनरप्यधरभुवोऽधो भुवः, पृथिव्या अधोभागं विनिर्गम्येत्यर्थः । पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वमाकाशे प्रातः सूर्य उद्गच्छति । एव सर्वदाऽपि उच्यते । अत्रोपसंहारः—(एगे एवमाहसु) ३ । एके पुनरेवमाहुः—पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं प्रातः सूर्यो देवता रूपः तथा विधुः पुराणप्रसिद्धः पृथिवीकायमध्ये उदयभूधरशिरसि उत्तिष्ठत्युद्गच्छति । स चोत्पन्नः सन् इमं मनुष्यलोकं तिर्यक् करोति, प्रकाशयतीत्यर्थः । तिर्यक् कृत्वा पश्चिमे लोकान्ते सायं सान्ध्ये समये सूर्यः पृथिवीकाय अस्तमयभूधरशिरसि (विद्धंसति) विध्वंसमुपयाति । एवं प्रतिदिवसं सकलकालं जगतः स्थितिः परिभाषनीया । अत्रोपसंहारः—(एगे एवमाहसु) ४ । एके पुनरेवमाहुः—पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं प्रातः सूर्यो देवता रूपः सदाऽवस्थायी पृथिवीकाय उदयभूधरशिरसि उत्तिष्ठति उद्गच्छति, स चोद्गतः सन् इमं प्रत्यक्त उपलब्धमानं मनुष्यलोकं तिर्यक् करोति, तिर्यक् कृत्वा पश्चिमलोकान्ते सायं सान्ध्ये समये पृथिवीकायमस्तमयभूधरमनुप्रविशति, प्रावश्य चाधः प्रत्यागच्छति, अधोभागवर्तिनं लोकं प्रकाशयन् प्रतिनिवर्तते । ततः पुनरप्यधरभुवोऽधो भुवः, पृथिव्या अधोभागान्निर्गम्येत्यर्थः । पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं प्रातः सूर्यः पृथिवीकाय उदयभूधरशिरसि उत्तिष्ठति उद्गच्छति, भूतभूगोत्रवादिनः परं पूर्वं आकाशे उत्तिष्ठतीति प्रतिपन्नाः, एते तु पर्वतशिरसीति विशेषः । अत्रोपसंहारः—(एगे एवमाहसु) ५ । एके पुनरेवमाहुः—पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं प्रातः सूर्योऽप्येव पूर्वसमुद्रे उत्तिष्ठति उत्पद्यते, स चोत्पन्नः सन् इमं प्रत्यक्त उपलब्धमानं लोकं तिर्यक् करोति, तिर्यक् कृत्वा पश्चिमे लोकान्ते सायं सान्ध्ये समये सूर्योऽप्येव पश्चिमसमुद्रे विध्वंसते, विध्वंसमाप्नोति । एव सर्वदाऽपि । अत्रोपसंहारः—(एगे एवमाहसु) ६ । एके पुनरेवमाहुः—पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं प्रातः सूर्यः सदाऽवस्थायां पुराणशास्त्रप्रसिद्धोऽप्येव पूर्वसमुद्रे उत्तिष्ठति उद्गच्छति, स चोद्गतः सन् इमं लोकं तिर्यक् करोति, तिर्यक्परिभ्रमन् इमं लोकं प्रकाशयतीत्यर्थः । तिर्यक् कृत्वा पश्चिमे लोकान्ते सायं सान्ध्ये समये सूर्योऽप्येव पश्चिमसमुद्रे मनुप्रविशति, प्रविश्य चाधः प्रत्यागच्छति, अधोभागवर्तिनं लोकं प्रकाशयन् प्रतिनिवर्तते इति भावः । अधः प्रत्यागत्य चाधरभुवोऽधो पृथिव्याधोभागान्निर्गम्येत्यर्थः । पौरस्त्याल्लोकान्तादूर्ध्वं, प्रातः सूर्योऽप्येव पूर्वसमुद्रे उत्तिष्ठति उद्गच्छति । एवं सकलकालम् । अत्रोपसंहारमाह—(एगे एवमाहसु) ७ । तदेव परप्रतिपत्तिरूपदृश्यं सम्प्रति स्वमतमुपदर्शयति—(वयं पुण इत्यादि) वयं पुनरुपपन्नकेवलज्ञानाः केवलज्ञानेन यथावस्थितं वस्तुपलभ्य एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वदाम । तमेव प्रकारमाह—(ना इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्योपरि यद्वा तद्वा मण्डलं चतुर्विंशत्यधिकं शतं त्रिंशत्, चतुर्विंशत्यधिकं शतं सत्त्वान् मण्डलान् परिकल्पयेत्यर्थः । भूयश्च प्राचीनप्रतीचीनाऽऽयनया उर्ध्वोदक्षिणाऽऽयनया जीवया प्रत्यञ्चया, दक्षिणया इत्यर्थः । तत्सम्पत्तुं चतुर्विंशतिभागैर्विभज्य दक्षिणपौरस्त्ये उत्तरपश्चिमे च चतुर्भागमण्डले चतुर्भागे एकत्रिंशद्भागप्रमाणे एतावति किञ्च चतुर्गोत्राधिक्यमपि मण्डलशतं सूर्योऽप्येव प्राप्यते इति । " चतुर्विंशतेन सप्तणं हिता चतुर्भागमण्डलमि " इत्युक्तम् । अस्याः प्रत्यक्त उपलब्धमानाया रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिनागादूर्ध्वम्, अष्टौ योजनशतान्युत्प्लुत्य बुद्ध्या गत्वा, अत्रान्नं प्रातर्द्धं सूर्यो उत्तिष्ठति उद्गच्छति, दक्षिणपौरस्त्ये मण्डलचतुर्भागे भारतः सूर्य उद्गच्छति, अपरोत्तरस्मिन् मण्डलचतुर्भागे पेरारतः सूर्योऽप्येव पूर्वसमुद्रे भारतैरावतौ सूर्यौ यथाक्रममौ दक्षिणोत्तरौ जम्बूद्वीपभागे तिर्यक् कुरुतः किमुक्तं नवति ? भारतः सूर्यो दक्षिणपौरस्त्यमण्डलचतुर्भागे उद्गतः सन् तिर्यक् परिभ्रमति, तिर्यक्परिभ्रमन् मेरोर्दक्षिणभागं प्रकाशयति । पेरारतः पुनः सूर्योऽप्येव उत्तरपश्चिमे उद्गच्छति, स चोद्गतः सन् तिर्यक्परिभ्रमति, तिर्यक्परिभ्रमन् मेरोरुत्तरभागं प्रकाशयतीति । इत्थं च भारतैरावतौ सूर्यौ यदा मेरोर्दक्षिणोत्तरौ जम्बूद्वीपभागे तिर्यक् कुरुतः, तदैव तौ पूर्वपश्चिमौ जम्बूद्वीपभागे रात्रौ कुरुतः । एकोऽपि सूर्यस्तदा पूर्वभागपश्चिमभागं वा न प्रकाशयतीत्यर्थः । दक्षिणोत्तरौ च भागौ तिर्यक् कृत्वा तावमौ पूर्वपश्चिमौ जम्बूद्वीपभागे तिर्यक् कुरुतः । इयमत्र ज्ञातना—पेरारतः सूर्यो मेरोरुत्तरभागे तिर्यक्परिभ्रम्य तदनन्तरं मेरोरेव पूर्वस्यां दिशि तिर्यक्परिभ्रमति । भारतः सूर्यो मेरोर्दक्षिणतन्तिर्यक्परिभ्रम्य तदनन्तरं मेरोरेव पश्चिमे भागे तिर्यक्परिभ्रमतीति । इत्थं च यदा पेरारतभारतसूर्यौ यथाक्रमं पूर्वपश्चिमभागे तिर्यक् कुरुतः, तदैव दक्षिणोत्तरौ जम्बूद्वीपभागे रात्रौ कुरुतः । एकोऽपि सूर्यस्तदा दक्षिणभाग

उक्तं च-

“ मज्जणुभावं खेत्तं, ज तं तिरियं ति वयणपज्जयओ ।

भन्नइ तिरिय विसालं, अनो व तं तिरियलोगो ति ॥ १ ॥ ”

(वयणपज्जयउ ति) मध्यानुभाववचनस्य तिर्यग्ध्वनेः पर्या-
यतामाश्रित्येत्यर्थः । अनु० । तिर्यग्भोक्विभक्तिस्तु जम्बूद्वीप-
द्वयसमुद्रधातकीखण्डकाखोदसमुद्रेत्यादिद्विगुणद्विगुणवृद्ध्या
ह्यपसागरस्वयस्तरमणपर्यन्तस्वरूपनिरूपणम् । सूत्र० १ भु०
५ अ० १ उ० । आच० ।

तिरियलोगचूला-तिर्यग्भोक्चूला-स्त्री० । तिर्यग्भोक्स्य चूला
तिर्यग्भोक्चूला, तिर्यग्भोक्तानिकान्तत्वात् । अथवा-तिर्य-
ग्भोक्प्रतिष्ठितस्य मंगेरपरि चत्वारिंशद्योजना चूला तिर्य-
ग्भोक्चूला । तिर्यग्भोकोपरिजागे, नि० चू० १ उ० ।

तिरियवमद्-तिर्यग्वसति-स्त्री० । तिर्यग्योनौ, प्रश्न० १ आ-
भ० डार ।

तिरियवाय-तिर्यग्वात-पुं० । तिर्यगच्छन् यो वाति वातः स
तिर्यग्वानः । तिर्यक्निमज्जति वायुभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तिरियविग्रहगद्-तिर्यग्विग्रहगति-स्त्री० । गतिभेदे, स्था०
१० डा० ।

तिरियममारविज्जमय-तिर्यक्मंसारव्युत्सर्ग-पुं० । संसारव्यु-
त्सर्गभेदे, औ० ।

तिरियमत्त-तिर्यक्मत्त-न० । तिर्यग्योनिजन्तुषु, पञ्चा० २ विब० ।

तिरिश्च-तिरिश्चीन-त्रि० । प्राकृतवृक्षेण निषण्णे ‘तिरिश्च’ शब्दे
“ अस्य श्रोऽनादौ ” ॥ ८ । ४ । २६ ॥ इति मागध्यामनादौ बर्त्त-
मानस्य लुस्य तावद्व्यशकाराऽऽक्रान्तश्चकारो भवति । प्रा० ४
पाद । तिर्यग्जवे, वाच० ।

तिरीरु-किरीट-पुं० । न० । शिखरलाणयुक्ते, औ० । प्रज्ञा० । मुकुटे,
स० । शिरोवेष्टने, वाच० ।

तिरीट-पुं० । वृक्षावशेषे, वृ० २ उ० ।

तिरीटपट्टग-तिरीटपट्टक-न० । तिरीटो वृक्षविशेषस्तस्य यः पट्टो
वल्कलवृत्तं, तन्निषण्णं वा तिरीटपट्टकम् । वृ० २ उ० । वृक्षावशेष-
मये वस्त्रे, स्था० ५ डा० ३ उ० ।

तिरोजाव-तिरोभाव-पुं० । अन्तर्धाने, विशे० ।

तिरोवर्द्-देशी-वृक्ष्यन्तन्त्रि, दे० ना० ५ वर्ग १३ गाथा ।

तिरोहिअ-तिरोहित-त्रि० । अन्तर्हिते, आच्छादिते, वाच० ।
आचा० ।

तिल-तिल-धा० । गनौ, च्वादि०-पर०-सक०-सेट् । नेत्यति,
अन्तर्लीत् । वाच० ।

तिल-धा० । स्नेहे, तुडा०-पर०-अक०-सेट् । तिलति, अन्तर्ली-
त् । वाच० ।

तिल-पुं० । स्वनामख्याते धान्यभेदे, “ साली वीही गो-
दुम-जवा कलमसुगितिलमुगा । ” प्रज्ञा० १ पद । आचा० ।
प्रय० । ज० । आ० क० । विपा० । स्था० । तन्फले च ।
न० । वाच० । वर्णेन तिलसदृशकासे, “ जपितिल-
कादगा य स्ति । ” बापिताः कालान्तरं प्राप्ता ये तिला धान्य-
विशेषास्तद्वद् ये वर्णमाधर्म्याच्चे तथा । शा० १ भु० १७ अ० ।

चरजाग या न प्रकाशयतीति । नत इत्यं यथाक्रममैरा-
चननारतसूर्या पूर्वपश्चिमभागौ तिर्यक् कृत्वा यो भारतः
सूर्यः, स उत्तरपश्चिमे मण्डलचतुर्भागे उदयमासादयति । यश्चे-
रजागः, स दक्षिणपौरस्त्ये मण्डलचतुर्भागे इति । एतदेवोप-
दर्शयन्नुपसंहारमाह - (ते णामित्यादि) भारतैरावनौ सूर्या
प्रथमतः यथाक्रममिमौ दक्षिणोत्तरौ जम्बूद्वीपभागौ, नतो
यथायोग पूर्वपश्चिमौ जम्बूद्वीपभागौ, भारतः पश्चिमं भाग,
पौराचनः पूर्वभागमित्यर्थः । तिर्यग् कृत्वा जम्बूद्वीपस्योपरि यद्वा
तद्वा मण्डलं चतुर्दिशत्यधिकेन शक्तेन विस्वा भूयश्च प्राचीनप्र-
तीचीनाऽऽयतया उर्ध्ववदक्षिणाऽऽयतया च जावया प्रत्यश्चया,
दक्षिणवदक्षिणा इत्यर्थः । चतुर्भिर्विभज्य यथायोग दक्षिणपौरस्त्ये
उत्तरपश्चिमे वा मण्डलचतुर्भागे अस्या रत्नप्रभायाः पृथि-
व्या बहुसमरमणीयाद् भूमिजागादुर्ध्वम् अष्टौ योजनशतानि
वस्तुन्यास्मिन्नवकाशे प्रादूर्ध्वं सूर्यावकाशे उत्तिष्ठन् उद्ग-
च्छतः, य उत्तरभागं पूर्वस्मिन्नदोरात्रे प्रकाशितवान्, स दक्षि-
णपौरस्त्ये मण्डलचतुर्भागे उद्गच्छति । यस्तु दक्षिणभागं
प्रकाशयति स्म, स उत्तरपश्चिमे मण्डले चतुर्भागे । एवं सकल-
कालं जगतः स्थितिः पौरजावनीया । च० प्र० २ पाहु० ।

तिरियतिग-तिर्यक्त्रिक-न० । तिर्यग्गतिरित्येगानुपूर्वीतिर्य-
गाऽऽयुल्लक्षणं, कर्म० २ कर्म० ।

तिरियदिमा-तिर्यग्दिशा-स्त्री० । पूर्वोऽऽदिकासु दिक्, आच० ६
अ० । एताश्चाष्टापि द्यकास्तिर्यक्प्रवृद्धत्वात्तिर्यग्दिशा इति व्य-
वह्र्यन्ते । आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

तिरियदिमिप्पमाणाइकम-तिर्यग्दिक्प्रमाणातिक्रम-पुं० । ति-
र्यग्दिशि यावत्प्रमाणं परिगृहीतं तस्यान्तर्लक्षणे, आच० ६
अ० । उपा० ।

तिरियदिसिन्वय-तिर्यग्दिग्व्रत-न० । तिर्यग्दिशः पूर्वोऽऽदिका-
स्तासां संबन्धे तासु या व्रतं तिर्यग्दिग्मतम् । एतावती दिक्
पूर्वेणावगाहनीया, एतावती दक्षिणेनेत्यादि, न परत इत्येव-
धूने दिग्ध्वने, आच० ६ अ० ।

तिरियदुग-तिर्यग्द्विक-न० । तिर्यग्गतिरित्येगानुपूर्वीद्विके, कर्म०
५ कर्म० ।

तिरियपव्वप-तिरिश्चीनपर्वत-पुं० । तिरिश्चीनं पर्वतं तिरिश्चीन-
पर्वतम् । गच्छतो मागोवरोयके पर्वतं, भ० १४ श० ५ उ० ।

तिरियजित्ति-तिर्यग्जित्ति-स्त्री० । तिरिश्चीनायां प्राकारवरण्ड-
काऽऽदिभिर्जा, ज० १४ श० ५ उ० । आचा० ।

तिरियलोग-तिर्यग्भोक्-पुं० । सान्तिरिक्ः सत्तरज्जुप्रमाणोऽधो-
लोकोऽध्वलोकेऽध्वरे अष्टादशयोजनशतप्रमाणस्तिर्यग्भागाव-
स्थितत्वात्तिर्यग्भोक् । स्था० ३ डा० २ उ० । लोकभेदे, अनु० ।
पुण्यापुपुर्वी अहोसोए, तिरियलोए, उहृलोए ।

तयोश्चाधोलोकोऽध्वलोकेऽध्वरे अष्टादश योजनशतानि तिर्य-
ग्भोक्ः, सम्यपरजापया तिर्यक् मध्ये व्यवस्थितो लोकास्ति-
र्यग्भोक् । अथवा-तिर्यक्शब्दो मध्यमपर्यायः, तत्र च क्षेत्रा-
नुभावात्प्रायो मध्यमपरिणामवन्त्येव अव्याणि संभवन्त्यतस्त-
द्योगास्तिर्यक् मध्यमो लोकास्तिर्यग्भोक् । अथवा-स्वकीयोद्धा-
धोनागास्तिर्यग्भाग एवातिवशालतयाऽत्र प्रधानम्, अतस्तेन
पुनर्दश कृतः, तिर्यगनागप्रधानां लोकस्तिर्यग्भोक् ।

एकविंशे महाप्रहे, सू० प्र० २० पाहु० । कल्प० । “वा तिलया ।”
स्था० २ ठा० ३ उ० ।

तिलकुट्टी-तिलकुट्टी-स्त्री० । तैलविकृतौ विकृतिभेदे, प्रथ०
४ द्वार । “ तिलमल्ली तिलकुट्टी, वदतिलं तदोसहुव्वरियं ।
लक्खाइद्वयपक्कं, तिल्ल तिल्लिमि पचेव ॥१॥ ” ध० २ अधि० ।
तिलग-तिलक-पुं० । वृत्तविशेष, ज० १ श० १ उ० । स० । औ० ।
कल्प० । रा० । ज० । यः स्त्रोक्तकृतिरिति तौ विकसति
तत्पुष्पे, ज० ३ वक्र० । विशेषकापरपर्याये ललाटाऽऽभरणवि-
शेषे, औ० । ज० । ह्रा० । सूत्र० । तं० । पुण्ड्रे, स० ७ सम० ।
तं० । ह्रा० । सू० प्र० च० प्र० । प्रथमवासुदेवस्य त्रिपुष्टस्य प्र-
तिशत्रौ, स० ९ सम० । ति० । स्वनामख्याने छीपे, समुद्रे च ।
प्रज्ञा० १ पद । वसन्तपुरनगरवासिन्ये स्वनामख्याते भेष्टिनि,
यस्य सुदर्शना नाम भार्या । पि० । (अस्य ‘पञ्चय’ शब्दे कथा
घटयते) देवपुत्रनाचसरे तिलकं क्रियते, न चेति प्रश्ने उत्तरम्-
देवपुत्रावेलायां तिलककरणनिषेधो ज्ञातो नास्त्यात्मायगच्छे
इति । ७६ प्र० । सेन० ४ उल्ला० ।

तिलगकरणी-तिलककरणी-स्त्री० । तिलकः क्रियते यथा सा
तिलककरणे । दन्तमय्यां सुवर्णाऽऽत्मकायां वा शलाकायाम्,
सूत्र० । यथा गोरगेचनाऽऽद्युक्तया तिलकः क्रियते । यदि वा
गोरगेचनया तिलकः क्रियते, सा च तिलककरणीभ्युच्यते । गो-
गेचनायाम्, अथवा-तिलकाः क्रियन्ते पश्यन्ते वा यत्र सा
तिलककरणे । तिलकेषणोपकरणं, सूत्र० १ शु० ४ अ०
१ उ० ।

तिलगायण-तिलकरन्-न० । पुण्ड्रविशेष, ज० १ वक्र० । “ तिल-
गायणऽक्षवद्विचिन्ते । ” तिलकरन्नाति पुण्ड्रकविशेषास्तेरु-
चन्द्रेश्च चित्राणि नानाकपाणि तिलकाङ्गच-चित्राणि । जी०
१ प्रति० ।

तिलगमूरि-तिलकमूरि-पुं० । वैक्रमीये संवत्सरे १३६० मिते
विद्यमाने हर्षपुरीयगच्छाये राजशखरमूरिशिष्ये, ज० ६० ।

तिलगायरीय-तिलकाचार्य-पुं० । स्वनामख्याते आचार्ये, येन
जडबाहुविरचितस्य यतिजीतकल्पम्योपरि टीका कृता ।
जी० । अयमाचार्यः शिवप्रभमूरिशिष्यः, तेन च वैक्रमीय सं-
वत्सरे १२९६ मिते आवश्यककालपुत्रवृत्तिनाम ग्रन्थो विरचितः
दशवैकालिकसूत्रटीका, ग्रन्थेकपुञ्जचरित्र, प्रतिक्रमणसूत्रलघु-
वृत्तिश्लेषादयो ग्रन्था अप्यनेन कृताः । ज० ६० ।

तिलचूर्ण-तिलचूर्ण-न० । चूर्णिकाभेदे, “ ने किं तं चुन्नियाभे-
दे ? चुन्नियान्दे जं गं तिलचूर्णाण वा मुग्गचूर्णाण वा । ” प्रज्ञा०
१ पद ।

तिलथंज-तिलस्तम्ब-पुं० । तिलवृक्षगुल्मे, कुम्भप्राप्ते तिल-
स्तम्बे दृष्ट्वा गोशालकस्य बीरस्वामिने प्रति तज्जीवपृच्छा । भ०
१५ श० । आ० म० । (एतच्च ‘ गोशालग ’ शब्दे तृती-
यजागे १०१५ पृष्ठे उक्तम्)

तिलपिट्ट-तिलपिट्ट-न० । कुट्टितानिष्ठस्ये, आचा० २ शु० १
चु० १ अ० ७ उ० ।

तिलपील्लग-तिलपील्लक-त्रि० । तिलपल्लवादनपरे, ठा० ।

बादाँश्च प्रतिवादाँश्च, वदन्तो निश्चितं तथा ।

तथान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपील्लकवृत्तौ ॥ ५ ॥

तिलपील्लकवत् तिलपील्लक इव निरुद्धाकिमंचारस्ति लयन्त्र-
वादनपरो, यथा हायं नित्यं प्लाभ्यन्नपि निरुद्धाकिमया न तत्प-
रिमाणमवशुष्यते, एवमेतेऽपि वादिनः स्वपक्षाजिनिवेशान्धा वि-
चित्रं वदन्तोऽपि नोच्यमानतश्च प्रतिपद्यन्ते इति । ठा० २३ ठा० ।
तिलपुष्पवल्गु-तिलपुष्पवर्ण-पुं० । चन्द्रसूर्यप्रहणकप्रतारारूपे
प्रहमेवे, सू० प्र० २० पाहु० । च० प्र० । द्वाविंशत्तमे महाप्रहे,
“ दो तिलपुष्पवल्गा । ” स्था० १ ठा० । कल्प० ।

तिलभट्ट-तिलजट्ट-पुं० । अन्तर्दुष्टघणवत्कुथितहृदयाया उन्मत्त-
रामायाः पत्न्यौ, त० ।

तिलपट्टी-तिलमट्टी-स्त्री० । तैलविकृतौ विकृतिभेदे, प्रथ० ४
द्वार । ध० ।

तिलपमीड-तिलकमिड-पुं० । तालवन्दनामनगरवासिन्यस्य
तालध्वजनामराजस्य स्वनामख्याते युवराजे, दर्श० १ तत्त्व ।

तिलविगड-तिलविकृति-स्त्री० । तैलविकारे, “ तिलमल्ली १
तिलकुट्टी २, दक्षतिष्ठ ३, तदोसहुव्वरिय ४ । लक्खाइद्वयपक्कं,
तेल्ल ५ तिल्लिमि पचेव ॥ १ ॥ ” ध० २ अधि० ।

तिलसंगलिया-तिलसंगलिका-स्त्री० । तिलफलिकायाम्, भ०
१५ उ० ।

तिलमक्कुलिया-तिलशङ्कुलिका-स्त्री० । तिलप्रधानायां पि-
ष्टमयपांशुलिकायाम्, आचा० १ शु० १ अ० ५ उ० । जी० ।

तिलागणि-तिलाग्नि-पुं० । तिला धान्यविशेषाः, तेषामवयवा
अपि तिलाः, तेषामग्निस्तद्गहनप्रवृत्तौ चक्षिस्तिलाग्निः । तिलाव-
यवदहनप्रवृत्ते घल्लौ, स्या० ८ ठा० ।

तिलिविलिय-तिलिविलिक-पुं० । जलचरजीवविशेष, कल्प०
३ कण ।

तिलोग-तिलोक-पुं० । त्रयो लोकाः समाहृतास्त्रिलोकाः । त-
माहूनेषु त्रिषु लोकेषु, त० ।

तिलोगचूर्णमणि-तिलोकचूर्णमणि-पुं० । त्रिभुवनशिरोरत्न-
कले, पञ्चा० ८ विव० ।

तिलोगदंमि (ण)-तिलोकदर्शिन-पुं० । त्रिलोकमूर्ध्याधस्तिय-
ग्लकणं द्रष्टुं शीघ्रं येषां ते त्रिलोकदर्शिनः । तीर्थङ्गसु सर्वङ्गेषु,
सूत्र० १ शु० १ अ० २ उ० ।

तिलोगपुञ्ज-तिलोकपूज्य-पुं० । सुरनराऽऽदितकणभुवनश्रित-
यपूजनाये, पञ्चा० ६ विव० ।

तिलोगमहिय-त्रिलोकमहित-पुं० । त्रिलोकमहिते तीर्थकृति,
शृ० । त्रयो लोकाः समाहृताः, समवसरणे त्रयाणामपि सन-
वान् । तथाहि-समागच्छन्तं त्रययतां तीर्थकृतां समवसरणे-
ष्वत्रिलोकवासिनो भवनपत्यः, तीर्थग्लोकवासिनो वागमन्त-
रतीर्थग्लोकेन्द्रियज्योतिष्काः, ऊर्ध्वलोकवासिनः कल्पोपपन्न-
का देवाः, त्रिलोकेन मदिताः पूजिताः, त्रिभिर्वा लोकैर्मदिता-
स्त्रिलोकमदिताः । शृ० १ उ० ।

तिलोदग-तिलोदक-न० । निस्त्वचित्तिलधावनजले, कल्प०
३ अधि० ९९ लण । त्रियैः केतचित्प्रकारेण प्राशुकीकृते उदके,
ग० २ अधि० । स्था० । आचा० ।

तिष्ठ-तैल-न० । तिलस्य विकारः, अणु । "तिष्ठऽऽदिस्निग्धवस्तुनां, स्नेहस्नेहमुदाहृतम् ।" इत्युक्ते तिलसर्वपातसीकुसुमानां स्निग्धवस्तुनां स्नेहरूपे विकारे, वाच० । प्रश्न० । तैलं चतुर्धा, तिलातसीकुसुमसर्वपभेदात् । स्या० ६ ठा० ।

तिलग-तैलक-त्रि० । तैलविक्रयकारके, वृ० १ उ० । प्रश्न० ।

तिष्ठोदा-तैल्लोदा-स्त्री० । शशकाऽऽकृतेन धूनेन परिकल्पिते वृष्टि-तिलसमुद्भूते नदीभेदे, नि० चू० १ उ० ।

तिर्व-तथा-अव्य० । प्राकृते तथेत्यस्य निमादेशे, "मोऽनुनासिको वा वा" ॥ ८ । ४ ३ ए० ॥ इत्यपञ्चशेऽनादौ वर्त्तमानस्यास्युक्तस्य मकारस्यानुनासिको वकारः । प्रा० ४ पाद । तेन प्रकारेणैवार्थे, वाच० ।

तिर्व-त्रिपदी-स्त्री० । मल्लस्येव रङ्गजुम्भां गतिविशेषे, क्ता० १ कु० १६ अ० । भूमौ पङ्क्त्यन्यासे, औ० । मल्ल इव रङ्गजुमौ त्रिपदीच्छेदं करोति । म० ३ श० २ उ० । हस्तिनां पादवधनार्थं रज्जुभेदे, वाच० ।

तिवर्ग-त्रिवर्ग-पुं० । त्रयो वर्गास्त्रिवर्गाः । धर्मार्थकामत्रये, लोकादेवसमयत्रये, सत्रार्थतदुभयत्रये च । आ० चू० १ अ० । आ० म० । आचा० ।

तिवर्गसाधन-त्रिवर्गसाधन-न० । त्रिवर्गस्य वक्ष्यमाणस्वरूपस्य, न त्रैकैकस्य, साधनं सेवने त्रिवर्गसाधनम् । त्रिवर्गसेवने, ध० ।

अन्योन्यानुपघातेन, त्रिवर्गस्यापि साधनम् । (२३)

त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः, तत्र यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसमिच्छाः स धर्मः, १ यतः सर्वप्रयोजनमिच्छाः सोऽर्थः, २, यत आर्जनिकासानुविद्धा सर्वेन्द्रियप्रीतिः स कामः, ३ । ततोऽन्योन्यस्य परस्परस्याऽनुपघातेनाऽऽपीदनेन त्रिवर्गस्याऽपि उक्तस्वरूपस्य, न त्रैकैकस्येत्यपिशब्दार्थः, साधनं सेवनम् । त्रिवर्गसाधनविकल्पस्योभयभवप्रत्येन जीवननैरर्थक्यात् । यदाह- "यस्य त्रिवर्गान्यानि, दिनान्यायानि यान्ति च । स लोहकारजस्त्रेव, श्वसन्नपि न जीवति" ॥ १ ॥ तत्र धर्मार्थयोरुपघातेन तादात्विकविषयसुखलुब्धो घनगज इव को नाम न जवत्यास्पदमापद्मम् ? न च तस्य धनं, धर्मः, शरीरं वाऽयस्य कामेऽन्याऽऽसक्तिः । धर्मकामातिक्रमाकृतमुपार्जितं परेऽनुभवान्ति, स्वयं तु परं पापस्य भाजनं, सिद्ध इव मित्थुरयथात् । अर्थकामातिक्रमेण च धर्मसेवा यतीनामिव धर्मो, न गृहस्थानाम् । न च धर्मबाधार्थकामौ सेवेत, बाजमोर्जनं कुदुम्बित इव नास्त्यधार्मिकस्याऽऽपत्त्या किमपि कल्याणम् । सखलु सुखी योऽमुत्र सुखाधिपेनेहलोकसुखमनुभवति । तस्मादुर्माबाधनेन कामार्थयोर्मतिमत्ता र्याततव्यम् । एवमर्थबाधया धर्मकामौ सेवमानस्य श्रुणाधिकत्वम् । कामबाधया धर्मार्थौ सेवमानस्य गार्हस्थ्यप्रावः स्यात् । एवं च तादात्विकमूलहरकर्मेषु धर्मार्थकामानामन्योऽन्यबाधा सुखमेव । तथाह-यः किमप्यसन्निरयोत्पन्नमर्थमपन्वेति स तादात्विकः १, यः पितृपैतामहमर्थमन्यायेन नृकयति स मूलहरः २, यो भृत्याऽऽत्मपीडाभ्यामर्थं संचि मोति, न तु क्वचिदपि व्ययते स कर्ष्यः ३ । तत्र तादात्विकमूलहरयोरर्थसंश्लेषेन धर्मकामार्थविनाशास्ति कल्याणम् । कर्ष्यस्य त्वर्थसंप्रहो राजाद्यादानस्कराणां निधिः, न तु धर्मकामयोर्हेतुरिति । अनेन त्रिवर्गबाधा गृहस्थस्य कर्तुमनुचितेति प्रतिपादितम् । यदा

तु दैववशाद्बाधा सज्जति, तत्रोत्तरोत्तरबाधायां पूर्वस्य पूर्वस्य बाधा रक्षणीया । तथाहि-कामबाधायां धर्मार्थयोर्बाधा रक्षणीया, तयोः सतोः कामस्य सुकरोत्पादत्वात् । कामार्थयोस्तु बाधायां धर्मो रक्षणीयः, धर्ममूलत्वादर्थकामयोः । उक्तं च-" धर्मश्च-प्रावसीदेत, कपालेनाऽपि जीवतः । आख्योऽस्मीत्यवगन्तव्य, धर्मविज्ञा इति साधवः ॥ १ ॥ " ध० १ अवि० ।

तिवर्णी-त्रिवर्नी-स्त्री० । औषधिविशेषे, ती० ६ कल्प ।

तिवर्गिस-त्रिवर्ष-पुं० । स्त्री० । प्रव्रज्यापर्यायेण यस्य त्रीणि वर्षाणि नधिकमित्येष त्रिवर्षो जवति । प्रव्रज्यापर्यायेण त्रिवर्षे जाते नवे, व्य० ३ उ० ।

तिवर्गिसपरियाय-त्रिवर्षपर्याय-पुं० । स्त्री० । त्रीणि वर्षाणि पर्यायः प्रव्रज्यापर्यायो यस्य स त्रिवर्षपर्यायः । प्रव्रज्यापर्यायेण त्रिवर्षजाते नवे, व्य० ३ उ० ।

निवर्लिय-त्रिवर्लिक-त्रि० । रेखात्रयापेने, रा० । औ० क्ता० म० ।

निवर्ली-त्रिवर्ली-स्त्री० । वर्लित्रये, प्रहन० ३ आध० द्वार । विपा० ।

निवर्लीविणीय-त्रिवर्लीविनीत-त्रि० । तिस्रो वर्लयो विनीता विशेषतः प्रापिता यत्र तत् त्रिवर्लीविनीतम् । वर्लित्रययुक्त, जी० ३ प्रांत० ४ उ० ।

तिवर्सजाय-त्रिवर्षजात-त्रि० । त्रीणि वर्षाणि जानायास्त्रिवर्षजाता । " कालो द्विगोपमेयैः " ॥ ३ । १ । ४७ ॥ इति तत्पुरुषः । उवो० २ पादु० । जन्मतो वर्षत्रयाणि जानानि यस्य स त्रिवर्षजातः । जन्मतः प्रव्रज्यातो वा त्रिवर्षजाते, त० ।

निवारखड्गणा-त्रिवारखड्गना-स्त्री० । त्रीन् वारान् यावत्सप्ततिहर्तौ, पञ्चा० १२ वि० ।

तिविष्टु-त्रिविष्टु-न० । विष्टुत्रयसमाहारे, अनु० ।

तिविष्टु-त्रिपृष्ठ-पुं० । प्राकृतत्वादार्धत्वाच्च 'तिविष्टु' इति निर्देशः । प्र० २ द्वार । वर्त्तमानप्रथमवासुदेवे, ति० । आ० म० । प्र० इत० । आ० क० । कल्प० । आव० । प्र० । आ० चू० । " तिविष्टे णे वासुदेवे वर्साई धगु० उद्गु उच्चसेण होन्था । " " तिविष्टे णे वासुदेवे असीहवासनयसमहस्ता महाराया होन्था । " स० २० सम० । त्रिपृष्ठवासुदेवस्य चतुरशीतिवर्षवृत्ताणि सार्धाऽऽयुराति चत्वारि लक्षाणि कुमारखे, शेप तु महाराज्ये इत्यादि । स० ७० सम० । " तिविष्टे णे वासुदेवे चतुरासीह वासनयसमहस्ता परमाउयं पात्रहता अप्पट्टाणे नरप नेरहयत्ताए उवववे । " (तिविष्टुत्ति) प्रथमवासुदेव श्रेयांसजिनकामजातीति, अप्रतिष्ठानो नरकः सममृथिष्यां पञ्चानां मध्यम इति । स० ८४ सम० ।

पुनो पमावऽस्मा, मिआवऽकुच्छिसंजवो जयवं ।

नामण् तिविष्टु ती, आई आमी दमाराण् ॥ १ ॥

अत्र कथा-

" इहास्ति पोटनपुर, नगरं जितसागरम् ।

भूरिर्आजिनसंशोभ, आवृताशिलजन्तुकम् ॥ १ ॥

राजा विपुप्रतिशुभ्र-यत्प्रतापमहाग्निना ।

आसीद्धा शत्रवः सर्वे, ज्वलवृणाशुतां ययुः ॥ २ ॥

देव्यास्तस्य च नद्याः, बलदेवः सुतोऽनवत् ।
चतुर्भिः सूचितः स्वतै-रचलोऽचलसौष्ठवः ॥ ३ ॥
मृगावती च पुण्यासीद्, रूपातिशयशालिनी ।
जगाम जनकं नप्तुं, सोऽङ्घ्रिभ्रमवयौषना ॥ ४ ॥
दृष्ट्वा तामनुगणेण, स्वाङ्गपर्यङ्गां व्यधात् ।
विधोदु तामधोपायं, चिकीर्षुर्विससज्जं च ॥ ५ ॥
पुरप्रधानान्याहुया-ऽप्राप्तीदेतत्तो नृपः ।
इह यज्जायते रत्न, स्यात्तत्कस्येति कथ्यताम् ? ॥ ६ ॥
अवोचैरुते तवेवेति, त्रिरुपादाय तच्छ्रुतः ।
आनाययत्तस्तत्रो-द्गोदु राजा मृगावतीम् ॥ ७ ॥
ययुस्ते व्रीडया सर्वे, पुत्रीमपि मृगावतीम् ।
गान्धर्वेण विवाहेन, राजा स्वयमुपायत ॥ ८ ॥
नद्या विरता जोगेज्य-स्यक्तवाऽनाचारिण नृपम् ।
सुतमादाय निर्गत्य, प्रययौ दक्षिणापथम् ॥ ९ ॥
विरचय्याचलस्तत्र, पुरी मोहेश्वरी नयाम् ।
संस्थाप्य जननीं तत्र, तातोपान्त ययौ स्वयम् ॥ १० ॥
अग्रे च तत्पुत्रोर्लोकै-र्मौलं नाम व्यलोप्यत ।
स्वप्रजायाः पतित्वेन, प्रजापतिरितोरितम् ॥ ११ ॥
विश्वजृतिश्च्युतः शुक्रा-मृगावत्या अथोदरे ।
कथितः सप्तभिः स्वतै-र्विष्णुर्गन्धर्वनीर्णवान् ॥ १२ ॥
पुण्येष्वहःसु सज्जं, तनुभुविष्णुरादिमः ।
त्रिकरमकपृष्ठे) पृत्वात्, त्रिपृष्ठे) इति सक्तिः ॥ १३ ॥
आशीतिधनुश्चक्राङ्गः, खलन् प्रात्रा बलेन सः ।
द्विसप्ततिकलाऽभिज्ञः, क्रमाद्यौवनमासदत् ॥ १४ ॥
विशाखनृतिर्जावश्च, जवं आन्वाऽय केसरी ।
जङ्गे तुङ्गगिरौ शङ्ख-पुरदेशनिपदकः ॥ १५ ॥
प्रातिघिष्णुः पृच्छति स्मा-श्वघ्रीवो मे कुतो मृतिः ? ।
भ्रातृनीति निमित्तकः, सोऽप्याचक्ष्याविद् तदा ॥ १६ ॥
हमस्तेऽर्भीश्चरुवेगं, यो दूतं धर्षयिष्यति ।
यस्तुङ्गगिरिसिंहं च, देवैषैव हनिष्यति ॥ १७ ॥
ततः शङ्खपुरे शाली-नश्वघ्रीवोऽध्यवापयत् ।
वारकेण महोत्तमान, तत्राणार्थमथाऽऽदिशत् ॥ १८ ॥
राज्ञः प्रजापतेः पुत्रौ, स शुधाव महोजसौ ।
ततोऽप्यर्थाश्चरुवेग, दूत तस्मै प्रयुक्तवान् ॥ १९ ॥
तदा प्रजापतेरग्रे, सर्गातिरङ्गमागते ।
अकस्मादागतश्चरु-वेगस्तदङ्गजनकः ॥ २० ॥
अच्युत्तस्ये भूभुजाऽसौ, तदीयस्वामिशङ्कया ।
मन्त्रा पृष्ट कुमाराच्या-महंयुः कांश्यमाह सः ॥ २१ ॥
अश्वघ्रीवस्य दूतोऽयं, राजराजस्य दुर्दमः ।
गच्छन्त्यं निवेद्यो ना-विति तावूचतुर्निजान् ॥ २२ ॥
प्रजापतिस्तमन्येषु-र्व्यसृजत्कृतगौरवम् ।
स्वभट्टैर्जापितौ तौ च, कुमारावन्वधावताम् ॥ २३ ॥
तमर्द्धमार्गे प्राप्य स्व-दस्तयोश्चकतुः सुखम् ।
काकवत् लगुमाऽऽपाते, तत्सहायाश्च नेशिरे ॥ २४ ॥ (?)
ज्ञात्वा प्रजापतिस्तच्च, दूतमानीय तं गृहे ।
सत्कृत्योचे दुर्विनयं, माऽऽख्यः कौमारमीशितुः ॥ २५ ॥
आमेत्युक्त्वा ययौ दूतं, दूमापतेः परमप्रतः ।
पत्नारथ यातैः कथिते, सर्वे दूतस्य धर्षणम् ॥ २६ ॥
तद्वृत्तोऽपि तथैवाऽऽख्य-वलीकान्मा कुपन्नुपः ।
अश्वघ्रीवोऽनुशिष्यान्त्यं, दूतं प्रेषात्प्रजापतेः ॥ २७ ॥

गतोचे रक्त शालीस्त्वं, सिंहाद्याऽऽकृष्यैव सः ।
राजावाच सुतावेत-त्फलं दूतखलीकृतैः ॥ २८ ॥
अवारकेऽपि यदभू-द्वादश शालिरक्ते ।
इत्युक्त्वा प्रस्थित नृप, प्रतिषोध्य गतौ सुतौ ॥ २९ ॥
क्रियत्काल कथं सिंह-मन्येऽनन्तनृपा इति ।
त्रिपृष्ठपृष्ठेः शिष्टं तैः, शालीनां परिचारकैः ॥ ३० ॥
पर्यथेभरयैर्वप्रं, कृत्वाऽरक्तं किनीश्वरा ।
कर्षणग्रहणं याव-दागता वारकक्रमात् ॥ ३१ ॥
स्थास्यतीयश्चिर कोऽत्र, त्रिपृष्ठ स्माऽऽह तान् प्रति ।
दृश्यतां मम सिंहः स, येनैकोऽपि निहन्मि तम् ॥ ३२ ॥
तुङ्गाऽऽचलमुहायां तै-र्दर्शितः केशरी नतः ।
रथाऽऽरुढौ कुमारौ ता-वयामिष्टामुभौ मुहाम् ॥ ३३ ॥
तां मुहामभिनो लोका-श्चक्रुः कलकलाऽऽरवम् ।
तं च पञ्जाननः श्रुत्वाऽ-भ्यागाऽज्जुम्तापराऽऽननः ॥ ३४ ॥
अहं रथी पत्तिरक्षौ, युक्तो नौ नैव मगरः ।
रथास्ततोऽवततार, त्रिपृष्ठः फलकासिजम् ॥ ३५ ॥
फलकासौ मम करे, एव दाढानवाऽऽयुधः ।
तदप्यनुचितं भाति, तत्तावपि मुमेच सः ॥ ३६ ॥
दृष्ट्वा तं प्रेक्ष्य सिंहोऽयं, घाट्यादेको यदागमत् ।
यद्यानशस्त्रमुक्तिश्चा-दयुर्हन्म तदेणवत् ॥ ३७ ॥
विचिन्त्यैव महाकोपा-दजानानो हरिं हरिः ।
दत्त्वा फालां करालां स, त्रिपृष्ठोपान्तमापतत् ॥ ३८ ॥
एकेनैव करणौष्ठा-भरो भूत्वा दरि हरिः ।
पाटयामास तं जीर्ण-पट्यांशुकमिव कृणात् ॥ ३९ ॥
पृष्ठाऽऽभरणवस्त्रैश्च, वृष्ट देवतया हरौ ।
शौर्येण विस्मितैर्लोकै-स्तुष्टुवे स स्फुटन्मुखैः ॥ ४० ॥
एकाकिना मारितोऽह-मिति सिंहः स्फुरस्तदा ।
गौतमजीवस्तत्सुत-स्तमूचे मा स्म खिद्यथाः ॥ ४१ ॥
पशुमिहो नृसिंहेन, मारितोऽस्मीति का दयशा ? ।
प्रातस्तद्वचसा मृत्वा, तुर्योऽर्थी नारकोऽभवत् ॥ ४२ ॥
कुमारावास्तत्कृत्वा, बालतौ नगर निजम् ।
ग्राम्यैरुक्ते हयघ्रीव, स्वैरं निष्ठ गिणोर्वधात् ॥ ४३ ॥
तत् श्रुत्वा सोऽथ माशङ्कः, प्रेषाद् दूत प्रजापतेः ।
सुतौ प्रपथ मन्त्राभ्ये, कुर्वेऽम् यत्पृथग् नृपौ ॥ ४४ ॥
प्रजापतिर्व्यभाषेऽह-मस्यामि न सुतौ तु म ।
दूतोऽवादीद् न चेदेव, सज्जो युद्धाय तद्भव ॥ ४५ ॥
इत्युक्ते धर्षयित्वा तं, कुमारौ दूतमूचतुः ।
यत् शिञ्जितमरे ! कुर्याः, दुर्दान्तोऽद्यापि ते प्रजुः ॥ ४६ ॥
दूताऽऽख्यानो दयघ्रीवः, सर्वोघेणाऽचलद्युध ।
त्रिपृष्ठः साचलश्चाद्रौ, रथावर्तेऽमितलस्त्वयम् ॥ ४७ ॥
चमयोः सैन्ययोर्द्युधे, जायमानेऽतिनिष्ठुर ।
दोलाकृदेव तत्काल, जयलक्ष्मीः समाभवत् ॥ ४८ ॥
कचे त्रिपृष्ठोऽश्वघ्रीव, वाङ्मयानेकजनकयम् ।
युद्धमस्त्वावयोरेव, वराकैः किं द्वैतेजने ? ॥ ४९ ॥
आङ्गाङ्गियुक्तेऽश्वघ्रीवः, खिन्नश्चक्रे विमुक्तवान् ।
त्रिपृष्ठेऽसि तुष्येन, चक्रं निपतति स्म तत् ॥ ५० ॥
त्रिपृष्ठस्तच्छिरस्तेनै-र्धाक्छिनस्तत्कृणास्योः ।
पुष्पगुप्तिः कृता देवै-राराधौ त्रिष्णुपलाविति ॥ ५१ ॥
तदेव प्रणतौ तौ च, समस्तेरपि राजाभः ।
नरतत्तत्राभ्यासैः, चक्रतुर्लोक्या वशे ॥ ५२ ॥

मौलौ चम्रमिवाधायौत्, शिलां कोटिशिलाभिधाम् ।
उत्पात्त्य द्रोणैकेनाऽपि, लीलया विष्णुरादिमः ॥ ५३ ॥
सोऽथागात्पोतनपुरं, जगज्जिह्वरविक्रमः ।
अमिषिको नृपदैवै-रर्द्धचक्रिषदे ततः ॥ ५४ ॥
एकदा गायनाः केऽप्य-गायन्तिशि हरेः पुरः ।
ताद्विकं स्माऽऽह मय्येते, विसर्ग्याः शयिते त्वया ॥ ५५ ॥
आमित्युचे विस्मृतास्ते-ऽनेन सुप्तेऽपि न प्रभौ ।
उत्थितः प्रनुरुचे तान्, शुभा तं किं न वारिताः ॥ ५६ ॥
सोऽवदद्भूतिभोभेन, तदाकर्णयाऽकुपन्तपः ।
तत्कर्णयोः प्रगेऽहेप्सी-सप्तं प्रपु मृतश्च सः ॥ ५७ ॥
वेद्यभ्यकाचयत्कर्मा-ऽमान तेन हरिस्तदा ।
निस्त्रिंशः क्रियया स्वाभ्यादु, दुष्कर्म प्राज्यमाज्यत् ॥ ५८ ॥
महापरिग्रहाऽऽरम्भ-हिंसाऽऽद्यैः कलुषाऽऽमकः ।
चतुरशीत्यश्चलसं, राजप कृत्वाऽऽद्यकशवः ॥ ५९ ॥
मृत्वा सप्तमनरक-पृथ्व्यां नैरायकोऽभवत् ।
अचलस्तच्छ्रियोगाऽऽत्त-धनो मृत्वा शिवं ययौ ॥ ६० ॥ आ० क० ।
त्रिविष्यदष्टमवासुद्वे, ता० २० कल्प । स० ।

तिविही-देशी-पुटिकायाम्, दे० ना० ५ वर्ग १२ गाथा ।

तिविह-तिविध-त्रि० । निस्त्रिंशो विधा यस्य स त्रिविधः । आ० म०
१ अ० २ खण्ड । त्रिप्रकारे, व्य० १ उ० । प्रश्न० । घ० । पा० ।
आव० । मनोवाङ्मायलक्षणैः, कृतकारितानुमानलक्षणे च । सूत्र० १
श्रु० २ अ० ६ उ० । (" तिविहं तिविहं पञ्चकलामि " इति
'सामाज्य' शब्दे व्याख्यास्यते)

तिविहाऽऽहार-त्रिविधाऽऽहार-पुं० । आहारत्रये, त्रिविधाऽऽ-
हारत्रिविधाऽऽहारप्रत्याख्याने भूतानां पानीयतुर्याऽऽहारौ
किं भूतयो, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-आह्वानां त्रिविधाऽऽहारत्रि-
विधाऽऽहारप्रत्याख्यानेऽपि पानीयतुर्याऽऽहारौ ज्ञेयौ हेतव्यौ;
परमं प्रियेयः-येन प्रार्ताम्यत्रिविधाऽऽहारप्रत्याख्यानं कृतं स्या-
त्तस्यैकादशनाऽऽदिकरणसमये तुर्याऽऽहारं कल्पने, न तु
स्थानान्तरमिति, पानीयं तु उभयत्राप्यस्ति कल्पने । त्रिविधा-
ऽऽहारप्रत्याख्याने तु द्वयोरपि भक्ष्यतया संनवोऽस्ति, संख्यायां
तु त्रिविधाऽऽहारप्रत्याख्याने पानकाऽऽकारानुच्चारणान् सचि-
त्तमपि पानीयं कल्पने, न तु तुर्याऽऽहारः । त्रिविधाऽऽहारप्रत्या-
ख्याने तु भावपि भक्तौ संभवत इति । ५१ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

तिव्व-तीव्र-न० । रौद्रे, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । उत्कटे, आ०
म० २ अ० । आव० । दुःसहे, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । अ-
त्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० १ उ० । औ० । असह्ये, सूत्र० २ श्रु०
६ अ० । " कङ्कसा, पगाढा, चडा, दुहा, तिव्वा, दुरहिपास
सि " एकार्याः । विपा० १ श्रु० १ अ० । गाढे, प्रश्न० ६ द्वार ।
तामानुभवगन्धजानिते, प्रश्न० १ आभ० द्वार । नि० चू० ।
प्रबल, ज्ञा० २१ ज्ञा० । रौद्रे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।
उत्कटे, आ० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । दुर्विषहे, दे० ना० ५
वर्ग ११ गाथा । प्रकृष्टे, म० ११ अङ्ग । निम्बाऽऽदिवत् तिके,
त्रि० । ज० ६ श० ३४ उ० । " तिव्वे रोगायके पाठानुप । "
सामान्यस्य भागति मरणहेतौ, ज० १५ श० ।

तिव्वअणुराग-तीव्रानुराग-पुं० । अत्यन्ताध्यवसाये, घ० २
अधि० ।

तिव्वकसायपरिणह-तीव्रकषायपरिणति-स्त्री० । उत्कृष्टानां
दीर्घकालात्तरावस्थायिनां वा कोष्ठाऽऽदिकषायाणां परिणामे,
प० चू० ।

तिव्वखिसण-तीव्रखिसन-न० । अत्यर्थनिन्दायाम्, औ० ।
प्रश्न० ।

तिव्वगिच्छ-तीव्रगृच्छ-त्रि० । अत्यर्थमनुपपत्ते, प्रश्न० ३ आभ०
द्वार ।

तिव्वगिह्वाण-तीव्रग्लान-त्रि० । आत्यन्तिकव्याधिमति, पञ्चा०
४ विष० ।

तिव्वचरित्तमोहणीय-तीव्रचारित्रमोहनीय-न० । कषायव्यति-
रिक्ते नोकषायलक्षणे मोहनीये कर्मणि, म० ८ श० ६ उ० ।

तिव्वतरग-तीव्रतरक-न० । अतिशयोक्त्ये, पञ्चा० १५ विष० ।

तिव्वदंमणमोहणिज-तीव्रदर्शनमोहनीय-न० । मिथ्यात्वतया
दर्शनमोहनीये, म० ८ श० ६ उ० ।

तिव्वपरिणाम-तीव्रपरिणाम-त्रि० । तीव्रो दुःसहः परिणामः
परिणतियेषां ते तावपरिणामाः । दुःसहपरिणतिकेषु, आ०
२ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

तिव्वपावाजिभूय-तीव्रपापाभिन्नूत-त्रि० । तीव्रेणातिदारुणेन
पापेन मिथ्यात्वाऽऽदिनाऽभिभूतः परतन्त्रीकृतस्तीव्रपापानिभू-
तः । अतिदारुणेन मिथ्यात्वाऽऽदिना परतन्त्रीकृते, यो० वि० ।

तिव्वजाव-तीव्रभाव-पुं० । गाढसम्पिडपरिणामे, पञ्चा० ३
विष० ।

तिव्वरागा-तीव्ररागा-स्त्री० । उत्कटविषयानुबन्धायां भाषाया-
म्, घ० ३ अधि० ।

तिव्ववैर-तीव्रवैर-त्रि० । अविच्छिन्नोत्कटवैरे, प्रश्न० १ आ-
भ० द्वार । ज्ञा० ।

तिव्वमंकिलेस-तीव्रसंक्रेश-पुं० । उत्कृष्टदुष्टपरिणामे, उत्कृष्टदु-
रध्यवसाये, पञ्चा० १६ विष० ।

तिव्वसंवेग-तीव्रसंवेग-पुं० । भृशं दुःखलक्ष्णाऽऽकुसज्जनये, ज० ।
'तीव्रसंवेगसंजातधृष्टः'-तीव्रसंवेगेन भृशं दुःखलक्ष्णाऽऽकुल-
भवजनयेन सजाता सत्यगुत्पन्ना अद्धा अद्धानं धर्माऽऽदिषु यस्य
स तथा । तं० ।

तिव्वमद-तीव्रशत्र-त्रि० । तीव्रैरुपसर्गैरभिभूते शत्रानुष्ठाने, सू-
त्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० । आत्यन्तिकसद्विनुष्ठानकरणरुचौ, प-
ञ्चा० ४ विष० ।

तिव्वानिताव-तीव्रानिताप-त्रि० । दुःसहसन्तापवति, " ति-
व्वानितावे नरण पण्णम् । " तीव्रो दुःसहः क्षादिराङ्गारमहारा-
शिनापादनन्तगुणोऽभिनापः संतापो यस्मिन् स तथा । सूत्र० १
श्रु० ५ अ० १ उ० । तीव्रकर्मबन्धरूपे, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० ३ उ० ।

तिव्वानितावि (ण) -तीव्रानितापिन-त्रि० । तीव्रोऽसह्यो योऽ-
भिनापः क्रकषपाटनकुम्भीपाकनसप्रपुपानशाढमह्यालिकृताऽऽ-
विरूपः, स विद्यते यस्याऽसौ तीव्रानितापी । तीव्रवेदनाऽभिभूते,
सूत्र० २ श्रु० ६ अ० ।

तिव्वानिलास-तीव्रानिलाष-पुं० । अत्यन्ताध्यवसायित्वे,
आ० १ अ० । उपा० ।

तिव्वुएह-तीव्रोण-त्रि० । अत्युष्णे, आव० ५ अ० ।

तिसंकु-त्रिशङ्कु-पु० । भीमदयोभ्यानिवासोत्थाकुवश्यस्य भी-
हरिभ्यन्महानरेन्द्रस्य स्वनामक्याते पितरि, ती० ३७ कल्प ।

तिसंधि-तिसन्धि-त्रि० । आदिमध्यावसानेषु सन्धिमावान्
(जी० ३ प्रति० ४ उ०) त्रिषु स्थानेषु सन्धियुक्ते, ज० ३ हा०
६ उ० ।

तिमट्टिमलागा-त्रिषष्टिशलाका-स्त्री० । अर्हककवर्तिवृक्षदेववा-
सुदेवप्रतिवासुदेवानां त्रिषष्टिः पुरुषाणां शलाकारूपे अके, ही०
३ प्रका० ।

तिसस-त्रिमंहु-त्रि० । तिस्र आहारनयपरिग्रहरूपाः संज्ञा ये-
थां ते तथा । आहारभयपरिग्रहसंज्ञायुक्ते, यो० बि० ।

तिसत्तुत्त-त्रिसप्तकृत्वस्-अव्य० । एकविंशतिवारेषु, पि० ।
जी० १ म० ।

तिममय-त्रिसमयिक-त्रि० । त्रयः समयास्त्रिसमयं, नयत्रास्ति
स त्रिसमयिकः । समयत्रयजातिनि, स्था० ३ ता० ४ उ० ।

तिसमय-त्रिमय-न० । त्रयः समयाः समाहृतास्त्रिसमयम् । स-
मयत्रयसमाहारे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

तिसमयसिद्ध-त्रिसमयसिद्ध-पु० । सिद्धत्वसमयावृत्तीयसम-
यवर्तिनि सिद्धे, प्रज्ञा० १ पद ।

तिसमयाऽऽहारक-त्रिसमयाऽऽहारक-पु० । आहारं गृह्णाती-
त्याहारकः । त्रयः समयाः समाहृतास्त्रिसमयः, त्रिसमयमाहारक-
स्त्रिसमयाऽऽहारकः । “व्याप्ति” ॥ ३ । १ । ६१ ॥ इति समासः ।
“ नाम नाम्नकार्ये समासो बहुवचम् ” ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति
वा समासः । त्रीन् समयान् यावदाहारके, आ० म० १
अ० १ खण्ड । विशेष० । न० ।

तिममुट्टाण-त्रिसमुत्थान-त्रि० । त्रिभ्यो धर्माथं कामेभ्यः समु-
त्थानं तद्विषयधेनोत्पत्तिरस्येति त्रिसमुत्थानम् । धर्माथं काम-
जाने, दश० २ अ० ।

तिममुद्वक्त्रापकिति-त्रिसमुद्वक्त्रयातकीर्ति-त्रि० । पूर्वदक्षिणा-
परदक्षिणभागव्यवस्थितत्वात् पूर्वापरदक्षिणास्त्रयः समुद्वक्त्र-
समुद्वक्त्रम् । उत्तरतस्तु दिग्वात्, वैत० १० वा । त्रिसमुद्वे क्वाता
कीर्तिर्यस्याऽसौ त्रिसमुद्वक्त्रयातकीर्तिः । दक्षिणादुत्तरतव्यापि-
कीर्तिः, न० ।

तिसर-त्रिशरस्-न० । त्रीणि शराणि त्रिशरः । वाच० । शरत्रये,
अनु० । विपा० । राक्षसजेदे, ज्वरे, कुबरे, वाच० ।

तिसरग-त्रिसरक-न० । द्वारविशेषः, औ० । हा० । तं० । ज० ।

तिसला-त्रिशला-स्त्री० । सिद्धार्धनरेन्द्रमार्यायां महावीरस्वा-
मिनो मातरि, स्था० १० ठा० । प्रव० । आचा० । स० । आव० ।
(‘धार’ शब्देऽस्याः सर्वा वक्तव्यता)

तिसलागा-त्रिश्लोका-न० । त्रयः श्लोकाश्चन्दोविशेषरूपा आ-
धिक्येन यासु तास्तथा । यथा-“सिद्धाण बुद्धाण” इत्याद्येकः
श्लोकः । “जो देवाण” इत्यादिको द्वितीयः । “एकं वि नमो-
कारो” इत्यादिकस्तृतीयः । इत्येवंरूपश्लोकत्रयाऽऽत्मिकायां
स्तुतौ, प्रव० ३९ द्वार ।

तिसीस-त्रिशर्ष-पु० । शिखरिपर्वतस्य प्रथमकूटाधिपतौ देवे,
ही० ।

तिसुगंध-त्रिसुगन्ध-त्रि० । त्वेगलाकेसरैस्तुल्ये त्रिजातके, “स्व-
गेलाकेसरैस्तुल्यं, त्रिसुगन्धं त्रिजातकम् ।” जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

तिसूल-त्रिशूल-न० । त्रीणि शूलानि शिखाऽप्राणि यत्र । स्वना-
मक्याते अस्त्रमेवे, वाच० । सूत्र० ।

तिसूक्ष्मिया-त्रिशूलिका-स्त्री० । मधुत्रिशूले, सूत्र० १ पु० ५
अ० १ उ० ।

तिसोत्राण-त्रिसोपान-न० । त्रयाणां सोपानानां समाहारस्त्रि-
सोपानम् । सोपानत्रये, रा० ।

तिसोत्राणपटिरुवग-त्रिसोपानप्रतिरूपक-न० । त्रयाणां सो-
पानानां समाहारास्त्रिसोपानम् । त्रिसोपानानि च तानि प्रतिरूप-
काणि चेति विशेषणसमासः । विशेषणस्य परानिपातः प्राकृत-
त्वात् । सुन्दरे सोपानत्रये, जी० ।

तेमि णं तिमोत्राणपटिरुवगाणं अयमेयारूवे वप्पावासे
पणत्ते । तं जहा-वयरामया निम्मा, रिट्टामया पतिट्टाणा,
वेरुलियामया खंजा, सुवन्नरुपमया फलगा, वडिरामया संथी,
होदितरुवमर्द्धओ मूर्द्धओ, नात्तामणिमया अवडंवाणा अ-
वडंवाणावाहाओ । जी० ३ प्रति० ४ उ० । (टीका सुगमा)

तिस्मगुत्त-तिप्यगुत्त-पु० । द्वितीयनिर्द्धने वस्तुनामाऽऽचार्यशिष्ये,
विश० । (अस्य वृत्तं ‘जीवन्पदस’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
१५४४ पृष्ठे गतम्)

तिट्टा-त्रिधा-अव्य० । त्रिप्रकारे, अनु० ।

तिहि-तिथि-पु० । स्त्री० । चन्द्रनिष्पादिते अहोरात्रे, चं० प्र०
१० पादु० । पर्वणि, मातु० ।

अथ तिथिस्वरूपं, तिथिमानं चाऽऽह-

कम्पो निरमयाए, पामो ववहारकारगो लोण ।

सेसा उ संसयाए, ववहारे वुकरा यिनुं ॥ (सू० प्र० १० पादु०)

आदित्यकर्मचन्द्रनक्षत्राभिवर्द्धितमाप्तानां मध्ये कर्मसंव-
त्सरसंबन्धी × मासो निरंशतया परिपूर्णत्रिंशद्दोरात्रप्रमाण-
तया लोके सुखेन व्यवहारको जवति । तथाहि-द्व्यधराऽऽद्या-
ऽपि बालिशान्त्रिंशद्दोरात्रान् परिगणय्य मासं परिकल्पयन् ।
शेषास्तु मासाः सूर्यमासचन्द्रमासाऽऽद्यः सांशतया सावय-
वतया व्यवहारे लोकव्यवहारप्रवर्तनविषये लौकिकैर्ग्रहीतुं
वुक्कराः, दुःखेन स्वयं ज्ञातुं शक्यन्ते इत्यर्थः । तथाहि-सूर्य-
मासः साक्षात् त्रिंशद्दिनानि । चन्द्रमास एकोनत्रिंशद्दिनानि,
छात्रिंशद्द्व्यध्रिभागा दिनस्य ÷ । नक्षत्रमासः सप्तविंशतिर्दि-
नानि, एकविंशतिश्च सप्तषष्टिभागा दिनस्य + । अभिवर्द्धितमास

* ऋतुमासस्य कर्ममास इति नामान्तरम् । उक्तं च-“पस
त्रैव उत्रासो कर्ममासो .....” जम्बू १ । व्य० १ उ० ।

× कर्म लौकिको व्यवहारः, तत्प्रधानः संवत्सरः कर्मसंव-
त्सरः । ऋतुसंवत्सरे । अत्र ‘कर्मसंवत्सर’ शब्दस्तृतीयभागे
३४५ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

÷ तृतीयभागे ‘चंद्रमास’ शब्दः १०९० पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

+ चतुर्थभागे ‘णक्स्वच’ शब्दः १७११ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

एकत्रिंशद्विंशति, एकविंशत्युत्तरशतं चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानां दिनस्य * । न त्रैतद्यालिशा जानने, केष्वलं चाप्सो मासोऽस्ति, तदपेक्षया त्रिंशत्मान परिपूर्णत्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् लोके व्यवहारपथं चरन्तीति ।

तिथिपरिमाणज्ञापनार्थमिदमुपक्रम्यते, तत्र तिथिस्वरूपज्ञानार्थं यन्निमित्ता अहोरात्राः, यन्निमित्ताश्च तिथयस्तदेतत्प्रकरणयति-

सूरस्म गणपदंरुल-विभागनिष्काश्या अहोरात्रा ।

चंद्रस्म हाणिवुद्धी-कण निष्कज्जण उ तिही ॥

सूर्यस्याऽऽदित्यस्य गमनयोग्यानि यानि मण्डलानि तेषां प्रत्येकं यो विभागो, त्रिंशष्टः समभागतया जाग इत्यर्थः । तेन निष्पादिता अहोरात्राः । किमुक्तं भवान् ?-एकैकस्मिन् मण्डले यावता कालेन मण्डलादौ गमनेन पुर्याति तावत्कालप्रमाणेनाहोरात्राः ॥ चन्द्रस्य चन्द्रमण्डलस्य पुनः हानिबुद्धिकृतेन कालपरिमाणेन निष्पद्यते तिथिः । अत्रायं जावार्थः-चन्द्रमण्डलस्य कृष्णपक्षे यावता काश्चनैकैः पोरुशभागो द्वाषष्टि-भागचतुष्टयप्रमाणो हानिमुपपद्यते, यावता च कालेन शुक्लपक्षे एकः पोरुशभागः प्रागुक्तप्रमाणः परिवर्द्धते, तावत्कालप्रमाणास्ति तिथिः । एतावांश्चाहोरात्राणां तिथीनां च परस्पर कात्र-त्रिशेषः-अहोरात्रो द्वाषष्टिभागपरिच्छिन्ना विधीयते । तस्य सत्का ये पक्षपट्टिभागाः, तावत्प्रमाणा तिथिः ।

इहैवमुक्तम्-चन्द्रस्य बुद्धिहानिकृतेन निष्पद्यते तिथिः । तत्र शिष्याणामुदपादि समोदः-कथं चन्द्रस्य शाश्वतिकतयोपवर्धमानस्य, बुद्धिहानौ घटेने इति ? ततः शिष्याणां समोदमपनेतुकामो यथोक्तस्वरूपप्रकरणार्थमाह-

चंद्रस्म नेव हाणी, न वि बुद्धी वा अषष्टिभो चंदो ।

मुक्किलजावस्म पुणो, दोमइ बुद्धी य हाणी य ॥

चन्द्रस्य चन्द्रमण्डलस्य स्वरूपतो नैव हानिर्नाऽपि बुद्धिः, किं त्ववस्थित एव सदा चन्द्रः, चन्द्राऽऽदिविमानानां शाश्वतिकत्वात् । यद्येवं कथं साक्षात् प्रत्यक्षत उपलभ्यते बुद्धिहानौ ? तत्र आह-(मुक्किलेत्यादि)शुक्लतावस्य शुक्लतायाः, दर्शनपथप्राप्त-इत्येव कृता इत्यने बुद्धिर्हानिर्वा, न तु स्वरूपतश्चन्द्रमण्डलम् ।

किमत्र कारणम् ? अत्र आह-

किण्हं राहुविमाणं, हेष्टा चउंगुलं च चंद्रस्म ।

तेणोवहुइ चंदो, परिवहुइ वा वि नाववो ॥

इह द्विविधो राहुः । तद्यथा-पर्वराहुः, ध्रुवराहुश्च । तत्र यः पर्वराहुस्तदा चिन्ता केवलमासटीकायां कृता । यस्तु ध्रुवराहुस्तस्य विमानं कृष्णं, तच्च चन्द्रमण्डलस्याधस्तात् चतुरङ्गुलमसंप्राप्तं सत् चारं चरति । तच्च कृष्णपक्षे आत्मीयेन पञ्चदशेन भागेन प्रतिदिवसमेकैकं भागं द्वाषष्टिभागिकृतस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्का ये चत्वारो भागास्तावत्प्रमाणमावृणोति । शुक्लपक्षे च प्रतिदिवसं तावत्तमेकैकं भागमात्मीयेन पञ्चदशेन भागेनापसरत् प्रकटीकरोति । तेन कारणेन स्रग्दः कृष्णपक्षे अपवर्द्धते दीयते, शुक्लपक्षे परिवर्द्धते इति ज्ञातव्यः । किमुक्तं नवनि ?-तेन कारणेन स्रग्दमण्डलस्य बुद्धिहानौ प्रति-जासेते, न तु ते तावद्विधौ स्त इति ।

एतदेव स्पष्टं भावयति-

तं रययकुमुयमरिस-पटस्म चंद्रस्म राहुभगस्म ।

* प्रथमभागे 'अभिधाक्षि' शब्दः ७५७ पृष्ठे द्रष्टव्यः ।

लोण तिहि चि निययं, भसइ हाणीएँ वुद्धीए ॥

यत एवं चन्द्रमण्डलस्य राहुविमानकृताऽऽवरणानावरणजनिते बुद्धिहानौ, तत् तस्मात् कारणात् चन्द्रस्य रजनकुमुदपुष्पतुल्यप्रभस्य रात्रिसुभगस्य रजस्यामतिमोदारितया प्रतिभास-नशीलस्य, हानौ बुद्धौ यथादितस्वरूपायां, यथादितजागप्रमाणायां च लोके तिथिरिति नियम निश्चितं ज्ञेयम् ।

सम्प्रति भागप्रमाणमेव निर्दिदिशुराह-

सोत्तमभागे काज-एण उमुवइ हायनेऽत्य पन्नरसे ।

तत्तियमेते जागे, पुणो वि परिवहुइ जोण्हे ॥

उमुपति चन्द्रमण्डलमित्यर्थः, पोरुशजागोत् राहुदेवः कृत्वा बुद्ध्या परिकल्प्य, तथाजगत्स्वाभाव्यात् कृष्णपक्षे, अथ पक्षे पोरुशसु जागेषु मध्ये प्रतिदिवसमेकैकभागहानिकरणेन सक्रमे कृष्णपक्षे पञ्चदश भागान् हापयति । उयांस्मये उयांस्मासमन्विते, शुक्लपक्षे इत्यर्थः, प्रतिदिवसमेकैकभागपरिवर्द्धनेन परिपूर्णपक्षे तावन्मात्रान्, पञ्चदशसंख्यान्त्यर्थः । भागान्, पुनरपि परि-र्वर्द्धयति । इयमत्र जावता-इह चन्द्रविमानं द्वाषष्टिमख्यैर्जागैः परिकल्पयते, परिकल्प्य च तेषां भागानां पञ्चदशांशभागो ह्रियते, इत च भागे स्रग्दश्चात्वारो द्वाषष्टिभागाः, शयौ द्वौ भागौ तिष्ठतः, तौ च सदाऽनावृणौ । एषा किञ्च चन्द्रमसः पोरुशकज्ञाप्रसक्तिः । तत्र कृष्णपक्षे प्रतिपदि ध्रुवराहुविमानं चन्द्रमण्डलस्याधो भागेन चतुरङ्गुलमसंप्राप्तं सत् चारं चरदात्मीयेन पञ्चदशेन भागेन द्वौ द्वाषष्टिभागौ सदाऽनावरणस्वभावौ मुक्त्वा शेषद्वाषष्टिमन्त्र-भागाऽऽत्मकस्य चन्द्रमण्डलस्य सत्कं चतुर्भागाऽऽत्मकं पञ्चदश-भागमावृणोति । द्वितीयायामात्मीयाज्यां (?) पञ्चदशभागाना-वृणोति । तत्र शुक्लपक्षे प्रतिपदि पञ्चदशभागान् अनावृणान् करोति, तदा च सर्वाऽऽत्मना परिपूर्णं चन्द्रमण्डलं लोके प्रकटं भवति । उक्तं च-"करविदे णं भंते ! राहु पन्नरसे ? गोयमा ! कु-विदे राहु पन्नरसे । त जहा-धुवराहु य, पव्वराहु य । तस्य णं जे भं धुवराहु, से णं बहुत्तस्म पक्खस्म पामिनए पन्नरसात्तभागणं पन्नरसभागं चत्तोलोममावरमाणे आवरणमाणं चिच्छ । तं जहा-पडमाण पडम भागं विहयाए विहय भागं जाव पन्नरसेसु पन्न-रस जागे । चरममए चंद रसे भवइ, अवसेसे समए चंदे रसे वा विरत्ते वा भवइ, तं चैव सुक्कपक्खस्स उवइसेमाणे उवइसेमा-णे चिच्छ । त जहा-पडमाण पडम भागं, विहयाए विहयं भागं जाव पन्नरसेसु पन्नरसं भाग ।" इति । (अ० १२ हा० ६ उ०)

तत्र-

कालेण जेण हायइ, मोत्तमजागो य सा तिही होइ ।

तं चैव य वुद्धीए, एवं तिहिणो समुपत्ती ॥

यावता कालेन कृष्णपक्षे पोरुशो जागो द्वाषष्टिभागः सचतुर्भागाऽऽत्मको हायते हानिमुपगच्छति, स एतावान् कालविशेषास्ताव-भवान् । तथा चैवं वृद्ध्याऽपि तिथिर्भवति । किमुक्तं नवनि ?-या-वता कालेन शुक्लपक्षे पोरुशजागो प्रागुक्तक्रमेण परिवर्द्धते, ता-वत्प्रमाणः कालविशेषस्ति तिथिरिति अहोरात्रस्य द्वाषष्टिभा-गाः, तावत्प्रमाणा तिथिरित्यर्थः । एवंविधैर्भगवद्विस्तीर्थकर्म-णधरैः समुत्पन्नराख्याता ।

कियसंख्याकास्तास्तिथय इति तत्संख्यानिरूपणार्थमुपप-
त्तिमाह-

जावइए परिहायइ, भागे वहुइ य आणुपुव्वीए ।

तावद्या ह्येति तिही, तेषि नामानि वोच्छामि ॥

इह यावता कालेनैकस्मिन्मण्डलस्य षोडशो भागो द्वापयिभा-
गसत्कचतुर्भागाऽऽत्मकः परिहोयेत, वरुत या, तावत्कालप्रमा-
णा एका तिथिरिति प्रागुपपादितम् । ततो यावतो जागान् चन्द्र-
मसो राहुविमानं कृष्णपक्षे हापयति, यावत्तच्च भागानानुपूर्व्या
क्रमेण शुक्लपक्षे परिवर्द्धयति, तावत्प्रमाणाः शुक्लपक्षे कृष्ण-
पक्षे च तिथयो भवन्तः । तत्र पञ्चदश भागान् कृष्णपक्षे हापय-
ति, पञ्चदशैव जागान् शुक्लपक्षे परिवर्द्धयति; ततः पञ्चदश
कृष्णपक्षे तिथयः, पञ्चदश शुक्लपक्षे च । सम्प्रति तासां ति-
थीनां नामानि वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञानमेव निर्वाहयति-

पारुविग विडय तस्या, य चतुर्थी पंचमी य छट्टी य ।

सत्तमि अष्टमि नवमी, दसमी एगारसी चेव ॥

बारसि तेगमि चातु-दमी य निहवणिगा य पन्नरमी ।

किहम्मि य जोहम्मि य, एमेव विद्दी भुणेयव्वा ॥

कृष्णपक्षे प्रथमा तिथिः प्रतिपद्, द्वितीया द्वितीया, एव यावार्ध-
ष्टार्पणिका परिसमाप्तिकारिका पञ्चदशी, अमावास्या इत्यर्थः ।
उपोऽस्येऽर्प, पक्षे इत्यर्थः । एव एवानन्तरोदितो नाम्ना विधिर्हो-
तव्यः । तद् यथा-प्रथमा प्रतिपत्, द्वितीया द्वितीया, तृतीया
तृतीया । एवं यावत् परिसमाप्तिकारिका पञ्चदशी, पौर्णमासी
इत्यर्थः ॥ इह विचित्रो विधिर्नाम्नामागमे मासाऽऽदीनां तिथि-
पर्यन्तानामुक्तः, तर्तस्तथिनाम्नां प्रस्तावाद् मासाऽपि विनेय-
जनानुग्रहार्थमुपवर्त्यते-इह च एकैकस्मिन् सप्तमसरे षादश
मासाः, तेषां च नामधेयानि द्विविधानि । तद्यथा-लौकिकानि,
लौकोत्तराणि च । तत्र लौकिकान्यमूनि । तद्यथा-श्रावणं, भाद्रप-
दः, आश्वयुजः, कार्तिकः, मार्गशीर्षः, पौषः, माघः, फाल्गुनः, चैत्रः,
वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढ इति । लौकोत्तराण्यमूनि । तद्यथा-प्र-
थमः धावणं अजिनन्दिनः, द्वितीयः प्रतिष्ठितः प्रतिपत्तव्यः, तृती-
यो विजयः, चतुर्थः प्रीतिवर्द्धनः, पञ्चमः श्रेयान्, षष्ठः शिवः,
सप्तमः शिशिरः, अष्टमो हेमवान्, नवमो वसन्तमासः, दशमः कु-
सुमसम्भवः, एकादशो निदाहः, द्वादशो वर्णवरोहः । तथा चाक्त
जम्बूद्वीपप्रक्रमौ-"एगमेगस्स ण भंते ! संवत्तरस्स कति
मासा पन्नत्ता ? । गोयमा ! दुवालस मासा पन्नत्ता । तेषि णं
दुविहा नामधेज्जा पन्नत्ता । त जहा-लोड्या, लोउत्तरिया य ।
तथ लोड्या नामा इमे । त जहा-सावण, भववण जाव आसाहे ।
लोउत्तरिया नामा इमे । त जहा-

"अजिण्हिते परट्टे य, विजय पीडवहणे ।

संयसे य सिवे चेव, सिंसरे य महंमव ॥ १ ॥

नवमे वसन्तमासे, दसमे कुसुमसंभव ।

पन्नारसे निदाहे य, वण्णविरोहं य चारसमे ॥ २ ॥ (जं० ७ वक्र०)

एकैकस्मिन् मासे द्वौ पक्षौ, तयोश्च नामधेये गुणनिष्पन्ने इमे ।
तद्यथा-बहुलः पक्षः, शुक्लपक्षश्च । तत्र योऽधकारबहुलः पक्षः
स बहुलपक्षः । यस्तु उपोऽन्ताधर्वालिततया शुक्लः पक्षः स शु-
क्लपक्षः । उक्तं च-"एगमेगस्स ण भंते ! मासस्स कइ पक्खा
पन्नत्ता ? । गोयमा ! दो पक्खा पन्नत्ता । त जहा-बहुलपक्खे-
य, सुक्कपक्खेय ।" (जं० ७ वक्र०) एकैकस्मिन् पक्षे पञ्चदश
दिवसाः । तद्यथा-प्रथमः पूर्वाह्णो, द्वितीयः सिद्धमनोरमः, तृ-
तीयो मनोहरः, चतुर्थो यशोमरुः, पञ्चमो यशोधरः, षष्ठः स-

धकामसमृद्धः, सप्तम इन्द्रमूर्धाभषक्तः, अष्टमः सौमनसः, नवमो
अनञ्जयः, दशमोऽर्थोत्सहः, एकादशोऽजिजातः, द्वादशोऽव्यम-
नः, त्रयोदशः शनञ्जयः, चतुर्दशोऽग्निवेहमः, पञ्चदश उपशमः ।
तथा चोक्तं जम्बूद्वीपप्रक्रमौ-"एगमेगस्स ण भंते ! पक्खस्स
कइ दिवसा पन्नत्ता ? । गोयमा ! पन्नरस दिवसा पन्नत्ता । त
जहा-परिवारादिवसे, विड्यादिवसे० जाव पन्नरसीदिवसे ।
एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं दिवसाणं कइ नामधेज्जा प-
न्नत्ता ? । गोयमा ! पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता । त जहा-

"पुव्वेगे १ सिद्धमणो-रमे अ २ ततो मणोहरे चेव ३ ।

जसभइ य ४ जसहरे ५, छुट्टे मव्वकामसमिद्धे य ६ ॥ १ ॥

इंदमुर्धामसिन्ने य ७, सोमणस उ धणंजण य थोधवे ९ ।

अन्यसिद्धे १० अमिजाए ११, अन्नसण १२ नयंजण चेव १३ ॥ २ ॥

अग्निवेसे १४ उवसमे १५, दिवसाण नामधेज्जाह । "

(जं० ७ वक्र०)

एकैकस्मिन् पक्षे पञ्चदश रात्रयः । तद्यथा-प्रतिपत्तरात्रिः,
द्वितीयारात्रिः, यावत्पञ्चदशीरात्रिः । तासां च रात्रीणां क्रमेणा-
मूनि नामानि । तद्यथा-प्रथमा उत्तमा, द्वितीया सुनक्खत्ता, तृती-
या ऐलापत्ता, चतुर्थी यशोधरा, पञ्चमी सौमनसा, षष्ठी श्रीस-
म्भुता, सप्तमी विजया, अष्टमी वैजयन्ती, नवमी जयन्ती, दशमी
अपराजिता, एकादशोऽच्छा, द्वादशी समाहारा, त्रयोदशी तेजा,
चतुर्दशी अतिनेजा, पञ्चदशी देवानन्दा । तथा चोक्तम्-"एगमेग-
स्स ण भंते ! पक्खस्स कइ राईओ पन्नत्तामे ? । गोयमा ! पन्नरस-
राईओ पन्नत्ताओ । त जहा-परिवाराहं, वीयाराहं-जाव पन्न-
रसीगइ । एएसि णं भंते ! पन्नरसण्हं राईण कइ नामधेज्जा
पन्नत्ता ? । गोयमा ! पन्नरस नामधेज्जा पन्नत्ता । त जहा-

"उत्तमा य सुनक्खत्ता, ऐलावत्ता जसेधरा ।

सोमणसा चेव तहा, सिंसज्जूया य थोधव्वा ॥ १ ॥

विजया य वैजयती, जयति अपराजिया य इच्छा य ।

समाहारा चेव तहा, तेओ य तहाऽहनेया य ॥ २ ॥

देवानन्दा राई, ययणीए नामधेज्जाह । " (जं० ७ वक्र०)

एकैकस्मिन् पक्षे पञ्चदश तिथयः । ताश्च द्विधा । तद्यथा-दि-
वसतिथयः, रात्रितिथयश्च । तत्र दिवसतिथीनाममूनि नामानि ।
तद्यथा-प्रथमा नन्दा, द्वितीया जद्रा, तृतीया जया, चतुर्थी तुच्छा,
पञ्चमी पूर्णा । ततः पुनरपि-षष्ठी नन्दा, सप्तमी जद्रा, अष्टमी
जया, नवमी तुच्छा, दशमी पूर्णा । ततः पुनरप्येकादशी नन्दा,
द्वादशी जद्रा, त्रयोदशी जया, चतुर्दशी तुच्छा, पञ्चदशी पूर्णा ।
तथा चोक्तं चन्द्रप्रक्रमौ-"ता कहं ते तिहीओ आहिया ति वणज्जा ? ।
तथ खलु इमा दुविहा तिही पन्नत्ता । त जहा-दिवसतिही,
रात्रतिही य । ता कहं ते दिवसतिही आहिया ति वणज्जा ? । ता
एगमेगस्स पक्खस्स पन्नरस दिवसतिही पन्नत्ता । त जहा-

"नंदे भइ जए तुच्छे, पुण्णे पक्खस्स पचमी ।

पुनरावि-

नंदे भइ जए तुच्छे, पुण्णे पक्खस्स दस्समी ॥ १ ॥

पुनरवि-

नंदे भइ जए तुच्छे, पुण्णे पक्खस्स पन्नरसी ।

एवं तिगुणा तिगुणा, तिहीव सव्वेसि दिवसाणं ॥ २ ॥ "

(चं० प्र० १० पाहु०)

यास्तु रात्रितिथयस्तासामेतानि नामानि । तद्यथा-प्रथमा
उग्रवती, द्वितीया जोगवती, तृतीया यशोमती, चतुर्थी सर्वसिद्धा,
पञ्चमी गुजनामा । पुनरपि षष्ठी उग्रवती, सप्तमी भोगवती,

अष्टमी यशोमती, नवमी मन्वसिद्धा, दशमी शुभनामा । ततः पुनरप्येकादशी उपवती, द्वादशी भोगवती, त्रयोदशी यशोमती, चतुर्दशी सर्वसिद्धा, पञ्चदशी शुभनामेति । उक्तं च चन्द्र-प्रकाशेन-“ता कदा ते रातिही आह्वयं सि चपञ्जा । ता ए-गमगस्त नं पकलस्त पञ्जरस्त रातिही पञ्जस्ता । तं जडा-“उग-वर्ह भोगवर्ह, जसोवर्ह मन्वसिद्ध सुहनामा ।” पुनरचि-“उगाव-र्ह जोगवर्ह, जसोवर्ह सर्वसिद्ध सुहनामा ।” पुनरचि-“उगावर्ह जोगवर्ह, जसोवर्ह सर्वसिद्ध सुहनामा । एवं तिगुणा पया, तिहीउ सध्वासि राईये” ॥ १ ॥ इति । (ख० प्र० १० पादु०) तदे-वमुक्तानि तिथीनां नामानि, प्रसङ्गतो मासविषयसाराशीर्णार्माप ।

संप्रति यावदमुहूर्तप्रमाणा तिथिस्तावत्प्रमाणां तिथि-
प्रतिपादयति-

एउणसीसं पुष्पा, उ मुहुत्ता सोमतो तिही होइ ।

भागा त्रि य वतीसं, वासट्टिकण जेएणं ॥

सोमतश्चन्द्रमस उपजायते तिथिः, सा च तत उपजायमाना एको-
नत्रिंशत्परिपूर्णमुहूर्ता, एकस्य मुहूर्तस्य द्वाषष्टिकृतेन जेदेन प्र-
विभक्तस्य जप्त्वा द्वात्रिंशद् भागाः । तथाहि-अहोरात्रस्य द्वा-
षष्टिभागीकृतस्य सत्का ये एकषष्टिभागाः, तावत्प्रमाणा तिथि-
रित्युक्तम् । तत्रैकषष्टिंशता गुणयते, जानाम्यष्टादश शतानि
त्रिंशदधिकानि १२३० । एते च कित द्वाषष्टिभागीकृतसकल-
तिथिगतमुहूर्तसत्का अंशाः, ततो मुहूर्ताऽऽनयनार्थं तेषु द्वाषष्ट्या
जगो ह्रियते, हने च भागे लब्धा एकोनत्रिंशत्मुहूर्ताः, द्वात्रिंशच्च
द्वाषष्टिभागा मुहूर्तस्य । एतान्मुहूर्तप्रमाणा तिथिः । एतावता
हि कालेन चन्द्रमण्डलगतः पूर्वाक्षितप्रमाणः षोडशो भागो
हानि ओपगच्छति, वर्द्धते वा, तत एतावानेव तिथेः परिमाण-
कास्तः । (ख० प्र० १० पादु०)

सास्वतमीप्सितदिने तिथिपरिमाणज्ञापनार्थं करणमाह-

तिहिरासिमेव वाव-ट्टीजः सैसमेगसाट्टिगुण ।

वावट्टीए जए, सैसे असा तिहिमपत्ती ॥

ईप्सिततिथिराशिद्वाषष्ट्या भागैः परिपूर्णहोरात्रा भवन्ति,
ततः परिपूर्णाहोरात्रपातनार्थं द्वाषष्ट्या विभागः क्रियते, वि-
भागे च कृते यच्छेषमुपलभ्यते तदेकषष्टिगुणं क्रियते, एकैकस्या-
स्तिवेर्द्वाषष्टिनागीकुनाहोरात्रसत्कषष्टिभागप्रमाणत्वात् । कृत्वा
एकषष्टिगुणं द्वाषष्ट्या विभज्यते, द्वाषष्ट्या भागैः परिपूर्णस्या-
होरात्रस्य पतनाद् द्वाषष्ट्या च भागे कृते ये अंशाः राशेः पञ्चा-
वन्तिष्ठन्ते, सा तिथिपरिमामिः, तावत्प्रमाणे तस्मिन् दिने
तिथिरित्यर्थः । यथा सा कोऽपि पृच्छति-द्वाषष्ट्या च भागे कृते-
ऽपि युगे प्रथमे चाङ्के सप्तसरे आश्वयुजमासे शुक्रपक्षे पञ्चमी
क्रियत्प्रमाणेति । तत्र किल तिथिः तावदंशप्रमाणा, तस्मिन्
दिने तिथिरित्यर्थः । राशिराक्षित आरभ्य पञ्चमीपर्यवसानोऽ-
शीतिसंख्या इत्यशीतिप्रियते, तस्या द्वाषष्ट्या भागो निरुचते,
स्थिताः पञ्चाष्टादश, ते एकषष्ट्या गुणयन्ते, जानानि दश-
शतानि अष्टानवत्यधिकानि १०८० । तेषां द्वाषष्ट्या भागो निरु-
चते, स्थिताः पञ्चात् अतुष्ट्याविंशदंशाः, आगतमेतावदेव व-
ष्टिजागप्रमाणा तस्मिन् दिने पञ्चमी तिथिः । एवमप्यत्रापि भा-
वनीयम् । (१) उच्य० ४ पादु० । ख० प्र० । सु० प्र० । व्य० । आ०
म० । आ० चू० । (काष्ठतो ये दिवसा वर्जनीयास्ते ' आलो-
यणा ' शब्दे द्वितीयानां ४३० पृष्ठे दर्शिताः) दिवसेष्वस्ति-

ययो बलिष्ठाः-“ दिवसा उ तिही बलिष्ठा, तिहिष्ठा च-
भियं तु सुकनई रिक्का ।” द० प० ।

अथ पञ्चदशतिथिप्रमाणमाह-

पदिवाए पदिवत्ती, नत्थि विवत्ती जणंति बीआए ।

तइयाए अत्थमिच्छी, विजयगी पंचमी भणिया ॥ ४ ॥

जा एम सत्तपी सा, उ बहुगुणा इत्थ संसओ नत्थि ।

दसमीए पत्थियाणं, भवंति निकटंगा पंथा ॥ ५ ॥

आरुगमविग्घं खे-मयं च इकारसिं वियाणाहि ।

जे वि हु हुंति अमिच्छा, ते तेरसिपट्टिओ जिणइ ॥ ६ ॥

चाउइमि पञ्जरसि, वज्जिज्जा अट्टमि च नवमि च ।

छट्ठि च चउत्थि वा-रमि च छुट्ठं पि पक्खणं ॥ ७ ॥

पदमी पंचमि दसमी-पञ्जरसिकारसी वि य तहव ।

एएमु य दिवसेसुं, सेहस्स निफेढणं कुज्जा ॥ ८ ॥

नंदा जहा विमया, तुच्छा पुन्ना य पंचमी होइ ।

मासेण य उच्चारे, इत्थिक्का वत्तए नियए ॥ ९ ॥

नंदे जए य पुत्ते य, सेहनिक्खमाणं करे ।

नंदे भई सुजहाए, पुत्ते अणसणं करे ॥ १० ॥ द० प० ।

धर्मकर्माऽऽदिषु तिथिरुद्धा तिथिरेव प्राह्या-

तिथिश्च प्रातः प्रत्याक्यानवेलायां या स्थात्सा प्रमाणम्, सूर्यो-

द्यानुसारणैव लोकैऽपि दिवसाऽऽदिव्यवहारात् । आहुरपि-

“ चाउम्मासिअवरसे, पक्खअपंच उट्ठमीसु नायव्वा ।

ताओ तिहओ जासि, उदेइ सरो न अस्साओ ॥ १ ॥

पुम्मा पक्खणं, पट्टिकमण तह य निअमगहणं च ।

ओप उदेइ सरो, तोए तिहीए उ कायव्वं ॥ २ ॥

उदयस्मि जा तिही सा, पमाणमिअराए कीरमाणोए ।

आणाअगउणवत्था, मिउत्तबिराहणं पावे ॥ ३ ॥

पारासरस्मृत्यादावपि-

“ आदित्यादयवेलायां, या स्तोकाऽपि तिथिर्नवेत् ।

सा सपूर्णति मन्तव्या, प्रचूता नोदय विना ” ॥ १ ॥

समास्वानिवाचकप्रघांषधैर्वा भूयते-

“ कथे पूर्वा तिथिः कार्या, वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ।

अधीरमोक्कल्याण, कार्यं लोकानुगैरिह ” ॥ १ ॥ इति ।

एवं पौषधाऽऽदिना पूर्वदिवसा आराध्या प्रति पूर्वकृत्यानि । ख०

२ अधि० । द्वितीयाऽऽदिपञ्चपथी आश्वविष्यादिस्वीयमन्त्राति-

रिक्तप्रथे कास्तिन ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-द्वितीयाऽऽदिपञ्चपथ्या

उपादेयत्वं संविभगानार्थोऽऽचार्णतया संभाव्यते, अङ्गराणि तु

आश्वविधेरन्यत्र दृष्टानि न स्मरन्ति । (५ प्र०) “ मासस्मि पञ्चवर्क,

तिथिश्च पञ्चाहं पक्खमि । ” इति गार्थोक्तं अतुःपथी सर्वधा-

काणां, किं वा लेपधाकाधिकारवर्णिता ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-

“ मासस्मि पञ्चवर्क, तिथिश्च पञ्चाहं पक्खमि । ” इति गार्थोक्तं, अतुःपथी

सर्वधाकाणां सम्भाव्यते, न तु लेपधाकाधिकारोक्ताः । १६

प्र० १०२ प्रका० । यदा पञ्चमी तिथिस्तुटिता भवति तदा तत्तपः

कस्यां तिथौ क्रियते ? पूर्णिमायां च तृाटितायां कुत्र ? इति प्रश्ने,

उत्तरम्-यदाऽत्र पञ्चमी तिथिस्तुटिता भवति, तदा तत्तपः पूर्वस्यां

तिथौ क्रियते, पूर्णिमायां च तृाटितायां त्रयावशीचतुर्दश्योः क्रि-

यते, त्रयोदश्यां विस्मृतौ प्रतिपद्यतीति । ५ प्र० १०४ प्रका० । मदा-

विदेहेषु कल्याणकतिथ्यादिकमिदमेव, अन्यद्वा?, इति प्रश्ने, उत्तरम्-महाविदेहेषु कल्याणकतिथ्यादिकमिदमेवेति न ममज्ञाप्यते, यदाऽप्रत्यनीयेकृतां स्वयमनाऽऽदिकल्याणकं, तथा तत्र दिवससङ्ख्यात्, तत्प्रतिपादकान्यक्राण्यपि नोपलभ्यन्ते। १७ प्र०। ही० १ प्रका०। तिष्ठ एव पूर्णिमाः पर्यन्तेन संगीर्यते, सर्वा अपि वेत्यत्र प्रश्ने, उत्तरम्-“ कुत्र तिहीण मज्जमि, का तिही अज्ज वासरे ? ” इत्याद्यागमनुसारेणाऽविद्विद्वन्वृत्तपरम्परया च सर्वा अपि पूर्णिमाः पर्यन्तेन मास्या एवेति। २ प्र०। ही० १ प्रका०। पूर्णिमाऽमावास्यायोर्बुद्धौ पूर्वमौदयिकी तिथिराराध्यत्वेन व्यवहियमाणाऽस्तीति केनाचपुक्तम्, धीमानपादाः पूर्वतनीमाराध्यत्वेन प्रसादयन्ति, तस्मात् इति प्रश्ने, उत्तरम्-पूर्णिमाऽमावास्यायोर्बुद्धौ औदयिक्येव तिथिराराध्यत्वेन विज्ञेया। ५ प्र०। ही० ३ प्रका०। “ कुत्र तिहीण मज्जमि, का तिही अज्ज वासरे ? ” इत्याद्यागमवाक्यम्, तत्कुत्राऽऽगमेऽस्ति, स नामग्राहं प्रसाद्यः, एतोऽत्र स्तनिकाः राजसमकमेव वर्तन्ते, यज्जैनजीर्णग्रन्थमध्ये द्वितीयैकादशीप्रमुखतिथीनां चतुःपूर्वानां मानमाराध्यत्वेन नास्तीति प्रश्ने, उत्तरम्-“ उच्चं तिहीण मज्जमि, का तिही अज्ज वासरे ? ” इत्यादि गाथा आञ्जविकृत्यसूत्रेऽस्ति, तद्व्याख्यानं च ८-१४-१५। एताः सिनेतरजेदात् पट् तिथय इति। द्वितीयैकादशीप्रमुखतिथीनामक्राणं तु आञ्जविधेरन्यत्र न सन्ति, तथा ज्ञानपञ्चम्यक्राणि महानिर्वाण्ये सन्तीति। १८० प्र०। सेन० ३ उल्ला०। “ बहुसु यतिहीसु य पव्वणीसु य। ” मन्नाऽऽदित्रयांश्च दृष्ट्यादितिथिषु, भ० १३० ३३ उ०। तिहिवृद्धि-तिथिवृद्धि-स्त्री०। अष्टम्यादितिथिवृद्धौ अग्रतया आराधनं क्रियते, यतस्तद्दिने प्रत्याख्यानवेलायां घटिकाद्विक्रान्ता भवति, तावत्या एवाऽऽराधनं भवति, तदुपरि नवम्यादीनां भवनात्, सपूर्णायास्तु विराचनं जाते, पूर्वदिने भवनात्। अथ यदि प्रत्याख्यानवेलायां विलोक्यते, तथा तु पूर्वदिने द्वितयमप्यस्ति, प्रत्याख्यानवेलायां समप्रदिनेऽपीति स्पष्टमाराधनं भवतीति प्रश्ने, उत्तरम्-“ कथं पूर्वा तिथिः कार्या, वृद्धौ कार्या तथोचरा। ” इति उमास्वातिवाचकवचनप्रामाण्याद् वृद्धौ सत्यां स्वल्पाऽप्यग्रेण तिथिः प्रमाणमिति। १८५ प्र०। सेन० ३ उल्ला०। तिही-तिथी-स्त्री०। ‘ तिहि ’ शब्दार्थे, च० प्र० १० पादु०। तिहु-कुतस्-अव्य०। “ कुतसः कठं कह तिहु ” ॥ ८। ४। ४१६॥ इत्यपञ्चशे कुतःशब्दस्य ‘ तिहु ’ इत्यादेशः। कस्मादित्यर्थे, प्रा० ४ पादु०। तिहुयण-त्रिभुवन-न०। अचस्तिर्यगूर्ध्वलोकभेदे, आच० ४ अ०। तिहुयणतिष्ठग-त्रिभुवनतिष्ठक-पुं०। श्रीनासिक्यपुरे श्रीजी-वितचन्द्रप्रजस्वामिप्रतिमायाम्, ती० ४३ कल्प०। तिहुयणजाणु-त्रिभुवनजानु-पुं०। अहिच्छत्रापुजितायां स्वनामक्यातायां पार्श्वजिनप्रतिमायाम्, ती० ४३ कल्प०। तीय-अतीत-त्रि०। अतिशयेन इतो गतोऽतीतः, पिधानवदकारोपः। वर्तमानत्वमतिक्रान्ते, स्था० ३ उ० ४ उ०। शो०। भाव०। तीयवयण-अतीतवचन-न०। कृतवानित्येवंप्रकारे षोडशवचनेषु द्वादशे वचने, आख्या० २ भु० १ सू० १ अ० १ उ०। तीर-तीर-पुं०। पर्यन्ते, नि० सू० १ उ०। तटे, सूत्र० २ भु० १ अ०। पारे, स्था० ४ उ० १ उ०। प्रवाहापरकूले, विशेष०। “ द-कनीरमि चिद्विचय । ” उदकतीर उदकोपकरणम्। सू० १ उ०।

शक्-धा०। सामर्थ्ये। स्वादि०-पर०-अक०-अनिट्। “ शके-अय-तर-तीर-पाराः ” ॥ ८। ४। ८६॥ इति शक्तोतेस्तीर इत्यादेशः। ‘ तीरह ’ शक्तोति। प्रा० ४ पादु०। तृ-धा०। तरणे, प्लवने, अभिभवे च। स्वादि०-पर०-सक०-सेट्। “ ह-कृ-तृ-आमीरः ” ॥ ८। ४। २५०॥ इति तृधातोर्मन्यस्य ईर इत्यादेशः। ‘ तीरह ’ तरति। प्रा० ४ पादु०। तीरंगम-तीरङ्गम-त्रि०। तीरं गच्छतीति तीरङ्गमाः, कक्, मु-मागमश्च। पारगांमनि, आख्या० १ भु० २ अ० ३ उ०। तीरह-तिरस्थ-त्रि०। सम्यक्त्वाऽऽदिप्राप्तेः संसारपरिमाणात् तदस्ये, दश० २ अ०। तीरट्टि(ण्)-तिरार्थिन्-त्रि०। तीरं पारं भवार्णवस्याथंयत इत्येवशांलस्तीरार्थी, तीरस्थायी वा, तीरस्थितिरिति वा प्राकृतत्वात् ‘ तीरट्टी ’ इति। स्था० ४ उ० १ उ०। सूत्र०। भवार्णव-तिनोर्षी, दश० १० अ०। तीरदुत्त-तीरदुत्त-पुं०। विदेहजनपदेषु, “ इहेव भारदे वासे पुत्रद्वेसे विदेहो नाम जगुवशो, संप्रकाले तिरदुत्तदेसो चि जयणति । ” ती० १ कल्प०। तीरिचा-तारयित्वा-अव्य०। वासज्जीवमाराध्येत्यर्थे, कल्प० ए कण०। तीरिय-तारित-त्रि०। पूर्णेऽपि प्रत्याख्यानकालावधौ किञ्चिदधिककालावस्थानेन तीरे नीते, प्रव० ५ द्वार०। आख्या०। “ एता भिक्षुर्पादमा तीरिया भवइ । ” पूर्णेऽपि तदवधौ स्तोककालावस्थानात्तीरिता भवति। दर्श० १ तत्र०। भा० सू०। समाप्ते, द्य० १ उ०। तीसमुदुत्त-त्रिशन्मुहूर्त्त-त्रि०। त्रिशन् मुहूर्त्तान्त्रिभुवनानां ये-षां तानि तथा। त्रिशन्मुहूर्त्ताणि यावच्छब्देन सह युज्यमाननक्षत्रे, स्था० ६ उ०। तीसगुत्त-तिष्ठगुत्त-पुं०। राजगृहनगरवास्तव्यस्य वसुनामाऽ-चार्यस्य स्वनामक्याते शिष्ये, स च जीवप्रदेशिकानां निह्वानां धर्माऽऽचार्यः। विशेष०। आ० क०। उल्ला०। स्था०। आ० म०। आ० सू०। (तद्वक्तव्यता लेशतो ‘ जीवपसिय ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १५५४ पृष्ठे उक्ता) तीसजह-तिष्ठभक्त-पुं०। माउरसगोत्रस्याऽऽयंसंभूतविजय-स्याविरस्य स्वनामक्याते शिष्ये, कल्प० ८ कण०। तीसद्वानिस्सद्व-त्रिशयानिःशय-त्रि०। मायानिदानमिध्या-शनरूपशय्यत्रयरहिते, पा०।

..... तीसद्वानिस्सद्वो (२३)

शय्यते बाध्यते प्राणी एभिरिति शब्दानि। उभयतस्तोमराऽ-दीनि, भावनस्तु मायाऽऽदीनि। निर्गतानि शब्दानि यस्य स निःशयः। स चैकशय्यापेक्षयाऽपि स्वादित्याह-त्रीणि च तानि शब्दानि च त्रिशयानि, तेषु विषये निःशयः त्रिशयानिःश-यः। तत्र मायाशय्यम-माया निकृतिः, सैव शय्यं मायाशय्य-म्। नितरां वायते ज्ञयते मोक्षकलमनि-चक्ष्णचर्याऽऽदिसाध्य-कुशलकर्मकल्पतरुवनमनेन देवद्वारादिप्रायेणपरिणामनिशि-तासमेति निदानं, तदेव शय्यं निदानशय्यम्। मिध्यादर्शनश-य्यम-मिध्या विपरीतं, दर्शन तत्त्वानवबोधलक्षण मिध्यादर्श-नं, तदेव शय्यं मिध्यादर्शनशय्यमिति। (२३) पा०।

तीसा त्रिशत-ली० । " त्रिशत्यादेर्लुक् " ॥ ८॥ १॥ ३८ ॥ इत्यनुस्वारस्य लुक् । प्रा० १ पाद । " ईजिह्वानिहत्रिशडिगमौ त्या " ॥ ८॥ १॥ ९२ ॥ इति इकारस्येकारः । त्रिशतदशसख्यायाम्, प्रा० १ पाद ।

तीसिया-त्रिशिका-ली० । त्रिशद्वर्षपर्यायायां स्त्रियाम्, इय० ७ उ० । तु-तु-अय० । समुच्चये, विशेष० । नि० चू० । दश० । अवधारणे, विशेष० । दश० । सूत्र० । दश० । प्रथ० । आ० म० । नि० चू० । पञ्चा० विशेषणं, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० २ उ० । आचा० । धितकं, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० । आच० । पञ्चा० पूरणे, स्या० ४ उ० २ उ० । नि० चू० । पञ्चा० । पादपूरणे, पञ्चा० ४ यिव० । नि० चू० । पुनःशब्दार्थे, आचा० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । दश० पूर्वम्मात्रिशेषदर्शने, सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० । एवकारार्थे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । अ० १ अ० १ उ० । दश० दश० न० । आ० म० । स्त्रिया० अप्यर्थे, दश० १ तत्र । यस्मादर्थे, नि० चू० १ उ० । चशब्दार्थे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । शब्दार्थप्रदर्शने, नि० चू० १ उ० । भेद, " तुः स्याद्भवेऽवधारणे " स्या० । आ० म० । निष्क्रमे, प्रथ० ४ द्वार । अव्ययत्वेनाऽनेकार्थत्वाद् देतो, इय० १ उ० । कारणापेक्षायाम्, नि० चू० १ उ० । तुशब्दो यच्छब्दार्थे द्रष्टव्यः । " तेणं तु चित्तमचिन्ता " तेणं जं तं चित्तमचित्तेत्यर्थः । नि० चू० १ उ० । विकल्पदर्शने, नि० चू० १ उ० । परिग्रहे, नि० चू० १ उ० । सादृश्ये, स्या० । अप्रतिषेधे, स्तोकप्रार्थान्तप्रदानविशेषे, नि० चू० १ उ० । अनेकप्रकारविशेषणं, दश० ४ अ० । पर्यायवचने, आचा० १ श्रु० १ अ० ६ उ० ।

तुअर-तुवर-पु० । धाम्याविशेष, ज० १ वत्त० । कवायरसे च । तद्वति, त्रि० । आह्वयार्थं, सौराष्ट्रसूक्तिकार्या च । ली० । चित्वात् ऊप् । स्वायं कन् । तुवारकाऽप्यत्रैव । वाच० ।

तु-त्वाम्-त्रि० । " तु-तु-तुम्-तुम् " ॥ ८॥ ३॥ ६२ ॥ इत्यादिनाऽस्मासहितस्य युष्मदः ' तु ' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद । तद्-त्रि० । " तद्-तु-ते-तुम् " ॥ ८॥ ३॥ ६६ ॥ इत्यादिना चष्टेकवचनेन कृता सहितस्य ' तु ' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद । त्वम्-त्रि० । " युष्मदस्ते तुम् " ॥ ८॥ ३॥ ९० ॥ इत्यादिना सिसहितस्य युष्मदः ' तु ' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुम्-तुङ्ग-त्रि० । उच्चैस्त्वगुणयुक्ते, स० । ज० । औ० । जी० । कष्टप० । सू० प्र० । उच्यते, औ० । अत्युच्चं, रा० ।

तुंगार-तुङ्गार-पु० । दक्षिणपूर्वस्या दिक्वाते, आ० म० १ अ० १ अण्ड । आ० चू० ।

तुंगिय-तुङ्गिक-पु० । वस्तुदेशान्तर्गते स्वनामख्याते ग्रामे, आ० म० १ अ० २ अण्ड । आ० चू० । " जसमहं तुंगियं चव । " तुङ्गिकगणे तुङ्गिकापत्यगोत्रे, म० ।

तुंगिया-तुङ्गिका-ली० । स्वनामख्यातायां नगर्याम्, म० । तुङ्गिकानगरीभावकसमुदायवान् दृष्टान्तभेदम्-

तीसे णं तुंगियाय नयरीए बहिषा उत्तरपुरास्त्रिमे दिसीभागे पुष्पवईए नामं चेडए होत्या । वस्यओ । तस्य णं तुंगियाय नयरीए बहिषे समणोवामया परिवसंति, अह्मा दिता वित्तिय-स्यविपुलभवनसयणाऽऽनणजाणवाहणाऽऽइसा बहुषणव-हुजायकवरयया आओगपओगभंपउत्ता विच्छादिगवेल-

भक्तपाणा बहुदासीदासगोमोहिगगवेलगपपत्तया बहुजणस्स अपरिज्जुया अभिगयजीवाजीवा उवलच्छुपुष्पावा आसव-संवरनिज्जरकिरियाहिगरणबंधणमोक्खकुमला असहेज्जे-वासुग्गागमुवसुजकखकवमकिस्सरकिपुरिसगरुलंगंधव्वम-होरगदीएहि देवगणंहि निगंथाओ पावयणाओ अण-तिकमणिज्जा निगंथे पावयणे निस्संक्रिया निक्कलिया निव्वित्तिगिच्छा लच्छट्ठा गहियट्ठा पुच्छियट्ठा अज्जियट्ठा विणिच्छियट्ठा अट्ठिमिजपेम्माणुरायरत्ता अयमाउसो ! नि-गंथे पावयणे अट्ठे, अयं परमट्ठे, सेमे अणट्ठे, ऊसियफलि-हा अवगुपट्ठुवा । चियत्तेतरपरपपपेमा बहूहि मीलव्व-यगुणवरमणपक्खवाणपोसहोव्वामंहि चाउदमट्ठमुहिट्ठुप्प-मानिणीसु परिपुमं पोसहं सम्मणुपाद्धेमाणा समणे नि-गंथे फामुप्पणिज्जेणं असणपाण्ण्वाइममाइमेणं व-त्यग्गिग्गट्ठकवलपायपुंउणेणं पीउफलगंमज्जामंथाएणं ओमहेनेसज्जेणं पटिलाभेमाणा अहापरिगट्ठिपहि तवो-कम्पेहि अप्पाणं भावेमाणा विहरंति । तेणं काइएणं तेणं मपणं पामावच्चज्जा घेरा जगवंतो जाइमपसा कुल्लमंपसा बल्लमंपसा म्मवमंपसा विणयसंपण्णा णाणमं-पसा दंसणमंपण्णा चरित्तमंपसा लज्जाद्याघवसंपसा ओपे-सो तेयंसी वच्चंभी जमंभी जियकाहा जियमाणा जियमाया जियत्रोभा जियनिहा जियइंदिया जियपरीमहा जीविषासा-मरणजयमोगविष्णमुक्का बहुम्मुया बहुपरिवारा पंचहि अण-गारसपिहि मच्छि संपरिवुडा अहाणुपुव्वि चरमाणा गामाणु-ग्गामं दूइज्जमाणा मुहं सुहेणं विहरमाणा जेणेव तुंगिया नयरी, जेणेव पुष्पवईए चेडए, तेणेव उवागच्छंति, उवाग-च्छत्ता अहापरिस्सुवं उगहं ओगिण्हेत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणा विहरंति ॥

(अहुंत्ति) आख्या धनधान्याऽऽदिनिः परिपूर्णाः, (दिस्तत्ति) दाताः प्रमिद्धाः, रत्ता वा दर्पिताः (विविधविपुलभवनसय-णाऽऽनणजाणवाहणाऽऽइसा) विस्तीर्णानि विस्तारवानि विपु-लानि प्रचुराणि भवनानि गृहाणि शयनाऽऽसनयानवाहनैराकी-र्णानि येषां ते तथा । अथवा विस्तीर्णानि विपुलानि भवनानि येषां, शयनाऽऽसनयानवादनानि वाऽऽकीर्णानि गुणवानि येषां ते तथा । तत्र यान गन्धर्वाव, वाहन त्वश्वाऽऽदि । (बहुधनबहु-जायकवरयया) बहु प्रभूतं धनं गणिमाऽऽदिकं, तथा बहुव जात-रूप सुवर्ण रजत च रूप्यं येषां ते तथा । (आओगपओगभंपउ-त्ता) धायोगा द्विगुणाऽऽदिवृत्त्याऽर्थप्रदानं, प्रयोगश्च कलान्तरं, तौ संप्रयुक्तौ व्यापारितौ येस्ते तथा । (विच्छादिगवेलमलपाणा) विच्छादितं विविधमुज्जितं, बहुलोकभोजनत उच्छिष्टाघशेषसं-मवात्, विच्छादितं वा विविधविच्छातमद्, विपुलं भक्तं च पानकं च येषां ते तथा । (बहुदासीदासगोमोहिगगवेलगपभू-या) बहुवो दासीदासा येषां, गोमोहिगगवेलकाश्च प्रभूता येषां ते तथा । गवेस्सका उरस्साः (बहुजणस्स अपरिभूया) बहुलोकस्या-परिभूतनीयाः, " आसव " इत्यादौ क्रियाः कायिक्यादिका अधि-

करणं गन्त्रीयम्भाकाऽऽदि । (कुसल स्ति) आश्रयाऽऽदीनां हेयोपा-
 देयतास्वरूपवेदिनः (असंहज्जेत्यादि) अविद्यमानं साहाय्यं
 परसाहायिकमत्यन्तसमर्थत्वाद्येषां ते असाहाय्याः, ते च ते देवा-
 ऽऽव्यञ्जेति कर्मधारयः । अथवा-अवस्तमेवेदं, तेन असाहाय्या
 आपद्यीप देवाऽऽदि साहाय्यकानपेक्षाः, स्वयं कृतं कर्म स्वयमेव
 लोकव्यभिचयदीनमनोवृत्तय इत्यर्थः । अथवा-पाण्डुरादिभिः प्रार-
 ब्धाः सम्यक्त्वविचलनं प्रति न परसाहाय्यकमपेक्षन्ते, स्वय-
 मेव तत्प्रतिपातसमर्थत्वाज्जनशासनत्वात्यन्तभावितत्वाच्चेति, तत्र
 देवाधैमानिकाः (असुरास्ति) असुरकुमाराः (नाग स्ति) नागकुमाराः,
 उभयेऽप्यमी भवनपतिविशेषाः (सुवर्ण स्ति) सद्गुणा ज्योति-
 स्काः, यक्राक्षसकिञ्चरीकपुरुषा व्यन्तरविशेषाः (गरुड स्ति)
 गरुडध्वजाः सुवर्णकुमारा भवनपतिविशेषाः, गन्धर्वा महोरगाश्च
 व्यन्तरविशेषाः । (अणितकर्मणोऽज स्ति) अनतिक्रमणीया
 अबाधनीयाः (अदृष्ट स्ति) अर्धध्वजान् । (गहि-
 यठ स्ति) अर्धावधारणात् । (पुच्छियठ स्ति) मांश-
 यिकार्यप्रभकरणत् । (अजिगपट्ट स्ति) प्राङ्मनार्थ-
 स्याभिगमनात् । (विणिच्छियठ स्ति) ऐश्वर्यार्थस्योप-
 म्नात् । अत एव- (अट्टिमिजोपमाणुरागरत्ता) अर्थानि च
 कीकसानि, मित्रा च तन्मध्यवर्ती धातुरस्थिमिञ्जास्ताः प्रेमा-
 नुरागेण स्वावैश्वर्यवचनप्रीतिरूपकुमुमाऽऽदि रागेण रक्ता इव र-
 क्ता येषां ते तथा । अथवा-अस्थिमिञ्जासु जितशासनगनप्रे-
 मानुरागेण रक्ता ये ते तथा । केनोत्प्रेषेनेत्याह- (अयमारमो ! इ-
 त्यादि) अयमिति प्राकृतत्वादिसम् । (आरमो ! स्ति) आयुष्म-
 न्ति पुत्राऽऽदेरामत्रवणमा (समे स्ति) शेषनिर्ग्रन्थप्रवचनव्यति-
 रिक्तं धनधान्यपुत्रकलत्रमित्रकुप्रवचनाऽऽदिकमिति । (ऊसियफ-
 लिह स्ति) उच्छिन्नमुन्नत स्फटिकमिव स्फटिक चित्तं येषां ते
 उच्छिन्नस्फटिकाः, मौनान्द्रप्रवचनायापया परितुष्टमानसा इत्य-
 थः । इति वृद्धव्याख्या । अन्ये त्वाहुः-उत्थितोऽर्धाङ्गस्थाना-
 दपनीयोर्द्ध्वीकृतोऽतिरञ्जितः कपाटपञ्चाङ्गागादपनीत इत्यर्थः ।
 परिघोऽग्रे येषां ते उच्छिन्नपरिघाः । अथवा-उच्छिन्नो गृहद्वार-
 णदपगतः परिघो येषां ते उच्छिन्नपरिघाः । आचार्यातिशयाद्
 तिशयदानशयिष्वेतजिक्कुकाणां गृहप्रवेशार्थमनर्गलितगृहद्वारा
 इत्यर्थः ॥ (अवगुणवृद्धारे स्ति) अप्रवृत्तद्वाराः, कपाटाऽऽदिभिर-
 स्थगितगृहद्वारा इत्यर्थः । सहजंनत्वाभन न कुतोऽपि पाण्ड-
 गिह्वादिभ्यनि, शोभनमार्गपरिग्रहेणोद्भाटितशिरसस्तिष्ठन्तीति
 भावः । इति वृद्धव्याख्या । अन्ये त्वाहुः-भिधुक्प्रवेशार्थमौदा-
 र्यादस्थगितगृहद्वारा इत्यर्थः ॥ (चियत्ते उरपरघर्यवेसा)
 (चियत्तो स्ति) लोकानां प्रीतिकर एवान्तपुरे वा परगृहे वा
 प्रवेशो येषां ते तथा, अतिधार्मिकतया सर्वत्रानाशङ्कनीयास्त
 इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः- (चियत्तो स्ति) नाऽप्रीतिकरोऽन्तःपुरपर-
 गृहयोः प्रवेशः शोपजनप्रवेशनं येषां ते तथा । अनीर्यासुता-
 प्रतिपादनपरं चेत्तं विशेषणमिति । अथवा- (चियत्तो स्ति)
 त्यक्ताऽन्तःपुरपरगृहयोः परकीययोर्यथाकथञ्चित्प्रवेशो यैस्ते त-
 था । (बह्विह इत्यादि) शीघ्रमनान्यणुवतानि, गुणा गुणवतानि,
 विरमणानि औचित्येन रागाऽऽदिनिवृत्तयः, प्रत्याख्यातानि पो-
 र्यादीनि, पौषधं पर्वदिनानुष्ठानं तत्रोपवासोऽवस्थान पौषधोप-
 वासः । एतेषां वृत्तोऽनस्तैर्गुह्या इति गम्यम् । पौषधोपवास इत्युक्त-
 म्, पौषधं च यदा यथाविधं च ते कुर्वन्तो विहरन्ति तद्विशेष-
 काह- (चाउहनेत्यादि) इहादिष्टा अमावस्या (परिपुत्र पो-
 सह स्ति) आहाराऽऽदमेष्टाऽनुविध्यमपि सन्तः । (वर्धपरिमा-

हकंवलपायपुच्छणेनंति) । इह पतद्ग्रहः पात्रं, पादप्रोञ्जने,
 रजोहरणं, पीठमासनं, फलकमयष्टमनफलक, शय्या वसतिवृ-
 द्धत्वंस्तारको वा, संस्तारको ह्युत्तरः । एषां समाहारवृत्तोऽ-
 तस्तेन । (अहापरिमाहिएहिंति) यथाप्रतिपन्नैर्न पुनर्हास-
 नीतैः (धरे स्ति) भूतवृद्धाः । (रुचसंपन्न स्ति) इह रूपं सुवि-
 हितनेपथ्य, शरीरसुन्दरता वा, तेन सम्पन्ना युक्ता रूपसम्प-
 न्नाः । (लज्जालाघवसंपन्न स्ति) लज्जा प्रसिद्धा, संयमो वा,
 लाघवं ह्येतोऽल्लोपोपधित्वं, भावतां गौरवत्यागः । (ओयंसी
 ति) ओजस्विनो मानसावष्टम्भयुक्ताः । (तेयंसी ति)
 तेजस्विनः शरीरप्रभायुक्ताः । (वचसेसी ति) वर्चस्विनो
 विशिष्टप्रभावोपेताः, वचस्विनो वा विशिष्टवचनयुक्ताः ।
 (जसंसी ति) ख्यातिमन्तः । अनुस्मारश्चेतेषु प्राकृतत्वात् ।
 (जीवियासामरणभयसोर्गावपमुक्ता स्ति) जीविताऽऽशया,
 मरणभयेन च विप्रमुक्ता ये ते तथा । इह (?) यावत्करणा-
 दिह दृश्यम्- "तवप्पहाणा गुणप्पहाणा ।" गुणाश्च संय-
 मगुणाः, तपःसंयमग्रहण चेद तपःसंयमयोः प्रधानमोक्षाङ्गताऽ-
 भिधानार्थम् । तथा- "करणप्पहाणा चरणप्पहाणा" तत्र करण
 परिमविशुद्ध्यादि, चरणं व्रतधर्मणधर्माऽऽदि । (निगहप्पहाणा)
 निग्रहोऽन्यायकारिणां दण्डः, (निच्छयप्पहाणा) निश्चयोऽव-
 ह्यङ्करणाभ्युपगमः, तपनिर्णयो वा । (महवप्पहाणा) अजवप्प-
 हाणा) ननु जितक्रोधाऽऽदित्वाऽर्माद्विद्वद्प्रधानत्वमवगम्यत
 एव तर्किकमार्दवेत्यादिना । उच्यते-तत्रोदयविफलतोक्ता, मार्द-
 वाऽदिप्रधानत्वे नृदयाभाव एवेति । (लाघवप्पहाणा) लाघवं
 क्रियासु वृत्तत्वम् । (खनिप्पहाणा) मुक्तिप्पहाणा) (एवं विज्ञामत-
 वेयवमनयनियमसत्त्वमोयप्पहाणा चारूपज्ञा) सत्प्रज्ञाः
 (मोह) सुखिहेतुत्वेन शोधयः, सुहृदो वा मित्राणि, जीवा-
 नामिति गम्यम् । (अणियाणा) अप्पुसुया अर्वाहिलेस्सा सुसा-
 मञ्जरया अच्छिद्रहपसिगवागरण स्ति) अच्छिद्राण्यावरलानि
 निर्दूषणानि वा प्रश्रव्याकरणानि येषां ते तथा । (कुत्तियाव-
 णत्तय स्ति) कुत्रिक स्वर्गमन्येपानाललक्षणं तूमित्रय, तत्स-
 म्भव वस्तुवि कुत्रिक, तत्सम्पादक आपणो दृष्टः कुत्रिकाऽऽप-
 णः, तद्दत्ताः समीहितार्थसम्पादनलक्ष्ययुक्तत्वेन सकलशुणो-
 पेत्तत्वेन वा तदुपमाः । (सद्धि ति) सार्द्धं सहेत्यर्थः । सम्प-
 रिवृताः सम्यक् परिवारिताः, पारिकरभावेन परिकरिता
 इत्यर्थः । पञ्चभिः धमणुशर्तरेव ।

तए एं तुंगियाए नयरीए मियासुगनिगचउक्कचवरचउ-
 म्मुहमहापट्टपट्टेयु ञ्जाव प्पादिभानिमुहा णिजायंति, तए
 णं ते समणोवामया ऽपीमे कहाए द्वाप्पहा समाणा द्ढट्ठु-
 द्हा ञ्जाव सहावेति, सहावित्ता एवं वयामी-एवं खलु
 देवाणुप्पिया ! पासावच्चेज्जा थेरा जगवंतो जातिसंपणा
 ञ्जाव अहापट्टिस्स उग्गहं ओगिण्हित्ता संजमेणं तवमा
 अप्पाण भावेमाणा विहरंति ।

(सिंघारुग स्ति) शृङ्गाटकफलाऽऽकार स्यात्, त्रिकं रथ्याप्रय-
 मीमनस्यानम्, चतुष्कं रथ्याचतुष्कमीमनस्यानम्, चत्वरं बहु-
 तररथ्यामीमनस्यानम्, महापथो राजमार्गः, पन्था रथ्या-
 मात्रम् । यावत्करणात्- "बहुजणसहेहिं वा" इत्यादिपूर्वव्या-
 न्यातमत्र दृश्यम् ।

तं पट्टाफलं खलु देवाणुप्पिया ! तहारुवाणं थेराणं भगवंता-

णं नामगोयस्स वि सवणयाए, किमंग ! पुण्ण अभिगमण-
वन्दनमंसणपडिपुच्छणपज्जुवासाणयाए ० जाव गहणयाए;
तं गच्छामो णं देवाणुप्पिया ! थेरे जगवंते वंदामो, एमंसामो
० जाव पज्जुवासामो, एयएणं इहजवे परभवे ० जाव आणुगा-
मिषत्ताए भविस्समइ त्ति कहु अस्समस्स अंतिए एयमट्ठं
पणिसुणेंति, पणिसुणित्ता जेणेव सपाइं गेहाइं, तेणेव उवा-
गच्छंति, उवागच्छत्ता एहाया कयवल्लिकम्मा कयकोलुयमं-
गलपायाच्छत्ता सुच्छपावेसाइं मंगह्माइं वत्थाइं पवराइं परि-
हिया अप्पमहग्घाज्जणाल्लं कियमरीरा सएहिं सएहिं गेहेहिं तो
पणिनिक्खमंति, पडिनिक्खमत्ता एययओ मेलायंति, पाय-
विहारचारेणं तुंगियाए नयरीए मज्जं मज्जेणं निगच्छंति,
निगच्छत्ता जेणेव पुप्फवईए नामं चेए ढोत्था, तेणेव
उवागच्छंति, उवागच्छत्ता थेरे भगवंते पंचविहेणं अजि-
गमेणं अजिगच्छंति । तं जहा-सचित्ताणं दव्वाणं विउम-
रणयाए, अचित्ताणं दव्वाणं अविउसरणयाए, एगमाहि-
एणं उत्तरासंगकरणेणं चक्खुप्फासे अजलिपगट्ठेणं मण-
सा एगत्तीकरणेणं जेणेव थेरा भगवंतो तेणेव उवागच्छंति,
उवागच्छत्ता तिकसुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेंति ० जाव
तिविहाए पज्जुवासणाए पज्जुवांसंति । तए णं ते थेरा
जगवंतो तेमि ममणोवासयाणं तंमे य महइ महात्थियाए
परिसाए चाउज्जामं धम्मं परिकहेति । जहा केमिमामिस्स ०
जाव ममणोवासत्ताए आणाए आराहए भवइ ० जाव
धम्मो कहिओ ॥

(पणिसुणेंति त्ति) अभ्युपगच्छन्ति । (सपाइं ति) स्वकीयानि ।
(कयवल्लिकम्मा त्ति) स्नानानन्तरं कृतं वल्लिकम्मा यैः स्वगृहदे-
वतानां ते तथा । (कयकोलुयमंगलपायाच्छत्ता त्ति) कृतानि
कौतुकमाङ्गलान्येव प्रायश्चित्तानि दुःस्वप्नाद्विघातार्थमव-
श्यकरणीयत्वाद्यस्ते तथा । अन्ये त्वाहुः- (पायच्छत्ता त्ति) पादेन
पादे वा, बुताश्चक्रुर्दोषपरिहारार्थं पादच्छत्ताः, कृतकौतुकमङ्गला-
श्च ते पादच्छत्ताश्चेति विग्रहः । तत्र कौतुकानि मर्षातिनकाऽऽ-
दीनि, मङ्गलानि तु सिद्धार्थकदध्यक्तनद्वयाऽङ्कुराऽऽदीनि । (सुद-
पावेसाइं ति) शुद्धाऽऽत्मानि वेद्याणि वेद्यांचित्तानि । अथवा-
शुद्धानि च तानि प्रावेद्यानि च राजाऽऽदिसमाप्रवेशांचित्तानि
शुद्धप्रावेद्यानि । (वत्थाइ पवराइ परिहय त्ति) कश्चित्
दृश्यते । कश्चिच्च- (वत्थाइ पवरपरिहय त्ति) तत्र प्रथमपात्रो
व्यक्तः, द्वितीयस्तु प्रवरं यथा भवतीत्येवं परिहृताः प्रवरप-
रिहृताः । (पायविहारचारेणं ति) पादविहारेण, न यानविहा-
रेण, यश्चारी गमनं स तथा तेन । (अभिगमणेण ति) प्रातपथ्या
अभिगच्छन्ति समीपं गच्छन्ति । (सचित्ताणं ति) पुष्प-
ताम्बूलाऽऽदीनाम् (विउसरणयाए त्ति) व्यवसज्जनया त्यागेन ।
(अचित्ताणं ति) वस्त्रमुद्रिकानाम् (अविउसरणयाए त्ति)
अत्यागेन । (एगसाहिणं ति) अनेकोत्तरीयशाटकानां नि-
वेद्यार्थमुक्तम् । (उत्तरासंगकरणेणं ति) उत्तरासङ्ग उत्तरी-
यस्य देहे न्यासविशेषः । चक्रुःस्पर्शो दृष्टिप्राप्ते । (एगत्तीकरणेणं

ति) अनेकत्वस्यानेकाऽऽत्रस्वनत्वस्यैकत्वकरणमेकालम्बनत्व-
करणमेकत्वोक्तिः, तेन । (ति विहाए पज्जुवासणाए त्ति) इह
पर्युपासनात्रयिधं ममोवाकायमेवादिति । (महइ महात्थियाए
त्ति) आलम्ब्ययस्य स्वार्थिकत्वाद् महति महत्याः । भ० २
श० ५ उ० ।

तुंगियाए-तुङ्गिकायन-पु० । तुङ्गिगोत्रापत्ये ऋषौ, क-
ल्प० ८ कृष्ण ।

तुंगी-देशी-रात्रौ, दे० ना० ४ वर्ग १४ गाथा ।

तुंड-तुण्ड-न० । मुखे, विशेष० । आ० क० । पुरोजागे, नि० चू० ।
“ सायं मे धृता मगरस्स तुंमे ठिता ” नि० चू० १ उ० ।
आख्ये, दे० ना० ४ वर्ग १४ गाथा ।

तुंमिक-तुंगिरु-पु० । वेलाकूलवास्तव्ये स्वनामख्याते वणि-
जि. आ० क० । (‘ जत्तासिद्ध ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १३ए०
पृष्ठे कथा)

तुंमीर-देशी-मधुगर्भिन्ने, दे० ना० ५ वर्ग १४ गाथा ।

तुंडूअ-देशी-जीर्णघटे, दे० ना० ५ वर्ग १४ गाथा ।

तुंनुखमिअ-देशी-त्वरायुक्ते, दे० ना० ५ वर्ग ३६ गाथा ।

तुंड-देशी-उदरे, दे० ना० ५ वर्ग १४ गाथा ।

तुंदपरिमिय-तुन्दपरिमित-त्रि० । उदरभरणव्यप्रे, सूत्र० १०
श्रु० ७ अ० ।

तुंदिन्न-तुन्दिन्न-त्रि० । तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिन्नः । यथेप्सित-
भोजनेन वस्तिनादरे, उक्त० ७ अ० ।

तुंव-तुम्ब-न० । अलाव्वाम्, क्ता० १ श्रु० १ अ० । रा० नि० चू० ।
अष्टादशे कृतार्थयने, म० १८ सम० आव० । शुकटनाश्याम्,
“ जेण कुवं आयत्त, तं पुरिम आयरेण रक्खेज्जा । तं हि तुवं-
स्मि विण्णं, अरया साहारया होति ॥ १ ॥ ” आ० म० १ अ० १
खण्ड । कप्रत्ययोऽपि । अनु० । उक्त० । स्या० ।

तुंवगाय-तुम्बज्ञान-न० । अलाव्वदृष्टान्तप्रतिपादके पष्ठेऽध्ययने,
ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । आ० चू० । (‘ कम्भ ’ शब्दे चैतत् तृती-
यभागे ३३२ पृष्ठे उक्तम्)

तुंवर-तुम्बर-त्रि० । कश्चि आमे, “ जह तरुणअंगरसां, तुंवर-
कयिस्स वा वि जारिस्सओ । (१२) ” उक्त ३४ अ० ।

तुंवरफल-तुम्बरफल-न० । हरितकीप्रभृतिषु, वृ० १ उ० ।

तुंववणगाप तुम्बवनगाप-पु० । स्वनामख्याते आमे. यत्र मु-
नर्दामयानां साधाना भार्या मुक्त्वा धनगिरिणा दीक्षा गृही-
ता । कल्प० १ कृष्ण आ० चू० । आ० म० ।

तुंववीण-तुम्बवीण-त्रि० । तुम्बयुक्ता वीणा येषां ते तुम्बवी-
णाः । तुम्बवीणावादेकषु, जीव० ३ प्रति० ४ उ० ।

तुंववीणिय तुम्बवीणिक-त्रि० । तुम्बयुक्ताया वीणाया वाद-
के, रा० आचा० । प्रहन० । क्ता० । अनु० ।

तुंवसाग-तुम्बशाक-पु० । स्वनामख्याते शाकविशेषे, उक्त०
२ अ० ।

तुंगा-तुम्बा-त्रि० । चमरस्य बलस्य च लोकपालानामप्रमहि-
षाणां चाद्यन्तरपरिषदि, स्या० ३ ठा० २ उ० । चन्द्रस्य सू-

तुल्यग-तुल्यक-त्रि० । स्वीयनकर्मकसंरि, नं० । आचा० ।
आ० च० । प्रज्ञा० । अनु० । आ० म० ।

तुष्ठाग-तुष्ठाक-त्रि० । ' तुष्ठाग ' शब्दायै, न० ।

तुष्मिय-तुष्मित-त्रि० । तुष्मकारणे स्वकलाकौशलतः पुरिते छि-
द्रे. वृ० १ उ० ।

तुष्टिहक-तुष्टाणीक-त्रि० । " सेवाऽऽदौ वा " ॥ ८१ ॥ १६॥ इति
ककारस्य विकल्पेन द्वित्वम् । पक्षे- ' तुष्टिह ' । प्रा० २ पाद ।
मौनावलम्बित, आ० म० १ अ० १ खण्ड । नि० मू० ।
तुष्णीभावं भजमाने, नि० मू० । " जह याधिप गम्भ कांती
धेयुषां नाम तुष्टिहका । " नि० मू० १ उ० । मृदौ, निश्चले च ।
वे० ना० ५ वर्गे १५ गाथा ।

तुष्टी-देशो-सूकरे, वे० ना० ५ वर्गे १५ गाथा ।

तुद-तोद-पुं० । प्रतोवाऽऽदिषु, " रहसि जुप्तं सरयति बालं, आ-
वस्स विज्जति तुदेण पिठे । " कोपं कृत्वा प्रतोवाऽऽदिना
पृष्ठदेशे त नारकं परवशं नयति । सूत्र० १ मू० ५ अ० २ उ० ।

तुप्प-तुप्प-पुं० । मृत्तककलेवरं वशाघृताऽऽदिभिः परिणामिते, वृ०
१ उ० । नि० मू० । कौतुकं, विवाहे, सर्षपे, झङ्गिते, स्निग्धे, कु-
तुपे च । वे० ना० ५ वर्गे २२ गाथा ।

तुप्पग-तुप्पाग्र-न० । झङ्गिताग्रे, कल्प० २ क्षण ।

तुप्पोट्ट-तुप्पोष्ट-त्रि० । तुप्पा झङ्गिता मद्नेन वा घेष्टिताः शीतर-
ताऽदिनिमित्तमोष्ठा येषां ते तुप्पोष्ठाः । झङ्गितोष्ठेषु ग० २
अधि० । अतु० ।

तुवरी-तुवरी-स्त्री० । मातृषकाऽऽदिप्रसिद्धं धाम्यविशेषे, ध०
२ अधि० ।

तुम्भ-त्वत्-त्रि० । " तुम्ह-तुम्भ- " ॥ ८१ ॥ १७॥ इत्यादिना क-
लना सह युष्मदस्तुम्भ इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुम्भतो-त्वत्-त्रि० । " तह-तुव-तुम-तुह-तुम्भा ऊमौ ॥ ८१ ॥
१६॥ इति कसि परतो युष्मदस्तुम्भ इत्यादेशः । पञ्च ' तुम्ह-
तो ' इत्यपि । प्रा० ३ पाद ।

तुम्भाण-युष्माकम्-त्रि० । " तु-वो-भे-तुम्भ-तुम्भ-तुम्भाण- " ॥ ८१
३ । १००॥ इत्यादिना आमासहितस्य युष्मदस्तुम्भाण इत्यादेशः ।
प्रा० ३ पाद ।

तुम्भे-युयम्-त्रि० । " ने-तुम्भे-तुम्भे- " ॥ ८१ ॥ ११॥ इत्यादिना
जसा सहितस्य युष्मदस्तुम्भे इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुम-तव-त्रि० । " तह-तु-ने-तुम्ह-तुह-तुह-तुव-तुम- " ॥ ८१ ॥ ३ ।
१६॥ इत्यादिना षष्ठ्येकवचनेन साहितस्य युष्मदस्तुम इत्या-
देशः । प्रा० ३ पाद । षष्ठ्येकवचनोच्चारणयोग्ये तिरस्कारप्रधाने-
कवचनान्ते, सूत्र० १ मू० ६ अ० । " तुमं ति वत्ता मणह । "
आव० १ अ० । इथा० ।

तुप-त्वया-त्रि० । " भे-दि-वे-ते-तह-तप-तुमं-तुमह- " ॥ ८१ ॥ १४॥
इत्यादिना टासहितस्य युष्मदस्तुमह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।
तुम-त्वया-त्रि० । " भे-दि-वे-ते-तह-तप-तुमं-तुमह-तुमप- "
॥ ८१ ॥ ३ । १४॥ इत्यादिना टासहितस्य युष्मदस्तुमप इत्यादेशः ।
पञ्च ' तुमं ' इत्यपि । प्रा० ३ पाद ।

तुमतो-त्वत्-त्रि० । " तह तुय-तुम- " ॥ ८१ ॥ ३ । १६॥ इत्या-
दिना कसि परतो युष्मदस्तुम इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुमाह-त्वया-त्रि० । " भे-दि-वे-ते-तह-तप-तुमं-तुमह-तुमप-तुमे-

तुमाह- " ॥ ८१ ॥ १४॥ इत्यादिना टासहितस्य युष्मदः ' तुमाह '
इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तव-त्रि० । " तह-तु-ने-तुम्ह-तुह-तुह-तुय-तुम-तुमे तुमो-तुमा-
ह- " ॥ ८१ ॥ ३ । १६॥ इत्यादिना षष्ठ्येकवचनेन सह युष्म-
दस्तुमाह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुमाण-युष्माकम्-त्रि० । " तु-वो-भे-तुम्भ-तुम्भ-तुम्भाण-तुभाण-
तुमाण- " ॥ ८१ ॥ ३ । १००॥ इत्यादिना आमा सहितस्य
युष्मदस्तुमाण इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुमतो-त्वत्-त्रि० । " अतो ऊमेडांनोमात् " ॥ ८१ ॥ ३ । ११॥
इति पैशाच्यमकारात्परस्य ऊमेडित्तौ ' अतो-आत् ' इत्यादे-
शो । प्रा० ४ पाद ।

तुमे-त्वया-त्रि० । " भे-दि-वे-ते-तह-तप-तुमं-तुमह-तुमप-तुमे- "
॥ ८१ ॥ १४॥ इत्यादिना टासहितस्य युष्मदस्तुमे इत्यादेशः ।
प्रा० ३ पाद ।

तव-त्रि० । " तह-तु-ने-तुम्ह-तुह-तुह-तुय- " ॥ ८१ ॥ ३ । १६॥
इत्यादिना कसा सहितस्य युष्मदस्तुम इत्यादेशः । प्रा० ३
पाद ।

तुम्ह-त्वया-त्रि० । " तह-तु-ने तुम्ह- " ॥ ८१ ॥ १६॥ इत्यादिना टास-
हितस्य युष्मदस्तुम्हमित्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुम्हकेर-युष्मदीय-त्रि० । युष्मदीयम् । वाच० । " इदमर्थ-
स्य केरः " ॥ ८१ ॥ १४७॥ इति इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर
इत्यादेशः । प्रा० २ पाद । " युष्मदीयपरे तः " ॥ ८१ ॥ २४६॥
इति युष्मदस्तुम्हकेरपरे यकारस्य तकारः । प्रा० १ पाद । युष्म-
दस्यार्थान्ति, वाच० ।

तुम्हाण युष्माकम्-त्रि० । " तु-वो-भे-तुम्भ-तुम्भ-तुम्भाण-तुभाण-
तुमाण-तुहाण-तुम्हाण- " ॥ ८१ ॥ ३ । १००॥ इत्यादिना आमा
सहितस्य युष्मदस्तुम्हाण इत्यादेशः । " क्वाक्यादेशोर्ध्वो "
॥ ८१ ॥ ७७॥ इति पक्षेऽनुवायाऽपि । प्रा० ३ पाद ।

तुम्हागि-त्वादृश-त्रि० । " युष्मदीयपरे तः " ॥ ८१ ॥ २४६॥
इति तकारः । " दृशः क्तिप् टक्लकः " ॥ ८१ ॥ १४२॥
इति क्तिप् टक्लक् पतदन्तस्य दृशार्थान्तिभूतो रिरादेशः ।
त्वत्सहस्रे, प्रा० १ पाद ।

तुम्हे युयम्-त्रि० । " ने-तुम्भे-तुम्भे- " ॥ ८१ ॥ ११॥ इत्यादिना
जसा सहितस्य युष्मदस्तुम्हे इत्यादेशः । " इमो-मह-ऊमो वा "
॥ ८१ ॥ ३ । १०४॥ इति वचनात् हकारः । प्रा० ३ पाद ।

तुम्हेष्व-यौष्माक-त्रि० । " युष्मदस्मदोऽत्र पञ्चयः " ॥ ८१ ॥ २ ।
१४६॥ इति युष्मदः परस्येकमर्थस्यात्र पञ्चय इत्यादेशः ।
प्रा० २ पाद ।

तुयट्टा-त्वग्वर्तन-न० । शयने, नि० मू० १० उ० । त० । पि० ।
व्य० । दश० । जल० । कथा० । वृ० । सन्तारक प्रकृतिर्य शयने,
वृ० ३ उ० निषण्णाऽऽसीने, ' तुयट्टा ' निषण्णा आसने । म० १३
श० ६ उ० ।

तुयट्टिय-त्वग्वर्तित-त्रि० । वामपार्श्वतः परावृत्त्य दक्षिणपार्श्वतः,
दक्षिणपार्श्वतः परावृत्त्य वामपार्श्वतः वा अवर्तिष्ठमाने, रा० ।
तुयट्टिय-त्वग्वर्तितव्य-न० । कर्तव्ये शयने, म० २ श० १ उ० ।

तुयावइत्ता-तोदयित्वा-अव्य० । तोदं कृत्वा 'दययामुत्पाद्य' या प्रवज्या दीयते मुनिचन्द्रपुत्रस्य सागरचन्द्रणेव सा तथा । प्रवज्याभेदे, स्था० ३ उ० २ उ० ।

तुयह-युष्माकम्-त्वि० । " तु-बो-जे-तुयह-तुय्जं०- " ॥ ८ । ३ । १०० ॥ इत्यादिना आमा सहितस्य युष्मदस्तुयह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुयहे-यूयम्-त्रि० । " भे-तुय्मे-तुय्ज-तुय्ह०- " ॥ ८ । ३ । १११ ॥ इत्यादिना जसा सहितस्य युष्मदस्तुयहे इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुयहेहि-युष्माभिः-त्रि० । " भे-तुय्मेहि-उज्जेहि-वम्हेहि-तुय्हेहि०- " ॥ ८ । ३ । ११५ ॥ इत्यादिना भिसा सहितस्य युष्मदस्तुयहेहि इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुरंत-त्वरमाण-त्रि० । " तुरोऽत्यादौ " ॥ ८ । ४ । १७२ ॥ इति अत्यादौ परतस्त्वरशब्दस्य तुर इत्यादेशः । संभ्रास्यति, प्रा० ४ पाद । शीघ्रे, तं० ।

तुरग-तुरग-पुं० । अश्व, अनु० । कल्प० । औ० । प्रव० । रा० । तुरगा आठव्या महाकायाः पशवः परस्परंति पर्यायाः । ज० ११ श० ११ उ० ।

तुरगमुह-तुरगमुख-पुं० । अन्तर्यदेशविशेष, प्रव० २७ द्वार । " कैकर्याकरीयहयमुह-खरमुह तह तुरगमेदयमुहा य । " सूत्र० २ अ० १ अ० ।

तुरगमेदग-तुरगमेदक-पुं० । धर्मसंज्ञारहिते अन्तर्यदेशविशेष, सूत्र० १ अ० ५ अ० १ उ० ।

तुरगारोहणसिक्वा-तुरगारोहणशिक्षा-स्त्री० । तुरगारोहण-विययकशिक्षाभेदे, कल्प० ७ कृण ।

तुरतुंगव-तुरतुङ्गव-पुं० । त्रीन्द्रियजीवभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तुरय-तुरग-पुं० । 'तुरग' शब्दार्थे, अनु० ।

तुरा-त्वर-स्त्री० । वगे, अभीष्टलाभार्थं विज्ञप्तामहने च । वाच० । " अत्वरं सर्वकार्येषु, त्वरा कार्यविनाशिनी । त्वरमाणेन मन्त्रेण, मयूरो वायसीकृतः ॥ १ ॥ " आ० चू० १ अ० ।

तुरिमिणी-तुरिमिणी-स्त्री० । भारतवर्षे स्वनामख्यातायां नगर्याम, दश० ३ तत्त्व । " पुत्री तुरिमिणी तत्र, जितशत्रुनराधिपः । मन्त्राङ्गजो द्विजो वृत्तः, कालिकाऽऽचार्यजामिजः ॥ १ ॥ " आ० क० । तुरिमिणीनगर्यामुपसर्गकारी तरुणजनो जृपात् हतमथितविप्राग्धः । वृ० ४ उ० ।

तुरिय-त्वरित-न० । " तुरोऽत्यादौ " ॥ ८ । ४ । ७१ ॥ इति त्वरशब्दस्य 'तुर' इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद । शीघ्रे, रा० । आ० म० । प्रअ० । म० । अनु० । ज्ञा० । त्वरा संजाता अस्य । त्वरायुक्ते, ज० ३ श० २ उ० । ज्ञा० । रा० । जी० । औत्सुक्यवत्याम, कल्प० २ कृण । आकुले च । वाच० ।

तूर्य-त्रि० । भेरीमुक्कपटहकरतालतालाऽऽदिषु, सप्त० २३ अ० । द्वादशप्रकारस्तूर्यसङ्घातः । स चायम्- " भेभामकुन्दमङ्गल-कन्दबज्रारिदुहुककसाभा । काहलतन्निमा घन्तो, संखो एणवो य वारभमा ॥ १ ॥ " आ० म० १ अ० १ कण्ठ ।

तुरियगड-त्वरितगति-स्त्री० । मानसौत्सुक्यप्रवर्तितवेगवद्वर्तौ, म० ३ श० २ उ० । " तुरियगडं स्त्रियगर्ह । " दिक्कुमारंस्त्र्योर-मितगन्धमितवाहम्भोः पौरस्त्ये लोकपात्रे, स्था० ४ उ० १ उ० । म० ।

तुरियजासि (ण)-त्वरितभाषिण-त्रि० । अविवेकजाषिणि, आचा० ३ अ० १ चू० ४ अ० २ उ० ।

तुरिया-वृष्टिना-स्त्री० । बादुरक्तिकायाम, औ० ।

तुरी-देशी-पीने, तृलिकानामुपकरणं, दे० ना० ५ वर्ग ५२ गाथा ।

तुरुक-तुरुक-न० । सिङ्गके, ज्ञा० १ अ० १ अ० । जी० । आ० म० । म० ।

तुरुकधूव-तुरुकधूप-पुं० । सेहकलकणे धूपं, उत्त० १ अ० ।

तुरुकरव-तुरुक-न० । सिङ्गकानिधाने गन्धद्रव्यं, स० ३४ सप्त० । औ० । प्रज्ञा० । जं० । रा० ।

तुल-तुल-धा० । उन्माने । चुग०-उभ० । पक्षे-ज्वादि०-पर०-सक०-सेट् । वाच० । " तुलगेहामः " ॥ ८ । ४ । १५ ॥ इति गयन्तस्य तुलगेहाम इत्यादेशः । 'ओहामह' । पक्षे- 'तुल-ह' । प्रा० ४ पाद ।

तुलगा-वेशी-काकनास्त्रीये, दे० ना० ५ वर्ग १५ गाथा ।

तुलणा-तुलना-स्त्री० । परिच्छेदे, " जहा इमेहि दसहि अंग-हि परलोहिं सूरिआं उट्टंति, तहा तं कालं तुलंति । " नि० चू० २ उ० । पञ्च तुलना जिनकल्पे उक्ताः, 'तवेण इत्यादि' । तुलना, भावना, परिकर्म चकार्थाः । विशेष० । व्य० । नि० चू० । पं० चू० । ध० । स्था० । उत्त० । (द्रव्याऽऽदिस्तुलनया ताल-यित्वैव प्रमाजनीयः शिष्य इति 'पञ्चाजणा' शब्दे वक्ष्यते)

तुलसी-तुलसी-स्त्री० । पत्रिकाविशेष, प्रव० ४ द्वार । " रुढी आढः णाली, तुलसी तह माउलिगा य । " प्रज्ञा० १ पद । स्था० । पञ्च० । सरसलतायाम, दे० ना० ५ वर्ग १४ गाथा । गुच्छाविशेष, आचा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।

तुला-तुला-स्त्री० । औपम्ये, सूत्र० १ अ० १ अ० । " एत तुलमण्येसि इह भन्तिगया द्रविया णावकंखंति । " का पुनरसौ तुला?, यथाऽऽत्मानं सर्वथा सुखाजिज्ञाषितया रक्षसि, तथा परमपि रक्ष, यथा पर तथाऽऽत्मानमिति । आचा० १ अ० १ अ० ७ उ० । तोलनदण्डे, वाच० ।

अप्रति तुलामानमाह-

पणतीस लोहपत्रिया, वट्टा वावत्तरं गुला दीहा ।

पंचपल धरणगस्स य, मपायकरणे तुला होइ ॥

सुगलितानां पञ्चविंशत्सक्यानां लोहपलानामत्यर्थं घनैः कृत्र्मेन निर्मापना, वृत्ता सुवृत्ता, विषमोच्चत्वहीना इत्यर्थः । द्वाप्तसत्यङ्गुला दीर्घा (पंचपल धरणगस्स य सि) ध्रियने येन तद् धरणं, धरणमेव धरणकं, येन धृत्वा तोह्यते तदित्यर्थः । तस्य प्रमाणं पञ्च पलानि कसंख्यानि । ततः समापकरण धरणके तुलायां संयोजिते सति यत्र प्रदेशे तुला ध्रियमाणा समा भवति, नैकस्मिन्नपि पक्षे अप्रतः पृष्ठतो वा नता उन्नता वा भवति, तत्र प्रदेशे समापकरणे-समतासमागमपरिज्ञान-

निमित्तेरेखाकरणे, तुला परिपूर्णा भवति । तस्यां चैवंभूता-
यां तुलायां समकरणीरेखामपहाय शेषा रेखाः पञ्चविंश-
तिर्भवन्ति ।

तथा चाऽऽह-

सञ्चगणेन तुलाय, लेहाओ पंचवीसई होंति ।

चत्तारि य लेहाओ, जाओ नंदीपिणद्धाओ ॥

तुलायां तौल्यपरिमाणसूचिकाः सर्वांगेण सर्वसङ्ख्यया, रे-
खाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति । तासां च पञ्चविंशतिसङ्ख्ययानां रे-
खाणां मध्ये या रेखाः नन्दीपिनद्धाः फुल्लिकायुक्ताः, ताश्चतस्रो
वेदिन्याः ।

तत्र पञ्चविंशतिमेव रेखाः प्ररूपयति-

समकरणि अद्धकरिसा, ततो करिमुत्तरा य चत्तारि ।

ततो पलुत्तराओ, जाव यदसग चि लेहाओ ॥

बारमिया पन्नमी, बीसग एनो दमुत्तरा अद्ध ।

एवं सञ्चसमासो, लेहाणं पञ्चमीं तु ॥

तुलायां प्रथमा रेखा तावत् समकरणी भवति, यत्र प्रदेशे
धरणकमहिता तुला द्विमाणा समा जवति तत्र प्रदेशे
समतापरिज्ञानार्थमेका रेखा भवतीत्यर्थः । सा पञ्चविंशतिसङ्-
ख्यागणनेन गणयते, तस्याः समतापरिज्ञानानामन्ततया तौल्य-
वस्तुपरिमाणेऽनुपयोगात् । ततः प्रथमा रेखा अर्द्धकर्पा अर्द्ध-
कर्पपरिमाणसूचिका भवति । ततः कर्पात्तरा कर्पाऽऽधैकैक-
कर्पाद्धसूचिकाश्चतस्रो रेखा भवन्ति । तत्रथा-द्वितीया कर्पपरि-
माणसूचिका, तृतीया द्विकर्पसूचिका, चतुर्थी त्रिकर्पसूचिका,
पञ्चमी चतुर्कर्पसूचिका, पलसूचिकेत्यर्थः । (ततो इत्यादि)
ततः पञ्चमरेखान ऊर्द्ध रेखाः पल्योत्तरा, एकैकपलवृद्धसूचि-
कास्तावद्वसेया यावद्दशकर्मति दशपलसूचिका रेखा । तत्र-
था-षष्ठी रेखा द्विपलसूचिका, सप्तमी त्रिपलसूचिका, अष्टमी
चतुःपलसूचिका, नवमी पञ्चपलसूचिका, एकादशी सप्तपल-
सूचिका, द्वादशी अष्टपलसूचिका, त्रयोदशी नवपलसूचिका, च-
तुर्दशी दशपलसूचिका । (बारमेत्यादि) ततः पञ्चदशा रेखा
द्वादशपलसूचिका, षोडशी पञ्चदशपलसूचिका, सप्तदशी विंश-
तिपलसूचिका । (एतो दमुत्तरा अद्ध चि) अत ऊर्द्धमष्टौ रेखा
दशोत्तराः, दशकवृद्धा पञ्चपरिमाणसूचिकाः । तत्रथा-
अष्टादशी रेखा त्रिशत्पलसूचिका, एकोनविंशतितमा च-
त्वारिंशत्पलसूचिका, विंशतितमा पञ्चाशत्पलसूचिका,
एकविंशतितमा षष्टिपलसूचिका, द्विविंशतितमा सप्तति-
पलसूचिका, त्रयोविंशतितमा अशीतिपलसूचिका, चतुर्विंश-
तितमा नवतिपलसूचिका, पञ्चविंशतितमा पञ्चशत-
सूचिका, शतिके काण्डे पञ्चविंशतितमा रेखा जवतीत्यर्थः ।
एवमुक्तं प्रकारेण रेखाणां सर्वसमासः सर्वसङ्केपः, सर्वसञ्च-
त्यर्थः । पञ्चविंशतिरिति ।

यदुक्तम्-पञ्चविंशतिरेखाणां मध्ये चतस्रो रेखा नन्दीपिन-
द्धिका इति, तद्व्याचिष्यासुराह-

पंचसु य पन्नमगे, नीसग पन्नामगे य लेहाओ ।

नंदीपिणद्धिकाओ, मेसाओ उज्जुलेहाओ ॥

पञ्चसु पञ्चदशमुपविंशति पञ्चाशति च या रेखास्ता नन्दीपिन-
द्धिकाः । किमुक्तं भवति ?-पञ्चपलपरिमाणसूचिका, पञ्चदशप-

लपरिमाणसूचिका, त्रिशत्पलपरिमाणसूचिका, पञ्चाशत्पलप-
रिमाणसूचिका, पञ्चाशत्तस्रो रेखाः फुल्लिकायुक्ताः, शेषा
एकविंशतिसङ्ख्या शृज्यते । तदेवमुक्तं तुलास्वरूपम् । उयो०
१ पादु० । गृहाणां वाऽऽधकण्डे, पलशते जाणने, मेवावधितः
सप्तमे राशौ, वाच० ।

तुलासम-तुलासम-पु० । अरकण्डिष्टे, यथा तुला समस्थिता
न चाग्रतो न वा पुरतो नमति, सा इवाध्वं रागद्वेषविमुक्तो मा-
नापमानसुखदुःखाऽऽदिषु समः । वृ० ६ उ० । नि० चू० ।

तुल्यि-तुल्यित-त्रि० । गुणिते, त० । उत्त० ।

तुलेकरण-तोलयित्वा-अ० । सम्यक् निश्चित्येत्यर्थे, वृ० १ उ० ।

तुल्य-तुल्य-न० । सदृशे, औ० । समाने, विशेषे । एककाले,
न० । प्रज्ञा० ।

तुल्यचरित-तुल्यचरित्र-त्रि० । समानसामायिकाऽऽविसंयमे,
वृ० ६ उ० ।

तुल्यद्वि-तुल्यस्थित-त्रि० । परस्परापेक्षया समानाऽऽयुक्ते,
भ० ३४ श० १ उ० ।

तुल्य-तुल्यक-त्रि० । तुल्यमेव तुल्यकम् । समे, ज० १० श०
७ उ० ।

अथ तुल्यताऽभिधानार्थमाह-

रायगिहें जाव परिगा पकिगया, गोयमाऽऽदि ! समणे भ-
गवं महायारे भगवं गोयमं आमंतेत्ता एवं वयासं ।-चिरसं-
ष्टो मि मे गोयमा !, चिरसंथुतो मि मे गोयमा !, (चिपरि-
चितो मि मे गोयमा !, चिरजुमिओ मि मे गोयमा !, चिरा-
ण्णओ मि मे गोयमा !, चिराण्वत्तो मि मे गोयमा !, अण-
तरं देवलोए, अणंतरं माणुसए भवे, किं परं मरणा कायसग
भेदा इतो चुता दो वि तुला एगद्धा अविसेसमणाणत्ता
भविस्सामो । जहा णं जंते ! एयमद्धं वयं जाणामो पासामो
तहा णं अणुत्तराववाडया देवा एयमद्धं जाणंति पासंति ।
दंता ! गोयमा ! जहा णं वयं एयमद्धं जाणामो पासामो
तहा णं अणुत्तराववाडया देवा एयमद्धं जाणंति पासंति ।
मे केणट्ठेणं जाव पासंति ? । गोयमा ! अणुत्तराववाडया
णं अणंता मणोदव्ववग्गणाओ ब्रह्माओ पत्ताओ अभिम-
ममागयाओ जवंति, मे तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ०
जाव पासंति । कडिहं णं जंते ! तुल्लए पणत्ते ? । गोयमा !
उव्विहं तुल्लए पणत्ते । तं जहा-दव्वतुल्लए, खत्ततुल्लए,
काजतुल्लए, भवतुल्लए, भावतुल्लए, मंठाणतुल्लए । से केणट्ठेणं
भंते ! एवं वुच्चइ-दव्वतुल्लए, दव्वतुल्लए ? । गोयमा ! परमा-
णुपोग्गत्ते परमाणुपोग्गलस्स दव्वओ तुल्ले, परमाणुपोग्गत्ते
परमाणुपोग्गलवडरित्तस्स दव्वओ णो तुल्ले । दुपदेमिए खंधे
दुपदेमियस्स खंधस्स दव्वओ तुल्ले, दुपदेमिए खंधे दुपदे-
सियवडरित्तस्स खंधस्स दव्वओ णो तुल्ले । एवं जाव दसप-
पमिए । तुल्लसंखेजपमिए खंधे संखेजपमिएयस्स खंधस्स

द्वयत्रो तुल्ये । संवेज्जपएसिणं एवं संवेज्जपएसियवडरित्तस्स
खंधस्स द्वयत्रो णो तुल्ये । एवं तुल्यअसंवेज्जपएसिणं वि; एवं
तुल्यअणंतपएसिणं वि; मे तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-द्वयतु-
ल्लए द्वयतुल्लए । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-खेत्ततुल्लए खे-
त्ततुल्लए । गोयमा ! एगपएसोगादे पोगले एगपएसोगादस्स
पोगलस्स खेत्तत्रो तुल्ये, एगपएसोगादे पोगले एगपएसो-
गादवडरित्तस्स पोगलस्स खेत्तत्रो णो तुल्ये । एवं जाव द-
सपएसोगादे; तुल्यसंवेज्जपएसोगादे वि; एवं तुल्यअसंवेज्ज-
पएसोगादे वि; मे तेणट्टेणं जाव खेत्ततुल्लए । से केणट्टेणं
भंते ! एवं वुच्चइ-कालतुल्लए कालतुल्लए । गोयमा ! एगसम-
यडिईए पोगले एगसमयस्स उडयस्स पोगलस्स कादत्रो
तुल्ये, एगसमयडिईए पोगले एगसमयडिईयवडरित्तस्स काद-
त्रो णो तुल्ये । एवं जाव दसमयडिईए; तुल्यसंवेज्जसमय-
डिईए एवं चेव; तुल्यअसंवेज्जसमयडिईए वि एवं चेव, मे
तेणट्टेणं जाव कालतुल्लए । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-
भवतुल्ले जवतुल्ले । गोयमा ! एरइए एरइयस्स भवडयाए
तुल्ये, एरइए एरइयवडरित्तस्स जवडयाए णो तुल्ये; तिरि-
कवजोणिणं एवं चेव; एवं मणुस्से वि; एवं देवे वि;
से तेणट्टेणं जाव भवतुल्ले भवतुल्ले । से केणट्टेणं भंते ! एवं
वुच्चइ-जावतुल्ले जावतुल्ले । गोयमा ! एगगुणकादए पोगले
एगगुणकादयस्स भावतुल्ले, एगगुणकादए पोगले एग-
गुणकादवडरित्तस्स पोगलस्स भावत्रो णो तुल्ये, एवं
जाव दसगुणकादए तुल्यसंवेज्जगुणकादपोगले तुल्यअसं-
वेज्जगुणकालए वि, एवं तुल्यअणंतगुणकालए वि, जहा
कालए एवं णालए होडियणं हाडिदए सुकिदलए; एवं सु-
डिभंगं, एवं दुडिजंगं, एवं तित्ते जाव महं; एवं कव्वदं
जाव लुक्वे, उदइए जावे उदइयस्स भावस्स भावत्रो तुल्ये,
उदइयभावडरित्तस्स भावत्रो णो तुल्ये, एवं उवसमिणं
वि । खइए खत्रोवममिणं परिणामिणं समिवाइए
भावे समिवाइयस्स भावस्स, से तेणट्टेणं गोयमा !
एवं वुच्चइ-जावतुल्लए भावतुल्लए । से केणट्टेणं
भंते ! एवं वुच्चइ-संठाणतुल्लए संठाणतुल्लए ? । गो-
यमा ! पमिंदलसंठाणे परिमंदलस्स संठाणस्स संठाणत्रो
तुल्ये, पमिंदलसंठाणे परिमंदलस्स संठाणवडरित्तस्स सं-
ठाणस्स संठाणत्रो णो तुल्ये । एवं वट्टे तं चउरंसे आ-
यए, समचउरंसंठाणे समचउरंस्स संठाणस्स संठाण-
त्रो तुल्ये, समचउरंसंठाणे समचउरंस्स संठाणवडरि-
त्तस्स संठाणत्रो णो तुल्ये; एवं परिमंदले वि; एवं जाव
हुमे । से वेणट्टेणं जाव संठाणतुल्लए संठाणतुल्लए ।

(रायगिहे इत्यादि) तत्र किञ्च भगवात् श्रीमन्महावीरः के-

वलङ्गानां प्राप्ता सन्नेदस्य गौतमस्वामिनः समाध्यासनायाऽऽत्म-
नत्तस्य च जाविनीं तुल्यतां प्रतिपादयितुमाह- (गोयमेत्था-
दि) (चिरम्मभिच्छो सि त्ति) चिरं बहुकालं यावत्, चिरेवा-
ऽतीते प्रभृते काले संश्लिष्टः स्नेहात्मस्वच्छिन्नस्संश्लिष्टोऽसि
जवमि, मे मया मम वा त्वं हे गौतम ! (चिरसथुतो सि)
चिरं बहुकालमतीतं यावत्संस्तुतः स्नेहात्प्रशंसितश्चिरसंस्तु-
तः । (एव चिरपरिचिप सि) पुनः पुनर्दशनतः पारिचिमिश्चि-
रपरिचिन्तः (चिरजुसिप सि) चिरसचिन्तितश्चिप्रतीतो वा । 'जु-
षी' प्रीतिसेवनयोरित्ति वचनात् । (चिराणुगओ सि) चिर-
मनुगतो, ममानुगतिकारित्वात् । (चिराणुवसी सि त्ति) चि-
रमनुवृत्तरनुकूलवर्तिता यस्यास्यां चिरानुवृत्तिः । इदं च चिर-
संश्लिष्टत्वाऽऽदिकं काऽऽसीदित्याह- (अणन्तरे देवलोए सि)
अनन्तरं निर्व्यवधानं यथा भवत्येवं देवलोके, अनन्तरे देवलोके
इत्यर्थः । ततोऽपि अनन्तरं मनुष्यजन्त्रे, जात्यर्थेत्वादेकवचन-
स्य द्वयमर्थेषु मनुष्यमर्थेषु चेति द्रष्टव्यम् । तत्र किल त्रिपृष्ठ-
जन्त्रे भगवता गौतमः सारथित्वेन चिरसंश्लिष्टत्वाऽऽदिधर्ममु-
क्त आसीत् । एवमन्येष्वपि मर्थेषु संभवतीति । एवं च मयि तव
गाढत्वेन स्नेहस्य न केवलङ्गनमुपपद्यते, भविष्यति च तवाऽ-
पि स्नेहकृते तदित्यधुनि मा कथा इति गर्वामि । (किं परं
मरणं सि) किं बहुना (परं सि) परतो मरणान्मृत्योः । कि-
मुक्त भवति ?-कायस्य जटाकेतोः (इओ सुय सि) इतः प्रत्य-
क्षाद् मनुष्यभवात् च्युता (हो वि त्ति) द्वावप्यावां तुल्यौ, भ-
विष्याव इति योगः । तत्र तुल्यौ समानजावद्वयौ, (एगदु सि)
एकाधौवैकप्रयोजनौ अनन्तसुखप्रयोजनत्वान् । एकस्यै वा ए-
कक्रेत्राऽऽश्रितौ सिद्धिक्लेशापरिहृत्यति । (अविनेसमणाणत्त सि)
अविशेष निर्विशेष यथा भवत्येवमनानाथो तुल्यज्ञानदर्शना-
ऽऽदिपर्यायाविति । इदं च किल भगवता गौतमेन चैत्यवन्दना-
याष्टापद गत्वा प्रत्यागच्छता पञ्चदश तापनशतानि प्रयाज-
तानि समुपपन्नकवन्नानि च श्रीमन्महावीरसमभवमरणमानीता-
नि तीर्थप्रणामकरणसमनन्तरं च कर्वातपर्यदं समुपपद्यन्ति
गौतमेन चाविहिततत्त्ववलोत्पाद्यवित्तकरणेणाभिहितानि-यथा
आगच्छन् भोः साधव ! जगन्तं वन्दयामि । जिननायकेन च
गौतमोऽभिहितः-यथा गौतम ! मा कर्वातनामाशानतां कार्षी ।
ततो गौतमो मिथ्यादुष्कृतमहात् । तथा यानहं प्रजाजयामि
तेषां केवलमुपपद्यते, न पुनर्मम, ततः किं तस्म नोत्पत्स्यत ए-
वेति चिकल्पादपूतिं चकार । ततो जगद्गुणना गदितोऽसौ म-
नःसमाधानाय । यथा गौतम ! चत्वारः कटा भवन्ति-सुम्बकटो,
विडलकटः, चर्मकटः, कम्बलकटकश्चेति । एवं शिष्या अपि गुरो-
प्राञ्च-धमावर्त्येण सुम्बकटसमाऽऽद्यश्चत्वार एव भवन्ति ।
('अञ्जवहर' शब्दे प्रथमभागे २१६ पृष्ठे प्रसङ्गादुक्तैवा कथा)
तत्र त्वं मयि कम्बलकटसमान इत्येतस्यार्थस्य समर्थनाय ज-
गवता तदाऽभिहितमिति । एव भाविन्याभासतुल्यनायां भग-
वताऽभिहितनायामिति प्रियमश्रुत्यमिति कृत्वा यद्यन्योऽप्येनमर्थे
जानानि तदा साधु भवतीत्येतन्निप्रार्थे । गौतम एवाऽऽह-
(जहा ण इत्यादि) (एयमदु नि) एतम् भावयोर्भावितुल्यता-
लक्षणम् । (वयं जानामो त्ति) यय च वयं चेत्येकशब्दाद्
वयम् । तत्र यय केवलज्ञानेन जानीथ, वयं तु जवजुपदशात् ।
तथाऽनुत्तरोपपत्तिका अपि तेषां पनमर्थं जानन्तीति प्रश्नः ? ।
अत्रात्तरम्- (इत्ता ! गोयमा ! इत्यादि) (मणोदववगणाओ
ललाओ ति) मनाऽऽप्यवर्गाणां ललास्तद्विषयाविधानल-

विधमात्रापेक्षया (पञ्चाशोऽस्ति) प्राप्तास्तद्व्यप्यपरिच्छेदतः ।
 (अजिसमस्यागयाश्रोऽस्ति) अजिसमन्वागतस्तद्व्यप्यपर्याय-
 परिच्छेदतः । अयमत्र गर्भाधेः-अनुत्तरोपपातिकदेवा वि-
 शिष्टावधिना मनोव्यवर्गणा जानन्ति, पश्यन्ति च; तामां
 चावयोरयोग्यवस्थायामदर्शनेन निर्वाणगमनं निश्चिन्वन्ति ।
 ततश्चाऽऽवयोरजावितुल्यतालक्षणमर्थं जानन्ति पश्यन्ति चेति
 व्यपदिश्यत इति । तुल्यताप्रक्रमोदधेदमाह-(कष्टविहेत्यादि)
 तुल्यं समं, तदेव तुल्यकम् । (द्वयतुल्येति) द्वयत एकानुका-
 ऽऽवयोरपेक्षया तुल्यकं द्वयतुल्यकम् । अथवा-द्वयं च तत्तुल्यकं च
 द्वयान्तरेणेति द्वयतुल्यकं, विशेषणव्यत्ययात् । (खेततुल्येति)
 क्षेत्रत एकप्रदेशावगाढत्वाऽऽविना तुल्यकं क्षेत्रतुल्यकम् । एव
 शेषावपि, नवरं भवो नारकाऽऽदिः, भावो वधोऽऽदिः, औदयि-
 काऽऽदियाः, संस्थानं परिमण्डलाऽऽदि । इह च तुल्यव्यतिरिक्त-
 मतुल्यं भवतीति तदपीह व्याख्यास्यते । (तुल्यसंख्येज्जपेति
 एति) तुल्यः समानः, संख्येयाः प्रदेशा यत्र स तथा, तुल्यप्र-
 हणमिह सङ्ख्यातत्वं सङ्ख्यातनेदत्वात्त महत्त्वात्तमात्रेण तु-
 ल्यताऽस्य स्यात्, अपि तु समानसंख्यत्वेनेत्यस्यार्थस्य प्रतिपाद-
 नार्थम् । एवमन्यत्रापि । यच्च-अनन्तक्षेत्रप्रदेशावगाढत्वमन-
 न्तसमयस्थायित्वं च नोक्तं, तद्वगाढप्रदेशानां स्थितिसमयानां
 च पुद्गलानां श्रित्याऽनन्तानामभावादिति । (भवत्वाप एति)
 जघ एवार्थो भवार्थः, तदुभायस्तत्ता, तथा भवार्थतया । (उदर-
 भावेति) उदयः कर्मणा विपाकः, स एवौदयिकः क्रियामात्रम् ।
 अथवा-उदयेन निष्पन्न औदयिका भावो नारकत्वाऽऽविपर्यायवि-
 शेषः, औदयिकस्य भावस्य नारकत्वाऽऽदेर्भावतो भावसामान्य-
 माश्रित्य तुल्यः समः । (एवं उत्रसमिप एति) औपशमिकोऽप्ये-
 व वाच्यः । तथाहि-" उत्रसमिप भावे उत्रसमियस्म भावस्म
 भावो नो तुल्येति" एवं शेषेष्वपि वाच्यम् । नत्र उपशम उदीर्ण-
 स्य कर्मणः, कयोऽनुदीर्णस्य विष्कम्भितोदयत्वं, स एव औप-
 शमिकः क्रियामात्रम् । उपशमेन वा निर्वृत्त औपशमिकः स-
 म्यदर्शनाऽऽदिः । (खरूपेति) कयः कर्मानावः, स एव कार्याकः,
 कयेन वा निर्वृत्तः कार्याकः कथञ्चानाऽऽदिः । (खश्रोवसमिप
 एति) कषेणोदयप्राप्तकर्मणा विनाशेन सहोपशमो विष्क-
 म्भितोदयत्वं कयोपशमः, स एव कयोपशमिकः क्रियामात्रमे-
 व । क्षयोपशमेन वा निर्वृत्तः कयोपशमिको मनिहानाऽऽदिः प-
 र्यायविशेषः । नवौपशमिकस्य कयोपशमिकस्य च कः, प्रति-
 विशेषः, उच्यते-कयोपशमिके विपाकवेदनमय नास्ति, प्रदेशवेदकं
 पुनरस्येव, औपशमिके तु प्रदेशवेदनमपि नास्तीति । (परिणा-
 मिप एति) परिणमनं परिणामः, स एव परिणामिकः । (स-
 म्पिवाप एति) सम्पिपात औदयिकाऽऽदिभावानां स्थापितं यो-
 गः, तेन निर्वृत्तः सांनिपातिकः । (मठाणतुल्येति) संस्थान-
 माकृतिविशेषः । तच्च द्वेधा, जीवाजीवमेदात् । तच्च अजीवसंस्थानं
 पञ्चधा । तच्च (परिमण्डलसंस्थानेति) परिमण्डलं संस्थानं बाह-
 क्ताद्वृत्ताऽऽकार मध्ये शुषिर यथा वलयस्य । तच्च द्वेधा, धनप्र-
 तरमेदात् । (वट्टेति) वृत्त परिमण्डलमेवान्तःशुषिरगहनं
 यथा कुलालचक्रस्य । इदमपि द्वेधा, धनप्रतरमेदात् । पुनरेकैक
 द्विधा, समसङ्ख्यविषमसङ्ख्यप्रदेशमेदात् । एव व्यस्तचतुरस्त
 च, नवरं व्यस्तत्रिकोणशृङ्गाटकस्यैव, चतुरस्तं तु चतुष्कोणं, य-

था कुम्भिकाया, आयतनं दीर्घं यथा दाढस्य । तच्च त्रेधा, श्रेण्या-
 यनप्रतराऽऽयतघनाऽऽयतमेदात् । पुनरेकैकं द्विधा, समसङ्ख्यप्र-
 देशासमसङ्ख्यप्रदेशमेदात् । इदञ्च पञ्चाविधमपि विस्मयाप्र-
 योगाभ्यां भवति । जीवसंस्थानं तु संस्थानाभिधाननामकर्मा-
 न्तरप्रकृत्युद्दयसम्पाद्यो जीवानामाकारः, तच्च षोढा । तत्राऽऽ-
 यम-(समखउरंमेति) तुल्यऽऽरोहपरिणाह सम्पूर्णाङ्गाव-
 यवस्वाङ्गलाष्टशोचतुर्य समचतुरस्त, तुल्यऽऽरोहपरिणाहत्वेन
 समन्वाऽपूर्णावयवत्वेन च चतुरस्तवाच्यं चतुरस्तत्वं सङ्गतमिति
 पर्यायो । (एव परिमण्डले वि एति) यथा समचतुरस्तमुक्तं तथा
 न्यग्राधपरिमाणकलमपीत्यर्थः । न्यग्राधो वट्टवृक्षस्तद्वत्परिमाण-
 लं नाजीन उपरि चतुरस्तवृक्षणयुक्तमधश्च तदनुरूपं न भवति
 तस्मात्प्रमाणाद्धीनतरमिति । (एवञ्चाव हरेति) इह यावत्फ-
 रणात्-" सावृक्षजे वामणेति" दृश्यम् । तत्र (सा इति) सा-
 दीनोऽभितोऽधश्चतुरस्तलक्षणयुक्तमुपरि च तदनुरूपं न भवति ।
 (खुल्ल एति) कुञ्ज ग्रीवाऽऽदी हस्तपादयोश्चतुरस्तलक्षणयुक्तं
 संक्षिप्तविकृतमध्यम् । (वामणेति) वामन लक्षणयुक्तमध्यं
 ग्रीवाऽऽदी हस्तपादयोरप्यादिष्वकृणञ्जनम् । (हरेति) हारं
 प्रायः सर्वावयवेषु आदिब्रह्मणविस्रवादापेक्षमिति । भ० १४
 श० ७ उ० ।

चत्तारि पणमणेणं तुल्ला पल्लत्ता । तं जहा-धम्मत्थिकाए,
 अधम्मत्थिकाए, द्दोगागासे, एगर्जीवे ।

' चत्तारि ' इत्यादि कण्ठ्यम्, नवर प्रदेशाग्रेण प्रदेशप्रमा-
 णेनेति तुल्यः समानः, सर्वेषामेषामसंख्यानप्रदेशत्वान् । (लो-
 गागासे एति) आकाशम्यानन्तप्रदेशत्वेन धर्मास्तिकायाऽऽदि-
 मिः सहातुल्यताप्रसक्तलोकप्रहणम् । (एगर्जाव एति) स-
 र्वजीवानामनन्तप्रदेशत्वाद् विवर्तिततुल्यतानावप्रसङ्गादे-
 कप्रहर्णमिति । व्या० ४ प्रा० ३ उ० ।

तुव-तव-त्रि० "तव तु-ने-तुम्ह-तुह-तुहं-तुव०" ॥ ८॥ ३॥ ए६॥
 इत्यादिना ऊसा सहितस्य युष्मदस्तुव इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुवं-त्वाम्-त्रि० "तं-तुं-तुम-तुवं०" ॥ ८॥ ३॥ ९२॥ इत्यादिना
 अमा सहितस्य युष्मदस्तुवं इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुवनो-त्वत्तः-त्रि० "तह-तुव०" ॥ ८॥ ३॥ ए६॥ इत्यादिना
 ऊसे परतो युष्मदस्तुव इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुवर-त्वर-धा० । वेगे, च्वादि०-आत्म०-अक०-संद । " त्वर-
 स्तुवज्जअमो" ॥ ८॥ ४॥ १७०॥ इति त्वरधातोः 'तुवर' इत्या-
 देशः । प्रा० ४ पाद । कुसुम्भोदकाऽऽदिके, धृ० ३ उ० । वृक्षवि-
 शेषे, औ० । नि० चू० । श्रीमल्लिजिनस्य यके, स च चतुर्मुख
 च्वायुधवर्णो गजवाहमोऽष्टभुजो बरदपरशुशूलाभययुक्तदार्क-
 णपाणचतुष्टयो, बीजपूरकशाकमुद्गराकसूत्रयुतधामपाणिचतुष्ट-
 यश्च । प्रव० २६ द्वार ।

तुवरपत्त-तुवरपत्र-न० । पलाशपत्राऽऽदिषु, नि० चू० १ उ० ।

तुवरफल-तुवरफल-न० । हरीतक्यादिषु, नि० चू० १ उ० ।

तुवाण-युष्माकम्-त्रि० । " तु-वो-जे-तुम्ह-तुम्हं-तुम्हाण-
 तुवाण०" ॥ ८॥ ३॥ १००॥ इत्यादिना अमा सहितस्य युष्मद्
 'तुवाण' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुम-तुष-पुं० । कोट्वाऽऽविषु, स्था० ८ उ० । आचा० । चा-
न्यत्वाच्चि, वाच० ।

तुममूत्र-तुषमूत्र-न० । बीजस्य तुषमूत्रकणिकायाम्, स्था० ८ उ० ।

तुसागणि-तुषाग्नि-पुं० । तुषाः कोट्वाऽऽद्वयस्तेषामग्निस्तद्वह-
नप्रवृत्तो बहिस्तुषाग्निः । कोट्वाऽऽदिदहनप्रवृत्तं वह्ना, स्था०
८ उ० । जी० ।

तुमार-तुषार-पुं० । दिमे, क्ता० १ श्रु० १ अ० । औ० ।

तुसिणीय-तूष्णीक-त्रि० । मौनिनि, उत्त० २ अ० । बचनगहि-
ते, क्ता० १ श्रु० १ अ० । बाचंयमे, उपेक्षके, स्था० ३ उ० ३
उ० । तूष्णीं शीले, उत्त० १ अ० । आचा० ।

तुमिय-तुषित-पुं० । षष्ठकृष्णराजिमध्यवर्तिसुराजनामलोकाति-
कविमानदेवे, अ० ६ श० ५ उ० । स्था० । क्ता० । स० । असौ
सङ्गास्तरतो मारुताऽप्यभिधीयते । प्रब० २६७ द्वार। आ० म० ।

तुमेअजंज-वंशी-दार्ढाण, दे० ना० ५ वर्ग १६ गाथा ।

तुमोदग-तुषोदक-न० । ब्राह्मादिधावनजले, कल्प० ए सण ।
ग० । स्था० ।

तुह-तव-त्रि० । "तह-तु-ते-तुम्ह-तुह०" ॥ ८ । ३ । ६९ ॥ इत्या-
दिना ऊसा सहितस्य युष्मदस्तुह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

त्वाम्-त्रि० । "त-तु-तुम्-तुवं-तुह०" ॥ ८ । ३ । ६२ ॥ इत्या-
दिना अमा सहितस्य युष्मदस्तुह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुहं-तव-त्रि० । "तह-तु-ते-तुम्ह-तुह-तुह०" ॥ ८ । ३ । ६६ ॥
इत्यादिना ऊसा सहितस्य युष्मदस्तुह इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुहग-तुहक-पुं० । कन्दवनम्पातायशेषं, उत्त० १ अ० ।

तुहतो-न्वत्तः-त्रि० । "तह-तु-तुम्-तुह-तुम्हा ऊसा" ॥ ८ । ३ ।
६६ ॥ इति गञ्ज्येकवचने परतो युष्मदस्तुह इत्यादेशः । ऊसे-
स्तु 'तो' इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुहाण-युष्माकम्-त्रि० । "तु-वो-भे-तुम्-तुम्ह-तुम्हाण-तुवाण-
तुमाण-तुहाण०" ॥ ८ । ३ । १०० ॥ इत्यादिना आमा सहि-
तस्य युष्मदस्तुह-ग इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तुहार-युष्मदीय-त्रि० । "युष्मदादिदीयस्य मारः" ॥ ८ । ५
४३४ ॥ इत्यपञ्चशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईयप्रत्ययस्य मार
इत्यादेशः । प्रा० ४ पाद ।

तुहिणाचल-तुहिनाचल-पुं० । हिमाश्रयपर्वते, "बमार शिर-
सा स्वर्ग-वाहिनी तुहिनाचलः" ॥ आ० क० ।

तुअ-देशी-इकुक्रमकरे, दे० ना० ५ वर्ग १६ गाथा ।

तूणइह-तूणा-त्रि० । तूणाभिधानवाचयति, जी० ३ प्रति० ४
उ० । कल्प० । रा० । प्रश्न० । अनु० । क्ता० ।

तूमा-तूणा-स्त्री० । शराऽऽश्रये, ज० ३ वक्ष० । तूणाभिधानवाच-
यिषे, औ० । ग० । अनु० । क्ता० ।

तूर-त्वर-धा० । वेगे, च्वादि०-अक०-आत्म०-सेट् । "त्यादि-
शत्रोस्तूरः" ॥ ८ । ४ । १७१ ॥ इति त्वरधातोस्त्यादिशत्रुप्र-
त्यये परतस्तूर इत्यादेशः । 'तूरइ' । त्वरते । प्रा० ४ पाद ।

तूर्य-न० । "ब्रह्मचर्य-तूर्य-सौन्दर्य-शौण्डीर्ये यो रः" ॥ ८ । २ ।
६३ ॥ इति र्यस्य रः । प्रा० २ पाद । बादित्रजदे, उत्त० २
अ० । क्ता० ।

तूरत-त्वरमाण-त्रि० । प्राकृतत्वाच्च शत्रुप्रत्ययः । "त्यादिशत्रो-
स्तूरः" ॥ ८ । ४ । १७१ ॥ इति त्वरधातोः शत्रुप्रत्यये परत-
स्तूर इत्यादेशः । सञ्जाभ्यति, प्रा० ४ पाद ।

तूरवइ-तूर्यपति-पुं० । नटमहसरे, वृ० १ उ० ।

तूरमइ-तूर्यशब्द-पुं० । तूर्यशब्देनार्थाश्रिते संनिनादे, विशे० ।

तूल-तूल-न० । अकृत्ये, सू० प्र० २० पादु० । आचा० । भ० ।
आ० म० । कल्प० ।

तूलकम्-तूलकृत-त्रि० । अक्रीऽऽदितूरनिष्पन्ने, आचा० २ श्रु० १
चू० ५ अ० १ उ० ।

तूभिणी-वेशी-शास्त्रमल्याम्, दे० ना० ५ वर्ग १७ गाथा ।

तूझिया-तूझिका-स्त्री० । संस्कृतकृताऽऽदिभूते शयनोपकरणे,
ग० ३ अधि० । बाह्यमर्या, चित्रलेखनकृत्तिकायां च । क्ता० १
श्रु० ८ अ० ।

तूली-तूली-स्त्री० । अप्रतिज्ञेयदृश्यविशेषे, जीत० । ज० ।
संस्कृतकृताऽऽदिभूते अकृतूलाऽऽदिभूते वा शयनोपकरणं,
वृ० ३ उ० ।

तूर-तूर-पुं० । कषाये, रा० । काले अजातशत्रु गवि, अजातशत्रु-
श्रुके पुरुषे, कषायरमयनि, त्रि० । आढक्यां, सौराष्ट्रमृत्तिकायां
च । स्त्री० । डीप । वाच० ।

तुम-तूष-धा० । नापे, दिवा०-पर०-अक०-अनिट् । "रुपाऽऽ-
दानां दीर्घः" ॥ ८ । ४ । २३६ ॥ इति दीर्घः । 'तुमइ' ।
तुष्पात । प्रा० ४ पाद ।

तुह-तीर्थ-न० । "दुःखदाक्षिणतीर्थे वा" ॥ ८ । २ । ७२ ॥ इति
सयुक्तस्य तीर्थशब्दस्य र्यस्य हः । प्रा० ४ पाद । "तीर्थे दे" ॥
८ । १ । १०४ ॥ इति तीर्थशब्दे हे सात ईत कृत्वम् । प्रा० ४
पाद । शास्त्रे, यज्ञे, क्षेत्रे, उपाये, स्त्रीरजनि, नद्यादेरवतरणे, घ-
टाऽऽदौ, विद्याऽऽदिगुणयुतपात्रे, उपाध्याये, मन्त्रिणां, योना,
दर्शने, ब्राह्मणे, आगमे, निदाने, अभौ, उपकृपजलाऽऽशये, दे-
हिने मानांसके भौमके त्रिविधे पवित्रस्थाने, वाच० ।

तूहाण-देशी-पुरुषे, दे० ना० ५ वर्ग १७ गाथा ।

तूगा-तनु-स्त्री० । "स्वराणां स्वराः प्रायोऽपञ्चशे" ॥ ८ । ४ ।
३२६ ॥ इत्यपञ्चशे स्वरस्थाने स्वरः । तण् । तिण् । तृण् ।
प्रा० ४ पाद । देहे, अक्षे, विरले, कृते च । त्रि० । वाच० ।

ते-त्वया-त्रि० । "भे-दि-दे-ते०" ॥ ८ । ३ । १४ ॥ इत्या-
दिना टासहितस्य युष्मदस्ते इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

तव-त्रि० । "तह-तु-ते०" ॥ ८ । ३ । ९७ ॥ इत्यादिना ऊसा
सहितस्य युष्मदस्ते इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद । दश० ।

तस्मिन्-पुं० । प्राकृतशैलीवशात्तस्मिन्नित्यस्य स्थाने 'ते' इत्या-
देशः । "ते खं कात्रेण ते गं समप णं" । रा० ज० । कल्प० ।
('काल' शब्दे व्याख्यातम्) तच्छब्दस्य प्रथमावहुवचने इति ।
प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

तेअव-प्रदीप-धा० । प्रकर्षेण दीप्तौ, दिवा०-आत्म०-अक०-सेट् ।
"प्रदीपस्तेभव-सेदुम-सन्धुक्रामुत्ताः" ॥ ८ । ४ । १४५ ॥
इति प्रापमर्गसहितस्य दीपधातोः 'तेअव' इत्यादेशः । 'तेअव' ।
पक्षे-पलीवइ । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

तेज्या-तेजस्-स्त्री० । त्रयोदश्याम्, जं० ७ वक्र० ।

तेज्जदिय-त्रीन्द्रिय-पु० । त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः । कर्म० ४ कर्म० । जी० । यकामत्कुण-
गईमे-अंगोपकुण्ठमन्कोटिपिपीलिकोपदेहिकाकर्पासास्थिकत्रपु-
सर्वाजकतुष्टुपुष्पाऽऽदिषु, पं० सं० १ द्वार । उत्त० । आव० ।
आ० प्र० ।

सम्पत्ति त्रीन्द्रियसंसारसमापन्नजीवप्रज्ञापनाऽर्थमाह-

से किं तं तेज्जदियसंसारसमापन्नजीवपञ्चवणा ? तेज्जदिय-
संसारसमापन्नजीवपञ्चवणा अणोगविहा पञ्चत्ता । तं जहा-
उवाइया, रोहिणिया, कुंथू, पिपीलिया, उद्देसगा, उद्देहिया,
उकलिया, उप्पाया, उप्पमा, तणहारा, कट्टहारा, पत्तहारा,
मालुंया, तणबिटिया, पत्तबिटिया, पुप्फबिटिया, फलबिटिया,
बीयबिटिया, तेंतुमिजिया, तउसमिजिया, कप्पासट्टिमिजि-
या, हिन्लिया, फिट्टिया, फिंगिरा, फिंगिरिमा, बाहुया,
झहुया, मुरुगा, सोवत्थिया, पुप्फबेटा, इंदकाइया, इंदगोवया, तु-
रतुगवा, कोत्थलवाहगा, जूया, हाहाहला, पिसुया, सतवाइया,
गोम्ही, कल्लसियालिया (इत्थिसोंडा), जे यावणे तहप्पगारा
सव्वे ते संमुच्छिमणपुमगा । ते ममामओ दुविहा पञ्चत्ता ।
तं जहा-पज्जत्ता य, अपज्जत्ता य । एएमि णं एवमाइ-
याणं तेज्जदियाणं पज्जत्ताऽपज्जत्ताणं अट्ट जाइकुल्लकोडिजो-
णिप्पमुहसपसहस्सा हवन्तीति मक्खवायं । सेत्तं तेज्जदियसं-
सारसमापन्नजीवपणवणा ॥

(से किं तमित्यादि) अथ का ना त्रीन्द्रियसंसारसमापन्न-
जीवप्रज्ञापना ? । भगवानाह-त्रीन्द्रियसंसारसमापन्नजीवप्रज्ञा-
पना अनेकविधा प्रज्ञता । तावेष तद्यथेत्यादिनोपदर्शयति । एते
च औपचयिकप्रवृत्तयस्त्रीन्द्रिया देशविशेषतो लोकतथावग-
न्तव्याः । नवरं (गोम्ही कल्लसियालिया जे यावणे तहप्पगारा)
येऽपि चान्ये तथाप्रकारास्ते सर्वे त्रीन्द्रिया ज्ञातव्या इति शेषः ।
(ते सव्वे संमुच्छिमणपुमगा) इत्यादि पूर्ववत् । (एतेसि ण-
मित्यादि) एतेषां त्रीन्द्रियाणामेवमादिकानामौपचयिकप्रभृ-
तीनां पर्यायापर्यायानां सर्वसङ्ख्यया अष्टौ जानिकुल्लकोटानां
योनिप्रमुखाणि योनिप्रवाहाणि शतसहस्राणि भवन्ति, अष्टौ कु-
ल्लकोटिलङ्का भवन्तीति ज्ञातव्यः । इत्याख्यातं तीर्थकृद्भिः । उप-
संहारमाह-(सेत्तामित्यादि) तदेवमुक्ता त्रीन्द्रियसंसारसमा-
पन्नजीवप्रज्ञापना । प्रज्ञा० १ पद । जी० । स्था० ।

अथ त्रीन्द्रियानाह-

से किं तं तेज्जदिया ? तेज्जदिया अणोगविहा पञ्चत्ता ।
तं जहा-जेओ जहा पणवणाण । उवाइया, रोहि-
णिया, हत्थिसोंडा, जे यावणे तहप्पगारा, ते समा-
सतो दुविहा पञ्चत्ता । तं जहा-पज्जत्ता य, अपज्जत्ता य ।
तदेव जहा तेज्जदियाणं, एवरं सरीरोगाहणा, उक्कोमेणं ति-
ब्बि गाउयाइं उतिती, जहसेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोमेणं एगुण-
पमराइंदियाणं, मेसं तदेव घुगतिया दुआगतिआ परिंत्ता
असंसेज्जा पणत्ता । सेत्तं तेज्जदिया ।

(से किं तमित्यादि) अथ के ते त्रीन्द्रियाः ? । सुरिराह-त्रीन्द्रि-
या अनेकविधाः प्रज्ञताः । तद्यथा-(जेओ जहा पञ्चवणाए)
मेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः । स चैवम्-"उवाइया, रो-
हिणिया, कुंथू, पिपीलिया, उद्देसगा, उद्देहिया, उकलिया, उप्पाया,
उप्पमा, तणहारा, कट्टहारा, पत्तहारा, मालुंया, तणबिटिका, प-
त्तबिटिका, पुप्फबिटिया, फलबिटिया, बीयबिटिया, तेंतुमिजिया, तउ-
समिजिया, कप्पासट्टिमिजिया, हिन्लिया, फिट्टिया, फिंगिरा, फि-
गिरिमा, बाहुया, लहुया, मुरुगा, सोवत्थिया, सुयबेटा, इंदका-
इया, इंदगोवया, तुरतुगवा, कोत्थलवाहगा, जूया, हाहाहला,
पिसुया, सतवाइया, गोम्ही, इत्थिसोंडा ।" इति । एते च के-
चिदतिप्रतीताः, केचिद्देशविशेषतोऽवगन्तव्याः । नवरम्-(गोम्ही
कल्लसियाली जे यावणे तहप्पगारा इति) येऽपि चान्ये तथाप्र-
कारा एवंप्रकारास्ते सर्वे त्रीन्द्रिया ज्ञातव्याः । (ते समामनो इ-
त्यादि) समस्तमपि सूत्रं त्रीन्द्रियवत् परिज्ञावनीयं, नवरमवगाह-
नाद्वारे उत्कर्षतो अवगाहना त्रीणि गव्युतानि, इन्द्रियद्वारे त्री-
णि इन्द्रियाणि, स्थितिजघन्येनान्तर्मुहुत्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चा-
शद् रात्रिन्द्रिवानि । शेषं तथैवावसंहारमाह-(सेत्तं तेज्जदिया)
उक्तास्त्रीन्द्रियाः । जी० १ प्राति० ।

त्रीन्द्रियवक्तव्यतामाह-

तेज्जदिया उ जे जीवा, दुविहा ते पकित्तिया ।

पज्जत्तमपज्जत्ता, तेमिं भेए सुणेह मे ॥ १३७ ॥

कुंथू पिपीलिया दंमा, उक्कुल्लुद्देहिया तहा ।

तणहार कट्टहाग य, मालुंगा पत्तहारग ॥ १३८ ॥

कप्पासट्टिमिजा य, तिंदुगा तउसमिजगा ।

सतावरी य गुम्मी य, बोधन्ना इंदकाइया ॥ १३९ ॥

इंदगोवगमाइयाऽ-णोगहा एवमाइआ ।

लोगेगदेमे ते सव्वे, न सव्वत्थ वियाहिया ॥ १४० ॥

संतई पप्प नाइया, अपज्जवमिसा वि य ।

उत्तिं पम्भ सार्इया, सपज्जवमिसा वि य ॥ १४१ ॥

एगुणवप्पऽहोरत्ता, उक्कोमेण वियाहिया ।

तेज्जदियआउत्तिं, अंतोमुहुत्तं जहम्मिया ॥ १४२ ॥

संसेज्जकाळमुक्कोमं, अंतोमुहुत्तं जहणणं ।

तेज्जदियकायत्तिं, तं कायं तु अमुंचओ ॥ १४३ ॥

अणंतकालमुक्कोमं, अंतोमुहुत्तं जहणणं ।

तेज्जदियजीवाणं, अंतोमुहुत्तं जहम्मिया ॥ १४४ ॥

एएसिं वणओ चैव, गंधओ रसफासओ ।

सठाणदेसओ वावि, विहाणाइं सहस्समो ॥ १४५ ॥

एतदपि पूर्ववन्नवरं त्रीन्द्रियोच्चारणं विशेषः, तथा कुन्ध-
बोऽनुद्धारिप्रभृतयः, पिपीलिकाः कीटिकाः, गुम्मी शतपर्वा ।
पञ्चमन्थेऽपि यथासंप्रदायं वाच्याः । एकोनपञ्चाशद्द्वारात्रा-
ण्यायुःस्थितिरिति । उत्त० ३८ अ० । पि० । ओ० । म० । (त्री-
न्द्रियाणां परिभोगः ' परिभोग ' शब्दे वक्ष्यते)

तेज्ज-चैकित्स्य-न० । चिकित्सायां जावञ्चैकित्स्यम् । व्याधि-
प्रतिक्रियाकूपे, दश० ३ अ० । आचा० ।

तेजश्चिद्य-वैकित्मिक-त्रि० । वैद्ये, वृ० १ उ० ।

तेज-तेजस्-न० । उष्णोद्द्योतलक्षणे, सूत्र० २ श्रु० १ अ० । उष्ण-
रूपे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । एकतृगुणे, सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० । अग्निकुमारेन्द्रयोरग्निसिद्धाग्निमानवयोः पूर्वदि-
श्लोकपात्रे, पुं० । स्था० ४ उ० १ उ० । ज० ।

तेजकंत-तेजस्कान्त-पुं० । अग्निकुमारेन्द्रयोरग्निसिद्धाग्निमान-
वयोरुत्तरादंगलोकपात्रे, स्था० ४ उ० १ उ० । भ० ।

तेजकाइय-तेजस्कायिक-पुं० । तेजो वह्निः, तदेव कायः शरीर-
येषां ते तेजस्कायाः, तेजस्काया एव स्वार्थिके कप्रत्ययविधाना-
त्तेजस्कायिकाः । जी० १ प्रति० प्रज्ञा० । एकेन्द्रियजीवनेदे, दश० ।
अथ तेजभो जीवन्वासिद्धिमाह-

तेज चित्तमन-पञ्चवाया अणमजीवा एते सत्ता असत्थ
सत्थपरिणएण ॥ ३ ॥

सात्मकोऽग्निः, आहारेण वृद्धिर्दशतात्, बाह्यकवत् । दश०
४ अ० । तेजः सात्मकमाहारोपादानात् तद्वृद्धिविशेषोपलब्धेः, त-
द्विकारदर्शनाच्च, पुरुषवत् । आह च- " अपरस्पोरयान्तरिधा-
नियमियद्विभगमण्यो निलोभो ज्व । अनलो आहाराभ्यो, विद्धि-
विगारोबलेभाभ्यो " ॥ १ ॥ इति । स्था० १ उ० । सूत्र० ।
व्य० । विंश० ।

सम्प्रति तेजस्कायिकानाह-

मे किं तं तेजकाइया ? तेजकाइया दुविहा पणत्ता । तं जहा-
सुहुमतेजकाइया य, बादरेतेजकाइया य । मे किं तं सुहुमतेज-
काइया ? सुहुमतेजकाइया दुविहा पणत्ता । तं जहा-पज्ज-
सगा य, अपज्जत्तगा य । मेत्तं सुहुमतेजकाइया । मे किं
तं बादरेतेजकाइया ? बादरेतेजकाइया अणमविहा प-
णत्ता । तं जहा-इंगाले, जात्ता, मुम्पुरे, अच्चो, अज्जाए, सु-
च्छगण, उक्का, विज्ज, असणी, णिग्गाए, संघारिमममुद्धए,
सुक्कंतमणिणिस्सिए, जे यावसो तद्वपगारा, ते समासओ
दुविहा पणत्ता । तं जहा-पज्जत्तगा य, अपज्जत्तगा
य । तत्थ एं जे ते अपज्जत्तगा, तेणं अमपत्ता । तत्थ एं
जे ते पज्जत्तगा एणसिं वस्रादेमेणं गंधादेमेणं रमादेमेणं
फासादेमेणं सहस्मग्गमो विहाणां संखिज्जाइं जोणि-
प्पमुहसयमहस्माइं पज्जत्तगाणिस्माए अपज्जत्तगा वक्क-
मंति, जत्थ एगो तत्थ णियमा असंखेज्जा । सेत्तं बादर-
तेजकाइया, सेत्तं तेजकाइया ।

(मे किं तमित्यादि) सुगम, नवरमङ्गागो विगतधूमः,
ज्वाला जाज्वल्यमानः, स्वादिराऽऽदिज्वालाऽनलसम्बद्धा दीप-
शिखेत्यर्थः । मुम्पुरः फुफ्फुकाऽऽदौ जन्ममिश्रनाग्निकणरूपः,
अचिरनश्वप्रतिबद्धा ज्वाला, आत्मातमुल्लुक्कं, युक्ताऽभिरयः
पिण्डाऽऽदौ, वल्का सुहुल्लरी, विद्युत्प्रतीता, अशनिराकाशे पतद्-
ग्निमयः कणः, निर्घातो वैक्रियाशनिप्रपातः, सहस्रप्रयसमु-
त्थितोऽरण्याऽऽदिकार्ष्टान्तमथनसमुद्भूतः, सूर्यकान्तमार्गानि-
स्सृतः-सूर्यस्पर्शकरणसम्पर्के सूर्यकान्तमणेर्यः समुपजायते,
(जे यावसो तद्वपगारा इति) येषां चान्ये तथाप्र-

कारा एवंप्रकारास्तेजस्कायिकाः, तेषां बादरेतेजस्कायि-
कतया बोधितव्याः, ते समासतो इत्यादि प्राग्वत् । नवरमन्त्राण-
सङ्ख्येयानि यानिप्रमुखाणि शतसहस्राणि सप्त वेदितव्यानि ।
प्रज्ञा० १ पद ।

अथ तेजस्कायिकप्रतिपादक उद्देशकः समारज्यते । तस्य चो-
पक्रमाऽऽर्ष्टानि चत्वार्यनुयोगद्वाराणि वाच्यानि तावदावन्मार्गान-
स्पृष्टे निक्षेपे तेजउद्देशक इति नाम, तत्र तेजसो निक्षेपाऽऽर्ष्टानि
द्वाराणि वाच्यानि, अत्र च पृथिव्याविकल्पतुल्यत्वात् केषा-
ञ्चिदतिदेशो चाराणामपरेषां तादृशकृतत्वात् अपोद्धार इत्ये-
तद् द्वयमुत्तरीक्य निर्युक्तिवद् गायामाह-

तेउस्स वि दाराइं, ताई जाइं हवंति पुढवीए ।

नाणत्तं तु विहाणे, परिमाणुवज्जोगमन्थे य ॥ ११६ ॥

(तेउस्स वात्यादि) तेजसोऽप्यग्नेरपि चाराणि निक्षेपाऽऽर्ष्टानि,
यानि पृथिव्याः समधिगमेऽग्निहितानि, तान्येव वाच्यानि । अप-
वादे दर्शयितुमाह-नानात्वं भेदे विधानपरिमाणोपनोदश-
स्त्रेषु, तुरवधारणे । विधानाऽऽदिष्वेव च नानात्वं, नान्यत्रेति ।
चशब्दाङ्गलणचारपरिग्रहः ॥ ११६ ॥

यथाप्रतिज्ञातनिर्वहणार्थमादिद्वारव्याचिख्यासयाऽऽह-

दुविहा य तेउजीवा, सुहुमा तह वायरा य लोगम्मि ।

सुहुमा य मव्वलोए, पंचेव य वायरविहाणा ॥ ११७ ॥

(दुविहइत्यादि) स्पष्टा ॥ ११७ ॥

बादरपञ्चभेदप्रतिपादनायाऽऽह-

इंगाल अगणि अच्चो, जात्ता तह मुम्पुरे य बोधव्वे ।

वायरतेउविहाणा, पंचविहा वज्जिया एण ॥ ११८ ॥

(इंगालेत्यादि) दग्धेन्धनो विगतधूमज्वालाऽङ्गार-इन्धनस्यः
सोर्षाक्रयाविशिष्टरूपः, तथा विद्युदुल्काऽर्ष्टानसंघर्षसमुत्थितः सूर्य-
मणि संसृताऽऽदिरूपश्चाग्निः, दाहप्रतिबद्धो ज्वालाविशेषोऽग्निः,
ज्वाला विज्जमुलाऽनङ्कारप्रतिबद्धा, प्रविग्नाऽग्निकणानुविद्ध जलस्य
मुम्पुरः । एते बादरा अग्निभेदाः पञ्च जन्वन्तीति । एते च बादरा-
ग्रयः स्वस्थानाङ्गीकरणान्मनुष्यक्षेत्रेऽऽर्ष्टतृतीयेषु द्वीपसमुद्वेष्ट-
व्याघातेन पञ्चदशसु कर्मभूमिषु व्याघ्राने सति पञ्चसु विदेह-
षु, नान्यत्र, उपपाताङ्गीकरणेन लोकामस्ययभागवन्तिनः । तथा
चाऽऽगमः-“उचवाएणं हांसु उहुक्वाडेसु तिरियलोयतइं य ।”
अस्यायमर्थः-अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रवाहल्ये पूर्वापरदक्षिणोत्तर-
स्वयम्भूरमणपर्यन्ताऽऽयने ऊर्द्धाधोलोकप्रमाणे कपादे तयोः
प्रविष्टा बादराग्निभूतपयमानकान्तद्वयपदेश लभन्ते । तथा-
(तिरियलोयतइं य त्ति) तिर्यग्लोकस्थालके च व्यवस्थितो बा-
दराग्निभूतपयमानो बादराग्निपदेशज्ञात् भवति ॥ अन्ये तु
व्याचक्रते-तयोस्तिष्ठन्तीति तत्स्थः, तिर्यग्लोकश्चामौ तत्स्थ-
श्च तिर्यग्लोकतत्स्थः । तत्र च स्थित उन्पिप्सुर्बादराग्निव्य-
पदेशमासादयति । अस्मिन्श्च व्याख्याने कपाटान्तर्गतं पञ्च
शृङ्गे, स च द्वयोर्द्वयकपाटयोरित्यनेनैवोपात्त इति तद्व्या-
ख्यानाभिप्रायः न विद्यः । कपाटस्थापना चेयम्-समुद्धानेन
सर्वलोकवन्तिनः, ते च पृथिव्यादयो मारणास्त्रिकसमुद्धानेन
समवहता बादराग्निभूतपयमानास्तद्व्यपदेशज्ञातः सर्वलोक-
व्यापिनो जवन्ति । यत्र च बादराः पर्याप्तकास्तत्रैव बादरा अपर्या-
प्तकाः, तत्रिथया तेषामुत्पद्यमानत्वात् । तदेव सुद्धमा बादराश्च प-
र्याप्तकापर्याप्तकभेदेन प्रत्येकं द्विधा जवन्ति । एते च वर्णाग्र-
व्यापिनो जवन्ति ।

रसस्पर्शाऽऽदेशैः सहस्राप्रशो जिघमानाः सङ्ख्येययोनिप्रमु-
कशतसहस्रभेदपरिमाणा भवन्ति । न चैषां संवृता योनिरुष्णा
च सचिताऽऽवृत्तमिश्रभेदात् त्रिधा । सप्त चैषां योनितत्वा
भवन्ति ॥ ११७ ॥

साधप्रतं चशब्दसमुच्चितं लक्षणद्वारमाह-

जह देहपरिणामो, रसि खज्जोयगस्स सा उवपा ।
जरियस्स य जह उम्हा, तह उवपा तेउजीवाणं ॥ ११८ ॥

(जहेत्यादि) यथेतिदृष्टान्तोपन्यासाद्यः । देहपरिणामः प्रति-
विशिष्टा शरीरशक्तिः, राज्ञाविति विशिष्टकालनिर्देशः । खज्जो-
क इति प्राणविशेषपरिग्रहः । यथा तस्याऽसौ देहपरिणामो
जीवप्रयोगनिवृत्तशक्तिरावश्यकस्ति, एवमङ्गाराऽऽदीनामपि
प्रतिविशिष्टा प्रकाशाऽऽदिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयोगावेशा-
ऽऽविर्भावितति । यथा वा-उवरोपमा जीवप्रयोग नातिवर्त्तते,
जीवाधिष्ठितशरीरकानुपास्येव जवति, एवैवोपमाऽऽश्लेषजन्तु-
नाम्, न च मृता उवरिणः क्वचिदुपलभ्यन्ते, एवमन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामग्नेः सचिक्ता मुक्तकप्र-धोपपत्तिमुत्प्रेन प्रतिपा-
दिता । सप्रति प्रयागमानोप्यते ऽप्यभेदाऽर्थः-जोवजरीरागय-
ङ्गाराऽऽदयः, उद्येत्वाऽऽदिहेतुगणान्वितत्वात्, सास्नावि-
षाणाऽऽदिसङ्ख्यातवत्, तथा आत्मसंयोगाऽऽविर्भूताऽङ्गारा-
ऽऽदीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्थत्वात्, खज्जोतकदेहपरिणा-
मवत्, तथा-आत्मसंयोगपूर्वकोऽङ्गाराऽऽदीनामूष्मा, शरीर-
स्थत्वात्, उवरोपमवत् । न चाऽऽदित्याऽऽदिनिर्देशकान्तः । सर्वोपा-
सामप्रयोगपूर्वकं यत उष्णगारणमभाकृत्वं तस्माज्जानेकान्तः,
तथा सचेतनं तेजो, यथायोग्याऽऽहारोपादानेन वृद्धिर्विशो-
षाद्विकारवत्त्वात्, पुरुषवत् । एवमादिना लक्षणनाऽऽग्नेया ज-
न्तवोऽवसेयाः ॥ ११८ ॥ इत्युक्तं लक्षणद्वारम् ।

अथ परिमाणद्वारमाह-

जे बायरपज्जत्ता, पत्थियस्स असंखजागमेत्ता उ ।
सेसा तिस्सि त्रि रासी, वीसुं लोगा असंखज्जा ॥ ११९ ॥

(ज बायरप्यादि) ये बादरपर्याप्ताऽनलजीवाः क्षेत्रपट्योपमा-
संख्ययमागमात्रवर्त्तप्रदेशराशपरिमाणा भवन्ति, ते पुनर्वा-
हरपृथिवीकायपर्याप्तकेभ्योऽसंख्येयगुणहीनाः, शेषास्त्रयोऽपि
राशयः पृथ्वीकायज्ञावनीयाः । किं तु बादरपृथिवीकायापया-
प्तकेभ्यो बादराऽऽग्नेयपर्याप्तका असंख्येयगुणहीनाः सूक्ष्मपृ-
थिवीकायापयाप्तकेभ्यः सूक्ष्माऽऽग्नेयापर्याप्तका विशेषहीनाः,
सूक्ष्मपृथिवीकायपर्याप्तकेभ्यः सूक्ष्माऽऽग्नेयपर्याप्तका विशेष-
हीना इति ॥ ११९ ॥

साधप्रतमुपनोगद्वारमाह-

दहणे पयावणपगा-सणे य तेप्प य जत्तकरणे य ।
बायरतेउक्काण, उवभोगगुणा मणुस्साणं ॥ १२० ॥

(दहणेत्यादि) दहने-शरीराऽऽद्यवयवस्य वाताऽऽद्यपनयनार्थं,
प्रक्षेप तापन प्रनापन-शीतापनोदाय, प्रकाशकरणमुद्योतक-
रण-प्रदीपाऽऽदिना, जत्तकरणमोदनाऽऽदिवन्धनम्, स्वदे-
ववर्गवशुचकाऽऽदीनाम् । इत्येवमादिवन्धनेकप्रयोजनेषूपस्थितेषु
मनुष्याणां बादरतेजस्कायावपया उपभोगरूपा गुणा उपजो-
गगुणा भवन्तीति ॥ १२० ॥

तदेवमेवमादिनः कारणैः समुपस्थितैः सततमारम्भ-

प्रवृत्ता गृहिणो यन्त्याभासा वा सुखैषिणस्तेजस्कायजन्तून्
दिसन्तीति दर्शयितुमाह-

एण्हिं कारणेहिं, हिंसति उ तेउकाऽए जीवे ।

सायं गवेसपाणा, परस्म दुक्खं उदीरंति ॥ १२१ ॥

(एण्हिं इत्यादि) एतदेतनाऽऽदिभिः कारणैस्तेजस्कायकान्
जावान् दिसन्तीति सघट्टनपरितापनाऽपद्रावणान् कुर्वन्ति,
सातं सुखं तदात्मनोऽभिव्यन्तः परस्य बादराग्निकायस्य,
दुःखमुदीरयन्त्युत्पादयन्तीति ॥ १२१ ॥

साधप्रतं शस्त्रद्वारम्, तच्च द्रव्यभावशस्त्रनेत्रान् द्विधा,

हव्यशस्त्रमपि समासविभागनेत्रान् द्विवैव,

तत्र समासतो द्रव्यशस्त्रप्रतिपादनायाऽऽह-

पुढवी आउक्काए, उह्वा य वणस्सं तमा पाणा ।

बायरतेउक्काए, एयं तु समासत्रां सत्यं ॥ १२२ ॥

पृथिवी धूलः, अप्रकायश्च आर्द्धश्च वनस्पतिः प्रसाश्च प्राणिनः,
एतद् बादरतेजस्कायजन्तूनां समासतः सामान्येन शस्त्र-
मात ॥ १२२ ॥

विभागतो हव्यशस्त्रमाह-

किंची मकायमत्थं, किंच परकाए तदुभयं किंची ।

एयं तु दव्वमत्थं, जावे य अमंजपो मत्थं ॥ १२३ ॥

(किंचीत्यादि) किञ्चिच्छब्दं स्वकाय एव अग्निकाय एवा-
ग्निकायस्य । तद्यथा-नार्णोऽग्निः पारणाग्रे शस्त्रमिति । किञ्चिच्छ-
परकायशस्त्रमुदकाऽऽदि । उभयशस्त्रं पुनस्तनुषकरीषाऽऽदिव्यति-
मिश्रोऽग्निरपराग्नेः । तद्वत्त्वं भावशस्त्रापेक्षया विशेषणार्थः ।
एतत्तु पुत्रोक्तं समासविभागरूपं पृथ्वीस्वकायाऽऽदिहव्यशस्त्र-
मिति । भावशस्त्रं दर्शयति-भावे शस्त्रमसंयमो दुःप्राणिदि-
तमनोवाक्कायलक्षण इति ॥ १२३ ॥

अयोपसंहारमाह-

मेमां डं दाराडं, ताडं जाडं इवन्ति पुढवीण ।

एवं तेउडेमे, निउजुत्ती कित्थिया एसा ॥ १२४ ॥

(मेमाणीत्यादि) उक्तशेषाणि द्वाराणि तावन्त्र, यानि पृथिव्यु-
द्गकेऽजनिहीनानि । एवमुक्तप्रकारेण, तेजस्कायात्रिधानोद्देशके
निर्गुणक कानिना व्यावर्तिना जवन्तीति ॥ १२४ ॥

साधप्रतं सुत्रानुगमे स्वीतिनाऽऽदिगुणोपेनं सुत्रमुच्चार-

णीयम् । तच्छेदम्-

मे वेमि णेव मयं लोणं अब्भाइक्खेज्जा, णेव अत्ताणं अ-
न्ताइक्खेज्जा, जेलोणं अब्भाइक्खेडं मे अत्ताणं अब्भाइक्खे-
डं, जे अत्ताणं अब्भाइक्खेडं मे लोणं अब्भाइक्खेडं ॥ १२५ ॥

(मे वेमीत्यादि) अम्य च संबन्धः प्रारब्धकृत्य इति । येन
मया साधन्याऽऽत्मपदार्थपृथिव्यप्कायजीवप्रविभागव्यावर्जन-
मकारि स एवाहमव्यवच्छिन्नज्ञानप्रवाहस्तेजोजीवस्वरूपोपल-
भ्यसमपज्जितजिनवचनमेवम् अशीमि । किं पुनस्तद्विनिर्देश-
यति- (नेवेत्यादि) इह हि प्रकरणसंबन्धात्लोकशब्देनाग्निकाय-
लोकोऽर्थाधीनितः, अनस्तमग्निलोकां जीवत्वेन नैव स्वयमात्म-
नाऽभ्याचक्रीत, नैत्रापहृषीतेत्यर्थः । एतद्व्याख्याने ह्यात्मनाऽपि
ज्ञानाऽऽदिगुणकलापानुमितस्याभ्याख्यातमवाप्नोति । अथ च
प्रकृत्वाधितत्वाद्भ्याख्यातं नैवाऽऽत्मनो न्याय्यम्, एव तेजस्का-
यस्यापि प्रसाधत्वान् अभ्याख्यानं क्रियमाणं न युक्तिपथम् ।

चतरति । एवं चास्य युक्त्यागमबलप्रसिद्धस्याभ्याख्याने क्रियमाणे सत्यात्मनेऽप्यहंप्रत्ययसिद्धस्याभ्याख्यानं जघतः प्राप्तम् । एवमस्त्विति चेन्, तत्रेति दर्शयति—(नेव अत्ताणं अम्भाइक्खेज्जा) नैवाऽऽत्मानं-शरीराधिष्ठातार ज्ञानगुणं प्रत्यात्मसंवेद्य प्रत्याचक्षते, तस्य शरीराधिष्ठातृत्वेनाऽऽहृतमिदं शरीरं केनचिदतिसन्धिमतः, तथा त्यक्तामिदं शरीरं केनचिदभिसन्धिमतवेत्येवमादिभिर्हेतुभिः प्रसाधितत्वात् । न च प्रसाधितप्रसाधनं पिष्टपेषणवद् विद्वज्जन्मनांसि रञ्जयति । एवञ्च सत्त्वात्मवत्प्रसाधितमग्नित्रिकं यः प्रत्याचक्षते सोऽतिसाहासक आत्मानमभ्याख्याति निराकरोति, यश्चाऽऽत्माभ्याख्यानप्रवृत्तः स सर्वैर्वाग्लोकमभ्याख्याति, सामान्यपूर्वकत्वाद्देशोपायाम, सति ह्यात्मसामान्ये पृथिव्याद्यात्मविभागः सिद्ध्यति, नान्यथा, सामान्यस्य विशेषव्यापकत्वात्; व्यापकविानवृत्तौ च व्याप्यस्याप्यवश्यं भाविनी चिनिवृत्तिरिति कृत्वा । एवमयमग्निलोकः सामान्याऽऽत्मवत्प्रसाधितमभ्याख्यानस्य इति प्रदर्शितम् ।

अधुनाऽग्निजीवप्रतिपत्तौ सत्यां तद्विषयसमारम्भकटुकफलपरिहारोपन्यासाय सूत्रमाह-

जे दीदलोगमत्थस्म खेयणो, मे असत्थस्म खेयणो ।

(जे दीदलत्यादि) य इति मुमुक्षुर्दीर्घलोको-वनस्पतिर्यस्यादसौ कायस्थित्या परिमाणेन शरीरोच्छ्रयेण च शेषैर्केन्द्रियैर्दीर्घो वर्तते । तथाहि-कायस्थित्या तावत् “वणस्सइकाइएण जने ! वणस्सइकाए स्स कालओ केवणिरं होइ ! । गोयमा ! अणेत काल अणताओ उस्सपिणिअवसप्पिणीओ, खत्तओ अणता लोया असंख्खेजा पोमालपरियट्ठा, ते णं पोमालपरियट्ठा आवात्तियाए अमत्थेज्जइभागे । ” परिमाणतस्तु-“पकुप्पअवणस्सइकाइयाण भते ! केवतिकालस्स निस्सेवणा मिया ? । गोयमा ! पकुप्पअवणस्सइकाइयाणं नत्थि निस्सेवणा । ” तथा शरीरोच्छ्रयाच्च दीर्घो वनस्पतिः । “वणस्सइकाइयाण भते ! केमहात्तिया मरीरोगाहणा पणुत्ता ? । गोयमा ! माइरंगं जोयणस्सइस्स मरीरोगाहणा । ” न तथाऽन्येषां एकैन्द्रियाणाम्, अतः स्थितमेतत्सर्वथा दीर्घलोको वनस्पतिरिति । अस्य च शस्त्रमग्निः, यस्मात्स हि प्रवृत्तज्वालाकलापाऽऽकुलः सकलतदगुणप्रध्वसनाय प्रभवति, अतोऽसौ तदुत्सादकत्वाच्छस्त्रम् । ननु च सर्वलोकप्रसिद्धा कस्मादग्निरेव नोक्तः ? किं वा प्रयोजनमुरीकृत्योक्तं दीर्घलोकशस्त्रमिति ? अत्रोच्यते-प्रेक्षापूर्वकारितया, न निर्गमप्रत्यक्षतत्कृतमिति । यस्मादयमुत्पाद्यमानो ज्वाह्यमानो वा हव्यवाहः समस्तभूतग्रामघाताय प्रयत्नते, वनस्पतिदाहप्रवृत्तस्तु बर्हावधमस्वसंहतिघनाशकारी विशेषतः स्यात्, यतो वनस्पतौ कृमिपिपीलिकाभ्रमरकपोतश्वापदाऽऽदयः सज्जन्त, तथा पृथिव्यपि तरुकोटिरव्यवस्थिता स्यात्, आपोऽप्यवश्यायरूपाः, वायुरपीषण्डश्च त्वस्व नावकोमन्त्रिकशब्दानुसारी संभाव्यते । तदेवमग्निस्मारम्भप्रवृत्त एतावतो जीवाश्नाशयति, अस्यार्थस्य सूचनाय दीर्घलोकशस्त्रग्रहणमकरोत् सूत्रकार इति ।

तथा चोक्तम्-

“ जायतेयं न इच्छन्ति, पावगं जलइत्तप ।

तिकखमन्नयर सत्थं, सव्वओ वि दुरासयं ॥ ३३ ॥

पार्थिवं परिणं वा वि, उहं अणुदिसामवि ।

अहे दाहिणओ वा वि, दहे उत्तरओ वि य ॥ ३४ ॥

ज्वाण-मेस-माघाओ, हव्याहो न संसओ ।

तं पर्वपयावट्ठा, सजया किंचि नारजे ॥ ३५ ॥ ” (दश०६ अ०)

अथवा आदरतेजस्कायाः पर्याप्तकाः स्तोकाः, शेषाः पृथिव्यादयो जीवकाया बहवः, भवस्थितिरपि त्रितयहोरात्राण स्वप्ना, इतरेषां पृथिव्यप्यायुवनस्पर्शानां यथाक्रमं द्वाविंशतिसप्तत्रिंशत्सहस्रपरिमाणा दीर्घा अवस्था इति । अतो दीर्घलोकः-पृथिव्यादिः, तस्य शस्त्रमग्निः, तस्य क्षेत्रज्ञो निपुणोऽग्निः, तस्य वर्णोऽऽदिनो जानातीत्यर्थः । खेदज्ञो वा, खेदः-तद्व्यापारः सर्वस्वानां दहनाऽऽत्मकः पाकाऽऽद्यनेकशक्तिकलापोपचितः प्रवर्गमाणिरिव जाज्वल्यमानो लब्धाग्निव्यपदेशः यतीनामनारम्भणीयः, तमेवविधं खेदमग्निव्यापारं जानातीति खेदज्ञः, अतो य एव दीर्घलोकशस्त्रस्य खेदज्ञः स पञ्चाशत्स्य समदर्शनदस्य संयमस्य खेदज्ञः । सयमो हि न काश्चिज्जाव व्यापादयति, अतोऽशस्त्रम् । एवमनेन सयमेन सर्वस्वाभयप्रदायिताऽनुष्ठीयमानेनार्त्तजीवविषयः समारम्भः शक्यः परिहर्तुं पृथिव्यादिकाय-समारम्भश्चेत्येवमसौ सयमं निपुणमिति ज्ञेयं, ततश्च निपुणमनित्वाद्दिदतपरमार्थोऽग्निस्मारम्भाद् व्यावृत्त्य संयमानुष्ठाने प्रवर्तते ।

इदानीं गतप्रत्यागतलक्षणेनाविनाभावित्वप्रदर्शनार्थं विषययेण सूत्रावयवपरामर्शं करोति-

जे अमत्थस्स खेयणो, मे दीदलोगमत्थस्स खेयणो ॥ ३२ ॥

(जे अमत्थस्स इत्यादि) यश्चाशस्त्रे संयमे निपुणः, स खलु दीर्घलोकशस्त्रस्याग्नेः, क्षेत्रज्ञः खेदज्ञो वा, सयमपूर्वकं ह्यग्निविषयखेदज्ञत्वम् । अग्निविषयखेदज्ञतापूर्वकं च सयमानुष्ठानम्, अन्यथा तदसम्भवं पथेऽतत्फलप्रत्यागतफलमाविर्भावितं भवति ।

कैः पुनरिदमेवमुपलब्धमित्यत आह-

वीरेहि एयं अभिज्जय दिठं,

(वीरेहीत्यादि) अथवा सद्रक्तुप्रसिद्धौ सत्यां वाक्यप्रतिष्ठिर्भवति, इत्यत उपादिश्यते—(वीरेहीत्यादि) घनघातिकर्मसंघातविदारणानन्तरप्राप्तातुलकेवलश्रिया विराजन्त इति वीराः-तार्थकराः, तैर्वीरैर्यतो दृष्टमेतदगुणधरैश्च सूत्रतोऽग्निशस्त्रं दृष्टम्, अशस्त्रं संयमस्वरूपं चेति । किं पुनरनुष्ठानेनैरुपलब्धमिति ? । अत्रोच्यते—(अभिज्जयेति) अग्निमवो नामाऽऽदिधनुर्वा, इव्याग्निमवो रिपुमेनाऽऽदिपराजयः, आदित्यतेजसा वा चन्द्रग्रहनक्षत्राऽऽदिनेजोऽग्निमवः, जावाभिज्जवस्तु—परीषहोपसर्गानां कृत्वा दर्शनाऽऽवरणमोहान्तरायकर्मनिर्दलनं, परीषहोपसर्गाऽऽदिभेनाधिजयाद्विभक्तं चरणं, चरणबुद्धेर्ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकर्मकयः, तत्तत्क्याभिरावरणमप्रतिहतमशेषज्ञेयग्राहि केवलज्ञानमुपजायते । इदमुक्तमभवति-परीषहोपसर्गज्ञानदर्शनाऽऽवरणादमोहान्तरायाण्यभिभूय केवलमुत्पाद्य तैरुपलब्धमिति ।

यथाभूतैस्तेरिदमुपलब्धं तदृश्यन्ति-

संजणहिं सया जत्तोहिं मया अप्पमत्तोहिं ॥ ३३ ॥

सस्यगं यताः सयताः प्राणातिपाताऽऽदिभ्यस्तैः, तथा सदा सर्वकालं चरणप्रतिपत्तौ मूलोत्तरगुणभेदायां निरतिचारत्वाद्यन्तवन्तस्तैः, तथा सदा सर्वकालं न विद्यते प्रमादो मद्यविषयकषायविकथानिद्राऽऽद्यो येषां ते प्रमत्ताः, तैरेवभूतमहावीरैः केवलज्ञानचक्रुपेक्षं दीर्घलोकशस्त्रम्, अशस्त्रं च सयमो दृष्ट-

मुपलब्धमिति । अत्र च यत्नग्रहणादर्थान्तरमित्यादयो गुणा गृह्यन्ते । अत्रमादग्रहणात् मद्याऽऽग्निवृत्तिरिति । तदेवेतत्प्रधानपुरुषप्रतिपादितमग्निशस्त्रमपायदर्शनादप्रमत्तैः साधुभिः पारित्यमिति ॥

एवं प्रत्यक्षाकृतानेकदोषजालमप्यग्निशस्त्रमुपनोगतोभाप्रमादवशया ये न परिहरन्ति, तानुद्दिश्य विपाकदर्शनायाऽऽह-

जे पमत्ते गुणद्वीप से दु देन ति पवुचव ॥ ३४ ॥

यो हि प्रमत्तो भवति मद्यावश्याऽऽदिप्रमादप्रमत्तयो 'गुणार्थी' रन्ध्रनपचनप्रकाशाऽऽनापनाऽऽद्यभिगुणप्रयोजनवान् स दुष्प्राणि-हितमनोवाक्कायोऽग्निशस्त्रसमारम्भकतया प्राणिनोऽयमहेतुत्वाद्दण्डः, प्रकर्षणोच्यते प्रोच्यते, आयुधूनाऽऽदिव्यपदेशवदिति ।

यतश्चैवं ततः किं कर्त्तव्यमिह आह-

नं परिष्ठाप मेहावी, इयाणि णो जपहं पुव्वमकामी पमाएण ॥ ३५ ॥

(न परिष्ठाप मेहावी) तत्राग्निकायसमारम्भे दण्डफल परिष्ठाप कृपरिष्ठापप्रत्याख्यातपरिष्ठापयो मेहावी मयादाव्यवस्थितो वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यवच्छेदमात्म-याचिनोतीति । तमेव प्रकारं दर्शयितुमाह-(इयाणीत्यादि) यमहमग्निसमारम्भे विषयप्रमादेनाऽऽकलीकृतान्न-करणः सन् पूर्वमकार्यं, तामदानीं जिनवचनोपलब्ध्याग्निसमारम्भदण्डमन्त्र-नो करोमीति ॥

अन्ये त्वन्यथावादिनोऽन्यथाकारिण इति दर्शयितुमाह-

लज्जमाणा पुढो पास-अणगारा मो ति एगे पवेदमाणा जमिणं विरुवरुवेहिं सत्थेहिं अगणिकम्मसमारंजेणं अगणिमत्थं समारभमाणं अणे अणेगरुवे पाणे विहिंसंति, तत्थ खलु जगवता परिष्ठा पवेदिता, एमस्म चेव जीवि-यस्म परिवेदणमाणणपूणण जाडमणमोयणण एणुवप-मियावेदं से सयमेव अगणिमत्थं समारजड, अणेहिं वा अगणिमत्थं समारंजावेड, अमे वा अगणिसत्थं समारज-माणं समणुजाणइ, तं से आहियाण तं मे अबोदियाण मे तं संवुज्जमाणे आयाणीयं समुदाय सोच्चा भगवओ अण-गाराणं इहमेगेसि पायं भवति-एम खलु मंये एम खलु मोहे एम खलु मारे एम खलु एरण, इत्थं गहिणं लोण जमिणं विरुवरुवेहिं सत्थेहिं अगणिकम्मसमारंजमाणे अणे अणेगरुवे पाणे विहिंसइ ॥ ३६ ॥

(लज्जमाणेत्यादि) यावन्-(अत्र अणेगरुवे पाणे विहिंसइ इति) अस्य ग्रन्थस्योक्तार्थस्याप्यमर्थो लेशतः प्रदर्श्यते-लज्जमानाः स्वाऽऽगमोक्तानुष्ठानं कुर्वन्नाः सावधानुष्ठानन वा लज्जां कुर्वन्नाः, पृथग्विभिन्नाः शाक्याऽऽद्यः, पर्वयान संयमानुष्ठाने स्थिरीकरणार्थं शिष्यस्य चोदना, अनगारा वयमित्येक प्रवदमाना, किं तैर्विरूपमाचरित येनैव प्रदर्श्यन्ते इति दर्शयति-यदिदं विरूपकपैः शस्त्रैरग्नि-कर्मसमारम्भेण अग्निशस्त्रं समारभमाणः सन्नयननेकरूपान् प्राणिनो विहितमिति, तत्र खलु भगवता परिष्ठा प्रवेदिता, यथाऽप्येव परिष्ठागुतीप्रितस्थ परिवन्दनमाननपुजना-र्थं जानिभरणमोचनार्थं दुःखप्रतिघातहेतुं यत्करोति तद्दर्शय-

ति-स परिवन्दनाऽऽद्यर्थी स्वत एवाग्निशस्त्रं समारभते, तथा अन्यैश्चाग्निशस्त्रं समारम्भयति, तथाऽन्यैश्च अग्निशस्त्रं समा-रजमाणान् समनुजानीते । तच्चाग्नेः समारम्भणं 'से' तस्य सुखालप्सोरमुत्रान्यत्र चाहिताय भवति । तथा-तदेव च तस्यावधिज्ञाजाय भवति । स इति यस्यैतदमदा-चरणं प्रदर्शितं स तु शिष्यस्तदग्निममारम्भेण पापायत्येवं संवुध्यमान आदानीय ग्राह्य सम्यग्दर्शनाऽऽदि सम्यग्गुण्याभ्युपगम्य अत्रा भगवदन्तिकेऽनगाराणां वा इहैकेषां साधूनां ज्ञानं भवति । किं तद्दर्शयति?-परोऽग्निममारम्भः ग्रन्थः कर्महेतुत्वात्, एष एव मोह एष एव मार एष एव नरकस्तद्वदुत्पादिति भावः । इत्येवमर्थं च गृह्यो लोको यत्करोति तद्दर्शयति-याददं विरूपकपैः शस्त्रैरग्नि-कर्म समारभते, तदारम्भेण चाग्निशस्त्रं समारभते, तच्चाऽऽरभमाणोऽन्याननेकरूपान् प्राणिनो विहितमतीति ॥

कथं पुनरग्निममारम्भप्रवृत्ता नानाविधान् प्राणिनो विहिंसन्तीति दर्शयितुमाह-

मे वेमि-संति पाणा पुढविणिस्मिया तणणिस्मिया पत्त-णिस्सिया कट्ठाणिस्मिया गोमयणिस्मिया कववरणि-स्मिया, संति संपातिमा पाणा आहव संपयति, अगणि च खलु पुढा एगे मंघायपावज्जंति, जे तत्थ मंघायपावज्जंति ते तत्थ परियावज्जंति, जे तत्थ परियावज्जंति ते तत्थ उदायंति ॥ ३७ ॥

(से वेमीत्यादि) तदहं ब्रवीमि यथा नानाविधजीविहिसनम-ग्निकायसमारम्भेण भवतीति । यथाप्रतिज्ञातार्थं दर्शयति-स-न्ति विद्यन्ते प्राणा जन्तवः, पृथिवीकायनिश्चिता, पृथिवीकायत्वेन परिणता इत्यर्थः । तदाश्रिता वा कृमिकुन्धुपिपीलिकागधरूपदा-हिमशूकवृश्चिककटकाऽऽद्यः । तथा-पृष्ठगुल्मलताचिनाता-ऽऽद्यः । तथा-तृणपत्रनिश्चिताः पतङ्गेलकाऽऽद्यः । तथा-काष्ठ-निश्चिता घुणोद्दिहिकापिपीलिकाऽऽद्याऽऽद्यः । गोमयनिश्चिताः-कुन्धुपनकाऽऽद्यः । कववरः-पत्रतृणधूलिसमुदायः, तन्निश्चिताः कृमिकोटपतङ्गाऽऽद्यः । तथा-सान्त विद्यन्ते संपातितुमुत्प्लु-त्योत्प्लुत्य ग-तुमाग-तु वा शीघ्रं येषां ते संपातिनः प्राणिनो-जी-वा मातृकाभ्रमरपतङ्गमशकपाक्षिजानाऽऽद्यः, एते च संपातिन आहत्योपेत्य स्वत एव । यादं वा अत्यर्थं कदाचिद्वा अग्निशि-खायां संपतन्ति चातदेव पृथिव्यादिनिश्चितानां जीवानां यद्भवति तद्दर्शयितुमाह-(अगणि चेत्यादि) रन्ध्रनपचनतापनाऽऽद्यभि-गुणार्थिभरवश्यमग्निममारम्भो विधेयः, तत्समारम्भे च पृथि-व्यादिनिश्चितानां जीवानामेता वक्ष्यमाणा अवस्था भवन्ति, ता-न्दमत्वात् तृतीयाऽर्थे द्वितीया । ततश्चायमर्थः-अग्निना स्पृष्टाः लुप्ता एके केचन सघातमाधिक गात्रसंकोचन मयूरपिच्छवदा-पद्यन्ते, चण्डकस्याऽऽधिक्यार्थत्वात्, खलुशब्दाऽवधारणे, अग्नेर-चायं प्रतापो नापरस्यति । यदि वा सप्तम्यर्थे चिन्ताया । स्पृष्टा-श्च पतितवचन । ततश्चायमर्थो भवति-अग्नावेव स्पृष्टाः प-तिता एकं शलभाऽऽद्यः, सघातं समेकीभावेनाधिक गात्रसंको-चनमापद्यन्ते प्राप्नुयन्ति, ये च तत्राग्नौ पतिताः सघातमापद्य-न्ते ते प्राणिनः, तत्राग्नौ पर्यापद्यन्ते पर्यापत्तिः-समूच्छेदनम्, ऊष्मा-भिभूता मूर्च्छा(मापद्यन्ते इत्यर्थः) । अथ किमर्थं सूत्रकृता विजक्ति-परिणामोऽकारणीति? उच्यते-मागधदेशी समनुवृत्तेः, व्याख्यावि-कटप्रदर्शनार्थं वा । अथाहाराऽऽदयोऽपि व्याख्याङ्गानीत्यनेन

शिष्योऽज्ञापितो भवति। अथ के पुनस्तेऽध्याहारोऽऽद्य इति? उच्यते-अध्याहारो, विपरिणामो, व्यवहितकल्पना, गुणकल्पना, लक्षण-वाक्यभेदश्चेति । इह च द्वितीयाविज्ञाने सप्तमीपरिणामः कृत इति। ये च तत्राग्नौ पर्यापयन्ते ते प्राणिनः कृमाप्योक्तिकाश्रम-रत्नकुलाऽऽद्यः, तत्राग्नौ पञ्चावन्ति प्राणान् मुञ्चन्तीत्यर्थे। तदेव मग्निभमारम्भे सति न केवलमग्निजन्तूनां विनाशः, किं त्वन्येषामपि पृथिवीतृणपत्रकाष्ठगोमयकचवराऽऽश्रितानां सम्पत्तिनां च व्यापत्तिरवश्यमेवाविनीति। अत एव च जगद्व्यां भगवतोक्तम्-
"हो पुरिसा मरिसवया अन्नमग्नेहि सकि अगाणकायं समारं-
जंति, तत्थ ण पगे पुरिसे अगणिकायं समुज्जालंति, एगं विज्ज-
वेति । तत्थ णं के पुरिसे महाकम्मयराणं? के पुरिसे अप्पकम्म-
यराणं? । गोथमा ! जं उज्जालंति से महाकम्मयराणं, जं विज्ज-
वेति से अप्पकम्मयराणं ॥ "

तदेव प्रभृतसन्धापमहान्करमग्न्यारम्भे निज्ञाय मनोवाक्याथैः
कृतकारिणानुमतिमिश्र तत्परिहारः कार्य इति दर्शयितुमाह-

एत्थ सत्थं अमभारंजमाणस्म इच्छेते आरंभा परिष्मा-
या जवंति, तं परिष्माणाय पेहावी एव मयं अगणिमत्थं स-
मारंभे, नेवऽणोहिं अगणिमत्थं समारंभावेज्जा, अगणि-
मत्थं समारंभमाणं अणो न समणुजाणेज्जा, जस्मेने अ-
गणिकम्मममारंजा परिष्माणाय जवंति से हु मुणी परि-
ष्माणायकम्भे ॥ ३८ ॥ ति वेमि ॥

(एत्थ सत्थेत्यादि) अत्राग्निकाये शस्त्रस्वकायपरकाय-
भेदमिश्र समारंभमाणस्य व्यापारयत्न इत्येते आरम्भाः
पञ्चनपाञ्चनाऽऽद्या धन्वेहेतुत्वेन परिज्ञाता भवन्ति । तथा-
ऽत्रैवाग्निकाये शस्त्रमसमारंभमाणस्यैते आरम्भाः परिज्ञाता
भवन्ति । यस्यैते अग्निकायसमारंभजा रूपांरूपा परि-
ज्ञाता भवन्ति, प्रत्याख्यानपरिज्ञाया च परिज्ञाता भवन्ति, स
एव मुनिः परमार्थतः परिज्ञातकम्मोति । ब्रवीमीति पूर्ववादिता
मात्रा ० १ श्रु १ अ ० ४ उ ० ।

सम्प्रति तेजस्कायपिण्डमाह-

निविहो तेजकाण्डो, सचित्तो मोमओ य अच्चित्तो ।

सच्चित्तो पुण दुविहो, निच्छय-ववहारओ च व ॥ ४१ ॥

त्रिविधः तेजस्कायः । तद्यथा-सचित्तो, मिश्रोऽचिन्मिश्र । सचि-
त्तः पुनर्द्विविधः-निश्चयतः, व्यवहारतश्च ।

निश्चयव्यवहारभ्यामेव सचित्तस्य द्वैविध्यमाह-

इदगपागार्णि, बहुमज्जे विज्जुमाह निच्छयओ ।

इंगालाई इयरो, मुम्मुरमाई य भिस्सो उ ॥ ४२ ॥

इष्टकापाकः प्रतीतः । आदिशब्दात् कुम्भकारपाकश्रुतसक-
थनचुल्ल्यादिपरिग्रहः । तेषां च बहुमध्यतरो विद्युदादिश्च वि-
द्युदुलकाप्रमुखभनेजस्काया निश्चयतः सचित्तः, शेषस्तु अङ्गाराऽऽ-
दिकः, अङ्गारा-ज्वालादीहितोऽग्निः, अदिशब्दाद् ज्वालाऽऽदि-
परिग्रहः । व्यवहारतः सचित्तः । सम्प्रति मिश्रं तेजस्काय-
माह- (मुम्मुरमाई य भिस्सो उ) मुम्मुरः कारीषोऽग्निः, आ-
दिशब्दाद्विद्युत्वाताऽऽदिपरिग्रहः । अथ नूतो मिश्र इति ।

साम्यतमचित्तं तेजस्कायपिण्डमाह-

आयणवज्जणपाणम-आयामुसिणोदगं च कुम्मासा ।

रुगन्नगसरक्खमूर्दं, पिप्पलमाई उ उवओगो ॥ ४३ ॥

आदनः-शाल्याऽऽदिभक्तं, व्यञ्जन-पत्रशाकतीमनाऽऽदि । पा-
नकं-काञ्जिकम् । तत्र ह्यवश्रावणं प्रक्षिप्यते, ततस्तदुपेतया
काञ्जिकस्याग्निं कायता । आयामम-अवश्रावणं, उष्णोदकम्-उद्ध-
तावदगमम् । एतेषां च पदानां समाहारद्वन्द्वः । चकारा मण-
काऽऽदिसमुच्चयार्थः । कुम्मासाः पक्वा भाषाः । एत च आ-
दनाऽऽद्योऽग्निनिष्पन्नत्वेनाग्निं कार्यत्वादनयो व्यपदिश्यन्ते ।
भवति च तत्कार्यत्वात्तद्वन्द्वेन व्यपदेशः । यथा-द्रुमो भ-
क्तिनोऽननेत्यादौ आदनाऽऽद्यश्चावित्ता, नत एतेषामचित्ता-
ग्निं कायत्वेनाभिधानं न विरुध्यते । तथा रुगलकाः-पक्ष्मका-
खगलानि, सरजस्को-जस्म, मूची लोहमयी वस्त्रसीवनिक्ता ।
अथवा (सरक्खमूर्दं) रक्ता भस्म, सह रङ्गया वस्त्रेन
इति सङ्का मूची । किमुक्तं भवति? रक्ता च, मूची चेति ।
पिप्पलकः-किञ्चिद्वृक्षः क्षुरविशेषः । आदिशब्दाद्वस्त्रद-
निकाऽऽदिपरिग्रहः । एतानि च रुगलकाऽऽदीनि पूर्वमाग्निकप-
तया परिष्णान्यासारन, ततो भूतपूर्वगत्या संप्रत्यपि अग्नि-
कायत्वेन व्यपदिश्यन्ते, अचित्तानि च । न चेतेषामचित्ताग्निं का-
यत्वाभिधाने विरोधः । ... (?) सप्रत्यचित्ताग्निं कायस्य प्रयोज-
नमाह-(उवओगोति) एतेषामादनाऽऽदीनां य उपयोगो नोजना-
ऽऽद्यव्युत्पद्यमानता, तदचित्ताग्निं कायेन साधूनां प्रयोजनम्; द्र-
व्याऽऽदिभेदाद्यतुर्विधत्वमचित्ताग्निं कायस्य प्राग्वयवधायोग भा-
वनार्थम् । उक्तस्तेजस्कायपिण्डः । पि० । अ० । अ० । म० । क० । प० ।
वृ० । (प्रथम तेजस्कायादीपनम् ऋषभदेवेन शक्तिर्नामि-
'उमह'शब्दे द्वितीयभागे ११२६ पृष्ठे उक्तम्) ('सदीववसह'
प्रस्तावे साधूनामाग्नमेवना प्रदर्शयिष्यते) ('विकाशे विहरता-
मग्निमेवना 'विहार' शब्दे नक्ष्यते)

अथ तेजस्कायहिंसानिवेधमाह-

जायतेयं न इच्छति, पावगं जलउत्तए ।

तिक्खमन्नयरं सत्थं, मव्वओ वि दुगमयं ॥ ३३ ॥

जानतेजा अग्नि, त जानतेजम, नेच्छन्ति मनःप्रभृतिभिरपि
पापक पाप एव पापकस्ते, प्रभृतमत्वापकारित्वेनाशुजमिन्त्य-
र्थः । किं नेच्छन्तीत्याह-ज्वलायितुमुत्पादीयतु, वृद्धि वा नेतुम् ।
किंविशिष्टमित्याह-तद्वत्तच्छुद्धकरणोऽऽत्मकम्, अन्यतरन् शस्त्र
सर्वशस्त्रम् । एकधाराऽऽदिशस्त्रव्यवच्छेदेन सर्वतोधारशस्त्रक-
ल्पमिति भावः । अत एव सर्वतोऽपि दुराश्रय सर्वतोधारत्वे-
नानाश्रयणीयमिति सूत्रार्थः ॥ ३३ ॥

एतदेव स्पष्टयन्माह-

पाईणं पडिणं वा वि, लुम्हं अणुदिमामवि ।

अहे दाहिणओ वा वि, दहे उत्तरओ वि य ॥ ३४ ॥

आश्रयति शेषः । प्राच्यां प्रतीच्यां वाऽपि, पूर्वायां पश्चिमायां
चेत्यर्थः । ऊर्वमर्तुःद्वीपः, सुपां सुपो भवन्तीति सप्तम्यर्थे
पठ्यते । विदिष्टवर्षात्यर्थः । अथो दक्षिणतश्चापि दर्शित दाह्यं
भस्मीकरणान्, उत्तरतोऽपि च सर्वासु विस्तु विदिष्टु च दह-
तीति सूत्रार्थः ॥ ३४ ॥

यतश्चेवमनः-

नृयाण-मेम-मायाओ, हव्ववाहो न मेमओ ।

तं पईवपयावहा, संजया किं वि नारजे ॥ ३५ ॥

भूतानां व्यावगाऽऽदीनामेव आघातः, आघातहेतुत्वादाघातः ।
द्वयवाहोऽग्निर्न संशय इत्येवमेवैतदाघात एवेति भावः । ये-
नैव तेन तं द्वयवाहं प्रदीपप्रतापनार्थमाहोकाशीतापनोदार्थं,
स्यताः साधवः किञ्चित्कृष्टेनाऽऽदिनाऽपि नारभन्ते, संयत-
त्वापगमनप्रसङ्गादिति सूत्रार्थः ॥ ३५ ॥

यस्मादेवम्-

तस्मा एयं वियाणिता, दोमं कुगडवस्तुनं ।

तेजकायममारंजं, जावजीवाइं वज्जण ॥ ३६ ॥

व्याख्या पूर्ववत् ॥ ३६ ॥ दश० ६ अ० ।

अथ तेजस्कायविधिमाह-

इंगालं अगणिं अग्निं, अग्रायं वा मजोइयं ।

न वंजिज्जा ए घट्टिज्जा, नो एं निव्वावणं सुणी ॥ ३७ ॥

अङ्गारं ज्वालारहितम्, अग्निमयः पिण्डानुगतम्, अग्निः जिह्वा-
वस्त्रम्, आलातमुत्तुम्कं वा; सज्योतिः सार्वाङ्गकर्मित्यर्थः । कि-
मित्याह-नोतिनञ्चैत न घट्टयेत्, तत्रोञ्जनमुन्मेषनं प्रदीपाऽऽदेः,
घट्टनं मिथश्चालनं, तथा नैनमग्निं निवापयेत् अभावमापादये-
न्मूर्तिः साधुरितं सूत्रार्थः । दश० ८ अ० ।

अग्निकायस्य मध्येन नेरयिकाऽऽदयो व्यतिव्रजन्ति-

एरइयाणं भंते ! अग्निकायस्म मज्जं मज्जेणं वीईवण-
ज्जा ? । गोयमा ! अत्येगइए वीईवणज्जा, अत्येगइए णो
वीईवणज्जा । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ-अत्येगइए
वीईवणज्जा, अत्येगइए णो वीईवणज्जा ? । गोयमा !
एरइया दुविहा पणत्ता । तं जहा-विग्गहगइसमावणगा
य, अविग्गहगइसमावणगा य । तत्थ एं जे मे विग्गह-
गइसमावणणं एरइए से एं अग्निकायस्म मज्जं
मज्जेणं वीईवणज्जा, से एं तत्थ जियाणज्जा ? । णो इणट्टे
समट्टे । एणो खलु तत्थ सत्थं कमइ । तत्थ एं जे से अवि-
ग्गहगइसमावणणं एरइए से एं अग्निकायस्म मज्जं
मज्जेणं णो वीईवणज्जा, से तेणट्टेणं णो वीईवणज्जा ।
असुरकुमारं एं भंते ! अग्निकायपुच्छ ? । गोयमा !
अत्येगइए वीईवणज्जा, अत्येगइए णो वीईवणज्जा । से
केणट्टेणं जाव णो वीईवणज्जा ? । गोयमा ! असुरकु-
मारां दुविहा पणत्ता । तं जहा-विग्गहगइसमावणगा य,
अविग्गहगइसमावणगा य । तत्थ एं जे मे विग्गहगइस-
मावणणं असुरकुमारं, मे एं जहेव एरइए जाव कमइ,
तत्थ एं जे से अविग्गहगइसमावणणं असुरकुमारं, से एं
अत्येगइए अग्निकायस्म मज्जं मज्जेणं वीईवणज्जा, अ-
त्येगइए णो वीईवणज्जा, जे एं वीईवणज्जा से एं तत्थ जि-
याणज्जा ? । णो इणट्टे समट्टे । एणो खलु तत्थ सत्थं कमइ ।
से तेणट्टेणं एव जाव थणियकुमारा एगिदिया जहा एरइ-
या । वेददिया एं जंते ! अग्निकायस्म मज्जं मज्जेणं जहा

तत्थ जियाणज्जा ? । हुंता ! जियाणज्जा । मेमं ते चेव जाव
चउरिदिया । पंचिदियतिरिक्खजोणिणं भंते ! अग्निका-
यपुच्छ ? । गोयमा ! अत्येगइए वीईवणज्जा, अत्येगइए णो
वीईवणज्जा । से केणट्टेणं जंते ! ? । गोयमा ! पंचिदियति-
रिक्खजोणिया दुविहा पणत्ता । तं जहा-विग्गहगइसमा-
वणगा य, अविग्गहगइसमावणगा य । विग्गहगइसमावणणं
जहेव एरइए जाव णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, अवि-
ग्गहगइसमावणगा पंचिदियतिरिक्खजोणिया दुविहा प-
णत्ता । तं जहा-इह्णिपत्ता य, अणिह्णिपत्ता य । तत्थ एं
जे से इह्णिपत्ते पंचिदियतिरिक्खजोणिणं मे एं अत्ये-
गइए अग्निकायस्म मज्जं मज्जेणं वीईवणज्जा, अत्येगइए
णो वीईवणज्जा । जे एं वीईवणज्जा मे एं तत्थ जियाणज्जा ? ।
णो इणट्टे समट्टे । एणो खलु तत्थ सत्थं कमइ । तत्थ एं जे से
अणिह्णिपत्ते पंचिदियतिरिक्खजोणिणं, से एं अत्येगइए
अग्निकायस्म मज्जं मज्जेणं वीईवणज्जा, अत्येगइए णो
वीईवणज्जा, जे एं वीईवणज्जा मे एं तत्थ जियाणज्जा ? ।
हुंता ! जियाणज्जा । से तेणट्टेणं जाव णो जियाणज्जा । एवं
मणुस्से वि, वाणं पतरजोइसिवेपाणिणं जहा असुरकुमारं ।

(नेरइयाणमित्यादि) इह च कच्चिदुद्देशकार्थसमदग्गधा
दृश्यते । सा चैयम्-“नेरइय अगणिमज्जे, दोमं ठाणा तिरिय-
पागल देवे । पव्वयन्ति तां उल्लंघणा य पल्लंघणा चैव ॥ १ ॥”
इति । अर्थश्चास्या उद्देशकार्थविगमगम्य इति । (जो खलु तत्थ
सत्थं कमइ) विग्रहगतिस्मापभां हि कामेणशरीरत्वेन
सूक्ष्मः, सूक्ष्मत्वाच्च तत्र शास्त्रमन्यादिकं न क्रामति । (तत्थ एं
जे मे इत्यादि) अविग्रहगतिसमापन्न उत्पत्तिक्षेत्रेपपन्नोऽग्नि-
धीयत, न तु ऋतुगतिसमापन्नः, तस्येह प्रकरणेऽतिधिकृतत्वात् ।
स चाग्निकायस्य मध्येन व्यतिव्रजन्ति, नारकजेत्रे वादराग्निका-
यस्याभावा-मनुष्यक्षेत्रे एव तज्जावान् । यथासंराध्ययनाऽऽदिपु
श्रूयन्ते-“दुयाम्णे जसंतस्मि, दहपुज्जे अपेगसे ।” इत्यादि । त-
दाग्निमदृशद्वयान्तरापेक्षयाऽवस्थेयम् । संजवन्ति च तथाविध-
शक्तिमान् इत्यादि तेजोलेण्याद्वयवदिति । असुरकुमारमुखे
विग्रहगतिको नारकवत्, अविग्रहगतिकस्तु कोऽप्यग्नेर्मध्येन व्य-
तिव्रजेत् या मनुष्यलोकमागच्छति, यस्तु न तत्रागच्छत्यसौ न
व्यतिव्रजेत्, व्यतिव्रजन्नपि च न जायते वा, जायतेऽतो न ख-
लु तत्र शस्त्रं क्रमेण, सूक्ष्मत्वाद्धैक्रियशरीरस्य, शीघ्रत्वाच्च तज्जे-
रिति । (एगिदिया जहा नेरइय) कथम् ? यतो विग्रहे तेऽप्य-
ग्निमध्येन व्यतिव्रजन्ति, सूक्ष्मत्वाच्च दहन्ते च, अविग्रहगतिस-
मापन्नकाश्च तेऽपि नाग्नेर्मध्येन व्यतिव्रजन्ति, स्थावरत्वात्, यच्च
तेजोवायूनां गतिश्चतुर्थाऽग्निमध्येन व्यतिव्रजन्ते दृश्यन्ते, नादृशं न
विवर्तितामिति सज्जाव्यते, स्थावरत्वमात्रस्यैव विवर्तितत्वात् ।
स्थावरत्वे ह्यस्ति कथञ्चित्पां गत्यजावो, यदपेक्षया स्थावरत्वे
व्यपदिश्यन्ते, अन्यथाऽधिकृतव्यपदेशस्य निर्निवन्धनता स्यात्-
या । यथा-द्वयादेवारतन्त्रेण पृथिव्यादीनामग्निमध्येन व्यतिव्र-
जन्ते दृश्यन्ते, तदपि न विवर्तितम्, स्थावरत्वकृतस्यैव तस्य वि-
व्रजनात् । अर्थेकारः पुनरेवमह-“एगिदियाणं गई नत्थि ति ।”

ते न गच्छन्ति । “एगे वातकायाश्चपरपेरणेसु गच्छन्ति, विषादि-
जंति य ” इति ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्यक्सूत्रे- (इक्षिपत्ता य त्ति) वैक्रि-
यलब्धिसम्पन्नाः (अपेगए अगणिकायस्मेत्यादि) अस्त्येक-
कः कश्चित्पञ्चेन्द्रियतिर्यग् यो मनुष्यलोकायती स तत्राग्निकायस-
म्भवात्तन्मये न व्यतिष्यजेत् । यस्तु मनुष्यकृत्वाद् बहिर्नासावगन्-
मेभ्येन व्यतिष्यजेत्, अग्नेरेव तत्राभावात्, तदन्यो वा; तथाविध-
सामान्यभावात् । (णो खलु तस्य सत्यं कमइ त्ति) वैक्रियाऽऽदि-
लब्धिमति पञ्चेन्द्रियतिरिक्त्वा नाभ्यादिकं शस्त्रं कमत इति । अ०
१४ श० ५ उ० । (अग्नेरुज्ज्वालकः प्रज्वालको वा महाकर्म-
ति काशोदायिप्रश्नेन “अणुत्तथिय ” शब्दे प्रथमभागे ४४७
पृष्ठे विचारितम्)

अथ अङ्गारकारिकासु तेजस्कायस्थितिः-

इंगालकारियाए णं भंते ! अगणिकाए केवइयं काळं संचि-
ट्ठइ ? । गोयमा ! जहमेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिणि राई-
दियाइं अप्पे वि त्थ वाउयाए वुक्कपइ, ण विणा वाउयाएणं
अगणिकाए उज्जलइ । पुरिमे णं जंते ! अयं अयकोटंसि
अयोमएणं संडासएणं उव्विहमाणे वा पविहमाणे वा कड-
किरिण ? । गोयमा ! जावं च णं से पुरिमे अयं अयकोटंसि
अयोमएणं संरामएणं उव्विहंति वा, पविहंति वा, तावं
च णं मे पुरिमे काडयाए० जाव पाणाऽवायकिरिया पंचाहं
किरियाहं पुट्टे, जेमिं पि णं जीवाणं मरीरेहिनो अयणिव्व-
त्तिए अयकोट्टे णिव्वत्तिए संरामए णिव्वत्तिए इंगाला णि-
व्वत्तिया इंगालकट्टिणी णिव्वत्तिया जंठा णिव्वत्तिया, ते
वि णं जीवा काडयाए० जाव पंचाहं किरियाहं पुट्टा ॥

(इंगालकारियाए त्ति) अङ्गारान् करोतीति अङ्गारकारि-
का अग्निशकटिका, तस्याम्, न केवलं तस्याग्निकाया भव-
ति (अग्ने वि त्थ त्ति) अन्योऽप्यत्र वायुकायो व्युत्क्रामति ।
यत्राग्निस्तत्र वायुरिति कृत्वा । कस्मादेवमित्याह- (ण वि-
णेत्यादि) अ० १६ श० १ उ० । सूत्र० । ति० चू० । (तेज-
स्कायस्य आहारः ‘आहार’ शब्दे द्वितीयभागे ४६६ पृष्ठे
उक्तः) (तेजस्कायस्य प्रतिसेवना ‘परिसेवणा’ शब्दे
वर्धयते) (आदनाऽऽदयः किशरीरा इति ‘अगणिजावसरिर’
शब्दे प्रथमभागे १५६ पृष्ठे उक्ताः)

तेजपुट्ट-तेजःस्पृष्ट-त्रि० । तेजसा अग्निना स्पृष्टो दह्यमानः ।

अग्निना दह्यमाने, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

तेजप्पज-तेजःप्रभ-पुं० । अग्निकुमारेन्द्रयोरग्निमिहान्मिमान-
चयोः पश्चिमदिशोऽप्यत्र, स्था० ४ ता० १ उ० । अग्निकुमारे-
न्द्रयोरग्निसिंहाग्निमानत्रयोरुत्तरदिश्लोकपाले, अ० ३ श० ८ उ० ।

तेजप्फाम-तेजःस्पर्श-पुं० । उष्णस्पर्शे, आचा० १ श्रु० ६ अ० ३
उ० । उष्णस्पर्शश्च आतापनाऽऽदिकात्ते, आचा० १ श्रु० ६ अ०
२ उ० ।

तेजस्वेसा-तेजोलेश्या-स्त्री० । तेजोऽग्निज्वाला, तद्वर्णानि यानि
द्व्य्याणि, लोहितानीत्यर्थः । तस्माच्चिद्व्याज्जाता तेजोलेश्या ।
स्था० १ टा० । विशिष्टतपोजन्मलब्धिविशेषप्रज्ञवायां तेजोज्वा-
लायां लेश्यायां सुखासकायाम्, विपा० १ श्रु० १ अ० । रा० ।
च० प्र० । ज० ।

निर्ग्रन्थानामेव लब्धिविशेषस्य कारणत्रयमाह-

तिहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे मंखित्तिउल्लेतउल्लेस्से
जवइ । तं जहा-आयावणयाए, खंतिखमाए. अपाणगेणं
तवोकम्पेणं ।

(तिहिमिन्यादि) संक्रिप्ता लघुकृता विपुलाऽपि विस्तीर्णाऽपि
सती, अन्यथाऽऽदित्यभिस्त्वद् दुर्दर्शा स्यादिति । तेजोलेश्या
तपोविज्ञानिज तेजस्वित्वं तेजसशरीरपरिणतिरूपं महाज्वाला-
कल्पं येन समक्रिप्तविपुलतेजोलेश्याः, आतापनानां शीताऽऽदि-
भिः शरीरस्य सन्तापनानां भाव आतापनता, शीताऽऽतपाऽऽदेः
सहनमित्यर्थः । तयाः क्षान्त्या क्राधनिग्रहेण क्रमा मर्षणं, न
त्वशक्तयेति क्षान्तिक्रमा, तयाः आपानकेन पारणककालादन्यत्र
तपःकर्मणा पट्टाऽऽदिनति । अभिधीयते च जगद्व्याम्- “ज णं गो-
साहो एगाए सनहाए कुम्मासपिगियाए एगेण य वियमामएण
उठं उठेणं अणिक्खत्तेण तवोकम्पेणं उहु वाटाआ पणिज्झिय
पणिज्झिय सुराभिमुहे आयावणभूमिण आयावेमाणे विहरइ,
से ण अतो उगह मामाण संखित्तिउल्लेतउल्लेस्से जवइ । ”
इति । स्था० ३ टा० ३ उ० ।

आत्मज्ञानमग्नस्य वाचयमस्य तेजोलेश्या यज्यत इत्याह-

तेजोलेश्याविट्ठिदिया, माथोः पर्यायवृद्धितः ।

जापिता भगवत्पार्दा, मेन्यंजुतस्य गुज्यते ॥ ५ ॥

टीका सुगमा । अष्ट० २ अष्ट० ।

जे इमे अज्जत्ताए समणा णिग्गंथा विहरंति, एणं क-
स्म तेजस्वेस्मं वीईवयइ ? । गोयमा ! मासपरियाए समणे
णिग्गंथे वाणमंतराणं देवाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ । दुमासप-
रियाए समणे णिग्गंथे अमुरिंदवज्जियाणं भवणवासीणं
देवाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ । एवं एणं अजिलावेणं निमा-
सपरियाए समणे णिग्गंथे अमुरकुमाराणं देवाणं तेजस्वेस्मं
वीईवयइ । चउमासपरियाए समणे णिग्गंथे गहगणणक्ख-
त्तनाराक्खाणं जोडमियाणं देवाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ ।
पंचमामपरियाए समणे णिग्गंथे चंदिमसुगियाणं जोडमि-
याणं जोडमिरियाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ । कुम्मासपरियाए
समणे णिग्गंथे सोहम्मीमाणाणं देवाणं । सत्तमामपरियाए
सणकुमारमाहिदाणं देवाणं । अट्टमामपरियाए समणे णि-
ग्गंथे वेज्झोगल्लंतगाणं देवाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ । एव-
मामपरियाए समणे णिग्गंथे महासुकमहस्माराणं देवाणं
तेजस्वेस्मं वीईवयइ । दसमामपरियाए समणे णिग्गंथे आण-
यपाणयआरणऽच्चुयाणं देवाणं । एक्कारसमामपरियाए
समणे णिग्गंथे गेवज्जगदेवाणं । वाग्गमामपरियाए समणे
णिग्गंथे अणुत्तराववाइयाणं देवाणं तेजस्वेस्मं वीईवयइ ।
तेण परं मुक्के मुक्कानिजाए जवित्ता, तआ पच्छा सिज्झइ०
जाव अंतं करेइ ।

(जे इमे इत्यादि) य इमे प्रत्यक्षाः (अज्जत्ताए त्ति) आर्य-
तया पापकर्मबहिर्जनतया, अद्यतया वा अधुनाजनतया, वर्त-
मानकाल इत्यर्थः । (तेजस्वेस्मं ति) तेजोलेश्या सुखासकां,

तेजोलेखा हि प्रशस्तलेश्यापलक्षणं, सा च सुखासिकादेतु-
रिति कारणे कार्यापचारात् तेजोलेखाशब्देन सुखासि-
का विवक्षितेति । (वीर्यवर्धनं) व्यतिमज्जति व्यतिमज्जति ।
(असुरिद्विजिषाणं ति) चमरवर्धनवर्धनानाम्, (तेण परं
ति) ततः संवत्सरात्परतः । (सुकृते स्ति) शुक्लो नामाऽजिज्ञ-
वृत्तोऽमरसरी कृतज्ञः सदारम्प्री हितानुबन्ध इति, निरतिचा-
रचरण इत्यन्ये । (सुकृताजिज्ञाय स्ति) शुक्लाजिज्ञायः, परमशुक्ल
इत्यर्थः । अत एवाकम्-“आकिञ्चन्यं मुख्यं ब्रह्मापि परं सदाग-
मविशुद्धम् । सर्वे शुक्लामद् खलु, नियमात्सयत्नरादुद्धम् ॥१॥”
एतच्च भ्रमणविशेषमेवाऽऽश्रित्योच्यते, न पुनः सर्व एवविधो
भवतीति । भ० १४ श० ९ उ० । अथ गोशालः प्रजुमागत्याप्राक्की-
न्-तेजोलेखा कथं भवति ? स्वास्याह-नैरन्तर्येण षष्ठपारणके
सुष्ठिमध्यगतकुलमावपिठिकया एकेन च पानीयचुलुकेन पापय-
नः पस्मिर्मासं नैवति । आ० क० । वर्णतो-वह्निज्वालाशुक्रमुखाकि-
शुकतरुणाकंहिङ्गलकाऽऽदिबोहितद्रव्यसमानवर्णः, रसनः-प-
रिणताऽऽमसुपकपिण्याऽऽदिसमधिकरसैः, गन्धनः-ध्विचिकि-
लपाटलाऽऽदिभमधिकगन्धैः, स्पशेतः-शाल्मलीफलतूलाऽऽदि-
समधिकनर्पैः, तेजोवर्णद्रव्यैर्निष्पन्नत्वात्तेजसी संज्ञा । (५ गा०)
तेजोवर्णद्रव्यैर्निष्पन्नं लेख्यानेदे, पा० । पं० व० । उल० । स० ।
तेजोलेखायाः पुङ्गवाः सचिन्ताः, अचिन्ता वेति प्रश्ने, उत्तरम्-
लब्धिः पुङ्गवरूपा न भवति, शक्तिरूपा भवति, परं तेजोलेखापुङ्ग-
वा जीवेन सुखाजीवप्रदेशमहाता निष्कासिताः, तस्मात्जीवप्रया-
गनिष्कासितत्वात्सचिन्ता ज्ञायन्ते इति । ७४ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

तेजोलेखालङ्घि-तेजोलेखाङ्गलब्धि-स्त्री० । क्रोधाऽऽधिक्यत्वात्प्रात-
पन्थिनं प्रति सुखनानेकयोजनप्रमाणज्ञेनाऽऽश्रितवस्तुदहनदक्ता-
तीव्रतरतेजोलेख्यानसर्जनशक्तौ, प्र० २७० द्वार ।

तेजसमुद्गाय-तेजससमुद्गात-पु० । तेजसि विषये जवस्तैजसः,
म चासौ समुद्गातश्च तेजससमुद्गातः । प्र० २३१ द्वार । ते-
जोलेखाविनिर्गमकालजाविनि तेजसनामकमपुङ्गलपरजातह-
तौ समुद्गातविशेषे, प्र० ३४ पद । तेजोलेखाविनिर्गमकाल-
भाविनि तेजसशरीरनामकमोऽऽश्रये समुद्गातनेदे, प्र० २३२
द्वार । तथाहि-तेजोनिमगेलब्धिमान् कृष्णः साध्वादिः सप्ताष्टौ
पदानि अवपश्यन् विष्कम्भबाहल्याज्यां शरीरमानमायामनभु-
संख्येययोजनप्रमाणं जीवप्रदेशद्वयं शरीराद् बाहः प्रक्षिप्य क्रो-
धावपयीकृतं मनुष्याऽऽदि निर्देहति, तत्र च प्रभृतांस्तैजसशरी-
रनामकमपुङ्गवान् शानर्यात् । प्र० २३१ द्वार । स्था० आचा० ।
(‘गोसाव्रग’ शब्दे तृतीयजागे १०१६ पृष्ठे ‘यस्यायनघालतप-
स्विना तेजोलेखा गोशालकोपरि प्रयुक्ता, भगवता वारेण वा-
रितेति निदर्शितम्)

तेजमीह-तेजःमिह-पु० । अग्निकुमारोऽयोरग्निसिद्धाग्निमान-
वयोर्दक्षिणदिग्गुलाकपाले, स्था० ४ ठा० १ उ० । भ० ।

तेजमोय-तेजःशौच-न० । तेजसा अग्निना तद्विकारण वा भस्म-
ना शौचं तेजःशौचम् । शौचनेदे, स्था० ५ ठा० २ उ० ।

तेजुअ-न० । देशी-तुम्बुरुर्ण, वे० ना० ५ वर्ग १७ गाथा ।

तेजुमय-तेजुमक-पु० । कण्टके, का० १ श्रु० ८ भ० ।

तेजुरु-तेजुरु-पु० । श्रीन्द्रियजीवनेदे, जी० १ प्रति० ।

तेजदल-त्रैकाल्य-न० । अथ ते कालाः, तेषां जावस्त्रैकाल्यम् ।

अतीतानागतवर्त्तमानरूपे काले, दर्श० ५ तत्र ।

तेगारपव्वय-उपाकारपर्वत-पु० । स्वनामख्याते पर्वते, यत्र सद-
क्षणी पार्श्वनाथः पूज्यते । ती० ४ कल्प ।

तेगिच्छ-चैकित्स्य-न० । चिकित्साकर्मणि, वृ० १ उ० । व्य० ।
कल्पा “तिविहो तेगिच्छमि च, उज्जुय वाउलणसाहणा चेव ।
पणवणमणिच्छते, दिहतां भूमिपोएहि ॥ १ ॥” इति । व्य० १-
उ० । नि० चू० । (आचार्याऽऽदीनां चिकित्सा ‘पच्छिच्छ’
शब्दे व्याख्यास्यते)

तेगिच्छायण-चैकित्सायन-त्रि० । चिकित्सगोत्रापत्ये, जं० ४
वत्त० ।

तेगिच्छिदह-चैकित्स्यदह-पु० । निपद्यपर्वतस्थे धृतिदेवताके
स्वनामख्याते दहे, स्था० २ ठा० ३ उ० ।

तेजलपुर-तेजलपुर-न० । सुराष्ट्रदेशस्थिते स्वनामख्याते पुरे, ती० १
यत्र श्रीपाश्वर्प्रातिमा पूज्यते । “तेजपालमंतिणो गिरितारन-
त्वे निश्चनार्मकिअतंजलपुरस्स पुव्वदिसाए उगसेणगढ नाम
पुग्गं जुगाइताहणमुहाजिणमंदिहराहिलु विज्जइ, तस्स य ति-
णिण नाम विजाइ पम्बिडाइ । त जहा-उगसेणगढ ति वा,
खंगारगढ ति वा, जुगपुग्गं ति वा । गढस्स बाहिं दाडिणदि-
साए चउरिअविहलट्टपउवरिआए सुवारयाइ उणाइ चिहं-
ति ।” ती० ४ कल्प ।

तेजस्मिया-तेजस्विता-स्त्री० । प्रतिवादिक्कोभाऽऽर्पादिकायां श-
रीरस्य स्फूर्तिमत्यां देदीप्यमानतायाम्, व्य० १ उ० ।

तेहु-पु० । देशी-शलमे, पिशाचे च । दे० ना० ५ वर्ग २३ गाथा ।

तेण-स्तेन-त्रि० । चौरैः, स्था० ५ ठा० ३ उ० । आचा० । सूत्र० ।
आच० । त० ४० । दश० व्य० । “तेणा उविहा तिविहा वा ।”
व्य० २ उ० । “णाणातिकारणेहि गममाणे अंतरा तेणा भवति ।”
नि० चू० ५ उ० । वृ० । पं० भा० । पं० चू० । ग० ।

उयाणि तेणा-

अकंतितो य तेणो, पागतितो गामदेमअच्छाणो ।

तक्करखाणगतेणो, पस्वणा होति कायव्वा ॥ ३६१ ॥

अस्माकं बला हरतो अकंतितो, गते हरतो पागतितो,
अध्वा-राउलवगस्स अकंतितो पागयजणस्स इरति । उपाग-
निउमागता हरतो गामतेणा । सदेसे परदेसे च हरतो देखतेणो ।
गामदेसतेसु हरतो अंतरतेणो । पथसु हरतो अच्छाणतेणा ।
तदेविक कगानीनि तक्को, नो अन्न किंचि कसिमादि करोती-
ति । खत्त खणतो स्वागगतेणो ।

सो समासेण चउविहो तेणो-

द्वेवे खेने कावे, जावे वा तेणगस्स निक्खेवो ।

एणमि तु चउएहं, पत्तेअपस्वणं वोच्छं ॥ ३६२ ॥

कउ ।

इमो द्वेतेणो-

सच्चित्ते अचित्ते, य मोमए होति द्वेतेणा उ ।

साहम्मिआणधम्मिय-मारत्थीहिं च नायव्वा ॥ ३६३ ॥

सच्चित्त-वुपदचउप्पदापद, अचित्तं-हिरन्नाऽऽदि, मिरस्स-सज्जम्भ-
मत्तोवगरणं, अस्माऽऽदि फलादि व देसो य सच्चित्ताचित्तं, त पुण
सच्चित्ताऽऽदि द्वेव साहम्मियाण अम्मधम्मियाण मारत्थियाण वा
अवहरतो द्वेतेणो । सो तिचिहो-उकोसां, मज्झिमी, जहणो ।

इयाणि खेत्तकालभावतेणो तिस्सि वि जगवं भवन्ति-

सगदेमपरविदेसग-अंतरतेणा य होति खेत्तम्मि ।

राइं दिवा व काले, भावम्मि य नाणतेणा तु ॥ ३६४ ॥

इयगयरार्इलच्छी-माणिकाइं तु तेणो उक्कोमो ।

गोमहिमखेत्तखण्णस्वा-रियाणि तेणो य पज्जिमओ ॥ ३६५ ॥

गंठीछिदगपथिजण-द्ववहरो वा जह्णतेणो उ ।

एकेको वि य एत्तो, पडिगपडिच्छुगतेणो उ ॥ ३६६ ॥

सदेसतो, परदेसतो, एतेसिमतेरे वा हरंतो खेत्ततेणो । रातो वा दिया वा हरंतो कालतेणो । जावतेणो-णाणदसणचरित्तं हरंतो । हयगयरार्इलच्छीमाणिके हरंतो उक्कोमो । गोमहिमखेत्तखण्णस्वा-रियाऽऽदि वा हरंतो मज्जिमो । पहियजणमोसगो, गन्निमेद्दगो, असणाऽऽदि वा हरंतो जह्णो । एकेके चउप्पगारा इमे-तेणो, तेणतेणो, पडिच्छगो, पडिच्छुगपडिच्छगो ।

इमे उदाहरणा तिसु वि-

गोविंदज्जा णाणे, दंमणे सत्थइ हेतुगघा य ।

एवं वि गआ चरगा, उदायिवहगादिया चरणे ॥ ३६७ ॥

सच्चित्तं अच्चित्तं, च पीमगं तेणियं कुणति जो उ ।

ममणाण व ममणाण व, न कप्पती तामिमे दिक्खा ३६८

गाविदो णाम जिक्खू, सो एगेणाऽऽयरिएण वादे जितो अ-ट्टारस वारा । ततो तेण चित्तिय-सिक्खतसरूव जाव एतेसि णो लब्धाति, तावेने जेतु न सक्किता । ताहे सो णाणदसणचरणद-रणट्टा तस्स वाऽऽयरियस्स अते णिक्खत्तस्स य सामाज्याऽऽदि-पढतस्स लख ममत्तं । ततो गुरुं वंदित्ता जणति-देहि मे वने । णणु दत्ताणि ते णाणाणि । नेण सम्भावो कहितो । ताहे गुरुणा दत्ताणि से वयाणि । पच्छा तेण एगिंदयजीवसाहणा गोवि-दाणज्जुत्ती कथा । एस गाणतेणो । (एष चैवार्थो ' गोविदाण-ज्जुत्ति' शब्दे तृतीयभागे १०१२ पृष्ठे प्रदर्शितः) एव दसणप-भावगसत्थट्टा, कक्कडगमादिहेतुगट्टा वा जो णिक्खमति, सा दंम-णतेणो । जो एव करणट्टा चरण गेहहनि, अंभिउ वा गतुकामो, जहा वा रम्भा वडणट्टा उदायिमारगेण चरणं गहियं । आदि-सहातो मधुरकौमुद्व्वा, एते सव्वे चरित्ततेणा । एते दव्वा-ऽऽदिनेणा समणस्सणीण ण कप्पति पव्वावेत्त ।

पव्वावेत्ते इमे दोसा-

वह वंभण उद्वरणं, व विमणां आसियावणं चेव ।

णिच्चिमयं व णरिंदां, करेज्ज मंघ्रवसे भट्ठो ॥ ३६९ ॥

तस्स च, पव्वायगाऽऽयरियस्स वा, सव्वस्स वा गच्छस्स ल-त्तकमाऽऽदिपहि वडं करेज्ज, चयण णियलाऽऽदिपहि, उद्वरणं मारणं, खिसा-धिरन्धु ते पव्वज्जाए सि । आभियावणं-पव्व-ज्जातो, गामनगरातो वा धाहेज्ज । अहवा-णरैदो रुद्धो णिव्वि-सए करेज्ज, कुलगणसयं वा णिव्वसयं करेज्ज । कुलगणसं-घाण वा वहाऽऽदिप धोप पगारे करेज्ज ।

किं चाप्यनू-

अयसो य अकित्तो वा, उड्डाहं वा ताहिं पयणस्स ।

तेमि पि होइ एवं, सव्वे एयारिसा सपणा ॥ ३७० ॥

पुंभवन्, णवरि तेणथे वत्तव्वा, तेण जो पव्वावेत्ति, तस्स आणा-ऽऽदिया दोसा ।

इम व से पच्छित्तं-

सग्गामे पग्गामे, सदेमे परदेमे अंतो बाहिं च ।

दिट्ठाऽदिट्ठा सोही, मासलह अंतो मूलाइं ॥ ३७१ ॥

सग्गामे, पग्गामे, सदेसे, परदेसे, एतेसि अधो उक्कोसमज्जि-मज्जमा उविज्जति । एतेसि अहो अंतो बाहिं उविज्जति । एतेसि अहो दिट्ठाऽदि । एतस्स अधो मूल ।

मूत्रं छेदो जग्गुरु, छद्दहु चत्तारि गुरुग लहुगा य ।

गुरुया लहुया पासो, रायविमुक्कस्म जा ताव ॥ ३७२ ॥

मूत्राह जाव पासलहुं ताव उविज्जति । इमा वारणा-सग्गामे उक्कोस अंतो दिट्ठं जो अवहरति, त जो पव्वावेत्ति तस्म मूत्रं; आदिछे छेदो; बाहिं दिट्ठे वेदो, आदिछे जग्गुरु; मज्जिमे वेदो अंतो छद्दहुए टायति; जह्म जग्गुरुया अंतो चउगुरुग टायति । एव परग्गामे आदिछेकंतिवारणाए वेदादत्तं चउमहुए टायति । सदेसे जग्गुरु, आदत्तं मासगुरुग टायति । परदेसे छद्दहु, आ-दत्तं मासलहुए टायति, अन्धधा वि चारिज्जते एतेदेव भवति । जम्हा एते दोसा तम्हा ण पव्वावेत्तव्वा तेणा ।

कारणतो पव्वावे-

मुक्को व मोइओ वा, अहवा वीमज्जितो नरिंदेणं ।

अच्छाणे परदेसे, दिक्खाए उत्तिमट्टे वा ॥ ३७३ ॥

बंधणागारसोधणे मुक्को सयमणेण, अक्षेण वा दंमणे मोइओ, रामा वा विमज्जितो । जहा पज्जयो । अहवा मयज्जज्जविधानवत् । अच्छाणे परदेसे वा उत्तिमट्टे वा पडिचउज्जतो दिक्खिज्जति । तेण सि गतं । नि० चू० ११ उ० । वन्दनदोषावशेषे, प्रब० ।

हाउं परस्स दिट्ठि, वंदंते तेणियं हवइ एअं ।

तेणो वि य अप्पाणं, गूहऽ ओभावणा मा मे ॥ ३७४ ॥

(हाउं परस्स ति) परस्याऽऽप्यतिरिक्तस्य साधुभावकाऽऽ-देहेष्टि हिंत्वा वञ्चित्वा वन्दमाने मति शिष्यैः स्तन्यवन्दनक भवति । एतदेवास्तराद्धेन स्पष्टतर व्याचष्टे-स्तेन इव तस्कर इ-वान्यसाध्याद्य-तद्धनेनाऽऽमान गृहयति स्थगयति । कस्मादि-त्याह- (ओभावणा मा मे ति) नन्वसाधयति विद्वान् किम-न्येषां वन्दनक प्रयच्छतीत्येवंभूताऽप्यप्राजना मम मा भूदित्यर्थः । प्रब० २ द्वार । प्र० वृ० । आ० चू० । (साधर्मिकाणामन्यधर्मि-काणां च स्तन्यं कुर्वन् अनवस्थाप्यो भवतीति ' अणवच्छप ' शब्दे प्रथमजागे २९३ पृष्ठे उक्तम्)

तेणउइ-विनवति-स्त्री० । व्यधिकायां नवतिसंख्यायाम्, " ते-णाउइ गणा, तेणउइ गणधरा । " म० ६२ सम० ।

तेणग-स्तेनक-लि० । चौरं, स्तेनकाश्चौरा विप्रकरा भवन्ति । ग० ३ अध० ।

तेणणाय-स्तेनज्ञात-न० । चौरोदाहरणे, पञ्चा० ६ विव० ।

तेणप्पओग-स्तेनप्रयोग-पु० । स्तेनानां प्रयोगोऽप्यनुज्ञानम्-हर-ता यूयमिति हरणाकियायां प्रेरणेति यावत् । अथवा-स्तेनोपकर-णानि कुशिकाकत्तरिकाघर्षिकाऽऽदीनां, तेषामर्पणं शिष्येण वा स्तेनप्रयोगः । तस्करप्रयोगे स्थूत्राऽऽदत्तादानविरते द्वितीयऽति-चारे, प्र० । अथ च यद्यपि चौर्यं न करोमि न कारयामित्येवं-प्रातपन्नवनस्य स्तेनप्रयोगं मतनङ्ग एव, तथापि किमधुना यूय

निर्व्यापारान्निष्ठः, यदि यो ज्ञाताऽऽदि नास्ति, तदाऽऽहं तद्दामि; भवदानीन्मोघस्य वा यदि विस्वायको न विद्यते, तदाऽहं वि-
क्षेप्ये इत्येवविधप्रचनेश्चौरान् व्यापारयतः स्वकल्पनया तद्व्या-
पारणं परिहरतो व्रतमापेक्षस्यासावतिचारः । इति द्वितीयोऽ-
तिचारः । (४४ गा०) ध० २ अधि० ।

तेणानुबन्धि (गु)-स्तेनानुबन्धिन्-पु० । ' रुहज्जाण ' शब्दे-
ऽथोऽस्य द्रष्टव्यः । ध० २ अधि० ।

तेणाहम्-स्तेनाऽऽहम्-पु० । चौराऽऽनीने स्थूलादत्ताऽऽदान-
विरते प्रथमेऽतिचारे, तस्मात्प्रथममिति लोभात्काणक्येण गृह्णतो-
ऽतिचरति तृतीयव्रतमित्यतिचारहेतुत्वात्स्तेनाऽऽहम् । अ-
तिचारता चाऽस्य साक्षाच्चैर्यप्रवृत्तेः । उपा० १ अ० । वृ० ।
पञ्चा० । आ० । स्तेनाश्चौराः, तैर्वर्धमानाऽऽनीन किञ्चित्कुङ्कुमा-
ऽऽदि देशान्तरान्स्तेनाऽऽहम् । आव० ६ अ० ।

तेणिक-स्तैनिक्य-न० । स्तये, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

तेणिकहरणबुद्धि-स्तैनिक्यहरणबुद्धि-त्रि० । स्तयेन हरणे
बुद्धिर्येषां ते तथा । स्तयहरणमतिशुक्तेषु, प्रश्न० ३ आश्र०
द्वार ।

तेणिस-तैनिस-त्रि० । तिनसानिधानवृक्षसंबन्धिनि, ज० ७
श० ६ उ० ।

तेण-स्तैन्य-न० । चौर्ये, नि० चू० १ उ० ।

तेतल-तेतल-पु० । धरणस्य नागकुमारेन्द्रस्य गन्धर्वानां काधि-
पतौ, स्था० ७ गा० ।

तेतलि (ए)-तेतलिन्-पु० । तेतलिपुरराजस्य कनकरथस्या-
मात्यपितरि, आ० प्र० १ अ० २ खण्ड । दर्श० । मनुष्यजातिजेदे,
ज० १ वृक्ष० ।

तेतलिसुय-तेतलिसुत-पु० । तेतलिपुरराजस्य कनकरथस्या-
मात्ये, ज्ञा० ।

तत्कथा चैवम-

तेणं कल्लेणं तेणं समणं तेतलिपुरे नामं नगरे होत्था ।
तस्स णं तेतलिपुरस्म बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीजाए
एत्थ णं पमयवणे णामं उज्जाणे होत्था । तत्थ णं तेत-
लिपुरे णयरे कणगरहे णामं राया होत्था । तस्स णं
कणगरहस्म गणो पञ्चावर्ती णामं देवी होत्था । तस्स णं
कणगरहस्म रणो तेतलिपुरे णामं अपन्ने होत्था सा-
मदामजेयदंके । तत्थ णं तेतलिपुरं कलाए नामं मूसि-
यारदारए होत्था, अहे ञ्जाव अपारिज्जए । तस्स णं ज-
हा नामं भारिया होत्था । तस्स णं कलायस्स मूसियारदा-
रस्स धूया जहाए अत्तया पोहिल्ला णामं दारिया
होत्था, स्वेण य जोव्वणेण य उक्किट्ठा उक्किट्ठसरीरा ।
तए णं पोहिल्ला दारिया अत्तया कयाइ एहाया सव्वा-
लंकारविज्जूसिया चेकियाचक्कालसद्धिं संपगिवुत्ता उ-
प्पि पामायवरगया आगामतलंगंमि कणगमयेणं ति-
दमणं कीलमाणी विहरति । इमं च णं तेत-

द्विपुत्ते अपन्ने एहाए आसखंधवरगए महया भन्धवगग्ग-
आमवाहणियाए णिज्जायमाणे कलायस्स मूसियारदारग-
स्स गिहस्स अदूरसामंतेणं वीतीवयति । तते णं से ते-
तलिपुत्ते मूसियारदारगस्स गिहस्स अदूरसामंतेणं वी-
तीवयमाणे वीतीवयमाणे पोहिल्लं दारियं उप्पि आ-
गामतलंगंमि कणगमयेणं तिदमणं कीलमाणी पामति;
पामित्ता पोहिल्लाए दारियाए स्वेण य जोव्वणेण य ला-
वणेण य ञ्जाव अज्जीवनणे कोडुंबियपुरिसे सदावेति,
सदावेत्ता एवं वयासी- एम णं देवाणुप्पिया ! कस्स
दारिया, किणामयेज्जा य ? । तए णं ते कोडुंबियपुरिसे
तेतलिपुत्ते एवं वयासी- एम णं सामी ! कलायस्स
मूसियारस्स धूया जहाए अत्तिया पोहिल्ला णामं
दारिया स्वेण य ञ्जाव मरीरा । तए णं से तेतद्विपुत्ते
आसवाहणियाओ पमिनियत्ते समाणे अब्बितरट्ठाणि-
ज्जे पुरिसे सदावेति, सदावेत्तिता एवं वयासी- गच्छह
णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! कलायस्स मूसियारदारगस्स धूयं
जहाए अत्तयं पोहिल्लं दारियं मम जारियत्ताए वरंह । तए
णं ते अब्बितरट्ठाणिज्जा पुरिसा तेतलिणा एवं वुत्ता समा-
णा हट्ठुट्ठा करयल० तह चि जेणेव कलायस्स मूसियार-
स्स गिहे, तेणेव उवागया । तए णं से कलाए मूसियारए
तेतद्विपुत्ते पुरिसे एज्जमाणे पामति, पामित्ता हट्ठुट्ठा आ-
सणाओ अब्बुट्ठेइ, अब्बुट्ठेइत्ता सत्तट्ठपयाइ अणुगच्छति, अ-
णुगच्छित्ता आमणेणं उवनिमंतेति । आसत्थे वीसत्थे सुहा-
सणवरगए अब्बितरट्ठाणिज्जे पुरिसे एवं वयासी- मंदिसह
णं देवाणुप्पिया ! किमगमणप्पओयणं ? । तते णं ते अब्बितर-
ट्ठाणिज्जा कलायं मूसियं एवं वयासी- अम्हं णं देवाणु-
प्पिया ! तव धूयं जहाए अत्तयं पोहिल्लं दारियं तेतलि-
पुत्तस्म अपच्चस्स जारियत्ताए वरेमो । तं जति णं
जाणामि देवाणुप्पिया ! जुत्तं वा पत्तं वा सलाहणिज्जं वा
सरिमो संजोगो वा, ता दिज्जउ णं पोहिल्ला दारिया तेत-
लिपुत्तस्म, ता जण देवाणुप्पिया ! किं दत्तामो सुक्कं ? । तते
णं कलाए मूसियारदारए ते अब्बितरट्ठाणिज्जे पुरिसे
एवं वयासी- एम चेव देवाणुप्पिया ! मम मुक्के, जे णं तेतलि-
पुत्ते मम दारियानिमित्तेणं अणुगहं करिति । ते अब्बितर-
ट्ठाणिज्जे पुरिसे विज्जेणं असणपाणखाडममाइमणुप्फ-
वत्थ० जाव मत्तालंकारेणं मक्कारेति, संपाणेति, पमिवि-
सज्जेति । तए णं कलायस्स मूसियारदारयस्स गिहातो
पडिनिक्खमति, जेणेव तेतलिपुत्ते अपच्चे तेणेव उवागच्छउ,
उवागच्छत्ता तेतलिपुत्ते अपच्चं प्यमहं निवेदेति । तए णं
कलाए मूसियारए अत्तया कयाइ सोहणंसि तिहिक-
रणणक्खत्तमुट्ठत्तंसि पोहिल्लं दारियं एहायं सव्वालंकार-

विजूसियं मीयं उरुहड, उरुहिता मित्तणातिसच्छि संपरिवुमे
साओ गिहाओ पडिणिकखमति, पडिणिकखमिता सवि-
हीए० जाव रवेणं तेतलिपुरं णयरं मज्जंमज्जेणं जेणेव नेत-
लिस्म गिहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छिता पोष्टिअं दारियं
तेतलिपुत्तस्स अमच्चस्स सयमेव जारियत्ताए दलयति । तए
णं तेतलिपुत्ते पोष्टिअं दारियं भारियात्ताए उवाणीयं पामति,
पासित्ता हट्टुत्ते पोष्टिनाए सच्छि पट्टयं उरुहनि, उरुहि-
त्ता सेयपीएहि कलसेहि अप्पाणं मज्जावेति, मज्जावे-
त्ता अग्निहोमं कारेति, पाणिग्गहणं करेति, पोष्टिआए
भारियाए सच्छि मित्तनाइ ०जाव परियणं विजुत्तेणं अमण-
पाणखाइममाइमेणं पुप्फवत्थ० जाव पडिविमज्जति । तते णं
से तेतलिपुत्ते पोष्टिआए भारियाए अणुरत्ते अविरत्ते उग-
लाइ भोगजागाइ ०जाव विहरति । तते णं से कणगरहे राया
रज्जे पट्टे य बडे य बाहणे य कोमे य कोट्टागारे य अंतरे य
मुच्छिण गिच्छिण अभिममत्तागए जाए पुत्ते वियंगेति, अप्पे-
गइयाणं हत्थंगुलियाइ छिंदति, अप्पेगइयाणं हत्थे अंगुट्टए
छिंदति, अप्पेगइयाणं पायंगुलियाओ छिंदति, एवं पायंगुट्टए
वि, एवं कणसककुलीए वि, एवं नासापुकाइ फात्तेति, एवं अं-
गमंगाइ वियंगेति । तए णं तीमे पउमावतीए देवीए अप्पया
कयाइ पुव्वरत्तावरत्तकालममयंमि अयमेयारूवे अन्नत्थिए
चित्तिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्या-एवं खलु कणगरहे
राया रज्जे य ०जाव पुत्ते वियंगेति ०जाव अंगमंगाइ
वियंगेति, तं जइ णं अहं दारयं पयायामि तं
मेयं खलु ममं तं दारगं कणगरहस्स रहस्सियं
चेव संरक्खमाणिए संगोवेमाणिए विहरित्तए त्ति कट्टु
एवं संपेहेति, संपेहेत्ता तेतलिपुत्तं अपच्चं सदावेति,
सदावेत्ता एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया !
कणगरहे राया रज्जे य ०जाव वियंगेति, तं जइ
णं अहं देवाणुप्पिया ! दारगं पयायामि, तए णं
तुमं कणगरहस्स रहस्सियं चेव अणुपुव्वेणं संर-
क्खमाणे संगोवेमाणे संबहेदि । तते णं मे दारए उम्मुक्कबाल-
लभावे ०जाव जाव्वणगमणुप्पत्ते तव मम जिक्खाभायणे
भविस्समति । तते णं से तेतलिपुत्ते पउमावतीए देवीए एय-
मडं पडिमुणेति, पडिमुणेत्ता पडिगए । तए णं पउमावती
देवी पाटिला य अपच्ची सममेव गम्भं परिवहंति,
सममेव गम्भं परिवहंति । तए णं सा पउमावती
देवी नवाहं मासाणं ०जाव पियदंसणं सुरूवं दारगं
पयाया, जं रयणिं च णं पउमावती देवी दारगं पयाया तं
चेव रयणिं पाटिला अमच्ची नवाहं मामाणं वि-
णिहायमावप्पियं दारियं पयाया । तए णं सा पउमावती देवी

अम्मधाइं सदावेति, सदावेत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं
तुमं देवाणुप्पिया ! अम्मो ! तेतलिपुत्तं रहस्सियं चेव सदा-
वेहि । तए णं सा अम्मधाती तहत्ति एयमडं पडिमुणेति,
अंतरेस्स अवहारेणं णिग्गच्छति, णिग्गच्छिता जेणेव
तेतलिस्म गिहे जेणेव तेतलिपुत्ते तेणेव उवागच्छति, उ-
वागच्छिता करयल ०जाव एवं वयासी-एवं खलु भो दे-
वाणुप्पिया ! पउमावती देवी सदावेति । तए णं तेतलिपुत्ते
अम्मधाइए अतिए एयमडं मोच्चा हट्टुत्ते अम्मधाइए सच्छि
साओ गिहाओ णिग्गच्छति, णिग्गच्छिता अंतरेस्स
अवहारेणं रहस्सियं चेव अणुप्पविमति, अणुप्पविमिता
जेणेव पउमावती देवी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छिता
करयल ० एवं वयासी-संदिमह णं देवाणुप्पिए ! जं मए
कायच्चं ? तए णं सा पउमावती देवी तेतलिपुत्तं अमच्चं एवं
वयासी-एवं खलु कणगरहे राया ०जाव वियंगेति, अहं च
णं देवाणुप्पिया ! दारगं पयाया, तुमं च णं देवाणुप्पिया !
तं दारगं गेण्हाहि ०जाव तव मम ममए जिक्खाभायणे
भविस्समति त्ति कट्टु तेतलिपुत्तस्स हत्थे दलयति । तते णं
तेतलिपुत्ते पउमावतीए देवीए इत्थाओ दारगं गेण्हाति,
उत्तरिज्जेणं पिहेइ, अंतरेस्स रहस्सियं अवहारेणं
णिग्गच्छति, णिग्गच्छिता जेणेव मए गिहे जेणेव पोष्टिआ
जारिया तेणेव उवागच्छति, उवागच्छिता पोष्टिलं च एवं
वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! कणगरहे राया रज्जे य
०जाव वियंगेति, अयं च णं दारए कणगरहस्स पुत्ते पउमाव-
तीए देवीए अत्तए, तं णं तुमं देवाणुप्पिए ! इमं दारगं कण-
गरहस्स रहस्सियं चेव अणुपुव्वेणं संरक्खहि य, संगोवा-
हि य, संवेहेहि य, तए णं एम दारए उम्मुक्कबालजावे तव
य मम य पउमावतीए य अवहारे भविस्सइ त्ति कट्टु पोष्टि-
लाए पामे णिक्खिवति, णिक्खिवत्ता पोष्टिआओ पासा-
ओ तं विणिहायमावप्पियं दारियं गेण्हाति, उत्तरिज्जेणं
पिहेइ, पिहेइत्ता अंतरेस्स अवहारेणं अणुप्पविमति,
अणुप्पविमिता जेणेव पउमावती देवी तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छिता पउमावतीए देवीए पासं ठावेति ०जाव प-
डिनिगते । तए णं तीमे पउमावतीए देवीए अंगप-
डियारियाओ पउमावती देवि विणिहायमावप्पियं
च दारियं पामंति, पामित्ता जेणेव कणगरहे राया कर-
यल ० एवं वयासी-एवं खलु मामी ! पउमावतीए मतल्लियं
दारियं पयाया । तए णं कणगरहे राया तीमे मतल्लियाए
दारियाए नीहरणं करेति, बहूइं लोइयाइं मयकिच्चाइं क-
रेति, करेइत्ता कालेणं विगयसोए जाए । तए णं से ते-
तलिपुत्ते कट्टं कोट्टुवियपुरिमे सदावेइ, सदावेइत्ता एवं व-

यासी-खण्णामेव चारगसालाए सोहणं करेह ० जाव त्रिती
वरिया, जम्हा एं अम्हे एस दारए कणगरहस्म रज्जे जाए,
तं होऊण दारए णामेणं कणगज्झए ० जाव अलं भोगम-
मत्थे जाए । तए णं सा पोहिल्ला अण्णया कयाइं तेतलिपुत्त-
स्म अमच्चस्म अण्णिट्ठा अमणुण्णा अकंता अप्पिया जाया
यावि हात्था । णेच्छइ णं तेतलिपुत्ते अमच्चे पोहिल्लाए नाम-
गोत्तमवि सवणयाए, किं पुण दस्सिणं वा परिजोगं वा । तए
णं तीसे पोहिल्लाए अण्णया कयाइं पुव्वरत्तावरत्तकात्तसम-
यंसि इमेयारूवे अब्भत्थिए चित्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे
समुप्पज्जित्था-एवं खलु अहं तेतलिपुत्तस्म अमच्चस्म पुव्वि
इट्ठा कंता मणुष्सा पिया आसि, इयाणि अण्णिट्ठा अकंता अ-
मणुष्सा अप्पिया जाया ० जाव नेच्छइ तेतलिपुत्ते अमच्चे मम
नामं ० जाव परिजोगं वा ओहयमणसंकप्पा ० जाव जियायइ ।
तते एं तेतलिपुत्ते अमच्चे पोहिल्लं ओहयमणसंकप्पं ० जाव
जियायमाणं पामति, पामइत्ता पोहिल्लं एवं वयासी-मा एं
तुमं देवाणुप्पिए ! ओहयमणसंकप्पे, तुमं मम महाणसंमि वि-
उल्लं असणं पाणं खाइमं साइमं उव्वखडवेदि, उव्वखडवे-
इत्ता बहूणं ममणमाहणानं ० जाव वणीवगाणं देयमाणी य
देवावेमाणी य विहरह । तए एं सा पोहिल्ला तेतलिपुत्तेणं
अमच्चेणं एवं वुत्ता ममासी इट्ठतुट्ठा तेतलिपुत्तस्म अमच्चस्म
एयमट्ठं सम्मं पडिसुणेति, पडिसुणेइत्ता कल्लाकाक्षिं महाणसं-
मि विपुल्लं असणं पाणं खाइमं साइमं ० जाव देवावेमाणी विह-
रति । तेणं कालेणं नेणं ममणं सुव्वयाओ णामं अज्जियाओ
इरियासमियाओ ० जाव गुत्तवंजयारिणीओ बहुस्सुयाओ ब-
हुपरिवाराओ पुव्वानुपुव्वि जेणव तेतलिपुत्तेणपरे तेणव उ-
वागच्छइ, उवागच्छित्ता अहापरिरूवं उव्वगहं ओगिण्हि-
त्ता संजमेणं तवसा अण्णानं जावेमाणीओ विहरंति । तए
णं तामिं सुव्वयाणं अज्जाणं एगे संघामए पढपाए पोरिसीए
सज्जाइयं करेति ० जाव अरुमाणीओ तेतलिसस्म गिहं अणु-
पविट्ठाओ । तए एं सा पोहिल्ला ताओ अज्जाओ एज्जमा-
णीओ पामति, पासइत्ता इट्ठतुट्ठा आसणाओ अब्भुइति,
अव्भुइत्ता वंदइ, णमंसति, वंदित्ता णमंसित्ता विउल्लेणं
अमणं पाणं खाइमं साइमं पडिलाभेइ ० पडिलाजित्ता एवं
वयासी-एवं खलु अहं अज्जाओ ! तेतलिपुत्तस्म अमच्चस्म
पुव्वि इट्ठा कंता पिया मणुष्सा आसि, इयाणि अण्णिट्ठा अ-
कंता अप्पिया अमणुष्सा ० जाव दंमाणं वा परिभोगं वा ।
तं तुम्हे णं अज्जाओ ! बहुणायाओ बहुसिखियाओ
बहुपमियाओ, तुम्हे बहुणि गामागर ० जाव आहिमेह,
बहूणं राईमर ० जाव गेहाइं अणुपविस्सह, तं अत्थि याइं
जे अज्जाओ ! केइ कइं वि चुल्लजोए वा मंतजोए वा

कम्मणजोए वा कम्मजोए वा हियउड्ढावणे वा कायउड्ढा-
वणे वा आभिओगिए वा वसीकरणे वा कोउयकम्मे वा जूइ-
कम्मे वा कंदे मूले उल्ली वल्ली मूलिया वा गुल्लिया वा ओसहे
वा जेसज्जे वा उव्वल्लुपुव्वे. जेणानं तेतलिपुत्तस्म अम-
च्चस्म पुणरवि इट्ठा कंता पिया मणुष्सा भवेज्जामि ! तए
एं ताओ अज्जाओ पोहिल्लाए एवं वुत्ताओ समाणीओ दो
वि कएणे ठायंति, पोहिल्लं एवं वयासी-अम्हे णं देवाणु-
प्पिए ! समाणीओ निगंयीओ ० जाव गुत्तवंजयारिणीओ,
नो खलु कप्पति अम्हं देवाणुप्पिए ! एयप्पयारं कसं वि
निमामेत्तए, किमंण ! पुण उव्वदिसित्तए वा, आयरियत्तए
वा । अम्हे णं तव देवाणुप्पिए ! विचित्तं केवल्लिपत्तं धम्मं
परिकहेज्जामो । तए एं सा पोहिल्ला ताओ अज्जाओ एवं
वयासी-इच्छामि णं अज्जाओ ! तुव्वं अंतिए केवल्लि-
पत्तं धम्मं णिसामित्तए । तए एं ताओ अज्जाओ पो-
हिल्लाए विचित्तं धम्मं परिकहेति । तए एं मा पोहिल्ला ध-
म्मं मोक्खा णिसम्म इट्ठतुट्ठा एवं वयासी-सइहामि णं अ-
ज्जाओ ! निगंयं पावयणं पत्तिणं ० जाव से जेहंयं तुव्वे वदह,
इच्छामि णं अहं तुव्वं अंतिए पंचाणुव्वयं ० जाव गिहधम्मं
पडिवज्जित्तए । अहामुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिवंधं करेह ।
तए एं सा पोहिल्ला तामिं अज्जाणं अंतिए पंचाणुव्वयं ०
जाव गिहधम्मं पडिवज्जति, ताओ अज्जाओ वंदइ, नमं-
सति, नमंसइत्ता पडिविमज्जेति । तए णं सा पोहिल्ला मम-
णोवासिया जाया ० जाव पडिआभेमाणा २ विहरइ । तए णं
तीसे पोहिल्लाए अण्णया कयाइं पुव्वरत्तावरत्तकात्तसमयंसि
कुडुवजागरियं जागरमाणस्स अयमेयारूवे अब्भत्थिए चि-
त्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था-एवं खलु अहं
तेतलिपुत्तस्म पुव्वि इट्ठा कंता पिया मणुष्सा आसि, इयाणि
अण्णिट्ठा अकंता अप्पिया अमणुष्सा ० जाव परिभोगं वा ।
तं मेयं खलु ममं सुव्वयाणं अज्जाणं अंतिए पव्वइत्तए,
एवं संपेहेति, संपेहेइत्ता कल्लं पाओ जेणव तेतलिपुत्ते
अमच्चे तेणव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता करयल्लपरिगाहियं
एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सुव्वयाणं अज्जाणं अंतिए धम्मं
निसंते ० जाव अब्भणुष्साए पव्वइत्तए । तए णं तेतलिपुत्ते पो-
हिल्लं एवं वयासी-एवं खलु तुमं देवाणुप्पिए ! मुंके जावित्ता
पव्वइया समाणी कालपामे कालं किच्चा अण्णपरेसुं देवलो-
एसु देवत्ताए उव्वज्जिहि त्ति, तं जइ णं तुमं देवाणुप्पिए !
ममं ताओ देवलोगाओ आगम्म केवल्लिपत्तं धम्मं
बोदेहि, तो अहं विमज्जेमि, अइ णं तुमं मम ण संघोह-
सि, तो ण विसज्जेमि । तए णं सा पोहिल्ला तेतलिपुत्तस्स
एयमट्ठं पडिसुणेति । तए एं तेतलिपुत्ते विउल्लं असणं पा-

एणं खाइमं साइमं उवक्खवाविति मित्तनाइ० जाव आ-
मंतेति, आमंतेत्ता ० जाव संपाणेति, पोहिलं एदायं० जाव
पुरिमसदस्सवाहिणीयं मीयं दुरुहइ, दुरुहइत्ता पित्तणाति०
जाव परिवुत्ते सव्वदीए० जाव रवेणं तेतद्विपुत्तं मउत्तं मउत्ते-
णं जेणेव सुव्वयाणं अज्जाणं उवस्सए, तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता सीयाओ पच्चोरुहति, पच्चोरुहइत्ता पोहिलं
पुरओ कट्टु जेणेव सुव्वया अज्जा तेणेव उवागच्छति, उ-
वागच्छइत्ता वंदाति, नमंसति, नमंसइत्ता एवं वयासी-एवं
खल्लु देवाणुप्पिया ! मम पोहिला भारिया इहा पिया कंता
मणुष्सा एस एणं संसारजयउव्वग्गा० जाव पव्वइत्तए,
पमिच्छंतु णं देवाणुप्पिया ! सिस्सिणिज्जिक्खं
दत्तयामि । अहासुइं देवाणुप्पिया ! मा पमिवंथं क-
रेह । तए एणं मा पोहिला सुव्वयाहिं अज्जाहिं एवं वुत्ता
ममाणी दट्ठनुद्धा उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए मयेव
आजरणमद्वालंकारं मुयइ, मुयइत्ता मयेव पंचमुट्ठियं
क्षोयं करेइ, करेइत्ता जेणेव सुव्वयाओ अज्जा-
ओ तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता वंदइ, नमं-
सइ, वंदित्ता नमंसइत्ता एवं वयासी-आलित्तेणं एवं
जहा देवाणंदा० जाव इकारम अंगाइं बहुणि वामाणि
सामन्नपरियायं पाउणिता मामियाए मंझेहणए अप्पाणं
जोमेत्ता मट्ठिं जत्ताइं अणसणाइं आलोडय पमिकंता ममाहि-
पत्ता कालमामे कात्तं किच्चा अणुत्तरेसु देवलोणसु देवत्ताए
उववष्णा । तए णं से कणगरहस्स राया अस्सया कयाइं कात्तधम्म-
णा मंजुत्ते यानि होत्था । तते णं ते ईसरपभिइओ० जाव णीहर-
णं करेति, करेतित्ता अस्समसं एवं वयासी-एवं खल्लु देवाणु-
प्पिया ! कणगरहे राया रज्जे य० जाव पुत्ते वियंगं जित्ता अम्हे
णं देवाणुप्पिया ! रायाहीणा रायाहिट्टिया रायाहीणकज्जा,
अयं च णं तेतद्विअमच्चं कणगरहस्स रसो सव्वहाणेसु
सव्वजूमियासु लक्खणं दिप्पवियारे सव्वकज्जवद्वावए या-
वि होत्था, तं सेयं खल्लु अम्हं तेतलिपुत्तं अमच्चं कुमारं
जाइत्तए त्ति कट्टु अणमणस्स एयमट्ठं पमिसुणेति, पमिसुणे-
इत्ता जेणेव तेतलिपुत्तं अमच्चं तेणेव उवागच्छइ, उवाग-
च्छइत्ता तेतलिपुत्तं अमच्चं एवं वयासी-एवं खल्लु देवाणु-
प्पिया ! कणगरहे राया रज्जे य रद्धे य० जाव वियंगेति,
अम्हे य एणं देवाणुप्पिया ! रायाहीणा० जाव रायाहीणकज्जा,
तुमं च णं देवाणुप्पिया ! कणगरहस्स रसो सव्वहाणेसु०
जाव रज्जधुराचितए । तं जइ एणं देवाणुप्पिया ! अस्थि केइ
कुमारे रायलक्खणमंपप्पे रायाजिमेयारिहे, तए णं तुमं
दत्ताहि, जा णं अम्हे मइया मइया रायाभिसेएणं अज्जिसि-
चामो । तए णं तेतलिपुत्तं अमच्चं तेसिं ईसरपभिए एषमट्ठं

पडिसुणेति, पडिसुणेइत्ता कणगज्जयं कुमारं एहायं सव्वा-
लंकारविज्जुसियं० जाव सास्सिगीयं करेत्ता तेमिं ईसर० जाव
उववेति, उववेइत्ता एवं वयासी-एस एणं देवाणुप्पिया !
कणगरहस्स रसो पुत्ते पउमावईए देवीए अत्तए कणगज्जए
णामं कुमारे अज्जिमेयारिहे रायलक्खणमंपप्पे मए कणग-
रहस्स रसो रहस्सियं मंवाहिणं, तं एयं तृज्जे मइया मइया
रायाजिसेएणं अभिमिचइ, मच्चं च से उट्ठाणपारि-
यावणियं परिकहेइ । तए णं ते ईसरकणगज्जयं कुमारं मइया
मइया रायाभिसेएणं अभिमिचति । तए णं कणगज्जए
कुमारे राया जाए मइया हिमवंतजाए० जाव रज्जं पालेमाणे
विहरइ । तए णं सा पउमावती देवी कणगज्जयं रायं सदा-
वेति । सहवेइत्ता एवं वयासी-एस एणं पुत्ता । तव रज्जे० जाव
अंतेउरे य, तुमं च तेतलिपुत्तस्म अमच्चस्म पहावेणं, तेत-
द्विपुत्तं अमच्चं आदाहि, परियाणाहि, मकारेहि, सम्मा-
णेहि० तं अब्भुट्टेहि, पज्जुवामेहि य, वयंतं पडिसंसाहेहि,
अप्पामणेणं उवनिमंतेहि, जोगं च से अणुवद्देहि । तए णं
से कणगज्जए पउमावतीए देवीए तह त्ति पमिसुणेइ०
जाव जोगं च संवहेइ । तए णं से पोहिले देवे तेतद्विपुत्तं
अमच्चं अज्जिक्खणं अभिक्खणं केवलपप्पत्तं धम्मं संबो-
हेति, नो चेव णं से तेतद्विपुत्तं संवुज्जइ । तते एणं तस्म
पोहिलदेवस्स इमेयाम्भवे अब्भत्थिए पत्थिए चित्तिए मणो-
गयमंकप्पे समुप्पज्जित्था-एवं खल्लु कणगज्जए राया ते-
तलिपुत्तं आदाति० जाव भोगं च संवहेति, तए णं मे
तेतद्विपुत्तं अज्जिक्खणं अज्जिक्खणं संबोहेमाणे विधम्मं णो
संवुज्जति, तं सेयं खल्लु मम कणगज्जयं रायं तेतलिपुत्ता आ-
विप्परिणामिए त्ति कट्टु एवं मंपेहेति, मंपेहेइत्ता कण-
गज्जयं तेतलिपुत्तातो विप्परिणामति । तए णं तेतलिपुत्ते
कट्ठं एहाए० जाव पायच्छित्ते आमखंधवरणं बहुहिं पुरि-
सेहिं सच्छि मंपरिवुडे माओ गिहाओ गिगच्छति, गि-
ग्गाच्छित्ता जेणेव कणगज्जए राया तेणेव पहावेत्यगमणाए ।
तए णं तेतलिपुत्तं अमच्चं जहा बहुवे रईसरतत्तवर० जाव
पज्जिओ पासंति, ते तहेव आदायति, परियाणंति, अब्भु-
ट्टेति, मकारेति, सम्माणेति, अज्जलिपरिगट्ठियं करेति । इट्ठा-
हिं कंताहिं पियाहिं मणुष्साहिं मणामाहिं उरालाहिं कल्ला-
णाहिं मिवाहिं थणाहिं मंगल्लाहिं सस्मिरियाहिं वग्गूहिं
आन्नवमाणा य मंजवमाणा य पुग्गओ य पिट्ठओ य पास-
ओ य मग्गओ य समणुगच्छंति । तए णं मे तेतद्विपुत्तं जे-
णेव कणगज्जए राया तेणेव उवागच्छइ । तए णं मे कण-
गज्जए राया तेतद्विपुत्तं अमच्चं एज्जमाणं पामति, पासे-
त्ता णो आदाति, णो परियाणइ, णो अब्भुट्टेति, अणादा-

यमाणे अपरियाणमाणे परंमुहे णं चिद्धति । तते णं से तेत-
लिपुत्ते अमच्चे कणगज्जयस्स रस्सो अंजझि करेति । तते णं
से कणगज्जए राया अणादिज्जमाणो तुमिणीए परंमुहे
संचिद्धति । तए णं तेतलिपुत्ते अमच्चे कणगज्जयं विष्प-
रिणयं जाणित्ता जीए० जाव संजायजए एवं वयासी-रुहे
णं मम कणगज्जए राया, हीणे णं मम कणगज्जए राया,
अवज्जाए णं मम कणगज्जए राया, नं णं एज्जइ णं मम
केणइ कुमारेणं मरेहेति त्ति कहु जीए तत्थे० जाव सणियं
सणियं पच्चोमकेइ, पच्चोमकेइत्ता तमेव आसगंमि दुसुहेति, दु-
सुहइत्ता तेतलिपुरं णयरं मज्जं मज्जेणं जेणेव सए गिहे
तेणेव पहारेत्थगमणाए; तेतलिपुत्तं जे जहा ईसरं जाव पासं-
ति ते तहा नो आढायंति, नो परियाणंति, नो अञ्जुहेति, नो
अंजझि करिति, इहाहिं० जाव नो संझवंति, नो पुरओ य
पिट्ठओ य पासओ य समणुगच्छंति । तते णं तेतलिपुत्ते
अमच्चे जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ । जा वि य से त-
त्थ बाहिरिया परिमा जवति । तं जहा-दासेइ वा, पेसेइ वा,
भाइल्लएइ वा, सा वि य णं एतो आढाइ० ३ । जा वि य
से अंभितरिया परिमा जवति । तं जहा-पियाइ वा, मायाइ
वा, भज्जाइ वा, सुण्हाइ वा, मा वि य णं च नो आढाति०
३ । तए णं से तेतलिपुत्ते जेणेव वासघरे जेणेव सए सयणिज्जे
तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता सयणिज्जंमि निसीयति,
णिसीयइत्ता एवं वयासी-एवं खलु अहं मयाओ गिहाओ
णिगच्छामि, तं चेव० जाव अंभितरिया परिमा नो आढा-
ति, नो अञ्जुहेइ, तं सेयं खलु मम अप्पाणं जीवियाओ
ववरोवित्तए त्ति कहु एवं संपेहेति, संपेहेइत्ता तालउदं विसं
आसगंमि पक्खिवति, से य विसे णो संकम्मति । तए णं से
तेतलिपुत्ते नीलुप्पन्न० जाव अमि खंधंमि ओहरति, तत्थ वि य
से धारा ओपझा । तए णं से तेतलिपुत्ते अमच्चे जेणेव असो-
गवणिया तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता पासगं गीवाए
बंधेति, बंधइत्ता रुक्खं दुरूहइ, दुरूहइत्ता पामे रुक्खे बंधइ,
बंधइत्ता अप्पाणं मुयति, तत्थ वि य से रज्जू जिष्सा ।
तए णं से तेतलिपुत्ते महइमहादियं सिद्धं गीवाए
बंधेति, बंधइत्ता अत्थाहमतारमपोरिणीयं उदगंमि
अप्पाणं मुयति, तत्थ वि से थाहे जाते । तए
णं से तेतलिपुत्ते अमच्चे सुकंसि तणकूडंमि अ-
गणिकायं पक्खिवति, पक्खिवइत्ता अप्पाणं मुयति, तत्थ
वि य से अगणिकायं विज्जाए । तए णं तेत-
लिपुत्ते अमच्चे एवं वयासी-सच्छेयं खलु जो समणा
वयंति, सच्छेयं खलु जो माहणा वयंति, सच्छेयं खलु स-
मणा माहणा वयंति, अहं पगो अस्मच्छेयं वयामि, एवं खलु

अहं सह पुत्तेहि अपुत्ते, को मेदं सहइस्सति?, सह भित्तेहि
अमित्ते, को मेदं सहइस्सति?, एवं अत्थेणं दारेणं दासंहि
पेसेहि परिजणेणं । एवं खलु [तेतलिपुत्ते णं अमच्चे] कणग-
ज्जएणं राया अवज्जाएणं समाणेणं तेतलिपुत्तेणं अमच्चेणं
तालउदगे विसे आसगंसि पक्खिवत्ते, से वि य णं णो सं-
कम्मइ, को मेदं मदइस्सति?, तेतलिपुत्तेणं अमच्चेणं नीलु-
प्पल० जाव खंधंमि असि ओहरिण, तत्थ वि य से धारा
ओपझा, को मेदं सहइस्सति?, तेतलिपुत्ते अमच्चे पासगं
गीवाए बंधित्ता० जाव रज्जू जिष्सा, को मेदं सहइस्सति?, ते-
तलिपुत्ते अमच्चे महादियं मिद्धं० जाव बंधेत्ता अत्थाह० जाव
उदगंमि अप्पा मुक्के, तत्थ वि य णं थाहे जाते, को मेदं सहइ-
स्सति?, तेतलिपुत्ते अमच्चे सुकंसि तणकूडं० अग्गी विज्जाए,
को मेदं सहइस्सति?, ओहयमणसंकप्पे० जाव क्रियायइ ।
तए णं से पोहिले देवे पोहिलारूवं विउव्वति, विउव्वइत्ता
तेतलिपुत्तस्स अमच्चस्स अवूरसामंते उच्चि एवं वयासी-
हं भो तेतलिपुत्ता ! पुरओ पवाए, पिट्ठओ हत्थिभयं, दुहओ
अचक्खुपासे, मज्जे मराणि वरिसंति, गामे पल्लित्ते अरसे क्रि-
याइ, अरसे पल्लित्ते गामे क्रियाइ, आउसे ! तेतलिपुत्ता ! कओ
वयामो ? । तए णं से तेतलिपुत्ते अमच्चे पोहिलं एवं वयासी-
भीयस्स खलु जो पच्चज्जा मरणं, उकंठियस्स मेदसगमणं,
दुहियस्स (छायस्स) अन्नं, तिसियस्स पाणं, आउरस्स जेस-
ज्जं, माइयस्स (माइज्जस्स) गहस्सं, अज्जित्तस्स पच्चयकरणं,
अच्छाणं परिस्संतस्स (तस्स) बाहणगमणं, तरिउकामस्स
पवहणकिच्चं, परं अभिउंजिउकामस्स सहायकिच्चं । खंतस्स
दंतस्स जियिदियस्स एत्तो एगमवि ण भवति । तए णं से पो-
हिले देवे तेतलिपुत्तं अमच्चं एवं वयासी-मृदु णं तुमे तेतलि-
पुत्ता ! एयमदं आयाणादि त्ति कहु दोच्चं पि तच्चं पि एवं वयइ,
वयइत्ता जामेव दिमि पाउञ्जए तामेव दिसिं पक्खिण । तए
णं तम्म तेतलिपुत्तस्स अमच्चस्स मुजेणं परिणामेणं जई-
सरणे समुप्पणणे । तए णं तस्स तेतलिपुत्तस्स अमच्चस्स
अयमेयारूवे अञ्जत्थिए चितिए पत्थिए मणोगए संकप्पे
समुप्पज्जित्था-एवं खलु अहं इहेव जंबुदीवे दीवे महाविदेहे
वासे पुक्खल्लानईविजए पोंडरिगिणीए रायहाणीए महा-
पउमे नामं राया होत्था । तए णं अहं थेराणं अंतिप मुंके
भविता० जाव चउदहं पुव्वाइं बहुणि वासाणि सामसुपरि-
यायं पाउणित्ता मासियाए संलेहणाए महामुक्के कप्पे देव-
त्ताए उव्वत्ते । तए णं अहं ताओ देवओगाओ आउक्ख-
एणं विइक्खएणं भवक्खएणं इहेव तेतलिपुरे णयरं तेतलि-
स्स अमच्चस्स जहाए जारियाए दारगत्ताए पयायाए; तं सेयं
खलु मम पुव्वदिद्धाईं पंच महव्वयाइं सयमेव उव्वसंपाजित्ता

णं विहरित् एव संपेहेति, संपेहिता सपमेव पंच महव-
याइं आरुहति, आरुहइत्ता जेणेन पमयवणे उज्जाणे जेणेव
असोगवरपायवस्म अहे पुढविमिल्लापट्टपंसि सुहनिमण-
स्स अणुचित्तमाणस्स पुच्चाहियाइं सामाइयाइं इकारस
अंगाइं चोइस पुच्चाइं सयमेव अभिसमणणागयाइं ।
तते णं तस्स तेतलिपुत्तस्स अणगारस्स सुजेणं परिणामेणं
० जाव तयावरणिज्जाणं कम्माणं खओवसमेणं कम्मरयवि-
करणकरं अपुव्वकरणं पविट्ठस्स अणंते अणुत्तरे णिव्वा-
घाए णिरावरणे कसिणे पणिपुप्फे केवलवरणाणदंसणे समु-
त्पप्फे । तए णं तेतलिपुरे णगरे अहासअहिं बाणपंतरेहिं
देवेहिं देवीहि य देवदुंदुजीओ समाहयाओ, दसक्खणे
कुसुमे निवाइए, दिव्वे गीयं, गंधव्वणिणादे कयाए यावि
होत्था । तए णं से कणगज्जए राया इमीमे कहाए लच्छे स-
माणे एवं वयासी-एवं खलु तेतलिपुत्ते अपप्फे मए अवज्जाए०
जाव मुंके भवित्ता पव्वइए, तं गच्छामि एं तेतलिपुत्तं अणगा-
रं वंदामि, णमंसामि, पज्जुवामामि, एयमइं विणएणं जुज्जो
जुज्जो खामेमि एवं संपेहेइ, संपेहिता एहाए० जाव चार-
गिणीए सेणाए जेणेव पमयवणे उज्जाणे, जेणेव तेतलिपुत्ते
अणगारे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तेतलिपुत्तं अण-
गारं वंदइ, णमंसइ, एयमइं च विणएणं जुज्जो भुज्जो लामेति,
णच्चासमे ० जाव पज्जुवामेइ । तते णं से तेतलिपुत्ते अ-
णगारे कणगज्जयस्स राणा तीसे य धम्मं परिकहेइ । तए
यां से कणगज्जए राया तेतलिपुत्तस्स केवलस्स अतिए
धम्मं सोच्चा णिसम्म पंचाणुव्वइयं सत्तसिक्खावइयं मावग-
धम्मं पविउज्जति, समणोवामए जाए अहिगयजीवा-
जीवे । तए णं तेतलिपुत्ते केवली बहूणि वासाणि केव-
लिपरियागं पाउणिच्चा० जाव सिच्छे ।

अथ चतुर्देशज्ञानं विविच्यते-अस्य चायं पूर्वेषु सहाभिसंबन्धः।
पूर्वस्मिन् सतां गुणानां सामर्थ्यभावे दानिकृता, इह तु तथा-
विधनामप्रीसद्भावे गुणसपदुपजायत इत्यभिधीयते, इत्येव सं-
बन्धमिदं सर्वं सुगम, नवरम (कलापेति) कलादीनाम्ना, सुवि-
कारदारक इति पितृव्यपदेशेनति । (अग्निभरच्छाणिउज्जेति) ।
आभ्यन्तरस्थानीयताम्ना इत्यर्थः । (विचयेति) विचयति,
विगतकर्षणासाहस्ताऽऽद्यङ्गान् करोतीत्यर्थः । अथवा- (विचयेति)
(विहृत्यति, विनसीत्यर्थः । (सरक्खमाणिएति) सरक्खत्या
आपइः, संगोपयन्त्याः प्रच्छादनतः (भिक्षाभाषणेति) ।
भिक्षाभाजनमिष भिक्षाजाजनं, तदस्माकं भिक्षोरिव निर्वाह-
कारणमित्यर्थः । "पदमाए पोरिसीए सज्जाइयं" इत्यादौ
यावत्करणादिदं द्रष्टव्यम्- "बायाए पोरिसीए णाणं क्रियायइ,
तइयाए पोरिसीए अतुरियमचवलमसंमेते मुहपोत्तियं पडि-
लेहेइ, भायणवत्थाणि पडिलेहेइ, जायणाणि पमज्जाइ, भाय-
णाणि उग्गाहेइ, जेणेव सुव्वयाओ अज्जाओ, तेणेव उवागच्छइ,
सुव्वयाओ अज्जाओ वंदइ, नमसइ, वदित्ता नमासित्ता एवं

वयासी-इच्छामो णं तुज्जेहिं अभ्यणुत्ताए तेयलिपुरे नयरे उ-
त्तनीयमज्जिमाइ कुलाइ घरसमुदाणस्स भिक्षायरियाए भ-
डित्ताए । अहासुइं देवाणुत्तिया ! मा पडिवधं करेह । तए ण ता-
ओ अज्जाओ सुव्वयाहिं अज्जाहिं अभ्यणुत्ताओ समाणीओ
सुव्वयाण अज्जाणं अतिआओ उवस्सयाओ पडिणक्खमं-
ति, पडिणक्खमइत्ता अतुरियमचवलमसंमेताए गइए जुगं-
तरपलायणाए दिछीए पुरओ हरिअं सोहेमाणीओ तेयलिपुरे
नयरे उत्तनीयमज्जिमाइ कुलाइ घरसमुदाणस्स भिक्षाय-
रियं अहमाणीओ ।" इति । तत्र गृहेषु समुदानं जिक्का गृहस-
मुदानं, तस्मै गृहसमुदानाय, जिक्काचये भिक्षानिमित्तं विचर-
णम्, अटन्त्यः कुर्वाणाः । (अथियाइं भेति) "याइं ति" देश-
भाषायां, 'नेति' भवतीनाम् । (सुखजोएति) द्रव्यचूर्णानां
योगः, स्तम्भनाऽऽदिकर्मकारी (कम्मणजोएति) कुप्पाऽदितोग-
हेतुः (कम्मजोएति) काम्ययोगः कर्मनीयताहेतुः, (दियव-
वावणेति) द्रव्योद्भाषणं चित्ताऽऽकर्षणहेतुः (कायउद्भाषणेति)
कायाऽऽकर्षणहेतुः । (आभिओगिएति) पराभिन्नजनहेतुः (व-
सीकरणेति) वश्यताहेतुः (कोठयकमेति) सौभाग्यनिमि-
त्तं स्तपनाऽऽदि (भूईकमेति) मन्त्राभिसंस्कृतज्ञानदानम् । (रा-
याहीणा इत्यादि) राजाधीनाः, राज्ञो दंष्ट्रिप वर्तमाना राजव-
शवर्तिन इत्यर्थः । राजाधिष्ठिताः, तेन स्वयमध्यासिता राजा-
धिष्ठिताः, राजाधीनानि राजाऽऽयत्तानि कार्याणि येषां ते वयं
राजाधीनकार्याः । (सर्वं च से उच्छाणपारिवावणियंति) सर्वं
च 'से' तस्य उत्थानं चोत्पत्तिः, पारितापनिका च कालान्तरं
यावत्स्थिरतरैर्युग्धानपारितापनकं तत्परिकथयतीति । (वयत
पडिससाहेहिति) विनयप्रस्तावाद् व्रजतं प्रतिस्मंभाधयाऽनु-
ब्रज । अथवा वाचा त प्रतिस्मंभाधय-साधूक्तं साधित्वेन प्रशसां
कुर्वित्यर्थः । भोगं वर्तनम् । "रुठे णमित्यादौ" दीनोऽयं मम प्री-
त्येति गम्यते । अपध्यातो दुष्टचिन्तावान् । ममेति ममोपरि क-
नकध्वजः । पाठान्तरेण-दुर्ध्यातोऽहं दुष्टचिन्ताविषयीकृतोऽहं
कनकध्वजेन राज्ञा, तत् तस्मात्तु ज्ञायते केनाऽपि कुमारेण
विक्रममारणप्रकारेण मारयिष्यतीति । (अर्थेति उवहरइति) उ-
क्त्वे उपहरति विनिवेशयतीति । धारा (ओपलुति) अवदी-
र्णा, कुण्डीज्जुनेत्यर्थः । (अन्थाइंति) अस्मिन् निरस्तमविद्यमान-
मधस्तनं प्रतिष्ठानं यस्य तदस्ताधः, स्ताधो वा प्रान्तिष्ठानं, तद्-
भावादस्ताधम् । अतार यस्य तरणं नास्ति, पुरुषः परिमाणं
यस्य तत्पौरुषेयं, तन्निवेधादपौरुषेयम् । ततः पदत्रयस्य कर्मधा-
रयः । मकारौ च प्राकृतत्वात् । अतस्तत्र "सत्तेयं" इत्यादि ।
अदेय अमणा वदन्ति आत्मपरलोकोपुण्यपापाऽऽदिकर्मज्जातम्,
अतीन्द्रियस्याऽपि तस्य प्रमाणावाधितत्वेन अध्यानगोचरा-
त् । अहं पुनरेकाऽध्वजेयं वदामि-पुत्राऽऽदिपरिवारयुक्तस्यात्यर्थं
राजसंमतस्य च अपुत्राऽऽदित्वमराजसंमतत्वं च, यिषस्वङ्ग-
पासकजलाग्निभिरहिंस्यत्वं चाऽऽत्मनः प्रतिपादयतो मम यु-
क्तिबाधितत्वेन जनप्रतीतिरविषयत्वेनाध्वजेयत्वादिति । प्रस्तुत-
सूत्रावचना- "तए णमित्यादि ।" इति ज्ञोः ! इत्यामन्त्रणे ।
पुरतोऽग्रतः प्रगतो गर्तः, पृष्ठतो इति भय (दुहओति) उ-
भयतः । अचक्षुःस्पृशोऽन्धकारः, मध्ये मध्यभागे यत्र वय-
मास्महे, तत्र शरा बाणा निपतन्ति, ततश्च सर्वतो भय वर्तते
इत्यर्थः । तथा मामः प्रदीप्तोऽग्निना ज्वलति, अरण्यं च
ध्मायतेऽनुपशान्तदाहं वर्तते । अथवा-ध्मायतीति ध्मायति,
अग्नेरविध्यानेन जागर्तीत्यर्थः । अथवा-अरण्यं प्रदीप्तं, ग्रामो

ध्यायते न विध्यापयति, एवं सर्वस्यापि जपानकत्वात् स्थाना-
न्तरस्य चाजावात्, आयुष्मन्तेतस्मिन् पुत्र ! (कच लि) क प्रजामः ? क
भौतैर्गन्तव्यमस्माभिरिवाभ्येनापि जयतीति प्रश्नः । उत्तर च-
भीतस्य प्रव्रज्या शरणं, भवतीति गम्यते । अथ कथं भीतस्य प्र-
व्रज्या शरणं भवति ? । अत्रोच्यते-यथोत्कार्णतयाऽऽदीनां स्वदे-
शगमनाऽऽदीति । तत्र (बुद्धियस्स लि) बुभुक्षितस्य । मायिना व-
ञ्चकस्य, रदस्य गुप्तं, शरणमिति सध्वं गमनीयम् । अभियुक्तस्य
सम्पादितदूषणस्य, प्रत्ययकरणं दूषणापोहेन प्रतीत्युत्पादनम्, अ-
ध्वानं मार्गं गच्छतः परिश्रान्तस्य गन्तुमशक्तस्य (बाहणगमण) श-
कटाऽऽधारोहणं शरणमिति योज्यम् । तस्मिन् कामस्य नद्यादिकं
प्लवनं तरणं कृत्यं कार्यं यस्य तत्प्लवनकृत्यं तरकापरम् । पर-
मभियुक्तकामस्याभिमवितुकामस्य (सहायकमं लि) सहायक-
त्वं मित्राऽऽदिभ्यः (अन्तेत्यादि) कान्तस्य क्रोधान्प्रहेण, दान्तस्ये-
न्द्रियनोदन्द्रियदमेन, जितेन्द्रियस्य विषयेषु रागाऽऽदिनिषेधः,
(एतो लि) एतेभ्योऽन्तरोदितेभ्योऽग्रतः प्रपाताऽऽदिभ्यो जयेभ्यः
एकमपि जयं न भवति, प्रव्रजितस्य सामाधिक्यपरिणत्या शरी-
राऽऽदिषु निरभिप्रेतत्वाद् मरणाऽऽदिभ्याभावाविति । एवं देवे-
नामायः स्ववाचा भीतस्य प्रव्रज्या ध्येयसीत्यन्युपगम कारयित्वा
एवमुक्तः- (सुट्टु इत्यादि) अयमर्थो भीतस्य प्रव्रज्या शरण-
मिति यदि प्रतिज्ञायते, तदा सुपु ते मने, जयाभिन्नस्त्वमिदा-
नीमसीति एतमर्थमाजानोद-अनुष्ठानद्वारेणाचबुध्यस्व, प्रव-
ज्यां विधेहीति यावत् । इह च यद्यपि सूत्रे उपनयो नोक्त-
स्तथाऽप्येवं छप्यते-“ जाव न दुक्खं पत्ता, माणस्स च
पाणिणो पाय । ताव न धम्मं गेह-ति भावओ तेयलिसुउ
व्व ॥ १ ॥ ” इति । ज्ञा० १ भु० १४ अ० । आ० म० । आ० क० ।
विशे० । तेनालसुतप्रतिबद्धवक्तव्यताके चतुर्दश कान्ताध्ययने,
प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । ज्ञा० । आ० चू० ।

तेतिन्न-तैतिल-पु० । गण्डकपशौ, वाच० । आबिज्ञेचनापर-
पयाय ववाऽऽदितश्चतुर्थे करणे, ज० ७ वक्र० ।

तेतिलिपुर-तेतिलिपुर-न० । स्वनामक्याते पुरे, यत्र कनकरथ-
स्यामात्यस्तेतलिसुत आसीत् । ज्ञा० १ भु० १३ अ० । आ० म० ।
दर्श० । आ० चू० ।

तेतीम-त्रयस्त्रिंशत्-स्त्री० । “ एत् त्रयोदशाऽऽदौ स्वरस्य मख-
रव्यञ्जनेन ” ॥ ८ । १ । १६५ ॥ इत्यादेः स्वरस्य सस्वरव्यञ्जने-
न सह यद्भवति । उपधिकायां त्रिंशत्संख्यायाम्, प्रा० १
पाद ।

तेत्तिअ-तावत्-त्रि० । “ इदं किमश्च केत्तिअ-केत्तिल-केदहाः ”
॥ ८ । २ । १५७ ॥ इति तच्चन्दात् ‘केत्तिअ’ प्रत्ययः । तत्परिमा-
णवति, प्रा० २ पाद ।

तेत्तिर-तित्तिर-पुं० । लोमपक्षिभेदे, जी० १ प्रति० ।

तेत्तु-तावत्-त्रि० । “ अनो डेतुल्लः ” ॥ ८ । ४ । ४३४ ॥
इत्यपभ्रंशे तच्चन्दात्परस्यातोः प्रत्ययस्य ‘डेतुल्ल’ इत्यादेशः ।
रित्वाट्टिलापः । प्रा० ४ पाद । तत्परिमाणवति, वाच० ।

तेय-तेजस्-पु० । “ स्तमदामशिरोऽनजः ” ॥ ८ । १३७ ॥ इति सा-
न्तत्यात्तेजःशब्दस्य पुंस्त्वम् । प्रा० १ पाद । अमिताये, सूत्र० १
श्रु० ५ अ० १ उ० । प्रभात्रे, अन्न० १ श्रु० ६ वर्ग ३ अ० ।
चह्नी, प्रज्ञा० १ पाद । स्था० । कान्तौ, उपा० २ अ० ।

शरीरस्य कान्तौ, स्था० ८ उ० । नि० । शरीरसंबन्धिनि रो-
चिषि, प्रभावे च । औ० । “ अह तेभ्यो पुण वेहं अणोत्तपय
चेच । ” तेजः पुनर्देहे शरीरेऽनवप्रप्यता असृज्जनयिता दी-
सियुक्तत्वेनापरिभूतत्वम् । वृ० १ उ० । दीप्तौ, उपा० २ अ० ।
आचा० । तेजोभेदशायाम्, स्था० १ ठा० । शरीरप्रजा-
याम्, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । आहारपाककारणजनेषु तेजोनि-
सर्गहेतुषु चोष्णपुक्तेषु, कर्म० ५ कर्म० । रसाऽऽद्याहारपाक-
जनने तेजोनिर्गलान्धनिबन्धने च । अनु० । वृक्त्रेदे, ति० ।
स्तेये, न० । चौपे, विशे० । पञ्चा० ।

तेयसी-तेजस्विन्-त्रि० । तेजः शरीरप्रजा, तच्चान्तेजस्वी । ज्ञा०
१ श्रु० १ अ० । शरीरप्रजायुक्ते, भ० २ श० ५ उ० । स० । नि० ।
आचा० । दीप्तिमति, आचा० १ श्रु० १ चू० १ अ० १ उ० । वृ० ।
तेयग-तैजस-न० । तेज-पुक्तेषु लानां विकारस्तेजसम् । “ विकार-
रे ” ॥ ६ । २ । ३० । इत्यण् । ऊष्मद्विज्ञे, मुक्ताऽऽहारपरिणमन-
कारणे शरीरभेदे, यद्वशाच्च विशिष्टतपःसमुत्पलब्धविशे-
षस्य पुंसस्तेजोलेह्यान्निर्गमः । उक्तं च-“ सव्यस्स उद्ध-
सिद्धं, रसाऽऽद्याहारपाकजनगच्च । तेयगलब्धिनिमित्तं, च ते-
यग हाइ नायव्व ॥ १ ॥ ” जी० १ प्रति० । स्था० । प्रज्ञा० ।
(तेजसशरीरव्याख्या सर्वा ‘शरीर’ शब्दे वक्ष्यते) वैश्वान-
रे, पु० । स० ३० सम० ।

तेयगणप-तैजमनाम (नू) न० । तेजोनिबन्धनं नाम तैजसनाम,
तैजसशरीरनिबन्धने नामकर्मणि, बहुवचनवशात्तैजसशरीर-
प्रायेभ्यान् पुक्तेषु लानादाय तैजसशरीररूपतया परिणमयति, प-
रिणमय च जीवप्रदेशैः सहान्वोऽन्यानुगमरूपतया संबन्ध-
यतीति । कर्म० १ कर्म० ।

तेयगलब्धि-तैजसद्विधि-स्त्री० । क्रोधाऽऽधिक्यात्प्रतिपत्तिर्न प्रति-
सुखेन विशिष्टतपोज-यानेकयो जनप्रमाणकेत्राऽऽश्रितयस्तुदहन-
सामर्थ्यतो जाज्वल्यमानज्वालामोचनशक्तौ, ग० । सा तु, यो यमी
नित्यं पृष्ठ तपः करोति पारणके कुल्माषमुद्यथा जलचतुर्लोकं
चाऽऽस्ते, तस्य परमासांते सिद्ध्यतीति । ग० ३ अधि० ।

तेयगमुग्धाय-तैजससमुद्घात-पुं० । तेजसि विषये भवस्तेजसः,
स चास्मां समुद्घातश्च तैजससमुद्घातः । तेजोलेह्यादिनिर्ग-
मकालभाविनि तेजसशरीरनामकर्मोऽऽश्रये समुद्घातविशेषे,
पुं० सं० २ द्वार । प्रज्ञा० । स० । प्रव० । (किञ्चित्तत्त्वयता
‘तेजसमुग्धाय’ शब्दोऽत्रैव जाते २३५० पृष्ठे गता) (अस्य
सर्वा वक्तव्यता तु ‘समुग्धाय’ शब्दे वक्ष्यते)

तेयजणण-तेजोजनन-न० । माहात्म्यान्पादने, वृ० ३ उ० ।

तेयपाल-तेजःपाल-पुं० । पोरवाडकुलजाने अण्डिहसपादणन-
गरराजस्य श्रीवीरधवलस्य मन्त्रिणि, ती० ।

तेजःपालवस्तुपालकल्पः-

“ श्रीवस्तुपालतेजः-पालौ मन्त्रीश्वराभुभावास्ताम् ।

यौ भ्रातरी प्रसिद्धौ, कीर्तनसंख्यां तयाम्भिमः ” ॥ १ ॥

पूर्वं गृज्जश्चरित्रिमग्ननाथां मण्डलीमहानगरीं श्रीवस्तुपालतेजः-
पालाऽऽद्या वसन्ति स्म । अन्यथा श्रीमत्पत्तनवास्तवप्राग्वाटा-
न्ययाङ्कुरश्रीचन्द्रपालाऽऽत्मजचक्रश्रीचन्द्रप्रासादाङ्कजमन्त्रि-
श्रीभोमकुलावतंसचक्रश्रीआसराजनन्दनौ कुमारदेवीकुलिस-
रोवरराजहंसौ श्रीवस्तुपालतेजःपालौ श्रीशत्रुञ्जयगिरिनाराऽऽ-

दिनर्थायात्रये प्रस्थितौ हृद्वात्राग्रामं गत्वा यावत् स्थां विभूतिं
चिन्तयन्स्तावत्तत्र सर्वम् जानाम् । ततः सुराग्रस्यासौस्थ-
माकलस्य लक्ष्मिकमवस्थां निधातुं निशीथे महास्वच्छनत्वं स्नातं
स्नानयामासतुः । तयोः स्नानयतोः कस्यापि प्राक्तनः कनकपूर्णः शौ-
चकलशो निरगात्, तमादाय श्रीवस्तुपालः तेजःपालजाया-
मनुपमादेवीं मान्यतयाऽपूज्यत्-कैतस्त्रिधीयत इति । तयोक्तम्-
गिरिशिखर एवैतदुच्छः स्थाप्यते, यथा प्रस्तुतनिधिवन्मान्य-
साद्वेषत् । तच्छ्रुत्वा श्रीवस्तुपालस्तद् द्रव्यं श्रीशत्रुज्योऽज-
यन्तादावव्ययत् । कृतयात्रो व्यावृत्तो धवलकपूरमगात् । अत्रा-
न्तरे माहणदेवी नाम कान्त्यकुञ्जेश्वरसुता जनका[कु]ञ्जलिका-
पदे(?) गुर्जरधरित्रीमवाप्य तर्वाधपत्य मुक्त्वा मृता सती तत्रैव
देशाधिपतिं देवता समजनि । सैकदा स्वप्ने वीरधवलनृपस्या-
चीकयन्-यवस्तुपालनेजः पालौ राज्यचिन्तकप्राग्रहौ विधाय
सुखेन राज्यं शाधि । इत्यकृते राज्यराष्ट्रवृद्धस्तव त्रिविधाऽप्यदृश्य
स्व च प्रकाश्य तिरोदधे देवी । प्रातस्तथाय नृपनिर्वस्तुपालनेजः-
पालाबाह्वय सत्कृत्य च ज्यायसः स्तम्भनीधधवलकयोरगधिप-
त्यमेवादात् । नेजःपालस्य तु सर्वराज्यव्यापारमुद्रां ददौ । ततस्तौ
बभूवुः शनदान-नानाविधधर्मस्थानाविधापनाऽऽदिनिः श्रुतशता-
नि चिन्तुन् स्मरन्त्यमनुसमयम् । तथाहि-लक्ष्मेकं सपादं जिनाय-
म्भानां कारितम्, अष्टादश कोटयः समवन्ति त्रेताः श्रीशत्रुजय-
तोयैर्जावण व्ययितम्, द्वादश कोटयोऽर्शानिलेखाः श्रीउज्जयन्ते,
द्वादश कोटयस्त्रिपञ्चाशद् लक्षा अबुदशिश्वरे, वृणगवमत्या नव
शतानि चतुरशीतिश्च पौषधशालाः कारिताः, पञ्चशतानि
वन्तमयसिहासनानां, पञ्चशतानि पञ्चोत्तराणि समवसर-
णानां जाद्वरमयानां (?), ब्रह्मशालाः सप्त शतानि, सप्त
शतानि सत्रागाराणाम्, सप्तशती तपस्विवाकापात्रिकमठानाम्,
सर्वेषां भोजननिर्वापाऽऽदिदान कृत, त्रिंशच्छतानि द्रष्टव्याणि
माहेश्वराऽऽयतनानां, त्रयोदश शतानि चतुरस्रगणि शिखरबद्ध-
जैनप्रासादानां, त्रयोविंशतिशतानि जीर्णोत्थोद्धारणाम्, अष्टा-
दशकोटिसुवर्णव्ययेन सरस्वतीभाषागाराणां स्थानत्रयं भरणं
कृतं, पञ्चशती ब्राह्मणानां वेदपाठं करोति स्म, चर्ममध्ये सङ्घ-
पुत्रात्रिनय, पञ्चाशच्छती भ्रमणानां गृहं नित्यं विहरति स्म,
तटिककर्पाटिकानां सहस्र साधिकं प्रत्यहं नृङ्के स, त्रयोदश ती-
र्थयात्राः सङ्घपतीभ्यः कृताः । तत्र प्रथमयात्रायां चत्वारि सह-
स्राणि च पञ्चशतानि शकटानां सशय्यापात्रिकानां, सप्तशती सुखा-
सिकानाम्, अष्टादशशती वाहिनीनाम्, एकाविंशतिः शतानि
श्रीकारिणाम्, एकविंशतिः शतानि श्वेताम्बराणां, एकादश शता-
नि दिगम्बराणां, चत्वारि शतानि सार्कानि जैनगायनानां, त्र-
यस्त्रिंशच्छती धान्दजनानाम् । चतुरशीतिस्तडागाः सुबद्धाः,
चतुःशती चतुःपण्यधिका वापीनां, पाषाणमयानि द्वा-
त्रिंशद् दुर्गाणि, दन्तमयजैनस्थानां चतुर्विंशतिः, विंशति शतं शा-
कघटितानां, सरस्वतीकण्ठाऽभरणऽऽदीनि चतुर्विंशतिर्विकृता-
नि श्रीवस्तुपालस्य चतुःषष्टिर्मभीतयः कारिताः । दक्षिणस्यां
श्रीपर्वतं यावत्, पश्चिमायां प्रभास यावत्, उत्तरस्यां केदारया-
वत्, पूर्वस्यां वाराणसी यावत् तयोः कीर्त्तमानि, सर्वाग्रण
त्रीणि कोटिशतानि चतुर्दश लक्षा अष्टादश सहस्राणि अष्टशतानि
लोष्टिकत्रितयानि द्रव्यव्ययतः त्रिषष्टिवारान् सप्रामं जैत्रपक्षं
गृहीतम् । अष्टादश वर्षाणि तयोर्व्यापृतः । एव तयोः पुण्यकृ-
त्यानि कुर्वतोः कियताऽपि कालेन श्रीवीरधवलनृपः कालधर्म-

मवापत् । ततस्तत्पट्टे तदीयस्तनयः श्रीमान् वीमलदेवस्ताभ्यां
मन्त्रिप्रवराज्यां राज्येऽभिषिक्तः । सोऽपि समर्थः सन् क्रमेण दु-
र्मदः सचिवान्तरं विधाय मन्त्रिनेजःपालमपाचकार । तदेतदव-
लोक्य पुरोधः सोमेश्वरनामा महाकविर्नृपमुद्दिश्य साक्षिपं
नव्य काव्यमपठत् । यथा-

"मांसोन्मांसलपाटलापरिमलव्यालोलरोक्षम्बिनः (?),
प्राप्य प्राद्विमिमां समीर । महती पश्य त्वया यत्कृताम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ निरस्तनमसौ दूरं तिरस्कृत्य यत्,
पादस्पर्शसह विहायसि रजः स्थाने तयोः स्थापितम्" ॥१॥

इत्यादि तयोः पुरुषरत्नयोर्वृत्तशषमादित उत्पत्तिस्वरूपं तु
लोकप्रसिद्धित एवावगन्तव्यम् ।

"गीताज्ञानवयेण, मूमादिज्ञाय कीर्तिता ।

कीर्तनातामिय संख्या, श्रीमतोर्मन्त्रमुक्थयाः ॥ १ ॥"

श्रीमहाभात्यवस्तुपालनेजःपालकीर्त्तनसन्ध्याकव्यः ।

"यदध्यासितमर्हद्भि, तच्छतीर्थे प्रचकृत ।

अर्हन्तश्च तयोश्चित्त-मध्यवान्मृगहर्निशम् ॥ १ ॥

तत्तीर्थरूपयोर्युक्त्या, पुरुषश्रेष्ठयोस्तयोः ।

कीर्त्तनोत्कीर्त्तननापि, न्याय्या कव्यकृतिर्न किम् ? ॥ २ ॥

इत्यालोक्य हृदा कल्प-वेशं मन्त्रीशयस्तयोः ।

एत विरचयाञ्छुक्, श्रीजिह्वप्रभसरयः ॥३॥" ती० ४१ कव्य ।

तेयमंडल-तेजोमण्डल-न० । प्रभापटले, स० ६ सम० ।

तेयमाहृषकंतिजु-तेजोमाहान्पकान्तिगुक्त-त्रि० । तेजो
दाप्तिमोदात्म्यं महानुजाचता, कान्तिः काम्यता, तैर्युक्ते, उपा०
२ अ० ।

तेयस्त्रिपुर-तेजस्त्रिपुर-तेजालिपुर-शब्दार्थे, का० १ अ० १ अ० ।

तेयस्त्रिपुर-तेजोलेख्या-स्त्री० । विशिष्टतपोजन्मलब्धिविशेषप्र-
भवायां तेजोऽवधारणायाम्, का० १ अ० २ अ० । (सा कथं भ-
वतानि 'तेजस्त्रिपुरा' शब्देऽनुपपन्नं २३४६ पृष्ठे छट्ठ्या)

तेयवंत-तेजस्विन्-त्रि० । प्रभावाति, प्रहन् ४ सम्ब० डार ।

तेयवीरिय-तेजोदीर्य-पुं० । भरतराजस्य पुत्रपरम्परायां भरता-
त्पञ्चमे महाबलस्य पुत्रे, स्था० ८ उ० ।

तेया-तेजम्-स्त्री० । त्रयोदश्याम्, उद्यो० ४ पादु० । चं० प्र० ।

लोकोत्तरात्या त्रयोदश्यां रात्रौ, कव्य० ६ क्षण ।

त्रेता-स्त्री० । सत्ययुगात्तत्तरवर्तिनि युगभेदे, वाच० । "तेयानु-

मे य द्वाभरही गमो सीयावक्लणमनुश्रो वि ।" ती० २९ कव्य ।

दक्षिणाग्निगार्हपत्याऽऽहवनीयाऽऽत्मके समुद्भूते अग्नित्रये,

द्यतकीरासाधनस्याकृत्य यस्मिन् पार्श्वे त्रयोऽङ्कास्तस्य पा-

श्वस्य उत्तानतया पतने द्युतावशेषे, वराटकानां मध्ये त्रयाणा-

मुत्तानतया पतने च । 'त्रेताहृतसर्वस्वम्' । इति मृच्छकटि-

टीका । वाच० ।

तेयागुब्धि (ण)-स्तेयानुबन्धिन्-न० । स्तेनस्य चौरस्य कर्म

स्तेय, तीव्रकोथाऽऽद्याकुलतया तदनुबन्धवत्स्तेयानुबन्धिनि,

प्र० २५ हा० ७ उ० । रौद्रध्यानभेदे, दर्श० । अतितीव्र-

क्रोधलोभाऽऽकुलमानसस्य भ्रमणान्धविधिराजह्नुमाऽऽदिर्जाप

प्राणप्रहाणमुद्ध्याऽपि परद्रव्यापहरणेच्छा परलोकापाया

जीरोः । अत एवाऽऽह-श्रीभगवान् जिनभद्रगणिर्माभ्रमणः-

" तह तिक्वकोहलोहा-उलस्स भुओवघावणमणुजं । परव्व-
हरणचिच्चं, परलोमावायनिरवेक्कं " ॥ १ ॥ ६१० ४ तस्व ।

तेयाली-तेयालिन-पुं० । वृकभेदे, " ताळे तमोले तळसिते-
यालीसालिसारकळेणे । " प्रका० १ पाद ।

तेरसी-त्रयोदशी-स्त्री० । चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपे ति-
थौ, वाच० । त्रयोदश्यां यात्रा शुभकरा । तदुक्तम्- " जे धि हु
हुति अमिसा, ते तेरसिपट्टिओ जिणह । " ६० प० । ज्यो० ।

तेरह-त्रयोदश (न)-पुं० । " एतत्रयोदशाऽऽसौ स्वरस्य स-
स्वरव्यञ्जनेन " ॥ ७ । १ । १६५ ॥ त्रयोदशमित्येवप्रकारेण सं-
ख्याशब्देष्वादेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सहकारः । प्रा०
१ पाद । " संख्यागन्धे रः " ॥ ७ । १ । २१९ ॥ इति द्रव्य रः ।
प्रा० १ पाद । व्यधिकवशसंख्याऽन्विता, वाच० ।

तेरासिय-त्रैराशिक-पुं० । जीवाजीवनोजीवभेदास्त्रयो राशयः
समाहृतान्त्रिराशि, तत्प्रयोजनं येषां ते त्रैराशिकाः । स्था० ७
ना० । आ० म० । त्रीन् राशीन् जीवाजीवनोजीवरूपान् बद्-
न्ति ये ते त्रैराशिकाः । त्र्यो० । जीवोऽजीवो जीवाजीवश्च,
लोकोऽलोको लोकालोकश्च, सन् असत् सवसत् । नयचि-
न्तायामपि त्रिविधं नयमिच्छन्ति । तद्यथा-ऊव्यास्तिकम्,
पर्यायास्तिकम्, उभयास्तिकम् । लकं च-त्रिमौ राशित्रिभ्य-
वर्तन्ति त्रैराशिकाः । न० । त्रिराशित्रिर्द्वयन्ति त्रिगीवन्तीति
त्रैराशिकाः । उक्त० ३ अ० । जीवाजीवनोजीवराराशित्रयव्याद-
रोदगुप्तमतानुसारिषु षष्ठेषु निहवेषु, आ० क० ।

अथ षष्ठवक्तव्यतामभिधिसुराह-

पंच सया चोयाला, तइया मिद्धि गयस्म वीरस्म ।

पुरिमंतरंजियाण, तेरासियदिच्छि उप्पन्ना ॥ २४५१ ॥

षष्ठवर्षशतानि चतुश्चत्वारिंशदधिकानि तदा मूर्ध्नि गतस्व
धीमन्महावीरस्य, अत्रान्तरे अन्तरज्जिकायां पुर्यां त्रैराशिकद-
ष्टिरूपमेति ॥ २४५१ ॥

कथमुत्पन्ना ?, इत्याह-

पुरिमंतरंजि भुयगिह, बलमिरि मिरिगुत्त रोहगुत्ते प ।

परिवायपोट्ठाले, पोसण पस्मिहणा वाए ॥ २४५२ ॥

संप्रदाधेयम् । अस्याश्च कथानकादर्धोऽवमेयः । तच्छेदम-
अन्तरज्जिका नाम नगरी, तस्याश्च बहिर्भूतगृहं नाम चेत्यम् ।
तत्र च श्रीगुप्तनामाऽऽचार्यः स्थितः । तस्यां च नगर्यां बलश्रीना-
म राजा । श्रीगुप्ताऽऽचार्याणां च रोहगुप्तो नाम शिष्योऽन्यत्र ग्रामे
स्थित आसीत् । अतोऽसौ गुरुवन्दनार्थमन्तरज्जिकायामा-
गतः । तत्र चैकः परिव्राजको लोहपट्टकेनोदरं बद्धा जम्बूवृ-
क्षशाखा च हस्ते गृहीतया नगर्यां आगच्छति । किमेतन्नि-
त्तं लोकेन पृष्टं वदति-मदीयोरदमतीव ज्ञानेन पूरितत्वात् स्फु-
टतीति लोहपट्टेन बद्धम् । जम्बूवृक्षोपमध्ये च मम प्रतिवादी ना-
स्ति इत्यभ्यर्थस्य सूचनार्थं जम्बूवृक्षशाखा हस्ते गृहीता ।
ततस्तेन परिव्राजकेन सर्वस्यामपि नगर्यां " शृण्याः सर्वेऽपि
परप्रवादाः, नास्ति कश्चिन्मम प्रतिवादी । " इत्युद्घोषणापूर्वकः
पट्टहको दापितः । सोऽपट्टहकोऽप्यजम्बूवृक्षशाखायोगाच्च त-
स्य लोके " पोट्ठाल " इति नाम जातम् । ततस्तत्पट्टहको नगरी
प्रविशता रोहगुप्तेन दृष्टः, उद्घोषणा च श्रुता । ततोऽहं तेन साक्षे

वादे दास्यामीत्यभिधाय गुरुनृपेष्टाऽपि निषिद्धस्तेनाऽसौ पट्टह-
कः । गुरुसमीपं चाऽऽगत्याऽऽलोचयता कथितोऽयं व्यतिकर-
स्तेषाम् । आचार्यैः प्रोक्तम्-न युक्तं त्वयाऽनुष्ठितम्, स हि प-
रिव्राजको वादे निर्जितोऽपि विद्यास्वनिकुशलात्ताजिरुपाति-
ष्ठते, तस्य चेताः सप्त विद्या घाटे स्फुरन्ति ॥ २४५२ ॥

काः पुनस्ताः ?, इत्याह-

विच्चु य सण्णे मूसग, मिगी वराही य काग पोयाई ।

एयाहिं विज्जाहिं, सो य परिवायगो कुमलो ॥ २४५३ ॥

(विच्चु य स्ति) वृश्चिकप्रधाना विद्या गृह्यते । (सण्णे स्ति)
सर्पप्रधाना विद्या (मूसग स्ति) मूषकप्रधाना । तथा-मृगी ना-
म विद्या मृगारूपेणोपघातकारिणी । एवं वराही च । (काग पो-
याई स्ति) काकविद्या, पोताकीविद्या च । पोताक्यः शकुनिकाः ।
एतासु विद्यासु, एताजिह्वा विद्याभिः स परिव्राजकः कुशल
इति । ततो रोहगुप्तेनोक्तम्-यद्येव, तत्किमिदानीं नष्टु कापि
शक्यते ?, निषिद्धस्तत्पट्टहकः, यद्वदति तद्वदतु । ततः सुरभिः
प्रोक्तम्-यद्येव, तर्हि पठितसिद्धा एवैताः सप्त तत्प्रतिपक्षवि-
द्या गृहाण ॥ २४५३ ॥

काः पुनस्ताः ?, इत्याह-

पोरी नज्जि बिराली, वग्वी सीही य उलुगि चोलावी ।

एयाओ विज्जाओ, गिएह परिवायमहणीओ ॥ २४५४ ॥

वृश्चिकानां प्रातपक्वभूता मयूरी विद्या, सर्पाणां तु प्रतिपक्वभूता
नकुली । मूषकाणां बिराली । एव व्याघ्री, सिंही, बह्वर्की ।
(उल्लावि स्ति) पोताकीप्रतिपक्वभूता उलावकप्रधाना विद्ये-
त्यर्थः । एताः परिव्राजकमथनोर्विद्या गृहाण त्वम्, इति सू-
चिणा प्रोक्ते गृह्णाति रोहगुप्तः । तथा रजोहरणं चाभिमन्त्र्य
मृगभिक्षस्य समर्पितम् । अस्मिदन्तश्च यथा-यद्यन्यदपि
किञ्चित्प्रणीतकुट्टविद्याकृतमुपसर्गेजातमुपतिष्ठते तदा त-
न्निवारणार्थमेतन्मस्तकस्योपरि स्मरणीयम् । ततश्चेन्द्राणाम-
प्यज्ञेयो भविष्यसि, किमु न मनुष्यमात्रस्य तस्येति ? । ततश्च
गते राजसर्पा रोहगुप्तः । प्रोक्तं च तत्र तेन-किमेव छमकः
परिव्राजको जानाति ?, करोत्वयमेव यद्वच्छ्रया पूर्वपक्षम्,
येनाह निराकरामि । ततः परिव्राजकेन चिन्तितम्-निपुणाः ख-
ल्वमो भवन्ति, तदमीयामेव सम्भते पक्षं परिगृह्णामि, येन
निराकर्तुं न शक्नोति । विचिन्त्य चेदमस्यधावि-इह जीवाश्चा-
जीवाश्चोत द्वावेव राशी, तथैवोपलभ्यमानत्वात्, शुभाशुभाऽऽ-
दिशः प्राप्यवत् इत्यादि । ततो रोहगुप्तेन तद्वृक्षपरिभवार्थं
स्वसम्भोऽप्ययं पक्षो निराकृतः । कथम् ?, इति चेत् ? । वक्ष्यते-
असिद्धोऽयं हेतुः, अन्यथापन्नज्ञात्, जीवा अजीवा नोजीवाश्चे-
ति राशित्रयदर्शनात् । तत्र जीवा नरकान्तर्गतावयः, अजीवास्तु
परमाणुघटाऽऽदयः, नोजीवास्तु गृहकोकशापुच्छाऽऽदयः । ततो
जीवाऽजीवनोजीवरूपास्त्रयो राशयः, तथैवोपलभ्यमानत्वाद्,
अधममध्यमोत्तमाऽऽदिशत्रयवत्, इत्यादियुक्तिभिः निष्प्रश्न-
व्याकरणः कृत्वा जितः परिव्राजको रोहगुप्तेन । ततोऽसौ
कुच्छो वृश्चिकविद्यया रोहगुप्तयिनाशार्थं वृश्चिकान् मुञ्चति ।
ततो रोहगुप्तस्तत्प्रतिपक्वभूतमयूरीविद्यया मयूरां मुञ्चति । तै-
श्च वृश्चिकेषु हतेषु परिव्राजकः सर्पोऽमुञ्चति । इतरः तत्-
प्रतिघातार्थं नकुलान्वसृजति । एवं मूषिकाणां बिरालान्, मृगी-
णां व्याघ्रान्, शूकराणां सिंहान्, काकानामलूकान्, पोताकी-

नामुनायकान् मुञ्चति । ततो गर्दभी मुक्ता, तां चाऽऽगच्छन्तीं
दृष्ट्वा रोहगुप्तेन रजोहरणं मन्तकस्योपरि प्रमथित्वा तेनैव र-
जोहरणेन तां हिता मती परिब्राजकस्योपरि मूत्रपुरीषोत्सर्गं
कृत्वा गताऽस्मै । ततः सत्तापतिना, सभ्यैः, समस्तब्राह्मणेन च
निन्द्यमानो नगराभ्यर्थासितः परिव्राजकः ॥ २४७४ ॥

इतः परं यद्वृत्तलक्षणकारः प्राऽऽह-

जेऊण पोट्टनालं, छलूओ भणइ गुरुमूलमागंतुं ।
वायम्मि मणं विजिओ, मृणह जहा मो महापजे ॥ २४७५ ॥
गामिदुगगदियपक्खो, नइयं नोजीवरासिपादाय ।
गिहकोकिलाइपुच्छं-च्छेओदाहरणओऽभिहिण् ॥ २४७६ ॥
भणइ गुरु मृदु कयं, किं पुण जेऊण कीम नाभिहियं ।
अयमवमिच्छंतो णे, नइओ नोजीवरासि ति ॥ २४७७ ॥
एवं गणं वि गंतुं, परिमामज्झम्मि जणमु नायं णे ।
मिच्छंतो किं तु मणं, बुद्धिं परिचय मो समिओ ॥ २४७८ ॥
वहसो स जणमाणो, गुरुणा पडिभणइ किमवमिच्छंतो ।
जइ नाम जीवदेमो, नोजीवो हुल्ल को दोमो ॥ २४७९ ॥

पोट्टनालं परिव्राजकं जित्वा गुरुवरणमूलमागत्य रोहगुप्तोऽ-
परमात्मा तु खड्गमुक्ता भर्णति-स परिव्राजकाधमः समस्त-
नृपमगममध्ये यथा वादे मया विजितस्तथा शृणुत ययम, क-
थयामीति । तद्वाऽऽह-राशिश्रयगृहीतपक्वमपरिव्राजको मया
वादे विजित इति प्राक्तेन मयन्धः । किं कृत्वा ? ,
इत्याह-तृतीयो नोजीवराशिमादाय पक्कीकृत्य, कुतो दृष्टान्ता-
दसौ पक्कीकृत्य ? , इत्याह-गृहकोकिलाऽऽदीनां पुच्छमेव छि-
न्नावाच्छेदः, तदुदाहरणतस्तदुदाहरणोदाहरणः । एवं रोहगु-
प्तनाजिहते गुरुभणति-मुष्टं कृतं स्वया यदस्मै जितः,
किं तु तत्रोत्तिष्ठता स्वया किमेतन्नाभिहतम् ? ।
किम् ? , इत्याह-तृतीयो नोजीवराशिमागम्य (णे ति) नो-
ऽस्माकमपसिद्धान्तः, जीवाजीवलक्षणराशिश्रयस्यैवाऽस्म-
न्मिद्धान्तेश्मिदित्यादिनि । तस्माद्वं गतेऽपि, एतावत्यपि
गते इत्यर्थः, तत्र परिग्राम्ये गत्वा भणं प्रतिपादय, (नायं
णे ति) नोऽस्माकं नायं सिद्धान्तः, किं तु स परिव्राजक-
स्तद्बुद्धिं परिचयं निरस्कृत्य शमितं उपशमं नीतो, दर्प-
स्याजित इत्यर्थः । एवं वहसोऽनेकधा गुरुणा भण्यमानः स
रोहगुप्तः प्रतिभणति प्रत्युत्तरयति-आचार्य ! किमयमपसिद्धान-
न्तः ? , यदि हि नोजीवलक्षणतृतीयराशिश्रयगमं कोऽपि दोषः
स्यात्तदा स्यादयमपसिद्धान्तः, न चेन्नस्ति । कुतः ? , इत्याह-
यदि नाम गृहकोकिलापुच्छाऽऽदिजीवदेशो नाजीवो भवञ्चो-
जीवत्वेनाऽऽयुपगम्येत, तर्हि को दोषः स्यात् ? , न कमपि दोष-
मत्र पश्याम इत्यर्थः । ततः किमित्यपसिद्धान्तत्वे दोषपरिहा-
रार्थं पुनर्मा तत्र प्रेषयसीति भावः ।

कस्मात्तदोषः ? , इत्याह-

जं देसनिमहपगे, नोमहो जीवदव्वदेमो य ।
गिहकोऽलाइपुच्छं, विलक्खणं तेष नोजीवो ॥ २४८० ॥

यद्यस्माज्जीव इत्यत्र नोशब्दो देशनिमेषपरो, न तु सर्व-
निमेषपरः, नोजीवो जीवकदेशो, न तु सर्वस्यापि जीवस्याऽ-
४६ ?

भाव इत्यर्थः । भवत्येव देशनिमेषको नोशब्दः, परं गृहकोकि-
लाऽऽदिपुच्छं जीवदेशो न भविष्यतीत्याशङ्कयाऽऽह-जीवदव्वे-
कदेशश्च गृहकोकिलाऽऽदिपुच्छम्, आदिशब्दाच्छिन्नपुष्पाऽऽदि-
हस्ताऽऽदयः परिगृह्यन्ते । कथं तत् तद् गृहकोकिलाऽऽदिपुच्छ-
म् ? , इत्याह-विलक्षणम्, जीवाऽजीवेभ्य इति गम्यते । तथाहि-
न तावद् गृहकोकिलाऽऽदिपुच्छं जीवत्वेन व्यपदेष्टुं शक्यत, त-
त्कार्यैकदशत्वेन तद्विलक्षणत्वात् । नाप्यजीव इत्याभिधानं पा-
र्यते, स्फुरणाऽऽदिभिस्तेज्योऽपि विलक्षणत्वात् । येनैव, तेन
कारणेन पारिशेष्याज्जीव एतद्वच्यत इति ॥ २४८० ॥

सिद्धान्तेऽपि धर्मास्तिकायाऽऽदिदेशवचनादुक्त-

एवं नोजीवः । कथम् ? , इत्याह-

धम्माददमविहाऽऽदे-मओ य देमां वि जं पिहुं वत्थुं ।
अपिहुव्वओ किं पुण, छिन्ने गिहकोकिलायपुच्छं ? ॥ २४८१ ॥
इच्छइ जीवपणमं, नोजीवं जं च समज्झिहो वि ।
तेजज्जि तओ मणं, घडेसो नापडो जइ वा ॥ २४८२ ॥

चकारस्य निष्क्रमत्वाद्यस्मात्कारणदेशोऽपीत्यपिशब्दस्या-
पि निष्क्रमत्वाद्धर्मास्तिकायाऽऽदिदेशानः (अपिहुव्वओ ति)
अपृथग्भूतोऽप्येकत्वमापन्नोऽपि देशः (अपिहुं वत्थुं ति) सिद्धान्ते
पृथग् वस्तु ज्ञात इति शेषः, पृथग्वस्तुत्वेन निर्दिष्ट इत्यर्थः ।
किं पुनर्याच्छिन्नमात्मनः पृथग्भूतं कृतं, तद् गृहकोकिलाऽऽदिपुच्छं
पृथग् वस्तु न भविष्यति ? , भविष्यत्येवेति । तच्च जीवाच्छिन्नत्वेन
पृथग्भूतत्वात्, स्फुरणाऽऽदिना चाजीवविलक्षणत्वात्सामर्थ्या-
ज्जोर्जीव एवेति ज्ञातः । कुतः पुनर्वचनाऽऽदिदेशसिद्धान्ते पृथ-
ग् वस्तु ज्ञात ? , इत्याह-(धम्माददमविहाऽऽदेमउ ति) ध-
र्मास्तिकायाऽऽदीनाममूर्त्तानां दशविधाऽऽदेशानो दश-
विधव्यवचनान् । एतदुक्तं भवति-अजीवप्ररूपणां कुर्वन्निर्वा-
परममूर्त्तिनि-“अजीवा द्विविहा पणत्ता । तं जहा-रुविअजीवा य,
अरुविअजीवा य । रुविअजीवा चउविहा पणत्ता । त जहा ख-
धा, देमा, पणत्ता, परमाणुगोमल्ला । अरुविअजीवा दसवि-
हा पणत्ता । त जहा-धम्मन्थिकाण, धम्मन्थिकायस्स देमे, थ-
म्मन्थिकायस्स पण्णे, एवं अधम्मन्थिकाए वि, आगासन्थिकाए
वि, अट्टासमणं ।” तदेव धर्मास्तिकायाऽऽदीनां दशविधत्वम-
णनेन तद्देशस्य पृथग्वस्तुत्वमुक्तमेव, अन्यथा दशावधत्वनुप-
पत्तेः । यदा च धर्मास्तिकायाऽऽदीनां देशस्तेभ्योऽपि पृथग्भूतोऽ-
पि पृथग्वस्तुच्यते, तदा गृहकोकिलापुच्छाऽऽदिकं छिन्नत्वेन जी-
वात् पृथग्भूतं सुवर्गं वस्तु भवतिः तच्च जीवाजीवविलक्षणस्या-
ज्जोर्जीव इत्युक्तमेवेति । अपि च-यद्यस्मात्कारणाजीवप्रदेशो
नोजीवं समभिरूढनयोऽपीच्छति, तेन तस्मान्नकोऽसौ ना-
जीवः समये सिद्धान्तेऽप्यस्ति, न पुनर्मयैव केवलेनोच्यते,
तथा चानुयोगद्वारेण प्रमाणद्वारागतं नयप्रमाणं विचारयता
प्रोक्तम्-“समभिरूढो सद्वनय भणइ-जइ कम्मधारणण म-
णसि तो एव मणार्हज्जीवे य से पण्णे य, से सपण्णे नोजी-
वे” इति । तदनेन प्रदेशलक्षणो जीवकदेशो नोजीव उक्तः,
यथा घटकदेशो नोघट इति । तस्मादस्ति नोजीवलक्षणन्त-
तीयराशः, यस्याऽऽगमसिद्धत्वात्, जीवाजीवाऽऽदिदत्तव-
दिति ॥ २४८१ ॥ २४८२ ॥

तदेव पटुवृत्तेनोक्त आचार्यः प्रतिविधानमाह-

जइ ते सुयं पमाणं, तो रासी तेमु तेमु मुत्तमु ।

दो जीवाजीवाणं, न सुए नोजीवरासि सि ॥२४६३॥

“ धम्माददसविहाऽऽदेसओ य ” इत्याद्युपन्यासात्सूत्रप्रामा-
ण्यवादी किल लक्ष्यते भवान्, तद्यदि सत्यमेव तत्र सूत्र प्रमा-
णम्, ततस्तर्हि तेषु तेषु सूत्रेषु जीवाजीवरूपौ द्वावेव राशी
प्रोक्तौ । तथा च स्थानाङ्गसूत्रम्-“ दुवे राशी पणत्ता । तं जहा-
जावा चेव, अजीवा चेव । ” तथाऽनुयोगत्तरसूत्रेऽप्युक्तम्-
“ कश्चिहा ण भने ! द्वा पणत्ता ! गोयमा ! दुविहा पणत्ता ।
त जहा-जीवदवा य, अजीवदवा य । ” तथात्तराध्ययनसूत्रे
चाभिहितम्-“ जीवा चेन अजीवा य, एस सोए वियाहिप । ”
इत्याद्येष्वपि सूत्रेषु स्पष्टम् । नोजीवराशिस्तु तृतीयः श्रुते
न कश्चिदप्यभिहितः, तत्कथं तत्सर्वप्ररूपणा न श्रुताऽऽशात-
नेति ? । न च धर्मास्तिकायाऽऽदीनां देशस्तेभ्यो भिन्नः कोऽ-
प्यस्ति, विषयानामप्येव तस्य भिन्नवस्तुत्वकल्पनात् ॥२४६३॥
एवं पुच्छाऽऽदिकमपि गृहकोकिलाऽऽदिजीवचर्याभिन्नमव,
तत्सर्वदत्त्वाद्, अतो जीव एव तत्, न तु नोजीव इति द-
शयज्ञाह-

गिहकोलियाऽपुच्छे, त्रिभिन्नि तदंतरालसंबंधो ।

मुत्तेऽनिहिओ सुहुपा-ऽमुत्ततणओ तदगगणं ॥२४६४॥

गृहकोकिलाऽऽदीनां पुच्छाऽऽदिकेऽवयवे त्रिकाऽऽदिना त्रि-
भेदेऽपि तयोर्गृहकोकिलापुच्छाऽऽदिवस्तुनोर्यदन्तरालं विचालं त-
त्र जीवप्रदेशानां संबन्धः सयोगस्तदन्तरालसंबन्धः सूत्रेऽभि-
हित एव । तथा च जगवनीसूत्रम्-“ अहं मंते ! कुम्मा कुम्माव-
त्थिया, गोहा गोहावलिया, गोणे गोणावलिया, मणुस्से
मणुस्सावलिया, मडिसे मडिसावलिया, पणसि ण दुहा
वा, तिहा वा, असंखेज्जहा वा त्रिन्नाणं जे अंतरा, ते वि ण
तेहि जीवपपसेहि फुडा । हुता फुडा । पुमिसे णं जते ! अंतरे इ-
त्येण वा, पाण वा, अंगुलियाए वा, कठेण वा, किलिचेण वा,
आमुसमाणे वा, संमुसमाणे वा, आलिदमाणे वा, विविहमा-
णे वा, अक्षयरेण वा तिकखेणं सत्यजापण आच्छिदमाणे वा,
विच्छिदमाणे वा, मगणिकाएणं समोदुदमाणे तेसि जीवपपसा-
णं किंचि आवाहं वा विवाह वा उपाएइ, विच्छेय वा करे ? ।
ओ इण्ठे समठे । नो अबु तस्य सत्यं संक्रम । ” इति । यदि ना-
मैवं सूत्रं जीवप्रदेशानां तदन्तरालसंबन्धोऽभिहितः, तर्हि त-
दन्तरालं ते जीवप्रदेशाः किमिति नोपलक्ष्यन्ते ?, इत्याह- (मु-
हुमेत्यादि) कार्मणशरीरस्य सूक्ष्मत्वात्, जीवप्रदेशानां चा-
मूर्त्तत्वाद्दन्तराले तेषां जीवप्रदेशानां सतामप्यग्रदण्ड तदग्रदण-
मिति ॥ २४६४ ॥

ननु यथा देहे पुच्छाऽऽदी च स्फुरणाऽऽदिभिर्विद्वैर्जीव-
प्रदेशा गृह्यन्ते, तथा सन्तोऽप्यन्तरालं किमि-
ति ते न गृह्यन्ते ?, इत्याह-

गज्जा मुत्तिगयाओ, नाऽऽगासे जह पडवरस्सीओ ।

तह जीववक्खणाइं, देहे न तदंतरालमि ॥२४६५॥

इह भूकुण्डलवरपरकाण्ठकाराऽऽदीनि वस्तुन्येव मूर्त्तियांगा-मू-
र्त्तिरुच्यन्ते । ततश्च यथा मूर्त्तिगता यथोक्तवस्तुगता एवेत्यर्थः,
प्रदीपरश्मयो ग्राह्या भवन्ति, न तु केवल आकाशे प्रसृताः, त-
था तेनैव प्रकारेण जीवो लक्ष्यते यैस्तानि जीववक्खणानि
भाषणोच्छ्वासनिःश्वासधावनवद्वयनस्फुरणाऽऽदीनि देह एव
गृह्यन्ते, न तु तदन्तराल इति ॥ २४६५ ॥

यतश्चैवं ततः किम् ?, इत्याह-

देहरहियं न गिएहइ, निरतिसओ नातिसुहुमदेहं व ।

न य से होइ विवाहा, जीवस्म भवेतराले व ॥२४६६॥

देहाभावे जीवलक्षणानामनावादेहरहित मुक्ताऽऽत्मानं त्रिभु-
व्वाऽऽद्यन्तरालवर्त्तिनं वा जीवं निरतिशयः केवलज्ञानाऽऽद्य-
तिशयरहितो जन्तुर्न गृह्यति । तथा-अतिसूक्ष्मो देहो यस्य तम-
तिसूक्ष्मदेहं निगोदाऽऽदिजीवं कार्मणकाययोगिनं वा जन्तुं ना-
ऽभौ गृह्यति । न च ‘से’ तस्य जीवस्यान्तरालवर्त्तिषु प्रदेशेष्व-
न्तराद्दर्शनसिद्धान्तमूलोक्तयुक्त्या कुन्तासिसेहाऽऽदिशस्त्रै-
रभिजलाऽऽदिभिर्वा विबाधा पीमा कर्त्तुं शक्यते, भवान्तर्गते
कार्मणशरीरवर्त्तिजीवप्रदेशवर्त्ति ॥२४६६॥

ननु गृहकोकिलाऽऽदिजीवस्य त्रिभुवत्पुच्छाऽऽदिकं स्पर्श-
नष्ट, ततश्च तत्तस्मात्पृथग्भूतत्वात्तत्र जीवः कस्मात्प्रोच्यते ?, यथा
घटाच्छ्रवत्पृथग्भूत गथापतितं घटस्पर्शं घटेकदेशत्वात्प्रो-
च्यते ?, तदयुक्तम् । कुतः ?, इत्याह-

दवामुत्तत्ताऽकय-भावादविकारदरिसणाओ य ।

अत्रिणामकारणाहि य, नचसो व्व न खंसो नासो ॥२४६७॥

स्पर्शशो जीवस्य नाशो न भवतीति प्रतिज्ञा, अमूर्त्तद्रव्यत्वा-
द्, अकृतकत्वाद्, अकृतकत्वादित्यर्थः । तथा-घटाऽऽदेः कपा-
लाऽऽदिवर्त्तिकारदर्शनाभावाद्, अविनाशकारणत्वाच्च-विनाश-
कारणानामगतिशस्त्राऽऽदीनामभावाच्चत्यर्थः, इत्येते हेतवः । सर्वेषु
ननस इव इति दृष्टान्त इति ॥ २४६७ ॥

खण्डशो नाशे च जीवस्य दोषानाह-

नामे य सर्वनामो, जीवस्म नामो य जिणमयच्चाओ ।

तत्तो य अणिम्मोक्खो, दिक्खावेफल्लदोसा य ॥२४६८॥

शस्त्रच्छदाऽऽदिना जीवप्रदेशस्य नाशो चेष्ट्यमाणे क्रमशः स-
र्वनाशोऽपि कदाचित्तस्य भवेत् । तथाहि-यत् स्पर्शशो न-
श्यति तस्य सर्वनाशो दृष्टः, यथा घटाऽऽदेः, तथा च त्वये-
ष्यते जीवः, ततः सर्वनाशस्तस्य प्राप्नोति । प्रवर्त्येतदपि, किं
तः स्रूयते ?, इति चेत् । तदयुक्तम् । कुतः ?, इत्याह- (नासो
येत्यादि) स च जीवस्य सर्वनाशो न युक्तः, यस्माज्जिनम-
तत्यागहेतुत्वाज्जिनमतत्यागोऽसौ । जिनमते हि जीवस्य सतः
सर्वथा विनाशोऽमतश्च सर्वथाप्यादः सर्वत्र निषिद्ध एव । ए-
दाह-“ जीवा ण भने ! किं वच्चां, हायंति, अवच्छिया ? । गो-
यमा ! नो वच्चां, नो हायंति, अवच्छिया । ” इत्याह । अतो
जीवस्य सर्वथा नाशोऽभ्युपगम्यमाने जिनमतत्याग एव स्या-
त् । तथा ततस्तत्सर्वनाशादनिर्मोको मोक्षाभावः प्राप्नोति, मु-
मुक्षोः सर्वथा नाशान् । मोक्षानावे च दीक्षाऽऽदिकष्टानुष्ठानवै-
फल्यं, क्रमेण च सर्वेषामपि जीवानां सर्वनाशे ससारस्य शून्य-
ताप्राप्तिः, क्लृप्त्य च शुभाशुभकर्मणो जीवस्य सर्वनाश एव-
मेव नाशात्कृतनाशप्रसङ्ग इत्यादि वाच्यमिति न जीवस्य
खण्डशो नाशः । गृहकोकिलाऽऽदीनां पुच्छाऽऽदिस्पर्शस्य पृथ-
ग्भूतत्वेन प्रत्यक्षत एव नाशो दृश्यत इति चेत् । तदयुक्तम् ।
औदारिकशरीरस्यैव हि तत्स्पर्शमध्यगतो वीक्ष्यते, न तु जी-
वस्य, तस्यामूर्त्तत्वेन केनाऽपि खण्डयितुमशक्यत्वादिति ।

अथात्रैव पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषयति-

अहं खंधो इव संघा-यभेयधम्मा स तो वि सव्वेसि ।

अवरोप्परसंकरओ, सुहाङ्गुणसंकरो पत्तो ॥ २४६९ ॥

अथ पुद्गलस्कन्ध इव सावयवत्वात्मा जीवः मङ्गातभेदधर्माऽन्युपगम्यते, यथा कचिद्विवक्षितपुद्गलस्कन्धेऽन्यस्कन्धगतं खण्डं समागत्य संहन्यते सव्ययते, तद्वत् च खण्डं जिह्वाऽन्यत्र गच्छति, एवं जीवस्याप्यन्यजीवखण्डं महन्यते, तद्वत् तु भिद्यत इत्येवं सहघातभेदधर्मा जीव इत्यन इति । अतः खण्डशो नाशोऽपि सघातस्यापि सद्भावाच्च तस्य सर्वनाश इति परम्याजिप्रायः । अत्र दूषणमाह- (तो वि सर्वेसि इत्यादि) एवमपि च सति सर्वेषामपि सर्वलोकवर्तिनां जीवानां परस्परसङ्करतः सुखाऽऽदिगुणसङ्करः प्राप्ताः । इदमुक्तमनवति-यदैक जीवसंबन्धि शुभाशुभकर्मोन्वतं खण्डमन्यजीवस्य संबन्धने, अन्यसंबन्धि तु खण्डं तस्य संबन्धने, तदा तत्सुखाऽऽदयोऽन्यस्य प्रसजन्ति, अन्यसुखाऽऽदयस्तु तस्य, इत्येवं सर्वजीवानां परस्परसुखाऽऽदिगुणसाङ्कर्यं स्यात् । तथैकस्य कृतनाशः, अन्यस्याकृताभ्यागम इत्यादि वाच्यमिति ॥ २४६६ ॥

अन्यमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह-

अह अविमुको वि तओ, नोजीवो तो पप्पएमं ते ।

जीवमि असंखेजा, नोजीवा नत्थि जीवो ते ॥ २४७० ॥

अथैतदोषभयाच्च जीवस्य छेदोऽन्युपगम्यते, किं त्वविमुकोऽप्यच्छिन्नोऽपि जीवसंबन्धोऽपि तकोऽसौ जीवदेशो नोजीवस्त्वप्येत्येते, यथा धर्मास्तिकायाऽऽद्येकदेशो नोधर्मास्तिकायाऽऽदिः, ततस्तर्हि प्रतिप्रदेशे ते तव नोजीवमङ्गात्तादे-कैकस्मिन्नात्मन्यसंख्येया नोजीवाः प्राप्ताः, ततस्ते तव नास्ति काऽपि जीवसंभवः, सर्वेषामपि जीवानां प्रत्येकमसंख्येयनोजीवत्वप्रान्नमिति ॥ २४७० ॥

दूषणान्तरमपि प्रसज्यमाह-

एवमजीवा वि पप्प-एप्पसभेएण नोजीव ति ।

नत्थि अजीवा केड, कपरे ते तिन्नि रासित्ति ॥ २४७१ ॥

एवमजीवा अपि धर्मास्तिकायाऽऽदयो अणुकस्कन्धाऽऽदयो घटाऽऽदयश्च प्रतिप्रदेशभेदोऽजीवैकदेशत्वाद् नोजीवाः, घटैकदेशनोघटवदिति, अतोऽजीवाः केचनाऽपि न सन्ति, परमाणुनामपि पुद्गलास्तिकावल्लणाजीवैकदेशत्वेन नोजीवत्वात्मन्वत्र नोजीवानामेवोपपद्यमानत्वात् । ततश्च कतरे ते त्रयो राशयः- त्वया ये राजसमायां प्रतिष्ठिताः, उक्तन्यायेन नोजीवनोजीवलक्षणराशिद्वयस्यैव सद्भावात्, इति । तस्माद् बहुदेशप्रसङ्गान्न जीवश्छिद्यत इति स्थितम् ॥ २४७१ ॥

विद्यतां वाऽसौ तथापि न नोजीवासिद्धिरिति

दर्शयन्माह-

छिन्नो व होउ जीवो, कइ सो तद्धक्खणो वि नोजीवो ? ।

अह एवमजीवस्म वि, देसो तो नोजीवो ति ॥ २४७२ ॥

एवं पि रासओ ते, न तिन्नि चत्तारि मंपसज्जानि ।

जीवा तथा अजीवा, नोजीवा नोजीवा य ॥ २४७३ ॥

पुच्छाऽऽवयववच्छेदेन छिन्नोऽपि नवतु गृहकोकिलाऽऽदिजीवः, केवल तस्य जीवस्य लक्षणानि स्फुरणाऽऽर्शानि यस्याऽसौ तल्लक्षणोऽपि सन्नमी पुच्छाऽऽदिदेशः कथं केन हेतुना नोजीवो भण्यते ? । इदमुक्तं नवति-सम्पूर्णोऽपि गृहकोकिलाजीवः

स्फुरणाऽऽदिदल्लणैरेव जीवो भण्यते, स्फुरणाऽऽर्शानि च लक्षणानि छिन्ने तद्वयवेऽपि पुच्छाऽऽदिके दृश्यन्ते, अतस्तल्लक्षणयुक्तोऽप्यसौ किमिति जीवो न भण्यते, येन नोजीवकल्पनाऽत्र विधीयते ?, इति । (अह एवमिति) अथैवं जीवदल्लणैः सद्भावरपि पुच्छाऽऽदिकस्तद्वयवो नोजीव एवेत्येते, न पुनः स्वाग्रहस्त्यज्यत इत्यर्थः । अत्र सूरिराह- (तो त्ति) ततस्तार्हि अजीवस्यापि घटाऽऽदेदेशो नोजीवः प्राप्नोति, जीवैकदेशनोजीववदिति । अस्त्येवं, न किञ्चिद् मम विनश्यतीति चेत् । नैवम् । कुतः ?, इत्याह- (एवं पीत्यादि) एवमप्यन्युपगम्यमानं ये भवता त्रय एव राशय इत्यन्ते, ते न घटन्ते, किं तु चत्वारो राशयः सप्रसजन्ति । तथा-जीवाः, तथा अजीवाः, नोजीवा, नोजीवाश्चेति ॥ २४७२ ॥ २४७३ ॥

अत्र यः परस्य परिहारस्तस्य स्वपक्षेऽपि समानतां

दिदर्शयिषुः सूरिराह-

अह ते अजीवदेसो, अजीवमाममजाऽद्विगो ति ।

तिन्नो वि अजीवो विद्य, न जीवदेसो वि किं जीवो ? ॥ २४७४ ॥

अथ ते तथाऽजीवस्य जीवस्कन्धाऽऽदेदेश एकदेशो भिन्नोऽपि स्कन्धात्पृथग्भूतोऽप्यजीव एव, न तु नो अजीवः । कुतः ?, इत्याह- अजीवेन सामान्ये जातिविक्षेपस्याभावजीवसामान्यजातिविक्षेप इति कृत्वा । तत्राजीवत्व जातिः, पुच्छिन्नसकृत् च लिङ्गम् । एतच्च त्रयमप्यजीवनदेशयोः सामान्यमेव, ततस्तद्देशोऽप्यजीव एव । हन्त ! यद्येवं, तर्हि जीवदेशोऽपि किमिति जीवो नैव्यते, तस्यापि जीवेन समानजातिविक्षेपवदिति ॥ २४७४ ॥

गाथाचतुर्थपादोक्तमेवार्थं प्रमाणेन दृढयन्माह-

छिन्नगिहकोलिया वि ह, जीवो तद्धक्खणो हिं मयओ व्व ।

अह देसो ति न जीवो, अजीवदेसो ति नोजीवो ? ॥ २४७५ ॥

छिन्नगृहकोकिलाऽपि-छिन्नः पुच्छाऽऽदिको गृहकोकिलाऽऽदिजीवावयवोऽपीत्यर्थः । किम् ?, इत्याह-जीवः, इति प्रतिज्ञा । हेतुमाह- (तल्लक्षणो हिं ति) तल्लक्षणहेतुभूतैः-स्फुरणाऽऽदिदल्लक्षणयुक्तत्वादित्यर्थः । (मयओ व्व ति) यथा सकलः परिपूर्णोऽपि गृहकोकिलाऽऽदिजीव इत्यर्थः । एष दृष्टान्तः । अथ गृहकोकिलाऽऽदेर्जीवस्य पुच्छाऽऽदिकस्तद्वयवो देश एवेति कृत्वा न जीव इत्येते, सम्पूर्णस्यैव जीवत्वात्, यद्येवमजीवस्यापि घटाऽऽदेदेशो 'नो' नैवाऽजीवः प्राप्नोति, सम्पूर्णस्यैवाजीवत्वात् । ततोऽयमजीवदेशोऽपि नोजीव एव स्यात्, न त्वजीवः । तथा च सति स एव राशिचतुष्टयप्रसङ्ग इति ॥ २४७५ ॥

यदुक्तम्- " इच्छइ जीवपप्पम, नो जीवं जं च मभिरुद्धो वि । " (२४६२) इत्यादि । तत्राऽऽह-

नोजीवं ति न जीवा-दणं देसमिह समभिरुद्धो वि ।

इच्छइ वेइ समामं, जेण समाणाद्विगणं सो ॥ २४७६ ॥

जीवं य से पप्पम, जीवपप्पमे एव नोजीवो ।

इच्छइ न य जीवदलं, तुमं व गिहकोलियापुच्छं ॥ २४७७ ॥

न य रामिजेयमिच्छइ, तुमं व नोजीवमिच्छमाणो वि ।

अओ वि नओ नेच्छइ, जीवाजीवाहियं किं पि ॥ २४७८ ॥

इह- " जीवे यसे पप्पमे य से सपप्पमे नोजीवे । " इत्यत्रानुयोगद्वारोक्तसुत्राऽऽलापके समानरूढनयोऽपि नोजीवमिति नैच्छ-

नोति सम्बन्धः-नोजीवत्वेन नेच्छतीत्यर्थः । क कस्मेताऽऽप-
न्नम ? । देशम् । कथंभूतम् ? । जीवाश्च जीवाद्यतिरिक्तं देशं
नोजीव समभिरूढनपाऽपि नेच्छति-किं त्वव्यतिरिक्तमेव त
तस्मादिच्छतीत्यर्थः । कुत एतादृशायते ? इत्याह-यत् कारणेन
देशदेशानां कर्मधारयलक्षणं समानाधिकरणमेव समासमयी
समभिरूढनयो ब्रवीत्यनुगच्छति, न पुनर्नैगमाऽऽदिषिव त-
त्पुरुषमित्यर्थः । समानाधिकरणसमासश्च नीलोत्पलाऽऽदीना-
मिव विशेषणविशेष्याणामेव एव भवति । अतो ज्ञायते-जीवा-
दन्यरूपमेव देशं नोजीवमिच्छति समभिरूढ इति, एवं कथं
तृतीयराशः स्याद् ? इति । तदेव समभिरूढाभिमते समाना-
धिकरणसमासं दर्शयति-(जीव य सं इत्यादि) जीवश्चासौ
प्रदेशश्च जीवप्रदेशः, स एव नोजीवो न्ति स एव जीवादन्य-
तिरिक्तो जीवप्रदेशो नोजीव इत्येवमिच्छति समभिरूढनयः, न
पुनर्जीवद्वलं जीवात्पृथग्भूत तत्त्वगडे नो जीवमिच्छत्वसौ, यथा
गृहकारिकाऽऽदीनां पुरुषाऽऽदिव्यक्तं नोजीवं त्वमिच्छस्यति ।
अपि च-नोजीवमिच्छन्नापि समभिरूढनयो यथा त्व तथा नो-
जीवराशेर्जीवाजीवराशिद्वयज्ज्ञेदं नेच्छति, किं तु जीवाजीव-
लक्षणं राशिद्वयमेवमिच्छति, नोजीवस्यात्रैवान्तर्भावान् । तथाऽ-
न्योऽपि नैगमाऽऽदीनयो जीवाऽजीवेभ्योऽधिकं किमपि नोजी-
ववस्तु नेच्छत्येव । तत्सर्वदीय एवाय नूतनः काश्चिन्मार्ग इति ।

तथाऽच्युपगम्यापि सूरिगह-

इच्छतु व समभिरूढो, देवं नोजीवप्रेमनयं तु ।

मिच्छतु सम्पत्तं, मन्त्रनयमयावरोहेण ॥२४७६॥

तं जड मन्त्रनयमयं, जिणमयमिच्छमि पवज्ज दो रामी ।

पयविष्णुस्त्रितीणं, वि मिच्छतु किं नु रासीमु ॥२४८०॥

इच्छतु वा समभिरूढनयस्यामिव जीवाद्भिन्नमपि तद्देशं नोजी-
वं, तथाऽप्येकनयस्यैव मनमंकरायिक, मिश्रत्वे चैतच्छ्रुत्य-
मनवत्, इत्यतो न तत्प्रमार्गाकर्तव्यम् । सम्यक्च तु सर्व-
यप्रतावरोधेन समस्तनयमनसप्रदेहेनैव जवति । ततो यदि
सर्वनयमयं जिनमतं प्रमाणाभिच्छसि, तदा प्रतिपद्यस्व जीवा-
जीवलक्षणं द्वावेव राशौ । अन्यथा-" पयमक्खर पि एक्कं, पि
जो न गोणं सुत्तिहिदं । सेम रोयंतो वि हु, मिच्छहिदं
मुणेयवो ॥ १ ॥ " इत्यादिब्रचनात्प्रातिपत्त्याऽपि मिश्रत्व-
मापद्यते, किमुत सकलेषु राशिषु विप्रतिपत्त्या-तत्र जविष्य-
ति ? इति ॥ २४८० ॥

तदेवं युक्तिमिगुहणा सर्वोपमाने रोहगुप्तेऽप्रतः किं
सज्जानम् ? इत्याह-

एवं पि क्षेममाणो, न पवज्ज सो जओ तओ गुरुणा ।

चिन्तियमयं पण्डो, नाभिहई पा बहु लोणं ॥२४८१॥

तो ण रायमजाण, निगिणहामि बहुलोणपक्खं ।

बहुजणनाओऽवमिओ, होहं अग्गेज्जपक्खो चि ॥२४८२॥

तो बहुमिभित्तिवपुरओ, बायं नाओवणीयमग्गाणं ।

कुणमाणणमया, सीमाऽऽपरियाण उम्मासा ॥२४८३॥

एक्को वि नावमिज्जइ, जाहे तो भणइ नग्गई नाऽहं ।

सत्तो सोउं सीयं-ति रज्जकजाणि मे भगवं ! ॥२४८४॥

गुरुणाऽभिहिओ भवओ, सुणावणत्थमियमंत्तियं जणियं ।

जड मिन मत्तो सोउं, तो निगिणहामि एं कळं ॥२४८५॥

प्रकटार्था एवैताः, नगरम्-(बहुजणनाओऽवमिओ चि)
बहुजनस्य ज्ञातो विदितोऽवमितो मया जितः सन्नप्राप्त्यव-
न. सर्वस्याऽपि भविष्यति । (तो वन्नामरनिवपुरओ चि) त-
ता बलश्रानासो राङ्ग पुरत इत्यर्थः । (नाओवणीयमग्गाण
नि) नायते भविष्यति प्राप्यते वस्त्वनेनेति न्यायः प्रस्तुतार्थ-
साधकं प्रमाणं, येनोप-यस्तेन सतोपनीतो ढाकितः प्रसङ्गेनाऽऽ-
गतः सकलस्याऽपि तर्कस्य मार्गो येषां त्रे तथा, तेषां न्यायो-
पनीतमार्गाणां रोहगुप्तश्रीगुप्तमूरीणामिति ।

ततो द्वितीयदिने किमज्जदित्याह-

दीयदिणे वेड गुरु, नग्गि ! जं मेऽणीएँ सव्वज्यं ।

तं कुत्तियावणं स-व्वमन्थि मव्वपपनीयमियं ॥२४८६॥

तं कुत्तियावणमग्गे, नोजीव देड जड न सो नात्थ ।

अह भणइ नन्थि तो न-न्थि किं व हेउपपवंधं ॥२४८७॥

तं मग्गिज्जनु मुद्धे-ण सव्ववत्थुण किं त्थ वाद्धेणं ।

इय होउ चि पव्वे, नग्गिदपव्वाडपरिमाहि ॥२४८८॥

मिग्गिमुनेणं छलुगो, उम्मासा विकट्टिऊण वाएँ जिओ ।

अहण कुत्तियावणं, चोयालमण पच्छाणं ॥२४८९॥

द्वितीयदिने ब्रवीत गुरुः श्रीगुप्तमूरी-नेरेन्द्र ! पृथ्वीपते ! इह
मदित्यां पृथिव्यां यत्किमपि सद्भूतं विद्यमानं वस्तु तत्स-
र्वमपि कुत्रिकाऽऽपणेऽस्तीति सर्वजनस्य जयतां च प्रतीत-
मेवेदम् । तत्र कुतां स्वर्गपातालमर्त्यभूमीनां त्रिकं कुत्रि-
कम् : तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश इति कृत्वा, तत्स्थलोका अपि
कुत्रिकमव्ययत, कुत्रिकमापणयति व्यवहरति यत्र दृष्टे-
सा कुत्रिकाऽऽपणः । अथवा-थातुर्जीवमूललक्षणेऽर्थात्स्वभा-
जातत्रिजं, सर्वमपि वस्त्वित्यर्थः । कौ पृथिव्यां त्रिजमापणयति
व्यवहरति यत्र दृष्टेऽसौ कुत्रिकाऽऽपणः, अस्मिन् कुत्रिका-
ऽऽपणे वर्णिजः कस्याऽपि मन्त्राऽऽद्यात्ताधिनः सिद्धो व्यन्तर-
मुरः कायकजनसमाहित सर्वमपि वस्तु कुतोऽप्यानीय स-
पादयति । तन्मध्यवर्त्यं तु वर्णिगेव गृह्णाति । अन्ये तु वर्दा-त-
वागमरहिताः सुगर्वाभ्रुता एव ते आपणा भवन्ति । ततो मध्य-
व्यमपि स एव व्यन्तरमुरः स्वीकरोति । एते च कुत्रिकाऽऽपणाः
प्रतीतिनयनैवोच्चायनीभृगुकच्छन्तगर्वाऽऽदिष्वानेषु कापि किय-
न्तोऽप्यार्मास्त्र्यागमैर्माहितम् । तन्मन्त्रमात्रं कुत्रिकाऽऽपण-
मुरो यदि मूल्येन यान्तिनः सन् नोजीव जीवाजीवव्यतिरिक्तं
वस्तुरूपं कमापि ददाति, तदाऽसौ न नास्ति, अपि तु निर्विवा-
दमन्त्येव । अथायमेव वदति-नास्ति तद्व्यापारिकः काऽपि
नोजीवः, तदा नास्त्येवाऽसौ, किं तस्मान्नैवमाधनाय युष्मदा-
ज्यप्रयोजनस्तत्कारिणा क्ववाफलेन हतृप्रवन्धोपस्थासेन ?
इति । तत्तस्माद् याच्यन्ता मूल्येन सर्ववस्तूनि कुत्रिकाऽऽपणसु-
रः, तस्मै कायेन कालायिलभ्येत ? इत्यर्थः । एव गुरुभिरुक्तं
वज्रश्रीनरेन्द्रेण, प्रातयादना राहगुप्तेन, सत्यपण्डा च युक्ति-
युक्त्यादेव जवतु इति प्रतिपन्नं श्रीगुप्ताऽऽचार्येण पदलक्षणे
रोहगुप्तः पूर्वं पणमासात्विष्णुप्रातिपत्त्या वाङ्मे जितां निगृहीतः ।
केन ? इत्याह-कुत्रिकाऽऽपणे यानि वदयमाणभूजलजलना-
ऽऽद्यादृशानां उदाहरणानां तादृशपृच्छानां चतुश्चत्वारिंशत
शतेन, प्रातःप्रातःप्रातः छन्दोयन्त्राऽऽनुलोम्यादावपवादव व्यवप्येत
निर्देश इति ॥ २४८६ ॥ २४८७ ॥ २४८८ ॥ २४८९ ॥

कथं पुनरिदं चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवतीत्याह—

भुजलजलणानिलमह—कालदिसाऽऽया मणो य द्वाइ ।

जन्मति नवेपाइ, मत्तरस गुणा इमे अन्ने ॥ २४९० ॥

स्वरस—गंधफामा, संवा परिमाणमहमह पुहुत्तं च ।

संजोगविनागपरा—परत्तवुच्छी सुहं पुक्खं ॥ २४९१ ॥

इच्छा दोसपयत्ता, एत्तो कम्पं तयं च पंचविहं ।

उक्खेवणऽवक्खेवण—पमारणाऽऽकुचणं गमणं ॥ २४९२ ॥

सत्ता सापणं पि य, सापणविसेमया विसेमो य ।

समवाओ य पयत्ता, छ च्छनीमप्यभेया य ॥ २४९३ ॥

पगईएँ अगारेण य, नोगारो जयनिमेहओ मच्चे ।

गुणिया ओयालसयं, पुच्छाणं पुच्छिओ देवा ॥ २४९४ ॥

इह द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायवृत्तणाः पञ्चमपदार्थास्तेन बहुवृत्तेन कल्पिताः । तत्र द्रव्यं नवधा । कथम् ? इत्याह—(भुजलेत्यादि) जमिः, जलं, ज्वलनः, अनिलः, ननः, कासः, दिहू, आत्मा, मनश्चेत्येतानि नव द्रव्याणि भव्यन्ते । गुणाः सप्तदश भवन्ति । तद्यथा—रूप, रसः, गन्धः, स्पर्शः, संख्या, परिमाण, महत्त्व, पृथक्त्व, सयोगः, विभागः, परापरत्वे, बद्धिः, सुखं, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नश्चेति । इतः कर्म । तत्पुनः पञ्चाविधम् । तद् यथा—उत्तेपणम्, अवक्केपणम्, आकुञ्चनं, प्रसारणं, गमनमिति । सामान्यं त्रिविधम् । तद्यथा सत्ता, सामान्यं, सामान्यविशेषश्चेति । तत्र द्रव्यगुणकर्मलक्षणेषु त्रिषु पदार्थेषु सङ्गृहीतेषु सत्ता । सामान्यं द्रव्यत्वगुणत्वाऽऽदि । सामान्यविशेषस्तु—पृथ्वीत्वजलत्ववृक्षत्वमनीवत्त्वाऽऽद्यवान्तरसामान्यरूप इति । अन्ये त्वेवं सामान्यस्य त्रैविध्यमुपवर्णयन्ति—अधिकरणं महामामान्यं, विपदार्थहेतुसङ्गृहीता सत्ता, सामान्यविशेषो द्रव्यत्वाऽऽदि । महामामान्यमस्तथाविशेषणव्यत्यय इत्यन्ते । द्रव्यगुणकर्मपदार्थत्रयसङ्गृहीतेषु सामान्यम्, आविकल्पा सत्तेत्यर्थः । सामान्यविशेषस्तु द्रव्यत्वाऽऽदिरूप एव । इत्यन्ते प्रसङ्गेनेति । विशेषश्चान्यः । समवायपदार्थश्चात । तदेवमेने द्रव्याऽऽद्यः पदपदार्थाः पञ्चविंशत्यन्तेदाः—नवानां द्रव्याणां, सप्तदशानां गुणानां, पञ्चानां कर्मणां, त्रयाणां सामान्यानां, विशेषसमवाययोश्च भिन्ने पदत्रिंशद्विकल्पा भवन्तीत्यर्थः । एते च सर्वे प्रकृत्या, अकारेण नोकारेण, तभयानपेधतश्चेत्येते—अतुभिः प्रकारगुणिताः सन्तो यच्चतुश्चत्वारिंशं शतं पृच्छानां भवन्ति तत्पृष्ठः कुत्रिकाऽऽपणदेवः । इदमवहृदयम्—नञ्—इति शुरुपदमिह प्रकृतिकथने, तथा शुद्धपदरूपया प्रकृत्या पृथिव्यादयः पदार्थाः पृच्छन्ते । तद्यथा—“ पृथिवी देहि ” इत्यादि । तथा तुमस्य नञः स्थाने योऽकारस्तेन चाकारेण सयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा विधीयते । यथा—“ अपृथिवी देहि ” इत्यादि । तथा नोकारेण सयुक्तया प्रकृत्या पृच्छा । यथा—“ नोपृथ्वी देहि ” इत्यादि । तथा नोकाराकारलक्षणं यदुभयं तेन योऽसौ प्रकृत्या निषेधः तस्माच्च पृष्ठः सुरुः । यथा—“ नोअपृथ्वी देहि ” इत्यादि । एवं जलाऽऽदिष्वपि प्रत्येकमेने प्रकृत्यकारनोकारोभयनिषेधलक्षणश्चत्वारः पृच्छाप्रकारा वक्तव्या इति । एतदभिप्रायवता प्रोक्तम्—(सव्वे गुणियं ति) आह—ननु “ पृथ्वी देहि ” इत्यादिका याचना एव कथं पृच्छाः प्रोच्यन्ते ? सत्यं, किं तु ‘पृथ्वी देहि’ इत्यादियाचनाद्वारेण पृथिव्याद्यस्तित्वमेवासौ देवः पृच्छते,

नोजीवं याचतो यद्यसौ जीवाजीवव्यतिरिक्तं तं दाम्यति तत्राऽयमस्ति, नान्यथा इत्येवमेव प्रतिज्ञातत्वात् । ततो याचना अप्येतास्तरवतः पृच्छा एवेत्येवंपाः ।

कथं पुनरेताः कुत्रिकाऽऽपणसुरस्य पृच्छाः कृताः ? इत्याह—
विग्मात्रोपदर्शनार्थमाद्य पृथ्वीलक्षणं भदमाधिकृत्याऽऽह—

पुढवि ति देइ देइ, देमो वि समाणजाइल्लिगो ति ।

पुढवि ति मो अपुढवि, देहि ति य देइ नोयाऽऽ ॥ २४९५ ॥

पृथ्वी याचिनः कुत्रिकाऽऽपणसुरो लेष्टु ददाति । आह—अप्रस्तुतमिदम्, अन्यस्मिन् याचने अन्यस्य प्रधानात् । नैवम् । कुतः ? इत्याह—(देमो वीत्यादि) देशोऽपि लेष्टुलक्षणं (पुढवि ति) पृथिव्येव मन्तव्या, पृथिवीत्वलक्षणाया जातेः स्त्रीलिङ्गलक्षणस्य लिङ्गस्य च समानत्वात् । इह यत्र पृथ्वीत्वजातिः स्त्रीलिङ्गं च वर्तते तत्र पृथिवीति व्यवहर्षणं, यथा—रत्नप्रभाऽऽदि, तथा च लेष्टु, तस्मात्पृथ्वीति । अपृथिवी देहीत्येवयाचिनोऽसौ देवस्तो—याऽऽदि प्रयच्छति ॥ २४९५ ॥

नोपृथ्वी याचितस्तर्हि किं ददानीत्याह—

देमपमिहेहपक्खे, नोपुढवि देइ देइ देमो मो ।

लेइदव्वावेक्खो, कीरु देमोवगारां मे ॥ २४९६ ॥

इहय पुढवि चिय मो, देइ व्व समाणजाइल्लक्खणओ ।

लेइदव्वं ति व देमो, जइ तो लेइ वि जदेमो ॥ २४९७ ॥

नोशब्दस्य देशप्रान्तपेधपक्षे नोपृथ्वी याचिनोऽनन्तरमव समस्तपृथ्वीत्वेनोपचरितस्य लेष्टोरेव देश तत्त्वात्कृत्वा ददात्यसौ देवः । आह—ननु देशनिषेधपक्षे नोपृथ्वी तद्देश एव गृह्यते, यस्तु लेष्टुदेशः स पृथिवीदेशस्याऽपि देश एव, न तु पृथ्वीदेशः, तत्कथं नोपृथ्वी याचितस्तं ददाति ? इत्याह—(लेइदव्वेत्यादि) लेष्टुद्रव्यापन्नः ‘मे’ तस्य लेष्टुदेशस्य देशोपचारः क्रियते । इदमुक्तं भवति—लेष्टौ तावदनन्तरं कृत्युक्तैः सम्पूर्णपृथ्वीद्रव्यत्वमारोपित, ततो लेष्टुलक्षणपृथ्वीद्रव्यापेक्षया तद्देशस्याऽपि पृथ्वीदेशत्वमुपचर्यते, इतरथा अन्यथा पुनः परमार्थतो लेष्टुत्वस्मान्जात्यादिलक्षणत्वादिति पूर्वोक्तहेतोः सोऽपि लेष्टुदेश पृथिव्येव मन्तव्या । अथ पराभिप्रायमाविष्टव्यं परिहारायमाह—(लेइदले ति व देमो जइ ति) यदि तु प्रो पर । त्व मन्यमे—योऽयं लेष्टुदेशः स दत्त लेष्टोरेव क्षात्रमात्रं, ततः समानजातिलक्षणस्येऽपि नाऽसौ पृथ्वीति । अत्र परिहारमाह—(तो लेइ वि जदेमो ति) ततस्तर्हि “ पुढवि ति देइ देइ देमो वि ” इत्यादौ यः पूर्व लेष्टुः पृथ्वीत्वेनोक्तः सोऽपि ज्ञेयः पृथिव्या देश एव । ततस्त्वदभिप्रायेण सोऽपि पृथ्वीदत्तरूपत्वाद् न पृथ्वी, लेष्टुदेशवादिति ॥ २४९६ । २४९७ ॥

अस्त्वेषमिति चेन्, तदयुक्तम् । कुतः ? इत्याह—

देहि जुवं तो जणिण, मच्चाऽऽणोया न यावि मा मच्चा ।

सक्का मक्केण वि या—णउ किमुयावसेमणं ? ॥ २४९८ ॥

यदि लेष्टुं पृथ्वी, ततस्तर्हि भुव देहीत्युक्ते सर्वोऽपि सपूर्णसाऽऽनेया प्रमज्ज्यते, न च सा सर्वा शक्याप्यानेतु शक्या, किमुतावशेण कुत्रिकाऽऽपणदेवाऽऽदिमात्रेण ? इति । तर्हि किमत्र तत्त्वम् ? इति भवन्त एव कथयन्तु इति ॥ २४९८ ॥

इत्थं प्रेरके उपसर्गे दृष्टान्तोपन्यासद्वारेण सूरिः प्रस्तुता-
र्थानर्णयमाह-

जह घटमाणय भणिण, न हि मव्वाऽऽणपणमंजवो किं तु
देमाडविमिडं चिय, तमन्यवमओ समपेइ ॥ २४७७ ॥
पुढवि ति तहा भणिण, तदेगदेमे वि पगरणवसाओ ।
लेहुम्मि जायइ मई, जहा तहा लेहुदेमे वि ॥ २५०० ॥

यथा सामान्येन घटमानय[पटमानय]न्युक्तेऽपि न खलु सर्व-
स्याऽपि घटस्य सामान्यतयैवाऽऽनयनसमवोऽस्ति, किं तु सर्व-
स्याऽऽनेतुमशक्यत्वात्, प्रायः सर्वेण प्रयोजनाभावाच्च, अर्थव-
शात्सामर्थ्येन एव नियतदेशकालाऽऽश्रयाच्च विशिष्टमव क-
श्चिद् घटमानय समपेयति, तथाऽत्रापि पृथ्वीं देहीति ज्ञाते
सर्वस्या आनेतुमशक्यत्वात्, प्रायस्तथा प्रयोजनाभावाच्च, यथा
तदेकदेशेऽपि पृथिव्येकदेशेऽपि लेष्टौ देवस्य समर्पणमति-
र्जायते । कुतः ? इत्याह-प्रकरणवशाद्, 'अनेनाऽपि तदेकदेशेन
लेष्टुना प्रस्तुतार्थः संत्स्यति' इत्येव प्रस्ताववशादत्यर्थः ।
प्रकृतमाह--(तहा लेहुवेसं वि ति) यथा पृथिवीं देहीत्युक्ते
सांति प्रतिपादितन्यायेन तदेकदेशेऽपि लेष्टौ समर्पणमति-
र्जायते । तथा तेनैव प्रकारेण नोपृथ्वीं देहीत्युक्ते तत्क्षणरूपे
तदेकदेशेऽपि समर्पणबुद्धिरुपपद्यते इति ॥ २४६९ ॥ २५०० ॥

आह--तनु " इहो पृढवि चिय सो, लेहु व्व
समाणजाइलक्खणओ । " (२४६९) इति
वचनाल्लुक्कदेशः पूर्व भयद्भि, पृथिवी-
त्वेनोक्तः स कथमिदानीं नोपृथिवी
स्याद् ? इत्याहकथाऽऽह--

लेहुदव्वावेक्खण, तह वी तदेमजावओ तम्मि ।

उवयारो नो पृढवी, पुढवि चिय जाइलक्खणओ २५०१ ॥

यद्यपि लेष्टुकदेशः पृथिव्येव, तथाऽपि (उवयारो ति) न-
स्मिन् लेष्टुकदेशे नोपृथिवीत्वस्वोपचारः कियत इत्यर्थः । कथा ?
इत्याह-लेष्टुदव्वावेक्खण लेष्टोः प्रागुक्तन्यायेन यत्पृथिवीद्वय-
त्वमारोपितं, तदेकदेशेऽपि कुतः ? इत्याह-तद्देशभावतो लेष्टु-
दव्वावेक्खणदेशादित्यर्थः । प्रागुक्तन्यायेन तावत्लेष्टुवेह पृथ्वीद-
व्यं, तदेकदेशे च तदेकदेशे नोपृथ्वीत्वपचयन इति भावः ।
परमार्थेनैव लेष्टुकदेशलक्षणं नोपृथिव्येव मन्वयम,
समानजातिलक्षणत्वादिति को वै न मन्यते, अस्माभिरव
प्रागुक्तन्यात्, इदानीमपि च स्मर्यमाणत्वादिति ? ॥ २५०१ ॥

नोअकारोमयनिषेधपक्कमधिकृत्याऽऽह-

परिमहत्तुं पणइ, गमेइ जं तेण नोअपुढवि ति ।

भणिण पुढवि ति गर्ड, देसनिमेहे वि तहेमो ॥ २५०२ ॥

"हो नओ प्रकृतमर्थं गमयतः" इति वचनाद् नोकाराकार-
लक्षणं प्रतिषेधार्थं यस्मात्प्रकृतिं गमयति-प्रकृतमेवार्थं प्रतिपाद-
यतीत्यर्थः । तेन कारणेन 'नोअपृथ्वी' इति ज्ञाते नोशब्दस्य
सर्वनिषेधपरत्वात् पृथिवीगतिर्भवति-पृथिव्याः प्रतिपत्तिर्भ-
वतीत्यर्थः । (देसनिमेहे वि तहेमो ति) देशनिषेधवाचके तु
नोशब्दं नस्या जलाऽऽदिरूपाया अपृथिव्या एवोत्तरपदे श्रूयमा-
णाया देशलक्षणे गम्यते, देशनिषेधके नोशब्दे नोअपृथ्वी-

ति याचिने जलाऽऽदिरूपा पृथिव्येकदेशे देवो वदाती-
त्यर्थः ॥ २५०२ ॥

अथ प्रस्तुतार्थतात्पर्यमाह-

उवयाराओ तिभिहे, जुवमभुवं नोजुवं च सो देइ ।

निच्चयओ जुवमभुवं, तह सावयवाई मव्वाइ ॥ २५०३ ॥

स कुत्रिकाऽऽपणदेवो याचिनः सन् वस्तु वदाति । कतिविधम् ?
किं वा तत् ? इत्याह-अत्रिधं त्रिप्रकारं, चतुर्थस्य नोअ-
भुगक्षस्य प्रथमपक्ष एषान्तर्भावत् । तत्र भुव लेष्टुम्, भुव
जलाऽऽदि, नोहृवं तृत्येकदेशं वदाति । कुतः ? इत्याह-उपचारा-
द्व्यवहारनयमनाऽऽश्रयणादित्यर्थः, स एव हि देशदेशव्यव-
हारं मन्यते, न तु निश्चय इति ज्ञातः । अत एवाऽऽह--(निच्च-
यो इत्यादि) निश्चयतस्तु जुवमभुवं सेव्यं विविधमेव वस्तु
वदाति, तृतीयस्य नोअपक्षस्य देशदेशव्यवहार एवोपपद्य-
मानत्वात्, तस्य च निश्चयनयेनानन्युपगमादिति । तदेव "नृज-
लजलण" (२४६०) इत्यादौ पृथिव्याः प्रथम निर्दिष्टत्वात्सामा-
न्योक्तम् । अथ शेषाणि जलाऽऽदिवस्तुन्यधिकृत्याऽऽह--(तह
सावयवाई ति) न केवलमिदं भुव वदाति, तथा शेषाण्यपि
जलाऽऽदिवस्तुनि "पगईप अगारेण" (२४६४) इत्यादिप्रकारेण
विशेष्य याचिनः सन् व्यवहारनयमनेन यथोक्तार्थाधना त्रि-
प्रकाराणि वदति । कुतः ? इति चेत् । उच्यते-यतः सावयवानि
सदेशान्येतानि सर्वाण्यपि जलाऽऽदिवस्तुनि, अतस्तृतीयोऽपि
देशविषयो दानप्रकार एतेषु संभवतीति भावः । निश्चयन-
यमनेन तु देशदेशव्यवहाराभावादेतान्यपि जलाऽऽदीनि द्विप्र-
काराण्येव वदातीति । तदेव सावयवे वस्तुनि प्रकारत्रयेण प्रका-
रद्वयेन च यथोक्तरोत्या दान संभवति ॥ २५०३ ॥

अथ निरवयवे वस्तुनि प्रकारद्वयेनैव दानसंभव इति

दर्शयन्नाह-

जीवमजीवं दाउं, नोजीवं जाइओ पुणरजीवं ।

देइ चरिमम्मि जीवं, न तु नोजीवं मजीवद्वं ॥ २५०४ ॥

जीवं देहीति याचिनः सुरो जीवं शुक्रस्मारकाऽऽदिक दत्त्वा,
'अजीवं देहि' इति याचिनस्त्वजीवमुपलक्षणजाऽऽदिक दत्त्वा कृ-
तागो जायते, नोजीवं याचिनः पुनर्जीवमुपलक्षणजाऽऽदिकमे-
व ददाति, नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात् । चरमे तु नोअजी-
वलक्षणे विकल्पे जीवमेव शुक्राऽऽदिकं वदाति, द्वयोर्नओः प्रकृ-
तार्थगमकत्वात्, नोशब्दस्य च सर्वनिषेधकत्वादिति, न तु
स कुत्रिकाऽऽपणदेवो जीव जीवदत्त जीवखण्डरूप कथापि
विकल्पे वदाति । इति जीवाजीवलक्षणौ द्विवेद राशी, न तु
तृतीयः, असंखान्, स्वरूपवाणवदिति ॥ २५०४ ॥

ततः किमत्रदित्याह-

नो निग्गाहिओ छलुओ, गुरू वि मकारमुत्तमं पत्तो ।

धिक्किमारोवद्वओ, उवुओ वि मभाहि निच्चदो ॥ २५०५ ॥

ततो यदा कुत्रिकाऽऽपणसुरेण जीवव्यतिरिक्तो नोजीवो न द-
त्तः, अस्त्वात्, तदा निगृहीतो निर्जितः षड्वृकः । गुरुरपि
श्रीगुणाऽऽचार्यो नरनाथाद् लोकाश्च सत्कारमुत्तमं प्राप्तः । षड्वृ-
कोऽपि गुरुप्रत्यनीकत्वाज्जनप्रयुक्तधिकारोपहतो राजसभातो
निष्काशित इति ॥ २५०५ ॥

ततः किम् ? इत्याह-

चाए पराजिओ सो, निच्चिसओ कारिओ नरिंदेण ।

घोसाधियं च नयरे, जयऽजिणो बष्पमाणो सि॥२५०६॥

तेणाजिनिवेसाओ, ममयविगपियपयत्थमादाय ।

वऽसेमियं पणीयं, फाईकयमममग्नेहि ॥ २५०७ ॥

स रोहगुप्तो गुरुणा वादे पराजितः सन् नरपतिना निर्वेषयः समाज्ञातः, पटहकन च वाद्यमानेन घोषापितं समस्तनगरे-
“जयति जिनः श्रोमान्वर्द्धमानः” इति । रोहगुप्तस्य च वादे नि-
र्जितस्याऽपि प्रत्यनीकतोद्धोजनेन गुरुणा खलमल्लकः शिरसि स्फोटितः । ततो भरमखरपिटतचपुषा तेनाभिनवशास्त्रमति-
कटिपतान् ख्वयाऽऽदिपदार्थानाभित्य वैशेषिकमतं प्रणालं, त-
च्छा-यान्यैस्ताच्छ्रयाऽऽदिमिरियन्त कालं यावत्स्फातमाभीत-
मिति ॥ २५०६ ॥ २५०७ ॥

ननु रोहगुप्त इत्येवाक्यं नाम, तत्कथं पशुलुक इत्य-
मकृप्रागुक्तोऽसौ ? इत्याह-

नापेण रोहगुप्तो, गुत्तेण य लप्पण स चोत्तुओ ।

दव्वाऽऽऽलप्पयत्थो-वएसणाओ उत्तुओ सि ॥२५०८॥

नाम्नाऽसौ रोहगुप्ता गोत्रेण च पुनरुक्तगोत्रमस्मृतत्वादसाधु-
लुक इत्यालप्पयने-द्रव्यगुणकर्मसामान्याविशेषसमवायलक्षणप-
दपदार्थप्रकरणेन पदपदार्थप्रधानं लुकं पशुलुक इत्ययं व्यप-
दिश्यते ॥ २५०८ ॥ विशेषः । सूत्र० । कल्प० । स० । आ० म० ।
आ० चू० । नपुंसक, पि० ।

तेरिच्छिय-तैरश्चिक-तैर्यग्गोन-त्रि० । तिर्यग्गोनिर्यो जवस्ते-
र्यग्गोनः । तिर्यग्यनिकृते, विशेषः ।

तेल्ल-पुं०-तैल-न० । प्राकृतत्वात्पुंस्यम् । तिलस्य विकारः, अण ।
“तैलाऽऽदौ वा” ॥ ८॥१॥६८॥ इत्यनादौ वर्त्तमानस्य व्यञ्जनस्य
वा द्वित्वम् । प्रा० २ पाद । “तैलाऽऽदिस्निग्धवस्तुनां, स्नेहस्तेल-
मुदाहृतम् ।” इत्युक्ते, तिलसर्षपातसिप्रभृतीनां स्निग्धवस्तुनां
स्नेहकूपं विकारे, वाच० । “चत्वारि ह्येति तैल्ला, तिलश्च-
यसिकुसुमसरिसवाण च । शिगईओ संसाइ, डोत्राईण न वि-
गईओ ॥ ॥ ” प० व० २ द्वार । स्था० । उत्तरत्र स्थितस्य चात्र
संबन्धात् तैलानि चत्वारि जवन्ति । केषां संबन्धानि ? तत्राऽऽह-
तिलानमोकुसुमसर्षपाणां, शेषाणां डोलाऽऽदीनां मधुकफ-
लाऽऽदीनाम्, आदिशब्दाश्चात्रैकरूपरूपमिदं शिगईओनां सब-
न्धीनि तैलानि न विकृतयः । प्रथ० ४ द्वार । ध्र० । अनु० ।
मृत्र० । ज्ञा० । आ० चू० । नि० चू० । नि० । आ० ।

तेल्लकेला-तैलकेला-स्त्री० । सौगाष्टप्रसिद्धं मृन्मये तैलत्राजन-
विशेष, स च जङ्गमयात् सुष्ठु संगोप्यते । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।
म० । न० । नि० ।

तेल्लचम्प-तैल्लचर्म-न० । तैलाभ्यक्तस्य यत्र स्थितस्य सबाध-
ना क्रियते तत्तैलचर्म । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । तैलाभ्यक्तस्य
सबाधनाकरणसाधने चर्मणि, औ० ।

तेलुक-त्रैलोक्य-न० । त्रयो लोकास्त्रैलोक्याः, त्रिलोका एव त्रै-
लोक्यम् । त्रैपजाऽऽदित्वात्स्वार्थे ऽयण् प्रत्ययः । न० । “एत एत्”
॥ ८ । १ । १४८ ॥ इत्यादौ वर्त्तमानस्यैकारस्य पत्वम् ।
प्रा० १ पाद । लुवनपतिव्यन्तरविद्याधरज्योतिष्कवैमानिकेषु,
न० । स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणे तस्मिन्नासिप्राणगणे, ग० १ अधि० ।
लुवनत्रये, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार । “तेलुकगमिय रुमजुयत्ता ।” त्रै-

लोक्येन स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणेन, तस्मिन्नासिप्राणगणेनेत्यर्थः ।
तस्मिन् क्रमयुगलं येषां ते त्रैलोक्यनामकमयुगलाः । ग० १
अधि० । “तेलुकगमज्जे ।” त्रैलोक्यमेव यो रङ्गः । मल्लयुद्धम-
एरुपे, कल्प० ५ कृण ।

तेलुकगुरु-त्रैलोक्यगुरु-पु० । त्रैलोक्यवासिसत्त्वेज्यो गृह्णाति
शास्त्रार्थमिति त्रैलोक्यगुरुवः, तद्गुणाधिकत्वान्माननीयत्वाद्वा ।
तार्थक्येण, प० सू० १ सूत्र ।

तेलुकदंमि(ए)-त्रैलोक्यदर्शिन-पुं० । सर्वज्ञे, भा० ।

तेलुकनिरिक्खियमहियपूइय-त्रैलोक्यनिरिक्खितमहितपूजित-
पुं० । निरीकृताश्च मादताश्च पूजिताश्चेति निरीकृतमादतपूजि-
ताः । त्रैलोक्येन निरीकृतमादतपूजिताश्च ये ते तथा । सर्वज्ञे, त० ।

तेलुकमत्थयत्थ-त्रैलोक्यमस्तकस्थ-पुं० । त्रैलोक्यस्य मस्तकं
सर्वोपरवर्ती सिद्धिक्त्रेविभागस्तस्मिन्निष्ठमिति त्रैलोक्यम-
स्तकस्थ । प० १५ विष० । सकललोकचूरामणिजृते, प०
व० ४ द्वार ।

तेलुकसुंदर-त्रैलोक्यसुन्दर-पुं० । त्रिषु लोकेषु प्रधाने, प० १५
विष० । त्रैलोक्यसुन्दरनायाम्, त्रैलोक्ये सर्वस्मिन्नपि जगति
शेषवस्तुज्यः सुन्दरता शोभनता तां तथोक्ताम् । प० १५ विष० ।

तेलोकदेवमहिय-त्रैलोक्यदेवमहित-पुं० । लुवनत्रयवासिजः
सुरासुरेभ्यश्चिन्तेषु, वृ० ३ उ० । त्रिभुवनवासिभिर्भवनपत्यादि-
भिर्देवमहितेषु, व्य० २ उ० ।

तेल्ल-तैल्ल-पुं० । ‘तैल’ शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

तेल्लकेला-तैलकेला-स्त्री० । ‘तैलकेला’ शब्दार्थे, ज्ञा० १
श्रु० १ अ० ।

तेल्लग-तैल्लक-पु० । सुराविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

तेल्लचम्प-तैल्लचर्म-न० । ‘तैलचम्प’ शब्दार्थे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० ।

तेल्लपल्ल-तैल्लपल्ल-न० । तैलपेडाऽऽख्ये सौराष्ट्रप्रसिद्धे मृन्मये
तैलस्य भाजनविशेषे, स च भङ्गनयात्सुष्ठु सङ्गोप्यते । दशा०
१० अध्या० ।

तेल्लपाइया-तैल्लपायिका-स्त्री० । जीवभेदे, “तेल्लपाइयातो तातो
तिक्खेहि तुं डोहि अतीव दंसंति ।” आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

तेल्लपूय-तैल्लपूप-पुं० । तैलप्रधाने पुपे, आचा० २ श्रु० १ चू० १
अ० ६ उ० । जी० ।

तेल्लपूयसंठाणमंठिय-तैल्लपूपमंस्थानमंस्थित-पुं० । तैलेन पक्कः
पुपस्तैलपूपः । तैलेन हि पक्काऽपुपः प्रायः पारपूर्णवृत्तो जवति
न घृतपक्क इति तैलविशेषसाम्यम्, तस्यैव यत्स्थानं तेन सं-
स्थितः । तस्मिन्, अत्र तैलाऽऽदित्वात्कारस्य द्वित्वम् । ज०
१ वक्त्र० । जी० ।

तेल्लसमुगय-तैल्लसमुद्रक-पुं० । सुगन्धितैलाऽऽधारविशेषे, उक्तं
च जीवाभिगममल्लटाकायाम्-“तैलसमुद्रकः सुगन्धितैलाऽधा-
रः ।” जी० ३ प्रति० ४ उ० । रा० ।

तेल्लसुरभियाकरण-तैल्लसुरभिकाकरण-न० । स्त्रीणां षट्त्रिंश-
त्कार्या कलायाम्, कल्प० ७ कृण ।

तेल्लिय-तैल्लिक-त्रि० । तैल्लिकयकारिणि, व्य० ६ उ० । आव० ।

तेल्लोक्विट्टियमहियपूडय-तैल्लोक्विट्टियमहियपूजित-पु० । त्रै-
ल्लोक्केन त्रिलोकवासिना जनेन (विट्टियत्ति) समग्रैश्वर्या-
ऽऽद्यतिशयसंदोददर्शनसमाकुलचेतसा हर्षनरनिर्भरेण प्रब-
लकुट्टलबलादनिमिषलोचनेनावलोकितः । (महियत्ति) से-
व्यतया वाड्डिनः पूजितश्च पुष्पाऽऽदिर्निर्यः स तथा । तस्मिन्,
उपा० ७ अ० ।

तेल्लोक्कमकय-त्रैल्लोक्कसत्कृत-पु० । लोकत्रयपूजिते, पा० ।

तेवै-तथा-अव्य० । प्राकृतलक्षणेन निष्पन्नस्य नेम इत्यस्य “मो-
ऽनुनासिको वो वा ” ॥ ८ । ४ । ३६७ ॥ इत्यपभ्रंशनादां व-
र्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्यानुनासिको विकल्पेन वकारः ।
कचिद्भाषाणिकस्याऽपि । तेन प्रकारेणेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

तेवग-त्रिवर्ग-पु० । अथो वर्गास्त्रिवर्गाः । लोककृत्या धर्मायका-
मेषु, न० ।

तेवहि-त्रिपट्टि-स्त्री० । अयधिकार्यां पट्टिसंख्यायाम्, “ तेवहोष
राहदिर्हि । ” स० ६३ सम० ।

तेवर-तावत्-त्रि० । “ वा यत्तदेतोर्वेडः ” ॥ ८ । ४ । ४०७ ॥
इत्यपभ्रंशे तावतो वकारस्य भित्संज्ञकः ‘ एवड ’ इत्यादेशः ।
प्रा० ४ पाद । तत्परिमाणवति, वाच० ।

तेवम्-त्रिचत्वारिंशत्-“ गोणाऽऽद्यः ” ॥ ८ । १ । १७४ ॥ इति
निपातनात् त्रिचत्वारिंशदित्यस्य ‘ तेवम् ’ इत्यादेशः । अयधिकार्यां
चत्वारिंशत्संख्यायाम्, प्रा० २ पाद ।

तेवत्तरि-त्रिमसृति-स्त्री० । अयधिकार्यां सप्ततिसंख्यायाम्, स०
७२ सम० ।

तेवीस-त्रयोविंशति-स्त्री० । “ एतयोद्देशाऽऽदौ स्वरस्य सम्ब-
रव्यञ्जनेन ” ॥ ८ । १ । १६६ ॥ इत्यादेः स्वरस्य परेण सम्ब-
रव्यञ्जनेन सह एकारः । अयधिकार्यां विंशतिसंख्यायाम्, प्रा०
१ पाद ।

त्रयोविंश-त्रि० । अयधिकविंशतिसंख्यापूरके, प्रा० १ पाद ।

तेत्रीसम्-त्रयोविंशतितम-त्रि० । अयधिकविंशतिसंख्यापूरके,
स्था० ६ उ० ।

तेहि-तेहि-अव्य० । “ तादर्थ्ये कीहि-तेहि-रेनि-गेमि-तण्णाः ”
॥ ८ । ४ । ४२५ ॥ इत्यपभ्रंशे तादर्थ्ये स्यात्ते ‘ तेहि ’ इति निपा-
तः । प्रा० ४ पाद ।

तेहु-तादृश-त्रि० । “ यादृक्-तादृक्-कीदृगीदृशां दादेर्महुः ”
॥ ८ । ४ । ४०१ ॥ इत्यपभ्रंशे दादेरव्ययस्य भित्संज्ञक ‘ एहु ’
इत्यादेशः । तथाविधेत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

तो-तस्मान्-पु० । “ तद्वा डोः ” ॥ ८ । ३ । ६७ ॥ इति तच्छ्रुदा-
त्परस्य डसेडो इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद । म० ।

तोअअ-देशी-चातके, दे० ना० ५ वर्ग १८ गाथा ।

तोअअ-देशी-अनिमित्ततत्परे, दे० ना० ५ वर्ग १८ गाथा ।

तोह-तुम्-धा० । नेदे, तुम्-पर०-सक०-सेट् । “ तुमेस्तोम्-”

॥ ८ । ४ । ११६ ॥ इत्यादिना ‘ तोड ’ इत्यादेशः । ‘ तोम्ह ’ । तु-
डति । प्रा० ४ पाद । आचा० ।

तोहन-तोदन-न० । व्यथने, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । अस-
हने, दे० ना० ५ वर्ग १८ गाथा ।

तोहिया-तोहिका-स्त्री० । ‘ खरमुही ’ इत्याख्ये वाद्यवि-
शेषे, आचा० २ श्रु० २ सू० ४ अ० ।

तोहु-तोहु-पुं० । चतुरिन्द्रियजोवनेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तोण-तूण-पु० । “ स्पृणा तूणे वा ” ॥ ८ । १ । ११५ ॥ इति
तूणस्योत ओत्वम् । प्रा० १ पाद । शरमस्त्रायाम्, ज्ञा० १ श्रु० १
अ० । शरधीत्यपरनामधेये वाणाऽऽश्रये, त्रिपा० १ श्रु० ३ अ० ।
जी० । इषा, नि० १ श्रु० १ वर्ग १ अ० ।

तोणीर-तूणीर-पुं० । “ ओकूमामी-तूणीर-कूपर-स्थूल-ताम्बू-
ल-गुडूची-मृत्यं ” ॥ ८ । १ । ११४ ॥ इत्युत ओत्वम् । प्रा० १
पाद । इषुधौ, वाच० ।

तोएर-तुएड-न० । “ ओत्संयोग ” ॥ ८ । १ । ११६ ॥ इति सं-
योगे परे आदेरुत ओत्वम् । मुक्ते, प्रा० १ पाद ।

तोतरी-देशी-करम्बे, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तोतातिग-तौतातिक-पुं० । मीमांसकजेट्, नित्यमुत्कृष्टं च निर-
तिशय यत्सुखं तदव्यक्तिसुखिरिति तौतातिकाः । द्वा० ३१ द्वा० ।

तोदग-तोदक-त्रि० । व्यथके, उल० २० अ० ।

तोमर-तोपर-पु० । वाणविशेषे, ज० ३ चक्र० । प्रह्न० । आला० ।
“ असिमलिकौततोमर-सूत्रतिसुलेसु सूत्रियगासु । ” सूत्र० १
श्रु० ५ अ० १ उ० । औ० ।

तोमरिअ-देशी-शम्भप्रमार्जके, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

तोमरी-देशी-बह्व्याम्, दे० ना० ५ वर्ग १७ गाथा ।

तोय-तोय-न० । जले, व्य० २ उ० । आव० । व्यधायाम्, स्था०
४ उ० ४ उ० ।

तोयधारा-तोयधारा-स्त्री० । ऊर्ध्वलोकवास्तव्यायां पञ्चम्यां दि-
क्कुमारिकायाम्, आ० म० १ अ० १ खण्ड । आव० । नि० आ०
चू० । ज० । “ अष्टोऽंशोकादेत्यनाः, नत्वाऽहन्तं समातृकम् । तत्र
गन्धाम्बुपुष्पाद्य-वर्षे हर्षादितेजसे ॥ १ ॥ ” आ० क० ।

तोयपिट्ट-तोयपृष्ठ-न० । जलोपरितनभागे, औ० ।

तोरण-तोरण-न० । द्वारावयवविशेषे, पञ्चा० २ विव० । स्था० ।
आचा० । रा० । प्रश्न० । जी० । प्रज्ञा० । औ० । म० । बहिर्द्वारे
स्तम्भोपरस्थे सिंहाऽऽकारे काष्ठे, द्वारबाह्यभागे च, कन्धराया-
म्, न० । वाच० । स्था० ।

तोरणमादि-तोराणाऽऽदि-न० । इदं मकारः प्राकृतत्वात् । द्वा-
रावयवविशेषप्रभृतिषु, आविशब्दात्पोतदेवच्छन्दकपुष्पकरि-
ण्यादपरिग्रहो भवति । पञ्चा० २ विव० ।

तोरापदा-त्तरापत्-न० । नेत्ररोगजेट्, “ सन्तुडकसा तोरामदा
महालसा वंका विवंका कुमीता अरुक्खिआ कार्याक्खिआ । ”
महा० ३ अ० ।

तोल-तोल-पु० । न० । मगधदेशप्रसिद्धे पले, तं० । गुज्राऽशी-
तिपरिमाणे कर्षे, वाच० । स्वार्थे कन्, एवञ्च् वा । तोलकम-
प्यत्र । वाच० ।

तोलण-तोलन-न० । माने, आच्चा० १ श्रु० ५ चू० १ अ० ।
पुरुषे, दे० ना० ५ वर्ग १७ गाथा ।

तोवड-देशी-कर्णाऽऽभरणनेदे, कमलकर्णिकायां च । दे० ना० ५
वर्ग ३३ गाथा ।

तोस-तोष-पु० । प्रमोदे, पञ्चा० २ वि० । धने, दे० ना० ५ वर्ग
१७ गाथा ।

तोमग-तोमक-पु० । स्वनामख्यातेऽचन्तिराजे, ति० ।

तोषक-त्रि० । परितोषकारके, वाच० ।

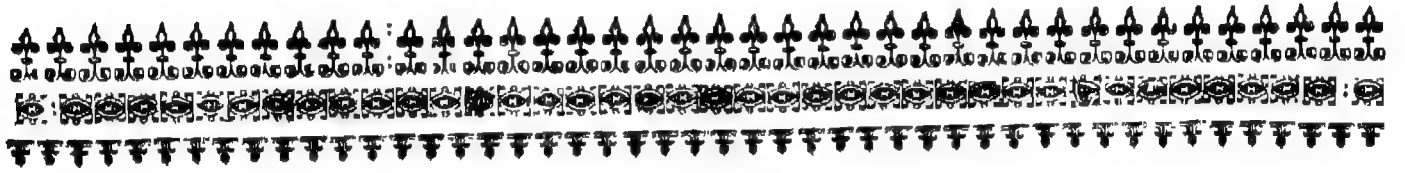
तोसल्लि (ण)-तोमल्लिन्-पु० । स्वनामख्याते प्रामे, यत्र गच्छन्
वीरः सप्तवारान् रज्ज्वा बद्धः, ततस्तोसल्लिकलात्रियेण मोक्षितः ।
आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० चू० । तोसल्लिदेशस्थे स्वना-

मख्याते आचार्ये, आच्चा० । अत्र कथानकमिदम्-“तोसली नामा-
ऽऽचार्योऽग्रायमादृषीभिः प्रारब्धः, तोसल्लिदेशे वा बह्व्यो माह-
स्यः समनवन्ति, ताभिश्च कदाचिदेकः साधुरटव्यन्तर्बन्ध्या रब्धः ।
स च ताभिः कुचमानोऽनिर्वाहमवगम्य चतुर्विधाऽऽहारं प्रत्या-
ख्यातवानिति । आच्चा० १ श्रु० ८ अ० १ व० ।

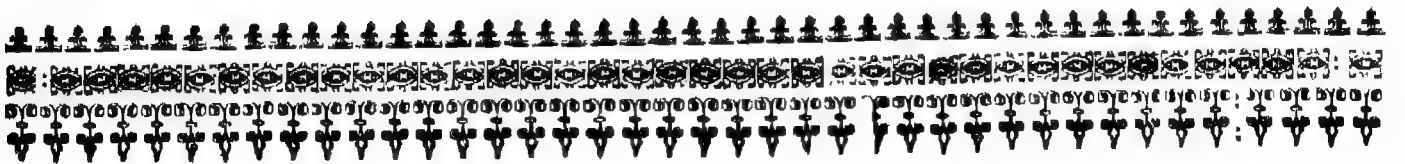
तोसल्लिपुत्र-तोमल्लिपुत्र-पु० । दशपुरनगरस्थे स्वनामख्याते
आचार्ये, यत्र सोमदेवब्राह्मणस्य कञ्जसनायां नार्यायामुत्पन्नश्च-
तुर्दशविद्यापारगो रक्षितो नाम पुत्रो बभूव । तेन च मातृप्रेरितेन
तोसल्लिपुत्राऽऽचार्याणां समीपे दीक्षा प्रतिपन्ना । विशेषः । आ०
म० । आ० चू० । आ० क० ।

तोसल्लिय-तोमल्लिक-पु० । तोसल्लिप्रामाधिपे कत्रिये, आ० म०
१ अ० १ खण्ड । आ० चू० ।

तोमिय-तोपित-त्रि० । संतोष प्रापिते, आ० म० १ अ० १
खण्ड ।

इति श्रीमत्सौधर्मवृद्धतपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-
श्रीमद्भट्टारक-जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य-श्री १००८ श्री-
विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’
तकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

थकारः

थ-थ-पुं० । दन्तस्थानोऽयं स्पृशसङ्को वर्ण । एका० । थुर-
ड । भयवारकं, व्याधिमेड, भयचिह्नं, नङ्गणं च । रक्तेण, मङ्ग-
ले, भये च । न० । वाच० ।

“ थः पुमानिन्दुकल्लोत्र-विगमेषु महोधरे (४५)
स्यादास्फावनशब्दं च, ज्वालं या तु स्त्रियां नदी ॥
थ नपुंसकालङ्के तु, भयेद्भयनिवारणं ॥ ४६ ॥
त्रिलिङ्ग्यां तु थकारोऽसौ, सितासितपृथुष्वपि । ” इति
माधवः । एका० ।

“ थो मिथ्यावाचके श्रान्ते, शोके याऽऽरब्धवस्तुनि ।
निमग्ने चातिगम्भीरे, थ स्तोकाथे नपुंसकम् ॥ ६४ ॥
मरुदेशप्रदेशेऽपि, थाऽऽवनः स्थल्योपति ।
देवकृते कपाये स्त्री, दृढे परिवृढेऽपि था ॥ ६५ ॥
थुः पुंसि पर्वते द्रोणे, ब्रणे पुनिर्दले पुमान् ।
निष्ठीवने बले भूने, थोचनो जाजने भुवि ॥ ६६ ॥ ” इति
विश्वदेवशंखमुनिः । एका० । वाक्यालङ्कार, जा० १, श्रु० ८ अ० ।
पादपुरणे च । अथ० । पञ्चा० ११ विव० ।

थनुङ्-देशी-भङ्गातके, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

थंदिन्न-स्थण्डिल-न० । परानुपरोधाप्राप्तुके भूभागे, ग० २
अधि० । आच० ।

अथ स्थण्डिलवक्तव्यता-तत्र गमनविधिरुद्धारप्रश्रवणव्यु-
त्सर्जनं च । तत्र च स्थण्डिले वक्तव्ये येऽथाधिकारास्तानाम-
धितुङ्गारगाथामाह-

भेया मोधि अवाथा, वज्जणया खट्टु तहा अणुमा य ।
कारणविही य जयणा, थंदिन्ने होति अदिगारा ॥ ४७१ ॥

प्रथमतो भेदाः स्थण्डिलस्य वक्तव्याः, तदनन्तरं स्थण्डिले
व्युत्सृजतः शोधिः प्रार्थिष्यत्तम, ततोऽपायाः, तदनन्तरं व-
र्जनद्वारम्, ततः परमनुज्ञा, ततः कारणविधिः, तदनन्तरं य-
तना । एते वक्तव्यमाणाः स्थण्डिले आधिकाराः ।

तत्र प्रथमतो भेदद्वारप्रतिपादनाधिमाह-

अचित्तं अचित्तं, पीमेण अचित्तं उक्कीमेण ।
मचित्तं उक्कीणां, अचित्तं सउज्जं एक्के ॥ ४७२ ॥

अचित्ते स्थण्डिले पन्थानमधिकृत्य त्रयो भेदाः-अचित्तं स्थ-
ण्डिलमचित्तेन पथा गम्यते १। अचित्तं मिश्रेण पथा २, कत मिश्रे-
ण?, इत्यत्र आह-पदकायमिश्रेण २। तथा-अचित्तं सचित्तेन पथा
३। स पन्थाः सचित्तं, कथम्?, इत्याह-पदकेन परमिर्जीवितिका-

थेः ३ । एवमचित्ते स्थण्डिले त्रयो भेदाः । एवं मिथे ३ । सचित्ते
च ३ । एतेषामचित्तमिधमचित्तानामेकैकस्मिन् भङ्गे चतुर्जङ्गी ।

तामेवोपदर्शयति-

अणवायमसंलोण, अणवाणं च व होति संलोण ।

आवायमसंलोण, आवाणं च व संलोण ॥ ४७३ ॥

अनापातमसंलोकमिति प्रथमो भङ्गः । अनापातं संलोकव-
दिति द्वितीयः । आपातवदसंलोकमिति तृतीयः । आपातवत्
संलोकवदिति चतुर्थः । गाथायां मन्वर्थायप्रत्ययस्य लोपः
प्राकृतत्वाद्, अत्राऽऽनित्वाद्वा अकारप्रत्ययः । अमीषां चतुर्णां
भङ्गानां प्रयोगो जङ्गोऽनुज्ञातः । शेषाः प्रतिक्रियाः । निमग्न्यानां
तुतायाऽनुज्ञातः ।

चतुर्थे स्थण्डिले व्याख्यानयति-

नत्याऽऽवापं दुविहं, सपक्खे-परपक्खतो उ णायव्वं ।

दुविहं होड सपक्खे, संजय तह संजयीणं च ॥ ४७४ ॥

संविग्गमसंविग्गा, संविग्गमणुण-एतम् च व ।

असंविग्गा वि य दुविह्वा, तप्पक्खिणं एयग चेव ॥ ४७५ ॥

तत्राऽऽपातवत्संलोकवतोर्मध्ये आपातमापातवद् द्विविधं ज्ञात-
व्यम् । तद्यथा-स्वपक्वतः, परपक्वतश्च ; स्वपक्वाऽऽपातवत्, प-
रपक्वाऽऽपातवच्चेत्यर्थः । तत्र स्वपक्वे स्वपक्वविषये द्विविधमापा-
तवत् । तद्यथा-मयतानां, मयतीनां च-मयताऽऽपातवत्-मय-
त्यापातवच्चेत्येति भावः । संयता अपि द्विविधाः-सावयनाः-उ-
द्यतविहारिणः, असंविग्गा-संविग्गाः पार्श्वस्थाऽऽद्यः । स-
विग्गा अपि द्विविधाः-मनोज्ञाः सांभोगिकाः, इतरे अमनोज्ञा
असांभोगिकाः । असंविग्गा अपि द्विविधाः-तत्प्राप्तिकाः
संविग्गप्राप्तिकाः, इतरे असंविग्गप्राप्तिकाः । उक्तं स्वपक्वा-
ऽऽपातवत् ॥ ४७५ ॥

सम्प्रति परपक्वाऽऽपातवत्प्राऽऽह-

परपक्खे वि य दुविहं, माणुम तेरिच्छुणं च नायव्वं ।

एक्के पि य विविह, पुग्गिमिथिनपुसगं च व ॥ ४७६ ॥

परपक्वेऽपि-परपक्वविषयेऽप्यापातवद् द्विविधं ज्ञातव्यम्-मा-
नुष्यं, तैरश्च च-मनुष्याऽऽपातवत्, तिर्यगापातवच्चेत्यर्थः । एकै-
कमपि मानुषं, तैरश्च च श्रिविधम् । तद्यथा-पुरुषवत्, स्त्रीवत्,
नपुंसकवच्च ।

पूरिमाऽऽवात निविधं, दंदिणं कोरुविणं य पागतिणं ।

ते गोयऽगोयवाडं, एमेव णपुंसइत्थीसु ॥ ४७७ ॥

पुरुषाऽऽपातवत् त्रिविधम् । तद्यथा-दण्डिके, कौटुम्बिके,
प्राकृते च-दण्डिकपुरुषाऽऽपातवत्, कौटुम्बिकपुरुषाऽऽपात-
वत्, प्राकृतपुरुषाऽऽपातवच्चेत्यर्थः । दण्डिकाः-राजकुलानुग-
ताः, कौटुम्बिकाः-शेषा महादिकाः, इतरे प्राकृताः । ते च
अथाऽपि प्रत्येकं द्विधा-शौचवादिनः, अशौचवादिनश्च ।
एवमेव अनेनेव प्रकारेण नपुंसकस्त्रियोरपि वक्तव्यम् ।
किपुक्तं भवति ?-नपुंसकाऽऽपातवच्च प्रत्येकं प्रथमतो दण्डिका-
ऽऽभिभेदतस्त्रिविधं, ततः शौचवाद्यशौचवादिभेदतः पुनरेकैकं
द्विविधम् । उक्तं मनुष्याऽऽपातवत् ।

अधुना तिर्यगापातवद्वाह-

दित्तमदिता तिरिया, जहाणमुक्कोपमाज्जिमा तिविहा ।

एपेविथिनपुंसा, दुगुंतिअदुगुंतिना नवरं ॥४२॥

तिर्यञ्चो द्विविधाः-हस्ताः अहस्ताश्च । हस्ता हर्षवन्तः, अहस्ताः शा-
न्ताः । ते प्रत्येकं विविधाः-जघन्याः, उत्कृष्टाः, मध्यमाश्च । जघ-
न्या एरुकाऽऽदयः, मध्यमा महिषाऽऽदयः, उत्कृष्टा हस्त्यादयः ।
एते किल पुरुषा उक्ताः । एवमेव स्त्रीनपुंसका अपि वक्तव्याः,
नवर ते हस्ताः, अहस्ताश्च प्रत्येकं द्विविधा विज्ञेयाः । तद्यथा-
जुगुप्सिताः, अजुगुप्सिताश्च । जुगुप्सिता गदज्यादयः । इतरे
अजुगुप्सिताः । उक्तमापातवत् । मनोकवद् मनुष्येष्वेव छ-
व्यम् । ते च मनुष्यास्त्रिविधाः । तद्यथा-पुरुषाः, स्त्रियो, नपुंसका-
श्च । एकैके प्रत्येकं त्रिविधाः-प्राकृताः, कौटुम्बिकाः, दण्डिकाश्च ।
पुनरैकैके द्विविधाः-शौचवादिन, अशौचवादिनश्च ।

उक्तं च-

“आलोको मणुपुंसं, पुरिसंस्थितपुंसगाण बोधवो ।

पाययकुहुंविदडिय-असोय तह भोयवादीणं” ॥ १ ॥

तत्रैव चाऽऽपातसत्रोक्तौ चरमभङ्ग, द्वितीये आपान, नृनाये
संलोकः । उक्ता भेदप्रभेदयुक्ता एते स्थणिरुल्लेखदाः । गतं
भेदचारम् ।

अधुना शोधितारमाह-

मणुयतिरिपुं लहुगा, चउरो गुरुगा य दिचनिरिपुं ।

तिरियनपुंसिर्त्थीसु य, मणुमिन्थिनपुंसगे गुरुगा ॥४२६॥

मनुष्याणां शौचवादिनां पुरुषाणां, तिरश्चां च पुरुषाणामह-
मानामापाते [गाथायां समसो पष्ठये] सक्ता व्युत्सृजतः प्राय-
श्चित्तं चत्वारो लघुकाः । (गुरुगा य दिचनिरिपुं लि) हस्तानां
तिरश्चामापाते चत्वारो गुरुकाः । तथा-तिर्यगनपुंसकर्त्तृषु
तिर्यग्येनीनां नपुंसकर्त्तृणां हस्तानामापाते (मणुसंस्थितपु-
सगे इति) मनुष्याणां स्त्रीनपुंसकानां शौचवादिनामापाते प्र-
त्येकं प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुकाः ।

मणुयतिरियपुरिसेसुं, दोसु वि लहुगा तवेण काळेण ।

काळगुरू तवगुरुगा, दोहिं गुरू अण्डुकर्ता वा ॥४३०॥

मनुष्याणामशौचवादिनां पुरुषाणां, तिरश्चां सदृशानां पुरुषा-
णामापाते द्वयानामपि पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तं चत्वारो लघु-
काः, तपसा कालेन च लघवः । मनुष्यस्त्रीनपुंसकानामशौ-
चवादिनामापाते चत्वारो गुरुकाः । द्वाभ्यां गुरुकाः । तद्यथा-
कालगुरुकाः, तपोगुरुका । अर्द्धापक्रान्तिर्वा छव्या । सा चेव-
म-तिरश्चां हस्तानां पुरुषाणामापाते, न (?) मनुष्याणां गृहिणां पा-
पाणिद्वानां वा पुरुषाणामशौचवादिनामापाते चत्वारो लघुकाः, ति-
र्यक्स्त्रीनपुंसकानामहमानामजुगुप्सितानां वाऽऽपाते कावगुरु-
काश्चत्वारो लघुकाः । तेषामेव तिर्यक्स्त्रीनपुंसकानां हस्तानां
जुगुप्सितानां चाऽऽपाते चत्वारो गुरुलघुकाः, तपोगुरुवः । मनु-
ष्यस्त्रीनपुंसकानामशौचवादिनामापाते एव तपोगुरुवः, चत्वारो
लघुकाः । इयमेकस्यामाचार्याणां मतानार्द्धापक्रान्तिरुपदर्शिता ।

सम्प्रति भाष्यकारोऽन्यथाऽर्द्धापक्रान्तिमाह-

पागए कोरुवीण, दंडिण् अस्सोयमोयवादीसु ।

चउगुरुगा जमवपया, अहवा चउ छव गुरु-लहुगा ॥४३१॥

प्राकृते, कौटुम्बिके, दण्डिके च प्रत्येकमशौचवादिनि चार्द्ध-
पक्रान्तिरवसेया । सा चैनम् प्राकृतानामशौचवादिनां पुरुषा-
णामापाते चत्वारो लघुकाः, तपसा कालेन च लघवः ।

तेषामेव शौचवादिनां प्राकृतपुरुषाणामापाते त एव चत्वारो
लघवः, कालगुरुकाः । कौटुम्बिकानामशौचवादिनां पुरुषाणामा-
पाते कावगुरुकाः, चत्वारो लघवः । तेषामेव कौटुम्बिकपुरुषाणां
शौचवादिनामापाते चत्वारो लघवः, तपोगुरुकाः । दण्डिकपुरु-
षाणामशौचवादिनामापाते तपोगुरुवश्चतुर्लघवः । तेषामेव शौ-
चवादिनामापाते चतुर्लघवो, द्वाभ्यां गुरुकास्तपसा कालेन च ।

उक्तं च-

“पागज्यमोयवादी-पुरिसाणं लहुग दोहि वी लहुगा ।

ते चव य काळगुरू, तेसि चिय संयवादीण ॥ १ ॥

ते चिय लहु काळगुरू, कोरुवीणं असोयवादीण ।

तेसि चिय ते चव उ, तवगुरुगा सोयवादीण ॥ २ ॥

दंडिण् अमोयमि चिय, मोयमि य दोहि गुरुग चउवहुगा ।

एस पुरिसाण भणिओ, स्थितपुंसाण वी एव ॥ ३ ॥”

(चउगुरुगा जमवपया इति) यमलपदानि स्त्रीनपुंसकलक्ष-
णानि चतुर्गुरुकानि वक्तव्यानि । तानि चैवम-प्राकृतस्त्रीणांमशौ-
चादिनीनामापाते चत्वारो गुरुकाः, द्वाभ्यां लघवः । तद्यथा-
तपसा, कालेन च । तेषामेव शौचवादिनीनां चत्वारो गुरुकाः ।
कौटुम्बिकस्त्रीणामशौचवादिनीनामापाते कालगुरुवश्चत्वारो
गुरुकाः । तेषामेव शौचवादिनीनामापाते तपोगुरुकाश्चत्वा-
रो गुरुवः । एवमेव दण्डिकस्त्रीणामशौचवादिनीनामपि, शौ-
चवादिनीनां च चत्वारो गुरुकाः, द्वाभ्यां गुरुवः-तपसा, कालेन
च । एवमेव नपुंसकानामध्यापाते वक्तव्यम् । अत्र च मतान्तर-
माह-अथवा स्त्रीणामापाते चतुर्गुरुकाः, उक्तप्रकारेण तपसा
कालेन च विशेषिताः, नपुंसकानामापाते परं लघवो यथोक्त-
क्रमेण तपःकालविशेषिताः ।

सम्प्रति तिर्यगापातमधिकृत्यार्द्धापक्रान्तिमाह-

तिरिपुं वि एवं चिअ, अदुगुंउदुगुंछादिनऽदित्तसु ।

अमणुपियर लहुगो, संजतिवगमि चउगुरुगा ॥४३२॥

एवमेवाऽनेनैव प्रकारेण तिर्यग्जुगुप्सिताजुगुप्सितहस्ताहस्तेश्च-
र्द्धापक्रान्तिरवसेया । तद्यथा-प्राकृतपुरुषगृहीतानामहमानां ति-
र्यक्पुरुषाणामापाते चत्वारो लघवः, द्वाभ्यां लघुकाः, तपसा
कालेन च । तेषामेव च हस्तानां त एव चत्वारो लघवः काळगुरु-
काः । कौटुम्बिकपरिगृहीतानामपि तिर्यक्पुरुषाणामहमानामापा-
ते च त एव कालगुरुकाश्चत्वारो लघवः । तेषामेव हस्तानां तपो-
गुरुवश्चत्वारो लघुकाः । दण्डिकपरिगृहीतानां तिर्यक्पुरुषाणां
महमानामापाते त एव चत्वारो लघवः, तपोगुरुकाः । तेषामेव
हस्तानामापाते चतुर्लघुकाः, द्वाभ्यां गुरुवः-तपसा, कालेन च ।
तथा प्राकृतपरिगृहीतानां स्त्रीणां नपुंसकानां च तिरश्चामजु-
गुप्सितानामापाते चत्वारो गुरुकाः, द्वाभ्यां लघवः-तपसा, का-
लेन च । तेषामेव जुगुप्सितानामापाते चत्वारो गुरुकाः काल-
गुरुवः । कौटुम्बिकपरिगृहीतानां तिर्यक्स्त्रीनपुंसकानामापाते त
एव कालगुरुकाश्चत्वारो गुरुवः । तेषामेव च जुगुप्सितानामा-
पाते चत्वारो गुरुकास्तपोगुरुवः । एवमेव दण्डिकपरिगृहीता-
नामपि तिर्यक्स्त्रीनपुंसकानामहमानामापाते छव्याः । हस्त-
ानामापाते चत्वारो गुरुकाः, द्वाभ्यां गुरुवः-कालेन, तपसा च ।
उक्तस्तिर्यक्पुरुषार्द्धापक्रान्तिः । सम्प्रति स्वपक्षाऽऽपाते शोधमा-
ह-अमनाकृतानामसांभोगिकानां सांभोगिकानां सविज्ञानांमत-
रेण वाऽसविज्ञानामापाते प्रायश्चित्तं लघुको मासः । नयता-
वगैः समापतानि सयतीनामापाते चत्वारो गुरुकाः ।

सम्प्रति प्रागुक्तमेवार्थमुपदिदर्शयिष्यामि-

जहतिरियपासंदे-मणुयासोएहिं दोंहिं बहुबहुणा ।

काहगुरु तवगुरुणा, दोंहिं गुरु अशुक्रंति दुगे ॥ ४३३ ॥

भद्रेष्वहमेषु तिर्यक्षु पुरुषेषु, मनुष्येषु गृहस्थेषु पात्राण्येषु
आशौचवादिषु आपतस्तु चत्वारो लघुकाः, द्वाभ्यां लघवः ।
मनुष्यस्त्रीनपुंसकानां शौचवादिनामापाते चत्वारो गुरुकाः, द्वा-
भ्यां गुरुवः । तद्यथा-तपोगुरुकाः, कालगुरुकाश्च । शेषेषु तु ति-
र्यक्षमनुष्यभेदेषु द्विके तपःकालवृक्षेऽर्द्धापकान्तिः, कचित्त-
पोगुरुका, कचित्कालगुरुकेत्येवंरूपाऽवभातव्या । सा च प्रक-
वर्शिता । गत शोचद्वारम् ।

इदानीमपायद्वारमाह-

अपाणसेतरगमणे, वितहाऽऽपरणमि होऽ अहिगरणं ।

पउरदवकरण दहुं, कुमीअे सेहाऽऽदिगमणं च ॥ ४३४ ॥

अमनोहानामसंज्ञोगिकानां संबन्धानामितरेषां चासंबन्धा-
नामागमने आपाते सति वितथाऽऽचरणे दृश्यमाने जवति पर-
स्परमधिकरणम् । इयमत्र भावना-आचार्याणां परस्परमन्यथा
सामाचार्यः, ततोऽसंज्ञोगिकानां सामाचारी वितथाऽऽचरणद-
र्शने तेषां सामाचारीति परस्परमधिकरणं तु वर्तते । इतरे
कुशीलाः पार्श्वस्थाऽऽद्यः, ते प्रचुरेण चारिणा पुनप्रकालने
कुर्वन्ति, ततस्तेषां कुशीलानां प्रचुरद्वेषेण पुननिर्लेपकरणं दृष्ट्वा
शैककाणां, आदिशब्दात् शौचवादिनां मन्वर्धमिणां च गमन
तेषां समीपे जवति ।

निगंथाणं पदमं, सेमा खडु होति तेसिं पमिकुटा ।

दव अप्प कडुम असतो, अवसु पुरिसेसु पमिसेहो ॥ ४३५ ॥

यत एवमापाते दोषास्तस्मात्प्रग्रन्थानां प्रथमं स्थानमलमना-
पातमसंज्ञोगिकमित्येवंरूपं, दोषाणि त्रीणि खलु तेषां निग्रन्थानां
प्रतिकृष्टानि प्रतिपिद्यन्ति । अथ परपक्षापाते, तत्रापि पुरु-
षाऽऽपाते व्रजति तदा नियमतो हवमकमुप परिपूणे च नेतव्य-
म् । अन्यथा हव पानीये अल्पे कलुषे वा, यदि वा-असति-विना
पानीयेन गतो जवेत्, ततस्ते दृष्ट्वाऽवर्णमग्राणां कुर्युः, यथा-
अशुचयोऽग्नी, न केवलमवर्णं कुर्युः किं तु प्रतिपेक्षोऽपि नैः
क्रियते, यथा-माऽकोऽप्यग्नीषामशुचीनां भक्त, पानं वा दद्यात् ।
एव पुरुषेषु पुरुषाऽऽपाते दोषः ।

सम्प्रति स्त्रीनपुंसकाऽऽपाते दोषानाह-

आप-पर-तउजए वा, मंकाईया हवति दोमा व ।

पमिस्तिमेगे गहिते, उडाहो पमिगमणमादी ॥ ४३६ ॥

स्त्रीणां नपुंसकानां वाऽऽपाते आत्मानं, परे, तदुभयस्मिन् श-
ङ्काऽऽद्यो दोषा जवन्ति । तत्राऽऽत्मनि साधुः शङ्काविषयः क्रियते,
यथा-एष किमप्युदन्नामयति । परैः स्त्री, नपुंसको वा शङ्कयते-
यथैते पापकर्माण्यन साधुं कामयन्त इति । तउभयस्मिन्, यथा-
द्वावप्येतौ परस्परमत्र मैथुनार्थमागतौ । तदेवमुक्ताऽऽशङ्का । आदि-
शब्दादवर्णाऽऽदिदोषपरिग्रहः । तथा-ऽऽपाते नपुंसकाऽऽपाते
या स साधुनात्मपरोभयसमुन्धेन दोषेण स्त्रिया पणकन वा
सार्द्धं सङ्गं मैथुने कुर्यात् । तत्र केनचिद् रागेण दृष्ट्वा गृहीतः
स्यात्, ततः प्रवचनस्योद्वाहः, तथा स उडाहिन इति कृत्वा प्र-
तिगमनाऽऽदीनि कुर्यात् ।

अस्मिन्नेव चतुर्थे स्थानिकले तिर्यगापाते दोषानाह-

आहणणाद। दित्ते, गरहियतिरिपसु संकमादी य ।

एमेव य संक्षोए, तिरिए वज्जितु मणुएसुं ॥ ४३७ ॥

एते दृष्टान्तिर्यगापाते अहमनाऽऽद्यो दोषाः, आहमन शङ्काऽऽदि-
जिह्वास्तरुनस, आदिशब्दाभ्युन्मगमनमाणाऽऽदिपरिग्रहः । गर्हि-
नेषु तिर्यक्षु गर्हिततिर्यक्षुस्त्रीनपुंसकाऽऽपाते शङ्का मैथुने, आदि-
शब्दात् प्रतिस्तेवेतापीत्याद्यो दोषाः । यथा-आपाते दोषा
उक्ताः, एवमेव संलोकैऽपि तिर्यग्योनिकानं वर्जयित्वा
मनुष्येषु दृष्टव्याः । किमुक्तं जवति? एषां संलोकं नास्ति
कश्चिदनन्तरोदितो दोषः, मनुष्याणां तु स्त्रीपुरुषनपुंसकानां
संलोकं ये आपाते दोषास्ते वेदितव्याः ।

यदि कदाचिदात्मपरोभयसमुन्धा मैथुनदोषा न
जवेयुः, तथाऽप्यग्नी संज्ञावन्ते-

अत्यऽऽहे पासामो, जत्य य आयरऽ नातिवगो ने ।

परिजवकामेमाणो, संकेयमदित्तको वा वि ॥ ४३८ ॥

यत्र वयममुमागच्छन्त पश्यामो, यत्र वाऽस्माकं ज्ञातिवर्गो
निरन्तरं संचरति विचारार्थं गच्छति, तत्रास्माकं परिभव का-
मयमानो, दत्तसकेतो वा समागच्छति ।

किं च-

कलुस दवे अमतीए, पुरिमाऽऽलोए हवति दोसा उ ।

पंडित्थीसु वि य तद्वा, खुप्पे वेत्ताविण मुच्छा ॥ ४३९ ॥

हव पानीये कलुषे, अस्मिन् अविद्यमाने च पुरुषाऽऽलोकं दोषाः
प्रागुक्ता अवर्णाऽऽद्यो भवन्ति । तथा-परमा नपुंसकाः, पण्डेषु
स्त्रीषु च संलोकमानेषु कृके, वैकुर्विके वा सागारिके दृष्टे मृच्छा
भवेत् । इयमत्र भावना-नपुंसकः स्त्री वा सागारिकं स्वजावत्
पवातिस्थूलं दम्भं च, यदि वा-कर्षायितम्, अधवा-
तद्वेषेण वैकुर्विकं दृष्ट्वा तद्विषयाभलावमृच्छामापन्ना-
स्त साधुमुपसर्गयेत्, तस्मात् त्रयाणामपि संलोको वर्जनीयः ।
गतं चतुर्थं स्थानिकलम् ।

इदानीं तृतीयमापातवदसंलोकमधिकृत्य दोषानाह-

आयममुन्धा तिरिए, पुरिमे दवकलुस असति उडाहो ।

आयोभय इत्थीसु अ, आगच्छंत य आसंका ॥ ४४० ॥

तिर्यगापाते आत्मसमुन्धा दोषाः । तद्यथा-स्त्रीणां नपुंसकानां
वाऽऽपाते मैथुनाऽऽशङ्काऽऽद्यो दोषाः, एतानां तिर्यक्षुपुरुषाणामा-
पाते आत्मन उपघातः । तथा-पुरुषे मनुष्यपुरुषाऽऽपाते हव क-
लुषं, अस्मिन् वा प्रवचनस्योद्वाहः । तथा-स्त्रीषु, चशब्दात् नपुंसकेषु
आगच्छन्तु च आत्मोभयविषया, आत्मोभयग्रहण परस्योपल-
क्षणम्, आत्मपरोजयविषया आशङ्का । सा च प्रागेव भाविता ।

आवापदोम तउए, विइए संक्षोयतो भवे दोसा ।

ते दो वि नत्थि पदमे, तहि गमणं तत्थिमा मेरा ॥ ४४१ ॥

तृतीये स्थानिकले आपातदोषाः, द्वितीये च संलोकतो दोषा
जवन्ति वेदितव्याः । ते च द्वेऽपि-आपातदोषाः, संलोकदोषाश्च
प्रथमे स्थानिकले न सन्ति, ततस्तत्र गमनं विधेयम् । तत्रेयं म-
यादा ।

तामेवाऽऽह-

कालमकाले सत्ता, काले तइयाए मेसगमकालो ।

पदमापोरिसि आपु-च्छपाणमपुप्फि अभादिसि ॥४४२॥

द्विविधा संज्ञा-तद्यथा-काले, अकाले च । तत्र कालस्तृतीय-
स्यां पौरुष्यां शेषकं सर्वमपि प्रातःप्रभृतिरुक्तमकालः । तत्र तावत्-
काले संज्ञायां विधिरुच्यते-कथं गन्तव्यम् ? तत्र यदि प्रथमायां
पौरुष्यां भवेत् तदा पात्रमुद्धृत्य पानकनिमित्तं व्रजति, अथ ना-
दप्राहयति पात्रे, ततो लोको जानीयात् । यथा-एष बहिर्गमननि-
मित्तं पानीयं गृह्णाति, ततश्चतुर्थे रसिकं न दद्यात् । अपि चोद्गा-
हिते पात्रस्य माधकी गुणः-कोऽपि आहो प्रामान्तरं, नगरान्तरं
वा गन्तुकामः प्रधाविनः, अद्भुतपुष्पप्रायां सङ्गायां तं प्रतिता-
भयेत्, सोऽपि ज्ञातयेत्, सोऽपि ज्ञातो भवति, शङ्काऽपि च नाप-
जायते, यथा-एष बहिर्गमनाय पानकनिमित्तं हिागते । स पुनः
कोऽहं पानीयं गृह्णायात् ? अत आह-भपुष्पितमच्छ मुगधं चतु-
र्थेरसिकं न भवति, तदहं तत् उष्णादकाऽऽदिगृह्णायात् । (अक्ष-
द्विसिंमिति) यस्यां दिशि संज्ञाभूमिस्तस्यां पानकस्य न गन्त-
व्यम् । यदि पुनस्तस्यां गच्छति, ततोऽतिरिक्तं प्रहीतव्यं, यदि
द्वौ जनौ तदा, यथा तृतीयस्याप्युद्धरति । किं बहना ? यावन्तो
व्रजन्ति तावतां योग्यमतिरिक्तं तथा गृह्णाति यथा एकस्योद-
रति । एवं पानीयं गृहीत्वा समागतो वाहः प्रतिश्रयस्य पादौ
प्रमाउये इगुरुकं स्थापयित्वा ऐयापधिकीं प्रतिक्रम्य आलोच्य
गुरोः पानकं दर्शयित्वा आपृच्छति, गुरुमापृच्छ्य संज्ञाभूमिं व्र-
जामीति गच्छति । तत्र जघन्याऽपि कश्चित् व्रजति, तर्हि यथा
एकस्योद्धरति तावत्प्रमाणमात्रकं पानकं गृह्णाति, तच्छोद्गाहितं
पात्रमन्यस्य समर्थं दशभक्तं प्रमाउये आवश्यकीं कृत्वा व्रजति ।
यथोक्तविधेरकरणे सर्वत्र प्रायश्चित्तं मासवधु ।

उक्तमेवार्थं स्पष्टतरमुपदर्शयति-

अतिरेगगहणमुगा-हियम्मि आलाय पुच्छिपं गच्छे ।

एमा उ अकालम्मी, अहिंदिण हिंदिण काजे ॥४४३॥

पात्रे उद्ग्राहिते एकजनान्तिरेकेण पानीयस्य ग्रहणं कर्त्तव्यं,
कृत्वा च गुरोः पुरत आलोच्य गुरुमापृच्छ्य संज्ञाभूमिं गच्छेत् ।
एषा अकाले संज्ञा उक्ता । संप्रति काळसंज्ञा वक्तव्या । काले का-
लसंज्ञा (अहिंरिते हिंदिमेत्ति) इयमत्र जावना-तृतीयस्यां
पौरुष्यां काळस्य प्रतिक्रमणं यावन्नात्रापि भिक्षावेला भवति
तावत् संज्ञाभूमिं व्रजति । अथाहिगिरते समुद्दिष्टे भाजनेषु च
प्रदत्तकल्पेषु यावन्नात्रागहने चतुर्थपौरुष्यकालः, तावच्छ्रुति,
अथोत्सूरं भिक्षावेला, चिरं वा हिंदिण, ततोऽवगाढायामपि
चरमपौरुष्यां गच्छति ।

तत्र को विधिरित्याह-

कपेत्तृणं पाए, एकैकस्स उ पुते पमिगहगे ।

दाउं दो दो गच्छे, तिणहट्ट दवं च पेत्तृणं ॥४४४॥

पात्राणि कल्पयित्वा विशेष्य त्रीन् कल्पान् पात्राणां निलेप-
नाय दत्त्वा एकैकस्याऽऽप्तोयाऽऽप्तोयसंघाटकस्य द्वौ द्वौ पदद्वय-
हकौ दत्त्वा द्वौ द्वौ संज्ञाभूमिं गच्छयित्वा । कथमित्याह-त्रया-
णामर्थाय एव गृहीत्वा, पानकं हि तावत्प्रमाणं प्रहीतव्यं या-
वत्पश्चादेकस्योद्धरति । इयमत्र जावना-ये ये संघाटवन्तस्तेषां
तेषामेका द्वौ पदद्वयं धारयन्ति, द्वितीयश्चायेन समं याति,
तेषु चाऽऽगतेषु ये प्रागितरे स्थितास्ते व्रजन्ति, इतरे चाऽऽगताः
पात्राणि धारयन्ति, यावन्तश्च गच्छन्ति तावतां योग्यमेकातिरिक्तं
पानकं मात्रकं गृह्णाति ।

कथं पुनस्ते गच्छन्तीत्यन आह-

अजुगलिया अतुंता, विगहारहिया वयंति पदमं तु ।

निमिदुत्तु इगल्लगहणं, आवहणं वच्छपासज्ज ॥ ४४५ ॥

अजुगलित्वा न समश्रणिकयुगलरूपतया स्थिताः, अत्यरि-
ताः, विकथाराहिताः स्त्रीभक्ताऽऽदिकथा अकुर्वाणाः प्रथम-
मनापातासंलोकवृत्तं स्थगित्व व्रजन्ति । तत्र निषद्य उषीव-
श्य, नोद्धांस्थिता इत्यर्थः । उद्धांस्थितानां सम्यक्प्रक्षेपणासंभ-
वात् । रगलग्रहणं कुर्वन्ति-ये भूमावसंबद्धाः पुनर्निर्लेपनाय ले-
पकास्ते रगवृत्ताः, तानादत्ते । आदाय चेतया भूमावापाननं कु-
र्वन्ति यन् वृत्तिरकाऽऽदिस्ततोऽपसरति । उक्तं च-ते रगले टिहिया-
वेद, ततो जो तन्थ विच्छुगार्था, सा अवसरति । " इति । तेषां
च इगलकानां प्रमाणं वचः पुरीषमासाद्य प्रतिपत्तव्यं, यो
भिन्नवर्था स त्रीन् रगलकान् गृह्णाति, अथो दावेकं वा ।

आलोएऊण दिमा, संडासगेमत्र संपमज्जिता ।

पेहियपमज्जिएसु य, जयणाप थंकिसे णिसिरे ॥४४६॥

स्थगित्वा गत्वा तत्र दिशामापातसंलोकवर्जनार्थं मालोकने
कुर्यात्, दिश आलोच्य तदनन्तरं सत्तासकं संप्रमाउये प्राकृत-
पु प्रमाजितेषु च तत्र प्रदोषे स्थण्डिलेषु पुराणं निस्तृजेत्
व्युत्सृजेत् । कथमित्याह-यतनया " दिमिपवणगाममूरिय । "
इत्यादिबद्धयमाणलक्षणया तत्पुनरनापानासंलोकं स्थापयन्ने-
भिर्वन्द्यमाणैर्दशभिः स्थानैः विभुक्तं ज्ञातव्यम् ।

तान्येवाऽऽह-

अणावायमसंलोए, परम्मऽणुत्थातिण ।

समे अज्झुमिरे यात्रि-ऽचिरकालकयम्मि य ॥ ४४७ ॥

वित्थिमे दूरोगादे-ऽनामन्ने विलवज्जिण ।

तमपाणबीयरहिए, उच्चाराऽऽदीणि वीमिरे ॥ ४४८ ॥

अनापातमसंलोकं, परस्यानुपघातिकं, समम अज्झुमिरे, अचि-
रकालकृतं, विस्तीर्णं, दूरमवगाढम्, अनामन्नं, विलवज्जितं, वस-
प्राणबीजगहितं चत् स्थागुरुल तत्र उच्चाराऽऽदीनि उच्चारप्रश्रव-
णप्रभृतानि व्युत्सृजेत् । एष एककः सयोगो दर्शितः ।

संप्रति टिकाऽऽदिसंयोगानुपदर्शयति-

इगदुगतिगचउपेचग-उगमत्तगअट्टनवगदमगेहिं ।

संजंगा कायव्वा, जेगमदस्मं चउव्वीमं ॥ ४४९ ॥

अमीषामनन्तरोदितानां दशानां पादानामेकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्-
सप्ताष्टनवदशकैः संयोगाः कर्त्तव्याः, तेषु च भङ्गाः सर्वसंख्यया
चतुर्विंशत्यधिकं सदस्यम् । अथ कस्मिन् संयोगे कियन्तो भङ्ग-
काः ? उच्यते-इह भङ्गनामानयनकर्णामदस-दशाऽऽदयोऽङ्का
एकैकं हीनास्तावत् स्थाप्यन्ते यावत् पर्यन्ते एकः, ततस्ते य-
थाक्रममेवौ गार्शोभशुणयितव्याः । तद्यथा-दशकं एककेन, न-
वकः पञ्चजिनः, अष्टकः पञ्चदशजिनः, सप्तकस्त्रिशता, षट्को षाचत्वा-
रिशता, पञ्चकोऽपि षाचत्वारिशता, चतुष्कस्त्रिशता, त्रिकः
पञ्चदशभिः, द्विकः पञ्चकेन, एकक एककेन । स्थापना-

१०	६	८	७	६	५	४	३	२	१	अमीषां
१	५	१४	३०	४२	४२	३०	१४	५	१	चामीभ-

गुणाकारैर्गुणं जाना एककाऽऽदिसंयोगेष्वयं नङ्गसंख्या ।
तथ्या-एककसंयोगे दश । द्विकसंयोगे पञ्चचत्वारिंशत् । त्रिक-

संयोगे विशत्युत्तर शतम् । चतुष्कसंयोगे द्वे शते दशोत्तरम् । पञ्चसंयोगे द्वे शते त्रिपञ्चाशदधिकम् । षट्संयोगे द्वे शते दशोत्तरम् । सप्तसंयोगे विश शतम् । अष्टकसंयोगे पञ्चचत्वारिंशत् । नवकसंयोगे दश । दशकसंयोगे एकः । एक च वसत्यादिषु विविक्ते प्रदेशे स्थण्डिलमिति सर्वज्ञसंख्या एकत्र मीलयित्वा रूपाधिका क्रियते, ततश्चतुर्विंशं जहकसहस्रं भवति ।

“समनङ्गणयणे करणं, दसगाऽऽति ओमरति जावंको ।

एष उ गुणेषवा, इमेहिं रासीहिं जहकमसो ॥ १ ॥

एकग पचग पन्नर, तीक्षा वायात्र पंच जा नाणा ।

परतो बायालीसा, परिलोममवेहि जावंको ॥ २ ॥

एकगसंजोगादी, गुणिया लद्धा इवंति एमेने ।

मिथिया रुवाहकया, भेगसहस्रे चतुर्वीस ॥ ३ ॥”

संप्रत्येतानि दश मुक्तानि पदानि व्याख्यातव्यानि, यत्र यत्र दोषास्ते तत्र तत्र कथनीयाः, तत्राऽऽपातयन् सलोकवच्च पूर्वं व्याख्यातम् । इदानीं परम्यौपघातिकमाह-

आया पवयण संजम, निविहं उवयानियं मुणयव्वं ।

आगम वस अगणी, पायाऽऽमुडं य अन्नय ॥४९०॥

इह पूर्वार्द्धपदानां पश्चार्द्धपदानां च यथाक्रमं योजना । सा चैवम्-आपपातिकमुपघातप्रयोजनके स्थण्डिले त्रिविधं ज्ञातव्यम् । तद्यथा-आत्मोपघाति, प्रवचनोपघाति, संयमोपघाति च । तत्राऽऽमोपघाति आरामः, तत्र हि सद्गं व्युत्सृजतो घाताऽऽदि पिष्टनाऽऽदि । प्रवचनोपघाति-वचो गुहं, तस्मिन्नुत्पन्नतम-शुष्कात्मकत्वात्, ततस्तत्र सङ्गाद्युत्सर्गे ईदृशा एते इति प्रवचनोपघातः । संयमोपघाति-अभिरग्निरुत्थान, तत्र हि सङ्गाद्युत्सर्गे ते अभ्यारम्भिणोऽभ्यन्त्रस्थण्डिले अग्निस्थानं कुर्वन्ति, त्यजन्ति वा तां सङ्गामस्थण्डिले ।

सप्रति विषमस्थण्डिले दोषानाह-

विषमपत्रोदृणि आया, इयस्स पक्षोदृणमि उकाया ।

कुमिरमि विचुगादी, उभयक्रमेण तमादीया ॥४९१॥

विषमे स्थण्डिले साधुः प्रक्षोटेत्, एतेदिति भावः । तत्र चाऽऽत्मा विराध्यते । इतरस्य पुरोपस्य, प्रस्त्रवणस्य च प्रक्षोटेने पक्काया विराध्यन्ते । तथाहि-प्रतीतमेवेतत्-परीप, प्रस्त्रवण वा प्रक्षोटेने षट्कायां विराध्यति । एषा संयमविराधना । शुषिरे संज्ञाऽऽदि व्युत्सृजतो वृक्षिकाऽऽदिदित्वात्मनो विराधना । आदि-शब्देन सर्वाऽऽदिपरिग्रहः । उन्नय सङ्गाप्रस्त्रवणं, तेनाऽऽक्रमेण त्रयाऽऽद्यः त्रसस्थावरप्राणा विराध्यन्ते । एषा संयमविराधना ।

अथ कीदृशं चिरकालकृतं स्थण्डिलमन आह-

जे जम्मि उउम्मि कया, पयावणादीहिं थंमिस्त्रा ते उ ।

होति इये चिक्कया, वामावामे य वारमणं ॥ ४९२ ॥

यानि स्थण्डिलानि यस्मिन् ऋतौ प्रतापनाऽऽदिभिः कृतानि तानि तस्मिन्चिरकालकृतानि भवन्ति । यथा-हेमन्तकृतानि हेमन्त एवाचिरकालकृतानि । इतराणि तु ऋतुवन्तरव्यवहितानि चिरकालकृतानि, अस्थण्डिलानि तानीति भावः । यत्र एनरेक वर्षावसरात्र सगाधने ग्रामे उपितस्तत्र द्वादशकं द्वादश संवत्सराणि स्थण्डिलं, परमस्थण्डिलं जवति ।

सम्प्रति विस्तीर्णमाह-

दन्थाऽऽयामं चउरस, जहाण उक्कोम जोयण विउकं ।

चउरंगुत्तपमाणं, जहजयं दूरमोगादं ॥ ४९३ ॥

उच्चन्यं विस्तीर्णं चतुरस्रं चतसृष्वपि दिक्षु हस्ताऽऽयामम्, उत्कृष्टं द्वादशयोजनानि, तच्च चक्रवर्त्तिस्कन्धाधारनिवेशे प्रतिपत्तव्यम् । दूरमोगादमाह-यत्राधस्ताच्चतुरङ्गुलप्रमाणमचित्तम्-चत्वारि अङ्गुलान्याचित्ता चूभिः, तज्जवन्यं दूरमवगाढम्, अर्थात्पश्चाद्दृग्गुणप्रभृतिकर्माचल यस्याधस्तात्तदुत्कृष्टं दूरमवगाढम् ।

सांस्प्रतमामजमाह-

दन्थाऽऽसन्नं जवणा-दियाण तहियं तु संजमाऽऽयाए ।

आयापवयणसंजम-दोसा पुण जावआसमो ॥४९४॥

आमन्नं द्विविधम्-उच्यते, भावतश्च । तत्र द्रव्याऽऽसन्नं भवनाऽऽदीनां निकटम् । आदिग्रहणाद् देवकुलानां, ग्रामस्य, पथो, वृक्षस्य च परिग्रहः । यस्य हि वृक्षस्य इतिपादप्रमाणस्कन्धः, तस्य समन्ततो हस्ता वर्जयितव्यः । तत्र यदि द्रव्याऽऽसन्ने व्युत्सृज्यन्ते, ततः संयमे, आत्मनि च विराधना । तत्र यद् गृहाऽऽदीनामासन्नं तत् स्थण्डिलं परित्यज्यान्त्यत्र स्थण्डिलं कुर्युः, अथ वा पानीयेन तत्प्रक्षालयेयः । ततः संयमविराधना । आत्मविराधना पिष्टनाऽऽदिनायात् । मायाऽऽसन्नं नाम तार्त्तिसृष्टिः, यावत्संज्ञा मता गृहा गच्छति, ततोऽनधिमहः स्थण्डिलं गन्तुमशक्नुवन् अस्थण्डिलं, भवनाऽऽदीनां वा प्रत्यासन्ने व्युत्सृजेत् । तत्र चाऽऽमविराधना, संयमविराधना च प्राग्वत् । अत्रास्थण्डिलमिति कृत्वा सागारिको वा तिष्ठतीति संज्ञां धारयति आत्मविराधना, मरणस्य ग्लानत्यस्य चावश्यं जावात् । अनधिमहेन च सना तेन लोकपुरतोऽस्थाने सङ्गाद्युत्सर्गे पुनर्जङ्गाऽऽदिक्षेपने वा प्रवचनोपघातः ।

सविले, त्रसप्राणव्योजोपेने दोषानाह-

होति विस्त्रे दो दोसा, तमेसु बीणमु वा वि ते चैव ।

संजोगतो य दोसा, पूलगमा होति सविमेसा ॥ ४९५ ॥

विले संज्ञां व्युत्सृजतो द्वौ दोषौ । तद्यथा-आत्मविराधना, संयमविराधना च । तत्र यदा विले द्रविशन्त्या संज्ञया प्रस्त्रवणेन तज्जा जीवा बाध्यन्ते तदा संयमविराधना । सर्वाऽऽदिभक्तेषु आत्मविराधना । त्रसेषु, बीजेषु च तावच्च द्वौ दोषौ संयमाऽऽमविराधनालक्षणौ । तत्र त्रसेषु बीजेषु प्राणव्यपरोपणात्मन्यमविराधना सुप्रतीता । त्रसेष्व्वात्मविराधना, तेन्य उपद्रवसंभवात् । बीजेष्व्वात्मविराधना-बीजशुक्लाद्यवयवानामतितीक्ष्णानां पदेषु लग्नतः पादप्रक्षोदनतः पतनतो वा । तद्वचमैकैकस्मिन् वर्जनीये स्थण्डिले दोषा उक्ताः । अस्माच्च मूलगमादेकैकसंयोगरूपात् द्विकत्रिकाऽऽदिपदानां संयोगतः सविशेषा बहुबह्वतरका भवन्ति ज्ञातव्याः । द्विकसंयोगे द्विगुणात्मकसंयोगे त्रिगुणा यावद्दशसंयोगे दशगुणा स्ति ।

सम्प्रति प्रागुक्तमपि प्रायश्चित्तमन्याऽऽचार्यपरिपाठ्या,

मनाकं विशेषप्रदर्शनार्थं तथा च पुनराह-

पंथम्मि य आलोए, कुमिरम्मि तमेसु चैव चउल्लहुगा ।

पुरिसावाण य तहा, निरियावाण य ते चैव ॥ ४९६ ॥

पथ आसन्ने पुरुषाणामालोके, शुषिरे, त्रससंकुले च संज्ञां व्युत्सृजतः प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । तथा सर्वमनुष्यपुरुषाऽऽपाते, सर्वैरित्येकपुरुषाऽऽपाते च प्रत्येकं त एव चत्वारो लघुकाः । सर्वग्रहणं मनुष्येषु कौटुम्बिकाऽऽदिभेदपरिग्रहार्थम् ।

तिर्यक्कुण्डाऽऽदिभेदसंग्रहार्थमाह-

इत्थिनपुंसाऽऽवाण, भावामन्ने विले य चउगुणा ।

पण्णं लहुयं गुरुणं, बीणं सेमेसु मासल्लहुं ॥ ४५७ ॥

सर्वासां प्राकृताऽऽदिभेदनिष्ठानां स्त्रीणामापाने च, तथा जावा-
सन्ने विज्ञप्ताहने च स्थण्डिले व्युत्सृजतः प्रत्येकं चत्वारो गु-
रुकाः, प्रत्येकधीजसकुले स्थण्डिले लघूनि पञ्चरात्रिन्दवानि,
अनन्तबीजसकुले गुरुकानि, शेषेष्वकुलेषु स्थण्डिलेषु मासलघु-
यद्यान्यदा पर्यन्ते तदापि सर्वमाप्नोति । यत्रासामाचारीकरणं
तत्रापि मासलघु ।

अपमज्जणा अपडिले-हणा य दुपमज्जणा दुपमिद्वेहा ।

तिरे मांसिय पण्णं लहु, कालतवेवा चरिमसुद्धो ॥ ४५८ ॥

सर्वा व्युत्सृष्टकामो न प्रत्युपेक्षते न प्रमाजयति मासलघु,
कालगुरु, तपालघु । न प्रमाजयति प्रत्युपेक्षते मासलघु, द्वाभ्यां
लघु । एवं त्रिकेषु स्थानेषु मांसिक लघु, कालेन तपसा चोक्त-
प्रकारेण विशेषितम् । अथ प्रत्युपेक्षते प्रमाजयति, तत्र दुष्प्रत्यु-
पेक्षिते दुष्प्रमाजिते रात्रिन्दिवपञ्चकं लघु, दुष्प्रत्युपेक्षिते
प्रमाजिते रात्रिन्दिवपञ्चकं लघु, तपोलघु, कालगुरु । प्रत्युपे-
क्षिते दुष्प्रमाजिते रात्रिन्दिवपञ्चकं लघु, द्वाभ्यां लघुकम् ।
एव त्रिकेषु त्रिस्थानेषु पञ्चक, कालेन तपसा चोक्तप्रकारेण
विशेषित, चरमेषु प्रत्युपेक्षितं सुप्रमाजितमित्येव रूपे भङ्गे शुद्धो
न प्रायश्चित्तभाक् ।

खुडो धावणो कुमिरे, तह खुत्तो अपमिलेहणा लहुगो ।

घरवाविवच्चगोत्रय-उअपल्लगड्डुणे लहुगा ॥ ४५९ ॥

इयमपि गाथाऽऽद्याऽऽचार्यपरिपाटिशुचिका, ततो न पुनरुक्तता,
नापि विरोधा, मतान्तरत्वात् । कुल्लक स्नोक यदि धाघन प्रयो-
टनमित्यर्थः । तत्र तथा शुपिरे स्थण्डिले तथाकृतोऽप्रत्युपेक्षणा-
यां प्रत्येक प्रायश्चित्तं लघुको मासः । तथा-गृहं यदि संज्ञां व्यु-
त्सृजति वाप्यां वर्चास गृहं वर्चस उपारि वा गोस्पदे वा ऊर्ध्व-
स्थितो वा तथा मल्लके व्युत्सृज्य यदि परिष्ठापयति तदा
सर्वेष्वेतेषु स्थानेषु प्रायश्चित्तं प्रत्येक चत्वारो लघवः । गत-
मपायद्वारम् ।

इदानीं वर्जनाद्वारमाह-

दिमिपवणगामसूरिय-ढायणं पमज्जिऊण निकखुत्तो ।

जस्सुगहो ति काऊ-ण वोमिरे आयमे वा वि ॥ ४६० ॥

उत्तरदिक्, पूर्वदिक् च लोके पूज्या, ततस्तस्याः पृष्ठप्रदाने द्वाक-
मध्ये अवर्णवादो भवति, वानमन्तर वा किञ्चित् मिथ्यादृष्टिः
कुप्येत । तथा च सति जीवितव्यस्य विनाशः, नस्मात् दिवा रा-
त्रौ च पृष्ठपूर्वस्यास, उत्तरस्यां तु दिवा । दक्षिणस्यां दिशि रात्रौ
निशाचराः सचरन्ति । ततस्तस्यां पृष्ठ रात्रौ वर्जयेत् । उक्तं च-
“उमे मूत्रपुरीषे तु, दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । रात्रौ दक्षिणतश्चैव,
तथा चाऽऽयुर्न होयते ॥ १ ॥ ” तथा यतः पवनस्ततः पृष्ठं न
कुर्यात्, मा लोको ध्यात्-अर्घयन्त्येतदेते इति, नासिकायां
आर्शासि मा नृयत् । तथा ग्रामस्य, सूर्यस्य च पृष्ठं न दात-
व्य, लोकेऽवर्णवादसंज्ञत्वात् । तथाहि-सूर्यस्य, ग्रामस्य वा
पृष्ठप्रदाने लोको धृते-न किञ्चित् जानन्त्येते यल्लोकोदद्योतकर-
स्यापि सूर्यस्य, यस्मिन् ग्रामे स्थापिते तस्याऽपि च पृष्ठं दक्ष-
तीति । तथा संसक्तग्रहणश्रद्धायायां व्युत्सृजेत्, येन क्षीणज्य-
विनाशो न भवति । तथा त्रिकुलस्त्रीन् चारान् प्रमाजये ।

उपसृक्कणमेतत्-प्रत्युपेक्ष्य च व्युत्सृजेत् । तत्राप्रत्युपेक्षणे अ-
प्रमाजने, दुष्प्रत्युपेक्षणे दुष्प्रमाजने च प्रायश्चित्तं प्रागुक्तम् । तथा
यस्यावग्रहः सोऽनुजानीयादिति अनुकाय व्युत्सृजेत्, आचमेदा ।
एष गाथार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विवरीपुराह-

उत्तर पुव्वा पुज्जा, जम्माणं निमियरा अजिवरन्ति ।

घाणारमा य पवणे, सूरियगामे अवन्नो उ ॥ ४६१ ॥

उत्तरा, पूर्वा च लोके पूज्यते, ततो दिवा रात्रौ च पूर्वस्यामु-
त्तरस्यां वा पृष्ठं न दद्यात्, तथा न यस्या दक्षिणा, तस्यां रात्रौ
निशाचरा देवा अभिषर्त्तन्त समागच्छन्ति, ततस्तस्यां रात्रौ
पृष्ठं न दद्यात्, तथा यतः पवनस्ततः पृष्ठकरणे अशुभगन्धघ्रा-
णिर्नासिकायां आर्शास्युपजायन्ते । तस्मात्पवनस्यापि पृष्ठं न
कर्त्तव्यम् । सूर्यस्य, ग्रामस्य च पृष्ठकरणे अवर्णो लोकमध्ये यथा-
ऽभिहितः प्राक्, ततस्तयोरपि न दातव्यं पृष्ठमिति ।

“ ङायाए ” इति व्याख्यानार्थमाह-

संसक्तगहणां पुण, ङायाए निगयाई वोमिरे ।

ङायासनि उएहम्मि वि, वोमिरेण मुहुत्तगं चिटे ॥ ४६२ ॥

संसक्ता ङीर्द्रियग्रहणि, पांशुर्यस्याभौ संसक्तग्रहणः, स क्षीण-
यत्तणार्थं ङायायां वृक्षाऽऽदिनिर्गतायां व्युत्सृजति । अथ ङाया-
स्याऽपि न निर्गच्छति, मध्याह्ने एव सज्ञा प्रवृत्ता, ततः ङायाया
'अमति' अभावे लक्ष्णेऽपि स्वशरीरच्छायायां पुरीषस्य कृत्वा
व्युत्सृजति, व्युत्सृज्य च मुहुत्तं तथैव तिष्ठति, येन नावता
कालेन स्वयंगतः परिणमन्ति, अन्ययोष्णेन महती परिताप-
ना स्यात् ।

अथ व्युत्सृजन् स्वोपकरणं कथं धरतीत्यत आह-

उवगरणं वामगऊ-रुगम्मि मत्तो य दाहिणे हत्थे ।

तत्थऽण्णत्थ व पुंणे, तिहं आयमणं अदूर्गम्म ॥ ४६३ ॥

उपकरणं दण्डकं रजोहरणं च वामे ऊरौ स्थापयति, मात्रक
दक्षिणहस्ते क्रियते, रुगलकानि च वामहस्तेन धारणीयानि, ततः
संज्ञां व्युत्सृज्य तत्रान्यत्र वा प्रदेशे उगमकैः पुनं पुंसयति
रुक्कयति, पुसांयत्वा त्रिभिर्नावापूरकैश्चतुर्वैरित्यर्थः । आचमनं
निलेपनं करोति । तथा चोक्तम्-“ तिहं नायाए पूरणं आयमइ,
निस्सेवंति वा । नावा पूरणो नाम-पसनी । ” इति । तदपि चाऽऽच-
मनमदरे करोति । याद पुनर्दरे आचमति तत उद्वाहः, काश्चित्
दृष्ट्वा चिन्तयेत्-अनिर्लेप्यपुनो गत एष इति ।

संप्रत्यालोके प्रायश्चित्तविधिमाह-

आलोणं पि य निविहं, पुगिसत्थिनपुंसकं च बोधवं ।

लहुगा पुगिसाऽऽलोण, गुरुगा य नपुंसत्थीमु ॥ ४६४ ॥

आवातं पि य दुविहं, माणुमनेरिच्छयं च नायव्यं ।

एकैकं पि य निविहं, पुगिसत्थिनपुंसगे चैव ॥ ४६५ ॥

आलोकमपि च त्रिविधं विप्रकारम् । तद्यथा-पुरुषाऽऽलोकं, स्त्रिया-
लोकं, नपुंसकाऽऽलोकम् । गाथायां पैदैकदेशे पदसमुदायोऽलक्ष-
णानि । तत्र पुरुषाऽऽलोकं प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । स्त्रियालो-
के नपुंसकाऽऽलोकं च चत्वारो गुरुकाः । तदेवमचित्तं स्थण्डि-
लमचित्तं पया भणितम् । अथ सचित्तं मिथेण वा यदा तद्
गच्छति तदा तदेव प्रायश्चित्तम् ।

उक्ताय-चउसु बहुगा, परिच्छे लहुगा य गुरुग माहारे ।
संघट्टेण परियावणे, लहु गुरुग निवायणे मूलं ॥४६६॥

श्रद्धायाः-पृथिव्यसंज्ञायायुषनस्पतित्रसरूपाः, तेषां मध्ये चतुर्षु पृथिव्यतेजोवायुरुपेषु संघट्टनाऽऽदिषु समुक्ता प्रायश्चित्तम् । परि-
सकवनस्पतिकार्येऽपि च लघुकाः । साधारणे अनन्तवनस्पतिका-
यिके संघट्टनाऽऽदिषु गुरुकाः । तथा द्वीन्द्रियाऽऽदीनां संघट्टने परि-
तापने च यथायोगं लघुका गुरुकाश्च प्रायश्चित्तम् । अपितनिपातने
विनाशे मूलम् । इयं तत्र ज्ञावना-पृथिवीकार्यं संघट्टयति मासलघु,
परितापयति, जीविताद् व्यपरोपयतीत्यर्थः, चतुर्लघु । एवमपका-
ये, तेजस्काये, वायुकाये, प्रत्येकवनस्पतिकार्ये च द्रष्टव्यम् । उक्तं
च-" उक्तायाऽऽदिमचउसू, तद् य परिच्छमि होति वणकाए ।
लहु गुरु मासो चउलहु, घट्टणपरिनाषउदवणे ॥१॥ " एतत्
प्रायश्चित्तमेकैकस्मिन् दिवसे संघट्टनाऽऽदिकरणे, यदि पुनर्द्वौ
दिवसौ पृथिव्यादि संघट्टयति तदा मासगुरु, परितापयति च-
तुर्लघु, जीविताद् व्यपरोपयति चतुर्गुरु, त्रीन् दिवसान् निर-
न्तरं पृथिव्यादि संघट्टयति चतुर्लघु, परितापयति चतुर्गुरु, अ-
पछावयति षड्लघु, निरन्तरं चतुर्लघु, निरन्तरं चतुरो दिवसा-
न् संघट्टने चतुर्गुरु, परितापने षड्लघु, अपछावणे षड्गुरु, प-
ञ्चदिवसान् निरन्तरं पृथिव्यादीनां संघट्टने षड्लघु, परिता-
ने षड्गुरु, अपछावणे मासिकच्छेदः, षड् दिवसान् निरन्तरं
संघट्टने षड्गुरु, परितापने मासिकच्छेदः, अपछावणे चतुर्मास-
च्छेदः, परितापने षण्मासिकः, अपछावणे मूलम् । उक्तं च-" दो-
हि दिवसेहि मासगुरुण आढवेत्ता चउगुरुण गतिं जाव अ-
ट्टिहं संपयंति । " अनन्तवनस्पतिकं यदि संघट्टयति तदा मास-
गुरु, परितापयति चतुर्लघु, अपछावयति चतुर्गुरु, छिदिवसा-
ऽऽदि निरन्तरं संघट्टनाऽऽदिषु चतुर्लघु, परितापयति चतुर्गुरु,
जीविताद् व्यपरोपयति षड्लघु । अत्र इत्यादिदिवसं निरन्तरं
संघट्टनाऽऽदिषु षड्भिर्दिवसैर्मूलं, त्रीन् दिवसं संघट्टयतश्चतुर्गुरु,
परितापयतः षड्लघु, जीविताद् व्यपरोपयतः षड्गुरु । अत्र
पञ्चाभिर्दिवसैर्मूलं, चतुरिन्द्रियं संघट्टयतः षड्लघु, परितापयतः
षड्गुरु, जीविताद् व्यपरोपयतो मासिकच्छेदः । अत्र चतुर्भि-
र्दिवसैर्मूलं, पञ्चेन्द्रियं संघट्टयतः षड्गुरु, परितापयतश्चेदः,
अपछावयतो मूलम्, अत्र द्वयोर्दिवसयोरनववर्षाण्यं, त्रिषु दि-
वसेषु पाराञ्चितम् । गतं वज्रनाहारम् ।

अधुनाऽनुज्ञाचारमाह-

पदमिल्लुगस्स असती, वाघातो वा इमेहिं उणेहिं ।

परिणीए तेणो वाजे, खेत्तुदयनिविट्ठथीअपुमं ॥४६७॥

प्रथममेव 'पदमिल्लुक' प्राकृतत्वात् न्वार्थे इल्लुकप्रत्ययः । प्रथम-
मनापातासंज्ञाकलकणं स्थापित्वं तद् नास्ति, ततस्तस्य प्रथम-
स्याभावे, अथवा स्वतोऽप्येभिः स्थानैर्व्याघातां भवेत् । तान्येव
स्थानान्याह-" परिणीए " इत्यादि । प्रत्यनीकस्तत्र तिष्ठति,
स्तेना वा पाथि छिविधाः । तद् यथा-उपकरणस्तेनाः, शरी-
रस्तेना वा । व्याघ्रा वा तत्र सर्पाऽऽदयो विद्यन्ते, केच वा तत्र ज्ञा-
तम, उदकेन वा तत् स्थापित्वा स्तुतम् । ग्रामो वज्रिका स्कन्धा-
वारो वा तत्र निविष्टः, स्त्री, नपुंसको वा तत्र मैथुनार्थं सय-
तानागच्छतः प्रनीकते ।

पदमामति वाघाए, पुरिसाऽऽलोयमि होति जयणाए ।

मत्तगअपमज्जणरुगल्ल, कुरुकुअ तिविहे पुविहजेदो ॥४६८॥

एवं प्रथमस्य स्थितिस्तस्याभावे, व्याघाते वा द्वितीय स्थ-
तिरुत्तमनापातं संज्ञाकवद् गन्तव्यम् । तत्र सयतानां सांज्ञागिका-
नां संविज्ञानामाश्लोके गन्तव्यं, तदभावे असांज्ञागिकानामपि ।
तत्रापरिणताः पूर्वमेव ग्राहयितव्याः । यथा-केषाञ्चिदाचार्या-
णां विसदृशमाचर्यम्, ततो यूय मा नान् धितयसामाचारीका-
न् दृष्ट्वा प्रतिनोदयेत, तेषां यदि नोदयन्ति तर्हि उदासीना-
स्तिष्ठथ । एवमसंखडाऽऽदयो दोषाः परिहृता जवन्ति । असां-
ज्ञागिकानामप्यापातस्यासंज्ञे यत्र पार्श्वस्थाऽऽदीनामालोकस्त-
न्न गच्छन्ति, तस्याप्यज्ञावे यत्र पार्श्वस्थाऽऽदीनामापातस्तन्न प्र-
जन्ति । तत्र सुल्लकाऽऽदयोऽपरिणताः पूर्वं ग्राहयितव्याः-यथा
एते निर्धर्माणो जिनाऽऽज्ञाप्रकोपनो वितथमाचरन्ति, त-मा
यूयमेतेषां चेष्टितं चित्ते कुरुत, यथैतत् सुन्दरमिति । संयत्या-
पातवच्च सर्वप्रयत्नेन परिहरेत् । अन्यथा कृतसङ्केतका अत्र
समागच्छन्तीतिशङ्काऽऽदयः, आत्मपरोजयसमुत्थाश्च दोषाः
संभवन्ति । एषा स्थिते यतना । संप्रति परपक्षेऽभिधीयते-तत्र
चानापातवतोऽसंभवे (पुरिसालोयमि होति जयणाए इति)
पुरुषाऽऽश्लोकं पुरुषाऽऽश्लोकवात् गन्तव्यं, तत्र यतनया जवति क-
र्तव्यमाचमनाऽऽदि । तामेव यतनामाह-(मत्तगअपमज्जणरुग-
ल्लकुरुकुअ लि) प्रत्येकं च प्रचुरं छवं, रुगलकानां चाप्रमार्जनं, न
तानि रुगलकानि प्रमार्जन्ते, हानानां दोषसंभवाद्, कुरुकुचाञ्चा-
ऽऽचमनानन्तरं कर्तव्याः* । (निविहे पुविहजेदो इति) त्रिविधे
प्रत्येकं द्विविधो भेदो द्रष्टव्यः । इयमत्र ज्ञावना-त्रिविधः पर-
पक्षः । तद्यथा-पुरुषस्त्रीनपुंसकः । एकैकः पुनर्द्विविधः-शौचवादी,
अशौचवादी च । अथवाऽन्यथा प्रत्येकं द्विजैः-आवका-
ऽऽभावकश्च । अथवा-त्रिविधो भेदो नाम-स्थविरो, मध्यमः,
तरुणश्च । यदि वा-प्राकृतः, कौटुम्बिको, दण्डिकश्च । एते च
त्रयो भेदा यथा पुरुषस्य, तथा स्त्रीनपुंसकयोरपि द्रष्टव्याः ।
तेषु यतनया गन्तव्यम् ।

कथमित्यत आह-

तेण परं पुरिमाणं, अमायवादीण वेषे आवायं ।

इत्थिनपुसाऽऽलोए, परंमुहो कुरुकया सा य ॥४६९॥

ततः पुरुषाऽऽश्लोकवतः स्थितिरुत्तमः, पुरुषाऽऽश्लोकवतः
स्थितिदृष्टस्याऽर्थात् पुरुषाणामशौचवादिनामापातमापातवत्
स्थितिरुत्तमं व्रजेत्, तत्र च यतना प्रागुक्ता द्रष्टव्या । तस्याऽप्यसंभ-
वे शौचवादिनामप्यापातवद् गन्तव्यम् । तस्यासंभवे रुपाश्लोके,
नपुंसकाऽऽश्लोके वा गन्तव्यम् । इयमत्र भावना-प्रथमतोऽशौच-
वादिनीनां स्त्रीणामालोके गन्तव्यम्, तत्र गतः सन् तासां परा-
हमुखं उपावशत, यतना च सा कुरुकुचाऽऽदिका कर्तव्या । त-
स्याऽप्यसंभवे शौचवादिनीनामप्याश्लोके गन्तव्यं, तदभावे न-
पुंसकानामशौचवादिनामालोके, तस्याऽसंभवे शौचवादिनाम-
प्याश्लोके । यतना सर्वत्र सैव ।

तेण परं आवायं, पुरिमेयरइत्थियाण तिरियाणं ।

तत्थ वि य परिहरेज्जा, दुगुंछिप्प दिच्चऽदिस्ते य ॥४७०॥

ततः परं शौचवादिनामपि नपुंसकानामालोकेऽस्यासंभवे पु-
रमेयरस्त्रीणां निरश्चामापाते व्रजेत्, तत्रापि हस्तानहर्माश्च जु-
गुप्सितान् परिहरेत्, अपरिहारे यतनां कुर्यात् । अयमत्र ज्ञावा-

* कुरुकुचा-बहुना जलेन पादप्रक्षालनाऽऽदि ।

र्थः-शौचवादिनां नपुंसकानामाहोकासंभवे तिर्यक्पुरुषाणाम्-
दुष्टानामापाते व्रजेत् । तत्रेय यतना-दण्डहस्ता चारंवारण व्यु-
त्सृजति । उक्तं च-

“ तेषु परं पुरिसाणं, असोयवादीणं वच्चे आवायं ।
अधिस्थितपुसाणं, आलोपपरम्पहा कुरुया ॥ १ ॥
पच्छा निरिपुरिसाणं, अदुष्टदुष्टाणं वच्चे आवायं ॥
उड्डेसु दंरुहन्था, चारं वारेण वोसिरणं ॥ २ ॥ ”

तस्याप्यभावे तिर्यक्स्त्रीणामनुगुप्सितानामापाते व्रजेत्, तदसं-
भवे जुगुप्सितानामप्यापाते, तदत्रावे तिर्यक्नपुंसकानामनुगुप्-
सितानामापाते, तदत्रावे जुगुप्सितानामप्यापाते, केवलं तत्र
तथापविशति, यथा परस्परं सर्वं प्रेक्षन्ते ।

ततो इत्थिनपुंसा, तिविहा तत्थ वि असोयवादीणं ।

तद्वियं च सदकरणं, आउलगपणं कुरुया य ॥४७१॥

ततः स्त्रीनपुंसकानामापाते गन्तव्यं, ते च स्त्रीनपुंसकास्त्रिवि-
धाः । तद्यथा-प्राकृताः, कौटुम्बिकाः, दाण्डिकाश्च । ते च प्रत्ये-
कं द्विधा-शौचवादिनः, अशौचवादिनश्च । तत्र प्रथमतोऽशौच-
वादिनामापाते व्रजनीयम्, तत्र च शब्दकरणम्, आकुलगमनं, कुरु-
कुचा च कार्या । इयमत्र जावना-जुगुप्सितानामपि नपुंसकाना-
मापातवतोऽसंभवे मनुष्यस्त्रीणामशौचवादिनामापाते गन्त-
व्यम्, केवलं स्थाविरसहितैः प्रविशति परस्परं मदान्तःशब्दा
उच्चारणीयाः, येन तास्ताम् श्रुत्वा निर्गच्छन्ति, आकुलीभूता-
श्च तत्र प्रविशन्ति, येन 'व्याकुला अमी' इति ता दाष्टावक्षेपाऽऽ-
दकं न कुर्वन्ति, अगस्तोऽऽदिषु च स्थानेषु सहां व्युत्सृजन्ति, य-
था शेषोऽपि लोको दूरस्थः प्रेक्षते, तेषु च साधयस्तथा च-
पविशति यथा परस्परं प्रेक्षन्ते, तत एवमात्मपरोजयदोषा न
संभवन्ति ।

उक्तं च-

“ तत्थ पुण थेरम्महिया, आउलगमहं करिति पथिसंता ।
जह सहेणं ताभां, निति ततो अगस्तमादीसु ॥
ठाणेसु वोसिरिनी, पेच्छति य जह परोप्पर सव्वे ।
आयपरोभयदोसा, ते एव वज्जिया हंति ” ॥ २ ॥

आचमनानन्तरं च कुरुकुचा कर्त्तव्या, चशब्दाद् मृत्तिकया
हस्तपुनःप्रक्षालनं, बहिर्मात्रकस्य कदव इति परिग्रहः । तदसंभवे
शौचवादिनीनामपि मनुष्यस्त्रीणामापाते, तस्याभावे नपुंसका-
कानामशौचवादिनामप्यापाते, तदसंभवे शौचवादिनामप्यापा-
ते गन्तव्यम् । सर्वत्रापि यतनाऽनन्तरं कर्त्तव्यम् ।

इत्थिनपुंसाऽऽवाते, जा उण जपणा उ मत्तगादीया ।

पुरिसाऽऽवाए जयणा, सव्वे च उ मत्तगादीया ॥४७२॥

स्थापाने, नपुंसकाऽऽवाते च या पुनर्यतना मात्राऽऽदिका अन-
न्तरमुक्ता, सैव पुरुषाऽऽवातेऽपि प्राक् मात्राऽऽदिका यतना द्रष्ट-
व्या । एवं तावदचित्तस्थिररुलं चतुःप्रकारमचित्तेन पथा गम्य-
मुक्तम् । तदभावे मिश्रेणापि पथा तदपवादेन गच्छेत् । तदभावे
सचित्तेनापि । तत्रापि यतना सैव प्रागुक्ता । उक्तं च-“ एवम-
चित्तेण पदेण, जयणा उ भणिथा चउधम्मं । मीससचित्तप-
हेसु य, एस चिचय भंगजयणा उ ” ॥ १ ॥ संप्रति मिश्रं वक्त-
व्यं, यतोऽचित्तस्थिररुलासंज्ञेऽपवादो मिश्रमपि गम्यते,
५९५

तदपि खानापातासलोकाऽऽदिभेदतश्चतुःप्रकारम्, तस्यापि च
त्रयः पन्थानः । तद्यथा-अचित्तः, मिश्रः, सचित्तश्च ।

तानेवाऽऽह-

अचित्तेण मीमं, मीसं मीसेण छक्कमीसेणं ।

सचित्तत्तक्कणं, मीसे चउजं गियपदेसे ॥ ४७३ ॥

मिश्रस्थिररुलमाचित्तेन पथा गम्यं, तदभावे मिश्रेणेत्यत
आह-षट्मिश्रेण षट्जीवनिकायमिश्रेण, तदत्रावे मिश्रे स्थिररुले
षट्कायसचित्तेन पथा गन्तव्यम् । उक्तं च-“ पदममाचित्तपदेणं,
मीसं मीसेणं छक्कमीसेणं । सचित्तत्तक्कणं, मीसं तू र्थोम-
लं गच्छे ॥१॥ ” तच्च मिश्रं स्थाविररुलमभवति प्रामात् प्रामं प्रति
व्रजतोऽप्ययम् । तत्र मात्रकैर्यतना कर्त्तव्या । अथ मात्रकाणि
न विद्यन्ते व्युत्सृजतां परिष्ठापयतां च सागारिकसंपातः, तदा
धर्मास्तकायाऽऽदिप्रदेशान् निश्चाकृत्य व्युत्सृज्यम् । उक्तं च-“ ज-
हियं पुण सागारिय-धम्मदिपपस तद्विहं निस्साए । वोसिरह
एय मीसं, जणिय समासेण र्थमिहं ॥१॥ ” उक्तं मिश्रे स्थिररु-
लम् । तदभावेऽपवादतः सचित्तमपि गन्तव्यं, तदप्यनापाना-
सलोकाऽऽदिभेदतश्चतुःप्रकारः, तस्यापि च त्रयः पन्थानः । तद्य-
था-अचित्तः, मिश्रः, सचित्तश्च ।

तत्र येन क्रमेण गन्तव्यं, तं क्रममाह-

अचित्तेण सचित्तं, मीमेण सचित्तं छक्कमीमेण ।

सचित्तत्तक्कणं, सचित्तं चउजं गियपदेसे ॥ ४७४ ॥

सचित्तमपि स्थिररुलं चतुर्भाङ्गकम्, तत्र प्रथमतोऽनापा-
तासलोकं गन्तव्यम्, तदभावे द्वितीयं, तदभावे तृतीयं,
तदभावे चतुर्थमपि । तत्र यतना प्रागेवोक्ता । तत्र च प्रथ-
मतोऽचित्तेन पथा गन्तव्यं, तदभावे ततः सचित्तं मिश्रेण
पथा गम्यम् । केन मिश्रेणेत्यत आह-षट्मिश्रेण षट्जी-
वनिकायमिश्रेण, तस्याऽसंज्ञे सचित्तेन पथा सचित्तं गन्त-
व्यम्, केन ?, सचित्तेन षट्केन षट्जीवनिकार्यः । अत्रापि मात्र-
कैर्यतना कर्त्तव्या । मात्राणामभावव्युत्सर्गे परिष्ठापने वा सागा-
रिकसंभवे धर्मास्तकायाऽऽदिप्रदेशान् निश्चा कर्त्तव्या । उक्तं
च-“ जं चिय मीमे जयणा, सव्वं सचित्ते वि होइ कायव्वा ।
मत्तादअपरिसेसा, जा धम्मदीपपसा उ ॥ १ ॥ ”

तदेवमुक्तं स्थापिडलमिदानीमेतस्य यः कल्पिकः, तमज्ञि-
धिसुगह-

पहियसुपगुणियमगुणिय-धारमधार उवउत्तो परिट्टरति ।

आलोणाऽऽयरियाऽऽदी, आयगिउ तिमोहिकारो से ४७५

यस्मादजानतः प्रायश्चित्तं, तस्माद् येन समममकाऽऽदि मूत्र प-
ठितं पाठनः, श्रुतमर्थनः, तस्य गन्तव्यं तस्मादप्युक्तं वा
धारितं वाऽऽस्पदपदेऽनवधारितं वा, तथापि य उपयुक्तः सन्
स्थितः परिहरति-उक्तप्रकरणोपयुक्तः परिभाषयति, स वि-
चारकल्पिकः । तथा तेन स्थिररुलमूत्रेण पाठनेन वाऽपठितेन
वा श्रगुणनेन वा धारितेन वा अधारितेन वा उपयुक्तो वाऽनुप-
युक्तो वा यां विचारनो करोति, तामाचार्याऽऽदेराज्ञायति, तद-
भावेऽन्यस्याप्युपाध्यायाऽऽदेः, आलोचिते 'से' तस्य विशोधिकारः
प्रायश्चित्तप्रदानेन शुद्धिकर्त्ता आचार्यः किमुक्तमवति ?-यदा
आचार्यः प्रायश्चित्तं ददाति, ततः स शुद्धिमापद्यते । गते विचार-
द्वारमूत्रं १ उ० । प्रतिपादयित्वा (प्रायश्चित्तं) (प्रायश्चित्तं)
शब्दे २०४८ पृष्ठे उच्यते जागे तासां स्थापकं प्रतिपादितम्)

स्थणिरुलगमनविधिः-

मे जिक्खू वा भिक्खुणी वा उच्चारपासवणकिरिपाए उवाहिज्जमाणे सयस्स पायपुंक्कणस्म असतीए तथो पच्छा साहम्मियं जाणज्जा ॥

"से" इत्यादि । स जिह्नुः कदाचित्पुनश्च उच्चारणकर्तव्यमप्यो-
त्प्राप्तयेन बाध्यमानः स्वकीयपादपुञ्जनसमाध्यादाबुद्ध्याऽऽ-
दि न कुर्यात्, स्वकीयस्याजावेऽन्यसाधर्मिकसाधुयाचेन, पूर्व-
प्रत्युपेक्षितपादपुञ्जनकं समाध्यादिकमिति । तदनेनैतत् प्रति-
पादितं भवति-वेगधारणं न कर्तव्यमिति ।

अपि च-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-
सअं सपाणं ० जाव मक्कहासंताणयंमि तहप्पगारंसि थं-
मिलंसि एो उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स भिक्षुरुच्चारणप्रसवणाऽऽशङ्कायां पूर्व-
मेव स्थणिरुलं गच्छन्तस्मिन् साण्णाऽऽदिके अप्रासुकत्वाद् उ-
च्चारणाऽऽदि न कुर्यात् ।

किञ्च-

मे जिक्खू वा भिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंडिलं जाणे-
ज्जा-अप्पपाणं अप्पवीयं ० जाव मक्कहासंताणयंसि तहप्प-
गारंसि थंमिलंसि उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । अलपात्मकाऽऽदिके प्रासुके कार्यमिति ।

अंदेशिकं स्थणिरुलम्-

से जिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-अस्मिं पडियाए एगं साहम्मियं समुद्दिस्स, अस्मिं
पडियाए बहवे साहम्मिया समुद्दिस्स, अस्मिं पडियाए एगं
साहम्मिणिं समुद्दिस्स, अस्मिं पडियाए बहवे साहम्मिणी-
ओ समुद्दिस्स, अस्मिं पडियाए बहवे समणमाहणवणीवगे
पगणिय २ समुद्दिस्स पाणाई ४ ० जाव उदेमियं चेतेति,
तहप्पगारं थंमिलं पुरिमंतर्कणं वा ० जाव बाहिया णीहडं
वा अण्णयरंसि वा तहप्पगारंसि थंडिलंसि एो उच्चारपास-
वणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स भिक्षुर्यत् पुनरेवंभूतं स्थणिरुलं जानी-
यात् । तद्यथा-एकं घट्ठं वा साधर्मिकान समुद्दिश्य, तत्प्रतिज्ञया
कदाचित् काश्चित् स्थणिरुलं कुर्यात् । तथा-अमणाऽऽदीन् प्रग-
णय्य वा कुर्यात्, तच्चैवभूतं पुरुषान्तरस्वीकृतमस्वीकृतं वा मूल-
गुणदुष्टमुद्देशिकं स्थणिरुलमाश्रित्योच्चारणाऽऽदि न कुर्यादिति ।

किञ्च-अपुरुषान्तरकृते स्थणिरुले उच्चारणाऽऽदि न कुर्यात्-

मे जिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-बहवे समणमाहणकिरणवणीवगअनिही समुद्दिस्स
पाणाई ४ ० जाव उदेमियं चेतेति, तहप्पगारं थंमिलं अपुरि-
संतर्कणं ० जाव बाहिया अणीहडं वा अण्णयरंसि वा तह-
पगारंसि एो उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा, अह पुण एवं

जाणेज्जा-पुरिमंतर्कणं जाव बाहिया णीहडं वा अण्णयरं-
सि वा तहप्पगारंसि थंमिलंसि उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स भिक्षुर्योवश्रुतिके स्थणिरुलेऽपुरुषान्तरस्वी-
कृते उच्चारणाऽऽदि न कुर्यात्, पुरुषान्तरस्वीकृते कुर्यादिति ।

अपि च-कीतकृताऽऽदिस्थणिरुलम्-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-
अस्मिं पडियाए कयं वा कारियं वा पामिच्चियं वा उणं वा
पट्टं वा मट्टं वा लिचं वा समट्टं वा मंपवूवितं वा अण्णयरं-
सि तहप्पगारंसि थंमिलंसि एो उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स जिह्नुः साधुमुद्दिश्य कीनाऽऽदाबुद्ध्यात्तरगु-
णाद्युले स्थणिरुले उच्चारणाऽऽदि न कुर्यादिति ।

किञ्च-यत्र गृहपतिपुत्राऽऽद्य आगच्छन्ति-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंडिलं जाणे-
ज्जा-इह खलु गाहावई वा गाहावइपुत्ता वा कंदाणि वा
मृत्ताणि वा ० जाव हरियाणि वा अंततो वा बाहिं णीह-
रिति, बाहीओ वा अंतो साहरंति, अण्णयरंसि वा तह-
प्पगारंसि थंडिलंसि एो उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स भिक्षुर्गृहपत्यादिना कदाऽऽदिके स्थणिरु-
लाक्षिकास्यमाने तत्र वा निक्षिप्यमाणे नोच्चारणाऽऽदि कुर्यादिति ।

तथा-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-स्वंधंसि वा पीढंसि वा मंचंसि वा मालंसि वा
अट्टंसि वा पासायंसि वा अण्णयरंसि वा थंमिलंसि एो
उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स जिह्नुः स्कन्धाऽऽदौ स्थणिरुले नोच्चारणाऽऽदि कुर्यादिति ।

किञ्च-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-
अणंतर्हियाए पुढवीण समणिच्चाए पुढवीण समरक्खा-
ए पुढवीण मट्टियाए मक्कहाए चित्तमंताए मिज्जाए चित्तमं-
ताए लेलुए चित्तमंताए कोलावासंसि वा दारुयंसि वा
जीवपड्डियंसि वा ० जाव मक्कहासंताणयंसि अण्णयरंसि वा
तहप्पगारंसि थंमिलंसि एो उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

"से" इत्यादि । स जिह्नुर्पुनरेवंभूतं स्थणिरुलं जानीयात् ।
तद्यथा-अनन्तरितायां संचितायां पृथग्ध्यां ततोच्चारणाऽऽदि न
कुर्यात्, शेष सुगमम् । नवर (कोलावासंसि चि) घुणवासम् ।

अपि च-यत्र गृहकृताऽऽदीनि परिशादयन्ति-

से भिक्खू वा जिक्खुणी वा मेज्जं पुण थंडिलं जाणे-
ज्जा-इह खलु गाहावई वा गाहावइपुत्ता वा कंदाणि वा ०
जाव बीयाणि वा परिसाहंमृ वा, परिसाहंति वा, परिसाहि-
स्संति वा अण्णयरंसि वा तहप्पगारंसि थंमिलंसि एो
उच्चारपासवणं वोमिरेज्जा ।

“ से ” इत्यादि । स जिकुर्यत्पुनरेवंभूतं स्थगिरुत्वं जानीयात् । तथा-यत्र गृहपत्यादयः कन्दर्षीजाऽऽदिपरिकेपणाऽऽदिकाः क्रियाः कालत्रयवर्तिन्य कुर्युः, तत्रैदिकाऽऽमुष्मकापायभयाच्चाराऽऽदि न कुर्यादिति ।

तथा यत्र गृहपतिपुत्राः शाल्याऽऽदीनि वपन्ति-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-इह खलु गाढावडं वा गाढावतीपुत्ता वा मालीणि
वा बीहीणि वा मुग्गाणि वा मामाणि वा तिलाणि वा
कुल्लत्याणि वा जवाणि वा जवजवाणि वा पइरिसु वा,
पइरिति वा, पइरिस्संति वा अणयरंमि वा तहप्पगारंसि
थंमिलंमि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । यत्र च गृहपत्यादयः शाल्याऽऽदीन्युत्तवन्तो, वपन्ति, वप्स्यन्ति वा तत्राप्युच्चारऽऽदि न विद्ध्यदिति ।

किञ्च-यत्र कचवराऽऽदिपुज्जाः--

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-आमोयाणि वा घसाणि वा भिल्लहाणि वा बिज्जुला-
णि वा खाणुयाणि वा कुरयाणि वा पगह्माणि वा दरीणि
वा पदुग्गाणि वा समाणि वा विममाणि वा अणयरंमि
वा तहप्पगारंसि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । स भिक्षुर्यत्पुनरेवंभूतं स्थगिरुत्वं जानीयात् । तथा-आमोकानि कचवरपुज्जाः, घसा गृहव्यो भूमिराजयः, भिल्लहाणि शृङ्गभूमिराजयः, बिज्जुल पिच्छल, रथाणुः प्रतीतः, “कुरयाणि” इक्षुपोतक्षिकाऽऽदिदण्डकः, प्रगतौ महागताः, दरी प्रतीता, पदुग्गाणि कुक्ष्यप्रकाराऽऽदीनि । एतानि च समानि वा विममाणि वा भवेयुः, तदेतेष्वामसंयमविराधनासजवाञ्चोच्चारऽऽदि कुर्यादिति ।

किञ्च मानुषरन्ध्रनाऽऽदिस्थगिरुत्त्वानि-

से जिकवू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-
मानुमरंधणाणि वा माहमकरणाणि वा वसभकरणाणि
वा अस्मकरणाणि वा कुकुरकरणाणि वा मकडकरणाणि
वा लावयकरणाणि वा वट्टयकरणाणि वा तित्तिरकरणा-
णि वा कवायकरणाणि वा कपिजलकरणाणि वा अण-
यरंमि वा तहप्पगारंसि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । स जिकुर्यत्पुनरेवंभूतं स्थगिरुत्वं जानीयात् । तथा-मानुषरन्ध्रानि चुह्यादीनि, तथा माहप्यादीनुद्दिश्य यत्र किञ्चित्क्रियते, तथा तत्र स्थाप्यन्ते, तत्र लोकविरुद्धप्रवचनोपघाताऽऽदिभयाद् नोच्चारऽऽदि कुर्यादिति ।

तथा-वेदानसंस्थानाऽऽदि आरामाऽऽदि परिहरेत्-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-वेदाणसट्ठाणेषु वा गिच्छपिट्ठाणेषु वा तरुपणट्ठा-
णेषु वा मेरुपवरुणट्ठाणेषु वा विसभक्खणट्ठाणेषु वा अ-
गणिकंमयट्ठाणेषु वा अणयरंसि वा तहप्पगारंसि णो
उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-

आरामाणि वा उज्जाणाणि वा वणाणि वा वणसंदाणि
वा देवकुलाणि वा मज्जाणि वा पवाणि वा अणयरंसि वा
तहप्पगारंसि थंमिलंमि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । स भिक्षुर्विद्वानसंस्थानानि मानुषोत्तमस्थानानि, गृध्रस्पृष्टस्थानानि यत्र सुसूर्यवो गृध्राऽऽदिभक्षणार्थं रुधिराऽऽदिलिखेद्वा निपत्याऽऽसने, तरुपतनस्थानानि यत्र सुसूर्यव एवानशनेन तरुवर्षाततास्तिष्ठन्ति, तरुभ्यो वा यत्र पतन्ति, एवं मेरुपतनस्थानान्यपि । मेरुश्चात्र पर्वतोऽभिधीयते इति । एवं विषजकृणां प्रवेशस्थानाऽऽदिषु नोच्चारऽऽदि कुर्यादिति । अपि च-“से” इत्यादि । आरामंदेवकुलाऽऽदी नोच्चारऽऽदि विद्ध्यदिति ।

तथा अट्टालकाऽऽदिषु-

से जिकवू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणेज्जा-
अट्टालयाणि वा चरियाणि वा दाराणि वा गोपुराणि वा
अणयरंसि थंमिलंमि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ॥

“से” इत्यादि । प्राकारसम्बन्धिन्यट्टालकाऽऽदी नोच्चारऽऽदि कुर्यादिति ।

किञ्च-

से जिकवू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-तियाणि वा चउकाणि वा चन्नराणि वा चउम्मु-
हाणि वा अणयरंसि वा तहप्पगारंसि णो उच्चारपास-
वणं वोसिरेज्जा ।

त्रिकचत्तराऽऽदी च नोच्चारऽऽदि व्युत्सृजेदिति ।

किञ्च-

से जिकवू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-उंगालमाहेसु वा ग्वागडाहेसु वा मरुयमाहेसु वा मरु-
यथूजियासु वा मडयचेइसु वा अणयरंसि वा तहप्पगा-
रंसि थंमिलंमि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । स जिकुरङ्कारदाहस्थाने इमशानाऽऽदी नोच्चारऽऽदि विद्ध्यदिति ।

अपिच-पट्ठाऽऽद्यापतनेषु-

से जिकवू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-एदियायणेषु वा पंकायणेषु वा उग्गायणेषु
वा सेयणवहंसि वा अणयरंसि तहप्पगारंसि थंमिलंमि णो
उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । नद्यायतनानि यत्र तीर्थस्थानेषु लोकाः पुण्यार्थं स्नानाऽऽदि कुर्वन्ति । पट्टायतनानि यत्र पट्टालप्रदेशे लोका धर्मार्थं लोतनाऽऽदिक्रियां कुर्वन्ति, उद्गायतनानि यानि प्रवाहना पव पूज्यस्थानानि, तरुगजलप्रवेशाऽथ मार्गो वा सेचनपथेऽनिकाऽऽदी नोच्चारऽऽदि विधेयमिति ।

तथा मृत्स्नान्यादिषु-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंमिलं जाणे-
ज्जा-एवियासु वा पट्टियखाणियासु एवियासु गोप्पयत्ते-
हियासु गवायणीसु वा ग्वाणीसु वा अणयरंसि वा तहप्प-
गारंसि थंमिलंमि णो उच्चारपासवणं वोसिरेज्जा ।

“ से ” इत्यादि । स भिक्षुगमिनवास्तु मृत्तानिषु, तथा नञा-
स्तु गोप्रसेक्षास्तु गवादनीषु, सामान्येन वा गवादनीषु वा स्नानेषु
नोच्चारऽऽदि विद्ध्यदिति ।

किञ्च-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंडिलं जाणे-
ज्जा-दागवच्चंमि वा सागवच्चंमि वा मूत्तगवच्चंमि वा इ-
त्थकरवच्चंमि वा अस्सयरंसि वा तहप्पगारंसि थंडिले
णो उच्चारपामवणं वोसिरेज्जा ।

“से” इत्यादि । ‘सागे स्ति’ सागप्रधानं शाकं पत्रप्रधानं तु शाक-
मेव, तद्धति स्थाने मूलगाऽऽदिवति च नोच्चारऽऽदि कुर्यादिति ।

तथा-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा सेज्जं पुण थंडिलं जाणेज्जा-
अस्सणवणंसि वा मणवणंसि वा धायइवणंसि वा केयइ-
वणंसि वा अंबवणंसि वा असोगवणंसि वा णागवणंसि
वा पुस्सागवणंसि वा चुस्सागवणंसि वा अणणयरेसु वा तह-
प्पगारेसु वा पत्तोवणंसु वा पुप्फोवणंसु वा फलोवणंसु वा
वाओवणंसु वा हरिओवणंसु वा णो उच्चारपामवणं
वोसिरेज्जा ।

“ से ” इत्यादि । अशनो वीयकः, तद्धनाऽऽदौ च नोच्चारऽऽदि
कुर्यादिति ।

तथा पत्रपुष्पफलाऽऽद्युपवेष्टिते कथं वोच्चारऽऽदि

कुर्यादिति दर्शयति स्वपात्रं गृहीत्वा यथा

कस्तव्यमुच्चारप्रस्रवणम्-

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा मयपाययं वा परपाययं वा
गहाय से तपायाए एगंतमवक्कमेज्जा, अणावायंसि अमं-
दोइयंसि अप्पपाणंसि जाव मक्कहामेताणयंसि अहारांसि
वा उवसायंसि ततो संजयामेव उच्चारपासवणं वोसिरे-
ज्जा, वोसिरित्ता से तपादाय एगंतमवक्कमेज्जा, अणावायंसि
जाव मक्कहामेताणयंसि अहारांसि वा जामथंमिलंसि
वा अस्सयरंसि वा तहप्पगारंसि थंडिलंमि अचित्तंसि ततो
संजयामेव उच्चारपामवणं परिट्ठवेज्जा, इयं खलु तस्स
भिक्षुस्स वा भिक्षुणीए वा सामगियं जाव जएज्जा
सि त्ति वेमि ।

“ से ” इत्यादि । स भिक्षुः स्वकीय परकीयं वा पात्रकं समा-
धिस्थानं गृहीत्वा स्थण्डिलमनापातमर्मलाकं गन्धोष्णं, प्रस्रव-
णं वा कुर्यात्प्रतिष्ठापयेदिति । शेषमध्ययनसमार्थं यावत् पूर्वव-
दिति । आचा० २ धु० २ चू० ३ अ० २ वृ० (स्थण्डिलकल्पिकाः स्थ-
ण्डिलं गुदप्रमार्जनं कुर्यात्, न तु जिनकल्पिका इति ‘नेव’ शब्दे
वक्ष्यते) (सार्थेन सह गमने रात्रिविहारे सर्वथैव स्थण्डिलं
न प्रार्थयन्ते, धर्माधर्माऽऽकाशास्तिकायप्रदेशेषु अपि व्युत्स-
जन्ति ‘विहार’ शब्दे वक्ष्यन्ते) (निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थानां च
मिथ उपश्रयगमने स्थण्डिलदर्शना ‘वसहि’ शब्दे वक्ष्यन्ते)
(रात्रौ विचारभूमौ न गन्तव्यमिति ‘विहार’ शब्दे वक्ष्यते)

(स्थण्डिलयतना नगरोपगेष्वे ‘उधरोह’ शब्दे द्वितीयज्ञागे
६१० पृष्ठे उक्ता) (‘पज्जुसणा’ शब्दे तात्कालिकयो दूम-
यो प्राज्ञः) (स्थण्डिले उच्चारप्रस्रवणपरिष्ठापना ‘परिठ-
वणा’ शब्दे दर्शयिष्यते) (स्थण्डिलविषये शिष्यपरी-
क्षा ‘आलोचना’ शब्दे द्वितीयज्ञागे ४१० पृष्ठे गता) संज्ञां
व्युत्सृज्याऽऽचार्येण वसती रक्कणायेति ‘वसहि’ शब्दे एका-
किना वसतिरक्कणप्रस्तावे वक्ष्यते)

गोचरचर्याविषयः-

गोचरगपविट्ठा य, वच्चं मुत्तं न धारण ।

ओगासं फासुअं नञ्चा, अण्णवविअ वोसिरे ॥ १९ ॥

गोचराग्रप्रविष्टस्तु वच्चं मूत्रं वा न धारयेत्, अवकाशं प्राप्तुं
क्त्वाऽनुज्ञाप्य व्युत्सृजेदिति । अस्य विषयो वृक्षसंप्रदायादिव-
सेयः । स चाऽयम-पुंस्वमेव सादृणा सन्नाकाइओवयोगं का-
रुण गोयरे पविस्सिअअं । कट्ठाच्चि ण कओ, कए वा पुणो
होज्जा, ताहे वच्चं मुत्तं न धारयेच्च, जओ मुत्तनिरोहे
चक्खुवघाओ भवति । वच्चनिरोहे जीविओवघाओ असो-
हणा अ आयाविराहणा । जओ भणिअं-“ सव्वथ संजम-
मित्यादि ” । अओ संघारयस्स सयज्जाणाणि समप्पअ प-
मिस्सए पाणयं गहाय सन्नाभूमिए विहिणा वोसिरित्ता । वि-
त्थरओ जहा ओहणिज्जुत्तीए ॥ ” इति सूत्रार्थः ॥ १९ ॥
दश० ४ अ० ।

आचार्येण (नेकवारं स्थण्डिलभूमौ न गन्तव्यमिति ‘अइ-
सेस’ शब्दे प्रथमभागे १५ पृष्ठे उक्तम्) (ग्लानार्थं गच्छतो
मध्ये व्युत्सर्गो ‘गोचरचरिया’ शब्दे तृतीयभागे ६६१ पृष्ठे उक्तः)

आवकस्य मलोत्सर्गः-

तत्र च मलोत्सर्गो मौनेन निरवघाईस्थानाऽऽदिर्विधत्तवो-
चितः । यतः-“मूत्रोत्सर्गं मलोत्सर्गं, मैथुनं स्नानभोजनम् । स-
न्ध्याऽऽदिकर्म पूजां च, कुर्यात् पञ्च च मौनवान् ” ॥१॥ विवेक-
विलासेऽपि-“ मौनी वस्त्राऽऽवृतः कुर्याद्, दिनसन्ध्याचयेऽपि-
च । उवइमुखः शकृन्मूत्रं, रात्रौ याम्याननः पुनः ॥ १ ॥ इति ।
ध० २ अधि० ।

अत्राऽऽह-

जे भिक्षू उच्चारपासवणं परिट्ठवित्ता ण पुंढत्ति, ण पुं-
ढत्तं वा साइज्जइ ॥ १४१ ॥

ण पुंढत्ति ण णिडुगत्तेति ।

जे भिक्षू उच्चारपासवणं परिट्ठवित्ता कट्टेण वा कट्ठि-
वेण वा अंगुल्लियाए वा मिलागएण वा पुंढइ, पुंढत्तं वा
साइज्जइ ॥ १४३ ॥

कलिवो-खंसकप्परी अण्णनरकट्टघमिया सलागा, तस्स
मासत्तइ ।

गाहा-

उच्चारमायरित्ता, जे भिक्षू ण पुंढत्ती अहिट्ठाणं ।

पुंछिज्ज व अविट्ठीए, सो पावति आणमादीणि ॥ ३०३ ॥

आयरित्ता वोसिरित्ता, अविधी कट्टातिया विदियसुत्ते ।

गाहा-

पच्छालणं दवेणं, जुत्तमजुत्तेण जावणादोमा ।

संजम आयाविराहण, अविधीए पुंढणे दोसा ॥ ३०४ ॥

अणमग्निते अनीव लच्छारियं, दवेण जुत्तेण धोवेणेति
भाणयं होति, तेण ण सुज्जति । असुखं दिठे उड्डाहो, सेहो वा
विप्परिणमेज्ज । अह अजुत्तेण बहूणा दवेण धोवति तो पन्ना-
वनादिदोसा, एते अपुंछिज्जेते दोसा । आविधाए पुंछिते इमे
पच्छन्, अविधिपुंछिपदि आयविराहणा । अह जीवकाओ
त्ति संजमविराहणा य ।

इमा अविधी—

कट्टेण कलिवेण व, पत्तमलागाए अंगुलीए वा ।

एसा अविधी भणिता, मगलगादी विधी चेव ॥३०५॥

पत्तं पत्तास्पत्ताऽऽदि, मगलं वा, चारेण वा, अंगुलिए वा पत्ता
तिविधा विधी । डगला पुण दुविधा—सबका जूमीए हुज्ज, अ-
संबका वा होज्ज । जे असंबका ते तिविधा-उक्कासा ति-
उबला लेट्टु मसिणा मज्जिमा, इट्टालं जहण ।

जम्हा एते दोसा—

तम्हा पुंछाऽऽदानं, काऊणं डगलगाण उड्डेज्जा ।

उत्थाणोमहपाणे, अमती व म ए कुज्ज आदानं ॥३०६॥

आयाणं मगलगादीण छुमेज्ज उच्चार वोस्सिग्ज्जा । वि-
नियपदं गाहा पच्छन्-उत्थाणं भतिसारो, ओसहपीतो वा ण
गेहति, असती वा ण गेहति ।

जे भिक्खू उच्चारपामवणं परिट्टवित्ता णायमड, णायमं-
तं वा माइज्जइ ॥ १४४ ॥

जे भिक्खू उच्चारपामवणं परिट्टवित्ता तथेव आयमति,
आयमंतं वा माइज्जइ ॥ १४५ ॥

जे भिक्खू उच्चारपामवणं परिट्टवित्ता अड्डरे आयमति,
आयमंतं वा माइज्जइ ॥ १४६ ॥

तिणिण मुत्ता-उच्चारं वोस्सिग्ज्जमाणे अवस्सं पामवणं
भवति त्ति तेण गाहत्तं पामवणं पुठ्ठाओ अणगारिए णायमति,
जहा-उच्चारे तथेव त्ति; धर्मिले जत्थ सण्णा ओसरिखा, अ-
तिदूरे इत्थसयपमाणमेत्ते ।

गाहा—

उच्चारं वामिरित्ता, जे भिक्खू णेव आयमेज्जा वि ।

दूर अच्चारमाणं, सो पावति आणमादीणि ॥३०७॥

आयमणं णिल्लेवण, आसणं तथेव धंडिले ।

अणायमते इमे दोसा—

अयमो पवयणहाणी, विप्परिणामे व मेहणं पुंछा ।

दोसा अणायमते, दूराऽऽमणाऽऽयमते य ॥ ३०८ ॥

अयमो इमे असोइणो त्ति ण एते णिल्लेवति, ण पवयति, अ-
ण्णे वि पवयंते चरेति । पवयणहाणी-इसणे चरित्ते वा अणु-
वगमे काउंकामस्स विप्परिणामो भवति, सेहाण वा मा एतेहि
विट्ठलेहि मड सेफास करेइ, एसा कुच्छा । दूर वि एते दोसा,
आसणे वि एते चेव दोसा । कह? सागारिओ पासति, संजओ
आसणं वोसिगउ दूर गतो, सागारिओ वि जावितं पराभणो,
ण णिल्लेवति लोगस्स कहति । आसणो तथेव संजतो णिल्लेवेव
गतो, सागारिए आगतुं पलोइयं जाव मुत्तियं पेक्खति, एते
संक्रान्तिअ-ण णिल्लेवित, पच्छा लोगस्स कहति ।

गाहा—

उत्थाणोमहपाणे, देवे अमतीए व णायमेज्जाहि ।

धर्मिलस्स व अमती, आमणे वा ति दूरे वा ॥३०९॥
अन्नस्स धर्मिलस्स अस्सति तथेव निल्लेवति, धर्मिलाओ वा
दूर गतुं निल्लेवति, सागारिओ पुणो वा लेवावेति ।

जे भिक्खू उच्चारपासवणं परिट्टवित्ता परं ति एहं णावा-
पूराणं आयमड, आयमंतं वा माइज्जइ ॥ १४७ ॥

णाव त्ति पसता, ताहि तिहि आयमियव्व । अस्से भणति-अ-
जओ पदमणावापुरं तिहा करेति, अवयवं वि किंचित् पितियं
णावापुर तिहा करेत्ता मव्वावयव विसोदिति, ततियं णावा-
पुर तिहा करेत्ता तिणि कणं करेति सुख, अतो पर जति तो
मासलहु ।

गाहा—

उच्चारमापरित्ता, परेण ति एहं नृ णावपूराणं ।

जे भिक्खू आयामति, सो पावति आणमादीणि ॥३१०॥

इमे दोसा—

उच्छेज्जणुप्पिद्यावणं-परणं तमपाणतमगाणादीणि ।

कुरुवयदोमा य पुणो, परेण त एहाऽऽयमनस्स ॥ ३११ ॥

उच्छेज्जणो पधाविस्स दुवजा, सोवि तारिस्सयस्स उच्छेज्जणा
दोसा भवति, पिपाव्रिगाऽऽर्जाणं वा पामणाण उप्पिद्यावणा द-
वति, छिन्नगधे तमा परंति, तमगाणपत्ताण वा पुप्फाण वा फ-
लाणि वा परंति, आतिगहणेण पुट्टविआवनेउवाऊण य,
यत्राग्नित्तत्र वायुना भवितव्यमिति क्त्वा कुरुवयकरणे य पा-
उसत्तं भवति ।

कारणे अतिरित्ते ण आयमे—

विनियपदं समहरो-गअरिमा सागारमोयवादीसु ।

उत्थाणोमहपाणे, परेण ति एहाऽऽयमेज्जामि ॥ ३१२ ॥

जेण वा णिल्लेव णिगध भवतीत्यर्थः । नि० चू० ४ उ० ।

यदुदयेनाऽऽत्मा सदसद्विवेकविकल्पत्वात् स्थण्डिलवद् भव-
ति स स्थांगटलः । कांधे, सूत्र० १ थ० ६ अ० ।

धर्मिन्न-देशी-मणरुले, दे० ना० ४ वर्ग २॥ गाथा ।

धंज-देशी-विषमे, दे० ना० ४ वर्ग २४ गाथा ।

धंज-स्तम्भ-पुं० । “ धंजवस्यन्दे ” ॥ ८१ ॥ २॥ ॥ इति

स्यन्दाज्ञावृत्तौ स्तम्भेस्तस्य यकारवृत्तौ “ धंजो ” इति । प्रा०
२ पाद । उत्तमज्ञानीयोऽहं कथमेतेषां भित्ताचराणां हीनजा-
तीयानां पार्श्वे गच्छामीत्यादिक्रमेण जान्याद्यभिमानं, आ० म०
१ अ० २ खगड । उत्त० । आच० । दश० । अहङ्कारे, उत्त०
११ अ० । अवमाननायाम्, ज० १२ श० ४ उ० । गर्वे, सूत्र० १
श्रु० १३ अ० । शैलद्वारमयाऽऽर्द्धा, आच० २ श्रु० १ चू० १ अ०
७ उ० । स्थानां, स्था० ४ ना० २ उ० ।

यंजण-स्तम्भ-न० । ऊर्द्धीकरणे, औ० ।

यंजणय-स्तम्भनक-न० । जवभयद्वाराऽऽख्यपार्श्वनाथस्थाने पु-
मं, ती० ४३ कल्प ।

“ यमणयकपमज्जे, जं सर्वाहयं न विन्धरमण ।

ते सिरिजिणपदसूरी, सिलुडमिव किं वि जेए ॥ १ ॥ ”

वक्खारपव्वए रयणसीहराया, तस्स भोपालनामिअं धूअ ऊवत्ता-
वणसपअं दृष्ट्वा ताए सयाणुरायस्स तं सेवमाणस्स वा सुमिणे
दिट्ठां, पुत्तो नागज्जुणो माम जाओ। सो अ जणपण पुत्तसिणेह-
मोहिअमणेण मव्वामि महो महीण फत्ताइं मूत्ताइं दत्ताइं कदाहं च
जुजाविओ। तएपजावेणं सो महासिद्धिहिं अत्ताकिओ सिद्धपुरि-
स सि विक्खाओ पुढविं विअरतो सालबाहणे रओ कलागुरू
जाओ। सो अ गयणगामिणिविज्जा उअयणत्थ पालित्तयपुर-
सिरिपात्तआयरिण सेवेह। अअया भोअणावसरे पायणत्तेवव-
लेण गयणे उणपए पामह, अट्टावयाह नित्थाणि नमांसआ स-
छाणमुवागयाण तेसि पाए पक्खाअकुण सत्तुत्तरमयमहोसहाण
आमायणवन्नगधार्दि नामाह निच्छइऊण गुरूवएसंविणा वि पा-
य हेव काउं कुक्कुरुपोउ व उणपयंतो अवडतमे निवडिओ। वण-
जज्जरिअंगो गुरूहिं पुटो-किमेय ति ?। तेण जइट्टिए वुत्ते तस्स
कोमल्लवमक्कमित्ता आयरिआ तस्स सिरे पवमहत्थ दाउं
भणुति-साछअंतदुवोदगेण ताणि ओसहाणि वडित्ता पायप-
हेव काउ गयणे चक्किआमि सि। तओ त सिद्धि पाविअ परि-
तुटो पुणो कया वि गुरुमुहाओ गुणे-जहा सिरिपामनाहु-
राओ साहिज्जतो मव्ववच्छीलकवणावत्ताक्खिजंतो अ महा-
सं वि लयाए अमाहजंतो रओ कोडिवेहीहवइ। तं सोऊण सो
पामनाह पाममं अहेसिउमारओ ॥ इओ अ बारवईसमुहविजयद-
मारणं सिअनेमिनाहमुहाओ महाउइमय नाऊण रयणमई सिरि-
पामनाहपाडिमा पासायम्म उवेत्ता पुइआ। बारवईदाहागतरे
समुहेण पाविया मा पमिमा तहेव समुदमज्जे ठिआ। काअेण
कर्तावासणो धणवडनामस्स सज्जतिअरस जाणयसे देवया-
इमयाओ खलिअ जत्थ जिणविब चिछइ ति दिव्वचायाए नि-
च्छियं नावए तत्थ परिक्खविअ मत्ताहिं आमत्तंतुहिं सदाणिअ
उठ्ठरिआ पमिमा, निअनयरीए नेऊण पामायम्म उवेत्ता चि-
माहिरत्तलानपहिट्टण पुइज्जे पउदिण। तओ सव्वाइसाइ तं
विबं नाऊण नागज्जुणो मिअग्गसिद्धिनिमित्त अवइरिऊण
सेदीनए महे उधिसु। तस्स पुरओ रमसाहणत्थं मिरिसाल-
वाहणरओ चेद्रेहाभिहाण महासईदेवि निअव्वंनरसनि-
ज्जेण तत्थ आणाविअ पइनिसं रममहण कारेइ। एवं तत्थ जु-
ज्जा भुजो गयणपण तीए वुद्धुं ति पमिवओ। सा तेसि आस-
हाणं महणकारण पुच्छेइ। सो अ कोहीरमवेहे वुत्तन जतिट्टिअ
कहं। अअया दुगह निअपुत्ताणं तीए निवेअं-जहा एअस्स रम-
मिडी होइ ति। ते रमलुहा निअरज्जे मुत्तु नागज्जुणपाम-
मागया कइयवेण तं रम धित्तुमणा पच्छअइसा जत्थ नागज्जु-
णां भुजइ तत्थ रमसिद्धिवत्तं पुच्छति। सा य तज्जा-
णणत्थ तइरवुं सलुण रसवई साहेइ, उम्मामे अइकते
खारि ति इमिया तेण रसवई, तओ इंगिपहिं रम सिद्धं
नाऊण पुत्ताण निवेअ तीए। तेहिं च परपण नाय, जहा
चामुगिणाए अस्स दउअकुराओ मच्चू कहिआ ति, तेण च
सत्थण नागज्जुणो निहओ। जत्थ य र ओ धमिओ तत्थ थंभ-
णयं नाम नयं सजायं। तओ कालंतरेण तं विव वयणमित्त-
विजं धुमिअतरिअग मयुत्तं ॥ इओ अ चदकुत्ते सिरिबछमाण-
मूरिमीर्माज्जेसरमूरीण सीसा मिरिअभयदेवमूरी गुज्जरआ-
ए समाणयछाणं विहरिओ। तत्थ महावादिहसेण अइसार-
रोग जाए, पक्खाऽऽसन्ननगरगामोइतो पक्खिपडिक्कमणत्थमागं-
तुत्तातो विसेराण आहुओ, मिच्छादुक्कइदाणत्थं सबो वि सा-

वयसंओ। तेरसीअअरत्ते अ भणिअं-पहुणो सासनदेवयाए
भयवं ! जगवसु। अह तओ मइसरेणं वुत्तं पहुणा-के तुमे ?।
निहादेवीए भणिअं-पक्खाओ नव सुत्तकुक्कुडीओ उम्मोहेसु।
पहुणा भणिअ न सक्केमि। तीए भणिअ-कह न सक्केसि ? अअ
वि वीरितित्थं वीर ! पमावेसि, नवंगविस्तीओ अ काहिंसि। भय
वया जणियं-अहमवविहसरीरे कोहामि। देवया वुत्तं-धनण-
पपुरे सेदीमइवकंठे खंखरपत्तासमज्जे सयं सयं भूसिरिपासना-
हो अत्थइ, तत्थ पुरे देवे अदेह, जेण सुत्थसरीरा होइ। तओ
गोसे साह अ साखयसंघेण वंदिआ पहुणा भणियं-थंभणए
पासनाह धांइस्सामो। संघेण विनाय-नूण कोइ उवपमो पइ,
णं, तो एवं आइसंति। तओ भणिअ-संघेण अहं वि वादस्सा-
मो। तओ बाहणेण मच्छंतस्स पहुणो धणयं सरीरे सुत्तं जायं।
अओ धवत्तक्याओ परओ चरणचारेण विहरंता पत्ता थंनण-
पुरं गुरू, सावया सव्वत्थ पामनाहमयलोइति। गुरूणा भणिआ-
खंखरपत्तासमज्जे पत्तोएइ, तेहिं तहा कए दिट्ठं सिरिपाम-
नाहपाडिमासुह। तत्थ य पइदिणं एगा धेणू आगम्म पारु-
मामत्थए खीर ऊरइ तओ पहिछाई, सावएहिं जहा दिट्ठ निवेअ
गुरूणो। अभयदेवमूरी वि तत्थ गतुं मुहवसणमेनेण थोउमा-
दत्तो-“ जय तिहुयणवरकएकए ” इच्छाइतक्कालिअवलेदिं।
तओ सालमसु वित्तेसु कएसु पचक्खी इआ सव्वंगपरिमा।
अओ चव-“ जय पक्खखिजिणेसरत्ति ” सत्तरसमे वित्ते पडिअ।
तओ बर्त्तासाए पुष्पाए अंतिमवित्तदुगं अइव देवयाईकुकरं
ति नाऊण देवयाए वित्तं त च वत्तीसाए वि वित्तेहिं सान्न-
ऊ करिस्सामि सि, अतिमवित्तदुगं वस्मारेह, मा अहं कलि-
युगे आगमण पुक्खाय होति। पहुणा तहा कय। संघेण सह
चिइवदण। कया। तत्थ मघेण वत्तंग देवहरयं कारिअं। तओ
उवसनरोगेण पहुणा तोमिओ सिरिपामसामी, तं च महा-
सिद्धं पासइं। कालाहक्कमेण कया उणाएणं नवगाणं वित्ता,
आयारगसुअरगाणं तु पुंवि पि सीलगाऽऽयरिण कया आ-
मि। तओ पर चिर वीरितित्थं पत्ताविअ पहुण ति। ” इति
स्तम्भनकत्तपशालोक्कल्लुः । ती० ५२ कल्प ।

“ ददवाहिविहुरिअंगा, अणसणगहणत्थमाहविअसघा ।

नवसुत्तकुक्कुडिविओ-कलणाय भणिया निमि सुगीए ॥ १ ॥

दो वि अ हत्थअसत्थी, नवगविवरणकदायमुक्करिया ।

थंभणयपासवंदण, उवइट्टाऽऽरोगविहणो य ॥ २ ॥

थंनणयाओ बलिया, धवत्तकपुराउ एयचरणचारी ।

थंनणपुरांम पत्ता, सेदीनइजरयत्ताभवणे ॥ ३ ॥

गोपयवणुवलक्खिय-भुवि ‘जय तिहुयण’ थयइपचक्खे ।

पासे परिअथवणा, गोविअ सकल च वित्तदुत्ता ॥ ४ ॥

संघ कयाविअ जयणे, गयरोगा उविअ पामपहुपरिमा ।

मिरिअभयदेवमूरी, वि जयतु नवंगवित्तिकरा ॥ ५ ॥

यम्मोऽपि चतुःमहस्सरदो देवाऽऽलये योऽर्चितः,

स्वामी वामयथासुदेशवरुणः स्वर्वाधिमध्ये ततः ।

कान्त्यामिम्यधनेश्वरेण महता नागाजुनेनाचितः,

पायात् स्तम्भनके पुरे स जयतः श्रीपाश्वेनाथो जिनः ॥ १ ॥ ”

ता० ६ कल्प ।

थंभणयपुर-स्तम्भनक-न० । भवजयहराऽऽख्यपाश्वेनाथस्थाने
पुरनेदे, ती० ६ कल्प ।

थंनणया-स्तम्भनता-स्त्री० । श्रीवायां धमयादीनां तिष्ठतो

घाऽऽत्मनोऽङ्गप्रदेशानामवरोधे, प्रज्ञा० १६ पद । आ० म० ।
सूत्र० ।

यंभणी-स्तम्भनी-स्त्री० । स्तम्भनकारिणि विद्याभेदे, सूत्र० २
श्रु० २ अ० । ज्ञा० ।

यंभिय-स्तम्भित-त्रि० । स्तम्भीकृते, स्था० ७ गा० । "कडगनु-
डियर्थाभयभुया ।" प्रज्ञा० २२ पद । औ० । स० । प्रज्ञा० । आ० म० ।

यक्-फक्-धा० । गतौ, " फक्त्वक्ः " ॥ ७ । ४ । ७ ॥ इति
फक्तेऽस्यक्ताऽऽदेशः । प्रा० ४ पाद । अचसरे, दे० ना० ५ वर्ग
२४ गाथा । 'यक्' फक्कति । " धातवोऽऽर्थान्तरेऽपि ॥ ७ । ४ ।
२५९ ॥ इति नौचां गतिं करोति विडम्बयति वा तदर्थं बाह-
व्याः । प्रा० ४ पाद ।

स्था-धा० । गतिनिवृत्तौ, " स्थष्ठा-यक्-चिच-निरप्पाः " ॥ ८ ।
४ । १६ ॥ इति निष्ठनेऽस्यक्ताऽऽदेशः । "यक्" निष्ठति । प्रा० ४
पाद । प्रस्ताये, पु० । " यक्ते आतो नि नाकृणं " व्य० ६ उ० ।
देशोऽवसरः स्थमिति पर्यायाः । विशेषः ।

यकारेण-यकारयत्-त्रि० । 'यका' इत्येवं महान्तं शब्दं कुर्वति,
आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

यगण-स्थगन-न० । पिधाने, स्था० ४ ठा० ४ व० । संवरणे,
आव० ६ अ० ।

यगिय-स्थगित-त्रि० । पिहिते, दशा० ५ अ० १ व० । संवृते,
परिव्यक्ते, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आव० ।

यगया-देशी-चञ्चौ, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

यग्य-पुं० । देशी-गाथे, दे० ना० ५ वर्ग २४ गाथा ।

यट्टी-देशी-पशौ, दे० ना० ५ वर्ग २४ गाथा ।

यग-स्तन-पुं० । वक्रोजे, पयोधरे, मांसगोले, ज्ञा० २ श्रु० १
वर्ग १ अ० । अनु० । कुचे, है० । आव० ।

यगगञ्जीर-स्तनकक्षीर-न० । पयोधरदुग्धे, तं० ।

यगण्य-स्तनन-न० । राटने, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० २ व०
आकन्दने, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० । आक्रोशे, आन्त्रा० १
श्रु० ६ अ० १ उ० । सूत्र० । सशब्दनिश्वासे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० ३ व० ।

यणदोम-स्तनदोष-पुं० । कायोऽसर्गदोषभेदे, " ओच्छाङ्कण य
धणे, चोक्षगपट्टेण ग्राह्य उस्मग्ग । " अथच्छाद्यभ्यर्गयित्वा स्तनौ
चोक्षपट्टेन देशाऽऽसीनां रक्षणार्थम् । अथवा -अनाजोगदोषेण वा
अज्ञानदोषेण करोत्युत्सर्गमिति स्तनदोषः ॥ प्रव० ५ द्वार ।

यणपीलण-स्थनपीलन-न० । पयोधरचम्पने, तं० ।

यणद्धर-स्तनभर-पुं० । " ख-ध-ध-ध-नाम् " ॥ ८ । १ । १८७ ॥
इति मस्य हः । वक्रोजर्गारथे, प्रा० १ पाद ।

यणिय-स्तनित-न० । मेघगर्जिते, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।
अनु० प्रव० । दीर्घविभ्रगऽऽकन्दने, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।
रास्तिने, स० । भोगसमये दृगन्तरघनगर्जितानुकारिशब्दे, उक्त०
१६ अ० । कृतमन्धवनौ, त्रि० । ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । स्तनितकुमारे
प्रघनपातने, तं० ।

यणियकुमार-स्तनितकुमार-पुं० । जृषणनियुक्तद्वयवरूपसि-
द्धधरे दशमे भवनपतिनिकाये, प्रज्ञा० २ पद । स्था० ।

" ग्रावत्तरि यणियकुमारावाससयसदस्ता पम्पता । " म० १६
श० १३ व० ।

यणियसद-स्तनितशब्द-पुं० । मेघगर्जिते, स्था० ३ गा० १
उ० ।

यन्तिअ-देशी-विधामे, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

यच्छ-स्तब्ध-त्रि० । मानवति म० ३० सम० । अदृक्कारिणि,
सत्त० १७ अ० १ ग० । यत्किञ्चनकारिणि मानिनि, सूत्र० १ श्रु० २
अ० । स्तब्धकृते द्वितीयदोषपट्टे चन्दने, वृ० ३ व० । आव० ।
प्रव० । स्तब्धस्तावत-छव्यतो, जावतश्च । जवत्यत्र चतुर्भङ्गिका ।
तद्यथा-द्रव्यतः स्तब्धो न भावतः, भावतः स्तब्धो न छव्यतः ।
अपरां द्रव्यतो जावतश्च । अन्यः पुनर्न छव्यतो नाऽपि भावत
इति । अत्र चरमो जङ्गः शुद्धः । शेषमङ्गकंश्चपि भावतस्तद्भा-
ऽशुद्ध पव । छव्यतस्तु जतो विकल्पितः सद्गुणमूलविवा-
दिवाधितोऽवनाम कर्तुमशक्तः कारणिकः स्यादपि स्तब्धो
न तु निष्कारणिक इति भावः । वृ० ३ उ० ।

यच्छदह-स्तब्धरह-पुं० । अयाध्यायां स्वर्गद्वारस्थाने हृदे,
" गोमुहजक्खो जत्थ धम्मरहो मरुज्जणसं समं मित्ततो
सगज्जुवरं ति पसिद्धिमायसो । " ता० १७ कल्प ।

यमिय-देशी-विस्मृते, दे० ना० ५ वर्ग २५ गाथा ।

यय-स्तव-पुं० । 'वृद्ध' स्तुतावित्यस्मादश्च । आ० चू० ३ अ० ।
गुणकीर्तने, व्य० ।

अथ स्तुतिस्तवयोर्विशेषमभिधिसुगह-

एगज्जे तिमझोका, पुनीसु अन्नेमि होइ जा सत्त ।

देविदत्थयमादी, तेणं तु परं यथा होइ ॥

एकश्लोका, द्विश्लोका त्रिश्लोका वा स्तुतिर्भवति । परतश्च-
तुःश्लोकाऽऽदिकः स्तवः । अन्येषामाचार्याणां मतेन एकश्लोका-
ऽऽदिकः यावत् सप्त स्तवः, यथा देवेन्द्रस्तवाऽऽदयः । आदि-
शब्दात्कर्मस्तनाऽऽदिपरिग्रहः । व्य० ७ उ० । " सथा० । यओ
चउव्विहो, णामउव्वणाओ गताओ " । आ० चू० १ अ० । आ०
म० । सूत्र० । पञ्चा० ।

अधुना स्तवनिष्कपप्रतिपादनार्थमाह-

नामं उव्वणा दविण, जावे य ययस्स होइ निक्खवेओ ।

दव्वथओ पुण्णादी, संतगुणकिञ्चणा जावे ॥३॥

(नाम ति) नामस्तवः, स्थापनास्तवः, छव्यविषयो द्रव्य-
स्तवः । (जावे ति) भावविषयो भावस्तवः । इत्थं स्तवस्य नि-
ष्कपो न्यासो जवति, चतुष्प्रकार इति शेषः । तत्र क्षुप्तत्वा-
ग्रामस्थापने अनादृत्य छव्यस्तवस्वरूपमाह-द्रव्यस्तवः पुण्या-
ऽऽदयः, आदिशब्दाद् गन्धरूपाऽऽदिपरिग्रहः । कारणे कार्यो-
पचाराच्चेवमाह-अन्यथा द्रव्यस्तवः पुण्याऽऽदिभिः समन्त-
वर्तमानैर्द्रव्यैः । तथा सद्गुणोत्कीर्तना भावे इति । सन्त-
वर्तमानैः सद्गुणैः । अनन्य असंख्य गुणेषु कीर्तनानि-
वेद्यमाह, कारणे मृगावाददोषसङ्गात् । सद्गुणानामुत्कीर्त-
नान् प्राबल्येन परया नक्त्या कीर्तना संस्तवना । यथा-
" प्रकाशित तथैकेन, स्वया सम्यक् जगत्त्रयम् ।

समग्रैरपि नो नाथ ! परतीर्थाधिपैस्तथा ॥ १ ॥
विद्योत्तयति वा लोकं, यथैकोऽपि निशाकरः ।
समुक्तसमग्रोऽपि, किं तथा तारकागणः ? ॥ २ ॥

इत्यादि लक्षणा भावेति चारपरामर्शो भावस्तव इत्यर्थः ।
इति चाद्वितप्रतिष्ठितोऽर्थः सम्यग्ज्ञानाय प्रभवतीति चाद्वितो
कदाचित् विनयेः करोति, कदाचित् स्वयमेव गुरुरपि । तथा
चोक्तम्-“ कथं पुच्छे ससिं, कर्हि च पुट्टा कर्हि च आय-
रिया । ” इत्यादि ।

तत्र वित्तपरित्यागाऽऽदिना द्रव्यस्तव एव ज्यायानित्यत्पबु-
कीनामाशङ्कासंज्ञकः, तदुदासार्थं तदनुवादपुरःसरमाह-

द्ववत्थो य जाव-त्थो य दवत्थो बहुगुणे सि ।
बुद्धिं सिया अनिउण-मइवणमिणं ज्जीवहिअं ॥४॥

द्रव्यस्तवो, भावस्तव इत्यनयोर्मध्ये द्रव्यस्तवो बहुगुणः । प्र-
भूततत्त्वगुण इत्येवबुद्धिः स्यादेव चेन्मन्यमे इति ज्ञावः । तथा-
हि-किंवाऽस्मिन् क्रियमाणे वित्तपरित्यागात् शुभ एव व्यवसा-
यः, तीर्थस्थ चोन्नतिकरणं दृष्ट्वा च त क्रियमाणमन्येऽपि
प्रतिबुध्यन्ते इति स्वपराशुप्रदः, सर्वमिदं सप्रति पक्व
चेतसि निधाय द्रव्यस्तवो बहुगुण इत्यस्यासारनाक्याप-
नायाऽऽह-(अनिउणमइवणमिति) अनिउणमनेवचन-
मिदं-यत् द्रव्यस्तवो बहुगुण इति । किमित्यत आह-पञ्जीव-
हित षष्ठां पृथिवीकायाऽऽदीनां जीवहितं जिनास्तीर्थकृतो
ध्रुवने ।

किं षट्जीवहितमित्यत आह-

ऊज्जीवकायसंजमो, दवत्थो सो विरुज्जई कमिणो ।
तो कमिणसंजमविज्ज, पुण्णार्इयं न इच्छंति ॥५॥

षष्ठां जीवितिकायाणां पृथिव्यादिलक्षणानां समयः संघट्टना प-
रित्यागः षट्जीविकायसमयः पणहितम् । यदि या-भवे, ततः कि-
मित्यत आह-द्रव्यस्तवे पुण्याऽऽदिसमन्यचिन्तलक्षणे षट्जी-
विकायसंयमः कृत्स्नः संपूर्णो विरुध्यते, न सम्यक् संपद्यते,
पुण्याऽऽदिस्मृत्वनसंघट्टनाऽऽदिना कृत्स्नसंयमव्याघातमावात्, य-
तश्चैवं (तो सि) तस्मात्कृत्स्नसंयमप्रधानं विद्यांसंस्ते तत्त्वतः-सा-
धव उच्यन्ते, कृत्स्नसंयमग्रहणमकृत्स्नभयमविदुषां श्रावकाणां व्य-
पोहायेन-पुण्याऽऽदिक द्रव्यस्तव नेच्छति न बहुमन्यन्ते । यश्चोक्तम्-
द्रव्यस्तवे क्रियमाणे वित्तपरित्यागात् शुभ एवाध्यवसाय इत्यादि ।
तदपि पत्तकिञ्चित्त्व्यभिचारात्, कस्यचिदल्पसत्त्वस्य अविवेकि-
नो वा शुभाध्यवसायानुपपत्तेः । इत्यने च कीर्त्याद्यर्थमपि सत्त्वा-
नां द्रव्यस्तवे प्रवृत्तिः । शुभाध्यवसायभावे तु-स एव ज्ञावस्तवः ।
इतरस्तु तत्कारणत्वेनाप्रधानमिति । तथा भावस्तव एव सति
तत्त्वतस्तीर्थस्योन्नतिकारणं भावस्तवमतः सम्यगमराऽऽदिभिरपि
पूज्यत्वात्तमेव च दृष्ट्वा क्रियमाणमन्येऽपि सुतरां प्रतिबुध्यन्ते ।
शिष्टा इति स्वपराशुप्रदोऽपोदैवेति गाथाभावार्थः ।

आह-यस्यैव किमयं द्रव्यस्तव एकान्ततो हेय एव वस्तुने,
माहोस्विदुपावेयोऽपीति ? उच्यते-साधूनां हेय एव, श्रावका-
णामुपादेयोऽपि ।

तथा चाऽऽह ज्ञाप्यकारः-

अकमिणपवत्तगाणां, विरयाविरयाण एम खलु जुत्तो ।
संसारपणुकरणे, दवत्थो क्वदिहंतो ॥ ६ ॥

अकृत्स्नं, संयममिति सामर्थ्याभ्यन्ते, प्रवर्त्यन्तीत्यकृत्स्नप्रव-
र्त्तकाः, तेषां विरताविरतानां श्रावकाणामेव द्रव्यस्तवः खलु
युक्त एव । खलुशब्दस्यावधारणार्थत्वात् । किंकृतोऽयमित्याह-
संसारप्रतनुकरणः संसारकृत्यकारक इति भावः । आह-यः
प्रकृत्यैवासुन्दरः स कथं श्रावकाणामपि युक्तः ? उच्यते-अत्र
कूपदृष्टान्तः-“ जहा नवनगरासंश्रितेसे कइ पण्यजत्ताभावतो
तण्हादिपरिगया तदपनोदार्थं कूप खणति, तेसि च जइ वि
तण्हाऽऽइया वट्ठंति, माट्टयाकहमादीहि य मल्लिणज्जति, तहा
वि तडुम्मण तेसि तिण्हाइयसंयमलो पुव्वगो य फिट्ठ,
संसकालं च ते तदश्रे य लोगा सुइजायणा भवन्ति, एवं दव-
त्थ जइ वि असंजमो, तहा वि तत्तो चेव सा परिणामबुद्धी भ-
वति । जा असंजमवज्जिय अन्न च निरवसेम खेवंति-तहा ऽवि
रता विही एम दवत्थो कायवो सुणाणुबधो, पभूयनिज्जा-
फत्तो य सि” उक्तः स्तवः । आ० म० २ अ० सूत्र० पञ्चा० (द-
व्यस्तवो व्यासेन 'चेइय' शब्दे तृतीयभागे २४४५ पृष्ठे प्र-
त्यपादि)

कथमस्य पमंगेणं, जहोचिआ चेव दवत्तावथया ।

अण्णोणसमाणुविआ, नियमेणं होंति नायव्वा ॥१॥

इतमत्र प्रमङ्गेन द्रव्यस्तवाऽऽदिविचारे एवं यथोदितभावे च
प्रधानगुणभावतः द्रव्यभावस्तथादिनि अन्योऽन्यसमनुविद्धौ
नियमेन जवतः ज्ञातव्यौ अन्यथा स्वरूपाभावः । इति गाथार्थः ।
अनयोर्वृद्धिमाह-

अप्पविरिअस्स पढमां, सहकारिविसेमज्जुअओ मेओ ।

इअरुम वज्जचाया, इअरो विअ एम परमत्थो ॥२॥

अल्पवीर्यस्य प्राणिनः प्रथमो द्रव्यस्तवः सहकारिविशेष-
भूतो वीर्यस्य श्रेयानिति । इतरस्य बहुवीर्यस्य साधोर्बाह्यत्या-
गादिति बाह्यद्रव्यस्तवत्यागेन इतर एव श्रेयान् भावस्तव इ-
त्येष परमार्थोऽत्र द्रष्टव्यः । इति गाथार्थः ।

विपर्यये दोषमाह-

दवत्थयं पि काउं, ण तइ जो अप्पवीरिअत्तेणं ।

परिसुच्छं भावथयं, काही मो मंजवो एम ॥ ३ ॥

द्रव्यस्तवमपि कर्तुमौचित्येन न शक्नोति यः स सत्त्वोऽल्पवी-
र्यत्वेन हि नापरिसुच्छं भावस्तवं यथोक्तमित्यर्थः । करिष्यत्यसा-
वसंभव एव, बलाभावात् । इति गाथार्थः ।

एतदेवाऽऽह-

जं मो उकिट्ठपरं, अवेक्खई वीरिअं इहं णिअमा ।

ण हि पत्तमयं पि वोढुं, अमपत्थो मव्व यं वट्ठ ॥४॥

यदसौ भावस्तव उत्कृष्टतरमपेक्षते वीर्यं शुभाऽऽमपरिणामरूप-
मिह नियमात् अतोऽल्पवीर्यः कथं करोत्येनामिति । न हि पञ्च-
शतमपि वोढुमसमर्थः मन्त्रवीर्यः सत्त्वः सर्वे ते वदन्ति पञ्च-
शततुल्यो द्रव्यस्तवः, सर्वतस्तुल्यश्च भावस्तवः । इति गाथार्थः ।

एतदेव स्पष्टयति-

जो बज्जअण्णं, णो इत्तिरिअं पि णिगइं कुणइ ।

इह अप्पणो मयासे, मव्वचाएण कइ कुज्जा ? ॥५॥

यो बाह्यात्यागेन बाह्यं विलं नेत्रमपि निग्रह करोति । व-
न्दनाऽऽह । इहाऽऽमनः कुञ्ज सदाऽऽसौ यावज्जीवं सर्वत्यागेन
बाह्याऽऽन्यतरत्यागेन कथं कुर्यादात्मनो निग्रहम् । इति गाथार्थः ।

अनयोरेष तु गुरुत्वावर्धविधिमाह-

आरंजन्वाणं, पाणाऽऽदिगुणेषु बहुमाणेषु ।

द्वत्ययद्वाणी वि ह, न होऽ दोसाय परिमुच्छा ॥ ६ ॥

आरम्भत्वागेन हेतुना ज्ञानाऽऽदिगुणेषु वर्द्धमानेषु मन्सु द्रव्य-
स्तवहानिरपि कर्तुं न प्रवर्तते दोषाय परिमुच्छा सानुषन्वा ।
इति गाथाऽर्थः ॥ ६ ॥

इदं च तन्त्रयुक्तिमाह-

एतो वि य णिदिहो, धम्मस्मि चउविहस्मि वि कपो अ ।

इह दाणसीलतवजा-वणापए अन्नहाजोगा ॥ ७ ॥

अत एव द्रव्यस्तवाऽऽदिजावाटु निर्दिष्टो भगवद्भिर्धर्मं चतु-
र्विधेऽपि क्रमोऽयं वक्ष्यमाणः, इह प्रवचने दानशीलतपोभाव-
नामयं धर्मोऽन्यथायोगादस्य धर्मस्येति गाथाऽर्थः ॥ ७ ॥

तदेवाऽऽह-

संतं वज्जपणिच्च, ठाणे दाणं पि जो ए विअग्गे ।

इय खुहुगो कइं मो, सीलं अइदुद्धरं धरइ ? ॥ ८ ॥

सद्विद्यमान, बाह्यमात्मनो मित्रम्, अनित्यमशाश्वतम्, स्थाने
पात्राऽऽसी, दानं पिण्डाऽऽदौ यो न विनश्यति न दद्यात् कौटुम्बिकम्
(इय) एव क्षुद्रको धराकः कथमसौ शीलं महापुरुषसंविनम-
निदुद्धरं धारयति ? नैवेति गाथाऽर्थः ॥ ८ ॥

अस्मोलो अण जायड, मुक्कस्म नवस्म इंदि विसओ वि ।

जहमत्तीए नवस्मी, जावड कइ जावणाजालं ? ॥ ९ ॥

'अशीलश्च न जायते' नित्यम् एष दृढस्य तपसो मोक्षाङ्गभूत-
स्य, इन्द्रिययोऽपि यथाशक्त्या तपस्यी मोहपर तत्र जाव-
यति कथं भावनाजातम् ? तत्त्वतो नैव । इति गाथाऽर्थः ॥ ९ ॥

एत्थं च दाणधम्मो, द्वत्ययस्सवमो गहेअव्वो ।

सेमा उ सुपरिमुच्छा, खेया जावत्थयमरुवा ॥ १० ॥

अत्र च प्रक्रमे दानधर्मो द्रव्यस्वरूप एव ग्राह्योऽप्रधानत्वात्,
शेषास्तु सुपरिशुद्धाः शीलधर्माऽऽदयो ज्ञेया भावस्त्वस्वरूपाः
प्रधानत्वादिति गाथाऽर्थः ॥ १० ॥

इदं चानिर्देशमाह-

इय आगपलुत्तीहिं, तं नं मुत्तमहिगिस्सवीरेहिं ।

द्वत्ययऽऽदिरुवं, विवेइयवं सवुच्छीए ॥ ११ ॥

(इय) एवमागमयुक्तिभिस्तत्तत्प्रमाधिकृत्य धर्मैर्बुद्धिमद्भि-
र्द्रव्यस्तवाऽऽदिरूपं विवेकव्य-सम्पगाहोच्येति वक्तव्यं स्वबु-
द्ध्या । इति गाथाऽर्थः ॥ ११ ॥

उपसद्वज्जमाह-

एसेह थयपरिमा, समसओ वप्पिआ मए तुवंपं ।

वित्थरओ भावत्थो, इपीए मुत्ताउ णायव्वो ॥ १२ ॥

एषेह स्तवपरिज्ञा स्तवपद्धतिः समासतो वर्णिता मया युष्माकं
विस्तरतो भावार्थोऽस्याः स्तवपरिज्ञायाः सुत्राज्ज्ञातव्यः । इति
गाथाऽर्थः ॥ १२ ॥ प० ख० ४ द्वार । प्रति० । दर्श० । ध० । परपाकि-
कसपादितस्त्वोक्ताऽऽदिकं मातङ्गनुरूपसंपादितरसवर्तावदना-
स्याद्यमेव, कश्चिद्विशेषो वा ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-परपाकि-
कपादितस्त्वोक्ताऽऽदीनां मातङ्गनुरूपकाऽऽदिसंपादितरसवर्त्युपमानं
५९७

सतां धर्तुमेवानुचितमिति किं प्रतिवचनेन ? । १३ प्र० । ही० । १
प्रका० । शक्रस्तवपाठे, उत्त० २९ अ० । श्रीआदिनाथवारके यं
चतुर्विंशतिस्तव पठितवन्तः, तमेवार्थेन श्रीमहावीरवारकेऽपि,
परं सूत्रपाठनियमो नास्तीति परम्पराऽस्तीति युक्तिरपि च त-
थैव दृश्यते । १७ प्र० । सेन० ४ उक्ता० ।

थयण-स्तवन-न० । स्तुतौ, "थुइययणवण्डणनमं-सणाणि एग-
छियाणि एआणि ।" आव० २ अ० ।

थययुडपंगल-स्तवस्तुतिमङ्गल-न० । स्तवः शक्रस्तवपाठः, स्तु-
तिस्तुद्धीभूय कथनम् । स्तवाश्च स्तुतयश्च स्तवस्तुतयः, ता
एव मङ्गलं स्तवस्तुतिमङ्गलम् । स्तवस्तुतिरूपे भावमङ्गलं,
उत्त० २९ अ० ।

स्तवफलप्रतिपादनम्-

थययुडपंगलेणं धेते ! जीवे किं जणयइ ? । थययुडपंग-
लेण नाणदमणचरित्तयोहिद्विज्जानं जणयइ । नाणदमणच-
रित्तयोहिद्विज्जानमपपन्ने य जीवे अंतकिरियं कप्पविमाणोव-
त्तियं आराहणं आगहेइ ॥ १४ ॥

हं भदन्त ! स्तवः शक्रस्तवरूपः, स्तुतिर्या उद्धीभूय कथनरू-
पा । अथवा-एकाऽऽदिममश्लोका-न्ता यावदष्टोत्तरशतश्लोका-
वाच्याः । स्तुतिश्च स्तवश्च स्तुतिस्तवौ, तौ एव मङ्गलं भावमङ्ग-
लरूपं स्तुतिस्तवमङ्गलं, तेन स्तुतिस्तवमङ्गलेन जीवः किं
जनयति ? । स्तवस्तुतिमङ्गलेनेति पाठस्तु आपत्त्यात् । गुरुः प्र-
श्नोत्तरमाह-हे शिष्य ! स्तवस्तुतिमङ्गलेन जीवो ज्ञानद-
र्शनचार्तरत्नधोयलाभं जनयति । तत्र ज्ञानं भविष्यताऽऽदि,
दर्शनं कार्यकमस्पर्कत्वं, चार्तरत्नं विरतिरूपं, तद्वप एव बो-
धिलाभो ज्ञानधर्मप्राप्तिर्ज्ञानदर्शनचार्तरत्नधोयलाभस्तु जन-
यति, ज्ञानदर्शनचार्तरत्नधोयलाभमस्पर्कश्च जीव आराधनां
ज्ञानाऽऽदीनामासेवनामाराधयति साधयति । कौटुशीमाराध-
नाम् ?-कल्पविमानोत्पत्तिकां, कल्पाश्च विमानानि चनेपु उत्प-
त्तियस्याः सा कल्पविमानोत्पत्तिका, ताम् । पुनः कौटुशीमाराध-
नाम् ? अन्तर्क्रिया-अन्तस्थ ससारस्य, कर्मणां वा अवसानस्य
क्रिया अन्तर्क्रिया, तामेव भूतां ज्ञानाऽऽद्याराधनां साधयति, कल्पाः
साधर्माऽऽदयो देवलाकाः, विमानानि नवग्रंथकपञ्चानुत्तरविमा-
नानि ज्ञानाऽऽद्याराधनया कश्चिद्भूताऽऽदयन् दीर्घकालेन मुक्तिं
प्राप्नोति । कश्चिद् गजसुकुमालवत् स्वल्पकालेनैव मुक्तिं प्राप्नो-
तीति भावः ॥ १४ ॥ उत्त० २९ अ० । (तद्वक्तव्यता ' गयसुकु-
माल' शब्दे तृतीयभागे पृष्ठे पृष्ठे उच्यते)

थयपरिणा-स्तवपरिज्ञा-स्त्री० । "वामिज्जइ जीए इव, उविहो
विगुणाऽऽभावेण ।" वर्णयते यस्यां ग्रन्थपद्धतौ स्तवः द्विविधो-
ऽपि द्रव्यभावरूपा गुणाऽऽदिभावेन गुणप्रधानरूपतया । प्राभूत-
विशेषे, प० ख० ४ द्वार । प्रति० । (सा च सूत्ररूपा ज्ञानीमन-
निर्वासिद्धा, गाथारूपपञ्चवस्तुकप्रकरणे प्रतिपादिता, अस्मा-
भिः ' चेद्व' शब्दे तृतीयभागे १२२० पृष्ठे विन्यस्ता)

थयपठ-स्तवपाठ-पु० । शक्रस्तवाऽऽदिस्तवपाठे, पञ्चा०
३ विधौ ।

थयविहि-स्तवविधि-पु० । स्तवः पूजा तस्य विधिर्विधान प्र-
कारः स्तवविधिः । स्तवपरिज्ञायाम्, " नाम्जणजिण वार,

तिशोगपुजं समासश्चो बोद्धुं । थयविहिमागमसुक्तं, सपरं-
मिमणुभाहट्टाप ॥ १ ॥ ” पञ्चा० ६ विव० ।

थयमरण-स्तवस्मरण-न० । चतुर्विंशतिस्तवानुचिन्तने, पञ्चा०
८ विव० ।

थर-पु० । देशी-वधिसरे, दे० ना० ५ वर्ग २४ गाथा ।

थरहरिश्च-न० । देशी-कम्पिते, दे० ना० ५ वर्ग २७ गाथा ।

थरू-पुं० । देशी-त्सरौ, दे० ना० ५ वर्ग २४ गाथा ।

थल-स्थल-न० । अटव्याम्, दशा० ७ अ० । उच्चभूमिजागे,
उत्त० २ अ० । जुमिप्रदेशविशेषे, स्था० ५ ग्रा० ३ उ० । ध० ।
“ थलेनु शीयाहं । ” यदा प्रचुरा वर्षा जवति तदा स्थलेषु फला-
बाप्तिः । उत्त० १२ अ० । आकाशे, नि० चू० १ उ० । (स्थल-
व्याख्या ' गर्भसंतार ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७४० पृष्ठद्रष्टव्या)

थलत्र-पु० । देशी-मण्डपे, दे० ना० ५ वर्ग २४ गाथा ।

थलकुकुडियं-स्थलकुकुडय्याह-न० । इह कवलप्रलेप-
णाय मुखे विरम्बिते यदाकाशं भवति तत्स्थलं भग्यते, स्थल-
मेव कुकुकुड्याडकं स्थलकुकुड्यएकम् । कवलप्रलेपार्थं वि-
काशिते मुखे, व्य० ७ उ० ।

थलकुकुडियंइप्पमाण-स्थलकुकुडय्यएम्पमाण-न० । मुण्य-
विवरप्रमाणे कवले, यावत्प्रमाणमात्रेण कवलेन मुखे प्रक्षिप्य-
माणेन मुखे न विहृतं भवति । व्य० ७ उ० ।

थलचार-स्थलचार-पुं० । स्थले रथाऽऽदिना देशान्तरावासौ,
आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

थलपुष्प-स्थलपुष्प-न० । विचक्रितकोरणटकाऽऽदिके स्थले
एव जायमाने कुसुमे, आ० म० १ अ० १ खण्डः प्रज्ञा० ।

थलयर-स्थलचर-पुं० । स्थले चरतीति स्थलचरः । स्था० १०
ग्रा० । स्थलजेषु पञ्चेन्द्रियतिर्यकु, स्था० १० ग्रा० । स० ।

स्थलचरभेदाः-

से किं ते थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया । थलयरपंचि-
दियतिरिक्खजोणिया हविहा पणत्ता । तं जहा-चउप्प-
यथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया, परिसप्पयथलयरपंचिदि-
यतिरिक्खजोणिया । से किं ते चउप्पयथलयरपंचिदियति-
रिक्खजोणिया । चउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया
हुविहा पणत्ता । तं जहा-संमुच्चिमचउप्पयथलयरपंचिदि-
यतिरिक्खजोणिया, गल्लवर्कतियचउप्पयथलयरपंचिदियति-
रिक्खजोणिया । जहेव जलयरणं तहेव चउक्कओ
जेदा । सेत्तं चउप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया ।
से किं ते परिसप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया ।
? । परिसप्पयथलयरपंचिदिया हुविहा पणत्ता । तं
जहा-उरपरिसप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया, नुय-
परिसप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया । से किं ते उर-
परिसप्पयथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया । उरपरिसप्पय-
थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया हुविहा पणत्ता । जहेव

जलयराणं तहेव चउक्कओ जेओ । एवं नुयगपरिसप्पण
वि भाणियत्ता । सेत्तं नुयगपरिसप्पयथलयरपंचिदियतिरि-
क्खजोणिया । सेत्तं थलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिया ।

अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ? । पञ्चेन्द्रियतिर्य-
ग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञाः । तद्यथा-जलचराः, स्थलच-
राः, खचराश्च । अथ के ते जलचराः ? । जलचरा द्विविधाः
प्रज्ञाः । तद्यथा-संमुच्चिमाश्च, गर्भव्युत्क्रान्तिकाश्च । अथ के
ते संमुच्चिमाः ? । संमुच्चिमा द्विविधाः प्रज्ञाः । तद्यथा-पर्या-
प्तकाश्च, अपर्याप्तकाश्च । अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः ? । गर्भ-
व्युत्क्रान्तिका द्विविधाः । तद्यथा पर्याप्तकाः, अपर्याप्तकाश्च । एवं
चतुष्पदा उरपरिसर्पा भुजपरिसर्पाः पक्षिणश्च प्रत्येकं
चतुष्प्रकारा वक्तव्याः । जी० ३ प्रति० ४ उ० । प्रज्ञा० ।

थली-स्थली-स्त्री० । देवलोण्याम्, नि० चू० १ उ० ।

थलीघोमय-स्थलीघोटक-पुं० । देवमङ्गरापरपर्याये पञ्चविशेषे,
व्य० ७ उ० ।

थव-स्तव-पुं० ' थय ' शब्दार्थे, आ० चू० ३ अ० ।

थवडय-स्तवकित-त्रि० । संजातपुष्पस्तवके, म० १ श० १ उ० ।
जी० । औ० । हा० । ज० । रा० ।

थवड्ढ-पुं० । देशी-प्रसारितोरुद्वयोपविष्टे, दे० ना० ५ वर्ग
२६ गाथा ।

थवण-स्तवन-न० । ' थयण ' शब्दार्थे, आ० ३ अ० ।

थवथुम्भंगल-स्तवस्तुतिमङ्गल-न० । ' थयथुम्भंगल ' शब्दा-
र्थे, उत्त० २६ अ० ।

थवपरिण-स्तवपरिज्ञा-स्त्री० । ' थयपरिण ' शब्दार्थे,
पञ्चा० ६ विव० ।

थवपाठ-स्तवपाठ-पुं० । ' थयपाठ ' शब्दार्थे, पञ्चा० ३ विव० ।

थवय-स्तवक-पुं० । पुष्पगुच्छे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

थवविहि-स्तवविधि-पुं० । ' थयविहि ' शब्दार्थे, पञ्चा० ६ विव० ।

थवमरण-स्तवस्मरण-न० । ' थयमरण ' शब्दार्थे, पञ्चा०
८ विव० ।

थविर-स्थविर-पुं० । प्रवर्तितव्यापारान् समययोगेषु सीदतः
साधून् ज्ञानाऽऽदिषु पेडिकाऽऽमुष्मिकापायदर्शनतः स्थिरीकरो-
तीति स्थविरः । प्रव० २ द्वार । प्रति० । स्था० । ध० । उत्त० ।
आचा० । " स्थविरविचक्रितायस्कारे " ॥ ८ । १ । १६६ ॥ इति
आदिः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सहैत् ' धेरो ' । आर्ये-
' थविर ' इत्यपि प्रा० १ पाद् । " अनादौ शेषाऽऽदेशयोर्द्वित्वम् " ॥
८ । २ । ८६ ॥ इति यद्विनिर्णयः । प्रा० २ पाद् । सदितां स्थि-
रीकरणहेतौ, दश० ९ अ० १ उ० । हा० । व्य० । ध० ।

अधुना स्थविरस्वरूपमाह-

संविगो मदविओ, पियधम्मो नाणदंमणचरित्ते ।

जे अट्टे परिहायड, मारैतो ते हवड धेरो ॥

यः संविगो मोकाभिलाषी, मार्दवितः संज्ञानमार्दविकः, (?) प्रिय-
धर्मो एकान्तवृत्तजः, संयमानुष्ठाने यो ज्ञानदर्शनचरित्रेषु मध्ये
यानर्थानुपादेयानुष्ठानविशेषान् परिहापयति हानिं नयति

तान् तं स्मारयन् भवति स्थविरः, सीदमानांसाधून् पेडिका-
ऽऽमुष्मिकापायप्रदर्शनतो मोक्षमार्गे स्थिरीकरोतीति स्थविर
इति ध्युत्पत्तेः ।

तथा चाऽऽह-

थिरकरणा पुण धेरो, पदत्तिवावारिणसु अत्येसु ।

जो जत्थ जई सीयइ, तं सवल्लो तं पचोदेति ॥

प्रवृत्तिव्यापारितेष्वर्थेषु यत्र यतिः सीदति, सद् विद्यमानं वत्तं
यस्य स सद्वत्तः तथाभूतः स प्रचोदयति प्रकर्षेण शिक्यति स
स्थिरकरणात् स्थविर इति । उक्तस्थविरस्य स्वरूपम् । व्य० १ उ० ।

अथ स्थविरपदयोग्यगुणानाह-

तेन व्यापारितेष्वर्थे-पवनगार्गंश्च सीदतः ।

स्थिरीकरोति सच्छक्तिः, स्थविरो जवतीह सः ॥ ७३ ॥

तेन प्रवर्तकं व्यापारितेषु नियोजितेष्वर्थेषु तपःसंपन्नाऽऽदि-
कार्येषु सीदतः प्रमादाऽऽदिनाऽप्रवर्तमानानगारान् साधून् यः
स्थिरीकरोति तत्तदुपायेन दृढीकरोति । कादशः १, सच्छक्तिः-
सत्त्वामर्थः, स साधुर्हि जिनमते स्थविरा भवति नान्य इति
भावः ॥ ७३ ॥ ध० ३ अधि० । सप्ततिवर्षाणां षष्टि-
वर्षाणां व्यापारितानि (ध० ३ अधि० । कल्प० । व्य०) श्रुतवृद्धे,
भ० २ हा० ५ उ० । ज्ञा० । चतुर्विंशत्पूर्वादि (आचा० १ श्रु० १
चू० १ अ० १ उ०) भद्रबाहुस्वाभ्यादां, विश० । आचार्याऽऽ-
दिगुरौ, स० २ सम० । गच्छप्रतिबद्धे, व्या० ३ उ० । गच्छ-
महति, व्य० ३ उ० । प्रब० । जरसा जीर्णे, स्थाविरभूमिप्राप्ते सू-
त्रार्थतदुत्तयोपेते, व्य० २ उ० । धर्मपरिणत्या निवृत्त्या समञ्ज-
सकियामती, जी० १ प्रति० । भ० । आ० क० । आ० म० ध० ।
ज्ञा० (स्थविराणां जातिभूतपर्यायाः 'स्थविरभूमि' शब्दे वक्ष्यन्ते)

तत्रोपेयज्जीवो पणुत्ताओ । त जहा-जाधेरे, सुयथेरे, प-
रियायथेरे । सद्धिवामजाए समणे निगंथे जाधेरे, उणमम-
वायथेरे एं निगंथे सुयथेरे, वीसवासपरियाए णं समणे
निगंथे परियायथेरे ॥

" तत्रो धेरे " इत्यादि कण्ठ्यम् । नवरं स्थविरो वृद्धस्त-
स्य भूमयः पदव्य. स्थविरस्यमय इति । जातिर्जन्म, भूतपा-
गमः, पर्यायः प्रवज्या, तैः स्थविरा वृद्धा ये ते तथोक्ता
इति । इह च भूमिकाभूमिवतोरभेदादेवमुपन्यासः, अन्यथा
भूमिका उद्दिष्टा इति ता एव वाच्याः स्युरिति । एतेषां त्रया-
णां क्रमेणानुश्रव्यापूजनवन्दनानि विधेयानि । यत उक्त व्यव-
हारे-

" आहारे उवहिसेज्जा-संधारे खेतसंक्रमे ।

किञ्चिदाणुवसीहिं, अणुकपह धेरगं ॥ १ ॥

उट्ठाणाऽऽसनदाणाई, जोगाहारणसमणा ।

नीयसेज्जाधेरेस-वत्तिप पूयए सुय ॥ २ ॥

उट्ठाणं धंदणं चव, गदणं देरुगस्स य ।

अगुरुणो धि य णिहेसे, तइयाए पवत्तए ॥ ३ ॥ " इति ।

स्थविरा इति । स्था० ३ उ० १ उ० ।

दस धेरा पणुत्ता । तं जहा-गामधेरा नगरधेरा स्ट्थेरा
पमत्थाधेरा कुट्थेरा गणधेरा संघधेरा जाधेरा सुयधेरा
परियायधेरा ॥

(दसेत्यादि) स्थापयन्ति दुर्व्यवस्थितं जनं सन्मार्गे स्थि-
रीकुर्वन्तीति स्थविराः, तत्र ये प्रामनगराण्येषु व्यवस्थाकारिणो
बुद्धिमन्त आदेयाः प्रभविष्णवस्ते तत्तत्स्थविरा इति ३ ।
प्रशासनि शिक्यन्ति ये ते प्रशास्तारो धर्मोपदेशकाः, ते च ते
स्थिरीकरणास्थाविराश्चेति प्रशास्तृस्थविराः ४ । ये कुलस्य
गणस्य सङ्घस्य च बौद्धिकस्य लोकात्तरस्य च व्यवस्थाका-
रिणस्तद्गुरुकुलनिग्राहकास्ते तथोच्यन्ते ५ । जातिस्थविराः ष-
ष्टिवर्षप्रमाणजन्मपर्यायाः च श्रुतस्थविराः समवायाऽऽद्यङ्गधारि-
णः ६ । पर्यायस्थविरा विशतिवर्षप्रमाणप्रव्रज्यापर्यायवन्त इति
१० । स्था० १० उ० । तपस्तेजःस्थविरैश्चः कान्तिकुमारस्थविराः
अनन्तगुणाविशिष्टा इति गोशाले जगदुक्तिः । भ० १५ श० ।
प० ज्ञा० । (स्थाविरां गोचरचर्यायै उपकरणाभ्यां नयेदिति
' उवाह ' शब्दे द्वितीयभागे १०७७ पृष्ठे गतम्)

स्थविरकंचुज्ज-स्थविरकञ्चुकीय-पु० । अन्तःपुरप्रयोजननि-
वेदके प्रताहारे, ज० ए' श० ३३ उ० ।

स्थविरकल्प-स्थविरकल्प-पु० । ६ त० । आचार्याऽऽदीनां गच्छप्रति-
बद्धानां सामाचार्याम्, स्था० ३ उ० ४ उ० ।

कः पुनरसौ स्थविरकल्पक्रमः ?, इत्याह-

पव्वज्जा मिकखाय-पस्यगहणं च अनियओ वासो ।

निप्फत्ती य विद्धारो, सामायारी दिई चेव ॥ ७ ॥

इह स्थविराणामयं क्रमः-यदुत प्रथमं तावद्योग्याय विनीत-
शिष्याय विधिवद्वापिताऽऽलोचनाय प्रशस्तोषु इत्यादिषु स्वयं
गुणसुस्थितेन गुरुणा विधिनैव प्रवज्या प्रदानव्या । ततः
शिक्षापदमिति शिक्षायाः पदं स्यात् शिक्षापदम्, शिक्षैव च
पदं स्थान शिक्षापदम्; विधिना प्रवर्जितस्य शिष्यस्य ततः
शिक्षाऽधिकारो भवतीत्यर्थः । सा च शिक्षा द्विविधा-प्रहणशि-
क्षा, आमेवनाशिक्षा च । तत्र द्वादश वर्षाणि यावत्सूत्रं स्वयाऽ-
ध्येतव्यमित्यपदेशो प्रहणशिक्षा । आमेवनाशिक्षा तु-प्रत्युपेत्त-
णाऽऽदिक्रियोपदेशः । आह च-"सा पुण दुविदा मिकखा, गहणं
आमेवणे य णायव्वा । गहणं सुत्ताहिज्जण, आमेवणे पच्चुवे-
क्खाई ॥ १ ॥ " अन्ये तु-शिक्षाशब्दाद् वनमिति पदं पृथक् कृत्वा
वनमिति कोऽर्थः-शिक्षाऽनन्तरं रात्रिभोजनधिरमणपष्टपुपञ्चसु
महावतेषूपस्थाप्यते शिष्यः, इत्येतदपि द्वितीयं व्याख्यानं कुर्व-
न्ति, एतच्च कल्पचूर्णयोश्चिरन्तर्दृष्टार्थां च न दृष्टमित्यस्माभिरु-
पेक्षितम् । ततः गृहेऽधोते यावन्नेयः कार्यते, तदाह-(अध्यगह-
णं च । ति) द्वादश वर्षाण्यधीतसूत्रः भवत्सामर्थ्यग्रहणं का-
र्यते, तस्य पूर्वाधीतसूत्रस्य द्वादश वर्षाणि यावदुपेत्तार्थं प्रा-
प्यत इत्यर्थः । यथाहि-हलायघट्टगन्धादिमुक्तो बुभुक्षितो बली-
वर्धः प्रथमं तावच्छ्रोतनमशोभनं वा नृणाऽऽदिकामाभ्यादमनव-
गच्छन्नपि सर्वमभ्यवहरति, पश्चाच्च रोमन्धावस्थायां तदास्वा-
दमवगच्छति, एव विनेयोऽर्थमनवबुद्धयमानोऽपि द्वादश वर्षा-
णि सर्वं सूत्रमधीते, अर्थावगमाभावे च तत्तस्यानास्वादं भवति,
अर्थग्रहणावस्थायां तु तदवगमात्सुस्वादमाप्तायकं च जायते,
अतोऽधीतसूत्रेण द्वादश वर्षाण्यवश्यमर्थः श्रोतव्यः । यथा
वा-कुषाबलः शाल्यादिधान्यं प्रथमं वपति, ततः पातयति,
लुनाति, मलति, पुर्नाति, गृह्णमानयति, पश्चात्तु निगकुल-
चित्तस्तदुपभोगं करोति, तद्वन्नावेवपनाऽऽदिपरिश्रमस्य निष्फ-
लत्वप्रसङ्गात्; एव शिष्योऽपि सूत्रमधीत्य यदि तदर्थं न शृ-

गुणात्, तदा तदध्ययनप्रयासां विफल एव स्यात्; तस्मात्सूत्रा-
ध्ययनानन्तरमवश्यमेव द्वादश वर्षाणि तदर्थः श्रोतव्यः । त-
स्माद्यत एवं स्थविरकल्पक्रमो-यदुत प्रथमं प्रमज्या, ततः सूत्रा-
ध्ययनं, ततोऽध्ययप्रदणमिति । अतोऽनुयोगप्रदानक्रमेणैवहाधि-
कार इत्येव प्रस्तुतमभिसम्बध्यते । सूत्राध्ययनानन्तरमात्रे हि
तदर्थं व्याख्यानरूपः स्थविरकल्पक्रमदृष्टोऽनुयोग एवाऽऽवश्य-
कस्य शास्त्रकृता वक्तुमारब्धः, अतः सूत्राध्ययनकालस्याति-
श्रान्तत्वेनैव विद्यत्तितत्वादनुरयोगस्यैवाऽभिधत्तिस्मत्त्वात् तत्प्र-
धानक्रमेणैवाधिकार इति भावः । एतावच्चत्वास्यां गाथायां प्र-
कृतोपयोगि । यत् पुनरन्यद्व्याख्यास्यते-“ अनियत्रो वासो । नि-
ष्कृत्वा य विहारो ” इत्यादि, तन्नासङ्गिकमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्र (अनियत्रो वासो) ततोऽस्य गृहीतसूत्रार्थस्य शि-
ष्यस्यानियतो वासः क्रियते, प्रामनगरमन्त्रिभेदाऽऽदिष्वनियत-
निवासेनैव गृहीतसूत्रार्थः शिष्यो यथाचार्यपदयोग्यः, तदा जघ-
न्यतोऽपि सदायद्वयं दत्त्वाऽऽत्मनूनीयो द्वादश वर्षाणि याव-
ज्जानादेशदर्शनं नियमेन कार्यत इत्यर्थः, आचार्यपदान्तर्हस्य
त्वनियमः । आचार्यपदाहोऽपि किमिति देशदर्शनं कार्यत इति?,
येत् । उच्यते-स हि नानादेशेषु पर्यटन्तोऽधिकारणां जन्माऽऽदि-
दिभूमाः पश्यति; ताश्च दृष्ट्वा अत्र जाताः, इह दीक्षां प्रतिपन्नाः,
अस्मिन् देशे निवृत्ता गगयन्तः, इत्याद्यध्यवसायतो दर्पातिरेका-
नस्य सम्यक्त्वस्यैव जवति; अन्येषां च स पश्चात् तत्स्थिरता-
मुत्पादयति, अतःऽऽयतिशायितश्चाऽऽचार्योऽऽदीक्षानास्थानेषु प-
श्यतः सूत्रार्थेषु सामाचार्या चाऽस्य निशेषोपलभ्यो भवति, ना-
नादेशभाषासमाचारांश्चैव बुध्यते, ततश्च तत्तद्देशज्ञानमपि वि-
नेयानां तत्तद्भाषया धर्मं कथयति, ततः प्रतिबोध्य तान् प्रवा-
जयति, पूर्वप्रवर्जितास्तु तदुपसंपन्नं प्रतिपद्यन्ते, निःशेषात्म-
ज्ञापानमाचारकुशलोऽयमिति शिष्याणां तदुपरि प्रीतिर्योगश्च
जायते, इत्यादिगुणदर्शनं तन्नियतवासः । (निष्कृत्वा यति) एवं
चाऽनियतवासेन द्वादश वर्षाणि पर्यटनस्तस्याऽऽचार्यपदाहस्य
शिष्यत्वेनाऽऽत्मनो निष्पत्तिर्भवति, अन्येषां च प्रवृत्तशिष्याणां
तदन्तिके निष्पत्तिर्जायत इति । (विहारो) एव शिष्यत्वेन
निष्पत्तौ, सूरिपदे च प्राप्ते, स्वपरोपकारकरणेन दीर्घे च पर्या-
ये परिपात्रिते, अन्यस्मिन् योग्यशिष्ये आचार्यपदं व्यवस्थापि-
ते ततोऽनन्तर विहरण विशेषण भगवद्भिहितमार्गे पराक्रमण
विहारो विशेषानुष्ठानरूपोऽनेन कर्तव्यः । स च द्विविधः-
जक्तपरिकेङ्कितोपादपोपगमनलक्षणमन्यतमरण, जिनकल्पप-
रिहारविशुद्धिकल्पयथार्थोदककल्पप्रतिपत्तिर्वा । अस्मिन्
द्विविधेऽपि विहारे सामाचारी ज्ञात्वाऽनुष्ठेया । सा चाऽद्य
भरणलक्षणं विहारे-

“ निष्ठाभ्या य मीना, सउणी जह अंडयं पयसेणं ।

बागम सवच्छगिय, सो मल्लं अह करेइ ॥ १ ॥

चत्तारि विचिस्ताइ, विगर्हनिज्जुदियाई चत्तारि ।

सवच्छे उ दोअ उ, पगतिय च आयाम ॥ २ ॥

नाइविगिणे य तवो, कुम्मासे परिमिअं च आयाम ।

अअ वि य कुम्मासे, दोइ विगिठ तवोकम ॥ ३ ॥

वासं कोरीसदियं, आयाम कहु आणुपुवीए ।

गिरिकंदरं तु गंतुं, पायवगमणं अह करेइ ॥ ४ ॥ ”

इत्यादिका ज्ञानव्याः । द्वितीये तु विहारे जिनकल्पा-
ऽऽदिप्रतिपत्तौ सामाचारी निर्दिश्यते-तत्र जिनकल्पाऽऽ-

दिप्रतिपत्तिस्तु आदावेव पूर्वोपररात्रकाले तावदिदं चि-
न्तनीयम्-विशुद्धचारित्र्याऽनुष्ठानेन कृतं मयाऽऽत्महितम्,
शिष्याद्युपकारतः परहितं च, निष्पन्नाश्चेदानीं मम गच्छपरि-
पालनक्षमाः शिष्याः, ततो विशेषेणैव सांप्रतं ममाऽऽभिहि-
तमनुष्ठानमुचितमिति, विचिन्त्य चेदं सति परिहारे आत्मीयमा-
युःशेषं स्वयमेव पर्यालोचयति, तद्भावेऽन्यमतिशयिनमाचार्यो-
ऽऽदिकं पृच्छति, तत्र स्तोके स्वायुषि भक्तपरिक्षाऽऽदीनामन्य-
तरमरणं प्रतिपद्यते । अथ दीर्घमायुः, केवलं जङ्गावतपरिहो-
णः, तदा वृद्धावासं स्वीकुर्वते, पुण्यां तु शक्तौ जिनकल्पाऽऽ-
दिप्रतिपत्तिमुरीकरोति । तत्र जिनकल्पं प्रतिपिस्तु प्रथम-
मेव तावत्पञ्चभिस्तुलनाभिरात्मा तोलनीयः । तद्यथा-

“ तवेण सत्तेण सुत्तेण, एगत्तेण बवेण य ।

तुलणा पंचहा वुत्ता, जिनकाप पडिवज्जओ ” ॥ १ ॥

तुलना, ज्ञावना, परिकर्म चेत्येकार्थानि । तत्राऽऽचार्योपाध्यायप्र-
वर्तकस्थविरगणावच्छेदकलक्षणः प्रायः पञ्चैव जनाः प्रशस्ताभि-
रेताभिः पञ्चभिर्ज्ञावनाभिर्जिनकल्पं प्रतिपत्तिस्तवः प्रथममेवाऽऽ-
त्मानं ज्ञावयन्ति । अप्रशस्तास्तु कन्दर्पदेवार्काल्वायकाऽऽजयोगि-
कासुरसमोहस्वरूपाः पञ्च भाषणाः सर्वथा दूरतः परित्यजन्ति ।
तत्र तपसाऽऽत्मानं भावयन्तया शुभ्रकृतां पराजयते यथा देवा-
ऽऽद्युपसर्गाऽऽदिनाऽनेवणाऽऽदिकरणसो यदि परमासान् यावदा-
हारं न लभते, तथाऽपि न बाध्यते । सत्त्वभावनया तु भय परा-
जयते । तत्र भयजयार्थं रात्रौ सुप्तं शयमाधुप्राश्रय एव का-
योत्सर्गं कुर्वतः प्रथमा सत्त्वभावना भवति । द्वितीयाऽऽदिकास्तृ-
याश्रयबाह्याऽऽदिप्रदेशेषु । आह च-“ पढमा उवस्सयमर्मा, बाया
वादि तइयचउक्कमि । तुम्हदरमि चउत्थो, अह पंचमया
मसाणमि ॥ १ ॥ ” सूत्रभावनया तु स्वनामवत् सूत्रं परिचिन्तं
तथा करोति यथा रात्रौ विवा चोच्छ्वास-प्राण-स्तोक-वचमु-
हूर्त्वाऽऽदिकं कालं सूत्रपरायत्नाननुसारणैव सर्वं सम्यगवबुध्यते,
ततः, एकत्वभावनया चाऽऽत्मानं भावयन् सङ्काटकसाध्वार्दना
सह पूर्वप्रवृत्तानां ज्ञापसूत्रार्थसुखदुःखाऽऽदिप्रश्नामयः कथाऽऽ-
दिव्यतिरुतान् सर्वानपि परिहरति, ततो बाह्यममत्वे सूत्रं
एव व्यवच्छेदिते पश्चाद्देहोपध्यायिभ्योऽपि भिन्नमात्मानं पश्यन्
सर्वथा तेष्वपि निराजिष्वङ्गो भवति । (अत्रोदाहरणम्-‘ एगस-
ज्ञावणा ’ शब्दे तृतीयभागे १९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्) बलज्ञावनायां
बलं द्विविधम्-शारीरं, मानमधुनबलं च । तत्र शारीरमपि ब-
लं जिनकल्पाहस्य शेषजनास्तंशायकमेष्टव्यम्, तपःप्रभृतिभि-
स्त्वपकृष्टमाणस्य यद्यपि शारीरं बलं तथाविधं न जवति, तथा-
ऽपि धृतिवतेनाऽऽत्मा तथा भावयितव्या यथा महाद्भरपि परी-
षटोपसर्गैर्न बाध्यते । एताभिः पञ्चभिर्ज्ञावनाभिर्भावितोऽऽत्मा
जिनकल्पिकप्रतिरूपो गच्छेऽपि प्रतिवसन्नादाराऽऽदिपरिकर्म प्र-
थममेव करोति, तत्राऽऽहारे तृतीयपौरुष्यामवगाढायां पल्लव-
काऽऽदिकमन्तं प्रान्तं कुरु च । “ सेसठमल्लमट्टा, उद्धरु तह
होइ अप्पलेवा य । उगहिआ पगहिआ, उज्जियधममा य स-
त्तामया ” ॥ १ ॥ एतासां सप्तानां पिपरुणानां मध्ये आद्यद्वयवर्जं
शेषपञ्चानां भव्यादन्यतरैरेषणाद्वयाभिप्रदेषःऽऽहारं गृह्णाति, एक-
या जक्तम्, अपरया त्वेषणया पानकर्मितम् । एवमाद्याऽऽगमोक्त-
विधिना गच्छान्तगतः पूर्वमेवाऽऽत्मानं परिकर्म्य ततो जिनकल्पं
प्रतिपत्तिस्तु सङ्गं मीलयति, तद्भावे स्वगणं तावदवश्यमाह्वयते,
ततस्तार्थिकसमीपे, तदज्ञावे गणधरसन्निधाने, तदुत्सवे च-
तुर्दशपर्वपरान्तिके, तदसजवे दशपर्वधराभ्यर्च्ये, तदज्ञानं तु

षटाश्वधाऽशोकवृक्षाऽऽदीनामासत्तौ जिनकल्पमभ्युपगच्छति,
निजपदव्यवस्थापितं सूरिम्, सबालवृद्धं गच्छं, विशेषतः पु-
र्वविरुद्धांश्च क्लमयति । तद्यथा-

“ जह किंचि पमापणं, न सुदुवु ने वट्टिपं मए पुंवि ।

तं मे । खामेमि अहं, तिस्सत्तो निक्कसाओ य ॥ १ ॥

आणंदमसुपायं, कुणमाणा ने वि भूमिगयसीसा ।

खामेति तं जहरिहं, जहारिहं खामिमा नेण ॥ २ ॥

खामेत्तस्स गुणा खलु, निस्सत्तुयविणयदीवणा मणे ।

लाघविअं एगत्तं, अप्पमिबधो य जिनकप्पे ॥ ३ ॥ ”

निजपदस्थापितसूरिप्रभृतीनामनुशास्ति प्रयच्छति । तद्यथा-

“ पात्तिज्ज सगणमेयं, अप्पमिबधो य होज्ज सव्वत्थ ।

एसो हु परपरओ, तुमं पि अंने कुणसु एव ॥ १ ॥

पुव्वपवत्तं विणयं, मा हु पमापहि विणयजोग्गेषु ।

जो जेण पगारेणं, उवज्जुज्जह त च जाणाहि ॥ २ ॥

ओमो समराहणिओ, अप्पतरसुओ य मा ऐणं तुभ्भे ।

परिमवह एस तुम्ह वि, विसेसओ संपयं पुज्जो ॥ ३ ॥ ”

इत्यादि शिष्यां दत्त्वा गच्छाद्विनर्गते चतुर्गोचराऽतीते तस्मिन्-
ज्ञानन्दिताः साधवः प्रतीतिवर्तन्ते । उक्तं च-

“ पक्खी व पत्तसहिओ, संभग्गो वच्चए निग्गवक्खो ।

धीरो घणव्वाओ, नीहरिओ विज्जुपुजो ध्व ॥ १ ॥

साहम्मि व मंदरक-वराउ गच्छा विणग्गए तम्म ।

चक्खुविसयमग्गए, अ इति आणदिया साहू ॥ २ ॥

आतोएवं खेत्तं, निव्वाघाएण मासनिव्वाहि ।

गंतुण तत्थ विहरे, साहू पडिबज्जिजिनकप्पो ॥ ३ ॥ ”

एवं च प्रतिपन्नजिनकल्पो यत्र ग्रामे मासकल्पं, चतुर्मासकं वा
करिष्यति, तत्र पद्मगान् कल्पयति । ततश्च यत्र भागे एक-
स्मिन् दिने गोचरचर्यायां हिंसागतस्तत्र पुनरपि समम एव
दिवसे पर्यटति, भिक्षाचर्यां ग्रामांतरगमने च तृतीयपौरुष्या-
मेव करोति, चतुर्थपौरुष्यं च यत्रावगाहते, तत्र नियमादव-
तिष्ठते । जक्तं पानकं च पूर्वोक्तैषणाद्व्याभिप्रहेणालेपकृदेव गृ-
ह्णाति । एषणाऽऽदिविषय मुक्त्वा न केनाऽपि सार्द्धं जल्पति ।
एकस्यां च वसतौ यद्यप्युत्कृष्टतः सप्त जिनकल्पिकाः प्रतिव-
र्त्तन्ति, तथाऽपि परस्परं न ज्ञापन्ते । उपसर्गपरीपहान् स-
र्षानपि सहत एव, रोगेषु विचिकित्सां न कारयत्येव, तद्वदनां तु
सम्यगेव विषहते, आपातसंलोकऽऽदिदोषरहित एव स्थानगच्छे
उच्चाराऽऽदीन् करोति, नाऽस्थिपट्टे, “ अममत्त अपरिकम्मा,
णियमा जिणकाप्पयाण बसहीओ । एमेव य थेराणं, मोत्तुण
पमज्जणं पक्कं ॥ १ ॥ ” इति वचनात्परिकर्मरहितायां वसतौ
तिष्ठति, यत्पुपविशति तदा नियमादुत्कुक्क एव, न तु निष-
द्यायाम्, औपग्रहिकोपकरणैश्चाज्जावादति । मत्सकरिव्याघ्र-
सिंहाऽऽदिके च समुखे समापतत्युन्मार्गगमनाऽऽदिना ह्येयांसमि-
ति न भिनासि, इत्याद्यन्दाऽपि जिनकल्पिकानां सामा-
चारी समयसमुदावगन्तव्या । (तिई खेव सि) तथा पूर्वोक्ते
द्विविधेऽपि विहारे स्थितिः श्रुतसंहननाऽऽदिका ज्ञातव्या । त-
थाहि-जिनकल्पिकस्य तावज्जघन्यता नवमस्य पूर्वस्य तृतीयमा-
चारवस्तु, उत्कर्षतस्त्वसंपूर्णानि दशपूर्वाणि श्रुतप्रवर्ति । प्रथम-
संहनना वज्रकुण्डलसमानावष्टम्भश्चायं जघाति । स्वरूपेण पञ्चद-
शस्यपि कर्मभूमिषु, सहतस्त्वकर्मभूमिष्वपि भवति । उत्स-
र्पिण्यां मतस्थमृतीयचतुर्परिकयोरेव, जन्ममात्रेण तु द्विती-

थारकेऽपि, अवसर्पिण्यां तु जन्मना तृतीयचतुर्परिकयोरेव,
मतस्थस्तु पञ्चमारकेऽपि, सहरणेन तु सर्वास्त्राणि काक्षे
प्राप्यते । प्रतिपद्यमानकः सामायिकच्छेदोपस्थापनीयचारत्र-
योः, पूर्वप्रतिपन्नस्तु सूक्ष्मसंपरायवधास्यातचारित्र्योरप्यु-
पशमश्चेयामवाप्यते । प्रतिपद्यमानानामुत्कृष्टतः चातपृथक्त्व-
म्, पूर्वप्रतिपन्नानां तु सहस्रपृथक्त्वजिनकल्पिकानां लक्ष्य-
ते । जिनकल्पिकः प्रायोऽपवाद नासेवते, अङ्गावलपरिहीण-
स्त्वविहरमाणोऽप्याराधकः । आवश्यकानैवेधिकांमिष्यादुष्कृ-
तगृहीतव्यपृच्छोपसंपत्तुक्काः पञ्च सामाचार्योऽस्व भवन्ति,
न विच्छाऽऽद्यः । अ-ये धादुः-आः इत्येकानैवेधिकांमिष्यादुष्कृ-
तसंपत्तुक्कास्तस्मै एव प्रवर्ति, आगमाऽऽदिनिवासिन ओघ-
तः पृच्छाऽऽदीनामप्यसंभवादात् । लाचं चाऽसौ नित्यमेव करो-
ति, इत्येवमाद्यपराऽपि स्थितिजिनकल्पिकानामागमादवसेषा ।
परिहारावष्टुक्किकल्पसामाचार्यादिवक्तव्यताऽत्रैव ग्रन्थे पुर-
स्ताद्वक्ष्यते ।

यथालन्दिकानां तु-“नवेण सत्तेण सुत्तेण” इत्यादिका ज्ञाना-
ऽऽदिवक्तव्यता यथा जिनकल्पिकानाम् । यस्तु विशेषः स ले-
हातः प्रोच्यते-तत्रोक्ताः करो यावता शुष्यति, तत आर-
भ्योत्कृष्टतः पञ्चरात्रिन्दिवानि यावत्कातोऽत्र समयपरिभाषया
लन्दमिष्युच्यते । ततश्च पञ्चरात्रिन्दवलक्षणस्यात्कृष्टस्य ल-
न्दस्याऽनतिक्रमेण चरन्तीति यथालन्दिकाः । पञ्चकां हि गणोऽ-
मुकं कल्पं प्रतिपद्यते । ग्रामं च गृहपङ्क्तिरूपभिः परुभिर्वीथी-
निजिनकल्पिकवत्परिकल्पयन्ति, किं त्वेकैकस्यां वेद्यां पञ्च प-
ञ्च दिनानि पर्यटन्तीत्युत्कृष्टलन्दचारिणो यथालन्दिका उच्यन्ते ।
एते च प्रतिपद्यमानका जघन्यतः पञ्चदश भवन्ति, उत्कृष्टतस्तु
सदस्रपृथक्त्वम् । पूर्वप्रतिपन्नस्तु जघन्यतः कांठिपृथक्त्वम्,
उत्कृष्टताऽपि कांठिपृथक्त्व भवन्ति । एते च यथालन्दिका
द्विविधा भवन्ति-गच्छे प्रतिवक्षाः, अप्रतिवक्षाश्च । गच्छे
च प्रतिवन्धोऽमीषां कारणतः, किञ्चिदश्रुतस्याधेस्य श्रवणाधि-
मिति मन्तव्यमिति । पुनरेकैकशो द्विधा-जिनकल्पिकाः,
स्थविरकल्पिकाश्च । ये जिनकल्प प्रतिपत्स्यन्ते ते जिनकल्पि-
काः, ये तु पुनरपि स्थविरकल्पं समाश्रित्यन्ते ते स्थवि-
रकल्पिकाः । एतेषां च स्थविरकल्पिकजिनकल्पिकभेदभिन्ना-
नां यथालन्दिकानां परस्परमयं विशेषः । यदाह-

“ थेराणं नाणत्तं, अतरंते अप्पिणानं गच्छस्स ।

गच्छे निरवज्जेणं, करंति सव्वे पि पडिक्कम् ॥ १ ॥

एककेक्कपमिग्गहा, सप्पावरणा हथति थेरा उ ।

जेसि उणं जिणकप्पे, न य तेसि वत्थपायाणि ॥ २ ॥

निष्पमिक्कम्मसरीरा, अवि आच्छिमत्तं पि नेव अघाणति ।

विसहंति जिणा रोगं, करंति कयाइ न तिगिच्छं ॥ ३ ॥ ”

इत्यल विस्तरणं । तदर्थेना तु कल्पग्रन्थोऽन्वेषणीय इति (७) ।

विशेऽ । (सत्तेपत एव स्थविरकल्पः) (विस्तरतस्तु ‘अहासं’
शब्दे प्रथमभागे पृष्ठे प्रतिपादितः) (शेषाणि तु

सर्वाण्यपि जिनकल्पानुत्पत्तकव्याख्येवेत्युक्तं शुक्तिपरिहार-

नानात्वम्) (विहारश्च ‘विहार’ शब्दे वक्ष्यते) (स्थापनाक-

ल्पविधिः ‘ठवणाकुल’ शब्दे तृतीयभागे पृष्ठे गतः)

यदि ज्ञानाऽऽदिपुष्टालम्बनं प्रवर्ति तदा चिकित्साऽऽदिविधा-

नान् न सहन्ते, इतरथा न सम्यगदीनमनसः सहन्त इति-

दुविहं पि वेयणं ते, निक्कारणओ सहंति नइया वा ।

अमपत्त अपरिकम्पा, वमही वि पपज्जणं पोत्तुं ॥ ३६३ ॥

द्विविधामप्याभ्युपगमिकीमौपक्रमिकीं च वेदनां निष्कारणतः सहन्ते, भाज्या वा अर्साहणुत्वाऽऽदिकारणवसतो न सहन्ते-
ऽपीति भावः । तथा वसतिरपि तेषाममपत्ता ममेयमित्यजिष्व-
ङ्गरहिता । “अपरिकम्पा” उपलेपनाऽऽदिपरिकर्मवर्जिता । किं
संबंधेय ? नेत्याह-प्रमाजनामेकां मुक्त्वा, कारणे तु सममत्वा
सपरिकर्माऽपि नवन्ति, परिणतचारिप्राणां शैक्षाऽऽदीनां ममे-
यमित्यजिष्वङ्गविधानात् सममत्वा सपरिकर्मा त्वपरिकर्माया
वसतेरलाभे द्रष्टव्या ।

अथ विशेषमाह-

तिगमाईया गच्छा, सहस्म-वत्तीमई उमभमेणे ।

यंदिहं पि य पदपं, वयंति मेसे वि आगादे ॥ ३६४ ॥

त्रिकाऽऽवयवस्त्रिचतुःप्रभृतिपुरुषपरिमाणं गच्छा भवेयुः । किमुक्तं
भवति ?-एकस्मिन् गच्छे जघन्यतत्त्वयो जना भवन्ति, गच्छस्य
साधुसमुदायरूपत्वात्, तस्य च त्रयाणामधस्तादनावादिता ।
तत ऊर्ध्वं ये चतुःपञ्चप्रभृतिपुरुषसंख्याका गच्छास्ते मध्यमपरि-
माणतः प्रतिपत्तव्यास्तावद्यावदुत्कृष्ट परिमाणं न प्राप्नोति । किं
पुनस्तदिति चेत् ? अत आह- (भद्रस्त्वत्तीमई उमभमेणे
ति) त्रिंशत्सहस्राण्येकस्मिन् गच्छे उत्कृष्टं साधूनां परि-
माणं, यथा श्रीऋषभस्वामिप्रथमगणधरस्य भगवतः श्रुत-
भसंतस्येति । तथा स्यात्फलमपि प्रथमम्-अनापातमसंलोक-
मेतदगच्छवांसिनो व्रजन्ति । आगादे तु भावासन्नताऽऽदौ
कारणे शेषाण्यपि अनापातसंलोकप्रभृतीनि स्यात्फलानि ग-
च्छन्ति ।

कियच्चिरमिति द्वारं विशेषयन्माह-

केचिर काक्षे वसिहिह, ए उंति निकारणम्मि डड पुट्टा ।

अन्नं वा मगंती, उंति माहारणमज्जे ॥ ३६५ ॥

कियच्चिरं कालं यूयमस्यां वसन्तौ वत्स्यथेति पृष्टाः सन्तो
निष्कारणे न तिष्ठन्ति, किं तु क्लेशान्तरं गच्छन्ति । अथ बहिर-
शिवाऽऽदीनां कारणानि, ततस्तत्रैव क्षेत्रे अन्यां वसन्ति मार्गय-
न्ति । अथ मृग्यमाणाऽप्यन्या न व्रभ्यते, ततः साधारणं वचनं
स्थापयन्ति, यथा निर्व्याघाते तावद् बयं मास यावद् तिष्ठामहे,
व्याघाते तु हीनाधिकमलाघवार्थम् ।

शेषद्वाराणि तुल्यवक्तव्यत्वादितिदिशन्माह-

एमेव सेमप्पु वि, केवउया वसिहिह ति जा णेयं ।

निकारणे पकिमेहो, कारणे जयणं तु कुव्वंति ॥ ३६६ ॥

एवमेव कियच्चिरद्वारवत्, शेषेष्वपि उच्चारप्रस्रवणाऽऽदिषु
कियच्चरितेषु, कियन्तो वत्स्यथेति द्वारं यावत्क्षेपम् । किमित्याह-
पतेष्वपि निष्कारणे प्रतिषेधो, न वसन्तीति भावः । कारणे तु
यतनां कुर्वन्ति । किमुक्तं भवति ?-यदि तिष्ठतामुच्चारप्रस्रवणयोः
परिष्ठापनमकाले फलितकाम्यन्तरतो नानुजानन्तीत्यतस्त-
त्र न तिष्ठन्ति । अथाशिवाऽऽदिभिः कारणैस्तिष्ठन्ति तत उच्चार
प्रश्रवणं वा मात्रकेषु व्युत्सृज्य बहिः परिष्ठापयन्ति । एवमव-
काशाऽऽदिष्वपि द्रष्टव्यं, नारमवकाशे यत्र प्रवेश उपवेशन-
प्राजनधावनाऽऽदि नानुज्ञानं, तत्र नोपदिशन्ति । कमठकाऽऽदिषु
च नाजनानि धावन्ति, नृणफलकान्यपि यानि नानुज्ञानानि, तानि

न परिच्छज्जते । संरक्ता नाम-यत्र तिष्ठतामगारिणो जणन्ति-गवा-
दिभिर्मज्जमानां वसतिमन्यत्वा समीपवर्ति गृहं संरक्तं, तत्राऽ-
प्यशिवाऽऽदिभिः कारणैः तिष्ठन्तो जणन्ति-यदि घषं तदानीं
दृढयामस्ततो रक्षिष्याम इति । संस्थापनता नाम-वसतेः सं-
स्कारकरणं, तस्यामपि निगुक्ता जणन्ति-घषमकुशलाः सं-
स्थापनाकर्माणं कर्तव्ये, सप्राज्ञृतिकायामपि वसतौ कारणतः
स्थिता देशतः सर्वतो वा क्रियमाणायां प्राज्ञृतिकायां स्वकीय-
मुपकरणं प्रयत्नेन संरक्षन्ति, यावत्प्राज्ञृतिका क्रियते ताव-
देकस्मिन् पार्श्वे तिष्ठन्ति, सदीपायां साग्निकायां वसतौ का-
रणे स्थिता आवश्यकं बहिः कुर्वन्ति । अवधानं नाम-यदि
गृहस्थाः क्षेत्राऽऽदि गच्छन्तो भणन्ति-अस्माकमपि गृहेषूपयो-
गो दातव्यो, मा तुनस्तेनकाऽऽद्यः प्रविश्योपलब्धं कार्युरिति, त-
त्रापि कारणे स्थिताः स्वयमेवावधानं ददति, अनुपस्थापि-
तशैक्षैर्वा दापयति । यत्र च कति जना वत्स्यथेति पृष्टे सति
कारणतस्तत्पुष्टिः परिमाणनियमः कृतः-यथेतावत्तः स्थात-
व्यं नाधिकैः, ततो यद्यन्यं प्राप्नुयुः समागच्छन्ति तदा ते-
षामेव स्थापनाय भूयोऽप्यनुज्ञापनीयः सागारिषः, यद्यनुजा-
नार्ति, ततः सु-दग्धं, अथ नानुजानार्ति, ततोऽन्यस्यां वसतौ
स्थापनीयास्ते प्राप्नुयुः इति ।

जित्ताचर्याऽऽदीनामवशिष्यमाणद्वाराणां विशेषमाह-

निययाऽनियया भिक्खा-परिया पाणऽसत्तेवऽलेवारं ।

अंथिलमणं विलं वा, पडिमा सव्वा वि अविरुद्धा ॥ ३६७ ॥

भित्ताचर्या नियता कदाचिदाभिप्रदिकी, अनियता कदाचिदना-
भिप्रदिकी, पानमन्नं वा लेपकृतं च भवेदलेपकृतं वा, द्राक्षा-
चिञ्चापानकाऽऽदि तक्रतीमनाऽऽदिकं च लेपकृतं सौधीराऽऽदिकं,
घल्लचणकाऽऽदिकं चालेपकृतमाचामलमनाचामन्नं वा द्वयमपि कु-
र्वन्ति, प्रतिमाश्च मासिक्यादिका जघ्नाऽऽदिका वा सर्वाऽप्य-
मीषामधिकृष्टा इति । उक्त सामाचारीद्वारम् ।

अथ स्थितिद्वारमभिधत्तुर्द्वारगाथाद्वयमाह-

खेत्ते काक्षे चरित्ते, तित्थे परियाए आगमे वेए ।

कणे लिंगे हेमा, जाणे गणणा अभिगहा य ॥ ३६८ ॥

पन्नावण मुंकावेण, मणसाऽऽवन्ने उ नत्थि पच्छित्तं ।

कारणे पकिम्भम्मि य, भत्तं पंथो य भयणाए ॥ ३६९ ॥

क्षेत्रे काले चरित्ते तीर्थे पर्याये आगमे वेदे कट्थे लिङ्गे ले-
प्यायां भवने गणनायाम्, पतेषु स्थितिर्वक्तव्या । अभिप्रहाध्या-
मीषामनिधानव्याः । एष प्रव्राजना, मुग्धापना, मनसाऽऽपन्नेऽप्य-
पराधे नास्ति प्रायश्चित्तं, कारणे प्रतिकर्माणं च स्थितिः जतं
पन्थानश्च जजनया । इति गाथाद्वयसमुदायार्थः ।

अवयवार्थं तु प्रतिद्वारं विभक्तिपुराह-

पन्नरस कम्मजूमिषु, खेत्तऽच्छोसप्पिणी य तिसु होज्जा ।

तिसु दोमु य उस्सप्पे, चउरो पत्तिजाग माहरणा ॥ ३७० ॥

क्षेत्रद्वारे जन्मतः, सद्भावतश्च स्थविरकटिपकाः पञ्चदश-
स्वपि कर्मजूमिषु जरतैरायतविदेहपञ्चकलकाणां भवन्ति, सं-
हरणतः पञ्चदशानां कर्मजूमिनां त्रिशतामकर्मजूमिनामन्यतर-
स्यां जूमौ जनेयुः, अक्षा कालाः, तमङ्गीकृत्यावसर्पिष्यां जन्म-
तः, सद्भावतश्च त्रिषु तृतीयपञ्चमारकेषु भवेयुः । (तिसु दोसु

य उस्सपे त्ति) उस्सपिण्यां जन्मतस्सिपु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु
आरकेषु, सद्भावतस्तु द्वयोस्तृतीयचतुर्थारकयोर्भवन्ति, नोऽवस-
पिण्युत्सपिणीकाले जन्मतः, सद्भावतश्च दुःषमसुपमाप्रति-
भागे भवन्ति । संहरणतस्तु चत्वारोऽपि प्रतिभागा अमीपां वि-
षयतया प्रतिपत्तव्याः । तथा-सुषमसुपमाप्रतिभागः, दुःषम-
दुःषमाप्रतिभागः, सुषमदुःषमाप्रतिभागः, दुःषमसुपमाप्रति-
भागश्चेति ।

पदमविष्णु पमिव-ज्जमाण इयरे उ सव्वचरणेसु ।

नियमा तित्थे जम्म-उद्द जहन्ने कोमि उकोमि ॥८०१॥

पव्वज्जाणं मुद्दतो, जहन्नमुक्कंसिया उ देसुणा ।

आगमकरणे भइया, उिपकप्पे अट्टिए वा वि ॥८०२॥

प्रतिपद्यमानका अमी प्रथमे वा सामायिकाऽऽख्ये, द्वितीये वा
छेदोपस्थापनायाऽऽख्ये चार्गत्रे भवेयुः । इतरे नाम-पूर्वप्रतिपन्नाः,
ते सर्वेष्वपि चरणेषु जवन्ति, सामायिकाऽऽदिषु यथाख्यानपर्यन्ते-
ष्विति भावः । तथा नियमादमी तीर्थे भवन्ति, नानीये । पर्या-
यो द्विधा-गृहपर्यायः, प्रवज्यापर्यायश्च । तत्र गृहपर्यायो जघ-
न्यतो जन्मन आरज्याऽष्टौ पर्याणि, उत्कर्षतः पूर्वकोटी । प्रवज्या-
पर्यायो जघन्यतोऽन्तर्मुद्दते, तदनन्तर मरणात्प्रतिपाताद्वा । उत्क-
र्षतस्तु देशानां पूर्वकोटी । आगमोऽपूर्वधुनाभ्ययने, तस्य करणे
जाज्या-अमी कुर्वन्ति वा, न वा तमिति ज्ञावः । कल्पद्वारे-स्थि-
तिकल्पे वा अस्थितिकल्पे वा जयेयुः । धेद्वारमुक्कान्वाद्वाप्यकृता
न भावितम् । इत्थं तु द्रष्टव्यम्-वेदः स्त्रीपुनपुसकमेदात् त्रिवि-
धोऽप्यमीपां प्रतिपत्तिकाले भवेत् । किमुक्तं भवति?-पूर्वप्रतिप-
न्नानां त्ववेदकत्वमपि भवतीति ।

जइया उ दव्वज्जिगे, पमिवत्ती मुक्कलेसधम्महिं ।

पुव्वपमिवज्जगा पुण, लेसाज्जाणे य अज्जयरे ॥८०३॥

प्रतिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्नकाश्च अव्यक्षिते भक्ता विक-
ल्पिताः-कश्चित्तन्न भवत्यपाति, जावक्षिद्ग तु नियमात्सर्वेष्वेव
भवति । तथा प्रतिपत्तिः बुद्धदेश्याधर्मध्यानयोर्जयेत् । किमुक्तं
भवति?-प्रथमतः प्रतिपद्यमानकाः शुद्धास्त्वेव तिमृषु लेख्यासु
आज्ञादिपयाऽऽदौ च धर्मध्याने वर्तमानाः प्रतिपत्तव्याः । पूर्व-
प्रतिपन्नकाः पुनः वक्षां लेख्यानामरूपनरस्यां लेख्यायामार्त्ता-
ऽऽदीनां च ध्यानानामन्यतरस्मिन् ध्याने भवेयुः । ८०१ उ० ।

अथैताभिर्भावक्षेद्याभिरुपाचितस्य कर्मणः कथमुदयो
जयति ?, इत्याह-

जं चित्तए उ कम्मं, जं लेसं परिणतस्स तस्मुदए ।

अगुत्तो मुभो व गीतो, अपत्थपत्थन्नउद्दओ न्व ॥८०६॥

(जं लेसं ति) सप्तमर्थे द्वितीया । ततोऽयमर्थः-यस्यां क-
ष्णाऽऽदीनामन्यतरस्यां लेख्यायां परिणतस्य जीवस्य यदगुत्तं
गुत्तं वा कर्म ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदि चीयते । कर्मकर्त्तर्यस्य प्रयोगः,
चयं बन्धमुपगच्छतीत्यर्थः । तस्यैवमगुत्तरूपतया, गुत्तरूपतया
वा षष्ठस्य कर्मण उदयाऽऽवलितां प्राप्त्याशुभः, शुभो वा
तथाऽनुरूप एवोदयो गीतः सशब्दिनस्तीर्थकरैः । दृष्टान्त-
माह-अपत्थपत्थाज्जउदय इव । यथा अपत्थयान्ते लुक्वतो उव-
राऽऽदिरोगद्वारेणापत्थ एवोदयो जयति, पत्थाज्जं तु लुक्वतो
मुखनामिकाऽऽदिद्वारेण पत्थः, एवं कर्मणोऽपि प्रशस्ताप्रश-
स्तलक्ष्यपरिणामबद्धस्य विपाकः शुभाशुभो जवतीति ।

अथ गणनाद्वारमाह-

पडिवज्जमाणभइया, एको व सहस्ससो व उकोमो ।

कोमिसहस्सपुहत्तं, जहन्न उकोसपडिवज्जा ॥ ८१० ॥

स्थविरकल्पस्य प्रतिपद्यमानका भाज्या विवक्षितकाले भवेयुः,
तत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतो यावत् सहस्रपृथक्त्व, पू-
र्वप्रतिपन्नाः जघन्यतोऽपि कोटिमहस्रपृथक्त्वं, तत्र जघन्यप-
दाहुत्कृष्टपदे विशेषाधिकत्वम् । गते गणनाद्वारम् । ८०१ उ० ।
('अभिगह' शब्दे प्रथमभागे ७१३ पृष्ठेऽभिग्रहा उक्ताः) एते
च द्रव्याऽऽदयश्चतुर्विधा अप्यभिग्रहास्तोर्थकाररपि यथायोग-
मार्त्ताभित्याद् मोहमदापनयनप्रत्यक्षत्वाच्च गच्छवांसिनां तथा-
विधसाहिष्णुपुरुषां विशेषोपापेक्षया महान्तः कर्मनिबन्धने प्रातप-
त्तव्या इति ।

अथ प्रवाजनामुपस्थापनाद्वारे भावयति-

मच्चित्तदवियकप्पं, उव्विहमवि आयरंति थेरा उ ।

कारणओ अमहू वा, उवएसं दिंनि अन्नन्थ ॥ ८११ ॥

प्रवाजनामुपस्थापनाभ्याम, उपलक्षणत्वात् पक्षिधोर्गपि सच्चित्त-
द्रव्यकल्पा गृहीतः । तथा-प्रवाजना, मुगडापना, शिक्षापना,
उपस्थापना, समुज्जना, सत्तायना चेति । तमेवविधे पक्षिधर्मपि
सच्चित्तद्रव्यकल्पमाचरन्त स्थविरा गच्छवांसिनाः । (कारणो
स्ति) तथाविधैरनाज्ञाव्यताऽऽदिभिः कारणैः, असहिष्णुत्वा वा
स्ययं वस्त्रपात्राऽऽदिजिह्वाऽऽदिभिश्च शिष्याणां संग्रहोपग्रहौ
कर्तुमसमर्था उपदेशमन्यत्र गच्छान्तरे, दक्षति प्रयच्छन्ति-अ-
मुकत्र गच्छे संविप्रगीताद्यो आचार्याः सन्ति तेषां समीपे जव-
ता दीक्षा प्रतिपत्तव्येति । अथ मनसाऽऽपन्ने नास्ति प्रायश्चित्तम् ।

इदं व्याख्यानयति-

जीवो पमायबहुलो, पमिवक्खे कुक्करं ठवेउं जे ।

कित्तियमत्तं वोच्छित्ति, पच्छित्तं दुग्गतरिणी व ? ॥८१२॥

अथ जीवः प्रमादबहुलोऽनादिभवाज्यस्तप्रमादभावनाजा-
वितः, ततः प्रतिपत्तेऽप्रमादे स्थापयितुं दुष्करं भवति, दुःखेना-
प्रमादभावनायां स्थापयते इत्यर्थः । "जे" इति पादपूर्णे ।
अतो दुर्गत ऋणिक इष अतिप्रचूत अणु अतिचपलचित्तसं-
जवापराधनशादयं प्रमादबहुलो जीव उपदेशमापद्यमानं किय-
न्मात्रं प्रायश्चित्तं वक्ष्यति वाहुं शक्नोतीति मनसाऽऽपन्नेऽप्य-
पराधे नास्ति तपःप्रायश्चित्तं स्थविरकल्पकानाम्, आलोचनाप्र-
तिक्रमणप्रायश्चित्तं तु तत्रापि भवत इति मन्तव्यम् । अथ "का-
रणे पांडिकम्ममि य नि (७६६)" पदं व्याख्यायते-कारणम-
शिवावमौर्ध्याऽऽदि, तत्रोत्पन्ने द्वितीयपदमप्यासेवन्ते । तथा नि-
ष्कारणे निष्प्रतिकर्मशरीराः, कारणे तु ग्लानमाचार्येवादिन
धर्मकथिकं च प्रनीत्य पादभावनमुखमार्जनशरीरसंवाधना-
ऽऽदिकरणात् सप्रतिकर्मणि इति । "भत्तं पंधो य भयणाए त्ति
(७६६)" प्रक्त पन्धाश्च भजनया । किमुक्तं भवति ?-उत्सर्ग-
स्तावत्तृतीयपौरुष्यां भिक्षाटने विहारं कुर्वन्ति । अपवादस्तु
तद्गतीं भिक्षाया अत्राभे काले वा पूर्वमाणे शेषास्वपि पौरुषो-
ष्विति । गते स्थितिद्वारम् ।

अथोपमंहरन्नाह-

गच्छामि य पम् विही, नायवो होऽ आणुपुव्वीए ।

जं एत्थे एणत्तं, तपट्टं वोच्छ ममोमणं ॥ ८१६ ॥

गच्छे गच्छवासिनामेपोऽनन्तरोक्तो विधिर्ज्ञातव्य आनुपूर्वा
परिपाठ्या, यदत्र नानात्वं विशेषस्तदह ब्रूयै समासेन ।

एतदेव साविशेषमाह-

सामायारी पुणरपि, तेसि इमा होइ गच्छवामीणं ।

परिसेहो व जिणानं, जं जुज्जइ वा तगं वोच्चं । ८७० ।

सामाचारी पुनरपि तेषां गच्छवासिनां मासकल्पेन विहरता-
मेवा ब्रूयमाणो भवति, जिनानां जिनकल्पिनामस्या एव
सामाचार्याः प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । ब्रूया-प्रत्युपेक्षणाऽऽदिकं ते-
षामपि युज्यते तत् किमपि वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-

परिलेहण निक्खपणो, पाहुनिया भिक्ख कप्पकरणे य ।

गच्छ सति ए अ कप्पे, अंबिल भरि ए अ ऊसित्ते । ८७१ ।

परिहरणा अणुजाणे, पर कप्पे खलु तदेव गेलमे ।

गच्छपदिवंधऽहासं-दिउवरि दोसा य अबवादे । ८७२ ॥

प्रथमतः प्रत्युपेक्षणा वक्तव्या, ततो निष्क्रमणम्-कतिवारा उपा-
भयाद् निर्गन्तव्यमिति । प्राभृतिका सूक्ष्मवाद्भेदाद् द्विविधा,
भिक्षा गोचरचर्या, कल्पकरणं च भाजनस्य धावनविधि-
लक्षणमित्येतानि वक्तव्यानि । (गच्छ सति ए स्ति) शक्तिकाः
ज्ञानसक्यपुरुषपरिमाणा ये गच्छास्तेषु प्रभूतेन पालकेन प्रयो-
जनं ज्ञेयं । तच्च (कप्पे अंबिल स्ति) कल्पं कल्पनीयम्, अस्मत्
च सौवीरं प्रहीतव्यम्, अनेन संबन्धेन सौवीरिणीसप्तकमजि-
धानीयम् । (भरि ए स्ति) तस्याः सौवीरिण्याः सप्तविधं भरणं
वाच्यम् । (ऊसित्ते स्ति) उत्सेचनमुत्सिक्तं, सौवीरस्योत्सि-
ञ्जनमित्यर्थः, तत्स्वरूपं च निरूपणीयम् । (परिहरण स्ति)
नोदकः प्रश्रयिष्यति-यदि साम्प्रतं केष्वपि गच्छस्थित्यमाधा-
कर्माऽऽदयो बोधा उद्भवन्ति, तत् पूर्व सहस्रेषु गच्छेषु साधवः
कथमाधाकर्माऽऽदीनां परिहरणं कृतवन्त इति ? । अत्राऽऽचार्यः
प्रतिषेधयति । अनुयानं रथयात्रा, उपगच्छणात्वात् स्नात्राऽऽदरपि
परिग्रहः । ततो यथा संप्रति रथयात्राऽऽदीं समवसरणे सह-
स्रसंख्याका अपि साधवो मिश्रिताः सन्तश्चाधाकर्माऽऽदिक
परिहरन्ति, तथा पूर्वमपि परिहृतवन्त इत्यनेन संबन्धेनानुया-
नविषयो विधिर्वक्तव्यः । ततः परं कर्मस्वरूपं निरूपयितव्यम्,
खलुर्वाक्यपालङ्कारे । तथैव ग्लानविधिः प्रतिपादनीयः । गच्छ-
प्रतिषेधानां यथातद्विकानां सामाचारी दर्शनीया । तत
उपरि मासकल्पाद्भूतं तिष्ठतां यविरकल्पिकानां दोषा अ-
भिधातव्याः । ततोऽपवादे द्वितीयपदमुपदर्शनीयमिति द्वार-
गाथाद्वयसमासार्थः । सू० १ उ० । (प्रत्युपेक्षणा ' परि-
लेहणा ' शब्दे वक्ष्यते)

अथ निष्क्रमणद्वारमाह-

निग्वेक्खो तइयाए, गच्छे निक्कारणम्मि तह चेव ।

बहुविक्रवे दमविहे, साविकखे निगमो जइओ ॥ ८७३ ॥

निरपेक्षो जिनकल्पिकः प्रतिभाप्रतिपक्षकाऽऽदिगच्छसत्कापेक्षा-
रहितः, स तृतीयस्यामेव पौरुष्यामुपाश्रयाद् निर्गच्छति, गच्छे
गच्छवासिनांऽपि साधवो निष्कारणे तथैव निर्गच्छन्ति, तृती-
यस्यां पौरुष्यामित्यर्थः । परं गच्छे यदाऽऽचार्योपाध्यायाऽऽदि-
विषयभेदाद् दशविधं वेद्यावृत्त्यं, तेन यो बहुविधो व्याक्रेषः,
तेन साधवो गच्छवासिनि निर्गमो भजनीयः, क्वाचित्तृतीयस्यां,
क्वाचित्प्रथमद्वितीयचतुर्थीषु वा पौरुषीष्विति ।

अथेनामेव निर्युक्तिगाथां व्याख्यानयति-

गहि ए भिक्खं जोजुं, सोहिय आवस्स आलयमुवेइ ।

महिँ एिगगतो तहिँ चिय, एमेव य खित्तसंकमणे ॥ ८७४ ॥

निरपेक्षो भगवान् तृतीयपौरुष्यामुपाश्रयाभिर्गत्य भिक्षामति-
त्वा गृहीते सति भैक्ष्ये अनापाते असंश्लोके च स्थाने ज्ञत्वा
आवश्यकं च संज्ञाकार्यकीलक्षणं शोधयित्वा, यस्यामेव
पौरुष्यां निर्गतस्तस्यामेव भूय आलयमुपाश्रयमुपैति, तृतीय-
स्यामित्यर्थः । एवमेव च क्षेत्रसंकमणेऽपि छेद्यम्, क्षेत्रात् क्षेत्रा-
न्तरागमनमपि तृतीयस्यां करोतीति ज्ञातः । यविरकल्पिका
अपि निष्कारणे तृतीयस्यामेव भिक्षामतित्वा प्रतिश्रयमनुद्दिश्य
संज्ञाज्ञानं गत्वा तस्यामेव प्रयागच्छन्ति, क्षेत्रसंकमणमप्येष-
मेव, कारणतस्तु न कोऽपि प्रतिनियमः ।

तथा चाह-

अतरंतवालवृहे, तवस्मिआएममाइकज्जेसु ।

बहुमो नि होज्ज विमणं, कुल्लाइकज्जेसु य विभासा । ८७५ ॥

उच्चारविहारादीं, संभमजयचेस्वदणाऽऽद्या ।

आयपरोजयहेउं, विणिगमा वप्पिया गच्छे ॥ ८७६ ॥

अतरन्तो ग्लानस्तस्य, तथा बालवृद्धयोः, तपस्विनः कपकस्य,
आदेशस्य प्राघूर्णकस्य, आदिशब्दाद्याचार्योपाध्यायशैक्ककल-
धिमतप्रवृत्तीनां यानि कार्याणि तत्रायोग्यभक्तपानौषधाऽऽदिग्रह-
णरूपाणि, तेषु बहुशोऽपि बहूनि चारान् गृहपतिगृहेषु प्रवेशनं
गच्छसाधूनां भवति । तथा कुल नागच्छचान्द्राऽऽदि, आदिशब्दाद्
गणः कुलसमुदायो, गणसमुदायः सङ्घः, चतुर्वर्गरूपो वा, त-
त्कार्येषु च विभाषा वक्तव्या । सा चेवां कुत्रे गणे सङ्घे वा आ-
भाष्याऽनाज्ञानविषयः कोऽपि व्यवहारः समुपस्थितस्य यथा-
व्यपरिच्छेदनं कर्तव्यम्, प्रत्यर्थाको वा कोऽपि साधूनामुपस्थित-
स्तस्य शिकृणं विधेयम्, चैत्यछव्यं वा कश्चिन्नः शङ्क मुष्णाति स
शासितव्यो वर्तत इत्यादि । तथा-उच्चारः पुरीष, तस्योपलक्ष-
णत्वात्प्रसन्नताऽऽदेव्युत्सर्जनार्थं बहिर्गन्तव्यम्, विहारो नाम-
वसतावस्थाध्यायिके समुत्पन्ने सति स्वाध्यायनिमित्तमन्यत्र ग-
मनम्, आदिग्रहणात् पूर्वगृहीतपीठफलकप्रत्यर्पणप्रवृत्तिपरिग्रहः ।
संभमो नाम-उदकाऽग्निहस्त्याद्यागमनसमुत्पन्न आकस्मिकः संत्रा-
सः । भयं तु सामान्येन समुत्थं दुष्टस्तेनाऽऽपुपञ्चप्रभवम्, चै-
त्यानि जिर्णावस्थानि, तेषां बन्धनम् । आदिशब्दादपूर्वबहुभुताऽऽ-
चार्यबन्धनाऽऽदिपरिग्रहः । एवमादीनि यान्यात्मनः परेषामुभय-
स्य वा हेतोः कार्याणि तस्मात्सं बहुशोऽपि प्रतिमाऽऽश्रयाद्विनिर्ग-
मा वप्पिताः प्रतिपादिता इति । गते निष्क्रमणद्वारम् । (प्राभृति-
का ' वसहि ' शब्दे वक्ष्यते) (जिज्ञा ' गोचरचरिया ' शब्दे तृती-
यभागे ६६७ पृष्ठे छेद्यम्) (कल्पकरणं ' लेप ' शब्दे वक्ष्यते)
(ग्लानाऽऽदिद्वाराणि-ग्लानाऽऽदिशब्देषु छेद्यानि)

एतो उ थेरकप्पं, समामओ मे निमामेहि ।

तिविहम्मि संजमम्मि उ, बोधवो होति थेरकप्पो तु ॥

सामाश्यछंदपरिहा-रि ए य तिविहम्मि एअम्मि ।

ठिँ अट्टि ए व कप्पे, सामाश्यसंजमो मुणोयवो ॥

छंदपरिहारिया पुण, णियमाओ हवंति तितकप्पे ।

एतेसु थेरकप्पो, जइ जिणकप्पीण अगहो दोसु ॥

गहणं चऽभिगहणं, पंचहिं दोहिं च ए तह इत्तं ।

बाले वृद्धे सेहे-ऽमीतत्ये णाणदंसणणेही ॥

दुब्बलसंघयणांमि य, गच्छे य इहेसणा जणिता ।

जहसंभवं तु सेमा, खेत्ताऽऽदि विजामियच्च दारा तु ॥

उवरिं तु पासकप्पे, वित्थरिओ विजामते तेमिं पं० भा० ।

“इयाणि धेरकप्पो । तत्थ, गाहा- (तिविहम्मि संजमम्मि) धेरकप्पो । सो तिबिहो-सामाहो, उभोवट्टावणिओ, परिहारविमुक्किओ । सामाहो विषकप्पे, अट्टिषकप्पे वा । उभोवट्टावणिओ, परिहारविमुक्किओ विषकप्पे च । तत्थ सामाहसंजमो-विषकप्पे वा, अट्टिषकप्पे वा । विहो नाम-उभोवट्टावणिओ, सो विषकप्पे नियमा । तद्दो परिहारविमुक्किओ, सो नियमा विषकप्पे । परिहारविमुक्किओ तत्पदमया जणपायमूले पडिबज्जति, जहा मासकप्पे, नवरि उदीरणमेत्त, गणपमाणेण जहमेण तिम्मि गणा, उक्कोसेण सयगसो । पुरिसपमाणेण जहमेण सत्तावीस, उक्कोसेण सयपुट्टत्तं । छुट्टे उहेसे तेसि सुत्तं विभासिज्जइ । ते दुविहा-जिणकप्पिया, धेरकप्पिया च । जिणकप्पिया आचकाहया, धेरकप्पिया अचारसमासे अधिकुण कया जणकप्प पांरबज्जति, कया तमेव कप्प उवत्तपज्जिता णं विहरंति, अहवा पुणो वि तमेव गच्छंति । सेस जहा मासकप्पे, पुव्वपडिबज्जण पडुच्च जह अट्टिष जहमेण सयपुट्टत्तं, उक्कोसेण सहस्सगसो । अट्टालंदिवा वि एमेव, नवरि दुविहा-गच्छपमिबद्धा य, गच्छनिग्गया य, जहा मासकप्पे । जं अण्डिबद्धा ते दुविहा-जिणकप्पिया य, धेरकप्पिया च । जिणकप्पिया किञ्चि पम्किमं न करेति । धेरकप्पिया गच्छमाणंति नियमा पडिगइधारी । तत्थ वि गिलाणस्स पम्किमं धेरकप्पिया फासुएण पडोयारेण अट्टालंदिस्स करेति । सेस जहा मासकप्पे । नवरं गणपमाणेण जहमेण तमो गणा, उक्कोसेण सयगसो । एवं पडिबज्जमाणय पुरिसपमाणे जहमेण पम्परस, उक्कोसेण सयगसो । पुव्वपडिबज्जण पडुच्च जहमेण सयगसो, उक्कोसेण सहस्सपुट्टत्तं । सेमा जहा जिणकप्पियाण तिहे, एत्थ धेरकप्पिया ते नेयवो जहा कप्पे, अज्जाण मासकप्पो व्व नेयवो, जहा कप्पो मिज्झइ । ” जिनकल्पा-ऽऽद्या उव्यक्केवकालजावामिप्रेषु अभिगृहीतैपणाया आहारा-ऽऽदि गृह्णति, स्थविरकल्पिकाः किमर्थं प्रकीर्णपणाया आहारा-ऽऽदि गृह्णति, प्रकीर्णा अनभिगृहीतैपणा इत्यर्थः । आचार्य आह-“बालवृद्धयेरण बाला वृद्धा य कारणे पव्वाविषा, ते जइ अभिगृहीया एसणाए गेणहति । अभिगृहीय एसणाए य च पव्वावेज्जा सरिसो लाजो, संहारिण च अभाविषाण दुब्बलसंघयणाण नाणदरिसणाऽऽइसुय पम्पियद्धाण दिवसे हिंसताणं चैव लजिस्सति । पच्छा संघयणदुब्बलत्तणेण, अभाविषाणेण य संजमं छुट्टेति, पासत्थाईहि परतिथपहिं वा गमिन्संति, पच्छा तिथवोच्छेओ भविस्सइ । गच्छो य महिद्धिओ । स बा-सबुद्धाओ लोयणयणायरभूआ, जिणकप्पियाओ णं च गच्छाओ चैव प्रसूतिः, प्रवृत्तरित्यर्थः । जम्हा गच्छेअपि किं गहाए विमु-खाए हिंसमाणा उगमाइसुद्धं आहाराइ गेणहता, भुजता य जहमेण अट्ट पवगणमायाओ, उक्कोसेण चोदम पुव्वाणि अहि-ज्जति, अव्योच्छिन्नकरा य हुंति, ओहिमणपज्जयकेबलाणं च उपापति, सोहम्माइकप्पोयएसु जाव सव्वसुमिद्धे वि उ-व्वज्जति । एएण कारणेण गच्छे पम्पिओसणा जहासंभवं ।

धिरकप्पियाणं खित्तकात्ता जहा मासकप्पे, पव्वाविषाइ य जहा मासकप्पे । ” पं० चू० ।

अहुणा उ धेरकप्पे, वोच्छामि विहिं समासेणं ॥

गहणे चउव्विहम्मि वि, तीए गहणं तु परमजत्तेणं ।

जं पाणवीयरहियं, इवेज्ज तरमाणए सोही ॥

गहणं चउव्विहं ती, वत्थं पातं च सेज्ज आहारो ।

एतेसि असतीए, गहणं पदमं तु धीयस्स ॥

वितियं पातं भण्ति, किं कारणं तस्म गहण पदमं तु ।

तेण विणा वोहिपरिमा, गिहजायणजोगो हाणी य ॥

अहवा चउव्विहं तु, असणादी तत्थ भोज्जगहणं तु ।

तत्थ तु वितियं पाणं, तस्स तु गहणं पदमताए ॥

असतीए फासुयस्सा, तस्महि ए कंदवीयसहि ए वा ।

किं कारण तेण विणा, आसुं पाणवत्ततो होज्जा ॥

तरमाणे गिणहति सुद्धं अतरो पेण्हेज्ज तह संथारं ।

संथरतो गेणहंतो, पावति मट्ठाणपच्छित्तं ॥

सत्त दुए दमए वा, अणेगट्टाणेण वा भवगहणं ।

एत्तो तिगातिरित्तं, उगमउप्पायणेसणामुद्धं ॥

जइयं ति कप्पति ती, तस्मऽपतीए असुद्धं पि ।

एमो तु धेरकप्पो, ... ॥ पं० भा० ।

इयाणि धेरकप्पो गाहा (गहणे चउव्विहते ति) चउव्विहते यत्थं, पा-य, आहारो, सेज्जा । चउव्विहति असइ पदमया य घेपवइ । किं का-रणं? तेण विणा परिमाइहाणी चैव । अहवा-असणाइ पदमं, तत्थ विहयं पायगहणं परमपयत्तेण नयमाणो पदमं संथरमाणो तस्म-पाणवीयरहिया कंदमूलरहि ए गेणहइ, अतरंतो पुण तस्पाणस्स-हि ए वा, धीयकंदमूलस्सहि ए वा गेणहइ । किं कारण? तेण विणा आसु पाणवत्ततो होज्जा । तरमाणो सुद्ध गेणहेज्जा । अतरंतो पेण्हेज्जा । गाहा- (सत्त दुएत्ति) पिडेसणपाणेसणाओ । (इस्स-एत्ति) इस्स एसणाहोसा । (अणेगट्टाणेत्ति) उगमाइ पन्नरस्स सोत्तस्स । एत्तो तिगातिरित्तं नाम-उगमउप्पायणएसणामुद्धं । तविवरतीयं जं एतेहि चैव उगमाईहि असुद्धं, तं गेणहेज्जा गच्छ-सरकणहेत्तं गच्छवासीहिं । भइय नाम कारणे कप्पइ, इयरहा न कप्पइ । एस धेरकप्पो । प० चू० । (स्थविरकल्पनामुपधिः ‘उव्विह’ शब्दे द्वितीयभागे १०६१ पृष्ठे उक्तः) (स्थविरकल्पो जिनकल्पश्च उावप्येतौ महर्षिकावितं ‘गच्छ’ शब्दे तृतीय-भागे ८०४ पृष्ठे उक्तम्)

स्थविरकल्पटिप्प-स्थविरकल्पस्थिति-स्त्री० । स्थविरा आचार्याऽऽ-दयो गच्छप्रतिबद्धास्तेषां कल्पस्थितिः स्थविरकल्पस्थितिः । वृ० ४ उ० । कल्पस्थितिभेदे, वृ० ५ उ० । स्थानं । प० चू० । पं० भा० ।

संप्रति स्थविरकल्पस्थितिमाह-

संजमकरणज्जोया, णिप्फातग णाणदंसणचरित्ते ।

दीहाउ वृद्धवामे, वमहीदोमेहि य त्रिमुक्ता ॥ ४०७ ॥

संयमः पञ्चाऽऽध्वयधिरमणाऽऽदिरूपः, पृथिव्यादिरङ्गाकरो वा स-तद्गविधः, त कुर्वन्ति यथा तत्पालयन्तीति संयमकरणाः । न-

न्यादिदर्शनात् कर्तव्येनदप्रत्ययः । उद्द्योतकाः-तपसा प्रवच-
नस्योज्ज्वालकाः । ततः संयमकरणाच्च ते उद्द्योतकाश्चेति वि-
शेषणसमासः । यच्चा-पूर्वपौरुषीकरणेन संयमकरणमुद्द्योतय-
न्तीति संयमकरणोद्द्योतकाः । तथा-ज्ञानदर्शनचारित्र्येषु शि-
ष्याणां निष्पादकाः, तेषां चाह्वानाऽऽदीनामव्यवस्थितिकारका
भवन्तीति शेषः, यदा च ते दीर्घाऽऽयुषो जङ्गमलपरिक्रीणाश्च
नवन्ति, तदा वृद्धाऽऽवासप्रध्यासते, तत्रैव क्षेत्रे वसन्तोऽपि व-
सतिदोषैः कात्वातिकास्ताऽऽदिभिः, अशब्दाद्वाहारोपधिदोषैश्च
वियुक्ता वर्जिता भवन्ति, य तैर्लिप्यन्त इत्यर्थः ॥ ४०७ ॥

मोक्षं जिणकपट्टिः, जा पेग एम वन्निया हेडा ।

एसा उ छपदजुत्ता, होति त्रिती थेरकपप्सम् ॥ ४०८ ॥

जिनकपस्थितिग्रहणेन, उपलक्षणत्वात् सर्वेषामपि गच्छनि-
र्गतानां स्थितिः परिगृह्यते । ततस्तां मुक्त्वा, या अधस्तादस्मिन्-
वाध्ययने मर्यादा स्थितिरेषा अनन्तरमेव वर्णिता । यत्रा-सामा-
यिकाध्ययनमादौ कृत्वा यावदस्मिन्नेवाध्ययने इदं पादुधकल्प-
स्थितिसूत्रमत्रान्तरे गच्छनिर्गतसामाचारी मुक्त्वा या शेषा
सामाचारी वर्णिता सा द्विपद्युक्ता उत्सर्गपवादपदद्वययुक्ता
स्थविरकल्पसंस्थितिर्भवति ॥ ४०८ ॥ वृ० ६ उ० ।

थविरकपिपय-स्थविरकल्पिक-पु० । स्थविरकल्पमाश्रिते, प्रव०
७० द्वार । वृ० ।

थविरजूमि-स्थविरभूमि-श्लो० । स्थविरो वृक्षस्तस्य जूमयः क-
विरजूमयः । वृक्षपदवीषु, स्था० ३ उ० २ उ० ।

स्थविरभूमयः-

तत्रो थेरजूमिओ पन्नताओ । तं जहा-जातिथेरे, सुय-
थेरे, परियायथेरे य । मट्टिवरिसजाए जातिथेरे, उाणसम-
वायथेरे सुयथेरे, वीसवासपरियाए परियायथेरे ॥

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह-

थेराणमंतिए वासो, सो य थेरो इमो तिहा ।

जूमि ति यठाणं तिय, एगहा होति काळो य ॥

अनन्तरसूत्रे अन्तेवासिन उक्ताः । अतिके निवास. स्थविरा-
श्लाम, स च स्थविरोऽयं वक्ष्यमाणस्त्रिधेत्यनेन क्रमेण सूत्रमिदं
क्षमापानतमित्येव सूत्रसम्बन्धः । सप्रत्यस्य व्याख्या-तत्रः
स्थविराणां जूमयः प्रकृताः-जूमिरिति स्थानमिति अवस्था-
कपः काल इति त्रयोऽपि शब्दा एकार्थाः । "थेरजूमि ति वा,
थेरठाणं ति वा, थेरकालो ति वा एगदुमिति ।"

तिविहम्मि य थेरम्मी, पस्सवणा जा जहिं सए ठाणे ।

आण्णकंप सुए पूआ, परियाए वंदणाऽऽदीणि ॥

त्रिविधस्थविरं त्रिविधस्थविरविषये या यत्र स्वके स्थाने प्र-
रूपणा सा सूत्रतः कर्तव्या । तद्यथा-षष्ठिवर्षजातो जातिस्थ-
विरः, स्थानसमवायधरः भुतस्थविरः, विशतिवर्षपयोधः
पर्यायस्थविरः । तथा जातिस्थविरस्यानुकम्पा कर्तव्या, भुते
भुतस्थविरस्य पूजा, पर्याये पर्यायस्थविरस्य वन्दनाऽऽदीनि ।

संप्रत्येतान्येष त्रीणि कर्तव्यानि विस्तरेणाऽऽह-

आहारोवह्निमेजा-संथारे खेत्तमंक्रमे ।

कितिउंदाणुवत्तीहिं, अणुवत्तंति थेरगं ॥

उच्चाणाऽऽसणदाणाऽऽदी, जोगाऽऽहारप्पमंमणा ।

नीयसेजाए निदेस-वत्तिचं पूयए सुयं ॥

उद्धानं वंदणं चेव, गट्ठणं दंमगस्स य ।

परियायथेरगस्स, करंति अगुरोरवि ॥

जातिस्थाविरस्य कालस्वभावानुमत आहारो दातव्यः, उप-
धियांषता सस्तरति तावत्प्रमाणः, शय्या वसतिः, सा ऋतु-
क्रमा दातव्या, संस्तारको मृदुकः । क्षेत्रसक्रमे क्षेत्रान्तरं सकाम-
यितव्ये तस्यापधिमन्ये बहन्ति, पानीयेन वाऽनुकम्पना । उक्ता
जातिस्थाविरस्याऽनुकम्पा । भुतस्थाविरस्य पूजामाह-(किति इ-
त्थाव) कृतिउंदाणुऽनुवृत्तिन्यां स्थविरं भुतस्थविरमनुवर्तयति ।
किमुक्तं भवति?-भुतस्थविरस्य कृतिकर्म वन्दनकं दातव्यम्, उ-
न्दनञ्च तस्याऽनुवर्तनीयम् । तथा-(उद्धानं) आगतस्याऽ-
ऽयुत्थानं कर्तव्यम्, आसनप्रदानम् । आविशब्दात् पादप्रमार्जना-
ऽऽदिपरिग्रहः । तथा योग्याऽऽहारोपनयनम्, समकूपरोक्षत्वा-
ज्यां प्रशस्तता गुणकीर्तनम् । तथा-तत्समकं नीचशय्यायामव-
स्थानव्यं, निर्देशवर्तिव्यम्, एयं भुतं भुतस्थाविरं पूजयेत् । तथा-
पर्यायस्थाविरस्याऽगुरोरप्यप्रमाजकस्याप्यवाचनाऽऽचार्यस्या-
ऽऽयागकृत उपाधानं कुर्वन्ति, वन्दनकं, वक्ष्यमाणतो दण्डकस्य
च प्रदणमिति सूत्रम् । व्य० १० उ० ।

थविरजूमिपत्त-स्थविरजूमिप्राप्त-त्रि० । आचार्यपदप्राप्ते, व्य०
१ उ० । सूत्रार्थतदुभयोपेते, वृ० १ उ० ।

थविरय-स्थविरक-पु० । जीणं, आचा० १ पु० १ अ० २ उ० ।
सूत्र० । शतातीते वृद्धे, "पिया ते थेरओ तात!", ससा ते खुडि-
या इमा ।" (३) सूत्र० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

थविरत्रेयावच्च-स्थविरवैयावृत्य-त० । स्थविगणां भक्तपाना-
ऽऽदित्रिरूपममे, श्लो० । (स्थविरवैयावृत्यं 'थविरभूमि' शब्दे-
ऽनुपदमेव सकृपतः प्रोक्तम्)

थविगवल्ली-स्थविराऽऽवल्ली-श्लो० । पेदयुगीनमाधूनामुपका-
रार्थं प्रवचननेतृणामावज्ञिकायाम्, न० ।

सा च सुधर्मस्वामिनः प्रवृत्ता-

मुहम्मं अग्निवेसाणं. जंबूनामं च कासवं ।

पजवं कच्चायणं वंदे, वच्छं सिज्जंजवं महा ॥ १५ ॥

जमभदं तुंगियं वंदे, जूयं चेव य मादरं ।

भदवाहुं च पाइअं, एल्लज्जहं च गोयमं ॥ २६ ॥

एलावच्चमगोत्तं, वंदामि महागिरिं मुहत्थि च ।

तत्तो कोसियगुत्तं, बहुल्लस्स सरिव्वयं * वंदे ॥ २७ ॥

हारियगुत्तं माइं, वंदामो हारियं च मामज्जं ।

वंदे कोमियगुत्तं, संदिद्धं अज्जनीयधरं ॥ २८ ॥

तिममुह्मवायकिं, दीवममुह्मेसु गहियपेयात्तं ।

वंदे अज्जसमुदं, अक्खुभिपममुह्मंभीरं ॥ २९ ॥

जण्णं करगं ऊरगं, पभावगं णाणदंसणगुणाणं ।

वंदामि अज्जमंगुं, सुयसागरपारगं धीरं ॥ ३० ॥

वंदामि अज्जधम्मं, तत्तो वंदे य जह्मगुत्तं च ।

तत्तो य अज्जवड्ढं, तवनिपमगुणेहिं वड्ढरमं ॥ ३१ ॥

वंदामि अज्जरत्थिय-खमणे रत्थियवत्तिस्सव्वस्सो ।

* "सरिच्चय" सदृशधयसम् ।

पयणकरंदगज्जा, अणुओगा रक्खिआ जेहि ॥३२॥
 नाणम्मि देमणाम्मि य, तवविणयणिच्चकासमुज्जुत्तं ।
 अज्जयनेदिअवमणं, मिरमा वंदे पमेतपणं ॥ ३३ ॥
 बह्नु वायगवंसो, जसवंसो अज्जनागहत्थीणं ।
 वागणकरणजंगिय-कम्पण्यकीपहाणाणं ॥ ३४ ॥
 जच्चंजणधाऊसम-प्पहाणमुदियगवन्नयनिहाणं ।
 बह्नु वायगवंसो, रेवडनखत्तनामाणं ॥ ३५ ॥
 अयलपुरा णिक्खंते, कालियमुयअणुओगिण धीरे ।
 बंजदीवगसीहे, वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३६ ॥
 जेसु इपो अणुओगो, पयरइ अज्जावि अरुभरहम्मि ।
 बह्नुपरनिगयजमे, तं वंदे खंदिआयणि ॥ ३७ ॥
 तत्तो हिमवंतमहं-तविक्रमे धिडपरक्कममहंते ।
 सज्जायमाणंतथे, हिमवते बंदिमो मिरसा ॥ ३८ ॥
 कालियभुयअणुओ-गधारण धारण य पुब्बाणं ।
 हिमवंतवमाममणे, वंदे णागज्जुणायणि ॥ ३९ ॥
 मिउमहवसंपन्नं, अणुपुत्ति वायगत्तणं पत्ते ।
 ओहमुयममायारे, नागज्जुणवायण वंदे ॥ ४० ॥
 गोवंदाणं पि नमो, अणुओगे विउल्लधारणिदाणं ।
 निच्चं खंदिआणं, पम्पणे दुल्लभे दाणं ॥ ४१ ॥
 तत्तो य जूयदिअं, निच्चं तवमंजमे अनिच्चिने ।
 पंदियजणमामन्नं, वंदामी संजमविहिन्त् ॥ ४२ ॥
 वरकणगतवियचंपण-विउल्लवरकमल्लगवमरिअे ।
 जवियजणदिययइण, दगागुणविसारण धीरे ॥ ४३ ॥
 अहृज्जरहृप्पहाणे, बह्नुविहमज्जायमुमुणियपहाणे ।
 अणुओगियवरवगते, नाइलकुल्लवंमनेदिके ॥ ४४ ॥
 जूयदियकपगवने, वंदेऽहं जूयदिअमायणि ।
 भवभयवृच्छंयकरे, सीसे नागज्जुणरिसीणं ॥ ४५ ॥
 सुमुणियनिच्चानिच्चं, सुमुणियमुत्तयधारयं निच्चं ।
 वंदेऽहं लोहिच्चं, सम्भावुत्तभावणानत्तं ॥ ४६ ॥
 अत्थमहत्थययणिं, सुमपणवक्खाणकट्टणनिव्वणिं ।
 पयडणं महुरवाणि, पयओ पणमामि दूयगणि ॥ ४७ ॥
 तवनियपमच्चमंजम-विणयऽज्जवखंतिमहवगयाणं ।
 मील्लगुणगगहियाणं, अणुओगज्जुणप्पहाणाणं ॥ ४८ ॥
 मृकुपालकोमल्लतले, तेसिं पणमामि हाक्खणपमत्थे ।
 पाए पावयणीणं, पच्छिउगसएहिं पणिवडण ॥ ४९ ॥
 जे अन्ने जगवते, कालियमुयअणुओगिण धीरे ।
 ते णमिज्जणं सिरसा, नाणस्म पम्पणं वोच्छं ॥ ५० ॥
 इह स्थविगऽऽवत्तिका सुधर्मस्वामिनः प्रवृत्ता, शयगणधराणां
 सन्तानप्रवृत्तेरभावात् । न० ।

तदाह-

अवसेसा गणदगा निववा वृच्छिआ ४ । ममणे भगवं

महावीरे कासवगुत्ते । ममणस्म णं जगवओ महावीरस्म का-
 सवगुत्तस्म अज्जमुहम्मं थेरे अंतेवासि । अग्निवेमायण-
 गोत्ते । थेरस्म णं अज्जमुहम्मस्म अग्निवेमायणसगो-
 त्तस्म अज्जजंजुनामे णं थेरे अंतेवामी कामवगुत्ते । थेर-
 स्म णं अज्जजंजुनामस्म कामवगोत्तस्म अज्जपभवे थेरं
 अंतेवामी कच्चायणमगोत्ते । थेरस्म णं अज्जपभवस्म
 कच्चायणसगोत्तस्म अज्जसिज्जंजवे थेरे अंतेवामी मण-
 गपियावच्छमगोत्ते । थेरस्म णं अज्जसिज्जंभवस्म मणग-
 पिउणो वच्छसगोत्तस्म अज्जजमभंद थेरं अंतेवामी तुंगि-
 यायणमगोत्ते ५ । संखित्तवायणाए अज्जजमज्जदाओ
 अगओ एवं थेरावली जणिया । तं जहा-थेरस्म णं अ-
 ज्जजसभदस्म तुंगियायणमगोत्तस्म अंतेवामी दुवे थेरा-
 थेरे अज्जमंजुडविजण माहरमगुत्ते, थेरं अज्जभदवाहू पा-
 ईणमगुत्ते । थेरस्म णं अज्जसंजुडविजयस्म माहरमगुत्त-
 स्म अंतेवामी थेरं अज्जथूज्जइ गोयममगोत्ते । थेरस्म
 णं अज्जथूज्जइस्त गोयमसगोत्तस्म अंतेवामी दुवे थेरा-
 थेरे अज्जमहागिरी एत्तावच्छमगोत्ते, थेरं अज्जमुहत्थी वा-
 मिहमगोत्ते । थेरस्म णं अज्जमुहत्थिस्म वासिहमगुत्त-
 स्म अंतेवामी दुवे थेरा-मुदियमुणपिउद्धा, कोडियकाकं-
 दगा वग्गावच्छमगोत्ता । थेराणं मुदियमुणपिउद्धाणं
 कोडियकाकंदगाणं वग्गावच्छमगुत्ताणं अंतेवासी थेरं अ-
 ज्जइदिणे कोमियगुत्ते । थेरस्म णं अज्जइदिणस्म को-
 मियगुत्तस्म अंतेवामी थेरं अज्जदिणे गोअममगुत्ते । थेरस्म
 णं अज्जदिणस्म गोयममगोत्तस्म अंतेवामी थेरं अज्जमी-
 हगिरी जाईमरे कोमियसगोत्ते । थेरस्म णं अज्जसीहगि-
 स्म जाईमरस्म कोमियमगुत्तस्म अंतेवामी थेरं अज्जवडरे
 गोयममगोत्ते । थेरस्म णं अज्जवडरस्म गोयममगोत्तस्म
 अंतेवामी थेरं अज्जवडरमेण उक्कामियगोत्ते । थेरस्म णं
 अज्जवडरमेणस्म उक्कामियगोत्तस्म अंतेवामी चत्तारि
 थेरा-थेरे अज्जनाइले, थेरं अज्जपोमिते, थेरं अज्जजयंत,
 थेरं अज्जतावमे । थेराओ अज्जनाइलाओ अज्जनाइला
 साहा निग्गया । थेराओ अज्जपोमित्ताओ अज्जपोमित्ता
 साहा निग्गया । थेराओ अज्जजयंताओ अज्जजयंती साहा
 निग्गया । थेराओ अज्जतावमाओ अज्जतावमी साहा नि-
 ग्गया इति ॥ ६ ॥ वित्थग्गायणाए पुण अज्जजमज्जदा-
 ओ पुरओ थेरावली एवं पत्तोऽज्जइ । तं जहा-थेरस्म णं
 अज्जजमज्जदस्म तुंगियायणमगोत्तस्म इमे दो थेरा अंते-
 वासी अहावच्चा अभिजाया हात्था । तं जहा-थेरं अ-
 ज्जभदवाहू पाईणमगोत्ते, थेरं अज्जसंजुडविजण माहर-
 मगुत्ते । थेरस्म णं अज्जजदवाहूस्म पाईणमगोत्तस्म इमे

चत्तारि थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था ।
तं जहा—थेरे गोदामे, थेरे अग्गिदत्ते, थेरे जण्णदत्ते, थेरे सो-
पदत्ते कासवगोत्ते णं । थेरेहिंते गोदासेहिंते कामवगुत्ते-
हिंते इत्थ णं गोदामे गणे नामं गणे निग्गण । तस्स णं इ-
माओ चत्तारि साहाओ एवमाहिज्जंति । तं जहा—तामन्नि-
त्तिआ, कोम्भिरिमिया, पोंढवद्धणिया, दामीखव्वामिया ।
थेरस्स णं अज्जमंजूडविजयस्स मादरसगोत्तस्स इमे दुवा-
हस थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था । तं जहा—

“ नंदणभदे थेरे, उवणंदे तीसभदे जसजहे ।
थेरे अ सुपणजहे, मणिभदे पुन्नभदे य ॥ १ ॥
थेरे अ थुवाभदे, उज्जुमई जंबुनामधिज्जे य ।
थेरे य दीहजहे, थेरे तह पंजुजहे य ॥ २ ॥ ”

थेरस्स णं अज्जमंजूडविजयस्स मादरसगुत्तस्स इमाओ
सत्त अंतेवासिणीओ अहावच्चाओ अजिन्नायाओ होत्था ।
तं जहा—

“ जक्खा य जक्खदिन्ना, जया तह चेव जयदिन्ना य ।
सेणा वेणा रेणा, जइणीओ थुल्लजइस्स ॥ १ ॥ ”

थेरस्स णं अज्जधुल्लजइस्स गायममगुत्तस्स इमे दो थेरा
अंतेवासी अहावच्चाअजिन्नाया होत्था । तं जहा—थेरे अ-
ज्जमहागिरी एलावच्चसगोत्ते, थेरे अज्जसुहत्थी वासिट्ठम-
गोत्ते । थेरस्स णं अज्जमहागिरिस्स एलावच्चमगोत्तस्स इ-
मे अह थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था ।
तं जहा—थेरे उत्तरे, थेरे बन्निस्सहे, थेरे भण्णहे, थेरे सिरि-
जहे, थेरे कोम्भे, थेरे नागे, थेरे नागमित्ते, थेरे व्वुड्ढए रो-
हगुत्ते कोमियगुत्ते णं ॥ थेरेहिंते णं छमुलूएहिंते
रोहगुत्तेहिंते कामियगुत्तेहिंते तत्थ णं तेरासिया साहा
णिगया । थेरेहिंते णं उत्तरवत्तिस्सहेहिंते तत्थ णं उत्तर-
वत्तिस्सहे नामं गणे णिग्गण । तस्स णं इमाओ चत्तारि
साहाओ एवमाहिज्जंति । तं जहा—कोम्भिया, मांडत्तिया,
कोम्भवाणी, चंदनागर । थेरस्स णं अज्जसुहत्थिस्स
वामिड्ढमगोत्तस्स इमे पुवालस थेरा अंतेवासी अहावच्चा
अभिन्नाया होत्था । तं जहा—

“ थेरे अ अज्जरोहणे, भइजमे मेहगणिअ कामिद्धी ।
मुट्ठिय सुण्णडिबुद्धे, रक्खिय तह रोहगुत्ते य ॥ १ ॥
इसिगुत्ते मिरिगुत्ते, गणी य वंजे गणी य तह सोमे ।
दम दो अ गणहरा खलु, एए सीमा मुहत्थिस्स ॥ २ ॥ ”
थेरेहिंते णं अज्जरोहणेहिंते कामवगुत्तेहिंते तत्थ णं
उदेहगणे णामं गणे निग्गण । तस्सिमाओ चत्तारि मा-
हाओ निग्गयाओ, छच्च कुलाइं एवमाहिज्जंति ।
से किं तं साहाओ ? । साहाओ एवमाहिज्जंति । तं

जहा— उडुंवरिज्जिया, मामपुरिया, मइपत्तिया, पुन्नपत्ति-
या । सेत्तं साहाओ । से किं तं कुलाइं ? । कुलाइं एवमाहि-
ज्जंति । तं जहा—

“ पढयं च नागज्जयं, वीअं पुण सोमज्जुअं होइ ।

अह उल्लगच्छ तइयं, चउत्थयं इत्थज्जिज्जं तु ॥ १ ॥

पंचमगं नंदिज्जं, छट्ठं पुण पारिहासयं होइ ।

उदेहगणस्सेए, वच्च कुला हुंति नायव्वा ॥ २ ॥ ”

थेरेहिंते णं सिरिगुत्तेहिंते हारियसगोत्तेहिंते इ-
त्थ णं चारणगणे नामं गणे णिग्गण । तस्स णं इमाओ
चत्तारि साहाओ, सत्त य कुलाइं एवमाहिज्जंति । मे
किं तं साहाओ ? । साहाओ एवमाहिज्जंति । तं जहा—हारिअ-
मात्तागारी, संकामिआ, गवेधुआ, वज्जनागरी । सेत्तं साहा-
ओ । से किं तं कुलाइं ? । कुलाइं एवमाहिज्जंति । तं जहा—

“ पढमित्थ वत्थलिज्जं, वीयं पुण पीडथम्मिअं होइ ।

तउअं पुण हाज्जिज्जं, चउत्थयं पसमिज्जं ॥ १ ॥

पंचमगं मालिज्जं, छट्ठं पुण अज्जवेदयं होइ ।

सत्तमगं काहमहं, सत्त कुला चारणगणस्स ॥ २ ॥ ”

थेरेहिंते णं भइजमेहिंते जागदायसगोत्तेहिंते एत्थ
णं उडुथाडिगणे नामं गणे णिग्गण । तस्स णं इमाओ च-
त्तारि साहाओ, तिन्नि कुलाइं एवमाहिज्जंति । मे किं तं
साहाओ ? । साहाओ एवमाहिज्जंति । तं जहा—चंपिज्जि-
या, जइज्जिया, काकंदिआ, मेहलिज्जिया । सेत्तं साहा-
ओ । मे किं तं कुलाइं ? । कुलाइं एवमाहिज्जंति । तं जहा—

“ जइजमिअ तह जइगु—त्तिअं तइअं च होइ जमजइं ।

एयाइं उडुवाडिय—गणस्स तिन्नेव य कुलाइं ॥ १ ॥ ”

थेरेहिंते णं कामिद्धीहिंते इत्थ णं वेसवाडियगणे णामं गणे
निग्गण । तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ, चत्तारि कुलाइं
एवमाहिज्जंति । से किं तं साहाओ ? । साहाओ एवमाहि-
ज्जंति । तं जहा—मावत्थिया, रज्जपालिया, अंतरिज्जिया,
खमत्तिज्जिया । सेत्तं साहाओ । से किं तं कुलाइं ? । कुलाइं
एवमाहिज्जंति । तं जहा—

“ गणिअं मेट्ठिय काम—द्धिअं च तह होइ इंदुरगं च ।

एयाइं वेसवाडिय—गणस्स चत्तारि उ कुलाइं ॥ १ ॥ ”

थेरेहिंते णं इसिगुत्तेहिंते काकंदिहिंते वासि-
ट्ठसगोत्तेहिंते एत्थ णं माणवगणे णामं गणे निग्गण । तस्स
णं इमाओ चत्तारि साहाओ, तिन्नि य कुलाइं एवमाहिज्जं-
ति । से किं तं साहाओ ? । साहाओ एवमाहिज्जंति । तं जहा—
कामविज्जिया, गोअभिज्जिया, वासिड्ढिआ, सोराड्ढिआ । सेत्तं
साहाओ । से किं तं कुलाइं ? । कुलाइं एवमाहिज्जंति । तं जहा—

“ इसिगुत्तिय—उत्थ पढयं, वीयं इमिदंत्तिअं सुणे अचयं ।

तइयं च अजिजयंतं, तिन्नि कुला माणवगणस्स ॥ १ ॥ ”

थेरेहिं तो एं सुद्धियमुप्पन्निबुद्धेहिं तो कोमियकाकंदएहिं तो
 वधावच्चमगोत्तेहिं तो इत्थं एं कोमियगणे एणं गणे निगए ।
 तस्म एं इमाओ चत्तारि साहाओ, चत्तारि कुलाइं च एवमा-
 हिज्जंति । से किं तं साहाओ ? । माहाओ एवमाहिज्जंति । तं
 जहा—“उब्धानागरि विज्जा—इरी य वइरी य मज्झिमिस्सा य ।
 कोमियगणस्म एया, हवंति चत्तारि माहाओ ॥१॥” सेत्तं
 साहाओ । मे किं तं कुलाइं ? । कुलाइं एवमाहिज्जंति । तं जहा—
 “पटमिथ्य बंभस्सिज्जं, बिइयं नामेण वत्थस्सिज्जं तु । तइयं पुण
 वाणिज्जं, चउत्थयं पणव्वाहणयं ॥२॥” थेराणं सुद्धियमुप्प-
 न्निबुद्धाणं कोमियकाकंदगाणं वधावच्चमगोत्ताणं इमे
 पंच थेरा अंतवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था । तं जहा—
 थेरे अज्जइंददिणे पियगंथे, थेरे विज्जाहरगोवात्ते कासव-
 गुत्ते एं, थेरे इसिदत्ते, थेरे अग्निदत्ते । थेरेहिं तो एं पियगंथे-
 हिं तो एत्थ एं मज्झिमा साहा निगया, थेरेहिं तो एं वि-
 ज्जाहरगोवालेहिं तो कामवगोत्तेहिं तो एत्थ एं विज्जाहरी
 साहा निगया । थेरस्म एं अज्जइंददिणस्स कासवगुत्तस्स
 अज्जदिने थेरे अंतवासी गोयमसगोत्ते । थेरस्म एं अज्ज-
 दिणस्म गोयमसगुत्तस्म इमे दो थेरा अंतवासी अहावच्चा
 अभिन्नाया होत्था । तं जहा—थेरे अज्जसंतिसेणिए मादर-
 सगुत्ते, थेरे अज्जसीहगिरी जाईमरे कोसियगोत्ते । थेरेहिं-
 तो एं अज्जसंतिसेणिएहिं तो मादरसगोत्तेहिं तो एत्थ एं
 उच्चनागरी साहा निगया । थेरस्म एं अज्जसंतिसेणियस्म
 मादरसगोत्तस्म इमे चत्तारि थेरा अंतवासी अहावच्चा अजि-
 न्नाया होत्था । तं जहा—थेरे अज्जसंतिसेणिए, थेरे अज्जतावसे,
 थेरे अज्जकुवेरे, थेरे अज्जइमिपालिए । थेरेहिं तो एं अज्ज-
 सेणिएहिं तो एत्थ एं अज्जमेणिया साहा निगया । थेरे-
 हिं तो एं अज्जतावसेहिं तो एत्थ एं अज्जतावसी साहा
 निगया । थेरेहिं तो एं अज्जकुवेरेहिं तो एं इत्थ एं अज्ज-
 कुवेरा साहा निगया । थेरेहिं तो अज्जइमिपालिएहिं तो इत्थ
 एं अज्जइमिपालिया साहा निगया । थेरस्म एं अज्ज-
 सीहगिरिस्म जाईसरस्म कोसियगुत्तस्स इमे चत्तारि थेरा
 अंतवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था । तं जहा—थेरे
 धणगिरी, थेरे अज्जवइरे, थेरे अज्जममिए, थेरे अरिहदिन्ने ।
 थेरेहिं तो एं अज्जसमिएहिं तो गोयमसगुत्तेहिं तो इत्थ एं
 बंजदीविया साहा निगया । थेरेहिं तो एं अज्जवइरेहिं तो
 गोयमसगोत्तेहिं तो इत्थ एं अज्जवइरी साहा निगया । थेरस्म
 एं अज्जवइरस्स गोयमसगुत्तस्म इमे तिन्नि थेरा अंतवा-
 सी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था । तं जहा—थेरे अज्जव-
 इरसेणे, थेरे अज्जपउमे, थेरे अज्जरहे । थेरेहिं तो एं अज्ज-
 वइरसेणेहिं तो इत्थ एं अज्जनाइजी साहा निगया ।

थेरेहिं तो एं अज्जपउमेहिं तो अज्जपउमा साहा नि-
 गया, थेरेहिं तो एं अज्जरहेहिं तो इत्थ एं अज्ज-
 जयंती साहा निगया । थेरस्म एं अज्जरहस्स वच्छ-
 सगुत्तस्म अज्जपूमगिरी थेरे अंतवासी कोसियगुत्ते । थेरस्म
 एं अज्जपूमगिरिस्म कोमियगुत्तस्स अज्जफगुमित्ते थेरे
 अंतवासी गोयमसगुत्ते । थेरस्म एं अज्जफगुमित्तस्म
 गोयमसगुत्तस्स अज्जधणगिरी थेरे अंतवासी वा-
 सिद्धसगोत्ते । थेरस्म एं अज्जधणगिरिस्स वासिद्धस-
 गोत्तस्म अज्जसिववूई थेरे अंतवासी कुच्छसगुत्ते ।
 थेरस्म एं अज्जसिववूईस्म कुच्छमगोत्तस्म अज्ज-
 जइ थेरे अंतवासी कासवगुत्ते । थेरस्म एं अज्ज-
 जइस्म कासवगुत्तस्स अज्जनवगुत्ते थेरे अंतवासी का-
 सवगोत्ते । थेरस्म एं अज्जनवगुत्तस्म कासवगुत्तस्म
 अज्जरवत्ते थेरे अंतवासी कासवगोत्ते । थेरस्म एं
 अज्जरवत्तस्म कासवगोत्तस्म अज्जनागे थेरे अंतवासी
 गोयमसगुत्ते । थेरस्म एं अज्जनागस्स गोयमसगो-
 त्तस्म अज्जजेहिं तो थेरे अंतवासी वासिद्धसगुत्ते ।
 थेरस्म एं अज्जजेहिं तो वामिद्धसगोत्तस्म अज्जवि-
 ण्हस्म मादरसगोत्तस्म अज्जकालिए थेरे अंतवा-
 सी गोयमसगोत्ते । थेरस्म एं अज्जकालियस्म गोय-
 मसगोत्तस्म इमे पुत्र थेरा अंतवासी गोयमसगोत्ता—थेरे
 अज्जसंपलिए, थेरे अज्जजइ । एणमि एं पुण्हं थेराणं
 गोयमसगुत्ताणं अज्जवुक्के थेरे अंतवासी गोयमसगुत्ते ।
 थेरस्म एं अज्जवुक्कस्म गोयमसगोत्तस्म अज्जसंपयालिए
 थेरे अंतवासी गोयमसगोत्ते । थेरस्म एं अज्जसंपया-
 लिस्म गोयमसगोत्तस्म अज्जहत्थी थेरे अंतवासी
 कामवगुत्ते । थेरस्म एं अज्जहत्थस्स कामवगोत्तस्म
 अज्जधम्मे थेरे अंतवासी सुव्वयगोत्ते । थेरस्म एं
 अज्जधम्मस्स सुव्वयगोत्तस्म अज्जसीहे थेरे अंतवा-
 सी कामवगुत्ते । थेरस्म एं अज्जसीहस्स कामवगु-
 त्तस्म अज्जधम्मे थेरे अंतवासी कामवगुत्ते । थेरस्म
 एं अज्जधम्मस्स कासवगोत्तस्म अज्जसंदिद्धे थेरे
 अंतवासी ।

“ वंदामि फग्गुमित्तं, च गोयमं धणगिरिं च वामिद्धं ।

कुच्छं सिववूईं पि य, कोमियं वुज्जंतं काहे य ॥१॥

वंदिक्कणं मिरसा, भइं वंदामि कासवसगुत्तं ।

नक्खं कामवगुत्तं, रक्खं पि य कामवं वंदे ॥२॥

वंदामि अज्जनागं, च गोयमं जेहिद्धं च वामिद्धं ।

विण्हं मादरगुत्तं, कालगमवि गोयमं वंदे ॥३॥

गोयमगुत्तकुमारं, मंपलियं तह य भदयं वंदे ।
 थेरं च अज्जवुद्धं, गोयमगुत्तं नमंमामि ॥ ४ ॥
 तं वंदिऊण मिरमा, थिरसत्तचरित्तनाणसंपन्नं ।
 थेरं च मंपवालिय-कामवगुत्तं पणिवयामि ॥ ५ ॥
 वंदामि अज्जहत्थियं, च कामवं खंतिसागरं धीरं ।
 गिम्हाण पढममासे, कालगयं चैव सुच्छस्स ॥ ६ ॥
 वंदामि अज्जभम्मं, च सुव्वयं मील्लज्जिम्मपन्नं ।
 जस्स (म) निक्खमणे देवो, वुत्तं वग्गुत्तमं वद्ध ॥ ७ ॥
 हत्थं कामवगुत्तं, धम्मं सिवसाहगं पणिवयामि ।
 सीहं कामवगुत्तं, धम्मं पि अ कामवं वंदे ॥ ८ ॥
 तं वंदिऊण मिरसा, थिरसत्तचरित्तनाणसंपन्नं ।
 थेरं च अज्जनेवुं, गोयमगुत्तं नमंमामि ॥ ९ ॥
 मिठमद्वसंपन्नं, उवउत्त नाणदंमणचरित्ते ।
 थेरं च नदिअं पि य, कामवगुत्तं पणिवयामि ॥ १० ॥
 तत्तो अ थिरचरित्तं, उत्तमसम्पत्तमत्तसंजुत्तं ।
 देवद्विगसिखमाममणं, माहग्गुत्तं नमंमामि ॥ ११ ॥
 तत्तो अणुओगधरं, धीरं मइमागरं महामत्तं ।
 थिरगुत्तमसमणं, वच्छमगुत्तं पणिवयामि ॥ १२ ॥
 तत्तो अ नाणदंमण-चरित्तवग्गुत्तं गुणमहंतं ।
 थेरं कुमारधम्मं, वंदामि गणिं गुणोवयं ॥ १३ ॥
 सुत्तत्थरपणपरिणं, खमदमद्वग्गुत्तं संपन्नं ।
 देविद्धिखमाममणं, कामवगुत्तं पणिवयामि ॥ १४ ॥
 कल्प ० ४ कृणु ।

शिविरोचयाइय-स्थविरोपधातिक-पुं० । स्थविरा आचार्याऽऽदि-
 गुरवस्तान् आचारदोषेण शीलदोषेणावकाऽऽदिभिर्नोपहन्तीत्ये-
 वंशोक्तः, स एव वा स्थविरोपधातिकः । दशा० २ अ० । स्था० ।
 पद्मसमाधिरूपे, आ० क० ४ अ० । दशा० । आ० चू० ।

यत्री-स्त्री० । देशी-प्रसविकायाम्, दे० ना० ५ वर्ग २५ गाथा ।

यस-पुं० । देशी-विस्तीर्णार्थेषु, दे० ना० ५ वर्ग २५ गाथा ।

यद्-पुं० । देशी-निष्पद्ये, दे० ना० ५ वर्ग २५ गाथा ।

थाङ्णी-स्थायिनी-स्त्री० । प्रतिवर्षविजयनशीलायाम्, स्था-
 यिन्यो नाम बहवास्ता उच्यन्ते वर्षे वर्षे विजायन्ते याः ।
 वृ० ३ उ० ।

थाऊण-स्थित्वा-अव्य० । गतेर्निवृत्त्यर्थे, प्रा० ४ पा३ ।

थाण-स्थान-त० । " स्थः ठा-थङ्-चिट्-निरप्ताः " ॥ ८॥ ॥
 १६ ॥ इति स्थाधातोऽपदेशो बाहुलकत्वाच्च । प्रा० ४ पा३ ।

थाणणिउत्त-स्थाननियुक्त-त्रि० । स्थाने पदे नियुक्ताः स्थान-
 नियुक्ताः । प्रवर्तकस्थावरगणावच्छेदकाऽऽख्येषु पदस्थगोता-
 र्थेषु, वृ० १ उ० ।

थाणय-देशी-त० । आलबाले, दे० ना० ५ वर्ग २७ गाथा ।

थाणविसेम-स्थानविशेष-पुं० । आसनविशेषे, विशे० ।

थाणाणिउत्त-स्थाननियुक्त-त्रि० । सामान्यसाधुषु, वृ० १ उ० ।

थाणु-स्थाणु-पुं० । " स्थाणावहरे " ॥ ८ । २ । ७ ॥ इति हरे-
 ऽर्थे स्थस्य न खः । प्रा० २ पा३ । हरे, शिवे, को० । स्तरुने,
 स्था० ४ उ० २ उ० । कील्लके, विशे० ।

थाम-स्थापन्-त० । वीर्ये, वृ० १ उ० । " जोगो वीरियं थाम " इत्येकार्थाः । आ० म० १ अ० २ अण्ड । आ० चू० । नि० चू० ।
 पं० सं० । क्रियायाम्, (ग०) सामर्थ्ये, ग० १ अधि० । सूत्र० ।
 प्राणे, शारीरबलयुक्ते, अधि० । क्रा० । पि० । स्था० । बलश-
 नि, त्रि० । नि० चू० ११ उ० । बिस्तीर्णार्थेषु, दे० ना० ५ वर्ग
 २५ गाथा ।

थामवं-स्थापवत्-त्रि० । स्थाम बलं, तदस्य संयमविषयमस्ती-
 ति स्थामवान् । उक्त० २ अ० । शीताऽऽतपाऽऽदिमहने प्रति
 सामर्थ्यवति, उक्त० २ अ० । मनोबलयुक्ते, (उक्त०) धैर्ययुक्ते,
 उक्त० २ अ० ।

थामावद्भागविनद-स्थापापहारविमुक्त-त्रि० । अनिशृहीतबल-
 चापे, वृ० १ उ० ।

थार-पुं० । देशी-घने, दे० ना० ५ वर्ग २७ गाथा ।

थाल-स्थाल-त० । ब्रह्मे, म० १५ श० । पाकपात्रे च । आचा०
 २ अ० १ अ० १ अ० १ उ० । रा० । जं० ।

थाल्लड-स्थालकिन्-पुं० । शृहीतभाण्डे वानप्रस्थभेदे, नि० १ अ०
 १ वर्ग० ७ अ० । औ० । म० ।

थाल्लपाणय-स्थालपानक-त० । स्थालं ब्रह्म तत्पानकमिव
 बाहोपशमहेतुत्वात् स्थालपानकम् । आजीविकानामकलानी-
 ये स्थालके, म० १५ रा० ।

थाली-स्थाली-स्त्री० । उखायाम्, जी० ३ प्रति० २ उ० । पि-
 त्त्याम्, स्था० ३ उ० १ उ० । मृ० प्र० । आ० म० ।

थालीपाग-स्थालीपाक-त्रि० । स्थाल्यामुखायां पाको यस्य
 तत्स्थालीपाकम् । स्थाल्यां पके, स्था० । " थालीपागसुअं मणुषं
 जोयणं " स्थात्रा पित्ररी, तस्यां पाको यस्य तत्तथा । अन्यत्र हि
 पकमपकं वा न तथाविधं स्यादतीदं विशेषणमिति । मुक्तं भक्त-
 दांपत्यजितं, स्थालीपाकं च तच्छुद्धं स्थालीपाकेन वा शुद्धमिति
 विप्रदः । स्था० ३ उ० १ उ० ।

थावच्चा-स्थापत्या-स्त्री० । द्वावतीवासिन्यां स्वनामस्थायतायां
 गृहपतिकायाम्, क्रा० १ अ० ५ अ० ।

थावच्चापुत्त-स्थापत्यापुत्र-पुं० । स्थापत्याया गृहपतिकायाः
 सुते, क्रा० १ अ० ४ अ० ।

तत्त्वव्यता-

जं वृत्तिं तेणं काझेणं तेणं सपणं वारवई णामं नपरी
 होत्था; पाईणपदीणायामो उदीणदाहणवित्थिमा नव-
 जोयणवित्थिमा दुवाअसजोयणाऽऽगामा धणवइमइणम्म-
 या चापीयग्गवरपागारा णाणामणिपंचवण्णक(त्रि)पीमग-

सोडिया अन्नयापुरीसंकासा पमुड्यपकीडिया पक्कत्वं देव-
लोगभूया । तीसे एं वारवईए नयरीए बहिया उत्तरपुर-
च्छिमे दिसीजाए रेवतगे एामं पव्वए होत्या ; तुंगे ग-
गणतल्लपणुलिहंतसिहरे एाणाविहगुच्छगुम्पलयावलिप-
रिगते हंसमिगमयूरकौचसारसचक्रवायमयणसारकोइल-
कुलोववेए अणंगतककगविवरउऊरपावयपम्भारसिह-
रपउरे अस्सरगणदेवमंघचारणविज्जाहरमिहणसंकिण्णे
निच्चत्थणए दसागवरवीरपुंगिसतेलोकवलवगाणं, सोमे
सुभगे पियइंमणे सुरूवे पामादीए दग्गिणीए अजिस्से प-
रिस्सेवे । तस्म एं रेवयगम्म पव्वयस्म अद्गमामंते एत्थ एं
नेदणवगे एामं उज्जाणे होत्या ; सव्वआं य पुप्फकल्लम-
मिच्छे रम्मं एंदणवणप्पगामं पामादीए । तस्म एं उज्जाण-
स्म बहुमज्जेदसभाए सुरप्पिण एामं जक्खाययणं होत्या-
दिव्वे वल्लआं । तत्थ एं वारवईए णगरीए काहे नामं वा-
सुदेवराया परिवसति । मे एं तत्थ समुद्विजयपामोक्खाणं
दमणहं दमागणं बल्लदेवपामोक्खाणं पंचाहं महावीराणं
लग्गमेणपामोक्खाणं मोल्लमणहं रईमहम्माणं पज्जुण-
पामोक्खाणं अच्छट्ठाणं कुमारकोमीणं संचगामोक्खाणं
मह्ठाणं छुदंतसाहम्पीणं वीरसेणपामोक्खाणं एकवीमाए
वीरमहम्मीणं महामेणपामोक्खाणं उप्पणाए वल्लवगासा-
हम्मीणं रुप्पिणिपामोक्खाणं वत्तीमाए महिद्धामाहम्मीणं
अलंगमेणपामोक्खाणं अणेगाणं गणियामाहम्मीणं अणे-
मिं च बहुणं रईसरतल्लवर ० जाव सत्थराह्णजिइणं वेयह-
गिरिसागरपेगंतस्स दाहिणहृत्तरहस्स य वारवईए णगरी-
ए आदेवच्चं ० जाव पालेपाणे विहरति । तत्थ एं वारव-
तीणं णयरीए थावच्चा एामं गाहावतिणीं परिवसति ।
अह्मा ० जाव अपरिज्जया । तीसे एं थावच्चाए गाहा-
वतिणीए पुत्ते 'थावच्चापुत्ते' एामं मत्थवाहदारणं होत्या,
सुकुमाद्वपाणिपाए ० जाव सुरूवे । तए एं सा थावच्चा गा-
हावइणी तं दारगं माइगेअट्टवासमयं जाणित्ता सोइणंमि
तिहिकरणक्वत्तपुहृत्तंसि कल्लाऽऽयरिपस्म उवणोति ० जाव
भोगमपत्थं जाणेत्ता वत्तीसाए बालियाणं एगदिव्वेणं पा-
णिं गिएहावेइ, वत्तीसाआं दाओ ० जाव वत्तीसाए इब्भकु-
लबालियाहिं सद्धिं विपुले महफरिसरमरुवगंधे ० जाव भुं-
जमाणे विहरति । तएणं कात्तेणं नेणं समएणं अरिहा
अरिह्वेनी सो चैव वणओ-इयधणुस्सेहे नीलुणत्तगव-
ल्लगुलियअयसीकुसुमप्पगासे अट्टारमण्हें समणसाहस्सीहिं
सद्धिं संपरिगुंडं चत्तालीसं अज्जियासाहस्सीहिं सद्धिं
संभरिबुद्धे पुव्वाणुपुव्विं चरमाणे ० जाव जेणेव वारवती णगरी
जेणेव रेवयगे पव्वए जेणेव नंदणवणउज्जाणे जेणेव सुरप्पिय-

स्स जक्खस्स जक्खायतणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अहापरिस्सुवं उगगं उगिगिहत्ता
संजमेणं तवसा अप्पाणं जावेमाणे विहरति । परिसा णि-
गया, धम्मो कहिओ । तए एं मे काहे वामुदेवे इमीसे
कहाए लद्धे समणे कौमुबियपुरिसे सहावति, सहावेइत्ता
एवं वयामी-खिप्पामेव जो देवाणुप्पिया ! सहम्माणं सभा-
ए मेघोघरसियं गंधीरं महुरमहं कोमुईयं भेरिं तालेह । तए
एं ते कौमुबियपुरिसा काहेणं वामुदेवणं एवं बुत्ता समाणा
हत्तुट्ठा ० जाव मत्थए अंजलिं कट्टु एतं वयामी-मापी !
तह चि ० जाव पांसुणोति, पडिमुणंजा काहस्स वामुदेवस्स
अंतियाओ पडिनिक्खमंति, पडिनिक्खमइत्ता जेणेव मुहम्मा
सजा जेणेव भेरी तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता तं मे-
घोघरसियं गंधीरं महुरमहं कोमुईयं भेरिं तालोति । ततो णि-
च्छमहुरगंजीरपांसुणं पि वसाइएणं बलाहणम-
णुरसियं भेरीए । तए एं तीसे कोमुईयाए भेरीए तालिया-
ए ममाणीए वारवईए नयरीए नवजोयल्लविन्थिप्पाए दुवा-
लमजोअणाऽऽयामाए संघारुगतिगचउक्कचच्चरकंदरदरीय-
विवरकुहरगिरिमिहरणगरगोणुपासायदुवारभवनदेवउल्ल-
पडिस्सुयामयमहम्ममंकुल्लं महं कोमाणा वारवईं नयरिं
सद्धिंजतरिपवाहिरिप सव्वआं सपंता मे सदे विप्पसरित्था ।
तए एं तीसे वारवतीए नयरीए नवजोअणविन्थिप्पाए दुवा-
लमजोअणाऽऽयामाए समुद्विजयपामोक्खा दम दसारा ०
जाव गणियामहम्माए कोमुईयाए जेरीए महं मोच्चा णि-
सम्म हत्तुट्ठा ० जाव गहाया आविच्छवग्गारियमल्लदामकल्ला
अहयनयचंदणोकिण्णगायमरीरा अप्पेगइया हयगयर-
हमीवामंदमाणी अप्पेगइया पापविहारचारेणं पुंगिसवग्ग
परिक्खित्ता काहस्स वामुदेवस्स अंतियं पाउब्भवित्था ।
तए एं मे काहे वामुदेवे समुद्विजयपामोक्खे दमदमारे ०
जाव अंतियं पाउब्भवमाणे पामित्ता हत्तुट्ठे ० जाव कौमुबि-
यपुरिसे सहावति, सहावेइत्ता एवं वयामी-खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिया ! चाउरंगिणिं सेणं सज्जेह, विजयं च गंधहत्थिं च
उवट्ठंवेह । ने वि तहेव उवट्ठंवेति ० जाव पज्जुवामंति । थाव-
च्चापुत्ते विणिग्गण, जहा मेहो तहेव धम्मं मोच्चा निमम्मजे-
णेव थावच्चा गाहावइणी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
पायगइणं करेति, जहा मेहस्स तहा चैव णिवेयणा, जाहे
नो संचाएति विसयाणुलोमाहि य विसयपडिक्कलाहि य वट्ठिं
आयवणाहि य पणवणाहि य विणवणाहि य समवणाहि य
आयवित्तए वा ४, ताहे अकामिया चैव थावच्चापुत्तस्म दारग-
स्स निक्खमणमणुपणित्था । तए एं सा थावच्चा गाहावइणी
आमणाओ अब्भुत्तेति, अब्भुत्तेइत्ता महत्थं महग्गं महरिहं

रायारिहं पाहुं गेएहति, गेएहत्ता मित्ताणां जाव संपरि-
बुद्धा जेणेव कएहस्म वासुदेवस्स भवणवरपद्मिद्वारदेसभाए
तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता पद्मिहारदेसिएणं न-
गेणं जेणेव कएह वासुदेवे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता
करपलं वच्चावेत्ति, वच्चावेत्ता तं महग्घं महारिहं रायारिहं
पद्मं च उवणेति, उवणेत्ता एवं वयासी-एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! मम एगे पुत्ते थावच्चापुत्ते णामं दारए इहे कंते-
जाव से णं संसारजबलव्विगे इच्छति अरहओ णं अरहि-
नेमिस्सं जाव पव्वत्तए, अहं णं णिकखमणसकारं करेमि,
तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! थावच्चापुत्तस्म निक्खममा-
णस्म उत्तमउत्तमराओ वि दिष्साओ । तए णं से कएह
वासुदेवे थावच्चागाहावहिणि एवं वयासी-अत्थाहि णं तुमं
देवाणुप्पिया ! सुणिच्चुया वीमत्त्या, अहं णं सयमेव थाव-
च्चापुत्तस्स दारगस्स निक्खमणमकारं करिस्सामि । तए णं
से कएह वासुदेवे चाउरंगिणीए सेणाए विजयं हत्थिर-
यणं दुरूढे समणे जेणेव थावच्चाए गाहावनिणीए जवणे
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता थावच्चापुत्तं एवं वया-
सी-मा णं तुमं देवाणुप्पिया ! मुंढे भवित्ता पव्वहि, भुं-
जाहि णं देवाणुप्पिया ! विपुत्ते माणुस्सए कामभोगे मम बा-
हुच्छापापरिगहिण, केवलं देवाणुप्पियस्स अहं ना संचा-
एमि बाउक्कायं उवरिमेणं गच्छमाणं निवारत्तए, अणेणं
देवाणुप्पियस्स जो किंचि वि आवाहं वा पवाहं वा उ-
प्पाएइ, तं मव्वं निवारेमि । तए णं थावच्चापुत्ते कएहं
वासुदेवेणं एवं वुत्ते समणे किण्हं वासुदेवं एवं वयासी-
जइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! मम जीवियंतकरणं मच्च एज्ज-
माणं निवारेमि, जं वा मरीरुत्तं विणामिणि मरीरं अ-
वश्यमाणं निवारेमि, तए णं अहं तव बाहुच्छापापरि-
ग्गाहिणं विजले माणुस्सए कामभोगे जुंजमाणे विहरामि ।
तए णं से कएह वासुदेवे थावच्चापुत्तेणं एवं वुत्ते समा-
णे थावच्चापुत्तं एवं वयासी-एएणं देवाणुप्पिया ! उरति-
कमाणिज्जा णां खलु सक्का सुवन्निण्णानि देवेण वा दा-
णवेण वा निवारत्तए, णत्तस्य अप्पणो कम्मक्खएणं । तए
णं से थावच्चापुत्ते कएहं वासुदेवं एवं वयासी-जइ णं एए
दुरतिकमाणिज्जा णो खलु सक्का जाव णत्तस्य अप्पणो
कम्मक्खएणं, तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! अस्माणमिच्छत्त-
अविरडकमायमंचियस्स अप्पणो कम्मक्खयं कोत्तए । तए
णं से कएह वासुदेवे थावच्चापुत्तेणं एवं वुत्ते समणे को-
हुंबियपुरिसे सहावेति, सहावेत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं
तुंढे देवाणुप्पिया ! वारवईए एयरीए सिंघाडगतिगचउक्क-
वच्चरं जाव महापद्देसु हत्थिखंवरगया महया महया

सहेणं उग्घोसेमाणा उग्घोसेमाणा उग्घोसणं करेइ । एवं
खलु देवाणुप्पिया ! थावच्चापुत्ते संसारजबलव्विगे भीए
जम्भणजरामणाणं इच्छति अरहओ अरिहनेमिस्स अंतिए
मुंढे भवित्ता पव्वत्तए । जो खलु देवाणुप्पिया ! राया वा
जुवराया वा देवी वा कुमारे वा ईसरे वा तलवरे वा को-
हुंबियपुरिसे मादंबियइज्जसेह्मिसेणावइसत्थवाहे वा थाव-
च्चापुत्तं पव्वयंतमणुपव्वयति, तस्स णं कएह वासुदेवे
अणुजाणति, पच्छाऽऽनुरस्स वि ष से मित्ताणजोगक्खमं
वट्टमाणी पद्मिवहति । त्ति कट्टु घोसेणं घोमेहं जाव घोसंति ।
तए णं थावच्चापुत्तस्स अणुराएणं पुरिससहस्सं निक्खम-
णाभिमुहं एहायं सव्वाज्जकारविज्जुसियं पत्तेयं पत्तेयं पुरि-
समहस्मवाहिणीसु मित्रियासु दुरूढं समाणं मित्ताणति-
परिवुत्तं थावच्चापुत्तस्म अंतियं पाउब्भवित्था । तए णं मे
कएह वासुदेवे पुरिमहस्मं अंतियं पाउब्भवमाणं पामइ,
पामइत्ता कोहुंबियपुरिसे सहावेति, सहावेत्ता एवं वयासी-
जहा मेहस्म निक्खमणाज्जिमेओ तद्देव मीयपीएहिं कज्जमेहिं
एहावेति, एहावेत्ता तए णं से थावच्चापुत्ते सहस्मपु-
रिसेहिं सज्जि सिवियाए दुरूढे समणे जाव रवेणं वारव-
ईणपरिं मज्जं मज्जेणं जेणेव अरहओ अरिहनेमिस्स उत्ता-
तिउत्तं पडागाइपद्मार्गं पामंति, पामंतित्ता विज्जादरचारणं
जाव पासेत्ता सिवियाओ पच्चोवहंति । तए णं से कएह वासु-
देवे थावच्चापुत्तं पुरओ कट्टु जेणेव अग्गहा अरिहनेमी सव्वं
तं चेव आत्तरणं । तए णं थावच्चा गाहावइणी हंसज्जक्ख-
णेणं पद्ममाएणं आजग्गमह्माज्जकारं पडिच्छइ, हारवारि-
धारच्छिन्नमुत्तावलिप्पगामाई अंमूणि विणिम्भयमाणी
विणिम्भयमाणी एवं वयासी-जइ अव्वं जाया ! पद्मिअव्वं
जाया ! परिमियव्वं जाया ! अस्मिं च णं अहेणो पमादेश-
व्वं, जामेव दिमि पाउब्बूआ तामेव दिमि पद्मिया । तए णं मे
थावच्चापुत्ते पुरिसमहस्मेणं सज्जि सयमेव पंचमुट्ठियं ज्ञायं क-
रेति । जाव पव्वइए । तए णं से थावच्चापुत्ते अणगारे जाए
इरियामपिणं भामासपिणं एमणामपिणं आयाणजंरुत्त-
णिक्खेवणामपिणं उच्चारपासवणखेलजल्लसंघाणपारिट्टा-
वणियासपिणं । तए णं से थावच्चापुत्ते अणगारे अरिहओ
अरिहनेमिस्स तहारुत्ताणं थेराणं अंतियं सामाइयमाइयाइं
चउदमपुव्वाइं अट्टिज्जइ, वहुं जाव चउत्तं विहरइ । त
णं अरिहो अरिहनेमी थावच्चापुत्तस्स अणगारस्स तं इज्जा-
इयं अणगारमहस्सं सीमत्ताए दलयति । तए णं मे थाव-
च्चापुत्ते अणगारे अस्सया कयाइ अरहं अरिहनेमिं वंदति,
णमंमइ, णमंमइत्ता एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुंढेहिं
अव्वणुष्साए समाणे सहस्सेणं अणगारेणं सज्जि वट्टिया

जणवयविहारं विहरित्त्वं । अहासुहं देवाणुप्पिया ! । तए णं
से थावच्चापुत्ते अणगारसहस्सेणं सच्चि तेणं उरालेणं उ-
दग्गेणं पयत्तेणं पगद्धिणं बहिया जणवयविहारं विहरइ ।
तेणं कालेणं तेणं समणं सेलगपुरे णामं एगरे होत्था । व-
सओ । तस्म णं मेलगपुरस्स बहिया उत्तरपुरच्छिमेदिमी-
जाए सुज्जमिभागे णामं उज्जाणे होत्था । तस्म णं सेलगपु-
रस्स मेन्नए णामं राया होत्था, पञ्चमावती देवी, जइए कुमारे
जुवराया । तस्म णं सेलगस्स पंथगपामोक्खाणं पंच मंति-
सया होत्था; चउव्विहाए बुद्धीए उव्वेए रज्जुवुच्चित्त्वं
यावि होत्था । तए णं थावच्चापुत्तं एणं अणगारे सहस्सेणं
अणगारेणं सच्चि जेणव सेलगपुरे जेणव सुज्जमिभागे
णामं उज्जाणे तेणव समोमहे । मेलए वि राया णि-
ग्गए । धम्मो कहिओ । धम्मं सोच्चा जहा णं देवाणुप्पियाणं
अंतिणं बहवे उग्गा भोगा ० जाव चउत्ता हिरणं विहरंति ०
जाव पव्वइए, तहा णं नो मंचाएमि पव्वइत्तए । तओ णं
अहं देवाणुप्पियाणं अंतिणं पंचाणुव्वयं ० जाव समणोवासए
० जाव अभिगयजीवाजीवे ० जाव अप्पाणं भावेमाणे विहरति
पंथगपामोक्खाणं पंच मंतिमया समणोवासगा जाया । थाव-
च्चापुत्ते बहिया जणवयविहारं विहरति । तेणं कालेणं
तेणं समणं सोगंधियाणामं एगरे होत्था । वसओ । नी-
दामोए उज्जाणे । बसओ । तत्थ णं सोगंधियाए णयरीए
सुदंसणे णामं एगरेमट्ठी परिवसइ, अहे ० जाव अपरिजृए ।
तेणं कालेणं तेणं समणं सुए णामं परिव्वा-
यए होत्था, रिउव्वेय-जनुव्वेय-मामवेय-अथव्वणवेय-
सद्धितंतकुमन्ने संखसमए लच्छे पंचजमपंचणियमजुत्तं
सोयमूलयं दमप्पयारं परिव्वायगधम्मं दाणधम्मं च
सोयधम्मं च तित्थाभिमेयं च आधवेमाणे पणवेमाणे घाउ-
रत्तवत्थपरिहियए तिदंरुक्कियच्छत्तच्छुम्भालियाअंकुस-
पवित्तिथिकेमरिहत्थगए परिव्वायगसहस्सेणं सच्चि संपरिवुडे
जेणेव सोगंधिया णयरी जेणेव परिव्वायगाऽऽवसहे तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता परिव्वायगाऽऽवसहंसि भंढाणि-
क्खेवणं करेइ, करेइत्ता संखसमणं अप्पाणं भावेमाणे
विहरइ । तए णं सोगंधियाए सिघाढगबहुजणो अणम-
सस्स एवं खलु सुए परिव्वायए इह हव्वमाणे ० जाव
विहरति । परिसा णिग्गया । सुदंसणे वि णिग्गए । तए णं
से सुए परिव्वायए तीमे परिसाए सुदंसणस्स य अ-
सोमि च वहुणं संखाणं परिकहेइ । एवं खलु सुदंसणा ।
अमहं सोयमूलए धम्मं पणत्ते । से वि य सोए दुविहे प-
णत्ते । तं जहा-दव्वमोए य, थावसोए य । दव्वमोए य
उदएणं, मट्ठियाए य । जावमोए य दव्वेहि य, मंतेहि य ।

जं णं अमहं देवाणुप्पिया ! किंचि अमुई भवति, तं सव्वं
सज्जपुहवीए आत्तिपति, तओ पच्छा सुच्छेण वारिणा प-
क्खालिज्जइ, तओ तं अमुई सुईभवइ; एवं खलु जीवा ज-
लानिमेयपूयप्पाणो अविग्गेणं सगं गच्छंति । तए णं
सुदंसणे सुयस्स अंतिणं धम्मं सोच्चा दृढतुक्के सुयस्स अंतियं
सोयमूलं धम्मं गिण्हेइ, गिण्हेइत्ता परिव्वायए सुविउत्ते
एणं असणपाणखाइममाइमवत्थे पहिलज्जेमाणे ० जाव विहर-
इ । तए णं से सुए परिव्वायए सोगंधियाओ णयरीओ
णिग्गच्छइ, णिग्गच्छित्ता बहिया जणवयविहारं विहरइ ।
तेणं कालेणं तेणं समणं थावच्चापुत्ते णामं अणगारे सह-
स्सेणं अणगारेणं सच्चि पुव्वानुपुत्ति चरमाणे यामाणु-
गामं दृडज्जमाणे सुहं सुहेण विहरमाणे जेणेव सोगंधि-
या णयरी जेणेव नीलासोए उज्जाणे तेणेव समोमहे । परिमा
णिग्गया । सुदंसणं वि णिग्गए थावच्चापुत्तं णामं अणगारं
आयाहिणपयाहिणं करेइ, करेइत्ता वंदइ, णमंसइ, ण-
मंसइत्ता एवं वयासी-तुम्हाणं किंमूलए धम्मं पणत्ते ? ।
तं णं थावच्चापुत्ते सुदंसणेणं एवं वुत्ते ममाणे सुदंसणं एवं
वयासी-सुदंसणा ! विणयमूले धम्मं पणत्ते । से वि य णं
विणए दुविहे पणत्ते । तं जहा-आगारविणए य, अण-
गारविणए य । तत्थ णं जे से आगारविणए, से णं पंच अ-
णुव्वयाइ, सत्त मिक्खावयाइ, एगारस उवासगपणिमाओ ।
तत्थ णं जे से अणगारविणए से णं पंच महुव्वयाइ पण-
त्ताइ । तं जहा-सव्वाओ पाणाइवायाओ वेरमणं, सव्वाओ
मुसावायाओ वेरमणं, सव्वाओ अदिन्नादाणाओ वेरमणं,
सव्वाओ मेहुणाओ वेरमणं, सव्वाओ परिगहाओ वेरम-
णं, सव्वाओ रदिजोयणाओ वेरमणं ० जाव मिच्छादंसणस-
द्धाओ । दमविहे पक्खसाणे, वारस जिकवूपणिमाओ । इवे-
एणं दुविहेणं विणयमूलेणं धम्मेणं आणुपुव्वेणं अह क-
म्मपट्ठीओ खवेत्ता सोयगणपट्ठाणे भवइ । तए णं था-
वच्चापुत्ते सुदंसणं एवं वयासी-तुम्हे णं सुदंसणा ! किंमू-
लए धम्मं पणत्ते ? । अमहाणं देवाणुप्पिया ! सोयमूले धम्मं
पणत्ते ० जाव सगं गच्छति । तए णं थावच्चापुत्ते सुदंसणं एवं
वयासी-सुदंसणा ! से जहानामए केइ पुरिमे एगं महं रुहि-
रकयं वत्थं रुद्धिरेणं चेव धोएज्जा, तए णं सुदंसणा ! तस्म
रुद्धिरकयस्स वत्थस्स रुद्धिरेणं चेव पक्खालिज्जमाणस्स
आत्थि मोही, नो इण्हे समट्ठे, एवामेव सुदंसणा ! तुम्हं पि
पाणातिवाएणं ० जाव मिच्छादंसणसद्धेणं एत्थि मोही, ज-
हा तस्म रुद्धिरकयवत्थस्स रुद्धिरेणं चेव पक्खालिज्जमाणस्स
एत्थि मोही । सुदंसणा ! से जहानामए केइ पुरिमे एगं महं रु-
द्धिरकयवत्थं सज्जियक्खारेणं अणुलिपइ, अणुलिपइत्ता पय-

ए०* आरुहेति, उए० गाहेति, उए० गाहेत्ता तओ पच्छा सुदं०
वारिणा धोवेत्ता, मे गूणं सुदंसणा ! तस्म रुहिरकयत्थस्म
सज्जियाग्वारेणं अणुलित्तस्म पयणं आरुहियस्म उए० गाहि-
यस्म सुदं० वारिणा पक्खाज्जिमाणस्म सोह । जवइ ? ।
इत्ता जवइ । एवमेव सुदंसणा ! अहं० पि पाणाइवायेरमणेणं
० जाव मिच्छादंसणमद्वेयमणेणं अत्थि सोही, जहा वि
तस्म रुहिरकयस्म वत्थस्म० जाव सुदं० वारिणा पक्खा-
ज्जिमाणस्म अत्थि सोही । तत्थ ए० सुदंसणे संबुद्धे थावच्चा-
पुत्ते वंदति, एमंसति, णमंसिता एवं वयासी-उच्छामि णं
जंते ! धम्मं सोच्चा जाणित्तए० जाव ममणोवामण० जाव
अहिगयजीवाजीवे ० जाव पडिन्नाजेमाणे विहरति । तए० ए०
तस्म सुयस्म परिव्वायगस्म इमीमे कहाए अरुद्धस्म ममा-
णस्म अयमेयारुद्धे० जाव समुपज्जित्या-एवं खलु सुदंसणेणं
सोयमूले धम्मं विणयमूले धम्मं पक्खिणे, तं
सेयं खलु ममं सुदंसणस्म दिट्ठिं वामेत्तए०, पुणगवि सो-
यमूले धम्मं आपवित्तए० ति रुद्ध एवं मंपेहेति, मंपेहेतिता
परिव्वायगमहरमेणं सच्चि जेणेव सोमंभिया एयरी जेणेव
परिव्वायगावमहे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता परि-
व्वायगाऽऽमहंसि भंरुगनिकवेवणं करेति, कोइत्ता धाउर-
त्तवत्थपरिट्ठिए पविरत्तपरिव्वायगसच्चि मंपरिवुडे परिव्वा-
यगाऽऽवसहाओ पक्खिणिकवमड, पडिणिकवमडत्ता सोमधि-
याए एयरीए मज्जे मज्जेणं जेणेव सुदंसणस्म गिद्धे जे-
णेव सुदंसणे तेणेव उवागच्छइ । तए० णं मे सुदंसणे तं
सुयं एज्जमाणं पामति, पामत्ता नो अबुद्धेति, नो पच्छु-
गच्छति, नो आढाति, नो परिपाणाइ, नो वंदति, तुमिणीए
मंचिद्धति । तए० णं से सुए परिव्वायगे सुदंसणं अणुवुद्धि-
यं पातेत्ता एवं वयासी-तुपे णं सुदंसणा ! अणया ममं
एज्जमाणं पामेत्ता अबुद्धेति० जाव वंदमि, इयाणि सुदंसणा !
तुपे ममं एज्जमाणं पामेत्ता० जाव नो वंदइ, ते कस्म णं तुपे
सुदंसणा ! इमेयारुद्धे विणयमूले धम्मं पक्खिणे ? । तए० णं सु-
दंसणे सुएणं परिव्वायएणं एवं वुत्ते समाणे आमणाओ
अबुद्धेइ । करयत्त० सुयं परिव्वायगं एवं वयासी-एवं खलु
देवाणुपिया ! अरुहओ अरिद्धेनमिस्स अंतेवामी थाव-
च्चापुत्ते णामं अणगारे ० जाव इहमाणए, इह चेव नीलामोए
उज्जाणे विहरइ, तस्म ए० अंतिए विणयमूले धम्मं पडि-
वत्ते । तए० णं मे सुए परिव्वायए सुदंसणं एवं वयासी-तं ग-
च्छामो णं सुदंसणा ! तव धम्मायरेयस्म थावच्चापुत्तस्स अ-
तिरं पाउव्वामो, इमे चणं एयारुद्धां अट्ठाइ हेऊइ पमिणाइ
कारणाइ वागरणाइ पुच्छामो, ते जइ ए० मे से एयाइ अ-
ट्ठाइ० जाव वागरेति, ततो णं अहं वंदामि, एमंसामि, अह

मे मे इयाइ अट्ठाइ० जाव नो वागरेइ, तते ए० अहं एणहि
चेव अट्ठाइ हेऊहि निष्पट्पासिणवागरणं करिस्सामि ।
तए० ए० से सुए परिव्वायगसहस्सेणं सुदंसणेण य सेट्ठि-
णा मच्चि जेणेव नीलामोए उज्जाणे जेणेव थावच्चापुत्ते
अणगारे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता थावच्चापुत्त ए-
वं वयासी-जत्ता जे जंते !, जवणिज्जं, अव्वावाहं, फासुयं
विहारं ? । तए० णं थावच्चापुत्ते सुएणं एवं वुत्ते ममाणे सुयं
परिव्वायं एवं वयासी-मुया ! जत्ता वि मे, जवणिज्जं वि मे,
अव्वावाहं वि मे, फासुयं विहारं वि मे । तए० णं मे सुए
थावच्चापुत्तं एवं वयासी-से किं तं भंते ! जत्ता ? । मुया ! जं
ए० मम एणाणदंसणचरित्तवर्मजममाइएहि जोएहि जोयणा
मेयं जत्ता । मे किं तं भंते ! जवणिज्जं ? । मुया ! जवणि-
ज्जे वुविहे पणत्ते । तं जहा-इदियजवणिज्जे य, नोइदि-
यजवणिज्जे य । मे किं तं इदियजवणिज्जं ? । मुया ! जं
ए० मम मोइदियचक्खिदियघाणिदियजिम्भदियफाभिदियाइ
निरुवहयाइ वसे वट्ठंति मे तं इदियजवणिज्जे । मे किं तं
नोइदियजवणिज्जे ? । मुया ! जं णं कोइमाणमायालोभवीणा
उवमेत्ता नो उदयंति से तं नोइदियजवणिज्जे । से किं तं जं-
ते ! अव्वावाहं ? । मुया ! जं णं मम वाडयपित्तियमिज्जियम-
मिवाडयविविहगेगायंका ए० उदीरंति मे तं अव्वावाहं ।
मे किं तं भंते ! फासुयविहारं ? । मुया ! जं णं आरामेसु उज्जा-
णेसु देवउत्तेसु मज्जासु पयासु इत्थीपसुपंरुगविवज्जियासु
वमहीसु पक्खिहारियं पीढफलगमिज्जामंथारं ओगिणिह-
त्ता ए० विट्ठगामि मे तं फासुयं विहारं ॥ सरिसवया ते भंते !
किं जक्खेया, अभक्खेया ? । मुया ! सरिमवया जक्खेया वि, अ-
भक्खेया वि । मे केणट्ठेणं जंते ! एवं वुच्चइ-सरिसवया ज-
क्खेया वि, अभक्खेया वि ? । मुया ! सरिमवया वुविहा पण-
त्ता । तं जहा-मित्तसरिमवया, धम्मसरिमवया । तत्थ णं जे
ते मित्तसरिमवया ते तिविहा पणत्ता । तं जहा-राहजाया,
सहवट्ठिपा, सहपंगुकीलिया य, ते णं ममणाणं निग्गथाणं
णिग्गंथाणं अभक्खेया । तत्थ णं जे ते धम्मसरिमवया ते
दुविहा पणत्ता । तं जहा-मत्थपरिणया य, अमत्थपरिणया
य । तत्थ णं जे ते अमत्थपरिणया ते ममणाणं निग्गंथाणं
अजक्खेया । तत्थ णं जे ते सत्थपरिणया ते वुविहा पण-
त्ता । तं जहा-फासुया य, अफासुया य । तत्थ णं जे अ-
फासुया ते मुया ! नो जक्खेया । तत्थ ए० जे ते फासुया ते
वुविहा पणत्ता । तं जहा-जाइया य, अजाइया य । तत्थ
णं जे ते अजाइया ते अभक्खेया । तत्थ णं जे ते जाइया ते
दुविहा पणत्ता । तं जहा-एमणिज्जा य, अणेमणिज्जा य ।
तत्थ णं जे ते अणेमणिज्जा ते ए० अभक्खेया । तत्थ णं
जे ते एमणिज्जा ते वुविहा पणत्ता । तं जहा-अफा य,

अलच्छा य । तत्थणं जे अलच्छा ते अभक्खेया । तत्थणं जे लच्छा ते निर्गम्याणं भक्खेया । एणं अहेणं एया ! एवं वुच्चइ-मरिमवया जक्खेया वि, अजक्खेया वि । एवं कुलत्था वि भाणियव्वा । नवरं इमं णाणत्तं-इत्थि कुलत्था य, धम्मकुलत्था य । इत्थि कुलत्था तिविहा पणत्ता । तं जहा-कुल्लवधूया य, कुल्लमाउया य, कुल्लधूया य । धम्मकुलत्था तहेव । एवं मामा वि । नवरं इमं णाणत्तं-मामा तिविहा पणत्ता । तं जहा-कालमामा य, अत्थमामा य, धम्ममामा य । तत्थणं जे ते कालमामा तेणं पुत्रालमविहा पणत्ता । तं जहा-सावणे ० जाव आसाहे । तेणं अजक्खेया । अत्थमामा दुविहा पणत्ता । तं जहा-हिरणमामा य, सुवणमामा य । तेणं अभक्खेया । धम्ममामा तहेव ॥ एगे भवं, दुवे जवं, अणेगे जवं, अक्खण जवं, अव्वण भवं, अव्विण भवं, अणेगज्जुयजावभविण जवं । सुया ! एगे वि अहं, दुवे वि अहं ० जाव अणेगज्जुयजावभविण वि अहं । से केणट्ठेणं भवे ! एवं वुच्चइ-एगे वि अहं ० जाव अणेगज्जुयजावभविण वि अहं । मुया ! दनुदयाण एगे अहं, णाणदंमणदयाण दुवे अहं, पणमडयाण अक्खण वि अहं, अव्वण वि अहं, अव्विण वि अहं, उवओगदयाण अणेगज्जुयजावभविण वि अहं । एत्थणं मे सुणं मंबुच्छे । तणं थावच्चापुत्तं अणगारं वंदइ, णमंमड, णमंसडत्ता एवं वयामी-इच्छामि णं भवे ! तुवने अतिण केवद्विपणत्तं धम्मं निमामित्तणं । धम्म-वहा भाणियव्वा । तणं से सुणं परिव्वायण थावच्चापुत्तस्व अतिण धम्मं भोच्चा निमम्म एवं वयामी-इच्छामि णं भवे ! पण्णियगमहस्सेण मद्धि मंपरिवुडे देवाणुप्पियाणं अतिण मुंहे नविता पवइत्तणं ? । अहामुहं देवाणुप्पिया ! । तओ उत्तमपुग्गिच्छे दिमीजाण तिदंरुयाओ ० जाव थाउगत्ताओ य एगंते एनेति, एनेइत्ता मयमेव सिहं उणाहेति, उणाहे-इत्ता जेणेव थावच्चापुत्ते ० जाव मुंहे नविता ० जाव पव-इण, मापाइयमाइयाइ चउदम पुव्वाइं अहिज्जति । तणं थावच्चापुत्ते सुयस्म अणगारमहस्म सीसत्ताणं विहरति । तणं थावच्चापुत्ते सोगंधियाओ नोत्तामेयाओ उज्जाणाओ पडिणिकवमड, पडिणिकवमडत्ता बहिया ज-णवयविहारं विहगइ । तणं से थावच्चापुत्ते अणगा-रमहस्सेणं सच्छि संपरिवुडे जेणेव पुंरुगीण पव्वण तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता पुंरुगीयं पव्वयं सणियं मणियं दुरुहति, दुरुहतिता मेयवगमजिगासं देवसम्मिवायपुट्ठी-मिद्धापट्ठयं ० जाव पाओवगमणं समणुपतो । तणं से थावच्चापुत्ते णामं अणगारे बहुणि वामाणि सामन्न-रियाणं पाउणित्ता मासियाणं संलेहणाणं मद्धि जत्ताइं अणमणाणं ० जाव केवलवग्गणदंमणं ममुप्पाइत्ता तओ

पच्छा सिच्छे वुच्छे ० जाव मव्वदुक्खपट्ठीणि । तणं से सु-ए अणगारा कयाइ जेणेव मेन्नगपुरं णगरं जेणेव सुत्त-जिभागे उज्जाणे तेणेव समोमरिणं । पणिसा णिगया । मे-लओ वि णिगओ, धम्मं सोच्चा ० जाव देवाणुप्पिया ! पंथगयामोक्खाइं पंचमंतिमयाइं आपुच्छामि, मंडुअं कुमारं रज्जे उवेमि, तओ पच्छा देवाणुप्पियाणं अतिण मुंहे नविता अणगारो अणगारियं पव्वयामि ? । अहामुहं देवाणुप्पिया ! । तणं से सेलणं राया सेन्नगपुरं णगरं म-ज्जं मज्जेणं अणुप्पविसड, जेणेव सणं गेहे जेणेव वा-हिरिया उवट्ठाणमात्ता तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सीहामणे माणिणसत्ते । तणं से सेलणं राया पंथययामो-क्खे पंचमंतिसणं मदावेति, मदावेइत्ता एवं वयामी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! मणं सुयस्म अतिण धम्मं निमामे, मे वि य मे धम्मं इच्छिणं पण्णियं अभिण्णं, अहं णं दे-वाणुप्पिया ! संसारभयउव्विग्गे ० जाव पव्वयामि, तुवने णं देवाणुप्पिया ! किं कोह, किं वमह, किं वा ते द्विययइ-च्छिणं सामन्थे ? । तणं ते पंथगयामोक्खा पंचमंतिमया सेन्नयं रायं एवं वयामी-जइ णं तुव्भे देवाणुप्पिया ! सं-सार ० जाव पव्वयह, अमहाणं देवाणुप्पिया ! किं अणे आहारे वा, आश्वे वा । अमहे वि य णं देवाणुप्पिया ! संसारजयउव्विग्गा ० जाव पव्वयामो । जहा णं देवाणुप्पिया ! अमहं बहुमु कज्जेमु य कारणेमु य ० जाव तहा णं पव्वययाणं वि ममत्ताणं बहुमु ० जाव चक्खु । तणं से मेन्नणं राया पंथययामुक्खे पंच मंतिमणं एवं वयामी-जइ णं देवाणुप्पिया ! तुवने संसारजयउव्विग्गा ० जाव पव्वयह, तं गच्छह णं देवाणुप्पिया ! मणं मणं कोमुंवेमु जइपुत्तं कुइंमज्जे उवेत्ता पुग्गिमहस्मवाहिणायाओ सीयाओ दुरुहा ममाणा मप अतियं पाउज्जवह । ते वि तहेव पा-उज्जवेति । तणं से मेन्नणं राया पंचमंतिमयाइं पाउज्ज-वमाणाइं पाभति, पामइत्ता इट्ठत्ते कोडुवियपुग्गिमे मदावे-इ, मदावेइत्ता एवं वयामी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! मंरुयस्म कुमारस्म मट्ठयं ० जाव रायाजिगेयं उव्ववेह, ० जाव अभिभिर्चात, ० जाव राया जाणं विहाइ । तणं से सेलणं राया मंरुयं आपुच्छति । तणं से मंरुणं राया कोडुवियपुग्गिमे मदावेइ, मदावेइत्ता एवं वया-मी-खिप्पामेव सेलणपुरं नगरं आभियं ० जाव गंधवाटि-ज्यं कोह, काव्वेह य, एवमाणत्तिअं पच्छप्पिणह । तणं से मंरुणं राया दावे पि कोडुवियपुग्गिमे मदावेइ, मदावे-इत्ता एवं वयामी-खिप्पामेव सेलणस्म रज्जो महत्थं ० जाव निक्खमणाभिसंयं, जहा मेहस्म तहेव, नवरं पउतावती

देवी अगगकेसे पडिच्छइ; मव्वे वि पडिगहं गहाय मीयं
दुस्सहंति, अवसेमं तदेवञ्जावमामाडयमाडयाइं इकारस अ-
गाइं अहिज्जइ, बहुहिं चउत्थ ० जाव विहरइ । तए णं से
सुए सेलगस्स अणगारस्म ताइं पंथगपामुक्खाइं पंच अ-
णगारमयाइं मीमत्ताए वियरइ । तए णं से सुए अणगारे
अणया कयाइं सेलगपुराओ सुज्झमिभागाओ उज्जाणा-
ओ पडिणिकखमति, पडिणिकखमत्ता बहिया जणवपवि-
हारं विहरइ । तए णं से सुए अणगारे अणया कयाइं
तेणं अणगारमहस्सेणं सच्छिं संपरिवुडे पुव्वाणुपुच्चिं
चरमाणे गामाणुगामं विहरमाणे जेणेव पुंररीए पव्वए
० जाव मिच्छा बुद्धा मुत्ता अंतगमा । तए णं
तस्स सेलगस्म रायरिमिस्म तेहिं अनेहि य पंतेहि य
तुच्छेहि य लूहेहि य अरमेहि य विरमेहि य सीएहि य
उएहेहि य कालाङ्कनेहि य पमाण्डकंतेहि य णिच्चं
पाणभोयणेहि य पयइसुकुमात्रस्स य सुद्धोचियस्स सरी-
रगंसि वेयणा पाउब्भूया उज्जला ० जाव हुरहियासा, कं-
डुदाहपित्तजरपरिगयमरीरे ० जाव विहरइ । तए णं से मेलए
रायरिसीएएणं रोगायंकेणं सुके किमे जाए यावि होत्था ।
तए णं से सेलए रायरिसी अणया कयाइं पुव्वाणुपुच्चिं
चरमाणे ० जाव जेणेव सुज्झमिभागे उज्जाणे तेणेव विहरइ ।
परिसा णिगया । मंरुओ वि राया णिगओ, मेल्लयं अण-
गारं वंदति, नमंमति, पज्जुवासति । तए णं से मंरुए रा-
या सेल्यस्स अणगारस्म सरीरयं सुकं नृक्खं लृक्खं ०
जाव सव्वावाहं सरोगं पासइ, पासइत्ता एवं वयासी-अहं
णं भंते ! तुब्भे अहापवत्तेहिं तिगिच्छिणं अहापवत्तेणं
ओसइजेमज्जभत्तपाणं तिगिच्छं आउंटोवेमि, तुब्भे णं
भंते ! मम जाणमाज्ञासु सपोमह, फासुयं एसणिज्जं पी-
ढफलगसिज्जासंधारयं आगिणिहत्ता णं विहरइ । तए णं से
सेलए अणगारं मंरुयस्स गणो एयमहं 'तह' ति पडिउणेइ ।
तए णं से मंरुए राया सेल्लयं रायरिमिं वंदति, णमंमति, ए-
मंसत्ता जामेव दिंसि पाउब्भूए तामेव दिंसि पडिगए । तए णं
सेलए रायरिसी कल्लं ० जाव जलंते सभंरुमत्तोवगरणमायाए
पंथगपामोक्खेहिं पंचहिं अणगारसएहिं मद्धिं सेलगपुर-
मणुपविमति, जेणेव मंरुयस्म गणो जाणसाज्ञाओ तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता फासुयं पीढं ० जाव विहरइ । तए
णं से मंरुए राया तिगिच्छिणं मद्धावति, सद्धावतिता एवं
वयासी-तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! सेल्लयस्स रायरिसिस्म
फासुयं एसणिज्जं ० जाव तिगिच्छं आउंटोह । तए णं ते ति-
गिच्छिया मंरुणं रप्पा एवं वृत्ता समाणा हट्टुट्टा सेल-
यस्म रायरिमिस्म अहापवत्तेहिं ओसइजेमज्जभत्त-

पाणेहिं तिगिच्छं आउंटोति, मज्जपाणयं च उवदिसंति । तए
णं तस्स सेल्लयस्स अहापवत्तेहिं ० जाव मज्जपाणएण य
से रोगायंके उवसंते यावि होत्था, हट्टे ० जाव बलियसरीरे
जाए ववगयरोगायंके । तए णं से सेलए तस्मिं रोगायंकेमि
उवसंतमि समाणंसि तंसि विउले असणं पाणं खाइं
साइं मज्जपाणए य मुच्छिणं गट्ठिणं गिच्छे अज्जोववने
पासत्थे पासत्थविहारी ओससे ओससविहारी कुसी-
ले कुमीलविहारी पमत्ते पमत्तविहारी संमत्ते संसत्त-
विहारी उववच्छपीढफलगमंज्जासंधारए पमत्ते यावि होत्था,
नो संचाएति फासुयं एसणिज्जं पीढफलगं पच्चप्पि-
णित्ता मंरुयं च रायं आपुच्छित्ता बहिया जणवयविहारं
विहरित्तए । तए णं तेमिं पंथगवज्जाणं पंचएहं अणगार-
सयाणं अणया कयाइं एगओ तहियाणं ० जाव पुव्वर-
त्तावरत्तकालममयंसि धम्मजागरियं जागरमाणं अयमे-
यारुत्ते अब्भसियणं ० जाव समुत्पज्जित्ता । एवं खलु सेलए
रायरिसी चइत्ता रज्जं ० जाव पव्वइए, विउले णं असणं पा-
णं खाइं साइं मज्जपाणए मुच्छिणं नो संचाएति ० जाव
विहरित्तए, नो खलु कपइ देवाणुप्पिया ! समाणं ० जाव
पमत्ताणं विहरित्तए, तं सेयं खलु देवाणुप्पिया ! अमहं कहलं
सेल्यं रायरिसिं आपुच्छित्ता पाडिहारियं पीढफलगसिज्जा-
संधारयं पच्चप्पिणित्ता सेल्लयस्स अणगारस्म पंथयं अणगारं
वेयावच्चकरं ठवित्ता बहिया अब्भुज्जाणं ० जाव विहरित्तए,
एवं मपेइइ, कल्लं जेणेव सेलए रायरिसी तेणेव उवागच्छित्ता
सेल्यं आपुच्छित्ता पाडिहारियं पीढफलगं ० जाव पच्च-
प्पिणंति, पंथयं अणगारं वेयावच्चकरं ठावेंति, बहिया ० जाव
विहरंति । तए णं से पंथए अणगारं सेल्लयस्स रायरिसिस्स से-
ज्जासंधारउच्चारपासवणखेलमल्लओसइजेमज्जभत्तपाणएणं
अगिज्जाणविणएणं वेयावदियं करेति । तए णं से सेलए
रायरिसी अणया कयाइं कत्तियचाउम्माभियंसि विपुलं
अमणं पाणं खाइं साइं आहारमाहरिए सुवहुं च मज्ज-
पाणयं पीए पुव्वावरएहकात्रममयंसि सुहपसुत्ते । तए णं से
पंथए कत्तियचाउम्माभियंसि कयकाउस्सगे देवमियं प-
डिक्कमणं पडिक्कने चाउम्माभियं पडिक्कमणं काउं कामे मेल्लयं
रायरिसिं खामणट्टयाए सीमे णं पाएसु संघट्टेति । तए णं से
सेलए रायरिसी पंथएणं सीसे णं पाएसु संघट्टिए समाणे
आसुरुत्ते ० जाव मिमिमिसेमाणे उडेइ, उडेइत्ता एवं वयासी-
से केणट्टेणं जो ! एस अपत्थियपत्थिणं ० जाव परिवज्जिण, जेणं
मम सुहपसुत्तं पाए संघट्टेति ! तए णं पंथए अणगारं से-
लएणं एवं वृत्ते समाणे जीए तत्थे तसिए करयल्लं ० जाव
कट्टु एवं वयासी-अहं णं जंते ! पंथए सिस्से कयकाउ-

स्सग्गे देवसियं पक्किमणं पक्किंते चानुम्पामियं खापे-
माणे देवाणुप्पियं वंदमाणे सीसेणं पाणसु संधेहिमि, ते ख-
मेतु मं देवाणुप्पिया ! णाड जुज्जो जुज्जो एत्तं करणयाए
त्ति कट्टु मेत्तयं अणगारं एयमट्ठं सम्मं विणण्णं जुज्जो
भुज्जो खापेति । तए णं तस्म मेत्तयस्स रायरिमिस्स पं-
थण्णं अणगारेणं एत्तं वुत्तस्स अयमेयाम्भे० जाव समुप्प-
जित्थ्या-एयं गलु अट्ठं रज्जं च० जाव ओसण्ण० जाव उउव-
द्धपीउ० विहगमि, तं खलु एो कण्णइ समणाणं पामत्थाणं०
जाव विहरित्तए, तं सेय खलु कट्ठं मेत्तुअं रायं आपु-
त्तिज्जत्ता पारिहारिअं पीढकज्जगंभज्जामंयारयं पच्चप्पि-
णित्ता पंथण्णं अणगारेणं सद्धिं वट्ठिया अरुत्तुज्जएणं०
जाव जणवयविहारं विहरित्तए, एवं संपेहेति, संपेहेत्ता कट्ठं
० जाव विहरइ । एवामेव समणाउमो !० जाव णिगंथो
वा णिगंथी वा ओसणो० जाव मंथारण पपत्ते विहरइ, मे
णं इहलोए चेव वट्ठणं समणाणं वट्ठणं समणीणं वट्ठणं
सावयाणं वट्ठणं सावियाणं ह्तिज्जणिज्जं मेसागे जाणि-
यव्वो । तए एत्तं ते पंथगवज्जा पंच अणगारमया उमीमे
कहाए लच्छट्ठा समाणा अणगणं महावेइ, सहावेत्ता एवं
वयामा-सेत्तए रायरिमी पंथण्णं वट्ठिया० जाव विहरइ ।
तं मेयं खलु देवाणुप्पिया ! अट्ठं मेत्तयं रायरिमे उव-
संपजित्ता णं विहरित्तए, एवं संपेहेति, संपेहेत्ता मेत्तयं
रायरिमि उवसंपजित्ता णं विहरंति । तए णं ते मेत्तयपा-
मोक्खा पंच अणगारमया वट्ठणि वासाणि सामन्नपरियार्यं
पाउणित्ता जेणेव पुंरुपीए पचए तेणेव उवागच्छइ, उवा-
गच्छत्ता जेहेव थावच्चापुत्ते तदेव सिद्धा । एवामेव सम-
णाउमो ! जो निगंथो वा णिगंथी वा० जाव विहरइ ।
ज्ञा० १ श्रु० ५ अ० ।

(धणवइमइमिस्साय त्ति) धनपतिवैश्वर्यः, तन्मत्या नि-
मोपिता निरूपिता, अन्नकापुरा । येश्रवणयकपुरा, प्रमुदितप्र-
कीर्तिता, तद्वासिजनानां प्रमुदितप्रकीर्तित्वात् । वैश्वर्य उ-
ज्जयन्तः (चक्रवाय त्ति) चक्रवाकः (मयणमार त्ति)
मदनसारिका, अनेकानि तटानि कटकाश्च गयमशैला यत्र
स तथा । (विवर त्ति) विवरणि च, अवज्जगश्च निर्ज-
रावशेषाः, प्रपाताश्च भूतनाः, प्रागाराश्च ईषद्वनता गिरि-
देशाः, शिखराणि च कटानि प्रचुराणि यत्र स तथा ; ततः क-
र्मधारयः । अपसरोगलंदेवसद्धिः, चारणं जेज्जाचारणाऽऽदज्जिः
साधुविशेषैर्विशिष्टाधरमिपुनश्च (सकिम त्ति) संकीर्ण आसे-
यितो यः स तथा । नित्य सर्वदा कृणा उत्सवा यत्राऽसौ
नित्यर्त्तणकः । केषामित्याह-दशाराः समुद्रविजयाऽऽद्यः, ते-
षु मध्ये वरास्त एव बीरा धीरपुरुषा ये ते तथा । (ते-
लोक्कवत्तवगण) तेलोक्कयादपि चलच्चनोऽनुलषल्लिनेमिनाय-
युक्तत्वाद् ये ते तथा, ते च ते च तेषाम् । (बत्तीसाओ श्वाओ)
द्वित्रिस्तप्रासादाः, द्वित्रिस्तसुवर्णकोट्यः, द्वित्रिस्तशिरःपकोट्यः

इत्यादिको दायो दान प्राच्य, यथा मेघकुमारस्य । (सो चेन्न
वस्यउ त्ति) “ आश्वरे नित्यगरे ” इत्यादयो महावीरस्य
आर्भाहनः (गवल त्ति) महापशूङ्गः, गुलिका नीली, गवन्नस्य
वा गुलिका गवन्नगुलिका । अतस्मी मात्रयकप्रसिद्धो धान्यविशे-
षः । (कामुध्यत्ति) उत्सवदायम् । काचित्सामुदायिकीमिति पाठः ।
तत्र सामुदायिका जनमालिकप्रयोजना । (णिस्समदुरगभीरण-
मिस्सुएण पि च त्ति) स्निग्धमधुगन्धमार प्रतिधुने प्रतिशब्दा
यस्य स तथा, तेनैव । केनेत्याह-शार्गादिकेन शरत्कावजातेन,
बद्धाहकंन मेघेन रसित शब्दायितं त्रया । शृङ्गाटकाऽऽदीनि
प्राभवत् । गोपुरं नगरद्वार प्रासादा राजमण्ड, चाराणि प्रतीतानि,
जवनानि गृहाणि, देवकुलानि प्रतीतानि, तेषु याः (पडिस्सु-
य त्ति) प्रतिश्रुतः प्रतिशब्दः, तासां यानि शतमहत्वाणि ल-
क्षाः, ते संकुवा या सा तथा, तां कुर्वन् । कामित्याह-द्वारकां
द्वारवती नगरी, कथंभूतामित्याह-(सविमनरणाहरियं ति) स-
हाय्यस्तेरेण मध्यभागेन, बाहिरिकया च, प्राकाराद्वहिर्नगर-
हेजेन या साभ्यन्तर्बाहिरिका, ताम् । (संहति) स जेरी-
सवन्ती शब्दः । (विप्पमरित्थ त्ति) विप्रासरत् । (पामोक्खा
इति) प्रमुखा । (आविच्छवयारियमल्लदामकलाव त्ति) परि-
दितप्रलयधूपमालासमूहा इत्यादिवर्णकः प्राभवत् । (पुरिस-
सवग्गुरा परिविस्सत्ता) वागुरा मृगबन्धनं, वागुरेव वागुरा
समुदायः । (नअत्थ अप्पणो कम्मकखणं ति) न इति यदेतन्म-
रणाऽऽदिचारणशक्तेनिषेधत्, तदन्यत्राऽऽमनः कृतात् । आत्मनो
वा संबन्धितं कर्मइत्यात्, आत्मना क्रियमाणमात्मीये वा कर्म-
क्षये, प्रजयित्वेत्यर्थः । आत्मनेत्यादौ (अत्ताणे अप्पणो वा कम्म-
कवय करिणए त्ति) कर्मण इह पट्ठी उपेत्या । (पच्छाऽऽउ-
रस्स इत्यादि) पश्चादास्मिन् राजाऽऽदौ प्रवर्जिते सति आतुर-
स्यापि च ख्याऽऽयभावाद् दुःस्थस्य ‘सि’ तस्य, तदीयस्य-
त्यर्थः । मित्रज्ञानिजकसंबन्धिपरिजनस्य, योगक्षेमवार्तमानी
प्रतिवहति । तत्रालब्धस्यैप्सितस्यैव चमनुनो क्षाभो योगः, ल-
ब्धस्य परिपालनं केम, ताभ्यां वर्तमानकालभवा धर्मेमानी
योगक्षेमवार्तमानी, तां-निर्वाहः राजा करोतीति तात्पर्यम् ।
(इति कट्ट) इति कृत्वा इतिहेतोरवैकल्यामेव घोषणां घोषयत
कुरुत । (पुरिससहस्समित्यादि) इह पुरुषसहस्र स्नानाऽऽदि-
विशेषणम् । स्थापत्यापुत्रस्यान्तिके प्रादुर्भासमिति स्वव्यर्थः ।
(विज्जाहरचारणे त्ति) “ इह जंभए य देवे उवयमाणे ” इ-
त्यादि उपेत्यम् । एवमन्यदपि मेघकुमारचरितानुसारेण पूर्ववदे-
तद्व्येत्यमिति । (हरियास्मिण इत्यादि) (एस्सणास्मिण
आयाणजडमत्तणिक्सेवणासमिण) आदानेन प्रदत्तेन सह भा-
एरमात्राया उपकरणलक्षणपरिच्छेदस्य या निक्षेपणा भोचनं
तस्यां समितः सम्यक्प्रवृत्तिमान् (उच्चारपासवणखेत्रजल-
संघाणपारिट्टाणिग्यासमिण) उच्चारः पुरीष, प्रस्त्रवणं मूत्र,
खेलो निष्ठीचन, सिंघानो नासामलः, जलुः शरीरमलः । इह
यावत्करणादिदं दृश्यम्-“ मणसामए वयसामए कायस-
मिण । ” चित्ताऽऽदीनां कुशलानां प्रवर्तक इत्यर्थः । “ मण-
गुत्ते वयगुत्ते कायगुत्ते ” चित्ताऽऽदीनामशुभानां निषेधकः । एत-
देवाऽऽह-“ गुत्ते । ” योगोपेक्षया “ गुत्तिइए । ” इन्द्रियाणां विप-
येष्वस्त्यवृत्तिनिगधात् । “ गुत्तवमचारी । ” वसत्यादित्वव्रत्त-
चर्यगुप्तिभोगात् । “ अकोडे ड । ” कथमित्यत आह-“ सें । ”
सौम्यमूर्तित्वात् । “ पसते । ” कथायद्यस्य विफलीकरणात् ।

"उवसेने ।" कपायोदयाभावात् । "पग्निञ्चुमे ।" स्वास्थ्यातिरेकात् । "अणास्त्रे ।" दिसाऽऽदिनिवृत्तेः । "अमो ।" ममेत्युल्लेखस्याभिप्रेक्ष्यतोऽसङ्गात् । "अकिचणे ।" निर्द्वयात् । "छि-सगंधे ।" मिथ्यात्वाऽऽदिजावप्रस्थिच्छेदात् । "निरुधत्तेवे ।" तथाविधमन्धदेवजावेन तथाविधकर्मानुपादानात् । एतदेवोपमानैरुच्यते- "कसपाई व मुक्कतोए ।" बन्धहेतुत्वेन तोयाऽऽकारस्य हनेत्युक्त्याभावात् । "मम्बो इव तिरजणे ।" रज्जनस्य रागस्य कर्तुमशक्यत्वात् । "जीवो विव अप्पडिहयगई ।" सर्वत्रैचित्र्येनास्मालितविहारित्वात् । "गगणमिव निरालयणे ।" देशग्रामकुलाऽऽदीनामनालम्बकत्वात् । "वायुरिव अप्पडिबळे ।" केआऽऽदी प्रतिबन्धाभावेनैवाचित्र्येन सततविहारित्वात् । "मारयसलिलं व सुद्धिहियए ।" कपायसकृणगडुलत्ववर्जनात् । "पुक्खरपसं पि व निरुवत्तेवे ।" पक्षपत्रमिव जोगाजलापलेपाभावात् । "कुम्भो इव गुत्तिदिए ।" कूर्मः कच्छपः । "खर्गाविसाणं व एगजाए ।" खड्ग आग्न्यः पशुविशेषः तस्य विषाण शृङ्गं, तदेकं भवति, तज्जैको जातां योऽसङ्गम्यतः सङ्घात्यगेन स तथा । "विहग इव विप्पमुक्के ।" आलयाप्रतिबन्धेन । "भारुपक्खी व अपमसे ।" भाररूपप्रक्षिणो हि- "एकाद्वगः पृथग्व्री-वाः, अन्योऽन्यफलभक्षिणः । प्रमत्ता इव नश्गन्ति, यथा भारण्ड-पक्षिणः ॥ १ ॥" जीवद्वयकृपा भवति, ते च सर्वदा चकितचित्ता भवन्ति इति । "कुजरो इव सोंकारे ।" कर्मशत्रुमैत्र्यं प्रति शूर इत्यर्थः । "वसभो इव जायधामे ।" आरोग्यप्रदात्रेण भार-वहनं प्रति ज्ञातव्यतो, निर्वाहकत्वात् । "सोहो इव दुद्धारिसे ।" दुर्धर्षणीय उपसर्गमृगैः । "मंदरो इव निष्कंठे" परीपहपर्वतैः । "सागरो इव गंभीरे ।" अतुच्छचित्तत्वात् । "चंडो इव सोमलेस्स ।" शुभपरिणामित्वात् । "मृगं इव विजनेए ।" परेषां ह्यभकत्वात् । "जखकंचये व जायत्तेवे ।" अपगतदोषप्रकृणकुड-व्यत्वेनोत्पन्नस्वस्वभावः । "वसुंधर व सच्चफाममहे" पृथ्वीवत् शीताऽऽतपाऽऽद्यनेकाविधस्पर्शकर्मः । "सुदुयदुयामणो व तेयसा जतने" घृताऽऽदितीक्ष्णैश्चानरवत् प्रभया दीप्यमानः । "नत्थिणं तस्स भगवंतस्स कथं पडिबंथो भवई" नास्त्ययं पत्तो यदु-न तस्य कुत्रापि प्रतिबन्धो भवति । "से य पग्निंये चउत्तवेह प-मम्भे । ते जहा-व्वओ, खित्तओ, फाहओ, भावओ । व्वओ-म-खित्ताचित्तमोसेसु । खित्तओ गामे वा नगरे वाऽऽरमे वा खले वा घरे वा अगणे वा ।" खल्ले ध्याय्यमलनाऽऽदिस्थितिभूमिम् । "कालओ समए वा आश्लियाए वा ।" असंख्यातसमयकथायाम् । "आ-णापाण्णए वा ।" उच्छ्रामितः श्वासकाले "योवेवा" सप्तैश्वर्यमरु-पे "खणे वा" बहुतरंगीयसकृपे वा "लवे" सप्तस्तोककृपे वा । "मुहु-से वा" अश्वसतसप्ततिरुपे "अहोरत्ते वा पक्खे वा मासे वा अय-णे वा ।" दक्षिणायनेतरकृपे प्रत्येकं षण्मासप्रमाणे, स्वतत्सरे वा "अन्नसरे वा दीहकालसंजोए" युगाऽऽदौ "भावओ कोह वा माणे वा माए वा लोहे वा भए वा हाप्पे वा ।" हास्ये इत्येवम् । "एवं तस्स न भवई ।" एवमनेकधा तस्य प्रतिबन्धो न प्रवर्तितः । "से णं भगवं वात्थिचदणकण्णे ।" वास्यां चन्दनकल्पो यः स तथा । अपकारिणोऽप्युपकारकारीत्यर्थः । वासोवाङ्मनोऽद्वयप्रवृ-त्त चन्दनं कल्पयति यः स तथा । "समतिणमणिप्रेदुक्क-चणे समसुहदुक्खे" समानि उपक्षेपणीयतया तृणाऽऽदीनि य-स्य स तथा । "इहलोयपल्लोपपाडिबडे जीवयमरणनिरव-कंखे संसारपारगामी कम्मसत्तुनिभायणदुए अक्खुट्ठिए प-नं च मां विहरइ सि ।" एवमीयांसमित्यादिगुणयोगेनेति ।

(पंचाणुवन्धयं) इह यावत्करणादेवं दृश्यम्- "सत्त सि-
क्खावश्यं तुवात्तविहं गिहधम्मं पग्निवज्जितए अहासुहं दे-
वाणुप्पिया । मा पग्निबंधं काहिसि । तए ण से सेलए राया
यावच्चापुत्तस्स अणगारस्स अंतिए पचाणुवन्धयं जाव उवसं-
ज्जइ । तए णे से सेलए राया समणोवासए जाए" (अजिगयजीवा-
जीवे) इह यावत्करणादिदं दृश्यम्- "उवलरूपुणपावे आसवसं-
वरनिज्जगकिरियादिशरणबंधपा मोक्खकुसले ।" क्रिया कायि-
कयादिका, अधिकरणं खड्गनिर्वसनाऽऽदि । एतेन च ज्ञानितोक्ता ।
"अमाहउज्जे" अविद्यमानसङ्घातः, कुतीर्थिकप्रारतः सम्यक्का-
ऽऽद्यविचक्षणं प्रति न परसाहारयमपेक्षते इति भावः । अत एवाऽऽ-
ह- "देवासुरनागजकल्लरक्खसकिनरकिंपुरिसगरुडगंधर्वमहो-
रगाइएहिं देवगणेहिं निगय्याओ पावयणाओ अणतिक्रमणिज्जे" देवा वैमानिका ज्योतिष्काः, शेषा ज्वनपतिव्यन्तरविशेषाः, ग-
रुडाः सुपर्णाकुमाराः । एवं चैतत्, यतः- "निगये पावयणे निहसं-
किए निक्खिए ।" मुक्तदर्शनान्तरपक्षपातः । "निदिशतिगच्छे" फलं
प्रति नि शङ्क, "लल्लं" । अर्थश्रवणतः । "गहिंयट्टे ।" अथा-
वधारणेन । "पुच्छियट्टे" सशये सति "अभिगयट्टे" शोध्यात् ।
"विर्माच्छयट्टे" ऐदम्पर्योपलम्भात् । अत एव "अट्ठिमिजोपमा-
णुगगरत्ते ।" अर्थानि च प्रसिद्धानि, मिज्जा च तन्मध्यवर्ती
धातुः, अस्थिमिज्जाः, ताः प्रेमानुरागेण सार्विकप्रवचनप्रीतिल-
क्षणकुसुमाऽऽदिरागेण रक्ता इव रक्ता यस्य स तथा । केनोक्ते-
स्तेनैवाह- "अयमाउसो ! निगये पावयणे अट्टे, अय परमट्टे,
सेस्स अणुट्टे ।" (आठमोत्ति) आठममिति पुत्राऽऽदेरामन्वणम् ।
शेष धनधान्यपुत्रदारराज्यकुप्रवचनाऽऽदि । "ऊसियफडिहं" उ-
च्छ्रितं स्फटिकमिव स्फटिकमन्तकरणं यस्य स तथा । मौनीकं
प्रवचनावाप्या पारितुष्टमना इत्यर्थः । इति वृत्तव्याख्या । केचिन्वा-
हुः- उच्छ्रित अर्गलास्थानादपनीय ऊर्द्धीकृतो, न तिरश्चीन-
कपाटपश्चाद्भागादपनीय इत्यर्थः । उच्छ्रुतो वा अपगतः परिघो-
र्गला गृहद्वारे यस्याऽसौ उच्छ्रुतपरिघः, उच्छ्रुतपरिघो
वा । औदासीन्येनैकादृतिशयदानदापत्त्येन भिक्षुकप्रवेशार्थम-
नर्गलितगृहद्वार इत्यर्थः । "अवंगुयदुवारे" अपावृत्तद्वारः कपाटा-
ऽऽर्द्धाभिः भिक्षुकप्रवेशार्थमेवास्मिन्गृहद्वार इत्यर्थः । इत्येकीयं
व्याख्यातमा ब्रूयानां तु भावनावाक्यमेवम् यद्वत्त सदृशेनलाभेन
कस्माच्चित्पाषाण्डकारिभेति, शोजनमार्गपरिग्रहेणोद्धाटशिरा-
स्तिष्ठतीति भावः । "चियत्तनेवरवरद्वारप्पवेसे" (चियत्तं ति)
नाप्रोतिकरः अन्तःपुरगृहे द्वारेण नापद्वारेण प्रवेशः शिष्टजनोचि-
तप्रवेशनं यस्य स तथा । अनीर्ष्यामुत्वं चास्यानेनोक्तम् । अपवा-
(चियत्तोत्ति) लोकानां प्रोतिकर एव अन्तःपुरे वा गृहे वा गृह-
द्वारे वा प्रवेशो यस्य स तथा । अतिधार्मिकतया सर्वत्रानाशङ्क-
नीयत्वादिति । "चाउइसठपुहिदुपुममासिणीसु पग्निपुण्णं पोसहं
सम्मं अणुपात्तेमाणे" उद्दिष्टा अमावास्यापौष्यमाहारे पौष-
धाऽऽदिव्रतचतुरूपम् । "समणे निगये फासुण्णं एसारिज्जेणं अ-
सणुपाणस्साइमसाइमणं वत्थपडिगहकंबलपायपुच्छणेणं ।" ए-
तद्वयं पात्र, पादप्रोज्जने रजोहरणम् । "ओसहभेसज्जेणं" भे-
पजं पथ्यम् । "पाहिहारिएण पीठफलगसेज्जासंधारएणं
पडिल्लामेमाणे" प्रातिहारिकेण पुनः समर्पणीयेन, पीठमासन,
फलकमवष्टम्भार्थं, शय्या यस्ततिः, शयनं वा यत्र प्रसारितपादैः
स्वप्यते, संस्तारको लघुतरः । "अहापरिगहिंयहिं तपोकम्महिं
अप्पाणं जायेमणे विहरइ ।" (सुए परिज्जायमेत्ति) शुको ध्याम-
पुत्रः क्रतुवेदाऽऽद्यश्चचारो देवाः, पाटितन्त्रं साक्ष्यमतः साह-

व्यनमये सादृश्यसमाचारे लक्ष्यार्थः। वाचनान्तरे तु यावत्करणा-
देवमिदमवगन्तव्यम्-अभ्युद्भूय जुर्वेदसामवेदार्थवर्णनेदानामि-
तिहासपञ्चमानामितिहासः पुराणं, विघट्टपुष्टानां निघट्टानाम-
कोशः, साङ्कापाङ्कानामङ्कानि शिक्काऽऽदीनि, वपाङ्कानि तदुक्तप्र-
पञ्चनगराः प्रबन्धाः। सरहस्यानामैवपर्ययुक्तानां, सारकः-अथाप-
नहारेण प्रवर्त्तकः, स्मारको वाऽन्येषां विस्मृतस्य स्मारणान्। वा-
रकांश्शुद्धपाठानिषेधकः, पारगः पारगामो परमज्ञवित्। षष्टितन्त्र-
विशारदः षष्टितन्त्रे कापिलीयकशास्त्रं, परमवेदकत्वमेव व्यनक्ति-
सख्याने गणितस्कन्धे, शिक्काकल्पे शिक्कायाः प्रत्यक्षरूपनिरूपकं
शास्त्रं, कल्पे तथाविधसामान्याप्रतिपादके, व्याकरणे शुद्धलक्षण-
बन्धसि पद्यवचनलक्षणनिरूपकं, निरुक्ते शब्दनिरुक्तप्रतिपादके,
उद्योतिषामयने उद्योतिःशास्त्रं। अन्येषु च ब्राह्मणकेषु शास्त्रेषु च
परिनिष्ठित इति वाचनान्तरम्॥ पञ्चपमपञ्चनियमयुक्तम्। तत्र प-
ञ्च यमाः-प्राणातिपातधिरमणाऽऽद्यः, नियमास्तु-शौचमन्तोप-
तपःस्वाध्यायश्चरप्रणिधानानि। शौचमूलकं यमनिषममीजनः। ह-
शप्रकारम्। धातुरक्तानि वस्त्राणि प्रवर्गाणु परिहितो यः स
तथा। त्रिदण्डाऽऽदीनि मम हस्ते गतानि यस्य स तथा। तत्र
कुण्डिका कमण्डलु, कचिन्काञ्चनिका कण्टिका वाऽधीयते, ते
च क्रमेण रुद्राक्षकृतमाङ्गा मृद्भाजनं चोच्यते। पञ्चालिक त्रिका-
ष्टिका, अङ्गुली वृत्तपल्लवच्छेदार्थः, पवित्रकृताग्रमयमङ्गुलीयक,
केलरी चावग्रमग्र प्रमाजनार्थम्। (सखाण ति) साह्वयम-
तम्। (सज्जपुद्वि ति) कुमारपुष्टिवी (पययणं आरुहेह)
पाकस्थाने चुल्लयादायारोपयानि, ऊष्माणमुष्णञ्च ग्राहय-
ति, (विट्ठि घामेनप ति) मत्त वमायितु त्वार्जावतु-
मित्यर्थः। (अडाहं ति) अथान्, अभ्येमानत्यादिभिर्गम्य-
मानत्वादित्यर्थः। प्रार्थसानत्वात्ता याच्यमानत्वादित्यर्थः। व-
ह्यमाणयाध्यापनीयाऽऽदीन्। तथा तानेव (हेउदं ति) हेतुन्,
अन्तर्वासिन्यास्तदीयज्ञानसंपदो गमकान्। (पसिणहं ति)
प्रदानान्, पृच्छ्यमानत्वात्। (कारणा ति) कारणानि, धिव-
क्तिनार्थान्भ्यस्य जनकानि। (वागरणां ति) व्याकरणानि,
प्रत्युत्तरतया द्याक्रियमाणत्वादिषामिति। (निष्पट्टपासणवाम-
राणं ति) निर्गतानि स्पष्टानि स्फुटानि प्रश्नश्चाकरणानि प्रश्नो-
त्तराणि यस्य स तथा तम्। (स्त्रीणाउपसंत ति) कथोपशम-
मुपगता इत्यर्थः। एतेषां च यात्राऽऽदिपदानामागमिकगम्भी-
रार्थत्वेनऽऽचार्यस्य तदर्थपरिक्रान्तमसंभावयताऽपञ्चाजनार्थं
प्रश्नः कृत इति। (सरियवय ति) एकत्र सवयसः सहशव-
यसः, अन्यत्र तर्पणाः सिद्धार्थकाः। (कुत्रस्थ ति) एकत्र
कुले तिष्ठतीति कुलस्थाः, अन्यत्र कुशल्या धान्यविशे-
षाः। सरिसवयाऽऽदिपदप्रश्नश्च कुलप्रहणेनोपहासार्थं कृत
इति। (एगे भवं ति) एको भवाद इति एकत्वाभ्यु-
पगमे आतनः कृते सूरिणा भोत्राऽऽदिविज्ञानानामवयवानां
चात्मनोऽनेकतोपलब्ध्या एकत्वं दुषयिष्यामीति बुद्ध्या प-
र्यनुयोगः शुकेन कृतः (दुवे जवं ति) द्वौ भवानिति च द्वित्वा-
भ्युपगमे अहमियेकत्वाविशिष्टस्वार्थस्य द्वित्वविरोधेन द्वित्वं दुष-
यिष्यामीति बुद्ध्या पर्यनुयोगो विहितः। अकयः अवयवः अवस्थि-
तो भवान्, अनेन नित्यात्मपक्षः पर्यनुयुक्तः। अनेके भूता अनीता
मावाः सत्त्वाः परिणामा वा भाव्याश्च जाविनो यस्य स तथा।
अनेन चानिक्कान्तमाविस्सताप्रश्नेन अनित्याऽऽत्मपक्षः पर्यनुयुक्तः।
एकतरपरिग्रहे अन्यतरस्य दूषणार्थेति। तत्राऽऽचार्येण स्वादा-
दस्य निम्बिद्धोपगोचरातिक्रान्तत्वात्तमवलम्ब्योत्तरमदाय-ए-

कोऽप्यहम्, कथम्?, ऊयार्थतया, जीवन्मृत्युस्यैकत्वात्, न तु प्रवे-
शार्थतया। तथा ह्यनेकत्वाभ्युपगमेऽऽदीनामनेकत्वापलम्भो
न बाधकः। तथा कश्चित्स्वभावमाश्रित्यैकत्वसंख्याविशिष्टस्या-
ऽपि पदार्थस्य स्वभावान्तरद्वयापेक्षया द्वित्वमपि न विकलम्, उ-
च्यते वक्तव्यं-हावप्यहं ज्ञानदर्शनार्थतया, न चैकस्य स्वभावभेदो
दृश्यते। एको हि देवदत्ताऽऽदिपुरुषः एकदैव तत्तदपेक्षतया पि-
तृत्वपुत्रत्वभ्रातृत्वभ्रातृव्यन्वापितृव्यत्वमातृत्ववन्नागमेयत्वादित-
नेकान् स्वजावांल्लज्जन इति। तथा प्रदेशार्थतया असंख्येयप्रदेश-
नामाभिधत्वाक्यः, सर्वथा प्रदेशानां क्षयात्वात्। अन्वयः (कथ-
तामाप च व्ययानायात्। किमुक्तं भवति)-अवस्थितो नित्यः।
असंख्येयप्रदेशो हि न कदाचनार्थाव्यति, अतो नित्यताऽभ्यु-
पगमेऽपि न दोषः। उपयोगार्थतया विविधविषयानुपयोगाना-
श्रित्य अनकभूतभावमविकोऽपि अतीतानागतार्थाहिं कालयोर-
नेकावयवाध्यानामात्मनः कथञ्चित्प्रतिज्ञानमुत्पादाद्विगमाद-
नित्यपक्षो न दापयेति। पुणरुक्तिर्गण आदिदेवगणधरेण नि-
र्वाणत उपलब्धः पर्वतः, तस्य तत्र प्रथमं निवृत्तत्वात्पुणरुक्ति-
पर्वतः शृङ्गुयः। (अनेहि येत्यादि) अनेवैल्लक्षणकाऽऽदीनि,
प्रान्तेस्तेषां लुकायशेषः पयुपतेषां, रुक्मिणिस्तेहं, तुल्लरुद्वेः,
अरस्तेः हिन्दुयादिजिरसस्कृतं, विरसे, पुराणवाङ्मिगतसंज्ञाः, शी-
तं शान्तेः, उष्णं, प्रतीतः, कालातिक्रान्तः, मृषाः, वृषुकाकाला-
प्रतिः, प्रमाणातिक्रान्तः, वृत्तज्ञापिपासामात्रानुचितः। चकाराः
समुच्चयार्थाः। एवंविधविशेषणान्यपि पाताऽऽदिनिष्ठुशरी-
रस्य न भवन्ति बाधार्थं। अत आह-प्रकृतिसुकुमारकस्येत्यादि।
“ वेण्या पाचन्तुया ” इत्यस्य भ्यान् “ रोगायके ” इति क-
चिन्वि दृश्यते। तत्र रामश्चामावातद्व्यह कृच्छ्रजीवनकाराणि स-
माप्तः। कण्डूः कण्डूतिः, दाहः प्रतीतः, तत्रप्रधानेन पित्तज्वरेण
परिगतं शरीर यस्य स तथा। ते इच्छन्ति चिकित्साम्। (आ-
उंयावेमि ति) आर्यसंयामि कारयामि। (सनरुमसोवगरण-
मायाव ति) भारुडमात्रा पतच्छृण्वरिच्छदभ्य, उपकरणं च वर्षाक-
त्वाऽपि भागडमात्रोपकरणं, एवं च तदार्थार्थं ज्ञायमत्रोपक-
रणं च स्वभापडमात्रोपकरणं, तदावाय मृदोत्वा, अङ्गुयतेन
सोद्यमेन, प्रदत्तेन गुरुणोपदिष्टेन, प्रगृहीतेन गुरुमकाशादङ्गीक-
तेन, विहारेण साधुवर्त्तनेन, विहर्तुं चासितुं, पाश्चेज्ज्ञानाऽऽदीनां
वर्हिस्तिष्ठतीति पार्श्वस्थः। ग्राह्यलान्तवाऽऽदिकारणं विना श-
व्यातराज्याहनाऽऽदिपिण्डमोजकत्वादागमात्कविशेषणः। स च
सकृन्नुचितकारणतदपकालमपि भवति, नत उच्यते-पार्श्वस्थ्या-
नां च विहारेण बहानं दिनानि यावत्तथावर्त्तनं स पार्श्वस्थविहा-
रः, सोऽस्यास्तीति पार्श्वस्थविहारी। एवमवलम्बाऽऽदिविशेष-
णान्यपि, तवमवमद्यो विचक्षितानुष्ठानालम्, आवश्यकस्वा-
ध्यायप्रत्युपेक्षण-पाताऽऽदीनामसंख्यकार्थार्थः। कुत्तमतः शी-
लः कुशीलः, कश्चित्तयाऽऽविभेदतिष्ठानां ज्ञानदर्शनचारित्र्याऽऽ-
चाराणां विराधकः अर्थः। प्रमत्तः पञ्चविधप्रमादयोगात्, स-
सक्तः कदाचित्सविप्रगुणार्थं कदाचित्पार्श्वस्थाऽऽदिदोषाणां सं-
ख्याद्वैरवश्यमेवसंज्ञनास्तीति। अतुष्येऽपि अवर्षाकालेऽपि पा-
तफलकाऽऽदिशय्यासम्तारक यस्य स तथा। (नाह भुजो एवं
करणयाव ति) मैत्र ज्ञयः पुनरपि (एवं) इत्थं करणया, प्रव-
र्त्तित्वे इति शेषः। एवमेवेत्यानिरूपनयः। इह गाथा-“ सिद्धि-
लियसंजमकजा, वि होइउ उज्जमनि जर पच्छा। स्ववेगाओ ते
से-तयो वव आरादया होति ॥ १ ॥ ” आ० १ श्रु० ४ अ० १
ध० २०। अणु० ।

थावय-स्थापक-पु० । स्थापयति पक्वमक्षेपेण प्रसिद्धव्याप्तिक-
त्वात् समर्थयति यः स तथा । हेतुनेष्टे, (स्था०) यथा परिवा-
जकधूर्त्तो-लोकमध्यभागे दत्तं बहुफलं भवति तत्राहमेव जाना-
मीति मायया प्रतिग्राममन्यान्त्यलोकमध्य प्ररूपयति सात तान्न-
ग्रहाय कश्चित् थावको लोकमध्यस्यैकत्वात्कथं बहुषु ग्रामाऽऽ-
दिषु तत्सम्भव इत्येवविशेषपर्याया त्वदृशितो लोकमध्यजागो न
जवतीति पक्व स्थापितयानिर्नात स्थापको हेतुः । उक्तं च-"लौ-
गस्म मज्जजाणण, थावयेहेउडाहरण । (८७)" (दश० १ अ०)
इति । स चायम्-अग्नित्र भूमात्, तथा नित्याभित्य वस्तु, द्रव्यप-
र्यायतस्तथैव प्रतीयमानत्वादिनि अनयोश्च प्रतीतिव्याप्तिकनया
कालक्षेपेण साध्यस्थापनात् स्थापक इति । स्था० ४ उ० ३ उ० ।

साम्प्रतं स्थापकहेतुमाधिरुत्याऽऽह-

लोगस्म मज्जजाणण, थावयेहेउडाहरण । (८७)

लोकस्य चतुर्देशरज्ज्वात्मकस्य मध्यज्ञानं, किम्?, स्थापकहेतावु
दाहरणमित्युक्तराभिः । जावार्थः कथानकादवसेयः । तच्चेदम्-
"एगो परिव्यायगो हिमति । सं य पक्वेह-नेत्ते णाणाऽऽदि सफल
ति कट्टु समखेने कापवे । अहं लोथस्म मज्ज जाणामि, ण पुण
अप्पो । तो लोगो तमाहाति । पुच्छिओ य सतो चउसु वि दिसासु
खीलण णिहणिकुण रज्जुप पमाण काकुण माइद्वारिणओ भणति-
एय लोयमज्जति । तओ लोओ विमहं गच्छति-अहो! भट्टारपण
जाणियंति । एगो य सावओ, तेण नायं । कहं धुतो लायं पया-
रेइ सि ? , तो अहं पि वंचामि ति कल्लिकुण भणियं-ण एम
लोयमज्जो, जुओ तुमंति । तओ सावण पुणा भावेऊण अपो दे-
सो काइओ-जदेस लोयमज्जो सि । लोगो तुट्ठो । अपो भणति-
अणेगणोसु अन्नं अन्न मज्जं पक्वतय दहण विरोओ चोइय-
ति, एव सो तेण परिव्यायगो णिप्पट्टपभिणवागरणो कओ ।
एसो लोइओ थावगहेउ । लोउत्तरे वि चरणकरणानुओगे
कुसुतीसु अस्समावणिज्जमगाहरओ सीसो एयं चय प-
ध्वेयवओ । दव्याणुओगेण वि साहुणा तारिसे जाणियन् । ता-
रिसो य पक्खो गेएइयवो । जस्म पुरो उत्तर चेव दाठे न
तीरइ । पुंवावरवक्का दोसो य ण दवात ।" दश० १ अ० ।

थावर-स्थावर-पु० । तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः । जी० १ प्रति० ।
शीताऽऽतपाऽऽद्युपेतत्वेऽपि स्थानान्तर प्रत्यनभिसर्पितया स्थान-
शील, उक्तं ४ अ० । स्थावरनामकर्मोदयात् पृथिव्यादिके,
सूत्र० १ अ० १ अ० ४ उ० । आ० चू० । स्था० १ न० ।
स्थावराः पृथिव्यमेजोवायुवनस्पतयः । आ० १ अ० ६ अ०
१ उ० । सूत्र० विविधः स्थावरः, मृत्तमादरभेदात् । सूत्रस्था-
वरो वनस्पत्यभिः । बादरस्थावरः पृथिव्यादि- । पा० । सूत्र० ।

तिविहा थावरा पण्णत्ता । तं जहा-पुढविकाइया, आउ-
काइया, वणस्सइकाइया ।

स्थानशीलत्वात्, स्थावरनामकर्मोदयाद् वा स्थावराः । शो-
पं व्यक्तमेवेति । स्था० ३ उ० २ उ० ।

स्थावराऽऽदिविभागमाह-

जमी पग य तरुण, तिविहं पुण थावरं मुण्णयव्वं ।

चक्रारवरुमाणुम, दुविहं पुण होइ दूपयं तु ॥ ९२ ॥
जमिः, गृहाणि, तरुणश्च, चक्रारदस्य व्यसहित उपन्यासः, त्रिवि-

ध पुनरोद्यतः स्थावर मन्तव्यम् । पुन-शब्दो विशेषणार्थः । किं
विशिष्टं?, स्वगतान् जेवान्, तद्यथा-जमिः क्षेत्रं, तच्च त्रिधा-मेतु-
केतु, अमेतुकेतु च, गृहाणि प्राप्तादाः । तेऽपि त्रिविधाः । ज्ञातोचतु-
तोभयरुपाः । तरुणानां लिकेयां यारामा इति । चक्रारवरुमाणु-
मिति । चक्रारवरु गन्धर्वाद । मानुषं दासाऽऽदि । एव द्विपद्
पुनरोद्यति द्विविधम् । इति गार्थार्थः ॥ ९२ ॥ दश० ६ अ० । राज-
गृहजाते वीरजिनस्य चतुर्देशपूर्वभवर्जादे स्वनामख्याते विप्रे,
कल्प० २ कृष्णआ० चू० । आ० म० । तिष्ठतीत्येवंशीला उच्यन्तेऽऽ-
जितपेऽपि तत्परिहारासमर्थाः स्थावराः । "स्थशभासपिस्वक-
सो वरः" ॥ ११ ॥ २॥ २॥ (हंम०) इति वरप्रत्ययः । पृथिवीकार्यिकाः,
अपकार्यिकाः, तेजस्कार्यिकाः, वायुकार्यिकाः, वनस्पतिकार्यिका
एकेन्द्रियाः । तद्विषयकैश्च कर्मैऽपि स्थावरनाम । तेजोवायुनां
तु स्थावरनामोदयेऽपि चयने स्वाभाविकमेव, न पुनरुच्यतेऽऽद्य-
भित्तपेन द्विन्द्रियाऽऽदीनामिव विशिष्टमिति । कर्म० १ कर्म० ।

थावरकाय-स्थावरकाय-पु० । स्थावरनामकर्मोदयात् स्थावराः
पृथिव्यादयः, तेषां काया राशयः । स्थावरो वा कायः शरी-
रं येषां ते स्थावरकायाः । पृथिवीकायाऽऽदिषु, स्था० ।

थावरकायं दुविहे पण्णत्ते । तं जहा-जवसिद्धिं चैव, अ-
जवसिद्धिं चैव । स्था० २ उ० १ उ० ।

(एतद्व्याख्यातु स्वस्वस्थाने छप्यया)

पंच थावरकाया पण्णत्ता । तं जहा-इंदे थावरकाये, वंभ था-
वरकाये, मिप्पे थावरकाये, समई थावरकाये, पयावण
थावरकाये । पंच थावरकायादिर्वई पण्णत्ता । तं जहा-
इंदे थावरकायादिर्वई जाव पयावण थावरकायादिर्वई ।

(पचेत्यादि) स्थावरनामकर्मोदयात् स्थावराः पृथिव्याद-
यः, तेषां काया राशयः, स्थावरो वा कायः शरीरं येषां ते
स्थावरकायाः । इन्द्रसंज्ञाध्वनि- । स्थावरकायः पृथिवी-
कायः, एवं ब्रह्मशिल्पसमतिप्राप्तापत्त्या अपि अपकायाऽऽदित्वेन
वाच्यः इति । एतन्नायकानाह- (पचेत्यादि) स्थावरका-
यानां पृथिव्यादीनामिति संभाव्यन्ते, अधिपतयो नायका
दिशामिवेन्द्राभ्यादयो, नक्राणां मिश्राभिव्यमदहनऽऽदयो, दक्षि-
णोत्तरलोकार्कयोरिव शकेशानाविति स्थावरकायाधिपतय
इति । स्था० ४ उ० १ उ० ।

थावरचतुक्क-स्थावरचतुक्क-न० । स्थावरगृहमापर्याप्तसाधार-
णलक्षणे स्थावरोपलक्षिते चतुक्के, कर्म० २ कर्म० ।

थावरजाइ-स्थावरजानि-स्त्रा० । एकैन्द्रियजानौ, क० प्र० ९
प्रक० ।

थावरनाम(ण)-स्थावरनापन-न० । अस्पन्दनत्वनिबन्धने नामकर्म-
जेदे, आ० । यदुदयवशादुच्यतेऽऽद्यभित्तपेऽपि तत्स्थानपरिहारा-
समर्थाः पृथिव्यमेजोवायुवनस्पतयः स्थावरा जायन्ते । प०
सं० ३ हार । कर्म० । प्रब० ।

थावरतिग-स्थावरत्रिक-न० । स्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकलक्षणे
स्थावरोपलक्षिते त्रिके, कर्म० ४ कर्म० ।

थावरदमग-स्थावरदशक-न० । स्थावरोपलक्षिते दशके, कर्म० ।
इतस्त्रिदशकात् स्थावरदशकं विषयं स्तं विपरीतार्थं

भवति । तथाहि-तिष्ठन्तीत्येवंशीला उष्णाऽऽद्यानिमापेऽपि तत्प-
रिहारासमर्थाः स्यावराः । " स्थेशभासपित्तकसो धरः "
॥४॥२॥०२॥ (हैम०) इति वरप्रत्ययः । पृथिवीकायिका अष्कायि-
काः तेजस्कायिका वायुकायिका घनस्पतिकायिका पक्के-
न्द्रियाः, तद्विपाकवेद्ये कर्मापि स्यावरेणाम, तेजोवायूनां तु स्या-
वरेणामोक्तयेऽपि चलनं स्वाभाविकमेव, न पुनरुष्णाऽऽद्याभिता
पेन हीन्द्रियाऽऽदीनामिव विशिष्टमिति ॥ १ ॥ कर्म० १ कर्म० ।

थावरसुहृमप्रपञ्जं, साधारणअथिरअसुभदुजगाणि ।

दुस्सराणाञ्जाऽनमं, ... ॥ २९ ॥

इहापि नामशब्दस्य सन्धानं स्यावरेणाम सूचनानाम अप-
योक्तानाम साधारणानाम अस्थिरानाम अशुभानाम दुर्जेगानाम
दुस्वरेणाम अनादेयानाम (अजस त्ति) अयशःकारिणाम ।
(२७) कर्म० १ कर्म० ।

थावरदुग्-स्यावरद्विक-न० । स्यावरसूक्ष्मलक्षणे स्यावरोपलक्षि-
ते द्विके, कर्म० २ कर्म० ।

थावरविस-स्यावरविष-न० । विषभेदे, पाकि भुक्तं सत्पीरुयति।
स्या० ६ पा० ।

यामग-स्यासक-पुं० । दर्पणाऽऽकारे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । जं० ।
विपा० । आदर्शकाऽऽकारे, भ० ११ श० ११ उ० । औ० । इस्तबि-
म्बे, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । अश्वाऽऽभरणविशेषं, पुं० । अनु० ।

यामगावली-स्यासकाऽऽवली-स्त्री० । ६ त० । दर्पणाऽऽकृतौ-
नां स्यासकानां स्फुरकाऽऽदिषु उपर्युपरि स्थितानां पक्षतौ,
अणु० १ वर्ग २ अ० ।

याहु-स्नाय-न० । यावति जले नासिका न प्रवृत्तिं तावति जले,
वृ० ४ उ० । गाधे, ज्ञा० १ श्रु० ४ अ० । ह्रीं, दे० ना० ५ वर्ग ३० गाथा ।

यिगल-स्थिगल-न० । प्रदेशपतितमंरुते, आचा० ७ श्रु० १ अ० ६ उ० । प्रज्ञा० । चित्ते, " आलोच्य यिगलं दार, सार्धं दग-
भवणाणि य । चरतो न विनिज्झाए, सकट्टाणविधज्जए "
॥ १५ ॥ दश० ४ अ० १ उ० । साधुर्वस्त्रं यिगलं ददाति,
न धेति प्रश्ने, उत्तरम-यो मिच्छुर्वस्त्रस्यैकं यिगलं ददाति, इद-
न्त वा अनुमोदयति, तस्य दोषाः, यः कारणे त्रयाणां यिगलानां
परमं तृतीयं यिगलं ददाति, तस्य प्रार्थयितुं निशीथमूत्रप्रथ-
मोद्देशकः, एतदनुसारेण साधूनां यिगलदानं न कल्पत इति ।
४३५ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

यिग-स्त्यान-त्रि० । " ईः स्त्यानखत्वाटे " ॥ ८ । १ । ७४ ॥
इति स्यास्थाने स्त्री यमुकु, स्त्यानेव स्त्री थी, नो णः । प्रा०
२ पा० । सेवाऽऽदित्वाद् णाङ्गित्वम् । प्रा० २ पा० । कठिने, ज्ञा०
१ श्रु० ६ अ० । निःस्नेहे, हस्ते च । दे० ना० ४ वर्ग ३० गाथा ।

यिप्प-तृप्-धा० । तृप्ता, " तृप्ः स्थिप्पः " ॥ ८ । ४ । १३८ ॥
इति तृप्थतेः थिप्पेत्पादेशः । ' थिप्पइ । ' तृप्थति । प्रा० ४ पा० ।
विगल-धा० । विक्रये, " विगलेः थिप्प थिदुहो " ॥ ८ । ४ ।
१७१ ॥ इति विगलतेः थिप्पाऽऽदेशः । ' थिप्पइ । ' विगलति ।
प्रा० ३ पा० ।

यिपिअ-न० । देशी स्थिरे, दे० ना० ५ वर्ग २७ गाथा ।

यिपिअ-स्तिमितुम्-अध्य० । आर्द्धकर्तुमित्यर्थः, ल० प्र० ।

यिपिओदय-स्तिमितोदक-न० । यस्याधः कर्दमो नास्ति तादृ-
शं जले, औ० ।

यिपिय-स्तिमित-त्रि० । स्वचक्रपरचक्रतस्करमराऽऽदिसमुत्थ-
भयकल्लोलमात्राविवर्जिते, सू० प्र० १ पा० ० । रा० । प्रश्न० । ज० ।
भयवर्जितत्वेन स्थिरे, औ० । विपा० । ज्ञा० । निजृते, सूत्र० १
श्रु० ३ अ० ४ त० । दशरपुरुषाणां तृतीये पुरुषे, अन्त० १
श्रु० १ वर्ग १ अ० । स च अन्धकवृष्णेधारण्यामुत्पद्यारिष्टनेम-
रन्तिके, प्रवज्य शत्रुञ्जये स्मिद्ध इति अन्तकृद्दशानां प्रथम-
वर्गे चतुर्थेऽध्ययने चिन्तितम् । अन्त० १ श्रु० १ वर्ग १ अ० ।
स्या० ।

यिपियमज्ज-स्तिमितमध्य-त्रि० । स्तिमितं स्थिर मध्यं देहि-
नोऽन्त करणं यस्मिन् सति तत्तथा । निश्चलमनस्के, प्रश्न० ४
संब० तार ।

यिपियमेष्णी-स्तिमितमेदिनी-स्त्री० । निरंतरजनपदे, प्रति० ।

थिर-स्थिर-त्रि० । संहननधृतिर्यथा चलति, आच० ४ अ० ।
आचा० । सूत्र० । निश्चले, ज्ञा० १ श्रु० ७ अ० । व्य० । प्रश्न० ।
उत्त० । अप्रकम्पे, भ० ११ श० ११ उ० । आच० । अनतिशू-
घे, जी० ३ प्रति० ४ उ० । हृदे, आच० २ श्रु० १ च० ५ अ०
२ त० । ने० आ० म० । वृ० । नि० चू० । स्यायिनि, पञ्चा० १७
वि० । असक्येयकालावस्थायिनि, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।
तत्रावस्थायी ध्रुवकर्मिके, व्य० ६ उ० । स्थिरा नाम येषां तत्रैव
गृहाणि । वृ० १ उ० । ध्रुवे, नि० चू० ५ उ० । प्राग्धकार्यस्यापान्त-
रात्त पथापरित्यागकारिणि, ध० ३ अधि० । स्थिरो नाम उ-
द्योग कुर्वन्नपि न परित्याग्यति । व्य० ३ त० । " हृदा बहुमन्यथा,
थिरा वा ओमदा यि अ । (३५) " स्थिरा निष्पन्ना । दश० ७ अ० ।

थिरगहत्थ-स्थिरगहस्न-त्रि० । स्थिरोऽग्रहस्तां यस्य स स्थि-
राग्रहस्तः । जी० ३ प्रति० २ उ० । सुलेखकवत् तथाविधहस्ते,
जन्त० ४ अ० । भ० ।

थिरचित्त-स्थिरचित्त-त्रि० । अविचलमानसे, जी० १० अधि० ।

थिरचक्र-स्थिरपदक-न० । स्थिरशुनशुभगसुखराऽऽदेयशःकी-
र्तिके स्थिरोपलक्षिते, कर्म० १ कर्म० ।

थिरजप-स्थिरयप-पुं० । यमभेदे, द्वा० ।

स च-

सत्कथोपशमोत्कर्षा-दनिचाराऽऽदिचिन्तया ।

रहिता यमसेवा तु, तृतीयो यम उच्यते ॥ २७ ॥

(सदिदि) सतो विशिष्टस्य कथोपशमस्योत्कर्षादुद्वेकादति-

चाराऽऽदीनां चिन्तया रहिता, तदनावस्थैव विनिश्चयात्, यम-
सेवा तु तृतीयो यमः स्थिरयम उच्यते ॥ २७ ॥ द्वा० १६ द्वा० ।

थिरजम-स्थिरयशस्-त्रि० । अवश्वरकीर्ती, " समणगणपवर-
गधहृत्पीणं थिरजसाणं । " स० ७ अङ्ग ।

थिरजाय-स्थिरजात-पुं० । स्थिरेण निर्विघ्नेन जातं वृत्तशो गर्भं
स्थिरजातः । चिरेण जाते, तं० ।

थिरणाम(ण)-स्थिरनामन्-न० । नामकर्मभेदे, यदुदयान् शरी-
रावयवानां शिरोऽस्थिदन्तानां स्थिरता जयति । " हंतअष्टि-
माइथिरा (४६) " स्थिरस्थिरनामोव्ययेन दन्तास्थ्यादिनिश्चलं

जवति, यदुदयाद् शिरोऽस्थिप्रीवाऽऽदीनामवयवानां स्थिरता भवति तत् स्थिरताम् (५६) । कर्म० १ कर्म० । प० सं० ।

थिरतरय-स्थिरतरक-पुं० । अतिशयस्थिरे, पञ्चा० ११ वि० ।

थिरता-स्थिरता-स्त्री० । उत्कर्षकाष्टाप्रसौ, द्वा० १७ द्वा० । महावनेषु एव धर्मं वा स्थिर्यहेतौ निश्चलत्वे, पा० । ध० । स्थिर्ये, वृ० ४ उ० । स्थिरता-जिनधर्मं प्रति परस्य स्थिरता-ऽऽपादनं स्वस्य वा परतीर्थिकसमृद्धिदर्शनेऽपि जिनप्रवचनं प्रति निश्चकषता । ध० २ अधि० ।

वत्स ! किं च वल्लवान्तो, ज्ञान्वा ज्ञान्वा विपीदसि ।

निधिं स्वमन्निधनेव, स्थिरता दर्शयिष्यति ॥ १ ॥

ज्ञानदुग्धं विनश्येत्, लोचनविज्ञानकूर्चकैः ।

अमलद्रव्यादिवासैर्या-दिति मत्वा स्थिरो भव ॥ २ ॥

अस्थिरे हृदये चित्रा, वाग्नेत्राऽऽकारगोपना ।

पुंश्चल्या इव कल्याण-कारिणी न प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

अन्तर्गतं महाशल्य-मस्यैर्यं यदि नोद्धृतम् ।

क्रियापथस्य को दोष-स्तदा गुणमप्युच्यते ? ॥ ४ ॥

स्थिरता वाङ्मनःकायै-र्येषामङ्गाङ्गितां गता ।

योगिनः समशीलास्ते, प्राप्तेऽरण्ये दिवा निशि ॥ ५ ॥

स्थैर्यरत्नप्रदीपश्च-दीपः संकल्पप्रदीपजैः ।

तद्विकल्पैरत्नं धूमै-रत्नं धूमैस्तथाऽऽभ्रैः ॥ ६ ॥

उदीरयिष्यसि स्वान्ता-दस्थैर्यपवनं यदि ।

समाधेर्धर्ममेवस्य, घटां विघटयिष्यसि ॥ ७ ॥

चारित्र्यं स्थिरतारूप-मतः सिद्धेऽप्यपीष्यते ।

यतन्तां यतयोऽवश्य-मस्या एव प्रसिष्ये ॥ ८ ॥

अष्ट० ३ अष्ट० ।

थिरपक्ष-स्थिरप्रतिज्ञ-त्रि० । भाषितस्यानन्वधाकारके, आव० ६ अ० ।

थिरपरिवादि-स्थिरपरिपाटि-पुं० । स्थिरा अतिशयेन निरन्तराऽऽद्यासतः स्थैर्यमापन्ना अनुयोगपरिपाट्यो यस्य स स्थिरपरिपाटिः । प्रव० ६५ द्वार । व्य० । अनु० । ग० । परिचितसूत्रार्थे, भाषा० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

थिरव्यय-स्थिरव्रत-पुं० । व्रतेषु स्थिरे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

थिरसंग्रयण-स्थिरसंहनन-पुं० । स्थिरं दृढं (प्रथममित्यर्थः) संहननं यस्य सः । आ० म० १ अ० १ खण्ड । यलवत्तरशरीरे, दशा० ४ अ० । अविघटमानसंहनने, अ० १५ श० ।

थिरसंग्रयणया-स्थिरसंहननता-स्त्री० । तपःप्रवृत्तिषु शक्तियुक्ततायाम्, उक्त० १ अ० । शरीरसंपदभेदे, स्या० ८ टा० । प्रव० ।

थिरमत्त-स्थिरमन्त्र-पुं० । स्थिरं परीषदाऽऽदिसपातेऽप्यध्वसात्सर्वं यस्य स स्थिरमन्त्रः । तस्मिन्, स्या० ४ टा० ३ उ० । निश्चलमानसावष्टम्भे, वृ० १ उ० ।

थिरसरीर-स्थिरशरीर-पुं० । शरीरबलोपेते, वृ० १ उ० ।

थिरसीत-पुं० । देशी-निर्जीके, निर्भरे, बद्धशिरस्त्राणे, दे० ना० ५ वर्ग ३१ गाथा ।

थिरमुह-स्थिरमुख-न० । निःप्रकम्पानुद्वेजनीये, “स्थिरमुखमासनम्,” इति पतञ्जलिः । द्वा० ३२ द्वा० ।

थिरा-स्थिरा-स्त्री० । योगदृष्टिभेदे, द्वा० । स्थिरा च जिज्ञासु-रेव, सा च रत्नाभा, तद्बोधो हि रत्ननास्समानः, तद्भावोऽप्रतिपाती प्रवर्धमानो निरपायो नापरपरितापकत्वं परितोषदेतुः प्रायेण प्राणधानाऽऽदित्यनिरिति । (२६) द्वा० २० द्वा० ।

प्रत्याहारः स्थिरायां स्या-दर्शनं नित्यमनूपमम् ।

तथा निरतिचारायां, सूक्ष्मबोधमनवितम् ॥ १ ॥

(प्रत्याहार इति) स्थिरायां दृष्टौ प्रत्याहारः स्याद्व्यमाणलक्षणः । तथा-निरतिचारायां दर्शनं नित्यमप्रतिपाति, सा-तिचारायां तु प्रकीर्णनयनपटभोपद्रवस्य तदुत्कोपाऽऽद्यनवबोधकल्पमपि भवति, तथाऽतिचारभावाद्, रत्नप्रभायामिव धूल्यादिरूपद्रवः, अन्नमं स्मरद्वितम्, तथा सूक्ष्मबोधेन समन्वितम् ॥ १ ॥

विषयसंप्रयोगेऽन्तः-स्वरूपानुकृतिः किल ।

प्रत्याहारो हृषीकाणा-मेतदायत्तताफलः ॥ २ ॥

(विषयानि) विषयाणां चक्षुरादिप्राज्ञाणां रूपाऽऽदीनामसंप्रयोगे तद्ग्रहणातिमुख्यतयागेन स्वरूपमात्रावस्थाने सति अन्तःस्वरूपानुकृतिश्चित्तानुरोधनिरोधतामपातिः किल हृषीकाणां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रत्याहारः । यत उक्तम्-“स्वाविषयसंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ।” इति । (२-५४) कीदृशोऽयमित्याह-एतदायत्तताफल इन्द्रियवशांकरणैकफलः । अन्यस्थमाने हि प्रत्याहारे तथायत्तानामिन्द्रियाणि भवन्ति यथा बह्वविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीति । तदुक्तम्-“ततः परमा घटयनेन्द्रियाणामिति ।” (२-५५) ॥ २ ॥

अतो ग्रन्थिविज्ञेदेन, विवेकोपेतचेतसाम् ।

त्रयायै भवचेष्टा स्या-बालक्रीडोपमाऽखिला ॥ ३ ॥

(अत इति) अतः प्रत्याहाराद्, ग्रन्थिविज्ञेदेन विवेकोपेतचेतसाम् भवचेष्टाखिला चक्रवर्त्यादिसुखरूपाणि बालक्रीडोपमा बालधृतीगृहक्रीडातुल्या, प्रकृत्यसुन्दरवास्थिरत्वान्यां त्रयायै स्यात् ॥ ३ ॥

तत्त्वमनं परं ज्योति-ह्रींस्वभावैकमूर्तिकम् ।

विकल्पतल्पमारुहः, शेषः पुनरुपप्लवः ॥ ४ ॥

(तत्त्वमिति) अत्र स्थिरायां ह्रींस्वभाव एका मूर्तिर्यस्य तत्तथा, ज्ञानाऽऽदिगुणजैवस्यापि व्यावहारिकत्वात् । परं ज्योतिरात्मरूपं तत्त्वं परमार्थमतः । शेषः पुनर्भवप्रपञ्चो विकल्पलक्षणं तल्पमारुह उपप्लवो जलविषयः, परिदृश्यमानरूपस्याभावात् ॥ ४ ॥

भवजोगिफणाऽऽजोगो, भोगोऽस्यामवभासते ।

फलं ज्ञानात्मधर्त्वा-तुल्यं यत्पापपापयोः ॥ ५ ॥

(जघेति) अस्यां स्थिरायाम्, जोग इन्द्रियार्थसुखसंबन्धः, भवजोगिफणाऽऽभोगः संसारसर्पफणाऽऽटोपोऽवभासते, बहुदुःखहेतुत्वात् । नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवति, ततश्च पापम्, ततो दारुणदुःखपरस्परं । धर्मप्रजवत्वाद्भोगो न दुःखदो म-

विष्यतीत्यत्राऽऽह-यद् यस्मात् पुण्यपापयोर्दोषोर्हो फलमनामध-
र्मत्वात्तुल्यम् । व्यग्रहारतः सुशीलत्वकुशीलत्वाच्चयोर्दोषोर्विभेदे-
ऽपि निश्चयतः संसारप्रवेशकत्वेन कुशीलत्वाविशेषात् ॥५॥

धर्मादपि भवन् भोगः, प्रायोऽनर्थाय देहिनाम् ।

चन्दनादपि मञ्जूता, दहत्येव हुताशनः ॥६॥

(धर्मादित) धर्मादपि भवन् भोगो देवल्लोकाऽऽदौ, प्रायो वा-
हुत्येन, अनर्थाय देहिनां, तथा प्रमादविधानात् । प्रायोप्रहणं
गुरुधर्माक्षेपिभोगनिरासार्थम्, तस्य प्रमादधीजत्वायोगात् ।
अन्यन्तानवधनीयकराऽऽदिफलशुद्धेः पुण्यशुद्ध्यादावागमाभि-
निवेशाद्धर्मसारचितोपपत्तिरिति । सामान्यतो दृष्टान्तमाह-च-
न्दनादपि तथा शीतप्रकृतेः संभूतो दहत्येव हुताशनः, दहनस्य
दाहस्वभावापगच्छेत् । प्राय एतदेवं न दहत्यापि काश्चित्, सत्य-
मन्त्राभिमन्त्रकृताहाहमिच्छेः सकललोकसिद्धत्वादिति वदन्ति ।
युक्तचेतत्, निश्चयतो येनांशेन ज्ञानाऽऽदिक तेनांशेनाऽऽन्धनमेव,
यन च प्रमादाऽऽदिक तेनान्धनमेव । सम्यक्त्वाऽऽदीनां नार्थकर-
नामकर्मोऽदिवन्धकत्वस्याऽऽपि तद्विनाभूतयोगकषायगतस्यो-
पचारेणैव समयाद्, इन्द्रियार्थसम्बन्धाऽऽदिक तुदासीनमवेत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

स्कन्धात्स्कन्धान्तराऽऽरोपे, जारस्येव न तार्चिकी ।

इच्छाया विरतिर्जोगा-त्तत्संस्कारानतिक्रमात् ॥७॥

(स्कन्धादिति) स्कन्धात् स्कन्धान्तराऽऽरोपे भारस्येव भोगा-
दिच्छाया विरतिर्न तार्चिकी, तत्संस्कारस्य कर्मबन्धजनित-
निष्टभोगसंस्कारस्याऽनतिक्रमात् । तदतिक्रमो हि प्रतिपक्षभा-
वनया तत्सत्करणेन स्वात्, न तु विच्छेदेन प्रशुभतामात्रेण वे-
ति । इत्थ जोगासाक्षात्ताविभावेन स्थिरायां स्थैर्यमुपजायते, स-
त्यामस्यामपरैरपि योगाऽऽचार्यैरलौक्याऽऽदयो गुणाः प्रोच्यन्ते ।

यथोक्तम्-

“ अलौक्यमारोग्यमनिष्टुत्वं,

गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमलम् ।

कान्तिः प्रमादः स्वरसौम्यता च,

योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥ १ ॥

मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः,

प्रज्ञावशैर्यसमन्वितं च ।

दृष्टैरधृष्टावमसीष्टलाभो,

जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २ ॥

दोषव्यपायः परमा चतुर्भि-

रौच्ययोगः समता च गुणी ।

वैराऽऽदिनाशोऽथ ऋतस्तरा धी-

निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥ इति ।

इहाप्येतद्वृत्तिमि गुणजातमित पन्नाऽऽरन्ध्रं विज्ञेयम् ॥ ७ ॥
ब्रा० २४ ब्रा० ।

थिरावलिता-स्थिराऽऽवलिता-श्री० । वृजपरिसर्पिर्णामेव,
जी० २ प्रति० ।

थिरामयत्त-स्थिराऽऽशयत्त-चित्तस्थैर्ये, प० सू० ४ सूत्र ।

थिरीकरण-स्थिरीकरण-न० । सीदतां चारित्र्याऽऽदिषु स्थैर्यदे-
नौ, जी० । धर्माद् विधीयतां तत्र चारुचनचातुर्याद्वस्था-
पने, प्रश्न० ६ द्वार । पञ्चा० । दश० । ध० । स्वगतपरगतधर्म-
व्यापाराणां स्थिरत्वाऽऽधाने, पञ्चा० ४ विव० । नि० नू० ।

एतेसु चित्र खमणा-ऽऽदिषु सीदन्ति चोयणा जा तु ।
बहुदोमे प्राणुस्मे, मा सीद थिरीकरणमेयं ॥८॥

सीदन्तो नाम-जो थिरस्ययणो धितिसंपन्नो हृदो य न वज्रमति
खमणाऽऽदिषु, एसा सीयणा । चोयणा प्रेरणा, नियोजनेत्य-
र्थः, तं पुन चोयणं करीत अथाय दंसेउ । जशो जस्यति-(बहु-
दोमे प्राणुस्मे) दोसा अवाया । ते य “दृढकससन्धगाहा” अहवा-
जरसासकासखयकुटाऽऽद्यों सपओगविपओगदोमेहि य युत्तं ।
मा इति परिसेदे । एव बयणकिरियासहायसेणं मजमे थिरं क-
रेति सि थिरीकरणं । सेसे कठ । नि० नू० १ उ० । “जहा उज्जणीए
अज्जाऽऽसादो कालं करे ते सजए अप्पाहेइ । मम दारिसावं दिज्जह,
जहा उत्तरज्जयणे सुए, ते अकखणय सव्व तहं व । तम्हा को
जहा अज्जासादो थियो कअ्यो, एवं जेऽज्जविया ते थिरीकरे-
यव्वा ।” दश० ३ अ० । दहीकरणं, नि० नू० ४ उ० ।

थिरीकरणं आसादो उदाहरणं-“ उज्जणीए आसादो आय-
रिअो कालं करिंते भाह समादीए जिज्जेवति, अप्पाहेति य-
जहा मम दारिसाव दंज्जह, ते य न देति । सो य उव्वेय गतो प-
व्वज्जाए, तअो हाविअो य, सलिंगेण सिस्सेण य से ओदी पउ-
त्ता, दिट्ठो आहावंतो आगतो, अतरा य गामविउव्वण णट्ठियाक-
रणं, पच्छमायं सरयकात्तवसेथारोपधावण, अतरा य अमा-
गाममज्जा स तलागलुहारगविउव्वणं जलमज्जे स्वेत्तण भा-
यिअो पारिसा उतं । तेहि समाण चाणमतरवमहिमुवागतो,
पच्छा कालिया ते एगमेगस्स आभरणाणं हरिउमारको, प-
च्छा तेसि दिट्ठो कहंति परिधारीए ।

पदमो भणति-

“ जेण भिक्खं यत्ति वेमि, जेण पोमेमि णायए ।

मा मे मदी अकमति, जायं सरणतो भयं ॥ १२४ ॥ ”

सो भणति-अतिपरितोसि, मुच आभरणाणि ।

चित्तो वि भारको, सो भणति-

“ बहुस्सुयं चित्तकहं, गंगा वड्ड पावले ।

बुद्धमाणग ! भइं ते, लप ता किंवि मुहासियं ॥ १२५ ॥ ”

तत्तिओ भणति, सुणेहि अक्खणायं-

“ जेण रोहंति बीयाणि, जेण जायति आसगा ।

तस्स मज्जे विवज्जामि, जायं सरणतो जयं ॥ १२६ ॥

जमह दिया य राअो य, तण्णेमि महुमाप्पिसा ।

तेण मे उरुओ दहो, जायं सरणतो भयं ॥ १२७ ॥ ”

अइ वा-

“ वग्घस्स मरे भीतेणं, पावघां सरणं कतो ।

तेण दहं मम अगं, जाय सरणओ भयं ॥ १२८ ॥ ”

चउत्थो भणति-

“ लंघणपवणसमन्थो, पुव्व होऊण सपद कांस ? ।

दरुयगाइयग्गहन्थो, वयंस ! को णामओ वाही ? ॥ १२९ ॥ ”

सो भणइ-

“ जेहासाहेसु मासेसु, मारुओ सुहसीयत्तो ।

तेण मे भज्जनं अगं, जायं सरणतो जयं ॥ १३० ॥

जेण जीवति सत्ताणि, निरोहमि अणंतए ।

तेण मे भज्जए अगं, जायं सरणओ भयं ॥ १३१ ॥ ”

पंचमो भणइ-

“ जाध बुच्छ सुहं बुच्छं, पादवे निरुवहवे ।

मूलाओ छट्ठिता वल्ली, जातं सरणतो भयं ॥ १३२ ॥ ”

उद्यो जगति-

“अभिमतया खुभिया, पेक्षति बाहिरा जणा ।
दिसं भयह मायगा !, जायं सरणतो जयं” ॥१३३॥

महवा-

“जत्थ राया सयं चोरो, जंदिओ य पुगेहिओ ।
दिसं भयह जायारिया !, जायं सरणओ जयं” ॥१३४॥

महवा-

“अइरुगयय य सुरिय, चेइयथुजगय य वायसे ।
भिसीगयय य आयवे, सदि ! सुदिओ हु जणो न बुज्जो ॥१३५॥
तुम पय य अम्म हे ! लये, मा हु विमाणय जक्कमागय ।
जक्काइरुय हु तायय, अंभि दाणि विमग्ग तायय ॥१३६॥
नवमासय कुच्चिआक्षिया, पासवणे पुलसे य महिय ।
धूया मेगेहिपइडे, सलणय असलणय य मे जायय” ॥१३७॥
एवं सव्याजरणाणि घत्तुण पयाओ, अतरा य संजतीच्चउत्तणं
तं ददुण भणति-

“सयमेव य लुक्कलोविद्या,
अण्णणिआ य विद्यां विज्जिआ ।
ओवाइयल्लओ य सि,
किं वेला ! वेयेति वाससी ?” ॥ १३८ ॥

“कडय ते कुंडसे य ते,
अंजिअक्खि ! तिथियते य ते ।
पवयणस्स उड्डाहकारिण !,
डुहा लेहि ! कतोअसि आगता ? ॥ १३९ ॥”
“राईमरिमवमिसाणि, पराजिह्वाण पाससि ।
अण्णणो विलतमिसाणि, पासंतो वि ण पाससि” ॥ १४० ॥

सा य पडिभणति-

“समणोअसि संजतो असि, बंभयारी समलोउउक्कणे ।
घेहारियवायओ य ते, जिहज्ज ! किं ते परिगहे ? ॥१४१॥”
(उल्लं नि० २ अ०) (एतासां गाथानामर्थः “इंसणपरी-
सइ” शब्देऽत्र बद्धयते) पुणरपि य पयाओ रायकुवस्संथावार-
विठवणं, परिबुद्धो य । जहा तेण देवेण तस्स आसादभूतस्स
थिरीकरणं कते, एव जहासत्तिओ थिरीकरण कायवत्तं ।” नि०
चू० १ व० ।

थिद्धि-थिहित-खी० । वेगसरयाऽऽदिद्वयविनिर्मिते यातविशेषं,
दशा ६ अ० । सूत्रां ज० । रा० । साटानां यत् ‘अडपल्लानं’ क-
ट, तदन्यविषयेषु थिर्हाग्युच्यते । जी० ३ प्रति० ४ व० ।
औ० । ज्ञा० । प्र० ।

थिवथिन्त-स्तिवस्तिवत्-त्रि० । छिगुडिगायमाने, तं० । “थि-
विथिविषं बीमच्छ ।” थिविथिवायमानैरन्वैर्विभक्तं, रौद्र-
मन्वर्थः । तं० ।

थिवुग-स्तिवुक-पुं० । पानीयविन्दो, आ० चू० १ अ० । आ०
प्र० । प्रज्ञा० । दर्श० । विशेष० ।

थिवुगसंक्रम-स्तिवुकसंक्रम-पुं० । “पिरुगणं जा उदय-
संगया तीय अणुदयगयाउ । संक्रामिकुण वेयइ ज एसो थि-
वुगसंक्रामो ॥७९॥” इत्युक्तकृणे संक्रमजेदे, पं० सं० ५ आ-
र । क० प्र० ।

थिहु-स्तिहु-खी० । साधारणवद्वजनस्वतिकायनेदे, जी० १ प्रति० ।

धीण-स्त्यान-त्रि० । संघातमापन्न, रथा० ६ डा० ।

धीणगिद्धि-स्त्यानगृद्धि-खी० । स्त्याना बहुव्येन सङ्घातमापन्ना
गृद्धिरजिकाङ्गा जाप्रद्वस्थाऽध्यवसिताथसाधनविषया यस्यां
स्वाभावस्थायां सा स्त्यानगृद्धिः । तस्यां हि सत्यां जाप्रद्व-
स्थाऽध्यवसितमर्थमुत्थाय साधयति, स्त्याना वा पिरमीभूता
आक्षिरात्मशक्तिरूपा यस्यामिति स्त्यानगृद्धिरित्युच्यते । त-
द्भावे हि स्वप्नुः केशवार्द्धषट्सदृशी शक्तिर्भवति । अथवा-
स्त्याना जमीचुता चैतन्यकिंस्यामिति स्त्यानगृद्धिरिति, तादृश-
विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि स्त्यानगृद्धिः, स्त्यानगृद्धिरिति वा ।
रथा० १ डा० प्रव० उत्त० “गोणाऽऽदयः” ॥ ८ । ३ । १७४ ॥
इति प्रकृतसूत्रेण धीणगृद्धिर्निर्दिष्टा । कर्म १ कर्म० । निद्रा-
विशेषे, कर्म० ६ कर्म० ।

धीणगृद्धि-स्त्यानगृद्धि-खी० । स्त्याना पिरमीभूता आक्षिरात्म-
शक्तिरूपा यस्यां स्वाभावस्थायां सा स्त्यानगृद्धिः । तद्भावे हि
स्वप्नुः प्रथमसंदनस्य केशवार्द्धषट्सदृशी शक्तिर्भवति, धृ-
यते चैवं कथानक आगमे-कविन्द्वेदे कोऽपि ध्रुवको वि-
पाकप्राप्तस्त्यानगृद्धिर्निद्रासहिता द्विव्येन दिशा स्थलीकृतः, ततः
स तस्मिन् षड्भाभिनिवेशो रजस्यां स्त्यानगृद्धिर्बुद्धे वर्तमानः
समुत्थाय तद्वन्तयुगलमुत्पाटय स्वोपाश्रयद्वारि च प्राक्षिप्य पुनः
मुसवान् इत्यादि । तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि स्त्यानगृद्धिः ।
(६ गा०) कर्म० ६ कर्म० । ग० । पं० सं० । जीत० ।

स्त्यानगृद्धिदृष्टान्तमाह-

पोगलमोपगफरुमग-दंतं बडसाज्जंजणे मुत्ते ।

एतेहि पुणो तस्सा, विगिंचणा ह्योति जयण ॥ १४० ॥

पुक्कलं पिशितं, मोक्षको लक्ष्मणः, फरुसकः कुम्भकारो, दन्ताः
प्रतीताः, घटशास्त्राभञ्जनम्, एतानि पञ्चोद्धारणानि सुप्ते
स्त्यानगृद्धिनिद्रायां भवन्ति । एतैरेतदृष्टान्तान्कैश्चिद्भिः स्त्यानगृद्धि-
परिज्ञाय, तस्य स्त्यानाद्विमतः साधोयतनया विवेचन परि-
त्यागः कर्तव्यो भवति ।

तत्र पुक्कलदृष्टान्तमाह-

पिमियासि पुव्व महिसे, विगिंचियं दिस्स तत्थ निमि गंतुं ।

अणं हंतुं स्वायति, उवस्सयं मेसगं एतेति ॥ १४१ ॥

“एगम्मि गामे पगो कुम्भी पक्काणि य तन्नियाणि य नि-
म्पणेषु आणमसो मसप्पगारे जक्खेइ । सो अ तद्दाराणं थे-
राण अतिथि धम्मं सोउं पव्वाइओ गामाइसु विहरइ । तेण
य पगत्थ गामे महिसो विगिंचमाणो विट्ठो । तस्स ममे अमि-
लामो जातो । तेण अमिलामेण अण्योच्चिसेणेव जिक्खुहि-
डित्ता अणुच्चिकुण विचारज्जमिं गतो । चरिमा सुत्तपोरिसी
कया । भावस्सय काउ पातोसिया पोरिसी विदित्ता ।
तव्जिनासो चेव सुत्तो । सुत्तस्सेव धीणगृद्धि जाया । सो
अण्णो अण्णभोगनिर्वात्तपणं कारणेण गतो मदि-
समंरुत्तं । अणं महिसं हंतुं जाक्खत्ता सेसं आनेतुं
उवस्सयस्स उवारे उचितं । पक्खुसे गुरुणं आलोपर-परिसो
सुविणो विट्ठो । साहुदि दिसावलोकं करेतेहि दिट्ठं कुणम, जा-
णियं-जहा एस धीणगृद्धि, ताहे निगपारोचियं पच्छिन्तं स
दिक्ख ।” अथ गाथाऽङ्कारार्थः-पिशितशी कश्चित्पूर्वं गृहघासे
आसीत् । स च महिषं विकर्तितं दृष्ट्वा संजाततद्भ्रूणाभि-
लाषस्तत्र महिषमण्डले निशि रात्रौ गत्वा अन्य महिषं हत्वा
खादति, शेषमुद्धरितमुपाश्रये नयति ।

मोदकदृष्टान्तमाह-

मोयगजत्तपद्मं, भंतु कवाके धरस्म निमि स्वाति ।
जाणं च भरेऊणं, आगतो आवस्मण विगडे ॥१४२॥

एकः साधुभिर्ज्ञां हिण्डमानो मोदकभक्तं पश्यति । तच्च सु-
चिरमवज्ञां कृतमवभाषितं च । परं न लब्धं, ततस्तदलब्धत्वा
तद्व्यवसायपरिणत एव प्रसुप्तः । रात्रौ तत्र गत्वा गृहस्य
कपाटौ भङ्गत्वा मोदकान् भक्षयति । शेषमोदकैर्जाजनं कृत्वा
समागतः । प्राभातिके आश्रयके विकटयति-ईदृशः स्वप्नो
मया दृष्ट इति । ततः प्रभाते मोदकनृनजाजनं दृष्ट्वा ज्ञातम्-
यथा स्थानकिरिति, तस्यापि लिङ्गपाराश्रिकं दत्तम् । शेषं पुद्ग-
लाऽऽस्थानकवत्तुल्यम् ।

अथ फलमकदृष्टान्तमाह-

अवरो फलमगुम्हो, पट्टियपिरे व डिदिडं सीमे ।
एगंते अवयज्जड, पासुत्ता णं विगडणा य ॥ १४३ ॥

अपरः कश्चित् फलमकः कुम्भकारः कापि गच्छे मुण्डो
जातः, प्रयजित इत्यर्थः । तस्य रात्रौ प्रसुप्तस्य स्थानकिरु-
दाणा । स च पूर्वं मृत्तिकाच्छेदाभ्यासी, ततो मृत्तिकापिण्डानी-
व समीपप्रसुप्तानां साधूनां शिरोसि लेभमारब्धः । तानि च
शिरोसि, कर्मवराणि चैकान्ते अपोऽकृतिः शेषाः साधवोऽपनृ-
ताः । स च जुषाऽपि प्रसुप्तः । ततः प्रभाते ईदृशः स्वप्नो मया
दृष्ट इति विकटना कृता । प्रभाते च साधूनां शिरोसि, क-
र्मवराणां च पृथक्भूतानि दृष्ट्वा ज्ञातम्-यथा स्थानकिरिति
लिङ्गपाराश्रिकं दत्तम् ।

अथ दन्तदृष्टान्तमाह-

अवरो वि धादिओ म-नहन्तिणा पुरकवोर् भंतूण ।
तस्मुक्खणिक्तु दंते, वमहोवादि विगडणा य ॥ १४४ ॥

अपरः कोऽपि साधुगृहस्थजाते मत्तहस्तिना गुण्डामुत्क्रिय
धावता धाटितः पञ्चायमानो महता कण्ठेन उज्झितः, एष च-
र्यभिप्रायः । निशीथच्छिन्नकृता तु-“ एगो साह गायरनिगता
हन्तिणा पक्खिता ॥ ” इति लिखितम् । एवमुभयथापि हस्तिगत
पराजवं स्मृत्वा स साधुस्तस्योपरि प्रद्वेषमापन्नः प्रसुप्तः । चर्दण-
स्थानकिश्चोत्थाय पुरकपाटौ नष्टत्वा दन्तिशास्त्रां गत्वा तस्य
हस्तिनो व्यापादनं कृत्वा दन्तानुत्खन्य वसनेर्बाहः स्थापयि-
त्वा दूषोऽपि सुप्तः । प्रभाते च विकटना-स्वप्नलोचयति ।
साधुभिश्च दिग्वशोकेन कुर्वाणैर्गजदन्तावाक्षितौ । ततः स्थान-
किमान् अभाविनि कृत्वा लिङ्गपाराश्रिकः कृतः ।

षट्शास्त्राभञ्जनदृष्टान्तमाह-

उत्तापग वडमात्ते-ण पट्टितो केड पुव्ववणहत्थी ।

वडमालजंजणाऽऽणण, उस्मगाऽऽद्योयणा गोसे ॥ १४५ ॥

एकः साधुद्वन्त्रामकः भिक्षाचर्यो गतः, तत्र प्राम-
दस्यस्यापान्तगले षट्शृङ्गो महान् विद्यते, स च साधुर्गो-
दन्तरमुष्णजिह्वतो भरितजाजनस्तृपितबुद्धितः ईर्योपयुक्तो
वेगेनाऽऽगच्छतः । (वडमालणं स्त्रि) लिङ्गव्यत्ययाद् वट-
पादपस्य शाखया शिरसि घट्टितः सुषुप्तर परितपितः, ततो
षट्शृङ्गोपरि प्रद्वेषमुपगतः, तद्व्यवसायपरिणतश्च प्रसुप्तः । उदी-
र्णस्थानकिश्चोत्थाय तत्र गत्वा वटपादपं नष्टत्वा तन्मूलत-
टीयां शाखामानीयोपाधयोपरि स्थापितवान् । उत्सर्गे च आव-
६०४

इयककायोत्सर्गविक्रमे कृते, तथैव गुरुणामालोचयति, ततो दिग्व-
लोके कृते तथैव ज्ञातम्, लिङ्गपाराश्रिकश्च कृतः । केचिदाचार्या
ब्रूवन्-सप्तमभवे वनहर्ता बभूव, ततो मनुजत्रयमागतस्य
प्रयजितस्योदीर्णस्थानकिः पूर्वजवाभ्यासाद्वटशालाभञ्जनमभ-
वत् । शेषं प्रागुक्तम् ।

कथं पुनरसौ परित्यजनीय इत्याह-

केमवअच्छवलं प-णवेति मय विग एत्थि तुह चरणं ।
णेच्छस्म हरइ मंघो, ण वि एक्को मा पदोसं तु ॥ १४६ ॥

केशवो वासुदेवस्तस्य बलादच्छवलं स्थानकिमनो भवतीति
तीर्थरुदादयः प्रज्ञापयन्ति । एतच्च प्रथमसहनिनामङ्गीकृत्योक्त-
म् । इत्यादि । वृ० ४ उ० ।

पिण्डादिनिग-स्थानकिचिक-न० । निष्पानिद्राप्रचलाप्रचला-
स्थानकिलक्षणं स्थानद्वर्णपञ्चलिते चिके, कर्म० ३ कर्म० ।
“ स्तस्य धोऽसमस्तस्तम्बे ” ॥ ७ ॥ २५ ॥ इति स्तस्य धः ।
प्रा० २ पाद ।

पुंङ्किका-न० । देवो-दरकुपितवदनसकोचने, मौने च । दे० ना०
५ वर्गे ३१ गाथा ।

पुंङ्किका-स्त्री० । स्तवने, आव० २ अ० । सुत्र० । स्तुतिर्हि-
धा-प्रणामरूपा, असाधारणगुणोत्कीर्तनरूपा च । न० । लोको-
त्तमसद्भूतार्थरुदगुणवर्णनपगायां (प्रव० १ द्वार) एक-
श्लोकप्रमाणायां (पञ्चा० ४ चिव०) ऊर्द्धज्ञेय जघन्येन चतुष्ट-
यस्तुतिप्रकथने, मध्यमेनाष्टस्तुतिकथने, उत्कृष्टेन १०८ स्तु-
तिकथने, उत्त० १४ अ० । ध० । नि० चू० । अनुशिष्टौ, व्य० १
उ० । संप्रा० । (स्तुतिस्तवयोर्विशेषः ‘ ध्य ’ शब्देऽस्मिन्नेव
भागे २३७३ पृष्ठे उक्तः) चैत्यवन्दनायां यत्काया-
त्सर्गानन्तरं जप्यते तस्तुतय इति कदाः । (तास्तिस्मृत-
स्यो वा दीयन्ते इति ‘ चेद्यवदण ’ शब्दे तृतीय-
जागे १३१२ पृष्ठे स्तुतिप्रस्तावे प्रत्यपादि) निष्प. स्तुतीगार्हती-
व्याख्यायाऽऽह हरिजङ्गसुनि-निष्प. स्तुतयो नियमेनाच्यन्ते, के-
चित्तु अन्या अपि पठन्ति; न च तत्र नियम इति न तद्व्याख्या-
नक्रिया । एवमेतर्थादितोपचितपुण्यसंगारा उचितेपूपयोगफल-
मेतदिति ज्ञापनार्थं पठन्ति-“ वेद्यावच्छराणं सतिगराणं सम्म-
हिद्विसमाहगराणं करोमि काष्ठहसगः ” इत्यादि यावद् “ बोसि-
रामि । ” व्याख्या-पूर्ववत्, नवर-वेद्यावृत्त्यकराणां प्रवचनार्थं व्या-
पृतमावानां यथाभ्याकूष्माढ्यादीनां शान्तिकराणां कुक्षेपद्रवेषु
सम्यग्दृष्टीनां सामान्येनाऽन्येषां समाधिकराणां स्वपरयोस्ते-
षामेव स्वरूपमेतदेवैषामिति बृहत्सप्रदायः । एतेषां सवन्धि-
नं, सप्तसंख्यं वा षष्ठी, एतद्विषयम्-एतानां श्रित्य, करोमि का-
योत्सर्गमिति । कायोत्सर्गविस्तरः पूर्ववत् । स्तुतिश्च, नवरमे-
षां वेद्यावृत्त्यकराणां तथा तद्भाववृत्तिन्युक्तप्रायं, तदपरिज्ञाने-
ऽप्यस्मात् तच्छ्रुमसिद्धाविदमेव वचनं ज्ञापकं, न चासिद्धमेतद्,
अभिचारकाऽऽहौ तथेक्षणात्, सर्वोचित्यप्रवृत्त्या सर्वत्र प्रवर्तित-
व्यभिचैर्दम्पयंस्य, तदेतत् सकलयोगार्थं ज बन्धनाऽऽदिप्रत्ययमि-
त्यादि न पश्यन्ते, अपि त्वन्यत्रोच्च्युतितेनेत्यादि, नेषामविरतत्वा-
त्, सामान्यप्रवृत्तेरित्येवोपकारदर्शनात्, वचनप्रामाण्यादि-
ति व्याख्यानम् “ सिद्धेन्यः ” इत्यादिसुत्रम् । ल० ।
आव० । ध० ।

" ता उस्सगं किञ्चा, विनीयविसिलो गिया य इह युत्ति ।
जणह अहवा बहू-माणोइसव्वज्जिणिदाण ॥ २६ ॥
पुव्वुत्तकयं विहिणा, कहुंति सुत्तययं च संबिगा ।
सुअस्स जगव नाणं, उस्सगाठओ थुणइ संपुत्ति ॥ २७ ॥
तात्तया अहवा बहू माणा तिसिलो गिया य सुहवणा ।
कम्मस्स निज्जरुह, महया सहण घोसति ॥ २८ ॥
' तिञ्चा तु पुव्वविहिणा, सक्कययं कहइ जाव पणिदाणं ।" (२६)
बन्ध० प० ।

" तिञ्चि वा कहुइ जाव, थुइओ तिसिलोइआ ।
ताव तथ्य अणुणाय, कारणेण परेण वि ॥ १ ॥ "
तिञ्चः स्तुतयः कायोत्सर्गानन्तरं या दीयन्ते ता यावत्कर्षति,
भणतीत्यर्थः । किञ्चिदिष्टाः ? तत्राऽऽह-तिष्ठोक्तिकाः त्रयः
श्लोकाः उन्देशविशेषरूपा आधिक्येन यासु तास्तथा । " सि-
द्धाण बुद्धाणं " इत्येकः श्लोकः । " जो देवाण चि ० " इति द्वि-
तीयः । " एको यि नमोकारो ० " इति तृतीय इति । च० २ अ-
ध्या० । शृ० । ओघ० । प्रति० ।

पदैर्वाघातकारणः समुपस्थितैः देशतः सर्वतो वाऽऽवश्यक-
मकृत्वा गच्छन्ति । तत्र देशतः कथमकृत्वेत्यत आह-

युतिमंगलकितिकम्मे, काउस्सगो य तिविहकिड्कम्मे ।

तत्तो य पमिक्कमणे, आदोयणयाए कितिकम्मे ॥

स्तुतिमङ्गलमकृत्वा, स्तुतिमङ्गलाकरणे चाऽप्यर्वाधः-आवश्य-
के समाप्ते हे स्तुती उच्चार्य तृतीयां स्तुतिमकृत्वा अभिशर्यां
गच्छन्ति । तत्र च गत्वा पर्यापथिकीं प्रतिक्रम्य तृतीयां
स्तुतिं वदति । अथवा-आवश्यकं समाप्ते एकां स्तुतिं कृत्वा
हे स्तुती अभिशर्यां गत्वा पूर्वैर्वाधनोच्चरन्ति । अथवा-समा-
प्ते आवश्यकैर्भिशर्यां गत्वा तत्र तिष्ठ-स्तुतीवदति । अथवा-
स्तुतिभ्यां यद् यत्किं तत् कृतिकर्म, तांस्मन्नकृते तेऽभिशर्यां ग-
त्वा तत्रैर्वापथिकीं प्रतिक्रम्य मुख्यार्थिकां च प्रत्युपेक्ष्य कृति-
कर्म कृत्वा स्तुतीवदति । व्य० ३ व० । (इत्यादि प्र० भागे
७२४ पृष्ठे विस्तरः)

आवस्समय काऊगां, जिणोवड्ढं गुरूवप्पेणं ।

तिञ्चि युती पमिड्ढेहा, काऊस्स विही णो तन्थ ॥

आवश्यकं जिनापविष्ट गुरुपदेशेन कृत्वा पर्यन्ते तिञ्चः स्तु-
तयः प्रवर्तमाना वक्तव्याः । तद्यथा-प्रथमा एकश्लोक्तिका, द्वि-
तीया द्विश्लोक्तिका, तृतीया त्रिश्लोक्तिका । इत्यादि । व्य० ७
उ० । प० व० । पञ्चा० ।

सुकयं आणत्ति पि व, लोए काऊण सुकयकिड्किम्मा ।

बहुंतीओ थुइओ, गुरुयुइगहणे कए तिप्पि ॥ ६ ॥

सुकृतामाज्ञामय श्लोके कृत्वा कश्चादिनीतः सुकृतकृतिकर्मा
सन्निवेद्यत्येवमेतदपि छेद्यम् । तदनु कायप्रमाज्जेनोत्तरकाय
वर्द्धमानाः स्तुतयो रूपतः शब्दनश्च गुरुस्तुतिग्रहणे कृते सति
तिरस्तिस्त्रो भवन्ति । इति गाथाऽर्थः ॥ प० व० २ द्वार ।

निम्मकरुपनिस्सकके, वि चेइए मव्वहिं थुइ तिञ्चि ।

वेड्ढं च चेइयाणि य, नाउं एकिकिया वा वि ॥

निश्चाकृते गच्छन्तिप्रतिषेधे, अनिश्चाकृते च तद्विपरीते, चैत्ये स-
र्वत्र तिञ्चः स्तुतयो दीयन्ते, अथ प्रतिचैत्यं स्तुतित्रये दीयमाने
बेलाया अतिक्रमा भवति, भूयांसि वा तत्र चैत्यानि, ततो बेलां,
चैत्यानि वा ज्ञात्वा, प्रतिचैत्यमेकैकाऽपि स्तुतिर्दातव्येति । शृ० १

उ०।('वंदन' शब्दे विशेषो वक्ष्यते) " तं काउं आवस्सगं अणे तिप्पि
थुनीओ करेति । अहवा-एगा एकसिलो गा, वितिया थिसिलो गा,
ततिया तिसिलो गा ।" आ० शृ० ४ अ० । आ० । सम्पूर्णचैत्य-
वन्दना स्तुतित्रयेण संपूर्णा भवति । पञ्चा० ३ विध० । (चतुर्थस्तु-
तिस्तु किलाऽर्वाचिनोति 'चेइयवंदन' शब्दे १२१२ पृष्ठे छष्ट-
व्यम्) (स्तुतिविषये विशेषः 'चेइयवंदन' शब्दे १३२०
पृष्ठे तृतीयभागे द्रष्टव्यः) " सुयस्स जगवओ करेम का-
उस्सगं वदणवत्तियाए ।" इत्यादि प्राग्वत् यावद् " वोसिगामि,
एयं सुत्तं पठित्ता पणावीसुस्सासमेव काउस्सगं करेति ।" आह
च- " सुयनाणस्स चवत्थो ति ततो नमोकारेण पारित्ता विमु-
च्चरणदंसणसुयानियारा मगलनिमित्तं चरणदंसणसुयदेस-
गाण सिद्धाण युति कहुंति, भणियं च सिद्धाण थुइए ।" इति ।
सा चैवं स्तुतिः- " सिद्धाण बुद्धाणं " इत्यादि । आ० ४ अ० ।

युज्जुयल्ल-स्तुतिगुगल्ल-न० । समयपरिताषया स्तुतिचतुष्टये,
पञ्चा० ३ विध० ।

युडमंगल-स्तुतिमङ्गल्ल-न० । प्रतिक्रमणस्यान्ते स्तुतित्रयभण-
ने, ओघ० ।

युडुक्कि-स्तुतिगृक्कि-त्थो० । प्रवर्द्धमानस्तुतिपरिपाठे, पञ्चा० ८
विध० ।

थुकार-थुत्कार-पुं० । महता शब्देन युगितिकरणे, श० ।

युक्किअ-न० । देशी-उच्चते, दे० ना० ५ वर्ग २८ गाथा ।

युड-स्थुड-न० । वनस्पतीनां स्कन्धभागे, स्था० १० उ० ।

युडुहीर-न० । वेशी-चामरे, दे० ना० ५ वर्ग २८ गाथा ।

युणण-स्तवन-न० । स्तोत्रैर्गुणकीर्तने, आ० २ शृ० ३ चू०
१ अ० । दशा० ।

युण-पुं० । देशी-दत्ते, दे० ना० ५ वर्ग २७ गाथा ।

थुरुणुद्वणय-न० । देशी-शर्यायाम्, दे० ना० ५ वर्ग २८ गाथा ।

युल्लम-पुं० । देशी-पटकुट्याम्, दे० ना० ५ वर्ग २८ गाथा ।

युल्ल-थोर-त्रि० । इत्य लः । " संवाऽऽदो वा " ॥ ८ । २ । ९६ ॥
इति ललित्वम् । प्रा० २ पाद । परिवर्तने, दे० ना० ५ वर्ग २७
गाथा ।

स्पृल्ल-त्रि० । मोह, आ० २ शृ० १ चू० ४ अ० २ व० ।

युवअ-स्नावक-त्रि० । " उः साम्नास्नावके " ॥ ८ । १ । ७७ ॥
इति आदेशात् सत्वम् । स्तोत्रे, प्रा० १ पाद ।

युव्वंत-स्तूयमान-त्रि० । " न वा कर्मभावे व्रतः क्यस्य च लु-
क् " ॥ ८ । ४ । २४२ ॥ इति भाषे कर्मणि वा वर्तमानस्य पु-
धातोर्नन्ते द्विरुक्तो वकाराऽऽगमो वा । प्रा० ४ पाद । अनि-
नन्धमाने, ज० १५ श० ।

थू-थू-अव्य० । " थू कुत्सायाम् " ॥ ८ । २ । २०० ॥ ' थू ' इति
कुत्सायां प्रयोक्तव्यम् । कुत्सायाम्, " थू निहज्जां शोओ ।" प्रा०
२ पाद ।

थूण-स्तेन-पुं० । " ऊः स्तेने वा " ॥ ८ । १ । १४७ ॥ इति स्ते-
नशब्दस्यैतो वा क्तवम् । ' थूणो ।' पक्षे- ' घेणो ।' चोरे, प्रा० १
पाद । स्तेने, दे० ना० ५ वर्ग २९ गाथा ।

धृणा-स्थूणा-स्त्री० । तदनाऽऽदिस्त्वन्मनार्थवर्त्तिकाष्टं, नि० चू० १३३० । " धृणा णं जते ! उहुं ऊसिया समानी जावइय खेत्तं ओगाहिता णं चिहंति, निरियं पि य ण आयता समानी तावइयं चैव खेत्तं ओगाहिता रा चिहंति ? । इता गो-यमा ! धृणा ण उहुं ऊसिया नं चैव चिहंति । " प्रज्ञा० १५ पद । पूर्वजनपदभेदे, पूर्वस्थां दिशि स्थूणाविषयं यावद् विहरेत । पृ० १ व० । अथे, दे० ना० ५ वर्ग २ए गाथा ।

धृणाग-स्थूणाक-पु० । स्वनामख्याते सन्निवेशे, यत्र एकः सा-मुद्रिकः लघ्वस्थविहरतो वीरजिनस्य लक्षणानि दृष्ट्वा विस्मि-तः शक्रेण प्रत्युक्तः । आ० म० १ अ० १ लण्ड ।

धृणामंडव-स्थूणागण्डप-पुं० । स्थूणाप्रधाने वस्त्राऽऽच्छादिते मण्डपे, ज्ञा० १ अ० ३ अ० ।

धृज-स्तूप-पु० । सघातावयविनि, सूत्र० १ अ० १ अ० १ व० । पीठे, जं० २ वक्र० । रा० । स्तूपजगवहेताऽऽदिङ्ग-स्थानेषु भरतेन स्तूपाः प्रावर्तन्ते । आचा० (?) । रा० । आ० क० । व्य० । (' आयागपकप्य ' शब्दे चिन्ती-यनागे ३५५ पृष्ठे देवताविकुर्वितस्तूपैरनुपट्टैर्विवादां द-र्शितः) समूह, विश० । " यथा पुन विष्णुना होति । " " इहगा-दिवियाचक्षा धृजो जगति । " नि० चू० ३ व० ।

धृषकरंद-स्तूपकराग-न० । स्तूपभपुगाऽऽसन्ने धन्ययक्षाऽऽ-वासे उद्याने, विपा० २ अ० ३ अ० ।

धृजमह-स्तूपमह-पुं० । स्तूपस्य विशिष्टे काले पूजायाम्, आ-चा० २ अ० १ चू० १ अ० २ उ० ।

धृजिया-स्तूपिका-स्त्री० । लघुशिखरे, जं० १ वक्त० । जी० । रा० । ज्ञा० ।

धूरि-रुआदेशी-तत्तुवायोपकरणे, दे० ना० ५ वर्ग ३ए गाथा ।

धूल-स्थूल-त्रि० । प्रमाणतः मौल्यतश्च (आचा० १ अ० ५ अ० १ व० । प्रज्ञा०) महति, प्रज्ञा० ५ मंथ० द्वार । बृहति, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । बृहत्काये उपचिन्तमानशोणिते, सूत्र० ८ अ० ६ अ० । उत्त० । अनिपुणे, लस० १ अ० ।

धृजगअदिमादाण-स्थूलादत्ताऽऽदान-न० । स्थूलं परिस्थूलावि-षयत्वेन प्रसिद्धमिदं चौर्याऽऽरोपणहेतुत्वेन प्रसिद्धमदत्ताऽऽदानम् । आव० ६ अ० । तृतीयेऽणुवने, आव० । परिस्थूलविषयं चौर्याऽऽरोपणहेतुत्वेन प्रसिद्धमिति दुष्टाध्यवसायपूर्वकं स्थूलं, विपरीतमितरत्, स्थूलमेव स्थूलकं, स्थूलकं च तत् अदत्तादानं चेति समासः । आव० ६ अ० ।

धृजगअदिमादाणवेरमाण-स्थूलकादत्ताऽऽदानविमाण-न० । श्रावकस्य तृतीयेऽणुवने, आव० ६ अ० । (' अदिमादाणवेर-माण ' शब्दे प्रथमभाग ५५० पृष्ठे व्याख्यातमिदम्)

धूलघोण-पुं० । देशी-शूकरे, दे० ना० ५ वर्ग २ए गाथा ।

धृजत्यंतरणामता-स्थूलार्थान्तरनाशता-स्त्री० । स्थूलार्थान्त-रघटाऽऽदिनाशतायाम्, विशेषस्य सामान्यरूपादन्तित्वे, द्रव्या० १८ अध्या० ।

धृजगपाण-स्थूलकपाण-पुं० । द्वीन्द्रियाऽऽदिजीवे, आ० चू० ६ अ० ।

धृजगपाणवहविरयाड-स्थूलकपाणवधविरग्यादि-पुं० । अम-कमस्त्वर्हिसाविरमणप्रवृत्तो, पञ्चा० ६ विव० ।

धृजगपाणवहवेरमाण-स्थूलकपाणवधविरमाण-न० । प्रथमा-णुवने, पञ्चा० । स्थूला अमूहमाः कुहपिमिरपि प्राणि-त्वेन प्रायः प्रतीयमानत्वाद् द्वीन्द्रियाऽऽदयः, त एव स्थूलकाः । एतेनैकेन्द्रियाणां व्युदासः । सम्यग्दृष्टिमेव प्रायः प्रतीयमा-नत्वेन तेषां मूढमत्वात् । प्राणा उच्छ्वासऽऽदयः, तद्योगात्प्राणाः प्राणिनः, अनेनाचेतनानां व्युदासः, तद्व्यस्येदाप्रत्याख्येयत्वम् । तेषां यथा हिंसा, तस्य विरमण विरतिः स्थूलकपाणवधवि-रमाणम् । पञ्चा० १ विव० ।

धृजगपाणइवाय-स्थूलकपाणातिपात-पुं० । स्थूला एव स्थूल-काः, प्राणा द्वीन्द्रियाऽऽदयः, तयामतिपातः स्थूलकपाणातिपातः । द्वीन्द्रियाऽऽदिजीवस्ये, आव० ६ अ० ।

धृजगपाणइवायवेरमाण-स्थूलकपाणातिपातविरण-न० । प्रथमाणुवने, आव० ६ अ० । आ० चू० । (' पाणाइवायवेरमाण ' शब्दे व्याख्यास्यते)

धृजगमुमावाय-स्थूलकमुपावाद-पुं० । परिस्थूलवस्तुविषयेऽ-तिपुष्टिविक्रममुद्भवः स्थूल, स्थूल एव स्थूलकः, स्थूलकश्चाऽ-सौ मुपावादश्चेति समासः । आव० ६ अ० । आ० । स्थूलानृत-वादे, पञ्चा० १ विव० ।

धृजगमुमावायवेरमाण-स्थूलकमुपावादविरण-न० । द्विती-याणुवने, आव० ६ अ० । (' मुमावाय ' शब्दे व्याख्यास्यते)

धृजजह-स्थूलभज-पुं० । शकटालपुत्रे आर्यसमूहविजयस्य शिष्ये, कल्प० ८ कृष्ण ।

" अथाभूजवमे तन्ने, मन्त्रिराट् कलरवंशज । (५६)

शकटालः मुनी तस्य, स्थूलजजसरीयकौ ।

यक्षा च यक्षदिना च, भूताऽथ भूतदिनका ॥५७॥

सेणा वेणा तथा रेणा, तत्पुत्रयः सप्त चाभयन् ।

द्विजो वरकचैस्त्वार्मा-शयनन्द म शसति ॥५८॥

अष्टोत्तरशतशकै-तन्ने । मन्त्रिणमीकते ।

मन्त्रो न किञ्चिदप्युचे, तद्व्यापथ मोऽस्तधीत् ॥५९॥

पृष्टस्तथाचे त्यङ्गता, मन्त्राव्यानि प्रशमन्तु ।

उक्तमर्थं मन्त्र्युचे, न मिथ्यात्वा स्तवीर्यस्य ॥६०॥

मृदुस्तथापमोऽवक्, म तद्वक्त सुभाषितम् ।

दीनाराशुशत नन्द-स्तस्यादाप्रत्यह ततः ॥६१॥

मन्त्र्युचेऽस्येश ! किं दत्त, सोऽयदन् त्वप्रशमया ।

मन्त्र्युचे न प्रशमामि, द्वैकिकानि पठन्त्यस्मी ॥६२॥

तत्पुत्रोऽपि पत्रन्त्युचे, राज्ञा स्वः पात्रयेः मुनाः ।

एकश्रुताऽऽदिपात्रास्त्वा, मन्त्रिणाऽऽनर्हिता भूताः ॥६३॥

राजसौधे द्विजोऽथाऽऽगा-सास्मत्पाठेऽपत्रन् क्रमात् ।

राज्ञा वरकचैर्द्वार, वारित म ततो निशि ॥६४॥

मृक्त्वाऽऽम्र्यन्त्र दीनारात्, गङ्गान्तः स्तीति सोऽह्नि ताम् ।

हत्वाऽऽहिणा तदादाय, दत्ते गङ्गेति सोऽवदन् ॥६५॥

तत्पुत्रो गार्थित्रीऽमात्य-मृचे दत्तेऽस्य जाह्नवी ।

मन्त्र्युचे मयि तत्रस्थे, चेदाभ्यति ददाति तत् ॥६६॥

उन्नमादापयन्मन्त्रो, तद् द्विजस्थापितं जले ।

प्रातर्नन्दोऽगमसन्ना-ऽश्रौषीन्मन्त्रियुतः स्तवम् ॥६७॥

स्तवान्तेऽन्तर्जज्ञ मनः, किञ्चिन्न प्राप स द्विजः ।

मन्त्री पोट्टलिकां राज्ञः, प्रदर्शयत्त तस्य ताम् ॥ ६७ ॥
 मायीत्युद्गावितांस्यासीन्मन्त्रिच्छिन्नाणि बीकने ।
 श्रीयकस्याथ बोवाहे, माङ्गलिकयाय भूतज ॥ ६८ ॥
 सामग्री क्रियमाणां मोः-ऽङ्गामीदासीमुत्साहतः ।
 कीडांन्त रिम्भरूपाणि, दाय दाय सुखाऽऽदिकाम् ॥ ७० ॥
 अपाठयद्वरुचिः, सर्वेष्वपि पथेष्विदम् ।
 "ते न विजाणन् लोभो, ज सगरावो करेमिह ।
 नंदराजं पथिवि करि, मिरियउ रज्जे ठवेसइ" ॥ ७१ ॥
 राजपाट्यां नृप श्रुत्वा, तस्मैर्बोद्धि चक्रुः ।
 नमतां मन्त्रिणः दमान्-सतो जज्ञे पराहमुखः ॥ ७२ ॥
 मन्त्री गृहं गतः पुत्र-मूचे भोः ! मम मृत्युना ।
 कुटुम्बे जीवतादेत-सो चेत्सर्वं विनश्यति ॥ ७३ ॥
 ततो नृपं नमन्तं मां, वत्स ! खड्गेन घातयेः ।
 आः पापमित्यवादीत्स, मन्त्र्यूचे मां विषान्मृतम् ॥ ७४ ॥
 इतः पाप न ते सोऽथ, तदादिष्टं तथाऽकरोत् ।
 हा हा अकार्यमित्यूचे, राज्ञाय श्रीयकोऽवदत् ॥ ७५ ॥
 यो वां नेष्टः स नोऽप्येवं, ततः संस्कार्ये त नृप ।
 श्रीयकं स्माऽऽह मन्त्री स्याः, सोऽवग्न्नाताऽस्ति मे वृद्धम् ॥ ७६ ॥
 कोशागृहे स्थूलभट्ट-स्त्वमथाजुह्वन्नुपः ।
 निर्ययौ द्वावशाब्दान्ते, राज्ञोक्तः स्माऽऽह चिन्तये ॥ ७७ ॥
 राजोचे शोकवन्त्यन्त-ध्विनयान्यत्र मा गम' ।
 सोऽथ तत्र गतो दृष्ट्यौ, एव भोगा राज्यचिन्तने ? ॥ ७८ ॥
 "मुद्रेण खलु पारवश्यजननी सौम्यच्छिन्दे देहिनां,
 निर्यय कर्कशकर्मवधनकरी धर्मान्तरायाऽऽवहा ।
 राजार्थैकपदैव भवति पुनः स्वार्थप्रजार्थपट्टम्,
 तद् भूमः किमतः परं मतिमतां लोकद्वयापायकम् ? ॥ ७९ ॥"
 गतिश्च नरकाऽन्ता स्यान्-तृहता लोच ततस्तदा ।
 रक्तकम्बलदशाग्नी-रजोहरणमप्यथ ॥ ८० ॥
 नृपमेत्यावद्धर्म-लाभस्तेऽस्त्विति चिन्तितम् ।
 राजोचे निर्वहेः सुष्टु, यातोऽस्मै दध्यिवा-नृपः ॥ ८१ ॥
 मियात् कोशागृहे याम्य-ताम्यैकिष्टोपरि स्थितः ।
 मृतकेभ्यो जनोऽपैति, मुखानि पिदधाति च ॥ ८२ ॥
 निर्विकारः स जगवान्, ययौ दृष्ट्वाऽथ भूतना ।
 श्रीयकः स्थापितो मन्त्री, स्थूलभट्टः पुनर्मुनिः ॥ ८३ ॥
 सतृप्तमूरेः शिष्याऽनृत्, श्रीयकोऽनुगृह्णतः ।
 भिक्षितुं याति कोशायाः, स्थूलभट्टगता च सा ॥ ८४ ॥
 मनुष्यमीहेत नाय्य मुपकोशा तु तस्वसा ।
 तत्समोक्ता वरुचि-स्तत्कोशां श्रीयकोऽवदत् ॥ ८५ ॥
 इतो मृतः पिताऽस्माकं, ज्ञातुश्च विरहोऽनवन् ।
 तव प्रियविगो गोऽनृ-सदेन पाययाऽऽमवम् ॥ ८६ ॥
 स्वस्त्रा तदुक्तया चन्द-प्रभां स पायितः सुराम् ।
 श्रीयकस्येति कोशाऽऽख्य-रसोऽथ जावितमभुजम् ॥ ८७ ॥
 नृपाऽऽस्थाने वरुचे-रार्पयत्तस्यचित्करान् ।
 तेनाऽऽघ्राते तदैव द्वाक, तत्रैवाऽवमटासवम् ॥ ८८ ॥
 निःसारितोऽथ होषित्वा, प्रायश्चित्तं द्विजा ददुः ।
 तप्तस्य त्रपुणः पानं, तेनाऽसौ पञ्चतां गतः ॥ ८९ ॥
 स्थूलभट्टस्तपः कुर्वन्, विहरन् गुर्याभिः भट्ट ।
 आगमत्पाटत्रोपुत्रं, वर्षाकालमन्वेऽन्यथा ॥ ९० ॥
 जग्राहानिग्रहं साधु-रेकः सिंहगुहास्थितौ ।
 अन्यः सर्पावले चान्यः, कूरकाऽञ्जनदासिणि ॥ ९१ ॥

स्थूलभट्टश्चतुर्मासां, कर्तुं कोशागृहे पुनः ।
 सिंहसर्पां शम यातो, तुष्टा कोशा प्रियाऽऽगमात् ॥ ९२ ॥
 उत्थायोचे विधेय किं, चतुर्मास्याश्रयोऽस्त्वह ।
 सैव वभिन्नशालाऽस्ति, स्थितस्तस्यां प्रभुस्ततः ॥ ९३ ॥
 राजौ शुक्लारमाधाय, प्रभुकोभार्थमागता ।
 न पारितः सोभयितुं, प्रभुमन्दरसोदरः ॥ ९४ ॥
 धर्मं श्रुत्वा ततो जज्ञे, आधिका धर्मेनस्वचित् ।
 राजादिष्टं नर मुक्त्वा, सा ब्रह्मवतमप्रहीत् ॥ ९५ ॥
 चतुर्मासाऽऽगमे सिंह-गुहाऽऽवगता नृ मुनीन् ।
 गुरुः स्माऽऽह स्वागतं वा, बहो ! दुष्करकारकाः ॥ ९६ ॥
 आयाते स्थुभटे तु, गुरुकथाय सम्प्रमात् ।
 ऊचे ने स्वागतं साधो !, हृतदुष्करदुष्कर ! ॥ ९७ ॥
 त्रयोऽपि तेऽथ सास्याः, मियः स्माऽऽहुस्तपस्विनः ।
 अमान्यपुत्र इत्येवं, बहमन्यन्त सूरयः ॥ ९८ ॥
 अथ सिंहगुहासाधु-रन्यप्रावृषि मत्सरात् ।
 कोशागृहे चतुर्मासा-कृतेऽजिग्रहमप्रहीत् ॥ ९९ ॥
 आचार्यैरुपगुज्याऽथ, वारितोऽपि जगाम सः ।
 वसतिर्मार्गिता दत्ता, तथा तां स निरीक्ष्य च ॥ १०० ॥
 अनुरक्तोऽर्थयामास, सा नैच्छद्भणति स्म तम् ।
 आनय द्वायलक्ष मे, सोऽवदन्मे कुतो धनम् ? ॥ १०१ ॥
 सोचे नेपालभूपाक्षः, साधूनां रक्तकम्बलम् ।
 ददाति लक्षमूल्यं स, तत्रागाल्लब्धवोश्च तत् ॥ १०२ ॥
 आगच्छन्तश्च चौराणां, लक्ष यानान्यवक् शुकः ।
 स्तेनसेनापतिर्बोद्ध्या-ऽऽयात भिक्षुमुपैकत ॥ १०३ ॥
 गते तत्र पुनः कीरो-ऽवावीष्टुकं गतं गतम् ।
 ततस्तमनुगत्योचे, सोऽवदन्मेऽस्ति कम्बलम् ॥ १०४ ॥
 नये वेश्याकृते मुक्तो, ययौ तस्या ददौ च तम् ।
 तथा चन्दनिकायां स, क्षिप्तो वारयतो मुनेः ॥ १०५ ॥
 सोचे शोचस्यमु न स्व, त्वमपीदम् जविष्यासि ।
 ममो विषयपङ्कान्तः, स प्रनुष्टोऽथ तज्जिग ॥ १०६ ॥
 मिथ्यादुष्कृतमुक्त्वाऽगाद्, गुरोराबोचयत्ततः ।
 उपालब्धोऽथ गुरुणा, ज्ञातमात्मपरान्तरम् ॥ १०७ ॥
 स्थूलभट्टोऽभिसेदे तां, चिर परिचितामपि ।
 प्रवोस्तु प्रार्थयामास, विगुणोऽर्थार्जनं च ॥ १०८ ॥
 गुरुमकमयज्जगत्, स्थूलभट्टं च सोऽथ तम् ।
 रथिकस्यान्यथा कोशां, ददौ राजा पुरोऽस्थ सा ॥ १०९ ॥
 स्थूलभट्टगुणानाख्य-ञ्च तथोपाचरन् तम् ।
 (इतः कथासप्तमं वैर्नायक्यामुक्तम्)
 तस्मिन्श्च काष्ठे मज्जे, दुष्कालो द्वादशाब्दक ।
 इतस्ततोऽम्बुधंस्तीरे, तमनिकस्य साधुभिः ॥ ११० ॥
 निष्मृतिं याति भिद्धान्तं, गुणनाऽभावतस्तदा ।
 पाटञ्जीपत्तने स्थित्वा, यद्यस्याऽऽयाति तच्छ्रुतम् ॥ १११ ॥
 मेलयद्भिः समस्त नै-मिलितैकादशाऽऽत्मिका ।
 भट्टबाहुर्द्वादशाङ्ग-नृपपालेषु तिष्ठति ॥ ११२ ॥
 सङ्घः सङ्घाटकनोचे, पूर्वापमध्यापयेति तम् ।
 गुरुकच महाप्राण, प्रविष्टोऽस्मि ततोऽधुना ॥ ११३ ॥
 न क्षमो वाचनां दातुं, संघस्याऽऽख्यान्निवृत्त्य सः ।
 पुनः सङ्घाटकनोचे, सङ्घाऽऽद्यां यो विलङ्घने ॥ ११४ ॥
 को दण्डस्तस्य सोऽवोच-चर्दवोद्घाट्यने हि सः ।

ततोऽधुना किं कियते, सोऽवगमाद्घाटनं कुरु ॥ ११५ ॥
 शिष्यान् प्रेषयतां प्राज्ञान्, दास्ये सप्ताहं वाचनाः ।
 भिक्षाचर्याः समायातः, कालवेलाविकालयोः ॥ ११६ ॥
 संज्ञाचुम्भागतश्चैव, तिलश्चाऽऽवश्यक पुनः ।
 सिद्धे ध्याने महाप्राणे, स परावर्त्तने श्रुतम् ॥ ११७ ॥
 आदित्येन ततोऽप्यादि, बावहन्मूर्द्धतः ।
 स्थूलभद्राऽऽदिकाऽऽयासी-च्छिष्यपञ्चशती ततः ॥ ११८ ॥
 निरन्तरं वाचनानां मभांश्चक्ष्येत्तुमकृमाः ।
 स्थूलभद्रं विना सर्वे, पराभज्याऽपरे ययुः ॥ ११९ ॥
 ध्याने स्नोकावशेषं स, पृष्टः श्रीभद्रबाहुना ।
 किं शिष्ये न शिष्येऽह, कश्चित्कालं कृतस्व तत् ॥ १२० ॥
 सिद्धध्यानः सदा सर्वे-दिने दास्यामि वाचनाम् ।
 सोऽप्राक्कीर्त्तिकं मयाऽधीतं, शेषं वा सूरयोऽच्यधुः ॥ १२१ ॥
 अष्टाशीतिर्दिं सुत्रायौ-पश्ये सिद्धार्थमन्दरौ ।
 इतो न्यूनेनाऽपि परं, समयेन पठिष्याम ॥ १२२ ॥
 दशपूर्वां द्विवस्तुना-ध्यापि ध्याने समर्थिते ।
 अत्रान्तरे विहारेण, प्रययुः पाटलीपुरे ॥ १२३ ॥
 सप्तप्याप्तवतास्तत्र, स्थूलभद्रस्य जामयः ।
 वद्यानस्यान् गुरुन् स्थूल-भद्रं चाऽऽनन्तुमाययुः ॥ १२४ ॥
 गुरुत्वाऽवबन् कुरु, ज्येष्ठाऽऽयः सूरयोऽभ्यधुः ।
 परत्र गुणयन्नास्ति, वीक्ष्याऽऽयान्तीः सदोदराः ॥ १२५ ॥
 श्रुत्वा इशयितुं सिंह-रूपमाधाय तस्थिषान् ।
 ताः सिंहं वीक्ष्य पूज्यकुरु-रायः सिंहन भक्तिनः ॥ १२६ ॥
 गुरुत्वे न सिंहः स, स्नाता यो लब्धिमैक्यन् ।
 दृष्टास्तास्तमथाऽऽनमु-रप्राक्तास्तेऽपि कौशतम् ॥ १२७ ॥
 यक्षोवाच परित्यज्य, श्रियंका वर्षपर्वणि ।
 अभक्तार्थं मयाऽकारि, निर्शोधे मृत्युमाप्तवान् ॥ १२८ ॥
 ततश्च मामभुञ्जानां, विदेहे देवताऽनयन् ।
 तत्र पृष्टः प्रष्टुः प्राऽऽह, श्रुतिहत्याऽत्र ते न तत् ॥ १२९ ॥
 मया निन्येऽध्वयने, स्वाश्रुते मृत्तिभाषने (?) ।
 बन्दिता तास्ततो याताः, द्वितीयेऽङ्गुपनस्थयः ॥ १३० ॥
 न गुरुवाचनां दत्ते, स ज्ञात्वा ह्यःकृत ततः ।
 नैतत्पुनः कारिष्यामी-त्येवं कष्टेन भूयमा ॥ १३१ ॥
 क्षामितोऽध्यापयच्छेष-मुक्ता माऽन्य ददेः पुनः ।
 व्युच्छिन्नाऽथ चतुःपूर्वा, दशमाऽत्यद्विवस्तुयुक् ॥ १३२ ॥
 योगसंग्राहिता चैव, शिष्यायां स्थूलभद्रवत् । ” आ० क० ।
 थेरस्स णं अज्जमंजूइविजयस्स माठरसगुत्तस्स अंतेवा-
 सी थेरे अज्जस्थूलभदे गोयमसगुत्ते ॥

स्थविरस्याऽऽर्यसंभूतिविजयस्य माठरगोत्रस्य शिष्यः स्थवि-
 र आर्यः स्थूलभद्रो गौतमगोत्रोऽज्जुत् । तत्संघन्धश्चाऽयम्-
 पाटलिपुरे शकटालमन्त्रिपुत्रः श्रीस्थूलभद्रो द्वादश वर्षाणि को-
 शागृहे स्थितो वरुणाद्विजप्रयोगात्पितरि मृते नन्दराजे-
 नाऽऽकार्यं मन्त्रिमुद्रादानायाज्ययितः सन् पितृमृत्युं स्वचित्ते
 विचिन्त्य वीक्षामादत्त, पश्चाच्च संजृप्तविजयान्तिकं वतार्नि प्रति-
 पद्य तदादशपूर्वकं कोशागृहे चतुर्मासीमस्थ्यात्, तदन्ते च बहु-
 हावभावविधायिनीमपि तां प्रतिबोध्य गुरुसमीपमागतः सन्
 तैर्दुष्करदुष्करकारक इति संघममदं प्राञ्च, तद्वचसा पूर्वा-
 ऽऽयाताः सिंहगुहासर्पबिलकूपकाष्ठस्थायिनस्त्रयो मुनयो दूनाः,

तेषु सिंहगुहास्थायी मुनिगुरुणा निर्वायमाणोऽपि द्वितीयस्तु-
 मांस्यां कोशागृहे गतो, दृष्ट्वा च तां दिव्यरूपां चलाचिसोऽजानि,
 तबन्तु तया नेपाक्षदेशाऽऽनायितरत्नकम्बले स्नाते क्षिप्त्वा प्र-
 तिबोधितः सन्नागत्योवाच-

“ स्थूलजहः स्थूलभद्रः, स एकोऽखिलसाधुषु ।

युक्ते दुष्करदुष्कर-कारकां गुरुणा जगे ” ॥ १ ॥

“ पुष्पफलानं च रम्भ, सुराणामसाण महिलियाणं च ।

जाणता जे विरया, ते दुष्करकारण वेद ” ॥ २ ॥

कोशाऽपि तत्प्रतिबोधिता सती स्वकामिने पुष्पापितवाणै-
 र्दूरस्थामनुमन्यान्तयनगर्वितं रथकारं संवपगांशस्यमूक्यप्रस्थ-
 पुष्पापि नृत्त्यन्तां प्राऽऽह-

“ न दुष्कर मन्वथमुबिनोदणं, न दुष्करं सरिस्ववनमिवाहं ।

तं दुष्करं तच्च महापुत्रावे, जं सो मुणी पमयवणास्मि बुद्धो ॥ ३ ॥

कवयोऽपि-

“ गिरौ गुहायां विजने धना-तरे ,

वाममयन्तो वशिनः सदृशः ।

इम्येऽतिरम्भे युवतीजनान्तिके,

वशी स एकः शकटासनन्दनः ॥ ४ ॥

यांऽनौ प्रविष्टोऽपि हि नैव दाध-

शिष्यो न स्वङ्गाप्रकृतप्रचारः ।

रुष्णाहिरन्ध्रेऽप्युषितो न दष्टे,

नाक्तोऽऽजनागारनिवास्यहो यः ॥ ५ ॥

वेरया रागवती सदा तदनुगा पङ्की रसेभोजनं,

शुद्धं धाम मनोहरं वपुरदो नद्या वयःसङ्गमः ।

कालोऽयं जलदाऽऽविलसन्तपि यः कामं जिगायाऽऽदरात् ,

तं वन्दे युर्वानप्रबंधकुशलं श्रीस्थूलभद्रं मुनिम् ॥ ६ ॥

रे काम ! वामनयना तव मुख्यमस्त्रं,

वीरा वमन्तपिकपञ्चमचन्द्रमुख्याः ।

त्वत्सेवका दारविर्वाञ्चमहेश्वराऽऽद्याः

हा हा हताश ! मुनिनाऽपि कथं हतस्त्वम् ? ॥ ७ ॥

धीनांश्वेणरथनेमिमुनीश्वराऽऽर्ज-

बुद्ध्या त्वया मदन रे ! मुनिरेव दष्टः ।

ज्ञात न नेमिमुनिजम्बुसुदेशानां,

तुर्यो जविष्यति निहत्य रणाङ्गणे माम् ॥ ८ ॥

धीनेमिनोऽपि शकटालसुत विचार्य

मन्यामहे वयममुं भटमेकमेव ।

देवोऽस्मिदुर्गमधिरुह्य जिगाय मोहं

यन्मोहनाऽऽलयमये तु वशी प्रविश्य ॥ ९ ॥ ”

अग्यदा द्वादशवर्षदुर्भिक्षप्रान्ते संघाऽऽग्रहेण श्रीजह्वाहुनिः
 साधुपञ्चशत्याः प्रत्यहं वाचनासप्तकेन दृष्टिवादे पाठ्यमाने
 सप्तभिर्वाचनाग्निरन्येषु साधुषु उद्दिष्टेषु श्रीस्थूलजहो वस्तु-
 त्थानां दशपूर्वां पपाठ । अथरुदा यक्षासाध्वीप्रभृतीनां व-
 न्दनार्थमागतानां स्वमगिनीनां सिंहरूपदर्शनं दूनाः श्री-
 भद्रबाहवो ‘वाचनायामयोग्यस्त्वम्’ इति श्रीस्थूलभद्रमुचि-
 बांसः पुनः सचाऽऽग्रहात् ‘अथाऽ-यस्मै वाचना न देया’ इत्यु-
 क्त्वा सूत्रतो वाचनां ददुः ।

तथा चाऽऽहः-

“ केवलो चरमो जम्बू-स्वाम्यथ प्रभवप्रभुः ।

शय्यभ्रो यशोजहः, समुत्थितयस्तथा ॥ १ ॥

जहृषाहुः स्यूत्रमहः, भुतकेवलिनो हि यद् ॥ " कल्प० ८ कण ।
ति० । आ० क० । त० । आ० चू० । न० । भाष० ।
स्था० । उत्त० ।

" धेरस्स गुं अज्जमंभूद्विजयस्स मादरत्तगुत्तस्स इ-
माओ सत्त अनेवासिणोओ अहावन्नाओ अनिज्जायाओ हो-
स्था । तं जहा-

" जकखा य जकखदिक्षा, भूया तह चेव भूयदिक्षा य ।

सेणा वेणा रेणा, जइणीओ धूलमहस्स ॥ १ ॥ " कल्प०
८ कण ।

जसजहं तुंगियं वंदे, जूयं चेव य मादरं ।

जहवाहं च पाइमं, धूलजहं न गायमं ॥ २६ ॥

स्यूत्रमहः, चः समुच्चये । गौतम गौतमस्यापत्यम् गौतमः ।

" ऋष्यन्धकवृष्णिकुम्भश्च " । ४ । १ । १४४ ॥ इत्यण्प्रत्य-
यः । त, वन्दे इति क्रियायोगः । न० ।

श्रीस्यूत्रमहो कोशागृहार्वास्थितावाहारमपि गृहीतवानिति
जनप्रवादः, परं शय्यातरपिण्डत्वेन कथं न जनप्रवादिनश्च-
न्धनमिति प्रश्ने, उत्तरम्-श्रीस्यूत्रमहस्य कोशागृहेऽवस्थि-
तिरागमव्यवहार्यनुज्ञातत्वेन यथा नानुसृता, तथा शय्यातर-
पिण्डप्रदणमपि हेतुम् । ते हि सातिशयज्ञानवत्तया त्रैकालिकवि-
हित विमृश्यैव सर्वमप्यनुजानन्त इति । ११० प्र० ।
सेन० १ उल्ला० । श्रीस्यूत्रमहस्य यतिवेवेश्यागृहस्थितिः,
सा सिद्धान्तोक्ता, न वा ? यदि सिद्धान्तोक्ता, स सिद्धान्तो ना-
मग्राहं प्रसाद्य इति प्रश्ने, उत्तरम्-तन्दीप्तत्रे पारिणां कयां बुद्धौ
स्यूत्रमहः, कार्मिकयां तु वेद्या, सारार्थश्च उदाहरणतयोक्ताः स-
न्ति, एतदर्थप्रतिपादने स्यूत्रमहस्य यातवेऽपि वेद्यागृहेऽवस्था-
नमुत्तमस्तीति । प्र० २२६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । श्री-
स्यूत्रमहस्य नाम चतुरशीतिचतुर्विंशति यावत्सिद्धति, तत्कुत्र
ग्रन्थेऽस्तीति प्रश्ने, उत्तरम्-श्रीस्यूत्रमहस्य नाम चतुरशीति-
चतुर्विंशति यावत्सिद्धति, तच्चारित्राऽऽदिष्वस्तीति वाच्यम् ।
२१ प्र० । सेन० ४ उल्ला० ।

धृयरोहण-स्यूत्ररोहक-पुं० । गृहद्वारोहके ' वाटी ' इति प्रसिद्धे,
ध० २ अधि० ।

धूलवय-स्यूत्रवचम्-पुं० । स्यूत्रमनिपुणं वचां येषां ते स्यूत्रव-
चसः । अविचार्यमापिषु, ध० २ अधि० । उत्त० ।

धूनादत्तादाण-स्यूतादत्ताऽऽदान-न० । स्यूतं च तद्वत्स-
स्याऽवतीर्णस्य द्रव्यस्याऽऽदानं ग्रहणं स्यूतादत्ताऽऽदानम् ।
पञ्चा० १ विव० । पारस्यलवस्तुविषये चौर्याऽऽरोपणंहतुत्वेन
प्रसिद्धे अतिप्रुष्टाध्यवसायपूर्वके चौर्ये, स्या० ४ ठा० १ उ० ।

धूलि-धूलि-स्त्री० । " चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोराद्यस्त्रि-
नायौ " ॥ ८ । ४ । ३२५ ॥ इति धकारस्य धकारः । रेणौ,
प्रा० ४ पाद ।

धृत्री-स्यूती-स्त्री० । गोधूमस्यूतचूर्णे, गोधूमानां स्यूत्रचूर्णः
सर्पिषा सिक्तः स्याद्व्यां पक्षः स्यूतीति मालवप्रसिद्धा । ध० २
अधि० ।

धूह-पुं० । देशी-प्रासादशिखरे, चातके, बल्मीके च । दे० ना० ५
वर्ग ३२ गाथा ।

धेअ-स्थित-त्रि० । " क-ग-ट-र-त-इ-प-श-ष-स- " ॥ ८ । २ ।

७७॥ इत्यादिना सलुक् । " युवर्णस्व गुणः " ॥ ८ । ४ । ३३७ ॥

" क-ग-च-ज-त- " ॥ ८ । १ । ७७॥ इत्यादिना तलुक् । गतेर्नि-
वृत्ते, प्रा० दु० ४ पाद ।

धेग-धेग-पु० । कन्दावशेषे, ध० २ अधि० । प्रव० ।

धेज्ज-स्थैर्य-न० । स्थिरतायाम्, औ० । अष्ट० । स्थैर्ये, त्रि० ।

प्रीतिकरतया गच्छच्चिन्तायाः प्रमाणभूते, अनेकशो वा प्रीति-
करोकृते, व्य० ३ उ० ।

धेज्जकरण-स्थैर्यकरण-न० । चित्तस्थिरतासंपादने, पञ्चा० १
विव० ।

धेण-पुं० । देशी-स्तेने, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

धेणिल्लिअ-न० । देशी-हने, भीतं च । दे० ना० ५ वर्ग ३२ गाथा ।

धेमिच्च-स्थैमित्य-न० । निश्चलत्वे, द्वा० १८ ठा० ।

धेय-स्तेय-न० । परस्वरापहरणे, द्वा० २० ठा० ।

धेर-स्थविर-पुं० । ' यविर ' शब्दार्थे, प्रव० २ द्वार । चतुर्मुखे
ग्रह्याणि, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

धेरकंचुडज-स्थविरकञ्चुकिन-पुं० । ' धविरकंचुडज ' श-
ब्दार्थे, म० ६ श० ३३ व० ।

धेरकप्प-स्थविरकल्प-पुं० । ' धविरकप्प ' शब्दार्थे, स्या० ३
ठा० ४ व० ।

धेरकप्पाट्टि-स्थविरकल्पस्थिति-स्त्री० । ' धविरकप्पाट्टि ' श-
ब्दार्थे, वृ० ४ उ० ।

धेरकप्पिय-स्थविरकल्पिक-पुं० । ' धविरकल्पिय ' शब्दार्थे
प्रव० ७० द्वार ।

धेरत्तमि-स्थविरत्तमि-जानिभूतपर्यायस्थविरेषु, स्थविरभूमि
स्त्रिधा । स्या० ३ ठा० २ उ० । (' धविरत्तमि ' शब्दे २३६४ पृं
व्याख्याता)

धेरत्तमिपत्त-स्थविरत्तमिप्राप्त-त्रि० । ' धविरत्तमिपत्त ' श-
ब्दार्थे, व्य० १ उ० । वृ० ।

धेरय-स्थविरक-पुं० । ' धविरय ' शब्दार्थे, आवा० १ ध्रु०
अ० २ उ० ।

धेरवेयावच्च-स्थविरवेयावृत्त्य-न० । ' धविरवेयावच्च ' शब्द-
ार्थे, व्य० १ उ० ।

धेरवल्ली-स्थविरवल्ली-स्त्री० । ' धविरवल्ली ' शब्दार्थे, नं
धेगमण-न० । देशी-पद्मे, दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा ।

धेरोवघाड्य-स्थविरोपघातिक-पुं० । ' धविरोवघाड्य ' श-
ब्दार्थे, दशा० २ अ० ।

धेव-स्तोक-त्रि० । स्तोके, " धेवं पि दु तं बह्म हाह । " (१२
आव० नि० १ अ० । आ० म० । विशेष० । देशी-विन्दौ, दे०
५ वर्ग २६ गाथा ।

धेवरिअ-देशी-जन्मनि, तृये च । दे० ना० ५ वर्ग २६ गाथा
धोअ-पु० । देशी-रजके, मूलके च । दे० ना० ५ वर्ग ३२ गा

थोक-स्तोक-त्रि० । “स्तोकस्य थोक-थोव-थेवाः” ॥ ८।२।१२५॥ इति स्तोकस्य थोकाऽऽदेशः । प्रा० २ पाद । अपर्याप्तं, आचा० १ भु० २ अ० ४ उ० । को० । “अणथोव वणथोव, अणो-थोवं कस्यथोवं च । न ह्र मे वीमसियव्वं, येवं पि ह्र त बहु होइ” ॥ १२० ॥ आव० १ अ० । आ० ४० । विशेषः ।

थोगुच्चय-स्तोकोच्चय-पु० । स्तोकस्योच्चरणं, उया० १ पाद० ।

थोणा-स्थूणा-स्त्री० । “स्थूणातूणे वा” ॥ ८।१।१२५ ॥ इति उत ओत्वम् । क्वादनस्तम्भे, प्रा० १ पाद ।

थोत्त-स्तोत्र-न० । “स्तस्य थोऽस्तमस्तस्तम्भे” ॥ ८।२।४४ ॥ इति स्तस्य थः । प्रा० २ पाद । बहुश्लोकप्रमाणे स्तवे, पञ्चा० ४ विव० । षो० । स्तोत्राणि तु जिनानाम् (आत्मानाम्) पव । षो० ६ विव० ।

थोत्तगर्ह-स्तोत्रगुर्वी-स्त्री० । स्तोत्रमहत्यां पूजयाम्, पञ्चा० ४ विव० ।

थोत्तगणकोम-स्तोत्ररत्नकोश-पुं० । नृत्तिसुन्दरसुरिविरचिते जिनस्तवनग्रन्थे, कल्प० ।

तथोक्तं श्रीमुनिसुन्दरसुरिभिः स्मृतस्तोत्ररत्नकोशे-

“वीरात्त्रिनन्दाद् (६६३) शरघचीकरत्,

त्वत्त्वैत्यपुते ध्रुवसेननृपतिः ।

यस्मिन्महैः मसि कल्पवाचना-

मायां तद्धानन्दपुरं न - स्तुते ॥१॥” कल्प० ७ कण ।

थोत्तग-स्तोत्रक-पुं० । च५ दिकारतुशब्दवाशब्दाऽऽदिषु नि-पातेषु, विशेषः । आ० ४० ।

थोयव्व-स्तोतव्य-त्रि० । पूजनीये, पञ्चा० ।

चरणपद्मवत्तिस्वो, थोयव्वोचियपवित्तिओ गुरुओ । (२४)

चरणप्रतिपत्तिरूपधारिणाभ्युपगमस्वजावः, जावस्त्व इति प्रकृतम् । स्तोतव्ये पूजनीये भगवति वीतरागे विषयज्ञने वा उचिना संगता प्रवृत्तिः प्रवर्तनं, सा स्तोतव्योचितप्रवृत्तिः, तस्याः स्तोतव्योचितप्रवृत्तेहेतोर्गुरुको गरीयान् उच्यस्तवापेक्षया । पञ्चा० ६ विव० ।

थोर-स्थूल-त्रि० । “स्थूते लो रः” ॥ ८।१।१२५॥ इति लस्य रः । प्रा० १ पाद । “ओत्कृष्टाग्नी-तृणीर-कर्पर-स्थूल-” ॥ ८।१।१२५ ॥ इत्यादिना उत ओत्वम् । पृथुले, प्रा० १ पाद । क्रमपृथुलपरिवर्तुले, दे० ना० ५ वर्ग ३० गाथा ।

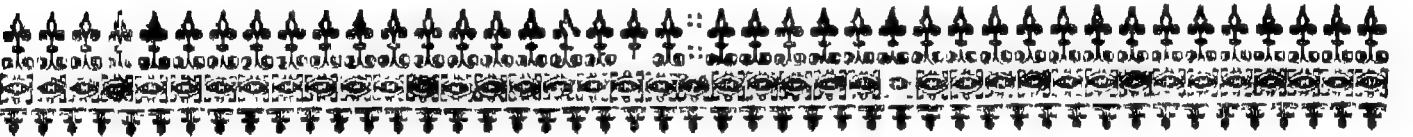
थोल-पुं० । देशी-वस्त्रैकदेशे, दे० ना० ५ वर्ग ३० गाथा ।

थोव-स्तोक-पुं० । सप्तप्राणाऽऽत्मके कालविशेषे, “सप्त प्राणा-णि से थोव, सप्त थोवाणि से हवे ।” भ० १ श० १ उ० । ते च प्राणाः सप्त सप्तसख्याका एकः स्तोकः । ज्यो० १ पाद० । तं० । कल्प० । कर्म० । ज्ञा० । अनु० । स्था० । प्रव० । अल्पं, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । स्था० । विशेषः । स्वल्पे, आव० ४ अ० । गणना-प्रमाणहीने, त्रि० । विशेषः दर्श० । “थोवाऽऽहारो थोवमणिओ थ, जो होई थोवणिहो अ । थोवोवहिउयगरणं, तस्स ह्र देवा वि परिणमन्ति ॥१॥” मृत्र० १ भु० ८ अ० ।

थोवअ-स्तोकक-पुं० । घातकर्पाक्षणि, ज्ञा० १ भु० १ अ० ।

थोह-न० । देशी बजे, दे० ना० ५ वर्ग ३० गाथा ।

थोहरी-थोहरी-स्त्री० । स्तुहीतरौ, ध० ३ अधि० । प्रव० ।

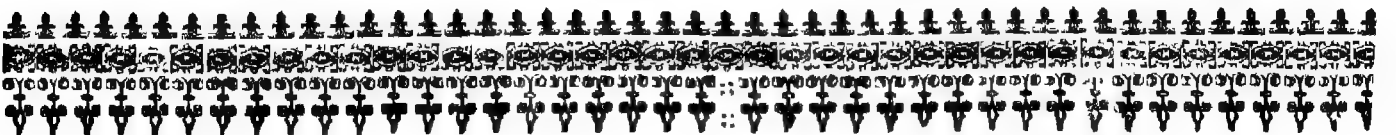
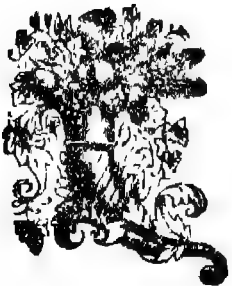

इति श्रीमत्सौधमबृहत्तपागच्छीय-कलिकावसर्वज्ञकल्प-

श्रीमद्भट्टारक-जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य-श्री १००८ श्री-

विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’

थकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

दकारः

द-द-पुं० । दा-दैप्-वा कः । पर्वते, दत्ते, कण्डने, वाच० ।
दाने, पूजने, क्षीणे, दानशौण्डे, पालके, देवे, दीप्तौ, दुराधये,
दयायाम्, दमेने, दाने, दन्दशुके, वस्त्रे, बन्धने, बोधे, चाले,
बाजे, बलौदिते, विदोषे, चाक्षने, चीवरे, वरे, प्राणे च । क्वा-
न्तौ, विधि, गङ्गायाम्, कुले, कालकृते, उपदायाम्, नैवेद्ये, नि-
र्नायवनितायाम्, ज्ञायायां च । स्त्री० । उदे, संबोधने, पाने,
वैराग्ये, अपलोचने, दातरि च । त्रि० । प० को० ।

“दः पुमान् दानरि प्राणे, दा स्त्रियां कान्तिदानयोः ॥४७॥

छेदे संबोधने पाने, वैराग्ये चापलोचने ।

वस्त्रालिङ्ग्यां भवेद् मूके, ग्राहकं च वक्त्रेण शि (?) ॥४८॥” इति
माधवः । एका० ।

“ दा दाने पूजने क्षीणे, दानशौण्डे च पालके ।

देवे दीप्तौ दुराधये, दीप्तौ जे दीर्घदेशके ॥४७॥

दयायां दमेने दाने, दन्दशुकेऽपि दः स्मृतः ।

वस्त्रे च बन्धने बोधे, चाले बाजे बलौदिते ॥४८॥

विदोषेऽपि पुमानेष, चाक्षने चीवरे वरे ।

दाऽऽवन्तो दिवि गङ्गायां, कुले कालकृते च दा ॥४९॥

उपदायां च नैवेद्ये, निर्नायवनिता च दा । ”

इति विश्वदेवशंखमुनिः । एका० ।

दअर-स्त्री० । देशी-सुरायाम्, दे० ना० ५ वर्गे ३४ गाथा ।

दआलु-दयालु-त्रि० । दब-आलुच । वाच० । “ क-ख-च-
ख-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ” ॥ ८ । १ । १७७ । इति स्व-
रात्परस्यानादिजुनस्यासंयुक्तस्य बस्य प्रायिको लुक् । प्रा० १
पाद । कृपायुक्ते, वाच० ।

दइअ-न० । देशी-रक्षिते, दे० ना० ५ वर्गे ३५ गाथा ।

दइव-दैत्य-पुं० । दितेरपत्यम् । दिति-एवः । वाच० । “ अइवै-
त्याऽऽदौ च ” ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इति दैत्यशब्दे पेतो अइ इ-
त्यादेशः । ‘ दइवो । ’ असुरे, प्रा० १ पाद ।

दइण-दैत्य-न० । दीनस्य प्रायः व्यम् । वाच० । “ अइवैत्या-
ऽऽदौ च ” ॥ ८ । १ । १५१ ॥ इति दैत्यशब्दे पेतो अइ इत्या-
देशः । ‘ दइण । ’ प्रा० १ पाद । दीनत्वे, कार्पण्ये च । वाच० ।

दइय-दयित-पुं० । दय-क्तः । पत्यौ, वल्लभे, रक्षिते, न० । आ-
चा० । ज्ञा० । आ० म० । प्रियमात्रे च । त्रि० । आर्यायाम्,
स्त्री० । वाच० ।

दइवज्ज-दैवज्ज-पुं० । दैवं पूर्वजन्माजितं शुभं जनानां जन्मल-
भाऽऽदिना जानाति । कः । वाच० । “ जो अः ” ॥ ८ । ३
। ८३ ॥ जन्मस्थान्धनं अस्य लुग्वा भवति । ‘ दइवज्जो । ’ प्रा०
२ पाद । गणके, ज्योतिर्विद् च । वाच० ।

दइवयप्पजाव-दैवकपजाव-पुं० । विधिसामर्थ्ये, प्रश्न० २ आ-
द्य० द्वार ।

दइव्व-दैव-न० । देवादागतम् । देवो देवताऽस्य देवस्येदं वा
अण् । वाच० । “ सेवाऽऽदौ वा ” ॥ ८ । ३ । ६६ ॥ इति अन्यस्य
वा द्वित्वम् । ‘ दइव्वं । ’ ‘ दइवं । ’ प्रा० २ पाद । भाग्ये, फलोन्मुखे
शुभाशुभकर्मणि, “ प्राग्जन्मान् कृतं कर्म, जुज्जं वा यदि वा
शुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्ट-मिहजन्मानि तद्वै । ॥१॥ ” वाच० ।

दइसतावाद-दौलताऽऽवाद-पारसीकः शब्दः । प्रान्थदेशीये
स्वनाप्रख्याते नगरे, यत्र जिनप्रज्ञसुरिर्विद्वतः । ती० ४८ कल्प ।

दआजास-दकाभास-पुं० । शिवकस्य धेलन्धरनागराजस्य
आवासपर्वते, जी० ३ प्रति० ४ उ० । स्था० ।

दओदर-दकोदर-न० । जलोदरे, ज्ञा० १ शु० १ अ० ।

दओह-दकौध-पुं० । पानीयप्रवाहे, शृ० १ उ० । ज्ञा० ।

दइ-दइ-पुं० । दइरुचते-न्यापाद्यते प्राणिनो येन स दइरुः ।

आचा० १ शु० ३ अ० ३ उ० । प्राणिन आत्मान वा दइरुवती-
ति दइरुः । आचा० १ शु० ४ अ० १ उ० । स्था० । दइरुचते

पापकर्मणा लुप्यते येन स दइरुः । ध० २ अधि० । दुष्प्रयु-
क्तमनोवाक्कायलक्षणैर्हि सामात्रे, “ एगे दंढे । ” एकत्वं चाऽस्य

सामान्यतयोद्देशात् । स० २ सम० । आनु० । भूतोपम-
दे, ध० २ अधि० । आचा० । सूत्र० । प्राणव्यपरोपणविधौ, सू-

त्र० १ शु० १३ अ० । बधाऽऽदिरूपे परनिग्रहे, स्था० ३ उ० ३
उ० । दइरुचति पीटाम्पादयतीति दइरुः । दुःस्वार्थशेषे, सू-

त्र० १ शु० ५ अ० १ उ० । परितापकारिणि, आचा० १ शु० ८
अ० ३ उ० । पापोपादानसङ्कल्पे, सूत्र० २ शु० २ अ० । उ-

पतापे, सूत्र० २ शु० ६ अ० । मनोवाक्कायानामसद्व्यापारे, उ-
त्त० १६ अ० । आचा० । प्राणिपीडाकारके, आचा० २ शु० १

चू० १ अ० १ उ० । दइरुचन्ते घनापहारेण प्राणी पैरुते दइरुः ।
ध० २ अधि० । चारित्र्यैश्वर्यापहारतोऽसारीक्रियते परमगत्ता इति

दइरुः । दुष्प्रयुक्तमनोवाक्कायेषु, ध० ३ अधि० । आचा० ।
ज्ञा० । दुरध्यवसाये, उत्त० ३१ अ० ।

दइरुं निरूपयन्नाह-

दो दंदा पणत्ता । तं जहा-अट्टादंढे चैव, अणट्टादंढे चैव ।
णेरइयाणं दो दंदा पणत्ता । तं जहा-अट्टादंढे चैव,
अणट्टादंढे चैव । एवं चउवीसदंढओ० जाव वेमाणियाणं ।

(दो दंदा इत्यादि) दइरुः प्राणातिपाताऽऽदिः, स चार्यायेन्द्रि-
याऽऽदिप्रयोजनाय यः सोऽर्थदण्डः, निष्प्रयोजनस्त्वनर्थदण्ड इ-
ति । उक्तरूपमेव दण्डं सर्वजीवेषु चतुर्विंशतिदण्डकेन निरूपय-
न्नाह- (नेरइयाणं इत्यादि) एवमिति नारकवर्धदण्डमानर्थद-
ण्डाभिज्ञापेन चतुर्विंशतिदण्डको नेयो, नचरं नारकस्य स्वशरी-
ररक्षायै परस्योपहननमर्थदण्डः, प्रहेषमात्रादनर्थदण्डः । पृ-
थिव्यादीनामनाभोगेनाप्याहारग्रहणे जीववधज्जावार्थदण्डः,
अन्यथा तु अनर्थदण्डः । अथवा-समयमपि जवान्तरार्थद-
ण्डाऽऽदिपरिणतेरिति सम्यग्दर्शनाऽऽदिप्रयवनामिष त्वनर्थद-
ण्डो नास्तीति । ज्ञा० २ उ० १ उ० । अयो दइरुः मन आइसः ।
ज्ञा० ३ उ० १ उ० ।

तत्रो दंरा पणत्ता । तं जहा-मणदंरे, वयदंरे, कायदंरे ।
नेरइयाणं तत्रो दंरा पणत्ता । तं जहा-मणदंरे, वय-
दंरे, कायदंरे । विगल्लिदियवज्जं० जाव वेपाणियाणं ।

कण्ठ्यम्, नवरं मनसा द्दगहनमात्मनः परेषां वेति मनोदण्डः ।
अथवा-दगह्यतेऽनेनेति द्दगहो, मन एव द्दगहो मनोदण्ड इति ।
एवमितरावपि । विशेषचिन्तायां चतुर्विंशतिदण्डके- (नेरइया-
ण तत्रो दंरेत्यादि) यावद्वैभानिकानामिति सूत्रं वाच्यम् । नव-
रं (विगल्लिदियवज्जं ति) एकविंशतिरिन्दियान् वर्जयत्वेत्य-
र्थः । तेषां हि द्दगहत्रयं न सम्भवति, यथायोगात्काकनसोरमा-
धादिति । स्था० ३८० ३८० ३८० । ("कायदंरु" शब्दे तु० भागे
४६२ पृष्ठे, तथा बलोदण्डाऽऽदिशब्देषु उदाहरणानि उच्यन्ता-
नि) राजनीतिभेदे, स्था० । स च- " वधश्च पारङ्गे-
हो, धनस्य हरणं तथा । इति द्दगहविधाने-दंरुऽपि
त्रिविधः स्मृतः ॥ १ ॥ " स्था० ३ ८० ३ ८० ।
ज्ञा० । आ० म० । मिथ्यादर्शनमायानिदानशब्देषु, ध०
३ अधि० । शरीरधनयोगपहारे, विपा० १ श्रु० ४ अ० ।
निग्रहे, आव० । दण्डो, निग्रहो, यातना, धिनाश इति पर्या-
याः । आव० ६ अ० । विपा० । पञ्चा० । अपराधानुना-
रेण राजप्राप्ते ज्ञेये, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । राजाऽऽद्या-
म, अपराधिरूपमने, स्था० ४ ८० ३ ८० । सैन्ये, प्रायश्चित्त-
दातावसरे राजस्यापितदण्डपुरुषाणां स्वेच्छात्तारिणे दण्डः ।
व्य० १ ८० । कृपरदण्डहतां च, सूत्र० २ श्रु० ४ अ० । प्रा-
णिनां दण्डहेतां, आयुर्वेद्युतमित्यादिवत्कार्ये कारणयोगाच्चा-
त् । आचा० १ श्रु० १ अ० ४ ३० । दण्डन दण्डः परित्याम-
नुशासनम् । स्था० ७ ८० । नि० चू० । दण्डयतीति दण्डः ।
याष्टावशेषे, ज० २ वत० । सूत्र० । वत० । " लर्त्ता आयपमा-
णा, विलिङ्गित्री चउरंगुत्तेन परिहीणा । दण्डो बाहुपमाणो, वि-
दमत्रो ककषमसो य ॥ १ ॥ " इति दण्डयष्टयोर्भेदः । जी-
त० । प० भा० । वत० । नि० चू० ।

सच्चित्तदारुदण्डाऽऽदीनि करोति-

जे भिक्खू सच्चित्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदं-
दाणि वा करेड, करंतं वा साइज्जइ ॥ २७ ॥ जे निक्खू स
चित्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा धरेड,
धरंतं वा साइज्जइ ॥ २८ ॥ जे भिक्खू सच्चित्ताइ दारुदंदाणि
वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा परिजुंजइ, परिजुंजंतं वा
साइज्जइ ॥ २९ ॥

दो सुत्ता उच्चारेयव्वा । सच्चित्ता जीवसहिता, वेणु वसो, वेत्तो
विवक्षसा, ते उ चैव दारु सीमवादिकरणं, परइस्ताद् महण-
मित्यर्थः । ग्रहणापुत्तरकात्र अपरिमोगन धरणमित्यर्थः ।

गाहा-

सच्चित्तमीमगे वा, जे निक्खू दंरुए करे व धारे वा ।

सो आणा अणवन्थं, पिच्छत्तविराधणं पावे ॥ २७ ॥

मयमेव वेदणम्भी, जीवा दिङ्गे पराण उद्वाहो ।

परडिप्पमीमदोमा, भारेण विराहणा पुदिथा ॥ २८ ॥

सथ जेयणे जवावघातो, परेण दिङ्गे उद्वाहो भवति, परि-

च्छिन्ने वि सीमवणस्मात्ति स्ति जीवोयघातो भवति, सा-
ईत्वाच्च गुरुः, गुरुत्वादात्मसंयमोपघातः ।

गाहा-

सुत्तणिवातो एत्थं, परडिप्पे ढेति दंडए तिविधे ।

सो चैव मीसत्रो खलु, सेवे लह्मगा य गुरुगा य ॥ २६ ॥

निर्विधो-यमवेत्तदारुमयो य, सो चैव परडिप्पे मीसो ज-
वति, एत्थ सुत्तणिवातो (सेसत्ति) सच्चित्तो, पारचित्तो
चउलहुअं, अणते चउगुरुमं ।

गाहा-

वित्तिपदमणप्पज्जे, गेहल्लुऽच्छाणमंजपभए वा ।

उचहीसरीरनेणो, पाहेणीए साणभादीसु ॥ १०० ॥

अणप्पज्जे करेति ।

गिलाणअडाणेसु इमं यक्कवाणं । गाहा-

वट्ठणं तु गिलाणस्मा, वाझादुवही पल्लं अच्छाणे ।

अच्चित्ते पीमेतर, मेमेसु वि गहणजतणाए ॥ १०१ ॥

गिलाणो, वालो, उचही, पल्लणि वा अद्यागे उज्जंति, मायय-
भएण वारणट्ठा घेपति, उचहीसरीराणां वट्ठणं, तेणगपडि-
णायमाणमादाणं णिवारणट्ठा, पुव्वे अच्चित्तं, पच्छा मीसं,
समा पारिजाणता, पुव्वं परित्ता, पच्छा अणता ।

सूत्रम्-

जे भिक्खू चित्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वे-
त्तदंदाणि वा करेड, करंतं वा साइज्जइ ॥ ३० ॥ जे
निक्खू चित्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदा-
णि वा धारेड, धारंतं वा साइज्जइ ॥ ३१ ॥ जे भिक्खू
चित्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा प-
रिजुंजइ, परिजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ३२ ॥ जे भिक्खू विचि-
त्ताइ दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा
करेड, करंतं वा साइज्जइ ॥ ३३ ॥ जे निक्खू विचित्ताइ
दारुदंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा धारेड,
धारंतं वा साइज्जइ ॥ ३४ ॥ जे निक्खू विचित्ताइ दारु-
दंदाणि वा वेणुदंदाणि वा वेत्तदंदाणि वा परिजुंजइ,
परिजुंजंतं वा साइज्जइ ॥ ३५ ॥

एव विचित्ते वि दो आलावणा । अत्रक एकवर्णः, विचित्तो ना-
नावर्णः, करोति धरेति वा, तस्म मासलहु ।

गाहा-

चित्ते व विचित्ते वा, जे निक्खू दंरुए कए य धारे वा ।

सो आणा अणवन्थं, पिच्छत्तविराधणं पावे ॥ १०२ ॥

चित्तो णाम-एगतेण वरणेण उज्जलो, विचित्तो दोदि व-
णोदि, चित्तविचित्तो पंचवर्णोदि ।

गाहा-

सहजेणाऽऽगंतुण व, अणणतग्जुओ विचित्तवणेणं ।

दुप्पभित्तं मंजत्रो पुण, विचित्तं अविचिन्तितं मुत्तं ॥ १०३ ॥

सहजो णाम-तद्व्योत्थितः, कल्माषिकायशदण्डकयत्, आगन्तु-

कः-चित्रकराऽऽदिचित्रितः, सूत्रस्याभिप्रायोऽविभूषाभूषिते प्रा-
यश्चित्तं भवति ।

गाहा-

वितियपदं गेहमे, असती अष्ठाणसंजमभए वा ।

उवहीसरीरेणो, पणिणीए आणपादीणि ॥ १०४ ॥

अमोसिं मरुगाणं अजावे चित्तविचिताऽऽदि गेहंति ।" नि० चू०
५७०। सूत्र०। प्रश्न०। (दंरुपणगं 'दंरुपणग' शब्देऽनुपदमेव वक्ष्य-
ते) अनुहस्ते (स० ४ सम०) धनुःपर्याये मानजेदे, अनु०। ज०।
ज्यो०। कुक्किइयनिष्पन्नो दण्डः । अनु०। दण्ड इव दण्डः । ऊ-
र्ध्वाध आयते शरीरबाह्व्ये जीवप्रदेशकमपुल्लसमुदे, शा०
१ अ० १ अ० । आ० चू० । ("पदमे समये दंड करे ।" इति
'कवलिसमुघाय' शब्दे तृतीयभागे ६६३ पृष्ठे व्याख्यातम्)

दंरुकिरिया-दण्डक्रिया-खी० । सर्वविपनिवारिण्यां विद्याया-
म्, आब० ४ अ० ।

दंडखाय-दण्डखात-न० । चारणसीस्थे तीर्थभेदे, यत्र भव्य-
पुष्कराऽऽवर्तकः पृज्यते । ती० ४३ कल्प ।

दंरुग-दण्डक-पुं० । साधूकर्मणः, सूत्र० २ श्रु० २ अ०। पादप्रो-
ष्ठकने, जीत० । ध० । वृ० । "अरिहंतचेइआण" इत्यादौ चैत्य-
चन्दनस्तवे, ध० २ अधि०। वाक्यपकर्तौ, स्था० १३। ("चउधिस-
दंरुय" शब्दे तृतीयभागे १०५८ पृष्ठे व्याख्यातम्) वेत्रलताया-
म, ओघ० । चतुर्विंशतिदण्डकमध्ये भयनहीणानां दण्डकदश-
कप्रोक्तमपरेषां व्यवहाराऽऽदिकानां दण्डक पक्षकः प्राक्तस्तत्र
किं कारणमिति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र सुप्रकृतां विवक्षेय प्रमाण-
मिति । ७० प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

दंरुगधुइजुगल-दण्डकस्तुतियुगल-न० । दण्डकश्च "अरहं-
तचेइआण" इत्यादि, स्तुतिश्च प्रनीता, तयोयुगलं युग्मम्,
एते एव वा युगलं, दण्डकस्तुतियुगलम् । स्वनामव्याते स्तु-
तियुगले, पञ्चा० २ विव० ।

दंरुगमई-दण्डकमयी-खी० । दण्डको वशंवत्राऽऽदिमयी यष्टि-
स्तैर्निर्वृतायां बालिमलिकायाम्, वृ० १ उ० । नि० चू० ।

दंडगराय-दण्डकरान-पुं० । जनस्थानराजे, यो हि शुक्रस्य
दुहितुर्देवजान्याः शीघ्रं भञ्जयन् शप्तः सन् सराज्यः कारतां
प्राप्तः । ती० २७ कल्प ।

दंडगुरुय-दण्डगुरुक-पुं० । दण्डेन गुरुको दण्डगुरुकः । यस्य
महान् दण्डो जवति अमो दण्डेन गुरु भवति । तस्मिन्,
सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

दंरुणायग-दण्डनायक-पुं० । तन्त्रपालके, राष्ट्रकके, का० १
श्रु० १ अ०। रा० । औ० । भ० । नृपाले, स्वदेशचिन्ताकर्तरे
च । कल्प० ३ कृण ।

दंरुणिकखेव- दण्डनिकेप-पुं० । दण्डः प्राणिपीडकक्षणः, तस्य
निकेपः परित्यागः । संयमे, आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ० १
उ० ।

दंरुणीइ-दण्डनीति-खी० । दण्डनं दण्डः परिधीनामनुशा-
सनं, तत्र तस्य वा स एव नीतिर्नयो दण्डनीतिः । स्था० ७
रा० । दण्डेनोपलक्षितायां नीतौ, स्था० ९ रा० । नि० । आ०

म० । कल्प० । आ० चू० । (कस्य कुलकरस्य कीदृशी
दण्डनीतिरिति 'कुलगर' शब्दे तृतीयभागे ५९३ पृष्ठे उक्तम्)

दंरुतयविरइ-दण्डत्रयविरति-खी० । दण्ड्यते चारित्रैश्वर्या-
पहारतोऽसारीक्रियते पभिरात्मेति दण्डा दुयुक्तमनोवाक्कायाः,
तेषां त्रयं तस्य विरतिरनुजप्रवृत्तिनिरोधः । दुयुक्तमनोवाक्काय-
त्रयाऽऽनुजप्रवृत्तिनिरोधे, ध० ३ अधि० ।

दंरुदारु-दण्डदारु-न० । प्रह्लाचारिणामग्रेक्षितः स्याप्ये
सप्तज्ञानामन्यतमेऽङ्के, ज० ११ श० ३ उ० ।

दंरुपणग-दण्डपञ्चक-न० । यष्ट्यादिदण्डपञ्चके, प्रव० ।

लट्ठी तथा विलट्ठी, दंरुो अ विदंरुओ अ नात्ती अ ।

भणिअं दंरुपणगं, वक्खाणमिणं जये तस्म ॥ ६७६ ॥

याष्टिः, तथा-वियाष्टिः, तथा-दण्डः, तथा-विदण्डः, तथा-
नालिका, एतद्दण्डपञ्चकं भणितं तीर्थकरगणधरैः, तस्य च द-
ण्डपञ्चकस्येदं वक्ष्यमाणरूपं व्याख्यातं जवेत् ।

एतदेवाऽऽह-

लट्ठी आयपमाणा, विलट्ठी चउरंगुलेण परिहीणा ।

दंरुो वाहुपमाणो, विदंरुओ कक्खमेत्ताओ ॥ ६७७ ॥

"लट्ठी" इत्यादि । याष्टिगत्तप्रमाणः, मार्कंडेस्तत्रयमानो
विषष्टियष्टेः सकाशाच्चतुर्भिरङ्गुलैः परिहीतो न्यूना जवति,
दण्डो वाहुप्रमाणः स्कन्धप्रदेशप्रमाणः, विदण्डः कक्षामात्रः
कक्षाप्रमाणः ।

लट्ठीए चउरंगुले-समसिया दंरुपंचगे नात्ती ।

नस्पृदजजुत्तारे, तीए थगिजए मल्लिलं ॥ ६७८ ॥

यष्टेः सकाशात् चतुरङ्गुलसमुच्चिता आत्मप्रमाणाच्चतुर्भिर-
ङ्गुलैः आतारता, पोरुशाङ्गुलाधिकदण्डस्तत्रयमानेऽप्यर्थः । दण्ड-
पञ्चकं दण्डपञ्चकमध्ये नात्ती नाम दण्डपञ्चकम् इति । इदा-
नीमेतेषां पञ्चानामपि दण्डानां प्रयोजनं प्रतिपपादायपुग्ना-
नुपूर्व्या अपि व्याख्याऽङ्गत्वात्प्रथमे नालिकायाः प्रयोजन-
माह-तर्दाप्रमुखजलोत्तारे नर्वाहताऽऽदिकमुत्तारानुमतानिमुनि-
जिस्तथा नालिकया स्नाप्यते सस्त्रिभिरिदं गाधमगाध वा
इति परिमीयते ।

अथ यष्ट्यादीनां प्रयोजनमाह-

वज्जइ लट्ठीए जव-णिआ विलट्ठीए कत्थइ दुवारं ।

यष्टिजए उवस्मय-तयणं तेणाइक्खछा ॥ ६७९ ॥

"वज्जइ" इत्यादि । यष्ट्या यष्टिदण्डकेन उपाधये भोजनाऽऽदि-
वेद्यायां सागारिकाऽऽदिरक्कणार्थं यवनिका तिरस्करीणी वध्यते,
तथा-वियाष्ट्या वियाष्टिदण्डकेन कुत्रापि प्रपन्नप्रामाऽऽदौ त-
स्कागाऽऽदिरक्कणार्थमुपाश्रयमन्त्रं द्वारे घटघटे आद्वन्यते, येन
खाद्ग्राधवणात् तस्करशुनकाऽऽद्या नश्यन्तीति ।

उउवदम्मि उ दंरुो, विदंरुओ धिप्पए वरिसकात्ते ।

जं मो लहुओ निज्जइ, कप्पंतरिओ जल्लजएण ॥ ६८० ॥

तथा अनुवर्धे काले जिक्काअमणाऽऽदिवेद्यायां दण्डको गृ-
ह्यते, तेन हि प्रविष्टानां विषदानां मनुष्याऽऽदीनां, चतु-
ष्पदानां गवाश्वाऽऽदीनां, बहुपदानां शरजाऽऽदीनां नि-
वारणं क्रियते, दुर्गस्थानेषु च व्याघ्रजीराऽऽदिनये प्रहरणं
भवति, वृद्धस्य च अथष्टम्भनहेतुर्भवतीत्यादिप्रयोजनम् ।

नथा वर्षाकाले विदणरुको गृह्यते, यद् यस्मात् लघुको भवति, ततः कष्टपान्तरितः कष्टस्याभ्यस्तरे कृतः सुखेनैतन्नीयते जल-भयेन, यथाऽऽकायेन न स्पृश्यत इति ॥ ६८० ॥

इदानीमेतेषां दण्डानां शुभाशुजस्वरूपप्रतिपादनायाऽऽह-

विसमाइ बरुमाई, दम य पव्वाइ एगवन्नाइ ।

दंडेसु अपोत्ताई, सुहाई सेसाई असुहाई ॥ ६८१ ॥

पूर्वोक्तेषु पञ्चसु दण्डकेषु पर्वोणि प्रथिमध्यानि, एवविधानि शुभानि जवन्तीति सम्बन्धः । तत्र विषमाणि एकात्रपञ्चमसनवरूपाणि, तथा दश च दशसंख्यानि । तथा बरुमानानि उपयु-परि प्रवर्तमानानि । तथा एकवर्णानि न पुनश्चित्रकानि । तथा- (अपोत्ताइति) अशुपिराणि, निविमानोत्तर्यः, एवविधानावेष-विशिष्टपर्वोपेताः स्निग्धवर्णा मसृणा वतुलावतुलाश्च दण्डका यतिजनस्य प्रशस्ता इति भावः । (सेसाई असुहाइ ति) शेषाणि पूर्वोक्तविपरीतस्वरूपाणि, पर्वोणि अशुभान्यप्रशस्ता-नीति । एकाऽऽदिवर्णो च शुभाशुजफलमित्यभेद्यनियुक्तावु-क्तम् । यथा-

“ एगपव्वं पमसंति, दुपव्वा कलहकारिका ।

तिपव्वा लाजसपन्ना, चउपव्वा मारणतिया ॥ १ ॥

पंचपव्वा उ जा लट्टी, पंथ कलहनिवारिणा ।

उपव्वाए य आयंको, सत्तपव्वा निरोगिया ॥ २ ॥

अष्टपव्वा असंगला, तवपव्वा जमकारिया ।

दसपव्वा उ जा लट्टी, तंडिय सव्वसपई ॥ ३ ॥ ” इति ।

प्रव० ८१, द्वार । प० ज्ञा० ।

जे जिकख् दंरुगं वा लट्टियाअवेद्वणय वा वेणुमडयं वा मयमेव पारिघट्टं वा, मंडवेडं वा, जम्माइवेण्डं वा, पारिघट्टं वा गंडवंतं वा जम्माइवेयंतं वा माड्ज्जइ ॥ ८५ ॥

इदमपि प्रथमोद्देशकवचकव्यम ।

गाढा-

दंरुगं विदंरुणं वा, लट्टि विलट्टी य तिविधं तिविधात् ।

वेणुमयं वेत्तं दारुय, वट्टु अप्प अदाकमे चेत्त ॥ १७० ॥

नि० च० २ उ० ।

दंडपण्डितार-दण्डपण्डितार-पु० । महत्यां जीर्णकम्बलिकायाम् वृ० १ व० ।

दंरुपड-दण्डपथ-पु० । गोदण्डमार्गे, सूत्र० ।

अथे व मे दंरुपडं गहाय,

अविआंसिण् प्रामति पावकम्पी । (५)

यथा ह्यन्धश्चक्रविकलो दण्डपथं गोदण्डमार्गे प्रमु-खाञ्ज्वलं गृहीत्वाऽऽश्रित्य सजन् सम्यगर्कोविदतया पृ-प्यते कण्टकश्चापदाऽऽदिभिः पीरुयते, एवं केवललिङ्ग-धार्यनुपशान्तक्रोधः कर्कशभाष्याधिकरणोद्दीपकस्तथा । (अविआंसिण् ति) अनुपशान्तद्वन्द्वः पापमनार्थं कर्मानु-ष्ठानं यस्याऽसौ पापकर्मा, घृण्यते चतुर्गतेकं ससारे यात-नारथानगतः पतितः पुन्येन पीरुयते इति ॥ ४॥ सूत्र० १ श्रु० २ अ० ।

दंरुपामि(ण्)-दण्डपामिन्-पु० । दण्डस्य पार्श्वे दण्डपार्श्वे, तद्वि-द्यते यस्याऽसौ दण्डपार्श्वः । स्वल्पतया स्तोकापराधेऽपि कुप्य-नि दण्डं च पातयति यः तस्मिन्, दशा० ६ अ० । सूत्र० ।

दंरुपुंजण्य-दण्डपुञ्जनक-न० । दण्डयुक्तायां संमार्जन्याम, ज० ५ वक्र० । सणकहस्तकेशरपर्णाऽऽविशलाकासमुदाये च, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

दंरुपुरकण्ड-दण्डपुरस्कृत-पु० । सदा पुरस्कृतदण्डे, दशा० ६ अ० । सूत्र० ।

दंरुपयार-दण्डप्रकार-पु० । आश्वाविशेषे, स० ।

दण्डप्रचार-पु० । सैन्यविचरणे, स० ।

दंरुनी-दण्डभी-खी० । दण्डं जावकर्मसमारम्भं मृषानादाऽऽ-दिकं, दण्डादिभेदाति दण्डभीः । दण्डभीते, आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।

दंरुमाइ-दण्डाऽऽदि-पु० । मल्लानां धरणिपाताऽऽशुभयाङ्गयुक्तप्र-वृत्तिषु, पि० ।

दंडय-दाढक-पु० । ‘ दंरुग ’ शब्दार्थे, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

दंरुयण-दण्डरत्न-न० । रत्नविशेषे, आ० चू० १ अ० । “ ..... दंडयणं परामुसइ । तए ण भंहे वडयणं रयणपंचमस्यं वडरसारमस्य विणासणं सव्वसत्तेमिणाणं खरावारेण खडयस्स गुदावर्गविममणज्जागणियवाताणं समीकरणं सतिकरणं म-भकरणं रक्षा तदयहत्तिउत्तमणो । रट्टपुरगं दिव्वमपडिहतं वडर-यणं गहाय सत्तट्टपदे पणामकड । ” आ० चू० १ अ० । म्भा० । प्रज्ञा० ।

दंडरुइ-दण्डरुचि-पु० । “ पणतदंरुइणो । ” इतिनधके, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

दंरुलक्षण-दण्डलक्षण-न० । दण्डस्वरूपनिरूपणे, ज० ।

दण्डलक्षणम्-

“ यद्यातपत्राङ्कुशवेत्रचाप-

वितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।

व्यापानतन्त्रिमधुकृष्णवर्ण-

कलाक्रमेणैव दिताय दण्डा (?) ॥ १ ॥

मन्त्रि१ नृ२ धन३ कुल४ कृयावहा

गंग५ मन्त्र्यु६ जनताश्च पर्वभिः ।

द्व्यादिजिह्विकविवर्धितैः क्रमा-

द्वारशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ २ ॥

यात्राप्रसिद्धिर्द्विपतां विनाशो २,

राजाः प्रभूताः ३ वसुधा४ऽऽगमश्च ।

वृद्धिः ५ पशुनामनिर्वाञ्छितार्थः ६,

उपादिष्वग्रेषु तदीश्वरगणाम् ॥ ३ ॥ ” ज० २ वक्र० । ज्ञा० ।

सूत्र० । औ० । म० । (अत्र विशेषो ‘ लट्टि ’ शब्दे वीक्ष्य-)

दंरुलनिय-दण्डलानिक-पु० । दण्डो गृहीतो येन स दण्डलान्, सुखाऽऽदिदर्शनाद् निष्पान्तस्य पणनपातः । दण्डलान् एव दण्डलानिकः (प्राकृतत्वात्) स्वाधिक इत्यप्रत्ययः । यथा-पृथि-वीकार्यक इत्यत्र । गृहीतदण्डे राज्ञि, द्य० १ उ० ।

दंरुवड-दण्डपति-पु० । यः पुनस्ते दण्डमुद्रमयति तस्मिन्, वृ० २ उ० ।

दंरविज्जा-दण्डविज्जा-स्त्री० । वंशदण्डाऽऽदिपर्वसंख्याफलक-
धने, उत्त० १५ अ० ।

दंरवीरिय-दादवीर्य-पुं० । भरतचक्रवर्तिचंशोज्ज्वे भरता-
स्तमे स्वनामख्याते नृपे, स्था० ८ ठा० । आच० । आ० चू० ।

दंरसत्थपरिजुग-दादशस्त्रपरिजीर्ण-पुं० । दण्डा वेत्रदण्डा-
ऽऽद्यः, शस्त्राणि खड्गाऽऽदीनि, ताभ्यां परिजीर्णे समन्ततो
दुर्बलभावमापादने, दश० ६ अ० २ उ० ।

दंडममायाण-दण्डसमादान-न० । समादीयते कर्म एभिरिति
समादानानि कर्मोपादानहेतवः, दण्डा एव मनोदण्डाऽऽद्यः
प्राणव्यपरोपणाध्यवसायरूपाः समादानानि दण्डसमादानानि ।
कर्मोपादानहेतुषु प्राणव्यपरोपणाध्यवसायरूपेषु मनोदण्डाऽऽ-
दिषु, जी० ३ प्रति० २ उ० । दण्डयतीति दण्डः पापोपादानसं-
कल्पः, तस्य समादाने ग्रहणे, सूत्र० २ शु० २ अ० । प्रति० ।
आच० । आ० चू० ।

दंरायड्य-दादाऽऽयतिक-पुं० । दण्डस्येवाऽऽयतिर्दीर्घत्वं पाव-
प्रसारणेन यस्यास्त स दण्डाऽऽयतिकः । स्था० ५ ठा० १
उ० । प्रसारितदेहे, स्था० ७ ठा० । औ० । सूत्र० ।

दंरायत-दण्डाऽऽयत-पुं० । दण्डयद्यपि दायतो दीर्घो दण्डा-
ऽऽयतः । भूयस्ताऽऽयतशरीरे, पञ्चा० १८ वि० । सूत्र० ।
प्रच० ।

दंरारक्खिग-दादाऽऽरक्खिक-पुं० । दण्डधरे, नि० चू० ।
“ दंडधरो दंराऽऽरक्खिगो दंरगहियग्गहन्थो सव्यतो अने-
उर रक्खिग, ग्गो चयणेण द्दन्धिं पुरिस्स वा अनेपुरं णीणेत,
पवेसेति वा । एस दंराऽऽरक्खिगो । ” नि० चू० ६४० ।

दंरासणिय-दण्डाऽऽसनिक-पुं० । दण्डस्येवाऽऽयतं पादप्र-
सारणेन तद्दीर्घं यदासनं तद्दण्डाऽऽसनं, तदस्यास्तीति दण्डा-
ऽऽसनिकः । आसनविशेषाभिग्रहवति, वृ० ५ उ० ।

दंडि (ण)-दण्डिन-पुं० । दण्डधारिण, जं० ३ वक्त० ।
औ० । दशा० । सूत्रकनके, दे० ना० ५ वर्ग ३३ गाथा ।

दंमिय-दण्डिक-पुं० । राजनि, व्य० ४ उ० । ध० । करणपतौ
च । व्य० १ उ० । स्था० ।

दंडिया-दण्डिका-स्त्री० । लेखोपरि राजमुद्रायाम्, वृ० १ उ० ।

दंरुकल्ल-दण्डोत्कट-पुं० । दण्ड आङ्गा, अपराधिदण्डन वा, सै-
न्यं वा उत्कटः प्रहृष्टो यस्य, तेन धोत्कटो यः स दण्डोत्कटः ।
उत्कटमेदं, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

दामोत्कल्ल-पुं० । दण्डेन उत्कलति वृद्धिं याति यः स द-
ण्डोत्कलः । उत्कटमेदं, स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

दंत-दन्त-पुं० । दशने, ‘ दशनां च कुन्दकलिकाः स्युः । ’ दे० ।
आच० । (साधोर्दन्तवर्णाऽऽन्तर्गतेभ्यः ‘ अणायार ’ शब्दे
प्रथमभागे ३१२ पृष्ठे उक्तः)

दान्त-पुं० । दास्यतीत्यऽऽदिदम् करोतीति दान्तः । दश०
१० अ० । पापंभ्य उपरते, व्य० १० उ० । छिन्द्यनोश्छिन्द्यरमने,
म० क्ता० १ शु० १४ अ० । सूत्र० । जिनेन्द्रिये, क्ता० १ शु० १४
अ० । सूत्र० । दश० । प्रजन० । उत्त० । व्य० । आच० । ग० ।
क्राधाऽऽदिरहिते, उत्त० २ अ० । म० । उपशान्त, सूत्र० १ शु० ६

अ० । आ० म० । इन्द्रियजयसम्पत्ते, व्य० १ उ० । समर्थे, स्था०
७ ठा० । वश्येच्छिये, धर्मध्यायिनि च । सूत्र० १ शु० ११ अ० ।
पर्वतैकदेशे, दे० ना० ५ वर्ग ३३ गाथा ।

दंतकम्म-दन्तकर्म-न० । दन्तपुत्तलिकाऽऽदिषु, आच० २ शु०
२ चू० ४ अ० ।

दंतकलह-दन्तकलह-पुं० । वाग्युक्ते, “ अदन्तकलहो यत्र, तत्र
शक ! वसाम्यहम् । ” सूत्र० १ शु० ३ अ० २ उ० ।

दंतकुम्भी-दन्तकुम्भी-स्त्री० । दन्तनाजने, मकारोऽन्नाक्षरिणः ।
त० ।

दंरुकुम्भी-दन्तकुम्भी-स्त्री० । दंष्ट्रासु, तं० ।

दंतणिवाय-दन्तनिपात-पुं० । दशनच्छेद्यरूपेऽसंप्राप्तकामे, द-
श० ६ अ० ।

दंतधावण-दन्तधावन-न० । दन्तकाष्ठे, नि० चू० ३ उ० ।
(दन्तधावनविधिः ‘ एहाण ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २१६३
पृष्ठे गतः)

दंतपक्खालण-दन्तप्रक्षालन-न० । दन्ताः प्रक्षालयन्ते अपगत-
मन्ताः क्रियन्ते येन तद्दन्तप्रक्षालनम् । दन्तकाष्ठे, सूत्र० १ शु०
४ अ० २ उ० । आच० । अनु० ।

दंतपक्खावण-दन्तप्रधावन-न० । अङ्गुल्यादिना क्षालने, द-
श० ३ अ० ।

दंतपाय-दन्तपात्र-न० । दन्तनिर्मिते पात्रे, आच० २ शु० १
चू० ६ अ० १ उ० ।

दंतपुर-दन्तपुर-स्वनामख्याते दन्तवक्त्रस्य राज्ञो नगरे, व्य०
१ उ० । उत्त० । आच० । आ० क० । नि० चू० । आ० चू० ।

दंतमणि-दन्तमणि-पुं० । प्रधानदन्ते, हस्तिप्रभृतीनां दन्तज-
मणौ च । प्रश्न० ४ संव० द्वार ।

दंतमल्ल-दन्तमल्ल-पुं० । दन्तकिङ्के, नि० चू० ३ उ० ।

दंतमल्लमडल्ल-दन्तमल्लमलिन-न० । दन्तमल्लमभीमसे, तं० ।

दंतमल्ल-दन्तमल्ल-पुं० । द्रुमआनिविशेषे, जं० २ वक्त० ।

दंतवक्क-दन्तवक्क-पुं० । दन्तपुरगजे, यद्वायायाः मत्स्यवत्याः
दन्तमयमौष्ठकरणे दोहदो जानः, तन्नगर एव धनामेत्रवाणिग्मा-
यायाः धनधियास्तथैव दोहद पुरयितुकामस्य ददमित्रस्य
बन्धमाप्तस्य मुमोचयिपुर्धनमित्रो यधानथ वदन् मुक्तो राज-
कुलान् । व्य० १ उ० । नि० चू० । आच० । उत्त० । आ० चू० ।
(दंत आलोचनायां ‘ पच्छित्त ’ शब्दे व्याख्यास्यते)

दंत (पा) वण-दन्तपावन-न० । दन्ताः पूयन्ते पवित्राक्रियन्ते
येन काष्ठस्पर्शेन तद् दन्तपावनम् । प्रश्न० ४ द्वार । दन्तमल्लापकर्ष-
णकाष्ठे, उपा० १ अ० । दश० । दशननिर्त्रपनकाष्ठे यष्टिमध्वादीं,
पञ्चा० ५ वि० । स्था० । दश० ।

दंत (पा) वणविधि-दन्तपावनाविधि-पुं० । दन्तमल्लापकर्षणविधौ,
उपा० १ अ० । (‘ आणुद ’ शब्दे द्वितीयभागे १०६ पृष्ठे विस्तरः)

दंतवाणिज्ज-दन्तवाणिज्य-न० । दन्ताऽऽश्रितं दन्तावषय वाणि-
ज्यम् । दन्तक्रयविक्रययोः, ध० २ अधि० । यत्र प्रथमत एव पुलि-
न्दानां दन्ताऽऽनयननिमित्तं मूल्यं ददाति, आकरे वा गत्वा स्वयं
आणानि, ततस्ते वताऽऽदौ गत्वा तदर्थं आनि, तद्विक्रयपूर्वकं यदा-

जीवनं तस्मिन् प्रव० ६ द्वार । ध० २० । आव० । आ०
चू० । आ० । पञ्चा० । भ० ।

दंतवेयणा-दन्तवेदना-स्त्री० । दन्तपीमायाम्, जी० ३ प्रति०
४ उ० ।

दंतमेढी-दन्तश्रेणी-स्त्री० । दशनपङ्क्ति, ज० २ वक्र० । औ० ।

दंतसेणी-दन्तश्रेणी-स्त्री० । ' दन्तसेदी ' शब्दार्थे, ज० २ वक्र० ।

दंतमोहणग-दन्तशोधनक-न० । दन्तानां मलानिःसारणसाध-
ने उपकरणभेदे, पं० भा० ।

पविरलदंतो यरो, सेच्छाऽऽदीर्णं तु दंतद्वगाणं ।

क्षेवाह्वरनिसारिय-रक्त्वह्वरगोहसोदणयं ॥

अप्ताणमादिसुं चिय, पिप्पलतो विकरणद्व कंटाणं ।

माणादिगदत्यादी-पगासमुहनाणकरणद्व ॥ पं० भा० ।

" दन्तसोदणमात्रमस्ति " (१७) प्रकारेऽज्ञातगणिकः अपिशब्द-
स्य गम्यमानत्वाद् दन्तशोधनाऽऽदृश्यतितुच्छस्य, आस्ताम-
न्यस्य । (१७) वक्त० १६ अ० ।

दंतामय-दन्ताऽऽमय-पुं० । दन्तगणे, नि० चू० ३ उ० ।

दंतार-दन्तकार-पुं० । दन्तशिल्पिनि, प्रज्ञा० १ पद ।

दन्ति(ण)-दन्तिन-पुं० । दन्तिनि, आ० चू० १ अ० । अनन्तजीव-
चनम्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

दन्तिअ-पुं० । देशा-शासके, दे० ना० ५ वर्ग ३४ गाथा ।

दन्तिद्विय-दन्तन्त्रिय-त्रि० । जिताके, पञ्चा० १७ चिन० ।

दन्तिक दन्तिक-न० । मोदकमण्डकाशौक्यादिकं यद्वह्वि-
धं दन्तलाघक तस्मिन्, वृ० १ उ० । तन्त्रुलचूर्णे, वृ० १
उ० । नि० चू० । दर्श० । " ममनिर्वात्ति कार्त्तं, भवद् दन्ति-
क्षयति " पं० व० १ द्वार ।

दन्तिकचुण-दन्तिकचूर्ण-पुं० । तन्त्रुलशोदे, तन्त्रुलचूर्णमोदकाऽऽ-
दिखाद्यकवृत्ते, " दन्तिकचुणं वा " दन्तिकचूर्णस्त्रुललोह-
यज्ञा-दन्तिक तन्त्रुलचूर्णे, चूर्णे तु मोदकाऽऽदिखाद्यकचूर्णम् ।
वृ० १ उ० ।

दन्तिया-दन्तिका-स्त्री० । गुल्मभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

दन्तिद्विया-दन्तवर्ती-स्त्री० । पत्रकाऽऽलयग्रामवास्तव्यस्य स्कन्द-
कनाम्नो ग्रामकुरपुत्रस्य वास्याम्, आ० चू० १ अ० । मा० म० ।

दंतुक्वत्रिष-दन्तोत्तवत्रिष-पुं० । फलजोतिषु, नि० १ ध्रु० ३
वर्ग ३ अ० । औ० । भ० ।

दंतुह-दन्तोष्ठ-पुं० । दन्तानामोष्ठयोश्च समाहारे, स्था०
७ टा० ।

दंतुर-दन्तुर-त्रि० । उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्त-उरन्तु । उन्न-
तदन्तयुक्ते, उन्नताऽऽनन्ते विषमस्थाने च । वाच० । आ० म० ।

दंद्-दन्द्-पुं० । शीतोष्णाऽऽदिषु, द्वा० १२ द्वा० । समुच्चयप्रधा-
ने समासभेदे, अनु० ।

से किं तं दंद् ? । दंद्-दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठम्, स्त-
नौ च उदरं च स्तनोदरम्, वक्त्रं च पात्रं च वक्त्रपात्रम्, अ-
श्वश्च महिषश्च अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम् ।
सेत्तं दंद् ।

तत्र समुच्चयप्रधानो दन्तः । दन्ताओष्ठौ च दन्तोष्ठम्, स्तनौ च
उदरं च स्तनोदरमिति प्राग्यक्तत्वात् समाहारः । वक्त्रपात्रमि-
त्यादौ त्वप्राणिजातित्वाद्, अश्वमहिषमिन्यादौ पुनः शाश्वति-
कवैरित्वात् । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि भावनीयानि । अनु० ।

दंम-दम्भ-पुं० । मायया परवञ्चने, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । स० ।
स्त्रीकलाभेदे, कल्प० ७ कृण ।

दंभग-दम्भक-न० । यैरश्वप्रतापितैर्लोहशलाकाभिः परशरी-
रे अङ्गा उपपाद्यन्ते तेषु, विवा० १ ध्रु० ६ अ० । वञ्चने च ।
प्रव० २ द्वार ।

दंभवहुह-दम्भबहुह-त्रि० । दम्भो मायया परवञ्चनं तदुत्कटे,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

दंजुवनेव-दम्भोजुव-पुं० । स्वनामख्याते राजनि, यो हि मदा-
चित्ताश । ध० १ अधि० ।

दंजोति-दम्भोक्षि-पुं० । दन्तेति खेदयति । दन्म-ओक्षिः ।
वाच० । वज्र, अस्त्रे, प्रति० । अपृ० ।

दंस-दृण धा० । चाक्षुषज्ञानप्रवर्तने, " दृशोर्द्व-दंस-
दक्षत्वाः " ॥ ७ । ४ । ३२ ॥ इति दृशोर्द्वन्तस्य एते प्रथ आदे-
शाः स्युः । " दाचद् । दंसद् । दक्षवचद् । दस्सद् । " दर्शयति ।
प्रा० ४ पाद ।

दंश-पुं० । दन् श-यञ् । " शपोः सः " ॥ ७ । १ । २६० ॥
इति शकारस्य सकारः । दंशः । प्रा० १ पाद । वनमत्तिका-
याम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० । आव० । उत्त० ।
दन्श कर्त्तव्याऽऽद्य घञ् । कर्मणि, भर्मणि, ह्रावे, स्त्राग्ने,
सर्पाऽऽघाते, दन्ते च । वाच० ।

दर्श-पुं० । दर्शने दर्शः । सम्यक्त्वे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

दंसाण-दर्शन-न० । दृश्यन्ते श्रुत्यन्ते ज्ञायन्ते वा जीवाऽऽद्यः
पदार्था अनेनास्मादर्शमन्ति दर्शनम् । दृग्-दृग्युट् । " शी-पं तत्त-
वज्रं वा " ॥ २ । १ । १०५ ॥ इति शीस्य सयुक्तास्यान्त्यव्यञ्ज-
नान् पूर्वमिकारो वा । " दर्शसणं । दन्साण । प्रा० ७ पाद ।
हृष्टिर्वा दर्शनम् । सम्यक्त्वाऽप्यप्यर्थाय, दर्शनमोहनीयक-
याऽऽद्याविदूते तत्रैवज्ञानरूपे आत्मपरिणामे, " एते दन्-
णे । " स्था० १ टा० । तत्रोपाधिभेदादनेकविधमपि श्रुतानामा-
श्यादेकम्, एकजीवस्य चैकदा एकस्यैव भावादिनि । तन्वय-
बोधसामान्याद् ज्ञानसम्यक्त्वयोः कः प्रतिविशेषः ? उच्यते-
रुचिः सम्यक्त्व, साक्षकारण तु ज्ञानम् । यथोक्तम्- " नाणमयाव-
धिर्द्वयो, दम्पणामह जहोग्गदेतायो (?) । तद् तत्तर्हं सम्म,
रोज्जह जेण त नाण ॥ १ ॥ " स्था० १ उ० । दर्श० । आचा० ।
सूत्र० । उत्त० । द्वा० । औ० । ध० २० । आव० । ध० । रा० ।
संथा० । द्वा० । ज० । प्रव० । आ० म० । स० । आनु० ।
ओघ० । न० ।

सम्यक्त्वमिध्याभेदाद् द्विविध दर्शनम्-

द्विविधे दंसाणे पभात्ते । तं जहा-मम्पदंसाणे चेव, मिच्छादं-
साणे चेव ।

" द्विविधे दंसाणे " इत्यादि सप्त सूत्राणि सुगमानीयव । तत्र
हृष्टिर्दर्शनं तत्रेषु रुचिः, तच्च सम्यग्भावपरीतं जितोक्तानुमा-
रि, तथा मिध्या विपरीतमिति ।

सम्यग्दर्शनमेवमाह-

सम्पदंमणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-णिसगसम्पदंमणे
चेव, अजिगमसम्पदंमणे चेव ।

णिसगसम्पदंमणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-पडिवाई चेव,
अपडिवाई चेव । अजिगमसम्पदंमणे दुविहे पणत्ते । तं
जहा-पडिवाई चेव, अपडिवाई चेव ।

(सम्पदंमणे इत्यादि) निमग्नः स्वजावोऽनुपदेश इत्यनर्थ-
न्तरम् । अभिगमो गुरुपदेशाऽऽदिगति, ताभ्यां यत्तत्तथा, क्रमेण
गच्छेत्वा भवतर्वादि । (निमग्नोऽप्यादि) प्रतिपन्नशीलं प्रति-
पाति सम्यग्दर्शनमौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्रतिपाति
क्षायिकं, तत्रैवा क्रमेण लक्षणम्-इहौपशमिकी श्रेणिमनुपविष्ट-
स्यान्तानुबन्धनां दर्शनमोहनीयत्वस्य औपशमिकौपशमिकं
भवति, यो वाऽन्तर्दिष्टमिथ्यादृष्टिकृतसम्यक्त्वमिथ्यात्वमिश्रा-
मिधानशुद्धाशुद्धाभयरूपमिथ्यात्वपुरुषत्रिपुञ्जीक एवाऽन्ती-
मिथ्यादर्शनोऽक्षरक इत्यर्थः, सम्यक् च प्रतिपद्यते, तस्यौपश-
मिकं तद्वर्तते । कथम्? इह यदस्य मिथ्यादर्शनमोहनीयमुदीर्णं
तदनुभवनैवापक्षानम्, अन्यथा सन्दर्भानामतथा नोदितम्, अ-
तस्तदन्तर्मुहूर्त्तमात्रमुपशान्तमास्ते, विप्रश्चित्तोदयमित्यर्थः ।
तावन्तं काष्ठमस्यौपशमिकमस्यक्त्वज्ञान इति ।

आह च-

“ उवसामगमेहिणय-स्म हाति उवसामिय तु सम्पत्त ।

जां वा अकपतिपुजे, अखवियमिच्छां ब्रह्म भम्म ॥ १ ॥

खीणस्मि उदिमस्मी, अणुदिज्जेने य भेसमिच्छत्त ।

अंतोमुहत्तकाले, उवसमसम्मं लहइ जीवां ॥ २ ॥ ” इति ।

अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालत्वादेवास्म्य प्रतिपत्तिरित्यम् । यच्चानन्तानु-
बन्धुदये औपशमिकसम्यक्त्वात्प्रतिपत्तत्त, सास्वादनमच्यते
तदौपशमिकमेव, तदपि च प्रतिपत्तिरित्येव, जगन्त्यतः सम्यग्मात्र-
त्वात्, उत्कृष्टतस्तु पञ्चावधिकमानत्वादस्येति । तथा इह यत्स्य
मिथ्यादर्शनं द्वात्रिंशकमुदीर्णं तदुप शीण, यच्चानुदीर्णं तदुपशान्तम्,
उपशान्तं नाम-विप्रश्चित्तोदयमुपनीतमिथ्यास्वभावं च, तादृह क्ष-
योपशमस्वभावमनुभूयमानं क्षायोपशमिकमित्युच्यते । तन्वा-
शमिकं यथा क्षयश्चोपशमश्च, तथेहासीति कोऽनयोर्विशेषः ।
उच्यते-अथमेव । इति विशेषो-यादृह वेद्यते द्वात्रिंशकं न तत्र, इह
हि क्षायोपशमिकं पृथग्दर्शनमनुसमयमुदेति वेद्यते जायते च,
औपशमिके तदवधिप्रमत्तमात्रमेव । आह च-“ मिच्छन्ते ज-
मुदीर्णं, न खीणं अणुदियं च उवसत । मीमांजावपरिणय, वे-
इज्जेने स्वभावसम् ॥ १ ॥ ” इति । एतदपि जगन्त्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तस्थि-
तिकत्वात्, उत्कर्षतः पट्टाष्टसारागोपमस्थितिस्तथाच प्रतिपा-
तीति । यदपि च कृपकस्य सम्यग्दर्शनं द्वात्रिंशकं मण्डलानु-
जवनरूपं वेदकमित्युच्यते, तदपि क्षायोपशमिकमेवत्वात् प्रति-
पात्येवेति । तथा मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वमोहनीयत्व-
यान् क्षायिकमिति । आह च-“ खीणे वसणमोदे, निविहस्मि वि-
नयनियणज्ज्याम्म । निपत्तवचायमउत्तं, सम्पत्त खाइय हाइ
॥ १ ॥ ” इति । इदं तु क्षायिकत्वादेवाप्रतिपाति । अत एव सि-
द्धत्वेऽप्यनुवर्तते ।

मिच्छादंमणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-अभिगहियमि-
च्छादंमणे चेव, अणभिगहियमिच्छादंमणे चेव । अ-

भिगहियमिच्छादंमणे दुविहे पणत्ते । तं जहा-सपज्जव-
सिए चेव, अपज्जवसिए चेव । एवमणभिगहियमिच्छादं-
मणे वि ।

(मिच्छादंमणे इत्यादि) अभिग्रहः कुमतपरिग्रहः, स यत्रा-
ऽस्ति तदाभिग्रहक, तद्धीपरीतमनभिग्रहिकमिति । (अभिग-
हियेत्यादि) आभिग्रहकमिथ्यादर्शनं सपर्यवसितं सपर्यव-
सानं सम्यक्त्वप्राप्तौ, अपर्यवसितमभ्यवस्य सम्यक्त्वाप्राप्तेः,
तच्च मिथ्यात्वमात्रमप्यनीतकालतयाऽनुवृत्त्याऽऽभिग्रहिकमिति
व्यपाद्व्यते ॥ ६ ॥ अनाभिग्रहिकं जगत्स्य सपर्यवसितम्,
इतरस्याऽप्यर्थवसितमिति । स्था० १ उ० १ उ० । आ० म० ।
दर्शनं त्रिविधम् । तद्यथा-मिथ्यादर्शनं, सम्यग्मिथ्यादर्शनम्,
सम्यग्दर्शनं च । आ० म० १ अ० १ स्वगच्छ । दर्शनं मिथ्यात्व-
मिश्रसम्यक्त्वजेटात्त्रिविधम् । विशेषः । क्षायिकक्षायोपशमिकौ-
पशमिकमोहादर्शनं त्रिविधम् । चक्रवर्त्तकृत्वाधिकेवलदर्शनभ-
दादृशं चतुर्था । विशेषः । औपशमिकसास्वादनक्षायोपशमि-
कक्षायिकभदात्पञ्चविधम् । सूत्र० १ श्रु० ६ अ० । प० भा० ।

दर्शनस्य सप्तविधत्वमाह-

सत्तविहे दंमणे पणत्ते । तं जहा-सम्पदंमणे, मिच्छदंमणे,
सम्पाभिच्छादंमणे, चक्रवुदंमणे, अचक्रवुदंमणे, ओदिदं-
मणे, केवलदंमणे ।

“ दंमणे ” इत्यादि सुगमम् । नवर सम्यग्दर्शनं सम्यक्त्वम्, मि-
थ्यादर्शनं मिथ्यात्व, सम्यग्मिथ्यादर्शनं मिश्रमिति । एतच्च त्रि-
विधमपि दर्शनमोहनायमेवदनां कृपकौपशमोदयेभ्यो जायते,
तथाविधवर्त्तकस्वभावाच्चैति । चक्रदर्शनाऽऽदि तु दर्शनाऽऽवरणो-
यनेदचतुष्टयस्य यथास्वतयं क्षयोपशमक्षयाभ्यां जायते, सा-
मान्यग्रहणस्वभावाच्चैति । तद्वै धृजान्तमामान्यग्रहणयोर्दर्शन-
शब्दावचयत्वादर्शने सप्तवर्त्तकमिति । अतन्तरं केवलदर्शनमुक्तं,
तच्च कृष्णस्यावस्थाया अनन्तरं भवतीति । स्था० ७ उ० ।

अष्टविधत्वम्-

अट्टविहे दंमणे पणत्ते । तं जहा-सम्पदंमणे, मिच्छदं-
मणे, सम्पाभिच्छादंमणे, चक्रवुदंमणे, अचक्रवुदंमणे,
मुविणदंमणे ।

“ अट्टविहे दंमणे ” इत्यादि कण्ठ्यम् । केवलं स्वप्नदर्शनस्या-
चक्रदर्शनान्तर्भावोऽपि सुभावस्थेऽपि धारितो भेदो विपरिणत इति ।
स्था० ८ उ० । प० जा० । कारकरोचकदर्पकभेदाद्वा दर्शनं
त्रिविधम् । आनु० (एते भेदाः ‘ सम्पत्त ’ शब्दे स्फुटीभाष्येऽनन्तरं,
सम्यक्त्वपर्यायत्वाद् दर्शनस्य, नवरमिह दर्शनाऽऽदिशब्दे कृष्ण-
स्थदर्शनवोतरागदर्शनभेदाः प्रदर्शयन्ते) अज्ञानलक्षणव्य-
वसाये, व्यवसायांशत्वात्तस्य । स्था० ३ उ० ३ उ० । ‘ दर्शार् ’
प्रेक्षणं, इत्येतं सम्यक् परिज्ञायते सायथमतर्नात दर्शनम् ।
चारित्र्ये, अनेकार्थत्वाच्चानुनाम् । मया० । सम्यक्त्वप्रज्ञावकशा-
स्त्रे, आन० ४ अ० । स्था० । शास्त्रमात्रे, विशेषः । दर्शनाविरोधकं
सूत्रे, व्य० १ उ० । सू० । उत्त० । “ गोविदानज्जुत्तिमादी दंम-
ण । ” नि० सू० ११ उ० । अभिप्राये, उपदेशे, भावा० १ श्रु० ३
अ० ४ उ० । दर्शने सामान्यरूपेण विस्तीर्ण दर्शनम् । उत्त०
८ म० । इत्यनेन विलोक्यते वस्तुनेनेति दर्शनम् । यद्वा या-हाष्ट-

दर्शनम् । कर्म० ४ कर्म० । दर्शनाऽऽवरणकर्मत्तयोपशमाऽऽवि-
जे सामान्यमात्रग्रहणं, अनु० । स्था० ।

दंसणावरणजे दुविहे पणत्ते । तं जहा-देसदंसणावर-
णजे, सव्वदंसणावरणजे ।

दर्शने सामान्यार्थबोधरूपमावृणोतीति दर्शनाऽऽवरणीयम् ।
उक्तं च-"दंसणसीले जीवे, दंसणघाय करेइ जं कम्मं । तं
पांसहारममाण, दंसणवरणं जवे जीवे ॥ १ ॥" (देसत्ति)
देशदर्शनाऽऽवरणीयं, चक्षुरवधिदर्शनाऽऽवरणीयम् । सर्वद-
शनाऽऽवरणीयं तु निष्पन्नक, केवलदर्शनाऽऽवरणीयं स्वार्थः ।
स्था० २ गा० ४ उ० । सूत्र० । सामान्यविशेषाऽऽत्मके वस्तु-
नि, सामान्यऽऽत्मके बोधे, कर्म० ४ कर्म० । आ० । आचा० ।
न० । निर्विशेषविशेषाणां ग्रहणे, आ० म० २ अ० । न० ।
"पासइ त्ति दंसण, ज सामग्रगरणं न दंसण, अणगारामन्य-
र्थः ।" न० । विशेषः । ("ज सामग्रग्रहणं, दंसणमेव विनेमिय
नाणे ।" । सम्म० १ गा० ७ काण्ड) इति दंसणपर्यायास्ति कन-
ययोर्मतेन 'उचओग' शब्दे द्वितीयभागे ८६० पृष्ठे चिन्तितम्)

चक्षुषु अचक्षु ओही, केवलदंसण अणगारा । (१७)

चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणदर्शनावधिदर्शनकेवलदर्शनरूपाणि चक्षा-
णि दर्शनानि । तत्र चक्षुषा दर्शनं वस्तुसामान्यांशाऽऽत्म-
के ग्रहणं चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा चक्षुर्वर्जशेषेऽस्मिन् चक्षुष्य-
येन मनसा च यदर्शनं सामान्यांशाऽऽत्मके ग्रहणं तद-
चक्षुर्दर्शनम्, अधिना रूपद्वयमयादया दर्शनं सामान्यांश-
ग्रहणमवधिदर्शनम्, केवलेन स्पर्शवस्तुतत्त्वग्राहकबोधविशेष-
रूपेण यदर्शनं सामान्यांशग्रहणं तत्केवलदर्शनमिति । किंरूपा-
गयतानि दर्शनानि? अत आह-अनाकाराणि सामान्याऽऽकारयु-
क्तानि सन्त्यापि न विद्यन्ते विशिष्टो व्यक्त आकारो येषु सामान्या-
काराणि । कर्म० ४ कर्म० । अप्र० प० चू० । प्रव० । अवलोकने,
पि० । पञ्चा० । आत्मनः प्रकटने, द्य० १ उ० ।

दंसणकण्ठ-दर्शनकटप-पुं० । कल्पभेदे, पं० भ० ।

....., एत्तो वोच्छामि दंसणे कण्ठं ।

सदृहणवृत्तत्वं तु, जिणोवदिहेसु जावे तु ।

उचगतञ्जकायस्मा, आयारियपरंपगने अत्थे ।

आगाहकारणेसुं, सदृहसु णिवेमणं तत्थ ।

सक्काए सद्वित्तं इण-मएण पुणो वि सद्वेयव्वं ।

आगाहपणागादे, आयारियव्वं तु जं तत्थ ।

दंवे खेत्ते कात्ते, जावे पुरिमं तिगिच्छ अमहाए ।

एतेहि कारणेहिं, सत्तविहं होइ आगाहं ।

एगादीया वृद्धी, एगुत्तरिया य होति दव्वाणं ।

ओमत्थगपरिहाणी, दव्वागाहं वियाणाहि ।

जंपेति पुणो वेज्जो, मच्चित्तं दद्वज्जं च दव्वं च ।

अपरिहणंतो अन्त्यति, उद्दिमिउं जाव सो उति ।

जाहे उद्दिहाणी, ताहे ओमत्थहाणिण भणति ।

अम्ह कपो जोगं, अलंजे एगस्स किं कुणिमो ।

एवं तु हावयता, खेत्तं कालं च भावमासज्ज ।

ता जहंती जाव तु, दंवे जेमि तु दव्वाणं ।

अह पुण भणज्ज एव, अवस्समेत्तेहिं कज्जदव्वेहिं ।

एतं दव्वागाहं, तहिं जए पणगाणीए ।

खेनागाहं इणयो, असती खेत्ताण मासजोगाणं ।

असिबं वा अन्नत्था, एगावया होज्ज रुद्धा तु ।

आयारियादिअहारग, अहवा अन्नत्थ सावया होज्ज ।

अंतर जहिं च गम्मति, वात्ता तह तेण खुत्तियं वा वि ।

एतेहि कारणेहिं, खेत्तागाहम्मि एरिमं पत्तो ।

अन्त्यति अमहभावा, एगव्वेत्तं वि जयणाए ।

कालस्स वा वि अमती, वामावमं वियाणणा एत्थि ।

एतेहि कारणेहिं, कालागाहं वियाणाहि ।

वामाजोगं खेत्तं, पडिद्वेहिता तु कात्तओ बहुए ।

वच्चंताण य अंतर-वामं तृणिवडितु पवत्तं ।

रुहं चंउतरखेत्तं, ताहे तं चव पुव्वखेत्तं तु ।

गंतु वसती वामं, समती वेत्तिदमगतं ।

अतिउकमं व दुक्खं, अप्पा वा वेदणाए आभु ।

एतेहि कारणेहिं, भावागाहं वियाणाहि ।

अव्वुकमप्लाऽऽदी, अट्टिकुडि तु वेदण अप्पा ।

तत्थऽगितावणाऽऽदी, दाहच्छेदोवगाहाऽऽदी ।

जम्मि विण्णं गच्छ-स्स विण्णसो तह य एणचरणणं ।

एतेहि कारणेहिं, पुग्गिमागाहं वियाणाहि ।

तस्म तु मुच्छलंते, जावज्जीवं पि होति मुच्छेणं ।

कायव्वं तु णियमा, पुग्गिमागाहं भवे पत्तं ।

जेण कुल्ल आपत्तं, तं पुरिमं आदरेण रक्खाहि ।

एतु तुंवम्मि विण्णं, अरया माहारया होति ।

संजोगदिदपाटी, फासुगउवदेमणाणु जो कुमलो ।

एताग्गिम्म अमती, एयव्व तिगिच्छमागाहं ॥

पज्जणतुल्लिभासा, अरणे पाउरण य पाणे य ।

कव्वियाण पदाणे, अन्नध वत्तो गिल्लानो तु ॥

उज्जवमहावरहिता, अव्वत्ता वावि अहव अमपत्था ।

एयऽमहायागाहं, तम्हा ण मुणी ए विहरेज्ज ॥

जावन्ति पयणम्मो, परिमेवा मूलमुत्तरगुणेषु ।

ता सत्तमु मुच्छेसुं, मुच्छममुच्छा अमुच्छेसु ॥

आगाहपणागादे, एवं जं जत्थ होति कर्णिज्जं ।

त तह सद्वहाणं, दंसणकण्ठो भवति एमो ॥ पं० जा० ।

इयणि दंसणकण्ठः । तत्थ गाहा-(लुकाप) उक्ताएसु विमुचयपसु
इममन्नसद्वहियव्वं, जो आयारियपरंपराण आगओ अत्था, आगा-
हं अणागाहं य आयारिज्ज त सद्वहियव्वं, तान्थमाणि सत्त आ-
गाहाणि । गाहा-(दव्वं खेत्तं) दव्वं ताव वेज्जो पुच्छियव्वा जाव
इयणि दव्वाणि उचइसइ, तावइयारिण न पडिमेविज्जति । जहा-
एय अम्ह न कण्ठः । जाहे उचइहाणि ताहे उ मत्थपरिहाणी-
ए भाणइ । गाहा (एगादीया) एगादिण बुद्धीए अम्ह करेसु, जा-

गं मगसु, तं चेय जाव कलमसाली (खेसं काखं गाहा) तहेव य जहिं तानो तहिं जायांत । अहवा जणेजा-आवस्सियाणि दव्वाणि जाणियव्वाणि, दुल्लहणं परिजाणह, स तेल्लमाहिणि घवइसइ, ताहे त इव्वागाढं पणगपरिहणाय जयांत, जाव चउगुरुणयि गण्हाति । (खेत्तागाढं गाहा) खेत्तस्स वा अन्नमे असइ मामपाउगण खेत्ताणं एगत्थ अच्चाति, असि-
खं वा, अण्णत्थ नईतीरं ति गंतूण अकारण वा आयरिया-
णं अण्णत्थ भावया वा, तत्थ अतरा वा दिग्घजाईया वा अण्ण-
म्मि देसे अंतरा वा ताहे एगत्थ अत्थति । अहवा खेत्तागाढं अच्चाणे अच्चाणकपपजिक्खवम्महिस्सणाभूमिपाउगपलवाऽऽसु जयणा, सा सहहियव्वा । एवं खेत्तागाढ । काव्वाओ कावेण बहुतो वासावासपाउग खेत्ते वच्चतान अतरा वासं पयियं, न च अतरा खेत्त सन्निसद्धग, ताहे तं चेय पुव्वपरिलेहियं खेत्तं जति, वल्लंता वि अइच्छिण वा वासावासे जइ वासइ मग-
सिरे दस राया तिणिण हंति, उक्कोमेण ओमोयरियाए वा, जा जयणा आदाराऽऽसु । एय कालागाढ । इयाणि भावागाढ । (गा-
हा अइवकइं च) अइउकम ति विमुइयाइ, अइदहावसअपा वा वेयणाहि य पमूलाइ, तत्थ अणी कदाइ वा पत्तिताणं-
ताइ दायव्वा । एय जावागाढ । पुरिसागाढे जम्मि विणट्टे ग-
च्छस्स विणासो नाणदस्सिणचरित्ताऽऽहेणं विणामो । (न ह तुंभम्मि विणट्टे गाहा) ताहे तस्स असुद्धेणावि कीरइ, जाव जी-
वइ । एयं पुरिसाऽऽगाढ । (गाहा-संजोगादट्टपात्री) वेज्जस्स वा संजोगदिट्टपात्रिस्स असइ गीयत्थमंविगमस्स, ताहे गीयत्थवे-
ज्जस्स जा पाहुमिया कीरइ गहाणभोयणचोयणाइ, न सहइइ ।
एय ति तिगिच्छागाढ । (गाहा-होउज दसहाय) सहाया वा मे नत्थि अयत्तव्वया सुत्तेण वा दोसा य हिंसाणस्स वा एगा-
गियस्स ताहे एगत्थ अत्थइ, एगत्थ अत्थनो अपायच्छित्तो जाव सहाए न लभइ पाउगो । (एयऽमहायागाढं गाहा) जावति एव-
माइयाओ, जावति पत्तिवेवणाओ मूलुनरगुणेषु, ताओ पयसु सत्तसु कारणेषु सुद्धेसु सुद्धाओ, पयसु सत्तसु कारणेषु अ-
अपत्तेसु करेइ असुद्धाओ । एस दंसणकपपो । ” पं० च० ।

दंमणकुमील-दर्शनकुशील-पुं० । कुशीलशब्दप्रदर्शितस्वरूपे कुशीलभेदे, महा० ३ अ० ।

दंमणखवग-दर्शनकृपक-पुं० । पदैकदेशेपदप्रयोगात् दर्शनमो-
हनीयस्य क्षपणे, कर्म० ५ कर्म० । दर्शनमोहनीयकृते, क्षयो-
पशमे च । कथा० १ उा० ।

दंमणगुणप्पमाण-दर्शनगुणप्रमाण-न० । गुणप्रमाणजेदे, अनु० ।

अथ दर्शनगुणप्रमाणमाह-

से किं तं दंसणगुणप्पमाणे । दंसणगुणप्पमाणे चउविहे पणत्ते । तं जहा-चकुदंसणगुणप्पमाणे, अचकुदंसण-
गुणप्पमाणे, ओहिदंसणगुणप्पमाणे, केवलदंसणगुणप्प-
माणे । चकुदंसणं चकुदंसणस्म परपडकरहाऽऽएसु दव्वेसु, अचकुदंसणं अचकुदंसणस्म आपजावे, ओ-
हिदंसणं ओहिदंसणस्म मव्वस्सविदव्वेहिं, न पुण सव्वप-
ज्जवेहिं, केवलदंसणं केवलदंसणस्म मव्वदव्वेहिं अ, स-
व्वपज्जवेहिं अ । नेत्तं दंसणगुणप्पमाणे ।

(से किं तं दंसणगुणप्पमाणे इत्यादि) दर्शनाऽऽवरणकर्मकृत्यो-

पशमाऽऽदिज सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनमिति । उक्तं च-“सज्जं सामग्रग्रहणं, भाषाणं नेव कट्टुमागारं । अविसेसिऊण अत्थे, दंसणमिइ वुच्चए समए । १ । ” तदेवाऽऽत्मनो गुणः, स एव प्रमाणं दर्शनगुणप्रमाणम् । इदं च चकुर्दर्शनाऽऽदिभेदाद्यनुविधम् । तत्र भावचकुरिन्द्रियाऽऽवरणकृत्योपशमाद्, द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च, चकुर्दर्शननिश्चयदर्शनलब्धिमतो जावस्य घटाऽऽदिषु द्रव्येषु चकुरा दर्शनं चकुर्दर्शनं, जवतीति क्रियाऽध्याहारः । सामान्य-
विषयत्वेऽपि चास्य यद् घटाऽऽदिबोधोपाजिधानं तत्सामान्यवि-
शेषयोः कथञ्चिदभेदादेकानेन विशेषेण्यो व्यतिरिक्तस्य सा-
मान्यस्याऽग्रहणक्यापनार्थम् । उक्तं च-“ निर्विशेषं विशेषाणां, प्रहो दर्शनमुच्यते । ” इत्यादि । चकुर्दर्जेशेषेन्द्रियचतुष्टय, मन-
आचकुर्गच्छते, तस्य दर्शने न चकुर्दर्शनं, नदापि जावचकुरिन्द्रि-
याऽऽवरणकृत्योपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च, अचकुर्दर्शनतो-
ऽचकुर्दर्शनलब्धिमता जावस्याऽऽत्मभावे भवति, आत्मनि आ-
त्मानि जावे भावः सांश्रुतया सन्नधो, विषयस्य घटाऽऽदेरिति गस्यते, तस्मिन् सति इदं प्राप्नुमवति रूपम् । इदमुक्तं भवति-च-
कुरप्राप्यकारि, ततो दृग्स्थमपि स्वविषयं परिगच्छन्तीत्यस्या-
ऽर्थस्य रूपापनार्थं घटाऽऽदिषु चकुर्दर्शनं भवतीति पूर्वं विषयस्य भेदेनाजिधानम् । ओप्राऽऽदीनि तु प्राप्यकारीणि, ततो द्रव्येन्द्रि-
यसंश्लेषाद्वारेण जीवेन सह सन्नधमेव विषयं परिगच्छन्तीत्ये-
तद्दर्शनार्थमात्मभावि भवतीत्येवमिदं विषयस्याभेदेन प्रतिपादन-
मकारीति । उक्तं च-“ पुच्छ गुणेइ सह, रुव पुण पासइ अपुच्छ तु । ” इत्यादि । अथर्धदर्शनमर्थाधर्तानम् । अर्थाधर्दर्शनानांऽ-
र्थाधर्दर्शनाऽऽवरणकृत्योपशमसमुद्भूताऽऽधिदर्शनलब्धिमतो जावस्य सर्वरूपिद्रव्येषु जवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु, यतोऽवधे-
ऽस्तकृष्टतोऽप्येकवस्तुगताः संख्येया असंख्येया वा पर्याया विषयत्वेनोक्ताः, जघ-यतस्तु द्वौ पर्यायौ द्विगुणतौ, रूपरसग-
न्धस्पर्शजकृष्णान्धवारः पर्याया इत्यर्थः । उक्तं च-“ दव्वाओ असंखेज्जे, मखेज्जेआ वि पज्जवे अहइ । दो पज्जवे दुगुणिए, लइइ य पगाउ दव्वाओ ॥१॥ ” अत्राऽऽह-ननु पर्याया विशेषा वच्यन्ते, न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति, ज्ञानस्यैव तादृश्यत्वात्कर्तव्यमिहाधिदर्शनविषयत्वेन पर्याया निर्दिष्टाः, साधूक्तं केवलं पर्यायैरपि घटशरावोदञ्चनाऽऽदिजिसृदा-
दिसामान्यमेव तथा तथा विशिष्यते, न पुनस्तेन एका-
न्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतः सामान्यं, गुणीभूतास्तु वि-
शेषा अप्यस्य विषयो भवन्तीतिरूपापनार्थोऽत्र तदुपन्यासः, केवलं सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णं दर्शनं, केवलदर्शननिस्त-
दावरणकृत्याऽऽविभूतलब्धिमतो जावस्य सर्वेऽव्येषु मूर्त्ता-
मूर्त्तेषु सर्वपर्यायेषु च भवतीति । मनःपर्यायज्ञानं तु तथावि-
धकृत्योपशमपाटवान् सर्वदा विशेषानेव गृह्णुत्ययते, न सामा-
न्यम्, अतस्तद्दर्शनं नास्तीति । तदेतद्दर्शनगुणप्रमाणम् । अनु० ।

दंसणगृह-दर्शनग्रह-पुं० । मताऽऽग्रहे, पं० ११ विध० ।

(‘णान’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १९८१ पृष्ठे गतमस्य विधेचनम्)
दंसणचरित्तमोह-दर्शनचारित्रमोह-पुं० । द्विरुपमोहनीयं कर्म-
णि, प्रश्नानु ननु चारित्रमोहस्य हेतुमैधुनामिति प्रतीतम् । तदाह-
“ तिव्वकसाओ बहुमो-हपरिणओ रागदोससंजुलो । ” प्रश्न० ४
आध० द्वार ।

दंसणह-दर्शनार्थ-त्रि० । दर्शनं तत्रानां अद्धानं, तदर्थं यस्तुनि,
कथा० ५ उा० ३ उ० ।

दंसणट्टया-दर्शनार्थता-स्त्री० । दर्शनप्रज्ञावक्रशास्त्रार्थिकत्वे,
स्था० ५ त्रि० २७० ।

दंसणण्य-दर्शननय-पुं० । दर्शनेन एव सम्यक्त्वमित्येवंजु-
ते नये, आद्य० । 'णाणण्य' शब्दे १६८६ पृष्ठे ज्ञानप्राधान्यं चारि-
त्रप्राधान्यं च वर्णयित्वाऽऽह; तत्र दर्शननयमतावत्तन्वी अ-
भिगतज्ञाननये ह्यमाह-

जह नाणेणं न विणा, चरणं मादंमालेस्म इअ नाणं ।

न य दंसणं न भावो, तेन य दिट्ठिं पणिवयापो ॥ ८४ ॥

यथा ज्ञानेन विना न चरण, किं तु सहैव, नादर्शनेन एवं ज्ञानं,
किं तु दर्शनेन एव । "सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं, मिथ्यादृष्टेर्विपर्ययोः ।"
इति वचनात् । तथा न च दर्शनं न भावः, किं तु भाव एव,
प्रावृत्तिद्वारात्तर्गतमित्यर्थः । तेन कारणेन ज्ञानस्य तद्भावमा-
वित्वादर्शनस्य ज्ञानोपकारकत्वात् प्राग्बट्ट (दिट्ठिं स्ति) प्राक-
तशैल्या दर्शनमस्यास्तीति दर्शनी, तं दर्शनं प्रणमामः पूज-
यामः । इति गाथाऽर्थः ॥ ८४ ॥

स्यादेतत् सम्यक्त्वज्ञानयोर्युगपद्भावादुपकार्योपका-
रकभावानुपपत्तिरित्येतावत्तत्तः यतः-

जुगवं पि समुत्पन्नं, सम्पत्तं आदिगमं विमोहेऽ ।

जह कयमंनणाई, जत्तदिट्ठिओ विमोहंति ॥ ८५ ॥

युगपदीप तुल्यकालमपि समुत्पन्नं मंजातं सम्यक्त्वज्ञानेन स-
ह अधिगम्यन्ते परिच्छिद्यन्ते पदार्था येन सोऽधिगमः, ज्ञानमे-
वोच्यते, तमधिगमं विशेषयति, ज्ञानं विगलीकरोतीत्यर्थः ।
अत्रार्थे दृष्टान्तमाह- यथा कातकाज्जने जलदृष्टीविशोधयत इ-
ति । कातको वृक्षस्येदं कातकं फलम्, अज्जने सौवाराऽऽदि,
कातकं चाज्जने च कातकाज्जने, अनुभवारोऽत्राज्ञाकर्णको, ज-
लमुदकं, दृष्टिः, स्वविषये लोचनप्रसरलक्षणा, जलं च दृष्टिश्च
जलदृष्टौ, ते शोधयतः । इति गाथाऽर्थः ।

साम्प्रतमुप-यस्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकेनांशतो ज्ञा-
ननिकां प्रतिपादयन्माह-

जह जह सुज्झइ सल्लिखं, तह तह रुवाँ पामई दद्धा ।

इय जह जह तत्तहई, तह तह तचागमो होइ ॥ ८६ ॥

यथा यथा शुद्ध्यति सल्लिख कातकफलमयोगात्तथा तथा रूपाणि
तत्तनानि पश्यति दृष्टा ॥ (इय) एव यथा यथा तत्त्वमिदं सम्यक्त्व-
लक्षणा, संजात इति क्रिया । तथा तथा तस्याऽऽगमः तत्रपरिच्छे-
दो जयतीति । एवमुपकारकं सम्यक्त्वज्ञानस्येति गाथाऽर्थः ॥ ८६ ॥

स्यादेतन्निरूपणः कार्यकारणभाव एवोपकार्योपकारकभावः,
स चासम्भवी युगपदुत्पत्तिवतोऽरेत्यत्रोच्यते-

कारणकज्जविजागो, दीपपगासाण जुगवज्जमे वि ।

जुगपुत्पन्नं पि तहा, हेऊ नाणस्स संपत्तं ॥ ८७ ॥

यथैह कारणकार्यविभागो दीपप्रकाशयोर्युगपज्जन्मनि युगप-
दुत्पादेऽपीत्यर्थः, युगपदुत्पन्नमपि तथा हेतुः कारणं ज्ञानस्य
सम्यक्त्वम् । यस्मादेव तस्मात्सकलगुणमूलत्वाद् दर्शनस्य द-
र्शनेन एव कृतिकर्म कार्यमत्तनाऽपि तत्रैव यतः कार्यः, स-
कलगुणमूलत्वादेवेति । उक्तं च-"द्वारं मूलं प्रतिस्थान-माधारो
भाजनं निधिः । धर्महेतोर्द्विषदकस्य, सम्यग्दर्शनमिष्यते ॥ १ ॥"
अथ गाथाऽभिप्रायः ।

इत्थं बोद्धव्यं नोक्ते, सत्यादाऽऽचार्यः-

नाणस्स जइ वि हेऊ, मविमयनिअयं तथा वि संपत्तं ।

तम्हा फलसंपत्ती, न जुज्जई नाणपक्खे व्व ॥ ८८ ॥

जह तिकखरुई वि नरो, गंतुं देसंतरं नयविहूणो ।

पावेइ न तं देसं, नयजुत्तो चेव पाणणइ ॥ ८९ ॥

इय नाणचरणरहिओ, सम्पादिट्ठो वि मुखेदेसं तु ।

पाणणइ नेव नाणाऽऽ-इमंजुओ चेव पाणणइ ॥ ९० ॥

इदमन्यकर्तृकं गाथात्रय सोपयोगमिति कृत्वा व्याख्यायते-
ज्ञानस्य यद्यपि हेतुः कारणं, सम्यक्त्वमिति योगः । अपिश-
ब्दाऽऽयुगपगमवादान्मुच्यते । अयुगपगम्यार्थं धूमः । तत्रैव तत्तु
कारणमेव न भवति, तत्रैवैवपि विशिष्टयोरुपशमकार्यत्वात्स्व-
विषयनियतमिति कृत्वा । स्वविषयश्चास्य तत्रैव कचिरेष । तथा-
पि तस्मात् सम्यक्त्वात् (फलसंपत्ती न जुज्जई) फलसंपत्ति-
र्न युज्यते, मोक्षप्राप्तिर्न घटत इत्यर्थः । स्वविषयनियतत्वा-
देव, असहायत्वादित्यर्थः । ज्ञानपक्व इव । अनेन तत्प्रतिपादि-
तसकलगुणान्तसप्रहमाह-यथा ज्ञानपक्वो मार्गोऽऽदिमिदृष्टान्तै-
रसहायस्य ज्ञानस्यैहिकाऽऽमुष्मिकफलासाधकत्वमुक्तम्, एवम-
त्रापि दर्शनाभिलाषेन छप्यम् । दिक्मात्रं तु प्रवर्त्यते-यथा ती-
क्ष्णचरपि नरः तीक्ष्णचक्षोऽपि पुरुषः, गन्तुं देशान्तरं, देशान्तर-
गमन इत्यर्थः । नयविहूणः, ज्ञानाऽऽगमक्रियालक्षणनयज्ञान इत्य-
र्थः । प्राप्नोति न तं देशं गन्तुमिष्टं तद्विषयश्चायुक्तोऽपि, नय-
युक्त एव प्राप्नोति । (इय) एवं ज्ञानचरणरहितः सम्यग्दृष्टिरपि
तत्रैवैवैवयुक्तोऽपि मोक्षदेशं तु प्राप्नोति नैव सम्यक्त्वप्रभा-
वादेव, किं तु ज्ञानाऽऽदिसंयुक्त एव प्राप्नोति । तस्मात् तत् त्रितयं
प्रधानम्, एतत्त्रितययुक्तस्यैव कृतिकर्म कार्यं, त्रितयं चाऽऽत्मना
सेवनीयम्, " सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः " इति
वचनात् । अथ गाथात्रितयार्थः ।

एवमपि तत्रैव समाख्याते ये स्वत्वधर्मभूयिष्ठः, यानि चास-
वालम्बनानि प्रतिपादयन्ति, तदेतदभिधितुराह-

धम्मनिपत्तमईआ, परलोयपरम्मुहा विसयागद्धा ।

चरणकरणे असत्ता, सेणिअरज्जं वयइमंति ॥ ९१ ॥

धर्मभारिधर्मः परित्यूह्यते, तस्मात्तत्तु मतिर्येषां ते धर्म-
निवृत्तमतयः, परः प्रधानो लोकः परलोकः मोक्षः, तस्मात्
पराहमुक्ताः, विषयशून्याः शब्दाऽऽदिविषयानुरक्ताः ते एव-
भूताश्चरणकरणे अशक्ता असंपर्थाः सन्तः श्रेणिकराज्य
व्यर्पादश-त्यालम्बनमिति गाथाऽर्थः ॥ ९१ ॥

न मेणिओ आसि तथा बहुसुओ,

न यावि पत्तिधरो न तायगो ।

सो आगमिस्साइ जिणो जविस्सई,

समिक्ख पञ्चाइ, वरं खु दंसणं ॥ ९२ ॥

(न मेणिओ इत्यादि) न श्रेणिको नरपतिः आसीत्तदा त-
स्मिन्काले बहुश्रुतो ब्रह्मगमः, महाकल्पोऽऽदिश्रुतधर इत्यर्थः । न
चाऽपि प्रज्ञप्तिश्रेणो न चापि भगवतोवेत्ता, न वाचकः-न पूर्व-
धरः, तथाऽपि सोऽसहायो दर्शनप्रभावादेव (आगमिस्साइ
स्ति) आगत्यामागमिनि काश्चि, जिणो भविष्यति तीर्थकरो ज-
यिष्यति । यतश्चैवमतः समीक्ष्य दृष्ट्वा प्रकृत्या बुद्ध्या दर्शनेवि-

पाकं तीर्थकराऽऽख्यकत्रप्रसाधकम् (वरगुदंसण ति) 'गु' शब्द-
स्यावधारणार्थत्वात् वर दर्शनमेव, आहो कृतमिति वाक्यशेषः ।
अयं वृत्तार्थः । किं च-शक्य एवोपाये प्रस्तावतः प्रवृत्तयुज्यते,
न पुनरशक्ये शिगुशुशमनाय तत्तत्कफणाऽलङ्कारग्रहणकले
चारित्र्ये, चारित्र्ये च तद्वतः मोक्षोपायत्वे सम्यग्यशक्याऽऽसंचनं,
सूक्ष्मापराधैरपि अनुपायुक्तगमनाऽऽदिभिर्विराध्यमानत्वादाया-
सरूपत्वाच्च नियमेन वक्ष्यस्थस्य तद्वक्षश उपजायते सर्वस्यैवाऽऽ२।

अतः-

भट्टेण चरित्तो, सुदुअरं दंसणं गहेअव्वं ।

मिज्जंति चरणरहिआ, दंसणरहिआ न मिज्जंति । ६३ ।

अत्रेन च्युतेन, कुतः ? चारित्र्यात्, सुतर्गं दर्शने प्रहीतव्यं,
पुनर्वापिताभानुबन्धि, स्वर्गाऽऽदेर्वा प्रहीतव्येऽशक्यमोक्षोपाय-
त्वात् । तथा च सिद्धयन्ति चरणरहिताः प्राणिनः दीक्षाप्र-
वृत्त्यन्तरमृत्तान्तकृत्केवलिनः, दर्शनरहितान्तु न सिद्ध्यन्ति,
अतो दर्शनमेव प्रधानं सिद्धिकारणं, तदभावनावित्वादित्य-
यं गाथाऽर्थः ॥ ६३ ॥ आव० ३ अ० ।

दंसणनह-दर्शननश्य-शङ्काऽऽद्यतिचाररहिते जीवाऽऽदित्त्वश्र-
द्धाने, सूत्र० १ भू० १३ अ० ।

दंसणपदिमा-दर्शनप्रतिपा-त्ती० । उपासकानां प्रथमप्रतिमा-
याम्, ध० २ आव० । प्रव० । पञ्चा० । ('उपासगपदिमा' शब्दे
द्वितीयजगते १०६७ पृष्ठ व्याख्यानेयम्)

दंसणपनावग-दर्शनपनावक-पु० । सर्वऽऽशामनप्रकाशके,
जीवा १३ अधि० ।

दंसणपरिणाम-दर्शनपरिणाम-पुं० । सम्यग्दर्शनपरिणामे, प्र-
ज्ञा० १३ पद ।

दंसणपरीसह-दर्शनपरीषह-पु० । दर्शने सम्यग्दर्शनं तदेव
क्रियाऽऽदिर्वादिनां विचित्रमतश्रवणेऽपि सम्यक्परिपक्षमाणं
निश्चिन्तिततया धार्यमाणं परीषहः । यद्वा-दर्शनशब्देन दर्शन-
व्यामोहहेतुरैदिकाऽऽपुमिकफलं नुपलम्भाऽऽदिरिह गृह्यते, ततः
स एव परीषहः दर्शनपरीषहः । दर्शनपरीषहे, उक्त० २ अ० ।
स० । प्रव० । जिनानां जिनोक्तभाषाणां चाश्रयानवज्ञगरूपे प-
रीषहे, भ० ८ श० ८ उ० । "जिनास्मद्वक्तृजीवाया, धर्माधर्मो
भवान्तरम् । परोक्षत्वात्सुवा नेव, चिन्तयेत्प्राप्तदर्शनः ॥ १ ॥ "
ध० ३ अधि० ।

एतदेव सूत्रकृदाह-

नन्थि गूणं परे लोए, इही वा वि तवमिणो ।

अदुवा वंचिओ मि त्ति, ३३ भिक्खु ण चित्तं ॥ ४४ ॥

नास्ति न विद्यते, (गूणं) निश्चितं परत्रोक्तो, जन्मान्तरमित्यर्थः ।
चूतचतुष्टयाऽऽत्मकत्वाच्चरीरस्य, तस्य चेदेव पातात्, चैतन्यस्य
च भूतधर्मतृप्तत्वात् । तर्गतारकस्य चाऽऽमनः अन्यत्ततोऽनुपल-
भ्यमानत्वात्, आहो नोपायादित्येव । अपिः पूरणे । कस्य?,
तपस्विनः, सा चाऽऽमर्षोपध्यादि-

"पादरजसा प्रशमनं, सर्वरुजां साधवः कृणाव कुयुः ।

अनुवनविस्मयजननान्, दशुः कामांस्तृणाप्राज्ञा ॥ १ ॥

धर्माद्वन्तोन्मिश्रित-काञ्चनवर्षाऽऽदिसर्गसामर्थ्यम् ।

अद्विभुतनीमोरुशिला-सहस्रसंपातशक्तिश्च ॥ २ ॥ "

इत्यादिका च, तस्या अप्यनुपलभ्यमानत्वादिति भावः । (अ-

दुवत्ति) अथवा किं बहुना?, चञ्चितोऽस्मि, जोगानामिति गम्य-
ते । (इति) इत्यमुना शिरस्तुगमुगडनोपवासाऽऽदिना यातना-
ऽऽत्मकेन धर्मानुष्ठानेन । उक्तं च-" तर्पांस यातनाश्चिन्ताः,
संयमो भोगवञ्चना । " इत्यादि । (इति) इत्यन्तरमुप-
शितं जिश्रुते चिन्तयेत् न ध्यायेत्, परिफल्गुरूपत्वादस्य । तथा-
हि यत्तावदुक्तम्-" जूतचतुष्टयाऽऽत्मकत्वाच्चरीरस्य जन्मान्त-
राऽजाव इति । " तद्वत् । न हि शरीरस्य जन्मान्तरानुपायि-
त्वमस्माभिरुच्यते, किं त्वात्मनः, न च जूतधर्म एव चैतन्ये
आत्मव्यपवेशः, तस्य तदुधर्मत्वेनोत्तरत्र निषेत्स्यमानत्वात् ।
यदापि कदाचिर्वा तपस्विनो नास्ति, तदपि वचनमात्रमेव । अथा-
ऽऽत्मनः कदाचिर्वा चाऽऽभावे अनुपलम्भो हेतुकः, सोऽपि स्वसं-
न्धी, सर्वसम्बन्धी वा ? तत्र न तावदात्मनोऽभावे स्वसम्बन्ध-
नूपलम्भो हेतुः, स्वयं तस्य घटाऽऽदिवदुपलभ्यमानत्वात्, यथै-
व हि घटाऽऽदिगता रूपाऽऽद्य उपलभ्यन्ते, तथा आत्मगता
अपि ज्ञानमुखाऽऽद्य इति नात्र महदन्तरमुपपश्यामः । उक्तं चाऽ-
श्वसेनवाचकेन-" आत्मप्रत्यक्ष आत्माऽयम् " इत्यादि । अथाऽयं न
हृगोचर इति नास्तीत्युच्यते, नाऽयमप्येकान्तः । यतस्तेनैवोक्तम्-
" न च नास्तीह तत्सर्वं, चक्षुषा यत्र गृह्यते । " अन्यथा-चैतन्य-
मपि न हृगोचर इति तस्याऽऽयमप्येव रूपान्, अयं तपस्वस-
विदितमिति सवुच्यते, अयमपि तथाजित एवान सप्रभुः । उक्तं
हि-" अस्मैव च ऽऽमा प्रत्यक्षा, जायो ह्यात्मानमात्मना । अहम-
स्माति सर्वोक्त, रूपाऽऽदीनि यथैन्द्रियैः ॥ १ ॥ " इति । किं बहु-
ना ? यथा चैतन्यमस्तीत्यभ्युपगम्यत, तथाऽऽमाऽऽप्यनुपग-
न्तव्यः, तथा चाऽऽह-" ज्ञानं स्वस्थं परस्थं वा, यथा ज्ञानेन गृह्यते ।
ज्ञाता स्वस्थः परस्था वा, तथा ज्ञानेन गृह्यताम् " ॥ १ ॥ इति ।
अथ सर्वसम्बन्धनूपलम्भ आत्माभावे हेतुः, अयमप्यभिष्टः,
अहमस्मीतिप्रत्ययेन प्रतिप्राणं स्वात्मनः केवास्मिनां च सर्वाऽऽम-
नामुपलम्भस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । एवमृच्छानामप्यभावे सर्व-
संबन्धनूपलम्भोऽभिष्टः । स्वसंबन्धी तु नियतदेशकापे-
क्षोऽन्यथा वा ? प्रथमरत्ने को वा किमाह ? काचित्कदाचित्ता-
सामनुपलम्भस्य (उपलम्भन्य) चास्माकमपि सऽमनत्वात् । चि-
तीयपक्षे पुनरनैकान्तिकता, देशाऽऽदिप्रवृत्तानामनुपलम्भेऽपि
संज्ञात्, हृदये च काचित्कदाचिच्चरणरङ्गुपशंसाऽऽदितो रोगो-
पशमाऽऽदि ; नतश्चेहाप कालान्तरे महाविदेहाऽऽदिषु च सर्वका-
लमृच्छन्तराणामपि संभ्रमस्यानुमीयमानत्वात् । यदापि चञ्चितो-
ऽस्मीति भोगमुखानामनेन शिरस्तुगमुगडनोपवासाऽऽदिना या-
तनाऽऽत्मकेन धर्मानुष्ठानेनेति । तदप्यधर्मात्तनाभिधानम् । भो-
गमुखानां दुःखानुपलब्धेन तत्रयेदिनामनोदयत्वात् । तथा च वा-
त्स्यायनोऽप्याह । तत्रथा-" विषमपृक्तमन्नमनाद्येयम्, एव दुःखानु-
पत्तं सुखमनादेयमिति " प्रयोगश्च-यद्विपत्तानुविद्धं न तत्तत्त-
त्तदेव, यथा विषयमिधमन्नम्, अतृप्तिकं ह्याशोकाऽऽदिर्नाम-
सं चक्षुषिकं सुखम् । न चास्यासिद्धता, कालत्रये यथायोगमतृ-
प्यादीनां प्रतिप्राणं स्वसंबन्धितत्वात्, नाऽपि तपसो यातना-
ऽऽत्मकम्, मनश्चैन्द्रिययोगानामहायैव तत्प्रतिपादनात् । उक्तं
हि-" मनश्चैन्द्रिययोगाना-महानिश्चोदिता जितैः श्वतोऽत्र तत्कथं
तस्य, युक्ता स्यात् दुःखरूपता ? ॥ १ ॥ " शिरस्तुगमुगडनाऽऽ-
द्वेक्ष किञ्चित्पराऽऽत्मकत्वेऽपि स्वमोहतायेन स्यावकत्वेन न
दुःखदायकता । यदुक्तम् " दृष्टा चेष्टार्थसंसर्गो, कायपीडाऽप्य-
दुःखदा । रूपाऽऽदिर्वाणमादीनां, तद्वदपि भाव्यताम् ॥ १ ॥ " प्र-
योगश्च-यद्विष्टार्थप्रमाथकं, नतन् कायपीडाऽऽत्मकत्वेऽपि दुःख-

दायि, यथा रत्नवणिजामध्वमःऽऽदि, इष्टार्थप्रसाधकं च तपः,
न चास्याप्यसिद्धता, प्रशमहेतुत्वेन तपस्तत्परिपत्तिकार-
तस्यात्परमाऽऽनन्दतारतम्यस्यानुच्यमानत्वेन तत्प्रकर्षे त-
स्याऽपि प्रकर्षानुमानात् । प्रयोगश्च-यस्तारतम्येन यस्य तारतम्यं
तस्य प्रकर्षे तत्प्रकर्षः, यथाऽभितापप्रकर्षे तपनीयविशुद्धि-
प्रकर्षः, अनुच्यते च प्रशमतारतम्येन परमाऽऽनन्दतारतम्यम्,
लोकप्रतीतत्वाच्चेति सूत्रार्थः ॥४४॥

तथा—

अञ्ज जिणा अत्थि जिणा, अणुवाऽवि जविस्मइ ।

मुसं ते एवमाहंसु, इति जिक्खु न चित्थ ॥४५॥

अञ्जवञ्जामञ्ज जिनाः रागाऽऽदिजेतारः, अस्तीति विप्रक्तिप्रतिक-
पको निपातः-ततश्च विद्यन्ते जिनाः, अस्य कर्मप्रवादपूर्वस-
प्तदशप्राभृतोद्धृततया वस्तुतः सुधर्मस्वामिनैव जम्बुस्वामिनं
प्रति प्रणीतत्वात्, तत्काले च जिनसनवादिद्यमुक्तम्: विवे-
हाऽऽविलेखान्तरापेक्षया चेति भावनीयम् । (अद्वेति) अथवा
अपिभिन्नक्रमः । (भविस्मइ ति) वचनव्यत्ययाद्भावयन्ति,
जिनाः, इत्यपि सुधा अर्त्ताकम्, ते जिनास्तिस्ववादिना, (एव)
अनन्तराकन्यायेन (आहंसु ति) आहु. श्रूयते, इति भिच्छुनं चि-
न्तयेत्, जिनस्य सर्वकारिधत्तपप्रतिष्ठापाऽऽदिषु प्रमाणोपपन्न-
या प्रतिपादनाच्चदुपदेशमूलत्वाच्च सकलैहिकाऽऽमुष्मिकव्यव-
हाराणामिति सूत्रार्थः ॥ ४५ ॥

इदानीं शिष्याऽऽगमनद्वारम् । तत्र च “बन्धि णणं परे लोक् (४४)”
इति सूत्रावयवसूचितमुदाहरणं निर्युक्तिकदाह—

ओहाविउकामोऽवि य, अज्जासाहो उ पणियत्तमीण ।

काऊण रायरुं, पच्छा सीसेण आणुमिटो ॥१२३॥

अवधावितुकामोऽपि वान्निष्कामितुकामोऽपि, चः पूरणं, आ-
र्यापादस्तु पापितभूमौ व्यवहारभूमौ, हृदमध्य इत्यर्थः । कृत्वा
राजस्ये पश्चाच्छिष्येणानुशिष्टः । इति गाथाऽङ्गरार्थः ॥ १२३ ॥
भाषार्थस्तु बृहत्सप्रदायादयस्येयस चायम्-“अत्थि वच्छाज-
मीए अज्जासाहो नामाऽऽर्या बहुरुसुया, बहुसीसपरिवाराय ।
तत्थय गच्छे जो का तं करोति नं णिउज्जावेति भत्तपथक्वत्राणःऽऽ-
हणा । तो बहवे णिउज्जामिया । अस्सया एगो मण्णतो भीसो
आयरतरेण भणितो-देवलोगाओ आगंतूण मम दास्सण दे-
ज्जासु । ण य सो आगतो वक्खित्तचित्तसत्तणो । पच्छा सो चित्ते-
इ-सुवहं कालं किलिहोऽह, त्विगेण चैव ओहावति । पच्छा तेण
सीसेण देवलोगगण आभीरता, पेच्छइ-ओहावेत्तं, पच्छा तेण
तस्म पदे गामो विउव्वितो, णरुपेच्छा य । सो तत्थ उम्मासे पे-
क्खतो अत्थितो, न उहु न तएहं कालं वा विव्वप्पजावेण धेप-
ति, पच्छा ते सहारउ गामस्स पहि विजणे उज्जाणे उदारए स-
व्वालेकारविज्जुसिए विउव्वति संजमपरिक्खत्थ, दिट्ठा तेण
ते, गिगहामि एसिमाहरणगाणि, वरं सुह जीवतो स्ति । सो
एग पुढविहारय जणति-आणेह आजरणगाणि । सो भणति-
जगवं ! एग ताव मे अक्खणयं सुणेहि, ततो पच्छा मेणिह-
उज्जामि । भणति-सुणामि । सो जणइ-एगो कुमकारो, सो माहिय
खणतो नडीए अक्कतो । सो भणति—

जेण जिक्खं बलिं देमि, जेण पोमेमि णायए ।

सा मे मही अक्कपइ, जायं सरणओ जयं ॥१२४॥

(जेण ति) प्राकृतशैल्या यथा भिक्षां बलिं ददामि, यथा-
क्रमं भिक्षुदेवेभ्य इति गम्यते । (जेण ति) यथा पोषयामि (णा-
यए ति) ज्ञातान्, सा (मे ति) मां मही आक्रामति अवशुभना-
ति; जानम उत्पन्नम्, शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १२४ ॥

अयमिहापनयः-चौरमयादृढ भवन्ते शरणमागतः, त्वं चैव
विशुस्पसि, ततो ममापि जानं शरणतो भयम्, एवमुत्त-
रप्राप्युपनया प्रावनीयाः । “ तेण भणइ-अतिपंथियवाउ-
तो मि ति घेलूण आभरणगाणि पक्खिगहे छुट्ठाणि । गतो
पुढविकाश्रो । इयाणि आउक्काओ वाआ, सो वि अक्खणयं
कहेति-जहा एगो तालाबरो कहाकहओ पारलओ णाम, सो
अन्नया गंगे उत्तरतो उपरि बुहोदएण हीरति, त पासिऊण
जणो भणति—

बहुस्सुयं चित्तकहं, गंगा वइति पाडलिं ।

बुउक्काणग ! जइ ते, लवता किंचि सुजामियं ॥१२५॥

बहुभुत बहुविध, चित्रकथं नानाकथाकथकं, गङ्गा वइति पा-
टल पाटव्रत मकम्, उज्जमानक ! भइ ते, लप महि (ता डलिं)
तावद्यावदपि दूर न नीयस इति भावः, किञ्चिदत्यल्पं सु-
भाषितं सुकामिति श्लोकार्थः ॥ १२५ ॥

माऽवाह्ति-

जेण रोहंति नीयाणि, जेण जीवति कामया ।

तस्म मउक्के विवज्जामि, जायं सरणतो भयं ॥ १२६ ॥

येन जनेन रोहन्ति प्रादुर्भावन्ति वाजानि, येन जीवन्ति प्राण-
धारणे कथन्ति कथकाः कृपावन्ताः, तस्य मध्ये (विवज्जामि
ति) । वपशे छियं, जानं शरणतो जयमिति श्लोकार्थः ॥ १२६ ॥
“ तस्म वि तहेव गेएइति । एम आउक्काओ गतो । इयाणि ते-
उक्काओ ततिओ, तहेव अक्खणयं कहेति-एगस्स तावसस्स
अग्गिणा उरुओ दहो, पच्छा सो भणति—

जमहं दिया य राओ य, तपेमि पहुमप्पिसा ।

तेण मे उरुओ दहो, जायं सरणओ भयं ॥ १२७ ॥

यमहं दिवा च रात्रौ च तपयामि प्रीणयामि मधुसपिपाते-
नाथार्थ-आग्निना, मे सटजस्तापमाऽऽश्रमा दग्धो, जानं शरणतो
जयमिति श्लोकार्थः ॥ १२७ ॥

अथवा-

वग्घस्म मए भीएणं, पावगो सरणं कओ ।

तेण दहं ममं अंगं, जायं सरणओ भयं ॥ १२८ ॥

(वग्घस्म ति) सुख्यत्ययाद् व्याघ्रात् पुण्डरीकाद् मया
भीतेन पावकः अग्निः दारणीकृतः, तेनाङ्गं शरीरं मम दग्धं,
जानं शरणतो भयामिति श्लोकार्थः ॥ १२८ ॥

“ तस्म वि तहेव गेएइति । एम तेउक्काओ । इयाणि वाउक्काओ
वउत्थो, तहेव अक्खणयं कहेति-जहा एगो जुवाणो घणति-
चियसरीरो, सो पच्छा वाएहिं गहिमो, अणेण भणति—

होपणपवणममत्थो, पुव्वं होऊण मंपयं कीम ? ।

दंरुगहियगहत्थो, वयंम ! किं नामओ वाही ? ॥ १२९ ॥

(होपणेत्यादि) बह्वनम्-उत्प्लुत्य गमनं, पुव्वं धावने. तत्सम-
र्थः पूर्वं ज्ञत्वा साम्प्रतम् (कीम ति) कस्माद् (दंरुगहियग-
हत्थो ति) प्राकृतत्वे दृष्टान्तदण्डाग्रहस्तो, गच्छुर्मानि गम्यते ।
तस्य ते वयस्य ! किनामको व्याघरिति गार्थात् ॥ १२९ ॥

स प्राऽऽह-

जिह्वाऽऽसादेसु मामेसु, जो सुहो वाइ मारुओ ।

तेण मे जज्जण अंगं, जायं सरणओ जयं ॥ १३० ॥

उयेष्टाऽऽवाहयोमोमयोयः शुनशौत्याऽऽदृशुणावितत्वेन शोभनो
चाति मारुतो वायुः, तेन मे मम भज्यतेऽङ्गम्, तस्य मेघोष्-
तिसंभवत्वेन वातप्रकोपादिति भावः । एष च जात शरण-
ता भयम्, घर्मादितानां हि शरणमयमिति श्लोकार्थः ॥ १३० ॥

अथवा-

जेण जीवन्ति सत्ताणि, णिरोहम्मि अणंतण ।

तेण मे जज्जण अंगं, जायं सरणओ जयं ॥ १३१ ॥

येन वातेन जीवन्ति सत्त्वानि, निरोधे प्रक्रमाद्वातस्य अ-
नन्तके अपरिमिते, तेन मे भज्यतेऽङ्गम्, जात शरणतो भवमिति
श्लोकार्थः ॥ १३१ ॥

"तस्स वि तदेव गेण्हति । एसो वाउक्काओ गतो । इयाणि वण-
स्सइकारओ पंचमो, तदेव अक्खवाणय कहेति-जहा एगाम्म रु-
क्खे केसि पि सउणाणं आवासो, ताहय पिह्मगाणि जायाणि,
पच्छा रुक्खम्भासाओ वल्ली उट्टिया, रुक्खं वेदतो उबारि वि-
लगा, बेल्लीअणुसारेण सपेण विलगिऊण तेपिह्मगा स्साइया ।
पच्छा सेसगा जणति "-

जाव वुच्छं सुहं वुच्छं, पादवे निरुवइवे ।

मूलाओ उट्टिया वल्ली, जायं सरणतो भयं ॥ १३२ ॥

यावदुषितं सुखमुषितं पादपे निरुपद्रवे, इदानीं मूलादु-
त्थिता वल्ली, ततो वृक्षादेव तत्त्वतो भयं, स चाकनीत्या शर-
णमिति जातं शरणतो भवमिति श्लोकार्थः ॥ १३२ ॥

"तस्स वि तदेव गेण्हति । एस वणस्ससत्तिकातो गतो । इयाणि त-
सकाओ उट्टो, तदेव अक्खवाणय कहेति-जहा एग नगर परच-
क्केण रोहियं, तथ य बाढारथाए मायगा, न अजिततरणहिं णिणि-
ज्जति, बाहिं परचक्केण घेप्पति । पच्छा केण वि अणेण भवति"-

अजिततरया सुभिया, पिह्वंति य बाहिरा जणा ।

दिमं जयइ मायंगा !, जायं सरणओ जयं ॥ १३३ ॥

अज्यन्तरकाः नगरमध्यवर्तिनः, क्षुभिताः परचक्राव्रस्ताः, प्रेर-
यन्ति निष्काशयन्ति, मा भूद्वाऽऽदित्य एभ्यो वा भयः, चश-
वो जिह्वकमः, ततो बाह्याश्च परचक्रलोका उपद्रवन्ति, ज-
यत इति गम्यते । नगरसंक्रा एत इति, अतो दिश भजत
मातङ्गाः !, यतो जातं शरणतो भयं, नगरं हि भवतां शरणं, तत
एव भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३३ ॥

"अथवा-एगत्थ नयरे सयमेव राया चोरो, पुगेहितो भंकिओ
स्ति, ततो दो वि विहगति । पच्छा लाओ अणमण जणति"-

जन्थ राया सयं चोरो, जंदिओ य पुरोहितो ।

दिमं जयइ नागरिया !, जायं सरणओ भयं ॥ १३४ ॥

यत्र राजा स्वयं चौरः-स्वपुरं मुष्णाति, मारुकश्च पुगेहितः, अतो
दिश भजत नागरकाः !, जातं शरणतो भयमिति श्लोकार्थः ॥ १३४ ॥

"अथवा एगस्स धिज्जातीयस्स धूया, सा य जोव्वणत्था,
पडिक्खदंसणिज्जा, सो धिज्जातिओ न पासिऊण अज्झो-
घवणा, तोमं कएण अतोव दुव्वलीभूओ, वभणीए पु-
च्छितो-निव्वधे कए कइय । ताए मणति-मा अधिइ क-

रेसु, तहा करेमि जहा केणइ पओएण संपत्ती हयति ।
पच्छा धूय भणति-मग्ग पुठ्ठि वारियं जक्खा भुजंति, प-
च्छा परस्स विज्जति, तो तव कालपक्खचउइसीए जक्खा
एहि, मा तं विमाणेसु, मा य तथ तुम उज्जीय काहिसि । ती-
ए वि जक्खकोऊहजेण इधिओ सरावेण उविओ णीओ,
सो य आगतो, सो न परिभुंजिऊण रसि किलंतो पसुत्तो । इमा-
ए कोउएण सरायं फेमियं, नवरं पेक्कुति पियरं, ताए णायं-
जं होइ तं होउ, इक्खए भुंजामि भोए, पच्छा ताइं रतिकिसं-
ताइं उभए सूरेन पडिधुज्जति । पच्छा वभणी मागहिय जणति"-

अइरुगयए य मूरिए,

चेतियथभगए य वायमे ।

भित्तीगयए य आयवे,

सहि ! सुदिओ हु जणां ण बुद्धइ ॥ १३५ ॥

अचिरोक्तके च मूर्ये, कोऽजिप्रायः ?-प्रथमोद्दिने रत्रौ, चैत्य-
स्तूपगते च वायसे, अनेनोच्चे विवस्वतीत्याह, नित्तिगते चा-
ऽऽनये, अनेन चोच्चनर इति । सखि ! सुखतो, हुर्वाकबाह्मद्वारे,
जनो न बुध्यते-न निद्रां जहाति । अनेनाऽऽनयो दुःस्वित्तवं प्र-
कटयति, सा हि मर्तृचिह्नदुःस्विता रात्रौ न निद्रां लब्धवती-
ति मार्गाधिकाऽर्थः ॥ १३५ ॥

"पच्छा सा तांसे धूया पडिमुणित्ता पडिभणति मागहियं"-

तुम एव य अम्म हे ! लेवे,

मा हु विमाणे जक्खमागयं ।

जक्खाढटए हु तायए,

आणिं दाणि विमग ताययं ॥ १३६ ॥

त्वमेव चाम्ब ! मातः हे ! इत्याम-त्रणे, अद्यापीः-उक्त्वती, मि-
त्तात्मये, यथा-(मा हु स्ति) मैव (विमाणय स्ति) विमंस्था विमुखं
इथा यक्कमागतम, यक्काऽऽहुनको (हु स्ति) कसु तातकोऽयम-
दानो विमार्गय अन्वेपय, तातकामति मागधिकाऽर्थः ॥ १३६ ॥

"पच्छा सा धिज्जाइणी मणति "-

णवमामे कुच्छीए धालिया,

पासवणे पुल्लिमे य मदिए ।

धूया मे गेहिण हने,

सलणए अमझणए य मे जायए ॥ १३७ ॥

"नव मामान् कुच्छी धारिता या, प्रसूयणं पुरीषं च मर्दितं, यस्या
इति गम्यते । (धूय स्ति) दुहिते च, गम्यमानत्वात्तया मे मम गे-
हिको भर्ता, हुतश्चौरितोऽतो हेतोः, शरणकमशरणकम, अप-
कारित्वान्मं ज्ञातमिति मागधिकाऽर्थः ॥ १३७ ॥

अथवा एगेण धिज्जाइएण तलाय खणाधियं, तत्वेव पालीए
देस डेउलमागामो कओ, तथ तेण जम्मो पवत्तिआ, उगवणा
जन्थ मारिज्जति । अणया कयाइ सो धिज्जातिओ मारिऊण छ-
गलगो चव आयातो, सो य घेतुणं अप्पणिज्जेहिं पुत्तेहिं तस्म
चेव तलाए जम्मे मारिउं निज्जति, सो य जाइसरो णिज्जमानो
अप्पणिज्जाए भासाए धुवुयति, अप्पणा चेव सोयमाणो-
जहा मम चेव पवत्तियं, एवं सो वेवमाणो साहुणा अनिस-
यणाणणा एगेण दासति । तेण जणियं "-

सयमेव य दुक्ख तोनिया, अप्पणिया य विपाडि खानिया ।

ओवाइयलच्छओ य सि, किं उेत्ता ! वेतेति वासमी ? ॥ १३० ॥

इयमेव च आत्मनैव च (लुक्छ सि) सुखलोपाद् वृक्षा रोपिताः, भवतेति गम्यते । आत्माया च "वियडु" इति देशोच्यते तः । तद्वागिका स्नानिता । याचितस्य प्रायितस्य प्राप्तिरूपरि देवेभ्यो देयमुपयाचित, तेनैव लब्धः-अवसरः दुरापत्वेनोपयाचितलब्धः, स एषोपयाचितश्चकोऽसि त्वामिति, किं उगलक ! (वेतेति वासमी) आरससीति मागधिकाऽर्थः ॥ १३० ॥

"ततो सा कुगलको तेण पटिपणं तुण्हको विनो, तेण भिज्जाइ-यण चित्तिय-किं पि पव्वायगेण पटियं, तेण एम तुण्हको विनो, ततो सा तं तवस्सि जणति-किं जगवं ! एम उगग्रको तुण्हदि पटियमेत्ते चेव तुण्हको विओ ? । तेण साहुणा तस्स कहिय-जडा एम तुण्हपिया । किमजिणायं ? । तेण भाणियं-अहं जाणा-मि । किं पुण एमो काहाइ इति । तेण उगग्रगेण पुच्चजवे पुत्तेण भम निहाणायं निदियं, न गत्तण पापहिं खस्स डेति, एवम-भिणाय । पच्छा तेण मुक्को, साहुणमये भम सोऊण भस पक्कक्षाएऊण देवलो गतो । एव तेण सरणमिति काउ त-मागाऽऽरामे जाणो य पवत्तिओ, तमेव अवरणं जायं ।" एव-चि-थाऽत्र सम्यतारः । "एवं तुम्हं अम्हे गया सरणं ।" इह च पूर्वं अनुपपत्तौ तस्मै स्मरणार्थमुदाहरणत्रयमिदं तु निर्यग्जाने-रिति भावनायम् । "सो तद्देव तस्मै आहरणगाणि घेत्तणं सिध-यंतुं समादत्तो पथं, नवदिं भंजं पासांति, मारिय टावाडिक्खि । तेण सा जणति"-

कहण य ते कुंहेले य ते

अजियकिव ! तिन्नयण य ते ।

पवयणम्म उडाइकाणि ! ,

दुडाऽभेदि ! कतोऽमि आगया ? ॥ १३० ॥

कटके च ते तव, कुगलके च ते, अजितवत्ति ! निलकश्च ते त्वया कृतः, प्रवचनस्य उदाहरणार्थकं ! कुप्राशक्तिने ! कुतो-ऽस्यागतेति मागधिकाऽर्थः ॥ १३१ ॥

दर्शनपरीक्षाऽर्थं च साध्याविकरणम् । नैवमुक्तं सतीदमाह-

राडिभिमवपित्ताणि, परच्छिदाणि पामसि ।

अप्यणो विज्जेत्ताणि, पामतो वि न पामसि ॥ १३० ॥

राजिकालंपमात्राणि परच्छिदाणि पश्यम्यात्मनो विज्जे-मात्राणि पश्यन्नपि न पश्यमिति श्लोकार्थः ॥ १३० ॥

तथा-

समणो मि भंजओ अभि, बजयारी ममहेवुंकेचो ।

वेहारियवाअओ य ते, जिहज्ज ! किं ते पमिगदे ? ॥ १३१ ॥

अमणोऽसि सयतोऽसि बहिर्वृत्त्या अन्धचारी च समलोष्टकाश्च-मो विहारिकवातकश्च ते यथाऽहं वैहारिक इत्यादिरूपो ज्येष्ठार्थः ! किं ते तव पतद्गदकं जातं श्लोकार्थः ॥ १३१ ॥

"एवं ताए उडाहितो समाणो पुणो वि गच्छति, तवर पेच्छु-खंवावरमिति, तस्स फिर णितट्टमाणो दाडयस्सेव सवडहुत्तो गतो, तेण दित्थिखंधा ओरुदित्ता वदिओ, भाणओ य-भयवं ! अहो परममंगलं निमित्तं च, ज साहु अज्ज मप दिट्ठो । भयवं ! ममाणु-गहत्थं कारुण्यएसाणज्ज इमं मोयगाऽऽदि सवत्तो घेपति, सो णेच्छात, भायणे आजरणगाणि वृद्धाणि मा दांसिदिनि, तेण दांडएण वत्ता मोडिऊण पमिगहो गाहतो, जाव मोयगे-दंए

तुदति. ताव पेच्छति आहरणगाणि, तेण सो खर्गटतो उवा-लकाय । पुणो वि संबाहितो-जहा गु जुज्जति तुम्हं एव विपरि-णामो, मज्झं च अणागमणकारणं सुणंसे- " संकतदिव्वपेम्मा, विमयपमत्ताऽममसकत्तत्वा । अणर्हाणमण्यकज्जा, णमभवम-सुदण इति सुरा ॥ १॥ " पच्छा दिव्व देवद्वय काऊण पडिगतो, तेण पुडिं वस्मणपरोमहो नाहियासिओ, पच्छा आहियास-तो । " एव शेषमाधुजगपि सहनीयो दर्शनपरीषदः । इहोदाहर-णोपशंशकत्वात्प्रकृतानयुक्तः कथं सूत्रस्पर्शकत्वमिति यत्क-श्चिदुच्यते । तदयुक्तम् । सूत्रसूचनार्थमिधायित्वास्तस्याः, तद-भिधानस्य तत्त्वतः सूत्रव्याख्यानरूपत्वेन सूत्रस्पर्शकत्वादि । किं च- ' कालीपञ्चमसकाम' (३१०) इत्यादिना सुदादिभिरन्य-न्तर्पोडितस्याऽपि यत्परीषदणमुक्तं, तत्र मन्दमत्तस्य कस्यचि-दभद्रानात्मस्य कश्चिच्चालितमपि सन्नेदिनि तद्वृद्धीकरणार्थं दृष्टान्ताज्ज्ञानमर्थतः सूत्रस्पर्शकत्वात् व्यक्तमवैतन् । न च केषां-चिदिदोदाहरणानां नियुक्तिकालादर्थकालभावेतत्त्व-यावत्त्व-माशङ्कतायम् । स हि भगवांश्चतुर्दशपुत्रवित् पुत्रकेवली का-लत्रयविषयं वस्तु पश्यत्येवेति कथमन्यकृतत्वाऽऽशङ्केति । उक्तं १ अ० ।

दंसणपरीसह-विजय-दर्शनपरीषद-विजय-पुं० । दर्शनपरीषद-तमे प० स० १३०-१३१-दंसणत्ति (२२) दर्शनविषयपरीषदो-रपि दर्शनमित्युक्तम्, तत्र सर्वपापस्थानिदयो विरतः प्रकृतपदो-मुपार्थो निर्यग्जाने, तथाऽपि न धर्मायमकतभूतान् देवतार-काऽऽदौ न पठ्यामि, ततो महोपवासाऽऽद्यनुष्ठायिनां प्रातिदर्याय-शेषा वा कुपयन्ति प्रत्रापमात्रम्, इत्येव यद् मिथ्यादर्शनमोह-नीयस्य प्रज्ञादयतः कथय्यवसायप्योत्थानं स दर्शनपरीषदः । स चैवं सोदय-देवा मनुष्यलोकाणामपेक्षया परमसुखिनः, न च संयति दुःखमाऽनुमानन्ती ये कदाऽऽदिगन्त, ततः परमसुखाऽ-सकृदात्मनुपलोकं च कार्याभावात् संप्रति मनुष्याणां दर्शन-पथोऽचरतामायान्ति । ताकास्तु निरन्तरं तीव्रतरवेदनाऽऽने-त्तान् पृक्तपुष्कमावपाकोऽर्थात्तस्मान्मनसा गमनाऽ-गमनशर्काच्च कलाः, ततोऽपि नेहाऽऽनच्छन्ति । तापि दुःखमा-ऽनुमानन् उत्तमसंवेदनतामभवे संप्रति तादृशी तणाविशेषश-चिन्तित जायतेऽस्मात् । वा, येन ज्ञानातिशयोक्त्यनन्तरत्वात् । ते देवतारकाव्यर्थतः चिरन्तनपुण्याणां तुल्यममननरतादु-त्तमा तयोर्विशेष गतिरुत्तमा च भावता समामात, ततः सर्वे तेषामुपपद्यत इति । (२२) पं० सं० १३० द्वार ।

दंसणपायच्छित्त-दर्शनप्रायश्चित्त-न० । प्रायश्चित्तश्ले, कथा० ३ उ० ४ उ० । (' पाच्छित्त ' शब्दे चैतत् व्याख्यास्यते)

दंसणपरिम-दर्शनपुरुष-पुं० । सम्यक्पयुक्तपुरुषे, कथा० ३ उ० १ उ० ।

दंसणवन-दर्शनवन-पुं० । दृढदर्शने, प्रश्न० १ सं० १ द्वार ।

दर्शनवत् सर्ववेदिवचनप्राप्तादतीन्द्रियाऽऽदियुक्तगम्यप-दार्थरोचनलक्षणम् । कथा० १० उ० ।

दंसणवुच्च-दर्शनवुच्च-न० । बुद्धभेदे, " दुविहा वुक्का पणसा । तं जडा-णाणवुक्का चव, दंसणवुक्का चव । " कथा० १ उ० ४ उ० ।

दंसणबोद्धि (गु)-दर्शनबोधि-पुं० । दर्शनभेदेनीयज्ञयोपश-माऽऽदिस्मरणप्रज्ञानाभे, कथा० १ उ० ४ उ० ।

दंसणभावणा-दर्शनभावना-स्त्री० । सम्यक्प्रपञ्चलोचने,
आचार० ।

तित्थगराण जगवओ, पवयणपवयणिअइमइहीणं ।

अहिमणणपणटरिमाण-कित्तणओ पवण थुणणा । ४॥

तीर्थकृतां जगवतां, प्रवचनस्य च द्वादशाङ्गस्य गणिपिटकस्य,
तथा प्रावर्त्तनानामाचार्याऽऽरीनां युगप्रधानानां, तथाऽतिशार्थना
मूर्द्धमतां केवलमन-पर्यायाधिमच्चतुर्दशपूर्वावदां, तथाऽम-
र्षोषध्यादिप्राप्तश्रद्धीनां यदाभगमन, गत्वा च दर्शनम्, तथा
नमनम्, गुणोत्कीर्त्तन, सपूजन गन्धाऽऽदिना, स्तोत्रैः स्तवनम्,
इत्यादिका दर्शनभावना । अनया हि दर्शनभाववयाऽनवरत
भाव्यमानया दर्शनशुक्तिर्भवतीति ॥ ४ ॥

किं च-

जम्माजिसेयणिकवम-णचरणणणपणी य णिच्वाणी ।

दियल्लोयजवणमंदि-णंदीमरमोमनगेमुं ॥ ५ ॥

तीर्थकृतां जम्माजिसेयणिकवमेषु, तथा निष्कप्रणवरणज्ञानोत्पत्ति-
निर्वाणभूमिषु, तथा देवलोकाभवनेषु, मान्दरेषु, तथा नन्दी-
स्वरदीपऽऽदी, भौमेषु च पातालभवनेषु, यानि शास्त्रज्ञान
क्षेत्यानि, तानि वन्देऽहमिति द्वितीयगाथाऽन्ते क्रिया ॥ ५ ॥

अट्टावयमुज्जते, गयगणपय य धम्मचक्रे य ।

पामरहावत्तणयं, चमरुपायं च वंदामि ॥ ६ ॥

एवमष्टापदे, तथा श्रीमदुज्जयन्तांगरे, श्रीमष्टपदे दशार्णकूट-
घर्षिनि, तथा तर्काश्रयायां धम्मचक्रे, तथा अट्टावयवपापे-
नाथस्य धरणेन्द्रमहिमास्थान, एव तथाऽऽवने पर्वत चरस्त्रांसिमा
यत्र पादपोषगमने कृतं, यत्र च श्रीचन्द्रशानमात्रित्य चमरे-ज्जो-
त्पतने कृतम्, एतेषु च स्थानेषु यथासम्भवमभिगमनवन्दनपू-
जनगुणोत्कीर्त्तनाऽऽदिकाः क्रियाः कुर्वता दर्शनशुक्तिर्भवती-
ति ॥ ६ ॥

किं च-

गणियं णिमिन्न जुत्ती, मंदिट्ठी अविनहं इमंणणं ।

इय एगंतमुवगया, गुणपच्चइया इमे अन्त्या ॥ ७ ॥

प्रवचनविद्वत्समी गुणप्रत्ययिका अर्था भवन्ति । तद्यथा-गणि-
तावश्ये बीजगणिताऽऽदी परं पारमुपगतोऽयम् । तथा अष्टा-
ङ्गस्य निमित्तस्य पारगोऽयम् । तथा-दृष्टिपातोक्ता नानाविधा
युक्तिर्देवसंयोगाद्, हेतुवाहेति । तथा सम्यगधिपरीता दृष्टि-
दर्शनस्य त्रिदंशरपि चार्त्तायतुशक्या । तथा अविनयम-
स्येदं ज्ञानं यथेवायमाह तत्तथैव प्रावर्त्तनकस्याऽऽचार्याऽदेः
प्रशंसां कुर्वता दर्शनविशुद्धिर्भवति ।

पवम-यदर्प-

गुणमाहणं इमिणा-मकित्तणं सुगणरिदप्या य ।

पोराणचेइयाणि य, इइ एमा दंसणे होइ ॥ ८ ॥

गुणमाहात्म्यमाचार्याऽऽदेर्वर्णयतः, तथा पूर्वमर्दणीणां च ना-
मोत्कीर्त्तने कुर्वतः, तेषामेव च सुरतन्द्रपूजाऽऽदिक कथयतः,
तथा चिरन्तनचैत्यानि पजयत इत्येवमादिकां क्रियां कुर्वत-
स्तद्भासनायामितस्य दर्शनविशुद्धिर्भवतीत्येषा प्रशंसा दर्शन-
विषया भावनेति । आचार० २ श्रु० ३ चू० १५ अ० ।

साम्प्रतं दर्शनभावनास्वरूपगुणदर्शनार्थमवमाह-

संकाऽऽइदोमरहिओ, परामन्यिजाऽऽइगुणगणोवेओ ।

होइ अगंमूढमणा, दंसणसुच्छीइ जाणम्मि ॥ ३२ ॥

शङ्काऽऽदिदोषरहित इति-शङ्कनं शङ्का । आविशब्दात्काङ्क्षाऽऽ-
दिपरिग्रहः । उक्तं च-" शङ्काकाङ्क्षाविचिकित्साऽन्यदृष्टिप्रशंसा-
परपापरुमंस्तथा सम्यग्दृष्टितीचाराः" इति । एतेषां च स्वरूपे
प्रत्याख्यानार्थमेव न्यक्कणं वक्ष्यामः । तत्र शङ्काऽऽद्य एव सम्य-
क्त्वाऽऽरूपप्रशमगुणानि चारत्वाद्दोषाः शङ्काऽऽदिदोषाः, ते रहितः
त्यक्ताः उक्तदोषरहितत्वादेव किम् ? प्रशमस्यैर्थाऽऽदिगुणगणोपेतः,
तत्र प्रकर्षेण श्रमः प्रश्रमः खेदः, स च स्वपरसमयतयाधिगम-
रूपः, स्वैर्ये तु जिनशामने निष्प्रकाशपता । आदिशब्दात्प्रताव-
नाऽऽदिपरिग्रहः । उक्तं च-" सपरसमयकोसल्लं, थिरया जिण-
सामणे पत्तावणया । आययणेभवमत्ती, दमोदीवा गुणा पे-
च " ॥१॥ प्रशमस्यैर्थाऽऽद्य एव गुणाः, तेषां गणः समूहाः, ते-
नोपेतो युक्तो यः स तथाविधः । अथवा-प्रशमाऽऽदिना स्थैर्या-
ऽऽदिगुणगणोपेतः । तत्र प्रशमऽऽदिगुणगणः प्रशमसवेगनि-
वेदानुत्पन्नाऽऽस्तक्यान्वयचित्तकृणः, स्थैर्याऽऽदिभूत दर्शित
एव । य इत्थंभूत भवति भवत्यसमूढमनाः, तस्मान्तेरेऽज्ञानचित्त
इत्यर्थः । दर्शनशुक्त्यां तत्त्वज्ञानया हेतुभूतया । कः ? ध्याने । इति
गाथाऽऽर्थः ॥ ३२ ॥ आव० ४ अ० ।

दंसणभेइणी-दर्शननेदिनी-स्त्री० । ज्ञानाऽऽद्यतिशयतः कुर्त्ता-
धिकप्रशमाकृतायां विकथायाम्, तद्यथा-"सूक्ष्मयुक्तशतोपेतं
सूक्ष्मनुच्चिकर परम् । सूक्ष्मार्थदर्शनाभेदं, ध्यानार्थं बुद्धशास-
नम् ॥१॥" इत्यादि । एवं हि ध्यानं तदचुरागात् सम्यग्दर्शन-
मेव ज्ञत । स्या० ७ उ० । ५० । ग० ।

दंसणमन-दर्शनमात्रे-त० । दृष्टिमात्रे, पञ्चा० १२ वि० ।

दंसणमूढ-दर्शनमूढ-पुं० । मिथ्यात्वेषु, दर्शनमूढा मिथ्यात्वया-
दयः । स्या० ३ उ० १ उ० ।

दंसणमोह-दर्शनमोह-पुं० । दृष्टिदेशेन यथावस्थितवस्तुप-
रिच्छेदः, तन्मोहयतीति "कर्मणोऽणु" ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यण-
प्रत्ययः । माहनीयकर्मभेदे, कर्म० ।

दंसणमोहं निविहं, सम्मं पीमं तदेव विच्छुत्तं ।

सुच्छं अच्छिसुच्छं, अविमुद्धं तं हवइ कममो ॥ १४॥

दर्शनमोहं पुनः कश्चिदर्थं, त्रिविधं प्रकारं भवति । (सम्मं ति)
सम्यक्त्व, मिश्र सम्यगमिथ्यात्व, तथैव मिथ्यात्वम् । पतदेव स्व-
रूपत आह-शुद्धमर्चविशुद्धमधिगुह तद्वर्तन क्रमशः क्रमेण-
ति । अयमत्रार्थः-मिथ्यात्वपुद्गलकदम्बक मदनकोऽवस्थायेत
शार्थिन मद् विकाराजनकत्वेन शुद्ध सम्यक्त्वं भवति, तदेव
किञ्चित्कारजनकत्वेनार्चविशुद्ध मिश्रम्, तदेव सर्वथाऽप्य-
विशुद्धं मिथ्यात्वमिति । उक्तं हि-

" तत्तथेह प्रदीपस्य, स्वच्छाभ्रपटलैर्गृहम् ।

न करोत्यावृत्तिं काञ्चि-देवमेतद्वचरपि ॥ १ ॥

एकपुञ्जी द्विपुञ्जी च, त्रिपुञ्जा वाऽननुक्रमान् ।

दर्शनपुनर्यथाश्चैव, मिथ्यादृष्टिः प्रकीर्त्तितः ॥ २ ॥ "

अत्राऽह-सम्यक्त्व कथं दर्शनमोहनीयं स्यात्, न हि तदर्शनं
मोहयति, तस्यैव दर्शनत्वात् ? उच्यते-मिथ्यात्वप्रकृतित्वेना-
तिवारनमर्वादापशमिकाऽऽदिमोहत्वाच्च दर्शनमोहनीयमि-
ति । कर्म० १ कर्म० । स्या० ।

दंसणरइय-दर्शनरचित-त्रि० । दर्शने दृष्टिमात्रे रचितो विहि-
तो दर्शनरचनाः । दृष्टिमात्रे विहिते वस्तुनि, भौ० ।

दर्शनरतिद-त्रि० । दर्शने सति रतिर्दो सुखप्रदो दर्शनरति-
दः । दर्शने सति सुखप्रदे वस्तुनि, औ० ।

दर्शनरतिक-त्रि० । दिष्टकृणीये, रा० ।

देसणरय-दर्शनरत-त्रि० । दर्शनानुरक्ते, वाच० । "बहुस्तु अस-
मस्यसंपादयसु दमणरय समंततो कलहं सदक्षिण अ-
णुगवेसमाणे ।" हा० १ श्रु० १६ अ० ।

देसणलक्षिय-दर्शनलब्धिक-पु० । अज्ञानमात्रलब्धिके, अ०
८ श० २ उ० ।

देसणवृत्ति (ण)-दर्शनवृत्ति-पु० । सम्यग्दर्शनविध्वंसिनि,
असदनुष्ठानेन स्वतो सृष्टे, आत्मा० १ श्रु० ६ अ० ४ उ० ।

देसणवाचन-दर्शनव्यापक-पु० । दर्शन सम्यक्त्व व्यापकं
अष्टं येषां ते तथा । निद्वेषेण, प्रहा० २३ हा० ।

देसणविणय-दर्शनविनय-पु० । दर्शन सम्यक्त्व, तदेव विन-
यो दर्शनविनयः, दर्शनस्य वा तद्वर्तमानत्वाद् दर्शनगुणाधि-
कानां सुश्रवणाऽनाशातनारूपा विनया दर्शनविनयः । स्या० ७
हा० । सम्यग्दर्शनगुणाधिक्ये सुश्रवाऽऽदिके विनये, अ० २४ हा०
७ उ० उक्तं च- "पचयणमसंस्पर्शं, देसणमिच्छति इत्य सम-
स्त । विणयो देसणमसि, कायवा च वयं तु ॥१५॥" स्या० ।

देसणविगहणा-दर्शनविगहना-स्त्री० । विगहना स्वगहना,
दर्शन सम्यग्दर्शनं क्षायाकाऽऽदि, तस्य विगहना दर्शनविगह-
ना । दर्शनप्रत्यर्थाकर्तानिहवाऽऽदिकृपायां तर्पाविगहनायाम्,
स० ३ सम० ।

देसणविमोहि-दर्शनविशुद्धि स्त्री० । दर्शनाऽऽचार्यपरिपालनो
विशुद्धिर्दर्शनाधिगच्छः । विशुद्धिभेदे, स्या० १० हा० । दर्शन-
विशुद्धिकारकाणि शास्त्राणि, तदर्थमभ्यास गच्छन्तु । वृ० १ उ० ।

देसणमंजिलेप-दर्शनमंजुश-पु० । दर्शनस्य संकलेशाऽविशुद्ध-
मानता स दर्शनसंकलेशः । संकलेशभेदे, स्या० १० हा० ।

देसणसंग-दर्शनमङ्ग-पु० । दर्शनेऽवलोकनेऽभिप्रेक्ष्यो दर्शन-
सङ्गः । अवलोकनार्थसङ्गे, पञ्चा० १७ वि० ।

देसणमंपप-दर्शनमपप-पु० । अविरतसम्यग्दृष्टौ, वृ० १ उ० ।
स्या० । दर्शनसमपन्नः शुद्धोऽहमिष्येव अहने । स्या० ८ हा० ।

देसणमंपपया-दर्शनमपपयता-स्त्री० । दर्शनस्य क्रायोपशमि-
कस्य सम्पन्नता । तस्याः क्रायोपशमसम्यक्त्वमहितत्वे, उक्त० ।

देसणमंपपयाणं भंते ! जंवे किं जगपड ? देसणमं-
पपनयाणं जंवेमिच्छत्तत्तयेयणं करेड, परं न विज्जापड,
[परं अणुज्जायमाणे] अणुत्तरेणं साणदेसणेणं अप्पाणं मं-
जोणमाणे मम्मं जावेमाणे विहगड ॥ ६० ॥

दर्शनसम्पन्नतया क्रायोपशमिकसम्यक्त्वसमन्वितया भ-
षहेतुभूतं मिथ्यात्व, तस्य भेदेन रूपेण करोति । को-
ऽर्थः ?-क्रायावसम्यक्त्वमप्राप्ति । ततश्च परमित्युक्तारका-
लमुत्कृष्टतन्त्रस्मिन्नेव भवे मध्यमजघन्यापेक्षया तृतीयं तुर्यं
वा जन्मभ्युत्थराप्यागोदगेन केवलज्ञानावाप्तौ न विध्यापयति न
ज्ञानदर्शनप्रकाशानावरूप विध्यापनमप्राप्ति, किं त्वनुत्तरेण
क्रायावसम्यक्त्वमप्राप्ति, ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शनं, तेनाऽऽत्मा-

ने संयोजयन् प्रतिमयमपरापेक्षेः पयोगरूपतयोत्पन्नमानेन
घटयन् । संयोजने च भेदेऽपि स्यादत आह-जावर्थस्तेनाऽऽत्मान-
मात्मसाधयन् विहरति भवस्थकेर्वालनया मुक्तनया चाऽऽ-
स्ते । पठन्ति च- "अणुत्तरेण जाणदेसणेण विहरति ।" अत्र
च लक्षणे तृतीया । वस्त० पाठो २ ए अ० ।

देसणममादि-दर्शनममाधि-पुं० । नावसमाधिभेदे, सूत्र० ।
दर्शनममाधौ व्यर्थास्थितो जिनवचनभावितातः करणो निर्वात-
शरणाप्रदीपश्च कुमनवायुभिर्भ्रम्यते । सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

देसणमावग-दर्शनमावक-पुं० । दर्शन सम्यक्त्वं तत्प्रतिपन्नः
आयको दर्शनमावकः । उपाशकानां प्रथमप्रतिमायाम्, स० १०
सम० । आ० चू० । तत्र दर्शन सम्यक्त्वं, तत्प्रतिपन्नः आयको
दर्शनमावकः । इह च प्रतिमानां प्रकाशत्वेऽपि प्रतिमाप्रतिगा-
वतारनेदोपचारात्प्रतिमावतो निर्देशः कृतः । एवमुक्त्यपेक्षया
अयमव आयको दर्शनमावकः । इह च प्रतिमानां प्रकाशत्वेऽपि
प्रतिमाभावार्थः सम्यग्दर्शनस्य शास्त्राऽऽदेशात्परिहृतस्याऽणु-
प्रताऽऽदिगुणविकल्पस्याऽयमभ्युपगमः सा प्रतिमा प्रथमात् ।
स० १० सम० ।

देसणमावय-दर्शनमावक-पुं० । 'दसणमावग' शब्दाधे,
स० १० सम० ।

देसणसुद्धि-दर्शनसुद्धि-स्त्री० । सम्यग्दर्शननिर्मलतायाम्,
व्य० ४ अ० । प्रातः । सम्यग्दर्शननिर्मलताप्रतिपादके श्रीचन्द्र-
प्रभसूरिविरचिते स्वनामक्याने ग्रन्थे च । दश० १ तत्र ।

सप्राप्त स्वये सौम्यवस्तुगृहीतनामक्याने जगदान् ग्रन्थ--

कारः स्वनाम व्युत्पत्त्या प्रकटयन् ग्रन्थस्वरूप

प्रयोजनं च दर्शयिष्ये गाथाद्वयमाह--

चंदमपरहरिमूर-गिद्धिपपनिवहपदमन्त्रोद्वि ।

जेमिं नामं तेहिं, परोवपारम्मि निरएहिं ॥ ५७ ॥

इय पायं पुव्वाऽऽयरि-यरइयगाहाण संगहो एमो ।

विहिओ अणुगहत्थं, कुमगलगाण जीयाणं ॥ ५८ ॥

चन्द्राऽऽदीनां रिद्धिपर्यवसानानां पदनिवहानां प्रथमचर्चैः प्रथ-
माक्षरैः येषां नामाऽभिधानं, तैः चन्द्रप्रभसूरिभिरित्यर्थः । कथं-
चूतैः ? परोपकारान्नरैः । इति निगदितप्रकारेण प्रायः पूर्वाऽऽ-
चार्यरचितगाथाभिरप्य संग्रहा विहितो निष्पादितोऽनुग्रहार्थं

कुमारगणानां कुप्रवचनकुदेशनावासितान्त-करणानां भव्यप्रा-
णिनार्पित गाथाद्वयार्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

अस्य हि सकलशास्त्रगर्भाधेप्रतिपादकस्य सकल--

सुयनिसुश्रावकसमाचारप्रकाशकस्य

सकलसदेददावातलसुधाधारा--

प्रपातसदृशस्य शास्त्रस्य को

नामापि ग्रहीष्यतीत्याह--

जे मज्जन्था धम्म-न्धिणो य जेमिं च आगमे दिट्ठी ।

तेमिं उवयारकरो, एमो न उ संकिल्लिहाणं ॥ ५९ ॥

ये केचनानिर्दिष्टस्वभावाः प्रणिताः किंजृताः ?-मध्यस्था अन्यु-
त्कृष्टागद्वेषविकलतया समचेतसाः धर्माधिष्ठिताः शिवसुखाभि-
लाषितया पुरुषात्परिहारेण पूर्वपरपर्यालोचकाः येषां चा-
ऽऽगमे दृष्टिर्हृदयलोचनं, तेषामुपकारकर एवोऽनन्तरोदितं, न
चैव संकल्लानां मिथ्यात्वानिर्वेशवशवर्तिबुद्धिबिभवानां, ते

विष्णुकवप्रकृत्यैव विपरीतस्वभावाः, अतो वस्त्वपि अवस्तु-
बुद्ध्या गृह्यन्तीति नाथाऽर्थः ॥ ५६ ॥

संप्रति ग्रन्थकार एवास्य यथावस्थितार्थावज्ञासका-

नि नामान्यभिधानुकाम आह--

उवण्मरणकोसं, संदेहविमोसहिं व विउयजणा ।।

अहवा वि पंचरयणं, दंमणमुच्छि इमं भणह ॥ ६० ॥

उपदेशा देयोपादेयोपेकणीयायेषु हानोपादानोपेकणीयभण-
नानि, न एव रत्नानि, तेषां कोश इष भाणमारवदुपदेशरत्नको-
शः, तमः संदेहो दोषायमानता, स एव विष तस्यैवोपधिः-
संदेहविषापहरित्वाद्दस्याः संदेहविषोपधिः, तामः वेति वि-
कल्पनार्थः । विद्वज्जना हि कृतिनः, अथवाऽपि पञ्चरत्न, सक-
लसुखमलहेतुपञ्चपदार्थप्रकाशकत्वादस्याः । दर्शनशुद्धिमिमां
भणत प्रतिपादयत । इति नाथाऽर्थः ॥ ६० ॥

सामान्यमभिधायदानीमस्यैव माहात्म्योपदेश-

नायाऽह--

मिच्छरद्वयवनाश-तरियं आगमसमुद्बिन्दुममं ।

कुगाहगहमतं, संदेहविमोसहिं परमं ॥ ६१ ॥

मिथ्यात्वमहार्णवतारणतरिकां कुवासनोदधिपरमयानपात्रम्,
आगमसमुद्बिन्दुममं सिद्धान्तोदधिनिस्यन्दिबिन्दुकल्पं, कु-
गाहप्रहमन्त्र, निर्णयकमित्यर्थः । संदेहविषोपधिं परमां प्रक-
र्त्तमान नाथाऽर्थः ॥ ६१ ॥

संप्रति पुनरपि शास्त्रगतोपदेशमाह-

एयं दंसणमोहिं, सव्वे भव्वा पठन्तु निसुणन्तु ।

जाणन्तु कुणन्तु जहन्तु सिवसुद्धं मामयं ऊ ति ॥ ६२ ॥

एतां दर्शनशुद्धिं सर्वेऽपि भव्याः पठन्तु सूत्रतः, निशुगवन्तु अ-
र्थतः, जानन्तु पुनः पुनरप्यात्मनः कुर्वन्तु एतदुक्तमनुतिष्ठन्तु, त-
मन्तां शिवसुखं शब्धत आटन्तीति नाथाऽर्थः ॥ ६२ ॥ तत्र ।
“यावत्पाथोऽधोऽयं सुरागररजिताऽऽलोकलोकौवरस्था,
बावट् द्वीपोऽथ जम्बूस्त्वधुवनतिलकः पूर्णचन्द्राऽऽकृतश्च ।
यावज्जैतोऽत्र धर्मं प्रभवति हि शशी भूतलं तावदेमां,
मव्याः शूणवन्तु भव्यां विषयावमुक्ताऽऽर्पादिकावाधिदां च”
॥ १ ॥ दर्श० ५ तत्र ।

दंमणाभिगम-दर्शनाभिगम-पुं० । दर्शनं सामान्यग्राह्यं बोधः,
तदेव गुणप्रत्ययावध्यादप्रत्यक्षरूपम् । तेनाभिगमे वस्तुनः प-
रिच्छेदं, तत्प्राप्तौ च । स्या० ६ उ० ।

दंमणाऽऽया-स्त्री० । दर्शनाऽऽत्मन-पुं० । पष्ठे आत्मनो भेदे,
दर्शनाऽऽत्मा संबन्धीवानाम् । त० । प्राकृतत्वाच्च सूत्रं कीर्त्तवि-
देशः । अ० १२ श० १० उ० ।

दंमणायाग-दर्शनाऽऽचार-पुं० । आचरणमाचारो व्यवहारो, द-
र्शनं सम्यक्त्व, तदाचारः । स्या० १ उ० ३ उ० । सम्यक्त्ववतां
व्यवहारे, स० १ अ० । पञ्चा० ।

अथ दर्शनाऽऽचारभेदानाह-

निरुपेक्षिय निरुपेक्षिय, निर्विवेतिगच्छा अमूददिष्टी य ।

उववृद्ध-थिरीकरणे, वच्छद्वयपभावे अट्ट ॥ ६३ ॥

शङ्कितं शङ्का संदेहः, तस्याऽभावे निःशङ्कितम्, दर्शनस्य सम्य-
क्त्वस्याऽऽचारः । इत्येवमन्यत्रापि । तथा काङ्क्षितं काङ्क्षा-अन्यान्-
दर्शनप्रदः, तदभावो निष्काङ्क्षितः, तथा विचिकित्सा मातृविभ्रमः-

युक्त्याऽऽगमोपपत्तेऽप्यर्थे फलं प्रति संमोहः, तदभावो निर्विचि-
कित्सम् । यथा-विद्वद्भुगुप्सामलमलिना एते इत्यादि साधुभुगु-
प्सा, तदभावो निर्विद्वद्भुगुप्स, तत एषां द्वन्द्वः, पुंलिङ्गनिर्देशश्च
प्राकृतत्वात् । तथा-अमूदा तपोविद्याऽतिशयाऽऽविकुनीर्धककिं-
र्शनेऽप्यमोहस्वभावा अभिचलिता, सा च सा हाष्टस्य सम्यक्दर्शन-
म-अमूददृष्टिः । अथवा-निर्गताः शङ्कितऽऽविन्द्यो ये ते निःशङ्कित-
निःकाङ्क्षितनिर्विचिकित्सा जीवाः, अमूदा हाष्टस्येत्यमूददृष्टिश्च
जीव एव, तत एते धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराद् दर्शनाऽऽचारभेदा
भवन्तीति । तथा-उपवृद्धमपवृद्धा-समानधार्मिकार्णां क्रमणाव-
यावृत्त्याऽऽदिसद्गुणप्रशसनेन तत्तद्गुणवृत्तिकरणम्, स्थिराकरणां
तु-धर्माद्विषयीकृतां तत्रैव चारुचनचातुर्यादवस्थापनम्, उपवृद्धा
च स्थिरीकरणं च उपवृद्धास्थिरीकरणे । तथा तेषां वात्सल्यं च
प्रजावना च वात्सल्यप्रभावने । तत्र वात्सल्यं-समानदेवगुरुध-
र्माणां भोजनवसनदानोपकाराऽऽदिभिः समानतः, प्रजावना-ध-
र्मकथाप्रतिपादिनिर्जयदुष्करतपश्चरणकरणाऽऽदिभिर्जनवचन
प्रकाशनम् । यद्यपि च प्रवचन शाश्वतत्वात्तीर्थकरजायतत्वाच्चा
सुरासुरनमस्कृतत्वाच्चा स्वयमेव दीक्ष्यत, तथापि दर्शनशुद्धिमा-
त्मनोऽभीप्सुर्यो येन गुणेनाधिकः स तेन तत्प्रवचन प्रभावयति,
यथा भगवदाचार्यवज्रस्वामिप्रवृत्तिरिति । एते अष्टा दर्शनाऽऽ-
चाराः ॥ २६६ ॥ प्र० ६ द्वय । नि० चू० । ध० । ति० । ग० ।
न० । आचा० । दर्श० । (विशेषस्तु 'आचार' शब्दे द्वितीय-
भागे ३४० पृष्ठे द्रष्टव्यः)

दंमणायागइयार-दर्शनाऽऽचारातिचार-पुं० । सम्यक्त्वव्यव-
हारातिचरणे, जीत० ।

दंमणायागतिवारपायच्छिन्न-दर्शनाऽऽचारातिचारप्रायश्चित्त-
न० । प्रायश्चित्तभेदे, जीत० ।

अधुना दर्शनाऽऽचारातिचारप्रायश्चित्तमाह-

मंकाऽऽऽणमु दोमे, खमणं मिच्छाववृद्धाऽऽऽमु ।

पुरिमाऽऽऽ खमणंतं, निक्खूपभिर्णिण य चउएह ॥ ६४ ॥

एयं चिय पत्तेयं, उववृद्धाऽऽऽणमकरणे जयणा ।

आयामंतं निर्वी-यगाऽऽऽ पामन्थमंठुमु ॥ २७ ॥

इह दर्शनाऽऽचारातिचारोऽष्टधा । तद्यथा-शङ्का, आकाङ्क्षा, वि-
चिकित्सा, मूढदृष्टिः, उपवृद्धा, स्थिरीकरण, वात्सल्यं, प्रभावना
चान् । तत्र सहायकरणं शङ्का । सा चिन्ता-देशतः, सर्वत-
श्च । तत्र देशतस्तुल्येऽपि जी त्वे कथमेकं मव्या, अपरे
त्वमव्या इत्यादि । सर्वतस्तु प्राकृतज्ञापानिवर्द्धामिदं भुतं न
ज्ञायते-किं सर्वज्ञं प्रणीतम्, आहोस्वित् कुशलमतिनाऽपि
परिकल्पितमिति ॥ १ ॥ आकाङ्क्षाऽपि-देशतः, कृतीर्धकमत-
माकाङ्क्षति-आत्मर्त्ताप खल्वहिमेव धर्मो, मोक्षश्च फलमुच्यत
इति । सर्वतः सर्वकुमतान्याकाङ्क्षति कृषीवत् इव सर्वधार्म्यानु-
ष्ठापयित्वा कदाचित्किञ्चित्फलतीति धिया ॥ २ ॥ विचिकित्सा-
आत्मनः फलं प्रत्यनाश्वासः, यथा-आसीत्तादृशानुष्ठानं पुरा-
तनानां महासत्त्वानां मोक्षः, अस्मादृशानां त्वस्त्वानेकशतानुष्ठाना-
ऽऽदि कष्टमेव, मद्सत्त्वत्वात् क मोक्षमेवमवः, इति देशतः स्तो-
कोऽनाश्वासः । स सर्वतस्तु सर्वथाऽनाश्वासः । यथा-“विद्वज्”
ज्ञाने (धातुपाठे) चिद्वन्तीति विद्ः साधवः, तेषां भुगुप्सा विद्वद्-
भुगुप्सा । देशतोऽहो ! मलवर्गिण्या इमे मनुजा यद्यदुक्तं स्नायु-
सदा को दोषः स्यादिति ? । सर्वतस्तु माग्न्यादिनेकत्र देशे

मिथः संसृष्टभोजिनो गुप्तिगृहवासिन इव महामशमिसाङ्गथा-
मसः प्राणवृत्तदानत्वेनाऽऽजन्म भिक्षाचरा इत्यादि ॥३॥ मृदह-
ष्टि-परतीर्थिनां राजाऽऽदिकृतां पूजां, मन्त्राऽऽद्यनिश्चयान वा
हृष्टा, तदागमान् वा श्रुत्वा देशतः स्तोत्रो मातृव्यामोहः । सव-
तस्तु सन्नेथा ॥४॥ उपवृष्टा-प्रशोभा ज्ञानदर्शनतप संयमवैयावृ-
त्योद्यतानां साध्यादीनामुत्साहश्रद्धिहेतुः प्रशस्ता मिथ्याऽऽशमा,
शाक्यचरकाऽऽदीनां त्वसावप्रशस्ता ॥५॥ स्थिरीकरण-संदिन-
धारित्राऽऽदिषु स्थैर्यहेतुः प्रशस्ता, अस्यमविषय पुनस्तदप्रभा-
रणा ॥ ६ ॥ वात्सल्यम्-आचार्यगतानप्रापूर्णकालवृद्धा-
ऽऽदीनामाहारोपध्यादिना समाधिसंपादनं प्रशस्त, गृह-
स्थपार्श्वस्थाऽऽद्युपपन्नरूपं तदप्रशस्तम् ॥ ७ ॥ प्रजावना च-
तीर्थकरप्रवचनाऽऽदिविषया प्रशस्ता, कुर्वाधिकविषया त्वप्रश-
स्ता ॥८॥ इह च प्रशस्ताऽऽदीनां प्रशस्तानामकरणेऽतिचार-
ता, अप्रशस्तानां तु करणं देशमर्थभेदाद्यापवृष्टाऽऽदीनामपि
शङ्काऽऽदीनामिव ज्ञेय इति दर्शनाच्चातिचारक्याष्टो ज्ञेयाः ।
तत्र शङ्काऽऽदिकेषु चतुर्षु जेदेषु देशतः क्षण मिथ्यापवृष्टाणा-
ऽऽदिषु च सूचकत्वात् सूत्रस्य मिथ्याशब्देन मिथ्यात्वाऽऽद्यो
गृह्यन्ते, तेषामुपवृष्टाणा मिथ्यापवृष्टाणा, अप्रशस्तैर्त्यर्थः । तथा
आदिशब्दात् स्थिरीकरणवासल्यप्रभावना गृह्यन्ते, ततश्चाप्र-
शस्तैर्वापि चतुर्दशतः कृपणमेव । एतच्चौघतः पुरुषानपेक्षया हे-
यम् । अत्राऽऽह-तनु शङ्काऽऽदिकेष्वित्यनेनैव समानप्रायश्चित्त-
त्वाद्दृष्टापि भेदा गृहीयन्ते, किं मिथ्यापवृष्टाणाऽऽदिषु चेति पृथगु-
क्तं, विशेषाज्ञावात् ? उच्यते-उपवृष्टाऽऽद्यो हि प्रशस्ता, अप्रश-
स्ताश्च नवन्ति । तत्राप्रशस्ता एव समानप्रायश्चित्ताः, न प्रशस्ताः,
अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं मिथ्यापवृष्टाणाऽऽदिषु विविच्य प्राच्यत, अ-
न्यथा प्रशस्तोपवृष्टाणाऽऽदीनामपि शङ्काऽऽदिवत् प्रायश्चित्तं स्यात् ।
न च तेषु प्रायश्चित्तं भवति, तेषां विवाशष्टपृष्णानुबन्धहेतुत्वात् ।
विजागतः पुनः शङ्काऽऽदिकेषु मिथ्यापवृष्टाणाऽऽदिषु चेत्यष्टैर्वापि
देशतः पुरिमाऽऽदि कृपणान्त भिक्षुपट्टनीनां चतुर्णाम्, तत्र
भिक्षोः पुरिमाऽऽद्यमस्यैकाशनम्, उपाध्यायस्य आचामास-
म, आचार्यस्य कृपणमिति । सर्वतस्त्वेतेष्वपि सूत्रं वक्ष्यति । प्र-
शस्तोपवृष्टाऽऽद्यकरणं प्रायश्चित्तमाह-प्रत्येकं भिक्षुपट्टनीनां य-
तेरुपपन्नकृपणत्वात् प्रवचनाऽऽद्विष्टोपवृष्टाऽऽद्यकरणे, एतदेवानन्त-
रोद्दिष्ट पुरिमाऽऽदि प्रायश्चित्तम् । अथ जात्याद्ये न्यदि भिक्ष्या-
ऽऽद्यो हि प्रवचनाऽऽदिरुपां वृत्तामादिशब्दात् स्थिरीकरणं वात्स-
ल्य प्रभावनां वा न कुर्वन्ति, तदा भिक्षोः पुरिमाऽऽदि, वरमस्यै-
काशनम्, उपाध्यायस्याऽऽचास्रम्, आचार्यस्य क्षणमिति । उ-
त्तराख्यस्तृतरगाथासयच्छास्त्राया सह व्याख्यास्यते ।

सा चैयम्-

परिवाराऽऽनिमित्तं, ममत्तपरिपालणाऽऽवच्छिद्ये ।

साहस्रिमांति मंजम-हेऊ वा सव्वहा सुखा ॥३०॥

परिवारः सहायकः, आदिशब्दादाहारोपधिशया, तेषां नि-
मित्तम् । अयमाशयः-पार्श्वस्थाऽऽद्यानुकूल्येन सहायाऽऽहारोपधि-
शया लप्स्यन्त इति कृत्वा (पामत्यसद्गुत्ति) उपवृत्तत्वा-
त्पार्श्वस्थावसन्नकुशीलसमकथयानुद्धः । ऽऽदिषु, आचकरज-
नाऽऽदिषु च विषये ममत्वपरिपालनाऽऽदिवात्मन्ये ममत्वं प्रति-
षन्धरूपं, परिपालना त्वेषयाऽऽद्यः, आदिशब्दात्मजोगसंवास-
सुत्रार्थदानानि, इत्यादिकं वात्सल्ये कृते सति (आयाभंतं नि-
व्वीयगाइ ति) भिक्षुवृत्तमोपाध्यायाऽऽचार्याणां निर्विकृतिकपुरि-
माऽऽदीनामाऽऽन्तामाऽऽन्तानि यथासंभवं भवन्ति । अथ पुनः

साधर्मिकं ज्ञान समानधर्मिकोऽसाधिति, संयमं चासौ मत्सं-
र्गात्करिष्यतीति हेतोः, वाशब्दत्वात् कुबगणसङ्गलानाऽऽदिका-
येषु सहायाऽऽदिकं करिष्यतीत्यादिबुद्ध्या सर्वास्म-ममत्वाऽऽदि-
के वात्सल्ये कृतेऽपि शुद्धा ॥ ३० ॥ इत्युक्तं दर्शनाच्चातिचार-
प्रायश्चित्तम् । जीतम् । "दृष्टाणि एषमि पच्छित्तं जणनि-तीसु वि-
सेका, कंखा, विनिगिच्छा य, एनाइ निअ । एतासु तिसु पि देसे
पत्तेये पत्तेय गुहणा मूलमिति, सव्वे जेदो, पुणमहो सव्वसं-
काऽऽदिवासेमावधारण दट्ठव्वं । सव्वे जेदो नि उव्वेकाए उ-
व्वेकाए सव्वविनिगिच्छाए य, होति जवन्तायेऽ । नि उ-
व्वेकाए, मूलमिति अनुकारिभणवक्क दट्ठव्वं ।" नि० सू० १ उ० ।

इयाणि पच्छित्ता भणानि-

दिट्ठिमाहे अपमं-सणे य अथिरीकरणे स जहूआ तु ।

वच्छिन्नपजावणा ग य, अकरणेण मट्ठाणपच्छित्तं ॥३४॥

"दिट्ठिमाह करेण, अहवा उव्वुः न करेण, अहवा अपुव्वुहि-
ते केव आरिग्या मासलहु भणानि । सम्पत्ताऽऽदीसु थिरीकर-
ण ण करेण, अहवा केति मएण वा मासवहु, वच्छिन्न सामाण-
विसेसेण य भणिय, त चेय मट्ठाण इमेए गाहाए भणिय, "आ-
रिग्य य गिलाण गुहणा गाहा ।" एमावण अकरेणस्स सामा-
ण चउगुहणा, विससेण मट्ठाणपच्छित्तं, त च इम-अतिसेमि-
निहिधम्मकहिव दिनिज्जगयस्सम्पत्तां, गणस्सम्पत्तो अतीतिणि-
मित्तेण य एते ससत्तीए पवयणपजावण ण करेण चउगुहणा,
परुप्पसाऽऽणागतण य पजावण ण करेण चउलहणा, पट्टपाण-
णागतेण य एमावण ण करेण चउगुहणा । एव मट्ठाणपच्छित्तं ।
अहवा अतिसेसमादिणो पुरिमा इमेसि पंचाहे पुरिसाणं अ-
तरगता । त जहा-आरिग्यचउज्जायभिक्षुधेर खुदुया, एपसु
सट्ठाणपच्छित्ता भणानि, आरिग्यो एमावण ण करेण चउगु-
हणा, उव्वेकाओ ण करेण, अहवा भिक्षु ण करेण मासगुरु,
येरो ण करेण मासलहु, खुदु ण करेण भिणमासो । भणिओ
देमणायारो ।" नि० सू० १ उ० ।

देमणाराहणा-दर्शनाऽऽराधना-अ० । सम्यक्त्वाऽऽराधने,
" निविहा देमणाऽऽराहणा-उक्कोसा, भांज्जमा, जहगणा ।"
स्था० ३ ठा० ४ उ० ।

देमणारिय दर्शनाऽऽर्य-पु० । अष्टमे अर्वाहप्राप्ताऽऽर्यभेदे,
प्रज्ञा० १ पद । (दर्शनार्थभेदाऽऽद्यस्तु 'आरिय' शब्दे
द्वितीयभागे ३३६ पृष्ठे उक्ताः)

देमणावरण-दर्शनाऽऽवरण-ग० । दर्शनं सम्यक्त्वमावृणोतीति
दर्शनाऽऽवरणम् । उक्तं ३३३ अ० हउयनेऽनेनेति हट्टिदर्शनम् । मा-
मान्यनिशेषाऽऽत्मक वस्तुनि सामान्यग्रहणाऽऽत्मका बोधः आ-
वियते आच्छाद्यनेऽनेनेत्यावरणम्यद्वा-आवृणोति आच्छादयति,
मयाऽऽदिचयः कर्तव्येनदृष्ट्ये आवरण मिथ्यात्वाऽऽदि,
स च ज वव्यापाराऽऽहतकर्मवर्गणान्तपाती विशिष्टपुद्गलस-
मूहः, ततो दर्शनस्याऽऽवरणं दर्शनाऽऽवरणम् । कर्म० १ कर्म० ।
आवरणोपकर्मजदे, प्रव० ७२ द्वार । स्था० । पं० सं० । कर्म० ।
(दर्शनाऽऽवरणस्य बोधोदयसत्तास्थानानां संबन्धः 'कम्म' श-
ब्दे तृतीयभागे २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यः)

नवविहे देमणावरणे कम्मे एमत्ते । तं जहा-निदा, निदा-
निदा, पयत्ता, पयत्तापयत्ता, थीणगिच्छी, चक्खुदरिमणावरणे,
अचक्खुदेमणावरणे, ओदिदेमणावरणे, केरत्तदेमणावरणे ॥

(नयेत्यादि) सामान्यविशेषाऽऽत्मके वस्तुनि सामान्यग्रहणाऽऽत्मको बोधो दर्शनं, तस्याऽऽवरणस्वभावं कर्म दर्शनाऽऽवरणं, तन्मवविधम् । तत्र निष्ठापञ्चकं तावत्-‘छाक्’कुत्सायां गतौ, नियतं छाति कुत्सितत्वमविरूपष्टवं गच्छति चैतन्यमनयेति निद्रा सु-
खप्रबोधा स्वापावस्था, नखच्छोटिकामात्रेणाऽपि यत्र प्रबोधो जयते । तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि निद्रेति कार्येण व्यपदि-
श्यते । तथा निद्रातिशायिनी निद्रा निद्रानिद्रा, शाकपार्थिवाऽऽ-
दिष्वान्मध्यपदलोपी भ्रमामः । सा पुनर्बुद्धप्रबोधा स्वापाव-
स्था, तस्यां हि अत्यधमस्फुटनरीजूनचैतन्यस्वाद् दुःखेन बहुभि-
र्घोभनाऽऽदिभिः प्रबोधो जयत्यतः सुखप्रबोधनिद्राऽपेक्षया अस्या
अतिशायिनीत्वम्, तद्विपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि कार्यद्वारेण नि-
द्रानिद्रेत्युच्यते । उपविष्ट ऊर्ध्वस्थितो वा प्रचलान्त्यस्यां स्वापाव-
स्थायामिति प्रचला । सा ह्यवविष्टस्योर्ध्वस्थितस्य वा घूर्णमानस्य
स्वप्नुभवति । तथाविधविपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि प्रचलैत्युच्य-
ते । तथैव प्रचलान्तिशायिनी प्रचला प्रचलाप्रचला । सा हि च-
क्षुःकमणाऽऽदि कुर्वतः स्वप्नुभवति, अतः स्थानांस्तस्वप्नुभवां
प्रचलामपेक्षानिशायिनी । तद्विपाका कर्मप्रकृतिरपि प्रचलाप्रच-
ला । स्याना बहुत्वेन संघातमापन्ना गृह्णरभिकाङ्क्षा जाग्रद-
वस्थाऽध्यवसितार्थसाधनविषया यस्यां स्वापावस्थायां सा
स्यानगृहिः, तस्यां हि सत्यां जाग्रदवस्थाऽध्यवसितमर्थमुत्थाय
नाश्रयति, स्याना वा पिण्डीजूता श्रुत्किरात्मशक्तिरूपा यस्मात्ति-
ति स्थानकिरित्युच्यते, तद्भावे हि स्वप्नुः केशयार्चवलसह-
शी शक्तिर्भवति । अथवा स्याना जमीजूता चैतन्यकिरस्यामिति
स्यानकिरिति । तादृशविपाकवेद्या कर्मप्रकृतिरपि स्यानार्क्षः,
स्यानगृहिरिति वा । तदेवं निष्ठापञ्चकं दर्शनाऽऽवरणस्यो-
पशमाद् संध्यामलानानां दर्शनलब्धीनामाचारकमुक्तम् । अधु-
ना यद्दर्शनलब्धीनां मूलत एव ज्ञानमावृणोति तदिदं दर्शनाऽऽव-
रणचतुष्कमुच्यते । चक्षुषा दर्शनं सामान्यग्राही बोधश्चक्षुर्दर्शनं,
तस्याऽऽवरणं चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् । अचक्षुषा चक्षुर्दर्शनं च-
तुष्टयेन मनसा वा दर्शनं यत् तदचक्षुर्दर्शनं, तस्याऽऽवरण-
मचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् । अवधिना रूपिमर्थादयाऽवधिरेव वा
करणनिरपेक्षो बोधरूपो दर्शनं सामान्यार्थग्रहणमवधिदर्शनम्,
तस्याऽऽवरणमवधिदर्शनाऽऽवरणम् । तथा केवलमुक्तस्वरूपं,
तच्च तद्दर्शनं च, तस्याऽऽवरणं केवलदर्शनाऽऽवरणमित्युक्तं
नवविधं दर्शनाऽऽवरणम् । स्या० ए० वा० ।

इदानीं नवविधं दर्शनाऽऽवरणं कर्म व्याख्यानमग्राह-

दंसणचउ पण निहा, वेत्तिसमं दंसणाऽऽवरणं ॥ (ए)

इह ‘मीमो मीमसेन’ इति श्रियात्, पदैकदेशे पदसमुदायो-
पचाराद्वा “ दंसणचउ ” इतिशब्देन दर्शनाऽऽवरणचतुष्कं
गृह्यते । तत्र दृष्टिदर्शनं, दृश्यते परिच्छिद्यते सामान्यरूपं वस्त्व-
नेनेति वा दर्शनं, तस्याऽऽवरणान्याच्छादनानि दर्शनाऽऽवरणानि,
तेषां चतुष्कं दर्शनाऽऽवरणचतुष्कम् । तथा-“पण निहा”
‘छाक्’ कुत्सितगतौ (धातुपाठः) छाति कुत्सितत्वमवि-
रूपष्टवं गच्छति चैतन्यं यासु ता निद्राः । “ मिद्रादया ” ॥
५।३।१०८॥ इति (सूत्रेण) अग्रप्रत्ययः । पञ्चेति पञ्चसंख्या-
निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्यानार्क्षरूपाः निद्राः पञ्च,
निद्रापञ्चकमित्यर्थः । ततो दर्शनाऽऽवरणचतुष्कं निष्ठापञ्चक-
मिति नवधा दर्शनाऽऽवरणं भवति । किञ्चिशिष्टमित्याह- (वे-
त्तिसमं ति) वेत्तिणा प्रतीहारेण समं तुल्यं वेत्तिसमम् । यथा

राजानं छद्मुकामस्याप्यनभिप्रेतस्य लोकस्य वेत्तिणा स्खलितस्य
राज्ञो दर्शनं नोपजायते, तथा दर्शनस्वभावस्याप्यात्मनो ये-
नाऽऽवृतस्य स्तम्भकुम्भाज्जोहडाऽऽदिपदार्थसार्थस्य न दर्शन-
मुपजायते, तद्वेत्तिसमं दर्शनाऽऽवरणम् । उक्तं च-

“ दंसणमीले जीवे, दंसणघायं करेह जं कम्मं ।

तं पडिहारसमाणं, दंसणवरणं जवे कम्मं ॥ १ ॥

अहं रज्जो पडिहारं, अणभिपेयस्स सो व लोणस्स ।

रज्जो तह धरिसाव, न देव वटुं-पि कामस्स ॥ २ ॥

अहं राया तह जीवो, परिहारसमं तु दंसणाऽऽवरणं ।

तेण हि विवधगेण, न पेच्छेहि संघडाहं ॥ ३ ॥ ” इति । एत-

अथ दर्शनाऽऽवरणचतुष्कं व्याख्यानमग्राह-

चक्षुर्दृष्टिश्चक्षु-मेसिदिय मोहिकेवसेहि च ॥

दंसणमिह मामन्ने, तस्याऽऽवरणं तयं चउहा । १० ॥

इह चक्षुःशब्देन दृष्टिगृह्यते, अचक्षुःशब्देन “ सेसिदिय
ति ” चक्षुर्दर्शनं चक्षुष्याणं गृह्यते । ततश्च चक्षुष्याचक्षुषा-
वधिश्च केवलं च चक्षुरचक्षुरावधिरेव नानि, तैः चक्षुरचक्षु-
रवधिकेवलैः । अशब्दोऽचक्षुःशेषेन्द्रिय इत्यत्र मनसः सस्-
चक्षुः । दर्शनमिह प्रवचने सामान्यं सामान्योपयोगं लब्धते ।
यदुक्तम्-“ जं सामान्यमग्राहणं, भावाणं नेव कहुं आगारं । अ-
विसेसिकणं अत्थे, दंसणमिय बुद्धिप समप ॥ १ ॥ ” तस्या-
ऽऽवरणं दर्शनाऽऽवरणं, तच्चतुर्धा भवति-चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम्-
चक्षुर्दर्शनावरणमवधिदर्शनावरणं केवलदर्शनावरणमिति गाथा-
ऽङ्गार्यः । भावार्थस्वरूपम्-इह चक्षुर्दर्शनं नाम यच्चक्षुषा रूप-
सामान्यग्रहणं, तस्याऽऽवरणं चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणं, चक्षुःसामान्या-
पयोगाऽऽवरणमिति यावत् । अचक्षुषा चक्षुर्दर्शनं चक्षुःशेषेन्द्रियचतुष्ट-
येन मनसा च यद्दर्शनं स्वस्वविषयसामान्यपरिच्छेदोऽचक्षुर्दर्श-
नं, तस्याऽऽवरणमचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् । अवधिना रूपिद्रव्यम-
योऽया दर्शनं सामान्यार्थग्रहणमवधिदर्शनं, तस्याऽऽवरणमवधि-
दर्शनाऽऽवरणम् । केवलेन सम्पूर्णवस्तुतत्त्वग्राहकबोधविशेषरूपे-
ण यद्दर्शनं वस्तुसामान्याङ्गग्रहणं तत् केवलदर्शनं, तस्याऽऽव-
रणं केवलदर्शनाऽऽवरणम् । अत्राऽऽह-ननु यथावधिदर्शनाऽऽ-
वरणं कर्मोच्यते, तथा मनःपर्यायज्ञानस्यापि दर्शनाऽऽवरणं कर्म
किमिति बोध्यते ? उच्यते-मनःपर्यायज्ञानं तथाविधकृपाप-
शमपाटवात् सर्वदा विशेषानेव गृह्णन्त्ययते, न सामान्यम्,
अतस्तद्दर्शनाभावान्नवधारणं कर्माऽपि न जयति । अत्र
च चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणोदय एकस्मिन्निद्रियाणां मूलत एव
चक्षुर्दर्शनं भवति, चतुःपञ्चेन्द्रियाणां तु ज्ञतमपि चक्षुस्तथावि-
धे तदुदये विनश्यति, तिमिराऽऽवृत्ता वाऽऽवृत्ते भवति । चक्षु-
र्दर्शनं चक्षुःशेषेन्द्रियमनसा पुनर्यथासम्भवमनवनमस्यष्टभयनं वाऽच-
क्षुर्दर्शनाऽऽवरणोदयादित्यभिहितं दर्शनाऽऽवरणचतुष्कम् ॥ १० ॥

कर्म० १ कर्म० । चक्षुषा दर्शनं चक्षुर्दर्शनं, तस्याऽऽवरणं च-
क्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् । १ । अचक्षुषा चक्षुर्दर्शनं चक्षुःशेषेन्द्रियमनो-
दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तस्याऽऽवरणमचक्षुर्दर्शनाऽऽवरणम् । २ ।
अवधिरेव दर्शनं रूपिद्रव्यसामान्यग्रहणम् अवधिदर्शनं, त-
स्याऽऽवरणमवधिदर्शनाऽऽवरणम् । ३ । केवलमेव सकलजग-
त्प्राविष्टवस्तुस्तोमसामान्यग्रहणरूपं दर्शनं केवलदर्शनं, तस्याऽऽ-
वरणं केवलदर्शनाऽऽवरणम् । ४ । अत्र निष्ठापञ्चकं प्राप्ताया दर्श-
नलब्धेरुपपन्नकृत्, चक्षुर्दर्शनाऽऽवरणाऽऽदिचतुष्टयं तु मूलत एव
दर्शनलब्धिमुपहति । आह च गन्धदृष्टी-निद्राऽऽदयः सम-

धिगताया एव दर्शनलक्षणेपघाते वर्तन्ते, दर्शनाऽऽवरणचतु-
ष्टयं तु तन्मोक्षोद्दिष्टात्समूलघातं हन्ति दर्शनलक्षिभिर्मात ।
(६ गाथा) कर्म० ६ कर्म० । दर्शनाऽऽवरणस्य नवोत्तरप्रकृ-
तयः । तद्यथा-निद्रा, निद्रानिद्रा, प्रचक्षा, प्रचक्षलाप्रचक्षला, स्या-
नर्द्धिः । (एषां पूर्वोक्तानां व्याख्या स्वस्वस्थाने कृष्टया) चकु-
र्दर्शनाऽऽवरणम्, अचकुर्दर्शनाऽऽवरणम्, अवधिदर्शनाऽऽव-
रणम्, केवलदर्शनाऽऽवरणम् च । (६ गाथा) कर्म० ६ कर्म० ।
आ० । पं० सं० । (अत्र विशेषः ' कर्म ' शब्दे तृतीयभागे २६४
पृष्ठे, २५९ पृष्ठे च कृष्टव्यः)

दंसणावरणिज्ज-दर्शनाऽऽवरणीय-न० । दर्शनाऽऽवरणप्रकृ-
तौ, स० ए० सम० । आचा० । प्रश्न० ।

दंसणावरणिज्जवर्ग-दर्शनावरणीयवर्ग-पुं० । दर्शनाऽऽवरणप्र-
कृतिसमुदाये, क० प्र० १ प्रक० ।

दंसणि (ण)-दर्शनिन्-पुं० । दर्शनमस्यास्तीति दर्शनी । स-
म्पक्ववति, आच० ३ अ० । " दंसणेन दंसणी । " अनु० । आ-
च० । रा० ।

दंसणिज्ज-दर्शनीय-पुं० । आदेयदर्शनो यः स तथा । ज्ञा० १
ध्रु० १ अ० । दर्शनयोग्ये, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० । यानि पश्यन्-
क्षुरी भ्रमं न गच्छतः । जी० ३ प्रति० ४ उ० । ज्ञा० । स्या० ।
सू० प्र० ।

दंसणिहि-दर्शनर्द्धि-स्त्री० । दर्शनर्द्धिः प्रशमाऽऽदिकृपा । तथा-
" सम्महिष्ठी जीवो, विमानवज्रं न बंधए आउं । जति
नि ण सम्मत्तजटो, अहव ण बद्धासओ पुंदिब ॥ १ ॥ " (दश०
नि० २०६ गाथाटी०) इत्याद्युक्तकृपायां प्रशमाऽऽदिकृपायां
सम्पक्त्वसम्पत्तौ, दश० ३ अ० ।

दंसणिद-दर्शनेन्द्र-पुं० । इन्द्रनेदे, स्या० १० उ० । (व्याख्या-
ऽस्य ' इन्द्र ' शब्दे द्वितीयभागे ५३४ पृष्ठे गता)

दंसणोत्रघाय-दर्शनोपघात-पुं० । शङ्काऽऽदिभिः सम्पक्त्ववि-
राधनायाम्, स्या० १० उ० ।

दंसणोत्रसंवया-दर्शनोपसम्पत्-स्त्री० । सम्पद्भेदे, दर्शनप्रभाव-
नीयसम्पत्त्वाविशालपरिभाषनार्थमेव दर्शनोपसम्पदिति । अ०
३ अधि० ।

दंसतिग-दर्शत्रिक-न० । चकुर्दर्शनाचकुर्दर्शनावधिदर्शनलक्ष-
णे, कर्म० ४ कर्म० ।

दंसमसग-दंशमशक-पुं० । दंशाश्च मशकाश्च दंशमशकाः । उभये
अप्येते चतुरिन्द्रियाः, मदस्यमहस्वकृतक्षैपां विशेषः । अथवा-
दंशो दशनं, भक्षणमित्यर्थः । तत्प्रधाना मशका दंशमशकाः ।
चतुरिन्द्रियजीवनेषु, स० २१ सम० ।

दंसमसगपरीसह-दंशमशकपरीषह-पुं० । दशन्तीति दंशाः, प-
क्षाऽऽदिबाधप्रत्ययः । मारयितुं शक्नुवन्तीति मशकाः । दंशाश्च
मशकाश्च दंशमशकाः । अथवा-दंशो दशनं, भक्षणमित्यर्थः, तत्-
प्रधाना मशका दंशमशकाः चतुरिन्द्रियविशेषाः, यकाऽऽद्युपल-
क्षणं सैते एव परीषहो दंशमशकपरीषहः । अ० ३ अ० ।
प्रब० । स० । दंशमशकाऽऽदिजिर्दश्यमानोऽपि न ततः स्थानाव-
पगच्छेन्न च तदपनयनार्थं धूमाऽऽदिना यतेत, न च व्यजनाऽऽदि-
ना निवारयेदित्यनुतिष्ठतः (आच० १ अ०) देहव्यथामुत्पा-

दयस्त्वपि तेष्यनिवारणनयद्वेषाभावकरणरूपे परीषहे, अ०
१ श० ३ उ० । " दष्टोऽपि दंशोर्मशकैः, सर्वाऽऽहारप्रियस्यवित् ।
आसं द्वेन निरासं न, कुर्यात्कुर्यादुपेक्षणम् ॥ १ ॥ " अ० ३ अ-
धि० । अ० । सूत्र० ।

एतदेव सूत्रकृताह-

पुष्टो य दंसमसएहि, समरे-व महामुणी ।

णागो संगामसीसे व, सूरि अभिहवे परं ॥ १० ॥

स्पष्टः-अभिहुतः । चः पूरणे । दंशमशकैः, उपलक्षणावाद् यूका-
ऽऽदिनिष्ठ (समरे वत्ति) " एदोऽहलोपाधिसर्जनीयस्य ॥ " इति
रेफात्, ततः सम एव-तदगुणनया स्पृष्टास्पृष्टावस्थयोस्तुल्य
एव । यद्वा-समन्तादयः, शत्रवो यस्मिंस्तस्मिन् तस्मिन्नाति सं-
ग्रामशिरोविशेषणम् । वेति पूरणे । महामुनिः प्रज्ञस्तयति । कि-
मित्याह- (णागो संगामसीसे वेति) इवार्थस्य वाशब्दस्य भिन्न-
कर्मत्वात्तान् इव इस्तीव संग्रामस्य शिर इव शिरः प्रकर्षाव-
स्था संग्रामशिरस्तेस्मिन् शूरः पराक्रमवान् । यद्वा-शूरो योधः,
नतोऽन्तर्भावितोपमार्थत्वाद् वाशब्दस्य च गम्यमानत्वान्
शूरवद्वाऽभिहव्यात्, कोऽर्थः-? अभिनवेत् । परं ज्ञानम् । अथम-
भिप्रायः-यथा शूरः करो, यद्वा यथा वा योधः शूरैस्तुद्यमा-
नोऽपि तदगुणनया रणशिरसि शत्रून् जयति, एवमयमपि दं-
शाऽऽदिनिरतिवृत्त्यमाणोऽपि भावशत्रुं क्रोधाऽऽदिकं जयेदिति
सुत्रार्थः ॥ १० ॥

यथा च भावशत्रुर्जैतव्यस्तथोपदेष्टुमाह-

ए संतमे ए वारेज्जा, माणं पि न पओसए ।

उवेहे नो हणे पाणे, जुंजेत मंससोणिण ॥ ११ ॥

न संतसेसोहिजेत, दंशाऽऽदिभ्य इति गम्यते । यद्वा-अनेकार्थ-
त्वाज्जातानां न कम्पयेत्, तैस्तुद्यमानोऽपि, अज्जानोति शेषः । न
निवारयेद् न निषेधयेत्, प्रकमाद् दंशाऽऽदिनेव तुदतो, मा भूदन्त-
राय इति, मनश्चित्तं नदपि, आस्तां वचनाऽऽदि, न प्रदुष्येन्न प्र-
दुष्टं कुर्यात्, किं तु (उवेहे सि) उपेक्षेन औदासीन्येन पश्येत्,
अत एव न हन्यात् प्राणान् प्राणिनो जुज्जानान् आहारयतो मां-
सशोणितम् । अयमिहाशयः-अत्यन्तवाधकेष्वपि दंशकाऽऽदिषु-

" शृगालचक्रपैश्च, नद्विधौरनिष्ठुरम् ।

आक्षेपत्राटिनस्नायु, जलन्ते रुधिराक्षिनाः ॥ १ ॥

स्वरूपैः इयामसवसै-बांनपुच्छैर्भयान्वितैः ।

परस्परं विरुध्यन्ति-विमुच्यन्ते दिशो दिशम् ॥ २ ॥

काकगृध्राऽऽदिकपैश्च, लोहतुण्डैर्बलान्वितैः ।

चिन्किण्णकिजिह्वाभ्याः, विषेष्टन्ते महीतले ॥ ३ ॥

प्राणोपक्रमणैर्घोरैः-दुःखैरेवविधैरपि ।

आयुष्यकृपितैरेव, प्रियन्ते दुःखजागिनः ॥ ४ ॥ " इत्यादि ।

तथा-असंज्ञिन एने आहारार्थिनश्च भोज्यमेनेषां मच्छ-
रोरं बहुसाधारणं च यदि भक्षयन्ति किमत्र प्रद्वेषेणेति च
विचिन्तयन् तदुपेक्षणपरो न तदुपघातं विदध्यादिति सू-
त्रार्थः ॥ ११ ॥

इदानीं पथिद्वारं, तत्र स्पृष्टो दंशमशकैरित्यादिसूत्रसू-

चित्तमुदाहरणमाह-

चंपाए सुमण्णज्जो, जुवराया धम्मघोमसीसो य ।

पंथम्मि मसगपरिपी-यसोणितो सो वि कालगतो ॥ १२ ॥

अम्पायां सुमनुभद्रो युवराजो धर्मघोषदिप्यश्च पथि मशक-

दंसमसगपरीसह

परिपीतशोणितः, सोऽपि कालगतः । इति गाथाऽङ्करार्थः ॥ १३ ॥
 प्रावार्यस्तु वृद्धसंप्रदायादयस्यः । स चायम्—“ खपाय नयरी-
 प जियसत्तुस्स रत्तो पुत्तो सुमण्णुभट्ठो जुवराया, धम्मघोसस्स
 अतिप धम्म सोऊण निविष्णकामज्जागो पव्वहतो, ताहे चैव
 एगल्लविहारपांडम पमिवत्तो, पव्वहा देट्ठाभूमीए विहरतो सर-
 यकात्ते अरुवीए पमिमागतो रत्ति मसपाहिं अज्जइ, सो तेण प-
 मज्जति, सम्मं सहइ, रत्तीए पोयसोणितो कालगतो । एव
 अहियासेव । ” इत्यवसितो दशमशकपरीपहः । उक्तं
 पाई० २ अ० ।

दंसमसगपरीसहविजय-दशमशकपरीपहविजय-पुं० । दशम-
 शकाऽऽदिष्वधपीडासहने, प० सं० । तथा दशपरीपह
 इत्यत्र दशमहणमशेषशरीरोपघातकमधोपलक्षणम्, यथा
 काकेभ्यो रक्ततां सत्पि, इत्यत्र काकमहणमुपघातकोपल-
 क्षणम् । तेन दशमशकमत्तकामकुणकोटिपिपीलिकावृद्धि-
 काऽऽदिभिर्वाधमानस्याऽपि ततः स्थानादनपगच्छतः, तेषां
 च दशमशकाऽऽदीनां त्रिविधं त्रिविधेन बाधामकुर्वतो, व्यज-
 नाऽऽदिनाऽपि तान् न निवारयतो यत्सम्यक् दशमशकाऽऽदि-
 व्यधपीडासहने स दशपरीपहविजयः । पं० सं० ४ द्वार ।

दंसमाण-दशतु-त्रि० । भक्षणं कुर्वति, “ अण्ये जणे णियारेइ
 लुण्णए सुणए दंसमाणे । ” आचा० १ श्रु० ए अ० २ उ० ।

दंसिय-दर्शित-त्रि० । प्रकटिते, अनु० । प्रकाशिते च । उक्तं ९
 अ० । प्रहा० ।

दक्ष-दक्ष-त्रि० । दक्ष-अत्र । निपुणे, कल्प० ५ कृण । सूच० ।
 खतुरे, स्था० ७ ठा० । उक्तं । सूत्र० । शीघ्रकारिणि, उक्त० ५ अ० ।
 वृ० । नि० वृ० । ज्ञा० । अनु० । म० । सकलकलाकुशले, कल्प० ६
 क्षण । कार्यारणामविश्वकारिणि, वपा० ७ अ० । जी० । आ०
 म० । कल्प० । रा० । उक्तं । नृपानन्दस्य नागकुमारेन्द्रस्य ना-
 गकुमारराजस्य स्वनामख्याते पदात्यानीकाधिपतौ च । स्था०
 ५ ठा० १ उ० ।

दक्षज-पुं० । देशी-गृध्रे, दे० ना० ५ वर्ग ३४ गाथा ।

दक्षवत्-दक्षत्व-न० । आश्रयकारित्वे, उक्तं ३ अ० ।

साम्प्रतं दक्षत्वं, तत्समसङ्गमाह-

सत्थाहमुओ दक्ष-तणेण मंडीमुओ य स्वेण ।

बुद्धीए अमच्चमुओ, जीवइ पुत्तेहिं रायमुओ ॥ १६ ॥

दक्षवत्तणयं पुरिम-स्स पंचगं सङ्गमाहु सुंदरं ।

बुद्धी पुण साहस्सा, सयसाहस्साई पुत्ताई ॥ १७ ॥

दक्षत्वं पुरुषस्य साधेवाहसुतस्य पञ्चकर्मणि पञ्चरूपफलम् ।
 शक्तिकं शतफलमाह सौन्दर्यं श्रेष्ठपुत्रस्य । बुद्धिः पुनः सह-
 स्रवती सहस्रकला मन्त्रिपुत्रस्य । शतसहस्राणि पुण्यानि शत-
 सहस्रफलानि राजपुत्रस्येति गाथाऽङ्करार्थः । भावार्यस्तु कथा-
 नकादयस्यः । तच्चेदम्—“ जहा बंमदत्तो कुमारो, कुमाराम-
 च्चपुत्तो, मंछिपुत्तो, सत्यवाहपुत्तो । एते चत्तरो वि परो-
 प्परं उल्लासेइ-जहा को भे केण जीवति ? । तथ रायपुत्तेण
 भणियं-अइं पुत्तेहिं जीवामि । कुमारामच्चपुत्तेण भणियं-
 अइं बुद्धीए । मंछिपुत्तेण भणियं-अइं रुक्मिस्सत्तणेण । सत्यवा-
 हपुत्तो भणति-अइं दक्षवत्तणेण । ते भणति-अस्मत्थं गंतुं चि-

ष्माणेमो । ते गया अन्नं नयरे जयथ ण णज्जंति । उज्जाणे आ-
 वासिता । दक्षस्स आदेसो दिज्जो-सिग्घं भत्तपरिव्वयं आ-
 णेहि । सो वीहिं गंतुं एगस्स थेरवाणिययस्स आवणे ठिओ ।
 तस्स बहुया कइया एति । तद्विवसं को वि ऊमवो, सो ण पदु-
 प्पत्ति पुडप बंधेउं । नतो सत्यवाहपुत्तो दक्षवत्तणेण जस्स जे
 उववज्जति लवणतेल्लघयगुडसुंविमिगिय एवमादि तस्स तं दे-
 ति । अतिविंसिटो लाभो लब्धो । तुष्ठां भणति तुम्हेऽथ आगनु-
 या, उयाहु वत्थव्वया ? । सो भणति-आगनुया । तो अम्ह गिहे
 असणपरिगाइ करेज्जइ । सो भणति-अन्ने भम सदाया उज्जा-
 णे अत्थंति, नेहिं विणा गार्ह भुज्जामि । तेण जणियं-सव्वे चि
 एंतु, आगया । तेण तेसि भत्तसमाहणनंबोलादि उवउत्तं,
 त पंचगह रुवयाण । विनोयदिवसे रुक्मिणी यणियपुत्तो बुत्तो-
 अज्ज तुमे दायव्वो भत्तपरिव्वओ । एव भवउ त्ति सो उट्टेऊण
 गणियापारुगं गओ अण्य मंडेउ । तथ य देवदत्ता नाम गणिया
 पुरिमवेसिणी बहुहिं रायपुत्तेसांछपुत्ताऽऽदीहिं मणिया णे-
 च्छति । तस्स य त रुक्मिमुत्तयं ददुण लुभिया । पडिदासि-
 याए गतूण ताए माउए कदियं-जहा दारिया सुंदरजुवाणे
 दिट्ठि देइ । तओ सा जणति-जण एय मम गिहमण्णुवरोहेण
 एज्जइ । इहेव जत्तयेले करेज्जइ । तहेव आगता । सहस्रो दव्व-
 वओ कओ । तइयदिवसे रुक्मिनो अमच्चपुत्तो संदिष्टो-अज्ज
 तुमे जत्तपरिव्वओ दायव्वो । एवं इवउ त्ति सो गओ करण-
 सालं । तथ य तद्वओ दिवसो ववदारस्स छिज्जतस्स परिव्वेइं
 न गच्छइ । दो सवत्तोओ । तासि जत्ता उवरओ । एकाए पुत्तो
 अयि, इतरी अपुत्ता य । सा तं वारयं णेहेण उवचरति, भ-
 णति य-मम पुत्तो । पुत्तमाया जणइ य-मम पुत्तो । तासि न
 परिच्छिज्जइ । तेण भणित-अइं विदामि वववारं । दारओ दुहा
 कज्जनु, दव्वं पि दुहा एव । पुत्तमाया जणति-न मे दव्वेण
 कज्जं, दारगो वि तीए भवतु, जावंत पालिहामि पुत्तं । इतरी
 तुसिणीया अत्थति । ताहे पुत्तो मायाए दिज्जो । तहेव सहस्सं
 उवओगो । चत्तये दिवसे रायपुत्तो भणितो-अज्ज रायपुत्त !
 तुम्हेहिं एवमादिहिं जागवहणं वदियव्व । एव इवउ त्ति, तओ
 रायपुत्तो तेसि अंतियाओ णिमंतुं उज्जाणे विओ । तस्मि य न-
 यरे अपुत्तो राया मओ । आसो अदिवासओ, जस्मि रुक्मिच्छा-
 याए रायपुत्तो निमणो सा ण वयत्त ति । तओ आसेण तस्सो-
 वरि वाइऊण हिंभितं । राया य अभिभित्तो । अणेगाणि सय-
 सहस्साणि जानाणि । एवं अणुप्पत्ती जवइ । दक्षवत्तणं ति
 दार गत ॥ इदाणि सामभेयदकुवण्णयाणेहिं चउडि जहा अत्थो
 विदप्पति । पत्थिमं उदाहरणं-सीयालेण भमनेण हत्था मओ
 दिष्टो । सो चितेइ-लब्धो मए उवाणण ताव णिच्छुण्ण खा-
 द्यव्वो जाव सीहो आगतो । तेण चितियं-सच्चिट्टेण उइय-
 व्व । एतस्म सीहेण जणियं-कि अरे ! भाणज्ज ! अच्छिज्ज-
 ति ? । सीयालेण भणियं-आम ति माम ! । सीहो जणति-किमेयं
 मयं ति ? । सियालो जणति-हत्थी । केण मारओ ? । वग्गेण ।
 सीहो चितेइ-कइमहं ऊणजातिएण मारियं भक्खामि ? । गओ
 सीहो । जवर वग्घो आगतो । तस्म कदियं-सीहेण मारओ ।
 सो पाणाय पाउ णिगतो । वग्घो नछो । एस जेओ । जाव का-
 ओ आगतो । तेण चितियं-जइ एयस्स न देमि तो काउ काउ
 त्ति वासियसहेण अण्णं कागा पडिंति । तेमि कागरुणसहेण
 सियालाइ अन्ने बहुवे पडिंति । कित्तिया वरेहामि । अओ ए-
 तस्स उवण्णयाणं देमि, तेण तओ तस्स खंडं गित्ता दिणं । सो

तं विसृज्य गतो । जात्र सियालो आगतो । तेण जाय-पयस्स
इडेण वारणं करेमि, भिउमि काऊण वेगो दिप्पो । णटो सि-
यालो । उक्तं च-“ उत्तमं प्रणिपातनं, शूरं जेदेन योजयेत् ।
नीचमदप्रदानेन, ममं तुदयपराक्रमैः ॥१॥ ” इत्युक्तः कथागा-
थाया भावार्थः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ दश० ३ अ० ।

दक्षखत्तं धेने ! साहू, आलसियत्तं साहू ? जयंती ! अन्ये-
गइयाणं जीवाणं दक्षखत्तं साहू, अन्त्येगइयाणं जीवाणं आ-
लसियत्तं साहू । से केणट्टेणं जेतं ! एवं वुच्चड-तं चेत्तं जात्र
साहू ? जयंती ! जे इमे जीवा अहम्मियां जात्र विहरंति,
एएसि एं जीवाणं आलसियत्तं साहू । एएसि णं जीवा
अलमाउपाणा णो बढूणं जहा घुत्ता तहा अलसा जा-
णियव्वा, जहा जागरा तहा दक्ष्वा जाणियव्वा जात्र
संजोएत्तारो नवन्ति । एएसि णं जीवा दक्ष्वा समाणा बहहिं
आपरियवेयावच्चेहिं उवज्जायवेयावच्चेहिं येगवेयावच्चेहिं
तवस्सिवेयावच्चेहिं गिझाणवेयावच्चेहिं मेहवेयावच्चेहिं कुल-
वेयावच्चेहिं गणवेयावच्चेहिं संघवेयावच्चेहिं माहम्मियवे-
यावच्चेहिं अत्ताणं संजोएत्तारो नवन्ति । एएसि णं जी-
वाणं दक्षखत्तं साहू, से तेणट्टेणं तं चेत्तं जात्र साहू ।
ज० १२ श० २ उ० ।

दक्षखपइस-दक्षपतिङ्ग-पुं० । दक्षा निपुणा प्रतिज्ञा सम्य स
तथा । समाचीनामेव प्रतिज्ञां करोति, तां च सम्यङ् नि-
र्वाहयति । कृतायाः समीचीनप्रतिज्ञायाः सम्यङ्निर्वाहके,
कल्प० ५ लण ।

दक्ष्वा-डाक्षा-स्त्री० । मृत्रीकायाम्, स्या० ४ डा० ३
उ० । प्रव० ।

दक्षिण-दक्षिण-पुं० । दक्ष-इतन् । सर्वेनायिकासु समानुरागे
नायकजने, मध्यदेशे दक्षिणे देशे च । वाच० । ज० । उज्या० ।
शरीरस्य दक्षिणे भागे, अनुतरे, सरल, परचन्द्रानुवर्ति-
नि, अवामभागस्थे, औदार्ययति च । त्रि० । वाच० । आ०
म० । कल्प० ।

दक्षिणकृत्तग-दक्षिणकुलक-पुं० । येगइया दक्षिणकृत्त पव
वस्तव्यं तेषु, औ० । ज० । नि० ।

दक्षिणखत्त-दक्षिणख-न० । पष्ठे सत्यवचनातिशये, रा० ।

दाक्षिणात्य-त्रि० । दक्षिणम्यां दिशि जवः । दक्षिणा-त्यक् । ना-
रिकेय, दक्षिणदिगन्तमात्रे, त्रि० । वाच० । दाक्षिणात्यानामसु-
रकुमाराऽऽदीनाम् । प्रहा० २ गद ।

दक्षिणपच्छिमा-दक्षिणपश्चिमा-स्त्री० । नैऋत्यकोणे, आ०
म० १ अ० २ खण्ड ।

दक्षिणपुठ्ठा-दक्षिणपूर्वा-स्त्री० । दक्षिणपूर्वयोरन्तराला दिक्
दक्षिणपूर्वा । आश्रकोणे, वाच० । ज० प्र० ।

दक्षिणपट्टग-दक्षिणमयुरा-स्त्री० । उत्तरमयुरायाः सकाशा-
दक्षिणम्यां दिशि स्थितायां मयुरायाम्, दर्श० १ तख ।

दक्षिणा-दक्षिणा-गव्य० । दिग्देशवृत्तेर्दक्षिणशब्दात् प्रथमा-
पञ्चमीसमस्यर्थे ऋत् । प्रथमाऽऽद्यर्थविशेषिते दक्षिणदिग्देशार्थे
याम्यदिशि, यज्ञशेष कर्मणः साङ्गताऽर्थे देये द्रव्ये च । वाच० ।
दाने, द्वा० १ शु० १६ अ० । आ० म० । “ दक्षिणां परि-
भ्रमां, अन्ध्रि वा णत्थि वा पुणो । ” सूत्र० २ अ० ५ अ० । स्था० ।
यज्ञपत्न्याम्, “ अध्वरस्येव दक्षिणा । ” इति गृधुः । प्रातिष्ठायाम्,
दक्षिणकालिकायां रुचिप्रजापतेः कन्यायाम्, परिश्रयद्रव्यं,
नायिकाभेदे च । स्त्री० । वाच० ।

दक्षिणायाण-दक्षिणाऽयन-न० । दक्षिणस्यामयनं समनम् ।
तन् यस्मिन् काले, कर्कटे वा रविसंक्रमणे तदादि षण्मासे
काले च । वाच० । उज्या० (अत्राधिकं तु ‘ अयण ’ शब्दे प्रथम-
भागे ७५० पृष्ठे द्रव्यम्)

दक्षिणावह-दक्षिणापथ-पुं० । ७ त० । ऋक्वदवन्तिनगरी-
र्मातृक्रम्य दक्षिणदिग्गतिदेशभेदे, वाच० । “ इतो च वहरस्मा-
मी दक्षिणावहे विहरइ । ” आ० म० १ अ० २ खण्ड ।
आ० चू० । वाच० ।

दक्षिण-दक्षिण-न० । दक्षिणस्य भावः पश्य । अनुकवावे,
दर्श० २ तख । दक्षिणाहं क्रत्विति, वाच० । मर्दवे,
डा० ६ डा० ।

दाक्षिण्यलक्षणमाह-

दाक्षिण्यं परकृत्ये-धर्वापि योगपरः शुभाऽऽशयो ज्ञेयः ।

गाम्भीर्यधैर्यमचिवां, मात्सर्यविघातकृत् परमः ॥ ४ ॥

दाक्षिण्यं पूर्वोक्तस्वरूपं परकृत्येधर्वापि परकार्येष्वपि योगपर उ-
त्साहपरः शुभाऽऽशयः शुभाऽऽयवसायो ज्ञेयः । गाम्भीर्यधैर्यमचिवाः
परैरलक्ष्यमध्या गमतीरस्तद्भावो गाम्भीर्यं, धैर्यं धारता स्थिरत्वं
ते गाम्भीर्यधैर्ये मन्विषौ सदायाचस्येति, मात्सर्यविघातकृत्
परप्रशमाऽमहिषणुत्वविघातकृत्, परमः प्रधानः शुभाऽऽशय
इति ॥ ४ ॥ पो० ४ धिव० ।

दक्ष-दक्ष-त्रि० निपुणे, सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

दृष्ट-न० । दर्शने, सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

पश्य-पुं० पश्यतीति पश्यः । दर्शके, सूत्र० १ शु० २ अ०
३ उ० ।

दक्षदृष्टान् दक्षदर्शन-न० । सर्वदृष्टदर्शने, सूत्र० १ शु० २ अ०
३ उ० । सर्वज्ञोक्तशासनानुवर्तिनि च । सूत्र० १ शु० २ अ०
३ उ० ।

दृष्टदर्शन-न० । सर्वदृष्टदर्शने, सर्वज्ञोक्तशासनानुवर्तिनि च ।
सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

पश्यदर्शन-न० । सर्वज्ञानुपगमे, सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

दक्षगुहाहिय-दक्षगुहाह-त्रि० । सर्वज्ञोक्ते सर्वज्ञाऽऽगमे, सूत्र०
१ शु० २ अ० ३ उ० ।

दृष्टगुहाह-त्रि० । दृष्टान्तिनागव्यवहितसूक्ष्मपदार्थदर्शि-
नाऽजिहिते सर्वज्ञाऽऽगमे, सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

पश्यगुहाह-त्रि० । पश्येन सर्वज्ञेन व्याहृतमुक्तं पश्यगुहाह-
तम् । सर्वज्ञोक्ते सर्वज्ञाऽऽगमे, सूत्र० १ शु० २ अ० ३ उ० ।

दग-दक-न० । पानीये, ग० ३ अधि० । स्था० । प्र० १ ।
आ० म० । दश० । प्र० १० । नि० चू० । कल्प० । वृ० । म० काये,
आ० चू० ४ म० । आ० १० । अष्टाशीतिमहाप्रदान्तर्गते स्वनाम-
स्थाने ग्रहे, च० प्र० २० पाद० । “ दौ दगा । ” स्था० २
उ० ३ उ० । कल्प० । सु० प्र० ।

दगकलसग-दककलशक-पु० । उदकभृते भृङ्गारे, रा० ।

दगकुंनग-दककुम्भक-पुं० । दकघटे, रा० ।

दगगञ्ज-दकगर्भ-पु० । दकस्योदकस्य गर्भा इव गर्जा दक-
गर्भाः । काशान्तरे जलवर्षणस्य हेतुषु तत्संमुखेषु, स्था० ४
उ० ४ उ० । (चतुर्धा दकगर्भाः ‘उदगगम्भ’ शब्दे द्वितीयजागे
७७१ पृष्ठे दृष्टव्याः)

दगकुङ्कुण-दककुङ्कुण-न० । उदकप्रतिष्ठापने, उदकप्रक्षेपस्था-
ने च । आ० २ अ० १ चू० १ अ० ६ उ० ।

दगकुङ्कुणमत्तय-दककुङ्कुणमात्रक-पुं० । उदकप्रतिष्ठापनमा-
त्रके, उदकगणध्यावनोदकप्रक्षेपस्थाने च । आ० २ अ० १
चू० १ अ० ६ उ० ।

दगणिगम-उदकनिर्गम-पु० । जलवीणिकायाम्, नि० चू०
१० उ० ।

दगतीर-उदकतीर-न० । उदकाऽऽकरायतो नीयते उदकं त-
स्मिन्, नि० चू० १६ उ० । उदकोपकराटे, वृ० १ उ० ।

नो कपपि निगंथाण वा निगंथीण वा दगतीरंमि चि-
ट्टित् वा निसीडित् वा तुयट्टित् वा णिहाडित् वा प-
यझाडित् वा अमणं वा पाणं वा ग्वाडमं वा साडमं वा
आहारमाहारित्, उच्चारं वा पामवणं वा खेलं वा
मिषाणं वा परिट्टवित्, सज्जायं वा करित्, यम्पं
जागरित्, जाणं वा जाडित्, काउसमणं वा ठाणं
ठाडित् ॥ १९ ॥

न कल्पे निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा दकतीरे उदकोपक-
ण्ठे स्थाने वा ऊर्ध्वस्थितस्थासितुम्, निषत्तु वा उपविष्टस्य स्था-
तुम्, त्वग्वर्त्तयितुं वा दीर्घकायं प्रसारयितुम्, निद्रायितुं वा सुख-
प्रतिबोधायस्थया निद्रया शयितुम्, प्रचलायितुं वा स्थितस्य
स्वप्नुम्, अशनं वा पानं वा आदिमं वा स्वादिमं वाऽऽहारमाहा-
रयितुम् उच्चारं वा प्रस्त्रवणं वा खल्लं वा सिक्काणं वा परिष्ठापयि-
तुम्, स्वाध्यायं वा वाचनाऽऽदिकं कर्तुम्, धर्मं ध्यानलक्षणं जाग-
रयितुम्, धातूनामनेकार्थत्वात् (भाणं वा भाइस्स) ध्यानम्,
तुम्भर्तुमिति, कायात्सर्गं वा चेष्टाऽभिजत्रभेदाद् द्विविधकायो-
त्सर्गलक्षणं स्थानं स्थातु, कर्तुमन्वयः । एष सूत्रार्थः ॥ १६ ॥

अथ नियुक्तिविस्तरः-

दगतीरे चिट्ठणाऽऽदी, जूवगे आयावणा य बोधव्वा ।

अदुभो लहुपा अदुया, तन्थ वि आणाइणो दोमा ॥ २५२ ॥

दकतीरे स्थानाऽऽदिनि कुर्वतः प्रत्येकं लघुको मानः, यूपके
वक्ष्यमाणलक्षणे वसति गृह्णति चतुर्लघुकाः, आनापना प्र-
तीना, तामपि दकतीरे कुर्वन् चतुर्लघुकाः प्रार्थयन्तं बो-
द्धव्यम्, तत्रापि प्रत्येकमाह्वाऽऽद्यां दोषाः ।

अत्र दकतीरस्य प्रमाणे च आदेशाः

सन्ति, तानेव दर्शयति-

नयणे पूरे दिष्टे, तदि मिचण बीइमेव पुष्टे य ।

अत्थंते आरत्तय-गामपसुमणुस्मइत्थीओ ॥ २५३ ॥

नोदक आह-उदकाऽऽकरायतो नीयते तदकतीरम् । या-
वन्मात्र नदीपूरेणाऽऽकम्प्यते तदकतीरम् । यद्वा-यत्र स्थितैजलं
हस्यते तदकतीरम् । अथवा-या नद्यास्तटी भवति । यदि वा-यत्र
जले स्थिते जलस्थितेन शुद्धकाऽऽदिना सिच्यते । अथ यावन्तं
जलमात्रं बोधयः स्पृशन्ति । यदि वा यात्रान् प्रवेशो जलेन
स्पृष्ट । एतदुदकतीरम् । सुरिराह-यानि स्वया दकतीरलक्षणानि
प्रतिपादितानि, तानि न भवन्तीति, किं तु आरण्यका प्रामेय-
का वा पशवो मनुष्या स्त्रियो वा जलार्थिन आगच्छन्तः साधुं
यत्र स्थितं दृष्ट्वा तिष्ठन्ति, निवर्तन्ते वा तदकतीरमुच्यते ।

एतदेव सविशेषमाह-

मिच गरीइपुष्टा, दगतीरं होइ न पुण तम्पत्तं ।

ओतग्गित्तग्गिउपणा, जहिं ददु तमंति तं तीरं ॥ २५४ ॥

नयनपूरदृष्टप्रभृतीनां समाना आदेशानां मध्याच्चरमाणि त्रीणि
मिञ्चनतीरिस्पृष्टलक्षणानि दकतीरं जघ्नीत, न पुनस्तावन्मा-
त्रमेव, किं तु आरण्यका प्रामेयका वा तिर्यग्मनुष्या जलपाना-
ऽऽद्यर्थमवनतीतुमुत्तरीतुमनसो जलचरा वा यत्र स्थितं साधुं
दृष्ट्वा वस्यन्ति, तदव्यभिचारि दकतीरमुच्यते ।

तत्र च स्थाननिषीदनाऽऽदिकरणे दोषान् दर्शयति-

अडिगणपंतराए, छेदण ऊमाम अण्हियासे य ।

आहणण मिच जलचर-खहथलपणाण वित्तामो ॥ २५५ ॥

दकतीरे तिष्ठतः साधोरधिकरणं यक्ष्यमाणलक्षणं, बहूनां
च प्राणिनामन्तरायं भवति । तथा साधोः सम्बन्धिनीनां पादरे-
णुनां छेदनकाः मूत्रमावयवरूपा उड्डीय पानीये निपतेयुः ।
यद्वा-छेदनं नाम ते प्राणिनः साधुं दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ताः सन्तो
हरिताऽऽदिच्छेदनं कुर्वते । (कसाम सि) उच्छ्वासविमुक्ताः
पुक्ता जले निपतन्ति, ततोऽपकायधिराधना । यदि वा तेषां
प्राणिनां तृयाऽऽत्तानामुच्छ्वासोदञ्चनं भवेत्, मरणमित्यर्थः ।
(अण्हियास इति) अनाधनहास्तृणामसहिष्णवस्ते अतीर्थं
जलमवतरेयुः, साधुर्वा कश्चिदनधिसहस्तृणानः पानीयं पियेत्,
दृष्ट्वावाध्वाऽऽदिना वा तस्याऽऽहननं जयेत्, दकतीरस्थितं वा
अनुकम्पया प्रत्यनीकतया वा कश्चिद् दृष्ट्वा सिञ्चनं कुर्यात्,
जलचरलचरस्थलचरप्राणिनां च वित्रासां जयेत् ।

तत्राधिकरणं व्याचिख्यासुगह-

ददुण वा नियत्तण, अजिहणणं वा वि अन्नरुवेणं ।

गामाऽऽरम्पसूणं, जा जहिं आरोवणा जणिया ॥ २५६ ॥

साधुं दृष्ट्वा आरण्यकाऽऽदिप्राणिनां निवर्त्तनं भवति । अभि-
हननं नापरम्परं तेषां भवेत् । (अन्नरुवेण ति) अन्यतीर्थेन
वा ते जलमवतरेयुः । तेषां च ग्रामाऽऽरण्यपशूनां निवर्त्तनाऽऽदौ
पटुकायोपमर्दः संभवेत् । “ उक्काय अउलु लहुगा ” इत्यादिना
या यत्राऽऽरोपणा सा तत्र दृष्टव्या । एष नियुक्तिगाथासमासायः ।

अयंतामेव विवृणोति-

पदिपयनिपत्तमाण-म्मि अंतरायं च निमरणे चरिमं ।

मिग्यगइ तंनिपित्तं, अभिधानो काय आयाए॥२५७॥

आरण्यकास्तित्यञ्चः तिर्यकस्त्रियो वा पानीयं पिनाम इत्या-
शया तीर्थान्निमुज्जमायान्त साधुं दृष्ट्वा, दकतीरस्थितया दृष्ट्वा
प्रतिपद्येन निवर्तमाने, निवर्तमाने च तत्राऽऽरण्यकप्राणिगणे
साधारणिकरणं भवति। तेषां च तृषाऽऽर्त्तानामन्तराय, चक्षुःश्रवण-
परिनापना च कृता भवति। तत्रैकस्मिन् परितोषिते वेदः,
द्वयोस्तु मूलं, त्रिष्वनवस्थाप्यं, चतुर्षु परितोषितेषु पाराञ्चिकम्।
एतेनान्तरायपदं व्याख्यातम्। (तिमरणे स्मरिमेति) यथेक-
दृष्ट्वाऽऽर्त्ता स्मियते ततो मूलं, द्वयोर्मिगमाणयोरनवस्थाप्यं, त्रिषु
स्मियमाणेषु साधोः पाराञ्चिकम्। एतेनोच्चारणपदं यिदृतम्।
साधुं दृष्ट्वा ते तिर्यञ्चो जीवाः शीघ्रगत्या पलायमाना अभ्यम-
न्योऽन्ये वा अभिधानयेयुः, षट्पायानां वा तन्निमित्तमभि-
धानं विद्ध्युः। तत्र “ दृष्ट्वा चतसु लहगा ” इत्यादिकं
कायविराधनानिषपक्षं प्रायश्चित्तम्, तृता वा तिर्यञ्चस्वरूपेण सा-
धारणहननाऽऽर्त्ता आत्मविग्राधनां कुर्युः। अनेन हननपदं व्या-
ख्यातम्।

“ अणद्विषास्ते अन्नकृषेण (२५६)” इति पदद्वयं ज्ञाचयति-

अनेन पवते मो चे-व मगो अपरिदुत्तहरियाऽऽर्त्ता।

ओवगे कूद मगरा, जइ पुटे तमे य दुहओ वि॥२५८॥

अथ तृतामसहिष्णवस्ते गवाद्य अतटेनादीर्घेण वाऽवतरेयुः,
जिह्वद्वेयाऽध्वपानं दधु, ततः परितोषनाऽऽर्त्ता सैवाऽऽरोपणा।
अथ वा स एवाऽऽभिर्नयो मार्गः प्रवर्तते, तत्र चापरिदुत्तेन
वा काशेन गच्छन्तो हरिताऽऽर्त्ता वेदं कुर्युः, तत्र तन्निषपक्षं
प्रायश्चित्तम्। एतेन वेदनपदं व्याख्यातम्। (ओवगं स्ति) गर्ता,
तत्र प्रपतयुः, आर्त्तं वा केनचित् कटं स्थापनं भवेत् तेन
कटेन यद्वा विनाशमभ्युचते। एतेऽपि वेदनपदं व्याख्या-
तम्। उदकेन वा जलमवतीर्णा मकराऽऽदिभिः कवली-
क्रियन्ते। अन्यतीर्थनामीर्षेण वा साधुनिमित्तमवतीर्णास्तु स-
मविरहिते अण्काये यावतः घुण्टान् कुर्यान्ति तावन्ति चतु-
र्लभूनि। (तस्ते य स्ति) अचित्ते अण्काये यदि ह्यन्दिषमभ्याति
ततः पदलघुकं, चतुरन्दिषे वेदः, पञ्चेन्द्रिये एकस्मिन् मूलं,
द्वयोरनवस्थाप्यम्, त्रिषु पञ्चेन्द्रियेषु पाराञ्चिकम्। (दुहओ वि
स्ति) यत्राण्कायोऽपि, सचित्तह्यन्दिषाऽऽव्यञ्ज्यं त्रसास्तेषु
ह्यन्दिषाभ्यामण्कायप्रविराधनार्त्तां निषपक्षं प्रायश्चित्तम्। सर्वत्रापि
च ह्यन्दिषेषु षट्सु त्रीन्दिषेषु ..... (?) चतुरन्दिषेषु चतुर्षु प-
ञ्चेन्द्रियेषु त्रिषु पाराञ्चिकम्। एते तावदारण्यकतिर्यक्समुत्था
दोषा उक्ताः।

अथ प्रामेयकतिर्यक्समुत्थान् दोषानुपदर्शयति-

गामेयकुच्छियाऽकु-च्छिया य एकेक दुहदुहया य।

दुहया नइ आरसा, जुगुप्सिऽजुगुप्सिया नेया ॥ २५९ ॥

ते प्रामेयकास्तित्यञ्चो द्विविधाः-कुप्सिता जुगुप्सिताः, अकु-
प्सिता अजुगुप्सिताः, ते द्वयेऽपि यथा आरण्यकाः तथैव
दोषानाभित्य ज्ञेयाः, जुगुप्सिताः साधुना गर्वमाऽऽदयः, अजु-
गुप्सिता गवाऽऽदयः। पुनरेकैके द्विविधाः-दुष्टा अदुष्टाश्च। तत्र
ये जुगुप्सिता अजुगुप्सिता दुष्टाः ते द्वयेऽपि यथा आर-
ण्यकास्तथैव दोषानाभित्य ज्ञेयाः। ये अजुगुप्सिता अदुष्टा-
स्तेष्वपि यथासंज्ञं दोषा उपयुज्य शक्याः।

ययुग जुगुप्सिता अदुष्टास्तेषु दोषानाह-

नृत्तित्तदोसे कु-स्त्रियपमिणीयञोभं गिरहणाऽऽदीया।

आरसमाणययीसु वि, ते चेव नियत्तणाऽऽर्त्ता ॥२६०॥

येन साधुना महाशब्दिका, या जुगुप्सिता निरञ्ची-गृहस्थकाले
लुक्ता, तस्य तां दृष्ट्वा स्मृतिः, इतरस्य कौतुकम्, एवं भुक्ता-
लुक्तसमुत्था दोषा भवन्ति। अथवा तासु जुगुप्सितासु ति-
रञ्चीसु पार्श्ववर्त्तिनीषु प्रत्यनीकः कोऽपि (गोभ स्ति) अ-
भ्याष्यान् वद्यात्-“ मयैष भ्रमणको महाशब्दिकां प्रतिस्-
वमानो दृष्टः। ” इति। तत्र ग्रहणाऽऽकर्षणप्रभृतयो दोषाः।
एव प्रामेयकाऽऽरण्यकेषु तिर्यक्षु दोषा उपदर्शिताः। अथ म-
नुष्येष्वभिधीयन्ते- (आरस इत्यादि) मनुष्या द्विविधाः-आर-
ण्यकाः, प्रामेयकाश्च। तत्राऽऽरण्यकेषु पुरुषेषु न एव दोषाः,
स्त्रीष्वप्यारण्यकासु न एव निवर्त्तनान्तरायाऽऽदयो दोषाः।

एते चान्ये अज्यधिकाः-

पायं अपाउकाओ, सवरदिआ तहेव निच्छेका।

आरियपुग्मिकुतृहल, आउजय पुद्दिद आसु वहे ॥२६१॥

प्रायो बाहुल्येन शबरीप्रभृतय आरण्यका अनार्थस्त्रियोऽपा-
वृता चत्वारिहरिता निच्छेका निर्लेज्जाश्च भवन्ति, ततः साधुं
दृष्ट्वा आर्त्तोऽयं पुरुष इति कृत्वा कौतुकक्षेपेन तत्राऽऽगच्छेयुः, ताश्च
दृष्ट्वा साधारणपरोजयसमुत्था दोषा भवेयुः। तदीयपुल्लिन्दश्च
तां साधुसमीपाऽऽर्त्तां विलोक्य ईर्ष्याजरेण प्रेरितः साधोः,
पुल्लिन्द्याः, उभयस्य वा आशु शीघ्रं वध कुर्यात्।

यीपुरिसअणायागं, खोभो सागारियं ति वा पद्दणे।

गामित्थीपुरिमेहि वि, तच्चिय दोसा इमे अन्ने ॥२६२॥

अथवा स पुल्लिन्दः पुल्लिन्द्या सहानाचारमाचरेत्, ततः स्त्री-
पुरुषानाचारे दृष्टे चित्तकोभो भवेत्, क्षुण्णिते च चित्ते प्रतिगम-
नाऽऽदयो दोषाः। यद्वा-स पुल्लिन्दस्तां प्रतिस्वतुकाम सा-
गारिकमिति कृत्वा तं साधुं ग्रहण्यात्। एते आरण्यकेषु स्त्रीपु-
रुषेषु दोषा उक्ताः। प्रामेयकस्त्रीपुरुषेष्वपि त एव दोषाः। एते
चाऽन्येऽधिका भवन्ति-

चंकमणं निच्छेवण, चिट्ठिता तम्मि चेवपडियं तु।

अत्थेते संकापद, मज्जण द्दुं मतीकरणं ॥ २६३ ॥

चङ्क्रमणं, निर्लेपनं वा तत्र गृहस्थः कर्तुं कामोऽपि साधुं दृष्ट्वा
कश्चिदन्यत्र गत्वा करोति, कश्चित्तु तत्रैव तीर्थे साधुसमीपे गत्वा
करोति, तथा (चिट्ठित्ति स्ति) कश्चिद् गृहस्थः साधुना सह गो-
ष्ठीनिमित्तं तत्रैव स्थित्वा पश्चादन्यत्र गच्छति, एवमधिकं ज्ञेयम्।
तथा दकतीरे निष्ठानि साधौ शङ्कापदं चङ्क्रमणलक्षणमगा-
रिणां जायते, मज्जनं च विधीयमानं दृष्ट्वा स्मृतिकरणं भुक्त-
भोगिनास, उपलक्षणत्वात् अष्टकभोगिनां कौतुकमुपजायते।

अयेनामेव निगुत्तिगायां विवृणोति-

अज्जत्थ व चंकम्पति, आयमाणऽमत्थ वा वि वोमिरइ।

कोनाली चंकमणे, परकूतातो वि तत्थेइ ॥ २६४ ॥

कश्चिदकतीरे चङ्क्रमणं करिष्यामीति भुक्तभोगिनामुपलक्षण-
त्वादष्टकभोगिनां च कौतुकानिप्रायेणाऽऽयातः साधुं दृष्ट्वा
ततः स्थानादन्यत्र चङ्क्रम्यते। वाशब्दात् कश्चिदन्यत्र चङ्क्र-

अप्यमाणं साधुं विलोक्य तत्राऽऽगत्य चक्रकथ्यते । एवमाद्यमनं निरूपनं तत्कृतकामः, संज्ञां वा व्युत्सृज्यकामः साधुं दृष्ट्वा अन्य-
ज गत्वा, अन्यतो वा तत्राऽऽगत्य निरूपयति, व्युत्सृजति वा ।
तथा कश्चिदगारो गन्तुकामोऽपरकृते चक्रकथ्यमाणं साधुं नि-
रीक्ष्य (कोनाञ्चि सि) गोष्ठी, तां साधुना सह करिष्यामीति
मत्वा तदर्थं चक्रक्रमणं कर्तुं परकृतादपि तत्राऽऽगच्छति, सर्वत्र
साधुनिमित्तमाणचक्रागतस्तिष्ठति च षट्कायान् विराधयेत् ।

“ अर्थते संकापय (२६३) ” इत्यत्राऽऽह-

दगमेदुणसंकाप, लहुगा गुरुगा उ मूल निस्संके ।

दगतूरकौचवीरग-पधंसकेसादलंकारे ॥ २६५ ॥

साधुं दकतीरे तिष्ठन्तं दृष्ट्वा कश्चिदगारः शङ्कां कुर्यात्-
किमेष उदकपानार्थं तिष्ठति, उत मैपुने दत्तसंकेतां काञ्चि-
दागच्छन्तीं प्रतीकते । तत्रोदकपानशङ्कायां चतुर्लघु, मैपुना-
ऽऽशङ्कायां चतुर्गुरु, निःशङ्किते मूलम् । “ मज्जन दठं सनीक-
रणं (२६३) ” इति पदं व्याख्यायते । कोऽपि मज्जनं कुर्यात्तथा
कथञ्चिज्जलमास्फालयति यथा दकतूर्यमुदके मुखाऽऽदि-
तूर्याणां शङ्को भवति । यथा-कोऽपि कौञ्चवीरकेण जलमा-
दिहन्ते, कौञ्चवीरको नाम-पेट्टासदृशो जलयाननिवेशः । (पधंस
सि) इत्यात्मा पट्टासाऽऽदिनिः स्वशरीरं कोऽपि प्रधंसति ।
यथा-(केसादलंकारे सि) केशवस्त्वमात्राऽऽनरणालङ्कारै-
रात्मानमलङ्करोति, एतद् मज्जनाऽऽदिकं दृष्ट्वा लुक्तानुक्तसमु-
त्थाः स्मृत्यादयो दोषाः । एवं पुरुषेषु भणितः ।

अथ स्त्रीदोषान् दर्शयति-

मज्जणवदुण्डाणे-सु अत्यते इतिगं ति गहणाऽऽदी ।

एमेव कुच्छिनेतर-इत्थी सविसेस मिदुणंसु ॥ २६६ ॥

सपरिमहस्त्रीणां वसन्ताऽऽदिपञ्चणि, अन्यत्र वा या जलक्रीडा,
यथा सामान्यतो मलदाहोपशमनार्थं स्नानं, तन्मज्जनमुच्यते ।
तेषु जलवहनस्थानेषु स्त्रीणां संबन्धिषु तिष्ठन्तं तं दृष्ट्वा त-
दीयो ज्ञातिवर्गश्चित्तयात-अस्मदीयस्त्रीणां मज्जनाऽऽदिस्नाने एव
अमणः परिजनेन कामयमानो वा तिष्ठति, नतो दुष्टशील इति-
कृत्वा प्रहणाऽऽकषणाऽऽदीनि कुर्यात् । याः पुनरपि गृहास्त्रयस्ताः
कुत्सिता रजक्यादयः, इतरा अकुत्सिता आह्वय्यादयः, तत्राप्ये-
वमेवाऽऽमपरोजयसमुत्थाऽऽदयो दोषाः । मिथुनेषु स्त्रीपुरुषेषु
मैथुनक्रीडया रममाणेषु सविशेषतया दोषा भवन्ति । ये च
चक्रक्रमणाऽऽदयो दोषाः पूर्वमुक्तास्तेऽप्यत्र तथैव दृष्टव्याः ।
यत एते दोषा मतो दकतीरे अस्मिन् सूत्रोक्ताऽऽदीनि न कुर्यात् ।

चिद्वण्यनिसीयणया, लुयट्ट निदा य पयल सज्जाए ।

जाणाऽऽहारविचारे, काउस्सगे य मासलहुं ॥ २६७ ॥

स्थाने १ निषदने २ त्वग्वर्तने ३ निद्रायां ४ प्रचलायां ५ स्वाध्याये
६ ध्याने ७ आहारे ८ विचारे ९ कायोत्सर्गे चेति १० वशासु पदेषु
दकतीरे विधीयमानेषु प्रत्येकं मासलघुः अन्ममाचारीनिषपन्न
मिति भावः । (४०) (निद्रास्वरूपं ' निद्रा ' शब्दे तथा-
निद्रानिद्रास्वरूपं च ' निद्राणिद्रा ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
२०९२ पृष्ठे दृश्यम्) (प्रचलास्वरूपं ' पयसा ' शब्दे वक्ष्यते,
प्रचलाप्रचलास्वरूपं च ' पयसापयसा ' शब्दे वक्ष्यते)

अथ विस्तरतः प्रायश्चित्तं वर्णयितुकाम आह-

संपादमे असंपा-इमे य दिद्वे तहेव अदिद्वे ।

पणगं लहु गुरु लहुगा, गुरुग अहालंदपोरिरी अहियार २६८
दकतीरे संपातिमे असंपातिमे वा उभयस्मिन्नपि बह्व्यमाण-
लक्षणो दृष्टोऽदृष्टो वा तिष्ठति, कियन्तं पुनः कालमिन्द्राह-यथा
लन्दपौरुषोम् । तत्र यथालन्दं त्रिधा-जघन्यं, मध्यमम्, उत्कृष्टं
वा । तत्र तरुणस्त्रिया उदकाहं करो यावता काशेन शुष्यति
तउत्तघन्यम्, उत्कृष्टं पूर्वकोटीप्रमाणम् । तथोरपानतराले सर्वम-
पि मध्यमम् । तत्र जघन्येन यथालन्देनाधिकारः । एवं यथाल-
न्दाऽऽदिभेदास्त्रिविधं काशं दकतीरे तिष्ठतः पञ्चक लघुको
..... (?) गुरुकाश्चत्वारो मासाः प्रायश्चित्तम् । एतदुपरि-
ष्टाद्यत्कीकरिष्यते ।

अथ संपातिमासंपातिमपदे व्याख्याति-

जलजा तु असंपाती, संपातिम सेसगा उ पंचिदी ।

अहवा मात्तु विद्वंगे, हौति असंपातिमा सेसा ॥ २७० ॥

जलजा मत्स्यमण्डूकाऽऽदयः, तेऽसंपातिमाः, तैर्युक्तं दकती-
रमप्यसंपातिमम् । शेषाः पञ्चेन्द्रियस्थलचराः लचरा वा ये-
ऽन्तरावागत्य संपतन्ति ते संपातिमाः, तैर्युक्तं तत्संपातिमम् ।
अथवा-विहङ्गाः पक्षिणो यत्राऽऽगत्य संपतन्ति तत्संपातिमम्,
तान् सुकृत्वा शेषाः स्थलचरा जलचरा वा सर्वेऽप्यसंपातिमाः,
तयुक्तं दकतीरमसंपातिमम् ।

अथ पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं व्यक्तीकुर्वन्नाह-

अस्संपाद अहालं-दे अदिद्वे पंच दिद्वि मासो उ ।

पारिमि अदिद्वि दिद्वे, लहुगुरु अदिगुरुगलहुआओ ॥ २७१ ॥

असंपातिमे दकतीरे जघन्यं यथालन्दमदृष्टस्तिष्ठति प-
ञ्चरात्रिन्दिवानि, दृष्टस्तिष्ठति मासलघुः, असंपातिमे पौह-
षीमदृष्टस्तिष्ठति मासलघुः, दृष्टस्तिष्ठति मासगुरुः, अधिकं
पौहषीमदृष्टस्तिष्ठति मासगुरुः, दृष्टस्तिष्ठति चतुर्लघुः । एवम-
संपातिमे भणितम् ।

संपादमे वि एवं, मासादी नवरि ठाड चउगुरुए ।

निकलुवभभायरिए, तवकालविसेसिवा अहवा ॥ २७२ ॥

संपातिमेऽथैवमेवाहोपकात्या प्रायश्चित्तं दृष्टव्यम्, नवरं लघु-
मासादारभ्य चतुर्गुरुकं तिष्ठति एतद्दोषतः प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
अथवा-एतान्येव निकलुवभभाजिपेकाऽऽचार्याणां तपःकालविशेषि-
तानि जघन्ति । तथाहि-पूर्वोक्तं सर्वमपि प्रायश्चित्तं निजोत्तप-
सा काशेन च लघुकम्, वृषमस्य कालगुरु तपोलघुः, अमिषेक-
स्य तपोगुरु काललघुः, आचार्यस्य तपसा काशेन च गुरुकम् ।
अत्र चाभिषेकपदं गाथायामनुक्तमपि ' तन्मध्यपतिनस्तद्वहणेन
गृह्यते ' इति न्यायात्प्रतिपत्त्यम् । एष द्वितीय आदेशः ।

अहवा निकलुस्सेवं, वसभे लहुगाऽ ठाड उल्लहुए ।

अनिमेगे गुरुगादी, लहुगुरुलहुउदो (?) आपरिए ॥ २७३ ॥

अथ यन्तत्प्रायश्चित्तमुक्तं तादृशोऽर्थदृश्यम् । वृषजस्य तु
मासलघुकादारभ्य षट्लघुके तिष्ठति, तत्रासंपातिमे य-
थालन्दपौरुषीसमधिकपौरुषीषु दृष्टादृष्टयोर्मासलघुकादा-
रभ्य चतुर्गुरुके तिष्ठति, संपातिमे एतेष्वेव स्थानेषु मासगु-
रुकादारभ्य षट्लघुके पर्यवस्यति । अनिषेकस्योपाध्याय-
स्य असंपातिमे मासगुरुकादारभ्य षट्लघुके तिष्ठति, स-
पातिमे चतुर्लघुकादारभ्य षट्गुरुके तिष्ठति, आचार्यस्य च-

तुल्येषुकादारभ्य षट्गुरुके तिष्ठति, संपातिमे चतुर्गुकादारभ्य
देवे निष्ठासुपगच्छति । एष तृतीय आदेशः ।

अथ चतुर्थमादेशमाह-

अहवा पंचएहं सं-जईण समणाण चैव पंचएहं ।

पणगादी आरद्धं, नेयव्वं जाव चरिमपदं ॥२७४॥

अथवा कुल्लकाऽऽदिनेवात् पञ्चानां संयतीनां, धमणानां चैव
पञ्चानां पञ्चकाऽऽदेराभ्यं प्रायश्चित्तं तावन्नेतव्वं यावच्च-
रमपदं पाराञ्चिकम् ।

एतदेव सविशेषमाह-

संजइ संजय तह सं-पऽमप अट्ठलंदपोरिसीअट्ठिया ।

चिट्ठाई अट्ठिडे, दिट्ठे पणगाइ जा चरिमं ॥ २७५ ॥

संयत्यः-कुल्लिका, स्थविरा, भिक्षुणी, अभिषेका, प्रवर्तिनी चेति
पञ्चविधाः, संयता अपि कुल्लकस्थविराभिक्षुकोपाध्यायाऽऽचार्यभे-
दात् पञ्चधा । (संपऽसंप ति) सूचकात्वात् सूत्रस्य संपातिमसं-
पातिमं वा दकतीर यथा लन्दपौरुषाधिकपौरुषोलक्षणं कालत्रयं,
स्थाननिषटनाऽऽदीनि च दशपदानि, महटे हटे चेति पदद्वयम्,
पलेषु पदेषु पञ्चकाऽऽदिकं चरमप्रायश्चित्तं यावन्नेतव्यम् ।

कियन्ति पुनः प्रायश्चित्तस्थानानि भवन्तीति दर्शयति-

पण दस पनरम बीसा, पणबीसा मास चउरो छुबेव ।

लहु गुरुगा सव्वेते, छेदो मूलं दुगं चेव ॥ २७६ ॥

पञ्चरात्रिन्द्वानि, दशरात्रिन्द्वानि, पञ्चदशरात्रिन्द्वानि,
विंशतिरात्रिन्द्वानि, पञ्चविंशतिरात्रिन्द्वानि, मासिकं, चत्वारो
मासाः, षण्मासाश्च । एतानि सर्वाणि लघुकानि गुरुकाणि
च । तद्यथा-लघुकं पञ्चरात्रिन्द्वानि इत्यादि । एतानि षोडश
संजातानि । छेदो, मूलं, द्विकं चैव-अनवस्थाप्यपाराञ्चिकं यु-
गम् । एवं विंशतिरात्रिन्द्वानि प्रायश्चित्तस्थानानि भवन्ति ।

अथाऽमीषामेष पदानां चारणिकां कुर्वन्माह-

पणगाइ असंपाइम, संपाइम दिट्ठमेवऽदिट्ठे य ।

चउगुरुए ठाइ खुड्डी, सेसाणं वुट्ठि एककं ॥ २७७ ॥

असंपातिमे यथालन्दमदृष्टा कुल्लिका तिष्ठति लघुपञ्चकं,
दृष्टा तिष्ठति गुरुपञ्चकं, पौरुषीमदृष्टा तिष्ठति गुरुपञ्चकं, दृष्टा
तिष्ठति लघुदशकम्, अधिकपौरुषीमदृष्टा तिष्ठति लघुदश-
कम्, दृष्टायां गुरुदशकम् । संपातिमे यथालन्दमदृष्टा तिष्ठति
गुरुपञ्चकं, दृष्टा तिष्ठति लघुपञ्चकं, पौरुषीमदृष्टा तिष्ठति लघु-
दशकं, दृष्टायां गुरुदशकम्, समाधिकां पौरुषीमदृष्टायां तिष्ठत्यां गुरु-
दशकम्, दृष्टायां लघुपञ्चदशकम् । एवमूर्ध्वस्थानमाश्रित्योक्त-
म् । निषीदन्त्यास्तु गुरुकं पञ्चरात्रिन्द्वेन्यः प्रारभ्य गुरुपञ्च-
दशरात्रिन्द्वेषु, त्वग्वर्तनं कुर्यात्वा लघुदशरात्रिन्द्वेन्येन्यः
लघुविंशतिरात्रिन्द्वेषु, एव निष्ठासुपगच्छति गुरुविंशतिरात्रि-
न्द्वेषु, उच्चारप्रसन्नवणे आचरन्त्या लघुमासे, स्वाध्यायं विद्वाना-
या मासगुरुके, धर्मजागरिकया जाग्रत्याश्चतुर्लघुके, कायोत्सर्गं
कुर्वत्याश्चतुर्गुरुकं इति । एवं कुल्लिकायाः प्रायश्चित्तमुक्तम् । श-
काणां तु स्थविराऽऽदीनामेकैकं स्थानमुपरि वर्ज्यते, अधस्ताच्च
एकैकं स्थानं दीयते । स्थविराया गुरुपञ्चकादारभ्य यल्लघुक
यावद् भिक्षुण्या लघुदशकादारभ्य षट्गुरुकान्तम् । अभिषे-
काया गुरुदशकादारभ्य छेदपर्यन्तम् । प्रवर्तिन्या लघुपञ्चदश-
कादारभ्य मूलान्तमवसातव्यम् ।

एतदेवाऽऽह-

छल्लहुएँ ठाइ येरी, जिकखुणि ठगुरुएँ देदें गणिणी तु ।

मूले पवत्तिणी पुण, जइ जिकखुणि खुड्ठए एवं ॥२७८॥

स्थविरा षट्गुरुके, भिक्षुणी षट्गुरुके, गणिनी-अभिषेका, सा
देवे, प्रवर्तिनी पुनर्मूले तिष्ठतीति । यथा च भिक्षुण्यामेवं
कुल्लकेऽपि द्रष्टव्यम् । दशभ्यो लघुगात्रिन्द्वेन्यः षट्गुरुकान्त-
मसंपातिमाऽऽदिषु प्रायश्चित्तं जवन्तीत्यर्थः ।

गणिणिसरिसो उ येरो, पवत्तिणि विजागमरिमओ भिक्खू ।

अडुक्कंती एवं, सपयं मपयं गणिगुरुणं ॥ २७९ ॥

गणिनी अभिषेका, तस्याः सदृशः स्थविरा, यथा अभिषेका-
याः गुरुदशकमादौ कृत्वा देशान्तं ज्ञातं, तथा स्थविर-
स्यापि जघर्णायमिति भावः । प्रवर्तिन्याः प्रायश्चित्तविभागेन
सदृशो भिक्षुर्नर्तन, लघुपञ्चदशकात्प्रभृति मूलान्तं प्रायश्चित्तं
तस्याऽपि हेयमिति दृश्यम् । एवमर्कापकान्ताधस्तनैक्यद्वहा-
सोपरितनपदैकवृद्ध्यात्मिकया गणी उपाध्यायो, गुरुराचार्यः,
तयोरपि स्वपदं स्वपदं यावत्प्रायश्चित्तं नेतव्यम् । तत
उपाध्यायस्य गुरुपञ्चदशकमादौ कृत्वा स्वपदमनवस्थाप्यम्,
आचार्यस्य लघुविंशतिरात्रिन्द्वेन्येन्यः स्वपदं पाराञ्चिकं
यावद् द्रष्टव्यम् ।

एवं तु चिट्ठाणाऽऽदिषु, मव्वेसु पदेसु जाव उस्सगो ।

पच्छिक्खे आदेसा, इक्किक्कपयम्म चत्ताणि ॥२८०॥

एवममुना प्रकारेण स्थाननिषटनाऽऽदिषु सर्वेष्वपि पदेषु का-
योत्सर्गं यावदेकैकस्मिन् पदे प्रायश्चित्तं विवक्ष्यतां चत्वार आदे-
शा जवन्ति । तद्यथा-पकं तावदौघिकं प्रायश्चित्तं, चित्तीयं तदेव
तपःकालविशेषितं, तृतीयं देवान्तम्, चतुर्थं चारणिकाप्राय-
श्चित्तम् । गतं दकतीरच्चारम् ।

अथ यूपकस्यावसरः, तमेवानिधित्सुगाह-

संकमो जूवे अवन्नो, चलो य लहुगो य हुंति लहुगा य ।

तम्मि विमोचेव गमो, णवरि गिल्लाणे इमं होइ ॥२८१॥

यूपकं नाम खेटाऽऽख्यं जलमध्यवासं तटं, तत्र देवकुल्लिका गृहं
वा भवेत्, तत्र वसति गृह्णन्श्चतुर्लघुकाः । तच्च यूपं संक्रमेण वा
गम्येत, जघ्नेन वा । संक्रमो द्विविधः-चक्षोऽवलम्ब्य । अव-
लेन गच्छतो मासलघु । चलो द्विविधः-सप्रत्यपायः, निष्प्रत्य-
पायश्च । निष्प्रत्यपायेन गच्छन्श्चतुर्गुरुकं जवति । सप्रत्यपायेन
व्रजतश्चत्वारो लघुकाः । तस्मिन्नापि यूपके, स एव गमः सा यक्त-
व्यता या दकतीरं भातिता । "अहिगरणमंतराए" (२४५) इ-
त्यारभ्य यावदेकैकस्मिन् पदे चत्वार आदेशा इति । नवरं स्थान
प्रतीत्य इदमन्यदधिकं द्योपजात्रं भवति-

दृष्ट्वा य सङ्कराणं, ओभामण विगट्ठि य आट्ठ्याणं ।

परितावण चउल्लहुगा, अकप्प पकिमेव मूलं दुगं ॥२८२॥

श्लानस्य तद्वत्कं दृष्ट्वा स्मृतिकरणमीदृशो स्मृतिरूपग्रन्थे-
पि-
धाम्यहमुक्तम् । ततो साऽवभाषणं करोति, यदि दीयते ततः स-
यमविराधता, अथ न दीयते, ततो श्लानः परितोपितः । विरहितं च
कारणतः साधुभिः प्रतिष्ठयेत् उक्तस्याऽऽधानं कुर्यात्, यदि स्व-
लिङ्गेनाऽऽपिचति ततश्चतुर्लघुकम्, अथ (दुगं ति) स्थाविकं, गृहसिद्धं
च, तेनाऽकल्प्यमपकायं प्रतिभवते ततो मूलं, तेन चापश्यनाना-
गाढागिरिनापनाऽऽद्योर्दोषाः, तन्निष्पन्नमाचार्यस्य प्रायश्चित्तम् ।

अथवा-(अकल्पपडिमेव मूढदुर्गं ति) अकल्पं प्रतिसेव्य भग्न-
मनोऽहमिति कृत्वा यत्केन ग्लानोऽवधायते तत् आचार्यस्य
मूलं, श्रयोऽनवस्थाप्य, त्रिषु पाराश्रिकम् ।

आनुकाए लहुगा, पुतरगादीतसेसु जा चरिपं ।

जे गेलन्ने दोसा, धिइदुब्बले सेहे ते चव ॥ २८३ ॥

अण्कायं प्रतिसेविते चतुर्लघुकाः, पुतरकाऽऽविष्येषु चरमं पा-
राश्रिक यावद्येतन्मन्त्र पुतरकाऽऽविष्येषु द्वान्द्रियेषु चतुर्लघुकम्,
त्रिन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, चतुरिन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, पञ्चिन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, षड्चन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, सप्तचन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, अष्टचन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, नवचन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, दशचन्द्रियेषु चतुर्लघुकम्, एतन्मन्त्रं पाराश्रिकम्, ये च ग्लान्ये ग्लानस्य स्मृतिकरणाऽऽद्यो द्वापा उक्ताः,
धुनिदुब्बले ने मन्दाऽऽध्यै शैके न एव द्रष्टव्याः । गतं यूपकचारम् ।

अथ तापनाद्वारमाह निर्युक्तिकारः-

आयावण तह चव प, नवरि इपं तत्थ होइ नाणत्तं ।

मज्जनमिचण परिणा-म विस्ति तह देवया पत्ता ॥ २८४ ॥

ये दकतीरे अधिकरणान्तरायाऽऽद्या दोषा उक्ताः, ते यथासमञ्च
दकतीरे इव, प्रकं इव वा आतापनां कुर्वतः तथैव भाणितव्याः, न-
चरमिदं नानात्वं विशेषो भवति-तत्राऽऽतापयतो मज्जनं वा
मिञ्चनं वा कश्चिदुच्यते, परिणामो वा तस्य स्नानाऽऽदिविषयो
जवेत्, वृत्तिर्वा जीविका मण्डूकानां व्यवच्छिद्यते, प्रान्ता वा
देवता लोकनाऽपुत्र्यमाना साधोऽपमर्गं कुर्यात् ।

तत्र मज्जनमिञ्चनपरिणामद्वाराणि व्याख्यानयति-

मज्जंति व मिचंति व, पमिणीयऽणुकंपया व णं केइ ।

तएहएहपरिणमस्म व, परिणामो एहाणपियणेषु ॥ २८५ ॥

णमिति नमानापक प्रत्यनीकतया, अनुकम्पया वा कौचमञ्ज-
यन्ति वा स्तपयन्ति, सिञ्चन्ति वा गृह्णादीभिरञ्जलीजिर्वा नि-
र्वापयन्ति । यद्वा-तस्याऽऽतापकस्य तृपितोऽहमित्येव तृणाप-
रिगतस्य, धर्मनिभूतमात्राऽहमित्येव मुष्णपरिगतस्य वा स्नान-
पानयोः परिणामः सजायते ।

वृत्तिद्वारं, प्रान्तदेवताद्वारं चाऽऽह-

आउट्जणो मरुगा-ए अदाणे खरितिकिख गोजाऽऽदी ।

पञ्चखदेवपूयण, खरियावरणं च खित्ताऽऽई ॥ २८६ ॥

तस्य तापनया आधुनो जनो मरुकानां दानं दद्यात्, त-
तन्नेवामजने, खी छत्रकारिका, निरर्थी महाशब्दिकाप्रभृतिका,
तद्विषय सांभार्याख्यानद्वयाऽऽद्यो द्वापा भवेयुः । तथा प्रत्य-
क्षदेवता इयमिति कृत्वा तस्य साधोः पूजनं, देवतायाश्च
अपूजनम्, ततः (खरियावरणं ति) संयतयेवमाधुन्य तत्प्रति-
रूप कृत्वा द्व्यक्षरिकां प्रतिसेवमानां देवता दर्शयेत् । क्षिप्तचि-
त्ताऽऽदिक वा त श्रमणं सा देवता कुर्यादिति ।

अथैनामेव निर्युक्तिगाथां स्पष्टयति-

आयावण साहुस्मा, अणुकंपं तस्स कुणइ गामो उ ।

मरुयाणं च पत्रामो, पण्णीयाणं च सेका तु ॥ २८७ ॥

तस्य साधोर्दकतीरे आतापनां कुर्वतो प्रामज्जनः सर्वोऽ-
प्याधुनः, ततश्चानुकम्पां तस्य करोति, पारणविषये भक्ताऽऽदि-
कं सविशेषं तस्य ददातीत्यर्थः, अयं प्रत्यक्षदेवः, क्षिप्त-
साकमन्येषां मरुकाऽऽदीनां दत्तेन, एतस्य दत्तं बहुफलं भव-
तीति कृत्वा । ततो मरुकाणामदीयमाने प्रद्वेषः संजातः, ततस्ते

द्व्यक्षरिकामहाशब्दिकाऽऽदिविषयमयशः प्रदधुः, अथैव सं-
यतोऽस्माभिर्द्व्यक्षरिकां महाशब्दिकां वा प्रतिसेवमानो दृष्ट
इति । तत्र ये प्रत्यनीकास्तेषां शङ्का भवति । तत्र च गुरुकाः
निःशङ्किने मूढम् । अथवा ये प्रत्यनीकास्ते शङ्कते-कस्मादेव
तीर्थस्थाने आतापयति, किं इत्यर्थमिति । गतं वृत्तिद्वारम् । अथ

"पञ्चखदेव (२८६)" इत्यादि पञ्चाक्षरी भाष्यते-यत्रासावा-
तापयति तत्र प्रत्यामन्ना देवता वर्तते, तस्या लोकः सर्वोऽपि
पूर्वं पूजापर आसीत्, तं च साधुं तत्राऽऽतापयन्तं दृष्ट्वा अयं
प्रत्यक्षदेव इति कृत्वा लोकः संपूजयितुं श्रमः, ततः सा दे-
वता अपुत्र्यमाना दृष्टिः सती द्व्यक्षरिकाऽऽद्यख्यातया दद्यात् ।
अथवा-साधुरूपमाधुन्य तत्प्रतिरूप कृत्वा द्व्यक्षरिकां निरर्थी
वा प्रतिसेवमाना दर्शयेत्, क्षिप्तचित्तं वा कुर्यात्, अपरां
च अकल्पप्रतिभेयनाऽऽदिकामक्रियां दर्शयत्, यस्मा-
दियन्तो द्वापास्तस्मादकतीरे यूपकं वा न स्थानाऽऽर्शानि
पदानि कुर्यात् ।

अथ कुर्यादपि, कथमित्याह-

पठमे गित्ताणकारणं, वीए वमहीए अमइ वमई ।

राइणियकजकारणं, ततिए वितियपद जनणाए ॥ २८८ ॥

प्रथमं दकतीरं, तत्र ग्लानकारणान् तिष्ठेत्, द्वितीयं यूपकं, तत्र
निर्दोषाया वसनेरस्यतावे वसति तिष्ठति, तृतीयमानापना-
पदं, तत्र रातिको राजा, तद्वायसं यन् कुलगणसङ्का-
र्यं, तत्कारण तिष्ठेत् । एव त्रिष्वपि दकतीराऽऽदिषु यतनया
बह्व्यमाणलक्षणया द्वितीयपदं तत्रावस्थानलक्षणं सेवेत ।

अथैनामेव निर्युक्तिगाथां भाषयति-

विज्जद्वियऽट्ठयाए, निज्जंतो गिलाणो असति वसहीए ।

जोगाए वा असती, चिट्ठे दगतीर खोतारे ॥ २८९ ॥

ग्लाने वैद्यस्य समीपं नीयमाने, कस्यमौषध तदर्थं वा अन्य-
त्र नीयमानेऽन्यत्र वसतेरजावे दकतीरेऽपि तिष्ठेत् । अथवा
विद्यते वसतिः परं न ग्लानयोऽया, ग्लानयोऽप्यवसतेरसति
तत्र वसेत् । अथवा-विश्रमणार्थं दकतीरे मुहूर्तमात्रं ग्लानास्त-
ष्ठेत्, तमपि मनुष्यतिरश्चात्मनवनारे अप्रवेशमार्गेऽवतारयेत् ।

तत्र च स्थितानामियं यतना-

उदगंनेण चित्तिमिली, पमियए मोत्तु सेस अस्सत्थ ।

पमियर पमिमल्लीणा, करिज सव्याणि विपदाणि ॥ २९० ॥

उदक येनानेन पाश्वेन भवति तत्तत्तिलिमिली काट्टको वा
दीयते, ये च ग्लानस्य प्रतिचरकास्ताः मुक्त्वा दोषाः सर्वे-
ऽन्यत्र तिष्ठन्ति, प्रतिचरका अपि प्रतिस्तीनास्तथा ति-
ष्ठन्ति यथा संपातिमसत्त्वानां संज्ञासो न भवति, एवं सर्वाण्य-
पि स्थाननिषवनाऽऽर्शानि पदानि कुर्यात् । गता दकतीरयत-
ना । पुं १ उ० ।

दगर्तुइ-दकतुए-पुं० । पक्किभेदे, प्रहन० १ आभ० द्वार ।

दगनूर-उदकतूर्य-न० । उदके मुख्याऽऽदितूर्याणां शब्दे,
पुं० १ उ० ।

दगधालग-दकस्थालक-पुं० । कंसाऽऽदिमये उदकजृतभा-
जने, रा० ।

दगपंचवक्ष-दकपञ्चवर्ण-पुं० । अष्टाशीतिमहाग्रहाणां चतु-
स्त्रिंशत्तमे स्थानप्रख्याते ग्रहे, स्था० । 'दो दगपंचवक्षः ।' स्था०
२ ठा० ३ उ० । कल्प० ।

दगपासाय-दकपासाद्-पुं० । स्फटिकपासादे, जं० १ वक्र० ।

दगपिप्पली-उदकपिप्पली-स्त्री० । हरितवन्नरूपतिजेदे, प्रज्ञा०
१ पक्ष ।

दगफामिया-दकस्पर्शिका-स्त्री० । अयस्याये, कल्प० ६ कण ।

दगराह-दकवाह-पुं० । उदकमार्गे, नि० चू० ८ उ० ।

दगजवण-उदकभवन्-न० । जलगृहे, आचा० २ ध्रु० १ चू०
१ अ० ६ उ० ।

दगजाम-दकाभास-पुं० । शिषकस्य धेनुधरनागराजस्य आ-
वात्सपर्वते, स० ८७ सम० ।

दगपंचग-दकपञ्चक-पुं० । स्फटिकमञ्चके, जं० २ वक्र० । जी० ।

दगमंग-दकमामग-पुं० । स्फटिके मणये, रा० ।

दगमंख-उदकमण्य-पुं० । न० । उदककरणयुक्ते मणये, प्र-
ज्ञा० ५ संख० द्वार ।

दगमंडवग-दकमण्यक-पुं० । न० । स्फटिकमण्यके, जं० १
वक्र० । जी० । उदककरणयुक्ते मणये, प्रज्ञा० ५ संख० द्वार ।

दगमग-उदकमार्ग-पुं० । उदकवाहे, नि० चू० ८ उ० ।

दगमट्टिआ-उदकमृत्तिका-स्त्री० । उदकप्रधानायां मृत्तिका-
याम्, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ उ० । अचिरात्काया-
ऽऽर्द्धकृतमृत्तिकायाम्, आचा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० ।
दशा० । अनुगच्छन्तृमो विक्षिप्ते, ध० । दकमण्यो, मृत्ति-
का पृथ्वीकायः, तथाह्वये, ध० २ अधि० । आ० चू० । आ-
व० । संचिते मिश्रे च कर्दमे, वृ० ४ उ० । दकसंयुक्ता मृत्ति-
का, विकेकद्रव्यप्रयोगपूर्विका तद्विवेचनकलाऽऽपुन्यवाराहक-
मृत्तिका । तस्यां द्वांसर्वातकशास्तर्गतयां पञ्चदश्यां कला-
याम्, जं० २ वक्र० । हा० । स० ।

दगमट्टिआयाण-उदकमृत्तिकाऽऽदान-न० । आशीयते अनेने-
त्यादानो मार्गः । उदकमृत्तिकाऽऽदानमार्गे, दश० ५ अ० १ उ० ।

दगमट्टिया-उदकमृत्तिका-स्त्री० । 'दगमट्टिआ' शब्दायै, आ-
चा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० ।

दगमालग-दकमालक-न० । स्फटिकमालके, जं० १ वक्र० ।
जी० ।

दगरक्खम-उदकराक्षस-पुं० । जलमानुवाऽऽकृती जलचरवि-
शेषे, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

दगरय-उदकरजम्-न० । विन्दुमात्रे, कल्प० ९ कण । पानी-
यकणिकायाम्, जी० ३ प्रति० ४ उ० । वृ० । औ० । जं० ।
रा० । आ० म० । कल्प० । प्रज्ञा० । उदकरजौ, प्रज्ञा० ३
आध० द्वार ।

दगजेव-दकलेप-पुं० । नाभिप्रमाणजलावतरणे, स्था० ५ ठा०
२ उ० । आध० ।

दगरवक्ष-दकवर्ण-पुं० । अष्टाशीतिमहाग्रहाणां चतुस्त्रिंशत्तमे
ग्रहे, सू० प्र० २० पाहु० । पञ्चत्रिंशत्तमे च ग्रहे, चं० प्र०
२० पाहु० ।

दगवारग-उदकवारक-पुं० । लघुपानीयघटे, वृ० १ उ० । रा० ।
गहुके, नि० चू० १२ उ० । जी० ।

दगवीणिपा-दकवीणिका-दकस्य वीणिका दकवीणिका ।
उदकवाहे, नि० चू० १ उ० ।

दगमंघट्ट-दकमङ्घट्ट-न० । अर्द्धजङ्घाप्रमाणं घावदुक्षुपतार्थं
जल तादृशे क्षेत्रे, नि० चू० १० उ० । कल्प० ।

दगमंसड्डहा-उदकसंसृष्टाहता-स्त्री० । उदकसंबन्धाऽऽनीता-
यां हस्तमात्रगतोदकसंसृष्टायां परिष्ठापनायाम्, आध० ४ अ० ।

दगमत्तघाड्(ण्)-दकमत्तघातिन्-पुं० । जलप्राणहंसके,
सूत्र० वापि० १ ध्रु० ७ अ० ।

दगमीम-उदकमीमन्-पुं० । मनःशिलाकस्य धेनुधरनागराज-
स्याऽऽवासपर्वते, स० ८७ सम० । जी० ।

दगसोकरिग-दगसौकरिक-पुं० । परिवाजके, वृ० १ उ० ।

दगाजाम-दकाभास-पुं० । 'दगभास' शब्दायै, स० ८७
सम० ।

दगाहरण-उदकाऽऽहरण-न० । उदकमाह्रियते येन तदुव-
काऽऽहरणम् । कुटवर्कनिकाऽऽदौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

दक्षा-दक्षा-अव्य० । दानं कृत्वेत्यर्थे, स्था० ३ ठा० २ उ० । उक्त० ।

दक्ष-दक्ष-त्रि० । अच् । "कुंऽद्वयार्द्रा" ॥ ठा० १७॥ इति स-
मुक्तस्य ज्ञः । प्रा० २ पाद । निपुणे, वाच० । तीक्ष्णे, दे० ना० ५
वर्ग ३३ गाथा । (निरूपितप्रस्य सर्व 'दक्ष' शब्देऽस्मि-
न्नेव भागे २४४० पृष्ठे)

दक्ष-दक्ष-त्रि० । दक्ष-कः । भस्मीकृते कर्तृणे, न० । प्रज्ञा०
१ भा० द्वार ।

दक्ष-दक्ष-न० । दक्ष-कः । "दक्षस्तेन चः" ॥ ठा० १२३॥ दशां-
ऽन्यस्य तकारेण सह द्विरुक्तप्रकारो भवति । इति उकाराऽऽने-
शः । 'वृ० १' प्रा० दु० ४ पाद । "दक्षवृ०" । "दक्षु" । प्रा० ४
पाद । स्वपरस्वक्रमेण वीकृते, शैविके च । वाच० ।

दक्षतिथि-दार्ष्टान्तिक-त्रि० । दृष्टान्तपरिच्छेदे, आच० ४ अ० ।

दक्षव-द्रष्टव्य-त्रि० । अवगन्तव्ये, पञ्चा० ४ वि० ।

दक्ष-दक्ष-अव्य० । "क्ष्वस्तुमन्तुनानाः" ॥ ठा० १४६॥
इति क्त्वाप्रत्ययस्य नृणाऽऽदेशः । प्रा० २ पाद । चक्षुषा उपलभ्ये-
त्यर्थे, पञ्चा० २ वि० । प्रज्ञा० । नि० चू० ।

दक्ष-अवस्कन्द-धा० । अवस्कन्द-आधारे घञ् । "शीघ्राऽऽ-
दीनां बहिष्ठाऽऽव्यः" ॥ ठा० ४२२॥ इति अपभ्रंशे अवस्कन्दस्य
दक्षवृद्धाऽऽदेशः । घाट्याम्, (माका) इति प्रसिद्धायाम्, "त-
हिं मयराज्यद्वन्द्वमव, परम अपूरइ कात्रे ।" प्रा० ४ पाद । "नि-
द्व गमिदी रत्तडी, दक्षवृद्धो विहाणु ।" प्रा० दु० ४ पाद ।
घाट्याम्, दे० ना० ५ वर्ग ३५ गाथा ।

दक्ष-दक्ष-त्रि० । भस्मीकृते, आध० ४ अ० । प्रज्ञा० । "अग्निद-
क्षान् ।" औ० । "दक्षमुद्रां करेजा ।" नि० चू० १ उ० । "एवं
दीहदक्षस्स किरियणिमसं जोइ घेप्पत्ति ।" नि० चू० १ उ० ।
वृ० । सथा० । प्रज्ञा० ।

दक्ष-त्रि० । दक्षनाऽऽहते, प्रा० १ पाद ।

दाढ्य-न० । दढवे, वा० १२ विष० । आ० ।

ददुच्छवि-दग्धच्छवि-त्रि० । शीताऽऽदिभिरुपहतत्ववि, प्र० ३ आ० द्वार ।

दद्वतिष्ठ-दग्धतैष्ठ-न० । पक्षान्तेर्लोत्थितैस्ते, ध० २ अधि० ।

दद-दद-न० । दद कः । नि० इरुभावः । सौहे, रूपककाव्यनेवे, नितान्ते, वाच० । अतिशये, पञ्चा० १ विष० । अत्यर्थे, पञ्चा० ७ विष० । पं० ब० । तद्वति, बलवति, औ० । हा० । नि-
प्रकये, न० । विस्त्रोतसिकारहिते, आ० १ भु० २ अ० १ उ० । स्थिरे, वत् १७ अ० निश्चये, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । समर्थे, सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० । अतिनिविदे, रा० । स्थूलं, प्रगाढं, शक्ते, कठिने च । त्रि० । वाच० । प्रश्न० । स्था० । " एवं ता-
सि ददं सोहियं जायं । " आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

ददकेज-ददकेतु-पुं० । परवते अनिष्यमाणे चतुर्थशे जिने, प्र० ७ द्वार । ती० ।

ददजलकय-ददयलकृत-न० । परमाऽऽदरविहिते, पञ्चा० ४ अधि० ।

ददणेमि-ददनेमि-पुं० । द्वारवर्त्यां समुद्रविजयस्य शिषाना-
भ्यां भार्यायामुत्पन्ने पुत्रे, अन्त० । स चारिष्टनेमरन्तिके प्रप्रज्य
बोरुशब्दपर्यायः शत्रुजये सिद्ध इति अन्तर्दृशानां चतुर्थव-
र्गस्य दशमेऽवयवे सूचितम् । अन्त० ३ वर्ग ८ अ० ।

ददधणु-ददधनुष्-पुं० । जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे आगमिष्य-
मयामुत्सर्पिण्यां जविष्यत्यष्टमे कुलकरे, स्था० १० उ० । जम्बू-
द्वीपे आगमिष्यमयामुत्सर्पिण्यामैरवते वर्षे जविष्यति सप्तमे
कुलकरे, स० । ती० ।

ददधम्म-ददधर्मन्-पुं० । धृतचारित्ररूपे धर्मे ददो द्रव्यक्रेत्राऽऽ-
द्यापदुदयेऽपि निश्चलः स ददधर्मा । राजदन्ताऽऽदित्वाद्
ददशब्दस्य पूर्वनिपातः । वृ० १ उ० । स्था० । व्य० । आ० म० ।
उक्तञ्च-“ दसविहवेयादष्टे, अष्टनरे शिष्यमुज्जमं कुण्ड । भव-
तमणेच्छाणि, भिद्विरियकिसो पदमजंगो ॥१॥ ” अङ्गीकृताप-
रित्यागे, स्था० ४ उ० ३ उ० । ददः स्थिरः निश्चलः धर्मो यस्य स
तथा । मोघ० । आपद्यपि धर्माद्विचले, हा० १ भु० ८ अ० ।
कर्म० । स्था० । ददे चारित्र्ये स्थिरे, वृ० ३ उ० । ददः समर्थो
धर्मः स्वभावः संप्रामाभङ्गरूपो यस्य स तथा । समर्थस्वभावं,
सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० । स्वनामख्याते देवे च, “ ईसाण-
देवसयसमीवातो ददधम्मो नाम देवो आगतो भणइ । ” आ०
म० १ अ० १ खण्ड ।

ददधम्मया-ददधर्मता-स्त्री० । ददधर्मत्वे, स० ३२ सम० । आ-
ब० । आ० सू० । आ० क० । स० । (आपासु ददधर्मता सोदा-
हरणा ' आर्षई ' शब्दे द्वितीयभागे २४५ पृष्ठे व्याख्याता)

ददपङ्क्त-ददमङ्गि-पुं० । सूर्याजस्य देवस्य देवलोकाच्छयुतस्य
महाविदेहे वर्षे कस्यचिदात्मस्य पुत्रत्वेनोत्पत्त्यमामे जीवे, त-
दुत्पत्तौ सस्यां तन्मातापित्रादृढा प्रतिज्ञा भविष्यतीति त-
दन्वर्थनामकरणात् । रा० । अन्त० । (' सूरियात्र ' शब्देऽन्ति-
मभागे तत्त्वरितं ब्रूयते)

ददपरक्रम-ददपराक्रम-पुं० । संयमे, स्थिरवीर्यनाजि, वत् १६ म० ।

ददपाणिपापपामपिङ्गनरुपरिणय-ददपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्त-
रुपरिणत-त्रि० । ददं पाणिपादं यस्य, तथा पार्श्वौ पृष्ठान्तरे च
ऊरु च परिणते परिनिष्ठितां गते यस्य स तथा । उत्तमसंहन-
ने, म० १४ श० १ उ० । जी० ।

ददप्रहारी-ददप्रहारी-त्रि० । गाढप्रहारे, का० १ भु० १८ अ० ।
ती० । सिद्धभेदे, पुं० । आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० क० ।
(कथा ' तवसिद्ध ' शब्देऽवैव भागे २५०७ पृष्ठे दृष्टव्या)

ददजूमि-ददजूमि-त्रि० । स्थिरे, हा० १० हा० । बहुम्लेच्छदेशे,
यत्र धीजगवान् धीरः कोष्ठे चैत्ये पकरात्रिकया प्रतिमया
स्थितः । आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० सू० । ददा जूमिरस्य ।
योगविशेषेण संस्कृतान्तःकरणे, विषयसुखरागाऽऽदिना चाल-
यितुमशक्यस्थिते च । वाच० ।

ददपङ्-ददमति-त्रि० । ददा निश्चला मतिर्यस्य स तथा । नि-
श्चलमतौ, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

ददमित्त-ददमित्र-पुं० । वन्तपुरनगरवास्तव्यस्य धनमित्रना-
म्नो बणिजः स्वनामख्याते मित्रे, आ० ४ अ० । (कथाऽऽध्याय)

ददमित्तित्त-ददमैत्रीत्व-न० । निश्चलसौहृदे, वृ० १ उ० ।

ददरह-ददरथ-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे अतीतायामवसर्पि-
ण्यां जातेऽष्टमे कुलकरे, स० । स्था० । अस्यामेवावसर्पिण्यां
जातस्य दशमतीर्थकरस्य शीतलस्य पितरि, स० । स्था० । आ-
ब० । ति० । प्र० । नवनवतितमे ऋषभमन्दने, कल्प० ७ उ० ।

ददरहा-ददरथा-स्त्री० । व्यन्तरेन्द्राणां कालाऽऽदीनां तासामा-
निकाप्रमहिषीणां च बाह्याणां पर्वदि, धरणाऽऽदीनां नवनवती-
न्द्राणां लोकपालाप्रमहिषीसत्कबाह्यपर्वदि च । स्था० ३ उ० १
उ० । जीवा० ।

ददवहर-ददवैर-त्रि० । अतिहायवैरशान्तिनि, ददवैराः स्थियः,
इहापरत्र दारुणवैरकारणत्वात् । त० ।

ददव्य-ददव्रत-त्रि० । ददानि निश्चलानि व्रतानि नियमा व-
त्तरगुणा इत्यर्थो यस्यऽसौ ददव्रतः । निश्चलनियमं, व० २ अ-
धि० । ध० । आपत्तोदयं प्रारब्धकार्यार्थागति च । वाच० ।

ददायु-ददाऽऽयुष्-पुं० । पञ्चमतीर्थकरस्य पूर्वजवर्जीधे, ' सर्वा,
नुभूनिनामानं, ददाऽऽयुषो जीवपञ्चमं वन्दे । " प्र० ४६ द्वार ।
स० । ती० । जी० ।

ददायवह-दनुजवध-पुं० । " लुभाजनदनुजराजकुले जः स-
स्वरस्य न वा " ॥ ७ । १ । २६७ ॥ इत्यनेन सस्वरजकारस्य वा
मुक्त । दानवमारणे, प्रा० १ पाद ।

ददायवह-दनुजवध-पुं० । ' वणुअवह ' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

दक्षिणावुक्ति-दक्षिणावुक्ति-स्त्री० । द्वाविंशत्तमे स्त्रीकलाभेदे,
कल्प० ७ उ० ।

दत्त-दत्त-त्रि० । दा-का । विसृष्टे, स्थिते, स्थिते, वाच० । अ-
नुज्ञाने, प्रश्न० ३ स० द्वार । वितर्णौ, स्था० ५ उ० १ उ० । व्यस्ते,
ज० १ वक्र० भारते वर्षेऽस्यामेवोत्सर्पिण्यां जाते सप्तमे वासुदेवे,
स० ३७ सम० । आ० । मनादर्थगणधरपितरि, आ० म० १ अ० २
खण्ड । आ० सू० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे आगमिष्यमयामुत्स-
र्पिण्यां भविष्यति पञ्चमे कुलकरे, स० । ति० । स्था० । ती० ।

महाऽङ्गजे कालिकाऽऽचार्यजामिजे, आ० क० । दर्श० ।
आ० चू० । आ० म० । (यो हि तुरिणीपुरात्रियं मारयित्वा
राजा नृत्वा अनेकान् यज्ञानिषु कालिकाऽऽचार्यवचनानु-
सारेण मृत्वा नारको जात इति " सम्भाषाय " शब्देऽन्ति
मभागे कथा वदयते) भारते वर्षेऽनीतायामुत्सर्पिण्यामर्तते
सप्तमे जिने, प्रथ० ७ द्वार । सङ्क्रमस्थविराणां जङ्घावप-
रित्पेण नियतवासं प्रतिपन्नानां शिष्ये, आ० क० । आ०
चू० । उत्सर्पिण्यादौ जविर्पतित जिनधर्मोद्धारकं महाराजे,
नि० । विपाकध्वने नवमेऽध्यायने उदाहृताया देवदत्तायाः
पितरि, स्वा० १० ठा० । गन्धर्वनागदत्तस्य पितरि लक्ष्मीपुरवा-
स्तव्ये भ्रष्टिनि, आ० क० । पार्श्वस्थामिवन्दनकृत ईश्वराजस्य
पूर्वभवे वसन्तपुरवास्तव्ये पुरोहितपुत्रजीवे, ती० १४ क-
ल० । समुद्रतटवर्तिविश्वपुरीवास्तव्ये स्वनामख्याते सांया-
त्रिके, ध० २० । स्वनामख्याते चम्पानगरीराजे महाचन्द्र-
स्य कुमारस्य पितरि, विपा० १ शु० १ अ० । वन्दना-
ऽऽमने स्वनामख्याते गृहपतौ, स च श्रीगान्तिके प्रज्ज्य अ-
नशनेन मृत्वा सुधर्मायां सजायां तसे सिंहासने गङ्गदत्तया दे-
वतया द्विसागरोपमस्थितिक उपपन्न इति सप्तमे पुष्पिकाऽध्यय-
ने सूचितम् । नि० १ शु० ३ वर्ग ६ अ० । स्वनामख्याते कल्कि-
राजपुत्रे, " पण्णरमठ सिउत्तरे विक्रमवरिसे सपुंजे उद्धारं
करित्ता जिणभवणमेदिमं च वसुद्ध काउं अजियतित्थयरना-
मो सगं गंतुं चित्तपुनो नाम जिणवरो होति ।" ता० २० कल्प।
स्वनामख्याते वैश्यायामभ्रह्मणे पुरुषे, पुं० । सूत्र० १ शु०
४ अ० १ उ० । दाने, न० । उत्त० १ म० ।

दात्र-न० । शस्त्रभेदे, आ० च० १ शु० १ अ० ५ उ० ।

दत्ति-दत्ति-स्त्री० । अविच्छिन्नशब्दे, पञ्चा० १८ विध० । " द-
त्तीओ जत्तिए वारे, खिवई होति तत्तिया । अविच्छिन्नानि वा
पाथो, दत्ती होइ दत्तरे ॥१॥" इति । स्वा० १ ठा० १ उ० । पञ्चा०
कल्प० । करुणाद्वयार्थयो अव्यवच्छिन्नधारया पतति भिक्षा
या, सा दत्तिरभिधीयते । भिक्षाविच्छेदे च द्वितीया दत्तिः,
एवं सिकुधमात्रेऽपि पतिते भिक्षौव दत्तिरिति । प्रथ० ४ द्वार ।

दत्तिसंख्यामन्त्रम्-

संखा दत्तियस्स णं भिक्खुस्स पणिगहधारिस्स गा-
हावइकुलं पिक्खायपक्खियाए अणुप्पविट्ठस्स जावतियं जा-
वतियं अंतो पडिगहस्स उविइत्ता दत्तएज्जा, तावइ-
पाओ साओ दत्तीओ वत्तवं सिया । तत्थ से केइ उज्ज-
एण वा वूसएण वा बालएण वा अंतो पडिगहंसि उविइत्ता
दत्तएज्जा, सव्वा वि णं सा एगा दत्तीति दत्तवं सिया ।
तत्थ से बहवे भुंजमाणा मव्वे ते सयं सयं पिं सहाणि-
य अंतो पडिगहंसि उविइत्ता दत्तएज्जा, सव्वा वि णं सा
एगा दत्तीति वत्तवं सिया ॥ ३६ ॥

संख्या परिमाणं दत्तिकायाः, सूत्रे पुंस्त्वमर्पयाद्, यावद् यावद्
कश्चिदन्तः पतद्ग्रहे (उविइत्ता) अवनम्य दद्यात्, तत्र तावत्यो
दत्तय इति वक्तव्यं स्यात् । किमुक्तं भवति ?- एकस्यामपि भि-
क्षायामुदादितायां यावतो यावतो वारान् विच्छिद्य विच्छिद्य
ददाति तावत्यस्तत्र दत्तय इति । तत्र 'से' तस्य साधोः कश्चित् उ-
द्यमेन वशात्कालमयेन, दूषणेन वा वस्त्रेण, बालकेन वा गोमाहिष्या-
६१३

विवाहकृतेन गालनाऽऽदिना अन्तः पतद्ग्रहे अवनम्य दद्यात्,
साऽपि, णमिति वाक्यालङ्कारे, एका दत्तिरिति वक्तव्यं स्यात् ।
तत्र 'से' तस्य साधोर्बहवो लुञ्जाना भिक्षार्थे साधुमागतं दृष्ट्वा
सर्वे ते स्यायं स्वीयं पिण्डं संदृत्य एकं पिण्डं कृत्वा अन्तः
पतद्ग्रहे (उविइत्ता) अवनम्य दद्यात्, सर्वाऽपि, णमिति पूर्ववत्,
एका दत्तिरिति वक्तव्यम् । एतत्सूत्रं पतद्ग्रहधारिण उक्तम् ।

सम्प्रति पाणिपतद्ग्रहविषयमाह-

संखा दत्तियस्स णं भिक्खुस्स पणिपडिगहस्स गाहा-
वइकुलं पिक्खायपक्खियाए अणुप्पविट्ठस्स जावतियं जाव-
तियं अंतो पाणिसि उविइत्ता दत्तएज्जा, तावइपाओ ताओ
दत्तीओ वत्तवं सिया । तत्थ से केइ उज्जएण वा वूसए-
ण वा बालएण वा अंतो पाणिमि उविइत्ता दत्तएज्जा,
सव्वा वि णं सा एगा दत्तीति वत्तवं सिया । तत्थ से बहवे
भुंजमाणा मव्वे ते सयं सयं पिं सहाणिय अंतो पा-
णिसि उविइत्ता दत्तएज्जा, सव्वा वि णं सा एगा दत्तीति
वत्तवं सिया ॥ ४० ॥

(पाणीत्यादि) पाणिपतद्ग्रहस्यापि विषये एवमेष सूत्रं
वक्तव्यमिति सूत्रसंक्षेपार्थः ।

सम्प्रति भाष्यविस्तरः-

दत्त्येण व मत्तेण व, जिक्खा होई समुज्जया ।

दत्तिओ जत्तिए वारे, खिवती होति तत्तिया ॥ १०९ ॥

हस्तेन वा, मात्रेण वा, या समुद्यता उत्पादिता भिक्षा, सा भि-
क्षुच्यते । दत्तयः पुनस्तमिव भिक्षां यावतो वारान् वि-
च्छिद्य क्लिपति तावत्यो भवति ।

अव्वोच्छिन्ननिवायाओ, दत्ती होइ उ वेतरा ।

एगाणेगासु चत्तावि, विभागा जिक्खदत्तिसु ॥ ११० ॥

अव्यवच्छिन्ननिपाताद् दत्तिर्भवति, इतरा वा जिक्खा च भवति,
भिक्षादत्तिषु च एकानेकासु विषये चत्वारो विभागा विकल्पाः ।

तामेयाऽऽह-

इग जिक्खा इग दत्ती, एगा जिक्खा यऽणेगदत्तीओ ।

णेगा वि य एगाओ, नेगाओ चैव णेगाओ ॥ १११ ॥

एका भिक्षा एका दत्तिरिति प्रथमो विकल्पः । एका भिक्षा
अनेका दत्तय इति द्वितीयः । अनेका भिक्षा एका दत्ति-
रिति तृतीयः । अनेका भिक्षा अनेका दत्तय इति चतुर्थः । तत्र
प्रथमभङ्ग एव दायकेन अव्यवच्छिन्ना जिक्खा दत्ता, सा एका
जिक्खा एका च दत्तिः । द्वितीयजङ्गे व्यवच्छिन्ना दत्ता ।

तृतीयभङ्गे सूत्रमिदम्- " तत्थ से बहवे भुंजमाणा " इत्यादि
" जाव सा एगा दत्ती वत्तवं सिया । (४० सू०) " अस्येयं जा-
वना-कंचित्प्रायकाः कर्मकरा वा एकत्रावकाशं पृथक् पृथक्
उपस्कृत्य लुञ्जते, तेषामेकः साधुना तत्र च भिक्षार्थमागत्य
धर्मलाभः समुद्दिष्टस्ततः स परिवेषक आत्मीयाद् वदामीति
व्यवसितः, ततस्तैरपि शेषकैः स भगवते-प्रत्येकं प्रत्येकमस्सी-
यमध्यादपि साधवे भिक्षां देदि, ततस्तेन परिवेषकेण सर्वेषां
सत्कान् गृहीत्वा एकत्र संमोह्याव्यवच्छिन्नं दत्तम्, एवमेव
भिक्षा एका दत्तिरित्युपपद्यते । चतुर्थभङ्गाऽप्येवमेव, नवरं व्य-
वच्छिन्नं दानमिति ।

अत्र दत्तिष्वेकानेकदायकभिक्षाभेदोऽष्टौ भङ्गाः,
तानुपदिदर्शयिषुः प्रथमतः एकानेकदायकभि-
क्षुविषयां चतुर्भङ्गीमाह-

एमेव एगऽणेगे, दायगजिक्खासु हौति चउजंगा ।
एगो एगं देती, एगोऽणेगा उ एग एगं च ॥ ११५ ॥
एगेग य अणेगाओ, पाणीसु पक्किगहधेरु ।

एवमेव अनेनैव प्रकारेण एकस्मिन् अनेकस्मिन् दायके,
एकानेकजिक्खासु च चतुर्भङ्गी भवति । गाथायां पुरुष प्राकृत-
स्यान् । तामेव चतुर्भङ्गीमाह-एको दायक एका भिक्षां ददाति १,
एकोऽनेकाः २, अनेके एकाम्, ३, अनेके अनेकाः ४ । एते चत्वारो
भङ्गाः पाणिषु पाणिजोतिषु, पतद्ग्रहधरेषु च दृश्यन्ते ।

अत्र यथा दत्तिष्वष्टौ भङ्गास्तथा दर्शयन्ति--

एगो एगं एकसि, एगो एगं चऽणेगसो वारे ।

एगोऽणेगा एकसि, एगोऽणेगा तु बहुमो तु ॥ ११६ ॥

एको दायक एका भिक्षामेकवारं ददाति ॥ १ ॥ एको दायक एकां
जिक्खां बहुशो वारान् विच्छिद्य विच्छिद्य ददाति ॥ २ ॥ एको दायको-
ऽनेका भिक्षा एकवारमव्यवच्छेदेन ददाति ॥ ३ ॥ एको दायको-
ऽनेका भिक्षा बहुशो वारान् विच्छिद्य विच्छिद्य ददाति ॥ ४ ॥ एव-
मेकमधिकृत्य एकानेकभिक्षासु दत्तिविषया चतुर्भङ्गमभिहितम् ।

साम्प्रतमनेकान् दायकानधिकृत्य एकानेकजिक्खासु
दत्तिविषयां चतुर्भङ्गीमाह--

एगेग एगं एकसि, एगेग एगं चऽणेगसो वारे ।

एगेग एगेग एकसि, एगेग एगेग य बहुवारे ॥ ११७ ॥

अनेके दायका एका भिक्षामेकवारमव्यवच्छेदेन ददाति ॥ ५ ॥
अनेके दायका एका जिक्खामनेकशो वारान् विच्छिद्य विच्छिद्य
ददाति ॥ ६ ॥ अनेके दायका अनेका भिक्षा एकत्र संपिण्डय
एकवारं ददाति ॥ ७ ॥ अनेके दायका अनेका भिक्षा विच्छिद्य
विच्छिद्य बहुशु वारान् ददाति ॥ ८ ॥

पाणिपट्टिगाहियस्स वि, एसेव कपो भवे निरवेगसो ।
गणवासे निरवेक्खो, सो पुण सपक्किगहो जस्तो ॥ ११८ ॥
पाणिपतद्ग्रहकस्यापि एव एयानन्तरोदितः कपो भवति
निरवेशो ज्ञातव्यः, स च पाणिपतद्ग्रहभोजी गणवासे निर-
पेक्षः सपतद्ग्रहो भाजितो विकल्पितः कदाचित्स्थान् कदाचि-
त्ततस्तस्य पाणिपतद्ग्रहभोजिता । ६५० ६ ७० ।

सुखं-

जे भिक्खु गिलाणस्सऽणए परं तिण्हं वियदत्तीणं
पडिगाहेइ, पक्किगहंतं वा साइज्ज ॥ ५ ॥

दत्तीए पलमाणं पसती, तिण्हं पसतीणं परेण चउत्था पसती
गिलाणकउजेण वि ण चेत्तवा, जो गिएहति तस्स चउलहुं ।

गाथा-

जे भिक्खु गिलाणस्मा, परेण तिण्हं तु वियदत्तीणं ।
गिएहज्ज आदिणज्ज व, सो पावति आणमादीणि ॥ ० ॥
तिण्हं दत्तीणं परतो गहणे वि चउलहुं, (आदियणे सि) पियत-
स्स वि चउलहुं ।

तिण्हं दत्तीणं परतो आहरणे, आदियणे वा इमे दोसा-
अप्पच्चओ य गरहा, मदोसो गेहिवट्ठणं चेव ।

तिण्हं परं गेहंते, परेण खिसाऽऽइयं चेव ॥ ११ ॥

(अप्यच्चओ सि) जहा एस पक्कहतो होउं वियमं गिएहति,
आपिधति वा, तहा एस अस्सं पि करेति मेहुणाऽऽइयं (गरह
सि) एस एणं नीयकुलजातितो सि । मदोसो पि ते पक्कवति-
वग्गह वा । पुणो पुणो गहणे वा वियडे गेही वट्ठति । खिसा-
धिरत्थु ते एरिसवज्जाप सि ।

गाथा-

दिट्ठं कारणगहणं, तस्स पमाणं तु तिमि दत्तीओ ।

णातुं व असागरिए, सेहादिअसंखंतो य ॥ १२ ॥

तिमि दत्तीओ तिमि, पसतीओ, कारणाओ ताओ पाए असा-
गरिगे अय्यति, णिहुत्तो तिमि पसती णिज्जह वा, अभाविय-
मेहअपरिणामगेहिं सज्जि उल्लाघणं करेति, गिहीहिं वा ।
नि० सू० १६ उ० । (द्वितीयपदं 'पसह' शब्दे बह्व्यने)
(त्रिकुप्रतिमासु दत्तिप्रमाणं ' भिक्षुपरिमा ' शब्दे बह्व्यने)
दत्तिप-दत्रिक-पुं० । वातपूर्णे चर्मणि, नि० सू० १ उ० ।

दत्तिपा-दात्रिका-स्त्री० । उद्देशाधने शस्त्रे, आवा० १ भु० १
अ० ५ उ० ।

दत्तेगाऽगह-एकादिदत्तिग्रह-पुं० । प्राकृते पूर्वपरनिपातोऽ-
तन्त्रमिति पूर्वनिपातः । एकव्यादिभिक्षाविशेषग्रहणे, पञ्चा०
१८ धिव० ।

दत्तेमणिज्ज-दत्तेषणीय-न० । उत्पादाऽऽधेयणादोषरहिते,
सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

दत्थर-पुं० । देशी-वस्त्रशायके, दे० ना० ५ वर्ग ३४ गाथा ।

ददंत-ददत्-न० । दायके, वृ० १ उ० ।

ददुर-ददुर-न० । बहले, हा० १ भु० १ अ० । रा० । ज० ।
जी० । आ० म० । प्रहा० । औ० । श्रीरावनरुक्मिण्डकाऽऽदि-
भाजनमुखे, हा० १ भु० १ अ० । जी० । आ० म० । रा० ।
वस्य चतुर्भिर्भरणैरवस्थानं जुषि तस्मिन् गोधाचर्मधनजे
वाद्यविशेषे, ज० २ बक्र० । जी० । रा० । खपेटाप्रकारे, प्रहा०
२ पत्र । आ० म० । जी० । हा० । रा० । औ० । निरन्तरकाष्ठक-
लकमये निःश्रीणिशेषे, पि० । सोपानवीथ्याम्, स० । घने,
पुं० । स० ।

ददुरपिहाण-ददुरपिधान-न० । वस्त्रमयवन्धने, वृ० १ उ० ।

ददुरिया-ददुरिका-स्त्री० । उत्सारनेन वाद्यमाने वाद्यविशेषे, आ०
सू० १ अ० । ' चउल्लणपरत्ताणा गोदिया । ' चतुर्भिर्भरणैः
प्रतिष्ठानं जुषि वस्याः सा तथा गोधाचर्मणा अवनयेति गो-
धिका वाद्यविशेषः, ददुरिकेति यत्परोपः । स्या० ७ रा० ।
अनु० । रा० ।

ददुर-ददुर-पुं० । दद-कः । श्रुतकुष्ठमेवे, "दाद" इति प्रसिद्धे, ज०
२ बक्र० । भ० । कच्छपे, वाच० । " ददुरिज्जिमसिन्नफुरिय-
कदसच्चविचित्तलंगा । " प्र० ७ रा० ६ उ० ।

ददुर-ददुर-पुं० । कुनाति कर्णौ शब्दैः उरन् । वाच० । मयूरके,
ध्व० १ उ० । प्रहन० । भ० । हा० । औ० । स्वनामक्याते पर्वते,
हा० १ भु० १६ अ० । ज० । भ० । रादौ, सू० प्र० १५ पाठः ।

चर्माम्बुजमुष्णे कलशे, प्रश्न० ५ सब० द्वार । मण्डूको चूत्वा
वर्कुरावतेसकं जाते देवे, हा० ।

जंबू ! तेणं काक्षेणं तेणं समणं रायगिहे णामं एगरे
होत्था । तत्थ णं रायगिहे एगरे सेणिए णामं राया हो-
त्था । तस्स णं रायगिहस्स एगरेस्स बहिया उत्तरपुगच्छिमे
दिमीभाए एत्थ णं गुणसिलए णामं चेए होत्था । तेणं
काक्षेणं तेणं समणं समणे जगवं मद्दावीरे चउदमहिं
समणमाहस्सीहिं० जाव सक्कि पुच्चाणुपुब्बि चरमाणे गा-
माणुगामं दुज्जमाणे सुदं सुठेणं विहरमाणे जेणेव रायगिहे
एगरे जेणेव गुणसिलए चेए तेणेव समोसदे अहापमि-
रूवं उवग्गदं उगिगिहत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं जा-
वेमाणे विहरइ । तेणं कालेणं तेणं समणं मोहस्से कप्पे
दहुरवसिए विमाणे सजाए सुद्धमाए दहुरमि सीहासणं-
मि दहुरे देवे चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं चउहिं अगम-
हिमीहिं तिहिं परिसाहिं एवं जहा सूरियाभे० जाव दिव्वाइ
भागभोगां जुजपाणे विहरति । इमं च णं केवसकपं
जंबूदीवं दीवं विउलेखं ओहिणा आजोणमाणे० जाव नह-
विहिं उवदंमिक्का पमिगए, जहा सूरियाभे जंते त्ति भगवं
गोयमे समणं जगवं मद्दावीरे आयाहिणं पयाहिणं क-
रेइ, वंदति, एमंमति, एमंसइत्ता एवं वयासी-अहो णं भंते !
दहुरे देवे महिहिए ६ । दहुरस्स णं भंते ! देवस्स सा दिव्वा
देवही ३ कहिं गता, कहिं अणुप्पविट्ठा । गोयमा ! सरीरं गया,
सरीरं अणुप्पविट्ठा, कूडागारदिट्ठंते ॥ दहुरेणं भंते ! देवेणं
सा दिव्वा देवही किस्सा लक्खा किस्सा पत्ता० जाव अजिसम-
प्पागया ? । एवं खलु गोयमा ! इहेव जंबूदीवे दीवे भारहे
वासे रायगिहे णामं एगरे होत्था । गुणसिलए चेए । तस्स
णं रायगिहस्स एगरेस्स सेणिए णामं राया होत्था । तत्थ
णं रायगिहे एगरे णंदे णामं मणियारसेट्ठी परिवसइ, अहे
दिस्से० जाव अपरिचूए । तेणं काक्षेणं तेणं समणं अहं गो-
यमा ! रायगिहे एगरे जेणेव गुणसिलए चेए तेणेव समो-
सदे । परिसा णिग्गया । सेणिओ वि राया णिग्गतो । तए णं
से णंदे मणियारसेट्ठी इमीसे कद्दाए लब्धे समणे एहाए
पायविहारचारेणं० जाव पज्जुरासति । तए णं णंदे मणियार-
सेट्ठी धम्मं सोच्चा समणोवासए जाते, जामेव दिमिं पाउ-
न्नूए तामेव दिसिं पमिगए । तए णं अहं गोयमा ! रायगि-
हाओ एगराओ पडिणिकवंतो बहिया जणवपविहारे-
णं विहरामि । तए णं से णंदे मणियारसेट्ठी अस्सया क-
याइ असाहुदंसेणं य अपज्जुवासणाए य अणाणुसा-
सणाए य असुस्सुसणाए य सम्मत्तपज्जवेहिं परिहायमा-
णेहिं, पिरुक्कत्तपज्जवेहिं पवक्कमाणेहिं पिच्छत्तं विप्पदि-
वस्से जाते यावि होत्था । तए णं णंदे मणियारसेट्ठी अ-

कया कयाइ गिम्हकालमयंसि जेह्माभूतंसि मामंसि अ-
ट्टमजत्तं परिगिएहति, पोसहसालाए० जाव विहरति । तए
णं णंदस्स अट्टमजत्तंमि परिणममाणंसि तएहाए
बुहाए अभिज्जुयस्स समाणस्स इमेयारूवे अन्नत्थिए ५-
धम्मा णं ते० जाव ईमरपजिओ, जेसिं णं रायगिहस्स बहि-
या बहुओ वावीओ पोक्खगणीओ० जाव सरपंतियाओ,
जत्थ णं बहुजणो एहाइ अ, पियति य, पाणियं च संवहति,
तं सेयं खलु ममं कद्धं पउन्नवाए सेणियं रायं आपुच्छि-
त्ता रायगिहस्स एगरेस्स बहिया उत्तरपुगच्छिमे दिमीभा-
ए वग्गारपव्वयस्स अदूरसामंते वत्थुपादगरोइयंसि चूपि-
भागमि० जाव णंदं पोक्खगणिं खणावित्तए त्ति कट्टु एवं
संपेहेति, मंपेहेइत्ता कद्धं पाप्मां पोसदं पारेति, पारेइत्ता एहाए
कयवद्धिकम्मे पित्तणाइ० जाव सक्कि संपरिवुक्के मइत्थं
० जाव पाहुं रायारिहं गिएहति, गिएहइत्ता जेणेव सेणि-
ए राया तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता० जाव पाहुं
उवद्वेति, उवद्वेइत्ता एवं वयासी-इच्छामि णं सामी !
तुंजेहिं अन्नणुष्साए समाणे रायगिहस्स एगरेस्स बहिया
० जाव खणावित्तए ? । अहासुहं देवाणुप्पिया ! । तए णं
णंदे सेणिएणं रक्खा अन्नणुष्साए समाणे हउत्तुहे रायगिहं
एगरे पज्जं पक्केणं णिग्गच्छति, णिग्गच्छइत्ता वत्थुपाद-
गरोइयंसि चूपिभागंसि णंदं पुक्खरिणिं खणावेउं पयसे
यावि होत्था । तए णं सा णंदो पुक्खरिणी आणुपुब्बेणं
खणमाणा खणमाणा पोक्खरिणी जाए यावि हात्था;
चाउकोणा समतीरा अणुपुब्बं मुजायवप्पमीयलज्जा सं-
उन्नपत्तजिसमुणाला बहुउप्पन्नपन्नमकुमुदनलिणीमृत्तग-
सोगंधियपुंररीयमद्दापुंररीयमयपत्तमहस्सपत्तफुल्लकेसरो-
ववेया परिहत्थजमंतमत्तक्कपयअणेगसउणमणमिहुणवि-
वियरियमइमहुरमरणाएवा पासादीआ दरिसणीया अ-
भिरूवा पमिरूवा । तए णं से णंदे मणियारसेट्ठी णंदोए
पोक्खरिणीए चउदिमिं चत्तारि वससंसे रोवावेति । तए
णं ते वणमंदा आणुपुब्बेणं मंरक्खिज्जमाणा संगोविज्जमाणा
संवह्जिज्जमाणा वणमंदा जाया किएहा० जाव निकुरं वत्तया
पत्तिया पुत्तिया० जाव उवमोभेमाणा उवमोजेमाणा चि-
ट्ठंति । तए णं णंदे मणियारसेट्ठी पुरच्छिपिक्खे वणमंसे एगं
महं चित्तसजं करावेति, अणेगखंभमयससिबिट्ठं पामाईया
दरिसणीया अभिरूवा पमिरूवा । तत्थ णं बहुणि किएहाणि
य० जाव सुकिट्ठाणि य कट्टकम्माणि य पोत्थकम्माणि य चि-
त्तलेपगंधिमवेदिमपूरिमसंघाइमाइ उवदंसिज्जमाणा चिट्ठंति ।
तत्थ णं बहुणि आसणाणि य सयणाणि य अन्नयपच्चया
य चिट्ठंति । तत्थ णं बहुवे एहा य० जाव दिस्सभचुवेतणा

ताज्ञायरकम्पं करेणा विहरंति । रायगिहविणिग्गओ य जत्थ बहुजणो तेसु पुव्वन्त्येसु आसणेसु य सयणेसु य सं-
निससो य संतुटो य सुहमाणो य सोहमाणो य सुहं सुहेणं
विहरति । तए णं णंदे मणियारसेट्ठी दाहेणिल्ले वणसंदे एगं
महं महाणससासं कारावेति, अणेगखंभं जाव रुवं । तत्थ णं
बहवे पुरिसा दिस्स भत्तवेतणा विपुसं असणं पाणं स्वाहं साहं
उवक्खवेंति, बहूणं सपणमाहण अतिरिक्खिणवणीवगाणं
परिभाएमाणा परिजाएमाणा विहरंति । तए णं णंदे
मणियारसेट्ठी पच्चिच्छिमिल्ले वणमंदे एगं महं तेगिच्छियसालं
कारावेइ, अणेगखंजसय० । तत्थ णं बहवे वेज्जा य वेज्ज-
पुत्ता य जाणुया य जाणुपुत्ता य कुसला य कुसलपुत्ता य
दिस्स जत्तवेतणा बहूणं बाहियाण य गिल्लाणाण य रोगियाण
य दुव्वलाण य तेगिच्छं कम्पं करेमाणा विहरंति । अथे य एत्थ
बहवे पुरिसा दिस्स भत्तवेतणा तेसिं बहूणं बाहियाण य रोगि-
याण य गिल्लाणाण य दुव्वलाण य ओसहजेमज्ज भत्तपाणेणं
पटिबारं करेमाणा विहरंति । तए णं से णंदे मणियारसेट्ठी
उत्तरिल्ले वणसंदे एगं महं अलंकारियसजं कारेइ अणेग-
खंभसयससिबिद्धं जाव पासाईया दरिसणीया अभिरूवा
पमिरूवा । तत्थ णं बहवे अलंकारियमणुस्सा दिस्स-
जत्तवेतणा बहूणं सपणाण य अणाहाण य गिलाणाण य
रोगियाण य दुव्वलाण य अलंकारियकम्पं करेमाणा
विहरंति । तए णं तीए णंदाए पोक्खरिणीए बहवे स-
णाहा य अणाहा य पथिया य पथियकरोडिका य त-
णाहारा कट्टाहारा पत्ताहारा अप्पेगइया एहायंति, अ-
प्पेगइया पाणियं पियंति, अप्पेगइया पाणियं संवहंति,
अप्पेगइया विसज्जियसेयजल्लमज्जपरिस्समनिह्खुप्पिवासा
सुहं सुहेणं विहरंति । रायगिहविणिग्गओ वि जत्थ
बहुजणो, किं ते?, जलरमणा विविद्धमज्जणकयालिस्सयाहरय-
कुसुमपत्थरय अणेगसउणिगणरुपरिभियसंकुलेसु सुहं सुहेणं
अजिरमणाणा अभिरमणाणा विहरति । तए णं णंदाए
पोक्खरिणीए बहुजणो एहायमाणो य पीयमाणो य पाणियं
च संवहमाणो य अम्ममसं एवं वयासी-धेस्से णं दे-
वाणुप्पिया ! णंदे मणियारसेट्ठी, कयत्ये० जाव जम्मजीवि-
यफले । जस्स णं इमेयारूवा णंदा पोक्खरिणी चाउकाणा०
जाव पमिरूवा । जस्स णं पुएच्छिमिल्ले तं चेव सव्वं
चउसु वि वणसंदेसु० जाव रायगिहणयरविणिग्गओ
जत्थ बहुजणो आसणेसु य सयणेसु य सप्पिसस्ये य संतु-
यटो य पेच्छमाणो य साहेमाणो य सुहं सुहेणं विहरति ।
तए णं धेस्से कयत्ये कयपुस्से कयाणुलोया सुअदे माणुस्सए
जम्मजीवियफले णंदस्स मणियारस्स । तए णं रायगिहे

णयर सिंघाडग० जाव बहुजणो अस्समस्स एवमाइ-
कवइ, एवं जासइ, एवं पुरूवेइ, एवं विण्णवेइ-धएणे
णं देवाणुप्पिया ! णंदे मणियारसेट्ठी, सो चेव गमओ०
जाव सुहं सुहेणं विहरति । तए णं से णंदे मणियारसेट्ठी
बहुजणस्स अंतिए एगमइ सोच्चा णिसम्म इहत्तुहे धाराहय-
कल्लेषुं पि व समुस्ससियरोमकूवे परं साया सोक्खमणुभव-
माणो विहरति ॥ तए णं तस्स णंदस्स मणियारसेट्ठिस्स
अस्सया कयाइ सरीरगंति सोलस रोगायंका पाठन्तूया ।
तं जहा-“सासे १ कासे २ जरेइ दाहे, ४ कुच्छिमूले ५
जगंदरे ६। अरिसा ७ अजीरए ८ दिट्ठी-ए मुच्छमूले ९०
अकारए १॥१॥” अच्छिवेयणा १२ कल्लवेयणा १३ कंदू य
१४ उदरे १५ कोडे १६ । तए णं से णंदे मणियारसेट्ठी सोल-
सहिं रोगायंकोहिं अजिज्जूप सपाणे कोहुंबियपुरिमे सहावेइ,
सहावेइत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं तुक्के देवाणुप्पिया ! राय-
गिहे णयर सिंघाडग० जाव महापहेसु महया महया सहेणं उ-
ग्योसेमाणा उग्योमेमाणा एवं वयइ-एवं खत्तु देवाणुप्पिया !
णंदस्स मणियारसेट्ठिस्स सरीरगंति सोलस रोगायंका पाठ-
न्तूया । तं जहा-सासे० जाव कोडे । तं जो णं इच्छति देवाणु-
प्पिया ! विज्जो वा विज्जपुत्तो वा जाणुओ वा जाणुपुत्तो वा
कुसलो वा कुसलपुत्तो वा णंदस्स मणियारसेट्ठिस्स तेसिं च
णं सोलसएहं रोगाणं एगमवि रोगायंकं उवसामेत्तए, तस्म
णं णंदे मणियारसेट्ठी विउलं अत्थसंपयाणं दल्लपति ति कहु
दोच्चं पि तच्चं पि धोमेह० जाव पच्छप्पिणह । ते वि तहेव०
जाव पच्छप्पिणंति । तए णं रायगिहे णयर इमेयारूवे धोमणं
सोच्चा णिसम्म बहवे वेज्जा य वेज्जपुत्ता य० जाव कुमलपुत्ता
य सत्थकोसइत्थगता य सिलियाहत्थगता य गुलियाह-
त्थगता य ओसहजेमज्जइत्थगता य सएहिं सएहिं गिहहिं-
तो णिक्खवंति, णिक्खमइत्ता रायगिहं णगरं मज्झं मज्झेणं
जेणेव णंदस्स मणियारसेट्ठिस्स गिहे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता णंदस्स मणियारसेट्ठिस्स सरीरं पासंति, तेसिं
रोगायंकाणं नियाणं पुच्छंति, पुच्छइत्ता णंदस्स मणिया-
रस्स बहुहिं उव्वल्लणेहिं य उव्वट्टणेहिं य सिणेहपाणेहिं य
वमणेहिं य विरेयणेहिं य सेयणेहिं य अवदहणेहिं य
अवएहाणेहिं य आणुवासणेहिं य बत्थिकम्पेहिं य निरूहेहिं
य सिरावेहं हिं य तच्छणाहिं य पच्छणाहिं सिरोवत्थाहिं
य तप्पणाहिं य पुहपाएहिं य ठ्ठ्ठीहिं य वट्ठीहिं य मूजेहिं य
कंदेहिं य पत्तेहिं य पुप्फेहिं य फलेहिं य बीएहिं य सिद्धि-
याहिं य गुद्धियाहिं य ओसहेहिं य जेसज्जेहिं य इच्छंति तेसिं
सोअसएहं रोगायंकाणं एगमवि रोगायंकं उवसामेत्तए,
नो चेव णं संचाएइ उवसामेत्तए । तए णं ते बहवे वेज्जा य

०जाव नो संचाएति तेसिं मोक्षमएहं रोगाणं एगमत्रि रोगा-
सकं उवमामित्तए, ताहे संता तंता परितंता ०जाव पडिगया ।
तने णं खंदे माणियारमेही तेहिं सोझमेहिं रोगायकोहिं अ-
जिज्जए समाणे णंदाए पुक्खरिणीए मुच्चिणंतिरिक्खजो-
णिणंति निवदाउए वद्धपएसिणं अट्टुहट्टवमट्टे काळमामे
काळं किञ्चा णंदाए पुक्खरिणीए दददुरीए कुच्चिसि द-
ददुरत्ताए उववणे । तने णं णंदे माणियारजीवे दददुरीए
गव्जातो विणिम्भुके समाणे उम्भुक्खवाळभावे विष्णापपरि-
णयमित्ते जोव्वणगमणुप्पत्ते णंदाए पांक्खरिणीए अभि-
रममाणे अभिरममाणे विहरति । तए णं णंदाए पोक्खरि-
णीए बहुजणो एहायमाणो य पाणियं पियमाणो य
पाणियं संवहमाणो य अल्लमल्लस्स एवमाडक्खइ-धत्ते णं
देवाणुप्पिया ! णंदे माणियारमेही, जस्स णं इमेयारूव
णंदा पुक्खरिणी चाउकोणा ०जाव पडिक्खा, जस्स णं
पुरच्चिमिद्धे वणसंते चित्तसभा अणंगलंभसय ०तहेव
चत्तारि सत्ताओ ०जाव जम्मजीवियफले । तए णं तस्म दद-
दुरस्स तं अभिक्खणं अभिक्खणं बहुजणस्स अंतिए एय-
मट्टं सोच्चा णिमम्म इमेयारूवे अन्नतियए चित्तिए पत्थिणं
माणोगयसंकप्पे समुप्पज्जित्था-कहिं ममे मए इमेयारूवे
सहे णिसंतपूवे त्ति कट्टु मुज्जेणं परिणामेणं ०जाव जाई-
सरणे समुप्पत्ते, पुव्वजातिसमरणं समागच्छति । तने णं तस्स
दददुरस्स इमेयारूवे अन्नतियए चित्तिए पत्थिणं माणोगय-
संकप्पे समुप्पज्जित्था-एवं खल्लु अहं इहेव रायगिहे णगरे
णंदे णामं माणियारमेही होत्या अहं ०जाव अपरिज्जए । तेणं
काळेणं तेणं समएणं ममाणे जगवं महावीरे ०जाव समोसहे ।
तए णं मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए पंचा-
णुव्वडयं सत्त सिक्खावडयं ०जाव पडिक्खे । तए णं अहं अ-
ल्लया कयाऽ असाधुदंमाणेण य ०जाव पिच्छत्तं विष्पन्निव-
त्ते, तए णं अहं अल्लया कयाऽ गिम्हकालममयंसि ०जाव
लवसंपज्जित्ता णं विहरामि, एवं जहेव चित्ता, आपुच्छणं च,
णंदा पुक्खरिणी, वणमंडा, सभाओ, सेसं ते चेव सव्वं ०जाव
णंदाए पुक्खरिणीए दददुरीए कुच्चिसि दददुरत्ताए उव-
वणे । तं अट्टो ! णं अहं अहमे अकयत्ते अकयत्तो णिगं-
थाओ पावयणाओ नहे जहे परिभहे, तं मेयं खल्लु ममं सयमेव
पुव्वपडिक्खाइ पंचाणुव्वयाइ सत्त सिक्खावयाइ उवसंप-
ज्जित्ता णं विहरित्तए, एवं संपेहेति, संपेहेत्ता पुव्वपडिक्ख-
याइ पंचाणुव्वयाइ ०जाव आरुहति, आरुहत्ता इमेयारूवं
अजिगगहं अभिगिहति, कप्पइ मे जावजीवाए छड्डं उट्ठे-
णं अजिक्खत्तेणं तवोक्कमेणं अरराणं भावेमाणस्स विह-
रित्तए । छड्डस्स वि य णं पारणगंसि कप्पइ मे णंदाए

पुक्खरिणीए परिपेरंतेसु फासुएणमुएडोदएणं उम्भइणा
लोदियाहि य चित्ति कप्पमाणस्स विहरित्तए, इमेयारूवं
अजिगगहं अभिगिहति, अभिगिहत्ता जावजीवाए
उट्ठं उट्ठेणं ० जाव विहरति । तेणं कालेणं तेणं समएणं अहं
गोयमा । रायगिहे णगरे गुणसिलए चेइए समोसहे । परिसा
णिगया । तए णं णंदाए पुक्खरिणीए बहुजणो एहायड, पा-
णियं पियड, पाणियं मंवहइ, अल्लमणं आइक्खइ ० जाव स-
माणे जगवं महावीरे इहेव गुणसिलए चेइए समोसहे, तं
गच्छामो णं देवाणुप्पिया ! समणं जगवं महावीरं वंदामो,
णमंमामो ०जाव पज्जुवासामो, इहजवे परभवे हियाए सुहाए
खवाए णिस्सेसाए अणुगामियत्ताए भविस्सति । तने णं त-
स्स दददुरस्स बहुजणस्स अंतिए एयमट्टं सोच्चा णिसम्म
अयमेयारूवे अन्नतियए समुप्पज्जित्था-एवं खल्लु समणे भगवं
महावीरे, तं गच्छामि णं वंदामि, णमंमामि, एवं संपेहेति, णं-
दाओ पुक्खरिणीओ सणियं सणियं उत्तरति, उत्तरित्ता जे-
णेव रायमणे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता ताए उकिट्ठाए
दददुरगई बीडियमाणं जेणेव मम अंतिए तेणेव पडारे-
त्य गममाणं, इमं च णं सेणिए राया भिभमारि एहाए कय-
कोउय ०जाव गव्वाअंकारविभूमिणं हत्थिवंधवरगते सकोरं-
टमल्लदामणं उत्तेणं धारिज्जमाणेणं सेयवरचामराहिं महया
हयगयगहनरुचरुगचाउरंगिणीए सेणाए सच्चिं मंपरिक्खे
मम पायं वंदए हव्वमागच्छति, तने णं से दददुरे लेणियस्स
रणो एगं आसकिनोरेणं वामपाएणं अकंते ममाणे अंत-
णिग्गाडए करावि होत्या । तए णं मे दहुरे अयामे अब्भे
अवारिणं अपुरिमकारपरकमे अधारिणिज्जाम्पि त्ति कट्टु
एगंतमवक्कति, अवक्कइत्ता करतल्लपरिगहियं तिकल्लुओ
सिरमावत्तं मत्थए अज्जिं कट्टु एवं बयासी-नमोऽत्थु णं
अरुहताणं भगवंताणं ०जाव संपत्ताणं, नमोऽत्थु णं समणस्स
जगवओ महावीरस्स मम धम्मायरियस्स ०जाव संपाविड-
कामस्स, पुव्वि पि य णं मए ममणस्स जगवओ महावी-
रस्स ०जाव संपत्तेणं अंतिए थूतगपाणा निवाए पच्चक्खाए ०
जाव थूतए परिगहे पच्चक्खाए । तं इयाणिं पि तस्मेव
अंतिए सव्वं पाणाडवायं पच्चक्खाणि ०जाव सव्वं परिगहं
पच्चक्खाए जावजीवाए सव्वं अमणं पाणं खाडमं माडमं
पच्चक्खाए जावजीवाए, जं पि य इमं सरारं इट्ठं कंतं ०
जाव सम्मं फुमंतं, एयं पि य णं चरिमोहिं ऊसामेहिं वो-
निरामि त्ति कट्टु तए णं से दहुरे काळमामे कालं किञ्चा ०
जाव सोहम्मे कप्पे दहुरवडिसए विमाणे लववायमजाए
दहुरदेवत्ताए उववणे । एवं खल्लु गोयमा ! दहुरेणं देवेणं
सा दिव्वा देविहो लज्जा पत्ता अभिसमल्लगया । दहुरस्स

णं भंते ! देवस्म केवलयं कालं त्रिती पक्षता । गोय-
मा ! चत्तारि पलिभोवमां त्रिती पक्षता । से णं दहुरे
देवे आउक्खवणं जवक्खवणं त्रिउक्खवणं अणंतरं चये
चत्ता महाविदेहे वासे सिज्जिहिति, वुज्जिहिति० जाव
अंतं करोहिति ।

(एवं सूरियाभ सि) यथा राजप्रभकरने सूर्याभो देवो वर्णि-
तः, एवमयमपि वर्णनीयः । कियता वर्णकेनेत्याह- (० जाव वि-
व्याह इत्यादि) स चायं वर्णकः-“ निहिं परिसाहिं सत्ताहिं
अणीएहिं सत्ताहिं अणीयाहिं वरिहिं । ” इत्यादि । (इमं च णं
केवलकणं ति) इमं च-केवलः परिपूर्णः, स चासौ कल्पश्च
स्वकार्यकरणसमर्थ इति केवलकणः, केवल एव वा केवलक-
णः, तम् । (अः भो एमाणे सि) इह यावत्करणादिदं दृश्यम्-“ पा-
सह समणे भगवं महावीर । ” इत्यादि । (कूमागारविठंते
ति) एवं चाऽसौ-“ से केणठेण भंते ! एव बुद्ध-सरीरगं
गया, सरीरगं अणुपविट्ठा ? । गोयमा ! से जहानामए कूमागार-
साला सिया दुहमां । ” बाहिरन्तश्च “ गुत्ता लिता । ” साऽऽवरण-
ध्वेन, गोमयाऽऽद्युपलेपनेन च । उभयतो गुप्तत्वमेवाऽऽह-“ गुत्ता ”
बहिः प्राकारावृता । “ गुत्तद्वारा । ” अन्तर्गुप्तत्वार्थः । अथवा-गुत्ता
गुप्तद्वाराणां केषाञ्चित् स्थगितत्वात्, केषाञ्चित्वास्थगितत्वा-
दिति । “ निवाया । ” बायोरप्रवेशात् । “ निषायगंभीरा । ” किल
महद् गृहं निवातं प्रायो न भवतीत्यत्र आह-“ निवातगंभीरा । ”
निवातविशालेत्यर्थः । “ तीसे णं कूमागारसालाए अदूरसा-
मंते पथे णं मह एगे जणनमूहे चिच्छर, तए णं से जणसमूहे एगे
महं अम्भइलथं वा यासवइलथं वा महावायं वा एज्जमाण पा-
सह, पासहत्ता तं कूमागारसालं अतो अणुपविसित्ता णं चिद्धइ ।
से तेणठेण गोयमा ! एव बच्चइ-सरीरा गया, सरीरग अ-
णुपविठ सि । ” असाधुदृश्येनेति, साधूनामदर्शनेन, अत एवाप-
र्युपासनया अनासेवनया, अननुशाननया शिक्वाया अजावेन,
अशुभ्रवणया भवणेच्छाया अजावेन, सम्यक्त्वपर्ययैः सम्यक्त्व-
रूपपरिणामविशेषैरेवं मिथ्यात्वं विशेषण प्रतिपन्नः विप्रतिपन्नः,
काष्ठकर्माणि दाहमयपुत्रिकाऽऽदिनिर्माणानि । एवं सर्वत्र, नवरं
पुस्तं वस्त्रं चित्रं लेप्यं च प्रसिद्धं, ग्रन्थमानि यानि सूत्रेण प्र-
थ्यन्ते, मालावत् । वेष्टिमानि वेष्टन्तो निष्पाद्यन्ते, पुष्पमाला-
म्बूनकवत् । परिमाणं यानि पूरणतो जवन्ति, कनकाऽऽदिप्रति-
मावत् । संघातमानि सघातनिष्पाद्यानि, रथाऽऽदिवत् । उपदर्श्य-
मानानि लोकैर्न्योऽन्यमित्यर्थः । (नालायरकम्मं ति) प्रेक्षणक-
र्मविशेषः । (नेगिच्छियसां ति) चिकित्साशास्त्रामरोगशालां,
धैया गिरिवरा आयुर्वेदपाठकाः, वैद्यगुत्रास्तत्पुत्रा एव,
(जाणुय सि) ज्ञायकाः, शास्त्रानध्यायिनोऽपि शास्त्ररूपवृत्ति-
दर्शनेन रोगस्वरूपतत्त्विकित्सावेदिनः । कुशलाः स्वायत्तकीर्ति-
कित्साऽऽदिप्रवीणाः । (बाहियाणं ति) व्याधिनामां विशिष्टवि-
स्तर्पादावतां, शोकाऽऽदिविष्णुतत्त्वित्तानामित्यर्थः । अथवा-वि-
शिष्टा आर्थाध्यस्मात्स व्याधिः स्थिररोगः कुप्राऽऽदिः, तद्धतां
वृत्तानां क्षीणदर्शणामशक्तानामित्यर्थः । रोगितानां संज्ञातव्य-
रूपेणाऽऽदिरोगिणाम्, आशुघातिरोगाणां वा (मोसहमित्यादि)
औषधमेकद्रव्यरूपं, भेषजं च द्रव्यसंयोगरूपम् । अथवा-औषधमे-
कानेकद्रव्यरूपम्, भेषजं तु पश्वम् । भक्तं तु भोजनमाश्रय, प्रति-
चारककर्म प्रचारित्यम् । (अलंकारियसजं ति) नापितक-

मंशाश्रमम् । (विसज्जिप इत्यादि) विमृष्टस्वेदजलमलपरिभ-
मनिष्काकुत्पिपाशाः । तत्र जलः स्थिरो मान्निव्यहेतुः, मलस्तु स
एव कठिनीभूत इति । राजगृहविनिर्गतोऽपि च यत्र बहुजनः (किं
ते सि) किं न घट्करोति ? उच्यते-जलरमणं जलकीर्माभः, विवि-
धमज्जनैः बहुप्रकारस्नानैः, कदलीनां लतानां च गृहकैः कुसुम-
स (प्र) स्नैः, अनेकशकुनिगणकृतैश्च । कीदृशः ? रिज्जितैः स्वर-
घोलनाद्यज्जिर्मधुरैरित्यर्थः । संकुलानि यानि तानि तथा तेषु, पु-
ष्करिणीवनखण्डकणेषु पञ्चसु वस्तुष्विति प्रक्रमः । (संतुयट्ठा
य सि) शयितः (साहेमाणो य सि) प्रतिपादयन् । (गमभो सि)
पुर्वोक्तपाठः । (साया मोक्खं सि) सातात् सातवेदनीयोदयात्
सौख्यं सुखम् । “ सासे ” इत्यादि श्लोकः प्रतीतिः, नवम्
(अजीरप सि) आहारापरिणतिः । (दिछीमुद्धसुले ति) दृष्टि-
शूलं नेत्रशूलं, मूर्च्छशूलं मस्तकशूलम् । (अकारप सि) भक्त-
द्वेषः । “ अच्छिवेयणा ” इत्यादि श्लोकानिरिक्तम् । (कहुं सि)
खर्जुः । (उदरे सि) उदर, जलोदरमित्यर्थः । (मत्थकोसेत्यादि)
शस्त्रकोशः कुरनस्वरदनाऽऽदिभाजनं, स इस्ते गतः स्थितो येषां
ते तथा । एव सर्वत्र । नवरं शिलिकाः किरातातेलकाऽऽदितृण-
रूपाः, प्रतलपाषाणरूपा वा शस्त्रतीक्ष्णीकरणार्थाः । तथा-गुटि-
का द्रव्यसंयोगनिष्पादितगोलिकाः । औषधभेषजं तथैव ।
(उच्चलणेहीत्यादि) उच्चलनानि देहोपभेदनविशेषाः, यानि देहाद्
हस्तामर्शनेनापनीयमानानि मलाऽऽदिकमादायोद्भवन्तीति । उ-
द्धर्तनानि तान्येव । विशेषस्तु लोककण्डसमघसेय इति । कोहपा-
नानि द्रव्यविशेषपक्वताऽऽदिपानानि । वमनानि प्रसिद्धानि । वि-
रेचनान्यधोधिरेकाः स्वेदनानि सप्तधाभ्येकादिभिः (?) । अवदह-
नानि दम्भनानि । अपक्वानानि कोहपनयनहेतुद्रव्यसंस्कृतजज्ञेन
स्नानानि । अनुवासनाध्यर्षयन्त्रप्रयोगेणापानेन जठरे तैलप्रवे-
शनानि । वस्तिकर्माणि चर्मवेष्टनप्रयोगेण शिरःप्रभृतीनां स्नेहपू-
र्णानि, गुदे वा वर्त्यादिकेपणानि । निरुहा अनुवासना एव, केवलं
द्रव्यकृता विशेषः । शिरावेधा नामीवेधनानि, रुधिरमोक्षणाती-
त्यर्थः । तत्तणानि त्वच्चः कुरप्राऽऽदिना तन्मकराणि । प्रकृणानि
हस्तानि त्वच्चो विदारणानि । शिरोवस्तयः शिरसि बद्धस्य च-
र्मकोशस्य संस्कृतनेलापूरलक्षणः । प्राशुक्तानि वस्तिकर्माणि
सामान्यानि, अनुवासनानि निरुहाशिरोवस्तयस्तु तज्ज्ञेदाः । तर्पणा-
नि स्नेहद्रव्यविशेषैर्वृद्धानि । पुटपाकाः कुष्ठिकानां कणिकाघे-
ष्टिनामभिना पचनानि । अथवा-पुटपाकाः पाकविशेषनि-
ष्पन्ना औषधविशेषाः । उल्लयो रोहिणीप्रनृतयः, वल्लयो गुरूबीप्र-
नृतयः । कम्पाऽऽङ्गीनि प्रसिद्धानि । एतैरिच्छन्ति एकमपि रोगमु-
पशमयितुमिति । (निषकाउए सि) प्रकृतिस्थित्यनुभागव्यापे-
क्षया । (वज्जपपीसए सि) प्रवेशव्यापेक्षयति । (अंतनिघाह-
ए ति) निर्घातितारुः । (सध्वं पाणाइवापं पक्कस्सामि)
इत्यनेन यद्यपि सर्वप्रहणम्, तथाऽपि तिरश्चां देशविरतिरेव ।

इदार्थे गाथे-

“ निरियाणं चारिसे, निवारियं अइ जतो पुणो तेसि ।

सुव्वइ बहुयाणं पिय, महव्वयारोहणं समए ॥ १ ॥

न महव्वयसम्भावे, विचरणपरिणामसंज्ञयो तेसि ।

न बहुगुणाणं पिय जम्भो, केवलसंज्ञहपरिणामो ॥ २ ॥ ” इति ।

इह यद्यपि सूत्र उपनयो नोक्तस्तथाऽप्येवं दृष्टव्यः-

“ संपन्नगुणो वि जम्भो, सुमाहुसंमग्निवज्जिम्भो पायं ।

पावइ गुणपरिहाणि, वहुज्जीवो एव मणियारो ॥ १ ॥ ” सि ।

अथवा-

“ तित्थयरबंणत्थं, खल्लिओ ज्ञावेण पाषण्णसंगं ।
जइ दहरदेवेणं, पत्तं वेमाणियसुरत्तं ॥ ३ ॥ ” इति ।

ज्ञा० १ श्रु० १३ अ० । सेदुककः। एणस्य उत्तरभवजोवे, आ०
क० । (‘ सेदुक ’ शब्दोऽत्र छट्ठयः)

ददुरवडिमग-दर्वरावतंसक-न० । दर्वुरदेयाधिष्ठिते विमाने,
ज्ञा० १ श्रु० १३ अ० ।

दप्प-दर्प-पुं० । दप्-घञ्, अच् वा । निष्कारणेऽनाचारे, व्य० ४
उ० । अद्यया कामभोगे, नि० चू० १ उ० । माने, स० ५१
सम० । धृष्टतायाम्, अ० १२ श० ५ उ० । अष्टमे गौणः प्रत्यये,
दर्पो देहदमना, तज्जनकत्वाद्दर्प इत्युच्यते । आह च-“ रसा
पगामं न निर्सावियन्वा, पर रसा दित्तिकरा हवति । दित्तं च
कामा समामहवति, दुमं जइ सावफत्त तु पक्खो ॥ १ ॥ ”
अथवा-दर्पः सौजात्याऽऽयभिमानः, तत्र भय चेदं, न हि प्रश-
मादैन्याद्वा पुरुषस्यात्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति दर्प एवोच्यते ।
तदुक्तम्-“ प्रशान्तवाहिचित्तस्य, सम्भवन्त्यस्त्रिलाः क्रियाः ।
मैयुनस्यनिरोक्तयो, यदि रागो न मैयुने ॥ १ ॥ ” प्रश्न० ४ संव०
द्वार । स्त्रीणां मानमर्दनादुत्पन्ने गर्वे, उत्त० १ अ० । धावनव-
हगनमेवनाऽऽर्षी, जीत० । पञ्चा० ५० । “ दप्पो पुण होइ वग्ग-
णाईओ । ” इति । स्वा० १० ता० । “ जो अणेगवायामजोगं
वग्गणाऽऽदिकिरियं करेति निष्कारणे सो दप्पो । ” नि० चू० १
उ० । प्रमादे, नि० चू० ।

“ वल्ल वारा वणे ” इत्यस्य व्याख्या-

वायामवगणाऽऽर्षी, निष्कारणधात्रेण तु तद्वै च ।

कायाऽपरिणपगदणं, अकप्यो जं वा अगीतेणं ॥ ४६४ ॥

वायामो जइ-लगाडममारुणं, उवस्यकट्ठाणं वमाणं, मल्लव-
त् । आदिसहभाहणा बाहुजुद्धकरण, वोवरारुवण । निष्कारणे-
ण धात्रेण कडुयप्पवाणं । दप्पो गतो । नि० चू० १ उ० ।

दप्पण-दर्पण-पुं० । पुरुषप्रतिबिम्बदर्शनाऽऽधारे, वाच० । आ-
दर्शो, ज्ञा० १ श्रु० १ अ० । पं० व० । नि० चू० । प्रश्न० । जं० ।
आ० चू० । रा० ।

दप्पणिज्ज-दर्पणीय-त्रि० । बलकरे, वरसाहवृद्धिकरे च ।
स्था० ६ ता० । कल्प० । ज्ञा० । श्री० । प्रज्ञा० । जी० ।

दप्पपडिसेवणा-दर्पप्रतिसेवना-स्त्री० । आगमप्रतिषेद्धप्रा-
णानिपाताऽऽज्ञानेवायाम्, स्था० १० ता० । नि० चू० । (वि-
स्तरस्तु ‘ पडिसेवणा ’ शब्दे वक्ष्यते)

दप्पिय-दर्पित-त्रि० । हस्ते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । दर्पोऽपिराध-
का भवन्ति ज्ञानाऽऽर्क्षीनाम् । नि० चू० १ उ० । दर्पयति, प्रश्न०
३ आश्र० द्वार ।

दप्पुत्त-दर्पवत्-त्रि० । “ आदिवल्लोत्ताप्त-वत्त-मन्तेत्तेर-मणा
मतोः ” ॥ ८ । २ ॥ १५६ ॥ इति मतोः स्थाने वल्लोऽऽदेशः । हस्ते,
प्रा० ३ पाद ।

दवज-दर्भ-पुं० । ‘ दभ ’ प्रत्ये । घञ् । वाच० । समूले कुशे,
समूना दर्भाः, अमूनाः कुशाः । ज० ८ श० ६ उ० । आ०
म० । आचा० । नि० विपा० । ज० । अन्त० । प्रज्ञा० । दर्भैरप्रभूतैः

कुशैर्ममभूतैर्जात्या दर्भैर्कुशभेद इत्यन्ये । ज्ञा० १ श्रु० २ अ० ।
“ कुशाः काशाः वल्लजाश्च, तथाऽन्ये तृणरोमशाः । मौञ्जाश्च
शाङ्गलाश्चैव, वरू दर्भाः परिकीर्तिताः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तेषु काशा-
ऽऽदिषु वदसु तृणेषु, वाच० ।

दवजपुष्प-दर्जपुष्प-पुं० । दर्भैर्करसर्पविशेषे, प्रज्ञा० १ पद । प्रश्न० ।

दवजय-दर्जक-पुं० । समूले कुशे, अ० १० श० १ उ० ।

दवजत्राण-दर्भवन-न० । दर्भकानने, “ जातणाहिं किं ते असि-
वणं दम्भवणं ? ” दर्भवनं प्रतीति, दर्भपत्राणि त्रेयकानि, तदप्रा-
णि च भेदकानि भवन्तीति तद्वातनाहेतुत्वेनोक्तम् । प्रश्न० १
आश्र० द्वार ।

दवजवत्तिय-दर्जवत्तिन-पुं० । न० । दर्भिणः शरीरविकर्तने,
दशा० ६ अ० ।

दवजविज्जा-दर्भविद्या-स्त्री० । रोगप्रतीकरणविद्याभेदे, अ-
न्या दर्भैर्दर्भविद्या जवति विद्या, यथा दर्भैरपमृज्यमान आ-
तुरः प्रगुणो भवति । व्य० ५ उ० ।

दवभिषायण-दाज्यायण-पुं० । दर्जवैर्गोत्रापत्ये, “ चित्ता ण-
क्खत्ते किं गोत्रे पणत्ते ? । दवभिषायणसंगोत्रे पणत्ते । ” सु०
प्र० १० पाहु० । जं० । चं० प्र० ।

दम-दम्-पुं० । दम-घञ् । इन्द्रियनिग्रहे, प्रश्न० ४ संव० द्वार ।
स० । इन्द्रियोपशमे, नं० आचा० । उल० । दाके, बाह्येन्द्रियाणां
ध्येयविषयव्यतिरिक्त्यो निवर्त्तने, “ निग्रहो बाह्यनुत्तिनां, दम
इन्द्रियधीयते । ” इत्युक्ते बाह्येन्द्रियव्यापारोद्ये विचारहेतुम-
न्निधानेऽपि मनसः स्वैर्ये, “ कुत्तसतात्कर्मणो विप्र !, यच्च चि-
त्तनिवारणम् । स कीर्तितो दमः, ” इत्युक्ते कुकर्मेत्यां मनसो
निवारणे, कर्दमे, दमने च । वाच० ।

दमअ-पुं० । देशी-दरिद्रे, दे० ना० ५ वर्ग ३४ गाथा ।

दमग-दमक-पुं० । इत्थ्यश्वाऽऽर्क्षीनां प्रथमं विनयग्राहकं, नि०
चू० ए उ० ।

दमक-पुं० । दुर्जने, रङ्गे, व्य० ३ उ० । दरिद्रे, नि० चू० १५
उ० । आ० म० । आ० क० । वृ० । ज्ञा० । विशेषे । आव० ।
दमको नाम दरिद्रो भूत्वा यः प्रव्रजति । वृ० १ उ० ।

दमगभत्त-दमकभत्त-न० । रङ्गेभ्यो दीयमाने भक्ते, नि० चू०
६ उ० ।

दमघोम-दमघोष-पुं० । शिशुपालपितरि, ज्ञा० १ श्रु० १६
अ० । वसुदेवस्वसुः पत्नी, सूत्र० १ श्रु० ३ अ० १ उ० ।

दमण-दमन-न० । उपतापे, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । पशूनां
शिक्षाग्रहणे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

दमणग-दमनक-पुं० । पुष्पजातिविशेषे ‘ दचना ’ इति स्थाने,
प्रश्न० ५ संव० द्वार । रा० । गन्धद्रव्यविशेषे च । आचा० १
श्रु० १ अ० ५ उ० । प्रज्ञा० । ज्ञा० । आ० म० । “ दमणगपुडण
वा । ” जं० १ वक्क० । रा० ।

दमणा-दमना-स्त्री० । गन्धद्रव्यविशेषे, आ० म० १ अ० १
खण्ड ।

दमदंत-दमदन्त-पुं० । स्वनामवशाते इति शर्षिकपुराधिपतौ,
येन इतिनागपुटं रुद्धम् । ग० ।

अथ दमदन्तसंबन्धो यथा-“ आर्य तिवुहपुरं पि ध विबुह-
जणसमाश्रमं उवट्टणं व पुत्रागपमिपुत्रअमारोचरि विप्वनरयक-
विमीसं हत्थिसीसं नाम नयरं । “अथ धुवं वणियाणं, ववहार-
पराण अहसांमहाणं । वणियारयाण लील, धणओ वि न पावप
कह वि ॥ १ ॥ ” तथ समरचत्तरवोरवारपेरियदंतिभमादंतो
दमदंतो नाम राया । “किन्तो रणदय रिउवय-संचुया जस्स
चंदकरसरिस्सा । रुज्झं कंहे दुज्जण-जणमणवट्टणं हुयासु व
॥ १ ॥ ” अथया सो दमदंतराया तिखंडभरंसेर दुकरवैरि-
रायपरिवासुदेवं सेवेवं रायगिहं नगरं गओ । तस्मिं समप ह-
त्थिणावराओ नीहरिऊण सपरियणहि पंरुवेहिं तस्स देसो उलं
लहिय बूसिओ । इमं सऊं दमदन्तया रायगिहाओ वणिपण
सुणिय परमं पओसमुवहंतेण नामियविशेण नियसिखेण सह
हत्थिणावरं समंनओ, जवुदीवं पि वल णसापरेण, वेढियं । त-
ओ सो द्यमुदेण पंडवे विखरे-अमह देसो तुम्हेहिं वीरजणग-
रहणिउजेण उलेण उवट्टओ, न बलेण । अओ-“ उलमुचियं की-
वाणं, कीवाण वधं णियथिरहि प उणे । वलवंताण नरायं, न
एन मगो सुवंसायं ॥ १ ॥ ” ता जइ तुम्हाण पयमं ह्यदक-
वजमत्थि, तो पुराओ निगत्तण दमपरकमपईवसिहाए सभम-
भीलमुवहह । तओ पंरावहं दूएण तज्जिणा भवि पंरुवा
भयनीया न नीहरिया सनयराओ जुज्जिउ । तओ बहुदि-
णरोहणनिविओ दमदंतो हत्थिसीसपुरं गओ एवं वि-
निऊण-“ अस्ति कुलम्भवाणं, समुदपत्ताण सिद्धोय व ।
जुज्झं काउं उचियं, अमह अजतो कुरइ खोए ॥ १ ॥ ” अओ
य नाएण रउजं पालयंतो दमदंतो कावयदिणहिं पइकते-
हिं सिरिनेमिनाहसीमसिद्धिम्मवे ससुरिषयणपहसंनूयपभू-
यसवेगरसरंगंतरिणीए धम्मदेसणाए एहाऊण विगय-
पावसंताओ रज्जमकजं, मंदारे कारागारे, पेयसीओ रक्ख-
सीओ, विसप विसे, चउरंगसाहणं दुग्गइसाहणं च मज्जतो
सवेगं गओ संसारसुखमुज्जिय वज्जियसवसावज्जकज-
मण उज्जं पवउज्जं पडिउज्जं । तओ रायरिसी कमेण गी-
यथो होतुं विहरंतो पंरुवयाणिए हत्थिणावरे गोउरदुआरे
मेरु व निपकंगो पडिंमं त्रिओ । तस्मिं समप रायवामियाए
निगउजंतेहिं पंचहिं पंरुवेहिं पलोइय वाहणेहिं उत्तरिय न-
मांसओ जावसारं मृगीसरो । अहो ! दुकरकारओ एत राय-
रिसी इय अभिनांदेप पुरओ पत्थिपसु तेसु तथ आगओ
सपरियणो पयईए दुज्जणे, दुज्जोहणो, तं मुणिं पिक्खिय अ-
णण अमहाणं पुवपुरसागयं किंसिस्वस्समयहरियं, पुव-
वहरमणुवरनो माउग्गिणेण तकेइ, तम्मावं मुणंतेण तप्परिय-
णेण पाहाणखेडहिं आहणिकण लिट्टुरासी कओ, रायवामीए
वलिपण जुहिट्टिगरआ तथ तं मुणिमपिच्छंतेण तट्ठाणे लिट्टु-
रासि पत्तायनेण नियगरियणो पुट्टो-कहिं विहरिओ स मह-
णा धम्मकपदुदुक्खो ? तेणोव दुज्जोहणपुमंतो तप्परओ बु-
त्तो । तं सुणिय अइव अधिइ कुणतो पायकंहिं लिट्टुरासि दूरे
काराविय अंगसंवाहगेहिंनो अंगं सउज्ज निम्माविय सयं त
मुणिवरं जामिय पत्तो पासायं जुहिट्टिगरवरो । दमदंतो यि
सवेगवेगेण एव भावेइ-“ एत मे मासओ अप्पा, माणवंण-
सजुओ । सेमा मे व हिरा मागा, सधे संजोगलकज्जणा ॥ १ ॥ ”
तओ स कोरवेसु अशकारकारिसु, परवेसु य उवयारपरेसु सम-
विस्सविस्सि धावंइ । अइ जुहिट्टिगरओ सेवाभ्यसराऽऽगय दुज्जो-
हणं एवं निमत्थेइ-अरे कुठार ! अंगीकयमायंगावार ! इहभ-

वपरभवदुगंउणिज्जं मुणिवरावमाणं किं तप कयं ? तइया किं
तुमं कथं वि गओ आसि, किं वा तस्स परकमं गीयमाणं
न तप सुयं, जइया तेन वेढियं हुत्था हत्थिणावरं ? अणण य
रायरिसिणा पुविं पंचाव वयं जिया, संपइ पुण पंच वि
इविया । धरिओ य दुकरो महवयमारो, अतो कां तं निउज-
णितं सकइ, तओ सो वि रायरिसी तं दुम्महं परिसहं सहंने
सवेगावेसेण माणंतरिय पकिंवाज्जिय गुणसंणिमारुहिय सं-
पत्तकेवलनाणो सिवपुरं गओ । “ पुसतमेय दमदंतमाहुणो,
चित्ते निसिस्ता सममिस्ससुणो । सवेगरंगंणनट्टसांजया,
हवेहं सिक्खि परिणहं वीलया ॥ १ ॥ ” ॥ ए७ ॥ ग० २ अधि०
आ० क० । आ० चू० । आ० म० ।

दमदमाय-दमदमाय-नामधा० । आरुम्भरकरणे, अइमद दम-
द्वर्जान । “ अवतानुकरणादनेकस्वरान् कृत्वास्तित्ता अनितौ
विधौ ” ॥ ७ । २ । १४५ ॥ (हैम०) इति काचप्रत्ययः, दमद-
द्विचवनं च । “ काचयादौ ” ॥ ७ । २ । १४९ ॥ (हैम०) इति
तलुक । “ डित्यन्त्यस्वाऽऽदेः ” ॥ २ । १ । ११४ ॥ (हैम०)
इत्यलुक । “ काचलोहिताऽऽदिभ्यः पित् ” ॥ ३ । ४ । ३० ॥
(हैम०) इति कचप्रत्ययः । “ कचोर्धलुक ” ॥ ५ । ३ ।
१३० ॥ इति कचजन्तसम्बन्धिनो यस्य लुक । ‘ दमदमाइ ।’
‘ दमदमाअ ।’ दमदमायति । प्रा० ३ पाद ।

दमय-दमक-पु० । कमेकरे, वृ० १ उ० ।

दमयंती-दमयन्ती-स्त्री० । भीमपुत्र्यां नक्षत्रपमहिष्याय, ती० ।
(कथाऽप्यव)

दमसागर-दमसागर-पुं० । दम इन्द्रियदमोऽर्थात् चारित्र्यम । द-
म एव दुस्तरत्वात् सागर इव दमसागरः । तस्मिन्मशक्यत्वात्
सागरकल्पे दमे, उक्त० १६ अ० ।

दमिक-द्विह-पुं० । देशजने, तद्देशरूपे च । याच० । न० । प्रथ० ।

दमिल-दमिल-पुं० । अनार्यदेशे, तज्जे मनुष्ये च । प्रज्ञा० १
पद । नि० चू० । सूत्र० । प्रथ० ।

दमिक्षा-दमिला-स्त्री० । अनार्यदेशोत्पन्नायां योषिति, म० ए
श० ३३ उ० ।

दमी-दमिन्-पुं० । दमो विद्यते येषां ते दमिनः । उपशमवस्तु
साधुषु, उक्त० १६ अ० । जितेन्द्रिये, उक्त० २२ अ० । उद्दृष्ट-
वमनशील च । उक्त० १६ अ० ।

दमीश्वर-दमीश्वर-पुं० । दमो विद्यते येषां ते दमिनो जिते-
न्द्रियाः, तेवामाश्वगे दमीश्वरः । उपशमवतां साधूनामैश्वर्य-
धारिणि, उक्त० १६ अ० ।

दमेपव-दमितव्य-त्रि० । वशीकर्तृत्वे, उक्त० १ अ० ।

दम्प-दम्प-त्रि० । दम्पयोग्ये, आचा० २ अ० १ चू० ४ अ० २
उ० । दश० । आ० क० ।

दम्प-पुं० । पणपोडशके, वाच० ।

दय-न० । देशो-जने, शोके, दे० ना० ५ वर्ग ३३ गाथा ।

दयपत्त-दयाप्राप्त-त्रि० । प्राप्तकृपागुणे, औ० । दयाकारिणि
च । स्था० ६ उ० । रा० ।

दया-दया-स्त्री० । दय-त्रिधा०-अइ । “ यत्नादपि परक्लेशं,
हर्तुं या हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ !, सा दया परिकी-

दया

तिता ॥१॥" इत्युक्तकणे इच्छात्रेदे, वाच० । कृपायाम्, हा० २४
अष्ट० । आवा० । स० । सूत्र० । अनुकम्पायाम्, दश० १ अ०
१ उ० । आवा० । प्रश्न० । जीवरक्षायाम्, दश० १ अ० । कृप-
नावस्वपरप्राणरक्षणायाम्, अष्ट० ३७ अष्ट० । दुःखितजन्तु-
दुःखत्राणान्जिलाये, ध० १ अधि० । " न तद्धानं न तद्व्यानं,
न तद्व्यानं न तत्तपः । न सा दीक्षा न सा भिक्षा, दया यत्न न
विद्यते ॥ १ ॥ " संथा० ।

दयाद्वय-न० । देशी-रक्षिते, दे० ना० ५ वर्ग ३५ गाथा ।

दयालु-दयालु-त्रि० । दय-आलुच् । कृपायुक्ते, वाच० ।

दयावत्-त्रि० । " आखिवह्नीष्ठाह-वस्तमस्तेस्तेर-मणा मतोः "
॥ ७ । २ । १५५ ॥ इति मतोः स्थाने आलु इत्यादेशः ।
प्रा० २ पाद । सद्युगे, दश० २ तपः । सत्त्वानुकम्पके, ध०
२० । दुःखितजन्तुत्राणामिहायुक्ते, प्रव० २३१ द्वार ।

संप्रति दशमं गुणं प्रचिकटयिषुराह-

मूलं धम्मस्स दया, तयाणुगयं सव्वमेवऽणुक्कणं ।

सिद्धं जिणिदसमप, मग्गिज्जह तेणिह दयालू ॥१७॥

मूलमाद्यं कारणं धर्मस्योक्तनिरुक्तस्य दया प्राणिरक्षा । यदुक्तं
श्रीमद्भारतसूत्रे-"संवेमि जे श्रद्धया, जे पशुपक्षा, जे य आग-
मिस्सा अरहंता भगवंता ते सव्वे पवमाद्वक्खति, एवं भासंति,
एवं पज्जवेति, एवं पक्खयति-सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा
सव्वे सत्ता न हंतव्वा, न वज्जावेयव्वा, न परितावेयव्वा, न उव-
हवेयव्वा, एस धम्मं सुक्के निहप सासए समिक्ख होयं जेयधेहि
पवेइए ।" इत्यादि । यतोऽस्या एव रक्षार्थं शेषव्रतानि । तथा चा-
ऽत्राचि-"अहिंसेव मता मुख्या, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी । अस्याः
संरक्षणार्थं च, न्याय्यं सत्याऽऽविपालनम् ॥१॥ " इति । अत एव
तदनुगतं जीवदयासहस्राणि, सर्वमेव विहाराऽऽहारतपोवैयाकु-
त्याऽऽदि सव्वनुष्ठानं, सिद्धं प्रतीतं, जिनेन्द्रसमये पारगतगद्दिन-
सिद्धान्ते । तथा चोक्तं श्रीशर्यभभवसुरिपदैः-"जयं चरे जयं
चिष्टे, जयमासे जयं सए । जयं भुंजंतो भासंतो, एवमं कम्मं
न बंधइ ॥१॥" (दश०) इति । अग्यैरप्युक्तम्-"न सा दीक्षा न सा
भिक्षा, न तद्धानं न तत्तपः । न तद्व्यानं न तद्व्यानं, दया यत्न न
विद्यते ॥ १ ॥ " इति । मृष्यते अन्विष्यते तेन कारणेनेह धर्मा-
धिकारे दयासुर्वयाशीलः । स हि किञ्च स्वल्पस्याऽपि जीवबध-
स्य यशोधरजीवसुरेन्द्रदत्तमहाराजस्येव दाक्षिणविपाकमवबु-
ध्यमानो न जीवबधे प्रवर्तते इति ॥ १७ ॥ ध० २० ।

दयावण-पुं० । देशी-दीने, दे० ना० ५ वर्ग ३५ गाथा ।

दयासुरि-दयासुरि-पुं० । दृष्ट्यानुयोगार्थोपदेशके तपागच्छप्र-
धाने स्वनामख्याते सुरौ, कव्या० १५ अष्ट्या० ।

दर-दर-अव्य० । ईषदर्थे, मर्काये च । " दराकोऽन्ये " ॥ ८२
॥ ३१५ ॥ दर इत्यव्ययमर्काये ईषदर्थे च प्रयोक्तव्यम् । "दरवि-
प्रसिद्धं ।" अर्थेनेषच्चा विकसितमित्यर्थः । प्रा० २ पाद । प्रव० ।
विशे० । न्यूनतायाम्, दरा द्विविधाः । तद्यथा-पेहृदराः, चान्य-
भाजनदराश्च । पेहृमुबर्, तद्रूपा दराः पेहृदराः । चान्यभाजनानि
कटपल्यादयः, तान्येव दरा चान्यभाजनदराः । वृ० १ उ० ।
नि० न्यु० । अर्थे, दे० ना० ५ वर्ग ३३ गाथा ।

दरंदर-पुं० । देशी-उल्लासे, दे० ना० ५ वर्ग ३७ गाथा ।

६१५

दराजिभिअ-दराजिमित-त्रि० । अर्द्धनुक्ते, वृ० ३ उ० ।

दरदिष्ण-दरदत्त-त्रि० । ईषद्वितीर्णे, पञ्चा० १० विष्ण० ।

दरपट्टावित-दरप्रस्थापित-त्रि० । अर्द्धप्रस्थापिते, नि० न्यु० ११३० ।

दरमत्त-पुं० । देशी-बलात्कारे, दे० ना० ५ वर्ग ३७ गाथा ।

दरवंदिष-दरवन्दित-न० । द्वाविंशत्यन्दनकदोषे, " देशीकह-
वित्तते, कहेति दरवंदिष कुंचो । " देशीकयावृत्तान्ताम् वच क-
रोति तां परिकुञ्चितम् । वृ० ३ उ० ।

दरविदर-पुं० । देशी-दीर्घे, विरले च । दे० ना० ५ वर्ग ५२ गाथा ।

दरसण-दर्शन-न० । मने, यथा-" आगारमावसंता वा, अरथे
वा वि पव्वथा । इमं दरसणमावक्ख, सव्वदुक्खा विमुक्खई
॥ १ ॥ " अनु० ।

दरसाण्डज-दर्शनीय-त्रि० । ऊर्ध्वं बोधे, ध० प्र० १८ पादु० ।
पश्यन्मूर्ध्नि आभ्यति तस्मिन् । म० २ श० ५ उ० ।

दरदिभिय-दरादिणिदत्त-त्रि० । अर्द्धपयंदिते, वृ० ४ उ० ।

दरिअ-पुं० । देशी-दत्ते, दे० ना० ५ वर्ग ३५ गाथा ।

दरिइ-दरिइ-त्रि० । धमविहीने, क्वा० ४ उ० ३ उ० । अनी-
श्वरे, दुस्ये च । क्वा० ३ उ० १ उ० ।

दरिइकुल-दरिइकुल-न० । अनीश्वरे, क्वा० ७ उ० । निर्वन-
कुले च । कल्प० २ कृण ।

दरिइषेर-दरिइस्वविर-पुं० । कृताकृतानगरीवास्तव्ये समहि-
ले साऽऽरम्भे स्वनामख्याते स्थविरे, आ० म० १ अ० २ अक्षर ।

दरिदीहय-दरिद्रीजुत-त्रि० । अदरिद्रे दरिद्रतां गते, क्वा० ३
ठा० १ उ० ।

दरिय-हप्त-त्रि० । हप-कः । "अरिहते" ॥ ८ । १ । १४४ ॥ हप्त-
शब्दे श्रुतोऽरिरादेशो प्रवति । 'हरिओ' । प्रा० १ पाद । "हते"
॥ ८ । २ । १५६ ॥ हप्तशब्दे शेषस्य द्वित्वं न प्रवति । "मम धम्मि-
य ! बीसंथो, सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । गोदाणुईकच्छ-
कुञ्ज-वासिणा हरियसीहेण ॥१॥" (इति गाथासप्तशत्याम) प्रा०
२ पाद । गाविते, वाच० । औ० । द्वापऽऽध्याते, रा० । प्रश्न० । "द-
रियनागदप्पमहणा ।" हप्तनागदर्पमयना । प्रश्न० ४ प्रा० ७ द्वार ।

दरियपह-हप्तमह-पुं० । विशिष्टे काष्ठे द्वापूजायाम्, आवा०
३ वृ० १ अ० १ न्यु० १ उ० ।

दरिस-दृश्-(वृ)धा० । चाक्षुषज्ञाने, क्वा०-पर०-सक०-अनि-

ह । वाच० । "वृषाऽऽदीनामरिः" ॥ ७ । ४ । ३३५ ॥ इति हपे-
रिः । 'दरिसई' । प्रा० ४ पाद । पश्यति । अवर्शत, अद्राक्षीत् ।
वाच० । "दृश दृशे सुरुपां क्षीम ।" आ० क० ।

दरिसण-दर्शन-न० । " शर्वतप्तवज्रे वा " ॥ ८ । २ । १०५ ॥
इति संयुक्तस्थान्त्यव्यजनात्पूर्वं इकारो वा भवति । 'दरिसणं' ।
'दंसणं' । प्रा० २ पाद । सम्यक्त्वे, आ० क० । आतु० । आगमे,

सूत्र० १ श्रु० १ अ० २ उ० । संवेदने, स० १० सम० । प्रकाश-
ने, स० ५ अक्ष । आलोकने, रा० । घाक्ये च । स० ६ मङ्ग ।

दरिसणरइय-दर्शनरतिक-त्रि० । दर्शने आलोकने रतिर्यात्म-
न स दर्शनरतिकः । विद्वत्तपोये, रा० ।

दरिसणावरणिज्ज-दर्शनाऽऽवरणीय-न० । दर्शनं सामान्यार्थ-
बोधरूपमावृणोतीति दर्शनाऽऽवरणीयम् । दर्शनाऽऽवरणकर्मणि,
स्था० क० च-“ वंसणसीत्ते जीवे, वंसणवायं करेह जं कम्मं ।
तं पन्निहारस्समाणं, वंसणवरणं भवे जीवे ॥ १ ॥ ” इति । स्था०
२ उ० ४ उ० । (अस्य सर्वा वक्तव्यता 'कम्म' शब्दे तृतीयभागे
२५६ वृष्टे छष्ट्या)

दरिसणिज्ज-दर्शनीय-त्रि० । दर्शनाय सकृद्व्यापाराय हिनं
दर्शनीयम् । औ० । यं पश्यन्त्यकुपा धम्मं न गच्छति तस्मिन्,
स० । ज्ञा० । नि० । विपा० । दर्शनयोग्ये, जं० १ वक्त० । रा० ।
प्रज्ञा० । रुपातिशये, आ० म० १ अ० १ अणम् । आचा० ।
रा० । सू० प्र० । औ० । शोभने, सूत्र० २ सु० १ अ० ।

दरिसयंत-दर्शयत्-त्रि० प्रकटयति, स० २ अ० ।

दरिमावण-दर्शन-न० । कृपायां प्रेरणे, आव० १ अ० ।

दरी-दरी-स्त्री० । पर्वतकन्दराविशेषे, भ० ३ श० ३ उ० ।
ज्ञा० । जं० । आचा० । आव० । गृगालाऽऽसृत्कीर्णचूमिविशेषेषु,
ज्ञा० १ सु० १ अ० । भ० । मूषिकाऽऽदिकृतायां लघ्व्यां कडा-
याम्, जं० ३ वक्त० ।

दरुम्मिद्ध-न० । देशी-घने, दे० ना० ५ वर्गं ३७ गाथा ।

दल-दद-धा० । दाने, 'दल्लडः, दस्य लः । 'दल्ल' । सूत्र० १
सु० ३ अ० ३ उ० । आचा० । अंग० ।

दल-न० । दल-अच् । पत्रे, विशेषे । ज्ञाने, पं० सं० ५ द्वार ।
उपादानकरणे, पञ्चा० ७ विष० । ध० । जिनभवननिर्णयकृते,
वर्श० १ तत्र । शस्त्रच्छेदे, अपकृष्टव्ये, तमालपत्रे, उच्च-
तायाम्, पङ्के, अर्द्धे च । वाच० । अण्डे, विशेषे । उत्सेधवच-
स्तुनि च । पुं० । वाच० ।

दलयित्ता-दत्ता-अध्य० । दानं कृतेत्यर्थे, आचा० २ भु० ३ चू० ।

दलंती-दलयती-स्त्री० । घरटेन गोधूमाऽऽदिचूर्णयन्त्याम्, पि० ।

दल्लयमाण-ददत्-त्रि० । दानं कुर्वति, स्था० ३ उ० १ उ० ।

“ दल्लयमाणे । ” इत्यनेन तारुनं हस्ततालः, तं “ व-
ल्लयमाणे ” इदं यष्टिमुष्टलकुटाऽऽदिमिर्मरणाऽऽदिनिरपेक्षं

आत्मनः परस्य वा प्रहरञ्जति जायः । स्था० ३ उ० ४ उ० ।

“ अथादानं दल्लमाणो सि । ” अर्थादानं व्योपादनकारणमष्टा-

ङ्गनिमित्तं वक्तुं प्रयुज्जान इत्यर्थः । स्था० ३ उ० ४ उ० ।

दलागणि-दलाग्नि-पुं० । दलानि पत्राणि तेषामग्निरुहानप्र-
वृत्तो वृद्धिः तस्मिन्, स्था० ८ उ० ।

दल्लिअ-न० । देशी-निकृणितत्वे, दे० ना० ५ वर्गं ५३ गाथा ।

दल्लिह-दरिह-पुं० । दरिहा-अच् आश्लेषः । वाच० । ‘ हरि-
हाऽऽदौ सः ’ ॥ ८ । १ । २५४ ॥ इत्यसंयुक्तस्य रस्य लः । प्रा०
१ पादः । निर्दने, वीने च । वाच० ।

दल्लिय-दल्लिक-न० । वां प्रकृति वक्ष्यामि जीवन्तनुभावेन प्रकृ-
त्यन्तरस्थं दल्लिकम् । तस्मिन्, स्था० ४ उ० २ उ० । पं० सं० ।
परमाण्वस्मके, पं० सं० ५ द्वार । वस्तु दल्लिकं रूपं योऽयमर्ह-
मित्यनर्थांतरम् । आ० म० १ अ० २ अणम् । विशेषे ।

दव-दव-पुं० । वृणोति-वु-अच् । वने, वाच० । वनान्तरे च ।

वर्श० १ तत्र । प्रव० । उत्त० । भावे-अच् उपतापे, वाच० ।

दव-पुं० । वु-अच् । रसे, वेगे, गतौ, पमायने, परिहासे, वा-
च० । जले, पि० । विकृतिविशेषे, आ० ६ अ० । सप्तदशविधे
संयमे च, कर्मकाठिन्यरूपणकारित्वाद् विलयहेतुत्वाच्च । आ-
चा० १ सु० १ अ० ७ उ० । सूत्र० । पानके, वृ० १ उ० । यच्च सौ-
वीरं छावाऽऽदिकमपेक्षितं, यच्च पुण्यतैलवसाद्रवघृताऽऽदिकं
लेपकृतं तदुभयमपि दवमित्युच्यते । वृ० ५ उ० । नि० चू० ।
गच्छे, दे० ना० ५ वर्गं ३३ गाथा ।

दवकर-दवकर-त्रि० । परिहासकारिणि, ज० ५ श० ३३ उ० ।
औ० ।

दवकारी-दवकारी-स्त्री० । परिहासकारिण्यम्, ज० ११ श०
१२ उ० ।

दवगंधित-दवगन्धित्व-न० । दवस्य गूढस्य कुण्डितनकाऽऽदे-
रिव गन्धो यस्यास्ति । तस्मिन्, ध० १ अधि० ।

दवगुद-दवगुद-पुं० । अपिण्डीकृते आर्द्रगुदे, प्रस० ४ आ०
द्वार । पं० व० ।

दवाग्नि-द (दा) वाग्नि-पुं० । दवस्य वनस्य अग्निः दवाग्निः ।
वाच० । “ वाऽऽययोत्वाताऽऽवाधदातः ” ॥ ८ । १ । ६७ ॥ इति
आदेराकारस्य अज्ञा । “ दवाग्नी । दवाग्नी । ” प्रा० १ पादः । वनो-
द्भवेऽग्नी, औ० । प्रश्न० । उत्त० । “ दवाग्निजालाभिहृष्टा । ” जी०
१ प्रति० । “ दवाग्निना ” दवाग्निना वह्निर्वातनेन निर्दयं यथा
भवति । प्रश्न० १ आ० द्वार ।

दवाग्निकम्म-दवाग्निकर्म्म-न० । क्षेत्ररत्तानेमिसं वने दवदाने, प-
थोत्तरापथे दग्धे हि तत्र तदणं तृणमुत्तिष्ठति । पञ्चा० १ विष० ।

दवाग्निदान-दवाग्निदान-न० । भूमिषु तरुणतृणरोहणार्थं वने
क्रियमाणे दवकर्मणि, ध० २ अधि० ।

दवाग्निदावणया-दवाग्निदापनता-स्त्री० । दवाग्नेर्दवस्य दापनं
दानं प्रयोजकत्वेमुपलक्षणत्वादानं च दवाग्निदापनं, तत्रैव प्राकृ-
तत्वात् “ दवाग्निदावणया । ” कमेत उपभोगपरिजोगप्रताति-
त्वारूपाणां पञ्चदशकर्मदानानामन्यतमे, (म० ८ उ० ५ उ० ।
आ०) क्षेत्राऽऽदिशोधनानिमित्तं वनाग्नेर्वितरणे, उत्त० १ अ० ।
आ० ।

दवण-दवन-न० । पाने, सूत्र० १ भु० १ अ० ।

दवागमग-दवनमार्ग-पुं० । दवनमिति पानं, तन्मार्गो दवनमा-
र्गः । तस्मिन्, सूत्र० १ भु० १ अ० ।

दवदप्पमील-दुतदर्पशील-त्रि० । असमीक्ष्य कारिणि, पं०
व० ४ द्वार ।

भासइ दुअं दुअं ग-च्छए अ दरितो व गोविसो सरए ।

सच्चवुयदुयकारी, फुट्टइ व त्रिओ वि दप्पेणं ॥४६॥

भुतं हुनम् असमीक्ष्य संस्रमाऽऽवेशवशाद्यो जायते, यच्च भुतं भुतं
गच्छति । क इवेत्याह-शरीरं दपित इव दपोदुर इव गोवृषो व-
न्निवर्द्धविशेषः । शरीरं हि प्रचुरव्यापिमाणतया, मज्जिकाऽऽसृपकव-
रहिततया च गोवृषो मदीयेकाद्विजृम्भितः पर्यटतीत्येवमसा-
वपि निरङ्कुशस्त्वरितं स्वरितं गच्छति, यच्च सर्वभुतवृत्तकारी
प्रत्युपेक्षणाऽऽदीनां सर्वासामपि क्रियाणामतिस्वरितकारी, यच्च
वर्षेण तीव्रोद्वेकवशात् स्फुटतीव स्थितोऽपि सन्न गमनाऽऽदिकां
क्रियामकुर्वन्नपि इत्यर्थः । एव भुतदर्पशील उच्यते । वृ० १ उ० ।

द्वयद्व-द्वयद्व-अव्य० । धरिते, दश० १ अ० । नि० चू० । वृ० ।
द्वयद्वचारि (य)-द्वयद्वचारि-पुं० । द्वयगमनशीले, दश०
१ अ० । आ० । स० । आ० चू० । (' असमाहिच्छाण ' शब्दे
प्रथमभागे ८४२ पृष्ठे प्रतिपादितमस्य स्वरूपम्)

द्वयदाण-द्वयदान-न० । द्वयस्य द्वावेकतुणाऽऽदिद्वयनिमित्तं
दानं वितरणं द्वादानम् । प्र० ६ द्वार । अरण्ये अग्निप्रज्वालने,
ध० २ अधि० । तच्च द्विधा भवति-व्यसनात् फलनिष्पेक्षप्रवृ-
त्तिरूपात्, फलापेक्षप्रवृत्तिरूपात् । यथा बनेचरा एवमेव तु-
णाऽऽदावग्निं प्रज्वालयन्ति, पुण्यपुण्या वा, यथा-मे यदा
मरणसमयस्तदा इत्यन्तो मम धेयोऽर्थे धर्मदीपोत्सवाः कर-
णीयाः । अथवा-जीर्णतृणदाहे सति तद्वत्तृणाङ्कुरोद्भवाद् गाव-
श्चरन्तीति क्षेत्रे वा सस्यसंपर्शानिमित्तमग्निं प्रज्वालयन्तीति ।
यदुक्तम्-" वयस्कषदाणमरणे, द्वाविगवाणं तु जीववहजण-
यं । " प्र० ६ द्वार । ध० । सूत्र० ।

द्वय-पुं० । देशी-तन्त्री, दे० ना० ४ वर्ग ३५ गाथा ।

द्वयग-द्वयक-पुं० । रज्जौ, का० १ ध्रु० ८ अ० । आ० म० ।
रा० । सूत्र० । होरके, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

द्वयिया-द्वयिका-स्त्री० । पलाशाऽऽदिद्वयजनितायां रज्जौ, ब-
लनाऽऽदिसंस्कृतो विशिष्टावस्था प्राप्तः सन् बलकलो द्वयिके-
त्युच्यते । विद्ये० । सू० प्र० ।

द्वयविरोह-द्वयविरोध-पुं० । काञ्चिकेन सह विरोधे, ओघ० ।

द्वयमोल-द्वयशील-त्रि० । द्वयद्वयगमनभाषणाऽऽदौ, दशा० ४
ठा० ४ उ० । वृ० । (अनुपदमेव ' द्वयद्वयसालि ' शब्दे
२४५८ पृष्ठे व्याख्यातं चैतत्)

द्वयद्व-न० । देशी-प्राप्पमुल्ले, दे० ना० ५ वर्ग ३६ गाथा ।

द्वयवण-दापन-न० । दानक्रियायां प्रेरणे, नि० चू० २ उ० ।

द्वयवेमाण-दापयत्-त्रि० । दानं कारयति, दशा० ४ ठा० २ उ० ।

द्वयिह-द्वयिह-पुं० । अनार्यदेशभेदे, तज्जे मनुष्ये च । प्रश्न० १
आ० १ द्वार । शत्रुजये दशभिः कीटभिः साकं सिद्धिं गते नृ-
पे, ती० १ कल्प । द्वयिहदेशोत्पन्नायां योषिति च । तत्र ऊ-
प । का० १ ध्रु० १ अ० ।

द्वयिण-द्वयिण-न० । द्वय-इनन् । धने, व्य० १ उ० । षो० । ला० ।
काञ्चने, पराक्रमे, बले च । बाब० ।

द्वयिणसंहरणाह-द्वयिणसंहरणाऽऽदि-पुं० । पितृवैश्यमिति निक्के-
पाऽऽदौ, कल्प० ७ क्षण ।

द्वयि-द्वयिक-पुं० । द्वयः संयमः सप्तदशविधानः कर्मकाठि-
न्यद्वयकारित्वात् विसयहेतुत्वात् । आ० १ ध्रु० १ अ० ७ उ० ।
कर्मप्रवृत्तिरूपावणो ह्यवः संयमः, स विद्यते यस्याऽस्ती द्वयिकः ।
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आ० १ । सम्यक्संयमोत्थानेनोत्थिते,
सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । तुणाऽऽदिद्वयसमुदाये, अ० १ श०
८ उ० । सूत्र० ।

द्वय-न० । द्वयति गच्छति तांस्तावद् ज्ञानाऽऽदिप्रकारानिति
द्वयम् । दश० २ अ० । तत्तद्गुणानां आजने, कल्प० ५ क्षण ।
रागद्वेषराहिते, दश० १० अ० । आ० १ । सूत्र० । अग्रे मुक्ति-
गमनयोग्ये, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । आ० १ । " द्वयि

वर्णं मुक्ते, सव्यमो विगणवर्णने । " ह्येवं भव्यो मुक्तिग-
मनयोग्यः, " द्वयं च जन्म । " इति वचनात् । रागद्वेषविरहाद्वा
द्वयभूतोऽकपायीत्यर्थः । यदि वा-वीतराग इति, वीतरागोऽ-
द्वयकथा इत्यर्थः । तथा चोक्तम्-" किं सद्वा बो जुंजे, सराग-
धम्ममि कोह अकसायी । सते वि जो कसाप, निगिण्हई सो वि
तत्तुल्लो ॥ १ ॥ " सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । रागद्वेषकलिकोपकषरहि-
तत्वाद्वा जातसुवर्णवस्तुद्वयभूते, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।
धर्माधर्माऽऽकाशपुद्गलजीवकासाऽऽत्मके गुणपर्यायाऽऽधारे,
सूत्र० २ ध्रु० ५ अ० ।

द्वयिपकय-द्वयैकक-पुं० । वतुर्विधैकान्यतमे, दशा० ४ ठा०
२ उ० । (एककानां चातुर्विधं ' एकक ' शब्दे तृतीयभागे २
पृष्ठे गतम्)

द्वयिकल्प-द्वयकल्प-पुं० । कल्पनीयद्वये, पं० ज्ञा० ।

अण परिगहिणं, द्वयं कपो होति णोकपे ।

तं द्वयमेव कपो, कारणकजोवयाराओ ॥

सो तिविहो बोधवो, जीवमजीवे य मीसओ वेव ।

एतेसिं तु विजागं, बोच्छामि अहाणुपुव्वाए ॥ पं० ज्ञा० ।

(जीवकल्पाऽऽदीनां तु व्याख्या स्वस्वस्थाने) प्रजाजना १-
मुण्णापना २-शिक्षापना ३-उपस्थापना ४-संभोजना ५-संभस-
ना ६-रूपे पट्के, पं० चू० । (एते कल्पाः ' अवहृषणाकल्प '
शब्दे ८८४ पृष्ठे द्रष्टव्याः)

द्वयिकल्पो समहिगतो, ण जणिय जं हिट्ठ तं भणामि सि ।

सो जज्जती विसेसो, इणमो बोच्छं ममामेणं ॥

द्वयं तु गिण्हियव्वं, सुद्धं गविमुत्त गविमणा उविहा ।

सविही अविही एया, अविहीएँ इमं मुण्येव्वं ॥

द्वयाणि जाणि काणि ति, गहणं झोए उव्वेति साहूणं ।

तेसिं तु संभवं म-गमाणं न तु माहेते अत्थं ॥

अविहीएँ दोस पिंदुव-हिमेज्जसज्जायणिगमपवेसो ।

णवकहगदुयचउके, एते सव्वे ण पावेति ॥

साली तुंवीमादी, आहारे फलहिमादि उवहिम्मि ।

हक्खा पुण मेज्जहा-ए वा वि गमा दु साहूणं ॥

होज्जा एताइं पु-च्छिऊण कत्थ एयाणि ताहँ तहिँ गच्छे ।

अविहिगवेसण एसा, जइ भणित्ता पिंदणिजुतीण ॥

आहारोवहिसेज्जा-ण णाणदव्वोहँ होति निप्फत्ती ।

वेसण मिरिण पिप्पलि-अल्लगयततेत्तुगुल्लमादी ॥

हिमव्वंते पिप्पलिओ, मल्लए मिरिचाण होति उप्पत्ती ।

हिंगुम्म रमाणविसए, जीरगमादी य जो जत्थ ॥

मा अमहं अट्ठाए, गात्रो कीयाह बच्चवच्चा वा ।

फलगादी मा रुक्खो-उवरोवितो अमहं अट्ठाए ।

एमादि विमगंतो, पभवं णाणादिपाण परिहाणी ।

तह वत्थपायसेज्जा-ण मरति सो अंतरा चेव ॥

एवं सो हिंदंतो, जत्तं पाणं च उणमुवहिं वा ।

कह उगमेठ कह बा, सज्जायं कुणतु हिंदंतो ? ॥
 जो णिक्खमणपवेसे, कालो जणितो उ वासउवुबळे ।
 हुचउकं उउवळे, बिहारो हेमंतगिम्हेसु ॥
 एवमो वामावासे, एसो कप्पो जिणैहिं पणत्तो ।
 एयस्स संखमाणं, वोअमि आइं समामेणं ॥
 दोण्हि सया चत्ताला, उउवळे एत्तिओ बिहारे तु ।
 वासासु पक्खासा, पणमं पणमं दु मत्ति सीयट्ठा ॥
 पुरपच्छिममज्जापं, सव्वेमि एस कालउदेतो तु ।
 णिक्खं हिंदंतें, विराहितो होति सो नियमा ॥
 तम्हा खलु उप्पत्ती, ए एसियव्वा तु तेसिं दव्वाणं ।
 जस्सट्ठा निष्फसं, तं गंतुं एमते मत्तिपं ॥
 अतिबहुयउउज्जट्ठा, एणतुं दव्वकुलदेसजावे य ।
 पुच्छति मुष्मसुच्छं, ताहे गहणं अगहणं वा ॥
 अहवा पुट्ठो भण्णजा, समणाहिकयं व अहव निक्खित्तं ।
 पच्छित्तं वा वि जवे, तत्थ तु दारा इमे होनि ॥
 समणे समणी मावय, साविय संबंधि इहिमाया ॥
 रायातु णिक्खेने, वेया णिक्खेवयं कुजा ॥
 दमए दूजग जट्ठे, समणउएहे वाय तेणे य ।
 ए यणाम ण वत्तव्वं, पुट्ठे रुट्ठे जट्ठा वयणं ॥
 एतेमि दाराणं, विभास भणिता जट्ठा च कप्पम्मि ।
 सव्वे च निरवसेमा, एणव्वा मव्वदव्वेसु ॥
 जं पुण जत्था इएहं, दव्वे खेत्ते य होज्ज कात्ते य ।
 तेहिं का पुच्छा तु, जह उज्जेणीए पंहेसु ॥
 एवेव माट्ठामे, किमराण मंगळीए का पुच्छा ? ।
 उइ तिएहव कुलम्मी, बहुए दव्वम्मि का पुच्छा ? ॥
 तम्हा तु गहणकाले, मूल्लगुणे चव उन्नरगुणे य ।
 सो होज्जा दव्वस्म तु, ए मूल्लओ तस्म उप्पत्त । ॥
 कीने पामिच्चे छि-ज्जए य णिप्फत्तिए य निष्फएहे ।
 कज्जं णिप्फत्तिमयं, समणिते होति निष्फएहं ॥
 कंमिनकीताऽऽदीया, तंदुल्लमादी तु होज्ज ममट्ठा ।
 णिप्फत्ती मा तु भवे, आयट्ठायासु निष्फसं ॥
 तं होति कप्पणिज्जं, जं पुण समणट्ठ होज्ज णिप्फमां ।
 तं तु न कप्पति एत्थं, च चोयए चोदओ इणमो ॥
 णिप्फत्तिओ य णिप्फ-अओ य गहणं तु होज्ज समणस्म ।
 णिप्फत्तिओ य सुच्छे, कहं ए णिप्फसए सोही ? ॥
 एवं गवेसियव्वं, तं एगट्ठाणगं परिचचत्तं ।
 जणति अफामुदव्वे-ए चव गहणं तु माहूणं ॥
 तो तेणं साहूणं, किं कज्जं होति तु गविट्ठेणं ।
 अस्सं पि य एगकुले, ए दु आकरो सव्वदव्वाणं ॥
 तित्तकसुयमादियाणं, सव्वदव्वाण संभवेगकुत्ते ।

ताणि तु गवेसमाणे, हाणी सव्वेव णाणादी ॥
 तम्हा पप्पं परिहर, अपप्प चिय वज्जतो वि वज्जति दु ।
 अपप्पं साहेतो, विवज्जति ए तं च साहेति ॥
 णिप्फत्ती समणट्ठा, समणट्ठा चव मातु णिप्फसं ।
 गहितं होज्ज जयंते-ए तत्थ सोही कहं होति ? ॥
 एवमवि अप्पमत्तो, उवउत्तो उज्जयं गवेसंतो ।
 मुच्छो जइ चावसो, खमओ इव सो असदजावो ॥
 जो पूण मुक्कधुराओ, णिरुज्जमो जइ वि सो उ एणऽऽवसो ।
 तइ वि य आवसो चिय, आहाकम्मं परिणउ व्व ॥
 एयस्स साहणं, अहवा अस्सं पि जसए एत्थ ।
 कारगमुत्तं इणमो, तमहं वोच्छं समामेणं ॥
 एगम्मि वित्तिगए तय-म्मि जं अत्थकुसल्लजिणदिट्ठा ।
 एतेसु जुत्तजोगी, विहरंतो अहाउपं मुज्जे ॥
 अंगगहणं पढमं, आयारो तस्स त्रितियसुयव्वं ॥
 तस्स वि वीयज्जयणे, उदेमं तस्स त्रितियम्मि ॥
 जइ सुत्तं खलु सेयर-वस्सेणं होज्ज सुलभे उ ।
 अहवा वी तइ एत्ती, अज्जयणम्पी तइज्जम्पी ॥
 तस्स वि तइउहेसे, आदीमुत्तम्मि जं समक्खायं ।
 जइ मंक्रमो असुच्छो, ताहे जयणाए जुत्तो उ ॥
 देसुणं पि दु कोहिं, अत्थंतो मो वि मुज्जती णियमा ।
 तम्हा विमुक्कजावो, मुज्जति णियमा जिणमर्याम्मि ॥
 बाहिरकरणे जुत्तो, उवओग महिहिओ सुयधराणं ।
 जं दोमसमावणो, विण्णणं जिणवयणतो मुट्ठो ॥
 दव्वेण य भावेण य, सुच्छासुदे य होति चउभंगो ।
 तनिओ दोसु वि सुच्छो, चउत्थओ उभयद विमुच्छो ॥
 वीओ भावविमुच्छो, दव्वविमुट्ठो य पढमओ होति ।
 अहवा वि दोसकरणं, दव्वे जावे य दुबिहं तु ॥
 भावविमुच्छा-राहणो, दव्वंतो सुच्छो य होतऽऽसुट्ठो य ।
 जे जिणदिट्ठा दोसा, रागादी तेहिं न उ लिप्पे ॥
 एतेसामसतरं, कीयादी अणुवउत्त जो गिएहे ।
 तट्ठाणगावराहे, संवद्धिमोऽवराहाणं ॥
 आवएणे सट्ठाणं, दिज्जति अइ पुण बहुं तु आवएणे ।
 तहियं किं दायव्वं, भएणानि इणमो मुणह वोच्छं ॥
 मुज्जइ तवेण दिज्जा, तनु छेदो वा तहेव मूलं वा ।
 कत्थेदं जणयंती, जएहति तु णिमोदमामम्मि ॥
 वीसतिमे उहेमे, माम चउमास तइ य कुम्मासं ।
 उग्यातमणुग्यातं, जणितं सव्वं अहाकममो ॥
 एमो तु द्वियकप्पो, जट्ठकमं बणिणतो समामेणं ।

“अज्ज मए सुयं, गाहा-(दव्वाणि) जाणि पुण साहुस्स आहा-
 राणि इव्वाणि गहणं पति. तेमि जहसभव अंगग, कओ एस
 साली उप्पसगादिघासणपाहुकियाए (?) नोणियाए ? । आगारि

भणति-कश्चो पयाणि तदुत्तानि आणीयाणि? अथादि ताव जाव पुच्छामि । ताप सिठं-वणाओ । अथ साविण ! मा साहुनिमित्तं साली वाविया होजा । एवं फलहीओ वच्छे नीणिण पलहीण उप्पत्तिं गवेसनि, तुवाओ वा गवेसइ तुवाण उप्पत्तिं लाउप नीणिण, वक्खा वा सेउजानिमित्तं एवं सो पुच्छिऊण कथं पयाणि उप्पत्ताणि ति, ताहे तहिं गच्छति, जहा पिमनिज्जुत्तीप, एणमि आहाराणं मूयुप्पत्ती, तदुत्ता वि गवेसमाणो भयं न सोहयइ । आहाराऽदीनां निष्पत्तौ च हानदशनचारिआर्थसिद्धिः । "जत्ते पाणे गाहा-(एवं सो दिइतो, भत्ते पाणं च उणमुवहिं वा । कह उग्गमेउ कइ वा, सज्जायं कुणउ हिंरतो) सउजोवहिं वा सो-हेउ निष्हिंरतो । जे य निक्खमणपवेसणकाला अट्टओ उव-ठिया मासा निक्खमणकालो ति जम्भइ, पवेसकामो य वासा-वासो नवमो, ते तस्म न भवति हिंइतस्स । (दुवउऊत्ति) च-त्तारि हेमनिया, चत्तारि गाम्हाया, एएसु अणुणाओ विहारो । गाहा-(दोण्ह सया चत्ताला) हेमंगिमहासु होति विवसानं मासकप्पेण, वासासु य पंचासा पंचधा दसियछा, तस्म न भ-वइ निष्हिंरतस्म संवउउरेण तिमि सछाइ दिवसमयाइ वि-हारकावे दुपक्खे वि साहुण साहुणीण य । गाहा-(पुरपच्छि-ममज्जाणं) पुरच्छिमपच्छिक्कममज्जिमाण तिथयराणं सव्वेसि । गाहा-(एस कावच्छेओ तु) तिथिइमि वि तिथिहे वि आहारोव-हिंसेउजाणं अणेगेहिं दव्वेहिं संभवो भवइ, आहारे ताव पिप्प-तिथयवेसणेहिं, ताहे कित्थियस्म हिंरस्मइ जत्थ ताणि निष्फ-णाणि ।" निष्पत्तिरुत्पत्तिरित्यर्थः । "पिप्पलीओ हिमवते, मारयाण मल्लए, हिंगु रभणेसु, वच्छाणि तामहिंत्तीए पुमवद्धणसिधुमोर-ट्टासु, वच्छाण उप्पत्तीओ जाव ताणं हिंरइ, ताव पाणाइ परिहा-णां, अतरा खेव मरइ । एवं पाए सेउजाए य । तइहा नो निष्फत्ती भगियववा । निष्फत्ती णाम-सूयसमवां, निष्फत्ताहिं तस्स सया-साओ कडे, तस्म निछिए चउभगो । एथ निष्फत्तेणाहिंगारो । पच्छुप्पत्तो नाम-तडेव दव्वकुलदेसजावे य मग्गइ, जहा पिउ-निज्जुत्ताए । नो मूयुग्गम पुच्छइ दव्वणं, एय पुच्छइ-किंनिमि-त्तमुवक्खमियं, एव पुच्छिऊण गिणइइ । गाहा-(समणे समणी) भत्तपाणे वरथपाएसु वा नीणिणसु पच्छइ-कस्सेयं ? सो पु-च्छिओ भणेउजा-तुभं खेव निमित्त उवक्खमियं, कीयं, पा-मिच्चयं परियाट्टियइ, वरथं वा तृणावियं, कीयं, पामिच्चयं परियाट्टि-यइ, वच्छ वा वृणावियं, पामिच्चयं परियाट्टियइ । इयाणिं तुभ-छाप मह कय, वीयाणि वा अवनपाणि, कीयमाइ वा, एवं साहेउजा, समणेण वा समणीए वा सावएण वा सावि-याए वा इकिमनेण वा मामएण वा दमएण वा दूभएण वा रज्जभटेण वा वायाए वा तेणएण वा पक्खेवयाणि लू-टाणि, समणं समणी वा क्षिगथा भणति-अइहं न गेएहि, ते य खभगं करेजा, सावओ वा साविगा वा, तेमि साहओ न गिणइति, आहाराइ ते पक्खेवण कुजा, संबाधमो संबधिणी वा, सो तेसि न गेएइ, आहाराइ ते पक्खेवण कुजा, इकिमतो वा रुरुजेरमोइयाइ, तेसि साहवो न गेएइति, ते आहाराइ पक्खेव-ण कुजा । मामओ नाम-माम कोइ घरे दुक्कठ, सा सुयसणेण ज्ञाहया सद्धा, सा पक्खेवण कुजा । राया मम रायपिडे न गेए-हि, तां पक्खेवण कुजा आहाराइ । तेणयस्स वा साहवो न गेएइति, सो आहाराइ पक्खेवण कुजा । निक्खेव पुण-वरथं पत्तं वा मयिगा अमंविगगा वा साहवो अमिवाइसु कारणेसु अण-वेस गच्छमाणा निक्खेविज्जा । तेहिं भणिय-अमुए कावे प-

उज्जाओ, तो साहुण देउजाइ, संभोइयाणं घेएइ, अमभोइयाणं पासथाइए व सथरमाणो न गेएहि, इमओ दुभगो रज्जभटो वा आहाराइ पुच्छिओ भणेउजा-कस्सेयं ति ? जणेजा-सामि ! किं मम आहाराइ वत्थपायाइ वि नथि । इमओ-जइ अइ रथो अ-विरइयाए, अविरइया वा भोगिबस्स, तो मम वत्थाइणि वि नथि । जट्टो भणेउजा-जइ अइ रज्जओ ईसरियाओ भटो, तांइहं किमा-हाराइणि पि ताहामि, सेस जहा पेहियाए । गाहा-(न य नाम न वत्तव्वं, पुट्टे रुठे जहा वयणं ।) अणुया जत्थ पुण आइयं खेत्त कावे वा भवइ, ज जस्स देसे पवत्तइ, पउरं च जहा उज्जेणीए मंरया । तथ का पुच्छा ? । जत्थ पुण दव्वकुलदेस-भावे अपुव्वकरणं दहण पुच्छा-किं निमित्तं पयाणि आहारा-इणि कयाणि । मूलगुणउत्तगुणेसु आहारावहिंसेउजाणं महणं विसोहेयव्वं साहुणा । गाहा-(कीते पामिच्च) एव कीयपामिच्च-वच्छे अणसणाइणि निष्पत्तिं, तदुत्ता वा लावया वा संज-यछाप कीयाणि वा कसियाणि वा सुत्ताणि, लाउयाणि वा सजयट्टाप रुत्ताणि, पच्छा आयट्टा निष्फत्ताणि कप्पति, संजया-णं वक्खा वा सजयछाप रुत्ता, पच्छा आयछाप छिम्माणि य घराणि य कयाणि, आयछाप निष्फत्ताणि ताहे कप्पति, ज तं निष्फत्तीतो आयट्टानिष्फत्ता त कप्पइ, कउत्तं निष्फत्तमयं ति । कअं नाम-आहाराइमयं । जहा तदुलमय आहार, गुत्तमयाणि वत्थाणि समाणिण ति, तस्स कउ-नस्स निष्फण । गाहा (नि-ष्फत्तिओ य) एवं अगवेसणानिष्फत्ता नो गवेसण, गइयं ता । गाहा-पच्छइ, ओदग आइ णिष्फत्तिओ वि निष्फत्ताओ व साहुस्स आ-हाराइ महण इंजा । निष्फत्तिओ असुइ कइ निष्फत्त गेएइ ? । उच्यते-एव ताव गवेसमयव्व(एगामानं) निष्फत्तं गवेसउज्जइ, न तु मज्जनिष्फत्ती दव्वणं, मज्जनिष्फत्तिए गइवट्ट, ए वट्टेमा । आइ-जइ एव गवेसिज्जइ, जं गेउभइ निष्फत्तं किं पगछाण परिचयइ ? । पगट्टाणयं नाम-उप्पत्ती तदुत्ताएण, वत्थाएण च । उच्यते-न तु सव्वदव्वं, न तु एमकुत्ते नाणादव्वणि तिसककुयाइणि समवने । किं तु एरं गवेसमाणस्म तज्जं सव्वदव्वणं मनु-पत्ती आहाराइणि सुद्धी खेव न जविस्सइ । मउभमाइणि च जहा णिदोसा दिइतस्स । गाहा-(एयमवि अपमत्ता) एवमियव-धारणे । किमवधारणीय ? । एवमपमत्तस्म गनेभमाणस्स ज-इ वि निष्फत्तं सजयछाप न जाणज्जइ, तओ न च परिभुंजेउजा आहारोवहिंसेउजा, ताहे तमि परिनुत्ते विमुज्जं, जहा सो खनओ सुद्ध गवेसमाणो, जो पुण मुक्कधुराओ । मुक्कधुरो तम-आहाराइ उग्गमाइहिं पुक्को ततो सो लगइ जहा मए । गाहा-(आहाराइ परिणउवा) अत्तेसु आयारगेसु सेउजाण तइ उ-हेसए आराणाए । इह खनु गो सुव्वेभ उवस्सए मरइ, जुत्तजोगा गवेसतो सुद्धी खेव मयइ, उग्गमाइ आसुद्धे वि । अइवा तइयमि अज्जयणे आरियाणं जइ सकंम असुद्धो कओ । अइवा-संक्रमण उज्जइ, असिवाइकारणेसु तथ वि तहेव वेसुणं पि पुव्वकोमि अ-त्थमाणो सुज्जइ । एएसु उग्गमाइसु आहाराइसु जुत्तजोगी परि-हरतो आहाउयं पालमाणो सिज्जइ । गाहा-(वारहरकरणे) एव जइ वाहिरकरणेण सपत्ततो उवआगो होइ तो महिंकिओ सुयथ-राणां महकिं कइति महारिद्धत्वमायइति । "को दउतो. गाहा-(जे दोसममावओ वि) खमओ सुद्धो । सूयणाणपमाणेण दोस-कारणमि दव्वओ नामपगो सुद्धो, तो आचओ । चउत्तगो । तउ-ओ दव्वं भावओ सुद्धा । चउत्थो दोहिं वि अस्सइ । तस्म का कहा ? । जे पढमाविनया तसु मग्गणा, विइए मगे दव्वआ असुद्धो

वि, भावओ सुद्धो । अहया-दुबिह कारणे दवे, भावे य सुद्धो वा । भावओ सुद्धो आराहओ होइ, जे जिणहिहा भाषा रागा-दयो, तेहि न वेप्पइ जम्हा । गाहा-(एतेसामञ्जर) एएसि की-याडेण आहाराण वा जो (अणुवउत्त जो गिणहे) तस्साऽ-रोवणपच्छित्त, जया पुण बहुइआ आलोयणा होजा । " तत्र कथं वातव्यम् ? उच्यते--"सर्वत्र देउ समक्खिऊण जइ तवेण सु-उम्ह तो तवो दिज्जइ, इहरहा कुओ वा, मुलं वा । कह एवं-पमाण जणियं ? उच्यते-निसीहस्स वीसइमे उहेसए । एस ताव द्वियकणो । " पं० चू० ।

पंचएहं असणादी-ए पणवीसतिहा भवे विमोही उ ।
अहवा वि उ उदसिया, एतो तिगवद्धिया सोही ॥
असणं पाणं वत्थं, पायं सेज्जा य पंच एतेमिं ।
सुद्धी पण वीमति वा, उगम तह एमणाए य ॥
सुयणाणपमाणेण तु, गहियममुद्धे वि होति सुद्धो तु ।
अहता वि तु उदमिया, सोलम उप्पायणादोसा ॥
एएमिं सर्वेमिं, दणपयणकिणादि णवहिं कोडीहिं ।
कणकारिणाणुपोदित, एमा तिगवद्धिता सोही ॥ पं० जा० ।

तत्थ द्वयकणो ताव आहारमाह । गाहा-(असण पाणं वत्थं पायसेज्जा) एएमिं पंचएह वि पंचपंचगविसोहिं सि । पंचपंच-गा नाम-पणसर उगमदोसा, दस एसणादोसा । एए पंचपंच-गा पंचवीस आवेतो पणवीसाए सुयणाणमाणओ सुद्धा । अह-या-उ हस य-सोलस उप्पायणा दोसा, एएमिं सर्वेसि पि ति-यवद्धिया सोहिं सि । " न हणव न हणावेइ, हणंत नाणुजाणइ । न पयइ न पयावेइ, पयंत नाणुजाणइ ॥ १ ॥ न किणइ न कि-णावेइ, किणंत नाणुजाणइ । " पम द्वयकणो । पं० चू० ।

द्वियत्ता-स्त्री०-द्रव्याऽऽत्मन्-पुं० । द्रव्य त्रिकालानुगामि उपस-जनीकृतकपायाऽऽदिपर्याय, तद्रूप आत्मा द्रव्याऽऽत्मा । आत्म-भेदे, स च सर्वेषां जीवानाम् । ज० १७ श० १० उ० ।

द्वियरम-द्वितरम-पुं० । द्वययुक्तनिर्यासे, ओघ० ।

द्वियाणुओग-द्रव्यानुयोग-पुं० । अनुयोगभेदे, स्था० ।

तत्स्वरूपम्-

दमविहे द्वियाणुओगे पणत्ते । न जहा-द्वियाणुओगे,
मानयाणुओगे, पण्डियाणुओगे, करणाणुओगे, अप्पियाण-
पिण, जावियाजाविण, बाहिरावाहिरे, सासयाभासए,
तहणाणे, अतहणाणे ॥

(इसाचिहे इत्यादि) अनुयोजने मुख्यार्थेन संबन्धनम्, अ-
नुरूपोऽनुकूलो वा योगः सूत्रस्याभिधेयार्थं प्रति व्यापारोऽनुयो-
गः, व्याख्यानमिति भावः । स च चतुर्धा, व्याख्येयभेदात् । तद्यथा-
चरणकरणानुयोगो, धर्मकथानुयोगो, गणितानुयोगो, द्रव्यानु-
योगश्च । तत्र द्रव्यस्य जीवाऽऽद्वैतानुयोगो विचारो द्रव्यानुयोगः ।
स च दशधा । तत्र (द्वियाणुओगे स्ति) यज्जीवाऽऽद्वैतव्यत्वं वि-
चार्यते स द्रव्यानुयोगः । यथा-द्वयति गच्छति तांस्तान् पर्यायान्,
द्रव्ये वा तैस्तेः पर्यायैरिति द्रव्यम्, गुणपर्यायश्चानर्थः, तत्र सति
जीवे ज्ञानाऽऽदयः सदनास्तिवत्तत्तत्तत्तत् गुणाः, न हि तद्वियुक्तो जी-

वः कदाचनपि संभवति, जीवत्वहानेः । तथा पर्याया अपि मा-
नुषत्वव्याख्याऽऽदयः कालकृतावस्थान्नकृणाः तत्र सन्त्येवंत्यतो
ज्वरत्यमौ गुणपर्यायवत्त्वाद्द्रव्यमित्यादि द्रव्यानुयोगः । स्था०
१० उ० । (मातृकानुयोगाऽऽदीनां शब्दार्थः पृथक् पृथक्)

द्वियाऽऽत्ता-स्त्री०-द्रव्याऽऽत्मन्-पुं० । 'द्वियत्ता' शब्दार्थे,
भ० १२ श० १० उ० ।

द्वय-द्रव्य-न० । द्रव्यति गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्यम् ।
" कृद्रुलम ॥ " इति वचनार्त्तस्तरि यः आ० म० १ अ० १ खण्डः ।
नि० चू० । ज० । अनु० । अनादिमदुत्प्रेक्षितपर्यायगृह्णत्वाऽऽ-
धारेऽर्थे, विश० । ल० । स्था० ॥

अथ द्रव्यलक्षणमाह-

द्वयं द्रव्यं दोरव-यवो विगारो गुणाणु संदावो ।

द्वयं भव्यं भाव-स्म नृअजावं च जं जोगं ॥ १७ ॥

'दु' 'दु' गताविति धातु, तत्रश्च द्रवति तांस्तान् स्वपर्यायान् प्रा-
प्नोति मुञ्चति चेति तद् 'द्रव्यम्,' इत्युत्तरार्द्धादानीय सर्वत्र स-
म्बध्यते । तथा द्रवने स्वपर्यायैरेव प्राप्यते मुच्यते चेति द्रव्य,
यात्किञ्च पर्यायान् द्रव्यं प्राप्नोति, तैस्तदपि प्राप्यते, योश्च
मुञ्चति, तैस्तदपि मुच्यते इति भावः । तथा द्रवति
तांस्तान् पर्यायान् गच्छति इति दुः सत्ता, तस्या एवा-
वयवो, विकारो चेति द्रव्यम् । अवातरसत्तारूपाणि हि द्र-
व्याणि महासत्ताया अवयवा विकारा वा भवन्त्येवेति भावः ।
तथा गुणा रूपरसाऽऽदयः, तेषां सद्रवणं संदावः समुदायो घ-
टाऽऽदिरूपो द्रव्यम् । तथा-(भव्यं भावस्म स्ति) भाव्यतीति
भावः, तस्य भावस्य भावितः पर्यायस्य यद्द्रव्यं योग्यं तदपि द्रव्य-
म्, राज्यपर्यायार्हकुमारवत् । तथा भूतभावं ज्ञान-भूतः पश्चात्कृतो
भावः पर्यायो यस्य तद् भूतजाघ, तदपि द्रव्यम्, अनुभूतघृता-
ऽऽधारत्वपर्यायैरिक्तघृतघटवत् । चशब्दाद् भूतप्रविष्यत्पर्याय च
द्रव्यमिति ज्ञानव्ययम् । भूतमविष्यद्घृताऽऽधारत्वपर्यायैरिक्तघृत-
घटवदिति । एतदपि भूतभावम् । तथा भूतमविष्यद्भावश्च । कथ-
ञ्चनं सद्रव्यम् ? इत्याह-यद्योऽयं भूतस्य भावस्य, भूतमविष्य-
तोश्च ज्ञानयोरिदानीमसत्त्वेऽपि यद्योग्यमर्हं तदेव द्रव्यमुच्यते,
नान्यत् । अन्यथा सर्वेषामपि पर्यायानामनुभूतत्वाद्नुमविष्य-
माणत्वाच्च सर्वस्यापि पुद्गलाऽऽद्वैतव्यत्वप्रसङ्गात् । इति गाथा-
र्थः ॥ २८ ॥ विशेषः स्था० । द्रव्या० । अनु० । स० । नि० चू० ।
न० । सूत्र० । आथ० ।

गुणपर्यायाऽऽधारो द्रव्यम्-

गुणपर्याययोः स्थान-मेकरूपं सदाऽपि यत् ।

स्वजात्या द्रव्यमाख्यातं, मध्ये जेदो न तस्य वै ॥ १॥

गुणपर्याययोर्भाजनं कालत्रये एकरूपं द्रव्यं स्वजात्या निज-
त्वेन एकस्वरूपं भवति, पर पर्यायवद् न परावृत्तिं लज्जते, त-
द् द्रव्यमुच्यते । यथा-ज्ञानाऽऽदिगुणपर्यायभाजनं जीवद्रव्यम्,
रूपाऽऽदिगुणपर्यायभाजनं पुद्गलद्रव्यम्, सर्वरक्तत्वाऽऽदिघटत्वा-
ऽऽदिगुणपर्यायभाजनं मृदुद्रव्यम् । यथा वा तन्त्रः पटापेक्षया
द्रव्यम्, पुनस्तन्त्रेऽपि पटव्यापेक्षया पर्यायः । कथम् ? यतः पट-
विचाले पटावस्थाविचाले च तन्त्रो नास्ति, तन्त्रवचयथा-
वस्थायामन्वयस्वरूपां भेदोऽस्ति, तस्मात् पुद्गलस्कन्धमध्ये
द्रव्यपर्यायत्वमापेक्षक बोध्यम् । अथ कश्चिदेवं कथयिष्यति-

द्रव्यत्वं तु स्वाभाविकं न जातम्, आपेक्षिकजातं, तदा तं समाधत्ते-भोः तार्किक! गुण । यत् सकलवस्तूनां व्यवहाराऽपेक्षया जायते, न तु स्वभावेन, तस्मादत्र न कश्चिदोपः । ये च समवायिकारणप्रमुखैर्द्रव्यलक्षणं भवन्ते, तेषामप्यपेक्षामनुसर्तव्यमेवेति । गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति तत्त्वार्थे । विस्तरस्तु द्रव्याणामुद्देशलक्षणपरिकृष्टमिदं वैवास्ति, अतस्ततोऽवसेयः ॥ १ ॥ द्रव्या० २ अध्या० ।

" सहभावी गुणो धर्मः, पर्यायः क्रमभावयथ ।

भिन्ना अभिन्नास्त्रिविधा-स्त्रिलक्षणयुता इमे ॥ १ ॥

मुक्ताभ्यः श्वेतनाऽऽदिभ्यो, मुक्तादाम यथा पृथक् ।

गुणपर्याययोर्व्यक्ते-द्रव्यशक्तिलक्षणाऽऽभिन्नाः । द्रव्या० २ अध्या० ।

गुणाऽऽश्रयो द्रव्यम्-

गुणाणामामत्रो द्रव्यं, एगद्वयस्मिन् गुणा ।

लक्षणां पञ्चवाणं तु, दुहम्नो अस्मिन् जवे ॥ ६ ॥

गुणानां वक्ष्यमाणानामाश्रय आश्रयो यत्रस्थास्ते उत्पद्यन्ते, उत्पद्य चाऽवतिष्ठन्ते, प्रतीयन्ते च, तद्द्रव्यम् । अनेन रूपाऽऽद्य एव वस्तु, न तद्व्यतिरिक्तमप्यदिति तथागतमतमपास्तम् । तथाहि-यत्तुत्पादविनाशयोर्न यस्योत्पादविनाशौ, न तत्ततोऽभिन्नम्, यथा घटात्पटः, न नवनः पर्यायात्पादविनाशयोर्द्रव्यस्यात्पादविनाशौ । न चायमसिद्धो हेतुः, कथामकोशकुशलाऽऽद्यवस्थासु मृदादिद्रव्यस्याऽऽनुगामित्वेन दर्शनात् । न चास्य मिथ्यात्वं, कदाचिदन्यथादर्शनासिद्धेः ।

उक्तं हि-

" यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः, सप्रेत्येता-यथा पुनः ।

स मिथ्या न तु तेनैव, यो नित्यमवगम्यते ॥ १ ॥ "

तथैकस्मिन् द्रव्ये स्वाऽऽधारतूने आधिताः, के ते ? गुणा रूपाऽऽद्यः । एतेन च ये द्रव्यमेवेच्छन्ति, तद्द्रव्यवतिरिक्तोऽत्र रूपाऽऽदीन् अविद्योपदर्शितानाहुः, तस्मन्निषेधः कृतः । संविधिप्रा हि विषयव्यवस्थितयः । न च रूपाऽऽद्युत्कलितरूप कदाचित् केनाचित् द्रव्यमवगतम्, अवगम्यते वा, अतस्तद्विवर्त एव रूपाऽऽद्यो, न तु तार्किकाः केचन तद्भेदेन सन्ति । नन्वेव रूपाऽऽदिभिरतो द्रव्यमित्यपि किं न कल्पते ? अथ तथैव प्रतीतिः एव सति प्रतीतिरुभयत्र साधारणेत्युभयमुभयाऽऽत्मकमस्तु । लक्षणेनेनेति लक्षणम्, पर्यायाणां वक्ष्यमाणरूपाणां तु विशेषण उभयोर्द्रव्योः प्रकृतत्वाद् द्रव्यगुणयोरभिन्नाः (मवेति) ज्वेयुः स्युः । अनेन च य एवमाहुः-यदाद्यतयोरम्भद्, मध्येऽपि तत्तथैव, यथा मरीचिकाऽऽदौ जलाऽऽदि । न सन्ति च कुशकपात्राऽऽद्यवस्थयोर्घटाऽऽदिपर्यायाः, ततो द्रव्यमेवाऽऽदिमभ्यान्तेषु सन्, पर्यायाः पुनरसन्तो यैराकाशकेशाऽऽदिभिः सदृशा अपि ज्ञानैः सत्यतया लक्ष्यन्ते । यथोक्तम्-" आदावन्ते च यन्नास्ति, मध्येऽपि हि न तत् तथा । वितथैः सदृशाः सन्तो-ऽधेतथा इव लक्षिताः ॥ १ ॥ " ते अपाकृताः । तथाहि-आद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वं साधयतामदमाकृतम्-यद् कचिदसत्तत्सर्वस्मिन्नसदिति, ततश्च मृदुद्रव्ये अप् द्रव्यस्यासत्तत्सर्वस्मिन्नप्यसत्त्वप्रसङ्गः । अयेष्टमेवेतत्, सत्तामात्रस्यैव तत्रैव दृष्टत्वात् । उक्तं हि-"सर्वमेकं सद्विशेषात् ।" नन्वेवमभावेनावासाद्भावस्यापि सर्वत्राभावप्रसङ्गः, तस्माद्वाचकप्रत्ययोऽय एवासत्त्वेऽपि निबन्धनमिति न क्वचिदसत्त्वं तस्यावश्यं जायः, ततो द्रव्यपर्यायाणामप्यबाधितयोर्धावप-

यन्वे सत्यत्वमस्तु, तथा गुणेष्वपि नवपुराणाऽऽदिपर्यायाः प्रत्यक्षप्रतीताः, एके कियत्कालजाविनः, प्रतिसमयभाविनस्तु पुराणत्वाऽऽद्यन्यथाऽनुपपत्तेरनुमानतोऽवसीयन्ते । ततश्च द्रव्यगुणपर्यायाऽऽत्मकमेकं सब्रमाणवर्षिप्रपतङ्गाऽऽदिद्वया वस्तिर्वात स्थितमिति सूत्रार्थः । उक्त० पाई० २० अ० । प्रका० । (" द्रव्यं पञ्चवर्षिजुषं, द्रव्यवितस्ता य पञ्चवा नास्थि । उत्पावच्छिभंगा, हंदि द्रव्यवितस्ता एयं ॥ ११ ॥ " इति द्रव्यलक्षिका प्रथमकाण्डस्या सम्मानितकर्मण्यगाथा 'णय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १०८६ पृष्ठे द्रव्यपर्यायार्थिकप्रस्तावे द्रव्याख्याना) (एष एवार्थो "द्रव्यण्य" शब्दे उपपादयिष्यते) द्रव्यगुणपर्यायाश्च यथोत्तरं सूक्ष्माः । आ० म० १ अ० १ खण्ड । (" द्रव्यं जहा परिणयं, तद्देव अस्थि चि तस्मिन् समयास्म । विगयभविस्तेहि उ प-ज्जणहि जयणा विजयणा वा ॥ ४ ॥ " (सम्म० ३ काण्ड) इत्यादिगाथोक्तं द्रव्यस्य नित्यत्वाऽऽद्यनेकधर्मान्वितत्वं 'अणो गंतवाय' शब्दे प्र० भागे ४२६ पृष्ठे उक्तम् । (उत्पादव्ययधौद्रव्ययुक्तं सदिति लक्षणमपि 'अणो गंतवाय' शब्दे प्रथमभागे ४२६ पृष्ठे समुक्तम्)

अथ गृहीतो गुणानामाश्रयो द्रव्यलक्षणं, तच्चैवलक्षणं द्रव्यं किमेकम् ? उत तस्य भेदा अपि सन्तीति ? आह-

धर्मो अहम्नो आगासं, कात्रो पुगल-जंतवो ।

एम दोगो चि पमत्तो, जिणेहि वरदंसिहि ॥ ७ ॥

धर्म इति धर्मास्तिकायः, अधर्म इति अधर्मास्तिकायः, आकाशमिति आकाशास्तिकायः, कालोऽस्मा समयाऽऽत्मकः, पुनरजन्तव इति-पुनरास्तिकायः, जीवास्तिकायः । एतानि द्रव्याणीति शेषः । प्रसङ्गतो लोकस्वरूपमप्याह-एय इत्यादि सुगममेव । नवरमेव इति सामान्यतः प्रतीतो, लोक इत्येवस्वरूपः, कोऽर्थः ? अनन्तरुक्तद्रव्यपट्टकाऽऽत्मकः । उक्तं हि-"धर्माऽऽदीनां वृत्ति-द्रव्याणां जवति यत्र तत् क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोक-स्ताद्विपरीते ह्यलोकाऽऽख्यम् ॥ ११ ॥ इति सूत्रार्थः ॥ ७ ॥

आह-किमेतेऽपि धर्माऽऽद्यो भेदवन्तः, उतान्यथा ? उभ-

यथाऽपीति कमः । तथा चाऽऽह-

धर्मो अहम्नो आगासं, एगं द्रव्यं वियहिदं ।

अणंताणि उ दव्वाडं, कात्रो पोगल-जंतवो ॥ ८ ॥

धर्मोऽधर्म आकाशं, द्रव्यमिति धर्माऽऽदिभिः प्रत्येकं योज्यते, एकैकमेकसंख्याया एव, एतेषु भावादाख्यात तीर्थकृद्भिरिति गम्यते । ततः किं कालाऽऽदिद्रव्याण्यप्येवमेवेत्याह-अनन्तान्यनन्तसंख्यानि, स्वगतभेदान्तरात् । चः पुनरर्थे उत्तरत्र योद्व्यते । कानि द्रव्याणि कतमानि, कालः, पुनश्च जन्तवश्चोक्तरूपाः, कालस्य चानन्त्यमतीतानागतपेक्षयोरिति सूत्रार्थः । उक्त० २८ अ० । आचा० । स० ।

यद्द्रव्यनिगमनम्-

एवं मयामेन पदेव जेदान्,

द्रव्यस्य विस्तरतयाऽऽगमेऽयः ।

श्रुत्वा समध्यस्य च जव्यलोकाः !,

अहत्क्रमाम्भोजयुगं भजन्तु ॥ ९ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समामेन संक्षेपेण च वडैव पदसंख्यावनो जीवधर्माऽधर्माऽऽकाशकालपुनरान् भेदान् द्रव्यस्य पदार्थस्य पञ्चमपि द्रव्यशब्दः पृथग् युक्तः सन् यद्द्रव्यत्वमापादय-

ति । अतो द्रव्यस्य पदेव भेदान् सूत्रोक्तान् श्रुत्वा विस्तार-
तया विस्तारयुक्त्या, आगमेन्यः स्थावरादसमाहृष्टेन्यः, आक-
र्षणं, अवगविषयीकरणं भक्षणं, तत्र विस्तारेणैव श्रुतानामवग-
मो जायतेऽतो विस्तारतया श्रुत्वा, च पुनः, समन्यस्य वाचा-
उद्घोषणद्वारा कण्ठे कृत्वा, मनसि निविष्टास्य, भो भव्यलोकाः ।
मन्यक्त्वप्राणिनः । अहत्कमाभोजयुगं धीजिनचरणभजन-
स्थैर्यं भजन्तु, श्रुत्वा समन्यस्य च श्रीप्रभुस्मृतिरेव सार्धायसी,
नक्तृत्वा तत्करणं श्रेयो निष्-धनमिति । तथा भोजितं संकेतेन
संदर्भकतुनांमनिदर्शनमिति । अत्राध्याये सम्यक्त्वदाह्याय स-
र्वेनेदाऽऽवधानमिति प्रयोजनचेति ॥ २१ ॥ छव्या० १० अध्या० ।

द्रव्यभेदानाह-

कश्चिद्वा णं जंते ! द्वा पसुत्ता ? । गोयमा ! दुविहा द-
वा पसुत्ता । तं जहा-जीवद्वा य, अजीवद्वा य ।
अजीवद्वा णं भंते ! कश्चिद्वा पसुत्ता ? । गोयमा ! दुविहा
पसुत्ता । तं जहा-रूरी अजीवद्वा य, अरूरी अजी-
वद्वा य । एवं पणं अभिज्ञावेणं जहा अजीवपसुत्ता०
जाव से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्च-ते णं णो मंखेज्जा,
एणो असंखेज्जा, अणंता । जीवद्वा णं भंते ! किं संखेज्जा,
असंखेज्जा, अणंता ? । गोयमा ! एणो मंखेज्जा, एणो असं-
खेज्जा, अणंता । मे केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्च-जीवद्-
वा णं एणो मंखेज्जा, एणो असंखेज्जा, अणंता ? । गोयमा !
अमंखेज्जा ऐरइया० जाव असंखेज्जा वाउकाइया, अ-
णता वाणस्मइकाइया, असंखेज्जा वेइंदिया, एवं० जाव वे-
माणिया, अणंता सिद्धा । से तेणट्टेणं० जाव अणंता ।

(अजीवपसुत्ता सि) यथा प्रज्ञापनायां विशेषाभिधाने पञ्चमे
पदेऽजीवपर्ययाः प्रतिपादाः, तथेहाजीवद्रव्यसुत्राख्येयानि । ता-
नि चेत्तम्-“ अकविअजीवद्वा णं जंते ! कश्चिद्वा पसुत्ता ? ।
गोयमा ! दसविहा पसुत्ता । तं जहा-धम्मस्थिकाए० । ” इत्या-
दि । तथा-“ कविअजीवद्वा णं जंते ! कश्चिद्वा पसुत्ता ? ।
गोयमा ! दसविहा पसुत्ता । तं जहा-खंधा० । ” इत्यादि । तथा,
“ ते ण भंते ! किं संखेज्जा, किं असंखेज्जा, अणंता ? । गोयमा ! एणो
मंखेज्जा, एणो असंखेज्जा, अणंता । से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चइ
? । गोयमा ! अणंता परमाणु, अणंता दुपपसिया खंधा, अणंता
तिपपसिया खंधा० जाव अणंता अणंतपपसिया खंधं सि । ”

द्रव्याधिकारावेवेदमाह-

जीवद्वा णं भंते ! अजीवद्वा परिजोगत्ताए हव्वमा-
गच्छंति । अजीवद्वा णं जीवद्वा परिभोगत्ताए हव्व-
मागच्छंति ? । गोयमा ! जीवद्वा णं अजीवद्वा परिभोग-
त्ताए हव्वमागच्छंति । एणो अजीवद्वा णं जीवद्वा
परिजोगत्ताए हव्वमागच्छंति ? । से केणट्टेणं जंते ! एवं वुच्च-
इ० जाव हव्वमागच्छंति । गोयमा ! जीवद्वा णं अजी-
वद्वा परियादियति, अजीवद्वा परियादियत्ता ओरासियं
वेउव्वियं आहारगं तेयगं कम्मगं सोइंदियं० जाव फासिंदियं,
मणजंगं वइजोगं कायजोगं आणापाणुत्तं च णिव्वत्तयंति,

से तेणट्टेणं० जाव हव्वमागच्छंति । ऐरइया णं भंते ! अ-
जीवद्वा परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति, अजीवद्वा णं
ऐरइया परिजोगत्ताए हव्वमागच्छंति ? । गोयमा ! ऐरइ-
या णं अजीवद्वा परिजोगत्ताए० जाव हव्वमागच्छंति.
एणो अजीवद्वा णं ऐरइया० जाव हव्वमागच्छंति । से केण-
ट्टेणं ? । गोयमा ! ऐरइया णं अजीवद्वा परियादियंति, अ-
जीवद्वा परियादियंति च वेउव्वियं तेयगं कम्मगं सोइं-
दियं० जाव फासिंदियं आणापाणुत्तं च णिव्वत्तयंति ।
से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-एवं० जाव वेमाणिया, ए-
वं मरीरइंदियजोगा जाणियव्वा जस्म जं अत्थि ॥

(जीवद्वा णं भंते ! अजीवद्वा इत्यादि) इह जीवद्वा-
णि परिजोजकानि, संचेतनत्वेन ग्राहकत्वात् । इतराणि तु प-
रिभोग्यानि, अचेतनतया ग्राह्यत्वादिति ।

छव्याधिकारावेवेदमाह-

मे णुणं जंते ! असंखेज्जे लोए अणंताइं द्वाइं आ-
गामे भइयव्वाइं । इंता ! गोयमा ! अमंखेज्जे लोए० जाव
जइयव्वाइं । लोएस्म णं जंते ! एगस्मि आगासपपमे कइ-
दिमि पोगगला चिज्जंति ? । गोयमा ! णिव्वाघाणं उइं-
मि, वाघायं पमुच्च सिय निदिमि मिय चउदिमि मिय
पंचदिमि ॥

(से णुणमित्यादि) (असंखेज्जंति) अमल्लयानप्रदे-
शाऽऽत्मक इत्यर्थः । (अणंताइं द्वाइंति) जावपरमा-
णादिति । “ आगामे भइयव्वाइंति ” काकाऽस्य पा-
ठः, सप्तम्याश्च षष्ठ्यर्थत्वात्काशस्य भक्त्यानि भक्त्यानि,
धारणीयार्थस्यः । पृच्छतोऽयमभिप्रायः-कथमसंख्यानप्रदेशा-
ऽऽत्मके लोकाऽऽकाशेऽनन्तानां छव्याणामवस्थानम् ? इंता ! इ-
त्यादिना तत्र तेषामनन्तानामप्यवस्थानमावर्तितम् । आवेदय-
तम्यायमभिप्रायः-यथा प्रतिनियतेऽप्यवरकाऽऽकाशे प्रदीपप्रभा-
पुच्छपरिपूर्णोऽप्यपरापरप्रदीपप्रभापुच्छा अवतिष्ठते, तथावि-
धपुच्छपरिणामसामर्थ्यात्, एवमसंख्यातेऽपि लोकं तेष्वेव प्रदे-
शेषु छव्याणां तथाविधपरिणामयोजनावस्थानात्, अनन्ताना-
मपि तेषामवस्थानमविरुद्धमिति । असंख्याते लोकंऽनन्तछव्या-
णामवस्थानमुक्तं, तर्हि कैकस्मिन् प्रदेशे तेषां चयापचयाऽऽदिम-
द्भवतीत्यत आह-(लोएस्मेत्यादि) (कइदिमि पोगगला
चिज्जंति) कतिच्यो दिश्य आगत्य एकत्राऽऽकाशप्रदेशे ची-
यन्ते लीयन्ते ।

आकाशप्रदेशे छव्याणि-

लोएस्म णं भंते ! एगस्मि आगासपपमे कइ दिमि पो-
गगला चिज्जंति ? । एवं चेव । एवं उव्विज्जंति, एवं अव-
चिज्जंति ॥

(चिज्जंति सि) व्यतिरिक्ता भवन्ति (उव्विज्जंति सि)
स्कन्धरूपाः पुच्छाः पुच्छान्तरमपकादुपचिता भवन्ति । (अ-
वचिज्जंति सि) स्कन्धरूपा एव प्रदेशविच्छेदनेनापचीयन्ते ।
छव्याधिकारावेवेदमाह । जावाऽऽदिरूपेण छव्यप्रक्षणम-
जीवे णं जंते ! जाइं द्वाइं ओरासियमरीरत्ताए मे-

एहइ, ताई किं ठियाईं गेएहइ, अट्टियाईं गेएहइ ?। गोय-
मा ! ठियाईं पि गेएहइ, अट्टियाईं पि गेएहइ । ताईं भंते !
किं दव्वओ गेएहइ, खेत्तओ गेएहइ, कात्तओ गेएहइ,
जावओ गेएहइ ?। गोयमा ! दव्वओ वि गेएहइ, खेत्तओ
वि गेएहइ, कात्तओ वि गेएहइ, जावओ वि गेएहइ । ताईं
दव्वओ अणंतपएसियाईं दव्वाईं, खेत्तओ असंखेज्जप-
सोगाद्धाईं, एवं जहा पस्सवणाए पढे आद्धाकंदेमए० जाव
णिवापाएणं ङ्हिसिं, वापायं पमुच्च भिय तिदिसिं, सिय
चउदिसिं, सिय पंचदिसिं । जीवे णं जंते ! जाईं दव्वाईं
वेउवियमरीरत्ताए गेएहइ, ताईं किं ठियाईं० एवं चेव, ए-
वरं णियमं ङ्हिसिं, एवं आहारगमरीरत्ताए वि । जीवे णं
जंते ! जाईं दव्वाईं तेषगसरीरत्ताए गेएहइति पुच्छा ?। गो-
यमा ! ठियाईं गेएहइति, णो अट्टियाईं गेएहइति, मेमं जहा
ओरात्तियसरीरस्स, कम्मगमरीरे एवं चेव, एवं० जाव
जावओ गेएहइ, ताईं किं एगपएभिपाईं गेएहइ, दुपपमि-
याईं गेएहइ, एवं जहा जामापदे० जाव आणुपुविं गे-
एहइ, णो अणुपुविं गेएहइ । ताईं भंते ! कउ दिसिं गे-
एहइ ?। गोयमा ! णिवापाएणं जहा ओरात्तियस्स । जीवे
णं भंते ! जाईं दव्वाईं सोडंदियत्ताए गेएहइ, जहा वेउविय-
मरीरं, एवं० जाव जिज्जिदियत्ताए, फाभिदियत्ताए जहा
ओरात्तियसरीरं, मणजोगत्ताए जहा कम्मगसरीरं, णवरं
णियमा ङ्हिसिं, एवं वज्जोगत्ताए वि, कायजोगत्ताए वि
जहा ओरात्तियसरीरस्स । जीवे णं भंते ! जाईं दव्वाईं
आणापाणुत्ताए गेएहइति, जहेव ओरात्तियसरीरत्ताए० जाव
सिय पंचदिसिं ॥

(ठियाईं ति) स्थितानि जीवप्रदेशावगाढकेशस्याभ्यन्तर-
वर्त्तानि, अस्थितानि च तदनन्तरवर्त्तानि । तानि पुनरौदा-
रिकशरीरपरिणामविशेषाश्चकुर्य गृह्णाति । अथे त्याहुः-
स्थितानि तानि यानि भैजन्ते, ताडिपरीतानि त्वास्थितानि,
(किं दव्वओ गिणहइ ति) किं छव्यमाश्रित्य गृह्णाति, छ-
व्यतः किंस्वरूपाणि गृह्णातीत्यर्थः । एवं केशतः केशमाश्रित्य
कतिप्रदेशावगाढानेत्यर्थः । वैक्रियशरीराधिकारे " नियमं उ-
द्दिंसि ति " यद्युक्तं तत्रायमभिप्रायः-वैक्रियशरीरी पञ्चेन्द्रिय
एव प्रायो भवति, स च प्रमनाड्या मध्य एव, तत्र च पक्षामपि
दिशामनावृतत्वमलोकेन विवक्षितलोकदेशस्येत्यत उच्यते-
(नियमं उद्दिंसि ति) यच्च वायुकायिकानां प्रसनाड्या
बाह्यरपि वैक्रियकरणं जसति, तदिह न विवक्षितमप्रधानत्वात्,
तस्य च तथाविधशोकात्तानिष्कृष्टे वा वैक्रियशरीरी वायुने
संभवतीति । तैजस्वत्वे-(उपाह गिणहइ ति) जीवावगाढकेशा-
भ्यन्तरीनुतान्येन गृह्णाति । (नो बाट्टियाईं गिणहइ ति)
न तदनन्तरवर्त्तानि गृह्णाति, तस्याऽऽकर्षपरिणामाभावात् ।
अथवा-स्थितानि स्थिराणि गृह्णाति, नोऽस्थितान्यङ्घ्रिगणि,
तथाविधस्वभावत्वात् । (जहा जामापदे०) यथा प्रज्ञापना-
या एकादशे पदे तथा वाच्यम् । तच्च-(तिपएसियाईं गिणहइ
६१७

० जाव अणंतपएसियाईं गिणहइ इत्यादि) भोभेन्द्रियसूत्रे-(जहा
केसवियसरीरं ति) यथा वैक्रियशरीरद्रव्यग्रहणं स्थितास्थि-
तद्रव्यविषयं परुदिकच, एवमिदमापि; ओत्रेन्द्रियद्रव्यग्रहणं हि
नामीमध्य एव, तत्र च (सिय तिदिसिं समित्यादि) नास्ति व्या-
घाताभावाद्दिति (फासिदियत्ताए जहा ओरात्तियसरीरं ति)
अयमर्थः-स्पर्शनेन्द्रियतया तथा छव्याणि गृह्णाति यद्यौदारि-
कशरीरं स्थितास्थितानि परुदिगागतप्रभृतानि चेति प्रायः ।
(मणजोगत्ताए जहा कम्मगसरीरं, तवर नियमा उद्दिंसि ति)
मनोयोगतया तथा छव्याणि गृह्णाति यथा कर्मणस्थितास्थेन
गृह्णातीति भावः । केवलं तत्र व्याघातेनेत्याहुकामिह तु क्षियमान्
परुदशरीर्येव वाच्यम्, नामीमध्य एव मनोछव्यग्रहणज्वात् ।
अत्रमानां हि तन्नास्तीति । (एव वज्जोगत्ताए सि) मनो-
द्रव्यवद्भाग्यव्याणि गृह्णातीत्यर्थः । (कायजोगत्ताए जहा
ओरात्तियसरीरस्स सि) काययोगद्रव्याणि स्थितास्थितानि
परुदिगागतप्रभृतानि चेत्यर्थः । ज० २७ हा० २ उ० ।

दुविहा दव्वा पणत्ता । तं जहा-गइसमावज्जगा चेव,
अगउममावज्जगा चेव ॥

द्रव्यसूत्रे गतिर्गमनमात्रमेव, शेषं तथैवेति पृथ्वीकायवत् ।
स्था० १ ता० । (किं छव्य गुरु, किं वा लघ्विति ' अगुरुलघुय'
शब्दे प्रथमभागे १५७ पृष्ठे चिन्तितम् । पुक्ततास्ति कायप्रदेशः
किं छव्यामिति ' योगलत्थिकाय ' शब्दे षड्यते) (द्रव्य-
त्रेककालभावानां परस्परं समन्वेषः ' अणुयोग ' शब्दे प्रथ-
मभागे ३४३ पृष्ठे चिन्तितः) (जीवास्ति कायाऽर्थात् नो द्रव्य-
प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वम् ' अत्यिकाय ' शब्दे प्रथमभागे १६४
पृष्ठे छव्यम्) सयम, आचा० १ अ० ८ अ० ८ उ० ।

वैशेषिकरीत्या छव्याणि, तत्र दोषश्च-

पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशं काश्चो दिगात्मा मन इति नव छ-
व्याणि । तदत्र पृथिव्यप्तेजोवायुनां पृथग्द्रव्यत्वमनुपपन्नम् ।
तथाहि-त एव परमाणवः प्रयोगविन्नसाभ्यां पृथग्व्यादित्वेन
परिणमन्तोऽपि न स्वकीयं द्रव्यत्वं त्यजन्ति, न चावस्था-
भेदेन द्रव्यभेदो युक्तः, अतिप्रसङ्गादिति । आकाशकाययो-
श्चास्मानेरपि द्रव्यत्वमभ्युपगतमेव । दिशस्थाकाशावयवभू-
ताया अणुरपि पृथग्द्रव्यत्वम्, अतिप्रसङ्गोपादेव । आ-
त्मनश्च स्वशरीरमात्रमापि न उपयोगवृत्तकृणस्यान्युपगतद्रव्य-
त्वमात । मनसश्च पुद्गलविशेषतया पुद्गलद्रव्येऽन्तर्भाव इ-
ति परमाणवज्ञानमगमसश्च जीवगुणत्वादात्मन्यन्तर्भाव इति ।
यद्यपि तैरभिधीयते-यथा पृथिवीत्वयोगात्पृथिवीति, तदपि
स्वप्राकृत्यमात्रमेव । यतो न हि पृथिव्याः पृथग्भूतं पृथिवीत्व-
मपि, येन तयोगात्पृथिवी भवेत्, अपि तु सर्वमपि यदस्ति तत्सा-
मान्यविशेषाऽऽत्मकं नरमिहाऽऽकारमुभयस्वजावर्माति ।

तथा चोक्तम्-

" नान्वयः सहभेदत्वा- न भेदोऽन्वयवृत्तितः ।
मृद्भेदद्रव्यससर्ग-वृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ १ ॥ "

तथा-

" नरस्य सिद्धरूपत्वा- न सिद्धो नररूपतः ।

शब्दावज्ञानकार्याणां, भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ १ ॥ " इत्यादि ।
अथ रूपरसगन्धस्पर्शा रूपिद्रव्यवृत्तेर्विशेषगुणाः, तथा सं-
ख्यापरिमाणानि पृथक्त्व सयोगावभागा परत्वापरत्वे इत्येते
सामान्यगुणाः, सर्वद्रव्यवृत्तित्वात् । तथा-बुद्धिः सुखदुःख-

कदापिप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा आत्मगुणाः । गुरुत्वं पृथिव्युद-
कयोः, द्रव्यस्वभावत्वेन परोपाधिकत्वं पृथिव्युदकाभ्युत्थेऽ-
भस्येव, घेगाऽऽख्यः संस्कारो मूर्तद्रव्येभ्यः, आकाशगुणः शब्द-
इति । तत्र सत्त्वाऽऽद्यः सामान्यगुणा रूपाऽऽदिद्रव्यस्वभावत्वे-
न परोपाधिकत्वाद् गुणा एव न जयन्ति । अथापि स्युस्तथाऽपि न
गुणानां पृथक्त्वव्यवस्था, तत्पृथक्त्वज्ञावे द्रव्यस्वरूपहानिः, गु-
णपर्यायवद् द्रव्यमिति कृत्वा नान्तरीयकतया द्रव्यप्रदणैरेव
ग्रहणं न्याय्यमिति न पृथग्भावः । किं च तस्य भावस्तत्त्वमित्यु-
च्यते । भावप्रत्ययश्च यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवे-
दास्तदभिधाने त्वतत्त्ववित्यनेन भवति । तत्र घटो र-
क्त उदकस्याऽऽहारको जलवान् सर्वैरेव घट उच्यते । अत्र च घ-
टस्य जावो घटत्वं, रक्तस्य जावो रक्तत्वम्, आहारकस्य भाव
आहारकत्व, जलवतो जावो जलत्वमित्यत्र घटनामान्यरक्त-
गुणक्रियाद्रव्यसंबन्धरूपाणां गुणानां सद्भावात्, द्रव्ये पृथगुत्था-
कार उदकाऽऽद्याहारणकमे कुटकाऽऽख्ये शब्दस्य घटाऽऽदेर्जा-
निवेशः, तत्र त्वतलौ, इह च रक्ताऽऽख्यको गुणो, यस्मिन्भावा-
त्कतरश्च तद् द्रव्यं यत्र शब्दानिवेशो येन भावप्रत्ययः
स्यादिति । किमिदानीं रक्तस्य भावो रक्तत्वमिति न ज्ञितव्यम्?,
अधितव्यमुपचारेण । तथाहि-रक्त इत्येतद् द्रव्यत्वेनोपच-
र्य तस्य सामान्य भाव इति रक्तत्वमिति । न चोपचारस्त-
र्याचिन्तायामुपयुज्यते, शब्दसिद्धावेव तस्य कृतार्थत्वादिति ।
शब्दश्चाऽऽकाशस्य गुण एव न जयति, तस्य पौञ्जलिकत्वादा-
काशस्य चामूर्तत्वादिति । अथेवं तु प्रक्रियामात्रं न साधनदृष्ट-
योरङ्गम् । क्रियाऽपि द्रव्यसमवायिनी गुणघटपृथगाभ्यापितुं न
युक्तेति । सूत्र० १. अ० १२ अ० । आ० चू० । आ० म० । स्या० ।
तत्र पृथिव्यपनेजावायवाकाशकाद्यादिगाऽऽत्ममन्त्रांसि नैव द्रव्या-
णि । पृथिव्यपनेजावायुरित्येतत्तुःसंख्यनित्यानित्यभेदाद् द्वि-
प्रकारं द्रव्यम् । तत्र परमाणुरूपं नित्यम्, सदकारणवृत्तित्यामिति
विचिन्तात् । तद्वदर्थं तु अणुकाऽऽदिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आका-
शाऽऽदिकं तु नित्यमेव, अनुत्पत्तिमयान् । एषां च द्रव्यत्वाजिस-
बन्धाद् द्रव्यरूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद् यानि तु नैव, न च तानि
द्रव्यत्वाभिसंबन्धवति । यथा गुणाऽऽदिद्रव्यमूर्तानि केवलद्रव्यति-
रोक्तेतुषलात् पृथिव्यादीनि द्रव्याऽऽदिगुणाऽऽदिभ्यो व्यावृत्त-
रूपाणि सिद्धानि, पृथिव्यादीनामपि जेदवतां पृथिवीत्वाभिसंब-
न्धाऽऽदिकं सत्तन्मित्ररेभ्यो भेदव्यवहारे तच्छब्दवाच्यत्वे वा
साध्ये केवलव्यतिरिक्तक रूपं द्रव्यम्, अभेदवतां त्वाकाशकालादि-
गुद्रव्याणामनादिसिद्धतच्छब्दवाच्यता द्रव्या । सम्म० ३ का-
रम् । (भिक्षायां प्राणद्रव्यविचारो 'गोयत्वरिया' शब्दे तु० जागे
६०६ पृष्ठे उक्तः । पानकसंस्काराऽऽदिशब्देषु च वक्ष्यते) पित्तले, वि-
स्त्रे, विस्त्रपनद्रव्ये, भेषजे, भव्ये जस्तुनि, विनये, मर्द्ये, व्याकरणो-
क्ते द्विद्वसहस्राऽऽवयविनि पदार्थे, ङोर्वृत्तस्य विकारः, तस्येदं वा
यत् । वृत्तविकारे, तत्संबन्धिनि च । त्रि० । घाच० । प० देववि-
जयगणकृतप्रश्ने, उत्तरम्-कश्चित् श्राद्धः स्वद्रव्येण प्रतिमां, क-
श्चित्पुस्तकं च कारयति, शिखां वा, तदा प्रतिमाकर्तुर्देवद्रव्यं, पु-
स्तकलेखकस्य ज्ञानद्रव्यं च लगति, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-उभ-
योरपि यथाक्रमं ते सजे न लगन इति संभाव्यते । १६७ प्र० ।
सेन० २ उल्ला० । गोमहिष्यजाप्रजृतीनां सर्पिषः, एवं क्लारमिष्टा-
ऽऽदिपयसां, गोमहिष्यादितक्काणां चैकद्रव्यत्वमुत भिन्नद्रव्यत्वं
चा?, आस्रविचौ निबन्ध प्रोक्तम्-यत्पृथक् पृथक् नामाऽऽस्वादव-

त्वेन द्रव्यत्वम्, परं तेषु तक्काऽऽदिपु पृथक् पृथक् आस्वादवत्त्वं,
न तु नामत्वमतस्तत्र कथा रीत्या द्रव्यसंख्या गण्यते?, इति प्रश्ने,
उत्तरम्-गोमहिष्यजाप्रजृतीनां सर्पिषः, क्लारमिष्टाऽऽदिपानी-
यानां च, गोमहिष्यादितक्काणां चैकद्रव्यत्व गण्यते, यत उभय-
भिन्नत्वे सति भिन्नद्रव्यत्वं स्यादिति । २०३ प्र० । सेन०
२ उल्ला० । अहम्मदावादसघकृतप्रश्नस्तत्तुत्तरं च । यथा-
आम्लतकमधुरतक्रयोः, तयोऽणोदकशतोदकयोः, तथा मे-
घजलकूपजल्योरेकद्रव्यत्व गण्यते पृथग् वेति प्रश्ने, उत्त-
रम्-आम्लतकमधुरतकप्रमुखाणामेकद्रव्यत्व गण्यत इति ।
१२४ प्र० । सेन० ४ उल्ला० । (भाषाद्रव्यस्य अनुनाटिका-
दिनेदा 'सहद्रव्यमेव' शब्दे वक्ष्यते)

द्वयंतर-द्रव्यान्तर-न० । एकद्रव्यादन्यस्मिन् द्रव्ये तद्द्रव्यस-
दृशे, सम्म० । यथा-गोत्वसदृशपरिणतियुक्ताच्छ्रावश्लेयद्रव्यास्त-
त्सदृशपरिणतियुक्तं बाहुभ्रेयाऽऽदिद्रव्यान्तरम् । सम्म० ३ का-
रम् । " पच्युपपन्नं भाव, विगयजयिस्मैहि जं समालेह । पयं
पहुष्य वयण, द्रव्यतराणस्सिय ज च ॥३॥ " सम्म० ३ कारम् ।

द्वयउक्त-द्रव्यपट्टक-न० । षडेव पट्टक, द्रव्याणां पट्टकं द्रव्यपट्ट-
कम् । पृथिव्यपनेजावायुवतस्पतिकालस्वभावे षट्द्रव्यसमुदाय,
दर्श० १ तत्र ।

द्वयजाय-द्रव्यजात-न० । तथाविधाशनाऽऽदिद्रव्यविशेषे, उत्त०
२ए अ० । द्रव्यप्रकारे, प्रश्न० ३ संघ० द्वार ।

द्वयद्वयपमदया-द्रव्यार्थप्रदेशार्थता-स्त्री० । द्रव्यार्थप्रदेशा-
र्थान्यथाऽऽभयणं, भ० २५ श० ३ उ० ।

द्वयद्वया-द्रव्यार्थता-स्त्री० । द्रव्यमुपेक्षितपर्याय वस्तु, तदे-
वार्थो द्रव्यार्थः, तद्भावस्तत्ता । भ० १० श० ४ उ० । द्रव्य-
त्वे, अनु० । द्रव्यं च तदर्थश्चाति द्रव्यार्थः, तस्य भावो द्रव्यार्थता ।
प्रदेशगुणपर्यायाऽऽधारतायामवयविद्रव्यतायाम्, स्या० १ टा० ।
द्रव्यास्तिकतयमते, "द्वयद्वयाप सामया, पजजघटयाप अभा-
सया ।" द्रव्यार्थतया द्रव्यास्तिकतयमतेन शाश्वती, द्रव्यास्ति-
कतयो हि द्रव्यमेव तात्त्विकमजिमन्यते, न पर्यायान्, द्रव्यं
चान्वयपरिणामित्वात् । अन्यथा द्रव्यत्वायोगात्, अन्वयि-
त्वाच्च सकलकालमार्वाति जयति द्रव्यार्थतया शाश्वती ।
जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

द्वयद्वयाण्यय-द्रव्यस्थानाऽऽगुप्-न० । द्रव्यं पुनलद्रव्यं, तस्य
स्थानं जेदः परमाणुद्विप्रदेशकाऽऽदि, तस्याऽऽगुः स्थितिः ।
अथवा-द्रव्यस्याणुत्वाऽऽदिभावेन यत्स्थानमवस्थानं तद्रूप-
मायुर्द्रव्यस्थानाऽऽगुः । द्रव्यस्थितौ, भ० ५ श० ७ उ० ।

द्वयद्वि-द्रव्यस्थिति-स्त्री० । द्रव्याणां घटनेनाकाले, विशे० भ० ।
(सा च चतुर्विधा ' काल ' शब्दे तृतीयजागे ४७१ पृष्ठे गता)
(' उवचय ' शब्दे द्वितीयजागे ८८१ पृष्ठे वल्लहष्टान्तेन च)

द्वयद्वि-द्रव्यार्थिक-पुं० । द्रव्यमेवार्थो यस्य, न तु पर्यायः,
स द्रव्यार्थिकः । नयनेदे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

द्रव्यस्थित-पुं० । द्रव्ये च वस्तुतत्त्वबुद्ध्या स्थितो, न तु पर्या-
ये इति द्रव्यस्थितः । नयनेदे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

द्रव्यास्तिक-पुं० । अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः । " दैष्टि-

कास्तिक्कास्तिक्का-॥" इति निपातनादिकण, द्वयं आस्तिक्का, न तु पर्यायं इति द्रव्यास्तिक्काः । आ० म० १ अ० २ खण्ड । ज० । द्रव्यमात्रप्ररूपक मूलनयभेदे, ग्ला० ७ परि० ।

द्रव्याधिकमनम्-

• द्रव्याधिकपते द्रव्यं, तत्त्वं नेष्टमनः पृथक् । (१२)

द्रव्याधिकस्य मते द्रव्यं परमार्थनः सत्, अतो द्रव्यात् पृथग् भिन्नं विकल्पासक्त गुणपर्यायस्वरूप तत्त्वं नेष्टम्, सद्युत्तमतोऽपि तस्य परमार्थतोऽसत्त्वादिनां भावः । नयो० । ("तित्ययरवणस- गह-विसेसपथारमूलवागणो । द्रव्यद्विष्टो य," (३ गाथा) इत्यादिगाथया 'णय' शब्देऽस्मिन्नेव ज्ञाने १८०६ पृष्ठे द्रव्या- धिकतयो (विवृतः) स च शुद्धाऽशुद्धनेदेन द्विधा । तत्र शु- द्धो द्रव्यास्तिक्को नयग्रहणार्थममनविषयप्ररूपकः । सर्वमेक सदाविशेषादिनां शुद्धद्रव्यास्तिक्काभिप्रायः । अशुद्धस्तु द्रव्या- धिको व्यवहारनयमार्थावलम्बी एकान्तानित्यचेतनाचेतनव- स्तुव्यप्रतिपादकसाङ्ख्यदर्शनाऽऽधिनः, अत एव तन्मनानुसा- रिणः साङ्ख्याः । सम्म० १ काण्ड । वक्ष्यति चाऽऽचार्यः- " जं काविलं द्रिसणं, एय द्रव्यद्विष्टम्स नस्तव । " इति नैगमनया- निप्रायः । द्रव्यास्तिक्काः शुद्धाशुद्धतया आचार्येण न प्रदर्शित एव । नैगमस्य सामान्यग्राहिणः सग्रहेऽन्तर्भूतत्वाद्विशेषग्राहिण- श्च व्यवहारे इति नैगमाभावादिनां द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययरा- शिमूलव्याकरणी द्रव्यास्तिक्काः शुद्धाऽशुद्धतया व्यवस्थिताः, अत्र पर्यायास्तिकः ऋजुपृथग्शब्दसमभिरुद्धेन नयप्रत्ययराशि- मूलव्याकरणी शुद्धाशुद्धतया व्यवस्थिताः । सम्म० १ काण्ड । नयो० । स्या० ।

"द्रव्यद्विष्टनयपयसी" (सम्म० १ काण्ड ४ गाथा) अस्याश्च गाथायाः सर्वमेव शास्त्रं विवरणम् । " द्रव्यद्विष्टो अ पञ्जवन- ओ य " (३) इत्यादिपञ्चार्कदेशस्य विवरणायाऽऽह सुरिः-

द्रव्यद्विष्टनयपयसी, मुष्टा मंगहपरवणविसओ ।

परिरुत्वे पुण वषण-त्यनिच्छुओ तस्स ववहागे ॥ ४ ॥

इति गाथामुत्रम् । अत्र च सग्रहनयप्रत्ययः कृत्वा द्रव्यास्ति- क्को, व्यवहारनयप्रत्ययस्त्वशुद्ध इति तात्पर्यार्थः ॥ अवयवार्थ- स्तु-द्रव्यास्तिक्कनयस्य व्यावर्णितस्वरूपस्य, प्रकृतः स्वजायः, शुद्धेऽयमकीर्णा विशेषासम्पर्शवती, सग्रहस्याभेदतया (?) हि नयस्य प्ररूपणा-प्ररूप्यते नयनैव कृत्वोपवर्णना पदसहतिः, तस्या विषयोऽजिधेयः, विषयाऽऽकारेण विषयिणो धृत्तस्य वि- षयव्यवस्थापकत्वात्, उपचारेण विषयेण विषयिप्रकथनमे- तन् । अन्यथा कः प्रस्ताव शुद्धद्रव्यास्तिके विधातु प्रकान्ते सग्रहप्ररूपणायाः ? स च सग्रहप्ररूपणाभिप्रायेण भाव एव । तथाहि-जातिद्रव्यगुणाक्रियापरिज्ञापितरूपेण, स्वार्थद्रव्यालि- ङ्गकर्माऽऽदिप्रकारेण वा सुवन्तस्य योऽर्थः स भावाद् व्यतिरि- क्ता वा जवेदव्यतिरिक्तो वा ? यदि व्यतिरिक्तस्तदा निरुपाख्य- त्वादित्यन्ताभाववत्तिङ्गन्ताऽऽदिरूप इति कथं सुवन्तत्वाचयः ? अ- व्यतिरिक्तश्चेत्कथं न भावमात्रता सुवन्तार्थस्य, तित्गन्तार्थस्यापि क्रियाकालकारकपुरुषोपग्रहवचनाऽऽदिरूपेण परिभाष्यमाणस्य सत्त्वरूपतैव । तथाहि-पञ्चतीत्यत्र क्रिया विक्लितलक्षणा, काल आरम्भप्रवृत्तिरपवर्गपर्यन्तो धर्तमानस्वरूपः, कारकः कर्ता, पुरुषः परः, भावाऽऽत्मैकरूपग्रहः परार्थता, वचनमेकत्वं यद्यपि प्रतिप- तिप्रत्ययः, तथाऽपि सत्त्वमेवैतत् । यतः क्रिया हासनी चेत्कारकै- र्ने साध्यते, स्वपुण्याऽऽदिवत्, सती चेदस्तिवत्त्वमात्रमेव, सा कारकै-

श्चाभिव्यज्यत इति । एवं कालाऽऽद्याऽऽयस्यसन्तश्च शशशृङ्गादि- चरन, सदात्मकाश्चेत्कथं तास्मिन्वादिभिन्नाः (?) इति सत्त्वान्तङ्ग- न्तम्याये, घटाऽऽस्तीत्यस्याय यद्वाक्यं प्रयुज्यते घटः सन्निति, तत्र भावाभिधायिता पदव्यवस्थापू । तथाहि घट इति विशेषण, स- न्निति विशेष्यम् । अत्र द्येनाऽपि वा भावाविपरीतेन भाव्यम् । न ह्यन्यथा तद्विशेषण, नापि तद्विशेष्य स्याद्, निरुपाख्यत्वात्, अ- त्यन्तान्ताववत् । यदि पुनरभावाविपरीतं तद्विशेष्यते, विशेषण- विशेष्ययोः कथं न जावरूपता ? । तेन यदेव घटस्य भावो घटत्वं, तदेव घटः, यच्च सतो भावः सत्त्वं, तदेव सन्निति सर्वत्र संप्रहाभिप्रायतः प्ररूपणाविषयो भाव एव । उक्त चेत्तत् समयसङ्गावमभिधेयताऽऽन्येनापि-

" अस्यर्थः सर्वशब्दानां-मिति प्रत्याय्य लक्षणम् ।

अपूर्वदेवताशब्दे, सम प्राऽऽहुर्गवादिषु ॥ १ ॥

घटाऽऽदीनां तत्राऽऽकारा-प्रत्यापयति वाचकः ।

वस्तुमात्रनिर्देशित्वा-सन्नतिर्नान्तरीयका ॥ २ ॥ " इति ।

अत एव "यत्र विशेषक्रिया नैव श्रयते तत्रास्तिर्नवन्तीपरः प्र- थमपुरुषे प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते," इत्युक्तं शब्दसमयवि- द्भिरिति । अवगतिश्चैवं युक्ता-यदि सत्ता पदार्थो न व्यभिचरेत्, अव्यभिचरेत् । अव्यभिचारे च तदावशात् सदात्मकतैव, आसन्नाप- रित्यागे वा स्वरूपहानिमिति न सम्भाष्यमेवाप्युक्तस्य, शब्दस्व वा विषयः, निःशेषमशेषपृथक्कृत्यवस्थापितमधुनाऽऽदिरस्यपातक- व्यवत् । भेदप्रतिभासस्तु भेदप्रतिपादकाऽऽगमोपहतान्तःकर- णानां तिमिरोपप्लुतदृशामेकशशक्ताऽऽनमरदलस्यानेकत्वाव- भासनवदसदिति सर्वभेदानपह्नुवानः सर्व सम्भावतया सगृ- ह्यन् सग्रहः, शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति स्थितम् । तामेव शुद्धां 'परिरुत्वे पुण (४)' इत्यादिगाथापञ्चाङ्गेन दर्शयत्याचार्यः-प्रतिरूप प्रतिबिम्बं, प्रतिनिधिरिति यावत् । विशेषेण घटाऽऽदिना द्रव्येण सकीर्णाः सत्ता, पुनरिति प्रकृतिरुपाययति । तेनाऽयमर्थः-विशेषेण सकीर्णाः सत्ता प्रकृतिः स्वभावो वचनार्थान्धय इति हेयोपादेयो- पेक्षणीयवस्तुविषयनिवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षात्रकणव्यवहारस्यपादनार्थ- म्, उच्यते इति वचनं, तस्य घट इति विभक्त्यरूपतयाऽऽस्तीत्यवि- भक्ताऽऽत्मतया प्रतीयमानो व्यवहारस्तमोऽर्थः, तस्य निश्चयो नि- र्गतं पृथगनुत्तथयः परिच्छेदः, तस्येति द्रव्यास्तिकस्य, व्यवहार इति लोकप्रसिद्धव्यवहारप्रवर्तनपरा नयः सोऽजिमन्यते । यदि हि हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपाः परस्परता विभिन्नस्वभावाः सद्गतया शब्दप्रभवे सवेदने भावाः प्रतिभासन्ति, ततो निवृत्ति- प्रवृत्त्युपेक्षणा व्यवहारस्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिमासादयति, नान्यथा । न चैकान्ततः सम्भावाविशेषपु सग्रहाभिमानेपु पृथक्स्वरूपतया प- रिच्छेदो बाधितरूपो व्यवहारानिबन्धनः सम्भवतीति । तथाहि-य- द्वायाऽऽकारे निरपेक्षतया स्वग्राहणो ज्ञाने प्रतिभासमाधत्ते, तत्त- येव सदिना व्यवहर्त्तव्य, यथा प्रतिनियत सत्ताऽऽदिरूपम्, सन्न- विशेष्टाद्याकारनिरपेक्षं च घटाऽऽदिकं स्वावभाभिनि ज्ञाने स्वरू- पे सांज्ञेयशयनीति स्वभावहेतुः । घटाऽऽदिनिरपेक्षत्वं च घटाऽऽदेः घटाऽऽद्यभावोऽपि जावादवभासमानाच्च सिद्धम् । यद्वा-प्रतिश-ब्दो बोधनायाम्, रूपशब्दश्च वस्तुमयत्र प्रवर्त्तते । तेनापमर्थ-रूप रूपं प्रति प्रतिवस्तु, वस्तु प्रति यो वचनार्थान्धयः, तस्य प्रकृतिः स्वभावः स व्यवहार इति । तथाहि-प्रतिरूपमेव वचनार्थान्ध- यो व्यवहारहेतुः, न पुनरस्तिवत्त्वमात्रान्धयः, यतोऽस्तीत्युक्तेऽ- पि श्रान्ता शङ्कमुपगच्छन् लक्ष्यते, अतः किमञ्जुन् लक्ष्यतेऽस्ती-

त्याशङ्कायां द्रव्यमित्युच्यते, तदपि किम्?, पृथिवी, माऽपि का?, वृक्षः, सोऽपि का?, चूतः, तत्राप्यर्थित्वे यावत्पुष्पितः फलितः, इत्यादि तावन्निश्चिनोत यावद् व्यवहारसिद्धिरिति । व्यवहारो हि नानारूपतया सत्तां व्यवस्थापयति, तथैव संव्यवहारसंज्ञायात् । अतो व्यवहरतीति व्यवहार इत्यन्वयसंज्ञां विभ्रदशुद्धा द्रव्यास्तिप्रकृतिर्भवति ।

विशेषप्रस्तारस्य पर्यायतया मूलव्याकरणो, शब्दाऽऽद्यश्च शेषाः पर्यायनयभेदा इति प्रागुक्तं, तत्समर्थनायम्-

मूलाभिप्रेणं पञ्चव-एयस्स उज्जुमुअवयणविच्छेदो ।

तस्स उ सदाइआ, साहपमाहा सुहुपभेया ॥ ५ ॥

इति गाथावृत्तम् । अस्य तात्पर्यार्थः-पर्यायनयस्य प्रकृतिराद्या ऋजुमुत्रः, स त्वशुद्धा, शब्दः शुद्धा, शुद्धतरा समभिभूतः, अत्यन्त-शुद्धा त्वेवञ्चुत इति । अवयवार्थस्तु-मूलनिमेषमाधारः, पर्यायो-व्यवहारः, तस्य नय उपपत्तिबलपरिच्छेदः, तस्य, ऋजु वचन-मानसमर्थं वस्तु, स्वरूपावस्थितत्वात्, तदेव सूत्रयति परिच्छिन्न-स्ति । नातीतानागतं, नस्यासत्त्वेन कूटलत्वात् । तस्य वचनं पद-वाक्य वा, तस्य विच्छेदोऽन्तःसीमेति यावत् । ऋजुमुत्रवचनस्ये-ति कर्मण पृष्ठी । तेन ऋजुमुत्रस्यायमर्थो नान्यस्येति प्रकृत्यतो वचन विच्छिन्नमानं यस्तन्मूलनिमेषमत्र गृह्यते । ननु कथं वचनवि-च्छेदः शब्दरूपः परिच्छेदस्वभावस्य नयस्याऽऽधारः । नैष दोषः, विषयेण विषयिकयनरुत्वात् । न च वचनार्थोऽस्य विषयो, न शब्द इति धत्तव्यं, वचनार्थयोगभेदात् वचनमपि यतो विषयः । अथ विषय एव किञ्चोक्त इति न प्रेरणीयम्, शब्दाभिहितस्यैव प्रमा-णत्वमिति ज्ञापनार्थत्वादेवमभिधानम्, तस्य च पूर्वापरपर्याय-विविके एकपर्याय एव प्रकृत्यतो वचन विच्छिन्नते, एकपर्यायस्य परपर्यायासंस्पर्शात् । उक्तं च तन्मतमर्थं प्रकृत्यद्भिः-“ पल्लव-न दहन्त्यग्नि-दहन्ते न गिरिः कश्चित् । नासयतः प्रवर्जति, ज-व्यजीवो न सिद्ध्यति ॥१॥ ” पल्लवपर्यायस्याग्निः सदावपर्था-यादत्यन्तजिज्ञत्वाद् यः पल्लवो नाऽसौ दहन्ते, यश्च प्रस्मभाव-मनुजयति, नासौ पल्लवपर्याय इति । सम्म०१ कारु । (“ नाम-उवणा दबिर, स्ति एस दव्वडियस्स णिक्खेवो । ” (६ गाथा-सम्म०१ काण्ड) इत्यादिगाथाया ' एय ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १००८ पृष्ठे व्याख्यातोऽर्थः)

एतदेवाऽऽह-

तिर्यगृर्ध्वप्रचयिनः, पर्यायाः खलु कल्पिताः ।

मत्स्ये तेष्वन्यत्रि द्रव्यं, कुण्डलाऽऽदिषु हेमवत् ॥ १३ ॥

(तिर्यगिति) तिर्यक्प्रचयिनः परस्परसमानाधिकरणत्वे सति परस्परसमानकालीना रूपरसाऽऽद्य अणुत्वस्योदया-ऽऽद्यश्च, ऊर्ध्वप्रचयिनः परस्परसमानाधिकरणत्वे सति पर-स्परमित्रकालीना रक्तश्यामत्वाऽऽद्यः, संयोगविभागाऽऽ-द्यश्च, पर्यायाः खलु निश्चित, कल्पिता वासनाविशेषप्रज-यिकल्पनिष्ठा अपारमार्थिका इति यावत् । तेषु कल्पनारूढेषु पर्यायेष्वन्यत्रि व्यापकतया प्रतीयमानं द्रव्यं सत्यं, कुण्डला-ऽऽदिषु नानाकाञ्चनपर्यायेष्वन्यत्रिगमानं, हेमवत् । अयं भावः-यथा शुक्लो रजतध्वान्तौ वाद्य-ध्वतागतान्तर रजतानावजानेऽपि शुक्ले-र्भासमानत्वाद् शुक्लेः सत्यत्वं, रजतस्य चासत्यत्वं, तथा कुण्ड-लाऽऽद्यनायतनेऽपि हेमो भवान् कुण्डलाऽऽदिपर्यायाणा-मसत्यत्वं, हेमद्वयस्य सत्यत्वम् । पञ्चम्यत्रापि नावसीयमिति ।

नन्वेवं समाधिष्ठानत्वमेव सत्यत्वं, भ्रमविषयत्वं चासत्यत्वमि-त्यागतम्, न चासत्यत्वप्रत्यक्षप्रतीयमानेषु पर्यायेष्वव्यापकम्, एवं तत्र तदस्वरूपसत्यत्वमपि तेष्वव्यापकमिति चेद्, न, सत्यरजत-स्यापि प्रतिभासकाले सत्ताभावेन कालत्रयसत एवैतन्नये स-त्यत्वस्वीकारात् । अत एव कालवृत्त्यत्यन्ताज्ञात्राप्रतियोगित्व-मेव परमार्थसत्यत्वमित्याभिप्रेत्याऽऽहैतत्साम्प्रदायिकः ॥१३॥

आदावन्ते च यन्नास्ति, मध्येऽपि हि न तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तो-ऽवितथा इव लक्षिताः ॥१४॥

(आदाविति) आदावन्ते च यद्वस्तु नास्ति, तन्मध्येऽपि मध्यका-लेऽपि न तथा, नास्ति इत्यर्थः । न हि प्रागभाषध्वसानर्थविच्छेदका-लसंस्थः सत्य इत्यभ्युपगन्तुं शक्यम्, उत्पत्तिविनश्यतासम-ययोरुत्पत्तिविनाशव्यापारव्यग्रयोरन्वयव्यवहारात् । न च तद्वि-वेके मध्यजाग' कश्चिदवशिष्यते, इक्षुदण्डस्येव सकलमूलाप्र-जागच्छेदे । किं च-पूर्व पश्चाद्व्यासत्त्वभावस्य कथं मध्यमकृणे सत्त्वभावत्वम्, स्वभावविरोधाद्, मध्यमकृणे सत्त्वैव पर्यायः पू-र्वापरकालयोरसद्व्यवहारकारीति न स्वभावविरोध इति चेत्, तर्हि पूर्वापरकालयोरसत्त्वभाव एवायं मध्यमकृणसत्त्वत्वेन स-द्व्यवहारकारीत्येव किं न स्वीक्रियते?, तस्मात्तु निरपेक्षपारमा-र्थिकसत्ताक (?) न पर्यायाः, किं तु वितथैः शर्शविषाणाऽऽदिभिः कालपनिकत्वेन सदृशाः सन्तोऽनादिभौतिकव्यवहारवासनाव-शादवितथा इव लक्षिताः, भौकैरिति शेषः ॥ १४ ॥

तन्त्वेवं द्रव्यार्थिकतये पर्यायाणां शर्शविषाणप्रायत्वात्सद्व-

गाहिज्ञानमलीकविषयत्वेन मिथ्या स्याद्, न च घटाऽऽ-

दिज्ञानमितिमुक्तविषयको द्रव्योपयोगः कश्चिदवशि-

ष्यते, इति नामशेषता च तस्य स्यादित्याशङ्क-

शुद्धावान्तरद्रव्यार्थिकभेदेन तस्य द्वैविध्या-

आनुपपत्तिरित्यतिप्रायवानाह-

अयं द्रव्योपयोगः स्या-द्विकल्पेऽन्त्ये व्यवस्थितः ।

अन्तरा द्रव्यपर्याय-धीः सामान्यविशेषवत् ॥ १५ ॥

(अयमिति) अयं द्रव्योपयोगो द्रव्यार्थिकतयजन्तो बोधोऽन्त्ये-यि कल्पे शुद्धसमूहाऽऽख्ये व्यवस्थितः, पर्यायवृद्ध्या अविच्छिन्नतः स्यात्, अन्तरा शुद्धसमूहशुद्धमुत्रविषयमध्ये द्रव्यपर्याययोरेव स्यात्, सामान्यविशेषवृद्धिश्च । यथा हि परेषां द्रव्यत्वाऽऽदिक-द्रव्योपयोग्या सामान्यं सद गुणाऽऽद्यपेक्षया विशेषाऽऽख्यां त्रभते, तथाऽस्माक घटाऽऽदिक स्वपर्यायापेक्षया सामान्यं सद गुणाऽऽद्य-पेक्षया पर्यायाऽऽख्यां त्रभते, इति यद्यवगाही । अवान्तरद्रव्यार्थिकः पर्यायोपसर्जनतां, द्रव्यमुख्यतां चाऽवगाहमानो न विरुध्यते, अ-सतोऽभ्युपसर्जनतया आश्रयणं च कणशङ्कुलवर्गविच्छेदाऽऽकाशस्य शब्दप्राहकतां वदतां तात्किंकाणाम्, आनुपूर्वीविशेषविशिष्टस्य शब्दस्य बोधप्राहतां वदतां मीमांसकाऽऽदीनां च दृश्यत एवेति भावः । यथा-घटाऽऽवेष्ट्वैव्यार्थिकेन पर्यायविनिर्मुक्तद्रव्याऽऽकोरेण-व प्रहः, पर्यायनयनं तत्र पर्यायत्वाऽऽपादेन च पर्यायविशिष्टतया प्रहणमित्येवं सूक्ष्माक्षिकायां शुद्धसमूहादन्यविशेषं यावद्व्यव-स्थितिः, अन्यविशेषविकल्पे च शुद्धमुत्रवृद्धिणे कारणाभावादेव द्रव्योपयोगो व्यवस्थितः स्यादुपगतः स्यादिति व्याख्येयम् । न चानयाऽतवस्थपैवैकस्याऽपि बोधस्यानापत्तिः, तत्सद्वान्तरे-दप्रवृत्तौ वा विषयान्तरसंचारानुपपत्तिः, पर्यायान्तरजिज्ञासेऽप-रमे तद्वैधविश्रान्तोरिति भावनीयम् । तदिदमुक्तं सम्मतौ-

“ पञ्जवणयुक्तं, यत्तु द्वयद्विस्स वणिज्जं ।

जाव दविमोवमो, अपचिमविमपणिव्वयणो ॥ ८॥ ”

(पूर्व ' गुण ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८८६ पृष्ठे गायेयं व्याख्याना) किं विहायुपयुक्तत्वेन किञ्चिद् विधियते न विद्यते पश्चिमे विकल्पनिवृत्तये सवित्पञ्चीव्यवहारलक्षणं यत्र स तथा, सप्रहावसान इति यावत् । ततः परविकल्पवचनाप्रवृत्तरीदृशो यावद् अव्योपयोगः प्रवर्तते तावद् अव्यार्थिकस्य वचनीयं वस्तु, तच्च पर्यायनयेन वि-विशेषेण उद्भूतं कान्तमेव विषयीकृतमेव पर्यायनयाऽऽकान्तं सत्तायां मानाभावादित्येकोऽर्थः ।

यद्वा-यद् वस्तु सूक्ष्मतरसूक्ष्मतरमाऽऽविबुद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपं त्यजता व्युत्क्रान्तं-गृहीत्वा मुक्तं, किमिदं मृत्सामान्यं, यद् घटाऽऽदिविशेषानुपपत्तिविषयीजघदन्य-माकारेण (?) यावच्चतुर्लक्षणमोऽन्त्यो विशेषस्तावत्सर्वं द्रव्यार्थिकस्य वचनीयमनो यावदप्यभिप्रायिकल्पनिवृत्तयोऽन्त्यो विशेषस्तावद् अव्योपयोगः प्रवर्तते इति द्वितीयोऽर्थः ।

अत एव अव्यपर्यायविषयतया, तद्विराविषयतया वा न शुरु-जानीयद्रव्यार्थिकपर्यायाधिक्यवस्था, किं नृपसर्जनकृतानर्थ-प्रधानीकृतस्वार्थविषयतया । तदुक्तम्-

“ द्वयद्विओ सि तम्हा, गन्धि णओ नियमसुद्धजाओ ।

गुण पञ्जवट्ठओ गा-मको अ भयणाय व विसेसो ॥ ९ ॥ ”

सर्जनोपसर्जनप्रधानभाषावगाहनादसामान्यसंग्रहेऽपि शुद्ध-द्रव्यार्थैकान्तिको न स्यादिति चेन्न, स्यादेव पर्यायनयविचारानयतारदशायामेव तस्य शुद्धत्वव्यवस्थिते, तदवतारे तु पूर्व-प्रवृत्तद्रव्यार्थिकाप्रामाण्यनिश्चयेन तदर्थोभावस्यैव निश्चयान् । तदुक्तम्-

“ द्वयद्विअवत्तव, अवत्तु गियमेण होह पञ्जाण ।

तह पञ्जवत्तु अव-त्तुमेव द्वयद्विअणयस्स ॥ १० ॥ ”

(सम्म० १ कापरु)

अवस्तु इतरनयप्राधान्योपस्थितिजनित नयःप्रामाण्यनिश्चयकृताऽवस्तुवर्तनश्चविषयः, तस्मात्पर्यायवर्तनमुक्तप्रकारता-कस्य पर्यायनिष्ठोपसर्जनत्वस्य विषयताकस्य वा द्रव्यार्थिकस्य तत्तत्सर्जनीयत्वाविचारदशायामेव शुद्धत्वं, पर्याय-नयाऽऽयानतावाऽऽकृष्टायां चाशुद्धवर्मात विवेकः । नयो० ।

अथ नयसु नयेषु प्रथमो द्रव्यार्थिकनय उक्तः, अतस्तस्य भेदा दश, तेषु प्रथमं भेदं विवरीपुगाह-

द्रव्यार्थिकनयस्त्वाद्यो, दशधा समुदाहृतः ।

शुद्धद्रव्यार्थिकस्तव, अकर्मोपाधितो जवेत् ॥ ९ ॥

(अव्यार्थिकेति) अव्यार्थिकपर्यायाधिकाऽऽदिक्रमेण नया नव वर्तन्ते, तेषु आद्यः प्रथमो अव्यार्थिको नयः दशधा दशप्रकारः समुदाहृतः, तत्र च प्रथमो अव्यार्थिकनयः शुद्ध-द्रव्यार्थिक इति अकर्मोपाधितः कर्मणामुपाधितो रहितः शुद्धद्रव्यार्थिकः कथ्यते । सद् अव्यम् । अक्षणे त्विदम्-सीदति स्वकीयान् गुणपर्यायान् वशाप्नोतीति सत्, उत्पादव्यवधायिपुक्तं सद्, अर्थक्रयाकारि च सत् । यदेवार्थक्रयाकारि तदेव परमार्थसत्, यच्च नार्थक्रयाकारि तदेव परतोऽप्यसत्, इति निजनिज-प्रदेशसमूहैरखण्डवृत्तास्वभावविभावपर्यायाद् द्रव्यनि, द्रव्यनि, अदुष्टात् इति अव्यम् । गुणपर्यायवद् अव्यम्, गुणाश्रयो अव्यं वा । ६१८

यदुक्त विशेषाऽऽवश्यकवृत्तौ-“द्वयद्विपुणय-यवो विगारो गुणाण संदावो । द्वयद्विपुणय-यवो विगारो गुणाण संदावो ॥ १८८॥ ” (‘द्वय’ शब्देऽनुपदमेवास्याः २४६२पृष्ठे व्याख्या गता) द्रव्यनि ता-स्तान्पर्यायान् प्राप्नोति मुञ्चति वा १ । द्रव्ये स्वपर्यायैरेव प्राप्यते मुञ्चते वा २ । वृत्तः सत्ता, तस्या एवावयवो विकारो वेति द्रव्यम् । ३-४ । अवात्तरसत्तारूपाणि द्रव्याणि महासत्ताया अवयवो विकारो भवत्येवेति भावः । गुणाः ऊपरसाऽऽव्यः, तेषां संदावः समूहो घटाऽऽदिरूपो अव्यम् ५ । तथा (भवं तद्विस्सति) ज-विषयतीति भावः, तस्य जाविनः पर्यायस्य योग्यं यद्भव्यं तदपि अव्यम्, राजपर्यायाहकुमारवत् ६ । तथा जृतं हि पश्चात्कृतो भावः पर्यायो यस्य तदपि अव्यम् । इति दिक् । नदेव अव्यमर्थः प्रयोजनं यस्यासौ द्रव्यार्थिकः, अव्यर्थं ठक्प्रत्ययः । शुद्ध कर्मोपाधिरहितश्चाऽसौ द्रव्यार्थिकश्च शुद्धद्रव्यार्थिक इति ॥ ९ ॥

अथ तस्य द्रव्यार्थिकस्य शुद्धताया विषय

दर्शयन्नाह-

यथा संसारिणः सन्ति, प्राणिनः सिद्धसन्निनाः ।

शुद्धाऽऽत्मानं पुरस्कृत्य, जवपर्यायतां विना ॥ १० ॥

उत्पादव्यययोगीणे, सत्तामुक्ततपाऽपरः ।

शुद्धद्रव्यार्थिको भेदो, ज्ञेयो अव्यस्य नित्यवत् ॥ ११ ॥

प्राणा अव्यभावमिच्छाः सन्ति येषां ते प्राणिनः । संसारो गतिच-तुष्काऽऽवर्मावः, मोऽस्ति येषां ते मसारिणः । यथा येन प्रकारेण शुद्धाऽऽत्माऽऽदिवृत्तकृतेन, सिद्धसन्निनाऽऽप्रकर्मनिर्मुक्तजीविन-भा विद्यन्ते । किं कृत्वा सान्तः, शुद्धाऽऽत्मानं मृतं जायते, तथा सहज-भावं शुद्धाऽऽत्मानः स्वरूपं, पुरस्कृत्याग्र कृत्वा, कथम? विना, केन विना?, भवपर्यायतां, जव-संसारस्तस्य पर्यायो भावस्तत्ता भव-पर्यायतां, तां विना । एतावता या चाऽनादिकारिणी जीवस्य सं-सागवस्था वर्तते, सा प्रस्तुताऽपि न गणयते । अविद्यमानोऽपि बाह्याऽकारेण सिद्धाऽकारः, तथाऽपि गृह्यतेऽन्तविद्यमानत्वात् । तदायमात्मा शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सिद्धसम एवास्तीति जायते । अत्र भावमात्रपरा द्रव्यसंग्रहाया-“ मगणगुणत्राणेहि, च उदमहि हयति तद् अस्सुखणया । विण्णया संसारी, सवे सुद्धा हु सुखणया ॥ १० ॥ ” ॥ १० ॥ (उपाधेति) उत्पाद-व्यययोगीणत्वेन सत्ताग्राहकः शुद्धद्रव्यार्थिको नाम द्वितीयो भे-दः १ । अस्य मते द्रव्यं नित्यं शुद्धं, नित्यं तु कालत्रयेऽप्यविच-लितस्वरूपं, सत्तामादायैवेदं युज्यते, कथम?, पर्यायाणां प्रतिक्षणं धर्माणां परिणामित्वेनानित्यत्वोत्पत्तेः, परं तु जीवपुद्गलाऽऽद-द्रव्याणां सत्ता अव्यवधारणी नित्यभावमयत्वस्य त्रिकाला-विचलितस्वरूपाऽवतिष्ठते, ततो अव्यस्य नित्यवदिति अव्यस्य नित्यत्वेन द्वितीयो भेदः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयभेदमुपदिशन्नाह-

कल्पनारहितो भेदः, शुद्धद्रव्यार्थिकाऽनिधः ।

तृतीयो गुणपर्याया-दभिन्नः कथ्यते ध्रुवम् ॥ १२ ॥

भेदः कल्पनया रहितः कल्पनारहितस्तृतीयो भेदः शुद्धद्रव्यार्थि-कनामाऽस्ति ३ । यथा जीवद्रव्यं, पुद्गलाऽऽदिव्यं च निजनि-

जगुणपर्यायेभ्यश्चाजिज्ञासन्, यद्यपि भेदो वर्त्तते इत्याऽऽदीनां गुणपर्यायेभ्यः, तथाऽपि भिन्नविपर्ययपर्यया न कृता, अभेदा-
द्यैवार्पणा कृता, अतः कारणाद्यद् यद् इव्य तत्तद् द्रव्यजन्य-
गुणपर्यायानिन्न तिष्ठति । यदेव इव्यं तदेव गुणो, यदेव द्रव्यं
तदेव पर्यायो, महापटजन्यस्वरूपपटवस्तदात्मकत्वात् । अत्र हि
विचक्षावशाद् भिन्नाभिन्नत्वं ज्ञेयमिति ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे भेदमाह-

कर्मोपाधेरगुणाऽऽख्य-धनुर्थो जेद ईरितः ।

कर्मभावमयस्त्वात्मा, क्रोधो पानी तदुज्जवात् ॥ १३ ॥

(कर्मित) कर्मोपाधेः सकाशान् कर्ममिधजीवद्रव्यस्याशु-
कत्वं जायते, ततः कर्मोपाधेरशुद्धद्रव्यार्थिकधनुर्थो भेदः क-
थितः । यतः कर्मोपाधिसापेक्षोऽशुद्धद्रव्यार्थिक इति भेदः । अ-
स्य च अकृण कथयति-यथा कर्मभावमयः कर्मणां ज्ञानाऽऽ-
वरणाऽऽदीनां भावाः प्रकृतयस्ते प्रचुरा यत्रेति कर्मभावमयः,
आत्मा तादृशरूपो लक्ष्यते । येन येन कर्मणा आगत्य आत्मा
निरुद्धयते, तदा तत्तत्कर्मस्वभावतुल्यपरिणतः सन् व्यचक्षि-
ते, यतः क्रोधोऽद्याद् जीवः क्रोधाति व्यपादयते, मानकर्मो-
दयाऽर्ज्यां मानाति व्यपादयते । एवं यदा यद् इव्यं येन
भावेन परिणमति, तदा तद् इव्यं तन्मयं कृत्वा ज्ञेयम् । यथा-
लोहोऽग्निना परिणतो यदा काले प्राप्यते तदा अग्निरूप एवो-
द्भाव्यते, न तु लोहरूपः । एवमात्माऽपि मोहनीयाऽऽदिकर्मो-
दयेन यदा क्रोधाऽऽदिपरिणतः स्यात् तदा क्रोधाऽऽदिरूप एव
बोद्धव्यः । अत एवाप्राप्तात्मनो जेदाः भिन्नान्ते व्याख्याता इति ।

अथ पञ्चमे भेदमाह-

उत्पादव्ययसापेक्षो-ऽशुद्धद्रव्यार्थिकोऽग्रिमः ।

एकस्मिन्समये इव्य-मुत्पादव्ययधौव्ययुक् ॥ १४ ॥

उत्पादव्ययसापेक्षः पञ्चमो भेदोऽशुद्धद्रव्यार्थिको ज्ञेयः । यतः
उत्पादव्ययसापेक्षः सत्ताग्राहकोऽशुद्धद्रव्यार्थिकः पञ्चम इति
॥ १४ ॥ यथा एकस्मिन्समये इव्यमुत्पादव्ययधौव्ययुक् कथ्यते ।
कथं तद् ? यः कटकाऽऽशुत्पादसमयः स एव केयूराऽऽदिवि-
नाशसमयः, परं तु कनकसत्ता कटकेयूरयोः परिणामिन्याव-
जनीयैव । एव सति त्रैलोक्यग्राहकत्वेनेदं प्रमाणवचनमेव
स्यात्तु नयवचनमिति चेन्न । मुख्यगौणजायैवैवानेत नयेन
त्रैलोक्यप्रहणान्मुख्यतय स्वस्वार्थग्रहणेन नयानां सप्तजङ्गी-
मुखेनैव व्यापारात् ॥ १४ ॥

अथ षष्ठे भेदमाह-

जेदस्य कल्पनां गृह-अशुद्धः पटु इत्यने ।

यथाऽऽत्मनो हि ज्ञानाऽऽदि-गुणः शुद्धः प्रकल्पनात् ॥ १५ ॥

(भेदति) अशुद्धद्रव्यार्थिकः षष्ठो भेदो भेदस्य जेदभावस्य
कल्पना गृह्यते सन् जायते, यथा हि ज्ञानाऽऽद्यो गुणाः शुद्धा
आत्मनः कथ्यन्ते, इत्यत्र षष्ठी विनक्तिर्भेदं कथयति, जितोः
पात्रमिति वत् । परमार्थतस्तु गुणगुणिनोर्भेद एव नास्ति, त-
स्मात् काल्पितो जेदोऽत्र ज्ञेयो, न तु साहजिकः ॥ १५ ॥

अथ सप्तमे भेदे कथयति-

अन्वयी सप्तमर्थक-स्वभावः समुदाहृतः ।

द्रव्यमेकं यथा प्रोक्तं, गुणपर्यायभावितम् ॥ १६ ॥

(अन्वयति) अन्वयद्रव्यार्थिकः सप्तमो भेद एकस्वभाव

उक्तः । यथा-इव्यं चैकं गुणैः पर्यायेभ्यश्चाभावितं वर्त्तते, इव्यमेकं
गुणपर्यायस्वभावमस्ति । गुणेषु रूपाऽऽदिषु पर्यायेषु कम्बुधौवा-
ऽऽदिषु इव्यस्य घटस्यान्वयोऽस्ति । यतस्तत्सर्वं तत्सर्वमन्व-
यः । अथवा-सति सत्तावोऽन्वयः । यथा-सति दृग्मे घटोत्प-
त्तिः । अत एव यदा इव्यं ज्ञायते तदा इव्यार्थाऽऽदेशेन तद्-
नृपतसर्वगुणपर्याया अपि ज्ञायन्ते । यथा-सामान्यप्रत्यासत्त्या
परस्य सर्वा व्यक्तिरपि अवगन्तव्या, तथा अत्राऽपि ज्ञेयमि-
त्यन्वयद्रव्यार्थिकः सप्तम इति ॥ १६ ॥

अथाष्टमभेदोऽर्कास्तनमाह-

स्वद्रव्याऽऽदिकमग्राही, षष्ठ्यो जेद आहितः ।

स्वद्रव्याऽऽदिचतुष्केऽयः, सप्तर्थो ह्ययने यथा ॥ १७ ॥

(स्वीत) स्वद्रव्याऽऽदिग्राहको इव्यार्थिकोऽष्टमो भेदः कथि-
तः । यथा-अर्थो घटाऽऽदि- स्वद्रव्यतः स्वस्वतः स्वकालतः
स्वभावतः सन्नेन प्रवर्तते । स्वद्रव्याद् घटः काञ्चनो, मृन्मयो वा
॥ १ ॥ स्वकृत्वाद् घटः पाटलपुत्रो, मायुगो वा ॥ २ ॥ स्वकालाद्
घटो वासन्तिको, ग्रेष्मो वा ॥ ३ ॥ स्वभावात् घटः हयामो, रक्तो
वा ॥ ४ ॥ एव चतुर्ष्वपि घटद्रव्यस्य सत्ता प्रमाणमिदं ज्ञेयाऽस्ति ।
स्वद्रव्याऽऽदिग्राहको इव्यार्थिकोऽष्टमो भेद इति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

अथ नवमे भेदमाह-

परद्रव्याऽऽदिकग्राही, नवमो जेद उच्यते ।

परद्रव्याऽऽदिकेभ्योऽम-नर्थः मंजाव्यते यथा ॥ १८ ॥

तेषु इव्यार्थाऽऽदिषु परद्रव्याऽऽदिग्राहका इव्यार्थिको नवमः
॥ १८ ॥ यथाऽर्थो घटाऽऽदि- परद्रव्याऽऽदिचतुष्टयेभ्योऽमन् वर्त्तते ।
घटापेक्षया परद्रव्यं पटः, अतस्तत्त्वादिच्यो घटोऽमन् वर्त्तते ॥ १ ॥
परकृत्वाद् यथा-घटो मायुगो वर्त्तते, न कार्शाजः, किं तु घटकृत्रं
मयुगं, तदपेक्षया कार्शा भिन्ना । अत एव परकृत्रात्कार्शालक-
णादमन् घटः ॥ २ ॥ परकालाद् यथा-घटो वसन्ते निषत्रोऽतो
वासन्तिको घटः, वसन्तापेक्षया ग्रेष्मो भिन्नस्ततो ग्रीष्मकाव-
जात्रास्तिको घटोऽमन् ॥ ३ ॥ परभावाद् विचक्षितइयामाऽऽदि-
भावापेक्षया रक्तो घटोऽमन् वर्त्तते ॥ ४ ॥ एव परद्रव्याऽऽदि-
ग्राहको इव्यार्थिको नवमः ॥ १८ ॥

अथ दशमभेदोऽर्कास्तनमाह-

परमभावमग्राही, दशमो जेद आप्यते ।

ज्ञानस्वरूपकस्त्वात्मा, ज्ञानं सर्वत्र सुन्दरम् ॥ १९ ॥

परमभावमग्राही परमभावग्राहको दशमो भेदः कथितः ॥ १९ ॥
यथा-ज्ञानस्वरूपक आत्मा ज्ञानस्वरूपी कथितः, दर्शनव्यतिरि-
चार्यलेइयाऽऽद्यो ह्यात्मनो गुणा अनन्ताः सन्ति, परं तु तेषु
एक ज्ञानं सारतरं वर्त्तते । अन्यद्रव्येभ्य आत्मनो भे-
दो ज्ञानगुणेन दर्शयिष्यते । तस्मात्कारणाच्छ्रोत्रोपस्थिति-
कप्रेताऽऽत्मनः परमस्वभावां ज्ञानमेवाऽऽहते । इत्यमन्येषामपि
इव्याणां परमभावा असाधारणगुणा प्रकीर्तव्याः । परमभाव-
ग्राहको इव्यार्थिको दशम इति । अत्रानेकस्वभावानां मध्ये
ज्ञानाऽऽख्यः परमस्वभावो गृहीत इति इव्यार्थिकस्य दश
भेदाः ॥ १९ ॥ द्रव्या० ५ अध्या० ।

इव्यार्थिकनेदानाहुः-

आद्यो नैगममग्राह्यव्यवहारभेदात् त्रिधा ॥ ६ ॥

आद्यो इव्यार्थिकः । रत्ना० ७ परि० । (तत्र नैगमाऽऽदीनां
व्याख्याऽन्यत्र)

द्ववणय-उच्यते-पुं० । उच्यार्थिकनेय, उच्य० ।

उच्यते आह-“यथा नामाऽऽदि नाऽऽकार, विना संवद्यते तथा । नाऽऽकारोऽपि विना द्रव्य, सर्वं उच्यतेऽतः कतः ॥१॥” तथाहि-द्रव्यमेव सृदादि निखिलस्थामकोशकुटुम्बपात्राऽऽकारानुयायि वस्तु सत्, तस्यैव तत् तदाकारानुयायिनः सद्भाविपयत्वात्, स्यात्सकोशाऽऽकाराणां तु सृद्व्यातिरेकिणां कदाचिदनुपलभ्यमानं, तच्चात्पादाऽऽदिसकृदाविकारविरहितं तथा तथाऽऽविर्भावतिरोजायमात्राविवृतं समुल्लिख्यसर्वप्रभेदनिर्भेदशब्जं द्रव्यमागृहीततरङ्गाऽऽदिप्रज्ञेदस्तिमितसरसलियम् । उच्य० १ अ० ।

आह च-

द्ववपरिणाममिति, मोक्षणाऽऽगारदस्मिन् किं तं ? ।

उपायव्यवहारिणं, द्ववं चिय निव्वियारं तं ॥ ६६ ॥

कोहि नाम स्थापनानयस्याऽऽकारमहः?, यस्माद्भवतीति द्रव्यमनादिमदुत्प्रेक्षितपर्यायशृङ्खलाऽऽधार सृदादिपूर्वपर्यायमात्रतिरोभावेऽप्यनपर्यायमात्राऽऽविर्भावः परिणामो द्रव्यस्य परिणामो द्ववपरिणामः, स एव तन्मात्रं, तद् मुक्त्वा किमन्यदाकारदर्शनं, येनोच्यते “आगारो धिय मममहवत्थु ।” इत्यादि ? । ननु उच्यमेव तत्, किंविशिष्टम्?, उपायव्यवहारितं, निर्विकारम-उत्फण-विफण-कुण्डलिनाऽऽकारसमन्वितसर्वद्रव्यवद् विकाररहितः, किं हि नाम तत्राऽऽपूर्वमुत्पन्नं, विद्यमानं वा विनष्टं, येन विकारः स्यादिति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ ६६ ॥

ननु कथमुत्पादाऽऽदिरहितमुच्यते, यावता सर्वाऽऽदिके उच्ये उत्फणविफणाऽऽदयः पर्याया उत्पद्यमाना निवर्त्तमानाश्च प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते ?, इत्याह-

आविर्भावतिरोभा-वमेतत्परिणामकारणमचितं ।

निचं बहुरूपं पिय, नरो वर वेमंतराऽऽवन्नो ॥ ६७ ॥

आविर्भावश्च तिरोभावश्च, तावेव तन्मात्रं, तद्वै परिणामः, तस्य कारणं उच्य, यथा सर्वं उत्फणविफणाऽऽवस्थयोरिति; न हात्रापूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते, किं तर्हि ?, लुप्तरूपतया विद्यमानमेवाऽऽविर्भवति । नाऽऽविर्भूतं सर्वादिनश्यति, किं तु लुप्तरूपतया तिरोभावमत्राऽऽसादयति । एवं च सत्याविर्भावतिरोजायमात्र एव कार्योपचारात्कारणत्वमस्योपचारिकमेव । तस्मादुत्पादाऽऽविरहितं उच्यमुच्यते इति । आह-ननु यद्येकस्वभावं निर्विकारं उच्यं, तर्ह्यनन्तकालमाविनामनन्तानामप्याविर्भावतिरोजायानामेकहेतुयैव कारणं किमिति न भवति ?, इत्याह-अचिन्त्यमचिन्त्यस्वभावं उच्यं, तेनैकस्वभावस्याऽपि तस्य क्रमेणैवाऽऽविर्भावतिरोभावप्रवृत्तिः, सर्वाऽऽदिद्रव्यैकस्वभावैष्वप्युत्फणविफणाऽऽदिपर्यायक्रमप्रवृत्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु यद्येवम्, उत्फणविफणाऽऽदिबहुरूपत्वात्पूर्वावस्थापरित्यागेन चांतरावस्थोऽभिप्रेतानादित्यथा उच्यस्य किमिति न भवति ?, इति चेत्, इत्याह-वेदान्तराऽऽपन्नद्वद् बहुरूपमपि द्रव्यं नित्यमेव । इवमुक्तं जवति-यथा नायकावदुषकपिराक्षसाऽऽदिपात्रावसरेषु वेदान्तराण्यापन्नो वेदान्तराऽऽपन्नो नरो बहुरूपः, एवमुत्फणविफणाऽऽदिज्ञावैयर्थ्यापि द्रव्यमपि बहुरूपम्, तथाऽपि नित्यमेव, स्वयमविकारित्वात्, आकाशवत्; यथाहि घटपटाऽऽदिसकृदेन बहुरूपमप्याकाशं स्वयमविकारित्वाद् नित्यम्, एव उच्यमपीति भावः । इति गाथाऽर्थः ॥ ६७ ॥

कारणमेव च सर्वत्र त्रिभुवने विद्यते, न क्वाचित् कार्यम्, यच्च कारणं तत् सर्वं उच्यमेव, इति दर्शयन्नाह-

पिंडो कारणापिंडं, पयं व परिणामो नरो सर्वं ।

आगाराऽ न वत्थुं, निक्कारणो खपुष्कं व ॥ ६८ ॥

सृदादिपिण्डः कारणापिण्डं कारणमात्रमेवाभ्युपगम्यते । कुतः?, इत्याह-परिणामित्वात् परिणामनशालत्वात्, पयोवद् दुग्धवत् । यथा च पिण्डः, तथाऽऽन्यदपि सर्वं स्यात्सकोशकुशुलाऽऽदिकं त्रयोक्त्यान्तर्गतं वस्तु कारणमात्रमेव, परिणामित्वात्, पयोवत्, यद् यत् कारणं तत् सर्वं उच्यमेव, इति उच्यतेऽस्य स्वपक्षमितिः । ननु मृत्पिण्डाऽऽदीनां कार्यभूता, स्यात्सकोशकुशुलघटाऽऽदयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते, स्यात्प्रत्यक्षेणैव कारणशब्दः सर्वदेव कार्यापेक्षं पत्र प्रयतते, तत् कथं कारणमात्रमेवाऽस्ति, न कार्यम् ?, इति चेत्, नेवम्, आविर्भावतिरोभावमात्र एव कार्यापचारात्, उपचारास्य चावस्तुत्वात् । इति स्वपक्ष व्यवस्थाप्य परपक्षं दुर्भायतुमाह-(आगारेत्यादि) उच्यमात्रं विहाय स्थापनाऽऽदिनपर्यायकाराऽऽदिकमभ्युपगम्यते, तत् सर्वमवस्तु । कुतः ?, इत्याह-निक्कारणत्वात् कारणमात्ररूपतयाऽनभ्युपगमनात्, तदभ्युपगमे त्वस्मत्पक्षवर्तिवप्रसङ्गात्, इह यत् कारणं न भवति तद् न वस्तु, यथा गगतकुसुमम्, अकारणं च परैरभ्युपगम्यते सर्वमाकाराऽऽदिकम्, अतो वस्तु । इति गाथाऽर्थः ॥ ६८ ॥ (बशे० ।

द्ववणाप-उच्यते-न० । द्रव्यलक्षणेऽर्थे, अनु० । तच्च-

“सं किं तं द्ववणाम् ? । द्ववणाम् लुब्धिवहे पक्षे । तं जहा-धर्म-स्थिकाप० जाव अज्जाममए य । संसं द्ववणाम् ।” अनु० ।

द्ववतो-उच्यते-अव्य० । जावशून्यत्वेनाप्रधानतयाऽयथार्थमित्यर्थे, पञ्चा० १६ विव० ।

द्ववत्त-उच्यते-न० । उच्यति तौस्तान् पर्यायान् गच्छतीति उच्य, तस्य जावस्तत्त्वम् । उच्यभावे, द्रव्या० ।

उच्यत्वं उच्यजावत्वं, पर्यायाऽऽधारतोऽन्यः ।

प्रमाणेन परिच्छेद्यं, प्रमेयं प्रणिमद्यते ॥ ३ ॥

उच्यति तौस्तान् पर्यायान् गच्छतीति उच्य, तस्य भावस्तत्त्वम् । द्रव्यभावो हि पर्यायाऽऽधारतामिव्यङ्ग्यजातिविशेषः । “उच्यत्वं जातिरूपत्वाद गुणो न भवति,” हेतुनैर्वायिकाऽऽदिवाचनया आशङ्क्यो न कर्त्तव्यः, यतः-“महभाविनो गुणाः, क्रमभुवः पर्यायाः ।” हेतुश्चैव जैनशास्त्रे व्यवस्थाऽन्तीति । द्रव्यत्वं चेद्गुणः स्यादराऽऽदिवदुत्कर्षापकर्षजाति स्यादिति तु कुचोद्यम्, पक्षत्वाऽऽदिसंख्यायाः परमतेऽपि व्याभिचारण तथा व्याप्यभावादेव निरसनीयम् ॥ ३ ॥ द्रव्या० ११ अध्या० ।

द्ववत्त्वव-उच्यते-पुं० । उच्ये उच्यविषयः स्तवः पुञ्ज उच्य-स्तवः । भावस्तवकारणभूते स्तवभेदे, पञ्चा० । स च-

द्ववे भावे य यमो, द्ववे जावययरागमो मम् ।

जिणभवणाऽऽदिविहापां, जावय यो चरणपरिवृत्ती ॥ २ ॥

द्रव्ये उच्यविषयः, भावस्तवकारणज्ञः इत्यर्थः । भावे भावविषयः पारमार्थिकः, परिणामविशेषरूपो वेत्यर्थः । चशब्दः समुच्चयः । स्तवः स्तोतव्यपूजनं, जवतीति गम्यम् । तत्राऽऽद्यं तावदाह-उच्ये उच्यविषयः स्तवः । क इत्याह-(जिणभवणाऽऽदिवि-

(विहाणं) अहं ह्यहं प्रतिमाऽऽदीनां करणम्, उपलक्षणव्यात्कारणं च । कथं ? सम्यगात्मनीत्या । कुत ? जावस्तवरागतः स्वयं चर-
निष्ठमानात् । चरणं हि निर्वाणैकहेतुत्वाच्चरण, ततस्तत्प्रा-
प्त्युपायश्च द्रव्यस्तव इति विधेयोऽस्मादित्येवमुपाय इति ।

अथ भावस्तवस्वरूपमाह--जावस्तवः परमार्थपूजनमध्यात्म-
पूजा वा । क इत्याह--चरणप्रतिपत्तिः--सर्वविरत्यभ्युपगमः । इति
गाथाऽर्थः ॥ २ ॥

अथ द्रव्यस्तवलक्षणं प्रपञ्चयन्माह-

जिणजवणविवठावण-जत्तापूजाऽऽइ सुत्तओ विहिणा ।
द्वयत्यओ त्ति नेयं, जावत्ययकारणत्तेण ॥ ३ ॥

जिनस्यार्हता भवनं च गृह, विम्बं च प्रतिमा, स्थापनं च
प्रतिष्ठा, यात्रा चाष्टाङ्गिका मर्हिमा, पूजा च पुष्पाऽऽद्यर्चनम्,
आर्क्ष्यस्य जिणगुणगानाऽऽद्वेस्तज्जिनभवनविम्बस्थापनयात्रा-
पूजाऽऽदि । द्रव्यस्तव इति ज्ञेयमिति योगः । तच्च न यथा-
कर्थाश्चित्ताह-मूत्रन आगममाधित्य, तदपि विधिना । "ज-
ह रेहइ तह सम्मं" इत्यादिना विधानेन द्रव्यस्तवो भावस्त-
वकारणभूतपूजा, इति शब्द उपप्रदर्शनार्थः । ज्ञेय ज्ञातव्यम् ।
केन हेतुनेत्याह-जावस्तवकारणत्वेन चरणप्रतिपत्तिरूपज्ञा-
वस्तवहेतुत्वात् । द्रव्यशब्दो ह्यत्र कारणपर्यायः । इति गाथाऽर्थः ॥ ३ ॥

कथं पुनरिदं जिनभवनाऽऽदि भावस्तवहेतुतां
प्रतिपद्यत इत्याह-

विहियाणुड्डाणमिणं, ति एवमेयं मया करेताणं ।
होइ चरणस्म हेऊ, णो इहलोकाद्वेक्काए ॥ ४ ॥

विहितमाप्ताऽऽगमे विधेयतयाऽनुमतं यदनुष्ठान क्रिया तद्विहिता-
नुष्ठानम्, इदं जिनभवनाऽऽदिकरणभूतम्, इति अनेनोक्ते-
न, एवमनेन जावस्तवानुगालक्षणेन स्वविधिभूतक्षणेन
वा प्रकारेण । एतज्जिनजवनाऽऽदिविधानम्, सदा सर्व-
कालम्, कुर्वतां विदधताम्, भवति जायेत, चरणस्य सर्व-
विरतिरूपचारित्र्यस्य, हेतुर्नाम तम् । एतदेव जिनभवनाऽऽदि ।
उक्तपर्यये यद्वति तदाह--(ना) नेयं । इहलोकाऽऽद्यपेक्षया
ऐहभक्तिकीर्त्यादिपारमार्थिकदेवत्वराज्याऽऽदिपदार्थावलम्ब-
नेन चरणस्य हेतुर्भवति । एतज्जिनभवनाऽऽदिविधानं निर्दानवृ-
षितत्वात् । इति गाथाऽर्थः ॥ ४ ॥

जावस्तवकारणत्वं तदनुगमश्च द्रव्यस्तवनिष्ठ-
मधनमुक्तम्, तत्रास्मां यथा जावस्तवहेतुः
स्यात्तथा दर्शित, न पुनस्तदनुगम
इत्याहङ्गायाऽऽह--

एवं चिय भावयण, आणाआराहणा उ रागो वि ।
जं पुण इय विवरीयं, तं दव्वथओ वि णो होइ ॥ ५ ॥

(एवं चिय) एवमेव विहितानुष्ठानमिदमित्यादिप्रायेणैव,
प्रावस्तवे चरणप्रतिपत्तिः, रागोऽपि बहुमानोऽपि, न केवलं
चरणहेतुत्वमित्यादिपदार्थः । कुत एतदेवमित्याह-आज्ञाऽऽ-
राधनादात्मोपदेशानुपासनात्, निर्निदानतामेव हि जिनाः
समनुमन्यन्ते । उक्तपर्ययेमाह-यज्जिनभवनाऽऽदिविधानम्,
पुनरिति पूर्वोक्तार्थविलक्षणताप्रतिपादनार्थः, इति विपरीत-
मनन्तरोक्तावधिपर्ययः, तम्, तज्जिनजवनाऽऽदिविधानम्, उ-

द्यस्तवोऽप्युक्तनिर्धेयनो न केवलं प्रावस्तवः, उत्सृजत्वात्, न
भवति न जायते । इति गाथाऽर्थः ॥ ५ ॥

उक्तविधिपरिततायामपि तद् द्रव्यस्तवो भविष्यतीत्याश-
ङ्काऽऽह--

भावे अङ्गसंगो, आणाविवरीयमेव जं किंचि ।
इह चित्ताणुट्ठाणं, तं दव्वथओ जवे सव्वं ॥ ६ ॥

जावे च सत्तायां पुनर्द्रव्यस्तवस्यात्ताविपरीतत्वेऽपि । किं
स्यादित्याह-अतिप्रसङ्गोऽतिव्यातिलक्षणानिष्टाऽऽपत्तिरित्यर्थः ।
अतिप्रसङ्गमेव व्यनक्ति--आज्ञाविपरीतमेव आसत्त्वचनविपर्य-
स्तमपि । एवकारस्यापिशब्दार्थत्वाद्, यद्वित्यनुष्ठानम्, किञ्चिद्-
नियतस्वरूपम्, इह स्तवविचार, चित्रानुष्ठानं नानाप्रकारा
हिंसाऽऽदिक्रिया, तदनुष्ठानम्, द्रव्यस्तवो निर्णीतशब्दागो, भ-
वेत् जायेत । सर्वं समस्तम् । आज्ञाविपरीतत्वात्तद्विशेषण
जिनभवनाऽऽदिविधानवदिति गाथाऽर्थः ॥ ६ ॥

इहार्थे परममाशङ्क्य परिहरन्माह-

जं वीयरागगामी, अहं तं णणु गरहितं पि हु म एवं ।
मिय उचियमेव जं तं, आणाआराहणा एवं ॥ ७ ॥

यद्वित्यनुष्ठानम्, वीतरागगामि जिनविषयम्, अथेति परप्र-
आर्थः, तदनुष्ठानमाज्ञाविपरीतमपि द्रव्यस्तवो भवति, न पु-
नर्यत्किञ्चन हिंसाऽऽदिकम्, अतः कथमतिप्रसङ्ग इति परममम् ।
एतत्परिहरन्माह--(नास्ति) परमतात्तमायाम्, गर्हितमपि
नित्यमपि गालीप्रदानाऽऽदिकम्, आस्तामगर्हितम् । इहार्थे वा-
क्यालङ्कृतौ, स इति द्रव्यस्तवः, जवेद् । एवमनेन भवद्व्युप-
गमन्यायेनाऽऽज्ञाविपरीतमप्यनुष्ठानं वीतरागविषय द्रव्यस्तव
इत्येवज्ञत्वेन । पुनः परममाशङ्कमान आह-स्याद्भवेत्, तव म-
तिरिति गम्यम् । यद्युत सांख्यमेव सङ्गतमेव, यद्वित्याज्ञाविरीतं
वीतरागगामि, तद्वित्यनुष्ठानं द्रव्यस्तवो जयति, न पुनर्गर्हितम-
पीति नानिप्रसङ्गः । इत्यत्रोत्तरमाह-आज्ञाऽऽराधनाऽऽस-
पाकनैव । एवमनेनैव प्रकारेणाऽऽज्ञाविपरीतमप्यनुचितमनु-
ष्ठानं तद् द्रव्यस्तव इत्येवज्ञत्वेन द्रव्यस्तवाभ्युपगमे आज्ञा-
ऽनुपासनारूपस्यानुचितस्य । नाज्ञाऽऽस्वीर्णमप्युचितं जवितुम-
र्हति । इति गाथाऽर्थः ॥ ७ ॥

उचितानुष्ठानस्याऽऽज्ञाऽनुपासनारूपस्यैव दर्शयन्माह-

उचियं खलु कायव्वं, मव्वथ सया एरेण बुद्धिमता ।
इय फलमिद्धं णियमा, एम चिय होइ आणां ति ॥ ८ ॥

उचितमेव देशकालावस्थाऽऽशयेतया सङ्गतमेव, खलुस्वधारणं,
कर्तव्य विधेयम्, सर्वत्र समस्ते देशे, पात्रे वा । सदा सर्वदा,
नरेण पुरुषेण । नरप्रदणं प्राणिमात्रोपलक्षणम् । धर्मोपदेशं न-
राणां प्राधान्यात्, बुद्धिमता मतिमता, बुद्धिविकला हि न तत्
कर्तुं कृमते, बुद्धवक्तृत्वादेव । अथ कस्मादेवमुपदिश्यत इत्या-
ह-इत्यनेनोचितकरणेन, फलसिद्धिः साध्यनिर्णयः, नि-
यमार्थज्ञेयः, साध्यश्च मुख्यवृत्त्या मोक्षार्थः, तत्कारणतया ध-
र्मार्थः, प्रसङ्गतश्चेतराविति । प्रकृतार्थयोजनायाऽऽह-एवैवान-
न्तरोक्ता उचितक्रिया, भवति वर्तते, आज्ञा आतोपदेशः, ततः
उचितकरणमाज्ञाऽऽराधनोति स्थितम् । इति शब्दः समाप्तावुप-
देशो वा । इति गाथाऽर्थः ॥ ८ ॥

उचितकरणं द्रव्यस्तव इत्युक्तम्, अथेतस्यैव विपर्ययमाह--
जं पुण एयवित्तं, एतं एव भावमुपं ति ।

तं विसयस्मि वि ए तत्रो, जावथवाहेतुतो णेयं ॥९॥

यदित्यनुष्ठानम्, पुनःशब्दो विशेषद्योतनार्थः, एतच्चियुक्तमौ-
चित्यरहितम् । तथा एकान्तेनैव सर्वथैव, जावथन्त्यं बहुमानशु-
न्यम्, एकान्तग्रहणाद् भावलेशयुक्तस्य कथञ्चिदौचित्यवियु-
क्तस्यापि द्रव्यस्तवत्वमाह, इतिशब्द उपप्रदर्शनार्थो निष्क्रम-
श्च । तद्वित्यनुष्ठानम्, विषयेऽपि धीतरागेऽपि, विधीयमानम्,
आस्तामविषये । न तको न द्रव्यस्तवो, भवतीति हेयं हात-
व्यम् । कुतः ? इत्याह-भावस्तवाहेतुतः, इह जावप्रत्ययस्य
लुप्तस्य दर्शनाद्भावस्तवाहेतुत्वाद्भावस्तवाकारणत्वात् । इति
गाथाऽर्थः ॥ ९ ॥

अथ कस्माद्भावस्तवाहेतुतमनुष्ठानं द्रव्यस्तवो न जवती-

त्यत्राऽऽशङ्क्यामाह-

समयस्मि द्रव्यमदो, पायं जं जोगयाणं रुदो ति ।

णिरुवचरितो उ बहुहा, पभोगजेदोवत्तंजाओ ॥१०॥

समये सिद्धान्ते, द्रव्यशब्दो द्रव्यमित्येष ध्वनिः, प्रायो बाहु-
ल्येन, प्रायोप्रहणात् कचिदप्रधान्येऽपि, वर्तते इति सूचनार्थः ।
यदिति यस्माद्धर्थे, अयं च “ भावत्ययदेऊ (१२)” इत्यनेन व्य-
वहितगाथाऽवयवेन संभ्रमस्यते । योग्यतायां योग्यतावाचित्वे,
रूढं प्रसिद्धं इत्येवं वक्ष्यमाणोदाहरणन्यायेन उपचरिताहु-
पचाराद्विप्रकृतो निरुपचरितोऽकार्त्तानकः, तुशब्द एवकारा-
र्थः, तेन निरुपचरित एव । कुत एतद्वर्षामित्याह-बहुधा बहु-
जिः प्रकारैः, प्रयोगनेदोपलम्भात् प्रयुक्तविशेषदर्शनात् । इति
गाथाऽर्थः ॥ १० ॥

प्रयोगनेदानेव दर्शयन्नाह-

मिउपिओ द्रव्यमो, सुसावगो तह य द्रवसाहु ति ।

साहु य द्रवदेवो, एमाइ सुण जओ भणितं ॥११॥

मृत्पिण्डो मृत्तिकापिण्डो द्रव्यघटो द्रव्यतो योग्यतया घटो
द्रव्यघटः, सुसावकः शोजनः श्रमणोपासकः, तथा चेति स-
मुच्चये । द्रव्यतो योग्यतया साधुर्द्रव्यसाधुः । इतिशब्द उपप्र-
दर्शनार्थः । साधुश्च संयतः पुनः, द्रव्यतो योग्यतया देवः सुरो
द्रव्यदेवः । (एमाइ ति) इह चशब्दलोपः प्राकृतत्वात्, ततश्च ए-
धमादि च इत्यादि प्रयोगजातम् । आदिशब्दाद् द्रव्यनारकाऽऽ-
दिप्रदः । श्रुते प्रवचने, यतो यस्माद्भाजनमुक्तम्, ततः प्रयोगभे-
दोपलम्भाद् द्रव्यशब्दो योग्यतायां रूढः । इति गाथाऽर्थः ॥११॥

यतो योग्यतायां द्रव्यशब्दः-

ता भावत्ययहेऊ, जो मो द्रवत्यओ इहं इहो ।

जो उ ण पवंचूओ, स अप्पहाणो परं होति ॥१२॥

तत्तस्माद्भावस्तवाहेतुश्चरणप्रतिपत्तिकारणं साक्षात्परम्परया
वा यो जिनभवनविधानाऽऽद्यनुष्ठानविशेषः । (मो इति) असौ
द्रव्यस्तवः पूर्वोक्तस्वरूपः । इह द्रव्यस्तवाधिकारे, अन्यत्र पुनः
स्तवशब्दार्थकः, तत्रानुपयुक्तपुरुषाऽऽदित्तत्त्वोऽपि, इष्टोऽभिमतो
द्रव्यस्तवस्वरूपविदुषाम् । ननु भावस्तवाहेतुरपि द्रव्यस्तवोऽ-
प्रधानाऽऽनानिमित्येन, तत्कथमन्याह-यः पुनर्द्रव्यस्तवविशेषः,
(न नैव, एवंचूतोऽमुं प्रकार भावस्तवकारणत्वलक्षणं प्राप्तः,
स द्रव्यस्तवः, अप्रधानोऽशोजनः, परं केवलम्, भवति जाय-
ते, द्रव्यस्तवस्याप्रधान्येऽपि प्रवृत्तेः, अशोजनत्वं चास्य जाव-
स्तवाहेतुत्वादेवेति गाथाऽर्थः ॥१२॥

६१९

अप्रधान्यार्थतामेव द्रव्यशब्दस्य दर्शयन्नाह-

अप्पाहणो वि इहं, कत्थइ दिछो उ द्रवमदो ति ।

अंगारमदगो जह, द्रव्यायरिओ सयाऽजठो ॥१३॥

अप्रधान्येऽप्यप्रधानत्वेऽपि, न केवलं योग्यतायामेव । इह प्र-
वचने, कचित् शब्दविषये, दृष्टस्तु उपलब्ध एव, द्रव्यशब्दो द्र-
व्य इति ध्वनिः, इतिशब्दो वाक्यार्थसमाप्तौ । इहैव निर्दर्शनामाह-
अङ्गारमदकः प्रवचनप्रतीतः । यथेति दृष्टान्तार्थः । द्रव्याऽऽचार्ये
आचार्यत्वयोग्यताया अप्रधान्यप्रधानाऽऽचार्यः । कियन्तं कालं
यावदित्याह-सन्ना आजन्माऽपीत्यर्थः । अथवा-स च स पुनः,
मनव्यो मुकेरयोग्यो यत इति गाथाऽर्थः ॥१३॥ (अङ्गारमदक-
सावधानकं तु ‘ अंगारमदग’ शब्दे प्र० भागे ४३ पृष्ठे गतम्)
“ जो उ न एवंचूतो, स अप्पहाणो परं होइ । (१२)” इत्येवं
पूर्वोक्तमर्थं निगमयन्नाह-

अप्पाहणा एवं, इमस्म द्रवत्यवत्तमविरुद्धं ।

आणावज्जत्तणओ, न होइ मोक्खंगया एवरं ॥१४॥

अप्रधान्याद्भावस्तवाहेतुत्वेनाशोभनत्वात्, एवमुक्तेन न्यायना-
प्रधान्यार्थे द्रव्यशब्दप्रवृत्तिदर्शनलक्षणेन, (इमस्म ति) अस्य
भावस्तवाहेतोऽप्यस्तवस्य, द्रव्यस्तवत्व द्रव्यस्तवता, अविरु-
द्धं सङ्गतमेव । एवं तर्हि भावस्तवहेतोरुक्तहेतोश्च द्रव्यस्तव-
त्वाविरुद्धतायां सत्यामविशेष एव तयोः । सत्यम् । नवर केवल-
म्, न भवति न जायते, मोक्खाङ्गता निर्वाणहेतुता । ‘ इमस्म’ इति
वर्त्तते । कुतः ? आज्ञावाह्यत्वादासवचनवहितकृतत्वात् । यदाज्ञा-
वत्त नमोत्तार्कं न भवति, तथाविधमिमाऽऽदिवत्, आज्ञावा-
ह्यध्यायं भावस्तवाहेतुर्द्रव्यस्तवः । इति गाथाऽर्थः ॥ १४ ॥

यथाऽस्मादप्रधानान्मोत्रो न भवति, तथा फलान्तरमपि किं
नास्तोत्याशङ्क्याऽऽह-

भोगाऽऽदिफलविसेमो, उ अत्थि पत्तो वि विसयनेदेण ।

तुच्छो उ तगो जम्हा, हवति पगारंतरेणावि ॥ १५ ॥

भोगा मनोकृशब्दाऽऽजयः, आदिशब्दास्त्वर्गसुकुलप्रत्ययातिशु-
भशरीराऽऽदपरिग्रहात्ते एव फलविशेषः साध्यभेदा भोगाऽऽदि-
फलविशेषः, पुनरस्ति भवति, इतोऽपि अप्रधानद्रव्यस्तवावपि,
न केवलं प्रधानद्रव्यस्तवादेव । अथ कथमाज्ञावाहानुष्ठानस्यैवं फ-
लनेत्याशङ्क्याऽऽह- विषयनेदेन गोचरविशेषेण, निखिलानिश्चय-
माणिक्यमकराऽऽकरमगद्वीतरागवृत्तणेन हेतुनाः न हि भगव्य-
यमाज्ञावकक्षमप्यनुष्ठानमफ तम्, पात्रप्रधान्यादिति । ननु यथे-
वं फलमाज्ञावाहानुष्ठानं, तदा कथमस्याप्रधानद्रव्यस्तवत्वस्या-
ऽऽह-तुच्छऽस्त्वयः पुनः, तकोऽसौ जोगाऽऽदिफलविशेषो, नाऽसौ
विवर्त्तना फलतयाऽवभासते । कस्मादेवमित्याह-यस्मात् का-
रणात्, भवति जायते, तको जोगाऽऽदिफलविशेष इति प्रकृ-
तम् । प्रकारान्तरेणाप्युपायान्तरेणाऽपि, जिननवनाऽऽदिव्यति-
रेकेणाऽपि, बाह्यतप प्रभृतिजिगपीत्यर्थः । “ दौर्गत्यदोषविच्छेदि-
मणिप्राप्तिपटोयसः । पारावाराज्जराकाच-खण्डप्राप्तिः फलं
किमु ? ॥१॥ ” इति गाथाऽर्थः ॥ १५ ॥

अथ द्रव्यस्तवस्याऽद्रव्यस्तवतामाशङ्क्य परिहरन्नाह-

उचियाणुट्ठाणाओ, विचित्तमज्जोगतुत्त मो एम ।

जं ता कह द्रव्यओ, तदारेणऽप्यभानाओ ॥ १६ ॥

(उचियाणुट्ठाणाओ) इह भावप्रत्ययस्य लुप्तत्वेनोचितानुष्ठा-

नन्वादासोपदिष्टत्वेन विहितक्रियारूपत्वाद्विधिव्यतिरिक्तयोगतुल्यो
ग्लानप्रतिचरणस्वाध्यायाऽऽदिरूपमानाविधिसाधुव्यापारसदृशो-
ऽतिशुभ इत्यर्थः । मकारोऽत्र प्राकृतशैलीप्रभवः । एवोऽनन्तरो-
क्तो, जिनभवनविधानाऽऽदिकोऽनुष्ठानविशेषः । (यदिति) यस्मा-
देवम्, तत्तस्मात्, कथं केन प्रकारेण, अन्यस्तथा भवति । न
कथाश्चदित्यर्थः । जावस्तत्र एवाऽयमिति हृदयम् ।

अत्रोत्तरमाह-तद्द्वारेण जिनभवनाऽऽदिविधानमुखेन अल्पः
साधुयोगापेक्षया स्तोको, भावः शुभाध्यवसायो यस्मात्स तथा,
तस्मात्, इह च जावप्रत्ययो दृश्यः, अतोऽप्यप्राप्तत्वात् । इति
गाथाऽर्थः ॥१६॥

अमुमेव गाथार्थं भावयन्नाह-

जिणजवणाऽऽदिविहाण-दारेण एस होति सुहजोगो ।

उचियाणुद्धाणं पि य, तुच्छो जजोगतो णवरं ॥१७॥

जिनजवनाऽऽदिविधानद्वारेण अर्हदाभयविम्बप्रभृतिकरणमु-
खेन, एव अन्यस्तवः, भवति वर्तते, शुभयोगो यतियोगवत् प्रश-
स्तव्यापारः । तथा-उचितानुष्ठानमपि च विहितक्रियाऽपि च
जिनभवनाऽऽदिविधानद्वारेणैव । अपि चेति समुच्चये । यद्यप्येव
तथाऽपि तुच्छोऽसारः, अल्पजावरूपत्वाद्, यतियोगतः साधु-
व्यापारात्मकाशात्, नवरं केवलम् । यतियोगो हि स्वरूपेणैव
शुभः, उचितानुष्ठानरूपश्चायं पुनर्जिनभवनाऽऽदिविधानेनैव, न
तु स्वरूपतः, स्वरूपेण तस्य मनागवद्यरूपत्वात् । इति गाथा-
ऽर्थः ॥ १७ ॥ पञ्चा० दे विव० । दर्श० । आ० म० । पं० च० ।
प्रति० । तं० । दर्श० । ('यय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २३८४ पृष्ठे
विशेषोऽस्य विद्वयः) (अन्यस्तवस्य करणे कारणे च आयको-
ऽधिकारीति अनुमोदने च साधुरपीति च 'सेहय' शब्दे
तृतीयभागे १२२२ पृष्ठे प्रत्ययादि)

अयमिहापि अन्यस्तवस्य सक्तिमोऽर्थः-

श्रमणानामियं पूर्णा, सूत्रोक्ताऽऽचारपालनात् ।

अन्यस्तवाद् गृहस्थानां, देशतस्तद्विभिन्नयम् ॥१॥

न्यायार्जितधनो धीरः, सदाचारः शुजाऽऽशयः ।

भवनं कारयेज्जैनं, गृही गुर्वदिसंमतः ॥२॥

तत्र शुद्धां महीमादौ, गृहीयाच्छास्त्रनीतितः ।

परोपतापरहितां, भाविष्यद्भ्रमन्ततिम् ॥३॥

अप्रीतिर्नैव कस्याऽपि, कार्या धर्मोद्यतेन वै ।

इत्थं शुभानुबन्धः स्था-दत्रोदाहरणं प्रभुः ॥४॥

आसन्नोऽपि जनस्तत्र, मान्यो दानाऽऽदिना यतः ।

इत्थं शुजाऽऽशयस्फात्या, बोधिवृद्धिः शरीरिणाम् ॥५॥

दृष्टाऽऽदि दत्तं चारु, दारु वा सारवन्नयम् ।

गवाद्यपीडया ग्राह्यं, मूर्खोचित्येन यत्नतः ॥६॥

भृतका अपि सन्तोष्याः, स्वयं प्रकृतिसाधवः ।

धर्मो जावेन न व्याज्या-धर्ममित्रेषु तेषु तु ॥७॥

स्वाऽऽशयश्च विधेयोऽवा-निदानो जिनरागतः ।

अन्याऽऽरम्भपरित्यागा-ज्जज्ञाऽऽदियतनावता ॥ ८ ॥

इत्थं चैषोऽधिकत्यागा-त्सदारमन्तः फलान्वितः ।

अथहं भाववृक्षाऽऽसौ-र्जावयङ्गः प्रकीर्तितः ॥ ए ॥

जिनगेहं विधायैवं, शुद्धमव्ययनीवि च ।

छाक् तत्र कारयेद्विम्बं, साधिष्ठानं हि वृद्धिमतु ॥ १० ॥

विभवोचितमूल्येन, कर्तुः पूजापुरस्सरम् ।

देयं तदनघस्यैव, यथा चित्तं न नश्यति ॥ ११ ॥

द्वा० ए द्वा० ।

द्वयदेवत्त-अव्यदेवत्त-न० । साधवस्यायाम्, म० १४ हा०
७ उ० ।

द्वयधम्म-अव्यधर्म-पुं० । न० । दानधर्मे, यो दानधर्मः स
अव्यधर्मोऽवगन्तव्य इति । तथा चोक्तम्-"अन्नं पानं च वस्त्रं
च, आलयः शयनाऽऽसनम् । शुभया वन्दनं तुष्टिः, पुण्यं नव-
विध स्मृतम्" ॥ १ ॥ सूत्र० १ सु० ए म० ।

द्वयपिय-द्रव्यपिय-त्रि० । अव्यं परिहासः, तत्प्रिये, औ० ।

द्वयपुरिस-अव्यपुरुष-पुं० । पुरुषत्वेन उत्पत्त्यते यस्तस्मिन्,
उत्पन्नपूर्वे च । स्या० । विशेषोऽत्रैकसूत्राद् अष्टव्यः । भवत्यत्र
जाव्यगाथा-"आगमत्रोऽणुवत्सो, इयरो द्वयपुरिसो तिहा त-
इत्रो । पगभवियाह निविहो, मूलुत्तरणिम्मिओ वा वि" ॥१॥
मूलगुणनिर्मितः पुण्यप्रयोग्यानि द्रव्याणि, उत्तरगुणनिर्मि-
तस्तु तदाकारवन्ति सान्येवेति जावपुरुषनेहाः । स्था० ३ उ०
२ उ० ।

द्वयपोगलपरियट्-अव्यपुद्गलपरिवर्त्त-पुं० । उ० त० । अव्य-
धिययके पुद्गलपरिवर्त्ते, कर्म० ५ कर्म० । पं० स० । प्रव० ।
(तद्व्याख्या 'पोगलपरियट्' शब्दे ध्वयते)

द्वयप्पमाण-द्रव्यप्रमाण-न० । द्रव्याणां गणनायाम्, यथा प-
ताधम्मोऽत्रैकभेदाः, एतावन्ति च शाकविधानानि, इत्यन्तश्च
खाद्यविशेषाः, एतावन्ति च द्राक्षापानकाऽऽदीनि पानकार्त्तानि ।
व्य० ६ उ० । अनु० ।

द्वयभावतदुजयकल्प-द्रव्यभावतदुजयकल्प-पुं० । द्रव्यजाव-
संमिश्रिते कल्पे, पं० जा० ।

तदुभयकल्पो अहुणा, एते च्चिच द्वयजावकल्पो तु ।

दोण्हि वि मिलिया एते, तदुजयकल्पो इमो सो य ॥

आहारे अहविहे, सेज्जोविहि पंचपंचगत्रिमोहं ।

दंमणचरित्तगुत्तो, तवसमितिगुणेहिं सोहेति ॥

असणाऽऽदीतो चउहा, उवकारि चउविहो य तस्मेव ।

एसउविहोऽऽहारो, परूवणा तस्सिमा होति ॥

असणं तु ओदणाऽऽदी, तदुवकारी उ र्धारकुसणाऽऽदी ।

पाणं तु पाणमेव तु, कप्पूराऽऽदी तु उवकारी ॥

खाइम फल्लायं त्, सूताऽऽदी होति तदुवकारी तु ।

साइम तंलोलाऽऽदी, तुएहाऽऽदी तदुवकारी तु ॥

एतं आहाराऽऽदी, जगमज्जपायणेसणामुच्छं ।

उप्पाए दंसणाऽऽदी-हि जुतो अहवा तदहाए ॥ पं० जा० ।

इयाधि उभयकल्पो-एव चैव दो द्वयभावकल्पे य मेलिया
एगहा य उजयकल्पो नवह, द्रव्यकल्पस्स पुरिमह, भावक-
ल्पस्स पच्छिमह । गाहा-(आहारे अहविहे चि) अहविहे

आहारे असणे मूलगुणसुद्धे, उत्तरगुणसुद्धे च । एवं पाणे, एवं स्नाहमे मूलगुणउत्तरगुणसुद्धे, एवं सादिमे सेओवहीणं, एमेव पंचपंचगविसोही, जावओ य दंसणवरित्तवाइगुणाहिं सोहइ । एस उभयकप्पो । पं० सू० ।

द्वन्नुय-द्रव्यनुत-पुं० । अनुपयुक्ते, नि० सू० २ उ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यराशि-पुं० । पुरीषाऽऽदिद्रव्यसमूहे, प्रश्न० ५ सव० द्वार ।

द्वन्नुय-द्रव्यलिङ्ग-न० । भावविकल्पेनाप्रधानप्रवृत्तिता-ऽऽदिनेपथ्यचरणलक्षणं वेपे, पञ्चा० ४ विष० । जी० ।

द्वन्नुय-द्रव्यलिङ्गधर-पुं० । विमर्शकप्राये, पं० च० ४ द्वार । द्रव्यलिङ्गो जानानो यवि स्वयं महाप्रतीचय विहरति, तदाऽऽराधको जवति, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-गुवांसामग्य-भावं यदि स्वयं महाप्रतीचय विहरति, तदाऽऽराधकः, अन्यथा वेति । १२३ प्र० । सेन० १ उल्ला० । द्रव्यलिङ्गिनो द्रव्यजिनप्राप्ता-वे वा प्रतिमायां वा जीवद्वयायां वा ज्ञानकोशे वा कुत्र कुत्र व्या-पार्यते ? इति प्रश्ने, उत्तरम्-द्रव्यलिङ्गिनो द्रव्यजिनानां प्रा-प्तादे प्रतिमायां च नोपयोगः, जीवद्वयायां ज्ञानकोशे चोपयो-गाति ज्ञानमस्ति । १२३ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

द्वन्नुय-द्रव्यलेश्या-स्त्री० । औदारिकशरीराऽऽदिषणं, भ० १ श० ए उ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यलोक-पुं० । लोकभेदे, भ० ११ श० १० उ० ।
("लोक" शब्दे व्याख्यास्यते चैपः)

द्वन्नुय-द्रव्यलेश्या-द्रव्यलेश्यादाहरण-पुं० । कृतकान्ते, पञ्चा० १६ वि० ।

द्वन्नुय-द्रव्यवप-पुं० । द्रव्यवपे, सेन० । समक्रेत्रमुक्तद्रव्या-न्तः साधुसाध्याद्रव्यस्य व्ययः साधुसाध्यानां कस्मिन् स्थाने योग्यते आह्वयिते प्रश्ने, उत्तरम्-समक्रेत्रमुक्तद्रव्यस्य व्ययः साधुसाध्यानां क्रेत्रयोरापत्त्राणवैद्याऽऽनयनमार्गसाहाय्यकरणा-ऽऽदिषु आह्वयः कार्यत इति । ३७२ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

द्वन्नुय-द्रव्यवेद-पुं० । स्त्रीपुंसोर्पुंसकस्य च बाह्ये आका-रे, कर्म० ४ कर्म० ।

द्वन्नुय-द्रव्यसंभारि-न० । द्रव्यैः कर्पूरपाटलाऽऽदिभिः संभारितं वासितं द्रव्यसंभारितम् । कर्पूरपाटलाऽऽदिवासिते जले, सू० २ उ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यसम्यक्त्व-न० । अनाजोगवदुचितमात्रे सम्य-क्त्वे, "जिनवयणमेव तत्तं, एत्थं रई होइ द्रव्यसम्यक्त्वं ।" जिनवचनमेव तत्र नान्यदित्यत्र रुचिर्भवतीति द्रव्यसम्यक्त्वम् । प० व० ४ द्वार । ध० ।

द्वन्नुय-द्रव्यमय-पुं० । द्रव्यस्य सम्यगयनं द्रव्यसमयः । द्रव्यपरिणतिविशेषे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यसार-पुं० । द्रव्यलक्षणसारे, प्रश्न० ५ आध० द्वार ।

द्वन्नुय-द्रव्यस्नान-न० । बाह्यस्नाने, ध० । द्रव्यस्नानं यपुःपवित्रसुखकरत्वाऽऽदिना भाववृद्धिहेतुः । उक्तं चाष्टके-
"जन्नेन देहदेशस्य, कृणं यत्तुल्यकारणम् ।
प्रायोऽन्यानुपरोधेन, द्रव्यस्नानं तदुच्यते ॥ १ ॥"

देहदेशस्य त्वद्भावात्स्वैव, कृण, न तु प्रभूतकामं, प्रायः वृद्धि-हेतुं त्वेकान्तेन तादृग् रोगप्रस्तस्य कृणमप्यवृद्धेः, प्रकालनाहं-महादन्यस्य मलस्य कर्णनासाऽऽद्यन्तर्गतस्यानुपरोधेनाप्रतिवे-धेन । यद्वा-प्रायो जन्माव्येषां प्राणिनामनुपरोधेनाऽन्यापादनेन द्रव्यस्नानं बाह्यस्नानमित्यर्थः । ध० २ अष्टि० ।

द्वन्नुय-द्रव्यशालि-न० । चेतनाचेतनाऽऽदेर्द्रव्यस्य स्वभावे, सूत्र० १ श्रु० ७ अ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यशुद्ध-न० । तद्रमाऽऽदिदोषराहिते द्रव्ये, भ० १५ श० । प्रागुक्ते, विपा० २ श्रु० १ अ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यहलिका-स्त्री० । कुहमाऽऽद्यवचनस्वतिजेदे, प्रका० १ पद ।

द्वन्नुय-द्रव्यहोमा-स्त्री० । नानाविधैर्द्रव्यैः कणबीरपुष्पाऽऽदि-भिर्मधुघृताऽऽदिभिर्बोद्ध्वाटनाऽऽदिकैः कार्यैः होमो हवनं यस्यां सा द्रव्यहोमा तस्याम्, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यानन्तक-न० । जीवद्रव्याणां पुद्गलद्रव्याणां वा यदनन्तकं तस्मिन्, स्या० १० उ० ।

द्वन्नुय-द्रव्यानुयोग-पुं० । वस्तुद्रव्यविचारे, द्रव्या० १ अध्या० आचा० । ('द्रव्यानुयोग' शब्दे २४६२ पृष्ठे व्याख्यास्य)

द्वन्नुय-द्रव्यानुयोगतर्कणा-स्त्री० । द्रव्यगुणपर्या-यविचारे, तत्प्रतिपादके ग्रन्थे च । द्रव्या० ।

श्रीगुणाऽऽदिजिनं नत्वा, कृत्वा श्रीगुरुवन्दनम् ।

आत्मोपकृतये कृते, द्रव्यानुयोगतर्कणाम् ॥ १ ॥

विना द्रव्यानुयोगोदं, चरणकरणाऽऽख्ययोः ।

सारं नेति कृतिप्रेष्ठं, निर्दिष्टं सम्पत्तौ स्फुटम् ॥ २ ॥

(श्रीगुणाऽऽदीत्यादि) तत्र प्रथमप्रदेशतानमस्करणेन सप्रवोजनभिधेयो दर्शितः । आद्यपदद्वयेन मङ्गलाऽऽचरणं, नमस्कारकरणं च १ । आत्मार्थिन इहाधिकारिणः २ । ते-वामर्थोपधो प्रविश्यतीत्युपकाररूपं प्रयोजनम् ३ । द्रव्याणाम-नुयोगोऽत्राधिकारः ४ । अथ द्रव्यानुयोग इति कः शब्दार्थः ? अनुयोगो हि सूत्रार्थयोर्व्याख्यानम्, तस्य चत्वारो भेदाः । तत्र प्रथमश्चरणानुयोगः, आचारवचनमाचाराङ्गाऽऽदिसूत्राणि १ । द्वितीयो गार्ग्याननुयोगः संख्याशास्त्रं, चन्द्रप्रकाश्यादिसूत्रा-णि २ । तृतीयो धर्मकथानुयोगः-आख्यायिकावचनम्, ज्ञाताध-र्मकथाऽङ्गाऽऽदिसूत्राणि ३ । चतुर्थो द्रव्यानुयोगः वस्तुद्रव्यविचा-रः, सूत्रकृताङ्गाऽऽदिसूत्राणि । समतितत्वावप्रमुखप्रकरणानि च महाशास्त्राणि, ततोऽन्यभेदविचारणामहं कृते ॥१॥ (विना द्र-व्येति) द्रव्यानुयोगोह द्रव्यगुणपर्यायविचारं विना चरण-करणयोः सारं न, चरणसप्तत्याः करणसप्तत्याश्च सारं केवलं द्रव्यानुयोग एव, इत्यर्थं निष्कर्षः । सम्प्रतिग्रन्थे स्फुटं प्रकटं, कृतिप्रेष्ठं बुधजनवल्लभं, निर्दिष्टं कथितं, बुधा एव जानन्ते, न तु बाह्यदृष्टयः । यतः-"चरणकरणपदाणां, सप्तमयपरसप्तम-मुक्त्वाचारा । चरणकरणस्य सारं, एतच्चसुद्धं वा यान्ति " ॥ ६७ ॥ (सम्म० ३ कारण) इतीयं गाथा सम्मतौ कथिता, अतश्चरणकरणानुयोगमूत्र इहोपाधो द्रव्यानुयोग एव उक्तः । द्रव्या० १ अध्या० ।

गुणानां हि विकाराः स्युः, पर्याया द्रव्यपर्यायाः ।

इत्यादि कथयन् देव-सेनो जानाति किं हृदि ? ॥१॥

इत्थं पदार्थाः प्रणिधाय मूर्ध्नि,
परीक्षिता ज्ञानगुरोः सदाज्ञाम् ।
तुच्छोक्तिमुत्सृज्य विमोहमूला-
मर्हत्कृमाम्भोजरतेन सर्वे ॥ १८ ॥

गुणविकाराः पर्याया एव कथयित्वा तेषां भेदाधिकारे पर्याया द्विविधाः—द्रव्यपर्याया गुणपर्यायाश्चेति कथयन् देवसेनो दि-
गम्बराऽऽचार्यो नयचक्रग्रन्थकर्ता हवि चित्ते किं जानाति?, अ-
पि तु संभावितार्थं न किमपि जानातीत्यर्थः । पूर्वापरविरु-
द्धावस्थादसत्प्रलापप्राय एवेदमित्यभिप्रायः । किञ्च—द्रव्यपर्याया
एव कथनीयाः, परं तु गुणपर्याया इति पृथग्भेदोक्तौ ननं न क-
र्तव्यं, द्रव्ये गुणत्वाधरोपाद्गुणे च गुणत्वाभावादिति निष्कर्षः
॥ १७ ॥ इत्थमनया रीत्या पदार्था द्रव्यगुणपर्यायाः परीक्षिताः
स्वरूपलक्षणभेदाऽऽदिकथनेन विशदीकृताः । किं कृत्वा?, ज्ञानगु-
रोः परम्पराऽऽगतभुताऽऽचार्यस्य, सदाज्ञां सत्यनिर्देशं, मूर्ध्नि
मरुतके, निधाय सत्प्राप्य । पुनः किं कृत्वा?, विमोहमूलां म्रमन्निब-
न्धनां, तुच्छोक्तिं तुच्छबुद्धिप्रणोतवचनम्, उत्सृज्यापाकृत्य । की-
दृशेन मया?, अर्हत्कृमाम्भोजरतेन वीतरागचरणकमलसेवन-
रसिकेन, सर्वे पदार्था मया परीक्षिता इत्यर्थः । भोजंति नाम-
निरूपण चेति ॥ १८ ॥ द्रव्या० १४ अध्या० ।

द्रव्याऽऽदिकानां तु विचारमेवं,

विज्ञावर्षिष्यन्ति सुपेधतो ये ।

प्राप्स्यन्ति ते सन्ति यशांसि लक्ष्म्यः,

सौख्यानि सर्वाणि च बाञ्छितानि ॥ १ ॥

गुरोः श्रुतेश्चानुभवत्पकाशितः,

परो हि द्रव्याऽऽद्यनुयोग आन्तरः ।

जिनेश्वराणीजलधौ सुधाकरः,

सदा शिवश्रीपरिभोगनागरः ॥ २ ॥

एवमनया रीत्या, द्रव्याऽऽदिकानां विचारं ये सुबुद्धयो विज्ञा-
वर्षिष्यन्ति, ते सुपेधमयः, इह सन्ति शोतनानि यशांसि । पुनः ल-
क्ष्म्यः, परत्र सर्वाणि वाञ्छितानि सुखानि प्राप्स्यन्तीति भावः ॥ १ ॥
गुरोः ज्ञानगुरोः, श्रुतः सिद्धान्तात्, अनुत्तयान् स्वानुभूतेः, आ-
न्तरोऽन्तर्धानमयः, परः प्रकृष्टो द्रव्यानुयोगः प्रकाशितः । कीदृ-
शः?, वीतरागवचनसमुद्भूतं चन्द्र इव चन्द्रः, निरन्तरं शिवल-
क्ष्मीविज्ञाने नायक इव नागर इति ॥ २ ॥ द्रव्या० १४ अध्या० ।

द्रवादेश-द्रव्याऽऽदेश-पुं० । आदेशः प्रकारो द्रव्यरूप आदेशो
द्रव्याऽऽदेशः । ज० १४ श० ४ उ० । द्रव्यप्रकारेण द्रव्यत इत्यर्थे,
परमाणुत्वाऽऽद्याश्रित्येति यावत् । स्या० ५ उ० १ उ० ।

द्रवाभाव-द्रव्याभाव-पुं० । निष्परिग्रहत्वेनार्थासत्तायाम्, प-
ञ्चा० ६ विव० ।

द्रवाभिग्रह-द्रव्याभिग्रह-पुं० । लेपकृताऽऽदिव्यविषये,
ग० १ अधि० ।

द्रवाभिग्रहचरण-द्रव्याभिग्रहचरण-पुं० । द्रव्याभिग्रहेण चर-
ति भिक्कामरति द्रव्याऽऽश्रिताभिग्रहं वा चरत्यासेवते यः स द्र-
व्याभिग्रहचरणः । औ० । भिक्काचर्यावति, भिक्काचर्यायास्त-
न्नोभ्यानेदाधिवत्तणाव् निजायां च । भ० २५ श० ७ उ० । ग०

द्रवापरिग्रह-द्रव्याऽऽचार्य-पुं० । आचार्यत्वयोग्यताया अभा-
वावप्रधानाऽऽचार्ये, पञ्चा० ६ विव० ।

द्रवालंकार-द्रव्यालङ्कार-पुं० । स्वनामख्याते ग्रन्थे, यत्र चावी-
कमतखण्डनं कृतम् । स्या० ।

द्रवावह-द्रव्याऽऽवह-स्त्री० । कल्पनीयाऽऽशनाऽऽदिद्रव्यदु-
र्लभतायाम्, जीत० ।

द्रवावस्तप-द्रव्याऽऽवश्यक-न० । द्रव्यरूपमावश्यकं प्रकृतं,
तत्राऽऽवश्यकोपयोगाधिष्ठितः साध्यादिदेहाऽवमदनकाऽऽदिसू-
त्रोच्चारणलक्षणश्चाऽऽगम आचर्तकाऽऽदिका क्रिया चाऽऽ-
वश्यकमुच्यते, आवश्यकोपयोगशून्यस्तु ता एव देहाऽऽग-
मक्रिया द्रव्याऽऽवश्यकम् । तस्मिन्, अन्० ।

द्विविद्-द्रव्येन्द्र-पुं० । इन्द्रभेदे, स्या० ३ उ० १ उ० । (व्या-
ख्या तु ' इन्द्र ' शब्दे द्वितीयज्ञाने ५३३ पृष्ठे गता)

द्विविद्य-दैविक-पुं० । देवेन कृतोपद्रवे, व्य० २ उ० ।

द्विर्वी-द्विर्वी-स्त्री० । भाजनविशेषे, आचा० १ ध्रु० १ चू० १ अ०
६ उ० । आव० । पि० । प्रज्ञा० ।

द्विर्वीअर-पुं० । देशी-सर्पे, दे० ना० ४ वर्ग ३७ गाथा ।

द्विर्वीकर-द्विर्वीकर-पुं० । द्विर्वीच द्विर्वी फणा तत्करणशोलाः द्विर्वी-
कराः । अहिभेदे, प्रज्ञा० ।

द्विर्वीकरभेदानभिधित्तुगाद-

मे किं तं द्विर्वीकराः । द्विर्वीकरा अणुगविहा पसत्ता । वे
जहा-आसीविसा, दिष्टीविसा, उगविसा, भोगविमा, त-
याविसा, ब्राह्मविमा, उस्सासविमा, एस्सासविमा, क-
एहसप्पा, सेहसप्पा, कवदरा, दम्भपुष्पा, कोट्टाहा, मे-
लिमिदा, सेसिदा, जेयावस्से तहप्पगारा । से तं द्विर्वीकरा ।
आहयो दंप्पास्तासु विषं येपां ते आशाविषाः । उक्कं च-
“आसीदादा तगय-महाविमा आसीविमा सुणेयव्वा” इति ।
इष्टी विषं यपां ते इष्टीविषाः, उग्रं विषं यपां ते उग्रविषाः, भो-
गः शरीरं, तत्र विषं यपां ते भोगविषाः, त्वाच्च विषं यपां ते
त्वर्गविषाः, प्राकृतत्वाच्च ‘तयाविसा’ इति पाठः । लाला सुखा-
ऽऽस्मावः, तत्र विषं यपां ते लालाविषाः, निःश्वामे विषं यपां ते
निःश्वामविषाः, कृष्णसर्पाऽऽद्यो जातिजेषां लोकतः प्रतिपत्त-
व्याः उपसहारमाह-“ से तं द्विर्वीकरा । ” प्रज्ञा० १ पद ।

द्रवावभांग-द्रव्यावभांग-पुं० । द्रव्याधिकनयजन्यबोधे, न० ।

द्रवावगाहणा-द्रव्यावगाहना-स्त्री० । द्रव्यस्य पर्यायैरवगा-
हना आश्रयणं द्रव्यावगाहना । अवगाहनाजदे, स्या० ४ उ० ।
(' अवगाहणा ' शब्दे तृ० भागे ७६ पृष्ठे व्याख्यातेयम्)

द्रवावमह-द्रव्यावमह-न० । बहुद्रव्यसमुदायौषधे, नि० चू० २ उ० ।

दम-दश-त्रि० । सङ्ख्याभेदे, दश० ।

णामं उवणा दविण, खेत्ते काले तदेष जावे य ।

एमां खलु निक्खेयो, दमगस्म उ छविहो होइ ॥ ए ॥

आह-किमिति आदीन् विहाय दशशब्द उपन्यस्तः । उच्य-
ते-एतन्प्रतिपादनादेव आदीनां गम्यमानत्वात् । तत्र नाम-
स्थापने सुगमे । द्रव्यदशकं दश द्रव्याणि-सर्वविज्ञावित्तमिभ्रा-

णि मनुष्यरूपकटकऽऽदिविभूषितानीति । केचदशकं दश केचम-
देशः, काशदशकं-दश काशः । वर्तेनाऽऽदिकपत्वात्काशस्य दशाव-
स्थाविशेषा इत्यर्थः । वक्ष्यति च-“बाला किङ्का मंदा” इत्यादिना ।
भावदशकं-दश भावाः, ते च स्थितिपातिकभावे स्वरूपतो भा-
वनीयाः । अथ चैत एव विवक्षया दशावयवनविशेषा इति ।
एव एवंचतुः कलु निकेषो न्यासः, दशशब्दस्य बहुवचनत्वा-
दशानां वक्षिणो प्रवर्ति । तत्र कलुशब्दोऽवधारणार्थः । एव एव
प्रकास्तोपयोगीति । तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ? ना-
ऽयं दशशब्दमात्रस्य, किं तु तद्वाच्यस्याऽर्थस्याऽपीति गाथा-
ऽर्थः ॥ ६ ॥ दश० १ अ० । अनु० । कल्प० । स्था० ।

दसउर-दशपुर-क० । सांप्रतं ‘मन्दसोर’ इति प्रसिद्धे स्वना-
मख्याते नगरे, आ० क० ।

“ आस्तां तावद्वर्तताऽऽयो, वक्ष्ये दशपुरोक्तम् (२)

अस्त्यकम्पा पुरी चम्पा, तत्राऽऽसीत्स्वर्णहारकः ।
कुमारनन्दिः स्त्रीलोभः, भीमान् भीद इवापरः ॥ ३ ॥
दर्शं दर्शं पुरुषां स्त्री, पञ्चस्वर्णशताऽऽहते ।
उद्धवन् सम्पटः सोऽनू-लोषितपञ्चशतीपतिः ॥ ४ ॥
अतीर्ष्यालुस्तनः सौध-मेकस्तम्भं विधास्य स ।
विललास समं तार्भ-वैवीभिरथ देवराट् ॥ ५ ॥
अथान्यद्वा पञ्चशैल-द्वीपगं व्यन्तरीयुगम् ।
गच्छन्न्दीश्वरद्वीप-यात्रायां वृत्रहाऽऽकृषा ॥ ६ ॥
विद्युन्मालीव तत्कान्तः, प्रच्युतः पञ्चशैलराट् ।
ततो विरहदुःखार्ते, शूणं पश्यद्वितस्ततः ॥ ७ ॥
कुमारनन्दि चम्पायां, हृष्टोद्याने व्यचिन्तयत् ।
एषोऽस्मद्वल्लभो जावी, तत्तस्य स्वमदर्शयत् ॥ ८ ॥
के युष्मामिति तेनोक्तं, ताज्यां देव्यावितरीरितम् ।
ऊचे च याचन्मागच्छेः, पञ्चशैलमयो गते ॥ ९ ॥
नृपमुक्त्वा स तद्भक्तोऽ-वाद्यत् पटहं पुरे ।
कुमारनन्दि यः पञ्च-शैले नयति तस्य सः ॥ १० ॥
स्वर्णकोटिं प्रदत्ते तं, वधे वृद्धनियामकः ।
पुत्राणां तत्कनं वध्वा, तं पोते न्यस्य सोऽचलत् ॥ ११ ॥
दूरं गत्वा वनापि तं, निर्यामः किञ्चिद्दीक्षसे ।
सोऽन्यधार्तिकमपि इयामं, प्रेक्षे निर्यामकोऽवधीत् ॥ १२ ॥
नितम्बेऽद्वेष्टोऽस्त्येव, पोतोऽस्याऽधोऽयमेत्यति ।
तत्त्वमत्रावस्येयः, पोतोऽस्याधः स्फुटिष्यति ॥ १३ ॥
गतस्य तव शैलार्जे, भावकाः पञ्चशैलतः ।
द्विजीवारुयङ्गयो व्यास्था, पश्यत्येकोदराः जगाः ॥ १४ ॥
तन्मध्यपदमस्त्वं, पञ्चशैले गमिष्यसि ।
इत्युक्तः स तथाऽकार्षत्, पञ्चशैलं जगाम च ॥ १५ ॥
निर्यामकः पुनः पोत-स्फोटोदामे गतो मृतः ।
व्यन्तरीज्यां तु ताज्यां स, दृष्टः भीस्तस्य दर्शिता ॥ १६ ॥
उक्तञ्चामेन देहेन, भोग्ये आवां न ते ततः ।
हासाप्रहासकान्तः कर्षा, पञ्चशैलाधिपो मृतः ॥ १७ ॥
इत्युक्त्वाऽग्निप्रवेशाऽऽद्यं, कुर्वीषा दानपूर्वकम् ।
तत्कथं यावद्वयोद्याने, नीत्वा तारुयाममोटे सः ॥ १८ ॥
अथाऽऽगत्य जनोऽप्राप्ता-प्रोक्षितं तत्र किं त्वया ? ।
सोऽवदत्ते मया दृष्टे, व्यस्तधीं मर्यदुर्लभे ॥ १९ ॥
अमणोपासको मित्रं, नागिष्ठस्तत्र तेन सः ।
वरितोऽप्यविशच्छी, इत्था दानं निदानवान् ॥ २० ॥
पञ्चशैलाधिपः सोऽनू-ज्वात्स्विजोऽथ नागिलः ।

परिवर्ज्याऽच्युते जातः, शकसामानिकः सुरः ॥ २१ ॥

अथाम्बदाऽष्टमद्वीपे, यात्रायां पटहाऽग्रहे ।

पटहोऽपि शकण, विद्युन्मालिगले बलात् ॥ २२ ॥

बादबन्धय भीतोऽगात्, ज्ञात्वा तं नागिलोऽवधेः ।

आगाद्गुप्तं स तसेजो-ऽसहमानः पलायत ॥ २३ ॥

तेजः संहृत्य मां वेत्सी-त्युक्तोऽवधेऽपि को न वः ? ।

आह्वयमथाऽऽवर्ष, ज्ञापितो धर्मवैभवम् ॥ २४ ॥

संविनः सोऽवदन्मित्र !, कर्त्तव्यमधुना विश ।

तेनोक्तं कुरु बीराजी, सम्बन्धं मावि ते ततः ॥ २५ ॥

महादिमवतः सोऽद्या-ऽऽद्या गोशोर्बन्धनम् ।

कृत्वाऽर्चा तेन वीरस्य, व्यक्तिपत्काष्टसंपुटे ॥ २६ ॥

प्रेक्ष्यान्तःसागरं पोतं, वषमासोत्पातबाधितम् ।

निर्वयं तेषामुत्पात-मार्पणं त समुद्रगम् ॥ २७ ॥

उक्तञ्चास्ताह देवाधि-देवाजी भूतजऽऽद्यं ताम् ।

आगत्योऽन्तःपुरे वीत-भये वीतजबन्धनः ॥ २८ ॥

उदायमो नृपस्तत्र, प्रीतिभाधितमानसः ।

तस्य प्रभावती देवी, प्रेषसी परमाऽऽहता ॥ २९ ॥

राज्ञः सर्मापतः पोत-वर्णिगृणिः स समुद्रगकः ।

देवाधिदेवप्रतिमा, मध्येऽस्त्येवत्येवमायत ॥ ३० ॥

पशुस्तस्मैकाऽऽद्यार्चोऽर्थं, बाहितोऽपि हि नाऽवदत् ।

प्रभावत्युक्तदेवाधि-देवजीवीरमूर्त्तये ॥ ३१ ॥

स्पर्शोऽपि परशोः प्राङ्-रासाऽऽर्चा देवनिर्मिता ।

कृतमन्तःपुरे चैत्यं, सदाऽऽनर्चं प्रभावती ॥ ३२ ॥

देवी तत्राम्बदाऽनृत्य-काजा वीणामवाक्यत् ।

देवाः शीर्षमहृष्टाऽप्य, अष्टं तद्वादनं करात् ॥ ३३ ॥

देवी कृष्टाऽवदत् छमुः नृप किं मे, न सोऽवदत् ।

निर्बन्धात् कथिते देवी, स्माऽऽहाऽऽहत्या न मेऽस्ति भीः ॥ ३४ ॥

देवी स्नात्वाऽप्यद्वा चेटी-मूले वासांस्त्युपानय ।

साऽनवच्छ(ज्)कवासांसि, देव्युचे किमिदं हमे ! ॥ ३५ ॥

देवाचांग्रगुणां मां किं, न जानासीति तां मुधा ।

करस्पर्पणेनाह-स्मर्माऽऽवाताम् सा मृता ॥ ३६ ॥

मृतां तां वीक्ष्य देवीति, हयौ हा कषिडतं वनम् ।

ततो राजानमापृज्या-ऽनशनं विदधाम्यहम् ॥ ३७ ॥

निर्बन्धेऽमस्त तच्छाजा, बाध्योऽभूमिति चाप्रवीत् ।

कृष्टाऽद्याऽनशनं मृषा, देवी देवोऽनवद्विधि ॥ ३८ ॥

प्रतिमां देवदत्तां च, कुञ्जा देव्याकृषाऽऽचयत् ।

देवी देवेन स्वप्राऽऽद्यै-र्बाधितोऽप्यबुधज राट् ॥ ३९ ॥

ततः प्रभावती देवी, भौतो भूत्वाऽगमत्प्रभाम् ।

सुफलान्पार्पणप्राप्ते, राजा तान्वाद् सादरः ॥ ४० ॥

सन्ति केतान्बपृच्छ, भौतं सोऽवमदाभमे ।

ततस्तेन समं राजा, तत्कृतेऽगासदाभमे ॥ ४१ ॥

सोऽथ तैर्मोष्टुमारभे, नश्यंस्तेज्यो यथै वने ।

साधुनालोच्य तत्राऽस्मात्, सुखा धर्ममबुद्ध च ॥ ४२ ॥

ततः प्रभावतीदेवो, दर्शयित्वा कथम्विधान् ।

राजधितो मे देवकिं-स्तत् त्वमत्र ददो भव ॥ ४३ ॥

स्मरेः कार्ये च गाढे मा-मित्युक्त्वा तत्र जम्भुरी ।

वीक्ष्याऽऽस्थाने तथैव स्वं, सोऽहं दुर्धमे ददोऽभवत् ॥ ४४ ॥

इतश्च आद्यो गान्धारो, नत्वा तीर्थजुषोर्जखला ।

नन्तु वैतावयवैत्यानि, तन्मूलेऽस्थादुपौषतः ॥ ४५ ॥

तत्र शासनदेव्या स, नित्यवैत्यान्यवयन ।

तोषाणास्मै सर्वकाम-गुटिकानां शतं ददौ ॥ ४६ ॥
 सोऽथ बीतभये दिव्य-प्रतिमां ननुमागमत् ।
 तन्नाभूदतिसारोऽस्य, पालितो देवदत्तया ॥ ४७ ॥
 उल्लाघः सोऽथ नास्तस्यै, दत्त्वा प्रमजितः स्वयम् ।
 वर्णः स्वर्णसमो मे ऽस्ति-व्याधौकां गुटिकामसौ ॥ ४८ ॥
 तत्प्रभावात्तथाज्ञा, दध्यौ भोगार्थेनो पुनः ।
 एष राजा पितृमायः, परे चास्य मुखेक्षकाः ॥ ४९ ॥
 प्रद्योतायमथ प्राऽऽश, द्वितीयां गुटिकामसौ ।
 सुवर्णगुटिकारूपं, तस्य तद्देवयाऽमवीत् ॥ ५० ॥
 तेन प्रेष्यत दूतोऽस्यै, प्रेष्ये तं तावदाह सा ।
 अनन्तगिरिणाऽथाऽऽगा-जात्रौ दृष्टोऽरुदचक्ष सः ॥ ५१ ॥
 अहमेष्यामि यद्येतां, प्रतिमां सह नेष्यामि ।
 स तत्प्रपद्य तत्पादौ, निशां निर्गम्य जागमेवान् ॥ ५२ ॥
 तत्समां प्रतिमामन्यां, कारयित्वाऽगमत्पुनः ।
 मुक्येतां तां गृहीत्वा च, सुवर्णगुटिकां च सः ॥ ५३ ॥
 तत्रानन्तगिरिर्मूर्धो-च्चारगन्धेन बाधिताः ।
 उवाचनगजाः सर्वे-ऽप्यनूवन्निर्मदास्तदा ॥ ५४ ॥
 राजपुंभिस्ततो राज्ञो, विह्वल देव ! दासिका ।
 हता प्रद्योतराजेन, रात्रावागत्य चोरयन् ॥ ५५ ॥
 या त्वसौ प्रतिमा साऽस्ति, तेऽभ्यधुर्वैव ! विद्यते ।
 पूजाकालेऽयं पुष्पाणि, दृष्ट्वा स्नानान्यचिन्तयत् ॥ ५६ ॥
 प्रतिविम्बं विमुच्योऽत्र, प्रतिमा सा हताऽमुना ।
 प्रतिमां मुञ्च चेदयस्तु, दूतनोचेऽयं तं नृपः ॥ ५७ ॥
 नार्पयतां स राजाऽथा-चालीज्येष्ठेऽपि तं प्रति ।
 दशापि गणराजान-स्तस्य तेन सहाचरन् ॥ ५८ ॥
 तापात्तं च मरौ सैन्यं, जलाभावादवाध्यत ।
 ततः प्रभावनीदेवः, स्मृतोऽकापीतिपुष्करीम् ॥ ५९ ॥
 आदिमध्यान्तगां सैन्य-सुख्योऽथोज्जयितौ ययौ ।
 पुनर्दूतेन राज्ञे, प्रद्योत को जनकृषः ? ॥ ६० ॥
 द्वयेऽपि सैनिकाः सन्तु, पश्यन्तः पारिपार्श्वकाः ।
 आरुढयोः पदाभ्यां, तुल्यस्थान्यो रणोऽस्तु नौ ॥ ६१ ॥
 ऊचे प्रद्योतराजोऽपि, सावष्टम्भमिदं वचः ।
 योस्यावहे रथेनाऽऽवां, प्रागभ्येत्य रणाङ्गणे ॥ ६२ ॥
 अथाऽऽरुहानन्तगिरिं, प्रद्योतः प्रातरागतः ।
 उदायनो रथेनाऽऽगा-दवन्तीश जगाद च ॥ ६३ ॥
 राजन्नसत्यसन्धोऽसि, नास्ति मोक्षस्तथापि ते ।
 भावी प्रद्योत ! खद्योत-स्त्वं मे बाणार्कसङ्गतः ॥ ६४ ॥
 एवं न्यम्याथ प्राकृत्यां, प्रद्योतेनमुदायनः ।
 उत्क्रिस्तोत्क्रिस्तवादान्तः, सिन्ध्या वाणानपातयत् ॥ ६५ ॥
 प्रद्योतो निपतन्नागाद, बाह्वोदायननृभुजा ।
 जाले दासीपतिरिति, दत्त्वाऽऽक धरणं कृतः ॥ ६६ ॥
 गत्वा राजा ततोऽवन्त्यां, दत्त्वाऽऽक्षां सर्वतो निजाम् ।
 निविष्टः प्रतिमां गृह-अधिष्ठायाऽवशस्ततः ॥ ६७ ॥
 वर्षाकाले विचालेऽस्या-द्वन्द्वस्कन्दभयावध ।
 धूनीवप्रविश्यायाऽस्यु-दंशाऽपि पणिनो नृपाः ॥ ६८ ॥
 प्रद्योतो धरत्यस्थोऽपि, वृत्तुजे नृभुजा सह ।
 पृष्ठः पशुपताया च, भोज्यं मूदेन नेऽस्तु किम् ? ॥ ६९ ॥
 चण्डोऽवादीद्व्यान्मृशो, का पृच्छा मेऽद्य मूर्ख ! ? ।
 स बभावे पर्युवणा, राजे-द्रोऽथास्त्युपोषितः ॥ ७० ॥
 सोऽभ्यवाग्नेऽप्यनेकं थं, पदं पशुपताया चेतु ।

ममाऽपि मातापितरौ, आशकौ यद् बलवतुः ॥ ७१ ॥
 सृष्टाभ्यक्तो नृपस्याऽऽस्य-जाजोच धूर्त एषकः ।
 किं पुनर्मम बन्धोऽस्मिन्, प्रतिकान्तिर्न सेत्स्यात् ॥ ७२ ॥
 ततः स क्लामितो मुक्त्वा, दत्त्वास्तस्यैव मातृवाः ।
 ललाटे पट्टयन्धश्च, बन्धोऽऽकृच्छादनाकृते ॥ ७३ ॥
 नृपा मुकुटवज्राः प्राक्, बरूपद्मा इतोऽजवन् ।
 वर्षाव्यतिक्रमेऽयासी-न्निजं पुरमुदायनः ॥ ७४ ॥
 आगत्याऽऽगत्य यस्तत्र, वसति स्म वर्णजिनः ।
 सोऽस्यात्तत्रैव तज्जङ्गे, पुरं दशपुर ततः ॥ ७५ ॥
 आ० क० । दश० । विशेष० । आ० चू० । आ० म० । उत्त० । न० ।

दसकालिय-दशकालिक-न० । कालेन निर्वृत्तं कालिकं, प्रमाण-
 कालेनेति ज्ञाव । दशाध्ययनभेदाऽऽत्मकःषाडशप्रकारं कालि-
 कम्, प्रकारशब्दोपादशकालिकम् । दशवकालिकाऽऽद्ये
 प्रत्ये, दश० १ अ० ।

दसगुण-दशगुण-पु० । एकगुणपेक्षया दशाज्यस्ते, स्या० १०
 डा० ।

दसगुणकालग-दशगुणकालक-पु० । दशगुण एकगुणकालपे-
 क्षया दशाज्यस्तः कालो वर्णविशेषो येषां तेषु, स्या०
 १० डा० ।

दमजाइकुलकोटिजोगिप्पमुहमयमहस्म-दशजानिकुलकोटि-
 योनिप्रमुखशतसहस्र-न० । दशैव जातौ यानि कुलकोटीनां
 जातिविशेषज्ञानानां योनिप्रमुखाणि उत्पत्तिस्थानद्वाराकाणि
 शतसहस्राणि लक्षणं तेषु, स्या० १० डा० ।

दमट्टाण-दशस्थान-न० । दशसु प्रकारेषु, दश स्थानानि नैर-
 यिकाणामनिष्ठानि, देवानां चैष्टानि शब्दाऽऽदीनीति । भ० १४
 श० ५ उ० । ('वीरवयण' शब्दे प्रसंगाद् बद्ध्यन्ते)

दमट्टाणिव्यवृत्तिप-दशस्थाननिर्वृत्तित-पु० । दशभिः स्थानैः
 प्रथमसमयैकेन्द्रित्वाऽऽदिभिः पर्यायेहेतुभिर्निर्वृत्ता बन्धयो-
 ग्यतया निष्पादितास्ताः तेषु, दशभिः स्थानैर्निर्वृत्तिर्वा येषां
 तेषु च । स्या० १० डा० ।

दसण-दशन-पु० । 'दशनानि च कुन्दकशिकाः स्युः' है० । द-
 श्यन्ते अनेन । दन्ते, शिखरे च । करणे ल्युट् । कवचे, भावे ल्युट्
 दंशने, दन्ताऽऽदिना आघाते च । प्रव० ३७ छार । बाच० ।

दसणाम-दशनापन-न० । दशविधपदार्थनामनि, अनु० ।

अथ दशनामभिधानार्थमाह-

से किं तं दसनामे ? दसनामे दसविधं पण्यं । तं जहा-
 गोणे, नोगोणे, आयाणपण्यं, पन्निवस्वपण्यं, पहाणयाण्यं,
 अणाययिण्ये, नामेणं, अवयवेणं, नंजोगेणं, पमाणेणं ।
 अनु० । (टांका सुगमा)

दसण-दशार्ण-पु० । दश ऋणानि दुर्गाणि ज्ञानानि वा यत्र ।
 ऋणशब्दे वृत्तिः । बाच० । मृत्तिकावतीपुरीप्रतिषेधे देशविशेषे,
 प्रज्ञा० १ पद । सूत्र० । उत्त० । प्रव० । आ० म० । नदीभेदे,
 स्त्री० । बाच० ।

दमापकूट-दशार्णकूट-न० । स्वनामख्याने कूटे, आ० क० । आ०
 म० । आन्वा० । आ० चू० । प्रति० । ('गयगपय' शब्दे तृती-
 यभागे ८४२ पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

दससप्तपुर-दशार्णपुर-न० । स्वनामक्याते नगरे, यत्र दशार्णभ-
द्रो नृपः श्रीभगवन्तं महावीरं दशार्णकूटनगरनिकटसमवसूतं
वन्दे । स्था० १० ग्रा० । आ० १० । आ० १० । आ० १० ।

दससप्तभद्र-दशार्णनक्ष-पु० । स्वनामक्याते दशार्णपुरराजे,
स्था० । दशार्णभद्रो दशार्णपुरनगरनिवासी विश्वभरविजय्यो
भगवन्तं महावीरं दशार्णकूटनगरनिकटसमवसूतमुद्यानपातव-
चनादुपलभ्य यथा न केनापि बन्धितो भगवन्तं तथा मया बन्ध-
नीय इति राज्यसंपदवसेपाङ्कितश्च चिन्तयामास । ततः प्रातः
स्वविशेषकृतस्नानविलेपनाऽऽभरणाऽऽदिबिभूषः प्रकल्पितप्र-
धानद्विपतिपृष्ठाऽऽकृत्वा वसुधामाऽऽदिबिबिधक्रियाकारिसदृश-
सर्पचतुरङ्गसेन्यसमाचनः पुष्यमाणवक्रसमुद्घुष्यमाणोऽग-
णितगुणगणः सामन्तामात्यमन्त्रिराजदौवारिकदूताऽऽदिपरिवृ-
तः सान्ना-पुरगौरजनपरिवृत अनन्दमयमिध सपाद्यन्महा-
मण्डलमाखण्डल इवामरावत्या नगराभिर्जगाम । निर्गत्य च स-
मवसरणमजिगम्य यथाविधि भगवन्तं भव्यजननलिनवनवि-
बोचनामिनचनानुमत्तं महावीरं वन्दित्वोपायिवेश । अवगत-
दशार्णभद्रभूषाभिप्रायं च तन्मानविनोदनाद्यन्तं कृताष्टमुखे प्र-
तिमुद्रा धिदिताष्टदन्ते प्रतिदन्तं कृताष्टपुष्करिणीके प्रतिपुष्क-
रिणि निकृपिताष्टपुष्करे प्रतिपुष्कर विरचिताष्टदन्ते प्रतिदन्तं
विरचितद्वित्रिशद्वज्रनाटके पारणेन्द्रे साकृदं स्वश्रिया निक्षिप्तं
गगनमण्डलमापुरय-तममरपतिमवलोक्य कुतोऽस्मादशमीदृ-
शी विभूतिः ? कुतोऽनेन निश्चयो धर्म इति, ततोऽहमपि तं क-
रोमि, इति विज्ञाव्य प्रवव्राज, जितोऽहमधुना त्वयेति भणित्वा
यमिन्द्रः प्रणिपतातीत । सोऽयं दशार्णभद्रः संज्ञाप्यते, परमनु-
त्तरोपपातिकाङ्क्षे नाधीतः कश्चित्सिद्धश्च श्रूयत इति । तथा भ-
तिमुक्तक पक्ष श्रूयते अन्तकृद्दशङ्के-पलाशपुरे नगरे विज-
यस्य गङ्गाः आनाम्नया देव्या अतिमुक्तको नाम पुत्रः पद्मारिक्तो
गौतम गाचराऽऽगतं दृष्ट्वा एवमवादीत्-केयूरयम ? किं पर्यटत ?
ततो गौतमोऽवादीत्-अमणा वय, त्रिकार्यं च पर्यटामः । तर्हि
जहन्ताः । आगच्छत त्वयं भिक्षां दापयामीति भणित्वाऽङ्गुल्या
भगवन्तं गृहीत्वा स्वगृहमगमौ । ततः श्रीदेवी दृष्ट्वा भगव-
न्तं प्रतिलज्जयामास । अतिमुक्तकः पुनरवोचत्-ययं क वन्ध ?
जगवानुवाच-नञ् । मम धर्माऽऽचार्याः श्रीवर्द्धमानस्वामिन
वद्याते वसन्ति, तत्र वयं परिवसामः । जहन्ताः । गच्छाश्च-
ह भवद्भिः सार्द्धं जगवतो महावीरस्य पादान् वन्दितुम् ?
गौतमोऽवादीत्-यथासुखं देवानां प्रिय । ततो गौतमेन सह
गत्वाऽतिमुक्तकः कुमारो जगवन्तं वन्दते स्म । धर्मं भुत्वा
प्रतिबुद्धो गृहमागत्य पितरावब्रवीत्-यथा संसाराभिर्विष्टोऽहं
प्रव्रजामात्यनुजानीत युवाम् । तावूचतुःबाल । त्वं किं जानासि ?
ततोऽतिमुक्तकोऽवादीत्-अम्ब । तात । यदेवाहं जानामि
तदेव जानामीति । ततस्तौ तमवादिष्टम् । कथमेतत् ? सो-
ऽब्रवीत्-अम्ब ! तात । जानाम्यहं यदुन-जातेनाऽऽवश्यं मर्त-
व्यं, न जानामि तु कदा वा कस्मिन् वा कियन्तिराह्वा । तथा न
जानामि कैः कर्मभिर्निरयाऽऽदिषु जीवा वृत्तयन्ते । एतत्पुनर्जा-
नामि, यथा-स्वयं कृतैः कर्माज्जरात । तदेवं मातापितरौ प्रति-
योध्य प्रवव्राज, तपःकृत्वा च सिद्ध इति । इह त्वयमनुसरोप-
पानिकेषु दशमाध्ययननयोक्तस्तदपर एवाऽयं भाविष्यतीति ।
स्था० १० ग्रा० । आ० १० । उत्तर० । आ० १० । आ० १० । आ० १० ।
तथा च-"सङ्किरिसहस्र" इति गाथाया व्याख्यानं प्रसाद्य-
मिति प्रश्ने, उत्तरम्-चतुःषष्टिसय दस्तिहज्राः, किञ्चक-

णाः ? सदाष्टदन्तैर्यानि तानि साष्टदन्तानि, अष्टदन्तानि शि-
रांसि अष्टशिरोंसि, साष्टदन्तानि च तानि अष्टशिरोंसि च सा-
ष्टदन्ताष्टशिरोंसि चतुःषष्टिगुणीकृतानि साष्टदन्ताष्टशिरोंसि
येषां ते चतुःषष्टिसाष्टदन्ताष्टशिरोंसः । अत्र मध्यमपदलोपी समा-
सो द्वयः । अष्टानां च चतुःषष्ट्या गणने द्वादशोत्तराणि पञ्चश-
तानि शिरोंसि प्रतिगजं स्युरिति, तथैकैकस्मिन् दन्तेऽष्टाष्टपुष्क-
रिण्य इति । ५३ प्र० । सेन० २ उल्ला० । तथा दशार्णभद्राधि-
कारे हस्तिमुखाऽऽदिबिबुर्वणा किमिन्द्रेण कृता, किमुनैराव-
णदेवेन घेत प्रश्ने, उत्तरम्-आवश्यकचूर्णार्थाद्यनुसारेण ह-
स्तिमुखाऽऽदि सर्वमिन्द्राऽऽदेशदैरावणेन विचक्रे, आवश्यक-
वृत्त्याद्यनुसारेण तु तत्सर्वं स्वयं विमौजसेति । ११७ प्र० ।
सेन० २ उल्ला० ।

दमतिग-दशत्रिक-न० । दशत्रयस्ते व्यवयवे समुद्राये, संघा०
१ मधि० १ प्रस्ता० । ('चेहयवदण' शब्दे तृतीयनागे १८९८
पृष्ठे दशत्रिकाणि प्रतिपादितानि)

दसदममिया-दशदशमिका-स्त्री० । दश दशमानि दिनानि य-
स्यां सा दशदशमिका । दशदशकनिष्पन्नायां त्रिकुप्रतिभाया-
म्, स्था० ।

दसदसमिया णं भिक्षुपदिमा णं राइंदियसणं अफ्ठ-
छेहि य भिक्षासणहि अहासुत्तं० जाव आराहिपा
जवइ ।

(दसेत्यादि) दश दशमानि दिनानि यस्यां सा दशदशमिका,
दशदशकनिष्पन्नार्थः । भिक्षुणां प्रतिमा प्रतिज्ञा भिक्षुप्रतिमा
एकेनेत्यादि दशवशकानि दिनानां शतं भवतीति प्रथमे दशदश-
मिका । द्वितीये विंशतिः । एवं दशमे शतम् । सर्वमीक्षने पञ्चाशता-
नि पञ्चाशदधिकानि भवन्तीति । (अहासुत्तयादि) (अहासुत्त)
सूत्रानतिक्रमेण, यावत्करणात्-(अहास्य) अर्थस्य निर्युक्त्या-
वेरनतिक्रमेण (अहातच्च) शब्दार्थानतिक्रमेण (अहामग)
क्रायापशमिकाप्राधानतिक्रमेण (अहाकप) तदाचारानतिक्र-
मेण, सम्यक्कायन, न मनोरथमात्रेण, (फामिया) विशुद्धवि-
णामप्रतिपत्त्या (पालिया) संज्ञां यावत्सपरिणामाहान्या, शो-
धिता निरन्तराचारतया शोजिता वा तत्समासावृत्तितानुष्ठानकर-
णतः, तारिता तीरं नीता प्रतिकृतकालोपर्यप्यनुष्ठानात्, कर्तित-
ता नामत इदं चेहं च कसेयमस्यां तत्कृतं मयेत्येवमिति । आरा-
धिता सर्वपदमात्मनात्, भवति जायत इति प्रतिमाऽऽख्यासः ।
स्था० १० ग्रा० । प्र० । स० । अन्त० ।

दमदसय-दशदशक-न० । शने, स्था० १० ग्रा० ।

दसदिहंत-दशदृष्टान्त-पुं० । मनुष्यलाभे वशसु दृष्टान्तेषु, आ०
म० १ अ० २ खण्ड । (ते च 'मानुसल' शब्दे वदन्ते)

दसदिवसिय-दशदिवमिक-त्रि० । दशाहिके, " दसदिवसियं
ठिह्वमियं ।" द्वा० १ श्रु० १ अ० ।

दसधणु-दशधनुष्-पुं० । जम्बूद्वीपे द्वीपे आगमिष्यन्त्यामुत्स-
पिष्यामैरवते वर्षे भविष्यति षष्ठे कुलकरे, स० । ति० । जम्बू-
द्वीपे द्वीपे भारते वर्षे आगमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां दशमे कुलकरे
च । स्था० १० ग्रा० ।

दसद्ववण-दशादेवर्ण-त्रि० । पञ्चदशे, स० ३४ सम० । रा० ।

औ० । जी० । “ दसद्वयस्य कस्य कस्य जाणुस्तेहपमान-
मेत्तं । ” १० ।

दसपणसिय-दशप्रदेशिक-पुं० । दशाणुके, स्वा० १० ठा० ।

दसपणसोगाढ-दशप्रदेशावगाढ-पुं० । दशप्रदेशेष्वकाशस्था-
वगाढा आधिता दशप्रदेशावगाढाः । आकाशस्य दशासु प्रदे-
शेषु आधिते, स्वा० १० ठा० ।

दसपुत्रिण-दशपूर्विन्-पुं० । अधीतोत्पादाऽऽदिपूर्वदशके, कल्प० ।

“ महागिरिः सुहस्ती च, सुरिः श्रीगुणसुन्दरः ।

व्यामाऽऽयः स्कन्दिनाऽऽचार्यो, रेवतीमित्रसुरिराद् ॥ १ ॥

श्रीधर्मो भद्रगुप्तश्च, श्रीगुप्तो वज्रसुरिराद् ।

युगप्रधानप्रवराः, दशैते दशपूर्विणः ॥ २ ॥ ” कल्प० ८ कृष्ण ।

दसवत्-दशवत्-पुं० । “ दशपाषाणे दः ” ॥ ८ । १ । २६२ ॥

इति शकारस्य बैकल्पिको हकारः । दसवत् । दहवत् । ” प्रा० १
पाद । दश वलानि यस्य सः । बुद्धभगवति, को० । “ दानशील-
त्वादीन्-ध्यानप्रज्ञावसानानि च । उपायाः प्रणिधिर्ज्ञानं, दश
बुद्धयलानि वै ” ॥ १ ॥ वाच० ।

दसम-दशम-त्रि० । दशानां पूर्णः, दृष्टि मद् । येन दश
सङ्ख्या पुर्यते तस्मिन्, आचा० १ भु० ए अ० ४
उ० । पञ्चा० ।

दसमजन्तिय-दशमभक्तिक-पुं० । दिनचतुष्टयमुपेक्षिते, प्रश्न०
३ संख० द्वार ।

दसमी-दशमी-स्त्री० । जीप् । सा च “ शताऽऽयुर्वै पुरुषः ” इति
श्रुतेः पुरुषस्याऽऽयःकालस्य शतसंख्यकतया दशभिर्वि-
भागः । तत्रैकं दशवर्षावच्छिन्ने काले पुरुषावस्थाऽऽदौ, वाच०
६० प० । उयो० । (‘ तिहि ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २३३० पृष्ठे
दशमीफलान्युक्तानि)

दसमुद्दामंनियगद्वत्य-दशमुद्दामणिमनाग्रहस्त-पुं० । दशभि-
र्मुद्गानिर्मणितैः अग्रहस्तौ येषां तेषु, जी० ३ प्रनि० ४ ठा० ।

दसमुद्दियान्तय-दशमुद्दिकानन्तक-न० । इस्ताहुलीमुद्दिका-
दशके, म० ६ श० ३३ उ० ।

दसचट्टिस्वक्रिया-दशरात्रस्थितिपतिता-स्त्री० । कुलकमादाग-
ते पुत्रजन्मानुष्ठाने, विपा० १ भु० ३ अ० ।

दसह-दशरथ-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षेऽस्यामेवोत्सर्पि-
ण्यां जातेऽष्टमस्य वासुदेवस्य पितरि, स्वा० ७ ठा० । आच० ।
ति० । ल० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षेऽतीतायामुत्सर्पिण्यां जाते
नवमे कुलकरे, स्वा० १० ठा० । ल० ।

दसविह-दशविध-त्रि० । दशप्रकारके, प्रश्न० ३ संख० द्वार ।

दसविहकल्प-दशविधकल्प-पुं० । कल्पविकल्पाऽऽदिके दश-
प्रकारे कल्पे, पं० भा० । (दशविधकल्पाः ‘ कल्प ’ शब्दे तृतीय-
भागे २२९ पृष्ठे उक्ताः)

दसवेपालिय-दशवैकालिक-न० । विक्रमेनापराहलक्षणेन नि-
र्वृत्तं वैकालिकम्, दशावयवनिर्माणं च तद्वैकालिकं च मन्त्रप-
दलोपादशवैकालिकम् । पा० । न० । शब्दप्रज्ञासुरिकृते हव-
नामक्याते श्रुतग्रन्थे, अस्य दशवैकालिकस्यानुयोगः । तत्रानु-
योगव्याख्या स्वस्थाने निरवशेषोक्ता ।

इह तु-

एयाई परुवेउं, कप्पे बस्मियगुणेण गुरुणा उ ।

अणुभोगो दमवेया-स्त्रियस्य विहिणा कहेयव्वो ॥ ६ ॥

पतानि निक्षेपाऽऽदिचारानि (‘ अणुभोग ’ शब्दे) प्रकल्प्य
व्याख्या कल्पे वर्णितगुणेन गुरुणा, पदत्रिशद्वगुणसमन्वि-
तेनेत्यर्थः । अनुयोगो दशवैकालिकस्य, विधिना प्रवचनोक्तेन
कथयितव्यं आख्यातव्यम् । इति गाथाऽर्थः ॥ ६ ॥ सम्प्रत्यजा-
नानः शिष्यः पृच्छति-यदि दशकालिकस्यानुयोगः, ततस्तद्-
शकालिकं भवति ! किमङ्गमङ्गानि, भुतस्कन्धः भुतस्कन्धाः, अ-
व्ययनम्, अव्ययनानि, उद्देशक उद्देशका इत्येष्टौ प्रश्नाः । एतेषां
मध्ये त्रयो विकल्पाः कलु प्रयुज्यन्ते, तद्यथा-दशकालिक, भु-
तस्कन्धः, अव्ययनानि, उद्देशकाश्चेति, यतश्चैवमतो दशाऽऽदीनां
निक्षेपः कर्तव्यः । तद्यथा-दशानां कालस्य भुतस्कन्धस्याव्यय-
नस्य, उद्देशकस्य चेति ।

तथा चाऽऽह नियुक्तिकारः-

दसकालियं ति नामं, संस्वाए कालभो य निदेसो ।

दसकालिय सुअखंधं, अउजयणुरेस निक्खिवंडं ॥ ७ ॥

दशकालिकं प्राप्नोति शब्दार्थम्, इति पञ्चतृतं, यन्नाम अमि-
धानम् । इत् किम् ? संख्यानां संख्या, तथा, कालतश्च
कालेन चायं निर्देशः-निर्देशनं निर्देशः, विशेषाभिधानमित्यर्थः ।
अस्य च निबन्धने विशेषेण वक्ष्यामः “ मण्णं पडुच्च ” इ-
त्यादिना ग्रन्थेन । यतश्चैवमतः- (दसकालियं ति) कालेन नि-
र्वृत्तं कालिकं, दशशब्दस्य कालशब्दस्य च निक्षेपः । निर्वृत्ता-
यस्तु निक्षेपः । तथा भुतस्कन्धम्, तथा अव्ययनमुद्देशं तदेकदेश-
जुतम् । किम् ? निक्षेपतुमनुयोगोऽस्य कर्तव्य इति गाथाऽर्थः ।
दश० १ अ० । (दशशब्दस्य निक्षेपः ‘ दस ’ शब्देऽस्मिन्नेव
भागे २४७६ पृष्ठे गतः) (कालशब्दस्य च ‘ काल ’ शब्दे
तृतीयभागे ४७० पृष्ठादारभ्य विशेषो द्रष्टव्यः)

इह पुनर्द्विसप्तमाणकालेनाधिकारः, तत्राऽपि तृतीयपौ-
कस्या, तत्राऽपि बहुतिकान्तयेति । आह-यदुक्तम्-“ एगधं तु
भावेण ति, ” तत्कथं न विरुध्यते इति ? उच्यते-साधोपशमि-
कभाषकाले शब्दभवेन निर्व्यूढं, प्रमाणकाले चोक्तलक्षणमित्य-
धिरोधः । अथवा-प्रमाणकालोऽपि भाषकाल एव, तस्याऽ-
काकालस्वरूपत्वात्, तस्य च भाषत्वादिति ।

तथा चाऽऽह नियुक्तिकारः-

सामाज्यअणुकमभो, वप्पेउं विगपपोरसीए उ ।

निर्व्यूढं किर सिउजं-भवेण दसकालियं तेणं ॥ ११ ॥

सामाज्यकमावश्यकप्रथमाध्ययनं, तस्यानुक्रमः परिपाटीवि-
शेषः, सामाजिके वाऽनुक्रमः सामाजिकानुक्रमः, ततः सामाजि-
कानुक्रमतः सामाजिकानुक्रमेण, वर्णयितुम्, अनन्तरोपपन्नस्त-
गाथाद्वाराणीति प्रकृष्टाग्रस्यते । विगतपौरुष्यामेव, तुशब्दस्याऽव-
धेयत्वात्, निर्व्यूढं पूर्वगतादुच्यते विरचितम् । किलशब्दः
परोक्षाऽऽप्ताऽऽगमवाद्दससूचकः । शब्दसंज्ञेन अनुद्देशपूर्वविदा, द-
शकालिकं प्राप्नोति तद्वैकार्यं, नेन कारणेनोच्यते इति गाथाऽर्थः
॥ १२ ॥ भुतस्कन्धयोश्च निक्षेपश्चतुर्विधो द्रष्टव्यः, यथाऽनुयोग-
द्वारेषु, स्थानाशून्यार्थे किञ्चिदुच्यते-इह नोभागमतः कृशरी-
रज्यशरीरस्यतिरिक्तं रूपं भुतं पुस्तकपत्रग्रन्थस्तम् । अथवा-

सूत्रमण्डलाऽऽदि । ज्ञावधुनं त्वागमतो ज्ञाता उपयुक्तः । नोआगम-
तास्त्विदमेव दशकालिकं, नोशब्दस्य देशवचनत्वात् । एवं नोआ-
गमतो इशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तो छल्यधुनस्कन्धः सचेनना-
ऽऽदिः । तत्र सचिन्तो द्विपदाऽऽदिः । सचिन्तो चिप्रवेशिकाऽऽदिः ।
मिश्रः सेनाऽऽदिर्देशाऽऽदिरिति । तथा-ज्ञावस्कन्धस्तवागमतस्त-
दर्थोपयोगपरिणाम एव । नोआगमतस्तु दशकालिकधुनस्कन्ध-
पवेति, नोशब्दस्य देशवचनत्वादिति । इदानीमध्ययनोद्देशकन्या-
सप्रस्तावः । तं जानुयोगद्वारप्रकमाऽऽयातं प्रत्यध्ययनं यथासंजव-
मोघनिष्पन्नं निक्षेपे लाघवाय वक्ष्याम इति । ततश्च यदुक्तम्-
“दसकालियसुखं, अज्जगणुदेस णिक्खिण्विं” (६) अनुयो-
गोऽस्य कर्त्तव्य इति तदंशतः संपादितमिति ।

साम्प्रतं प्रस्तुतशास्त्रसमर्थानवकव्यताऽभिधित्तयाऽऽह-

जेण व जं व पमुखा, जत्तो जावंति जह य ते उविषा ।

सो ते च तभो ताणि य, तद्वा य कपसो कहेयव्वं ॥ १३ ॥

येन वाऽऽचार्येण, यद्वा वस्तु, प्रतीत्याङ्गीकृत्य, यतश्चाऽऽत्मप्रवा-
दाऽऽदिपूर्वतो, याचन्ति वाऽध्ययनानि, यथा च येन प्रकारेण, तान्य-
ध्ययनानि, स्थापितानि न्यस्तानि, स चाऽऽचार्यः, तच्च वस्तु, तत-
स्तस्मात्पूर्वतानि चाध्ययनानि, तथा च तेनैव प्रकारेण, क-
मशः क्रमेणानुपूर्व्या कथयितव्य इतिपादयितव्यमिति गाथा-
समासार्थः । अवयवार्थं तु प्रतिद्वारं नियुक्तिकार एव यथाऽ-
घसरं वक्ष्यति ।

तर्वाधिकृतशास्त्रकर्तुः स्तवद्वारेणाऽऽद्यद्वाराव-
यवार्थप्रतिपादनायाऽऽह-

सेज्जंभवं गणहरं, जिणपदिपादं सण्णे पदिबुद्धं ।

मणगपिपरं दसका-लियस्म निज्जुहगं वंदे ॥ १४ ॥

सेज्जंभवमिति नाम, गणधरमिति अनुत्तरज्ञानदर्शनाऽऽदि
धर्मगणं धारयतीति गणधरस्तम्, जिनप्रतिमादर्शनेन प्रति-
बुद्ध, तत्र रागद्वेषकपायेन्द्रियपरीपहोपसर्गाऽऽदिजन्तुत्वाज्जिनः,
तस्य प्रतिमा सद्भावस्थापनारूपा, तस्याः दर्शनमिति समासः ।
तेन हेतुभूतेन, प्रतिबुद्धं मिथ्यास्वाज्ञाननिष्ठाऽपगमेन सम्यक्त्व-
विकाशं प्राप्तम् । मनकपितरमिति मनकाऽऽख्यापत्य जनकम्, दश-
कालिकस्य प्राग्विकृतिनाकारार्थस्य, निर्यूहकं पूर्वगतोद्धृतार्थवि-
रचनाकर्तारं, वन्दे स्तौमि । इति गाथाऽङ्कारार्थः । भावार्थः क-
थानकाद्वचनेयः । तच्छेदम्- “एतत्तु वक्ष्यमाणमामिस्स चरमनि-
त्यगरस्स सीसो तिण्णसामी सुहम्मा नाम गणधरो आसि । त-
स्स वि जयुणामो, तस्स वि य पभवो णि । तस्मऽग्नया कयाह
पुव्वरत्तावरत्तमि चित्ता समुप्पन्ना-को मे गणधरो होज्जति । अ-
प्पणो गणेय संघे य सव्वभो उव्वआगो कतो, ण दीसह कोह
अव्वोच्छित्तिकरो । ताहं गारत्थेसु उव्वउत्तो, उव्वआगे कए राय-
गिहे सेज्जंभव माहणं जणं जयमाणं पासति । ताहं रायगिहं
नगर आगंतूण संघाज्जं वावारेति जण्वारं गंतुं भिक्खुदा
धम्मं लाहेह, तत्थ तुम्हे अतिरथा विज्जिहहि ताहे तुज्जे
जणिज्जह-“अहो कए तत्त्वं न ज्ञायते इति ।” तत्रो गया साहू,
अतित्या वियाय तेहि भाणिं-“अहो कए तत्त्वं न ज्ञायते ।”

तेण य सेज्जंनवेण दारमूले जिणं न वयणं सुयं । ताहे
सो विचिन्तेह-एते उयसता तवार्हसणो, असत्त्वं ण वयंति सि
कार्त्तं अज्जावगसगाम गंतुं भणति-किं तत्त्वं ? सो जणति-वे-
दा तत्त्वं । ताहे सो असि कट्ठिऊण भणति-सीसं ते जिहामि ,
६२१

जह मे तुमं तत्त्वं न कहेमि । तत्रो अज्जावओ जणति-पुत्ता !
मम समये भणियमेयं वेदथे, परं सो सच्छेदे कहेयव्व सि
संपबं कइयामि जं एत्थ तत्त्वं, एतस्स जूवस्स हेछा सव्व-
रयणमई पमिमा अरहओ सा धुव्व चि आरिहओ धम्मो तत्त्वं ।
ताहे सो तस्स पापसु पमिमा । सो य जण्वारओ व-
क्खोविं तस्स चैव विणो । ताहे सो गंतूण ते साहू गब्समा-
णे गओ आयरियसगासं । आयरियं वदिता साहुणो य ज-
णति-मम धम्मं कहेह । ताहे आयरिया उव्वउत्ता-जहा इमो
सो नि, ताहे आयरिणहि साहुधम्मो कहेओ । संबुद्धो प-
व्वहओ मो चउहसपुव्वो जाओ । जया य मो पव्वहओ त-
या य तस्स गुविणी महिला होत्था । तम्मि य पव्वहए
ओगो णियद्धओ तं तमस्सति-जहा तरुणए भत्ता पव्वहओ,
अपुत्ताए अवि अत्थि तव किं वि पोट्टात्त पुच्छति ? सा भणति-
उवलक्खेमि मणगं । तभो समण दारगो जाओ, ताहे णि.
व्वत्तवारसाइस्स णियलमोहि जम्हा पुच्छिज्जेतीए मायाए से
आणओ मणगं ति, तम्हा मणओ से णामं कयंति । जया सो अ-
ट्टवरिस्सो जाओ ताहे सो मातरं पुच्छति-को मम पिवा ?
सा भणह-तव पिवा पव्वहओ । ताहे सो दारओ णासिऊ-
णं पिबसगासं पट्टिओ । आयरिया य तं कालं खंपाव विह-
रति । सो वि य दारओ खंपावेवाऽऽगतो । आयरिण य
सम्माभूमि गणए सो दारओ दिठो । दारएण वदिओ आयरि-
ओ । आयरियस्स य तं दारग पेच्छंतस्स णेहो जाओ । तस्स वि
दारगस्स तहेव । आयरिणहि पुच्छियं-ओ दारग ! कृतो ते आ-
गमण ? सो दारगो भणति-रायगिहातो । आयरिण भणियं-
रायगिहे तुमं कस्स पुत्तो, नत्तुओ वा ? सो मणह-सेज्ज-
भवो नाम बनणो चि तस्साहं पुत्तो, सो य किं पव्वहओ ।
तेहि भणियं-तुमं केण कज्जेण आगओऽसि ? सो भणह-अहं पि
पव्वहस्सं । पच्छा सो दारओ जणति-तो जणह, वंभं तुम्हे जा-
णह ? आयरिया मणति-जाणेमो । तेण भणियं-सां कइं ति ? ते
जणति-मो मम मित्तो एगसरररत्तुतो, पव्वयाहि तुमं मम सगा-
से । तेण भणियं-एवं करेमि । तत्रो आयरिया आगंतुं पडिस्सए
आलोएणि सच्चिन्नोपमुप्पओ । सां पव्वहओ । पच्छा आयरिया
उव्वउत्ताकेवत्तियं कालं एस्स जिबइ ति । णायं-जाव उम्मासा ।
ताहे आयरियाणं बुद्धो समुप्पन्ना-इमस्स योवगं आउं, किं कायव्वं
ति ? तं चोहसपुव्वो कम्मि वि कारणे समुप्पन्ने णिज्जु इति, वस-
पुव्वो पुण अपच्छिमो अवस्समेव णिज्जुहति । मम पि इमं
कारणं समुप्पन्नं, तो अइमवि णिज्जुहामि । ताहे आदत्तो निज्जु-
इउ । ते ६ निज्जुइज्जतो वियाले निज्जुहा योवावसेसे दिवसे ।
तेण तं दसवेयालियं जणिज्जति ।” अनेन च कथानकेन न केवलं
येन वेत्यस्यैव द्वारस्य भावार्थोऽभिहितः, किं तु यद्वा प्रती-
त्यैतस्यापीति ।

तथा चाऽऽह नियुक्तिकारः-

माणं पमुच्च सेज्जं-जवेण निज्जुहिया दसऽऽभयणा ।

वेयालियाइ उविषा, तम्हा दसकालीयं नाम ॥ १५ ॥

मनकं प्रतीत्य मनकाऽऽख्यमपत्यमाभित्य, शब्दयंजवेनाऽऽचार्येण,
निर्युद्धानि पूर्वगतादुद्धृत्य विरचितानि, दशाध्ययनानि दुमपु-
षिकाऽऽदीनि । (वेयालियाइ उविषा चि) विगतः काश्चो विकालः,
विकलनं वा विकाल इति । विकालः शकलः आकृष्टेत्यन-
र्थास्तरम् । तस्मिन् विकालेऽपराद्धे स्थापितानि न्यस्तानि दुमपु-

विष्काऽऽदीन्यध्ययनानि यतः, तस्माद्दशकालिकं नाम । व्युत्प-
त्तिः पूर्ववत् । दशवैकालिकं वा विक्रादेन निर्वृत्तम्, संकासा-
ऽऽदिपाठाभावात्तुरधिकृष्टम् । "तद्धितेष्वचामादेः" ॥ ७ । २ । ११७ ॥
इत्यादिबृहद्वैकालिकम् । दशाध्ययनीनर्माणं च तद्वैकालिकं च
दशवैकालिकमिति गाथायर्थः ।

एवं येन वा यच्चा प्रतीत्येति व्याख्यातम् । इदानीं
यतो निर्युद्धानीत्येतद्व्याचिख्यासुराह-

आयप्पवायपुव्वा, निज्जूदा होइ धम्मपन्नत्ती ।

कम्मप्पवायपुव्वा, पिम्मस्स उ एसणा तिविहा ॥ १६ ॥

सच्चप्पवायपुव्वा, निज्जूदा होइ वक्कसुप्पी उ ।

अवमेसा निज्जूदा, नवमस्स उ तइयवत्थुओ ॥ १७ ॥

वीओ वि य आएसो, गणिपिग्गाओ दुवालसंगाओ ।

एयं किर निज्जूदे, मणगस्म अणुगदहाण ॥ १८ ॥

इहाऽऽत्मप्रवादपूर्व यत्राऽऽत्मनः संसारमुक्ताऽऽद्येनकमेदमिन्नस्य
प्रवदनमिति, तस्माद्विर्युदा जवति धम्मप्रवृत्तिः, परजीवनिके-
त्यर्थः । तथा-कम्मप्रवादपूर्ववत् । किम् ? पिग्गस्य तु पण्णा
त्रिविधा निर्युद्धानि वर्तन्ते । कम्मप्रवादपूर्व नाम-यत्र ज्ञानाऽऽवर-
णायाऽऽदिकर्मणो निदानाऽऽदिप्रवदनमिति । तस्मात्किम् ? पि-
ग्गस्यैषणा त्रिविधा गवेषणा-प्रहणैषणा-प्राप्तैषणाभेदजिज्ञासा ।
निर्युदा सा पुनस्तत्राऽमुना संबन्धेन पतति । आध्यात्मिकोपज्ञोक्ता
ज्ञानाऽऽवरणायाऽऽदिकर्मप्रवृत्तीर्बध्नाति । उक्तं च-"आहाकम्मं
छुजमाणे समणे अट्ट कम्मपगडीओ बंधइ" इत्यादि । बुद्धपि-
ण्डोपभोक्ता चाशुभाश्रयभ्रान्तीत्यत्र प्रसङ्गेन प्रवृत्तं प्रस्तुतम् । सत्य-
प्रवादपूर्वाद् निर्युदा जवति वाक्यशुद्धिस्तु । तत्र सत्यप्रवादं
नाम-यत्र जनपदसत्याऽऽदेः प्रवदनमिति । वाक्यशुद्धिर्नाम-
सत्तममध्ययनम् । अवशेषाणि प्रथमाद्विनीयाऽऽदीनि निर्युद्धानि
नवमस्यैव प्रत्याख्यानपूर्वस्य तृतीयवस्तुन इति । द्वितीयोऽपि
चाऽऽदेशः । आदेशो विध्यन्तरम्, गणिपिटकादाचार्यसर्वस्वादु
दादशास्त्रादाचाराऽऽदिलक्षणात्, इदं दशकालिक, किलेति पूर्व-
वत्, निर्युदमिति च । किमर्थम् ? मनकस्वोक्तस्वरूपस्य अनु-
प्रहार्यमिति गाथात्रयार्थः । एवं यत इति व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अधुना यावन्तीत्येतत्प्रतिपाद्यते-

दुपपुप्फियाइया खलु, दस अज्जयण्ण सज्जिक्खुयं जाव ।

अहिगारा वि य एत्तां, वोच्चं पत्तेयमेक्के ॥ १९ ॥

तत्र दुपपुप्फिकेति प्रथमाध्ययननाम, तदादीनि दशाध्ययनानि ।
(सज्जिक्खुयं जाव ति) स भिक्खवध्ययनं यावत्, खलुशब्दो वि-
शेषणार्थः । किं विशिनष्टि ? तदन्ये द्वे च्छूदे । यावन्तीति व्या-
ख्यातम् । यथा चेत्येतत् पुनराधिकाराभिधानद्वारेणैव च व्या-
चिख्यासुः संबन्धकत्वेनेदं गाथाद्वयमाह-अधिकागदपि चातो
बह्व्यं प्रत्येकमेकैकस्मिन्नध्ययने । तत्राध्ययनपरिसमाप्त्योऽनु-
वर्तते सांऽधिकारः । इति गाथाऽर्थः ॥ १९ ॥

पहमे धम्मपमंसा, सो य इहेव जिण्णमासणम्मि ति ।

विइए धिइए मक्का, काउं जे एम धम्मो ति ॥ २० ॥

तइए आयारकदा, उ खुड्डिया आयसंजमोवाओ ।

तइ जीवसंजमो वि य, होइ चउत्थम्मि अज्जयणे ॥ २१ ॥

जिक्खविसोढी तवसं-जमस्म गुणकारिया उ पंचमए ।

ऊडे आयारकदा, महइ नोणा महयणस्स ॥ २२ ॥

वयणविभत्ती पुण स-त्तमम्मि पणिहाणमट्टमे भणियं ।

णवमे विणओ दसमे, समाणियं एम भिक्खु ति ॥ २३ ॥

प्रथमेऽध्ययने कोऽर्थाधिकारः ?, इत्यत आह-धर्मप्रशसा । दुर्ग-
तौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः, तस्य प्रशंसा स्तवः, स-
कत्रपुरुषार्थानामेव धर्मः प्रधानमित्येवंरूपा । तथाऽऽन्यैरप्युक्त-
म्-"धनदोऽर्थाधिनां प्रोक्तः, कामिनां सर्वकामदः । धर्मं
एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥ १ ॥" इत्यादि । स
चात्रैव जिनशासने धर्मो, नाऽन्यत्र, इहैव निरवद्यवृत्तिसंज्ञा-
वात् । एतन्मात्रं न्यक्तेन वक्ष्यामः । धर्माभ्युपगमे च सत्यपि
मा जूहभिनवप्रवृत्तिरभ्युत्थतेः समोह इत्यतस्तान्निराकरणा-
र्थाधिकारवदेव द्वितीयाध्ययनम् । आह च-धर्तृतीयेऽध्ययने
अयमर्थाधिकारः । धृत्या हेतुचूतया शक्यते कर्तुम् । 'जे' इति
पुरणार्थो निगमः, एष जैनो धर्म इति । उक्तं च-"जस्स
धिई तस्म तवो, जस्म तवो तस्स सा गनी सुलभा । जे अ-
धितमनपुरेसा, तवो वि खलु दुल्लभो तेसि ॥ १ ॥" सा पुनर्धृति-
राचारे कार्या, न त्वनाचारे, इत्यतस्तदर्थोऽधिकारवदेव तृती-
याध्ययनम् । आह च-तृतीयेऽध्ययने कोऽर्थाधिकारः ?, इत्यत
आह-आचारगोचरा कथा आचारकथा, सा चेहैवाणुवि-
स्तरमेवात् । यत आह-सुल्लुका लध्वी, सा च आत्मसंजमो-
पायः । संयमनं संयमः, आत्मनः संयम आत्मसंयमस्तदुपायः ।
उक्तं च-"तस्याऽऽत्मा संयमे यो हि, सदाचारे रतः सदा ।
स एव धृतिमान् धर्म-हनस्यैव च जिनेदिनः ॥ १ ॥" इति । स
चाऽऽचारः परजीवनिकायगोचरः प्राय इत्यतश्चतुर्थमध्ययनम् ।
अथवाऽऽत्मसंयमस्तद्व्यजीवपरिपालनमेव तत्त्वतः, इत्यतस्त-
दर्थोऽधिकारवदेव चतुर्थमध्ययनम् । आह च-तथा जीवसंजमो-
ऽपि भवति चतुर्थेऽध्ययनेऽर्थाधिकार इति । अपिशब्दाद्वात्म-
संयमोऽपि तद्वाक्येव वर्तते । उक्तं च-"उसु जीवनिपाएसुं, जे
बुहे संजए सदा । से चेव होति विषेये, परमत्थेण सजए ॥ १ ॥"
इत्यादि । एवमेव धर्मः, स च देहे स्वस्थे सति पाह्यते, स चाऽऽ-
हारमन्तरेण प्रायः स्वस्थो न जवति, स च सावद्यंतरभेद इत्यन-
वद्या प्राह्य इत्यतस्तदर्थोऽधिकारवदेव पञ्चममध्ययनमिति । आह
च-भिक्षाविशोधिस्तपःसंयमस्य गुणकारिकैव पञ्चमेऽध्ययनेऽ-
र्थाधिकार इति । तत्र भिक्षुणं भिक्षा, तस्या विशोधिः सावद्य-
परिहारेणैतत्स्वरूपकथनमित्यर्थः, तपःप्रधानः संयमस्तपः-
संयमः, तस्य गुणकारिकैवैव वर्तते इति । उक्तं च-"से सज्जे
समक्खाते, निरवज्जाहार जे बिऊ । धम्मकायहिने सम्मं, सुद-
जोगाण साहए ॥ १ ॥" इत्यादि । गोचरप्रविष्टेन च सता स्वाचारं
पृष्टेन तद्विदाऽपि न महाजनसमक्क तत्रैव विस्तरतः कथयितव्यः,
अपि तु आत्मने । गुरवो वा कथयन्तीति वक्तव्यम् । अतस्तदर्थो-
धिकारवदेव षष्ठमध्ययनमिति । आह च-षष्ठेऽध्ययनेऽर्थाधिकारः
आचारकथा । साऽपि महती, न सुल्लुका, योग्या उचिता, महा-
जनस्य विशिष्टपरिषद् इत्यर्थः । वक्ष्यति च-"गोयरगपविट्ठो
उ, न निसिज्जइ कथइ । कहं च ण पबंधिज्जा, बिट्ठिज्जा णेव
सजए ॥ १ ॥" इत्यादि । आलयगतेनापि तेन, गुरुणा वा वचनदो-
षगुणानिर्ज्ञेन निरवद्यवत्तया कथयितव्यमिति । अतस्तदर्थो-
धिकारवदेव सप्तममध्ययनमिति । आह च-"वयणविभत्ती"
इत्यादि । वचनस्य विभक्तिर्बचनाविभक्तिः, विभजनं विभक्तिरेवं-
जूनमनवद्यम्, इत्यभूतं च सावद्यमित्यर्थः, पुनःशब्दः शेषा-
ध्ययनार्थाधिकारेण अस्याधिकृतार्थाधिकारस्य विशेषणार्थं

इति सप्तमेऽध्ययनेऽर्थाधिकार इति । उक्तं च-“ सावज्जणव-
ज्जासं, वयणाणं जो न याणति विसेसं । बोत्तु पि तस्म न
खमं, किमंग ! पुण देसण काउं ॥ १ ॥ ” इत्यादि । तच्च नि-
रवयं वच्चः स्वाचारे प्रणिहितस्य भवतीत्यतस्तदर्थोऽधिका-
रवदेवाष्टममध्ययनमिति । आह च-प्रणिधानमष्टमेऽध्ययने-
ऽर्थाधिकारत्वेन भणितमुक्तम् । प्रणिधानं नाम-विशिष्टधर्मोऽर्थः
इति । उक्तं च-“ पणिहाणुराहियस्मेह, निरवज्ज पि भासियं ।
सावज्जनुत्तं विषेयं, मज्जेत्थेणहं संबुद्धं ॥ १ ॥ ” इत्यादि । आचा-
रप्रणिहितश्च यथोचितविनयसंपन्न एव भवतीत्यतस्तदर्थोऽधि-
कारवदेव नवममध्ययनमिति । आह च-नवमेऽध्ययने विन-
योऽर्थाधिकार इति । उक्तं च-“ आचारपणिहाणम्मि, से सम्मं
बहुती बुद्धे । णाणादीणं विणीते जे, मोक्खछा गिण्विगिण्वि
॥ १ ॥ ” इत्यादि । एतेष्वेव नवस्वध्ययनार्थेषु यो व्यवस्थितः
स सम्यग्भिस्तुरित्यनेन सव्यधेन स भिद्वध्ययनमिति । आह
च-दशमेऽध्ययने समाप्तिं नीतामह साधुक्रियाजन्मायकं शा-
स्त्रम् । एतत्क्रियासमन्वित एव जिह्नुमेवति । अत आह-एष
भिक्षुरिति गाथाचतुष्टयार्थः ।

स एवंगुणयुक्तोऽपि भिक्षुः कदाचित् कर्मपरतन्त्रत्वात्कर्मण-
श्च बलवत्त्वात्सादेत, ततस्तस्य स्थिरीकरणं कर्तव्यमतस्तद-
र्थाधिकारवदेव चूमाद्वयमित्याह-

दो अज्झपणा चूलिय, विसीयंते थिरीकरणेणं ।

विइए विवित्तचरिया, असीयणगुणाङ्गेरफला ॥ २४ ॥

द्वे अध्ययने । किम् ? । चूमा चूडेव चूमा, तत्र प्रमादवशा-
द्विसीदति सति साधौ संजमे स्थिरीकरणमेकं प्रथमम्, स्थि-
रीकरणफलमित्यर्थः । तथा च तत्रावभावाप्रोक्षणः साधोदुः-
प्रजीवित्वे नरकपाताऽऽद्यो दोषा वर्ण्यन्ते इति । तथा च वि-
सीयेऽध्ययने विवित्तचर्या वर्ण्यते । किञ्चुता ? , असीदनगुणा-
तिरेकफला, तत्र विवित्तचर्याकान्तचर्या ह्यप्येकैकफलभावेव्य-
संबद्धता, उपलक्षणं चेष्टा नियतचर्याऽऽदीनामिति । असीदन-
गुणातिरेकः फलं यस्याः सा तथाविधेति गाथाऽर्थः ॥ २४ ॥

दसकालियस्स एमो, पिरुत्थो वस्सिओ समासेणं ।

एत्तो एकेकं पुण, अज्जयणं कित्तइस्मापि ॥ २५ ॥

दशकालिकस्य प्राप्तिकृतशब्दार्थस्य, एषोऽनन्तरोदितः, पि-
रुत्थः सामान्यार्थः, वर्णितः प्रतिपादितः, समासेन संक्षेपे-
ण, अत उक्तं पुनरेकैकमध्ययनं, कीर्तयिष्यामि प्रतिपादयि-
ष्यामीति, पुनः शब्दस्य व्यवहितं वपन्यासः । इति गाथाऽर्थः ॥ २५ ॥
दश० १ अ० ।

अथ शास्त्रकर्तुः स्तवमाह-

सिज्जंभवं गणहरं, जिणपद्मदंसणेण पडिबुद्धं ।

मणगपिअरं वि दमका-ल्लिअस्स निज्जुद्धं वंदे ॥ १ ॥

शरणं भवम्, अनुत्तरज्ञानाऽऽदिधर्मगणं आरयतीति गणधरस्त,
जितप्रतिमादर्शनेन प्रतिबुद्धं मिथ्यात्वाविरत्यज्ञाननिद्राऽपगमेन
सम्यक्त्वविकाशं प्राप्तं, निर्युद्धकं पूर्वगतोद्धृतायैविरचनाकर्तारं,
मनकपितरं दशवैकालिककृतं वन्द्यं स्तौमीति गाथाऽङ्गराधः ।
भावायंस्तु कथानकादवसेयः-श्रीसुधर्मशिष्यो हि जम्बू, तस्य
श्रीप्रभवः, तस्य शरणं भवः ॥ १ ॥

मणगं पडुव सिज्जं-जवेण निज्जुद्धिआ दमज्जयणा ।

वेआल्लिआइ उविआ, तम्हा दसकालिअं नाम ॥ २ ॥

मनकं प्रतीत्य मनकाऽऽख्यमपत्यमाश्रित्य शरणं भवेन निर्युद्धानि
पूर्वगतादुद्धृत्य विरचितानि, दश अध्ययनानि द्रुमपुष्पिकाऽऽ-
दीनि सांजवध्ययनप्रान्तानि । विगतः काशो विकालः, वि-
कलनं वा विकालः, शकलः स्तारुश्चेति । तस्मिन् विकाले नि-
र्युद्धं दशध्ययननिर्माणं च इत्वं वैकालिकम् ॥ २ ॥

यं प्रतीत्य कृतं तद्वत्तवक्तव्यतामाह-

ढिं मासेहं अहीयं, अज्जयणमिणं तु अज्जमणगेण ।

छम्पासा परिआओ, अह कालगओ समाहीए ॥ ३ ॥

वर्द्धिर्मासैर्गृहीतं पण्डितमध्ययनमिदं तु अधीयत इत्यध्ययनम् ।
इदमेव दशवैकालिकाऽऽख्यं शास्त्रम् । कनाऽर्थात्मित्याह-आर्य-
मणकेन भावाऽऽराधनयोगात् आरादयानः सर्वदेयधर्मेभ्य इ-
त्यर्थः, अर्यश्चासौ मणकश्चेति विग्रहः । तेन, वणमासाः पर्याय
इति । तस्याऽऽयमणकस्य वणमासा एव प्रख्याताः, अल्प-
जीवितत्वात् । अत एवाऽऽह-अथ कालगतः समाधिनेति । यथो-
क्तशास्त्राध्ययनपर्यायानन्तरं कालगत आगमोक्तेन विधिना
मृतः, समाधिना बुभुक्षेहयाध्यानयोगेनेति गाथाऽर्थः ॥ ३ ॥

अत्र चैवं वृत्तवाहः-यथा तेनेतावता श्रुतेनाऽऽराधितमेव-
मन्येऽप्येतदध्ययनानुष्ठानत आराधका भवन्तिवति ।

आणंदंअमुपायं, कासी सिज्जंजवा तहिं थेरा ।

जमजइस्स य पुज्जा, कहणा य विआल्लणा संपे ॥ ४ ॥

आनन्दाधुपातम्-अहो आराधितमनेनेति हर्षाश्रुमोक्षण-
मकार्षुः कृतवन्तः शरणं भवाः प्राक्यावर्णितस्वरूपाः,
तत्र तस्मिन् काले स्वविराः श्रुतपर्यायवृत्ताः प्रवचन-
गुरवः, पूतार्थं बहुवचनमिति । यशोनद्रस्य च शरणं-
भवप्रधानाशरणस्य, गुर्वश्रुपातदर्शनेन किमेतदाध्ययमिति वि-
स्मितस्य संतः पृच्छा-जगत् । किमेतदकृतपूर्वमित्येवंभूता ? ।
कथना च भगवतः ससारस्नेह ईदृशः सुतो ममाऽर्थात्मत्वेव-
रूपा । चशब्दादनुतापश्च यशोनद्राऽऽर्जनाम् । अहो ! गुरोर्भाव
गुरुपुत्रकं वर्तितव्यमिति, न तत् कृतमस्माज्जिरत्येवंभूतप्र-
तिबन्धदोषपरिहारार्थम् । न मया कथितं नात्र भवतां दोष
इति गुरुपरिसंस्थापनं च । विचारणा सरूढ इति । शरणं भवे-
नाल्पायुषमेतमेवत्य मयेव शास्त्रं निर्युद्धं किमत्र युक्तिमिति
निवेदिने विचारणा सङ्गे-कालहासदोषात् प्रवृत्तसर्वाना-
मिदमेवोपकारकमतस्तिष्ठत्येवमित्येवंभूता स्थापना चेति गा-
थाऽर्थः । दश० २ चू० । वीरमोक्षात् “ वासाएँ सहस्स-
हिं, वरिस्सहस्सेहिं नवाहिं ” आच्छेदो । दसवेयालियसुत्त-
स्स दिप्पसाहम्मि बोद्धव्यो ॥ ७१ ॥ ” ति० ।

दसवेयालियाणिज्जुत्ति-दशवैकालिकनिर्णय-स्त्री० । दशवै-

कालिकस्य जट्टादुस्वामिरचितमिर्णयग्रन्थः, दश० ।

“ जयति विजितान्यनेजा, सुराऽमुराधीशसेवितः श्रीमान् ।

विमलस्यासयिरदित-स्त्रिलोकचिन्तामणिर्वीरः ॥ १ ॥ ”

इहार्थतोऽर्हत्प्रणीतस्य सूत्रतो गणधरोपनिबद्धपूर्वगतोद्धृतस्य
शारीरमानसाऽऽदि कटुकदुःखसन्तानविनाशहेतोर्दशकालिका-
भिधानस्य शास्त्रस्यातिसूक्ष्ममहार्थगोचरस्य व्याख्या प्रस्तूय-
ते । तत्र प्रस्तुतार्थप्रविकटयिष्येष्टदेवतानमस्कारद्वारेणा-
ऽशेषविघ्नविनायकाऽपोहसमर्था परममङ्गलाऽऽत्रयामिमां प्र-
तिष्ठागायामाह निर्युत्तिकारः-

सिद्धिगश्चुवगयाणं, कम्मविमुच्चाण सव्वनिष्ठाणं ।

नमिऊणं दसकालिय-णिज्जुत्तिं किञ्चिदस्सामि ॥ १ ॥

सिद्धिगतिमुपगतेज्यो नत्वा दशकालिकनिर्युक्तिं कीर्त्तयि-
ष्यामीति क्रिया । तत्र सिद्धिगतिं निष्ठितार्था भवन्त्यस्यामिति
सिद्धिर्लोकाप्रकृतप्रवृत्तिः । तथा चोक्तम्-“ इह बौद्धिं च इत्ता
णं, तत्थ गत्तुणं सिज्जह । (औ० २ गा०) ” गम्यत इति गतिः,
कर्मसाधनम् । सिद्धिरेव गम्यमानत्वाद्गतिः सिद्धिगतिः, तामु-
पसामीप्येन गताः प्राप्तास्तेज्यः सकललोकाप्रकृतप्रवृत्तिभ्य इ-
त्यर्थः । प्राकृतशैल्या चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यथोक्तम्-“ उच्छिदिम-
त्तापं भज्जह चत्थी । ” तत्रैकोनिकाः पृथिव्यादयः सकर्मका
अपि तदुपगमनमात्रमधिकृत्य यथोक्तस्वरूपा भवन्त्यत
आह कर्मविशुद्धेभ्यः । क्रियत इति कर्म ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽवि-
लक्षणं, तेन विशुद्धा विमुक्ताः कर्मविशुद्धाः, कर्मफलकुरहिता
इत्यर्थः । तेभ्यः कर्मविशुद्धेभ्यः । आह-एवं तर्हि वक्तव्यं
न सिद्धिगतिमुपगतेभ्योऽव्यामचारात् । तथाहि- कर्मविशु-
द्धाः सिद्धिगतिमुपगता एव भवन्ति । न । अभियतक्वेवभिभा-
गोपगतसिद्धिप्रतिपादनपरदुर्नयनिरासार्थत्वादस्य । तथा-
चहुरेके-“ रागाऽऽदिवासनामुक्ता, चित्तमेष निरामयम् । स-
दा नियतदेशस्य, सिद्ध इत्यभिधीयते ” ॥ १ ॥ इत्यतः प्रसङ्गेन ।
दश० १ अ० ।

दससप्पाविकखंभण-दशसंज्ञाविष्कम्भण-न० । दश च ताः
संज्ञास्य तासां विष्कम्भणं निरोधस्तन्मिन्, षो० ५ विष० ।

दससमपट्ठिय-दशसमपस्थितिक-वि० । दश समयान्
स्थितियेषां तेषु, स्या० १० ठा० ।

दससय-दशशत-न० । सहस्रसङ्ख्यायाम्, स्या० १० ठा० ।

दससयसहस्र-दशशतसहस्र-न० । दशलक्षाऽऽत्मिकायां सं-
ख्यायाम्, अनु० ।

दससहस्र-दशसहस्र-न० । सङ्ख्याभेदे, अनु० ।

दसहा-दशधा-अव्य० । दशविधे, उत्त० २३ अ० । वाच० ।

दसहासामायारी-दशधामापाचारी-स्त्री० । दशधेय्याख्याभि-
धानं यस्याः सा । दशप्रकारलक्षणायामिच्छाकाराऽऽदिसामा-
चार्योऽयम्, ध० ३ अधि० । (ताभ्यं दश ' सामायारी ' शब्दे व-
द्व्यन्ते)

दसा-दशा-स्त्री० । इन्-श-अङ्, नि० नलोपः । अग्निगति-सि-
द्धिगमनलक्षणायामवस्थायाम्, न० । अनुभागेन युक्तो वि-
भागो दशा । नि० चु० ११ ठा० । वर्षशताऽऽयुष्कापेक्षया वर्षद-
शकप्रमाणार्थां कालकृतायां जन्मववस्थायाम्, दश० ।

साम्प्रतं प्रस्तुतोपयोगित्वात्कालस्य कालदशकद्वारे
विशेषार्थप्रतिपिपादयिष्येदमाह-

बाला किङ्का मंदा, बला य पत्ता य हायणि पवंचा ।

पम्भार मम्मूहं । सा-यणी य दसमा उ कल्लदमा ॥ १० ॥

बाला कीरा च मन्दा च बला च प्रज्ञा च हायिनी ईषप्र-
पञ्चा प्राग्भारा मृशुखी शायिनी । तथाहि एता दश दशा
जन्मववस्थाविशेषलक्षणा जयन्ति ।

आसां च स्वरूपमिदमुक्तं पूर्वमुनिभिः-

“ जातमिच्छस्स जंतुस्स, जा सा पढमिया दसा ।

ण तत्थ सुहदुक्खाह, बहु जाणंति बालया ॥ १ ॥

वितियं च दसं पत्तो, णाणाकिङ्काहे किङ्कह ।

न तत्थ कामभोगेहि, तिब्बा वप्पज्जर्हं मर्ह ॥ २ ॥

तत्तियं च दसं पत्तो, पच्चकामगुणे नरो ।

समत्थो भुज्जिउ ज्ञाण, जह से अत्थि घरे बहु ॥ ३ ॥

चत्थी उ बला नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।

समत्थो बलं दरिस्सिउ, जह दोह निरुवहवो ॥ ४ ॥

पंचमि उ दसं पत्तो, आणुपुव्वीए जं नरो ।

इच्छियत्थं विचित्तेति, कुठुब वाऽभिकंखति ॥ ५ ॥

छुछी उ हायणी नाम, जं नरो दसमस्सिओ ।

विरज्जह य कामेसु, इदिपसु य हायति ॥ ६ ॥

सत्तमि च दसं पत्तो, आणुपुव्वीह जं नरो ।

निट्ठुहह चिककणं खल्लं, खासति य अजिकखणं ॥ ७ ॥

संकुचयवलीचम्मो, सपत्तो अट्ठमि दसं ।

णारीणमणभिप्पेओ, जराए परिणामितो ॥ ८ ॥

णवमी मम्मूही नामं, जं नरो दसमस्सिओ ।

जराघरे विणस्संतो, जीवो वसह अकामओ ॥ ९ ॥

हीनभिन्नसरो दीणो, विवरीओ विचित्तओ ।

दुव्वलो दुक्खिओ सुवह, संपत्तो दसमि दसं ॥ १० ॥ ”

दश० १ अ० । स्या० १ न० । नि० चु० । दीपवर्ण्यम्,

“ अफेकते न च स्नेहं, न पात्रं न दशाऽन्तरम् ।

परोपकारनिरताः, मणिदीपा इवोत्तमाः ॥ १ ॥ ” इत्युद्भटः । चि-

त्ते कामकृते विरदिणां नेत्ररागाऽऽद्यवस्थादशके, वाच० । व-

स्त्राज्जले, वाच० । वरौष दशसख्या एव दशा दशाधिकारा-

भिधायकत्वादशा इति बहुवचनान्तं स्त्रीलिङ्गम् । शास्त्रस्याभि-

धाने, पा० । दशाध्ययनप्रतिषेद्धप्रथमवर्गयोगादशाग्रन्थवि-

शेषे, अणु० १ कु० १ वर्ग १ अ० ।

दस दसाओ पञ्चात्ताओ । तं जहा-कम्मविशगदसाओ,
उत्तासगदसाओ, अंतगरुदसाओ, अणुत्तरोववाइयद-
साओ, आयारदसाओ, पाह्वावागरणदसाओ, बंधदमा-
ओ, दोगिच्छिदसाओ, दीहदसाओ, संखेवियदमाओ ॥

(दस स्ति) दशसंख्याः (दसाओ स्ति) दशाधिकाराभि-
धायकत्वादशा इति बहुवचनान्तं स्त्रीलिङ्गं शास्त्रस्याभिधानं
इति । कर्मणोऽशुभस्य विपाकः फलं कर्मविपाकः, तत्प्रतिपादिका
दशाध्ययनाऽऽत्मकत्वाद् दशाः कर्मविपाकदशाः विपाकक्षुता-
ऽऽध्यस्यैकादशाङ्गस्य प्रथमश्रुतस्कन्धा, द्वितीयश्रुतस्कन्धाऽ-
ध्यस्य दशाध्ययनाऽऽत्मक एव । न चासाविर्हाभिमनः, उत्तरत्र
विवरिष्यमाणत्वादिति । तथा-साधूनुपासते सेवन्त इत्युपा-
सकाः भावकाः, तद्गतक्रियाकलापप्रतिबद्धा दशा दशाध्यय-
नोपलक्षिता उपाशकदशाः सप्तममङ्गमिति । तथा-मन्तो विना-
शः, स च कर्मणस्तत्फलमृतस्य वा संसारस्य कृतो वैरुतेऽन्त-
कृतः, तेनैव तीर्थकराऽऽद्यः, तेषां दशा अन्तर्दशाः, इह चाऽष्ट-
माङ्गस्य प्रथमवर्गे दशाध्ययनानीति तत्संख्ययोपलक्षितत्वाद्-
न्तर्दशा इत्याभिधानेनाष्टममङ्गमभिहितम् । तथोक्तः प्रधानो
नास्त्योत्तरो विद्यत इत्यनुत्तर उपपत्तनमुपपाते जन्मेत्यर्थोऽनुत्तर-
स्याभावमुपपातश्चेत्यनुत्तरोपपातः, सोऽस्ति येषां तेऽनुत्तरोपपाति-
काः सर्वार्थमिच्छाऽऽदिभिमानपञ्चकोपपातिन इत्यर्थः, तद्वक्तव्य-
ता प्रतिबद्धा दशा दशाध्ययनोपलक्षिता अनुत्तरोपपातिकदशा

ऽऽयनमानसानेकानिकटुकटुःखोपनिपातपीडितेन तत्परिहा-
राय हेयोपादेयपदार्थसार्थविक्रानविधौ यतः कर्त्तव्यः, स च न
विशिष्टविवेकमृत्, विवेकोऽपि न प्राप्ताशेषातिशयकलापाऽऽतो-
पदेशं विना, स चाऽऽप्त आत्यन्तिकदोषप्रत्ययादेव भवितुमर्ह-
ति । स च वीतरागस्यैव, अत आरभ्यते अहेतुजनानुयोगः । अ-
यं च दशाश्रुतस्कन्धोऽतिगम्भीरोऽल्पाक्षरैर्व्याख्यातश्चूषिकृ-
ता, अत एवाऽऽपबुद्धीनामुपकारासमर्थः, तेन तेषामनुग्रहार्थं
मया तस्य किञ्चिद्विस्तरतो व्याख्यानमात्मन्यते-अथ दशा-
श्रुतस्कन्ध इति का शार्दूलः ? । उच्यते-दशाश्रयनप्रतिपाद-
को ग्रन्थो दशा, स चासौ श्रुतस्कन्धश्चेति दशाश्रुतस्कन्धः, द-
शाकल्प इति वा पर्यायनाम । अथर्व ग्रन्थोऽस्तमाधिस्थानाऽऽ-
दिपदार्थशासनाच्छास्त्रम् । ननु दशाश्रुतस्कन्धप्रारम्भोऽयुक्तः,
प्रयोजनाऽऽदिज्ञा रहितत्वात्, कण्टकशास्त्रामर्दनाऽऽदिधादित्या-
शङ्काऽपनोदाय प्रयोजनाऽऽदिकमादाबुद्ध्यसनीयम् । वदन्तम्-
“ पूर्वमेवैव संवन्धः, भानिधेय प्रयोजनम् । मङ्गलं वैव शा-
स्त्रस्य, प्रयोक्तव्यं प्रवर्त्तकम् ॥ १ ॥ ” दशा० १ अ० । तत्र प्र-
थमेऽध्याये विशातरसमाधिस्थानानि । द्वितीयेऽध्याये एक-
विंशतिः शवन्नाः । तृतीये त्रयस्त्रिंशद्दशातनाः । चतुर्थेऽष्टौ
गणितसम्पदः । पञ्चमे दश चित्तसमाधिस्थानानि । षष्ठे एका-
दशोपासकप्रतिमाः । सप्तमे द्वादश मिथुप्रतिमाः । अष्टममध्या-
ये कलगमूत्राऽऽद्यं पृथगस्ति, तत्र तीर्थकुरारितं, पर्युषणाक-
ल्पः, स्थविराऽऽवर्गोऽत्यधिकाराः । नवमे त्रिंशन्मोहनीयस्था-
नानि । दशमे नव निवातस्थानानि । दशा० १० अ० १० । “ जर्णतो
दसाण वेदो, जय सरसपहि होर सरिसाणं । समणम्मि
फगुमिसे, गोयमगोसे महाससे ॥ १ ॥ ” नि० ।

दसाहिया-दशाहिका-स्त्री० । दशादिवसप्रमाणायां पुत्रजन्म-
क्रियायाम्, भ० ११ अ० ११ उ० ।

दसाहस्तव-दशाहोत्सव-पुं० । दशादिवसमहे, प्रति० ।

दमिया-दाशिका-स्त्री० । चन्द्राञ्चले, वृ० ३ उ० । वर्तिकायां
च । दण्डस्याप्रभागे ऊर्णिकादाशिका बध्यन्ते । वृ० ७ उ० ।

दमुत्तरा-दशोत्तरा-स्त्री० । दशाधिके अष्टौ रेखा दशोत्तरा दश-
कवृद्ध्या पलपरिमाणसूचिकाः । उयो० २ पादु० ।

दसू-देशी-शोके, दे० ना० ५ वर्ग ३४ गाथा ।

दसेर-पुं० । देशी-सूत्रकनके, दे० ना० ५ वर्ग ३३ गाथा ।

दस्यु-दस्यु-पुं० । धीरे, आचा० २ अ० १ अ० ३ अ० १ उ० ।
अदस्ताऽऽहरो वा दस्युर्वाऽपहरति । आचा० १ अ० ५
अ० ३ उ० ।

दह-दशान्-त्रि० । दन्-श-कनिन् । आच० । “ दशपाषाणे दः ”
॥ ८ । १ । २६२ ॥ इति दशान्शब्दे शकारस्य हकारः । ‘ दह ।
दस । ’ प्रा० १ पाद । सङ्ख्याविशेषे, आच० ।

दह-पुं० । “ करो न वा ” ॥ ८ । २ । ८० ॥ इति रेफस्य वा
लुक् । जलाऽऽशये, प्रा० १ पाद ।

हृद्-पुं० । “ हृदे हृदोः ” ॥ ८ । २ । १२० ॥ इति हकारदकार-
योऽन्यत्ययः । प्रा० २ पाद । अगाधजलाऽऽशये, जं० ५ अक्ष० ।
आचा० । सं० प्र० । नं० । प्रका० ।

जंबू । मंदरस उत्तरदाहिणेणं बुद्धादिपर्वतासिहरीसु वासह-

रपव्वएसु दो महइह पप्पत्ता बहुसमत्ता अविसेममाणत्ता
असुमणं नाइवटंति आयापविक्खंभउव्वेहसंठाणपरिणा-
हेणं । तं जहा-पउमइहे चेव, पुंढरीयइहे चेव । तत्थ णं दो
देवयाओ महिद्धियाओ० जाव पलिओवमहिद्धियाओ परिव-
संति । तं जहा-सिरि चेव, लच्छी चेव । एवं महाहिमवंत-
कप्पिमु वामहरपव्वएसु दो महइहा पणत्ता बहुसमत्ता०
जाव महापउमइहे चेव, महापुंढरीयइहे चेव । देवताओ-
हिरि चेव, बुद्धि चेव । एवं निसइनीसवंनेसु तिगिच्छिइहे
चेव, केमरिइहे चेव । देवताओ-भिद्दि चेव, किन्ती चेव ।

(जंबू इत्यादि) इह च हिमवद्वादिषु वटसु वर्षधरेषु क्रमेणैते
पञ्चाऽऽद्यः वदेव दशः । तद्यथा-“ पञ्चमे महापउमहे, तिगि-
च्छि केसरिइहे चेव । हरइं महपुंढरीय, पुंढरीय चेव य द-
हाओ ॥ १ ॥ ” हिमवत उपरि बहुमध्यभागे पण्डर पत्र शिख-
रिणः पौण्डरीकाः, ते च पृथ्वराऽऽयतौ सन्तः । अशतविस्तृतौ
चतुष्कोणौ दशयोजनावगाढौ रजतकलौ यज्ञमयपाषाणौ तप-
नीयतलौ सुवर्णमध्यरजतमणिवाहुकौ चतुर्दशमणिमोपानौ स्व-
भाषतारौ तोरणध्वजच्छात्राऽऽदिवसूषितौ नालोत्पलपुण्डरी-
काऽऽदिचितौ विचित्रशकुनिमत्स्यविरचितरवौ पटपटपटलोप-
भोग्यवर्ति । (तत्थ णं ति) तयोर्महाहृदयोर्द्वे देवते परि-
वसनः-पण्डरदे श्रीः, पौण्डरीके लक्ष्मीः । ते च भवनपतिनिका-
याज्यन्तरज्जने, पद्मोपमलिनातकत्वात् । व्यन्तरदेवीनां हि
पल्योपमास्त्रैर्मन्त्राऽऽयुक्तवर्णो भवति । भवनपतिदेवीनां तूत्कर्ष-
तोऽर्कपञ्चपल्योपमान्यायुज्येति । आह च-“ असुचभज्जपचम-
पलिओवमअसुरजुयल्लदेवीणं । सेसजवणदेवयाण य, देसुणं
अरूपलियमुक्कोस ॥ १ ॥ ” इति । तयोश्च महाहृदयोर्मध्ये योज-
नमाने पञ्च अर्द्धयोजनावगाढ्ये दशावगाढे जलान्ताद् द्विको-
शोच्छ्रये यज्जोरिष्टैर्मूर्त्यमूलकन्दनाले वैदूर्यजाड्यूनदमयबाह्या-
भ्यन्तरपत्रे कनककर्णिके तपनीयकनककेशरे तयोः कर्णिके-
ऽर्द्धयोजनामाने तद्वर्द्धादह्ये तदुपरि देवयोर्भवने इति । (एव-
मित्यादि) महाहिमवत महापयो, कश्चिदपि तु महापौण्डरीकः,
तौ च द्विसहस्राऽऽयामौ तद्वर्द्धाविक्रमौ द्वियोजनामानपद्म-
न्यासवन्तौ । तयोर्देवते परिवसनः । महापयो ह्रीः, पौण्डरीके
बुद्धिरिति । (एवमित्यादि) निम्नये तिगिच्छिइहे धृतिदेवता,
नीलवति केशरिइहे कीर्तिदेवता । तौ च हरी चतुर्द्विसहस्रा-
ऽऽयामविक्रममायति । भवति चात्र गाथा-“ एएसु सुरयइओ,
वसंति पलिओवमट्टितीआओ । सिरिहिरिधीकिन्तीओ, बुद्धी-
लच्छीसमाणाओ ॥ १ ॥ ” इति । आ० २ उ० ३ उ० । द्वारवस्यां
बलदेवस्य राहुः रेवत्यां जाते स्वनामक्याते पुत्रे, नि० । स च अ-
रिष्टनेमितीर्थकरानगरस्य बरवत्तानिधानस्यान्तिके प्रवज्ज्या-
नशनेन मृत्वा देवलोके उत्पन्नः, ततश्चयुष्वा महाविदेहे वने
सेत्स्वतीति निरयाश्रयिकाऽन्तर्गतवृष्टिदशानां तृतीयेऽध्याये
सूचितम् । नि० १ अ० ४ वर्ग १० अ० ।

जंबू । मंदरस्य दाहिणेणं तयो महादहा पप्पत्ता । तं जहा-
पउमइहे, महापउमइहे, तिगिच्छिइहे । तत्थ णं तयो देवया-
ओ महिद्धियाओ० जाव पलिओवमहिद्धियाओ परिवसंति ।
तं जहा-सिरि, हिरि, भिद्दि । एवं उत्तरेण वि, एवरे केमरि-

दहे महापोंडरीयदहे पोंडरीयदहे देवयाओ-किची, बुद्धी, सच्छी । स्था० १ ठा० ४ उ० ।

पष्ठे स्थाने-

जंबुदीवे दीवे छ मद्दहा पम्पता । तं जहा-पउमदहे, म-
हापउमदहे, तिगिच्छिदहे, केसरिदहे, पुंडरीयदहे, महापुंड-
रीयदहे । तत्थ णं छ देवयाओ महिस्सियाओ०जाव पम्पिओ-
वपड्ढितीया परिवसंति । तं जहा-सिरि, हिरि, धिरि, किची,
बुद्धी, सच्छी । स्था० ६ ठा० ।

सव्वे वि णं मद्दहा दस जोयणां उव्वेहेणं पम्पता ।
स्था० ।

दहगल्लण-हृदगल्लण-न० । हृदस्य मध्ये मत्स्याऽऽदिमहणार्थे
अमणे, जलानिःसारणे च । विपा० १ भु० उ० अ० ।

दहन-दहन-पुं० । दह-ल्युट् । दहतीति दहनः । अग्नी, विशेषः ।
आ० अ० । उवासाभिभेसीकरणे, प्रश्न० १ आ० द्वार । ह-
स्तिकानक्षत्रे, दहनः कृतिकाया देवता । स्था० २ ठा० ३ उ०
पाटलिपुत्रनगरास्तव्यस्य हुताशननाम्नः श्रावकस्य ज्वल-
नशब्दायां नार्थोपां जाते स्वनामस्याते पुत्रे, आ०क० । चित्रक-
वृक्षे, भल्लानके, दुष्टवेतसि च । भावे ल्युट् । दाहे, वाच० ।

दहणमील-दहनशील-पुं० । ज्वालनस्वभावे, त० । " पुत्रश्च
मूर्खो विधवा च कन्या, शत्रुं च मित्रं स्वपतं कलत्रम् । विलाश-
कास्तेऽपि वरिष्ठता च, विनाशमिना पञ्च दहन्ति देहम् ॥१॥ " तं० ।

दहप्पवहण-हृदपवहण-न० । हृदजलस्य प्रकृष्टे वहने, विपा०
१ भु० ८ अ० ।

दहफुस्सिया-हृदफुस्सिका-स्त्री० । बर्ज्जनेदे, प्रका० १ पक्ष ।

दहवल-दशवल-पुं० । ' दसवल ' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

दहमद-हृदमर्दन-हृदस्य मध्ये पौनःपुन्येन परिश्रमणे, जले
निःसारिते पङ्कमर्दने च । विपा० १ भु० ८ अ० ।

दहमदल-हृदमर्दल-न० । ' दहमदण ' शब्दार्थे, विपा० १
भु० उ० अ० ।

दहमद-हृदमद-हृदस्य विशिष्टे काले पूजायाम्, आद्या० २
भु० १ अ० १ अ० २ उ० ।

दहमदण-हृदमदन-न० । हृदजलस्य लक्षणाभिर्विशोद्धने,
विपा० १ भु० उ० अ० ।

दहमुद-दशमुख-पुं० । " दशपाषाणे हः " ॥ ८१ ॥ १२६२ ॥
इति शकारस्य वैकल्पिको हकारः । ' दहमुदो । दसमुखो ' रा-
वणे, प्रा० १ पाद ।

दहवर्द-हृदवर्ती-स्त्री० । " वो दहवर्दो " स्था० २
ठा० ३ उ० । ' दहावर्द ' शब्दार्थे, स्था० ६ ठा० ।

दहवहण-हृदवहन-न० । स्वत एव हृदाज्जलनिर्गमे, विपा०
२ भु० ८ अ० ।

दहवहली-स्त्री० । देशी-स्थावयाम्, दे० ना० ५ वर्ग ३६ गाथा ।

दहावर्द-हृदावती-स्त्री० । हृदा अगाधजलाऽऽश्रयाः सम्यस्यामि-
ति हृदावती । अ० ४ वृत्त० । जम्बूद्वीपे मेरोः पूर्वस्यां दिशि

शिताया महानद्याः दक्षिणतः सङ्गतायामन्तर्णयाम्, स्था०
६ ठा० ।

तस्मिन् णं दहावर्दकुंडस्म दाहिणेणं तोरणेणं दहावर्द
महाणर्दं पव्वादा समाणी कच्छावर्दं आवत्ते विजए उहा ।
वि भयमाणी भयमाणी दाहिणेणं सीआ महाणर्दं
सम्पेइ । सेसं जहा गाहावर्दए । अं ४ वृत्त० ।

दहावर्दकुंड-हृदावतीकुण्ड-न० । हृदावतीनाम्न्या अन्तर्गता
उदुगमकुण्डे, अं० ।

कहि णं जंते ! महाविदेहे वासे दहावर्दकुंडे णामं कुं-
मे पम्पते ? । गोयमा ! आवत्तस्म विजयस्म पच्चच्छिमेणं
कच्छगावर्दए विजयस्म पुगच्छिमेणं णीलवत्तस्म दाहिणि-
त्थे णित्वे एत्थ णं महाविदेहे वासे दहावर्दकुंडे णामं कुंमे
पाणत्ते । सेमं जहा गाहावर्दकुंडस्म ० जाव अहो ।

हृदावतीकुण्डं प्रकृतम् । शेष यथा प्राहावतीकुण्डस्य रूपा-
वयानं प्राहावतीद्वीपपरिमाणमवनवर्णकनामार्थकथनप्रमुखं त-
था केयं, नवरं हृदावतीद्वीपो हृदावतीति नामार्थः समधिगम्यः,
हृदा अगाधजलाऽऽश्रयाः सम्यस्यामिति हृदावती । साधनि-
का प्राग्वत् । अं ४ वृत्त० ।

दहि-दधि-न० । दध-इत् । दुग्धविकृतिभेदे, प्रव० ४ द्वार ।
आ० । उक्त० । प्रका० । स्था० । प्रश्न० । दधिनवनीतघृतानि
चत्वार्येव गद्यादिमन्त्रधीनि, यस्मादुष्ट्रीणां तानि दध्यादी-
नि न भवन्ति । प० व० २ द्वार । आ० अ० । आ० ।
स्था० । दिनद्वयातीते दध्यापि जीवसंस्कार्यथा-" जह
मुग्गमासमाई, विदलं कश्चिमि गोरसे पडइ । ता तस-
जीवुप्पन्ति, भणति दहिणं वि दुविणुवरि ॥ १ ॥ " हा-
रिनेच्छशब्देकादिकवृत्तावपि-" रसजास्तक्रारनालदधिर्ता-
मनाऽऽदिषु पायुक्त्याकृतयोऽतिमूढमा भवन्तीति । " " दध-
हर्दितयातीतम् । " इति हैममपि वचः । ध० २ अधि० ।
आचा० । वत्सं च, धा-कि-द्वित्वम् । धारणकर्त्तरि, त्रि० ।
वाच० । " पदयोः सन्धिर्धा " ॥ ८१३ ॥ इति सन्धिधिकल्पः ।
" दहि ईसरो । दहीसरो । " प्रा० १ पाद । " दहिदृगस्यचदकु-
दवासतियमुजलमच्छिद्विमलदसणा । " जी० ३ प्रति० ४
उ० । निर्विकृतिकदुग्धजं दधि निर्विकृतिकं, विकृतिर्वेति प्रश्ने,
उत्तरम्-एवंविधदुग्धजं दध्यापि निर्विकृतिकं स्यात्, परं प्रस-
ङ्गपरम्परासौधित्याच्च ग्राह्यमिति वृत्तसंप्रदायः । १०९ प्र० ।
सेन० २ उल्ला० । षोडशप्रहरानन्तरं दध्यमक्षयं स्यात्, द्वावश-
प्रहरानन्तरं वेति व्यक्त्या प्रसाद्यमिति प्रश्ने, उत्तरम्-"आम-
गोरमसंपृक्तं, छिदलौ पुष्पिनौदनम् । दध्वदहर्दितयातीतं, कथि-
ताऽन्नं च वर्जयेत् " ॥ १ ॥ इति योगशास्त्रतृतीयप्रकाशे । एत-
द्याख्यालेशो यथा । इह हि इयं स्थितिः-कश्चिद्भावो हेतुगम्ये-
षु त्वागममात्रं प्रतिपाद्यन् आह्वयिष्यधकः स्यादित्यामगोरस-
संपृक्तद्विदलाऽऽदौ न हेतुगम्यो जीवसद्भावः किं त्वागमगम्य
एव । तथाहि-"आमगोरसमपृक्ते द्विदले," आदिशब्दात् पुष्पिनौ-
दने, अहर्दितयातीते च दधि, कथिताञ्च च ये जन्तवस्ते केवल-
कानिभिर्दृष्टा इत्यामगोरसद्विदलाऽऽदिभोजनं वर्जयेदिति, तद-
भोजनाद् द्विप्राणातिपातलक्षणो दोषः स्यादिति । अहर्दितया-

तीतमिति कोऽर्थः, दिनद्वयानतिक्रमेऽभूदयम् । दिवसप्रहयेन राज्ञि-
प्रहयं समानतमेव, यथा-विशद्विहैर्मांसाः, पञ्चदशदिनैः पक्षद्वय-
र्थः । एतावता राज्ञिद्वयानतिक्रमे ज्ञादृक्षाऽऽदिप्रहुरानिक्तान्तं दृश्य-
भूदयं, यथा ब्रध्ममन्त्रिबले बभूवते मेखितं तथा बौद्धप्रहुरान्त-
रमेवाज्जदयं भवति, परं बौद्धप्रहुरनिबभूवते मेखितं संजायन्त
इति । यतः पूर्वदिने ज्ञादृक्षा मेखितं ज्ञादृक्षप्रहुरान्त-रमप्य-
भूदयं प्रवर्ततेति । अ३ अ० । लेन० ३ अ० ।

दाहिजण्ड-न० । देयी-ववनीले, दे० पा० ५ वर्ग ३२ बाण ।

दहिघण-दधिघन-पुं० । दधियिष्टे, अं० । यक्० । षष्ठा० ।
जी० । १० ।

द्विष्ट-पुं० । देवी-कपित्थे, दे० जा० ३ वर्ग ३५ गाथा ।

द्वितीयार-पुं० । बेसी-बधिसरे, बे० जा० ५ वर्ग ३६ नाचा ।

दद्विमुहपञ्चय-दधिमुत्तर्पण-पुं० । पर्वतभेदे, स्था० । दधिबल
इवेनं मुखं शिरो रञ्जनमयावाद् येषां ते दधिमुखाः । उक्तं
च-“ संखद्वयमिलनिर्मल-द्विद्वयजगोष्ठीरहारसंकासा । ग-
गणतलमण्डुसिंहता, सांदेते दधिमुहा रम्भा ” ॥ १ ॥ इति । स्था०
५ ठा० ३ व० । मन्दीश्वरद्वीपेऽन्यतर्पणानां मध्येकं क्षतुर्दिलु
पुष्करिणीनां मध्यभागरूपेण स्थानमक्यातेषु पर्वतेषु, स० ।

सर्वे पि णं दधिपुहा पम्बया पद्मासंताणमंठिया सव्वत्थ
समा विक्खंत्तुत्सेहेणं चउसाठि चउसठिं जोयणसद-
स्साइं पण्णत्ता ।

(सञ्चे वि णमित्थादि) इतोऽप्रमे नन्दीधराऽऽख्ये द्वीपे
पूर्वाऽऽदिषु दिक्षु खराखरोऽऽजतकपर्षता भवन्ति, तेषां च
प्रत्येकं चतसृषु विन्तु चतस्रः पुष्करिण्यो भवन्ति, तासां च
मध्यभागेषु प्रत्येकं दधिमुखपर्वता भवन्ति, ते च पौडश पञ्च-
ह्रकसंस्थानसंस्थिताः समानाः सद्यं समा विष्कम्भेण मूला-
ऽऽदिषु इत्यसहस्रविष्कम्भनावासेषाम् । कश्चित्-"विष्कम्भस्येहे-
ण" इति पाठः, तत्र तृतीयैकवचनलोपवद्भाषाद्विष्कम्भेनेति व्या-
ख्येयम् । तथा-उत्सेधेनोक्तत्वेन चतुष्पष्टितिः । स० १४ स-
म० । (अस्य वर्षैकस्तु ' संजणग ' शब्दे प्रथमभागे ४० पृष्ठे
उक्तः)

दद्वित्रय-दधिपर्ण-पुं० । वृक्षनेत्रे, स्या० १० ग० । प्रका० ।
स० । औ० । ति० । रा० ।

दहिवासुया-दधिवासुका-श्री० । वनस्पतिविशेषः, जी० ।
 " दहिवासुयामंडवगे । " दधिवासुका नाम वनस्प-
 तिविशेषः, लम्बया मण्डपका दधिवासुकामण्डपकाः । जी०
 ३ प्रति० ४ उ० । अं० १० ।

दहिनाहण-दधिनाहन-पुं० । चेटकमहापासपुहिणुः पञ्चावत्याः
 एतौ चत्वारो जे, आ० क० । आ० सू० । ल व लमार्थया प-
 ञ्चावत्या लव बोधवपुत्वा र्धमुपानयनिका भवतः, नव वसंत इ-
 स्तिना वत्पञ्चावती । वृद्धं प्रत्यावृत्ता, पञ्चावती तु वने हता प्र-
 मीयिता च पुत्रमेकं जनयित्वा मातृक्षेत्रे अक्षिपत्, लव कर्कशदु-
 नामा क्रमेण राजा भूत्वा पञ्चमे ब्राह्मणाव ब्राम्हणाय दधि-
 नाहनं ब्रवीच्च सुकुलुः स्वमात्रा पञ्चावत्या निवारितः, क्रमेण प्रा-
 मीजीत्, दधिवाहनोऽपि प्रमज्जितः । आ० क० । आ० सू० ।

प्राव०। ती० । उत्त० । (हयं कथा ' करकंतु' शब्दे तुतीवभागे
१५७ पृष्ठे उक्ता)

द्विचतुष्टय-द्विचिन्तन-पुं० । न क्षयसि द्विचिन्तनः । द्विचिन्तन्याख्यान
 चरित्र, आशु- ४ अ० । ' पयोऽवतो न क्षयसि, न पयोऽसि द्विचिन्त-
 नः । " दत्ता० ।

दा-दा-आ० । सुहो-उभ-सक-सेद् । हाने, बाण० ।
 " ववराणां ववराः ॥ ८ । ४ । २३८ ॥ " हांत बाधातोराकार-
 सैकारा । "वेह । दाई । " आ० ४ पाद ।

दास-पुं० । बेसी-प्रतिष्ठा, बे० ना० ५ अंग ३८ गाथा ।

दाइ-दाइ-आय० । आभिप्रायाभिदर्शने, नि० सू० २ उ० ।

दाइजमाण-दर्शमाण-पुं० । बभ्रुवा प्रत्यक्षं काराविषयमात्रे
वस्तुनि, कल्प० ५ कृष्ण ।

दाइय-दायाद-पुं० । पुत्राऽऽदिषु, म० १, श० ३३ ल० ।

दायिक-पुं० । गोत्रिके, कल्प० ५ कण । " दायिकसुनमाणि-
क्यः, प्रेरितवानस्मदादिजनान् ।" म०४१ श० १९ उ० ।

दाश्या-दारिका-स्त्री०। दालिकायाम, जा० म० १ अ० २
अणु। "एवं परिधार्ष्टीय सुद्री दाश्या।" आ० म० १ अ० १
अणु।

दातुं-दातुं-अन्त्य० । सकृदानं कर्तुमित्यर्थे, वपा० १ अ० ।
 “दातुं वा अणुष्पादादृथं रायाभिज्ञेण ।” प्रति० ।

दाकलस-उदककलषा-पुं० । सधुतरं घटे, ज० १५ श० ।

दाकुंभ-उदककर्मन्-पुं० । महद्यटे, भ० १५ श० ।

दाघ-दाह-पुं० । 'दाह' शब्दाये, प्रा० १ पाद ।

दाक्षिण-दाक्षिण-न० । " ओ लः ॥ ८ । १ । २०५ ॥" स्वरात् पर-

स्वातंत्र्युकस्यानावेर्देस्य पायो ह्युग् भवति । ' वासिम ।
 दाडिम । ' वाच० । जी० । औ० । आचा० । हा० औघ० । रा० ।
 दाडिमपुष्पपाशपीवराधरा-दाडिमपुष्पकाशपीवराधरा-
 औ० । हारुमपुष्पकाशः पीवरः प्रवरः सुभगोऽधरो वासां
 ता दाडिमपुष्पकाशपीवराधराः । सुन्दराधरोष्ठासु योषित्सु,
 जी० ३ प्रत० ड ड० ।

दादा--दंष्ट्रा--आ० " वंष्ट्राया दादा " ॥ ७ । २ । १३० ॥ वंष्ट्राया-
 क्व 'दादा' इत्यादेशो भवति । प्रा०२ पा० । वृक्षानविशेषे, प्रश्न०
 १ आश्र० द्वार । आश्र० । "वराहं दादाया" अनु० । वंष्ट्रार्थे वरा-
 दाऽऽवयो इवापाद्यन्ते । आश्र० १ अ० १ प्र० ६ उ० ।

दाडिकालि-दंष्ट्रिकाऽऽवलि-सी० । यमलतन्तुद्वयव्यूतायां पट्टा-
मृ, जीत० । यथा मुलमग्रे यमलितोभयदन्तपङ्क्तिरूपा दाडि-
काऽऽलिदंष्ट्रिकावलिर्निरीक्ष्यते, एवं धौतपोतिकाऽपि त्रिजसत्क-
सदृशवस्त्रपरिधानरूपा दृश्यमाना दाडिकासिरिव प्रतिज्ञातोति
तथा दाडिकासिरुच्यते । वृ० ३ उ० ।

दाडिगासि-रुंकिडाऽऽवसि-सी० । 'दाडिकासि' शब्दार्थे, जात०।

दादिया--शंभुका-स्त्री० । उत्तरोत्तुकेशगुह्ये दशनविशेषे, श्री-
 पुस्त्याधोनागे च । हा० १ पु० २ अ० । न० । विशिष्टवृद्धाशा-
 सिनि, त्रि० । अक्ष० ।

दादियालि-दंष्ट्रिकाऽऽवृत्ति-स्त्रीषा 'दादिकासि' एवमाद्ये, अति०।

दाढुकिय-दंष्ट्रोद्धृत-त्रि० । उत्पत्त्यातदंष्ट्रे, दश० १ चू० ।

दाण-दान-न० । दा-भावे ल्युट् । वितरणे, प्रब० ६ द्वार । पञ्चा० । प्रश्न० । लब्धस्याऽन्ताऽऽदेशान्ताऽऽदिभ्यो वितरणे, प्रश्न० ३ संव० द्वार । अशनाऽऽदिप्रदाने, आब० ४ अ० । स्वपरानुग्रहार्थ-मर्थेने दीयत इति दानम् । सूत्र० १ ब्र० ११ अ० । उत्त० । कल्प० । कर्म० । याचकाभीप्सितार्थे धने, कल्प० ५ कृष्ण । उत्त० । "दाने-न महाभोगो, देहिनी सुरगतिश्च शीलेन । भावनया च विमुक्ति-स्तपसा सर्वाणि सिद्ध्यन्ति" ॥ १ ॥ सूत्र० १ ब्र० १२ अ० ।

"दाणं च तस्य विधिं, नाणपयाणं च अभयदाणं च । धर्मोवगददाणं, च नाणदाणं इमं तस्य ॥ ५२ ॥"
"सरित्ते वि मणुयज्जम्मे, पयं सयलं पि केह कयपुजा । जं जाणंति जप तं, सुनाणदाणपपजावेण ॥ ६४ ॥
"दितो य नाणदाणं, लुबणे जिणसासणं समुद्धर । सिरिपुंडरीयगणहर, इव पावइ परमपयमउलं ॥ ६५ ॥
ता दायव्वं नाणं, अणुमरियव्वा सुनाणिणो सुणिणो । नाणस्स सया भत्तो, कायव्वा कुसलकामेहि ॥ ६६ ॥
धीर्यं तु अभयदाणं, तं इह अभयण सयलजीवाण । अभउ त्ति धम्ममूलं, दयाइधम्मो पसिज्जमिणं ॥ ६७ ॥
इहं चिय अभयपया-णमित्थ दाऊण सव्वसत्ताणं । वज्जउव्व इव कमसो, सिज्जंति पदीणजरमरणा ॥ ६८ ॥
नाऊण इमं जयजी-इयाण जीवाण सरणरहयाणं । सादीणं दायव्वं, मविपदिं अजयदाणमिणं ॥ ६९ ॥
धम्मोवगददाणं, तस्य पुण असणवसणमार्हण । आरभनियत्ताणं, सादूणं हुंति देयाणि ॥ १०० ॥
तिथयस्सव्ववद्दी, वलदेवा वासुदेवमंडलिया । जायंति जगम्भहिया, सुपत्तदाणपपजावेण ॥ १०१ ॥
जह भयव रिसइजिणो, चयदाणवसेण सयलजयनाहो । जाओ जइ जरहव्वं, जरहो मुणिभत्तदाणेण ॥ १०२ ॥

अवि य-

दंसणमित्तेण वि मुणि-वराण नासेइ दिणकयं पावं । जो देइ ताण दाणं, तेण जप किं न सुविदत्तं ॥ १०३ ॥
तं सुपवित्तं भवणं, मुणिणो विहरंति जत्थ समभाषा । न कया वि साहुरहिओ, जिणधम्मो पायडो होइ ॥ १०४ ॥
ता तेसिं दायव्वं, सुकं दाणं गिहोहिं जत्तीए । अणुकपोच्चियदाणं, दायव्वं निययसत्तीए ॥ १०५ ॥

किं च--

न तथो सुहु गिहीणं, विसयाऽऽसत्ताण होइ न हु सीलं । सारंमाण न भावो, तो सादीणं सया दाणं ॥ १०६ ॥
इय निविहं पिहु दाणं, नरवर । संखेवओ तुहऽकखायं । एसिबसुहलीलं, संपइ सीलं निसामेसु ॥ १०७ ॥
ध० २० (७०) ।

दाणफलं लवितृणं, लावावे तु गिहिअस्सतिस्थीहि ।

जो पादं उप्पाए, लवंगविहं तु तं होति ॥ ५०८ ॥

दाणफलं अप्पणा कहेति, गिहिअस्सतिस्थीहि वा कहावेत्ता । अप्पणं उप्पादति, पयं लवंगविहं भवति ।

तस्मिन्ने विहाणा-

लोउत्तरियं, दाणफलं तु पुविधं समासेण ।

लोइयऽणोगविधं पुण, लोउत्तरियं इमं तस्य ॥ ५०९ ॥

समासतो पुविहं दाणफलं-लोइयं, लोउत्तरियं च । लोइयं अणोगविहं-गोदानं, जूमिदानं, हिरण्यदानं, जकप्रदानाऽऽदि । लोउत्तरियं इमं ।

गाहा-

असे पाणे जेस-जपत्तवत्थे य सेजसंथारे ।

भोजविहि पाणऽगेगे, जायणजूसारिविहिसयणा ॥ ५१० ॥

पाणाऽऽदियाण सत्तएहं पच्छेदणं जहासंखफला । अ-
अदाणे भोजविहि प्रवति, पानकदाने कात्तापानकविधी, जेस-
जदाणेण आरोगो, पत्तदाणेण भायणविधी, वत्तदाणेण वि-
भूषणविधी, सेजादाणेण विविहा, संथारगदाणेण अणेग-
भोगंगादिसंजाविहाणा जवांत ।

संखेवओ वा फत्त इमं-

अइवाऽवि समासेणं, साधूणं पीतिकारओ पुरिसां ।

इह य परत्थ य पावति, पोदोओ पीवरतराओ ॥ ५११ ॥

अइवाऽसहो विगप्पवायगो । समासो संखेवो, साधूणं जत्तपा-
णेहि पीतानो उप्पाणंतो इहलोए परलोए य पीवराओ पीती-
ओ पावति, पीवरं प्रधानं, तरशब्दः आधिक्यतरकर्मवाचकः,
सर्वजनाधिक्यतरा प्रीत्यः, प्राप्नोतीत्यर्थः । शेषं पूर्ववत्, जवरं-
एसेव गमो णियमा, दुविधा उवहिम्मि होति णायव्वो ।

पुव्वे अवरे य पदे, मेज्जाऽऽहारे वि य तदेव ॥ ५१२ ॥

दुविहं उवकरणे-ओहिप, उवग्गहिप य । उव्वसगाववापहि
एसेव गमो, सेज्जाआदारेसु वि एसेव विही जाणवव्वे । नि०
चू० ३ उ० ।

दशविधं दानम्-

दसविहे दाणे पप्पसे । तं जहा-

"अणुकंपा संगहे चेवा-ऽधया कालुणिए ति य ।

लज्जाए गारवेणं च, अधम्मो पुण सत्तमे ॥ १ ॥

धम्मो य अट्ठमे बुत्ते, काहिइय कपंति य ।" स्था० १० उ० ।

(अनुकम्पादानव्याख्या 'अणुकम्पादान' शब्दे प्रथमभागे ३६० पृष्ठे छप्या) (संप्रदानविस्तरः 'मगहदान' शब्दे बह्वने) (अभयदानव्याख्या 'अभयदान' शब्दे प्र० भागे ७०६ पृष्ठे प्रतिपादिता) (कारुणिकदानव्याख्या 'कालुणिय' शब्दे तृतीयभागे ५०२ पृष्ठे छप्या) (लज्जादानविस्तरः 'लज्जादान' शब्दे बह्वने) (गारवदानव्याख्या 'गारवदान' शब्दे तृतीयभागे ८७१ पृष्ठे छप्या) (अधर्मदानव्याख्या 'अधम्मदान' शब्दे प्रथमभागे ५६८ पृष्ठे गता) (धर्मदानव्याख्यानम् 'धम्मदान' शब्दे ब-
ह्वने) (करिष्यतिदानविस्तरस्तु 'काहिइदाण' शब्दे तृतीयभागे ५०६ पृष्ठे छप्यः) (कृतदानविषयः 'कयदाण' शब्दे तृतीयभागे ३५४ पृष्ठे समुक्तः) १० ॥
शिष्येभ्यो वितर्जने, विज्ञे० । (लोके दानप्रकारश्च प्रथममृष-
प्रस्थामिना प्रवर्तित इति 'उसह' शब्दे द्वितीयभागे ११२७ पृष्ठे उक्तः) दाने लौकिका आहुः-" वाग्दिश्वस्तुतिमाप्नोति, सु-
खमकृयमखडः । तिलप्रदः प्रजामिष्टा-मायुष्कमभयप्रदः" ॥ १ ॥
अत्र चैकमेव सुजाचितमभयप्रदानमिति, तुषमभ्ये कणि कावत् ।

आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । " दाणाण सेटु अभय-
पयाण । " (२३) सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । " मध्यह्नेऽर्चा तु
सत्पात्र-दानपूर्वं तु भोजनम् । " (६५) सत्पात्रं साध्यादि, त-
स्मिन् दानपूर्वं दानं दस्येत्यर्थः, भोजनमन्ययहरण, 'तुः' एव-
कारार्थः । ततः सत्पात्रदानपूर्वमेव भोजनमिति निष्कर्षः ।
(६५) ध्रु० ५ अधि० । (साधुचर्यो दानप्रकारः ' अर्हाहं-
विभाग ' शब्दे प्रथमभागे ३३ पृष्ठे उक्तम्)

इह तत्रानुक्तं तत्स्वरूपम्-

आहारवस्त्रपात्राऽऽदेः, प्रदानमतिथेर्मुदा ।

उदीरितं तदतिथि-मंत्रिजागव्रतं जिनैः ॥४०॥

अतिथेः साध्याः, मुदा हर्षेण, गुणवत्सक्यतिशयेन, न त्वनु-
कम्पाऽऽदिनेत्यर्थः । प्रदानम्-प्रकरणेण मनोवाक्यशब्दादौ दानं
विश्राणनम् । कस्य ? आहारवस्त्रपात्राऽऽदेः, तत्राऽऽहारशाना-
ऽऽदेः अनुविधः, वस्त्र प्रतीतम्, कस्वत्रो वा, पात्र पतङ्गहाऽऽदि, आ-
दिशब्दाद् वसतिपीठफलकशय्यासंस्कारकाऽऽदिग्रहणम्, अनेन
हिरण्याऽऽदिदाननिषेधः, तेषां यत्नेरनधिकारित्वात् । तदतिथि-
संविभागवतम् । जिनैः-अर्हाहं, उदीरितं प्रतिपादितम् ।
तत्र अतिथेः उक्तलक्षणस्य, सङ्गतः-आध्यात्मिकाऽऽदिद्विवर्ति-
शब्दापरहितो, विशिष्टो भागो विभागः पञ्चात्मिकाऽऽदिदोषप-
रिहारायाशनदानरूपोऽतिथिसंविभागः, तद्वत् व्रतम् । अतिथि-
संविभागव्रतमाहाराऽऽदीनां च न्यायार्जितानां प्रासुकैवर्णीया-
नां कल्पनायानां च देशकालभ्रष्टासत्कारक्रमपूर्वकमात्मानुप्र-
हबुद्ध्या यतिचर्यो दानमित्यर्थः । तत्र शाल्यादिनिष्पातिभागो
देशः १, सुभिक्षदुर्भिक्षाऽऽदिः कालः २, विशुद्धाशुत्तपरिणामः भ्र-
ष्टा ३, अभ्युत्थानाऽऽसनदानवन्दनानुव्रजनाऽऽदिः सत्कारः
४, यथासन्नयं पाकस्य पेयाऽऽदिपरिपाट्या प्रदानं क्रमः ५,
तत्पूर्वकं देशकालाऽऽद्यौचित्येनेत्यर्थः । यदुच्यते- " नायागयाणं
कपाणिजाणं अन्नपाणिजिणं दद्यात् देशकालसखासकारकम-
जुम्भ पराए जत्तीए आयाणुगदबुद्धीए संजयाण दाणं अति-
हिंसंविभागो । "

अनुदितं चैतत् श्रीहेमसुरिनि-

" प्रायः शुद्धैस्त्रिविधविधना प्रासुकैरेपर्णयैः,
कल्पप्रायैः स्वयमुपाहृतैर्वस्तुनिः पानकाऽऽद्यैः ।
कात्रे प्राप्तान् सदनमसमभ्रष्टया साधुवर्गान्,
धन्याः केचित्परमविहिता हन्ति ! समानयन्ति ॥ १ ॥
अशनमस्त्रिलं स्वाद्यं स्वद्यं भवेदयं पानकं,
यतिजनहितं वस्त्रं पात्रं सकम्बलप्रोड्ढनम् ।
यसतिफलकप्रस्य मुख्यं चरित्रविवर्धनं,
निजकमनसः प्रीत्याधायि प्रदेयमुपासकैः ॥ २ ॥ "

तथा-

" साहृण कपाणिज्जं, ज न वि दिन्न कटिचि किंचि तहि ।
धीरा जहुसकामी, सुसावगा तं न जुजति ॥ ३ ॥
वमहीसयणाऽऽसणम-सपाणमेसज्जवत्थपायाई ।
जह वि न पज्जत्तधणां, भोवा वि दु घोवसं दिज्जा ॥ ४ ॥ "

वाचकमुक्त्यभ्याह-

" किञ्चित् शुद्ध कल्पमकल्पं, स्यादकल्पमपि कल्पम् ।
पिएम शय्या वस्त्रं, पात्रं वा भेषजाऽऽद्यं वा ॥ १ ॥
देश कालं पुराण-वस्थामुपयोगशुद्धिपरिणामान् ।

प्रसमीक्ष्य भवति कल्पं, नैकान्तात् कल्पते कल्पम् ॥ २ ॥ "

ननु यथा शास्त्रे आहारदातारः भूयन्ते, न तथा वस्त्राऽऽदि-
दातारः, न च वस्त्राऽऽदिदानस्य फलं भूयन्ते, तत्र वस्त्राऽऽ-
दिदानं युक्तम् । नैवम् । भगवत्यादौ वस्त्राऽऽदिदानस्य सा-
क्षादुक्तत्वात् । यथा-" समणे निग्गये फासुयएभणिज्जेणं
अमणपाणखाइमसाधमेणं वत्थपणिग्गहकथलपायपुञ्जणेण पी-
ढफलगांसज्जासयारणं पणिलानेमाणे विहरति । " इत्या-
हारवत्सयमाऽऽधारशरीरोपकारकत्वाद् वस्त्राऽऽदयोऽपि साधु-
चर्या देयाः । ध्रु० २ अधि० । पञ्चा० । (पोषध पारयता आचकेण
नियमासाधुभ्यो दद्यात् नोक्तव्यमिति, तद्विधिश्च " पोसहपा-
रणगाविहि " शब्दे वक्ष्यते)

काले देजे कल्पं, अस्मायुक्तेन शुद्धमनसा च ।

सत्कृत्य च दातव्यं, दानं प्रयत्नाऽऽत्मना सद्मय ॥ १ ॥ "

तथा-

" दानं सत्पुरुषेषु, स्वल्पमपि गुणाधिकेषु विनयेन ।

चटकणिकेव महान्तं, न्यग्रोधं सफलं कुरुते ॥ २ ॥

इत्यादि ।

" दुःखसमुद्रं प्राज्ञा-स्तरन्ति पात्रार्पितेन दानेन ।

लघुनेव मकरान्मय, वणिजः सन्धानपात्रेण ॥ १ ॥ " आचा० १
ध्रु० ८ अ० २ उ० ।

यद्वाह-

" पठति पाठयते पठतामसौ, वसनभोजनपुरतः कवस्तुभिः ।

प्रातिदिनं कुरुते य उपग्रह, स इह सर्वविदेव भवेन्नरः ॥ १ ॥ "

लिखितानां च पुस्तकानां संविनयनात्तार्थेचर्यो बहुमानपूर्वक-
व्याख्यापनं, व्याख्यापनार्थं दानं, व्याख्यायमानानां च प्रतिदिन-
पूजापूर्वकं श्रवणं चेति । साधूनां च जिनवचनानुसारेण सम्य-
क्त्वचरित्रमनुपालयतां दुर्जनमनुष्यजम् सफलं कुर्वतां स्वयं
तीर्णानां परं तारयितुमुद्यतानामा तीर्थकरणधरोभ्यः, आ च
तद्दिनशीक्तिरेव । सामायिकसंयतेभ्यो यथोचितप्रतिपत्त्या स्व-
धनवपनं, यथा उपयुज्यमानस्य अनुविधाऽऽधारनेषजवस्त्रा-
ऽऽध्याऽऽदिदानम्, न हि तदास्ति यद्व्यक्तेत्रकालभावापेक्षया ऽ-
नुपकारकं नाम, तत्सर्वस्वस्याऽपि दानं, साधुधर्मोद्यतस्य स्वपु-
त्रपुत्रादिरपि समर्पणं च । ध्रु० २ अधि० । ज० । पञ्चा० । दश० ।
(भ्रमणेभ्योऽप्रासुकशनेनाह्याऽऽद्युः, प्रासुकदानेन दीर्घायुरिति
' आच ' शब्दे द्वितीयभागे ११ पृष्ठे प्रतिपादितम्) " दानात्कीर्तिः
सुधाशुभ्रा, दातात्सौभाग्यमुत्तमम् । दानात्कार्मार्थमोक्षाः स्यु-
र्दानधर्मो वरस्तनः ॥ १ ॥ " पञ्चा० ५ धि० ।

" दानेन सत्त्वानि वशमिदानीं,

दानेन वैराग्यमपि याति नाशम् ।

परोऽपि बन्धुत्वमुपैति दाना-

त्तस्माद्वि दानं सततं प्रदेयम् ॥ १ ॥ " ध्रु० २० ।

न्यायाऽऽत्तं स्वल्पमपि हि, भृत्यानुपरोधनो महादानम् ।

दीनतपस्व्यादौ गुर्वनुज्ञया दानमन्यतु ॥ १३ ॥

न्यायाऽऽत्तं ब्राह्मणकृत्रियविदशूद्राणां स्वजातिविहितन्यायो-
पात्तम्, स्वल्पमपि हि स्नोकमपि हि, भृत्यानुपरोधनो भृत्या-
नुपरोधन पोष्यवर्गाविघातेन, महादानं विशिष्टदानम्, दीन-
तपस्व्यादौ विषये, गुर्वनुज्ञया पित्रादिकुलपुरुषानुज्ञया, यदेवं-
विशेषण तत्प्रदादानम् । दानमन्यतु न्यायाऽनुपासजृत्त्यानुप-

रोधाऽऽदिना विपर्ययेण ह्योद्यमानमन्यम् पुनर्वानमेव भव-
ति ॥ १३ ॥ षो० ५ वि० ० ।

नाऽऽनुगपथ्यतुल्यं य-दानं तदपि चेप्यते ।

पात्रे दीनाऽऽदिवर्गे च, पोष्यवर्गाऽविरोधतः ॥ ११ ॥

यत् आतुरापथ्यतुल्यं ज्वराऽऽदिगोगविधुरस्य घृताऽऽदि-
दानमदृशं मुशलाऽऽदिदानं दायकप्राहकयोग्यकारि न भवति,
तद्दानमाप चेप्यते । पात्रे दीनाऽऽदिवर्गे च, पोष्यवर्गस्य माताप-
त्रादिपात्रणीयलोकस्याऽविरोधता वृत्तेरनुच्छेदात् ॥ ११ ॥

त्रिङ्गिरूपणाऽऽद्याः पात्रम्-

त्रिङ्गिनः पात्रपचाः, विशिष्य स्वक्रियाकृताः ।

दीनान्धकृपणाऽऽदीनां, वर्गः कार्यान्तराकृमः ॥ १२ ॥

(त्रिङ्गिन इति) त्रिङ्गिनो घनमूचकतथाविधनेपथ्यवन्त-
सामान्यतः पात्रमादिधार्मिकस्य । विशिष्य विशेषतोऽपचाः
स्वयमपाचकाः, उपलक्षणात्परंपराचयितारः, पच्यमानाननु-
मन्तारश्च । स्वक्रियाकृतः स्वशास्त्रोक्तानुष्ठानप्रमत्ताः । तदुक्त-
म्- " घनस्था त्रिङ्गिनः पात्र-मपचास्तु विशेषतः ।
स्वमिच्छान्ताविरोधेत, वर्तन्ते ये सदैव हि ॥ ११ ॥ " दीनान्धकृप-
णाऽऽदीनां वर्गः समुदायः, कार्यान्तराकृमो भिन्नाऽतिरिक्तनिर्वा-
हहेतुव्यापारासमर्थः । यत् उक्तम्- " दीनान्धकृपणा ये तु, व्या-
धिरस्ता विशेषतः । निःस्वाः क्रियाऽन्तराशक्ताः, एतज्जगो हि मी-
लक ॥ १ ॥ " इति । दीना- लीणमकलपुरुषार्थशक्तयः, अन्धा-
नयनरहिताः, कृपणाः स्वभावेन एव सता कृपास्यान्तम्, व्याधि-
प्रस्ताः कुप्राऽऽद्यतिभूताः, निस्वा निरुक्ताः ॥ १२ ॥ ब्रा० १२
ब्रा० १ यो० वि० ।

अथ दाने कृतपुण्यकथा-

" शालिग्राम इति ग्राम-स्तत्रैका स्त्रीविराऽभवत् ।
तत्पुत्रो बालपालोऽभूत्, सोऽन्यदा पायसोऽसवे ॥ १ ॥
हृष्टो पायसमभ्रान्ति, डिम्बकृपाणि सोऽपि च ।
ऊच मानर्ममाप्यर्थ-मद्य राधुर्द पायसम् ॥ २ ॥
नास्ति वस्तिवत्यरोदीप्ता-ऽपृच्छन्नुपगृहं स्त्रियः ।
निर्वन्धेऽकथयत्ताश्च, कृपया सर्वमापयन् ॥ ३ ॥
तथाऽथ पायसं रट्वा, सुतस्य परिवेषितम् ।
स्यविराऽन्तर्गता साधुरागतो मासपारणे ॥ ४ ॥
तत्तद्वशं स दक्षो भाषो देध्यां स्तोत्रमिदं ततः ।
द्वितीयकं ददौ वंशं, पुनश्चान्तर्गतं स्म सः ॥ ५ ॥
लेपम्यथवापरः क्रिञ्चि-मस्तद्वन्निजतद्गुणति ।
तृतीयमप्यदाव्यशः, स्वर्गस्तेनर्जितस्तदा ॥ ६ ॥
ज्ञात्वाऽम्बा जमिने भूयः, कैरेय्याऽभूत् भाजनम् ।
आकण्ठं बुभुजे ! सोऽथ, विसृज्या मृतवर्षाशे ॥ ७ ॥
गतः स्वर्गे ततश्चतुर्वाऽ-त्रैव राजगृहे पुरे ।
श्रीणको यत्र राजे-दुर-जयो मन्त्रिपुङ्गवः ॥ ८ ॥
महाजनस्य मुखोऽभूत्, तत्र श्रेष्ठो धनावहः ।
यद्वद्व्यसंख्या नाङ्गाय, बिन्दुसंख्येव वारधः ॥ ९ ॥
नयनव्योम्नमद्भ्या, भद्या तस्याजवर्षिया ।
स तदीयोदरे जीवः, सुतस्वेनावतीर्णवान् ॥ १० ॥
कृतपुण्योऽयमात्मेति, तत्राच गर्भगे जनः ।
कृतपुण्यमिधश्चक्र, जन्मतो द्वादशाक्षि सः ॥ ११ ॥
वर्द्धमानः पात्रयोग्यो, प्रादितः सकलाः कक्षाः ।

विवाहितस्ततो मात्रा, क्षिप्तो दुर्लोलितेषु सः ॥ १२ ॥

तैः प्रावेदि स धैर्यैक-स्तत्राऽस्याद् द्वादशाक्षिकाम् ।

पिता मृतोऽपि नाङ्गाय, मात्रा मा भूत्सुतोऽसुखो ॥ १३ ॥

वित्तमानायित नित्यं, प्रेषयन्पुत्रवत्सला ।

मृत्यो तस्याः स्नुषाऽप्येवं, स्यप्रियप्रोतये व्यधात् ॥ १४ ॥

नाष्टेऽथ धने कृत्स्ने, चेटीदस्ते तदङ्गना ।

निजमाभरणं प्रेषी-द्विवेदाऽङ्गाऽय निःस्वताम् ॥ १५ ॥

सर्दानारसद्वयं त-सस्याः प्रत्यर्पितं तथा ।

अथाऽकृया सुताऽनार्ण, निःस्वो निःस्वार्थतामयम् ॥ १६ ॥

स तच्छ्रद्धं वदित्वा, गृहमार्जनमभ्यतः ।

उत्सारतोऽप्यधर्मिष्ठ-मृत्वे दस्या स्थितोऽसि किम् ॥ १७ ॥

अगृह्यगर्वास, निरस्ताऽपि न यासि यत् ।

मोऽथ दध्यौ कृपायांको, धिवेश्यावञ्चितोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥

गृहवर्माऽचिवन् पृष्ठ-मृत्वे तैः क्राकत तद्गृहम् ? ।

वेद्याऽऽमकस्त-सुतोऽभू-स्ततः सर्वं कृतं गतम् ॥ १९ ॥

ततः कयञ्चिद् ज्ञात्वाऽगा-ऽजीर्णे शोणे निजे गृहे ।

जार्या च सहस्रोत्थाय, कुर्वीना विनयं व्यधात् ॥ २० ॥

तज्जितो विनयात्तस्याः, मातापिशोश्च शोकतः ।

सर्वस्यहरणाश्चाभूद्, दुःखरत्नप्रयाधिपः ॥ २१ ॥

तदेकजीविता साऽपि, गणिकाऽमात्तदार्तिके ।

तं शोकदुःखचिन्ताऽऽर्त्तं, प्रिया प्राणेशमब्रवीत् ॥ २२ ॥

अक्राटकुसद्वयं तं, निजान्याभरणानि च ।

पुरो विमुच्य हे जर्तः !, नीवीयं तत्पणायनाम् ॥ २३ ॥ (युग्मम्)

मासमेकं स तत्राभ्या-त्प्रियावितयराजितः ।

ततः साऽपन्नसत्त्वाऽभूत्, शक्तिवद् मौक्तिकोदरा ॥ २४ ॥

सार्थेऽथ प्रस्थितेऽन्तर्बिद्, मक्त्वा तत्तत्कृतं धनम् ।

कृतपुण्यः पुण्यधनो, धनोपार्जनहेतवे ॥ २५ ॥

उपदेवकुत्र सार्थ-मध्ये पश्यङ्गं निशि ।

प्रिय विमुच्य जार्ये ते, वपुषेव गृह गते ॥ २६ ॥

श्रेष्ठिन्या वैकया तत्र, मिश्रः पते- सुतो मृतः ।

श्रुत्वेत्यचिन्त्यपुत्रत्वा-न्मा गात्राजकुत्र धनम् ॥ २७ ॥

नाऽऽरोदयश्च चाऽरोदी-त्तां वार्त्तामप्यहारयत् ।

वार्त्ताकृतो धनं दत्वा, सोऽचे माऽऽण्य इदं कथित् ॥ २८ ॥

चतस्रोऽपि स्नुषाभोक्ताः, कश्चिद्वानायते पृमान् ।

स्नुगुण्यमाक यथा पुत्राः, गृहमवस्वरत्नका ॥ २९ ॥

ऊचुस्ताः किमिदं श्वश्रु !, युज्यते सा जगाद् ताः ।

अकार्यमपि कार्येण, क्रियते नास्ति दूषणम् ॥ ३० ॥

साऽथागान् सस्नुषा सार्थे, कृतपुण्यं विलोक्य तम् ।

सर्वाः सत्तपमृत्पाट्य, सुप्तं सगृहमानयन् ॥ ३१ ॥

वृक्षा जागरिते तस्मि-न्नन्यथात्कपटे पटुः ।

कुलदेवतया नीतो, वत्स ! त्वमास मे सुतः ॥ ३२ ॥

एताश्चतस्रस्ते कान्ताः, कान्त्याऽपाम्नसुरङ्गनाः ।

सौधं जितविमानश्चि, चुङ्कव भोगान् यथासुखम् ॥ ३३ ॥

कृतपुण्योऽखिलं वीक्ष्य, वृद्धोक्तं दार्ध्यवार्त्तानि ।

किमेतत्कुत्रचिन्ताऽऽर्थ-भोगे भोगानुपभितान् ॥ ३४ ॥

तत्र द्वादशाभिवर्षैः, कीडन् स्वै चेशमनीव सः ।

सर्वासामपि पत्नीनां, पुत्रान् द्विभ्रानजीजनत् ॥ ३५ ॥

इतस्तत्परिणीतायाः, गुर्व्याः पन्थाः सुताऽभवत् ।

मोऽप्यकादशवर्षोऽस्ति, पठन् पाण्डित्यमभिधौ ॥ ३६ ॥

द्वादशाब्दा स एवाऽगा-रसार्थस्तत्रैव चावसत् ।

कचे स्नुषाः पुनः स्वभू-नीत्वाऽसौ तत्र मुच्यताम् ॥३७॥
 कचिरेऽथ स्नुषा नैतद्, युज्यते भवतु ! साऽवदत् ।
 यूयं जाताः सपुत्रिण्यः, कार्यं किमधुनाऽमुता ? ॥३८॥
 अकृत्यमपि कार्यात्किं, कृत्वा पश्चाज्ज मुच्यते ?
 अजह्य भुक्तमस्यात्मां, नरिक् भव्यं सर्वं तत् ॥३९॥
 दुग्धभ्रान्त्या चन्द्रकान्तां, पाययित्वा स शायितः ।
 तत्कान्ताजिः शम्भलार्थं, मोदका रत्नगमिताः ॥४०॥
 तस्याक्रियन्त स्नेहेन, मुक्ता उच्छ्विषके च ते ।
 अथात्पात्य यथा नीतो, मुक्तस्तत्र तथैव सः ॥४१॥
 प्रबुद्धोऽचिन्तयद्याव-स्ततः कथमिहागमम् ?
 तावत्तत्राऽऽगते पत्न्यौ, तथैव तमपश्यताम् ॥४२॥
 ताभ्यामूचैष किं नाथ !, व्योम्नोऽकार्यगेनाऽऽगतम् ।
 मार्गच्छाया न काऽप्यत्र, दृश्यतेऽङ्गेषु येन वा (?) ॥४३॥
 ददौ शून्यान् स दुष्कारान्, धृष्टोऽहमिति चिन्तयन् ।
 अथात्पाय ययौ गेहं, प्रियाऽऽस्ततश्चशम्भलः ॥४४॥
 आयायौ श्रेष्ठशालायाः, पितरि ज्ञाति चाऽऽत्मजः ।
 तस्यादादुक्तो बहया, शम्भलामोदकं करे ॥४५॥
 सोऽश्रुययौ बहिस्तापं, तत्र रत्न विसोक्ष्य च ।
 आर्पयत्कान्दविकस्य, प्रत्यहं मोदकाऽऽसये ॥४६॥
 जगन्तःक्षेपणाद् ज्ञातं, जगन्तं च तेन तत् ।
 भुञ्जाना मोदके जग्ने, दृष्ट्वा रत्नं प्रियाऽवदत् ॥४७॥
 गतीकृत्य लाघवार्थं-मर्जनां किं प्रियाऽऽनयः ?
 हुमित्युक्त्वा प्रविष्टोऽन्त-स्तत्प्रियाग्रेम भावयन् ॥४८॥
 इतश्च सेवनाऽऽभ्येजे, नद्यामग्राहि तन्तुना ।
 मन्त्रिणा पटहोऽदायि, योऽधुना जलकान्तदः ॥४९॥
 तस्य राजा निजां पुत्रीं, राज्याहं च प्रयच्छति ।
 तदाऽर्पयत्कान्दविक-स्तं तु तेनामुच्यतम् ॥५०॥
 पृष्टः कान्दविको राज्ञा, कुतस्तेऽभूदिव वद ?
 खोयादात स भीत्याऽऽह, ददौ मे कृतपुण्यजः ॥५१॥
 राजोवे न चेद् वेद य-त्तत्र वज्र निजे गृहे ।
 अकार्षीत् कृतपुण्यस्य, देशं पुत्रीं च दत्तवान् ॥५२॥
 स त्रिजयोऽष्टनग् भोगा-नन्वदाऽभयमृचिवान् ।
 प्रियाचतुष्टयोदन्त-मप्यपूर्वं यथा तथा ॥५३॥
 अर्वाकरत्ततश्चैत्यं, द्विहारमजयो बहिः ।
 कृतपुण्यसमं तत्र, श्रेष्ठयज्ञं न्यवेदयन् ॥५४॥
 सापत्याभिः समस्तानि, स्त्रीजिर्यक्तोऽयमर्च्यताम् ।
 भावो रोगोऽन्यथाऽज्ञाणा-मिति चाऽघोषयत्पुरे ॥५५॥
 अत्रयः कृतपुण्यश्च, निविष्टौ यत्तमण्डपे ।
 आयान्तीः पश्यतः पौरो-र्यावस्ताः समुपागताः ॥५६॥
 यत्कं पतिमिव प्रेक्ष्या-नृवंस्ताः प्रेमसाश्रयः ।
 यत्तोत्सङ्गेऽपि नृधिया, तत्पत्यान्युपाविशन् ॥५७॥
 उपश्रव्याजयो वृद्ध्या, स्यविगां तामतर्जयत् ।
 कृतपुण्यस्य ताः पत्नीः, सर्वेऽपि चार्पयन् ॥५८॥
 पत्नीभिः सप्तभिः सार्धं, संसारसुखमन्वभूत् ।
 कृतपुण्यो यथार्थाऽऽभयो, मर्त्यजोऽप्यमर्यवत् ॥५९॥
 अन्यथा समवासाधीत्, श्रीधरस्तत्र तीर्थकृत् ।
 कृतपुण्यो नमस्कृत्य, स्वामिन् पृष्टवान् सुधीः ॥६०॥
 सर्पासश्च विपत्तिश्च, कथमासीन्मम प्रभो ! ।
 व्याभ्युचे हन्त ! ते जह्नुः, कदम्बोः पायसदानतः ॥६१॥

रेखाद्वयविधानाच्च, बभूवन्तरिकाद्वयम् ।

तच्छ्रुत्वा तत्कथास्तत्रै, सामायिकमुपावहे ॥६२॥ आ० क० ।

“ नो कल्पः अज्जपमिह ” इत्यारभ्य “ तसि असणं वा दाउं अणुपपाउं ” इति सम्यक्-वग्रहणमभ्ये प्रत्याख्यायते । अत्राऽऽ-
 ह-हह पुनः को दोषः स्याद्येनेत्य तेषामन्यगूयिकानामन्वाऽऽदि-
 दाने प्रतिषेध इति ? उच्यते-तेषां तद्भक्तानां च मिथ्यात्वस्थि-
 रीकरण, धर्मबुद्ध्या दत्तः सम्यक्त्वनाञ्जना, तथा आरम्भा-
 ऽऽदिदोषाश्च । पुनरापन्नानामनुकम्पया दद्यादपि ।

यत उक्तम्-

“ सर्वेहि पि जिणेहि, दुज्जयजियरागहोसमोदेहि ।

सत्ताणुक्कणट्ठा, दाणं न कहिं थि पमिसिद्ध ” ॥१॥

तथा च भगवन्तस्तीर्थकरा अपि त्रिभुवनैकनाथाः प्रविशजि-
 षवः सावत्सरिकमनुकम्पया प्रयच्छन्ति दानमित्यलं विस्तरे-
 ण । आब० ६ अ० । आचा० । उपा० ।

से सप्तगुणेषु अमणुस्सम असणं पाणं खाइमं साइमं
 वा णो पाण्जा, णो णिमंतेजा, णो कुजा वेयावमियं परं
 आढायमाणं ति वेमि ।

(से सप्तगुणेषु इत्यादि) न केवलं गृहस्थेभ्यः कुशीक्षेत्र्यो
 वाऽकल्पयमिति कृत्वाऽऽहाराऽऽदिकं न गृह्यात्तमनोहाः, अम-
 मनोहाय तत्पूर्वोक्तम् अशनाऽऽदिकं न प्रदद्यात्, नार्हप परम-
 त्वर्थमाह्वयमाणोऽशनाऽऽदिनिमन्त्रणतोऽन्यथा वा तेषां वेयावृ-
 थ्य कुर्यादिति । अथीमीतिशब्दाधिकारपरिसमाप्त्यर्थो ।

किञ्चुतस्तिहि किंनुताय वद्यादित्याह-

धम्ममायाणह पवेदिपं वच्छमाणेण मऽपया, सप्तगुणेषु
 सप्तगुणस्सम अमणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा
 वत्थं वा पायं वा सेज्जं वा० पाण्जा, णिमंतेजा, कुजा
 वेयावमियं परं आढायमाणं ति वेमि ।

(धम्मं इत्यादि) धर्मं दानधर्मं जानीत यूयं प्रवेदितं कथितं,
 केन धीवर्धमानस्वामिना ? किंभूतेन ? मतिमता केवलितना । किं-
 जूतं धर्ममिति दर्शयति-यथा समनोहाः साधुमुक्तविहारः,
 अपरस्मै समनोहाय चारित्र्येन संविभाय सांभोगिकायैक-
 सामावारीप्रविष्टायाशनाऽऽदिकं चतुर्विधं, तथा वस्त्राऽऽदिकमपि
 चतुर्धा, प्रदद्यात् प्रयच्छत् । तथा तदर्थं च निमन्त्रयेत्, पेशलम-
 न्यत्रा वेयावृत्त्यमङ्गमर्दनाऽऽदिकं कुर्याद्, नैताद्विपर्यस्तेभ्यो गृह-
 स्थेभ्यः कुशीर्थिकेभ्यः पार्श्वस्थाऽऽदिभ्योऽसंविग्नेभ्योऽसमनो-
 क्षेत्र्यो वेत्येतत् पूर्वोक्तं कुर्यादिति । किं तु समनोक्षेभ्य एव, पर-
 मन्वर्थमाह्वयमाणस्तदर्थसोदने परमुत्तममानः सम्यग् वेयावृ-
 थ्यं कुर्यात्, तदेवं गृहस्थाऽऽद्यः कुशीलास्त्याज्या इति निदर्शि-
 तम् । अयं तु विशेषः-गृहस्थेभ्यो यावद्वृज्यते तावद् गृह्यतं,
 केवलमकल्पनीयं प्रतिषेध्यते, अममनोक्षेभ्यस्तु दानग्रहण
 प्रति सर्वानुषेधः । आचा० १ श्रु० प अ० २ उ० । (‘ अस्म-
 णिय ’ शब्दे प्रथमभागे ४६३ पृष्ठे तेभ्यांशनाऽऽदिदानप्रति-
 षेधपरणि सूत्राणि प्रतिपादितानि)

पार्श्वस्थाऽऽदिभ्योऽशनाऽऽदि न वेयम्-

जे भिक्खु पागत्यस्स असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं

वम देयः, देयं वा साइज्जः ॥ ८० ॥ जे भिक्खू पास-
त्यस्य अमणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पमिच्छः,
पमिच्छंतं वा साइज्जः ॥ ८१ ॥ जे भिक्खू पासत्यं वत्थं वा
परिगहं वा कंषं वा पायपुंठणं वा देयः, देयं वा साइ-
ज्जः ॥ ८२ ॥ जे भिक्खू पासत्यं वत्थं वा परिगहं वा कंषं
वा पायपुंठणं वा पडिच्छः, पडिच्छंतं वा साइज्जः ॥ ८३ ॥

गाहा-

जे भिक्खू पासत्यो-माणकुनीलाण नितियवासाणं ।
देजा अहव पमिच्छे, मो पावति आणमादोणि ॥ २७७ ॥
पासत्यस्स अमणं वा पडिच्छः इत्यादि, एवं ओसस्ये वि हो
सुत्ता, संसत्ते वि हो, णितिए वि हो । एतेसि जो देति, तेसि
वा हत्थाओ पडिच्छति, तस्स आणाऽऽरं ।

अहवा-

पासत्यादी पुरिसा, जत्तियमेत्ता उ आहिया सुत्ते ।
जे णाणभुत्तिट्टियाणं, ए होति करणं समणुत्ता ॥ २७८ ॥
कटा ।

कि कारण तेहि समाणं दाणग्गहणं पमिसिउभति । अमणि-
पासत्यमहाउंदे, कुसीले ओसस्यमेव मंमत्ते ।
उगमउत्पायण-सणा य वातालमवराहा ॥ २७९ ॥
जम्हा जयमाणं साधूणं ते पासत्यादी करणेणं ति कि-
रिषाए समणुत्ता सहसा न भवति, तम्हा दाणग्गहणं
पडिसिउभति । अहवा-जम्हा ते करणेणं तुल्लाण जवति,
तम्हा तेहि सह समणुत्तयाण जवति, संभोगो ण भवती-
त्यर्थः । कि चात्थम् । पासत्यादा-ते पासत्यादी उगम-
दोसेसु सोलससु उत्पायणादोसेसु य सोलससु दससु य
एसणादोसेसु एतेसु वातालमवराहसु णिष बट्टति, अतो
देनेण तेसि ते मातिउज्जता, अणुमोदिता इत्यर्थः । तेसि हत्था-
ओ गेहंतेण उगमदासा पमिसेविता जवति ।

गाहा-

उगमउत्पायण-सणा य तिविहेण तिकरणविमोही ।
पासत्ये अहाउंदे, कुसीले नितिए वि एमेव ॥ २८० ॥
उगमाऽऽदियाणं तिणहं पि तिकरणविसोहिं ति सयं ण करे-
ति, अमणि पि ण कारवैति, अमणि च करेणं समणुत्ताणति । एकेक
अणयणकापडिं तिविहं । एव तिकरणविसोहिं ण करेति ति
वक्खसेसं । एवं ण करेति पासत्यादी चउरो अहाउंदपंजमा ।
णितियवासी पुण किरियकसाव जति वि असेस करोति, तदा
वि णितियवासित्तणओ एव चेव दूछवो ।

एयाणि गाहा (?)-

“एतेहि असुउपडिसे-वया य अधिसुद्धे चउ गुरुणा ।”
एमाइ सहाए ते पासत्यादी उणासोधिसे मणण करेति ति
वुत्त भवति । सो णियचारित्तविसोहेह । एपसु पुण मसुद्धेसु निय-
मा चरित्तमेदो, अशुद्धिरित्यर्थः । चरित्तं अशुद्धेण मोक्षजा-
जावो, तेण पमिच्छं दाणकरणं एतेसु, जो पुण एतेसु तिकरण-
विसोहिं करेति सो णियमा चरित्तं विसोहेति ।

उगमदोसा गाहा (?)-

जम्हा उगमाऽऽदिदोसा पासत्यादी ण वज्जति, तम्हा विसुद्धिं ति
चारित्तविसुद्धिं, तं इच्छन्तो ते पि पासत्यादी वज्जजा, एसा णियमो ।

किं च-

सुउज्जः गाहा (?)-

जो पासत्यादियाण देति तस्स पासत्यादिसु रागो लक्खिज्जः,
जो पुण तेसि हत्था गेहति तस्स तेसु मउक्केणं पीती लक्खि-
ज्जानं, तम्हा तेसु जा दाणग्गहणे रागपीती, सा वउज्जयव्वा ।
कम्हा?, जम्हा उउत्तमानो बहु दोसा, अउत्तमसंगातो य गुणा
भवति । तम्हा ते उउत्तमसंगिकते दोसे परिहरेजा ।

ण धि रागो गाहा (?)-

सुहसीलज्जणो पासत्यादी, तेसु ण वि रागो, ण धि दोसो ।
अथ चोदकः-एवं अत्यावलीओ णउज्जति, तेसु मसमिं पकुच्च
णाणुत्ता, णावि पडिसेहो । जति अहापयत्तोए संसग्गी भवति,
भवतु णाम, ण दोसो? । उच्यते-जति वि तेहि ण रागो ण दोसो
वा, तदा वि तेहि जा संसग्गी सा वज्जजा । कहे? । उच्यते-
वणे सुको वणसुको, वणचरेण वा गहिता सुको वणसुको, तेण
कय उवम उवाहरण, तदुद्धरण जाणिऊण बुधा पमिता वति-
करो संसग्गी, नं णउज्जति ।

“ माताऽप्येका पिताऽप्येको, मम तस्य च पत्निः ।

अहं मुनिभिरार्जतः, स च र्नातो गवाशने ॥ १ ॥

गवाशनानां स गिरः शूरोति, ययं च राजन् ! मुनिपुङ्गवानाम् ।
प्रत्यक्षमेतद्भवताऽपि दृष्ट, संसर्गजा दासगुणा भवन्ति ॥ २ ॥

अमणि च पमिसिउ नित्यकरेहि, जहा अकुसीलेण सदा
भावयव्व, पुणो पडिसिउभति-जो कुसीलो तेण सह स-
सग्गी ण कावव्वो, एम पडिसेहो । असधिमस्स पाहुणस्स
निषि वारे देति माउट्टाणविमुक्को । तस्स आउट्टनस्स एक्कसिं
मासलहुं, दो तिणि य वारे वि मासलहुं, ततियवाराओ परं
नियमा माइस्स मासगुरु, धिसंजागे य जीत अविमुक्क संउज-
ति, तम्भ च वउगुरुणा, दूरे सोवारणं काव ति भानिके अणुदसं
सभोतिया गता, त-य अणो गंतुमणा पुच्छेजा-ते अम्ह कि सं-
भोतिया? । तथ आयरिओ जति एगंतेण भणति संभोतिया, तो
मासलहुं । अह भणति-असभोदया, नो वि मासलहुं, असंजमादी
दोसा । तम्हा आचारण साधारण कावव्व, भो सुण-संजोती
होइया उदाणि न णउज्जति, सुग्गे णाउ उउज्जह । जम्हा
एवमादी दोसगुणा जवति तम्हा तेसि ण दावव्व, णावि तेसि
हत्थाओ पडिच्छयव्वं ।

इमो अववाहो-

अभिने ओपोयरिण, रायदुत्त भए व गेलणो ।

एएहिं कारणेहिं, देज्ज व गिएहेज्ज जयणाए ॥ २८१ ॥

अट्टाणम्म विविता, हिमदेमे सिंधु एव ओपम्मि ।

गेश्वाण कोदकं वज्ज-अहिमाइ पमेण ओमज्जे ॥ २८२ ॥

गाहा कटा ।

जइऊण गाहा (?)-

जइऊण मामिपहि ति । जे उ उहेसिबमादी ठाणा तेसु पुव्वं
गिगहति ति वुत्तं भवति, जता तेसु ण उउमति तदा पासत्यादि
उवाव्वेसु गिहसु गगहति, तदा वि असनीए, ताहे पुव्वगता पा-
सत्यो पारविजयघरेसु दवाव्वति, तदा वि असनीए पासत्यस-
घादेणं दिडति, एसा तेसि समीवातो गहणे जयणा, तेसि वा
असथरे देज्जा, ण दोसो ।

जे भिक्खू ओमसस्स अमणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं
वा देयः, देयं वा साइज्जः ॥ ८४ ॥ जे भिक्खू ओसस्यस्स

असणं वा ४ पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड ॥८५॥ जे भि-
क्यू ओससस्स वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं वा पायपुंछणं
वा देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥८६॥ जे भिक्खू ओस-
सस्स वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं वा पायपुंछणं वा पदि-
च्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड ॥८७॥ जे भिक्खू कुमीलस्स
असणं वा ४ देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥८८॥ जे भिक्खू
कुमीलस्स अमणं वा ४ पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड
॥८९॥ जे भिक्खू कुमीलस्स वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं
वा पायपुंछणं वा देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥९०॥ जे भि-
क्यू कुमालस्स वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं वा पायपुंछणं वा
पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड ॥९१॥ जे भिक्खू णि-
तियवत्तस्स अमणं वा ४ देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥९२॥ जे
भिक्खू णितियस्स अमणं वा ४ पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइ-
ज्जड ॥९३॥ जे भिक्खू णितियं वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं
वा पायपुंछणं वा देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥९४॥ जे
भिक्खू णितियं वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं वा पायपुंछणं
वा पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड ॥९५॥ जे भिक्खू सं-
सत्तस्स असणं वा ४ देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥९६॥
जे भिक्खू संसत्तस्स अमणं वा ४ पदिच्छड, पदिच्छंतं वा
साइज्जड ॥९७॥ जे भिक्खू संसत्तस्स वत्थं वा पदिग्ग-
हं वा कंबलं वा पायपुंछणं वा देयड, देयंतं वा साइज्जड
॥९८॥ जे भिक्खू संसत्तस्स वत्थं वा पदिग्गहं वा कंबलं वा
पायपुंछणं वा पदिच्छड, पदिच्छंतं वा साइज्जड ॥९९॥

जे भिक्खू गाहा । पासत्थादी गाहा । पामत्थगाहा । उग्गमगाहा ।
पताण गाहा । उग्गमदोसगाहा । सइज्जड गाहा । ण वि रागो गा-
हा । असिधे गाहा । जत्थं सुत्तं वत्थं तस्मिं विमए, अणत्तरे वा
असिवाधिकारणे होजा, पवमादिकारणेदि तं विसयमेव गच्छंतो
इह अल्लमत्तो पासत्थादिवत्थं गेएहेज्ज, देज्ज वा तेसि । अहवा-
अच्छाणं गाहा २२२ अज्जाणे वा विविज्जा मुत्तया अत्रमत्ता पाम-
त्थादि तत्थ गेएहेज्ज, हिमदेसे वा सीताभिन्ना पामिहारियगे,
एहेज्ज, एमेव सिधुमादावत्तए आमम्मि उज्जलवत्थो भिक्खं
अमत्ति, अण्णो तस्मिं उज्जलवत्थे असने पासत्थादियाण
गेएहेज्ज, गेल्लं वा किमिक्खुआदिप कल्लवरयणं पासत्थादियाण
देज्ज, गित्तेज्ज वा, अहिमाविणा रुक्के वा मगलकम्भं आम-
उज्जं कायवत्थं, अण्णो अज्जे पासत्थवत्थं गेएहेज्ज वा, देज्ज
वा तेसि । नि० चू० १५ व० ।

जे भिक्खू अउरेगपदिग्गहं खुहुगस्स वा खुहुियाए
वा थेरगस्स वा थेरियाए वा अहत्थक्खिस्स अपाय-
क्खिस्स अकम्पिणस्स अनामज्जिणस्स अणोद्धि-
णस्स मत्तस्स देयड, देयंतं वा साइज्जड ॥ ६ ॥

हत्था अविज्जा जेसि ते अहत्थक्खिणा भाणियवत्ता । एवं सव्वे
पदा । सत्ता समर्थः । एतेसि द्वितस्स चउल्लहु ।

गाहा-

अव्वात्तवृद्धाणे, इत्थीपुरिसाण जेगिताणं वा ।

सुत्तत्थवीरिणं व, पज्जत्तमकोविताणं वा ॥ १३६ ॥

अबाला बालभावं अतिक्रता, अयुक्ता युधुभावं अप्राप्ता, सरिरेण
जानीए वा अजुगिता, सुत्तं च अधीय, जेहिं अत्थो वि सुत्तो, गी-
यत्था इत्यर्थः । वीर्यं वा उपादानशक्तिः, गीतव्यत्तनातो चैव
पज्जत्तो, पादकपितो च सुत्तं भवति, मकोविता गमनागमण-
मचेट्ठा, ते च सवीरियत्तगतो चैव सकोविता, एतेसि जो इत्या-
ण वा पुरिसाण वा अतिरेगपदिग्गहं देति, अहवा ।

गाहा-

अभिणवपुराणगहितं, पातमक्खिणं तदेव क्खिणं च ।

निदिट्ठमणिदिट्ठं, पाते देताण आणादो ॥ १३७ ॥

अभिणव पुराण वा ज तं अक्खिणं णिण वा गणिमादियाण
णिदिट्ठं वा अणिदिट्ठं वा जो देह, तस्स आणादिवा दोसा ।
चउल्लहु च ल पच्छत्त, जो सुत्तपामिच्छाणं देति ।

इमाणं य अदेतस्स दोसा । गाहा-

अच्छाणणिगयादो-ण उदेतो दोमा तु वज्जिता पुट्ठि ।

रोगजअत्तेमज्जं, णिरुयस्स कपोमहेदि तु ॥ १३८ ॥

दिठंतस्स उवमंथारो, जो हत्थपादादिविगजो, तस्स जुत्तं
दाण, समत्थस्स किं दिज्जति, गतु सयमेव आणोउत्ति, सेल कठ ।

इगेदि पुण कारणेदि समत्थस्स दिज्जति-

अमिये ओपोयरिण, रायदुट्ठे जण, व गेल्लमे ।

मेहे चरित्तसावय-पए व अच्छाण जयणाए ॥ १३९ ॥

एते अस्मिवाधिकारणा दाणभायण तूमीए होजा, अंतर्देमे वा
अच्छाणे वात्तवृद्धादियाण दाणं प्रति जयणा कायवत्ता, जत्थ
बहुतरा णिज्जग, जत्थ वा बहुतरा दाणी दाम्मइ, पुट्ठं तस्स
दायवत्थ, जो वा पादक्खिणादिमो कपो भणितो, तेण दायवत्थ ।

गाहा-

एएहिं कारणेदि, सक्काण वि देति उमंमत्ती ।

जेमि होज्जितरे वा, तेमि पुण सज्ज परिहाणी ॥ १४० ॥

अच्छिण्णहत्थविद्या सक्का, तेसि देज्ज, जेण तेमि अम-
सत्ती । अससत्ती णाम जायणवोच्छेदो, अभाव इत्यर्थः । इतरे
हत्थपादादिया, तेसि परिहाणी होअ वा, ए वा, तेमि पु-
ण सक्काण भायणाभावे सज्जति, बट्टे चैव परिहाणी, तम्हा
तेसि दायवत्थ ।

गाहा-

जे चेव मक्कडाणे, अमक्क असत्तीए दोम पावेंति ।

असत्तीए मक्काण वि, ते चेव अदेति पावेंति ॥ १४१ ॥

अं ते अमंथरंता, अणेमणं जं च भाणत्तूमीए ।

पावेंति तद्वा सावय-तणादिविराहणा जं च ॥ १४२ ॥

सक्कस्स देतो जे दोमा जणिता, असक्कस्स य अदेतो जे दोमा
जणिता, ते चैव दोमा सक्काण वि असत्तीए अदेतो पावति,
तम्हा असिवाधिकारणे अवेक्खिउं सक्कस्स वि दायवत्थ
॥ १४१ ॥ अह ए देति तो इमे दोसा-ते अक्खि-

अहर्थादया अस्यभरता जं अणेसण पेज्झस्सन्ति, जं च आयण-
भूमीए अतरा आसवादि वा पावस्सन्ति, जायणज्जमीगयाण वा
स्यणेहि मेहो न णिकस्समाविज्जति, भायणाण वा गच्छन्ता सा-
वण खज्जति, तेणेहि वा ओडज्झात, जं च ऽमे किं वि सरार-
सजमभिराहण पावेति, तं मव्वं पायाच्छसं अदेवे पावति ।

अहवा इमाए जयणाए भायणा दायव्वा । गाहा-

पुव्वं तु अरंनोगो, दुगतिगवच्छं तदेव हुंसादी ।

तो पच्छा इतराण वि, तेमि देतो जेवे सुच्छो ॥ १४३ ॥

तेमि मक्काण अमिवादिकारणेहि दिज्जते पुव्व ज असतो-
इयं पाद, तं दिज्जति, दोसु वा तिसु वा त्राणसु ज वच्च, तं
दिज्जति, हुंसा वा ताडहाण वा अलक्खणजुत्ताण दिज्जति,
जात तेणत्थि, तो पच्छा इतराण वि समोदयाणि अभिमानि
समववत्तानिलक्खणजुत्ताण य देतो सुच्छो भवति ।

अतिरेकमतिग्रहं दर्शयति-

जे निक्खं अइरेणपडिगहणं खुरुगस्स वा खुट्ठि-
याए वा थेरगस्स वा थेमियाए वा हृत्यज्झिमस्स पायजि-
मस्स काण्डिमस्स णामज्झिमस्स अमकं ण देइ, ण देयंतं
वा माज्जइ ॥ ७ ॥

पुव्विज्जुत्तानां चैव इमं सुखं परिकल्पयन्तं, किं च-पुर्व एते
अद्वानाद्वा अत्यन्तो मणिता, इह पुण सुखतां चैव मणति ।

गाहा-

अच्छाण बालवृद्धा-SSग्गाण दुविहाण जुंगिताणं च ।

मुत्तन्थयीरिएणं, अयजतऽविकोविताणं वा ॥ १४४ ॥

दुवध्या जुगिता-जातीए, सरीरेण वा । सेस पूर्ववत् ।

गाहा-

आमणवपुराणगहिनं, पायमज्झिणं तदेव छिणं च ।

णिदिट्ठपणिदिट्ठं, तेमि अदेताण आणादी ॥ १४५ ॥

कटा पूर्ववत् ।

गाहा-

अच्छाणओमअभिये, उदिच्चामति अदेते जं पावे ।

पावअमवतावाण, थेग्गस्स य ऊत्ति जं कज्जा ॥ १४६ ॥
पूर्ववत् ।

गाहा-

दुविहजयआनुराणं, तण्हिचग्गाण विज्जहाणी य ।

जुंगितो पुव्वनिसिद्धो, भाणति देसेतरो पच्छा ॥ १४७ ॥

आसुकारी दीहरोणेण वा, अहवा-आगतुओ तदुत्थेण वा
ज.पणाणि विणा जा परिहणी, तं अदेतो पावति । णणु दु-
विहो जुंगितो-अगलसुत्तण पुव्व निसिद्धो, ण पच्छा ण
विज्जति ? । भाणति-जातिजुंगितो वि देसा पञ्चाधज्जति,
इतरो मि सरीरजुगितो पव्वज्जाए जिहो, पच्छा जाते तेसि
इमा विही अत्थियव्वा ।

गाहा-

जातीयजुंगितो खयु, जत्थ ण णज्जति तहिं तु मो अत्थ ।

अमुगणिमिसं नि गओ, इतरो नदि एज्जति तहिं तु ॥ १४८ ॥

पूर्ववत्कटा ।

गाहा-

जं यच्चंता काग-वेति य जे पि व केति उट्ठाहं ।

किं णु हू गिहिमामणं, वि जुंगिता लोकमंका तु ॥ १४९ ॥

कटा पूर्ववत् ।

सरारवकले दाणं पडुच्च इमो कमो । गाहा-

पादऽच्छिनामकरके-ण जुंगिते जातिजुंगितो चैव ।

वोच्चये चउ ब्रह्मणा, सरिमे पुव्वं तु समणीणं ॥ १५० ॥

पादादिविकलं भाणिय कमातो जां वोच्चये दात, तस्स
चउब्रह्म, साहुनाहुणीणं सरिमे विकलभाय बोण्हि दायव्वं ।
असति दोण्ह वि समणीसु पुव्व दायव्वं ।

अद्वाने इमो अवतानो । गाहा-

वितियपदमणपज्जे, देज्ज व अविक्कोविते य अप्पज्जे ।

जाणतो असनीए, उ मंदधम्मेषु वज्जजा ॥ १५१ ॥

अणपज्जो खलवित्तादिगे ण देज्ज, नेहो वा अविक्कोविता गु-
णदानेषु, सो वा ण देज्ज । अप्पज्जा वा जाणतो वि असतीए
जायणस्स ण देज्ज, विज्जमाण पि पासयादिसु वा मट-
धम्मेषु ण देज्जा; एवमादिकारणेषु अदेतो वि सुच्छो । नि०
चू० १४ उ० ।

“अमणुअममत्तए, पत्ते दाणं भये अणत्थाय ।

जह ककुयतुषदानं, नागभिरितयस्मि दोववए ॥ १ ॥”

का० १ अ० १६ अ० । (अत्र ‘दुव्वे’ शब्दे विशेषो छप्रत्ययः)

दाने जानिने निमित्तम्-“जे वा जाज्जाइयक्खयाएण साहुणं
दाणाइसु पयट्ठति, न गुणाऽगुणविनाए, ते वि विपज्जा-
सभायणं । तस्सा गुणा पूयाणज्जा, तं चैव दाणाइसु पयट्ठेण
निमित्तं कज्जतु, किं जाइनाइपानेइहि, जओ स जाइए निद्धस्मा
वि अत्थि, ता तेषु दाण महाफन्न हाज्जा, अह तेषु य गुणा
अत्थि, तदा वि ते थिय पविस्तिनिमित्तं दाणाइसु करितु, न
किंचि जाइणाइणा ।” दर्श० २ तत्त्व ।

तीर्थकृते भित्तादानं महाफन्नं, तत्र पञ्च दिव्यानि जायन्ते-

तम् णं तस्स विजयस्स गाहावस्स तेषं दव्वसुद्धेणं
दायगमुद्धेणं पारिगहमुद्धेणं तिविहं निक्कणमुद्धेणं दा-
णं मद् पडित्ताभिणं ममाणे देवाउयणिवच्छं भंमारपरि-
त्तीकए गिहंमि य मे इमाः पंच दिव्याः पाटव्वयाडं । तं
जहा-वसुहारा बुद्धा १, दमच्छवमो कुमुभे णिवातिनेर, चेज्जु-
ववेवे कए २, आइयाओ देवदुज्जोओ, अतरा वि य णं
आगामे अहो दाणे अहो दाणे चि पुट्ठे ५ । भ० १५ श० ।

(अमणमाहनेभ्यो दाने फलम् ‘आउ’ शब्दे द्वितीयजागे १२
पृष्ठे दर्शितम्)

यच्च तीर्थकृता दानं तदुद्धमं । अनन्तरं जगद्गुरोर्महादान-
मुक्तम् । तच्च न युक्तार्थात् परमतमावेदयन्नाह-

कश्चिदाहास्य दानेन, क इवाऽयः प्रमिदयति ।

मोक्षार्थं ध्रुवं ह्येष, यतस्तेनैव जन्मना ॥ १ ॥

कश्चिद् दुर्विग्रहमतिः, आहृष्टो, अस्य जगद्गुरोर्दानेन धितरणेन
क इव, तं कश्चिद्विषयः, अयं पुरुषार्थो, धर्माधिकारमोक्षार्थ-
न

दाण

तमः, फलं वा प्राप्तुमिच्छति निष्पद्यते, अर्थाऽऽदिषु तस्य निरपेक्ष-
त्वात् । दानधर्मस्य च तत्कारणत्वात्प्रोक्तार्थः । सिद्ध्यतीति चेन्न-
त्याह-मोक्ष निर्वाणं गमिष्यति याश्चतीति मोक्षगामी, धृवं नि-
श्चिन, हिशब्दो जिनदानस्य प्रयोजनाभावभावनार्थः । एव
जगद्गुरुर्गणो यस्मात्कारणात्, तेनैवाऽकृतेन, यस्मिन् जन्मनि
दानं ददाति न जन्मपरम्परया, जन्मना भवेन, दानं हि भव-
परम्परया मोक्षफलं, येन च तद्भवेनैवावश्यं निर्वाणव्यं, तस्य
दानेन न कश्चिदर्थः इति ॥१॥

अथोत्तरमाह-

उच्यते कल्प एवास्य, तीर्थकृत्प्रामर्शः ।

उद्यात् सर्वमस्वानां, हित एव प्रवर्तते ॥ २ ॥

उच्यते भगवन्तरोदिताऽऽज्ञेयस्य समाधिरभिधीयते, कल्पशब्दः
कारणार्थः । यदाह- " सामर्थ्यं नर्णनायां च, उद्यने करणे तथा ।
औपम्ये चाधिवासे च, कल्पशब्द विदुर्बुधाः ॥ १ ॥ " करणं
च क्रिया, समाचार इत्यर्थः । तत्र च कल्प एव जीनमेव, व-
क्ष्यमाणे दानाऽऽदिना सर्वस्वार्थाहितवर्तनलक्षणेऽस्य जगद्गुरोर्न
पुनः फलविशेषं प्रति प्रत्याशा । किंरूपोऽसौ कल्प इत्याह-
तीर्थकृत्प्रामर्शः । यकारस्य सवन्धि तीर्थकरत्वनिव-धनं यस्मादाऽऽस्य
कर्माऽऽहृष्टं तत्तथा, तस्य तीर्थकृत्प्रामर्शकर्मण उद्याद्विपाकात्
सर्वमस्वानां सकलशरीरिणाम् । इह च हितशब्दयोगेऽपि न
चतुर्थी, संबन्धस्यैव विवक्षितत्वात् । हिते एवानुकूलविधावेव,
इह यदिति शेषो दश्यः, तेन वदेतन् प्रवर्तते व्याप्रियते जग-
दानिनि तत्तत्तस्य दानात् कल्पपरिपालनं विना नान्यत् फ-
लमस्तीति भावनेति ॥ २ ॥

परिहारान्तरमाह-

धर्माङ्गख्यापनार्थं च, दानस्याऽपि महामतिः ।

अवस्थौचित्ययोगेन, सर्वस्वैवानुकम्पया ॥ ३ ॥

धर्मस्य कुशलाऽऽत्मपरिणामविशेषस्याङ्गमवयवः कारणे वा
धर्माङ्गं, तस्य ख्यापनं प्रकाशनं धर्माङ्गख्यापनं, तस्मै इह ध-
र्माङ्गख्यापनार्थं, जावप्रत्यपगन्तव्याग्निर्देवस्य धर्माङ्गताख्याप-
नार्थमिति दृष्टव्यम् । महामतिं हस्तवानिति प्रक्रमगम्यम् । धर्माङ्गं
दानं भगवता प्रवृत्तत्वाच्छोभति भव्यजनसप्रत्ययार्थमि-
त्यर्थः । चशब्दः पृथोक्तपरिहारापेक्षया परिहारान्तरसमुच्चय-
ार्थः । कस्येति-दानस्याऽपि विभागनस्यार्थः, न केवलं शो-
लाऽऽर्द्धेर्धर्माङ्गतेत्यपिशब्दार्थः । महामतिरव्याहनयोश्चो जगत्तानां
किं यथाकर्थाऽहस्य धर्माङ्गतायां ख्यापनं, नेत्याह-अवस्था-
या भूमिकाया औचित्ययोग आनुरूप्यलक्षणधर्मसम्बन्ध-अव-
स्थौचित्ययोगः, तेन, स्वभूमिकौचित्यत्वेनेत्यर्थः । धर्माङ्गता च त-
स्य किं गृहिणामेव, नेत्याह-सर्वस्यैव, एवशब्दस्याऽपिशब्दा-
र्थत्वाच्च केवलं गृहण एव, निरवशंसस्यापि दातुर्नतृगृहिणो
वाऽनुकम्पया कृपाया, न तु गृहिणामनुकम्पयादानमुचितम्,
" अणुकंपादाण पुण, जिणेहं न कयाहं परिमसिं । " इति व-
चनान् । यत् पुनः साधुः साधवे ददाति तदनुकम्पानिभित्तं
न भवति, भक्तिनिमित्तत्वात्तस्य । यन् पुनरसंयताय दानं तत्
साधोर्न संभवति, " गिहिणो वेयायमियं, न कुञ्जा अभिवायण-
वदणपुयणं च । " इति वचनान् । ततः सर्वस्याऽपि गृहस्थस्यैव
व्याप्येयं, नैवम, यनो विशिष्टपुष्टाऽऽलम्बनलक्षायेतेरप्यनुकम्पा-
दानसंभव इति न शेषः । अत्र चार्थः प्रथकार एव व्यक्तीक-

रिष्यति । श्रूयते चाऽऽगमे आर्यसुहृत्त्वाच्चाप्यस्य रङ्गदानं, न चा-
नुकम्पादानं साधुषु न संभवति, " आर्यगियऽणुकपाए, गच्छो
अणुकपिओ महाभागो । " इति वचनान् इति ॥ ३ ॥

धर्माङ्गमेव दानं यतः-

सुभाऽऽशयकरं ज्ञेय-दाप्रहच्छेदकारि च ।

सदच्युद्यमाराङ्ग-मनुकम्पाप्रसूति च ॥ ४ ॥

युन प्रशस्तमाशयं चित्तं कर्तुं शीलमस्येति सुभाऽऽशयकरं,
हि इति यस्मादेवं तस्माद्वर्माङ्गता दानस्येति प्रकृतम् । एत-
दिति दानम् । तथा-आप्रहच्छेदकारि च-चित्तं प्रति ममकार-
कणाभिनिवेशनाशकर्तृ, चशब्दः समुच्चयः । तथा सन् शो-
भनोऽभ्युदयान्तगानुबन्धित्वेन बाऽभ्युदयः कल्याणावाप्तिः, त-
स्य साराङ्गं प्रधानकारणं सदभ्युदयानाराङ्गम् । आह च-
" दानेन भोगान्नाप्नोति, यत्र यत्रोपपद्यते । शोभेन भोगान् स्व-
र्गं च, निर्वाणं चाधिगच्छति ॥ १ ॥ " तथाऽनुकम्पाया दया-
याः सकाशात् प्रसूतिः प्रभवो यस्य तदनुकम्पाप्रसूतिः । चश-
ब्दः समुच्चय इति ॥ ४ ॥ दा० २ अष्ट० । पञ्चा० । कल्प० ।
दा० । (प्रायश्चित्तदानविधिः ' पञ्चिजल ' शब्दं वक्ष्यते)

अथ दानं प्रति विधिनिषेधविचारः-

मे णाईए, णादिवावए, ण समणुजाणनि (७७) ।

(से णाईए इत्यादि) स भिक्षुस्तदा कल्यं नाददीत न
गृहीयात्प्राप्यपरमादापयेद्वा ग्राहयेत्, ताप्यपरमनेषणीयमादवान
समनुजानीयात् । अथवा-सहस्रालं सधूमं वा नाद्यात् भक्ष्ये-
न्नापरमादयेद्दत्तं वा न समनुजानीयादिति । आचा० १
मु० २ अ० ५ उ० ।

दाणच्या य जे पाणा, हांति तमथावरा ।

तेमिं मंरवणट्ठाए, तम्हा अत्थि ति णो वण ॥ १८ ॥

अन्नपानदानार्थमाहारमुदकं च पचनपाचनाऽऽदिकया क्रियया
कूपस्वननाऽऽदिकया चोपकल्पयेत् । तत्र यस्माद्व्यन्यते व्यापाद्यते
त्रसाः स्वावराश्च जन्तवस्वस्मात्तेषां रक्षानिमित्तं माधुरात्मगुणो
जितेन्द्रियोऽत्र भवत्यायानुष्ठानं पुण्यामत्यर्थं नो वदेदिति ॥१८॥

यद्येवं, नास्ति पुण्यामिति वृत्तान्तदेतदपि न श्रूयादित्याह-

जेमिं तं लवकपति, अन्नपाणं तद्वाविहं ।

तेमिं लाभतरायं ति, तम्हा णत्थि ति णो वण ॥ १९ ॥

(जेमिमित्यादि) येषां जन्तूनां तदन्नपानाऽऽदिकं किञ्च धर्मबु-
द्ध्यापकल्पयन्ति, तथावधं प्राण्युपमर्दवदोपदृष्टं निष्पादयन्ति,
तन्निषेधे च यस्मात्तेषामाहारपानार्थिनां तस्मान्नान्नरायो विघ्नो
भवेत्, तदभावेन तु पीडयेत्, तस्मात्कूपस्वननसत्राऽऽदिकं कर्माणं
नास्ति पुण्यामित्येतदपि नो वदेदिति ॥१९॥

एतमेवार्थं पुनरपि समासतः स्पष्टतरं विभक्तिपुराह-

जे य दानं पमंसंति, वहमिच्छंति पाणिणां ।

जे य णं पकिमेहंति, वित्तिच्छेयं करंति ते ॥ २० ॥

(जे य दानमित्यादि) चे केचन प्रपासत्याऽऽदिकं दानं बहूनां ज-
न्तूनामुपकारीति कृत्वा प्रशंसन्ति स्थापन्ते, ते परमार्थानभिज्ञाः,
प्रवृत्ततरपाणिनां तत्प्रशंसाद्वारेण बध्ना प्राणानिपातमिच्छन्ति,
तद्दानस्य प्राणानिपातमन्तरेणानुपपत्तेः । तेऽपि च किञ्च सूक्ष्म-
धियो वयमित्येवं मन्थमाना आगमसत्त्वानभिज्ञाः प्रतिषध-
न्ति निषेधयन्ति, नेऽप्यगोतार्थाः, प्राणिनां वृत्तिच्छेदं वर्त्तनोपा-

पवित्रं कुर्वन्तीति ॥२०॥ सु०१ सु०११ अ० आ०० । आ०० ।
(कृतप्रत्याख्यानोऽशनाऽऽदिदानं न कुर्यादिति ' पच्यकृत्वाण ' शब्दे वक्ष्यते) (लुब्धजैः साधुनिर्दमकाऽऽदिज्या न वेयमसं-
यतपोषणजयादिति ' भोषण ' शब्दे विस्तरात् वक्ष्यते) " ऐ-
न्द्रशर्मप्रदं दानं अनुकम्पासमन्वितम् । नक्त्या सुपात्रदानं तु,
मोक्षदं देशिनं जिनैः ॥१॥ " ब्रा० १ ब्रा० । (अनुकम्पा ० २)
इत्यादिभिर्देशजैः श्रुतैरनुकम्पादानम् ' अनुकम्पादान ' शब्दे
प्रथमभागे ३६० पृष्ठे व्याख्यातम्)

नन्वेवं " गिदिणो वेयावद्वियं न कुञ्जा " इत्याद्यागमवि-
रोधः ? इत्यत आह-

वैयाहृत्ये गृहस्थानां, निषेधः श्रूयते तु यः ।

स औत्सर्गिकतां विद्वद्, नैतस्यार्थस्य बाधकः ॥११॥

(वैयाहृत्य इति) गृहस्थानां वैयाहृत्ये तु साधोर्न निषेधः
क्ष्यते, स औत्सर्गिकतां विद्वन्नेतस्यापवादिकस्यार्थस्य बाध-
कः । अपवादो ह्युत्सर्गं बाधते, न तत्सर्गोऽपवादमिति ॥१२॥

सुत्रान्तरं समाधत्ते-

ये तु दानं प्रशंसन्ती-त्यादिमुत्रेऽपि संगतः ।

विहाय विषयो मृग्यो, दशाजेदं विपश्चिता ॥१३॥

(ये चिन्ति) ये तु दानं प्रशंसन्तीत्यादिमुत्रेऽपि " जे उ दा-
यो पसंसति, यदमिच्छन्त पाणिण । जे अस्मं पमिसेहति, विस्ति-
कट्ठेय करंति ते ॥ २० ॥ " इति सूत्रकृतसुत्रेऽपि दशाभेदं वि-
हाय संगतो युक्तो विषयो विपश्चिता मृग्य येऽप्येष्टुस्या
विचारणीयो, न तु पदार्थमात्रे मूढतया ग्राह्यम्, अनुष्टाऽल-
म्बितविषयतयैवाहोपपादनात् । आह च-" ये तु दानं प्रशंस-
न्ती-त्यादि सुत्रं तु यत् स्मृतम् । अवस्थानेदाविवयं, ऊष्टव्यं
तन्महात्मभिः ॥ १ ॥ " इति ॥१३॥

पुनः शङ्कते-

नन्वेवं पुण्यबन्धः स्पात्, साधोर्न च स इष्यते ।

पुण्यबन्धान्यपीडाज्यां, उन्नं जुक्ते यतो यतिः ॥१४॥

(नाश्विति) नन्वेवमपवादतोऽपि साधोरनुकम्पादानेऽप्युप-
गम्यमाने पुण्यबन्धः स्यात्, अनुकम्पायाः सातन्धहेतुत्वात् ।
न च स पुण्यबन्ध इष्यते साधोः, यतो यस्माद् यतिः पुण्य-
बन्धान्यपीडाज्यां हेतुभ्यां उन्नं जुक्ते ॥१४॥

एतदेव स्पष्टयति-

दीनाऽऽदिदाने पुण्यं स्यात्-तद्दानं च पीडनम् ।

शक्तौ पीडाऽप्रतीकारे, शास्त्रायेस्य च बाधनम् ॥१५॥

(दीनाऽऽदिदाने) प्रकटं भोजने दीनाऽऽदीनां याचमानानां दाने
पुण्यं स्याद्, न चानुकम्पायाँस्तेषामदृष्ट्वा कदापि भोक्तुं शक्तः ।
अतिधार्ष्ट्यमवलम्ब्य कथञ्चित्तेषामवधाने च पीडनं स्यात्तेषां त-
दानीमप्रतीकरूपं, शासनद्वेषात्परत्र च कुगतिस्सङ्गतिरूपम् । तद-
प्रतिदानपरिणामाभावाच्च दोषो भविष्यतीत्याशङ्कयाऽऽह श-
क्तौ सत्यां पीडायाः परदुःखस्याप्रतीकारेऽनुकारे च शास्त्राय-
स्य पराप्रतिपरिहारप्रयत्नप्रतिपादनरूपस्य बाधनं, रागाद्वेषयो-
रिव शक्तिनिगूढनस्यापि चारित्र्यप्रतिपक्षत्वात् । प्रसिद्धोऽयम-
र्थः सप्तमाष्टके ॥ १५ ॥

किञ्च दानेन भोगाऽऽप्ति-स्त्वतो भवपरम्परा ।

धर्माधर्मकृत्यान्मुक्ति-र्मुमुक्षोर्नेष्टमित्यदः ॥ १६ ॥

किं च दानेन हेतुना भोगाऽऽप्तिर्भवति, ततो भवपरम्परा
मोहधारावृद्धेः, तथा धर्माधर्मयोः पुण्यपापयोः कृत्यान्मुक्तिः,
इति हेतोरदोऽनुकम्पादानं मुमुक्षोर्नेष्टम् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तयति-

नैवं यत्पुण्यबन्धोऽपि, धर्महेतुः शुनोदयः ।

षेददीनां विनाश्येव, नश्वरत्वात् स्वतो मतः ॥ १७ ॥

(नैवमिति) नैवं यथा प्रागुक्तम्, यत् यस्मात्पुण्यबन्धोऽपि
शुनोदयः सारिपाको धर्महेतुर्मतः, तद्धेतुर्निरव दशाविशेषेऽनु-
बन्धः, पुण्यानुबन्धिपुण्यबन्धसंज्ञत्वात्, प्राणातिपातविममणाऽऽदौ
तथाऽवधारणम् । न चायं मुक्तिपरिपन्थी, दायां विनाश्यव-
हेरिव तस्य पाप विनाश्य स्वतो नश्वरत्वाभावात्शालित्वात् ।
शास्त्रार्थाभावेन निर्जराप्रतिषेधकपुण्यबन्धाभावाभावाच्च दोष
इति गर्नाऽर्थः ॥ १७ ॥

भोगाऽऽप्तिरपि नैतस्मा-दजोगपरिणामतः ।

मन्त्रितं धन्यया पुंसां, जलपप्यमृतायते ॥ १८ ॥

(भोगाऽऽप्तिरिति) भोगाऽऽप्तिरपि नैतस्मादापवादिकादनुकम्पा-
दानात्, अभोगपरिणामतो भोगानुभयोपनायकाव्यवसायाभा-
वात् । दृष्टान्तमाह-मन्त्रितं जलमपि पुंसां धन्यया भक्त्याऽऽमृता-
यतेऽमृतकार्यकारि जयति । एव हि भोगहेतोरप्यवसायवसाय-
विशेषाद्भोगानुपपत्तिकपपद्यत इति ज्ञायः ॥ १८ ॥

नन्वेव हरिमन्त्रसंमत्या भवन्तिऽवस्थाप्यते, तेनैव

चामिनिवेद्योक्तमिन्पाशङ्कषऽऽह-

न च स्वदानपोषार्थ-मुक्तमेतदपेक्षजम् ।

हरिजटो हृदोऽनाणीद्, यतः संविग्नपाक्षिकः ॥१९॥

(न चेति) न च स्वदानस्य स्वीयासंयतदानस्य पोषार्थं सम-
र्थनार्थमुक्तमेतदपेक्षजनमसुन्दरम् । यतो यस्मात्संविग्नपाक्षिको
हरिजटोऽहः प्रागुक्तं, हि निश्चितमभाणीत् । न हि संविग्नपा-
क्षिकोऽमृतं हने । तदुक्तं सप्तविंशतितमाष्टकविबरणे-" स्व-
कीयासंयतदानसमर्थनार्थमर्थकमिदं प्रकरणं सूरिणा कृतमि-
ति केचित्कल्पयन्ति । हरिमन्त्राऽऽचार्यो हि भोजनकाले शङ्खा-
दनपूर्वकमर्थिभ्यो भोजनं प्रापितवानिति धूयते । न चैतत्समा-
धत्ते, संविग्नपाक्षिको ह्यमौ, न च संविग्नस्य तत्पाक्षिकस्य बा-
नार्थमकार्षोपदेशः सम्भवति, तत्स्वदानप्रसङ्गात् । आह च-
" संविग्नोऽप्युपसं, ए देह दुःखासिद्धं कुरुविशगं । जानंतो
तस्मिन् तद्वा, अतहकारो उ मिच्छन्त " ॥ १ ॥ इति ॥ १९ ॥

जक्तिस्तु भवनिस्तार-वाङ्गा स्वस्य सुपात्रतः ।

तथा दत्तं सुपात्राय, बहुकर्मक्षयकृमम् ॥ २० ॥

(जक्तिस्त्विति) भक्तिस्तु स्वस्य सुपात्रतो भवनिस्तारवा-
ङ्गा । आराध्यत्वेन ज्ञानं जक्तिः, आराधना च गौरवितप्रती-
हेतुः, क्रिया गौरवितसेवा चेत्येतदपि फलतो नैतच्छ्रुणमनि-
शेते । तथा भक्त्या सुपात्राय दत्तं बहुकर्मक्षये दत्तं समर्थं
जयति ॥ २० ॥

तथाहि-

पात्रदानचतुर्भङ्ग्या-माद्यः संशुच इष्यते ।

द्वितीये भजना शेषा-वनिष्कृष्टदौ वर्तौ ॥ २१ ॥

(पात्रेति) पात्रदानविषयिणी या चतुर्जङ्गी-संयताय शुक-

दानम्, संयतायाश्चदानम्, असंयतायश्चदानम्, असंयतायाऽश्चदानमित्यत्रिलापा । तस्यामाद्यो भङ्गः सम्यगतिशयेन शुद्ध इष्यते, निर्जराया एव जनकत्वात् । द्वितीये भङ्गे कासाऽऽदिभेदेन फलभावाऽज्ञावाभ्यां भजना विकल्पाऽऽत्मिका । द्वौ नृतीयचतुर्थभङ्गौ अनिष्टफलदौ एकान्तकर्मबन्धहेतुत्वान्मतौ ॥ २१ ॥

शुद्धं दत्त्वा सुपात्राय, सानुबन्धशुद्धानात् ।

सानुबन्धं न बध्नाति, पापं बध्ने च मुञ्चति ॥ २२ ॥

(शुद्धमिति) सुपात्राय प्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मणे शुद्धमन्त्राऽऽदिकं दत्त्वा सानुबन्धस्य पुण्यानुषाधिनः शुद्धस्य पुण्यस्यार्जनात् सानुबन्धमनुबन्धसहितं पापं न बध्नाति, बध्ने च पूर्वं पापं मुञ्चति त्यजति । इत्थं च पापनिवृत्तौ प्रयाणभङ्गाप्रयोजकपुण्येन मोक्षसौजन्यमावेदितं भवति ॥ २२ ॥

भवेत्पात्रविशेषे वा, कारणे वा तथाविधे ।

अशुद्धस्यापि दानं हि, द्वयोर्लाभाय नान्यथा ॥ २३ ॥

(भवेदिति) पात्रविशेषे वाऽऽगमाभिहितस्वरूपकूपकाऽऽदिकूपे, कारणे वा तथाविधे दुर्भिक्षदीर्घाध्वजान्त्याऽऽदिकूपे आगाढे, अशुद्धस्यापि दानं हि सुपात्राय द्वयोर्दानं नृगृहीतोर्लाभाय जनेत्, दातुर्विवेकशुद्धान्तःकरणत्वाद्, गृहीतुश्च गोतार्याऽऽदिपदवशात्; नान्यथा पात्रविशेषस्य कारणविशेषस्य वा विरहे ॥ २३ ॥

तन्वेवं संयतायाश्चदाने फले द्वयोजनवतु भजना, दातुंबहुतरानिर्जराऽऽपत्तरपापकर्मबन्धजगित्यनु जगत्सु कथमपवादऽऽदावपि भावशुद्ध्या फलाविशेषादित्यत्र आह-

अथवा यो गृही मुग्धो, लुब्धकज्ञातभावितः ।

तस्य तत् स्वरूपबन्धाय, बहुनिर्जराणाय च ॥ २४ ॥

(अथवेति) अथवा गतान्तरे, यो गृही मुग्धोऽसन्-शास्त्रार्थो लुब्धकज्ञातेन मुग्धेषु लुब्धकानामिव साधुषु श्रास्त्रानां यथाकथञ्चिद्भाऽऽयुगद्धौकतेनानुधावनमेव युक्तमिति पार्श्वस्यप्रदर्शनेन भावितो वासितः, तस्य तत्संयतायाश्चदानं तु मुग्धत्वादेव स्वरूपपापबन्धाय, बहुकर्मनिर्जराय च जनेति ॥

अल्पाऽऽयुष्कत्वम्-

इत्यभाशयवैचित्र्या-दत्राऽऽयुष्कहेतुना ।

युक्ता चाशुनदीर्घाऽऽयु-हेतुता सूत्रदर्शिता ॥ २५ ॥

(इत्यभिति) इत्यममुना प्रकारेण, आशयवैचित्र्याद्भावेन दत्तम्, अत्र संयताऽश्चदाने, अल्पाऽऽयुष्कहेतुताऽशुनदीर्घाऽऽयुहेतुता च, सूत्रदर्शिता स्थानाङ्काऽऽयुक्ता, युक्ता, मुग्धानिनिविष्टयारेतदुपपत्तेः । शुद्धायकापेक्षयाऽशुद्धायके मुग्धेऽल्पाशुभाऽऽयुष्यन्वेनत्वात् । कृतकजवप्रहरणरूपाया अल्पतायाश्च सूत्रान्तरविरोधेनसंभवविति । व्यक्तमहः स्थानाङ्कश्रृण्वादौ ॥ २५ ॥

यस्तत्तरगुणाशुद्धं, प्रज्ञप्तिविषयं वदेत् ।

तेनात्र भजनासूत्रं, दृष्टं सूत्रकृते कथम् ? ॥ २६ ॥

(यस्तिवेति) यस्तु आधाकर्मिकस्यैकान्तदुष्टत्वं मन्यमानः प्रकृतेऽर्थे, प्रज्ञप्तिगोचरं जगवतीविषयम्, तत्तरगुणाशुद्धं वदेत् । शक्यपरित्यागबीजाऽऽदिसंस्तकाऽऽदिविषलेऽप्यप्राप्तुकानेव-णायपदप्रवृत्तिदर्शनात् । तेनैवं यूकापरिजयजयापरिधानं परित्यजता, अत्र विषये, सूत्रकृते, भजनासूत्रम्, कथं दृष्टम् ? ।

एवं हि तदनाचारश्रुते श्रूयते-" अहागराहं वृजंति, अजमन्ने सकम्पुणा । उषलिते वियाणिऽजा-ऽणुर्वालिसे सि वा पुणो " ॥ १ ॥ अत्र आधाकर्मिकस्य फले जजनैव व्यक्तीकृता, अन्योऽस्यपदप्रहरणार्थान्तरस्य कर्तुमशक्यत्वात्, स्वरूपतोऽसावद्ये जज-मान्युरपावनस्यानतिप्रयोजनत्वाच्चेति संक्षेपः ॥ २६ ॥

शुद्धं वा पदशुद्धं वा-ऽसंयताय प्रदीयते ।

गुरुत्वबुद्ध्या तत्कर्म-बन्धकृत्वाऽनुकम्पया ॥ २७ ॥

(शुद्धं वेति) असंयताय यदशुद्धं वाऽशुद्धं वा गुरुत्वबुद्ध्या प्रदीयते तदसाधुषु साधुसंज्ञया कर्मबन्धकृत्, न पुनः अनुकम्पया । अनुकम्पादानस्य काऽप्यनिविष्टत्वात् । " अणुकंपादानं पुण, जिणेहि न कयाह पक्सिद्धं । " इति वचनात् ॥ २७ ॥

दोषोपशक्ततां ज्ञात्वा, तामुपेक्ष्य ददज्जनः ।

प्रज्ज्वाह्य चन्दनं कुर्यात्, कष्टमद्गारजीविकाम् ॥ २८ ॥

अतः पात्रं परीक्षेत, दानशौण्डः स्वयं धिया ।

तत् त्रिधा स्थानमुनिः श्राष्टः, सम्यग्दृष्टिस्तथाऽपरः ॥ २९ ॥

एतेषां दानमेतत्स्थ-गुणानामनुमोदनात् ।

औचित्याननिष्ठस्या च, सर्वसंपत्करं मतम् ॥ ३० ॥

दोषेति स्पष्टः ॥ २८ ॥ अत इति स्पष्टः ॥ २९ ॥ (एतेषा-मिति) एतेषां मुनिश्रास्त्रसम्यग्दृष्टां दानम्, एतत्स्थानमेतद्-वृत्तीनां गुणानामनुमोदनात्तद्दानस्य तद्वक्तिपूर्वकत्वात् । औचि-त्याननिष्ठस्या स्वाचारानुष्ठानेन च, सर्वसंपत्करं ज्ञानपूर्वक-त्वेन परम्पराया महानन्दप्रदं मतम् ॥ ३० ॥

शुभयोगेऽपि यो दोषो, उच्यतेः कोऽपि जायते ।

कूपज्ञातेन स पुन-र्नानिष्टो यतनावनः ॥ ३१ ॥

(शुभयोगेऽपीति) पात्रदानबद्धबुद्धीनां साधर्मिकत्वात्मन्याऽऽदौ शुभयोगेऽपि प्रशस्तव्यापारेऽपि यः कोऽपि उच्यते दोषो जायते, स कूपज्ञातेन आगमप्रसिद्धकूपदृष्टान्तेन, यतनावनो यतनापराधणस्य नानिष्टः, स्वरूपतः साधयत्वेऽप्यनुबन्धतां निरवद्यत्वात् । तद्विदुःकम्-" जा जयमाणस्तस्य भवे, विराड-णा सुतविदिसमगस्त । सा द्रोहि णिउत्तरफला, अउक्त्यवि-सोहिजुत्तस्त ॥ १ ॥ " अत्र हि अपवादपदप्रत्ययाया विराधनाया व्याख्याता फलनेक्षोपयिको ज्ञानपूर्वकत्वेन क्रियाभेद एव ल-भ्यते । यत्तु वर्जनाभिप्रायजन्त्यां निर्जरां प्रति जावघातपरिणा-माजन्यत्वेन जीवविराधनायाः प्रतिबन्धकाभावत्वेनैवात्र हेतु-त्वमिति कश्चिद्वाह साहसिकः, तस्यापुर्वमेव व्याख्यानमपुर्वमेव वाऽऽगमतर्ककौशल्यं, कथलायास्तस्याः प्रतिबन्धकत्वाभावाज्जी-वघातपरिणामविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वे च विशेषणाभावप्रयु-क्तस्य विधिष्ठानावस्य शुद्धावेशस्यस्वरूपत्वे विशेष्याभावप्रयु-क्तस्य तस्य शुद्धविशेषणरूपस्यापि समवाज्जीवघातपरिणामोऽ-पि देवानां प्रियस्य निर्जगहेतुः प्रसज्येत । अथ वर्जनाभिप्राये-ण जीवघातपरिणामत्रयत्ववृत्तं स्वरूपमेव विराधनाया-ख्यायतेऽतो नेयमसती प्रतिबन्धकेति चेत्, किमेतद्विराध-नापदं प्रवृत्तिनिमित्तं, विशेषणं वा ? । आद्ये प्रवृत्तिनिमित्तं ना-स्तिपदं चोक्त्यत इत्ययमुन्मत्तप्रलापः । अन्त्ये चाक्तदोषताद-वस्थामिति शिष्यद्वन्द्वधनमात्रमेतत् । अथ यद्वर्त्मविशिष्टं यद्व-स्तु निजस्वरूपं जहाति स धर्मस्तत्रोपाधिरिति नियमाद्वर्जना, अभिप्रायविशिष्टा हि जीवविराधना जीवघातपरिणामजन्यत्वं

संयमनाशहेतुं परित्यजतीति भावार्थपर्यालोचनादनुपहितवि-
राधनात्वेन प्रतिबन्धकत्वं लभेत इत्युपहितायास्तस्याः प्रति-
बन्धकाभावत्वमकृतमिति चेन्न, प्रकृतविराधनाव्यक्तौ जीवघात-
परिणामजन्यत्वस्यास्येन त्याजयितुमशक्यत्वात् । अत एव
तत्प्रकारकप्रामितिप्रतिबन्धरूपस्यापि तद्दानस्यानुपपत्तेः । स्यादे-
तत् । वर्जनाभिप्रायान्नार्वाशेषविराधनात्वेन प्रतिबन्धकत्वे न
कोऽपि दोषः, प्रयुत वर्जनान्नप्रायस्य पृथकारणत्वाकल्पनात्ता-
दवमिति । मैषम । विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, अ-
न्यथा दोषाभावविशिष्टत्वाधत्वेनैव दुष्टकृते प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गा-
त्, विशेष्यभावस्थलेऽतिप्रसङ्गाच्च । तस्माद् वर्जनाभिप्रायस्यैव
फलविशेषे निश्चयतो हेतुत्वं, व्यवहारेण च तत्तच्छ्रुतीनां भावा-
नुगतानां निमित्तत्वमिति साम्प्रतम् । विपश्चित्तं चेदमभ्यवेति
नेह विस्तरः ॥ ३१ ॥

इत्थं दानविधिज्ञाना, धीरः पुण्यप्रभावकः ।

यथाशक्ति दददानं, परमाऽऽनन्दभाग् भवेत् ॥ ३२ ॥

इत्थमिति स्पष्टः ॥ ३२ ॥ उ० १ उ० ।

दाणिणायाम्, नृप० २ श्रु० ५ अ० । 'दा' अवधारणे
ल्युट् । खण्डने, विशेषे । आव० । गजमदे, क्वा० १ श्रु०
ए अ० । मदकारिणं, "दाणवासिअकपोलमूलं ।" कल्प०
२ ज्ञान । तीर्थरुद्रानमनस्याः प्राप्नुवन्ति, न वेति प्रश्ने, उत्तरम्,
ने नाप्नुवन्तीति ब्रुवाद्वा, अन्तराणि तु ग्रन्थे दृष्टानि न
स्मरन्तीति । १६८ प्र० । मन० २ उल्ला० । केनापि स्वगृह-
जितगृहे मुक्ता, तत्र आह । कोऽपि भाटक दत्त्वा तिष्ठति, न
वेति प्रश्ने, उत्तरम्-यथापि साधकजाटकप्रदानपूर्वकमवस्थाने
दोषा न लगति, तथाऽपि तथाविधकारणमन्त्रदेयं युक्तिमज्ञ प्र-
तिमानि, देवद्वयभोगाऽऽदौ निःशून्याप्रसङ्गादिति । ४१७ प्र० ।
संन० ३ उल्ला० । पौषधमध्ये याचकाऽऽर्दनीं दातुं कल्पने, न वेति
प्रश्ने, उत्तरम्-मुख्यवृत्त्या पौषधमध्ये याचकाऽऽर्दनीं दातुं न
कल्पने, कस्मिंश्चिकारणविशेषे तथा-जितशान्तनोर्जाति कृत्वा
कदाचिद्यदि ददाति तदा निषेधो ज्ञातो नास्तीति । ४३३
प्र० । संन० ३ उल्ला० ।

दाणंतराय-दानान्तराय-न० । दायने इति दानं, तद्विषयमन्त-
राय दानान्तरायम् । प्रथमायामन्तरायस्योत्तरप्रकृतौ यदुदय-
वशात् मति भिन्नोऽपि समागने च गुणवति पात्रे दत्त्वाऽस्मै
बहुफलमिति जानन्नपि दातुं नोत्सहते, तद्दानान्तरायम् । त-
स्मिन्, कर्म० ६ कर्म० । पं० स० । स० ।

दाणगहण-दानग्रहण-न० । प्रदानाऽऽदानयोः, नि०चू० ५ उ० ।

दाणजुय-दानयुत-पु० । दानरुचौ, कर्म० १ कर्म० ।

दाणद्व-दानार्थ-न० । दानमर्थो यस्य तद्दानार्थम् । दाननिमित्ते,
प्रश्न० ५ सव० द्वार । सु५० ।

दाणधम्म-दानधर्मे-पु० । दानधर्मकर्मव्यतायाम्, "दानात्की-
र्तिः सुधावृद्धा, दानात्सौभाग्यमुत्तमम् । दानात्कामार्थमोक्षाः
स्युः-दानधर्म्मो वरस्ततः ॥ १ ॥" पञ्चा० २ वि० ।

दाणव-दानव-पु० । वनोरपत्यम्, अण् । क्वा० १ श्रु० ८ अ० ।

"कगच्चतदपयर्षा प्रायो लुक्" ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति प्राय-
प्रवृत्त्यास्वरपरम्यानादिभूतस्यास्युक्तस्यापि वकारस्यालुक् ।
'दाणवो' प्रा० १ पाद् । भवनरनिर्दिशे, व्यन्तरभेदे, क्वा० १
श्रु० ८ अ० । असुरे, अनु० । स्था० । उत्त० । आ० म० ।

दाणविंद-दानवेन्द्र-पु० । समराऽऽदौ, मा०म० १ अ० १ खण्ड ।

दाणविष्णु-दानविप्रनाश-पु० । दत्तापन्नापे, प्रश्न० ३ सं-
व० द्वार ।

दाणसह-दानश्राद्ध-पु० । प्रकृत्यैव दानरुचौ, ध० ३ अधि० ४० ।

दाणसूर-दानशूर-पु० । तृतीये शूरभेदे, "दाणसुरे वेसमणे ।"

दानशूरो वैभवेण उत्तराशालोकपालस्तीर्थकराऽऽदिजन्मवारण-
काऽऽदिरक्षवृष्टिपातनाऽऽर्दनेति । उक्तं च-"वेसमणवयणसंचो-
इषा उ ते तिरियजंतगा देवा । कोर्मगसो हिरण्ण, रयणाणि य
तत्थ उचणेति ॥ १ ॥" इति । स्था० ४ उ० ३ उ० । संथा० ।

दाणाऽ-दानाऽऽदि-पु० । वितरणप्रभृतौ, आदेशाद्वा गुरुसे-
वातपःप्रभृतीनां च संग्रहः । पञ्चा० २ वि० ।

दाणामा-दानमयी-स्त्री० । प्रमज्जयायाम्, "दाणामाए पडवज्जा-
ए पव्वइए ।" ज० ३ श० २ उ० ।

दाणिं-इदानीम्-अव्य० । "इदानीमे दाणिं" ॥ ७ । ४ । २७७ ॥
शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने 'दाणिं' इत्यादेशः । प्रा० ४
पाद् । सम्प्रतीत्यर्थे, भ० ३ श० २ उ० । सूत्र० । "अणंतरकर-
णीयं दाणिं आणवेदु अण्यो ।" व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि-"अस्मिं दाणिं
देहि ।" प्रा० ४ पाद् । "गुणध दाणिं हगे । शक्कावयासतिथानि-
वासी धीवले ।" प्रा० ४ पाद् । वाक्यालङ्कारे, वृ० १ उ० ।

दाणुवणस-दानोपदेश-पु० । अस्माऽऽहारप्रदानोपदेशे, आव० ६
अ० । पञ्चा० ।

दायालय-उदकस्थालक-न० । उदकादस्थालके, भ० १५ श० ।

दादसिआ-स्त्री० । देशी-अङ्गुलौ, दे० ना० ५ वर्ग० ३७ गाथा ।

दाम-दामन्-न० । दौ-मनिन् । "स्नमदामशिरोऽननः" ॥ ७
। १ । ३३ ॥ इति पर्युदासान्न पुस्तकम् । 'दामं' । प्रा० १ पाद् ।
अजि, क्वा० १ श्रु० १ अ० । मात्तायाम्, भ० ११ श० ११ उ० । क-
ल्प० प्रज्ञा० । औ० । आ० क० । स्था० । रज्जौ, प्रश्न० ३ आ-
अ० द्वार । स्त्रियां ङाच् । दामा । मन-शिलाकस्य बेन्नधर-
नागराजस्याऽऽवासपर्वते, स्था० ४ उ० ५ उ० । स्त्रियां ङाच् ।
दामा । दामे । वाच० । पाशकविशेषे, विपा० १ श्रु० ३ अ० ।

दामग-दामक-न० । रज्जुमयपादमंयमने, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

दामहि-दामास्थि-पु० । शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराहः स्वनाम-
ख्याते वृषभानीकाधिपता, स्था० ५ उ० १ उ० ।

दामण-दामन-न० । बन्धने, प्र० ३८ द्वार ।

दामणी-दामनी-स्त्री० । गवादीनां बन्धनविशेषभूतायां रज्जौ,
भ० १६ श० ६ उ० । जं० । अष्टादशतमायां नीधंकरप्रवर्त्तन्या-
म्, प्र० ९ द्वार । "कुन्थुस्स दामणी खलु ।" ति० । दाम-
न्याकारे स्त्रीणां सुवृत्तणविशेषे च । जं० २ वक्र० । प्रसवे, नया-
नयोश्च । दे० ना० ५ वर्ग ५२ गाथा ।

दामस्रग-दामश्रक-पु० । राजगृहनगरवास्तव्यस्य मणिकारश्चे-
ष्टिनः स्वनामव्याप्ते पुत्रे, आव० ६ अ० । आ० चू० । (स च पूर्वभवे
मत्स्यमांसप्रत्याख्यानपरिग्राहनाद् मणिकारश्राष्ट्रनः पुत्रत्वेनो-
त्पन्नः क्रमेण सागरपतिसार्थवाहस्य गृहस्वामी जातः । ततो

वेष्टोक्तं गन्वा ततश्च्युत्वा सेरस्यतीति ' पञ्चकलाज ' शब्दे उदाहरिष्यते)

दामदुग-दामद्विक-न० । मालाद्वये, म० १६ श० ६ उ० । स्था० ।

दामलिचि-दामलिपि-स्त्री० । ब्राह्मणा लिपेः सप्तदशे भेदे, म० १८ सम० ।

दामिली-छात्रिनी-स्त्री० । प्रविद्धदेशोद्भवायां तज्ज्ञानिषका-यां मन्त्रविशेषरूपायां विद्यायाम्, सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

दामोदर-दामोदर-पुं० । " नादियुज्योरभ्येषाम् " ॥ ८८४ ।

३१७॥ शूलिकापेशाच्चिकेऽप्यभ्येषामाचार्याणां मतेऽनादौ वृत्त-मानस्य तृतीयो न । दामोदरो । प्रा० ४ पाद । जीर्णदुर्गस्थोत्तरदिशि गिरिद्वारे पञ्चमवासुदेवस्य प्रतिमायाम्, ती० ४ कल्प ।

दाय-दाय-पुं० । दा-कर्मणि घञ् । " विभागोऽर्थस्य विध्यस्य, पुत्रैर्वत्र प्रकृते । " इत्युक्ते वित्रादिसम्बन्धवति तदुपरमे त-

त्सम्बन्धवति पुत्राऽऽदिभिर्भिन्नजनीये ऋष्ये, विवाहकाले जा-मात्रादिभ्यो द्वये घने च । भावे घञ् । घञ् । पूर्वदिवसाऽऽदौ दाने, क्ता० १ श्रु० २ अ० । कर्ता० । सामान्यदाने च । न० । औ० । क्ता० । म० । 'दो' भावे घञ् । सप्तमने, 'दैप्' कर्त्ताऽऽदौ घञ् । अम्भुनि, स्थाने, लये, सोत्प्लुत्तनवाक्ये च । घञ् ।

दायग-दायक-पुं० । दातरि, आच्चा० २ श्रु० १ श्रु० १ अ० ७ च० । प्रश्न० ।

दायगदोस-दायकदोष-पुं० । ग्रहणैषणायाः पष्ठे दोषे, पि० ।

अथ दायकद्वारं गाथाबद्धेनाऽऽह-

बाले वुद्धे मत्ते, उम्पते वेविण् य जरिण् य ।

अंधेक्ष्ण पगलिण्, आरुढे पातपाटि च ॥ ६०३ ॥

इत्थेनुनियलवक्त्रे, विवज्जण् चैव हृत्थपाणि ।

तेरासि गुव्विणी वा-लवच्छ जुंजंति घुपुसंती ॥ ६०४ ॥

जज्जंती य दलंती, कंरंती चैव तह य पीसंती ।

पिंजंती खवंती, कसंती पमहमाणी य ॥ ६०५ ॥

छकायवग्गहत्था, सपण्ठा निक्खिवित्तु ते चैव ।

ते चैवोगाट्ठंती, मंघट्ठाऽऽरंभंती य ॥ ६०६ ॥

मंसत्तेण य दव्वे-ण लिच्चहत्था य झित्तमत्ता य ।

उव्वत्तंती साहा-रणं व दिती य चोरियं ॥ ६०७ ॥

पाहृदियं व उवंती, मपव्वत्ताया परं च उदिसस ।

आभोगमणाभोगे-ण दलंती वज्जणित्ता य ॥ ६०८ ॥

बालाऽऽदिका वज्जनीया इति क्रियायोगः । तत्र बालो जन्मनो व-र्षाष्टकस्यान्तर्धनी १, वृद्धः सप्ततिसर्षाणां, मतान्तरापेक्षया षष्टि-वर्षाणां वा उपरिधनी २, मत्तः पानमदिराऽऽदिः ३, उम्पतो हस्तो, ग्रहयुक्ती वा ४, वेपमानः कम्पमानशरीरः ५, उवरितो उवररोग-पीडितः ६, अन्धश्चक्षुर्विकलः ७, प्रगल्लनो गल्लकुष्ठ ८, आरुढः पादुकयोः काष्ठमयोपातडाः ९ ॥ ६०३ ॥ तथा हस्तेन्दुना करवि-षयकाष्ठबन्धनेन निगडेन च पाद्विषयलोहमयबन्धेन बन्धः १०, हस्ताऽऽद्यां पादाऽऽद्यां वज्जिनाश्छात्रत्वात् ११-१२, तैराशिको मनु-सकः १३, गुर्विणी आपन्नसन्ध्या १४, बालवत्सा स्तम्भोपजीविशि-ष्टा १५, भुञ्जाना जोजनं कुर्वती १६, घुपुसन्ती दृष्यादि मन्थनी

१७ ॥ ६०४ ॥ भजमाना खुब्धवां कमलिकाऽऽदि घनीपकादौ स्फोट-यन्ती १८, दलन्तीऽऽरघटेन गोधूमाऽऽदि सूर्गयन्ती १९, कण्डयन्ती उद्वलले तन्दुलाऽदिकं उद्वयन्ती २०, पिपयन्ती शिलायां तिलामल-काऽऽदि प्रमृजयन्ती २१, पिञ्जन्ती पिञ्जेन कृताऽऽदिकं विरलं कुर्वती २२, रुम्वन्ती कार्पासे लोठिन्या लोठयन्ती २३, कृतन्ती कर्त्तनं कुर्वती २४, प्रमृष्टन्ती कृतं कराभ्यां पौनःपुन्येन विरलं कुर्वती २५ ॥ ६०५ ॥ वट्कायव्यग्रहस्ता वट्काययकहस्ता २६, तथा भ्रमणार्थं भिक्कामादाय तानेव वट्कायान् भूमौ निक्षिप्य दवती २७, ताने-व वट्कायानवगाहमाना पादाभ्यां चालयन्ती २८, संघट्टयन्ती तानेव वट्कायान् शेषशरीरावयवेन च स्पृशन्ती २९, आर-भमाणा तानेव वट्कायान् विनाशयन्ती ३० ॥ ६०६ ॥ संसक्तं व-ध्यादिना ऋष्येण लिप्तहस्ता खरणिटनहस्ता ३१, तथा तेनैव ऋष्येण दृष्यादिना संसक्तं लिप्तमात्रा खरणिटनमात्रा ३२, उ-द्धर्तयन्ती महत्पितराऽऽदिकमुद्धृत्य तन्मध्याद्वती ३३, साधारणं वट्ठनां सत्क दवती ३४, तथा चोरितं दवती ३५ ॥ ६०७ ॥ अग्नि-कूराऽऽदिनिमित्तं मूलखाद्यामाहृत्य स्थगितिकाऽऽदौ मुञ्चन्ती ३६, सम्यक्पाया संभाष्यमानापायदात्री ३७, तथा विषक्षितसा-धुव्यतिरेकेण परमन्यं सःषादिकमुद्दिश्य हठात् स्थापितं तद्वती ३८, तथा-आज्ञोगेन साधूनामन्यं न कल्पत इति परित्याग्याप्यमुदं दवती ३९, अथवा-अनाज्ञोगेनामुदं दवती ४०, सर्वसंख्यया चत्वारिंशदोषाः ॥ इह त्रिकृताऽऽदिद्वारेषु-"सं-सर्जिमेहि वज्ज, भगरिहिर्पीडि पि गोरसद्वेहि ।" इत्यादिप्रत्ये-न संसक्ताऽऽदिदोषाणामभिधानेऽपि यत् भूयोऽप्यत्र " संस-क्तेण य दव्वे-ण लिच्चहत्था य लिच्चमत्ता य । (६०७)" इत्याद्य-भिधानं, तद्दोषदायकदोषाणामेकत्रोपदर्शनायमित्यदोषः ॥ ६०८ ॥

संश्रयेतेषामेव दायकानामपत्रादमधिकृत्य वज्जनावज्जनवि-भागमाह-

एपमि दायगाणं, गहणं केमि वि होइ भयव्वं ।

केमि वी अगहणं, तच्चिव्वरीण जने गहणं ॥ ६०९ ॥

एनेषां बालाऽऽदीनां दायकानां मध्ये केषाञ्चित्मूलत आरभ्य पञ्चविंशतिसंख्यानां ग्रहणं भजनीयं कदाचित्तथाविधं मह-त्प्रयोजनमुद्दिश्य कल्प्यते, शेषकालं नेति । तथा केषाञ्चित्पट्ठा-यव्यग्रहस्ताऽऽदीनां पञ्चदशानां हस्तादग्रहणं भिक्कायाः, तद्विपरीते तु बालाऽऽदिदोषपरीनेषु दातारि भवेयुः प्रवृत्तम ।

सप्रात बालाऽऽदीनां हस्ताऽऽदेभिक्कामहणे ये दोषाः संजयन्ति ते दशनाभाः, ननु प्रथमतो बालमधिकृत्य दोषानाह-

का सट्ठिण अप्पाहणं, दिसे वज्जगहणं पज्जंते ।

कंजियमगण दिसे, उट्ठाहपत्रोमचारज्जका ॥ ६१० ॥

काचिदभिनवा आश्रिका भ्रमणेभ्यो जिक्कां दद्या रानि निज-पुत्रिकां (अप्पाहणं ति) संदिश्य जक्तं गृहीत्वा केन जगाम, गतायां तस्यां कोऽपि साधुसंघाटको भिक्कामगतः, तथा च बालिकया तस्मै तन्दुलैश्चो वितीर्णः, सोऽपि च संघा-टकमुत्थः साधुस्तां बालिकां मुच्यतरामवगत्य लाभ्यत्यतो त-यो ज्ञय उवाच-पुनर्देहि पुनर्देहि । ततस्तथा समस्तोऽप्यो-दनो हस्तः । तत एवमुद्धृत्य घृततक्रदृष्यादिकमपि । अपराह्णे च समागता जननी, उपावश्य जोजमाय भणिता च निजपुत्रिका-देहि पुत्रि । मद्यमोदनमिति । साऽशोचत-दत्तः समस्तोऽप्योदनः साधवे । साऽज्जती-शोभनं कृतवती, मुञ्जार्थं भेदहि । सा प्राह-मुञ्जा अपि साधवे सर्वे ददताः । एवं यद्वयत् किमपि सा

याचते, तत्तत्सर्वं साधये दत्तमिति । ततः पर्यन्ते काङ्क्षिकमा-
श्रमयाचि । बाह्यिका भणति-तदपि साधये दत्तमिति । ततः सा-
ऽभिनयश्चाहिका रुष्टा सती पुत्रिकामेवमपश्यति-किमिति त्व-
या सर्वं साधये दत्तम् ? सा ह्री-न साधुर्नृपो नृया याचते, ततो
मया सर्वमदायि । ततः सा साधोर्हृषार कोपाऽऽवेशमाविशन्ती
सूरीणामन्तिकमगमत् । अथ कथञ्च सकलमपि साधुवृत्तान्तं,
यथा- भयदीयः साधुरिष्यमित्यं मत्पुत्रिकायाः सकाशात् या-
चित्वा याचित्वा सर्वमोदनाऽऽदिकमानातिवानिति । एव तस्यां
महता शब्देन कथयन्त्यां शब्दश्रवणतः प्रातिप्रेषिकजनोऽन्यो-
ऽपि च परम्परया नृयान्मिश्रितो, हातश्च सर्वैरपि साधुवृत्ता-
न्तः, ततो विद्वन्नि तेऽपि कोपावेशिनः साधूनामवर्णवाद्म-नून-
ममी साधुरेवविद्वन्मिश्रितारजटा इव लुगटाकाः, न साधुसद्-
बुद्धा इति । ततः प्रवचनार्थणवादापनोदाय नृरजिस्तस्याः
सर्वजनस्य च समकं स साधुर्नैवेत्येवंपकरणं च सकलमागृ-
ह्य वसनेनैवकाशितः, तत एवं तस्मिन्निष्काशिते धाविकायाः
कोपः शममगमत् । ततः सूरीणामुक्तधनी-कुमाश्रमण । भ-
गवन् ! मा मश्रिमित्तमेव निष्काशयतां, कमस्वैकं ममापराधमि-
ति, ततो भूयोऽपि यथावत्साधुः शितित्वा प्रवेशितः । सूत्रं सु-
गमं, नवरम् (उड्डाहपञ्चोसचारजना इति) लोके उड्डाहस्ततो
लोकस्य प्रद्वेषभावतश्चारभटा इव लुगटाका अमी न साधव
इत्यर्थवादः । यत एवं याज्ञाज्ञिज्ञाप्रहणे दोषाः, ततो बाह्यान्
प्राह्यमिति ।

संप्रति स्थविरदायकदोषानाह-

थेरो गलंतलालो, कंपणइत्थो पण्डिज्ज वा देतो ।

अपहु चि य अवियत्तं, एगयरे वा उजयओ वा ॥ ६११ ॥

अत्यन्तस्थविरो हि प्रायो गललालो भवति , ततो देयमपि
वस्तु लाभया खरगिष्टन भवतीति तदुपद्रवे लोके जुगुप्सा । तथा-
कम्पमानहस्तो भवति, ततो हस्तकम्पनवशतो तद् वस्तु नृमौ
निपतति । तथा च-पशूजीवनिकायविराधना, तथा-स्थयं वा स्थ-
विरो ददन् निपतते, तथा च सति तस्य पौरा, नृम्याश्चतपशू-
जीवनिकायविराधना च । अपि च-प्रायः स्थविरो गृहस्याप्रभु-
स्वामी भवति, ततस्तेन दीयमानेनाप्रचुरेण दत्तं विचित्रय गृहे
स्यामित्वेन निगुक्तस्य " अविशयं " प्रद्वेषः स्यात्, स च एकतर-
स्मिन् साधौ, यद्वा-उभयोरपीति ।

मत्तोन्मत्तायाश्चित्य दोषानाह-

अवयाम भाणजेओ, वमाणं असुड चि लोमगरिहा य ।

पंतावाणं च मत्ते, वमाणविज्जजा य उम्मेत्ते ॥ ६१२ ॥

मत्तः कदाचिन्मत्तनया साधोरालिङ्गन विद्वर्धति, भाजनं वा
जिनसि । यद्वा-कदाचित् पीतमासवं ददागो वमति, चर्मश्च साधु,
साधुपात्रं वा करणयति । ततो लोके जुगुप्सा-धिगमी साध-
वोऽनुचयो ये मत्तादपीत्यं भित्तां गृह्णन्तीति । तथा- कोऽपि मत्तो
मद्वशचिह्नतया-रे सुगम ! किमत्राऽऽयात इति श्रुत्वा घातमपि
विद्वर्धति, तत एवं यतो मत्तेऽवयासाऽऽरयो दोषाः, तस्मा-
च्च ततो प्राह्यम् । एत एवाऽऽलिङ्गनाऽऽरयो दोषा वमनवर्जा
उन्मत्तेऽपि, तस्मात्सतो पि न प्राह्यम् ।

संप्रति बेपितज्वरितावाश्चित्य दोषानाह-

वेवण परिसाणया, पामे व लुभेत्त भाणजेओ वा ।

एमेव य जविपम्मि वि, जरसंकमाणं व उड्डाहो ॥ ६१३ ॥

बेपितासु दातुः सकाशाद्भिज्ञाप्रहणे देयवस्तुनः परिश्रान्तं भ-
वति । यद्वा-पार्थे साधुनाजनाद् बहिः स बेपितो देयं वस्तु कि-
पेत् । यद्वा-येन स्यादवादिना भाजनेन कृत्या निजामानयति त-
स्य भूमौ निपाते भेदः स्फोटनं स्यात् । एवमेव ज्वरितेऽपि दोषा
भावनीयाः । किं च-ज्वरिताद् ग्रहणे ज्वरसंकमणमपि साधो-
र्जवेत्, तथा जनोड्डाहो यथा-अहो ! भमी आहारसम्पटाः, य-
दिथ ज्वरपीडितादपि भिक्षां गृह्णन्तीति ।

अन्धगलकुट्टावाश्चित्य दोषानाह-

उड्डाह कायपडणं, अंधे जेओ य पासुहुणं वा ।

तहोसी संकमणं, गलंतजिमनिब्बदेहे य ॥ ६१४ ॥

अन्धोऽपिज्ञाप्रहणे उड्डाहः, स चायम्-अहो ! भमी औदागिका
यश्चादपि भिक्षां दातुमशक्नुवतो भिक्षां गृह्णन्तीति । तथा-
अन्धोऽपश्यन् पादाङ्ग्यं भूम्याश्चतपशूजीवनिकायघातं विद्वर्ध-
ति । तथा-लोहोऽऽहो स्थलिनः सन् नृमौ निपतेत् । तथा-वस-
तिनिज्ञादानायोत्पाटितहतगृहीतस्याल्पादिनाजनभङ्गः । तथा-
स देय वस्तु पार्थे भाजनबहिस्तत् प्राक्पेत्, अश्वर्शनात् । त-
स्मादन्धादपि न प्राह्यम् । तथा स्थोषिनि, किंविशिष्टे ? इ-
त्याह-गलितनृशानश्रदेहे । अत्राऽऽवन्वाद् ज्वरयामेन पश्यो-
जना । मा चैवम्-नृशमलितशयेन गतन् अद्वेषकं दधिरं
च बहिर्वहनं भिक्षश्च स्फुटितो देहो यस्य स तथा तस्मि-
न्, नशाद्विषकमणे कुपुश्याधिसंकाशितः स्यात्, तस्मात्सतोऽपि
न प्राह्यम् ।

संप्रति पादुकाऽऽरुढादिचतुष्टयदोषानाह-

पाउयत्तुरुहपणां, बळे परियाव असुड्ढिसमा य ।

करद्धिआऽमुड्ढिसिमा, ते चिय पायम्मि पडणं च ॥ ६१५ ॥

पादुकाऽऽरुढस्य भिक्षादानाय प्रवचनः कदाचिद् दुःस्मितत्वात्
पतनं स्यात् । तथा-बळे दातरि भिक्षां प्रयच्छति परितापो
पुंस्त्वस्य भवेत् । तथा-(असुड्ढि) तत्राऽऽमुर्मगाऽऽहो जनेन
तस्याशौचकरणासंजवात्, ततो निज्ञाप्रहणे लोके जुगुप्सा, य-
था-अमी अनुचयो यदेतस्मादप्यनुचिपूतत्वात् भिक्षामाहृत
इति । एवं विप्रकरेऽपि भिक्षां प्रयच्छति लोके जुगुप्सा, तथा-
हस्ताभावेन शौचकरणासंभवात् । एतच्चोपलक्षणम्, तेन हस्ता-
भावे येन कृत्वा भाजने न भिक्षां ददाति । यद्वा-देयं वस्तु तस्य
पतनमपि भवति । तथा च सति पशूजीवनिकायव्याघातः । एत
एव दोषाः पादेऽपि विप्रपादेऽपि दानार उच्यन्ताः, केवलं पादा-
भावेन तस्य भिक्षादानाय प्रवचनः प्रायो नियमतः पतनं पातो
भवेत् । तथा च सति भूम्याश्चतकीटिकाऽऽदिकसंशयव्याघातः ।

संप्रति नपुंसकमधिकृत्य दोषानाह-

आयपरोजयदोसा, अभिक्खगणम्मि खोजणे नपुंमे ।

लोमदुगुंत्ता सेहा, एगिसया नूणमेण वि ॥ ६१६ ॥

नपुंसकं भिक्षां प्रयच्छति आरमपरोभयदोषाः । तथाहि-नपुंस-
काद् भिक्षाप्रहणेऽतिपरिचयो भवति, अमीव परिचयात् तस्य
नपुंसकस्य साधोर्वा क्रोभो वद्वेदयकरः समुपजायते । ततो
नपुंसकस्य साधुलिङ्गाऽऽद्यासेवनेन दयस्यापि मैथुनसेवया क-
र्मबन्धः, अमीक्ष्णप्रहणशब्दोपादानाच्च कदाचित् भिक्षाप्रहणे
दोषाभावमाह, परिचयाभावात् । तथा लोके जुगुप्सा-यथैते नपु-
सकादपि निज्ञाज्ञिज्ञामादवते इति, साधूनामप्यपरि जनस्य
शङ्का भवति तस्माद् यथैतदपि साधवो नृनमोदशा नपुंसकाः ।

कथमत्यासमेन सद निष्ठाग्रहणस्याजतोऽतिपरिचयं विदध-
त इति ।

संप्रति गुर्विणी बालवत्से आश्रित्य शोषानुपवश्यंयति-

गुर्विणि गच्छे संघ-दृष्टा उ उद्धत-वेसमानी ।

बाह्याई धर्मैरुग, मज्जारई विराहिउजा ॥ ६१७ ॥

गुर्विणीया भिक्षादानार्थमुत्तिष्ठन्त्या भिक्षां दत्त्वा स्थाने तप-
विशन्त्याश्च गर्भस्थ संघट्टनं संवत्तनं भवति, तस्माच्च
ततो प्राह्वयम् । (बाह्याई धर्मैरुग ति) अत्राऽऽर्षत्वाद् व्यस-
सेन पश्योजना-बालमिति शिष्टं धूमौ, मञ्जिकाऽऽदौ वा निक्षिप्य
यदि भिक्षां ददाति, तर्हि त बाह्य मार्जाराऽऽदौ विमलसारमे-
याऽऽदौ मांसैरुकाऽऽदि मांसखण्डं शशकशिशुरिति बाहुत्वा
विराधयेत् विनाशयेत् । तथा--आहारखरण्टितौ शुष्कौ इस्तौ
अवनः, ततो भिक्षां दत्त्वा पुनर्दाया इस्ताभ्यां गृह्यमाणस्य बा-
लस्य पीडा भवेत्, ततो बालवत्सालोऽपि न प्राह्वयम् ॥ ६१७ ॥ दि० ॥

किं च-

यणमं पिज्जमाणी य, दारगं वा कुमारियं ।

तं निविन्ववित्तु रोयंतं, आहरे पाणजोयणं ॥ ४२ ॥

स्नानं पाययन्ता, कमित्याह-दारकं वा, कुमारिकाम् । वाशब्द-
स्य व्यवहितः संबन्धः । अत्र एव नपुंसकं वा । तद्धारकाऽऽदि,
निकृष्य रुद्धं भूम्यादौ आहरेत् पानजोयनम् । अत्राय बृद्धसंप्र-
दायः- 'गच्छवासी, जह धणजीवी पियंतो णिक्खित्तो, तो न
गिणहंति । रोवउ वा, मा वा, अह अजं पि आहारेइ, तो जति
ण रोवइ, तो गिणहंति, अह रोवइ, तो न गिणहंति । अह अपियं-
तो णिक्खित्तो धणजीवी रोवइ, तथो ण गिणहंति । अह न रोवति,
तो गिणहंति । गच्छणिगया पुण जाव धणजीवी ताव रोवउ
वा, मा वा, पियंतमो वा, अपियंतमो वा ण गिणहंति । जाहं अ-
जं पि आहारेउ आइतो मवति, तर्हि जह पियंतमो, तो रोव-
उ वा, मा वा, ण गिणहंति । अह अपिवतमो, तो जइ रोवइ, तो
परिहरंति, अरोविण गेणहति । सीसो आह-को तत्थ दोसोऽ-
त्थि ? आरारो भणइ-तस्स निक्खिप्पमाणस्स खरोहि ह-
र्योहिं शिष्यमाणस्स अधिरत्तणेण परिनावणा दोसा, मज्जारोऽऽ-
दि वा अवहरेज्ज ।' इति सूत्रार्थः ॥ ४२ ॥

ने जवे जत्तपाणं तु, संजयाण अकप्पियं ।

दितिपं पकिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिसं ॥ ४३ ॥

तद्भवेद् भक्तपानं त्वनन्तरोदितं संयतानामकल्पिक, यतश्चैव-
मतो ददर्शो प्रत्याचक्षीत, न मम कल्पते तादृशमिति सूत्रार्थः ।
॥ ४३ ॥ दश० ५ अ० १ उ० ।

लुज्जानां मध्मन्ती चाऽऽश्रित्य शोषानाह-

भुजंती आयमणे, उदगं वोदी य झोगगरिहा य ।

पुमुल्लंती संसत्ते, करम्मं जित्तं वहे रसगा ॥ ६१८ ॥

लुज्जाना दार्थ्यं भिक्षादानार्थमाचमनं करोति, आचमने च
क्रियमाणे तदक विराधयेत्, अथ न करोयाचमनं, तर्हि लोके
बोद्धिरितिकृत्वा गर्हा स्यात् । तथा-"पुमुल्लंती" दध्यादि मध्मन्ती
यदि तद् दध्यादिसंसक्त मन्थानि, तर्हि तेन संसक्तदध्यादिना
क्षिप्ते करे तस्या भिक्षां दद्यात्, तेषां रसजीवानां वचो भवति,
ततस्तस्या अपि हस्ताश्च कल्पते ।

संप्रति पेयणाऽऽदिशोषानुपवश्यंयति-

दगवीए संघट्टण, पीसणकंरुदलनज्जणे इहणं ।

पिंजंतं रुवणार्ई, दिमे क्षिप्ते करे उदगं ॥ ६१९ ॥

पेयणकएकनदलनानि कुर्वन्तीनां हस्ताभिक्षाप्रदणे उदक-
बीजसंघट्टनं स्यात् । तथाहि-पिबन्ती यदा भिक्षादानार्थो-
त्तिष्ठति तदा पिब्यमाणा तिलाऽऽदिसरकाः काश्चिन्मक्षिकाः सावि-
या अपि हस्ताऽऽदौ क्षयिताः संजयन्ति, ततो भिक्षादानाय ह-
स्ताऽऽदिप्रकोटने भिक्षां बाहुत्वा भिक्षासंपर्कतस्मासां विराध-
ना भवति । भिक्षां वा दत्त्वा भिक्षाऽवयवखरण्टितौ इस्तौ जलेन
प्रक्षालयेत् । ततः पेयणे उदकबीजसंघट्टना । एवं कएकनदल-
नयोरपि यथायोगं भावनीयम् । तथा-ज्जमे भिक्षां दद्यात् वे-
लालगनेन कमिल्लक्षित्तो धूमोऽऽदौ इहणं स्यात् । तथा-पि-
वज्जनं, रुज्जनमाविशाम्पात्कतनप्रमर्दने वा कुर्वन्ती भिक्षां दद्यात्
भिक्षाऽवयवखरण्टितौ इस्तौ जलेन प्रक्षालयेत्, ततस्तत्राप्युदकं
चिन्त्यतीति न ततो भिक्षा कल्पते ।

संप्रति वट्टकायव्यग्रहस्ताऽऽदिपञ्चकवृक्षकं गाथाद्वयेनाऽऽह-

लोणदगअणिवत्थी, फत्ताइ मच्छाइ सजीय हत्थम्मि ।

पाणोगाहणया, संघट्टण सेमकाएणं ॥ ६२० ॥

खणमाणी आरजए, मज्जे धोएज्ज मिचए किंचि ।

क्षेयविसारणमाई, विदइ उडे फुरफुरंते ॥ ६२१ ॥

इह सा वट्टायव्यग्रहस्ता उच्यते, यस्या हस्ते सर्जां लवण-
सुरकमांसवायुपुरतो वा वस्तिः, फत्ताऽऽदिकं बीजपूराऽऽदिकं म-
त्स्याऽऽदौ वा विद्यन्ते, ततः सा यद्येतेषां सर्जावलवणऽऽदीनाम-
व्यग्रमादपि श्रमणभिक्षादानार्थं नृम्यादौ निकृष्य, तर्हि न कल्पते ।
तथा-अथगाहना नाम यत्तेषां वट्टजीवनिकायानां पात्रेन संघट्ट-
नं शेषकायेन हस्ताऽऽदिना संपर्कनं संघट्टनमारजमाणा ॥ ६२० ॥
कुड्यादिना भूम्यादि जलन्ती, अनेन पृथिवीकायाऽऽरम्भ उक्तः ।
यद्वा-मज्जन्ती गृहेन जलेन स्नाती । अथवा-धावन्ती गृहेनाद-
केन वस्त्राणि प्रक्षालयन्ती । यदि वा-किञ्चिद् वृक्षवल्दयादि सि-
ञ्जन्ती, एतेनापकायाऽऽरम्भो दर्शितः । उपलक्षणमेतत् । जलयन्ती
वा फूत्कारेण वैश्वानर वस्त्यादिकं वा सञ्चित्तृणभृतमितस्ततः प्र-
क्षिपन्ती, एतेनाग्निवास्तुनमारम्भ उक्तः । तथा-शाकाऽऽदौ उदवि-
सारणे कुर्वन्ती । तत्र उदं पुष्पफलाऽऽदौ क्षण्डनं, विशरणं तेषामेव
क्षणमाणां शोषणायाऽऽतप मोचनम् । आदिशब्दात्कण्डुलमुक्ताऽऽ-
दीनां शोषणाऽऽदिपरिग्रहः । तथा-जिह्वन्ती वृष्टान् वसकायान्
मत्स्याऽऽदीन् "फुरफुरंते" इति पोकूर्यमाणान्, पीरयोऽल्लानि-
त्यर्थः । अनेन वसकायाऽऽरम्भ उक्तः । इत्थं वट्टजीवनिकाया-
मारजमाणाया हस्ताश्च कल्पते ।

संप्रति वट्टायव्यग्रहस्तेतिपदस्य व्याख्याने मताम्नरमुपद-
शयति-

छकायवगहत्था, केई कोझाइ कल्लइयाइ ।

सिद्धत्थगपुष्पाणि य, मिरम्मि दिआइ वज्जेति ॥ ६२३ ॥

केचिद्वाच्यार्थः वट्टायव्यग्रहस्तेतिवचनतः कोझाऽऽदीनि वट्टरा-
ऽऽदीनि, आदिशब्दात्कर्कराऽऽदिपरिग्रहः । (कल्लइया इति) कर्णे
पिनकाणि । तथा-सिद्धार्थकपुष्पाणि मिरसि इत्यानि वज्जेयन्ती ।

अथे भर्णन्ति दसमु वि, एमणदोमेसु अत्थि तमाहणं ।

तेण न वज्जं पसइ, न तु गहणं दायए गहणे ॥ ६२४ ॥

अभ्ये स्वाचार्यदेशीया भणति । यथा-वशस्वपि शक्तिःऽऽदिषु पशनादेषु मध्ये तदुग्रहणं चट्वायस्यग्रहस्तेषुपादानमस्ति, तेन कारणेन लोकाऽऽदियुक्तदेशावस्थाग्रहणं न वर्ज्ये, तदेतत्पापीयो, यत आह-नृपयते अत्रोत्तरं दीयते, न तु दायकग्रहणादेशनाशेषमध्ये चट्वायस्यग्रहस्तेष्वस्य ग्रहणं विद्यते, तत्कथमुच्यते, न तदुग्रहणमिति ।

सम्प्रति संसक्तिमद्व्यवसायादिदोषानाह--

संसजिममि देमे, संसजिमदवलितकरमसे ।

संचारायत्तणओ, उक्खिप्पते वि ते चेव ॥ ६१५ ॥

संसक्तिमति संसक्तिमद्व्यवस्यति, देशे मरुत्ते, संसक्तिमता क-
र्येण सितः करो मानं वा यस्याः सा तथाविधा दात्री भिक्षां द-
दती करविलम्बात् सत्वात् हन्ति, तस्मात्सा वर्ज्यते । तथा-महतः
पितराऽऽदेश्यघर्मेन संचारः, सूचनास्त्वमिति संचारिमकीटिका-
मत्कोटाऽऽदिसंख्याघातः । इदमुक्तं भवति-महतं पितरं यदा
तदा वा नोत्पाट्यते, नापि यथा तथा वा संचार्यते, महरवादेव,
किं तु प्रयोजनविशेषोत्पत्तौ सकृन्, ततस्तदाभित्य प्रायः कीटि-
काऽऽद्यः संचारः संजयन्ति । ततो यदा तत्पितराऽऽदिकमुच्यते
किञ्चिद्दति तदा तदाभितजन्तुव्यापादः एते च दोषा उत्पात्य-
मानेषु महति पितराऽऽदौ, तत्रापि हि भूयो निकेपणे हस्त-
स्पर्शेनो वा संचारिमकीटिकाऽऽदिसंख्याघातः । अपि च-
तथाचतस्य महत उत्पाटने दायाः पीडाऽपि भवति, तस्मात्
तदुत्पाटनेऽपि भिक्षा कल्पते ।

सम्प्रति साधारण चोरितं वा ददत्या दोषानाह-

साधारणं बहूणं, तस्य उ दोसा जहेव अणिमहे ।

चोरियण गदणाई, भयण सुणहाइ वा देते ॥ ६२६ ॥

बहूनां साधारणं यदि ददाति, तर्हि तत्र यथा प्राक् अनिष्टं
दोषा उक्तास्तथैव द्रष्टव्याः । तथा-चौर्येण ज्ञानकर्मकरे स्तुषा-
ऽऽदौ वा ददति ग्रहणाऽऽद्यो ग्रहणवन्धनतामनाऽऽद्यो
दोषा द्रष्टव्याः, तस्मात्ततोऽपि न कल्पते । पि० ।

विशेषमाह-

गुविणीए उवसत्थं, विविहं पाणभोयणं ।

भुजपाणं विजिज्जा, जुजमेसं पकिच्छण ॥ ३१॥

गुर्विण्या गर्भवत्या उपन्यस्तमुपकल्पितम् । किं तवित्याह-
विविधानेकप्रकारं, पानभोजनं खाद्यापानस्त्रण्डकायकाऽऽदि ।
तत्र जुजमानं तथा विवर्ज्यम्, मा भूत्स्यादपरत्वेनाऽभिलाषा-
निवृत्त्या गर्भवतमाऽऽदिदोष इति । पुक्तशेषं जुकोत्तरिन, प्रती-
कृतं, यत्र तस्या निवृत्त्याऽभिलाष इति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

किं च-

सिया य समणट्ठाए, गुविणी कालमाभिणी ।

लद्धिया वा निर्मीण्जा, निस्समा वा पुण्डुए ॥ ४० ॥

स्याच्च काचित्च, भ्रमणार्थं साधुनिमित्तं, गुर्विणी पूर्वोक्ता,
कालमासवती गर्भाधानाश्रयममासवतीत्यर्थः । उरिथता वा
यथाकथञ्चिन्निर्याद्विषया-द्वामीति साधुनिमित्तम् । निषणा
वा स्वव्यापारेण पुनरुत्तिष्ठेत्-द्वामीति साधुनिमित्तमेवेति
सूत्रार्थः ॥ ४० ॥

तं जवे भत्तपाणं तु, संजयाण अकप्पियं ।

दितियं पकिआडस्से, न मे कप्पइ तारितं ॥ ४१ ॥

तद्भवेद् भक्तपात्रं तु, तथा निर्वादनोत्थानाज्यां दीयमानं सं-

यनामामकल्पिकम् । इह च स्थविरकल्पिकानामनिवीदनी-
त्थानाज्यां यथावस्थितया दीयमानं कल्पिकम् । जिनकल्पि-
कानां स्थापनसंख्या प्रथमविषयादरुच्य सर्वथा दीयमानमक-
ल्पिकमेवेति संप्रदायः । यतश्चैवमतो ददती प्रत्याचक्षीत, न मम
कल्पते तादृशमित्येतत्पूर्वबदेवेति सूत्रार्थः । ४१॥ दश० ५ अ० ।
उ० । केषुचिदायकदोषेषु जीतकथनानुसारेण निर्विकृतिकं प्राय-
श्चित्तम् । जीतं=प्रथ० आचा० उत्त० १ ग० ४० अ० १ दश०
पञ्चा० आचा० नि० सू० १ स्या० । (नौगतेऽशनऽऽदि ददाति
इत्यत्र ' गौरवचरिया ' शब्दे तृतीयभागे ६६५ पृष्ठे उक्तम्)
दायगमुक्त-दायकशुक्त-त्रि० । दायकः शुको यत्राऽऽशंसाऽऽदि-
दोषरहितत्वात् । दायकदोषरहिते, अ० १५ श० । दायकशुक्त
तु यत्र दाता औदार्याऽऽदिगुणान्वितः । विपा० ३ अ० १ अ० ।
दायण-दापन-न० । यथा गृहीतप्रत्युत्पन्नयोर्निवेदने, ग्रहन-
१ संव० द्वार ।

दायणा-दापना-स्त्री० । पृच्छामतिपुष्टस्वार्थस्य ध्यायमाने, "दाय-
णा तयस्यस्स वक्खान्ति" (२६३२) विशेष० आ० म० आ० चू० ।
दायव-दातव्य-त्रि० । दातुं योग्ये, आचा० २ अ० १ सू० १
अ० २ उ० ।

दायाद-दायाद-पुं० । दायं विभजनीयधनमादत्ते । आ-दा-कः ।
पुत्रे, सांपात्रे, वाच० । पितृपिण्डोत्कदानयोग्ये, आचा० १
अ० २ अ० ३ उ० ।

दायार-दायार-पुं० । दायाय दानार्थमिच्छति आगच्छतीति
दायारः । याचके, कल्प० १ अधि० ५ लण् ।

दार-दार-पुं० । व० व० । दारयन्ति विदारयन्ति पुरुषस्यान्त-
रङ्गगुणानिति दाराः । आतु० । दारयन्ति स्नातृस्नेहः, द-णिच्,
अप् । पत्न्याम्, सा हि पत्युः स्नातृस्नेहं भिनत्तीति लोकप्रसि-
द्धम् । वाच० । कलत्रे, प्रव० ६ द्वार । आ० चू० । आध० ।
स्त्रियाम्, उत्त० २१ अ० ।

दार-न० । प्राप्तादभवन्नेवकुलाऽऽदीनां (रा०) प्रवेश-
मुखे, विशेष० । प्रथ० १ म० । दश० । पञ्चा० । नि० सू० । अनु० । रा० ।
(विजयाऽऽदीनां जम्बूद्वीपद्वाराणां चकव्यता 'जम्बूद्वीप' शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे १३७२ पृष्ठे उक्ता) (मृद्व्यार्भावमानहारवक्तव्य-
ता 'मृद्व्याज' शब्दे द्रष्टव्या) गृहाऽऽदिनिर्गमस्थाने, प्रतीहारं,
उपाये, मुखे च । वाच० । कटिसूत्रे, वे० ना० ५ वर्ग ३८ गाथा ।

दारग-दारक-पुं० । दणाति भिनन्ति सदरं द-ण्वुश्च । वाच० ।
बालके, द्य० २ उ० । दश० । रा० । आ० क० । सूत्र० । ज्ञा० ।
आ० म० । हिमदारककुमारकाणामल्पबहुवहुरकालकृतो
विशेषः । ज्ञा० १ अ० २ अ० । बालिकायाम्, स्त्री० । टाप् । अत
इत्यत्र । वाच० । आ० म० । प्रश्न० । अन्त० । आचा० । नेदके,
ग्रामशुकरे, पुं० । वाच० ।

दारजकिवणी-दारपद्विणी-स्त्री० । द्वारस्थायां पक्षिण्याम्,
आध० ४ अ० ।

दारद्व-दारस्थ-पुं० । द्वारपाले, वृ० १ उ० ।

दारद्वंता-स्त्री० । देशी-पेटायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ३८ गाथा ।

दारपदियग-दारपतिचरक-पुं० । अभ्यन्तरमूत्रस्यायनि, प्र-
व० ७१ द्वार ।

दारपिंरु-द्वारपिंरु-पुं० । द्वाद्याज्यायाम्, जं० १ वृ० । जी० ।

दारपिहाण-द्वारपिधान-न० । द्वारकपादस्थगने, (तत्र द्वार-
पिधाने दोषाः । कारणे तत्कर्तव्यता च 'वसइ' शब्दे पश्यते)

णो पिहे ण यावपंगुणे,

दारं सुसधरस्स संजए ।

पुडे ण उदाहरे वायं,

ए समुच्छे णो संघरे तणं ॥ १३ ॥

केनचिच्छयनाऽऽदिनिमित्तेन शून्यं गृहमाश्रितो भिक्षुः, तस्य
गृहस्य द्वार कपाटाऽऽदिना न पिङ्घीत न स्थगयेद्यापि तथा-
संयत । यावत् (ए यावपंगुणे स्त) नोदघाटयेत्, तत्रस्थोऽन्यत्र
वा केनचिर्द्धमाऽऽदिक मार्गे वा पृष्ठः सन् सावधं वाचं नोदाह-
रेत् न शूयात् । आभिर्ग्राहको जिनकल्पिकाऽऽदिनिर्वच्यमार्गं न
शूयात् । तथा न समुच्छिद्यात् तृणानि कचचरं च प्रमार्जनेन ना-
पनयेत्, नापि शयनार्थं कश्चिदाभिर्ग्राहकस्तृणाऽऽदिकं संस्त-
रेत्, तृणैरपि संस्तारक न कुर्यात्, किं पुनः कश्चलाऽऽदिनाऽन्यो
वा ह्युपरितृणं न संस्तरेदिति ॥ १३ ॥ सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

दारवाल-द्वारपाल-पुं० । द्वाररक्षके, आ० म० १ अ० १ अक्षरम् ।

दारविलजोग-द्वारविलयोग-पुं० । स्थगने, पं० व० ४ द्वार ।

दारमन्त्रेय-दारमन्त्रभेद-पुं० । दाराणां कलत्राणामुपलक्षणस्या-
भिप्रायाऽऽदीनां च मन्त्रो मन्त्रणं तस्य भेदः प्रकाशनं दारमन्त्र-
भेदः । स्वदारसन्तोषस्य द्वितीयव्रतस्य तृतीयेऽतिचारभेदे, प्र-
थ० । अस्य चानुवादरूपत्वेन सत्यम्याह यद्यपि नातिचारत्वं
घटने, तथाऽपि विश्रब्धभाविनार्यप्रकटनजनितलज्जाऽऽदितः
कलत्रमित्राऽऽदेर्मरणाऽऽदिसंभवेन परमार्थतोऽस्यामत्यत्वात्
कथञ्चिद्भक्त्यरूपत्वेनातिचारत्वेनैव । रहस्यदूषणे हि रहस्यमाका-
राऽऽदिना विज्ञायानाधकृत पथ प्रकाशयान्, इह तु मन्त्रायतैव
स्वयं मन्त्रं भिनत्तीत्यनयोर्भेदः । प्रथ० १ द्वार ।

दारावती-द्वारावती-स्त्री० । सौराष्ट्रदेशप्रतिषेधकायां राजधान्या-
म, प्रज्ञा० १ पृ० ।

दारिआ-वेशी-वेश्यायाम्, दे० ना० ५ वर्गं ३८ गाथा ।

दारु-दारु-न० । काष्ठे, सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । स्था० ।
ज्ञा० । जि० श्रु० ।

दारुण-दारुक-पुं० । वासुदेवस्य धारिण्यां देव्यामुत्पन्ने पुत्रे, स
धारिष्ट्येनैमरन्तिके प्रसज्य सिद्ध इत्यन्तर्दृष्टानां तृतीयवर्गस्य
द्वादशेऽध्ययने सूचितम् । अन्त० ३ वर्गं १ अ० । दारुकोऽनगा-
रो वासुदेवस्य पुत्रो जगन्तोऽरिष्टनेमिनाथस्य शिष्योऽनुत्तरो-
पपातिकोत्तरित इति । स्था० ६ उ० । कृष्णसारधौ च ।
ज्ञा० १ श्रु० १६ अ० । दारु-स्वार्थे कन् । देवदारुकुको, वाच० ।
काष्ठे, न० । आचा० २ श्रु० ५ चू० ३ अ० । आ० म० । अक्षरम् ।
उत्त० ।

दारुपर-दारुगृह-न० । करपत्रस्फाटितदारुकलकमये गृहे, व्य०
४ उ० ।

दारुण-दारुण-पुं० । 'द' भवे वनत् । दारयति विदारयति चि-
न्तमिति दारुणः । चिन्तके, वाच० । दारयन्ति जनमर्मांसि इति
दारुणाः । विलपिताऽऽकृदिताऽऽदिपु, उत्त० ६ अ० । रौद्ररसे,

मयानकरसे, वाच० । रौद्रे च । ज्ञा० १ श्रु० २ अ० । प्रश्न० ।
दारयन्ति मन्दस्त्राणां संयमविषयां धृतिमिति दारुणाः ।
भाषायाम्, स्त्री० । उत्त० २ अ० । मयानके, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० । असह्ये, आचा० १ श्रु० ४ अ० ४ उ० । भयावहे,
दुःसन्दे, भीषणे, भयहेतौ च । वाच० ।

दारुणजाव-दारुणभाव-पुं० । रौद्राध्यवसाये, सू० ३ उ० ।

दारुणपति दारुणमति-स्त्री० । रौद्रमनौ, प्रश्न० १ आध्० द्वार ।

दारुणविवाग-दारुणविपाक-पुं० । तरकाऽऽदिदुःखकारणत्वेन
घोरोद्वेगे, पञ्चा० ८ विष० । रौद्रकप्रे, पञ्चा० १५ विष० । ती-
व्रविपाके कर्मणि, पं० १ विष० ।

दारुणसहाव-दारुणस्वभाव-त्रि० । दारुणः क्रोधान्वितः स्वजा-
यो यस्याऽसौ दारुणस्वभावः । क्रोधान्वितस्वभावे, व्य० १ उ० ।

दारुदंश्य-दारुदंशक-न० । रजोदरस्य काष्ठमयेऽल्पवण्डे,
यत्र दारुमयस्य दंशकस्याप्रभागे काष्ठिका दाशिका वध्यन्ते सहा-
कदमकम् । सू० ५ उ० ।

दारुपर्वव-दारुपर्वत-पुं० । दारुनिर्मापित इव पर्वतविशेषः,
जी० ३ प्रनि० ४ उ० । रा० ।

दारुपाय-दारुपात्र-न० । काष्ठमये पात्रे, स्था० ३ उ० ३ उ० ।
आचा० ।

दारुय-दारुक-पुं० । वासुदेवस्य धारिण्यां जाते स्वनामध्याने पु-
त्रे, तद्वक्तव्यता गजसुकुमारस्येव । अन्त० २ श्रु० ३ वर्गं १ अ० ।

दारुमंक्रम-दारुसंक्रम-पुं० । जत्रे सेत्यादिकरणे, स्थले गताल-
ब्धनाऽऽदिके च । आचा० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

दालिण-दारुण-न० । विदारणे, प्रश्न० १ आध्० द्वार ।

दालि-दालि-स्त्री० । मुक्ताऽऽदिद्वन्द्वे, प्र३० ३८ द्वार ।
उत्त० । घ० ।

दालिअ-वेशी-चक्षुषि, दे० ना० ५ वर्गं ३८ गाथा ।

दालिइ-दारिद्र-न० । 'हर्षिद्राऽऽदिज्ञः' ॥ ८ । १ । २५४ ॥ इति
अन्युक्तस्य रूप लः । 'दालिहं' । अनरहिष्ये, प्रा० १ पा३ ।

दालिपंथ-दालिकाम्ब-न० । दादया मुक्तऽऽदिमया निष्पादिते-
ऽम्ले, उपा० १ अ० ।

दालिमगसिय-दालिमरासिक-त्रि० । दालिमरससंस्पृष्टे, विपा०
१ श्रु० ८ अ० ।

दाव-दाव-पुं० । दयानले, भाव० ४ अ० ।

दावगि-दावागि-पुं० । 'ववगि' शब्दाय, स्त्री० ।

दावइव-दावइव-पुं० । समुद्रतटवृत्तविशेषः, ज्ञा० १ श्रु० १
अ० । ल० । प्रश्न० । आच० । आ० चू० । ('आराहग' शब्दे
द्वितीयभागे ३७७ पृष्ठेऽस्य वक्तव्यता)

दावर-दापर-न० । यदा प्रत्येकस्यापि प्रथमो भक्तो न प्राप्यते
तदा द्वापर इति । समयपरिभाषया द्वितीये, सू० १ उ० ।

दावरजुम्म-दापरजुम्म-न० । द्वाच्यामादित पथ कृतयुग्माद्वेग-
रिवात्संभ्यां यदपर युगं कृतयुग्माद्व्यस्तान्निपातनविधेर्ज्ञपरयु-
ग्मे, ज० । " जेषु रासीचउत्कर्षणं अवहारेणं अवहारमाणे अ-

घहोरमाणे दुपञ्चयसिए । से तं दावरजुम्भे ।" भ० १८ श० ४ उ० । द्विपथ्यासने राशी च । स्था० ४ ग्रा ३ उ० । सूत्र० ।

दावाणल-दावानल-पुं० । वनहुताशने, आव० ४ अ० ।

दावारय-उदकवारक-न० । जलपात्रे, ज० १५ श० ।

दाय-दास-पुं० । गृहदास्याः सञ्ज्ञाने, दुर्भिक्षाऽऽदिष्वर्थोऽऽदिना वा कीर्ते, ऋणाऽऽदिव्यांतरेके वा अवरुद्धे, ग० १ अधि० । ध० । दासा दासीपुत्राऽऽद्यः । स्था० ३ ग्रा० १ उ० । सूत्र० । जी० । वृ० । भृतकविशेषे, ज्ञा० १ श्रु० २ अ० । खेटके, औ० । प्रश्न० । ग० । प० भा० । प० चू० ।

गन्ते कीर्ते आणए, दुब्जिक्खे मावराहुरूके वा ।

समणाण व मपणीण व, न कम्पती तारिमे दिक्खा ॥३८५॥

गन्ते त्ति आणालिदासो, काणसा दासो कतो, रिण अदेतो दासत्तणेण पइछो, दुब्भिक्षे ठानि दासत्तणेण पइछो, किमचि काणए अवराधा इड अदिता रणा दासो कतो, वडिगो णिरुद्धो दणिण अदेतो दासो कतो । एते दिक्खेतुं ण कम्पंति । नि० चू० ११ उ० ।

दामचेदग-दासचेटक-पुं० । दासस्य भृतकविशेषस्य चेटकः कुमारकः दासचेटकः । अथवा-दासध्यासौ चेटकश्चेति दास-चेटकः । दासकुमारं, ज्ञा० १ श्रु० २ अ० ।

दामत्त-दामत्त-न० । गृहदासीपुत्रनायाम्, भ० १२ श० ७ उ० ।

दामपोरुम-दामपौरुष-न० । चेटकचेटापतिप्रमुखाऽऽदिके, व-त्त० ३ अ० ।

दामरहि-दामरहि-पुं० । दशरथापत्ये, " तेयाजुगे य दाम-रही रामो भीयात्तक्खणसंजुओ पिउआणाए वनवासं गओ ।" ती० २५ कल्प ।

दामवाय-दामवाद-पुं० । दासोऽयमाचार्य इति वास्त्यायाम्, स्था० ६ ग्रा० ।

दामी-दामी-स्त्री० । खेटिकायाम्, प्रश्न० २ आध० द्वार । औ० । ग० । दाम्यो घटगोपितः सर्वाणमदा, तामिरपि सह सम्पर्के परिहरेत् । सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

दामीखव्वरुपा-दामीकवटिका-स्त्री० । स्थविगाक्षोदासाधि-गेतस्य गोदासगणस्य चतुर्थशाखायाम्, कल्प० ८ क्षण ।

दामीचोर-दामीचौर-पुं० । चेटाचौरे, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

दाह-दाह-पुं० । " हो धोऽनुस्वागत " ॥ ८ । १ । २६४ ॥ इति सूत्रे क्वचिद्भननुस्वारादिति वचनाद् हस्य घः दाहो । दाघो प्रा० १ पाद । बाहो सनापि, आ० म० १ अ० २ खण्ड । नस्मी-कण्ठे, ति० चू० १ उ० । रोगनेत्रे, जी० ३ प्रति० ४ उ० । विपा० । ज्ञा० । आ० म० । " अहोण्या विजलो दाहो, स्ववगलेसु पत्थिवा । " (१ए) उक्त० २० अ० । गाय-सन्तापे च । वाच० ।

दाहवर्कतिप-दाहव्युत्क्रान्तिक-त्रि० । दाहो व्युत्क्रान्त उत्पन्नो यस्योऽसौ दाहव्युत्क्रान्तः, स एव दाहव्युत्क्रान्तिकः । दाहोत्प-त्तो, भ० १ श० ३३ उ० । ज्ञा० ।

दाहा-दाहा-स्त्री० । प्रहरणाविशेषे, ज्ञा० १ श्रु० १८ अ० ।

दाहिण-दक्षिण-त्रि० । " दुःखदाकलानर्थे वा " ॥ ८ । २ । ७९ ॥ पणु संयुक्तस्य हः । दाहिणो । दक्षिणो । प्रा० १ पाद । अ-धामभागस्थे, वाच० । सू० प्र० । आत्मा० ।

दाहिणगामुय-दक्षिणगामुक-पुं० । दक्षिणस्यां दिशि गमनशी-ले, सूत्र० २ श्रु० १ अ० ।

दाहिणहृजरह-दक्षिणार्द्धजरत-पुं० । मरुतक्षेत्रस्य दक्षिणार्धे, कल्प० १ क्षण ।

दाहिणहृजरहकूम-दक्षिणार्द्धजरतकूट-न० । दक्षिणार्द्धजरत-नाम्नो देवस्याऽऽवासभूते कूटे, ज० १ वक्र० ।

दाहिणहृमाणुस्मखेत-दक्षिणार्द्धमनुष्यक्षेत्र-पुं० । दक्षिणार्द्धम-नुष्यक्षेत्रजयेषु, " दाहिणहृमाणुस्मखेताणु गार्वाङ्गि चक्षु पजा-मिमु वा, पजासांति वा, पमाविस्सति वा, गार्वाङ्गि मारया त-विमु वा, तर्गाति वा, तविस्सति वा ।" स० ६५ सम० ।

दाहिणहृलोगाहिवई-दक्षिणार्द्धलोकाधिपति-पुं० । लोकस्या-र्द्धमर्द्धलोको दाहिणो योऽर्द्धलोको दक्षिणार्द्धलोकोऽस्तस्य योऽ-धिपतिः । तस्मिन्, उपा० १ अ० । कल्प० ।

दाहिणत्त-दक्षिणत्व-न० । सरलत्वे, स० ३५ सम० ।

दाहिणदारिय-दक्षिणद्वारिक-न० । दक्षिण द्वार येयामस्ति ता-नि दक्षिणद्वारिकाणि । अश्वि-यादिषु सप्तनक्षत्रेषु, स्था० ७ ग्रा० । दक्षिणदिशि येषु गच्छतः शुभं जयति । स० ७ सम० ।

दाहिणपश्चिमा-दक्षिणपश्चिमा-स्त्री० । नैऋत्यकोणे, ग० । स्था० ।

दाहिणशुय-दक्षिणशुभ-पुं० । दक्षिणरस्ते, ग० । सू० प्र० ।

दाहिणवाय-दक्षिणवात-पुं० । दक्षिणस्याः दिशः समागच्छति वाते, प्रश्न० १ पाद । स्था० ।

दाहिणा-दक्षिणा-स्त्री० । दक्षिणस्यां दिशि, स्था० ६ ग्रा० ।

दाहिणायल-दक्षिणायन-पुं० । न० । रथेः कर्कशं कर्मादनन्तरं परमासाऽऽत्मके समये, सू० प्र० १० पाद० ।

दाहिणावत्त-दक्षिणाऽऽवर्त-पुं० । अनुवृत्तप्रवृत्तावावर्ते, स्था० ४ ग्रा० २ उ० ।

दाहिणिद्व-दक्षिणात्य-त्रि० । दक्षिणदिग्भवमात्रे, स्था० ४ ग्रा० २ उ० । प्रश्न० ।

दि-स्वया-तृतीया । " अदि०-॥ ८ । ३६ ॥ इत्यादिना स्वया इत्य-स्य स्थानेदि इत्यादेशः । प्रा० ३ पाद ।

दिग्र-द्विज-पुं० । द्विजायते जन-रः । वृत्तां संख्याया वारार्थव-म् । वाच० । " सर्वत्र त्वयिरामचक्षुः " ॥ ८ । १ । ७६ ॥ इति सयुक्तन्यायः स्थितस्य वकारस्य लुक् । द्विजः । दिग्रो । प्रा० १ पाद । " द्वि-योरुत्त " ॥ ८ । १ । ९४ ॥ इति सूत्रे क्वचिद्भन वचनाद् न उ वम् । दिग्रो । प्रा० १ पाद । ब्राह्मण, ब्राह्म-णाऽऽदिवर्णत्रये, " जन्मना जायते ब्राह्मणं संस्कारैर्द्विज उच्यते " वन्ते, अयमजं विदगाऽऽद्यौ, तृश्वरुद्रौ च । वाच० ।

द्विप-पुं० । द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति । पा क । हस्तिनि, वाच० ।

दिअंवर-दिगम्बर-पुं० । शिखे, जम्भे, आर्हतभेदे, वाच० । सा-
धुभेदे, आ० म० । ही० । भाषा० ।

दिअंवरदंसाण-दिगम्बरदर्शन-न० । दिगम्बराणां शास्त्रे, आ०
म० १ आ० १ खण्ड ।

दिअज्ज-देशा-सुवर्णकारे, दे० ना० ५ वर्गे ३६ गाथा ।

दिअधुत्त-देशा-काके, दे० ना० ५ वर्गे ४१ गाथा ।

दिअर-देवर-पुं० । देव-मरम्बु । "एत इहा वेदना-अपेटा-वेवर-
केसरे" ॥ ८ । १ । १४६ ॥ इति एत इत्यम् । 'दिअरो । देवरो ।'
प्रा० १ पाद । पायुः कनिष्ठस्रातिग, वाच० ।

दिअसिअ-देशी-मूर्धे, दे० ना० ५ वर्गे ३६ गाथा ।

दिअसिअ-देशी-सदाभोजने, अनुदिने च । दे० ना० ५ वर्गे
४० गाथा ।

दिअह-दिवस-पुं० । दीव्यत्यत्र दिव-मसख किञ्च । वष्टि-
एवाऽऽत्मके समये, "दिअहा जंति ऋड्पमहि", गरुडिं मणो-
रह पडिछु । " प्रा० ४ पाद ।

दिअहम-दिवस-पुं० । पष्टिएवाऽऽत्मके समये, "जे महु दिअहा
दिअहडा, इइए पवसनेण । ताण गणतिपे अहुलित, अजरि-
आ उ नहेण । " प्रा० ४ पाद । प्रथमता खसता दायिनेन ये मम
दिवसा दत्ताम्नान् गणयन्त्या ममाहुत्सो मन्वेन अजरिताः ।
प्रा० दु० ४ पाद ।

" नादीवष्टिमितस्तत्र, सावनो दिवसः स्मृतः ।

त्रिशाङ्गागोऽर्कराशस्तु, दिवसः सौर उच्यते ॥ १ ॥

खान्दस्तु तिथ्यर्थाच्छां, भौमो नृपारिधेर्मतः । "

इत्युक्तेषु सायनाऽऽदिषु दिनेषु च । वाच० । " जमरा एत्थु
विअरवइइ, केवि दिअहडा विअम्बु । " प्रा० ४ पाद ।

दिअहुत्त-देशी-पूर्वाह्मभोजने, दे० ना० ५ वर्गे ४० गाथा ।

दिआहप-देशी-भासपाङ्कणि, दे० ना० ५ वर्गे ३६ गाथा ।

दिइ-इति-स्त्री० । इ-क्तिन् । जलाऽऽधारे चर्ममये भाजने, हा०
१ छु० १८ अ० । अनु० ।

दिइआ-इतिका-स्त्री० । चर्मनिर्मितोत्कपात्रे, मस्यभेदे च ।
वाच० । अनु० ।

दिक्काण-डेफाण-पुं० । मेवाऽऽदीनां लग्नानां दशांशाऽऽत्मके
त्रिलये, " कूर्गाऽऽकाणलोगेसुं, उत्तमठं तु कारए । एवं
अगाणि जाणजे, दिक्काणेषु ण संसमो ॥१॥ " द० प० ।

दिक्त्रकाल-दीक्षाकाल-पुं० । योगकाले, आ० म० १ अ० २
खण्ड ।

दिक्त्रभाव-दीक्षाभाव-पुं० । प्रयज्याया भावे, पञ्चा० १८ विव० ।

दिक्त्रा-दीक्षा-स्त्री० । दीक्षणा दीक्षा । प्रयज्यायाम्, ओघ० ।
स्था० ।

माहप्रते ज्ञानत्रयमात्राभावयोर्दीक्षाधिकारित्वानधिकारि-
त्वप्रतिपादनायाऽऽह-

अस्मिन् सति दीक्षाया, अधिकारी तत्रतो भवति सप्तः ।

इतरस्य पुनर्दीक्षा, वसन्तनृपमभिजा ज्ञेया ॥ १ ॥

अस्मिन् ज्ञानत्रये, सात विद्यमाने, दीक्षाया विरतिरूपायाः,
अधिकारी अधिकारवान्, शास्त्रमयोदितत्वेन तत्रतः परमा-
र्थतो भवति, सप्तः पुमान्, इतरस्यानधिकारिणा, पुनर्दी-

क्षा मतरूपा, वसन्तनृपमभिजा विरम्बनायावा चैत्रमास्य-
रिहासकृतराजसभिजा सुवयनृपदीक्षावत्कार्याकरणेन ज्ञेया
कृतत्वा ॥ १ ॥

अधुना दीक्षाया निरुक्तमुपदर्शयन् ज्ञानिन एव तां नियम-
यन्नाह-

अयोदानादशिव-रूपणाच्च सतां मतेह दीक्षेति ।

सा ज्ञानिनो नियोगाद्, यथोदितस्यैव साध्वीति ॥ २ ॥

अयोदानाच्छेवा सुन्दरं तस्य ज्ञाने धितरणं तस्मात्, अ-
शिव प्रत्यषायस्तत्पण्णाच्च तस्मिन्सनाच्च, सतां मुनीनां मता-
ऽजिमेता, इह प्रवचने, दीक्षिति प्रागुक्ता । इत्येवमनया निरुक्तप्र-
क्रियया, सा दीक्षा, ज्ञानिनो ज्ञातव्यतो, नियोगाभियोगेन, यथो-
दितस्यैवाधिकारिण एव, साध्वीति निरवस्था वर्तते ॥ २ ॥

अनु च यद् ज्ञानिन एव नियमेन साध्वी दीक्षा, ततः कथं
पूर्वोक्तज्ञानत्रयविकलानां भाक्तुषप्रज्ञानीनां समये सा अयसी
भूयत इत्याशङ्कयाऽऽह-

यो निरनुबन्धदोषा-च्छास्त्रोऽनाजोगवान् वृजिनजीरुः ।

गुरुजक्तो ग्रहरहितः, सोऽपि ज्ञान्येव तत्फलतः ॥ ३ ॥

य एवावधो निरनुबन्धदोषाच्छास्त्रः । निरनुबन्धो व्यवच्छिन्न-
सन्तानो दापो रागाऽऽदिर्निरनुबन्धश्चासौ दोषश्च तस्माच्छा-
स्त्रः भवति । यस्तु सानुबन्धदोषाच्चिरपक्रमक्रिष्टकर्मज्ञ-
णान् कथञ्चिच्छास्त्रो भवति, स नेह गृह्यते । अनामोगवान् अ-
नामोगोऽपरिज्ञानमात्रमेव केवलं ग्रन्थार्थऽऽदिषु सूक्ष्मबुद्धि-
गण्येषु न शिर्यते यस्य स तथा वृजिनं पापं तस्माद्दीर्घजी-
वमीरुः संसारविशक्तत्वेन । गुरुवा पूज्यास्तेषु भक्तो गुरुबहुमा-
नान् । प्रह आप्रदो मिथ्याऽजनिवेशस्तेन रहितो ग्रहरहितः-
ऽनेन सत्यगृह्णनवस्वमस्याऽऽवेद्वति, सोऽपि य एवमुक्तविशो-
षणवान्, ज्ञान्येव ज्ञानवानेव । तत्फलतो ज्ञानफलसंपन्नत्वेन,
ज्ञानस्याऽपि ह्येतदेव फलं संसारविशक्तत्वेन गुरुजक्तत्वाऽऽदि,
तदस्याऽपि विद्यत इति कृत्वा ॥ ३ ॥

कथं पुनर्ज्ञानफलं भावतुवाऽऽवेदुं कुरुमानमात्रेण तयाविश-
ज्ञानविकलस्य सम्मार्गगमनाऽऽदीत्याशङ्कयाऽऽह-

चक्षुष्मानेकः स्या-दन्धोऽन्यस्तन्मतानुवृत्तिपरः ।

गन्तारौ गन्तव्यं, प्राप्नुत एतौ युगपदेव ॥४॥

अक्षुष्मलमनुपहतं विद्यते यस्य स चक्षुष्मानेकः कश्चित् स्या-
ज्ज्वेदुष्यो मार्गगमनप्रवृत्तः, अन्धो दृष्टिविकलोऽन्यस्तन्परः,
केवलं मार्गानुसारितया विशिष्टविधेकसंपन्नत्वेन च । तस्मिन्ना-
नुवृत्तिपरस्तस्य अक्षुष्मनो मतमभिप्रायो वचनं वा तन्मूर्धं तद-
नुवृत्तिपरस्तदनुवृत्तप्रधानः शेषानुमतवचनपरित्यागेन । एतौ
हावपि अक्षुष्मस्तदन्धौ गन्तारौ गमनशीलावनयतप्रयाणक-
वृत्त्या गन्तव्यं विवाङ्मृतनगराऽऽदि । प्राप्नुत एतौ युगपदैकका-
लमेव । इदमुक्तं भवति-अक्षुष्मान् पुरस्ताद् व्रजत्यन्धस्तु पृष्ठतः,
एवमनयोऽज्ञतोरेकपक्ष्यास एवांतरं नापरं महत्, यदि वा-
तदापि समानपक्ष्यासयोः साहित्येन बाहुलप्रयोमजतोर्नास्ती-
त्येवमेककालाप्रसव्यनगराऽऽदिस्थाप्राप्तयोरपीति । यथे-
वमेतयोर्नास्ति तथा गुरुमावतुषकस्यादिष्वयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोः
फलं प्रति सम्मार्गगमनप्रवृत्तयोर्मागेपर्यन्तप्राप्तिं मुख्यवस्थायां
न किञ्चिदन्तरमिति गर्हायं ॥ ४ ॥

एवं समानफलत्वं कान्यकानिभोः प्रतिपाद्य दीक्षाऽहंत्वं विशेष-
कानासमन्वितत्वापि दर्शयति-

यस्यास्ति सत्क्रियाया-पितृत्वं सामर्थ्ययोग्यताऽविकला ।

गुरुनामप्रतिबन्धाद्, दीक्षोचित एव साऽपि क्रिय ॥ ५ ॥

यस्य विशिष्टज्ञानरहितस्याप्यास्ति विद्यते सत्क्रियायां सदा-
चारे, इत्यनेन प्रकारेण, सामर्थ्ययोग्यता सामर्थ्येन समानफल-
साधकत्वरूपेण योग्यताऽविकला परिपूर्णा, गुरुषु धर्माऽऽचार्या-
ऽऽदिषु भावप्रतिबन्धाद् ज्ञातः प्रतिबद्धत्वेन हेतुना दीक्षाचित
एव दीक्षायोग्य एव प्रस्तुतः, किलेत्यासाऽभ्यगवाहः, यतः संसा-
रारक्त एवास्या अधिकारी शेषगुणवैकल्येऽपीत्युक्तम् ॥५॥

इदानीं दीक्षायाः समानफलतया देयत्वमभिधानो विषमफ-
लस्य चाऽदेयत्वमुपदर्शयन्निदमाह-

देयाऽस्मै विधिपूर्व, सम्पत्तन्त्रानुसारतो दीक्षा ।

निर्वाणबीजमेषे-त्यनिष्टफलदाऽन्यथाऽत्यन्तम् ॥ ६ ॥

देया दानव्याऽस्मै योग्याय विधिपूर्व विधानपूर्व सभ्यगवैप-
रीत्येन तन्त्रानुसारतः शास्त्रानुसारतो दीक्षा वतरुपा निर्वाण-
स्य बीजं मोक्षसुखयोर्हेतुत्वेन । एवेति वाक्येऽनिष्टफलदा
विपर्ययफला ससारफलाऽन्यथाऽयोग्याय दायमानाऽत्यन्तम-
तिशयेनेति ॥६॥

का पुनरियं दीक्षेत्याह-

देजसमप्राऽऽरुपेयं, विरतिर्न्यासोऽत्र तद्वति च सम्यक् ।

तन्नामाऽऽदिस्थापन-मविदुतं स्वगुरुयोजनतः ॥ ७ ॥

देशाऽऽद्या, समप्राऽऽद्या ज्ञेयं दीक्षा विरतिकन्यते, देशविरति-
दीक्षा, सर्वविरतिदीक्षा ज्ञेयार्थः । न्यासो निष्कपोऽत्र दीक्षायां
ज्ञतव्याम इत्यर्थः । सा विद्यते यस्य तद्वास्तुस्मिन्तद्वति च
पुरुषे देशरीक्षावति, सर्वदेक्षावति च सम्यग् समीचीन संग-
तम् । तन्नामाऽऽदिस्थापनं तेषां प्रवचनप्रसिद्धानां नामाऽऽदीनां
अनुर्णो स्थापनमारोपणमभिदुतम्, उपलब्धरहितमनुपलब्धमिति
यावत् । कथं तन्नामाऽऽदिस्थापनम् ? स्वगुरुर्योजनतः स्वगुरु-
निरासीयपूज्यैर्योजनं स्व-धनमौचित्येन एव तन्नामाऽऽदीनां
ततः सकाशात् ॥ ७ ॥

कथं पुनर्विशिष्टनाम्न्यासस्य स्वगुरुभिः प्रसादिक्रि-
य्य दीक्षा निमित्तत्वाभावेन सम्यगभावे परं प्रत्याह-

नामनिर्मितं तत्त्वं, तथा तथा चोद्धृतं पुरा यदिह ।

तन्स्थापना तु दीक्षा, तथेनान्यस्तदुपचारः ॥ ८ ॥

नामनिर्मितं नामहेतुकं तद्भावस्वरूपं नामप्रतिपाद्यगुणाऽऽत्मक-
त्वम्, कुतः प्रशस्ताऽऽदीनाम्नः प्रशमाऽऽदिस्वरूपोपलब्धतात् । तन्ना-
म्नि च तद्गुणस्वरणाऽऽद्युपलब्धस्तथा तथा चोद्धृतं तेन तेन स्वरू-
पेणोद्धृतमुद्धृतं कृतनिर्वाहम् । पुरा पूर्वं, यद्यस्मादिह प्रवचने, मु-
निभिः तन् स्थापना तु तस्यैव नाम्नः स्थापना तु स्थापनैव नाम-
न्यास एव दीक्षा प्रस्तुता, तस्मै परमार्थेनान्यस्तदुपचारोऽन्य-
क्रियाकलापस्तदुपचारस्वरूपस्या दीक्षाया उपचारो वस्तुते, विशेषो-
पचारान् ॥ ८ ॥

कस्मात्पुनर्नामाऽऽदिन्यासे महानादरः कियत इत्या-

शङ्कयाऽऽह-

कीर्त्यारोग्यध्रुवपद-मंप्राप्तेः सूचकानि नियमेन ।

नामाऽऽदीन्याचार्याः, वदन्ति तत्रेषु यतितथ्यम् ॥ ९ ॥

कीर्तिः श्लाघा, आरोग्यं नीरुज्ज्वल, प्राक्तनसहजौत्पातिकरो-
गविरहेण, ध्रुव स्थैर्ये भावप्राधान्यादिहेतुभ्यः । पदं स्थाने वि-
शिष्टपुरुषावस्थारूपमाचार्यत्वाऽऽदि । कीर्तिश्चाप्येव च ध्रुवं च
पदं च कीर्त्यारोग्यध्रुवपदानि, तेषां संप्राप्तिपूर्वज्ञानः, तस्या
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः सूचकानि गमकानि नियमेनावश्यं त-
या, नामस्थापनाद्रव्यभावरूपाचार्याः पूज्या वदन्ति ध्रुव-
ते । न तस्मात्तेषु नामाऽऽदिषु यतितत्वं यत्ना विधेयः । इह च
तात्पर्यमवसेयम्-अन्वयनाम्नो हि कीर्तनमात्रादेश शब्दाद्य-
तिपक्षे विदुषां प्राकृतजनस्य च मनःप्रसादात्कीर्तिराविर्भवति ।
यथा सुधर्मभद्रादुत्सवमिप्रभृतीनामुत्तमपुरुषाणां प्रवचने की-
र्तिरुत्पादि । स्थापनाऽऽचार्यवती राजादरणमुखवात्सिकाऽऽदि-
धारणद्वारेण भावगर्भप्रवृत्त्या आरोग्यमुपजनयति, द्रव्यमप्याचा-
राऽऽदिषु सकलमाधुक्रिया नाभ्यस्यमाना व्रतस्थैर्योपपत्तये
प्रभवति, ज्ञातृऽपि सम्यग्दर्शनाऽऽदिरूपः पूर्वोक्तपदावाप्तये संव-
द्यते । न हि विशिष्टज्ञानमनरेणाऽऽगमोक्तविशिष्टपदावाप्तिर्ना-
तो भवति । अथवा सामान्येनैव कीर्त्यारोग्यमात्रसंप्राप्तेः सू-
चकानि स्यान्त्येव नामाऽऽदीनेति ॥ ९ ॥

किमिति दीक्षाप्रस्तावे नामाऽऽदिषु यतितव्यमिति या-
ह्याऽऽह-

इयाऽऽह-

तत्संस्कारादेशा, दीक्षा संपद्यते महापुंसः ।

पापविषायगमात् खलु, सम्यग्गुरुधारणायोगात् ॥ १० ॥

तत्संस्काराक्षमाऽऽदिसंस्कारादेशा द्विविधा दीक्षा वतरुपा संप-
द्यते संजवति महापुंसो मदापुरुषस्य, न ह्यमहापुरुषा व्रतधारि-
णो भवन्ति । पाप विषयिष्व पापविषय, तस्यागममात् खल्वग-
मादेव, पापविषयार्वाऽपगमात् । विषयगदारिणी दीक्षेति केषा-
ञ्चित् प्रसिद्धस्तदनुरोधादिदमन्तम् । पापविषायगमादेश दीक्षे-
ति सम्यगवैपरीत्येन गुरुध्व धारणा च गुरुधारणे, ताभ्यां योगः
संश्रवस्तस्माद् गुरुधारणायोगात् । गुरुयोगात्पापगमो,
धारणायोगादेव विषायगम इति ॥ १० ॥

दीक्षा संपद्यते महापुंस इत्युक्तं तत्सम्यक्तौ सर्ववि-

रतस्य यद्भवति तदाह-

संपन्नायां चास्या, सिद्धं ध्यातव्यमिति सम्यग्विदः ।

धर्मैकनिष्ठैव हि, शेषत्यागेन विधिपूर्वम् ॥ ११ ॥

संपन्नायां च संज्ञानायां चास्या दीक्षाया लिङ्गं लक्षणं ध्यात-
व्यमिति कथयन्ति सम्यग्विद आगमवेदिनः, धर्मैकनिष्ठैव हि
धर्मतत्परतैव हि, शेषत्यागेन धर्मादित्यः शेषस्तस्यागेन तत्प-
रिहारेण, विधिपूर्व शास्त्रोक्तविधानपुरःसरं यथाज्ञातव्यं
शेषत्यागेन धर्मैकनिष्ठता सेवनीया नान्यथेति भावः ॥ ११ ॥

अस्यामेव सर्वविरतिदीक्षायां कान्त्यादियोजनामार्थोद्धयेन
दर्शयति-

वचनज्ञान्तिरिहाऽऽदौ, धर्मकान्त्यादिसाधनं जवति ।

शुद्धं च तपोनियमाद्, यमश्च सत्यं च शौचं च ॥ १२ ॥

आकिञ्चन्यं मुख्यं, ब्रह्मापि परं सदागमविशुद्धम् ।

सर्वं शुक्लमिदं खलु, नियमात्संवत्सरादूर्ध्वम् ॥ १३ ॥

वचनज्ञान्तिरिहाऽऽदौ, धर्मकान्त्यादिसाधनं जवति ।
शुद्धं च तपोनियमाद्, यमश्च सत्यं च शौचं च ॥ १२ ॥
आकिञ्चन्यं मुख्यं, ब्रह्मापि परं सदागमविशुद्धम् ।
सर्वं शुक्लमिदं खलु, नियमात्संवत्सरादूर्ध्वम् ॥ १३ ॥
वचनज्ञान्तिरिहाऽऽदौ, धर्मकान्त्यादिसाधनं जवति ।
शुद्धं च तपोनियमाद्, यमश्च सत्यं च शौचं च ॥ १२ ॥
आकिञ्चन्यं मुख्यं, ब्रह्मापि परं सदागमविशुद्धम् ।
सर्वं शुक्लमिदं खलु, नियमात्संवत्सरादूर्ध्वम् ॥ १३ ॥

एवं तपो द्वादशभेदं नियमाश्रयमेव यमश्च संयमश्च, सत्यं चार्थसंवादानाऽऽविरुद्धं दौर्ध्र्यं च बाह्याभ्यन्तरभेदम् ॥ १२ ॥

अकिञ्चनस्य भाव आकिञ्चनस्य, मुख्य निरुपचरितम्, ब्रह्मापि ब्रह्मचर्यमपि, पर प्रधानम्, सदागमविशुद्धं सद्धर्मप्रतिपादक आगमः सदागमः, तेन विशुद्धं निर्दोषं, सर्वं पूर्वोक्तं दशविधमपि क्लृप्तादिशुद्धमिदं खलु निरनिवारमिदमेव नियमाश्रितरव्याचरया शुक्लस्याऽऽशुक्लनिवर्तकत्वात्सर्वसरादूर्ध्वं क्रियामलत्वागेन संवत्सरकालात्ययेन शुद्धं भवतीति ॥ १३ ॥

अस्यैव दीक्षावतः पूर्वोत्तरकालभाविगुणयोगमाह-

ध्यानाध्ययनाभिगतिः, प्रथमं पश्चात् भवति तन्मयता ।

सूक्ष्मार्थाज्ञोचनया, संवेगः स्पर्शयोगश्च ॥ १४ ॥

ध्यानं धर्मं शुद्धं च स्थिराध्यवसानरूपं, यथोक्तम्-" एकालभ्यन्तसंस्थस्य, सहजप्रत्ययस्य च । प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः, प्रवाहो ध्यानमुच्यते ॥ १ ॥ " अध्ययनं स्वाध्यायपाठः, ध्यानं चाध्ययनं च ध्यानाध्ययने । अध्ययनपूर्वकत्वेऽपि ध्यानस्यालपाच्चरत्वाद्भ्यर्हणीयत्वाच्च पूर्वनिपातः, तत्तोरतिगतिराशान्तिरनन्तरप्रवृत्तिः प्रथममादौ दीक्षासंपन्नस्य, पश्चात् पश्चात्पुनर्भवत्वात् । तन्मयता तन्मयत्वे तत्परता, सूक्ष्माश्च तेषांश्च बन्धमोक्षाऽऽद्यः, तेषामालोचना, तथा सूक्ष्मार्थाऽऽलोचनया, संवेगो मोक्षार्जितत्वाच्च स्पर्शयोगश्च स्पर्शस्तत्त्वज्ञानेन योगः संवन्धः संभवतीति ॥ १४ ॥

स्पर्शयोगश्चेत्युक्तं तत्र स्पर्शलक्षणमाह-

स्पर्शस्तत्त्वज्ञाऽऽप्तिः, संवेदनमात्रपविदिनं त्वन्यत् ।

बन्धमपि स्यादेतत्, स्पर्शस्तत्त्वज्ञेयतत्फलदः ॥ १५ ॥

स्पृश्यतेऽनेन बन्धुनस्तत्त्वमिति स्पर्शः, स च कश्चिदित्याह-तत्त्वज्ञासिम्भस्य तस्य वस्तुनो जीव्याऽऽदेस्तत्त्व स्वरूपं तस्याऽऽसिम्भपञ्चमो ज्ञान स्पर्श उच्यते, संवेदनमात्रं यन्तुस्वरूपगमर्शशून्यमविदिनं त्वन्यत् कथाश्च वस्तुग्राह्यत्वेऽपि न विदितं वस्तु तदित्यविदितमुच्यते, बन्धमपि विफलमपि स्यादेतत् संवेदनमात्र, स्पर्शस्तु स्पर्शः पुनरक्षेपतत्फलदोऽक्षेपेणैव तन् स्वसाध्यं फलं द्वास्तत्त्वयमनयोः स्पर्शसंवेदनयोर्विशेष इति ॥ १५ ॥

संवेगस्पर्शयोगेन दीक्षावान् यत् करोति, तदाह-

व्याध्यजिज्ञोता यद्-अभिधिस्तेन तत्क्रियां यत्नान् ।

सम्पकरोति तद्-दीक्षित इह माधुमच्छेष्टम् ॥ १६ ॥

व्याधिना कुप्राऽऽदिताऽऽनभूतो प्रभूतो यद्व्यथा, निर्विघ्ना निर्विघ्नं प्राद्विनस्तेन व्याधिना तत्क्रियां तत्क्रियात्मा व्याधिप्रतीकाररूपा यत्नाद्यनेन सम्पकरोति विधत्ते, तद्वत्तया दीक्षित इह प्रक्रमे साधूनां सच्छेष्टा विनयाऽऽदिकृपा तां साधुमच्छेष्टाम् ॥ १६ ॥ १०१२ विधत्ते । अथ वृत्तपं शुभविजयगणिकुनप्रश्नस्तदुत्तरं च-यथा तीर्थकृद्भिः सह ये दीक्षा शुद्धिं ते किं तीर्थकृत्वाप्राप्तोच्चारऽऽदिकं कुर्वन्त्युत भिक्षामिति प्रश्ने, उत्तरम्-तीर्थकरैः मार्गं दीक्षाप्रदं कुर्वन्भिः स्वयं दक्षत्वात्तत्त्वज्ञेयकाज्ञाऽऽद्यनुसारेण तपस्याप्रदं क्रियते, न तु तीर्थकरवत्, प्रथमतीर्थकृता साध्वी तु तीर्थकरवत् पात्रोच्चारं कुर्वतीति ज्ञायते ॥ १८९ प्र० । सेन० २ उल्ला० । मिहाऽऽदिसंक्रान्तिप्रथममध्ये तथाऽऽवर्तिकासममध्ये च कानि कानि धर्मकार्याणि शुद्ध्यन्ति, कानि तेनि प्रश्ने, उत्तरम्-दीक्षाप्रतिप्राऽऽदिकं न शुद्ध्यन्त्यानि तु शुद्ध्यन्तीति, अतुर्मासकमध्येऽपि उप-आपनामाशरोपणाऽऽदि विना धर्मकार्याणि सर्वाणि शुद्ध्यन्ति,

कारणवशात् तत्रापि विजयदशम्यन्तरं शुद्ध्यन्तीति योगोपधानमनोच्चारऽऽदीनां तु दिनशुद्धिरेव विलोक्या न मासवर्षाऽऽदि । १२४ प्र० । सेन० २ उल्ला० । ('पञ्चज्ञा' शब्दे दीक्षाविधिर्वक्ष्यते) सर्वस्वरामयप्रदानेन भावसत्त्वे, पं० व० १ प्र० । योग, आ० म० १ अ० २ खगल । प्रव० । पञ्चा० । (नपुंसकाऽऽदीनां दीक्षितानां परिष्ठापना 'परिदुषणा' शब्दे वक्ष्यते)

दिक्खागुण-दीक्षागुण-पुं० । जिनदीक्षाधर्मे, जिनसाधवागम-भक्तिप्रभावनाऽऽदी च । पञ्चा० २ विध० । १० ।

दिक्खादावण-दीक्षादापन-म० । प्रौढोत्सवैः सुताऽऽदीनां प्रवाजने, प्रव० । तथैव प्रौढोत्सवैः सुताऽऽदीनामादिशब्दात्पुत्रप्राप्त-प्राप्त्यस्य जनशुद्धिपरिजनाऽऽदीनां दीक्षादापनम्, उपलक्षणत्वा-दुपस्थापनाकारणं च, भूयतेऽपि कृष्णचेष्टकनूपयोः स्थापत्यविवाहनेऽपि नियमवतो स्वपुत्र्यादीनामन्येषां च ध्यायन्त्यापुत्राऽऽदीनां प्रौढोत्सवैः प्रवाजना, इयं च महाफला । यतः-" ते धन्ना कय-पुत्रा, जणयो जणणी अ मयणयमो अ । जेसि कुल्लमि जायइ, चारित्तधरो महापुत्तो " ॥ १ ॥ इति । (६५ । ४० २ अधि० ।

दिक्खाव्यपरिणय-दीक्षाव्यपरिणत-त्रि० । दीक्षाव्योभ्यां सम्प्राप्ते, ४० २ अधि० ।

दिक्खाविहाण-दीक्षाविधान-न० । दीक्षाविधौ, पञ्चा० २ विध० ।

दिक्खिक्काण-प्रेक्षित्वा-अव्य० । हृष्टेत्यर्थे, ती० ३ कल्प ।

दिक्खियजिणोमाण-दीक्षितजिनावमान-आध्यासितजिनप्रो-हणके, पञ्चा० ८ विध० ।

दिक्खोवयार-दीक्षोपकार-पुं० । भव्यसत्त्वस्य दीक्षादानेनानु-ग्रहे, पञ्चा० १८ विध० ।

दिग्गवर-दिग्गवर-पुं० । 'दिग्गवर' शब्दार्थे, आ० म० १ अ० १ खगल ।

दिगापरिय-दिगाचार्य-पुं० । दिगाचार्यशब्देन किमुच्यत इति प्रश्ने, उत्तरम्-मात्रताचित्तमिश्रपस्त्वनुज्ञाया दिगाचार्य इति योगशास्त्रप्रकाशवृत्तौ प्रायश्चित्तं वैषावृत्तिमिति श्लोकव्याख्यानं दिगाचार्यशब्दार्थो ज्ञेय इति । १३३ प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

दिगिञ्जा-देशी-शुल्लुकायाम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० । स० । ज० ।

दिगिञ्जापरिणय-दिगिञ्जापरिणत-त्रि० । शुभाध्यासे, उक्त० २ अ० । आ० च० ।

दिगिञ्जापरिमह-दिगिञ्जापरि (री) पद-पुं० । इह च दिगि-ञ्जेति देशीयत्वेन वृत्तकोच्यते, सैषात्पन्तव्याकुलत्वहेतुरप्यसं-यमर्भकतया आहारपारपाकाऽऽदिवाऽर्थावतर्त्तनेन परीति स-र्वप्रकारेण सञ्जत इति गरीयहा । छुत्पर्यायदे, उक्त० २ अ० । भ० । स० । ('छुहा' शब्दे तृतीयभागे ७५५ पृष्ठे व्याख्यातम्)

दिगिञ्जापरीमह-दिगिञ्जापरीमह-पुं० । 'दिगिञ्जापरिमह' शब्दार्थे, उक्त० २ उ० ।

दिगु-दिगु-पुं० । संख्यापूर्वे समासनेदे, " संख्यापूर्वा दिगुः " ॥ २ । १ । ५२ ॥ इति पाणिनिवचनम् । अनु० ।

मे किं तं दिगुममामे । दिगुममामे आणोगविहे पणत्ते । तं जहा-तिमि ककुगाणि तिककुगं, तिमि महुराणि तिमहुरं,

तिष्ठि गुणाणि निगुणं, तिष्ठि पुराणि तिपुरं, तिष्ठि सराणि
तिसरं, तिष्ठि पुक्वराणि तिपुक्वरं, तिष्ठि विदुआणि ति-
विदुअं, तिष्ठि पहाणि तिपहं, पंच नदीओ पंचनदि, सप्त
गया सप्तगयं, नव तुंगा नवतुरंगं, दस गामा दसगामं,
दस पुराणि दसपुरं । तेन दिगुसमासे ।

“संख्यापूर्वो दिगुः” ॥ २१॥ २२ ॥ त्रीणि कटुकानि समाह-
तानि त्रिकटुकम् । एवम्-त्रीणि मधुराणि समाहृतानि त्रिमधुरं,
पञ्चाऽऽदिगणे वर्धनार्हाद् पञ्चमृत्कीत्यादिषु स्त्रियामीप्रत्यये न
भवति, एवं शेषाण्यप्युदाहरणानि भवन्तीत्यर्थः । अनु० ।

दिग्घ-दीर्घ-पु० । इ-घञ् । घस्य जेतवम् । “दीर्घं घा” ॥ ८ ।

२ । २१ ॥ दीर्घशब्दे शेषस्य घस्य ऊपरि पुरो वा भवति ।

“दिग्घो । दीर्घो ।” प्रा० २ पा० । शालज्जतावृक्षे, उपे, द्विमात्रे
स्वरवर्णं च । आयेने, घाच० । स्थूले च । त्रि० । उ० २ घक० ।

दिच्छा-दिस्सा-स्त्री० । दातुमिच्छः याम्, अनु० ।

दिष्ट-दिष्ट-न० । दिश-कः । आये, “न दिष्टमिष्टं कुरुते” इति-
मात्रः । काले, पुं० । उपदिष्टे, घाच० । प्रतिपादिने च । त्रि० ।
नयो० ।

दृष्ट-न० । दृश-कः । स्वपरस्वकभये बोद्धिने, घाच० । दृष्टने,

पु० १ उ० । नि० चू० । स्था० । अवलोकिते, पञ्चा० ७ चिच० ।

प्रज्ञा० । दृष्टे० । प्रश्न० । आव० । स्था० । मृत्त० । व्य० । उक्त० ।
उपलब्धे, हा० ३१ अष्ट० । अभिमते, अनु० । लौकिके च ।

त्रि० । घाच० ।

आगमतरंगं क्षेत्रं, तददृष्टाविरुद्धवाक्यतया ॥ (१०)

आगमतरंगं क्षेत्रं भवति, तत्कथं क्षेत्रम् ? । दृष्टं प्रत्यक्षानुमान-
प्रमाणोपपन्नमिष्टमागमेन स्ववचनेरेवाभ्युपगमं, ताभ्यामव-
रुद्धानि वाक्यानि यस्मिन्नागमतरंगे तद् दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्य-
म्, तदुक्तवाक्यतया । (१०) खो० १ विच० ।

दिष्टत-दृष्ट-न-पुं० । दृष्टोऽन्तो नाशोऽयसान यस्मिन् । मरणे,
घाच० । दृष्टमर्थमन्तं नयतीति दृष्टान्तः, अतीन्द्रियप्रमाणदृष्टं
संवेदनं निष्ठां नवतीत्यर्थः । दृष्टा० १ अ० । आ० म० । दृष्टोऽ-
न्तः परिच्छेदो विचिन्तितः साध्यसाधनयोः संबन्धस्यावि-
नाशवरूपस्य प्रमाणेन यत्र ते दृष्टान्ताः । प्रज्ञा० ३० पद ।
साध्यस्यापमात्रने, न० । उदाहरणे, विज्ञे० ।

दृष्टान्तफलम्-

पुत्रपत्निका मित्रा, य वारिया कहुमियाणि कल्पन्ति ? ।
मुण्ण आहरणं चोयग !, ए कपति सञ्चत्य दिष्टतो ॥ १६० ॥
पुत्रसूत्रे भवद्भिरजिज्ञासि मित्राणि च वारितानि प्रानपिज्ञानि, क-
थमिदानीमीस्मिन् सूत्रे कल्पन्ते ? इति भणत, न युक्तं पूर्वापरव्या-
हन्मीदृशं वक्तुमिति ज्ञातः । अत्राऽऽचार्यः प्राऽऽह-भृणु निशम-
य, आहरणं दृष्टान्तम् हे नोदक ! यथा कल्पने । अत्र नोपको गुरु-
वचनमनाकर्ण्य सुविधाधत्वात्प्राऽऽमानः प्रतिपत्ति-आचार्य !
न सर्वत्राप्यर्थे दृष्टान्तः कल्पते, दृष्टान्तमन्तरणाप्यर्थप्रतिपत्तेः ।

तथाहि-

जइ दिष्टता सिद्धी, एवमसिद्धी उ आणगेज्जाणं ।

अइ ते तेसि पसिद्धी, पमाइए किं नु दिष्टता ॥ १७७ ॥

यदि दृष्टान्तादर्थानां सिद्धिस्तर्हि आह्वाषाह्वाणां निगोदभ-
व्याजव्याऽऽदीनामर्थानामसिद्धिः प्रसज्येत, अथ ते तत्राऽऽह-
वा तेषां प्रसिद्धस्ततः किं नुरिति वितर्के । किमेव दृष्टान्त-
तोऽर्थसिद्धिः क्रियते ।

किं चान्यत्-

कल्पमि अकल्पमि य, दिष्टता जेन ह्येति अविच्छेदा ।

तस्मान् तेसि मिद्धी, विहि अविहि विमोषजोग इव ॥ २० ॥

दृष्टान्तेन यद्यदात्मन इष्टं तत्सर्वं यद्वच्छया प्रसाध्यते, तथा
कल्पने हिमा कर्तुं विधिनेति प्रतिज्ञा, निष्प्रत्यपायत्वादिति
हेतुः । यथा विधिना विशेषभोगदृष्टान्तः । अथ च ज्ञातना
यथा-विधिना मन्त्रपरिगृहीतं विषं स्वाद्यमानमदोषाय भ-
वति, आचक्षिणा पुनः स्वाद्यमानं महान्तमनर्थमुपदोषयति ।
एवं हिंसाऽपि विधिना पिधीयमाना न दुर्गतगमनाय प्रजव-
ति, अविधिना तु विधीयमाना दुर्गतगमनायोपदिष्टा, यतश्चै-
वमतो निष्प्रत्यपायत्वात् कल्प्यते कर्तुं हिंसोति निगमनम् ।
एवं कल्पोऽकल्पो वा येन कारणेन दृष्टान्तो अविच्छेदा भ-
वति, कल्प्यमप्यकल्प्यम्, अकल्प्यमपि कल्प्यम् । यद्वच्छ-
या दृष्टान्तवत्त्वेन श्रियत इति ज्ञातः । तस्मात् तेज्यो दृष्टान्ते-
भ्योऽर्थानां सिद्धिर्भवति । गाथायां पञ्चम्यर्थे षष्ठी । विधिना-
अविधिना च विशेषभोग इवेति ।

इय नोदकेन स्वकृते स्थापिते सति स्मिराह-

असिद्धी जइ नाएण, नायं किमिह उच्यते ? ।

अइ ते नायतो सिद्धी, नायं किं पमिसिज्जए ? ॥ २० ॥

यदि ज्ञातेन दृष्टान्तेनार्थानामसिद्धिः, तत्तत्तथा ज्ञातं विषद-
ष्टान्त इह किमुच्यते किमेवमभिधीयते ? । अथ ते ज्ञाततो
दृष्टान्तसिद्धिः, ततोऽस्मान्निरुच्यमानं ज्ञातं किं प्रतिषिध्यते ? ।

किं च-

अंधकारो पदीवेण, एज्जए न उ अमहा ।

तद्वा दिष्टतिओ भावा, तेणैव उ विमुज्जति ॥ २० ॥

अंधकारशब्दस्य पुनर्पुनर्कलिकृत्वाद् यथाऽंधकारो रात्रौ
प्रदीपेनैव वर्ज्यते विशोध्यते, न तु नैवान्यथा । विशोध्यते च त-
स्मिन् घटाऽऽदिकं वस्तु परिस्फुटमुपलभ्यते, तथाऽत्रापि दार्ष्टा-
न्तिका दृष्टान्तप्राप्तो ज्ञातः पदार्थोऽंधकारवदतिगहनोऽपि ते-
नैव दृष्टान्तेन प्रदीपकल्पेन विशुद्ध्यते निर्मलीभवति, विशुद्धे च
तस्मिन् परिस्फुटा विवर्तितार्थप्रतिपत्तिर्भवतीति दृष्टान्तोपदर्श-
नमत्र क्रियते । (कश्च-सौख्यप्रणिता घये, स्ववाक्येनैव प्रयता यद्
दृष्टान्तेनार्थप्रसाधनमभ्युपगमनं, अस्माकमपि स्वदीय एव दृष्टा-
न्तः स्वस्य सार्थकत्वं प्रसाधयिष्यति । पु० १ उ० २ प्रक० ।
आ० चू० । नि० चू० । विज्ञे० । आव० । (न दृष्टान्तमात्रादर्थ-
सिद्धिरिति ‘पल्लव’ शब्दे वक्ष्यते) शास्त्रे, अलङ्कारोक्तं अल-
ङ्कारभेदे च । घाच० ।

दिष्टतपरिणाम-दृष्टान्तपरिणाम-पुं० । दृष्टान्तेन अज्ञापयितव्ये,
व्य० ।

दृष्टान्तपरिणामकमाह-

परोक्खं हेउणं अत्थं, पक्खेण उ साहिपं ।

जिणेहि एस अक्खातो, दिष्टतपरिणामगो ॥ ५७ ॥

परोक्षं, हेतुक हेतुना सिद्धेन गम्यं हेतुकम्, अर्थे प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षप्रसिद्धेन दृष्टान्तेन साध्यम् आत्मबुद्धाचारोपन यो वर्तते दृष्टान्तपरिणामको जिनैराख्यातो, दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थे परिणामयत्यात्मबुद्धाचारोपयतीति दृष्टान्तपरिणामक इति व्युत्पत्तेः । व्य० १० उ० ।

दिङ्तरिणास-दृष्टान्ताऽऽभास-पुं० । दृष्टदृष्टान्ते, रक्षा० ।

अथ दृष्टान्ताऽऽभासान् भासयन्ति-

साध्यर्थेण दृष्टान्ताऽऽभासो नवप्रकारः ॥ ५८ ॥

दृष्टान्तो हि प्राग् द्विप्रकारः प्रोक्तः, साध्यर्थेण वैधर्म्येण च । सनस्तदाभासोऽपि नयैव वाच्य इति साध्यर्थेण दृष्टान्ताऽऽभास-स्तावत् प्रकारतो दर्शितः ॥ ५८ ॥

प्रकारानेव कीर्तयन्ति-

साध्यधर्मविकलः १, साधनधर्मविकलः २, उभयधर्मविकलः ३, संदिग्धसाध्यधर्मा ४, संदिग्धसाधनधर्मा ५, संदिग्धोभयधर्मा ६, अनन्वयः ७, अप्रदर्शितान्वयः ८, विपरीतान्वयश्च ९ इति ॥ ५९ ॥

इतिशब्दः प्रकारपरिसमाप्तौ, पनाबन्त एव साध्यर्थेण दृष्टान्ताऽऽभासप्रकारा इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्रमेणामुदाहरन्ति-

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमूर्तत्वाद् दुःखवदिति साध्यधर्मविकलः (१) ॥ ६० ॥

पुरुषत्वापाराभावे दुःखानुत्पादेन दुःखस्य पौरुषेयत्वात् । तत्रापौरुषेयत्वसाध्यस्यावृत्तेरयं साध्यधर्मविकल इति । (१) ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुवदिति साधनधर्मविकलः (२) ॥ ६१ ॥

परमाणौ हि साध्यधर्मोऽपौरुषेयत्वमस्ति, साधनधर्मस्त्वमूर्तत्वमस्ति, मूर्तत्वात्परमाणोः, (२) ॥ ६१ ॥

कलशवदित्युभयधर्मविकलः (३) ॥ ६२ ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञायां तस्मिन्नेव हेतौ कलशदृष्टान्तस्य पौरुषेयत्वान्मूर्तत्वाच्च साध्यसाधनोभयधर्मविकलता (३) ॥ ६२ ॥

रागाऽऽदिमानयं वक्तृत्वाद्देवदत्तवदिति संदिग्धसाध्यधर्मा (४) ॥ ६३ ॥

देवदत्तं हि रागाऽऽद्यः सहस्रधाभ्यां संदिग्धाः, परञ्चेतोवि-काराणां परोक्षत्वाद्वागाऽऽद्यव्यतिचारिणिङ्गादर्शनाच्च (४) ॥ ६३ ॥

मरणधर्माऽयं रागाऽऽदिमत्त्वान्मैत्रवदिति संदिग्धसाधनधर्मा (५) ॥ ६४ ॥

मैत्रे हि साधनधर्मो रागाऽऽदिमत्त्वाऽऽद्यः संदिग्धः (५) ॥ ६४ ॥

नायं सर्वदर्शी रागाऽऽदिमत्त्वान्मुनिविशेषवदिति संदिग्धो-न्नयधर्मा (६) ॥ ६५ ॥

मुनिविशेषे सर्वदर्शित्वरागाऽऽदिमत्त्वाऽऽद्यो साध्यसाधनधर्मो-संदिग्धेन, तदव्यभिचारिणिङ्गादर्शनात् (६) ॥ ६५ ॥

रागाऽऽदिमान्विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिएतपुरुषवदित्यन-न्वयः (७) ॥ ६६ ॥

यद्यपीष्टपुरुषे रागाऽऽदिमत्त्वं च वक्तृत्वं च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ, तथाऽपि यो यो वक्ता सस रागाऽऽदिमानिति व्याप्यसि-द्धेरनन्वयत्वम् (७) ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यप्रदर्शितान्वयः (८) ॥ ६७ ॥

अत्र यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति तथाऽपि बादिना वचनेन न प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयत्वम् । यद्यप्यत्र वस्तुनिष्ठो न कश्चि-द्दोषः, तथाऽपि परार्थानुमाने वचनगुणदोषानुसारेण वक्तृगुण-दोषो परीक्षणीयविति प्रवत्यस्य वाचनिक दृष्टत्वम् । एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि दृष्टव्यम् । (८) ॥ ६७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत्कृतकं घटवदि-ति विपरीतान्वयः (९) ॥ ६८ ॥

प्रसिद्धानुवादेन ह्यप्रसिद्धं विधेयः, प्रसिद्धं चात्र कृतकत्वं हे-तुत्वेनापादानात्; अप्रसिद्धं त्वनित्यत्वं साध्यत्वेन निर्देशाद् इति प्रसिद्धस्य कृतकत्वस्यैवानुवावसर्वनाम्ना यच्छब्देन निर्देशो युक्तः, न पुनरप्रसिद्धस्यानित्यत्वस्य; अनित्यत्वस्यैव च विधिसर्वनाम्ना यच्छब्देन परामर्शो उपपन्नो, न तु कृतकत्वस्य (९) ॥ ६८ ॥

अथ वैधर्म्येण दृष्टान्ताऽऽभासमाहुः-

वैधर्म्येणाऽपि दृष्टान्ताऽऽभासो नवधा ॥ ६९ ॥

तानेव प्रकारानुद्दिशन्ति-

असिद्धसाध्यव्यतिरेकः १, असिद्धसाधनव्यतिरेकः २, अमिद्धोभयव्यतिरेकः ३, संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः ४, सं-दिग्धसाधनव्यतिरेकः ५, संदिग्धोभयव्यतिरेकः ६, अव्यति-रेकः ७, अप्रदर्शितव्यतिरेकः ८, विपरीतव्यतिरेकश्च ९, ॥ ७० ॥

अथैतान् क्रमेणोदाहरन्ति-

तेषु भ्रान्तपनुष्ठानं प्रमाणत्वाद्यनुनर्धनं न जवति न तत्प्रमाणं यथा स्वप्नज्ञानमिति, अमिद्धसाध्यव्यतिरेकः स्व-प्नज्ञानाभ्रान्तत्वस्यानिवृत्तेः (१) ॥ ७१ ॥

निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणत्वाद्, यत् सविकल्पकं न तत्प्रमाणं यथा लौकिकमित्यमिद्धसाधनव्यतिरेको द्वैज्ञ-कात्म्यमाणात्वस्याऽनिवृत्तेः (२) ॥ ७२ ॥

नित्यानित्यः शब्दः मन्वाद्यस्तु न नित्यानित्यः स न सं-स्तद्यथा-स्तम्भ इत्यसिद्धोन्नयव्यतिरेकः स्तम्भाजित्या-नित्यत्वस्य सत्त्वस्य चाव्यावृत्तेः (३) ॥ ७३ ॥

व्यक्रमेण तत्त्वत्रयमपि (३) ॥ ७३ ॥

अमर्षज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽकृणिकैकान्तवादित्वाद्यः सर्वज्ञ आप्तो वा स कृणिकैकान्तवादी यथा मुगत इति संदिग्धसाध्यव्यतिरेकः मुगतेऽमर्षज्ञानान्मत्त्वयोः साध्यध-र्मयोर्व्यावृत्तेः संदेहात् (४) ॥ ७४ ॥

अयं च परमार्थतोऽसिद्धसाध्यव्यतिरेक एव कृणिकैकान्त-स्य प्रमाणत्वात्तत्वेन तदभिधानुरमर्षज्ञानान्मत्त्वयोः केवल-

तत्प्रतिशेषकप्रमाणमाहात्म्यपरामर्शशून्यानां प्रमातृणां संदि-
ग्धसाध्यव्यतिरेकत्वेनाऽऽभास इति तथैव कथितः (४) ॥ ७४ ॥

अनादेयवचनः कश्चिद्विवाक्षितः पुरुषो रागाऽऽदिमन्वायः
पुनरादेयवचनः स बीतरागः, तद्यथा-शौक्ष्मादनिरिति सं-
दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौक्ष्मादनो रागाऽऽदिमन्वस्य निवृत्तेः
संशयात् (५) ॥ ७५ ॥

यद्यपि तद्वर्णनानुरागिणां शौक्ष्मादनेगवेयवचनम् प्रसिद्धं, त-
थापि रागाऽऽदिमन्वाजावस्तत्प्रिधायकप्रमाणवैकल्यतः स-
दिग्ध एव (५) ॥ ७५ ॥

न बीतरागः कृपितः करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पि-
तनिजपिहितशकलत्वात्, यस्तु बीतरागः स करुणाऽऽस्पदेषु
परमकृपया भवति निजपिहितशकलः, तद्यथा-तपनबन्धु-
रिति संदिग्धोजनव्यतिरेक इति तपनबन्धौ बीतरागत्वा-
भावस्य करुणाऽऽस्पदेष्वपि परमकृपयाऽनर्पितनिजपिहि-
तशकलत्वस्य च व्यावृत्तेः संदेहात् (६) ॥ ७६ ॥

तपनबन्धुलुब्धो वैद्यस्येष्टास्तनया यः समुपन्यस्तः स न कृ-
पते किं रागाऽऽदिमानुन बीतरागः, तथा-करुणाऽऽस्पदेषु
परमकृपया निजपिहितशकलानि समर्पितवान् वा, तत्प्रिध-
ायकप्रमाणापरिहृणान् (६) ॥ ७६ ॥

न बीतरागः कश्चिद्विवाक्षितः पुरुषो वक्तृत्वाद्, यः पुनर्वी-
तरागो न स वक्ता यथोपलब्ध एव इत्यव्यतिरेकः (७)
॥ ७७ ॥

यद्यपि किलोपलब्धगुणद्वयं व्यावृत्तं तथापि व्याख्या स्व-
तिरेकासङ्गेरव्यतिरेकत्वम् (७) ॥ ७७ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वादाकाशवदित्यमदर्शितव्यतिरे-
कः (८) ॥ ७८ ॥

अत्र यद्विषयः न भवति तत् कृतकमपि न भवतीति विद्यमा-
नोऽपि व्यतिरेको वादिना स्ववचनेन नोद्भावित इत्यमदर्शित-
व्यतिरेकत्वम् (८) ॥ ७८ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद्यदकृतकं तन्नित्यं यथाऽऽज्ञा-
शमिति विपरीतव्यतिरेकः (९) ॥ ७९ ॥

वैद्यस्येष्टप्रयोगे हि साधनाज्ञावः साधनाज्ञावाऽऽज्ञानतो दर्शनीयो,
न चैवमत्रेति विपरीतव्यतिरेकत्वम् (९) ॥ ७९ ॥ रत्ना० ६ परि० ।

दिङ्तिप-दार्ष्टान्तिक-त्रि० । प्रथमेऽभिनयजेदे, स्या० ४ ग०
४ उ० । रा० । आ० म० ।

दिङ्गुण-दृष्टगुण-पुं० । दृष्टः प्रत्यक्षाऽऽविप्रमाणतोऽनुचुनगु-
णधर्मा यस्य तस्मिन्, स्या० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्ट उपलब्धोऽर्थः वेदधुताभिधेयकपो
येन स दृष्टार्थः । गीतार्थे, वृ० १ उ० ।

दिङ्गोसपतिता-दृष्टोषपतिता-स्त्री० । दृष्टः होवधैर्योऽऽदि-
र्यस्याः सा तथा । सा चासौ पतिता च दृष्टोषपतिता । जा-
त्यादिबहिष्कृततापम, अतः ३० वर्ग ८ अ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टोऽवगतो यथावस्थितो धर्मः कृत-
कारित्राऽऽद्यो येन स तथा । अवगतधर्म, सूत्र० १ अ० १३ अ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टो ज्ञानाऽऽदिको मोक्षस्य पन्था येन
स दृष्टार्थः । दृष्टमोक्षमार्गे, आचा० १ अ० २ अ० ६ उ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टः पाठो येन स दृष्टार्थः । अधी-
तवैद्यके, नि० सू० ४ उ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टमेव प्रत्यक्तं कृतं पूजाऽऽदिकं क-
लमर्गः प्रयोजनं यस्याऽसौ दृष्टफलः । भवोक्तफलं, विशे० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टं सत्साराद्वय सप्तप्रकारं वा येन स
तथा । अवगतसप्तप्रकारमये, आचा० १ अ० ३ अ० २ उ० ।
से ह्यु दिङ्गुणं मुणी, जस्म पत्थि मपाइयं ।

शरीराऽऽदेः परिग्रहात्साक्षात्पारम्पर्येण वा पर्याप्तोक्त्यमानं
सप्तप्रकारमपि भयमापनोपद्यत इत्यतः परिग्रहपरित्यागे
ज्ञानभयव्यमवधीयते । अवगतसंसारमये, आचा० १ अ० २
अ० ६ उ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । वन्दनकभेदे, "अंतरितो तमसे वा, य
यतो वन्दो उ दासो ।" बहुषु वन्दमानेषु साध्वानिना के-
नचिदन्तस्तमसि वा सान्धकारप्रदेशे व्यवस्थितो मीनं विधा-
यापविश्य चाऽऽस्ते, न तु वन्दते, इत्यमानस्तु वन्दते । पतद्
दृष्टादृष्टं वन्दनकम् । वृ० ३ उ० । आचा० । आ० सू० । ध० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टस्यैव भक्ताऽऽदेर्लाभः, अवष्ट-
स्यापवरकाऽऽदिमन्वाभिर्गतस्य भोत्राऽऽदिनिः कृतापयोगस्य
भक्ताऽऽदेर्लाभस्तेन चरन्ति ये ते दृष्टलाभिकाः । निजामिग्रह-
विशेषयुक्ते, सूत्र० २ अ० २ अ० । ध० । आ० सू० । आ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । उपलब्धनस्वे, अ० १ उ० ।
दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दृष्टं न पूर्वोपलब्धेनार्थेन सह
साधर्म्यम् । साधर्म्यतो दृष्टानुमाने, अनु० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । कृतदर्शनाऽऽज्ञाये, भ० ३ श० १ उ० ।

दिङ्गुण-दृष्टार्थ-पुं० । दर्शनं दृष्टिः । विशे० । चक्षुर्गारोत्पन्नदर्शने,
अनु० । स्या० । सूत्र० । विशे० । रुध्या० । आचा० । आनु० ।
न० । समुद्रचूनपदार्थगतं सम्यग्दर्शने, सूत्र० १ अ० ३ अ० ३
उ० । तद्वात, ज० ६ श० ४ उ० । धर्मप्रज्ञापनायाम्, सूत्र० १
अ० ३ अ० ३ उ० । जिनप्रणीतवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तौ, प्रज्ञा० ३४
पद । जी० । सूत्र० । स्या० ।

जीवा एं जेते । सम्मदिङ्गि, मिच्छादिङ्गि, सम्मामिच्छा-
दिङ्गि । गोयमा ! जीवा सम्मदिङ्गि, मि, मिच्छादिङ्गि, मि,
सम्मामिच्छादिङ्गि, मि । एवं णेरइया मि । असुरकुमारा मि
एवं चैव० जाव यणियकुमारा । पुढविकाइयाणं पुच्छा ? ।
गोयमा ! पुढविकाइया नो सम्मदिङ्गि, मिच्छादिङ्गि, गो
सम्मामिच्छादिङ्गि । एवं० जाव वणस्मइकाइया । वेइदिया-
णं पुच्छा ? । गोयमा ! वेइदिया सम्मदिङ्गि, मि, मिच्छा-
दिङ्गि, मि, नो सम्मामिच्छादिङ्गि । एवं० जाव चउरिदिया ।
पेचिदियतिरिक्खजंणिपमणुस्सनाणमंतरजोइसियवेमाणि-
या सम्मदिङ्गि, मि, मिच्छादिङ्गि, मि, सम्मामिच्छादिङ्गि
मि । मिच्छाणं पुच्छा ? । गोयमा ! मिच्छा एं सम्मदिङ्गि,
णो मिच्छादिङ्गि, णो सम्मामिच्छादिङ्गि ।

दृष्ट्यो दर्शनानि, चक्षुर्भादः, दर्शनां बाहो यत्र स दृष्टिबाहः ।
अथवा-पतनं पातो, दर्शनां पातो यत्र स दृष्टिपानः । तथाहि-
तत्र सर्वेनयदृष्टय आख्यायन्ते । तथा बा० ५५ ह्युरिः-“ विद्विषा-
णं ” इत्यादि । दृष्टिबाहिनः । अथवा-दृष्टिपातेन । यद्वा-दृष्टि-
बाहे, दृष्टिपाते । शुमिति वाक्याल्लुकारे । सर्वभावप्रकृपणा आ-
ख्यायन्ते, (ते समासतो पञ्चलिखे पञ्चसे इत्यादि) सर्वमिदं
प्राप्यो वयत्किञ्चन, तथाऽपि नेशतो यथागतसंग्रहायकं किञ्चि-

उपाध्यायने-स हट्ठिवादी, हट्ठिपानो वा समाप्ततः पञ्च-
विधः प्रकृतः । नयथा-परिक्रमे १, सूत्राणि २, पूर्वगतम् ३,
अनुयोगः ४, चूलिका ५ ।

से किं तं परिक्रमे ? । परिक्रमे सत्तविहे पस्यते । तं जहा-
सिद्धमेणियापरिक्रमे १, मणुस्ममेणियापरिक्रमे २, पुट्ट-
मेणियापरिक्रमे ३, ओगाढमेणियापरिक्रमे ४, उवसंप-
ज्जणमेणियापरिक्रमे ५, विप्पजहणमेणियापरिक्रमे ६,
चुपाचुयमेणियापरिक्रमे ७ ।

से किं तं सिद्धमेणियापरिक्रमे ? । सिद्धमेणियापरि-
क्रमे चउदसविहे पस्यते । तं जहा-माउयापयाई १,
एगडियपयाई २, पादोडपयाई ३, आगासपयाई ४,
केउजूय ५, रामिबद्धं ६, एगगुणं ७, दुगुणं ८, तिगुणं
९, केउजूए १०, पडिग्गहे ११, संसारपडिग्गहे १२,
नंदावत्तं १३, सिद्धावत्तं १४ । सेतं सिद्धमेणियाप-
रिक्रमे ॥ १ ॥

से किं तं मणुस्ममेणियापरिक्रमे ? । मणुस्ममेणियापरिक्रमे
चउदसविहे पस्यते । तं जहा-ताई चेव माउयापयाई १, एग-
डियपयाई २, पादाडपयाई ३, आगासपयाई ४, केउजूय
५, रामिबद्धं ६, एगगुणं ७, दुगुणं ८, तिगुणं ९, केउजूए
१०, पडिग्गहे ११, संसारपडिग्गहे १२, नंदावत्तं १३,
माणुस्सावत्तं १४ । सेतं मणुस्ममेणियापरिक्रमे ॥ २ ॥

से किं तं पुट्टमेणियापरिक्रमे ? । पुट्टमेणियापरिक्रमे
इकारमविहे पस्यते । तं जहा-आगासपयाई १, के-
उजूय २, रामिबद्धं ३, एगगुणं ४, दुगुणं ५, तिगुणं ६,
केउजूए ७, पडिग्गहे ८, संसारपडिग्गहे ९, नंदावत्तं १०,
पुट्टावत्तं ११ । सेतं पुट्टमेणियापरिक्रमे ॥ ३ ॥

से किं तं ओगाढमेणियापरिक्रमे ? । ओगाढमेणियाप-
रिक्रमे इकारमविहे पस्यते । तं जहा-आगास-
पयाई १, केउजूय २, रामिबद्धं ३, एगगुणं ४, दुगुणं
५, तिगुणं ६, केउजूए ७, पडिग्गहे ८, संसारपडिग्गहे
९, नंदावत्तं १०, ओगाढावत्तं ११ । सेतं ओगाढमेणि-
यापरिक्रमे ॥ ४ ॥

से किं तं उवसंपज्जणमेणियापरिक्रमे ? । उवसंपज्जणमे-
णियापरिक्रमे इकारमविहे पस्यते । तं जहा-आ-
गासपयाई १, केउजूय २, रामिबद्धं ३, एगगुणं ४,
दुगुणं ५, तिगुणं ६, केउजूए ७, पडिग्गहे ८, संसारप-
डिग्गहे ९, नंदावत्तं १०, उवसंपज्जणावत्तं ११ । सेतं
उवसंपज्जणमेणियापरिक्रमे ॥ ५ ॥

से किं तं विप्पजहणमेणियापरिक्रमे ? । विप्पजहणमेणि-
यापरिक्रमे एकारमविहे पस्यते । तं जहा-आ-

गासपयाई १, केउजूय २, रामिबद्धं ३, एगगुणं ४,
दुगुणं ५, तिगुणं ६, केउजूए ७, पडिग्गहे ८, संसारप-
डिग्गहे ९, नंदावत्तं १०, विप्पजहणावत्तं ११ । सेतं
विप्पजहणमेणियापरिक्रमे ॥ ६ ॥

से किं तं चुपाचुयमेणियापरिक्रमे ? । चुपाचुयमेणियाप-
रिक्रमे एकारमविहे पस्यते । तं जहा-आगासपयाई १,
केउजूय २, रामिबद्धं ३, एगगुणं ४, दुगुणं ५, तिगुणं ६,
केउजूए ७, पडिग्गहे ८, संसारपडिग्गहे ९, नंदावत्तं १०,
चुपाचुयावत्तं ११, सेतं चुपाचुयमेणियापरिक्रमे ॥ ७ ॥
छ चउकनइयाई, सत्त तेरासियाई । सेतं परिक्रमे ॥ १ ॥

तत्र परिक्रमनामयोग्यताऽप्यादनं तस्मै तु शास्त्रमपि परिक्रमे ।
किमुक्तं भवति ?-सूत्रपूर्वगनानुयोगः, तत्रार्थप्रदणयोग्यतासंपा-
दनसमर्थानि परिक्रमाणि, यथा गणितशास्त्रे संकलनाऽऽदीन्या-
द्यानि षोडश परिक्रमाणि शेषगणितसूत्रार्थप्रदणयोग्यतासंपा-
दनसमर्थानि । तथा हि-यथा गणितशास्त्रे तद्योग्य-षोडशप-
रिक्रमेगृहीतसूत्रार्थः सन् शेषगणितशास्त्रप्रदणयोग्यो भवति,
नान्यथा, तथा गृहीतविवक्षितपरिक्रमसूत्रार्थः सन् शेषसूत्रा-
ऽऽदिरूपद्वयैवाद्युत्तरप्रदणयोग्यो भवति, नेतरथा । तथा चोक्तं
चूर्णो-“परिक्रमं नि योग्यताकरणं, जहा गणियस्स सोलस
परिक्रमा, तगदियसुत्तथो सेसगणियस्स जोगो जवति, एवं
गदियपरिक्रमसुत्तथो सेससुत्ताई दिट्ठिवायसुयस्स जोगो
अथव । इति” तच्च परिक्रमं सिद्धमेणिकापरिक्रमाऽऽदिमस-
ज्जेदापेकया सत्तविधं, माणुकापडाऽऽनुत्तरमेदापेकया उपशान्ति-
विधं, तच्च समूचोत्तरमेवं सूत्रतोऽर्थतश्च व्यवच्छिन्नं यथागतसं-
प्रदायतो वाच्यम्, एतेषां सिद्धमेणिकापरिक्रमाऽऽदीनां सप्ता-
नां परिक्रमेणमाद्यानि षट् परिक्रमाणि स्वसमयवक्तव्यताऽनु-
गतानि, स्वनिष्ठान्तप्रकाशकानांत्यर्थः । ये तु गोशालकप्रवर्तिता
आजीविकाः पाषण्डिनः, तन्मतेन द्युताद्युतधेणिकापरि-
क्रममहितानि सप्ताणि परिक्रमाणि, स्वसमयवक्तव्यता तु प्र-
कृष्यन्ते । सप्रत्येनेष्वेव परिक्रमस्तु नवचिन्ता । तत्र-नयाः सप्त
नेगमाऽऽद्यः । नेगमोऽपि द्विधा-सामान्यग्राही, विशेषग्राही च ।
तत्र यः सामान्यग्राही स संग्रहं प्रविष्टः, यस्तु विशेषग्राही स
व्यवहारम् । आह च भाष्यकृत-“जो सामग्रग्राही, स नेगमो
संग्रहं गमो अहवा । इयरो व्यवहारमिओ, जो तेण समाजनि-
हेसो ॥ ३९ ॥ ” (विओ) शब्दाऽऽद्यश्च त्रयोऽपि नया एक-
एव नयः परिकल्प्यते, तत्र एवं चत्वार एव नयाः, एतेष्व-
तुर्भेदेनैराद्यानि षट् परिक्रमाणि स्वसमयवक्तव्यतया परिचि-
न्त्यन्ते । तथा चाऽऽह चूर्णकृत-“इयाणि परिक्रमनयचिन्ता,
नेगमो दुविहो-संग्रहओ, असंग्रहओ च । संग्रहं पविष्ठो संग्रहि-
ओ, असंग्रहओ व्यवहार । तस्मा संग्रहो, व्यवहारो, उजुसुयो,
सहाइ य इहो, एवं चउरो नया एहि चउहि नयहि ससमय-
गदपरिक्रमा चितिज्जति । ” तथा चाऽऽह चूर्णकृत-“चउक
नइयाई ति । ” आद्यानि षट् परिक्रमाणि । चतुर्नयकानि चतु-
र्भेदयोगेनानि । तथा-ते एव गोशालकप्रवर्तिता आजीविकाः
पाषण्डिनः त्रैराशिका उच्यन्ते । कस्मादिति चेत् ? उच्यते-इह
ते सर्वे वस्तु सात्मकमिच्छन्ति । तद्यथा-जीवः, अजीवः, जी-
वाजीवश्च । लोकः, अलोकः, लोकालोकश्च । सत्, असत्,

सदस्यत्वं । नयचिन्तायामपि त्रिविधं नयमिच्छति । तद्यथा-
कल्याणस्तिकम्, पर्यायस्तिकम्, उन्नयस्तिकं च । उक्तं च-तन-
स्विनी राशिभिश्चरन्तीति त्रैराशिकाः, तन्मतेन सप्ताऽपि परि-
कर्मोणि चिन्त्यन्ते । तथा चाऽऽह सूत्रकृत्-“ सप्त तेरासया । ”
इति । सप्त परिकर्मोणि त्रैराशिक्यानि त्रैराशिकमतानुसा-
राणि । एतदुक्तं भवति-पूर्वसूरयो नयचिन्तायां त्रैराशिकमत-
मवलम्बमानाः सप्तापि परिकर्मोणि त्रिविधयापि नयचिन्ता-
या चिन्तयन्ते इमेति । (सप्त परिकर्म) तत्पुनरपरिकर्म ॥१॥

से किं तं सुत्ताइं ? सुत्ताइं वाचीसं पल्लत्ताइं । तं जहा-उज्जु-
सुयं १, परिणयापरिणयं २, बहुजंगियं ३, विण्णइयं ४,
अणंतरं ५, परंपरसमाणं ६, संजुहं ७, संभिणं ८, अहवायं
९, मोवत्तियं १०, घंटे ११, नंदावत्तं १२, वहुलं १३,
पुडुपुडं १४, वियावत्तं १५, एवंतुयं १६, दुयावत्तं १७,
वत्तमाणुपयं १८, समजिह्वं १९, सव्वभोजं २०,
पणुं २१, दुयमिगहं २२ । इच्छेयाइं वाचीसं सु-
त्ताइं छिन्नछेदनयाणि समयसुत्तपरिवादीए, इच्छेयाइं
वाचीसं सुत्ताइं अछिन्नछेदनयाणि आजीवियुत्तपरि-
वादीए, इच्छेयाइं वाचीसं सुत्ताइं तिगनयाणि तेरासि-
यमुत्तपरिवादीए, इच्छेयाइं वाचीसं सुत्ताइं चउक्कनया-
णि समयसुत्तपरिवादीए, एवाभेव सपुव्वावरेणं अट्टा-
सीइं सुत्ताइं भवताति मक्खाइं । मेत्तं सुत्ताइं ॥ २ ॥

(से किं तं सुत्ताइं ति) अथ कानि सूत्राणि ? । सर्वस्य पूर्वग-
स्य स्वार्थस्य सूत्रनाम्नाणि । तथाहि-तानि सूत्राणि सर्व-
कल्याणं सर्वपर्यायाणां सर्वनयानां सर्वमङ्गलिकत्वाणां प्रदर्श-
कानि । तथा बोक्तुं चूणिहता-“ तानि य सुत्ताणि सव्वद्वेषाणं
सव्वपञ्चाणं सव्वनयाणं सव्वभंगिकत्वाणं य पञ्चसाणि
सव्वसत्त पुव्वगयस्स सुयस्स अण्णस्स य सुयगत्ति सुयण-
त्ति सुया जणिया जहामहाणन्था । ” इति । आचार्य आह-
सूत्राणि द्वाविंशतिः प्रकृतानि । तद्यथा-अज्जुमथमित्यादि ।
एतामपि भवन्ति सूत्राण सुत्रतोऽर्थतश्च व्यवच्छिन्नानि
यथागतसंप्रदायतो वा धारणानि, तानि सूत्राणि नयाव-
भागनो विनश्यमानानि अष्टाशोतिभक्त्यानि भवन्ति । कथामिति
येदं आह- (इच्छेयाइं वाचीसं सुत्ताइं इत्यादि) इह यो नाम
नयसूत्रं तेन द्विजनेयाज्येति न द्वितीयेन सूत्रेण सद सं-
वत्तयानि । यथा-“ धम्मो मंगलमुक्किटुं ” इति श्लोकम्, तथा
ह्ययं श्लोकः छिन्नछेदनयमतेन व्याख्यायमानो न द्वितीयाऽऽहोन्
श्लोकानपेक्षते, नाऽपि द्वितीयाऽऽद्यः श्लोका अमुम् । अय-
मत्राभिप्रायः-तथा कथञ्चनाप्यनुं श्लोकं पूर्वसूरयः छिन्नछेदनय-
मते व्याख्यायन्ति स्म, यथा न मन्त्रागपि द्वितीयाऽऽदिश्लोकानाम-
पेक्षा भवति, द्वितीयाऽऽहोन्पि श्लोकान् तथा व्याख्यानयन्ति स्म,
यथा न तेषां प्रथमश्लोकस्यापेक्षा, तथा सूत्रागपि यस्याभि-
प्रायेण परस्परं निरपेक्षाणि व्याख्यायन्ति स्म, स छिन्नछेदनयः ।
छिन्नो द्विधाकृतः पृथक्कृतः छेदः पर्यन्तो येन सः छिन्नछेदः, प्र-
त्येकं कल्पितपर्यन्त इत्यर्थः । न चाऽस्मी नयश्च छिन्नछेदनयः,
इत्येतानि द्वाविंशतिसूत्राणि स्वस्वमयसूत्रपरिपाठ्या स्वस्वमय-
वक्तव्यतामाधिकृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विविक्षितायां छिन्नछेदनयि-

कानि, अत्र “ अतोऽनेकस्वरदाह ” ॥ ७ ॥ २ ॥ ६ ॥ (हेम०) इति म-
त्तर्थाय इहप्रत्ययः । ततोऽयमर्थः-छिन्नछेदनयवन्ति कल्याणानि ।
तथा (इच्छेयाइं इत्यादि) इत्येतानि द्वाविंशतिसूत्राणि आजीवि-
कसूत्रपरिपाठ्यां गोशालप्रयत्तिनाऽऽजीविकपाषण्डिममेन सूत्र-
परिपाठ्यां विवक्षितायामच्छिन्नछेदनापकानि । इयमत्र भावना-
अच्छिन्नछेदनयो नाम यः सूत्रं सूत्रान्तरेण द्विजमर्थतः सूत्र स्-
त्रान्तरेण सहाऽभिहित्यर्थः, तत्सवधमजिमेति । यथा-“ धम्मो
मंगलमुक्किटुं ” इति श्लोकम् । तथा ह्ययं श्लोकोऽच्छिन्नछेदनयमतेन
व्याख्यायमानो द्वितीयाऽऽहोन् श्लोकानपेक्षते, द्वितीयाऽऽद्योऽपि
श्लोका एते श्लोकम् । एवमेतान्यपि द्वाविंशतिसूत्राणि अक्षररक्ष-
नामधिकृत्य परस्परं विमलान्यवच्छिन्नछेदनयमनेनायां संबन्ध-
मपेक्ष्य सपेक्षाणि वर्तन्ते । तदेवं नयानिप्रायेण परस्परं सूत्रा-
णां संबन्धाधिकृत्य भेदो दांशुनः । सप्रत्यन्यथा नयविभागम-
धिकृत्य भेदं दर्शयन्ति- (इच्छेयाइं इत्यादि) इत्येतानि द्वाविं-
शतिसूत्राणि त्रैराशिकसूत्रपरिपाठ्यां विवक्षितायां प्रकृतवक्ता-
नि, त्रिकेति प्राकृतत्वास्वार्थे कर्मप्रत्ययः । ततोऽयमर्थः-त्रिनयि-
कानि त्रिनयोपेतानि । किमुक्तं भवति ?-त्रैराशिकमतमवलम्ब्य
कल्याणस्तिकाऽऽदिनयदिकेण चिन्त्यन्ते इति । तथा अन्येतानि द्वाविं-
शतिसूत्राणि स्वस्वमयसूत्रपरिपाठ्यां स्वस्वमयवक्तव्यतामाधि-
कृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विविक्षितायां चतुर्नयिकानि सप्रदध्यवहार-
क्रतुसूत्रशब्दरूपनयचतुष्टयोपेतानि संप्रदाऽऽदिनयचतुष्टयेन
चिन्त्यन्ते इत्यर्थः । एवमेषोक्तैश्च प्रकारेण (पुट्याधरेण) नि पु-
त्राणि चापरान्, पूर्वापरं, समाहारप्रधानो द्वन्द्वः, पूर्वापरस-
मुदाय इत्यर्थः । तत एतदुक्तं भवति-नयविभागतो विविक्षानि
पूर्वाणि अपेक्षन्ति च सूत्राणि समुचितानि सर्वेनयव्या अष्टा-
शोतिसूत्राणि जयन्ति, चतसृणां द्वाविंशतीनामष्टाशोतिमान-
त्वावस्थापयानं तीर्थकरणधरेः (से तं सुत्ताइं) तान्येतानि
सूत्राणि ।

से किं तं पुव्वगण ? । पुव्वगणं चउदमविहे पभात्तं । तं जहा-
उत्पायपुव्वं १, अग्गेणीयं २, वीरियपव्वायं ३, अत्थियन-
त्थियपव्वायं ४, नाणपव्वायं ५, सच्चपव्वायं ६, आयप्प-
वायं ७, कम्मपव्वायं ८, पच्चक्खणाणपव्वायं ९, विज्जा-
णपव्वायं १०, अवधं ११, पाणाव १२, किरियाविमालं
१३, लोवविंजुमारं १४ । उत्पायपुव्वस्स णं दस वत्थू च-
त्तारि चूलियावत्थू पणत्ता । अग्गेणीयपुव्वस्स णं चोदम वत्थू
दुवालम चूलियावत्थू पणत्ता । वीरियपुव्वस्स णं अट्ठ वत्थू
अट्ठ चूलियावत्थू पणत्ता । अत्थियनत्थियपव्वायपुव्वस्स अट्ठा-
रस वत्थू दम चूलियावत्थू पणत्ता । नाणपव्वायपुव्वस्स वार-
स वत्थू पणत्ता । सच्चपव्वायपुव्वस्स णं दोमि वत्थू पणत्ता ।
आयप्पवायपुव्वस्स णं सोल्लम वत्थू पणत्ता । कम्मपव्वा-
यपुव्वस्स णं तीसं वत्थू पणत्ता । पच्चक्खणाणपुव्वस्स णं वीसं
वत्थू पणत्ता । विज्जाणपव्वायपुव्वस्स णं पसरस वत्थू पण-
त्ता । अवधपुव्वस्स णं वारस वत्थू पणत्ता । पाणापुव्वस्स
णं तेरस वत्थू पणत्ता । किरियाविमालपुव्वस्स णं तीसं वत्थू
पणत्ता । लोवविंजुमारपुव्वस्स णं पणवीसं वत्थू पणत्ता ।
“ दस चोदम अट्ठ अट्ठा-स्सेव वारस दुवे य वत्थूणि ।

सोन्नम तीमा वीसा, पणम अणुपवायम् ॥ १ ॥
 बारस ङ्कारममे, बारसमे तेरसेव वत्थुणि ।
 तीना पुण तेरसमे, चोदममे पणवीमा उ ॥ २ ॥
 चत्तारि कुवालम अ-८ चेव दम चेव चून्नवत्थुणि ।
 आइह्माण चउएहं, सेमाण चून्निपा नत्थि ॥ ३ ॥
 सेतं पुव्वगए ३ ॥

(से किं तं द्रव्यादि) अथ किं तत् पूर्वगतम् । इह तीर्थकर-
 स्त्रीधर्मप्रवर्तनकात्ते गणधरान् सकलजन्मार्थवगाहनसमर्थानां च-
 कृत्य पूर्व पूर्वगतसूचार्थं भाषते, तनस्तानि पूर्वसंयुक्तानि,
 गणधराः पुनस्तत्र रचनां विदधते आचाराऽऽदिकेण
 विदधति, स्थापयन्ति वा । अये तु व्याचक्रन्-पूर्वं पूर्वगतसु-
 आर्थमर्हन् भाषते, गणधरा अपि पूर्व पूर्वगतसु विरचय-
 न्ति, पञ्चादाचाराऽऽदिकम् । अथ चोदक आह-नन्विद पूर्वापर-
 विच्छेदं, यस्मादनागतियुक्तास्तुल्यम्-“सर्वेषां आचारो पदमो”
 इत्यादि । सत्यमुक्तम्, किं तु सत्त्वापनामधिकृत्योक्तम् । अन्तर-
 चनामधिकृत्य पुनः पूर्व पूर्वाणि कृतानि, ततो न काश्चिदपूर्वा-
 परविशेषः । भूरिवाह- (पुव्वगतो इत्यादि) पूर्वगतं तु न च-
 तुर्दशाविधं प्रकृतम् । तद्यथा-उत्पादपूर्वमन्यादि । तत्रोत्पादप्र-
 तिपदकं पूर्वमुत्पादपूर्वम् । तथाहि-तत्र सर्वद्रव्याणां सर्वप्रयो-
 याणां चोत्पादसंयुक्त्य प्रकृपणा क्रियते । अ- च चूर्णिकृत्-
 “पदमं उत्पादयुक्ते, तस्य सर्वद्रव्याणां पञ्चाशान् य उत्पाय-
 मंगीकाडं पणवणा कया ।” इति । तस्य पदपरिमाणस्यैका प-
 दकोटी । त्रितीयमत्रायणीयम् । अत्र परिमाणं तस्य अग्रं गमनं,
 परिकेदं स्वार्थः । तस्मै हिनमप्रायणीयम्, सर्वद्रव्याऽऽदिपरिमाण-
 परिकेदकार्गति भावार्थः । तथाहि-तत्र सर्वद्रव्याणां सर्वप्र-
 योयाणां सर्वज्ञाने वाणां च परिमाणमुपपद्यते । यत् तत्तं
 चूर्णिकृता-“विश्यं अग्नेयीये, तस्य सर्वद्रव्याणां पञ्चाशान् य
 सव्यजीवाण य अग्रं परिमाणं गच्छिज्जह ।” इति । अत्रायणीयं, त-
 स्य पदपरिमाणं वक्ष्यतिपदशतसहस्रान् नृतीयं पूर्व विर-
 चयन्ति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् वीर्यप्रवादं, तत्र स-
 कर्मंतराणां जीवानामजीवानां च वीर्यं प्रयदन्तीति वीर्यप्र-
 वादं, कर्मणि अग्रप्रत्ययः । तस्य पदपरिमाणं सप्तविपदशतसह-
 स्रान् । चतुर्थम् अस्तिनस्तिप्रवादं, तत्र यत्तु लोकेऽस्ति
 धर्मोऽस्तित्वाऽऽदि, यच्च नास्ति अगच्छाऽऽदि, तत्रप्रवर्तित्य-
 स्तिनास्तिप्रवादम् । अथवा- सर्वं वर- नरूपेणास्ति, पररू-
 पेण नास्ति, अस्तिनास्तिप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं पष्ठिः पदश-
 तसहस्रानि । पञ्चमं ज्ञानप्रवादं-ज्ञानं अनिज्ञानाऽऽदिमर्दाभ्रं
 पञ्चप्रकारं तत्रप्रपञ्चं वदतीति ज्ञानप्रवादं, तस्य पदपरिमाणम्,
 एका पदकोटी पदमेकेन न्यूना । षष्ठं सत्यप्रवादं, सत्यं सं-
 यमो वचनं वा तत्सत्यसंयमं वचनं वा प्रकृतेण सप्रपञ्चं
 वदतीति सत्यप्रवादं, तस्य पदपरिमाणम् एका पदकोटी
 षडभिः पदैर्युक्ता । सप्तमं पूर्वम्-आमप्रवादमात्रं ज्ञानमने-
 कथा नममभेदेन यत्प्रवदतीति तत्त्वप्रवादं, तस्य पदप्रमा-
 णं पष्ठिपदानिपदकोटयः । अष्टमं कर्मप्रवादं कर्म ज्ञानाऽऽवरणी-
 याऽऽदिकमष्टप्रकारं, तत्प्रकारेण प्रकृतिभित्तयनुमागप्रदेशाऽऽ-
 दिभिर्भैः सप्रपञ्चं वदति कर्मप्रवादं, तस्य पदपरिमाणम्-
 एका कोटी अतीतिश्च पदसहस्रानि, नवमं (एकपञ्चाशं
 ति) अत्रापि पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् सत्त्वा-

ख्यातप्रवादमिति छद्मम् । प्रत्याख्यानं सप्रपञ्चं यद्वदति त-
 त्प्रत्याख्यानप्रवादं, तस्य पदप्रमाणं चतुरशीतिपदप्रकाणि ।
 दशमं विद्याऽनुप्रवादं, विद्याऽनेकानि शयसंपन्ना अनुप्रवदति सा-
 धनानुसृत्येन सत्प्रकारेण प्रवदतीति विद्याऽनुप्रवादं, तस्य
 पदपरिमाणम्, एका पदकोटी दश च पदलक्षाः । एकादशम-
 वन्ध्य, वन्ध्य नाम निष्कलं, न विद्यते वन्ध्यं यत्र तदवन्ध्यम् । किमु-
 कं भवति-यत्र सर्वेऽपि ज्ञानतपाःसंयमाऽऽदयः शुभप्रकाराः, सर्वे च
 प्रमादाऽऽदयोऽनुभक्ता यत्र चर्ष्यन्ते तदवन्ध्यं नाम, तस्य पदपरि-
 माणं षड्विंशतिपदकोटयः । द्वादशं प्राणायुः, प्राणाः पञ्चोऽव्या-
 णि, त्रीणि मानसाऽऽदीनि ब्रह्मानि, उच्छ्वासनिःश्वासा च आयुश्च
 प्रतीतं, ततो यत्र प्राणा आयुश्च सप्रपञ्चमुपवर्ण्यते, तदुपचारात्-
 प्राणाऽऽयुरित्युच्यते, तस्य पदपरिमाणमेका पदकोटी षट्पञ्चा-
 शच पदलक्षाणि । त्रयोदशं क्रियाविशालम्-क्रियाः कायिक्या-
 दयः, संयमक्रियाऽऽर्थाऽऽदयः, तानिः प्रकृत्यमाणाभिर्वि-
 शालं, तस्य पदपरिमाणं मङ्गपदकोटयः । चतुर्दशं लोकविदुसार-
 म् लोके जगति भुतलोके वा अक्षरस्योपरि विन्दुरिव सारं सर्वो-
 क्तं सर्वाक्षरसंज्ञातलब्धिदेतुत्वाद् लोकविन्दुमार, तस्य प-
 दपरिमाणमष्टत्रयोदश पदकोटयः । (उपायपुव्वस्स णं) इत्यादि
 कण्ठ्यन्तवरे वस्तु प्रत्यावच्छेदावदोषः, तदेव अद्युत्तरकुलकं व-
 स्तु, तस्मिन् वाऽस्तिमेव चतुर्षु पूर्वेषु न ज्ञेयेषु । तथा चाऽऽह-“आ-
 इह्माण चउएहं, सेमाण चून्निपा नत्थि । सेतं पुव्वगए ।” तदेतत् पू-
 र्वगतम् । त- (अनुयोगव्याख्या) कण्ठ्योऽग्रे शब्दे प्रथमभागे ३४१
 पृष्ठाद्वारस्य छद्मम् । (मूलप्रथमानुयोगः ‘मूलपदमाणुयोग’
 शब्दे चक्ष्यते) (गणिकानुयोगव्याख्या ‘गाडयाणुयोग’
 शब्दे तृतीयभागे ७५१ पृष्ठे छद्मम्)

से किं तं चून्निपाओ ? चून्निपाओ आइह्माणं चउएहं
 पुव्वगणं, सेमाइं पुव्वाइं अचून्निपाइं । सेतं चून्निपाओ ।
 दिट्टिवायस्स णं परिच्छा वायणा, मंखिज्जा अणुओगदारा,
 संखिज्जा देदा, मंखिज्जा मिओगा, मंखिज्जाओ पडिबत्ती-
 ओ, संखिज्जाओ निज्जुत्ताओ, मंखिज्जाओ मंगहणीओ, से
 णं अंगउपाए बारसमे अंगे एगे सुवखंधे, चोदस पुव्वाइं, सं-
 खिज्जा वत्थू, मंखिज्जा चूलवत्थू, मंखिज्जा पाहुडा, संखिज्जा
 पाहुमपाहुडा, मंखिज्जाओ पालुमियाओ, मंखिज्जाओ पा-
 हुडपाहुडियाओ, मंखिज्जाइं पयसयमइस्साइं पयग्गेणं संखि-
 ज्जा अकखरा, अण्णंता गमा, अण्णंता पज्जवा, परिच्छा तसा,
 अण्णंता धावरा, सासया कडनिबच्चनिकाइया जिणपञ्चत्ता
 भावा आघविज्जंति, पन्नविज्जंति, परुविज्जंति, दंसिज्जंति,
 निदंसिज्जंति, उवदंसिज्जंति । एवं आया, एवं नाया, एवं
 विष्णाया, एवं चरणकरणपरुवणा आघविज्जंति । सेतं
 दिट्टिवाए ॥ १२ ॥

अथ कान्ताश्चूलाः ? इह चूला शिखरमुच्यते । यथा मेरी
 चूलाः, तत्र चूला इव चूला हा एवादे परिकर्मसुत्रपूर्वानुयोगोक्ता-
 नुकार्यसप्रपञ्चपरा प्रपञ्चकृतयः । तथा चाऽऽह चूर्णिकृत्-“दिट्टि-
 वाए ज परिकर्मसुत्रपुव्वगणुजोणे चून्निपन मणियं, तं चलासु ज-
 णियं ति ।” अत्र भूरिवाह-चूला आदिमानां चतुर्णां पूर्वाणाम, श-
 वाणि पूर्वाण्यचूर्णिकानि, ता एव चूलाः, आदिमानां चतुर्णां पू-

बोणां प्राक् पूर्ववक्तव्यताप्रस्तावे चूलावस्तूनीति भणिताः ।
आह च चूर्णिकृत्—“ नात्रो अचूलावो आहल्लपुष्पाणं चउएहं
चूलावत्थू भणियं । ” एताश्च सर्वस्यापि दृष्टिवादस्योपरि किञ्च
स्थापिताः । तथैव च पठ्यन्ते, ततः अनुपर्वत चूला इव राजन्ते
इति चूला इत्युक्ताः । तथा चोक्तं चूर्णिकृता—“ ते सव्वुवरिणि-
या पडिउज्जंति य अतो तेसु य पव्वयचूला इव चूला । ” इति ।
तासां च चूलानामियं संख्या प्रथमपूर्वसंकाशतस्तः, द्वितीयपु-
र्वसंका द्वादश, तृतीयपूर्वसंका अष्टौ, चतुर्थपूर्वसंका दश । तथा
च पूर्वमुक्त सूत्रे—“ चत्तारि दुवालस अट्टु चेष दस चेष चूला-
वत्थुणि आहल्लणं चउएह, सेन्नाणं चूलिया नत्थि । ” सर्वसंख्यया
चतुस्त्रिंशत् चूलिकाः (सेत चूलिय ति) अथैतावच्चूलिकाः
(दिट्ठिवायम्म णं) इत्यादि पाठसिद्धं, तत्रसं (संख्येया व-
त्थु ति) संख्येयानि वस्तूनि, तानि च पञ्चविंशत्युत्तरे द्वे शते ।
कथमिति चेत् १। वस्तुनो—प्रथमे पूर्वे दश वस्तूनि, द्वितीये चतुर्दश,
तृतीयेऽष्टौ, चतुर्थे अष्टादश, पञ्चमे द्वादश, षष्ठे द्वे, सप्तमे बाण्डश,
अष्टमे त्रिंशत्, नवमे विंशतिः, दशमे पञ्चदश, द्वादश एकादशे,
त्रयोदश द्वादशे, विंशत्त्रयोदशे, चतुर्दशे पञ्चविंशतः । तथा च
सूत्रे प्राक् पूर्ववक्तव्यतायामुक्तम्—

“ दस चोहस अट्ट अट्टा—रमेव वारस दुवं य वत्थुणि ।

सोलस तीसा बासा, पन्नस अणुण्णायम्मि ॥१॥

बारस एकारसमे, घागममे तेरमेव वत्थुणि ।

तीसा पुण तेरसमे, चउदसमे पण्णवीसाओ ॥२॥ ”

सर्वसंख्यया चासुनि द्वे शते पञ्चविंशत्याधिके, तथा संख्येयानि
चूलावस्तूनि, तानि च चतुस्त्रिंशत्संख्याकानि । न० । स० । दृ० ।
आ० । म० । दश० । प्रज्ञा० । सूत्र० । व्य० । कर्म० । अनु० । थो० ।
जपेक्या सूत्रमजीषाऽऽदिभावकथने, ध० १ अधि० । स्था० ।
सर्वदृष्टानां तत्र समवतारस्तस्य जनकं, प० च० ।

तनु स्त्रीणां दृष्टिवादः किमिति न द्दियते १, इत्याह—

तुच्छा गारववद्वज्ञा, चक्षिदिद्या दुव्वज्ञा धिईण य ।

इय अउमेसऽऽज्जयणा, लूयावाओ य नो थीणं ॥५५॥

यदि हि दृष्टिवादः स्त्रियाः कथमपि दीयते, तदा तुच्छाऽऽदिस्व-
भावतया अहो ! अहं या दृष्टिवादमपि पठामीत्येवमर्वाऽऽभ्यास-
मानसाऽसौ पुरुषपरिमवाऽऽदिस्वपि पठुं विधाय दुर्गतिम-
त्रिगच्छेत् । अतः निरवाधकृत्वा नीरुधामः परानुग्रहप्रवृत्त-
येनार्जुनः । तीर्थकैरुत्थानसमुत्थानभुताऽऽदीन्यानिशयधन्यध-
यनानि दृष्टिवादश्च स्त्रीणां नानुज्ञातः । अनुग्रहार्थं पुनस्तासा-
मपि किञ्चित् श्रुत वेयमित्यकादशाऽऽदिद्विरचन सफल-
मिति गाथाऽर्थः ॥ ५५॥ ॥ विशेष० । कर्म० । वृ० ।

दिट्ठिवायभक्खेवणी—दृष्टिवादऽऽकूपणी—स्त्री० । दिट्ठिवादस्य
कथाभेदे, स्था० ४ ठा० । (‘ भक्खेवणी ’ शब्दे प्रथमजाते
१५२ पृष्ठे व्याख्या)

दिट्ठिवायउवपसा—दृष्टिवादोपदेशा—स्त्री० । दृष्टिदेशेन सम्य-
कत्वाऽऽदि वादो दृष्टीनां वादो दृष्टिवादस्तद्विषय उपदेशः प्ररूपणं
यस्याः सा दृष्टिवादोपदेशा इति । तृतीये संज्ञाभेदे, प्रथ०
१४४ द्वार ।

दिट्ठिविपज्जय—दृष्टिविपर्यय—पुं० । मिथ्याऽऽनिनिवेशे, ठा० ७ ठा० ।

दिट्ठिविपरियासदंरु—दृष्टिविपर्यामदण्ण—पुं० । दृष्टेर्विपर्यासो र-
ज्जुमिव सर्पबुद्धिस्तथा दण्णो दृष्टिविपर्यासवण्णः । भेदुकाऽऽदि-
बुद्ध्या शराऽऽद्यभिघातेन चटकाऽऽदिव्यापादने, सूत्र० २ अनु० २ अ० ।

अट्टावरे पंचमे दंरुममादाने दिट्ठिविपरियासिया दंरुव-
त्तिण् ति आहिज्जइ, मे जहाणामप केइ पुरिमे माइहिं वा
पिइहिं वा जाइहिं वा भणिणीहिं वा भज्जाहिं वा पुत्तहिं
वा धूताहिं वा सुएहाहिं वा सद्धिं संवसमाणे मित्तं अभि-
त्तमेव पण्णमाणे मित्तं हयपुव्वे जवइ, दिट्ठिविपरियाभिया दं-
दे ॥ १२ ॥ से जहाणामप केइ पुरिमे गामयायंसि वा
णगरघायंसि वा खंडकव्वदमंरुवयायंसि वा दोणमुहघायं-
सि वा पट्टणघायंसि वा आसमघायंसि वा सन्नित्तमघायं-
सि वा निगमघायंसि वा रायहाणिघायंसि वा अतेणं ते-
णमिति मरुमाणे अतेणं हयपुव्वे जवइ दिट्ठिविपरियाभि-
या दंदे, एवं खलु तस्स तप्पत्तियं मावज्जं ति आहिज्जइ,
पंचमं दंरुममादाने दिट्ठिविपरियासिया दंरुवत्तिण् ति आ-
हिण् ॥ १३ ॥

अथाऽपनं पञ्चमं दण्डसमादानं दृष्टिविपर्यासदण्डप्रत्ययिक-
मित्याख्यायते । तद् ययानाम कश्चित्पुरुषश्चारजटाऽऽदिको मा-
तृपितृभ्रातृभगनीभार्यापुत्रदुहितृमुखाऽऽदिभिः साधै वसंस्ति-
ष्ठन् ज्ञानपालनकृते भिन्नमेव दृष्टिविपर्यासादमित्रोऽप्यभिप्रेक्ष्य
मन्यमानो इत्यादौ व्यापादयेत्, तेन च दृष्टिविपर्यासवता मित्र-
मेव हतपूर्वं भवतीति, अतो दृष्टिविपर्यासदण्डोऽयम् ॥ १२ ॥
पुनरप्यन्यथा तमेनाऽऽह—(से अहेत्यादि) तद्यथा नाम कश्चि-
त्पुरुषः पुरुषकारमुद्धृत्वा ग्रामघाताऽऽदिके विघ्नमे घातयेता
ह्यष्टात्रपर्यासादर्थोऽमेव चौरोऽप्यभिप्रेक्ष्य मन्थमानो व्यापाद-
येत्, तदेवं तेन ज्ञानमनसा विज्ञमाऽऽकुलेनाचौर एव हतपूर्वो
भवति, सोऽयं दृष्टिविपर्यासदण्डः । तदेव खलु तस्य दृष्टिवि-
पर्यासवत् तत्प्रत्ययिक सावयं कर्मोद्दीयते, तदेव पञ्चमं द-
ण्डसमादानं दृष्टिविपर्यासप्रत्ययिकमाख्यातमिति ॥ १३ ॥ सूत्र०
२ शु० २ अ० । ध० । आ० च० । स्था० ।

दिट्ठिविम—दृष्टिविप—पुं० । दृष्टौ विषं येयां ते दृष्टिविपाः । द-
र्बोफरसपंददे, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० । स्था० ।

दिट्ठिविमजावणा—दृष्टिविपजावना—स्त्री० । दृष्टौ विषं येयां ते
दृष्टिविपाः, तत्स्वरूपप्रतिपादिका दृष्टिविषया भावता । पा० ।
अज्ञवाक्षकालिकप्रतिविशेषे, पा० । प० व० । व्य० ।

दिट्ठिमंचाल—दृष्टिमंचार—पुं० । निमेषाऽऽदौ, ध० २ अधि० ।
आव० । ल० ।

दिट्ठिमंपण—दृष्टिमंपन्न—पुं० । सम्यग्दृष्टिगुक्ते, ध० ३ अधि० ।
आव० । स्था० ।

दिट्ठिमंपणया—दृष्टिमंपणया—स्त्री० । सम्यग्दृष्टिनायाम्, स्था०
१० ठा० ।

दिट्ठिमंबंध—दृष्टिमंबन्ध—पुं० । संयतीनां दृष्टिरास्मीपया द-
ष्ट्या संबन्धानि । संयते, व्य० ७ ठा० ।

दिट्ठिमम्मोह—दृष्टिमम्मोह—पुं० । अन्यथादज्ञानहेतौ, थो० ।

दृष्टिमोहद्वयकणम्—

गुणतस्तुल्ये तत्रे, संज्ञाज्ञेदाऽऽमान्यथादृष्टिः ।

भवति यतोऽप्रावधो, दोषः खलु दृष्टिमोहः ॥ १ ॥

गुण उपकारफलं, तदाश्रित्य तुल्ये समाने द्वयोर्धस्तुनो, तद्भा-
वस्तत्र तस्मिन्तुल्ये सति । सद्भावेदाऽऽगमान्यथादृष्टिः, आगमेन
आगमविषये अन्यथा विपरीता दृष्टिर्निरस्येत्यागमान्यथा-
दृष्टिर्बहुधा हि सन्नासः । सद्भावेदेन तामभेदनाऽऽगमान्यथादृष्टि-
रिति पुरुषः परिगृह्यते । भवति जायते, यतो यस्माद्दोषादसौ
दोषोऽयमो निरुद्धः, सद्भावेदाऽवधारणे, अधम एव दोषो
दृष्टिमोहमभिधानः । इदमत्र हृदयम्-निवर्शनमात्रेण द्वयो-
रारम्भयोर्ज्ञोपयोगलक्षण फलमाश्रित्य तुल्यमेव तत्त्वम् । तत्रै-
कस्मिन्नास्मिन् प्रवृत्तः पुरुषः तत्फलोपयोगी तमारम्भं साधय-
मन्यते, अपरस्तु तत्त्वमान एव प्रवृत्तस्नमारम्भ निर्वोच मन्यते ।
तत्फलं च स्वयमेवोपभुङ्क्ते, यतो दोषात् स दृष्टिमोह इति ।
अथवा-गुणः परिणामो जातोऽप्यवसायविशेषस्तदङ्गीकरणेन
तुल्ये तत्र सद्भावेदाऽऽगमान्यथादृष्टिः पुरुषो यतो दोषात् प्रवर्तते
स दृष्टिमोहो नाम दोषो जयति । यत्र तु गुणतो भावाऽऽख्याद्
गुणात् तुल्ये तत्र स्वका द्वयोरास्मिन्नाऽऽगमोर्धार्तभेदेन वस्तु-
नोन्मत्र चेत्याऽऽयनताऽऽदिष्वप्ये कत्रादिरत्यग्रामाऽऽर्द्धा शास्त्री-
याध्यवसायभेदेन प्रवृत्तत्वात् स्वयं च तत्फलस्यानुपजोगात्
कत्रास्मागमनुसरितया तत्रेपित्तापरित्यागेन ग्रामकेशाऽऽद्या-
वस्तमपरिहरतोऽपि न दृष्टिमोहाऽऽख्या दोषः, तत्त्वतस्त-
स्याऽऽरम्भपरिग्रहेनात् । दर्शनमागमो जितमनं, तत्र समोहः
सम्भूतः, अन्यथा तस्यान्यथाप्रतिपत्तिर्दर्शनसमोहः । न चैवोपध-
स्याऽऽगमिकस्य दोषः सम्भवति । तथाचाऽऽगमः--“चोप-
चैवश्रान्ति, ज्ञातृदृष्ट्याह गामगायाह । लग्नतस्तु च जघ्ना,
निकरणसाही यदनु भवे ॥ १ ॥ ” अयं च स चोद्यः परिहा-
रोऽप्यनेयः । यदि वा-अहिमाप्रशमाऽऽदीनां तन्त्रान्तरेष्वपि
तुल्ये तत्र परिणामेदमात्रेणाऽऽगमेऽन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो
जयति स दृष्टिमोह इति ॥ ११ ॥ पौ० ४ वि०० ।

दिष्टिमार-दृष्टिमार-पुं० । दृष्टिमोहाय, आ० चू० १ अ० ।

दिष्टिमूत्र-दृष्टिमूल-न० । नेत्रशूत्रे, आ० १ अ० १३ अ० ।

दिष्टिमेवा-दृष्टिमेवा-स्त्री० । हावजावानुसारेण दृष्टिर्दृष्टमिहने,
प्र० १६६ डार । दश० ।

दिष्टेक्षप-दृष्ट-त्रि० । चक्रया उपलब्धे, आ० म० १ अ० २
खण्ड ।

दिण-दिन-पुं० । यति तमः सूर्यकिरणोपलक्षिते षष्टिदश-
ऽधमके तद्विशिष्टे वा चतुर्थीमऽऽधमके काशे, वाच० । पञ्चा० ए
वि० । यत्र-सूर्याङ्ग-दण्ड-यामेति पर्यायाः, दिन-दिवस-
धामराणां पुनर्पुनर्कत्वम् ॥ ६० ॥

दिणकय-दिनकृत-पुं० । सूर्ये, स्था० २ अ० ५ उ० ।

दिणकर-दिनकर-पुं० । दिन करोति स्वाद्येन कृ-टक् । दिने करः
किरणो यस्य वा । सूर्ये, वाच० । अनु० । दिनकरणशीले,
आ० १ अ० १ अ० । रा० । सू० २० । आ० चू० । आ० म० ।
स्था० ।

दिणकरपत्ति-दिनकरप्रक्षिप्ति-स्त्री० । सूर्यप्रक्षिप्तिनामके ग्रन्थे,
ज्यो० २१ पादु० ।

दिणकिच-दिनकृत्य-न० । स्वनामख्याते ग्रन्थे, ध० २ अधि० ।
द्विलकार्ये, वाच० ।

दिणकवप-दिनकृत्य-पुं० । “एकस्मिन्साधने त्वह्नि, तिथानां चि-
तये यदा । तथा दिनकृत्यः प्रोक्तः ” इत्युक्ते एकसावनदिनवृत्त-
तिथयोरूपे काशे, वाच० । स्था० ६ उ० ।

दिणशुद्धि-दिनवृद्धि-स्त्री० । अधिकदिने, अतिरात्रोऽधिकदि-
नवृद्धिरिति यावत् । स्था० ६ उ० ।

दिणरामि-दिनगाशि-पुं० । अहोरात्रपुञ्जे, व्य० १ उ० ।

दिणसूरि-दिनसूरि-पुं० । इन्द्रदत्तसूरिशिष्ये सिद्धान्तसूरि-
गुरौ स्वनामख्याते सूरौ, ग० ४ अधि० ।

दिण-दत्त-त्रि० । दा-क्तः । विसृष्टे, त्यक्ते, गतंते च । द्वाद-
शपुत्रमध्ये (दत्तक) पुत्रभेदः । वाच० । प्रज्ञा० २ पङ् । औ० ।
रा० । आन्वा० । उक्त० । विनीर्णे, आ० १ अ० ८ अ० ।
प्रश्न० । आन्वा० । नमरेकविंशतिजिनस्य प्रथमजिज्ञासायके,
स० । आ० म० । निवेशिते, प्रश्न० १ आध० द्वार । चन्द्रप्रज्ञ-
स्याष्टमजिनस्य प्रथमे शिष्ये, स० । धर्मसंस्कृतकादशमस्य जि-
नस्य पूर्वतवे जीषे, स० । अष्टापदपर्वतस्थे स्वनामख्याते ताप-
से च । पु० । उक्त० १० अ० । आ० म० । भावः क्तः । दाने,
“दत्तं सत्तावच प्रोक्त-मदत्तं षोडशाऽऽत्मकम् । परममूल्य भू-
तिस्तुष्ट्या, स्त्रुताप्रत्युपकारतः ॥ १ ॥ स्त्रीणां चानुग्रहार्थं च,
दत्तं सप्तविधं स्मृतम् ” इत्युक्ते दाननेदे च । न० । वाच० । “दि-
गममन्त्रसंवेधना । ” दत्तं भूतभक्तलक्षणं ह्ययं भोजनस्वरूप
वर्तनं मृदयं येभ्यस्ते तथा । आ० १ अ० ८ अ० । पा० उक्त० ।
दैन्य-न० । दीनस्य भावः प्यञ् । दीनत्वे, कार्पण्ये च । वाच० ।
शोके च । स्था० १० उ० । वाच० ।

दिणगणि (ण्)-दत्तगणिन्-पुं० । वीरमोक्षान् साष्टादशशते
वर्षे ज्ञाने स्वनामख्याते प्रसिद्धे गणिते, नि० ।

दिण्य-दत्तक-पुं० । स्वायं कन् । “दद्याद् माता पिता वा ये,
स पुत्रो दत्तको भवेत् ” इत्युक्ते स्वनामख्याते पुत्रनेदे, वाच० ।
दत्तकः पुत्रतया विनीर्णी, यथा यदुर्बलनाजानलयेगः क्षूयते,
स च पुत्रवत्पुत्रः । स्था० १० उ० ।

दिणवयण-दाप्तवचन-न० । कुपितवचने, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

दित्त-दीप्त-पुं० । दीप-क्तः । निम्बूके, स्निहे च । स्वर्णे, हिङ्गुनि
च । न० । वाच० । जाडरत्यमाने, च० प्र० १ पादु० । ज० ।
भ० । न० । नि० । आ० । नज्ज्वले, न० । काम्तिमति, रा० ।
ज्वलिते, दग्धे, भासिते, दाप्तमति, वाच० । जास्वरे च ।
त्रि० । च० प्र० १६ पादु० । आ० । लाङ्कलिकायाम्, अग्निजा-
खेयधौ, ज्योतिष्मत्यां च । टाप् । वाच० । धातुवत्तर्वाया-
ऽऽद्युक्ते, “दित्तं च कामा समाजदयेति । ” उक्त० ३४ अ० ।
प्रसिद्धे, “अह्ना दित्ता विन्यस्यविपुलभवनसमणासणजाणवाह-
णाहणा । ” म० २६ श० ३ उ० । स्था० ।

दृप्त-त्रि० । दृष्ट-क्तः । गविते, वाच० । दर्पयति, औ० । दृष्ट० ।
म० । आ० । प्रश्न० । स्था० । ज० ।

दित्तचित्त-दाप्तचित्त-पुं० । स्त्री० । हर्षानिरेकेणापद्रुतचित्ते,
वृ० ३ व० ।

दोसचित्तस्य चिकित्सा-

दित्तचित्तं निक्खं गिलायमाणं नो कप्पइ तस्म गणाव-
च्छेदियस्म निज्जुदित्तं अगिशाए तस्म कगणिज्जं वे-

यावन्मियं जाव ततो रोगात्तकातो विष्णुको, ततो पच्छा
तस्म अहालहुस्मेगे नामं ववहारे पट्टवियव्वे तिया ॥११॥

अस्य व्याख्या संक्षेपतः प्राग्वत ॥ ११ ॥

संप्रति भाष्यकारो विस्तरमभिधिमुराह-

एमेव गमो नियमा, दित्ताऽऽदीणं पि हाति नायव्वो ।
जो हांइ दित्तचित्तो, सो पलवति अनिच्छयव्वाइं ॥१४६॥

एष पदान्तरः क्रिसन्निपत्तत्र गमः प्रकारो लौकिकलोकोत्तरिकेन्द्राऽऽदिरूपा, दीप्तानामपि दीप्तचित्तप्रभृतीनामपि नियमाद् वेदितव्यः, यन्पुनर्नानात्वं तदाभधानध्ययम् । तदेवाधिकृत-सूत्रेऽतिधिमुराह- (जो हांइ इत्यादि) यो भवति दीप्तचित्तः सोऽस्तीप्सितवधानि बहूनि प्रलपति, बहूनीप्सितप्रलपन तस्य लक्षणं, क्रिसचित्तस्यपदचित्ततया मौनेनाप्यवतिष्ठते, इति परस्परं सूत्रयोर्विशेष इति ज्ञातः ॥ १४६ ॥

अथ कथमेव दीप्ताचित्तो भवतीति तत्कारणप्रतिपादनार्थमाह-
इति एम अममाणा, मित्तो सम्माणतो हवति दित्तो ।

अग्गीव उंथोहिं, रिपाइ चित्ते इमेहिं तु ॥ १५० ॥

इति प्रागुक्तेन प्रकारेण, एष क्रिसः क्रिसचित्तोऽसंमानतोऽपमानतो ज्ञातः, दीप्तो दीप्ताचित्तः पुनः सम्मानतो विशिष्टसम्मानावाप्तिर्ना भवति । दीप्ताचित्तो नाम-यस्य दीप्तं चित्तं, तच्च चित्तं दीप्यते, अग्निरिवेन्धनेर्गैर्भवद्भ्यसागैर्लोभमदाऽऽदिभिरिति ॥ १५० ॥

तानेवाऽऽह-

लाजमदेण व मत्तो, अहवा जेऊण दुल्लण मत्तु ।

दित्तम्पि मातवाहणो, तमहं वृच्छं मपामेणं ॥१५१॥

लाभमदेन वा मत्तः सन् दीप्ताचित्तो ज्ञवति, अथवा दुर्जयान् शत्रून् जित्वा, उभयस्मिन्नपि दीप्ते दीप्ताचित्त लोकांको द-
ष्टान्तः-शातवाहने राजा, तमहं शातवाहनदृष्टान्तं समासेन वक्ष्ये ॥१५१॥

यथाप्रतिज्ञातमेव करोति-

महुग दंदाऽऽगत्ती, निगय सहगा अपुच्छियं कयरं ।

तस्म य तिवखा आणा, दुहा गया दो वि पावेउं ॥१५२॥

गोयावरीए नहीए तरे अ पइछाणं नयरं, तच्च सालवाहणो राया, तस्स खरगओ अमओ, अजया सो सालवाहणा राया दमनायगं आणवेउं-महुरं घेतूण मिग्रमागच्छ । सो व सहसा अपुच्छिऊणं दमंइ सह निगतो । ततो चित्ता जाया-का म-
हुग घेतव्वा, दीक्षयणमहुग, उत्तरमहुग वा ? तस्स आणा नि-
षव्वा, पुणो पुच्छिउ न तीरति । ततो दमा दुहा काऊण दोसु वि पेसिया, गहिया तो दो वि महुगओ । ततो यवायगो पेसिआ ।
तेणाऽऽगतूण राया वडाविओ-देव ! दो वि महुगओ गहियातो, अओ आगतो-देव ! अमुगथ पदेस विपुलो निहीपायको जातो । ततो उयखरि कल्लाण निवेरणेण हरिस्ववमविस्मपमाणहयहि-
यओ परवमो जातो । ततो हरिस्व धरिउमचायेतो सर्याणजं कुट्टं, खमे आहणं, कुट्टे विहवइ, बहूणि य अममजसाणि पलवति । ततो खरगेणाभक्षेण तमुवापण पमिओहिउकामेण खमा कुट्टा बहु विहविया । रप्पा पुच्छिय-केण विहविय ? सो म-
णा-तुमेहिं । ततो मम सम्मुहमनोयमेव जगति ति रुट्टेण रप्पा खरगो पाएण ताडिओ । ततो संकेस्यपुरिसेहि उप्पाडितो,

अश्वत्थ संगोविओ य । ततो कम्हि पओयणे समाविहए रप्पा पुच्छिओ कथ अमओ चिछति ? । संकतियपरिमेहिं कदिय-
देव ! तुमहं अविणयकारि ति सो मारितो । राया विस्मरिउ पवत्तो-दुट्टु कथ मप, तयाणि न किंए वेइय ति । ततो सभावथो जातो, ताहे संकेस्यपुरिसेहि विण्णितो-देव ! गवेसामं जइ वि कयाउ चडाइहि रक्खितो हुज्जा । ततो गवेसिऊण आणतो, राया संतुछो, अमखेण सभावो कथितो, तुछेण विउज्जा भोगा दिष्ठा । " साप्रतमत्तराथो विविपते-शातवाहनेन राजा मधुरा-
महणाय दण्डस्य दलस्याऽऽक्रान्तिः कृता, ते दण्डाः सहसा कां मधुरां गृह्णाम इत्यपृष्ट्वा निर्गताः, तस्य च राज्ञः अज्ञा ताडणा, ततो भूयः प्रष्टु न शक्नुवन्ति, ततस्ते दण्डा इति विधा गता इति विजज्य, पके उक्ताणमयुगयामपरं उत्तरमयुगया गता इत्यर्थः । ते अपि च प्रष्टुं पातयित्वा ते समागताः ॥१५२॥

सुयजम्पमहुगपाडण-निहिदंजनिवेयणा जुगव दित्तो ।

मयाणिज्जव्वंजकुहे, पट्टेऽऽमाऽ पलवतो ॥१५३॥

सुतस्य जन्म, मयुगयोः पानन, निवेर्लोभस्तस्य च युगपन्नवे-
दनायां स हर्षवशान् दीप्ताचित्तोऽभवत्, दीप्ताचित्ततया च इ-
मस्मिन् वक्ष्यमाणानि प्रलपन शयनीयस्तस्मै बुद्ध्यनि घटय-
ति ॥ १५३ ॥

तत्र यानि प्रलपति तान्याह-

सत्त्वं जण गोयावरि ! पुव्वममुहण साहिया मंती ।

माशाहणकुलमग्गिं, जति ते कूने कुने अनिय ॥१५४॥
हे गादावरि ! पूर्वममुद्रेण साधिकृता कामयादा सता स्वयं
भग्नं अहियदि तत्र कूने शातवाहनकुलमदृश कुलमास्त ॥१५४॥

उत्तरतो हिमवंतो, दाहिणतो साजवाहणो राया ।

ममभारभरकंता, तेण न पलहत्थए पुहवी ॥१५५॥

उत्तरे उत्तरस्यां दिशि हिमवन् गिरिर्दक्षिणतः शातवाहने
राजा, तेन ममभारभराऽऽक्रान्ता मन्ती पृथिवी न पर्यस्यति ।
अथवा यद्यहं दक्षिणतो न स्या, ततो हिमवद्भाराऽऽक्रान्ता नि-
यमतः पर्यस्येत् ॥ १५५ ॥

एयाणि य अन्नाणि य, पलवतो सो अजाणियव्वाइं ।

कुमट्टेण अपव्वेणं, खरगणं सो उवाणं ॥ १५६ ॥

पतान्यनन्तर्गतानि, अन्धानि च सोऽन्तर्गतव्याप्तं बहूनि
प्रलपितवान्, ततः कुशलेन खरकनाम्नाऽमात्येनोपायेन प्र-
तिबोधयितुकामेन ।

किमियाह-

विद्वियं केणं ति य, तुळनेहिं पायतालणा खरण ।

कथंति मारितो मो, दुट्टुति य दंसो भोगा ॥१५७॥

विद्विते विनाशित समस्त स्तम्भकुम्भाऽऽदि । राज्ञा पृष्टम-
नेदं विनाशितम् ? अमात्यः संमुखीभूय स्वोपनिष्ठं च धर्मा-
गुणमभिः । ततो राज्ञा कृपितेन तस्य पादन ताम्ना कृता, त-
दनन्तरं संकततपुर्णः स उपादिष्टः, संगोपतश्च । ततः समा-
गते कस्मिंश्चित्प्रयोजने राज्ञा पृष्टम-कुत्रामात्यो वसन्ते ? । सं-
कततपुर्णैरुक्तम्-देव ! युष्मत्पादानामाधिनयकारी मारितः ।
ततो दुष्ट कृते मयेति प्रभूतं विस्मरितवान् । स्वस्थाभूतेऽस्मिन्
ज्ञाते संकततपुर्णैरमात्यदर्शनं कारितम् । सञ्जायकयता-
नन्तरं राज्ञा तस्मै विपुला भोगाः प्रदत्ता इति ॥ १५७ ॥

उक्तो लौकिको दीप्तचित्तो, लोकोत्तरिकमाह-

महऽज्जयण भक्तवारे, कथलगादिगहे फलगमहे ।

पामाए कपटं, बायं काऊण वा दित्तो ॥ १५८ ॥

महाध्ययन पौण्डरीकाऽऽदिकं दिवसेन, पौरुषा वा समागतम्, अथवा-तत्कमुत्कृष्ट लब्ध, नास्मिन्कोत्रे भक्तमोदुश केनापि लब्ध-पूर्व, यदि वा-कीर चातुर्जातकसामश्रमवाम, नैतादृशमुत्कृष्टं सारं केनापि लज्जयते, यदि वा-कम्बव्रग्नमनीषात्कृष्टम्, अथवा-विंशष्टवर्णाऽऽदिगुणापेक्षम्, अपञ्चकणदीने पतद्ग्रहं (फलग लि) यद्वा-फवकं चरकपट्टाऽऽदिकम् । अथवा-आदमीश्वरमतिदा-तारमृगालकत्वेन प्रतिपन्नं लब्धम् । यदि वा-प्रासादे सर्वोत्कृष्टे उपाश्रयत्वेन ब्रह्मे, (कपट्टे इति) ईश्वरपुत्र रूपवति प्र-ज्ञानिधाने ब्रह्मे प्रमोदते, प्रमोदभग्नशास्त्र दीप्तचित्तो भवति । एतेन ज्ञानमदेन वा मन इति लोकोत्तरे योज्यम् । अधुना दुर्ज-यान् वाञ्छन् । जन्वेत्येतन्नो जयति-(बायं काऊण व लि) वाद् वा परप्रयादना दुर्जेन सह कृत्वा तं पराजय्यातिदयेव शतो दातो दीप्तचित्तो भवति ॥ १५८ ॥

साधप्रमेतमेव गार्था विनेयजनानुग्रहाय विचरीषुराह-

पुंडरिगमादयं खलु, अज्जयणं कट्टिऊण दिवसेण ।

हरिमेण दित्तपित्तो, एवं होज्जाहि कोडं उ ॥ १५९ ॥

कांश्चत्पौण्डरीकाऽऽदिकमध्ययन खलु दिवसेन, उपवक्तुणमे-तत्-पौरुषादिना वा, कर्त्तिष्या पाठित्वा, हर्षेण दीप्तचित्तो भवेत्, एवमध्ययनलाभेन दीप्तचित्तता ॥ १५९ ॥

दुस्सहद्वये देसे, पत्तिमेषिय न अयद्दपुव्वं वा ।

आहारोवदिवमही, अह्मणविवाहो व कपट्टो ॥ १६० ॥

दुर्जनद्वये देशे, तद् दुर्जमद्वयं, केतव्यलब्धपूर्व, वाशब्दः समुच्चये, प्रतिमवयव ब्रह्मा, दीप्तचित्तो भवति । एवमाहारे भ-क्तकीराऽऽदिक, उपार्था कम्बव्रग्नताऽऽदिकं, यस्मिन् प्रासादाऽऽदि-क गार्था वच्चापाम् याद् वा-(कपट्टा लि) ईश्वरपुत्रोऽधुना कृत-विवाहः प्रज्ञानिधानं शिष्यत्वेन लब्ध इति हर्षेण दीप्तचित्तो भूयान् ॥ १६० ॥

तत्रैतेषु दीप्तचित्तेषु यतनामाह-

दिवसेण पेरिर्माणं, तुमण उवियं उमेण अज्जेण ।

पयम्म नत्थि गव्वा, दुस्सहद्वयस्स को तुज्जं ? ॥ १६१ ॥

दिवसेन, पौरुषा वा तथा पौण्डरीकाऽऽदिकमध्ययन स्था-पित पाठित, तद्नेन दिवसस्य, पौरुषा वा अर्द्धेन, तथाप्येत-स्य नास्ति गर्वः, तत्र पुनर्दुर्जम-को गर्वः ? नैव युक्त इति ज्ञायः । पतस्मादपि तत्र हानप्रज्ञत्वात् ॥ १६१ ॥

तद्ववस्स दुगुल्लणं, दिहंतो जावणा भपरिसेणं ।

पगयम्म पामवत्ता, विल्लाऽऽदि विपोहि जा कम्मं ॥ १६२ ॥

यतो दुर्लभद्वयं जट्टय जीराऽऽदि तेन लब्ध, तस्य इत्यस्य जु गुप्तेन क्रियते, यथा नेदमतिशोभनम्, अमुको वाऽस्य दोष इ-त्यादि । यथा दृष्टान्ताभ्येतापीदृशमानातामिति प्रदर्शित क्रिय-ते । तस्य दृष्टान्तस्य जायता अप्रदर्शनेन तस्यान् शतभागेन, सत्त्वभागेन वा यो दीनस्तेन कर्तव्यः । तथा (पगयम्म इ-त्यादि) प्रकुने अवमतरस्य विंशष्टे प्रासादाऽऽदिक संपाद्ये तथाविध आयकमितरं वा प्राप्य तदभावे कस्यापि स-

हृदिकस्य, विद्याऽऽदि, आदिशब्दाद् मन्त्रचूर्णाऽऽदिपरिग्रहः, यावत्कर्मणि प्रयुज्य, ततोऽवमतरस्य विंशष्टप्रासादाऽऽदि-संपादेन तस्यापञ्चाजना संपादनीया, येन प्रगुणो भवति । ततः पञ्चाविद्याऽऽदिप्रयोगजनितपार्ष्वशुक्रं विशोधिः प्राय-श्चित्तं प्रतिपत्तयेति ॥ १६२ ॥

साधप्रमेतमेव विचरीषुराह-

उक्तोमं बहुविट्ठियं, आहारोवगरणफल्लगमादीपं ।

खुट्ठोपोमतेरेणं, आणीतो जामितो पत्तणो ॥ १६३ ॥

उत्कृष्टं बहुविधिकं बहुनेदमाहार भक्तकीराऽऽदिकमुपकरणं क-म्बव्रग्नप्रभृति फलक चम्पकपट्टतिनिमपट्टाऽऽदिकम्, आदिश-ब्दः स्वगतानेकमेव सूचकः, तथाविधश्चाह प्रज्ञापनेन विद्याऽऽदि-प्रयोगेण वा संपाद्य श्रुद्धेण जुल्लकन, गुणतोऽवमतरेण शतभा-गसहस्रभागाऽऽदिना हीनेन आनीतमुपदर्श्य संऽपञ्चाजतः क्रियते, ततः प्रगुणो भवति ॥ १६३ ॥

प्रासादाऽऽदिविषये यतनामाह-

अदिहमकुकुहणं, आउठा अभिणवो य पामाओ ।

कयमित्ते य विवाहे, सिद्धादिभुया कयवेणं ॥ १६४ ॥

यस्तेन आदो न दृष्टोऽदृष्टपूर्व, तस्यादृष्टस्य आदस्य कथने प्रज्ञापना, उपलक्षणमेतत्-अन्यस्य महर्दिकस्य विद्याऽऽदिप्रयोग-तोऽग्निमुखीकरण वा, तनस्ते आवृताः सन्तस्तस्य लब्धमानिनः समीपमागत्य ब्रूते-वयमनेन श्रुत्वाकेन प्रज्ञापिताः, ततोऽभि-नय एव कृतमात्र एव युष्मार्कं मे प्रासादो ब्रूत इति । तथा सिद्धपुत्राऽऽदिकं प्रज्ञापनं, विद्याऽऽदिप्रयोग वा दृष्टा तत्सुतः कृतमात्रधीर्ब्रूत एव वतार्थं तत्समप्रज्ञमुपस्थापनीयो, येन तस्यापञ्चाजानोपजायते, ततः पञ्चाहसः । तथा केनवेन कपट्टेन सिद्धाऽऽदिमुताः सिद्धपुत्राऽऽदिमुताः कृतमात्र एव विवाहे उ-त्पादनीयाः, शकुताऽऽदिवगुग्यमुद्गाव्य मुख्यन्ते, यदि न स्यात् तावर्का यतश्चेति ॥ १६४ ॥

“ बायं काऊण व ” इत्यत्र यतनामाह-

चरगाऽऽदि पत्तेवेउं, पुव्वं तस्स पुत्तो जिणविति ।

ओमतरगेण तत्तो, पगुणति ओजामितो एवं ॥ १६५ ॥

चरकाऽऽदिक प्रचगर परवादिनमधःकृतसाधोवादे वाऽप्याथ्ये एवं प्रज्ञाप्य प्रकृतिक्याधिकृतस्य वादामिमानीनः साधोः पु-रतोऽवमतरगेण चरकाऽऽदिक जापयान्त वरवृषभाः, ततः स एव-मपञ्चाजतः सन् प्रगुणायत प्रगुणो भवति ॥ १६५ ॥ व्य० २ उ० । वृ० ।

दित्तं निगंथि निगंथे गिएहमाणे वा अवलंबमाणे वा नाउकमड ॥ ११ ॥

दीप्तचित्तं निगन्थी गृह्णन्वस्तस्यमानो वा नातिक्वामत्याहा-म । तत्र निगन्थस्य निगन्था वा अपि वक्तव्यता वक्तव्या, नयर-मेतत्प्रत्यजलापः कर्तव्यः । वृ० ६ उ० । स्या० । नि० । आ० ।

दित्तत्र-दीप्तपस्-पु० । दीप्त तपो यस्य स दीप्तपः । हुताशन इव कर्मचनदाहकत्वेन उवलत्तेजस्के तपस्विनि, विपा० १ श्रु० १ अ० । हा० । स्या० । आ० । नि० । म० ।

दित्तधर-दीप्तधर-पु० । उवलितधारके, स्या० १० उ० ।

दृष्टधर-पु० । दर्पवकारके, स्या० १० उ० ।

दित्ता-दीप्ता-स्त्री० । उवलन्त्याम्, उक्त० १६ अ० ।

दिशि-दिशि (ती)-स्त्री० । दोऽवखण्डने, किञ्च या ऊर्ध्व ।
वेत्यमातरि कथ्यपपन्थ्याम्, भावे किञ्च । खण्डने, वाच० ।
पुनर्थसुनक्षत्राधिष्ठातृवेवतायाम्, स्त्री० २ डा० ३ उ० ।
च० प्र० ।

दीप्ति-स्त्री० । दीप-क्तिन् । कान्तौ, " कान्तिरेव वयोभोग-दे-
हाकालगुणाऽऽदिभिः । उद्दीपिताऽनिबिस्तारं, प्राप्ता वीप्तिरिहा-
च्यते ॥ १ ॥ " इत्युक्ते स्त्रीणां गुणभेदे, वाच० । दीपने, क्ता० १
अ० १० अ० ।

दिक्षिप-दीप्तिपत्-पुं० । परवादिनामकोच्ये षष्ठिशतसूरि-
गुणानां चतुस्त्रिंशत्तमे गुणे, ग० १ अधि० । आचा० । प्रव० ।

दिश्या-दिश्या-स्त्री० । दातुमिच्छायाम्, सूत्र० २ सु० ४ अ० ।

दिदिक्त्वा-दिदक्षा-स्त्री० । दृष्टुमिच्छा दिदक्षा । दर्शनेच्छाया-
म्, न० । षो० ।

दिदक्षा भवबीजं चा-विद्या चाऽनादिवाचना ।

भङ्गचेपैवाऽऽश्रिता माङ्गव्य-शैववेदान्तिमौगतैः ॥ १९॥

(दिदक्षेति) पुरुषस्य प्रकृतिविकारान् दृष्टुमिच्छा दिदक्षा
सैवेयमिति माङ्गव्याः, भवबीजमिति शैवाः, अधिच्छेति वेदा-
न्तिकाः, अनादिवासनेति सौगताः ॥ १९ ॥ डा० १२ डा० ।

दिष्ट-दिष्ट-पुं० । दिष्ट-क्तः । विधातृवाणे, षष्ठौ च । भावे
क्तः । स्नेहं, ज्ञेयने, न० । कर्मणि क्तः । लिप्ते, वाच० । नि०
चू० १ उ० ।

दिष्-दीप्-त्रि० । प्रकाशने, " दीप्दीपाङ्कुरायने । " रत्ना०
१ परि० ।

दिष्पन्-दीप्पमान-त्रि० । भासमाने, नि०चू० १ उ० । दीप्यमान-
विमलप्रहणसमप्रभाः । दीप्यमानो रजःस्य भास्वान् विमलो-
ऽत्र धृत्याद्यपगमने प्रहणो प्रहससृष्टनेन समा प्रता यामां
ताः । जी० ३ प्रति० ४ उ० । अनर्थे, दे०ना० ५ वर्ग ३६ गाथा ।

दिष्पमाण-दीप्पमान-त्रि० । भासमाने, स्त्री० । कल्प० । " दि-
प्पमाणसोहं । " दीप्यमाना शोभा यस्य तद् । कल्प० ३ कृण ।

दिष्पा-दीप्ता-स्त्री० । दीपप्रभासदृश्याम्, अ० १ अधि० ।
योगदृष्टिभेदे, डा० ।

प्राणायामवती दीप्ता, योगोत्थानविवर्जिता ।

तत्रश्रवणसंयुक्ता, सूक्ष्मबोधमनाश्रिता ॥ १६ ॥

प्राणायामवती प्राणायाममहिता दीप्ता दृष्टिः योगोत्थानेन
विवर्जिता, प्रशान्तवाहितास्मात् । तत्रश्रवणेन संयुक्ता, शुष्-
षाफलभावान् । सूक्ष्मबोधेन विवर्जिता, वेद्यसंवेद्यपराप्राप्ते ॥
१६ ॥ डा० १२ डा० । (प्राणायामस्याख्या ' प्राणायाम ' श-
ब्दे दृष्ट्या) (तत्रश्रुतिश्च ' तत्सुहृ ' शब्देऽस्मिन्नेव जागे
२१८३ पृष्ठे गता)

कर्मवज्जीविभेदेना-नन्तधर्मकगोचरे ।

वेद्यसंवेद्यपदजे, बोधे सूक्ष्मत्वमत्र न ॥ १३ ॥

(कर्मेति) कर्मैव वज्रमतिदुर्भेदत्वात् तस्य विभेदेनान्त-
धर्मकं भेदाभेदित्यत्वात्तत्त्वाऽऽद्यनन्तधर्मशब्दे यद्वस्तु तद्-
गोचरे बन्तुनस्तथात्वपरिच्छेदिति, वेद्यसंवेद्यपदजे बोधे सू-
क्ष्मत्वमत्र दीप्तायां दृष्टौ न भवति, तद्विधानुमिकारूपत्वा-

दस्याः । तदुक्तम्- " भवाम्नोधिस्तमुत्तरात्, कमवज्जीविभेदः ।
वेद्यव्याप्तेश्च कात्स्न्येन, सूक्ष्मत्व नाऽयमत्र तु ॥ १ ॥ " ॥ २३ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदं, चतसृष्वामु दृष्टिषु ।

पक्षिच्छायाजलचर-प्रवृत्त्यान् यदुद्वेगम् ॥ २४ ॥

(अवेद्येति) आसु मित्राऽऽद्यासु चतसृषु दृष्टिषु यद्यस्मादवेद्य-
संवेद्यपदम् उल्लेखमधिकम् । पक्षिच्छायायां जलसंसर्गिण्यां
जलधिया जलचरप्रवृत्तिरिवाऽऽभा वेद्यपदसंवेद्यमवबोधनी
यत्र तत्तथा । तत्र हि न तात्त्विक वेद्यसंवेद्यपदं किं त्वारोपा-
धिष्ठानसंसर्गितयाऽतात्त्विकम्, अत एवानुल्लेखमित्यर्थः ।
एतदपि चरमासु चरमवथाप्रवृत्तकरणेन एवेत्याचार्याः ।
तदिदमत्रिप्रत्येकम्- " अवेद्यसंवेद्यपदं, यस्मादासु तथोल्ब-
णम् । पक्षिच्छायाजलचर-प्रवृत्त्यान्मतः परम् ॥ १ ॥ " ॥ २६ ॥

वेद्यं संवेद्यते यस्मि-अपायाऽऽदिनिबन्धनम् ।

पदं तद् वेद्यसंवेद्य-मन्यदेतद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

(वेद्यमिति) वेद्यं वेदनार्थं वस्तुस्थित्या, तथा भावयोगिसा-
मान्येनाविकल्पकज्ञानप्राप्तमित्यर्थः । संवेद्यते तत्तथाप्राप्तानुरूपं
निश्चयशुद्ध्या विज्ञायते, यस्मिन्प्राप्तयस्थाने, अपायाऽऽदिनिब-
न्धनं नरकस्वर्गोऽऽदिकारणं हिमाऽऽहिमाऽऽदि तद्वेद्यसंवेद्यं
पदम्, अन्यदवेद्यसंवेद्यपदमेतद्विपर्ययादुक्तलक्षणव्यवथात् । य-
द्यपि शुद्धं यथावेद्यसंवेदनं मायतुवाऽऽश्रयस्त्विति, योग्यता-
मात्रेण च मित्राऽऽदिदृष्टिष्वपि संभवि, तथाऽपि वेद्यसंवेद्यपदप्र-
वृत्तिनिमित्तं प्रविभेदजनितो कश्चिद्विशेष एवेति न दोषः ॥ १९ ॥

अपायशक्तिमालिन्यं, सूक्ष्मबोधविधानकृत् ।

न वेद्यसंवेद्यपदे, वज्रताकुलसन्निभे ॥ २६ ॥

(अपायेति) अपायशक्तिमालिन्यं नरकाऽऽद्यपायशक्तिमालिन्यं,
सूक्ष्मबोधस्य विधानकृत् अपायदेवत्वासेवनक्षिप्रबीजसङ्क्रायात्-
स्य सूक्ष्मज्ञानाऽऽवरणतपोपशमाभावनियतत्वात् । न वेद्यसंवेद्य-
पदे उक्तलक्षणे वज्रताकुलसन्निभे, प्राये दुर्गतायपि मानसकु-
ब्जाभावेन तद्वेद्यसंवेद्यपदवतो ज्ञापकायोगात् । एतच्च व्या-
वहारिक वेद्यसंवेद्यपदं ज्ञापमाश्रित्योक्तम् । निश्चयवस्तु प्राप्ति-
पानितसदृशानामनन्तसंसारिणां नास्त्येव वेद्यसंवेद्यपदमाधः ।
नैश्चर्यायकतर्कान् काविकमम्यदृष्टौ धौणकाऽऽदिविष पुनर्दुर्ग-
त्ययोगेन तत्ततोहपदस्यास्तुत्याया अपि पापप्रवृत्तेभ्यस्माथा
एवापपत्तेः ।

यथोक्तम्-

" अतोऽन्यदुत्तरा खस्मात्, पापे कर्माऽऽगस्तोऽपि हि ।

तत्ततोहपदव्याप्त-तुल्या धृतिः कश्चिद्याह ॥ १ ॥

वेद्यसंवेद्यपदनः, संवेगातिशयाविति ।

अरमैव भवम्येषा, पुनर्दुर्गत्ययोगतः ॥ २ ॥ " इति ॥ २६ ॥

तच्छक्तिः स्थूलबोधस्य, बीजमन्यत्र चाक्षतम् ।

तत्र यत्पुण्यबन्धोऽपि, हन्तापायोत्तरः स्मृतः ॥ २७ ॥

(तच्छक्तिरिति) अन्यत्र आधेयसंवेद्यपदे तच्छक्तिरपायश-
क्तिः स्थूलबोधस्य बीजमकृतमभिज्ञतम् । तत्रावेद्यसंवेद्यपदे
यद्यस्मात् पुण्यबन्धोऽपि हन्तापायोत्तरां विघ्नान्तरीयकः
स्मृतः, ततस्तत्पुण्यस्य पापानुबन्धितत्वात् ॥ २७ ॥

प्रवृत्तिरपि योगस्य, वैराग्यानमोहार्पितः ।

प्रसूतेऽपायजननी-मुत्तरी मोहवासनाम् ॥ २८ ॥

(प्रवृत्तिरपीति) तत्रेति प्राक्तनमत्रानुपज्जयते । तत्र मोहगर्भ-
तो बेराय्याद् योगस्य प्रवृत्तिरपि सद्गुरुपारतन्त्र्याभावेऽप्याय-
ननीमुत्तरां मोहवासनां प्रसूते, मोहमूलानुष्ठानस्य मोहवा-
सनाऽवस्थायीजत्वात्, अतोऽत्र योगप्रवृत्तिरप्यकिञ्चित्करी-
ति भावः ॥ २८ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदे, पुण्यं निरनुबन्धकम् ।

जवाभिनन्दिजन्तूनां, पापं स्यात्सानुबन्धकम् ॥ २९ ॥

(अवेद्यति) अवेद्यसंवेद्यपदे पुण्यं निरनुबन्धकमनुबन्ध-
हितं स्यात् । यदि कदाचन स्यात् पापानुबन्धि, सानुबन्धे
तत्र प्रविशेद्भूय नित्यमकत्वात् । जवाभिनन्दिना भूत्वाऽऽ-
विशेषतां जन्तूनां पाप सानुबन्धकमनुबन्धसहितं स्यात्, राग-
द्वेषाऽऽदिप्रावृत्त्यस्य तदनुबन्धावस्थायीजत्वात् ॥ २९ ॥

कृत्यं कृत्यमाजानि, कृत्यं चाकृत्यमेव हि ।

अत्र व्यामृद्विचिन्तां, कर्तृकृत्यनाऽऽदिवत् ॥ ३० ॥

(कृत्यमिति) कृत्यं प्राणालिपयताऽऽदिकृत्यं करणीयमाभा-
ति । कृत्यं चाहंसाऽऽदि, अकृत्यमेव हि अनचरणीयमेव । अत्रा-
ऽवेद्यसंवेद्यपदे व्यामृद्विचिन्तां मोहप्रस्तमानसानां, कर्तृकृत्यानां
कर्तृकृत्यनाऽऽदिवत् । आदिना कृत्याकुलस्य कर्तृकृत्येऽभिनेय-
प्रहः । कर्तृकृत्याऽऽदीनां कर्तृकृत्येऽभिनेय प्रहः । अत्राभिनन्दिनामवेद्यस-
ंवेद्यपदादिव विपर्ययधीर्गिति भावः ॥ ३० ॥

एतेऽमन्त्रेष्टयाऽऽम्भानं, मन्त्रिणं कुर्वते निजम् ।

चरिशाऽऽमिषवत्तुच्छे, प्रसक्ता भोगजे सुखे ॥ ३१ ॥

(एत इति) एते भयाभिनन्दिनोऽमन्त्रेष्टया महारम्भाऽऽदिप्र-
वृत्तिलक्षणया निजमात्मन मन्त्रिणं कुर्वते, कर्मज-सम्बन्धात्,
चरिशाऽऽमिषवद् मन्त्रगलभांसयत् । तुच्छेऽल्पे रौद्रविपाके
प्रसक्ताः भोगजे भोगप्रभवे सुखे ॥ ३१ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदं, मत्सङ्गाऽऽगमयोगतः ।

तद्गतिमदं जये, परमाऽऽमन्दमिच्छता ॥ ३२ ॥

(अवेद्यति) यतोऽस्याय दारुणां विपाकः, तत्समादयेद्यसवे-
द्यपदं दुर्गतिप्रदं नरकाऽऽदिदुर्गतिकारणम्, सत्सङ्गाऽऽगमयो-
गतो विशिष्टसङ्गमाऽऽगमसम्बन्धात् । परमाऽऽमन्दं मोक्षमुख-
मिच्छता जये, अस्यामेव भूमिकायामन्यदा जेतुमशक्यत्वा-
त् । अत एवानुवादपराऽप्यागम इति योगाऽऽचार्या अयोग्य-
नियोगात्मिकीरति ॥ ३२ ॥ द्वा० २२ द्वा० ।

दिव-द्विज-पुं० । द्विजायते, सुजये दृष्टी द्विशब्दः, जन-डः ।
सम्पुनःप्राप्त्ये, वाच० । आना० । सूत्र० ।

दिव-न० । दिव-कः । स्वर्ग, दिवौकस इत्यादन्तता । दिवसे,
वने च । वाच० । स० ४३ सम० ।

द्विक-त्रि० । द्वि०ष० । द्विकसंख्यायां, तद्युक्ते च । त्रि० । वाच० ।

दिवपोय-द्विजपोन-पुं० । पार्तिशर्षी, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

दिवस-दिवस-पुं० । दिव्यन्यत्र, दिव्य असत् किञ्च । सूर्यकि-
रणोपलक्षिते पञ्चदशमुहूर्तोऽऽमक कालः, तं० । ज्यो० ।

मासस्य विशतमे जागे, ज्यो० २ पाद० ।

दिवमर-दिवसकर-पुं० । सूर्ये, को० ।

दिवमवभयारि (ण्)-दिवसप्रत्यवारिन्-पुं० । दिवसे प्रस-
चरतीत्येवशीला दिवसप्रत्यवारी । दिवसे मैथुनस्याग्निः,
पञ्चा० १० शिव० । स० । आ० श्रु० ।

दिया-दिवा-अव्य० । दिव-कः । दिवसे, पा० । भ० ।

दियाभोयण-दिवाजोजन-न० । दिवसभोजने, नि० श्रु० ११
उ० । (दिवाभोजनस्य अर्चनवादि प्रायश्चित्तम् ' रादिभोयण '
शब्दे दध्यते)

दिपाक्षोगच्छुग-देवलोकाच्युत-त्रि० । अर्थाभूते, " दिपालो-
च्छुयाभासया । " देवलोकाच्युतैः अर्थाभूतैराभाषितानि देव-
लोकाच्युताऽऽभाषितानि । स० ४३ सम० ।

दिरअ-छिरद-पुं० । " चिन्धोरुत् " ॥ ८ । १ । १४ ॥ इत्यत्र
बहुव्याधिकाराकचिदुत्वं न । प्रा० १ पाद । छी रदौ यस्य
सः । इतिनि, वाच० ।

दिलिवेद्य-दिलिवेष्टक-पुं० । प्राहनेदे, प्रश्न० १ आश्र० डार ।

दिलिदिअ-देशी-वाले, दे० ना० ५ वगे ४० गाथा ।

दिल्लीपुर-दिल्लीपुर-न० । यमुनातटस्थे इन्द्रप्रस्थनामके नगरे,
नी० १६ कष्टप ।

दिव-दिव-न० । स्वर्गे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

दिवद्व-द्व्यर्द्ध-त्रि० । द्वितीयमर्द्धं यस्य तद् द्व्यर्द्धम् । सार्द्धे, स०
प्र० १० पाद० । च० प्र० । आ० म० । ज्यो० । स० ।

द्व्यर्द्ध-त्रि० । द्वितीयमर्द्धं यत्र तद् द्व्यर्द्धम् । सार्द्धे,
स्था० ६ उ० ।

दिवद्वकवेत्त-द्व्यर्द्धक्षेत्र-न० । सार्द्धक्षेत्रे, स० प्र० १ पाद० ।

दिवद्वकवेत्तिय-द्व्यर्द्धक्षेत्रिक-त्रि० । द्व्यर्द्धक्षेत्रे येषां ते ।
सार्द्धक्षेत्रिके, स्था० ६ उ० ।

द्व्यर्द्धक्षेत्रिक-त्रि० । द्व्यर्द्धक्षेत्रे येषां ते । सार्द्धक्षेत्रिके,
स० ४५ सम० । ज्यो० । स० प्र० । च० प्र० । आ० म० ।

दिवस-दिवस-पुं० । " दिवसे सः " ॥ ८ । १ । २६३ ॥ इति
सस्य पार्तिशर्षी हः । प्रा० १ पाद । दिवसकरप्रभाप्रकाशिनस-
खारूपं सूर्यकिरणोऽस्पृष्टव्योमखारूपे वा चतुःप्रहरा-
ऽऽमकं समयं, विशे० । स० । श्री० । ध० । प्रश्न० । डी० ।

ता कहे ते दिवसा आदियति वपञ्जा । ता एगमेगम्य
तां पक्खस्म पक्खम दिवसा पणत्ता । तं जहा-पक्खिदिवसे,
वितियदिवसे, जाव०पक्खसं दिवसे । ता एतेमि एं पक्ख-
साहं दिवसाणं पक्खम एामधेजा पणत्ता । तं जहा-

" पुव्वेगे मिद्धमणो-रमे य ततो पणोहरे चेव ।

जमत्ते य जमोपरे, मव्वकामममिच्छे ति य ॥ १ ॥

इंदमुच्छाभिभित्ते, मोमणसं धणंजण ग बोधवे ।

अत्यमिच्छे अनिजिते, अचसणे भतंजण चेव ॥ २ ॥

अग्निवेमे उवमे, दिवसाणं नामधेजा । "

(ता कहे ते इत्यादि) ' ता ' इति पूर्ववत् । कथं केन प्रकारेण,
केन क्रमेणेत्यर्थः । भवन् ! त्वया दिवसा आख्याता इति व-

देत् ? भगवानाह- (णममगस्स गामित्यादि) 'ता' इति पूर्व-
वत् । एकैकस्य, अत्रापान्तगालघर्ती, मकारोऽलाक्षाणिकः, ग-
मिति वाक्यालङ्कारः । पञ्चमस्य पञ्चदश दिवसाः प्रकृताः, षष्ठ्य-
माणक्रमयुक्ताः । तमेव कममाह- (त जहेन्यादि) तथाथा-प्रति-
पत्प्रथमो दिवसो, द्वितीया द्वितीयो दिवसः, तृतीया तृतीयो
दिवसः, एवं यावत्पञ्चदशी पञ्चदशो दिवसः । (ता एवमि-
णामित्यादि) तत्र पतेषां पञ्चदशानां दिवसानां क्रमेण पञ्च-
दश नामधेयानि प्रकृतानि । तथाथा-प्रथमः प्रतिपद्युक्तः, पूर्वा-
ङ्गनामा, द्वितीयः सिद्धमनोरमः, तृतीयो मनोहरः, चतुर्थो य-
शोमयः, पञ्चमो यशोधरः, षष्ठः सर्वकाममयुक्तः, सप्तमः दृष्ट-
मूर्त्ताभिप्लवः, अष्टमः सौमनसो, नवमो धनजयो, दशमोऽर्थ-
मिहः, एकादशोऽभिजित्, द्वादशोऽन्यसर्त, त्रयोदशः शनजयो,
चतुर्दशोऽभिषेकः, पञ्चदश उपशमः । एतानि दिवसानां क्र-
मेण नामधेयानि । च० प्र० १० पाहु० १३ पाहु० पाहु० । द्वादशा-
ऽऽदिमुहूर्तो दिवसः । आ० म० २ अ० । अहोरात्रे, स्था० ४ ग०
३ उ० । (दिनरात्रिर्द्वानवृत्ती 'सूरमरुत' शब्दे वदयेत्)

दिवमतिदि-दिवमतिथि-स्त्री० । तिथेः पूर्वभागे, सू० प्र० १०
पाहु० । च० प्र० ।

दिवसभयग-दिवसजुतक-पुं० । भूयते पोष्यते स्मेति जृतः,
न एव जृतकः, कर्मकर इत्यर्थः । प्रतिदिवसं नियतमूल्येन क-
र्मकरणार्थं यो गृह्यते सः । प्रतिदिवसं नियतमूल्येन कर्मकरणार्थं
गृहीते भूयते, स्था० ४ टा० १ उ० । पं० चू० । प० भा० ।

दिवगुजुत-दिवमोयुक्त-त्रि० । प्रतिदिनमुद्यते, प्रश्न० ३
आश्र० द्वार ।

दिवह-दिवस-पुं० । 'दिवस' शब्दार्थे, प्रा० १ पाहु० ।

दिवाकर-दिवाकर-पुं० । सूर्ये, उत्त० ११ अ० । रा० । हा० ।
औ० । " उत्तिष्ठते दिवायरे जलत इव । " उत्त० ११ अ० ।

दिवाकरकूट-दिवाकरकूट-पुं० । जम्बूमन्दरदक्षिणे रुचकवर-
पर्यन्त्याष्टम कूटे, स्था० ८ ग० ।

दिवागर-दिवाकर-पुं० । 'दिवाकर' शब्दार्थे, उत्त० ११ अ० ।

दिवागरकूट-दिवाकरकूट-पुं० । 'दिवाकरकूट' शब्दार्थे,
स्था० ८ ग० ।

दिविह-द्विपु-पुं० । द्वितीये वासुदेवे, ति० । आच० ।

दिवे-दिवा-अव्य० । " किलाऽथवा-दिवा-मह-नहेः किराह-
वह दिवे सह नाहि " ॥ ८ । ४ । ४१६ ॥ इति दिवा इत्यस्य
'दिवे' इत्यादेशः । दिवसे, वाच० । " दिवे दिवे गग एदाणु । "
प्रा० ४ पाहु० ।

दिव-दिव्य-त्रि० । दिव्येऽनेन दिव-कथप् । उत्तमे, स० १०
सम० । औ० । प्रधाने, ग० । प्रश्न० । जा० । ज० । औ० । हा० ।
स्था० । च० प्र० । सू० प्र० । प्रज्ञा० । विशिष्टे, स० ११ सम० । न० ।
स्वर्गगतवस्तुविषये, स्था० ३ ग० ३ उ० । आ० क० । भ० ।
सुगन्धमिने, आ० म० १ अ० २ खगल । स्था० । आ० क० ।
देशोचिते, औ० । कल्प० । देवमणौ, रा० । व्यन्तराट्टाह्माऽऽदि-
विषये पापश्रुतनेदे, ध० ३ अधि० । व्यन्तराऽऽदिकृते उपसर्गे,
आव० ५ अ० । विशे० । उत्त० । कल्प० । सूत्र० । आ० चू० ।
देवजन्ये, न० । योः स्वर्गसुखी देवोऽप्युपचागाद् योः, तत्र भ-

वो दिव्यः । वैमानिकाऽऽदिदेवसम्बन्धिनः, स्था० ४ टा० ४ उ० ।
" दिव्यं ठाणं मणिवुद्धकर । " । हा० १ सु० ६ अ० । " दिव्य-
जुयलपरिहो । " उत्त० २१ अ० । मनोहरे, धोलनाऽऽमके
च । विवि भयं यत् । लवङ्गे, चन्दने, शपथरूपे, अर्थात्कप्र-
माणभेदे, गुग्गुलौ, तन्मोक्त भावभेदे च । न० । नायकभेदे,
पुं० । वाच० ।

दिव्यग-दिव्यक-त्रि० । व्यन्तराऽऽदिना हास्यप्रवेष्टाऽऽदिजनिने
उपसर्गभेदे, सूत्र० १ सु० २ अ० २ उ० ।

दिव्यजाग-दिव्ययाग-पुं० । जिनपूजायाम्, कल्प० ५ कण ।

दिव्यनुमय-दिव्यवृत्ति-न० । वेणुवाणामुदङ्गाऽऽद्यातोद्यु, रा० ।
दिव्यतर्प-न० । वाद्यभेदे, रा० ।

दिव्यदेवजुति-दिव्यदेवजुति-स्त्री० । विशिष्टायां शराऽऽभर-
णाऽऽदितौ, स० १० सम० । स्था० ।

दिव्यदेवहि-दिव्यदेवहि-स्त्री० । प्रधानपरिवाराऽऽदिरूपायां
देवहि, स० १० सम० । स्था० ।

दिव्यदेवाणुभाद-दिव्यदेवानुभाव-त्रि० । उत्तमैर्वाक्यकरणा-
ऽऽदप्रजावे, स० १० सम० । स्था० ।

दिव्यध्वनि-दिव्यध्वनि-पुं० । सर्वप्राणश्रुतिसुखदायां स्वस्वता-
यापारणाभिन्नां मंशयशतव्यवच्छेदयो योजनव्यापिन्नां भगव-
द्भाषयाम्, दश० १ तत्त्व ।

दिव्याग-दिव्याक-पुं० । मकुलिसर्पभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

दिव्यापत्त-दिव्याऽऽतपत्र-स्त्री० । शोभने आतपत्रे, रा० ।

दिव्यामा-स्त्री० । दर्शा-चामुण्डायाम्, दे० ना० ५ वर्ष ३६ गाथा ।

दिमा-दिक्-स्त्री० । " दिक्प्राचुर्योः सः " ॥ ८ । १ । १६ ॥ इति
अन्त्यव्यञ्जनस्य सः 'दिमा' । प्रा० १ पाहु० । दिक् । कृष् वा टाप् ।
आशायां, कर्तुमा च । वाच० । दिशतीति दिक् । आचा० १
अ० १ अ० १ उ० । दिश्यते व्यपदिश्यते पूर्वोऽऽदितया वस्त्वन्-
याति दिक् । स्था० ३ टा० ३ उ० ।

तां निर्युक्तिरुक्तिरनुमाह-

नामं ठवणा दधिण्, खत्ते तावे य पणवगजावे ।

एम दिमानिस्वेवां, सचविहो होइ नापवो ॥ ४० ॥

नामस्थापनाद्व्यक्तेवतापप्रज्ञापकभावकपः सप्तधा दिग्भिक्तेषो
ज्ञातव्यः, तत्र सन्निताऽऽदिव्यस्य दिगित्याभिधानं नामादिकं,
चित्रशिक्षितजम्बूद्वीपाऽऽदिदिग्बिभागस्थापनं स्थापनादिकं ।

उत्थादिक्रिकेपार्थमाह-

तेरमपणमियं खलु, तावइएणं भवे पणमेसुं ।

जे दव्वं आगाहं, जहम्मं ते दमदिसागं ॥ ४१ ॥

उत्थादिक्रिकेपार्थमाह-
आगमतो, नोआगमतश्च । आगमतो ज्ञातानु-
पयुक्तः, नोआगमतो कृशरीरभव्यशरीरव्यातिरिक्ता । त्वियम्-
त्रयोदशप्रदेशिकं उत्थमाधित्य या प्रवृत्ता, खलुखधारणे,
त्रयोदशप्रदेशिकमेव दिक्, न पुनर्दशप्रदेशिकं यत् कैश्चिदुक्त-
मिति, प्रदेशाः-परमाणवस्तेनिष्पादितं कार्यद्वयं तावत्वेव
क्षेत्रप्रदेशेत्ववगाढं जघन्य उत्थमाधित्य दशदिग्बिभागपरि-
कल्पनातो उत्थादिक्रियमिति । तत्स्थापना (२) । विद्यादुक्तं नव-
प्रदेशिकमभिलिख्य चतसृषु दिग्बिकैकगृहवृत्तिः कार्या ।

क्षेत्रदिशमाह-

अट्टपण्णो रुग्णो, तिरियं लोयस्म पञ्चयारम्मि ।

एम् पभवो दिमाणं, एमेव जवे अणुदिसाणं ॥ ४२ ॥

तिरियंलोकमध्ये रत्नप्रज्ञापृथिव्या उपरि बहुमध्यदेशे मेघ-
स्तर्ध्वं सर्वकुलकप्रतर्गौ, तयोपरिगितनरय चत्वारः प्रदेशा गो-
स्तनाऽऽहारमस्थाना अधस्तनस्यापि चत्वारस्तथाभूता एवेत्ये-
षाऽष्टाकाशप्रदेशाऽऽत्मकश्चतुर्गो रत्नको दिशामनुदिशां च प्र-
भव उर्ध्वासंस्थानामनि । स्थानानां (३) ।

आत्माभिधानान्याह-

इदंस्मोर्दं जम्मा, य नोई वाक्काणी य वायव्वा ।

भोमा ईमाणा वि य, विमत्ता य तमा य बोधव्वा ॥ ४३ ॥

आत्माभिरन्दी विजयद्वारानुसारेण शेषाः पराक्षिणतः सत्ता-
वसेयाः, ऊर्ध्वं विमत्ता तथा बोधव्या इति ।

आत्माभेव स्वरूपनिरूपणायोऽऽह-

दुपण्णमादं दुरुत्तरं, एणपण्णा अणुत्तरा चेव ।

चउरो चउरो य दिमा, चउराइ अणुत्तरा दुप्पि ॥ ४४ ॥

चतस्रो महादिशाः त्रिप्रदेशाऽऽद्या द्विप्रदेशोत्तरवृद्धाः, विदि-
शश्चतस्र एकप्रदेशश्चतस्रऽऽत्मिकाः, अनुत्तरा वृद्धिगहिताः
ऊर्ध्वाधो दिगद्वयं चतुर्भुजं चतुःप्रदेशाऽऽदश्चतस्रऽऽत्मकम् ।
वि.श्च-

अंतो साईयाओ, बाहिरपामे अपज्जवमियाओ ।

सव्वाणंतपण्णा, सव्वा य भवति करुजुम्मा ॥ ४५ ॥

सर्वाऽऽयन्तमध्ये सादिका रुचनऽऽद्या इति कृत्वा विदिशात्रो-
काऽऽकाशाऽऽश्रयणादपर्यवसताः, सर्वाश्च दशाऽऽयन्तप्रदेशाः-
ऽऽत्मिका जयन्ति । (सव्वा य इति करुजुम्मा स्ति) सर्वासां
दिशां प्रत्येक ये प्रदेशास्ते चतुष्ककेनापहियमाणाश्चतुष्का-
वशेण जयन्तीति कृत्वा, तत्प्रदेशाऽऽत्मिकाश्च दिश आगमस-
ङ्गाया " करुजुम्मा स्ति " शब्देनाभिधीयन्ते । तथा चाऽऽगमः-
" कइ ण भने ! जुम्मा पण्णत्ता ? गोयमा ! चत्तारि जुम्मा प-
ण्णत्ता । ते जहा-करुजुम्मे, तेउए, दावरजुम्मे, कलिओए । से के-
राहण भने ! एव बुद्ध ? गोयमा ! जे ण रासीचउकगावहारे-
ण अवहीरमाणे अवहीरमाणे चउपज्जवमिप मिया, से ण
कइजुम्मे । एवं तिपज्जवमिए तेउए, दुपज्जवमिए दावरजुम्मे,
एणपज्जवमिए कलिओए स्ति । "

पुनरप्यासां संस्थानमाह-

सगमुच्छिमंउियाओ, महादिमाओ य होति चत्तारि ।

मुत्तावली य चउरो, दो चेव य होति रुग्णनिभा ॥ ४६ ॥

महादिशश्चतस्रोऽपि शकटोद्धंसंस्थानाः, विदिशश्च मुक्ताव-
लिनिभाः, ऊर्ध्वाधोदिगद्वयं रुचकाऽऽकारामनि ।

तापदिशमाह-

जस्म जओ आइवो, उएऽ मा तम्म होइ पुव्वदिमा ।

जतो य अत्यमं उ, अवगदिमा सा उ नायव्वा ॥ ४७ ॥

दाहिणपासम्मि य दा-हिणा दिमा उत्तरा उ वामेणं ।

एया चत्तारि दिमा, तावखेत्ते उ अक्खाया ॥ ४८ ॥

तापयतीति ताप आदित्यः, तदाभिता दिक् तापदिक्, शेषं

सुगम, केवलं दक्षिणपार्श्वोऽऽदिव्यपदेशः पूर्वोऽजिमुख्यस्येति
छन्दस्यः ।

तापदिगङ्गीकरणेनान्योऽपि व्यपदेशो जयतीति

प्रसङ्गत आह-

जे मंटरस्म पुव्वे-ण पणुस्मा दाहिणेण अवरेणं ।

जे यावि उत्तरेणं, मवेमि उत्तरो मेरु ॥ ४९ ॥

मवेमि उत्तरेणं, मेरु लवणा य होइ दाहिणओ ।

पुव्वेणं उट्टेइ, अवरेणं अन्धमं सुरो ॥ ५० ॥

ये मन्दरस्य मेरोः पृथेगं मनुष्याः क्षेत्रदिगङ्गीकरणेन, रुचका-
मेरु पूर्वाऽऽदिदिक्त्वं चेदित्यर्थः, तेषामुत्तरो मेरुर्दक्षिणेन
लवण इति तापदिगङ्गीकरणेन, शेषं स्पष्टम् ।

प्रज्ञापकादिशमाह-

जन्थ य जो पणवओ, कम्म वि माहइ दिमासु य निमिच्छं ।

जत्तोमुट्ठो य उट्ठे, सा पुव्वा पच्छओ अवग ॥ ५१ ॥

प्रज्ञापको यत्र कश्चित् स्थितः दिशां बलात्कस्यान्वात्रामसं
कथयति, स यदाभिमूर्खस्तथापि, सा पूर्वा, पृष्ठतश्चापरेण, नि-
मित्तकथनं चोपलक्षणमन्योऽपि व्याख्याता ग्राह्य इति ।

शेषादिस्तथाधनार्थमाह-

दाहिणपामम्मि उ दा-हिणा दिमा उत्तरा उ वामेणं ।

एयाभिपंतरेणं, अणा चत्तारि विदिमाओ ॥ ५२ ॥

एताणि चेव अट्ट-एहमंतरे अट्ट होति अणाओ ।

मालम संसारउस्मय-वाट्ठ्ठा सव्वनिरियदिमा ॥ ५३ ॥

हेट्ठा पायतलाणं, अहोदिमा सीमउवग्गिमा उट्ठा ।

एया अट्टारम वी, पणवगदिमा मुणेयव्वा ॥ ५४ ॥

एवं एकस्मिन्पाणं, दमएह अट्टएह चेव य दिमाणं ।

नामाइ वोच्छामी, जहकमं आणुपुव्वीए ॥ ५५ ॥

पुव्वा य पुव्वदक्खिणं, दक्खिणं तह दक्खिणाऽवरा चेव ।

अवरा य अवराउत्तर, उत्तर पुव्वुत्तरा चेव ॥ ५६ ॥

सामुत्थाणी कविला, खेजेज्जा खलु तहेव अहिधम्मा ।

परियाधम्मा य तहा, माविची पणविची य ॥ ५७ ॥

हेट्ठा नेगयाणं, अहोदिमा उवग्गिमा उ देवाणं ।

एयां नामाइ, पणवगस्मा दिमाणं तु ॥ ५८ ॥

एताः सप्त गाथाः कण्ठ्याः, नवरं द्वितीयगाथायां सर्व-
तिर्यग्दिशां बाहल्यं पिएरुः शरीरोच्छ्रयप्रमाणमिति ।

साम्प्रतमासां संस्थानमाह-

सोन्नम तिरियादिसाओ, सगमुच्छिमंउिया मुणेयव्वा ।

दो मट्ठगमूलाओ, उट्ठे य अहे वि य दिसाओ ॥ ५९ ॥

बोरुशाऽपि तिर्यग्दिशः शकटोद्धंसंस्थाना बोधव्याः, प्रज्ञा-
पकप्रदेशे सेकटा बाह्विंशालाः, नारकदेवाऽऽख्ये द्वे एव ऊर्ध्वाऽ-
धोगामिन्यो दारावाऽऽकार भवतः, यतः शिरोमूल पादमूल च
स्वरूपत्वान्मल्लकबुध्नाऽऽकारे गच्छन्त्यौ च विशाले भवत इति ।
आसां सर्वासां तात्पर्यं यन्त्रकादवसेयम्, तच्छब्दम् (४) ।

आवादिर्जनरूपणार्थमाह-

मणुया तिरिया काया, तहऽगवीया चउकगा चउरो ।

देवा नेहया वा, अद्धारस हुंति जावदिसा ॥ ६० ॥

मनुष्याश्चतुर्जैदाः, तद्यथा-संमूर्ध्वजः, कर्मभूमिजः, अकर्म-
भूमिजः, अन्तरहीपजाश्चेति । तथा-तियञ्चो द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्र-
याश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्चेति चतुर्जा, कायाः पृथिव्यसेजो-
षायवश्चत्वारः, तथा-अप्रमूर्धस्फ-धपर्वबीजाश्चत्वार एव, एते
षोडश देवनारकप्रकोपादष्टादश, एभिर्भावेनैषनाजीवा व्यपदि-
श्यन् इति जावदिगष्टादशमेवेति । अत्र च सामान्यदिग्ग्रह-
णऽपि यस्यां दिशि जीवानामविगानेन गत्यागती स्पष्टे स्वयेव
संजवतः, तथैवेहाधिकार इति तामेव निर्युक्तिकृत्साक्षाद्दर्शय-
ति, जावद्विज्ञाविनाजाविनो सामर्थ्यादधिकृतव ।

यतस्तदर्थमन्या दिशश्चित्यन्त इत्यत आह-

पञ्चवगदिसऽद्धारस, भावदिसाओ वि तत्तिया चव ।

एकेकं विधेजा, इवन्ति अद्धारसऽद्धार ॥ ६१ ॥

पञ्चवगदिमाए पुण, अद्दिगारो एत्थ होइ णायव्वो ।

जीवाण पोगगणाय य, एयासु गयागई अत्थि ॥ ६२ ॥

प्रज्ञापकापेक्षया अष्टादशभेदा दिशः, अत्र च भावदिशोऽपि
तावत्प्रमाणा एव प्रत्येक संभवन्तीत्यत एकैका प्रज्ञापकदिशं
भावदिगष्टादशकेत विधेयेत तारुयेद्, अतोऽष्टादशाष्टादशकाः,
ते च संख्यया त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्याधिकानि जघन्तीति,
एतच्चोपसृक्तम्, तापदिगादावपि यथासंभवमायोजनोयमि-
ति । केवदादि तु चतसृष्वेव महादिक्कु संभवा, न विदिगादिषु,
तासामेकप्रदेशिकत्याश्चतुर्प्रदेशिकत्याच्चेति गायान्वयार्थः ।
अयं च दिक्संयोगकलापः-" अणुरोओ दिसाओ आगओ
अरमांस" इत्यनेन परिगृहीतः । मृत्रावयवार्थश्चायम्-इह वि-
गृहणात् प्रज्ञापकदिशश्चतस्रः पूर्वाऽदिका ऊर्ध्वाऽधोदिशौ च
परिगृह्येते, भावदिशश्चष्टादशऽपि, अनुविगृहणात् प्रज्ञाप-
कावदिशो द्वादशेति, तत्रासंक्षिप्तं नैपोऽवबोधोऽस्ति, संक्षिप्ता-
मपि केषाञ्चिद्भवति, केषाञ्चिन्नति, यथाऽहममुष्या दिशः समा-
गत इहेति । " एवमेवेति णो णाय भवइ स्ति " एवमित्यनेन
प्रकारेण प्रतिविशिष्टाद्विदिगागमने नैकेषां विदितं भवतीत्ये-
तदुपसंहारवाक्यम् ।

एतदेव निर्युक्तिकृदाह-

केमिचि णाणसण्णा, अत्थी केमिचि नत्थि जीवाणं ।

कोऽहं परस्मि लोए, आसी कयरा दिसाओ वा ॥ ६३ ॥

केषाञ्चिज्जीवानां ज्ञानाऽऽवरणीयकृत्यापशमवतां ज्ञानसंज्ञाऽस्ति,
केषाञ्चिन्तदावृत्तिमतां न भवतीति । यादृग्भूता संज्ञा न भव-
ति तां दर्शयति-कोऽहं परस्मिन् लोकं जन्मनि मनुष्याऽऽदि-
गाम्, अनेन भावदिग् गृहीता, कतरस्या वा दिशः समायातः,
इत्यनेन तु प्रज्ञापकदिगुपासोति, यथा कश्चित्प्रादुरासदधूर्णि-
तशाललाचनोऽऽवकमनोविज्ञानो रथामार्गेतिपतितस्तच्छर्मा-
कृष्टवगणार्पास्यमानवद्वेनो गृहमानीतो महात्यये न जानानि
कुनोऽहमागत इति, तथा प्रकृतो मनुष्याऽऽदिरपीति गायान्वयः ।

न केवलमेवैव संज्ञा नास्ति, अपराऽपि नास्तीति

सुत्रकृदाह-

अत्थि मे आया उववाइए, नत्थि मे आया उववाइए, के
अहं आमी?, के वा ऽओ चुए इह पेक्का जविस्सामि? । ३।
आस्ति विद्यते ममेत्यनेन पञ्चम्यनेन शरीरं निर्दिशति, ममा-

ह्य शरीरकस्याधिष्ठाता, अतस्ति-गच्छन्ति सततगतिप्रवृत्तः
आत्मा-जीवोऽस्तीति, किंभूतः?, औपपातिकः, उपपातः-प्रादु-
र्भावो जन्मान्तरसंक्रान्तिः, उपपाते भव औपपातिक इति, अने-
न संसारिणः स्वरूपं दर्शयति, स एवभूत आत्मा ममास्ति ना-
स्तीति चैवज्जना संज्ञा केषाञ्चिद्ज्ञानावष्टादशकेतसां न जायत
इति । तथा-कोऽहं नारकतिर्यगमनुष्याऽऽदिः पूर्वजन्मन्यासम्?,
को वा देवाऽऽदिः 'इतो' मनुष्याऽऽदेजन्मनः व्युत्तो विनष्टः, इह
सन्त्ये प्रेत्य जन्मान्तरे जन्मिष्यामि उत्पत्त्ये, एषा च संज्ञा न भ-
वतीति । इह च यद्यपि सर्वत्र भावदिशाधिकारः प्रज्ञापकदिशा
च, तथाऽपि पूर्वमुत्र साक्षात् प्रज्ञापकादिगुपासा, अत्र तु
भावदिगात्यवगन्तव्यम् । ननु चात्र संसारिणां दिवि-
दिगागमनाऽऽदिजा विशिष्टा संज्ञा निविधयेते, न सा-
मान्यसंज्ञेति, एतच्च संक्षिप्ति धर्मिष्ययामिति सिद्धे सति
प्रवति, " सति धर्मिणि धर्मोऽभिमन्यते " इति वचनात्,
स च प्रत्यक्षाऽऽदिप्रमाणगोचरातीतत्वाद्दुपपादः, तथाहि-
नासावध्यक्रेणार्थसाक्षात्कारिणा विषयीक्रियते, तस्यातीन्द्रिय-
त्वाद्, अतीन्द्रियत्वं च स्वभावविप्रकृष्टत्वात्, अतीन्द्रियत्वादेव च
तद्व्यभिचारिकार्याऽऽदिसिद्धसंख्यप्रहणासंज्ञास्त्वनुमाने-
न, तस्याप्रत्यक्षत्वे तत्सामान्यग्रहणशक्यनुपपत्तेः, नाप्युपमा-
नेन, आगमस्याऽपि विषयकार्यं प्रतिपाद्यमानायामनुमानान्तर्भा-
वात् । अन्यत्र च बाह्येऽर्थे स्वभावाभावप्रमाणत्वम्, प्रमाण-
त्वे या परस्परविरोधित्वाद्वाप्यागमेन, तन्मन्तरेणापि सकलार्थो-
पपत्तेर्नोप्यर्थापत्त्या, तदेव प्रमाणपञ्चकाऽतीतत्वात् वृष्टप्रमाण-
विषयत्वाद्भाव एवाऽऽस्तमः । प्रयोगश्चायम्-नास्त्यात्मा, प्र-
माणपञ्चकविषयानां तत्त्वात्, अरविषाणवदिति, तदभावे च
विशिष्टसंज्ञाप्रतिषेधामात्रसंभवेनानुत्थानमेव सूत्रस्वेति, एत-
त्सर्वमनुपासितगुणैरेव । तथाहि-प्रत्यक्ष एवाऽऽत्मा, तदगुण-
स्य ज्ञानस्य स्वभावविभक्तत्वात्, स्वसंविज्ञिप्रादुर्भावविषयव्यवस्थि-
तयः, घटपटाऽऽदीनामपि रूपाऽऽदिगुणप्रत्यक्षत्वात्विषयकत्वमि-
ति, मरणाभावप्रसङ्गाच्च न नूतगुणश्चतस्रमाशङ्कनीयम्, तेषां
सदा सन्निधानसंभवादिनि, हेयोपादेयपरिहारोपादानप्रवृत्ते-
भ्यानुमानेन परात्मनि सिद्धिर्भवतीति, एवमन्येव दिशोप-
मानाऽऽदिकमपि स्वाध्याया स्वविषये यथासंभवमायोज्यं, क-
चमं मौनान्द्रेणानेनैवाऽऽगमेन विशिष्टसंज्ञानिषेधद्वारेणाहमिति
चाऽऽत्मोद्धेनेनाऽऽत्मसंज्ञावः प्रतिपादितः, शेषाऽऽगमानां चा-
नामप्रणीतत्वाद्प्रामाण्यमेवेति । अत्र चास्यात्मेत्यनेन क्रियावा-
दिनः सप्रज्ञेदा नास्तीत्यनेन चाक्रियावादिन एतदन्तःपाति-
त्वाच्चाज्ञानिकथैतनयिकाश्च सप्रज्ञेदा उपक्षिप्ताः, ते चासी-
" असिथसत किंरयाणं, अकिंरयवाइण होइ खुससीई ।
अआण य सत्तही, वेणइयाण च वत्तीसा " ॥१॥ तत्र जीवा-
जीवाऽऽश्रवणधर्मायपापसंवरनिर्जरासंज्ञाऽऽद्या नव पदार्थाः
स्वरपरनेदाऽयां नित्यानित्यविकल्पवृत्तेन च कालनित्यस्व-
भावेश्वराऽऽत्माऽऽश्रयणादशोऽप्युत्तरं भेदशतं भवति क्रियावा-
दिनाम्, एते चास्तिस्वभावाद्नाऽभिधीयन्ते । इयमत्र भावना-अ-
स्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः ॥ १ ॥ अस्ति जीवः स्वतोऽ-
नित्यः कालतः ॥ २ ॥ अस्ति जीवः परतो नित्यः कालतः ॥ ३ ॥
अस्ति जीवः परतोऽनित्यः कालतः ॥ ४ ॥ इत्येव कालेन चत्वारो
नेका लब्धाः, एते नित्यस्वभावेश्वराऽऽत्माभिरप्येकैकेन च-
त्वारश्चत्वारो विकल्पा लभ्यन्ते, एते च पञ्च खगुणका वि-
शतिर्भवति । इयं च जीवपदार्थेन लब्धा, एवमजीवाऽऽद्याऽ-

पृथै प्रत्येक विंशतिभेदा भवन्ति । ततश्च नव विंशतयः शत-
मशीत्युत्तरं भवन्ति ॥ ८० ॥ तत्र स्वत इति स्वैरेव रूपेण जी-
वोऽस्ति, न परोपाध्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे इव, नित्यः-शा-
श्वतो न क्षणिकः, पूर्वोत्तरकालयोरवस्थितत्वात्, कालत इति
काल एव विश्वस्य स्थित्युत्पत्तिप्रलयकारणम् । उक्तं च-“का-
लः पचति भूतानि, कालः सहरते मजाः । कालः सुतेषु जा-
गर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १ ॥ ” स चानिन्द्रियो युगप-
चिरकिप्रक्रियाभिर्व्यङ्ग्यो हिमोष्णवर्षाव्ययस्थाहेतुः क्षणलव-
मुदूनेयामाहोरात्रमासवर्षयनसंवत्सरयुगकल्पपटयोपमसागरो-
पमोत्सर्पिण्यवसर्पिणीपुल्लपरावर्तनीतानागतवर्त्तमानसर्वाका-
ऽऽदिव्यवहाररूपः ॥ १ ॥ द्वितीयविकल्पे तु कालादेशाऽऽत्मनो-
ऽस्तित्वमभ्युपेय, किं त्वानित्योऽस्माविति विशेषाऽयं पूर्ववि-
कल्पात् ॥ २ ॥ तृतीयविकल्पे तु परत एवास्तित्वमभ्युपगम्यते,
कथं पुनः परतोऽस्तित्वमात्मनोऽभ्युपेयते ?, न-वेतःप्रसिरुमेव
सर्वपदार्थानां परपदार्थस्वरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो, यथा
दीर्घत्वापेक्षया ह्रस्वत्वपरिच्छेदो, ह्रस्वत्वापेक्षया च दीर्घ-
त्वमिति । एवमेव चानात्मनस्तस्मिन्कुम्भाऽऽदीन समाद्वय
तद्भातिरित्ये वस्तुन्यात्मबुद्धिः प्रवर्त्तन इति, अतो यवात्मनः
स्वरूप तत्परत एवावधार्यते, न स्वत इति ॥ ३ ॥ चतुर्थवि-
कल्पोऽपि प्राग्वादीति चत्वारो विकल्पाः ॥ ४ ॥ तथाऽन्ये निय-
तित एवाऽऽत्मनः स्वरूपमवधारयन्ति, का पुनरियं नियतिरि-
ति ? । उच्यते-पदार्थानामवश्यतया यद्यथाभवने प्रयोजककर्त्री
निर्यातिः । उक्तं च-“ प्राप्त्वो नियतिबलाऽऽश्रयेण योऽर्थः,
सोऽवश्यं भवति नृणां बुभोऽशुभो वा । भूतानां महति कृतेऽ-
पि हि प्रयत्ने, नाज्ञाव्य भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ १ ॥ ”
इयं च मस्कृतिपरिष्ठापनानुसारिणी प्राय इति । अपरे पुनः
स्वजावादेव संसारव्यवस्थामभ्युपयन्ति, कः पुनरयं स्वभावः ?,
वस्तुनः स्वत एव तथापरिणतिभावः स्वभावः ।

उक्तं च-

“ कः कण्टकानां प्रकरोति तैदृशं,

विचित्रभाव मृगपक्षिणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं,

न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ? ॥ १ ॥

स्वभावतः प्रवृत्तानां, निवृत्तानां स्वभावतः ।

नाह कर्तेति भूतानां, यः पश्यति स पश्यति ॥ २ ॥

केनाश्रितानि तयनानि मृगाश्चगनानां,

कोऽशङ्करोति शखिगङ्गुहान् मयूरान् ।

कश्चात्पक्षेषु दलसन्निवयं करोति,

को वा दध्नाति तिनय कुलजेषु पुंसु ? ॥ ३ ॥ ”

तथाऽन्येऽभिधत्ते-समस्तमेवजीवादीश्वरात्प्रसृतं, तस्मादेव
स्वरूपेऽवतिष्ठते, कः पुनरयमीश्वरः ?, अणिमाऽऽद्यैश्वर्ययो-
गादीश्वरः । उक्तं च-“ सङ्गो जन्तुरनीश इया-दात्मनः सुख-
दुःखयोः । ईश्वरप्रतिरो गच्छेच्छुभ्र वा स्वर्गमेव वा ॥ १ ॥ ”
तथाऽन्ये द्युवते-न जीवाऽऽद्यः पदार्थाः कालाऽऽदिभ्यः
स्वरूपं प्रातिपद्यन्ते, किं तर्हि ?, आत्मनः, कः पुनरयमात्मा ?,
आत्मैतवादिनां विश्वपरिणीतरूपः । उक्तञ्च-“ एक एव
हि भूताऽऽत्मा, जूने जूने व्यवास्थितः । एकधा बहुधा चैव,
दृश्यते जलचः स्रवत् ॥ १ ॥ ” तथा-“ पुरुष एवेदं सर्वं यद्
ज्ञातं यच्च भाव्यम् ” इत्यादि । एवमस्यजीवः स्वतः नित्य-का-
लत इत्येवं सर्वत्र योज्यम् । तथा-अक्रियावादिनो-नास्तित्ववा-

दिन, तेषामपि जीवाजीवाऽऽश्रयस्थसंस्वरनिर्जराप्रोक्ताऽऽख्याः
सप्त पदार्थाः स्वपरमेद्वयेन तथा काश्यदृष्टानियतस्वभावे-
श्वराऽऽत्मभिः परनिश्चित्यमानाश्चतुरशीतिविकल्पा भवन्ति ।
तद्यथा-नास्ति जीवः स्वतः कालतः, नास्ति जीवः परतः कालतः,
इति कालेन द्वौ लक्ष्यौ, एयं यदृष्टानियत्यादिश्याप द्वौ द्वौ भेदौ
प्रत्येक भवतः, सर्वेऽपि जीवपदार्थे द्वादश भवन्ति, एवम-
जीवाऽऽदिभ्यः प्रत्येक द्वावशौ सप्त द्वादशकाश्चतुरशीतिरि-
ति ८४ । अयमत्रार्थः- नास्ति जीवः स्वतः कालत इति, इदं प-
दार्थानां लक्षणेन सत्ता निश्चयिते, कार्यतो वा ? । न चाऽऽत्मन-
स्तादृगास्ति किञ्चल्लक्षणं, येन सत्तां प्रातिपद्येमहि, नाऽपि का-
र्यमणनामिच महीप्राऽऽदि सम्भवति, यच्च लक्षणकार्यान्त्यां ना-
जिगम्यते वस्तु तन्नास्त्येव विद्यदिदीवरघत्, तस्मात्तास्त्या-
त्मेति । द्वितीयविकल्पोऽपि यच्च स्वतो नाश्वान विभाति गग-
नारविन्दोऽऽदिक तत्परतोऽपि नास्त्येव, अथ वा सर्वपदार्थाना-
मेव परनागादर्शनात्सर्वाऽर्थागमागमूहमत्वाच्चेजयानुपलब्धेः
सर्वानुपलब्धितो नास्तित्वमध्यवर्त्तयते । उक्तं च-“ यावद्
दृश्यं परस्ताव-द्भागः स च न दृश्यते ” इत्यादि । तथा “ य-
दृष्टान्तोऽपि नास्तित्वमात्मनः, का पुनर्यदृष्टा ?, अनभि-
सन्धिपूर्विकाऽर्थप्राप्त्यदृष्टा ।

“ अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं,

चित्रं जनातां सुखदुःखजातम् ।

काकस्य तालेन यथाऽज्जिघातो,

न बुद्धिपूर्वोऽत्र वृथाऽभिमानः ॥ १ ॥

सत्यं पिशाचाः स्म चने वसामो,

जैर्गं कर्गैरपि न स्पृशामः ।

यदृष्टया सिद्धयति लोकयात्रा,

जैर्गं पिशाचाः पणितारयन्ति ॥ २ ॥ ”

यथा काकतालीयमबुद्धिपूर्वकं, न काकस्य बुद्धिरस्ति- माये
तालं पतित्यति, नापि तालस्याभिप्रायः- काकोपरि पतित्या-
मि, अथ च तत्तथैव भवति, एवमन्यदप्यतर्कितोपनतम-
जातुपाणीयमानुरमेवजीयमन्त्रकण्टकायमित्यादि छष्टव्यम् ।
एवं सर्वे जानिजगमरणाऽऽदिकं लोके यादृच्छिक काकता-
लीयाऽऽदिकल्पमवसेधमिति । एवं नियतस्वभावेश्वराऽऽत्म-
जिगम्यात्मा निराकर्त्तव्यः । तथा-ज्ञानिकानां सप्तषष्टिर्ज्ञेदाः ।
ते चामी-जीवाऽऽद्यो नव पदार्थाः, उत्पत्तिश्च दशमी, सत्,
असत्, सदसत्, अवक्तव्यः, सद्वक्तव्यः, असद्वक्तव्यः, सद-
सद्वक्तव्यः, इत्येतेः सप्तभिः प्रकारैर्विज्ञातुं न शक्यन्ते, न
च विज्ञातैः प्रयोजनमस्ति । भावना चेयम्-सन् जीव इति को
वेत्ति, किं वा तेन ज्ञातेन ?, अमन् जीव इति को जाना-
ति ? किं वा तेन ज्ञातेनेत्यादि । एवमजीवाऽऽदिभ्यः प्रत्येक
सप्त विकल्पाः, नव सप्तकास्त्रिषष्टिः, अमी चाग्रे चत्वारस्त्रि-
षष्टिमध्ये प्रक्षिप्यन्ते । तद्यथा-सति भावोत्पत्तिरिति को
जानाति ?, किं वाऽनया ज्ञातया ?, एवमसति सदसतो भव-
क्तव्या जावोत्पत्तिर्गति को वेत्ति ?, किं वाऽनया ज्ञातयेति, शेष-
विकल्पत्रयमुत्पत्त्युत्तरकालं पदार्थावयवापेक्षमतोऽत्र न सन्नव-
तीति नोक्तम्, एतच्चतुष्टयप्रक्षेपात्सप्तषष्टिर्जवन्ति । तत्र सन् जीव
इति को वेत्ति ?, इत्यस्यायमर्थः-न कस्यचिद्विशिष्टं ज्ञानम-
स्ति, योऽनीन्द्रियान जीवाऽऽदीनवभोत्स्यते, न च तैर्ज्ञातैः किं
चित्फलमस्ति । तथाहि-यादि नित्यः सर्वगतो मूर्तो ज्ञानाऽऽदिगु-

जोपेनः, एतद्गुणव्यतिरिक्तो वा ? ततः कतमस्य पुरुषार्थस्य सि-
द्धिरिति, तस्मादज्ञानमेव धेयः । अपि च-तुल्येऽप्यपराधे अका-
मकरणे लोके स्वल्पो दोषो, लोकोत्तरेऽपि आकुट्टिकानामांगस-
हस्राकाराऽऽदिषु कृत्तुकभिर्गुणविरोधाभ्यायसूरीणां यथाक्रम-
मुत्तरोत्तरं प्रार्थयितुमिष्टमप्येष्वपि विकल्पेष्वप्युच्यते । त-
था वैनयिकानां चात्रिंशद्भेदाः, ते चानेन विधिना भावनीयाः,
सुरनुपपत्तिज्ञातिरूपधराधममातृपितृष्वष्टसु मनोवाक्यप्रदान-
चतुर्विधविनयकरणात् । तद्यथा-देवानां विनयं करोति मनसा
वाचा कथयेत्, तथा-देशकाक्षोपपन्नेन ज्ञानेनेधेयमादि । एते च
विनयादेव स्वर्गापवर्गमार्गमन्युपयन्ति, नैवैवृथमुत्प्रेसकलक्षणो
विनयो, सर्वत्र चैव विधेन विनयेन देवाऽऽदिपुत्रपतिप्रमानः स्वर्गा-
पवर्गमार्गं जवति । उक्तं च-“विनया पाण पाणा-श्रो वस्यं वं-
सणाहि चरणं च । चरणादितो मोक्षतो, मोक्षते सोऽस्मि अणा-
बाहं ।” अत्र च क्रियावादिनामस्तित्वे सत्यपि केषाञ्चित्सर्व-
गतो नित्योऽनित्यः कर्ताऽकर्ता मूर्तोऽमूर्तः श्यामाकतण्डुलमात्रो-
ऽङ्गुष्ठपूर्वमात्रो दीपशिखोपमो हृदयाधिष्ठान इत्यादिकः । अस्ति
चैवपातिकश्च, अक्रियावादिनां त्वात्मैव न विद्यते, कुतः पुनरौप-
पातिकत्वम् ? अज्ञानिकास्तु नात्मानं प्रति विप्रतिपद्यन्ते, किं
तु तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमेवामिति, वैनयिकानामपि नात्माऽस्ति-
त्ये विप्रतिपत्तिः, किं त्वन्यन्मोक्षसाधने विनयादने न संभवती-
ति प्रतिपत्ताः । तत्रानेन सामान्याऽऽमिस्तिवप्रतिपादनेनाकि-
यावादिनो निरस्ता ऊच्यन्ते । आत्मास्तित्वानभ्युपगमे च-

“शास्ता शास्त्रं शिष्यः, प्रयोजनं वचनहेतुद्वयान्ताः ।

सन्ति न शून्यं घुघत-स्तद्भावाच्चाप्रमाणं स्यात् ॥ १ ॥

प्रतिषेद्धप्रातपेक्षो, स्तब्धच्छून्यं कथं जवेत्सर्वम् ? ।

तद्भावेन तु सिद्धा, अप्रतिसिद्धा जगत्पर्याः ॥ २ ॥ ”

एवं शेषाणामप्यत्रैव यथासंभवं निराकरणमुत्प्रेक्ष्यमिति ॥ ३ ॥

गतमानुषाधिकम् । प्रकृतमनुश्रियते-तत्रेह “एवमेवेति णो
णायं भवह” इत्यनेन केषाञ्चिदेव सङ्गानिषेधात्केषाञ्चित्तु भव-
तीत्युक्तं जवति, तत्र सामान्यसंज्ञायाः प्रतिप्राणि सिद्धत्वा-
त्कारणपरिज्ञानस्य चेदाकिञ्चित्करत्वादिशिष्टसंज्ञायास्तु के-
षाञ्चिदेव भावात् तस्याश्च भवान्तरगाभ्यात्मरूपप्रतिपादने
सोपयोगित्वात् सामान्यसंज्ञाकारणप्रतिपादनमनादृत्य विशि-
ष्टसंज्ञायाः कारणं सूत्रकदृश्यितुमाह-

मे जं पुण जाणेज्जा सह संमइयाए परवागरणेणं अ-
सोमिं अतिए वा सोवा, तं जहा-पुरत्थिमाभां वा दिसा-
ओ आगओ अहमंसिं जाव अणायगीओ दिसाओ अ-
णुदिसाओ वा आगओ अहमंसि, एवमेवेति जं णायं ज-
वति-अत्थि मे आया उववाइए, जो इमाओ दिसाओ
अणुदिसाओ वा अणुमंचरइ, सव्वाओ दिसाओ अणु-
दिसाओ, सोऽहं ॥ ४ ॥

‘मे जं पुण जाणेज्जा ति’ सूत्रं यावत् ‘मोऽहमिति ।’ ‘से’ इति
निर्देशो मागधैय्या प्रथमकथनान्तरा, स इत्यनेन च यः
प्राग्निर्दिष्टो ज्ञाता विशिष्टकृत्योपशमाऽऽदिमान्स प्रत्यक्षमृश्यते,
यदिन्येनानपि यत्प्राग्निर्दिष्टं दिग्वादिगागमनं, तथा कोऽहम-
भूयमतीतजन्मनि देवा नारकस्तिर्यग्योनो मनुष्यो वा ? , स्त्री
पुमाश्चपुंसको वा ? को वाऽमुनो मनुष्यजन्मनः प्रवृत्तेश्च प्रेक्ष

देवाऽऽदिर्भविष्यामीत्येतत्परास्मृयते, जामीयावद्यगच्छेद्, स्वमुक्तं
जवति-न कश्चिदनादौ संसृतौ पर्वतश्चसुमान् दिगागमनाऽऽदि-
कं जानीयात्, यः पुनर्जामीयात्स एवम्-(सह सम्मइयाए ति)
सहशब्दः संबन्धवाची, सदिति प्रशंसायां, मतिः ज्ञानम् ।
अयमत्र वाक्यार्थः-आत्मना सह सदा या सम्प्रतिर्वर्तते, तथा
सन्मत्या कश्चिज्जानीते, सहशब्दविशेषणाच्च सदाऽऽत्मस्वभाव-
त्वं मतेरावेदितं भवति, न पुनर्यथा वैशेषिकाणां व्यतिरिक्ता
सत्ता समवायवृत्त्यात्मनि समवेतेति । यदि वा (सम्मइए ति)
स्वकीयया माया स्वमत्येति, तत्र निजमप्यइवाऽऽदिकं स्वकीयं
दृष्टमनः सहशब्दविशेषणं, सहशब्दवचासमस्त इति, सत्यपि
चाऽऽमनः सदा मतिस्त्रिधा ने प्रबलज्ञानाऽऽवरणाऽऽवृत्तत्वाच्च
सदा विशिष्टोऽवबोध इति, सा पुनः सम्प्रतिः, स्वमातवां अवधि-
मनःपर्यायकेवलज्ञानजातिस्मरणभेदाच्चतुर्विधा क्रियाः, नत्रावधि-
मनःपर्यायकेवलज्ञानं स्वरूपमन्यत्र विस्तरेणोक्तं, जातिस्मरणं त्वा-
भिनिबोधिकाविशेषः, तदेवं चतुर्विधया मत्याऽऽत्मनः कश्चिद्वि-
शिष्टविगत्यागती जानाति, कश्चिच्च परस्तीर्थकृत्स्वर्गः, त-
स्यैव परमार्थतः परशब्दवाच्यत्वात्परत्वं, तस्य तेन वा व्या-
करणम्-उपदेशस्तेन जीवास्तज्जैर्द्वौ पृथिव्यादीन् तद्गत्या-
गती च जानाति, अपरः पुनरन्येषां तीर्थकरव्यतिरिक्तानाम-
तिशयज्ञानिनामन्तिके भूत्वा जानातीति, यच्च जानाति तत्
सूत्रावयवेन दर्शयति । तद्यथा-पूर्वस्या दिश आगतोऽहम-
स्मि, एव दक्षिणस्याः पश्चिमस्या उत्तरस्या उर्द्ध्वदिशोऽधोदि-
शोऽन्यतरस्याः दिशोऽनुदिशो वा आगतोऽहमस्मात्त्येवमेके-
षां विशिष्टकृत्योपशमाऽऽदिमतां तीर्थकरान्यातिशयज्ञानबोधि-
तानां च ज्ञानं भवति, तथा प्रतिविशिष्टदिगागमनपरिज्ञाना-
न्तरमेवामेतदपि ज्ञानं भवति, यथाऽस्ति मेऽस्य शरीरक-
स्याधिष्ठाता ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षण उपपादुको जयान्तरसं-
क्रान्तिभागसर्वगतो भोक्ता मूर्तिरहितोऽविनाशी शरीरमात्र-
व्यापीत्यादिगुणवानात्मेति । स च कस्यकाययोगोपयोगज्ञा-
नदर्शनचारित्र्यवीर्याऽऽत्मेन्द्रादृष्ट्या, तत्रोपयोगाऽऽत्मना बाहुद्वये-
नेर्दाधिकारः, शेषास्तु तदशतयोगयुज्यन्त इति उपन्यस्ताः ।
तथा-अस्ति च ममाऽऽत्मा, योऽमुष्या दिशोऽनुदिशश्च सका-
शादनुसञ्चरति गतिप्रायोग्यकर्मोपादानादनु पश्चात् संचर-
त्यनुसंचरति, पात्रान्तरं वा-(अणुसंस्तर इति) दिग्वादिशां
गमनं प्राचदिगागमनं वा स्मरतीत्यर्थः । साम्प्रतं सूत्रावयवेन
पुनस्तत्रोक्तमवार्थमुपसंहरति-सर्वस्या दिशः सर्वस्याइवानुदि-
शो य आगतोऽनुसञ्चरति, अनुसंस्मरतीति वा न, अहमित्या-
त्मोष्ठेजः, अहंपर्ययप्राप्तात्वादात्मनः, अनेन पूर्वाऽऽद्याः प्रज्ञा-
पकदिशः सर्वा गृहीताः, भावदिशश्चेति । आवा० १ भु० १
अ० १ उ० । आ० चू० । एवा० । (अहं कस्या दिश आगत इति
विचारः ‘आता’ शब्दे द्वितीयजाने १०७ पृष्ठे निर्दिष्टः)

ज्ञान्यां दिग्भ्यां प्रवाजनाऽऽदि प्रवर्तते-

दो दिसाओ अभिगिज्ज कप्पइ निगंथाणं वा णिगं-
थीणं वा पक्खावित्तए पार्हणं चेव, उदीणं चेव । एवं
मुंकावित्तए १ सिकखावित्तए २ उवडावित्तए ३ संजुंजित्तए
४ संवसित्तए ५ सज्झायं उदिसित्तए ६ सज्जायं समुदि-
सित्तए ७ सज्झायपणुजाणित्तए ८ आलोइत्तए ९
पडिक्कमित्तए १० निंदित्तए ११ गरहित्तए १२ विउदि-

तए १३ विसोदितए १४ अकरणयाए १५ अञ्जुद्वि-
तए अहारिहं पायच्छित्तं तवोक्कमं पविज्जित्तए १६ ।

हे विशो काष्ठे अजिमुहोऽङ्गीकृत्य, तदजिमुहोऽङ्गीकृत्यः । क-
ल्पते युज्यते, निर्गता अन्धाकाराऽऽदेरिति निर्गन्थाः साधवः, ते-
षां निर्गन्थाः साधवः, तासां प्रजाजयितुं रजोहरणाऽऽदिवानेन
प्राचीनां प्राची, पूर्वाभित्यर्थः । उदीचीनामुदीचीमुत्तराभित्यर्थः ।
उक्तं च-“पुष्पामुहो उ उत्तर-मुहो ष्व देजाऽहवा पक्खिदेजा ।
जाए जिणवओ वा, देवेज्ज जिणवेदयाइ वा ॥१॥ ” इति । (प-
वमिति) यथा प्रजाजनसुत्रं दिग्भयाभिलाषेन अधीतम्, एवं
मुहुरनाऽऽदिस्त्राण्यपि षोडशाऽऽधेतव्यानीति । तत्र मुहुरजयितुं
शरोऽनुजनेन १, शिक्षयितुं ग्रहणशिक्षापेक्षया सूत्रार्थो ग्राह-
यितुमासेवनाशिक्षापेक्षया तु प्रत्युपेक्षणाऽऽदिशिक्षयितुमिति
२, उत्थापयितुं महावनेषु व्यवस्थापितुम् ३, संभोजयितुं भो-
जनमरुद्व्यां निवेशयितुम् ४, संवासयितुं सस्तारकमण्डप्यां
निवेशयितुम् ५, सुष्ठु आ पर्यादयाऽधीयत इति स्वाध्यायोऽङ्गा-
ऽऽदिस्त्रमुपदेशं योगविधिकमेव सम्यग्योगेनाधीष्वेवमित्येवमु-
पदेशमिति ६, समुहं योगसमाचार्यैश्च स्थिरपरिचितं कुर्वि-
मिति वक्तुमिति ७, अनुज्ञातं तथैव सम्यगेनकारयाऽऽधेशं च
प्रवेदयेत्येवमजिधातुमिति ८, आलोचयितुं गुरवेऽपराधान् नि-
वेद्ययितुमिति ९, प्रतिक्रामितुं प्रतिक्रमणं कर्तुमिति १०, निम्बि-
तुमतिचारात् स्वसमकं जुगुप्सितुम् ११ । आह च-“ सचरि-
त्तपथयाओ । ” निम्बितं गदितं गुरुसमकं तानेव जुगुप्सितुम् ।
आह च-“ सचरित्तपथयाओ । ” निम्बिति गदितं गुरु-
समकं तानेव जुगुप्सितुम् १२ । आह च-“ गरहा वि तहा
जानीयमेव, नवरं परप्पयासणय सि । ” (विउद्वित्तए सि)
इतिनवर्तयितुं विभोटयितुं विकृष्टयितुं वा, अनिचारानुषन्धि
विच्छेदयितुमित्यर्थः १३, विशोधयितुमतिचारपङ्कापेक्षयाऽऽ-
त्मानं विमलीकर्तुमिति १४, अकरणतया पुनर्न करिष्यामीत्ये-
वमभ्युत्थानुमभ्युपगन्तुमिति १५, यथाहंमतिचाराऽऽद्यपेक्षया
यथोचितं पापच्छेदकत्वात्, प्रायश्चित्तविशोधकत्वाद्वा प्राय-
श्चित्तम् । उक्तं च-“ पाव णिद्वि जम्हा, पायच्छित्तं तु जअए
तेण । पाएण वा वि चित्तं, विसोहर तेण पच्छित्तं ॥१॥ ” इति ।
तपःकर्म निर्विकृतिकाऽऽदिकं प्रतिपत्तुमभ्युपगन्तुमिति १६ ।

सप्तदश सूत्रं साक्षादेवाऽऽह-

दो दिसाओ अभिगिज्ज कप्पइ णिगंघाणं वा णिगं-
थीणं वा अपच्छिउममारणं तियमंल्लेहणाजुसणाजुभियाणं
भत्तपाणपक्कियाइक्खेत्ताणं पाओवगयाणं काळं अणवकं-
खमाणं विहरित्तए । तं जहा-पाईणं चेव, उदीणं चेव ।

पश्चिमैयामङ्गलपरिहारार्थमपश्चिमा, सा चासौ मरणमेव यो-
ऽन्तस्तत्र भवा मारणात्तिकी, सा चासौ संनिश्चयतेऽनया श-
रीरकषायाऽऽदीति संलेखना तपोविशेषः, सा चेति अपश्चिम-
मारणात्तिकसंलेखना, तस्याः (भूतण ति) जोषणा सेवा, त-
या तज्जक्कणधर्मेणेत्यर्थः । (भूतियाणं ति) सेवितानां, तद्युक्ता-
नामित्यर्थः । तथा वा भूतितानां कृपितानां, कृपितदेहानामित्य-
र्थः, तथा भक्त्याने प्रत्याख्याते येन ते तथा, तेषां, पावपवदुप-
गतानामचेष्टतया स्थितानामनश्वरविशेषं प्रतिपन्नानामित्यर्थः,
काळं मरणकालमनवकाङ्क्षां तत्रानुत्सुकानां विहर्तुं स्थातु-
मिति ॥ १७ ॥ अथा २ उा १ उा १ नि ० सू ० ।

तिसृभिर्दिग्जिगत्यादि प्रवर्तते-

तत्रो दिसाओ पक्खत्ताओ । तं जहा-उद्धा, अहो, तिरिया ।
(स्था०) एवं आगई वक्कती आहारे बुद्धी णिवुद्धी गइ-
परियाए समुग्धाए काळसंजोगे दंसणाजिगमे णाणाभिगमे
जीवाजिगमे । तिहिं ठाणेहिं जीवाणं अजीवाभिगमे पक्खत्ते ।
तं जहा-उद्धाए, अहोए, तिरियाए । एवं पंचिदियतिरि-
क्खजोणियाणं । एवं मणुस्साण वि ।

दिक्निरूपणपूर्वकं तासु गत्यादि निरूपयन् “तत्रो दिसाओ”
इत्यादि सूत्राणि चतुर्दशानि, सुगमानि च, नवरं दिश्यते ष्यप-
दिश्यते पूर्वाऽऽदितया वस्तुनयेति दिक्, सा च नामाऽऽदिभेदेन
सत्तवा । आह च निर्युक्तिरुक्-“णामं उवणा द्धिप, खेत्तदिसा
तावखेत्त पक्खए । सत्तामया भावदिसा, सा होइऽहारसविहा
उ ॥४०॥” (आचा०नि०) तत्र उव्यस्य पुन्रजस्कन्धाऽऽदेर्दिग् उव्य-
दिक् १, क्षेत्रस्याऽऽकाशस्य दिक् क्षेत्रदिक् । सा, चैवम्-“अछप-
एसो रगयो, तिरियं लोगस्स मञ्जयारम्मि । एस पमवो दि-
साण, एसेव जवे अणुदिसाणं ॥४२॥ ” (आचा०नि०) तत्र पूर्वा-
ऽऽद्या महादिशश्चतस्रोऽपि द्विप्रदेशाऽऽदिकाऽऽनुत्तरा अनुदिश-
स्तु एकप्रदेशा अनुत्तरा कर्द्धाधोदिशौ तु चतुराऽऽदि अनुत्तरे ।

यतोऽवाचि-

“ दुपएसऽऽदि दुहत्तर, एगपएसऽऽनुत्तरा चेव ।

चउरो चउरो य दिसा, चउराइ अणुत्तरा होजि ॥ ४४ ॥

सगकुहिसिठियाओ, महादिसाओ हवति चत्तारि ।

मुत्तावली य चउरो, दो चेव य होति दयगनिजा ॥ ४६ ॥ ”

नामानि चासाम्-“ इहऽग्नेयो जम्मा, य नेरई वारुणी य
वायव्वा । सोमा ईसाणा वि य, विमला य तमा य बोधव्वा
॥४३॥ ” तपः सविता, तदुपपन्नकिता क्षेत्रदिक् तापक्षेत्रदिक्, मा-
चाऽनियता । यत उक्तम्-“जसि जत्तो सूरौ, उदेइ तेसि तं इ-
वइ पुव्वा । तावक्खेत्तदिसाओ, पयाहिणं सेसयाओ सा ॥४७॥”
इति । (आचा०नि०) तथा प्रज्ञापकस्याऽऽचार्यादेर्दिक् प्रज्ञापकदि-
क् । ना चैवम्-“ पक्खत्ताओ जो अजिमुहो, ना पुव्वा सेसिया प-
याहिणओ । तस्सेवऽणुगतव्वा, अग्नेयाइ दिसा नियमा ॥५१॥”

भावदिक् चाष्टादशविधा-

“ पुढवि-जल-जलण-वाया, मूत्रो संधग्गपोरधीया य ।

वि ति चउ पंचिदिय-तिरि-य नारगा देवसंघाया ॥१॥

संमुच्छिउम-कम्माक-म्मचूमगनरा तहंऽतरदीवा ।

भावदिसा दिस्सइ जं, संसारी निययमेहोहिं ॥२॥ ” इति ।

इह च क्षेत्रतापप्रज्ञापकदिग्भिरेवाधिकारः, तत्र च तिर्यग्ग्रहे-
न पूर्वाऽऽद्याश्चतस्र एव दिशो गृह्यन्ते, विदित्वा जीवानामनुश्रे-
णिगामितया वक्ष्यमाणगत्या गतिव्युत्क्रान्तीनामयुज्यमानत्वात्,
क्षेपपक्षेपे च विदिशामविवक्षितत्वात् । यतोऽथैव वक्ष्यति-“ति-
हिं दिसाहिं जीवाणं गइ पयत्तइ । ” इत्यादि । तथा
ग्रन्थान्तरेऽप्याहारमभित्योक्तम्-“ निव्वाचाएणं नियमा उ-
हिसि ति । ” तत्र “ तिहिं दिसाहिं ति ” सप्तमी तृतीया
पञ्चमी वा यथायोगं व्याख्येयेति, गतिः प्रज्ञापकस्थाना-
पेक्षया मृत्वाऽन्यत्र गमनमेवमिति पूर्वोक्ताभिलाषसूचनार्थः ।
आगतिः प्रज्ञापकप्रत्यासन्नस्थान आगमनमिति, व्युत्क्रान्ति-रु-
त्पत्तिः, आहारः प्रतीतिः, धृष्टः शरीरस्य वर्धन, हानिः शरीर-
स्यैव हानिः, गतिपर्यायश्चलनं जीवत एव, समुदातो वेदनाऽऽ-

दिमा

षड्भिर्विगुमिथ्य गत्यागती प्रवर्त्तते-

छद्दिं दिसाद्दि जीवाणं गई पवत्तः। तं जहा-पाईणाएण
जाव अहाए. एवमागई वक्तो। आहागे बुद्धी निवुद्धी। वि-
गुव्वणा गइपरियाए समुग्घाए काल्लसंजोगे दंमणान्निगमे
जीवाऽभिगमे अजावाभिगमे, एवं पंचेदियतिरिक्ख जोगि-
याण वि, मणस्साण वि ॥

परमिद्विभिर्जीवानां गतिरुत्पत्तिस्थानं गमनं प्रवर्तते । अनु-
श्रेणिगमनात्तेषामित्येवमेतानि चतुर्दश सूत्राणि नेषानि । नवरं
गतिरागतिस्र । प्रज्ञापकस्थानापेक्षिण्यौ प्रसिद्धे एव, द्युत्का-
न्तिरुत्पत्तिस्थानप्राप्तस्योत्पादः, सोऽपि ऋजुगतौ पदस्येव दिक्षु,
तथा आहारः प्रतीतः, सोऽपि पदस्येव दिक्षु, एतद्व्यवस्थितप्रदे-
शावगादपुक्तज्ञानामेव जीवेन स्पशनात्, स्पृष्टानामेवाऽऽहङ्गा-
दित्येव वस्तुस्थिता यथानंजवं वृद्ध्यादिविषय्युत्तेति । तथा वृद्धिः
शरीरस्य, निर्वृत्तिर्दानिस्तस्यैव, विकुर्वणा वैक्रियकरणं, गतिप-
याथो गमनमात्रं न परलोकगमनरूपः, तथा गत्यागतिप्रहणेन
शृङ्गीतत्वादिति । समुदातो वेदनाऽऽदिकः सप्तविधः, काष्ठसंयोगः
समयकृत्रमभ्ये आदित्याऽऽदिप्रकाशसंबन्धसङ्गणः, दर्शनं सामा-
न्यप्राप्ती बाधः, तत्त्वेद गुणप्रत्ययावध्याद्विप्रत्यक्कल्पः, तेनाभिग-
मो वस्तुतः परित्यक्तत्वात्प्राप्तिर्वा दर्शनाजिगमः । एवं ज्ञानाभिग-
मोऽपि, जीवाभिगमः सत्त्वाऽजिगमो, गुणप्रत्ययावध्याद्विप्रत्यक्क-
तः । अजीवाभिगमः पुद्गलशक्तिकायाऽऽजिगमः, सोऽपि तथैवे-
ति । एवमिति, तथा- "उहिं दिसाहिं जीवानं गहं पवत्सह" इत्या-
दिनुत्राप्युक्तानि । एवं अनुविंशतिद्वयमकस्मिन्नायाम्- "पञ्चदि-
यतिरिक्खजोणियाणं छहिं दिसाहिं गहं ।" इत्यादीभ्यपि वा-
क्यानि । तथा मनुष्यसूत्राण्यपि, शेषेषु नारकाऽऽदिवदेषु वदसु
दिक्षु गत्यादीनां सामस्येनासन्नयः । तथाहि-नारकाऽऽतीनां ज्ञा-
विशतेर्जीवविशेषाणां नारकदेवेष्टत्वात्तानावावृद्धाधोदिशोर्निव-
त्तया गत्यागत्योरभावः, तथा दर्शनज्ञानजीवाऽजीवाजिगमा
गुणप्रत्ययार्वाधलक्षणप्रत्यक्कल्पान्तररूपा न सत्येषु, तेषां भ-

वप्रत्ययावधिपक्षे तु नारकज्योतिष्कास्तिर्यगवधयो, भवनपति-
व्यन्तरा ऊर्ध्वावधयो, बैमानिकास्तवधोऽवधयः, शेषा निरवधय
एवेति भावना । विवक्षाप्रधानानि च प्रायोऽन्यत्राऽपि सृजणी-
ति । श्या० ६ उा० ।

रायगिहे० जाव एवं वयासी—किमियं भंते ! पाईणे त्ति प-
 पुच्चइ ? । गोयमा ! जीवा चेव, अजीव चेव । कि-
 मियं जंते ! पक्कीणे त्ति पपुच्चइ ? । गोयमा ! एवं
 चेव । एवं च दाहिणा, एवं च उदीणा, एवं लह्हा, एवं
 अहो वि । कइ णं भंते ! दिसाओ पप्पत्ताओ ? । गोयमा !
 दस दिसाओ पप्पत्ताओ । तं जहा—पुरच्छिमा, पुर-
 च्छिमदाहिणा, दाहिणा, दाहिणपप्पच्छिमा, पप्पच्छिमा,
 पप्पच्छिमत्तरा, उत्तरा, उत्तरपुरच्छिमा, लह्हा, अहो ॥

(किमिदं भवेत् ! पादणं सति पशुबन्धं सति) किमेतद्वस्तु य-
त्प्रागेव प्राचीनं दिग्विषयज्ञायां प्राचीना प्राचीं पूर्वीतं प्रोच्यते ?
उत्तरं तु जीवाश्चैवाऽजीवाश्चैव जीवाजीवरूपा प्राचीं, तत्र
जीवा एकस्त्रियाऽऽद्योऽजीवास्तु धर्मास्तिकायाऽऽदिदेशाऽऽ-
द्यः । इदमुक्तं भवति-प्राच्यां दिशि जीवा अजीवाश्च सन्तीति ।

एयंमि णं जते ! दसएहं दिमाणं कइ नामधेज्जा पण-
त्ता । गोयमा ! दम नामधेज्जा पणत्ता । तं जहा—“इंदा
अग्गेयी य जमा, य नेरई वारुणी य वायव्वा । सोमा
ईमाणीया, विमत्ता य तमा य बोधव्वा ॥ १ ॥”

(इदंत्यादि) इन्द्रो देवता यस्याः सैन्द्री, अग्निर्देवता यस्याः सा आग्नेयी, एवं यमो देवता याम्या, निश्र्वातिर्देवता नैश्र्वामी, वरुणो देवता वारुणी, वायुर्देवता वायव्या, सोमदेवता सौम्या, ईशानदेवता ऐशानी, विमलतया विमला, तमा रात्रिस्तदाकारस्यात्ममाध्यकारेत्यर्थः, अत्र पेन्त्री पूर्वा, शेषाः क्रमेण, विमला नूद्धे, तमा पुनरधोदिशि, इह च दिशः शकटोद्धेसंस्थिताः, विदिशस्तु मुक्तावल्याकागाः, ऊर्द्धाधोदिशौ च वचकाकारे । आह च- " सगमुद्धिसत्रियाओ, महारिसाओ हबंति चत्तारि । मुक्तावली य चउरो, हो चव य होति वयगनिभा । " (४६) इति (आचा०)

इंदा णं जंते ! दिमा किं जीवा जीवदेसा जीवप्पएसा;
अजीवा, अजीवदेसा, अजीवप्पएसा ?। गोयपा ! जीवा वि,
तं चेव० जाव अजीवप्पएसा वि । जे जीवा ते णियमं ए-
गिंदिया वेइंदिया० जाव पंचिंदिया अण्णिंदिया; जे जीव-
देसा ते णियमं एगिंदियदेसा० जाव अण्णिंदियदेसा, जे
जीवप्पएसा ते णियमं एगिंदियप्पएसा० जाव अण्णिदि-
यप्पएसा । जे अजीवा ते दुविहा पप्पत्ता । तं जहा-रूवी
अजीवा, अरूवी अजीवा य । जे रूवी अजीवा ते चउ-
विहा पप्पत्ता । तं जहा-खंधा, खंधदेसा, खंधप्पएसा, प-
रमाणुपोग्गला ।

(जीवा धात्यादि) ऐन्द्री विग् जीवाः, तस्यां जीवानामस्ति-
त्वात् । एवं जीवदेशाः, जीवप्रदेशाश्चेति । तथा अजीवानां पुद्ग-
लाऽऽदीनामस्तित्वादजीवाः, धर्मास्तिकायाऽऽविदेशानां पुनर-

स्तिवादजीवदेशः, एवमजीवप्रदेशा अपीति । तत्र ये जीवास्ते एकैन्द्रियाऽऽद्योऽनिन्द्रियाश्च केवलिनो, ये तु जीवदेशास्ते एकैन्द्रियाऽऽदीनाम् ६, एवं जीवप्रदेशा अपि ।

जे अरूवी अजीवा ते सत्तविहा पसत्ता । तं जहा-नो धम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकायस्स देसे, धम्मत्थिकायस्स प-एसा; नो अधम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकायस्स देसे, अधम्मत्थिकायस्स पएसा; नो आगासत्थिकाए, आगासत्थिकायस्स देसे, आगासत्थिकायस्स पएसा, अच्चासमए ।

(जे अरूवी अजीवा ते सत्तविहा लि) कथम् ? (नो धम्मत्थिकाए) अयमर्थः धर्मास्तिकायः समस्त एवेत्यने, स च प्राची विज्ञ जव-नि, तदेकदेशतृन्वात्तस्याः, किं तु धर्मास्तिकायस्य देशः, सा तदेकदेशभागरूपेति । तथा तस्यैव प्रदेशाः सा भवति, असं-ख्येयप्रदेशाऽऽसमकत्वात्तस्याः २। एवमधर्मास्तिकायस्य देशः, प्रदेशाश्च २ । एवमाकाशास्तिकायस्य देशः, प्रदेशाश्च २ । अच्चासमयश्चेति । तदेवं सप्तप्रकारा रूप्यजीवरूपा पेक्खी विगिति ।

अग्गेयी णं भंते ! दिसा किं जीवा, जीवदेसा, जीवप्प-एसा पुच्छ ? गोयमा ! णा जीवा, जीवदेसा वि, जीवप्पएसा वि; अजीवा वि, अजीवदेसा वि, अजीवप्पएसा वि; जे जीवदेसा ते णियमा एगिदियदेसा ।

" अग्गेयी णं " इत्यादि प्रश्नाः, उत्तरं तु जीवा निषेधनीया विदिशामेकप्रदेशिकत्वादिकप्रदेशे च जीवानामवगाहाभावात्, अत्यवस्थातप्रदेशावगाहित्वात् तेषाम्, तत्र " जे जीवदेसा ते णियमा एगिदियदेसे ति । " एकैन्द्रियाणां सकललोकव्याप-कत्वाद्गन्धेनयां नियमादेकैन्द्रियदेशाः सन्तीति ।

अहवा एगिदियदेसा य, वेइदियस्स देसे १, अहवा एगि-दियदेसा य, वेइदियस्स देसा २, अहवा एगिदियदेसा य, वेइदियाण य देसा ३. अहवा एगिदियदेसा, तेइदियस्स देसे, एवं चेव तियभंगो भाणियव्वो । एवं जाव अणि-दियाणं तियभंगो, जे जीवप्पएसा ते णियमा एगिदिय-प्पएसा, अहवा एगिदियप्पएसा य वेइदियस्स पएसा, अ-हवा एगिदियप्पएसा य वेइदियाण य पएसा, एवं आदि-ल्लविरहिओ जाव अणिदियाणं । जे अजीवा ते सुविहा प-सत्ता । तं जहा-रूवी अजीवा य, अरूवी अजीवा य, जे रूवी अजीवा ते चउव्विहा पसत्ता । तं जहा-खंधा, खंध-देसा, खंधप्पएसा, परमाणुपोगगला । जे अरूवी अजीवा ते सत्तविहा पसत्ता । तं जहा-नो धम्मत्थिकाए, धम्मत्थि-कायस्स देसे, धम्मत्थिकायस्स पएसा, एवं अधम्मत्थिकाय-स्स वि० जाव आगासत्थिकायस्स पएसा, अच्चासमए वि दिसासु नत्थि, जीवा देसे भंगो होइ सव्वत्थ ।

जमा णं जंते ! दिसा किं जीवा ? जहा इंदा तहेव णिरवसेसं, णेरइया जहा अग्गेयी, वारुणी जहा इंदा, वायव्वा जहा अ-ग्गेयी, सोमा जहा इंदा, ईसाणी जहा अग्गेयी, विमलाए

जीवा जहा अग्गेयीए, अजीवा जहा इंदाए, एवं तमा वि, एवरं अरूवी उव्विहा अच्चासमओ न जएणइ ॥

(अह वेत्यादि) एकैन्द्रियाणां सकललोकव्यापकत्वादेव, द्वैन्द्रियाणां चारुपत्वेन कवचिदेकस्याऽपि तस्य संभवाद्-च्यते-एकैन्द्रियाणां देशाश्च, द्वैन्द्रियस्य च देश इति द्विक-योगे प्रथमः १ । अथवा-एकैन्द्रियपदं तथैव, द्वैन्द्रियपदे स्वेकवचनं, देशपदे पुनर्बहुवचनमिति द्वितीयः, अयं च बह्व-द्वौन्द्रियो ह्यादिजिदैस्तं स्पृशति तदा स्यादिति । अथवा एकैन्द्रियपदं तथैव, द्वैन्द्रियपदं देशपदं च बहुवचनान्तमि-ति तृतीयः । स्थापना-एके० देशाः ३, द्वौ० १ देशः १ । एके० देशाः ३, द्वौ० १ देशः ३ । एके० देशाः ३, द्वौ० १ देशाः ३ । एवं त्रौन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चैन्द्रियानिन्द्रियैः सह प्रत्येकं भङ्गत्रयं दृश्यम्-एवं प्रदेशपदोऽपि घाक्यो, नवरमिदं द्वौन्द्रियाऽऽदिषु प्रदेशपदं बहुवचनान्तमेव, यतो लोकव्यापकत्वस्थानिन्द्रियव-जैर्जीवानां यत्रैकः प्रदेशस्तत्रासङ्ख्यानास्ते भवन्ति, लोकव्या-पकत्वस्थानिन्द्रियस्य पुनर्यथाप्येकत्र क्षेत्रप्रदेशे एक एव प्र-देशस्तथाऽपि तत्प्रदेशपदं बहुवचनमेवागन्तेयां तत्प्रदेशानाम-सङ्ख्यातानामवगाहत्वात्तः सर्वेषु द्विकसंयोगेष्ववगहितं भङ्गद्वयमेव जयतीत्येतदेवाऽऽह-(आहृत्वाविरहिओ ति) द्वि-कमङ्ग इति शेषः । (विमलाए जीवा जहा अग्गेयीए ति) विमलायामपि जीवानामवगाहात् (अजीवा जहा इंदाए ति) समानवक्तव्यत्वात्, एवं (तमा वि ति) विमलावत्तमाऽ-पि वाच्येत्यर्थः । अथ विमलायामानिन्द्रियसंभवात्तद्देशाऽऽद्या युक्ताः, तमायां तु तस्यासंभवात्कथं त इति ? उच्यते-ब्रह्माऽऽद्य-वस्थं तमाश्रित्य तस्य देशो, देशाः, प्रदेशाश्च विवक्तव्या तत्रा-पि युक्ता एवेति । अथ तमायां विशेषमाह-(एवरमित्यादि) (अच्चासमओ न भणइ ति) समयव्यवहारो हि सञ्चरिणुत्त-र्याऽऽदिप्रकाशकृतः, स च तमायां नास्तीति तत्राच्चासमयो न भण्यत इति । अथ विमलायामपि नास्त्यसाविति, कथं तत्र समयव्यवहारः ? इत्युच्यते-मन्द्रावयवजतस्फाटिककारके स-र्याऽऽदिप्रमासकान्तिद्वारेण तत्र सञ्चरिणुत्तर्याऽऽदिप्रकाश-भावादिति । भ० १० श० १ उ० ।

दिग्बिदिकप्रवहद्वारे-

इंदा णं भंते ! दिसा किमादिया, किपवहा, कइपदेसादियो, कइपदेसुत्तरा, कइपदेमिया, किपज्जवमिया, किंसंठिया पस-त्ता ? गोयमा ! इंदा णं दिसा रुयगादिया रुयगप्पवहा दुपदे-मिया दुपदेसुत्तरा, लोगं पडुच्च असंखेज्जपएमिया, अल्लोगं प-डुच्च अणंतपएमिया, लोगं पडुच्च मादिया सपज्जवमिया, अ-ल्लोगं पडुच्च सादिया अपज्जवमिया, लोगं पडुच्च मुरजमं-ठिया, अल्लोगं पडुच्च मगकुप्पियसंठिया पसत्ता । अग्गे-यी णं जंते ! दिसा किमादिया, किपवहा, कइपएमादिया, कइपएसावत्थिष्सा, कइपएसिया, किं पज्जवमिया, किंसंठि-या पसत्ता ? गोयमा ! अग्गेयी णं दिसा रुयगादिया रुय-गप्पवहा एगपदेसादिया एगपदेसवत्थिष्सा अणुत्तरा, ल्लोगं पडुच्च असंखेज्जपदेमिया, अल्लोगं पडुच्च अणंतपदेसिया, ल्लोगं पडुच्च सादिया सपज्जवमिया, अल्लोगं पडुच्च अपज्जव-

सिया क्षिप्तमुत्तावन्नसंठिता पणसा । जमा जहा ईदा ।
 णेरई जहा अग्गेयी । एवं जहा ईदा तहा दिसा चत्तारि ।
 जहा अग्गेयी तहा चत्तारि विदिसाओ । विमला णं भंते ।
 दिसा किमादिया पुच्छा ? गोयमा ! जहा अग्गेयी, विमला
 णं दिसा रुयगादिया रुयगप्पवहा चउप्पदेसादिया रुपदे-
 सविट्ठिष्ठा अणुत्तरा, लोगं पकुव सेसं जहा अग्गेयी,
 णवरं रुयगसंठिया । एनं तमा वि ॥

(किमादियं सि) क आदिः प्रथमो यस्याः सा किमादिका,
 आदिश्च विवक्षया विपर्ययेणाऽपि स्यादित्यत आह—(किप-
 यत्तु सि) प्रवहति प्रवर्ततेऽस्मादिति प्रवहः, कः प्रवहो यस्याः
 सा तथा । (कतिपयसाइयं सि) कति प्रदेशा आदिर्यस्याः सा
 कतिप्रदेशाऽऽदिका । (कइयपसुत्तरां सि) कति प्रदेशा उत्तरे बुद्धौ
 यस्याः सा तथा । (लोगं पकुव मुरजसंठियं सि) लोकान्तस्य
 परिमाणज्ञाऽऽकारत्वेन मुरजसंस्थानना दिशः स्यात्तन्मूलं लोका-
 न्तं प्रतीत्य मुरजसंस्थितेऽयुक्तम् । एतस्य च पूर्वोऽऽदिदिशमा-
 भित्य चूर्णकारकत्वेन भावना—“ पुव्वुत्तराए पपसहाणी तहा
 दाहिणपुव्वए रुयगदेसे मुरयहेठं दिमि अ ने चउप्पयमा इ-
 द्दुव्वा, मज्जे य तुम इवति सि । ” (अग्रेणं पकुव मगकुत्तिमं-
 ठियं सि) दक्षकैर्लुगं कल्पनीयम्, आदौ सङ्कीर्णत्वात्तन् उत्तरो-
 त्तरं विस्तीर्णत्वादिति । अ० १३ श० ४ उ० । घ० । स्या० ।

जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्म पव्वयस्म बहुमज्जदेमजाए इमीसे
 रयणप्पभाए पुदवीए उवरिमहेट्टिस्सेसु खुड्गपयरेसु एत्थ
 णं अड्डपणमिण रुयगे पसुत्ते, जत्थो णं इमाओ दस दि-
 साओ पवहंति । तं जहा—पुरच्छिमा, पुरच्छिपदाहिणा,
 दाहिणा, दाहिणपवच्छिमा, पवच्छिमा, पवच्छिमुत्तरा,
 उत्तरा, उत्तरपुरच्छिमा, उट्ठा, अट्ठा । स्या० १० उ० ।

तुच्छस्य दूरिद्रभावकस्य विगाद्यपेक्षया दिश्यते यथा शिष्यः
 सा विगाचार्योपाध्याया । पञ्चा० ५ वि० ।

एगपक्खियस्स निक्खुस्स कप्पति इत्तरियं दिसं वा
 अणुदिसं वा उदिनित्तए, जहा वा तस्स गणस्स पत्तियं
 मिया ।

एकः समानः पक्ष एकपक्षः, सांऽस्यास्तीति एकपक्षिकः,
 प्रव्रज्यायां श्रुतेन च स्वर्गस्य, भिक्षोः कल्पते इत्यर्था कियत्काल-
 भाविनीम्, इत्यत्र प्रव्रज्यामुपलक्षणम् । यावत्कथिकां च । दिशमा-
 चार्यत्वमुपाध्यायत्वं वा, अनुदिशं वा आचार्योपाध्यायपदद्वितीय-
 स्थानवर्त्तित्वं, वाशब्दो विकल्पायः । उपवेष्टुं वा, तस्य वा स्वयं
 धारयितुं, यथा वा तस्य गणस्य प्रीतिकं स्यात्, तथा वा
 दिशमनुदिशं वा उदिशेत् । किमुक्तं जवति ?—मिअपक्खिकमप्यप-
 वादपक्षेन स्वगणप्रीत्याऽऽचार्याऽऽदिपदाधारोपपन्नं कुर्यादिति
 संक्षेपार्थः ।

ध्यासार्यं तु भाष्यकृद्विबुधः प्रथमतः पूर्वसूत्रेण सह संबन्धमाह—
 निक्खित्तम्मि उ लिंगे, मूलं सातिज्जणाए एहाणाऽऽदी ।

दिण्णेसु य होइ दिसा, उविधा वि य एस संबंधो ३१७

यदि लिङ्गं रजोहरणं ' निक्खित्त ' परित्यक्तं जवति, ततस्त-
 स्मिन्निति संक्षेपार्थः, यदि वा लिङ्गापरित्यागेऽपि स्तनाऽऽद्यः " सा-

इज्जमाणे " अनुमनने, मूलं नाम प्रायश्चित्तं, दानेन समस्तप-
 र्यायोऽप्येतः प्रदत्तेषु वृत्तेषु द्विविधाऽप्याचार्यत्वमुपाध्याय-
 त्वरूपा दिक् दीयते, ततोऽवधावनसूत्रानन्तरं दिक्सूत्रोपाध्यायः,
 एव पूर्वसूत्रेण सहाऽस्य सूत्रस्य संबन्धः ।

साम्प्रतमेकपक्षिकत्वं व्याख्यानयति—

उविट्ठो य एगपक्खी, पव्वज्ज सुए य होइ नापक्खो ।

उत्तम्मि एगवायण, पव्वज्जाए कुब्बिक्खाऽऽदी ॥ ३१० ॥

द्विविधो द्विप्रकार एकपाक्षिको भवति ज्ञातव्यः । तद्यथा—
 प्रव्रज्यायां, श्रुते च । तत्र सूत्रे सूत्रविषय एकपाक्षिकवाचनं एका
 समाना परस्परं वाचना येन्यः स तथा, एकगुरुकुलार्थोक्त इ-
 त्यर्थः । प्रव्रज्यायां एकपाक्षिक एककुलवर्ती, आदिशब्दादेकग-
 रुकुलवर्तिशिष्यसहाध्यायाऽऽदिपरिग्रहः ।

एतदेव स्पष्टतरमाह—

सकुब्बिक्ख उ पव्वज्जा, पक्खित्तो एगवायण सुयम्मि ।

अव्वज्जतपरिकम्मे, मोहे रोगे च इत्तरिओ ॥ ३११ ॥

प्रव्रज्यापाक्षिको नाम (सकुब्बिक्ख उ सि) स्वकुलसंभवी,
 उपलक्षणमेतत्, तेन स्वगणसंभवी स्वशिष्य इत्याद्यपि क-
 ल्प्यम् । पुनः पुनपाक्षिकः पुनरेकवाचनः । इह सूत्रे इत्यदिगु-
 ग्रहणाद् यावत्कथिपर्याप दिक् सूचिता । नामभयीमपि व्याख्या-
 नयति—(अव्वज्जय इत्यादि) आचार्योऽप्युद्यतविहारपरिकर्म-
 कामः, उपलक्षणमेतत्, अव्वज्जतमरणं वा प्रतिपत्तुमनाः । यावत्क-
 थिकमाचार्यमुपाध्यायं वा स्थापयितुमाह—चिकित्सां वा कर्तु-
 काम इत्यर्थम् । अङ्गरयोजना विषयम—अव्वज्जतमरणौ वा, या-
 वत्कथिकावाचार्योपाध्यायाविति शेषः । मोहे रोगे चेतवरः,
 बहुवचनं द्वित्वेऽपि प्राकृतत्वात्, आचार्यश्च यावत्कथिकाऽऽ-
 चार्यस्थापने द्विविधः—सापेक्षो, निरपेक्षश्च ।

तथा चात्र राजदृष्टान्तः, तमेवाऽऽह—

दिट्ठतो जह राया, सावेक्खो खलु तद्देव निरवेक्खो ।

सावेक्खो जुवनरिदं, उवेइ इय गच्छुवउक्कायं ॥ ३१२ ॥

दृष्टान्तोऽत्र यथा राजा । तथाहि—राजा द्विविधः—सापेक्षो, निरपे-
 क्षश्च । तत्र यः सापेक्षः स जीवन्नेव युवराजं स्थापयति, युवरा-
 जश्च स स्थापनीयो यस्मिन्नुरक्ता परिवर्त्तते । ततः कालगतोऽपि
 राज्ञि न वैराग्यमुपजायते, किं तु तदवस्थमेव राज्यमनुवर्त्तते,
 यस्तु निरपेक्षः सन् स्थापयति युवराजं, तस्मिन्नेव स्थापिते
 राज्ञि कालगते दायिदानां परस्परकलहो राज्यं विनाशमा-
 विश्रुति । एवमाचार्योऽपि द्विविधः—सापेक्षो, निरपेक्षश्च । तत्र
 यो गच्छुसापेक्षः स जीवन्नेव गणधरं स्थापयति, तस्मिन्नेव
 स्थापिते कालगतेऽप्याचार्ये गच्छो न सीदति । तथा चाऽऽह—
 इति एवं सापेक्षराज इव युवनरेन्द्रं, सापेक्ष आचार्यो जीव-
 न्नेवेति वाक्यशेषः, गच्छोपाध्यायं गच्छनायकं स्थापयति । पुन-
 र्गच्छनिरपेक्षः सन् आचार्यं जीवन् स्थापयति । तस्मिन् कालग-
 ते परस्परकलहभावनो गच्छो विनाशमुपयाति, तस्माद् जी-
 वत्येव गणधरे आचार्यं उपाध्यायो वा स्थापयितव्यः ।

साम्प्रतं मिथ्यात्वं चाऽऽचार्योपाध्यायस्थापनाविषयमाह—

गणहरपाउगासति, पमायअप्पाविते व कालगते ।

येराण पमासेती, जावऽप्पो न ठावितो तस्य ॥ ३१३ ॥

गणधरस्य गणधरपक्षस्य प्रायोग्यो गणधरप्रायोग्यस्त्वस्या-
 सति अभावे । अथवा—प्रमादतोऽस्थापित एवाऽऽचार्ये काल-

गते इत्थर आचार्य उपाध्यायो वा स्थाप्यते, स च येः स्थाप्यते, ते स्थविराणां गच्छवृत्तराणां प्रकाशयन्ति-यावत्तत्र, मूलाऽऽचार्यपदे वाऽप्यो न स्थापितो जवति, तावदेव युष्माकमाचार्य उपाध्यायो वा प्रवर्त्तक इति । इह एकपाक्षिको द्विर्विध उक्तः-प्रव्रज्यया, भुतेन च । अत्र च भङ्गचतुष्टयम् । तद्वयया-प्रव्रज्यया एकपाक्षिकभुतेन १, प्रव्रज्यया न भुतेन २, न प्रव्रज्यया भुतेन ३, न प्रव्रज्यया नापि भुतेन ४ । एतदपि भङ्गचतुष्टयं कुलाऽऽदिव्यपि योजनीयम् ।

तथा चाऽऽह-

पञ्चजापे कुलस्स य, गणस्स संघस्स चैव पत्तेयं ।

समगं सुणं जंगा, कुज्जा कपसो दिसावधे ॥ ३२४ ॥

द्विष्वधे आचार्यपदे, उपाध्यायपदे वा स्थाप्यमाने इत्यर्थः, प्रव्रज्यया कुलस्य गणस्य सङ्घस्य च प्रत्येकं भुतेन सार्धं भङ्गचतुष्टयं प्रत्येकं योजयेदिति ज्ञावः । तत्र प्रव्रज्यया भङ्गचतुष्टयमुपदर्शितम् । इदानीं कुलस्योपदर्शयते-कुलेनैकपक्षः भुतेन च १ । कुलेनैकपाक्षिको न भुतेन २ । कुलेन नैकपाक्षिकः किं तु भुतेन ३ । न भुतेन नापि कुलेन ४ । एवं गणगेन सङ्घेन च प्रत्येकं भङ्गचतुष्टयं जावनीयम् । तत्र प्रव्रज्यां कुलं गणं चाऽधिकृत्य या प्रथम-भङ्गवर्त्ती स इत्थरो, यावत्कथिको वा स्थापनीयः, तद्भावे तृतीयभङ्गवर्त्ती यदि पुनर्द्वितीयभङ्गवर्त्तिनं, चतुर्थभङ्गवर्त्तिनं वा स्थापयति, तदा तस्य स्थापयितुः प्रायश्चित्तं चत्वारो गुरुमासाः, न केवलमेतत् प्रायश्चित्तं, किं चाऽऽज्ञादयोऽपि दोषाः ।

तथा चाऽऽह-

आणाऽऽङ्गो य दोमा, विराट्ठणा होइ-मेढिँ उणेहिँ ।

संकिपे अजिणवगदणे, तस्म व दीहेण कालेण ॥ ३२५ ॥

आङ्गाऽऽद्य आङ्गाऽनवस्थाप्यमिध्यावविराधनारूपाः, चशब्दोऽनुक्तप्रायश्चित्तसमुच्चये । तच्च प्रायश्चित्तं प्रागेवोपदर्शितम्, तथा विराधना गच्छस्य भेदो भवति, आङ्गां वक्ष्यमाणान्यां स्थानाज्याम्, नौ एव दर्शयति, शङ्किनेऽभिनयप्रहरणे च साधूनां यदि ग्लानावस्था स्थापयितुः दीर्घेण कालेन रोगचिकित्सां वा कृत्वा समागतस्य शङ्कते ।

एतदेव विभावयितुः प्रथमत इत्थरस्य, यावत्कथिकस्य च स्थापने विषयमाह-

परिकम्पं कुणमाणे, परणस्मऽञ्जुज्जयस्स ववहारे ।

माँहे रोगनिगिच्छा, ओहावते वि आयरिए ॥ ३२६ ॥

अभ्युद्यतस्य मरणस्य पादपोषणमनङ्गणस्य परिकर्म द्वादशावसरिकसंख्येनारूपं कुर्वाणं, यदि वा अभ्युद्यतविहारस्य जिनकल्पाऽऽदिप्रतिपत्तिलक्षणस्य परिकर्म तपोभावनाऽऽदिलक्षणं कुर्वति, यावत्कथिक आचार्यः स्थापनीयः, मोहे मोहचिकित्सायां, रोगचिकित्सायां, यदि वा अवधायत्याचार्ये इत्थर आचार्यः स्थापयितव्यः ।

तत्र भुतानेकपाक्षिकेत्थराऽऽचार्यस्थापने दोषमाह-

दुविहतिगिच्छं काज्ज-ए आगतो संकियम्मि कं पुच्छे ।

पुच्छंतु च कं ह्यरं, गणजेदो पुच्छणाद्धेउं ॥ ३२७ ॥

भुत्वाऽनेकपाक्षिकेत्थराऽऽचार्यस्थापने द्विविधचिकित्सां, मोहचिकित्सां, रोगचिकित्सां चेत्यर्थः । दीर्घकालं कृत्वा समागतः सन् शङ्किते सुत्रे, अर्थे च कं पुच्छेत् १, नैव कञ्चनेति भावः ।

स्थापिताऽऽचार्यस्य जिभवाचमाकत्वात्, इतरे वा गच्छवासिनि आचार्ये मोहचिकित्सां वा कुर्वन्तः कं पुच्छन्तु, नैव कञ्चन, पूर्वोक्तादेव हेतोः । ततस्ते वाचनाप्रदायकमलभमाना गच्छान्तरमुपसंपद्येरन्, गच्छान्तरोपसप्तौ च ब्रह्मेतोगणभेदः स्यात् ।

संप्रति भुतानेकपाक्षिकयावत्कथिकाऽऽचार्यस्थापने दोषमाह-

न तरइ मो संधाउं, अप्पाधारो व पुच्छिउं देइ ।

अनत्थ व पुच्छंते, सच्चित्ताऽऽदी उ गेएहंति ॥ ३२८ ॥

स भुतानेकपाक्षिकः स्थापितो यावत्कथिक आचार्यो जिभवाचकत्वाद् न शक्नोति संधातुं विस्मृतमालापकं दातुम् । अपवा-भुतानेकपाक्षिकोऽप्यभुतोऽप्युच्यते, ततोऽप्युपाधारो, अप्स्य सूत्राचस्य वाऽऽश्रय इति पृष्टः सन्नयं पृष्टमालापकं वदति, अन्यत्र च गणान्तरे गत्वा पृच्छति, ते गच्छान्तरवर्तिन आचार्यास्तेनोत्पादितं सच्चित्ताऽऽदिकं गृह्णति, अगीतायां न किञ्चिदभाष्यमिति जिनवचनास्य च तेषां समीचे प्रस्थापना च ।

उपसंहारमाह-

सुयतो अणेगपक्खि, एए दोसा जवे उव्वेतस्स ।

पञ्चजाऽणेगपक्खि, उव्वयते इमे भवे दोसा ॥ ३२९ ॥

भुतानेकपाक्षिणमित्थरं, यावत्कथिकं वाऽऽचार्यं स्थापयत एते अनन्तरोदिता दोषा जवन्ति, प्रव्रज्याऽनेकपाक्षिणं पुनरित्थरं, यावत्कथिकं वा स्थापयत इमे बहुवमाणा भवन्ति दोषाः ।

तानेव प्रतिपिपादयिपुराह-

दोएह वि बाहिरभावो, सच्चित्ताऽऽदीसु भंरुणं नियमा ।

होइ गणस्स उ भेदो, सुचिरेण न एम अमं ति ॥ ३३० ॥

प्रव्रज्यानेकपाक्षिक इत्थरयावत्कथिकाऽऽचार्यस्थापने द्योरेपि, गच्छस्याऽऽचार्यस्य चेत्यर्थः । बहिर्भावो बहिर्जावाध्यवसायो भवति । तथाहि-योऽसौ स्थापयति आचार्यः स गच्छवर्तिनः साधून्ममस्तानपि परकीयान्मन्यते, साधवोऽपि गच्छवर्तिनस्ते परमभिमन्यन्ते, एव परस्परबहिर्जावाध्यवसाये सति स्थापितस्य गच्छवर्तिनां च साधूनामनाभाव्यानि सच्चित्ताऽऽदीनि गृह्णतां नियमतो भएरुण कलहो जवति, तथा च सति प्रवचनोरूपाहः प्राकृष्टे व्यावर्णितः, प्रायश्चित्ताऽऽपत्तिश्च, अन्यच्च गच्छवर्तिनस्ते साधवो मन्यन्ते सुचिरेणापि प्रभूतेनाऽपि कालेन गच्छता-नास्माकमेव, परकीयत्वात् । उपलक्षणमेतत्, सोऽप्यजिमन्यते सुचिरेणाप्येते परकीया इत्येष परस्परमध्यवसायजावतो गणस्य गच्छस्य जेदो भवति, तस्मादित्थरो, यावत्कथिको वा प्रथमभङ्गवर्त्ती स्थापयितव्यः ।

अत्रैवापवादमाह-

अअपरतिगिच्छाए, पढमासति तइयभंगमित्थरियं ।

तइयस्सेव उ असती, वितिओ तस्सासति चउत्थो ३३१ ।

अन्यतरचिकित्सायां-मोहचिकित्सायां, रोगचिकित्सायां वा । आचार्यमित्थरमुपलक्षणमेतत्, अभ्युद्यतमरणप्रतिपत्तावभ्युद्यतविहारपरिकर्मप्रतिपत्तौ वा यावत्कथिकमाचार्यमुत्सर्गतः प्रथमभङ्गवर्तिनं स्थापयेत्, प्रथमभङ्गवर्त्तिनोऽसति अभावे, तृतीयं तृतीयभङ्गवर्तिनमित्थरम्, उपलक्षणमेतत्-यावत्कथिकं वा स्थापयेत् । तत्र सूत्रेऽर्थे च स शीघ्रं निष्पादयितव्यः । तृतीयस्याऽपि तृतीयभङ्गवर्तिनः, एवशाब्दोऽपिशब्दार्थः, अ-

सत्यजावे पुनर्द्वितीयो द्वितीयभङ्गवर्ती, तस्यासति चतुर्थः। तत्र
याऽसौ चतुर्भङ्गवर्ती स्थापयितव्यो भवति स एतादृशगुणः--

पयतीर्षे मित्रसहावं, पयतीर्षं संपतं वि णिययं वा ।

नाऊण गणस्स गुरुं, ठावेनि अण्णपक्खं पि ॥३३७॥

अनेकपक्षिणमपि प्रयज्यापक्करहितधुनसमानपक्करहितमपि
प्रथमद्वितीयतृतीयभङ्गवर्त्यसंभवे प्रकृत्या, स्वजावेन त्वक-
पटभावनो मृदुस्वभावमरोषणस्वभावं, तथा प्रकृत्या स्वभा-
वेन सस्मनमजिमत्तं, समस्तस्याऽपि गच्छस्येति गम्यते। स्वज-
नसंबन्धभावनो वा निजकमात्मीयं ज्ञात्वा गणस्य गुरुः स्था-
पयितव्यः ।

तस्य चतुर्भङ्गवर्तिनः सच्चित्ताऽऽदिषु य आभवनव्यवहा-
रस्तमभिधित्तुराह-

साहारणं तु पढमे, विइए खेत्तम्मि तइएँ सहडुक्खे ।

अणट्टिज्जंते सीसे, तेसिं एकारस विजागा ॥ ३३३ ॥

प्रथमे वर्षे साधारणम्, किमुक्तं जवति? यावज्जन्ते तस्य तद्, द्वि-
तीये वर्षे याक्कोत्रे तृतीये त्रय्यते तत्रज्जवतिनां साधूनां, शेषं गण-
धरस्य, तृतीये वर्षे समदुःखोपनता यद् लभन्ते तत्तेषामेव
गच्छवर्तिनामाभावयति, दोष गणधरस्य, चतुर्थोऽऽदिषु
वर्षेषु सर्वं गणधरस्य, एष आभवनव्यवहारोऽनधीयाने शिष्ये ।
किमुक्तं जवति? ये स्थापिताऽऽचार्यस्य समीपे न पठन्ति तान्
प्रागुच्छेद्यः, ये पुनराचार्यस्य समीपे न पठन्ति तेषामेकादश
विभागाः। तथा चाऽऽह-शेषेऽवधाने एकादश विभागाः प्रकारा
आभवव्यवहारस्य ।

तानिच प्रतिपिपादयिषुराह-

पुव्वुदिट्ठं तस्मा, पच्छुदिट्ठं पवाययंतस्स ।

संवच्छरम्मि पढमे, पक्खिउए जस्य सच्चित्तं ॥ ३३४ ॥

प्रतीच्छिके गच्छान्तराव्ययनार्थमधिकृतगच्छोपसंपदं प्रपञ्चो
यत् आचार्यपदस्थापनातः पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तम्, उपलक्षणमेत-
त्-सच्चित्तकं, वस्त्रपात्रं प्रथमे वर्षे जवति संपद्यते तत्सर्वं
तस्य प्रतीच्छकस्य, एष प्रथमो विकल्पः । यत्पुनराचार्यपद-
स्थापनातः पश्चादुद्दिष्टं प्रथमे वर्षे संपद्यते सच्चित्ताऽऽदिकं त-
त्सर्वं प्रवाचयतोऽधिकृतस्थापनाऽऽचार्यस्थापयितुः, एष द्विती-
यो विकल्पः ।

पुव्वं पच्छुदिट्ठं, पक्खिउए जं तु होइ सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि वितिए, तं सर्वं पवाययंतस्स ॥ ३३५ ॥

आचार्यपदस्थापनातः पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तम्, उपलक्ष-
णमेतच्चित्तं वा, द्वितीये संवत्सरे जवति संपद्यते । केत्याह- प्र-
तीच्छिके गच्छान्तरादागत्य सूत्रार्थस्य वा प्रतीच्छनं प्रतीच्छा,
तथा चरति प्रतीच्छिकस्तस्मिन्, तत्सर्वं प्रवाचयतोऽध्यापयितुर-
धिकृतस्थापिताऽऽचार्यस्य वेदितव्यम् । एष तृतीयोऽपि
विकल्पः ।

पुव्वं पच्छुदिट्ठं, सीसम्मि उ जं तु होइ सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि पढमे, तं सर्वं गुरुस्स आभवति ॥ ३३६ ॥

आचार्यपदस्थापनातः पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तम्, उप-
लक्षणत्वादस्याच्चित्तं, वस्त्राऽऽदिकं, शिष्ये प्रथमवर्षे जयति
संपद्यते तत् सर्वं गुरोराजयति । एष चतुर्थो विभागः ।

पुव्वुदिट्ठं तस्मा, पच्छुदिट्ठं पवाययंतस्स ।

संवच्छरम्मि विइए, सीसम्मि उ जं तु सच्चित्तं ॥ ३३७ ॥

यास्तच्चित्तमच्चित्तं वाऽऽचार्यपदस्थापनातः पूर्वमुद्दिष्टं सच्चि-
त्तमच्चित्तं वा शिष्ये द्वितीये संवत्सरे भवति संपद्यते, तत्सर्वं
तस्य शिष्यस्याऽऽभवति । एष पञ्चमो विभागः । यत्पुनराचार्य-
पदस्थापनातः पश्चादुद्दिष्टं सच्चित्तमच्चित्तं वा शिष्ये तृतीये सं-
वत्सरे भवति संपद्यते, तत्सर्वं प्रवाचयतोऽधिकृतगुरोराज-
यति । एष सप्तमो विभागः ।

पुव्वुदिट्ठं तस्मा, पच्छुदिट्ठं पवाययंतस्स ।

संवच्छरम्मि पढमे, तं मिसिमणिए उ सच्चित्तं ॥ ३३८ ॥

आचार्यपदस्थापनातः पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तमच्चित्तं वा प्रथमे सं-
वत्सरे शिष्यायाः शिष्याया आभवति । एषोऽष्टमो विभागः ।
यत्पुनराचार्यपदस्थापनातः पश्चादुद्दिष्टं सच्चित्ताऽऽदिकं प्रथ-
मे संवत्सरे शिष्यायाः संपद्यते, तत्सर्वं प्रवाचयतोऽधिकृतस्य
गुरोराभाव्यम् । एष नवमो विभागः ए ।

पुव्वं पच्छुदिट्ठं, सिस्सीए उ जं तु सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि वितिए, एतं सर्वं पवाययंतस्स ॥ ३३९ ॥

पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तमच्चित्तं वा द्वितीये संवत्सरे शिष्या-
याः संपद्यते, तत्सर्वं प्रवाचयतोऽधिकृतस्य गुरोः । एष दशमो
विभागः ।

पुव्वं पच्छुदिट्ठं, पक्खिउए उ जं तु सच्चित्तं ।

संवच्छरम्मि पढमे, तं सर्वं पवाययंतस्स ॥ ३४० ॥

पूर्वमुद्दिष्टं सच्चित्तमुपलक्षणमेतच्चित्तं वा प्रथमे
वर्षे प्राचीच्छिक्याः शिष्यायाः संपद्यते, तत्सर्वं प्रवाचयतोऽधि-
कृतस्य गुरोः । एवं न्यायेन द्वितीयाऽऽदिष्वपि संवत्सरेषूक्तः ।
एष एकादशोऽपि विभागः ।

साधनमुपसंहारमाह-

जम्हा एते दोमा, दुविहे वि अ पक्खिए तु ठवियम्मि ।

तम्हा उ ठवेयव्वो, क्रमेणमेणं तु आयसिओ ॥ ३४१ ॥

द्विविध-अभ्यपाक्षिके सुप्रयज्यापक्करहिते वस्त्यर्थः । स्थापिते
चाऽऽचार्ये यस्मादेने अमन्तरोदिता दोमास्तस्मादेनेनान्तरादिनेन
“ पढमासात् तइयभगे (३३१) ” इत्यादिलक्षणेन क्रमेण
स्थापयितव्य आचार्य इति ।

अथ प्रथमभङ्गवर्ती केन विधिना स्थापयितव्यः? उच्यते-

एयस्सेगदुमादी, निष्फळा तेसि बंधइ दिसाओ ।

संपुच्छण ओलोयण-दाणे मिलिएण दिट्ठतो ॥ ३४२ ॥

एतस्य प्रथमभङ्गवर्तिनः स्थापिताऽऽचार्यस्य एकद्विकाऽऽ-
व्य एकद्वित्रिचतुर्गादयः शिष्या निष्पन्ना यदि भवान्त, तन-
स्तेषां, विश आचार्येष्वमुषायायत्वं वेत्यर्थः । वप्राति, तथा
योऽनावाचार्यः सादृष्टो-यथैष सूत्रतोऽर्थतश्च निर्माण्याऽऽचा-
र्यपदे स्थापनीयस्तस्य स्थापितगणधरेणाऽऽचार्यपदे स्थापितस्य
शिष्याणां विप्रतारणार्थं संप्रच्छनं, तद्वत्तद्वहनमवलोकनं सा-
क्षात्समीपं गत्वा संवमयाभार्जिवहन् प्रच्छनं दानं वस्त्र-
पात्राऽऽदयः । एतेषां समाहारो जम्हा, तस्मिन्नापि कृते वि-
पणिगामाभावे मिलितेन गोपालद्वयमिलितेन द्वातौ वक-
व्यो, द्वयोर्गोपालयोर्मिलितयोः प्रभूता धनवृद्धिरभूत्, तथा
युष्माकमस्माकं च मिलितानां विहरतां भूयान् ज्ञानाऽऽ-
दिलामो भवतीति मिलितविहर्तव्यमिति ।

साम्प्रतमेनामेव गार्थां विचरीषुर्विदमाह-

गीयमगीया बहवो, गीयत्यसलक्षणं उ जे तत्थ ।

तेसि दिसाज दाजं, वियरति सेसे जहरिहं तु ॥३४३॥

गच्छ बहवः साधवो (गीयमगीया इति) गीतार्था अगीता-
र्याश्च, तत्र ये गीतार्थास्तत्रापि सलक्षणा आचार्यलक्षणोपेताः,
तेषां दिश आचार्यपदानि दद्या शेषास्साधूम्यथाहं यथायोग्यं,
तथा केषाञ्चिदनुस्मृत्याधिकत्वेन केषाञ्चित्सामान्यतः शिष्यत्वेन
वितरति प्रयच्छति । एतच्च तदा छल्यते यदा प्रत्येकं बहवः शि-
ष्याः प्राप्यन्ते, अन्यथा त्वेक एवाऽऽचार्यः स्थापनीयः, शेषाः
समस्ता अपि शिष्यत्वेन संबध्यन्ते, तत्रापि सलक्षणानां देशो
क्रायते ।

एतदेव सुव्यक्तमभित्सुराह-

मूलायारि रायणिओ, अणुमरिमो नस्म होनुवज्जाओ ।

गीयमगीया सेसा, मज्झिज्जाया होति सीमाह ॥३४४॥

मूलाऽऽचार्यो नाम रातिको रत्नाधिकः, तस्य मूलाऽऽचार्य-
स्यानुसदृशोऽनुरूप उपाध्यायः, शेषास्तु ये गीतागीतार्थास्ते
तस्य ' मज्झिज्जाया ' अनुरत्नाधिकाः, हकारोऽन्ताक्षरिणः,
शिष्या भवन्ति ।

रायणिया गीयत्या, अलक्षिया धारयन्ति पुञ्चदिमं ।

अपहुच्चंते सलक्षणं, केवलमेगे दिमाबंधो ॥३४५॥

ये पुन रातिका व्रतपर्यायेणाधिकाः, गीतार्थाः शुनसपट्टपेता
अनशुननिष्पन्नाश्च केवलं सम्यगे उपग्रहे वाऽलक्षिकाः, ते पूर्व-
दिश पूर्वाऽऽचार्यप्रदत्तं दिशमनुस्मृत्याधिकत्वलक्षणं धारयन्ति,
न त्वाचार्यपदमुपाध्यायत्वं वा तेषामारोप्यते, न ह्यलक्षहीनत्वात् ।
एष विधिः-यावन्नः स्थापिता आचार्यास्तेषां प्रत्येकमनुगन्त-
व्यम्, एतच्च तदा क्रियते यदा भूयांसः साधवः प्राप्यन्ते । (अ-
पहुच्चंते इत्यादि) अप्रभवति प्रत्येकमाचार्याणां साधुपरिवारे
भूयस्यप्राप्यमाणे केवलमेकस्मिन् सलक्षणे विशिष्टाऽऽचार्यल-
क्षणोपेतं दिग्बन्ध आचार्यपदार्थापः क्रियते ।

एतदेवाऽऽह-

सीमे य पहुच्चंते, मव्वमि तेसि होति दायवो ।

अपहुच्चंतेसुं पुण, केवलमेगे दिमाबंधो ॥ ३४६ ॥

शिष्ये शिष्यवर्गे प्रत्येक प्रभवति तेषामाचार्यलक्षणोपेतानां
सर्वेषामपि देशो दातव्यः । अप्रभवत्सु प्रत्येक पूर्णतया साधु-
प्राप्यमाणेषु कयलमेकस्मिन् सलक्षणतरे दिग्बन्धः कर्तव्यः,
शेषाणां तु सलक्षणानां दिशोऽनुक्राव्याः ।

साम्प्रतं तेषाचार्यपदस्थापितेष्पकरणदानविधिमाह-

अच्चित्तं व जहरिहं, दिज्जइ तेसुं व बहुसु गीएसु ।

एस विही अक्खाओ, अगीएसुं इमो उ विही ॥३४७॥

तेषु वाऽऽचार्यपदस्थापितेषु बहुषु गीतार्थेषु अचित्तं वस्तु
पात्राऽऽदि उपकरण यथाऽहं यो यावत्मात्राहस्तस्य तावन्मात्रं
दीयते, एष विधिगम्यातो गीतार्थेषु सूत्रार्थनिष्पन्नैस्वाचा-
र्यलक्षणोपेतेषु, अगीतेष्वनधिगमसूत्रार्थेष्वचार्यलक्षणोपेतैस्वयं
बह्व्यमाणो विधिर्दृश्यः ।

तमेवाऽऽह-

अरिहं व अनिम्मायं, नाजं थेरा जणंति जो उचितो ।

एयं गीयं काजं, दिज्जाहि दिमं अणुदिमं वा ॥३४८॥

अहो नाम लक्षणोपेनतयाऽऽचार्यपदयोग्यं, परमद्यापि सूत्रे-
ऽर्थे च न निर्मातृमर्ममर्मानिर्माणं ज्ञात्वा यो गणधरस्तत्कालं
स्थापितस्तं स्वविरा ब्रूया आचार्या जणन्ति-यथा एनं साधु गीतं
गीतार्थं कृत्वा दद्यात् भवान् दिशमनुदिशं वा ।

सो निम्माविय उचितो, अत्थति जइ तेण सह उचितो लहं ।

अह न वि चिट्ठइ तहिणं, संपाओ ता से दायवो ॥३४९॥

योऽलावाचार्येण मदिष्टो-यथैतं साधु निर्माप्य एतस्मै दिशमनुदि-
शं वा दद्यात् स निर्मापितो निर्माप्याऽऽचार्यपदे स्थापितः, ततः
स यदि निर्मापितः स्थापितस्तेन सह तिष्ठति विहरति ततो ब्रह्मं
समीचीनम् । अथ नैव, अपिशब्द एवकारार्थो, न तिष्ठति तत्र
तस्य समीपे तर्हि (स) तस्य सङ्घाटो दातव्यः, यस्य पूर्वाऽऽ-
चार्येण वैद्यावृत्त्यकरो इतः, सोऽपि तेन सार्कं विहरति ।

तत्र ये स्थापितगणधरेणको हौ त्रयो वा सहाया इत्यथ
पूर्वाऽऽचार्यप्रदत्तो वैद्यावृत्त्यकरस्तान् पाठयति, ये चाभिनवशैक-
का उपस्थापिताः प्रव्राजिताः, तेऽप्यात्मनः शिष्यत्वेन संबन्धनी-
याः, एवं संजातपृष्ठविहारः सन् अन्यत्र विहारेण गतः, तस्य
तत्र विहरतः शिष्यान् संस्थापितगणधरो विपरिणर्मायतुकामो
यत् समाचरति तदुपदेशयति-

पेगेइ गंतुं व मयं व पुच्छे,

संबंधमाणो उवहिं व देनी ।

सज्जंतिया मिं व सपट्टिया वि,

सचित्तमेवं न हभे करेता ॥ ३५० ॥

यत्र न निर्मापितः स्थापितो विहरति तत्रोदन्तवाहका-
स्साधून् तत्शिष्याणां प्रेषयति । अथवा-स्वयमन्तराऽन्तरा
गत्वा तापृच्छति । यथा-संस्तरय यूयं सुखेन, यद् भो भवतां
नास्ति तत्कथयत, येनाऽहं ददामीति । तथा तान् शिष्याना-
त्मनः संबन्धयन् उपधि चान्तराऽन्तरा ददाति । तथा ये
स्वाध्यायार्थानिम्न समीपस्थापितोऽनुस्मृत्याधिका गीतार्था इ-
त्यर्थः, तान् तेषां निर्माप्यस्थापितानामाचार्याणां मुक्त्वा ना-
त्मनः समालापयति मञ्जरेवयति, ' लीह ' मञ्जरेण इतिवचना-
त् । एवं तेन गीतार्थाः शिष्याश्च विपरिणम्यमाना निर्मापित-
स्थापितस्य समीप मुक्त्वा त स्थापितगणधरमुपसंगच्छन्ते । स
चैव सचित्त साधुयगलक्षणमात्मसात् कुर्वन् न लभते, व्यवहा-
रतो न ते तस्याऽऽभवन्तीति भावः ।

अथैवमपि ते विपरिणम्यमाना न विपरिणमन्ति, नाऽपि

तस्य समीपमाश्रयति, ततोऽनेन दृष्टान्तेन तावत्संब-

न्धयन्ति, तमेव दृष्टान्तमाह-

गोवालगदिहंतं, करेति जह दोसि भाजणो गोवा ।

रक्खंती गोणीओ, पिहपिह्हा असहिआ दोवि ॥३५१॥

गेलणे एगस्म उ, दिप्पा गोणी उ ताहं अक्खस्स ।

इय नाज्जणं ताहे, सहिया जाया वुवे गोवा ॥ ३५२ ॥

" दोसि गोवाला सहोयरभाउगा भडणं करेता पत्तेयं पत्तयं
वेयणएणं गावीओ रक्खंति, अज्जया तेसि एगो रोगी जातो,
ततो तेण जाव न रक्खिया तो गावीओ परिहीणो जातो, अज्जया
विनिओ पक्खिगो, सो वि तहेव परिहीणो । ततो तेहि एगाग-

यस्स न सोहणमिति चिंतितुं परोपरं पीती कथा, ततो एको पडिलगो तस्स यित्तो गावोओ रक्खइ, एवं इय-
रस्स वि, एवं तेसि दव्वपण्डुही जाया । एवं अम्हं पि
बीसु बीसु विहरताण परिहाणी जवति, तम्हा मिशिया वि-
हरामो, जेण विउला नाणादीणं बुद्धी हवइ, ज तुभं तं तुभं
चव नाह तं हरामि । एवं समल्लेयावेत्ता सीसे लभंति, एवं
विपरिणामेइ, तइ वि सो न लइइ ।”

संप्रत्यक्रयोजना । गोपासकदृष्टान्त करोति-यथा द्वौ गोपौ
आतृकौ, तौ द्वावप्यसहितौ पृथक् पृथक् चेतनेन गा रक्तः,
अन्यदा एकस्य ग्लान्तये गा अस्यस्य गोस्वामिना दत्ता, स
चेतनात् परिश्रुष्टः एवमितरेऽपि ग्लान्तये चेतनपरिहाणो जा-
तः, तत इति पृथक् असंहतस्थानस्य महती व्यवहानिरिति
कृत्वा जातौ द्वावपि सहितविति ।

उपसहारमाह-

एवं दोसि वि अम्हे, पिहपिहा तइ विहरिमो ममं ।

वाघाते णऽसोमे, सीसा उ परं व न भयंति ॥ १५३ ॥

एवं द्वयेऽपि वयं यद्यपि पृथक् पृथक् तिष्ठामः, तथाऽपि
समरु सहितनया विहरामो, येन व्याघाते ग्लान्तवाऽऽदिसकरणे,
अन्योऽन्यस्य ज्ञानाऽऽदिहानिर्नोपजायते, शिष्या वा परं न भज-
न्ते, एवमपि सत्कुर्वाणो न लभन्ते शिष्यम् । ॥ २७० ॥

दिग्विपरिणामे-

जे भिक्खू दिनं विपरिणामेइ, विपरिणामंतं वा साऽज्ज-
इ ॥ १५४ ॥ जे जिकखू दिसं अवहरइ, अवहरंतं वा सा-
इज्जइ ॥ १५५ ॥

दिशेति व्यपदेशः-प्रव्रजनकाले, उपस्थापनाकाले वा य
आचार्य उपाध्यायो वा व्यपदिश्यते सा तस्य दिशा इ-
त्यर्थः । तस्यापहारः, तं परित्यज्य अन्यमाचार्यमुपाध्यायं
वा प्रतिपद्यते इत्यर्थः । संजतीप पवत्तिणी ।

अवि य-

रागेण व दोसेण व, दिमावहारं करेति ओ जिकखू ।

सो आणा अणवत्थं, पिच्छत्तविराहणं पावे ॥ १५६ ॥

रागेण-किंच णीयल्लगे पामिसा रागो जातो, ताहे तं विस गे-
गहति, पुरिल्ले आयरिओयज्झाए उज्जेति । दोसेण-को वि कम्हि
सि कारणे वडुमद्धो समणो अण्ण आयरियं संदिस्सति, तस्स
चउगुं पच्छिज्ज, आणादिणा दोसा जवति ।

अहया इमो रागेण उद्दिस्सति-

जानिकुलरूपजासा-धणवलपरिवारजसत्तवे ज्ञाभे ।

सत्तवयवुद्धिधाणा, उगगहसीले समायारी ॥ १५७ ॥

माउरकण्विसुद्धा जाती, पियापकण्विसुद्धं इक्खामुमादियं
कुल, सुबिमतं उगावंगअहीणपव्वेदियत्तणं कवं, मियमहुरकडु-
अजिहाणा जासा, धणिमं पव्वतियस्स ता तथ मेऽत्थि, उववेय-
मं ससोमिओ वज्झं, विरियंतरायसओ वसमेण वा वज्झं, ससम-
यपरसमयाविसारत्तेण होगुत्तरे य जसो, चउरयादिणा बादि-
रधंतरेण वा तथण वा जुत्तो आहारोवकरणश्रामसपण्णे । विदि-
आवसुअ अणुस्सुओ अहधिकमो य सत्तमंतो, उरउज्जवसा-

णो वा सत्तमंतो, नोसतिवरिसो । तदस्मो इव वयसं, उप्पाइ-
यादिचउविहवुद्धिस्सु वेदो बुद्धिम, वडु धरेति, वडुविधं धरेइ,
अणिस्सय धरेति, असंदिट्ठं धरेति, वडुअरं धरेइ, वडुधं धरेइ, एवं
उगगहणे वि खमादी, सीलउववेतो सीलव, चकवालसमायारीए
जुत्तो कुसलो य ।

एवं-

एतेहि उववेतं, रागेण परं च उद्दिस्सति कोइ ।

जच्चाइविहूणं वा, उज्जति कोइ परिजवेणं ॥ १५८ ॥

एतेहि उववेतं कोइ रागेणं अण्ण आयरियं उद्दिस्सति, एतेहि
चेव जच्चाइएहि विहूण कोइ परिभवेणं परिच्छयति, दो-
सेणेत्यर्थः ।

गाहा-

अहवण मेत्ती पुव्वं, प्याद्विपरिवारतो रागे ।

अहिकरणमसंमाणे, सभावऽणिट्ठं च दोसेणं ॥ १५९ ॥

‘अहवण’ शब्दो विकल्पप्रदर्शने, मित्रभावे मैत्री, तत्पूर्वं तन्नि-
मित्त, महाद्यनपूर्व, तेण वा सो पूरतो अट्टारादिद्विस्सपण्ण, परि-
वारसंपण्णं वा, एतेहि गुणेहि उववेतं रागेण आयरियं पक्खिज्जति,
आयरिएण पुण सद्धि अधिकरणे उपपण्णे आयरिएण वा अस-
माणिओ, सभावेण वा अणिट्ठं आयरियं परिच्छयति एस्स
दोसेण ।

पुरिसंतरियपरिच्चाए अण्णमुदेसेण य इमे दोसा-

आणादिणो य दोसा, विराहणा होति संजमाऽऽताए ।

दुल्लभबांहीयत्तं, वितियपयविराहणा चेव ॥ १६० ॥

निश्चकणं आणान्तो, आदिसहाओ भणवत्था-ऊहा एय-
स्स एयमसच्च तहा अण्णं पि, एवं मिच्छत्तं जणयति, विति-
यपयविराहणं संजमावगाहणा । अण्णेण भणितो-किमायारियं
परिच्छयति ?, उत्तराउत्तरेण अधिकरणं, एत्थ आयसंजम-
विराहणा, दुल्लभबांहीयत्तं च णिव्वत्ताति, तम्हा दिसावहार-
णो करे ।

वितियपदेण अण्णमायरियं उद्दिस्सिजा-

वितियपए आयरिए, ओससोवाइए य काज्जते ।

ओसणो उव्विहो खलु, वत्तपवत्तस्स मगगया ॥ १६१ ॥

जइ आयरिओ ओसणो जातो, ओहाइता वा, काज्जते
वा, एए तिप्पि डारा । एत्थ ओसणो उव्विहो-पासथो, ओस-
ओ, कुमीलो, संसत्तो, अहाउदो, णित्तो य । तस्मि गच्छे आय-
रिओ जो संकाप्पओ वत्तो अवत्तो वा सो वत्तावत्तो कहं
गण धरेति सि चउभगेण मगगणा कज्जति । सोल्लसवरिसाऽऽरेण
वयसा अवत्तो, परेण वत्तो, अणधोयणिसोहो अणीयत्थो सुत्ते-
ण अत्यत्तो वा, सुत्तेण गीयत्थो वएण वत्तो, सुत्तेण वि वत्तो
वएण वि वत्तो, पढमज्जो । वितियओ सुअवत्तो ण वएण । तति-
ओ सुएणे अणुवत्तो वएण वत्तो । चउत्थो दोहि वि अवत्तो ।

वत्ते खलु गाहा-

वत्ते खलु गीयत्थे, अवत्ते वत्तेण हवइ उगीयत्थे ।

ओसणो उव्विहो खलु, अहवोसणो य संगमणा ॥ १६२ ॥

वएण वत्तो गीयत्थो एस्स पढमज्जो, खलु पादपुरणे,
अवत्तो वएण एस्स वितियज्जो, पढमज्जो हवइ अणी-
यत्थे एस्स ततियज्जो, पढमज्जो उभयवत्तो, तस्स

अस्मादयस्य उद्दिश्यति वा, न वा, सो वचोत्रमो ओस-
प्रायस्य सारति, चादयतीत्यर्थः । कइं ? अस्मं गीतं पे-
सति, अहवा-ओसस्य सयं गंतुं चोदेति तं, एस च सयं
वा गच्छति ।

गाहा-

एगाह पणग पवले, चउमामे वरिसें जत्थ वा मिलति ।
चोदेति चोदयेती, अणिच्छे वहावणें सयंतु ॥ १३२ ॥

एगाहो स्ति ओसस्ये दिने दिने गंतुं सारति, एगाहो वा एगंतरं
पंचपहं पंचपहं दिनाण वा सारति, एव पवले, चाउमामे,
वरिसेंते य, जत्थ वा समोसरणादिसु मिलति, तत्थ वा सा-
रति, सव्वहाअणिच्छेते ण सयमेव वहावेति ।

अस्मं च-

आएणं च उद्दिमावे, पवेयणट्टा ण संगहटाए ।

जति णाम गारवेण वि, मुएज्जडणिच्छे सयं उाति ॥ १३३ ॥

सो उभयवत्तो अस्मं वा आयस्यं उद्दिमति, स्यात्किमर्थं ?
पवेयणट्टा ण गच्छस्स संगहटा वगस्स गहणट्टा, स्व-
यमेव शक्तवान्, मम जीयते चेव अण्मायस्यं उद्दिमति,
जति णाम एरिसेण गारवेण ओसस्यणं मुएज्ज, तहा वि
साधू सव्वहा अणिच्छे, सयमेव आयस्यपदे उाति । गतो
पदमभंगो ।

इयाणि वितियभंगो । सुयवत्तो गाहा-

सुयवत्तो वयडवत्तो, जणति गणं तेडहं धारिउममत्तो ।

मारहि सगणमेयं, आएणं व नयाम आयस्यं ॥ १३४ ॥

जो सुत्तेण वत्तो वपण अवत्तो सो तं आयस्यं भणति-
पयं ते गणं अहं पडुपास्यवत्तणाओ य धारितं असत्तो, एहि
तुमं पयं सगणं सारहि, अहवा ण सारहि तो अहं अणं
आयस्य ववामो इत्यर्थः ।

आयस्यगाहा-

आयस्य-सुवज्जायं, पुच्छते अप्पणो य अपमत्थे ।

तिगसंवच्छरमदं, कुसगणमंघे दिसावंधो ॥ १३५ ॥

आयाडुपास्यं वयत्तणातो गणं वववेउमममथो अस्मो आ-
यस्यउवज्जाए उद्दिमिउमिच्छतो पुव्वायस्यं गणति-अहं
अस्मस्स आयस्यस्स णो उवसंपज्जामो, सो ण उवसंपज्जा-
ण अहं सच्चितादी हरति, तुमं जति सगणं ण सारति, तो
अहं णिसत्तुं चेव आयस्यं पाडवज्जामो, कुविवं कुलसमवायं
दाउ कुले ओवहयंति, ताहे कुलेण जो वत्तो स तेमि तिण्ण वरि-
साणि सच्चितावि णो हरति, एवं गणे संघे यतिहि वरिसाणि ।

परतो इमा विघो-

सच्चितादि हरति ण, कुलं पि णेच्छामो जं कुलं तुज्जं ।

वव्वामो अस्मगणं, संघं वा जति तुम ण ठामि ॥ १३६ ॥

पुव्वायस्यस्स अगतो जणितं-जं तुह कुलं तं कुलिव्वो,
अहं तिण्ण वरिसाणं ववदि सच्चितादी हरति, अहं तुहं अ-
ह्मायस्यो ण ठामि तो अहं अतो वि परतो गणं संघं वा दूर-
तर वयामो ताहे गणावरिसो ण ठामि, तो अहं अतो वि
परभागेण संघं वा दूरतरं वयामो, ताहे गणावरिसं उद्दि-

साहेति, गणसमवाय वा उवहयंति, सो वि संवच्छरं स-
च्चितादी ण हरति, एवं संघे ववचायंति, सो वि उम्मासे स-
च्चितादी ण हरति, एवं वितियपदेण दिसावहारं करोति ।

गाहा-

एवं वि अउयंते, तावेतुं अरुपंचमे वरिमे ।

सयमेव धरोति गणं, अणुलोमवणं मारेड ॥ १३७ ॥

एव अरुपंचमे वरिसे पुव्वायस्यं चोदणाहिं तावेतं अव-
तावेतं जाहं सो ण उाह, ताहे अरुपंचमेहि वरिसेहि वव-
वत्तीनूतो सयमेव गण धरोति, जत्थ य पासति तत्थ य पु-
व्वायस्यं अणुलोमेहि वयणेहि सारति, चादयतीत्यर्थः ।

गाहा-

अहवा जति अरिय येरा, सत्ता परिकव्ठिउं ण तं गच्छे ।

पदमजंगमरिस्सओ, तस्स उ गमओ मुणेवव्वो ॥ १३८ ॥

अथवेति विकल्पवाची, अप्पणा गीयत्थे अस्मं य स येरा
गच्छपरिकव्ठुगा अरिय, तो अस्म आयस्यं ण उद्दिमति, कइह
न उद्दिमति ? भवति-अतो पदमभंगसरिस्सो वव एव गमो
भवति । गतो वितियभंगो ।

इदाणि ततियभंगो । गाहा-

वत्तव्वयो अगीओ, जति येरा तत्थ केइ गीतत्था ।

तेमंसतिए पढतो, चोदंते अमत्ति अस्सत्थ ॥ १३९ ॥

जो पुण वयसा प्रायो स वयोवत्तो, अगीयत्थो पुण जइ सग-
च्छे येरा, गीयत्थो तो सो तेहि येराणं अतिर समीवे पढतो
गच्छस्स चोदणादि सारणं करोत, ओसप्रायस्यं वा चोदेति,
तेहि गीयत्थयेराणं असति गणं छेत्तु अवेत्तुं वा अण्मायस्य-
मीवे ववभपज्जति, सुत्तट्टाण अट्टा । गतो ततियभंगो ।

इदाणि ववत्थो । गाहा-

जो पुण उज्जओडवत्तो, वदावगअमति सो उ उद्दिमति ।

सव्वे वि उद्दिमंता, मोत्तुण इमे तु उद्दिमति ॥ १४० ॥

जो सुत्तेण वपण अवत्तो सो गणवववायगस्स असति अ-
स्सत्थ आयस्यं उद्दिमति, उवसंपज्जतेत्यर्थः । एतं चउजंगिष्ठा
सव्वे वि इमे मोत्तु उद्दिमति ।

गाहा-

संविग्गमगीयत्थं, अस्संविग्गं अ गीयत्थं ।

आयस्यउवज्जाया, उद्दिममाणस्स चउगुरुगा ॥ १४१ ॥

सत्तरसं तवो होति, तओ वेदो पहावति ।

छेदेण उज्जपरियाए, तओ मूलं ततो दुगं ॥ १४२ ॥

उट्टाणविरहियं वा, संविग्गं वा वि वयति गीयत्थं ।

चतुरो य अणुम्माया, तत्थ वि आणादिणो दोसा ॥ १४३ ॥

संविग्गं अगीयत्थं, अस्संविग्गं गीयत्थं, एते आयस्यउव-
ज्जायत्तेण उद्दिमंतस्स चउगुरुगं जवति ॥ १४१ ॥ अणं
सत्तविणे चउगुरु, वेदो, एवं उज्जट्ट, उगुरुगा वि वेदां सत्त-
विणे वा, ततो एकेकदिणं मूलं, अणवट्टा, पारंविद्या जव-
ति । अहवा-उगुरुगतथो परियरणगादिओ, वेदो सत्तविणेसु

णयो, ततो पर मुने, अणववृत्तपरिचयः पञ्चित्त विद्याप्राणेषु
संविगो गीयथो उद्दिश्यो ॥१४२॥ उद्घाणविदित्य सरोसं
संविगं गीयथं सरोसं जति उद्दिशति, तो चउगुरुगा पाय-
चित्तं, आणादिया य दोसा प्रवति ।

‘उद्घाणविदित्य’ (१४३) अस्य व्याख्या-

उद्घाण जाणि तेहि, तविवरहित काहिया चउरो ।

ते चिय उद्दिममाण, उद्घाणगयाण जे दोसा ॥१४४॥

पासन्थो, ओमणो, कुसीलो, मंसलो अडाउरो, णित्तो य, पते-
हि छुहि ठाणेहि विरहितो सरोमो । को भवति ? भवति- का-
हियादिया चउरो-कोवाए, ममाए, संपमारए, पासाणए । अ-
हवा-काहिए, पासणिए, मासाए, अकयकिरिए । एते उद्दिममा-
णस्स ते चैव दोसा, जे उद्घाणगते जाणिया । ओसणोत्त गय ।

इहाणि ओहाइयकालगते ति दो दारा-

ओहातियकासगते, जाविच्छा ताहे उद्दिमावेनि ।

अव्वत्ते तिविहे वी, नियमा पुण संगहडाए ॥१४५॥

तीमु वि दीवितकजा-सि वजिया जति य तस्म तेणत्थि ।

निक्खविय वयंति दुवे, निक्खू किं दाणि णिक्खवितुं १४६

दोएहडाए दोएह वि, णिक्खमणा होति उज्जमंतेसु ।

सीयंतेसु तु सगणो, वच्चति मा ते विणापेजा ॥१४७॥

वत्तामि जो गमो खलु, गणवच्छे सो गमो उ आयरिए ।

णिक्खमणे तम्मि चत्ता, जमुदिते तम्मि ते पच्छा ॥१४८॥

ओहातियओसणो, भणति अणाहा वयं विणा तुज्जं ।

कममासमसागरिए, दुप्परितरगं जतो तिहं ॥१४९॥

जो जेण जम्मि ठाण-म्मि ठावितो दंसणे व चरणे वा ।

सो तं ततो सुयं त-म्मि चैव काउं भवे णिरिणो ॥१५०॥

जति वि आयरिओ ओहातिओ । ओहावण च दुवधं-साकवि-
यसणेण, गिहायसणेण वा । कासगते आयरिए जो पट्टमिहेमु
तिसु भगेषु अवत्ता तस्मि भणिया, नेमि जाहे इच्छा आयरि-
यउवज्जाएसु इमो विधी । वत्तामिगाहा । इह गणावच्छेतितो
उवज्जाओ, जया उवज्जाओ आयरिओ वा अणं आयरिउ-
द्दिशति ताहे जो उभयवत्तामि भिक्खुमि विधी, स चैव ग-
णावच्छेए आयरिए य विधी दृढवो, णवरं गणणिकवेवं काउं
वयति सगणे, जे अणं आयरियउवज्जाया सावगा गीयथा
ते नेमि गणणिकवेवं करेति, अभाविगा अगीतेसु तेसु जति णि-
क्खवति तो नेण णिक्खणमाणा वत्ता भवति, नइहा असं-
विगा गीतेसु णिक्खेवे अणभयं सगणा चैव वच्चति, जमु-
दित्ति आयरिओ (ताम्मि ति) तस्य ते सर्वे शिष्या भवति, प-
ञ्चित्तअणुवसंपणकालाओ पच्छा, उवसंपज्जणकालावारच्चे-
त्यर्थः । ओहाइयगाहा । ओहाइयं ओसणं वा आयरियं जय
पासति तस्यमं भणति-तुज्जेहि विणा अणाहा वयं, वयमि-
त्यात्मनिर्देशः । असागारिए पदेसे तस्स ओसणो प्राविता
आयरियस्स कमेसु पदेसु सीमेण णिवरति, जणह-एहि पसा-
देण अण्टोहासणादीं करेह, अग्गे ओ सुयमावयमिभयं पि
वइओ तओ डुलुडुओ ॥

सीसो पुच्छति-तस्स गिडीनूतस्स अवारित्तणो किं पा-
देसु णिवाड्छति ? । आयरिओ जणति-दुप्परितरगं जओ

तिण्डं-मातु पितु धम्मायारियस्स य, एते परमोवकारिणो,
एतेसि दुक्खेण पञ्चुवकारो काउं सक्कति । किं चान्यत्, जो
जेण धम्माववेसणमाणादिणा वसणे चरणे वा ठावितो, सो
तं गुरु दंसणचरणेदितो सुयंते देवदंसणचरणेसु ठावितं
णिगयारिणो जयति, कृत्युपकारेत्यर्थः ।

न आयरियउवज्जाया गणपरिष्ठा अणायरियं उवसंपज्जं-
ति, तदा इमो विधी-

णिक्खवणे वि य अप्पणो, परे य मंतेसु तस्म ते देति ।

संपाद देयसंते, सो वि ण वावोऽणापुच्छा ॥१५१॥

जया तेहि आयरिओवज्जाएहि आलोचणप्राणेषु अप्पा उ-
वाणक्खितो जवति, तदा भवति-इमे य मे साहू, एस परिण-
क्खंथो, नेण वि आयरिएण अप्पणो सतेसु साहूसु ण घेत्त-
व्या, तस्म चैव तं देति, अह वत्थव्यायरियस्स असात साहूणं
ता सव्वं घेतुं पाडिच्छायरियस्स पणसघारुणं कप्पणं देति,
सो वि अ पाडिच्छायरिओ वत्थव्यायरियस्स अणापुच्छाए
ते सिस्से ण वावारेति एसणाऽऽविसु ।

सुत्त-

जे जिक्खु दिसं विप्परिणामे, दिसं विप्परिणामंतं वा
साइज्ज ॥ १४ ॥

इमां सुत्तस्स सुत्तेण सट् संकेधः । गाहा-

सयमेव य अवहारो, होति दिमाए ण मे गुरू तो मे ।

अह भणित्ता विप्परिणा-मणा उ अस्सेसिमा होति ॥१५२॥

सयमिति स्वयम् अतिक्रान्तसुत्रं विप्परिणामणा आत्म-
गता अजिहिता ।

इमा पुण वक्खमाणसुत्ते अणो अणस्स दिसाविप्परि-
णामणं करेति-

रागेण व दोसेण व, विप्परिणामं करेति जो जिक्खु ।

तुविहं तिविहं दिमाए, सो पावति आणमादीणि ॥१५३॥

दिसं विप्परिणामेति रागेण वा दोसेण वा, रागेण-तम्मि सेहे
अज्जोववानो गाढ, ताहे नेण रागेण विप्परिणामेत्तं अप्पणो
अने आकुरुति, दोसेण-मा तस्स सासो भवत्ति वि विप्प-
रिणामेति, आयरिओ उवज्जाया दुविहा दिमा साहूणं, आ-
यरियुवज्जाए वत्तिणी य तिविहा संजनीण दिसा, एया दिसा
विप्परिणामेतस्स आणादिया दोसा ।

सो पुण इमेहि विप्परिणामेति । गाहा-

रुदरो अकुद्धीणो त्ति य, दुम्पेहां दमग मंदबुद्धिं ति ।

अवि य सपत्ताभन्नही, सीसो परिभवति आयरियं ॥१५४॥

रुदरो एम तव गुरू, तुमं च थेरो न जुज्जते जोगो ।

अविपक्खुद्धि एमो, वए करेज्जा वि जं किं वि ॥१५५॥

कोइ सेहो परिणयवओ तरुणायरियस्स समीपे पववित्तु-
कामो अणं भणति-रुदरो एस तव गुरू, तुमं च परिणयव-
ओ, ण एस आयरिपसीससंजोगो जुज्जति । कइं पुसणसुअम-
माणस्स सीसो मायस्ससि?, कइं वा विणयं काहसि?, किं च ते
सजणादिजणो जणिहिति ति ? । अहवा भणति-सो रुदरो
अविपक्खुद्धी, अविपक्खुद्धितणेण अकजं पि कजं वयति,
अविपक्खुद्धितणां किं वि दोसं करेज्जा ।

गाथा-

एमेव सेसपमु वि, तं निंदतो सयं परं वाऽपि ।

संतेण अमंतेण व, पसंसप तं कुलार्दीहि ॥१५६॥

नेसा-कुलाऽऽदिया पदा, तेहि कुलाऽऽदिएहि पदेहि तं णिदेति जम्स उवाटितो, सो पुण सभो परओ वा संतेहि वा असंतेहि वा कुलाऽऽदिएहि जस्स पटुटो मयं परं वा तं णिवति, तस्स सेहस्स जमुहिसति तम्मि संतेहि वा सयं परयणं वा पसंसति-इमो कुशीणो, सो अकुलीणो, इमो मेहायो, सो दुस्मे-हो, इमो ईसरणक्खतो, सो दमगो । अइथा-इमो व-स्थपत्तादिएहि ईसरो, सो दमगो, इमो बुद्धसंपणो, सो अमुद्धमं । अपि चाऽसौ अलपलाभलक्षी, इमो सलक्षिम् । इमेहि कारणेहि सिस्सो परो वाए परिजवति आयीरय । अइथा-पसंसते कुलाऽऽदिएहि सेहं-तं कुलमंतो, सो अकुलजो । मयं सेसपदेसु वि कारणे विष्णोरणामेणं पि करेज्ज ।

गाथा-

नाळण य वोच्चेयं, पुव्वगए काळियाणुओगे य ।

सुत्तत्थजाणगस्सा, कप्पति विस्सासणा ताहे ॥ १५७ ॥

पूर्ववत् । नि० सू० १० उ० ।

“उभे सूत्रपुरीषे च, दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

रात्रौ दक्षिणतश्चैव, तथा चाऽऽयुर्न हीयते ॥ १ ॥”

प्र० १०६ चार ।

दिकसिद्धिः-दिग्धर्मोपेतं चैवं प्रमाणतः सिद्धम् । तथाहि-सूत्रेष्वेव उच्येयं मूर्ते द्रव्यमवाधि कृत्यैतदस्मात्, अतः पूर्वण दक्षिणेन पश्चिमेनोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरेणोत्तरेणोत्तरपूर्वेणाधस्तादुपरिष्ठादित्यमी दश प्रत्यया यथा भवन्ति सा दिगिति । तथा च सूत्रम्-“अत इदमिति यनस्तादृशो लिङ्गमिति ।” एते हि विशयप्रत्यया नाऽऽकस्मिकाः संभ-वन्ति । तथा च परस्परऽऽपेक्षसंज्ञयनिमित्तानामितरेतरा-ऽऽश्रयत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद् व्यवस्थि-तम् । प्रयोगश्चात्र-यदेतत् पूर्वोपराऽऽदि ज्ञाने तद् मत्संज्ञय-व्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्ययविवक्षणात्वात् । सम्म० ३ काएम् । सूत्राणि “दिसो दिस्सि ।” एकस्या दिशोऽन्यां दिशं, पुनस्तस्या अन्यां दिशमित्यर्थः । प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । विपा० । भ० । नरकपृथिवीषु देवलोकेषु घाऽष्टासु दिक्षु, चतसृषु वा दिक्षु पङ्क्तिगतनरकाऽऽवासाविमानविचारः प्र-वर्तते, तत्र नाम-स्थापना-ऊच्य-क्षेत्र-ताप-प्रज्ञापक-भाववि-शामावब्रवकाऽऽशुक्तानां सप्तानां मध्येका दिक् प्रवर्तते, एतासां दिशां मध्यवर्तिनी का च दिक्, तथा का च देवलोकाऽऽदिषु दिक्षु प्रवर्तते, तत्तत्तेषु प्रसाद्यमिति प्रश्ने, उत्तरम्-पङ्क्तिगत-नरकाऽऽवासाविमानविचाराधिकारे नामाऽऽदीनां सप्तानां दिशां मध्ये क्षेत्रविष्णु ज्ञायत इति । १८ प्र० । सेन० २ उ० ।

दिसाकुमार-दिक्कुमार-पुं० । नृपणनियुक्तगजरूपबिह्वरे ज-वनवासिदेवभेदे, प्रज्ञा० २ पद । स० । ज० । स्था० । औ० । प्र० । (दिक्कुमारसंख्या ‘ठाण’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७०५ पृष्ठे कृष्ट्या)

दिमाकुमारावास-दिक्कुमाराऽऽवास-पुं० । दिक्कुमाराणां अ-वनाऽऽवासे, “ठावत्तरि दिमाकुमाराणं वाससयसहस्सा पञ्च-त्ता ।” स० ७५ सम० ।

दिसाकुमारिया-दिक्कुमारिका-स्त्री० । दिक्कुमारभवनपात-देवविशेषजातीयदेवीषु, आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० ।

रुपाऽऽद्याश्चतस्रो दिक्कुमारिकाः-

चत्तारि दिसाकुमारीमहत्तरियाओ पणत्ताओ । तं जहा-रूवा, रूवसा, मुरुवा, रूवावई ॥

“अत्तारि दिसा” इत्यादि लुगम्, नवरं दिक्कुमार्यश्च ता मह-त्तरिकाश्च प्रधानतमा, एतासां वा महत्तरिका दिक्कुमारीमह-त्तरिकाः, एता मध्यवर्त्यकवास्तव्या अर्हन्तो जातमात्रस्य नालक-तेनाऽऽदि कुर्यान्तीति । स्था० ४ ठा० १ उ० । चित्राऽऽद्याश्च-तस्रो दिक्कुमार्यः । आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० ।

रुपाऽऽद्याः षट् दिशाकुमारिकाः-

ठ दिसाकुमारीमहत्तरियाओ पणत्ताओ । तं जहा-रूवा, रूवसा, मुरुवा, रूवावई, रूअकंता, रूवप्पभा । स्था० ६ ठा० ।

रिष्ठाऽऽदिष्वष्टसु कूटेष्वष्टौ नन्दोत्तराऽऽद्याः दिक्कुमार्यः-

तत्थ णं अट्ठ दिमाकुमारीमहत्तरियाओ महिद्धियाओ जाव पत्तिओवपट्ठिइयाओ परिवसंति । तं जहा-“एण्डु-त्तरा य एण्दा य, आण्दा णंदिवच्छणा । विजया वेजयं-ती य, जयंती अपराजिया ॥ १ ॥” स्था० ८ ठा० । आ० म० । आ० चू० ।

कनकाऽऽदिकूटेषु समाहाराऽऽद्यष्टौ दिक्कुमार्यः-

तत्थ णं अट्ठ दिमाकुमारीमहत्तरियाओ महिद्धियाओ जाव पत्तिओवपट्ठिइयाओ परिवसंति । तं जहा-“ममाहा-रा सुप्पइसा, सुप्पयुद्धा जसोहरा । लच्छीवई समवई, चि-त्तगुत्ता वसुंधरा ॥ १ ॥” स्था० ८ ठा० । आ० म० ।

स्वस्तिकाऽऽदिकूटेष्विलाव्याद्या अष्टौ दिक्कुमार्यः-

तत्थ णं अट्ठ दिमाकुमारीमहत्तरियाओ महिद्धियाओ जाव पत्तिओवपट्ठिइयाओ परिवसंति । तं जहा-“इल्लोदे-वी सुरादेवी, पुढवी पत्तमावई । एगनासा णवमिया, माया जहा य अट्ठमा ॥ १ ॥” स्था० ८ ठा० । आ० म० । आ० चू० ।

रत्नाऽऽदिकूटेष्वलम्बुषाऽऽद्या अष्टौ दिक्कुमार्यः-

तत्थ णं अट्ठ दिमाकुमारीमहत्तरियाओ महिद्धियाओ जाव पत्तिओवपट्ठिइयाओ परिवसंति । तं जहा-“अल्लं-बुसा पित्तकेसी, पुंररी गीयवारुणी । आसा य सव्वणा चैव, उत्तगाओ मिरि दिरी ॥ १ ॥” स्था० ८ ठा० । आ० म० । आ० चू० ।

अश्रोलोकयासिन्यो जोगहराऽऽद्या अष्टौ दिक्कुमार्यः-

अट्ठ अहोन्नोगवत्त्यव्वाओ दिसाकुमारीमहत्तरियाओ प-णत्ताओ । तं जहा-“जोगकरा जोगवती, सुजोगा भोगमा-क्षिणी । सुवच्छा वच्छपित्ता य, वारिसेणा वत्ताहगा ॥ १ ॥” स्था० ८ ठा० । आ० म० ।

ऊर्ध्वशोकवासिन्यो मेघकुराऽऽद्या अष्टौ दिक्कुमायः-

अथ उह्लोगवत्यव्वाओ दिसाकुमारीमहत्तरियाओ प-
सत्ताओ । तं जहा-“मेहंकरा मेहवर्द्ध, सुमेधा मेघपालिनी ।
तोयधारा विविक्ता य, पुष्पमासा अण्णितिया ॥ १ ॥ ”
स्था० ८ उ० । आ० ५० ।

(तावत् तीर्थकुम्भमहोत्सवे आगता इति ' तित्थियर '
शब्देऽस्मिन्नेव आगे ३३७६ पृष्ठे उच्यतेः) यदपञ्चाशद्वि-
श्वकानां कुमारीति संज्ञा कथमिति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र जव-
नपतयः सर्वेऽपि प्रायः क्रीडाप्रिया भवन्तीति कुमारा उच्य-
न्ते, तथा एता दिक्कुमार्योऽपि जवनपतिवत् तद्वद्भाष्या इति ।
३३४ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

दिमागइंद-दिगजेन्द्र-पुं० । जूमिधारणाय दिक्वचस्थितेषु
गजेषु, स्त्री० ।

जोयणसाहसरीया, एए कूटा हवन्ति चत्तारे ।

पुव्वाऽयाऽऽणुपुव्वी, दिसागइंदाण ते होंति ॥ १४१ ॥

पउमुत्तरे नीलवंते, सुहत्थिया अंजणागिरी चव ।

एए दिमागइंदा, दिवहपल्लिओवमद्वितिया ॥ १४२ ॥

पुव्वेण होइ विमलं, सयंपवे ठक्खिणे दिसाभाए ।

अवरे पुण पच्छिमओ, णिव्वुज्जोयं च उत्तरओ १४३।दी०।

दिसाचक्रवाल-दिक्चक्रवाल-न० । दिक्चक्रवाल, तपोविशेष
च । एकत्र पारणके पूर्वस्यां दिशि यानि फलाऽऽदीनि तान्याहृत्य
हृत्के, द्वितीये तु दक्षिणस्यामिरयेवं दिक्चक्रवालेन तत्र तपः-
कर्मणि पारणककरणं तत्तपःकर्म दिक्चक्रवालमुच्यते । नि०
१ पु० ३ वर्ग० ३ अ० । भ० ।

दिसाचर-दिक्चर-पुं० । जगत्त्रिकल्पेषु देशाटेषु, पार्श्वोपतीये-
ष्विति चूर्णिकारः । दिशायां चरन्ति यस्मिन् मन्यन्ते भगवतो
त्रय शिष्या इति दिक्चराः, देशाटा वा दिक्चरा भगवच्छि-
ष्याः पार्श्वस्थीभूता इति । भ० १५ श० ।

दिसाजत्तिय-दिग्गत्ता-स्त्री० । देशान्तरगमने, उपा० १ अ० ।

दिसाडाह-दिग्दाह-पुं० । अम्यतमस्यां दिशि अधोऽन्धकारे
उपरि च प्रकाशाऽऽत्मके ददृशमानमहानगरप्रकाशकत्वे, भ०
३ श० ३ उ० । जी० । नि० चू० । आ० चू० । अनु० । ६५० ।
स्था० । दिग्दाहो वायव्यादिषु मण्डलेषु भवन् शस्त्राग्नि-
क्षुत्पीडाविधापी भवति । सूत्र० ३ पु० ३ अ० ।

दिसाणाग-दिग्नाग-पुं० । स्वनामख्याते बौद्धविद्वानि, स-
म्भ० १ कारण ।

दिसाण्वाय-दिगनुपात-पुं० । दिगनुसरणे, प्रज्ञा० ३ पत्र ।

दिसाद्वेक्ता-दिगापेक्षा-स्त्री० । आचार्योपाध्यायाऽऽदिप-
रिवाराऽऽसम्भवे, पञ्चा० ५ विव० ।

दिसादाह-दिग्दाह-पुं० । ' दिसाडाह ' शब्दार्थे, भ० ३
श० ३ उ० ।

दिसादि-दिगादि-पुं० । मेरुमध्यवर्तिनि रुक्मके, मेरी च । दिशा-
मादिदिगादिः । तथाहि-रुक्मकाऽऽदिदिशां विदिशां च प्रभ-
वो रुक्मकक्षाप्रवेशाऽऽत्मको मेरुमध्यवर्ती, ततो मेरुरपि दिगा-
दिऽच्यते । स० प्र० ५ पाद० । सं० प्र० ।

दिसापरिमाण-दिक्परिमाण-न० । सर्वतोऽमुकदिशि वा इय-
द्वधि गमनाऽऽदिनियमने, ध० २ अधि० ।

दिसापोक्खि(ण)-दिक्पोक्खि-पुं० । उदकेन विशः प्रोक्ष्य ये
फलपुष्पाऽऽदि समुच्चिन्वन्ति तादृशेषु तर्पस्वनानमखेषु, औ० ।
नि० । भ० । आ० चू० ।

दिसाबंध-दिग्बंध-पुं० । आचार्यत्वाऽऽदिलक्षणे दिशो बन्धे,
ध० २ अधि० ।

दिसावाप्त-दिक्पाल-पुं० । दिशामधीश्वरेषु, वाच० । भा० भ० ।

दिसामुह-दिक्मुह-त्रि० । पूर्वस्यामपि पश्चिमा इत्याकारकज्ञा-
नवति, " दिसामोहो से जातो, अइवा मूढे विसं पहुच । "
नि० चू० १९ उ० ।

दिसामोह-दिक्मोह-पुं० । पूर्वस्यामपि पश्चिमा इत्याकारके ज्ञा-
ने, ध० २ अधि० । नि० चू० ।

दिमायरिय-दिगाचार्य-पुं० । गुर्वादेषु दिग्बलिसाधूनां सागणा-
ऽऽदिकर्मणि, हो० १ प्रका० । पञ्चा० ।

दिमावलोअ-दिगवलोक-पुं० । दिग्दर्शने, " सागारियमर-
कक्षणटा उहूमहो तिरियं च दिसावलोगो कायवो । " नि० चू०
५ उ० ।

दिसावेरमण-दिग्विरमण-न० । अथमे गुणमनभेदे, ध० २ अधि० ।

दिसासुद्धि-दिक्शुद्धि-स्त्री० । तत्कालोच्छिन्नतश्चक्षणवाऽऽदि-
निनादभयणपूर्णकुम्भजृम्भारच्छत्रध्वजचामराऽऽद्यवलोकनशुभ-
गन्धाऽऽघ्राणाऽऽदिस्वजावायां स्वनामभगातायां शुद्धौ, ध०
२ अधि० ।

दिमासोवत्थिय-दिक्स्वस्तिक-पुं० । जम्बूद्वीपे मेरुपूर्वे दक्षक-
पर्वतस्याष्टमे कूटे, स्था० ८ उ० ।

दिक्सौवस्तिक-पुं० । दिक्पोक्षके, दक्षिणाऽऽश्रिते स्वस्तिके च ।
जी० ३ प्रति० ४ उ० । औ० । जं० ।

दिसामोवत्थियासण-दिक्सौवस्तिकाऽऽसन-न० । येषामधो-
जाने दिक्स्वस्तिका आसिञ्जिताः सन्ति तेष्वसनविशेषेषु, जी०
३ प्रति० ४ उ० । जं० ।

दिमाहृत्थिकूट-दिग्घस्तिकूट-पुं० । दिक्षु हस्त्याकारेषु कूटेषु,
जं० ।

दिगजकूटवक्रव्यतामाह-

मंदरे णं थंते ! पव्वए जइसाअवणे कइ दिसाहृत्थिकूटा
पसत्ता? गोयमा ! अह दिसाहृत्थिकूटा पसत्ता । तं जहा-

“ पउमुत्तरे णीलवंते, सुहत्थी अंजणागिरी ।

कुमुदे अ पलासे अ, वड्ढेने रोअणागिरी ॥ १ ॥ ”

कल्लि णं जंते ! मंदरे पव्वए जइसाअवणे पउमुत्तरे णा-
मं दिसाहृत्थिकूटे पसत्ते ? गोयमा ! मंदरस्स पव्वयस्स उ-
त्तरपुरच्छिमिद्धाए सीआए उत्तरेणं एत्थ णं पउमुत्तरे
णामं दिसाहृत्थिकूटे पसत्ते । पंच जोअणसयाइं उहं उच्च-
त्तेणं, पंच गाउअसयाइं उहंवेहेणं, एवं विक्खंजपरिक्खेवो
जाणियव्वो पुह्वहिमवंतसरिसो, पासायाणं तं केव, पउमुत्त-
रो देवो, रायहाणी उत्तरपुरच्छिमेणं ॥ १ ॥

एवं नीलवंतदिसाहत्तिकूटे मंदरस्स दाहिणपुरच्छिमेणं पुरच्छिमिष्ठाए सीआए दक्खिणेण, एअस्स वि नीलवंतो देवो, रायहाणी दाहिणपुरच्छिमेणं ॥ २ ॥

एवं सुहत्तिदिसाहत्तिकूटे मंदरस्स दाहिणपुरच्छिमेणं दक्खिणिष्ठाए सीओआए पुरच्छिमेणं, एअस्स वि सुहत्ती देवो, रायहाणी दाहिणपुरच्छिमेणं ॥ ३ ॥

एवं चेव अंजणागिरिदिसाहत्तिकूटे मंदरस्स दाहिणप-
च्छिमेणं दक्खिणिष्ठाए सीओआए पच्छिमेणं, एअस्स वि अंजणागिरी देवो, रायहाणी पच्छिमेणं ॥ ४ ॥

एवं कुमुदे वि दिसाहत्तिकूटे मंदरस्स दाहिणपच्छिमे-
णं पच्छिमिष्ठाए सीओआए दक्खिणेणं, एअस्स वि कुमुदो देवो, रायहाणी दाहिणपच्छिमेणं ५ ।

एवं पञ्जामे वि दिसाहत्तिकूटे मंदरस्स उत्तरपच्छिमे-
णं पच्छिमिष्ठाए सीओआए उत्तरेणं, एअस्स णं वि पलासा देवो, रायहाणी उत्तरपच्छिमेणं ६ ।

एवं वड्ढेमे वि दिसाहत्तिकूटे मंदरस्स उत्तरपच्छिमे उ-
त्तरिष्ठाए सीआए पहाणं पच्छिमेणं, एअस्स वि वड्ढेसो देवो, रायहाणी उत्तरपच्छिमेणं ७ ।

एवं रोअणागिरी दिसाहत्तिकूटे मंदरस्स उत्तरपुरच्छि-
मेणं उत्तरिष्ठाए सीआए पुरच्छिमेणं, एअस्स वि रोअ-
णागिरी देवो, रायहाणी उत्तरपुरच्छिमेणं, उत्तरिष्ठाए सी-
आए पुरच्छिमेणं ८ ।

“मंदरे णं अने । पव्वए ” इत्यादि प्रश्नसूत्रे दिक्षु पेशायादि-
विदिक्प्रज्ञानिषु इत्याकाराणि कूटानि दिग्दक्षिणकूटानि, कूट-
शब्दवाच्यानामप्येषां पर्वतत्वव्यवहार इव भूकूटप्रकरण इव
हेयः । स्थानाङ्गेष्वमस्थाने तु पूर्वाऽऽदिषु दिक्षु इत्याकाराणि ।
उत्तरसूत्रे पञ्चोत्तरेति श्लोकः । पञ्चोत्तरः, नीलवान्, सुहस्ती, अ-
जनागिरिः । “अजनाऽऽदीनां गिरौ” ॥ ३ । २ । ७७ ॥ (हैम०) इत्या-
दिना दीर्घः । कुमुदः, पलाशः, अवनंतः, रोचनागिरिः । अम्यत्र
रोहणागिरिः, अत्रापि दीर्घत्वं प्राच्यत् । अथैषां दिग्गव्यवस्थां
पृच्छन्नाह- (काहि णमिथ्यादि) क भदन्त । मेरोरुज्जशासवने
पञ्चोत्तरो नाम दिग्दक्षिणकूटः प्रहसः । गौतम । मन्दरस्यशा-
स्यां पौरस्त्याया मेरुतः पूर्वदिग्धर्तिन्याः शीताया उत्तरस्याम् । अ-
नेनोत्तरदिग्धर्तिन्याः शीताया व्यवच्छेदः कृतः । अत्रान्तरे पञ्चो-
त्तरो नाम दिग्दक्षिणकूटोऽपि मेरुतः पञ्चाशद्योजनातिक्रम एव भ-
वति, प्रासादजिनसमभेणिस्थितत्वात् । पञ्च योजनशतान्युद्धौच-
त्वेन, पञ्च गम्यतशतान्युद्धेन, एवमुत्तरव्यायेन विष्कम्भः । अत्र
विभक्तिलोपः प्राकृतः । परिकेपश्च भणितव्यः । तथाहि-मूले पञ्च-
योजनशतानि, मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि,
उपरि अर्धतृतीयानि योजनशतानित्येवंरूपो विष्कम्भः, तथा
मूले पञ्चदश योजनशतानि एकाशीत्यधिकानि, मध्ये एकादश
योजनशतानि षडशीत्यधिकानि किञ्चिदूनानि, उपरितः सप्त यो-
जनशतान्येकनवत्यधिकानि किञ्चिदूनानि इति परिकेपः । प्रासा-
दाऽऽदीनां च पतञ्जनिवेषस्तकानां तदेव प्रमाणमिति गम्यं, यत्

कुहमिभतकूटपतिप्रासादस्येति । अत्र बहुवचननिर्देशो घट्य-
माणदिग्दक्षिणकूटवर्तिप्रासादेवपि समानप्रमाणसूचनायम् । प-
ञ्चोत्तरदिग्दक्षिणकूटवर्तिप्रासादेवपि समानप्रमाणसूचनायम् । प-
रविदिग्धर्तिन्याः कूटाधिपत्वावस्थेति । अथ शेषेष्वुक्त्यायेन प्रदी-
णाक्रमेण दर्शयन्नाह-“ एवं नीलवंत ” इत्यादि व्यक्तं, नवरम
(एवमिति) पञ्चोत्तरव्यायेन नीलवत्ताया दिग्दक्षिणकूटः ।
मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यां पौरस्त्यायाः दक्षिणस्यां, ततोऽयं प्रा-
च्यजिनजवनऽऽग्नेयप्रासादयोर्मध्ये हेयः । एतस्यापि नीलवत्ता
देवः प्रजुः तस्य राजधानी दक्षिणपूर्वस्यामिति २ । “ एवं सुहत्ति ”
इत्यादि व्यक्तं, नवरं दक्षिणात्याया मेरुतो दक्षिणदिग्धर्तिन्याः
शीतोदायाः पूर्वतः । अनेन मेरुतः पश्चिमदिग्धर्तिन्याः शी-
तोदायाः व्यवच्छेदः कृतः, अत्रान्तरे सुहस्तिदिग्दक्षिणकूटः ।
अग्नेयप्रासाददक्षिणात्यजिनजवनमध्यवर्त्तित्यर्थः । एतस्याऽपि
सुहस्ती देवः, राजधानी तस्य दक्षिणपूर्वस्यां, नीलवतः सु-
हस्तिनारेकस्यामेव दिशि राजधानीत्यर्थः ३ । एवं समवि-
दिग्दक्षिणकूटाधिपत्योरेकस्यां विदिशि राजधानीत्यर्थः २ अ-
ग्रेऽपि भाष्यम् । “ एवं चेव ” इत्यादि व्यक्तं, नवरं दक्षि-
णात्यजिनगृहनेर्द्धतप्रासादयोर्मध्ये इत्यर्थः ४ । एवमित्यादि
व्यक्तं, नवरं पश्चात्यायाः पश्चिमाभिमुखं वदन्त्याः शीतोदाया
दक्षिणस्यामिति नैर्द्धतप्रासादपश्चात्याजिनभवनयोर्मध्यवर्त्ती-
त्यर्थः ५ । एवमिति व्यक्तं, पश्चात्याजिनभवनवायव्यप्रासाद-
योऽन्तरे इत्यर्थः ६ । “ एवं वड्ढेसं वि दिसाहत्तिकूटे ” इत्या-
दि गतार्थः, नवरमुत्तरायां मेरुत उत्तरदिग्धर्तिन्याः शीता-
याः पश्चिमतः, अनेन पूर्वादिग्धर्तिन्याः शीताया व्यवच्छेदः
कृतः, वायव्यप्रासादोत्तरादिभवनयोर्मध्यवर्त्तीत्यर्थः ७ । “ एवं
रोअणागिरी दिसाहत्तिकूटे ” इत्यादि व्यक्तं, नवरम्-उत्तरा-
याः शीतायाः पूर्वतः, उत्तरादिजिनजवनेशानप्रासादयोऽन्त-
राले इत्यर्थः ८ । एषु च बहुभिः पूर्वाऽऽचार्यैः शास्त्रतजिन-
जवनस्तोत्रेषु जिनभवनान्युच्यन्ते, इह तु सुप्रकृता नोक्तानि,
तेन तत्त्वं केवलिनो विदन्ति । अत्र एवोक्तं रत्नशेखरसुरभिः
स्वोपकृतेन विचारे-“ करिकूर्म न इहं, कुहकं चणजमलसमवि-
अकुसु । जिनजवनविसंवाओ, जो तं जाणंति गीअत्था ॥ १ ॥ ”
इति । अथैषा वापी चतुष्कप्रासादानां जिनजवनानां करिकू-
टानां च स्थाननियमने । अत्र वृद्धानां संप्रदायः । नयाहि-भऊ-
शास्त्रवने हि मेरोरुचतस्रोऽपि दिशो नदीज्यमवाहैः रुद्धा अतो
विह्वेव जवनानि भवन्ति, किं तु नदीतटानिकटस्थानि भवनानि,
गजदन्तानिकटस्थाः प्रासादाः, भवनप्राग्भावित्वात्, शीतायाः,
शीतोदाऽन्तरालेष्वप्यु करिकूटाः, अत एव विशेषतो वदन्ति-
मेरोरुत्तरपूर्वस्यामुत्तरकुण्डां बहिः शीताया उत्तरदिग्नागप-
ञ्चाशद्योजनेभ्योऽपरः प्रासादः, तत्परिकेपिण्यश्चतस्रो वाप्यः ।
एवं शेषेष्वपि प्रासादेषु हेयम् । मेरोः पूर्वस्यां शीतायाः दक्षिण-
तः ५० योजनेभ्यः परतः सिद्धायननं, मेरोर्दक्षिणपूर्वस्यां ५०
योजनातिक्रमे देवकुण्डां बहिः शीताया दक्षिणत एव प्रासा-
दाः, मेरोर्दक्षिणतः ५० योजनातिक्रमे देवकुण्डां मध्ये शी-
तोदायाः पूर्वतः सिद्धायननं, मेरोरपरदक्षिणतः ५० योजना-
न्यवगात्र देवकुण्डां बहिः शीतोदाया दक्षिणतः प्रासादः, प-
श्चिमायां ५० योजनातिक्रमे शीतोदाया उत्तरतः सिद्धायननं,
मेरोरपरस्यां ५० योजनान्यवगात्र उत्तरकुण्डां बहिः शा-
तोदायाः पश्चिमतः सिद्धायननमिति । एतेषां चाष्टस्वन्तरेष्व-
ष्टौ करिकूटा इति । जं० ४ बक्र० । स्थान० ।

दिमिदेवया-दिग्देवता-स्त्री० । इन्द्राऽऽदिषु, पञ्चा० ८ वि० ।
५० ।

दिसिदेवय-दिग्द्वय-न० । प्रथमे गुणत्रयभेदे, आव ६ अ० ।

माध्यमे तेषामेवाणुव्रतानां परिपालनाय भावनाभूतानि गुणत्र-
तान्यभिधीयन्ते । तानि पुनस्त्रीणि भवन्ति । तद्यथा-दिग्द्वयतम्
१, उपभोगपरितोषे परिमाणम् २, अनर्थदण्डवर्जनमिति ३ ।
तत्राऽऽद्यगुणत्रयस्वरूपमभिधत्तयाऽऽह-

दिसिदेवय तिविहे पञ्चत्वे । तं जहा-उक्तदिसिदेवय, अहो-
दिसिदेवय, तिरिअदिसिदेवय ॥ ३५ ॥

(दिसिदेवय तिविहे इत्यादि) दिशो ह्यनेकप्रकाराः शास्त्रे च-
र्णिताः, तत्र सूर्योपलक्षिता पूर्वा, शेषाश्च दक्षिणाऽऽदिका-
स्तदनुक्रमेण कृष्टव्याः । तत्र दिशामन्वि, दिक्षु वा व्रत-
म-एतावत्सु पूर्वाऽऽदिदिग्भिर्भागेषु मया गमनाऽऽद्यनुष्ठेयं,
न परत इत्येवंभूतं दिग्भ्रमम् । एतच्चोद्यतस्त्रिविधं प्रकृतम्,
तीर्थकरणधरैः । तद्यथेति पूर्ववत् । ऊर्ध्वं दिक्, तत्संवा-
न्धि तस्या वा व्रतम-एतावती दिग्गुह्येपयताऽऽद्याहणादवगाहनीया,
न परत इत्येवंभूतमिति भावना । अधः दिग्द्योदिक, तत्संवा-
न्धि तस्या वा व्रतमधोदिग्भ्रमम्-एतावती दिग्धः कृताऽऽद्यव-
तरणादवगाहनीया, न परत इत्येवंभूतमिति हृदयम् । तीर्थगदि-
हाः पूर्वाऽऽदिकाः, तासां संवान्धि तासु वा व्रतं तीर्थगदिग्भ्रमम्-
एतावती दिक् पूर्वोन्नावगाहनीया, एतावती दक्षिणेनेत्यादि, न
परत इत्येवंभूतेति भावार्थः । अस्मिन् सत्यवप्रहीनकेत्राद् बहिः
स्थावरजङ्गमप्राणिगोचरो दण्डः परित्यक्तो भवतीति गुणः ।

इदमपि चातिचाररहितमनुपालनीयमतोऽस्यैवातिचा-
रमभिधत्तुराह-

दिसिदेवयस्म ममणोवामणं इमे पंच अड्यारा जा-
णिअव्वा, न समापरिअव्वा । तं जहा-उक्तदिसिप्पमाणाऽ-
कमे, अहंदिमिप्पमाणाऽकमे, तिरिअदिसिप्पमाणाऽकमे,
खेत्तवुद्धी, सइअंतरधानं ॥ ३६ ॥

(दिसिदेवयस्म ममणोवामणमित्यादि) दिग्भ्रमस्योक्तम्-
कपस्य भ्रमणोपासकेनापी पञ्चातिचारा ज्ञातव्याः, न समाच-
रितव्याः । तद्यथा-ऊर्ध्वदिग्भ्रमप्रमाणानि क्रमः, यावत्प्रमाणं परि-
गृहीतं तस्यातिलङ्घनमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि भावना कार्या ।
अधोदिक्प्रमाणानि क्रमः, तीर्थगदिक्प्रमाणानि क्रमः, केत्रस्य
वृद्धिः केत्रवृद्धिरित्येकतो योजनशतपरिमाणमभिगृहीतमन्यतो
दश योजनान्यभिगृहीतानि, तस्यां दिशि समुत्पन्नं कार्यं योज-
नशतमभ्यादपनीयान्यानि दश योजनानि, तत्रैव सुबुद्ध्या प्रक्षि-
पति संवर्द्धयत्येकत इत्यर्थः । स्मृतेर्दशोऽन्तर्धानं स्मृत्यन्तर्धा-
नम्-किं मया परिगृहीतं, कथा मर्यादया भ्रममित्यभ्रमननुसरण-
मित्यर्थः । स्मृतिमूलं नियमानुष्ठानं, अंशे नियमन एव नियमज्ञश्च
इत्यतिचारः । "एतथ य सामायासी-उक्तं जं पमाणं गहियं, तस्स
त्वरि एवयसिहरे रुक्खे वा मक्कसो य पक्खी वा सावयस्स
अथ आभरणं वा गेण्हउं पमाणाइरेणं त्वरिभूमि वखेज्जा,
तथ से न कप्पहं गंतु, जाहे तं पमियं अक्षेण वा आणीय ताहे
कप्पहं । एयं पुण अट्ठावयहेमकुट्टसस्मेयसुपरहउजंनचित्तकूट-
अंजणगमंदराऽऽदिषु पक्कएसु जवेज्जा । एवं अहे कूटियाऽऽदि-
सु विभासा । तिरियं जं पमाणं गहियं, तं तिविहेण वितीकरणेण

णातिकमियंभवं । खेत्तवुद्धी सावयेण न कायव्वा । कहं?, सो पुब्बेण
जंरुगं गहाय गअो जाव तं परिमाणं, ततो परेण भइं अअह
त्ति कावं अवरेण जाणि जायणाणि ताणि पुब्बदिमाए संतुहइ,
एसा खेत्तवुद्धी, से न कप्पहं कावं, सिय ति बालीणो हांज्जा,
शियत्तियव्वं विस्सरिण वा न गंतव्वं, अअो वि न विस्सिजिय-
व्वो, जं अअणाणाय को वि गअो हांज्जा, जं विस्सुमारिय खेत्तगसेण
लक्कं, तस्स गेण्हउज्जति" ॥ ३६ ॥ आय० ६ अ० । ध० । उप० ।
आ० । पञ्चा० । ध० १० । आ० चू० ।

दिसीविजाय-दिग्विजाय-पुं० । ईशानाऽऽदिषु कोणेषु, सू० प्र० १
पादु० । रा० ।

दिस्म-दृश्य-अव्य० । उपदेय्येत्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

दिस्ममाण-दिश्यमान-त्रि० । उपदिश्यमाने, आद्या० १ ध्रु० ३
अ० १ उ० ।

दुपमान-त्रि० । चक्षुषा उपलभ्यमाने, प्रा० ५ अ० । आद्या० ।

दिस्मा-दृष्टा-अव्य० । उपदेय्येत्यर्थे, भ० १० श० ८ उ० ।

दिह-दिह-धा० । उपनये, अनु० । अदा०-उज्ज०-सक०-अ-
निद । देग्धि, दिग्धे । अधिकृत । अदिग्ध । वाच० ।

दिहागअ-दिधागत-त्रि० । " सर्वत्र लघुरामचन्द्रे " ॥ ५ । २
७६ ॥ इति बलोपः । धस्य हः । द्विप्रकारं प्राप्ते, प्रा० दुं० १
पाद ।

दिहि-धृति-स्त्री० । 'दिहि' इत्येतदर्थे तु " धृतेर्विहिः " ॥ ८ ।
२ । १३१ ॥ इति चक्षुषाम इति धृतेर्विहिः । प्रा० १ पाद ।
" धृतेर्विहिः " ॥ ८ । २ । १३१ ॥ इति धृतिशब्दस्य दिहिरि-
त्यादेशो वा । 'विही । विहि ।' प्रा० २ पाद । स्त्री० । धृ-क्तिन् ।
तुष्टे, धारणे, योगे, विष्कम्भावधिके अष्टमे योगे, सुम्ने, धार-
णायाम, अवसादेऽपि शरीराऽऽदेः स्तम्भनशक्तौ, अष्टादशक्षर-
पादके उद्देभदे, अष्टादशसङ्ख्यायां च । वाच० ।

दीण-दीन-त्रि० । दी-क्तः, तस्य नः दुःखिने, भीते च । वाच० ।
रक्कं, पञ्चा० ए वि० । दैन्यवृत्ति, विपा० १ ध्रु० २ अ० । आ० ।
क्षीणसकलपुरुषार्थशक्तौ, द्वा० १२ द्वा० । पं० ब० । करुणऽऽह-
दे, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । दु स्थे, द्वा० १ ध्रु० १ अ० । सूत्र० ।
प्रहन० । भणु० । मृगालत्वविहारिणि, आद्या० १ ध्रु० ६ अ० ।
" दीणाजासं दीणे, गति दीणजापचं पुरिसं । कं पेक्कासं नवं-
तं, दीणाए दिट्ठिए तत्थ ॥ १॥ " ध्य० ३ उ० ।

दीणजाड-दीनजाति-त्रि० । दीना वा हीना जानिरस्येति दी-
नजातिः । दीनजातौ, द्वा० ४ उ० २ उ० ।

दीणदाण-दीनदान-न० । कृपणेभ्योऽनुकम्पावितरणे, पञ्चा०
७ वि० ।

दीणदिहि-दीनदृष्टि-पुं० । विद्वद्वाचक्षुषि, द्वा० ४ उ० २ उ० ।

दीणपस-दीनप्रह-पुं० । दीनसूक्ष्मार्थोऽऽशोचने, द्वा० ४ उ०
२ उ० ।

दीणपक्कम-दीनपराक्रम-पुं० । हीनपुरुषकारे, द्वा० ४ उ०
२ उ० ।

दीणपरिणय-दीनपरिणत-पुं० । अदीनः सद्य दीनतया परि-
णतो यस्तस्मिन्, द्वा० ४ उ० २ उ० ।

दीपपरियाय-दीनपर्याय-पुं० । दीनस्यैव पर्यायोऽवस्था
प्रमथ्याऽऽदिलक्षणो यस्य तस्मिन्, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपपरिवार-दीनपरिवार-पुं० । दीनः परिवारो यस्य त-
स्मिन्, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपजावया-दीनभावता-स्त्री० । प्रत्यनीकापमानाऽऽदौ दैव्ये,
दीनो भावो मानसाध्यवसायो यस्यासौ दीनभावो, दीनभावस्य
भावो दीनभावता । आतु० ।

दीपभासि (ण)-दीनजाविण्-पुं० । दीनवद् भाषणशालि, दी-
नवदीन वा जावने । स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपपण-दीनमनम्-पुं० । स्वभावत एवानुद्धतचेतसि, स्या०
४ डा० १ उ० ।

दीपपा-दीनता-अव्य० । दैव्ये, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपववहार-दीनव्यवहार-पुं० । दीनान्योन्यदानप्रतिदानाऽऽदि-
क्रिये, दीनविधावे च । स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपवित्ति-दीनवृत्ति-पुं० । दीनस्यैव वृत्तिवर्तनं जीविका य-
स्य तस्मिन्, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपविमण (म्)-दीनविमनम्-त्रि० । दीनो दैव्यवान् विमनाः
शून्यचित्तः, दीनश्चासौ विमनाश्च दीनविमनाः । दैव्यवचूच्याचसे,
विपा० १ भु० २ अ० ।

दीपविमणवयण-दीनविमनोवदन-त्रि० । दीनस्यैव विमनस
इव वदनं यस्य तस्मिन्, ज० ९ श० ३३ उ० । विपा० ।

दीपसं रूप-दीनमंकरूप-त्रि० । उत्तमचित्तस्वाभाव्येऽपि कथ-
ञ्चिद्दीनविमर्शे, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपसीलसमाचार-दीनशीलममाचार-पुं० । दीनधर्मानुष्ठा-
ने, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपसेवि (ण)-दीनसेविन्-पुं० । दीनं नायकं सेवते यस्तस्मिन्,
स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीपानुकंपण-दीनानुकम्पन-न० । निःस्वाम्यधिरपह्नुरोगा-
ऽऽनप्रवृत्तिव्यनुकम्पकरणे, अ० २ अधि० ।

दीपार-दीनार-पुं० । दी-अरक् नुद च । स्वर्णनृपणे, मुद्रा-
यां, सुवर्णकर्षद्वयं, निष्कमाने, बाच० । आचा० । आ० क० ।
औ० । नि० झू० । आ० म० ।

दीपारमालिया-दीनारमालिका-स्त्री० । दीनाराऽऽकृतिमात्रा-
याम्, औ० ।

दीपोभासी-दीनावभासि (वि)न्-पुं० । दीनवद्वचनासते प्रति-
भासि, अवभाषने वा याचन इत्येवशीले, स्या० ४ डा० २ उ० ।

दीप-दीप-त्रि० । ज्ञास्वरे, स्या० ८ डा० ।

दीपा-दीपा-स्त्री० । दीपप्रभायां, योगद्वयौ च । डा० २० डा० ।
(अस्या व्याख्या 'दीपा' शब्देऽनुपद्वये २५२० पृष्ठे गता)

दीप-दीप-पुं० । दीप-कः । प्रदीपे, दी० १ तरव । षो० ।
नि० झू० । दश० । तैलाऽऽदिस्तेदयोगेन वर्ति तादाहकाशि-

क्षाऽन्विने, बाच० । प्रकाशके वस्तुनि, स्या० १० डा० । दीप-
शिखायाम्, स० १० सम० । दीपनाक्याविकल्पे च । विशेष० ।

त्रिविधा दीपाः-अवगम्यनदीपाः, शुद्धलावका इत्यर्थः ।
उत्कृष्टनदीपा उत्कृष्टपण्डितः । पञ्जरदीपा अक्षयपटलाऽऽदिप-

ञ्जरयुक्ताः । त्रयोऽप्येते त्रिविधाः सुवर्णरूप्यतनुययत्वादिताः । डा०
६३६

१ भु० १ अ० । 'दीपो' दीप्तौ । दीपयति प्रकाशयतीति दीपः । भाष-
तः श्रुतज्ञानत्वात्, पुत्र० १ भु० १ अ० । ("संकटसंज्ञवस्मी, अगमि
वि असह सरिसङ्गरेण । अत्याहङ्ग पक्वता, सारिम्से दीपगे उ
चिही ॥२८॥" इत्यादि 'परिचयणा' शब्दे वक्ष्यते) दीपादीपज्ञानं
प्रदीप्यते ज्वलाति, सोऽपि च प्रदीप्यते, दीपो न पुनरन्याव्यर्थापो-
त्पत्तावपि क्षायते । उक्त० १ अ० । (दीपाऽऽदिनिर्जितपूजा, तत्-
फलाऽदिकं च 'चेष्ट' शब्दे तृतीयभागे १२८६ पृष्ठे छप्यम्) ।
दीप-न० । द्विगता भापोऽत्र । अच् आवेदत इव । बाच० । डा-
ज्यां प्रकाराभ्यां स्नानदातृत्वाऽऽहाराऽऽद्युपपन्नहेतुककृपाप्रा-
प्तिनिः पाप्मीति द्वीपाः । जन्मवाचासञ्चतविशेषे क्षेत्रविशेषे, अ-
नु० । जलधुने भूदेशे, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार । प्रज्ञा० । द्वीपोऽ-
पि पूर्ववच्चतुर्धा-तत्र नामद्वीपो-यस्य द्वीप इति नाम । स्वाप-
नार्द्धपो-या द्वीपस्य स्थापना । यथा-चित्रशिक्षितजम्बुद्वीपाऽऽ-
दिः । द्व्यद्वीपो द्विधा-आगमतो, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमत-
स्तदर्थज्ञानानुपयुक्तः, नोआगमतस्तु हृशरीरमव्यशरीरव्यद्वी-
पो लुघोद्यौ । तद्व्यतिरिक्तव्यद्वीपो द्विधा-संदीनः, असंदी-
नश्च । तत्र यो हि पक्षमासाऽऽबुद्धकेन प्लाव्यते स संदीनो,
विपरीतस्त्वसंदीनः-सिंहद्वीपाऽऽदिः । भावद्वीपोऽपि द्विधा-
आगमतो, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतस्तदर्थज्ञानानुपयुक्तः । नो-
आगमतस्तु माधुः । कथमित्याह-यथाहि नदीसमुद्रबहुमध्य-
प्रदेशे सांयात्रिका व्यद्वीपमवाप्याऽऽश्वसन्ति, तथा पारातीत-
संसारपारावागन्तरचारस्त्रेदमेदस्तिनो देहिनः परमपरोपका-
रैकप्रवृत्तं साधु समवाप्याऽऽश्वसन्ति, अतो भावतः परमार्थ-
तो द्वीपो जायद्वीप उच्यते । सोऽपि संदीनासंदीनभेदाद् द्वि-
धा-तत्र परीपदोपमर्गोऽऽद्यैः क्षोभ्यः संदीनः, तदितरस्त्वसं-
दीनः । अथवा-भावद्वीपः सम्यक्त्वं, तच्च प्रतिपातित्वादीप-
शमिकं, क्षायोपशमिकं च । संदीनो भावद्वीपः, क्षायिकं चासं-
दीन इति । ननु कचित् तत्पर्यायाऽऽपन्नं वस्तु जावनिक्षेपे नि-
क्षिप्यते, यथाऽत्रैव जम्बूपर्यायमनुजयन् जाचजम्बुत्वेन निक्षिप्तः ।
कच्चिद्व्यप्याऽऽपन्नं वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते, यथाऽत्रैव
भावद्वीपपर्यायमनुभवन् साधुः सम्यक्त्वं चेति परस्परमुदाह-
रणार्थस्य कथं युक्तिमिति ? । अत्रोच्यते-वस्तुगत्या तत्पर्या-
याऽऽधारतया भवन् भाव इति कृत्वा तत्पर्यायधारे वस्तु भाव-
निक्षेपे निक्षिप्यते । यत्तु तद्वस्तु भावनिक्षेपे निक्षिप्यते तत्तद्व-
तभावगनगुणाऽऽरोपादोपचारिकमिति न दोषः, चित्तज्ञाया विचि-
त्रत्वादिति । प्रस्तुते च-द्विधा गता लघणोवस्याऽऽपोऽस्मादिति अ-
न्वर्थवशाद् द्वापत्यं, पृथिव्यादिपरिणामरूपत्वाद् व्यद्वीपत्वं, तत्र
च व्यद्वीपेनात्राधिकारः, तत्राप्यसंवीनेनेति । अथ वेत्तं नामा-
ऽऽदिनेदाद् द्वीपश्चतुर्धा-नामद्वीपो-द्वीप इति नाम, नामनामव-
तोरनेदोपचारात् । स्थापनाद्वीपो द्वीपस्य स्थालयलयाऽऽद्याका-
रः । व्यद्वीपो-द्वीपाऽऽवगमकव्यद्वीपाणि पृथिव्यादीनि, तदात्मक-
त्वाद् द्वीपानाम् ज० । भावद्वीपस्तु स्थापनायाकृतिमत् स्वसाऽऽत्म-
कं सर्वतः समुद्रजलप्लावितं क्षेत्रखण्डम् । ज० १ षक्० । स
च व्यद्वीपभेदाद् द्विधा-तत्र व्यद्वीप आश्वासद्वीपः,
आश्वासयतेऽस्मिन्नित्याश्वासः, स चासौ द्वीपश्चाऽऽश्वा-
सद्वीपः । यदिवा-इवसनमाश्वासः, आश्वासाप द्वीप आ-
श्वासद्वीपः, तत्र नदीसमुद्रबहुमध्यप्रदेशे निक्षेपोऽस्माद-
यस्तत्राप्याऽऽश्वसन्ति । असावपि द्विधा-संवीनोऽसंवीनश्चे-
ति । यो हि पक्षमासाबुद्धकेन प्लाव्यते स संदीनो, विपरीतस्त्वसं-
दीनः, सिंहद्वीपाऽऽदिः । यथा हि सांयात्रिकास्त द्वीपमसंदीनमुद-

स्वदेशेऽसिद्धीति-सम-अप्याश्वसन्त्येवं तं भावसंधामायोत्थितं साधुमत्राप्यापरे प्राणिनः समाह्वयन्ति । यद्वि वा दीप इति प्रकाशदीपः प्रकाशाय दीपः प्रकाशदीपः, स चाऽऽदित्यचन्द्रम-
एयाविरसं दीनः, अपरस्तु विद्युदुल्काऽऽदिः संदीनः । यद्वि वा प्र-
चुरेभ्यस्तथा विचक्षितकालावस्थास्य संदीनोऽपि परीतस्तु संदी-
न इति । यथा ह्यसौ स्फुटावेदनो ह्येयोपादेयहानोपादानवतां
निमित्तनावमुपयाति तथा कश्चित्समुद्राऽऽद्यन्तवर्तिनामाश्वत्स-
कारि च भवति, एवं ज्ञानसंधामायोत्थितः परीतहोपसर्गाक्रोच्य-
तयाऽसंदीनः साधुर्विशिष्टोपदेशज्ञानोऽपरेषामुपकारायेति । अ-
परे भावदीपः, भावदीपं चाभ्यधा व्याचक्रते । तद्यथा-भावदीपः
सम्यक्त्वं, तच्च प्रतिपादित्वादौपशमिक, कायोपशमिक च । सं-
दीनो भावदीपः, कायिकं त्वसंदीन इति । तं द्विविधमप्यव्याप्य
परीतसंसारत्वात्प्राणिन आह्वयन्ति । भावदीपस्तु संदीनः सु-
तज्ञानम्, असंदीनस्तु केवलमिति । तच्चावाप्य प्राणिनोऽवश्य-
माह्वयन्त्येवेति । आचा० १ भु० ६ अ० ३ उ० । समुद्रान्तःपातस्य
जनोऽंशकक्षोलाऽऽकुलितस्य मुमूर्षोरतिभ्रान्तस्य विभ्रामहेतौ,
सम्यक्त्वाऽऽदिके संसारचमणविभ्रामहेतौ, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।
(जम्बूद्वीपाऽऽदीनां गणना 'आणुपुत्रो' शब्दे द्वितीयभागे
१४७ पृष्ठे गता) (जम्बूद्वीपनाम्ना कियन्तो द्वीपा इति 'ज-
म्बूदीप' शब्देऽस्मिन्नेव जागे १३७१ पृष्ठे गताः) (अन्तर्द्वीपा
'अन्तरदीव' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठे उक्ताः)

दीवञ्च-देशी-ककलासं, वे० ना० ५ वर्ग ४१ गाया ।

दीवङ्ग-द्वीपाङ्ग-पुं० । सुवमसुवमाजाते चतुर्थे कल्पवृक्षमेवे, दी-
पः प्रकाशकं वस्तु, तत्करणत्वाद्वीपाङ्गः । स्थो० १० ठा० । प्र-
श्न० । यथेह स्निग्धं प्रज्वलन्त्यः काञ्चनमप्यो दीपिका उद्योतं
कुर्वाणा दृश्यन्ते तद्वद् द्वीपाङ्गो विस्मसापरिणतः प्रकृष्टोद्योतेन
स्वर्भुद्योतयन् वर्तते । तं० ।

दीवकलिया-दीपकलिका-स्त्री० । दीपशिलायाम्, अनु० ।

दीवकुमार-द्वीपकुमार-पुं० । भूयणनियुक्तसिंहकूपधरेषु भवन-
वासिविशेषेषु, प्रज्ञा० २ पद । स्थो० । श्री० । भ० ।

द्वीपकुमाराः सर्वे समाहारा इत्यादिबलकथिता-

दीवकुमारा एं भंते ! सर्वे समाहारा, सर्वे समुद्रमास-
णिस्मासा । एो इण्डे समडे । एवं जहा पढमसए विति-
यउहेमए दीवकुमाराणं वत्तव्वया तहेव० जाव समाजया स-
मुस्सासणिस्मासा । एवं णागाऽवि । दीवकुमारा णं भंते !
कइ लेस्साओ पषत्ताओ ! गोयमा ! चत्तारि लेस्साओ प-
षत्ताओ । तं जहा-कएहलेस्सा० जाव तेउलेस्सा । एएसि
णं भंते ! दीवकुमाराणं कएहलेस्साणं० जाव तेउलेस्साण
य कयरे कयरेहिंतो० जाव त्रिसेसाहिया । गोयमा ! स-
व्वत्थोवा दीवकुमारा तेउलेस्सा, काउलेस्सा असंवेज-
गुणा,णीललेस्सा त्रिसेसाहिया, कएहलेस्सा त्रिसेसाहिया ।
एएसि णं जंते ! दीवकुमाराणं कएहलेस्साणं० जाव तेउ-
लेस्साण य कयरे कयरेहिंतो अप्पहििया वा, मडिहििया
वा । गोयमा ! कएहलेस्सेहिंतो णीललेस्सा मडिहििया
० जाव सव्वमडिहििया वा तेउलेस्सा । भेवं जंते ! भंते त्रि-
० जाव विहरइ ॥ भ० १६ श० १३ उ० ।

दीवकुमारावास-द्वीपकुमाराऽऽवास-पुं० । द्वीपकुमाराणां भव-
नाऽऽवासे, "छायत्तरि दीवकुमाराणं वाससयसहस्ता पषत्ता ।"
स० ७५ सम० ।

दीवङ्ग-दीपङ्ग-पुं० । दीप-स्वार्थे कन् । प्रदीपे, आ० भ० १ भ० २
अपड । इयेनपक्राणि, रागभेदे च । वाच० । सम्यक्त्वज्ञेदे, स्व-
यं तत्त्वअज्ञानरहित एव भिर्यादृष्टिः परस्य धर्मकथाऽऽदिभि-
स्त्वअज्ञान दीपयति प्रकाशयति, तत्सम्बन्धि सम्यक्त्वं दी-
पकमुच्यते । विशेष० ।

सयमिदं मिच्छादिद्वी, धम्मकहादिदि दीवइ परस्स ।

सम्पत्तिमिणं दीवङ्ग, कारणफलभावओ णेयं ॥ ५० ॥

स्वयमिदं मिच्छादृष्टिरभयो जव्यो वा कश्चिदङ्कारमर्दकच-
त् । अथ च-धर्मकथाऽऽदिभिर्धर्मकथया मातृस्थानानुष्ठानेना-
तिशयेन वा केनचिदीपयतीति प्रकाशयति परस्य भोक्तुः स-
म्यक्त्वमिदं व्यञ्जकम् । आह-मिच्छादृष्टेः सम्यक्त्वमिति वि-
रोधः । सत्यमूक्तिं तु कारणफलभावतो ज्ञेय-तस्य हि मिच्छा-
दृष्टेरपि यः परिणामः स खलु प्रतिपत्तसम्यक्त्वस्य कारण-
जावं प्रतिपद्यते, तद्भावनाविश्वाचस्य, अतः कारण एव का-
र्योपचारात्सम्यक्त्वाविरोधः, यथाऽऽयुधुतमिति ॥ ५० ॥ आ० ।
रथवीपुरतामनगराद् बहिःस्थे स्वनामक्याते उद्यमे, उक्त० ३
अ० । विशेष० । आ० म० । आ० चू० । आ० क० । कुङ्कुमे, अ-
र्थान्नङ्कारभेदे च । न० वाच० । दीपयति-णञ्-एवुस् । यमा-
स्याम्, स्त्री० । कार्यप्रकाशके, कुशले च । त्रि० । स्त्रियां टाप्,
अन इत्यम् । वाच० ।

दीवचंद-दीपचन्द्र-पुं० । ज्ञानधर्माऽऽन्यथाउक्तार्थे स्वनाम-
क्याते पात्रके, अष्ट० ३२ अष्ट० ।

दीवचंपय-दीपचम्पक-न० । दीपस्थगनके, भ० उ श० ६
उ० । रा० ।

दीवचंवग-दीपचम्पक-न० । 'दीवचंपय' शब्दार्थे, भ० उ
श० ६ उ० ।

दीवण-दीपन-पुं० । त्रि० । प्रकाशने, वाच० । ओघ० । दीपनं
करोति कथयतीत्यर्थे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

दीवणिज-दीपनीय-त्रि० । दीपयति जडराग्नमिति दीपनीयः,
बाहुलकात्कर्त्तर्यनोयप्रत्ययः । आभनृञ्ङकरे, जी० ३ प्रति० ४
उ० । स्थो० । ज्ञा० । प्रज्ञा० ।

दीवमं-दीवयत्-पुं० । क्रीरति, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

दीवयंत-दीपयत्-पुं० । शोभयति, कल्प० २ क्षण ।

दीवय-दीपक-पुं० । चित्रके, जी० १ प्रति० ।

दीवचंदिर-दीपचन्दिर-न० । स्वनामक्याते आचकप्रधाने नगरे,
पं० व० ४ द्वार ।

दीवसमुद्-द्वीपसमुद्-पुं० । जम्बूद्वीपाऽऽदिसवणसमुद्राऽऽदि-
षु, जी० ।

द्वीपसमुद्रवक्तव्यतामाह-

कहि णं जंते! दीवसमुद्दा, केवइया णं भंते ! दीवसमुद्दा,
के महालया णं जंते ! दीवसमुद्दा, किंसंठिया णं
जंते ! दीवसमुद्दा, किमागारभावपकोयारा णं जंते !
दीवसमुद्दा पषत्ता ! गोयमा ! जम्बुदीवा दीवा, अ-

वणादिया समुद्रा. संठाणतो एकविहिविहाणा. चित्या-
रतो अणेगविहिविहाणा-डुगुणा दुगुणा पकुप्पाएमाणा
पकुप्पाएमाणा पवित्थरमाणा पवित्थरमाणा ओजाममा-
णावीइया बहुउपलपउमकुमुदणल्लिणसुजगसंपंधियपोंर-
रीयमहापोंररीयमतपत्तसहस्मपत्तयफुल्लकेमरोवचिपा, पत्ते-
यं पत्तेयं पत्तमवरवेइया परिकिवत्ता, पत्तेयं पत्तेयं वणमंर-
परिकिवत्ता अस्सि तिरियलोए असंखेजा दीवसमुद्रा
संपंजूरमणपज्जवमाणा पसुत्ता समणउमो ।।

(कदि णं भंते ! दीवसमुद्रा इत्यादि) क कस्मिन्, णमिति वा-
क्यालङ्कारे, भदन्त ! परमकल्याणयोगिन् !, द्वीपसमुद्राः प्र-
कृताः ?। अनेन द्वीपसमुद्राणामवस्थानं पृष्टम् । (केवइया णं जंते !
दीवसमुद्रा इति) कियन्तः कियत्संस्थाकाः, भदन्त ! द्वीपसमु-
द्राः । अनेन द्वीपसमुद्राणां संस्थानं पृष्टम् । (के माइलयानं जंते !
दीवसमुद्रा इति) किं महानास्य आश्रयो व्याप्यकेप्रकृतां येषां
ते महालयाः, किंप्रमाणा महालयाः, णमिति प्राग्वत् । द्वीपसमु-
द्राः प्रकृताः ?। किंप्रमाणं द्वीपसमुद्राणां महत्त्वमिति पाठः । ए-
तेन द्वीपसमुद्राणामाध्यामाऽऽदिपरिमाणं पृष्टम् । तथा- (किं सं-
स्था णं भंते ! दीवसमुद्रा इति) किं संस्थितं संस्थानं येषां ते
किमास्थिताः, णमिति पूर्ववत् । भदन्त ! द्वीपसमुद्राः प्रकृताः ?।
अनेन संस्थानं पप्रच्छ । (किमागारनावपडोयारा णं भंते ! दी-
वसमुद्रा पसुत्ता इति) आकारजायः स्वरूपविशेषः, कस्याऽऽका-
रजावस्थ प्रत्ययतारो येषां ते किमाकारभावप्रत्ययताराः । ब-
हुव्यग्रहणाद्वैयधिकरएवेऽपि समासः । णमिति पूर्ववत् । द्वीपस-
मुद्राः ?। किं स्वरूपां द्वीपसमुद्राणामिति भावः । अनेन स्वरूप-
विशेषविषयः प्रश्नः कृतः । भगवानाह- (गोयमेत्यादि) गौतम !
जम्बूद्वीपाऽऽद्यो द्वीपाः, लवणाऽऽदिका लवणसमुद्राऽऽदिकाः
समुद्राः, अनेन द्वीपानां समुद्राणां वाऽऽदिकृतः । एतच्च पृष्टमपि
जगत्ता कथितमुत्तरत्रोपयोगित्वात्, गुणयते शिष्याया पृष्टम-
पि कथनायमिति व्यापनार्थं च । (संठाणतो इत्यादि) सं-
स्थानतः संस्थानमाश्रय (एगविहिविहाणा इति) एकविधि
एकप्रकारं विधानं येषां ते एकविधिविधानाः, एकस्वरूपा इति
भावः । सर्वेषां वृत्तसंस्थानसंस्थितत्वात् । विस्तरतो विस्तारम-
धिकृत्य पुनरनेकाविधिविधानाः, अनेकविधानं अनेकप्रकाराणि
विधानानि येषां ते तथा, विस्तारमधिकृत्य नानारूपा इत्यर्थः ।
तदेव नानारूपत्वमुपदर्शयति- (दुगुणा दुगुणा पकुप्पाएमाणा
पकुप्पाएमाणा पवित्थरमाणा पवित्थरमाणा इति) द्विगुणं द्विगुणं
यथा भवति एवं प्रत्युत्पद्यमानाः प्रत्युत्पद्यमानाः, गुणयमाना
इत्यर्थः । प्रविस्तरन्तः प्रविस्तरन्तः, प्रकर्षेण विस्तारं गच्छ-
न्तः । तथाहि-जम्बूद्वीप एकं द्वीपं, लवणसमुद्रो द्वे लोके, धात-
कीखण्डश्चत्वारि लङ्काणित्यादि । (ओभासमाणवाइया इ-
ति) अवभासमाना वीक्ष्यः कस्योक्ता येषां तेऽवभासमान-
वीक्ष्यः । इदं विशेषणं समुद्राणां प्रतीतमेव, द्वीपानामपि वेदि-
तव्यम्, तेष्वपि हृदयदीपताऽऽदिषु कल्लोससंनधात् । तथा ब-
हुभिरुपपन्नकुमुदमलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्ड-
रीकशानपत्रसहस्रपत्रैः (फुल्लंति) प्रफुल्लैर्विकसितैः (केसरे
ति) केसरोपलज्जितैरुपचिता उपचितशोभाका बहुपत्रप-
त्रकुमुदमलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशानपत्रस-
हस्रपत्रप्रफुल्लकेसरोपचिताः, तत्र उत्पन्नं गर्वमकं, पञ्च सूर्यनिका-

शि, कुमुदं चन्द्रविकाशि, मलिनमीषद्वकपञ्च, सुभगं पञ्चवि-
शेषः, सौगन्धिक कङ्कारं, पुण्डरीक शानपत्रसहस्रं, तदेव हृदय-
महापुण्डरीकं, शानपत्रसहस्रपत्रे पञ्चविंशौ पत्रसंख्याकृतजे-
दौ । (पत्तेयं पत्तेयमिति) प्राग्विशोऽत्राजिमुख्ये, "लङ्काणामि-
प्रती आभिमुख्ये" ॥ २ । १ । १४ ॥ इति च समासः, ततो
वीक्षाविवक्षायां प्रत्येकशब्दस्य निर्वचनं, पञ्चविंशद्वका परि-
कृताः, प्रत्येकं प्रत्येकं वनखण्डपरितोषाः । (मयंजूरमणपज्ज-
वमाणा इति) जम्बूद्वीपाऽऽद्या द्वीपाः स्वयंभूरमणद्वीपपर्यव-
सानाः- लवणसमुद्राऽऽद्यः स्वयंभूरमणसमुद्रपर्यवसानाः ।
अस्मिन् नित्यं श्लोके यत्र वयं स्थिता असंख्येया द्वीपसमुद्राः प्र-
कृताः । हे भ्रमण ! हे मायुष्मन् ! इह अस्मिन् "तिरियलोए" इ-
त्यनेन संस्थानमुक्तम् । असंख्येया इत्यनेन संस्थानम्, " दु-
गुणा दुगुणा " इत्यादिना महत्त्वम्, " संठाणतो " इत्यादिना
संस्थानम् । जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

कियन्त द्वीपसमुद्राणां नामधेयानीति जगवानाह-

केवइया णं जंते ! दीवसमुद्रा नामधेजेहि पसुत्ता ?।
गोयमा ! जावइया लोणे सुभा नामा मुत्ता वक्का० जाव मु-
त्ता फामा, एवतिया दीवसमुद्रा नामधेजेहि पसुत्ता ।

गौतम ! यावन्ति लोके सामान्यतः शुभानि नामानि शङ्खचक्र-
स्वस्तिककलशभीवत्साऽऽदिनि, शुभाः वर्णाः, शुभा गन्धाः, शु-
भा रसाः, शुभाः स्पर्शाः-शुभवर्णनामानि, शुभगन्धनामानि, शु-
भरसनामानि, शुभस्पर्शनामानि च, एतावन्तो द्वीपसमुद्रा नाम-
धेयैः प्रकृताः, एतावन्ति द्वीपसमुद्राणां नामधेयानीति भावः ।

सागरोपमप्रमाणतो द्वीपसमुद्रपरिमाणमाह-

केवइया णं भंते ! दीवसमुद्रा उच्चारसमएणं पसुत्ता ?।
गोयमा ! जावइया अट्टाइज्जाइ उच्चारसागरोवमाणं उ-
च्चारसमया, एवतिया दीवसमुद्रा उच्चारसमएणं पसुत्ता ।

(केवइया णं जंते ! इत्यादि) कियन्तो भदन्त ! द्वीपसमुद्रा उच्चा-
रसमयेन उच्चारणव्योपमसागरोपमप्रमाणेन प्रकृताः ?। भग-
वानाह-गौतम ! यावन्तोऽस्तुतीयानामुच्चारसागरोपमाणामुच्चा-
रसमया एकैकसूक्ष्मशालापापहारसमयाः, एतावन्तो द्वीपसमुद्रा
उच्चारणे प्रकृताः । उक्तं च-"उच्चारसागराणं अट्टाइज्जाणं जत्ति-
या समया । दुगुणा दुगुणपवित्थर-दीवोदिरिज्जु एवइया ॥ १ ॥"

दीवसमुद्रा णं जंते ! किं दुहवीपरिणामा, आउपरिणामा,
जीवपरिणामा, पोगलपरिणामा ?। गोयमा ! पुढविपरि-
माणं वि, आउपरिणामं वि, जीवपरिणामं वि, पोगल-
परिणामं वि ॥

(दीवसमुद्रा णं भंते ! इत्यादि) द्वीपसमुद्राः, णमिति पूर्ववत् ।
भदन्त ! पृथिवीपरिणामा अपपरिणामाः ?। जगवानाह-गौतम !
पृथिवीपरिणामा अपि अपपरिणामा अपि, पृथिव्य एव जी-
वपुद्गलपरिणामाऽऽत्मकत्वात् सर्वद्वीपसमुद्राणाम् ।

दीवसमुद्रसु णं जंते ! सव्वपाणा सव्वजुया सव्वजीवा
सव्वसत्ता पुढनिकाइयत्ताए० जाव तसकाइयत्ताए उववसु-
पुव्वा ?। इता गोयमा ! असति अट्टुवा अणंखुत्ता, इति
दीवसमुद्रा संपत्ता ।

(दीवसमुद्रेषु णं भने ! सव्यपाणा सव्यजूया इत्यादि) द्वीपस-
मुद्रेषु, णमात पूर्ववत्, सर्वेष्विति गम्यते । जन्तु । सर्वे प्राणा
द्वीपिन्द्रियाऽऽद्यः, सर्वे जूनाः तरवः, सर्वे जीवाः पञ्चेन्द्रियाः,
सर्वे सत्त्वाः पृथिव्याद्य उदगपर्वः । । भगवानाह-गौतम !
असकृदुपपन्नपूर्वाः । अथवा-अनन्तकालः, सर्वेषामपि सांख्य-
हारिकराश्यान्तर्गतानां जीवानां सर्वेषु स्थानेषु प्रायोऽनन्तश्च
वत्पादात् ॥ जी० १ प्रति० ४ उ० ।

द्वीपसमुद्राणामुत्पत्त्य-
सर्वे वि णं दीवसमुद्रा दस जोयणसयाई उव्वेहेणं पणत्ता ।

"सर्वे वि" इत्यादि सुगमं, नवरसमुद्रेधम्-"ओडत्तं ति भणियं
होइ ।" द्वीपानाम् "ओरुत्तणभाये वि" अधोदिशि सदृश याव-
द् द्वीपव्यपदेशः, जम्बूद्वीपे तु पश्चिमदिक् जगतीप्रत्यासत्तौ
"ओरुत्तमवि अत्थि ति ।" स्या० १० डा० । द्वीपसमुद्रोपपत्ति-
प्रतिपादके दीर्घदशानां षष्ठेऽध्यायने, स्या० १० डा० ।

दीवसागरपत्ति-द्वीपनागरप्रकृति-स्त्री० । द्वीपसागराणां प्र-
कृतयो यस्यां प्रप्यपकृतौ सा दीवसागरप्रकृतिः । पा० । व-
शमे कालिकभुतनेद, पा० । द्वी० ।

दीवसिद्धा-दीपशिखा-स्त्री० । ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिभार्यायां साग-
रदत्तचक्रिस्तुतायाम्, वत्त० १३ अ० । नि० । नि० ।

दीवाजज्ञणभेय-दीपाऽऽदिज्वलनभेद-पुं० । दीपचक्रतारका-
ऽऽदीनां दीपनविशेषे, पञ्चा० २ वि० ।

दीवावह-दीपापह-त्रि० । दीपविनाशके, द्वा० २४ डा० ।

दीवायण-द्वैपायन-पुं० । द्वीपमयनं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपा-
यनं, स एव प्रज्ञाऽऽद्यत् । "द्वीपे न्यस्तस्त्वया बाल-स्ततो द्वैपा-
यनोऽभवत् ।" इत्युक्ते श्यासे, वाच० । सूत्र० १ सु० ३ अ० ४
उ० । षष्ठे ब्राह्मणपरिभाषाजके, श्री० । स्या० । ती० । दश० ।
आ० म० । स चाऽऽगमिष्यन्त्यामुन्मर्षिययां विशतितमस्ती-
यकरो भविष्यति । स० ।

दीवावली-दीपाऽऽवली-स्त्री० । दीपपङ्क्तिः, कालिकाऽमायां च ।
ती० २० कल्प । श्रीमहावीरस्य निर्वाणसमये अमावास्या
तिथिः, स्वातिनक्षत्रं चाभूताम्, दीपालिकासंघमिधुगुणनसमये
च कस्मिंश्चिद्वर्षे ते भवतः, कस्मिंश्चिद्वर्षे नेति । एतदुपरि
केचनेत्यं क्रययन्ति-पयश्च स्वात्यमावास्या भवतस्तदा गुण-
नीयम् । अन्ये च-यस्मिन् दिने "मेरुया" इति लोकप्रसि-
द्धाक्रयाविशेषस्तस्मिन् दिने गुणनीयमिति । तत्र "मेरुया"
कारणे जेदो भवति-एतद्देशमध्ये ये गुर्जरलोकाः सन्ति, तैः
पाकिस्ताने तानि कृतानि, एतद्देशीयैस्तु द्वितीयचामरे, ततः
किं स्वस्वदेशानुसारेण "मेरुया" करणविने गणनीयम्, उत
गुर्जरदेशानुसारेण ? प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र दीपाऽऽश्लिकागुणन-
माश्रित्य स्वस्वदेशीयलोका यस्मिन् दिने दीपाऽऽश्लिकां कुर्वन्ति
तस्मिन् दिने गुणनीयमिति । ३ प्र० । ही० ४ प्रका० । कल्प० ।

जं रयणि च णं समणे जगवं महावीरे कालगणं जाव
मव्ववुत्तवण्णीणे, तं रयणि च णं नवमह्वई-नवलेखई
कामीकोसलगा अट्टारसऽवि गणरायाणो अमावासाए
पाराभोअं पोमहोववासं पढविंसु, गण ते भावुज्जुए, दव्व-
वज्जुयं करिस्सामो ॥ १२८ ॥

(जं रयणि च णं इत्यादि) यस्यां रात्रौ भ्रमणो जगवान्
महावीरः कालगतः, यावत् सर्वबुद्धप्रकीर्णः, तस्यां रात्रौ (न
वमह्वई इत्यादि) नवमल्लिकाजातीयाः काशदेशस्य राजानः,
नवलेखकाजातीयाः कोशलदेशस्य राजानाः, ते च कार्यवशा-
द् गणमेलापकं कुर्वन्ति इति गणराजानोऽष्टादश, ये च-
टकमहाराजस्य सामन्ताः भूयन्ते, ते तस्याममावास्यायां पारं
संसारपारमाभोगयति प्रापयति यस्तमेवावधं (पोसहोव-
वासं ति) पौषवोपवासं कृतवन्ताः, आहारत्यागपात्रधूपम्
उपवासं चमुरित्यर्थः । अन्यथा-दीपकरणं न संभवति, ततश्च
गतः स जावोव्वोतः, ततो ह्योदयानं करिष्याम इति तैः दा-
याः प्रवर्तिताः, ततः प्रभृति दीपोत्सवः सवृतः, कार्तिकशुक्ल-
प्रतिपदि च श्रीगौतमस्य केशवमहिमा देवैश्चक्रं, अतस्त-
त्रापि जनप्रमोदः, नमिद्वर्द्धननरेन्द्रश्च जगवतोऽस्मिन् सुखा
शोकाऽऽर्त्तः सुदर्शनया भगिन्या संबोध्य सान्तरं स्वधर्ममिति श्रि-
तीययां जोजितस्ततो भ्रातृद्वितीयापर्वरुद्धिः । कल्प० १ अध०
६ क्षण । ती० । दीपाऽऽश्लिकाऽऽदिपर्वणं मुखमालिकाऽऽदिकरणे
मिश्रयात्वमारक्तो वेति प्रश्ने, उत्तरम्-आरम्भो लगनीति ज्ञात-
मस्ति, न तु मिश्रयात्मास्ति ॥ २२४ प्र० । सेत० ३ उल्ला० ।

दीविआ-देशी-उपदेहिकायां, मृगाऽऽकर्षण्यां च । वे० ना० ५
वर्ग ३ गाथा ।

दीविय-दीपित-त्रि० । कथिते, ओघ० ।

द्वीपिक-पु० । शाकुनिकपुरुषसंघमिधुपञ्जरस्थितिरौ, द्वा०
१ सु० १७ अ० ।

द्वीपिन्-पु० । चित्रके, आ० म० १ अ० १ खण्ड । ज० । प्रश्न० ।
प्रज्ञा० । डा० । ज० । स्या० । सूत्र० । प्रति० । आचा० ।

दीवियग-द्वैप्य-त्रि० । द्वीपसमावे, द्वा० २ सु० ११ अ० ।

दीविया-दीपिका-स्त्री० । हम्बो दीपो दीपिका । हम्बे दीपे,
ज० २ वक्र० । "दीवियाचक्रयाश्रिद्धि ।" दीपिकानां चक्रया-
नं सर्वयस्मिन्पञ्जरं पृष्टं दीपिकाचक्रवाद्यवृन्दम् । जी० ३
प्रति० ४ उ० । ज० ।

दीवुस्त्व-दीपोत्सव-पुं० । दीपमाश्लिकायाम्, अष्ट० ३२ अष्ट० ।

दीवुमयभभावमा-दीवोत्सवामावास्या-स्त्री० । कालिकामावा-
स्यायाम्, ती० २० कल्प ।

दीमंन-दृश्यमान-त्रि० । चक्षुषा प्रत्यक्षे, सूत्र० १ सु० ३ अ० ४ उ० ।

दीह-दीर्घ-पुं० । ह-घञ्, घस्य नेत्यम् । शाललतावृक्षे, उष्ट्र-
द्विमात्रे स्ववर्णे च । वाच० । "यमे दीहे ।" आयते, स्या० १ डा० ।
सूत्र० । विशेष० । प्रज्ञा० । श्री० । रा० । प्रसुरे, भ० १ डा० १
उ० । असंख्येय, त्रि० । विशेष० । "दीहदहसद्विमपक्राणि ।"
विपा० १ सु० ८ अ० ।

दीहकाल-दीर्घकाल-त्रि० । दीर्घः सप्तमानपेक्षया अनाश्रित्वा-
त् कालः स्थितिबन्धकालो यस्य तद्वद्दीर्घकालम् । दीर्घदिपति-
कं, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

दीहकालिगी-दीर्घकालिकी-स्त्री० । कालिसंज्ञायाम्, विशेष० ।

इह दीहकालिगी का-सिग ति सण्णा जया मुदीहं पि ।

संभरइ नृपमेस्मं, चिनेइ य किह णु कायव्वं ? ॥ ५०८ ॥

इह दीर्घशब्दस्य लुप्तदर्शनाद् दीर्घकालिकी 'कालिकी' इ-

त्युच्यते, कालिकी चासौ संज्ञा च पुनर्ज्ञावात् 'कालिकसंज्ञा'
इति कष्टव्यम् । यथा सुदीर्घमपि कालं ज्ञानमतीतमर्थं स्मरति,
एष्यन्तु ज्ञानिष्वस्तु चिन्तयति-कथं नु नाम कर्तव्यम् ? इत्येषा
चिन्तामाश्रित्य दीर्घाऽनाताऽनागतस्तु विषयः कालो यस्यां
सा दीर्घकालिकी कालिकसंज्ञोच्यते इत्यर्थः ॥५०८॥ विशेषः ।
('संज्ञा' शब्दे चेतया संज्ञितो ब्रह्मणः)

दीहकालिय-दीर्घकालिक-त्रि० । दीर्घः कालो विद्यते यस्य स
दीर्घकालिकः । स्था० ३ ठा० १ उ० । चिरन्तने, दशा० ७ अ० ।

दीहकालियउवपम-दीर्घकालिकोपदेश-पुं० । दीर्घः कालो
दीर्घकालः, सोऽस्यास्तीति दीर्घकालिकः, स चामाद्युपदेशश्च,
उपदेशो भग्नं, दीर्घकालोपदेशः । दीर्घकालिके भग्नं, आ०
म० १ अ० १ अक्षरम् ।

दीहखरु-दीर्घखरु-त्रि० । प्रचुरतरे, इय० ४ उ० ।

दीहगौरवपरिणाम-दीर्घगौरवपरिणाम-पुं० । यत आयुः स्व-
भावश्च जीवस्य दीर्घं दीर्घगमनतया लोकान्ताद् लोकान्तं या-
यद् गमनशक्तिमेवति स दीर्घगौरवपरिणामः । अष्टमे आयुषः
परिणामे, इह गौरवशब्दो गमनपर्यायः । स्था० ६ ठा० ।

दीहजीह-देष्टी-शब्दे, दे० ना० ५ वर्गं ४१ गाथा ।

दीहदक-दीर्घदष्ट-त्रि० । संपदष्टे, नि० यू० १ उ० ।

दीहणिहा-दीर्घनिहा-स्त्री० । मरणे, चिरकालव्यापिन्यां निहा-
याम्, आचा० २ भु० २ अ० ४ उ० । कुत्राऽऽदित्याप्तं ज्ञानम् । वाच० ।

दीहगिव-दीर्घनृप-पुं० । कास्मिन्पुत्रराजे, यो हि ब्रह्मरूपेण
हृतः । उल० १३ अ० ।

दीहदंत-दीर्घदन्त-पुं० । जम्बूद्वीपे द्वीपे भारते वर्षे भागमिष्यभया-
मुत्सर्पिण्यां मविष्यति द्वितीये अक्रवर्त्तिनि, स० । ति० । ती० ।

दीहदसा-दीर्घदशा-स्त्री० । ३० व० । दशाभ्ययने प्रथमविशे-
षे, स्था० ।

दीहदमाणं दस अज्जयणा पणसा । तं जहा-

“ चंदे सुरे य सुके य, निरिदेवं । पढावई ।

दीवसमुदाववनी, बहुपुत्ती मंदरे इय ॥ १ ॥

थेरं संजूपविनए, पम्ह उस्सासनिस्ससे ॥ ”

दीर्घदशाः स्वरूपतोऽनवगता एव, तदध्ययनानि तु कानिचि-
न्निरयाऽऽवलिकास्तुनस्कन्ध उपलज्यन्ते, तत्र चन्द्रवक्तव्यताप्र-
तिबलं चन्द्रमध्ययनम् । तथाहि-राजगृहे महावीरस्य चन्द्र-
ज्योतिष्काजो वन्दनं कृत्वा नाट्यविधिं शोपदर्शये प्रतिगतः,
गौतमश्च भगवन्तं तद्वक्तव्यतां पप्रच्छ, जगवौ श्रुत्वा च-
आवस्थायामङ्गजिआमाऽयं गृहपतिरभूत्पार्श्वनायसमीपे च
प्रव्रजितो विराध्य च मनाक् आम्रस्य चन्द्रतयोत्पन्नो, महावि-
देहे च सेत्स्यतीति । तथा सुरवक्तव्यताप्रतिबलं सुरं, सुरव-
क्तव्यता चन्द्रवदुः, नवरं सुप्रतिष्ठो नाम्ना बभूविति । शुक्रो ग्रहः,
तद्वक्तव्यता चैवम-राजगृहे भगवन्तं वन्दित्वा शुक्रे प्रतिगते
गौतमेन पृष्ठे तथैव जगवानुवाच-वाराणस्यां सौमिलनामा ब्रा-

ह्मणोऽयमभवत्, पार्श्वनायं चाऽपृच्छत्-“तं भने ! जयणिजं,”
तथा-“सरिसवया मामा कुलत्था य ने भोज्या,” तथा-“एगे
भघं कुवे भव ।” इत्यादि । भगवता चैतेषु विभक्त्याक्षिप्तः भा-
वको भूत्वा पुनर्विपर्यासादारामाऽऽदित्वा कथमस्यानानि का-
रयित्वा त्रिक्रमोक्तकतापसत्वेन प्रपद्य प्रतिषष्ठपारणकं क्रमेण
पूर्वाऽऽविदिष्य भानीय क-राऽऽदिकमध्यवजहार । अन्यदाऽसौ
यत्र कचन गर्ताऽऽहौ पतिष्यामि तथैव प्राणास्त्यक्षयाम इत्यभि-
प्रहमभिगृह्य काष्ठमुज्या मुखं बद्धा उत्तराभिमुखः प्रतस्थौ, तत्र
प्रथमदिवसं पराहसमये अशोकरोरारो होमाऽऽदिकमे कृत्वा-
वास, तत्र द्वेन केनाप्युक्तः-ग्रहो सौमिल ब्राह्मण महर्षे ! दुः-
प्रव्रजितं ते, पुनर्द्वितीयेऽहनि तथैव सप्तपण्याध उषित उक्तः,
तृतीयाऽऽदिषु दिनेषु अश्वत्थवटोऽनुष्मरणामध उषितो भणितो
वेवेन, ततः पञ्चमदिनेऽथादीदसौ-कथं नु नाम मे दुःप्रव्रजितम् ?
देवोऽयोचत्-त्वं पार्श्वनायस्य जगवतः समीपे अगुवताऽऽदिकं
भावकधर्मं प्रतिपद्याधुनाऽग्यथा वर्तसे इति दुःप्रव्रजित तव,
ततोऽद्यापि तमेवागुवताऽऽदिकं धर्मं प्रतिपद्यस्व, येन सुप्रव्रजितं
तव जयनीति । एवमुक्तं तथैव चकार, ततः भावकत्वं प्रतिपा-
द्याताशोचितप्रतिकान्तः कालं कृत्वा शुक्राचतंसके विमाने शु-
क्रत्वेनोत्पन्न इति । तथा श्रीदेवीसमाश्रयमध्ययनं श्रीदेवीति । त-
थाहि-रमा राजगृहे महावीरचन्दनाय सौधर्मादाजगाम, नाट्यं
दर्शयित्वा प्रतिजगाम च, गौतमस्तत्पुत्रं भवं पप्रच्छ । भगवौस्तं
जगाद्-राजगृहे सुदर्शनभेष्टी बभूव, प्रियाजिधाना च तज्जार्था,
तयोः सुता भूता नाम बृहत्कुमारिका पार्श्वनायसमीपे प्रव-
जिता शरीरवकुशा जाता सातिचारा च मृत्वा दिव गता, म-
हाविदेहे च सेत्स्यतीति । तथा प्रभावती चेटकदुहिता चीनजय-
नगरनायकोदायनमहाराजभार्या, यया जिनविष्वप्ताऽर्थं स्नाना-
नन्तरं चेट्या सितवसनार्पणंऽपि विभ्रमाद्रुक्तवसनमुपनीतमन-
वसरमत्येति मन्यमानया मग्न्या दर्पणेन चेटिका इता मृता च,
सा ततां वैराग्यावतशनं प्रतिपद्य देवैव प्रतिपन्ना, यया चो-
ज्यनीराजानं प्रति विक्रयेण प्रास्थनस्य प्रीप्ते मामि पिपा-
साजिभूतसमस्तसेत्स्यस्योदायनमहाराजस्य स्वच्छशीतलज-
लपरिपूर्णत्रिपुष्करकरणेनोपकारोऽकारित्येवंलक्षणप्रभावतीच-
रितयुक्तमध्ययनं प्रजावनीति संभाव्यते, न चैव निरयावलिका-
भुतस्कन्धे दृश्यते इति पञ्चमम् । तथा बहुपुत्रिकादेवीप्रतिबलं
सैवाध्ययनमुच्यते । तथाहि-राजगृहे महावीरचन्दनार्थं सौधर्मा-
द् बहुपुत्रिकाभिधाना देवी समवनतार, वन्दित्वा च प्रतिजगाम,
कथमिति पृष्ठे गौतमेन भगवानवादीत्-वाराणस्यां नगर्या भ-
क्षाभिधानस्य सार्धवाहस्य सुमद्राऽभिधाना भार्येण बभूव, सा
च बन्ध्या पुत्रार्थिनी त्रिक्लृपमागतमार्यासंघाटकं पुत्रत्वाभ-
पप्रच्छ । स च धर्ममचीकयत् । प्राव्राजीञ्च सा बहुजनापत्येषु
प्रीत्याऽऽज्यक्तेवसेनापरायणा सातिचारा मृत्वा सौधर्ममगमत्,
ततश्च्युत्वा च विभक्तसंनिवेशे ब्राह्मणोत्प्रेनोत्पत्त्यते, ततः पि-
तृनागिनेयजार्था जविष्यति युगप्रसत्ता च, सा षोडशमिहर्षद्वी-
प्रिशद्वत्यानि जमायिष्यति, ततोऽसौ तांशवेदाहार्याः प्रह्वयति,
ताश्च धर्मं कथयिष्यन्ति, भावकत्वं च सा प्रतिपत्स्यते, काला-
न्तरं प्रव्रजिष्यति, सौधर्मे चन्द्रसामानकनयोत्पद्य महावि-
देहे सेत्स्यतीति । तथा स्थविरः संभूताद्यजयो भङ्गबाहुस्वामि-
नो गुरुभाना स्थूलभङ्गस्य सगरकालपुत्रस्य दीक्षादाता, तद्वक्त-
व्यताप्रतिबलमध्ययनं स एवोच्यते इति तथमम् । शेषाणि श्री-
पथप्रतीतानि । स्था० १० ठा० ।

दीहदिष्टि-दीर्घदिष्टि-पुं० । दीर्घकालभावितावस्थार्थस्यानर्थस्य च दृष्टिः पर्यालोचनम् । विमृश्यकारित्वे, अविमृश्यकारित्वे हि महाशेषसम्भवात् । यत उक्तम्-“ सहसा विधीन न क्रिया-मन्त्रिकः परमाऽऽपदां पश्य । कृणुते हि विमृश्यकारिणः, शुण्मुखाः स्वयमेव सम्पदाः ॥१॥ ” इति । अ० १ आ० १ दीर्घा दृष्टिः । पश्यन्ते, दीर्घा दूरगा दृष्टिर्यथा । दूरीकरणे जन्मभेदे, आ० ।

दीह्या-दीर्घ्या-स्त्री० । पर्यासाद्यायाम्, क० प्र० १ प्रक० ।

दीहपट्ट-दीर्घपट्ट-पुं० । यवराजामात्ये, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

दीहपात-दीर्घपार्श्व-पुं० । परवते भाविनि शोभशे जिनेन्द्रे, प्र-
व० ७ द्वार । ति० ।

दीहबाहु-दीर्घबाहु-पुं० । अश्वभस्य त्रिसप्ततितमे पुत्रे, कटप १ अ० ७ कृण । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे आगमिष्यत्यामुत्स-
र्गिण्यां नृतीये वज्रदेवे, म० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे अस्यामेवो-
त्सर्गिण्यां चन्द्रप्रभजिनस्य पूर्वभवे जीवे, स० ।

दीहभद्र-दीर्घभद्र-पुं० । मातरसगोत्रेऽप्युत्संभूतिविजयस्य स्थविरस्यैकाग्रते स्वनामवयाते स्वविराजतेवासिनः, कटप० २ अ० ८ कृण ।

दीहमन्त्र-दीर्घमन्त्र-न० । दीर्घा अन्त्रा कासो यस्य तद्दीर्घमन्त्रम् । मकार आगमिकः । दीर्घकालगम्ये, स्या० २ उ० १ उ० । प्रश्न० । न० । सूत्र० । आ० ।

दीर्घाध्व-न० । दीर्घोऽन्त्रा मार्गो यस्मिन् तद्दीर्घाध्वम् । दीर्घमा-
गम्ये, स्या० २ उ० १ उ० । प्रश्न० । म० । सूत्र० । आ० ।
दीर्घमार्गो, स्या० २ उ० ४ उ० ।

दीहमन्त्रा-दीर्घमन्त्रा-स्त्री० । दीर्घोऽन्त्रा कासो यस्य सा दीर्घा-
न्त्रा, मकारस्वागमिकः । दीर्घकालगम्यायाम्, स्या० ५ उ० २ उ० ।

दीर्घाध्व-स्त्री० । दीर्घोऽन्त्रा मार्गो यस्य सा दीर्घाध्व । दीर्घमार्गगम्यायाम्, स्या० ५ उ० २ उ० । औ० ।

दीहमातु-दीर्घाऽऽयुष्-न० । चिरजीविते, शुभमतिह विशेषणं वक्ष्यमिति । स्या० १० उ० ।

दीहर-दीर्घ-पुं० । “ रो दीर्घात् ” ॥ ८ । १ । १९१ ॥ इति दीर्घाभावात्कार्ये रः । ‘ दीहरं । दीहं । ’ प्रा० २ पाद । “ सर्वत्र लघुरागच्छे ” ॥ ७ । २ । ७६ ॥ इति रलुक् । “ लघयश्चमाम् ” ॥ ८ । १ । १८९ ॥ इति घस्य हः । प्रा० दु० १ पाद । आयेते, “ अने ते दीहरलोभेन अन्तु ने मुअज्जुअल्लु । ” प्रा० २ पाद ।

दीहराय-दीर्घरात्र-न० । यावज्जीवे, आ० ४ अ० । आ० ।

दीहलोय-दीर्घलोक-पुं० । वनस्पतौ, आ० । यस्मात्सौ का-
यस्थित्या परिमाणेन शरीरोच्छ्रयण च शरीरैक्येभ्यो दी-
र्घो वर्तते । तथाहि-कायस्थित्या तावत् “ वणस्तस्कादय नं
मंते । वणस्तस्कादय सि कालो केवचिर होइ । गोयमा !
अणंत कालं मणताओ उस्तपिणिअवसपिण्णोओ, खंसओ
अणता सोवा असंखेज्जा पोभलपारियहा, तेण पुभलपारियहा
आवलियाए असंखेज्जभामे । ” परिमाणतस्तु-“ पशुपश-
वस्तस्कादया नं मंते । केवातिकालस्त निज्जवणा सिया । ।

गोयमा ! पशुपशवणस्तस्कादयाणं नथि निज्जवणा । ” तथा-
शरीरोच्छ्रयण दीर्घो वनस्पतिः, “ वणस्तस्कादया नं मंते !
के महालिया शरीरोगाहणा पणत्ता । गोयमा ! साहरंगं जो-
यणस्तस्कादय शरीरोगाहणा । ” न तथाअयेवामेकांखणाणाम्,
अतः स्थितमेतत्संबंधा दीर्घलोको वनस्पतिरिति । आ० १
सु० १ अ० ४ उ० ।

दीहलोयसत्थ-दीर्घशोकशस्त्र-न० । वनस्पत्युत्सावकेऽनौ, आ-
० । अस्य च शस्त्रमग्निः, यस्मात्स हि प्रवृद्धवृक्षाकलापा-
ऽऽकुलः सकलतरुणप्रवृत्तमाय प्रभवति, अनोऽसौ तदुत्सा-
वकत्वाच्छस्त्रम् । आ० १ सु० १ अ० ४ उ० ।

दीहवृक्ष-दीर्घवृक्ष-पुं० । महति वृक्षे, आ० २ सु० १ सु० ४
अ० १ उ० ।

दीहवेयक-दीर्घ (विजयार्ध) वैताड्य-पुं० । दीर्घे अर्धेऽनेनवि-
भागकारके पयर्ताविशेषे, स्या० ।

अंबू ! मंदरस्त पञ्चयस्म उत्तरदाहिणेणं दो दीहवेयकपञ्च-
या पणत्ता । तं जहा-बहुसमउल्लां जाव भारहे चव दीहवेयहे,
एरावण चव दीहवेयहे । भारहे णं दीहवेयहे दो गुहाओ पण-
त्ताओ । तं जहा-बहुसमउल्लाओ अविसेसमणाणत्ताओ
अन्नमन्नं णाव्वटंति आयापविकवंधुवत्तसंउणपरिणाहेणं ।
तं जहा-तिमिमगुहा चव, खंदगप्पवायगुहा चव । तत्थ
णं दो देवा महत्ठियां जाव पणिओवमट्ठिया परिवसंति ।
तं जहा-कयमालण चव, णट्टमालण चव । एरावण णं दीह-
वेयहे दो गुहा पणत्ता । तं जहा-जाव कयमालण चव,
णट्टमालण चव ।

(दो दीहवेयक ति) वृक्षवैताड्यवच्छेदार्थं दीर्घप्रदणं, वैता-
ड्यो विजयाड्यो चेति संस्कारः, तौ च भरतैरवतयोर्मध्यभागे
पूर्वापरतो लवणोदधि स्पृष्टवन्तौ पञ्चविंशतिभोजनोच्छ्रितौ
तत्पादावगाढौ पञ्चाशद्विस्तृतौ आयतसंस्थितौ सर्वराजताडु-
भयनो बहिः काञ्चनमण्डनाङ्गाविति । आह च-“ पणवीसं उ-
क्खिओ, पण्णासं जोयणाणि विथिओ । वेयहे रयथमआ, भर-
इक्खेलस्त मज्झिमि ॥१॥ ” इति । (भारहे णमत्यादि) वैताड्ये
अपरतस्तिमिआगुहागिरिविस्ताराऽऽयामा द्वावशयोजनविस्तारा
अष्टयोजनोच्छ्रिता आयतचतुरस्रसंस्थाना विजयचारप्रमाण-
द्वारा वज्रकपाटपिहिता बहुमध्ये द्वियोजनान्तराभ्यां त्रियोजन-
विस्ताराभ्यामुन्मत्तनिमज्जजलाभिधानाभ्यां नदीभ्यां युक्ता, तद्व-
त्पूर्वमः अणुरूपयातगुहेति । (तथ णं ति) तयोस्तमिआयां गु-
हायां कृतमासकाः इतरस्यां नृत्तमासक इति । (एरावण) इत्यादि
तथैव । स्या० २ उ० ३ उ० ।

अंबू ! मंदरपुरचित्रमेणं सीआए महाणईए उत्तरेणं
अट्ट दीहवेयहा, अट्ट तिमिसगुहाओ, अट्ट खंदगप्पवाय-
गुहाओ, अट्ट कयमालगा देवा, अट्ट णट्टमालगा देवा, अट्ट
गंगाओ, अट्ट सिंधूओ, अट्ट गंगाकुंदा, अट्ट भिंधुकुंदा,
अट्ट उत्तमकूदा पणत्ता, अट्ट उत्तमकूदा देवा पणत्ता ।
अंबू ! मंदरपुरचित्रमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं अट्ट दी-

इवेयहा एवं वेव० जाव अह उमभकूडा देवा पणत्ता, नव-
रमेत्थ रत्तारत्तवईयां, तामिं वेव कूडा । जंव ! मंदरपवच्छिमे
णं सीओयाए महाणईए दाहिणेणं अह दीहवेयहा० जाव
अह नहमालगा देवा अह गंगाकुंदा अह मिधुकुंदा अह
गंगाओ अह सिधूओ अह उमजकडपवया अह उमभ-
कूडा देवा पणत्ता । जंव ! मंदरपुरच्छिमेणं सीओयाए महा-
णईए उत्तरेणं अह दीहवेयहा० जाव अह नहमालगा देवा
अह रत्तकुंदा अह रत्तावईकुंदा अह रत्ताओ० जाव अह
उमजकूददेवा पणत्ता । स्था० ८ ठा० । स० । ज० ।

(तेषां कूटानि 'कू' शब्दे मृतीयभागे ६२८ पृष्ठे कृष्यानि)

दीहसह-दीर्घसह-पुं० । दीर्घवर्णाऽऽश्रिते, मेधाऽऽदशब्द-
व कूरभावे च । स्था० १० ठा० ।

दीहसुत्त-दीर्घसुत्त-न० । बृहत्सूत्रे, नि० सू० ।

जे निक्खू मणकप्पासाओ वा पोदकप्पासाओ वा
उल्लकप्पासाओ वा मिलकप्पासाओ वा दीहसुत्ताई करेइ,
करंते वा माइजइ ॥ २६ ॥ नि० सू० ५ उ० ।

('सुत्त' शब्दे व्याख्यास्यते जेतत्)

दीहवेण-दीर्घवेण-पुं० । भरतकेत्रजजन्मप्रभजितममकात्रिके
पेरवतजे जिने, नि० । धेणिकस्य राज्ञो धाग्यां जाते स्वना-
मख्याने पुत्रे, स च महावीरस्वामिनोऽनिके प्रव्रज्य बोद्धव्य-
पर्यायः सन्नेखनया मृत्वा विजये देवल्लोके उपपद्य ततश्चयुत्था
महाविदेहे नेस्सयतीत्यनुत्तरोपपत्तिकदशानां द्वितीयवर्गस्य
प्रथमेऽध्याये सूचितम् । अणु० १ सु० २ वर्ग १ अ० । अ-
स्माद्व्यः आणकधारणीतुत एतन्नामा वीरान्तिके प्रव्रज्य द्वा-
दशवर्षपर्यायः सन्नेखनया मृत्वा सर्वार्थसिद्धे उपपन्नो महावि-
देहे नेस्सयतीत्यनुत्तरोपपत्तिकदशानां प्रथमवर्गस्य षष्ठेऽध्याये-
ने सूचितम् । अणु० १ वर्ग १ अ० । भरतकेत्रजशान्तिनाथ-
जितसमकात्रिके पेरवतजे जिने च । नि० ।

दीहाउ-दीर्घाऽऽयुष्-न० । "आयुरप्सरसोर्वा" ॥ ८ । १ । २० ॥
इत्यन्यव्यञ्जनस्य सो वा । 'दीहाउलो । दीहाऊ ।' प्रा० १ पाद ।
दीर्घे सागरांपमपरिमितनया आयुरेवामिति दीर्घाऽऽयुः । उत०
५ अ० । चिरजीवित्वे, कवप० १ क्षण ।

दीहाउअत्ता-दीर्घायुहा-स्त्री० । दीर्घस्थितिकजीवितहेतुकर्म-
त्वे, स्था० ३ ठा० १ उ० । (पतत्कारणानि 'आउ' शब्दे
द्वितीयभागे १२ पृष्ठे उक्तानि)

दीहामण-दीर्घाऽऽमन-न० । शय्यारूपे आसने, ज० १ वक्र० । जी० ।

दीढिया-दीर्घिका-स्त्री० । ऋजुसारिण्याम्, क्ता० १ सु० १
अ० । रा० । ज० । अनु० । आच० । जी० । प्रज्ञा० । म० ।
नि० सू० । औ० ।

दु-दुर्-अव्य० । अभावे, आच० १ सु० २ अ० ५ उ० । दुगु-
त्तायाम्, आ० म० १ अ० २ अणु० ।

दुअं-दुतम्-अव्य० । स्वरिते, अनु० । आच० ।

दुअवर-वेशी-वण्डे, दे० ना० ५ वर्ग ४७ गाथा ।

दुअवरय-अवरक-पुं० । दासे, भूतकः कर्मकरस्तद्विषयोऽ-
वरको अवरकः, अवरकाभिधानो दास इत्यर्थः । पि० ।

दुअवरिया-अयसरिका-स्त्री० । दास्याम्, आ० म० १
अ० २ अणु० ।

दुअल्ल-दुकूल-न० । "दुकूले वा लल्ल द्विः" ॥ ८ । १ । ११६ ॥
इति उकारस्य वैकल्पिकोऽकारः, तत्संज्ञयोगे लस्य चित्त्वम् ।
'दुअल्ले । दुकूलं ।' आच० 'दुगुल्लं' । प्रा० १ पाद । वल्ले, औ० ।
दु-ऊल्ल-दुकुल्ल-च । दुल्लं कूलति । 'कूल' आवरणे । कौ-
मास्यरे, श्रुतवस्त्रे, न० । सूदमवस्त्रे च । वाच० ।

दुआइ-द्विजाति-पुं० । "द्विज्योरुत्" ॥ ८ । १ । ९४ ॥ इति
इकारस्य लक्ष्यम् । प्रा० १ पाद । "सर्वत्र लक्षणमवच्छे" ॥
८ । २ । ७९ ॥ इति वस्तुक । प्रा० २ पाद । वाच० । द्वे आर्मे
जन्मनि यस्य "आह्वयः क्षत्रियो वैश्य-क्षयो वर्णा द्विजातयः ।"
इति मनुके वर्णत्रये, "मातुरमेऽधिजननं, द्वितीयं मौखीवन्धने"
इत्युक्तेस्त्वेषां तथात्वम् । वाच० ।

दुआइकल-दुराहयेय-न० । कल्लाऽऽहयेये वस्तुतत्त्वे, स्था० ५
ठा० १ उ० ।

दुआर-द्वार-न० । प्रवेशनिर्गममार्गे, क्ता० १ सु० १८ अ० । प्र-
तारणं च । क्ता० १ सु० २ अ० ।

दुआरिया-द्वारिका-स्त्री० । अपद्वारे, क्ता० १ सु० २ अ० ।

दुआवत्त-द्विकाऽऽवर्त्त-पुं० । बोरुशेऽविजल्लच्छेदनयिके व-
द्विवावस्य सूत्रे, स० १२ अ० ।

दुअ-द्वितीय-त्रि० । "द्विज्योरुत्" ॥ ८ । १ । ९४ ॥ इतीका-
रस्योकारः । 'दुअओ ।' प्रा० १ पाद । "पानीयाऽऽदिष्वित्" ॥ ८ ।
१ । १०१ ॥ इति ईकारस्य इकारः । 'दुअम ।' प्रा० १ पाद । "स-
र्वत्र लवरा०" ॥ ८ । २ । ७६ ॥ इत्यादिना वस्तुक । प्रा० २ पाद ।
"कगवजन०" ॥ ८ । १ । १७६ ॥ इत्यादिना ललोपः । द्वयोः
पूरणः द्वितीयः । द्वयोः पूरणे द्वितीये भागे, वाच० ।

दुअजित्त-द्वोतुम्-अव्य० । विदुर्लभित्वर्थे, स्था० ५ ठा० २ उ० ।

दुउत्त-गुप्-वा० । ज्वा०-आम०-अक०-सेट् । कुत्तने, वाच० ।
"दुगुप्तेः कुण्डगुप्तेः दुगुप्ताः" ॥ ८ । ४ । ४० ॥ इति दुगु-
प्ताऽऽदेशः । "कग०-" ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति गलोपः, "दु-
वत्तइ । दुगुल्लइ ।" प्रा० ४ पाद ।

दुउण-द्विगुण-त्रि० । "द्विज्योरुत्" ॥ ८ । १ । ९४ ॥ इती-
कारस्योकारः । 'दुउणो । विउणो ।' प्रा० १ पाद । द्वाभ्यां गु-
णयने, गुण-घञर्थे कः । द्वाभ्यां गुणिते, वाच० ।

दुऊल-दुकूल-न० । 'दुअल्ल' शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

दुओणय-अवनत-न० । अवनतिरवनतमुत्तमाङ्गप्रधानं प्रणम-
नमित्यर्थः । द्वे अवनने यस्मिन् नद् अवननम् । द्विरवनस्य वन्द-
ने, आच० । एवं यदा प्रथममेव "इच्छामि समासमणो वंदितं
जावणिजाए निर्वीहयाए ।" इत्यभिधाय कच्छोऽनुज्ञापनाया-
ऽवनतमिति द्वितीयं पुनर्यदा कृताऽऽवर्त्तो निष्क्रान्तः "इच्छामि"
इत्यादि सूत्रमभिधाय कच्छोऽनुज्ञापनायैवावनतमिति ।
आच० ३ अ० । ह० । प्रव० ।

दुंदुभिअ-वेशी-गल्लगजिते, दे० ना० ५ वर्ग ४५ गाथा ।

दुन्दुजग-दुन्दुजक-पुं० । गणदश महाप्रहे, " वो दुन्दुभगा ।"
प्रा० २ गा० ३ उ० । अ० ५० । क० ५० । जं० । सू० ५० ।

दुन्दुनि-दुन्दुति-पुं० । दक्षाविशेषे, भ० ६ श० ३३ उ० । आ०
चू० । औ० । रा० । क० ५० । जं० । महत्प्रमाणे मुरजे, नि० चू० १
उ० । भेदार्थकार संकटमुखे देवाऽऽज्ञाविशेषे, रा० । ज० ।
प्रश्न० । जी० । हा० ।

दुन्दुमिणी-वेशी-रूपवत्याम्, दे० ना० ५ वर्ग ५ गाथा ।

दुन्दुहि-दुन्दुभि-पुं० । 'दुन्दुनि' शब्दात्, रा० ।

दुवती-वेशी-सरिते, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

दुक्क-दुष्कृत-न० । दुष्टं कृतं दुष्कृतम् । पापे, सूत्र० १ भु० ५
अ० ३ उ० । आ० ५० । आ० ५० । स० । असदनुष्ठाने,
असातावेदनीयोदयकृते पापफले, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।
पापकरणे, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । आ० ५० । अकर्मद्वये, आ-
व० ५ अ० । पापविवाके, सूत्र० १ भु० १ अ० । दुःखं च । सूत्र०
१ भु० ५ अ० १ उ० । " मिच्छाप मणदुक्कमाय वधदुक्क-
डाय कायदुक्कमाय ।" आ० ३ अ० । " दुक्कमं ति वा, साय-
ज्जमणुद्धितं ति वा, पावकम्ममामेवितं ति वा वितहमाहं ति
वा एगछा ।" आ० चू० १ अ० ।

दुक्कमम्म-दुष्कृतकर्म-न० । दुष्टं कृतं दुष्कृतं, तदेव कर्मानु-
ष्ठानम् । पापानुष्ठाने, दुष्कृतेन कर्म ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिकं
तत् दुष्कृतकर्म । सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

दुक्कडकम्मकारि(ण्)-दुष्कृतकर्मकारिण्-पुं० । दुष्कृतं कर्म कर्तुं
शीलं येषां ते दुष्कृतकर्मकारिणः । पापानुष्ठानकरणशीलेषु,
सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

दुक्कडकारि (ण्)-दुष्कृतकारिण्-पुं० । पापविधायिनि, सूत्र०
१ भु० ५ अ० ।

दुक्कडगरहा-दुष्कृतगर्हा-स्त्री० । दुष्कृतेष्विहपरभवगतेषु गर्हा ।
अकर्मव्यवृत्तिसारापरसाक्षिक्याम्, आ० १ अ० ।

दुक्कडतापि (ण्)-दुष्कृततापिन्-पुं० । दुष्कृतेनानिचाराऽऽसेव-
नेन तप्यते अनुतापं करोतीत्येवंशीलः दुष्कृततापी । अनिचारा-
ऽऽसेवनानुतापकरणशीले, पञ्चा० १५ विध० ।

दुक्कडि(ण्)-दुष्कृतिन्-त्रि० । दुष्कृतं विद्यते येषां ते दुष्कृतिनः ।
नारकेषु, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० । महापापेषु, सूत्र० १ भु०
५ अ० २ उ० ।

दुक्कडिय-दुष्कृतिक-त्रि० । दुष्कृतमसदनुष्ठानं पापं वा तत्फ-
लं वा असातावेदनीयोदयकृतं तद्विद्यते यस्मिन् स दुष्कृतिकः ।
असदनुष्ठायिनि, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

दुक्कप्प-दुष्कटप्प-पुं० । पादवस्थाऽऽदीनां अवचननिमित्तानां
कल्पे, पं० मा० ।

दंसणानाणचरित्ते, तत्रविण्णं णिक्कालं पामत्थो ।

णिक्कं च निंदमो पव-पणम्मि तं जाणसु दुक्कप्पं ॥

दुक्कप्पविहारीणं, पंगताऽऽसातणापे बंधे य ।

आसायणापे बंधे-ण य दीहो होतु संसारो ॥ पं० जा० ॥

इयाणि दुक्कप्पो । तत्थ सो दंसणाहं पामत्थो अथह,
निक्कं निंदमो गरहिमो य पवयणम्मि, जेण ताहं ज्ञाणाणि पडि-
सेवह । गाढा-(दुक्कप्पविहारीणं) पाठसिद्धं । पं० चू० ।

दुक्कप्प-दुष्कृत-त्रि० । पापे, रा० १३ विध० । पापकर्मणि,
प्रश्न० १ आ० ५० द्वार ।

दुक्कर-दुष्कर-त्रि० । कृ-खल । दुष्करमेव दुष्करम् । कष्ट-
साधये, पञ्चा० १३ विध० । कर्तुमशक्ये, आव० ५ अ० ।
नि० चू० । उयो० । "अवो ! दुक्करकारम ।" प्रा० २ पाद । "प-
ग्गिम्भ पड मणोरहं, दुक्कर वडउ करेह ।" प्रा० ५ पाद । दुः-
खेन कीर्यते । कृ-खल । आकाशे, वाच० । माघे, रात्रौ, चतुर्थी-
पस्नाने, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

दुक्करकरण-दुष्करकरण-न० । दुष्करकारितायाम्, व्य० १०
उ० । नि० चू० । "दुक्करकरणं च कटं, वच्यते-ण दुक्करं जं प-
मिसेविद्यं तं जीवस्स मफुडायुकूण दुक्करं, तमो जं विसनिवि-
त्तिकरणं तं दुक्करकरणं ति ।" नि० चू० २० उ० ।

दुक्कास-दुष्काल-पुं० । धान्यमहर्घताऽऽदिना दुष्टे समये, जं०
१ वक्र० ।

दुक्कुणिआ-वेशी-पतवृप्रहे, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

दुक्कुलजन्मप्पसन्धि-दुष्कुलजन्मप्रशस्ति-स्त्री० । दुष्कुलेषु
शक्यवनशवरवर्षराऽऽदिसन्धिषु यज्जन्म असदाचाराणां प्रा-
णिनां प्रादुर्भावस्तस्य प्रशस्तिः प्रज्ञापना । असदाचाराणां
प्रादुर्भावप्रज्ञापनायाम्, ध० । तत्र चोत्पन्नानां किमस्या-
ह-"दुःखपरम्परानिवेदनमिति ।" दुःखानां शरीरमानसा-
शर्मनकृणानां वा परम्परा प्रवाहस्तस्या निवेदनं प्रकरणम् ।
यथा-असदाचारपरवश्याऽऽजीवा दुष्कुलेषूपपद्यन्ते, तत्र चा-
सुन्दरवर्णरसगन्धस्पर्शशरीरभाजां तेषां दुःखनिराकरणनिव-
न्धनस्य धर्मस्य खप्पेऽऽनुपलब्धाद् हिंसाऽऽनुस्तेयाद्युच्छकर्म-
प्रवणानां नरकाऽऽदिफलः पापकर्मोपपद्य एव संपद्यते, तद्-
भिभूतानामिह परम चाऽऽव्यवृत्तज्ञानबुद्ध्या दुःखपरम्परा प्र-
सूयते । पठ्यते-"कर्मभिरेव स जीवो, विवशः संसार-
चक्रमुपयाति । इव्यक्केमाद्धा भा-वनिजमापसंते बहुशः ॥ १ ॥"
ध० १ अधि० ।

दुक्कुट्ट-वेशी-असहने, दे० ना० ५ वर्ग ४ गाथा ।

दुक्ख-दुःख-न० । "वाऽऽव्यय्येयचनाऽऽद्या" ॥ ७ । १ । ३३ ॥

इति पुंसि वा प्रयोगः । 'दुक्खा । दुक्खाहं ।' प्रा० १ पाद ।

"कगट्टनदपसपश २ क २ पामूखे लुक" ॥ ७ । २ । ७७ ॥ ए-

षां संयुक्तवर्णसंबन्धिनामूर्ध्व स्थितानां लुगं भवति । दुःखम् ।

प्रा० २ पाद । दुःखं करोति दुःखयति, दुःखयतीति दुःखम् ।

पापकर्मणि, सत्त० ६ अ० । सूत्र० । प्रश्न० । सपा० । मदा० ।

आ० ५० । औ० । दुष्कर, वृ० ६ उ० । क्रोधे, स० ६ सम० । संसारे,

सत्त० ३२ अ० । रागे, सत्त० २ अ० । सूत्र० । अमनोवसमु-

त्पादे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । दुष्कृतकर्मफले, दश० १

अ० । असातावेदनीयोदये, आ० ३ अ० ५ अ० ५ अ० १ अ० ।

प्रतिकूलतयाऽवभासमाने राजसे चित्तधर्मे, द्वा० २१ द्वा० ।

उदयेन असातावेदनीयोदयं प्राप्ते (सूत्र० १ भु० ३ अ० ३

उ०) कष्टे, आ० म० १ अ० २ कप० । आ० ५० । अक्रान्ते, मोह-

नीये, आ० १ भु० ५ अ० ५ उ० । असुखरूपे, म० ५

भा० ६ उ० । तापानुभवकूपे, वृश० १ अ० । असंवेद्ये, सूत्र० १ सु० २ अ० ३ उ० । विविधबाधनायोगकूपे, सूत्र० १ सु० १३ अ० । अलातोदयाऽऽदिकूपे कर्मकूपे, सूत्र० १ सु० १ अ० १ उ० । अष्टप्रकारके कर्मणि, सूत्र० १ सु० ७ अ० । अलातोदये, अष्ट० २१ अष्ट० । आचा० । सूत्र० । अलातोदयकारणे, आचा० १ सु० ३ अ० ४ उ० । ज० । सूत्र० । उक्त० । अलातवेद्यनोयविपाकजनिने, आचा० १ सु० ५ अ० २ उ० । परीषदापसर्गजनितपीडायां च । सूत्र० १ सु० ७ अ० । “दुःखं स्त्रीकुक्षिमध्ये प्रथममिह भवेत् गर्भधासे जराणां, कालाखे चाऽपि दुःखं मललुलितननुक्षीपयः पानामधम । तारुण्ये चाऽपि दुःखं भवति विरहजं वृद्धभावाऽप्यनारः, संसारे रे मनुष्याः ! वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥” अ० १० ।

तथाहि-

आणंति अणुहन्ति य, अणुजम्भ जरापरणसंभवे दुःखे ।
न य विमयेषु विरज्जन्ति, गोयमा ! दुग्गइगमणपत्थए जीवे ॥
महा० ६ अ० ।

दुःखमेवमवीमामं, सव्वेसिं जगजंतुणं ।

एगं समयं तमभावे, जं सम्मं अहियामियं ॥ महा० ७ अ० ।

सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतदुक्तं समामेन, लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १ ए ॥

सर्वं परवशं परार्थिनं दुःखं, तल्लक्षणयोगात् । सर्वमात्मवशम-
परार्थिनं सुखम्, अत एव हेतोः, एतदुक्तं मुनिना संक्षेपेण
समासेन, लक्षणं स्वरूपं सुखदुःखयोः । अर्थं च ध्यानजमेव
तत्पतः सुखं, न तु पुण्योदयजन्यमपीत्यावेदिनं भवति । तदा-
ह-“ पुण्यापेक्षमपि ह्येवं, सुखं परवशं स्थितम् । ततश्च दुः-
खमेवैतत्, ध्यानजं तत्त्विकं सुखम् ॥ १ ॥ ” ब्रा० २४ ब्रा० ।

सुईहिं अगिगवन्नाहिं, संजिअस्स निरंतरं ।

जावइयं गोयमा ! दुःखं, गम्भे अट्टगुणं तथो ॥

गम्भाओ निप्पहंतस्स, जोणि जंतुनिपंज्जणे ।

कोमीगुणं तयं दुःखं, कोमाकोमीगुणं पि वा ॥

जायमाणान जं दुःखं, मरमाणान जंतुणो ।

तेण दुःखविवागेणं, जाइं न मरंति अप्पणो ॥ महा० ८ अ० ।

एगं दुःखे जीवाणं ।

(एते दुःखे) एकमेवास्मिन्मनवप्रदणसमजं दुःखं यस्य स
एकदुःखः । “एगं अण्वं सि” पाठात्तरे एकमेवाऽऽख्या संशु-
काऽऽदयपदेशो यस्य न त्वसंशुकाः, संशुकासंशुका इत्यादिका-
ऽपि व्यपदेशान्तरानिमित्तस्य कथायाऽऽदेरभावादिति संभवत्ये-
कधाऽऽवयः । एकधा अज्ञो वा जीवो यस्य स तथेति जीवानां
प्राणिनामेकजून एक इवाऽऽश्रयोपम इत्यर्थः । एकान्तहितवृत्ति-
त्वात् । एकत्वं चास्य बहुनामपि समस्वभावत्वादिति । अथवा-
पक्षेत्यादिसुखान्तरमुक्तकूपसंशुकादयैवां स्वरूपप्रतिपादनापरं,
तत्र प्राकृतत्वात् प्रत्येकमेकं दुःखं प्रत्येकैकदुःखं जीवानां
स्वरूपकर्मफलभोगित्वात् । किञ्चित् तद्विषयाह-एकजूनमन्यत-
वा व्यवस्थितं प्राणियु, न साङ्गणानामिव बाह्यमिति । अ० १ उ० ।

जीवानां दुःखवर्णकः-

कामं गमेति दुःखेहिं, पणुय प्पुणेहिं उज्जिया ।

संखित्तमिमं भणियं, सव्वेसिं जगजंतुणं ॥

दुःखं माणुसजाणं, गोयमा ! जं तं निबोधत ।

जमणुसमयमणुजवंताण, सयहा उव्वेइयाण वि ॥

निव्विष्ठाणं पि दुःखेहिं, वेरगं न तहा वि जवे ।

दुविहं समासओ मणुसु, दुःखं सारीर माणसं घोरं ॥

एए चंदमहारोइं, तिबिहं एकेकयं भवे ।

घोरं जाणमुहुत्त, घोरपयंइं महारोइं ॥

अणुममयमविस्सामं, मणु..... ।

घोरं मणुस्मजाणं, घोरपयंइं मणु तिरिच्छामु ॥

घोरपयंइं महारोइं, नारयजीवाण गोयमा ! ।

माणुस्सं तिबिहं जाणे, जहन्न मज्जुत्तमं दुइं ॥

नत्थि जहन्नं तिरिच्छाणं, दुइमुक्कोसं तु नारयं ।

जं तं जहणं दुःखं, माणुस्सं तं बुहा मणु ॥

सुहुमवायरभेणं, निव्विजागे इतरे दुव ।

संमुच्चिमेसु माणुसु, सुहुमं देवेषु वायरं ॥

चवणकान्ने पहणीं, आजम्मं आजिओगियाण उ ।

सारीरं नत्थि देवाणं, दुःखं जं माणुमेण य ॥

अइवलियं मज्जिमं हिपयं, सयखंइं जहन्न वी फुदे ।

णिव्विजागे य जे जणिए, दोमि मज्जुत्तमे बुहे ॥

माणुयाणं ते समक्खाए, गम्भवकंतियाण उ ।

असंवेया उ माणुयाणं, दुःखं जाणे वि मज्जिमं ॥

संवेयावमाणं तु, दुःखं चैव उक्कोमं ।

अमोक्खं वेयणा, वाही पीणा दुःखमणिव्वुई ॥

अ (ण) रागमरई कम्मं, एवमाद। एगड्डिया बह ।

सारीरपरजेदम्मि, जं जणियं तं पचक्खइ ॥

सारीरं गोयमा ! दुःखं, सुपरिफुटं तमवधारय ।

बालगकोमिलक्खमयं, जागमित्तं उव्वे धुवे ॥

अत्थिरअणणणपदे-ससरं कुंयुमणुहवित्ति स्सणं ।

तेण वि करकत्तं सल्लेउं, हिपयमरुमए तणू ॥

सीयंती अंगणंगई, गुरुओ वेइ सव्व ..... ।

सव्वमरीरस्मज्जन्तरं, कंप्पे थरथरस्स य ॥

कुंयुकरसियमेलस्स, जं सलमले तणू ।

तमेव संजिअसव्वंगे, फल्लए मज्जंतमाणसे ॥

चित्तो हा किं किमेयं, बाहे गुरुपीणाकरं ।

दीहुएहमुक्कनीसासे, दुःखं दुःखेण नित्ये ॥

किमेयं किंचिरं वाऽयं, कियचिरेण वा णड्डिही ।

कइ वाऽहं विमुच्चिस्सं, इमाओ दुःखसंकफा ॥

गच्छं चिहं सुवं उहं, धावणोसं पत्तामिउं ।

कंयुगयं किं च पुरे काउं, किं वा पच्छं करोमि हं ॥

एवं तिवग्गवावारं, उव्वोरे दुःखवन्कमं ।

पणिहो वाइ संवेजा, आवझियाउ किञ्जिस्सयं ॥

पुण्येण हि कंठुपामेसु, कंठु मे अभ्यहा णो उवस्समे ।
ता एयस्सुवसाणं, गोयमा ! णिसुणेसु जं करे ॥
अहंते कुंयु वावाए, जइ णो अभत्थ गयं भवे ।
कंठुयमाणेहि जिआदी, अणुपमं णो किलम्पे ॥
जइ वावाएज्ज तं कुंयु, कंठुयमाणो व इयहा ।
तो तं अइरोइजाणम्मि, पविट्ठं णिउयओ मुणे ॥
अह किलांमे तओ भयणा, रोइज्जाणेयस्स उ ।
कंठुयमाणस्म उण, देहं मुळमइज्जाणं मुणे ॥
समजे रोइजाण्हो, उकोमं नारगाउयं ।
वुज्जमित्थीपंठेतेरिच्छं, अट्ठजाणं समज्जिणे ॥
कुंयुपदपरिसज्जणिया-ओ दुक्खोओ उवसमित्थया ।
एत्थ हल्लअफलीचूते, जमवत्थंतरं वए ॥
विवएणमुह्मवावणे, अइदीणविपणदुम्पणे ।
मुझे वएणे य मूढदिमे, मंददरदीहनिस्समे ॥
अविस्सापं दुक्खहेउयं. असुहं तेरिच्छुनारयं ।
कम्मं निवंधइत्ता णं, जमिही जवपरंपरं ॥
एवं खउवममाओ तं, कुंयुवडरजं वृहं ।
कह कह बहुकिझेमेणं, जइ खणमेकं पि उवसमे ॥
ता मइ किझेममुत्तिचुं, मुहियं से अताणयं ।
मन्नंओ पमइओ हिट्ठो, सत्थच्छिओ वि विट्ठइ ॥
चित्तइ किल निव्वुओ मि अहं, निहसियं दुक्खं पि मे ।
कंठुयणा-दिहिं सयमेव, न मुणे एवं जहा मए ॥
रोइज्जाणगएण इह, अट्ठजाणे तदेव य ।
संवगाइत्ता उ तं दुक्खं, अणंताणंतगुणं कं ॥
जं वाऽणुमयमणवरयं, जहा राई तहा दिणं ।
हुट्ठंवाणुभवमाणम्म, बीसामो नो जवउज मे ॥
खणं पि नरयतिरिएसु, मागरावमसंखया ।
रसरसविज्जए हिपयं, जं वा इत्थं ततो ण वि ॥
अहवा किं कुंयुजणिया, उमुको मो दुक्खमंकडा ।
खीणऽट्ठकम्मपरिमा पो, भवेज्ज जणुमेत्तेण वओ ॥
कुंयुमुवलक्खणं इहइ, सव्वं पच्चक्खदुक्खदं ।
अणुजवमाणो वि जं पाणी, ण य संती तेणुवेक्खइ ।
अञ्जे वि गुरुयरे दुक्खे, सव्वेमिं संमारिणं । महा० २ अ० ।

नारकनिरञ्जो दुःखबाहुल्यं प्रतीतमेव--

“अच्छिनिमीलणमित्तं, नारथ सुहं दुक्खमेव अणुवर्कं ।

नरए नेरइआणं, अहोनिस्सं पच्चमाणानं ॥ १ ॥

जं नरए नेरइआ, दुक्ख पावन्ति गोयमा ! तिक्खं ।

तं पुण निगोअमज्जे, अणतगुणिअ मुणेयव्वं ॥ २ ॥”

मानुष्यके गर्भजन्मजरामरणविविधाधिध्याधिदैव्याऽऽद्युपद्र-
वैर्दुःखैर्बन्धैश्चैव तस्यैव कथयनद्वारापराभवेर्थाऽऽदिभिः । ऊच्यते--

“सुइहिं अणिवप्पहिं, संजिणम्म निरेतरं ।

जारिस्स गोअमा ! दुक्खं, गम्मे अट्ठगुणं तओ ॥ १ ॥

गम्भाआ नीहरंतस्स, जाणिजंतुनिपीलणे ।

सयसाढास्मअ दुक्खं, कोडाकोमोगुणे पि वा ॥ २ ॥

आरगनिरोहवहब्धरेगधणहरणमरणवसणाइ ।

मणसंताओ अजसो, विग्गावणया य माणुस्से ॥ ३ ॥

चित्तासंतावेहि अ, दारिदुरुआहि दुप्पसत्ताहिं ।

अट्ठण वि माणुस्स, मरंति केहं सुनिविस्सा ॥ ४ ॥

ईसाविस्सायमयको-इमायुलोहिहिं एवमाइहिं ।

देवाइसमभिभूमा, तेसि कसो सुहं नाम ? ॥ ५ ॥” ध० २ अधि० ।

दुःखत्रयाभिहतस्य पुरुषस्य तदप्यहं तदुत्वाद् जिज्ञासो-
त्पद्यते । आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्र-
यम् । तत्राऽऽध्यात्मिकं त्रिविधम्-शारीरं, मानसं च । शा-
रीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम् । मानसं कामक्रो-
धलोभमोहेर्ष्याविषयावर्शननिवन्धनम् । सर्वं चैतदन्तरोपाय-
साध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं दुःखं वैधा-
आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति । तत्राधिभौतिकं-मानुषपशु-
पाक्षिमृगसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्राकस-
प्रदाऽऽद्यावेशहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण रजःपरिणामभेदेन बु-
द्धिवात्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतया अभिसम्बन्धोऽभिघातः ।
(१४) स्या० ।

दुःखी जंते ! दुःखेणं फुने ? गोयमा ! दुःखी दुःखेणं
फुदे, नो अदुक्ख। दुःखेणं फुने । दुःख। जंते ! नेरइए
दुःखेणं फुदे, अदुक्ख। नेरइए दुःखेणं फुने ? गोयमा !
दुःख। नेरइए दुःखेणं फुने, नो अदुक्ख। नेरइए दु-
क्खेणं फुने, एवं दंमओ जाव वेमाणियाणं, एवं पंच दं-
मगा नेयव्वा-दुक्ख। दुःखेणं फुने, दुक्ख। दुक्खं परि-
याइयइ, दुक्ख। दुक्खं उदीरेइ, दुक्ख। दुक्खं वेएइ, दुक्ख।
दुक्खं निज्जेरेइ ।

(दुःखी जंते ! दुःखेणं फुने चि) दुःखनिमित्तत्वाद् दुःख
कर्म, तद्वान् जीवाः दुःखो भदन्त ! दुःखेन दुःखहेतुत्वान्
कर्मणा स्पृष्टो बद्धः, (नो अदुक्खी इत्यादि) नो नैवानुःखी
अकर्मो दुःखेन स्पृष्टः, सिद्धस्यापि तत्प्रवृत्ताविति । (एव पंच
दंमगा लेख्य इति) एवमित्यनन्तरोक्ताभिभाषेन पञ्च दंमका
नेतव्याः, तत्र दुःखी दुःखेन स्पृष्ट इत्येक उक्त एव । (दुक्खी दुक्ख
परियाइयइ चि) द्वितीयः, तत्र दुःखी कर्मवान् दुःख कर्मपर्या-
यं ददाति, सामर्थ्येनोपावृत्ते, निघ्नत्वाऽऽदि करोतीत्यर्थः । (उ-
दीरेइ चि) तृतीयः । (वेएइ चि) चतुर्थः । (निज्जेरेइ चि)
पञ्चमः । उदीरणवेवनिज्जेरणानि तु व्याख्यातानि प्रागिति ।
ज० ७ श० १ उ० ।

(जीवेन कृतं दुःखमिति ' किंजय ' शब्दे तृतीयभागे ५२६
पृष्ठे प्रतिपादितम्)

जीवा णं भंते ! किं अत्तकमे दुक्खे, परकमे दुक्खे, तदु-
भयकमे दुक्खं ? गोयमा ! अत्तकमे दुक्खं, णो परकमे
दुक्खं, णो तदुभयकमे दुक्खं । एवं० जाव वेमाणियाणं । ज०
१७ श० ३ उ० ।

अथने, दे० ना० ५ वर्गे ४२ गाथा ।

दुःखखखं-दुःखस्फुट-पु० । असातोदयपरम्परायाम्, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

दुःखखख-दुःखक्ष-त्रि० । दुःखसहे, दुःखमसातवेदनीयो-
दयस्तदुद्दीर्घं सम्यक् कृमते सहते न वैकृत्यमुपयाति नापि न-
उपशमार्थं वैद्योषधाऽऽदि मृग्यते । आचा० २ भु० ४ चू० १ अ० ।

दुःखखख-दुःखक्ष-पु० । शरीरमानसानेककेशविलये, पा० ।

दुःखखख-दुःखक्ष-पु० । दुःखमसुखं तत्कारणत्वाद्वा कर्म
तत् कृतयतीति दुःखक्षयः । असुखक्षये, स्था० ४ डा० १ उ० ।

दुःखखगदण-दुःखग्रहण-न० । दुःखसङ्घटे, पं० ४० १ द्वार ।

दुःखवंत-दुःखान्त-त्रि० । दुःखानामन्तो दुःखान्तः । दुःखा-
वसाने, पा० १६ धि० ।

दुःखवंतकर-दुःखान्तकर-त्रि० । असुखस्य तत्तुल्यस्य भवस्य
कर्मणो वा विनाशकारिणि, पञ्चा० १४ धि० ।

दुःखवत्त-दुःखाऽऽर्त्त-त्रि० । दुःखपीडिते, प्रथ० ६ द्वार ।

दुःखवत्तगवेभण-दुःखाऽऽर्त्तगवेपण-न० । दुःखाऽऽर्त्तस्य दुःख-
पीडितस्य गवेपणमौषधाऽऽदिना प्रतिजागरणं दुःखाऽऽर्त्तगवेप-
णम् । प्रथ० ६ द्वार । दुःखितस्य प्रतीकारकरणे, पञ्चा०
१६ धि० ।

दुःखवदिकूल-दुःखप्रतिकूल-त्रि० । दुःखद्वेषिणि, आचा० १
भु० २ अ० ३ उ० ।

दुःखवपरंपरा-दुःखपरंपरा-स्त्री० । दुःखजन्ममरणेषु वियोगा-
ऽऽदिरूपासु संकटभेदिषु, आतु० ।

दुःखवपरंपराणिर्वयण-दुःखपरंपरानिवेदन-न० । दुःखानां शा-
रीरमानसाशर्मलक्षणानां प्रवाहप्ररूपेण, आतु० ।

दुःखपालिपा-दुःखपान्निता-स्त्री० । दुःखेन पालयितुं शक्यायां
बालावस्थायाम्, तं० ।

दुःखपास-दुःखस्पर्श-पु० । दुःखं स्पृशतीति दुःखस्पर्शः । अ-
सातोदयविपत्तिनि, सूत्र० १ भु० २ अ० ।

दुःखनय-दुःखभय-त्रि० । दुःखान्मरणाऽऽदिरूपाद्भयमेवा-
मिति दुःखभयाः । मरणाऽऽदिभीनेषु, स्था० ३ डा० २ उ० ।

दुःखमज्जिप-अजितदुःख-पु० । अजितमुज्जितं दुःखं येस्ते
अजितदुःखाः । मकारोऽज्ञातशक्तिः, प्राकृतत्वात्परनिपातः । स-
ञ्चिदुःखं, वत्त० ६ अ० ।

दुःखमत्ता-दुःखमात्रा-स्त्री० । दुःखस्ये, आचा० १ भु० ३
अ० ४ उ० ।

दुःखमा-दुःखमा-स्त्री० । अधमकालाख्यायाम्, द्वा० १ चू० ।

दुःखमोक्ष-दुःखमोक्ष-त्रि० । दुःखानामसातोदयजनितामां
विनाशो, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

दुःखर-दुष्कर-त्रि० । दुःखेन क्रियते इति दुष्करः । दुरनुष्ठाने,
वत्त० ३ अ० ।

दुःखरविख्या-दुःखरक्षिता-स्त्री० । कष्टेन रक्षणयोग्यायाम्,
"दुःखरविख्याम्" तं० । दुःखरक्षिताः कष्टेन रक्षणयोग्या
यौवनावस्थायां (स्त्रियः) तं० ।

दुःखरिय-दुष्करिक-पु० । दासे, नि० चू० १६ उ० ।

दुःखरिया-दुष्करिका-स्त्री० । दास्याम्, महाभाष्याम्, नि०
चू० १६ उ० । वेदयायां च । नि० चू० १ उ० ।

दुःखविमोक्ष-दुःखविमोक्ष-पु० । आतिकर्मभयोपप्राप्तिकर्म-
विमोक्षे, पं० ४० ४ द्वार ।

दुःखविमोक्षय-दुःखविमोक्षक-पु० । दुःखविमोक्षके, सूत्र० १
भु० १ अ० २ उ० ।

दुःखविमोयग-दुःखविमोचक-पु० । अष्टप्रकारकर्मोपपन्नैरि,
सूत्र० १ भु० १७ अ० ।

दुःखसंभव-दुःखसंभव-पु० । दुःखस्य संभवो येषु ते दुःखस-
म्भवाः । दुःखजाजनेषु, दुःखं करोति ततो दुःखयतीति वा दुःखं
पापकर्म, ततः सन्तव उत्पत्तिर्येषां ते दुःखसम्भवाः । पापकर्म-
जेषु, वत्त० ६ अ० ।

दुःखसंभार-दुःखसंभार-पु० । दुःखबाहुल्ये, प्रथ० ३ आ-
ध० द्वार ।

दुःखसमुदीरण-दुःखसमुदीरण-त्रि० । असुखप्रवर्तके, प्रथ०
३ आध० द्वार ।

दुःखसह-दुःखसह-त्रि० । परीषहोपसर्गकृतं दुःखं सहते इति
दुःखसहः । आचा० १ भु० ७ अ० ४ उ० । परीषहजेतरे, द-
वा० ७ अ० ।

दुःखावणता-दुःखापनता-स्त्री० । ताशब्दोऽत्र प्राकृतः । मरण-
सङ्गदुःखापणायाम्, इष्टवियोगाऽऽदिदुःखहेतुप्रापणायाम् च ।
न० ३ डा० ३ उ० ।

दुःखाविज्जत-दुःखाव्यमान-त्रि० । दुःखमनुज्ञान्यमाने, आ०
म० १ अ० २ अ० ।

दुःखासिया-दुःखासिका-स्त्री० । उपसर्गाऽऽदिसम्पाद्यवेदना-
याम्, स्था० ३ डा० ४ उ० । आचा० ।

दुःखाहृद-दुःखाऽऽहृत-त्रि० । दुःखेनाऽऽहृत्यते इति दुःखा-
ऽऽहृतम् । दुःखोत्पाद्ये, वत्त० ७ अ० ।

दुःखि (ए)-दुःखिन्-त्रि० । दुःखमसातवेदनीयमुदयेन यत्
प्राप्तं तत्कारणं वा दुःखयतीति दुःखं, तद्व्याप्तीति दुःखी ।
दुःखविशिष्टे, सूत्र० १ भु० २ अ० ३ उ० । आचा० ।

दुःखी मोहे पुणो पुणो, निव्विदेज्ज गिलाघ पूयणं ।

एवं सहितेऽहिपासप, आयतुलं पालेहि संजप ॥१२॥

दुःखमसातवेदनीयोदयेन यत्प्राप्तं तत्कारणं वा, दुःखयतीति
दुःखं, तद्व्याप्तीति दुःखी सन् प्राणी पौनःपुन्येन मोह या-
ति सवसद्वियेकविकलो भवति । इवमुक्तं भवति-असातोद-
याद् दुःखमनुभवप्राप्तौ मूढस्तत्करोति येन पुनः पुनः सुखी
संसारसागरमनन्तमस्येति तदेवंतुलं मोहं परित्यज्य सम्यग्-
धानेनोपायं निषेधेत जुगुप्सेत परिहरेदात्मदुःखायां स्तुतिरू-
पाम्, तथा पूजनं प्रत्याऽऽदिक्षाभरूपं परिहरेत् । पचमनन्तरोक्त-
रीत्या परिवर्तमानः सह दितेन वर्तते इति सहितो ज्ञाना-
ऽऽदियुक्तो वा संयतः प्रवर्जितोऽपरप्राणिनिः सुखार्थिजगत्स-
तुलामात्मतुल्यतां दुःखाप्रियवस्तुसुखाप्रियत्वरूपामधिकं पश्यन्,

आत्मतुल्यान् सर्वानपि प्राणिनः पालयेदिति ॥ १२ ॥ सूत्र० १
मु० २ अ० ३ उ० ।

दुःखित्य-दुःखित-त्रि० । " दुःखदक्षिणतीर्थे वा " ॥ ८॥ २॥ ७२॥
इति संयुक्तस्य वा हः । 'दुःखं' 'दुःख' । भा० २ पाद । " निष्ठुरो-
र्वा " ॥ ८॥ १॥ १३ ॥ इति दुरोऽन्त्यव्ययजनस्य वा लुक् । " दु-
क्खिन्नो । दुःखिन्नो । " प्रा० १ पाद । दुःखमसाताऽऽत्मकं ज्ञानमे-
वास्मिन्नुःखिनाः । ज्ञानदुःखेषु, उत्त० ३ अ० । " परदुःखेण दु-
क्खिन्ना विरहा । " प्रा० २ पाद । रोगाऽऽदिपक्षात्कृत्या-
ते, तं० ।

दुःखमुच्छेदयि (गु)-दुःखोच्छेदार्थिन-पुं० । संसारकलेशजि-
ह्वासुषु, आ० २२ आ० ।

दुःखमुच्छेप-दुःखोच्छेप-त्रि० । कच्छुबोधये, जिह्वा० ३३ अर्थि० ।

दुःखमुत्त-द्विःकृत्वस्-अर्थ० । द्वौ वाराश्चर्यये, स्या० ५ आ०
२ उ० ।

दुःखमुच्छेप-दुःखोच्छेप-पुं० । दुःखादुच्छेपो यस्य स दुःखोच्छेपः ।
दुःखोच्छेपे, " दुःखमुच्छेपसुहसप । " सुखस्यैकः सुखैकः
दुःखोच्छेपश्चासौ सुखैकश्च दुःखोच्छेपसुखैकः । आचा० १
मु० २ अ० ३ उ० ।

दुःखुर-द्विषुर-पुं० । द्वौ खुरौ प्रतिपदं येषां ते द्विषुराः । प्रहा० १
पद । गोमहिषाऽऽदिषु, सुत्र० २ मु० ३ अ० । उत्त० । स्वा० । जी० ।

दुःख-द्वि-न० । द्वैकियनिष्ठये, उत्तरपदलोपादेकसमये चे क्रिये
समुदिने द्विक्रियं, तदधीयते तद्वादिनो वा द्वैक्रियाः । कालने-
त्रेन क्रियानुज्ञयप्रकृपिण इत्यर्थः । आ० न० १ अ० २ अण्ड ।
उत्त० । स्या० । द्वौ साधर्मिकौ संविभनसांभोगिकाऽऽदिक-
पात्रेकन एकस्मिन् स्थाने समुदिनौ विहरतः, तत्रैकोऽन्यतरस्य अ-
कृत्यं स्थाने प्रतिसेव्य आलोचयेत् । यद्यर्गोनाथः प्रतिसेवि-
तवान् तत्तत्तस्मै शुद्धतपो दानव्यम् । अथ गतायस्तर्हि यदि
परिहारतपोयोग्यमापन्नस्ततः परिहारतपो दद्यात्, तदनन्तरं
स्थाप्यते विविक्तं कृष्या प्रकृत्यते इति स्थापनीयं परिहारत-
पोयोग्यमनुष्ठानं तत् स्थापयित्वा प्रकृत्य य आपन्नः स परि-
हारतपः प्रतिपद्यते, इतरः कदपस्थितो भवति, स एव च त-
स्यानुपारिहारिकस्तत्तत्तत्तस्य करणीयवैयार्थ्यमित्येव सुत्र-
संक्षेपार्थः ।

अधुना निर्युक्तिविस्तरः-

दोसाहम्मिय छव्वा-रसेव लिंगमि होइ वज्जंगो ।

चत्तारे विहारमि उ, दुविहो जावम्मि जेदो उ ॥ ३ ॥

द्विशब्दस्य, साधर्मिकशब्दस्य च यथाक्रमं गद् जावश
नामाऽऽद्यो निक्षेपाः, द्विशब्दस्य षट्, साधर्मिकशब्दस्य छव-
वाको निक्षेप इत्यर्थः । लिङ्गे लिङ्गविषये चतुर्भङ्गी प्रथति । सुत्रे च
पुरुषनिर्देशः प्राकृतत्वात् । तथा विहारे अत्वारो नामाऽऽद्यो
निक्षेपाः । तत्र भावे द्विविधो भेदः । एव हागायासंक्षेपार्थः ।

व्यास्तार्थ्यं च प्रतिपदमभिहितुः प्रथमतो द्विशब्दस्य षट् न-
क्षेपमाह-

नामं छवणा दविण, खेत्ते काले य होइ बोधवो ।

भावे च दुगे एसो, निखेवो उग्विहो होइ ॥ ४ ॥

नामादिकं, स्थापनादिकं, छव्ये छव्यविषयं द्विकम्, एवं क्षेत्रद्विकं

कालद्विकं च भवति बोधव्यं, तथा भावे च भावविषयं च द्विक-
म्, एवं द्विके द्विशब्दस्य षट् नो भवति निक्षेपः । तत्र नामद्विकं द्वे
नामनी । अथवा यस्य द्विकमिति नाम तन्नामद्विकं, स्थापनादिकं
द्वे स्थापने, द्विकस्य स्थापना वा द्विकम् ।

संप्रति छव्यक्षेत्रकाद्विकप्रतिपादनार्थमाह-

चित्तमचित्तं एकं-कयस्म जे जत्तिया दुगे भेया ।

खेत्ते दुपपसाऽऽदी, दुमपयमादी उ कावम्मि ॥ ५ ॥

छव्यद्विकं द्विविधम्-आगमतो, नो आगमतश्च । तथाऽऽगमतो द्विक-
शब्दार्थकता, तत्र चानुपयुक्तः । नो आगमतस्तु त्रिविधम्, कशरी-
रमध्यशरीरनक्षयतिरिक्तभेदात् । तत्र कशरीरनक्षयशरीरे प्राण-
त् । तदुपयतिरिक्तं सचित्तमचित्तं च । एकैकस्य ये यावन्तो द्विक-
जेशः संभवन्ति ते सर्वे वक्तव्याः । ते चमे-सचित्तं छव्यं द्विकं
द्विधा-संसारस्थ, निर्वृत्तं च । संसारस्थं द्विधा-एकोन्दियम्, अ-
नेकेन्दियं च । तत्रैकोन्दियं पञ्चप्रकारम्-पृथिव्यतज्जावायुवन-
स्पतिभेदात् । एकैकमपि द्विधा-पर्याप्तम्, अपर्याप्तं च । अने-
केन्दियं द्विधा-विकलेन्दियं, पञ्चैन्दियं च । विकलेन्दियं त्रि-
धा-द्वित्रिचतुर्गिन्द्रियभेदात् (?) पुनः प्रत्येकं द्विधा-पर्याप्तम्, अप-
र्याप्तम् । पञ्चैन्दियं द्विधा-सत्त्वातत्त्वार्थाऽऽयुष्कम्, असत्त्वातत्त्वार्था-
ऽऽयुष्कं च । एकैकं द्विधा-पर्याप्तम्, अपर्याप्तं च । निर्वृत्तमपि द्वि-
धा-अनन्तरसिद्धम्, परस्परसिद्धं च । अथवा-सचित्तं त्रिविधम् ।
तद्यथा-द्विपदं, चतुस्पदम्, अपदं च । तत्र द्विपदं द्वौ पुरुषावित्यादि ।
चतुस्पदं द्वौ बलीवर्दावित्यादि । अचित्तं द्वौ परिमाणौ द्वौ द्विपदे-
शिकौ, द्वौ त्रिपदेशिकौ, यावद् द्वौ सत्त्वयातप्रदेशिकौ, द्वावनन्त-
प्रदेशिकौ । सत्त्वयातस्य सत्त्वयाता जेशः । असत्त्वयातस्य अ-
सत्त्वयाताः । अनन्तरस्य अनन्ताः । उक्तं छव्यद्विकम् । आह--(खेत्ते
दुपपसादी) क्षेत्र क्षेत्रविषयं द्विपदेशाऽऽदि द्वावाकाशप्रदेशावा-
दिशब्दाद् द्विपदेशावगाढं वा छव्यं क्षेत्रद्विकम्, क्षेत्रद्विकं तस्या-
वस्थानात् । यद्विवा-तस्य द्वे जारने, द्वे परावने इत्या-
दिपरिग्रहः । तत् क्षेत्रद्विकम् । कालद्विकमाह-द्विसमयाऽऽदिकं,
द्वौ समयवादिशब्दाद् द्वे भावद्विके, द्वौ मुहूर्त्ताविव्यादिपरिग्र-
हः । अथवा-चित्तमयस्थितिकं छव्यं कालद्विकं अवस्थानात्
कालद्विकमादिशब्दाद् छायावर्तिकास्थितिकाऽऽदिपरिग्रहः ।
उक्तं कालद्विकम् ।

अधुना जावद्विकमाह-

(भावे पसत्यमपस-त्थगं च दुविधं वुयं च णायव्यं ।

अविरपपमायमेव य, अपसत्यं हेति दुविधं तु ॥ ६ ॥)

भावे पसत्यमियरं, होइ पसत्यं तु नाणं णानाणे ।

केवज्जउउमत्य नाणे, नो नाणे दिट्ठि चरणे य ॥ ६ ॥

जावद्विकं द्विधा-आगमतो, नो आगमतश्च । तथाऽऽगमतो
द्विकशब्दार्थकता, तत्र चानुपयुक्तः । " उपयोगो जावनिक्षेपः " इति
वचनात् । नो आगमतो द्विधा । तद्यथा-प्रशस्तम्, इतरम् ।
इतरं नामाऽऽप्रशस्तम् । तत्त्वदम्-रागो, द्वेषश्च । प्रशस्तं द्विधा-
ज्ञानं, मौज्जानं च । तत्र ज्ञाने ज्ञानविषय द्विकमिदम् । तद्यथा-कै-
वलिकं, क्वावस्थिकं च । नो ज्ञाने नो ज्ञानविषयं द्विकम्-द्विष्टिः,
अरण्यं च । द्विष्टिः सम्यक्त्वं, अरण्यं चारित्र्यम् ।

एतदेव सप्रमेदं प्रकृत्यति-

एकैकं पि य तिविदं, सद्धाने नत्थि खव्वं अइयारो ।

उवसापिण्णु दोयु अ, अइयारो होज्ज सेसेसु ॥ ७ ॥

एकैकमां ० नं, खरणं च, प्रत्येकमित्यर्थः । त्रिविधं त्रिप्रकारम् । तद्यथा-कायिकम्, औपशमिकं, कायोपशमिकं च । तत्र कायिकं सम्यक्त्वं कायिकसम्यग्दृष्ट्या औपशमिकमुपशमयेयां, शेषकालं कायोपशमिकं, खरणमपि कायिक कृपकनिर्मेयस्य, औपशमिकमुपशमिकधेययाम्, अन्यथा कायोपशमिकं, तत्र कायिके काले दर्शने आरित्रं च स्वस्थाने नास्त्यतीत्यारः । तयाहि-केवलनिस्त्वपि ज्ञानदर्शनकारित्रेषु कायिकेषु वर्तमानस्य न तद्विषया कारित्रापि विराधना । परस्थानेषु संज्ञेदपि, तथा भुनक्तव्यत्वादेः कायिके दर्शने वर्तमानस्य दर्शने नास्ति विराधना, ज्ञानचरणयोस्तु न जननेति । (उचसाभिपसु बोसु स्ति) द्वयोर्दर्शनचरणयोरौपशमिके भावे वर्तमानयोः स्वस्थाने चाऽस्त्यतीत्यारः, औपशमिकं हि दर्शनं आरित्रं नियमादुपशमयेयां भवति, तत्र कथायाणामुपशान्तत्वात्नास्ति कश्चिदतीत्यारसंज्ञः । ज्ञानविराधनात् सम्यक्त्वेद्वययुगलतोऽन्यथा प्रकृपणास्तिनाऽऽदिसम्भवात् । उपशमधेयानां पाते तु न चत्यतीत्यारः, औपशमिकभावे वर्तमानत्वात् । शेषेषु पुनः कायोपशमे स्वस्थाने चातिचारो भवेत्, कायोपशमिकत्वात् ।

एतदेवाऽऽह-

सङ्काण परद्वारेण, खओचसमिपसु तीसु बी जयणा ।

दंसणउवसमखइए, परउणे होति भयणा उ ॥ ८ ॥

कायोपशमिके प्राप्ते वर्तमानेषु त्रिष्वपि ज्ञानाऽऽदिषु स्वस्थाने परस्थाने चातिचारः, कदाचिद् भवति, कदाचित् न भवतीत्यर्थः । दर्शने, उपलक्षणमेतत्, खरणं च, औपशमिके कायिके च स्वस्थानेऽतीत्यारो भवति, परस्थाने तु भजना ।

अत्र येन द्विकेनाधिकारः तद्विधिस्तुराह-

दववुए दुपणं, सखितेणं च एत्थ अहियारो ।

मीसेणोदइएण य, जावम्मि वि होति दोहिं पि ॥ ९ ॥

अत्र द्वयद्विकेन चाऽधिकारः-तत्र द्वयद्विकेन सखितेन तेनाऽपि च द्विपदेन साधारणिकद्वयस्य चित्त्यमानत्वात्, भावे मिथेण कायोपशमिकेन औपशमिकेन चेति द्वाभ्यां भावाज्याधिकारः । अनयोरेव द्वयोर्भावयोर्वर्तमानस्यातीत्यारसंभवात् । अयं २ उ० । द्वौ ककारौ यत्रासौ द्विकः । कृतके, पुं । एतान् ८ परि० ।

दुगुंछ-गुप-धा० । कुसंन, उवा०-मात्म०-भक०-सेद ।

वाच० । " जुगुप्सेदुण्डुगुच्छदुगुच्छाः " ॥ ८ । ४ । ४ ॥ इति जुगुप्सेदुगुच्छदुगुच्छावादेशौ । " दुगुच्छइ । दुगुच्छ । " आ ४ पाद । जुगुप्सने । मज्जुप्सिप । वाच० ।

दुगुंछग-जुगुप्सक-पुं० । गहंके, आवा० ३ अ० । मुनीनां जुगुप्सां कर्तुं याग्यार्या बोधित, तं० ।

दुगुंछण-जुगुप्सन-न० । गहंणे, आवा० १ अ० १ अ० ७ उ० ।

दुगुंछमाण-जुगुप्समान-त्रि० । गहंमाणे, सूत्र० २ अ० ६ अ० ।

दुगुंछा-जुगुप्सा-स्त्री० । लोकविहितायां निन्दायाम्, विशेष० ।

आ० सू० । उत० । सूत्र० । आवा० । यत्पुनरुक्तान्दत्तयावनमपमलीभोजनाऽऽदिकमपरं मृतकलेखरविष्टाऽऽदिकं जुगुप्सते सा जुगुप्सा । साध्याचारनिन्दारूपे आन्तरमये, वृ० १ उ० २ प्रक० । " अण्हाणमाइएहि, साहुं तु दुगुंछति दुगुंछा । " उत० ४ अ० । जुगुप्सा प्रवचनविज्ञा विहृताङ्गदर्शनेन सा भूङ्-
६३५

त्येष प्रत्ययो यत्र तत्तथा । प्रवचननिन्दायाम्, स्था० ३ उ० ३ उ० ।

दुगुंछाकम्म-जुगुप्साकर्म-न० । यदुदयने च विष्टाऽऽदिवीभत्सप-
दायेभ्यो जुगुप्सने तज्जुगुप्साकर्म । कर्मभेदे, स्था० १० उ० ।

दुगुंछामोहणीय-जुगुप्सामोहनीय-न० । यदुदयात्सनिमित्तम-
निमित्तं वा जीवरूपाशुभवस्तुविषया जुगुप्सा नश्यति, तज्जुगु-
प्सामोहनीयम् । कर्म० १ कर्म० । यदुदयवशात्पुनर्जन्तोः शुभा-
शुभवस्तुविषयं व्यलीकमुपजायते तज्जुगुप्सामोहनीयम् । क-
र्मभेदे, कर्म० ६ कर्म० ।

दुगुंछिरे-जुगुप्सित्वा-अयं० । धिग्मां पापकारिणमित्यादिना
निन्दां कर्त्तव्यये, ध० २ अधि० ।

दुगुंछिय-जुगुप्सित-त्रि० । गहिंते, आवा० २ अ० १ अ० १ अ०
२ उ० । जुगुप्सितावयगहिताः समानार्थाः । आ० म० १ अ०
२ अयम् ।

दुगुंछियकुल-जुगुप्सितकुल-न० । द्विष्टकाऽऽदिकुलेषु, ओघ० ।
चर्मकारकुलाऽऽदिषु, आवा० २ अ० १ अ० १ अ० २ उ० ।

सूत्रम्-

जे निक्खु दुगुंछियकुलेसु असणं वा पाणं वा खाइमं

वा साइमं वा पदिग्गाहेइ, पदिग्गाहंतं वा साइज्जइ ॥ १६ ॥

जे भिक्खु दुगुंछियकुलेसु वत्थं वा पदिग्गाहं वा कंबलं वा

पायपुंछणं वा पदिग्गाहेइ, पदिग्गाहंतं वा साइज्जइ ॥ १७ ॥

जे भिक्खु दुगुंछियकुलेसु वसीहं पदिग्गाहेइ, पदिग्गाहंतं

वा साइज्जइ ॥ १८ ॥ जे निक्खु दुगुंछियकुलेसु सज्जायं

करंइ, करंतं वा साइज्जइ ॥ १९ ॥ जे निक्खु दुगुंछियकु-

लेसु मज्जायं उदिमइ, उदिसंतं वा साइज्जइ ॥ २० ॥

जे भिक्खु दुगुंछियकुलेसु सज्जायं समुदिमइ, समुदिसंतं

वा साइज्जइ ॥ २१ ॥ जे भिक्खु दुगुंछियकुलेसु सज्जायं

अणुजायइ, अणुजायंतं वा साइज्जइ ॥ २२ ॥ जे निक्खु

दुगुंछियकुलेसु सज्जायं वाएइ, वायंतं वा साइज्जइ ॥ २३ ॥

जे निक्खु दुगुंछियकुलेसु मज्जायं पमिच्छइ, पमिच्छंतं

वा साइज्जइ ॥ २४ ॥ जे निक्खु दुगुंछियकुलेसु सज्जायं

परियट्ठइ, परियट्ठंतं वा साइज्जइ ॥ २५ ॥

अवसंहुं तेसि पच्छित्तं ।

तेसि इमे भेदा, सरुवं च । गाढा-

दुविहा दुगुंछिता खलु, इत्तरिया होति आवकाहिपा य ।

एएसिं णाणत्तं, वोच्छामि अण्हाणुपुव्वीए ॥ ६६ ॥

सूयगपातंगकुला, इत्तरिया ते य होति निज्जुदा ।

जे तत्थ जुंगिता खलु, ते होतं आवकाहिपा य ॥ ६६ ॥

निज्जुदा जे वप्पाकया सलीगपमिषत्ति, आवकाहिगा-

जे जत्थ विसप जात्याविजुंगिता, जहा दक्खिणापहे लोढे लो-

इकारकहा, लामेसु णमवकुरुचम्मकारादि ते आवकाहिपा ।

गाढा-

तेसु असणवत्थादी, वसई अहव वायणादीणि ।

जे निक्खु गिएहेजा, विसेजा कुञ्जा व आणादी ६६३॥

असणवथावियाण गहनं, जो वसहीय वा विसेज प्रविसति,
वायणादि वा सज्जाय कुञ्जा, तस्स आणाविया दोसा ।

गाहा-

अयमो पवयणाहाणी, विपरिणामो तह दुर्गुछा य ।

तोसिं च होति संका, सव्वे पयारिसा समणा ॥ ६६४ ॥

अमिने ओमोपरिण, रायहुंहु अण व गेससे ।

अप्पारणोहण वा, अयाणमाणे वि वितियपदं ॥ ६६५ ॥

सर्वे साधवो नीचा इत्यादि भयसः, असंभोजसंपन्नसि काश्चि-
त्प्रव्रजतीति एवं पवयणहानी, अमोजे दुभक्तादिमहणं दृष्ट्वा ध-
म्माभिमुख्या पूर्वप्रतिपन्नगा वा विपरिणमते, स्वपाकादिसमाप्ता
इति जुगुप्सा, जेतुं वि गेहदहं तेषु वि संका-सव्वे पयसिगधा-
रिणो एते पयारिस सि अहं परिमो । इमो अववाहं ।

एतेहि भासिवादिकारणेहि जहा वेप्पति तवा पण-

गपरिहाणी, जाहे चउसहुं पचो ताहे इमाप

अयणाप गेहदति । गाहा-

आणत्थ व उवेउं, सिगविवेगं च काउ पविसेजा ।

काऊण व उवआंगं, अदिउपत्तादिसंवरितो ॥ ६६६ ॥

सो दुर्गुच्छितो असणवथादी अप्ससारियं अणत्थ सुसुवरा-
दिसु उवाविज्जति, तं वि पच्छा गेहदति, अहवा रमोदरणदि उ-
वकरणं अणत्थ उवेउ सरककादि परलिंग काउं जहा अहसा-
दिवोसा ण जवन्ति, तहा पविसिउं गेहदति । अहवा मउकपहा-
दिविअणकाले विगाबलोयणं काउं अण्णेण अविस्सतो मेत्तयं
पसं वा वासकप्पमादिणा सुदु आवरेत्ता पविसति, गेहदह प-
च्छा दिव्यं पि जहा अविठुं तहा गेहदति, वसाहिं अणत्थ अस-
भंतो वाहिं सावयतेणमएतु वसहिं गेहदह, जहा ण गज्जति
सज्जाय ण करोति, गयकुछाविषु अतिगतो अप्ससागारिसज्जाय-
उजाणधम्मकहादी वि करेज । नि० सू० १६ उ० ।

दुग्गुण-दिग्गुण-त्रि० । विरावुत्ते, सूत्र० १ सु० ४ अ० १ उ० ।
आवा० । स० । “दुग्गुणं करेह स पाव ।” सूत्र० १ सु० ४ अ०
१ उ० ।

दुग्गुण-वुकूल-ग० । गौडविषये विशिष्टे कार्पासिके वस्त्रे, आ-
वा० २ अ० १ सू० ५ अ० १ उ० । जी० । वुकूलो वुकुविशेष-
स्तस्य वलकसं गृहीत्वोद्वले जलेन नह कुट्टयित्वा वुसीकृत्य च
सुवीकृत्य वयते यत्तद् वुकूलम् । अ० २ अ० १ प्रह० । वुकू-
लाभिधानवुकुत्वगुणित्वेन वलज्जातिविशेष, अ० ११ श० ११
उ० । जी० । हा० । सू० प्र० । आ० अ० । दशा० । नि० सू० ।
“दुग्गुणपट्टपरिच्छये ।” वुकूलं वस्त्रं तस्य यः पट्टो युगलापे-
क्षया एकपट्टः, तेन आच्छादितः । कट्ठप० २ कण । रा० ।

दुग्गुस-दुकूल-न० । ‘दुग्गु’ शब्दायै, आवा० २ अ० १ सू० ५
अ० १ उ० ।

दुग्गोप-द्विगोत्र-न० । गोत्रवेदनीयकर्मक्षिके, कर्म० । “गोत्र-
वेयणियं ।” इतिवचनाज्ञात्रवेदनीयस्वरूपं तत्र गोत्रमुक्तेर्गोत्रनी-
यैर्गोत्रजेवावु द्विधा । सातासातभेदाद्वेदनीयमपि द्विधा, इत्येता-
द्वचतस्रः प्रकृतयो गोत्रक्षिकशाब्देन गृह्यन्ते । कर्म० ५ कर्म० ।

दुग्ग-दुर्ग-त्रि० । दुःखेन गह्यतेस्ती कर्मणि-रुः । विषमे, सूत्र०

१ सु० ५ अ० १ उ० । गहने, दुर्विषये, सूत्र० १ सु० ५ अ० १
उ० । वृश० । अपराजितायां नीहयां च । स्त्री० । गुग्गुलौ, पुं० ।
दुःखेन गच्छत्यत्र । दुर्-गम-आधारे रुः । पर्वताऽऽदिजिदुर्गमे
पुरे कोट्ट (किला) (गड) इतिख्याते दुर्गमदेशे, उच्च-
खे, दुःखेन संस्तरे संस्तरे, न० । वाच० । ज्ञानबलप्राकाराऽऽ-
दिवुर्गमे, अ० ७ श० ६ उ० । स्तेनपरचक्राऽऽद्यगम्यस्थाने च ।
वृ० ३ उ० । अ० । ज० । कष्टसाधये, न० १ श० ३ उ० । दुःखा-
ऽऽभ्युपगम्ये, अ० ५ श० ६ उ० । पर्वताऽऽदिवुर्गमिष्व कथमपि
लङ्घयितुमशक्ये, स्था० ५ उ० १ उ० । दुर्गमप्रवेशे च । विपा०
१ सु० ३ अ० । दशा० ।

तिविहं च होति दुर्गं, रुक्खे सावणं मणुस्सदुर्गं वा ।

निष्कारणमि गुरुगा, तत्थ वि आणादिणो दोसा । ११२ ।

त्रिविधं च भवति दुर्गम् । तद्यथा-वृक्षदुर्गं, आषट्दुर्गं, मनु-
ष्यदुर्गं च । यद् वृक्षैरतीव गहनतया दुर्गम्, यत्र वा पाषाणैः प-
तितस्तद् वृक्षदुर्गम् । यत्र व्याघ्रसिंहाऽऽदीनां भयं तत् आषट्-
दुर्गम् । यत्र मनुष्योपेक्षाऽऽदीनां मनुष्याणां भयं तत् मनुष्यदु-
र्गम् । एतेषु त्रिष्वपि दुर्गेषु यदि निष्कारणे निर्मन्थी गृह्णीत
अवस्यन्ते वा चतुर्गुण, आकाऽऽव्यञ्ज दोषाः । वृ० ६ उ० ।
दुःखे, कस्यां च । वे० ना० ५ वगं ५३ गाथा ।

दुग्गा-दुर्गति-स्त्री० । दुष्टा गतिर्दुर्गतिः । दुष्टायां गतौ, स्था० ।

तत्रो दुग्गाओ पससाओ । तं जहा-णेरइयदुग्गई, ति-
रिक्खजोणियदुग्गई, मणुस्सदुग्गाई (देवदुग्गाई) ॥

मनुष्यदुर्गतिर्दुःखितमनुष्यापेक्षया, देवदुर्गतिः किल्बिषिका-
ऽऽद्यपेक्षया इति । स्था० ४ उ० १ उ० । आनु० ।

पंचहिं उणेहिं जीवा दुग्गाई गच्छंति । तं जहा-पाणाइवा-
एणं जाव परिगहेणं । स्था० ५ उ० १ उ० ।

“तत्रो जिय सइं होइ, कुवइं योगइ गय । दुग्गाहा तस्स व-
म्मणा, अच्चाए सुच्चिरादिवि ॥ १८ ॥ ” सत्त० ७ अ० ।

दुग्गागय-दुर्गतिगत-त्रि० । दुर्गतिं प्राप्ते, स्था० ४ उ० ३ उ० ।

दुग्गागमि (ए)-दुर्गतिगामिन्-त्रि० । दुर्गतिं नारकतिथं ग-
रुपामयन्ति प्राणिनामिति दुर्गतिगामिन्यः । दुर्गतिगमनहेतौ,
तिस्रो भेदयाः दुर्गतिगमनहेतवः । स्था० ३ उ० ४ उ० । दुर्ग-
तो वरिद्धः सन् दुर्गतिं गमिष्यतीति दुर्गतिगामी । दुर्गतिगम-
नशीले च । पु० । स्था० ४ उ० ३ उ० ।

दुग्गाइपदापग-दुर्गतिपद्यपक-पुं० । तिर्यग्नारककुमानुषकु-
देवरूपदुर्गातमार्गप्रापके, ग० २ अधि० ।

दुग्गाइपवाअ-दुर्गतिप्रपात-त्रि० । दुर्गतौ नरकाऽऽदिकायां कर्ता-
रं प्रपातयतीति दुर्गतिप्रपातः । दुर्गतौ वा प्रपातो वस्सात् स
तथा । दुर्गतिपतनहेतौ, प्रह० १ आअ० द्वार ।

दुग्गाइफल-दुर्गतिफल-त्रि० । दुर्गतिः फलं यस्य स दुर्गतिफलः ।

सूत्र० १ सु० ११ अ० । कुदेवत्वाऽऽदिप्रयोजने, पञ्चा० ४ विष० ।

दुग्गाइफलावाइ (ए)-दुर्गतिफलवादिन्-पुं० । दुर्गतिः फलं
यस्य स दुर्गतिफलः, तद्वत्त्वशीला दुर्गतिफलवादिनः । दुर्गति-
फलमार्गोपदेशरि मिथ्यादष्टौ, सूत्र० १ सु० ११ अ० ।

दुग्गाइवहण-दुर्गतिवर्जन-न० । संसारधर्मे, वृश० ६ अ० ।

दुग्ग-दुर्गो-पुं० । गलिबलीषर्दे, दृष्ट० ६ अ० २ उ० ।

दुग्ग-दुर्गन्ध-पुं० । दुष्टो गन्धो दुर्गन्धो यस्यासौ दुर्गन्धः । दुर्गन्धो युक्ये, दृष्ट० ३ त० । दुर्गन्धे, स्था० ३ उ० ६ उ० । अ० । आच्चा० ।

दुग्गगहण-दुर्गगहण-न० । पक्षेत्तवनाऽऽदिदुर्गाऽऽभयणे, पञ्चा० ३ वि० ।

दुग्गहि-दुर्गाहि-पुं० । विषमपर्वते, अष्ट० २३ अष्ट० ।

दुग्गम-दुर्गम-त्रि० । दुःखेन गम्यते इति दुर्गमः । दुःखगतिके, प्रश्न० १ आश्च० द्वार । गन्तुमशक्ये, अष्ट० २२ अष्ट० । दुस्तरे, सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० । दुस्तरे, स्था० ५ उ० १ उ० । दुःखेन गम्यते इति दुर्गमम् । भावसाधनोऽयम्, कृष्णवृत्तिरित्यर्थः । तद्वति विनेयानामुज्ज्वलत्वेन, वक्रजन्तवेन च । स्था० ५ उ० १ उ० ।

दुग्गप-दुर्गत-त्रि० । दुर्गेतिरेषामस्तीत्यत्रि प्रत्यये दुर्गतः । दुर्गपे, स्था० ४ उ० १ उ० । प्रश्न० । दरिद्रे, धनविहीने, कानविहीने च पुरुषे, स्था० ६ उ० ३ उ० ।

तत्रो दुग्गया वणत्ता । तं जहा-खेरइयदुग्गया, तिरि-उल्लोणियदुग्गया, मणुस्सदुग्गया । स्था० ३ उ० ३ उ० ।

"दुग्गययणाऽऽययणागहणतुल्लं (५०) ।" दुर्गतस्य दरिद्रस्य रत्नाकरे चित्रमाणिक्योत्पादस्थाने प्राप्तस्य यत्न-प्रदणं माणिक्योपादानेन तेन यत्तुल्य नद्वयमभिलाषोपरमाभावसाधर्म्यास्तद् दुर्गतरत्नाऽऽकररत्नप्रहणतुल्यम् । पञ्चा० १२ वि० ।

दुग्गयणारी-दुर्गतनारी-स्त्री० । दारिद्र्योपहतयोषायाम्, पञ्चा० ९ वि० ।

दुग्गयनव-दुर्गतभव-पुं० । दरिद्रकुलोत्पन्नो, वृ० ६ उ० ।

दुग्गयमुय-दुर्गतमुत-पुं० । दरिद्रपुत्रे, पं० व० ३ द्वार ।

दुग्गसाधि-दुर्गसाधिन्-पुं० । सिद्धिपिशुनप्रातुर्देलामहत्तरस्य शिष्ये, सिद्धिपिशुनस्य उपमितभवप्रपञ्चस्य प्रथमादृशे पतस्ता-ध्वनिर्लिखितः । जै० ६० ।

दुग्गह-दुर्गह-पुं० । दुर्गहीतये, द्वा० १३ उ० ।

दुग्गा-दुर्गा-स्त्री० । महिषाऽऽकृष्टायामार्यायाम्, ग० २ अधि० । आच्चा० । अनु० ।

दुग्गावी-दुर्गादेवी-स्त्री० । "दुर्गादेव्युदम्बरपादपनपादपी-त्रेऽन्तर्गः" ॥ ८॥ १॥ २०० ॥ इति सस्वरस्य मध्ये वर्त्तमानस्य दकारस्य वा लुक् । 'दुग्गावी ।' महिषाऽऽकृष्टायामार्यायाम्, प्रा० १ पाद ।

दुग्गह-दुर्गह-त्रि० । दुर्गापिति, नि० सू० १ उ० । प्रच्छन्नप्रदेशाऽऽदिनाभिनि । अ० ७ उ० ।

दुग्गहयनिय-दुर्गहयनित-त्रि० । दुरावस्थावतया स्पृष्टे, प्रश्न० ३ आश्च० द्वार ।

दुग्गास-दुर्गास-पुं० । दुर्गिसे, वृ० ३ उ० ।

दुग्गह-देवी-इतिनि, दे० ना० ५ वर्ग ४४ गाथा ।

दुग्ग-दुग्ग-पुं० । दुर्गन्ति अनेन । हन करणे अप्, इन्धः कुत्वं च । मुक्ते, परश्चये, भूमिकस्ये च । आच्चा० । अनु० । सूत्र० । चह-करे च । प्रश्न० ३ आश्च० द्वार ।

दुक्कपूस-द्विक्कमूल-न० । गन्नीसमीपे, मौ० ।

दुक्कय-दुस्त्यज-त्रि० । दुःखेन त्यक्तुं योग्ये, अ० ७ उ० १ उ० ।

दुक्कर-दुक्कर-त्रि० । दुःखेन चर्यतेऽस्मिन्निति दुक्करः । दुःखेन चर्यन्ते इति दुक्कराणि । आमाऽऽदिषु, आच्चा० १ उ० ६ अ० ३ उ० ।

दुक्करलादचारि (ण)-दुक्करलादचारिण-पुं० । दुक्करासौ लादस्ते वीणेष्वान् विहृतवान् सः । दुक्करे देशे मांसे च विहारं कृतवति, आच्चा० १ उ० १ अ० ३ उ० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । मृषावादनपारदार्याऽऽदौ दुक्किरिते, तत्कृतके कर्मणि च । का० १ उ० १६ अ० । विपा० । स्था० । औ० । वृ० ।

दुक्कि-दुक्कि-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुक्कि-दुक्की-न० । दुष्टं प्रतिपक्षं धावनवत्तनाऽऽदिकार्यक्रियारूपं चरितं यत्र तत्तथा । प्रतिपक्षे धावनवत्तनाऽऽदौ कायक्रियारूपं चरिते, तदुक्कि च । ध० २ अधि० ।

दुजोहण-दुर्धोधन-पुं० । स्वनामख्याते धूतराष्ट्रपुत्रे, का० १
श्रु० १६ अ० । आ० म० । सिंहपुरनगरराजस्य सिंहस्था-
भिधानस्य स्वनामख्याते गुप्तिपात्रे, स्था० १० उ० । विपा० ।

दुज्जा-दोहा-स्त्री० । दोहाहायाम्, दश० ७ अ० ।

दुज्जाण-दुर्ध्यान-न० । आर्त्तरीक्षरूपे ध्याने, ध० २ अधि० ।

दुज्जाय-दुर्ध्यात-त्रि० । दुष्टो ध्यातो दुर्ध्यातः । एकाग्रचित्ततया
आर्त्तरीक्षरूपे, ध० २ अधि० । आच० । दुर्ध्याच-ताविष-
यकृते, वा० १ श्रु० १९ अ० ।

दुज्जास-दुर्जोष-पुं० । दुःकषे, आच० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० ।

दुहु-दुष्ट-त्रि० । दोषघात, प्रति० । हु० । (स च विषयकषाय-
भेदाद् द्विधेति 'पारंक्षिप' शब्दे व्याख्यास्यते) प्रहिष्टे च रा-
जनि, मि० श्रु० १ उ० । सुत्र० । दुर्मनास, सुत्र० २ श्रु० २ अ० ।
द्विष्ट-त्रि० । तत्र प्रज्ञापक वा प्रति द्वेषघात, स्था० ३ उ०
९ उ० । द्विष्टो द्वेषवान् अत्युत्कटद्वेषाद्य द्विष्टस्त प्राणप्रादं
विना न मुञ्चति । दश० २ तत्र ।

दुहुगाह-दुष्टग्राह-पुं० । निदयमहामकराऽऽविषु, तं० ।

दुहुचय-दुष्टचेतस्-पुं० । कलुषान्तःकरणे, आच० २ श्रु० ४
श्रु० १ अ० २ उ० ।

दुहुकर्मणिद्वावग-दुष्टाष्टकर्मनिष्ठापक-पुं० । दुष्टामागणानां
कर्मणा निष्ठापकं विनाशकं केरलाजने, प० सं० १ द्वार ।

दुहुवाइ (ण्)-दुष्टवादिन्-पुं० । प्रत्यक्प्रमादिणि, प्रश्न० २
आश्र० द्वार ।

दुहुस-दुष्टाश्व-पुं० । कुलक्षणघोटके, तं० । गर्वने च । हु० १
उ० २ प्रक० ।

दुहुसमहत्थिमाइ-दुष्टाजवटस्यादि-पुं० । मारकतुरगकरिवरप्र-
नृत्तौ, पञ्चा० १८ विष० ।

दुहुमावयममाइय-दुष्टश्वापदसमाहृत-त्रि० । दुष्टाः कुष्ठाः श्वाप-
दा व्याघ्राऽऽदयस्तेः भ्रमाहेतव्यमिच्छतेषु, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

दुहुहियय-दुष्टहृदय-त्रि० । दुष्टचित्ते, तं० ।

दुहुण-दुःस्थान-न० । शीताऽऽनपदशमशकाऽऽदियुक्तेषु का-
याम्भर्गाऽऽसनाऽऽद्याश्रयेषु, भ० १६ उ० २ उ० ।

दुहुणय-द्विस्थानक-न० । स्वनामख्याते स्थानाङ्गस्य द्वितीय-
ऽध्ययने, स्था० २ उ० १ उ० ।

दुहुसण-दुष्टामन-न० । पात्रोपरि पात्रस्थापनाऽऽदिकं जौ-
चित्यापवेशने, प्रव० ३९ द्वार । ध० ।

दुणाम-द्विनाम-न० । द्विविध द्विप्रकारकं च तद्व नाम द्विनाम ।
नामभेदे, अनु० ।

मे किं तं दुनामे ? । दुनामे दुविदे पण्यते । तं जहा-एगकख-
रिण अ, अण्णकखरिण अ । मे किं तं एगकखरिण ? ।
एगकखरिण ह्रीः, श्रीः, धीः, स्त्री । मेतं एगकखरिण ।
मे किं तं अण्णकखरिण ? । अण्णकखरिण-कक्षा, वीणा,
स्रता, माहा । मेतं अण्णकखरिण ॥

(मे किं तं दुनामे इत्यादि) यत् एवेदं द्विनामात् एव द्विविधं
द्विप्रकारम् । तद्यथा-एक च तद्वर च तत्र निवर्त्यमेकाकारिक-
मप्येकानि च तान्यक्षराणि च तैर्निवृत्तमनेकाकारिकम् । अ-

कारौ समुच्चयार्थौ । तत्रैकाकारिके-न्द्रीलंजना, वेधताविशेषो वा ।
भीर्देवताविशेषः । धीर्बुद्धिः । श्री योषादिति । अनेकाकारिका क-
न्येत्यादि । उपसर्गकृण चेद्व वलाकापलाकाऽऽदीनामाद्यक्षरमिष्य-
अनाम्नामिति । तद्वयं यदस्ति वस्तु तत्सर्वमेकाक्षरेण वा नामना-
अभिधीयते अनेकाक्षरेण वाऽनोऽनेन नामधेयेन विवक्षितस्य सर्व-
स्यापि वस्तुज्ञानस्याभिधानाद् द्विनामोच्यते, द्विरूपं तत्स-
र्वस्य नाम द्विनाम, द्वयोर्वा नाम्नोः समाहारो द्विनामेति ।

एतदेव प्रकारान्तरेणऽऽह-

अहवा दुनामे दुविदे पण्यते । तं जहा-जीवणामे अ, अजी-
वणामे अ । मे किं तं जीवणामे ? । जीवणामे-देवदत्तो,
जण्णदत्तो, विण्णदत्तो, सोमदत्तो । मेतं जीवणामे । मे किं
तं अजीवणामे ? । अजीवणामे-घमो, पमो, कमो, रहो ।
मेतं अजीवणामे ॥

(अहवा दुनामे इत्यादि) जीवस्य नाम जीवनाम, अजीव-
स्य नाम अजीवनाम । अत्रापि यदस्ति, तेन जीवनाम्ना, अजी-
वनाम्ना वा भवितव्यामिति । जीवाजीवनामभ्यां विवक्षितस-
र्ववस्तुसमूहो जायनीयः । शेषं सुगमम् ।

पुनरेतदेवान्यथा प्राऽऽह-

अहवा दुनामे दुविदे पण्यते । तं जहा-विमेमिण्,
अविसंमिण् य । अविमेमिण् जीवद्वे, अजीवद-
व्वे य । विमेमिण् णेरइण् तिरिक्खजोणिण् माणु-
स्से दुवे, अविमेमिण् णेरइण्, विमेमिण् रयणप्पजाण्
सक्कप्पभाण् बालुअप्पजाण् पंक्कप्पजाण् धूमप्पभाण्
तपाण् तमतपाण्, अविमेमिण् रयणप्पजाण् पुढविणे-
रइण्, विमेमिण् पज्जत्तण् अ अपज्जत्तण् अ, अविमेमिण्
तिरिक्खजोणिण्, विमेमिण् एगिदिण् वेइंदिण् तेइंदिण् चउरि-
दिण् पंचिदिण्, अविमेमिण् पुढविकाइण् आउकाइण् तेउका-
इण् वाउकाइण् वण्णस्मइकाइण्, विमेमिण् पुढविकाइण्, अविमे-
मिण् एगिदिण्, विमेमिण् पुढविकाइण् मुहुमकाइण् अ वादरपु-
ढविकाइण् अ, अविमेमिण् सुहुमपुढविकाइण्, विमेमिण् पज्ज-
त्तयमुहुमपुढविकाइण् अ, अविमेमिण् अ वादरपुढविकाइण्,
विमेमिण् पज्जत्तयवादरपुढविकाइण् अ अपज्जत्तयवादरपुढ-
विकाइण् । एवं आउकाइण् तेउकाइण् वाउकाइण् वण्णस्मइ-
काइण् अ विमेमिण् अजेदेहिं जाणिअव्वा । अविमेमिण् वेइं-
दिण्, विमेमिण् पज्जत्तयवेइंदिण् अ अपज्जत्तयवेइंदिण् य ।
एवं तेइंदिअचउरिदिआ वि जाणिअव्वा । अविमेमिण्
पंचिदिअतिरिक्खजोणिण्, विमेमिण् जलयरपंचिदिअ-
तिरिक्खजोणिण् यत्तयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् खयर-
पंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविमेमिण् जलयरपंचिदि-
अतिरिक्खजोणिण्, विमेमिण् समुच्चिमज्जयरपंचिदिअति-
रिक्खजोणिण् अ गम्भवक्कंतिअजलयरपंचिदिअतिरिक्ख-
जोणिण् अ, अविमेमिण् समुच्चिमज्जयरपंचिदिअतिरि-
क्खजोणिण्, विमेमिण् अपज्जत्तयसमुच्चिमज्जयरपंचिदि-
अतिरिक्खजोणिण् अ अपज्जत्तयसमुच्चिमज्जयरपंचिदिअ-

तिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् गब्भवकंतिअजलयरपंचि-
दिअतिरिक्खजोणिण्, विसेमिण् पज्जत्तयगब्भवकंतिअजल-
यरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ अपज्जत्तयगब्भवकंतिअ-
जलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् थलयरपं-
चिदिअतिरिक्खजोणिण्, विसेमिण् चउप्पयथलयरपंचिदिअ-
तिरिक्खजोणिण् अ परिमप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणि-
ण् अ, अविसेमिण् चउप्पयथलयर०, विसेमिण् संमुच्छिमचउ-
प्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ गब्भवकंतिअच-
उप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् संमु-
च्छिमचउप्पयथलयर०, विसेमिण् पज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पय-
थलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ अपज्जत्तयसंमुच्छिम-
चउप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण्
गब्भवकंतिअचउप्पयथलयरपंचिदिअ०, विसेमिण् पज्जत्तय-
गब्भवकंतिअचउप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ
अपज्जत्तयगब्भवकंतिअचउप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्ख-
जोणिण् अ, अविसेमिण् परिमप्पयथलयर०, विसेमिण् उरपरि-
मप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ जुअपरिमप्पयथल-
यरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, एते वि संमुच्छिमा पज्जत्त-
गा अपज्जत्तगा य, गब्भवकंतिआ वि पज्जत्तगा अपज्जत्तगा
य जाणिअवा । अविसेमिण् खहयरपंचिदिय० विसेमिण्
संमुच्छिमखहयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ गब्भवकं-
तिअखहयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् संमु-
च्छिमखहयरपंचिदिअ० विसेमिण् पज्जत्तयसंमुच्छिमखहयर-
पंचिदिअतिरिक्खजोणिण् अ अपज्जत्तयसंमुच्छिमखहयरपं-
चिदिअतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् गब्भवकंतिअख-
हयरपंचिदिय० विसेमिण् पज्जत्तयगब्भवकंतिअखहयरपंचि-
दियतिरिक्खजोणिण् अ, अविसेमिण् मणुस्से, विसेमिण् सं-
मुच्छिममणुस्से अ गब्भवकंतिअमणुस्से अ, अविसेमिण्
संमुच्छिममणुस्से, विसेमिण् पज्जत्तयसंमुच्छिममणुस्से अ अ-
पज्जत्तयसंमुच्छिममणुस्से अ, अविसेमिण् गब्भवकंतिअमणु-
स्से, विसेमिण् पज्जत्तयगब्भवकंतिअमणुस्से अ अपज्जत्त-
यगब्भवकंतिअमणुस्से अ, अविसेमिण् देवे, विसेमिण् जव-
णवामी वाणमंतरे जोइसिण् वेमाणिण् अ, अविसेमिण् जव-
णवामी, विसेमिण् असुरकुमारे नागकुमारे सुवणकुमारे अग्नि-
कुमारे दीवकुमारे उदधिकुमारे दिमाकुमारे वाउकुमारे थाणि-
यकुमारे, सव्वेसिं पि अविसेमिअविसेमिअपज्जत्तयपज्ज-
त्तगभेदा जाणिअवा । अविसेमिण् वाणमंतरे, विसेमिण् पि-
साण् चूते जक्खे रक्खसे किणरे किणुरिमे महोरगे गंधवे, ए-
तेसिं पि अविसेमियविसेमियपज्जत्तयअपज्जत्तगभेदा जाणि-
अवा । अविसेमिण् जोइसिण्, विसेमिण् चंदे मूरे गहगणन-

क्खत्ते तारारूवे, एतेसिं पि अविसेमियविसेमियअपज्जत्तयप-
ज्जत्तयजेआ जाणिअवा । अविसेमिण् वेमाणिण्, विसेमिण्
कप्पोवगो अ कप्पातीतगे अ, अविसेमिण् कप्पोवगो, विसे-
मिण् साहम्मण् ईमाण् सणकुमाण् माहिदण् बंभलोअण्
संतयण् मुक्कण् सहस्मारण् आणयण् पाणयण् आरणयण् अ-
चुयण्, एतेसिं अविसेमियविसेमिअपज्जत्तयपज्जत्तगभेदा
भाणिअवा । अविसेमिण् कप्पातीतण्, विसेमिण् गेवज्जण् अ
अणुत्तरोववाइण् अ, अविसेमिण् गेवज्जण्, विसेमिण् हेट्ठिम-
हेट्ठिमगेविज्जण् हेट्ठिममज्जिमगेविज्जण् हेट्ठिमउवरिमगेवि-
ज्जण् अ, अविसेमिण् मज्जिमगेविज्जण्, विसेमिण् हेट्ठिमम-
ज्जिमगेवेज्जण् मज्जिममज्जिमगेवेज्जण् मज्जिममउवरिमगेवे-
ज्जण् अ, अविसेमिण् उवरिमगेवेज्जण्, विसेमिण् उवरिमहे-
ट्ठिमगेवेज्जण् उवरिममज्जिमगेवेज्जण् उवरिमउवरिमगेवेज्जण्
अ, एतेसिं पि सव्वेसिं अविसेमिअविसेमिअपज्जत्तगा-
अपज्जत्तगभेदा भाणिअवा । अविसेमिण् अणुत्तरोव-
वाइण्, विसेमिण् विजयण् वेज्जयंतण् जयंतण् अपराजिअण्
मव्वट्ठमिअण् अ, एतेसिं पि सव्वेसिं अविसेमिअविसे-
मिअपज्जत्तगाअपज्जत्तगभेदा भाणिअवा । अविसेमिण्
अजीवदव्वे, विसेमिण् धम्मत्थिकाण् अधम्मत्थिकाण् आ-
गामत्थिकाण् पोगगलत्थिकाण् अद्धासमण् अ, अविसेमिण्
पोगगलत्थिकाण्, विसेमिण् परमाणुपोगगले दुपएसिण् ति-
पएसिण्० जाव अणंतपएसिण् अ । सेतं दुतामे ॥

(अहवा दुतामे इत्यादि) छव्यमित्यविशेषनाम, जीवे अजीवे
च सव्वे सद्भावात् । जीवछव्यमजीवछव्यमिति च विशेषनाम,
एकस्य जीव एवाव्यम्यत्वजीव एव सद्भावादिति । ततः पुनरु-
त्तरापेक्षया जीवछव्यमित्याद्यविशेषनाम, नारकमित्येगित्यादि
तु विशेषनाम, पुनरप्युत्तरापेक्षया नारकाऽऽधिकमविशेष-
नाम, रत्नप्रभायां नये रत्नप्रभ इत्यादि तु विशेषनाम, एव पूर्व-
मविशेषनाम, उत्तरोत्तर तु विशेषनाम सव्वं ज्ञावनीयम् । शेषं
सुगमं, नवरं संमुच्छिमिति तथाविधकस्माद्वयाद् गर्जमन्तरेणवा-
त्पद्यन्त इति संमुच्छिमाः, गर्जे व्युत्क्रान्तिरूपस्त्वर्थेण ते ग-
र्जेव्युत्क्रान्तिकाः, उरमा भुजाभ्यां च परिसर्पन्ति गच्छन्तीति
विषयगोभानकुलाऽऽद्य सामान्येन परिसर्पाः, विशेषतस्तूर-
सा परिसर्पन्तीत्युक्तः परिसर्पाः सर्पाऽऽद्य एव, भुजाभ्यां परि-
सर्पन्तीति भुजपरिसर्पा गोधानकुलाऽऽद्य एव, शेषं सुखोत्थम् ।
तदेवमुक्ताः सामान्यविशेषनामज्यां जीवद्वयस्य सम्भावितो
नेदाः । सास्त्रं प्रागुद्दिष्टमजीवद्वयमपि भेदतस्तथैवोदाहर्तु-
माह- (अविसेमिण् अजीवद्वयं) इत्यादि गतार्थं, तदेव
वदन्ति वस्तु तत्त्वार्थं सामान्यनाम्ना विशेषनाम्ना वा अभिधी-
यतेऽयत्रापि द्विनामत्वं भावनीयम् । “ सेतं दुतामे ” इति नि-
गमनम् । अनु० ।

दुणावेढ—देशी-अशक्ये, तरागे च । दे० ना० ४ वर्ग ६६
गाथा ।

दुस्य-दुर्नय-त्रि० । स्वाध्यासादिषु इतरांशप्रतिक्षेपिणि, व्या० ५ अध्या० । नयाऽऽभासे, आ० म० । यस्तु नयान्तरनिरपेक्षा स दुर्नयो नयाभास इति ।

तथा चाऽऽहाकलङ्कः-

“ भेदाभेदाऽऽत्मके ज्ञेये, भेदाभेदाभिसन्धयः ।

ये त्वपेक्षाज्यां सन्त्यन्ते, ज्ञेयास्ते नयदुर्नयाः ॥ १ ॥ ”

अस्याः कारिकाया लेशतो व्याख्या-ज्ञेयो विशेषोऽभेदस्तु सामान्यं, तदात्मके, सामान्यविशेषाऽऽत्मके इत्यर्थः । ज्ञेय प्रमाणपरिज्ञेयवस्तुनि, ये भेदाभेदाभिसन्धयः सामान्यविशेषयोः पुरुषाऽभिप्राया अपेक्षाज्यां लक्ष्यन्ते ते यथासङ्ख्यं नयदुर्नया ज्ञातव्याः । किमुक्तं भवति ?-विशेषसाक्षात्कृतः सामान्यग्राहकाऽभिप्रायो, विशेषपरिग्राहको वा सामान्यसापेक्षो नयः, इतरतराकाङ्क्षारहितस्तु दुर्नयः ॥ आ० म० १ अ० २ खण्ड । इतरप्रतिक्षेपी तु नयो नयाऽऽभासो, दुर्नयो वेत्युच्यते । मलयगिरिचरणास्तु नयो-दुर्नयः, सुनयश्चेति द्विगम्यवस्था, न त्वस्माकं, नयदुर्नययोरपार्थविशेषात् । नयो० । परामर्शो अभिप्रेतधर्मावधारणाऽऽत्मकतया शेषधर्मतिरस्कारेण प्रवर्तमाना दुर्नयसंज्ञा-मदनुवर्ते । स्या० । एते मिथः परस्परं पृथग् भिन्नं निम्नं पक्षप्रतिपक्षकदर्थिता चाद्विप्रतिवाक्यकदर्थनाविरुद्धता नयाः दुर्नया इत्यर्थः । अष्ट० ३२ अष्ट० ।

“ स्वकृतपरिणतानां दुर्नयानां विपाकः,

पुनरपि सहनोयोऽन्यत्र ते निर्गुणस्य ।

स्वयमनुजवनोऽसौ दक्षमोक्षाय सद्यो,

भवशनगतिहेतुर्जायतेऽनिरुक्तनस्ते ॥ २ ॥ ” आचा० १ भु० ५ अ० २ उ० । सर्वे सावधारणाः सन्तो दुर्नयाः, अवधारणाविरहितास्ते सुनयाः, सर्वेऽपि सुनयैः स्याद्वादः । अनु० ।

दुष्मा-दुर्नाम-पुं० । मदाद् दुष्टं नमनं दुर्नाम इति । मानकषाय-ज्ञेदे, भ० १२ श० ५ उ० ।

दुष्माभिज-दुर्नामधेय-त्रि० । पुराणः पतित इति कुत्सितनामधेये, दश० १ सू० ।

दुष्मिक-वेशी-सूक्तिते, दे० ना० ५ वर्ग ४५ गाथा ।

दुष्मिकम-दुर्निष्क्रम-त्रि० । दुःखेन नितरां क्रमः क्रमणं यत्र तस्मिन्, भ० ७ श० ६ उ० ।

दुष्मिक्वित्त-वेशी-दुश्चरिते, दुर्दर्शे, दे० ना० ५ वर्ग ४५ गाथा ।

दुष्मिद्व-द्विनिद-न० । द्वयोर्निद्वयोः समाहारो द्विनिद्वम । निद्रा-प्रचलालङ्घने निद्राद्विके, कर्म० ५ कर्म० ।

दुष्मिय-दुर्नात-न० । दुष्टं नीतं दुर्नातम् । वृष्टते, सूत्र० १ भु० ७ अ० । अप्राप्तने, नि० सू० १ उ० ।

दुष्मियत्थ-वेशी-जघनवस्त्रे, जघने च । दे० ना० ५ वर्ग ४५ गाथा ।

दुष्मिस्वित्तरूप-दुर्निरीक्ष्यरूप-त्रि० । दुःप्रेक्ष्ये, कल्प० ३ कण ।

दुष्मिविद्व-दुर्निविष्ट-त्रि० । विद्वले निर्भरे, नि० सू० ११ उ० ।

दुष्मिवोद-दुर्निबोध-त्रि० । दुःप्रापके, सूत्र० १ भु० १५ अ० ।

दुष्मिनीद्विया-दुर्भिपया-स्त्री० । दुःकहेतुस्वाध्यायभूमौ, भ० १६ श० २ उ० ।

दुस्येय-दुर्ज्ञेय-त्रि० । दुरवगमे, आच० ४ अ० । आ० म० । दुर्लक्ष्ये, दश० ४ अ० ।

दुत्त-दुत्त-त्रि० । शीघ्रे, पञ्चा० ७ बिष० । त्वरिते, स्या० ७ ता० । आशुइत्यर्थे, षो० ९ विष० ।

दुत्तर-दुस्तर-त्रि० । दुर्लक्ष्ये, सूत्र० १ भु० ३ अ० । उक्त० ।

दुत्ति-देशी-शीघ्रे, दे० ना० ५ वर्ग ४१ गाथा ।

दुत्तितक्व-दुस्तिक्ष-त्रि० । परीषहाऽऽदौ दुःसहे, “पुरिमप-च्छिममाणं जिणानं दुग्गमं जवह । तं जहा-दुग्गाश्चं दुब्बिमज्जं दुत्तितक्खं दुरणुचरं ।” स्या० ५ ता० १ उ० । (‘ तित्थयर ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २२६२ पृष्ठे व्याख्या)

दुत्तोस-दुस्तोष-त्रि० । यस्य तुष्टिः कर्तुं न शक्यते तस्मिन्, दश० ५ अ० ।

दुत्थ-दुस्थ-त्रि० । दुर्गते, स्या० ३ उ० । जघने, दे० ना० ५ वर्ग ४२ गाथा ।

दुत्थाद्व-देशी-दुर्भगे, दे० ना० ५ वर्ग ४३ गाथा ।

दुत्थुरुद्व-देशी-पुरुषे, कलदशीलायां स्त्रियां च । दे० ना० ५ वर्ग ४७ गाथा ।

दुदंसण-द्विदर्शन-न० । द्वयोर्दर्शनयोः समाहारो द्विदर्शनम् । चक्षुर्दर्शनाच्चक्षुर्दर्शनद्वये, कर्म० ४ कर्म० ।

दुदंत-दुर्दान्त-त्रि० । दमयितुमशक्ये, उक्त० २७ अ० । चक्षु-पि, उक्त० ३२ अ० । आ० म० ।

दुदम-दुर्दम-त्रि० । दुर्जये, उक्त० १ अ० । स्वनामख्यातेऽध्व-प्रविराजद्वे, आ० क० ।

दुदम-वेशी-वेधरे, दे० ना० ५ वर्ग ४४ गाथा ।

दुदमा-दुर्दशा-स्त्री० । दीनावस्थायाम्, अष्ट० ७ अष्ट० । वृ० ।

दुदिष्ट-दुर्दृष्ट-त्रि० । दुष्टे दृष्टे, आचा० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

दुदिण-दुर्दिन-न० । मेघातिमिरदिने, पि० ।

दुदोर्त्ता-वेशी-वृत्तपङ्क्तौ, दे० ना० ५ वर्ग ४३ गाथा ।

दुग्ध-दुग्ध-न० । “क-ग-ट-ठ-ड-प-श-ष-स-ः क-ः पामूध्वं सुक” ४ उ० । २ । ७७ ॥ इति सयुक्तवर्णाऽऽदिभूतस्य गकारस्य सुक । प्रा० २ पाद । “अनादौ शेषाऽऽदेशाद्विद्वत्त्वम्” ॥

८ । २ । ७६ ॥ इत्यनादौ वर्तमानस्य षोडशस्य धकारस्य द्वित्वम् । ‘दुग्धं’ । प्रा० २ पाद । क्षीरे, दुग्ध पञ्च-भेदं गोमहिषीकरभीर्गालकागद्वुरिकालेष्वाध्वेन । प्रथ० ४ द्वार । उक्त० । आ० म० । “पांसक” इति नाम्ना प्रसिद्धस्य दुग्धस्य भक्षणे कोऽपि दोषो, न चेति प्रश्ने,

उत्तरम्-लोकोक्त्या दोषः श्रूयते, न स्वात्मीयशास्त्रानुसारेणेति । ८० प्र० । सेन० २ उक्त० । अथ पं० नगर्षिगणिकृतप्रश्न-स्तदुत्तरं च । यथा-उत्कालितदुग्धमध्ये प्रक्षिप्तगोधूमाऽऽदि-चूर्णाच्चपटिकया तव् दुग्धं निर्विकृतक स्यान्न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-गोधूमाऽऽदिचूर्णे प्रक्षिप्ते सति यद्दुग्धमेकरसं वर्णान्तराऽऽदिप्राप्तं च प्रवर्ति तन्निर्विकृतिकं भवतीति । १०८ प्र० । सेन० २ उक्त० ।

दुग्ध-दुग्ध-न० । “क-ग-ट-ठ-ड-प-श-ष-स-ः क-ः पामूध्वं सुक” ४ उ० । २ । ७७ ॥ इति सयुक्तवर्णाऽऽदिभूतस्य गकारस्य सुक । प्रा० २ पाद । “अनादौ शेषाऽऽदेशाद्विद्वत्त्वम्” ॥

८ । २ । ७६ ॥ इत्यनादौ वर्तमानस्य षोडशस्य धकारस्य द्वित्वम् । ‘दुग्धं’ । प्रा० २ पाद । क्षीरे, दुग्ध पञ्च-भेदं गोमहिषीकरभीर्गालकागद्वुरिकालेष्वाध्वेन । प्रथ० ४ द्वार । उक्त० । आ० म० । “पांसक” इति नाम्ना प्रसिद्धस्य दुग्धस्य भक्षणे कोऽपि दोषो, न चेति प्रश्ने,

उत्तरम्-लोकोक्त्या दोषः श्रूयते, न स्वात्मीयशास्त्रानुसारेणेति । ८० प्र० । सेन० २ उक्त० । अथ पं० नगर्षिगणिकृतप्रश्न-स्तदुत्तरं च । यथा-उत्कालितदुग्धमध्ये प्रक्षिप्तगोधूमाऽऽदि-चूर्णाच्चपटिकया तव् दुग्धं निर्विकृतक स्यान्न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-गोधूमाऽऽदिचूर्णे प्रक्षिप्ते सति यद्दुग्धमेकरसं वर्णान्तराऽऽदिप्राप्तं च प्रवर्ति तन्निर्विकृतिकं भवतीति । १०८ प्र० । सेन० २ उक्त० ।

दुग्ध-दुग्ध-न० । “क-ग-ट-ठ-ड-प-श-ष-स-ः क-ः पामूध्वं सुक” ४ उ० । २ । ७७ ॥ इति सयुक्तवर्णाऽऽदिभूतस्य गकारस्य सुक । प्रा० २ पाद । “अनादौ शेषाऽऽदेशाद्विद्वत्त्वम्” ॥

८ । २ । ७६ ॥ इत्यनादौ वर्तमानस्य षोडशस्य धकारस्य द्वित्वम् । ‘दुग्धं’ । प्रा० २ पाद । क्षीरे, दुग्ध पञ्च-भेदं गोमहिषीकरभीर्गालकागद्वुरिकालेष्वाध्वेन । प्रथ० ४ द्वार । उक्त० । आ० म० । “पांसक” इति नाम्ना प्रसिद्धस्य दुग्धस्य भक्षणे कोऽपि दोषो, न चेति प्रश्ने,

उत्तरम्-लोकोक्त्या दोषः श्रूयते, न स्वात्मीयशास्त्रानुसारेणेति । ८० प्र० । सेन० २ उक्त० । अथ पं० नगर्षिगणिकृतप्रश्न-स्तदुत्तरं च । यथा-उत्कालितदुग्धमध्ये प्रक्षिप्तगोधूमाऽऽदि-चूर्णाच्चपटिकया तव् दुग्धं निर्विकृतक स्यान्न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-गोधूमाऽऽदिचूर्णे प्रक्षिप्ते सति यद्दुग्धमेकरसं वर्णान्तराऽऽदिप्राप्तं च प्रवर्ति तन्निर्विकृतिकं भवतीति । १०८ प्र० । सेन० २ उक्त० ।

दुग्ध-दुग्ध-न० । “क-ग-ट-ठ-ड-प-श-ष-स-ः क-ः पामूध्वं सुक” ४ उ० । २ । ७७ ॥ इति सयुक्तवर्णाऽऽदिभूतस्य गकारस्य सुक । प्रा० २ पाद । “अनादौ शेषाऽऽदेशाद्विद्वत्त्वम्” ॥

८ । २ । ७६ ॥ इत्यनादौ वर्तमानस्य षोडशस्य धकारस्य द्वित्वम् । ‘दुग्धं’ । प्रा० २ पाद । क्षीरे, दुग्ध पञ्च-भेदं गोमहिषीकरभीर्गालकागद्वुरिकालेष्वाध्वेन । प्रथ० ४ द्वार । उक्त० । आ० म० । “पांसक” इति नाम्ना प्रसिद्धस्य दुग्धस्य भक्षणे कोऽपि दोषो, न चेति प्रश्ने,

दुष्टगंधियमुह-दंशी-षास्त्रे, दे० ना० ५ वर्ग ४० गाथा ।

दुष्टजाड-दुग्धजाति-स्त्री० । आस्त्राहतः क्षीरसदृश्यां मादिरा-
याम्, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

दुद्धनी-दुग्धाटी-स्त्री० । आम्बिलेन युक्ते दुग्धे जातायां किला-
टकायाम्, वलाहिकायामिष्यते । प्र० ४ द्वार । ध० ।

दुर्धर-दुर्धर-त्रि० । दुःखेन धर्तुं शक्यं दुर्धरम् । दश० ४ अ० ।
गहने, स्था० ६ उ० । दुर्वहे, स० । धारयितुमशक्ये, ध० ३
उ० । अनुद्धरणीये, प्र० १ पद ।

दुर्धर-दुर्धर-त्रि० । दुर्धराणि प्राणतिपाताऽऽदिनिवृत्ति-
लक्षणानि पञ्च महाप्रतानि धारयतीति दुर्धरधरः । पञ्चमहा-
प्रतिकं, प्र० १ पाद ।

दुद्धरपहकरवेग-दुर्धरपथकरवेग-त्रि० । दुर्धरं दुर्वहं पन्थानं
सम्यग्दर्शनाऽऽदिकं मोक्षमार्गं करोतीति दुर्धरपथकरस्तथा-
विधो वेगः प्रसरो यस्योत तस्मिन् । वृ० १ उ० ।

दुर्धरिम-दुर्धप-पुं० । चतुःपञ्चाशत्तमे ऋषभनन्दने, कल्प० ११
अधि० ७ कण । अतभिभ्रमनीये, त्रि० । न० ।

दुष्टवस्त्रेष्टिया-दुग्धावहिका-स्त्री० । तन्मुसकचूर्णसिद्धे दु-
ग्धे, प्र० ४ द्वार । ध० २ अधि० ।

दुष्टसाहिद्या-दुग्धशाटिका-स्त्री० । द्राक्षाभिश्चैरास्त्रे दुग्धे, दु-
ग्धं शट्ति गच्छतीति व्युत्पत्तेः । प्र० ४ द्वार ।

दुष्टमानी-दुग्धशाटी-स्त्री० । द्राक्षासहितं पयसि, ध० २
अधि० ।

दुष्टानी-दुग्धाटी-स्त्री० । अमलगुक्ते दुग्धे, ध० २ अधि० ।

दुष्टिणिआ-दंशी-स्नेहस्थापनभाण्डे, तुम्ब्यां च । दे० ना० ५
वर्ग ५४ गाथा ।

दुष्टिणी-दंशी-स्नेहस्थापनभाण्डे, तुम्ब्यां च । दे० ना० ५ वर्ग
५४ गाथा ।

दुष्टोन्नणी-दंशी-या दुग्धाऽपि दुष्टते तस्याम्, दे० ना० ५
वर्ग ५६ गाथा ।

दुप-द्विप-पुं० । द्वाभ्यां सुखेन, करेण चेत्यर्थः । पिबतीति द्विपः ।
“मूलावभुजाऽऽद्यः” ॥५॥ १४४ ॥ इति कप्रत्ययः । इस्तिनि,
जी० ३ प्रति० १ उ० । आ० म० ।

दुप-द्विपदेश-त्रि० । द्वौ प्रदेशाचारम्भकावस्थेति द्विप्रदेशः ।
ह्यणुके, उ० १ अ० ।

द्विप्रवेश-त्रि० । द्वौ प्रदेशौ यस्मिन्तद्विप्रवेशम् । द्वौ वारौ
प्रवेशे, प्रथमो गुरुमनुशास्य प्रविशतः, द्वितीयः पुनर्निर्गत्य
प्रविशत इति । प्र० २ द्वार ।

दुप-द्विपदेशिक-त्रि० । प्रदेशद्वयावस्थिते, ज० ५ श०
७ उ० ।

दुपक-दुपक-पुं० । दुष्टः पक्षो दुपकः । असत्प्रतिज्ञाऽभ्युप-
गमे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

द्विपक-न० । द्वौ पक्षौ समाहृतौ इति द्विपक्षम् । गृहस्थपक्ष-
संयतपक्षयोः समाहारे, वृ० १ उ० । सूत्र० । रागद्वेषाऽऽत्मके प-
क्षद्वये, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । “इमं दुपकं इममेव-

कलं, आहंसु उलायतणं च कर्म (६) ” द्वौ पक्षाव-
स्थेति द्विपक्षम् । सप्रतिपक्षेऽनैकान्तिके पूर्वोपरविरुद्धा-
र्थाऽभिधायितयाऽविरोधवचने, (सूत्र०) कर्मव्यभिचारी-
जैरणे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । द्विपक्षं कर्म संवन्ते ।
तद्यथा-प्रव्रज्यामाधाकर्मिकवसत्यासंभवाद् गृहस्थत्वं च,
रागं द्वेषं च, ईर्ष्यापथं साम्प्रसार्यकं चेत्पादि । आचा० २
ध्रु० १ ध्रु० २ अ० २ उ० ।

दुपडोआर-द्विपदावतार-त्रि० । द्वयोः स्थानयोः पर्यवसने,
स्था० ।

जदत्थि णं लोगे तं सर्वं दुपडोआरं । तं जहा-जीव
च्चेव, अजीव च्चेव, तम च्चेव, यावर च्चेव, सभाणिय च्चेव, अ-
जोणिय च्चेव, माउय च्चेव, अणाउय च्चेव, मंदादिय च्चेव, अ-
णिदिय च्चेव, मवेयग च्चेव, अवेयग च्चेव, सल्लवि च्चेव,
अल्लवि च्चेव, मपोगल च्चेव, अपोगल च्चेव, मंसारममा-
वन्नग च्चेव, असंसारममावन्नग च्चेव, सासय च्चेव, असा-
सय च्चेव । आगासे च्चेव, नाआगासेच्चेव, भम्मे च्चेव, अधम्मे
च्चेव, वंघे च्चेव, पोक्खे च्चेव, पुत्ते च्चेव, पावे च्चेव, आमवे
च्चेव, संवरे च्चेव, वेयणा च्चेव, णिज्जरा च्चेव ॥

(जदत्थीत्यादि) सदिताऽऽदिः पूर्ववत्, यजीवाऽऽदिकं तस्तु अ-
स्ति विद्यते, णमिति वाक्यालङ्कारे । कचित्पाठः- (जदत्थि च णं
ति) तत्रानुस्वार आगमिकश्चशब्दः पुनरर्थः । एवं चास्य
प्रयोगः-अस्यात्मावि वस्तु, पूर्वोध्ययनप्ररूपितत्वात्, यच्चा-
स्ति लोके पञ्चास्ति कायाऽऽत्मके लोक्षयते प्रमीयते इति
लोक्ष इति व्युत्पत्त्या लोकालोककूपे वा, तत्सर्वं निरवशेषं
द्वयोः पदयोः स्थानयोः पक्षयोर्निर्वृत्तवस्तुतत्त्वपर्यवसक-
णयोरेवतारो यस्य तद् द्विपदावतारमिति । “दुपडोआर” इति
कचित्पठ्यते, तत्र द्वयोः प्रत्यवतारो यस्य तद् द्विप्रत्यवतार-
मिति स्वरूपवत्, प्रतिपक्षवच्चेत्यर्थः । तद्यद्येत्युदाहरणोपपत्त्यासे ।
(जीव च्चेव अजीव च्चेव ति) जीवाश्चैव अजीवाश्चैव, प्राकृत-
त्वात् संयुक्तपरत्वेन ह्रस्वः । चकारो समुच्चयाथौ । एवकारा-
वधारणे । तेन च राश्यन्तरापोहमाह-नोजीवाऽऽख्य राश्यन्त-
रमस्तीति चेत्, नैव, सर्वानिवेधकत्वे नाशब्दस्य नोजीवशब्देनाजी-
व एव प्रतीयते, देशनिषेधकत्वे तु जीवदेश एव प्रतीयते, न च
देशो देशानां प्रत्ययतिरिक्त इति जीव एवासाविति । “अथ” इति
वा एवकारार्थः । “चिय च्चेव एवार्थे” इति वचनात् । ततश्च
जीवा एवेति विवक्षितवस्तुजीवा एवेति च तत्प्रतिपक्ष इति ।
एवं सर्वत्र । अगत्रा यदस्तीति यत् सम्मात्रं यादित्यर्थः । तत्
द्विपदावतार निबिधं जीवाजीवभेदाविति । शेषं तथैव ।
अथ त्रसत्यादिनवसुखा जीवतत्त्वस्यैव भेदान् सप्रतिपक्षानु-
पदर्शयति-तत्र त्रसनामकमोक्षयतस्त्वस्यतीति त्रसाः द्वौ द्वि-
याऽऽद्यः, स्थावरनामकमोक्षयतिष्ठन्तीत्येवंशिक्षाः स्थावराः प-
थिऽद्याद्यः, सद धान्योत्पत्तिस्थानेन सयोनिकाः ससारिणः, त-
द्विपर्यासभूना अयोनिकाः सिद्धाः, सहाऽऽयुषा वर्तन्त इति सा-
युषा, तदन्वेषणायुषाः सिद्धाः । एवं सेन्द्रियाः संसारिणः, अनिन्द्रि-
याः सिद्धाऽऽद्यः, सवेदकाः स्त्रीवेदाऽऽद्युद्यवन्तः, अवेदकाः सि-
द्धाऽऽद्यः, सद रूपेण मूर्त्या वर्तन्ते इति समासाग्ने इत्यर्थे सति
सकृपणः सत्त्वानवर्णाऽऽदिमन्तः, सशरीरा इत्यर्थः । न रूपिणोऽ-

रुपिणो मुक्ताः, सपुत्रजाः कर्माऽऽदिपुत्रवन्नो जीवाः, अपुत्रताः सिद्धाः, संसार भयं समापन्नका आश्रिताः संसारसमापन्नकाः समारिणः, तद्वितरे सिद्धाः, शाश्वताः सिद्धाः, जन्ममरणाऽऽदि-
रहितत्वात् । अशाश्वताः संसारिणस्तु कुरुत्वादिनि । एष जीव-
तत्त्वस्य द्विपदावतारं निरूप्याजीवतत्त्वस्य तं निरूपयन्नाह—(आ-
गासे इत्यादि) आकाश एवम, नो आकाश तदव्ययमस्मिकाया-
ऽऽदिः, धर्मो धर्मास्तिकायो गत्युपपद्यमानः, तदन्योऽधर्मोऽधर्मा-
स्तिकायः स्थित्युपपद्यमानः, सविपक्षव्याऽऽदितत्त्वमुत्राणि
चत्वारि प्राप्यदिति । स्था० २ उ० १ उ० ।

दुपमोच्चार—द्विपत्यवतार—न० । द्वयोः प्रत्यवतारो यस्य तत् द्वि-
प्रत्यवतारम् । स्वरूपवति, प्रतिपक्षवति च । स्था० २ उ०
१ उ० ।

दुपप—द्विपद—पुं० । द्वे पदे यस्याऽसौ द्विपदः । अनुप्ये, स० १२
अङ्ग । अनु० । गन्धाम्, ध० २ अधि० । विशेष० । सुत्र० ।
आचा० । भाव० । वेने, पक्षिणि, राक्षसे च । “मिथुनतुलाघट-
कन्याः, द्विपदाख्यापपूर्वजागम्य ।” इति ज्योतिषोक्ते राशिभेदे
च । वाच० । प्रव० । नि० श्रु० । आ० श्रु० । उत्त० । ध० १० ।
“आसाढे मासे कुपया हाह पोरिसी ।” पादचयपरिमिते, श्रि० ।
उत्त० २६ अ० ।

दुपद—पुं० । स्थनामव्याप्ते काश्चित्पुत्रराजे, क्ता० १ श्रु०
१६ अ० ।

दुपयचउपपपमाणाऽक्रम—द्विपदचतुष्पदममाणातिक्रम—पुं० ।
स्थूलपरिग्रहविरमणसङ्गणस्य पञ्चमस्याऽणुव्रतस्य चतुर्थेऽति-
चारे, ध० २० । तथा द्वे पदे येषां तानि द्विपदानि कसत्राचरुद्धवासी-
वासकर्मकरपदात्यादीनि, हंसमयूरकुक्कुटशुक्सारिकावकोर-
पारापतप्रभृतीनि च । चत्वारि पदानि येषां तानि चतुष्पदानि गो-
महिषमेवाविककरजरासनतुरगहस्त्यादीनि, तानि यक्रमे प्राह-
यति सोऽतिचार इति संबन्धः । यथा किल केनाऽपि संवत्स-
राऽऽद्यवधिना द्विपदचतुष्पदानां परिमाणं कृतं, तेषां च विवर्कित-
संवत्सराऽऽद्यवधिमध्य एव प्रसवेऽधिकद्विपदाऽऽदिनावाद्
जननङ्गः स्यादिति, तदुभयार्थक्यर्थपि कावे गने गर्भे प्राह-
यतो गर्भेण द्विपदाऽऽदिभावेन बहिष्कृतं तदभावेन कथञ्चिद् भवत-
मङ्गाजङ्गुणोऽतिचार इति चतुर्थः । प्रव० ६ द्वार । ध० ।
उत्त० । नि० श्रु० । आ० ।

दुपउत्त—दुष्प्रयुक्त—त्रि० । दुष्टप्रयोगवति, स्था० १ उ० ।
अकुशले, स्था० ५ उ० १ उ० ।

दुपउत्तकायकिरिया—दुष्प्रयुक्तकायक्रिया—स्त्री० । दुष्टं प्रयुक्तं प्र-
योगो यस्य स दुष्प्रयुक्तस्तस्य कायक्रियायाम्, वृष्टं प्रयुक्तं दुष्प्रयु-
क्तः, स चाऽसौ कायश्च दुष्प्रयुक्तकायस्तस्य क्रियायां च । म० ३
शा० १ उ० ।

दुपउत्त—दुष्प्रयुक्त—त्रि० । अर्द्धस्वप्ने, पञ्चा० १ विध० ।

दुष्पसिप—द्विपदेशिक—पुं० । “दुष्पसिया खंधा ।” स्कन्धा-
ऽऽदिषु, स्था० २ उ० ४ उ० ।

दुष्पयोग—दुष्प्रयोग—पुं० । दुष्टे मनोवाक्यप्रयोगे, जोहानिमाने-
र्याऽऽदिसङ्गणो मनोबुधप्रयोगः, वाग्वुधप्रयोगस्तु हिंसापराधाऽऽदि-
वचनसङ्गणः, कायदुष्प्रयोगस्तु धावनवहगनाऽऽदिः । वशा०
४ अ० ।

दुष्पक्षेपकिरिया—दुष्प्रत्युपेक्षित—त्रि० । निश्चातचक्षुषा निरीक्षिते,
प्रव० ६ द्वार ।

दुष्पजीवि (ण)—दुष्पजीविन्—पुं० । दुःखेन कृच्छ्रेण प्रकर्षे-
णादारभोगापेक्षया जीवितुं शीघ्रं प्राप्तिनि, वशा० १ श्रु० ।

दुष्पभिक्त—दुष्परिक्रान्त—त्रि० । दुराक्रान्ते, आचा० ।

गामाणुगामं दूज्जमाणस्स वुज्जातं दुष्परिक्रितं जवति
अविपत्तस्स भिक्षुणो ॥ १५६ ॥

प्रसति बुद्ध्यादीन् गुणानिति ग्रामः, ग्रामादनु-पञ्चादपरो ग्रा-
मो ग्रामानुग्राममन्तं दृश्यमानस्यानेकार्थत्वात्कानूनां विहरत ए-
काकिनः साधार्यस्यासदृश्यति—दुर्यातं दुष्टं यात दुर्यातं गम-
नक्रियाया गहा गच्छत एवानुक्तं प्रतिफूलोपमगेसद्वाद्यावह-
ईक्षकस्येव कृतगतिभेदस्य बुद्ध्यन्तरोज्ज्वलाच्छेदवत्, तथा—
दुष्टं पराक्रान्तमाक्रान्ते स्थानमकाकिनो भवति स्थूतमद्रेष्यो-
पिनोपकोशागृहसाधारिधेति, यद्वि वा चतुःप्रोषितनर्तकागृहो-
षितसाधारिधे तस्य महासत्त्वतया अक्रोमऽपि दुष्पराक्रान्त-
मेवेति । आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० । वुःशब्दोऽनावायर्थस्तेन
प्रायश्चित्तप्रतिपत्त्यादिना अप्राप्तकान्तानामनिर्वसितविपाकानां
कर्मणि, विपा० १ श्रु० १ अ० ।

दुष्पमिगर—दुष्प्रतिकर—त्रि० । दुःखेन प्रतिकर्तुमशक्ये, वृ० ३ उ० ।

दुष्पमिगह—द्विप्रतिग्रह—न० । दुष्टिवाक्यस्य स्वसमयपरिपाट्या
स्थिते सूत्रविशेषे, स० १२ अङ्ग ।

दुष्पमिपूर—दुष्प्रतिपूर—त्रि० । पूरयितुमशक्ये, तं० ।

दुष्पमिद्वणीय—दुष्प्रतिद्वणीय—त्रि० । प्रतिबुद्धानां, जीवि-
तमायुष्कं तत् क्षीणं सत् दुष्प्रतिद्वणीयम्, दुरनाचार्या नैव वृ-
क्षिर्नीयते इति यावत् । निष्प्रत्यूहप्रतिपासनादे, अग्रवा—जीवितं
स्यमज्जीविन तत् दुष्प्रातद्वणीय कामानुपकजनान्तर्धतिना दु-
खेन निष्प्रत्यूहसयमप्रतिपाल्य इति । आचा० १ श्रु० २ म० ५ उ० ।

दुष्पमियाणंद—दुष्प्रत्यानन्दय—त्रि० । बहुजिरपि संतापकारणै-
रनुत्पाद्यमानसंतोषे, विपा० १ श्रु० २ अ० । दुःखेन प्रत्यानन्दयत
इति दुष्प्रत्यानन्दयः । इवमुक्तं भवति—नैरानन्दितनापरेण केनचित्
प्रत्युपकारेण हेतुना गर्वाऽऽभ्यासो दुःखेन प्रत्यानन्दयते । यदि वा-
सत्युपकारे प्रत्युपकारमोहमैत्रानन्दने, प्रत्युत शततया उपकारे
दांभ्रमेष्टोत्पादयति । तथा चोक्तम्—“प्रतिकर्तुमशक्तिष्ठाः, नराः
पूर्वोपकारिणाम् । दांभ्रमुत्पाद्य गच्छन्ति, मदगूनामिव चाप्र-
नः ॥ १ ॥” इति । वशा० ६ अ० ।

दुष्पमियार—दुष्प्रत्युपकर—त्रि० । दुःखेन कृच्छ्रेण प्रतिक्रियते क-
तोपकारेण पुसा प्रत्युपक्रियते इति क्लृप्तप्रत्यये दुष्प्रत्युपकरः ।
प्रत्युपकर्तुमशक्ये, स्था० ।

तिहं दुष्पडियारं ममाणाजमो ! । ते जहा—अम्मापि—
उणो, जट्टिस्स, धम्मायगियस्स, संपाओ वि य एं केड पुरि-
से अम्मापियरं सयपागसहसमपागेहिं तिहोहिं अज्जंगत्ता
सुगजिणा गंधवट्टणं उव्वट्ठिता तिहिं उदगेहिं मज्जावेत्ता
सव्वाज्जकारविजूसियं करेत्ता मणुस्सं थात्तापागमुष्णं अट्ठा-
रसयंजणाउत्तं जोअणं जोआवेत्ता जावज्जावं पिट्ठिवहिं-
मिया ते परिवहेज्जा, तेणावि तस्म अम्मापिउत्तस्स दुष्पमि-
यारं भवइ ॥

हे भ्रमण ! हे आयुष्मन् !, समस्तनिर्देशो वा-हे भ्रमणाऽऽयुष्म-
न्निभि भगवता शिष्यः सम्बोधितः । अथवा मात्रा सह पिता जन-
कः अर्थापिता, तस्यैक स्थानम्, जनकत्वेनैकत्वविवक्षणात् । तथा
(भद्रिस्मृतिः) नर्तुः पोषकस्य, स्वामिन इत्यर्थः । इति द्वितीयम् ।
धर्मदाताऽऽचार्यो धर्माऽऽचार्यस्तस्येति तृतीयम् । आह च-"दु-
ष्प्रतिकारौ माता-पितरौ स्वामौ गुरुश्च लोकेऽस्मिन् । तत्र गुरु-
विद्वानुश्च, सुदुष्करतरप्रतीकारः ॥१॥ " इति । तत्र जनक-
दुष्प्रतिकार्यतामाह--(संपात्रोक्तिः) प्रातः प्रभातं तेन संयुतः
संप्रातः, संप्रातरपि च प्रभातसमकालमपि च, यदैव प्रातः
भवत्स तदैवेत्यर्थः । अनेन कार्यान्तराद्यश्रमां दर्शयति, सग-
वत्प्रतिशयार्थं वाह्यादिप्रभाते, प्रतिशब्दार्थत्वाद् वाऽप्य
प्रतिप्रज्ञातमित्यर्थः । कश्चिदिति कुर्वीत एव, न तु सर्वोऽपि, पु-
रुषो मानवो, देवतिष्ठोरेविविधयतिकरास्मभवात् । शतं पा-
कानामौषधिकाधानां पाके यस्य, औषधिघातेन वा सह पश्यने
यत्, शतकृत्यो वा पाको वस्य, शतेन वा रूपकाणां मूल्यतः प-
श्यने यत्तद्वत्पाकम्, एवं सहस्रपाकमपि, तादृशं तलाभ्याम् ।
(अग्निमित्रा) अन्यत्र कृत्वा । (गण्डवृणंति) गन्धार्पकेन गन्ध-
रूपकोद्भूत, उच्चर्याद्वलन कृत्वा, अजिरुद्धैर्गन्धोदकोष्णोत्क-
शिनोर्द्वैर्मायित्वा स्नापयित्वा, मनोज्ञं कृत्वा मन्त्राऽऽदि-स्थाली
पित्ररी तस्यां पाको यस्य तस्य वा । अन्यत्र हि पक्षमप्येकं वा न
तथाविधं स्यादिति विवेचयितव्यम् । शुद्ध भक्तदोषप्रजितं, स्था-
लीपाकं च तद्वत्, स्थालीपाकेन वा शुद्धमिति शिष्यः । अ-
ष्टादशजिह्विकप्रतिवेष्टनं, शालनकैः सुपाऽऽदिमिथ्याकुल स-
ङ्कागो यत्तत्तथा । अथवा-अष्टादशभेदं तद्वत्सजाऽऽकुलं चेति ।
अत्र नेदपदलोपेन समासः, भोजनं भोजयित्वा ।

एते चाष्टादश भेदाः—

" सुबोद्धोऽथ जयम् ३, तिष्ठि य मसाह ६ गोरसोऽथ जूसा ८ ।
भक्त्याऽगुललावणिया १०, मुत्रफल ११, हरियण १२, सागो १३ ॥
हो ३ रमालू ६ तदा १४, पाण पाणीय १५ पाणग च १७ ।
अट्टारसमो भागो १८, निरुवहओ लोचओ पिरो ॥ २ ॥ "

अस्य व्याख्या-मालवयं जलज्जाऽऽदिस्तक, जूषो मुत्रवन्दुज्जी-
रककटुभाण्डाऽऽदिगन्धः, जूषाणि खगरुखाद्याऽऽदानि, गुलला-
वणिका गुलपपटिका लोकप्रसिद्धा, गुरुधाना वा, मूत्रफलान्ये-
कमेव पदं, हरितकं जीरकाऽऽदि, शाको वस्तुलाऽऽदिभजिका,
हसालू मज्जिका । तल्लक्षणमिदम्—"दो घयपत्रा महुपत्रं, दहिस्त
अकादयं मिरिययोसा । दस खंरुगुपलाई, एम रमातू निवह-
जोगा ॥१॥ " इति । पान सुराऽऽदि, पानीयं जर्भ, पानक द्वात्ता-
पानकाऽऽदि, शाकस्तक्रमिक इति ।

वाधज्जीध वाधप्रमाणधारणं पृष्टौ स्कन्धे अवतंस ह्वावतंसः
शेखरस्तस्य करणमवतंसिका पृष्टयतंसिका, तथा परिघटेन,
पृष्टधारोपितमित्यर्थः । तेनापि परवादकेन परिवहनेन वा त-
स्याम्बापितुर्दुष्प्रत्युपकरणशक्यप्रतीकार इत्यर्थः । अनुभूतोप-
कारतया प्रत्युपकारकारित्वात् । आह च—" कयववचरो लो-
हो-ह मज्जणो होउ को गुणो तस्स १, उवयारवाहिरा जे, हव-
ति ते सुदरा सुयणा ॥ १ ॥ " इति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

अथ जर्तुदुष्प्रतिकार्यतामाह-

समणावमो ! केइ महत्ते दरिहं समुक्सेज्जा, तए णं से
दरिहे समुकिं समणे पच्छा पुरं च णं विउल्लजोगममि-
इसपमाणं यावि विहेज्जा । तए णं से महत्ते अज्जया
६४१

कपाडं दरिहीदूए समाणे तस्म दरिहस्म अतिपं हवपा-
गच्छेज्जा । तए णं मे दरिहे तस्म जट्टिस्म सव्वस्सं वि-
दलयमाणे तेणावि तस्म दुष्पणिवारं जवइ ।

कश्चित् कोऽपि, महती पश्यान्तकृणाऽऽर्त्ता ज्वाला पूजा वा य-
स्य । अथवा-मदांश्चासाव्ययं पतितयाऽर्च्यं पूज्यं हात महा-
च्छो, महाच्यो वा, मादत्यं महत्वं, तस्यां गाम्माहस्यो वा, ईश्व-
र इत्यर्थः । दरिद्रमनश्चिरं कश्चन पुरुषमातदुःस्थं समुत्कर्षयेत्
धनदानाऽऽदिभोक्तुं कुर्वीत, ततः समुत्कर्षणानन्तरं सदरिद्रः
समुत्कृष्टो धनाऽऽदिभिः (समाणे स्ति) सन् (पच्छा स्ति) पश्चात्
काले (पुरं च ण ति) पूर्वकाले च, समुत्कर्षणकाले एवेत्यर्थः ।
अथवा पश्चात् भर्तुमभक्तं, पुरश्च भक्तुः समक् च, विपुलया
भोगसमित्या भोगभुव्येन समवागता युक्तो यः स तथा, स-
चापि विहेरत् वल्लेन, ततोऽनन्तरं समदाच्छो भक्तो । (स-
व्वस्म ति) सर्वं च तत्र स्वं च इत्येवं सव्वस्वं, त-
दपि आस्ताम्, अल्पमिति । (दलयमाणं स्ति) दहन्, न कृतप्र-
त्युपकारो भवेदति शेषः । अतस्तेनापि सर्वस्वदानेन स-
र्वस्वदायकेनापि वा दुष्प्रतिकर्ममेवेति । स्था० ३ ठा १ उ० ।

अथ धर्माऽऽचार्यदुष्प्रतिकार्यतामाह-

केउ तदास्स तस्म समाणस्म वा माहणस्स वा अनियमो-
मवि आरियं धम्मं सोआ निभम्म कालमासे काअं कि-
च्चा अन्नपरिसे देवतोएसु देवताए उववन्ने । तए णं मे
देने तं धम्मायरियं दुब्बिक्खाओ वा देमाआ मुज्जिक्खं
देन साहेरज्जा, कंताराओ वा णिकंतारं करंज्जा, दीह-
कालिणं वा रोआतंकेण अभिज्जं विपोइज्जा, तेणा-
वि तस्म धम्मायरियस्म दुष्पणिवारं भवइ ।

(केइ इत्यादि) (आरय ति) पापकर्मज्य आराधनामिति
आधेयत एव धार्मिकमत एव सुवचनं श्रुत्वा श्रोत्रेण निश्रय-
मतस्ताऽवधार्य, अन्यतरेषु देवलोकेष्वन्यतद्देवानां मध्य इत्य-
र्थः । देवत्वेनोत्पन्न इति । दुर्भेदा भिक्षा यस्मिन् देशे स भिक्षा-
स्तस्मात्सदरेत् नयेत् । कान्तारमरणं निर्गतः, कान्ताराश्रमका-
न्तो निष्कान्तारस्तं, निष्कामितारं वा, दीर्घः कालो विद्यते
यस्य सः दीर्घकालिकस्तेन रोगः कालसहः कुष्टाऽऽदिरातङ्कः
कुञ्जजीवितकारो सद्योद्यतीत्यर्थः, शृङ्गाऽऽदिः, अनर्थोर्द्ध्वं ताव-
रोगाऽऽनङ्कः, तेनेति धर्मस्थापके न तु जवति कृतपेकारः । शेष
सुगमम् । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

दुष्पणिवार-दुष्प्रत्युपेक्ष-त्रि० । यच्च सम्यक् न शक्यते प्रत्यु-
पेक्षितुं तस्मिन्, प्रव० ७४ द्वार ।

दुष्पणिवार-दुष्प्रत्युपेक्षण-त्रि० दुष्टमुद्वृत्तान्तचेनसा प्रत्युपेक्ष-
ण दुष्प्रत्युपेक्षणम् । आव ४ अ० । दुर्निरीक्षणे, आव ४
अ० । आ० चू० ।

दुष्पणिवार-दुष्प्रत्युपेक्षित-त्रि० दुर्निरीक्षिते, आवा० १
धु० १ चू० ।

दुष्पाणिहाण-दुष्पाणिधान-न० । प्रणिधानं प्रयोगः, दुष्टं प्र-
णिधानं दुष्पाणिधानम् । आव ६ अ० । अनुभवनः प्रवृत्त्या,
विक्रमे प्रयोगः, स्था० ।

निविद्धे दुष्पाणिहाणे पश्यते । न जहा-म दुष्पाणिहाणे, व-

यदुष्पणिहाणे, कायदुष्पणिहाणे । एवं पंचैदियाणं० जाव वेमाणियाणं ॥

दुष्पणिधानमशुभमतः प्रवृत्त्यादिसामान्यप्रणिधानवत् व्याख्येयमिति । स्था० ३ उ० १ उ० । प्रव० । आ० चू० । भ० । ध० ।

चउच्चिहे दुष्पणिहाणे पणत्ते । तं जहा—मणदुष्पणिहाणे० जाव उवणरणदुष्पणिहाणे, एवं पंचैदियाणं० जाव वेमाणियाणं । स्था० ४ उ० १ उ० ।

दुष्पणिहय—दुष्पणिहित—त्रि० । विभ्रोतोनामिनि, वश० ८ अ० । स्था० । आ० ।

दुष्पणोक्षिय—दुष्पणोय—त्रि० । दुःखेन प्रणोद्यते इति दुष्पणोयः । दुस्स्यजे, सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

दुष्पणवणिज्ज—दुष्पण्णाप्य—न० । दुःखेन प्रहृष्टं योग्ये, दुःखेन धर्मेसंज्ञोपदेशनानास्येसङ्गुपाभिवर्त्तते । आ० १ भु० १ चू० ३ अ० १ उ० ।

दुष्पत—दुष्पत—न० । अपतनशीले पात्रविशेषे, “ जं ठविज्जं उहुं ठायांत, चालियं पुण पलोहति, तं दुष्पत । ” ति० चू० १ उ० ।

दुष्पतर—दुष्पतर—त्रि० । दुरुत्तरे, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

दुष्पधंसग—दुष्पधंसक—त्रि० । दुर्धरे एव दुर्धरेकः । उ० ५ अ० । शत्रुभिर्दुराकलनीये, उ० १५ अ० ।

दुष्पमज्जाण—दुष्पमार्जन—त्रि० । अविधिना प्रमाज्जने, ध० ३ अधि० ।

दुष्पमज्जिय—दुष्पमार्जित—त्रि० । अविधिना अनुपयुक्ततया च राजाहरणाऽऽदिना निशोधिते, प्रव० ६ छार । आ० । आ० ।

दुष्पमज्जियचारि (ण)—दुष्पमार्जितचारिण्—पुं० । दुष्पमार्जितेऽवस्थाननिषेधनशयनीयकरनिक्षेपोच्चारणाऽऽदिपरिष्ठापनकारके, वश० १ अ० । स० । आ० चू० । प्रश्न० ।

दुष्पय—दुष्पद—न० । पुष्पकमूलेन प्रतिष्ठिते, वृ० ३ उ० ।

दुष्पयारप्पमदण—दुष्पचारप्रमर्दन—त्रि० । दुष्पचाराश्चौराऽऽद्योऽन्यायकारिणस्तान् प्रमर्दयति यस्तस्मिन् । अन्यायकारिप्रचारनिवारके, कल्प० १ अधि० ३ कृण ।

दुष्परक्कन—दुष्परक्कान्त—न० । प्राणिघातादत्तापहाराऽऽदौ कर्मण, क्ता० १ भु० १६ अ० ।

दुष्परिअल्ल—देशी—अशक्ये दुर्गुणे, अनभ्यस्ते च । दे० ना० ५ वर्ग ५५ गाथा ।

दुष्परिकम्पतर—दुष्परिकम्पतर—न० । कष्टकत्तव्यनेजोजननमङ्ककरणाऽऽदिप्रक्रिये, ज० ६ श० १ उ० ।

दुष्परिचय—दुष्परित्यज—त्रि० । दुःखेन परित्यक्तं योग्ये, उ० १ । “ दुष्परिचय इमे कामा, नो सुजडा अर्थारपुरिसेहि । ” उ० ८ अ० ।

दुष्परियत्तणमील—दुष्परिवर्त्तनशील—त्रि० । महता कष्टेन पञ्चाद्वर्त्तनशीले, “ मच्छो विव दुष्परियत्तणमीलाओ । ” मत्स्यवत् दुष्परिवर्त्तनशीला महता कष्टेन परिवर्त्तनं पञ्चाद्वर्त्तयितुं शिष्टं स्वभावो यासा तास्तथा स्त्रियः । त० ।

दुष्परिवत्तणमील—दुष्परिवर्त्तनशील—त्रि० । ‘दुष्परियत्तणमील’ शब्दार्थे, त० ।

दुष्परिस—दुष्प्रभृष्य—त्रि० । अपरिभयनीये, प्रश्न० ५ संख० द्वार ।

दुष्पक्षिओमहिजक्खणया—दुष्पक्षिधिनक्खणता—स्त्री० । भोजनतः परिभोग उपभोगमतस्यातिचारावशेषे, “ दुष्पक्षोस्तेजिक्खणया । ” दुष्पक्षा अग्निना अविता औषधयस्तद्गुणता । अतिचारता चास्य पक्षुस्तथा ज्ञयतः । उपा० १ अ० । ध० । ध० २० । आ० ।

दुष्पक्षितोमहिभक्खणया—दुष्पक्षिधिमक्खणता—स्त्री० । ‘दुष्पक्षिओमहिजक्खणया’ शब्दार्थे, उपा० ८ अ० ।

दुष्पत्तिग—दुष्पक्—त्रि० । मन्दपक्षे, ध० २ अधि० ।

दुष्पवियरु—दुष्प्रावृत्त—त्रि० । परिधानवर्जिते, त० ।

दुष्पवेस—दुष्प्रवेश—त्रि० । दुरवगाहे, आ० म० १ अ० २ अ० । औ० ।

दुष्पवेसतरग—दुष्पवेसतरक—त्रि० । प्रवेष्टुमशक्ये, प्रश्न० ३ आ० द्वार ।

दुष्पसह—दुष्प्रसह—पुं० । कलिकृतपसमकाशिके राजोपभुगसंरक्के स्वनामख्याते आचार्ये, त० २० कल्प । “ दूममपज्जंते वारसर्वाग्निओ पव्वइय दुद्धुम्मियनण्णु दूमवेयात्तयागमधरो अट्टुत्तसिलोमपमाणगणहरन्तंजावी अट्टुत्तकटनधो दुष्पसहो नाम आवरिओ चरमज्जुगण्णहाणो अट्ट चान्नाइ सामण्य पाक्षिता वानवरिमाओ अट्टमभन्तेण कयाणसणो सोहम्मे कप्पे पल्लिओवमाओमरो पगावयारो उप्पिजहइ दुष्पसहो सृरी फणुसिरी अजा, नाइलो सावगो, सव्वसिरी साविथा, एस अ-पच्छिमो सघो । ” ती० २० कल्प । ति० ।

दुष्पमहंतं चरणं, जं जणियं भगवया इहं खेत्ते ।

आणजुत्ताणमां, न होइ अहुणो ति वामोहो ॥५॥

(दुष्पमहंतमिति) दुःखेन प्रकवप्रसन्नतया सह्यत इति दुष्प्रसह, नदृग्गुणयोगादाचार्योऽपि दुष्प्रसहः । यथा कण्ठयोगादण्डः पुरुष इति । स एवास्ते पर्यन्ते यस्य तत्तथा, चरणं चारित्र्य भोजन प्रतिपादितं जगत्तथा अमन्महावीरेण, इहास्मिन् क्षेत्रे भरतनिधाने यद्यस्मात्कारणात् तस्मादाज्ञायुक्तानामपि, न केवलमाज्ञाव ह्यानामिदं प्रस्तुत चारित्र्यं न भवति न जायतेऽधुनेति साम्प्रतं तस्माद्व्यातिशयदर्शनाच्च इति तेषामसद्व्याहृतात्तत्वेत्तां व्यामोहां मूढतेति यावत् । मूढता च तेषामागम्यन्नान्यथाकृणादिति गाथाधेः ॥ ५७ ॥ वश० २ तत्त्व । शत्रुजयतीर्थस्थोच्चारण, “ सुमहत्तः शूरसेन इत्यस्योच्चारकारकाः । अथक् दुष्प्रसहोदन्तं, जार्वा विमलवाहनः । १३ । ती० १ कल्प । “ अस्याः पाश्चममुत्तरे, राजा विमलवाहनः । ओ दुष्प्रसहसृणीणा-मुपवेशादिध्यायति ॥ १ ॥ ” ती० १ कल्प ।

दुष्प्रसह—दुर्दर्श—त्रि० । दुःखेन दृश्यते इति दुर्दर्शः । परिपहाऽऽवौ दुर्दर्शे, “ मज्जिमग्गणं जिणाणं, दुष्प्रसह दुग्गम भवइ । ” स्था० ५ उ० १ उ० । (‘तित्थयर’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २२६२ पृष्ठे व्याख्या)

दुष्प्रहंसय—दुष्प्रहंस्यक—त्रि० । दुर्गमजने, उ० ११ अ० ।

दुफास—द्विस्पर्श—त्रि० । द्वावविक्रौ स्निग्धशीताऽऽद्यात्मकौ स्पर्शावस्येति द्विस्पर्शः । उ० पार्श्वे १ अ० । स्निग्धकृशीतो-

शुभस्पर्शानामन्यतराविरुद्धस्पर्शोच्ययुक्ते, भ० १८ श० ६ उ० । स्था० ।

दुवात्रस-द्वादश-पुं० । औ अ दश च, छाधिका वा दश, आ-
त्मम । (वारा) सङ्ख्याभेदे, वाच० । प्रश्न० । सू० प्र० ।
आवा० । चिरावृत्ता दश । विंशतिसङ्ख्यायाम्, वाच० ।

दुवात्रसंग-द्वादशाङ्ग-न० । आर्वे 'दुवालसंगे' इत्याद्यपि ।
प्रा० १ पाद । परमपुरुषस्याङ्गानोवाङ्गान् द्वादश अङ्गान्या-
चाराऽऽदीनि यत्र तद् द्वादशाङ्गम् । भुते, अनु० ।

दुवात्रसंगं गणिपिकुं । तं जहा-आयारो, सृयगको,
ठाणं, समवाओ, विवाहपणत्ती, नायाधम्मकहाओ,
उवासगदसाओ, अंतगरुदमाओ, अणुत्तरोववाइअदमाओ,
पाहावागगण्डं, विवागसुअं, णिडिवाओ आ । (४५)
अनु० । पा० । सूत्र० । म० । नं० । स्था० ।

दुवालमणि (ए)-द्वादशाङ्गिन्-पुं० । अनुकेवलानि, ध०
३ आधि० ।

दुवालमंगी-द्वादशाङ्गी-स्त्री० । अङ्गप्रतिष्ठे भुते, सूत्र० १ भु० १
अ० १ उ० ।

दुवात्रमंगिय-द्वादशाधिक-त्रि० । द्वादश अश्वयः कोटयो यत्र
तस्मिन् द्वादशकोणोपेतं, अनु० । स्था० ।

दुवात्रमम-द्वादशम-त्रि० । द्वादशमङ्ग्यापुर्वके, स्था० ६ उ० ।

दुवालमविह-द्वादशविध-त्रि० । द्वादशप्रकारं, प्रश्न० २ संख०
हार । आ० च० ।

दुवालमायतण-द्वादशायतन-न० । द्वादशवस्तुषु, सूत्र० ।

अथ लोचननिरूप्यते-

तत्र हि पदार्थो द्वादशायतनानि । तद्यथा-चक्षुरादीनि पञ्च,
रूपाऽऽद्यश्च विषयाः पञ्च, शब्दायतनं, धर्मायतनं च । धर्माः
सुखाऽऽद्याः, द्वादशायतनपरिच्छेदकत्वे प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्र-
धाने प्रमाणे, तत्र चक्षुरादीन्विषयाण्यर्जावग्रहणं नैवोपात्तानि,
भावेन्द्रियाण तु जीवप्रवर्णनानि । रूपाऽऽद्यश्च विषया अजी-
वापावनोपात्ता न पृथगुपादानव्याः । शब्दायतनं तु पौर्वा-
कत्वाच्चन्द्रस्यार्जावग्रहणं ग्रहणम् । न च प्रतिव्यक्ति पृथक्
पदार्थता युक्तिसङ्गतेति । धर्माऽऽत्मकं सुखं दुःखं च यद्यसातो-
दयरूपं, ततो जीवगुणत्वाज्जीवऽन्तर्भावः । अथ तत्कारणं कर्म,
ततः पौर्वाकत्वाज्जीव इति । प्रत्यक्षं च तैर्निर्विकल्पकमिष्यते,
तच्चानिश्चयाऽऽत्मकतया प्रवृत्तिनिवृत्त्योरनङ्गमित्यप्रमाणमेव । त-
च्च प्रामाण्यं तत्पूर्यकत्वादनुमानमपीति । शपस्वाक्रेषपरिहारोऽ-
न्यत्र सुविचारित इति नेह प्रतन्यते । सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

दुविलय-दुविलक-पुं० । अनार्यदेशभेदे, प्रश्न० २७४ द्वार ।
सूत्र० ।

दुवेयग-द्विवेदक-पुं० । स्त्रीपुरुषवेदयुक्ते, वृ० ४ उ० ।

दुव्वक्क-दुव्वद्ध-त्रि० । अविधिना बद्धे, आवा० २ भु० १ भू०
२ अ० ३ उ० ।

दुव्वन्न-दुव्वल-त्रि० । कृशाङ्गे, दीने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । सूत्र० ।
त० । दीनबले, विपा० १ भु० ७ अ० । स्था० । म० । असमये,

प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । रा० । अविद्यमाननियमे, विपा० १
भु० २ अ० । व्याधिवीडिने, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । भट्टे, नि०
भू० २ उ० । शरीरमानसावष्टम्भरहिते, जी० ३ प्रति० २ उ० ।
धृतिवृत्तिधिकत्वे, वृ० ४ उ० । नि० भू० । दुर्बलिकापुष्पमित्रे, आ०
भू० १ अ० । ग्लानत्वादधुनेवोत्थितेऽसमर्थशरीरे, वृ० ३ उ० ।
न विद्यते बल गमने यस्मिन् स गाढाऽऽतपासंजयाऽऽदिना दुर्ब-
लो, दुःशब्दोऽन्यत्रवाग्यो । जग्याहाऽऽदिकं च । व्य० २ उ० ।
दुव्वन्नचारित्त-दुर्वन्नचारित्र-पुं० । दुर्बलआचित्रे इति दुर्बल-
चारित्रः । विनाकारणेन मूलोत्तरगुणपरिषेधनि, नि० भू०
१ उ० । व्य० ।

संप्रति दुर्वन्नचारित्रहारमाह-

मूलगुणउत्तरगुणो, पडिमेवइ पणगमाइ जा चरिमं ।

धिऽवीरियपरिहीणो, दुव्वन्नवरणो अण्डाए ।

मूलगुणोत्तरगुणविषयानपराधान् यः प्रतिसेवते सेवते । क-
थमित्याह-पञ्चकाऽऽदि यावच्छरमम् । इह पञ्चकशब्देन यत्र प्र-
तिसेविते रात्रिन्दिवपञ्चकमापद्यते स सर्वजन्मभ्रष्टाणापराधः
परिमृष्टान्, आदिशब्दाद् दशरात्रिन्दिवाऽऽदिप्रायश्चित्तस्थानानि
यावच्छरमं सर्वोत्कृष्टव्रणापराधक्षत्तण पारार्थिकप्रायश्चित्त-
स्थानानि । कथं नूतः सन् प्रतिसेवते ? इत्याह-धृतिवीर्यपरिही-
णो मानसिकावष्टम्भयरहितः सोऽपि यदि पुष्टाऽऽलम्बनतः
प्रतिसेवत ततो न दोषभाग् भवेदित्याह-(अण्डाए त्ति) अर्थो
दर्शनज्ञानाऽऽदिकं प्रयाजनं, तदभावोऽनर्थः, तेन यः प्रतिसेवते
स गप दुर्बलचरणः ।

एवविधस्य हेइश्रुनार्थदाने दोषबाहुल्यस्यापनार्थभेदमाह-

पंचमदुव्वयभेदो, उक्कायवदो अ तेणऽणुष्माओ ।

सुहमीलवियत्ताणं, कहेइ जो पयणरदुस्सं ॥

तेनाऽऽचार्येण पञ्चमहाव्रतभेदः, पट्कायवधश्चानुज्ञातः यः सुख-
शीलाव्यक्तानां शरीरशुभ्याऽऽदिकं शीलवर्त्तनीति सुखशीला पा-
र्वस्थाऽऽद्यः, अव्यक्ताः भुतेन, वयसा च, सुखशीलाश्चाव्यक्ता-
इति द्वन्द्वः । नेषामित् चूर्णिकृता निशेधवर्णनतः पुनरयम्-
सुखं शरीरमौख्ये शीलं स्वभावो व्यक्तं पारस्पष्टं येषां ते सुख-
शीलाव्यक्तास्तेषाम् । यहा सुखं भोक्तृभोक्ष्य, ताडयत तत् शीलं
मूलोत्तरगुणानुष्ठानं, ततो धिगतो यत्त उच्यते आत्मा वा येषां ते
सुखशीलवियत्ताः, सुखशीलव्यापृम्भानां वा, नेषामुत्तराणि पारि-
स्थाऽऽदीनामित्यर्थः । प्रवचनरदस्य हेइश्रुनार्थं तत्त्वं कथयति ।
कथं पुनस्तेन पञ्चमहाव्रतभेदः, पट्कायवधश्चानुज्ञातो भव-
तीति ? उच्यते-

निस्माणपदं पीइइऽनिस्माणविहारियं न रोएइ ।

तं जाण मंदधम्मं, इइओगगवेमगं ममं ॥

निश्चायते मन्दधर्माकैराभेत्यते इति निश्चाय तच्छतपदं च
निश्चायपदम्, अपवादपदमित्यर्थः । तदेव यः स्पृहयति, अति-
श्चायविहारितां तु न रोचयति, तमेवावध अमण जानोहि म-
न्दधर्माणमिहलोकगुणधेयकं, मनोहृतकृत्तपानाऽऽनुपभोगेन केवल-
स्यैवहलोकस्य चिन्तक परलोकपराङ्मुखम्, एवविधस्य च
प्रवचनरदस्यप्रदानं विदोषतः पञ्चमहाव्रतभेदः, पट्कायवधश्च
भवतीति युक्तमुक्तम् । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

दुव्वलपञ्चवभित्त-दुर्वलप्रत्यवभित्त-पुं० । अबलप्रातिवेशिक-
राजे, स्था० ६ उ० । दुर्बलानामकारणवत्सङ्गे, रा० । सूत्र० ।

दुव्वलियत्त-दुर्वलिकत्त-न० । दुष्टं कर्मस्यास्तीति दुर्वलिक-
त्तज्ञावो दुर्वलिकत्ताम । दौर्बल्ये, अ० १२ श० २ उ० । नि०
चू० ।

दुव्वलियाप्समिन्न-दुर्वलिकापुण्यमिन्न-न० । 'आत्मार्यमेव मि-
न्नादिणममनो बहुना दुर्वलिनामाहारं संपादयन् दुर्वलिकापु-
ण्यमिन्न इति । आयेरक्षितमरिपितरि स्वनामस्याते आत्मा-
र्ये, स आऽऽयेरक्षितस्यामिनि दिवगमे स्वगण परिपालयन् क-
र्मविषये विन्येन साक विप्रतिपद्यमानं गोष्ठामाहितमुच्चाटि-
तवान् । स्था० ७ ता० । ध० २० । वि० ० । आ० म० । आ० चू० ।

दुव्विजज-दुर्विज-न० । कष्टविभजनीये, स्था० ४ ता० १ उ० ।
(' तिथयः ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २२६२ पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

दुव्वज-दुह-धा० । अदा०-उभ०-चिक०-अनिद । दोहे, " ओ दु-
हलिहवहकधामुच्चातः " ॥ ८ । ४ । २४५ ॥ इति दुहेरन्त्यस्य
कर्मभावे द्विकी ओ वा, तत्संयोगे कपस्य लुक् । 'दुम्भइ ।
दुहइइ ।' प्रा० ४ पाद ।

दुभग-दुर्भाग-त्रि० । सर्वैः परित्यक्ते निर्गतिके, सूत्र० १ ध्रु० ३
अ० १ उ० । अनिष्टे, प्रवृत्त० २ आध्रु० द्वार ।

दुभगणाम-दुर्जगनाम-न० । द्विज्वारिशास्त्रकर्मजदे, यदुद-
यवशादुपकारकृदपि जनस्याप्रियो भवति तद् दुर्जगनाम । उक्तं
च- " उवकारकारणो वि दु, न कचच दुभग उ अस्तुवप ।"
इति । कर्म० १ कर्म० । प्रव० । प० म० । आ० ।

दुजगतिग-दुर्भगत्रिक-न० । दुर्भगदुःस्वराणादेयस्वभावकूपे,
कर्म० १ कर्म० ।

दुजगकरा-दुर्जगाऽऽकरा-स्त्री० । सुभगमपि दुर्भगमाकरोति
इति दुर्भगाऽऽकरा । सुजगस्य दुर्भगकारके विद्याभेदे, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

दुभासिध-दुर्भाषित-न० । दुष्टं सावधवाग्रूपं जायितं पत्र त-
त्तथा । ध० २ अधि० । अनागमिकार्थोपदेशे, पञ्चा० १२ विष० ।
असद्वृत्तोज्ञावे, जीत० । गवे, आ० म० २ अ० १ अण्ड । दु-
र्भावा प्रतिक्रान्ते च । आ० म० १ अ० २ अण्ड ।

दुब्बि-दुरजि-पुं० । दुर्गन्धे वैमुख्यज्ञात, स्था० १ ता० । नि०
चू० । प्रज्ञा० । आत्मा० ।

दुब्बिक्ख-दुर्जिक्ख-न० । सस्वोत्पत्त्यभावेन (दरी० १ तथ)
दुर्जिक्खा भिक्षा यस्मिन्देहो स दुर्जिक्कः । अलज्यमिक्षाके देशे,
स्था० ३ ता० १ उ० । भिक्षाभावे, स्था० ४ ता० २ उ० । काल-
विप्रमे, आ० ६ अ० । दुष्काले, स० ३४ सप्त० । प्रव० । आ० ।
अन्नाकाशे, दश० १ अ० । नीरातिक्रान्तो दुर्भिक्षा अनयन्,
यतः कस्येवं कथयन्ति-दुर्जिक्खमजसत्, पराशिष्टगर्वाऽऽदौ च
बहवः सन्तीति प्रहने, उत्तरम्-वीरादवाक् दुष्कालाभ्यासो बन्-
धुः परं साक्षाद् द्वादशाब्दं दुष्कालत्रयं शास्त्रे प्रोक्तं दृश्यते, तत्र
पराशिष्टगर्वाणं द्वयन्त्यदुष्टौ चैक इति । ये तु दुष्कालद्वयमेव
कथयन्ति तत्कस्मिन् शास्त्रे वर्तते, तन्नाम ज्ञापनीयं पश्चात्तदुत्तर-
विषये ज्ञाप्यते इति । ३७७ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

दुब्बिक्खवत्त-दुर्भिक्षवत्त-न० । यद् भिक्षुकार्यं दुर्जिक्के संस्क्रिय-
ते । भक्तजदे, स्था० १ ध्रु० १ अ० । स्था० । " अस्मिन्निगमायं भु-
क्खसायं जं दुब्बिक्खे राया देति तं दुब्बिक्खवत्त । " नि० चू०
१ उ० ।

दुब्बिगंध-दुरभिगन्ध-त्रि० । दुर्गन्धे, स्था० ३ ता० ३ उ० । नो-
मतराण्यन्धोपेते, स्था० १ ध्रु० २ अ० । कुच्यतकमेवरकाऽऽदौ, आ-
त्मा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । रा० । दुराजगन्धेन कुच्यतकलेय-
रातशासिनि नरके, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । अम-
ह्यगन्धे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । दुर्गन्धे च । स्था० २ ध्रु० १
अ० । " पंगं दुब्बिगन्धे । " स्था० १ ता० । दुरभिगन्धपरिण-
ता लसुनाऽऽदिवत् । प्रज्ञा० १ पद ।

दुब्बिसह-दुरभिशब्द-पुं० । दुरभिरदुःखः मनोको यो न भवति ।
" पंगे दुब्बिसह । " स्था० १ ता० । अशुभशब्दे, प्रज्ञा० १३ पद ।

दुम्भइ-दुर्नेति-स्त्री० । अशिवे, वृ० ३ उ० ।

दुम्भूप-दुर्भूत-त्रि० । दुष्टा जनशान्त्याऽऽदीनामुपहन्यते तत्राव-
दुद्भूताः यूकामरुणो-वुरानिदुप्रभृतिर्वीर्यातिविशेषेषु सखेषु, भ०
३ श० २ उ० । अशिवे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

दुम्भेय-दुर्भेद-त्रि० । दुर्भेदे दुःकरण्ये, विशेष० । रा० ।

दुभागपत्त-द्विभागप्राप्त-त्रि० । द्विभागोऽर्द्धं तन्नामो द्विभागप्रा-
प्तः । द्विभागप्राप्ते आहारे, द्विभागो वा प्राप्तोऽनेनेति द्विभागप्रा-
प्तः । द्विभागप्राप्ते साधौ च । ज० ७ हा० १ उ० ।

दुम-धवन्नि-नामधा० । इवेतीकरणे, " धवन्नेदुमः " । भा० २४॥
इति धवलयतेत्यन्तस्य वा दुमाऽऽदेशः । 'दुमइ । धवलय ।'
प्रा० १ पाद ।

दुम-पु० । दुःशास्त्राऽऽद्यस्य दुमः । वृत्ते, उत्त० ३२ अ० । ता० ० ।
'दु दु' गतावित्यस्य दुः, दुरास्मिन्देहे विद्यत इति तद्व्याख्यास्मि-
न्निति मतुपि प्राप्ते "दुदुर्गो मः (७४४ उणा०)" इति सप्रत्यया-
न्तस्य दुम इति भवति । दश० १ भ० ।

सास्त्रं दुमनिकेपप्ररूपणायाऽऽह-

नामदुमो उवाणदुमो, दव्वदुमो चेव होइ जावदुमो ।

एवं य पुप्फस्स पि, चउविहो होइ निवगंओ ॥ ३४॥

नामदुमो यस्य दुम इति नाम अग्निधानम् । स्थापनादुमो दुम
इति स्थापना । दव्वदुमश्चैव भवति । जावदुमः । तत्र दव्वदुमो
द्विधा-आगमतो, नोआगमतश्च । आगमतो ज्ञानानुवयुक्तो, नोआ-
गमतस्तु-कृशरीरजव्यशरीरानयध्यातिरिक्तास्त्रविधः । तद्यथा-
एकभाविको यदाऽऽयुष्कोऽभिमुखतामगोत्रश्च । तत्रैकभावं । ता-
म य एकेन जघेतानन्तरं द्विमुपपत्त्यने । यदाऽऽयुष्कस्तु येन दुम-
नामगोत्रे कर्मणी बद्धे इति । अभिमुखतामगोत्रस्तु येन ते नाम-
गोत्रे कर्मणी उदीरणावज्ञिकायां प्राक्ते इति । अथ च त्रिभिधो-
र्षि भाविजावदुमकारणत्वाद् दव्वदुम इति । भावदुमोऽपि त्रि-
विधः-आगमतो, नोआगमतश्च । तत्राऽऽगमतो ज्ञानोपयुक्तः । नो-
आगमतस्तु दुम एव दुमनामगोत्रे कर्मणी वेद्यजित । एवंम-
च च यथा दुमस्य तथा, किम् ? पुष्पस्यापि वस्तुनस्तद्विकारभू-
तस्य, चतुर्विधो भवति निकेप इति गाथाऽर्थः ॥ ३४ ॥

सास्त्रं नानादेशजविनेयगणान्मोहाद्येमागमे दुमपर्याय-
शब्दान् प्रतिपादयन्नाह-

दुमा य पावया रुवावा, आगमा विदिमा तरू ।

कुजा महीरुहा वच्छा, रोवगा रुजगा वि य ॥ ३५ ॥

दुमाश्च पावया वृक्षाः आगमा विटापितस्तरवः कुजा महीरु-

हा वत्था रोपका कञ्जकाऽऽद्यश्च । तत्र दुमाऽन्वर्थसंज्ञा पूर्वव-
त् । पदभ्यां पिवन्तीति पादपा इति । एवमन्येषामपि यथासज-
वमन्वर्थसंज्ञा वक्तव्या । रुदिदेशीशब्दा वा एते । इति गाथाऽर्थः
॥ ३५ ॥ दश० १ अ० । उक्त० । चमरस्यासुरेन्द्रस्याचुरकुमार-
रङ्गः स्वनामक्याते पदात्यनीकाधिपतौ, स्वा० ७ उ० । अ-
थिक्कस्य राज्ञो धारण्यां जाते स्वनामक्याते पुत्रे, स च महा-
वीरस्वामिनोऽन्तिके प्रव्रज्य षोडशवर्षपर्यायः सल्लेखनया मृ-
त्वाऽपराजिते देवलोके उपपद्य ततश्चुत्वा महाविबेदे से-
त्स्यनीत्यनुत्तररोपपातिकदशानां द्वितीयवर्गस्य सप्तमेऽध्ययने
सूचितम् । अणु० १ भु० १ वर्ग २ अ० । आरणे कल्पे स्वनाम-
क्याते विमानभेदे, स० ६ सम० । पारिजाते, कुबेरे च । याच० ।

दुमंत-अ-देशी-केशवधे, दे० ना० ५ वर्ग ४७ गाथा ।

दुमगण-दुमगण-पुं० । वृक्षसङ्घाने, दश० १ अ० ।

दुमण-धवलन-न० । सार्कक्या स्थेतीकरणे, प्रअ० ३ संब०
द्वार ।

दुमण-देशी-सुधायास, दे० ना० ५ वर्ग ४४ गाथा ।

दुमत्त-छिमात्र-त्रि० । " छिन्योक्तु " ॥ ८ । १ । ६४ ॥ इति

द्विशब्दे इकारान्योकारः 'दुमत्तो' । मात्रद्वययुक्ते, प्रा० १ पाद ।

दुमपत्तय-दुमपत्रक-न० । १० त० । वृक्षपत्रे, उक्त० ।

अथ वृक्षपर्णतया आयुषश्चलत्वमुपदर्शयन्नाह-

दुमपत्तेणोवमियं, अर्हादृष्टे उवक्कमणं च ।

पत्थ कयं आइस्मी, तो दुमपत्तं ति अज्जकणं ॥ १८ ॥

इमो वृक्षस्तस्य पत्र पर्ण इमपत्रं, तेनोपम्यमुपमा, प्रकमादायु-
षः । केन पुनर्गुणेनोपम्यमित्याह-यथास्थित्या स्तकालपरिपा-
कतः पानरुपपातः, तथा उपक्रमण दीर्घकालभाविन्याः स्थितेः
स्वरूपकालताऽऽपादनमुपक्रमः । कोऽर्थः १- पाकादारत एव
यानाऽऽद्विनाऽवस्थितिनिनाशनं, तेन च, अत्राध्ययने कृतं वि-
हितमादौ प्रथमं यस्मात्ततो दुमपत्रमित्यध्ययनमिदमुच्यते,
इति शेषः । इति गाथाऽर्थः ।

यथा चास्य समुत्थाने तथा दर्शयन्त्योविशतिसङ्ख्यं
गाथाकदम्बकमाह-

मगधापुरनगराओ, वीरेण त्रिमज्जणं तु मीसाणं ।

मालमहासाव्वाणं, पिटीचंपं च आगमणं ॥ १९ ॥

पव्वज्जा गागिलस्स य, नाणस्स य उपयाज तिण्हं पि ।

आगमणं चंपाए, वीरस्स य वंदणं तेमि ॥ २० ॥

चंपाए पुब्बजह-म्मि चेइए णायओ पहियकित्ती ।

आमतेउं समणे, कहेइ भगवं महावीरे ॥ २१ ॥

अट्टविहकम्पमहण-स्स तस्स पयइए सुद्धसेस्स ।

अट्टावए नगवरे, निसीहियानिडियट्टस्स ॥ २२ ॥

उमहस्स जरहपिउणो, तेहोक्कपगासनिगयजमस्स ।

जो आरोहुं वंदइ, चरिमसरीरो य सो साहु ॥ २३ ॥

साहुं संवामेइ, असाहुं ण किर मंत्रसावेइ ।

अह सिद्धपव्वओ सो, पासे वेयट्टसिहरस्स ॥ २४ ॥

चरिमसरीरो ताहु, आरुहइ नगवरं न अन्नोऽत्थ ।

एयं तु उदाहरणं, कासी य तहि जिणवरिंदो ॥ २५ ॥

सोऊण तं जगवओ, गच्छइ तहि गोयमो पहियकित्ती ।

आरुज्ज तं नगवरं, पडिमाओ वंदइ जिणाणं ॥ २६ ॥

अह आगओ सपरिसो, सव्विहीए तहि तु वेसमणो ।

वंदित्तु चेइयाइ, अह वंदइ गोयमं भयवं ॥ २७ ॥

अह पुंढरीयनामं, कहेइ तहि गोयमो पहियकित्ती ।

दसमस्स य पारणए, पव्वावे सीयकोमीणं ॥ २८ ॥

तस्स य वेसमणस्स य, परिमाणं सुगवरो य तणुक्कमो ।

तं पुंढरीयनामं, गोयमं ! कहिंयं निसामेइ ॥ २९ ॥

घेत्तुण पुंढरीयं, वग्गुविमाणानु सो चुओ संतो ।

तुंववणे धणं गिरिस्सा, अज्जसुनंदासुओ जाओ ॥ ३० ॥

दिन्ने य कोमिदिन्ने, मेवाळे चैव होइ तडणसु ।

एक्कस्स य तेमि, परिवारो पंचपंचमया ॥ ३१ ॥

हिडिह्वाण चउत्थं, मज्झिह्वाणं तु होइ उट्ट तु ।

अट्टमपुर्वारल्लाणं, आहागो तेसिमा होइ ॥ ३२ ॥

कंदाई सच्चिनो, हेडिल्लाण तु होइ आहारो ।

विडियाणं अच्चित्तो, तस्याणं सुक्कमेवाहो ॥ ३३ ॥

तं पांसिऊण इहिं, गोयपरिभिणो तओ तिवग्गा वि ।

अणगारा पव्वइया, सत्परिवारा विगयमोहा ॥ ३४ ॥

एगस्स स्वारज्जायण-हेउं नाणुणया मुणेयव्वा ।

एगस्स य परिसा दं-मणेण एगस्स य जिणम्मि ॥ ३५ ॥

केवल्लिपरिमं तत्तो, वच्चेना गोयमेण ते भणिया ।

इय एह वंदह जिणं, कयकिच्च जिणेण सो भणिओ ॥ ३६ ॥

मोऊण तं अरट्टओ, हियएण गोयमो विचिंतइ ।

नाणं मे न उपज्जइ, भणिओ य जिणेण मो ताहे ॥ ३७ ॥

चिरमंमिट्ठं चिरपरि-चियं च चिरमणुगयं च मे जाण ।

देहस्स य जेयम्पो, दुन्नि वि तृह्वा भविस्सामो ॥ ३८ ॥

जह मन्ने एयमट्ठं, अम्हे जाणामो स्वीणमंसारा ।

तह मन्ने एयमट्ठं, विमाणवामी वि जाणंति ॥ ३९ ॥

जाणगपुच्छं पुच्छइ, अरहा किर गोयमं पहियकित्ती ।

किं देवाणं वयणं, गज्जं आओ जिणवराणं ॥ ४० ॥

सोऊणं च जगवओ, मिच्छाचारस्स सो उवट्ठाइ ।

तन्निस्माणं भगवओ, सीसाणं देइ अणुमट्ठि ॥ ४१ ॥

उक्त० नि० ।

एतच्छास्त्रार्थे प्रति स्पष्टमेव, नवरं मगधापुरनगरं राजगृहं, त-
स्यैव तत्कालापेक्षया मगधासु प्रधानपुरत्वादाविद्यमानकरत्वा-
च्च, तथा (नायको पहियाकित्ती ति) नायकः सकलजगतस्वा-
मी, ज्ञान एव वा ज्ञानक उदारस्त्रियः, न्यायतो वा प्रथिता
सकलजगत्प्रख्याता कीर्त्तिर्यस्य स तथा, प्रकृत्या स्वनामन शु-
क्लाभ्यन्तनिर्मला हेश्या यस्य स तथा, (निमोहिय ति) निमो-
हयस्ते निग्राहयन्ते अस्यां कर्माणीति नैषधिका निर्वाणभूमिः,
" कृत्यव्युदो बहुलम् " ॥ ३३ ॥ १२३ ॥ इति बहुप्रमहणवलाद् व्युद-

निष्ठुताप्यस्य समाप्तमकलकृत्यस्य, यद्वा निवेष्टे सकलकर्मनि-
राकरणनक्षणे भवा नैषाधका मुक्तिगातस्तथा निष्ठुताप्यो य-
स्तस्य, श्रुयज्ञस्य श्रुयमनास्तस्य चान्योऽपि संभवत्यत आह-
भरतपितुरित। यद्देन स्तोत्रं, प्रक्रमार्थेवाधका, प्रतिमां वा, तथा
साधु, समित भृशं वासयति संवासयति; काऽर्थः ?-रात्रि-
मिव व्यवस्थापयति, नोऽसाधु संहरणाऽऽदिना नतिमाप,
किं नेति परोक्षाऽऽसत्वाद्मुच्यते; अथेत्युपन्यासे, सिद्धैरुपलक्षितः
पर्यतः सिरूपर्वतः, तात्स्थ्यात्तद्व्यापदेश इति तद्विधायकदेव-
ताविशेष एवोक्तः । यद्वा तत्तीर्थानुज्ञा एवायं यदसाधास्त-
त्रावस्थानमेव न संपद्यते । तथा चरमशरीरः साधुरागेहती-
त्यत्र पदप्रचारेणेति गम्यते । उदाहरणं कथनः । (कासी य-
त्ति) अकार्यात्, अनेन चैवविधादेव प्रश्नादोऽस्थानकारणमुक्तम् ।
" घित्पूण पुंरीय " इत्यादिना च प्रसङ्गाऽऽगतं वैरस्वामिज-
नोक्तम्, तथा- पासिऊण इष्टि (ति) तामेव प्रतितामेव भग-
वति जक्याचारणलक्षिरूपां, तथा- (निवग्गा वि (ति) त्रयो
वर्गो येषां ने त्रिवर्गाः, तेऽपि प्रक्रमाद् दिक्कोडिदिक्पौवलिन-
क्षयोऽपि, तैको, दौ धेत्यपिशब्दार्थः । (अणुगारे (ति) अत्रिद्य-
मानगृहाः, ते च तापसाऽऽदयोऽपि स्युरन आह-प्रकरणेण व्रजि-
ता मिथ्यात्वाऽऽदिभ्यो विनिर्गताः प्रव्रजिताः, तथा- (एगस्स
त्तीरभोयणहेतु (ति) क्षीराश्रमो जनमेव विमुक्ताध्यवसायधि-
शेयोऽर्थात्तानिबन्धनतया हेतुः कारणं क्षीरभे जनहेतुः, मयूष्य-
सकाऽऽदित्वात्ममानः, तमाश्रित्येतिशेषः । (नाणुपय (ति) ज्ञान-
स्योत्पादनमुत्पत्, संप्रदादित्वात् किं, ज्ञानोत्पत् । तथा (चिरम-
सिद्ध (ति) चिर प्रवृत्तकाले ससृष्ट, स्वस्वाम्यादिमन्त्रेण संबद्धो
यस्ते, चिर परिचितः सहवासाऽऽदिना न पुनो यस्तम् । उजयत्र
विरूपेण पुटुर्दिश्यप्रदुरितिवत् " सहसुपा " ॥ ५१॥ ५॥ इ-
त्यत्र सुविशेषोऽपि भागात्समासः । चिरमवुगतमतिमायानुवर्ति-
तम्, आत्मानामिति शेषः । ममेत्यात्मनिर्देशः । ततः प्रवृत्तमोहनी-
याऽऽच्छादिततया न ते ज्ञानोत्पत्तिरित्याभिसाधः । देहस्य तु शरी-
रस्य भेदे विनाशे द्वावप्यायां तुल्यौ मुक्तिपदमाप्त्या समौ भवि-
ष्याव इति । मा त्वमधूर्ति कृथा इति नावः । तथा येन प्रकारे-
ण यथा (मन्त्रे (ति) आर्षत्वात् पुरुषव्यत्ययः, ततो मन्त्रसे, त्वमेते
ज्ञानावाप्तिलक्षणमर्थं वस्तु, वयं जानीमोऽवबुध्यमहे, किंविशि-
ष्टा, सन्त इत्याह-क्षीणः पुनर्मवाभावनः समारो येषां ते क्षीण-
संसारः, तेन प्रकारेण तथा व्यवच्छेदफलत्वात्तयैव । कि-
मित्याह- (मन्त्रे (ति) प्राश्वत्, मन्त्रसे एतमर्थमनन्त-
रोक्त, विमानवासिनांऽपि देशा जानन्त्यवबुध्यन्ते ? । एव च
यथा क्षीणसंसारो जानति, तथा विमानवासिनोऽपि जान-
न्तित्याशयतः क्षीणसंसारिणां च परिज्ञानं प्रति साध्यमजि-
मतमित्यहो तत्राधिकेनेत्युपालम्भः । तथा (जाणगुच्छ (ति)
क्षापकपृच्छया पृच्छति, न हि तस्य जगत्ततः समस्तकृत्य-
विषयविज्ञानचक्षुरः क्वचिदज्ञानमस्ति, किं तु गौतमं प्रतिवा-
धयितुमित्यमुपालम्भे-यथा, किम् ?, वाव्यन्ति क्रामन्तीति देवा-
स्तेषां वचनं वाचा (गच्छ (ति) प्रह्यमुपादेयम् । (आश्रो-
त्ति) आर्षत्वात् आहोस्वित, जिनानां वराः प्रधाना जिनवरा उ-
त्पन्नकेवलार्थयुक्तः, तेषां, तदनेन एकमस्मत्प्राप्तिज्ञानस्य देवप-
रिज्ञानस्य च साध्याऽऽवाप्तम्, अपरं तु साम्यं सत्यपि " देहस्स
य भेयस्मि वि, दोषि वि तज्जा भविस्सामो (ति) अस्मद्वचनतः
शतशोऽपि भूनाञ्च विनिश्चयमपि विहितवान्, देववचनासु सद्द-
नाकर्णितान्ति प्रतिपाद्याष्टापरं प्रांत प्रयात इत्यहो ते मोहवि-

ज्जिमतमित्युक्तं जवति । श्रुत्वा तदुपालम्भं भगवतः संबन्धि (मि-
च्छाचारस्स (ति) आर्षत्वाद् मिथ्यात्वाद्मुक्तकृपाक्रम्यमानत्वात्
प्रतिक्रामितुमुपतिष्ठतीत्युच्यते, तन्निश्चयति गौतमनिश्चया अनु-
शिष्टि शिष्टात् । एतद्वाच्यंस्तु सम्प्रदायादवसेयः । स चायम्-
" तेण कालेण तेण समएण पिठिचंपा नाम नयरी, तथ साहा
राया, महासालो जुयराया, तेसि सालमहासालाणं भणिणी
जसवतीति । से पिठरो भत्तारो, जसवतीए अत्तथो पिठरपुत्तो
गागली नाम कुमारो, तथ वज्रमाणसामी समोसदो सुभूमि-
भागे उज्जाणे, सालो निम्नतो, धम्मं सोळा जंणवरं महासालं
रज्जे ठावेमि, सो अइगनो, तेण आपुच्छतो महान्नाशो जणइ-
अह पि ससारजयउब्धिगो अहा तुम्भे, इहं मदीपरिमाणं त-
हा पवइयव्वस्स वि । ताहे गागलि कोपल्लाओ सदाविऊण
पटो बडो, अनिसिसो, राया जातो, तस्स माया कंपिल्लपुरं
नयरे दिक्खल्लिया पिठरस्स, तेण तओ सदावितो, सो पुण
तेसि दो सिबियाओ कारेणिंजाय ते पवइया, सा भणिणी सम-
णोपासया जाया । तने ण ते समणा दौतगा एकारस्स अगाई
अहिज्जया, तने णं समणे भगवं महावीरं बहिया जणवदवि-
र धिदइ । तेणं कालेणं तेणं समएण रायागहं नाम नयर, तत्थ
सामी समोसदो, ताहे सामी पुणो (अविमग्नो, चंप पदाविओ,
ताहे सालमहासाला सामी आपुच्छति, अम्हे वि पिठोचंप व-
चामो, जव नाम ता ण कोवि बुद्धिऊजा, मम्मसं वा लहिउजा,
सामी विजाणइ अहा ताणि सधुज्झहि, ताहे सामिणा गोयम-
सामी सेविउज्जओ दिओ, सामी चंप गतो, गोयमसामी पिठिच-
ंप गतो, तथ समोसरणं, गागलीपितरो जसवती य निग्गायाणि,
भगव धम्मं कहेइ, ताणि य धम्मं सोऊणं संविग्गाणि, ताहे गमा-
दो जणइ जं नवरं अम्मापियरो आपुच्छामि, जेठपुत्तं च रज्जे ठ-
ावेमि, ताणि आपुच्छयाणि मणंति-जइ तुम संसारभयउब्धिगो,
अम्हे वि, ता एसो पुत्त रज्जे ठावित्ता अम्मावीतिहिं समं पव-
तितो, गोयमसामी ताणि घेतूण चंप वच्चइ, तेसि सालमहा-
सालाणं पंथ वच्चंतानं हरिमो जाओ, जहा संसारं उच्चारिया-
णि, एवं तेसिं सुहेण अज्जवसाणेण केवलणाण उपपन्न । इ-
यरेसि पि चित्ता जाया अहा एवाहिं अम्हे रज्जे ठाविया-
णि, ससारो मोव्याणि, एवं चित्ताणं सुहेण अज्जवसा-
णेण निइह पि केवलनाण उपपन्नं, एव ताणि उपपन्नाना-
णि चंप गयाणि, सामीपयादिणं करेमाणानि तित्थं पर्णम-
ऊण केवलपरिस्सं पहावियाणि । गोयमसामी भगवं बहिउ-
ण तिकवुत्तोपाएसु पमितो ठाठो भणइ-कहिं वच्चइ, पड
तित्थयरं बद्धइ ? । ताहे सामी जणइ-मा गोयम ! केयओ
आसाएहि, ताहे आठट्ठो आमेइ, सवेग च गतो । तत्थ गो-
यमसामिस्स संका जाया-मा इं च णं सिउज्झामि (ति,
एवं गोयमसामी विचितेइ । इओ य देवाण संसाधो बट्ठति-
जो अछावय । वलिग्गाइ, चेइयाण य वद्धति धरणीगोयरो,
सो तेण भवभादणेण सिउज्झइ, ताहे सामी तस्स चित्त जाण-
इ, ताव सयणसबोदणयं एयस्स वि थिग्गा जविस्सइ (ति
दो वि कयाणि भविस्सति, एयस्स वि पच्चआ, ते । य संभु-
ज्झिस्सात (ति) सो वि सामि आपुच्छति-अछावयं जामि (ति ।
तथ भगवया भणिय-धम्म अछावयं, चेइयाणि बद्धइ । ते एवं
भगवं हट्टोठो धंविता गतो, तत्थ य अछावए जणाववायं सो-
ऊण तिग्गि तावसा पंच पंच सयपरिवारा पत्तेय ते अछावयं धि-
ग्गामो (ति, तत्थ किंस्सति-कोटिओ, दिओ, सेयाली, ओ

कोरुआ सो खडय बडय काऊण पळ्हा मूलकराणि आ-
हारेइ मविस्ताण. सो पढम मेहत्तं विलगो। दिजो य उठं
छटेण काऊण परिसरियं पमुपसाणि आहारेइ, सो वि य
मेहत्तं विलगो। मेवाही अछम र काऊण जो सेवाओ सयं
मळ्हा सो तं आहारेइ, सो तयं मेहत्तं विलगो। एव ते विताव
किलस्मांत। भयवं स गोयमे आरालए सरीरे अर्वाहतड-
तदियतरुणराविकिरणसारसतेए एसे पेच्छिऊण ते भणानि-
एस किं एय थुळ्हा समणो विशिगिहि सि, जं अहे महा-
तवस्सो सुक्का सुक्खा न तरामो विलगिगं, जगवं स गोयमे
जंवावरणवद्धाए लयातंतुपुडग पिब निस्साएउणयइ० जाव
ते य पलोपंत, एस आगओ, एमो अइसण गनो सि, ताहे ते
विहिइया जाया एससनि, अथति य पलोहंता, जं ओयरइ, तो
एयस्स वयं सीसा, एव ते पकिच्छता अथति. सामी वि
येइयाई वदित्ता उत्तरपुराहिमे दिसीभाए पुढासित्ताएट्टए
अथट्टो असोववरपाययस्स अहे तं इयणीवासाए उवगतो ।
इतो य सक्कस्स लोणपाओ वेसमणो, सो वि अछावय चेइयं
वदंतो एइ, सो चेइयाणि वदित्ता गोयममामि वदइ, ताहे सो
धम्म कहइ, भगवं अणगराणुणे परिकहेइं पवसां अताहारा पं-
ताहारा एव वड्ढ, वेसमणो चित्ते-एस भगवं पारसो साहु-
गुणं वणेइ, अणणो य मे इमा सरीरसुकुमारया जारिमा देवा-
ण वि नरिथ. भगव तस्स आकूय नाउ पुंडरीय नाम० उज्जयण प-
न्नवइ-जहा पोक्कल्लावइविजए पौडरीगिणीए नथरीए नलि-
णवणे उज्जाणे समामहे, मइः पचम निग्गए, धम्म सोखा जं० ज-
वर देवाणुप्पिया। पुंडरीय कुमारं उज्जे ठवेमि ?। अहासुहं मा
परिषधं करेइ। एवं० जाव पुंररीए राया जाए० जाव विहरइ।
तए ण मे कररीए कुमारं जुवराया जाए। तए ण से पचमे रा-
या पुंडरीयराय आपुच्छइ, तए ण मे पुंररीए निवियं नणेइ०
जाव पवइए, एवर चउइमपुवइ अइउजइ. बह्दि छट्टम-
महातवोवहाणेहि बह्दाण वासाणि सामन्न पालिऊण मासि-
याए सलेइणाए सट्ठि जत्ताए जंभित्ता० जाव निहे। अन्नया
य ते येग भगवंता पुव्वाणुपुविं विहरमाणे० जाव पुंडरीगिणी-
ए समोमहे, परिभा णिग्गया। तए ण मे पुंररीए राया कं-
ररीएण जुवरन्ता सकिं इमीसे कडाए अछं समाने हट्टे०
जाव गए, धम्मकहा० जाव सो पुंररीए सावगधम्मं पडिबसो०
जाव पडिगए सावए जाए। तए ण मे कररीए जुवराया ये-
राण धम्म सोखा हटे० जाव जइव तुंमे वदइ, जं० नवरं देवा-
णुप्पिया। पुंररीय आपुच्छामि, तए ण० जाव पववयामि ?।
अहासुहं पववय। तए ण मे कंडरीए० जाव थेरं नमसइ,
नमासत्ता भेतियाओ पडिनिक्खमइ, निक्खमिन्ता तामेव
आउगंघं आसरइं उरुइ० जाव पयोउरइ, मेणेव पुंररीए रा-
या तेणेव उवागच्छइ, करयल० जाव पुंररीय राय एवं वयासी-
एवं खलु मए देवाणुप्पिया। थेराणं अनिप० जाव धम्मं निसते,
मे धम्मं इच्छिए पारुच्छिए अदिकए। तए ण अइं देवाणु-
प्पिया! संसारजमोव्वगे भोए जम्मणमरणाणं, इच्छामि ण
तुंमेहि अणुप्पाए समाने थेराण अतिए० जाव पवइए सि।
तए ण मे पुंररीए राया एव वयासी-मा ण तुंमं देवाणुप्पिया।
इयाणि थेराणं अनिप० जाव पववयाहि। अइं णं तुंमं महया २
रायाहिसेएण अमिसिचिस्सामि। तए ण से कररीए पुंररीय-
स्स रज्जो एयमछ नो आढाइ, नो परिजाणइ, तुंसिणीए सविट्टइ।
तए णं से कंडरीए रायं दोष पि तं पि एव वयासी-इच्छा-

मि णं देवाणुप्पिया। ० जाव पवइए सि। तए ण से पुंररीए
राया कररीय कुमार जाहे नो संचाएइ विसयाणुलोमाहिं
बह्दि आघवणाहि य पळ्हाणाहि य सळ्हाणाहि य विस्व-
णाहि य आघवित्तए धाणं, ताहे विसयपकिंताहि संजमम-
आवेगकरोहि पळ्हाणाहि पळ्हाणाहे २ एव वयासी-एव खलु
जाया। निग्गये पावयणे सच्छे अणुसरे केवलए, एवं जहा प-
मिककमणे० जाव सज्जदुक्खाण अत करेइ, किं तु अरुंवा एणं-
तादिही, खुणे इव एगत्तवाराए, सोइमया जवा आवेयव्या,
वालुयाकवले इव निस्सारे, गंगा व महानई पारिसोयं गमणीए,
महासमुदे इव जुयाहिं डुसरे, तिक्कं चंक्रमियवं, अमिधार
व तव चरियव, नो य खलु कप्यइ जाया। समणाणं निग्गयाणं
पाणाइवाए वा० जाव मिच्छादमणसल्लेइ वा महाकमेइ वा व-
दिमेइ वा मिस्सजाए वा अभावए पूइ काए पामिं अवि-
ज्जे अणिसहे अभिहडेइ वा वितियए वा कतारभसेइ वा दुमि-
पणनलेइ वा गिलाणनलेइ वा पाहुणमभलेइ वा सेजापरपिमे-
इ वा मूअभोयणेइ वा कटभोयणेइ वा फललोयणेइ वा बीयलो-
यणेइ वा हरियभोयणेइ वा भालए वा, पायाए वा, तुंमं च णं
जाया। सुइसमुच्चए, णं खेव ण दुइसमुच्चए, णात्त सीत णात्त उ-
एइ णात्त खहा णात्त पिवासा णात्त चोरा णात्त वाला णात्त द-
सा णात्त मुत्तगा णात्त वाइयणिंत्तयासिन्नियसाअराए विधिह
रोगायके उवावचे वा गामकंटे वा वावीन पगीमहोवम-
भो उदिग्गे भम्म अहियासए सि, सो खलु जाया। अहे इच्छा-
मो तुंम खणमवि विस्वअंग, त अथाहि ताव जाया। अणुत्त-
वाहि रज्जासिं पळ्हा पवइइइसि। तए ण मे कररीए एव व-
यासी-नेहव णं त देवाणुप्पिया। जं ण तुंमे वयइ, किं पुणं दे-
वाणुप्पिया! निग्गये पावयणे कीषाण कायराण किंपुरिसाण इह-
लायपरिवक्षाण परवोगपरम्महाणं विसयनिमियाणं डुरणचरे
पागयजणस्स, वोरस्स निच्छियस्स अविस्सियस्स नो खलु ए-
थ किंचिदुक्करं करणाए, तं इच्छामि ण देवाणुप्पिया!० जाव प-
वइए सि। तए णं कररीय पुंररी। राया जाहे नो संचाएइ व-
ह्दि आघवणाहि य०४ आघावत्तर वा०४, ताहे अकामए चेव नि-
क्खमण अणुमाअथा। तए णं से पुंडरीए कोड्ढावयपुरसे सहा-
वेइ, सहावेत्ता एव वयासी-जहा मइयं मइरइं निक्खमाणम-
हिंमं करेइ० जाव पवइतो, सामाइयमाइयाइ एगारस्स अगां अ-
हिउरइ, अहिउज्जत्ता बह्दि चउथउठ्ठममहिं तवोमिहाणेहि
० जाव विहरइ, अणया तस्स कररीयस्स अतेहि य पंतेहि य०
जाव रोगायके पाउअत्ते० जाव दाहवकरीए यावि विहरति।
तए णं ते थेरा जगवंतो अणया कयाइं पुव्वाणुपुविं चरमा-
णा गामाणुगामे विहरमाणा पुंररीगिणीए परिगवणे समोम-
हा, तए ण से पुंडराए राया इमीसे कडाए अछं० जाव पज्जु-
वासइ। पापुया धम्मकहा भगवया। तए ण से पुंडरीए
राया धम्म सोखा जेगेव कंडरीए अणगारे तेणेव उवा-
गच्छइ। उवागच्छत्ता कंडरीय वदइ, नमसइ, नमसित्ता कड-
रीयस्स सरीरं सवावाइ कर पावइ, पासेत्ता जेणेव थेरा
तेणेव उवागच्छइ, थेर वदइ, वदित्ता एवं वयासी-अइं
णं जेते। कररीयअणगारस्स महापवत्तेहिं तेगिच्छिपहिं
फासुपसाणउजेहिं अहापवत्तेहिं आसइनेसउजेहिं भत्तपा-
णेहिं तिगिच्छं आउट्टामि, तुंमे णं जेते। मम जाणसा-
हासु समोसरइ। तए ण थेरा पुंडरीयस्स रज्जो एयमछ प-
मिसुणं, पमिसुणेत्ता जाणसाहासु विहरति। तए णं से

पुंरुरीय कंरुरीयस्स तेगिच्छं आउदेह, तं मणुषं अनणं पाणं
आउमं साहम आहारितस्स समणस्स से रोगायके खिणा-
मेव उवसते, इदं जाय, आरोगे पलियसरीरे, ततो रोगाय-
कामुक्कं वि समाणे तं मणुषं अस्सणे ० ४ मुच्छिप ० जाय
अज्जेवयस्से विविहे य पाणगांस, णो संचापइ विदिया अन्तु
उज्जएणं विहारेणं विहरितएत्ति । तए णं से पुंरुरीय इमीमे
कहाए अउठे समाणे जेणव कंरुरीय तेणव उवागच्छइ, उवा-
गच्छिता कंरुरीयं तिक्खुतो आयाहिणपयाहिणं करेइ, करेत्ता
बंइ, बंइत्ता एवं वयासी-धम्मो सि ण तुम देवाणुणिया । एवं
संपुष्पं सि णं कयथे कयलकणं सुल्लकेणं तव देवाणुणिया !
माणुस्सए जम्मे जीवियफले जे णं तुमं रज्जे च ० जाय अंतरे
च विवडिस्ता ० जाय पव्वइए, अइ ए अइए अकयणुष्से, जं णं
माणुस्सए भवे अणेगज्जेजरामरणरोगसांगसारीरमाणसए
कामदुक्खवेपणवसणसवुणइवानिभूए अधुवे अर्णितए असा-
सए सऊइरागसरिसे जलपुव्वुयसमाणे कुमभजलविदुमान्निमे
सुमिणगदंसणोवमे गिज्जुत्तयाचवले अणिसे सडणपडणविद-
सए अम्मके पुंवि पच्छा वा अवस्सं विपज्जहियव्वे इति, त-
हा माणुस्सयं सरीरयं पि दुक्काययणं विविहयाहमय-
सखिकेयं अट्टियकुट्टियसिराणहाकजालवव्वइं संपिणकं म-
ट्टियमेडं व दुब्बलं समुइसाकस्सिडं अणिठ पि य सव्वकात्त-
सइएय जराधुणियज्जउरघा य सडणपडणविदंसणधम्म-
य पुव्वं वा पच्छा वा अवस्सविपज्जहियव्वं, कामजोगा वि य
णं माणुस्सा वा असुइं असासया वंनामवा एवं पिता से-
आ सुक्का मोणिया सव्वा उचारपासवणखेलसिधायणगव-
तवित्तसुक्कसोणियसमुभवा अमणुषदुक्कयमत्तपूरिपुल्लिपुल्लि
मयगधुस्सासप्रसुतानस्सासउवियणगा वाजज्जा अप्पकालि-
या लइस्सगा कलमलाहिया सुदुक्खा बहुजणसाहारणा प-
रिकित्तेसाकच्छदुक्खसउक्का अउज्जणनिसेविया सदा मादुग-
रइणज्जा अणतससारवहुणा कडुगफनविवागवहुणि व्व
अमुष्ममाणा दुक्खाणुवाधणां सिद्धिमणविधा पुव्व वा पच्छा
वा अवस्सं विपज्जहियव्वं जयंतं सि । जे वि य णं रज्जे
हिरस्से सुवस्से य ० जाय भावपज्जे, से वि य णं अगिस्ताहिए
खोरसाहिए रायसाहिए मव्वुवाहिए दाइयसाहिए अधुवे अ-
णितिए अमासए पुंवि वा पच्छा वा अवस्सं विपज्जहियव्वे
प्रविरसइ सि, एवंविहमि रज्जे ० जाय अंतरे य माणुस्सए-
सु य कामजोगेसु मुच्छिप मो संचापमि ० जाय पव्वइए, तं
धम्मो सि णं तुमं जाय सुव्वे ण मणुयजम्मे, जं णं पव्वइए । तए
णं से कंरुरीय पुंरुरीयए एवं बुते तुमिणीए संचिइइ । तए णं
से पुंरुरीय दाउवं पि तउवं पि एवं वयासी-धम्मो सि तुमं, अहं
अहस्से । तए णं से दोषं तउवं पि एवं बुते समाण अकामए अ-
वसंवसे उज्जाए गारवेण य पुंरुरीयं रायं आपुउउ, येरेहिं स-
दिं बहिया जगवयविहारं विहरइ । तए णं से कंरुरीय येरेहिं
सदिं किंवि कासं आउगं आऊगं विहरित्ता ततो पच्छा स-
मणत्तणनिव्वस्से समणत्तणनिव्वस्से समणगुणमुक्कजोगे ये-
राणे अतियाओ सणिप सणिय पव्वोसक्कइ, जेणव पुंरुरीय-
णी नयरी जेणव पुंरुरीयस्स रओ भवणे जेणव असोगवणि-
या जेणव असोगवरपायवे जेणव पुदवीसिलावट्टए, तेणव उ-
वागच्छइ, उवागच्छिता ० जाय सिलापट्टं दुक्कइ, दुक्कइत्ता
ओइयमणसंकपे ० जाय क्रियाइ । तए णं पुंरुरीयस्स अम्मवाइ

तथाऽऽगच्छ ० जाय तं तहा पासेइ, पासित्ता पुंरुरीयस्स साहे-
इ, से वि य णं अंतरेपरियालसंपारिबुते तए गच्छइ, गच्छिता
तिक्खुतो आयाहिणपयाहिणं ० जाय धम्मो सि णं सव्वं ० जाय तु-
मिणीए । तए णं पुंरुरीय एवं वयासी-धम्मो जेने । भोगेहिं । इति ।
अहो । तए णं कोरुवियपुरिसे सइवेइ, सइवेत्ता कलिकलुसेणे-
वाअमिसितो रायाहिसेएण ० जाय उज्जं पसाहेमाणे विहरइ । तए
णं से पुंरुरीय सयमेव पंचमुट्ठियं होय करेइ, करेत्ता आउ-
उज्जामं धम्मं पविउज्जइ, कंरुरीयस्स आथारं भंरुगं सव्व-
सुद्धममुदयामि गेहइ, गेहेत्ता इमं अज्जिगहं गिहइ-क-
एए मे येराणं अंतिए धम्मं पविउज्जिता पच्छा आहारं आह-
रितएत्ति कट्टं येराभिमुहे जिग्गए कंरुरीयस्स उ तं पाणीयं
पाणभोयणं आहारियस्स नो सम्मं परियेणं वेयणा पाउव्वया
उज्जला विउला ० जाय दुरहिपासा । तए णं मे रज्जे य ० जाय
अंतरे य मुच्छिप जाय अज्जेवयस्से अट्टइहट्टवसट्टं अका-
मए कासं किच्चा सत्तमपुट्टीए तेत्तीमसागरोवमट्टिइए
जाते । पुंरुरीय वि य णं येरे पणं पमि अंतए ते दां च वि
आउउज्जामे धम्मं पविउज्जति अट्टमखमणपारणगांस अदीणे ०
जाय मादारेइ, तेण य कालाइकंते सीयलसुक्खमरसावि-
रसेण अपरिणएण वेयणा दुरहिपासा जाया, तए णं से अ-
धारणज्जिमइ कट्टं करयसपरिगहियं ० जाय अज्जिं कट्टं-
"नमो-
त्यु णं मरइताणं ० जाय संपत्ताण," " नमोत्यु णं धराण भगव-
ताणं मम धम्मावरियाणं धम्मोवएसाण पुंवि पि य णं मए य-
राणं अतिए सव्वे पाणाइवाए पव्वक्खाए जावउज्जाए ० जाय
सव्वे अकारउजे जोगे पव्वक्खाए, इयाणि पि य णं तेमि चेव णं
भगवताणं अंतिए सव्वपाणाइवायं ० जाय सव्वं अकराणज्ज-
जोगं पव्वक्खामि, जं पि य इमे इमे सरीरग ० जाय एव पि
चरिमेहिं ऊसासनासासेहिं वोसिरामिसि," एवं आशोइयपरि-
कंते समाहिपसे कालमाने कालं किच्चा सव्वट्टामके तेत्तीस-
सागरोवमाउ देवो जातो, ततो चइत्ता मडाववेहं सिज्जिहिं सि ।
तं मा तुमं दुव्वत्तं बहियत्तं वा गेहहाडि, जइ सो कंरुरीओ
तेण दोषवत्तेणं अट्टइहट्टवसट्टो सत्तमाए उव्वत्तं, पुंरुरीओ
पडिपुल्लगलकवोलो सव्वत्तं उव्वत्तो । देवाणुणिया ! ब-
लितो पुव्वस्सो वा अकारण एय भाणनिग्गो कायव्वो, जा-
णनिग्गो परम पमाण, तए वेसमणो अहं भगवया अ-
क्खयं नायं ति, एय अइव संवेगमावव्वो ति वव्वित्ता पडिगमो
सि, तए वेसमणस्स एगो सामाणनो देवो, तेण त पुंरुरी-
यज्जयण ओगाहियं, पंच सयाणं सम्मत्तं च पडियव्वो सि ।
केइ भणति-जंभगो सो ताहे जगव कल्लं चेइयाणि वेइत्ता
पव्वोउइ, ते तावसा जणंति-तुप्पे अइहाणं आयरिया, अइहे
तुप्पे सीसा । सामी भणइ-तुप्पे अइ य निलंगगुक्क आयरि-
या । ते भणति-तुप्पे वि अओ आयरिओ । ताहे सामी जगव-
तो गुणसंथव करेइ, पव्वइया देवया, तेसिं सिणाणि उव-
णीयाणि, ताहे ते भगवया सदिं वव्वंति, भिक्खावेस्सा य जा-
या, भगवं भणइ-किं अणिअओ । ते भणंति-पायसो, भगवं च
सव्वल्लसिंपव्वो पडिग्गदग महुसंजुत्तस्स पायसस्स ज-
रेत्ता आगतो । ताहे जणइ-परिवाडीए उइ, ते उिया, भगव च
अक्कीणमहाणसिओ, ते थाया, ते सुट्टुयं आउट्टा, ताहे सय-
माहरेइ । ताहे पुणरवि पठिया, तेसिं च सव्वसंभक्खगाण जे-
मिप्ताणं वेव नाणं उप्पव्वं, विस्सस्स वव्वो सुत्ताइउत्तं पेव्वं-

लाणं, कौमिल्लवगो सामि ददूण उव्वणं । गोयमसामी पुण
पुरतो पकडुमाणे सामी पयाहिणीकरेइ । ने वि केवल्लिपरिसं
पहाविया । गोयमसामी भणइ-एह सामि बंदइ । सामी भणइ-
मा गोयमा ! केवली भासाएहि । गोयमसामी आवडो मि-
च्छादुक्कडं करेइ । ततो गोयमसामिस्स सुटुत्तर अधिइ
जाया । ताहे सामी गोयमं भणइ-किं देवाण वयणं गज्जं, आतो
जिणाणं ? गोयमो भणइ-जिणवरणं । तो कीस अधिइ करेसि ?
ताहे सामी चत्तारि कडे पणवेइ । तं जहा-सुटुत्तकमे, विह-
लकडे, चम्मकडे, कंबलकडे । एव सामी वि गोयमसामीतो
कंबलकडसमाणो । किं च-चिरसंसिद्धो सि मे गोयमा !, चिरप-
रिचिओ सि मे गोयमा ! ० जाव अविसेसमणणात्ता भवि-
स्सामो, ताहे सामी 'दुमपत्तय' नामऽऽश्रयणं पणवेइ । देवो वि
सेल्लसमणन्नामाणिओ ततो चइत्ता ण तुववणसंखिसे घण-
गिरी नाम गाढावरे, सो अहो, सो य पव्वइउकामो, तस्स य
मायापियरो वारेइ, पव्वा से उत्थ उत्थ वारेति, तत्थ
तत्थ विपरिणामेति, जहा अहं पव्वइउकामो । तस्स य
तथाणुक्कस्स गाढावस्स सुणंदा नाम धूया । मा जणइ-
मम देह । ताहे सा दिष्सा । तीसे य भाया अज्जसमितो नाम
पुव्वपव्वइतो, तीसे य सुणदाण कुस्सिस्सि सो देवो उव्वणो ।
ताहे भणइ धणगिरी-एस ते गम्भो वित्तज्जो होइइ, सो
सीहगिरिस्स पासे पव्वाइओ । इतो च नथएह मासाण
दारओ जातो । " इत्यादि भगवद्वैरस्वामिकथा अपश्यकचू-
र्णितोऽवसेयेत्युक्तो नामानस्पृक्षान्केपः ।

संप्रति सूत्राऽऽलापकानिष्पन्ननिष्ठावसरः । स च सूत्रे सती-
त्यतः सूत्रानुगमे सूत्रमुच्चारणीयम् । तच्छेदम्-

दुमपत्तये पंडुपए, जह निवडइ रायगणाण अच्चए ।

एवं मणुयाण जीवियं, समयं गोयम ! मा पमायए ॥१॥

प्रमो वृक्ष तस्य पत्र पलाशं, तदेव तथाविधावस्थाप्राप्त्याऽनुक-
म्पितं दुमपत्रकं, (पंडुपए स्ति) आर्षत्वात् पाण्डुरकं, कालपरि-
णामनस्तथाविधरोगाऽऽदेवो प्राप्तलक्षणात्, येन प्रकारेण य-
था, निपतति शिथिलवृत्तबन्धनत्वात् ज्ञस्यति, प्रकमात् दुमत एव
रात्रिगणानां, दिनगणाविनाभावित्वात् पुल्लक्षणत्वाद्वा रात्रिन्दिष-
समूहानाम्, अत्ययेऽतिक्रमे, एवमित्येवप्रकार, मनुष्याणां मनुजा-
नां, शेषजीवोपलक्षणं चैतद्, जीवितमायुः, तदापि हि रात्रिन्दिषग-
णानामतिक्रमे यथास्थित्या स्थितिस्त्राकृपापहाराऽऽत्मकेनाध्यव-
सायाऽऽदिजितेनोपक्रमेण वा जीवप्रदेशेन्यो मस्यतीत्येवमु-
च्यते । यतश्चेवमतोऽत्यन्तनिरुद्धः कालः समयस्तम्, अपिशब्द-
स्य गम्यमानत्वात् समयमपि, आस्तामावल्लिकाऽऽदि । गौतमेति
गौतमसंगोत्रस्येच्छभूतरामन्त्रणम्, मा प्रमादीः मा प्रमाद कथाः,
शेषाशेष्यापल्लवणं च गौतमग्रहणम् । उक्तं हि निर्युक्तिकृता-
"तत्रिस्साए भगवं, सीसाण देइ अणुसठि ॥"

अत्र च पाण्डुरकपदाऽऽक्षिप्तं यौवनस्याप्यनित्यत्वाविधि-
कीपुराद निर्युक्तिकृत्-

परियट्टियज्ञावणं, चञ्जंतसंधिं मुयंतविटागं ।

पत्तं वसणं पत्तं, काळं पत्तं जणइ गाहं ॥ ४२ ॥

जह तुम्हे तह अम्हे, तुम्हे वि य होहि य जहा अम्हे ।

अप्पाहेइ पढंतं, पंडुपपत्तं किसलयाणं ॥ ४३ ॥

न वि अत्थि न वि य होहि इ, उद्धावो किसलपंडुपत्ताणं ।

उव्वमा खसु एस कया, भवियजणविबोहणहाए ॥ ४४ ॥

परिवर्त्तितं यत्तत्परिणत्याऽऽपथाकृतं, लावण्यमभिरामगणाऽऽ-
त्मकमस्येति परिवर्त्तितलावण्यं, यतोऽनन्तस्य प्रागिव सौकुमा-
र्याऽऽदि विद्यते । तथा चलन्तः शिथिलीभवंतः सन्धयो पस्मिस्त-
त्तया, अतएव (मुयंतविटागति) मुञ्चत् त्यजत सामर्थ्याद् वृक्षं
वृत्तं पत्रबन्धनं यस्य तन्मुञ्चद्वृत्तकं, वृत्तस्य च वृक्षमात्रेण पत्रस्य
पतनमेव भवतीत्येतदित्युक्तं भवति, पत्रं पणं, वयसनमापदं, प्राप्तं
वयसनप्राप्तं, तथा कालः, प्रकमात् पतनप्रस्तावः, तं, प्राप्तं गतं का-
लप्राप्तं, भणत्याम वत्तं, गीयत इति गाथा, तां छन्दाविशेषरूपाम् ।
तामेवाऽऽह-यथेति सादृश्ये, ततो यथा यूवं संप्रति किशलयभा-
वमनुभवन्तः स्निग्धाऽऽदिगुणैर्वैभवंतः ततोऽस्मानुपपन्नस्य, तथा
वयमनीतदशायां, तथा यूयमपि च भविष्यथ यथा वर्धामति ।
जीर्णभावे हि यथा वयमिदानीं विषर्षावच्छाद्यतवोपहास्याः येवं
यूयमपि भावनीति । (अप्पाहेइ स्ति) उक्तन्यायेनोपदिशति पितृव-
पुत्रस्य, पतद् मस्यत्पाण्डुरकपत्रं जीर्णपणं, किशलयानामभिनव-
पत्राणाम् । ननु किमेवं पत्रकिशलयानामुद्धापाः सजयन्ति, येनेह-
मुच्यते ? अत आह-नैत्रास्ति नैव विद्यते, नैव जविष्यति, उपल-
क्षणत्वाच्च भूतः, कोऽसौ ? उद्धापो वचनं, केवाम ? किशलयपा-
ण्डुपत्राणामुत्तरुपाणाम् । अपरेत्वाच्च यलोपः । तदिह किमेवमुक्त-
मिति ? आह-वपमा उपमिति, खल्वेवकारार्थः, तत उपमैवेति पतन्त-
शोक्ता, कृताऽऽजिहता । (भवियजणाविबोहणहाए स्ति) प्रतीतमेव ।
यथेह किशलयानि पाण्डुपत्रेणानुशिष्यन्ते, तथा अन्योऽपि यौवन-
गर्भतोऽनुशासनीया । तथा चैतदनुवादिना वाचकनावाचि-"प-
रिजवसि किमिति लोक, जरसा पारजजोऽकृतशरीरम् । अचिरात्
त्वमपि भविष्यसि, यौवनगर्वं किमुहसि ? ॥१॥" तदेवं जीवित-
यौवनयोरनित्यत्वमवगम्य न प्रमादो विधेय इति गाथात्रयार्थः ।

पुनरायुषोऽनित्यत्वं खयापयितुमाह-

कूमगे जह ओमबिदुए, थोवं विट्ठइ वंभमाणए ।

एवं मणुयाण जीवियं, समयं गोयम ! मा पमायए ॥२॥

कुशो द्रुमसदृशस्तूर्णावशेष, तनुकत्वाच्च तस्योपादानं, तस्याग्रं
प्रान्तस्तस्मिन्, यथेयुगमाग्रशकं, अवश्यायः शरत्कालभावी
ऋतुवर्ष, तस्य बिन्दुरव बिन्दुकोऽवश्यायबिन्दुकः, क्ताक-
मल्पं, कालमिति गम्यते । निष्ठत्यास्ते, सम्ब्रमानको मनाए नि-
पतन, यद्वाऽऽस्पदो हि कदाचित् कालान्तरमपि क्रमेन्त्येवं वि-
शिष्यते । पत्रमित्युक्तसदृशं मनुजानां मनुष्याणां, मनुजग्रहणं च
प्राग्वत् । (जीविय स्ति) जीवितं, यत एव, ततः समयं गौतम !
मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

अमुमेवार्थमुपसंहरन्नुपदेशमाह-

इइ इत्तरियम्मि आठए, जीवियए बहुपच्चवायए ।

विट्ठणाहि रयं पुरे ककं, समयं गोयम ! मा पमायए ॥३॥

इतोऽप्युक्तन्यायेन, इत्तर अथनशीले, कोऽर्थः ? स्वल्पकाञ्चमावि-
नि, पायुपक्रमेण मिरनपवत्येतया यथास्थित्येवानुभवनीयतां ग-
च्छतीत्यायुः, तच्चैवं निरूपक्रममेव, तस्मिन्, तथाऽनुकाश्रयत जीवि-
तं जीवितकं, अशब्दस्य गम्यमानत्वात् तस्मिन्मार्थात् सोपक्रमाऽऽयु-
वि, यतः पञ्च पत्यगाया उपघातहेतवोऽध्यवसननिमित्ताऽऽव-
यो यस्मिन्तथा, अनेन चानुकस्पताहेतुराविष्कृतः, एवं चोत्तर-
पदमपत्रोदाहरणतः, कुशाग्रजलाबन्धुदाहरणतश्च मनुजाऽऽयुर्नि-
रूपक्रमं सोपक्रमं चैवैवम्, अतोऽस्याप्यनित्यतां मत्वा विधुनाहि

जीवात् पृथक् कुरु, रजः कर्म, (पुरे कड ति) पुरा पूर्वं तत्काशा-
पेक्षया कृतं यादत पुराकृतम् । तद्विधुननोपायमाह-समय-
मपि गौतम ! मा प्रमादीः । पञ्चमि अ-“एव मणुष्याण जीविण,
धृतिरपि बहुपञ्चवायप ।” इति सुगममेवेति सूत्रार्थः ।

स्यात् पुनर्मनुष्यभावावाप्तावुच्यस्याम इत्याह-

दुल्लभे खलु माणुमे जत्रे, चिरकालेण वि सव्वपाणिणं ।

गाढा य विवागकम्मुणो, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ४ ॥

दुर्लभो दुरवापः, खलु विशेषणे, अकृतसुकृतानामिति विशेष
द्योतयति । मानुषो मनुष्यसम्बन्धी, भवो जन्म, चिरकालेनापि
प्रभूतकालेनापि, आस्ताम् अल्पकालेनेत्यापिशब्दार्थः । सर्वप्रा-
णिनां सर्वेषामपि जीवानाम् । ननु मुक्तिगमने प्रति ज्ञानानामिष
केषादिजन्मनुजन्मवाप्तिं प्रति सुलज्जविशेषोऽस्ति किमेवम्?,
अन आह-गाढाः विनाशयितुमशक्यतया दृढाः, च इति यस्या-
द् (विवागकम्मुणो नि) विपाका उदथाः कर्मणां मनुष्यग-
तिविधातिप्रकृतिरूपाणां, यत एवमतः समयमपि गौतम ! मा
प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

कथं पुनर्मनुजत्वं दुर्लभं, यद्वा-यदुक्तं सर्वप्राणिनां दुर्लभं मनु-
जत्वमिति, तत्रैकोऽप्याऽऽदिप्राणिनां तदुल्लंजत्ये दशयितु-
कामः कायस्थितिमाह-

पुढविकायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

काञ्चं संखाईयं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ५ ॥

आउक्कायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

काञ्चं संखाईयं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ६ ॥

तेउक्कायमङ्गओ, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

कालं संखाईयं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ७ ॥

वाउक्कायमङ्गओ, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

कालं संखाईयं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ८ ॥

वणस्मइक्कायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

काञ्चमणंतदुरंनयं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ९ ॥

वेइदियकायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

काञ्चं संखेज्जसन्नियं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १० ॥

तेइदियकायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

काञ्चं संखेज्जसन्नियं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ ११ ॥

चउरिदियकायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

कालं संखेज्जसन्नियं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १२ ॥

पंचिदियकायमङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

मत्तऽट्ठभवग्गहाणं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १३ ॥

देवं नेग्गए य भङ्गतो, उक्कोमं जीवो उ संवसे ।

एक्केज्जयग्गहाणं, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १४ ॥

पृथ्वी कठिनरूपा, सैव कायः शरीरं पृथ्वीकायः, तम, अतिश-
येन मृत्वा मृत्वा तदुत्पत्तिरूपेण, गतः प्राप्नोऽतिगतः (उ-
क्कोमं ति) उत्कर्षतो जीवः प्राणी, तुः पूरणे, सवसेत्तद्रूपत-
यैवावतिष्ठेन, काञ्चं सङ्ख्यऽतीतमसङ्ख्यमित्यर्थः, यत एवमतः
समयमपि गौतम ! मा प्रमादीरिति ॥ एवमप्यायतेजस्कायबायु-

कायमृत्रत्रयमपि व्याख्येयम् ॥ तथा वनस्पतिसूत्रं, नयर कासम-
न्तमिति । अनन्तकायिकापेक्षमेतत्, प्रत्येकवनस्पतीनां काय-
स्थितेरसङ्ख्यतत्वात् । तथा-दुष्टोऽन्तोऽस्येति वृत्तम्, इदमपि
साधारणापेक्षैव, ते ह्यन्तःतदपबोधनया तत उद्धृता अपि न
प्रायो विशिष्ट मानुषाऽऽदिभवमाप्नुवन्ति । इह च काञ्चं सङ्ख्या-
तीतमिति विशेषानभिधानेऽप्यसङ्ख्योत्सर्पिण्यसर्पिणीमान-
म, अनन्तमिति चानन्तोत्सर्पिण्यसर्पिणीप्रमाणाभित्यगन्तव्य-
म् । यत आगमः-“अस्संखोसर्पिणस-पिणीतो एगिदियाण
उ चउरह । ता खेव अणंताओ, वणस्सए उ बोधव्वा ॥ १ ॥ ”
तथा द्वे द्विसङ्ख्ये इन्द्रिये स्पर्शानुसनाऽऽस्ये येयां ते द्वीन्द्रि-
याः कुर्यादया, तत्कायमतिगत उत्कर्षतो जीवस्तु संवसेत्कालं
सङ्ख्येयमङ्कितं सङ्ख्यातवर्षसहस्राऽऽत्मकम्, अतः समयम-
पि गौतम ! मा प्रमादीः ॥ एवं त्रीन्द्रियक्षणां त्रीन्द्रियसूत्रे अपि जा-
वनीयं ॥ तथा पञ्चोन्द्रियाणि स्पर्शनाऽऽदीनि येषां ते तथा, ते चो-
त्तरत्र देवनारकयोरभिधानाद् मनुष्यत्वस्य दुर्लभत्वेन प्रका-
शतत्वात्तिर्यञ्च एव गृह्यते, तत्कायमतिगतः, तत्कायोत्पन्न इत्य-
र्थः । उत्कर्षतो जीवस्तु सवसेत्सम वाऽष्ट वा क्षणाष्टानि तानि
च तानि भवप्रहणानि च जन्मोपादानानि समाष्टभवप्रह-
णानि, यतोऽतः समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । तथा देवान्
नैरयिकांश्च अतिगत उत्कर्षतो जीवस्तु संवसेत् एकैकजनप्र-
हणं, ततः परमवश्य नरेषु तिर्यक्षु बोत्पादात् ॥ यद्वा-“उक्कोम
ति” उत्कृष्यते तदन्येभ्य इत्युत्कर्षः, तमुत्कर्षं काञ्चं प्रपञ्चसाध-
सागरोपममानम्, (एक्केज्जमधग्गहाण ति) अतर्गम्यमानत्वादेक-
कभवप्रहणमपि संवसत्यतो जीवः संवसेदतः समयमपि गौ-
तम ! मा प्रमादीरिति सूत्रदशकार्यः ।

उक्तमेवार्थमुपसंहर्तुमाह-

एवं भवसंसारं, संसरइ सुहासुहेहि कम्मेहि ।

जीवो पमायवहुओ, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण पृथिव्यादिकायस्थितिरूपेण, भव एव तिर्य-
गादिजन्माऽऽत्मकः सास्त्रप्रमाणत्वात्तत्परां भवसंसारमन्तसि-
त्संभरति पर्यटति, शुभान् शुनप्रकृत्यात्मकानि, अशुभानि चाशु-
भप्रकृतिरूपाण शुभाशुभानि, तैः कर्मभिः पृथ्वीकायाऽऽवि जव-
ति बन्धनैर्जीवः प्राणी, प्रमादः बहुलो व्याप्तः प्रमादबहुलः, यद्वा-
बहुन् भेदान्त्वार्ताति बहुलो मद्याऽऽद्यनेकभेदः प्रमादो धर्म प्र-
त्यनुद्यमाऽऽत्मको यस्य स बहुलप्रमादः, सूत्रे च व्यत्ययनिर्देशः
प्राग्वत् । इह चायमाशयः-यतोऽयं जीवः प्रमादबहुलः सन शुभा-
शुभानि कर्माण्युपचिनाति, उपचिन्त्य च तदनुकृपासु गतिष्या-
भवं जीवभावमुपगम्य भ्राम्यति, ततो दुल्लंजत्वात्पुनर्मनुष्यत्वस्य,
प्रमादमुलत्वाच्च सकलानर्थपरम्परायाः, समयमपि गौतम !
मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः । एवं मनुजभवदुल्लंजत्यमुक्तम् ।

इदानीं तद्वासावप्युत्तरोत्तरगुणार्थाभिरिति दुरापैषेत्याह-

ल्लूण वि माणुसत्तणं, आयरियत्तं पुणरावि दुल्लहं ।

बह्वे दसुया मिलक्खुया, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १६ ॥

ल्लूण वि आयरियत्तणं, अदीणपंचिदियता हु दुल्लहा ।

विगिदियता हु दीमई, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १७ ॥

अदीणपंचिदियत्तं पि से लजे, उत्तमधम्मसुतो हु दुल्लहा ।

कुत्तिस्थिणिसवण जणे, समयं गोयम ! मा पमायण ॥ १८ ॥

ल्लूण वि उत्तमं सुइ, महहणा पुणरावि दुल्लहा ।

मिच्छतिमिवैव जगे, समयं गोयम ! मा पमाय ॥१॥

धर्मं पि ह दु सद्वेतया, दुःखहया कारण फामया ।

इह कामगुणेहिं मुच्छिया, समयं गोयम ! मा पमाय ॥२॥

सम्भवाऽपि प्राप्यापि मानुषन्धिमिदं तावद्विदुःसंतमेव कथाञ्जलि-
भवाऽपीत्यापशब्दार्थः । आर्यत्वं मगध्याऽऽचार्यदेशोत्पत्तिरक्षण,
पुनरपि भूयोऽपि भाकारस्त्वत्तात्पर्यकः । दुर्लभं कुर्यात्कामि-
त्यन आह-बहवः प्रभूता वस्वावो देशप्रत्ययत्वात्सिनधौरा । (मिच्छि-
कलुषां) स्नेह्या अव्यक्तवाचो, न यदुक्तमर्थैरवधार्यते, ते च
शक्ययनशब्दाऽऽविदेशोक्तवाः, येऽथवा प्राप्यापि मनुजत्वं जन्तु-
रूपयते, ते च सर्वेऽपि धर्माधर्मगम्यागम्यज्जयाज्जयाऽऽदि-
सकलाऽऽयंयवहारबाह्यकृताहितयश्च एव वा । इति समयमपि
गौतम ! मा प्रमादीः । इत्यमार्थदेशोत्पासिरूपमार्थत्वमपि दुर्लभम् ।
तथाविधमपि सन्ध्याऽऽचार्यत्वमुक्तकूपमहीना-र्यावकलानि पञ्चे-
न्द्रियाणि स्पर्शनाऽऽदीनि यस्य स तथा तद्भाषोऽहीनपञ्चेन्द्रिय-
ता । दुरवधारणे भिन्नक्रमश्च, दुर्लभैव । यद्वा-दुः पुनरर्थः । अही-
नपञ्चेन्द्रियता पुनर्दुर्लभा । इहैव हेतुमाह-विकृतानि रोगाऽऽ-
दिभिरुपहतानांन्द्रियाणि येषां तद्भावो विकलेन्द्रियता, दुरिति
निपातोऽनेकार्थतया च बाह्यत्वसूचकः । ततश्च यतो बाह्यत्वेन
विकलेन्द्रियता दृश्यते, ततो दुर्लभाऽहीनपञ्चेन्द्रियता, तथा च
समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । तथा कथाञ्जलिपञ्चेन्द्रिय-
तामप्युक्त्यायतोऽतिदुर्लभापि स इति जन्तुलभेन प्राप्नु-
यात्, तथाऽप्युत्तमः प्रधानो यो धर्मस्तस्य धुरिराकर्णना
या सा तथा, दुरवधारणे भिन्नक्रमश्च । ततो दुर्लभैव, किमि-
ति, यतः कृतिमतानि च तानि तीर्थानि कर्तार्यानि-शाक्यो-
दृकाऽऽदिप्रकृतानि, तानि विद्यन्ते येषामनुष्ठेयतया स्वीकृत-
ताते कर्तार्येनः, तान्नितां सवने यः कर्तार्येकनिषेवको जगो
हाकः, कर्तार्येनां हि यशःसत्काराऽऽर्चयणो यदेव प्राण-
प्रिय विषयाऽऽदि, तदेवोपदिशन्ति, तर्त्तार्थं कृतामप्येवविधत्वात् ।
चक हि-“ सत्कारयशोलाभा-भिभिश्च मूर्द्धारहात्यतीर्थकरैः ।
अवसादितं जगदिह, प्रियाण्यपस्यानुपादशाङ्गः ॥ १ ॥ ”
इति सुकरैव तेषां भेदा । तत्संयत्नाच्च कुत उत्तमधर्मश्रुतिः ? ।
पश्यते च-“ कुतिःयणिमेव जणे ” इति स्पष्टम् । एवं तद्दुर्ल-
जत्वमधर्माय समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । किं च-लक्ष्म्याऽपि
उत्तमधर्मविषयत्वादुत्तमां नां श्रुतिमृत्करणां, अज्ञानं तत्रैवैव-
रूप पुनरपि दुर्लभं दुर्गपमपि । इहैव हेतुमाह-मिथ्याभावां मि-
थ्यात्वम्-अनर्थेऽपि तत्रप्रत्ययरूपं, तं निवेद्यते यः स मिथ्या-
त्वनिषेवको, जगो लोकोऽनादिनवाच्यस्त्वतया गुरुकर्मतया च
तत्रैव च प्रायः प्रवृत्तेः । यत एवमनः समयमपि गौतम ! मा
प्रमादीः ॥ अनर्थ-धर्म, प्रकृतात्सर्वप्रणीतम्, अपिभिन्नक्रमः,
दुर्वाक्यालङ्कारे । ततः अद्वयतोऽपि कर्तुमत्रिलपन्तोऽपि दुर्ल-
जकाः कायेन शरीरेण, उपलक्षणत्वाद् मनसा वाचा च, स्पर्श-
का अनुष्ठानात् । कारणमाह-इहास्मिन् जगति कामगुणेषु मू-
च्छिता मूढाः, गृह्णन्ति इत्यर्थः । जन्तव इति शेषः । प्रायेण ह्यप-
थ्येऽप्येव विषयेऽभिभवः प्राणिनाम् । यत उक्तम्-“ प्रायेण हि
यदपथ्यं, तदेव साऽऽतुरजनप्रिय भवति । विषयाऽऽतुरस्य ज-
गत्-स्तथाऽनुकृताः प्रिया विषया ॥ १ ॥ ” पाठांतरतः कामगुणैर्मु-
च्छिता इव मूच्छिता विलुप्तधर्मविषयचेतन्यत्वात्, यतश्चैवमतो
दुरापामिमामविकलां धर्मसामग्रीमवाप्य समयमपि गौतम !
मा प्रमादीरिति सुश्रवणार्थः ।

अन्यच्च-मति शरीरे तत्सामर्थ्यं च सति धर्मस्पर्शनेति तद-
नित्यताऽभिधानद्वारेण प्रमादोपदेशमाह-

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से सायबले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥२१॥

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से चक्खुबले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥ २२ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से घाणबले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥ २३ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से जिब्बबले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥ २४ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से फामबले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥ २५ ॥

परिजूरइ ते सरीरयं,

केसा पंशुरया हवंति ते ।

से सव्ववले य हायण,

समयं गोयम ! मा पमाय ॥ २६ ॥

परिजीर्येति सर्वप्रकारं वयाहानिमनुभवति ' ते ' तत्र, श-
रीरमेव जराऽऽदिजिरभिभूयमानतयाऽनुकरणीयमिति शरीर-
कम् । यद्वा-(परिजूरइ ति) " निन्देजूर- " इति प्राकृतलक्ष-
णान् परिनिन्दतीवाऽऽत्मानमिति गम्यते । यथा धिग्मो, कीदृशं
यानामति ? । किमिति, यतः केशाः शिरांसजाः, उपलक्षणत्वा-
द्धोमानि च, पाण्डुरा एव पाण्डुरका भवन्ति, पूर्वं जननयनहा-
रिणोऽत्यन्तकृष्णाः, सम्प्रति शुक्लतां भजन्ते, ' ते ' तत्र, पुनस्ते-
शब्दोपादानं निषेवाक्यत्वात्पदशाधिकाराच्चादृष्टम् । एवमुत्त-
रत्रापि तथा । (से इति) तद् यत्प्रथममाप्तीत् श्रोत्रयोः कर्ण-
योर्बलं दूराऽऽदिशब्दवर्णसामर्थ्यं श्रोत्रबलं, चः समुच्चये । हा-
यते जगतः स्वयमपेति । यद्वा-शरीरजीर्यताऽवस्थाभावेनदृ-
श्यमपि योज्यं, यथा च परिजीर्यति शरीरक तथा च सति
केशाः पाण्डुरका जयन्ति । (से इति) अथ श्रोत्रबलं हीय-
ते यतः ततः शरीरस्य तत्सामर्थ्यस्य चास्थिरत्वात् समय-
मपि गौतम ! मा प्रमादीः । एवं सुश्रवणकर्मपि होयम् नवरमिह
प्रथमतः श्रोत्रोपादानं प्रधानत्वात्, प्रधानत्वं च तस्मिन्सति
शोषेन्द्रियाणामवशंभावात्, पटुतरकथोपशमजत्वाच्च तथोप-
देशाधिकारादुपदेशस्य च श्रोत्रप्राप्तत्वात् ॥ तथा सर्वबलमिति

मर्षेषां करचरणाऽऽद्यवयवानां स्वस्वव्यापारसामर्थ्यम् । यद्वा-स-
र्वेषां मनोवाक्यायानां ध्यानाध्ययनचक्रमणाऽऽविचेष्टाविषया-
ऽशक्तिरिति सूत्रपदार्थः ।

अरातः शरीराशक्तिरुक्ता । सम्प्रति रोगनस्तमाह-

अरई गंरं विसूइया,

आयंका विविहा फुसंति ते ।

विहकड विहंमड ते सरीरयं,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २७ ॥

अरतिर्वाताऽऽदिजनितश्चित्तोद्वेगः, गण्डं गण्डु, विध्यतीव शरीरं
सूचिभिरिति विसूचिका अजीर्णविशेषः, आङ्किति सर्वाऽऽमप्रदे-
शाभिधाषयाऽऽतङ्कयन्ति कृच्छ्रजीविनमात्मानं कुर्यन्तीत्यातङ्काः
सद्योधातिनो रोगविशेषाः, विविधा अनेकप्रकाराः, स्पृशन्ति परा-
सृशन्ति, 'ते' तव, शरीरकमिति गम्यते । ततश्च विपतनि विशेषे-
ण बलोपचयादपैति विषयस्यति जीवं विमुक्तं विशेषेणाधः
पतति शरीरकम् । अतः समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । सर्वत्र
वर्त्तमाननिर्देशः प्राग्वत् । केशपाण्डुरत्वाऽऽदि च यद्यपि गौतमे
न सम्भवति तथाऽपि तन्निश्चयाशेषशिष्यप्रतिबोधनार्थत्वाद्-
बुद्धमिति सूत्रार्थः ।

यथा चाप्रमादो विधेयस्तथाऽऽह-

बोच्छिद सिणेहमपण्णो,

कुमुयं सारइयं व पाणियं ।

से सव्वसिणेहवज्जिए,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २८ ॥

(बोच्छिद सि) विविधैः प्रकारैरुत्प्राबल्येन क्षिप्तपतनयस्युच्छि-
न्तकं, स्नेहमजिष्वङ्कं, कस्य संबन्धितम् ? आत्मानं, किमिव ?
कुमुदमिव चन्द्रोद्योतविकाशयुत्पलाभवः, (सारइयं व सि) सूत्र-
त्वात् शरदि भवं शरत्, वेत्युपमायां भिन्नकमश्च प्राग्योजितः ।
पानांयं जलं, यथा तत्प्रथमं जलमग्नमापि जलमपहाय वर्त्तते,
तथा त्वमपि चिरमसृष्टचिरपरिचित्तत्वाऽऽदिनिर्मल्विषयस्नेहव-
शागोऽपि तमपनय, अपनीय वस इति । अधानन्तरं सर्वस्नेहव-
र्जितः सः समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । इह च जलमपहाय
एतावति सिद्धे यच्छारदपदोपादानं तच्छारदजलस्येव स्ने-
हस्याप्यतिमनोरमत्वव्यापनार्थमिति सूत्रार्थः ।

किं च-

चिवा ए धणं च जारियं,

पव्वइओ हि सि अणगारियं ।

मा वंतं पुगो वि आविए,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ २९ ॥

त्यक्त्वा परिहृत्य, जेतुं वाक्यालङ्कारे । धनं चतुष्पत्ताऽदि, चश-
ब्दो भिन्नकमः । ततो जार्या च कलत्र च, प्रवर्जितो गृहार्हान्त्का-
न्तः, हिरिति यस्मात् (सीति) सूत्रत्वेनाकारलोपादासि भवसि,
(अणगारियं ति) अनगारेषु भावजिष्ठेषु भवमनगारिकम्, अनु-
ष्ठानं चास्य गम्यमानत्वात्, तच्च, प्रतिपन्नवानसीति शेषः । यद्वा-
प्रवर्जितं प्रतिपन्नः (अणगारियं ति) अनगारतां, मा ' अ-
मा ना ना ' इति निषेधे । यास्तमुद्गोर्णं (पुणो वि सि) पुनरपि
(आविए सि) आपि, किं तु समयमपि गौतम ! मा प्रमादी-
रिति सूत्रार्थः ।

कथं च वान्तपानं भवतीत्याह-

अवउज्जिय मित्तबंधं,

विउलं चेव धणोहमंचयं ।

मा तं विइयं गत्रेसए,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३० ॥

अपोष्ठा त्यक्त्वा, मित्राणि सुहृदो, वान्तवाश्च स्वजना इति म-
माहारः । मित्रबाधनं, विपुल विस्तीर्णं, चः समुच्चये भिन्नक-
मश्च । पर्वोत्तं पूरणे । ततो धनं कनकाऽऽदिद्रव्यं, तस्थीघः समूह-
स्तस्य संबन्धो राशीकरणं धनौघसंबन्धः, तं च, मा, तद्वाति मि-
त्राऽऽदिकं, द्वितीयं, पुनर्ग्रहणार्थमिति गम्यते । गवेष्टयान्बंधय,
तत्परित्यागाच्छ्रमणमर्थमङ्गीकृत्य पुनस्तदनिष्वङ्गवान् मा भूः,
त्यक्तं हि तद्वान्तोपमं, तदभिष्वङ्गश्च वान्तपानप्राय इत्यभिप्रा-
यः । किं तु समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । इति सूत्रार्थः ।

इत्थं प्रतिबन्धनराकरणार्थमभिधाय दर्शनविद्युत्स्यर्थमाह-

न हु जिणे अउज दिस्मई,

बहुमए दिस्सइ मग्गदेसिए ।

संपइ णेआउण पहे,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३१ ॥

' नहु ' नैव जिनस्तीर्थहृद्यस्मिन् काले, दृश्यते अवलोक्यते,
यद्यपीति गम्यते । तथाऽपि (बहुमए सि) पन्थाः । स च द्रव्य-
तो नगराऽऽदिमार्गो, भावतस्तु सार्तशयश्चुनकानदर्शनचारित्रा-
ऽऽत्मको मुक्तिमार्गः, तत्रेह भावमार्गः परिगृह्यते, दृश्यते उपल-
भ्यते, (मग्गदेसिए सि) भावप्रधानत्वाभिर्देशस्य मार्गत्वे-
नार्थाद् मुक्तेर्देशानो जिनै कथितो मार्गदेशितः । अयमाशयः-स-
म्प्रति यद्यपि जिनो न दृश्यते, तदुपादिस्तु मार्गो दृश्यते, न
चैवविधोऽयमनीच्छित्यार्थदेशिनं जिनं विना संभवति, सदिग्य-
चेतसो जाविनोऽपि भव्या न प्रमादं विधास्यन्तीति । अतः सम्प्रति
इदानीं, सर्वत्रापि मयि इति भावः नैयार्थिकं निश्चितमुक्त्याख्याला-
नप्रयोजने, पाथ मार्गे, समयमपि गौतम ! केवलानुत्पात्तः
संशयविधानेन मा प्रमादीः । यद्वा-त्रिकालविषयत्वात्सूत्रस्य
भाविनव्योपदेशकमप्येतत् । नतोऽयमर्थः-यथा आद्यमार्गोपदे-
शक नगर वा पश्यन्तोऽपि पन्थानमवलोकयन्तस्तस्याविच्छि-
न्नोपदेशनस्तत्प्रापकत्वं निश्चिनोति, तथा यद्यप्याद्यजिनः, उ-
पज्ञस्तत्त्वाद् मोक्षश्च, नैव दृश्यते, तथाऽपि तद्देशितः पन्था
मार्ग्यमाणत्वाद् मार्गो मोक्षस्तस्य (देसिए सि) सूत्रत्वादेशको
मार्गदेशको दृश्यते, ततस्तस्यापि तत्प्रापकत्वं मामपहयान्निरपि
भाविमर्थनिश्चेतव्यं, यतश्चैवं भाविनव्यानामुपादिश्यते, अतः
सम्प्रतीत्यादि प्राग्वत्, द्विविधाऽपि चेत्थं व्याख्या, सुखकत्वा-
त् सूत्रस्येति गाथाऽर्थः ।

अत्रैवार्थे पुनरुपदिशन्नाह-

अवमोहिय कंदगापहं,

ओइणोऽमि पहं महालयं ।

गच्छसि मगं विमोहियं,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३२ ॥

(अवमोहिय सि) अवशोष्यापमार्थं पृथक्कृत्य, परिहृ-
त्येति यावत् । (कंदगापहं ति) आकारोऽज्ञातविकः, क-

गटकाश्च छव्यतो बल्लकण्टकाऽऽद्यो, भावतस्तु चरकाऽऽ-
दि कुशुनयः, तैराकुतः पन्थाः कण्टकपथस्तम्, तन्ध्यावनीर्णो-
ऽस्यनुप्रविष्टो भवति (पट ति) पन्थानं (महाज्ञयं ति) म-
हान्तं महतां वा आलय आश्रयो महालयः । स च छव्यतो रा-
जमार्गो, भावतस्तु महाज्ञस्तीर्थकराऽऽदि निरप्याश्रितः सम्यग्-
दर्शनाऽऽदि मुक्तिमार्गस्तम् । कश्चिद्वचनीर्णोऽपि मार्गेन गच्छेदन्
आह-गच्छसि मार्गे, न पुनरवस्थित एवास्ति, सम्यग्दर्शना-
ऽऽद्यनुपासनेन मुक्तिमार्गगमनप्रवृत्तत्वात् । भावतस्तप्राप्यनि-
श्रयेऽपायप्राप्तिरेव स्यादित्याह-विशोध्यंति विनिश्चित्य, तदेवं
प्रवृत्तः सन् समयमपि गौतम ! मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

यद्यं च पूर्वेण दर्शनीवशुद्धिमनेन च मार्गप्रतिपात्तमभिधा-
य तनस्तत्प्रतीतावपि कस्यचिदनुतापसंज्ञश्च इति तन्नि-
राचिकीरियाऽऽह-

अवज्ञे जह भारवाहण,

मा मग्गे विमपेऽवगाहिया ।

पच्छा पच्छाणुतावण,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३३ ॥

अवज्ञोऽविद्यमानशरीरसामर्थ्यो, यथैवापम्ये, भारं बह-
तीति भारवाहकः । मा निषेधे । (मग्गे ति) मार्गे (विमपे
ति) विषम मन्दस्वैरतिवृत्तरम्, (अवगाहिय ति) अवगा-
ह्य प्रविश्य, त्यक्त्वा क्लृप्तजारः सन्निवृत्ति गम्यते । पश्चात्तत्काला-
नन्तर, पश्चादनुतापकः पश्चात्तापकृत्, अनुवृत्ति शेषः । इदमुक्तं
भवति-यथा कश्चिद्देशान्तरगतो बह्नाभरुपायैः स्वर्णाऽऽदिकमु-
पाज्य स्वगृहमभिमुखमागच्छन्नतिमीरुतयाऽन्यवस्त्वन्तर्हित
स्वर्णाऽऽदिकं स्वशिरस्यारोप्य कतिर्वाहनानि सम्यगुद्वहति,
अनन्तर च कचिदुपलाऽऽदिसंकुले पथि अहो ! अहमनेन
जारेणाऽऽक्रान्त इति तमुत्सृज्य स्वगृहमागतोऽत्यन्तनिर्द्वन्द्वतया-
ऽनुतप्यते, किं मया मन्दभाग्येन तत्पारित्यक्तामिति ? । एव त्वम-
पि प्रमादपरतया त्यक्तसंयमभारः सन्नेवविधो मा भूः, किं तु
समयमपि गौतम ! मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

बहिर्दमयापि निस्तरणीयमव्यं च निस्तीर्णमित्यभिसे-
धितोत्साहमङ्कोऽपि स्यादिति तदपनोदायाऽऽह-

तिष्ठां हू सि अण्णं महे,

किं पुण चिट्ठसि तीरमागओ ? ।

अजितुर पारं गमित्तए,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३४ ॥

(तिष्ठां हू सि ति) तीर्ण एवाभ्यर्णवमिवाणवम्, (महे ति)
महान्ते गुरु, किंमिति प्रश्ने, पुनरिति वाक्योपन्यासे । ततः किं
पुनस्तिष्ठसि तीर पारमागतः प्राप्तः ? किमुक्तं भवति ?-भवन् व-
स्तुस्थितौति च कस्मात्तन् जायतोऽणव उच्यते, स च विवि-
धोऽपि त्वयोत्तीर्णप्राय एवेति केन हेतुना तीरप्राप्तेऽप्यौदासा-
न्य नजसे ? नैवेद् तद्योचितमित्याशयः, किं तु अजितरन्ति
अभ्याभिमुख्येन त्वरस्व शीघ्रो भव पारं परतीरं भावतो मुक्तिप-
दम्, (गमित्तए ति) गन्तुम् । अतश्च समयमपि गौतम ! मा
प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

अथापि स्याद् मम पारप्राप्तियोग्यतैव न समस्त्यत आह ।
१४४

अथवा शेषशिष्यापेक्षया किमस्याप्रमादस्य फलं, यत् पुन-
रयमुपदिश्यत इत्याह-

अकमेवरसेणिमुस्मिया,

सिद्धिं गोयम ! लोयं गच्छसि ।

खेमं च मिवं अणुत्तरं,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३५ ॥

कडेवरं शरीरम्, अविद्यमानं कडेवरमेवामकडेवराः सिद्धाः, ते-
षां श्रेणिव श्रेणिकडेवरश्रेणः, ययोत्तरोत्तरशुभपरिणामप्रा-
प्तिरुपया ते सिद्धिपदमारोहन्ति, क्षणकश्रेणिमित्यर्थः । यद्वा-क-
डेवराण्येकान्द्रियशरीराणि, तन्मयत्वेन तेषां श्रेणः कडेवरश्रेणः
प्रशाऽऽदिविनिश्चिता प्रामादाऽऽदिष्वारोहणे हेतुः, तथा च या न
साऽकडेवरश्रेणरनन्तरोक्तरूपैव, ताम् (उस्मिय ति) उच्छिन्नां
गमिष्यसीति संबन्धः । यद्वा- (उस्मिय ति) उच्छिन्नयेवोच्छि-
न्नोत्तरमयमस्थानावाप्त्या तामुच्छिन्नामिव कृत्वा, सिद्धिमिति
सिद्धिनामान, गौतम ! (लोयं गच्छसि ति) प्राप्स्यस्व । लोकं ग-
मिष्यसि, संशयव्यवच्छेदफलत्वाच्चास्य गमिष्यस्येव, क्रमे पर-
चक्राऽऽद्युपलब्धिर्दत्तम् । च समुच्चये, भिन्नक्रमश्च । शिवमनुत्तरं
च, तत्र शिवमशेषकुरितोपशमनं, अनुत्तरं नास्योत्तरमन्यप्रधा-
नमस्तीत्यनुत्तरं, सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । यतश्चैवं ततः समयमपि
गौतम ! मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

सम्प्रति निगमयन्नुपदेशसर्वस्वमाह-

बुद्धे परिनिव्वुत्ते चरे,

गामगए नगरे व संजए ।

मंतीमग्गं च बूहण,

समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ३६ ॥

बुद्धोऽवगतहेयाऽऽदिविज्ञागः, परिनिव्वुतः कषायाऽऽद्युपशमनः
समन्ताच्छीतीभूतः, चरेरासेवस्व, सयममिति शेषः । (गाम ति)
सुपो लोपाद् प्राप्ते गतः स्थितो, नगरे वा, उपलक्षणव्याख्या-
ऽऽदिषु च । किमुक्तं भवति ?, सर्वस्वमज्ञानविकृष्टान् सम्यग्यतः
पापस्थानेभ्य उपरतः संयतः, शास्त्रन्यस्या सर्वद्वारितानीति शा-
न्तिः निर्वाणं, तस्या मार्गः पन्थाः । यद्वा-शान्तिरुपशमः, सैव
मुक्तिः तस्या हेतुमार्गः शान्तिमार्गो, दशविधधर्मोपलक्षण शान्ति-
ग्रहणम् । तम्, च शब्दो भिन्नक्रमः, ततो बृहत्स्व भव्यजनप्रदुषण-
या वृद्धि नयेः, ततः समयमपि गौतम ! मा प्रमादीरिति सूत्रार्थः ।

इत्थं भगवदभिहितमिदमाकर्ण्य गौतमो यत् कृतवांस्तदाह-

बुद्धस्म निसम्प जासियं,

सुकहियमपपओवमोहियं ।

रागं दोसं च त्रिदिया,

मिच्छिगइं गए गोयमं (ति बेमि) ॥ ३७ ॥

बुद्धस्य केवलाऽऽलोकाद्वलोकितसमस्तवस्तुतत्त्वस्य, प्रकमान्
धर्ममहावीरस्य, निशम्याऽऽकर्ण्य, भाषितमुक्तं, सुप्नु शोभनेन नया-
नुगततत्त्वाऽऽदिना प्रकारेण, कार्यतं प्रबन्धेन प्रतिपादितं सुकयि-
तम् । अत एवार्थप्रधानानां पदान्यर्थपदानि, नैरुपशान्तेन जात-
शोभमर्थपदोपशोभितम्, राग विषयाऽऽद्यजिघृक्षविषयम्, द्वेष-
मपकारिण्यप्रीतिप्रदं, चः समुच्चये । त्रिदियाऽपनीय, सिद्धिगति
गतः प्राप्तो गौतम इन्द्रभूतिनामा जगत्प्रथमगणधर इति सु-

अर्थः । इतिः परिसमाप्तौ । अवीमीनि पूर्ववत् । उत्त० पाई०
१० अ० । मा० म० । आ० चू० । स० । नि० चू० ।

दुमपुष्पिकयञ्जयण-दुमपुष्पिकाध्ययन-न० । दुमस्य पुष्पं
दुमपुष्पम् । अत्रयवलक्षणः वष्टीममासः । दुमपुष्पशब्दस्य
“ प्रागिवात्कः ” ॥ ५ । ३ । ७० ॥ इति वर्त्तमान अज्ञाने कु-
त्सिते सङ्गायां कानि प्रत्ययेनकारलोपे च कृते दुमपुष्पक इति
मातिपादकस्य स्त्रीत्वविचक्षायाम् “ अजाऽऽद्यतष्टाप् ” ॥ ४ । १ । ४ ॥
इति टाप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे च कृते “ प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात्
इवाप्यसुपः ” ॥ ७ । ३ । ४४ ॥ इतीत्ये कृते “ अकः सवर्णे
दीर्घः ” ॥ ७ । १ । १० ॥ इति दीर्घत्वे परगमने च दुम-
पुष्पिकेति भवति । दुमपुष्पोदाहरणयुक्ता दुमपुष्पिकेति । दुम-
पुष्पिका चासौ अध्ययने चेति समानाऽऽधिकरणस्तत्पुरुषः ।
दुमपुष्पिकाऽध्ययनामिति ।

अस्य वैकारिकानि प्रतिपादयन्नाह-

दुमपुष्पिका य आडा-रप्मणा गोयरे तथा उंठो ।

मेस जङ्गला सप्ते, वणऽस्वऽसुगोलऽसुदगे ॥ ३७ ॥

(एषां पदानामर्थस्तत्तच्छब्देषु) दशवैकारिकस्य दुमपुष्पो-
दाहरणयुक्ते प्रथमेऽध्ययने, दश० नि० १ अ० ।

दुमराय-दुमराज-पुं० । प्रधानवृत्ते, स्था० ४ उा० ४ उ० ।

दुमसेण-दुमसेन-पुं० । तवमवासुदेवबन्धवयोः पूर्वजत्वे स्वना-
मक्याते धर्माऽऽचार्ये, स० । श्रेणिकस्य राज्ञो धारणयां जाते
स्वनामक्याते पुत्रे, स च महावीरस्यामिनोऽन्तिके प्रव्रज्य
बोरुशवर्षपर्यायः सलेखतया मृत्वाऽपराजितं देवश्लोके उ-
पपद्य ततश्चयुष्वा मर्दावर्द्धे सेत्स्यतीत्यनुत्तरापपातिकद-
शानां द्वितीयवर्गस्याष्टमेऽध्ययने मूचितम् । अणु० २ वर्ग १ अ० ।

दुमिय-धवलित-त्रि० । श्वेतीकृते, “ दुमियदुमदृ । ” ‘दुमिय’
सुधापङ्कधवलिते घृष्ट पाषाणाऽऽदिना उपरि घर्षिते ततो मृष्टे
मस्तीकृते । मू० प्र० ३० पाहु० । च० प्र० । भ० । कल्प० ।

दुमिस्स-द्विमिश्र-न० । औदारिकमिश्रवैकारिकमिश्रद्विके, क-
र्म० ४ कर्म० ।

दुमुह-द्विमुख-पुं० । स्वनामक्याते द्वितीये प्रत्येकबुद्धे, उत्त० ।
काम्पित्यपुरं जयवर्मराजा, तस्य गुणमाला प्रिया । अन्ये-
युर्जयवर्मा राजा स्थपतीनेवमाह—अद्भुतमास्यानमणरूप कु-
रुत । वास्तुहस्तैर्हमिपूजापुरस्सरं नृमिभागं परीक्ष्य सुमुहुर्नै-
खान विराचित, तत्र खानं पञ्चमदिवसे नानामणिमण्डितः
स्रमणिरिव प्रव्रजन् मुकुटो दृष्टः * । तैर्विहसो राजा महर्षे-
रुमिनस्ते मुकुटं जप्राह । विचित्रवादित्रनिर्घोषपूर्वं मदनो-
त्सवेन तं मुकुटं स्वगृहे प्रावेशयत् । वस्त्राऽऽद्यैः सनकृताः शि-
ष्टिपनो विमानसदृशमास्थानमण्डपं सद्यश्चक्रुः । शिप्रकरंस्तत्
सद्य एव विचित्रतम् । नृपः ह्यमुमुहुर्नै तं मुकुटं मस्तके नि-
धाय तस्मिन्नास्थानमण्डपे सुसिद्धासने निषण्णः, तस्मिन् मुकुटे
मूर्धस्थिते सति राज्ञो मुखद्वयं दृश्यते, तत्रनु स राजा लोके
द्विमुखतया विद्यमानः ।

अथेयं मुकुटकथा-अवन्तीशेन अण्डप्रद्योतेन मुकुटवर्णकं शुभा
स्वदूतः प्राहितः । वृत्तोऽपि तत्र गत्वा द्विमुखं प्राति पथमवादात्-
राजन् ! तत्र मुकुटमिमं अण्डप्रद्योतनूपतिर्माणयति, यदि तत्र
जीवितेन कार्ये, तदा तस्याऽयं प्रेष्यः । एवं वृत्तवचः शुभा द्विमु-

* मुकुटं किरीटं पुनपुनः कर्मित्यमरः ।

खनरेन्द्रः प्रोवाच-रे वृत्त ! तत्र स्वामिनो मम मुकुटप्रदणान्ति-
बाधः स्वयस्तुहारणायैव जातोऽस्ति, त्वं तत्र गत्वा स्वस्वामिनं
प्राप्य-विवा देवीं राज्ञी १. अनन्तगिरिनामा हस्ती २, अग्निजी-
रुनामा रथः ३, मोहजङ्गुनामा ४ वृत्तश्चेति वस्तुचतुष्टयं
ममाऽप्यन्तार्मास्त्युक्त्वा द्विमुखनृपेण स वृत्तो गले धृत्वा निष्का-
सितः, उज्जायिनीं गत्वा अण्डप्रद्योताय तद्वचो निवेदयामास ।
शुद्धोऽयं अण्डप्रद्योतनूपतिर्गणनायकतुरगगजेन्द्ररथपद्मिन्द-
लपरिवेष्टितः स्थाने स्थाने प्राभूतपूर्वकमभ्यागतानेकराजसै-
न्यवर्द्धमानबलः पञ्चालदेशसीमं प्राप । द्विगुणोत्साहं द्विमुख-
नृपस्तैः सप्तसुतैः सैनिकैश्च परिभूतअण्डप्रद्योतसंमुखम-
गात् । तयोर्धोरसंभामो बभूव । मुकुटप्रभावाद् द्विमुखराजस्तदा
द्विगुणं वृजबलं प्रससार । कृतेन सक्रमपि अण्डप्रद्योतबलं
तेन भग्नं नष्टं च अण्डप्रद्योतं रथाभिपात्य बभूव च स्वपुरं नि-
न्ये द्विमुखनृपः, तस्माऽऽवासे भयरीत्या रक्षितवान् । अन्यथा
अण्डप्रद्योतेन प्रकामस्वरूपां सत्तावप्यां कन्यां दृष्ट्वा यामिकाना-
मेवमुक्तम्-अस्य द्विमुखराजः कन्यपत्यानि सन्ति ? इयमङ्गजा च
कस्य ? यामिका ऊचुः-मस्य राज्ञो यनमाला पत्नी सप्त सुतान्
सुपुत्रे, अन्यथा तथा चिन्तितम्-मम सप्त पुत्रा जाता लालिताश्च,
पुत्रा तु नैकाऽपि जातेति स्वमनोरथपूर्वये सा मदनयज्ञमाररा-
ध । अन्यथा सा कल्पद्रुमकलिकां स्वमे ददर्श, क्रमेणमां सुपुत्रे ।
यज्ञोपयाचितं दृष्ट्वाऽस्या मदनमङ्गजीनि नाम कृतम् । साऽप्रते
सर्वत्रोक्तचमत्कारकार । यौवनाऽऽगमे इयं जानेति यामिकवचनं
श्रुत्वा, अप्सरोधिकं तद्वृत्तं च दृष्ट्वा कामाऽऽस्तअण्डप्रद्योतश्चिन्त-
यति-इयं चेन्मम पत्नी स्यात्तदा मम जीवितं सफलं स्यात्, रा-
ज्यप्रशोऽपि मे कल्याणाय जातः, यदि य दृष्ट्वा, चेद् द्विमुखराजा
इमां मष्टा ददातु, तदाऽहमस्य यावज्जीवं सेवको भवामि । अ-
ण्डप्रद्योतस्येदृशः परिणामस्तस्य यामिकैर्ज्ञात्वा द्विमुखराज्ञे क-
थितः । राजाऽऽकृष्य यामिकैश्च अण्डप्रद्योतः सज्जायमानोतः ।
द्विमुखराज्ञाऽभ्युत्थानं कृत्वा अण्डप्रद्योतः स्वार्काऽऽसने नि-
वेशितः । स प्राज्जग्रीभूय एव समापे-मत्प्राणास्तव वशगाः
सन्ति, मच्छ्रियस्त्वदायत्ताः सन्ति, त्वं मम प्रहृष्टसि, अह-
मतः परं सदैव तव सेवकोऽस्मि । अथ तद्भावं वत्ता द्वि-
मुखराजा अण्डप्रद्योताय तदेव निजां पुत्रीं ददौ, उयोतिर्विद्विः
सुमुहसं दत्ते अण्डप्रद्योतनृपो द्विमुखराजपुत्रीं परिणीतवान्, क-
रमांत्तावमरे च तस्मै धनं द्रव्यं दत्तमवन्तीदेशं च दत्तवान् ।
कन्यासहितं चण्डप्रद्योतं स्वदेशे द्विमुखो विसर्जितवान् । अ-
न्यथा द्विमुखनरेन्द्रस्य पुरं लोकैरन्ध्रस्तम्भोऽद्भुतः कृतः, पूजित-
श्च, द्विमुखनृपोऽपि तं भृशं पूजितवान्, तस्मिन्महे ध्यर्तानेऽप्ये-
युस्तामन्धस्तम्भं यिलुप्रशोभममेध्वान्तःपतितं द्विमुखराजा द-
दर्श, एवं च चिन्तितवान्-जनेयः पूजितो, मणिमालाकुसुमाऽऽदि-
भिश्च गृह्णारितः सोऽयमिन्द्रस्तम्भः साऽप्रतभीदशो जातः, य-
थाऽयं स्तम्भः पुत्रीपरावस्थाभेदमाप्तः, तथा सर्वोऽपि संसारो
जिन्नां भिन्नामयस्यां प्राप्नोति, अत्रस्याभेदकारणं रागद्वेषाद्वेषः,
तत्प्रलयस्तु समताऽऽश्रयणाद्भवति, समता च ममतापरित्यागा-
द्भवति, ममतापरित्यागस्तु सेयमे विना न भवति । नि वैराग्यमाप-
न्नः शासनदेवतासमर्पितवेषः सर्वविरतिसामायिकं द्विमुखराजः
स्वयं प्रतिपद्य प्रत्येकबुद्धो बभूव । वक्तव्यं-“वीक्ष्यामि तं पौरजनेः
सुरेश-ध्वजं च सुप्तं पतितं परेऽङ्घ्रि । भूतिं त्वज्जुतिं द्विमुखो
निरीक्ष्य, बुद्धः प्रपेदे जितराजप्रमम् ॥ १ ॥” इति । उत्त० ६
अ० । ४४० । महा० । ती० ।

दुमोक्ख-दुमोक्क-त्रि० । दुःखेन मुच्यते इति दुमोक्कः । दुरुत्तरे,
सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

दुम्भ-दुर्भति-त्रि० । दुष्टा पापोपादानतया मतिर्यस्य सो दु-
र्भतिः । सूत्र० १ श्रु० ११ अ० । विपर्यस्तषुद्धौ, सूत्र० १ श्रु०
१ अ० २ उ० ।

दुम्भणी-देशी-कलहशीलायां स्त्रियाम्, दे० ना० ५ वर्ग ४७
गाथा ।

दुम्भण-दुर्भनस्-त्रि० । दैन्याऽऽदिमति, द्विष्ट इत्यर्थः । स्या० ३
ठा० २ उ० । " दुम्भणजणद्वयवज्जियं । " कल्प० १ अधि०
१ कण ।

दुम्भणय-दौर्भनस्य-न० । दुष्टमनोभावे, दश० ६ अ० ३ उ० ।

दुम्भय-दुर्भद-पुं० । दुष्टो मदेऽ दुर्भदः । दुष्टे मदेऽ तद्वति च । त्रि० ।
आचा० १ श्रु० ६ अ० २ उ० ।

दुम्भह-दुर्भय-पुं० । वसुदेवस्य धारण्यां जाने पुत्रे, अन्त० ३
वर्ग १ अ० । (तद्वत्कव्यता गजसुकुमारस्येव) मर्कट, दे० ना०
५ वर्ग ४४ गाथा ।

दुम्भ-दुर्भेधम्-पुं० । दुष्टा मेधा यस्य सौ दुर्भेधः । उक्त०
७ अ० । दुर्बुद्धौ, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । दश० । विपा० । दुष्टा
विपर्ययाऽऽदिदोषदुष्टत्वेन मेधा वस्तुरूपाऽधधारणशक्तयेषां ते
दुर्भेधसः । विषयेजितेषु जन्तुषु, उक्त० ७ अ० ।

दुम्भोय-दुर्भेच-त्रि० । दुःकृपणीये, विशेष० ।

दुय-दुन-न० । शीघ्रे, स्या० ७ ठा० । नि० चू० । त० । नाट्यभेदे,
ज० ५ वक्र० । आ० चू० । आ० म० । गेयदोषे, दुन यस्वगितं गीयते,
स्वरितगाने हि रागप्राप्तिरङ्गव्यक्तिश्च न प्रवति । ज० १ वक्र० ।
जी० । द्रव्यधर्म, दु-क्तः । वृत्ते, पु० । शीघ्रनावति, कवीभूते,
पलायित च । त्रि० । वाच० ।

दुयअ द्विक-त्रि० । द्विपरिमाणे, म० ७ श० १ उ० ।

द्विपद्-त्रि० । द्विपदे, " एव दुयत्रो भेदो । " पृथिव्यकायप्र-
योगपरिणतेष्विव द्विको द्विपरिमाणो, द्विपदो वा । म० ८ श०
१ उ० ।

दुयगा-देशी-द्वाविपद्वपती इत्यास्मिन्नर्थे, उक्त० । " बहु-
सो परितप्पती दुयगा वि । " उक्त० १३ अ० ।

दुयचारित्त-दुनचारित्व-न० । असमर्थाधस्थानभेदे, प्रश्न० ५
सम्ब० द्वार ।

दुयडाण-द्विकस्थान-न० । मूलगुणोत्तरगुणस्थाने, पं० चू० ।
दुयवित्तत्रिय-दुनवित्तमित्र-न० । वित्तमित्रताजिनये, रा० । आ०
म० । कृद्भेदे, वाच० ।

दुपसीलय-दुतशीलत्व-न० । अपर्यालोच्य संभ्रमाऽऽवेशाद् दुतं
दुतं भावणाऽऽदिषु, ध० । तथाहि-दुतशीलत्वे चाऽपर्यालोच्य सं-
भ्रमाऽऽवेशाद् दुतं दुतं भावण तथा दुतं दुतं गमनं दुतं दुतं कार्य-
करणं स्वजावस्थितेनाऽपि तीव्रोद्भूतकवशाद्दोषेण स्फुटनमिवेति
च । ध० ३ अधि० ।

दुगा-द्विता-स्त्री० । द्वयोर्भावे, यो० १६ विच० ।

दुगाह-द्विकाह-न० । द्वित्वये, आचा० २ श्रु० १ चू० ३ अ०
१ उ० ।

दुयपाण-दुर्जन-पुं० । " जययां यः " ॥ ७ । ४ । २६२ ॥ मागध्यां
जययां स्थाने यो भवतीति जययः । प्रा० ४ पाद । दुष्टो
जनो यस्मात्, यदाचरणेन साधुरपि दुष्यति । खले, वाच० ।

दुर-दुर्-अव्य० । असावे, व्य० २ उ० ।

दुरऽक्षम-दुरतिक्रम-त्रि० । दुःखेनातिक्रमो सङ्घनं विनाशो ये-
षां ते तथा । आचा० १ श्रु० २ अ० ५ उ० । दुरतिसङ्घनीये,
आचा० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० ।

दुरंत-दुरन्त-न० । दुष्टोऽन्तो विनाशः प्रान्तो वा यस्य तद् दुर-
न्तम् । दुर्विनाशो, दुष्प्रान्ते, त० । आचा० । दुःखेनान्तः पर्यन्तो
यस्य तद् दुरन्तम् । उक्त० ५ अ० । दुष्टपर्यन्ते, स्या० १ श्रु० ८
अ० । दुर्बलाने, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । विपाकवाराणे, प्रश्न०
२ आश्र० द्वार । " दुरंतपंतलकण्णो । " दुरन्तानि दुष्टपर्यवसा-
नानि प्रान्तान्यसुन्दराणि लक्षणानि यस्य स तथा । उपा० २
अ० । म० ।

दुरंदर-देशी-दुःखोत्पीर्णे, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

दुरणुचर-दुरनुचर-न० । स्या० ५ ठा० १ उ० । (' तित्थयर ')
शब्देऽस्मिन्नेव भागे २१६२ पृष्ठे व्याख्या) दुःखाऽऽसेव्ये प्रवचने
च । म० ६ श० ३३ उ० । हा० । दुःखेनानुचर्यते सेव्यते या स
तथा । प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । दुःखाऽऽसेव्ये सयमे, पञ्चा० १०
विच० । मार्गे, संयमानुष्ठानविधौ च । पुं० । आचा० १ श्रु० ४
अ० ४ उ० ।

दुराणपालय-दुरनुपालक-पुं० । दुःखेनानुपालयत इति दुरनुपा-
लः, स एव दुरनुपालकः । दुःखानुपालनीये, उक्त० २३ अ० ।
पञ्चा० ।

दुरत्य-दुग्ध्य-त्रि० । प्रामाऽऽदेर्वहःस्थे, आचा० १ श्रु० ८ अ०
२ उ० ।

दुरप्प (ण)-दुरात्पन्-पुं० । दुष्टाऽऽचारप्रवृत्ते आत्मनि, उक्त०
२० अ० । ओघ० । आ० म० । प्रश्न० ।

दुरभि-दुरभि-पुं० । वैमुख्यकृति, अनु० ।

दुरभिगंध-दुरभिगन्ध-पुं० । दुराजः सधैवामाभिमुख्येन दुष्टो
गन्धो यस्मासौ दुरभिगन्धः । दुर्गन्धयुक्ते, जी० ३ प्रति० २
उ० । आचा० ।

दुरभिगंधणाम-दुरभिगन्धनाम-न० । यदुदयात् शरीरेषु गन्धो
दुरभिरुपजायते तद् दुरभिगन्धनाम । गन्धनामकर्मभेदे, कर्म०
६ कर्म० । पं० सं० ।

दुराजिगम-दुरजिगम-त्रि० । दुःखेनाभिगन्तव्ये, " तत्रो पच्छा
अहेलोगं दुराजिगमे पण्णते । " स्या० ३ ठा० ४ उ० ।
अथ इत्यधोक्तोक्तमभि समेत, एवं च सामर्थ्याप्राप्तमधोक्तो
दुराजिगमः, क्रमेण पर्यान्ताभिगम्यत्वादिति । स्या० ३ ठा०
४ उ० । दुरवधो धे च । स० १० अ० ।

दुरवगाह-दुरवगाह-त्रि० । दुष्प्रवेशे, " स्वरेऽन्तरश्च " ॥ ८ ।
१ । १४ ॥ इति दुःखव्ययजनस्य स्वरपरे लुक् न । " दुरवगा-
हं । " आच० १ अ० । दुष्प्रवेशे, विशेष० । आ० म० । दुःखाभ्यये
च । स० १० अ० ।

दुरस-द्विस-न० । रसद्वये, तद्वति च । त्रि० । म० १ श० ७
उ० । स्या० ।

दुरहि-दुरधि-पुं० । दुर्गन्धे, तं० ।

दुरहिगम-दुरजिगम-त्रि० । 'दुरभिगम' शब्दार्थे, स्था० ३ ठा० ४ उ० ।

दुरहिद्विष-दुरधिमित-त्रि० । दुराधये दुःसेवे, दश० ६ अ० ।

दुरहियाम-दुरध्याम-त्रि० । सोढुमशक्ये दुर्विषहे, प्र० १५ श० । दुराधिसद्ये, अ० ५ श० ६ उ० । उपा० । विपा० ।

दुरद्विपासय-दुरध्यामक-त्रि० । दुराधिसहनीये, आचा० १ भु० ६ अ० ३ उ० । सूत्र० ।

दुरद्विसह-दुरधिसह-त्रि० । सोढुमशक्ये, स्था० ६ ठा० ।

दुराह-द्विगत्र-न० । द्वयो राधयोः समाहारे, स्था० ५ ठा० २ उ० ।

दुराणुवत्त-दुरानुवर्त-त्रि० । दुःखेनानुवर्त्ये, इय० ३ उ० ।

दुराराह-दुराराध-त्रि० । दुःखेनाऽऽराधये, कल्प० ३ अधि० ए कण ।

दुरारोह-दुरारोह-त्रि० । दुःखेनाऽऽरुह्यतेऽध्याम्यत इति दुरा-
रोहः । दुरध्यामे, वत्त० ३३ अ० ।

दुरालोअ-वेशी- निर्दिष्टे, दे० ना० ५ वर्गे ४६ गाथा ।

दुरामय-दुराश्रय-त्रि० । दुःखेनाऽऽश्रयन्त इति दुराश्रयः । प्रजन० ३ आश्र० द्वार । दुःखेनाऽऽश्रयन्त यमनिकोपनत्वाऽऽक्षिजि-
ति दुराश्रयः । वत्त० पा३० १ अ० । कुरे, उत्त० १ अ० ।

दुरासद्-त्रि० । दुःखेनाऽऽसाधनेऽभिज्ञते इति दुरासदम् ।
दुरभिभवे, दश० २ अ० । दुःसहे च । उत्त० २२ अ० ।

दुरितारि-दुरितारि-स्त्री० । भीसंमर्षाजनस्य प्रवचनदेव्याम्,
प्रब० २७ द्वार ।

दुरिय-दुरित-न० । दुष्टमित्रे गमने नरकाऽऽविस्मानमनेनेति ।
वाच० । पापे, आनु० ।

दुरिपारि-दुरितारि-स्त्री० । 'दुरितारि' शब्दार्थे, प्रब० २७ द्वार ।

दुरुक्त-दुरुक्त-न० । दुष्टमुक्तम् । दुष्टवचनं, वाच० । आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ८ उ० ।

दुरुत्तर-दुरुत्तर-त्रि० । "स्वरेऽन्तरश्च" ॥ ८ । १ । १४ ॥ इ-
त्यस्यैवजनस्य स्वरे परे लुक् त । प्रा० १ पा३ । दुःखेन उ-
च्यते । दुर-दु-तु-अञ् । दुस्तरं, दुष्टमुत्तरम् । प्रा० १ पा-
३ । वृष्टे उत्तरे, न० । वाच० । दुर्लभ्ये, सूत्र० १ भु० ३
अ० ३ उ० । दुर्गमे च । त्रि० । सूत्र० १ भु० ३ अ० १ उ० ।

दुरुत्तर-दुरुत्तर-त्रि० । दुःखेनोत्तरणीये, आव० ३ अ० ।

दुरुद्धर-दुरुद्धर-त्रि० । दुःखेनोद्धर्तुं शक्ये, सूत्र० १ भु० २ अ०
३ उ० ।

दुरुवचार-दुरुपचार-त्रि० । दुष्टे उपचारे, तद्वति च । 'दुरुवचारा-
ओ ।' तं० । दुरुपचाराः- दुष्ट उपचार उपचारात्स्वितवचना-
ऽऽदिविस्तारो यासां तास्तथा स्त्रियः । तं० ।

दुरुवर्णीय-दुरुपनीत-पुं० । दुष्टमुपनीतं निगमितमस्मिन्निति
दुरुपनीतम् । उपध्याम्यहेतुभवे, दश० १ अ० । स्था० ।

दुरुपनीतद्वारं भ्याचिक्यासुराह-

अणामिसगिहणभिक्षुग, दुरुवर्णीय उदाहरणं (७९)
अत्रानिमिषा मत्स्याः, तदुपहृते भिक्षुदवाहरणम्, इदं च लौ-

किकम्, अनेन लोकव्यायाहोकोत्तरमप्याक्षितं वेदितव्यमिति
गाथादस्ताक्षरार्थः । भावार्थः कथानकाद्वसेयः । तद्वसेदम्-
" किं कोऽहं तत्वाप्तिमो जालवाधकरो मच्छुगवहाप क्षि-
ओ । धुत्तेण भण्ड-आयरिय ! अघणा ते कथा । सो जण-
जात्रमेतं । " इत्यादि श्लोकाद्वसेयम्-

"कन्याऽऽचार्याऽघना ते ननु शफरवधे जात्रमइनासि मास्यान्,
ते मे मद्योपदंशाः पिबन्ति ननु युत वेइयया यासि वेइयाम् ।
कृत्वाऽरीणां गल्लेऽह्नि क नु तव रिपवो यधु सन्धि जिनांष,
चौरस्त्व एतदेतोः किं व इति कथं वेन दासीसुतोऽस्मि ॥१॥"

इदं बौक्तिकम् । चरणकरणानुयोगे तु-

"इय सासणस्स वण्णो, जायइ जणं न तारिस्सं कूया ।

वादे वि तवहसिज्जइ, निगमणमो जेण तं चेव ॥ १ ॥"

उदाहरणक्षेपना पुनरप्य स्पष्टेति । दश० १ अ० ।

दुरुवचार-दुरुपचार-त्रि० । 'दुरुवचार' शब्दार्थे, तं० ।

दुरुवृद्ध-दुरुद्वेष्टक-पुं० । दुःखेनोद्वेष्टने, इय० १ उ० ।

दुरुद्वेष्टमाण-दुरोद्वेष्ट-त्रि० । दुष्टमारोहति, "सेज्जासंघारए दु-
रदमाणे ।" आचा० २ भु० १ चू० २ अ० ३ उ० । "से मि-
क्ख वा जिकखणी वा णावं दुरुद्वेष्टमाणे ।" आचा० २ भु० १
चू० ३ अ० १ उ० ।

दुरुहियास-दुरध्यास-त्रि० । दुःखेनाधिसद्ये, सूत्र० २ भु०
१ अ० । जं० ।

दुरुद्ध-दुरुद्ध-त्रि० । आकटे, स्था० ६ ठा० । जं० ।

दुरुद्ध-दुरुद्ध-त्रि० । दुष्ट रूप यस्य स दुरुद्धः । सूत्र० २
भु० ३ अ० । बीभत्सदेहे, सूत्र० २ भु० १ अ० । विरूपे, आ० १
भु० १ अ० । "एगे दुरुद्धे" अमताहृदये, स्था० १ ठा० । दुः-
स्वनां च । अ० ७ श० ६ उ० । "दुरुद्धे दुर्वज्जे ।" अ०
१ श० ८ उ० । स्था० ।

दुरुद्धताय-दुरुपताक-पुं० । दुरुपताहेतुनया परिणमति दू-
रुपतां करोतीत्यर्थे, प्र० ७ श० १० उ० ।

दुरुवपक्तिव (ण्)-दुरुपभक्षिण-पुं० । अशुभ्यादिभक्तके,
सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ० ।

दुरुद्वेष्ट-दुरोद्वेष्ट-न० । आरोहणे, नि० सू० १२ उ० ।

दुरुहित-दुरुद्ध-अव्य० । समारोह्येत्यर्थे, समारोह्येत्यर्थे च ।
सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

दुरुद्विष-दुरुद्ध-अव्य० । आरोह्येत्यर्थे, सूत्र० १ भु० ११ अ० ।

दुरेह-द्विरेफ-पुं० । "द्विरेफ" ॥ ८ । १ । १४ ॥ इतीति उच्य-
म् । 'दुरेहो ।' प्रा० १ पा३ । द्वौ रेफौ वाचकनास्ति यस्य सः ।
अमरे, तच्छब्दस्य रेफद्वयवचनेन तद्व्याख्यमधुकरपदार्थेऽपि
द्विरेफवम् । वाच० ।

दुर्ली-वेशी-कूर्मे, दे० ना० ५ वर्गे ४२ गाथा ।

दुर्लभ-वेशी-वज्रे, दे० ना० ५ वर्गे ४१ गाथा ।

दुर्लभग-वेशी-अघटमाने, दे० ना० ५ वर्गे ४३ गाथा ।

दुर्लज-दुर्लज-पुं० । दुर्लज-सञ्ज्ञ । कचूरे, दुर्गलजायाम्,
श्वेतकण्टकारी च । स्त्री० । वाच० । दुरापे, त्रि० । प्रथम० ३

आभ्र० द्वार० पञ्चा० । दश० । सप्त० । सुश० । आ० म० । आ०
चू० । आ० तु० । आ० च० । ज० । " जीविय चयः, दुश्चयं च-
यः । दुश्चरे करे, दुश्चहं लहः, बोहि बुझः ।" (व्याख्याऽस्य
' आउ ' शब्दे द्वितीयभागे १३ पृष्ठे दृष्ट्या) शतपाकसहस्र-
पाकाऽऽदिह्ये, नि० चू० १ उ० ।

दुष्टमध्ववागाढ-दुर्जनचवपागाढ-पुं० । दुर्लभद्व्यालाजेऽ-
नागाढे, " सतपागसहस्रपागं ययं तेजं तेन सादृणो कञ्जं, त-
स्मि अन्नमंते दुष्टमध्ववागाढं ।" नि० चू० ११ उ० ।

दुष्टजजबोहिय-दुर्लभबोधिक-पुं० । दुर्लभा बोधिर्जनान्तरे जि-
नधर्मेप्राप्तयेत्यासौ दुर्लभबोधिकः । भवान्तरे दुरापजिनध-
र्मेके, प्रति० । कथा० (' सुत्रमबोहिय ' शब्दे वर्णकाऽस्य वक्ष्यते)
परिवारपुपदेऊ, पामत्याणं च आणुवत्तीण ।

जो न कहेइ विमुद्धं, तं दुल्लहबोहियं जाण ॥२८॥

परिवार आत्मव्यतिरिक्तः, ततः परिवारेण पूजा, परिवारस्य वा
पूजा परिवारपूजा । अथवा-परिवारपूजा ह्यस्वस्वप्रीतिप्रमत्ता, तस्या
हेतुर्निमित्तमिति । पार्श्वः सम्यक्त्वं, तस्मिन् ज्ञानाऽऽदिपार्श्वे तिष्ठ-
न्नाति पार्श्वस्थाः, तेषामनुवृत्तिरनुवर्त्तनं, तथा, यो न कथयति न
प्रकाशयति, विशुद्धं सर्वविशुद्धं सर्वविदुषदिष्टं यथावस्थितं सु-
क्लिमार्गं, तमाचार्यं साधु वा दुर्लभबोधिकं जानीहि । अथमत्र आ-
चार्यः--यो हि मनोज्ञसंविनोऽपि परिवारापेक्षया सम्यक्त्वसा-
ध्याचारं न कथयति, अयम-वधा प्रवृत्तः सम्यक्कथनेन प्रकटो
भाविष्यति, ततोऽयं मयि सगोचो भाविष्यति, ततः शरीराऽऽदिस्थि-
तिं न करिष्यति, पूजा वा न नविष्यतीति हेतोः, पार्श्वस्थानुवृत्त्या
वा यदुत मामेते सम्यक् कथयतः प्रकोपं यास्यन्त्यतो वरमा-
त्मसाक्षिकं कृतमिति; एते आनुवर्त्तिना भवन्तिवति स्वपुण्या
सुन्दरमपि विद्वानाः संसारसागरे निपतन्ति ।

यत उक्तम्-

" जिणाणां कृपाणां, तूणं निव्वाणकारणं ।

सुन्दरं सनुद्धं, सत्त्वं भवनिषधणं ॥

जे मयआरभरया, ते जीवा हौति अप्पदोसयरा ।

खड मइपावयरा, जे आरंजं पससति ॥ "

यत एवमतः परमाऽऽराध्यकाक्षिकसुरिभिरिव प्राणग्रहाणेऽपि
पगानुवृत्त्याऽपि नैवाव्यथा जावणीयमिति गार्थार्थः ॥ २८ ॥
दर्श० ३ तस्य ।

दुष्टजबोहियता-दुर्लभबोहिकता-स्त्री० । दुर्लभा बोधिर्जनध-
र्मो यस्य स तथा, तद्भावस्तथा । दुर्लभजिनधर्मतायाम्,
कथा० १ ठा० २ उ० । प्रति० । रा० । (पञ्चभिः कारणैर्दु-
र्लभबोधिकताकर्म करोतीत्युक्तम् ' अवलम्बाय ' शब्दे प्रथ-
मजागे ७९२ पृष्ठे)

दुल्ललिय-दुर्ललित-न० । दुर्- ' लल ' ईप्सायाम्, भावे क्तः ।
वाच० । दुष्टेच्छायाम्, दुर्लजवस्तुवाञ्छायाम्, महा० ६ अ० ।

दुल्लमिआ-दंशी-वास्याम्, दे० ना० ५ वर्गे ४६ गाथा ।

दुल्लह-दुर्लभ-त्रि० । ' दुल्लभ ' शब्दार्थे, प्रवन० २ आभ्र० द्वार ।

दुल्लहबोहिय-दुर्लभबोधिक-पुं० । ' दुल्लभबोहिय ' शब्दार्थे,
प्रति० ।

दुल्लहमेजा-दुर्लभशय्या-स्त्री० । असुखजनवसतौ, पञ्चा० १७
। वष० । नि० चू० ।

दुवअण-द्विवचन-न० । " द्विन्योक्त " ॥ ८ । १ । १४ ॥ इति
द्विशब्देकारस्योकारः । " दुवअणं ।" प्रा० १ पाद । उच्यतेऽने-
नोक्तवैति वचनम् । द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । कथा० ३ ठा०
६ उ० । व्याकरणोक्ते औतस्प्रजृतिप्रत्यये, वाच० । अस्तुद्व-
यप्रतिपादके वचने च । यथा वृत्तौ । आचा० २ शु० १ चू० ४
अ० १ उ० । आ० म० । प्रका० ।

दुर्वई-छौपदी-स्त्री० । दुपदराजदुहितरि, का० ।

एवं खलु जंवं ! तेणं कालेणं तेणं समणं चंपा णामं
नयरी होत्था । तीमं णं चंपाणं णयरीए बहिया उत्तरपुरि-
च्छिमं दिसीजाणं सुज्जपिमाणं णामं उज्जाणे होत्था । तस्य
णं चंपाणं णयरीए कोणिए णामं राया होत्था । महया
हिमवंतवस्सओ । तस्य णं चंपाणं णयरीए तओ माहणा
जायरो परिवमंति । तं जहा-सोमं १, सोमदत्ते २, सो-
मज्जू ३, अह्मा ० जाव रिउव्वेय ४ ० जाव सुपरिणिट्टिए
यावि होत्था । तेमि णं माहणाणं तओ जारियाओ हो-
त्था । तं जहा-नागमिरी, जूतमिरी, जक्खसिरी, सुकु-
मालपाणिपाया० जाव तेमि णं माहणाणं उट्ठा कंता पिया
मणुप्पां मणुप्पा विउल्ले मणुस्सए कामजोए० जाव विह-
रंति । तए णं तेमि माहणाणं अमाया कयाइ एगपओ म-
मुदागयाणं० जाव इमेयास्सवे मिहो कहाममुत्ताने समुप्पज्जि-
त्या-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अमहं इमे विउल्लधण० जाव
सावएज्जे अलाहि० जाव आमत्तपाओ कुलवंसाओ पकामं
दाउं पकामं जोत्तुं पकामं परिजाएउं, तं सेयं खलु अमहं
देवाणुप्पिया ! अस्समणस्स गिह्मे कद्धाकद्धि विउल्लं
अमणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खमावेइ, उवक्खमावेत्ता
परिभुंजेमाणा विहरंति ए अस्समणस्स एयमत्तं पदिसुणेति,
पदिसुणेत्ता कद्धाकद्धि अस्समणस्स गिह्मे विउल्लं अमणं
पाणं खाइमं साइमं उवक्खमावेति, उवक्खमावेत्ता परि-
भुंजेमाणा विहरंति । तए णं तीमे णागमिरीए माहणीए
अस्सया कयाइ जोयणवारए जाए यावि होत्था । तए णं
मा णागमिरी विउल्लं अमणं पाणं खाइमं साइमं उवक्ख-
हेति, उवक्खहेत्ता एगं महं साल्लइयं तित्तालाउइयं बहुमं-
जारसंजुत्तं नेहावगाढं उवक्खमावेति, उवक्खमावेत्ता एगं
विदुयं करयंत्तंसि आमाएति, तं खारं ककुयं अखजं वि-
मज्जुयं जाणित्ता एवं वयाभी-धिग्गु णं मम णागमिरीए
अहसाए अपुसाए दूजगाए दूजगसत्ताए दपगनिबो-
लियाए, तं जाए णं मए साल्लइए बहुसंभारसभिणं नेहाव-
गाढं उवक्खमिणं सुवहुदक्खवप य नेहक्खव य कण, तं जइ
णं मम जाउयाओ जाणिस्संति, ताओ णं मम खिसिस्संति,
तं जाव ममं जाउया न जाणंति ताव ममं सेयं एयं साल्ल-
इयं तित्तालाउयं बहुसंभारनेहकयं एगंते गोवित्ताए अमं

सालइयं महुरालाउयं जाव नेहावगाढं उवक्खमियए एवं संपेहेति, संपेहेत्ता तं सालइयं जाव गोवेति, गोवेत्ता अस्स सालइयं महुरालाउय उवक्खमहेति, उवक्खमेत्ता तेमिं माहणाणं एहायाणं जाव सुहामणवरगयाणं तं विउलं अमणं पाणं खाइमं साइमं परिवेमेइ । तए णं ते माहणा जिमियजुत्तगया ममाणा आयंता चोक्खा परमसुइचूया सकम्ममंपज्जा जाया यावि होत्था । तए णं ताओ माहणीओ एहायाओ जाव विजूसियाओ तं विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं आहारंति, आहारंत्ता जेणेव सयाइं गिहाइ तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता सकम्ममंपज्जाओ जायाओ । तए णं कालेणं तेणं समएणं धम्मघोसा नामं थेरां जाव बहुपरिवारा जेणेव चंपा णामं णगरी जेणेव सुजूमिभागे उज्जागे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता अहापनिरुत्तं उगाढं जाव विहरंति । परिमा णिगया, धम्मो कहिओ, परिमा पणिगया । तए णं तेमिं धम्मघोसाणं थेराणं अंतवासी धम्मरुई नामं अणगारे उराले जाव तेयलेस्से मामं मासेणं खममाणे विहरइ । तए णं से धम्मरुई णामं अणगारे मामखमणपारणगमि पढयाए पोरिसीए सज्झायं करेइ, वीयाए पोरिसीए भाणं ऊएइ, तइयाए पोरिसीए जहा गोयमसामी तदेव ओगाहेइ, ओगाहेत्ता तदेव धम्मघोसं थेरं आपुच्छति, आपुच्छित्ता जाव जेणेव चंपा नयरी उच्चनीचमज्झिमाइं कुल्लाईं जाव अरुमाणा जेणेव नागमिरीए माहणीए गिहे, तेणेव अणुप्पविहे । तए णं मा णागमिरी धम्मरुईणामं अणगारे एज्जमासं पासति, पासित्ता तस्स सालइयस्स तित्तकरुयस्स बहुनेहाए पणिण्डियाए हट्टुट्टा उट्टाए उट्टेति, जेणेव भत्तघेरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता तं सालइयं तित्तालाउयं बहुनेहावगाढं धम्मरुईस्स अणगारस्स पडिग्गहए मव्वमेव निस्सरति । तए णं से धम्मरुई अगारे अहापज्जमिति कट्टु नागमिरीए माहणीए गिहाओ पडिणिक्खमति, पडिणिक्खमित्ता चंपाए नयरीए मज्जं मज्जंणं पडिणिक्खमति, पडिणिक्खमित्ता जेणेव सुजूमिभागे उज्जागे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता जेणेव धम्मघोसा थेरा तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता धम्मघोसस्स अदूरमासं इरियावडियं पडिक्कमइ, पडिक्कमित्ता अमपाणं पडिक्केइ, पडिक्केइत्ता अमपाणं करयझंमि पडिदंसेति । तए णं ते धम्मघोसा थेरा तस्स सालइयस्स बहुनेहावगाढस्स गंधेणं अजिचूया ममाणा ताओ सालइयाओ नेहावगाढाओ एणं विंदुगं गहाय करयझंमि आसायंति, तित्तगं खारं करुयं अखज्जं अजोड्जं विसज्जं जाणत्ता धम्मरुई अणगारं एवं वयामी-जइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! एवं सालइयं जाव बहुनेहावगाढं आहारेइ, तेणं

तुमं अकाळे चेव जीवियाओ ववरोविज्जमि, तं मा णं तुमं देवाणुप्पिया ! इमं सालइयं जाव आहारेसि, मा णं तुमं अकाळे चेव जीवियाओ ववरोविज्जमि, तं गच्छह णं तुमं देवाणुप्पिया ! इमं सालइयं एणंतमणावाए अनित्ते थंमि-ले परिद्धेवह, परिद्धेत्ता अणं फामुयं एमणिज्जं अमणं पाणं खाइमं साइमं पडिग्गहेत्ता आहारं आहारेहि । तए णं से धम्मरुई अणगारे धम्मघोसाणं थेराणं एवं वुत्ते समाणे धम्मघोसस्स थेरस्स अंतियाओ पडिणिक्खमति, पडिणिक्खमित्ता सुजूमिभागाओ उज्जाणाओ अदूरमासं थंमिले पडिक्केइति, पडिक्केइत्ता तत्ता सालइयाओ एणं विंदुगं गहाय थंमिलंमि निस्सरइ । तए णं तस्स सालइयस्स तित्तालाउयस्स बहुनेहावगाढस्स गंधेणं बहुणि पिपोलियासहस्साणि पाउञ्जूया, जं जहा णं पिपोलिया आहारेति, तं तहा अकाळे चेव जीवियाओ ववरोविज्जइ । तए णं तस्स धम्मरुईस्स अणगारस्स इमे-यास्से अन्नत्थिए जाव समुप्पज्जित्ता-जइ ताव इमस्स सालइयस्स जाव एगम्मि बिंदुयम्मि पडिक्कत्तम्मि अणेगाइं पिपोलियामहस्साइं ववरोविज्जंति, तं जइ णं अहं एयं सालइयं थंमिलंसि सव्वं णिमिगमि तए णं बहुणं पाणाणं बहुणं जूयाणं बहुणं मत्ताणं बहुणं जीवाणं बहुकरणं भविस्समि, तं सेयं खजु ममं तं सालइयं जाव नेहावगाढं सयमेव आहारेत्तए, ममं चेव एएणं सरीरणं णिज्जाउत्ति कट्टु एवं संपेहेति, संपेहेत्ता मुहपोत्तियं पडिलेहेति, पडिलेहेत्ता सीमावरि कायं पमज्जेइ, पमज्जेत्ता तं सालइयं तित्तकरुयं बहुनेहावगाढं विलमिक्ख पणणज्जणं अप्पाणेणं सव्वं मरीरकोट्टगंमि पडिक्खति । तए णं तस्स धम्मरुईस्स तं सालइयं जाव नेहावगाढं आहारियस्स ममाणस्स मुहुत्तंवेराणं परिणममाणंमि सरीरणंमि वेयणा पाउञ्जूया उज्जला जाव दूरहियामा, तए णं धम्मरुई अणगारे अथागे अबले अवारिए अपुरिसकारपरकमे अचारणिज्जमिति कट्टु आचारजंढगं एणंते ठवेइ, ठवेत्ता थंमिलं पडिलेहेइ, पडिलेहेत्ता दब्धसंधारणं संथरेइ, संथरेत्ता दब्धसंधारणं दुरूहति, दुरूहित्ता पुग्ग्याभिमुहे संपलियंकीणमएणे करयझपरिगठियं मिरमावत्तं मत्थए अजलि कट्टु एवं वयामी-“एणो-ज्जु णं अरुंतासं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, एणो-ज्जु णं धम्मघोसाणं थेराणं मम धम्मायरियाणं मम धम्मोवएसगाणं पुडिं पि य णं मए धम्मघोसाणं थेराणं अन्ति-ए सव्वं पाणाइवाए पक्खवाए जावजीवाए जाव सव्वं परिग्गहे, इयाणि पि णं अहं तेमिं चेव जगवंताणं

अतियं सर्वं पाणातिवायं पच्यक्त्वाभि० जाव सर्वं परि-
गृहं पच्यक्त्वाभि जावज्जीवाए जहा खंदओ० जाव चरिमे-
हिं ऊमामेहिं वासिरामि” ति कट्टु आलोइयपरिकंते समा-
हिपत्ते कालगए । तए णं ते धम्मपोसा थेरा धम्मरुई अ-
णगारे चिरगयं जाणेत्ता समणे निगंथे सदावेत्ति, सदावे-
त्ता एवं वयामी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! धम्मरुई णामं
अणगारे मासखमणपारणगंसि सालइयस्म० जाव गाढस्स
निभरणइयाए बडिया णिगए चिरगए, तं गच्छइ णं तु-
ब्जे देवाणुप्पिया ! धम्मरुईस्म अणगारस्म मव्वओ स-
मंता मगणगंमणं करेइ । तए णं ते समणा निगंथा० जाव
पदिमुणेत्ति, पदिमुणेतता धम्मघोमाणं येगणं अंतियाओ
पदिणिक्खमंति, पदिणिक्खमइत्ता धम्मरुईस्म अणगारस्म
मव्वओ समंता मगणगंमणं करेमाणा जेणेव थोदिले
तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता धम्मरुईस्म अणगार-
स्म मरारिगं णिप्पाणं णिघेइं जीवियाओ विप्पजइ पा-
संति, पासइत्ता हा हा अहो अकज्जमिति कट्टु धम्मरुईस्म
अणगारस्म परिनिव्वाणवत्तियं काउस्मगं करेत्ति, धम्मरुई-
स्म अणगारस्म आयारभंमणं गेएइत्ति, गेएइत्ता जेणेव
धम्मघोमा थेरा तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छइत्ता मपणा-
मपणाए पदिकमंति, पदिकमइत्ता एवं वयामी-एवं खलु
अम्हे तुम्हं अंतियाओ पदिणिक्खमाणा सुजुमिभागस्म उ-
ज्जाणस्म परिपेरंते णं धम्मरुईस्म अणगारस्म सर्वं० जाव
करेमाणा जेणेव थोदिले तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
० जाव इहं इव्वमागया, तं काद्वगए णं जंते ! धम्मरुई अण-
गारे, इममे आयारभंमए । तए णं ते धम्मघोमा थेरा पुव्वमए
ववआं गच्छति, उवआं गच्छित्ता समणे निगंथे णिगं-
थाओ य सदावेत्ति, सदावेत्ता एवं वयामी-एवं खलु
अज्जो ! मम अंतेवामी धम्मरुईणामं अणगारे पयइभइए
० जाव विणीए मामं गामेणं अणिकिखत्तेणं तथोक्कमेणं०
जाव णागमिरीए माहणीए गिइं अणुप्पविट्ठे । तए णं सा
णागमिरी माहणी० जाव णिसरइ । तए णं से धम्मरुई
णामं अणगारे अट्टापज्जत्तमिति कट्टु० जाव काद्वं अणव-
कंममाणे विहरति, से णं धम्मरुई णामं अणगारे वहुणि
वासाणि सामसपरियागं पाउणित्ता आलोइयपरिकंते समा-
हिपत्ते कालमामे काद्वं किच्चा उहुं सोहम्मे० जाव मव्वइ-
मिच्छे मद्दाविमाणे देवत्ताए उववस्से । तत्थ णं अजहम्मणु-
कासेणं तेत्तीमं सागरोवमाइं ठिई पसत्ता । तत्थ णं धम्मरु-
ईस्म वि तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिती पसत्ता । मे णं धम्मरुई
देवे ताओ देवलोगाओ० जाव मद्दाविदेहे वामे सिज्जहिंति,
बुज्जहिंति० जाव अंतं काद्विति । तं धिरत्थु णं अज्जो ! ना-

गमिरीए माहणीए अहम्माए अपुष्पाए० जाव निबोलियाए
जइ णं तहास्से सादूणं सादुरूवे धम्मरुई णामं अणगारे मा-
सखमणपारणगंसि सालइयणं० जाव एहावगादेणं अकाले
चेव जीवियाओ ववरोविए । तए णं ते समणा निगंथा
धम्मघोमाणं थेराणं अंतिए एयमइं सोच्चा णिमम्म चंपाए
णयरीए सिंघाडगतिग० जाव बहुजणस्म एवमाइक्खंति०
४ धिरत्थु णं देवाणुप्पिया ! णागसिरीए माहणीए० जाव
निबोलियाए, जाए णं तहास्से सादूणं सादुरूवे सालइयणं
जीवियाओ ववरोवेत्ति । तए णं तेमिं समणाणं अंतिए एयमइं
सोच्चा णिमम्म बहुजणो अस्समणस्म एवमाइक्खंति० ५ धि-
रत्थु णं णागसिरीए माहणीए० जाव ववरोविए । तए णं
ते माहणा चंपाए नयरीए बहुजणस्म अंतिए एयमइं सोच्चा
णिसम्म आसुरुत्ता० जाव मिममिसेमाणा जेणेव णागसिरी
माहणी, तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छइत्ता णागसिरी माह-
णि एवं वयामी-हं जो णागसिरी ! अपन्थियपत्थिए दुग्-
तपंतलक्खणे हीणपुष्पाचाउदमे धिरत्थु णं तव अधम्माए अ-
पुष्पाए निबोलियाए० जाव णं तुमं तहास्से सादूणं सादुरूवे
मासखमणपारणगंसि सालइयणं० जाव ववरोविए, उच्चाव-
याहिं अक्कोमणाहिं अक्कोमंति, उच्चावयाहिं उच्छंसणाहिं उ-
च्छंसंति, उच्चावयाहिं निम्भत्थणाहिं निम्भत्थ्येत्ति, उच्चावयाहिं
निच्चूइणाहिं निच्चूहेत्ति, उच्चावयाहिं निच्छोरणाहिं निच्छो-
हेत्ति, तज्जेत्ति, तालेत्ति, तज्जित्ता तालित्ता साओ गिहाओ
निम्भच्छेत्ति । तए णं मा नागमिरी माहणी सयाओ गिहाओ
निच्चूइा समाणी चंपाए नयरीए सिंघाडगतिगचउक्कचसर-
चउम्भुहेपु बहुजणेणं हीज्जिज्जमाणी खिसिज्जमाणी निदिज्ज-
माणी गरहिज्जमाणी ताज्जज्जमाणी तालिज्जमाणी बहि-
ज्जमाणी पव्वहिज्जमाणी धिकारिज्जमाणी युक्कारिज्जमाणी
कत्थइ वि ठाणं वा निलयं वा अलज्जमाणी दंकिखंडनिव-
सणा खंडमज्जयखंडयडगदन्त्यगया फट्टइ माहइसीमा मच्छिया-
चदगरेणं अणिज्जमणा० जाव गेहे गेहे णं देहंबलियाए
वित्ति कप्पेमाणी विहरति । तए णं तामे नागसिरीए
माहणीए तज्जवंसि चेव सोलम रोगायंका पाउञ्जूया ।
तं जहा-“मामे १ खामे २ जरे ३ दाहे ४, कुच्छिमूले ५
जगंदरे ६ । अरमा ७ जोणिमूले ८० जाव कोहे १६ ।” तए
णं मा नागमिरी माहणी सोलमहिं रोगायंकेहिं अजिजू-
या समाणी अट्टदुहद्वमट्टा कालमामे कालं किच्चा छट्ठीए
पुढवीए उक्कोमेणं बावीमं सागरोवमडिनीए नेरइयत्ताए
उववस्सा । मा णं तओऽणंतं उव्वइत्ता मच्छेसु उववस्सा ।
तत्थ णं सत्थवज्जा दाहवक्कीए कालमामे काद्वं किच्चा
अहे सत्तगाए पुढवीए उक्कोमेणं तेत्तीसं सागरोवमडिईए

नेरइयत्ताए उववत्ता । सा एं तओऽणंतरं उववत्ता दोषं पि मच्छेसु उववज्जति । तत्थ वि य णं सत्थवज्जा दाहवकंतीए दोच्चं पि अहे मत्तमाए पुढवीए उकोसेणं तेत्तीसं सागरोव-
मद्धिण्णसु नेरइएसु उववज्जति । सा एं तओहिंतो० जाव उ-
ववत्ता तच्चं पि मच्छेसु उववत्ता । तत्थ वि य णं सत्थवज्जा०
जाव कालमामे कालं किच्चा दोच्चं पिउठाए पुढवीए उको-
सेणं, तओऽणंतरं उववत्ता उरगेसु, एवं जहा गोसालो
पुढवीसु तहा नेषव्वं० जाव रयणप्पजाओ सत्तसु उव-
वत्ता, तओ उववत्ता सलीसु उववत्ता, तओ उववत्ता-
त्ता जाई इमाई सहयरविहाणाइ० जाव अवुत्तरं च णं
खरवायरपुढविकायत्ताएसु अणेगसयसहस्सखुत्ता, मा णं
तओऽणंतरं उववत्ता इहेव जंबुदीवे दीवे भारहे
वामे चंपाए नयरीए सागरदत्तस्म सत्थवाहस्स भहाए
भारियाए कुच्चिमि दारियत्ताए पयाया ।

इद मर्धे सुगमम् । नवरं (नारदय नि) शारदिकं, सारणे वा
रसेन चितं युक्तम्-मारचितम्, (नितावाउय नि) कटुकतुम्पक-
म्, (बहुमभारमंजुत्त) बहुभिः संभारय्यैरुपरि प्रकृष्टयै-
स्त्वगलाप्रभृतिभिः सयुक्तं यत्तत्तथा, स्नेहावगाढं स्नेहव्याप्तम् ।
(दुर्जगन्मत्ताए स्ति) दुर्भगः मर्धः प्राणी यस्याः सा तथा ।
(दुर्भगनिबोझियाए स्ति) निम्बगुलिकेव निम्बफलमिव अत्यन्ता-
द्वेयस्वसाधर्म्याद् दुर्जगानां मध्ये निम्बगुलिका दुर्जगनिम्बगुलि-
का । अथवा-दुर्जगानां मध्ये निम्बोक्षिता निमज्जिता दुर्भगनि-
बोक्षिता, (जाडयाउ स्ति) देयगणां जाया भार्या इत्यर्थः । (वि-
लमिवेत्यादि) विले इव रन्ध्रे इव पन्नगभूनेन सर्पकल्पेन
आत्मना करणभूतेन मर्धे तद्वत्तावु शरीरकाष्ठकेन प्रक्षिपति ।
यथा किल विले सर्पे आत्मानं प्रक्षिपति प्रवेशयति पार्श्वान्
असंस्पृशन्, एवमसौ वदनक-दरपादवान् असंस्पृशज्जाहारेण
तद्वत्चेवारणतस्तवलावु जउरविन्ने प्रवेशितवानिति प्रावः । (ग-
मणागमणाए पडिक्कमान स्ति) गमनागमनार्थापधिकीम्, (उ-
च्चावयादि नि) असमञ्जसाभिः (अक्कोमणाहिं नि) मृताऽसि त्व-
मित्यादिभवेचनेः (उद्धमणाहिं ति) दुष्कुर्वीनेत्यादिभिः कुला-
द्व्यभिमानपाननायैः (निच्छुद्धणादि ति) नि सरास्सद्वेहादि-
त्यादिभिः (निच्छोरुणाहिं ति) त्यजामदीयं वस्त्राऽऽदित्यादि-
भिः (नञ्जति स्ति) क्रास्यमि पापे ! इत्यादिजननतः । (तांति ति
स्ति) चपेटाऽऽदिभिः । इत्ययमाणा जायुद्धघट्टनेन, स्त्रियमाणा
परोक्षकुरप्पनेन, निन्द्यमाणा मनसा जनेन, गह्वमाणा तत्समकृमे-
ष, नज्यमाना अङ्गुलीचालनेन क्रास्यमि पापे ! इत्यादिभजनतः ।
प्रत्ययमाणा यष्टणादिनामनेन, धिक्क्रियमाणा धिक्क्रयद्विष-
यीक्रियमाणा, एवं यूत्क्रियमाणा, दगिर कृतसंधानं जीणवस्त्रं, त-
स्य अण्डं नियमन परिधानं यस्याः सा तथा, खण्डमल्लक ख-
ण्डशरायं जिज्ञाताजने, खण्डघटकं च पानीयभाजने, तौ हस्त-
योगेनौ यस्याः सा तथा । (फुट्टे ति) स्फुटितं स्फुटनकेशसं-
यत्वेन विकर्णकेशः (ह्माहम् ति) अथर्थे, शीर्षे शिरो य-
स्याः सा तथा । मक्किकाचउत्तरेण मक्किकाचमुदायेन, अन्धीय-
मानमार्गा अनुगम्यमानमार्गा, मत्ताविसं हि वस्तु माक्षिकाभि-
र्बहुपन पवेति । देहवलिमय्येतद्व्याख्यानं देहवलिका, तथा,

अनुस्वारो नैपानिकः । (माथवज्ज स्ति) शस्त्रवध्या, जानेनि
गम्यते । (दाहवकंतीए स्ति) दाहव्युक्तान्त्या दाहोत्पत्त्या, "ख-
इयरविहाणाइ० जाव अवुत्तरं च " इत्यत्र गांशालकाध्ययनम-
मानं सूत्रं तत एव इदं, बहुव्यात् तु न लिखितम् ।

तए णं सा जहा सत्थवाही नवएहं मासाणं ब-
हुपमिपुष्पाणं० जाव दारियं पयाया सुकुमाल्लकोमलियग-
यतालुयसमाणा, तीसे णं दारियाए निव्वत्ताए वारमाहियाए
अम्मापियरो इमं एयास्सं गोणं गुणनिप्फलं नामधेज्जं
करेति-जम्हा णं एसा दारिया सुकुमाल्लगयतालुयसमाणा,
तं होज्जाणं अम्हं इमीमे दारियाए नामधेज्जं सुकुमा-
लिया । तए णं तीसे दारियाए अम्मापियरो णाम-
धेज्जं करेति सुकुमालियत्ति । तए णं मा सुकुमालिया दारि-
या पंचधाईपग्गिगहिया । तं जहा-खीग्धाईए, पज्जणधाईए,
मंदणधाईए, अंधधाईए, कील्लावणधाईए, गिरिकंदरमल्लीणा इव
चंपगल्लया णव्वाया निव्वायायंसि० जाव परिवव्वइ । तए णं
सा सुकुमाल्लिया दारिया उम्मुक्कवात्तभावा रूवेण य जाव-
णेण य लावणेण य उक्किट्टा उक्किट्टमरीग जाया आवि
होत्था । तत्थ णं चंपाए णयरीए जिणदत्ते णामं स-
त्थवाहे पग्गिसइ अहे । तस्स णं जिणदत्तस्म जहा भारि-
या सुकुमाल्ल्या उट्ठा० जाव माणस्मए कामभोगे पच्चणुव्व-
वमाणा विहरति । तस्म णं जिणदत्तस्म पुत्ते जहाए भा-
रियाए अत्तए मागरए णामं दारए सुकुमाले० जाव सु-
रूवे । तए णं से जिणदत्ते सत्थवाहे अणया कयाइ
सयाओ गिट्ठाओ पमिणिकखमति, पमिणिकखमइत्ता मा-
गरदत्तस्म सत्थवाहस्म अदूरसापेंतेण धीनीवयति, इमं च
णं सुकुमाल्लिया दारिया एहाया चेन्नियासंपरिवुत्ता उ-
प्पि आगामतल्लमि कणगमइत्तेहुमएणं कील्लमाणी की-
ल्लमाणी विहरति । तए णं से जिणदत्ते सत्थवाहे
सुकुमालियं दारियं पामइ, पामइत्ता सुकुमालियाए दा-
रियाए रूवेण य जायविम्हए कोहुंबियपुरिसे सहा-
वेइ, सहावेइत्ता एवं वयामी-एम णं देवाणुप्पिया ! कस्म
दारिया, किं णामधेज्जं ? । तए णं से कोहुंबियपुरिसा जि-
णदत्तेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ता समाणा इट्ठुट्ठा कर-
यत्त० जाव एवं वयामी-एम णं देवाणुप्पिया ! सागरद-
त्तस्म सत्थवाहस्म धूया भहाए अत्तए सुकुमालिया णामं
दारिया सुकुमालपाणि० जाव उक्किट्टा । तए णं से जिण-
दत्ते सत्थवाहे तेमि कोहुंबियाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा
जेणव मए गेहे तेणव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता एहा-
ए मित्तनानिमाट्ठिं संपरिवुत्ते चंपाए णयरीए मज्जं म-
ज्जेणं जेणव सागरदत्तस्म सत्थवाहस्म गिहे तेणव उवा-
ए । तए णं से सागरदत्ते सत्थवाहे जिणदत्तं सत्थवाहे

एज्जमाणं पासति, पामडत्ता आनणाओ अन्नुहेति, अ-
बुद्धेता आमगेणं उवनिपेतेति, उवनिपेतेता आस-
त्थं वीमत्थं सुहासणवरगयं जिणदत्तं सत्थवाहं एवं व-
यासी-जण देवाणुप्पिया ! किमागमणप्पओयणं ? । तए णं
से जिणदत्ते सत्थवाहे मागरदत्तं सत्थवाहं एवं वया-
सी-एवं खलु अहं देवाणुप्पिया ! तव धूयं जहाए अ-
स्यं सुकुमालियं सागरदत्तस्म भारियत्ताए वरेमि, जइ णं
जाणह देवाणुप्पिया ! जुत्तं वा पत्तं वा सत्ताहणिज्जं वा
सरिसो वा संजोगो, तो दिज्जउ णं सुकुमालिया दा-
रिया सागरस्म दारगस्म, तए णं देवाणुप्पिया ! जण
किं दलयामो सुक्कं भुकुमालियाए ? । तए णं से सागरदत्ते स-
त्थवाहे जिणदत्तं सत्थवाहं एव वयासी-एवं खलु दे-
वाणुप्पिया ! सुकुमालिया दारिया एगा जाया इट्ठा० ए जा-
व किमंग ! पुण पासणयाण, तं नो खलु अहं इच्छामि
सुकुमालियाए दारियाए खणमवि विपओगं, तं जइ
णं देवाणुप्पिया ! सागरए दारए ममं घरजामाउए जवड,
तो एं अहं सागरस्म दारगस्म सुकुमालियं दारियं
दलयामि ? । तए णं मे जिणदत्ते सत्थवाहे मागरद-
त्तेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ते समणे जेणेव मए गिहे ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सागरं दारयं मदावेति, म-
हावेत्ता एवं वयासी-एवं खलु पुत्ता ! सागरदत्ते सत्थ-
वाहे ममं एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! सुकुमालि-
या दारिया इट्ठा ए, तं जइ णं सागरए दारए ममं
परजामाउए भवति० जाव दलयामि । तए णं मे सागरए
दारए जिणदत्तेणं सत्थवाहेणं एवं वुत्ते समणे तुमिणीए
संचिद्धइ । तए णं मे जिणदत्ते सत्थवाहे अणया कयाइ
सोहणंमि तिहिकरणे विउलं अमणं पाणं खाइमं साइमं
उवक्खवावेति, उवक्खवावेत्ता मित्तनाइं आमंतेति, आमं-
तेत्ता सक्कारेत्ता सम्माणेत्ता सागरं दारयं एहायं० जाव
सव्वालंकारविजूसियं करंति, करंत्ता पुरिससइस्सवाहि-
णीयं मीयं वुरूहावेति, वुरूहावेत्ता मित्तनाइ० जाव परि-
वुद्धं सव्विद्धीए माओ गिहाओ णिगच्छइ, णिगच्छइत्ता
चंपा नगरिं जेणेव सागरदत्तस्स गिहे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता मीयाओ पओरुहेति, पओरुहेत्ता सागरं दारयं
सागरदत्तस्स उवणेइ । तए णं से सागरदत्ते सत्थवाहे
विपुलं अमणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खवावेत्तं, उवक्ख-
वावेत्ता० जाव सम्माणेत्ता सागरं दारयं सुकुमालियाए
दारियाए सच्चि पट्टयं दुरूहावेति, दुरूहावेत्ता मेयापीत-
एहिं कलमेहिं मज्जावेति, मज्जावेत्ता हांमं कारावेति, कारा-
वेत्ता सागरदत्तं दारयं सुकुमालियाए दारियाए पाणिं

गिएहावेत्तं । तए णं सागरए दारए सुकुमालियाए दा-
रियाए इमं एयारुवं पाणिफामं पडिमंवेदेति-से जहा-
णामए असिपत्तेइ वा० जाव मुम्मुरेइ वा, एत्तो अणिउतराए
चेव पाणिफामं संवेदेति । तए णं से सागरदारए अकामए
अवमवसे मुहुत्तमेत्तं संचिद्धेति । तए णं सागरदत्ते सत्थवाहे
सागरस्स दारयस्स अम्मापियरो मित्तनाइं विउलं असणं
पाणं खाइमं साइमं पुण्फवत्थ० जाव सम्माणेत्ता पडि-
विमज्जेइ । तए णं सागरए दारए सुकुमालियाए सच्चि
जेणेव वामघे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छेत्ता सुकुमा-
लियाए दारियाए सच्चि तल्लिमंसि निवज्जइ । तए णं
से सागरए दारए सुकुमालियाए दारियाए इमं एयारुवं
अंगफामं संवेदेति-से जहाणामए अमिपत्तेइ वा० जाव
अमणामतराए चेव अंगफामं पव्वणुज्जवमाणे विहरति ।
तए णं तं सागरदारए अंगफामं अमहमाणे अवमवसे
मुहुत्तमेत्तं संचिद्धेति । तए णं सागरए दारए सुकुमालियं
सुहपमुत्तं जाणेत्ता सुकुमालिया ए दारियाए पासओ उ-
हेति, उहेत्ता जेणेव सए सयणिज्जं तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता मयणीयंमि निवज्जइ । तए णं सुकुमालिया
दारिया तथो मुहुत्तंतरस्म पडिबुद्धा ममाणी पतिव्वया
पतिमणुरत्ता पतिं पामे अपाममाणी तल्लिमाओ उहेति,
उहेत्ता जेणेव सए सयणिज्जं तेणेव उवागच्छइ, उवाग-
च्छइत्ता सागरस्स दारगस्म पासं णवज्जति । तए णं से
सागरए दारए सुकुमालियाए दारियाए दोच्चं पि इमं एया-
रुवं अंगफामं पडिमंवेदेति-से जहाणामए असिपत्तेइ वा०
जाव अमणामतराए चेव अंगफामं पव्वणुज्जवमाणे विहरइ ।
तए णं सागरए दारए त अंगफामं अमहमाणे अकाममा-
णे अवमवसे मुहुत्तमेत्तं संचिद्धेति । तए णं सागरए दारए
सुकुमालियं दारियं सुहपमुत्तं जाणेत्ता मयणिज्जाओ
उहेति, उहेत्ता वामघस्स दारं विहावेति, विहावेत्ता
मागमुक्के विव कागए जामेव दिमिं पाउञ्चूए तामेव दिमिं
पडिगए । तए णं सुकुमालिया दारिया तथो मुहुत्तंतरस्म
पडिबुद्धा पतिव्वया० जाव अपाममाणी सयणिज्जाओ उ-
हेति, उहेत्ता सागरस्स दारयस्स सव्वओ समंता मगणग-
वेसणं करेमाणं करेमाणं वामघस्स दारं विहाडियं पामति,
पासेत्ता एवं वयासी-गए णं से सागरए दारए त्ति कट्ट
आहयमणसंकप्पा० जाव जियायति । तए णं मा भदा सत्थ-
वाहं कट्ठं पाउ० दामचेत्ता सदावेति, मदावेत्ता एवं वया-
सी-गच्छह णं तुमं देवाणुप्पिया ! बहुरस्स मुहोवणियं
उवणेदि । तए णं सा दामचेत्ता भदाए सत्थवाहीए एवं
वुत्ता मगाणी एयमट्ठं तह त्ति पडिमुणेति, पडिसुणेत्ता मुह-

धोवणियं गिएहेइ, गिएहेत्ता जेणव वासघरं तेणेव उवा-
गच्छइ, उवागच्छित्ता सुकुमालियं दारियं० जाव जियायमा-
णि पासेति, पासेत्ता एवं बयासी-किं णं तुमं देवाणुप्पिया !
ओहयमण० जाव जियाहि ! तए णं मा सुकुमालिया दा-
रिया तं दामचेदियं एवं बयामी-एवं खलु देवाणुप्पिया !
सागरए दारए ममं सुहयमुत्तं जाणित्ता मम पासाओ उट्टे-
नि, उट्टेत्ता वासघरदुवारं अवगुणेनि, अवगुणेत्ता० जाव
परिगए, तए णं अहं मुहत्तंतरस्स० जाव दारं विहायियं
पामामि, गए णं से सागरए त्ति कहु ओहयमण० जाव
जियामि। तए णं सा दासचेडी सुकुमाजियाए दारियाए ए-
यमहं सोच्चा जेणव सागरदत्ते सत्यवाहे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता सागरदत्तस्म एयमहं निवेदेति । तए णं मे
सागरदत्ते दासचेडीए अंतिए एयमहं सोच्चा णिसम्म
आसुरुत्ते० ५ जेणेव मिणदत्तस्म सत्यवाहस्म गिहे ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता जिणदत्तं सत्यवाहं एवं
बयासी-किं णं देवाणुप्पिया ! एवं जुत्तं वा पत्तं वा कु-
ट्ठाणुरुत्तं वा कुट्ठमरिसं वा, जं णं सागरए दारए सुकुमाजियं
दारियं अदिट्ठदासवमियं विण्णजहाय इहमागए, बहुहिं खि-
ज्जगियाहि य रूटणियाहि य उवाज्जभति । तए णं जिणदत्तं
सत्यवाहे सागरदत्तस्म सत्यवाहस्स एयमहं सोच्चा जेणव
सागरए दारए तेणेव उवागच्छति, उवागच्छित्ता सागरं
दारयं एवं बयामी-उट्टु णं पुत्ता ! तुमे कयं, सागरदत्तस्म
सत्यवाहस्म गिहाओ इह हव्वमागए, तेणं तं गच्छइ णं तुमं
पुत्ता ! एवमवि गए सागरदत्तस्म सत्यवाहस्म गिहे । तए
णं से सागरए जिणदत्तं सत्यवाहं एवं बयामी-अवि-
याइं अहं ताओ गिरिपरुणं वा तरुपरुणं वा परुपरुवायं
वा जलणपवेमं वा जलणपवेमं वा विमज्जखणं वा वेहाण-
सं वा मत्थावारुणं वा गिच्छपट्टं वा पव्वज्जं वा बिदेमगमणं
वा अब्भुवगच्छेज्जामि, नो खलु अहं सागरदत्तस्म सत्य-
वाहस्म गिहं गच्छेज्जामि । तए णं से सागरदत्ते सत्यवाहे
कुट्टंतरिए मागरस्म एयमहं निसामेति, लज्जिए विजे पविट्टे
विज जिणदत्तस्स गिहाओ परिणिकखमति, परिणिकख-
मित्ता जेणव सए मेहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता
सुकुमालियं दारियं सदावेति, सदावेत्ता अंके निवेसेति,
निवेसेत्ता एवं बयामी-किं णं तव पुत्ता ! मागर-
एणं दारएणं मुक्का, अहं णं तुमं तस्स दाहामि, जस्स
णं तुमं इच्छा० जाव मणाभिरामा जावेस्समि त्ति सुकुमा-
लियं दारियं ताहिं इच्छाहिं० जाव बहुहिं बगुहिं समा-
मासेइ, समामासेत्ता परिविमज्जेति । तए णं मे सा-
गरदत्ते सत्यवाहे अणया उप्पि आगासतत्तगंनि सु-

हानिसत्ते रायमणं अवलोएमाणे अवलोएमाणे चिद्धति ।
तए णं सागरदत्ते सत्यवाहे एणं महं दमगपुरिसं पासति
दंरुखंरुनिवमणं खंरुमल्लगंरुखंरुमल्लगंरु मच्छियासह-
स्सेहिं० जाव अणिज्जमाणमणं । तए णं से सागरदत्ते सत्य-
वाहे कोकुवियपुरिसे सदावेति, सदावेत्ता एवं बयासी-
तुब्बे णं देवाणुप्पिया ! एतं दमगं पुरिसं विउत्तेणं अ-
सणं पाणं खाइमं साइमं परिउत्तेणं, पडित्तोत्तेणं गिहं
अणुप्पवेमेह, अणुप्पवेसेत्ता खंरुमल्लगं खंरुमल्लगं च
मे एणंते पाडेह, पाडेत्ता अलंकारियकम्मं करेह,
करेत्ता एहायं कयवलिकम्मं० जाव विभूसियं करेह,
करेत्ता मणुषं असणं पाणं खाइमं साइमं जोयावेह,
भोयावेत्ता ममं अंतियं उवणेह । तए णं ते कोकुवियपुरिमा
० जाव परिमुणेति, पडिमुणेत्ता जेणव से दमगपुरिसे ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता तं दमगं अमणं पाणं खाइमं
साइमं परिउत्तेणं, सयं गिहं अणुप्पवेमंति, अणुप्प-
वेसेत्ता तं खंरुमल्लगं खंरुमल्लगं च तस्स दमगपुरि-
स्स एणंते पाडेति । तए णं मे दमगपुरिसे तंमि खंरुम-
ल्लगंसि खंरुमल्लगंसि य पाडिज्जमाणंसि मइया मइया
मइणं आरसति । तए णं मे सागरदत्ते सत्यवाहे तस्म
दमगपुरिस्स तं मइया मइया आरनिवमइ मोच्चा णिसम्म
[तए णं] सागरदत्ते कोकुवियपुरिसे सदावेह, सदावेत्ता
एवं बयामी-किं णं देवाणुप्पिया ! एस दमगपुरिसे मइया
मइया सहेणं आरमति ! तए णं ते कोकुवियपुरिमा
तं सागरदत्तं सत्यवाहं एवं बयामी-एम णं सामी !
तंसि खंरुमल्लगंसि खंरुमल्लगंसि य पाडिज्जमाणंसि म-
इया मइया सहेणं आरमति । तए णं से सागरदत्ते सत्यवा-
हे तं कोकुवियपुरिसं एवं बयासी-मा णं तुब्बे देवाणुप्पि-
या ! एयस्स दमगपुरिस्स तं खंरुमल्लगं० जाव पाडेह, पासे
उवेह, जहा णं पत्तियं भवति । ते वि तदेव उवेति, उवेत्ता
तस्म दमगस्स पुरिस्स अलंकारियं कम्मं करेति, करेत्ता
सयपागसहस्मपागेहिं तेहस्सेहिं अडिज्जगेति, अडिज्जगिए स-
माणे सुरजिणा गंधुव्वट्टणएणं गावं उव्वट्टति, उमिणोदग-
गंधोदगेणं एहाणंति, सीओदगेणं एहावेति, एहावेत्ता प-
मल्लसुकुमालाए गंधकामाइए गायां लूहेति, लूहेत्ता हं-
सल्लखणपमल्लगं परिहिति, परिहित्ता मव्वालंकार-
विजूसियं करेति, कोत्ता विउत्तेणं असणं पाणं खाइमं सा-
इमं भोयावेति, जोयावेत्ता सागरदत्तस्स सत्यवाहस्स
उवणेति । तए णं से सागरदत्ते सत्यवाहे सुकुमालियं दा-
रियं एहायं० जाव सव्वालंकारविजूसियं करेत्ता तं दमग-
पुरिसं एवं बयासी-एम णं देवाणुप्पिया ! मम भूया

इहा एयं एं अहं तव चारियत्ताए दलामि, भदियाए भ-
हं जवेज्जामि । तए एं मे दमगपुरिमे सागरदत्तस्म सत्थ-
वाहस्स एयमहं पदिमुणेति, पदिमुणेत्ता सुकुमान्नियाए
दारियाए सद्धिं वामघरं अणुप्पनिमति, सुकुमान्नियाए
दारियाए सद्धिं तन्नियंमि निवज्जति । तए एं मे दमगपु-
रिमे सुकुमान्नियाए दारियाए सद्धिं इमेयास्सुं अंगफामं प-
दिमवेदंति, मेमं जहा मागरस्मं जाव मयगिज्जाओ अ-
ब्भुट्टेति, अब्भुट्टेत्ता वामघराओ गिगच्छति, गिगच्छि-
त्ता खंडमहल्लं खंडघरं च गहाय मारामुक्के विव कागए
जामेव दिमिं पाउब्भूए तामेव दिमिं पडिगए । तए एं सा
सुकुमान्निया दारियां जाव गए एं मे दमगपुरिमे ति कट्टु
ओहयमणं जाव क्रियायति । तए एं सा भदा कट्टं पा-
उब्भूया दामवेदिं मदावेति, मदावेत्ता जाव सागरदत्तस्म
मत्थवाहस्म एयमहं निवेदंति । तए एं मे मागरदत्ते म-
त्थवाहं तदेव मंनंते समाणे जेणेव वामघरे तेणेव उवा-
गच्छइ, उवागच्छित्ता सुकुमान्नियं दारियं अंके निवेसेइ,
निवेसेत्ता एवं बयासी-अहो एं तुमं पुत्ता ! पुरा पुराणाणं
जाव पच्चाणुब्भवमाणी विहरमि, तं मा एं तुमं पुत्ता ! ओह-
यमणं जाव क्रियाहि, तुमं एं पुत्ता ! मम महाणसंमि वि-
पुलं अमणं पाणं खाइमं साइमं जहा पोहिट्ता जाव प-
रिजाएमाणी विहराहि । तए एं सा सुकुमान्निया दारिया
एयमहं पदिमुणेति, पदिमुणेत्ता महाणसंमि विपुलं
अमणं पाणं खाइमं साइमं जाव दलमाणी विहरति ।

सुकुमालके कोमले काममत्थयं गजतालुकनमाना, गज-
तालुक ह्ययं च सुकुमालं भवतीति । " जुलं येत्यादि " युक्तं सगनं (पत्ति ति) प्राप्तं प्रातःकालं, पात्रं वा गु-
णानामेष पुत्रः । शृङ्गरीयं वा, महशी वा संयोगो
चिवाह्ययोगिति । " मे जहानामए अस्सपत्तेइ वा " इ-
त्यत्र यावत्करणादिहं छप्यम- " करपत्तेइ वा खुरपत्तेइ
वा कल्लवचोरिकापत्तेइ वा मत्तिअगेइ वा कौतगेइ वा तोम-
रंगेइ वा भिरुमालगेइ वा सूचिकलावएइ वा विच्छु-
यकडेइ वा कविकच्छूइ वा इंगालेइ वा मुंमुरेइ वा अक्काइ
वा जालेइ वा अलाएइ वा सुक्कागणीइ वा जवे पयारुवे । नो
इण्डु समट्टे । एत्तो अणिट्टराए चेव अकततराए चेव, अण्णय-
तराए चेव, अमण्णतराए चेव, अमणामतराए चेव स्मि । " तत्रामिपत्रं खड्गः, करपत्रं ककचं, खुरपत्रं तुरगः, कदम्बचीरि-
काऽऽदीनि शोकरुण्याऽवसेयानि, वृश्चिककण्टकः, कपिकच्छूः
जङ्गली वनस्पतिवशेषः, अङ्गारो विज्वरो विज्जवाओ ग्निकणः,
मुम्मरो ग्निकणमिथ जस्म, अविस्मिन्धनप्रतिषक्ता ज्वाला, उवा-
त्ता नृ इन्धनचिह्नानां, अज्ञातमूलमुक्तं शुक्लाग्निरयस्विपरान्तर्गतो-
ऽग्निरिति । (अकामए स्मि) अकामको निरजिलावः । (अव-
सवमे स्मि) अपस्ववशः, अपगतात्मा सन्त्रस्ते इत्यर्थः । (त-
लिमंमि निवज्जइ ति) तद्वे शयनीये निषद्यते, (पडिगए ति) प-
तिं जतारं व्रतयति तंमवाभिगच्छामीत्येवं नियमं करोतीति । पं-

तिवता पतिमनुरक्ता भर्तारं प्रति रागवतीति । (मारामुक्के विव
कागए स्मि) मयिन्ने प्राणिनो यस्यां शालायां सा मारा शूना,
तस्या मुक्तो यः स मारामुक्तो, मारात्ता मरणात्मारकपुरुषात्ता
मुक्तो विच्छुट्टितः, काको वायमः । (बहुरस्स स्मि) ब-
धूच्च वरहच्च धधूरं, तस्य, (कुलाणुक्कति) कुलाच्चन,
वणिजां वाणिज्यमिव (कुलसारीभ ति) श्रीमन्नृणां रत्न-
वाणज्यमिव (आदिदोसवदियं ति) न हृष्ट उपलब्धस्वरूपे
दोषे दूषणे पतिना समापन्ना अहृष्टदोषपतिता तां (स्मिज्जाण-
याहिं ति) खेदक्रियाभिः, कण्टनिकानिः कान्तक्रियाभिः,
(मरुपवायं व स्मि) निजलक्षणे प्रपातं (सत्थावारणं ति)
शस्त्रेणावपाटनं विदारणमात्मन इत्यर्थः । (गिरुपठं ति)
शृङ्गस्थं शृङ्गः स्पर्शत कलंवराणां मध्ये निपत्य शृङ्गरात्मनो
जकणमित्यर्थः । (अब्भुट्टवगच्छेज्जामि स्मि) अभ्युपगम । " पुरा
पुराणाण " इत्यत्र यावत्करणादेवं छप्यम- " छुक्किष्ठाणं
छुप्पमिकतानं करणं पावाणं कम्माणं पावणं फलवित्ति-
विसेसति । " अयमर्थः-पुरा पूर्वं भवे पुराणानामती-
तकालभाविनां तथा दुश्चीणं दुश्चरितं मृधावाद्-
नपारदारकाऽऽदि, तस्मैतुकानि कर्माण्यपि दुश्चीणांनि
व्यपादयन्ते, अतस्तेषामेव दुश्चराकान्तं प्राणिघातादत्ता-
पहाराऽऽविकृतानां प्रकृत्यादिभेदेन, पुगाशब्दस्येह संबन्धः,
पापानामपुण्यरूपाणां कर्मणां कानाऽऽवरणाऽऽदीनां यापकर्म
अशुभं फलवृत्तिविशेषम्, उदयवर्तनजेद प्रत्यनुभवन्ती बिहरसि
वर्तसे ।

तेणं काळेणं तेणं समएणं गोवालियाओ अज्जाओ ब-
हुम्सुयाओ एवं जहेव तेयन्नियाए सुव्वयाओ, तहेव समो-
सदाओ, तहेव संघारओ जाव गिहं अणुप्पविट्ठा, तहेव
जाव सुकुमान्निया पदिज्ञाभेइ, पडिज्ञाजेत्ता एवं बयासी-एवं
खड्डु अज्जाओ ! अहं सागरस्स दारगस्स अणिट्ठा जाव
अमणामा, एच्छइ एं सागरदारए मम नामं वा जाव परि-
जोगं वा, जस्म जस्स वि य एं दिज्जामि तस्स तस्म वि य एं
अणिट्ठा जाव अमणामा जवामि, तुम्भे य एं अज्जाओ बहु-
णायाओ, एवं जहा पोहिट्ता जाव उवलच्छे, जेणं अहं
सागरदारगस्म इहा कंता जाव जवेज्जामि । अज्जाओ
तहेव भणंति, तहेव माविआ जाया, तहेव चिता, तहेव साग-
रदत्तं मत्थवाहं आपुच्छति, आपुच्छित्ता जाव गोवालिया-
णं अज्जाणं अंतियं पवइया । तए एं सा सुकुमान्निया
अज्जा जाया इरियासमिया जाव गुत्तबंजयारिणी बहूहि
चउत्थछट्टहपं जाव विहरति । तए एं सा सुकुमान्निया
अज्जा अस्सया कयाइ जेणेव गोवालियाओ अज्जाओ
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता वंदति, नमंसति, नमंसित्ता
एवं बयासी-इच्छामि णं अज्जा ! तुम्हेहि अभिणुप्पाया स-
माणी चंपाए णयरीए बाहिं सुचूमिभागस्स उज्जाणस्स
अदूरसामंतणं उहं छुट्टेणं अणिविखत्तेणं तवोक्कम्पेणं सू-
राजिमुट्ठी आयावेमाणी विहरित्तए । तए एं ताओ गोवालि-

याओ अज्जाओ सुकुमाक्षियं अज्जं एवं बयामी-अम्हे
 एं अज्जो ! ममणीओ निगंथीओ हरियासमियाओ जाव
 गुत्तबंभयारिणीओ, नो खलु अम्हं कप्पति बहिया गामस्स
 वा जाव तस्मिन्नेस्स वा जाव उट्ठं उट्ठेणं जाव विहरित्तए,
 कप्पति णं अम्हं अंतो उवस्सयस्स वत्तिपरिक्खित्तस्स सं-
 पाडिबद्धियाए णं ममतलपडयाए आयावित्तए । तए णं सा
 सुकुमालिया अज्जा गोवालियाए अज्जाए एयमहं नो स-
 हहति, नो पत्तियाति, नो रोवेति, एयमहं असहहमाणे अप-
 त्तियमाणे सुत्तपिजागस्स उज्जाणस्स अदूरमापंते उट्ठं उ-
 ट्ठेणं जाव विहरति । तत्थ एं चंपाए नयरीए ललियनामं
 गोहो परिवमड, नरवडिअवियारा अम्मापिडं निययनि-
 पित्रामा वेसविहारकयणिकेया णाणाविहअविणयप्पहा-
 णा अह्मा जाव अपरिज्जूया । तत्थ एं चंपाए णयरीए
 देवदत्ता णामं गणिया होत्था सुकुमाक्ष्या जहा अण्णा । तए
 णं तामे सक्षियए गोहोए अण्णाया कयाइ पंच गोटिल्लगु-
 रिमा देवदत्ताए गणियाए मच्छि सुत्तपिजागस्स उज्जा-
 णमिरिं पञ्चगुब्बदमाणा विहरंति । तत्थ एं एगे गोटिल्लपु-
 रिमे देवदत्तं गणियं उच्छंगे धरेइ, एगे पुरिमे पिट्ठओ आय-
 वत्तं धरेइ, एगे पुरिमे पुप्फपरियं रयति, एगे पुरिमे पाए रएइ,
 एगे पुरिमे चापरुक्खेवं करेति । तए णं मा सुकुमाक्षिया अज्जा
 देवदत्तं गणियं तेहिं पंचहिं गोटिल्लपुरिसेहिं मच्छि उराझेहिं
 माणुस्सगाइं जोगभोगाइं जुंजमाणी पासति, पामेत्ता इमेया-
 रूवे अन्नत्थिए चिंनिए पत्थिए मणोगयसंकप्पे समुप्प-
 जिज्जत्था-अहो णं इमा इत्थिया पुरा पोरमाणं जाव वि-
 हरति । तं जइ एं पे इमस्स सुचरियस्स तवनियमवजचे-
 रवामस्स कलाम्मे फलवित्तिविमेषे अत्थिए, तो णं अहमवि
 आगमिस्सेणं जवरगहणेणं इमेयारूवाइं जगझाइं माणु-
 स्सगाइं जाव विहरंज्जामि त्ति कहु गियाणं करेइ, करे-
 ता आयावणज्जमीए पञ्चोरुहइ । तए णं मा सुकुमाक्षिया
 अज्जा मरीरपाउसिया जाया यावि होत्था । अज्जिक्खणं
 अज्जिक्खणं हत्थे धोवेइ, अज्जि० १ पाए धोवेइ, अज्जि० २
 मीसं धोवेइ, अज्जि० २ मुहं धोवेइ, अज्जि० २ थणंतगाइं
 धोवेइ, अज्जि० २ कक्खंतगाइं धोवेति, अज्जि० २ गुज्जंतगाइं
 धोवेति । जत्थ एं ठाणं वा सेज्जं वा निसीदियं वा चेएइ,
 तत्थ वि य एं पुव्वामेव उदणं अव्वुक्खित्ता तओ पच्छा
 उणं वा सिज्जं वा णिमिदियं वा चेएइ । तए णं ताओ
 गोवालियाओ अज्जाओ सुकुमाक्षियं अज्जं एवं बयामी-
 एवं खलु अज्जे ! अम्हे ममणीओ निगंथीओ हरियास-
 मियाओ जाव बंभचेरयारिणीओ, नो खलु कप्पति अम्हं
 मरीरपाउसियाए होत्तए, तुमं च एं अज्जे ! मरीरपाउसिया

अभिकखणं अज्जिक्खणं हत्थे धोवेति० जाव चेतेमि, तं तुमं णं
 देवाणुप्पिया ! एयस्म ठाणस्स आलोएहि० जाव पक्खिज्जा-
 हि । तए णं सुकुमाक्षिया अज्जा गोवालियाणं अज्जाणं अ-
 निए एयमहं सोळा नो आढाइ, नो परियाणइ । अणाढाइमाणा
 अपरिजाणमाणा विहरति । तए णं ताओ अज्जाओ सुकुमा-
 क्षियं अज्जं अज्जिक्खणं अज्जिक्खणं हत्थेति० जाव परिज्जं-
 ति, अज्जिक्खणं अभिकखणं एयमहं निवारंति । तए णं तीसे
 सुकुमाक्षियाए अज्जाए ममणीहिं निगंथीहिं हंलि-
 ज्जमाणीए० जाव वारिज्जमाणीए इमेयारूवे अवज-
 त्तिए चित्तिए पत्थिए मणोगयसंकप्पे समुप्पज्जि-
 त्था-जया णं अहं अगारमज्जे वमामि, तया णं अहं
 अप्पवमा, जया णं अहं मुंहा पव्वइया । तया णं अहं
 परवमा, पुब्बि च णं मम ममणीओ आहंति, इयाणं तु
 नो आहंति, तं मेयं खलु ममं कहुं पाउन्नया गोवालियाणं
 अज्जाणं अतियाओ पदिणिक्खमत्ता पाडिपक्कं उवस्सयं
 उवसंपज्जित्ता णं विहरित्तए त्ति कहु एवं संपेहेति,
 संपेहेत्ता कलं गोवालियाणं अज्जाणं अतियाओ पदिनि-
 क्खमंति, पदिनिक्खमत्ता पाडिपक्कं उवस्सयं उवसंपज्जि-
 त्ता णं विहरति । तए णं मा सुकुमाक्षिया अज्जा अणाहट्टिया
 अणिवारिया मच्छंदमई अज्जिक्खणं अभिकखणं हत्थे धोव-
 ति० जाव चेएति । तत्थ वि य णं पमत्था पामत्थविहारिणी
 ओमत्ता ओमत्थविहारिणी कुमीत्ता कुमीत्तविहारिणी संम-
 त्ता संमत्तविहारिणी बहूणि वामाणि मामत्थपरियामं पाउणि-
 त्ता अज्जामियाए मंझेहणाए तस्म ठाणस्स अणाहोइय-
 पदिक्कता काझमामे काझं किच्चा इमाणे कप्पे अणायरंसि वि-
 माणंमि देवगणियत्ताए उववत्ता । तत्थेगइयाणं देवाणं नव-
 पक्षिओवमाइं ठितं पणत्ता । तत्थ णं सुकुमाक्षियाए देवीए
 नवपक्षिओवमाइं ठिती पणत्ता । तेणं काझेणं तेणं समणं इहेव
 जंबुद्वीवे दीवे जारहे वामे पंचालेसु जणवणसु कपिल्लपुरे णामं
 णयरं होत्था । वमओ । तत्थ णं पुत्रए णामं राया होत्था ।
 वमओ । तस्म णं दुवयस्स रत्तो चुत्तणं । णामं देवी होत्था,
 सुकुमाक्ष्या जाव सुख्वा । तस्म णं दुवयस्स रत्तो पुने चुत्तणीए
 देवीए अत्तए धज्जुणे णामं कुमारे जुवराया होत्था । तए णं
 सा सुकुमाक्षिया देवी ताओ देवलोगाओ आउक्खणं भव-
 क्खणं उडिक्खणं अणंतरे चयं चत्ता इहेव जंबुद्वीवे दीवे
 जारहे वामे पंचालेसु जणवणसु कपिल्लपुरे नगरे दुवयस्स
 रत्तो चुत्तणीए देवीए कुच्चिअमि दारियत्ताए पयाया । तए
 णं सा चुत्तणं । देवी नवगहं मामाणं बहुपदिपुष्पाणं अ-
 ष्ठमाणं राइंदियाणं वडक्कणाणं सुकुमालपाणिपायं अ-
 हीणपडिपुष्पापेच्चिंदियसरीरं दारियं पयाया । तए णं

तीमे दारियाए निव्वत्ते वारमाहिण दिवसे इमं एयारुवं
णामं, जम्हा एं एमा दारिया दुवयस्म रणो धूया, चुलणीए
देवीए अत्तया, तं होऊणं अम्हं इमीमे दारियाए णामधि-
ज्जं दोवई । तए णं तीसे अम्मापियरो इमं एयारुवं गोणं गु-
णनिष्फन्नं णामधेज्जं करिंति दोवई । तए णं मा दोवई दा-
रिया पंचधाईपरिगाहिया । तं जहा—खीरधाईए, अंकुधाईए,
मंडणधाईए, कील्लावणधाईए, मज्जणधाईए । गिरिकंदरम-
हत्तीणा इव चंपगलया णिवाया निव्वाघायामि सुहं सुहेणं
परिवह्म । तए णं मा दोवई रायवरकम्मा उम्मुक्कवाअ-
भावां जाव उक्किट्ठमगीरा जाया यात्रि होत्था । तए णं मा
दोवई रायवरकम्माया अभया कयाइं अंतेउरिपाओ एहायं
० जाव विजूसियं कंति, दुवयस्म रणो पायवंदियं पेमेइ । तए
णं सा दोवई रायवरकम्मा जेणेव लुवए राया तेणेव उवाग-
च्छइ, उवागच्छइत्ता दुवयस्म रणो पायगहणं करेति । तए
णं से दुवए राया दोवई दारियं अंके निवेसेति, दोवईए रा-
यवरकम्माए स्वेण य जोव्वणेण य लावणेण य जाय-
विम्हए दोवई रायवरकम्मा एवं वयासी—जत्थ एं अहं
तुमं पुत्ता ! रायस्म वा जुवरायस्म वा भारियत्ताए सयमेव
दलस्समामि, तत्थ एं तुमं दुडिया वा मुडिया वा जवेज्जामि ?,
तए णं ममं जावज्जीवाए द्विययदाहे भविस्समि; तं णं अहं पु-
त्ता ! अज्जयाइं सयंवरं रयामि, अज्जो ! पाएणं तुमं दिस्समयं-
वरा, जं णं तुमं सयमेव रायं जुवरायं वा वरेहिंसि, मे णं तव
भत्तारे भविस्समि इत्ति कहु ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं ० जाव आमाभेइ,
पमिबिमज्जेति । तए णं मे दुवए राया दयं सहावेति, सहावेत्ता
एव वयासी—गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! वारवईं नगरं, तत्थ
णं तुमं कएहं वासुदेवं समुहविजयपामोक्खं दमदमारे वज्ज-
देवपामुक्खं पंचमहावीरे उगगेलणामोक्खे सोल्लस रायमह-
स्से पज्जुलपामोक्खाओ अडुट्ठाओ कुमारकोमीओ संबपामो-
क्खाओ सद्धिं दुइतसाहस्सीओ वीरसेणपामुक्खाओ एकवी-
सं वीरपुरिससाहस्सीओ महसेणपामुक्खाओ छप्पलं वज्जव-
गसाहस्सीओ अस्से य बहवे राईमरतज्जवरमामं वियकोहुं विय-
इन्नमेद्धिमेणावइमत्थवाहप्पिडओ करयलपरिगाहियं दम-
एहं मिरमावत्तं मत्थए अज्जि कहु जएणं विजएणं वच्चावेहि,
बद्धावेत्ता एवं वयाहिं—एवं खल्ल देवाणुप्पिया ! कंपिद्धपुरे नगरं
दुवयस्म रणो धूयाए चुलणीए देवीए अत्तयाए धट्टज्जुण-
कुमारस्स जगिणीए दोवईए रायवरकम्माए सयंवरे जविस्स-
इ, तं णं तुम्हे दुवयं रायं अणुगिणहमाणा अकाजपरि-
हीणा चेव कंपिद्धपुरे नगरं समोसरह । तए णं से दूए कर-
यलं जाव कहु दुवयस्म रणो वयमहं विणएणं पमिसुणेति,
पाडिसुणेत्ता जेणेव सए गिहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छ-

इत्ता कोहुं वियपुरिमे सहावेति, सहावेत्ता एवं वयासी—खि-
प्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउगघंटे आसरहं जुत्तामेव उवह-
वेहं जाव उवह्वेति । तए णं से दूए एहाए ० जाव सस्मिरीए
चाउगघंटे आसरहं दुरुहति, दुरुहइत्ता बहूहिं पुरिसेहिं
सज्जदबद्धं जाव गहियाउहपहरणेहिं मच्छिं संपरिवृढे
कंपिद्धपुरं नगरं मज्जं मज्जेणं णिगगच्छति, णिगगच्छइत्ता पं-
चालजणवयस्स मज्जं मज्जेणं जेणेव देमपंते तेणेव उवा-
गच्छति, उवागच्छइत्ता मुरहजणवयस्स मज्जं मज्जेणं जे-
णेव वारवत्ती नगरं । तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता वार-
वईं नगरं मज्जं मज्जेणं अणुप्पविमति, जेणेव कएहस्स वा-
सुदेवस्म बाहिरिया उवह्माणमाला तेणेव उवागच्छइ, उ-
वागच्छइत्ता चाउगघंटे आसरहं उवेति, उवेत्ता गहाओ प-
च्चारुहेइ, मणुस्मवग्गुरापरिविस्सते पायचारविट्ठारेणं जे-
णेव कएहे वासुदेवं तेणेव उवागच्छति, उवागच्छइत्ता क-
एहं वासुदेवं समुहविजयपामुक्खे य दमदमारे ० जाव वज्ज-
वगसाहस्सीओ करयलं तं चेव ० जाव समोसरह । तए णं से
कएहे वासुदेवं तस्म दयस्स अतिप एयमहं सोच्चा णिस्सम्प
हट्टतुहे ० जाव हियए तं दयं सक्काइ, सक्कारित्ता मंमाणेइ,
मंमाणित्ता पमिबिमज्जेइ । तए णं से कएहे वासुदेवं को-
हुं वियपुरिमे सहावेइ, सहावेत्ता एवं वयासी—गच्छइ णं
तुमं देवाणुप्पिया ! सभाए सुहम्माए मामुदाणियं जेरिं ता-
लेहि । तए णं मे कोहुं वियपुरिमे करयलं जाव कएहस्म
वासुदेवस्स एयमहं पाडिसुणेति, पमिसुणेत्ता जेणेव सभाए
सुहम्माए मामुदाणिया भेरी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छ-
त्ता मामुदाणियं भेरिं मट्ठया मट्ठया सहेणं ताडइ । तए णं
ताए मामुदाणियाए जेरीए ताडियाए समानाए समुह-
विजयपामुक्खा दमदमारां जाव महमेणपामुक्खाओ छ-
प्पलं च वज्जवगसाहस्सीओ एहायां जाव विजूसिया ज-
हाविभवं इट्ठिमक्कारसमुदणं अप्पेगइया हयगयगया, अ-
प्पेगइयां जाव पायविहारचारेणं जेणेव कएहे वासुदेवं तेणेव
उवागच्छति, उवागच्छइत्ता करयलं जाव कएहं वासुदेवं
जएणं विजएणं वच्चावेति । तए णं मे कएहे वासुदेवं कोहुं-
वियपुरिमे सहावेइ, सहावेत्ता एवं वयासी—खिप्पामेव भो
देवाणुप्पिया ! अजिमेकं हत्थिरयणं पडिक्कपेह, हयगयं
जाव पच्चापणंति । तए णं मे कएहे वासुदेवं जेणेव मज्जणघरे
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समुत्तजालाउल्लजिरामे ०
जाव अज्जणगिरिकूडमप्पिभं गयवरं नरवईं दुरुहेइ । तए णं
मे कएहे वासुदेवं समुहविजयपामोक्खेहिं दमदमारेहिं ० जाव
अणंममेणपामोक्खाहिं अणेगाहिं गणियासाहस्सीहिं मच्छिं
संपरिवृढे सव्वह्णीए ० जाव एवं वारवईं नगरं म-

ज्जं मज्जेणं णिगच्छति, णिगच्छत्ता मुरद्वजणवयस्स म-
ज्जं मज्जेणं जेणेव देसप्येते तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइ-
त्ता पंचाज्जणवयस्स मज्जं मज्जेणं जेणेव कंपिष्ठपुरे ण-
गरे तेणेव पढारेत्थगमणाए ? । तए णं मे दुवए राया दोच्चं
दूयं सदावेत्ता, सदावेत्ता एवं बयासी-गच्छइ णं तुमं देवाणु-
प्पिया ! हत्थिणापुरं णयरं, तत्थ णं तुमं पंढुरायं सपुत्तयं
जुहिद्विज्जं भीममेणं अज्जुणं नउज्जं सहदेवं दुज्जोहणं जा-
यसयसमगं गंगेयं विदुरं दोणं जयहइं सउणं कीवं अस्म-
त्यामं करयलं जाव कहु तहेव जाव समोसरइ । तए णं
से दूए एव बयासी जहा वासुदेवे, एवरं भेरी नत्थि जाव
जेणेव कंपिष्ठपुरे णगरे तेणेव पढारेत्थगमणाए २ । एएणेव
कमेणं तच्चं दूयं चंपं नपरि, तत्थ णं तुमं कसं अंगरायं स-
हस्रनंदिरायं करयलं तहेव जाव समोसरइ ३ । चउत्थं दूयं
मोत्थिमइं णगरिं, तत्थ णं तुमं सिसुपालं दमघोमसुयं पंचजा-
डसयं संपरिवुं करयलं तहेव जाव समोसरइ ४ । पंचमं
दूयं हत्थिमीमं णयरं, तत्थ णं तुमं दपदेतं रायं करयलं जाव
समोसरइ ५ । छट्ठं दूयं पढुरिं नगरिं, तत्थ णं तुमं धर-
राया करयलं जाव समोसरइ ६ । सत्तमं दूयं रायगिहं
णगरं, तत्थ णं तुमं सहदेवं जरामधयुयं करयलं जाव
समोसरइ ७ । अष्टमं दूयं कोम्पिं णगरं, तत्थ णं तुमं रु-
पिं भीसगमुयं करयलं तहेव जाव समोसरइ ८ । नवमं
दूयं विराटं णगरं, तत्थ णं तुमं कीयगं जाउयमयसमगं
करयलं जाव समोसरइ ९ । दसमं दूयं अवमेमेसु गामा-
गरणगरेसु अणेगाइं रायसहस्साइं जाव समोसरइ १० ।
तए णं मे दूए तहेव णिगच्छति, णिगच्छत्ता जेणेव गामा-
गरणगरं जाव समोसरइ । तए णं ताइं अणेगाइं राय-
सहस्साइं तस्म दूयस्स अंतिए एयमइं मोच्चा णिसम्म इह-
तुहा तं दूयं सकारेति, सम्माणेति, सम्माणेत्ता पक्खिस-
ज्जेति । तए णं ते वासुदेवपामुक्खा बहवे रायसहस्सा पत्तेयं
पत्तेयं एहाया सएणद्धबद्धहत्थिखंधवरगया हयगयरह-
भट्टचरगरपहकरं मएहिं ११ णगरेहितो अजिणिगच्छन्ति,
अभिणिगच्छन्ति जेणेव पंचाज्जे जाणवए तेणेव पढारेत्थ-
गमणाए । तए णं मे दुवए राया कोम्पियपुग्गिसे सदावेत्ति,
सदावेत्ता एवं बयासी-गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! कं-
पिष्ठपुरे णगरे व्हिया गंगाए महानदीए अदूरमाभतेणं
एगं महयं सयंवरमंरुं करेइ अणेगखंनमगसंनिविट्ठं ली-
सट्ठियमालिजंजियागं जाव पक्खिणंति । तए णं मे दुव-
ए राया कोम्पियपुग्गिसे सदावेत्ति, सदावेत्ता एवं बयासी-
खिप्पामेव जो देवाणुप्पिया ! वासुदेवपामुक्खाणं बहूणं रा-
यसहस्साणं आवासे करेइ, ते वि करेत्ता पक्खिणंति । तए

णं से दुवए राया वासुदेवपामुक्खाणं बहूणं रायसहस्सा-
णं आगमणं जाणेत्ता पत्तेयं पत्तेयं जाव हत्थिखंधं
जाव सक्किं संपरिवुं अग्यं च पज्जं च गहाय सव्वह्णीए
कंपिष्ठपुराओ एयराओ णिगच्छइ, णिगच्छत्ता
जेणेव ते वासुदेवपामुक्खा बहवे रायसहस्सा तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छत्ता ताइं वासुदेवपामुक्खाइं अग्येण
य पज्जेण य सकारेति, सम्माणेइ, सम्माणेत्ता तेसिं
वासुदेवपामुक्खाणं पत्तेयं पत्तेयं आवासे विवरति । तए
णं ते वासुदेवपामुक्खा जेणेव मयाइं सयाइं आवा-
साइं तेणेव उवागच्छन्ति, उवागच्छत्ता हत्थिखंधाहितो
पञ्चोहंति, पत्तेयं पत्तेयं खंधावारनिवेसं करेति, करेत्ता
सएसु सएसु आवासेसु अणुप्पविसंति, सएसु सएसु आ-
वासेसु य आवासेसु य सणिमसा य संतुहा य बह्दिं गं-
धवेहि य एणएहि य उवगिज्जमाणा य उवगिज्जमाणा य
विहरंति । तए णं से दुवए राया कंपिष्ठपुरं नगरं अणुप्प-
विसति, अणुप्पविसित्ता विउलं अमणं पाणं खाइमं साइमं
उवक्खरुवेत्ति, उवक्खरुवेत्ता कोम्पियपुग्गिसे सदावेत्ति,
सदावेत्ता एवं बयासी-गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया !
विउलं अमणं पाणं खाइमं साइमं मुरं च मज्जं च मंमं च
सीधुं च पमणं च सुवहुं पुप्फवत्थगंधमद्दालंकारं च वासुदे-
वपामुक्खाणं रायसहस्साणं आवासेसु साहरइ, ते वि
साहरंति । तए णं ते वासुदेवपामुक्खा तं विउलं असणं
पाणं खाइमं साइमं जाव पसएणं च आसाएमाणा १४
जाव विहरंति । जिभियज्जुत्तगगया वि य णं समाणा
आयंता चोक्खा जाव सुद्धामणवरगया णं बह्दिं गंध-
वेहि य जाव विहरंति । तए णं मे दुवए मया पुव्वा-
वरएहकालसमयंसि कोम्पियपुग्गिसे सदावेत्ति, सदावेत्ता
एवं बयासी-गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! कंपिष्ठपुरं
णयरं भियारुगतिगचउक्कचवरमहापदेसु वासुदेवपामो-
क्खाण य रायसहस्साणं आवासेसु हत्थिखंधवरगया
महया महया मदेणं उग्गोसेमाणा उग्गोसेमाणा एवं बयह-
एवं खलु देवाणुप्पिया ! कल्लं पाउप्पभाए दुवयस्स रसां
भूयाए जुलणीए देवीए अत्तयाए धट्टज्जुणस्स जमिणीए
दावईए रायवरकण्णए सयंवरं जविस्सइ, तं तुमं णं देवा-
णुप्पिया ! दुवयं रायाणं अणुगिएहमाणा एहाया जाव
विज्जुभिया हत्थिखंधवरगया सकोटमल्लदामेणं छत्तेणं
धारिज्जमाणेणं सयवरचागराहिं महया हयगयरहभरुच-
दगरेणं जाव परिविखत्ता जेणेव सयंवरं मंरुं तेणेव उवा-
गच्छइ, उवागच्छत्ता पत्तेयं पत्तेयं नामंकेसु आवासेसु
निभीयइ, दोवई रायवरकण्णं पडिवालेमाणा पडिवालेमाणा

चिह्नं, योमणं घोत्रेह, मय एयमाणत्तियं पच्चप्पिण्ह । तए णं ते कोहुंविपपुरिसा तहेव पच्चप्पिणंति । तए णं से पुवए राया कोहुंविपपुरिसे सहावेति, सहावेत्ता एवं व-
यासी-गच्छह णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! सयंवरमंरुवं आ-
मित्यं मंमज्जितोवन्नित्तं सुगंधवरगंधियं पंचवत्सपुष्कोवयार-
कलियं कालागुरुवरकुंदुरुकतुरुकं जाव गंधवट्टियजुयं मं-
चाइमंचकलियं करेह, करेत्ता वासुदेवपामोक्खाणं बहूणं
रायवरसहस्माणं पत्तेयं पत्तेयं नामंक्रियाइं आसणाइं से-
यवत्यपच्चुयाइं रएहि, रएत्ता एयमाणत्तियं पच्चप्पिण्ह,
ते वि तहेव जाव पच्चप्पिणंति । तए णं ते वासुदेवपामो-
क्खा बहूवे रायाणो कल्लं पाउप्पभाए एहायां जाव
विज्जुमिया इत्थियंखंवरगया सकोरंटमत्तदामेणं छत्तेणं
धारिज्जमाणेणं मेयवरचामगहि उच्चुवमाणेहिं महया इय-
गयरहभरुचरगरेणं महिं संपरिवुसा मव्वभीए जाव रवे-
णं जेणेव सयंवरमंडवे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता
सयंवरं अणुप्पविमंति, अणुप्पविमत्ता पत्तेयं २ नामं-
क्रियसु आसणेसु निसीयंति, णिसीयंतिता दुवयरायवर-
कस पदिवालेमाणा चिह्नंति । तए णं से पुवए राया
कल्लं पाउप्पभाए एहायां जाव विज्जुमिए इत्थियंखंवरगए
सकोरंटमत्तदामेणं छत्तेणं धारिज्जमाणेणं मेयवरचामरेहिं
उच्चुवमाणेहिं महया इयगयं जाव सद्धिं संपरिवुसे
कंपिष्ठपुरं नगरं मज्जं मज्जेणं णिगच्छति, णिगच्छत्ता
जेणेव सयंवरमंडवे जेणेव वासुदेवपामोक्खा बहूवे रायवर-
सहस्मा तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता तेभिं वासुदेवपा-
मोक्खाणं करयन्नं जाव वद्धावेइ, वद्धावेत्ता कएहस्म वा-
सुदेवस्स मेयवरचामं गहाय उववीयमाणे उववीयमाणे
चिह्नंति । तए णं मा दोवई रायवरकसा कल्लं पाउप्पभाए
जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता मज्जण-
घरं अणुप्पविमंति, अणुप्पविमत्ता एहाया कयवन्निकम्मा
कयकोउयपंगलपायच्छित्ता सुद्धया वेसाइं मंगल्लाइं पवरव-
त्यपरिहिपा मव्वालंकारविभूतिया मज्जणघराओ पदिनिकव-
मइ, पदिनिकवपेत्ता जेणेव जिणघरे तेणेव उवागच्छइ, उवा-
गच्छत्ता जिणघरं अणुप्पविमंति, अणुप्पविमत्ता जिण-
पडिमाणं आलोप पणामं करेइ, करेत्ता लोमहत्यगं परा-
मुमइ, परामुमत्ता एवं जहा सूरियाओ जिणपडिमा-
ओ अवेत्ति, तहेव जाणियव्वं जाव धूवं रुहति ।

(कप्पति णं अमहं इत्यादि) " अमहं ति " अस्माकं मते, प्रम-
जिताया इति गम्यते । अन्तर्मध्ये उपाश्रयस्य वसनेवृत्तिप-
रित्तिस्य, परेषामनालोकनत इत्यर्थः । संघाटी निग्रेन्धिका-
प्रच्छन्नविशेषः, सा बद्धा निवेशिता, काये इति गम्यते । यथा
भा संघाटीर्यद्धका, तस्याः, णमिषलङ्कारे, समनले द्वयोरपि

भुवि विन्यस्तस्यापदे पादौ यस्याः सा समनलपदिका, त-
स्याः, आनापायतुमातापनो कर्तुं, कल्पत इति योगः । (स-
न्धियं ति) क्रोमाप्रधाना (गोष्ठिं ति) जनस्य समुदायावशेषः ।
(नरवडिअधियारं ति) नृगानुज्ञातकामचारा (अस्मापिण-
निययानिप्पियामं ति) मात्रादिनिरपेक्षा (वेसविहारकयनिके-
यं ति) येश्याविहारेषु येश्यामन्दिषु कृता निकेतो निवासो
यथा सा तथा । (गाणाविटअविणयप्पहाणा) इति कण्ठ्यम् ।
(पुष्पपुरियं रएइ ति) पुष्पशेखरं करोति । (पाए रएइ ति)
पावावल्लककाऽऽदिना रञ्जयति । पाठान्तरे- " गोवेइ ति " घृतज-
लाभ्यामाह्वयति । (सरीरवाउसियं ति) वकुशः शब्दप्रचारित्रः,
स च शरीरत उपकरणतश्चेत्युक्तं, शरीरवकुशा तादृभूषाऽनुच-
रितीति । (उणं ति) कायोऽसंस्थानं निषदनस्थानं वा श-
र्यां त्ववर्तनं नैवेधकीं स्वाध्यायजुमि चिन्तयति करोति ।
" आल्लापहिं जाव " इत्यत्र यावत्करणात्- " निदाहि गरि-
हाहि पदिकमाहि विउट्टाहि विसोहेहि अकरणयाए अभुट्टे-
हि अहारिह तवाकम्मं पायच्छित्तं पडिवाज्जाहि । " इति इय-
मिति । तत्राऽऽलोचनं गुणेर्निवेदनं, निम्नत पश्चात्तापो, गर्हणं गु-
रुसमत्तं निन्दनमेव, प्रतिक्रमणं मिथ्यादुष्कृतदानलक्षणम्,
अकृत्याजिवर्तनं वा । वित्रोटनमनुष्यच्छेदनं, विशोधनं मनानां
पुनर्नवीकरणं, शेषं कण्ठ्यामिति । (पाडिपकं ति) पृथक्
(अणाहाट्टियं ति) अविद्यमानोपघट्टको यद्वक्तव्यं प्रवर्त-
मानाया हस्तपादादिना निवर्तको यस्याः सा तथा । तथा ना-
स्ति निवारको मैव कार्षीरस्येव निषेधको यस्याः सा तथा ।
(अज्जयाए ति) अद्यप्रभृति (अग्रं व ति) अग्रैः पुष्पाऽऽदीनि
पूजाह्वयानि, (पज्जं व ति) पादद्वितं पाद्यं, पादप्रज्ञाजनस्नेह-
नोद्धर्तनाऽऽदि । मद्यमधुप्रसन्नाऽऽख्याः सुराभेदा एव । (जिणपदि-
माणं अणुप्प करेइ ति) कस्याञ्चिद् वाचनायामेतायदेव इत्यते ।
वाचनान्तरेऽत्र तु- " एहायां जाव सव्वालंकारविभूतिया मज्जण-
घराओ पदिणिकवमइ, पडिणिकवमइत्ता जेणेव जिणघरे
तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता जिणघरं अणुप्पविमइ,
अणुप्पविमइत्ता जिणपदिमाणं आलोप पणामं करेइ, करेइ-
त्ता लोमहत्यगं परामुमइ, परामुमइत्ता एवं जहा सूरियाओ
जिणपदिमाओ अवेत्ति, तहेव जाणियव्वं जाव धूवं रुहति । " इह
यावत्करणादयेत इह इत्यम्-लोमहस्तकेन जिनप्रतिमां
प्रमाहि, सुराभणा गन्धोदकेन स्तपयति, गोशीर्षचन्दनेनानु-
लिम्पयति, वस्त्राणि निवासयति, ततः पुष्पाणां मादयानां, प्र-
धितानामिष्यधैः । गन्धानां चूर्णानां, वस्त्राणामाभरणानां वाऽऽ-
रोपणं करोति स्म, मालाकलपाचलम्यतं पुष्पप्रकरं, तन्दुभैर्द-
पेणाऽऽद्यष्टमङ्गलकाले रचनं करोति ।

रुद्धत्ता वामं जाणुं अंचेति, अंचेत्ता दाहिणं जाणुं
धरणितालंसि णिसीयइ, णिसीयइत्ता तिकखुत्तो मुच्छाणं
धरणितालंसि निवेमेइ, निवेसेत्ता ईमि पच्चुल्लमइ, पच्चु-
ल्लमइत्ता करयन्नं जाव कइ एव वयामी-नमोऽत्यु एं
अरिहंताणं जगवंताणं आदिगराणं तित्थगराणं सयं
संचुच्छाणं जाव उणं संपत्ताणं वेइइ, नमंसइ, वं-
दित्ता णमंसित्ता जिणघराओ पडिणिकवमति, पदि-
णिकवमइत्ता जेणेव अंतउरे तेणेव उवागच्छइ । तए
णं ते दोवइरायवरकणं अंतउरियाओ सव्वालंकार-

विजूमियं करोति, किं ते वरपायपत्तनेउर० जाव चेदिया-
चक्रवालयमहरगदपरिक्खित्ता अनेउराओ पकिणि-
क्खमपति, पकिणिकखमइत्ता जेणेव बाहिरिया उवागच्छत्ता
जेणेव चाउगधंटे आसरहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता
किइवियाए लेहियाए सच्चि चाउगधंटे आसरहं दुरुह-
ति । तए णं मे धट्टज्जुणे कुमारे दोवईए रायवरकम्भाए सा-
रत्थयं करोति । तए णं सा दोवई रायवरकम्भा कं पिळ्ळपुरं ण-
यरं मज्जे मज्जेणं जेणेव सयंवरमंरुवे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छत्ता रहं उवेइ, उवेत्ता रहाओ पच्चोरुहति,
पच्चोरुहत्ता किइवियाए लेहियाए सच्चि सयंवरमंरुवं
अणुप्पविमति, अणुप्पविमत्ता करयत्त० तेसिं वासुदेवपामो-
क्खाणं बहूणं रायवरसहस्माणं पणामं करोति । तए णं सा
दोवई रायवरकम्भा एगं पइ गिरिदामगं, किं ते पारुत्तम-
क्षियं चंपय० जाव सत्तच्छयईहिं गंधद्वणिमुयंतं परमसुह-
फामं दरिमणिज्जं गिएहति । तए णं सा किइविया सु-
रुवा० जाव वामहत्थेणं चिद्धगं दप्पणं गहेज्जण सा सल-
क्षियं दप्पणमंकेतविंदमिए य मे दाह्णिणेणं हत्थेणं
दरिसेइ पवररायसीहं फुरुविमयविसुद्धरिजियगंधीरमहुरभ-
णिया सा तेसिं सव्वेसिं पत्थिवाणं अम्मापिउणं वंमसत्त-
सामत्थगोत्तविक्रंतिं किं बहुविह आगममाइप्परुव [जोव्वणगु-
णलावण] कुत्तसीज्जजाणिया कित्तणं करोति, पढमं च ताव
वणिहपुंगवाणं दमारवरवीरपुरिसाणं तिल्लोक्कवलवगाणं
सत्तुनयसहस्माणं पाणोवमहगाणं भवमिच्छियवपुंदरी-
याणं चिद्धगाणं बल्लवीरियरुवजोव्वणगुणज्ञावसाकित्ति-
या कित्तणं करोति । ततो पूणो उग्गमेणमाइणं जायवाणं
जाणइ य मोहगरुवकलियवरेहिं वरपुरिसगंधहत्थीणं जो
हु ते हाइ हिययदइओ । तए णं सा दोवई रायवरकम्भा
बहूणं रायवरसहस्माणं मज्जे मज्जेणं ममइत्थमाणं ।
समइत्थमाणी पुव्वकयणियाणेणं चोइज्जमाणी चोइज्जमा-
णी । जेणेव पंच पंरुवा तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता ते-
पंचपंदवे तेणं दमच्छवणं कृमपदामेणं आवेदियपग्गिदेदियं
करोति, करोत्ता एवं बयामी-एए णं एए पंच पंरुवा वरि-
या । तए णं ताइ वासुदेवपामोक्खाणि बहूणि रायमह-
स्माणि महया महया महेणं उग्गमेमाणे उग्गमेमाणे एवं
वपंति-मुवरियं खलु जां दोवईए रायवरकम्भाए त्ति कहु
सयंवरमंरुवाओ पकिणिकखमंति, पकिणिकखमिच्चा जेणेव
सयाइ आवामे तेणेव उवागच्छंति । तए णं धट्टज्जुणे कु-
मारे पंचपंदवे दोवई च रायवरकम्भा चाउगधंटे आसरहं
दुरुहति, दुरुहत्ता कं पिळ्ळपुरं मज्जे मज्जेणं० जाव सयं
भयणं अणुप्पविमति । तए णं दुवए राया पंचपंदवे दोव
विं च रायवरकम्भा पदे दुरुहति, दुरुहत्ता सेयापीएहिं

कलसेहिं मज्जावेति, मज्जावेत्ता अग्गिहोमं करोति, करे-
त्ता पंचएहं पंरुवाणं दोवईए य पाणिग्गहणं कारावेइ ।
तए णं से दुवए राया दोवईए रायवरकम्भाए इमं ए-
यारुव पंरुवाणं दलयति । तं जहा-अट्ट हिरमकांभीओ
० जाव अट्ट पेसणकारीओ, अट्ट दामीचेहीओ, अस्सं च
विपुलं धणकणग० जाव दलयति । तए णं से दुवए राया
ताइ वासुदेवपामोक्खाइं विउलेणं असणं पाणं खाइमं
साइमं वत्थगंध० जाव पडिविसज्जेति । तए णं से पंरुए रा-
या तेसिं वासुदेवपामोक्खाणं बहूणं रायसहस्माणं करयत्त
० जाव एवं बयामी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! हत्थिणा-
उरे णगरे पंचएहं पंरुवाणं दोवईए देवीए कट्ठाणकरे
भविस्मति, तं तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! ममं अणु-
गिएहमाणा समोमरुह । तए णं ते वासुदेवपामोक्खा पत्थं
पत्थेयं० जाव पदारेत्थगमणाए । तए णं मे पंरुए राया
कोहुंविपपुरिसे महावेति, महावेत्ता एवं बयामी-गच्छइ
णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! हत्थिणाउरे णगरे पंचएहं पंरुवाणं
पंच पामायविमए करेइ, अणुगयज्जूमियं० वणओ० जाव
पकिरुवे । तए णं ते कोहुंविपपुरिमा पकिरुणेति० जाव का-
रावेति । तए णं ते पंरुए राया पंचाहिं पंरुवेहिं दोवईए देवीए
सच्चि हयगयगहसंवरिवुहं कं पिळ्ळपुराओ पडिविक्खमपति,
पकिणिकखमइत्ता जेणेव हत्थिणाउरे तेणेव उवागए । तए
णं मे पंरुए राया तेसिं वासुदेवपामोक्खाणं आगमणं जाणेत्ता
कोहुंविपपुरिसे महावेति, महावेत्ता एवं बयामी-गच्छइ
णं तुब्भे देवाणुप्पिया ! हत्थिणाउरस्म णयरस्म बाहिया वासु-
देवपामोक्खाणं बहूणं रायसहस्माणं आवामे करेइ, अणुगय-
जमय० तदेव० जाव पञ्चापिणं । त । तए णं ते वासुदेवपामोक्खा
बहवे रायसहस्मा हत्थिणाउरे णगरे तेणेव उवागच्छंति ।
तए णं मे पंरुए राया ते वासुदेवपामोक्खा० जाव आगए जा-
णेत्ता इहत्तुइ एहाए कयवलिक्कम्मे जहा दुवए राया जहा-
रिहं आवामे दलयति । तए णं ते वासुदेवपामोक्खा बह-
वे रायसहस्मा जेणेव सयाइ आवासाइं तेणेव उवागच्छंति,
उवागच्छत्ता तदेव० जाव विहरंति । तए णं से पंरुए राया
हत्थिणाउरं णगरे मज्जे मज्जेणं अणुप्पविमइ, अणुप्पवि-
सइत्ता कोहुंविपपुरिसे महावेति, महावेत्ता एवं बयामी-
तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं
तदेव० जाव उवणेति । तए णं ते वासुदेवपामोक्खा बहवे
राया एहाया कयवलिक्कम्मा तं विउलं असणं पाणं खा-
इमं साइमं तदेव० जाव विहरंति । तए णं मे पंरुए राया ते
पंचपंदवे दोवई च देविं पढमं दुरुहति, सेयापीएहिं कलसे-
हिं एहावेति, कट्ठाणकं करोति, करोत्ता ते वासुदेवपामोक्खे

बहवे रायसहस्मे विज्जेणं असणं पाणं खाइमं साइमं पुप्फवत्थं सक्कारेति, संमाणेति, सम्माणेत्तां जाव पडिबि-
सज्जेति । तए णं तां वासुदेवपामुक्खाइं बह्वं रायाइं जा-
व पडिगयाइं । तए णं ते पंच पंडवा दोवईए देवीए सक्कि
कल्लाकल्लि वारंवारणं उराह्माइं जोगभोगाइं जाव बिहरंति ।
तए णं मे पंशुए राया अस्सया कयाऽ पंचहिं पंशुवेहिं कुंती देवी
दोवईए देवीए सक्कि अनेउरपरियालमक्कि संपरिवुडा सो-
हासणवरगया विहरति । इमं च णं कच्छुल्लनारए दंसणेणं
अइजइए विण्णिए अंतो अंतो य कज्जुसाहिणए मज्जत्यउव-
त्थिए य अह्मीणसोमपियदंसणे सुखे अपहलमगलप-
रिहिण कालमियचम्मउत्तरासंगरउवच्छे दंसकमंदुइत्ये
जमपउडदित्तमिरए जमोवउयगणेत्तियमुं जमेहअवागअधरे
इत्यकयकच्छनीए पियगंधवे धरणिगोयगप्यहाणे संवर-
णावरणिउयवयणुधरणिलेनिणीसु य संकामणिआजिओ-
गपणत्तिगमणायंजणीसु य बह्वु विज्जाहरीसु विज्जासु
विस्सुयजमे इट्टे रामस्स य केसवस्स य पज्जुएणपईवमं-
बअनिरुत्तिसडउस्सुयमारणमयमुमुदुमुमुहाणिं जायवाणं
अच्छुट्टाण य कुमारकोमीणं हिययइए मंथवए कल्लहजुछ-
कोलाहलपिण भेदणाभिलासी बहुसु अ समरेसु य मंपरा-
एसु दंसणरए समंतओ कल्लहं मदविण्णं अणुगवेसमाणे अ-
समाहिकरे दमारवरदीरपुरिसनेहोक्कबल्लवगाणं आमंतकुणं तं
भगवडं एकमाणिं गगणगमणदच्छे उप्पणियं आवाहउत्ता
गगणतलमज्जियंथंता गामागरनगरवेहकव्वरुममंवदोणमु-
हपट्टणमंवाहमहस्समंमियं धिमियमेइणीयं णिब्जयजण-
पदं वसुहं ओलोइंतो रस्मं इत्थिणाउरं णयरं उवागए,
पंशुयजवणमि अउवेगेणं समावयड । तए णं मे पंशुराया
कच्छुल्लनारयं एज्जमाणं पासति, पासइत्ता पंचहिं पंशुवेहिं
कुंतीए देवीए सक्कि आसणाओ अब्भुट्टेति, कच्छुल्लना-
रयं सत्तइरायाइं पच्छुगच्छे, तिकखुत्तो आयाहिणं पयाहि-
णं करेति, करेत्ता बंडड, नमंमइ, नमंसइत्ता महारिहेणं
आसणेणं उवनिमंतेति । तए णं मे कच्छुल्लनारए उदगप-
रिपोसियाए दब्बोवरि पव्वत्थयाए निसियाए निमी-
यति, निमीयइत्ता पंडुरायं रज्जे यं जाव अंतोउरे य कुम-
लोदंतं पुच्छति । तए णं मे पंशुए राया कुंती देवी पंच य
पंडवा कच्छुल्लनारयं आदंनिं जाव पज्जुवामंति । तए णं
सा दोवई देवी कच्छुल्लनारयं असंजयअविरयअप्पाडिहय-
अपक्कखायपायकम्पे त्ति कट्टु नो आहातिं जाव णो पज्जु-
वासति । तए णं तस्म कच्छुल्लनारयस्म इमेयस्सुवे अब्भत्थि-
ए चित्तिए पत्थिए मणोगयमंकप्पे समुप्पज्जित्या-अहो
यां दोवई देवी स्सुवेण यं जाव लावसेण य पंचहिं पंड-

वेहिं अब्भट्टा समाणी मम णो आहातिं जाव नो पज्जु-
वामति, तं सेयं खल्लु ममं दोवईए देवीए विपियं करित्तए
ति कट्टु एवं मंपेहेति, संपेहेत्ता पंशुरायं आपुच्छति, आपु-
च्छइत्ता उप्पयणियं विज्जं आवाहे । तए उक्किट्टापंजाव
विज्जाहगरइए लवणममुहं मज्जं मज्जेणं पुरत्थानिमुहे बीईव-
यड, उवयचे यावि होत्था । तेणं काक्षेणं तेणं समएणं धा-
यईसंके दीवे पुरच्छिपह्महाहिणहजरहवामे अवरकका नामं
रायहाण । होत्था । तत्थ णं अवरकंकाए रायहाणीए पउमणा-
भे णामं राया होत्था महया हिमवंतवस्सओ । तस्म णं पउमणा-
जस्म रमो सत्त देवीमयाइं अवरोधे होत्था । तस्म णं पउम-
नाभस्म रामो पुत्ते सुणाजे णामं पुत्ते जुवराया वि होत्था ।
तए णं मे, पउमणाजे राया अनेउरंसि अवरोधे संपरिवुडे सी-
हासणवरगए विहरति । तए णं मे कच्छुल्लनारए जेणेव
अवरकंका रायहाणी जेणेव पउमनाभस्म रमो भवणे तेणे-
व उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता पउमणाजस्म राणो जवणं-
सि भूत्ति वेगेणं समावइए । तए णं मे पउमनाजे राया
कच्छुल्लनारयं एज्जमाणं पासति, पासइत्ता आसणाओ
अब्भुट्टेति, अग्गेणं जाव आमणेणं उवनिमंते । तए णं
मे कच्छुल्लनारए उदगपरिपोसियाए दब्बोवरि पव्वत्थ-
याए निसियाए निसीयइं जाव कुमलोदंतं आपुच्छति ।
तए णं मे पउमनाजे राया णियओरोहं जायविम्हए कच्छु-
ल्लनारयं एवं बयासी-तुमं देवाणुप्पिया ! बहूणि गामाणिं
जाव गिट्ठाइं अणुप्पविस्समि, तं अत्थियाइं वे कट्ठिं वि देवा-
णुप्पिया ! एमिण ओरोधे दिट्ठपुच्चे, जारिसए णं मम अ-
वरोधे ? तए णं मे कच्छुल्लनारए पउमेणं रम्या एवं पुत्ते समाणे
ईमिं विहनियं करेति, करेत्ता एवं बयासी-सरिसेणं तुमं
पउमनाभा ! तस्म अगददुग्गस्म । के णं देवाणुप्पिया ! मे अ-
गददुग्गे ? एवं बयासी । जहा मट्ठिणाए । एवं खल्लु देवाणु-
प्पिया ! जंबुदीवे दीवे भारहे वामे हात्थिणाउरं णयरदु-
वयस्स रमो धूया चुल्लणीए देवीए अत्तया पंडुस्स मुपहा
पंचाहं पंडवाणं भारिया दोवई णामं देवी स्सुवेण यं जाव
उक्किट्टा उक्किट्टमरीरा, दोवईए देवीए विज्जस्स वि पायंगुहस्म
अयं तव अवरोधे सयम कल्लं ण अगवड । त्ति बहु पउमणाभं
रायं आपुच्छति, आपुच्छइत्ता जाव पडिगए । तए णं मे
पउमणाजे राया कच्छुल्लनारयअत्तिए एयमं सोच्चा णि-
सम्म दोवईए देवीए स्सुवे य लावसे य जोवणे य
मुच्छिण गिच्छे जेणेव पोसइमात्ता तेणेव उवागच्छइ, उ-
वागच्छइत्ता पोसइमात्ता जाव तं उव्वसंगइयं देवं एवं ब-
यामी-एवं खल्लु देवाणुप्पिया ! जंबुदीवे दीवे भारहे वामे
हात्थिणाउरं णयरं जाव सरीरा, तं उच्चापिणं देवाणुप्पि-

या ! दोवई देवि इह हव्वमाणीयं । तए णं पुव्वमंग-
इए देवे पउमणाजं एवं बयासी-नो खलु देवाणुप्पिया !
एयं जूयं वा, एयं जव्वं वा, एयं जविस्सं वा, जं णं दोवई
देवी पंचपंक्ते मोत्तूण अस्सोणं पुरिमेणं सच्चि उराद्धाई
भोगजोगाई० जाव विहरिस्सइ, तहा वि य णं अहं तव
पीइहाए दोवई देवि इह हव्वमाणेमि ति कट्ट पउमणाजं
आपुच्छइ, ताए उकिट्टाए० जाव जवणसमुदं मज्जं मज्जणं
जेणेव हत्थिणाउरे नगरे तेणेव पहरत्थगमणाए । तेणं
कालेणं तेणं समएणं हत्थिणाउरे नयरे जुहिट्ठिहे राया
दोवईए देवीए सच्चि उप्पि आगामतल्लंसि मुहपमुत्तं या-
वि होत्था । तए णं मे पुव्वमंगइए देवे जेणेव जुहिट्ठिहे
राया जेणेव दोवई देवी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
दोवईए देवीए सोवणिं दलयइ, दलयित्ता दोवई देवि
गेएहइ, गेएहइत्ता ताए उकिट्टाए० जाव जेणेव अवरकंका
रायहाणी जेणेव पउमणाजस्स जवणे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता पउमणाजस्स जवणंमि अमोगवणियाए दो-
वई देवि उवेइ, सोवणिं अवहरति, जेणेव पउमणाजे राया
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता एवं बयासी-एस्स णं दे-
वाणुप्पिया ! मए हत्थिणाउराओ णयराओ दोवई देवी
इह हव्वमाणीया तव अमोगवणियाए चिट्ठति, अओ परं
तुमं जानामि ति कट्ट जामेव दिसिं पाउव्वुए तामेव
दिसिं पणिगए । तए णं सा दोवई देवी तओ मुहत्तंतस्स
पडिबुद्धा समाणी तं भवणं अमोगवणिये च अरुचं
जाणमाणी एवं बयासी-नो खलु अहं इमे मए पासाण,
यो खलु एसा अहं सगा अमोगवणिया, तं ण णज्जति
णं अहं केणइ देवेण वा दाणवेण वा किंकरेण वा किं-
पुरिमेण वा महोरगेण वा गंधवेण वा अणस्स रओ अमोग-
वणिये साहरियं ति कट्ट ओहयमाणं कप्पा० जाव क्रियायति ।
तए णं मे पउमणाभे राया एहाए० जाव मव्वात्तंकारविजु-
मिए अंतउरपरियालसद्धिं मंपरिवुडे जेणेव अमोगवणिया
जेणेव दोवई देवी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता दोवई
देवि ओहय० जाव क्रियायमाणि पामइ, पामइत्ता एवं
बयासी-किं णं तुमं देवाणुप्पिए ! ओहय० जाव क्रियाहि, एवं
खलु तुमं देवाणुप्पिया ! ममं पुव्वमंगइएणं देवेणं जंबुदी-
वाओ जारहाओ वासाओ हत्थिणाउराओ णयराओ
जुहिट्ठिस्स रओ भवणाओ साहगिया, तंमा णं तुमं देवा-
णुप्पिया ! ओहय० जाव क्रियाहि, तुमं णं मए सद्धिं विजु-
हाई जोगभोगाई० जाव विहराहि । तए णं सा दोवई देवी
पउमणाभं रायं एवं बयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया !
जंबुदीवे दीवे भारदे वासे वारवईए नयरीए कएहे णामं

वासुदेवे मम पिपाभाउए परिवमइ, तं जइ णं मे उएहं
मासाणं मम कूवं नो हव्वमागच्छति, तए णं अहं देवा-
णुप्पिया ! जं तुमं वदसि तस्म आणाउवाय-
वयणाणेहेमे चिट्ठिस्सामि । तए णं मे पउमणाभे दोवईए
देवीए एयमच्छं पडिमुणेति, पडिमुणेत्ता दोवई देवि कसा-
तेउरे उवेति । तए णं मा दोवई देवी उद्धं लट्ठेणं अणिकिख-
सेणं आयंचित्तपरिगाहिणं तवोक्कमेणं अप्पाणं जावे-
माणी विहरइ । तए णं मे जुहिट्ठिहे राया तओ मुहत्तंत-
स्स पडिबुद्धे समाणे दोवई देवि पामे अपाममाणे सय-
णिज्जाओ उट्ठेइ, उट्ठेत्ता दोवईए देवीए सव्वओ समंता
मगणगवेमणं करेइ, दोवईए देवीए कत्थइ सुदं वा खदं वा
पवित्तिं वा अल्लजमाणे जेणेव पंशुराया तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता पंशुरायं एवं बयासी-एवं खलु ताओ ! ममं
आगामतल्लंसि मुहपमुत्तस्स पामाओ दोवईए देवीए ण
णज्जति-केणइ देवेण वा दाणवेण वा किंपुरिमेण वा किं-
करेण वा महोरगेण वा गंधवेण वा हिया वा, णीया वा,
उक्खित्ता वा, तं इच्छामि णं ताओ ! दोवईए देवीए सव्व-
ओ समंता मगणगवेमणं करित्तए । तए णं मे पंशुराया
कोहुंविपुल्लिसे महावेइ, महावेत्ता एवं बयासी-गच्छइ णं
तुमं देवाणुप्पिया ! हत्थिणाउरे नगरे मिघादगतगचउक्क-
चखरमहापहपहेसु महया महया सहेणं उग्घोमेमाणा उग्घो-
मेमाणा एवं बयह-एवं खलु देवाणुप्पिया ! जुहिट्ठिस्स
रओ आगामतल्लंसि मुहपमुत्तस्स पामाओ दोवई देवी ण
णज्जइ केणइ देवेण वा दाणवेण वा किंपुरिमेण वा किंकरेण
वा महोरगेण वा गंधवेण वा हिया वा णीया वा उक्खित्ता वा ।

(वाम जाणुं अवेइ ति) उत्तिपनीत्यर्थः । (दाहण जाणुं धर-
णितलंसि निहट्टु) निहत्य, स्थापयित्वेत्यर्थः । (किंखुत्तां मुडाणं
धराणितलंसि निवेसेइ) निवेशयतीत्यर्थः । (दिसिं पच्छुप्पमति-
पच्छुप्पमइत्ता करयत्तपारंगहित्य अज्जलि मत्थए कट्ट एवं ब-
यासी-नमोअथु ण अरहंताणं जाव मंपत्ताणं वदति, नमंमइ,
णमंमइत्ता जिणघराओ पणिणक्खमति, पणिणक्खमइत्ता ।) त-
अ वदति चैत्यवन्दनविधिना प्रसिद्धेन, नमस्यति पश्चात्प्रणिधा-
नाऽऽदियोगेनेति वृत्ताः । न च डोपयाः प्रणिपातइत्युक्तमात्रं
चैत्यवन्दनमभिहितम्, सूचयान् सूत्रेण सूत्रप्रामाण्यद्वयस्या-
पि धावकाऽऽदेस्तावदेव तदिति मन्तव्यम् । चरितानुयादरूपत्वा-
दस्य । न च चरितानुवादवचनानि विधिनिषेधमाधकानि भ-
वन्ति, अन्यथा सूर्याभाऽऽदिदेववक्तव्यतायां बहूनां शास्त्राऽऽदि-
वस्तुनामर्थेन भूयत इति तदपि विधेयं स्यात् । किं चाचि-
रतानां प्रणिपातइत्युक्तमात्रमपि चैत्यवन्दनं समाव्यते, यतो
वदने, नमस्यतीतिपदद्वयस्य वृत्तान्तरव्याख्यानमेषमुपदर्शि-
तं जीर्वाभगममृत्तहना । चरितमतामेव प्राप्तव्यवन्दन-
विधिर्जवति, अन्यथा तद्याऽभ्युपगमपुरस्सरकायोत्सर्गात्सिद्धेः ।
ततो वन्दने सामान्येन, नमस्करोति आशयवृत्तः प्रीत्युत्थानक-
पनप्रकारेणेति । किं च-“ समणेण स्तावपण य, अवस्स का-
यव्वयं इवति जम्हा । अंतो अहो निसिस्स य, तम्हा भाव-

स्मय नाम ॥ १ ॥ " तथा- " जं ण समणो वा समणी वा मावओ वा साविआ वा तावसे तल्लेस्से तम्मणे उतओ कालं आवस्सए चिंति, तं णं लोउत्तरियए भावाव- हसए । " इत्यादेरनुयोगद्वारवचनात् । तथा सम्यग्दर्शनसंपन्नः प्रवचनमक्तिमान् पट्टिवाऽऽवश्यकनिरतः पट्टस्थानकयुक्तश्च भावको भवतीत्युमाभ्यानिवाचक्यवचनात् भावकस्य बाहू- धाऽऽवश्यकास्तथावश्यकान्तर्गतप्रतिज्ञं चैवचमूनं भिज्जमेव भवतीति । (सारथ्यं ति) सारथ्यं सारथिकम् " तए णं सा किञ्चाविया " इत्यादौ याचकरणादत्र दृश्यम्- " सामाविय- घस्सं चोदहजणस्स कसुयकर विचित्रमणिरयणवद्धकुरु- म ति । " तत्र कीर्त्तापका कीरुतधात्री, (साजावियघस्सं ति) स्वाभाविकोऽकैतवकृतो घर्षो घर्षण यस्य स तथा तं, दर्पणमिति योगः । (चोदहजणस्स कसुयकर ति) तरुणलोक- स्य औत्सुक्यकर प्रेक्षणलपट्टवकर (विचित्रमणिरयणवद्ध- कुरु ति) विचित्रमणिरत्नेर्बद्धः कुरुको मुष्टिप्रदणस्थान यः स तथा तं (चिज्जगं) दीप्यमानं, दर्पणमाकर्षम् (दपणसंकत- धियमंशमि ए स ति) दर्पणं संक्रान्तानि पानि राक्षां धिम्मानि प्रतिविम्बानि तैः संदर्शिता उपलभ्यन्ता ये ते तथा तांश्च (मे) तस्याः दक्षिणहस्तेन दर्शयान् स्म, औपद्या इति प्रक्रमः । प्रव- रगर्जामिहान्, स्फुटमर्थनो विशदं, वर्णनः विशुद्धं, शब्दार्थ- शोपरहितं, रिमितं श्वरघोलनाप्रकारोपेतं, गरभीरं मेघगद्गद- दं मधुरकर्णमुखकरं, मणितं जापितं यस्याः कीर्त्तापकायाः सा तथा तम्, तथा (तेषां) मातापितरौ वशाऽऽदिकं हरिवंशाऽऽदि- क, सर्वमापस्त्रवेकुञ्चकर्मध्यवसानकरं च । सामर्थ्यं वर्तमानं गीतमगोत्राऽऽदिविक्रान्ति विक्रमं कान्ति प्रभां, पाठा-तरेण की- र्तिं वा प्रख्यातिं, बहुविधा-भ्यगं नानाविधशास्त्रविशारदताम- त्यर्थः, माहात्म्यं मदानुनायतां, कुलं वंशस्थावान्तरभेदं, शीतं च स्वभावं जानानि या सा तथा, कीर्तनं करोति स्मेति । वृष्णपु- ङ्गवानां यदुपधानानां दशागणां समुद्रविजयाऽऽदिनां, दशार- स्य वा वासुदेवस्य ये वरा वाराश्च पुरुषास्ते तथा, ते च ते त्रैलोक्येऽपि बलवन्तश्चेति विप्रदः । वीरास्तेषां शत्रुशतसह- स्राणां रिपुलक्षाणां मानप्रवृत्तानि ये ते तथा तेषां, तथा भ- विष्यतीति तथा भाविनी सा भविष्येयां ते जवसिद्धिकास्तेषां मध्ये वरपुण्डरीकाणीव वरपुण्डरीकाणि ये ते तथा तेषाम् (वि- भ्रुगणं ति) दीप्यमानानां तेजसां तथा-बलं शरीरं, वीर्यं जी- वप्रभवं, रूपं शरीरसौन्दर्यं, यौवने तारुण्यं, गुणान् सौन्द- र्याऽऽदिन्, लावण्यं च स्पृहणीयतां कीर्तयति या सा तथा, कीर्त्तापका कीर्तनं करोति स्मेति पूर्वोक्तमात्रं किञ्चिद्विशेषा- भिवानायाभिहितमिति न दुष्टम् । समस्त्यमाणी ति समस्तिका- मन्ती (दसज्जवणं ति) उद्गृहीतामगमनं पूर्वगृहीतेनेति सख- न्धनीयम् । (कल्लणकरं ति) कलयाणकरणं मङ्गलकरणमि- त्यर्थः । (इमं च ण ति) इतश्च (कच्चुल्लए नारए ति) एतन्नामा नापसः । इह कचिद् याचकरणादत्र दृश्यम्- " वसणेण अह- भदए " भद्रदर्शनामत्यर्थः । (विणीए अंतो अतो य कसु- मदियए) अन्तराऽन्तरं वृष्टिचक्षः, केलीप्रियत्वावित्य- र्थः । (मज्जुत्थउवणिय ए ति) माध्यस्थ्यं समनाम- भ्युपगतौ, वनप्रव्रणत इति भावः । (अल्लीणमोम्मणिय- हंसणे मुरुवे) आलीनानामाश्रितानां सौम्यमगौडं प्रियं च ह- र्शनं यस्य स तथा । (अमल्लसगलपरिदिए) अमल्लिनं सक- लमश्रमं, शकलं वा खण्डं, वद्धकवास इति गम्यते । परिहितं नि-

चतितं येन स तथा । (कालमियचमउत्तरासंगरइयवच्छे) काल- मृगचम उत्तरासङ्गेन रचितं वक्तुमि येन स तथा । (इमकमंड- लुहए जडामउमडित्तमिरए जणोवइयगणेत्तियमुजमेदइवा- गल्लधो) गणोत्रिका रुद्राकृत कर्त्ताचिकाभरण, मुजमेखत्रा म- श्रमय कटीद्वरक, मलकनं तरुवक (इत्यकयकुरुभीए) क- र्त्तापका तदुपकरणविशेषः । (गियगधम्वे) गन्धवाप्रयः गीतप्रि- यः । (धराणगोपरएवणं) आकाशगामत्यात् । (मंवरणावर- णियवयणुपयणिलेसगोसु य संकामणिआनिओगणसुसिगम- णीयंमणीसु य बहुसु चिज्जाहरासु विज्जासु विस्सुयजमे) इह सवगापादिविद्यानामर्थः शब्दानुसारतो वाच्यः । (विज्जाह- रोसु ति) विद्याधर्मेष्विद्यानापु, विश्रुतयज्ञाः ख्यातकीर्तिः । (इह रागमम य केसवस्स य पज्जुपपईयसवअनरुद्धनिसदह- स्सुयमारणगयसुमुहउमुहाणं जायवणं अजुहाण य कुमार- कोडोण इययदइए) वज्रन इत्यर्थः (सयवए) तेषां सस्तावकः (कलहजुज्जकोलाहलपिपए) कलहो वाग्गुच्छ, युद्धं तु आयुधयुद्धं, कोलाहला बहुलोकमहाध्वनिः । (मरुणात्तिज्ञासो) भण्डन पिशा- तकाऽऽदिभिः (बहुसु य समर संपगपसु) संप्रामोषित्यर्थः । (दस- गुणए समंतओ कलइं सदक्खिण ति) सदानमित्यर्थः । (शणुग- वेसमानो अममादिकरं इसारवरवीरपुरिसनेलोक्कबलधगाणं आनेनऊणत भगवति एकमणि गगणगमणइच्छ उपपणियं जाव गगणतत्तर्माभ्यंघयंतो गामागनगरखेदकव्यक्रमं बद्धो- णमुहपट्टगमवाहसहस्समंक्रिय विमियमंणीय निम्भयजणपदं वसुइ ओतोंतो रमं हात्थिणाउरं गुणर उवागए) (असंजय- अत्रियअप्यकिइयअप्यश्चक्रायपावकमसि कट्टु) असयतः संयमरहितत्वात्, अत्रितो विशेषतपस्वरत्नत्वाच्च प्रतिहतानि न प्रतिश्रितानि अतीतकालकृतानि निन्दनतः न प्रत्याख्यातानि च भाविष्यत्कालभावीनि पापकर्माणि प्राणान्तिपाताऽऽवक्रिया येन । अथवा-न प्रतिहतानि सागरोपमकोटाकोट्याऽन्तःप्रवेशने- न सम्यक्त्वलाभतः, न च प्रत्याख्यातान् सागरोपमकोटाको- ट्याऽसकृतासागरोपमैर्न्यूतनाकरणेन सर्वावरतिज्ञानतः पा- पकर्माणि ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिति येन स तथात पदत्रयस्य च कमधारयः । (कूवं ति) कूजकं व्यावर्तकबलमिति भावः ।

तं जो णं देवाणुपिया ! दोवईए देवीए सुइं वा खुइं वा पविर्त्ति वा परिकदेइ, तस्म णं ते पंदुर राया विउलं अत्यसंपयाणं दलइ ति कदु घोमणं घोसावइ, एयमाणत्तिरं पच्चपिणह । तए णं ते कोमुवियपुग्गिमा० जाव पच्चपिणंति । तए णं से पंदुर राया दोवईए देवीए कन्थइ सुइं वा० जाव अलप- माणे कुंति देवि मइवेति, मइवेत्ता एवं बयामी-गच्छइ णं तुमं देवाणु पिया ! वारवइं णगरिं कएइस्व वासुदेवस्स एयमदं णिवेदेहि, कएइं णं परं वासुदेवे दोवईए देवीए परग- णगवेमणं करंजा, अन्नहा न नज्जइ दोवईए देवीए सुइं वा खुइं वा पविर्त्ति वा अवल्लभज्जा । तए णं सा कुंती देवी पंदुरएणं राणा एवं वृत्ता समाणी० जाव पडिसुणेति, पडि- सुणेत्ता एहाया कयवन्निकम्पा इत्थिखंधवरगया इत्थिणा- उरं णयरं पज्जं पज्जोणं णिगच्छइ, णिगच्छइत्ता कुरुज- णवरं पज्जं पज्जोणं जेणेव मुरट्ठा जणवप जेणेव वार-

वई णयरि जेणेव अगुज्जाणे तेणेव उवागच्छड, उवा-
गच्छडत्ता हत्थिखंधाओ पञ्चोरुहड, पञ्चोरुहत्ता को-
कुंविपपुरिसे सदावेड, सदावेत्ता एवं बयासी-गच्छड णं
तुब्जे देवाणुप्पिया ! जेणेव बारवईनगरि तेणेव बारवई ण-
गरि अणुप्पविमड, अणुप्पविसित्ता कएहं वामुदेवं क-
रयल० जाव एवं बयड-एवं खलु सापी ! तुब्जं पिउत्ता कुं-
ती देवी हत्थिणाउराओ णगराओ इह इवमागया तुब्जं
दंसणं कंवड । तए णं ते कोकुंविपपुरिसा० जाव कहिं-
ति । तए णं कएहे वामुदेवे कोकुंविपपुरिमाणं अंति ए-
यमडं सोच्चा णिमम्म हट्टुठे हत्थिखंधवरगए इयगय०
जाव बारवईए णयरिए मज्जं मज्जेणं जेणेव कुंती देवी
तेणेव उवागच्छड, उवागच्छडत्ता हत्थिखंधाओ पञ्चोरुहड,
पञ्चोरुहडत्ता कुंतीए देवीए पायगहणं करेत्ता कुंतीए
देवीए सद्धि हत्थिखंधं डुरुहति, डुरुहडत्ता बारवई न-
गरि मज्जं मज्जेणं जेणेव मए गिहं तेणेव उवागच्छड,
उवागच्छडत्ता मपं गिहं अणुप्पविसति । तए णं से कएहे वा-
मुदेवे कुंति देवि एहायं कपवन्निकम्मं निमियनुत्तरागयं०
जाव सुहाभणवरगयं एवं बयामी-मंदिमड णं पिउत्ता !
किमागमणपओयणं ? । तए णं सा कुंती देवी कएहं वामु-
देवं एवं बयासी-एवं खलु पुत्ता ! हत्थिणाउरे णयेरे जुहिह-
डरम रएणो आगामतलगंमि सुहपसुत्तस्स दोवईए देवीए
पासाओ ण खज्जं केणऽअवहिया वा० जाव उविखत्ता वा,
तं इच्छामि णं पुत्ता ! दोवईए देवीए भगणगवेसणं कयं ।
तए णं से कएहे वामुदेवे कुंति देवि पिउत्तं एवं बयासी-
जं नवरं पिउत्ता ! दोवईए देवीए कयऽसुं वा ० जाव झ-
जामि, तो णं अहं पायालाओ वा भवणाओ वा अचभर-
हाओ वा मपंताओ दुवईं देवि माहत्थि उवणोमि त्ति कहु कुंति
पिउत्तं सक्कारेड, सम्माणेड, सम्माणेत्ता० जाव पडिबिमजेड ।
तए णं सा कुंती देवी कएहेणं वामुदेवेणं पडिबिमज्जिया
ममाणी जामेव दिमि पाउवजूया तामेव दिमि पडिगया ।
तए णं से कएहे वामुदेवे कोकुंविपपुरिसे सदावेड, सदा-
वेत्ता एवं बयामी-गच्छड णं तुब्जे देवाणुप्पिया ! बारवई
णयरि एवं जहा पंरु तहा घोमणं घोमावेति, घोमावेत्ता०
जाव पञ्चपिणंति, पंरुस्म जहा । तए णं से कएहे वामुदेवे
अमया कयाइ अंतो अंतउरगए ओरोहे० जाव विहरति ।
इमं च णं कच्छुण्णारए जेणेव कएहस्म रएणो गिहं
तेणेव० जाव मपोव० जाव णिमिइत्ता कएहं वामुदेवं कुं-
मन्नोदंतं पुच्छड । तए णं से कएहे वामुदेवे कच्छुण्णं
णारयं एवं बयामी-तुम् णं देवाणुप्पिया ! बहूणि गामाणि० जाव
अणुप्पविसति, तं अत्थिथाइं ते कहिं विदोवईए देवीए सुं वा

० जाव उवज्ज्या । तए णं से कच्छुण्णं एणारए कएहं वामुदेवं
एवं बयामी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अमया कयाइ धाप-
ईमं देवीए पुगच्छिमिहं दाहिण छतरहं वासं अवरकंक राय-
हाणि गए । तत्थ णं मए पउमणाभस्म रसो भवणंसि दोवई
देवी जारिसिया दिहपुव्वा यावि होत्था । तए णं से कएहे
वामुदेवे कच्छुण्णं एणारयं एवं बयामी-तुब्जं चेव देवाणुप्पि-
या ! एवं पुव्वकम्मं । तए णं से कच्छुण्णनारए कएहेणं वा-
मुदेवेणं एवं तुत्ते ममाणे उप्पयणियं विज्जं आवाहति, जा-
मेव दिमि पाउवजूए तामेव दिमि पडिगए । तए णं से
कएहे वामुदेवे इतं सदावेड, सदावेत्ता एवं बयासी- ग-
च्छड णं तुम् देवाणुप्पिया ! हत्थिणाउरं णयरं पंरुस्म रसो
एयमडं निवेदेह-एवं खलु देवाणुप्पिया ! धायइमं देवी
पुरच्छिमये अवरकंकाए रायहाणीए पउमणाजस्म भवणंसि
दोवईए देवीए पवत्ती उवज्ज्या, तं गच्छंतु पंच पव्वा चाउरं-
गिणीए मेणाए सद्धि संपारिनुमे पुरच्छिमवेयाअिममुहाए ममं
पडिवालेमाणा चिट्ठंतु । तए णं से इते० जाव भणड-पडिवाले
माणा० जाव चिट्ठह, ते वि० जाव चिट्ठंति । तए णं से कएहं
वामुदेवे कोकुंविपपुरिसे सदावेड, सदावेत्ता एवं बयामी-ग-
च्छड णं तुब्जे देवाणुप्पिया ! ममाहिय भेरि ताहं, ते वि
ताहंति । तए णं तीए ममाहियाए जेराए मडं सोच्चा ममुह-
विजयपामोक्खा दम दमारा० जाव उप्पणं बज्जवगमाहस्मी-
ओ सन्नचवडा० जाव गहियाउहपहरणा अपंगइया
इयगया अपंगइया गयगया० जाव वगुरापरिविक्खत्ता
जेणेव मजा सुहम्मा जेणेव कएहे वामुदेवे तेणेव उवागच्छ-
ति, उवागच्छडत्ता करयल० जाव बच्छावेति । तए णं से कएहे
वामुदेवे हत्थिखंधवरगए मफोमंमल्लदामेणं छेणं धारि-
ज्जमाणेणं मेयवरचामराहि उज्जुवमाणीहि महया इयगय-
मरुचडगरपट्टकरणं बारवतीए नगरिए मज्जं मज्जेणं नि-
गच्छति, णिगच्छडत्ता जेणेव पुगच्छिमवेयाअिममुहं तेणेव
उवागच्छड, उवागच्छडत्ता पंचहि पंरुवेहि सद्धि एगओ मिन्न-
ति, खंधावारनिवेस करेति, करेत्ता पोमहमालं कारावेड, कारा-
वेत्ता पोमहमालं अणुप्पविमति, अणुप्पविमडत्ता सुद्धियं
देवं मणसीकरेमाणे चिट्ठति । तए णं कएहस्म वामुदेवस्म
अइमजत्तंसि परिणममाणंमि मुद्धिओ० जाव आगओ । भण
देशाणुप्पिया ! जंमए कायव्वं ? । तए णं से कएहे वामुदेवे
सुद्धियं देवं एवं बयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! दोवई दे-
वी० जाव पउमणाजस्म जवणंसि माहरिया, तं णं तुम् देवा-
णुप्पिया ! ममपंचहि पंरुवेहि सद्धि अप्पच्छस्म उएहं र-
हाणं जवणसमुहे मगं वियरहि, ज णं अहं अवरकंकं रा-
यहाणी दोवईए देवीए कुंवं गच्छामि । तए णं से सुद्धिए देवं

कएहं वासुदेवं एवं बयामी-किं एं देवाणुप्पिया ! जहा चेव
पउमणाभस्स रसो पुव्वसंगतिएणं देवेणं दोवईं जाव सा-
हारिया, तह चेव दोवईं देविं भायईसंभाभो दीवाओ चारहा-
ओ वासाओ जाव हत्थिणाउरं साहरामि. उदाहु पउमणाजं
रायं सपुरवज्जवाहणं सवणसमुदे पक्खिवामि ? । तए एं
मे कएहं वासुदेवे सुद्धियं देवं एवं बयामी-मा णं तुमं
देवाणुप्पिया ! जाव साहरादि । तुमं णं देवाणुप्पिया !
सवणसमुदे अप्पच्छस्स ठएहं रहाणं मगं नितराहि,
मयपेवाहं दोवईए देवीए कूवं गच्छामि । तए एं से सुद्धिए
देवे कएहं वासुदेव एवं बयामी-एवं हाउ, पंचहिं पंडवेहिं
सद्धि अप्पउट्टस्स छएहं रहाणं सवणसमुदे मगं वियइ ।
तए एं मे कएहं वासुदेवे चाउरंगिणिं सेणं पक्खिसज्जेति,
पक्खिमज्जेत्ता पंचहिं पंडवेहिं सद्धि अप्पउट्टे छहिं रहेहिं
लवणसमुदं मज्जं मज्जेणं वीईवयनि, जेणेव अवरकंकाए
गयहाणीए अग्गुज्जाणे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता
रहं ठावेति, ठावेत्ता दारुयं सारहिं सहावेइ, सहावेत्ता
एवं बयामी-गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! अवरकंका
रायहाणिं अणुप्पविमाहि, पउमणाजस्स रसो वापणं पाएणं
पायपीदं अवकमेत्ता कुंतगेणं जेहं पणामेहि, पणामेत्ता
तिवन्नियं भिउहिं निलाफे साहहु आसुरुत्ते रुडे कुबिए चं-
दक्खिए एवं बयाहि-हं जो पउमणाजा ! अप्पत्थियपत्थिया
दुरंतपंतन्नखणा हीणपुल्लचाउदमा सिरिहिरिधिउकि-
त्तिपरिवज्जिया अज्ज न जवमि, किं एं तुमं न या-
णामि कएहस्स वासुदेवस्स जगिणिं दोवईं देविं इइ ह-
व्वमाणेसि, तं एयमइं विणएणं पच्चप्पिणादि- जं दोवईं
देविं कएहस्स वासुदेवस्स पच्चप्पिणादि, अहवा जुउज्ज-
सज्जो गिगच्छाहि, एम एं कएहं वासुदेवे पंचहिं पं-
दवेहिं सद्धि अप्पउट्टे दोवईए देवीए कूवं हव्वमाणए ।
तए एं से दारुए सारही। कएहेणं वासुदेवेणं एवं
वुत्ते समाणे हटुतुदे पडिमुणेति, पडिमुणेत्ता अवरकं-
का रायहाणिं अणुप्पविमइ, जेणेव पउमणाने राया ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता करपइ जाव बच्चावेइ,
बच्चावेत्ता एवं बयामी-एम एं मामी ! मम विणयपहि-
वत्ती, इमा अस्सा मम सामिस्स समुहाऽऽणत्ति कहु आ-
सुरुत्ते ५ वापपाएणं पायपीदं अवकमइ, अवकमित्ता कुं-
तगेणं लेहं पणामेइ, पणामेत्ता जाव कूवं हव्वमाणए । तए एं
मे पउमणाने राया दारुएणं सारहिणा एवं वुत्ते समाणे
आसुरुत्ते ५ तिवन्नियं भिउहिं निलाफे साहहु एवं बयामी-
ण अप्पणामि एं अहं देवाणुप्पिया ! कएहस्स वासुदेव-
स्स दोवईं देविं । एम णं अहं मयमेव जुउज्जमज्जे णिग-

च्छामि त्ति कहु दारुयं सारहिं एवं बयामी-केवलं जो
रायमत्थेसु दूते अवज्जे त्ति कहु असकारिय अमंमाणिय
अवहारेणं णिच्छुजावेमि । तए णं से दारुए सारही। पउमणा-
भेणं असकारिए अमंमाणे जाव निच्छूदे समाणे जेणेव
कएहं वासुदेवे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता करयल जाव
कएहं वासुदेवं एवं बयामी-एवं खलु अहं मामी ! तुम्ह
वयणेणं जाव णिच्छुजावेइ । तए एं से पउमणाभे राया
बलवाउयं महावेति, महावेत्ता एवं बयामी-विण्णामेव भो
देवाणुप्पिया ! आजिसेकं हत्थिरयणं पक्खिपेह । तयाणं तरं
च णं जेयाययियउवदेममत्तिगण्णविगण्णपिं जाव उव-
णेति । तए णं से पउमणाने राया समुच्छब्बं जाव आभि-
सेकं हत्थिरयणं दुरुहति, दुरुहत्ता इयमयचाउरंगिणीए
सेणाए पक्खिलिए जेणेव कएहं वासुदेवे तेणेव पहारेत्थ-
गमणाए । तए एं मे कएहं वासुदेवे पउमणाभं रायं एज्ज-
माणं पामति, पामत्ता ते पंचपंडवे एवं बयामी-हं जो
दारगा ! किं एं तुम्हे पउमणानेणं सद्धि जुज्जइ, जयाहु
पिच्छेइ । तए एं ते पंच पंडवा कएहं वासुदेवं एवं बया-
सी-अम्हे णं मामी ! जुज्जामो, तुम्हे पेच्छइ । तए एं से
पंच पाटवा सन्नच्छब्बं जाव पहरणा रहे दुरुहंति, दुरु-
हत्ता जेणेव पउमणाने राया तेणेव उवागच्छंति, उवाग-
च्छत्ता एवं बयामी-अम्हे वा पउमणाने वा राय त्ति
कहु पउमणानेणं सद्धि संपलगे यावि होत्था । तए णं से
पउमणाभे राया ते पंच पंडवे विण्णामेव हयमद्वियपवर-
विवदियच्चिद्वयपफागा जाव दिमो दिमि पक्खिसेहेति । तए
एं ते पंच पंडवा पउमणानेणं रत्ता हयमद्वियपवरविव-
दिय जाव पक्खिसेहिया समाणा अथामा अबल्ला जाव
अधारणिज्ज मिति कहु जेणेव कएहं वासुदेवे तेणेव उ-
वागच्छंति । तए एं मे कएहं वासुदेवे ते पंच पंडवे एवं बया-
सी-कहं एं तुम्हे देवाणुप्पिया ! पउमणानेणं रत्ता सद्धि
संपलगा । तए एं ते पंच पंडवा कएहं वासुदेवं एवं बया-
सी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हे तुम्हहिं अब्भणु-
णाया समाणा समुच्छब्बदा रहे दुरुहामो जेणेव पउमणाने
राया जाव पडिहए । तए एं से कएहं वासुदेवे ते
पंचपंडवे एवं बयामी-जइ एं तुम्हे देवाणुप्पिया ! एवं
बयंता अम्हे खो पउमणाने राय त्ति कहु पउमणाभेणं
सद्धि संपलगा, ततो एं तुम्हे जो पउमणाने हयमद्वियप-
वर जाव पक्खिसेहिया । तं पेच्छइ एं तुम्हे देवाणुप्पिया !
अहं एो पउमणाभे राय त्ति कहु पउमणानेणं रत्ता सद्धि
जुज्जामि, रहं दुरुहति, दुरुहत्ता जेणेव पउमणाने राया
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता सेयं गोवीरहारधवलं

तणुमोहियमिदुवारं कुंदेदुर्भागामं निययस्स तन्न-
स्व हरिसज्जणं रिउमेणाविणामकरं पंचजणं संखं
परामुपति, परामुमइत्ता मुहवाउपूरियं करोति । तए णं
तस्म पउमणजस्स तेणं संखमहेणं वज्जतिभाए हए०
जाव पडिसेहिए ।

(सुई व सति) श्रूयत इति धृतिः शब्दस्ताम्, (खुति व सति) क-
वण क्षुतिः शोकाराऽऽदिः शब्दविशेष एव, ताम्, प्रयुक्तिं वाचां,
वार्तापर्यायाश्चैव इति । (दिया वा त) हुता प्रवेशान्तरे स्थापना,
नीता नेत्रा स्वस्थानं प्रापिता, आसत्त्वा आकृष्टेति । (इमा अक्षे-
त्यादि) इयमन्या अपरा मदीयस्वामिनः संबन्धिनो, विनयप्रति-
पादिरिति वर्तते । (समुत्तणत्ति कट्टु) स्वमुखेन स्वकीयधनेन
भणिता आकाशिरादेशः स्वमुखाऽऽक्षतिरिति कृत्वा, एवमभिधाय
(आमुक्ते सति) कृच्छः (बलवाउए सति) बलव्यापृतः, नैम्य-
व्यापारवान् । (आभिसेकं ति) अतिपेकमहतीत्याभिवक्ष्य, सू-
क्ष्माभिषिक्तमित्यर्थः । (हे रायरियउत्तएस्समजविगणएणाविगणपेदि
ति) हेको निपुणो य आचार्यः कलाचार्यः, तस्योपदेशात्संपूर्विका-
या मनेर्बुद्धेयः कल्पनाधिकरूपाः कृतिभेदास्ते तथा तेरिति । इह
यावत्करणदिदं दृश्यम्-“ सुनिउणेदि ति ” सुनिपुणैरैः (उ-
ज्ज्वलेनयत्तहन्परिचिच्छय ति) उज्ज्वलेनयत्तहन् निमग्नध्वेषेण
(दृश्यं ति) शीघ्रं, परिपाकितः परिगृहीतः परिपुतो यः स तथा ।
तम् । (सुसज्जं) सुष्ठु प्रगुणं (वम्मियसन्नाद्वयदकवच्चियउत्पी-
त्तिपकउत्तवत्तव दूगेवेज्जगतएवरभूत्तणावरायंतं) वर्मणि नि-
युक्ता वार्मिकास्तेः सन्नद्धः कृतसन्नाहो यः स वार्मिकसन्नद्धः,
बद्धं कवचं सन्नाहयिष्यो यस्य स बद्धकवचः, स एव बद्धकव-
चिकः । अथवा-वर्म्मिनः सन्नद्धो बद्धस्त्वकुत्राणवन्धनात्
कर्वाचनश्च यः स तथा, भेदभेदेषां लोकतोऽवसेयः । एकार्याश्चैते
शब्दाः, सन्नद्धता प्रकर्वाभिधानायां कृता इति । तथा उत्पीडिता
गाढीकृता कृता हृदयरज्जुर्वेक्षसि यस्य स तथा । प्रवेयक प्रीत्याऽऽ-
भरण बद्धं गतं कण्ठे यस्य स तथा । प्रवरभूयणैर्विगजमानो यः स
तथा । ततो वर्मिताऽऽदिपदानां कर्मधारयोऽतस्तम् । (आहयते-
यत्तुं सललितवरकणपुरविराजत पल्लवभोच्यूलमहुरकरकयघ-
गारं) प्रलम्बानि अच्यूलानि कटक-यस्नाधोमुखकूचका यस्य स
प्रलम्बाच्यूलः, मधुकैर्भ्रमैर्मदजलगन्धाऽऽकृष्टैः कृतमन्धकरं
येन स तथा । ततः कर्मधारयोऽतस्तम् (चित्तपरिच्छेयपच्छदं)
चित्तो चित्तः परिच्छेदो ह्यणुः प्रच्छेदो वस्त्रविशेषो यस्य स
तथा तम् । (पहरणावरणसरियजुत्तसज्जं) प्रहरणानां कुन्ताऽऽदी-
नामावरणानां च कक्षकटानां भृतो यः स तथा । स च युद्धस-
ज्जह्वेति कर्मधारयोऽतस्तम् । (सज्जं सज्जयं सज्जयं सज्जयं
सज्जं पंचामेलयपरिमहियाभिरामं) पञ्चभिरापीडैः शिखरैः
परिमणितोऽत एवाभिरामवत् रस्यो यः स तथा । (ओसारिय-
जमलजुयलघटं) अवसारितमवलम्बितं यमलं समं युगलं
द्वयोर्घटयोर्ध्वं स तथा तम् । (विज्जुपिण्ण व कालमेहं) घ-
पटाप्रहरणाऽऽशीनामुज्ज्वलत्वेन चित्तुःकटपत्वात्, हस्तदेहस्य च
कालत्वेन महत्त्वेन च मेघकटपत्वादि । (उत्पाइयपव्वयं व स-
कमतं) चकृकममाणमिवोत्पातिकपर्वतम् । पाठान्तरेण-औ-
त्पातिकं पर्वतमिव (सक्कं ति) साक्षात् (मत्तं ति)
मद्वन्तं (गुलुगुलुगुत्तं मणपयणज्जह्वेणं) मनःपवनज-
यो वेगो यस्य स तथा तं जीमम्, [सगामिआओणं] संप्रामिक

आयोगः परिकरो यस्य स तथा तम् । (आभिसेकं हत्थिरयणं
परिकर्षेति, पडिकप्पेत्ता उवणेति सति) (हयमहयपवरविष्-
भियच्चिधयपव्वयं) इतमथिता अन्यर्थे हुताः, अथवा हुताः
प्रहारतो, मथिता मानमयनाद् इतमथिताः, तथा प्रवरा वि-
पतिताश्चिह्नज्याः कपिधज्याऽऽदयः, पताकाश्च तदस्या येषां
ते तथा । ततः कर्मधारयोऽतस्तान् । यावत्करणान्-“ किच्छो-
वगयपाणे सति ” दृश्यम् । कष्टगतजीवितव्यावीत्यर्थः । (अम्हं
वा पउमनाजे वा राय सति कट्टु इति) अस्माकं पञ्चनाभस्य
च बलवत्त्वादिह संप्रामे वयं वा भवामः, पञ्चनाभो वा, नो-
भयेषामपीह संयुगे त्राणमस्तीति कृत्वा इति निश्चयं वि-
धाय संप्रालम्बनाः, योजुमिति शेषः । (अम्हं नो पउमनाजे
राय सति कट्टु सति) वयमेवेह रणे जयामो न पञ्चनाभो
राजेति यदि स्वावपये विजयनिश्चयं कृत्वा पञ्चनाभेन सार्द्धं
योजुं संप्रालम्बिष्यथ, ततो न पराजय प्राप्स्यथ, निश्चय-
सारत्वात्फलप्राप्तेः । आह च-

“ शुभाशुनानि सर्वाणि, निमित्तानि स्युरेकतः ।

एकस्तु मनो याति, तद्विशुद्धं जयाऽऽवहम् ॥ १ ॥

तथा-

स्यान्निश्चयैकनिष्ठानां, कयेसिद्धिः परा नृणाम् ।

भंशयकुष्माचिस्तानां, कार्ये संशीतिरेव हि ॥ २ ॥ ”

शब्दविशेषणानि क्वचिद् दृश्यन्ते- (सैयं गोस्तीरहारध्वजं त-
णुमोहियमिदुवारं कुंदेदुर्भागामं) (तणुमोहिय सति) म-
ल्लिका, सिन्दुवारो निगुरिम् । (निययस्स बलस्स हरिसज्जणं
रिउमेणाविणामकरं पंचजणं ति) पाञ्चजन्याभिधानम् ।

तए णं से कएहे वासुदेवे धणुं परामुमति, वेढो धणुं पूरेइ, पूरे-
इत्ता धणुसई करेइ । तए णं तस्म पउमणजस्स दोब्बे वज्जति-
जाए तेणं धणुमहेणं इयमहिय० जाव पडिसेहेति । तए णं मे
पउमणजे राया तिजागबद्धावमेसे अथामे अबल्ले अबीरिण्
अपुग्मिक्कारपरकमे अधारणिज्ज मिति कट्टु मिग्घं तुरियं
चवलं जेणव अवरकंका रायहाणी तेणव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता अवरकंका रायहाणि अणुप्पविसति, अ-
णुप्पविमत्ता तुदाराइं पिहेति, रोहसज्जं चिद्धइ । तए
णं मे कएहे वासुदेवे जेणव अवरकंका णपरी तेणव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता रहं उवेइ, उवेइत्ता रहाओ
पवोरुहेति, पवोरुहत्ता वेउच्चियसमुग्घाएणं समोहणइ,
एणं मइं नरमीहत्तुं विउच्चति, विउच्चइत्ता महया महया
सहेणं पाददहरं करोति । तए णं से कएहेणं वासुदेवणं महया
महया महेणं पाददहरेणं कएणं समाणेणं अवरकंका राय-
हाणी भंभग्गपायापुग्गटालयचरियतोरणपल्लित्तियपवरज-
वाणसिरिघराओसरसरस्स धरणिपले सप्पिवाइया । तए
णं से पउमणापे राया अवरकंका रायहाणि संजगं० जाव
पासित्ता भीए तसिए उव्विग्गे दोवईं देविं सरणं उवेइ ।
तए णं सा दोवईं देवी पउमणजं रायं एवं वयासी-किं
णं तुमं देवानुप्पिपा ! ण जाणासि कएहस्स वासुदेवस्स

उत्तमपुरिमस्स विष्णियं करेमाणे, तं चेवमवि गते गच्छद्द
णं तुमं देवाणुप्पिया ! एहाए उद्धपदसामए ओच्छगत्तयाणि-
यत्थे अंतउरपरियालसक्कि मंपरिवुक्के अग्गाइं पवराइं रय-
णाइं गहाय मम पुरओ काउं कएहं वासुदेवं करयन्नं जाव
पायपरिए सरणं उवहि, पणइवच्छत्ता णं देवाणुप्पिया !
उत्तमपुरिसा । तए णं से पउमणाजे राया दोवईए दे-
वीए एयमडं पडिमुगेति, पडिमुगेत्ता एहाए० जाव सरणं
उवई, उवेत्ता करयन्नं जाव कट्टु एवं बयासी-दिह्वा णं दे-
वाणुप्पिया ! उत्तमपुरिसाणं इही० जाव परक्कं, तं स्वामेपि
णं देवाणुप्पिया ! ० जाव खयंतु णं देवाणुप्पिया ! ० जाव
नाइं जुज्जो जुज्जो एवं अकरणयाए त्ति कट्टु पंजलिउमे पाय-
वडिए कएहस्स वासुदेवस्स दोवईं देविं साहत्थिय उवणेइ ।
तए णं से कएहे वासुदेवे पउमनाजं रायं एवं बयासी-हं भो
पउमणाभा ! अपत्थियपत्थिया भ किं णं तुमं न याणासि म-
म जगिंणं दोवईं देविं इह इव्वगाणेमि । तं एवमवि गए नत्थि
ने ममाहिं तो डयाणिं भयमत्थि त्ति कट्टु पउमणाहं राय
परिविमज्जे, परिविमज्जेत्ता दोवतिं देविं गिएहत्ति, गिएह-
त्ता रहं दुरुहत्ति, दुरुहत्ता जेणेव पंच पंक्वा तेणेव
उवागच्छति, उवागच्छत्ता पंचपंडवाणं दोवईं देविं माह-
त्थिय उवणेइ । तए णं से कएहे वासुदेवे पंचपंडवहिं सद्धि
अप्पउट्टेहिं रहेहिं लवणसमुदं मज्जं मज्जेणं जेणेव जंबुद्वी-
वे दीवे जेणेव भारहे वासे तेणेव पडारेत्थगमणाए । तेणं
कालेणं तेणं समएणं धायईसंके दीवे पुरच्छिमहे भारहे वासे
चंपा नामं नयरी होत्था, पुणजहे णामं चेइए । तत्थि णं चंपाए
णयरीए कपिले णामं वासुदेवे राया होत्था, महया हिमवं-
तवणओ । तेणं कालेणं तेणं समएणं मुणिसुव्वए अरिहंतं
चंपाए णयरीए जेणेव पुणजहे चेइए तेणेव समोमहे, कपि-
ले वासुदेवे धम्मं सुणेइ । तए णं से कपिले वासुदेवे मुणिसु-
व्वयस्स अरहओ धम्मं सुणेमाणे कएहस्स वासुदेवस्स सं-
खसइं सुणेइ । तए णं तस्स कपिलस्स वासुदेवस्स इमेयारूवे
अञ्जत्थिए चित्तिप पत्थिए माणोगयमकणं समुप्पज्जित्था-
किं मञ्जे धायईसंके दीवे भारहे वासे दोवे वासुदेवे ममुप्प-
जे, जस्तय अयं संखसइं ममं पित्तं मुहवायपूरियं वीयं ज-
वइ । तए णं मुणिसुव्वए अरहा कपिलं वासुदेवं एवं ब-
यासी-ने णुणं कपिल्ला वासुदेवा ! मम अंतिए धम्मं णिस-
म्ममाणस्स संखसइं आकसित्ता इमेयारूवे अञ्जत्थिए किं
मञ्जे धायईसंके दीवे० जाव वीयं भवइ, से णुणं कविल्ला वासु-
देवा ! अहं समहे हंता अत्थिय । तं णो खल्लु कविल्ला ! एवं
जयं वा, भवियं वा जविस्सं वा, जं णं एगखेत्तं एगजुगे ए-
गसमएणं दुवे दुवे अरिहंता वा चक्रवट्ठी वा वल्लदेवा वा

वासुदेवा वा उप्पज्जित्तु वा, उप्पज्जित्ति वा, उप्पज्जिस्सं वि-
वा, एवं खल्लु कपिल्ला वासुदेवा ! जंबुद्वीवाओ भारहाओ
वामाओ हत्थिणाजराओ णयराओ पंक्वस्स रणो मुएहा
पचएइं पंक्वाणं भारिआ दोवईं देवीं तव पउमनाजस्स रणो
पुव्वसंगएणं देवेणं अवरकंका रायहाणिं साहत्थिआ । तए
णं से कएहे वासुदेवे पंचहिं पंडवहिं सक्कि अप्पउट्टे उएहिं
रहेहिं अवरकंका रायहाणिं दोवईए देवीए कूवं इव्वमागए ।
तए णं तस्स कएहस्स वासुदेवस्स पउमनाभेणं रणा सक्कि
संगामेमाणस्स० जाव अयं संखसइं तव मुहवायपूरिए इव वीयं
जवइ । तए णं से कविल्ले वासुदेवे मुणिसुव्वयं अरहं वंदइ, णमं-
मइ, णमंसइत्ता एवं बयासी-गच्छामि णं अहं जंते ! कएहं वा-
सुदेवं उत्तमपुरिमं सरिसपुरिमं पासामि । तए णं मुणिसुव्वए
अरिहा कपिलं वासुदेवं एवं बयासी-णो खल्लु देवाणुप्पिया !
एवं जयं वा भवं वा जविस्सं वा, जं णं अरिहंता वा अरिहंतं
पामंति, चक्रवट्ठी वा चक्रवट्ठिं पामंति, वल्लदेवा वा बलदेवं
पामंति, वासुदेवा वा वासुदेवं पामंति, तह वि य णं तुमं कएह-
स्स वासुदेवस्स लवणसमुदं मज्जं मज्जेणं वीद्वयमाणस्स
मेयापीयाइं धयग्गाइं पामिहिमि । तए णं से कविल्ले वा-
सुदेवे मुणिसुव्वयं अरिहंतं वंदइ, णमंसइ, णमंसइत्ता हत्थि-
खंयं दुरुहइ, दुरुहइत्ता सिग्गं जेणेव वेलाउत्ते तेणेव उ-
वागच्छति, उवागच्छत्ता कएहस्स वासुदेवस्स लवणसमुदं
मज्जं मज्जेणं वीद्वयमाणस्स मेयापीयाइं धयग्गाइं पासइ,
पासइत्ता एवं बयासी-एम णं मम सरिसपुरिमे उत्तम-
पुरिमे कएहे वासुदेवे लवणसमुदं मज्जं मज्जेणं वीद्वय-
त्ति त्ति कट्टु पंचजल्लं संखं परासुमइ, परासुमइत्ता मुहवाय-
पूरियं करेइ । तए णं मे कएहे वासुदेवे कविलस्स वासुदे-
वस्स संखसइं आयणेइ, आयणेइत्ता पंचजल्लं संखं मुहवाय-
पूरियं करेति । तए णं दो वि वासुदेवा संखसइसामायारिं क-
रेति । तए णं से कविल्ले वासुदेवे जेणेव अवरकंका णयरी ते-
णेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता अवरकंका रायहाणिं संभग-
तारणं० जाव पामइ, पासइत्ता पउमनाभ गयं एवं बयासी-
किं णं देवाणुप्पिया ! एसा अवरकंका णयरी संजग्गा०
जाव सज्जिवाडया । तए णं से पउमनाजे कविलं वासुदेवं
एवं बयासी-एवं खल्लु सामो ! जंबुद्वीवाओ भारहाओ वामा-
ओ इहं इव्वमागम्म कएहेणं वासुदेवेणं तुम्हे परिज्जय अव-
रकंका णयरी० जाव सज्जिवाडया । तए णं से कविल्ले वासुदेवे
पउमनाहस्स रणो अंतिए एयमडं मोचा पउमनाजं रायं एवं
बयासी-हं जो पउमणाजा ! अपत्थियपत्थिया ! किं णं तुमं न
जाणासि मम सरिसस्स पुरिमस्स कएहस्स वासुदेवस्स विष्णि-
यं करेमाणा, कविल्ले वासुदेवे आसुरत्ते० जाव पउमणाजं

णिब्विसयं आणवेइ, आणवेत्ता पउमनाहस्म पुत्तं अ-
वरकंकाएरायहाणीए महुया महुया रायाभिसेएणं अजि-
सिचइ, अनिसिचइत्ता० जाव पमिगए । तए णं मे कएहे
वासुदेवे लवणसमुदं वज्जं वज्जेणं बीईवइत्ता मंगं उवा-
गए ते पंच पंडवे एवं वयासी-गच्छइ णं तुम्हे देवाणुप्पि-
या ! गंगं महानइ उत्तरइ जाव ताव अहं सुद्धियं लवणा-
हिवइं पासामि । तए णं ते पंच पंडवा कएहेणं वासुदेवेणं
एवं वुत्ता समाणा जेणेव गंगा महानइ तेणेव उवागच्छंति,
उवागच्छइत्ता एगट्टियाए नावाए मगणगवेमणं करोति,
करोत्ता एगट्टियाए नावाए गंगं महानइ उत्तरंति, असम-
अं एवं वयासी-पञ्च णं देवाणुप्पिया ! कएहे वासुदेवे गंगं
महानइ बाहाहि उत्तरितए, उदाहु णो पञ्च उत्तरितए
त्ति कहु एगट्टियणं वुमंति, वुसंतिता कएहं वासुदेवं
पडिवालेमाणा चिहंति । तए णं से कएहे वासुदेवे सुद्धियं
लवणाहिवइं पासइ, पासइत्ता जेणेव गंगा महानइ तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता एगट्टियाए नावाए सव्वओ स-
मंता मगणगवेसणं करोति, एगट्टिअं नावं अपाममाणे ए-
गाए बाहाए रहं सतुरंगमसारहिं गिएहइ, गिएहइत्ता ए-
गाए बाहाए गंगं महानइ बासट्टि जेयणाइं अज्जोयणं
च विस्थिअं उत्तरिअं पवने यावि होत्था । तए णं मे क-
एहे वासुदेवे गंगाए महानइ बहुमज्जदेसजाए संपत्ते म-
माणे संते तंते परिवंते बच्चमेए जाए यावि होत्था । तए णं
तस्म कएहस्स वासुदेवस्स इमेयारूवे अबनत्थिए० जाव म-
मुप्पजित्था-अहो णं पंच पंडवा महावज्जवगा, जेहि गंगा
महानइ बासट्टिजोयणाइं अज्जोयणं च विस्थिन्ना बाहाहिं
जत्तिष्ठा, इच्छंएहि णं पंचहि पंडवेहि पउमनाभे राया हय-
महिय० जाव णो पमिसेहिइ । तए णं गंगा देवी कएहस्म
वासुदेवस्म इमं पयारूवं अम्मत्थियं० जाव जाणित्ता थाहं
वितरइ । तए णं से कएहे वासुदेवे मुदुत्तंतरं समामेइ, स-
मासांत्ता गंगं महानइ बासट्टि० जाव उचगइ, जेणेव पंच
पंडवा तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छइत्ता पंचपंडवे एवं वयासी-
अहो णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! महावज्जवगा, जेणं तुम्हेहिं
गंगा महानइ बासट्टि० जाव उचिष्ठा, इच्छंएहि तुम्हेहिं प-
उमना० जाव नो पमिसेहिइ । तए णं ते पंच पंडवा कएहेणं
वासुदेवेणं एवं वुत्ता समाणा कएहं वासुदेवं एवं वयासी-
एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हे तुम्हेहिं विसज्जिया सवा-
णा जेणेव गंगा महानइ तेणेव उवागच्छइत्ता एगट्टिआए
णावाए मगणगवेसणं तं चेव० जाव तुम्हे पडिवालेमाणे
चिहंमो । तए णं से कएहे वासुदेवे तेसि पंचएहं पंडवाणं
अंतिए पयमहं सोत्ता णिसम्म आसुक्ते० जाव तिवात्तेपं

जिउदिं निलाने कहु एवं वयासी-अहो जया णं मए
लवणसमुदं दुन्नि जेयणसयसहस्मविस्थिअं बीईवइ-
त्ता पउमनाहेणं हयमहिय० जाव पमिसेहिता अवरकंका
संभग्गा, दोवई देवी साहत्थि उवाणीया, तया णं तुम्हे मम
माहृप्यं न विष्ठायं, इयाणिं जाणिस्मइ त्ति कहु लोहदंढं
परामुसइ, परामुसइत्ता पंचएहं पंडवाणं रहं चुरेइ, चुरेत्ता
णिब्विसए आणवेइ । तए णं रहमहणे णामं कोह्मे नि-
विह्मे । तए णं से कएहे वासुदेवे जेणेव सए खंधावारे
तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सएणं खंधावारेणं
सट्ठि अभिसमआगए यावि होत्था । तए णं से क-
एहं वासुदेवे जेणेव वाएवई नयरी तेणेव उवागच्छंति, उ-
वागच्छइत्ता अणुप्पविमति । तए णं ते पंच पंडवा जेणेव
हसियणाउरे णयरे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छइत्ता जे-
णेव पंडुए राया तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छइत्ता कर-
यल० जाव एवं वयासी-एवं खलु ताओ ! अम्हे कएहेणं
वासुदेवेणं निब्विमया आणत्ता । तए णं पंडुराया तं
पंचपंडवं एवं वयासी-कहं णं पुत्ता ! तुम्हे कएहेणं
वासुदेवेणं णिब्विमया आणत्ता । तए णं ते पंच पंडवा
पंडुरायं एवं वयासी-एवं खलु ताओ ! अम्हे अवर-
कंकाओ पमिणियत्ता लवणसमुदं दुन्नि जेयणमयमह-
स्माइ बीईवइता, तए णं से कएहे वासुदेवे अम्हं एवं
वयासी-गच्छइ णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! गंगं महानइ उत्त-
रेह० जाव चिहइ जाव ताव अहं एवं तहेव० जाव चिह्मा-
मो । तए णं मे कएहे वासुदेवे सुद्धियं लवणाहिवइं दहूणं
तं चेव सव्वं, एवरं कएहस्स चिन्ता ए वुच्चइ० जाव निब्वि-
सए आणवेइ । तए णं से पंडुराया ते पंचपंडवे एवं व-
यासी-दुहु णं पुत्ता ! कयं कएहस्म वासुदेवस्म विप्पियं क-
रेमाणेहिं । तए णं से पंडुराया कुंति देविं सहावेति, म-
हावेत्ता एवं वयासी-गच्छइ णं तुमं देवाणुप्पिया ! वा-
रवइं णयरिं कएहस्म वासुदेवस्म निवेएहि-एवं खलु द-
वाणुप्पिया ! तुमं पंचपंडवा णं निब्विमया आणत्ता, तुमं
च ण देवाणुप्पिया ! दाहिणज्जरहस्स माभि, तं मंदिमतु णं
देवाणुप्पिया । ते पंच पंडवा कयरं, देसं वा दिमिं वा विदिसिं
वा गच्छंतु णं । तए णं सा कुंती पंडुणा रमा एवं वुत्ता
समाणी इत्थिखंधं दुरुहति, दुरुहइत्ता जहा हिट्ठा० जाव सं-
दिसतु णं पिउत्था ! किमागमणपओयणं ? तए णं सा कुं-
ती कएहं वासुदेवं एवं वयासी-एवं खलु तुमं पुत्ता ! पंच
पंडवा णिब्विसया आणत्ता, तुमं च णं दाहिणज्जर-
हसामी० जाव दिसिं वा विदिसिं वा गच्छंतु । तए णं
से कएहे वासुदेवे कुंति देवि एवं वयासी-अपूवयणा

एणं पिउत्ता ! उत्तमपुरिमा चक्रवर्ती वा वामदेवा वा
बलदेवा वा, तेगच्छेत्तु एणं पंच पंरुवा दाहिणद्धं वेया-
लि, तत्थ पंरुमहुं णिवेमंतु, मम अदिट्ठसेवगा भवंतु
त्ति कहु कुंति देविं मकारेइ, सम्माणेइ, सम्माणेत्तां
जाव पमिक्खिमज्जेइ । तए एणं मा कुंती देवीं जाव पंरुस्म
ण्यमद्धं णिवेएइ । तए एणं पंरुयाया पंचपंरुवे महावेइ, महा-
वेत्ता एवं वयासी-गच्छइ एणं तुब्बे पुत्ता ! दाहिणिद्धं वे-
यालि, तत्थ एणं तुब्बे पंरुमहुं णिवेमेइ । तए एणं ते पंच
पंरुवा पंरुस्म रणो जाव तह त्ति पमिसुणंति, पमिसुणत्ता
मवलवाहणा हयगप जाव हत्थिणात्तराओ णयराओ पमि-
णिक्वमपति, पमिणिक्वमपत्ता जेणेव दक्खिणिज्जा वेयाली
तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छत्ता पंरुमहुं निवेमंति, नि-
वेमिन्ता तत्थ एणं ते विपुल्लभोगसमिद्धमन्नागया वि हो-
त्था । तए एणं मा दोवई देवी अन्नया कयाइ आवजमत्ता
जाया वि होत्था । तए एणं मा दोवई णवमद्धं मायाणं जाव
सुरूवे दारयं पयायां जाव सुकुमाहे, निव्वत्तवारमाहम्म
इमं एयास्सं गुणनिक्खं नामपिज्जं कर्हिंति, जम्हा एणं आ-
म्हं एम दारए पंचतहं पंरुवाणं पुत्ते दोवईए अन्नय, ते हो-
त्तां अम्हं इयस्म दारगस्म णामथेज्जे पंरुमेण त्ति, वाव-
त्तर्हि कत्ताओ जाव अन्ने जोगमत्थे जाण जुवणया जाव
विहरइ । तेणं कात्थेण तेणं समएणं धम्मणोमा थेरा सभो-
महा, परिसा णिग्गया, पंडया निग्गया, धम्मं सोत्ता एवं व-
यासी-जे एयरं देवाणुप्पिया ! दोवइ देविं आपुच्छामो, पं-
रुमेणं च कुमारं रज्जे उविमो, तओ पच्छा देवाणुप्पियाणं
अंतिए मुंने जविन्ता जाव पव्वयापो ? अहामुहं देवाणुप्पि-
या ! मा पडिवंधं करेइ । तए एणं पंच पंरुवा जेणेव सए
गिद्धे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छत्ता दोवई देविं महा-
वेति, महावेत्ता एवं वयासी-एव खलु देवाणुप्पिए ! अ-
म्हं हे थेराणं अंतिए धम्मं णिमंते जाव पव्वयापो । तुमं दे-
वाणुप्पिए ! किं करेमि ? तए एणं मा दोवई देवी पंच पं-
रुवे एवं वयासी-जइ एणं तुब्बे देवाणुप्पिया ! संसारभयउ-
विगा जाव पव्वजह, मम के अणे आलंवे वा जाव
जविस्मइ ? अह पि य एणं संसारभयउविग्गा दे-
वाणुप्पिएहिं मच्छि पव्वइस्सामि । तए एणं ते पंच पंरुवा
पंरुमेणस्म कुमारस्स अभिमंअ जाव राया जाए
जाव रज्जे पसाहेमाणे विहरइ । तए एणं ते पंच पंरुवा
दोवई देवीय अन्नया कयाइ पंरुमेणं रायं आपुच्छंति । तए
एणं मे पंरुमेणे राया कोहुं वियपुरिमे महावेइ, महावेत्ता
एव वयासी-विष्णामेव ओ देवाणुप्पिया ! णिक्वमणानिसे-
यं जाव लवहवेइ, पुरिममहस्मवाहणीओ सिविथाओ उ-

वट्ठवेइ जाव पचोरुहंति, जेणेव थेरा आयगिया आदित्तेणं
जाव समणा जाया चउइस पुव्वाइं अदिज्जंति, बहूणि वा-
माणि जाव उट्ठपट्टममपुव्वात्तमेहिं मासद्धमामखमणेहिं अ-
प्पाणं जावेमाणे विहरइ । तए एणं मा दोवई देवी सीयाओ
पचोरुहइ, पचोरुहत्ता जाव पव्वया सुव्वयाए अज्जाए
मिस्सणियत्ताए दत्तयति, एकारमंगां जाव अदिज्जइ, अ-
दिज्जइत्ता बहूणि वामाणि उट्ठपट्टममपुव्वात्तमेहिं जाव
अप्पाणं जावेमाणे विहरइ । तए एणं ते थेरा जगवंतो अन्नया
कयाइ पंरुमहुंओ नयराओ सदस्मं ववणाओ उज्जाणाओ
पमिनिग्गच्छंति, पडिनिग्गच्छत्ता बहिया जणवयविहार
विहरंति । तेणं कात्थेण तेणं समएणं अग्हा अरिद्धनेमी
जेणेव सुग्हाजणवए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छत्ता सु-
रद्धाजणवयंमि मंजमेणं तवमा अप्पाणं जावेमाणे विह-
रइ । तए एणं बहुजणे अन्नमत्तस्म णवमाऽकखइ ४-एवं
खलु देवाणुप्पिया ! अग्हा अरिद्धनेमी सुरद्धाजणवए
जाव विहरइ । तए एणं ते जुहिद्धिद्धपासंक्खा पंच
अणगारा बहुजणस्म अंतिए एयमद्धं सोत्ता अन्नमत्तं
महावेति, महावेत्ता एवं वयासी-एव खलु देवाणु-
प्पिया ! अग्हा अरिद्धनेमी पुव्वाणुप्पिवं जाव विहरइ,
ते सेयं खलु अम्हं थेरा आपुच्छत्ता अग्घं अरिद्धनेमिं
वंदणाए गमित्तए, अणमत्तस्म एयमद्धं पडिसुणंति, पडिसु-
णित्ता जेणेव थेरा भगवंतो तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छत्ता
थेरा जगवंते वंदंति, णमंमंति, णमंमइत्ता एवं वयासी-
इच्छामि एणं तुब्बेहिं अब्भणुप्पाया समाणा अग्घं
अरिद्धनेमिं जाव गमित्तए ? अहामुहं देवाणु-
प्पिया ! मा पडिवंधं करेइ । तए एणं ते जुहिद्धि-
द्धपासंक्खा पंच अणगारा थेरेहिं अब्भणुप्पाया समा-
णा थेरा जगवंते वंदंति, णमंमंति, णमंमइत्ता थेराण अं-
तिथाओ पमिनिक्खमंति, पडिनिक्खमिन्ता मासं मासेणं अ-
णिक्वत्तेणं तत्रोक्कमेणं गामाणुगामं दृज्जमाणा जाव
जेणेव हत्थिकप्पे णयेरे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छत्ता
हत्थिकप्पस्म बहिया सदस्मं ववणे उज्जाणे जाव विहरं-
ति । तए एणं ते जुहिद्धिद्धवज्जा चत्ताणि अणगारा मासखम-
णवाणए पट्टमाए पोगिसीए मज्जायं करेति, सीयाए एवं
जद्धा गोयममापी, णवरं जुहिद्धिद्धं आपुच्छंति जाव अरुमा-
णा हत्थिकप्पे नयेरे बहूजणस्म सइ निमामंति-एवं खलु
देवाणुप्पिया ! अग्हा अरिद्धनेमी उज्जेतसेअसिहरे मासि-
एणं जत्तेणं अपाणएणं पंचहिं छत्तीमेहिं अणगारगएहिं
सद्धिं कात्थणं जाव सव्वट्ठकखप्पहाणे । तए एणं जुहिद्धि-
द्धवज्जा चत्ताणि अणगारा बहुजणस्म अंतिए एयमद्धं सोत्ता
हत्थिकप्पाओ णयराओ पमिणिक्वमंति, पमिणिक्वमत्ता

जेणेव महस्मंभवणे उज्जाणे जेणेव जुट्टिद्विष्टे अणगारे तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छिता जत्तपाणं पच्चखंति, ग-
मणागमणं पक्कमंति, पमणमणसणं आलोयंति, भत्तपाणं
पदिदंति, पदिदंति एव वयासी-एवं खलु देवाणुप्पि-
या ! ० जाव अरिहा अरिहनेभी काजगण, ते मेयं खलु अस्मं
देवाणुप्पिया ! ० पुव्वगहिअं जत्तपाणं परिद्वित्ता सेत्तु-
जए पव्वए साणियं साणियं दुरुद्धितए संदेहणाए भोम-
णाए जुनियाण काहे अणवकंखमाणानं विहरित्तए त्ति
कहु अणपणस्स एयमदं पदिसणैति, पदिसुणेत्ता ते पुव्व-
गदियं जत्तपाणं एगंते परिद्वयेति, परिद्वयेत्ता जेणेव सेत्तु-
जए पव्वए तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छिता सेत्तुजयं पव्व-
यं भणियं दुरुद्धंति, दुरुद्धत्ता ० जाव काहं अणवकंखमाणानां
विहरति । तए एं ते जुट्टिद्विष्टपासोक्खा पंच अणगारा
सामाडयमाडयाइ चउदमपुव्वाइ अट्टिज्जित्ता बहुणि वावा-
णि सामन्नपरियाणं पाउणिता दोमानियाए भंलेहणाए
अत्ताणं कुमिन्ता जस्सहाए कीरउ नगभोव ० जाव तमद-
माराहेति, अणंते ० जाव केवन्नवरणाणदंनणे समुपपणं ० जाव
मिच्छा । तए एं मा दोवई अज्जा सुव्वयाणं अज्जियाणं अंते
सामाडयमाडयाइ इकारन अंगाई अट्टिज्जइ, अट्टिज्जित्ता व-
हूणि वामाणि भागन्नपरियाणं पाउणिता पामियाए सं-
देहणाए आलोडयपक्कंते समहिपत्ता काजमासे काहं
किन्ना वंनज्ञाए कपे देवत्ताए उववणा । तए एं अत्थे-
गइयाणं देवाणं दसमागगेवमाइ ठिई पन्नत्ता । तए मां दुव-
यस्म देवस्म दसमागगेवमाइ ठिई पन्नत्ता । मे णं भंते !
दुवए देवो ना भो देवलोगाओ आउक्खएणं महाविदेहे वामे
मिज्जिद्विष्टि ० जाव संसारस्स अंतं काहंति । एवं खलु जंव !
समणेणं भगवसा महावारीणं सोल्लमपस्स णायज्जयएस्स
अयमदं पत्तत्ते त्ति वेमि ।

(वेदो त्ति) वेदक एकवस्तुविषयपदपद्धतिः । स चेह धनुर्वि-
षयो जम्बूद्वीपप्रदेशमिदं प्रत्येकं । तद्यथा-“अङ्गुलमात्र-
लब्धं द्रव्यं धनुर्मिदं ग्रास्यते ।” अत्रिगेदगतो यो बालचन्द्रः दृष्टपक्क-
ाद्वर्तयान् चन्द्रः, तेनेऽधुना च वक्तव्या मन्त्रिकाशे सदृश यत्त-
त्तथा । “वरमहिमदरियदण्यददधणिसगमगउयमारं ।” वरम-
हिपम्य दतदपिनस्य सज्जानदपातिशयम्य अनि ददनि घनानि
च शृङ्गाप्राणि तेः रञ्जित मारं च यत्तत्तथा । “उरगवरपवरगव-
लपवरपरदुवममरकुलनी निनिद्धातधायपदं ।” उरगवरो नाग-
वरः, पवरगवल वरमोहपशून्, पवरपरदुवो वरकाकियो, उरमरकु-
लं मधुकरानकरो, नीली गुल्लिका, एतानीय स्मय कालकार्तमत्त,
धमातामिध धमात च नेजसा उल्लत, धौतामिव धौत च निर्मलं
पृष्ठ यस्य तत्तथा । “निउगोअियमिर्मामिस्सितमाणरयणधोट-
याजालपरिक्खसं ।” निपुणं शालिना उपचितानामुज्जवा-
वितानां मणिरत्नघण्टाणां यज्जालं तेन परित्तितं वेदितं य-
त्तत्तथा । “तस्मिन् रुणकिरणतवाणज्जवचविधं ।” तस्मिन् वि-

दुविष तरुणाः प्रत्यघ्राः किरणा यस्य तत्तथा, तस्य तपनीयस्य
सम्बन्धीनि वृक्षानि चिह्नानि द्वाष्टनानि यत्तत्तथा । “दहरम-
लयागोरोसहरकेसरचामरबाणयज्जवचविधं ।” दहरमलयानि-
धानी यो गरी, तयोरीनि शिखराण, तसंबन्धिनो ये केसरचा-
मरवालाः सिंहकन्धचमरपुच्छकेशा अर्कचन्द्राश्च तल्लक्षणानि
चिह्नानि यत्तत्तथा । “काजहरीयरत्तपीयसाकुलबहुणहास-
पिनकजाव ।” काजाऽऽदिवर्णा या बहवः स्नायवः शरीरान्त-
र्बाह्यास्तानिः सपित्ता जीवाः प्रत्यङ्गा यस्य स तत्तथा ।
“जावियतकरणं ति ।” शत्रूणामिति गम्यते । (संमोत्यादि)
संमोत्यानि प्राकारो गोपुर्माणं च प्रतोह्यः, अट्टालकाश्च प्राकारो-
पारस्थानविशेषाः, चरिका च नगरप्राकारान्तरेऽप्युक्तो मार्गः,
तोरणानि च यस्यां ता तथा । पर्यस्तानि पर्यस्तोक्तानि, स-
र्वतः किमानीत्यर्थः । प्रवरभवनानि अगृहाणि च जाणमागारा-
णि यस्यां सा तथा । ततः पद्वयस्य कर्मधारयः । (सरसरस्स
त्ति) अनुकरणशब्दोऽयमाति । (उल्लगडमाडए त्ति) सयः
स्नानेन आर्द्रा पटशाट्का उत्तरीयवस्त्रपरिधाने यस्य स तथा ।
(अचल्लगवत्थानयत्थे त्ति) अवचल्लमयामुखचल्ल मुक्ता-
ञ्जनं यथा भवतीत्येवं वस्त्रं निर्वचनं येन स तथा । (त एवम-
वि गए नत्थि ते ममादितो अयानि भयमार्थं त्ति) तत्तस्मादि-
त्थमपि गंतं अस्मिन् कार्ये नास्ति अयं पक्को-यद्युत ते तव मत्तो
भयमस्ति जयति (एगदिय त्ति) तं (मुस्सति त्ति) गोपयन्ति ।
अन्तः खिन्नः, तान्तः मूरकाण्डकाङ्क्षुयान जातः, परितान्तः
संयथा खिन्नः । एकारिकाश्चेते । (इच्छाएहि त्ति) इच्छया क-
याविद्व्यर्थः (वेयालीए त्ति) वेद्यानट इति । इहापि सूत्र उप-
नयो दृश्यते । एव आसौ द्रष्टव्यः-

“सुयहू वि तव किलंसो, नियाणदोमेण वृत्तिओ मतो ।
न भिग्गव दोवतोए, जइ किं सुउत्तासिथा जम्मे ।। २॥”

अथवा-

“अमणुजममत्तीए, पने दान्ज जवे अणत्थाय ।

जह कसुयनुवहाण, नागानि रिनचमि दोवहर ॥ २॥” इति ।

का० १ ध० १६ अ० १ । १।० । स्था० । प्रव० । आ० म० ।

हा० । प्रति० ।

दुवग-द्विवर्ग-पु० । उभयकोटौ, ति० चू० १५ उ० । आ० १ ।

दुवण-दुवन-न० । उपतापने, प्रहन० २ आश्र० द्वार ।

दुवय-द्विपद-पु० । ‘दुपय’ शब्दार्थे, स० १२ अङ्क ।

दुवामतग-दुर्वाम्यनरक-पु० । दुस्त्याज्यतरकलङ्के, अ० ६
श० १ उ० ।

द्वार-द्वार-न० । “पयज्जुममलं द्वारे वा” ॥ ८ । २ । १ । २ ॥ इति
सयुक्तस्यान्यज्जनात्पूर्वं उक्ता । ‘दुवारं’ । पक्के ‘वारं’ । ‘देवं’ ।
‘वारं’ । प्रा० २ पादः प्रतोह्याम, आ० म० १ अ० १ खण्ड । प्रा-
मस्यं मुख, वृ० १, उ० ३ प्रक० । प्रासादनयस्येव कुलाऽऽदीनां प्र-
वेशमुखे च । वृ० १ उ० ३ प्रक० । प्रज्ञा० । (अपावृतद्वारवम-
तौ द्वारपधानं संयतीभिः कर्तव्यमिति ‘वसह’ शब्दे वक्ष्यते)

द्वारकम्प-द्वारकर्म-न० । द्वारस्य विषमायाः जूमेः समीकर-
णे, ति० चू० ५ उ० ।

द्वारपिहाण-द्वारपिधान-न० । कपाटमाधित्य द्वारस्थगने,
आ० २ अ० १ चू० २ अ० २ उ० ।

दुवारवाहा-द्वारवाहा-स्त्री० । द्वारजागे, आत्रा० १ श्रु० १ च० १ अ० ५ उ० ।

दुवारमाहा-द्वारमाहा-स्त्री० । द्वारपाध्वस्थकाष्ठाऽऽदौ, आत्रा० २ श्रु० १ च० १ अ० ६ उ० ।

दुवारिअ-दौवारिक-पुं० । "उत्सीन्तर्वाऽऽदौ" ॥ ५८ ॥ १९०॥ इति औत्त उत् । 'दुवारिओ' प्रा० १ पाद ।

दौवारिक-पुं० । द्वारे नियुक्तः, उक् । द्वारपाले, कश्च० ।

दुवालसावत्त-द्वादशाऽऽवर्त-न० । "दुवालसावत्ते कितिकम्मे पणत्ते । ते जहा- "दुओणयं जहाजयं, कितिकम्मे चारणावय । चउत्तिरं तिगुत्ते दुवत्तं एगानकखमणं ॥ ॥" इति सुवत्ति-धानगर्भेषु कायव्यापारावशेषेषु, म० १ लम० ।

दुविट्टु-द्विविष्टप पुं० । द्वितीये बालुदेवे, ति० । कथमे भविष्यति वासुदेवे, म० । ती० ।

दुविट्ट-द्विविध-त्रि० । "द्विष्टोक्" ॥ ८॥ । १५४ ॥ इति द्विशब्देकारस्योकारः । 'दुविट्टो' प्रा० १ पाद । द्वे द्विष्टे प्रकारा-वस्थाने द्विविधः । आत्रा० १ श्रु० ८ उ० ८ उ० । द्विप्रकार, सूत्र० १ श्रु० ८ अ० । आत्रा० । विशेषः । उक्त० । स्था० प्रश्न० ।

दुविहत्तमिपत्त-द्विविधतृगिप्राप्त-त्रि० । यय- (व्यञ्जनजनन्या-ऽऽदि) भूतपर्याय । यायपर्यायश्च ययभूत उच्यते । रूप-तवाचनायायतां प्राप्ति, ति० च० १९ उ० ।

दुव्वप-दुर्वर्ण-न० । अशुभवर्ण, ति० च० । "पंचवर्णो वने दु-व्वप ।" एकस्मिन्नापि पततीत्यर्थः । "अहया-प्रयातः कुरुमंजि-मे सुवस्सं सेला मव्वं दुव्वपा ।" अनिष्टा इत्यर्थः । ति० च० १ उ० । म० । कुरुमे च । ति० । सूत्र० २ श्रु० २ अ० ।

दुव्वप-दुर्व्रत-त्रि० । अनर्थप्रवृत्ते, स्था० ४ टा० ३ उ० । दुष्टा-नि व्रतानि येषां ते तथा । यथा मांजनक्षणे, व्रतकालमामौ प्रवृत्ततरस्योपघातेन मांजप्रदानम्, अन्येऽपि वक्तव्यज्ञाना-ऽऽदिकं दुष्टव्रतमिति । तथाऽन्यस्मिन् जन्मान्तरमधुःशमांसा-ऽऽदिकमभ्यवहरिष्यामीत्येवमज्ञानाभ्या जन्मान्तरावधिद्वारेण सतिज्ञानमेव व्रतं गृह्णति । सूत्र० २ श्रु० २ अ० । व्रतवर्जितं, विधा० १ श्रु० १ अ० । दशा० ।

दुव्वलचारिय-दुर्वलचारिय-पुं० । दुर्बलधारिणे इति दुर्बल-चारियः । विना कारणेन मूलोत्तरगुणपरिचयिभि, ति० च० १ उ० । व्य० ।

दुव्वसुमुणि-दुर्वसुमुनि-पुं० । मोक्षगमनायोग्ये, आत्रा० ।

दुव्वसुमुण । अणानाए तुक्कए गिलाइवत्तए, एस वी-रे पमंसिण (१००)

(दुव्वसु इत्यादि) वसु इवम्, एतच्च भव्येऽप्येव्युत्पादितं, इवम् च भव्य इत्यनेन । भव्यश्च मुक्तिगमनयोग्यः, तत्र च मुक्तिगमन योग्यं यद् द्रव्यं तद् वसु, दुष्टं वसु दुर्वसु, दुर्वसु चासौ मुनिश्च दुर्वसुमुनिः-मोक्षगमनायोग्यः । स च कुतो जयति?, अनाहया तीर्थकरोपदेशशून्यः, स्वैर्गत्यर्थः । किमत्र तीर्थकरोपदेशो दुष्कर, येन स्वैरित्यभ्युपगम्यते? तदुच्यते-उद्देशकाऽऽदेगारच्य सर्वे यथासंभवमायोग्यम् । तथाहि-मिथ्यात्वमोहितं लोकं सखंभु, दुष्करवन्तश्चात्मानमध्यारोपयितुं, रत्यरती निमहीतु, शब्दाऽऽदि-

विषयेऽप्येष्टानप्रेषु माध्यस्थ्यतां मावयितुं, प्रान्तकृष्णि लोकम्, ए-व यथोद्दिष्टया मौनीच्छाया अविधारकतया दुष्करं सञ्चरितु-म्, अनुक्त्वाप्रतिकूलाहं नानाप्रकारानुपसर्गान् सोढुम् असहने च कर्मोदयोऽनाद्यनीतकालसुखभाषना च कारणं, जीवो हि स्व-भाषनां दुःस्वप्निकनिरोधसुखाप्रियोऽनो निरोधकत्वायामाज्ञायां दुःखे यमति । अवसंभूत किंभूतो भवतीत्याह-(तुक्कए इत्यादि) तुक्को रित्त, स च इव्यनो निधनो, घटाऽऽविश्व अलाऽऽदिर-हितो, भावतो ज्ञानाऽऽविरहितः । ज्ञानाऽऽविरहितो हि क्वचित्सं-र्धानिविषये केनचित्पृष्टोऽपरिज्ञानात् ग्लायति वक्तु, ज्ञानम-मवितो वा चारित्र्यरक्तः पूजासत्कारनयाच्छुक्रमार्गप्ररूपणा-वसरे ग्लायति यथावस्थितं प्रज्ञापयितुम् । तथाहि-प्रवृत्तम-न्निधि-संनिधानदौघतामाचष्टे । पथमप्यत्रापीति । यस्तु कथा-यमहाविषयदकलजगववाङ्मोपजीवकः स सुवसुमानमवस्थ-रितो न ग्लायति च वक्तुम्, यथावस्थितयस्तुपरिज्ञानादनुष्ठा-मात् । आह स-(एम इत्यादि) एष इति सुवसुमानज्ञानाऽऽवरितो यथावस्थितमार्गप्ररूपको चार-कर्मविदारणात्, प्रशंसनस्त-द्विदैः श्लाघित इति । आत्रा० १ श्रु० २ अ० ६ उ० ।

दुव्वट्ट-दुर्वट्ट-त्रि० । बोद्धुमशक्ये, उक्त० १ ए अ० ।

दुव्वट्ट-दुर्वट्ट-पुं० । अप्रियवकार, दश० २ अ० ।

दुव्विअट्ट-दुर्विदग्ध-पुं० । ज्ञानवृत्तगोचरे, जीवा० २० अ-धि० । पणिरुतमभ्ये, स्था० ।

दुव्विअट्टा-दुर्विदग्धा-स्त्री० । मिथ्याऽहङ्कारविमृशितायां पर्यदि, न० ।

दुव्विचित्तिप-दुर्विचिन्तित-पुं० । दुष्टे विचिन्तितो दुर्विचि-न्तित । चत्ताय तनया अशुने विचिन्तिते, "जं धिरमज्जवसा-णं, त ऊणं अ चल तय चित्तं" इति वचनात् । घ० २ अधि० ।

दुव्विजाण-दुर्विज्ञ-त्रि० । दुर्विज्ञानवि, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

दुव्विजाणय-दुर्विज्ञात-त्रि० । दुष्ट विज्ञातं दुर्विज्ञानम् । दुष्टे विज्ञाने, आत्रा० १ श्रु० १ अ० २ उ० ।

दुव्विणीय-दुर्विनीत-त्रि० । दुर्विनियुक्ते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । आत्रा० ता० म० ।

दुव्विदट्ट-दुर्विदग्ध-पुं० । 'दुर्विअट्ट' शब्दार्थे, जीवा० २० अधि० ।

दुव्विदट्ट-दुर्विदग्ध-पुं० । 'दुर्विअट्ट' शब्दार्थे, जीवा० २० अधि० ।

दुव्विदट्टवुद्धि-दुर्विदग्धवुद्धि-पुं० । स्वाभिप्रायेणाऽऽगमानु-पातिज, दश० ६ त्थ ।

दुव्विभज-दुर्विभज-त्रि० । कष्टविजजनीये, "मज्झिमगाणं दु-विमजं दुगमं भवत्त ।" आख्यातेऽपि तत्र दुर्विभजं कष्ट-विजजनीयम्, अजुज्ज्वल्यते च तद्वतीति । दुःशक शि-वशाणा वस्तुतयस्य विज्ञानेनावस्थापनमित्यर्थः । दुर्विभव-मित्यत्र पाठान्ते दुर्विजाभ्यम्, दुःशका विभावना कर्तुं तस्य-त्यर्थः । स्था० ५ टा० १ उ० ।

दुव्विभाव-दुर्विभाव-त्रि० । दुर्लभ्ये, विशेष० ।

दुव्वियद-दुर्विदृत्त-त्रि० । दुष्टविद्वतो दुर्विद्वतः परिधानवर्जि-ते, स्था० ५ टा० २ उ० ।

तुमसा-दुःषणा-स्त्री० । अवसर्पिण्याः पञ्चमं सप्तर्षिण्या द्विती-
ये चारके, भ० । " एकवीसं वामसहस्राहं काशो दुमसा । "
भ० ६ श० ७ उ० । व्या० । ती० । नि० । आ० चू० । ज्यो० ।
त० । (अस्या वर्णकस्तु ' ओसर्पिणी ' शब्दे तृतीयभागे
१२१ पृष्ठे, ' उर्मसर्पिणी ' शब्दे द्वि० भागे ११६६ पृष्ठेऽपि
लघ्व्य) " दमहिं ठाणेहि ओगाद दुमसमं जायेजा । त जहा-
अकाले वरिसह, काले न वरिसह, असाह पुरजंति, साद न

पुञ्जन्ति, गुरुषु जगो मिच्छं पमिवसो अमणुषा नदा० जाव फासा ।" स्था० १० टा० । (अथ यत्कथ्यता ' कश्चिज्जुग ' शब्दे तु० भागे ३८० पृष्ठे) नवरं " तत्रो गोयमसामी जाणगपुत्र पु-
च्छ-भयव । तुम्हं निव्वानानतरं किं किं भविस्सु ? । पणुणा भाण्यं सोम ! मम मुक्खगपस्स तिहिं वासेहि अज्जनवमेहि य भासेहि पंचम अरओ दूमभा हगिस्सु । मइ मुक्खगमणाओ पासाणं चउत्तरीए अपच्छिमकेयसी अंबूसासी सिद्धिं गमिही । तेण समएण पज्जनानं, परमोही, पुलायलकी, आहारगम-
रोरखवगसेही, उयसमगसेही, अज्जकप्पो, परिहारविमुञ्ज-सुहु-
मसंपराय-अहकख्यचारित्ताणि, केवज्जनानं, सिद्धिगमण च सि दुवालम उणाइ भाइ वासे वुच्चिज्जिहिंति । " अज्ज-
सुहम्मणमुदा, होहिंति जुगप्पहाणआयरिया । दुणसहो जा सूरु, चउत्तरीया दोष्णि य महस्सा ॥ १ ॥ " सत्तरिसमाऽदि-
ए वाससर दूममहम्मि सगगए चरमाणि चत्तारि पुष्पा-
णि, सम्मचउत्तंसंठाण, बज्जितहनारायं संघयण, महापाण-
ज्जाण च वुच्चिज्जिहइ । वासगचसएहि अज्जवरे दूमम पुं-
संघयण चउत्तं च अरगच्छिही । मइ मुक्खगमणाओ पालय-
नउत्तंगुत्ताइराइसु बोलीणेसु चउत्तयसत्तरेहि विक्कमाइओ राया होही । तथ मट्ठियारसाणं पायगस्स रज्ज, पणपण-
सयं नदाणं, अटोत्तर सय मोरियवंसाण, तीस वृत्तमित्त-
स्स, सट्ठी बलमित्तभाणुमित्ताणं, वाहीस नरवाइणस्स, ने-
रम गहात्तस्स, सत्तारि- गस्स, तत्रो विक्कमाइओ । सो साहियसुवणपुरिसो पडविं अरिण काठ नियसंघच्छर पव-
नेही । " तह गहमिहुरज्ज-स्स उायगो कालिगारियो हो-
ह । तेवणचउत्तणहि, गुणसयकालओ सुअपउत्तो ॥ १ ॥ "
दूममाए वट्टमार्णए नयरणि गामनुयाणि होहिंति, मत्ताण-
कया गामा, जवइंरुसमा रायाणो, दासणाया कुटुंबिणो, लंजगइणपरा निओगिणो, मामिदोहिणो जिज्जा, काअरसितु-
ल्लाओ सामुओ, माणणोतुल्लाओ बहओ, गिज्जया करकख-
पाक्खयाइहिं लिक्खया वेसाचरियाओ कुलंगणाओ, सच्छ-
दचारिणो पुत्ता य, सीला य अकालयासिणो काअअवासि-
णा य, मइसुइया रिक्खंमाणभयणा च पुज्जगा, दुडिआव-
माणपत्ता अपिपट्ठिया य सउज्जणा, परचक्कडमरदुग्गिक्खजुया
वेला, खुदमसयहुला मेज्जा, असज्जायपरा अत्थहुज्जा विप्पा,
गुरुकुत्तासबाइणो मइप्रमा कसायकलुसियमणा समणा,
अप्पबत्ता सम्मादाठणो सुरनरा, ते चैव परवत्ता मिच्छदिठि-
णो होहिंति । देवा न दाहिंति दरिसणं, न तहा पुरतप-
हावा विज्जामंता, असहीण गोरसकपूरमक्कराइववाणं च
रसवण्णपहाणी, नराण वनमेहाआऊणि हाइस्सति, मास्-
कया च पाउगाणि खित्ताणि न भविस्संति, पटिमक्कयो
सावयधम्मो वुच्चिज्जिहइ, आयरिया वि सीसाणं सम्म सु-
य न दाहिंति ।

" कत्तहकया रुमरकरा, असमाडिकरा अनिवुक्करा य ।

होहिंति इत्थ समणा, इस्सु वि खित्तेसु सयरं ॥ १ ॥

ववहारए मनाइए, मुनिविज्जयाण य मुनीण ।

गज्जिहिंति आगमत्था, अणत्थहुज्जा य ताइयहं ॥ २ ॥

उयगरणवत्थपत्ता-इयाण वसहीण मज्जयाण च ।

जिज्जस्सति काण्णं, जह नरवज्जो कुट्टयाणं ॥ ३ ॥ "

किं बहुणा-बइवे भदा अप्पे समणा होहिंति, पुव्वायरियपरं-
परागम खासायारिं मुत्तण नियमसंविगन्धिष सामायारिं स-
६५१

अमचारित्तं ति रचावित्ता तहाविह मुक्कजनं मोहाम्म पाकि-
त्ता उस्सुत्तभासिणो अणपुइपरनिदापरायणा य केइ हो-
हिंति, बलवता अनिट्ठनिषा, अप्पबत्ता पुअनिवा भविस्सति ।"
ली० २० कट्ठ ।

दुमसाकाल-दुःषमाकाल-पुं० । अवसर्पिण्या. पञ्चमे वःसर्पि-
ण्या चिनीये च समये, जं० २ वत्त० । " एकवीसं वाससह-
स्साइं कालो दुमसा । " भ० ६ श० ७ उ० । आचार्याणा-
मुपाध्यायानां धर्माचार्याणां साधुसाध्वीश्रावकश्राविकाणां वा
दुःप्रसहं यावद् दुःप्रमायां या सख्या वीपास्त्रिकाकल्पाऽऽदिपु
उक्ताऽस्ति, सा कया विवक्ष्या?, पञ्चमारके दिनां न स्तोकानि
जायन्ते, संख्या च बह्वीति लोकाः पृच्छन्ति, तत्र किमन्तरं
दीयत इति प्रश्ने, उत्तरम्-अत्र भारतक्षेत्रे दुःप्रमाया अल्प-
कालव्यपि भूमं प्राचुर्याद् बहुषु देशेषु साधवादिसम्बन्धेन
वीपास्त्रिकाकल्पाऽऽद्युक्तयुगप्रधानाऽऽदिनसंख्याऽयतः संगच्छते,
न त्वात्मज्ञानसाध्यादिनेति बोध्यम् । ३८ प्र० । सेन०२ उल्ला० ।

दुमह-दुःमह-पु० । " छेकि वुरो वा " ॥ ८ । १ । ११५ ॥ दुर
उपसंगस्य रेफलोपे सति उत ऊत्तव वा । "दुसहो, दुसहो । " रे-
फलोपाभावे " दुस्सहो । " प्रा० १ पाद । " निदुरोवा " ॥ २
। १ । १३ ॥ इति दुःस्य व्यञ्जनस्य वा लुक् । " दुस्सहो । "
प्रा० १ पाद । निषाङ्गापरनामके कलवृक्कभेदे, ति० ।

दुमृगिण-दुःस्वप्न-न० । अशुभसुचके स्वप्न, प्रश्न०१ आश्र० द्वार ।

दुस्मंचार-दुःमंचार-त्रि० । दुर्गमार्गे, दशा० १० अ० ।

दुस्मंवाह-दुःमम्बोध-पुं० । दुःखेन सम्बोधने धर्मचरणप्रतिप-
त्तिः कार्यत इति वृत्तसम्बोधः । दुःखेन धर्माऽऽचरणं प्रतिपाद्य-
माने, बोधयितुमशक्ये च । आचा० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

दुस्ममाण-दुष्प्रमाण-पु० । ज्ञेयं कुर्याति, सूत्र० १ श्रु० १२ अ० ।

दुस्मरणाप-दुःस्वरणाप-न० । यदुच्यवशात्स्वरः श्रोतॄणां कर्णे-
कटुः प्रादुर्भवति तद् दुःस्वरनाम । नामकर्मभेदे, कम्म० ६ कम्म० ।
प० स० । प्रव० । धा० । कर्महीनस्वरे, कर्म० १ कर्म० ।

दुस्सल-दुःशल-स्त्री० । दुर्ग्रहे, दुर्विनीते, वृ० ६ उ० ।

दुस्मह-दुःपह-पु० । ' दुमह ' शब्दार्थे, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार ।

दुस्सहिय-दुःमहित-त्रि० । दुःखेनाधिमहितं, सूत्र० १ श्रु० ३
अ० १ उ० ।

दुस्माहह-दुःमहूत-त्रि० । दुःखेन सहियते मोह्यते स्मेति दु-
सहनम् । दुर्मिले, उत्त० ७ अ० ।

दुस्मिज्जा-दुःशय्या-स्त्री० । विषमभ्रमाऽऽदिरूपायां शय्यायाम्,
दश० ८ अ० ।

दुस्मील-दुःशील-त्रि० । दुष्ट गगद्वेषाऽऽदिदोषविहृत शीले स्व-
भावः समाधराचारो वा यस्यासौ दुःशीलः । उत्त० १ अ० ।
दशा० । विपा० । शुभस्वभावहीने, विपा० १ श्रु० १ अ० ।
दुष्टाऽऽचारे, ग० २ आध० । प्रश्न० । उत्त० । वृ० । दुःप्रमाधौ च ।
विप्राकलके च । " दुस्सीले शरणाओ ण मुत्तह । " सूत्र० १ श्रु०
१० अ० । " दुस्सीलाओ खरो विव । " खरवद् विप्रामक्ककर्म-
भवत्त दुःशीला दुष्टाचारा निर्लेख्येन यत्र तत्र प्रामनगराऽऽ-

रग्यमागंजेष्वृदोपाभयचैत्यशृङ्गर्तात्रिटिकाऽऽदी पुरुषाणां वा-
 न्शुकारित्वात् तथावप्रवेश्यदुष्टदासीरार्णकामुणिकऽऽदी-
 नाम्बन्धः । (स्त्रियः) तेषां । जिनदाम्भावकस्य भार्यायाम्, सा
 प्रतिमां प्रतिपन्नस्य स्वपत्युर्वेदे होहकीन्नकेन व्यथयाञ्चकार ।
 आ० क० ।

दुस्सुय-दुःश्रुत-त्रि० । दुष्टं भुतं श्रवणं यथाऽसौ दुःश्रुतः । दु-
 एधुते, प्रअ० २ आअ० द्वार । दुष्टं भुतं दुःश्रुतम् । वृष्टे भुते,
 न० । आवा० १ अ० ४ अ० २ स० ।

दुस्मेजा-दुःशय्या-क्री० । दुःस्मात्पादकवसतौ, प्र० १ श०
६ व० ।

दुह-दुःख-न० । “ दुःखश्चक्रिणनीये वा ” ॥ ७ । २ । ७२ ॥
इति संयुक्तस्य हः । ‘ दुहं । दुःख । ’ पा० २ पाद । नरके
नरकाऽऽप्ताने, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ व० । नरकाऽऽद्विषातना-
स्थाने, सूत्र० १ श्रु० १० अ० । दुःखेतुत्वादिमदनुष्ठाने, अ-
सातवेदनीयाद्यात् त्रावपीडाऽऽत्मके अस्थाने, सूत्र० १ श्रु० ५
अ० १ व० । असातवेदनीयादय, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ व० ।
पीनायाम्, सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ व० । शरीरमनमोहननुकुले,
आन्त्रा० १ श्रु० ३ अ० १ व० । दुःखोत्पादके च । सूत्र० १ श्रु०
१० अ० । “ विपुलकक्रमा य गाढा चंदा दुहा तिवा दुरादि-
यासा । ” इति एकार्या । विपा० १ अ० १ अ० ।

दोह-पुं० । दुह-कर्मणि घञ् । डुग्ने, "सदाहध्याप्तेऽहनि।"
इति स्मृतिः । आधारे घञ् । दोहनपत्रे, वाच० । भावे घञ् ।
दोहने, गोदोहनस्थाने च । वृ० ३ ल० ।

बुद्धश्च-बुद्धि-त्रि० । बुद्धं वक्तुं बुद्धिः । बुद्धिः, भावाः १. शु० ३
अ० ३ व० ।

द्विहत-त्रि० । द्वाज्यां रागद्वेयाज्यां हतो द्विहतः । द्वाभ्यां ह-
ते, आद्या १ अ० ३ अ० ३ उ० ।

दुर्ज्ञेय-त्रि० । अल्पभागे, प्रा० १ पाद ।

दुहस्रां-द्विधा-अभ्य० । प्रकारद्वये, भावा० । अ० ३ अ० ३
उ० । रा० । सूत्र० । उक्त० ।

द्विधातम्—प्रथ० । द्वयोर्नामयोः ज० १६ श० ६ उ० । उभ-
यत इत्यर्थार्थे च । पश० १० अ० । आचा० । "बुधश्चो गुह्य-
ता ।" बहिरन्तश्च गोमयाऽऽजिना लिप्ता । रा० । "बुधतो सं-
विभ्रियमज्जिदत्तात् ।" द्विधातो द्वयोः पार्श्वयोः संयोजितानि
अप्राण कस्य तत् द्विभ्रतः संयोजितानि भ्यन्त सामर्थ्यादु-
त्तयेन्ने तथा तेषाम् । रा० । स्थितिं, दे० मा० ५ व० ।

दुःश्रोतुष्य-द्विवाञ्जन-प्र० । उज्जते, भ० ११ दा० ११ उ० ।
जी० ।

बृहत्संहिता-द्विप्रश्ना-खण्डः । जनयतोऽङ्कुशाऽकारायां धेनवा-
म्, स्थाः १३ । १० । नाख्या वामपार्श्वोऽऽदेनोऽङ्कः प्राविश्य
तथैव गत्वा अस्या एव दक्षिणपार्श्वोऽऽदेनो यथापद्यते सा छि-
द्यान्ना नासी, षष्ठिभूतयोर्वामदक्षिणपार्श्वलक्षणयोर्विवोराका-
शश्रेण्योस्तथा स्पष्टव्यवृत्तिः । १० २४ शो ३७० ।

दुहश्रोणं नय-द्वित्राऽनन्तर-न० । सर्वाद्यायाम्, स्था० १०४० ।

दुह मोक्षागसंस्पृश्याग—द्विधात्रोकाऽऽशंमाप्रयोग—पुं० । जवे-
 गगनस्यवशकान्तित्येवक्रोऽर्थे, स्था० १० वृ० । भ० ।

दुहओयंका-द्विधावक्रा-त्रि० । यस्यां वारद्वयं वक्रं कुर्वन्त
सा द्विधावक्रा । इयं चार्धक्रेत्राद्वाग्रेयदिशोऽधःक्रेत्रं वायव्यादि-
शि गत्वा य उत्पद्यते तस्य भवति । तथाहि-प्रथमसमये आ-
ग्नेयास्तिर्यग्नेर्ऋत्या याति, तत्रास्तिर्यग्नेव वायव्यात्ततोऽधो वा-
यव्यामेवेति । त्रिसमयेयं प्रमत्तामृषा मध्ये र्वाहवां भवतीति ।
म० १५ प० ३ उ० । भेषीभेदे, उभयतो वक्रायां स्थापनावाम् ।
स्या० ७ उ० ।

दुहट-दुर्घट-त्रि० । कु.स्थगे, उपा० २ अ० । कुरवाभे, विपा०
१ अ० २ अ० ।

दुःखाऽऽर्त-त्रि० । दुःखोपशान्ति, का० १ अ० १ अ० ।

पुहृष्टिय-दुःखार्ति-त्रि० । वुःखयनार्ति दुःखं रागः, तेन आनन्दः
 पीडितः क्रियते इति वुःखार्तिः । रागपीडित, वृत्त २ अ० ।

दुःख-दुःखार्थ-पुं० । वःस्त्रमेवार्थो वास्त्रम् स दुःखाद्यः । नरके,
सुखं । अ० ५ अ० १ उ० ।

बुद्धण-बुद्धण-पु० । चट्ठकरी, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार । सुवृत्त-
विशेषे च । प्रश्न० १ आश्र० द्वार । उपा० ।

दाहन-न० । बोहे, प्रबन० २ आश्व० द्वार ।

दुहते आरता—द्विधातमावृत्ता—स्त्री० । त्वांश्च यजो यमेवे, जी०
१. प्रात० ।

बुद्धसंगोपनिषीय-द्विधालोकप्रत्यनीक-शुं० । श्रौ० ४१३ अविनि-
गिन्द्रियार्थसाधनपरे गतिप्रत्यनीके, भ० ७ श० क ७० ।

दुद्रव-दूर्ध्व-प्रि० । "लुकि वृत्ते वा" ॥ ७ । १ । १११ ॥ इति
 कुर वपस्यस्य रेफलोपे सत ऊत्स्य वा । प्रा० १ पाठ । "कल-
 घञमाम्" ॥ ८ । ४ । २४० ॥ इति भस्व हः । "वृत्तगसुत्तगे
 वः" ॥ ७ । १ । ११२ ॥ इति गण्य च । 'वृद्धयो' 'वृद्धयो' प्रा०
 दु० ४ पाठ । याच० । वि० । दुष्ट भगं ज्ञाय यस्य । अश्रमा-
 यं । पतिस्तेहृश-याथां स्त्रियाप, स्त्री० । याच० ।

सुहृन्निमोयणन-सुहृन्निमोचनन-वि० । अतिशयेन दुःख-
विमोचये, भ० ११ शो ३ उ० ।

दुःखविनाश-दुःखविपाक-पु० । पापकर्मफले, विपा० ।

पदमस्स णं भंते ! सुययंथस्स दुहविवागाणं समणेणं
जाव संपत्तेणं के अद्वे पणात्ते ? । तए णं सुहम्भे अणगारं
जंबू अणगारं एवं वयासी-एवं खलु जंबू ! समणेणं आ-
इगरंणं जाव संपत्तेणं दुहविवागाणं दस अज्जयणा पणा-
त्ता-“भियउत्ते, उज्जियण, अजगं नगदे, वट्ठस्सई, नंदी ।
उंबरे, सोरियदत्ते, य देवदत्ता य अज्जु य ॥ १ ॥”

(मियउत्ते दाय्याविगाथा) तत्र (मियउत्ते ति) मृगपुत्रा-
भिधानराजसुतवत्त्वव्यताप्रांतबडमभवयन मृगपुत्र एव । एव
सर्वत्र, नगरम् (उज्जिणप ति) उज्जिनको नाम सार्थवाहपुत्रः,
(अमग ति) मृत्रवाद्ममन्ननयिजयाभिधानसौरसेनापाति-
पुत्रः । (सगरे ति) शकटमिधानसार्थवाहसुतः । (बडम्नइ ति)
मृत्रवादेव बृहस्पतिवत्त्वनामा पुरोहितपुत्रः । (नदी ति)
मृत्रवादेव नन्दिवर्धनो राजकुमारः । (उवर ति) मृत्रवादेव
उभरवत्ता नाम सार्थवाहसुतः । (सौरियदत्ते ति) सौरिकदत्तो

नाम मत्स्यबन्धुपुत्रः। चशब्दः समुच्चये। (देवदत्ता यस्ति) देव-
दत्ता नाम गृहपातितुना। च. समुच्चये। अञ्जना नाम सार्धवाह-
सुता। चशब्दः समुच्चये। इति गाभासमासार्थः॥ विपा० १ श्रु०
१ अ०। स०। "न।ह दुहस्रविवागादि.उववगादि तहि तहि।
न य जीवो अजीवो उ, कयपुत्रो उ चित्तण ॥१॥" द० प०।

दुहवेपणतर-दुःखवेदनतर-त्रि०। अतिशयेन दुःखवेदं, न० १६
श० २ उ०।

दुहमयविभाग-दुःखज्ञानविपाक-पुं०। दुःखशतरूपे कर्मपात्रे,
प्रश्न० ३ आश्र० द्वार।

दुहमिजा-दुःखशय्या-स्त्री०। शरते आस्वति शय्याः, दुःख-
वाः शय्या दुःखशय्याः। पा०।

चत्तारि दुहमेज्जाओ पणत्ताओ। तं जहा-तत्थ खलु
इमा पढ्मा दुहमेज्जा-ये णं मुंके जचित्ता अगागओ
अणगारियं पव्वइए, निगंथे पावयणे संकिण् कंखिण्
विनिगिच्छिण् भेयवमावणं कट्टमवमावणे निगंथं पावयणं
णो मदहइ, णो पत्तियइ, णो रोइइ, निगंथं पावयणं अम-
दहमाणे अपत्तियमाणे अराणमाणे पणं उच्चावचं नियच्छ-
इ, विणिवायमावज्जइ, पढ्मा दुहमेज्जा। अहावग दोच्चा
दुहमेज्जा-से णं मुंके जचित्ता अगागओ अणगारियं
पव्वइए, एमं एं लोभेणं णो तुस्सइ, परस्म लानयानाण्ड,
पाहेइ, पत्थेइ, अजिलमइ, परस्म लानयानाण्डे जा-
य अजिलममाणे पणं उच्चावचं नि विणिवायमावज्जइ,
दोस्सा दुहमेज्जा। अहावग तस्सा दुहमेज्जा-मे एं मुंके
जचित्ता अगागओ अणगारियं पव्वइए, दि०ने पाणुस्सए
कागजोमे आसाएमाणे जाय अभिलगमाणे पणं उच्चा-
वचं (एयच्छइ, विणिवायमावज्जइ, तस्सा दुहमेज्जा। अ-
हावग चउत्था दुहमेज्जा-मे णं मुंके भवित्ता जाय प-
व्वइए, तस्म एमेवं भवइ-जया णं अहमगारवासमाव-
साभि तया एमहं संवाहणपग्गिहणगाइवंगगाउच्छोत्तणाइं
लज्जाभि, जण्णभिइ च णं अहं मुंके जचित्ता जाय पव्वइए,
तण्णजिइ च एण अहं संवाहण जाय गाउच्छोत्तणाइं
आमाएणि जाय अजिलमइ, से णं संवाहण जाय गाउ-
च्छोत्तणाइं आमाएमाणे जाय पणं उच्चावचं नियच्छइ,
विणिवायमावज्जइ, चउत्था दुहमेज्जा।

(चत्तारिण्यादि) चतस्रश्चतुःसंख्या दुःखदाः शय्याः दुःख-
शय्याः, ताश्च कुर्यादन्तर्भावश्च दुःखदाः शय्याः, माधनस्तु दुः-
स्थानवत्तया दुःश्रमणस्वभावाः प्रवसनाद्यज्ञानपरत्वाज्जायते-
न कामाः शमनस्तनानाः ऽऽदिप्रार्थनविशेषिताः प्रहृष्टाः सूत्रे इति।
तासु मध्ये न कश्चिद् गृहकर्मा, अथार्थो वाऽयम्। स च वा-
क्योपक्रमे प्रवचने शास्त्रे, दार्ष्टिक्यं च प्रकटं ऽऽदित्वाविति। श-
क्तिरन एकमात्रविययमशये संयुक्तः, काङ्क्षितो मत्तन्तस्मात्
साधयितुं युद्धं, याचकः सतः कृतं प्रति शङ्कान्, भेदसमा-
पन्तः बुद्धिर्ज्ञानं ऽऽन्तः-पराभिद् सर्वं जगत्समात्मनः, अ-

प्यथा चेति। कस्यप्यसमापन्नो नैतदेवामेति विपर्यस्त इति। न
अरुणे सामान्येनैवमिदमिति, नो प्रत्येन प्रतिपद्यते प्रतिष्ठा-
रणे, नो रोक्षयति अभिज्ञापातिरेकेणाऽऽसेवनाभिमुखतयेति। म-
नश्चलमुच्चोच्चमसमञ्जसं, निर्गच्छति निर्याति, करोतीत्यर्थः।
ततो विनिपात धर्ममश्रुतं समावृत्तं वा आपद्यते, एवमसौ धा-
मयशय्यायां दुःखमास्ते इत्येका। तथा केन स्वकीयेन ल-
भ्यते लभ्यते चेति तामोऽन्नादिराऽऽदेवा, तेन आशां करोत्या-
शयति-स तृते मे दास्यतीत्येवमिति। आस्वाद्यति वा लभ-
ते चेत् तद् दुःखम्। एषं स्पृहयति वाञ्छति, प्राप्यतां याचते,
अभिवपति दुःखेऽप्यधिकतरं वाञ्छतीत्यर्थः। शेषमुक्ताथ-
मेवमप्यसौ दुःखमास्ते इति द्वितीया। तृतीया कण्ठ्या। अ-
गारवाभो गृहवासस्तमावसाभि, तत्र वर्ते सञ्वाधने शरी-
रस्यास्मिमुखत्वाऽऽदिना नैपुण्येन मर्दनावशेषः, परिमर्दनं तु पृ-
ष्ठाऽऽर्द्धमधनमात्रम्, परिशब्दस्य धात्वर्थमात्रवृत्तत्वात्, गात्राज्य-
कृत्स्नत्वाऽऽदिनाऽऽङ्गप्रसङ्गे, गात्रोत्क्रांतममकृधावनमेतानि लभेत
कश्चिन्नपेक्षयतीति। शेष कण्ठ्यमिति चतुर्थी। स्या० ४ टा० ३
उ०। ध०। आचा०।

दुहमेज्जा-दुःखशय्या-स्त्री०। 'दुहसिज्जा' शब्दार्थे, स्या०
४ टा० ३ उ०।

दुहा-त्रिधा-स्त्री०। प्रकारद्वये, आचा० १ श्रु० ३ अ० ३ उ०।
ध०। पञ्चा०।

द्विविध-त्रि०। द्वे विधे प्रकारावस्येति द्विविधः। द्विप्रकारे,
नृप० १ श्रु० ३ अ०।

दुहाभिवच्छ-द्विधाप्रतिवृद्ध-त्रि०। ('पवज्जा' शब्देऽस्य
व्याख्या) द्विप्रकारेण बहू, स्या० ३ टा० २ उ०।

दुहाव-विद्-धा०। तथा०-उभ०-सक०-अनिद्। द्विधाकर-
ण, वाच०। "छिदेदुहावणिच्छेत्ते" ॥ ७। ४। १२४ ॥ इत्यादि-
ना छिदेदुहावाऽऽदेशो 'दुहावः' प्रा० ४ पादः। जिनसि।
जिन्ते। अच्चेसीत्, अच्छिदत्। अच्छिन्। विद्। वाच०।

दुहावह-दुःखावह-त्रि०। दुःखमावहतीति। दुःखोपार्जके,
नि०चू० १ उ०। दुःखदायके, उक्त०। "सर्वे कामा दुहावहा।"
सर्वे कामाः शब्दाऽऽद्यो दुःखाऽऽवहाः सुगाऽऽदीनामिव यतां
दुःखावातातंतुत्वात्सर्वेऽप्येवाऽऽदिमिथिलव्याकुलत्वा-
त्सादकत्वात्साक्षाद्विहेतुत्वाच्चेति। उक्त० पादो १३ अ०। सूत्र०।

दुहावाम-दुःखाऽऽवाम-पुं०। नरकाऽऽदिषु, सूत्र० १ श्रु० ८ अ०।
दुहि (ण)-दुःखिन्-पुं०। दुःखयुक्ते, सूत्र० दो० १ श्रु० १
अ० ३ उ०। उक्त०। आ० म०।

दुहिअय-दुःखित-त्रि०। 'स्वार्थे कश्च वा' ॥ ८। २। १६४ ॥
इति कः। 'दुहिअए, महियअए।' सज्जतदुःखे, प्रा० २ पादः।

दुहिय-दुःखित-त्रि०। दुःखं सज्जतमस्येति दुःखितः। सजा-
तदुःखे, उक्त० ४ अ०। 'दुकिखय' शब्दार्थे च। प्रा० २ पादः।

दुहिया-दुहिता-स्त्री०। "स्वच्छादंडा" ॥ ८। ३। २५ ॥ इति
दुहितृशब्दाद् काप्रत्ययः, 'दुहियादि' प्रा० ३ पादः। दुहितुः
पतिः। अलुकममासः। जामातर, वाच०। आ० म०।

दुहिल-द्रुहितं न०। द्रुहस्वभावं दुहिलम्।

यथा-

" यस्य बुद्धिर्न लिप्येत, इत्था सर्वमिदं जगत् ।

आकाशमिव पङ्कजं, नासौ पापेन युज्यते ॥ १ ॥

कलुष वा दुहितं, समता पुण्यपापयोः । " आ० म० १ अ०

२ खण्ड । पुण्यपापलपनाऽऽदौ, वृ० १ उ० ।

यथा-

" एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे ! वृकपदं पश्य, यच्छब्दस्त्यबहुभुताः ॥ १ ॥

पिब स्वाद् च जातु शोभने !, यदनीनं वरगात्रि ! तन्न ते ।

न हि जीक ! गते निवर्त्तते, समुद्रयमात्रमिदं कत्रेश्वरम् ॥ २ ॥ "

इत्यादि शब्दवचनाऽऽदिवत्तथाविधयुक्तिरहितम् । अनु० ।

दुष्टोवणीय-दुःखोपनीत-त्रि० । सामीप्येन प्राप्तदुःखं, इमा० १

चू० । दुःखेन पीरयोपनीताऽप्युष्णानि दुःखोपनीतानि ।

पीरयोचरितेषु, न० । सूत्र० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

दृष्ट-दूत-पु० । अन्यथा गत्वा राजाऽऽदेशनिघटकं, कल्प० १

अधि० ३ कण ।

दृष्टजित-दूतपान-त्रि० । गच्छति, २५० ८ उ० ।

जनत-त्रि० । प्रामानुग्राम गच्छति, "दृष्टजिता दुविधा, णिका-

रणगा तदेव कारणगा । असिवादी कारणगा, वक्त्रे मृत्वा-

द्या इतरे ॥ १ ॥ " वृ० ५ उ० ।

दृष्टजितग-दृष्टजनक-पु० । मोराकसन्निवेशस्थेषु स्वनाम-

ख्यातेषु पाखण्डिषु, "तत्थ मोराए दृष्टजितगा नाम पासरा,

तेमि तत्थ आवासो । " स्वनामख्याते तेषामधिपतौ, भगवतो

महावीरस्य पितुः सिद्धार्थकस्य वयस्ये, मित्रे च । आ० म० ।

मोराकसन्निवेश प्राप्तस्य (ताक्षवर्मा दृष्टजितकाजिधानपाख-

णस्यो दृष्टजितक एवेत्येते) पितुः सिद्धार्थस्य वयस्यो मित्र

स भगवन्तमभिप्राय वसति दत्तवार्त्तात् । आ० म० १ अ०

२ खण्ड । आ० चू० ।

दृष्टजिमाण-दूतपान-त्रि० । विहरति, धातूनामेनकार्यत्वात् ।

आचा० ७ श्रु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

द्वत्-त्रि० । गच्छति, आ० १० वि० १० । आचा० ७ अ०

दृष्टजितय-द्रोतम्-अश्व० । विदुर्नमित्यर्थे, स्या० ५ उ० २

उ० । "गामाणुगामं दृष्टजितयं सि ।" प्रामानुग्रामं हि परिभुम् ।

कल्प० ३ अधि० ६ कण ।

दूतपत्तामय-दूतिपत्राज्ञक-न० । त्राणिजकप्रामे स्वनामख्याते

नित्ये, यत्र श्रीमहावीरस्वामी समवसतः । अ० १० वा० ३

उ० । आ० चू० ।

दृष्ट-दृती-स्त्री० । परस्परसंदिष्टार्थकयिका दृती । पि० । द्वि-

ताये उत्पादनद्वये, स्या० ३ उ० ४ उ० ।

दृतीपिण्डो यथा-

सगामो परगामो, दुविधा दृष्ट उ होड नायवा ।

सा वा सो वा पत्तण्ड, भण्ड ते छत्रवयणम् ॥

इह दृती द्विधा । तद्यथा-स्वग्राम, परग्राम च । तत्र यस्मिन् प्रा-

मे साधुरिवाति तस्मिन्नेव ग्रामे यदि संदेशककायका, तर्हि सा

पुनरेव गत्वा संदेश कथयति, सा परग्राम-

दृती । एकैकाऽपि च द्विधा । तद्यथा-प्रकटा, छत्रा च । तत्र सा तव माता, स च तव पिता एवं भणति संदेश कथयति, सा प्रकटा । या तु ते संदेश छत्रवचनेन कथयति सा छत्रा ।

एतमेवार्थं च सविशेषं व्यक्तीकरोति-

एकैका वि य दुविधा, पागद छत्रा य छत्र दुविधा उ ।

होमुत्तरे तत्थेगा, वीया पुण उभयपक्षे वि ॥

इह दृतीसमाचरणमपि दृती, साऽपि एकैका स्वग्रामविषया, परग्रामविषया च द्विधा । तद्यथा-प्रकटा, छत्रा च । तत्र छत्रा पुनरपि द्विधा । तद्यथा-एका लोकोत्तरे लोकोत्तर एव, द्वितीयसंघाटकसाधारणि गुप्ता इत्यर्थः । द्वितीया पुनरुभयपक्षेऽपि लोकोत्तरे वा, पाश्चवर्तिनो जनस्य संघाटकसत्कृतितायसाधारणि च गुप्तेति भावः ।

तत्र स्वग्रामपरग्रामविषया प्रकटा दृतीमाह-

भिरखाई वसंता, अप्पाहणि नेड खंतियाईण ।

सा ते अमुर्ग माया, मो य पिया ते इन् भण्ड ॥

भिक्षाऽऽदौ भिक्षाऽऽदिनिमित्तं चेत्यर्थः, व्रजन्तस्यैव ग्रामस्य सत्के, संघाटकान्तरे परग्रामे वा (खंतियाईण) जनन्यादीनाम् । (अप्पाहणि) संदेशं कथयति । यथा सा ते माता अमुकं भणति, स वा ते पिता इदं भणति ।

सप्रति स्वग्रामपरग्रामविषया लोकोत्तरे छत्रा दृतीमाह-

दृष्टं सु गरहिणं, अप्पाहडि विजयपय्या जण्ड ।

अविकोविया मुया ते, जा इह इमं जणम् खंति ॥

कोऽपि साधुः कस्याश्चित् पुत्रिकाया अप्पाहितः संदिष्टः सन् एव चिन्तयति-दृतीत्वं खलु गदितं, सावयवात्, तत्र एवं चिन्तयति द्वितीयप्रत्ययाद् द्वितीयसंघाटकमधुर्मा दृती-दोषदुष्टं सीदयत्येवमर्थं भङ्गवन्तरेणैव भणति-यथा अविको-विदा अकुशला जिनशान्ते सा तव सुता, या इह इह भण-महीयां खन्ती जननीमिति । साऽप्यवगतार्थसंदेशका द्वितीयसंघाटकसाधुचिन्तकणायमेव जगति-वार्त्तावस्थामि तां निज-सुतां येन पुनरेव न संदिशतीति ।

संप्रति स्वग्रामपरग्रामविषयामुत्तरपक्षप्रच्छन्ना दृतीमाह-

उजए वि य पच्छन्ना, खंत कट्टे जाहि खंतियाईं तुम् ।

ते तद् संजायं ति य, तदेव अट्ठ ते करंजनासि ॥

उभयस्मिन्नपि च लोकलोकोत्तररूपे पक्षे प्रच्छन्ना दृती इय यथा (खंत सि) विभक्तिजोपात् खन्तस्य पितुः, अथवा खन्तिकाया जनन्यात्वं कथय-यथा नञ्जित विवर्त्तित कार्यं तथैव संजातम् । अथवा-तद् विवर्त्तितं तथैव कुर्यात् ।

संप्रति प्रकटारग्रामदृतीमाश्रित्य दोषान् दृष्टान्तेनोपदेशयति-

गामाणु दोएठ वेरं, मेजायगि चूय तत्थ खंतम् ।

बहुपरिणामवन्तऽन-त्यणं च नाए कए जुप्पं ॥

जामाडपुत्तपतिमा-रणं च केई कहिति जणवाओ ।

जामाडपुत्तपडमा-रणं च खंतेण मे सिद्धं ॥

विस्तीर्णो नाम ग्रामः, तस्योपकरणे गोकुलाजिधो ग्रामः, विस्तीर्णग्रामे च धनदत्तो नाम कुटुम्बा, तस्य भार्या प्रियमती, तस्या दुहिता देवका, सा च तस्मिन्नेव ग्रामे सुन्दरेण परिणीता, तस्याः

पुत्रो बलिष्ठो दुहितो रेवती । सा च गोकुलप्राप्ते संगमेन परिणी-
ता, प्रियमनी स्वाऽऽयुःकृयात् पञ्चत्वमुपगता, धनदत्तोऽपि स-
सारभयभीतः प्रयज्यामग्रहीत्, गुह्यमिष्टं सार्द्धं निहन्ति । ततः
काशान्तरे पुनरपि यथाविहारकम् तत्रैव प्राप्ते समागतो निज-
दुहितुर्वैवक्या वसनात्रस्तात् । तदानीं च तयोर्द्वयोरपि प्रामयोः
परस्परं वैरं वर्तेत स्म । विस्तीर्णप्रामयोऽसना च गोकुलेन गोकुल-
प्रामस्योपरि घाटीं सूत्रिता, धनदत्तश्च तत्रिचारणाय प्राप्ते । अ-
क्षयि व्रजितवास्तवो देवक्या दुर्हिता शय्यातर्को जपितः यथा
हं पिता । त्वं गोकुलप्राप्ते वास्यसि, ततो निजदौहिदिया रेवत्याः
कथय-वथा तव जनन्या सार्द्धपुत्र-जयं प्रामस्योपरि उग्रवाटया
समागमिष्यति, ततः सकलमपि स्वकीयमेकान्तं कथापयिष्यति ।
ततः साधुना तथैव तस्यै काथयन्, तथा च निजमनु, तेन च स-
कलप्राप्तयः कथितम् । ततः सर्वोऽपि प्राप्ते सन्नद्धकवचो-
ऽध्वजः, भागतश्च द्वितीयदिने घाटया विस्तीर्णप्राप्ते, ज्ञात पर-
स्परं मदद्युक्तान्त्र मुन्द्रे बलिष्ठश्च घाटया लब्धं गतो, संगतश्च
गोकुलप्राप्ते वसति, तत्रोऽपि च सुखे पञ्चत्वमुपजगमः, देवकी च
पतिपुत्रजामातृपरणमाकर्ण्य दिडावतुं कारतिष्ठ, लोकश्च तस्मिन्ना-
रुणाव समागतोऽवादीत्-अदि गोकुलप्राप्ते घाटीगामपुत्रनी ना-
ह्नास्वत्, ततोऽसन्नद्धो नाशोऽकथन् । तथा च न वन्नादोऽपि श्रिर-
न् । ततः केन दुर्गामना गोकुलप्राप्ते अशितं । तत्रैव नाकम् व-
न् । अन्वा भ्रमन्तकपा भवन्नादोऽपि तथा अज्ञानतया दिता
दुहितुः सदिष्ट, तनस्येन साधुर्वैवक्यस्तेन सत्यानपुत्रजामातृ-
माकर्ण्य पित्रा हासितः । ततः न तां देवकी रेवत्या अज्ञानतया
ते, प्रवचनस्य च सार्द्धपुत्रमुदगाहं गृह्य गृह्यमधः । वि० । पञ्चा० ।
५० । ग० । उ० । वि० । १०० । दुर्गलङ्घ्यः । वि० । पञ्चा० । १०० ।
दुर्हिता-दुर्हिता-पु० । कार्येनानुप्राप्तं दुर्हिता-व्यवहृतं दाने
दुर्हितादाकः । द्वितीये अवादानादोषे, आभा० २०० । १०० । १०० ।
अ० । ए० । १०० ।

जे भिक्खु दुर्हिपिं जुंजड, जुंजने वा माइजड ॥ ६० ॥
निहिमदेस्य गति, ज्ञाणान वा, ज ततिवमिच पिद बवति,
सो दुर्हिपिड ।

गहा-

जे निक्खु दुर्हिपिं, गेहज्ज मयं तु अहव सातिजे ।
मा आणा अणवत्थं, मिच्छन्तपिगहणं पावे ॥ १३६ ॥
अण्णा गेहज्ज, अमा वा गेहज्ज अणुज्जाणति, तस्म आणा-
दिशा होसा, चउलहु च पच्छिन्ता ।
(अग्रतपान्त्रु पिगडान्त्रुं कपाउतो गताः)
नवर विनियगदं छमंदि कारणेहि करेज्जा-
अभिवे ओपोयरिण, गयदुहे भण व गेनमे ।
अच्छाणरोहण वा, कुजा तं वा वि जयणण ॥ १४५ ॥
पुवेयत् कण्ठ्या । नि० चू० १३ उ० ।

दूग-देशी-हस्तिनि, दे० ना० ५ वर्ष ४४ मासा ।

दूत-दूत-पु० । अन्येषां ज्ञात्वा राजाऽऽदेशनिबद्धके, औ० । २० ।
कल्प० । ज्ञा० । भ० ।

दूतविज्ञा-दूतविद्या-स्त्री० । विद्याभेदे, व्य० १ उ० । काचिद्
दूतविद्या भवति, तथा च दूतविद्यायां दूत आगच्छति, तस्य
देशस्थानमापद्यते, तेनैतस्य देशस्थानमुपशम्यति । व्य० । उ० ।
६५२

दूजगमत्ता-दुर्मगगत्ता-स्त्री० । दुर्मगः सखः प्राणी यस्याः
सा तथा । दुर्मगप्राणकायां यापिति, ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।

दुर्भगनिबोलिया-दुर्भगनिम्बगुलिका-स्त्री० । निम्बगुलिकेन
निम्बफलमिव अत्यन्तदुष्टत्वसाधर्म्याद् दुर्भगानां मध्ये नि-
म्बगुलिका दुर्भगनिम्बगुलिका । दुर्भगत्वाभिम्बगुलिकावचना-
द्वयायाम्, ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।

दुर्भगनिबोलिता-स्त्री० । दुर्भगानां मध्ये निबोलिता निमेषि-
ता निमज्जिता दुर्भगनिबोलिता । दुर्भगानां मध्ये निमज्जिता-
याम्, ज्ञा० १ भू० १६ अ० ।

दुग्ग-दावक-वि० । उपतापके, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

दुग्ग-दवन-न० । उपतापने, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

धवत्तन-न० । ध्वतीकरणे, व्य० ४ उ० ।

दुर्मनस-न० । त्रि० । दुर्मनसि, सूत्र० १ भू० २ अ० २ उ० ।

दुर्मिअ-धवलित-वि० । " धवलं दुर्मिः " ॥ ८ । ४ । ४४ ॥ इति
धवलयेनेत्येतस्य दुर्मादेशो " म्वराणां म्वरा बहुलम् । "
॥ ८ । ४ । २३० ॥ इति दीर्घत्वम् । ' दुर्मिअ ' प्रा० ४ पाद । से-
त्थार्दना ध्वतीकृते, व्य० ३ आध० । कल्प० । ज्ञा० । नि० चू० ।
दुर्मिया नाम सुकुमारलेपेन सुकुमरीकृतकुञ्जा, सोटकया धप-
लाकृतकुञ्जा वा । पु० १ उ० ।

दुर्मिय-धवलित-वि० । ' दुर्मिअ ' शब्दार्थे, प्रा० ४ पाद ।

दूय-दूत-पु० । अन्येषां ज्ञात्वा राजाऽऽदेशनिबद्धके, भ० ७ श०
ए उ० । औ० ।

दूयकम्प-दूतकम्प-न० । द्वितीये अवादानादोषे, उक्त० २४ अ० ।
यदा गृहस्थगृहे गुप्तप्रकटसमानारान् स्वजनऽऽदीनां कथयि-
त्वाऽऽहार गृह्णाति तदा दूतकर्मऽऽख्या द्वितीया दोष । उक्त०
२४ अ० ।

दूयपज्ञान-दूतपज्ञान-न० । बाणिजकप्राप्तनगरस्थेशानकोणे
स्वनामख्याते चेत्ये, उपा० १ अ० ।

दूयविज्ञा-दूतविद्या-स्त्री० । विद्याभेदे, व्य० १ उ० ।

दूर-दूर-त्रि० । विप्रकृष्टे, भ० १ श० १ उ० । नि० चू० । भगो-
चरेन । भ० २ श० १ उ० । विप्रकर्षे, ज्ञा० १ भू० १ अ० । नि० ।
अत्यर्थे च । व्य० । दीर्घकाले, दूरवातेऽन्त्यान्त्याके च । पु० ।
सूत्र० १ भू० २ अ० २ उ० ।

दूरगड्य-दूरगतिक-त्रि० । सौख्यार्थऽऽदिगतिकेषु, स्या० ८ ठा० ।

दूरपाय-दूरपात-न० । दूरापतने, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

दूरय-दूरग-त्रि० । असमीपवर्तिनि, सूत्र० १ भू० ४ अ० २ उ० ।

दूरगुञ्जत-दूरश्रृणुमाण-त्रि० । दूरे श्रुवमाणे, प्रश्न० ३ आध०
द्वार ।

दूराक्षय-दूराक्षयिक-त्रि० । दूराक्षयो मोक्षस्वभावो वा, स
विद्यते यस्मात् मत्वर्यायष्टु, दूराक्षयिकः । मोक्षगामिनि, आचा०
१ भू० ३ अ० ३ उ० ।

दूराज्ञप-दूराज्ञप-पु० । मोक्षे, मोक्षमाणे च । आचा० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

दूरुह-दूरवत-त्रि० । दूरुहे, आच० ४ अ० ।

दूरुहदत्ता-दूरारुह-अप० । दुष्टमारुहोप्यर्थे, उपा० २ अ० ।

दूरुहमाणी-दूरारोहन्ती-स्त्री० । दुष्टमारोहन्त्याम्, दशा० ५ अ० १ उ० ।

दूम-दुप-धा० । दिवा०-पर०-अक०-अनिट् । वैकृष्ये, नाच० ।

“रुपाऽऽदीनां दीर्घः” ॥ ८ । ४ । २३५ ॥ इति स्वरस्य दीर्घः ।

‘दूस’ । प्रा० ४ पाद । दुष्यति । अदुपत् । अदुत्पत् । वाच० ।

दूष्य-न० । तन्नुसप्तानसस्त्रये, ज० २ वक्र० । वस्त्रे, शा०

१ भु० १ अ० । उरा० । आचा० । आ० म० । नि० चू० । आ-

च्छादनवस्त्रे, आ० । वस्त्रजाता, जी० ३ प्रति० ४ उ० । जीजा-

युकाऽऽद्यौ च । सूत्र० २ भु० २ अ० । प्रथ० ।

दूमन्तर-दूष्यन्तर-न० । वस्त्ररचितभिर्यन्तरे, उक्त० १६ अ० ।

दूमगणि (ए)-दूष्यगणिन्-पुं० । न-य-यनकर्तुर्वैववाच-
कस्य स्वनामख्याते गुणै, न० ।

दूमण-दूषण-न० । दूष-णिच्-ल्युट् । कलङ्के, तं० । रावणस्य
मानुष्येभ्ये आनरि च । वाच० ।

दूमपट्टपरिपूय-दूष्यपट्टपरिपूत-न० । वस्त्रपट्टगालिते, तं० ।

दूमपणग-दूष्यपञ्चक-न० । वस्त्रपञ्चके, दशा० ।

दुविहं च दूमपणगं, ममामत्रो तं पि होइ नायव्वं ।

अप्पडिझेहिय वूसं, दुप्पडिझेहं च विण्णयं ॥ ८ ॥ दशा०

१ अ० ।

अप्पडिझेहियदूमे, तूली उवहाणयं च णायव्वं ।

गंनुवधाणाऽऽक्षिगिणि, मसूरण चेव पोत्तमए ॥ ६८४ ॥

दूष्यं वस्त्रं तद् द्विविधम् । अप्रयुपेक्ष्य, दुष्प्रयुपेक्षं च । तत्र
यत्सर्वथाऽपि न प्रयुपेक्षितुं शक्यते तद् प्रयुपेक्ष्यम्, यच्च स-
म्यक् न शक्यते प्रयुपेक्षितुं तद् दुःप्रयुपेक्ष्यम् । तत्र अप्रयु-
पेक्षितदूष्यपञ्चकं यथा-तूलासुसंस्कृतां रूतभृताऽर्कतूलाऽऽदिभृ-
ता वा विस्तीर्णः शयनीयविशेषः । तथा उपधानकं हसरोमा-
ऽऽदिपुर्णमुक्तार्पकम् । तथा उपधानकस्यापरि कपोलप्रदेशे या
दीयते सा गण्डोपधानिका, गल्लममुरिकेत्यर्थः । तथा जानुक-
पेराऽऽदिषु या दीयते सा आलिङ्गिनी । तथा वस्त्रकृतं चर्मकृतं
वा वृत्तं रूताऽऽर्जवर्णमामने मसूरकः । एतानि सर्वाण्यपि पो-
तमयानि वस्त्रमयानि प्रायेणानि ।

अथ दुष्प्रयुपेक्षितपञ्चकमाह-

पण्हवि कोयवि पावा-रग तवए तह य दाहगाली य ।

दुप्पडिझेहियदूमे, एयं वीयं जने पणगं ॥ ६८५ ॥

पण्हविः, कोयविः, प्रावारकः, तवक, तथा ददगाभिध, पतद्व
दुष्प्रयुपेक्षितदूष्यविषयं द्वितीयं पञ्चकं भवेत् ।

अथैतदेव व्याख्यानयन्नाह-

पण्हवि हत्युत्तरणं, कोयविओ रूपपूरिओ पणओ ।

ददगालि धोपपोती, मेसपसिष्ठा जवे भेदा ॥ ६८६ ॥

पण्हविर्हस्यास्तरणं हस्तिनः पृष्ठे यदास्तीर्यते, क्वरु इत्यर्थः ।
ये चान्ये आस्तरकाऽऽदयोऽष्टपरोमयुक्ता बहुरोमयुक्ता वा ते सर्वे-
ऽऽप्यन्तर्भवन्ति । यदुक्तं निशीथचूर्णौ-“जे य वहु आस्तरगा इच्छा-
माणभेदा मउरोमा उभूतरोमा वा, ते सर्वे इत्थं निवयन्ति सि ।”
(अष्टाशत्यरग चि) यः किल अष्टोपरि न्यस्यते । तथा कोयवि-
को रूतपूरितः पटः, वृद्धीति यदुज्यते । ये चान्ये उल्लवणरोमाणो
नेपालकस्वलप्रभृतयस्ते सर्वेऽत्रान्तर्भवन्ति । उक्तं च-“जे
अजे एवमाहमेदा उल्लवणरोमा कंवलगादि ते सर्वे इत्थं निव-
यन्ति ।” तथा-ददगालिधौतपोतिका ब्राह्मणानां संबन्धि सदशप-
रिधानवस्त्रमित्यर्थः । ये चान्ये द्विभरसूत्रपटीप्रभृतयो जेदास्ते
सर्वेऽत्र निपतन्ति । उक्तं च-“विरिभमादि (स) दोरियाप्रमुखा, दोरौ च
प्रावारकतवकलणौ प्रसिद्धावेव जेदौ । तत्र प्रावारकः सत्रोमकः
पटः । स च मार्गिकाप्रजृनिकः । अथे तु प्रावारको वृद्धकस्वलः
परिचरित्यर्थेत्याहुः । प्रथ० ८ द्वार । वृ० । अप्रतिलोक्षितदूष्यपञ्च-
के चैकाशनकम् । अथयथेऽपि तदेव प्रार्थाश्चक्षुः । जीत० ।

दूमगा-दुःषमा-स्त्री० । ‘दुसमा’ शब्दार्थे, ज० ६ श० ७ उ० ।

दूममित्त-दूष्यभिन्न-पुं० । पाटलिपुत्रे मौर्यध्वजनाशे सत्त्वनि-
धिके स्वनामख्याते राजनि, ती० २० कलर ।

दूमरणाप-दुःस्वरनाप-न० । ‘दुस्वरनाप’ शब्दार्थे, कर्म०
६ कर्म० ।

दूमरयण-दूष्यरत्न-न० । प्रधानवस्त्रे, शा० १ भु० १ श० ।
कल्प० । आ० ।

दूमल-देश-प्रभवे, देशे ना० ५ र्थे ७१ नाथा ।

दूमद-दुस्मद-पु० । ‘दुसद’ शब्दार्थे प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

दूमामण-दुःशासन-पु० । “लुमयवशापसां शपसां दीर्घः”
॥ ८ । १ । ४३ ॥ इति प्राकृतलक्षणवशादुपरि लुमशकारस्य
शस्याऽऽदेः स्वरस्य दीर्घः । ‘दूमामणो’ । प्रा० १ पाद । स्वना-
मख्याते दुर्धनप्रातरि, वाच० ।

दूमिय-दूषित-त्रि० । दलदूषणे, प्राप्तदूषणे, अजिगृह्ये, मैथुना-
पवादयुक्ते, वाच० । औ० ।

दूसियपदग-दूषितपदग-पुं० । पदकमेकं, दूषितपदगको
द्विविधः-आत्मिकः, उपमिकश्च । वृ० । उपधातपदकोऽपि
द्विविधो-वेदोपधाने, उपकरणोपधाने च ।

तत्र दूषितं पदगं तावद्याख्यानयति-

दूसियवेओ दूसिय, दोमु वि वेएसु मज्जए दूमी ।

दूमेति मेसवेदो, दोमु व मेविज्जए दूमी ॥

दूषितो वदो यस्य स दूषितवेदः, एव दूषित उच्यते । द्वयोर्वा
नपुंसकपुरुषवेदयोः, अपवा नपुंसकस्त्रावेदयोः सज्जयति
प्रसक्तं करानि, स प्राकृतशैल्या दूषो भण्यते । यो वा दोषो
स्त्रापुरुषवेदौ दूषयति निन्दां स दूषो, द्वार्यां वा-आस्यक-
पालकाज्यां यः सेव्यते, सेवते वा स दूषो ।

अस्यैव भेदानाह-

आसितो ऊमितो, दुविहो दूमी उ होइ नायव्वो ।

हे आयुष्मन् मर्या ! त्वमेवं मन्यसे-किं देवाः सन्ति, न वेति,
उभयथाऽपि वेदपत्रश्रवणात् । तथाहि-“स एष यज्ञायुधी यज्ञ-
मानोऽजसा स्वर्गलोकां गच्छति ।” इत्यादि । तथा-“अपाम सोम-
ममृता अभूम, अगमन् ज्योतिरविदाम देवान्, क नूनमस्मात्तृणघड-
रातिः, किमु मूर्त्तिममृतमर्थस्य ।” इत्यादि । तथा-“को जानाति मा-
योपमानं देवान् गीर्वाणातिन्द्रियमवखणकुबेराऽऽद्वान् ।” इत्यादि ।
एतेषां च वेदपत्रानामयमर्थस्तत्र बुद्धौ प्रतिभासते, यथा स
एष यज्ञ एव कुरितवारणक्रमत्वाद्वायुं प्रहरणं यस्यासां
पञ्चायुधी, यज्ञमानोऽजसा प्रगुणेन न्यायेन स्वर्गलोकां
गच्छति, इति देवसत्ताप्रतिपत्तिः । तथा अपाम-पीतव-
न्तः, सोमं लतारसम, अमृता अमरणधर्माणः, अभूम नृताः
रुम, अगमन् गताः, ज्योतिः स्वर्गम्, अविदाम देवान्देवत्वं
प्राप्ताः रुम, किं नूनमस्मादूर्ध्वं तृणपत्करिष्यति, कोऽसायित्या-

ह-वरातिः व्याधिः तथा किमु प्रश्ने, सृतिं जराम्, अमृतमप्यस्ये-
ति-अमृतत्वं प्राप्तस्य मर्त्यस्य, पुरुषस्येत्यर्थः । अमरणाभिषेणो
मनुष्यस्य किं करिष्यन्ति जराव्याधय इति भावः । अत्रापि देव-
सत्ताप्रतिपत्तिः । “को जानाति मायोपमां” इत्यादिनि तु देवा-
नावप्रतिपादकानि, भवस्तव संशयः । अपुरुषावप्य । यतो-
ऽर्थां वेदपदानामर्थं त्वं न जानामि, अशब्दायुक्तिं च न वेत्सि ।
एतेषां हि वेदपदानां नायमर्थो, यस्तत्राभिप्रेतः, किं त्वय पदय
माणलक्षण इति ।

अत्र भाष्यम्-

तं मनसि नेरड्या, परंता दृढत्वपंरुता य ।

न तरंतोऽगांतुं, सच्छेदा मृद्वमाणा वि ॥ १८६७ ॥

सच्छेदयारिणो पुण, देवा दिक्ष्यन्नावनुता य ।

जं न कयाइ वि दमिण-मुंवेति तो मंसओ तेमु ॥ १८६८ ॥

मौर्ये ! त्वमेवं मयमे-नाम्नाः स्वकृतपापनरकपालाऽऽदिपर-
तन्त्राः परार्थीनवृत्तयोऽनीवृत्तः स्वमेघातच्छिन्नाश्च न शक्नुव-
न्मयाऽऽन-नुमतः मयस्कीकरणापायाजानात् क्षयमाणा अपि
अक्षेया भवन्तु, देवास्तु स्वकृद्गुणानां दिव्यप्रभावयुक्ता-
श्च तथाऽपि यस्मात् कदाचिद्दर्शनमभवत्तस्मिन्, श्रूयते च
श्रुतिस्मृत्यादिषु, अतस्तेषु शक्नुवन्ति ॥ १८६७ ॥ १८६८ ॥

अत्रोत्तरमाह-

मा कुरु मंसयमेण, मृद्वमणुयाऽभिजजिण् ।

पेच्छमु पचखं विय, चउविद्वे देवमेण ॥ १८६७ ॥

मौर्ये पुत्र ! देवेषु मा मंसयं कार्षीम्वम, एतानेय हि मृद्वमण्य-
र्थं मनुजाऽऽदिभ्यो भिन्नजातीयान् दिव्याऽऽनन्तराविलेपनवस-
नसुमनांमालाऽलङ्कृतान् जवनपतिभ्यन्तरयोनिभ्यैमात्रिका-
लङ्कणांश्चतुर्विधैर्देवमेघातान् मम घट्टनाद्येमेदेव समवसरणा-
ऽऽगतान् प्रत्यकृत एव पश्यति ॥ १८६६ ॥

अथैतद्दर्शनापुत्रैश्च आसीत्संशयः, स युक्तोऽभवत् ।

नेवम । कुतः ? इत्याह-

पुत्रं पि न मंदेहो, जुत्तो जं जोडमा मपयकवं ।

दामंति तक्कया वि य, उवघायानुगहा जगओ ॥ १८७० ॥

इह समवसरणाऽऽगतदेववर्गानामप्यर्थमपि तत्रान्येषां च संश-
यो न युक्तो, अद्यस्माच्छब्दाऽऽदिभ्योऽऽदिभ्योऽपि तस्मात्संशयः सर्व-
थापि च लोकेन स्वप्रत्यक्षत एव सर्वथा दृश्यते, अन्यो देश-
तः प्रत्यक्षत्वात् कथं समस्तामरादिनवशुभा ? किं च-सत्येव
देवाः, लोकस्व तरुतानुमदोपघातदर्शनात् । तथाहि-इत्यने
काचित्केचित्तिदृशाः कस्याऽपि किञ्चित्जनवप्रदानाऽऽदिनाऽनुग्र-
ह, तत्प्रदरणाऽऽदिना ओपघातं कुर्वन्तः, ततो राजाऽऽदिवत्कथ-
मेते न समतीति ॥ १८७० ॥

पुनरपि परमाशङ्क्य उद्योतिष्कदेवास्तिष्वं स्थापयन्नाह-

आलयमेत्तं च मई, पुरं च तव्यामिणो तह वि भिक्का ।

जं ते देव सि मया, न य निन्नया निन्नपरिसुम्मा ॥ १८७१ ॥

अथैवभूता भूतिः परस्व भवेत्-आलया एव आलयमात्रं च-
ब्दाऽऽदिविमानाणि, न तु देवाः, तत्कथं उद्योतिष्कदेवानां प्रत्य-
क्षत्वमभिधीयते ? किं तथा आश्रयमात्रमित्याह- (पुरंति)
यथा पुरं शून्यं लोकानामालयमात्रं स्थानमात्रं, न तु तत्र लोकाः
सन्ति, परं च-ब्दाऽऽदिविमाना-यथालयमात्रमेव, न तु तत्र देवाः

केचित्तिष्ठन्ति, अतः कथं तेषां प्रत्यक्षत्वम् ? । अत्रोत्तरमाह-
तथाऽपि तद्वासिन आलयवासिनः सामर्थ्याद्यं सिद्धास्ते देवा
इति मताः संमताः । यो ह्यालयः स सर्वोऽपि तद्विवासिना
अधिष्ठितो दृष्टः, यथा प्रत्यक्षोपलभ्यमाना देवदत्ताऽऽदिधिष्ठिता
वसन्तपुराऽऽद्यादयाः, आलयाश्च उद्योतिष्कविमानान्यन आल-
यस्थान्यानुपपत्तये तद्विवासिनः सिद्धास्ते देवा इति मताः ।
आह ननु कथं ते देवाः सिद्धास्ति ? यादृशा हि प्रत्यक्षेण देवद-
त्ताऽऽदयो दृश्यन्ते तेषां तादृशा एव स्युरिति । तदयुक्तम् । विशि-
ष्टा हि देवदत्ताद्याभ्येक्ष्यच्छब्दाद्याश्च इत्यतस्तद्विवासिनोऽ-
पि विशिष्टाः सिध्यन्ति, ते च देवदत्ताऽऽदिधिलक्षणा देवा इति ।

अपरमाह-नम्यालयस्यादित्येवं हेतुस्तद्विवासिजनसाधने-
ऽनेकास्तिकाः, दृष्ट्याऽऽलयेऽर्थमिचारात् । अत्रोत्तरमाह- (न
च निन्नयेत्यदि) न च मिलया आलया नित्यमेव शून्या भ-
वन्ति । अयमभिप्राय-यं कथं दृष्टव्यमस्ति प्राग्, इदानीमप्यति
षा कालेऽवश्यमेव तद्विवासिभिराधिष्ठिता एव भवन्ति, न तु
नित्यमेव परिशून्याः । ततो यदा तदा वा च-ब्दाऽऽद्यालयानि-
वासिनो देवाः सिध्यन्ति, इति ॥ १८७१ ॥

पुनरप्यत्र पराजिप्रायमाशङ्क्य परिहर्त्तमाह-

को जानह व किमंयं, ति होज्ज निम्भंसयं विमाणां ।

रयणमयनभोगपना-दिह जह विज्जाहराणं ॥ १८७२ ॥

यदि वा पचयता मातः परस्व भवेत्-च-ब्दाऽऽद्यालय-
त्वेन यक्षीयते जवत्तिस्तद्वि को जानाति किञ्चित्देविकं सर्वो-
ऽगमयो गोलश्च स्वस्वमुमयः स्वभावतः स्वच्छ, आदास्वदे-
वाभूता एतेन भास्वरगतमया गोत्रका उद्योतिष्कविमानान्य-
तः कथमेतेषामालयस्त्वमिच्छः ? । अत्र प्रतिविधानमाह- नि-
नंशयं धिमाना-येताजि, वरनमयत्वे सति नभोगमनान्, पुण-
काऽऽदिधिष्ठाध्वतपः सञ्जिविमानादिति । अत्राधिकारप-
दनाऽऽदिव्यवच्छेदार्थं रत्नमयत्वाविशेषणमिति ॥ १८७२ ॥

अपरमपि पराभिप्रायमाशङ्क्य परिहर्त्तमाह-

होज्ज मई माणं, तहा वि तक्कारिणो मुरा जे ते ।

न य मायाविगारा, पुरं च निन्नोवलंजाओ ॥ १८७३ ॥

अथ परस्व मतिर्नेभेनत च-ब्दाऽऽदिविमानान्यालयाः, किं तु
मायय मायाविजा केनाऽपि प्रयुक्ता । अत्रोच्यते-मायात्वम-
मायामसिद्ध, वाङ्मात्रेणैव भवताऽभिधानात्तत्राऽप्यभ्युपगम्या-
व्यते, ये तत्कारिणः, तथाविधमायाप्रयोक्तारस्ते सुराः सिद्धा
एव, मनुष्याऽऽदीनां तर्थाप्यर्थैक्यकरणाद्दीनात्, अज्युपग-
म्य च मायात्वममायामसिद्धं, न चैते मायाऽऽदिविकाराः, नि-
त्योपद्रव्यात्, सर्वेण सर्वदा दृश्यमानत्वादित्यर्थः, प्रसिद्धपाट-
लिपुत्राऽऽदिपुरादिति । मयिच्छजालकृतानि हि वस्तूनि न
नित्यमुपलभ्यन्त इति निश्चयिष्येवर्णोपादानमिति ॥ १८७३ ॥

प्रकाशान्तरणाऽपि देवास्तिष्वं साधयन्नाह-

जडं नारगा पयन्ना, पणित्पणफलभोडणो नेणं ।

सुवहुगपुणफलजुजो, पयत्तिपय्वा सुरगणा वि ॥ १८७४ ॥

इह स्वकृतप्रकृष्टपापफलभोगिनस्तावत्काचिनारकाः प्रतिपस-
व्याः, ते च यदि प्रपन्नाः (नेण नि) नहि तेनैव प्रकारेण
स्वापाजितसुप्रबहुपुण्यपात्रभुजः सुरगणा अपि प्रतिपसव्याः ।
अत्राऽऽह-नानिर्देवातिष्ठुःस्वतन्त्रास्तिष्वंश्चार्तिदुःखिनाः प्रकृष्ट-

पापफलजुजो भविष्यति, तथा मनुष्या एवानिसुखिताः प्र-
कृष्टपुण्यफलजुजो भविष्यन्ति, किमदृष्टनारकदेवपरिकल्पन-
येति ? तदयुक्तम् । प्रकृष्टपापफलजुजो मर्यप्रकारेणापि दुःखे-
न भवितव्यम्, न चातिदुःखितानामपि नरतिरश्चां मर्यप्रकारे
दुःखं दृश्यते, सुखदपवनाऽऽज्ञोकाऽऽदिसुखस्य सर्वेषामपि दर्श-
नात् । प्रकृष्टपुण्यफलजुजोमपि सर्वप्रकारेणापि सुखेन भवितव्य-
म्, न चद्वानिसुखितानामपि नराणां सर्वप्रकारे सुखमवबोध्यते,
पूतिदेहोद्भवस्य रोगजराऽऽदिप्रभवस्य च दुःखस्य तेषाम-
पि सद्भावात्, तस्मात्प्रकृष्टपापनियन्धनमर्यप्रकारदुःखत्रयिनो
नारकाः, प्रकृष्टपुण्यहेतुकमर्यप्रकारसुखमोगिनो देवाश्चाज्युपम-
न्तव्या एवेति ॥ १८७४ ॥

मनु यदि देवाः सन्ति, तर्हि स्वच्छन्दस्वरिणोऽपि किमित्य-

त्र ते कदाचिदपि नाऽऽगच्छन्तीत्याह-

संकतदिव्यपिमा, विमयपमत्ताऽममत्तकत्वा ।

अणहीनमण्यकजा, नरभवममुतं न एति सुग ॥ १८७५ ॥

नाऽऽगच्छन्तीह सर्वे सुरगणाः, संक्रान्तदिव्यप्रेमत्याद्विषयप्र-
सक्तत्वात्, प्रकृष्टरूपाऽऽदिगुणकामिनां प्रसक्तस्य दृष्टान्तरगतपु-
रुषवत्, तथाऽसमाप्तकर्तव्यत्वाद्, बहुकर्मव्यताप्रलाभनित्युक्त-
विनातपुनरपत् । तथा अणवीनं मनुजानां कार्यं येषां तेऽनधीन-
मनुजकार्याः, तद्भावस्तत्र, तस्मात्तेनाऽऽगच्छन्ति सुराः, अनाजि-
मतेगहाऽऽदौ निःसङ्गयतिर्वाति । तथा अशुभत्वाद् नरभवस्य
तद्व्याप्ताहण्युपया नेहाऽऽगच्छन्ति देवाः, स्वपरित्यक्तकले-
खरवदिति ॥ १८७७ ॥

तर्हि सर्वेनाऽऽगच्छन्ति ? नैवम्, अत एवाऽऽह-

नवरि जिगज्जमदिव्या-केवलनिवाणमहनिओगिणं ।

जत्तीणं सोमम् ! समय विच्छेयत्यं वण्णं सुग ॥ १८७६ ॥

एवाणुगगओ वा, मययनिवंधा तवोगुणओ वा ।

नरगणपीमाऽगुगह-कंदपाडिहं वा केह ॥ १८७७ ॥

नवरं जिनज्जमदीककेवलनिर्माणमहोत्सवनिर्माणेन तत्क-
ल्पनानियमेनहं देवा आगच्छयु । तत्र सौम्य ! केचिद्दिवाऽऽगुया
निजतकस्या समागच्छन्ति, काचित् तदनुवृत्त्या, अन्ये संशयव्य-
वच्छेदार्थं । अपरे तु पूर्वजायकपत्रामवाऽऽद्यनुगगता, समयनिव-
न्धा प्रतिबोधोऽऽदितिमित्तः, संकेतनिश्चयः, तस्माच्च काचिदेवाऽ-
हाऽऽगच्छन्ति, अन्ये तु महासंयत्ताध्वादिनोगुणसमाकृष्टाः, के-
चित् पुनरैकनरगणपीमायम् । अपरे तु पूर्वसुहृन्पुत्राऽऽद्यनुग-
हार्थम्, काचिदेवाः कंदपाडिहं निरिहाऽऽगच्छन्ति । आदिशब्दा-
स्माध्वादिपरीक्षाहेतुर्गतिं छुडयमिति । तदेव निरूपितं देवा-
नामवाऽऽगमनकारणम्, अनागमनकारणं च ॥ १८७६ ॥ १८७७ ॥

अथ देवसिद्धावन्वदपि कारणमाह-

जाइस्मरकडणाओ, कासइ पण्णखदरिगणाओ य ।

विज्जापंतोवायण-मिच्छीओ गहाविगगओ ॥ १८७८ ॥

उकिट्टपुमसंचय-फलभावाओऽजिहाणमिद्धीओ ।

सव्वाऽऽगममिच्छाओ, य मंति देवति सच्छेयं ॥ १८७९ ॥

सन्ति देवा इत्येतत् श्रद्धेयमिति प्रसिद्धा, जातिसरणप्रत्ययि-
तपुरुषेण कथनात्, नातादेशविचारिप्रत्यायनपुरुषावबोक्तिक-
यितविचित्रश्रद्धादेवकुलाऽऽदिवस्तुवत् । तथा कस्याऽपि तपःप्रभू-
तिगुणयुक्तस्य अन्यैकदर्शनप्रवृत्तेश्च, कर्ताचर्यपक्षपमाणनोपस-
१७५

म्भादित्यर्थः । दूरविप्रकृष्टनगराऽऽदिवत् । तथा विद्यामन्त्रोपयाच-
नेत्यः कार्यसिद्धेः, प्रसादफलानुमिनराजाऽऽदिवत् । तथा (गह-
विगगउत्ति) अथ प्रयागः-यदाविष्ठितपुरुषदेहो जीवत्यतिरि-
क्ताहृदयवन्वधिप्रानृक, पुरुषासभायां वकारवत्क्रियादर्शनात्,
संचरिपुण्यव्यापारक्रमप्रविष्टहृदयभानपुरुषाधिष्ठितवन्-
वत् । तथा तपोदानाऽऽदिक्रियासमुपाजितोऽकृष्टपुण्यसंभारफल-
सद्भावात्, उत्कृष्टपापप्राप्तारफलसद्भावानाश्चिनारकवत् । एतच्च
प्रागेव भाष्यतम् । तथा देवा इति यदाभिधानं ततोऽपि च
देवानां सिद्धिः । एतच्चानन्तरगाथायां व्यक्तीकारिष्यते । तथा
सर्वे च ते आगमाश्च सर्वाऽऽगमास्तेऽप्यविप्रतिपद्या लिखन्वाचन-
सन्ति देवा इति ॥ १८७८ ॥ १८७९ ॥

यदुक्तम्-"अभिहाणसिद्धीउ (१८७६) ति" तद्भाषयन्नाह-

देव ति सत्ययमिदं सुच्छत्तणओ घडानिहाणं व ।

अहं व मं माणुओ शिप, देवो गुणरिच्छिमंपणे ॥ १८८० ॥

तं न जओ तच्चत्ते, मिच्छे सुवयाओ मया मिच्छे ।

तच्चत्तसीहमिच्छे, पाणवनीहोवयारो व ॥ १८८१ ॥

'देवाः' इत्येतत्पदं सार्थकं व्युत्पत्तिमन्वृद्धपदत्वात्, घटाऽऽ-
दिवत् । तत्र दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्तिमर्थम्, समासतादृ-
तरहितत्वेन च शुद्धम् । भावना चात्र प्रागुक्तैव । अथ परस्य
मतिमंचेज्जु मनुष्य एवेह दृश्यमानो देवा भविष्यति, किमदृष्ट-
देवकल्पनया ? किं सर्वोऽपि मनुष्यो दूर इति । नेत्याह-गुण-
संपन्नो गण-यगाऽऽदिः, सिद्धिमंपन्नश्चक्रवर्त्यादिः । अत्रोच्यते-
तदेतज्ज यस्य तथैव मुख्यं वस्तुनि कर्त्तव्यं सत्यम्यत्रोपचार-
तस्मात्सिद्धिमता, यथा मुख्यं यथार्थं सिद्धेऽन्यत्र सिद्धे ततो मा-
णवके सिद्धोपचारः सिद्ध्यात्, एवामहापि यदि मुख्यं देवाः
कर्त्तव्यमिच्छा भवेयस्तदा राजाऽऽदेवेधोपचारो युज्यते, नान्य-
थेति ॥ १८८० ॥ १८८१ ॥

देवाभावे चाग्निहोत्रक्रियाणां वैफल्यमिति दर्शयन्नाह-

देवाजावे विफलं, जमग्निहोत्ताडयाण किरियाणं ।

सग्गीयं नत्ताण य, दाणाऽफत्तं च तदजुत्तं ॥ १८८२ ॥

वा इत्यथवा, अद् दूरणम्-देवाभावेऽऽयुपगम्यमाने, यदग्निहो-
त्रादिक्रियाणाम्, "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिना
स्वर्गीयफलमृक, तथा यज्ञानां च यत्फलमभिहितं, दाणाऽऽदिक्रिय-
च यत्समस्तलोके प्रसिद्धं, तत्त्वमेव युक्तं प्रामोदित । सग्गीं ह्येतयां
फलमुक्तं, स्वर्गिणां चाभावे कुतः स्वर्ग इति । "स एव यज्ञायुधो"
इत्यादीनि च वेदशक्त्यान् देवास्मिन्व्यतिपादनपराण वत्सन्ते ।
अतः किं तां न प्रतिपद्यते ? यद्यपि "को जानाति मायोपमाद्
गीर्वाणानि-छयमवकणमुनेगऽऽदीन्" इत्यादि वाक्यं, तदपि न
देवानां नास्तित्याभिधायकं, किन्तु सुगणामपि मायोपमत्वा-
भिधानेन शेषादिमसुदायानां सुतगमनित्यन्वप्रतिपादकं बोद्ध-
व्यम् । अन्यथा हि देवास्मिन्व्यतिपादकवाक्यानि, श्रुतिमन्त्रपदे-
रिच्छाऽऽदीनामाह्वानं चानर्थकं स्यात् ॥ १८८२ ॥

एतदेवाऽऽह-

जममोपगुसुगुरु-मारज्जाडिणि जयइ जजेहि ।

मंतावाहणमेव य, ईदंणिं विहा मव्वं ॥ १८८३ ॥

यमेत्यादिपूर्वादिभ्यामर्थः-उक्तयामग्निप्रभृतिभूतानिर्त्यथाश्रु-
ति-यम-लोम सूर्य-सुगुरु-व्याख्यातं जयति 'इत्यादीनि देवा'

देव

आभिधानराजेन्द्रः ।

देव

स्तित्वसूचकानि वेदाङ्गानि देवाज्जाये कृषेव स्युः । इह त्वा-
कथयोडासप्रभृतयो यज्ञविशेषा मन्त्रव्याः, स स्यो यज्ञ एव
हि कतुस्तथत, यूपराहनस्तु दानाऽऽर्चक्रियायुक्तो यज्ञ इति ।
स्यः स्वयमन्त्र राउर्याति जयन्मुर्जाजयन्त्यर्थ इति । तथा
मन्त्रास्त्राऽऽदीनामाहुतं देवास्तित्व एवोपायने, अ-यथा कृषेव
स्यात् । इन्द्राऽऽदीनां मन्त्रयदैराहुतमेवमयमन्त्रव्यप- " इन्द्र !
प्रागच्छ मेधातिथे मेवमृषण । " इत्यादि । तस्मात्प्राक्तनो वेद-
वाक्येभ्यश्च सन्ति देवा इति स्थितम् । तदेव त्रिभिर्मायैषु प्रस्य
भगवता सशय ॥ १८८३ ॥ विशे ० । सूत्र ० । स्था ० । आ ० मू ० ।

देवानां स्वरूप यथा-

अभिन्नायमश्रुदामा, अणिमिमनयणा य नृगजमरीरा ।

चतुरंगुलेण त्रामि, न पिमंति मृग जिणो कडण ॥

मृग देवाश्चतुरितेकायमावितोऽपि अश्वानमाह्वयदामानः तथा
न विद्यते तमेषां येषां ते, अनिमेषे जयने येषां ते अनिमेषत-
यनाः, तथा नारजा निर्मलं शरीरं येषां ते नारजशरीराः ।
चतुरङ्गुलन चतुर्भिरङ्गुलैर्मूमि न स्पृशन्ति इति जिनः सर्वजः
कथयति । १८८५ ॥ २० ।

देवा दुविहा पणता । तं जहा-एगमगीरी चैव, विमरीरी
चैव । स्था ० १ उा ० १ उ ० ।

देवाश्चतुर्विधास्तथा-

मे किं तं देवा ? । देवा चतुर्विहा पणता । तं जहा-भ-
वणवामी, वाणमंतरा, जोइसिया, वेमाणिया ॥

(मे किं तमि-यादि) अथ के ते देवाः ? । सूरिगाह-देवाश्चतुर्वि-
धाः प्रहाराः । तयथा-भरतवासिने, इयन्तरा, उयोतिष्का, वैमा-
निकाः । प्रहाराः १ पद् । ज ० । स ० । ज ० । उ ० ।

इव ताद-

देवा चतुर्विहा वृत्ता, ते मे कित्तुआ मृग ।

भोमिज वाणमंतर, जोइम वेमाणिया तहा ॥ २०३ ॥

देवा वर्तानदकाश्चतुर्विधाश्चतुप्रकारा उक्ताः, तीर्थकराऽऽदि-
प्रतिनिधि गम्यते । " न इति तान् देवान् मे मम कीनयनः प्रति-
पादयतः शृणवाकमेव शिष्य प्रतीदमाह । तत्कीर्त्तनं भवत-
मेकाभिधाने विनति । तदुभेदनाह- (गोमज्ज लि) भूमौ पृ-
थिव्यां जना जौमेयका भवन्वासिने, रत्नप्रनापृथयव्यन्त-
त्वाद् भवनानाम् । उक्त हि- " इमीने रयणपराय पुढ्याय
अर्माउत्तरजोयणसयसहस्सवाइद्धाए उवरि एग जोयणस
हस्समोगाहिसा हेइमेगम्म जायणसहस्सं वज्जता मउके अ-
छहसरे जोयणसयसहस्स, पथ ण भवणवासीण देवानं स
त्तजवणकोमीओ वावत्तरे च भवणवाससयसहस्सा हयती-
नि मक्खार्थ । " (वाणमन्तर लि) आपेत्वाह्विधायन्तरा-
गमुत्कर्षापर्याऽऽमकविशेषरूपाण निवासभूतानि वा (गिरि-
कन्दरविचराऽऽदिनि येषां ते-मी इयन्तराः । उक्त हि- " ते
ह्यधस्तिपंगुर्द्धं च प्रतीप लाकान् स्पृशन्तः स्वान-उयात् परा-
त्रियोगाश्च प्रयेण प्रतिपज्जतयनगतिप्रचारा भन्त्यानपि
कविद् जयवपुष्वरगति तथाविधेषु च शैलकन्दरान्त-
रवनविचराऽऽदिषु प्रतिवसन्त्येता इयन्तरा इत्युच्यन्ते । (जो-
इम लि) योनयस्य धनि उयोमीप विमानानि, तन्निवासव्या

देवा अपि उयोमीपि, ग्रामः समागत इत्यादी तन्निवासिजन-
ग्रामवत् । विशेषेण मानयन्त्युपलुब्धानि सुकृतिन एतानि
विमानानि, तेषु भवा वैमानिकाः । तथेति समुद्ये, इति सूत्रार्थः ।

एषामेवोपरमेदनाह-

दसहा उ भवणवामी, अट्टहा वाणमंतरा ।

पचविहा जोइमिया, दुविहा वेमाणिया तहा ॥ २०४ ॥

दशधा स्थिति दशाधैव (भवणवासि लि) भवनेषु सन्तु
शीलमेषामानि भवन्वासिनेः, अष्टधा अप्रकारा वनेषु विचि-
त्रोपवनाऽऽदृष्टपलकगन्धादन्येषु च त्रिविधाऽऽस्यदेषु क्री-
डैकरमिकनया चरितुं शीलमेषामिति वनचारणो व्यन्तराः,
पञ्चविधाः पञ्चप्रकाराः (जोइसिय लि) उयोतिःषु विमा-
नेषु भवा उयोतिष्काः, उयोतिष्वेव वा उयोतिष्काः, द्विविधा
वैमानिकास्तथेति सूत्रार्थः ।

एतानेव नामग्राहमाह-

असुरा नाग सुवन्ना, विज्ज अग्गी विज्जाहिया ।

टीवादाहदिमावाया, यणिया जवणवामिणो ॥ २०५ ॥

पिमाय जूय जक्खा य, रक्खता किन्नरा किंपुरिमा ।

मट्ठेग्गा य गंधव्वा, अट्टविहा वाणमंतरा ॥ २०६ ॥

चंदा मृग य नक्खत्ता, गहा तागगणा तहा ।

दिमाविचारिणो चैव, पंचट्टा जोइमालया ॥ २०७ ॥

वेमाणिया उ जे देवा, दुविहा ते वियाहिया ।

कप्पोवगा य बोधव्वा, कप्पाइया तदेव य ॥ २०८ ॥

कप्पोवगा वारसहा, मोहम्मीमाणगा तहा ।

माणकुमारमाहिंदि-बंजलोगा य संतगा ॥ २०९ ॥

महायुक्कमहस्सारा, आणया पाणया तहा ।

आरणा अच्युया चैव, इउ कप्पोवगा सुरा ॥ २१० ॥

कप्पाइया उ जे देवा, दुविहा ते वियाहिया ।

गेवेज्जाऽणुत्तरा चैव, गेवेज्जा नवविहा तहिं ॥ २११ ॥

हिंदिमाहेहिमा चैव, हेहिमापज्जिमा तहा ।

हेहिमाउवरिमा चैव, मज्जिमाहिंदिमा तहा ॥ २१२ ॥

मज्जिमापज्जिमा चैव, मज्जिमाउवरिमा तहा ।

उव्वामाहिंदिमा चैव, उवरिमापज्जिमा तहा ॥ २१३ ॥

उवरिमाउवरिमा चैव, इइ गेवेज्जगा सुरा ।

विजया वेजयंता य, जयंता अपगजिया ॥ २१४ ॥

मच्चट्टसिक्खगा चैव, पंचट्टाऽणुत्तरा मृग ।

इइ वेमाणिया एए-उएगहा एवमाद्वो ॥ २१५ ॥

सूत्राण्येकादश प्रायः प्रतीतान्येव, तवरम्, असुरा इत्य-
सुरकुमाराः । एवं नागाऽऽदिष्वपि कुमारशब्दः संबन्धनीयः ।
सर्वेऽपि ह्यमी कुमारऽऽकारधारिण एव । यथोक्तम्-कुमारशब्देन
कान्तदर्शनाः कुमारः सृष्टमधुगललितगतयः शृङ्गारमिजा-
तरुर्वाचकियाः कुमारवच्छोदनरूपवेषजनाऽऽजरणप्रहरणवर्षा-
यानवाहनाः कुमारवच्छोत्तरणरागाः क्रीडनपराध्वेयतः कुमारग
इत्युच्यन्ते । नारायणा इति प्रकीर्णनाम्नासमूहाः, विद्याम्

विशेषेण मेरुप्रादक्षिण्यनित्यस्वारिताल्लङ्घनेन चरन्ति परिभ्रमन्ती-
त्यवशीला दिशाविस्मरणः, तद्विमानानि लोकात्रयाभिरुक्वि-
शेष्योजनशतैर्मैरोक्ष्यन्त्यपि दिग्बन्धया सनतमेव प्र-
क्षणे चरन्तीति, तेष्ववमुक्ताः उद्योतीष्युक्तन्यायतो विमानान्या-
लया आश्रया येषां ते उद्योतिगलयाः, कल्प्यन्ते इन्द्रमात्मनि-
कप्रयस्मिणाऽऽदिशप्रकारत्वेन विनश्यन्ते देवा एतेष्विति क-
ल्पा देवलोकाः, तानुपगच्छन्त्युत्पत्तिविषयतया प्राप्नुयन्तीति
कल्पोपमाः, कल्पानुत्कृष्टानतीतास्तदुपरिवर्तिस्थानोपपन्नतया-
ऽतिक्रान्ताः कल्पानीताः । (सोहम्मीमाणग सि) सुधर्मा नाम
शक्रस्य सजा, साऽस्मिन्नस्तीति सौधर्मः कल्पा, स एवामव-
स्थितिविषयोऽस्तीति सौधर्मिणः । तथा ईशानो नाम द्वि-
तीयदेवलोकः, तन्निर्वासानो देवा अपि ईशानाः, त एवेशान-
काः । एवमुत्तरापि व्युत्पत्तिः कार्यो । प्रीत्यैव प्रीया लोकपुरु-
षस्य त्रयोदशरज्जुपरिवर्तिप्रदेशः, तन्निर्विण्णयाऽतिज्वालिप्युत्त-
या च तदाभरणभूता ग्रन्थिका देवाऽऽयासाः, तन्निर्वासानो दे-
वा अपि ग्रन्थिकाः । न विद्यन्ते उत्तराः प्रधानाः स्थितिप्रमा-
पमुत्पत्तिभेदेयाऽदिनरेन्द्रोऽन्ये देवा इत्युत्तराः (हेट्टिम सि)
अधस्तनानुपरितनपट्टापक्या प्रथमाश्रयस्तेष्वपि (हेट्टिम सि)
अधस्तना अधस्तनाधस्तनाः प्रथमत्रिकाधोवर्तिनः, (हेट्टिम-
मउत्क्रमा तइ नि) अधस्तनमध्यमाः प्रथमत्रिकमध्यवर्तिनः
(हाट्टमाउत्तरिमा चव सि) अधस्तनोपरितनः प्रथमत्रिकोपरि-
वर्तिनां मध्ये तथा मध्यमा मध्यमत्रिकवर्तिन, तेष्वपि अधस्तनाः ।
एव मध्यममध्यमाः मध्यमोपरितन उपरिवर्तिनस्तेष्वधस्तना
उपरितनाधस्तनाः । एवं उपरितनमध्यमा उपरितनोपरितनः ।
इतमेतन्मसोऽतत एतावद्धेता एव ग्रन्थिकाः सुराः । अभ्यु-
दयान्प्रोत्तु विजयन्त इति विजयाः, तथैव विजयन्ताः
“ उणादयो बहुलम् ” ॥ ३ । ३ । १ ॥ इति बहुलवचनात्
क्तप्रत्यये उपसर्गकारः । एवं जयन्ताः । अपरैरन्यैरभ्युदय-
विध्वंस्तुभिराजिता अनाभेजुना अयराजिताः, सर्वेष्टाः । मखा
इव सिद्धा येषां ते सर्वार्थसिद्धाः, ते हि विजितप्रायकर्माण
व्यस्थिततदा एव तत्रोत्पत्तिभाज इतीत्यादीनि निगमनम् ।
अत्र च वैमानिका इति वैमानिकजडाः सामान्यविशेषयोः क-
यश्चिदन्यस्यात्, एवमादय इति । आदिशान्दस्य प्रकारवचन-
त्वादेवप्रकारा इत्येकादशसूत्रार्थः ।

लोगसस एगदेमस्मि, ते सर्वे परिक्रितिया ।

एतो कलविजागं तु, तसि रोज्जं चउव्वहं ॥ २१६ ॥

संतइ पण एण्डिया, अपज्जवमिया वि य ।

उिइं पकुच्च सार्दिया, सपज्जवमिया वि य ॥ २१७ ॥

क्रैवकालान्ध्यायिषुत्रय्य प्राग्भात् सादिसपर्यवसतवभाष-
नार्थम् ।

साहियं सागरं एकं, उक्कोसेणं उिइं जवे ।

जोमज्जाणं जहमेणं, दम वासमइस्मिया ॥ २१८ ॥

पक्षिओवममेणं तु, उक्कोसेणं उिइं भवे ।

वनराणं जहमेण, दम वासमइस्मिया ॥ २१९ ॥

पक्षिओवममेणं तु, वासलखेण साहियं ।

पक्षिओवमइभागो, जोइसेसु जहमिया ॥ २२० ॥

दा चव मागरां, उक्कोसेणं विपाहिया ।

सोहम्मि जहमेणं, एकं च पक्षिओवमं ॥ २२१ ॥

सागरा साहिया दोमि, उक्कोमेणं विपाहिया ।

ईसाणम्मि जहमेणं, साहियं पक्षिओवमं ॥ २२२ ॥

सागराणि अ सत्तव, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

सणकुपारे जहमेणं, दोमिओ सागरोवमा ॥ २२३ ॥

साहिया सागरा सत्त, उक्कोसेणं उिइं भवे ।

पाहिंदम्मि जहमेणं, साहिया दुमि मागरा ॥ २२४ ॥

दम चव मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

बंजलोए जहमेणं, सत्तओ सागरोवमा ॥ २२५ ॥

चउहम मागरां, उक्कोमेणं उिइं भवे ।

लंतगम्मि जहमेणं, दमओ सागरोवमा ॥ २२६ ॥

सत्तरस मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

पहासुके जहमेणं, चोइस सागरोवमा ॥ २२७ ॥

अट्टारम मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

सहम्मार जहमेणं, सत्तरस मागरोवमा ॥ २२८ ॥

सागराऊ अणवीं तु, उक्कोमेणं उिइं भवे ।

आणयम्मि जहमेणं, अट्टारम मागरोवमा ॥ २२९ ॥

वीसं तु सागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

पाणयम्मि जहमेणं, मागरा अणवीमई ॥ २३० ॥

मागरा एकवीसं तु, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

आणयम्मि जहमेणं, वीमई मागरोवमा ॥ २३१ ॥

वावीमा मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

अच्चुयम्मि जहमेणं, मागरा इक्कीमई ॥ २३२ ॥

तेवीम मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

पहपम्मि जहमेणं, वावीम मागरोवमा ॥ २३३ ॥

चउवीम मागरां, उक्कोमेणं उिइं भवे ।

विडयम्मि जहमेणं, तेवीम मागरोवमा ॥ २३४ ॥

पणवीम मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

तइयम्मि जहमेणं, चउवीम मागरोवमा ॥ २३५ ॥

लुन्वीम मागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

चउत्यम्मि जहमेणं, मागरा पणवीमई ॥ २३६ ॥

सागरा सत्तवीमं तु, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

पंचपम्मि जहमेणं, लुन्वीम मागरोवमा ॥ २३७ ॥

सागरा अउवीमं तु, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

उट्टम्मि जहमेणं, सागरा सत्तवीमई ॥ २३८ ॥

मागरा अऊगवीमं तु, उक्कोमेणं उिइं भवे ।

गत्तपम्मि जहमेणं, सागरा अट्टवीमई ॥ २३९ ॥

तीमं तु सागरां, उक्कोमेणं उिइं जवे ।

अट्टपम्मि जहमेणं, मागरा अऊगवीमई ॥ २४० ॥

मागरा इक्कीमं तु, उक्कोमेणं विपाहिया ।

नत्रपम्मि जहमेणं, वीमई मागरोवमा ॥ २४१ ॥

वत्तीम सागाऊ, उक्तामेणं वियाहिया ।
चउसुं पि विजयाईसु, जह्वा इक्तीमई ॥ २४२ ॥
अजहणमणुक्तां, तेत्तीमं सागरोवमा ।
महाविमाणे सव्वहे, डिई एमा वियाहिया ॥ २४३ ॥
जा चेव प आव्वाउई, देवाणं तु वियाहिया ।
सा तेमिं कार्याउई, जह्वामुक्तामिया जवे ॥ २४४ ॥

सप्तविंशतिश्रुत्याणि प्रायो निगदस्मिन्नाख्येय, नवरं (साहियं
ति) प्राकृतत्वात् साधिकम् । (सागर इति) सागरापम-
मेकम्, उक्तप्रेत स्थितिर्भवति । भौमेयकानां भवनवासि-
नाम्, इयं च सामान्योक्तावप्युत्तरनिकायाधिपस्य धर्मेववाव-
गन्तव्या । दक्षिणनिकाये त्विन्द्रस्यापि सागरापममेव । उक्तं हि-
“चमर वड्ढि सागरमाहियं नि ।” जघन्येन दशवर्षसहस्राणि प्र-
माणमस्या दशवर्षसहस्रिका । इयमपि सामान्योक्तायां कि-
ल्विषाणामेव स्थितिप्रतायाऽऽदौनां देवेषु महैव हामादित्यु-
त्तरापि भावनीयम् । तथा पल्लोपमवर्षलक्षाधिकमिति । ज्यो-
तिषामुत्कृष्टस्थित्यभिधानम्, चन्द्रापेक्षम्, सूर्यस्य तु वर्षसहस्रा-
धिकं पल्लोपममायुः । प्रहाणामपि तदेव नातिरक्त, नक्षत्राणां
तस्यैवार्द्धं, तारकाणां तन्नुर्भागः, तथा पल्लोपमः एभागो ज्यो-
तिषु जघन्या स्थितिरित्याप तारकापेक्षमेव । शेषाणां पल्लो-
पमचतुर्थभागस्यैव जघन्यस्थितिर्यात् । यत उक्तम्-चतु-
र्भागः शेषाणामिति । इह च सर्वत्र उक्तकूपयोः कृष्टजघन्य-
स्थित्योरपान्तरात्त्वर्त्तिना मध्यमा स्थितिरिति दृष्टव्यं, तथा प्रथम
इति प्रक्रमाद् ग्रैव्यके अथस्तनाधमन्ते । एवं द्वितीयाऽऽदि-
त्यपि ग्रैव्यकमिति सवधनायम् । अविद्यमानं जघन्यमिति
जघन्यत्वमस्यामित्यजघन्या । तथा अविद्यमानमुत्कृष्टमित्यु-
त्कृष्टत्वमस्यामित्यनुत्कृष्टा, अजघन्या चासावनुत्कृष्टा च जघ-
न्यानुत्कृष्टा । मकारो लाङ्गणिकः । महश्च तद्वायुः स्थित्या-
द्यपेक्षया विमानं च महाविमानं तच्च तत् । सर्वे निरवशेषा अ-
र्धमानत्वादर्थान् अनुत्तरसुखाऽऽदयो यस्मिन्स्तत् सर्वार्थं च
महाविमानं सर्वार्थं तस्मिन् स्थितिरिति सर्वत्रायाः स्थितिप्र-
क्रमाद्देवानां तथा आयुःस्थितिरेव कार्यास्थितित्वाभिधाने तत्रा-
न्तरमनुत्पत्तिरेवेत्यभिप्राय इति सप्तविंशतिश्रुत्यर्थः । अन्तर-
विधानानित्यायि च सूत्रद्वयं पृथक्पृथक् श्रेयम् ।

अणंतकालमुक्तां, अंतमुदुत्ते जहणयं ।
विजहम्मि मण काए, देवाणं ठोज्ज अंतरं ॥ २४५ ॥
एणमिं वसतां चेव, गंधअं रसफासअं ।
संठाणदेसतां वा वि, विहाणई महस्समो ॥ २४६ ॥
सुअव्वयं प्रावड्ढाख्येयम् ।

इत्थं जीवानजीवाश्च सावस्तस्मिन्पदार्थं निगमयितुमाह-
संसारत्वा य मिच्छा य इड जीवा विवाहिया ।
रूविणो चेवऽरूवं । य, अजीवा दुविहा वि य ॥ २४७ ॥

संसारत्वाश्च सिद्धाश्च इतीत्येवप्रकारा जीवा व्याख्याता वि-
शेषेण सकलनेदाऽऽद्यवाप्या प्रकथिताः । रूपिणश्चैव (रूवी य
सि) अकारप्रभेदादरूपिणश्चाजीवा द्विविधा अपि व्याख्या-
ता इति योग इति सूत्रार्थः ।

यदुक्तं जीवाजीवविनिर्गते शृणुनैकमनस इति, तत्र जीवाजी-

वावभक्तिमभिधाय शृणुनैकमनस इतिवचनात् काश्चिच्छब्दवर्णध-
ज्ञानमात्रेणैव कृतार्थता मन्येन नयनस्तदाह्वाऽपनोदायमाह-

इड जीवमजीवे य, मोच्चा सहिज्जण य ।
सव्वनयाण अणुमए, रमेज्जा संजेम मुणी ॥ २४८ ॥

इतीत्येवंप्रकारान् (जीवमजीव सि) जीवाजीवानेतानन्त-
रोक्तान् श्रुत्वा अवधार्य भ्रष्टाय च तथात प्रतिपद्य सर्वे च
ते नयाश्च सर्वनया ज्ञानक्रियानयान्तर्गता नैगमाऽऽदयः, तेषा-
मनुमतेऽभिमतस्तस्मिन् । काऽऽद्येः ? ज्ञानमाहृतसम्यक्चारित्र-
रुगे रमेत रति कुर्यात् । कः ? सम्यक्प्रमत्तं पृथिव्यादिजीवोपम-
दंतस्तु गपञ्चकाऽऽद्यजीवोपादानाऽऽदश्च उपरमण सयमा, त-
स्मिन् मुनिरुक्तरूप इति सूत्रार्थः । उक्तं ३६ म० ।

पञ्चविधा देवास्तथा-

कडविहा णं जंते देवा ! पसुत्ता ? पंचविहा देवा पसुत्ता ।
तं जहा-जवियद्वदेवा, नरदेवा, धम्मदेवा, देवाधिदेवा,
भावदेवा ।

(कडविहा णमित्यादि) दावयन्ति कीडां कुर्यान्ति, दावयेन
वा स्तूपन्ते आराध्यतया ते देवाः (जवियद्वदेव सि) द-
व्यभूता देवा दव्यदेवाः, दव्यता चाप्राधान्याद् नूनभावत्वाद्वा,
भाविभावत्वाद्वा । तत्राप्राधान्याद्देवागुणशून्या देवा दव्यदेवाः,
यथा साध्याभासा दव्यत्वाधेवः । नूनभावत्वात् तु नूनस्य दे-
वत्वपर्यायस्य प्रसङ्गकारणभावद्वत्त्वाच्च नूनता दव्यदेवाः । भा-
विभावपक्षे तु-भाविनो देवत्वपर्यायस्य योग्या देवतयोप-
स्थित्यमाना दव्यदेवाः । तत्र भाविभावपक्षपरिग्रहार्थमाह-भव्या-
श्च ते दव्यदेवाश्चात । नरदेवाः, (धम्मद्व सि) धर्मेण श्रुता-
ऽऽदिता देवा धर्मप्रधाना वा देवा धर्मदेवाः (देवाइदेव सि)
देवान् शेरानतिक्रान्ताः पारमार्थिकदेवत्वयोगाद्देवा देवा-
निदेवाः “ देवाइदेव सि । ” कविद्व इत्येते । तत्र च देवानाम-
धिकाः पारमार्थिकदेवत्वयोगाद्देवा देवाधिदेवाः (जावदेव
सि) जावेन देवगत्यादिकर्मोदयजातपर्यायेण देवा जावदेवाः ।

जाविरुद्धव्यदेवा यथा-

मे केणट्ठेणं जंते ! एवं वुच्चइ-जवियद्वदेवा भवियद-
व्वदेवा ! गोयमा ! जे जवियपंचिदियतिरिक्खजोणिण वा
पणुम्मे वा देवेसु उववज्जित्तए, मे तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं
वुच्चइ-भवियद्वदेवा ।

(जविरु इत्यादि) इह जानावेकवचनमनो बहुवचनार्थं
व्याख्येय, ततश्च ये भव्या योग्याः पञ्चान्दयतियोगेनिका वा,
मनुष्या वा देवेष्वप्यु ते यस्माद्जावदेवमावा इति गम्यम् ।
अथ तेनाभेन तेन कारणेन हे गौतम ! तान् प्रत्येवमुच्यते-भ-
व्यद्वदेवा इति ।

मे केणट्ठेणं जंते ! एवं वुच्चइ-नरदेवा नरदेवा ! गोयमा !
जे इमे रायाणो चाउरंतवक्कइटी उप्पसमम्पत्तवक्करयण-
प्पट्ठाणा णवणिहिण्णो समिद्धकोसा वत्तीमं रायवरम-
हस्सा णुयातमग्गा सागरवरमेहत्तादिपतिणो मणुस्मिंवा
मे तेणट्ठेणं जाव नरदेवा ।

(जे इमे इत्यादि) (चाउरंतवक्काइ सि) चतुरस्ताया भर-

ताऽऽविष्पृथिव्या एते स्वामिन इति चानुरन्ताः, चक्रं चर्चनशी-
लत्वाच्च चक्रवर्तिनः, ततः कर्मधारयः । चतुर्गन्तप्रहणेन च
वासुदेवाऽऽदीनां व्युत्पत्तिः, ते यस्मादिति वाक्यशेषः । (उपप-
त्तिसमन्तवक्रयणपट्टाणं ति) आप्तत्वाभिर्देशस्य, उत्पन्नं सम-
स्तरत्नप्रधानं चक्रं येषां ते तथा । (सागरवरमेखलाहिमृदणो-
त्ति) सागर एव वरा मेखला काङ्क्षी यस्याः सागरवरमेख-
ला पृथ्वी, तस्या अधिपतयेऽवे ते तथा, सागरमेखलान्तपृथ-
व्याधिपतय इति भावः । (मे तेणष्टेणं ति) अथ तेनाथेन तेन
कारणेन गौतम ! तान् प्रत्येकमुच्यते तद्देवा इति ।

मे केणष्टेणं जंते ! एवं वृचड-धम्मदेवा धम्मदेवा ।
गोयमा ! जे इमे अणगारा जगवंतो इरियासमियां जाव
गुत्तवंजपारी, मे तेणष्टेणं जाव धम्मदेवा ॥

(जे इमे इत्यादि) य इमेऽनगारा भगवन्तस्ते यस्मादिति ।

मे केणष्टेणं जंते ! एवं वृचड-देवाधिदेवा देवाधिदेवा ।
गोयमा ! जे इमे अणगारा भगवंतो जगत्तत्ताणदमणधमं
जाव सव्वदग्गिमी, मे तेणष्टेणं जाव देवाधिदेवा देवाधिदेवा ॥

(जे इमे इत्यादि) मे इमे अणगारा भगवन्तस्ते यस्मादिति ।
अज्ञानदर्शनधरा इत्यादि । (मे तेणष्टेणं ति) अथ तेनाथेन
तान् प्रति गौतम ! त्वमुच्यते देवाधिदेवा देवाधिदेवा इति ।

मे केणष्टेणं जंते ! एवं वृचड-जावदेवा जावदेवा । गो-
यमा ! जे इमे भगवद्वज्राणमंतरजोऽभिवेम्माणया देवा
देवणदग्गामणां कम्माइ वेदंति, मे तेणष्टेणं जाव
जावदेवा जावदेवा ॥

(जे इमे इत्यादि) मे इमे भगवत्पत्त्याऽवस्ते यस्मादेवगति-
नामगोत्रं कर्मणा धर्मात् अनेलायेन तान् प्रत्यवमुच्यते-भाष-
देवा जावदेवा इति । अ० १२ अ० ६ उ० । (मय्यदग्गोऽयः कुत
उत्पद्यते इति ' उचवाय ' शब्दे द्वितीयभागे एव पृष्ठे समु-
क्तम्) (अष्टभिधानां ' लोकात्रय ' शब्दे सूत्रपरम्)

चउवीमाए देवेहिं भवण-राण-जोइन्-वेमाणिआणं
दमअट्ठंवेणविहा इमं चउवासं देवा केऽपुणं विंति
अरिहता ॥ ३० ॥ आ० ४ अ० । आ० ३० । प्रश्न० ।

(महादेवाऽऽदिदेवानां पुद्गलाऽऽज्ञानपूर्वकं गमनादर्थं ' वृगल ' शब्दं
वक्ष्यते) (तेषामनुपरिवर्तेना ' अणुपरिपट्टण ' शब्दे प्रथम-
भागे ३० पृष्ठे उपस्था) (अत्रिगुह्येयद्वयविवर्कं ज्ञानं
' विभंग ' शब्दे वक्ष्यते) (पुरन्दरगोऽदिदेवानां लोकानि ' लोका ' शब्दे
प्रदर्शयिष्यन्ते) (देवानां जराभावनाभाववक्तव्यता ' जरा ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे १४७ पृष्ठे उपस्था)

शुकमदस्यारथोअतुर्दन्तदेवाः, अन्ध्र त्वन्यथा । नत आह-
" भवणयणजोइयाद-समीमाने सत्तं होति ययणाओ ।
पक्केइहाणि मेसं, दुत्तुगे य दुत्तुगे चउक्के य ॥ १ ॥

मेवज्जेसु य दुत्तुय, पक्का ययणा अणुत्तरसुसु ॥ " इति
भवधारणीयान्येधमत्तरवैकियाणि तु सक्कमपि संभवन्ति, उ-
त्कृष्टेनैव, जयत्यनस्त्वहुलासंययमागप्रमाणस्युत्पत्तिका-
ये जयधारणीयानि जयन्त्युत्तरवैकियाणि तद्वहुलासंयय-
जागप्रमाणानीति । स्था० ४ अ० ४ उ० । (देवानामाहार-
' अहार ' शब्दे द्वितीयभागे ५० पृष्ठे गतः) (देवानां शब्द-
६१४

धवणं ' सह ' शब्दे वक्ष्यते) (देवजुर्गतः ' दुग्गइ ' शब्देऽस्मिन्-
नेव भागे ५४४ पृष्ठे उपस्था) (सदेवाकानामदेवीकानां देवा-
नां परिवारः ' परिवारणा ' शब्दे वक्ष्यते) (देवानामाशातना
' आमायणा ' शब्दे द्वितीयभागे ४७ पृष्ठे उपस्था) (देवा-
नां धार्मिकव्यभिचरः ' चेइय ' शब्दे तृतीयभागे १२२४ पृष्ठे
गता) (देवानामुद्देशः ' उव्वेग ' शब्दे द्वितीयभागे १११३
पृष्ठे प्रतिपादितः) दीव्यन्ते मृत्युन्ते कंचित्पूर्वमवपरमपरोपा-
सतीर्थकुलमकमोदयतो नमत्प्रियिष्टप्रियसुगमसुगमार्था-
धिपातनिरिति देवाः । दर्श० १ तत्त्व । ज्ञानाऽऽदिप्रकृष्टगुणवति
देवनातिशायिनि जिनाऽऽदिके देवावशेषे, दर्श० ।

चउतीसअइमयजुआं, अट्टमहापाणिहेरकयमोहो ।

अट्टमदोसरहिआं, सो देवा नत्थि सदेहो ॥ ६ ॥

तत्र सकलत्रिलुवननिशायिसर्वोऽऽर्थाभिधानभूतसर्वैर्धर्म-
वेदनपरभुवनजननयगाऽऽनन्दविधायकान्यजनसाधारणचतु-
स्त्रिंशद्विशेषैः समन्वितो यः स देव इति प्रकृतम् । अष्टम-
हाप्रतिहारैश्चोकाऽऽदिभिः कृता विहिता शोभा यस्य सोऽपि
देवः । अष्टादशोपैरज्ञाताऽऽदमो रहितो विविर्जितो यः स देव ।
अयमत्र जादार्थः-यो हि देवो या खेयरो वा धर्मियाऽऽदिलिध-
मत्तरो वा इत्यनूतस्कां विमानं पश्यन्तुऽद्विजगदतो न ज-
यन्ति न स देव इति नात्र सशयः सदेह इति गाथाऽर्थः । दर्श० १
तत्त्व । अस्मिन् जगत्तत्त्वस्य पितरि, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।
आ० ३० । जयन्ति चतुर्विधानतमे जिने, ति० । " वाविस-
सो अबडडिओ देवो " ति० १० कट्टय । राजनि, आ०
म० १ अ० २ खण्ड । स्वनामकथात ज्ञापे, प्रज्ञा० १५ पद ।
" देवे नामं दाव चउथाऽऽकारमागे " सू० प्र० १ ए पादु० ।
स्वनामकथात ज्ञापे, समुच्च च । प्रज्ञा० १५ पद । स-मान्ये, अ-
नु० । आगन्तव्यं च । पञ्चा० १ वि० । केचन प्रचुरकम-
तया मत्यामपि सम्पत्त्याऽऽदिकायां सामग्र्यां न तद्वत् एव
मोक्षमास्कन्दन्ति, अपि तु मोक्षमाऽऽद्याः पञ्चात्तरविमानाव-
साना देवा भवन्तीति । सू० १ अ० १५ अ० । स्था० । ओ० ।
मेखाऽऽदीनि स्थितान् दृष्ट्वा न देव देवानं वदेत् ।

तदेव मेहं व नहं व मागवं,

न देव देव त्तिगिरं वणज्जा ।

ममद्विण उज्जणं वा पमोए,

वणज्ज वा वुडवलाहय त्ति ॥ ५२ ॥

तथैव मेव वा नतो वा मानवं चाऽऽश्रित्य नो देवदेव इति
गिरं वदेत्, मेमगुधनं दृष्ट्वा उज्जतो देव इति नो वदेत्, ए-
व नम आकाशं मानवं राजानं वा देवमिति नो वदेत्, मिथ्या-
वाङ्मयाऽऽदिप्रसङ्गात् । कथं हि वदेदित्याह-उज्जतं दृष्ट्वा
समुत्थित उज्जतो वा पयोद इति वदेत्ता वृष्टे चलादक
इति सूत्रार्थः । द्वा० ७ अ० । (देवानां परिवारकारणानि " प-
रिवाय " शब्दे वक्ष्यन्ते)

देव-न० । " एव देव " ॥ ८१ । ११३ ॥ इति देवशब्दे पेत एव
अद्वयं वा । " दिव देवं देववं देव " प्रा० १ पाद । पूर्वकृते
कर्माणि, पौ० ७ वि० ।

देवा णं जंते ! संजयाऽ वत्तवं मिया ! गोयमा !
एणो इण्डे मण्डे अबलवणाणमयं देवाणं । देवा णं जंते !

अमंजयाड वत्तवं सिया ? । गोयमा ! णो इण्डे गमडे णि-
हुवयणपेयं देवाणं । देवा णं जंते ! मंजयासंजयाड वत्तवं
सिया ? । गोयमा ! णो इण्डे समडे अमञ्जयपेयं देवा-
णं । से किं खाई णं भंते ! देवाड वत्तवं भिया ? । गोय-
मा ! देवा णं नोमंजयाड वत्तवं सिया ।

(देवा णमित्यादि) (से किं खाई णं भंते ! देवाड व-
त्तवं भिय ति) " स " इति अर्थार्थः । किमिति प्रश्नार्थः
(खाई ति) पुनरर्थः । णं वाक्यालङ्कारार्थः । (देवाड ति) य-
द्धस्तु तद्वत्तवं स्यादिति । (नोमंजयाड वत्तवं सियात्)
नोमंजया इत्येतद्वत्तवं स्यात् । असंयतशब्दपर्यायत्वेऽपि नो-
संयतशब्दस्थानिपुनरवचनत्वाद् मृतशब्दापेक्षया परलोकाभूत-
शब्दवर्जित । अ० ५ श० ४ उ० ।

देवई-देवकी-स्त्री० । कृष्णस्य वासुदेवस्य मातरि, स० ।
आ० क० । आव० । नि० । सा च जम्बूद्वीपे भारते वर्ष आ-
गमिष्यन्त्यामुत्तारिण्यां मुनिसुव्रतो नाम एकदशमो जि-
नो भविष्यति । स० । " एकारसमो देवईजीवो मुनिसुव-
वो " त । १६ कल । प्र० ।

देवउत्त-देवाम्-वि० । देवेनासां देवोत्तः । देवानिष्पादिते, सू-
त्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

देवगुप्त-देवराजिते, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

देवपुत्र-पु० । देवस्य पुत्रो देवपुत्रः । देवसुते, सूत्र० १ श्रु०
१ अ० ३ उ० ।

देवउत्तवाड (ण)-देवोत्तवादिन्-पुं० । देवेनामो देवोत्तः । कर्पके-
णव जीजवपन कृत्वा निष्पादितोऽयं श्लोक इत्येवमादिनि प-
रार्थाधिके, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

इदमन्ने तु अन्नाणं, इदमेगेसि आहियं ।

देवउत्ते अयं लाण, ... ॥

इदमिति वक्ष्यमाणं, तुमश्चः पूर्वज्ञेया विशेषणार्थः । अ-
ज्ञानमिति माहविजृम्भणमहास्मिन् श्लोके एकं वा न सर्व-
पामाख्यातमिति प्रायः । किं पुनस्तदाख्यातमिति तदाह-देवे-
नेतो देवोत्त कर्पकेणव जीजवपन कृत्वा निष्पादितोऽयं श्लो-
क इत्यर्थः । देवैर्वा गुप्तो राक्षसो देवगुप्तो, देवपुत्रो वेत्या-
दिकमज्ञानमिति । सूत्र० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

देवउत्तर-देवी-पक्षगुणे, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

देवउत्त-देवकुत्र-देवस्थाने, आ० म० १ अ० २ अगम । प्रा० ।

देव-दानुम्-अव० । " तुम एवमणानहमणहि च " ॥ ८ । ४ ।
४४१ ॥ इति तुम एवदेश ' देव । ' दानं कर्तुमिच्छर्थे, प्रा०
४ पाद ।

देवंधगार-देवान्धकार-पुं० । देवानामप्यन्धकारोऽसौ तच्छ-
रीरप्रभाया अपि तत्राप्रभावनादिति देवान्धकारः । निमिर-
काये, स्था० ४ उ० २ उ० । देवानामपि तत्रोदयोनाभा-
वेनान्धकारजावात् । ज० ६ श० ५ उ० । (अयं कुत्र भवती-
ति ' लोमुज्जोय ' शब्दे वक्ष्यते)

देवकज-देवकार्य-न० । देवकृत्ये, ति० १ श्रु० ३ वर्ग ३ अ० ।
तथा चाह-" न नाण तं च विज्जाण, त कलासु अ कोसलं ।
मा खुवा पोरिस तं च, देवकज्जेण जं वण ॥ १ ॥ " इति ।
ध० २ अवि० ।

देवकर्म (ण)-देवकर्मन्-न० । देवक्रियायाम्, स्था० ५ उ०
२ उ० ।

देवकर्मण-न० । देवश्च कर्मणं च । तथाविधप्रत्ययसंयोगे,
स्था० ५ उ० २ उ० ।

देवकलिया-देवोत्कलिका-स्त्री० । देवानां वानस्योत्कलिका
देवोत्कलिका । देवलहरी, स्था० ४ उ० ३ उ० । तत्समवाय-
पारशेषे च । स्था० ३ उ० १ उ० । जी० ।

देवकहकहय-देवकहकहक-पुं० । देवानां प्रमोदभरवशनः स्वे-
च्छावचनैर्बोलः कोलाहलो देवकहकहकः । देवकाहाहेत,
जी० ३ प्रति० ५ उ० । आचा० । देवप्रमोदकलकले, स्था० ४
उ० ३ उ० । रा० । (अयं कुत्र भवति इति " लोमुज्जोय "
शब्दे वक्ष्यते)

देवकाम-देवकाम-पुं० । देवसंबन्धिविषये, उत्त० ७ अ० ।

देवकिंव्चिदम्-देवकिलिप-पु० । देवकिलिपभावनाजनिने देव-
जने, स्था० ४ उ० ४ उ० ।

कइविहा णं भंते ! देवकिंव्चिमिया पणत्ता ? । गोयमा !
निविहा देवकिंव्चिमिया पणत्ता । नं जहा-तिपलिआवमडि-
ईया, तिमागरोवमडिईया, तेरममागरोवमडिईया । कहि णं
भंते ! तिपलिआवमडिईया देवकिंव्चिमिया परिवमंति ? ।
गोयमा ! उप्पि जोडमियाणं इडिं मोहम्मीसाणेमु कप्पेसु ।
एत्थ णं तिपलिआवमडिईया देवकिंव्चिमिया परिवमंति ।
कहि णं भंते ! तिमागरोवमडिईया देवकिंव्चिमिया परि-
वमंति ? । गोयमा ! । उप्पि मोहम्मीसाणाणं कप्पाणं
इडिं मणं कुआरमाहिं देसु कप्पेसु, एत्थ णं तिमागरोवमडि-
ईया देवकिंव्चिमिया परिवमंति । कहि णं भंते ! तेरममा-
गरोवमडिईया देवकिंव्चिमिया परिवमंति ? । गोयमा !
उप्पि वंनजोगस्स कप्पस्स इडिं छंतए कप्पे, एत्थ णं
तेरममागरोवमडिईया देवकिंव्चिमिया परिवमंति । देवकि-
व्चिमिया णं भंते ! केषु कम्पादाणेसु देवकिंव्चिमियत्ता-
ए उवउत्तारो जवंति ? । गोयमा ! जे इमे आयरियपाक-
णीया उवउत्तारपडिणीया कुतपडिणीया गणपडिणी-
या उवउत्तारिणीया आयरियउवउत्तारपाणं अयमकरा अव-
एणकरा अकितिकरा बहूहि अमञ्जावुञ्जावणाहिं मि-
च्छत्तातिनिवमेहि य अप्पाणं वा ३ गुगाहमाणा वुप्पाए-
माणा बहूहि वामाई सामणपरियागं पाउणंति, पाउणं-
तिता तस्म उणस्स अणालोइयपकिंता कालमासे
काद्धं किच्चा अणायरेसु देवकिंव्चिसिण्णु देवसु देवकिंव्-

सियत्ताए उवत्तत्तारो भवन्ति, तं चेव तिपत्तिओवमहिईएसु वा, तिसागरोवमहिईएसु वा, तेरसमागरोवमहिईएसु वा । देवकिविविधसिया णं भंते ! ताओ देवलोगाओ आज-
कवणं जवकवणं विव्वकवणं अणंतं चयं चउत्ता कहिं गच्छन्ति, कहिं उवत्तज्जन्ति ? । गोयपा ! जाव चत्तारि एव गेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवजवगदह्माइं मंसारं अणुपरियट्ठिता तओ पच्छा मिज्जन्ति, वुज्जन्ति० जाव अंतं करोति, अत्येगइया अणुपरियट्ठिति० एणवदग्गं दीइमखं चाउरंतं मंसारकनारं अणुपरियट्ठिति० य० ए ३० ३३ उ० ।

किट्ठिपिका देवविधिया । तज्जपा-

तिविद्धा देवा किट्ठिमिया पत्तत्ता । तं जहा--तिपत्तिओवमहिईया, तिसागरोवमहिईया, तेरसमागरोवमहिईया । क-
हिं णं जने ! तिपत्तिओवमहिईया देवा किट्ठिमिया परि-
वसन्ति ? उट्ठिं जोडसियाणं हिट्ठिं सोहम्मीमाणेसु कपेए, ए-
त्थ णं तिपत्तिओवमहिईया देवा किट्ठिमिया परिवसन्ति ।
कहिं णं जने ! तिसागरोवमहिईया देवा किट्ठिमिया परिवस-
न्ति ? उट्ठिं सोहम्मीमाणाणं कपमाणं हेट्ठिं मणं कपमाहि-
दकपेसु, एत्थ णं तिसागरोवमहिईया देवा किट्ठिमिया
परिवसन्ति । कहिं णं जने ! तेरसमागरोवमहिईया देवकि-
विविधसिया परिवसन्ति ? उट्ठिं बज्जोयस्स कपस्स हिट्ठिं ह-
तं कपे, एत्थ णं तेरसमागरोवमहिईया देवकिविविधसिया
परिवसन्ति ॥

"तिवद्धा" इत्यादि स्फुटम्, केवलं (किट्ठिविधसिद्धि) "नाग-
स्स केवलीणं, धम्माऽऽचार्यस्स सव्वसाहूणं । माई अवत्तवार्हं,
किट्ठिमिय भावण कुण्ड ॥ १ ॥" इति । एवविध भावनायासं
किट्ठिविध पापमुदये विद्यते येषां ते किट्ठिपिका देवानां म-
ध्ये किट्ठिपिकाः पापाः । अथवा द्वाभ्यं ते किट्ठिपिकाः तात्वे-
ति देवकिट्ठिपिकाः, मनुष्येण चण्डाला इवास्पृश्याः । इथा०
३ उ० ४ उ० ।

देवकिट्ठिमिया-देवकिट्ठिपिकी-स्त्री० । देवानां मध्ये किट्ठिविधः
पापाः, अत एवाऽऽपृश्याऽऽधिधर्माणश्चाणमालायाः, तेषामयं
देवकिट्ठिपिकी । स. कृ. प्रभाषनाजेंद्र. वृ० १ उ० । प्रव० । दश० ।

अथ देवकिट्ठिपिकी । अभावविधुराह-

नागस्स केवलीणं, धम्मायसियाणं सव्वसाहूणं ।

माई अवत्तवार्हं, किट्ठिमियं जावणं कुण्ड ॥

ज्ञानस्य केवलानां धर्माऽऽचार्याणां सर्वसाधूनामेतेषामवर्ण-
वादी, तथा माथी स्वशक्तिगूहनान्मायावादः, एव किट्ठिपि-
का जावनां करोतीति निर्युक्तगाथासमासार्थः । वृ० १ उ० ।

देवकिट्ठिमियत्त-देवकिट्ठिपिकत्त-तण । देवानां मध्ये किट्ठिवि-
धश्चाणमालायाऽन एवाऽपृश्याऽऽधिधर्मको, देवश्चासौ कि-
ट्ठिपिकश्चेति वा देवकिट्ठिविधः, तस्य भावस्तत्ता । किट्ठिपिक-
देवत्वे, इथा० ४ उ० ४ उ० ।

चउहिं जाणेहिं जीवा देवकिट्ठिमियाए कम्मं प-
गरेति । तं जहा--अवत्तवार्हं अवत्तवार्हं वयमाणे,
अवत्तवार्हसस्स धम्मस्स अवत्तवार्हं वयमाणे, आपरियउ-
वत्तवार्हमवत्तवार्हं वयमाणे वा, चाउवत्तवार्हस संघस्स अ-
वत्तवार्हं वयमाणे ।

अवत्तवार्होऽस्माद्याऽसहोपोद्भावनामित्र्यार्हः । अथमर्थोऽन्यत्रैवमु-
च्यते--" शाणस्स केवलीणं, धम्मायसियाणं सव्वसाहूणं ।
माई अवत्तवार्हं, किट्ठिमिय भावण कुण्ड ॥ १ ॥" इति । इह
कन्दर्पजावना नोक्ता, अतुःस्थानकम्यादित्यवसरश्चायमस्या
इति सा प्रदर्शयते--" कदपे कुकुकुइए, अवसीले यायि डा-
सणकरे य । विव्वविनो य सपरं, कदपे भावणं कुण्ड ॥ १ ॥"
इति । कन्दर्पः कन्दर्पकयावात्, कुकुचितो मण्डवेष्टो ज्वशीलो
दर्पदुतगमनभाषणाऽऽदिः, हासनकरो वेषरचनादिना स्वपर-
हास्याप्रादको, विस्मापक इन्द्रजाही । इथा० ४ उ० ४ उ० ।

तवनेणे वयतेणे, रुवतेणे अ जे नरे ।

आपारभावनेणे अ, कुवई देवकिट्ठिमं ॥ ४६ ॥

तवनेनो दागनेनो कपस्तेनस्तु यो नरः कश्चित्, आचारजा-
वनेनश्च पालयन्नपि क्रियां तथाभावदोषान्, किट्ठिविधं करो-
ति । किट्ठिविधं कम्मं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तवनेना नाभ क्षपक-
रूपकलुषः तात्त्विकतत्त्वित् पृष्टस्त्वमनो क्षपक इति । स पूजा-
ऽऽद्यधर्माह-अहम् । अथवा वक्ति-साधव एव क्षपकाः, तूष्णीं
वाऽऽस्ते । एवं वाक्तेनां धर्मकथिकाऽऽदितुल्यरूपः कश्चित्क-
चित्पृष्ट इति । एव कपस्तेनो राजपुत्राऽऽदितुल्यरूपः । एवमाचार-
स्तेना प्रशिष्टाऽऽचारवस्तुल्यरूप इति । भावस्तेनस्तु परोत्प्रेक्षितं
कथञ्चित् किञ्चित् अथ स्वयमनुत्प्रेक्षितमपि मयैतत्प्रपञ्चं
वर्त्तितामत्पादेति सूत्रार्थः ।

लक्ष्णं वि देवत्वं, उवत्तवार्हो देवकिट्ठिमि ।

तत्थावि मे न याणाइ, किं मे किट्ठि मयं फलं ॥ ४७ ॥

अथवाऽपि देवत्वं तथाविधक्रियापात्रनवमेन उपपन्नो देवकि-
ट्ठिविधं देवाकीर्त्यापकाये इति, तथाप्यसौ न जानात्यविशुद्धाव-
धिना, किं मम कृत्वा इदं फलं किट्ठिविधकदेवत्वमिति सूत्रार्थः ।

अत्रैव दोषान्तरमाह-

ततो वि मे चउत्ता णं, लज्जिही एत्तमूअयं ।

नरगं तिरिक्खजोणं वा, नोही जत्थ सुउल्लहा ॥ ४८ ॥

ततोऽपि देवलोकादसौ चतुर्था लप्स्यते पल्लवकनामज-
जायाऽनुकाशितं मानपत्वे, तथा नरकं निर्यग्योनिं या पारम्प-
र्येण लप्स्यते, बोधिर्यत्र सुदुर्गमा सकलसर्पानवधना यत्र जि-
नधर्मप्राप्तिदुराया । इह च प्राप्तेत्येवमूकनामिति वाच्ये
अमरकृत्वप्राप्तिस्थापनाय लप्स्यते इति ज्ञाप्यत्काशनिर्देश
इति सूत्रार्थः ।

प्रकृतमुपसहरति-

एयं च दोमं ददुणं, नायपुत्तेण भावियं ।

आणुमायं पि मेहावी, मायामोसं विवज्जए ॥ ४९ ॥

एतं च बोधमनन्तरोदितं सत्यपि भ्रामण्ये किट्ठिविधकत्वाऽऽ-
विप्राप्तिकं दृष्ट्वाऽऽगमनः ज्ञानपुत्रेण भगवता वर्द्धमानेन भा-

देवगंदग-देवच्छन्दक-पुं० । देवाऽऽसने, जी० ३ प्रति० ४ स० ।
 व० । आ० म० ।

देवजस-देवयशस्-पुं० । भगवतोऽरिष्टनेमितः शिष्ये स्वनाम-
ख्यातऽनगारे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । आ० चू० ।

देवजाण-देवयान-न० । देववाहने, पञ्चा० २ विव० ।

देवजाणी-देवयानी-स्त्री० । शुक्रस्य महाप्रहस्य दुहितरि, ती०
२७ कल्प ।

देवजिण-देवजिन-पुं० । भारते षष्ठे स्वनामख्याते द्वाविंशतित-
मे भविष्यात् जिने, प्रव० ७ द्वार ।

देवजुड-देवजुति-स्त्री० । शीराऽऽभरणऽऽदीनां दीप्तियोगे, नि०
१ भू० ३ वर्ग ४ अ० । रा० ।

देवज्जग-देवार्जक-पुं० । देवभेष्टे, आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

देवछाण-देवस्थान-न० । देवभेदे, "चउबीसं देवछाणा ।"
चतुर्विंशतिदेवस्थानानि देवभेदाः ददा भवनपत्नीनाम्, अष्टौ
व्यम्भराणां, पञ्च ज्योतिष्काणाम्, एकं कल्याणपक्षं धैमानिका-
नाम् । एवं चतुर्विंशतिः । स० २४ सम० ।

देवडिड-देवस्थिति-स्त्री० । देवमर्वादायाम्, स्या० ।

चउविंहा देवाणं ठिई पल्लत्ता । तं जहा-देवे णामेगे,
देवमिणाए णामेगे, देवपुरोहिण णामेगे, देवपज्जलणे
णामेगे ।

ध्यानादेवत्वमपि स्यादतो देवस्थितिमुन्नम, स्थितिः क्रमो
मर्यादा, राजाऽमात्याऽऽदिमनुष्यस्थितिवत्, देवः सामान्यो,
नामेति बाधयालङ्कारे । एक-कश्चिन्, स्नातकः प्रधानो देव
एव, देवानां वा स्नातक इति विग्रहः । एवमुत्तरत्रापि, नवरं
पुरोहितः शान्तिकर्मकारी । (पज्जलणे सि) प्रज्वल्यति दीप-
यति घर्षणादकरणेन मागधर्वादिप्रज्वाकृत इति । स्या० ४
उ० १ उ० ।

देवहुल्लहुल्लक-देवहुल्लहुल्लक-न० । देवहुल्लहुल्लेयैव शब्दप्रतिपाद-
ने, जी० ३ प्रातः ४ उ० । रा० ।

देवडि-देवडि-स्त्री० । विमानरत्नाऽऽदिसंपदि, स्या० ३ उ०
३ उ० । परिचाराऽऽदिसंपदि च । नि० १ भू० ३ वर्ग ४ अ० ।
बन्धवशानां स्वनामख्याते तृतीयेऽध्ययने, स्या० १० उ० ।
(' हाकु ' शब्दे द्वितीयजाने ५८२ पृष्ठे वक्तव्यता गता)

देवडिगणिलमामण-देवडिगणिलमाश्रमण-पुं० । स्वनाम-
ख्याते बालभ्या वाचनायाः कारके आचार्ये, जै० ६०। अयमाचार्यः
वीरमोक्षात् ९८० मिते विक्रमसंघत् ५१० मिते विद्यमान आ-
सीत् । अनेन बलमपुरे सर्व आगमः पुस्तकाऽऽकटोऽकारि । एत-
त्समये एकं पूर्वं व्युत्प्रेक्षाऽयशिष्टमासीत् । जै० ६०। "सुस्त्यरयण-
जरिप, खमदममह्वगुणेहिं सपन्ने । देवडिल्लमासमणे, कासब-
गुत्ते पणिवर्याम ॥ १४ ॥ " कल्प० २ अधि० ८ कण । श्रीक-
ल्पसूत्र भीमहावरादनु नवशताशीतिवर्षातिक्रमे देवडिगणिक-
माश्रमणैर्लिपितया पुस्तकाऽऽकटं चके । ततः पुराऽऽधिक-
मपि पुस्तकमभूत् वेति प्रश्ने, उत्तरम्-सर्वोऽपि सिद्धान्तो
देवडिगणिकमाश्रमणैर्नवशताशीतिवर्षातिक्रमे पुस्तकाऽऽकटः
कृतः, ततः पुराऽऽपुस्तकानि बहुन्यभूवज्जति । २३ प्र० ।
संन० ४ क० ।

देवडिपत्त-देवडिप्राप्त-पुं० । देवडिचिकुरणासमर्थेषु, कल्प०
१ अधि० ६ कण ।

देवडिविमाण-देवडिर्वर्णन-न० । देवानामृकेर्विजितरूपाऽऽदि-
लक्षणायाः प्रकाशने, ध० । यथा तत्रोत्तमा रूपमपत्, सर्वास्म-
तिप्रभावसुखयुतिलेख्यायोगो, विशुद्धेन्द्रियाधिधत्तलक्षणः, प्र-
कृतानि भोगसाधनानि दिव्यो विमाननिग्रह इत्यादि बह्व्यमाण-
मेव, तथा सुकुलाऽऽगमनोक्तिरिति । देवस्थानात् व्युत्पाद्यं वि-
शिष्टे देशे विशिष्टे काले निष्कलङ्केऽन्वये उद्गमे सत्वाचारेणा-
ख्यायिकापुरुषयुक्ते अनेकमनोरथावपूरकमत्यन्ततिरवद्यं जन्मे-
त्यादिवह्यमाणलक्षणैव, तथा कल्याणपरम्पराऽऽवयानमिति ।
ततः सुकुलाऽऽगमनादुत्तरं कल्याणपरम्परायास्तत्र सुन्दरं
रूपम्, आलयो लक्षणानां, राहितमामयेनेत्यादिकृपाया अत्रैव
धर्मफलाभ्यायं बह्व्यमाणाया आख्यानं निवेदन कार्यमिति ।
ध० १ अधि० ।

देवडिवायग-देवडिवाचक-पुं० । स्वनामख्याते आचार्ये, य-
दाहुर्देवडिवाचकवराः । कर्म० ५ कर्म० ।

देवणागसूरे-देवनागसूरि-पुं० । कर्मस्तवटीकाकृतो गोवि-
न्धगणिनो गुरौ, जै० ६० ।

देवणिकाय-देवनिकाय-पुं० । देवसमानधर्मप्राणिसङ्घे, स्या० ।

नव देवानिकाया पल्लत्ता । तं जहा-

" सारस्वम माइच्चा, वाही वरुणा य गहतोया य ।

तुसिता अच्चावाहा, अगिच्चा चेव रिछा य ॥१॥ "

सारस्वना आदित्या बह्वशा वरुणा गहनोयास्तुविता अ-
व्यावाधा आग्नेया एते कृष्णराज्यन्तरेष्वष्टासु परिवसन्ति, रि-
ष्टस्तु कृष्णराजिमध्यभागवर्तिनि रिष्टाभे विमानप्रस्तटे परि-
वसन्ति । स्या० ६ उ० । सूत्र० ।

देवतम-देवतमम्-न० । तमःकायभेदे, स्या० ४ उ० २ उ० ।

देवता-देवत्व-न० । देवभावे, स्या० ४ उ० ४ उ० ।

देवतालववण-देवतोपवन-न० । व्यन्तरकान्ते, पञ्चा० ७
विव० ।

देवतिग-देवत्रिक-न० । देवगतिदेवानुपूर्वीदेवाऽऽयूरूपे, प०
स० ५ द्वार ।

देवती-देवकी-स्त्री० । कृष्णस्य वासुदेवस्य मातरि, अन्त० ३
वर्ग० ८ अ० ।

देवशुड-देवस्तुति-स्त्री० । " समासे वा " ॥ ७ । २ ॥ ६७ ॥ शे-
वाऽऽवेशयोः समासे वा द्विवृत्तिरिति वैकल्पिक यस्य द्विवृत्तम् ।
' देवशुड । देवशुड । ' देवस्तवे, प्रा० २ पाद ।

देवदत्त-देवदत्त-पुं० । देवा एतं देवासुरिति देवदत्तः । देवदेते,
पि० । " जावन्ति देवदत्ता, गिहीव अगिहीव तेस्मि दाहामि । "
(अत्र देवदत्तपदस्य बहुवोऽर्थाः ' आधाकर्म ' हाव्दं द्वितीयभागे
२२४ पृष्ठे प्रतिपादिताः) उत्तरमयुरावास्तव्य स्वनामख्याते घण-
जि, दर्श० ४ तत्र । ती० । धामकीखण्डभरते हरिषेणस्य राज्ञः
समुद्रदत्तायां जात्यायां जाते स्वनामख्याते पुत्रे, उत्त० ६

अ० । (तत्कथा ' णमि ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १८०० पृष्ठे प्र-
तिपादिता)

देवदत्ता—देवदत्ता—स्त्री० । स्वस्यायां नगरां स्वनामख्यातायां
गणिकायाम्, दश० ३ अ० । ती० । का० । (तत्कथा
' दक्षस्त ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २४४० पृष्ठे द्रष्टव्या) शीत-
भयनगरं उदायननृपतेर्महिष्याः प्रजावत्याः स्वनामख्यातायां
चेष्टायाम्, द्वा० म० १ अ० २ खण्डः । आ० क० । प्रश्न० ।
विपाकभुतस्य स्वनामख्याते नक्षत्रेऽप्ययने, द्वा० ।
तत्र किल सुप्रतिष्ठे नगरे सिंहसेनो राजा इयामभिधानदेव्या-
मनुरक्तः तद्वचनादेवेकोनाति पञ्च शतानि देवानां तां मिमार-
यिषूणि ज्ञात्वा कुपितः सन् तन्मातृणामेकोनपञ्चशतान्युपनिम-
स्य महानगरे आवासं दृष्ट्वा भक्ताऽऽदिभिः सम्पूज्य विश्रब्धानि
सदेविकानि सपरिवाराणि सवेतो द्वारबन्धनपूर्वकमग्निप्रदाने-
न दग्धवान्ततोऽसौ राजा मृत्वा पृष्ठ्यां पृथिव्यां च गत्वा रोहित-
के नगरे दत्तनाथेनाहम्य उद्दिता देवदत्ताभिधानाऽभवत् । सा
च पुष्पनाम्निना राज्ञा परिणीता, स्वमातुर्नैकिपरतया तत्कृत्यानि
कुत्रश्चासामास तथा च जोगविप्रकारिणीति तन्मातुर्जलहोह-
कान्त्यापानप्रलेपासहसा दाहनबधो व्यधायि, राज्ञा चासौ वि-
विधविप्रस्यनाभिर्विप्रस्य चिन्ताशितेति विपाकभुते देवदत्ताऽ-
भिधानं तन्वमिति । द्वा० १० डा० ।

एवं खलु जंबू ! तेणं कालेणं तेणं समणं गो-
हीडणं णामं णयरे होत्या रिच्छ० २, पुट्ठीवडिं-
सणं जल्लणे, धरणे जक्खे, वेममणदत्तो राया, सिरी देवी,
पूमणंदी कुमारे जुराया, रोहीडणं णयरे दत्तणामं गा-
हावडे परिवसडं अहे, कण्हमिरी जारिया । तस्म एं दत्त-
स्म धूया कण्हमिरीए अत्तया देवदत्ता णामं दारिया हो-
त्या, अहीण० जाव उक्किट्ठमरीरा । तेणं कालेणं तेणं समणं
णं सामी मपोमहे० जाव परिमा णिग्गया । तेणं कालेणं
तेणं समणं जेहे अंतेवामी छट्ठखमण० तहेव० जाव राय-
मगं ओगादे हत्थी आसे पुरिमे पामड, तेमि पुरिमाणं
मज्जगयं पासड एगं इत्थियं अवज्जगवंधणं उक्खित्तक-
खण्णसं० जाव सृत्तिभिज्जमाणं पासड, इमे अन्नत्थिए ४
तहेव णिग्गए० जाव एवं बयासी—पमि णं जंत ! इत्थिया
पुव्वजवे का आमी ! एवं खलु गांपमा ! तेणं कालेणं तेणं
समणं इहेव जंबूदीवे दीवे भारहे वामे सुपतिट्ठे णामं ए-
यरे होत्या रिच्छ० ३, महासेणे राया, तस्म णं महासेणस्स
गम्भो धारणीपामोक्खं देवीसहस्मं ओरोहे गावि होत्या । त-
स्म णं महासेणस्स पुत्ते धारिणीए देवीए अत्तए सीहमे-
णे णामं कुमारे होत्या अहीणजुराया, तए णं तस्म सीह-
मेणस्स कुमारस्म अम्मापियरो अण्णया कयाइं पंच पा-
सायवदिनयाइं करेइ अन्नवगए० । तए णं तस्म सीहमेण-
स्म कुमारस्म अण्णया कयाइं सापापामोक्खणं पंचएइं
रायवरकण्णसयाणं एगत्तिमणेणं पाणिं गिएहावेइ, पंचस-
य उदाओ । तए णं सीहमेणस्स कुमारस्म सापापा-

मोक्खेहिं पंचहिं देवीमणहिं सच्छिं उप्पि० जाव बि-
हरइ । तए णं से महासेणे राया अमाया कयाइ का-
सधम्मणा० णीहरणं राया जाए महया व तए णं से
सीहमेणे राया सामाए देवीए मुच्छिए ४ अवमेमाओ
देवीओ णो आढाइ णो परिजाणाइ, अणाढाइमाणे
अपरिजाणमाणे विहरइ । तए णं तासिं एगूणगाणं पंच-
एइं देवीमयाणं एकूणाइं पंच माईसयाइं इमीसे कहाए ल-
द्धाइं समाणीयाए, एवं खलु सीहमेणे राया सामाए दे-
वीए मुच्छिए ४, अम्हं धूयाओ णो आढाइ, णो परि-
जाणइ, तं सेयं खलु अम्हं सामादेवि अग्निपओगेण वा
विमपओगेण वा मन्थपओगेण वा जीविआओ ववरोवि-
त्तए, एवं संपेहेइ संपेहेइत्ता सामादेवीए अंतराणि य उद्दिहा-
णि य विरहाणि य परिजागरमाणीओ विहरंति । तए णं सा
सामादेवी इमीमे कहाए लद्धाइं समाणे एवं बयासी-
एवं खलु ममं पंचएइं मवत्तीमयाइं; इमीसे कहाए लद्धाइं
समाणे अणमणं एवं बयामी—एवं खलु सीहमेणे राया०
जाव पणिजागरमाणीओ विहरंति, तं ए णज्जति णं ममं
केणइ कुमरणेणं मारिस्सति त्ति कट्टु जीया जेणेव कोवघरे
तेणेव उवागच्छइ, ओहय० जाव जियाइ । तए णं मे सीह-
मेणे राया इमीमे कहाए लद्धाइं समाणे जेणेव कोवघरए
जेणेव सामा देवी तेणेव उवागच्छइ उवागच्छइत्ता सामादेवि
ओहय० जाव पामड, पासडत्ता एवं बयासी—किं णं तुमं देवा-
णुप्पिया ! ओहय० जाव जियाइ । तए णं सामादेवी सीहमे-
णेणं रत्ता एवं वुत्ता समाणी उप्फेणउप्फेणियं सीहमेणरायं
एवं बयासी—एवं खलु सामी ! ममं एकूणं पंच सवत्तीसया-
इं, पंच सवत्तीसयाणं इमीमे कहाए लद्धाइं मवणयाए अ-
णमणं महावेइ, महावेइत्ता एवं बयामी—एवं खलु सीहमेणे राया
सामादेवीए मुच्छिए ४ अम्हं धूयाओ णो आढाइ० जाव
अंतराणि य उद्दिहाणि य० जाव पणिजागरमाणीओ विहरंति,
तं ए णज्जइ णं ममं केणइ कुमरणेणं मारिस्सइ त्ति कट्टु
भीया ४ भियापि । तए णं से सीहमेणे राया सामादेवि
एवं बयासी—मा णं तुमं देवाणुप्पिया ! ओहय० जाव जि-
याहि ति, अहं णं तहा वत्तिहापि, जहा णं तव एत्थि कतो
वि सरीरस्स आवाहे वा पवाहे वा जत्तिस्सइ त्ति कट्टु
ताहिं इद्धाहिं समासासेति, तओ पडिणिक्खमइ, पणि-
णिक्खमइत्ता कोटुंबियपुरिमे महावेइ, महावेइत्ता एवं बया-
सी—गच्छइ णं तुम्हे देवाणुप्पिया ! सुपइडियस्स नयरस्स
बहिया एगं महं कूडागारसाइं करेइ, अणेगवज्जपासाइंयं ४
करेइ, करेइत्ता मम एयमाणत्तियं पच्चपिणह । तए णं ते
कोटुंबियपुरिसा करयल० जाव पणिसुणेइ, पणिसुणेइत्ता

सुपुण्ड्रिगस्त एयरस्म बहिया पञ्चिमे दिसिभाए एगं
महं कूडागारसाक्षं जाव करेइ, अणेगखंभपासाइया जेणेव
सीहमेणे राया तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तमा-
णसियं पञ्चपिण्ड । तए एं से सीहमेणे राया अणया
कयाइ एगुणगाणं पंचएहं देवीसयाणं एगुणं पंच
माइसयाइं आमंतेइ । तए एं तासि एगुणं पंचएहं
देवीसयाणं एगुणं पंच माइसयाइं सीहमेणेणं रक्षा आ-
मंनियाइं समाणाइं सव्वाक्षंकारविचूसियाइं करेइ, जहा-
विचवेणं जेणेव सुपुण्ड्रे एयर जेणेव सीहमेणे राया तेणेव
उवागच्छइ, तए एं से सीहमेणे राया एकूणं पंचदेवी-
सयाणं एकूणं पंचएहं माइसयाणं कूडागारसाक्षं आवसहं
दक्षयइ । तए एं से सीहमेणे राया कोमुंबियपुरसे सदा-
वेइ, सदावेइत्ता एवं बयासी-गच्छइ एं तुम्हे देवाणुपिया-
या ! विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवणेइ, सुबहु-
पुण्ड्रवत्यगंधमद्वारांकारं च कूडागारसाक्षं साहरइ । तए एं
ते कोमुंबियं तहंयं जाव साहरइ । तए एं तासि एगु-
णगाणं पंचएहं देवीसयाणं एगुणपंचएहं माइसयाइं जाव
सव्वाक्षंकारविचूसियाइं तं विउलं असणं पाणं खाइमं
साइमं सुरं च ६ आसाएमाणा ४ गंधवाहं एणएहि य
उवणीयमाणाइं बिहरइ । तए एं से सीहमेणे राया अरु-
त्तकालममयंसि बहूहि पुरिमेहि संपरिवुडे जेणेव कूडागा-
रमाणा तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता कूडागारसाक्षेण
उवाराइं पिडेइ, कूडागारसाक्षेणो समंता अगणिकायं दक्ष-
यति । तए एं तासि एगुणगाणं पंचएहं देवीसयाणं एगुण-
गाणं पंच माइसयाइं सीहमेणे आक्षेपियाइं समाणाइं
रोयमाणाइं ३ अत्ताणाइं अमरणाइं काक्षधम्मुणा संजुनाइं ।
तए एं से सीहमेणे राया एयकम्मे ४ सुबहुं जाव समजि-
णिता चउतीसं वाससयाइं परमां पात्रइत्ता काक्षमामे
कालं किच्चा छडीए पुढवीए उक्षांसेणं बावीसं सागरो-
वमाइं त्रिती उववणे, मे एं ताआं अणंतरं उव-
टिता इहेव रांहीइए एयर दत्तस्स सत्यवाहस्स कएह-
मिरीए भारियाए कुच्छिसि दारियत्ताए उववणे, तेणं
सा कएहमिरी नवएहं मासाणं जाव दारियं पयाया सु-
कुमालं जाव सुरूव । तए एं तीसे दारियाए अम्मापियरो
णिउत्तवारमाहियाए विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं
जाव भित्तणामभेजं करेइ, होउ. एं दारिया देवदत्ता एणमं ।
तए एं सा देवदत्ता पंचधाईपरिगाहिया जाव परिवहइ ।
तए एं सा देवदत्ता दारिया उम्मुकवाज्जावे जोववणेण य
रूवेण य लावणेण य जाव अईव २ सख्खा उकिट्टा उकि-
ट्टसरीरा जाया यात्रि होत्या । तए एं सा देवदत्ता भा-

रिया अएणया कयाइ एहाया जाव विभूसिया बहूहि सु-
ज्जाहिं जाव परिविखत्ता उप्पि आगासतलगंसि कणग-
तिंदसएणं कीलमाणी विहरइ । इमं च णं वेसमणदत्ते रा-
या एहाया जाव विचूसिए आमं दुरुहइ, बहूहि पुरिमेहि
संपरिवुडे आसवाहणियाए णिज्जायमाणे दत्तस्स गाहाव-
इस्स गिहस्स अदरसामंते बीईवयमाणे । तए एं से वेस-
मणे राया जाव बीईवयमाणे देवदत्तं दारियं उप्पि आ-
गासतलगंसि कीलमाणं पासइ, पामइत्ता देवदत्ताए दा-
रियाए रूवेण य जोववणेण य लावणेण य जाव विम्हिए
कोमुंबियपुरिसे सदावेइ, सदावेइत्ता एवं बयासी-कस्स णं
देवाणुपिया ! एसा दारिया, किं वा णामभेजेण ! तए एं
ते कोमुंबियपुरिसा वेसमणरायं करयलं एवं बयासी-एस
णं सामी । दत्तमत्यवाहस्स धूया कएहमिरीअत्तया देवदत्ता
णामं दारिया रूवेण य जोववणेण य लावणेण य उकिट्टा
उकिट्टमरीरा । तए एं से वेसमणे राया आमवाहणिआ प-
णिणियत्ते समाणे अम्भितरट्टाणिज्जे पुरिसे सदावेइ, सदा-
वेइत्ता एवं बयासी-गच्छइ णं तुम्हे देवाणुपिया ! दत्तस्स
धूयं कएहमिरीअत्तयं देवदत्तं दारियं पूमणंदिस्स जुवरसो
जारियत्ताए वरेह, जइ वि य सव्वरज्जमुक्का । तए एं से
अम्भितरट्टाणिज्जा पुरिसा वेसमणरक्षा एवं वुत्ता समाणा
इट्टाकरयलं जाव एवं पणिमुणेइ, पणिमुणेइत्ता एहाया जाव
सुच्छप्पावेससंपरिवुट्टा । तए एं जेणेव दत्तस्स गिहं तेणेव
उवागच्छइ, तए एं से दत्ते सत्यवाहे ते पुरिसे एज्जमा-
णं पामइ, पासइत्ता इट्ट आमणाओ अञ्जुइइ, सत्तइपयाइं
अञ्जुगए आसणेणं उवणिमंतेइ, उवणिमंतेइत्ता ते पुरिसे
आसत्ये बीसत्ये सुहासणवरगए एवं बयासी-संदिसंतु णं
देवाणुपिया ! किमागमणप्पआयणं ! तए एं ते रायपुरि-
सा दत्तं मत्यवाहं एवं बयासी-अम्हे एं देवाणुपिया ! तव
धूयं कएहमिरीअत्तयं देवदत्तं दारियं पूमणंदिस्स जुवरसो
भारियत्ताए वरेमो, तं जइ णं सि देवाणुपिया ! जुत्तं वा
पत्तं वा सन्नाहणिज्जं वा सरिमो वा मंजोगो, दिज्जउ णं
देवदत्ता जारिया पूमणंदिस्स जुवरसो, भण देवाणुपिया !
किं दलयामो मुक्कं ! तए एं से दत्ते ते अम्भितरट्टाणपुरि-
सस्स एवं बयासी-एयं च एं देवाणुपिया ! ममं मुक्कं
जं एं वेसमणदत्ते राया ममं दारियाणिमित्तं अणुग-
एहइ, २ ते ठाणपुरिसे विउल्लेणं पुण्ड्रवत्यगंधमद्वारा-
क्षंकारं सक्करेइ, पणिविसजेइ । तए एं से ठाणपु-
रिसे जेणेव वेसमणे राया तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
वेसमणस्स रएणो एयमट्टं णिवेदेइ । तए एं से दत्ते गा-
हावई अएणया सोजणंसि तिहिकरणदिवसणस्सच-

मुहुत्तंसि विजुलं असणं पाणं खाडमं साडमं उवक्खवावेड,
उवक्खवावेडत्ता मित्तणाइं आमंतेइ, एहाए० जाव पायच्छित्ते
सुहासणवरगए तंणं मित्तणाइसद्धिं संपरिवुडे तं विजुलं
असणं पाणं खाडमं साडमं आसाएमाणा ४ । एवं च णं
विहरइ, जिमियजुत्तरागए आयंतं ३ तं मित्तणाइं विजुलं
गंधपुष्फ० जाव अन्नंकारेणं मकारेइ, मकारेइत्ता देवदत्तं दा-
रियं एहाए० जाव विजुलमियं सरीरं पुरिमसहस्मवाहिणीयं
सीयं इरुहेइ, इरुहेइत्ता सुवहुमित्त० जाव सद्धिं संपरिवुडे
सव्विहीए० जाव सव्वरवेणं रोहिडगं एयरं मज्जं मज्जेणं
जेणेव वेसमणे रत्तो गिहं जेणेव वेसमणे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता करपल० जाव बप्फावेइ, बप्फावेइत्ता वेसमणे
देवदत्तं दारियं उवणेइ । तए णं मे वेसमणे देवदत्तं दारियं
उवणीयं पासइ, पासइत्ता हट्ट विजुलं अमणं पाणं खाडमं
साडमं उवक्खवावेइ, उवक्खवावेइत्ता मित्तणाइं आमंतेइ,
० जाव सकारेइ, सम्माणेइ, पूमणंदिकुमारं देवदत्तं दारियं प-
ह्यं इरुहेइ, इरुहेइत्ता सेयापीएहिं कलमेहिं मज्जावेइ,
मज्जावेइत्ता वरणवत्थाइं करेइ, करेइत्ता अग्निहोमं करेइ,
पूतणंदिकुमारं देवदत्ताए दारियाए पाणिं गिएहावेइ । तए
णं से वेसमणदत्ते राया पूमणंदिस्स कुमारस्स देवदत्तं दा-
रियं सव्विहीए० जाव रवेणं महया इच्छोमकास्समुदणं पा-
णिगगहणं करेइ, देवदत्ताए दारियाए अम्मापियरो मि-
त्त० जाव परियणं च विजुलं अमणं पाणं खाडमं साडमं
वत्थगंधमज्जालंकारे य सकारेइ० जाव पवित्रिगजेइ । तए
णं से पूमणंदिकुमारे देवदत्ताए दारियाए सद्धिं उप्पि
पासायफुट्टवत्तीसं उपगिज्जइ, उपगिज्जइत्ता० जाव विहरइ ।
तए णं तीमे वेसमणे राया अएणया कयाइ काळधम्मणा
णीहरणं० जाव राया जाए पूमणंदी । तए णं से पूमणंदी
राया सिरीए देवीए मायाजत्ते यावि होत्था, कज्जाकाळं जे-
णेव सिरी देवी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता पायपण्णं
करेइ, करेइत्ता मयपागसहस्सपागेहिं तेज्जेहिं अर्द्धिजगावेइ,
अर्द्धिसुहाए मंमसुहाए तयासुहाए रोमसुहाए चउव्विहाए सं-
वाहणाइं संवाहावेइ, मंवाहावेइत्ता सुगजिणा गंधवट्टएणं उव-
हावेइ, उव्वट्टावेइत्ता तिह्मि तिस्सिपाणीए, एहवरावइ, उदएहिं
मज्जावेइ, मज्जावेइत्ता ते जहा उमिणोदएणं, सीओदएणं,
गंभोदएणं, विजुलं असणं पाणं खाडमं साडमं जोयावेइ, सि-
रीए देवीए एहायाए० जाव पायच्छित्ताए० जाव जिमियजु-
त्तरागयाए तओ पच्छा एहाइ, भुंनेइ वा उरासाइं माणु-
स्सगाइं जोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ । तए णं तीसे देव-
दत्ताए देवीए अणया पुव्वरत्तावरत्तकालममयंसि कुहुं-
वागरियं करेइ, करेइत्ता इमेयारूवे अन्नत्थिए ५ एवं

खलु पूमणं देराया सिरीए देवीए माडभत्ते० जाव विहरइ,
तं एएणं विघाएणं णो संचाएमि अहं पूमणंदिणा रक्षा
सद्धिं उरालाइं जोगजोगाइं भुंजमाणे, एवं संपेहेइ, संपेहे-
इत्ता सिरीए देवीए अंतराणि य ३ पक्किजागरमाणी प-
क्किजागरमाणी विहरइ । तए णं मा सिरी देवी अणया क-
याइ मज्जावी विरहियमयणिज्जांसि सुत्ताजाया यावि होत्था ।
इमं च णं देवदत्ता देवी जेणेव सिरी देवी तेणेव उवाग-
च्छइ, उवागच्छइत्ता सिरीदेवि मज्जावीयं विरहियसय-
णिज्जमि सुहपसुत्तं पासइ, पासइत्ता दिमाळोयं करेइ, करे-
इत्ता जेणेव भत्तघरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता लोह-
दंढं पगमुमइ, परामुमइत्ता लोहदंढं नावेइ, नावेइत्ता नत्तं
समजोडचूयं कुल्लकिंसुयमाणं संमासएणं गहाय जेणेव सिरी
देवी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सिरीए देवीए अ-
पाणसि पक्खेवेइ । तए णं मा सिरी देवी महया महया स-
हेणं आरसित्ता काळधम्मणा० तए णं मे मिरीदेवीए दा-
सत्तेमीओ आरमियमइं मोच्चा णिसम्म जेणेव मिरी दे-
वी तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता देवदत्तं देविं तओ
अवकम्ममाणि पासइ, पासइत्ता जेणेव मिरी देवी ते-
णेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता सिरीदेविं णिप्पाणं णि-
च्छेइ जीवविप्पजइं पामइ, पामइत्ता हा हा अहो अकज्ज-
मिति कट्ट रोयमाणी ३ जेणेव पूमणंदी राया तेणेव उ-
वागच्छइ, उवागच्छइत्ता पूमणंदिगयं एवं बयासी-एवं
खलु सापी ! सिरी देवी देवदत्ताए देवीए अकाळे चंच
जीवियाओ ववरोविमा । तए णं मे पूमणंदी राया तामिं दा-
संचमीणं अंतिए पयमइं सोच्चा णिमम्म महया माइसोएणं
अफुण्णे समाणे फासुणियत्ते विव चंपगपायवे धमइ धरणी-
तत्तमि सव्वंगेहिं मस्सिपक्कि । तए णं मे पूमणंदी राया मु-
हुत्तंरत्तं आसत्थे समाणे बहूहिं राईमर० जाव सत्थवा-
हाहिं मित्त० जाव सयणेण य सद्धिं रोयमाणे ३ सिरीए दे-
वीए इहीए णीहरणं करेइ, करेइत्ता आसुत्ते ६ देवदत्तं
देविं पुरसेहिं गिएहावेइ, गिएहावेइत्ता एएणं विहाणं व-
ज्जं आणवेइ । एवं खलु गोयमा ! देवदत्ता देवी पुरा० जा-
व विहरइ । देवदत्ता णं जंत ! देवी इओ काळमामे का-
लं किच्चा कहिं गच्छिहिति, कहिं उव्वज्जिहिति ? गोयमा !
असीइवामां पर० काळमासे कालं किच्चा इपीमे रयण-
त्थनाए पुहवीए णेरइयत्ताए उव्ववप्पे, संसारो वणस्सइ,
तओ अणंतं उव्वट्टित्ता गेगपुरे णयेरं इयत्ताए पच्चाया-
हिति, से णं सत्थ साउणिएहिं बधिए समाणे तत्थेव गे-
गपुरे सेट्ठिबोही सोहम्मे म्हाविदेहेसिज्जहिति० जाव अ-
तं काहिति ।

(अशुभगयति) इदमेवं दृश्यम्—“ अशुभगयमूलियप-
हसिए विव । ” अशुभकृतोच्छ्रान्तिनिवृत्तानि प्रदासना-
नीय हसितुमारब्धानि वृत्तयः । “ मणिकगगरयणत्रिसे । ”
इत्यादि । “ एष च णं मइ जवणं करेति अणंगलममयसनाब-
ट्टं । ” इत्यादि भवतवर्णकमुत्र दृश्यम् । (पंचमया उवाच ।)
हिरण्यकोटसुवर्णकोटिप्रभृतीनां प्रयणकारिकास्तानां पदा-
र्थानां पञ्च पञ्च शतानि सिद्धमेतकुमाराय पितरौ दत्तवन्तावि-
त्यर्थः । स च प्रत्येक स्वजायाभ्यो दत्तवानिति । “ महथा ” इ-
त्यनेन “ महथाहिमं वनमहनमलयमदरमहिंसरे ” इत्यादि
राजवर्णको दृश्यः । (भाषा जेत) “ भीमा तथा जेणव । ” इत्यर्थः ।
इह यावत्करणादि दृश्यम्—(ओहयमणसंकप्या भूमिगयादुहा-
या करयलपल्लवमुही अहृज्जावगयति) (उपफेणउपफेणियं
ति) स कोपोमवचन यथा भवतीत्यर्थः । इतोऽन्तरवाक्यस्यैक-
कमकरं पुस्तकेषूपलभ्यते, तत्रैवमवगम्यते—“ एवं खलु माम् ।
मम एगुगण पचवह सवर्त्तासयाणं एगु पंचमाससयाह
इमोमे कदाए लहृद्वसवगयाए अलमप्र सदावेति, सदावेति-
त्ताएन वयासा—एन खलु सीदसेमे राधा सामाएवेवीए मुक्क-
ए ४ अहं वयाओ जो आहाइ, नो परिवाणह, यणावायमागे
अपरियाणमाण विहरइ जावेति । यावत्करणादि दृश्यम्—“ न
सेय खलु अहं माम् इति आभयप्रयोगेण वा विमप्यप्रयोगे
वा सन्ध्याप्रयोगेण वा जीवयाओ वयगोविनए एवं स्पेहि-
ति, स्पेहिता मम अतएणि पडिजागरमाणीओ विहरति, न न
नज्जं णं माम् । मम केणइ कुमणेणं मारिस्सनीन कट्टु
भीया ४ । ” यावत्करणात्—“ तथ तमिया उडिग्गा आहयम-
णसकप्या भूमिगयादिद्वया । ” इत्यादि दृश्यम् । (बसिहामि
ति) यावत् । (बसिहामि) न भवत्यथ पक्का, यदुन (कला
इति) कुनश्चाप शरीरकम्ब आवाधा वा प्रवाधो वा भ-
विष्यति, तत्र अत्रैव ईश्वरीया, प्रवाध, प्रकृष्टा पीडैव । (इति
कट्टुति) एवमभियाय (अणंगलं ।) अनेकमनममनम-
सिचिष्टमित्यर्थः । “ पासा० ” इत्यनेन “ पासा० इति सणिज्ज प्र-
भिरुव पडिक्कव ” इति दृश्यम् । (उ० वि व सा सज्जमुक्कति)
यद्यपि सा स्वकीयगजपुष्पा, स्वकीयराज्यनभ्येत्यर्थः । (जुत्त
वति) संगतम् । (पत्तं वति) पत्तं वा, अतस्मात्पत्तं वा । (सत्रा-
हणिज्ज वति) अष्टमिह (सारिमा वति) बलिनः सयोगो व-
धूरय रिता (आयनति) आनन्तो जलप्रहारात् (चोक्वेति)
चोक्क सिकथनेपाऽऽद्यनयनात् । किमुक्तं भवति—(परमसुदूर
ति) अत्यन्तं सुखीभूत इति (गडायंति) वाचनकरणादि दृश्यम्—
“ कयवत्तिकमं कथं उयमणलपायकिंत्त ” (सव्वात्तकोर ति)
‘ सुवदुमित ’ इत्यत्र यावत्करणात्—“ मित्तणार्जणयगमयणसव-
विपज्जेनेण । ” इति दृश्यम् । “ सविहृय ” इत्यत्र यावत्करणा-
दि दृश्यम्—“ सव्वजुरेण ” सर्वपुण्याऽऽभरणाऽऽदिभयान्ध्या
सर्वयुक्त्या वा उचितेष्टस्तुघटनालक्षणया, सर्ववतेन सर्ववे-
त्येन सर्वसमुदयेन पौराऽऽदिनां जनेन । (सव्वायरेण) सर्वो-
चितकृत्यकरणयोगे । (सव्वजिह्वेण) सर्वसपदा । (सव्ववि-
भूलाय) समस्तशमया । (सव्वलममेण) प्रमोदकृत्योत्सुक्येन
(सव्वपुष्पगममल्लकारेण सव्वतूरमहमंनिनायण) सर्वतूर-
शब्दानां मालने यः संगतो नितरां नादो मडाइ घोषस्तानित्य-
र्थः । अत्रापि अहृद्वदिषु सर्वशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यः । अत आह—
“ महता इहिए महता जुरेण महथा बलेण महथा समुद्वरणं
महथा वरतुनियजमगसमगयाएणं । ” (जमगसमग ति)

युगपदेतद्विषयेणाऽऽह—(सखणवपडहमेरिज्जुगिखरमुहिह-
कुगुरवमुहगुडुडिहनिमोसनाडयरवेण) तत्र हाइखाऽऽदीनां
नितरां घोषो निर्घोषोमहाप्रयत्नोत्पादित इत्यर्थः नादितं ध्वनि-
मात्रमेतद्विषयवृत्तयो यो रवः स तथा तेनोति । (नियापीएहि ति)
रजनसुवर्णमयैरित्यर्थः । (सिरीए देवीए मायाभस्से यावि हा-
त्यति) अत्रा देव्या, मानेति बहुमानबुद्ध्या भक्तः मानुभक्त-
आप्यजादिति । (कल्लकल्ल ति) प्रातः २ । (गधवट्टएण ति)
गन्धचूर्णेन । (जमिपज्जुत्तरागयाए ति) जमितायां कृतभो-
जनायां तथा लुकात्तरमागतायां स्वस्थानामिति भावार्थः । उदा-
गम्भोक्ता जोगान् भुज्जानां विहरति । (पुव्वरत्तावरत्त ति)
पूर्वरात्रापररात्रकालसमये, रात्रेः पूर्वभागे पश्चाद्भागे चेत्य-
र्थः । (मज्जाइय ति) पीतमद्या । (वरदियसयाणज्जोस ति)
विहरिते विजनस्याने शयनीय विहरितशयनीयं तत्र (परा-
मुसइ ति) गृह्णाति । (समजो वयुं ति) समस्तुल्यो ज्योति-
षाऽग्निना भूतो जातो यः स तथा । (रोयमाणीउ ति) अशु-
भिमोचनान् । इहान्यदपि पदद्वयमभ्येयम् । तद्यथा—(क-
माणिआ) आकन्दशब्दं कुर्वत्यः । (विलवमाणीओ ति)
विलापानं कुर्वत्यः । (आसुरुते ति) आशु शीघ्र कष्टः
कोपेन विमोदितः । इहान्यदपि पदचतुष्कं दृश्यम् । तद्यथा
(कठे ति) उदितरोयः । (कविए ति) प्रवृद्धकोपादयः
(उडिक्कति ति) प्रकटितरीडकपः । (मिस्सिमिसेमाणं ति)
कोपाग्निना दीप्यमानं हव । त्रिपा० ६ अ० । ब्रह्मलोका-
दुपरि किं सम्यग्देवा देवा अधिका उत मिथ्यादृशोऽधिका
इति प्रश्ने, उत्तरम्—पञ्चमद्वयोकात्परतो युक्त्या विचा-
र्यमाणं मिथ्यादृष्टित्वः सम्यग्दृष्टयो देवा अधिकाः सभा-
ष्यन्त इति । २१२ प्र० । सेन० २ उल्ला० । चतुर्निर्गुह्येदेवा भूमि-
न स्पृशन्तीति यदुच्यते, तत्र कुत्र स्थल इति प्रसाद्यमिति प्र-
श्ने, उत्तरम्—महीतले कुत्रापि न स्पृशन्तीति संग्रहणीयथाद्य-
तिप्रायः । ११७ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । देवानां नवधारणीयेना-
पि तपुषा कदाचित्कुत्रापि गमनं संभवति, न वेति प्रश्ने, उत्त-
रम्—सगमकसुरसख्याऽऽद्यनुसारेण देवानां भवधारणीयेनापि
तपुषा कदाचिदत्राऽऽगमनं जायत इति । ३७२ प्र० । सेन० ३
उल्ला० । देवो यथा मूलशरीरेण भुङ्क्ते, उत वैक्रियेण वेति
प्रश्ने, उत्तरम्—उभयथापि भोगो भवतीत्यङ्गराणि श्रीभग-
वतोप्राप्तानां ज्ञानाभिगमराजप्रशनीयप्रमुखग्रन्थेषु सन्तीति ।
३४६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । देवा मूलशरीरेण तस्मान्निष्ठ-
ति, किं वा वस्त्राणि परिधत्तीति प्रश्ने, उत्तरम्—मूलश-
रीरेण वस्त्रपरिधाननिषेधो ज्ञातो नास्तीति । ३६१ प्र० ।
सेन० ३ उल्ला० ।

देवहिममण—देवहिममण—न० । श्रीकल्पमुत्रस्य स्थावरावली-
प्रान्ते “ देवहिममणं नमस्मामि । ” इति गाथा पुस्तकाऽऽरुढकाली-
ना, उत प्राक्कालीना । यदि पुस्तकाऽऽरुढकालीना तर्हि देवहि-
ममणिकृतत्वे स्वस्य नमस्करणमनुचितम्, अन्यकृतत्वे तु सर्वा अपि
स्थावरावलीगाथा अन्यकृताः कथं न भवन्ति, इत्यारंका । यदि
प्राक्कालीना तदाऽप्रेतनानां नमस्करणं कथमुचितमिति प्रश्ने,
उत्तरम्—इयं गाथा देवहिममणिकृतामणशिवेणान्यत वा पा-
ह्यात्येन केनापि स्थावरेण कृतेति संजाव्यते, तथैव सर्वा
अपि तत्कृताः संभावनीयाः, अत्रापद्यमानत्वाभावात् । गतिस्तु
स्थितमैव चिन्तनीया, प्रशंसनीयवत्, यतस्तत्राद्युमास्वाति-
वाचककृताया प्रान्तगाथाकदम्बके तन्मस्कारो वृद्ध्यते, तेन

तदेवाभ्यक्तं ज्ञेयं, न च संपूर्णग्रन्थोऽपि, तत्र विप्रनिपत्तेरभा-
धात्, ग्रन्थस्योपमास्वानिवाचककृत्येन सुप्रतीतत्वादिति । ५६
प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

देवद्वय-देवद्वय-न० । चैत्यद्वये, कर्म० १ कर्म० । ही० ।
जीवा० ।

जितद्वयसाधारणप्रस्तायाऽऽधिकरणद्वारेण भक्षणरक्षणव-
र्त्तनकृतोपदर्शनाय गाथात्रयमाह-

जिगपवयणबुद्धिकरं, पभावगं णाणदंमणगुणाणं ।
जक्खंतो जिणद्वयं, अणंतमंसारिओ णोइ ॥ ५७ ॥
जिगपवयणबुद्धिकरं, पभावगं णाणदंमणगुणाणं ।
रक्खंतो जिणद्वयं, परित्तमंसारिओ णोइ ॥ ५८ ॥
जिगपवयणबुद्धिकरं, पभावगं णाणदंमणगुणाणं ।
बहुंतो जिगद्वयं, नित्ययरत्तं सहइ जीवो ॥ ६० ॥

आत्मानमक्रार्यः सुगमः । भावार्थस्तु समस्तोऽपि पूर्वकथानका-
दवलेयः यथा-अनर्थबुद्धेनानेकशोऽनकतत्रपरम्परालु महद्बु-
द्धिमनुभूतं, यथा च कश्चनहन्तिता जितसाधारणद्वय रत्नता वृ-
द्धिसाधार्यताऽनेकगुणेषु कथ्याणमासाद्य तीर्थकृद्भूत्वा शान्ति-
पदपुपातः । ततः सर्वथाऽस्मिन्नर्थे यत्तवद्धिर्भाव्यामात गाथा-
त्रयार्थः । दर्श० १ न२३ । दर्श० । देवद्वयाधिकारे कथं श्री-
देवद्वयबुद्धिं कर्तुं शक्यते, यदुक्तमागमे-“ भक्षणतो जिग-
द्वयं, अणंतमंसारिओ माणमो । ” इति जानन्नप्यात्मव्य-
तिरिक्ताता यच्छ्रुतेषां संसारबुद्धिं प्रति कारण भवति, न हि
त्रिषं कस्यापि विकारकृत्त स्यात्सर्वेषामागुरुत्वे स्यात्, ग्रन्था-
न्तरे आलोचनविहारे सूत्राऽऽज्ञानाभाप दोषोऽपत्तिकृतास्ति,
तद्वत्ता बुद्धिं प्रति रोनिरिति प्रश्ने, उत्तरम्-स्वबुद्ध्या आद्या-
नां देवद्वयस्य विनाशन एव दोषो, यथाकालमुचितव्याज-
दानपूर्वक ग्रहणे तु न भूयान् दोषः, समधिकव्याजदाने पु-
नर्दोषाभावाऽवसीयते, तेन तेषां यत्तद्वर्जने तन्निःशुक्ताऽऽदिदो-
षपरिहारार्थं ज्ञेयम् । किञ्च-श्रीजिनशामने देवद्वयग्रन्थ विनाशे
द्वृत्ता बोधिता, तद्वत्ताऽऽदेशानां गानोपेक्षणाऽऽहो नाभोरपि न-
यदुःखं च शास्त्रे दर्शितम्, ततस्तेन तद्विज्ञाने आद्यानां तस्या
व्यापारणमेव यौक्तिकं मा कदाचित्प्रमादाऽऽज्ञाना स्वदोषोऽपि त-
द्वाभोगो भवन्निति सुयानवस्थापनप्रत्यक्षमाराऽऽधिकरणपुरस्सर
महानिश्चयतत्परिपालनेन च तवामपि न कोऽपि दोषः, किं तु
तीर्थहन्तामकर्षयन्त्याऽऽदिदेतुर्नाम एवोति, इतरस्य तु तद्वि-
गदोषानजिज्ञास्य निःशुक्ताऽऽद्यसमवाच्यार्थं ग्रहणकग्रहणपूर्व-
क समर्पणे न दोष इति तथा व्यवहृतिरमाणमस्तीति संभाव्य-
ते, एतदाऽऽदिषु तु वृद्ध्याद्यर्थं समर्पणव्यवहारानावासेषां त-
द्वर्जने दोष एवेति । १५६ प्र० । सेन० २ उल्ला० । देवद्वयस्य
बुद्धिकृते आद्यैः तत्त्वस्य व्याजेन गृह्यते, न चेति, तद्वत्ताहकाणां
दृष्ट्या, किं वा भूयणमिति प्रश्ने, उत्तरम्-आद्यानां देवद्व-
यस्य व्याजेन न युज्यते प्रदर्शनं, निःशुक्ताप्रसङ्गात्, ननु घाणि-
उपाऽऽहो व्यापारणीये स्थलस्य देवद्वयभोगस्य शङ्कासं-
न्याऽऽदिष्वतीवाऽऽयतौ वृष्टिपाकजनकतया दर्शितत्वादिनि ।
३५४ प्र० । सेन० ३ उल्ला० । उपाधये सर्वास्तरिकाऽऽदिप्रति-
क्रमणावसरे यद्बुद्धिगतेनऽऽधिकमानीते तदेवद्वये साधार-
णद्वये वा समायातीति प्रश्ने, उत्तरम् यथाप्रतिज्ञ देवद्व-

ये साधारणद्वये वा तत्समायातीत्यवधेयम् । ४३२ प्र० । से-
न० ३ उल्ला० । आद्या देवद्वयं व्याजेन गृह्यते, न चेति
प्रश्ने, उत्तरम्-महत्कारणं विना न गृह्यताति । ४६१ प्र० । से-
न० ३ उल्ला० । अथ घटार्थायमंघ्र्याप्रभृत्तदुक्तर च यथा-
शतशोकरकपुष्पाणि मालिकार्थ्याद् गृहीत्वा जितप्रतिमायाश्च
यज्यते, मालिकस्य तद् द्रव्यस्थाने ध्यापयत्वाऽऽदिकं सम-
र्प्यते, तद्वर्षणे च दोकडकदशकमुद्धरति तद् द्रव्यं देवस्यार्थं
मालिकसंबन्धि चेति प्रश्ने, उत्तरम्-शतशोकरकपुष्पाणि गृही-
त्वा ध्याप्यादि समर्प्यते, तद्वर्षणे च कङ्कोशोर्केण यदुद्धरति
तदेवद्वयं जयति, न तु मालिकस्य, यतो लोकं शतशोकरक-
पुष्पघटापनयशोवाहो जायते, तस्मान्मन्यूनघटापने दोषो जग-
ति, तदुद्धारन द्रव्यं देवप्रत्ये प्रक्षिप्यत तदा दोषो न जग-
तीति । ६१ प्र० । सेन० ४ उल्ला० ।

देवद्वयहरण-देवद्वयहरण-न० । चैत्यद्वयग्रहणे, कर्म०
१ कर्म० ।

देवदार-देवदार-न० । सिद्धाऽऽयतनस्य पूर्वाधिकस्थे स्वनाम-
क्याते द्वारे, स्यात् ४ उल्ला० २ उ० ।

देवदारु-देवदारु-न० । गङ्गाजले, आद्या० १ भु० १ अ० ६
उ० । देवानां प्रियं दारु यस्य तत्काष्ठवर्त्तनस्य देवप्रियत्वात् ।
स्वनामक्याते वृक्षे, अथ पुमानप्यत्र-“ अमुं पुरः पदयासि देव-
दारुम् । ” वाच० ।

देवद्वी-देवद्वी-स्त्री० । बहुबीजके लताविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

देवद्विष्णु-देवदत्त-पुं० । राजगृहे नगरे धनतामनः सार्धवाह-
स्य नद्यायां भार्यायां च जाते स्वनामक्याते पुत्रे, ज्ञा० १ भु०
२ अ० । देवप्रमादाल्लेषेषु सुप्रसाया द्वाविंशत्पुत्रेषु, आ० क० ।

देवदीव-देवदीव-पुं० । स्वनामक्याते द्वीपे, जी० ।

देवदीवे दो देवा महिर्द्वीया-देवभद्रा, महाभद्रा ।

“ देवे तुं जने । दीवे किं समचक्रवालसंघिप, विसमचक्र-
वालसंघिप । गोयमा ! समचक्रवालसंघिप, नो विसमचक्रवा-
लसंघिप । देवे ण भते । दीवे केवद्वयं चक्रवालविकल्पेण केव-
द्वयं परिकल्पेण पञ्चता । गोयमा ! असंखज्जाह जोयणसयस-
हस्साह चक्रवालविकल्पेण असंखज्जाह जोयणसयसहस्सा-
ह परिकल्पेण पञ्चसे, से तुं पगाए पञ्चमघरधेइयाए एगेण
वणसरेण परिकल्पेण । ” सुगमे, तत्ररे एकया पञ्चमघरधेइयाए
अप्यो जने चक्रपजगत्पुपरि जाविन्थेति छप्रत्ययम् । एवमेकेन वन-
क्षणेन च । इव तु सूत्रं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते, केपुचित् त-
देवोऽप्यतिदेश इति लेखितम् । “ कइ णं जने ” इत्यादि । कति ज-
दन्त । देवस्य द्वीपस्य जागाणं प्रकृतानि । भगवानाह-गीतम् । च-
त्वारि द्वााराणि प्रकृतानि । तद्यथा-“ विजययैजयन्तजयन्तमपरा-
जित । ” “ कइ णं भते ! दीवस्स दीवेत्यादि । ” क भदन्त ! देवस्य
द्वीपस्य विजय नाम द्वार प्रकृतम् । भगवानाह-गीतम् । देवद्वीप-
पुत्राऽप्यन्ते देवसमुद्रपुत्राऽस्य पश्चिमदिशि अत्र एतस्मिन्-
वकाशे विजय नाम द्वार प्रकृतम्, प्रमाणं यस्मैकश्च जम्बूद्वीपवि-
जयद्वारवत्, नामान्वयसूत्रमपि तथैव । “ कइ णं भते ! इत्यादि । ”
क जदन्त ! विजयस्य विजया नाम राजधानी प्रकृता । जगवा-
नाह-गीतम् । विजयस्य द्वारस्य पश्चिमदिशि तिर्यगसंख्येयानि

योजनशनसहस्राण्यवगच्छन् अत्रान्तरे धिजपस्य विजया नाम राजधानी प्रकृता । सा च जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपतिविजयस्य देवस्यैव शक्त्या । एवं पैजयन्तजयन्तापराजिमद्वारशक्त्यपना-
ऽपि भावनीया, ज्योतिष्कयक्त्यवता सर्वाऽप्यसंशयेयतया शक्त-
व्या, नामाश्वपैविजयापि (दो देव त्ति) जलदेवमहानद्री
शक्त्यौ । दोषं सर्वमरणोपपत्तौ च । जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

देवदूय-देवदूय-न० । जिनवरस्य स्कन्धे स्वयमग्रहणावसरं सु-
वर्णनैस्तुरदूय सुञ्चति, तस्यावस्थानस्य मानं प्रमाद्यमि-
ति प्रश्ने, उत्तरम्-दीक्षासमये देवेन्द्रमुक्तजिनवरस्कन्धस्य देव-
दूयस्यावस्थानकालनियममाश्रित्य सप्ततिशतस्थानकानुसा-
रेण श्रीवीरस्य साधिकं वर्षे यावच्छेषाणां च तीर्थकृतां जा-
यज्जीवं देवदूयावस्थानकालमानं श्रीवीरवदिति ज्ञेयमिति ।
१३५ प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

देवदूयजुगल-देवदूयजुगल-न० । देवदूयजुमे, जी० ३ प्रति०
४ उ० ।

देवदेव-देवदेव-पु० । ऋद्धेषु, तीर्थकरेषु च । आ० न्यू० ५ अ० ।

देवदेवमहिष-देवदेवमहिष-पु० । इन्द्रादप्यधिके तीर्थकराऽऽदौ,
आ० न्यू० ५ अ० ।

देवदेवमहिष-पु० । देवाधिदेवपूजिते जिने, आ० न्यू० ५ अ० ।

देवदंती-देवदंती-स्त्री० । स्थव्याम्, "सार्धमयधलीसु" ।
नि० न्यू० १ उ० ।

देवपंचिदियनमारसमावज्जीव-देवपञ्चेन्द्रियसंसारमपाप-
जीव-पु० । पञ्चेन्द्रियनसारसमापनजीवमेवे, प्रका० १ पद ।

देवपदिकलोभ-देवपदिकलोभ-पु० । तमस्काये, " देवपदि-
कलोभइ वा । " देवप्रतिकोभ इति वा, तत्सोभइतुस्वान् । अ०
६ श० ५ उ० ।

देवपरिपारण-देवपरिचारण-न० । श्रीविजयराजगणिकृतप्रश-
न्तदुत्तरं च यथा-शकाऽऽदयो देवाः संतो ग कर्तुकामाः दे-
वलोकाविमाने देवीजिनः परिचाराणं कुर्वन्ति, विमानावश्यं वा
तदाश्रित्य प्रमाद्यमिति प्रश्ने, उत्तरम्-शकाऽऽदयो देवा देवलो-
के स्वस्वसुश्रमसमायां देवीजिनः सह परिचाराणं न कुर्वन्ति, तत्र
माणवकैरेव स्तम्भममुक्तकस्थितजिनदेवशातनाभयादिभ्यभि-
प्रायः प्रकृतिदशमशतकपञ्चमोद्देशकंऽस्तीत्युपलक्षणव्याख्यत्र
सिद्धाऽऽप्रनव्यतिरिक्तस्थाने परिचाराणां कुर्वन्तीति संभाव्यते
इति । १०१ प्र० । सेन० १ उल्ला० ।

देवपरिसा-देवपरिवत्-स्त्री० । देवपरिवारे, श्री० ।

देवपर्वय-देवपर्वत-पु० । जम्बूमन्वरपश्चिमस्थे सीतायाः महा-
नद्या उत्तरकूलस्थे स्वनामव्याते वल्लरकारपर्वते, स्था० ४
ठा० २ उ० । ज० १ स्था० । पश्चिमवनमन्वरवेविकान्तयविजयाद्यां
पर्वस्थे स्वनामव्याते पर्वतयुगले च । " दो देवपर्वया । "
स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

देवपुत्रय-देवपुस्तक-न० । देवलोकापुस्तकेषु किलिपीकृतम-
स्ति, किमभिधानं तत्र शास्त्रमिति प्रश्ने, उत्तरम्-देवलोकापु-

* पुस्तके मूलपाठो नोपलभ्यते ।

स्तकेषु लिप्यकरणं तत्रत्यव्यवहारमाश्रित्य संभाव्यते, तदभि-
धानं तु कुत्रापि द्रष्टुं नास्तीति । ७३ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

देवपूयाइणाय-देवपूजादिज्ञात-न० । देवतासंनप्रभृत्युदाहरणे,
पञ्च० = विष० । देवपूजास्मात्प्रत्यय (१) तेनात्तरं भाव्य आ-
रभ्युत्तारणमङ्गलप्रतीपाऽऽदिकृत्यं कुर्वन्ति, न वा तं प्रश्ने, उत्तर-
म्-तथाकारणेऽधुना प्रवृत्तिर्न दृश्यते, निषेधस्तु शास्त्रे दृष्टो ना-
स्तीति क्वचिद्देशविशेषे तत्कुर्वन्तीति । १७४ प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

देवपूयहसूरि-देवप्रभसूरि-पु० । स्वनामव्याते आचार्ये, वशी० ५
तत्र । स च विचारसारप्रकरणकृतः प्रद्युम्नसूरेगुरुः पद्मप्रभसू-
रेगुरुः । द्वितीयोऽपि मुनिचन्द्रसूरिशिष्यः ताराचन्द्रगुरुः, तेन
च पारम्यचरित्रमहाकाव्यं मृगावनीश्वरत्रं चेति ग्रन्थौ रचि-
ता । तृतीयोऽपि विक्रमसंवत् १२२४ वर्षे मुनिसुव्रतचरित्र-
कारकस्य पद्मप्रभसूरेगुरोरासीत् । जी० ६० ।

देवपिप-देवपिप-पु० । वसन्तपुरं स्वनामव्याते अष्टनि, ग०
२ अधि० । (तत्कथा ' खुल्लक ' शब्दे तृतीयभागे ७५४ पृष्ठे
दृश्यते)

देवपदिकलोभ-देवपरिक्षोज-पु० । तमस्काये, " देवपदि-
कलोभइ वत्ति । " देवानां परिक्षोजहन्तुत्यादिति । अ० ६ श० ५
उ० । स्था० ।

देवपदिक-देवपरिप-पु० । देवानां परिषद् इवाग्रेव दुर्लभस्य-
स्यादेवपरिषद् इति । ज० ६ श० ५ उ० । तमस्काये, ज० ६ श०
५ उ० । स्था० ।

देवज-देवज-पु० । देवलोपस्थे स्वनामव्याते देवे, चं० प्र०
२ पादु० । स० प्र० । त्रैलोक्यस्य सृष्टनेन्द्रसूरिशिष्ये स्वनाम-
व्याते वर्णान, पु० ।

त्रैलोक्यमधिकृत्य-

" तत्र श्रीसृष्टनेन्द्रसूरिसुगुणभूषणं जासुर-
उप्रेति, सदगुणरत्नरोहणगिरिः कालक्रमेणाजयत् (=)

तत्पादाभ्युज्जमणनं समभवत् पद्मद्वयीशुद्धिमा-
श्रीरक्षीरसहस्रपुष्पगुणत्यागप्रदेवाऽऽदयः ।

कालुष्यं च जमोद्भव परिहरन् दूरेण सम्मानस-
स्यायी राजमरालवक्रगिरिः श्रीदेवजप्रभु ॥ ७ ॥ "

वृ० ६ उ० । अ० २० । ग० । द्वितीयोऽप्येतन्नामा दृष्ट-
वालोपगच्छन्त्यापकस्याभयदेशसूरेः शिष्यः प्रभातन्दसूरेगुरुः,
स च विक्रमसंवत् १२९६ मिते आसीत् । तृतीयश्च च-
न्द्रगच्छे मन्त्रेश्वरसूरेशिष्यः, स विक्रमसंवत् १२४२ वर्षे
आसीत्, यच्छिष्येण सिद्धिसेनेन प्रवचनसारोच्चारटीका र-
चिता । चतुर्थश्च खरनरगच्छे प्रसन्नचन्द्राचार्यस्य शिष्यः विक्र-
मसंवत् ११६८ वर्षे विद्यमान आसीत्, येन पार्श्वनाथचरित्रं
सवेगरङ्गमाला वीरचरित्रं कथारत्नकोशश्चेत्यादयोऽनेके ग्रन्था
रचिताः । पञ्चमश्च चन्द्रसूरेः शिष्यस्तत्कालसङ्ग्रहीटीकाक-
र्त्ता । जी० ६० ।

देवम-देवमति-स्त्री० । स्थगिचालुयै, जं० ३ वक्र० ।

देवमहाज-देवमहाज-पु० । देवलोपस्थे स्वनामव्याते देवे,
स० प्र० ११ पादु० । चं० प्र० । जी० ।

देवमहावर-देवमहावर-पु० । देवसमुद्रस्थे स्वनामव्याते देवे,
स० प्र० ११ पादु० । चं० प्र० । जी० ।

देवय-दैवत-न० । देवतैव दैवतम् । स्था० ३ उ० १ उ० । देवे,
क्रा० १ श्रु० १ अ० । दशा० । भ० । औ० । आव० । ओघ० ।
आ० म० । परमदेवतायां च । च० प्र० १८ पादु० ।

देवया-देवता-स्त्री० । रागाऽऽदिदोषराहिते, (विशे०) जितनाय-
क, धर्माऽऽचार्ये, पञ्चा० १ विव० । प्रति० । इन्द्राऽऽदिदेवेषु,
प्रात० । स्था० । ओघ० ।

देवयाणाम-देवतानाम्-न० । देवताभिधायके नामनि, अनु० ।

से किं तं देवयाणामे ? देवयाणामे अणोगविहे पणत्ते ।
तं जहा-अग्निदेवताहि जाण अग्निम् अग्निदिमो भगिसम्भे
अग्निधम्भे अग्निदेवे अग्निदामे अग्निमणे अगिरक्खिण् ।
एवं सव्वनखत्तेदेवतानामा जाणिअव्वा ।

एत्थ पि भंगहणीगाहाओ-

“अग्नि पयावइ मोमे, रुहो अदिती विहस्पई मप्पे ।
पिति जग अज्जम मविआ, तट्ठा वाऊ अ इंदग्गी ॥ १ ॥
भित्तो इंदो निरती, आओ विस्सो अ वंभ विण्हू अ ।
वसु वरुण अय विवट्ठि, पूना अग्गी जमे चव ॥ २ ॥”
से तं देवतानामे ।

(से किं तं देवयाणामे इत्यादि) अग्निदेवतासु जातः-अ-
ग्निकः । एवमग्निदेवतादीन्पि । ननु देवतानां सप्रदार्थमस्ती-
त्यादिगाथाऽप्येतत् कृतिकान्तवस्याधिष्ठाता अग्निः, गेहिगयाः
प्रजापतिः, एव मृगाशरः प्रभृतीनां क्रमेण-मोमो रुहोऽदितिः
वृहस्पतिः सर्गः पितृ भागः, प्रथमा सविता त्वष्टा वायुः, इन्द्राग्नी
मित्रः, इन्द्रः निर्वृतिः, अम्भः विश्वः प्रजा विष्णुः, वसु, वरुणः,
अजः, विवर्द्धिः । अस्य स्थानेऽप्यत्र आदित्युक्तः पृथक् । पूयाः,
अग्निः । यमश्चेवेति । (से तं देवतानामे) अनु० ।

देवयाणिआंग-देवतानिर्योग-पु० । देवतोद्देशे, पञ्चा० १६
विव० ।

देवयापणिहाण-देवतामणिधान-न० । सर्वक्रियाणां कर्तृनि-
रणकृतयश्चरसमर्पणकृणे ईश्वरप्रणिधाने, ग्रा० २२ उ० ।

देवयाभिओग-देवताभियोग-पु० । देवपरतन्त्रतायाम्, उपा०
२ अ० ।

देवयाहिभुत्ति-देवताधिभुक्ति-स्त्री० । बुद्धकपिलाऽऽदिदेवता-
विशेषभक्तौ, ध० १ आ० ।

देवर-देवर-पु० । ‘ देअर ’ शब्दार्थे, प्रा० १ वा० ।

देवरण-देवाराण-न० । देवानामरण्यमिव वनाद्धवेत नाशन-
त्वाद्यः स देवाराण्यमिति । तमस्काये, स्था० ४ उ० १ उ० ।
देवरमाण-देवरमाण-न० । सौमाहज्या नगर्याः बहिरुत्तर-
पश्चिमायां दिशि स्थिते स्वनामस्थाने उद्याने, विपा० १
श्रु० ४ अ० ।

देवराज-देवराज-पु० । देवेषु कान्दबादिगुणैः राजमाने, कल्प०
१ अधि० १ कृण । उपा० । इन्द्रे, आव० ४ अ० । को-
शलाविषये कस्मिंश्चिद् ग्रामे स्थिते स्वनामस्थाने कुटुम्बानि
परमभावके, पि० ।

देवराट्-पु० । देवेन्द्र, “देवीभिरिय देवराट् ।” आ० क० ।

देवरायकुंजरवरप्पमाण-देवराजकुंजरवरप्पमाण-पु० । देवरा-
जो दवेन्द्रस्तस्य कुंजरो इन्ती तद्द्वर शास्त्रोक्तं प्रमाण
वेदमानं यस्य स तथा । देवराजहास्तशरीरप्रमाणसदृश-
प्रमाणशरीरे, कल्प० १ अधि० २ कृण ।

देवल-देवल-पु० । मुनिगेदे, व्यासशिष्ये, धौम्यस्य ज्येष्ठ-
भ्रातरि, देवान् जीविकार्थं लानि लाकः । देवोपजीविति, स्था-
थे कन् । अत्रैवार्थे, “देवकोपोपजीवी च, नाम्ना देवलको भ-
वेत् ।” इत्युक्ते विधे, वाच० । सूत्र० ।

देवत्तामुय-देवत्तामृत-पु० । उज्जयिनानूपे, आ० क० । आ० श्रु० ।

देवलोग-देवलोक-पु० । देवानामिन्द्रादीनां लोकः स्थानम् ।
सूत्र० १ श्रु० २ अ० ३ उ० । सौधर्माऽऽदिषु द्वादशसु श्लोकेषु,
सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । भ० ।

कइविहा णं जेते ! देवलोगा पणत्ता ! गोयमा ! चउठि-
हा देवलोगा पणत्ता । तं जहा-जवणवामी, वाणमंतरा,
जोडमिया, वेमाणिया । भण्णं भवणवामी दमविहा, वा-
णमतरा अट्ठविहा, जोडमिया पंचविहा, वेमाणिया तुविहा ।
भ० ५ श० ए उ० ।

देवलोकं मिथ्याविदेवदेवीनां क आचार इति प्रश्ने, उत्तरम्-
यथा सम्यक्दृशां सिद्धाऽऽयतनेषु जिगाधेनाऽऽदिप्रवृत्तिरूप
आचारस्तथा मिथ्यादृशां तथैव वर्तमानानांऽऽदिप्रतिमापूज-
नाऽऽदिरूपः संतप्यत इति । एए प्र० । सेन० २ उल्ला० ।

देवलोगमण-देवलोकगमन-न० । सुकुत्रप्रत्यागती, स० ७
अट्ठ० ।

देवलोगममाण-देवलोकसमान-त्रि० । देवलोकसदृश, दशा०
१ अ० ।

देवलोय-देवलोक-पु० । ‘ देवलोग ’ शब्दार्थे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० ३ उ० ।

देवलोगमण-देवलोकगमन-न० । ‘ देवलोगमण ’ शब्दार्थे,
स० ७ अट्ठ० ।

देवलोयममाण-देवलोकसमान-त्रि० । ‘ देवलोकसमाण ’ श-
ब्दार्थे, दशा० १ अ० ।

देववन्दनविधि-देववन्दनविधि-स्त्री० । देवस्तवनविधौ, ध० १० ।

(अन्य व्याख्या ‘ वन्दन ’ शब्दे) विंशतिस्थानाऽऽदिषु देववन्दने
मुख्यवस्त्रिकां विना घटने । न वेति प्रश्ने, उत्तरम्-मुख्यवृथा सु-
खवस्त्रिकां विना देववन्दनं न घटने । २०३ प्र० । सेन० ३
उल्ला० । पदगणनमेकवारदेववन्दनं वा विस्मृतां द्वितीयार्धने
पारणातः प्राक्त तत्करोति यदि तदा शुद्ध्यति, न वेति प्रश्ने,
उत्तरम्-प्रथमार्धने विस्मृतपदगणं न एकशो देववन्दनं वा
द्वितीयार्धने पारणकरणादर्थगवधिपूर्व्यादि महत्कारणं वि-
ना न शुद्ध्यति, क्रियमाणं तु वृथयत इति आह्वानां, यतीनां
तु तत्रियमो क्तांता नास्तीति । ३०६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।
तथा भीवीरहीरसूरीणां प्रतिमांश्चे यो देवान् वन्दते, स वा-
सक्रेण कृत्या, अन्यथा वेति प्रश्ने, उत्तरम्-श्रीगुरुप्रतिमांश्चे
देवा वन्दिता न शुद्ध्यन्ति, यदि च तीर्थकृत्प्रतिमा चाक्षोक्ष-
ता भवति पट्टऽऽदौ, तदा तद्वत् वासक्रेण कृत्या देवा व-

विताः ह्युत्पन्तीति । १५४ प्र० । सेन० ४ उल्ला० । पौषधिके
त्रिसंध्यं विस्तरेण देवा वन्द्यन्ते, तद्वस्तराणि क सन्ति, मध्या-
ह्ने देववन्दना तु सामाचार्यपौषधविधिकरणाऽऽदिषु वृश्यते
इति प्रहने, उत्तरम्-यद्यपि पौषधिकश्राद्धानां सामाचार्यादिषु
मध्याह्ने एव वन्दनं वृश्यते, तथाऽपि " पांडिकमश्रो गिह्णो
वि ह, सगवेला पंच वेला इभरस्स । पूआसु तिसंभासु अ,
होइ निवेला अहणेण " ॥१॥ इत्याद्यक्रमशः अत्रिकालपूजास्या-
नोपलब्धेन परम्परागतत्वेन च त्रिकांशं देववन्दनं युक्तिमवेति ।
२९ प्र० । सेन० ५ उल्ला० ।

देववर-देववर-पुं० । देवसमुद्रे, स्वनामख्याते देवे, सु० प्र०
१६ पाहु० । सं० प्र० १ जी० ।

देववापग-देववाचक-पुं० । नन्वध्ययनकर्त्तरि दृश्यगणिशिष्ये
स्वनामख्याते आचार्ये, न० ।

देवविग्रहगङ्-देवविग्रहगति-स्त्री० । देवानां नाकिनां विप्र-
हान् क्षेत्रविभागानतिक्रम्य गतिर्गमनं देवविग्रहगतिः । स्थिति-
निष्ठुल्लक्षणायामुज्ज्वलकपायां विहायोगतिकर्माऽऽपाद्यायां
वा गतौ, स्था० १० ठा० ।

देववृह-देवव्यूह-पुं० । देवानां व्यूहः साङ्गामिकव्यूह इव यो
दुरधिगम्यत्वात्स देवव्यूहः । सागराऽऽदौ, स्था० ४ ठा० ३
उ० । भ० ।

देवसङ्-देवस्मृति-स्त्री० । " नमो श्रीभरायानं सव्वरणुणं तेलो-
कपूडआणं जहडिअवत्तुवाइणं । " इत्यादिरूपे जिनस्मरणे,
ध० २ अधि० ।

देवसंघ-देवसङ्घ-पुं० । देवसमुदाये, औ० ।

देवसंसारविउत्सग-देवसंसारव्युत्सर्ग-पुं० । संसारव्युत्सर्ग-
भेदे, औ० ।

देवसाखिय-देवसाक्षिक-त्रि० । देवताः साक्षिणो यत्र तद्दे-
वसाक्षिकम् । देवसाक्षिमिति प्रत्याख्यानऽऽदौ, पा० ।

देवसंज्ञा-देवसंज्ञा-स्त्री० । देवसंज्ञादेवप्रतिवाचना या
सा तथा । प्रवृत्त्याजेव, स्था० १० ठा० । " उवायणसंज्ञोही
पनावादे देवसंज्ञी । " य० ज्ञा० । पं० चू० ।

देवसन्निवाय-देवसन्निपात-पुं० । देवानां भुवि समवतारे, " ति-
हिं ठाणेहिं देवसन्निवाय सिया । तं जहा-अरहंतेहिं जायमाणे-
हिं अरहंतेहिं पव्वयमाणेहिं अरहंताणं थाणुण्यमहिमासु,
एवं देवसंज्ञियादेवकहकहप । " स्था० ३ ठा० १ उ० । (अ-
रहंतां परिनिर्वाणमाहमासु देवसन्निपाता ' लागुजाय ' शब्दे)
देवानां सन्निपातः समागमो रमणीयवाद्यत्र स तथा । देवस-
मागमापेते शिलापट्टकाऽऽदौ, भ० २ श० १ उ० । देवसंज्ञाते
च । रा० ।

देवसत्त-देवशप्त-पुं० । नपुंसकभेदे, ग० १ अधि० । पं० भा० ।
" देवहिं सत्तो देवसत्तो । " य० चू० ।

देवसमुह-देवसमुह-पुं० । स्वनामख्याते समुहे, " जय देवोदे
समुहे दो देवा महकिया देववरा देवमहावरा । " देवः समुहो वृ-
क्षां वक्ष्याऽऽकारसंस्थानसंस्थितो यावत् परिक्रिय तिष्ठति, अ-
त्राऽपि समन्वजत्रालाऽऽदिस्त्राणि तथैव, नवरदेवोदकस्य स-
६५७

मुहस्य विजयद्वारं देवोदकसमुहपूर्वार्धपर्यन्ते नाम द्वीपपूर्वार्ध-
पश्चिमदिशि, अत्रैति वक्तव्यम्-राजधानी विजयद्वारस्य पश्चिम-
दिशि देवं समुहं तिर्यगसंख्येयानि योजनशतसद्वस्त्राणि अव-
गाह्य वक्तव्या । एवं वैजयन्तजयन्तापराजितद्वारवक्तव्यताऽपि
प्रावनीया, नामाश्वर्थचिन्तायामपि देववरदेवमहावरौ देवौ, शेष
तथैव यथा देवो द्वीपः । जी० ३ प्रति० ।

देवसम्मण-देवशर्मन्-पुं० । कर्मिपट्टयनगरासजे कस्मिंश्चिद्
ग्रामे स्थिते गौतमप्रतिबोधिते (तं०) स्वनामख्याते ब्राह्मणे,
उत्त० १३ अ० । आ० चू० । कल्प० । आ० म० । जम्बूद्वीपे
पेरवते वर्षे अस्यामेवोत्सर्गिण्यां जाते देवसेनापरनामके स्व-
नामख्याते एकादशे तीर्थकरे, स० ।

देवसयणिज्ज-देवशयनीय-न० । देवशय्यायाम्, जी० ।

तीर्त्से णं मणियेदियाए उणिए एत्थ णं एगे महं देव-
सयणिज्जे पएणत्ते, तस्स णं देवसयणिज्जस्स अयमेतारूवे
वएणावासे पएणत्ते । तं जहा-नाणामणिमया पेटापादा सो-
वणिया पादा नाणामणिमया पायसीया जंबूणदमयाति ग-
त्ताइं वडरामया संधी नानामणिमए वेज्जे रयतामया तूली क्षो-
दियक्खमया विवोयणा तवणिज्जमई गंकोवहाणिया, से णं
देवमयणिज्जे साझिणवदिपि दुहओ विवोयणे दुहओ
उएणए मज्जणए गंजीरे गंगापुत्तिणवात्तुउदालसाझिसए
उवाचित्त्वोमत्तुगुत्तपट्टपमित्थयो सुविरइरयत्ताणे रत्तसुय-
संबुदे सुरम्मे आईणगरुत्तवूरणवणीयत्तुत्तफाममउए पा-
सातीए । जी० ३ प्रति० ।

देवसिअ-दैवासिक-त्रि० । दिवस्मेन निर्वृत्तो दिवसपरिणामो
वा दैवासिकः । दिवसभेदे, आत्र० ४ अ० । ध० । प्रव० ।
आ० म० । आ० चू० । स्त्रियां ऊिण । दिवसे जया दैवासिकी ।
दिवसभवायाम्, औ० । प्रतिक्रमणभेदे, (तद्वक्तव्यता ' पांडि-
क्रमण ' शब्दे वक्ष्यते)

देवसीह-देवसिंह-पुं० । मथुरानगरस्थे स्वनामख्याते श्रमणोपा-
सके, ती० ए कल्प ।

देवमुंदर-देवमुन्दर-पुं० । सोमतिलकमूर्तिशिष्ये स्वनामख्याते
सूरा, ग० ४ अधि० । स च विक्रमसंवत्-१४७७ मिते तपागच्छे
विद्यमान आसीत्, विक्रमसंवत्-१३६६ मितेऽस्य जन्म, विक्रमसं-
वत्-१४०४ मिते दीक्षा, विक्रमसंवत्-१४२० मिते मूर्तिपदं ज्ञान-
सागरकुसुमपद्मगुणरत्नसोममुन्दराश्चेति शिष्यास्तस्याऽऽसन् ।
ज० ६० ।

देवमुय-देवभुत-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे स्वनामख्याते वष्टे
अधिष्यति जिने, प्रव० ७ द्वार । तथा वष्टु देवभुतजिने ववे ।
प्रव० ४ द्वार । ती० ।

देवसुरि-देवसुरि-पुं० । स्याद्वादरत्नाकर- (रत्ना० १ परि०)
जीवानुशासनवृत्तिकारके, जीवा० ३६ अधि० । एतस्य महान्मनः
संक्रिप्तमिति वृत्तम-गुर्जरदेशे महाहृतग्रामे देवनागपृष्ठपते-
जिनदेव्यां भार्यायां पूर्णचन्द्रस्वप्नसूचितः सुतो जज्ञे, स्वप्ना-
नुसारेण पूर्णचन्द्र इति नाम्ना प्रसिद्धिमगमत । शृगुकच्छपु-

रे विक्रमसंवत्-११५२ वर्षे मुनिचन्द्रसूरिपार्श्वे दीक्षां जप्ता-
ह । तदानीं रामचन्द्र इति नाम लेभे, पञ्चाक्षरकव्याकरणसाहि-
त्याऽऽद्यनेकशास्त्रेषु परिनिष्ठां प्राप्य विक्रमसंवत्-११५४ सूरि-
पदं सहैव च तेन देवसूरिरिति नाम लब्धम् । ततः क्रमेण
ध्वजप्रकपुरे उदयश्रेष्ठिकारितस्मिन्धरस्वामिप्रतिमां प्रातिष्ठित्वा,
अणुहिष्ठपुरपट्टने बाह्वर्थावकस्य वीरप्रभुप्रतिमामस्थापयत् ।
नागपुरराजं निन्दराजाऽऽक्रान्तममोचयत् । कर्णाटकदेशे क-
र्णावत्यां नगर्यां गत्वा कुमुदचन्द्रं नाम वादप्रसिद्धं दिगम्बर-
राऽऽचार्यं वादे आहूय अणुहिष्ठपुरपट्टने सिद्धराजसमक्षं तं प-
राजित्ये । ततः संतुष्टेन निन्दराजेन तस्मै दीनारत्नकं दातुमु-
त्सृष्टे, किं तु तेन निन्दरप्रद्वेगं नाङ्गीकृतमिति तत्रैव श्रीऋ-
षभदेवचैत्यं तदुद्घोषेण कारितम् । विक्रमसंवत्-१२७६ वर्षेऽयं
देवसूरिर्वैवलोकमगमत् । जे० ६० । जी० । मुनिचन्द्रसूरिशिष्ये
रत्नप्रनसूरैर्गुरौ स्वनामख्याते आचार्ये, रत्ना० ८ परि० । "यैरत्र
स्वप्रजया, दिगम्बरस्याऽर्पिता पराभूतिः । प्रायस्तं विबुधानां,
जयन्तु ते देवसूर्या नमः । ॥२॥" निर्जितदुर्जयपरप्रवादाः श्रीदे-
वसूरिपादाः । स्या० । सामन्तजनसूरिशिष्ये स्वनामख्याते सूरौ,
ग० । सर्वदेवसूरैर्गुरौ स्वनामख्याते सूरौ, ग० ।

बृद्धगच्छमधिकृत्य-

"अज्ञवत्तत्र प्रथमः, सूरि श्रीसर्वदेवाऽऽहः ॥ २१ ॥

रूपधोरिति नृगति-प्रदत्तविदोऽयं देवसूरिरभूत् ।

श्रीसर्वदेवसूरि-जंज्ञं पुनरेव गुरुचन्द्रः ॥२२॥" ग० ४ अधि० ।

देवसेन-देवसेन-पुं० । देवा सेना यस्य, देवाधिष्ठिता वा
सेना यस्य स देवसेन इति । शतद्वारनगरस्थे महापद्मापर-
नामके स्वनामख्याते नृपे, "तस्मै महापद्मस्मै राज्ञो दत्त्वं वि-
नामधिज्ञे जविस्त्वह देवसेने त्वि ।" स्या० ६ उ० १० । (एत-
द्वक्तव्यता 'महापद्म' शब्दे वक्ष्यते) ऐरवतवर्त्तमानजिनेषु
स्वनामख्याते शोकशे जिने, प्रव० ७ द्वार । जारने वर्षे भ-
विष्यजिजनस्य विमलवाहनस्य पूर्वभवजीवे, "देवसेनो वि-
मलवाहणो तित्थयरो ।" ती० २० कल्प । नयचक्रप्र-
कारके स्वनामख्याते दिगम्बराऽऽचार्ये, "इत्यमेव समादिष्ट,
नयचक्रेऽपि तन्मता ।" द्रव्या० ८ अध्या० । तज्जन्म विक्रमसंव-
त्-६५१ वर्षे रामसेनस्य स शिष्यः, तेन दर्शनसारभावसमग्रह-
णस्याराऽऽराधनासारधर्मसमग्रहाऽऽज्ञापपक्ष्यादयो ग्रन्था वि-
रचिताः । जे० ६० । जौहलपुरनगरे नागस्य गृहपतेः
सुलसानामभार्यायामुपश्ले स्वनामख्याते पुत्रे, स चारिष्टनेमे-
रान्तिके प्रमज्ज्य हावुजये सिद्ध इत्यन्तकहशानां पञ्चमेऽध्ययने
सूचितम् । अतः १ वर्ग १ अ० ।

देवमेनगणि-देवमेनगणिन्-पुं० । यशोभक्तसूरिशिष्ये पृथ्वीच-
न्द्रगुरौ, तेन च पर्युषणकल्पद्विपणो नाम ग्रन्थो विरचितः । जे० ६० ।

देवस्मपरिजोग-देवस्वपरिजोग-पुं० । देवस्वस्य जिनविम्बानि-
र्म्मापणार्थं कलितत्वेन जिनदेवकव्यस्य परिजोगो जक्रणं दे-
वस्वपरिभागः । जिनदेवद्रव्यभक्षणं, उपचारात्तत्वेन कर्म दे-
वस्वपरिभागः । तज्जैतुके कर्मणि च । पञ्चा० ५ विव० ।

देवा-देवा-स्त्री० । दिव० अच् । पञ्चाचारिण्या लतायाम्, अस-
नपर्यां च । वाच० । प्रा० ।

देवाइ-देवादि-पुं० । देवाऽऽदियोगादेवाऽऽदिः । जिने, "देवाइ
समणे जगथं महार्थारे ।" स्या० ।

देवाइदेव-देवातिदेव-पुं० । देवान् शेषानतिक्रान्ताः पारमा-
थिकदेवत्वयोगाद्देवातिदेवाः । पञ्चावधजव्यकव्यदेवाऽऽविदेव-
भेदे, म० १२ श० ६ उ० ।

देवाउय-देवाऽऽयुष्-न० । देवानामायुष्कर्मणि, "चउहिं डा-
णोहिं जीवा देवाउयत्ताए कम्मं पगरोत्त । तं जहा-पगइमइयाए,
विणीययाए, साणुकोसयाए, अमच्छरियाए ।" स्या० ४ डा०
४ उ० ।

देवागमण-देवाऽऽगमन-न० । यद्यपि सुराणामचित्यशक्या
सर्वत्राऽऽगमनशक्तिरस्ति, तथापि सिद्धान्ते सुराणामागमनं
प्रायो नियमाणमार्गेणोक्तं दृश्यत इति । ४६ प्र० । सेन० १
उल्ला० ।

देवाजीव-देवाऽऽजीव-त्रि० । देवं देवं प्रतिमाद्वयमाजीवति ।
जीव अणु । पूजादौ, न० ।

देवाणंद-देवाऽऽनन्द-पुं० । ऐरवते वर्षे भविष्यति चतुर्विंशति-
तमे स्वनामख्याते जिने, स० । "देवाणदे य अरहा, समाहिं प-
डिदिसंतु मे ।" ति० ।

देवाणंदसूरि (ण)-देवानन्दसूरिन्-पुं० । जयदेवसूरिन्द्रशि-
ष्ये स्वनामख्याते सूरौ, ग० ४ अधि० ।

देवाणंदा-देवानन्दा-स्त्री० । ब्राह्मणकुण्डमामे कोमलसगोत्र-
स्य ऋषभदत्ताभिधानस्य ब्राह्मणस्य जालंधरायणसगोत्र-
यां भार्ययां महावीरस्वामिनो मातरि, आत्मा० २ श्रु० ३ चू०
१ म० । पुरन्दराऽऽदिष्टेन हारिनेगमेषिदेवेन यदुदरात् त्रिशला-
भिधानाया राजपत्न्या उदरसक्रामणं जगन्नो महावीरस्य कृ-
तम् । स्या० १० उ० । (एतच्च 'महावीर'शब्दे स्फुटीभविव्यति)

इह खलु जंबुद्वीवे दीवे भारहे वासे दाहिणहभगं दा-
हिणमाहणकुण्डपुरसखिवेसंसि उमजदत्तस्म माहणस्म
कोमलसगोत्रस्म देवाणंदाए माहणीए जालंधरायण-
सगोत्ताए मीहजवचूणं अप्पाणेणं कुच्छिमि गजं व-
कंते समणे भगवं महार्थारे । आचा० २ श्रु० १ चू० १
अ० । स० । आ० म० । आ० चू० । कल्प० ।

(देवानन्दायाः प्रमज्ज्याऽऽदिवक्तव्यता 'उमजदत्त' शब्दे
द्वितीयभागे ११५३ पृष्ठे द्रष्टव्या) एकस्य स्वनामख्यातायां
पञ्चदश्यां रात्रौ, जे० ७ वत्त० । जे० प्र० । कल्प० । "जहा
देवाणवा पुण्फत्ताणं अतिए ।" ति० १ श्रु० ४ वर्ग २ अ० ।

देवाणुपुव्वी-देवानुपूर्वी-स्त्री० । एकोनविंशतितमे शुभकर्म-
भेदे, उत्त० ३३ अ० ।

देवाणुपुव्वीए पुच्छा । गोयमा ! महमेणं सागरोवममह-
स्मस्म एणं सत्तजाणं पत्तिओवमस्स असंखेज्जजागूणं उ-
क्कोमेणं दसमागरोवमकोपाकोदीओ दस य वाससयाइ
अवाहा । प्रज्ञा० २१ पद ।

देवाणुप्पिय-देवानुप्पिय-पुं० । सरलस्यभावे, कल्प० १ अधि०
३ कृण । ज० । रा० । विपा० ।

देवाणुनाग-देवानुभाग-पुं० । अमृतवैक्रियशरीराऽऽदिशक्तियो-
गे, ति० १ श्रु० ३ वर्ग ४ अ० ।

देवाणुभाव-देवानुभाव-न०। कोषरपडाऽऽदिजाते देवानां तेजो-
विशेषे, सामर्थ्ये च । बा० ० । रा० ० । स्वा० ० ।

देवातिदेव-देवातिदेव-पुं० । देवानां मध्येऽतिशयवान् देवानिदे-
वः । अर्हति, स्वा० ५ टा० १ उ० ।

देवारण्य-देवारण्य-न० । देवानां क्रीडास्थाने, ज्यो० ६ पा० ० ।
तमस्काये, देवारण्यमिति वा बलघदेवभयःअश्रयतां देवानां त-
थाविधाऽऽरण्यमिव शरणभूतत्वात् । भ० ६ श० ५ उ० ।

देवावास-देवाऽऽवास-पुं० । देवानां जवनपर्यादीनां स्थानेषु,
भ० १३ श० २ उ० । (तद्वक्तव्यता ' उण ' शब्देऽस्मिन्नेव
जागे १७०२ पृष्ठे छट्ठ्या) अश्वत्थवृक्षे, बा० ० ।

देवावामंतर-देवाऽऽवामान्तर-न० । देवाऽऽवासविशेषे, भ०
१० हा० ३ उ० ।

देवावुकाग्रिया-देवात्कालिका-स्त्री० । ' देवकालिया ' शब्दाद्यै,
स्वा० ५ टा० ३ उ० ।

देवासुरसंगाम-देवासुरमङ्ग्राय-पुं० । देवासुरयुद्धे, भ० ।

अत्रिय णं जंते ! देवा असुरा संगामा देवा असुरा !। हंता
अत्रिय । देवासुरेणं भंते ! संगामेसु वट्टमाणेसु किं णं तेमि
देवाणं पहरणरयणत्ताए परिणमंति ? । गोयमा ! जं
णं ते देवा तणं वा कट्ठं वा पत्तं वा सक्कं वा परामुसं-
ति, तं णं तेमि णं देवाणं पहरणरयणत्ताए परिणमंति ।
जहेव देवाणं तहेव असुरकुमाराणं ? । णो इण्ठे सपडे,
असुरकुमारा णं देवा णं णिच्चं विउज्जिवा पहरणर-
यणा पसत्ता ।

(ज णं देवा तणं वा कट्ठं वेत्यादि) इह च यदेवानां तृणा-
ऽऽपि प्रहरणाय भवति तद्वच्चिन्त्यपुण्यसंभारवशात्सुभूमच-
क्रयर्तिनः स्वात्मनि, असुराणां तु यास्त्यविकुर्वितानि तानि
जयन्ति तद्देवापेक्षया, तेषां मन्दतरपुण्यत्वात्तथाविधपुरुषाणा-
मिवेत्यवगन्तव्यमिति । भ० १८ हा० ७ उ० ।

देवाहिदेव-देवाधिदेव-पुं० । देवानामिन्द्राऽऽदीनामधिका देवाः
पूज्यस्यादेवाधिदेवा इति । अष्टादशदोषग्रहितेषु, दर्श० १ तथ ।
तीर्थकरेषु, ते च वनुरिवात् । स० २३ सम० । आव० । (तद्वक्त-
व्यता ' तिथ्यथर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २२७४ पृष्ठे छट्ठ्या)
भायलस्वामिगदस्थायी । जनप्रतिमायां च । भायलस्वामिगद
देवाधिदेवः । ती० ४३ कल्प । आ० क० । ति० सू० ।

देवाहिवर-देवाधिपति-पुं० । देवेषु अधिपतिर्देवाधिपतिः । दे-
वेष्वधिककान्तिधारिणि, उक्त० ११ अ० । सूत्र० । श्रुते, सूत्र०
१ ध्रु० ६ अ० ।

देविद-देवेन्द्र-पुं० । दीव्यतीति देवा जवनवास्याद्यस्तेषा-
मिन्द्राः प्रभवो देवेन्द्राः । समराऽऽदिषु, आव० ४ अ० । आ०
म० । कल्प० । ते च ह्यश्रित् । स० । ६० प० । उपा० । (त-
द्वक्तव्यता ' ईद ' शब्दे द्वितीयजागे ५३५ पृष्ठे छट्ठ्या) (दे-
वानां मनुष्यलोकगमनं ' मणुस्मृत्यो ' शब्दे वक्ष्यते)

देविदणाय-देवेन्द्रजात-न० । देवेन्द्रोद्गहणे, पञ्चा० ।

कायवो जहसत्ति, पवरो देविदणायणं ॥ ८ ॥

यथा हि भगवतामर्हतां जन्ममहाऽऽदिषु सुरेन्द्रः सर्वविभू-
त्या सर्वाऽऽदरेण च शरीरसत्कारं विवक्षते, तच्छब्दैरप्यसौ
विधेयः ॥ ८ ॥ पञ्चा० ए विव० ।

देविदत्थव-देवेन्द्रस्तव-पुं० । देवेन्द्रवक्तव्यताप्रतिषेधे स्वना-
मख्याते प्रकीर्णकग्रन्थभेदे, इ० प० ।

देविदपूडय-देवेन्द्रपूजित-पुं० । देवेन्द्राः हाकाऽऽद्यस्तैः पूजि-
तेषु समम्बन्धितेषु अर्हन्सु, पं० सू० १ सूत्र ।

देविदमुणीसर-देवेन्द्रमुनीश्वर-पुं० । रुद्रपाशोपगच्छोद्भवे
सङ्गनिलकसुरिशिष्ये, स च विक्रमसंवत् १४७० वर्षे विद्य-
मान आसीत्, तेन च दर्शनोत्तररत्नमालावृत्तिनामा ग्रन्थो वि-
रचितः । औ० ६० ।

देविदसुरि-देवेन्द्रसुरि-पुं० । जगच्चन्द्रसुरिशिष्ये, धर्मरत्नटी-
काकारक स्वनामख्याते आचार्ये, ध० २० । देवभद्रसुरि-
शिष्ये च । वृ० ६ उ० । " बाव्रातिणं निचं देविदसुरी जिय-
महिविवा ज सुयं गोइनाम जयं ता हुति ।" सङ्गा० १ अधि०
१ प्रस्ता० ।

देविदाअणुगति-देवेन्द्राऽऽद्यनुकृति-स्त्री० । देवाधिपदेव-
दानवप्रत्यूताचारानुकरणे, पञ्चा० ६ विव० ।

देविदोगद-देवेन्द्रावग्रह-पुं० । अवग्रहाने स्वामिना स्वीक्रियेत
यः सोऽवग्रहः । देवेन्द्रस्य शक्रस्य ईशानस्य वाऽवग्रहः । दक्षि-
णलोकादे, उत्तरे च । प्रति० । भ० । देवेन्द्रस्य लोकमध्यवर्तिन-
चकदक्षिणार्धमवग्रहः । आचा० २ ध्रु० १ चू० ७ अ० १ उ० ।

देविदोववाय-देवेन्द्रोपपात-पुं० । स्वनामख्याते कालिकभुत-
भेदे, पा० ।

देविधयार-देवान्धकार-न० । अन्धकारभेदे, स्वा० ।

तिहि उणेहि देविधयारे सिया । तं जहा-अरिहंतेहि
वोच्छिजमाणेहि, अरिहंतपन्नत्तं धम्मे वोच्छिजमाणे,
पुव्वगए वोच्छिजमाणे ॥

देवानां भवनाऽऽदिष्वन्धकारं देवान्धकारं, लोकानुजावादेषे-
ति, लोकान्धकारे उक्तेऽपि यदेवान्धकारमुक्तं तत्सर्वान्धका-
रसद्भावप्रतिपादनार्थमिति । स्वा० ३ टा० १ उ० ।

देविद्धि-देवर्द्धि-स्त्री० । शिष्याव्रथा प्रकाराज्यां वद्धा देव-
र्द्धिः । स्वा० ३ टा० ४ उ० ।

देविस्ती-देवस्त्री-स्त्री० । स्त्रीभेदे, जी० ३ प्रति० । (तद्वक्त-
व्यता ' इत्थी ' शब्दे द्वितीयजागे ५५७ पृष्ठे गता)

देविदामुप-देविदामुत-पुं० । अनुरक्तलोचनायाः पत्नौ स्व-
नामख्याते उज्जयनीनपे, आव० ४ अ० । (तद्वक्तव्यता ' सव-
कामविरक्तया ' शब्दे वक्ष्यते)

देवी-देवी-स्त्री० । दीव्यति, दिव अण गौरा० उ० । दुर्गापाम,
बा० ० । उक्त० । " यत्प्रभावाद्वाप्यन्ते, पदार्थाः कल्पनां विना ।
सा देवी संविदे नः स्ता-दस्तकल्पलतापमा ॥ ३ ॥" उक्त० १
अ० । मूर्त्यापाम, स्फुक्कायां च । देवस्य पत्नी कौ० । देवपत्न्याम्,
बा० ० । स्वा० । " देवीणं तावणा मुणयव्वा ।" देवीनां सुरव-

धूनाम् । पञ्चा० २ वि० । प्र० । राजाग्रमहिष्याम्, व्य० ३ उ० ।
सू० प्र० । प्र० । "नरस्य शृं सेनियस्य रणो धारणी नाम
देवी होत्या ।" का० १ ध्रु० १ अ० । (देवीवर्णकः 'राज' शब्दे
वक्ष्यते) जम्बूद्वीपे भारते वर्षे अस्यामेवोत्सर्पिण्यां सप्तमस्या-
रनामनक्षकवर्तिनः स्वनामख्यातायां मातरि, स० । आ० ।
अत्रैव दशमस्य हरिषेणचक्रवर्तिनः स्वनामख्यातायां पत्न्याम्,
स० । अस्यामेवोत्सर्पिण्यामष्टादशमस्याऽऽस्मिन्स्तीर्थकर-
स्य स्वनामख्यातायां मातरि, स० । प्र० । आ० । (देवीना-
माशानना 'आसायणा' शब्दे द्वितीयभागे ४८३ पृष्ठे दृष्ट्या)
विप्रस्त्रीणांमुपधौ च । "देव्यस्ता विप्रयोषितः" इत्युक्ते । वाच० ।
तथेशाने सौधमे उयोनिश्चक्रे व्यन्तरनिकाये अस्याऽऽदिनिकाये
च प्रत्येकं देव्यो देवीवर्गो द्वात्रिंशदधिकद्वात्रिंशद्गुण इति
प्रकापनायां महादण्डक प्रोक्तमस्त्यन्यत्र तु " तिगुणानि क्वअ-
हिमा ।" इत्यादिचचनात्सर्वसुरेचयः सर्वदेवीवर्गो द्वात्रिंशद्गुण-
धिकद्वात्रिंशद्गुण इत्यत्रोत्तरवचनं कथं संगच्छते प्रकापनायां
सनत्कुमाराऽऽदिदेव्यो देवीनामधिकत्वप्रतिपादनाऽऽदि-
प्रवने, उत्तरम्-इशानाऽऽदिषु यद्वापेक्षया देवीनां द्वात्रिंशद्गु-
णात् तद्गुणानांऽऽदिदेवभोग्यदेव्यपेक्षयाऽऽवगन्तव्यं, तेनाधिका अ-
पि तत्र देव्यः संभाव्यन्ते, ताश्च सनत्कुमाराऽऽदिदेवपेक्षया
गण्यमाना द्वात्रिंशदधिकद्वात्रिंशद्गुणा जन्वन्तीति न कश्च-
न प्रकापनोपाङ्गे " तिगुणा तिरुयग्रहिमा सि " गार्धोक्तनावा-
र्थयोर्भेद इति । ४१ प्र० । सेन० १ उ० ।

देव।पदिमा-देवीप्रतिमा-स्त्री० । देव्या मूर्ति, " तद्य रम्यो दे-
वीमो य पदिमा कथा ।" आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

देवुकलिया-देवोत्कलिका-स्त्री० । देवानां वा तस्यैवोत्कलि-
का देवोत्कलिका । आ० म० १ अ० १ खण्ड । प्र० । तत्समवा-
यविशेषे, स्या० ३ उ० १ उ० । रा० । देवलहरौ च । स्था० ४
डा० ३ उ० । (देवोत्कलिका कुत्र भवति इति 'लोगुजोय'
शब्दे वक्ष्यते)

देवुजोय-देवोद्द्योत-पुं० । देवप्रकाशे, स्था० ।

तिहिं ठाण्हिं देवुज्जोओ सिया । तं जहा-अरहंतेहिं
जायमाण्हिं, अरहंतेहिं पव्वयमाण्हिं, अरहंताणं णाणु-
प्पायमहिमासु । स्या० ३ उ० १ उ० । आ० । रा० ।
(अरहंतां पश्चिन्नाणमहिमासु देवोद्द्योतो भवति इति 'लो-
गुजोय' शब्दे वक्ष्यते)

देवेंदगणि (ण)-देवेन्द्रगणिन्-पुं० । देवमङ्गणशिष्यं त-
पागच्छस्ये स्वनामख्याते गणिनि, देवमङ्गणमधिकृत्य-"ते-
षामुमौ विनयौ, देवेन्द्रगणिन्प्रविजयचन्द्राङ्गौ ।" ग० ४ अ-
धि० । बुद्धगच्छीये आम्बुदेवसूरिगुरौ, स च विक्रमसंवत्-
११२६ मिते विद्यमान आसीत् । उत्तराध्यायनसूत्रोपरि टीका
प्रवचनसारोकारप्रत्य आख्यानमणिकोशोक्त्यादिका ग्रन्था
अनेन चकिरे, अयमाचार्यः सैखान्तिकशिरोमणिनाम्ना प्रसि-
द्धः । जै० ६० ।

देवेंदवांदि-देवेन्द्रवन्दित-पुं० । देवानां ह्यनपतित्यन्तरजयो-
तिष्कवैमानिकानामिन्द्राः स्वामिनां देवेन्द्रास्तैर्वन्दितेऽहंति,
कर्म० २ कर्म० ।

देवेंदमीहसूरि-देवेन्द्रसिंहसूरि-पुं० । अञ्जलगच्छीये अजित-
सिंहसूरिगुरौ, एतेन जैनमेघदूताऽऽद्या ग्रन्था रचिताः । विक्रम-
संवत्-१३७१ वर्षेऽयं स्वर्गामत् । जै० ६० ।

देवेंदसूरि-देवेन्द्रसूरिन्-पुं० । भीमझाण्डसूरितपागच्छस्था-
पकशिष्ये स्वनामख्याते सूरौ, कर्म० १ कर्म० । अयमाचार्यः
विक्रमसंवत्-१२७०-१३२७ वर्षाणामन्तराले आसीत्, तेन च
सटीकः कर्मग्रन्थः, आद्यदिनकृत्यटीकावृत्तिः, नव्यकर्मग्रन्थप-
ञ्चाशकवृत्तिः, सिद्धपञ्चाशकवृत्तिः, धर्मरत्नवृत्तिः, सुदर्शनभे-
ष्टिचरित्रं, देववन्दनभाष्यं, गुरुवन्दनभाष्यं, प्रत्याख्यानभाष्यमृ-
षमाऽऽदिवर्द्धमानान्तस्तुतिः, पातकप्रतिकर्मणस्तत्रवृत्तिरित्या-
द्यनेके ग्रन्थाविरचिताः । विक्रमसंवत्-१३२७ वर्षेऽयं स्वर्गतः ।
जै० ६० । स्वनामख्याते सूरौ च । " कदं पुण वेदिदसूरीहिं अ-
त्तारि विवाणि अउज्जापुराओ आणीयाणि " ती० १२ कण्ठ ।
देवसरवंदिय-देवेश्वरवन्दित-पुं० । देवेन्द्रवन्दिते, " देवसरवं-
दियं च मरुधेवं ।" स० ।

देव-दैव-पुं० । चतुर्थे विद्याहजेदे, ध० । यत्र यज्ञार्थमृन्विजः
कथाप्रधानमेव वृत्तिः स दैवः । ध० १ अधि० ।

देवोववाय-देवोपपात-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे आगमिष्य-
न्यामुत्सर्पिण्यां त्रयोविंशतितमे स्वनामख्याते भविष्यति तीर्थ-
करे, स० ।

देम-देश-पुं० । दिश-अस् । जनपदे, ध्रु० ४ उ० । जी० ।
स्था० । आ० । नि० चू० । रा० । मण्डले, स्या० ५ उ० ३ उ० ।
जम्मोत्राऽऽदौ, स्या० ३ डा० ३ उ० । प्रदेशे, स्या० ३ डा० ३ उ० ।
म० । अनु० । प्रकारे, विशेषे । स्या० । अवयवविशेषे, स्या०
१ डा० । जी० । अशे, आनु० । प्रश्ने । पूर्वोऽऽदिदिक्, स्या० ७
डा० । एकदेशे, उपा० १ अ० । प्रस्तावे, विशेषे । देशः प्रस्तावा-
ऽवसरो विभागः पर्याय इत्यनर्थान्तरम् । दश० १ अ० । आ०
म० । विशेषे । ग्रामनगराऽऽदौ, दा० १२ अ० । देशान् देशः ।
कथने, विशेषे । आ० म० ।

देमकहा-देशकथा-स्त्री० । तृतीये विकथानेदे, ग० १ अधि० ।

देमकहा चउव्विहा पसत्ता । तं जहा-देसविहिकहा, देम-
विअप्पकहा, देसच्छंदकहा, देसनेवत्थकहा ।

तथा देशे मगधाऽऽदौ विधिर्विचरणा नोजनमणिभूमिकाऽऽदौ-
नां, ज्ञेयते वा यद्यत्र प्रथमतयेति देशविधिल्लक्षणा देशविधि-
कथा । एवमन्यत्रापि, नवरं विकल्पः स्वस्वनिष्ठाः, वप्रकृपा-
ऽऽदिदेवकुलजननाऽऽदिविशेषश्चेति । उन्दी गम्यागम्यावमागो
यथा लाटदेशे मातुलभागनो गम्या, अन्यत्राऽगम्येति । नेपथ्यं
स्त्रीपुरुषाणां वेवः स्वभाविको विभूषाप्रत्ययश्चेति इह बोधाः ।
स्था० ४ डा० २ उ० । आव० । दश० । नि० चू० । औ० ।
स० । प्र० । आ० चू० ।

इयाणि देसकहा-

उदं विधी विकल्पं, नेवत्थं बाहुविहं जणवयाणं ।

एता कथा कथिते, चतु जमता सुकिन्ना चउरो ॥१२५॥
गाहापच्छं तदेव ।

अगच्छस्स इमा वक्खा-

उदो गमं विधि रय-णा चेव य ज्ञुजते य जं पुन्वं ।

सारणीकृतविषयो, णेवत्यं ज्ञेयमादीयं ॥ १२६ ॥

छंदो आचारो, गम्मा जहा ज्ञानाणं मावशुद्धिया, माउभस्स धूया वा गमा, धिही नाम विथरो, रयणा णाम जहा कोसत्रावि-
सप आदारभूमो हरितोवक्षिता कज्जति, पउमिणपत्ताएपहि भुमी अथरिज्जति, ततो पुण्णोवयारो कज्जति, ततो पत्ती उविज्जति, ततो पासेहि कगेडगा कट्टेगगा मंजुया सिण्णी-
ओ य ठविज्जति, छज्जते य जं पुव, जहा-कोकणे पया, उत्तराव-
हे सत्तुया, अवेत्तु वा ज विमएत्तु दाऊण एकडा अणेगभवक्ख-
पगारा दिज्जति, सारणीकृवाइभो विक्कपा भवणति, णेवत्यं भोयमादीयं भवति । भोयमा णाम-जा भाणाणं कज्जता सा म-
वहट्टयाण ज्ञेयमा जगणति, न च बाहवपनिति इत्थिया ताव खंडान, जाव परिणीया, जाव य आवणसत्ता जाया, ततो भा-
यणं कज्जति, सयण मेलेऊण परओ दिज्जति, तत्पमिहं फिट्टर ज्ञेयमा ।

इदणि देसकहा दोसवरिसणत्थं भणणांत-

रागदोमुपत्ती, सपक्वपरपक्वओ य अधिकरणं ।

बहुगुण इमो ति दोमो, मोत्तुं गमणं त अण्णेभि ॥ १२७ ॥

देसकहा त जे देसं वरणेति, तथ रागो, इयरे दोमो, रागदोमओ तं कम्मवधो, किं च-सपक्वेण वा परपक्वेण वा सह अधिकरणं भवति, कतं ? साधू एगं विसयं पससति, अवर णिदति, ततो सपक्वेण वा परपक्वेण वा जगितो-तुमं किं जाणमि कृवमंजुकी ? उत्तरपच्छुत्तरातो अधिकरणं भवति । किं चान्यत्-देसोवा, जमणे अण्णे साहु चिनेति-
बहुगुणो इमो देमो वणिणओ, सो वणिणओ सोउं तथ गच्छ-
ति । दमरुदि ति दारं । नि० सू० १ उ० ।

देसकाल-देशकाल-पुं० । देशः प्रस्तावोऽयसरो विभागः प-
र्याय इत्यनर्थान्तरम् । स देशरूपः कालो देशकालः । अभी-
प्सितवस्त्ववाप्त्यवसरकारणरूपे कालभेदे, विशेषः । आतुं । आ० । सू० ।

इदानीं देशकालमात्रिचित्सुस्मत्स्वरूपं विवृण्वन्नाह-

जो जस्म जयावसरो, कज्जरम सुभासुभस्स सो पायं ।

जाम्मइ म देसकालो, देमोऽवनरो ति थको ति ॥ १२८ ॥

देशः, अवसरः, थकमिति पर्यायाः, तत्रापः कालो देश-
कालः, स भगयते । क इत्याह-या यस्य शुभस्याशुतस्य वा का-
र्यस्य निश्चितो यदाऽवनरः स देशकालो जगयते, कथं नि-
श्चितः ? इत्याह-सापाय वक्ष्यमाणापायत इत्यर्थः । इति गा-
थार्थः ॥ १२८ ॥

तत्र शुभस्य साध्यादिनिष्कालकणस्य कार्यस्य निश्चयो-
पायगर्भं प्रस्तावकालमाह-

निष्पणं च गामं, मिहिसायुभं च सुणयं दहुं ।

नोयं च काय ओझि-ति जाया निक्खस्स हरहरा ॥ १२९ ॥

भेदनाऽऽदिपाकक्रियापरिमसासौ निष्कुमक च ग्रामं, पायोय-
निलास्तुनं च, कृपाऽऽदितष्टं शुन्यं दृष्ट्वा तथा नीचं
जायाः (ओलिति स्मि) अवलीयन्ते गृहाणि प्रत्यागच्छ-
न्तीत्यादि । चिह्नं दृष्ट्वा जानीयात्, यथा संज्ञाता जैकस्य
(हरहरि) अनीय भिक्षाप्रस्ताव इति ॥ १२९ ॥

अथाप्रशस्तस्य कार्यस्य निश्चयोपापपूर्वकं प्रस्तावकालमाह-
निष्पच्छियं महं पा-यसो निही खजगावणो सुयो ।

जा यंगणे पमुत्ता, पत्तयवइया य मत्ता य ॥ १३० ॥

निष्पच्छिकमपगतसकलमार्ककं मधु, तथा प्रकटश्चाका-
शाज्ञतो नाधः, इत्येतद् दृष्ट्वा तदग्रहणस्य यः प्रस्तावो ज्ञा-
यते स देशकालः । तथा स्वाणकाऽऽपणः कृत्यूरिकहट्टः शुन्य
इत्यवलोक्ष्य यस्तद्वृत्तस्वाणानां ग्रहणप्रस्तावो निर्धार्यते, त-
था या वाङ्मणे प्रमुत्ता प्रोषितपतिका च मदिग्रामस्ता च, तस्या
अपि तदानीमतीवमदनाऽऽकुर्वीकृतत्वाद्यो ग्रहणप्रस्तावो विज्ञा-
यते, स सर्वोऽपि देशकालः इति त्रिर्युक्तिग्राह्यार्थः ॥ १३० ॥
विशे० ।

देसकालजाणण-देशकालज्ञान-न० । देशकालज्ञतायाम्, प्रव०
६ द्वार ।

देसकालजुय-देशकालजुत-त्रि० । क्षेत्रकालोचिते, प्रका० १ पद ।

देसकालणया-देशकालज्ञता-स्त्री० । अथसरोचितार्थस-
म्पादनरूपायां प्रस्तावज्ञतायाम्, म० २५ श० ७ उ० ।

देसकालदाण-देशकालदान-न० । कटकाऽऽदेशे विशिष्टनृपतेः
प्रस्तावदाने, दश० ६ अ० १ उ० ।

देसकालभावण-देशकालभावज्ञ-पुं० । देशं कासं ज्ञाय च
जानानीति देशकालभावज्ञः । देशकालभावनां ज्ञातरि, प्रव० ।
देशं कालं भाव च लोकानां ज्ञात्वा सुखेन विहरति शि-
ष्याणां वाग्भिप्रायान् ज्ञात्वा सुखेनानुवर्तयति । प्रव० ६५
द्वार । आत्मा० ।

देसकालावइत्ता-देशकालावयनीतत्व-न० । प्रस्तावोचितताक-
पे चतुर्दशे सत्यवचनानिशाये, स३ ३५ सम० । श० ।

देसकालमंवरण-देशकालमंस्मरण-न० । स्मरणभेदे, वय०
१ उ० ।

देसग-देशक-पुं० । देशयति वलयतीति देशकः । कथके, स०
१ सम० ।

देसग-देशाग्र-न० । देशान्ते, ज्ञा० १ श्रु० १५ अ० ।

देसघाट (गृ) देशघातिन्-न० । स्वघात्यज्ञानाऽऽवेगुणस्य देशं
मतिज्ञानाऽऽदितकृणं घातयन्तीत्येवंशीलानि देशघातीनि । दे-
शघातिप्रकृतीनां रसस्पर्शकानेद, प० सं० ५ द्वार । दशघा-
तीनि रसस्पर्शकानि भवन्ति । रसस्य ज्ञानाऽऽवेगुणस्य देश-
मेकदेशं मतिज्ञानाऽऽदितकृणं घातयन्तीत्येव शीलानि देशघा-
तीनि । तानि ज्ञानेकप्रकारविश्रुतसंस्कृतानि । तथाहि-कानि-
चिद् अनेकयुद्धविश्रुतसंस्कृतानि, वंशद्वर्तनमार्गितकटयत् ।
कानिचिन्मध्यमाने, चिद्रुतसंस्कृतानि, कम्बलवत् । कानिचि-
त् पुनर्गतीव सूत्रम् नकारविश्रुतसंस्कृतानि, तथाविधवस्त्वत् ।
तथा तानि स्तोत्रकलेहानि विहायैर्ममत्ववर्तमानं च भवन्ति ।
तथा चोक्तम्-“ देसविघाटतलओ, इयरो कडकवले सुमं-
कासो । विविहवदुद्धिदमारिओ, अप्पसिणेहो अविमओ य ”
॥ १ ॥ क० प्र० ।

देशघातिस्वरूपमाह-

देनविघाडणओ, इयरो कडकवलंसुमंकासो ।

विविहवदुद्धिदमारिओ, अप्पसिणेहो अविमओ य ॥ १३० ॥

इतरो देशघाती देशघातितात्वात् स्वविषयैकदेशघातितात्वात्-
षति, स च विविधवद्विभूतः । तथा-कश्चित् वंशदलनि-
र्मापितकट इवातिस्मृगलिशतसंकुलः, कश्चित्कम्बल इव
मध्यमविधरशतसंकुलः, कोऽपि पुनस्तथाविधममृणवासोवद-
तीव सूक्ष्मविधरसवृत् । (कडकबलसुसकास इति) कटो वं-
शदलनिर्मापितः, कम्बल ऊर्णामयः, अशुकं वस्त्रं, तत्संका-
शः, तथा स्वरूपनोऽल्पस्नेहः स्नोकस्नेहाऽर्थनागसमुदायरू-
पः, अविमलश्च नेर्मल्यराहितश्चेति गाथायः ॥ ३७ ॥ पं०
सं० ३ द्वार । देशघातिरसस्पर्शकाम्बिते प्रकृतिनेदे, स्त्री० ।
जीए । पं० सं० ३ द्वार । " देसघाटरसेण, पगईओ होति दे-
सघाईओ । " देशघातिरसेन देशघातिरसस्पर्शकसंबन्धेन प्रकृ-
तयो मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिरूपाः पञ्चविंशतिसङ्ख्या देश-
घातिन्यो व्यवहार्यन्ते । कर्म० ५ कर्म० । पं० सं० । (तादृच
मतिज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिरूपाः पञ्चविंशतिप्रकृतयः 'कर्म' शब्दे
तृतीयभागे २६६ पृष्ठे उक्ताः)

देसघाट (गु)-देशत्यागिन्-पुं० । देशस्य जन्मकृत्राऽऽदेश्यागो
देशत्यागः, स यस्मिन्नाविनय प्रभुणाग्रीप्रधानाऽऽदावस्ति स दे-
शत्यागः । जन्मकृत्राऽऽदेश्यागवत्यविनये, स्था० ३ उ० ३
उ० । नि० च० ।

देसच्छाय-देशत्याग-पुं० । जन्मकृत्राऽऽदेश्यागे, स्था० ३ उ०
३ उ० ।

देसच्छन्द-देशच्छन्द-पुं० । देशविषयके गम्यागम्यविभागे,
स्था० ३ उ० ३ उ० ।

देसच्छन्दकहा-देशच्छन्दकहा-स्त्री० । देशकथानेदे, स्था० ३
उ० ३ उ० । (व्याख्या "देसकहा" शब्दे गता)

देसजइ-देशयति-पुं० । " सव्येण च देसेण च, तेन जुओ होइ
देसजइ । " सर्वेण षादशवनाऽऽत्मकेन देशेन वाऽन्यतरव-
नप्रतिपत्तिवृत्तणेन युक्ते आचके, आनु० । " सम्मदहणम-
च्छिओ, गिरहतां विरममपससीए । एगव्याइ चरिमा, अणु-
मोयइ तत्ति देसजइ ॥ १ ॥ " कर्म० २ कर्म० ।

देसजय-देशयत-पुं० । देशे सकल्पनिरपगधत्रसवधविषये यत्
यमन संयमो यस्य स देशयतः । सम्यग्दर्शनयुते पकाण्वना-
ऽऽदिधारिणि अनुमतिमात्रधावके, यवाह आशिधर्मसूरिवरः
कर्मकृतौ- " एगव्याइ चरिमा, अणुमोयइ तत्ति देसजइ । "
कर्म० ४ कर्म० ।

देसजुय-देशयुत-पुं० । षट्त्रिंशत्सन्निगुणानां प्रथमे गुणे, प्रब० ।
यो मध्यदेशे जातो यो वाऽर्द्धषड्विंशतिषु जनपदेषु स देशयु-
तः, स ह्यार्यदेशमजित जानाति । ततः सुखेन तस्य सर्वापे-
शिष्याः सर्वेऽप्यधीयन्ते । प्रब० ६४ द्वार ।

देसह-देश-पुं० । " एवंपरसमंभ्रवमामनाक एस्य पर समाण
धुधु म मणावं " ॥ ७ । ४ । ४ । ४ ॥ इत्यत्र प्रायोगहणाद् देश
स्य देसडाऽऽदेशः । स्थाने, " माणि पट्टइ जइ न तणु, तो
देसका चइज । " माने प्रणष्टे यदि तनुने त्यज्यते ततो दे-
शस्यज्यते । प्रा० दु० ४ पाद ।

देमण-देशन-न० । प्रकरणे, न० ।

देमणा-देशना-स्त्री० । धर्मकथायाम्, पौ० १४ विब० । पं०
२० । स्था० । कथने, जी० २७ अधि० । आख्यातं भगवते न

कुख्याऽऽदिनिःसृतं, यथा कश्चिद्व्युपगम्यते- " तस्मिन्म्यानस-
मापने, श्रितारतवदास्थिते । निःसरन्ति यथाकामं, कुरुषा-
ऽऽविच्योऽपि देशनाः ॥ १ ॥ " स्था० १ उ० ।

देसणिगमण-देशनिर्गमन-न० । देशेषु विहारकमकरणे, प्य०
३ उ० ।

देमणिसूदग-देशनिषृदक-त्रि० । देशविनाशके, " विशाखचूति-
जीवध, भवं श्रान्त्वाऽथ केसरी । जहे तुङ्गगिरौ शरस्व-पु-
रादेशानिसूदक ॥ १ ॥ " आ० क० ।

देमणी-देशनी-स्त्री० । प्रहापन्यास, वश० ७ अ० ।

देमणेवत्य-देशनेपथ्य-न० । देशानुकूले स्त्रीपुरुषाणां वेदे,
देशकथानेदे, स्था० ४ उ० ३ उ० । (व्याख्या 'देसकहा' शब्दे-
ऽनुपक्रमेण गता)

देमदंशण-देशदर्शन-न० । देशनिरीक्षणे, कृ० ।

शिष्यः पृच्छति ?, तेन जिनकल्पिकपदवीसंपादयितुमिच्छता
छादश वर्षाणि सूत्रग्रहणं कृतं, छादशवर्षरथः समग्रोऽपि गृहीतः,
अतो देशदर्शनेन विना किमिषास्य न सिद्ध्यतीत्युच्यते-

जइ वि पगामोऽहिगओ, देसीजाभाजुओ तहा वि खलु ।

तट्टहुय मिया य वीसुं, परयामाई य पञ्चखं ॥

यद्यपि तेन प्रकाशोऽर्थः सूत्रस्याधिगतः सम्यगविज्ञातः, त-
थापि खलु निश्चयेनासौ विनेयो देशदर्शनेन देशीजाषायुतः
कर्तव्यः । कुतः ?, इत्याह- (उच्य इत्यादि) उच्यमिति स्थानम्,
(सियत्ति) स्यात्तादृशो भवत्यर्थः, आशङ्कायां, भजनायां वा ।
तत्रैव अत्रार्थे सुप्रसिद्धः । आशङ्कायां यथा- " दव्वथओ जा-
वययो, दव्वथओ बहुगुणो सियत्ति सिया । " भजनायां य-
था- " सिय निभागे मिय निजागतिभागे " इत्यादि । (ची-
सुत्ति) विश्वक, पृथगर्थः । परकागुद्वा जळमुस्तक इ-
त्यर्थः । एतं, आदिग्रहणात् पयः पिबन् नारमित्यादयश्च शा-
स्त्रप्रसिद्धाः शब्दाः, तेषु तेषु देशेषु लोकेन तथा तथा व्यव-
हियमाणा देशदर्शनं कुर्वता, प्रत्यक्कमिति प्रत्यक्त उपलब्ध-
न्त इति ।

आह-यद्यसौ तान् प्रत्यक्तो नोपलभेत, ततः का नाम
न्यूनता भवेत् ?, उच्यते-

जो वि पगामो बहुमो, गुणिओ पञ्चखओ न उवझदो ।

जच्चंथस्म व चंदो, फुलो वि संतो तहा स खलु ॥

योऽपि प्रकाशोऽर्थो बहुशो गुणितः स्वभ्यस्तीकृतः, परं न
प्रत्यक्त उपलब्धः, स जात्यन्धस्येव चन्द्रः स्फुटोऽपि सन्
खलुरवधारणे, तथैवास्फुट एव मन्तव्यः । इवमत्र दृश्यम्-य-
था चन्द्रः प्रकटोऽपि साक्षाद्दर्शनं विना जात्यन्धस्य न परि-
स्फुटाऽऽकारः प्रतिभासते, एवमस्यापि शास्त्रानुसारतः प्रक-
टा अपि प्रत्यक्दर्शनमन्तरेण न परिस्फुटा व्यवहारोपयोगि-
नोऽर्था प्रतिभासन्ते ।

यतश्चैवं ततः-

आयरियत्तअजविण्, भयणा नविओ परीइ निपमेण ।

अपपत्तो जहंअ, उजयं किं वाऽऽरियं खेतं ? ॥

आचार्यपदस्याजस्योऽयोऽप्यस्तासन् भजनाऽर्थग्रहणान्तरं दे-
शदर्शनं कार्यते वा, न वा, यस्तु भव्य आचार्यपदयोऽप्य स नि-

यमेन पथेति देशदर्शनाय पर्यटति । स खाऽऽत्मतृतीयो जघन्येना-
वश्यन्तया कृत्वा प्रेषणायः । किं च-उभयमिति किमृतुषकका-
लप्रायोग्यमिव क्लेशम्, उत वर्षावासयोग्यम् ? तथा किमेतदार्थं
सारूप्यविवेकजनपदमध्यवर्ति, आहोस्विद्वनार्थम् ? एतत्सर्वम-
पि देशदर्शनं विदधानो जानाति ।

अथ देशदर्शनस्यैव गुणान्तराभिधित्वा द्वारगाथामाह-
दंसणसोढी धिरकरण, देस अइमेस जणवयपरिच्छा ।
काउ सुयं दायवं, अविणीयाणं विवेगो य ॥

देशदर्शनं कुर्वतो दर्शनशुद्धिरात्मनः, स्थिरीकरणं चान्येषां
जवति । (देस ति) नानादेशभाषासु कौशलम्, अनिशेषा
अतिशया जनपदपरीक्षा च जायते, तत एतानि दर्शनशुद्ध्या-
दीनि कृत्वा विनीतेज्य-धुनं दातव्यम् । आदिनीतानां विवेकः
परित्यागः कर्तव्य इति द्वारगाथासमासायः ।

अथ विस्तरार्थं विभाणपुराह-

जम्पणनिक्खमणोसु य, तित्थयराणं मढाणुभावाणं ।
इत्थं किर जिनवराणं, आगाढं दंसणं होइ ॥

जन्मनिष्क्रमणशब्दाभ्यां तदाधारभूता जन्मयो गृह्यन्ते, जन्म-
भूमिषु अयोध्याऽऽदिषु, निष्क्रमणभूमिषु जयन्ताऽऽदिषु, चश-
ब्दाज्ज्ञानात्पत्तिभूमिषु पुरिमतालाऽऽदिषु, निर्वाणभूमिषु स-
म्मेतशब्दचम्पाऽऽदिषु, तीर्थकराणां महानुजावानां सातिशया-
चिन्त्यप्रभावानां सबन्धिनीषु विहरतोऽत्र किल भगवतां जि-
नवराणां जन्म जज्ञेऽत्र तु भगवन्तो दातां प्रतिपन्नाः, इह
केवलज्ञानमाप्तादिनवन्तः, इह पुनः परिवृताः, एवं बहु-
जनमुत्तन धृत्वा स्वयं च हृष्टा निःशङ्कितस्वभावादा-
गाढमनोव विबुधं दर्शनं सम्यक्त्वं भवतीति । गतं दर्श-
नद्वारम् ।

अथ स्थिरीकरणद्वारमाह-

संवेगं संविगण, जणए सुविहिआ सुविहियाणं ।
आउत्तो जुत्ताणं, विमुच्छेस्सो सुलस्साणं ॥

संविगणानां साधूनां संवेगं जनयति-अहो ! अयं जग्याचार्योऽ-
वगाहिनसमस्तसिद्धान्तनिष्ठुरज्यस्तचरणकरणमामाचारो क
उत्थ देशदर्शनं करोतीति जावनायाः स्थिरीकरणं करोती-
त्यर्थः । स्वयं सुविहितानुष्ठानस्तेषामपि सुविहितानां स्व-
यमायुक्तो विकथानिष्ठाऽऽदिप्रमाद्वैरप्रमत्तस्तेषामपि युक्ता-
नामप्रमादिनां यश्च विशुद्धलक्ष्यः तेषामपि सुलक्ष्णानामि-
ति । गतं स्थिरीकरणद्वारम् । अत्र विशेषवचूणिक्ता दर्शन-
शुद्धिद्वारं विवृण्वतेयं गाथा गृहीता, संवेगस्य सम्यग्दर्श-
नसङ्कणत्वात् संवेगदर्शनेन शुद्धिः कृता जवतीति कृत्वा स्थि-
रीकरणद्वारं तु मूलत एव नोपास्य, द्वारगाथायामपि " दंसण-
सोढी देस-पवेस अइमेस जणवयपरिच्छा ।" इत्येव एव पाठो
गृहीतः, अतस्तदभिप्रायेण गतं दर्शनशुद्धिद्वारम् ।

अथ देशप्रवेशद्वारं व्याचष्टे-

नाणादेमीकुसलो, नाणादेसीकयस्स सुत्तस्स ।
अभित्तावं अत्थकुसलो, होइ तओऽण्ण गंतवं ॥
कहपति अभासियाण वि, अत्तासिए आवि पव्वयावेइ ।
सवे वि तत्थ पीई, बंधंति सत्तासिओ णे ति ॥

पियधम्मऽवज्जभीरू, साहम्मियवच्छओ असदजावो ।
संविग्गावेइ परं, परदेसपवेसणे सानू ॥

नानाप्रकारा मगधमाक्षवमहाराष्ट्रप्राटकर्णाटछबिडगौरवि-
दर्जाऽऽदिदेशभवा या देशी भाषा, तस्यां कुशलः सन् नाना-
देशीकृतस्य नानादेशभाषानिबद्धस्य सूत्रस्याऽभिलाषं उच्चा-
रणेऽर्थकथने च कुशलो भवति, यत एवं ततोऽनेन देशदर्श-
नार्थं गन्तव्यम् ॥ तथा-नमः कुत्सार्थत्वात् कुरिसता अव्यक्त-
वर्णविजागा जाया येषां तेऽभाविकास्तेषामप्यसौ धर्मं कथयति,
निःशेषदेशभाषानिष्णानत्वात् । अत्राधिकं आर्यं तद्देशजायया
प्रतिबोध्य प्रवाजयति; सर्वेऽपि च शिष्यास्तत्राऽऽचार्यं प्रीतिं बध्ना-
न्ति, स्वभाषिकां "णेमस्माकमयमिनि कृत्वा ।" तथा प्रियधर्मा धर्म-
अस्मासुरवद्यं पापकर्म तस्माद्भीरुवद्यभीरुः, साधर्मिकाः साधव-
स्तेषां यत्सर्वो ह्यवतो भक्तपानाऽऽदिना, भावतस्तु स्खलित-
ऽऽदिषु सारणाऽऽदिना, अशतभावो मातृस्थानरहितः, एवात्रि-
योऽन्मै साधुः परदेशप्रवेशेन वर्तमानः परमन्य संयमयोगेषु
सीदन्तमपि संविग्नयति सदुपदेशानाऽऽदिना संविग्नं क-
रोतीति । गतं देशद्वारम्, देशप्रवेशद्वारं वा ।

अथातिशयद्वारमाह-

सुत्तत्थयिरीकरणं, अइमेसाणं च होइ उवसप्पी ।

आयरियदंसणेणं, तम्हा सेविज्ज आयरिए ॥

आचार्याणां दर्शनेन, सेवनेनेति यावत् । सूत्रार्थस्थिरीकरणप्र-
तिशयानां च पूर्वानामुपलब्धिः प्राप्तिर्भवति, यत एवं तस्माद्
सेवेन पर्युपासीताऽऽचार्यान् ।

यतदेव व्याख्यानार्थात्-

उजए निमंकियाइं, पुठ्वि से जाई पुच्छमाणस्स ।

होइ जम्हो सुत्तत्थे, बहुस्सुए सेवमाणस्स ॥

उभये सुत्रेऽर्थे च यानि पूर्व (से) तस्य शङ्कितानि पदानि,
तानि आचार्याणां समीपे पृच्छता निःशङ्कितानि जायन्ते । एवं
बहुभुतान् सेवमानस्य जयः सूत्रार्थविषयेऽयः सातिशयो भ-
वति, अतो बहुभुनपर्युपासनं विधेयम् ।

अपि च-

भविआऽऽरिय देसाणं, दंसणं कुणइ एस इय सोवें ।

अत्ते वि उज्जमेते, विणिक्खमेते य से पासे ॥

भव्याचार्य एव देशानां दर्शनं करोति इति भूत्वाऽन्येऽपि प-
र्युपास्यमानाचार्यसंबन्धिनः शिष्या उद्यच्छन्ते सूत्रार्थग्रहणाऽऽ-
दायुष्यम कुर्वन्ति गृहिणोऽपि च तद्गुणप्रामाद्विजितमनसो वि-
निष्कामान्ति दीप्तां प्रतिपद्यन्ते । (से) तस्य जविष्यदाचार्य-
स्य पाह्वे इति ।

आतशयानामुपलब्धिः कथं भवतीत्याह-

सुत्तत्थे अइसेसा, सामायारी य विज्जजोगाऽऽई ।

विज्जजोगाऽसुणं, विसंति दुविहा अत्तो होति ॥

इहातशयास्त्रिविधास्तद्यथा-सूत्रार्थातिशयाः, सामाचार्याति-
शयाः, विद्यायोगाः । आदिशब्दान्मन्त्राश्चेति त्रयोऽतिशयाः ।
तत्र विद्या स्त्रीदेवताऽधिष्ठिता, पूर्वसेवाऽऽदिप्रक्रियासाध्या वा,
योगाः पादद्वेपप्रभृतयो गगनगमनाऽऽदिफलाः, मन्त्राः पुरुष-
देवताः, पठितसिद्धा वा । यद्वा-विद्यायोगाः, चशब्दान्मन्त्रा-
श्च भुते एवं विशन्ति अन्तर्भवन्ति, अतो द्विविधा अति-

शया भवन्ति, तत्र सूत्रार्थतिशयाः सामाचार्यतिशयाश्चे-
त्यनेषामतिशयानामुपलब्धिश्चास्त्वेत्युपपन्नानां भवन्ति ।

अथ सामाचार्यं प्रतिशयं विभावयिषुराह-

णिक्खमणे य पवेसे, आयसियाणं महाणुजावाणं ।

सामायगीकुमलो, अ होइ गणभंपवेमेणं ।

स देशदर्शनं कुर्वाणस्तेषु तेषु नगराऽऽदिषु बहुभूतानामाचा-
र्याणां महानुभावानां संबन्धी यो गणो गच्छन्त्यन्मध्ये यः
सम्योगकीर्त्यानेकवाक्यस्थानलक्षणेन प्रवेशमेन बहुशो ग-
णान्तरेषु निष्क्रमणे प्रवेशे च सामाचार्यकुशलो भवति ।

कथमित्याह-

आगंतुमाहुजाव-म्मि अविदिष् धम्ममाज्जमाइठिया ।

उत्पत्तियाउ धेरा, सामायारीउ ठाविति ॥

आगतुकाः प्राचूणकाः, उपसंपन्ना वा, तेषां साधूनां भवेऽव-
दिने कीदृशोनाशप्रयायेणाऽऽगतः, केवाऽमीत्यपरिज्ञाने केचि-
तु स्यादवा आचार्यो धान्यशास्त्रायामादिशन्वात् घृतशास्त्राऽऽदि-
व्यवस्थिता औत्पत्तिकीरनुत्पन्नपूर्वाः सामाचार्यः स्थापयन्ति ।

कथमित्याह-

सन्ने वि पणिगहण, दंसेउं नीह पियवायडा ।

आहिमरमाडसंका, पमिडेडेउं व पविमंति ॥

ते आचार्याः पिरुपातार्थं भिक्षानिमित्तं साधून् निर्गच्छन्तो
जगन्ति-सर्वेऽपि प्रतिग्रहान् दशयित्वा निर्गच्छन्त, अद्-
शितप्रतिग्रहेन गन्तव्यम् । कुत इत्थं कुर्वन्तीत्याह-आभि-
मराऽऽद्याशङ्कया मा कश्चिदभिमर उदयिन्नुमामरकवत् धम-
णवेवेणाऽऽगतो जनेत्, आदिग्रहणेन चौरा वा मा धान्या-
ऽऽदिमाषणायाऽऽगतो जनेदित्याशङ्कयाऽपूर्वा सामाचार्यं
स्थापयन्ति, भिक्षाप्रतिनिवृत्ता अपि च गुरुणां पुरतः सर्वे
प्रत्युपेक्ष्य ततः प्रावशाद्वरेवाभिमराऽऽदिभिः कारणैरिति ।
गतमतिशयद्वारम् ।

अथ जनपदपरीक्षाद्वारमाह-

अभे नदी तत्तावं, कुंवे अड्पूरण य नावे बाणीए ।

मेस फल्लप्फभोगी, विन्थिजे खेत्तं कणविडी ॥

स देशदर्शनं कृत्वा जनपदानां परीक्षां करोति-कस्मिन् देशे
कथं धान्यनिष्पत्तिः, तत्र कच्चिदेशेऽष्टैः सस्यं निष्पद्यते, शृष्टिपा-
नीयैरित्यर्थः । यथा लतावपये, कापि नदीपानीयैर्यथा सिन्धुदेशे,
कच्चितु तस्माज्जलेर्यथा छाबडिपये, कापि कृषपानीयैर्यथा ल-
रापये, कच्चिदतिपूरकेण, यथा उज्जासायां एरात्रनिरिच्यमानायां
तत्पूरपानीयतावतायां क्षेत्रभूमौ धान्यानि प्रकीर्यन्ते । (नावति)
यत्र नावमारोष्य धान्यमासीतगुणवृत्त्यने, यथा काननद्वीपे,
(वार्ण (सि) यत्र वार्णउत्थेनैव कृत्स्नरूपजायते, न कर्षणेन, यथा म-
धुरायाम्, (मेस (सि) यत्र दुर्भिक्षसमर्पातेन मांसेन कात्राऽति-
वाहते । तथा यत्र पुष्पफलमासी प्राचूर्णेन लोको, यथा कोङ्क-
णाऽऽदिषु, तथा कानि विस्तीर्णानि क्षेत्राणि, कानि वा सर्वाङ्गानि
(कणे (सि) कस्मिन् क्षेत्रे कः कदो यथा सिन्धुत्रिषयेऽनि-
मिवाऽऽद्याद्वारा अगीर्ताः । (विडि (सि) कस्मिन् देशे कीदृश
समाचारो यथा सिन्धुपु रजकः संजोड्यो, महाराष्ट्रादिषु क-
पट्यपाला अपि संसोड्या इति ।

अपि च-

सज्जायमंजमहिण, दाणाइममाउले सुलजविन्ती ।

कालुभयहिण खित्ते, जाल पणिणीयरहिण य ॥

स्वाध्यायहितं यत्रास्वर्गमे सुत्रार्थेणोक्तं भवति, संयमहितं
स्त्रीदोषरहितमल्पजराहरतः ऽऽदि वा । (दाणा (सि) दानधा-
देरादिग्रहणादिभिर्गमभावेवा समाकूलम् । अत एव सुत्रभा सु-
माया कृत्स्नैतुराहारस्य सर्पात्तयत्र तत्र सुलजवृत्तिकं, तथा
किमिदमागन्तुकमङ्कम्, उत वास्तव्यमद्रुतमत्याद्युपलक्षणं वृ-
क्षवृक्षम् । (कालुभयहिण खित्ते (सि) भूमिनि धर्मावासमायो-
र्याणि, अमूनि तु ऋतुषड्कालयोग्यानि, इत्युजयकालादि-
तानि क्षेत्राणि जानानि, तथा प्रत्यनीकः साध्वर्तानामुपद्रव-
कारी तद्दहनानि च क्षेत्राणि सम्यग् जानातीति । गत जनप-
दपरीक्षाद्वारम् । वृ० १६० २ प्र० ।

देसधम्म-देशधर्म-पु० । देशाऽऽचारे, देशधर्मो देशाऽऽचारः ।

स च प्रतिनियत एव नेपथ्याऽऽदिभेदलिङ्ग इति । दश० १ अ० ।

देसपंत-देशप्रान्त-पु० । देशस्य शेषसीमायाम्, विपा० १ भु०
१ अ० ।

देसबंध-देशवन्ध-पु० । देशतो देशपेक्षया बन्धः । बन्धभेदे,
ज० ८ श० ६ उ० ।

देसजामा-देशभाषा-स्त्री० । मालवमहाराष्ट्राऽऽदिप्रसिद्धजा-
षायाम्, वृ० ६ उ० । पुरुषद्वयसप्ततिकलाभभेदे, कल्प० १ अ-
वि० ९ कण ।

देसय-देशक-पु० । देशयतीति देशकः । उपदेष्टरि, आ० म० १
अ० १ अरण । आध० ।

देसवामी-देशवर्पिन्-पु० । देशे आत्मनो वा देशेन वर्पतीति
देशवर्षी । एकदेशमात्रे वर्णनशीले, व्या० ४ ठा० ४ व० ।

देवविअपकहा-देशविकल्पकथा-स्त्री० । देशकथाज्ञेदे, स्त्री० ।
(व्याख्या ' देसकहा ' शब्देऽनुपदमेव गता)

देसविण्णण-देशविज्ञान-त० । विविधमण्डलेषु मञ्जरतां
विचित्रलोकलोकोत्तरव्यवहारज्ञाने, पञ्चा० १७ वि० ।

देसवित्तारणंतय-देशविस्तारानन्तक-त० । एक आकाशप्र-
तरः सर्वविस्तारानन्तकसर्वाऽऽकाशास्तिकाय इत्येवंरूपेऽनन्त-
भेदे, स्त्री० १० ठा० ।

देसविरह-देशविरति-स्त्री० । देशः प्राणातिपाताऽऽदिः एकरेश-
स्तु वृक्षकटेदनाऽऽदिः, तयोर्विषमयं विरतिर्यस्यां निवृत्तौ सा
देशविरतिः । विशेष० । अणुव्रतातिप्रतिपत्तपरिणामे, पञ्चा० १०
वि० । देशविरतिसम्यक्प्रधारिणो ह्यादशदेवलोको याता
नर्यान् प्रभो, उत्तरम्-ह्यादशदेवलोको याता इत्युक्त्याणं पञ्चव-
णाभूते वृत्तौ च भवतीति । ७६ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

देसविरहगुणहाण-देशविरतिगुणस्थान-त० । देशविरता ए-
कह्याद्यणुव्रतधर्मेदाः आवकाः, तेषां गुणस्थानम् । आव० ४
अ० । आवकमन्वन्विगुणस्थाने, प्रथ० । तथा सर्वमाव-
द्ययोगस्य देशो एकप्रतिविषयस्थसत्तावद्ययोगाऽऽदी सर्वव्रत-
विषयानुमतिवर्जितावद्ययोगो विरतिर्यस्याऽसौ स देशवि-

प्रेषण चाऽऽनयनं चानि प्रेषणानयने, शब्दश्च रूपं चैतयोर-
नुपातनेऽवतारणे, शब्दानुपाता रूपानुपातश्चैतयर्थः । पुत्रहृ-
रणं चेति पञ्चातिचारा देशावकाशिक देशावकाशिकतामि-
मने हेयाः । अथ ज्ञाव-दिश्वतविशेष एव देशावकाशिक-
वतम् । इयांस्तु विशेषो-दिश्वत यावज्जीव संवत्सरस्तुर्मासी-
परिमाणं वा, देशावकाशिक तु दिवसप्रहरमुहूर्ताऽऽदिपरिमाणं,
तस्य च पञ्चातिचाराः । तद्यथा-प्रेषणं भृत्यादिविवक्षितकेशाद्
बहिः प्रयोजनाय व्यापारणम्, स्वयं गमने हि व्रतभङ्गः न्या-
दिति अन्यस्य प्रेषणम्, देशावकाशिकव्रतमा ज्ञप्तिगमना-
ऽऽदिव्यापारजनितप्राणयुग्ममर्द इत्यभिप्रायेण गृह्यते, स तु स्वयं
कृतोऽन्येन वा कारित इति न किञ्चिच्छब्दे विशेषः, प्रत्युत
स्वयं गमने इयांप्रथमिदुर्गुणः, परस्य पुनरतिपुण्यवादीया-
समित्यभावे दोष इति प्रथमाऽतिचाराः । १ । आनयनं विव-
क्षितकेशाद् बहिः स्थितस्य सचेतनाऽऽदिद्रव्यस्य विप्रक्षितकेशे
प्रापणं सामध्यात्येष्यण, स्वयं गमने हि व्रतभङ्गः स्यात्, परेण
त्वानयने न भङ्ग इति बुद्ध्या यदाऽऽनायगाति सचेतनाऽऽदि द्र-
व्यं तदाऽतिचारा इति द्वितीयाः । २ । शब्दस्य लुप्तकालिताऽऽदे-
रनुपातनं श्रोत्रवतारणं शब्दानुपातनं, यथा विहितस्वगृहवृ-
त्तिप्राकाराऽऽदिव्यवच्छिन्नज्ञप्रवेशाभिग्रहः प्रयोजने इत्येके विव-
क्षितकेशाद् बहिर्व्रतभङ्गमयास्वयं गन्तुं बहिः स्थितं चाऽऽह्वातुम-
शक्नुवन् घृतिप्राकाराऽऽदिप्रत्यासन्नवर्तीत्येव कालिताऽऽदिशब्द-
म आह्वानीयानां श्रोत्रेऽनुपातयति, ते च तच्छ्रवणात्तत्तन्मापमाग-
च्छन्तीति शब्दानुपातननाभातिचारस्तृतीयाः । ३ । एव रूपानुपा-
तनं, यथा रूपं शरीरसंवन्धि उत्पन्नप्रयोजनः शब्दमनुस्मारय-
न्नाह्वानीयानां हणवन्नुपातयति, तद्दर्शनाच्च तत्समीपमागच्छ-
न्तीति रूपानुपातनाऽऽस्योऽतिचाराश्चतुर्थः । ४ । तथा पक्ष्माः प-
रमाणवस्तत्सङ्कातममुज्ज्वा वा वरपरिणाम प्राप्ता लोष्टाऽऽश्या-
ऽपि तेषां प्रेरणं केषणं विशिष्टदेशाभिग्रहे हि सति कार्या-
यी परगृहगमननिषेधाद्यदा बाष्पकान् परेषां बोधनाय क्षिपति,
तदा लोष्टातिपातमनन्तरमेव ते तत्समीपमनुधावन्ति, तत-
श्च तान् व्यापारयतः स्वयमगच्छतोऽप्यतिचारा जयतीति प-
ञ्चमः । ५ । इह चाऽऽद्यद्वयमव्युत्पन्नबुद्धित्वेन सदस्माकाराऽऽ-
दिता वा, अन्त्यत्र तु मायापरतयाऽतिचारातां यातीति विवे-
कः । इहाऽऽहर्बुद्धिः-दिश्वतसंक्षेपकरणमणुवताऽऽदिसंक्षेपकर-
णस्याप्युपलक्षणं द्रष्टव्यं, तेषामपि संक्षेपस्यावश्यकतया-
त् । अत्राऽऽह-ननु अतिचाराश्च दिश्वतसंक्षेपकरणस्यैव भवन्ते,
न व्रतान्तरसंक्षेपकरणस्य, तत्कथं व्रतान्तरसंक्षेपकरणं देशा-
वकाशिकवर्तमिति ? अत्रोच्यते-प्राणानुपाताऽऽदिश्वतान्तर-
संक्षेपकरणेषु यथार्थं चाऽऽद्य एवातिचाराः, दिश्वतसंक्षेपकरणे
तु सत्तिष्ठान्तरेभ्यः प्रेष्यप्रथेगाऽऽदयाऽतिचारा सिद्धान्ति-
चारसमवाच्य दिश्वतसंक्षेपकरणस्यैव देशावकाशिकत्वमा-
त्तादुक्तम् ॥ ५६ ॥ इत्युक्ता देशावकाशिकव्रतानुचाराः । श्र० २
अध्या० । संपूर्णादिवसे देशावकाशिकं क्रियते, तत्राचारणपर-
णविधिरितिर्नयः, तथा तत्र सामायिकं गृहान् पारित च श-
ङ्क्येति, न वा, तथा देशावकाशिकेन सह सामायिकमुत्तर-
ति, न धातुं प्रहने, उत्तरम् देशावकाशिकोच्चारणाविधिः-“दे-

सत्रगाभिप्रउरभोग पचवकत्राम ” इत्यादिको दृश्यते, परं पारणविधिर्ज्ञातो नास्ति. तथा देशवर्गाशिकमप्ये सामायिकस्य ग्रहणपारणच शुच्यता. तेन सह सामायिकग्रहणमपि शुच्यतानि । ४७७ प्र० । सेन० ३ उक्ता० ।

देसाहिबड-देशाऽधिपति-पुं० । देशाऽऽस्तिके देशव्यापुनके वा । वृ० ४ उ० । स्था० ।

देमि-देशिन-त्रि० । देशवति, अवयविनि, विशेष० ।

देसिकदेमविरय-देशैकदेशचिरत-पुं० । आवके, आतु० । पणं पृथिव्यादिकायां पणंशब्दाद् देशम्प्रसक्त्यायं रूप-पालकणः, तस्यापि सकलाऽऽस्तजनेन द्विते इत्यादिकदेशः सकलातत्रमविनाशनिवृत्तिरूपः पुनस्तस्यापि सापराधान-रपरधमेद्वयेन द्विप्रकारत्वाद् अतरपराधसंकलजत्रमजी-वविनाशनिवृत्तिरूपः देशैकदेशस्तेन स्वयं इननघातनादिरतो निवृत्तो देशावरतः ॥ अतु० ।

देसिगणि-देशगणि-पुं० । स्वनामख्याते आचार्ये, “ तत्तो अ धिरचरित, उत्तमममसत्तसत्तुत्तं । देसिगणिसमासनं, माढरगुत्त नममामि ” ॥ ११ ॥ कला० २ आध० ८ कण ।

देसितव-देशितवन्-वि० । प्रकाशिते, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

देमिता-देशिन्या-अव्य० । कथायन्त्रेव्यर्थ, आ० म० १ अ० १ स्था० ।

देसिय-देशिक-पुं० । देशं देशं कथने, मोऽस्यास्तीति देश-कः । गुणै, उपदेशि, आ० म० १ अ० १ स्था० । विशेष० । व्य० । देशयतीति देशकः । अप्रवार्थान्, आ० म० १ अ० १ स्था० । हन्तेव्यापिनं, आ० म० २ श्रु० १ श्रु० ३ उ० ।

देशिन-त्रि० । उपदिष्टे, कथिते, विशेष० । आव० । पा० । जी० ।

देवमिक-त्रि० । दिवसयाने, “ देसयं च अईआहं, चितिऽज अ णुपुवभो । ” उक्त० २६ अ० ।

देमिगण-देशीय-त्रि० । देशोज्ज्वे, वृ० ३ उ० । यथा पाण्डु-धर्चनकम् । नि० सू० १६ न० ।

देमीता-देशीनस्-अव्य० । देशीभाषामाश्रित्यर्थे, वृ० २ उ० ।

देमीनाममात्रा-देशीनाममात्रा-स्त्री० । देशीजावानामकांशे, रा० ।

देमीपारपमाण-देशीपर्वपमाण-त्रि० । अङ्गुष्ठपर्यमितमुष्टि-प्रमाणे, देशीशब्दस्याऽङ्गुष्ठवाचकत्वात् । व्य० ८ उ० । नि० सू० ।

देमीजामा-देशीभाषा-स्त्री० । देशशब्दस्याऽपञ्चशभाषायाम्, आ० म० १ अ० । आ० ।

देमय-देशीजस्-त्रि० । देशीज (देशीजा देशनञ्ज्ञाः) ज० २४ श० ४ उ० ।

देमोहि-देशाधि-पुं० । देशप्रकाशके अवधिज्ञाने, स० ।

देह-देह-पुं० । न० । ‘ दिह ’ उपचये, देहः । आहारपरिणाम-जनितोपचये शरीरे, अनु० । उक्त० । आव० । विशेष० । प्रथ० । आ० सू० । आ० म० । स्था० । पिशाचनामभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

देहवलि-देहवलि-स्त्री० । अनुस्वारो नैपातिकः । देहवलि-मित्यस्याऽऽख्याते, आ० १ श्रु० १६ अ० । भिक्षावृत्तौ, देहव-लिक्ता नाम भिक्षावृत्तिः । आ० म० १ अ० २ स्था० ।

देहणी-देशी-पदके, दे० ना० ५ वर्ग ४८ गाथा ।

देहपुव्वलदोस-देहदुर्बलदोष-पुं० । सहननदुर्बले, पं० सू० ।

देहपरिणाम-देहपरिणाम-पुं० । प्रातर्विशेषायां शरीरगतौ, आ० म० १ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

देहपलोपण-देहप्रसोक्तन-न० । आदर्शाऽऽद्यो देहदर्शने, दशा० ३ अ० ।

देहवत्-देहवत्-न० । सहननजनिते शरीरसामर्थ्ये, वृ० ३ उ० ।

देहवलि-देहवलि-स्त्री० । भिक्षावृत्तौ, आ० म० १ अ० २ स्था० ।

देहमाण-मेक्षमाण-त्रि० । पश्यति, “ दिट्ठोरा देहमाणो देहमाणो चिट्ठो । ” म० ९ श० ३३ उ० । सूत्र० ।

देहली-देहली-स्त्री० । द्वारशाखाप्रांते अधःखण्डे, आ० म० २ अ० ।

देहविजुमा-देहविजुपा-स्त्री० । स्नानाऽऽदिकथायां देहपरिष्कि-यायाम्, वृ० १ उ० ।

देहविमुक्त-देहविमुक्त-पुं० । सिद्धे, म० ८ श० २ उ० ।

देहव्यापि-देहव्यापिन्-पुं० । शरीरमात्रव्यापके आत्मनि, द-शा० ४ अ० ।

देहसमाहि-देहसमाधि-पुं० । शरीरसमाधाने, पं० सू० ४ उ० ।

देहमहाव-देहस्वजाव-पुं० । शरीरस्वरूपे, व्य० ५ उ० ।

देहादिगिभित्त-देहाऽऽदिनिमित्त-न० । शरीरगृहपुत्रकलत्र-प्रभृत्यर्थे, पञ्चा० ४ विव० ।

देहि-देहिन्-पुं० । आत्मनि, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

दो-द्वौ-पुं० । “ द्वे दो वे ” ॥ ८ । ३ । ११६ ॥ द्विशब्दस्य प्रथ-मायां द्विवचने सस्कृते-द्वौ । प्राकृते-‘ दो ’ इति । प्रा० ३ पाद ।

दोआल-देशी-वृषभे, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

दोड-दोड-अव्य० । ‘ दो ’ इति निपातो विकल्पाय, “ दोहसि-णह उवाच ॥ ” वृ० ३ उ० ।

दोकिरिय-द्वैकिय-पुं० । द्वे क्रिये समुद्दिने द्विक्रियं, तदधीयते त-देदिनो वा द्वैक्रियाः । कात्याज्येन क्रियाद्यानुनवप्रकारेषु ग-त्ताचार्यप्रवर्तिनेषु पञ्चमनिष्ठेषु, स्या० ७ उ० ।

तदुक्तव्यता-

अट्टात्रीमा दो वा-ममया ‘ तड्या ’ सिद्धिं गयस्म वीरस्म । दोकिरियाणं दिट्ठी, उल्लुगतीरे समुत्पन्ना ॥ २६२४ ॥

अष्टाविंशत्यधिकं द्वे वर्षेने तदा सिद्धिं गनम्य ओम-महावीरस्यात्रांतरं द्वैक्रियनिष्ठवानां दृष्टिरुल्लुकातीरे समुत्प-न्नत ॥ २४२४ ॥

कथं पुनरियमुत्पन्ना ? इत्याह-

नखेनजणवत्तुल्लुगं, महगिरि धणगुल अज्जगंये य ।

किरिया दो गायगिहे, महातवातीरमणिनाए ॥ २४२५ ॥

उल्लुका नाम नदी, तदुपलक्षितो जनपदोऽप्युल्लुका । उल्लु-कानद्याधिकसिन्धोरे धूलिप्राकाराऽऽधूननगरावशेषरूपं खेट-स्थानमासीत्, द्वितीये तु उल्लुकातीरं नाम नगरम्, अन्ये स्था-

हुः-एतदेवोत्सुकार्तारं धूलीप्रकाराऽऽशुनत्वात्स्नेहमुच्यते, तत्र च महर्गागिरिशिष्यो धनगुप्तो नाम, अस्यापि शिष्य आर्यगङ्गो नामाऽऽचार्यः । अयं च नद्याः पूर्वतटे, तदाचार्यास्त्वपरतटे । ततोऽन्यदा शरत्समये सूर्यवन्दनार्थं गच्छन् गङ्गो नदीमुत्तरति, स च खट्वाटः । ततस्तस्यापिष्टादुष्णेन दह्यते क्लीं । अधस्तात् नद्याः शीतलजलेन शैत्यमुत्पद्यते, ततोऽत्रान्तरे कथमपि मिथ्यामोहनीयोद्वाद्यसौ चिन्तितवान्-अहो ! सिद्धान्ते युगपत्क्रियाद्वयानुभवः किल निषिद्धोऽहं त्वं कस्मिन्नेव समये शैत्यमप्ययं च वेदयामि, अतोऽनुभवविरुद्धत्वाच्चैव मागमेकं शोजनमाभातीति विचिन्त्य गुरुच्यो निवेदयामास । ततस्तैवद्वयमाणयुक्तिभिः प्रकाशितोऽसौ । यदा च स्वाप्नप्रसन्नशुद्धत्वाच्च किञ्चिदप्रतिपद्यते, तदा उद्घाट्य बाह्याः शृङ्गो विहन् राजगृहनगरमागतः, तत्र च महातपस्तीरप्रभवनामि प्रश्नं ॥ मणिनागनाम्नो नागस्य चैवमस्ति । तत्समीपे च स्थितो गङ्गः पर्यन्तः सरयुगपत्क्रियाद्वयवेदनं प्रकुर्यादिति स्म । तत्र श्रुत्या प्रकाशितो मणिनागस्तमवादीत्-महं दुष्ट शिक्षक ! किमेव प्रकाशयसि ? यतोऽत्रैव प्रदेशे समवसुनेन श्रीमद्भक्तमानस्वामिना एकस्मिन् समये गङ्गा एव क्रियाया वेदनं प्रकृतम, तद्वद्विष्येन मयाऽपि श्रुतम्, तत्र च ततोऽपि लघुतरः प्रकृपको भवान्, येनैव युगपत्क्रियाद्वयवेदनं प्रकुर्यासि ? तत्परित्यज्य चैतां कूटप्रकृपणाम्, अन्यथा नाशयिष्यामि त्वाम् । इत्यादितदुद्गतमयवाक्यैर्युक्तिवचनैश्च प्रवृत्तोऽसौ । मिथ्यादुष्टनं इत्वा गुरुमूलं गत्वा प्रतिक्रान्त इति ॥ २४२४ ॥

अत्र भाष्यम्-

नऽमुहं युगमुत्तमो, स ए सौ यजलपञ्जगंस्य ।

सूराजित्तमिरमो, सीउसिणवेपणो जयओ ॥ २४२५ ॥

लगोऽयमसगाहो, जुगवं उभयकिरिओवओगो ति ।

जं दो वि समयमेव य, मीरनिणवेयणाओ मे ॥ २४२७ ॥

गतायै, तवरमार्यगङ्गस्य लगोऽयममदुष्टो यदुत-युगपत्क्रियाद्वयसंवेदोपयोगोऽस्ति, यद्यस्मात् मे मम द्वे अपि शीतोष्णवेदने समकालमेव हन् । प्रयोगश्चात्र-युगपदुत्तरक्रियासंवेदनमस्ति, अनुभवसिद्धत्वात्, मम पादशिरोगतशीतोष्णक्रियासंवेदनवदिति ॥ २४२६ । २४२७ ॥

एव गङ्गोके किमभूदित्याह-

तरतमजेगेणायं, गुरुणाऽनिहिओ तुमं न लक्खेसि ।

समयाइमुहुमयाओ, मणोऽतिचज्जमुहुमयाओ य ॥ २४२८ ॥

गुरुणाऽभिहितोऽसौ-हन्त ! योऽयं युगपत्क्रियाद्वयानुभवस्तवया गीयते, स तरतमयोगेन क्रमेणैव भवतः संपद्यते, न युगपत्, परं सऽपि क्रमजननमस्य त्वं न लक्षयसि, समयव्यसिकाऽऽदेः कालस्य सूक्ष्मत्वात्, नद्या मनसश्चातिलक्षणाति-सूक्ष्मत्वेनाऽऽशुसंचारित्वादिति । तस्मादनुभवासिद्धत्वात्त्यसिकाऽयं हेतुरिति ॥ २४२८ ॥

हेत्वसिद्धिमेव ज्ञापयति-

सुदुमासुचरं चित्तं, इदिपदेसेण जेण जं कालं ।

संबज्जं तं तम्म-त्तनाण्हेउ ति नो तेण ॥ २४२९ ॥

चवलभण किरियाओ, जुगवं दो दूरभिणदेसाओ ।

पायसिरोगपसीउ-एहवेयणाऽणुभवस्वाओ ॥ २४३० ॥

सूक्ष्मस्य आशुचरं च चित्तं मनः, तत्र सूक्ष्म सूक्ष्मार्तीन्द्रियपुद्गलसंस्पर्शनिर्मुक्तत्वादाशुचरं तु शीघ्रसंचरणशीलत्वात् । ततश्च तदेवचुतं चित्तं येन २ कायाऽऽद्याकाररूपशोनाऽऽदिद्रव्यान्द्रियसंबन्धिना वेशेन सह यस्मिन् काले संबध्यते सयुज्यते तस्मिन् काले तस्य तन्मात्रज्ञानहेतुर्भवति-येन रूपशोनाऽऽदिद्रव्यान्द्रियदेशेन संबध्यते तज्जन्यस्यैव शीताऽऽदिविषयस्योष्णाऽऽदिविषयस्य वा एकतरविक्रान्तस्य हेतुर्जायते, न तु येनोन्मेषदेशेन सह तत्काले स्वयं तत्र संबद्ध तज्जन्यज्ञानस्यापि हेतुरित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । येनैवं, तेन कारणेन नो नैव दूरभिणदेशे द्वे क्रिये कोऽपि युगपदुत्पलनने संबध्यते इति संबन्धः । कथयुते द्वे क्रिये इत्याह-पादशिरोगतशीतोष्णवेदनयोः अनुभवनमनुभवस्वरूपे तदात्मके । अत्र प्रमाणः-इह पादशिरोगतशीतोष्णवेदने युगपन्न कोऽपि संवेदयते, निम्नदेशत्वाद्भिन्नाहमर्वाच्छरत्स्पर्शनक्रियाद्वयवदिति, अनुभवसिद्धत्वात्, इत्यासिद्धोऽयं हेतुरिति ॥ २४२९ । २४३० ॥

किञ्च-

उवओगमओ जीवो, उवउज्जं जेण जम्मि जं कालं ।

सो तम्मओवओगो, होह जहिदोवओगम्मि ॥ २४३१ ॥

उपयोगेनैव केवलेन निर्वृत्त उपयोगमयो जीवः । ततः स येन केनापि स्पर्शनाऽऽदीन्द्रियदेशेन कारणभूतेन यस्मिन् शीतोष्णाऽऽद्यन्तरावपये (जं कालं ति) यस्मिन् काले उपयुज्यते सावधानो भवति तन्मयोपयोगो भवति-यत्र शीताऽऽद्यन्तरार्थे उपयुक्तस्तन्मयोपयोग एव भवति, नान्यथोपयुक्त इत्यर्थः । उदाहरणमाह-(जहिदोवओगम्मि ति) यथा इन्द्रापयोगे वर्तमानो माणवकस्तन्मयोपयोग एव भवति, न पुनरर्थान्तरमयोपयोगः । इदमत्र तात्पर्यम्-एकस्मिन्काले एकत्रैवार्थे उपयुक्तो जीवः संभवति, न त्वर्थान्तरं, पूर्वोक्तसाहचर्याऽऽदिद्रव्यप्रसङ्गात् । ततश्च युगपत्क्रियाद्वयोपयोगानुभवोऽसिद्ध एवेति ॥ २४३१ ॥

एकस्मिन्नर्थे उपयुक्तः किमित्यर्थान्तरेऽपि नोपयुज्यते ? इत्याह-

सो तदुवओगमओ-वउत्तमसि ति तस्समं चैव ।

अर्थतरोवओगं, जाउ कहं केण वंमेण ? ॥ २४३२ ॥

स जीवः (तदुवओगमेत्तोवउत्तमसि ति) तस्य विवर्तित-कार्यस्योपयोगस्तदुपयोगः, स एव तन्मात्र तत्रोपयुक्ता व्यापृता निष्ठां गता शक्तिरस्य स तदुपयोगमात्रोपयुक्तशक्तिरिति कृत्वा कथं तत्समकालमेवार्थान्तरं उपयोगं यातु ? न कथं विदित्यर्थः, साहचर्याऽऽदिप्रसङ्गात् । किं च-सर्वैरपि स्वप्रदेशैरेकस्मिन्नर्थे उपयुक्तो जीवः केनोद्धरितेनार्थान्तरावपयोगं व्रजतु ? नास्त्येव हि स काश्चिदुद्धरितोऽशो येन तत्समकालमेवार्थान्तरावपयोगमभौ गच्छदिति भावः ॥ २४३२ ॥

यदि समकालमेव क्रियाद्वयोपयोगो न भवति, तर्हि कथं तमहं संवेदयामि ? इत्याशङ्कयाऽऽह-

समयाइमुहुमयाओ, मम्मसि जुगवं च भिन्नकालं पि ।

उप्पलदन्नसपवेहं, व जह व तदलायचकं ति ॥ २४३३ ॥

समयावतिकाऽऽदिकालरूपविनागस्य सूक्ष्मत्वाद् भिन्नकालमपि कालविनागेन प्रवृत्तमपि क्रियाद्वयसंवेदनमुत्पलपन्नशतवेधवद्युगपत्प्रवृत्तमिष मयमे त्वम् । न हि उपलपन्नशतमौलरात्रयेण व्यवस्थापितं सुतीक्ष्णयाऽपि सूक्ष्मा तेन समर्थेना-

ऽपि च वेधकर्त्ता समकालमेव विध्यते, किं तु कालभेदेन, उपर्युपरितनने अविज्ञेयार्थोऽर्थोवर्तिनः पत्रस्य वेधायोगाद्, अथ च वेधकर्त्ता युगपद्विहितमेव वेधं मन्यते, तद्वेधनकालभेद-
नस्य सूत्रमन्येन दुर्लभत्वात् । यथा वा तत्प्रसिद्धमन्त्रान्तर्गत-
कालभेदेन दिक्षु अमर्दाप अमणकालभेदस्य सूत्रमन्येन दुर्लभ-
गमत्वाभिरन्तरमणमेव लक्ष्यते, एवमिहापि शीतोष्णाक्रि-
यानुभवकालभेदस्य सूत्रमन्येन दुरवसंयत्वाद्युगपद्वेध तदनु-
भव मन्यते भवति ॥ २४३३ ॥

मनोऽपि शिरःपादाऽऽदिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रियान्तरैश्च
युगपन्न संबध्यते, किं तु क्रमणैव, केवलमाशुचारित्वेन सूत्र-
मन्येन च तस्य क्रमसंबन्धो न लक्ष्यते इति दर्शयन्नाह-

चित्तं पि नैदियाडं, ममेइ मममह य विषयचारि नि ।

ममयं व सुक्रमककुलि-दमणे सर्वोवक्ष्यति ॥ २४३४ ॥

चित्तमपि च, नैवेन्द्रियाणि, सममेव समेति-मनोऽपि नैवेन्द्रि-
यैः सह युगपत्संबध्यते इत्यर्थः । उपलक्षणत्वात्ताऽपि शिरःपा-
दाऽऽदिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैर्युगपत्संबध्यते, अथ च क्षिप्रचारि-
शोषमन्त्ररणशीलं तदिति कृत्वा समकालमेव युगपद्वेध सर्वत्र
संबध लक्ष्यते इति शेषः । दृष्टान्तमाह-(ममयं वेत्यादि)
ममयं वेत्येतदन्तरं योजितमप्याध्याया पुनरपीह योज्यते । तत्र
वाशब्दो यथापि, यथाशब्दश्च दृष्टान्तोपन्यासाय । यथा-शुष्क-
शङ्कुलकादशनं सर्वपामपि शङ्कुलिकागतस्पर्शसंग्रहस्पर्श-
शङ्कानामुपलब्धिः सर्वोपलब्धिस्समकं प्रयुक्ताऽपि समकं ल-
क्ष्यते, तथाऽत्रापि मनः शिरःपादाऽऽदिभिस्स्पर्शनेन्द्रियदेशैरि-
न्द्रियान्तरैश्च क्रमेण संबध्यमानमपि युगपत् संबध्यमानं ल-
क्ष्यते इत्यर्थः । इदमत्र हृदयम्-इह वीर्यं शुक्लं च शङ्कुलि-
कां कम्पचिद्वृत्तपतनद्वयं चक्षुषा वीक्ष्यमाणस्य रूपज्ञानमु-
पपद्यते, तद्वन् च घ्राणेनाऽऽजिघ्रस्यते गन्धज्ञानम्, तद्वन् च
रसनया आस्वादयतो रसज्ञानं, तत्स्पर्शं च स्पर्शनेन वेद्यतः
स्पर्शज्ञानं, चर्वणांश्च तच्छब्दं च शृण्वतः शब्दज्ञानमुपजायते ।
एतानि च पञ्चापि ज्ञानानि कोणैव जायन्ते, अन्यथा साह-
चर्याऽऽदिदोषप्रसङ्गात्, मत्यादिज्ञानोपयोगकाले चावध्यानुप-
योगस्याऽपि प्राप्ते, एकं च घटाऽऽदिकर्मणं विकल्पयतोऽनन्ता-
नामपि घटाऽऽद्यर्थविकल्पानां प्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । न चैतदस्ति ।
ततः क्रमेण जायमानान्येतानि ज्ञानानि प्रतिपत्ता युगपत्प्रप-
द्यन्ते इति मन्यते, समयाऽवतिकाऽऽदिकाविविज्ञागस्य सूत्र-
त्वाद्, एवमिहापि शिरःपादाऽऽदिभिः स्पर्शनेन्द्रियदेशैरिन्द्रिया-
न्तरैश्च क्रमेण संबध्यमानमपि मनः प्रतिपत्ता युगपत्संबध्यमान-
मभ्यवस्यति, न तु तत्प्राप्तोऽसौ मनसः स्वभावः, तथा चाक्त-
म्-" युगपज्ज्ञानानुपत्तिर्मानसो लिङ्गमिति । " यदि चोक्त्या-
येन सर्वेन्द्रियगारेणोपपद्यमान उपलम्भे क्रमेण संचरतो मन-
सः संचारो दुर्लभस्तर्हि क्रमेकस्यैव स्पर्शनेन्द्रियमात्रस्य शी-
तवेदोपयोगादुष्णवेदोपयोगरूप उपयोगान्तरे अन्ये तत्स-
ंचारः सुलभः स्याद्, अज्ञेयमाणे च तत्क्रमसंचारे शीतोष्णा-
क्रियाद्वयोपयोगविषयो युगपद्वेधसाधो ज्ञेय इति ॥ २४३४ ॥

यत्तदेवाऽऽह-

सर्विन्द्रियवृत्तं, जइ संचारो मणस्म दुष्कको ।

एगेंद्रीओवओगं-तर्म्म किइ होउ य सुलकखो ॥ २४३५ ॥

व्याख्यातव्यं ॥ २४३५ ॥

यदि पुनरेकस्मिन्नर्थे उपयुक्तमपि मनोऽर्थान्तरेऽप्युपयोग ग-
च्छेत्तदा को दोषः स्याद्?, इत्याह-

अन्नविणिउत्तपन्न वि-णिओगं लभइ जइ मणो तेणं ।

इत्थि पि त्रियं पुरओ, किमन्नचित्तो न लक्खेउ ॥ २४३६ ॥

अन्यस्मिन् शीतोऽदनाऽऽदिकेऽर्थे विनियुक्तमुपयुक्तमन्यविनि-
युक्तम्, मनो यदि (अन्नं नि) अन्य उष्णवेदनाऽऽदिकोऽर्थस्तद्वि-
षय उपयोगोऽन्यस्तमन्य विनियोगमुपयोगं लज्जे, (तेण ति)
तर्हि किमित्यन्याच्चित्तोऽन्यार्थोपयुक्तचित्तो देवदत्ताऽऽदिहस्ति-
नमपि पुरतो व्यवस्थितं न लक्ष्यते?, तस्मादेकस्मिन्नर्थे उप-
युक्तं मनो न कदाचिद्व्यार्थोपयोगं लभते इति ॥ २४३६ ॥

यदि त्वेकोपयोगे उपयोगान्तरमपीष्यते, तदैतदपि किं ने-
ष्यते?, किमित्याह-

विणिओगंतरलाभं, व किं ण नियमेण तो ममं चेव ।

पडवन्थुपमंखेज्जा-णंता वा जं न विणिओगा ? ॥ २४३७ ॥

एकोपयोगकाले विनियोगान्तरस्यापयोगान्तरस्य वा लाजे
इत्यमाणे (तो त्ति) ततः किमत्र क्रियाद्वयोपयोगलक्षणं निय-
मेन (जं ति) यत्प्रतिवस्तु अभ्यगयेया अतन्ता वा सममेव युग-
पदेव विनियोगा उपयोगा नेष्यन्ते? इदमुक्तं भवति-यदि शीत-
वेदोपयोगकाले उष्णवेदोपयोगोऽपीष्यते, नाह किमत्रानन-
क्रियाद्वयोपयोगनैयत्येन यदसंख्येया अतन्ता वा प्रतिवस्तु यु-
गपदुपयोगा न भवन्ति, यथेककाले द्वितीयोपयोगस्तथा य-
दवाऽपि भवन्तिवा भावः । इह च " द्वाउ अलंखज्ज, सखं-
जे आधि पउजवे लभइ । " इति वचनात्कस्मिन्नर्थे समकाल-
मवधिज्ञानिनः किञ्चोत्कृष्टोऽसंख्येया उपयोगाः प्राप्नुयान्तं,
शेषज्ञानिनां त्वन्ता इत्यजिप्रायवता प्रोक्तम्-" पडवन्थु अ-
सखेज्ज " इत्यादि ॥ २४३७ ॥

अत्र परामिप्रायमधिकृत्य परिहारमाह-

बहुवद्विहाइगहणे, नगुवओगतहुया सुपऽजिहिया ।

तपणंगगहणं चिय, उवओगाणगया न त्थि ॥ २४३८ ॥

ननु बहुवद्विधात्तमाऽनिश्रिताऽसद्विधध्वन्येनरवस्तुग्रहणे
पूर्वमिहंतावग्रहाऽऽदीनामनुज्ञाने एकस्मिन्नुपयोगबहुता श्रुतेऽ-
जिह्वेति । " पडवन्थुपमंखेज्जे " इत्यादि भिन्नसाधनमेवेति
परमोक्ते स्याद्-(तमणेगत्यादि) तद् बहुवद्विधाऽऽदिकं ब-
हूनाऽनेकपर्यायानां सामान्यरूपतया ग्रहणमात्रमेव ज्ञाने
उपयोगतत्त्वतामात्रव्यवस्थापनमेव, एकस्मिन्नु बहुव्येक-
काशमुपयोगानेकता वशात् नास्ति, क्रमेणैवोपयोगानां ज्ञा-
नं ॥ २४३८ ॥

यदुक्तं 'तमणेगहणं चिय' इति तदुपजीव्य परः प्राह-

समकमणेगगहणं, जइ सीओमिणहुगाम्म को दोमो? ।

केण व जणियं दोमो, उवओगदुगे विपारोऽयं ॥ २४३९ ॥

यथाचार्य ! समकं युगपदेकैकपामर्धानां ग्रहणं त्वयाऽप्यनु-
ज्ञायते, तदा शीतोष्णद्वये गृह्यमाणे को दोषः, येन गृह्यमाण-
गमा वृष्यते? । सूत्रमाह-(केण वेत्यादि) केन पुनर्भागतं-ह-
न्त! यत्समकमनेकाग्रग्रहणे दोषा गृह्यन्ते युगपदपि सामान्यरू-
पतया सेतावनप्राप्तगतादिवद्व्येकैऽर्था इत्येतन्न निवारयामः,
वयमित्यर्थः, केवलमिहोपयोगद्वये विचारोऽयं प्रस्तुतः । स
चोपयोग एकदा एक एव भवति, न त्वेक इति ॥ २४३९ ॥

पुनरपि परप्रश्नमाशङ्क्योत्तरमाह-

समयमणोगगहणे, एगणेगोवओगभेओ को ? ।

सामन्नमेगजोगो, खंधावागोवओगो व्व ॥ २४४० ॥

खंधारोऽयं साम-अमेत्तमेगोवओगया समयं ।

पञ्चत्थुविजागो पुण,जो सोऽणेगोवओग ति ॥२४४१॥

ननु समकं युगपदनेकार्यप्रदणे अभ्युपगम्यमाने कोऽयमेकानेको-
पयोगभेदो नाम,यनोच्यते-"अत्रओगाणेगया नत्थि ।" इति । अ-
ओत्तरमाह-(सामन्नमेगजोगो ति)यः सामान्योपयोगः स एको-
पयोगोऽनिधीयते,रक्तवावारापयोगवदिति दृष्टान्तः । अमुमेवार्थं
स्पष्टयति-"खंधारोऽयमित्यादि ।" समकं युगपदेव रक्तवावा-
रोऽयमित्येवं यत्सामान्यं सामान्यमात्रमाहकोऽय उपयोग इत्यर्थः,
स एकोपयोगना भग्यते । यः पुनः प्रतिवस्तु एते हस्तिनः,
अना अश्वाः, इमे रथाः, एते पदातयः, एते खड्गकुन्ताऽऽद्यः,
शस्त्राणकथंचाऽऽद्यः, पटकुटिकाः, ध्वजाः, पनाकाः, दक्षा-
शङ्खकादिसाऽऽद्यः, कर्मगसमाऽऽद्यश्चेत्यादिको विभागो जे-
दाऽयमसायः सोऽनेकोपयोग इति ॥ २४४० । २४४१ ॥

आह-एवमेकानेकोपयोगेवे भवद्वियुगपत्किं निषिध्यते ?,
इत्याह-

ते चिय न मंति समयं, सामन्नाणेगगहणमधिकरुद्धं ।

एगमणेगं पि तयं, तस्मा सामन्नजावेणं ॥२४४२॥

त एवानेकोपयोगाः समकं युगपन्न सन्ति न भवन्तीति
निषिध्यन्ते अस्माभिः । यत्तु सामान्येनानेकपामर्थानां युगप-
द् ग्रहण तर्दाधिकरुद्धमेव । (तस्मात्ति) तस्माद्युगपदनेकोपयोग-
निषेधेन । किमुक्तं भवतीत्याह- (एगमणेग पोत्थादि) य-
दि रक्तवावाराऽऽद्युपयोगे युगपदनेकार्यप्रदणमस्मात्तन्नुज्ञा-
यते, (तय नि) तदनकमप्यनेकार्यप्रदणमपि सदित्यर्थः, (ए-
गे नि) एकमेव तन्नत एकार्थप्रदणमेवेत्यर्थः, केनत्याह-
(सामन्नजावेण ति) सामान्यरूपतयेत्यर्थः । अयमत्र तात्प-
र्यार्थः-यदनेकार्यप्रदणमनुज्ञायते तत् सामान्यमेव रूपमाधि-
स्य, विशेषरूपतया त्वनेकार्यप्रदण नास्त्येव, एकस्मिन्
काले एकस्यैव विशेषोपयोगस्य सद्भावादिति ॥ २४४२ ॥

अमुमेवार्थं प्रकृते योजयन्नाह-

उमिणेयं सीएयं, न विजागो नोवओगजुगमित्थं ।

होज्ज समं जुगगहणं, सामन्नं वयणा पे ति ॥ २४४३ ॥

उष्णेयं शीतेयं वेदना इत्येवं योऽसौ विजागो भेदोऽसौ ने-
ष्टः शीतोष्णविभागेन शीतोष्णविशेषरूपतया युगपद् ग्रहण ने-
ष्टमित्यर्थः, अत एव तद्विषयमुपयोगस्य युगपन्नपम् । किं यु-
गपद्वस्तुव्यग्रहण संबंधा वेष्टम् ? । नैव, कुतः ? इत्याह-जथेत्
समं युगपद्वस्तुव्यग्रहणम् । किं विशेषरूपतया ? , नेत्याह- सा-
मान्य सामान्यरूपतयेत्यर्थः । कथम् ? , वेदना मे मम वर्तते इत्येवं
युगपद् व्यग्रहणं भवेत्, न तु शीतोष्णवेदनाविशेषरूपतयेत्यर्थः,
युगपदुपयोगस्य प्रसंगान्, तत्र च दोषाणामुक्तत्वादिति ॥ २४४३ ॥

आह-ननु यदि वेदनामात्रमाहकं सामान्यज्ञानं, तदैव शा-
तोष्णवेदनाविशेषमाहकमपि तत् कस्मान्नेष्यते ? , इत्याह-

जं सामन्नविमेषा, विलक्खणा तन्निबंधणं जं च ।

नाणं जं च विभिन्ना, सुदूरओवगहाऽवाया ॥२४४४॥

६६०

जं च विमेषं नाणं, सामन्नानाणुपव्वपमवस्सं ।

तो सामन्नविमेषं, नाणां नेगनमयस्मि ॥ २४४५ ॥

(तो ति) तस्मात्सामान्यमाहकं विशेषमाहकं च ज्ञान द्वेऽपि
नैकमये नैककालं भवत इति द्वितीयगाथायां संबन्धः ।
कुत इत्याह- (जं सामन्नित्यादि) यत्तस्मात्सामान्यविशेषा पर-
स्परप्रतीधवागन्तव्यकृणौ भिन्नजातीयवतः कथं तावेक-
कालमेकज्ञाने प्रतिजामेते ? , एकत्वमसङ्गात्, सामान्यतत्त्व-
पत्रिविधपतत्स्वरूपवत्त्वात् । मा भूत्प्रतिजासन्तथापि तद्वृत्ते
युगपद्विषयत इत्याह- यस्माच्च तन्निबंधनं सामान्यविशेषदे-
तुक्तं सर्वमपि ज्ञानं, तत्कथं तत्प्रतिभासमन्तरेणोत्पद्यते ? ।
सामान्यविशेषज्ञानयोरैकत्वादेककालं ते भविष्यत इति चेत्, त-
दयुक्तम्, कुतः ? , इत्याह-यस्माच्च सुदूरं विभिन्नौ सामान्य-
विशेषज्ञानरूपौ अवग्रहावधार्यावतं कथं समकालं भवतः ? ।
यद्यस्माच्चावश्यं सामान्यमाहकज्ञानपूर्वकमेव विशेषमाहक ज्ञा-
नं, नान्यगृहीतमीहते, नानोहितं निधीयत इत्यादिवचना-
दतः कथं तयोर्युगपत्संभव इति ॥ २४४४ ॥ २४४५ ॥

पुनरपि परः प्राऽऽह-

होज्ज न विलक्खणां, मययं मामन्ननेयनाणां ।

बहुयाण को विगेहो, समयस्मि निमेषनाणां ॥२४४६॥

नन्वाचार्य ! एव तर्हीस्तु यदुत सामान्यवेदनामात्रमाहक सा-
मान्यज्ञानं, शीतोष्णवेदनाविशेषमाहकं विशेषज्ञानरूपं भेद-
ज्ञानं चेत्तेने चे अपि सुदूरविलक्षणान्यान्समकं युगपन्न जव-
तः ; बहुतां तु शीतोष्णाऽऽदिविशेषज्ञानानां समयं एकस्मि-
न् कालं जायमानानां विशेषज्ञानरूपतया तेषां बहुनामपि तु-
ल्यत्वेन विश्रक्तयानावात्को विरोधः ? , येन शीतोष्णवेदनावि-
शेषज्ञाने युगपद् गच्छत्य निषिध्यते ज्ञानं ॥ २४४६ ॥

अत्रोत्तरमाह-

लक्खणाजेया उ चिय, मामसं च जमणेगविसयं नि ।

तमोत्तु न विमेष-न्नाणां तेण समयस्मि ॥ २४४७ ॥

तो सामन्नगहणा-णतरमीहियमवेइ तवमेयं ।

इय मामन्नविमेषा-वेक्खो जावेतिमो जेओ ॥ २४४८ ॥

तेन कारणेन समये एकास्मिन् काले बहूनि विशेषज्ञानानि
न भवन्ति । कुतः ? , इत्याह-तत्क्षणं शीतोष्णाऽऽदिविशेषणस्वरूपं
तस्य परस्परं भेदाद्विभक्तत्वात् तद्व्याहकाणि ज्ञानानि समकं
भवन्ति, यस्माच्चानेकावयवमनेकाधारं भागान्यम्, इत्यनन्त-
दगृहीत्वा न विशेषज्ञानमवृत्तिरस्तीत्यतोऽपि न युगपद्वि-
शेषज्ञानानि । ननुक्तं भवति-पूर्वं वेदनासामान्यं गृहीत्वा
तत ईहां प्रविश्य शीतेयं पादवेदेनेन वेदनाविशेषं निश्चि-
नोति । शिरस्थपि प्रथमं वेदनासामान्यं गृहीत्वा तत ईहां प्र-
विश्य उष्णेयामह वेदनेत्यववस्वति । न हि घटविशेषज्ञाना-
वनन्तरमेव घटाऽऽव्यवनामास्वरूपं गृहीते पटविशेषज्ञानमुत्पा-
यते, " उगहो ईदं प्रयाओ य " इत्यमुमेव क्रमेण घटाऽऽदिवि-
शेषज्ञानोत्पत्तिमभिधानात् । एवं च सति विशेषज्ञानादनन्तरम-
पि विशेषज्ञानं नोत्पद्यते, आस्तां पुनः समकालं, सामान्य-
स्थानेकार्यशेषाऽऽश्रयत्वात् । तच्च पूर्वमगृहीत्वा विशेषज्ञान-
व्याप्रसवादिति ।

यतश्चैव सामान्येऽगृहीते नास्ति विशेषज्ञानं, (तो ति) ततः

सामान्यप्रहणानन्तरमीदृशतद्देह सामान्यभेदं घटत्वाऽऽदिष्टा-
मान्याऽऽश्रये घटाऽऽदिशेषोपमित्यर्थः, अत्रात घटाऽऽदिरेषायम
इत्येषं निश्चिनोतीत्यर्थः । तत उत्तरभेदापेक्षया घट एव सा-
मान्यम् । तस्मिन् गृहीते ईदृशत्वा धातुजोऽयं न मति इत्येव नि-
श्चिनोति । ततो धातुजोऽप्युत्तरभेदापेक्षया सामान्यम् । तस्मि-
न् गृहीते ईदृशत्वा ताम्राऽयं न तु राजताऽऽदिः इतोऽपि निश्चि-
नोतीति । एवं सामान्यविशेषापेक्षा तावत्कर्तव्या, यावदन्तिमो
भेदः स कश्चिदन्तर्गता न प्रवर्तते । ततश्चेव न कश्चिद्विशेष-
ज्ञानानां युगपदवृत्तिसमयः, सामान्यरूपतया तु समकालमपि
विशेषाणां ग्रहणं जयेत् । यथा-मना, वनामन्यादि, न तु युग-
पदुपयोग इत्युक्तमेव । तथा च मतिः । भूतकाले एव शान्ताण-
विशेषज्ञाने । ततो भ्रान्तमेव समकालं शान्ताण्यक्रयाद्वयवेदनं
भवति इति ॥ २४४७ ॥ २४४८ ॥

इत्यादियुक्तशैलैः प्रहृष्टपितोऽपि न स्वाग्रहं मुक्तवान् गङ्गाः,
ततः किमित्याह-

इयं पत्नविश्रो वि जश्रो न पवज्ज तो तश्रो कश्रो वज्जो ।
तो रायगिडे ममये, किगियाओ दो पस्वतो ॥ २४४९ ॥
मणिनागेणारप्तां, जओववत्तिओ पमिबोहिओ वंतुं ।
इच्छामो गुरुमुत्तं, गंतुं तओ पटिकंतो ॥ २४५० ॥

व्याख्यातार्थे एवेति ॥ २४४९ ॥ २४५० ॥ दिशेण । उत्त० ।
आ० च० । आ० म० । आ० ।

दोक्खर-द्वयक्षर-न० । पण्डे, वृ० ।

" गतो भवे पञ्चयतोऽयं च, मिदुत्तया सीयलगतया य ।

ध्रुव भवे दोक्खरनामधेजा, लकारपञ्चतरिओ हकारो ॥ २५॥ "

द्वयक्षरनामधेयो भवेत्, तन्नान्तरगत्य लकारप्रत्ययभित्तो ह-
कार इति प्रतिपत्तव्यम्, प्राकृतशैल्या सण्डा, मस्कुत्वे तु षण्ड
इति । वृ० ४ उ० । दामे, व्य० ४ उ० ।

दोग्ग-दोग्ग-न० । दुर्गतिभावे, दारिद्र्ये च । ए० ब० ४
द्वार । वृ० । नि० च० । पञ्चा० ।

दोग्गिच्छिदमा-द्विगुच्छिदशा-स्त्री० । स्वरूपतोऽप्यनदक्षिताया-
म्, "दोग्गिच्छिदमाण इमं अश्मकाणा पणल्ल । न जहा-"नाए
विपाए उयवाए णानीम महामुविणा वावत्तारमध्वसुमिणा-
हारे गमगुत्ते एमेए इमं आदिथा । " द्विगुच्छिदशाश्च स्वरूपतो-
ऽप्यनदक्षिता । व्या० १० उ० ।

दोग्गुत्त-जुगुप्तिन्-त्रि० । नन्दके, उत्त० । जुगुप्तिने आत्मान-
माहार विना धर्मधुगधरणल्लममित्यंशलो जुगुप्ति । उ-
त्त० ६ अ० ।

दोग्ग-देशी-युग्मे, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

दोग्ग-दुर्गति-स्त्री० । दुष्टा गतिः दुर्गतिः । अथवा दुर्गो गतिः
दुर्गतिः । अथवा-दुःखं वा यत् संव्यते सा दुर्गतिः । दुर्गती
विषमत्यर्थः । अथवा-कुत्सिता गतिः दुर्गतिः । अनन्निर्वापितार्थे
दुःशब्दः । यथा-दुर्गतिः । नरकगतौ, तिर्यग्गतौ च । स्था०
१ उ० ।

दोग्गुत्त-दौर्गुण्य-न० । दुर्गुणत्वे, हा० ३१ अष्ट० ।

दोच्च-द्वितीयाद्ग-न० । शाकाऽऽदिनाज्याम्, " दोच्चं गति "
सामयिकी संज्ञा । ओदनाऽऽदमूलापेक्षया नोजनस्य राक्षशाक-
रणाणी द्वितीयाद्गान । वृ० १ उ० ।

दोच्च-दौत्य-त्रि० । दूतकर्मणि, हा० १ अ० ८ अ० ।

द्वितीय-द्वित्वसख्यापूरके, विपा० १ अ० ३ अ० । भ० । वपा० ।

दोच्चा-द्वितीया-स्त्री० । द्वितीयसत्तरात्रिन्द्वप्रतिमायाम्, पञ्चा०
१५ वि० ।

दोच्च-दोच्च-त्रि० । दोहनयोग्ये, "जहा गाबो दोच्चाति जा ।"
आचा० १ अ० १ च० ४ अ० २ उ० ।

दोण-दोण-पु० । माने, चत्वारः पुनरादकाः समुदिता एको
दोणः । व्यो० २ पाहु० । आ० । पञ्चप्रमाणं दोणमानम् । तं ।
दोणाऽऽश्रये सिन्धुवज्जायलपिते नगरे, मृ० २ अ० १ अ० ।
दोणः कियम्णमान इति प्रश्ने, उत्तरम्-चतुर्भिः कुरुभिः
प्रस्थः, प्रस्थैश्चतुर्भिरादकः, चतुर्भिरादकैर्दोणः, अत्र नाममाला-
वृत्तौ कुडवशब्देन प्रसृतिद्वयव्याख्यातमस्ति, तदनुसारेण यद्वा-
वति तद्दोणमानमवश्यम्, परमियम्णमानो दोण इति तु कपि
व्यक्तं दृष्टं न स्मरतीति । १८८ प्र० सेन ३ उल्ला० ।

दोण-देशी-आयुक्ते, हासिके च । दे० ना० ४ वर्ग ५०
गाथा ।

दोण-देशी-सरघायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ५१ गाथा ।

दोणमुह-दोणमुह-न० । द्वयोः पथोर्मुखमस्येति दोणमुहम् ।
जलस्थाननिर्गमप्रवेशने, आचा० १ अ० ८ अ० ६ उ० । पट्टे, हा० ।
प्रश्न० । व्य० । भ० । जी० । बाहुल्येन जलनिर्गमप्रवेशे,
दशा० ७ अ० । व्या० । ग० । यत्र जलस्थलपथावुभावापि ज्वतः ।
कल्प० १ अ० ४ अ० । जी० । नि० च० । ज० । अनु० । व्या० ।
उत्त० । "दोणमुहं जलपथेन" इत्यत्र तु जलपथेन स्थलपथेन
वा हाज्यामपि प्रकाराज्यां भाण्डमागच्छति तद् द्वयोः पथ-
योर्मुखमिति निरुक्त्या दोणमुखमुच्यते, तच्च तथा भृशुकच्छे
ताम्रालसं वा । वृ० १ उ० । नि० च० । आ० । जलस्थलपथापते
नगरे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

दोणमेह-दोणमेह-पुं० । याचना वृष्टेनाऽऽकाशविन्दुभिर्महती
गगरी ज्वियते तावत्प्रमाणजलवर्षिणि मेहे, विशेषः ।

दोणमूरि-दोणमूरि-पु० । अणहिलपट्टनगरे अनयदेवमूरि-
समकालिके स्वनामख्याने विद्वद्वरे, येन नयत्यङ्गेषु स्थाना-
न्नाऽऽदिषु अभयदेवमूरिकृतवृत्ते संशोधनमकारि ।

" अणहिलपाटकनगरे सेधवरवंसमानधुधमुत्थे ।

आदोणचार्याऽऽद्यै-विद्वद्भिः शोधिता चेति ॥ १॥ "

" शास्त्रार्थनिर्णयसुसौरभल्लपट्टस्य,

विद्वन्मधुवनगणस्य सदैव सेव्यः ।

आनिरुताऽऽश्रयकूलसन्निधौ कल्पः,

आदोणमूरिरवनधराः परागः ॥ २ ॥ " व्या० १० उ० ।

पञ्चा० । भ० । निवृत्तिककुसुमभःमूरिमुख्येन परिङ्कितगणनगु-
णवाप्येण संशोधिता ज्ञेयम् । हा० १ अ० ६ वर्ग १ अ० ।

दोणी-दोणी-स्त्री० । मौकायाम्, प्रश्न० १ आश्र० द्वार । ज-
लपारिपूर्णायां मदस्थां कुपिडकायाम्, अनु० ।

दोतिप्पभा-द्युतिप्रज्ञा-स्त्री० । चन्द्रस्याप्रमहिष्याम्, हा० १
अ० ६ वर्ग १ अ० ।

दोषिअ-देशी-चर्मकृते, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

दोषार-द्विधाकार-पु० । छव्यस्य द्विधाकरणे, स्था० ५ भा० ३ उ० ।

दोनागकर-दौर्जयिक-न० । कलाभेदे, म० ७२ सम० ।

दोमणमिया-दौर्मनसिका-स्त्री० । वैमन्यस्ये, स्था० ५ भा० २ उ० ।

दोमामिय-द्वैपामिक-न० । द्विमासपरिणाममन्यति द्वैमासिकम् ।
मासद्वयपरिमाणे, नि० चू० २० उ० ।

दोमामियपदिमा-द्वैमासिकपतिमा-स्त्री० । मासद्वयप्रानमा-
निर्वाहो साधुप्रतिज्ञाविशेषः, तत्र हि हो मासौ यावद् द्वे व-
त्ता भक्तस्य, द्वे एव च पानकस्य । श्री० ।

दोमिलि-दोमिली-स्त्री० । ब्राह्म्या लिपेर्लेश्यविधाने, प्रज्ञा० १ पद ।

दोर-दोर-स्त्री० । सप्तववरके, रज्जौ, आ० म० १ अ० १ लण्ड ।
कटिमुखे, दे० ना० ५ वर्ग ३८ गाथा ।

दोरज्ज-द्वैगज्ज-न० । रात्र्यद्वयभावे, स्था० ३ भा० १ उ० ।

दोव-दोव-पु० । अनार्यभट्टे, प्रज्ञा० १ पद ।

दोवारिय-दौवारिक-पु० । प्रतीहारं द्वारपालके, म० १, भा० ५ उ० । नि० चू० । ज्ञा० । रा० । "दोवारिज्ञा तु दारिद्रा दो-
वारिया दारं श्वेव (अन्तःपुरस्य) जैसि मिलेति ।" नि० चू० ६ उ० । श्री० ।

दोवारियभक्त-दौवारिकभक्त-न० । द्वारपालस्य कृतवृत्तेः त-
रापङ्कलाऽऽदेः पेटकाऽऽदिभक्ते, नि० चू० ६ उ० ।

दोविह-द्विविध-त्र० । द्विविध एव द्वैविध्यम् । द्विःप्रका-
रे, वत्त० २ अ० ।

दोवेझी-देशी-सायं भोजने, दे० ना० ५ वर्ग ५० गाथा ।

दोम-दोष-पु० । मिथ्याव्यतिरिक्तप्रमादकषाययागेषु, सूत्र० १
ध्रु० ११ अ० । प्रश्न० । मन्त्रे, ध० ३ अधि० । लौक्याऽऽदिके, अ-
न्त० ३ वर्ग० ८ अ० । आत्मनः परस्य वा दृश्यं, म० १२ भा० ५ उ० । मालिन्यकारिचेष्टायाम्, त० । काव्येषो धुर्मिकाऽऽदिः,
क्षेत्रदोषः संयमानुगुणत्वाऽऽदिः, छव्यदोषो भक्ताऽऽदिना श-
रीराननुकूलता, जावदोषो वृत्तान्तवृत्तानाऽऽदिदान्यादिः । पञ्चा० १७ वि० ।

द्वेष-द्विष्यत्यनेनेति द्वेषः । द्वेषवेदनीये कर्मणि, यत्रा द्वेषण द्वेषः ।
वेदनीयकर्मणाऽऽपादिते जावे, अप्रीतिपरिणामे, प० सू० १ सूत्र० ।
'एगे दोसे ।' स्था० १ भा० । आब० । श्री० । आ० चू० । म० ।
आ० म० । सूत्र० । ज्ञा० । ति० । नि० चू० । कल्प० । प्रश्न० । उप-
शमत्यागाऽऽत्मके, विकारे, वत्त० ६ अ० । परद्वेषाध्यवसाये,
आनु० । दुःखाभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपूर्वकविगर्हणे, ज्ञा० १५ भा० ।
स्वपराऽऽत्मनोर्बाधारूपे, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० । क्रोधमानकषा-
याऽऽत्मके, ग० २ आध० । स्था० । "दोमे दुषिहे पणत्त । तं
जहा-कोहे य, माणं य ।" प्रज्ञा० २३ पद ।

अथ दोषस्य द्वेषस्य वा व्याख्यामाह-

दूमन्ति तेण तम्मि व, दूमणपह देमणं व देसो वि ।

देसो च सो चउच्छा, दवे कम्मेयरविजिज्जो ॥२६६॥

"दुष" वैकृत्ये, दुष्यन्ति भिद्यन्ति भजन्ति तेन तस्मिन् वा
प्राणिन इति दोषः, दुषण वा दोषः, इति स्वयमेव दृष्टव्यम् ।
अथवा "द्विष" अप्राप्तौ, द्विषन्ति अप्रीतिं भजन्ति तेन तस्मिन्
वा प्राणिन इति द्वेषः, द्वेषण वा द्वेषः । इत्यपि स्वयमेव दृष्टव्यम् ।
कुतः पुनरिदं दृश्यते इत्याह- (अहं देसणं व देसो स्ति) अथवा
द्वेषणं द्वेष इति भावसाधनपक्षोपन्यासाद्वन्तरोक्तः स्वयमेव
दृश्यते । (देसो व सो चउच्छा स्ति) स च द्वेषो, वाशब्दाद् दो-
षा वा, नामाऽऽदिभेदाच्चतुर्धा दृष्टव्यः । तत्र ह्यज्यशरीरस्य-
तिरिक्ते ह्ये विचार्य (कम्मेयरविजिज्जो स्ति) कर्मद्रव्यदो-
षः, नो कर्मद्रव्यदोषश्च भवतात्यर्थः ॥ २६६॥

अस्य च द्विविधस्यापि स्वरूपमाह-

जुग्गा वद्धा वज्जं-तगा य पत्ता उदीरणावसियं ।

अहं कम्मदच्चदोसो, इयगं उट्ठवणाईओ ॥२६७॥

पूर्वध्वञ्चतुर्विधाः पुत्रलाः कर्मद्रव्यदोषः, नो कर्मद्रव्यदो-
षस्तु उट्ठवणाऽऽदिरिति ॥ २६७॥

जावदोषं भावद्वेषं वा प्राऽऽह-

जं दोमनेयणिज्जं, समुदाणं एम भावओ दोमो ।

वत्थुविकिडस्महात्तो-ऽनञ्जयमर्षाऽल्लिगो वा ॥२६८॥

यद्वेषवेदनीयं द्वेषवेदनीयं वा कर्म समुदीर्णमुद्यप्रसमेष
जावदोषो जावद्वेषो वा । अयं च स्वभावस्यस्य वस्तुनः शरी-
रदेशाऽऽदेर्विकृतस्वभावः कार्ये कारणोपचाराद् प्रकृत्यन्यथा-
भावरूपः । तत्र जावदोषोऽनञ्जयमर्षाऽल्लिगोऽऽदि-
कार्यगम्यः । भावद्वेषस्त्वप्रीतिर्लक्षणं च ॥ २६८॥

अत्र च क्रोधमानयोः कोऽपि मिश्रपरिणामोऽप्रातिजातमा-
मान्यनः सप्रहमेनेन द्वेषः, मायालोभौ तु प्रीतिजातिसामान्य-
तः, स एव रागमिच्छुर्नोति दर्शयन्नाह-

कोहं पाणं वाऽरीड, जाईओ वेड संगहे दोमं ।

मायालोभे य म पी-इजाइसामन्नओ रागं ॥२६९॥

गतार्था ॥ २६९॥

व्यवहारनरमाश्रित्याऽऽह-

मायं पि दोममिच्छइ, ववहारो जं पगेवयायाय ।

नाओवादाणे श्विय, मुच्छा लोओ ति तो रागो ॥२७०॥

न केवलं क्रोधमानौ, किन्तु मायामपि द्वेषमिच्छति व्यवहार-
नयो यस्मादियमपि परोपघाताय परवञ्चनायैव विधीयते । त-
तो माया द्वेषः, परापघातहेतुत्वान् क्रोधमानवदिति । न्यायेन
नीत्या मायामन्तरेणोपादीयते उपाज्यते इति न्यायोपादानं, त-
स्मिन् न्यायोपादानेऽपि विस्ते यता मूर्च्छा भवति, ततस्तदात्मको
लोभो रागः । अन्यायोपादाने तु विस्ते मायाऽऽदिकषायसंभवेन
द्वेष एव स्यादिति न्यायोपादानविशेषणमिति भावः ॥२७०॥

अनुसूत्रमाह-

उज्जुमुयमयं कोहो, दोमो मेसाणमयमणेगंतो ।

रागो ति व दोसो ति व, परिणामवमेण उ वमेओ ॥२७१॥

अनुसूचनयस्येदं मतम्-क्रोधः प्रथमकषायो द्वेषः अग्रीत्यात्म-
कत्वाच्छेषाणां तु मानमायाज्ञानानां रागद्वेषविविधारं प्रत्येतत्
तस्य मतम्; किमित्याह-अनेकान्तोऽतिशयः । एतदेव व्याचष्ट-
शेषे मानाऽऽदिकषायत्रयवर्गे कोऽपि रागः, कोऽपि वा द्वेषः,
इत्यथ परिणामवर्शेनैवावसेयो निश्चयो नान्यथान् ॥२६७१॥

कुत इत्याह-

संपयगाहि त्ति नओ, न उवआगदुगमेगकालम्पि ।

अपीऽपीऽपेतो-वओगओ तं तथा दिमः ॥ २६७२ ॥

यतः साम्प्रतप्राप्ती वर्तमानैकक्षणवस्तुप्राप्ती तकोऽलो अ-
नुसूचः, ततः क्रोधमानौ द्वेषो, मायालोभौ तु राग इत्येवम-
सौ न मन्यते, मानाऽऽदिकणकाले क्रोधाऽऽदिकणाभावात्,
तदभावश्च तयोः कर्मभावत्वात्, प्राकनश्य चोत्पत्त्यनन्तर-
मेव विनाश इति । स एव च मानो द्वेषो जयति, कदा ?,
परगुणेषु यो द्वेषोऽपीतिस्तदुपयोगे तद्व्यवस्थापरिणतिकाल-
त इत्यर्थः । अस्तु वा क्रोधमानाऽऽदिना समकालमाधिता,
तथाऽऽयुगयोगव्रयमसाविककाल म मय न इति कथं भिन्नक-
यद्वयोपगाद् द्वेषो रागो वा स्यात् ? । इत्याह-(न उव-
आगदुगमेगकालम्पि (स) न च कषायरूपोपयोगमेककाल-
मसौ मन्यते, येन क्रोधमानौ, द्वेषो, मायालोभौ तु रागः
स्यादिति । तर्हि किमसौ मन्यते ?, इत्याह-(अपीऽपेत्यादि)
अपीतिप्रतिपत्तिमात्रोपयोगतस्तं त मानाऽऽदिकषायं तथा तथा-
व्यपदिशति ॥ २६७२ ॥

एतदेव ज्ञाययति-

माणो गगो त्ति पओ, साहंकारोवओगकालम्पि ।

सो चैय होइ दोसो, परगुणहोसोवओगम्पि ॥ २६७३ ॥

माया होजो चैव, परोवयाओवओगओ दोसो ।

मुच्छेवओगकाले, रागोऽभिस्संगभिगो त्ति ॥ २६७४ ॥

मानो राग इति अनुसूचस्य सम्मतः । क ? , साहंकारोप-
योगकाले-स्वस्मिन्नात्मव्यहोऽहं जसो जल्लामत्येवं योऽस्मावह-
कारो निजगुणेषु बहुमानोऽभिस्वस्तदुपयोगकाले तदुपयो-
गममये इत्यर्थः, (स एव च मानो द्वेषो जयति, कदा ?,
परगुणेषु यो द्वेषोऽपीतिस्तदुपयोगे तद्व्यवस्थापरिणतिकाल-
त इत्यर्थः) एवं परोपघातात् स्वाप्रियमायां मायालोभौ
द्वेषः, स्वशरीरस्थानस्वजनाऽऽदिषु मुञ्छादयोऽकाले तु तावैव
रागः । कुतः ? , इत्याह-अभिस्वस्तदुपयोग इति कृत्वा । अभिस्वस्तो
हि रागो, यद्वै स्वशरीराऽऽदिषु मूर्खोपयोगः, स एकोऽभिस्वस्त
इति युक्तमस्य रागत्वमिति भावः ॥ २६७३ ॥ २६७४ ॥

अथ शब्दाऽऽदिनवचनममाह-

सहाइमयं माणे, मायाए चिय गुणोपगागय ।

उवओगो होजो चिय, जओ म तस्येव अवहको ॥ २६७५ ॥

मेमसा कोहो वि य, परोवयायमइव त्ति तो दोसो ।

तद्व्यवणो य होजो, अह मुच्छा केवलो रागो ॥ २६७६ ॥

मुच्छाणुरंजणं वा, रागो संदूगणं ति तो दोसो ।

सहस्म व भयगेयं, इयरे एकैकत्रियपक्का ॥ २६७७ ॥

शब्दाऽऽदिनयानामिदं मतं, माने मायायां च स्वगुणोपकाराय
आत्मन उपकाराय व्याप्रियमायायां य उपयोगः स लोभ एव,

यतः स स्वगुणोपकारोपयोगः स्वात्मनि मूर्खोऽऽत्मकत्वात् त-
त्रैव लोभेऽवहकोऽन्तर्भूतः । तथा च सति स मानमाययोः स्व-
गुणोपकारोपयोगः स्वाऽऽत्मनि मूर्खोऽऽत्मकत्वात्तान्न इव राग
इत्यभिप्रायः । शेषास्तु परोपघातोपयोगरूपा मानमाययोरंशाः
क्रोधश्च सर्वः, एते सर्वे परोपघातमयास्ततो द्वेष इति मन्त-
व्याः । न केवलमेते तथा लोभोऽपि द्वेषः । किं सर्वः ? , नेत्याह-
यतस्तद्व्यवणं परोपघातोपयोगरूपः । अथ परोपघातोपयोग-
रूपो मूर्खोपयोगाऽऽत्मको लोभः पृच्छयते, तत्राऽऽह--केवलं राग
एवासाविति । अथवा किं बहुनोक्तेन ? , संक्षिप्य ह्यमः । किमि-
त्याह (मुच्छेत्यादि) इह सर्वेष्वपि क्रोधव्यतिरिक्तेषु मानमाया-
लोभकषायेषु यन्मूर्खोऽऽत्मकमनुरञ्जनं यः काश्चिन्मूर्खोपयोग
इत्यर्थः । स रागो मन्तव्यः । अथ संवृणमप्रीत्युपयोगस्ततोऽ-
सौ द्वेषो ज्ञातव्यः । शब्दनयस्येवं भजना विकल्पना । वाश-
ब्दात् अनुसूचस्य च । अथो तु संप्रहव्यवहारन्या, नैगमस्यान-
योरेवान्तर्जावादेकैकस्थितपक्षौ-एकैकः स्थितो नियमितः पक्षौ
यकोस्तावेकैकस्थितपक्षौ । तथाहि-सप्रह्वनयः क्रोधमानौ
द्वेषमेवेच्छति, मायालोभौ तु रागम् । व्यवहारनयोऽपि लोभं
रागमेव मन्यते, शेषकषायत्रयं तु द्वेषमेवेति । अतः शब्दाऽऽदि-
नया भजनाऽऽयुगमपरन्वादेकैकस्थितपक्षवाच्यं तादृशं
निष्ठा इति । तदेव व्याख्यातौ रागोदयो ॥ २६७५ ॥ २६७६ ॥
॥ २७७७ ॥ विज्ञे- "इमं दोसे पणसे । नं जहा-तज्जाय-
दोसे मइमंगदोसे पसत्यादोसे परिहरणदोसे सल्लखण-
कारणहेदोसे संकामणनिगहवण्टू दोसे । " इत्यादि १० ठावा
(व्याख्या तत्तच्छब्दोपरि)

द्वेषे उदाहरणम्-

"लोकेन बहुना मार्ये, नावा धर्मकनि मुनिम् ।

गङ्गामुत्तारयामास, नन्दनामकनायिकः ॥ १ ॥

लोकाऽगादतरं द्रष्टुं, मुनिस्तेन धृतः पुनः ।

भिक्षाविला व्यतिक्रान्ता, स तथाऽयमुत्तम तम् ॥ २ ॥

अमुच्यमानो कथः सः, मुनिर्दृष्ट्वायप्रविष्टिकः ।

आहोवय कृपा दृष्ट्वा, तमधाहीत् पलातवत् ॥ ३ ॥

कापि धामे सभायां सोऽभयद् मृत्वा गृहोत्तकः ।

सोऽपि साधुर्गतस्तत्रा-विशदोक्तं च तां सभाम् ॥ ४ ॥

गृहोत्तकोऽपि तं दृष्ट्वा, कोपेनाभूज्जलान्नव ।

भुजानस्य मुनेरुद्धे, चिक्रेप पावक ततः ॥ ५ ॥

स मुनिर्धनं यत्राऽऽस्ते, तत्र तत्र तथैव सः ।

मुनिर्होवा स पयायं, नन्द इत्यवहलया ॥ ६ ॥

गङ्गा विशति पायोधि, वर्षे वर्षे पराध्वना ।

वाहस्तत्र चिरत्यक्तो, मृतगङ्गेति कथ्यते ॥ ७ ॥

हंसोऽचुन्मृतगङ्गायां, स नन्दाऽऽत्मा गृहोत्तकः ।

कर्मधर्मसमायोगात्, साधेन लममन्यदा । ८ ॥

साधुः संवरमाणः सः, महात्मा तेन वर्त्मना ।

माघमासे वसन्तत्र, हंसस्ते प्रेक्ष्य सोऽकुपत् ॥ ९ ॥

पक्षौ भूत्वाऽथ नारेण, वीरैरश्वचम्पुनिम् ।

दृश्यन्तत्रापि मृत्वा सः, सिंहोऽचुद्धृजनाऽवले ॥ १० ॥

सोऽगात्त्रापि साधेन, सिंहस्त कथितोऽभ्यगात् ।

दृश्यन्तेन तथैवाप्तौ, वाराणस्यामभूद्वदः ॥ ११ ॥

सोऽपि तत्र गतः साधु-दृष्ट्वा तं वदुरीर्यया ।

जघान लेष्टुमिष्टं, मत्वा तमपि सोऽवदत् ॥ १२ ॥

अकामनिजरायोगा-द्वाजा तथैव सोऽभवत् ।

जातीः समार नन्दाऽऽद्या-स्ततो दध्यौ भयव्रतः ॥ १३ ॥
कथञ्चिच्चिद्वि ज्ञाने तं, कथयाम्यधुनाऽपि तत् ।
तद्वक्तानोपायनूनां, समस्यां स व्यर्थादमाम् ॥ १४ ॥
गङ्गायां नाविको नन्दः, सभायां च गृहोलकः ।
मृतगङ्गानटे हंसः, सिंहश्चाज्जनपर्वते ॥ १५ ॥
यदुर्वीराणस्त्रीपुर्या, राजा तत्रैव चाभवत् ।
य एतां पुरयेताम्य, राज्यायै चितराज्यहम् ॥ १६ ॥
पठन्ति तत्र सर्वेऽपि, समस्यां तामिमो जनाः ।
विहरन् सोऽपि तत्रैव-ऽऽगत्याऽऽरात्रे मुनिः स्थितः ॥ १७ ॥
तां चाऽऽरामिकपठितां, श्रुत्वा साधुरपुरयत् ।
यनेयां घातको यश्च, सोऽप्यत्रैव समागतः ॥ १८ ॥
अधीत्याऽऽरामिकस्तां स, पठति स्म नृपाप्रतः ।
राजा मुमुर्धे तत् श्रुत्वा, जयनुरारामिक जनाः ॥ १९ ॥
सोऽवदन्न मयाऽपूरे, स्वधो राजा जगाद तम् ।
केनेय पुरेता धृष्टि, स स्थाऽऽह्वाऽऽगन्तुकमाधुना ॥ २० ॥
नृपस्तत्र नरात् प्रेषात्, सुप्रसन्नः स चेन्मयि ।
तत्रैव त्वत्पदोपास्त, नमामि कृत्यामि च ॥ २१ ॥
अनुज्ञानोऽन्यथा मत्वा, आहोऽभूद्देशनाश्रुतः ।
अयाऽऽलोच्य प्रतिक्ता-नो, निवृत्तिं साधुरप्यगात् ॥ २२ ॥
आ० क० ।

(रागस्य रूपस्य च हेतवः " चरणाविह " शब्दे तृतीयभागे
११२८ पृष्ठे दर्शिताः) अर्थः कोपे च । दे० ना० ५ वर्ग ५१ गाथा ।

दोसंजाण-द्वेषध्यान-न० । अर्थः निमात्रं परद्रोहाध्यवसायां वा
द्वेषः, तस्य ध्यानं, मधुदेवपिङ्गलाऽऽद्योरिव धर्मरुचिनाचिकन-
न्दयोरिव वशात्पत्तां वीरकदवस्थेव वा दुर्ध्याने, आनु० ।

दोसउरिया-दोषाक्रिया-स्त्री० । ब्राह्मीलेख्यविधाने, स० १७
सम० ।

दोसकिरिया-द्वेषक्रिया-स्त्री० । द्वेषजन्यक्रियाभेदे, आ० चू०
४ अ० ।

दोसनिग्रायणाविणय-दोषनिर्घातनाविनय-पु० । क्रुद्धाऽऽदेः
क्रोधाऽऽद्यपतयनाऽऽत्मके धिनयभेदः, दशा० ।

मे किं तं दोसनिग्रायणाविणयः ? दोसनिग्रायणाविणय
चञ्चिविह्वे पभात्ते । तं जहा-क्रुद्धस्म कोहं विणयता जवति,
दुष्टस्म दोसं गेहिहता जवति, कंम्विरुप कंखं छिदिता
जवति, आयासुपपिण्डिते यावि जवति । मे तं दोसनि-
ग्रायणाविणय ॥

साम्प्रतं दोषनिर्घातनार्थं पिपृच्छिपुष्टिमाह-" मे किं तं "
शयादि प्रश्नसूत्र कण्ठ्यम् । गुरुमाह-दोषनिर्घातनाविनयश्चतु-
र्विधश्चतुःप्रकारः प्रकृतः । तत्रैव- (क्रुद्धस्मेति) क्रुद्धस्य क्रोध-
निर्घातना भवति १, दुष्टस्य दोषं निगृहीता भवति २, का-
ङ्क्षितस्य काङ्क्षावृत्तेरहितता भवति ३, आत्मसुप्रणिधित-
त्वापि भवति ४ । तत्र क्रुद्धस्य किञ्चिद्विहितमात्राद्योर्दो-
षां मृदुलकृणं मृदुपुत्रताऽऽदिभिर्निर्घातना अनेता भवति ।
क्रात्रपरित्यागपक्षमाचारं वा शिक्तायता भवति १, दुष्टस्य
कपार्यविषयपारणामधनः, अहङ्काराद्विष्टस्य वा आचारजाव-
शीतो विनयि ॥ भवति । अथ वा दोषोपनेता जवति २ । (क-
६६१)

स्तिनत्ति) काङ्क्षितो नाम जकपानपरममयपात्रात्मनप-
रिक्तान्यद्वस्तुदर्शनममुपपन्नानिलापस्य काङ्क्षां तत्प्राप्तिक-
र्षां व्युत्प्रेक्षयिता तदात्रापि विनयिता भवति, प्रापयिता इ-
त्यर्थः ३ । वस्तु-तरदर्शनात् तदात्रापि पापनता वा भवति
४ । वक्तं च " संपुण्यमेव तु भवे गणित्त, ज कस्त्रियाणं पवि-
णह कंखं । " इति । (आयत्त) आत्मसुप्रणिधितः,
कथं संतवनीति चत् ? । वक्तव्ये-यदा स्वयमेव परमपरोक्ष-
पुन प्रवर्तते, तदा स सुप्रणिधित उच्यते । प्रणिधानं वा
प्रणिधितः, शोभना नाधः सुप्रणिधितः, तदांश्चापि भवति । आ-
कारान्तत्वं प्राकृतत्वात् । " संतं " इति व्यक्तम् । दशा० ५
अ० । व्य० ।

दोसणिज्जत-देशी-चन्द्रे, दे० ना० ५ वर्ग ५१ गाथा ।

दोसणिस्मिय-द्वेषनिःसृत-न० । द्वेषे निःसृतं मत्सरिणां गुणव-
त्पि निर्गुणाऽर्थमन्यादरूपे सृष्टान्ते, स्था० १० डा० ।

दोसदंमि-दोसदर्शिन-त्रि० । दोषस्य स्वरूपतां वेत्तारि, आचा०
१ भु० ३ अ० ४ उ० ।

दोसपरिग्रायणाय-दोषप्रतिघातविनय-पु० । दोषाः क्रोधा-
ऽऽद्यस्तेषां प्रतिघातो निर्घातना, स पच विनयां दोषप्रतिघात-
विनयः । दोषनिर्घातनाविनय, प्रथ० ६५ चार ।

दोसपरिग्रायणा-दोषप्रतिग्रायणा-पु० । दोषनिषेधे, पञ्चा०
१६ वि० ।

दोसपरिग्रायणा-दोषप्रतिकारज्ञात-पु० । रोगचिकित्सादा-
हरणे, पञ्चा० १९ वि० ।

दोसपरिमेह-दोषप्रतिषेध-पु० । निर्दोषतायाम्, पञ्चा० १३
वि० ।

दोसवंधन-द्वेषवन्धन-न० । द्वेषवत्यमेनेति वा द्वेषः, द्वेष-
व बन्धनं द्वेषबन्धनम् । द्वेषवन्धने, आ० चू० ४ अ० । द्वेष-
मोहनीयत्वस्य च । पञ्चा० २ पद ।

दोसपरिहय-दोषपरिहय-पु० । दोषा रोगाऽऽद्य, तैः रहितः ।
रागाऽऽदिहते, मृ० प्र० २० पादु० ।

दोसव-दोषवत्-त्रि० । दोषयुक्ते, पञ्चा० ८ वि० ।

दोसवत्तिया-द्वेषवत्तया-स्त्री० । अप्रतिकारकायां क्रियायाम्,
आच० ४ अ० । सा कुविदा पात्ता-कोहणिस्मिया य, माणि-
स्मिया य । कोहणिस्मिया अप्पणावृत्ते, परस्म कोह उपा-
एड । माणिस्मिया सथ मज्जति, परस्म वा माण उपाएड ।
आच० ४ अ० । मृ० निद, स्था० १ डा० ४ उ० । क्रियाभेदे,
आ० चू० ४ अ० ।

दोसमयागगरी-दोषशतगरी-स्त्री० । दोषाः परस्परकग्रह-
मत्सरगालिप्रदानमर्म्मादुप्राप्तकलदुप्रदानजल्पनजापप्रदानस्य-
परप्राणाघातचित्तनाशयस्तेषां शतानि तेषां गरीरका भा-
जनविशेषः । दोषशतभूतयोः कुरन्त्याम्, न० ।

दोसा-स्त्री० । ब्राह्मीलेख्यविधाने, प्रज्ञा० १ पद ।

दोसणिअ-देशी-निर्मशीकृते, दे० ना० ५ वर्ग ५१ गाथा ।

दोमारण-देशी-कोप, दे० ना० ५ वर्ग ५१ गाथा ।

दोसिणा-उयोत्स्ना-खी० । चन्द्रलेखयायाम्, च० प्र० ।

उयोत्स्नालक्षणम्-

ता कठं ते दोमिणालक्षणं आहिता ति वदेज्जा । ता दोमिणा ति अ चंद्रेमा ति अ । दोमिणा ति य किं अट्टे, किं-
लक्षणं । ता एगट्टे एगलक्षणं आहिता । मूलेस्मा
ति य आयवे ति य किं अट्टे किंलक्षणं । ता एगट्टे एग-
लक्षणं । ता ज्ञाया ति य अंधकारे ति य किं अट्टे किंल-
क्षणं । ता एगट्टे एगलक्षणं ।

कथं उयोत्स्नालक्षणमाख्यातमिति । एतदेवंरूपमेव प्रथममु-
च्यते- (ता कठं ते इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत्, कथं केन प्रका-
रेण, भगवन् ! त्वया उयोत्स्नालक्षणमाख्यातमिति वदेत् । एवं
सामान्यतः पुनः विवक्षितप्रत्ययार्थप्रकटनाय विशेषप्रश्नं करो-
मि (ता चंद्रेस्मा इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । चन्द्र-
लेखया इति उयोत्स्ना इति । अनयोः पदयोः । अथवा उयोत्स्ना इ-
ति चन्द्रलेखया इत्यनयोः पदयोरिहाकाराणामनुपूर्वभेदेना-
र्थभेदो दृष्टो, यथा यद्वा न द्व इति पदानाम् । अपि चानुपूर्वी-
भेददर्शनादर्थभेददर्शनं यथा पुत्रस्य गुरुः, गुरोः पुत्र इतिवत् ।
इहापि कदाचिदानुपूर्वीभेदार्थभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्यता-
त् चन्द्रलेखया इति उयोत्स्ना इत्युक्त्वा, उयोत्स्ना इति श्लेषया
इत्युक्तम् । अनयोः पदयोरानुपूर्वोऽनानुपूर्वो व्यवस्थितयोः
कोऽर्थः, किं परस्परं निम्ने, उताभिम्ने इति । स च किंलक्ष-
णः किंलक्षणाः लक्ष्यते तदन्यव्यवच्छेदेन ज्ञायते येन लक्षण-
मसाधारणं स्वरूपं यस्य स तथा । एवं प्रश्ने कृते भगवाना-
ह- (ता एगट्टे एगलक्षणं इति) 'ता' इति पूर्ववत् । चन्द्र-
लेखया इति उयोत्स्ना इत्यनयोः पदयोः आनुपूर्व्या अनानुपू-
र्व्या वा व्यवस्थितयोरेक एवान्निष्ठ एवार्थः । य एव एकस्य
पदस्य वाच्योऽर्थः, स एव द्वितीयस्यापीति भावः । (एगल-
क्षणे इति) एकमभिन्नमसाधारणं लक्षणं यस्य न तथा । किनुक्तं
भवति ।-यदेव चन्द्रलेखया इत्यनेन पदेन चान्यस्य साधारण-
स्वरूपं प्रतीयते तदेव उयोत्स्ना इत्यनेनाऽपि पदेन, यदेव च
उयोत्स्ना इत्यनेन पदेन तदेव चन्द्रलेखया इत्यनेनाऽपि पदेन-
ति । एवम्-आतप इति सूर्यश्लेषया इति । तथा अंधकार इति ज्ञा-
या इति । अथवा-ज्ञाया इति अंधकार इति । एतेषु पदेषु विषये
प्रश्ननिश्चयनमूत्राणि भावनीयानि । च० प्र० २० पादु० ।

उयोत्स्नावृद्धिर्हानो-

ता कता ते दोसिणा बहु आहिता ति वदेज्जा । ता दोमि-
णापक्वेण दोमिणा बहु आहिता ति वदेज्जा । ता कठं ते
दोमिणापक्वे दोमिणा बहु आहिता ति वदेज्जा । ता अं-
धकारपक्वातो दोमिणे पक्वे दोमिणा बहु आहिता ति
वदेज्जा । ता कठं ते अंधकारपक्वातो दोमिणा बहु आहि-
ता ति वदेज्जा । ता अंधकारपक्वातो णं दोमिणापक्वं अय-
माणे चंद्रे चत्तारि वायाले मुहुत्तसते ज्ञायालीसं च वा-
वडिजागे मुहुत्तस्म जाइ चंद्रे विरज्जति, तं जहा-पदमाते पदमजागं
० जाव पण्णमीए पण्णमं जागं । एवं खलु दोमिणाप-
क्वातो दोमिणापक्वे दोमिणा बहु आहिता ति वदेज्जा । ता केवति-
ता णं दोमिणापक्वे दोमिणा आहिता ति वदेज्जा । ता परिता

असंखेज्जा भागा । ता कता ते अंधकारे बहु आहिता ति वदे-
ज्जा । ता अंधकारे पक्वे अंधकारे बहु आहिता ति वदेज्जा । ता
कठं ते अंधकारे पक्वे अंधकारे बहु आहिता ति वदेज्जा । ता
दोमिणापक्वातो णं अंधकारपक्वे अंधकारे बहु आहिता ति
वदेज्जा । ता कठं ते दोमिणापक्वातो अंधकारे बहु आ-
हिता ति वदेज्जा । ता दोमिणापक्वातो णं अंधकारपक्वं
अयमाणे चंद्रे चत्तारि वायाले मुहुत्तसते ज्ञायालीसं च वा-
वडिजागे मुहुत्तस्म जाइ चंद्रे रज्जति, तं जहा-पदमाते पदमं
जागं ० जाव पण्णमीए पण्णमं जागं । एवं खलु दोमिणाप-
क्वातो अंधकारपक्वे अंधकारे बहु आहिता ति वदेज्जा । ता
केवति णं अंधकारपक्वे अंधकारे आहिता ति वदेज्जा । ता
परिता असंखेज्जा जागा ।

(ता कता ते दोसिणा इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । कदा कस्मिन्
काले भगवन् ! ते त्वया उयोत्स्ना प्रभृता आख्याता इति वदेत्
! । भगवानाह- (ता दोमिणमित्यादि) 'ता' इति पूर्ववत्, उयो-
त्स्नापक्वे उयोत्स्ना बहु आख्याता इति वदेत् । (ता कठं ते
इत्यादि) 'ता' इति प्रावत् । कथं केन प्रकारेण भगवन् ! त्वया
उयोत्स्नापक्वे उयोत्स्ना बहु आख्याता इति वदेत् । भगवानाह-
(ता अंधकारे) इत्यादि सुगमम् । " ता कठं ते " इत्यादि प्र-
श्नसूत्रं निगमिद्धम् । निश्चयनमाह- (ता अंधकारपक्वा-
तो इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् । अंधकारपक्वात् उयोत्स्ना-
पक्वमयमानश्चन्द्रमाध्यारि मुहुत्तशतानि वाचत्वारिंशानि वि-
चत्वारिंशदधिकानि षट्चत्वारिंशतं च द्वाविष्टभागान् मुहुत्त-
स्य यावत् उयोत्स्ना निरन्तरं प्रयज्जते । तथा चाह याति याव-
त् चन्द्रो विरज्जते शनैः शनैः राहुविमानेनाऽऽवृत्तस्वरूपो भ-
वति, मुहुत्तमेखागणिते भावना प्राभवत् कस्यैवा । कथमनावृ-
तो जवतीत्याह । तथा-प्रथमायां प्रतिपद्युक्तायां तिथौ प्र-
थमपञ्चदशविष्टभागसत्कभागवतुष्टयप्रमाणं यावदनावृत्तो
भवति, द्वितीयस्यां तिथौ द्वितीयं भागं यावत् । एवं तावत्
द्वष्टयं यावत् पञ्चदश्यां पञ्चदशमपि भागं यावदनावृत्तो भव-
ति, सर्वाऽऽत्मना राहुविमानेनाऽऽवृत्ता भवतीति ज्ञावः । उप-
संहारमाह- (एव खलु इत्यादि) तत एवमुक्तेन प्रकारेण खलु नि-
श्चितमंधकारपक्वात् उयोत्स्ना बहु आख्याता इति वदेत् ।
इयमत्र भावना-इह शुक्लपक्वे यथा प्रतिपत्प्रथमकृणादारभ्य
प्रतिमुहुत्तं यावन्मात्रं शनैः शनैः चन्द्रः प्रकटो भवति, तथा
अंधकारपक्वे प्रतिपत्प्रथमकृणादारभ्य प्रतिमुहुत्तं तावन्मात्रं
शनैः चन्द्रः प्रावृत्त उपजायते । तत एवं सति यावन्येवा-
न्धकारपक्वे उयोत्स्ना तावन्येव शुक्लपक्वे, या पञ्चदश्यां उयोत्स्ना
साऽन्धकारपक्वादधिकेति । अन्धकारपक्वात् शुक्लपक्वे उयोत्स्ना
प्रभृता आख्यातेति । (ता कठं ते इत्यादि) 'ता' इति पूर्ववत् ।
द्वितीया उयोत्स्नापक्वे उयोत्स्ना आख्याता इति वदेत् । भगवाना-
ह-परीताः परिमिता असंखेया भागा निर्विभागा भागाः ।
एवमन्धकारपक्वाण्यप्युक्तानुसारेण ज्ञायनीयानि, नवरमन्धका-
रपक्वे अमावास्यायां योऽन्धकारः स उयोत्स्नापक्वादधिक इति
उयोत्स्नापक्वादन्धकारपक्वे अन्धकारपक्वप्रभृत आख्यात इति ।
च० प्र० २० पादु० । मू० प्र० ।

दोसिणाभा-ज्योत्स्नाभा-खी० । ज्योतिषेन्द्रस्य जन्मद्वयप्र-
हस्याम्, स्था० ४ ता० १ उ० । ज० । सू० प्र० । जी० ।

दोसिणी-देशी-ज्योत्स्नायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ५० गाथा ।

दोमिय-दौषिक-त्रि० । दूष्यं परमस्येति दौषिकः । दूषककय-
विक्रयकारिण, अनु० । ६५० ।

दोसियस-दोषाक्ष-न० । रात्रिपर्युषितेऽन्ने, प्रश्न० ५ संख० द्वार ।

दोह-छोह-पुं० । अनिष्टचिन्तने, अष्ट० २२ अष्ट० ।

दोह-पुं० । दुह-कर्मणि घञ् । दुग्धे, 'सन्द्दोहध्याएमेऽहानि' इति
स्मृतिः । आधारे घञ् । दोहनपात्रे, भावे घञ् । दोहने, वाच० ।

दोहट्टि-दोहट्टि-पुं० । स्वनामख्याते ग्रामे, " दोहट्टिवसतिवा-
से, भ्रातृभ्राजामकस्य दानरुचेः । तदुपस्थात्मादपरं, च भावि-
काया वस्तुध्याः ॥ १ ॥ " जीवा० ३६ अष्टि० ।

दोहणवारग-दोहनपाटन-न० । यत्र ग्रामिका गाः दोह्य ।
गोदोहनस्थान, नि० चू० २ उ० ।

दोहणहार-देशी-जलहारिण्याम्, पारिहारिण्यां च । दे० ना०
५ वर्ग ५६ गाथा ।

दोहणी-देशी-पङ्के, दे० ना० ५ वर्ग ४८ गाथा ।

दोहस-दौहद-पुं० । गर्भप्रभावोद्भूतेऽन्तर्धन्तफिनाऽऽदावभि-
लाषविशेषे, कल्प १ अष्टि० ४ कण । सूत्र० । पो० । " प्रक्षीपि
दोहदे तः " ॥ ८ । १ । २२१ ॥ इति दस्य कः । ' दोहसोः '
प्रा० १ पाद ।

दोहा-द्विधा-अध्य० । द्विप्रकारे, " मोक्ष द्विधा कृगः " ॥ ८ ।

१ । ६७ ॥ द्विधाशब्दे कृगधानोः प्रयोगे इत आत्वं, स्वकारादुत्वं
च । ' दोहा किञ्जइ । दुहा किञ्जइ । दोहाइयं । दुहाइयं । ' कृग
इति किम्- ' द्विहागम । ' कचित्केवलस्याऽपि- " दुहा वि सं
सुरबहसत्थो । " प्रा० १ पाद ।

दोहासल-देशी-कटांतटे, दे० ना० ५ वर्ग ५० गाथा ।

दोहूअ-देशी-शवे, दे० ना० ५ वर्ग ४६ गाथा ।

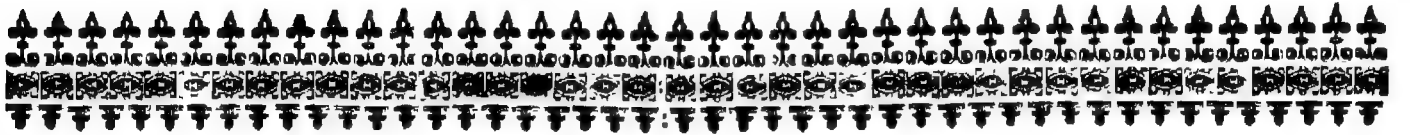
द्वक्क-जय-न० । " शीघ्राऽऽदीनां बहिल्लाऽऽद्यः " ॥ ८ । ४ ।

४२२ ॥ इति सूत्रान्तरपठितनयस्य ' द्वक्क ' इति सूत्रेण भयस्य
स्थाने द्वक्काऽऽदेशः । " द्विवेहिं विटसउ खाहि वट सचि म प-
कुधि इम्मु कोविं क्वक्कउ सो पडइ जेण समण्यइ जम्मु ॥ " प्रा०
४ पाद ।

द्वेहि-टट्ट-न० । " शीघ्राऽऽदीनां बहिल्लाऽऽद्यः " ॥ ८ । ४ । ४२२ ॥

इति सूत्रान्तरपठितवृद्धेहिः इति सूत्रेण दृष्टे स्थाने द्वेहि आ-
वेशः । " पक्कमेकं जइ वि जो, पादहारिस्तु दमवायरेण तो
वि द्वेहि । जहि कहि विराहो को सकइ संचरे विदहूनयणानेहि
पलुटाः । " प्रा० ४ पाद ।

द्वित्वर-द्वित्वर-पुं० । काकन्दीनगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते गृ-
हपतौ, स च खीरान्तिके प्रसज्य पांशुशर्वपर्यायो विपुले पक्ष-
ते सिद्ध इत्यन्तद्वदशायां षष्ठ्यवर्गस्य षष्ठ्यध्यायने सूचितम् ।
अन्त० ५ वर्ग ।

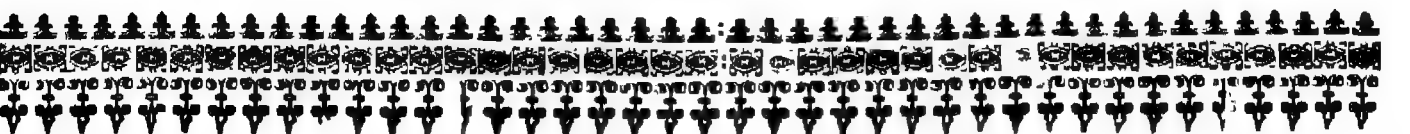
इति श्रीसौधर्मबृहत्तपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-जट्टारक-

जैनश्वेताम्बराऽऽचार्यश्री १००० श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-

विरचिते " अभिधानराजेन्द्रे " दकाराऽऽदिशब्द-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

धकार

ध-ध-पुं० । धे-धा-वा इः । धर्मे, कुयेरे, ब्रह्मणि, गुह्ये, गुह्य-
के, प्रवरे, वह्नौ, वादे, देशभेदे, उपरिभागे, इन्द्रेभकुम्भे, ध-
न्वतरौ, ध्वनौ, विशेषे निनादे, शशिनौ च । पण्डे, पारुष्ये,
ध्वने, खड्गे, सामर्थ्ये, धने, धान्ये च । न० । आधारभूते, धा-
यके, भूने, ज्ञाने च । त्रि० ।

" धा विधाता धन धर्मो, धो गुह्ये गुह्यके स्वरे ।

धश्च स्वाधारभूतेऽपि, वह्नी वादे च धायके ॥

देशभेदे भूने भाते, धस्तथापरि वर्त्तते ।

ध च पण्डे च पारुष्ये, ... ॥ " एका० ।

" धः पुंसिन्द्रेभकुम्भे स्याद्, धन्वन्तरि तथा द्वयोः ।

स्याद् ध्वनौ च विशेषे च, निनादशशिशालेषु ॥ ५० ॥

कक्षीवे तु धं धुनते च, खड्गसामर्थ्यदन्तिषु ।

धनधान्य ..... ॥ ५१ ॥ " एका० ।

धंवाहरण-ध्वाङ्क्रीदाहरण-न० । काकटशब्दे, " धंवाहरणेण
विषया । " ध्वाङ्क्रीदाहरणेन काकह्वनेन । पञ्चा० १७ धिव० ।
(तत्स्वरूपं 'गुरुकुलवास' शब्दे तृ० जा० ए३ए पृष्ठे दर्शितम्)

धं-देशी-त्रयस्यै, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धन-देशा-अतिशये, " धनं पि दुरुक्कक्षी, न लभत दुरु अ-
धेणुओ । " व्याख्या-(धतं पि ति) देशावचनत्वादतिशये-
नाऽपि दुग्धकाक्षी, न लभत दुग्धमधेनोः सकाशादिति ।
पुं० १ उ० ।

ध्वान्त-न० । ध्वन-क्तः । अधकारे, धाच० ।

ध्मात-त्रि० । ध्मा-क्तः । दग्धे, आ० म० १ अ० २ खग्न । वि-
ज्ञे० । अग्निसम्पर्केण निर्मलीकृते, आ० म० १ अ० १ खग्न ।
जी० । न० । ग० । अग्निना तापिते च । औ० । शब्दिते, पि० ।
दाघ्रिवासेहेतुकशब्दयुक्ते च । वाच० । अग्निसंयोगे, जी० ३
प्रति० ४ उ० । ज० । ज्ञा० । ' ध्मा ' शब्दाग्निसंयोगयोगिति
वचनात् । आ० म० १ अ० २ खग्न ।

धनधायकणगरुअगममिपपन-ध्मातर्धातकनकरुचकसदशपन-
त्रि० । ध्मातमग्निना तापित धात जलेन क्लृप्तं यत्कनक
तस्य यो रुचको वर्णस्तत्सदृशप्रभः । गौराङ्गे, औ० ।

धनधायरूपपट्ट-ध्मातर्धातरूपपट्ट-न० । ध्मातोऽग्निसम्पर्केण
निर्मलीकृतो धौतो धुनिवगतदहनह्वासंमार्जनेनार्जितोऽजितो
रूपमयः पट्टः विशदीकृतो यो रूपपट्टो रजनपत्रम् । जी०
४ प्रति० ४ उ० । विशदीकृतो यो रूपपट्टो रजनपत्र-

कं स ध्मातर्धातरूपपट्टः । रा० । अन्ये तु ध्मातर्धातध्मातो-
ऽग्निसंयोगेन यो धौतः शोधितो रूपपट्टः स ध्मातर्धातरु-
पपट्टः । रा० । ज्ञा० । अग्निसम्पर्केण निर्मलीकृते धुनिवगताद-
हनह्वासंमार्जनेनार्जितोऽग्निसंयोगेन शोधिते रजनपत्रके,
" धनधायरूपपट्टे वा " जी० ४ प्रति० ४ उ० । ज० ।

धनधायरूपपट्ट-ध्मातर्धातरूपपट्ट-न० । ध्मातोऽग्निसंयोगेन शो-
धितो रूपपट्टः । रा० । ज्ञा० । अग्निसंयोगेन निर्मलीकृतो धुनिवगताद-
हनह्वासंमार्जनेनार्जितोऽग्निसंयोगेन शोधिते रजनपत्रके,
" धनधायरूपपट्टे वा " जी० ४ प्रति० ४ उ० । ज० ।

धंभा-देशी-लजायाम्, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धंमण-ध्वंसन-न० । अशे, " धसेह जो अभूणं । " ध्वंसयति
मायया भ्रष्टयतीति । म० ३० म० । अपनयते, " सउणी जह
पसुगुत्रिया, विहुणय धमह ईसियं रयं । " ध्वंसयत्यपनयतीति ।
सूत्र० १ धु० २ अ० १ उ० । अधपतते, गमने, नाशे
च, वाच० ।

धंमाह-मुच-त्यागे, तु०-मुचादि०-वभ०-सक०-अनिट् । " मुचे-
वदुवावहेरु-मेलोस्सक-रेअव-णिहमुद्ध-धंसारः " ॥ ८ ।
४ । ए१ ॥ इति सूत्रेण मुञ्चतेर्धंसाहाऽऽदेशः । " धंसारः । "
पक्के-मुअह । प्रा० ४ पाद् । मुञ्चति, अमुचन । वाच० ।

धंमादिअ-देशी-व्यपगते, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धअ-देशी-पुरुषे, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धगधगन-धगधगायमान-त्रि० । जाज्वल्यमाने, " धगधगनस-
ङ्कुरण । " ज्ञा० १ धु० १ अ० । " पजलंति जस्थ धगधग-ध-
गस्म गुरुणा वि चोदण म्मासा । " (धगधगधगस्म ति) अनुकर-
णशब्दाऽयम् । धगधगति धगधगायमानं यथा स्यात्तथेत्यर्थः ।
प्राकृतत्वाच्च प्रयोगः । ग० २ अधि० ।

धगधगाइय-धगधगायित-त्रि० । धगधगति कुर्वति, " धगधगा-
इयजन्नजालुज्जलाभिराम । " कट्टप० १ अधि० ३ कृण ।

धट्टजुग-धृष्टुधुन-पुं० । धृष्ट प्रगल्भ सुम्न बलं यस्य । " धृष्ट-
धुमेण " ॥ ८ । १ । ६४ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण गुरुय न द्वित्वम् ।
प्रा० २ पाद् । धृष्टराजपुत्रे, वाच० ।

धदिया-धट्टिका-स्त्री० । " मणैर्दशजिरेका च, धट्टिका कथिता
बुधैः । " इत्युक्तलक्षणे दशमणाऽऽत्मके मानविशेषे, तं० कट्टप० ।
धण-धण-धा० । ध्याने, जयादि०-पर०-सक०-सेट् । धणति ।
अधर्णात् । अधर्णात् । वाच० ।

धण-धा० । ध्याने, ध्वादि०-पर०-अक०-सेट् । धणति । अध-
र्णात् । अधर्णात् । वाच० ।

धवण-धा० । ध्याने, ध्वादि०-पर०-अक०-सेट् । धवणति, अ-
ध्वणीत् । अध्वणीत् । वाच० ।

ध्वन-धा० । शब्दे, धुगा०-वभ०-सक०-सेट् । ध्वनयति । अदि-
ध्वनत् । अध्वनयति । वाच० । ध्वन-अज् । शब्दे, पु० । वाच० ।
रधे, ध्वादि०-पर०-अक०-सेट् । धा-घट्टाद् । ध्वनति । अध्वा-
नीत् । अध्वनीत् । ध्वनयति । ध्वनयति । वाच० ।

धन-धा० । धान्योपादने, जुहो०-पर०-अक०-सेट् । दधति, अधा-
नीत् । अधनीत् । वाच० । रय, जयादि०-पर०-अक०-सेट् । धनात् ।

अधानीत् । अधनीत् । वाच० धन-अच् । वस्तुनि, अर्थे, वाच० ।
हिरण्यरूप्याऽऽदिके, उक्त० ६ अ० । रा० । " धर्मियमियर तु
धन । " यद् घाटितमितरद् वा अघाटितं तद्धनमुच्यते । घृ० १
अ० । गोमहिष्यादिके, सूत्र० २ अ० १ अ० । आच० । औ० । उक्त० ।
गुरुखण्डशर्कराऽऽदिके, धने गुरुखण्डशर्कराऽऽदि, गोमहिष्यजा-
ऽयिकाकरभतुरगाऽऽदि वा । आच० ६ अ० । भाग्यऽऽदिके, आ०
सू० ६ अ० । ' धनम् ' गणित-धर्म-मेय-पारिच्छेद्य-भेदा-
च्चतुर्था । यदाह- " गणितं जार्हकलकोफत्राई, धर्मं तु
कुकुमगुडाई । मेज्जं चोपडलोणाई, रयणवत्थाई परिदेज्ज । "
॥ १ ॥ (४९ श्लो०) घ० २ अधि० । आ० सू० । दशा० । क-
र० । औ० । ज्ञा० । भ० । धने च न्यायेनैवोपार्जयेदिति
गृहीतम् । घ० १ अधि० । धनार्थिनाऽपि धर्म एव कार्यः ।
" धर्मोऽयं धनवञ्जनपु धनदः । " " तो पडिभणेइ सेट्टी, ध-
नार्थिणो जइ तुमे तहा वि इम । धम्मं करेह ज ए-स देइ धणं
कामधेणुममो ॥ " अ० २० । अर्थस्यापि पुरुषार्थतया सकलैहि-
काऽऽर्पणककननियन्ततया च तदुपार्जनं प्रत्यप्रमादो विधेय
इति केषाञ्चिदशयः । यत आहुः- " धनेर्दुष्टकृतानां कुर्सानां
क्रियन्ते, धनेरेव पापापुनर्निस्तारन्ति । धनेभ्यो विदिष्टो न लाक-
ऽस्मि कश्चिद्, धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ १ ॥ " इति ।

तस्मिन्मपपाकतुमाह-

जे पावकम्पेहिं धणं मणूमा,
समाययंते अपतिं गहाय ।
पहाय ते पास पयट्टिण नरे,
वेराणुवच्चा नरय उभेति ॥ २ ॥

ये केचनविधकितम्बूपाः पापकर्मनिर्वात पापोपादानहेतु-
भिरनुष्ठानैर्धनं ऊढ्य मनुष्या मनुजाः, तेषामेव प्रायस्तद-
र्थोपायप्रवर्तनादिप्रमुक्तम् । समाददन्ते स्त्रीकुर्वन्ति, अर्मातिभि-
नि प्रायवत्, तत्र कुत्वायामपि दर्शनात्कुर्मन्तिम् उक्तम् । (गहा-
यस्ति । गृहीत्वा संप्रदायः । पठ्यते च " अमयं गहायत्ता । " अशो-
भय मतममत तास्मिकाऽऽदिदर्शनम्, अथवा-अमृतमिवाऽमृत-
म् । आत्मानं परमानन्दोपादकतया तच्च प्रक्रमात्तमम् । (पहाय
स्ति) प्रकर्षण तन्मध्याददपस्याप्यग्रहणाऽऽत्मकन हित्वा त्यक्त्वा,
तानिनि धनैकरागिकाः, पश्यावत्तां कथ । धितयमेवाह- (पय-
ट्टिण स्ति) आर्षेत्वात् स्वत एवाशुतानुभावतः प्रवृत्ताप्रवर्ति-
तात्वा, प्रक्रमात्पापकर्मोपादितधनैव मृत्युमुत्पत्तिं भावः ।
एतच्च गम्यते, नरान् पुत्रान्, पुत्ररूपादानमादरक्यापकमका-
न्तकृणिकपन्निरासार्थं वा । एकान्तकृणिकपक्ते हि नयेरेव
धनमुपार्जितं तेषामेव प्रवर्तनम् । तथा च बन्धमोक्षाभा-
वश्चेति ज्ञायः । एतच्च पश्य वेरं कर्म " येरे यजे य कर्म य "
इतिवचनात् । तेनानुयत्ताः सततमनुगता वैरानुगताः, नरकं
रत्नप्रभाऽऽदिकं नारकानिवासं उपयान्ति एतद्भवनाशितया सा-
मीप्येन गच्छन्ति, त एव मृत्युमुखप्रवृत्ता इति प्रक्रमः । य-
दि वा-पाशा इव पाशाः स्वरादयस्तेषु प्रवृत्तास्तेषां प्रव-
र्तिताः पाशमवृत्ताः पाशप्रवर्तिता वा नरकमुपयान्तीति सच-
न्यः । ते हि ऊढ्यमुपाउर्ध्वं स्वयादिप्रजिगमन्ते, तर्दानरन्या च
नरकगतिनाज एव भवन्तीति भावः । शेषं प्रायवत् । तन्नेन सु-
श्रेण धनामदेव मृत्युहेतुतया परत्र च नरकप्रापकत्वेन तस्य-
ता पुदराय एव न भवतीति तस्यागतो धर्मं प्रति मा प्रमादी-

रित्युक्तं भवति । नरकप्राप्तिवृत्तणश्चापायो न प्रत्यक्षेणावगम्यते-
हैवमृत्युवृत्तणोपायदर्शनमुदाहरणम् । तत्र वृत्तसंप्रदायः- " पग-
म्मि नयरे एगो चोरो, सो रत्ति विभवमपसेसु घरेसु खसं
खणिय, सुबहु दविणजायं घेतु अपण्णो घरेगदेसे कुयं मय-
मेय खणिसा तत्थ दविणजाय पक्खियन्ति, जहक्खिय च सु-
क दाऊण कम्मगावहेउ पपुयं नि उवहवेत्ता तत्थेवागमे पक्खि-
वइ, मा म भज्जा चेडक्खवाणि परुट्ठपणयाणि होऊण रयणाणि
परस्स पणासन्ति । एव काले वसन्ति भण्णया नेणेगा क-
ण्णया विवाहिया अतावरुविण । सा पमूया सता नेण न मा-
रिया । नारगो य सो अउवरिणो जाओ । नेणं चितिय-अउ-
चिरकाल विधारिया पय पुव्व उहवेउ पच्छा दारयं उहा-
विस्स, नेण सा उहवेउ अगदे पक्खिसा, नेण दारगेण गिहाओ ।
निगाच्छुऊण दाहा कया, लोगो मिलितो, नेण गम्वति-पण्ण
मे माया मारिय स्ति । रायपुरिसेहिं सुयन्ति गहितो, दिट्ठो
कुवो दव्वमारओ, अडियाणि य सुबहुणि, सो बंधऊण रायम-
भमुत्तणीओ, जायणापगारेहिं मव्व दव्व दवाणऊण कुमारेण
मारिओ । " एवमस्येऽपि धन प्रधानास्ति तदर्थं प्रवर्तमानाः
तदपहायेह्येयानर्थावाप्तौ नरकमुपयान्तीति सूचार्थः । उक्त०
पाई० ४ अ० । (भयमस्यधनेन चेत्प्रयोजनमुपपद्यत तदा
कि कर्तव्यमिति तद्वक्तव्यता ' अट्टजाय ' शब्दे प्रथमनागे २३ ?
पृष्ठे उक्ता) स्नेहं, धनिष्ठानकृपे च । वाच० । पाश्वनाथस्य
प्रथममिक्कादायके, २० । राजगृहनगरस्य स्वनामख्याते सा-
र्थवाहे, आ० म० श्लो० । आचू० । आचा० । (तद्वक्तव्यता ' चि-
लानापुत्त ' शब्दे तृतीयभागे १२८ पृष्ठे उक्ता) (" रोहिणी "
शब्दं च दृष्ट्या) द्वादशद्वारकस्य पितरि राजगृह, नगरस्य
स्वनामख्याते सार्धवाहे, ज्ञा० ।

तत्कथा राजगृहवर्णनमधिकृत्य-

एवं खलु जेवु ! तेषां कालेऽपि तेषां समणानां गायगिहं णामं
णथेरे होत्था, णगरस्म वसाम् । तस्य णं गायगिहे णप-
रे सेणिए णामं गया होत्था, महया वसाम् । तस्य णं
रायगिहस्स णयस्म वडिथा उत्तरएरुत्तिमे दिभीभाण गु-
णनिन्नए णामं चेइए होत्था, वसाम् । तस्म णं गुणभि-
ल्लयस्म चेल्लयस्म अट्ठमाभंते एत्थ णं महं एगे जिणुज्जा-
णं यावि होत्था, विणट्ठेउल्ले पक्खितोरणधरे णाणावि-
हगुच्छगुणल्लयावड्ढिवच्छच्छाए, अणोगवाञ्जनयमं कणिजे
यावि होत्था । तस्म णं जिणुज्जाणस्म बहुमज्जदेसभाण
एत्थ णं महं एगे जग्गकूवण यावि होत्था, तस्म णं जग्ग-
कूवस्म अट्ठमाभंते एत्थ णं महं एगे मालुयाकच्छए यावि
होत्था, किण्हं किण्होभागेण जाव रस्से महोपहनित्तं-
बन्णं बहुहिं रुक्खेहि य रुक्खेहि य गुम्मेहि य ल्लयाहि य
वड्ढीहि य तणेहि य कुमेहि य कुमुमेहि य खाण्णपेहि य
मंगोपेहि य परिउणे अतो कुमिरे वाहिं गंभीरि अणेग-
वालमयसं कणिजे यावि होत्था । तस्य णं गायगिहे ण-
थेरे धणं णामं मत्तयाहे अक्के दिसे० जाव विउल्लज्ज-
माणं, तस्म णं धवुस्म मत्तयाहस्म भदा नामं जारिया

होत्या, सुकुमाद्वपाणिपाया अहीणपदिपुमपंचिदियसरीग
 ह्यखणवंच गुणोत्रवेया पाणुम्माणपमाणपदिपुममुजा-
 यमवंगमुंदगी मसिमोम्पाकारकंतपियदंमणा मुरुवा कर-
 यलपरिमि तित्तलियमज्जा कुंरुल्लिहियगंरुलेहा कोमुड-
 यरयणियरपडिपुममोम्पवयणा भिगागगारचारुवेमा० जाव
 पडिस्त्वा चंजा अबियाजुगी जाणुकोप्परपाया यावि हो-
 त्या । तत्त णं धणस्स मत्थवाहस्स पयण णामं दामचे-
 डण होत्या, सवंगमुंदगं मंमोत्रविण बालकीलावणकुम-
 ले यावि होत्या । तण ण मे धणे मत्थवाहे रायगिहं ण-
 परे बहुणं णगरणिगममेद्विगत्यवाहाणं अट्टागमण्ह य मे-
 णिप्पसणीणं बहुमु कज्जेसु य कुंरुवेसु य ० जाव चक्खु-
 जूण यावि होत्या, णियमस्स वि य णं बहुमु कुंरुवेसु य
 बहुमु गज्जेसु य० जाव चक्खुजूण यावि होत्या । तत्त णं
 रायगिहे णपरे बहिया विजण णामं तक्को होत्या, पावे चं-
 कास्सस्से जीमत्तरुदकम्पे आरुमियदित्तगणयणे खरपरु-
 ममहत्तविगयवीभच्छदादिण अमंपुदियउट्टे उडुयपडाम्प-
 वंतमुक्ख जमरगदुवत्ते णिरणुक्कोमे णिरनुतावे दारुणे प-
 डजण णिस्संसडण णिरणुक्के अहीव णंतदिट्ठीण खुवेव
 एगधाराण गिच्छेव आमिमत्तज्जित्ते अगिगमिव मव्वजक्खी
 जल्लमिव मव्वग्गाही उक्कंवाणवंचणमायाणियरुदकवद-
 पाडमंपओगबहुत्ते चिरगगवि गट्टुट्टमीत्तायारचरित्ते जूय-
 पमंगी मज्जपमगं मंमपमगं भोजपमंगं दारुणहययटारण
 माहविय संधिच्छेपण उवहण विस्संमयई आक्षिप्तगित्तियमेय
 ह्यद्वहत्तयमंपज्जित्ते परस्स टव्वहरणे गिच्छेव अणुबद्धे ति-
 व्वंवेर रायगिहस्स णयरस्स बहुणि अतिगमणाणि य
 णिरगमणाणि य दाराणि य अवदाराणि य जिडओ
 य थंकीओ य णगरणिक्कमणाणि य मंवेहणाणि य
 णिव्वहणाणि य जूयव्वहणाणि य पाणागाणाणि य वे-
 मागाणाणि य तक्कडाणाणि य तक्कघराणि य मि-
 घाडणाणि य तियाणि य चउक्काणि य चक्खणाणि य
 णागघराणि य जक्खणाणि य जक्खदेउल्लाणि य म-
 ज्जाणि य पव्वणाणि य णाणयमाडाणि य मुण्वराणि य
 आचोणमाणं पणमाणं गवेममाणं वहुजणस्स छिंदेसु य
 विमपेसु य विहंसेसु य वनोणसु य अब्भुदणसु य उम्मवेसु
 य पमवेसु य विहीसु य छेणेसु य जणोसु य पव्वर्यासु य
 जुहेसु य मत्तपमत्तस्स य वक्खवत्तस्स य वाउल्लस्स य मु-
 हियस्स य दुहयस्स य विदेमत्तस्स य विण्वरिसयस्स
 य पणं च जिहं च विहरं च अंतरे च पणमाणे गवेममा-
 णे एवं च णं विहरं, बहिया थि य णं रायगिहस्स णय-
 रस्स आरापेसु य उज्जाणेसु य सुमाणेसु य वाविपोक्ख-

णिणीहीहियागुंजालियासु य सरेसु य मरपंतियासु य म-
 रमरपंतियासु य जिणुज्जाणेसु य जगगक्खेसु य मात्तुयाक-
 च्छणसु य सुमाणेसु य गिरिकंदरद्वयणलवट्टाणेसु य व-
 हुजणस्स जिहंसेसु य० जाव एवं च णं विहरं । तण णं
 तीमे जडाण भारियाण अणया कयाडं पुव्वरत्तावरत्तकाद्व-
 समयंसि कुंरुवजागरियं जागरमाणीण अयमेयारुवे अ-
 भत्तियण ० जाव समुप्पजित्था-अहं धणेणं मत्थवाहेणं
 सद्धिं बहुणि वामाणि सद्धागिरिमगंधरूवाणि पाणुस्स-
 गाडं कामभोगाडं पक्खगुब्भयमाणी विहरामि । णो चेव णं
 अहं दारगं वा दारियं वा पयायामि । तं धणणाओ णं
 ताओ अम्पयाओ ० जाव सुलद्धेणं पाणुस्सण जम्मजी-
 वियफत्ते, तामि अम्पयाणं जामिं मण्णे णियगकुच्छिमंजु-
 याडं थणउददुक्कयाडं महरममुल्लावगाडं मम्मणपयंपियाडं
 थणमलक्खवेदंसज्जाणं अजिसम्माणाडं मुदयाडं थणियं पि-
 वंति, तओ य कोमलक्कमलोवमेहिं इत्थेहिं गिगिहज्जाणं उ-
 च्छंणे णिव्वेमियाडं देतिं समुल्लावण गिणं समहरे पुणो पुणो
 मंजुलप्पमणिणं, तं णं अहं अधणणा अपुमा अलक्खणा
 अकयणुणा एत्ता एगमवि ण पत्ता, तं सेयं मम कद्धं पा-
 डप्पजाण रयणीण ० जाव जलंते धणं मत्थवाहं आपुच्छिता
 धणेणं मत्थवाहेणं अब्भणुणाया ममाणी सुबहु विपुलं अस-
 णं पाणं खाडमं साडमं उवक्खवावेत्ता सुबहुपुप्फवत्थगंधम-
 द्वालकारं गहाय बहुमित्तणाडणियगमयणमंबंधिपरियण-
 महित्ताहिं सद्धिं संपरिवृडा जाडं इपाडं रायगिहस्स णयरस्स
 बहिया णागाणि य जूयाणि य जक्खणाणि य डंटाणि य
 खंदाणि य रुद्धाणि य मिवाणि य वेममणि य, तत्त णं व-
 हुणं णागपदिमाण य० जाव वेममणपदिमाण य महरिहं
 दुप्फज्जाणियं केत्ता जाणुपायवदिया एवं चउत्तण-जड णं
 अहं देवाणुप्पिया ! दारगं वा दारियं वा पयायामि, तो णं
 अहं तुव्वं जायं च दायं च जायं च अक्खयणाहिं च अ-
 णुवट्टेमि त्त कट्टु उवाडयं उवयाडत्तण एवं संपेहेइ, संपेहेइत्ता
 कट्टु० जाव जलंते जेणामेव धणे मत्थवाहे तेणामेव उवा-
 गच्छे, उवागच्छेत्ता एवं वयामी-एवं खलु अहं देवाणु-
 प्पिया ! तुव्वेहिं सद्धिं बहुणि वामाडं० जाव विहरति स-
 मुल्लावण सुमहरे पुणो २ सुमंजुलप्पजणिणं तेणं अहं
 अधणा अपुमा अकयणक्खणा एत्ता एगमवि ण पत्ता, तं
 उच्छामि णं देवाणुप्पिया ! तुव्वेहिं अब्भणुणाया ममाणी
 विपुलं असणं वा पाणं वा खाडमं वा साडमं वा० जाव
 अणुवट्टेमि उवाडयं करित्तण । तण णं धणे मत्थवाहे अहं
 जामिं एवं वयामी-ममं णि य णं खलु देवाणुप्पिया !
 एम चेव मणारं, कट्टु णं तुमं दारगं वा दारियं वा पया-

एजभि जहाए सत्यवाहीए एयमहं अण्णानामि । तए
णं मा भदा सत्यवाही धणेणं सत्यवाहेणं अब्भण्णया
समाणी दृढतुडा ० जाव हियया विज्जे असणपाणखाइ-
मसाइमं उवक्खवावेड, उवक्खवावेइत्ता सुवहं पुप्फगंधम-
ल्लासंकारं गिएहइ, गिएहइत्ता सयाओ गिहाओ णिगच्छइ,
णिगच्छइत्ता रायगिहं एयरं मज्झं मज्जेणं णिगच्छइ,
णिगच्छइत्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ, उवाग-
च्छइत्ता पुक्खरिणीए तीरे सुवहं पुप्फगंधमल्लासंकारं उवेइ,
उवेइत्ता पुक्खरिणी ओगाहेइ, ओगाहेइत्ता जलमज्जेणं
कंइ, कंइत्ता जलकीरं कंइ, कंइत्ता एहाया कयवलिक-
म्मा उद्धपनसामिया जाइं तत्थ उधलाइं ० जाव सहस्म-
पत्ताइं ताइं गिएहइ, गिएहइत्ता पुक्खरिणीओ पञ्चरुइ,
तं भुवहं पुप्फवत्थगंधमल्लं गिएहइ, गिएहइत्ता जेणावेव
णागघरणं य ० जाव वेसमणघरणं य तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता तत्थ णं णागपडिमाणं य ० जाव वेसमण-
पडिमाणं य आत्तोए पणामं करेइ, करेइत्ता ईमिं पच्चुण-
मइ, लोमहत्थेणं परामुमइ, णागपडिमाओ य ० जाव वेसम-
णपडिमाओ य लोमहत्थेणं पपज्जइ, पपज्जइत्ता उदगधाराए
अब्भुक्खेइ, अब्भुक्खेइत्ता पम्हत्तगुक्कुमालए गंधकामाए
गायाइं ख्खेइ, ख्खेइत्ता महगिहं बत्थारुहणं मल्लारुहणं
गंधारुहणं चुमारुहणं वणारुहणं च कंइ ० जाव धूवं रुइइ ।
जाणयावसमिया पंजलिउहा एवं वयासी-जइ णं अहं दार-
गं वा दारियं वा पयायामि तो णं अहं तूभं जायं ० जाव
अणुवट्टेमिं ति कट्ट उनाइयं कंइ, जेणेव पोक्खरिणी तेणेव
उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता विज्जे असणं वा पाणं वा ग्वाइमं
वा साइमं वा आणाएमाणी ० जाव विहरइ, जिमियं ० जाव सुड-
ज्जा जेणेव सए गिहं तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अ-
दुत्तरं च णं जहा सत्यवाही चाउइगहमुइइपुत्तमामिणीसु
विपुलं असणं ० ४ उवक्खवेड, उवक्खवेइत्ता वडवे णागा
य ० जाव वेसमणा य उववायमाणी णमंसमाणी ० जाव एवं
च णं विहरइ । तए णं मा जहा सत्यवाही अणया क-
याइं केणइ कालेनरेणं आपणमत्ता जाया यावि होत्था ।
तए णं तीमे भदाए सत्यवाहीए दोसु पासेसु बिइक्केसु त-
इए पासे वट्टमाणे इमेण्यास्वे दाहसे पाउब्भए-धणाओ णं
ताओ अम्भयाओ ० जाव कयलक्खणाओ ताओ अम्भ-
याओ जाओ णं विज्जे असणं ० ४ सुवहं पुप्फगंधमल्ला-
संकारं गहाय मित्तणाइणियगमयणसंबंधियणमहिजाहि
सच्छि संपरिवृत्ताओ रायगिहं एयरं मज्झं मज्जेणं णिग-
च्छइ, णिगच्छइत्ता जेणेव पोक्खरिणी तेणेव ओगाहिंति,
ओगाहिंतिता एहायाओ कयवत्तिकम्माओ मग्गालंकार-

विज्जुमियाओ विपुलं असणं ० ४ आसाएमाणीओ ० जाव
परिज्जुमाणीओ दोहत्तं विणेति, एवं संपेहेइ, संपेहेतिता
कट्ठं ० जाव जलेने जेणेव धणे सत्यवाहे तेणेव उवाग-
च्छइ, उवागच्छइत्ता धणं सत्यवाहं एवं वयासी-एवं खसु
देवाणुप्पिया ! मम तस्स गग्गस्म ० जाव विणांति, तं इ-
च्छामि णं देवाणुप्पिया ! तुभंहेहि अब्भुण्णया समाणी
० जाव विहरत्तिण ? । अहामुहं देवाणुप्पिया ! मा पकि-
बंधं करेइ । तए णं मा जहा सत्यवाही धणेणं सत्य-
वाहेणं अब्भण्णया समाणी दृढतुडा ० जाव हियया
विज्जे असणं ० ४ जाव एहाया कय ० जाव उद्धगपन-
गमारुगा जेणेव णागघरणं जाव धूवं रुइइ, रुइइत्ता प-
णामं करेइ, करेइत्ता जेणेव पुक्खरिणी तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता तए णं ताओ मित्तणाइ ० जाव णयरमाहि-
लाओ भइं सत्यवाहिं मग्गालंकारविज्जुमियं करेति । तए णं
मा जहा सत्यवाही ताहिं मित्तणाइणियगमयणसंबंधियपरि-
यणणयरमहिद्वियाहिं सच्छि विपुलं असणं ० ४ जाव
परिज्जुमाणी य दोहत्तं विणेति, जामेव दिसिं पाउब्भूया
तामेव दिमिं पकिगया । तए णं मा भदा सत्यवाही म-
पुण्णदोहला ० जाव तं गग्गं सुहं सुहेणं परिवहइ । तए णं
मा भदा सत्यवाही एवएहं मासाणं वट्टणपडिपुण्णणं अ-
रुद्धमाणं रायदियाणं सुकुमान्नापाणिपायं ० जाव दारगं प-
याया । तए णं तस्म दारगस्म अम्मापियरो पढे दिवसे
जाइस्म करेति, तद्देव ० जाव विपुलं असणं उवक्खवावेति,
तद्देव मित्तणाइं जोयावेत्ता अयमेयास्वं गोणं गुणनिष्फणं
णामधिज्जं करेति-जम्हा णं अम्हं इमे दारए वडूणं
णागपडिमाणं य ० जाव वेसमणपडिमाणं य उवाइय-
लज्जे, तं होऊणं अम्हं इमे दारए देवदिएणे णामेणं ।
तए णं तस्म दारगस्म अम्मापियरो णामधिज्जं करेति
देवदिएणे ति । तए णं तस्म दारगस्म अम्मापि-
यो जायं च भायं च अक्खयणिहिं च अणुवट्टेति । तए
णं से पंथए दासचेइए देवदिएणस्म दारगस्म वाज्जगाही
जाण देवादिणं दारगं कणीए गिएहइ, गिएहइत्ता वट्टहिं
मिजएहि य किमियाहि य दारएहि य दारियाहि
य कुमाणेहि य कुमारियाहि य मच्छि गंपरिवुके अजिरम-
माणे अजिरमइ । तए णं सा भदा सत्यवाही अणया क-
याइ देवदिणं दारगं एहायं कयवत्तिकम्पं कयकोउयमंगल-
पायच्छित्तं मग्गालंकारविज्जुमियं करेइ, पंथयस्स दासचेइय-
स्म दृत्थयमिं दलयइ । तए णं से पंथए दासचेइए
भदाए सत्यवाहीए दृत्थाओ देवदिणं दारगं कणीए गि-
एहइ, गिएहइत्ता सयाओ गिहाओ पकिणक्खमइ, पकि-

निकलमइता बहूहिं निभएहि यं निजियाहि यं जाव कु-
मारियाहिं मद्धिं संपरिवुद्धे जेणेव रायमणे तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता देवदिस्सं दारयं एगंते उवेइ, बहूहिं निभएहि
यं जाव कुमारियाहिं सद्धिं संपरिवुद्धे पमत्ते यावि वि-
हइ । इपं च णं विजयतक्कर रायगिहस्स एयरस्स बहूणि
दागणि य अवदाराणि य तदेव ० जाव आपोएमाणे म-
ग्गमाणे गवेममाणे जेणेव देवदिस्से दारए तेणेव उवागच्छइ,
उवागच्छइत्ता देवदिस्सं दारयं सत्त्वार्त्तकारविजूमियं पामइ,
पामत्तिता देवदिस्सस्स दारगस्स आभरणालंकारेसंमुच्चि-
ए गट्ठिण गिच्छ अज्जोववसे पंथयं दासचेदयं पमत्तं पामइ,
पामइत्ता दिसात्तोयं करइ, करइत्ता देवदिस्सं दारगं गि-
एहइ, गिएहइत्ता कक्खंमि अस्सियावेइ, अस्सियावेत्ता उत्तरे-
ज्जेणं पिहेइ, पिहेइत्ता मिग्गं तुग्गियं चवत्तं चेइयं रायगिहस्स
णयरस्स अवदारेणं गिगच्छइ, गिगच्छइत्ता जेणेव जिणु-
ज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता
देवदिस्सं दारयं जीयियाओ ववरोवेइ, ववरोवेत्ता आजर-
णात्तंकारं गिएहइ, गिएहइत्ता देवदिस्सस्स दागस्स मरीरं
णिप्पाणं णिचेइ ० जाव विप्पजइ भग्गकूवए पक्खिवइ, प-
क्खिवइत्ता जेणेव मात्तुयाकच्छए तेणेव उवागच्छइ, उवा-
गच्छइत्ता मात्तुयाकच्छयं अणुप्पविमइ, अणुप्पविमइत्ता
णिच्चलं णिप्फंदं तुसिणीए दिवसे खवेमाणे विच्छइ । तए
णं से पंथए दासचेदए तओ मुहुत्तंनरस्स जेणेव देवदिस्से
दारए उविए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता देवदिस्सं
दारयं तंमि उाणंसि अपाममाणे रायमाणे कंदमाणे विज-
वमाणे देवदिस्सस्स दारगस्स सत्त्वओ समंता मग्गणगवेमणं
करइ, करइत्ता देवदिस्सस्स दागस्स कत्थइ मुं वा खुं वा
पउत्ति वा अलजमाणे जेणेव सए गिहे जेणेव धणे सत्य-
वाहे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता धणं सत्यवाहे एवं
बयामी-एवं खलु सामी ! जहा सत्यवाही देवदिस्सं दारयं
एहायं ० जाव मम हत्थंमि दत्तयइ । तए णं अहं देव-
दिस्सं दारयं कमीए गिगहाभि, गिएहइत्ता ० जाव मग्गणग-
वेमणं करेमि । तं ए णज्जइ णं सामी ! देवदिस्से दारए केणइ
तेणिए वा अवहरिए वा अक्खित्तं वा पायवडिए व-
एस्स सत्त्ववाहस्स एयमत्तं णिवेइ । तए णं मे धणे सत्यवाहे
पंथयस्स दासचेदस्स एयमत्तं मोच्चा णिमस्स तेणव मट्ठ-
या पुत्तभोण्णामिणूए ममाणे परमुणियत्ते व चंपगपायवे
धमं ति धरणिगतंमि सत्त्वंगेहिं सणिवइए । तए णं से
धणे सत्यवाहे तओ मुहुत्तंनरस्स आमन्थे पञ्चागवप्पाणे दे-
वदिस्सस्स दारगस्स सत्त्वओ समंता मग्गणगवेमणं करइ,
करइत्ता देवदिस्सस्स दारगस्स कत्थइ मुं वा खुं वा पउ-

त्ति वा अलजमाणे जेणेव मए गिहे तेणेव उवागच्छइ, उ-
वागच्छइत्ता महत्थं पाहुम गिएहइ, गिएहइत्ता जेणेव ए-
यरगुत्तिया तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता तं महत्थं पा-
हुम उवणेइ, उवणेइत्ता एवं बयामी-एवं खलु देवाणुप्पि-
या ! मम पुत्ते जहाए जारियाए अत्तए देवदिस्से णामं दा-
रए इट्ठे ० जाव उंवरपुप्फं पि व उल्लहे मवणयाए, किमं !
पुण पामवणयाए । तए णं सा जहा देवदिस्से दारयं
एहायं सत्त्वार्त्तकारविजूमियं पंथयस्स दासस्स हत्थे दत्त-
यइ ० जाव पायवडिए, तं संपं णिवेइ । तं इच्छामि एं दे-
वाणुप्पिया ! देवदिस्सस्स दारयस्स सत्त्वओ समंता मग्ग-
णगवेमणं करित्तए । तए णं तं एयरगुत्तिया धणेणं स-
त्त्ववाहेणं एवं वुत्ता समाणा सत्त्ववच्छक्खया उप्पालि-
यमरासणपाटिया ० जाव गट्ठियाउहवहरणा धणेणं स-
त्त्ववाहेणं सद्धिं रायगिहस्स एयरस्स बहूणि अइगमाणा-
णि यं जाव पवासु य मग्गणगवेसं करमाणे राय-
गिहाओ णयराओ पद्धिणिकवमइ, पद्धिणिकवमइत्ता जे-
णेव जिणुज्जाणे जेणेव भग्गकूवए तेणेव उवागच्छइ, उ-
वागच्छइत्ता देवदिस्सस्स दारयस्स मगरं णिप्पाणं निच्चे-
इं जीवविप्पजइ पामंति, हा हा अहो अकज्जमिति कहु
देवदिस्सं दारयं भग्गकूवाओ उत्तरेइ, उत्तरेइत्ता धण-
स्स सत्त्ववाहस्स हत्थे दत्तयंति । तए णं तं एयरगु-
त्तिया विजयस्स तक्करस्स पयभग्गमणुगच्छमाणे जेणेव
मात्तुयाकच्छए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता मात्तुया-
कच्छयंमि अणुप्पविमंति, विजयं तक्करं समक्खं गहाइं स-
गेवज्जं जावगाइं गिएहइ, गिएहइत्ता अद्धिमुट्ठिजाणुका-
प्पण्णहारसंजग्गमहिगत्तं करंति, अवउहावंधणं करंति,
करंतिता देवदिस्सस्स दारयस्स आभरणं गिएहंति, गिएह-
त्तिता विजयस्स तक्करस्स गावाए बंधइ, बंधइत्ता मात्तुया-
कच्छयाओ पद्धिणिकवमंति, जेणेव रायगिहे एयरं तेणेव
उवागच्छंति, रायगिहं एयरं अणुप्पविमंति, रायगिहे णयरं
मिग्गडगनिगच्चउक्खवग्गमहापहपहसु कमप्पहारं हि य दया-
प्पहाराह य च्छिवाप्पहगेहि य णिवाएमाणा जारं च धूलिं
च कयवरं च उवरि पक्खिवगाणा २ महया २ सहेणं उ-
ग्गोममाणे एवं बयामी-एसं यं देवाणुप्पिया ! विजए
णामं तक्करे ० जाव गिच्छं विव आभिभक्खं बालयायए य
बालकमारए, तं एो खलु देवाणुप्पिया ! एयस्स केइ राया वा
रायमत्ते वा अवज्जइ, गज्जएत्थ अप्पणो मयाइं वग्गमाइं
अवज्जंति ति कहु जेणेव चायगमात्ता तेणमेव उवा-
गच्छंति, उवागच्छंतिता हाइयंधणं करंति, भत्तपाणणिरोइं
कगंति, निसक्क कमप्पहारं, यं जाव णियाएमाणा विह-

रति । तए णं मे धणे सत्थवाहे भित्तण्डाणियगमय-
णसंबंधिपरियणेणं सद्धिं गेयमाणेणं० जाव विजवमा-
णेणं देवदिणस्म दाग्गस्म मरीरस्म महया इहीसक्काग्म-
मुदण्णं णीहरणं करेति, करेतिता बहुं लोड्याडं मय-
किच्चाडं करेति, केणड कालंतरेणं अवगयमोए जाए यावि
होत्था । तए णं मे धणे सत्थवाहे अएणया कयाडं
बहुमयंमि गयावराहंमि संपलित्ते जाए यावि होत्था । तए
णं ते णगग्गुत्तिता धणं सत्थवाहं गिण्हति, गिण्हतिता
जेणेव चारगे तेणेव उवागच्छति, उवागच्छत्ता चारगं
अणुप्पविसंति, अणुप्पविसंतिता विजएणं तक्कंणं सद्धि
एगओ पदिवंधणं करेति । तए णं सा भदा भारिया क-
ह्णं० जाव जज्ञेते विपुलं अमणं० ४ उवक्खवेति, उवक्ख-
वेत्तिता ज्ञायणपिदयं करेड, ज्ञायणाडं पक्खिखवति, लं-
द्धियं मुद्धियं करेति, करेतिता एणं च सुग्गिवागि-
पडिपुणं दग्गवार्थं करेति, करेतिता पंथयं दामचेरुयं स-
दावेड, सदावेडत्ता एवं वयामी-गच्छह णं तुमं देवाणुप्पि-
या ! इमं विपुलं अमणं० ४ गहाय चारगमात्ताए थ-
णस्म सत्थवाहस्म उवणेहि । तए णं मे पंथए भदाए
सत्थवाहीए एवं वुत्ते ममाय हट्टवुट्टे ते ज्ञायणपिदयं तं च
सुग्गिवागिपडिपुणं दग्गवार्थं गिण्हड, गिण्हडत्ता स-
याओ गिह्हाओ पडिणिकवमड, पडिणिकवमडत्ता गयगिहं
णपरं मज्जं मज्जेणं जेणेव चारगमात्ता जेणेव धणे स-
त्थवाहे तेणेव उवागच्छड, उवागच्छडत्ता ज्ञायणपिदयं उ-
वेति, उवेतिता उव्णंछेड, उव्णंछेडत्ता भायणाडं गिण्हड, गि-
ण्हडत्ता भायणाडं थोवेड, थोवेडत्ता हट्टमोय दल्लयड, द-
ल्लयडत्ता धणं सत्थवाहं तेणं विपुलं अमणं० ४ परि-
वेमड । तए णं मे विजए तक्करं धणं सत्थवाहं एवं व-
यामी-तुमं देवाणुप्पिया ! मम एत्तो विपुल्लाओ अ-
मणं० ४ संविजागं करेड । तए णं मे धणे सत्थवाहे
विजयं तक्करं एवं वयामी-अविपाडं अहं विजया ! एवं वि-
पुलं अमणं० ४ कागाणं वा सुणगाणं वा दल्लएज्जा,
उल्लएयाए वा णं उल्लुज्जा, णो चेव णं तव पुत्तयायगस्म
पुत्तमारगस्म आरिस्म बेरियस्म पडिणीयस्म पच्चामित्तस्स
एत्तो विपुल्लाओ अमणं० ४ संविभागं करेज्जामि । तए णं
मे धणे सत्थवाहे तं विपुलं अमणं० ४ आहारिड, तं पंथयं
विमज्जेड । तए णं मे पंथए दामचेडए तं ज्ञायणपिदयं गिण्हड,
जामेव दिमं पाउवभूए तामेव दिमं पडिणए । तए णं तस्म
धणस्म सत्थवाहस्म तं विपुलं अमणं० ४ आहारियम-
माणस्म उच्चारपामवणेणं उव्वाहित्था । तए णं मे
धणे सत्थवाहे विजयं तक्करं एवं वयामी-एहि ताव

विजया ! एगंतमवक्कपामो, जेणं अहं उच्चारपामवणं
परिच्चेमि । तए णं मे विजए तक्करं धणं सत्थवाहं
एवं वयामी-तुमं देवाणुप्पिया ! विपुलं अमणं वा पाणं
वा खाडमं वा साडमं वा आहारियस्म अत्थि उच्चार वा
पामवणे वा, मण णं देवाणुप्पिया ! इमं बहुं कमप्प-
हारेहि यए जाव लयाप्पहागेहि य तएहाए य खुदाए य
परिजवमाणस्म णत्थि केड उच्चार वा पामवणं वा, तं
छेदेणं तुमं देवाणुप्पिया ! एगंते अवक्कमिता उच्चारपामवणं
परिट्टवेड । तए णं मे धणे सत्थवाहं विजएणं तक्करं एव
वुत्ते ममाणे तुमिणीए संचिट्टड । तए णं मे धणे सत्थवाहे
मुहुत्तंनगस्म बल्लियनगं उच्चारपामवणेणं उव्वाहित्जमा-
णे विजयं तक्करं एवं वयामी-एहि ताव विजया !० जाव
अवक्कपामो । तए णं मे विजए धणं सत्थवाहं एवं वया-
मी-जहं तुमं देवाणुप्पिया ! ताओ विपुल्लाओ अमणं
० ४ संविजागं करेड, तओ णं अहं तुज्जेहि सद्धि एगंते
अवक्कमामि । तए णं मे धणे सत्थवाहे विजयं तक्करं एवं
वयामी-अहं णं ताओ विपुल्लाओ अमणं० ४ संवि-
जागं करेम्मामि । तए णं मे विजए तक्करं धणस्म सत्थ-
वाहस्म एयमडं पडिमुणेड । तए णं मे विजए तक्करं
धणं सद्धि एगंते अवक्कमड, उवक्कपामवणं परिट्टवेड,
आयंते चोक्खे परममुज्जए तवेव उाणं उ-संक्कमिता णं
विट्टरड । तए णं सा भदा कल्लं० जाव जज्ञेते विपुलं
अमणं० ४ जाव परिवेमड । तए णं मे धणे सत्थ-
वाहे विजयस्म तक्करस्म ताओ विपुल्लाओ अमणं० ४
संदिमाणं करेड । तए णं मे धणे सत्थवाहे पंथयं दासचे-
रुं विमज्जेड । तए णं मे पंथए भायणपिदयं गहाय चार-
गमात्ताओ पडिणिकवमड, पडिणिकवमडत्ता गयगिहं ण-
यरं मज्जं मज्जेणं जेणेव मए गिहे जेणेव भदा भारिया
तेणेव उवागच्छड, उवागच्छडत्ता जहं सत्थवाहिणिं एवं
वयामी-एवं खलु देवाणुप्पिए ! धणे सत्थवाहे तव पुत्त-
यायस्म० जाव पच्चामित्तस्म ताओ विपुल्लाओ अमणं
पाणं खाडमं साडमं संविजागं करेति । तए णं सा भदा
सत्थवाही पंथयस्म दामचेरुस्म अंतिए एयमडं सोच्चा
आमुक्ता रुद्धा० जाव भिमिभिममाणं धणस्म सत्थवाह-
स्म पओममावज्जड । तए णं मे धणे सत्थवाहे अणया
कयाडं भित्तगाडिणियगमयणसंबंधिपरियणेणं मएण य अ-
त्थसारंणं गयकज्जाओ अप्पाणं मोयावेड, मोयावेडत्ता
चारगमात्ताओ पडिणिकवमड, पडिणिकवमडत्ता जेणेव
अल्लंकारिमजा तेणेव उवागच्छड, उवागच्छडत्ता अल्लं-
कारियकम्मं करावेड, करावेत्ता जेणेव पृक्खरिणी तेणेव

उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता अह पोयमट्टियं गिहइ, गि-
हइत्ता पुक्खरिणि ओगाहेइ, ओगाहेइत्ता जलमज्जणं
करइ, एहाण कयवल्लिकम्मे० जाव रायगिहं एयरं अणुप्प-
विसइ । रायगिहस्स एयरस्स मज्जं मज्जेणं जेणेव मए
गिहे तेणेव पहारत्थगमणाए । तए णं तं धणं सत्थवाहं
एज्जमाणं पामित्ता रायगिहे णये बहवे णयरणिगममे-
ट्टिमत्थवाहपभिओ आइयेति, पमिजाणंति, मक्करंति, स-
म्पाणंति, अम्भुट्ठेति सरीरकुमन्नं पुच्छंति । तए णं से
धणे मत्थवाहे जेणेव मए गिहे तेणेव उवागच्छइ, उवा-
गच्छइत्ता जा वि य से तत्थ बाहिरिया परिमा भवइ, तं
दाम त्ति वा, पेम त्ति वा, जडगाति वा, जाइत्तेति वा, मा वि
य णं धणं मत्थवाहं एज्जमाणं पामइत्ता पायपमियाए खे-
मकुमलं पुच्छइ, जे वि य से तत्थ अविमंनरिया परि-
सा जवइ, तं माया इय वा पिया इय वा भाया ति वा जड-
णं ति वा, मा वि य णं धणं मत्थवाहं एज्जमाणं पामइ,
पामइत्ता आसणाओ अम्भुट्ठइ, कंठाकंठियं अवदासियं
वाहपमोक्खणं करइ । तए णं मे धणे मत्थवाहे जेणेव
जहा जारिया तेणेव उवागच्छइ । तए णं मा भदा जा-
रिया मत्थवाहो धणं मत्थवाहं एज्जमाणं पामइ, पामइत्ता
णो आढाति, णो परियाणाइ, अण्णाढायमाणी अपरिजा-
णमाणी तुमिणीया परंमुहं मंचिइइ । तए णं मे धणे
मत्थवाहे जहं जारियं एवं बयामी-किं णं तुमं देवाणु-
प्पिया ! ए तुट्ठा वा ण हरिमा वा एणंटी वा, जं मए
मएणं अत्थमारिणं गयकज्जाओ अप्पा विमोडण । तए णं
मा भदा धणे मत्थवाहं एवं बयामी-कहं णं देवाणुप्पिया !
मम तुट्ठा वा० जाव आणंदि वा भविस्सइ । जेणं तुमं मम
पुत्तपायकस्स० जाव पक्खामित्तस्स ताओ विपुलाओ अ-
सणं० ४ मंचिजागं कोमि । तए णं मे धणे मत्थवाहे
जहं मत्थवाहं एवं बयामी-णो खलु देवाणुप्पिए ! धम्मो
त्ति वा तयो त्ति वा कयपमिकइया वा लोणजत्ता ति वा
एणए त्ति वा पामियाए ति वा महाणइ वा सुद्धि त्ति
वा ततो विपुलाओ असणं० ४ मंचिजाए कए, एणत्थ
सरीरचित्ताए । तए णं मा भदा मत्थवाही धणेणं मत्थवा-
हेणं एवं वृत्ता ममाणी हट्टतुट्ठा० जाव आनणाओ अ-
म्भुट्ठेति, कंठाकंठिअ वनामेति, खेमकुमन्नं पुच्छइ, पुच्छइ-
त्ता एहाया० जाव पायच्छित्ता विपुलाइ भोगभोगाइं सु-
जमाणी विहरइ । तए णं मे विजए तक्करे चारगमात्राए
तेहिं बंधेहि य वडेहि य कसप्पहागेहि य० जाव तएहाएहि
य छुहाएहि य पराजवमाणे काज्जमामे काज्जं किच्चा एणएसु
एणइत्ताए उववणे, मे णं तत्थ गेरइए ताए काज्जे काज्जा-

जासे० जाव बेयणं पच्चणुवजवमाणो विहरति । से णं
तओ उवाट्ठित्ता अण्णायं अणवदग्गं दीहमक्खं चाउरं-
तमसारकंतागं अणुपरिपट्टिस्सइ । एवामेव जंबू ! जेणं
अम्हं निगंथो वा निगंथी वा आयरियउवज्जायाणं अ-
तिणं मुंडे जवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए समाणे
विपुलमणिमुत्तियवणकणगरयणसारेणं सुम्भइ, से वि य
एवं चेव । तेणं कालेणं तेणं ममएणं धम्मघोसा णामं
थेरा जगवंतो जाइमंपमा० जाव पुक्खाणुपुट्ठि चरमाणा
० जाव जेणामेव रायगिहे एयरं जेणेव गुणसितिए चेइए
० जाव अहापट्टिस्सं उगाहं उगिहइत्ता संजमेणं तवसा
अप्पाणं भावेपाणा विहरंति, परिमा णिग्गया, धम्मो क-
हिओ । तए णं तस्स धणस्स मत्थवाहस्स बहुजणस्स
अतिणं एयमट्ठं सोच्चा णिमम्म इमेयारूवे अज्जत्थिए०
जाव समुप्पाज्जित्था । एवं खलु भगवंतो जाइमंपमाणा इह-
मागया, इह संपमा, तं इच्छामि णं थेरे जगवंते वंदामि, ण-
मंसापि, एहाए० जाव गुच्छपावेमाइं मंगलाइ वत्थाइं पव-
रपरिहिणं पायविहारचाणेणं जेणेव गुणसितिए चेइए जेणेव
थेरे जगवंते तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता वंदइ, णमं-
सइ । तए णं थेरा भगवंतो धणस्स मत्थवाहस्स वि-
चित्तं धम्ममाइक्खंति । तए णं मे धणे मत्थवाहे धम्मं
सोच्चा एवं बयामी-सद्धामि णं भंते ! णिग्गंथे पावय-
णे० जाव पव्वइए० जाव बहूणि वामाणि सामस्यपरि-
यागं पाठणित्ता धम्मं पच्चक्खइत्ता मामियाए मंझइणा-
ए मट्ठि जत्ताइ अणमणाइं उदइत्ता कालमासे काज्जं कि-
च्चा सोहम्मे कप्पे देवत्ताए उववामे । तत्थ णं अत्थेगइ-
याणं देवाणं चत्तारि पत्तिओवपाइं ठिई पप्पत्ता । तत्थ णं
धणस्स देवस्स चत्तारि पत्तिओवपाइं ठिई पप्पत्ता । से णं
धणे देवे ताओ देवज्ञाणाओ आउक्खएणं जवक्खएणं
ठिइक्खएणं गइक्खएणं आणंतरं चयं चइना मट्ठाविदेहे
वामं मिज्जिह्विति० जाव सब्बकुक्खाणमंतं करइति, जहा
णं जंबू ! धणेणं मत्थवाहेणं णो धम्मो वा० जाव विज-
यस्स तक्करस्स ताओ विपुलाओ अमणं० ४ मंचिजागं कए,
एणत्थ मरीरस्स रक्खणट्ठाए, एवामेव जंबू ! जो णं अम्हं
णिग्गंथे वा णिग्गंथी वा० जाव पव्वइए समाणे ववगयएहा-
णमवणपुप्फगंथपक्खालंकारवित्तसिए इमस्स ओरालियसरी-
रस्स णो वप्पट्ठेउं वा रूवहेउं वा विसयहेउं वा तं विपुलं
अमणं० ४ आहारमाहरइ, एणत्थ एणदंमएचरित्ताणं
वहाणट्ठयाए, से णं इहतोए चेव बहूणं सपणाणं बहूणं स-
मणीणं बहूणं सावगाणं बहूणं साविपाणं अ अच्च-
णिज्जे० जाव पज्जुवामणिज्जे भवइ, परओए वि य णं

णो बहूणि इत्यच्चेयणाणि य कएणच्चेयणाणि य णा-
साच्चेयणाणि य एवं द्वियउत्पायणाणि य वसणुत्पायणा-
णि य ठहण्णणाणि य पाविहिंति, अणादीयं च णं अ-
णवदगं दीहं० जाव बीईवइस्मंति, जहा व से धणे मत्थवा-
हं मिवमाहणेसु आहारे विहरिउं जं ण वट्ठए साहु देहो
तम्हा धणु वव विजयं साहु, तं तेण पोमिज्जा । एवं खसु
जंभ ! भरणेणं जगवया महावीरेणं० जाव मंपत्तेणं दोस्सम
णायज्जणणस्म अयमेद्ध पणसे सि वेमि ॥

एवं आदित्यादि तु प्रकृताप्यनार्थसूत्र, सुगमं चैतन्मयं,
नवरं जीर्णोद्यानं व्यापन्नं, व्यापीति समुच्चये, अपिबेत्यादिवत् ।
विनष्टानि देवकुलानि परिशदितानि तारणानि प्राकारद्वार-
वकुलसंस्थापितानि युद्धाणं च यत्र तत्तथा । नानाविधा ये गुरुणा
कुलाकीर्णतया, गुह्या वंशजालीप्रभृतयः, लता अशोकलताऽऽ-
वयः, वल्लयस्त्रपुयीप्रभृतयः, वृक्षाः सहकाराऽऽवयः, नैर्झादित
यत्तत्तथा । अनेकैर्धालनैः स्वापदशतैः शङ्कनैर्धायं भयजनकं
व्याप्यभूत्, शङ्कनीयमित्यतद्विशेषणसंबन्धत्वात्क्रियावचनस्य न
पुनरुक्तता । (भालुकाकच्छ इति) एकस्थकफला वृक्षविशेषः ।
मालुकाः प्रहापनानिहितः, तेषां कक्षो गहनं मालुकाकक्षः ।
त्रिभिष्टिकाकच्छ इति तु जीर्वाभगमसुगुणिकारः । (किण्हे कि-
राहोभासे) इदं यावत्करणादिद् दृश्यम्-“ णीसे णीलोभासे
हरिण हरिओभासे सीप सीओभासे णिद्धे णिद्धोभासे नि-
व्व निव्वोभासे किण्हे किण्हेच्छाए णीसे णीलच्छाए हरिण
हरिणच्छाए भीए सीयच्छाए णिद्धे णिद्धच्छाए निव्व निव्व-
च्छाए घणकमियकडिच्छाए सि । ” कृष्णः कृष्णवर्णोऽजनवत्
स्वरूपेण कृष्ण एवावभासते, द्रष्टृणां प्रतिभातीति कृष्णावभा-
सः, कश्च किञ्चित्स्वरूपेण भवत्यन्यादृशं प्रतिभासते तु
संनिधानविप्रकर्षोऽऽदेः कारणादप्यादृशमिति । एव कश्चिदसौ
नीलो मयूरप्रवयत्, कश्चिन् हरितः शुभ्रपिच्छवत्, हरिताम्रान्
इति वृक्षाः । तथा शानः स्पर्शतः वल्लयाद्याकान्तत्वादिति च
वृक्षाः । स्निग्धा न रुक्ताः, नीलो वर्णाऽऽदिगुणप्रकर्षवान्, तथा
कृष्णः सद् वर्णतः, कृष्णवर्णः ज्ञाया च डीप्तरादित्यकरावरण-
जनिता चेति । एवमन्यत्रापि । (घणकमियकडिच्छाए सि) अ-
न्येभ्यः शाखाऽनुप्रवेशात् यस्मिन्तरच्छायायाम्यो महामेघानां
निकुरम्बः समूहस्तद्वयः स महामघनिकुरम्बभूतः । वाचनान्तरे
त्विदमधिकं पठ्यते-“ पत्तिप पुत्तिप फालप हरियगरे रिज्जमा-
णे । ” हरितकक्षासौ (रेखिज्जमाणे सि) भृशं राजमानश्च यः
स तथा । (निरीए अइव २ उवसोभमाणं सिद्धुह सि) अथवा
घनशङ्कस्या अनीव २ उपशोभमानान्तिष्ठति । (कुसेहि य सि)
धर्मैः कश्चित्-“ कुरपाहय सि ” पाठः । तत्र कुरपाकाभिः त्रिज्व-
म्ययात् (खाणुपडि य सि) स्थाणुनिश्च । पाठान्तरेण- (ख-
नपडि ति) खानैर्गसैरित्यर्थः । अथवा- (कुरिपडि ति) खौ-
रगयेषकैः, (खनपडि ति) खानकैः, क्षेत्रस्येति गम्यते । खौरैर-
त्यर्थः । अयमजिप्रायः-गहनत्वात्तस्य तत्र खौराः प्रविशन्ति
तच्चेयणार्थमन्तरे खीतं सज्जको व्याप्तः, परिरुद्धः समन्तात्
अन्तर्मध्ये द्वापरः सावकाशत्वात् बहिर्गम्भीरो दृष्टेप्रक-
मणात् (अक्के दिसे) इह यावत्करणादिद् दृश्यम्-“ दि-
क्के विच्छिन्नावउलभयणसयणासणजाणघाहणाहं बहुदास-
दात्तागोमहिंसगवेणगण्णभूए बहुधणधुज्जायकवरयप आ-

ओगपआगमंपउत्ते विच्छिन्नियवउलभयणपाणे सि । ” व्याख्या
त्वस्य मेघकुमारराजवर्णकवत्, जहावर्णकस्य तु धारिणीवर्ण-
क्यववरं (करयलय सि) अनेन “ करयलपरिमियतिव-
लियमज्झाह सि ” इत्यम् । (बहूणि) अपत्यफलापेक्षया
निष्फला (अविद्याहरि सि) प्रसन्नान्तरमपत्यमरणेनापि
फलवतो बन्ध्या भवतीत्यत उच्यते (मविद्याउरि सि) अवि-
जननशीला अपत्यानामन एवाऽऽह जानुकूपराणामेव माता
जननी जानुकूपरमाता । एताभ्येव शरीरांशभूतानि तस्याः स्त-
नौ स्पृशन्ति, नापत्यमित्यर्थः । अथवा-जानुकूपराण्येव मात्रा
परप्राणाऽऽदेः साहाय्यसमर्थ उःसङ्गतिवेशनीयो वा परिकरो
यस्याः न पुत्रवृक्षणः सा जानुकूपरमात्रा । (दासचेड सि)
दासस्य भृत्यविशेषस्य चेष्टः कुमारक. दासचेष्टः । अथवा
दासश्चासौ चेष्टश्चेति दासचेष्टः । (तम्हरे सि) खौरः, पापस्य
पापकर्मकारिणः अपह्णालस्येव रूपं स्वभावो यस्य स तथा
यद्मालकमपेक्षया भोमतराणि रौद्राणि कर्माणि यस्य स
तथा । (आरुसिय सि) आरुष्टम्येव क्षीरे रक्ते नयने यस्य स
तथा । खरपक्षे मतिकर्कशं महत्तयौ धिक्ते वीमसे दंष्ट्रिके वल्लरो-
ष्ठकेशगुच्छरूपे वशनविशेषरूपे वा यस्य स तथा । असंपत्ति-
तौ असंपुटितौ असङ्गनौ वा परस्परान्तरौ तुच्छत्वाद्दशन-
दोषत्वाच्च ओष्ठौ यस्य स तथा, उद्धूता वायुना प्रकीर्णा
विकीर्णा ह्यसमाना मूर्धजा यस्य स तथा, समरगद्गवर्णः कृ-
ष्ण इत्यर्थः । निरनुक्राशो निर्दयो, निरनुतापः पश्चात्तापरहि-
तः, अत एव दाकणो रौद्रः, अत एव प्रतिभयो जयजनकः,
निःसशयिकः शौर्यातिशयादेव तत्माधियस्याभ्येक्ष्येत्थेवं प्रवृ-
त्तिकः । पाठान्तरेण-“ निमसे ” नृहरान् शंसति दिनस्ती-
ति नृशमः । निशमो वा विगतमृगयः । (निरणुकपे सि) वि-
गनप्राणरक्तः, निर्गता वा जनानामनुकम्पा यत्र स तथा ।
अद्विरेव एकान्तप्राप्तमेवेहं मयेत्येवमेका निश्चया दृष्टिर्धस्य
स तथा । (खुरे व्व एगतधारण सि) एकत्रान्तरे वस्तुभा-
गेऽपदन्त्यवृत्तग धारेव धारा परोपनापप्रधानप्रवृत्तिवृत्तणा
यस्य स तथा । यया खुर एकधार एवमसौ मोषणवृत्तणे-
कप्रवृत्तिक एवेति भावः । (जज्जमिव सव्वग्गाहि सि) यथा
जज्जं सर्वं स्वावययाऽऽपन्नमभ्यन्तरीकरोति तथाभ्यमपि सर्वं
गृह्णातीति भावः । तथा उक्तञ्चनवञ्चनमायानिहानिकूटकपटैः
सह योऽतिप्रययोगो गार्हो, नेन बहुलः प्रचुरो यः स तथा । तत्र
कूर्द्धं कञ्चनं मूर्त्त्याऽऽधारोपणाद्यमुक्तञ्चन, हीनगुणस्य गुणो-
त्कर्षप्रतिपादनाप्रत्यर्थः । वञ्चन प्रतारण, माया परवञ्चनबुद्धिः ।
निहानिर्वकचुरया गलकर्त्तृकानामिवावस्थानं, कूटं काष्ठापल-
तुलाऽऽदेः परवञ्चनार्थं न्यूनाधिककरणं, कपटं नेपथ्यभाषा-
विवर्धयकरणम्, अथवा-एभिरनुकञ्चनाऽऽदिजिस्सहानिशा-
येन यः सप्रयोगस्तेन यो बहुलः स तथा । यदि वा-सानिशयेन
उव्वेण कम्पूरिकाऽऽदिना परस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः सानिशय-
संप्रयोगः । ततश्चोक्तञ्चनाऽऽदिजि- सानिशयसंप्रयोगेण च यो
बहुलः स तथा । उक्तञ्च-“ सो होइ साहजोगो, एवं ज
लुइय अन्नदव्वेसु । कोसगुणा वयणेसु य, अत्थविमंवायण
कुणह ॥१॥ ” इति एकस्य व्याख्यानम् । व्याख्यानान्तरं पुनरेवम-
उक्तञ्चनमुक्त्वा, निहानिर्वञ्चनप्रवृत्तद्वयार्थं कर्म, सानिर्वञ्च-
नप्रवृत्तसंप्रयोगबहुलः, शेषं तथैव, खिरं बहुकालं यावद्
नगरं नगरस्य वा विनष्टो विस्तृतः खिरनगरविनष्टः बहुकालो-
नो यो नगरविनष्टो भवति स किलात्यन्तं धूर्तो जवतीत्येवं-

विशेषितः, तथा दुष्टं शीघ्रं स्वभाव आकार आकृतिश्चैव चा-
ऽनुष्ठानं यस्य स तथा । ततः कर्मधारयः । अतः प्रसङ्गी स्यात् ऽऽ-
सक्तः । एवमितराणि, नवरं त्रोजरानि स्वादुभावाऽऽदीनि, पुन-
र्बाह्यप्रवृत्तं हृदयदारक इत्यस्य विशेषणार्थत्वात् न पुनरुक्तम् ।
लोकानां हृदयानि दारयति स्फोटयति हृदयदारकः । पाठा-
न्तरेण- (जर्णह्याकारप) जर्णह्यस्याकस्तेत्यर्थः । साहसिको
वितर्कितकारी, शक्तिच्छेदकः क्लेशखानकः, औपधिको मा-
यित्वेन प्रच्छन्नचारी, विश्वस्मृताती विश्वासघातकः, आदीप-
कोऽग्निदाता, तीर्थानि तीर्थवृत्तदेवद्रोण्यादीनि, भिनत्ति द्विधा
करोति, तद्वत्प्रमाणाय तत्परिकरजेदनेनेति तीर्थभेदः । ल-
घुर्ज्यां क्रियासु दृक्तायां हस्तायां सप्रयुक्तो यः स तथा, ततः
पदत्रयस्य कर्मधारयः । परस्य अव्यहरणे नित्यमनुबद्धः, प्रति-
बद्ध इत्यर्थः । तीर्थैवैव अनुबद्धविरोधः, अतिगमनानि प्रवेश-
मार्गान्, निर्गमनानि निस्तरणमार्गान् द्वापारि प्रतोष्यः, अपञ्चा-
राणि द्वारिकाः, "क्षिप्रमी" शिष्टरूपा वृत्तिर्निष्ठरूपा, "खण्डी"
प्रकारविष्टरूपा, नगरनिर्दिष्टमनान् नगरजलनिर्गमकालान्
स्वर्त्तनानि मार्गमिलनस्थानानि, निवर्त्तनानि मार्गनिवर्त्तनस्था-
नानि, अतस्त्वलकानि अतस्त्वर्णरूपाणि, वानागाराणि मद्यमेहानि,
वैद्यगाराणि वैद्यमयनानि, तस्करस्थानानि शून्यदेवकुलागा-
राऽऽदीनि, तस्करगृहाणि तस्करनिवासान् शृङ्गाटकाऽऽदीनि
प्राग् व्यापयति सत्ताजतोपदेशनस्थानानि, प्राग् अन्नदानस्था-
नानि, लिङ्गस्थस्यश्च प्राकृतत्वात् । पणितशालादृष्टान् शून्यगृ-
हाणि प्रतीतानि, आनोग्यन् पश्यन्, मार्गयन् अन्ययधर्मपथा-
लोचनतः, गवेषयन् व्यतिरिक्तधर्मपथालोचनतः, बहुजनस्य
विद्वेषु प्रधिरजपरिवारस्याऽऽदिषु चौरप्रवेशावकाशेषु विषमेषु
दीवरागाऽऽदिजनानुरूपेषु, विधुरेषु दृष्टतविधौगेषु व्यसनेषु
राजाऽऽद्युपपन्नेषु, तथाऽऽभ्युदयेषु राजलङ्घन्यादिलानेषु, उन्म-
त्तेषु इन्द्रात्मवाऽऽदिषु, प्रसवेषु पुत्राऽऽदिजन्मसु, तिथिषु मदन-
स्योद्देश्यादिषु, ज्ञेयेषु बहु लोकज्ञेयजनदानाऽऽदिषु, यज्ञेषु ना-
गाऽऽदिपूजासु, पर्वणीषु कौपुडीप्रभृतिषु अधिकरणभूतासु
मत्तः पानमद्यतया, प्रमत्तश्च प्रमादवान् यः स तथा, तस्य ब-
हुजनस्येति योगः । व्याप्तिप्रस्य च प्रयोजनान्तरोपयुक्तस्य, व्या-
कुलस्य च नानाविधकार्याक्रेषणं सुखितस्य दुःखितस्य च, वि-
देशस्थस्य च देशान्तरस्थस्य, विप्रोषितस्य च देशान्तर गन्तुं
प्रवृत्तस्य, मार्गं च पन्थानं, क्षिप्रं च अपञ्चारं, विरहं च विजनम्,
अन्तरं चावसरमिति । आगमादिपदानि प्राग्यन् । (सुभाषेसु य-
ति) इमशानेषु, गिरिकन्दरेषु गिरिरन्ध्रेषु, स्रवनेषु गिरिवस्ति-
पापाण्युदेषु, उपस्थानेषु तथाविप्रमरुदेषु, बहुजनस्य विद्वे-
षित्यादि पुनरावर्त्तनीयम् । (जाय एवं च ण विहरत्ति)
(कुटुम्बजागरियं जागरमाणीति) कुटुम्बविन्तायां जागर-
णं निडाक्षयः कुटुम्बजागरिका, द्वितीयायाम्बुतीयार्थत्वात् ।
तथा जाग्रत्या विशुद्धमानया, अयया कुटुम्बजागरिकां जाग्र-
त्याः कुर्वन्त्याः (पयायामिति) प्रजनयामि । "तासि मन्त्रे" इ-
त्यत्र तासां सुसुप्त्य जन्म जायितकथम्, अहं मन्त्रे चित्तक्या-
मि यासां निजककुक्षिसन्तु गनीत्येवमङ्गरघटना कार्या; निजक
कुक्षिसन्तुतानि रिम्नरूपाणि इति गम्यते । स्तनदुग्धलुब्ध-
कानि मधुरसमुद्गायकाणि मन्मन स्तनप्रजदित्वेन येषां तानि
तथा । स्तनमूलत्कक्षादेशभागमभिसरन्ति सचरन्ति, स्तनजं
पिबन्ति, ततश्च कोमलकमलोपमायां हस्ताभ्यां गृहीत्वा उ-
त्सङ्गनिवेशितानि दक्षिणमुद्गायकान् समधुः । (पक्षो प-

गमयति न पक्षति) इतः पूर्वमेकमपि डिम्भक न प्राप्ताः । अ-
थवा इत उक्तलक्षणात् डिम्भकविशरणकलापादकमपि विशेष-
णं न प्राप्ता । "बहिया नागघराणि वा" इत्यादि प्रतीतम् । (जा-
नुयायवडियति) जानुभ्यां पादपानिता जानुपादपानिता, जानु-
नी वृत्ति विन्यस्य प्रणति गनेत्यर्थः । "जाय च" इत्यादि । यागं
पूजां, दायं पर्वं दिवसाऽऽदी दानं भागं शार्भाशम् । अकृत्यनिधि-
मवययं मातृगागरम्, अत्यन्तावी वा मृगधनं, येन जीर्णोभूत-
स्य देवकुलस्योद्धारः करिष्यते । अक्षीणकां वा प्रतीतां वर्द्ध-
यामि, पूर्वकाले अल्पं सन्तं महान्तं करोमां तं जाय । (उवथा-
इयंति) उपयाच्यते मृग्यते स्म यत्तत् उपयाचितमीप्सितं ब-
स्तु याचितुं प्रार्थयितुम् । (उल्लपसामियति) स्नानेनाङ्ग-
पट्टशाटके उत्तरीयपरिधानवस्त्रं यस्याः सा तथा । (आलोप-
ति) दर्शने नागाऽऽदिप्रतिमानां प्रणामं करोति । ततः प्रयुञ्ज-
मति, लोमहस्तक प्रमाज्जर्जिकां परामृशान् गृह्णाति, ततस्तेन ताः
प्रमाज्जयति । (अस्तुफलेति) आभिविज्ञात वस्त्राऽऽपणा-
ऽऽदीनि प्रतीतानि । "चाउहसी" इत्यादी "उ ह्नुति" अमाया-
स्या, (आपन्नसत्ति) आपन्न उपपन्नः सस्यो जीवो गते यस्याः
सा तथा । डिम्भदारककुमारकाणामल्पवयवहुनरकालकृता वि-
शेरः । मूडितो मूढो, गतविवेकचेतन्य इत्यर्थः । प्रथितो लोभः
तन्तुभिः सन्दर्शितः, गृह आकादज्ञवान्, अधुपपन्नः-आधकं
तदेकाग्रतां गत इति । शीघ्राऽऽदीन एकार्थिकानि शिघ्रानि-
शपस्यापनार्थानि । निःप्राणमुच्छ्वासाऽऽदिगदितं, निश्चेष्ट व्यापा-
ररहितं (जीवविषयजडंति) आत्मना विप्रमुक्तो निश्चलो
गमनागमनाऽऽदिर्वर्जितः, निष्पन्दा हस्ताऽऽद्यव्यवचलनरहित-
तः, तूष्णीको वचनरहितः, क्षेपयन् प्रेरयन्, श्रुतिं यातांभाषं,
कुतिं तस्यैव संवन्धिनं शब्दं, तादृहं वा, प्रवृत्तिं व्यकल्पितर-
चार्तां नीतिं मित्राऽऽदिना स्वगृहं गपहृतश्रीणि आक्षिप्त उ-
पलोभितः । (परसुनियसे वति) परशुना कुञ्जरेण निवृत्तः
क्षिप्रो यः स तथा तद्वत् । (नगरगुलियति) नगरस्य गुप्ति-
रक्षां कुर्वन्तीति नगरगुप्तिका आरक्षिकाः । (सतद्वचन-
स्मियकवयति) सतदाः सहनताभिः कृतमन्त्राहा, वज्राः
कशावन्त्रेण चर्मिन्ताश्च अङ्गरक्षीकृताः शरीरागेषणेन क-
वचाः कङ्कटा येस्ते तथा । ततः कर्मधारयः । अथवा-यमित-
शब्दः कविशाधोयत एव । (उर्षीस्त्रियमरासणपट्टिया) उर्षी-
मिता आक्रान्ता गुणेन नराऽऽसन् अनुस्तल्लक्षणा पट्टिका येस्ते
तथा । अथवा-उर्षीमिता वज्रा शरासनपट्टिका बाहुपट्टको
येस्ते तथा । दृश्यते च धनुष्पाणां बाहौ चर्मपट्टयन्त्रं भवति ।
इह स्थाने यायत्करणादिदृश्यम्- "पिण्छगेवेज्जवद्विप्रावि-
रुद्धिमलवरविधपट्टा ।" पिण्छानि परिहृतानि अवेयकाणि
प्रीवारकाणि येस्ते तथा । बहो गार्दाकरणेन आविष्टः परि-
हितो मस्तके विमलो वरश्चिह्नपट्टो येस्ते तथा । ततः कर्मधा-
रयः । "गहियाउहपहरणा ।" गृहीतान्यायुधानि प्रहरणाय प्र-
हारदानाय येस्ते तथा । अथवाऽऽभ्युपग्रहणयोः केष्याक्रेष्यकृ-
तो विशेषः । (ससकलंति) ससाक्षी मालिणः शयकान् वि-
धायेत्यर्थः । (सहादंति) समोषम्, (सगवेज्जति) सह प्रेये-
यकेन प्रीवान्धनेन यथा भवति तथा गृह्णाति । (जीवमाहं
गिण्दंति) जीवतीति जीवस्त जीवं जीवन्ते गृह्णाति अ-
स्मिन्पुष्टिजानुकुर्पर्यस्तेषु वा ये प्रदारास्तेः संभ्रं मयितं मो-
दिनं जर्जरितं गात्रं शरीरं यस्य स तथा, तं कुर्वन्ति । (अ-
वडगवणंति) अवकोटनेनावमोटेन कुकादिकाया बाह्याश्च

पञ्चाङ्गागे नयनेन बन्धनं यस्य स तथा न कुर्वन्ति । (कम्प-
पहारे य स्ति) वधनारुनानि, (विव स्ति) रुक्मः कशः सता
कम्पा, बालघातकः प्रहारदानेन, बाह्यमारकः प्राणवियोजनेन,
(रायमन्त्रे स्ति) राजामात्यः (अवरज्ज्वा स्ति) अपराधयति अ-
नर्थं करोति, (नम्रस्ति) न त्वन्वयेत्यर्थः । वाचनान्तरे
त्वयं नाधीयन् एव, स्वकानि निरुपचरितानि नोपचारे-
णाऽऽत्मनः स्वध्वीनि, (लङ्स्वर्गास्ति) लघुः स्व आत्मा
स्वरूप यस्य स लघुस्वकः अल्पस्वरूपः, राज्ञि विषये अप-
राधो राजापराधस्तत्र संप्रक्रमः प्रनिपादितः, पिशुनेरिति ग-
म्यते । (भोयन्तिपिबन्ति) भाजनस्थाल्याधारचूतं वंशमय
भाजनं पिष्टं कृत्वा करोति सञ्जीकरोतीत्यर्थः । पाठान्तरेण- (भ-
रेह स्ति) पूरयति । पाठान्तरेण-भोजनपिष्टकैः कृत्वाति-अशना-
ऽऽदीनि लाञ्छितं रेखाऽऽदिदानतो मुद्रितं कृतशुदादिमुद्रम,
(उल्लङ्घेह स्ति) धिगतलाञ्छनं करोति (परिवेसयति) भोजय-
ति (आचरति स्ति) अपिः समाचरेत् । (भाह स्ति) भाषायाम् ।
अरः शत्रोर्वैरिणः सानुबन्धशत्रुभावस्य, प्रत्यनोकस्य प्रातकुल-
वृत्तेः, प्रत्यमित्रस्य वस्तु वस्तु प्रात आमित्रस्य, (धनस्ति स्ति)
कर्मणि वृत्ता, उच्चारप्रस्तरणं कर्तुं, णमित्यलङ्कारे । (उच्चा-
हिन्त्य स्ति) उच्चाधयति स्म (एहि तावेत्यादि) एहि आगच्छ
तावेदिति ज्ञापनाच्चेति । हे विजय । एकान्तं विजयपक्वमामो
यामः (जेणं ति) येनाहमुच्चारऽऽदि परिष्ठापयामीति । (लुं-
णं ति) अभिप्रायेण, यथाकृच्छ्रित्यर्थः । (अन्नकृत्तियमह स्ति)
यस्यां नापिताऽऽदिभिः शरीरसंस्कारो विधीयते, अलंकारक-
कर्मनस्त्वस्मिन्नाऽऽदि, दासा मुद्रासीपत्राः, प्रस्था ये तथावि-
धप्रयोजनपु नगरान्तराऽऽदिषु प्रेष्यन्ते भूतका ये आबालत्वा-
स्थापिताः । (भाञ्जग स्ति) ये भाग लाभस्य लज्जन्ते, ते क्रम-
कुशलमनर्थानुज्ञानार्थप्रतिघातकृत्, कर्णे स मुद्राश्च कण्ठा-
काण्ड । यथाप व्याकरणे युद्धविषय एवैवार्थोऽऽययीताव
इत्यने, तथापि योगविज्ञाणाऽऽदिनिरेतस्य साधुगङ्गता ह-
इयेति । (अवयामिय स्ति) अस्मिन्नय, वाच्यप्रमाणमानवा-
भुजस्यमोचनम् । (नापय चेत्यादि) नायकः प्रवृत्त्यापदो वा न्या-
यदर्शी, ज्ञानको वा स्वजनपुत्रकः । इति रूपप्रदर्शने, वा विकल्पे ।
(घादियस्ति) सञ्चारी, सहायः साहायकारी, सुहृन्मित्रम्,
(वंशहियस्ति) वंशो रज्ज्वादिव-वन, यथा यष्ट्यादितारुनं,
कशप्रहाराऽऽद्यस्तु तच्छिषा । (कात्रे कालोनास् इत्यादि)
कालः कृष्णवर्णः, काल एवावभासने छट्टणां, कालो वा अवभा-
सां दीर्घस्य स कालावभासः । इह यावत्करणादिदृश्य-
म्-“ गजीरश्वमहरिस्ते ग्रीमे उत्तामणप परमकाढे वषेणं, मे
शो तस्य निश्च भीष निश्च तस्ये निश्च तसिप निश्च परमसुद-
संबद्धं नरग स्ति । ” तत्र गम्भीरो मदान् रोमहर्षो भयसञ्चुतो
रोमाञ्चो यस्य यतो वा सकाशात् स तथा । किमित्येषमित्याह-
भीमां भीष्मः, अत एवातत्रासकारित्यानुत्तवासनकः । एतदपि
कुन इत्याह-परमकृष्णो वषेणंति, पर्णं प्रकृष्टां अशुभसंबद्धां
पापकर्मणोपनीताम्, (अणाहयमित्यादि) अनादिकम् । (अण-
वदगं स्ति) अन्तम् (दीहमजं ति) दीर्घार्द्धं दीर्घकालं, दी-
र्घाश्च वा दीर्घमागम, आनुगन्तं चतुर्विभागं संसार एव कास्ता-
रमरणस्य संसारकान्तारमिति । अतोऽधिकृतं ज्ञानं ज्ञापनीये
योजयन्नाह- (पवामेवेत्यादि) पयमेव विजयवीरवदेव, (सा-
हेणं ति) सारे, णमित्यलङ्कारे करणे तृतीया वेषम् । लुभ्यति

लोजीभवति । (मे वि एव चेत्त स्ति) सोऽपि प्रवर्जितो विजय-
वदेववर्णकादिकमुत्कृत्यं प्राप्नोति । “ जहा गु ” इत्यादिनाऽपि
ज्ञानमेव शिक्षापनीये नियोजितम् (नम्र-स्थ मरीरसारकवणछाप
स्ति) न शरीररक्षणार्थादन्यत्र तदर्थमेवत्यर्थः । (जहा से भणे
स्ति) दृष्टान्तिप्रगनम् । इह पुनर्विशेषयोजनामिमामभिधति
बहुश्रुताः । इह राजगृहनगरस्थानीय मनस्यक्षेत्रं, धनसार्थवा-
हस्थानीयः साधुजीवः, विजयवीरस्थानीय शरीरं, पुत्रस्थानीयो
निरुपमनिरन्तराऽऽनन्दनबन्धनयेन सयमो भवति । अमप्रभृ-
तिकशरीरात्सयमविघातः । आजरणस्थानीयाः दासाऽऽदिभि-
षयाः, तदर्थप्रवृत्त हि शरीर सयमविघाते प्रवर्तते, इडि-
बन्धनस्थानीये जीवशरीरयोरावभागेनावस्थाने, राजस्थानीयः
कर्मपरिणामः, राजपुरुषस्थानीया कर्मभेदाः, लघुस्वकाप-
राधस्थानीयाः मनुष्याऽऽयुष्कबन्धहेतवः सूत्राऽऽदमलपरिष्ठाप-
नस्थानीयाः प्रत्युपेक्षणाऽऽद्यो व्यापाराः, यतो भक्ताऽऽदि-
दानाभावे यथाऽसौ विजयः प्रथवणाऽऽद्व्युत्सर्जनाय न प्र-
वृत्तवान्, एव शरीरमपि निरुहानं प्रत्युपेक्षणाऽऽदिषु न प्रवर्त-
ते । पात्रस्थानीयो मयमाधुः, सार्थवाहस्थानीया आचार्याः,
ते हि विष्वाकृतसाधु जक्ताऽऽदिभिः शरीरमुपपृष्टयन्तं साध्व-
न्तराऽप्युपेक्षापाकमयन्ति विवर्तितसाधुनैव निवेदिने वेदना-
वैयावृथादिकं भोजनकारणे परितुष्यन्ति चेति । पठ्यते च-

“ सवसाहणेसु आहा-राविरहो ज न वट्टए देहो ।

तद्धा धणो व्व विजय, साह त तेण पोसेज्जा ॥ १ ॥ ”

एवं वदित्यादि निगमनम्, इतिशब्दः समाप्तः । प्रवीणीति
पूर्ववदेति । ज्ञा० १ श्रु० २ अ० । कोशाम्बीनगरस्थे स्वना-
मख्यात सार्थवाहे, आ० १ श्रु० २ अ० १ उ० । (तत्कथा आ-
तट्ट ’ शब्दे द्वितीयभागे १५७ पृष्ठे दृश्य) स्वनामगरीवास्त-
व्य सार्थवाहे, “ चंपाप परममहिसरो धणो णाम सत्यवाहो । ”
आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ० चू० । (तत्कथयता
‘ चर्किवाद्य ’ शब्दे तृतीयभागे ११०५ पृष्ठे दृश्य) च-
म्पानगरीवास्तव्येऽहच्छात्राभ्यस्तिते स्वनामख्याते सार्थ-
वाहे, ज्ञा० १ श्रु० १५ अ० । (तत्कथा “ णांफल ” शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे १७३ पृष्ठे दृश्य) वलन्तपुरस्थे स्वनाम-
ख्याते सार्थवाहे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । पाटलिपुत्रन-
गरस्थे स्वनामख्याते श्रेष्ठिनि, तस्य दृष्टिता भगवतो महा-
धारस्य सकाशे प्रवर्जिता । आ० चू० १ अ० । अपरविद्वह-
स्थितिप्रतिष्ठितनगरस्थे स्वनामख्याते सार्थवाहे, स च त्रयो-
दशे भवे अहमनामा तीर्थकर आसीत् । आ० म० १ अ० १
खण्ड । आ० चू० । कस्मिंश्चित् सन्निवेशे स्थिते ग्रामाधिपतिसुने
धनवतीपतो स्वनामख्याते सार्थवाहे, पुं० । स च तीर्थकरना-
मकर्मोदयादिरिष्टमस्तीर्थकरोऽनुत् । उक्तं २५ अ० ।

धणंजय-धनञ्जय-पु० । धनं जयति जि-खञ्ज मुम च । अजु-
ने, बह्वै, नागभेदे, पोषणकरे देहव्यापिवायो, ककुनवृत्ते,
चित्रकवृत्ते च । वाच० । अपरविद्वहस्थमूकाराजधानीभवे
स्वनामख्याते गृहे, यस्य पुत्रः प्रियप्रियो विशुतिभिस्तीर्थक-
रत्वकारणैर्नृत्तकरत्वमवाप । आ० म० १ अ० १ खण्ड । आ०
क० । आ० चू० । कष्ट० । सौर्यपुरनगरस्थे स्वनामख्याते श्रे-
ष्ठिनि, आ० ४ अ० । आ० क० । आ० चू० । (तत्कथा शौचेन
योगसप्रहावसरे ‘ सुह ’ शब्दे दृश्य) पक्षस्य पञ्चदशसु विचरन्तेषु
नवमे दिवसे, उद्यो० ४ पाद० । ज० । कल्प० । स्वनामख्याते

गोत्रे च । " वस्तरापोदपदा णकखसे किं गोत्रे पणसे ? धर्ण-
जयसगोत्रे पणसे ।" सू० प्र० १० पादु० । ज० । धनजयमा-
लाहिसन्धानमहाकाव्याऽऽवृत्ति जैनकवौ, अयं कविः विक्रम-
संवत् ८८४ मिते विद्यमान आसीत् । जै० ६० ।

धर्णाकंता-धनकान्ता-स्त्री० । कलिङ्गदेशस्थकाञ्चनपुरनगरस्थध-
नश्रेष्ठिपत्न्याम्, दर्श० १ तत्त्व ।

धर्णकवय-धनक्षय-पुं० । धनहानौ, व्य० ३ उ० । धनक्षय इति
या । जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

धर्णगिरि-धनगिरि-पुं० । अत्यन्तजनपदस्थ तुम्बवनसन्निवेशे
स्थिते स्वनामख्याते इन्द्रपुत्रे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । क-
ल्प० । आ० क० । (तद्वक्तव्यता 'अज्जवहर' शब्दे प्रथमभागे २१६
पृष्ठे गता) आर्यसिंहगिरिस्थविरस्य शिष्ये स्वनामख्याते
स्थविरे, (कल्प०) आर्यफलगुप्तस्य शिष्ये स्वनामख्याते
वासिष्ठसगोत्रे स्थविरे च । " धरस्स णं मज्जकगुमितस्स
गोयमसगुत्तस्स अज्जधर्णगिरी धरे अनेवासी वासिष्ठस-
गोत्रे ।" (कल्प०) " धर्णगिरि च वासिष्ठ ।" कल्प० २ अ-
धि० ८ कण ।

धर्णगुप्त-धनगुप्त-पुं० । कस्मिंश्चिन्नगरे स्थिते स्वनामख्याते आ-
चार्ये, आ० चू० ४ अ० । (तद्वक्तव्यता 'पाञ्चस' शब्दे वक्ष्यते)
" आचार्या धनगुप्ताख्याः, एकत्र नगरेऽभवन् ।" (१)
आ० क० । वल्लुकानीरनगरस्थे आचार्यमहागिरिशिष्ये द्वैक्रि-
यपञ्चमनिहवधमोक्षार्थस्य गङ्गाचार्यस्य स्वनामख्यात गुरौ,
आ० म० १ अ० २ खण्ड । विश० । स्था० ।

धर्णगोत्र-धनगोत्र-पुं० । राजगृहनगरस्थधनसार्धवाहस्य पुत्रे,
ज्ञा० १ भू० ७ अ० ।

धर्णण्दि (दी)-धननन्दि (न्दी)-पुं० । स्त्री० । त्रिगुणे दे-
वज्ञे, " देवदेवं त्रिगुणं धर्णण्दीं ममम् ।" दर्श० १ तत्त्व ।

धर्णणिहि-धननिधि-पुं० । कोशे, तदारमके लौकिके निधिभेदे
च । स्था० ५ उ० ३ उ० ।

धर्णतोमग धनतोषक-त्रि० । धनेन तुष्यतीति धनतोषकः ।
चौराऽऽदिके, " धर्णतोमगा गहिया य जे नरगणा ।" प्रश्न० ३
आश्र० चार ।

धर्णत्थि (ण्)-धनार्थिन्-त्रि० । धनार्थिनिधि, " तो पत्ति-
मणेइ संछी, धर्णत्थिणो जइ तुमे तहा वि डम ।" ध० २० ।

धर्णदत्त-धनदत्त-पुं० । राजगृहनगरस्थे धनापरनामधेये स्व-
नामख्याते सार्धवाहे, न० । आ० क० । आ० म० । आ० चू० ।
(तत्त्वता 'त्रिलोचन' शब्दे तृतीयभागे ११८८ पृष्ठे गता)
वसन्तपुरस्थ तिलकश्रेष्ठिपुत्रे स्वनामख्याते श्रेष्ठिनि, पि० ।
(तत्त्वता 'परावाट्ट' शब्दे वक्ष्यते) बिस्नीणप्रामस्थे स्व-
नामख्याते कुटुम्बनि च । पि० ।

धर्णदेव-धनदेव-पुं० । मण्डकगणधरस्य पितरि, आ० म० १
अ० २ खण्ड । आ० चू० । अस्थिकप्रामापरनामधेये वर्तमान-
कनगरस्थे स्वनामख्याते वणिजि, आ० चू० १ अ० । आ० म० ।
कल्प० । स्था० । (तद्वक्तव्यता 'बार' शब्दे) " धनदेवो वणि-
क तत्राऽऽयातः प्रह्वय महानर्त्तन ।" (१३) आ० क० । द्वारव-

नीवास्तव्ये कमलामेज्ञायाः पत्न्यौ उमसेनस्य नसरि, आ० म०
१ अ० १ खण्ड । आ० चू० । काभिल्यपुरस्थे स्वनामख्याते व-
णिजि, उत्त० १३ अ० । (तद्वक्तव्यता 'वमदत्त' शब्दे) कौ-
शाभ्यनगरस्थे स्वनामख्याते वणिजि, ध० २० । (तद्वक्तव्यता
' वमसेण' शब्दे) राजगृहनगरस्थधनसार्धवाहस्य स्वना-
मख्याते पुत्रे, ज्ञा० १ भू० ७ अ० ।

धर्णधम्मद्वज्जाय-धनधान्यद्वज्जाय-न० । धनधान्यरूप्यका-
रे, " निक्खिन्ताणि य इरंति धर्णधम्मद्वज्जायाणि ।" प्रश्न०
३ आश्र० द्वार ।

धर्णधर्मापमाणाङ्कम-धनधान्यप्रमाणातिक्रम-पुं० । धनधान्य-
योः प्रमाणस्य बन्धनतोऽतिक्रमोऽतीत्यारः धनधान्यप्रमाणाति-
क्रमः । ध० २० । षष्ठापरिमाणस्य पञ्चमाणुवतस्यातिक्रम-
भेद, धनधान्यस्य प्रमाणप्रामस्याऽधमर्णाऽऽर्द्धम्याऽधिकलाभे
समुपास्थिते यावन्नाप्रेतन विक्रीणीते तावद् गृह एव तस्या-
पयतः सत्यकारेण वा स्वीकृतः स्थूलमूढकाऽऽदिबन्धनेन वा
धनधान्यातिक्रमरूपः प्रथमोऽतिक्रम इति । ध० २ आधि० । ध०
२० । आव० । उपा० ।

धर्णधातुमंचय-धनधान्यमंचय-पुं० । धनं हिरणयाऽऽदि, धान्यं
शालयादितयोः संचयो राशिर्धनधान्यसंचयः । धनधान्ययो रा-
शौ, उत्त० ६ अ० ।

धर्णपाल-धनपाल-पुं० । राजगृहनगरस्थधनसार्धवाहस्य पुत्रे स्व-
नामख्याते सार्धवाहे, ज्ञा० १ भू० ७ अ० । कौशाभ्यनगरस्थे
स्वनामख्याते नृपे, " कामंवी णयरी, धर्णपालो राया, वेसमण-
भदे अणगारे पाम्लाम्भइ इहं जाव मिके ।" विपा० २ भू० ४
अ० । अत्यन्तजनपदस्थतुम्बवनसन्निवेशस्थे स्वनामख्याते इत्ये
च । आ० म० १ अ० २ खण्ड । सर्वदेवब्रह्मणपुत्रे चन्द्रगच्छी-
यमदेन्द्रमूराशस्येण शोभनाचार्येण प्रतिष्ठापिते आचके, अयं
च धनपालो भोजराजसमकान्तिको महाकविरासीत् ।
जै० ६० ।

धर्णप्पजा-धनप्रधा-स्त्री० । कुगरुलवरद्वीपस्थैश्वर्यमणप्रनगर-
स्थोत्तरपार्श्ववर्तिन्यां राजधान्याम्, " धर्णप्पजा उत्तरे पा-
मे ।" ज्ञा० ।

धर्णवच्छण-धनवर्द्धन-पुं० । धनवृद्धिकारके, स्था० १० उ० ।

धर्णमण-धनवत्-त्रि० । " आतिवृष्टोद्धात-वन्त-मन्तेसेर-मणा
मन्तः" ॥ ८ । २ । १५९ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण मतोरेत आदेशः ।
प्रा० २ पाद । अतिनि, व्य० ।

अधुना धनधत्ता स्वरूपमाह-

कोटिगमो द्विरणं, मणिमुत्तमित्तपवातरयणां ।

अज्जयपिणपज्जागय, एरिमया होति धर्णमता ॥ ३३ ॥

येषामार्यपिता पिता प्रतीतः, पर्यायः प्रपितामहः, तेभ्य आगतं
कोट्यग्रजः कोटिमन्थया द्विरणं मणिमुक्ताशिखाप्रवाहरन्तानि
च, मणयश्चक्रकान्ताऽऽद्याः, मुक्ताफलानि धिमुमाणि, रत्नानि कर्क-
तनाऽऽदीनि, ते ईदृशा जवन्ति धनवन्तः । व्य० १ उ० ३ प्रक० ।

धर्णमंत-धनवत्-त्रि० । ' धर्णमण' शब्दार्थे, प्रा० २ पाद ।

धर्णमित्त-धनमित्र-पुं० । विनयपुरस्थे वसुश्रेष्ठिसुते स्वनाम-
ख्याते श्रेष्ठिनि, ध० २० ।

धनमित्रश्चरित्र पुनरेवम्-

“ गुरुसत्तगणसमेयं, गाहाहमदलामिबऽपि विणयपुरं ।
 तस्याऽऽमि यस्मिन्निद्री, जहा नामेण से भज्जा ॥ १ ॥
 ताण सुओ धणमित्तो, बाळस्स धि तस्म उवग्ग्या पियरो ।
 पुअ धणे पणहे, नछो विहवो नइरुव्व ॥ २ ॥
 पारमिअओ दुहेण, सो कममो परियणेण धि विमुक्को ।
 पारणयणत्थं अण्णु-त्ति को वि न ब देह से कअ ॥ ३ ॥
 सो लज्जितो नयरा-उ गिग्गओ दधिणअज्जणसयएहे ।
 पिच्छअ काय धि मग्गे, पारोह किंसुयतरुम्मि ॥ ४ ॥
 सो मरह सत्तवाय, सो सुयपुअ जहा अखारदुमे ।
 जइ बीसइ पारोहो, ता तस्स अहे धणं मुणसु ॥ ५ ॥
 विमुपलासेसु धुव, पारोह थलप बहु वण्णं ।
 तण्ण थोव तह नित्ति, जअरे बहु धोवमियरम्मि ॥ ६ ॥
 त्रिअ पुण पारोहे, रत्तरमे निग्गयम्मि रयणाहं ।
 सेय रयय पीए, कणने न हु नीरसे किं पि ॥ ७ ॥
 जत्तियांमिसे वेस्स, पारोहो उच्चओ प्रवे ठवर्णि ।
 तात्तयमिसे वेस्स, अहे वि निहिय धणं मुणसु ॥ ८ ॥
 तण्ण उवरि पारोहे, हिट्ठा पिहुसे धुवं धणं मुणसु ।
 धिवरीए तयभावो, इय नत्तेऊण धणमित्तो ॥ ९ ॥ *
 “ नमो धनदाय नमो धरणेन्द्राय नमो धनपात्राय ” इति
 मन्त्रं पठन्त्यनति स्म ते प्रवेगम् ।
 किं तु अपुत्रवसेणं, केवलअगारपुरियं नियइ ।
 तथमयकलसज्जयत्ते, तओ इमो चित्तइ विससो ॥ १० ॥
 पारादपीयरसइ-सणेण कणयम्मि निचिण्ण वि धुवं ।
 इंगाले धिय पिच्छे-मि केयलेही विमयपुअओ ॥ ११ ॥
 दधिणधिया नरेण, न हु कायव्यो तदा धि निअओ ।
 जं सव्वथ धि गिग्गह, सिगीह मूलं अनिवेओ ॥ १२ ॥
 इय चित्तव पुरओ वि हु, बहुभागे खणेइ दधिणकए ।
 न य पावइ काणवरा-डियं पि कायइ अपुन्नवसा ॥ १३ ॥
 निक्खेइ धाउवायं, मुत्तु किलेसं जहेइ न हु अन्नं ।
 होउ वणिओ तो चउइ, पवइणे मज्जइ तयं तो ॥ १४ ॥
 अइ थलमभावणिज्जं, करेइ अजेइ कहवि किं पि धण ।
 तं पि नरेसरतत्तर-पमुहेइ धिणप तस्स ॥ १५ ॥
 तो सव्वपयसेण, ओलभा कुणइ निवइपरिणं ।
 तह वि तइपुन्नवसओ, न ते वि किं पि इ पमोयति ॥ १६ ॥
 एवं तुइ सहतो, परिभमिगे माहियले कया पि इमो ।
 केवलकाअिय गुणमा-यरं गुरुं गयउरे नियइ ॥ १७ ॥
 सजायकम्मविचरा, बहुबहुमाणेण नमइ गुरुवरणे ।
 तो कहइ मुणियरो तस्स समुच्चियं धम्मकइमेवं ॥ १८ ॥
 धम्मेण धणसमिद्धी, जमो धम्मण उत्तमकुत्तम्मि ।
 धम्मेण दीइमाउ, धम्मेण उवग्गमाउग्गं ॥ १९ ॥
 सयलचउज्जाहिवन्नय-म्मि निम्मला भमइ धम्मओ किस्सी ।
 हसियरहरमणव्व, उव्व धम्माउ इइ होइ ॥ २० ॥
 जं हुज्जति सुहाइ, मणिरयणपहापहासियदिसेसु ।
 नवणेसु भवणवइणो, त सव्वं धम्ममाइणं ॥ २१ ॥
 जं हरिसज्जनं, निवन्न अक्किणो नमइ चलणे ।
 तं सुअधम्मकण्णव-कुमस्स कुसुमुगमं मणे ॥ २२ ॥
 सरइससुरसुंदरिकर-आलियललचारुचामरुपिणो ।
 सुरलोप सुरनाहो, हवेइ धम्मपभावेण ॥ २३ ॥

किं बहुणा भणिएणं, धम्मेण हवन्ति सयलसिद्धीओ ।
 धम्मेण विमुक्काण उ, जियाण न कया धि फलसिद्धी ॥ २४ ॥
 तं सोउ धणमित्तो, कयजली जंपए नमिय सुरि ।
 एवमिण मुणियुगव !, ज तुअहेइ समाइहं ॥ २५ ॥
 जम्माउ धि मह वुक्खं, मुणइ धिय पहु ! तुमे सनाणेण ।
 को देह पुण इदयं, तो कहइ गुरु सुणसु भइ ॥ २६ ॥
 इह भरहे विजयपुर-म्मि गगदत्तु त्ति गहवइ आसि ।
 मगहा से इइया सो-उ धम्मनामं पि न हु मुणह ॥ २७ ॥
 धम्मकरणुज्जुयाणं, अणेसि पि हु करेइ बहुविग्गे ।
 मच्चरभरिओ कस्स धि, लाभं न हु सकप इट्ठुं ॥ २८ ॥
 जइ पुण कहं पि से पि-चिउरस्स ववहरइ कोइ बहुलाभं ।
 एइ जरो सत्तमुहे-हि तस्म इय वासरा जंति ॥ २९ ॥
 अन्नदिणे करुणाय, सुउरनामेण सावपण इमो ।
 नीओ सुणीण पासे, कहिओ तेहि पि इय धम्मो ॥ ३० ॥
 उवत्तमविवेगमन्वर-सारो जइसात्त नियमतथपवरो ।
 जिणधम्मो कायव्यो, अनुच्चलच्छीह कुलजयणं ॥ ३१ ॥
 इय सुणिय किंचि भावे-ण किं पि दक्खिअओ वि गिरहेइ ।
 सो पइविणचिउवदण-करणजुएऽज्जग्गे के धि ॥ ३२ ॥
 मुणियो नमित्तु पत्तो, मगिहम्मि पमायपरयसो धणियं ।
 प्रजइ अभिगह के, वि के वि अइयरइ मूढमणो ॥ ३३ ॥
 इअं पुण चिउवदण-अज्जिगह पालए निरइयारं ।
 कात्तकमेण मरिअ, सपइ सो पत्त न जाओ ॥ ३४ ॥
 पुव्वकयदुक्कयवसा, तए इम एरिस्स फअं पत्त ।
 जिणवदणपजावा, जाय निहिइं सणाइयं ॥ ३५ ॥
 इय सोउ धणमित्तो, संवेयगमो नमित्तु मुणिनाहं ।
 बहुदुक्खलकलदलणं, गिदिधम्म गिणहए सम्म ॥ ३६ ॥
 त्रिअसलिसिपदमपहरे, मुत्तु धम्मकण्णं अइं सेमं ।
 सहसाणाजोगण, विणा पओसं च वज्जस्सं ॥ ३७ ॥
 एवं गिरइय घोरे, अभिगहं चिउव च गुरुवरणे ।
 पुरमग्गे कस्सइ सा-वगस्स गेहम्मि उत्तरइ ॥ ३८ ॥
 सुअइ भोगेणं, उच्चणिउं मालिणा समं कुसुमे ।
 घराज्जणदरजिणपरिमा-उ निच्चमच्चेइ जत्तोए ॥ ३९ ॥
 वीए पइरे सोया-गमाविरोहेण कुणइ ववसाय ।
 सपज्जइ अकिलेसे-ण तेण खम्भु ज्ञायणं तस्स ॥ ४० ॥
 जह जह धम्ममि थिरो, इवेइ तह तह पवइए विहवो ।
 विच्चेइ बहु धम्मे, वीसु गिणहेइ तो गेहं ॥ ४१ ॥
 एणेण माहिसुयसा-वएण दिआ य तस्स नियधूया ।
 अअम्मिअ त्ति काउं, वुत्ति वि चिट्ठि धम्मपरा ॥ ४२ ॥
 पत्तो कया धि सोगो, उल्लम्मि गुलतिष्ठमाइ विक्किणिउं ।
 तं वअं पुण तं गुरु-मभगिह गंतुमुच्चलियं ॥ ४३ ॥
 तं मेहरो य निहिठवि-य नेवकलसे तओ गइउकामो ।
 उज्जावइ इंगाले, तं कणयं नियइ धणमित्तो ॥ ४४ ॥
 किमिणं उज्जाविउज्जइ, इय पुठे तेण मेहरो भणइ ।
 कणग ति कइय पिउणा, पवोचिया इच्चिरं अइहे ॥ ४५ ॥
 संपइ उज्जावेमो, एए इंगालए निपऊण ।
 तो सेट्ठी सुअमणो, भणेइ भो भइ ! सुवन्नमिणं ॥ ४६ ॥
 जपेइ मेहरो दइ-विमूढ ! किं चाउओ त्ति मत्तो सि ।
 अत्तुरिओ सि अहवा, सव्वं सुअं द्रिइस्स ॥ ४७ ॥
 जइ कणगमिणं ता म-ऊऊ दाउ गुलतिष्ठमाइयं किं पि ।
 गिणहसु इमं तुमं चिय, तह चेव करेइ सिद्धी वि ॥ ४८ ॥

तं विविधं नियजाणे, सगिहं पत्तो नमिसु जिणविह ।
जा संभालइ ता ती-स सहसमाणं तयं जायं ॥ ४९ ॥
तेणं धम्मपरेणं, अन्नं पि समज्जियं बहु दावण ।
जाओ जणपवाओ, उअइ अहो धम्ममाहणं ॥ ५० ॥
इत्तो तत्थेव पुरे, सुमित्तनामा बन्नेइ महम्मो ।
रयणावलिं न विरए, कादिमुल्लेहि रयणेहि ॥ ५१ ॥
केण वि गुरुकज्जेण, तम्म वि वत्तांछयस्स पामम्मि ।
एगागी सपत्तो, धणमित्तो तह निसिओ य ॥ ५२ ॥
उच्चियात्ताव सह ते-ण काउ इत्तो पओयणवसेण ।
पत्तो गिहमज्जे का-उ कज्जमह पर जा तत्थ ॥ ५३ ॥
ता रयणावलिमनिए, वि भणइ जा विरइओ मए मुक्का ।
सा कथं गया रयणा-वलिं त्ति भो कहसु धणमित्त ॥ ५४ ॥
न तुमं मम च मुत्तु, को वि इहामी तओ तुमं चेव ।
सा गहिया अप्पसु तं, मा चिरकात्ते विलहेसु ॥ ५५ ॥
तो चितइ धर्मासत्ता, अइह अदे । कम्मविलसिय नियह ।
जं अकए वि य दोन्ने, इय वयणज्जाहं हवन्ति ॥ ५६ ॥
इत्तु चित्तं परिमिद्ध, परगिहगमणं जिणेहि सछाणे ।
जं परगिहगमणाओ, कल्लकमाइ जियाण धुवे ॥ ५७ ॥
ता परगेहे गेहो, अणजवयणज्जयाइ दोमण ।
गुरुकज्जे वि कया वि हु, एगागी न च वच्चिरस्सं ॥ ५८ ॥
इय चित्तं भणइ अइ, इम्म ! तुमं पि च न किञ्चि जाणंमि ।
सो अह न वुट्ठिज्ज, एरिमइयणेहि धर्मासत्त ॥ ५९ ॥
काउ वचहारे रा-वले वि तं लेमि तुह सयासाओ ।
छयरो वि पडित्तेणं, जं जुत्तं कुणसु तं इज्ज ॥ ६० ॥
तो धणमित्तो चा-रुं त्ति माहिओ निवडणा सुमत्तेण ।
न इमं इमाम्म संमव-इ कह वि इय चित्तं नियो वि ॥ ६१ ॥
एस्स पुण निच्छएण, कहेइ ता पुच्छिमो तयं चेव ।
अह इ दारिय पुछो, धणमित्तो कहइ जह वित्तं ॥ ६२ ॥
पमणं नियो वि विडिहय-हियओ भो इम्म ! किमिह कायस्सं ?
सो आह देव ! इमिणा, गहिया रयणावली नूण ॥ ६३ ॥
अह जेपइ धणमित्तो, देव ! कत्तक इमं न हु महेमि ।
पमणेइ जेण दिव्वे-ण तेणमं पत्तियावेमि ॥ ६४ ॥
जणइ नियो इज्ज ! तुमं होसु सिरे जं गदेइ फालमिमो ।
आमंतिनेण भणिए, उविओ दिव्वो तओ रत्ता ॥ ६५ ॥
सगिहेसु दो वि पत्ता, अह धणमित्तो विलेसधम्मपरो ।
विछइ सुविसुद्धमणो, पत्तो पुण दिव्वदिवसदि ॥ ६६ ॥
काउ सिणाण अछ-प्पयारपुयाइ पृइऊण जिणे ।
तह काउ काउसगं, सम्महिणीं देवाणा ॥ ६७ ॥
फांम धम्मज्जमाणे, पुरो निविट्ठे नियम्मि तोप व ।
बहुपउरज्जुओ पत्तो, धणमित्तो दिव्वठणांम्म ॥ ६८ ॥
इम्मो वि तत्थ पत्तो, धणमित्तो जाव गिहहही फालं ।
इत्तस्स उट्ठियाओ, पमिया रयणावली ताव ॥ ६९ ॥
तो जणियं नरवडणा, इम्म ! किमेयं ति सो वि सुद्धमणो ।
जा देह उत्तरं न हु, ता पुट्ठो तेण धणमित्तो ॥ ७० ॥
जीइ रयणावली, कए विवाओ तुमाण सा किमियं ।
हांइ न व त्ति इमो वि हु, जेपइ सा चेव देव ! इमा ॥ ७१ ॥
परमत्थमित्थं नवर, मुणति सव्वज्जुणो तओ राया ।
नियजेमगियइत्थे स-विम्मओ तं समप्पेइ ॥ ७२ ॥
सम्म संमाणेउं, सुवं ति पमुत्तु सिद्धिधणमित्तं ।

नियपुरिस्ताणं अप्पिय, इम्मं च गओ निवो सगिहं ॥ ७३ ॥
अइ धणमित्तो नियमित्त-पउरसावयगणेण परियरिओ ।
तिथुअइ कुणतो, सपत्तो निययेगेहम्मि ॥ ७४ ॥
इत्तो य तत्थ पत्तो, गुणमापरकेवली तयं नमिहं ।
धणमित्तो नपज्जो, सपरिजणो नरवडं वि गओ ॥ ७५ ॥
रत्ता इम्मो वि तहिं, आइओ निसुणिउं च धम्मकहं ।
समए त वुत्तनं, पुछो जाणो कहइ एव ॥ ७६ ॥
इह विजयपुरे नगरं, गेहवडं आसि गंगदत्त त्ति ।
मुहुत्ता मायाबहुत्ता, मगहा नामेण तस्स पिया ॥ ७७ ॥
संवोसयानिदाए, ईसरवणिणो पियाइ वररयणं ।
पविसिय कहसवि तमिह-मवहरए लक्खमुल्लं मा ॥ ७८ ॥
नाउ इमा तं मगइ, त य कएगी मज्जए वयइ विरसे ।
तो देइ उवालेम, वणिमज्जा गंगदत्तस्स ॥ ७९ ॥
भउजानेहाविमोहिय-गओ इमो जणइ गिहमणुस्सेहि ।
तुह चेव तं अवहमं, मा अलिय देसु णेअलं ॥ ८० ॥
इय सुणिय वणियइइया, नियवरयणोवलंनतुट्ठा सा ।
काऊण तावसइय, उववन्ता वंतरसेण ॥ ८१ ॥
विहियतदाविहकम्मा, जाया मगहा वि एस्स इहत्तु त्ति ।
मारऊण गगइत्तो, धणमित्तो एस्स उवयन्तो ॥ ८२ ॥
कुविडण तेण वंतर-सुरेण नियवरयणवइयरे तम्मि ।
इत्तस्स तित्ति पुत्ता, नहणं गमिया कमेणित्थ ॥ ८३ ॥
तो रत्ता इम्ममुहे, पत्तोइए सो भणेइ एव ति ।
किं तु मरणांम्म नेसि, देक इहिं मए नाओ ॥ ८४ ॥
पुण भणइ गुरु रयणावलीं वि, तेणव अवहमा एसा ।
पत्तं धणमित्तं, आलं कल आलदाणाओ ॥ ८५ ॥
धणमित्तधम्मधिरमा-वरंजपहिं सुहिंछममरेहिं ।
तं वंतरमक्कमित्तं, रयणावलि मोइया तइया ॥ ८६ ॥
आइ निवो किं अज्ज वि, इमस्स काही सुरो जणइ नार्थो ।
रयणावलीइ सहियं, विहवं इरिही सुमित्तस्स ॥ ८७ ॥
तो अट्ठवसट्ठगओ मरि-उं इम्मो जवे बहु भमिही ।
वनरसुर्जोयो वि हु, बहुहा निज्जाइही वेर ॥ ८८ ॥
इय सोउ संविगो, राया रयणावलिं सुमित्तस्स ।
अप्पिउ उविसु सुयं, रज्जे गिपेइ चारितं ॥ ८९ ॥
धणमित्तो वि हु जिहं, पुत्तं ठविऊण नियकुंइम्म ।
गिगिहय केवलपासे, इक्खं कमसो गमा मुक्खं ॥ ९० ॥
"इयं वत्थ धणमित्तवृत्तक,
बुद्धवृत्तजनहर्षकारकम् ।
अन्यगंदगमने यथा तथा,
संयजन्तु भविनो हि सत्पथाः ॥ ९१ ॥"
इति धर्मात्रचारक्रम ॥ ५० ॥ २० ।

इत्तपुरनगरस्थे स्वनामक्याते धर्माज, आव० ४ अ० । नि०
नू० आ० क० । आ० चू० । (तद्वक्तव्यता ' गिरवलाय ' श-
ब्देऽस्मिन्नेव भागे २११ पृष्ठे दृष्टव्या) उज्जयिनीनगरस्थे स्व-
नामक्याते धर्माज, ग० २ अ० । (तद्वक्तव्यता ' आठका-
य ' शब्दे द्वितीयभागे २४ पृष्ठे गता) (तद्वक्तव्यता ' पि-
वासापरीसद ' शब्देऽपि अस्मिन्नेव भागे दृष्टव्या) च-
म्पानगरीवास्तव्ये स्वनामक्याते सार्थवादे, आव० ४ अ० ।
आ० क० । (तद्वक्तव्यता ' संवेग ' शब्दे) शत्रुजयशौ-
लवशास्त्रिमकरुदेवयोश्चैत्ययोश्चारकारके भावके, ती० १ क-
ल्प । अयसर्पिण्यां जायमानस्य स्वपंशुवासुदेवस्य पूर्वजव-

नामधेये, ति० । स० । व्यक्तगणधरस्य स्वनामध्याते पितरि च । आ० म० १ अ० २ खण्ड ।

धणरक्षित-धनरक्षित-पुं० । राजगृहनगरस्थस्य धनसार्थवा-
हस्य पुत्रे, क्रा० १ श्रु० ७ अ० ।

धणराट्-धनराजि-स्त्री० । सिन्धुदत्तसुतायां कामिण्यपुरस्थ-
स्य ब्रह्मदत्तस्यान्तःपुरप्रधानायां माहस्याम्, उत्त० १३ अ० ।

धणवट्-धनपति-पुं० । ६ न० । कुबेर, वाच० । द्वारावतीवर्णनम-
धिकृत्य-“ धणवट्महणस्मिया । ” धनपतिर्वधवण इति । क्रा०
१ श्रु० ४ अ० । जयपुरनगरस्थे धनावहभोष्ठिनो ज्ञातरि, दर्श०
४ तत्त्व । वसन्तपुरनगरस्थे धनावहभोष्ठिनो ज्ञातरि, आ० म० १
अ० २ खण्ड । काञ्चीनगरनिवासीति कस्मिंश्चित्सांयात्रिके,
येन समुद्रविजयदशाहंप्रतिष्ठापिता द्वारावतीस्थिता पार्श्वना-
थप्रतिमा द्वारावतीशाहानन्तरं समुद्रप्लावित्वायां द्वारावत्यां स-
मुद्रे स्थिता निजयानपात्रं देवतातिशयेन स्फुल्लितेऽत्रैव जिन-
विम्बं निष्ठनीति दिव्यवाचा निम्बिने नाबिकैरुद्धारिता स्वपुर-
मानाय प्रासादे स्थापितेति । नो० ५२ कल्प । कनकपुरनगर-
स्थस्य वैश्रवणकुमारस्य युवराजस्य स्वनामध्याते पुत्र, सुख-
विपाकाध्ययनेषु वष्टुध्ययने, विपा० २ श्रु० ६ अ० ।

कणगपुरं णयरं, मेयामेण उज्जाले, वीरभट्टो जक्वो,
पियचंदो राया, सुभश देवी, वेमणणे कुपारं जुवराया,
सिरादेवीपामोकवाणं पंचमपा, तित्त्यगरागमाणं, धणवट्
जुवरायपुत्तो जाव पुव्वजेव मणिभया णयरो, मिन्नो
राया संभूतिविजण् आणगारे पडिन्नाभिण् जाव सिद्धे ॥
विपा० २ श्रु० ६ अ० ।

धणवट्-धनवती-स्त्री० । कलिङ्गविषयस्थकाञ्चनपुरस्थस्य ध-
नावहभोष्ठिनः सुतायाम्, दर्श० १ तत्त्व । एकस्मिन् माञ्ज-
वेशे स्थितस्य कस्यचित् दामाधिपतिसुतस्य धनगम्ना नयमे
भवे भविष्यद्विष्टनेमिरीधकरस्य भार्यायाम्, उत्त० २२
अ० । कल्प० ।

धणवसु-धनवसु-पुं० । उज्जयिनीनगरस्थे स्वनामध्याते वणि-
जि, आ० म० ४ अ० । (वक्तव्यता ' आवर्ह ' शब्दे तृतीयभागे
२५५ पृष्ठे गता) “ उज्जयिन्यां धनवसु-अम्पां गन्तुमना व-
णिक् । ” आ० क० । आ० चू० ।

धणवट्-धनवट्-पुं० । कलिङ्गविषयस्थकाञ्चनपुरस्थे स्वनाम-
ध्याते भोष्ठिन, “ तत्त धणवटो णाम सेट्ठो । ” दर्श० १ तत्त्व ।
जयपुरनगरस्थे धनपतिभोष्ठिज्ञातरि, “ जयउरं नाम नयर, जि-
यल्लू नाम राया, धणवट्धणवट्हा पुवे जायरो सेट्ठो । ” दर्श०
४ तत्त्व । वसन्तपुरनगरस्थे धनपतिभोष्ठिज्ञातरि, “ वसन्तपुरं
नगर, जियल्लू राया, धणवट्धणवट्हा भायरो सेट्ठो । ” आ०
म० १ अ० २ खण्ड । राजगृहनगरस्थे स्वनामध्याते भोष्ठिनि,
“ रायमिहे नयरे पढाणस्स धणावहस्स सेट्ठिस्स । ” आ० म०
१ अ० २ खण्ड । कौशाम्भीनगरवास्तव्ये मूत्रायाः पत्यौ स्व-
नामध्याते भोष्ठिनि, आ० चू० १ अ० । “ आसीद्धनावहः भोष्ठा,
मूत्रा तस्य च गेहिनी । ” आ० क० । “ तथैव णयरं धणवट्हा
सेट्ठो, मूला भारिया । ” आ० म० १ अ० २ खण्ड । श्रृयजपुर-
स्थसूरा कण्डकायनस्थे स्वनामध्याते नृपे, विपा० २ श्रु० २
६६४

अ० । तत्कथा विपाकधुनस्य द्वितीये धुनस्कन्धे द्वितीयाध्यय-
ने ' महणादि ' शब्दे वक्तव्यते)

धणविजय-धनविजय-पुं० । भोक्तानाजिकासूत्रभाषावृत्तिरुति
आचार्ये, अयं विक्रमसंवत् ११५१ मिते विद्यमान आसीत् ।
जै० ४० ।

धणसमिद्ध-धनमसृद्ध-त्रि० । धनेन समृद्धे, “ धणसमिद्धे
सत्थवाहकुलजाओ । ” आ० म० ४ अ० । प्रश्न० ।

धणमम्म (ण)-धनशर्मन्-पुं० । उज्जयिनीनगरस्थे धनमित्र-
वणिकसुते स्वनामध्याते वणिजि, ग० २ अधि० । उत्त० ।

धणमिरी-धनश्री-स्त्री० । जयपुरनगरस्थयोर्धनपतिधनावह-
भोष्ठिनोः स्वनामध्यातायां भगिन्याम्, दर्श० ४ तत्त्व ।
वसन्तपुरस्थयोर्धनपतिधनावहभोष्ठिनोर्भगिन्याम्, आ० म० १
अ० २ खण्ड । धोणिकस्य भार्यायाम्, तं० । दन्तपुरनगर-
स्थस्य धनमित्रनार्थवाहस्य जार्यायाम्, आव० ४ अ० । आ०
क० । आ० चू० । नि० चू० । चम्पानगरीस्थस्य धनसार्थवाह-
स्य जार्यायाम्, आव० ४ अ० । चम्पानगरीमधिकृत्य-“ धन-
मित्रनार्थवाहो, धनश्रीस्तस्य बहुमा । ” आ० क० । हेमपुर-
स्थस्य सुरदत्तभोष्ठिनः सुतायां जनमत्याः स्वनामध्यातायां
सख्याम्, दर्श० १ तत्त्व ।

धणमेट्ठि (ण)-धनभोष्ठिन्-पुं० । राजगृहनगरस्थे भोष्ठिन,
क्रा० १ श्रु० १ अ० । (तत्कथा ' धण ' शब्देऽनुपदमेव गता)
आवर्त्तावास्तव्ये भोष्ठिनि, उत्त० ८ अ० । (तत्कथा ' कविल '
शब्दे तृतीयभागे ३७७ पृष्ठे गता) पाटलिपुत्रनगरस्थे भोष्ठिनि;
यस्य दुहिता जगवतः सकाशे पत्रं जना । आ० म० १ अ० २
खण्ड । कस्मिंश्चिन्नगरे स्थिते धनप्रियायाः पत्यौ स्वनामध्याते
भोष्ठिनि च । पि० ।

धणसेण-धनमेन-पुं० । द्वारावतीवास्तव्ये कमलामेखायाः पि-
तरि स्वनामध्याते नृपे, दर्श० ४ तत्त्व । आ० म० । आ० चू० ।
धणहाणि-धनहानि-स्त्री० । धनकृये, तत्कारणीभूते राज्य-
स्थापलक्षणभेदे च । यतः सर्वत्र धनकृयः सम्भवति । व्य०
३ उ० ।

धणहारि (ण)-धनहारिण्-त्रि० । धनं हरतीति धनहारी ।
धनहर्णशक्ति, प्रश्न० ३ आश्र० चार ।

धणावट्-धनावट्-पुं० । ' धणवट् ' शब्दार्थे, दर्श० १ तत्त्व ।

धणि-धनि-पुं० । धन इन् । शब्दे, स्था० १ ठा० । निश० ।
आ० । तूर्यनिनादे, आ० म० १ अ० २ खण्ड । अत्यन्ते मृद-
ङ्गाऽऽदिशब्दे, अत्रङ्कारोक्ते लक्ष्मकाव्ये च । वाच० ।

धनिन्-पुं० । धनवति, प्रा० २ पाद ।

धणिअ-वेशी-गाढे, दे० ना० ४ वर्ग ५८ गाथा ।

धणिआ-वेशी-प्रियायाम्, दे० ना० ४ वर्ग ५८ गाथा ।

धणिओज्जाणिप-धनितो (को) उज्जावित-त्रि० । अन्वर्थमु-
ज्जाविते, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

धणिष्ठा-धनिष्ठा-स्त्री० । अतिशयेन धनवती इष्टन् धनेल्लुक् ।
वसुदेवनाके स्वनामध्याते नक्षत्रभेदे, वाच० । उर्या० । स्था० ।
अनु० । च० प्र० । ज० । म० प्र० । स० ।

धणिष्टासंवच्छर-धनिष्ठासंवत्सर-पु० । यस्मिन्संवत्सरे धनिष्ठा-
नक्षत्रेण सह शनैश्चरो योगमुपादत्ते स धनिष्ठासंवत्सरः । इ-
त्युल्लङ्घने शनैश्चरसंवत्सरनेदः, ज० ७ वक्र० ।

धणिय-धणिय-न० । अत्यर्थे, प्रश्न० ३ आध० चार । “ ध-
णियं अया निजा तच्चो । ” धणियमत्यर्थमिति । व्य० २ उ० ।
आध० । “ धणियं पि समर्थचित्तेन । ” धणियमत्यर्थमिति ।
आतु० । अत्यन्ते, उत्त० १ अ० ।

धनिक-न० । अत्यर्थे, “ धीश्चणिययणिकये ” धनिकमत्यर्थमि-
ति । औ० । “ धणियमाणापदाणो य । ” धनिकमत्यर्थम् । व्य० २
अध० । धनिवन् कार्याति-कै-कः । धन्याकं, पुं० । न० । धने, पु० ।
धन धियतेऽस्यस्य ठन् । धनस्थामिति, वाच० । स० ६ अ० ।
उत्तमर्णे च । त्रि० । “ धनिकस्य यथाहसि । ” इति स्मृतिः ।
स्त्रियां टाप् । प्रियस्त्वृक्के, वधां च । वाच० ।

धनित-न० । अत्यर्थे, “ धीश्चणिययणिकच्छा । ” संथा० ।

धनित-त्रि० । शब्दिते, वाच० ।

धणी-देशी-जायांप्राप्तिवद्दे, निःशङ्के च । दे० ना० ५ वगं
६२ गाथा ।

धनु-धनुष्-न० । धन-उस् । “ धनुषो वा ” ॥ ८ । १२ ॥ इति
प्राकृतसुत्रेण धनुःशब्दस्यान्त्यस्यजनस्य वा हः । कामुके, प्रा० १
पाद । प्रियालवृक्, धनुर्देरे, त्रि० । वाच० । म० । चापे, आ०
म० १ अ० २ खण्ड । स० । ज० । विपा० । “ जात्र च ण से पु-
रिसे धनुं परामुसह । ” धनुर्देरुगुणाऽऽदिसमुदायः । म० ५
श० ६ व० । चतुर्भिर्हस्तेनैवपक्षे अवमानविशेषे, अनु० । “ द-
डं धनु य जूवे, नालिया य अक्को मुभलं च उडहत्थं । ”
उद्यो० २ पादु० । प्रव० । जी० । प्रज्ञा० । त० । ज० । स्या० ।
“ उषावहंमुखाणि से एगे इडेह वा धनुर् वा जुरह वा नास्त्रि-
याह वा अक्केव वा मुसलेह वा । ” म० ६ श० ७ व० । स० ।
“ धनुं च पयसिम् । ” पथि मार्गत्रिषौ धनुरेव मानमार्गगम्युना-
ऽऽदिपरिच्छेदो धनुःमन्त्राप्रसिद्धेनैवावमानविशेषेण क्रियते, न तु
दादाऽऽदिनिगिति । अनु० । मेवावधिके लयमे राशौ च । न० ।
वाच० । यो धनुर्विमुखास्ते चऽऽऽदिभिर्वाणः कर्णाऽऽदीनां स्ते-
दन्तेजनाऽऽदि करोति स धनुः । नारकाणां कर्धके दशमे प-
रमाध्यात्मिकनेदः, पु० । प्रव० १०० द्वार । ज० । अनु० । सम० ।
(‘ आसपत्त ’ शब्दे प्रथमभागे ८४६ पृष्ठे ७९ गाथा गता)

धनुकु कल-कुटिलधनुष्-न० । कुटिले धनुषि, “ धनुकुम्भिवं-
पागारपरिक्लिता । ” धनुष्कुटिलं कुटिलं धनुः । ततोऽपि वक्रेण
प्राकारेण परिकृता या मा तथा । रा० । क्ता० ।

धनुक-धनुक-न० । चापे, स० । चतुर्भिर्हस्तेनैवपक्षे अवमान-
विशेषे च । न० । अनु० । पा० । पाश्चात्तदेशस्यकाभिलयपुरनु-
पनेष्टाहर्त्तापनुष्टागाजस्य स्वनामख्याते सेनापतौ, उत्त० १३
अ० । आ० क० । (तद्वक्तव्यता ‘ बंभक्त ’ शब्दे वक्ष्यते)

धनुगह-धनुर्गह-पुं० । वातव्याधिविशेषे, धनुर्गह इति वा ।
जी० ३ प्रति० ४ उ० । धनुर्गहोऽपि वातविशेषो, यः शरीरं कु-
ञ्जीकरोति । वृ० ३ उ० । व्य० ।

धनुतामणा-धनुस्त्रासना-की० । धनुषा नयजनने, “ सहोच-
ओगो धनुसासना य । ” धानुर्कैर्वा पाषाणैर्वा परिकणकास्त्रां
कुर्वन्ति भयमुपजनयन्तीत्यर्थः । वृ० ३ उ० ।

धनुच्छय-धनुर्ध्वज-पुं० । नाविस्यदुत्सर्पिण्यां महापक्षस्य प्रथ-
मतीर्थकरस्य सकाशे प्रवर्जिष्यति स्वनामख्याते नृपे, स्या०
८ उ० ।

धनुच्छर-धनुर्धर-पुं० । धनुर्धारयति धृ-अच् । धानुष्के, वा-
च० । धनुर्धराः कौवण्यप्रहरणा इति । स० ।

धनुपिष्ट-धनुष्पृष्ठ-न० । मरुतल्लक्षणमाऽऽकारे क्षेत्रे, स० ५७ स-
म० । जम्बुद्वीपलक्षणवृत्तक्षेत्रस्य दैमवतैरण्यवनाऽऽदिवर्षावच्छि-
न्त्याऽऽरेपितज्याधनुष्पृष्ठाकारे परिधिखण्डं च । दैमवतैरण्य-
वनोर्वाधकरे जम्बुद्वीपलक्षणवृत्तक्षेत्रस्य दैमवतैरण्यवनाज्या
द्वितीयवृत्तवर्षाज्यामवच्छिन्नस्याऽऽरेपितज्याधनुष्पृष्ठाकारे प-
रिधिखण्डे धनुष्पृष्ठे, उच्यते, तत्पर्यन्तभूते सरत्नप्रदेशप-
ङ्क्ती तु जीवे इव जीवे इति । स० ३७ सम० । (तद्वच-
कस्य वर्षस्य वर्षधरपर्वतस्य कियत्प्रमाणमिति ‘ वासहर ’
शब्दे वक्ष्यते)

धनुपुहसिया-धनुष्पृथक्त्विका-की० । गम्यते, “ धनुपुहसि-
या चि गाडयं चि । ” गम्यते त्रिधनुःसहस्रप्रमाणमिति । प्रज्ञा०
१ पक्ष ।

धनुवत्त-धनुर्वल-न० । धनुर्वलवले, “ धनुवत्तं वा शालिगति । ”
म० ३ श० २ उ० ।

धनुष-धनुष्क-न० । ‘ धनुष्क ’ शब्दार्थे, स० ।

धनुर्वेय-धनुर्वेद-पुं० । धनुष उपचारात् तत्प्रक्षेपणीयास्त्रप्र-
योगाऽऽदेरपयोगी वेदः । यजुर्वेदस्योपवेदे, शास्त्रास्त्रप्रयोगोप-
संहारप्रतिपादकमन्त्रसहिते शास्त्रभेदे, वाच० । धनुःशास्त्रे,
ज० ५ वक्र० । इषुशास्त्रे, तच्च जगवत् ऋषभदेवस्य समयं
भासात् । “ इत्युसत्तं धनुर्वेओ । ” इषुशास्त्र नाम धनुर्वेदः, स च
तदेव राजधमे सति प्रावर्तत । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
शिक्षाशास्त्रे, “ कुलपुत्रक एकोऽत्र, धनुर्वेदविशारदः । कस्या-
पि धनिनः पुत्रान्, धनुर्वेदमशिक्षयत् ॥ १ ॥ ” आ० क० । आ०
म० । तदात्मके ह्याससतिकलात्तर्जते कलाभेदे, औ० । स० ।
ज्ञा० । सूत्र० । तदात्मके पापश्रुतभेदे च । आ० ४ अ० ।

धनुस्मर-धनुःस्वर-न० । धनुःशकले, “ सयोः संयोगे सो-
ऽप्रीप्ते ” ॥ ८ । ४ । २० ॥ इति सूत्रेण मागध्यां संयोगे वर्त-
मानयोः सकारवकारयोर्कुल्लोपाऽऽद्यपवादः सः । प्रा० ४ पाद ।

धनुस्सग-धनोत्सर्ग-पुं० । धनसम्पत्तौ, स्या० १ उ० ३ व० ।

धनुह-धनुष्-पुं० । ‘ धनु ’ शब्दार्थे, प्रा० १ पाद ।

धणेसर-धनेश्वर-पुं० । भरुकच्छस्ये स्वनामख्याते वणिजि, ती०
६ कक्ष । कान्तीनगरवास्तव्ये स्वनामख्याते सार्यवाहे, येन
द्वारावस्थां कृष्णवासुदेवेन प्रतिष्ठापिता पार्श्वनाथप्रतिमा द्वारा-
वतीवाहानन्तरं समुद्रेण द्वारावस्थां स्थापितायां समुद्रमध्ये
स्थिता निहत्तद्वीपगमने स्वयानपात्रे स्तम्भिते पद्मावतीदेव्या
वाक्येन समुद्रमध्यानुमृत्य स्वनगरप्रासादे स्थापितेति । ती०

५ कष्टः । जडबाहुस्वामिधिरसितवृहत्कल्पनाप्यवृत्तिकर्तुः के-
मकीर्तिसूत्रेणुपरम्परायां जाते स्वनामख्याते आचार्ये, वृ० ।

“ श्रीजैनशासननमस्तत्ततिधिरहिमः,
श्रीपञ्चन्द्रकुलपञ्चविकाशकारी ।
पुत्रयो निराकृतद्विगम्बरडम्बरोऽभूत्,
श्रीमान् धनेश्वरगुरुः प्रथितः पूर्वाध्यायम् ॥ ७ ॥
श्रीमच्चैत्रपुरकमण्डनमहावीरप्रतिष्ठाकृत-
स्मरमाचैत्रपुरप्रबोधनरणिः धीचैत्रगच्छोऽजनि ।
तत्र श्रीभुवनेच्छसुगुरुर्भूषणं भासुर-
उज्ज्वलिः सद्गुणरत्नरोहणगिरिः कालकमेणाऽभवत् ॥ ६ ॥”
वृ० ६ व० । द्वितीयोऽप्येतन्नामा विशालगच्छीयो जिनयज्ञनसू-
रिरनितसारंशतकप्रत्योपरि टीकाया रचयिताऽयमाचार्यः वि-
क्रमसंवत्-११७१ वर्षे आसीत् । अपरोऽप्यतिप्राचीनः शिला-
ऽऽदिनगरजस्य वलभीपुरराजस्थाने शमुजयमाहात्म्यप्रत्यकुद्
धनेश्वरसुरिः । जै० १० ।

धणोहमंचय-धनौघसंचय-पुं० । धनस्यौघः समूहो जनौ-
घस्तस्य संचयो राशीकरणम् । कनकाऽऽदिद्रव्यसमूहस्य रा-
शीकरणे, वत्स० १० व० ।

धन्व-धन्य-त्रि० । धनं लब्ध्वा, धने साधुः, धनमर्हति । न० २ श०
१ व० । अन्त० । स्था० । नि० । धनाय हितं धनस्य नि-
मित्तं संयोग उत्पत्तौ, धनं प्रयोजनमस्य वा यत् । वाच० ।
धनलक्षितं, क्वा० १ म० १ अ० । कल्प० । म० । “ धनार्था
अर्गनामो अर्धनामो । ” आ० ध० १ म० २ अ० । “ अहो पय-
स्स धन्यया । ” आ० म० १, अ० २ अ० । “ धनोसि यं तु-
म जाया । ” धनं सञ्चालि । न० ६ श० ३३ उ० । धनायहे,
क्वा० १ म० १ अ० । सौभाग्याऽऽनेयताऽऽदिना धनाहे, क्वा० १४
श० । धनज्ञानयोग्ये, प्रश्न० १ का० २ द्वार । धनसाधौ पुण्य-
वति, पञ्चा० २ वि० । प० व० । “ धनान्धमेयजोगो, धन्या
चंद्रति पयणीता । ” धन्या बहु मन्ते, धन्या जे नऽप्युन्ति ”
॥ १ ॥ धन्यानां भावधनसमृद्ध्या तत्साधूनां वा सत्त्वानामिति
गम्यते, तद्योगेऽपि धन्याः पुण्यवन्तश्चेन्ते प्रवर्तन्ते इति ।
पञ्चा० २ वि० । अेषदकर, आ० ५ अ० । ह्वा० ५, “ ते
धन्या सत्पुत्रिमा । ” पञ्चा० ६ वि० । अष्टवर्णलृके, कृतार्थे,
धनोपयोगिन्येषास्ते, धनाय हिते, धनकारणे च । वाच० ।
धनं ज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणमर्हतीति धन्याः । साध्वार्येषु
ज्ञानदर्शनचारित्र्यधनेषु, “ धन्या नाणाश्चन्या । ” विशेषः । “ ध-
न्या आवकदाप, गुरुकुलवासं न भुञ्जति । ” धन्या धर्मधने ल-
ब्ध्वारः । पञ्चा० ११ वि० । म० । पार्थनायस्य प्रथमनिकावा-
यके स्वनामख्याते आवकं, आ० म० १ अ० १ अ० । काकन्दो-
वास्तव्ये स्वनामख्याते सार्थवादे च । पुं० । तत्कथाऽनुत्तरप-
पातिकदशायास्तृतीयवर्गस्य प्रथमेऽध्ययने । सा च ‘ धन्यग ’
शब्दे तद्वक्तव्यताप्रतिषेधेऽनुत्तरपपातिकदशायास्तृतीयवर्ग-
स्य प्रथमेऽध्ययने च । अनु० । आभलकशाम्, धन्याके, वा-
च० । वाराणसीनगर्यां काष्ठेत्यत्रास्तव्यस्य सुरादेव गृहपते-
र्भार्यायां च । स्त्री० । उपा० ४ अ० । (तत्कथा “ सुरादेव ”
शब्दे वक्ष्यते)

धन्व-न० । धन्य-अश्च । चापे, वाच० ।

धन्वन्-न० । धन्वं कनिष्ठ । धनुषि, मरुदेशे च । वाच० ।

धान्य-न० । धाने षोडशे साधु-यत् । सतुषे तत्कुलाऽऽदौ,
सर्वाजे शास्त्रितल्लयवाऽऽदौ च । दश० ६ म० । वाच० ।
उत्त० । सूत्र० । धान्यं व्रीहिकोच्चमुद्रमाषतिलगोधूमयवा-
ऽऽदि । आ० ६ म० । तच्च मसदशविधम्-“ मणमन्तर-
सवीया भवे धन्यं । ” शणं सप्तदशं येषां तानि शणसप्तदशा-
नि बीजानि धान्यं भवेदिति । तानि चामून-“ व्रीहिर्यथो
मसुरो, गोधूमा मुद्रमाषतिलवणकाः । अणवः प्रियङ्गुकोद्-
व-मकुटकाः शालिरादकयः ॥ १ ॥ किं च कलायकुलथौ,
शणसप्तदशानि बीजानि । ” वृ० १ व० २ प्र० । आ० म० ।

कुत्रचिद् धान्यानां सतुर्विंशतिभेदा यथा-

सणसत्तरसादीणं, धन्याकाणं तु कोनिकोनीणं ।

जैसि तु जायण्ठा, एरिमया हौनि णिर्हिया ॥ १११ ॥

शणः सप्तदशो येषां तानि शणसप्तदशानि । तानि चामून-
शास्त्रिः, यवः, कोच्चः, व्रीहिः, रासकः, तिलाः, मुद्राः, माषाः,
चवलाः, चणकाः, तुवरी, मसूरकः, कुलथाः, गोधूमाः, निष्पा-
वाः, अतसी, शणश्च । उ० च-“ सास्त्रिजयकीद्वयोदि-रालग-
तिलमुगमासचवसचणा । तुवरिमसूरकुलथा, गोधूमनिष्पा-
वअयलिसणा ॥ १ ॥ ” व० १ उ० ।

धन्यां चतुर्वीसं, जव गोधूम सास्त्रि व्रीहि सट्टी य ।

कोद्व त्राणुया कंठ, रासय तिल मुग मासा य । १०१८ ।

अगमि हरिमंथ तिरगज, निष्पावसिलिंद राय मासा य ।

इक्खु मसूर तुवरी, कुलथ तह धन्य कलाया ॥ १०१९ ॥

धान्यानि सतुर्विंशतिभेदान्त । यथा-जवाः, गोधूमाः, शालयो,
व्रीहयः, पाटिकाः, कोद्ववाः, अणुकाः, कहुः, रासकः, तिलाः,
मुद्रा माषाश्च । तथा अतसी, हरिमन्थाः, त्रिपुटका निष्पावा
शिलिन्दा राजमाषाः, इक्कवः, मसुराः, तुवरी, कुलथाः, तथा-
धान्यकः, कलाय इति । एतानि च प्रायेण लोकप्रसिद्धानि प्रागु-
क्तानि, नवरं पाटिकाः शालिभेदाः, ये पट्टिरात्रेण पच्यन्ते । अणु-
का जुगन्धरी, वृहत्किरा कहुः, अल्पतराशिरा रासकः, हरिमन्थाः
कृष्णचणकाः, शिलिन्दा मकुटाः, राजमाषाश्चवलाः, धान्यं कु-
स्तुम्भरी, कलाया अत्र वृत्तचणका इति । प्र० १५६ द्वार ।
केचन भूकटिका वदन्ति यथा धीमतां त्रिफलाऽऽद्युक्तक-
न्यानिष्पन्नवर्णप्रकृते प्रासुकं पानीयं तथाऽस्माकमप्युक्तक-
न्याजनिष्पन्नवर्णप्रकृते धान्यादि प्रासुकीभवतीति किमत्र बाध-
कमिति प्रश्ने, उत्तरम्-भूकटिकुलाशङ्कामाधत्त यथा त्रि-
फलाप्रक्षेपादुक्ते वर्णाऽऽदिपरावर्तो भवति तथा यदि धा-
न्यफलाऽऽदावपि भवेत्तदोदकवद् धान्यादि प्रासुकं भवति
न च तस्मात्तत्कणं प्रासुकं तदिति । २१ प्र० । सेन० ३
वृ० । पञ्चदशकर्मऽऽदाननिषेधवना धान्यनास्त्रिकेराऽऽदि-
फलमुलीहरितालपशूनां विक्रये भङ्गोऽभङ्गो वा ? तथा सहा-
लपुत्राऽऽदीनां आद्यानां कर्माऽऽदानस्य संभवो, निषेधो चेति
प्रश्ने, उत्तरम्-धान्याऽऽदीनां कृतपरिमाणादूर्ध्वं क्रयादिकरणे
भङ्गोऽन्यथा न चेति, तथा सहालपुत्राऽऽदीनां परिमितत्वादङ्गी-
लादिकर्मकरणेऽपि न कर्माऽऽदानसङ्गति वृद्धांतिः । ७६
प्र० । सेन० ३ वृ० ।

धणन्तरि-धन्वन्तरि-पुं० । धन्वन् शिल्पशास्त्रं तस्यान्तमियसि
अ इ न शकः । “ नारायणोऽग्रे जगदात्, स्वय धन्वन्तरिर्मातुः ।

पुरा समुद्रमथने, समस्तस्यो महोदधे ॥१॥ "इत्युके स्वर्गवैद्यजेदे,
दिबोदासे काशिराजे, विक्रमाऽऽदित्यसनासवे पाण्डितजेदे,
" धन्वन्तरिकृपणकामरसिंहशङ्कु-वेनालभट्ट " इत्यादि ।
बाच० । वैद्यकशास्त्रप्रणेतरि स्वनामख्याते योगनि, " जोगीश
जहा महावेज्जो ।" योगी धन्वन्तरि, तेन च विमङ्गलानवज्ञेनाऽऽ-
गामिनि कासे प्राचुर्येण रोगसंभवं हृष्टाऽष्टाङ्गाऽऽयुर्वेदरूप वैद्य-
कशास्त्रे चक्रे । वृ० १ वृ० २ प्रक० । विजयपुरराजस्य
कनकरथस्य स्वनामख्याते वैद्ये, तत्कथा विपाकमुतस्याष्टमे-
ऽध्ययने इति । स्था० १० ग्रा० । (सा च ' वृद्धरदत्त '
हात्वे द्वितीयनागे ६०३ पृष्ठे दृष्ट्या) जमदग्निपरी-
कार्थं मनुष्यलोकमुपागते देवलोकस्थे स्वनामख्याते तापसे,
" इतश्च जैनमादेशा-वभूतां द्वौ सुरौ दिवि । स्वं स्वं धर्मं प्रशंस-
न्ता-वृत्तुः साधु तापसौ ॥१॥ " आ० क० । आ० क० । " इतो य
दो देवा वेत्तामरो सङ्घा धर्म्मनरी तावत्सज्जो ।" इति । आ० म० १
अ० २ अ० ३ । द्वारावतीवास्तव्ये कृष्णवासुदेवस्य स्वनामख्याते
वैद्ये, आ० क० ।

" बारवर्द्धे बेभरणी, धन्वन्तरि भविष्य अभविष्य विज्जे ।
कहणा य पुच्छिभम्मी, गर्जनिहेमे अम्बोही " ॥१॥ आ० क० ।
" नगरी द्वारवत्यासी-दुपकण्ठे पयोनिधेः ।
जोगावनीव पानाला-दागता इमापुरेकया ॥ १ ॥
रत्नान्पतो गृहीत्वैव, सर्वैरत्नमयी कृता ।
पुरीयं वेधसाऽथोऽङ्ग-द्वेधेर्वाधरेव सः ॥ २ ॥
नाम्ना कृतो नृपस्तत्र, चरित्रैर्धवस्तः पुनः ।
अहिमांशुः प्रतापेन, हिमांशुश्च प्रसस्तिनः ॥ ३ ॥
विद्येते तत्र बैलौ द्वौ, वैद्यविद्याविशारदौ ।
ज्वयो वेतरणीनामा, धन्वन्तरिरजव्यकः ॥ ४ ॥
चिकित्सां ज्ञानसाधूनां, ज्ञायः प्राप्नुकजेवजैः ।
विद्यार्थात् प्रदत्ते च, स्युश्चेत्तानि स्ववैश्रमि ॥ ५ ॥
अजस्यो ज्ञानसाधूना-माख्यन्मावद्यजैषजम् ।
प्राप्तुकं ब्रूहि नः किञ्च-दित्युक्ते साध्विभिः पुनः ॥ ६ ॥
स ऊचे न मयाऽर्थीनं, वैद्यकं भवतां कृते ।
एवं तौ द्वौ महारज्जौ, चिकित्सां कृतः पुरि ॥ ७ ॥
प्रभुं कृष्णोऽन्यदाऽप्राक्की-द्वैद्ययोः काऽनयोगनिः ।
जीवांशौर्वाध्वानेन, जीवहिंसाविधायिभोः ॥ ८ ॥
स्वाभ्यूचे सप्तमी पृथ्वी, पापो धन्वन्तरिर्गमी ।
जन्मो वेतरणीजीवो, गङ्गाबिन्दवास्तरे हरिः ॥ ९ ॥
स च तत्र वयःप्राप्तो, भावी यूथपानिः स्वयम् ।
गमिष्यन्त्यव्यदा तत्र, सायैव सह स्वाध्वः ॥ १० ॥
तत्रैकस्य मुनेः पादे, मग्नं शल्यं दुरुद्धरम् ।
तत्तत्तदर्थं सर्वेऽम्भुः, सशल्याहिमुनिर्जगौ ॥ ११ ॥
मर्त्यं वा मृतमर्मा जूत, शल्यमेतन्ममान्तकम् ।
नच्छल्योद्धरणशक्ताः, निर्बन्धासेन मोदिताः ॥ १२ ॥
मुक्त्वा तं स्थण्डिले हृद्रे, सरुद्धायस्य तरोस्तले ।
तेऽपि जग्मुः कथमपि, शोकशल्येन शाल्विताः ॥ १३ ॥
तदा च तत्र स सङ्घ-जानाह वानरयूथपः ।
पुरांगेस्तुमुत्तमके, साधुं तं कीदृशं वानरैः ॥ १४ ॥
यूथपस्तमथोऽपश्य-न्नुदापोदेन तत्तज्जनात् ।
जानजानिस्मृतिः सर्वे, प्राग्भवं स्मरन्त स्म सः ॥ १५ ॥
हृष्टा शल्यं मुनेः शल्यो-द्धरणीं शल्यरोदणीम् ।

गिरौ गत्वाऽनयरसाधुं, निःशल्यं विवधेऽभिरात् ॥ १६ ॥
साधोरग्रे द्विस्त्रित्वाऽऽव्य-त्सोऽयं प्राग्भववैद्यताम् ।
धर्ममाख्यमुनिः सोऽथा-नशनेन मृतस्यहात् ॥ १७ ॥ "

अथ किं तस्माद्भूविद्याह-

" सो वानरजुहवर्धे, कनारे सुविहिन्नाणुकपाप ।
भासुरवरभुविधरो, देवो वेमाणिभो जात्रा ॥ १८ ॥ "
अनुकम्पा भक्तिः । वैमानिकः सहकारे ।
" प्रयुज्यावधिमङ्गली-तद्वपुस्तं मुनिं च सः ।
कागेत्यादर्शार्थाद्व्यां, देवार्थं तां निजां मुनेः ॥ १९ ॥
ऊचे च त्वत्प्रसादेन, प्राप्यत धीरिवं प्रजो ।।
तेनाथोत्पाद्य स मुनि-नीतः स मुनिसन्निधौ ॥ २० ॥
दृष्टान्तेऽस्माद्दुरागास्त्वं, कथं शल्यमगाच्च ते ।
सोऽथ वानरवैद्ययो-दन्तं तेषामर्जीकयत् ॥ २१ ॥
वानरः साधुमक्त्यैवं, लेभे सामायिकजनम् ।
अव्ययोपासयुः कर्मा, स्याद् वराकः स नारकः ॥ २२ ॥ "
आ० क० ।

धम्मतरिकृ-धन्वन्तरिकृ-पुं० । अहिच्छत्रानगरीस्थे स्वनाम-
ख्याते कृपे, " धम्मतरिकृधरस यावि विजयवत्साय मद्द्वियाय गु-
रुवत्सा कञ्चण उप्पज्जह ।" ती० ६ कल्प ।

धम्मामस-धन्यमन्य-त्रि० । आत्मानं धन्यं मन्थमाने, " धन्यं म-
न्योऽर्पितभक्तितः ।" आ० क० ।

धम्मय-धन्यक-पु० । शांतिजन्मजिनीपतौ, स्था० १० ग्रा० ।
काकन्द्रीनगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते सार्थवाहं, तद्वक्तव्यताप्र-
तिषक्तेऽनुत्तरांपर्पानिकदशायास्तृतीयवर्गस्य द्वितीयेऽध्ययने
च । स्था० १० ग्रा० ।

दृश्यते तु प्रथमेऽध्ययने-

जंबू ! तेणं काक्षेणं तेणं समणं काकंद्री नाम नयरी
होत्था, रिच्छित्तमियममिच्छा । महम्मभवणे उज्जाणे, स-
व्वावरि य, जियमत्तू राया । तत्थ णं काकंद्री नयरीण भदा
नामं मत्थवाही परिवसइ अक्कां जाव अपगिज्जातां । तीमे च
भदाए सत्थवाहीए पुत्ते धम्मो नामं दारए होत्था, अहीण०
जाव मुरूवे पंचथाऽपरिगहितो । तं जहा-खीरधाताए०
जहा महावत्तो० जाव वावत्तरिकम्माओ अहीने० जाव अस्सं
जोगसमत्थे जाते यावि होत्था । तने णं सा भदा सत्थवाही
धम्मो दारयं उम्पुकवाज्जजावं० जाव जोगसमत्थं विजा-
णित्ता वत्तीसं पासायवन्सिए करेति, अन्तुगयज्जुमीए०
जाव अण्णगवंधसयसम्मिबिद्धं० जाव वत्तीसाए इज्ज-
वरकम्मायणं एगदिवसेणं पाणि गिएहावेति, वत्तीसम्मा
दाओ० जाव उप्पि पासाय फुट्ठेति० जाव विहरइ । तेणं
काक्षेणं वेणं समणं मापी समोसदे, परिसा निग्गया, राया
जहा कोणिओ तहा निग्गतो । तते णं तस्स धम्मस्स दारगस्स
तम्मि महे जहा जमाळी तहा निग्गतै, नवरं पायचारेणं० जाव
नवरं अम्पयं भइं सत्थवाहिं आपुच्छामि । तते णं अइं

देवाणुप्पिए ! अंतिए० जाव पव्वयामि० जाव जहा जमात्ती
तहा आपुच्छति, पुच्छिया वुत्तं पडिबुत्तिया जहा महाबद्धे०
जाव जाहे नो मंचाएति जहा थावच्चापुत्तस्स जियसत्तु आ-
पुच्छति, छत्तचापराओ सयमेव जितमत्तु निक्खमणं करे-
ति, जहा थावच्चापुत्तस्स कएहे० जाव पव्वए अणगारे जाए
इरियाभमिते० जाव गुत्तबंभयारी । तते णं से धम्मे अणगारे
जं चेव दिवसं भुंहे जित्ता० जाव पव्वएत्तए, तं चेव दिवसं
समणं जगवं महावीरं वंदाति, नमंमति, नमंमतिता एवं ब-
यासी-एवं खलु इच्छामि एं भंते ! नुबेहिं अब्जणुप्पाए
समाणा जावज्जीवाए छट्ठं छट्ठेणं अणिकियत्तेणं आयंवि-
हपरिगहिएणं तवोक्कमेणं अप्पाणं जावेमाणस्स विहरि-
च्चए, छट्ठस्म वि य एं पारणयंमि कप्पति से आयंविले
परिगहिएणं नो चेव एं अणायंविहं, तं पि य संमट्ठं नो
चेव णं अमंमट्ठं, तं पि य एं उज्जयधम्मियं नो चेव णं
अणुज्जयधम्मियं, तं पि य णं जं असो बहवे समणमाहण-
अतिहिकिवणवणीमगा नावकंखति ? अहामट्ठं देवाणुप्पिया !
मा पडिबंथं करेह । तते णं से धम्मे अणगारे समणं भग-
वया महावीरं अब्जणुप्पाति समाणे इह० जावज्जीवाए छट्ठं
छट्ठेणं अणिकियत्तेणं तवोक्कमेणं अप्पाणं जावेमाणे वि-
हरति । तते णं से धम्मे अणगारे पडमच्छमणपारणयम्मि
पडमाए पोरिमीए सज्झाय कंरति, जहा गोयमसामी तहेव
आपुच्छति, जेणव काकंदी नगरी तेणव उवागच्छइ, उवाग-
च्छइत्ता काकंदीए नगरीए उव्वनीच० जाव अहमाणे आयं-
वित्तं णो अणायंविहं० जाव नावकंखति । तते णं से धम्मे
अणगारे ताण अब्भुज्जतपवत्ताए परिगाहियत्ताए एमणाए
णसमाणे जति णं जत्तं लभति, तां पाणं न लभति जति पाणं
हजति, तां भत्तं न लभति । तते णं से धम्मे अणगारे अदीणे अ-
दीणमणे अककुप्पे अविमार्डे अपगित्तयोगी जयणवरुणा-
जागवग्गि अहापल्लत्तमभुदाणं परिगाहिति, परिगाहिति-
त्ता काकंदीनगरीतो पडिनिक्खमति जहा गोयमो तहा प-
रिहंति । तते णं से धम्मे अणगारे समणेणं जगवया अ-
ब्जणुप्पाते समाणे अमुच्छिणं जाव अणज्जोववसे थिल-
मिव पाणगत्तणं अप्पाणं आहारं आहारंति, आहारंति-
त्ता मंजमेणं तवसा० जाव विहरति । तए णं से समणे जगवं
महावीरे अपया कया वि काकंदीनगरीतो सइसंबवणाओ
पडिनिक्कमति, बडिया जणवयविहारं विहरति । तए णं से धम्मे
अणगारे समणस्स भगवओ महावीरस्स तहारुवाणं घेरा-
णं अतिए मामाडयमाड्याइ एकारस अंगाइ अहिज्जति, सं-
जमेणं तवमा अप्पाणं जावेमाणे विहरति । तए णं से धम्मे
अणगारे जहा खंदओ० जाव उवसोभेमाणे उवसोभेमाणे

चिट्ठति, धम्मस्स णं अणगारस्स पाणं अयमेयारुवे तवरू-
बद्धावणे होत्था-से जहानामए रुक्खच्छत्ती । ति वा कट्ठपा-
ओया ति वा जरग्गाओ वा एंहेति वा एवामेव धम्मस्स अ-
णगारस्स पाया सुक्का निम्मंमा अट्ठिचम्मविरत्ता ते पणा-
यंति, नो चेव णं मंमसोणियत्ताए धमं अणगारयं ति पायं
अयमेयारुवे मे जहानामए कल्लसंगलिया ति वा मुग्गमा-
ससंगलिया ति वा तरुणिया ठाणा उाढे दिन्ना सुक्का समा-
णा गिज्ञायमाणी चिट्ठति, एवामेव धम्मस्स पायंगुल्लिआए
सुक्काओ० जाव सोणियत्ताए धम्मस्स जंघाणं अयमेयारुवे मे
जहानामए ककंजंघा ति वा केकडंजंघा ति वा ढिणियाति वा
जंघायंति वा० जाव सोणियत्ताए, धम्मस्स जाणुणं अयमे-
यारुवे, मे जहानामए काडिपोरेइ वा मउरपोरेइ वा ढिणि-
याडियापोरेति वा० जाव सोणियत्ताए, धम्मस्स उरु अयमे-
यारुवे, मे जहानामए सामकरिइहेइ वा वोरिकरिइहेइ वा स-
ल्लसामल्लिरुणं ते छिमिऊणि० जाव चिट्ठति, एवामेव ध-
म्मस्स उरु वा सोणियत्ताए, धम्मस्स कडिपट्टस्स इमेयारुवे,
म जहानामए उट्टाए ति वा उरुगपाए ति वा महिसपा-
देइ वा० जाव सोणियत्ताए, धम्मस्स उट्टराणयस्स इमे-
यारुवे, मे जहानामए सुक्कउट्टित्तेइ वा भउत्तणयक्कल्लेइ
वा कट्ठकोल्लवथेमे व उट्टं सुक्कं, धम्मस्स पांमुल्लियकंरुयाणं
इमेयारुवे, मे जहानामए वंनयावत्ती ति वा पाणावत्ती ति वा
रुद्धावत्ती ति वा, धम्मस्स पिट्ठकंरुयाणं इमेयारुवे, मे जहा-
नामए चित्तयककरेति वा वाणीयत्तेइ वा ताड्डीयंत्तेइ वा,
एवामेव धम्मस्स वाहाणं इमेयारुवे, मे जहानामए सपिमं-
लियाइ वा पहायासंगल्लया ति वा अगच्छियनंगल्लिया ति वा,
एवामेव धम्मस्स हन्याणं अयमेयारुवे, मे जहानामए सुक्कउग-
णियाइ वा वरुपत्तेइ वा पत्तानपत्तेइ वा, एवामेव धम्मस्स ह-
त्थगुल्लियाणं अयमेयारुवे, मे जहानामए कुल्लमगल्लियाति वा
मुग्गमानतरुणियाच्छिणं आयवेदिणा सुक्का समाणी, एवामेव
धम्मस्स गावा, सं जहानामए करगगीवाइ वा कुंरियागीवाइ वा
उव्वयवणाए वा, एवामेव धम्मस्स हण्णाए मे जहानामए ला-
उफत्तेइति वा इओवफत्तेइ वा अंबगडियाए वा, एवामेव ध-
म्मस्स उट्ठाणं से जहानामए सुक्कजओया ति वा मेल्लसुगुल्लिया
ति वा अलत्तंगगुल्लिया ति वा, एवामेव धम्मस्स जिब्भाए, से
जहा बडपत्तेति वा उंवरपत्तेति वा सागपत्तेति वा, एवामेव
धम्मस्स नासियाए, मे जहानामए अंबरुगपेसियाइ वा माउ-
हुंगपेसियाइ वा तरुणिया, एवामेव धम्मस्स अच्छीणं, मे
जहानामए वीणाछिइ ति वा पजाड्यतारगा ति वा,
एवामेव धम्मस्स कएणाणं, मे जहानामए सीमसुत्ता
कल्लियाति वा बालुकउट्ठीइ वा करेल्लयाउल्लियाइ वा

एवमेव धम्मस्स ..... (?) मे जहानामप तरुणगज्जाओ ति वा तरुणगए-ज्जाओय ति वा मिल्हन्नए ति वा तरुणए०जाव चि-
ट्ठति, एवमेव धम्मस्स अणगारस्स सीसं लुक्खं निम्मंसं अ-
ट्ठिचम्मन्निरत्ताए पणायंति, नो चेवणं मंससोणियत्ताए, एवं
सव्वत्थमेव नवरं उदरजायणा कप्पा जिब्बा ओट्टाएएभिं
अट्ठी न जवति चम्मन्निरत्ताए पणाइतं भणंति, धम्मणं अ-
णगारेणं सुवपायजंथोरुहणादिगतं तम्मिकरालणं क-
कमाहेणं पिट्ठमंभिएणं उदरभायणेणं वीतिज्जमाणोहिं
पांणुलिकडणहिं अक्खभुत्तमाला चिव गणिज्जमाणोहिं पिट्ठ-
करुगमंभाहिं गंगातरंगज्जेतणं उक्खंरुगदेमजायणेणं सु-
क्कवप्पममाणोहिं बाहाहिं भिडिलकमात्ती चिव लंघंतेहि य
अग्निदहेहिं कंणईओ विव वेयमाणीए भीमघदीए पच्चात-
वदनकमत्ते ओज्झगवडामुट्ठे ओट्टुट्टणयकोने जीवजीवेणं
गच्छंति, जीवजीवेणं चिट्ठति, भासं भासिस्सामि, विगज्जा
इ मे जहानामप इंगाससगकियाति वा जहा खंदओ तहा
०जाव हुतामणाभासरासिपालिउत्तिरे तवेण तए णं तवतेयं
भिरिगउव्व सोभमाणे सोभमाणे चिट्ठति । तेणं कालेणं
तेणं समणं रायगिहे नयरे गुणमिले चेइए मेणिए राया ।
तेणं कात्तेणं तेणं समणं समणे जगवं महावीरे ममोमहे,
परिमा निगया, मेणिओ निगयो, धम्मकहा, परिमा नि-
गया तए णं मे मेणिए राया समणस्स०अंतिए धम्मं सो-
च्चा निसम्म समणं भगवं वंदति, नमंसति, नमंसतित्ता एवं
वयासी-इमंमि णं जंते ! इंदज्जतिपामोक्खाणं चउदमएहं
समणमाहस्मीणं कयरे अणगारे महादुक्ककारणं चैव महा-
निज्जराए चैव ? एवं खलु मेणिया ! इमामि इंदज्जतिपामो-
क्खाणं चउदमएहं समणसाहस्मीणं धम्मं अणगारे महादु-
क्ककारणं चैव महानिज्जराए चैव । से केमि णं जंते ! एवं
बुच्चति-इमामि०जाव साहस्मीणं धम्मं णं अणगारे णं महा-
दुक्ककारणं चैव महानिज्जराए चैव ? एवं खलु मेणिया ! तेणं
कालेणं तेणं समणं काकंदीनामं नयरी होत्या; उप्पि पा-
मायवहिंसए विहरानि तने णं अहं अणया कयाइ पुव्वा-
णपुव्वि चरमाणे गामाणुगामं दृज्जमाणे जेणेव काकंदी
नयरी जेणेव महमंवरणे उज्जणो तेणेव उवागए अट्ठा-
परिखुवं उगहं मंजमेणं ०जाव विहरामि, परिमा निगया
तदेव०जाव पव्वनिते०जाव विलमिव०जाव अहारेति । ध-
म्मस्स णं अणगारस्स पदाडमर्गिस्सत्तो सव्वो ०जाव उव-
सोभमाणे उवमंजमाणे चिट्ठति, मं तेणहेणं मेणिया ! एवंबु-
च्चति-इमामि च चउदममहस्माणं धम्मं अणगारे महा-
दुक्ककारणं महानिज्जराए चैव । तने णं मे मेणिए राया
समणस्स जगवओ अंतिए एअमहं सोच्चा निसम्म इदुत्तुड०

समणं भगवं तिकखुत्तो आयाहिणपयाहिणं करोति, करे-
नित्ता वंदति, नमंसति, नमंसित्ता जेणेव धम्मं अणगारे
तेणेव उवागच्छड, उवागच्छडत्ता धम्मं अणगारे ति-
कखुत्तो आयाहिणपयाहिणं करोति, वंदति, नमंसति,
नमंसित्ता एवं वयासी-धम्मंमि णं तुमं देवाणुप्पिया ! संपुल्ले
सुकयत्थे कंतलक्खणे सुल्लप्पे णं देवाणुप्पिया ! तय
माणुस्समए जम्मजोवियफत्ते ति कहु वंदति, नमंसति, नमं-
सित्ता जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छड, उ-
वागच्छडत्ता समणं जगवं तिकखुत्तो वंदति, नमंसति, नमं-
सित्ता जामेव दिसि पाउव्वणु तामेव दिसि पडिगए । तने
णं तस्स धम्मस्स अणगारस्स अणया कयाइ पुव्वरत्तावर-
त्तकालसमयामि धम्मजागरियं जागरमाणे इमंयास्सं अज्ज-
त्थिए-एवं खलु अहं इमेणं उरालेणं जहा खंदओ तदेव
चिन्ता आपुच्छणं थेरेहिं सिद्धिं विपुल्लं तुक्कहति मामियाए
संलेहणाए नयमासपरियाओ०जाव कालमासे कालं किच्चा
उट्ठं चंदिम०जाव नवमेविज्जयविमाणपत्त्यं नहुं वृं वीती-
वयति, वीतीवत्तित्ता मव्वट्टसिद्धे विमाणे देवत्ताए उववमो
थंग तदेव उत्तरंति०जाव इमामि आथारभंतेति जेत ति ज-
गवं गोयमे तदेव पुच्छति, पुच्छत्तित्ता जहा खंदयस्स जगवं
वागरेति ०जाव मव्वट्टसिद्धे विमाणे उववमो । धम्मस्स णं
भंते ! देवस्स केवयं कात्ते उट्ठिं पन्नत्ता ? गोयमा ! तेत्तीसं
मागरीवमा उत्ती पत्तत्ता । से णं भंते ! ततो देवहोणाओ
कहिं गच्छहिति०कहिं सिज्जाहिति ? गोयमा ! महाविदेहे
वासि मिज्जाहिति०५, एवं खलु जंबू ! समणेणं०जाव मंपत्तेणं
पदपस्स अज्जयणस्स अयमहं पत्तत्ते । अणु०३वर्ग१अ०।

धान्यक-न० । कुस्तुम्भरीनामके धान्यभेदे, दश० १ अ० ।

धम्मगर-धान्यकर-न० । स्वनामक्याते पुरे, यत्र विमर्शाजनेन
प्रयममिक्षा लब्धेति । आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

धम्मतरुख-धान्यपट्ट-पु० । अज्जपुत्तस्थकरणकोटान्त्ये यत्ते,
विपा० ५ अ० १ अ० । (तत्कथा 'महणदि' शब्दे वक्ष्यते)

धम्मणिहि-धान्यनिधि-पु० । कांष्टागारे शौकिके निधिभेदे,
स्था० ५ अ० ३ उ० ।

धम्मपत्त्यय-धान्यप्रत्ययक-न० । धान्यमानविशेषे, ध्य० १ उ० ।

धम्मपिटक-धान्यपिटक-न० । धान्यप्रत्ययके, ध्य० १ उ० ।

धम्मपुण्डियसमाणा-पुञ्जितधान्यसमाना-स्थो० । अक्षे लूनपुन-
विशुद्धपुञ्जितधान्यसमाना सकलातिचारकचवरधिरहेण
हव्वस्सन्वतावत्वात् पुञ्जितस्य धान्यविशेषणस्य परनिपातः प्रा-
कृतत्वात् (स्था०) प्रज्जयानेदे, स्था० ४ अ० ४ उ० ।

धम्मप्रमाण-धान्यप्रमाण-न० । मानमेव प्रमाणं, धान्यविषयं मा-
नं प्रमाणं धान्यप्रमाणम् । मानप्रमाणभेदे, अनु० । (धान्यप्र-
माणं 'माण' शब्दे वक्ष्यते)

धम्ममाण-धान्यमान-न० । धान्यप्रमाणे, नि० सू० १ उ० ।

धम्ममामफल-धान्यमाषफल-न० । धोमशब्देन सर्वपाऽऽत्मके
हिरण्यऽऽदिपरमाणुभेदे, स्था० ८ ठा० ।

धणय-धन्यक-पुं० । ' धणय ' शब्दाद्यै, स्था० १० ठा० ।

धणविकचत्तसमाणा-विक्रियधान्यसमाना-स्त्री० । याद्विकीर्णं
गोखुरकुल्लनया विक्षिप्तं धान्यं तत्समाना विक्षिप्तधान्यसमाना,
विक्रियस्य धान्यविशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात् । स्था०
४ ठा० ४ उ० । या हि सहस्रमुत्पन्नानिचारकचवयुक्तत्वात्
सामान्यतरापेक्षितया कालत्वेपलभ्यस्वभावया सा धान्यवि-
कीर्णसमानोच्यते । इत्युक्तलक्षणे प्रवक्ष्याभेदे, स्था० ४ ठा०
४ उ० ।

धणनिगद्विषममाणा-विरहितधान्यसमाना-स्त्री० । ललक
एय र्याङ्गिणं विस्मारितं वायुना पुनपुञ्जकृतं धान्यं त-
त्समाना, विरहितस्य धान्यविशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वा-
त् । स्था० ४ ठा० ४ उ० । या हि लघुताऽपि यत्नेन स्वस्व-
भावं लप्स्यत इत्युक्तलक्षणे प्रवक्ष्याभेदे, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

धणमंकट्टियसमाणा-संकर्षितधान्यसमाना-स्त्री० । यत्सक-
र्षितं क्षेत्रादकषितं ललमातीतं धान्यं तत्समाना । संकर्षितस्य
धान्यविशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात् । स्था० ४ ठा० ४
उ० । या हि बहुतरानिचारोपेतत्वाद् बहुतरकालप्राप्तस्य स्वस्व-
भावा सा धान्यसमुपहितसमाना । इत्युक्तलक्षणे प्रवक्ष्याभेदे,
स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

धणमहाणि-धान्यमहाणि-स्त्री० । राज्यापलक्षणभेदे, यत्प्रभावाद्
बृष्टऽपि मेघे शस्यानशतिस्तादृशी नोपजायते । द्य० १० उ० ।

धण्णाउस-देशी-कथ्यमानाऽऽशीर्षाद, देशना० ५ वर्ग ५८ गाथा ।

धण्णागार-धान्यागार-न० । कोष्ठागारे, नि० सू० ८ उ० ।

धणवति-धान्यावाप्ति-स्त्री० । शस्यलाभे, " कलमिह धान्या-
वाप्तिः । " वा० ९ विव० ।

धणवह-धान्यावह-पुं० । राजगृहनगरस्थे स्नानमस्थाने प्र-
धानश्रेष्ठिति, आ० सू० १ अ० । श्रुपमपुण्यस्तूपकरणडको-
द्यातवास्तव्ये नृप, विपा० २ भु० २ अ० । ध० र० । (तत्कथा
' भणवि ' शब्दे)

धत्त-धत्त-पुं० । बहुव्रीजके वनस्पतिभेदे, जी० १ प्रनि० । निहिते,
त्रि० । आ० म० १ अ० २ खण्ड । ननु " दधानेहि, " ॥ ७४ ४२ ॥
इति हि शब्दाऽऽदेशस्तर्हि हितमिति भावतव्यं, कथं धत्तमित्यु-
च्यते ? प्राकृते देशीयदृष्ट्यापि वृद्धत्वाच्च दोषः । अथवा-धत्त
इति स्मिथवदव्युत्पन्न एव यद्वृद्धाशब्दः । आव० १ अ० ।

धात्त-त्रि० । ध्यातीति धः, ध आत्तो यस्मिन् स धात्तः, निष्ठा-
न्तस्य " जानिकालसुणादि० योऽनाच्छादनात् कोऽकुतमिनप्रति
पन्नाः " ॥ ६ । १ । १७० ॥ इति परनिपातः अथवा घेनाऽऽतो
गृहीता धातः । निहिते, आप० १ अ० ।

धमण-धमान-पुं० । धम्पनेऽनेन धमयितुः । नक्षे मस्त्राध्मापके,
क्रूरे च । त्रि० । अग्निस्तयोगे, न० । " वीथणधमणाह्वारणा । "
आच्चा० नि० १, सु० १ अ० ७ उ० ।

धमणि-धमनि-स्त्री० । धम-अग्नि या ऊ० । नारदशाम्, उत्त०
२ अ० । वाच० । आ० । प्रश्न०, म० । " नव धमणीमो । " धम्मयो

रमवहा नारदः । तं० । शिरायाम्, उत्त० पाई० २ म० । को-
ष्ठकह्यन्तरे, नाडीमधिकृत्य-" दुवे दुवे धमणिभतरेसु " धम-
न्यः कोष्ठकह्यन्तराणीति । विपा० १ भु० १ अ० । इद्विचला-
सिन्याम्, श्रोत्रायाम्, हरिद्रायां च । वाच० ।

धमणिसंतय-धमनिसंतत-त्रि० । धमनोभिर्नाडीभिः संततो
व्यातः । उत्त० २ अ० । नाडीव्याप्ते, आ० १ भु० १ अ० । " किंसे ध-
माणसतए । " धमनीसंततो नाडीव्याप्तो, मांसकृयेण दृश्यमान-
नाडीकत्वात् । ज० २ श० ५ उ० । यस्य शरीरं नशाभिर्व्याप्तं
दृश्यत इत्यर्थः । उत्त० २ अ० । धमनयः शिरास्ताभिः संततो
व्याप्तो धमनिसंततः । शिराजिर्व्याप्ते, उत्त० पाई० २ अ० ।

धमणी-धमनी-स्त्री० । ' धमणि ' शब्दाद्यै, उत्त० २ अ० ।

धमधमेत-धमधमायमान-त्रि० । धमधमेति वर्णव्यक्तिमित्रोत्पा-
दयति, आ० १ भु० ६ अ० ।

धमधमेतयोम-धमधमायमानवोध-त्रि० । धमधमायमानो धम-
धमेति वर्णव्यक्तिमित्रोत्पादयन् घावः शब्दो यस्य स तथा ।
धमधमेति वर्णव्यक्त्युत्पादकशब्दोपेते, आ० १ भु० ५ अ० ।

धममहिमी-देशी-नादाराधे, देश० ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धमाम-धमाम-पुं० । वृद्धभेदे, ल० प्र० । कपोतलेऽस्याया वर्ण-
कमधिकृत्य " धमासस्तारेह वा । " प्रज्ञा० १७ पद ।

धम्म-धर्म-पुं० । न० । धृ-मन् । दश० १ अ० । स्वजावे, दर्श० १
तत्त्व । स्था० आच्चा० । दश० । दशा० । आ० । विशेष० । सूत्र० ।
उत्त० । " धम्मस्सजावे ति एगळा धम्मो ति वा सभाओ ति वा
दां वि एगळा । " नि० सू० २० उ० । परिणामः स्वभावः शक्तिधर्म-
रूपपर्याया इति । स्था० ६ ठा० १ उ० । धर्मोः सहभावः, क्रमभाव-
नक्षपपर्याया इति । स्था० २ ठा० १ उ० । " मव धम्मं जाणित-
ए । धम्मं जावाऽऽदिद्वयस्वभावमुपयोगोत्पत्त्यादिकं धुना-
ऽऽदिरूपं वा । स० १० सम० । " लोहो सुयस्स धम्मा । "
विशे० । विशेषे, आच्चा० १ अ० ८ अ० ८ उ० ।

(१) धर्मधर्मिणोरैकान्तेन भेदेऽभ्युपगम्यमाने धर्मिणो निःस्व-
भावताऽऽपत्तिः, स्वभावस्य धर्मस्त्वात्तस्य च ततोऽप्यत्वात्,
स्वो जावः स्वभावात्, तस्यैवाऽऽत्मीया सत्ता, न तु तदर्थान्तर-
धर्मरूप, ततो न निःस्वभावताऽऽपत्तिरिति चेत्, न, इत्थं स्व-
रूपसत्ताऽभ्युपगमे तदपरसत्तासामान्ययोगकल्पनाया वैय-
र्थ्यप्रसङ्गात् । अपि च यथैकान्तेन धर्मधर्मिणोर्भेदस्ततो धर्मि-
णो हेतुत्वाऽऽदां धर्मैरनुबंधात्तस्य सर्वथाऽनवगमप्रसङ्गः, न
ह्येवैवस्वभावः कृतुं शक्यते इति । तथा च सति तदभावप्रसङ्गः,
कदाचिदप्यवगमाज्जावात्, तथाऽपि तत्स्वभावमुपगमं प्रतिप्रसङ्गो-
ऽप्यस्यापि यस्य कस्यचित्कदाचिदप्यनवगमपशुभ्रनाऽऽदेर्भावा-
ऽऽपत्तेः । एव च धर्मजावे धर्माणामपि हेतुत्वप्रमेयत्वाऽऽदीनां नि-
राश्रयत्वाद्भावाऽऽपत्तिः । न हि धर्म्याचाररहिताः कापि धर्माः
सन्तिवन्ति, तथाऽनुपलब्धेः । अन्यच्च परस्परमपि तेषां धर्माणामे-
कान्तेन भेदाभ्युपगमे सर्वत्राऽऽद्यतनुबंधात्कथं भावाभ्युपगमः ?
तद्व्यसत्त्वाऽऽदिधर्मोऽभ्युपगमे च धर्मित्वप्रसक्तिरनवस्था च,
तथैकान्तभेदपक्षे धर्मधर्मिजावः, नाऽप्येकात्मत्वेऽप्येकैक्येन त-
स्मिन्नभ्युपगम्यमाने धर्मेभावे वा स्यात्, धर्मिभावे वा ? अन्य-
थैकान्तभेदानुपपत्तेः, अन्यतराभावा वा अन्यतरस्याप्यजावः, प-
रस्परान्तरीयकत्वात् । धर्मनान्तरीयको हि धर्मो, धर्मिनान्तरी-
यकाश्च धर्माः, ततः कथमेकाजावे पररूपावस्थानमिति ? किं हि तं

धर्मधर्मिभावः, ततो न दूषणमिति चेन्न हि वस्त्वभावप्रसङ्गः । न हि धर्मधर्मिस्त्वभावरहितः किञ्चिद्विस्तारितः, धर्मधर्मिभावश्च कल्पित इति तदभावप्रसङ्गः । धर्मा एव कल्पिता न धर्मः, तत्कथमभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, धर्माणां कल्पनाभावभावत्वाभ्युपगमेन परमार्थतोऽसत्त्वान्युपगमात्, तदभावे च धर्मिणोऽप्यभावाऽऽपत्तिः । अथ तद्वैकल्यवृत्तिः सकलसज्जातीयविजातीयव्यावृत्त्येकस्वभावाः धर्मव्यावृत्तिनिषेधनाश्च या व्यावृत्तयोर्मिमांसा इयं विकल्पितास्ता धर्मास्ततो न कश्चिदोषः । तदप्ययुक्तम् । एव कल्पनायां वस्तुनोऽनेकान्तात्मकताप्रसक्तौ । अन्यथा सकलसज्जातीयविजातीयव्यावृत्तयोर्गोचरे न निजस्वभावेन घटादु व्यावर्तने पटस्तेनैव स्तम्भादपि, स्तम्भस्य घटरूपताप्रसक्तौ । तथाहि-घटादु व्यावर्तने घटव्यावृत्तिस्वभावतया स्तम्भादपि चेत् घटव्यावृत्तिस्वभावतयैव व्यावर्तने, तर्हि बलात् स्तम्भस्य घटरूपताप्रसक्तिः । अन्यथा-ततो तत्स्वभावतया व्यावृत्त्ययोगात् । तस्माद्यतो यतो व्यावर्तने तत्तद्व्यावृत्तिनिमित्तभूताः स्वभावा अवश्यमन्युपगन्तव्याः, ते चानेकान्तेन धर्मिणो मिमांसा, तदज्ञातप्रसङ्गात् । तथा च-तदवस्थ एव पूर्वोक्ता दायः, तस्माद्विज्ञा अभिज्ञा । जेदभेदोऽपि धर्मधर्मिणोः कथमिति चेत् ? उच्यते-इह यद्यपि तादात्म्यतो धर्मिणा धर्माः सर्वेऽपि क्षोर्त्ताभावेन द्यामाः, तथाऽप्ययं धर्मा, एते धर्मा इति परस्परं भेदोऽप्यस्ति, अन्यथा तद्भावानुपपत्तिः । तथा च सति प्रतीतिबाधा, मिथो भेदोऽपि च विशिष्टान्योन्यानुबन्धेन सर्वधर्माणां धर्मिणा व्यावर्तनादभेदोऽप्यस्ति । अन्यथा तस्य धर्मा इति प्रसङ्गानुपपत्तेः । न० । स०म० ।

(२) अथ चैतन्याऽऽद्यो रूपाऽऽद्यश्च धर्मा आत्माऽऽदेष्टाऽऽदेक्ष धर्मिणोऽप्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसम्बन्धेन सङ्काः सन्तो धर्मधर्मव्यपदेशमनुवृत्ते, तन्मते दूषयन्नाह-

न धर्मधर्मिस्त्वमतोऽपि भेदे,

वृत्त्याऽस्ति चेन्न त्रितयं चकास्ति ।

इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्तौ,

न गौणभेदोऽपि च लोकवाधः ॥ ७ ॥

धर्मधर्मिणोऽतीव जेदोऽतीवेत्येवशब्दो वाक्यालङ्कारः । न च प्रायोऽतिशयोक्तिकृतेश्च प्रयुज्यते शान्दिकाः । यथा-"आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम् ।" "उद्वृत्तः क इव सुखावहः परेषाम्" इत्यादि । तन्मते कान्तमिषत्वेऽङ्गीक्रियमाणे धर्मधर्मित्वं न स्यात् । अस्य धर्मिणो धर्मधर्माः, यथा च धर्मोणामयमाभ्युत्तरो धर्मधर्मित्वं सर्वधर्मिणो धर्मधर्मव्यपदेशो न प्राप्तोऽतः, तयोस्त्यन्ताश्रित्येऽपि तत्कल्पनायां पदार्थान्तरधर्माणामपि विवर्जितधर्मधर्मिन्याऽऽपत्तेः । एवमुक्ते सति परः प्रत्यवतिष्ठेन-वृत्त्याऽस्तीति अयुतमिच्छामाभावाऽऽधारज्ज्ञानामिह प्रत्यवहेतुः संबन्धः समवायः । स च समवायतात्समवाय इति । स्वय-गुणकर्मसामान्यविशेषेषु पञ्चसु पदार्थेषु वर्तनावर्तनगति च-ऽऽवधारयते । तथा वृत्त्या समवायसम्बन्धेन तयोर्धर्मधर्मिणोरितरतरविनिलुगितत्वेऽपि धर्मधर्मव्यपदेश इत्यने । इति नान्नगोको दोष इति । अत्राऽऽचार्यः समाधत्ते-चेदिति । यद्येवं तत्र मतिः, सा प्रत्यक्षप्रतीतिमा, यतो न त्रितयं चकास्ति-अयं धर्मा, इमे चास्य धर्माः, अथ चैतत्सम्बन्धनिबन्धनं समवाय इत्येतत्त्रितयं वस्तुत्रयं न चकास्ति, आनविषयतया न प्रतिभासते । यथा किल शिलाशकलयुगलस्य मिथोऽनुस-

धायकं शिलाऽऽदिद्वयं तस्मात्पृथक् तृतीयतया प्रतिभासते, नैवमत्र समवायस्याऽपि प्रतिभानम । किन्तु दयोरिव धर्मधर्मिणोः । इति शपथप्रत्यायनीयोऽयं समवाय इति भावार्थः । किं चायं तेन वादिना एको नित्यः सर्वव्यापको मूर्तश्च परिकल्प्यते, ततो यथा घटाऽऽश्रिताः पाकजरूपाऽऽद्यो धर्माः समवायसम्बन्धेन समवेतास्तथा किं न पटोऽपि ?, तस्यैकत्व-नित्यत्वव्यापकत्वेः सर्वत्र तुल्यत्वात् । यथाऽऽकाश एको नित्यो व्यापकः, अमूर्तश्च सन्सर्वैः सर्वाभ्यभिर्गुणपदविशेषेण सङ्गम्यते, तथा किं नायमपीति विनश्यदेकवस्तुसमवायाभावे च समस्तवस्तुसमवायाज्ञावः प्रसज्यते । तत्तद्वच्छेदक-जेदाभ्यां दोष इति चेदेवमनित्यत्वाऽऽपत्तिः । प्रतिवस्तु स्वजायमेदादिति । अथ कथं समवायस्य च ज्ञाने प्रतिज्ञासन्तं, यत-स्तस्येहेतिप्रत्ययः सावधान साधनम् । इहप्रत्ययश्चानुभवमिच्छ एव । इह तन्तुषु पटः, इहाऽऽत्मनि ज्ञानमिह घटे रूपाऽऽद्य इति प्रतीतेरुपलम्भात् । अस्य च प्रत्ययस्य केवलधर्मधर्म्य-नालम्बनत्वादस्ति समवायाऽऽख्यं पदार्थाभेदं तर्कतु, इति पराशङ्कामजिसंधाय पुनराह-इहेदमित्यस्ति मतिश्च वृत्ताविति । इहेदमिति इहेदमिति आश्रयाऽऽश्रयिभावहेतुक इहप्रत्ययो वृत्तावप्यस्ति समवायसम्बन्धेऽपि विद्यते, चशब्दोऽपिशब्दार्थः, तस्य च व्यर्थहितसंबन्धः, नपैव च व्याख्यानम् । इदमत्र इव-यम-यथा त्वन्मते पृथिवीत्वाजिसंबन्धात्पृथिवी, तत्र पृथिवीत्वं पृथिव्या एव स्वकूपमस्तित्वाख्य, नापरं वस्तुन्तरं, तेन स्वरूपेण-च समवायाभिः संबन्धः पृथिव्याः, स एव समवाय इत्युच्यते, "प्राप्तानामेव प्राप्तिः समवायः" इति वचनात् । एव समवायत्वा-जिसंबन्धात्समवाय इत्यपि किं न कल्प्यते ? यतस्तस्यापि यत्स-मवायत्वं स्वस्वरूपं, तेन सार्कं संबन्धोऽस्त्येव । अन्यथा निःस-मावत्वात् शशविषाणवद्वस्तुत्वमेव जयेत् । ततश्च इह समवायं समवायत्वात्प्रयुक्तत्वेन इहप्रत्ययः समवायेऽपि युक्त्या घटत एव । ततो यथा पृथिव्यां पृथिवीत्वं समवायेन समवेतम्, समवायेऽपि समवायत्वमेवं समवायान्तरेण संबन्धनोऽयं, तद-प्यपरेणेत्येवं दुन्तराऽनवस्थामदहन्ति । अतुं समवायस्याऽपि समवायत्वाजिसंबन्धे युक्त्या च-अभेदे, इहादमित्ययमाश्रयः पुनः पूर्वपक्षवादी वदति-तनु पृथिवीत्वे पुरे, या पृथिवीत्वाऽऽवि-संबन्धान्तर-धर्मं समवायो मुख्यस्तु । इहादप्रत्ययाभिव्य-कृतस्य सगृहीतसकलाशम्भरजानि । अणुमितिभेदस्य सामा-न्यव्याख्यात् । इह तु समवायस्य कारणको-यक्तिभेदाभावे आनेरनुभूतत्वाङ्गीरोऽयं युष्मत्परिचरि' शब्दोऽतिप्रत्ययसाध्यः समवायत्वाजिसंबन्धः तत्साध्यश्च सः क्षो' इति । तदेतन्न विप-क्षितेनश्चमकारकाणाम् । यतोऽत्रापि न कल्पयन्ती कन नि-रुध्यन्ती इत्येतेरभेदेनेति चेत् । न तत्तद-लेदकवशात्सद्विभेदोप-पत्तौ व्यक्तिभेदकल्पनायां कुर्वितारत्वात् । अन्यो हि घटसमवा-योऽन्यश्च पटसमवाय इति व्यक्त एव समवायस्यापि व्यक्तिजेद् इति । तस्मिन्कोऽसिद्ध एव जात्युद्भूतस्मादप्यत्राऽपि मुख्य एव समवायः, इहप्रत्ययस्योभयत्राप्यव्याप्तिचारात् । तदेतत्सकलं संप्रपञ्चं समाधायं मनसि निधाय सिद्धान्तवादी प्राऽऽह-न गौण इति योऽयं जेदः स नास्ति, गौणलक्षणाभावात् । तद्वत्क्षणं चेत्तमाश्रिते-"अस्यभिचारी मुख्य-ऽधिकक्षोऽसा-धारणोऽन्तरङ्गश्च । विपरीतो गौणोऽर्थः, सति मुख्यं धा । कथं गौणोऽर्थः ?" तस्मादधर्मधर्मिणोः संबन्धेन मुख्यः समवायः, समवायं च समवायत्वाजिसंबन्धे गौण इत्यर्थं जेदो नास्त्येव नास्तीति

स, अन्यथाप्रवृत्तौ तु तद्वैषम्यमेवाऽऽपद्यते न तु धर्मः। यथोक्तम्-“ तत्कारी स्यात्स नियमा-सद्वृत्तौ चेति यो जडः । आगमार्थे तदुल्लङ्घ्य, तत्र एव प्रवर्तते ” ॥ १ ॥ इति । धर्म-दासज्ञमाश्रमणरूपकम्-“ जो जहवाय न कुणह, मिच्छादछी तसो व को अज्ञा ? तद्वैषम्यमनुज, परम्म संकं जणेमाणो ” ॥ १ ॥ इति । पुनरपि कीदृशमित्याह-मैयादिभावभूमिश्रम् । मैयादयः मैत्रीमुदिताकरुणामाध्यस्थ्यलक्षणा ये भावा अन्तःकरणपरिणामाः तत्पूर्वकाश्च बाह्येष्टविशेषाः सत्त्वगुणाऽधिकारिण्यमानाऽधिनयेषु ते समिधं समुक्तं, मैयादिभावानां निःश्रेयसाद्युदयफलधर्मफलद्रुममूलत्वेन शास्त्रान्तरेषु प्रतिपादितान्, तत्र समस्तसत्त्वविषयः स्नेहपरिणामो मैत्री १, नमनप्रसादाऽऽदिभिर्गुणभिक्षेष्वाभिव्यज्यमानाऽन्तर्मेत्तिरनुगमः प्रमोदः २, दीनाऽऽदिपुन्यकृपा करुणा ३ आरागद्वेषजाया माध्यस्थ्यमिति ४ । तदेवेति धम्मनुष्ठानं धर्म इति कुर्वातप्रपञ्चस्तु-जातधारणात्स्याऽऽदिगुणानां धानाश्च धर्म इत्येव रूपत्वेन कार्यते शक्यते सकलाकल्पितभावकल्पनाकल्पनकुशलैः सुशीलमिति । तन्वेव वचनानुष्ठानं धर्म इति प्राप्तं, तथा च प्रतिनिरूप्यसङ्गानुष्ठानव्यव्याप्तिरिति चेन्न, वचनव्यवहारक्रियारूपधर्मस्यैवात्र हृदयत्वेनाध्याप्यतावादिनि । यस्मिन् प्रीतिभक्तिश्च हृत्तागत-जानि विशेषा, तदुक्त्यत्वेन प्रीतिभक्त्यनुष्ठानयोर्निर्देशः, वचना-नुष्ठानस्य वचनस्मरणनियतप्रवृत्तिकर्म, पतात्रतयभिज्ञा-नुष्ठानस्य अमङ्गलानुष्ठानस्य निर्विकल्पस्वरूपतावादिप्रवृत्तिक-त्व वा । इह तु वचनादित्यत्र वेदात्प्रवृत्तिरित्यत्रैव प्रयोज्यत्वा-धिका पञ्चमी, तथा च वचनतयाऽप्यप्रवृत्तिकत्वं लक्षणांमिति न कुत्राप्यस्यामिर्वापावकाशः, प्रीतिभक्त्यनुष्ठानानामपि व-चनप्रयोज्यत्वानपायात् ।

“ धर्मश्चित्तप्रवृत्तौ, यतः क्रियाऽधिकरणाऽऽश्रय कार्यम् । मलविगमेनैतत् खलु, पुष्ट्यादिमदेष विज्ञेयः ॥ २ ॥ रागाऽऽदया मलाः स्व-न्यायमसंयोगतो विगम पपाम् । तदयं क्रियात एव हि, पूर्वाश्चित्तस्य शुरुभ्य ॥ ३ ॥ पुष्टि-अपोप-अयः, शुद्ध-पापकृतेन निर्मलता । अनुवन्तिनि द्वयेऽस्मिन् क्रमेण मुक्तः परा ज्ञेया ॥ ४ ॥ ” (बो० ३ विव०)

इत्यादि शेरुशरुप्रधानत्वात्तरेण तु पुष्टिगुह्यमिच्छं भावधर्मस्य लक्षणतदनुगता क्रिया च व्यवहारधर्मस्येति पर्यवसन्नम् । प्रतिपादितं चेत्प्रमेय महापाध्यायश्रीश्रीश्रीवज्रमणिमिरपि स्वकु-तस्माद्विशकायाम्, अथ च शुद्धानुष्ठानतया कर्ममलापगमलक्ष-णा सम्यग्दर्शनाऽऽदिनिर्वाणवर्जजानतफत्ता जीवशुद्धिरेव धर्मः । यत्वेदाऽविशुद्धवचनादनुष्ठानं धर्म इत्युच्यते, तत्पचारात् । यथा-नकुलावक पादभोगः एतेन व्यवहारजावधर्मयोऽसमयोरपि लक्षणे उपपादिते जयतः, भावलक्षणस्य चैव उपचारेणैव संत-वान्, अन्याऽन्यानुगतत्वं च तथास्तत्र तत्र प्रसिद्धमिति ? ॥ ३ ॥

प्रदर्शित धर्मलक्षणम् । अमुमेव धर्मं मेदतः प्रमेदतश्च वि-भणिपुराह-

स द्विधा स्यादनुष्ठान-गृहित्रतिविजागतः ।

सामान्यतो विशेषाच्च, गृहिधर्मोऽप्ययं द्विधा ॥ ४ ॥

स यः पूर्वप्रवृत्तिमिष्टो धर्मो द्विधा कान्यां प्रकाराभ्यां स्याद् भवेत् । कुत इत्याह-“ अनुष्ठानगृहिधर्मविभागत इति । ” अनु-

ष्ठानारौ धर्मोऽनुष्ठानयकौ यौ गृहित्रतिनौ तयोर्विभागतो विदो-षात्, गृहस्थधर्मो यतिधर्मश्चेति भावः । तत्र गृहस्थस्यास्ती-ति गृही, तद्धर्मश्च नित्यनैर्मांसकानुष्ठानरूपः, व्रतानि महाव्र-तानि विद्यन्ते यस्मिन् स व्रतो, तद्धर्मश्च स्वरणकरणरूपः । तत्र च गृहिधर्मं विशिनष्टि-“ गृहिधर्मोऽपीति । ” अयं साक्षादेष हृदि वर्तमानतया प्रत्यक्षो गृहिधर्म उक्तलक्षणः, किं पुनः सामान्यधर्म इत्यपिशब्दार्थः । द्विधा द्विभेदः, द्वैविध्यं दर्शयति-सामान्यतो विशेषाच्च । तत्र सामान्यतो नाम सर्वविशिष्टज-नसाधारणानुष्ठानरूपः, विशेषात् सम्यग्दर्शनाद्युत्ताऽऽदिप्रति-पत्तिरूपः, चकार उक्तसमुच्चय इति ॥ ४ ॥ ध० १ अधि० । (गृहिधर्मः ' गृहिधम्म ' शब्दे तृतीयजागे ८६० पृष्ठे ८८८व्यः)

(५) अथ श्लोकोत्तरमाह-

धर्मो बावीसविहो, अगारधम्मोऽणगारधम्मो व ।

पदमो य वारसविहो, दमहा पुण वीयसो होइ ॥ १२ ॥

धर्मो द्वाविंशतिविधः सामान्येन द्वाविंशतिप्रकारः, अगारध-र्मो गृहस्थधर्मः, अनगारधर्मश्च साधुधर्मः । प्रथमअगारधर्मो द्वादशविधः । दशवा पुनर्द्वितीयोऽनगारधर्मो भवतीति गा-थासमाप्तार्थः ॥ १२ ॥ दश० ६ अ० । उपा० । पञ्चा० । स्या० । (यतिधर्मः ' जइधम्म ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १३६४ पृष्ठे ८८८व्यः)

(६) व्यासार्थं चाह-

सम्पत्तमूलमणवय-पाणं तिन्नि उ गुणवपा होति ।

सिक्खावयाई चउरो, वारसहा होइ गिहिधम्मो ॥ २ ॥

तत्र सम्यक्त्व निःसङ्गेऽपि देशवशाऽऽयातमिध्यान्वमाहनीयक-र्ममलपरिणामः, तन्मूलमात्रं प्रथमं यस्य तत्तस्यैवसूत्रम्, अणानि कृच्छ्रानि व्रतानि अणुव्रतानि, महाव्रतापेक्षया तेषाम-तिसृक्मत्वात् । यदि वा-अनु पश्चात् महाव्रत-तापेक्षया कथनीयत्वेन व्रतानि अनुव्रतानि, तेषां पञ्चकमणुव्रतपञ्चकम-नुव्रतपञ्चक वा । (निर्मास्ति) सत्ययैतानि, तुषावस्यैवकारार्थ-त्वात् त्रायेव न तु पञ्च चत्वारि वा, तेषामन्यथाकृत्वात् । कि-म् ? गुणव्रतानि, प्राकृतत्वात् पुँल्लिङ्गता, व्रतानि गुणव्रतानि भव-न्ति जायन्ते, श्रावकधर्म इत्यध्याहारः । चतुश्चत्वारि शिक्षाऽ-ध्यासस्तद्वशाण व्रतानि चतुःशिक्षाव्रतानि, ते सहितः समन्वित-तः, इतिशब्दस्येह लुप्तदर्शनाद् व्रत इति श्रावकधर्मो द्वादशधा द्वादशप्रकारः । इदमत्र हृदयम-नस्यैवसूत्रमणुव्रतपञ्चक श्राव-कधर्मो भवति, त्रीणि गुणव्रतानि च चतुःशिक्षापदसहितश्च श्रावकधर्मो भवति । यद्वा-सम्यक्त्वं मूलमस्य सम्यक्त्व-मूलं, तत्पुनरुक्तं तु प्राकृतप्रवृत्ता । अणुव्रतानां पञ्चकं यत्र सां-ऽणुव्रतपञ्चकः, प्राकृतवशाद्व्यान्ययानिर्देशः । ततः पञ्चाणुव्रतिकः, शेष पूर्ववदिति गाथार्थः । दर्श० २ तरव ।

तथा च-

पाणे य णाइवाएजा, अदिअं पि य णादए ।

सादियं ण मुमं भूया, एम धम्मं वुमीमस्यो ॥ १९ ॥

प्राणप्रियाणां प्राणिनां प्राणान्तातिपातयेत् । तथा परेणाऽदन्त-दन्तशोषनमात्रमपि, नाद्वीत न गृण्हीयात् । तथा-सहाऽऽदिना मायया वसंत इति सादिकं समायम, मृषावाद न भूयात् । तथा-हि-परवच्चनार्थं मृषावाद्वाऽधिक्रियते, स च न मायामन्तरेण भवतीत्यतो मृषावादस्य माया आदिभूता वसन्ते । इदमुक्तं भव-ति-यो हि परवञ्चनार्थं समायो मृषावादः स पराह्वयते । यस्तु

संयमगुण्यर्थं न मया मृगा उपलब्धा इत्यादिक। स न दोषाय-
ति । एव यः प्राक् निर्दिष्टो धर्मः, श्रुतचारित्र्याऽऽख्यस्वभावो वा
(बुलीमउ त्ति) छान्दसत्वाद्गर्ह्यार्थस्त्वयम् । वस्तुनि ज्ञानाऽऽ-
दान, तद्वता ज्ञानाऽऽदिमत इत्यर्थः । यद् वा (बुलीमउ त्ति)
वश्यस्य आत्मवशस्य, वश्येन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

अपि च-

अतिक्रमं ति वायाए, मणसा वि न पत्थए ।

मव्वओ संवुहं देते, आयाणं सुममाहरे ॥ २० ॥

(अःक्रमंतीत्यादि) प्राणिनामतिक्रमं पीडाऽऽत्मक, महाव्रतानि-
क्रम वा मनोऽप्यप्यधतया परांतरस्कार वा, इत्येवंभूतमतिक्र-
म वाचा मनसाऽपि न प्रायेयत् । एतद्व्यतिरेके च कायाति-
क्रमो दूरत एव निषिद्धो ज्ञायते । तदेव मनोवाक्याकृतका-
रितानुमतिनिष्ठं तत्रकं भेदेनातिक्रमं न कुर्यात् । तथा इन्द्रि-
यदमनेन तपसा वा दानतः सन् मोक्षस्याऽऽदानमुपादानं सम्य-
ग्दर्शनाऽऽदिकं सुपुण्यकः सम्यग्ब्रह्मात्मसिद्धिरिति आदरेण आ-
दर्यते, गृहोपादित्यर्थः ॥ २० ॥ सूत्र० १ श्रु० ८ म० ।

(९) अधुना र्थाधर्मस्यावसरः । यथा-सम्यगज्ञस्यैव-
कथनेभ्यस्मानिनामर्थकान्ततो भवभ्रमणविमुखस्य सयनातिश-
वमुत्त्राभिलाषातिरेकस्य यतिधर्मकरणश्रद्धोत्पद्यते, अतस्तत्स-
रूपानुरूपण्यदमाह-

खंती य मद्दवऽज्जव, मुत्ती तवसंजो य बोधव्वे ।

मच्चं मोयं आकिं-चाणं च बभं च जइधम्मो ॥४॥

प्रायः प्रतीतार्थैव, नवरमाद्यपदचतुष्टयेन कथायजयः प्रतिपा-
दितः । तपः पुनर्द्वादशप्रकारं, तथान्यतोऽवस्येयम् । सयमश्च स-
प्तदशविधः । यत उक्तम्-"पञ्चाऽऽधर्वावरणं, पञ्चैन्द्रियनि-
ग्रहः कथायजयः । ढण्डवर्णावेगानिश्चे-ति सयमः सप्तदशभे-
दः ॥ १ ॥ "सत्य सर्वथाऽप्रीकपारेहरण, शौचं वचनक्रिययो-
रविभयादेन सदाचारता, आर्कश्चर्य किञ्चन ह्यव्यमुच्यते, ततो न
किञ्चनमकिञ्चनमकिञ्चनस्य जाव आर्कश्चर्यमव्यमनेत्यर्थः ।
यतिधर्मो भवतीति मयत्र योजनीयम् । मुक्तिपदोपादानेऽप्या-
किञ्चनस्य लब्धत्वादाकिञ्चनपदोपादानं विशेषद्योतनार्थ-
म् । विशेषश्चात्र संयमापष्टमनिमित्त किञ्चित्प्राशुकैषण्य-
मुपकरण धारयन्नेपि मुक्तोपेत एव भवति । ननु पुनरति-
जडताऽवप्यधमना दिग्गम्भरपरिकल्पनया मुक्तिमात्रं, तस्या अ-
संयमाऽऽदिदोषपुष्ट्यन्तानामनतत्वात् तर्हि संयमोपकारार्थैव स-
किञ्चनताऽपि माययति मुक्तता, नेत्याह-सर्वथं संयमोप-
घानकत्वेनातिदुष्टत्वादिति । चशब्दः समुच्चयार्थः । ब्रह्म च ब्र-
ह्मचर्यं, स्त्रीमेवापरिहार इति गार्थार्थः । दर्श० २ तत्र । स्था० ।

तिविहे धम्मे पणत्ते । तं जहा-सुयधम्मं, चरित्तधम्मं, अ-
त्थिकायधम्मं ।

(तिविहे धम्मे इत्यादि) श्रुतमेव धर्मः श्रुतधर्मः स्वाध्यायः,
एव चारित्रधर्मः क्लान्त्यादिभ्रमणधर्मः । अथ च द्विविधोऽपि
ह्यव्यभावभेदे धर्मो भावधर्म उक्तः । यथाह-"द्विविहो उ जाव-
धम्मो, सुयधम्मो खलु चरित्तधम्मो य । सुयधम्मो सज्झाओ,
चरित्तधम्मो समणधम्मो ॥१॥ " इति । आस्तशब्देन प्रवेशा ल-
च्यन्ते, तेषां कायो राशिरस्त्रिकायः, स चार्मो भेदथा धर्म-
श्चेत्यास्तिकायधर्मो, गन्धुपष्टमलक्षणो धर्मोस्त्रिकाय इत्यर्थः ।
अथ च ह्यव्यधर्म इति । स्था० ३ गा० ३ उ० ।

प्रकारान्तरेण धर्मनेदानाह-

तिविहे भगवया धम्मे पणत्ते । तं जहा-सुअहिजिए, सु-
ज्झाएण, सुतवस्मिण । जया सुअहिजियं जवइ तदा सु-
ज्झाडयं भवइ, जया सुज्झाडयं जवइ तया सुतवस्मियं
जवइ । मे सुअहिजिए सुज्झाएण सुतवस्मिण सुयक्खाए णं
भगवया धम्मे पणत्ते ॥

" तिविहे" इत्यादि स्पष्टं, केवल भगवता महावीरेणेत्येवं ज-
गाद् सुधर्मास्वामी जम्बूस्वामिन प्रतीति, सुष्टु काव्यधितयाऽऽ-
द्याधनेनाधीतं गुरुमकाशात् सूत्रतः पठितं स्वधीतं तथा
सुष्टु विधिना तत एव व्याख्यानेनार्थतः श्रुत्वा ध्यातमनुप्रे-
क्षितं श्रुतिमति गम्यं सुध्यातम्, अनुप्रेक्षणाभावे तत्त्वानवग-
मेनाभ्ययनश्रवणयोः प्रायोऽकृतार्थत्वादिति । भनेन भेदद्वयेन
श्रुतधर्म उक्तः । तथा सुष्टु इहलोकाऽऽद्याशमारहितत्वेन तपसि-
तं तपस्यनुष्ठानं सुतपसिर्नामिति चारित्रधर्म उक्त इति प्रया-
णामप्येवमुत्तरतोऽविनाशाय दर्शयति-"जया " इत्यादि
व्यक्त, पर निर्दोषाध्ययने विना श्रुतार्थाप्रतीतिः सुध्यातं न भ-
वति, तत्रजावे क्लान्तिकलतया सुतपसिर्न न भवतीति भावः ।
यदेतत् स्वधीताऽऽदित्रय भगवता वदमानस्वामिना धर्मः प्र-
कृत (मे त्ति) स स्वाध्यायः सुष्टुतः सम्यग्ज्ञानक्रियारूप-
त्वात् तयोश्चैकान्तिकाऽऽत्यन्तिकसुखाद्यभ्योपायत्वेन निरुपच-
रितधर्मत्वात् सुगतिधारणादि धर्म इति । उक्तं च-"नाण-
पगासय सो-हअ तओ सजमो य गुत्तिकरो । तिणहं पि स-
माओगो, मोक्खो जिणभामणे भणिओ ॥ १ ॥ " इति । णमि-
तिवाक्यावद्कारं, सुतपसिर्नामिति । स्था० ३ गा० ४ उ० ।

(८) ह्यव्यभावभेदेन द्विविध धर्म प्रतिपिपादायपुराह-

दुह दव्वजाव धम्मो, दव्वे दव्वस्म दव्वमेवं वा ।

नित्ताडमजावो वा, गम्मादिर्त्थी कुलिगो वा ॥

धर्मो द्विविधः । तद्यथा-ह्यव्यधर्मो, जावधर्मश्च । तत्र ह्यव्ये
इति द्वारपरामर्शः । द्रव्यविषयो धर्म उच्यते-ह्यव्यस्यानुप-
युक्तस्य धर्मो मूक्षोत्तरगुणानुष्ठानं ह्यव्यधर्मः, " इह अनुपयुक्ता
ह्यव्यम् " इति वचनात् । ह्यव्यमव वा धर्मो द्रव्यधर्मः
धर्मास्तिकायः । (नित्ताड महावो वा इति) नित्ताऽऽदिर्त्थी
ह्यव्यस्य स्वभावो द्रव्यधर्मः । (गम्मादिर्त्थी कुलिगो व त्ति)
गम्माऽऽदिर्धर्मः स्त्रीविषयो ह्यव्यधर्मः, तत्र केषाञ्चित् मा-
तुल्यप्राहता गम्मा केषाञ्चिद्गन्धेत्यादि । तथा कुलिङ्गो वा
कुतीर्थिकधर्मो ह्यव्यधर्मः ।

पाठान्तरम्-

द्विविहो उ होइ धम्मो, दव्वधम्मो य जावधम्मो य ।

धम्मन्थिकापद्वे, दव्वस्म व जस्म जो जावो ॥

सुगमा ।

जावधर्मेप्रतिपादनार्थमाह-

दुह होइ जावधम्मो, सुययणो वा सुयस्मि सज्झातो ।

चरणस्मि समणधम्मो, खंती मुत्ती जवे दसहा ॥

द्विविधो भवति जावधर्मः । तद्यथा-श्रुतः चरणप्रकारः क्लान्त्यादिः ।

पाठान्तरम्-

जावस्मि होइ द्विविहो, सुयधम्मो खलु चरित्तधम्मो य ।

सुयधम्मो सज्झातो, चरित्तधम्मो भमणधम्मो ॥

सुगमा । आ० म० २ अ० । आ० चू० । धम्मो दुर्गतिगत-
निपतञ्जन्तुजातजाणदानकमः, सोऽपि नामस्थापनाद्व्यजाव-
भेदाद्विद्यमानश्चतुर्धा संभवति । तत्र नामधर्मो यथा-कस्यचि-
त्पुरुषाऽऽदेः सचेतनस्य धर्म इति नाम प्रदीयते । स्थापनाध-
र्मो यथा-कस्यचिद्वस्तुनो धर्म इति स्थापना विधीयते-एष
मया धर्मः पुनः समस्तान्यधार्मिकधर्मवस्तुना परप्रतारणवु-
द्ध्या वा विधीयमानः सर्वोऽपि ध्यानाध्ययनाऽऽदि- ह्यधर्म
एव । तथा-स्वदर्शनप्रतिपन्नानां धमणाऽऽदीनां चतुर्णामपि यच्चै-
त्यवन्दनप्रतिक्रमणस्थाध्यायाऽऽद्यनुष्ठानसेवनमविधिनाऽनुपयोगे-
न तथा-परोपरोधपरचित्तरञ्जनवतां पार्श्वस्थाऽऽदीनां च यदनु-
ष्ठानं तदपि ह्यधर्म एव, विवर्त्तितार्थसाधकत्वाविति । (वि-
शेषश्चात्र 'द्वयधम्म' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २४७४ पृष्ठे ह्यव्यः)
भावधर्मस्तु-धुनचारित्ररूपः साधुश्रावकाऽऽदिभिः सम्यगुपयो-
गपूर्वकं विधीयते । यच्च प्रामदेसकुशराजधर्मभेदाच्चतुर्विधः-
तत्र प्रामधर्मो प्रामाऽऽचारः, एव वेशाऽऽदिष्वप्यायोजनीयम् ।
दानाऽऽदिभेदेन च चतुर्विध्यम् । तच्च प्रतीतमेवातो नेह प्रत-
न्यते । दर्श० ४ तत्र ।

तथा च सूत्रकृताङ्गनिर्युक्तौ धर्मस्य नामाऽऽदिनित्येपं दर्शयि-
तु माह-

णामं ठवणा धम्मो, द्वयधम्मो य भावधम्मो य ।

मचित्ताचित्तमीसग-गिहत्थदाणे दवियधम्मे ॥ ५ ॥

(नामं ठवणेत्यादि) नामस्थापनाद्व्यभावभेदाच्चतुर्धा धर्मस्य
निकेपः । तत्राऽपि नामस्थापनेऽनाहत्य कुशरीरभव्यशरीरव्यतिरि-
क्तो धर्मः मचित्ताचित्तमिध्रभेदात् त्रिधा । तत्राऽपि सचित्त-
स्य जीवच्छरीरस्योपयोगप्रल्लणो धर्म स्वभावः । एवमचित्ता-
नामपि धर्मास्तिकायानां यो यस्य स्वभावः स तस्य धर्म इति ।
तथाहि-" गल्लकण्णमां धम्मो, ठाणलकण्णमां अहम्मो य ।
मायण सव्वदध्वाणं, तह अवगाहल्लकण्ण ॥ १ ॥ " पुनर्लास्त-
कायोऽपि प्रहणल्लण इति मिश्रद्व्याणां च कीरोदकाऽऽदीनां
यो यस्य स्वभावः स तद्धर्मतयाऽवगन्तव्य इति । गृहस्थानां च
यः कुलनगरग्रामाऽऽदिधर्मो गृहस्थेभ्यो गृहस्थानां वा यो दान-
धर्मः स ह्यधर्मः (सूत्र०) ।

जावधर्मस्वरूपनिरूपणायाऽऽह-

लोऽयन्नोउत्तग्गिओ, दुविहो पुण होति जावधम्मो उ ।

दुविहो वि दुविहतिविहो, पंचविहो होति णायव्वो । २ ।

(लोऽय इत्यादि) भावधर्मो नोआगमनो द्विविधः । तद्य-
था-लौकिको, लोकोत्तरश्च । तत्र लौकिको द्विविधः-गृह-
स्थानां, पाखण्डिकानां च । लोकोत्तरत्रिविधः-ज्ञानदर्शनच-
रित्रभेदात् । तत्राऽप्याभिनिर्वाधिकं ज्ञानं पञ्चधा । दर्शनमप्यौ-
पशमिकमास्वाप्तनज्ञायां पशमिकवदकक्षाधिकभेदात् पञ्चविध-
म् । चारित्रमपि सामायिकाऽऽदिभेदात् पञ्चविधम् । गाथात्तरा-
णि त्वेवं नेयानि । तद्यथा-भावधर्मो लौकिकलोकोत्तरभेदाद्
द्विधा, द्विविधोऽपि त्रयाऽय यथासंख्येन द्विविधस्त्रिविधः । तत्रैव
लौकिको गृहस्थ-पाखण्डिकभेदाद्-द्विविधः । लोकोत्तरोऽपि
ज्ञानदर्शनचारित्राभेदात् त्रिविधः । ज्ञानाऽऽदीनि प्रत्येकं त्री-
ण्यपि पञ्चधैवेति । सूत्र० १ धु० ११ अ० ।

(१) धर्मपदमधिकृत्यसूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिप्रतिपादनायाऽऽह-
णामं ठवणा धम्मो, द्वयधम्मो अ भावधम्मो उ ।

एणमि णाणत्तं, वुच्चापि अहाणुपुव्वीए ॥ ३१ ॥

(णामं ठवणा धम्मो इति) अत्र धर्मशब्दः प्रत्येकमाभिसंबध्यते ।
नामधर्मो, स्थापनाधर्मो, ह्यधर्मो, जावधर्मश्च । एतेषां
नानात्व जेदं बह्वे अभिधास्ये, यथानुपूर्व्या यथानुपरिपाठ्येति ।
गाथार्थः ॥ ३१ ॥

साम्प्रतं नामस्थापने सुखत्वावागमतो नोआगमतइष ज्ञात्रनु-
पयुत्तकशरीरेनरभेदोआनाहत्य कुशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त-
ह्यधर्माऽऽद्यभिधित्तयाऽऽह-

द्वयं च अत्यिकाओ, पयारधम्मो य भावधम्मो य ।

द्वयस्स पज्जवा जे, ते धम्मा तस्स द्वयस्स ॥ ४० ॥

इह त्रिविधोऽधिकृतो धर्मः । तद्यथा-ह्यधर्मः, अस्ति-
कायधर्मः, प्रचारधर्मश्चेति । तत्र ह्यधर्मो चेत्यनेन धर्मधर्मि-
णोः कथञ्चिद्भेदाद्व्यधर्ममाह । तथाऽस्तिकाय इत्यनेन
तु सूचनासूत्रमिति कृत्वा उपलक्षणत्वाद्व्ययत्ने समुदाय-
शब्दोपचारास्तिकायधर्म इति । प्रचारधर्मश्चेत्यनेन
प्रत्येकं ह्यधर्ममाह । भावधर्मश्चेत्यनेन तु भावधर्मस्य स्व-
रूपमाह । साम्प्रतं प्रथमोऽह्यधर्मस्वरूपार्थाभिधित्तयाऽऽह-
द्वयस्य पर्याया ये उत्पादविगमाऽऽद्यस्ते च धर्मास्तस्य ह-
यस्य, ततश्च ह्यधर्मस्य धर्मा ह्यधर्मा इत्यनासंसर्गकह्य-
धर्माभावप्रदर्शनार्थो बहुवचननिर्देश इति गाथार्थः ॥ ४० ॥

इदानीमस्तिकायाऽऽदिधर्मस्वरूपप्रतिपिपादयिषयाऽऽह-

धम्मत्थिकायधम्मो, पयारधम्मो य विसयधम्मो उ ।

लोऽय कुप्पावणिओ, लोगुत्तरलोगिणेगविहो ॥ ४१ ॥

धर्मप्रहणाद्धर्मास्तिकायपारप्रहः । ततश्च धर्मास्तिकाय-
एव गत्युपपृम्भकाऽसंख्येयप्रदेशात्मकोऽस्तिकायधर्म इति ।
अन्वे तु व्याचक्रने-धर्मास्तिकायाऽऽदिस्वभावोऽस्तिकायधर्म
इत्यतच्चायुक्तम् । तत्र धर्मास्तिकायाऽऽदीनां द्रव्यत्वेन तस्य द्र-
व्यधर्माव्यतिरेकादिति । तथा-प्रचारधर्मश्च विषयधर्म एव, तु-
शब्दस्वैयकारार्थत्वात् । तत्र प्रचरण प्रचारः, प्रकर्षगमनमि-
त्यर्थः । स एवाऽऽत्मस्वभावत्वाद्यधर्मः प्रचारधर्मः । स च किं
विषीदन्त्येनपु प्राणित इति विषया रूपाऽऽद्यः तद्धर्म एव । तथा
च वस्तुतो विषयधर्म एवाऽय यद्वागाऽऽदिमान् सख्यस्तेषु प्र-
वर्तन्त इति । अक्षुरादीन् द्रव्यवशतो रूपाऽऽदिषु प्रवृत्तिः प्र-
चारधर्म इति ह्ययम् । प्रधानसंसारनिबन्धनत्वेन चास्य प्रा-
धान्यव्यापनार्थं ह्यधर्मापृथगुपन्यासः । इदानीं जावधर्मः,
स च लौकिकोऽऽदिभेदजिज्ञ इति । आह च-लौकिकः कुप्पाव-
चनिकः । लोकोत्तरस्वरूप- (भोगो जेगविहो इति) लौकिको-
ऽनेकविध इति गाथाऽर्थः ॥ ४१ ॥

तदेवानेकत्रिधत्तमुपदर्शयन्माह-

गम्पपमुदेसरज्जे, पुरवरगामगणगोहिराईणं ।

सावज्जो उ कुतित्तिय-धम्मो न जिणेहिं उ पमत्थो । ४२ ।

तत्र गम्पधर्मो यथा दक्षिणापथे मातुलकुहिता गम्पा, उत्त-
रापथे पुनरगम्पेव । एवं प्रज्ञयानुपेयापेयविज्ञाया कर्त्त-
व्येति । पञ्चधर्मो मात्राविगमनजङ्गणः । देशधर्मो देशाचारः,
स च प्रातर्नियत एव नेपथ्याऽऽदिलङ्गमेव इति । राज्यधर्मः प्र-

तिराज्यं त्रिजः । स च कराऽऽदिः पुरवरधर्मः प्रतिपुरवरं भिक्षः, काचत् किञ्चिद्विशिष्टोऽपि पौरभाषाप्रतिपाठनाऽऽदिलक्षणः । सद्धितीया योषिद्वेदान्तरं गच्छतीत्यादिलक्षणो वा । ग्रामधर्मः प्रतिग्रामं भिक्षः । गणधर्मो मल्लऽऽविगणव्यवस्था यथा समपादपातेन विषमग्रह इत्यादि । गोष्ठीधर्मो गोष्ठीव्यवस्था । इह च समवयःसमुदायो गोष्ठी । तद्व्यवस्था पुनर्वसन्ताऽऽदावेवक-स्यमित्यादिलक्षणा । राजधर्मो दुष्टेतरनिग्रहपरिपालनाऽऽदिरिति । भावधर्मता चाऽस्य गम्याऽऽदाना विवक्षया नाच-रूपत्वाद् छव्यपर्यायत्वाद्वा तस्यैव च द्रव्यान्तरेणैव विवक्षित-त्वाद् लौकिकैर्वा भावधर्मत्वेनेष्टत्वात् । देशराज्याऽऽदिभेद-धैकदेश एवानेकगण्यसंभव इत्येवं सुधिया भाव्यम् । इत्युक्तो लौकिकः । कुप्रावचनिक उच्यते-अभावपि सावद्यप्रायो लौ-किककल्प एव । यत आह- (सावजो उ इत्यादि) अवयव पाप सहाय्येन सावद्य । तुशब्दस्त्वेव कारणः । स सावद्यरत्नं । सा-वद्य एव क ? कुतीर्थिकधर्मधर्मकपरिवाजकाऽऽदिधर्म इत्यर्थः । कुत एतदित्याह-न जिनैरहं हि स्तुशब्दादयैश्च प्रेक्षापूर्वकारि-त्रिः प्रशंसितः स्तुतः । सारम्भपरिग्रहत्वाद् । अत्र चतुर्वक्तव्य-म्, तत्तु नोच्यते, गमनिकामात्रफलत्वात्प्रस्तुतव्यापारस्येति गा-थार्थः ॥ ४२ ॥ उक्तः कुप्रावचनिकः ।

साम्प्रत लोकोत्तरं प्रतिपादयन्नाह-

दुविहो ह्योपुत्तरिओ, सुयधम्मो खलु चरित्तधम्मो य ।

सुयधम्मो सज्जाओ, चरित्तधम्मो समणधम्मो ॥ ४३ ॥

द्विविधो द्विप्रकारो, लोकोत्तरो लोकप्रधानो, धर्म इति वृत्तं । तथा चाऽऽह-श्रुतधर्मः, खलु चारित्रधर्मश्च । तत्र श्रुतं द्वादशार्कं तस्य धर्मः श्रुतधर्मः । खलुशब्दा विशेषणार्थः । किं विशुन्नं । स हि बावनाऽऽदिभेदाच्चरित्त इति । आह च-श्रुतधर्मः स्वाध्या-यवाचनाऽऽदिरूपस्तरचिन्तायां धर्महेतुत्वाद् धर्म इति । तथा चारित्रधर्मश्च तत्र 'चर' गतिभक्षणयोरित्यस्य "अनिर्लुपू-सूखनसहचर इत्यर्थः" ॥ ३ । २ । १८४ ॥ इति इत्यप्रत्ययान्तस्य चरित्रमिति भवति । चरित्यान्तर्हितमनेनेति चरित्रं कथोपगम-रूप, तस्य भावधारित्रमशेषकर्मक्याय चेष्टेत्यर्थः । ततश्चारित्र-मेव धर्मश्चारित्रधर्म इति । चः समुच्चयः । अग च भ्रमणधर्म एवेत्याह-चारित्रधर्मः भ्रमणधर्म इति । तत्र आश्रयतीति भ्र-मणः "कथल्लुपुटो बहुलम्" ॥ ३ । ३ । ११२ ॥ इति वचनात् कलरि ह्युट् आश्रयतीति तपस्यतीति । एतदुक्तं भवति-प्रव्रज्या-दिषमादारभ्य सकलसावद्ययोगावरतां गुरुपदेशादनशनाऽऽदि यथाशक्त्या प्राणापरमाप्तपञ्चरतीति । उक्तं च-"यः समः सर्वभूतपु, व्रमंषु स्थावरंषु च । तपञ्चरति शुक्लात्मा, भ्रम-णोऽस्मा प्रकीर्तितः ॥ १ ॥" इति । तस्य धर्मः स्वभावः । भ्रम-णधर्मश्च कान्त्यादिलक्षणो वक्ष्यमाण इति गाथार्थः ॥ ४३ ॥ दश० १ भ० ।

धर्मेनेदं सामान्येन निरूपयन्नाह-

दसविहे धम्मे पसुत्ते । तं जहा-गामधम्मं, नगरधम्मं, रट्ट-धम्मं, पावसंरुधम्मं, कुल्लधम्मं, गणधम्मं, संघधम्मं, सुयधम्मं, चरित्तधम्मं, अतिकायधम्मं । स्या० १० उ० ।

(कस्य वर्णने कति धर्मेनेदा इति 'बाह' शब्दे वक्ष्यते)

(१०) धर्मस्य स्वलक्षणभित्तया सम्बन्धमुपरचयति प्रक-रणकारः-

अस्य स्वलक्षणमिदं, धर्मस्य बुधैः सदैव विज्ञेयम् ।

सर्वाऽऽगमपरिशुद्धं, यदादिमध्यान्तकल्याणम् ॥ १ ॥

(अस्येत्यादि) अयं धर्मस्य स्वलक्षणं वक्ष्यते तदितर-व्यावृत्तं वस्तुत्वेनानि लक्षणम् । स्व च तल्लक्षणं चेति स्व-लक्षणमिदं वक्ष्यमाणं बुधैर्विप्रैश्च सदैव सर्वकालमेव विज्ञे-यम् । सर्वकालस्याप्त्या लक्षणस्याभ्यधात्वाभावमुपदर्शयति सर्वेशगमैः परिशुद्धं निर्दोषं यदादिमध्यान्तकल्याणमादिमध्या-वसानेषु सुन्दरमिति योऽर्थः ॥ १ ॥

किं पुनर्धर्मस्य स्वलक्षणमित्याह-

धर्मश्चित्तप्रभवो, यतः क्रियाऽधिकरणाऽऽश्रयं कार्यम् ।

मलविगमेनैतत् खलु, पुष्ट्यादिमदेष विज्ञेयः ॥ २ ॥

(धर्म इत्यादि) प्रभवत्यस्मादित्यतः प्रभवः । चित्तक-पत्वाच्चित्तहेतुकत्वाच्चरित्रं, चित्तं स चाऽसौ प्रभवश्च चित्त-प्रभवः स धर्मो विज्ञेयः । विशेषणमनामाङ्गीकरणाद्यव्यु-ज्जेन चित्तमेव परामृश्यते, यतश्चित्तक्रिया प्रवर्तते निधि-निषेधविषया । सा च क्रिया कार्यं चित्तान्तराद्यत्वात् । तच्च स्वरूपेण क्रियालक्षणं कार्यं कालं यच्चित्तप्रवर्तनं इत्याह-अ-धिकरणाऽऽश्रयमिह यद्यप्यधिकरणशब्दः सामान्येनाऽऽधारव-चनस्तथापि प्रक्रमात् चित्तस्याधिकरणमाश्रयः शरीरचित्तस्य शरीराऽऽधारत्वात् । क्रियालक्षणं कार्यमधिकरणाऽऽश्रयं शरी-राऽऽश्रयं यतः प्रवर्तते चित्तान्तरवर्तनं धर्म इत्युक्तम् । चित्ता-त्प्रभवतीति पुनरुच्यते चित्तस्य । एतत्पुष्ट्यादिमदित्यनेन सह संबन्धो न स्यात् । यत् इत्येतन्नापि केवलमेवावस्तं न गृह्यते । तथा धर्मस्यैव विशेषणं स्यात् चित्तस्य, तत्र च चित्तस्य विशेषणपदैरनिसंबन्धो न स्यादिति दोषः । एतदेव चित्तं मलविगमेन रागाऽऽदिमद्व्यापगमेन पुष्ट्यादिमत् पुष्टिशुद्धि-समन्वितमेव धर्मो विज्ञेय इति ॥ २ ॥

मलविगमेनैतत्खलु पुष्टिमदित्युक्तं, तत्र के मलाः कथं च पुष्ट्यादिमत् चित्तस्यैव वक्तुं कामताया श्रोतुरिदमाह-

रागाऽऽदयो मत्ताः स-लगागमसद्योगो विगम एवम् ।

तस्य क्रियात एव हि, पुष्टिः शुद्धिश्च चित्तस्य ॥ ३ ॥

(रागाऽऽदय इत्यादि) इह मलाः प्रक्रमाच्चित्तस्यैव सं-लन्धिनः परिगृह्यन्ते । ते च रागाऽऽदयो रागद्वेषमोहा जा-तिसेवहीताः । व्यक्तिभेदेन तु भूयांसः । खलुशब्दावधा-रणाद्वागाऽऽदय एव ताव्ये । आगमनमागमः सम्यक्परि-च्छेदस्तेन सद्योग सद्वागारः आगमसहितो वा यः सद्यो-गः सत्क्रियारूपः । ततः सकाशाद्विगमं यथा रागाऽऽदीनां मलापगमः सजायते । तत् नस्मादयमागमसद्योगः क्रिया वर्तते सर्वोऽपि शास्त्रोक्ता विधिप्रतिषेधाऽऽत्मिका । अत एव आगमसद्योगात् क्रियारूपात् पुष्टिर्भक्ष्यमाणस्वरूपा शुद्धश्च चित्तस्य सज्जति ॥ ३ ॥

पुष्टिशुद्धौलक्षणं दर्शयति-

पुष्टिः पुण्योपचयः, शुद्धिः पापक्षयेण निर्मलता ।

अनुबन्धिनि द्वयेऽस्मिन्, क्रमेण मुक्तिः परा ज्ञेया ॥ ४ ॥

(पुष्टिरित्यादि) उपचायमानपुण्येना पुष्टिराजयीयते, शुद्धिः पा-पक्षयेण निर्मलता, पापं कानावरणीयाऽऽदि च सम्यग्ज्ञानाऽऽ-दिगुणविधानहेतुर्घातकमोच्यते । तत् क्रमेण यावती कार्त्तिक-ज्ञातोऽपि निर्मलता समवति ता शुद्धिरुच्यते, अनुबन्धः सन्तानः

प्रवाहोऽधिच्छेद इत्यनर्थान्तरम् । स विद्यते यस्य द्वयस्य तद्वि-
षमनुबन्धि तस्मिन् पुष्टिशुद्धिद्वयेऽस्मिन् प्रत्यङ्गीकृते सति क्रम-
णाऽऽनुपूर्व्या पुण्योपचयपापकृपाभ्यां प्रवर्त्तमानाभ्यां तस्मिन्
जन्मनि भवान्नेषु वा प्रकृत्यमाणवीर्यस्य जीवस्य मुक्तिः
परा तात्त्विकी स्वयं कर्मकृत्यप्रकृणा ज्ञेयान् ॥ ४ ॥

कथं पुनरिदमनुबन्धस्य न भवतीत्याह-

न प्रणिधानाऽऽद्याशय-संविध्यतिरेकतोऽनुबन्धि तत् ।

भिन्नप्रत्येनिर्मल-बोधवतः स्थादिय च परा ॥ ५ ॥

(नेत्यादि) (प्रणिधानाऽऽद्याशयसंविध्यतिरेकत इति) प्रणि-
धानाऽऽद्यश्च ते आशयाश्च वक्ष्यमाणाः पञ्चाध्यायसायस्यानवि-
शेषास्तेषां सविष्मवित्तिः संवेदनमनुभवस्तस्याभ्यातिरेकोऽ-
भावस्तस्मात्तदाशयसंविद्यत्वातिरेकेणैतद्वद्वय पुष्टिशुद्धिरूप ना-
नुबन्धि जयति, तस्मादेतद्वद्वयमनुबन्धिकर्तृकामेन प्रणिधा-
नाऽऽदिषु र्यातव्यम् । इयं च कस्येत्याह- भिन्नप्रत्येपूर्वक-
रणवत्त्वेन कृतप्रत्येभेदस्य तत्प्रभावादेव निर्मलबोधवतो
विमलबोधसंपन्नस्य स्थादिवेदिय च प्रस्तुता प्रणिधानाऽऽद्या-
शयसंविद्यत् परा प्रधाना ॥ ५ ॥

प्रणिधानाऽऽद्याशय उक्तस्तमेव संख्याविशिष्ट नामप्रादमाह-

प्रणिधिप्रवृत्तिविघ्नन-यमिच्छिविनियोगेदतः प्रायः ।

धर्मैर्हाराख्यातः, शुजाऽऽशयः पञ्चाऽत्र विधौ ॥ ६ ॥

प्रणिधिश्च प्रवृत्तिश्च विघ्नजयश्च सिद्धिश्च विनियोगश्च एव
एव भेदास्तानाश्रित्य कर्मणिद्वयप्रयोगे पञ्चमी । प्रणिधिप्रवृत्ति-
विघ्नजयसिद्धिविनियोगमदतः (प्राय इति) प्राप्नुयेण शास्त्रेण
धर्मैर्हाराख्यातः कथितः शुभाऽऽशयः शुजपरिणामः
पञ्चा वा पञ्चप्रकारः । अत्र प्रथमे विधौ कर्तव्योपदेशे प्रतिपादि-
ताऽऽशयपञ्चकव्यतिरेकेण । पुष्टिशुद्धिलक्षणं द्वयमनुबन्धि न भ-
वतीति ॥ ६ ॥

तत्र प्रणिधानप्रकृणमाह-

प्रणिधानं तत्प्रमये, स्थितिमत्तदधः कृपानुगं चैव ।

निस्त्वस्तुविषयं, पारम्यमिच्छित्तारं च ॥ ७ ॥

(प्रणिधानमिच्छादि) प्रणिधानं विशेषणं, दोषपटानि विशेष-
णानि । तत्प्रमये प्रतिपन्नविचकितधर्मस्थानमर्यादायां स्थिति-
मत्प्रतिपन्नमाविवर्तितस्वभावं तदधः कृपानुगं चैव स्वप्रतिप-
न्नधर्मस्थानस्याप्राप्त्यस्त्ये वस्तुनो जीवा न तावती धर्मपट-
त्रीमाराधयन्ति, तेषु कृपया करुणया अनुरागमनुगतं तेषु करु-
णापरमः न तु गुणहीनत्वात्तेषु द्वेषसमन्वितं निरवयवमनुविषयः,
निग्नय सावयवपरिहारणं यद्वस्तु धर्मगतं तद्विषयो यस्य
परार्थनर्थात्तन्मात्रं च परोपकारनिष्पत्तिप्रधानं चैवस्वरूपं प्र-
णिधानमयसंयम् ॥ ७ ॥

इदानीं प्रवृत्तिमाह-

तत्रैव तु प्रवृत्तिः, शुजमारापायमदगतान्यन्तम् ।

अधिकृतपत्नानिशा-दौत्सुक्यविवर्जिता चैव ॥ ८ ॥

(तत्रैवत्यादि) तत्रैव तु विचकितप्रतिपन्नधर्मस्थाने प्रवृत्त-
रेवंस्वरूपा भवति । सा च न क्रियारूपा किं वाशयरूपा, शुभ-
मारोपायमनताऽन्यन्तं बाह्यक्रियाद्वारेण विशेषणं सर्वं याज-
नीयम् । शुतः सुन्दरः सारः प्रकृष्टो नैपुण्यान्वितो य इपायस्तेन
सगतो युक्तः, अधिकृते धर्मस्थाने यन्तानिशायः प्रयत्नाऽऽशय-
स्तस्मात् सा संपद्यते, औत्सुक्यविवर्जिता चैव औत्सुक्यत्व-

राभिज्ञायातिरेकस्तेन विवर्जिता विरहिता प्रयत्नातिशयमेव
विधत्ते न त्वौत्सुक्यमिति भावः ॥ ८ ॥

अधुना विघ्नजयमाह-

विघ्नजयस्त्रिविधः खलु, विघ्नयो हीनमध्यमोत्कृष्टः ।

मार्ग इह कण्टकज्वर-मोहजयसमः प्रवृत्तिफलः ॥ ९ ॥

(विघ्नजयस्त्रिविधः खलु विघ्नये इति) विघ्नस्य धर्मान्तराय-
रूपं जन्म-पराभवो निराकरणं स त्रिविधस्ति विघ्नः । अस्मिन्ने-
ति त्रिविधस्त्रिभेदः । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । त्रिविध्यमेवाऽऽह-
हीनमध्यमोत्कृष्टः हीनमध्यमाभ्यां सहित उक्तृष्ट एको हीनो
विघ्नजयोऽपरो मध्यमोऽपरस्तृष्ट इति । त्रिविध्यमेव निवर्त्त-
नेन साधर्म्यममाह-मार्ग इह कण्टकज्वरमोहजयसम इति ।
मार्गे प्रवृत्तस्य पुंसः कण्टकविघ्नजयसमो ज्वरविघ्नजयसमो
मोहविघ्नजयसमः । इदमत्र तापयम्-यथा नाम कस्यांचित्पुरु-
षस्य प्रयोजनवशात्प्रवृत्तस्य कण्टकाऽऽकीर्णमार्गावतीर्यस्य
कण्टकविघ्नो विशिष्टगमनविघातहेतुर्भवति । तर्हादते तु पार्थ
प्रवृत्तस्य गमनं निराकुलं संजायते । एवं कण्टकविघ्नजयसमः
प्रथमो विघ्नजयः । कण्टकाश्चेद सर्वे एव प्रतिकृष्टाः शीतो-
ष्णाऽऽद्यो धर्मस्थानविघ्नहेतवस्तेरनिवृत्तस्य धर्मादितोऽपि नि-
राकुलप्रवृत्त्यनिदेः । आशयभेदभावात् बाह्यकण्टकविघ्नजयेनोप-
लभ्यते । तथा-तस्यैव ज्वरवेदनाऽभिचूतशरीरस्य विह्वलपा-
दव्यासस्य निराकुलं गमनं विकीर्णैरपि, कर्तुमशक्नुयतः क-
ण्टकविघ्नोऽभ्यधिको ज्वरविघ्नस्तज्जयस्तु विशिष्टगमनप्रवृत्ति-
हेतुर्निराकुलशरीरत्वेन परिदृश्यते । इहापि ज्वरकल्पाः शारी-
रा एव रोगाः परिगृह्यन्ते । तदभिभूतस्य विशिष्टधर्मस्थानाऽऽरा-
धनाऽकर्मभावात् । ज्वरकल्पशरीरदुःखविघ्नजयस्तु सधर्मधर्म-
स्थानाऽऽराधनाय प्रभवति । तस्यैवाध्वनिः, चित्तमोः, पुरुषस्य
दिग्मोहकल्पो मोहविघ्नस्तेनानिभूतस्य पुनः पुनः प्रयमाणस्या-
प्यध्वनीनैर्न चामनोत्साहः कथञ्चित् प्रादुर्भवति । मोहविघ्नजय-
स्तु स्वयमेव मार्गसम्यक्परिज्ञानात् परैश्चोच्यमानमार्गश्रद्धा-
नाम्नश्चोत्साहतापरित्यागेन गमनप्रवृत्तिहेतुर्भवति । इहापि
दिग्मोहगमनविघ्नकल्पो मिथ्यात्वाऽऽदिजनितो मनाविघ्नमः प-
रिगृह्यते । तज्जयस्तु मिथ्यात्वाऽऽदिदोषानिराकरणद्वारेण । मनो-
विघ्नमापसारकत्वेन प्रस्तुतधर्ममार्गेऽनवरतप्रयाणकप्रवृत्त्या गम-
नाय संपद्यते । एवं कण्टकज्वरमोहविघ्नजयसमस्त्रिविधो वि-
घ्नजय उक्तः । स एव विशिष्यते-प्रवृत्तिफलः प्रवृत्तिधर्मस्थान-
विषया फलमस्याऽऽशयविशेषस्य विघ्नजयसंज्ञितस्येति प्रवृ-
त्तिफलः ॥ ९ ॥

एवं तृतीयमाशयभेदं प्रतिपाद्य सिद्धिरूपमाशयमाह-

सिद्धिस्तत्तद्धर्म-स्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया ।

अधिके विनयाऽऽदियुता, हीने च दयाऽऽदिगुणमारा । १० ।

(सिद्धिरित्यादि) सिद्धिर्नामाऽऽशयभेदः, सा च स्वरूपतः की-
दृशी । तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया तस्य तस्य वि-
चकितस्य धर्मस्थानस्याऽहिंसाऽऽद्वेषासिः सिद्धिरुच्यते । सा
च तात्त्विकी च विशेषण तत्तद्धर्मस्थानावाप्तेरतात्त्विकत्वपरि-
हारार्थम् । न ह्यतात्त्विकी सा सिद्धिर्भविर्मुदति । सा च सिद्धि-
रधिकं पुरुषविशेषे सूत्रार्थोजयवैद्व्यस्यस्तज्ञावनामार्गे तार्थ-
कल्पे गुरो विनयाऽऽदियुता विनयवैयाप्यवबुधानाऽऽदिसम-
भिवता हीने च स्वप्रतिपन्नधर्मस्थानापेक्षया हीनगुणे निर्गुणे वा,

स्वामान्येनैव प्राणिगणे दयाऽऽदिगुणसारा दयादानव्यसनपात-
तदुःखापहाराऽऽदिगुणप्रधानाधिकरितगुणप्रदणाद् मध्यमोप-
कारफलवत्यपि सा सिद्धिरित्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एव सिद्धिमभिधाय तत्फलजननमेव विनियोगमाह-

सिद्धेश्चोत्तरकार्यं, विनियोगेऽवन्ध्यमेतदेतस्मिन् ।

सत्यस्यसंपत्त्या, सुन्दरमिति तत्परं यावत् ॥ ११ ॥

सिद्धेश्चोत्तरकार्यं विनियोगः सिद्धेश्चोत्तरकालभावि । कार्यं
विनियोगो नामाऽऽशयभेदो धिक्तेय इति संबन्धनीयम् । अवन्ध्य
सफलं, न कदाचिन्निष्फलमेतद्धर्मस्थानमाहिसाऽऽदि, एतास्मिन् वि-
नियोगे सति संज्ञानेऽव्ययसंपत्त्याऽविच्छेदसंपत्त्या हेतुचतया
सुन्दरमेतत्पूर्वोक्तं धर्मस्थानम् । इतिशब्दो भिन्नक्रमः । परमित्यने-
न संबन्धनीयो यावत् (तत्परमिति) तद्धर्मस्थानं परं प्रकृतं
यावत्संपन्नमेन विनियोगस्याऽनेकजन्मान्तरसन्तानक्रमेण प्र-
कृतधर्मस्थानावासिहेतुत्वमावेदयति । इदमत्र दृश्यम्- माहिसाऽऽ-
दिब्रह्मणधर्मस्थानावाप्तौ सत्यां स्वपरपोरुपकारायाऽविच्छेदेन त-
स्यैव धर्मस्थानस्य विनियोगो व्यापारः स्वात्मतुल्यपरफलकर्तु-
त्वमभिधीयते । एवं हि स्वयं सिद्धस्य वस्तुनो विनियोगः सम्य-
कवृत्तो ज्ञवति । यदि परस्मिन्नपि तत्संपत्त्ये विशेषेण नियोगो
नियोजनमध्यारोपणमिति कृत्वा आशयभेदत्वाच्च विनियोग-
स्याऽवन्ध्यत्वाप्रतिपादनप्रक्रियया स्वरूपोपकारहेतुत्वं दर्शयति
स्वकारः ॥ ११ ॥

एवेनेताप्रणिधानाऽऽर्जानजिवाय कथञ्चित् क्रियारूपत्वप्राप्ता-
वेवामाशयविशेषत्वसमर्थनायाऽऽह-

आशयजेदा एते, सर्वेऽपि हि तत्त्वतोऽवगन्तव्याः ।

जावोऽयमेनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा ॥ १२ ॥

आशयभेदा आशयप्रकारा एते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि हि सर्व एव
कर्थाश्चन् क्रियारूपत्वेऽपि तदुपलक्ष्यतया तथैवतः परमार्थेना-
वगन्तव्या विज्ञेयाः परिणामविशेषा एते इति । शुनाऽऽशयः प-
ञ्चधा त्रिविधो वेद्युक्तः स किं जावादपरोऽय भाव एवेत्याशङ्का-
यामिदमाह- (भावोऽयमिति) अथ पञ्चप्रकारोऽप्याशयो जाव
इत्यभिधीयते । अनेन भावेन विना चेष्टा व्यापाररूपा कायवाञ्छा-
नःसङ्गता द्रव्यक्रिया तुच्छा जावविकला क्रिया द्रव्यक्रिया तु-
च्छा असारा स्वफलाऽसाधकत्वेन ॥ १२ ॥

कस्मात्पुनर्द्रव्यक्रियास्तुच्छत्वाऽऽपादनेन भावप्राधान्यमाश्री-
यन् इत्याह-

अस्माच्च सानुबन्धा-च्छुद्ध्यन्तोऽवाप्यन्ते वृत्तं कपशः ।

एतदिह धर्मतत्त्वं, परमो योगो विमुक्तिरसः ॥ १३ ॥

(अस्माद्येत्यादि) अस्मात् पूर्वोक्ताद्भावादाशयपञ्चकृपात् सानुब-
न्धात् अनुबन्धः सन्तानस्तेन सह वर्तते यो जावः स सानुब-
न्धस्तद्विनाभूतः, स चाव्यवच्छिन्नसन्तानसन्तानस्मादेवंविधाद्भावा-
च्छुद्ध्यन्तःप्रकथः । शुद्ध्यन्तोऽवाप्यन्ते प्राप्यन्ते वृत्तमविलम्बितं
प्रभूतकालात्ययविगमेन कमशः । क्रमेणाऽनुपूर्व्या तस्मिन् ज-
न्मन्यपरस्मिन्वा कर्मकृत्यप्रकर्षो दृश्यते । ननु चेय एव भावो
धर्मपरमार्थ आहोस्विद्व्ययधर्मतत्त्वमित्यारकायां परस्य नि-
र्धनमाह- एतदिह धर्मतत्त्वम् । अत्र यद्यपि भावस्य प्रस्तुत-
त्वादेनान्वित्यत्र पुञ्जिज्ञतायामेव इति निर्देशः । प्राप्नोति तथाऽपि
धर्मतत्त्वमित्यस्य पदस्य प्रधानापेक्षया नपुंसकनिर्देशोऽर्थ-

स्तु एतदिह प्रस्तुतं भावस्वरूपं धर्मतत्त्वं जान्वत् परमो योग
इति । अयं भावः- परमो योगो वर्तते, स च कीदृग्- विमुक्तिरसः
विशिष्टा मुक्तिर्यिमुक्तिरुत्पत्त्यो रसः प्रीतिविशेषो वास्मिन्
योगे स विमुक्तिरसः, विमुक्तौ रसोऽस्येति वा गमकत्वात् स-
मासः । अथवा- पृथगेव पदान्तरं न विशेषेण, तेनाऽयं भावो वि-
मुक्तौ रसः प्रीतिविशेषो विमुक्तिरस उच्यते । एतदुक्तं भवति-
भाव एव धर्मतत्त्व भाव एव च परमो योगो जाव एव च वि-
मुक्तिरस इति ॥ १३ ॥

ननु च जावाच्छुद्ध्यन्तोऽवाप्यन्ते इत्युक्तं, शुद्धिश्च पापक्षयेण
प्रागुक्ता कथं पुनः पापमतीतेऽनादौ काले यद् नृपो ज्ञय आ-
र्मेयत तस्य क्त्वा जावमेवाभिलषति न पुनः पापं बहु मन्यते
इत्याह-

अमृतरसाऽऽस्वादङ्गः, कुभक्तरसज्ञाद्विज्ञोऽपि बहुकालम् ।

त्यक्त्वा तत्क्षणमेनं, वाञ्छत्युच्चैरमृतमेव ॥ १४ ॥

(अमृतेत्यादि) अमृतरसस्याऽऽस्वादरूपं जानातीत्यमृतरसाऽऽ-
स्वादङ्गः कुभक्तरसलालितोऽपि कुनक्तानां कदशनानां यो रस-
स्तेन लालितोऽप्यभिरमितीति पुरुषो बहुकालं प्रभूतकालं तैर-
न्येष्वस्याऽन एव " कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे " ॥ २ । ३ । ४ ॥
इति द्वितीया । त्यक्त्वा परित्यज्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव क्षणे, शी-
घ्रमेनं कुभक्तरसममृतरसज्ञत्वेन वाञ्छत्युच्चैरमृतमेव सु-
रभोज्यममृतमभिधीयते । तदिह सर्वरससंपन्नत्वात् स्पृहणीयम-
तिनरां भवति ॥ १४ ॥

एवं त्वपूर्वकरणात्, सम्यक्त्वाप्रतरसङ्ग इह जीवः ।

विरकाज्ञाऽऽमेचितमपि, न जातु बहु मन्यते पापम् ॥ १५ ॥

(एव त्वित्यादि) एवं त्वपूर्वकरणात् । एवमेवापूर्वकरणाद्-
पूर्वपरिणामात् सम्यक्त्वामृतरसङ्ग इह जीवः सम्यक्त्वामृतर-
समनुभवद्वारेण जानातीति तज्ज्ञं वच्यते । विरकाज्ञाऽऽमेचित-
मपि प्रभूतकालाभ्यस्तमति न जातुचित् न कदाचित् बहु मन्यते
बहुमानविषयीकरोति पापं मिथ्यादर्शनमोहनोय तत्कार्यं वा
प्रवचनोपघाताऽऽदि । इह च कुनक्तरसकर्तृ पापमिथ्यात्वाऽऽदि ।
अमृतरसाऽऽस्वादकल्लो भावः सम्यक्त्वाऽऽदिरवसेय इति ॥ १५ ॥

सम्यक्त्वामृतरसज्ञो जीवः पापं न बहु मन्यते इत्युक्तम् ।
तत्र सम्यग्गृहाष्टपि विरतेरनावात् पापं कुर्वन् दृश्यत एवे-
त्याशङ्काऽऽह-

यद्यपि कर्मनियोगात्, करोति तत्तदपि जावशून्यमज्ञम् ।

अत एव धर्मयोगात्, द्विषे तत्सिद्धिमाप्नोति ॥ १६ ॥

यद्यपि कथञ्चित् कर्मनियोगात् कर्मव्यापारात् करोति वि-
दधानि तत् पापं तज्जावशून्यमज्ञं तदपि क्रियमाणं पापं भाव-
शून्यामिह पापवृत्तिहेतुभावं क्रियाध्यवसायस्तेन शून्यमज्ञम-
त्यर्थं सम्यग्गृहाष्टि पापं कुर्वाणोऽपि न भावतो बहु मन्यते । य-
थेदमेव साध्यति । अत एव पापाव्यदुमानद्वारेण । धर्मयोगा-
द्धर्मोत्साहाद्धर्मसबन्धाद्वा किमसिद्धिरेण तत्सिद्धिमाप्नोति ध-
र्मनिष्पत्तिमवाप्नोति ॥ १६ ॥ श्लो ३ विव ० ।

(११) अन्य स्वब्रह्मणमिदं धर्मस्यैतद्युक्तं प्राक् तत्रास्यैव ध-
र्मतत्त्वस्य विस्तरेण शिक्षाग्याह-

सिद्धस्य चास्य सम्यग्, लिङ्गान्येतानि धर्मतत्त्वस्य ।

विहितानि तत्त्वविद्भिः, सुखावबोधाय भव्यानाम् ॥ १७ ॥

सिद्धस्य च निष्पन्नस्य चास्य प्रत्यक्कीकृतस्य सम्यगवैपरी-
त्येन प्रशस्तानि वा लिङ्गानि लक्षणान्येतानि वक्ष्यमाणानि
धर्मतत्त्वस्य धर्मस्वरूपस्य विहितानि शास्त्रेऽभिहितानि तत्त्व-
विद्भिः परमार्थवेदाभिः सुखावबोधाय सुखपरिज्ञानाय येन
तानि सुखेनैव बुद्ध्यन्ते ज्ञेयानां योग्यानाम् ॥ १ ॥

तान्येव लिङ्गानि स्वरूपतो प्रत्यकारः पठति-

औदार्यं दाक्षिण्यं, पापजुगुप्साऽथ निर्मलो बोधः ।

लिङ्गानि धर्ममिदं, प्रायेण जनप्रियत्वं च ॥ २ ॥

उदाहरणं भाव औदार्यं वक्ष्यमाणलक्षणं, दाक्षिण्योऽनुकूलमन-
ज्ञावो दाक्षिण्यं निर्देह्यमाणस्वरूपं, पापजुगुप्सा पापपरिहा-
राः । अथ निर्मलो बोधोऽभिधायमानस्वरूपः, लिङ्गानि चि-
ह्नानि धर्मसिद्धेर्धर्मनिष्पत्तेः प्रायेण बाहुल्येन जनप्रियत्वं च
लोकप्रियत्वं च ॥ २ ॥

साम्प्रतमौदार्यलक्षणमाह-

औदार्यं कार्पण्य-त्यागाद्विज्ञेयमाशयमहम् ।

गुरुदीनाऽऽदिष्वौचि-त्यवृत्तिं कार्ये तदत्यन्तम् ॥ ३ ॥

औदार्यं नाम धर्मतत्त्वलिङ्गं, कार्पण्यत्यागात् कृपणभावपांर-
त्यागादनुकूलवृत्त्या विज्ञेयमाशयमहम्माशयस्याभ्यवसायस्य
महत्त्वं विपुलत्वम् । तदेव विशिष्यते-गुरुदीनाऽऽदिष्वौचित्य-
वृत्तिं गुरुषु गौरवाद्गुणैः तदधिकारः । यथोक्तम्-“माता पिता क-
लाऽऽचार्यः, एतेषां ज्ञातयस्तथा । ब्रूया धर्मोपदेष्टारो, गुरुयः
सतां मतः ॥ १ ॥ ” दीनाऽऽदिषु चानाधारेषु यदौचित्यवृत्ति औ-
चित्येन वृत्तिरसिद्धौदार्यं माशयमहम् वा तदौचित्यवृत्ति,
कार्ये कार्यविषये तत्रौदार्यमाशयमहम् वा अत्यन्तमानशयेन
औचित्यवृत्तिस्कारि वा, एतद् गुणादिषु ॥ ३ ॥ बो० ४ वि० ।
(दाक्षिण्यम् [४] इत्यादिना दाक्षिण्यलक्षणं ‘दाक्षिण्य’ शब्दे
२४२ पृष्ठेऽत्र भागे गतम्) (पापजुगुप्सा [११] इत्यादिना
पापजुगुप्सालक्षणं ‘पापजुगुप्सा’ शब्दे वक्ष्यते) (निर्मल [६]
इत्यादिना निर्मलबोधलक्षणं ‘निर्मलबोधवत्’ शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे २०८ पृष्ठे गतम्) (युक्तम् [७] इत्यादिना जनाप्रियत्व-
लक्षणं ‘जनप्रियत्वं’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे १३८ पृष्ठे समुक्तम्)

एवं धर्मतत्त्वलिङ्गान्यौदार्योऽदीनि विधिमुखेन प्रतिपाद्य
धर्मतत्त्वव्यवस्थितानां पुंसां व्यतिरेकमुखेन विषयतृष्णाऽऽदी-
नां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुर्दृष्टान्तपूर्वकं विकाराभावमाविर्भा-
वयितुमाह-

आरोग्ये मति यद्-आधिविकारा जवन्ति नो पुंसाम् ।

तद्दुर्म्मोऽरोग्ये, पापविकारा अपि ज्ञेयाः ॥ ८ ॥

(आरोग्ये इत्यादि) आरोग्ये रोगाज्जावं सति जायमाने य-
द्वादि यथा व्याधिविकारा रोगविकारा भवन्ति नो पुंसामारो-
ग्यवतां तद्वदिति । तथा धर्म्मोऽरोग्ये धर्मरूपमारोग्यं तस्मिन्
सति पापविकारा अपि वक्ष्यमाणा न जवन्तीति विज्ञेयाः । ८ ।

पापविकारा ये न भवन्ति तान् विशेषतो निर्दिशति-

तस्मात्त्र विषयतृष्णा, प्रजवन्त्युच्चैर्न दृष्टिममोहः ।

अरुचिर्न धर्मपथ्ये, न च पापा क्रोधकण्टूनिः ॥ ९ ॥

तदेव स्थिते धर्मतत्त्वयुक्तस्य नास्य पुरुषस्य विषयतृष्णा व-
क्ष्यमाणलक्षणं प्रजयति जायते उच्चैरपथं न दृष्टिममोहो व-
क्ष्यमाणलक्षण एव अरुचिरल्लापमायां न धर्मपथ्ये न धर्म-

पथ्यविषये, न च पापा स्वरूपेण पापहेतुर्वा क्रोधकण्टूनिः
क्रोध एव कण्टूनिः, कण्टूशब्दः कण्टूद्विषु पठ्यते, तस्य
किञ्चन्तस्य रूपमेतत् ॥ ९ ॥ बो० ४ वि० । (विषयतृष्णालक्षणं
‘विषयतृष्णा’ शब्दे वक्ष्यते) (दृष्टिममोहश्च ‘दृष्टिममोह’
शब्दोऽस्मिन्नेव भागे २४१ पृष्ठे गतः)

एवं दृष्टिममोहमभिधाय तदनन्तरं

धर्मपथ्यविषयाया अरुचेर्लिङ्गमाह-

धर्मश्रवणेऽवज्ञा, तत्वरसाऽऽस्वादविमुखता चैव ।

धार्मिकमत्वाऽऽसक्ति-श्च धर्मपथ्येऽरुचिर्लिङ्गम् ॥ १० ॥

(धर्मश्रवणेऽवज्ञा) धर्मस्य श्रवणमविपरीतार्थमाकर्णनं तत्राऽव-
ज्ञाऽनादरस्तत्रैव परमार्थे रस मासाकदेतुः तस्याऽऽस्वादस्त-
स्मिन् विमुखता वैमुख्यं तत्वरसाऽऽस्वादविमुखता चैव, धा-
र्मिका ये सत्यात्सैरल्लिकरसयोगोऽसंपर्को धार्मिकमत्वा-
सक्तिश्च । धर्मपथ्ये धर्मः पदार्थमव तस्मिन्नरुचेर्लिङ्गमिति
प्रत्येकमभिसम्बन्धः करणीयः ॥ १० ॥

न च पापा क्रोधकण्टूनिरित्युक्तं तस्याभिज्ञमाह-

सत्येतरदोषश्रुति-भावादन्तर्दृष्टिश्च यत् स्फुरणम् ।

अविचार्यं कार्यत्वं, तच्चिह्नं क्रोधकण्टूनिः ॥ ११ ॥

(सत्येत्यादि) सत्यदोषश्रुतिनावादात्सत्यदोषश्रुतिभावाच्चान्त-
र्दृष्ट्याच्यन्तरपरिणाममाश्रित्यान्तर्दृष्टिर्गोताऽप्रसन्नताऽऽप्याका-
रद्वारेण दृष्टिश्च यत् स्फुरणं वा दृष्टिश्चलनं वा अविचार्या-
नालोच्य कार्यतत्त्वं कार्यपरमार्थं तच्चिह्नं लक्षणं क्रोधकण्टूनिः
क्रोधकण्टूनिः ॥ ११ ॥

एवमेव विषयतृष्णाऽऽद्यो व्यतिरेकमुखेनोक्तास्तदभायमुप-
श्रयन् मैत्र्यादिगुणसमवसाह-

एते पापविकाराः, न प्रजवन्त्यस्य धीमतः सततम् ।

धर्मापूतप्रभावा-ज्जवन्ति मैत्र्यादयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

(एते इत्यादि) एते पापविकाराः पूर्वोक्ता न प्रजवन्ति न जा-
यन्तेऽस्य पुरुषस्य धीमतो बुद्धिमतः सततमनश्चरन् धर्मापू-
तप्रभावाद्धर्म एवापूतं धर्मापूतं तत्प्रभावाज्जवन्ति संपद्यन्ते
मैत्र्यादयश्च गुणा वक्ष्यमाणस्वरूपाः ॥ १२ ॥

मैत्र्यादीनामेव लक्षणमाह-

परहितचिन्ता मैत्री, परदुःखविनाशिनी तथा करुणा ।

परमुखवृष्टिर्मुदिता, परदोषोपक्षेपमुपेक्षा ॥ १३ ॥

(परेत्यादि) परेषां प्राणिनां हितचिन्ता हितचिन्तनं मैत्री,
हेत्येति सर्वत्र वाक्यशेषः । परेषां दुःखं तादृशविनाशिनी तथा क-
रुणा कृपा, परेषां सुखं तेन तस्मिन् वा तृष्टिः परितापोऽप्रीति-
परिहारा मुदिता, परेषां दोषा आवनयाऽऽवयः प्रातर्कृतमश-
क्यास्तेषामुपेक्षामवधारणमुपेक्षा, संभवत्प्रतीकारेषु तु दापेषु
नोपेक्षा विवेका ॥ १३ ॥

एवं मैत्र्यादिगुणान् भावनारूपानभिधाय धर्मतत्त्वलक्षणोपसं-
हारं चिकीर्षुराह-

एतज्जनप्रणीतं, सिद्धं खलु धर्म्मसिद्धिमज्जन्तोः ।

पुण्याऽऽदिसिद्धिसिद्धेः, सिद्धं महेतुभावेन ॥ १४ ॥

(एतदित्यादि) एतत् पूर्वोक्तं सर्वमेतौदार्योऽऽर्थाधिप्रतिषेध-
विषयं जिनप्रणीतं जिनोक्तलिङ्गलक्षणं, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे,
धर्म्मसिद्धिमतः धर्म्मनिष्पत्तिमज्जन्तोः प्राणिनः पुण्याऽऽदिसिद्धि-
सिद्धेः पुण्याऽऽद्युपायनिष्पत्तिः, सिद्धं प्रतिष्ठितं, सहेतुभावेन सत्का-

रणत्वेनावस्थेननुत्थेनेति यावत् । पुणयापायाश्चत्वारः । यथांक-
म्-“ इया भूतेषु वैराग्यं, विधिवान् यथाञ्जनम् । विद्युच्छा
शीघ्रवृत्तिश्च । पुण्यापायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १५ ॥ ” आदिग्रहणात्
ज्ञानयोगपरिग्रहः, ज्ञानयोगापायपरिनिष्पत्तेश्च सद्धेतुत्वेन । न-
ख्येनल्लिङ्गमिति ॥ १६ ॥ पा० ४ वि० ॥

(१२) धर्मदुर्मूलप्रतिपादनपरं गाथाभाह-

जीवदय सच्चवयां, परधनपविज्जां सुभीज्ञं च ।

संती पंचिदियनि-गहो य धम्मस्स मूलाहं ॥ १ ॥

जीवदयेनताऽऽदिक्कयद्वा एकोऽप्यप्याऽऽदयः, तेषां इया रक्ता
णं जीवदयति । न स्य च प्राकृतप्रभवम् । धर्ममूलं जयतीति सर्वप्र-
क्रियाऽऽधारः कार्यः । सत्यं यथार्थं वचनं सत्यवचनं, तदपि परे
आत्मवर्णनायका जनान्तेषां धनं विसं परधनं तस्य परि-
समन्ताद्धर्जनं परिहरणं परधनपरिवर्जनं, सुखं शोभनं शीघ्रं
सदान्तरश्चतुर्थमनं वा सुशीलं, भावप्रधानत्वाद्देशस्य । स-
दाचारत्वं चतुर्थमनःकलङ्कता चेत्यर्थः । ज्ञानः कषायोप-
शमः, पञ्चति पञ्चमव्यातांन्द्र्याणि स्पर्शनरमनप्राणवृद्ध्यां-
त्राऽऽवर्तान्, तेषां निग्रहः, सविषयग्रहणस्य जनायाप रागद्वेषाक-
रणं व्याघुष्टं धर्ममूलं भवति । यद्वा तानि सर्वाण्यपि धर्म-
लक्षणवृत्तस्य मूलानीय मूलानि । अथमत्र भावार्थः-चकारस्यै-
वकारार्थस्यैव सन्धानेनानि च प्रत्येकं समुदितानि धर्म-
महादुर्मस्य नरसुराशिवमोक्षकुसुमफलप्रदस्य मूलानि, न तु
पुनः परपरिकालनयापञ्चापनप शृङ्गारगयनिवासकृतकारि-
सङ्गमकाऽऽदिदानप्रभृतीनि तेषां जायघाननिष्पाद्यत्वेनाधर्मरू-
पव्यापिता गाथार्थः । दर्श० २ तस्य । “ भद्र्यामभद्र्याधिकेकाश्च, य-
स्यागम्यविशेकतः । तपोऽप्याविशेषाश्च, स धर्मो व्ययतिष्ठते ॥ १ ॥ ”
छा० उद्गा० । धर्माधर्मवर्तानि-“ धम्मं गा चरमाणस्स पच निस्मा-
ठाणा पण्णता । त जहा-उक्काया गणो राया गाहावडं सरि । ”
(अस्य व्याख्या ‘ निस्माठाण ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २१४० पृष्ठ द्रष्ट-
व्या) “ द्वादहं ठाणेदि आया केवलपण्णत्त धम्मं जमज्ज सवणया-
ए । ” स्या० ७ ठा० ४ उ० । (विशयः ‘ खयोवसामय ’ शब्दे तृतीय-
भागे ६७० पृष्ठ गतः) (आरम्भपरग्रहाभ्यां विरताऽवर-
तस्य धर्मलाभाभाभौ ‘ आरम्भ ’ शब्दे द्वितीयभागे ३७१ पृष्ठ
द्रष्टव्यौ)

(१३) धर्मानधिकारिण आह-

सुत्तेण चोडओ जा, अप्पं उदमिअ तं ण पविज्जे ।

सो तत्तवायवज्जो, न होइ धम्मस्मि अहिगारो ॥ १६ ॥

सूत्रेण चोदित इदमित्यमुक्तमेव यः सत्यः अन्यं प्राणिनमु-
द्दिह्याऽऽप्तमुत्तममुदाहरणतया तन्न प्रतिपद्यते सौवमुक्तं, स ए-
वंभूतस्तद्व्याख्या परलोकमङ्गीकृत्य परमार्थवादवाद्यो न भ-
वति धर्मं सकलपुरुषार्थं देहावाधकारी, सस्यागम्येकाज्ञाया-
दिति गाथार्थः । प० ख० ४ छार । अथ कलिकालिमा-
लिनान्तराऽऽमानः सन्तः सन्तोऽपि किमेवावध्यावकश्चमण-
गुणगणं धोतुं श्रद्धां कर्तुं वा शक्नुयान्त न सर्वेऽपीत्याह-
(रयणविष्णा वाऽऽदि) अथवा-किमदयुगान्तमानवाः सर्व-
थेकान्ततो निराकाङ्क्षतामवग्रह्येत्थंभूतगुणगणमदातुं दातु
समर्था भवन्ति । दर्श० ३ तस्य ।

(१४) अथ सत्तमप्रहणयोग्यतामाह-

संविग्नस्तच्छुतेरेयं, ज्ञानतत्त्वो नरोऽनघः ।

दृढं स्वशक्त्या जातेच्छः, संग्रहेऽस्य प्रवर्तते ॥ ७० ॥

पवमक्ततया (तच्छुतेः) तस्याः धर्मदशनायाः धुनेः श्रव-
णाश्रयः श्रोता पुमान् अनघो दशवृत्तस्वप्रतिपत्तिबाधकाम-
स्यात्स्वमालिन्त्यः सञ्जत पच ज्ञानतत्त्वः करकमलतलाऽऽकलित-
निलतलास्थूषामलमुक्ताफलवच्छास्त्रवाचनवनेनाऽऽद्योकिनसक-
लजायाऽऽदिवस्तुवादः, तथा-(सावगतः) सवेगमुक्तवृत्तं प्रा-
प्तं सन् जातेच्छा सव्याचकीर्षापरणामोऽर्थोऽर्थम् (दृढम्)
अनिमृत्ताऽऽनोगपूर्वं यथा स्यात्तथा स्वशक्त्या स्वसामर्थ्येन
हेतुभूतेन अस्य धर्मस्य संग्रहे सम्यग् वक्ष्यमाणयोगवद्-
नाऽऽविशुद्धरूपावाधपूर्वं ग्रहे प्रतिपत्तौ (प्रवर्तते) प्रवृत्तिमा-
धत्ते । अदृढमयथाशक्तं च धर्मग्रहणप्रवृत्तौ भङ्गसंभवतः प्रवृ-
त्तानर्थसंभव इति दृढस्वशक्त्योग्रहणं कर्त्तव्यमात्रं विशेषगृहि-
धर्मग्रहणयोग्यताप्राप्तपादित्वा भवता शास्त्रान्तरे चैकविंश-
त्या गुणधर्मग्रहणाहो भवन्तीति प्रतिपादितम् । प० १ अधि० ।
(ते च गुणा ‘ धम्मरयण ’ शब्दे वक्ष्यन्ते)

(१५) धर्माधिकारिण-

जे पुव्वुद्वाइ णो पच्छा णिवाती, जे पुव्वुद्वाइ पच्छा
णिवाती, जे णो पुव्वुद्वाइ णो पच्छा णिवाती, सेऽवि-
तारिणि पिया, ज पणिप्पाय लोगपणे सयंति ॥ १६२ ॥

यः काश्चिद्विदितसम्भारस्वरत्नावतया धर्मचरणैकप्रवणमनाः
पूर्वं पञ्चव्यावसरं सममानुष्ठानेन स्थानुं शीलमस्येति पूर्वोत्थार्था,
पश्चाच्च श्रद्धानवेगतया विशेषणं वक्ष्यमानपारणामा तो निपा-
तान्तरानु शीलमस्येति विगृह्य णिति । नवतनं वा निपातः,
सोऽस्यास्तीति निपातः, सङ्गतया निष्कान्तः निहतया विहारी
च गणवगऽऽदिवप्रथमो वृद्धः द्वितीयमङ्ग स्वर्णव दर्शयज्ञा-
ह परमुत्थातुं शीलमस्येति पूर्वोत्थार्था, पुनर्विचित्रत्वात्क-
र्मपरिणतस्त्वर्थानिधमवित्तवतानियोगात्पञ्चाश्रयानी स्यात्,
नन्विषेणयन् । काश्चिद्विशतार्थापि गोष्ठामाहलवर्तिता । तृतीय-
मङ्गस्य चाभावात्तनुतादानं, स चायम्- (जे णो पुव्वुद्वायोत्या-
दि) नो पूर्वोत्थार्था पश्चाच्चिपानाति । तथा ह्युत्थानं सति नि-
पातोऽनपातो वा चिन्त्यते, सति धर्मिण धर्मोचिन्ता, तदु-
त्थानप्रतिषेधे च द्रष्टव्यमिति च निपातचिन्तेति । चतुर्थमङ्गं
दर्शयज्ञाह या हि नो पूर्वोत्थार्था न च पश्चाच्चिपानी सोऽवि-
रत एव गृहस्थः सधर्म्याया भवति, सस्य श्रवणेनमावाज्ञापि
पश्चाच्चिपानी, वत्थातावितानावत्ताज्ञपातस्य, शक्त्याऽऽद्यो वा
चतुर्थेनङ्गपतिता द्रष्टव्या, तेषामप्युनयासङ्गावादात् । ननु च
गृहस्था एव चतुर्थेनङ्गपतिता युक्ता वक्तुं, तथाहि-तेषां साध-
ययोगानुष्ठानेनानुत्थानतया प्रातिहास्येराऽऽरापातावाज्ञपाता-
नाच, शक्त्याऽऽदिगपि चतुर्थेनङ्गपतिता इत्यत आह-(सेऽवि-
द्व्यादि) साऽपि शक्त्याऽऽदिगणः पञ्चमहासन्भाराऽऽपणामा-
वेन सावययोगानुष्ठानतया नो पूर्वोत्थार्था, निपातस्य च तत्-
पूर्वकत्वाच्चो पश्चाच्चिपानीत्यतस्तद्वृण पच गृहस्थतुल्य एव स्या-
त्, आश्रयजाराण मुनयेवामप्यसञ्जन्त्वात्, उदायनृपमारुव-
त् । अथेऽपि ये सावयानुष्ठानिनस्तोऽपि तादृक्षा एवेति द-
र्शयज्ञाह-(जे परिष्णाय इत्यादि) येऽपि स्वयूथ्याः पार्श्वस्थ-
ऽऽद्यो छिद्यध्याऽपि पारङ्गता लोकपरिष्णाय पुन पचनपाच-
नाऽऽद्ये तमेव लोकमन्वाधता अन्वेयान्तं वा तेषां गृहस्थ-
तुल्यता एव जययुः ॥ १६३ ॥

स्वमनीविकापरिहारार्थमाह-

एवं श्रियाय सुणिणा पवेदिनं, इह आणाकंवी पंडिते
अण्डिह, पुव्वावररायं जयमाणे, मया सीलं संपेक्षाणं सुणि-
या भवे अकामे अज्जे, इमेण चैव जुज्जाहि. किं ते जु-
ज्जेण वज्जथो ? ॥ १५३ ॥

(एव इत्यादि) एतद् यदुत्थाननिपाताऽऽदिक् प्रागुपन्यस्तं तत्के-
वलज्ञानावलोकनेन (एवमपि) ज्ञात्वा मुनिना तीर्थकृता प्र-
वेदित कायनम् । इह चान्यत्रप्रवेदितामित्याह- (इह इत्यादि) इहा-
स्मिन्मौनीन् प्रवचने व्यवस्थितः सन् आह्वानं तीर्थकृतोपदेशमाका-
ङ्क्षितुं शीलमस्येत्याह काङ्क्षा आगमानुसारप्रवृत्तिकः, कश्चिद्वृ-
त्तः परिपूरितः सत्सत्त्विकेकाऽस्मिन् हः स्नेहरहितो रागद्वेषविप्र-
मुक्तोऽहर्निशं गुरुनिर्देशवर्ती यत्नवान् स्यादित्येतदाह- (पु-
व्वावर इत्यादि) पुर्वगतं रात्रेः प्रथमा यामोऽपररात्र
रात्रेः पाश्चात्य एतस्यामध्यमपि यतमानः सदाचारमाचरेत्,
मध्यवर्तियाममध्यमपि यथोक्तविधिना स्वपन् वैरात्रादिक वि-
धान्, रात्रियतनाप्रतिपादनेन चाह्वयपि प्रतिपादितैव भवति,
आद्यन्तप्रहणे मध्यप्रहणस्यावश्यजातिवत् । किञ्च- (सया
सीलं इत्यादि) सदा सर्वकालं ' शीलम् ' अष्टादशमे-
दसहस्रमङ्कलं, संयम वा । यदि वा चतुर्थी शीलम्-महावत-
समाधानं तिस्रो गुणयः पञ्चेन्द्रियदमः कषायान्तप्रहञ्चे-
तच्छीलं संप्रेक्ष्य मोक्षाङ्गनयाऽनुपालयेत् तत्किंनिमेषमात्रमपि
काञ्च प्रमादवशतो ज्ञेयात् । कथं शीलसंप्रेक्षकः स्यादित्याह-
यो हि श्रुत्वा शीलसंप्रेक्षणफलं निःशीलानिबन्तानां च नरकाऽऽ-
दिपानाविपाकमाकर्षाऽऽगमन्, ' भवेत् ' स्याद् अकाम
इच्छामदनकामरहित इति । तथा नास्य भ्रमा माया लोभे-
च्छा निघ्न इत्यन्तर्भाः, कामभक्तप्रतिषेधाच्च मोहनयो-
वयः प्रतिषिद्धः, तत्प्रतिषेधाच्च शीलवान् स्यादिति, एत-
दुक्तं जयति-धर्मं श्रुत्वा स्याद् अकामाऽभक्तश्चेत्यनेन चोत्त-
रगुणा गृहीताः, उपपन्नार्थस्वाच्च सूत्रगुणा अपि गृहीताः,
ततः सदा अहिंसकः सत्यवादीत्याद्यापि दृष्टव्यम् । ननु चान्य-
ज्जीवाचक्रुरागमत्येव जावनायुक्तस्यानिगृहीतवनर्थापस्य परा-
क्रममाणस्याऽष्टादशशीलाङ्गमहस्यवार्तणोऽपि मे यथोपदेशं प्र-
वर्त्तमानस्यापि नाशेषकर्ममन्त्रापगमोऽद्यापि भवतीत्यतस्त-
थाभूतमसाधारणकारणमाचक्ष्व, येनाहमाश्वेवाशेषमन्नकल-
ङ्कहितः स्यात्, अहं च भवदुपदेशादपि लिङ्गेनापि सह युद्धे,
न मे कर्मकृत्यार्थं प्रवृत्तस्य किञ्चिदशक्यमस्तीत्यत्रोत्तरं
सूत्रगोत्राऽऽह- (इमेण चैव इत्यादि) अनेनैवोदारिकण शरीरे-
णाद्रियनोऽन्ध्याऽऽमकेन विषयसुखापवासुना स्वरिणा सादृ-
युधस्व, इवमव स-मार्गावतारणां वशीकृत्य, किमपरेण वा-
ह्यनस्ते युद्धेन ? अन्तगारवकर्मरूपजवाहा सर्वं मेऽन्यति
जयतो, तानोऽपर दुष्कामस्तीति ॥ १५३ ॥

किं त्वियमेव सामया अगाधनेसारणवे पर्यटनो भवकोटि-
सहस्रेष्वपि दुष्प्रापेन दर्शयितुमाह-

जुच्चारिहं खलु दुद्धहं जडित्यकुमलोहिं परिणाविचेगे
जासिने, चुने इवांशे गम्भातिरु रज्जति, अस्सि चैयं पवु-
च्चति, स्वन्नि वा छणंति वा, से हू एगे मंविद्धपहे सुणी,
असाहा लोगमुवेहमाणे, इय कम्म परिणाय सव्वसो से ण
हिंसति, भंमपती णो पणवन्ती, उवेहमाणो पत्तेयं सायं,

बष्णापभी णारभे कंचणं सव्वशोए एगप्पमुहे विदिसप-
तिमे णिविचचारो अरण पयासु ॥ १५४ ॥

(जुच्चारिहं इत्यादि) एतदौदारिकं शरीरं भावयुद्धार्थं,
खलुरवधारणे । स च त्रिजक्रमो, दुर्लभमेव दुष्प्रापमेव, उक्तं
च- "ननु पुनरिदमतिदुर्लभं-मगाधसंसारजलधिर्विभ्रष्टम् । मा-
नुष्यं लघोतक-तस्मिन्नाविर्तास्मिन्प्रतिमम् " ॥ १ ॥ इत्यादि ।
पाठान्तरं वा- "जुच्चारियं च दुद्धहं " तत्रानर्थं संप्रामयुद्ध, परी-
षदाऽऽदिरिपुयुद्धं त्वार्थं, तद् दुर्लभमेव तेन युध्यस्व, ततो भवतो-
ऽशेषकर्मक्षयलक्षणो मोक्षाविरादेव भावोति जायार्थः । तच्च
जाययुद्धार्थं शरीरं लब्ध्वा कश्चित्तेनैव भवेनाशेषकर्मक्षय विध-
त्ते, मरुदेवोऽस्वामिनीव, कश्चित् सत्ताभरणभर्ता जयैर्भरतवत्, क-
श्चिदपार्द्धपुङ्गवपरावर्त्तेन, अपरो न सत्सत्येव, किमप्येवं यत्
आह- (जहाकुमलोहिं इत्यादि) यथा येन प्रकारेणात्रास्मिन्
संसारे कुशलेस्तर्थाहर्तुः परिक्षा विवेकः परिक्षानविशिष्टता,
कस्यचित्कोऽप्यध्यवसायः ससारधैर्यइहेतुर्भाषितः प्रकाशितः-
स च मतिमता तथैवाज्युपगन्तव्य इति । तद्वत् परिज्ञाननानात्व
दर्शयन्नाह- (जुए इत्यादि) लब्ध्वाऽपि दुर्लभं मनुजत्वं
प्राप्य च मोक्षकगमनहेतु धर्मं पुनरपि कर्मोदयात् तस्मात्
च्युतो बाधः अङ्गः गर्जोऽऽदिषु रज्यते, गर्भे आदित्येषां कुमार-
यौवनावस्थाविशेषाणां ते गर्भाऽऽदयः, तेष्वेव गाधेमुपयाति, य-
थैभिः सादृं मम वियोगो मा जृत् इत्येतदध्यवसायो भवति ।
यदि वा-धर्मात् च्युतस्तत्करोति येन गर्जोदिषु यातनास्थानेषु
सङ्गमुपयाति । " रिउजइ ति " वा क्वचित्पाठः, रीयते गच्छती-
त्यर्थः । स्यात्-करोत्कमिदम् ? यस्याम् व्यायणितमित्याह-
(अस्मिन् चैयं पवुच्चइ कवमि वा कुणंसि वा मे हू एगे सं-
विद्धपहे मुणी, असाहा लोगमुवेहमाणे, इय कम्म परिणाय स-
व्वसो से ण हिंसति भजमती णो पणवन्ती) अस्मि-
न्निवार्हने प्रवचने पतन्पूयोक्त प्रक्षेपणोच्यते प्रोच्यते । एतच्च
वक्ष्यमाणमत्रोच्यते इति दर्शयन्नाह-रूपे चकृरिन्द्रियावयवे
अध्युपपन्नो, वाशब्दादस्य वा स्पर्शरसाऽऽदौ क्षणे प्रवर्त्तन,
'तणु' हिंसायां, कृणते कृणो हिंसा, तस्यां प्रवर्त्तते, वाशब्दादस्य च
चानृतस्तेयाऽऽदिति, रूपप्रधानत्वाद्द्वयथाणां रूपत्वाच्च क-
पोपादानम्, आश्रयव्यवस्थां च हिंसाप्रधानत्वात्तदादित्वाच्च
तदुपादानमिति । बालो रूपाऽऽदित्विषयानिमित्तं धर्माद्व्युतः सद्
गर्भोऽऽदिषु रज्यते, अत्राऽऽहने मार्गे इदमुच्यते, यस्तु पुनर्गर्भो-
ऽऽदिगमनहेतु क्ताया विषयसङ्गं धर्माद्व्युतो हिंसायाश्च-
छारेभ्यो निवर्त्तते स किभूतः स्यादित्याह- स जितेऽद्वयो,
दुरवधारणे, स पत्रैकं अजितो मुनिऽजगव्यमन्ता सविस्वयः
समर्थाव्यस्तारुतः श्रुत्वा पन्था मोक्षमार्गो ज्ञानदर्शनचारि-
त्राऽऽल्यो येन स तथा । (संविद्धनप ति) वा पाठः संविद्धजयो
दृष्टमय इत्यर्थः, यो ह्याश्रयव्यवस्थां हिंसादिभ्यो निवृत्तः स
एव मुनिः कुक्षमोक्षमार्गः इति जायार्थः । किञ्च-अन्येन प्रकारे-
णान्यथा विषयकवायाभिवृत्त हिंसाऽऽदिकर्मसु प्रवृत्तं लोकम-
युद्धं लोकं वा पाष्ठाण्णलोकं वा, पचनपाचनोद्देशिकसंविद्धाऽऽ-
हाराऽऽदिप्रवृत्तमुपप्रेक्ष्यमाणोऽन्यथा वाऽऽत्मानं निवृत्ताशुजव्यापा-
रमुपप्रेक्ष्यमाणः सविस्वयः मुनिः स्यादिति । लोक चान्यथोत्पे-
क्ष्य किं कुर्यादित्याह-इति पूर्वोक्तहेतुर्मयद्वयं कर्म त-
दुपादानं च सर्वतः परिज्ञाय कृपरिज्ञया प्रत्याख्यातपरिज्ञा-
यापि सर्वतः परिहरेत् । कथं परिहरतीत्याह- (से ण हिंस-

(त) स कर्मपरिहर्ता कायवाङ्मनोभिर्न हिनस्ति जन्तून्, न घातयत्यपरैर्नाप्यनुमन्यते । किञ्च-पापोपादानप्रवृत्तमात्मानं संयमयति, समप्रशस्कारं वा संयम करोति संयमयति, आचार-विशयन्तं वैतत्-संयम इवाऽऽचरति संयमयति । किञ्च-(नो पगञ्जह) ' गलभ ' धाष्टुर्, असंयमकर्मसु प्रवृत्तः सन् न-प्रगल्भस्वभावाति, रहस्यव्यकार्यप्रवृत्तो जिह्मेति न धृष्टना-मवलम्बने इति, उपलक्षणार्थत्वादस्य कृष्णमोक्षपथो मुनि-र्न कुप्यति न जात्यादिमानमुद्वहति, न वञ्चनां विधत्ते, न लुभ्यति । किमाकलयेतत् कुर्यादित्याह-(उभेहमाणे नि) तत्प्रेक्षमाणोऽवगच्छन् प्रत्येक प्राणिनां सातं मनोऽनुकूलं ना-म्यसुखेनाभ्यः सुखीति नाऽपि परदुःखेन दुःखी, अतः प्राणिनो न हिंस्यात् । इति प्राणिनां प्रत्येक सातमुत्प्रेक्षमाणश्च किं कुर्यादित्याह-वर्णयते प्रशस्यते येन स वर्णः साधुकारस्तदादे-शी वर्णाऽऽदेशी वर्णाभिलाषी सन्नारभते कञ्चन पापाऽऽरम्भ-सर्वाभ्यन्तराणि लोके, यदि वा- तपः संयमाऽऽदिकमप्यारम्भ-यशः कीर्त्यर्थं नाऽऽरभते, प्रवचनोद्भावनार्थं त्वारभते ।

तदुद्भावकाश्चामी-

“ प्रावचनी धर्मकथा, वाची नैमित्तिकमपस्वी च ।

विद्यासिद्धः स्वयतः, कविशपि चोद्भावकाभ्यष्टौ ॥ १ ॥ ”

यदि या यत्नो-रूपं तदादेशी-तदभिलाषकः, नोद्वेगनाऽऽदिकाः क्रिया आरभेत, किञ्च- सन्नतत् कुर्यादित्याह-(एगप्पमुह) एको मोक्षोऽशेषमवकलकुर्यादित्याह-संयमो वा रागद्वेषरहितत्वात्त-त्र प्रगतं मुखं यस्य स तथा, मोक्षे तदुपाये वा वसैकहृष्टिने कञ्चन पापाऽऽरम्भमारभेत इति । किञ्च-मोक्षसंयममिमुखा दिक त-नाऽद्या विदिक तां प्रकर्षेण ताणो विदिकप्रतीक्षः, स चैवंभूतः सन्नारम्भो स्यात्, कुमारपरिप्रागेन न पापारम्भान्तेषां नवती-त्यर्थः । किञ्च-(निविस्सचारी) चरणचारः अनुष्ठान, निर्विष-स्य चारो निर्विषचारः, मोक्षस्यास्तौनि निर्विषचारी, कुत इति चेत् ? यतः प्रजाभ्वरत प्रजायन्त इति प्रजाः प्राणिनः, तन्नारतः तदारम्भाद् निवृत्तो निर्ममत्वो वा, यश्च शरीराऽऽदिष्वपि मम-त्वरहितः स निर्विषचारार्थं भवति, यश्चि वा प्रजाः स्वयस्ता-भ्वरत आरम्भेऽपि निर्वेदमागच्छति, कारणाभावे कार्यस्याप्य-भावादिति ।

यश्च प्रजाभ्वरत आरम्भरहितः, स किंभूतः स्यादित्याह-

मे वसुधं सव्वसमसागयपसाणेणं अप्पाणेणं अकरणि-ज्जं पावं कम्मं तं णो अणेमी, जं मम्मं ति पामहा तं मो-णं ति पामहा जं मोणं ति पामहा तं मम्मं ति पागहा, एडमं मक्कं सिदिलेहिं अदिज्जमाणेहिं गुणासातेहिं वंक्रममाया-रोहिं पमत्तेहिं गारमावमंतेहिं, मुणी मोणं ममायाए धुणे सरीरगं, पंतं वृद्धं च मेवंति वीरा सम्पत्तदांसिणो, एम ओहंतरे मुणी, तिणे मुत्ते विरेए विपाहिए ति वेमि ॥ १५॥

(मे वसुधं) वसु धर्म्यं, च आत्र संयमः, तद्विषयस्य स निवृ-त्ताऽऽरम्भो मुनिर्वसुमान् (नव्वसमसागय सि) सर्वं सम्यग्वा-गतं प्रज्ञानं पदार्थाऽऽविभक्तिकं यस्याऽऽत्मनस्तेनाऽऽत्मना सर्व-समन्वागतप्रज्ञानरूपाऽऽपन्नेन यदकस्मैव पापं कर्म तन्नो कदाचि-व्यप्यन्वेषति, उपलब्धपरमार्थरूपेणाऽऽत्मना न साध्यानुविधा-यो स्यादिति भावार्थः । यदेव सम्यग्ज्ञानं तदेव पापकर्मवर्जनं, यदेव पापकर्मवर्जनं तदेव च सम्यग्ज्ञानमित्येतद्वत्प्रत्यागत-

सूत्रेणैव दर्शयितुमाह-सम्यगिति सम्यग्ज्ञानं सम्यक्त्वं वा त-त्त्वद्वयविरतम्, अतयाः सहभावादेकग्रहणे द्वितीयग्रहणं न्या-य्यं, यादृष्टं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्त्वं वेत्येतत्पश्यत तन्मुनेर्भावो मौ-न-संयमानुष्ठानमित्येतत्पश्यत, यच्च मौनमित्येतत् पश्यत त-त्सम्यग्ज्ञानं नैश्चयिकसम्यक्त्वं वा पश्यत, ज्ञानस्य विरति-फलत्वात् सम्यक्त्वस्य चाभिव्यक्तिकारणत्वात् सम्यक्त्वज्ञा-नचरणानामेकताऽप्यवसेयंति भावार्थः । एतच्च न येन केनचित्-कृत्तव्यमनुष्ठानमित्याह-नैतत्सम्यक्त्वाऽऽदिश्रयं सम्यगनुष्ठानं हाक्यं, कैः ? ' शिथिलैः ' अल्पपरिणामतया मन्दधीयैः संय-मतपन्नोभूतिरद्विमर्शितैरिति । किञ्च-(आविज्जमाणेहिं) आ-हिं, पुत्रकलत्राऽऽद्यनुपवृत्तजनितस्नेहादादौ क्रियमाणेरेतत् पूर्वो-क्तमशक्यमिति संबन्धः, किञ्च-(गुणासापहिं) गुणाः शब्दाऽऽ-दयस्तेषु आस्वादे येषां ते गुणाऽऽस्वादास्तैरिति । किञ्च-(वंक्र-ममायारहिं) वक्रः समाचारो येषां ते तथा, तैर्मायाभिभरित्यर्थः । (पमत्तेहिं) विषयकवागाऽऽदिप्रमादः प्रमत्तैरिति । (गारमावस-तेहिं) अगार गृहं तदाद्यात्तरलापाद्वारिमत्युक्तं तदागारमावस-द्भिः सेवमानैः पापकर्मवर्जनरूपं मौनमनुष्ठानमशक्यमिति सर्वत्र योज्यम् । कथं तर्हि शक्यमित्याह-(मुणी मोणं ममायाए धुणे स-रीरगं पंतं वृद्धं च सेवंति वीरा सम्पत्तदांसिणो) (मुणी मोणं ति) मुनिर्जगत्त्रयस्य मन्ता मौनं मुनिस्त्वमशेषसावधानुष्ठानवर्जन-रूपं समादाय गृहीत्वा धुनीयाच्छरीरकमौदारक कमशरीर-वा । कथं च तस्य धुननामत्याह-प्रान्तं पयुषिन वल्लचणकाद्य-रूपं वा तदपि रुक्ते विरुत्तेरभावात्तत्त्वं सेवन्ते तदप्यवहरन्ति, के-ते ? वीराः कर्मविदारणसाहिष्णवः, किञ्चताः ? सम्यक्त्वदर्शिनः, समत्वदर्शिनो वा । यश्च प्रा-तरुक्तेसेवी सकिं गुणः स्यादित्याह-(एम ओहंतरे मुणी) पयोऽनन्तरं क्तावशेषणाविशिष्टः ओघो ज्ञा-वोषः ससारस्त तरतीति । केऽस्ता ? मुनिः " वर्तमानसामीप्य-वर्तमानधृष्टा " ॥ ३ । ३ । १३१ ॥ इति तीर्णं पवासो, स बा-ह्याभ्यन्तरसङ्गाभावान्मुक्तः, कश्चिन्नृतो ? यः सावधानुष्ठाना-द्विरत इत्येवं व्याख्यातः । इतिरधिकारसमाप्तौ । प्रवीमीति पूर्ववत् । आचार १ श्रु ५ अ० ३ उ० ।

इह त्रीणि वयांसि-युवा मध्यवया वृद्धश्चेति, तत्र मध्यवयाः

परिणकबुद्धित्वाद् भर्माह इत्येतद्दर्शयति-

मज्झिमेणं वयमा एगे मंबुज्जपाणा समुद्धिता सोच्चा पे-धावी वयणं पंडियाणं पिमापित्ता मयाए धम्मे आयरि-पाहिं पवेदिते ते अणवकंत्वमाणा अणतिचाएमाणा अप-रिगहमाणा णो परिगह्वावंति सव्वावंति च णं होगंसि णिहाय दंफं पाणेहिं अकुव्वमाणे एम महं अगंधे विपाहिए ॥

युवा मध्यवया वृद्धश्चेति । तत्र मध्यमवयाः परिणकबुद्धित्वा-द्धर्माह इत्येतां दर्शयति-मध्यमेन वयसाप्येके संबुद्धमाना धर्मचरणाय सम्यगुत्थिता इति, सत्यपि प्रथमचरमवयसोरु-त्थाने यतो बाहुल्याद्योग्यत्वाच्च प्रायः विनिवृत्तभोगकुतल-इति निष्प्रत्यूहधर्माधिकारीति मध्यमवयोग्रहणम् । कथं संबुद्ध-मानाः समुत्थिता इत्याह-(सोच्चा इत्यादि) इह विविधाः संबुद्धमानका भवन्ति । तद्यथा-स्वयंबुद्धाः, प्रत्येकबुद्धाः, बु-द्धबोधिताश्च । तत्र बुद्धबोधितेमेदाधिकार इति दर्शयति-मेधा-वी मयादाव्यवस्थितः परिणतानां तीर्थकुदादीनां वचनं हिता-हितप्रतिनिवारिप्रवर्तकं भूत्वाऽऽकर्ष्य पूर्वं पश्चात्प्रशस्याऽऽ-

बधार्थं समतामालम्बेन । किमिति ? यतः समतया माध्यस्थ्येना-
येस्तेर्यकृद्भिर्धर्मः श्रुतचारित्र्याऽऽख्यः प्रवेदिन आदौ प्रकषेण
वा कथित इति । ते च मध्यमे वयसि श्रुत्वा धर्ममनुसू-
मानाः समुत्थिताः सन्तः किं कुर्यादित्याह- (ते अभिकख-
माणा इत्यादि) ते निष्कान्ता माकमभिप्रस्थिताः कामजो-
गाननिकाङ्क्षान्तस्त्वया प्राणिनोऽननिपातयन्तः परिग्रहमपरि-
गृह्यन्त वाद्यन्तयोर्ग्रहणे मध्यापादानमपि द्रष्टव्यम् । तथा मृषा-
बाधमवदन्त इत्याद्यपि वाच्यमेव भूताश्च देहेऽप्यममत्वाः (स-
व्याचंति स्म) सर्वास्तत्रापि लोके, च समुच्चये, स च भिन्न-
क्रमः । णमिनिवाक्यान्नुद्धारे । नोपरिग्रहवन्तश्च जवन्तीति या-
वत् । किञ्च- (णिहाय इत्यादि) प्राणिनो दारुयताति दण्डः
परितापकारी त दण्ड प्राणिषु प्राणिभ्यो वा निवाप कृत्वा
त्यक्त्वा पाप पापोपादानं कर्माष्टादशनेदमिन्न तदकुर्वाणोऽना-
खरक्षेप महाश्रु विद्यते ग्रन्थः स बाह्याज्यन्तरोऽस्यैवग्रन्थः
व्याख्यानस्तेर्यकरणधराऽऽदिजि. प्रतिपादित इति । आचा०
१ शु० ८ अ० ३ उ० । इह हि पुरस्तात्तत्तचतुरन्तामारविमार्गि-
नसारापारपारावारे निमज्जता भव्यजन्तुना जिनप्रवचनप्र-
तीतचोत्क्राऽऽदिदशनिर्दशनदुष्पापां कथमपि प्रशस्तसमस्त-
मनुजजन्माऽऽदिसामग्रीमवाप्य भवजलधिंसमुत्तरणप्रयणप्रव-
हणस्वधर्मसत्त्वमिधाने प्रयत्नो विधेयः । यदत्रादि-“भवकोटी-
दुष्पापा-मवाप्य नृनवाऽऽदिमकलसामग्रीम् । भवजलविशान-
पात्रं धर्मे यन्त सदा कार्यम् ॥१॥” मङ्गल० १ अध० १ प्रस्ताव० ।
कामार्थयोस्तु बाधार्था धर्मो रक्षणार्थः, धर्ममूलत्वादर्थकामया ।
उक्तं च-“धर्मश्च ज्ञावमीदं, कपालेनापि जीवतः । आढ्योऽस्मा-
त्यवगन्तव्यः, धर्मवित्ता हि सायवः ॥१॥” (१३) ध० १ अधि० ।
(धर्मवित्तये तेनाहपुत्रकथा ‘तेनाहमुय’ शब्दे २३५२ पृष्ठ गता)
“जाय न दुक्ख पत्ता, माणस्सम च पाणिणो पायं । ताव
न धम्म गोह-नि मागओ तेर्यायमुत्त व्व” ॥ १ ॥ हा० १
श्रु० १४ अ० । “तेह लोके मुखे किञ्चि-च्छादितस्यादसा भू-
शम । मितं च जोधितं नृणां, तेन धर्मे मतिं कुरु” ॥ १ ॥ आ०
म० १ अ० २ खण्ड ।

प्रकान्तमेव समधेयग्राह-

जरा जाव न पीडे, बाही जाव न वृद्ध ।

जाविदिद्या न हायंति, ताव धम्मं मपायरे ॥ ३६ ॥

जरा वयोहानिलक्षणा यावन्त पीरयन्ति, व्याधिः क्रियासाम-
र्थ्यज्ञार्थयन्त वृद्धेति । यावद्विन्द्रियाणि क्रियासामर्थ्योपकारीणि
श्रोत्रादीनि न हीयन्ते तावद्वृत्तान्तरे प्रस्ताव इति कथा धर्मं स-
माचरेत् चारित्रधर्ममिति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥ दश० ८ अ० ।

पापाद्विरम्य धर्ममेवाऽऽश्रयेत्, तथा च-

वेराणुगिद्धे णिचयं करेति,

इओ चुप सुदुहमहदुग्गं ।

तम्हा उ मेधावि मपिक्ख धम्मं,

चरे मुणी मव्वओ विप्पमुक्के ॥ ६ ॥

येन केन कर्मणा परापतापरूपेण धैर्यमनुबध्यते जन्मान्तरश-
तानुयायि भवति, तत्र गृहो वैरानुगृहः । पाठान्तरं वा -“आर-
म्भसत्तो ति” आरम्भे सावधानुष्ठानरूपे सत्तो लभो निरनुक-
म्पो निचयं द्रव्योपचयं तन्निमित्ताऽऽपादितकर्तृनिचयं स्थानान्

व्युत्तो जन्मान्तरं गतः सन् वा करोत्युपादसे, स एवभूत उपा-
सवैरः कृतकर्मोपचय इत्येतोऽस्मात्स्थानाच्छ्रुतो जन्मान्तरं
गतः सन् तु स्वयतीति दुःखतरकाऽऽदिक यातनास्थानमर्थतः
परमार्थतो दुर्गे विषयं दुःखतरमुपैति । यत एव तत्तस्मान्मेधावी
विवेकी मर्यादावान् वा संपूर्णसमाधिगुण जानानो धर्म श्रुतचा-
रित्राऽऽख्यं समीकृष्याऽऽद्योच्योऽङ्गीकृत्य मुनिः साधुः सर्वतः स-
बाह्याभ्यन्तरात्सङ्गाद्विप्रमुक्तोऽपगतः सयमानुष्ठान मुक्तिगमने-
कहेतुभूत चरेदनुत्तमं स्तव्यारम्भाऽऽदिसङ्गाद्विप्रमुक्तो निश्चि-
तज्ञावेन विहरेदिति यावत् ॥ ए ॥ सूत्र० १ श्रु० १० अ० ।

(१६) तथा च-

दियहाडं दोव तिन्नि च, अच्चाणं होइ जं तु हागेण ।

सव्वायरेण तस्स त्ति, संवलयं लेइ पविंसतो ॥

जो पुण दीहपवामो, चुवमीइजोणिशकवनिचयेणं ।

तस्म तवभील्लमडयं, संवलयं न चिंतेह ॥

जहजह पडरे दियहे, माममेवस्मरे ति बोद्धिंति ।

तह तह गोयम ! जाणमु. दुक्के आमन्नमरणं च ॥

जस्म न नज्जइ कालं, न य वेत्ता नेव दियहपरिमाणं ।

नाए वि णत्ति कोइ वि, जगम्पि अजगमरो पत्थ ॥

पावो पपायवसओ, जीवो संसारकज्जमुज्जुत्तां ।

दुक्खेहि न निव्विन्नो, मुक्खेहि न गोयमा ! तिप्पे ॥

जीवेण जाणिउं वि, मज्झयाणि जो इ सणमु देहाणि ।

थेवेहि तओ मयलं, पि तिहुयाणं होज्ज पमिहन्थे ॥

नहदंतमुक्खभमुह-क्खिकेमजीवेण विप्पमुक्केमु ।

तह वि हाविज्ज कुलमे-लमेरुगिरिमन्निमे कूहे ॥

दिमवतपलयमंदर-दीनोदहिधरणिमरिसगामीओ ।

आदियागो आहागो, जीवेणाहारिओ अणनहुतो ॥

गुरुदुक्खजरक्कन-स्म अंसुनिवाण जं जलं गाझियं ।

तं अग्रतत्तायणई-समुदभांसु ए वि होज्जा ॥

आनीयं घण्डीरं, सागरमन्निज्जाउ वहुयर होज्जा ।

मंसारम्पि अणंत, अगिलाजोणीए पक्काए ॥

सत्ताहवित्तन्नुक्कुट्ठिय-माणं जोणीए देमम्पि ।

किमियत्तकेवलए-ए जाणि मुक्काणि देहाणि ॥

तेमि मत्तपपुहवी-ए भिद्धिवत्त च पावओ कुरुहे ।

चोहमरज्जु लोणं, अणंतजागेण विचरेज्जा ॥

एतं य कामजोगे, कालमाणंतं इह मओवभोगे य ।

अप्पुत्वं वि य मज्जइ, जीवो तह वि य विमयमोक्खे ॥

जह ककुलो तुगमाणो, दुहं मुगेइ सोक्खे ।

पोहानुणा मणुस्मा, तह कामदुहं सुहं वेति ॥

जाणंति अणुहवंति य, अणुजम्पजरामरणमंजवे दुक्खे ।

न य विमप्पमु विरज्जं-ति गोयम ! दुरगइमणपत्तिए जीवे ॥

सव्वगहाणं पनवो, महागहो सव्वदोसपायही ।

कामगगहो दुरप्पा, जेणजिज्जुयं जगं मव्वं ॥

तस्स वसं जे गया पाणी-
जाणंति जह जोगिहि-संपयासव्वमेव धम्मफलं ।
तह वि ददमुल्लहियए,
पारं काऊण दोग्गई अंति ॥
वच्चइ स्वणेण जीवो, पंतानिलधाउमिभखोभेहिं ।
उज्जमह मा विसीयह, तरुमजोगो इमो दुल्लहो ॥
पंचिदियत्तणं मा-णुमत्तणं आरिए जणे मुकुलं ।
साहुसमागमसुणणा, सहङ्गणा भोगपव्वज्जा ॥
मूलअट्टिविमविसूय-पाणियसत्थगिसंजमेहिं च ।
देहंतरसंकमणं, करेइ जीवो मुटुत्तेण ॥
जावाउसावसेमं, जाव य थोवो वि अस्थि ववमाओ ।
ताव करेज्जअपहियं, मा तण्हि हा पुणो एत्थ ॥
सुग्धणुविज्जुवणदि-ठनहसंकाणुरागसिपिणसमं ।
देहं इति सुविपुल्लसं-मयं भंरुवजे जरिउं ॥
इय जाव ण चुकमि ए-रिसस्म खणभंगुरस्स देहस्स ।
उगं कट्टे घोरं, चरसु तवं नत्थि परिवारी ॥
वाममहस्मं पि जई, काऊणं मंजमं मुविउल्लं पि ।
अंते किलिड्ढजावो, न विमुज्जइ कंदरीय व्व ॥ महा०
६ अ० ॥

(१७) ते धम्मा जे धम्मं, चरिउं जिणदेसियं पयत्तेण ।

गिहिपामबंधणाओ, उम्मुक्का सव्वभावेण ॥ ६० प० ।

धर्मसुपदिशन् भगवानादितीर्थकरो भग्ननिरस्काराऽऽगतमं-
वेगान् स्वपुत्रानुद्दिश्येदमाह । यदि वा सुरासुरनरोरगातिर-
श्चः समुद्दिश्य प्रोवाच यथा-

संवुज्जह किं न वुज्जह,
संबोहो खलु पेच्च वुल्लहा ।

णो हवणमंति राइओ,

नो मुत्तजं पुणरवि जीवियं ॥ १ ॥

संबुध्वश्च युयं ज्ञानवर्धनचारित्र्यलक्षणं धर्मं बोधं कुरुत । यतः
पुनरेवतनोऽयसरो दुरापः । तथाहि--मानुष जन्म, तत्रापि
कर्मभूमिः पुनरार्यदेशः, सुकुलोत्पत्तिः, सर्वोन्मुखपाटवं, भवण-
अच्छाऽऽदिप्राप्ती सत्यां स्वसवित्तवष्टम्भेनाह--किं न बुध्यध्वमि-
त्यवश्यमेवावधमामन्यावाप्तौ सत्यां सकलेन तुच्छान् भो-
गान् परित्यज्य सद्धर्मबोधो विधेय इति भावः ।

तथाहि-

"निर्वाणाऽऽदिसुल्लभे न भवे जैनेन्द्रधर्मान्विते,
संख्ये स्वल्पमन्वाह कामजसुखं नो भवितु युज्यते ।
वैदुर्याऽऽदिमहोपलौखनिचिन्ते प्राप्तेऽपि रक्षाकरे,
ज्ञातुं स्वल्पमदीप्ति काचशकलं किं चोचितं सांप्रतम्" ॥ १ ॥

अकृतधर्मचरणानां तु प्राणिनां संबोधिः सम्यक्दर्शनज्ञा-
नचारित्र्याऽऽप्तिलक्षणा प्रेत्य परलोकगतानां, अमुशब्दस्याऽ
अधारणार्थेणात् सुदुर्लभैव । तथाहि--विषयप्रमादवशात् स-
कृत् धर्माऽऽचरणाद् ब्रह्मस्याऽनन्तमपि कासं संसारे पर्यटनम-
भिहितमिति । किं च दुरितव्यवधारणे । नैवाऽनिकान्ता रात्रय
६७०

उपतमग्निं पुनर्दीकयते । न ह्यतिकान्तो धीयनाऽऽदिकासः पुन-
रावर्त्तन इति भावः । तथाहि--" भवकोटिभिरसुल्लभं, मानु-
ष्य प्राप्य कः प्रमादो मे । न च गतमायुर्भूयः, प्रत्येत्यपि वेवरा-
जस्य" ॥ १ ॥ नो नैव संसारं सुलभं धुमाप संयमप्रधानं जी-
वितम् । यदि वा--जीवितमायुश्श्रुतं सन् तदेव संधातुं न
शक्यत इति वृत्तार्थः । सु० १, अ० २ अ० १ उ० ।

अथ शतवर्षायुष्कस्य जीवस्यान्यस्यापि धर्मोपदेशं ददाति--

जो वासमयं जीवइ, सुही जोगे य मुंजई ।

तस्स वि सेविउं सेओ, धम्मे य जिणदेसिओ ॥ २२ ॥

यो जीवो वर्षशतं जीवति, प्राणान् धरतीत्यर्थः । च पुनः
सुखी जोगान् भुनक्ति, तस्यापि जीवस्य सावतुं सदा कर्तुं
अथो मङ्गलं धर्मो दुर्गतिपतञ्जीवाधारः, जिनदेशितः केव-
लित्वा भावितः ॥ २१ ॥

किं पुण सपच्चवाए, जो नरो निच्चदुक्खिओ ।

सुहुपरं तेण कायव्वो, धम्मे य जिणदेसिओ ॥ २३ ॥

किं पुनः सप्रत्यपाये सकटे आयुषि काले वा सति इति
शेषः । वा नरो नित्यदुःखितः सदा दुःखाऽऽकुलो भवेत् तेन
दुःखितजीवेन जिनदेशितो धर्मः सुवृत्तरं विशेषतः कर्त्तव्यो
नन्दिष्यपूर्वभवप्राप्तिवदिति ॥ २२ ॥

नटमाणो चरे धम्मं, वरं मे लट्ठनरं भवे ।

अनन्दमाणो वि चरे, मा मे पावतरं भवे ॥ २४ ॥

नन्दमानः सौख्यं लुञ्जन् धर्मं जितोक्तं चरेत्, कुर्यादित्यर्थः,
किञ्चन धर्ममेव, वरं श्रेष्ठं शिवप्रापकत्वात्, कया ज्ञातवया
धर्मं कुर्यादित्याह--मे ममात्र भवं परभवे च लट्ठनरमिति-
कल्याण जवेदिति भावनयेति । अनन्दमानोऽपि सौख्यमलुञ्ज-
न् अपि धर्मं कुर्यात्, कया ज्ञातव्येत्याह--मे मम पापतरं मा भवतु
ममातिपाप मा भवतु, एक नायदह पापफलं लुनडिम, पुनर्थ-
स्माकरणे मा भवतु मंतिपापमिति भावनयेति ॥ २४ ॥

किञ्च-

न वि जाई कुलं वा वि, विज्जा नावि मुमिक्खिया ।

तांइ नरं व नारिं वा, सव्वं पुणेहिं वहुई ॥ २५ ॥

नर पुरुषं, वाशब्दाद्व्याख्याऽऽदिभेदाभिन्नं, नारीं स्त्रिय, वाशब्दा-
त्स्त्रीव, जातिमातृपक्षः, ब्राह्मणादिका जातिर्वा, कुलं पितृपक्षः
उग्रजोगादिकं कुलं वा, विद्या वा सुकृता वा स्वर्ग्यस्ता वा,
नापीति नैव तारयति जवादिजनैर प्रापयति सर्वं स्वर्गोपवर्गा-
ऽऽदिसौख्यं पुण्यैः सविमसाधुदानाऽऽदिभिर्वर्जितं प्राप्यते इत्य-
र्थः । अत्राऽन्यत्राऽपि चकारवकाराऽऽदिशब्दा यथायोगं
पूरणसमुच्चयाऽऽदिकेऽर्थे ज्ञातव्या इति ॥ २५ ॥

पुणेहिं हीयमाणेहिं, पुरिसागारो वि हायई ।

पुणेहिं वहुमाणेहिं, पुरिसायारो वि वहुई ॥ २६ ॥

पुण्यैरक्षपानवस्त्रपीठफलकौषधाऽऽदिभिः साधुदानाऽऽदिभि-
रुपाजैतश्चमफलेः हायमानैः कथं गच्छाञ्च पुरुषकारः पुरुषा-
जिमानः, अपिशब्दाव्यवर्था यशःकीर्त्तिस्फीतिलक्षणाविक
हीयते, शनैः कथं यातात्यर्थः, पुण्यैर्वर्जमानः पुरुषकारोऽपि
वर्जितः ॥ २६ ॥

पुसाइं खलु आउसो ! किञ्चां करिणिज्जाई पीडकराई

वसकराई धंसकराई जमकराई कित्तिकराई, नो खलु आउ-
सो ! एवं चित्तियव्वं-एसंति खलु बहवे समया आवलिया
खणा आणापाणु थोवा लवा मुहुत्ता दिवसा अहोरत्ता
पक्खा मासा उऊ आयणा भंवच्छरा जुग्गा वामसया वा-
मसहस्सा वामसयमहस्सा वामकोडीओ वामकोफाको-
दीओ जत्थ णं अम्हे बहूः सीत्ताई वयाई गुणाई वेरमणाई
पक्खखाणाई पोसहोपवासाई पडिवज्जिस्सामो पडिविस्सामो
करिस्सामो, तो किमत्थं आउसो ! नो एवं चित्तियव्वं
जवइ अंतरायबहुत्ते खलु अयं जीविण्, इमे बहवे वाइय-
पित्तिपमिभियसिस्सिवाइपा विविहा रेणायंका फुमंति जी-
वियं ॥

" पुत्ताइ " इत्यादि गद्यम् । असु निश्चये, हे आयुष्मन् ! पु-
ण्यानि शुभप्रकृतिरूपाणि कृत्यानि कार्याणि करणीयानि क-
र्तुं योग्यानि (पीतकराणि स्ति) मित्राऽऽदौ सद् स्नेहो-
त्पादकाऽऽनि, वर्णकराणि एकदिग्भ्यापिमाधुवादकराणीत्यर्थः ।
धनकराणि सद्भूतसमृद्धिकराणि, कीर्तिकराणि सर्वदिग्भ्या-
पिमाधुवादकराणीत्यर्थः, नैव च खलु पदार्थभ्यान्, हे आयुष्मन् !
एवं वक्ष्यमाणं चिन्तितव्यं मनसा विकल्पनायम् (एसंति नि)
एवमित्ति, आर्गामयन्ति, खलुनिश्चये, बहवः समयाः बहवे
इत्येवमपि योज्यम् । त ० । यत्र समयावर्तलकाऽऽदौ, णं
वाक्यालङ्कारे (अम्हे स्ति) वयं बहूनि प्रभूतानि, शीलानि
समाधानानि, धनानि महामनानि (गुणाः स्ति) गुणानि
विनयाऽऽदीन् । अत्र " गुणाः स्ति वा " ॥ ८ । १ । ३४ ॥
इति क्लीबत्वम् । (वेरमणाई स्ति) अभयमाऽऽदिभ्यो निवर्तनानि
प्रत्याख्यानानि, नमस्कारसहितपौरुष्यादीनि, पौषध- पर्वदिन-
मष्ट्यादि, तत्रोपवासा अभ्युक्तार्थकरणानि पौषधोपवासास्ता-
न् प्रतिपत्स्यामहे आचार्याऽऽदिपार्श्वेऽङ्गीकरीष्यामः (पट्ट-
विस्सामो स्ति) प्रख्यापयिष्यामः अङ्गीकरणानन्तरं प्रथमत-
या कर्तुमारब्ध्यामः, करिष्याम इति साक्षात्कारेण सततं नि-
ष्पादयिष्यामः । (त स्ति) तावदादौ किमर्थं नैव चिन्तयितव्य-
म् । हे आयुष्मन् ! एवं शृणु, यतो भवति, अन्तरायबहुत्त वि-
घ्नप्रचुरामिदं, खलु निश्चये, जीवितमायुर्जीवानां, तथा इमे प्रत्यक्षा
बहव वातिका घानरोगाद्व्याधयः, पैसिकाः पित्तरोगजाः (मि-
भिण् स्ति) श्लेष्मभवाः सान्निपातिकाः सन्निपानजन्याः विवि-
धा अनेकप्रकाराः रोगा व्याधयस्ते च ते आतङ्काश्च कुच्छ-
जीवितकारिण इति रोगातङ्का जीविनें स्पृशन्तीति ॥

अथ किं सर्वे मनुजा एवंविधा भवन्ति, नेति दर्शयति इत्याह-

आसित खलु आउसो ! पुर्व्वं मणुया ववगयरोगायं-
का बहुवामसयसहस्सजीविणो । तं जहा-जुयल्लधम्मिया
अरिदंता वा चक्खट्ठी वा बल्लदेवा वा वासुदेवा वा चा-
ग्गा विज्जाहरा; ते णं मणुया अइव सोमचारुत्वा जो-
गुत्तमा जोगल्लखणधरा मुजायसव्वंगमुंदरंगा रत्तुप्पल्लपल-
मकरचरणकोमलंगुल्लितला नगनगरमगरमागरचक्कंकरल-
लम्बणं कियतत्ता सुपडिचियकुम्भचारुवत्तणा आणुपुडि
मुजायपीवरंगुल्लिया उज्जयतणुतेवनिच्छन्हा संठियसुमि-

लिङ्गगुण्डा एणीकुरुवंदावत्तवट्टाणुपुव्वजेषा समुग्ग-
निमग्गगट्टजाणु गयमुंदादंसुजायसभिजोरु वरवारणम-
त्तल्लविक्रमविज्जामगई मुजायवरतुरयगुज्जदेमा आइएण-
हय व्व निरुद्वेवा पमुंयवरतुरयमीहअइरेगवट्टिककी
साहय मोणंदमुमलदप्पणनिवारियवरकणगच्छरुसरिमवर-
वइरवलियमज्जा, गंगावत्तप्पयाहिणावत्ततरंगजंगुररवि-
किरणवोहियकोसायपल्लमंजीरविमयनाभी उज्जुयमम-
महियमुजायजत्तणुकसिणनिच्छाऽज्जल्लमहमुकुमालपल-
यरमणिज्जरोमराई ऊमविहगमुजायपीणकुच्छी ऊमोयरा
पम्हवियरुनाजी मंगयपामा सन्नयपामा सुंदरपामा मुजा-
यपामा पियमाईयपीणरईयपामा. अकरंनुयकणगरुयगनि-
म्पलमुजायनिरुवहयदेहधारी पमत्थवत्तीमल्लखणधरा क-
णगसिलायमुज्जलपसत्थममनला उवाचियविट्ठिअपिहुल-
वच्छा सिरिवच्छं कियवच्छा पुग्गरफलिदवट्टियत्तया जू-
यंगीसरविउल्लजोगआयाणफाडिउच्छद्वीहवाह जुगमंनिभ-
पीणरइयपीवरपल्लमंठियउवाचिय (धण) थिरमुवट्टमुसि-
ल्लिहपव्वमंधी रत्तुप्पल्लोचियमउयमंसलमुजायल्लखणप-
सत्थअच्छिइजालपाणी पीवरवट्टियमुजायकोमल्लवरंगुल्लिपा
तंवत्तल्लिणसुइरुइरनिच्छन्हा चंदपाणिद्वेहा मूरपाणिद्वेहा
संवपाणिद्वेहा चक्कपाणिलेहा सोत्थियपाणिद्वेहा ससि ?-
रविउंमव्वेचक्कमोत्थियएविजत्तमुक्किरेयपाणिद्वेहा व-
रमहिमवराहसीहसहल्लजत्तजनागवरविउल्लउन्नयमउयक्खं-
धा चउरंगुल्लमुप्पमाणकुंभवरमरिमगीवा अवट्टियसुवि-
भत्तचित्तमंमूंमंसल्लमंठियपमत्थमइल्लविउल्लहणुया उपचि-
यसिलप्पवालिबिंबफल्लसंनिजाधरुहा पंरुममिसगल्लविम-
लमंम्वगोखीरकुंददगरयमुणाभियाभवल्लदंतसेदी. अखं-
रदंता, अफफोमियदंता, अविरलदंता, सुनिच्छिदंता,
मुजायदंता, एगदंतसेदी विव अणेगदंता, हुयवट्टानिच्छंतथो-
यत्तत्तवणिज्जत्तत्तल्लताल्लुजीहा सारदनवथणियमहुरगंभी-
रकुंचनिग्गोसमुंहुहसरा गरुलाययउज्जुतुंगनासा अवदारिय-
पुंडरीयनयणा कोकानियधवल्लपुंदरीपत्तलच्छी, आनामिय-
चावरुइल्लकिंइचिहुरगइसुमंठियमंगयआयपमुजायभमुहा अ-
लीणपमाणजुत्तमवणा, सुसवणा, पीणमंसल्लकपोल्लदेस-
भागा, अइरुगयसमग्गमुच्छचंदम्भंठियनिदाला, उरु-
वडपकिपुन्नसोम्भवयणा, वत्तागारुत्तमंगदेमा, घणानिचिय-
मुच्छल्लखण्णुन्नयकृदागारनिभनिरुवमपिमियगाभिरा, हुय-
वइनिच्छंतथोयत्तत्तवणिज्जकेसंतकेसत्तमी, सामाभियचर-
घणानिचियठोमियपित्तियसमुहुमल्लखणपसत्थमुगंधिसुंदर-
भुयमोयगज्जिगनील्लकज्जल्लपहड्डभमरगणनिठरंवज्जए नि-
चियकुंचियपयाहिणावत्तमुच्छसिरया ल्लखणवज्जणगुणो-

ध्वेया, पाणुम्माणपमाणपदिपुन्नसुजायसव्वंगमुंदरंगा, स-
सिमोम्माणारकंतपियदंसणा, मञ्जावभिगारचारुत्वा, पा-
साईया, दरसणिज्जा, अज्जिरुवा, पदिरुवा, ते णं मणु-
या ओहस्सरा पेहस्सरा हंसस्सरा कौचस्सरा नंदिस्सरा
नंदिघोसा सीहस्सरा सीहघोसा, मंजुस्सरा मंजुघोसा सु-
स्सरा सुस्सरघोसा अणुओमवाउवेगा कंकगहणी क-
बोयपरिणामा, सउणीपासपिण्ठेतरोरुपरिणया, पउमुप्प-
हसुगंधसरिसनीसाससुरभिवयणा छवीनिरायंका, उत्तम-
पमत्थअस्सेसनिस्सवमतणू, जह्मपह्मकलंकसेयरययदोमवज्जि-
यमरीरा, निरुवत्तेवा, उाया उज्जोवियंगमंगा, वज्जरिस-
ह्ननारायसंघयणा, ममचउरंसंठाणसंठिया, छधणुमह-
स्साई, उहुं उच्चत्तेणं पमात्ता, ते णं मणुया दोएइउप्पएण-
गपिठ्ठिकरंदगमया पएणत्ता, समणाउसो ! ते णं मणु-
या पगइजइया पगइविणीया पगउज्जवसेना पगइपणु-
कोहमाणमायओभा मिजमइवसंपत्ता अह्मणीणा जइया वि-
णीया अप्पिच्छा असंनिहिमंचया अचंदा अमिमसिकि-
मिवाणिज्जविवज्जिया, विदिमंतरनिवामिणो, इच्छियकाम-
कामिणो, गेहाकारुक्खकयनिस्रया, पुढवीपुष्फलाहारा ते
णं मणुयगणा पसत्ता, आमीय समणाउसो ! पुठ्वि मणुयाणं
उव्विहे संघयणे पसत्ते । ते जहा-वज्जरिमह्ननारायसंघय-
णे ? रिमह्ननारायसंघयणे २ नारायसंघयणे ३ अद्धनारा-
यसंघयणे ४ कील्लियासंघयणे ५ उव्वउसंघयणे ६ संपइ
खलु आउसो ! मणुयाणं उव्वउ संघयणे वट्टइ, आसिय
आउसो ! पुठ्वि मणुयाणं उव्विहा संठाणा पएणत्ता, ते
जहा-समचउरंसे निग्गोहे साए वापणे खुज्जे वापणे
हुंइ संपइ खलु आउसो ! मणुयाणं हुंइ संठाणे वट्टइ ।

(१८) अथोपदेश इदातीत्याह-

संघयणं संठाणं, उच्चत्तं आउयं च मणुयाणं ।

अणुममयं परिहायइ, ओसईप्पणिकालदोसेणं ॥ १ ॥

सहननं संस्थानं शरीराऽऽद्रेक्ष्यत्वमुच्छ्रयमानमायुश्च मनुजानां,
चकाराद्व्येषां च अनुसमयं समयं समयं प्रति परिहीयते अव-
सर्पिणीकालदोषेणति ॥ १ ॥

कोहमयमाणओभा, ओसअं वहुए य मणुयाणं ।

कूटनुसकूटमाण्णा, तेऽणुमाणेण सव्वं ति ॥ २ ॥

क्रोधमानमायाओभाइच (ओसन्नं) प्रवाहेण वरुत्ते
पूर्वमनुष्यापेक्षया विशेषतो वर्द्धयन्ति, मनुष्याणां कूटनुलानि
कूटनोलनाऽऽद्युपकरणानि कूटमानानि कूटकुलवप्रस्थाद्विमानानि
च वर्द्धयन्ति, तेन कूटनुसऽऽदिनाऽनुमानेनानुसारेण (सव्वं ति)
क्रयाणकवाणिज्याऽऽदिकं कूटं वर्द्धते इति ॥ २ ॥

विसमा अज्ज तुलाओ, विसमाणि य जणवणमु पाणाणि ।

विसमा रायकुलाई, जेण उ विसपाई वामाई ॥ ३ ॥

विषमा अर्पणावाप्यग्रहणायान्याश्च अथ दुग्गमा काके

तुला तथा जनपदेषु मगघाऽऽदिदेशेषु मानानि कुलवसे-
निकाऽऽदिप्रमाणानि विषमाणि अन्धमानि जातानि, चशब्दाव-
नेकप्रकारवञ्चनानि । तथा-विषमाणि अनेकाभ्यायकारकाणि
राजकुलानि वर्त्तन्तेऽद्य तेन कारणेन तुल्यदोषोऽध्यर्थः । वर्षाण्यपि
संवत्सराण्याप विषमाणि दुःस्वरूपाणि जानीमति ॥ ३ ॥

विसमेषु य वामेसुं, हुंति असाराई ओसईहवलाई ।

ओसईहवलेण य, आऊ परिहायइ नराणं ॥ ४ ॥

विषमेषु वर्षेषु सत्सु भवन्तीति असाराणि सारवर्जितानि
औषधिष्वलानि गोधूमाऽऽदिबीर्याणि औषधिदुर्बलत्वेन नराणां-
मन्येषामपि आयुर्जीवितं परिहीयते क्षीयते इति ॥ ४ ॥

एवं परिहायमाणे, ओए चंउ व्व कालपक्खम्मि ।

जे धम्मिया मणुस्सा, सुजीवियं जीवियं तेसिं ॥ ५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण परिहायमाने लोके कृष्णपक्के अरुक्खव-
ये धामिका धर्मयुक्ता मनुष्यास्तेषां जीवितं जीवितकालः
सुजीवितं सुष्टु जीवितं ज्ञातव्यमिति ॥ ५ ॥ तं ।

एवं निस्सारे मा-णुमत्तणे जीविण अ विहइति ।

न करेह चरणधम्मं, पच्छा पच्छाणुतप्पिह हा ॥ ६ ॥

एवम उक्तप्रकारेण निस्सारे असारे मानुषत्वे मनुजत्वे, तथा
जीविते आयुषि रत्नकोटिकोटिजिरपि अप्राप्ये अधिपतति
समये समये त्रयं गच्छतीत्यर्थः, न कुरुत यूयं चरणधर्मे
ज्ञानदर्शनपूर्वकं देशसर्वकारित्रं हा इति महाखेदः, पश्चादायुः-
क्षयानन्तरम् आयुःक्षयचरमकृणे वा पश्चात्ताप कायवाङ्मनो-
निर्महाखेदं करिष्यथ, नरकस्थशिराराजवदिति ॥ ६ ॥

मठ्याः प्रहनयन्ति कथं वयं नात्मस्वरूपं जानीमः, इत्युक्ते
गुरुगह-

घुट्टम्मि सयं मोहे, जिणेहिं वरधम्मतित्थपग्गस्स ।

अत्ताणं च न याणह, इह जाए कम्मचूमीए ॥ ७ ॥

धर्मस्य जिनोत्तरूपस्य, तीर्थे पवित्रकरणस्थानकं, तस्य मार्गो
ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः, परध्माऽसौ धर्मः तीर्थमार्गश्च संघः, त-
था तस्मिन् प्राकृतत्वादिभक्तिपरिणामः । जिनैः रागाऽऽदिजैतृभिः
स्वयमात्मना " घुट्टम्मोति " कथिते निरूपिते सति आत्मानं न
यूय जानीत, क स्मात् ? मोहे सान्तीति तन्मिथ्यात्वमिधमोहनीयक-
मोदये सतीत्यर्थः । इह कर्मचूमी जाता अपि, अपेक्षयमानत्वा-
दिति । अस्या अर्थोऽन्योऽपि सवृत्तप्रसादात्कार्य इति ॥ ७ ॥ तं ।

एवं खु जरापरणं, पक्खिवइ वग्गुरं च मियजूहं ॥

नयणं पिच्छह्म पिच्छं, भंमूहा मोहजज्जेणं ॥ ८ ॥

पतञ्जरामरणं, खु निश्चये, जीवमृगयूयं परिक्रपति परिवेष्टयति,
च इवार्थं, यथा वागुरा मृगयूयं परिक्रपति, न च पश्यत यूयं
प्राप्तं जरामरणं मोहजज्ञेन संमूहा मोहं गताः श्रीगौतममति-
बोधितदेवधर्मद्विजवदिति ॥ ८ ॥ तं ।

अथोपदेशान्तरं इदातीत्याह-

जह्माणं वहुणं, निव्विन्नाणं च निव्विसेसाणं ।

संसारसूयराणं, काहियं पि निरत्थयं होइ ॥ ९ ॥

जह्मानां वृष्यजावमूर्च्छाणां, वहुणां केवाज्जिन्मउपारापतसह-
शानां वृक्षानां निविहानां विशिष्टज्ञानरहितानां निर्विशेषाणाम-
पवाद्योत्सर्गज्येष्ठतराऽऽदिविशेषरहितानां संसारशूकराणामेववि-

धानां गृहस्थानां साध्याभासानामपि कथितमपि उक्तं बह्व्य-
माण निरर्थकं भवति, ब्रह्मरक्षोवायिभूपमारकाऽऽदिवत् ॥ १७ ॥

किं पुच्छेहिं पियाहि य, अत्थेण वि पिण्डिएण बहुएणं ।

जो मरणदेसकास्से, न होइ आलंबणं किंचि ॥ १८ ॥

पुत्रैरङ्गैः किं न किञ्चित्, पितृभिर्वा किमर्थेनापि विरिक्तेन
मीक्षितेन बहुकेन प्रयत्नेन किं नन्मममणादिनेत्र योऽङ्गजाऽऽदि-
कस्यापः मरणदेशकाले मरणप्रस्तावे न भवति आलम्बनमाधा-
ररूपं किञ्चित् ॥ १८ ॥

पुत्ता चयंति मित्ता, चयंति भज्जा विणंऽपयं चयइ ।

तं मरणदेसकास्से, न चयइ सुविअजिअो धम्मो ॥ १९ ॥

मातापितरं पुत्रास्त्यजति, मित्र मित्रास्त्यजति, सहजमित्र-
पूर्वमित्रवत्, भाव्योऽपि इमं प्रत्यङ्गं जीवन्तमित्यर्थः, मृतं वा
स्वकान्तं त्यजति । यद्वा भार्या, नमिति वाक्यान्वहारे, आर्च-
त्वाद्कारविशेषे, (अमयमिति) अमृतं जीवन्तं त्यजति, जी-
वन्तमेव स्वकान्तं मुक्त्वाऽऽन्यपुरुषान्तरं नर्तुत्वेन प्रतिपद्यते, व-
नमासावत् । वस्मिन् प्रस्तावे ते पुत्राऽऽद्यः त्यजन्ति (तमिति)
तस्मिन् प्रस्तावे मरणदेशकाले च न त्यजति (सुइ ति) जिना-
ऽऽज्ञापूर्वकदृढभावेन (वि ति) विशेषेण मिरन्तरकरणेनाजितः
धर्मः भुतचारित्र्यरूप इति ॥ १९ ॥

अथ गाथाचतुष्टयेन धर्ममाहात्म्यं वर्णयतीत्याह-

धम्मो ताणं धम्मो, सरणं धम्मो गई पड्डा य ।

धम्मणे सुचरिएण य, गम्मइ अजरामरं ठाणं ॥ २० ॥

धर्मः सम्पन्नानदर्शनचरणाऽऽत्मकः चाणमन्येप्रतिहनन-
मयेसंपादनं च तत्केतुत्वात्, धर्मः शरणं, रागाऽऽदिजयनीरुक्-
जनपरिरक्षणं, धर्मो गम्यते, दुःखिनैः सुस्थिताधर्माधीयत इ-
ति गतिः धर्मः प्रतिष्ठानं संसारगर्तोपनत्प्राणिवर्गस्याऽऽधारः,
धर्मेण सुचरितेन सुष्ठासेवितेन, अशब्दादनुभूतेन, माहा-
द्यद्वानाऽऽदिना गम्यते, अवश्यं प्राप्यते, अजरामरं स्थानं मो-
क्षलक्षणमित्यर्थः, देवकुमारवत् ॥ २० ॥

पीडकरो वणकरो, भासकरो जसकरो रइकरो य ।

अजपकरो निवुइकरो, परच वी अज्जिअो धम्मो ॥ २१ ॥

प्रतिकरः परमप्रीत्युत्पादकः, वर्णकर एकविक्रयापी की-
र्तिकरः, यद्वा वपुषि गौरवत्वाऽऽदिवर्णकरः । यद्वा कुदाऽऽत्मक-
ज्ञानकरः, ज्ञासकरः कान्तिकरः, यद्वा भाषाकरः बचनपटुत्व-
माधुर्योऽऽविगुणकर इत्यर्थः । यशःकरः सर्वविभ्यापिकीर्तिक-
रः, अशब्दात् श्लाघाशब्दकरः, तत्र श्लाघा तात्मानं एव सा-
धुवादः । अजयकरो निमयकरः । निर्वृत्तिकरः सर्वकर्म-
कयभावकरः । (परत्तं वि अज्जिअो ति) परत्तं द्वितीये
जीवानां परलोके चितीय इत्यर्थः धर्मः ॥ २१ ॥

अमरवरेसु अणोवप-रूवं भोगोवभोगरिच्छी य ।

विज्जाण नाणमेव य, लब्धइ सुकएण धम्मणे ॥ २२ ॥

अमरवरेषु महामहर्षिकदेवेषु अनुपमरूपं भोगोपभोगरूढ-
द्वयं विज्ञानं ज्ञानमेव च सम्यगे, सुकृतेन धर्मेण प्रदेशीराजमे-
धकुमारधम्म्यानगराऽऽनन्त्यादिनेत्र । तत्र जोगाः गन्धरसस्पर्शाः,
उपभोगाः शब्दरूपविषयाः, यद्वा-महज्जोगा उपभोगाः, ते
आक्षेपानानुत्पेताऽऽदिरूपाः, अरूपा देवदेव्यादिपरिवारभूताः,

विज्ञानमनेकप्रकाररूपाऽऽदिकरण, ज्ञानं मतिधुतावधिकपम ।
यद्वा-देवेषु रूपाऽऽद्यः प्राप्यन्ते, इह च (विज्जाण ति) केवलज्ञान
(नाणं ति) ज्ञानचतुष्कं त्रिकं द्विकं चेति ॥ २२ ॥

देविंदचक्रवटि-सणाई रज्जाई इच्छिया जोगा ।

एपाई धम्मज्ञाजो, फल्लाई जं चावि निव्वाणं ॥ २३ ॥

देवेन्द्रचक्रवर्तिर्यानि राज्यानि गजान्धरधपदातिभागडाभा-
रकाष्ठागारवप्रलक्षणानि, यद्वा-स्वाम्यमात्य २ जनपद ३ दुर्ग
४ बल ५ शस्त्र ६ मित्राणि ७, ईप्सिता जोगाः । एतानि धर्म-
लाभात् फलानि भवन्ति, यद्वचापि निर्वाणमिति ॥ २३ ॥ तं ० ।

तथा च महानिशीथे-

धम्मे य णमिद्धे पिए कंते परमत्थसुद्धी सयणजण-
मित्तबंधूपरिवग्गो धम्मे य णं दिट्ठिकरे धम्मे य णं पुट्ठिकरे
धम्मे य णं बल्लकरे धम्मे य णं लुत्ताहगरे धम्मे य णं
निम्पन्नजसकिलिपमाहगे धम्मे य णं माहप्पजणमे धम्मे य
णं सुट्ठु सोक्खपरंपरादापगे, मे य णं सेवणिज्जे, से य
णं आराहणिज्जे, मे य णं पोसणिज्जे, मे य णं पालणिज्जे,
से य णं कारणिज्जे, मे य णं चरणिज्जे, मे य णं अणुट्ठिज्जे, से
य णं जुवइसणिज्जे, से य णं कट्ठणिज्जे, मे य णं जणणिज्जे, से
य णं पम्पवणिज्जे, से य णं कारवणिज्जे, मे य णं धुवे
सासए अक्खए अक्खए सयलसोक्खनिट्ठी धम्मे, से य णं
अल्लज्जणिज्जे से य णं अउल्लवल्लवीरिए पुरिससतपरकमे
संजुए पवरवरे इट्ठे पिए कंते दइए सयलसोक्खदाज्जिह-
संतावुइवगअयसहुक्खणं जेजजरापरणाइअसेसजयनिन्नामगे
अणससरिसहाए तेलोक्केक्कसामिमिास्से, ता अलं सुद्धी
सयणजणमित्तबंधुगणधणधम्मसुवन्नहिरप्परयणोइनिहो को-
ससंवयाइसक्काविचिज्जुल्लयाऽऽकोवचंचल्लए सुमुणिदजा-
लपरिमाए खणदिट्ठणइमंगुराए अधुवाए अमासयाए सं-
सारवुट्ठिकारणाए निरयावयारहेउत्तूपाए सुगइमगविग्ग-
दायगाए अणंतदुक्खपयायागाए रिच्छीए सुदुल्लहा हुवे ला-
जा धम्मस्स साहणी सम्महेसणनाणचरित्ताराहिणी नि-
रुवयाइसापग्गी अणवरयमट्ठभिसाणसमएहि णं खंदखंदे-
हिं तु परिसदइ, आदहुपोरनिदुगा अचंदा जरामणिस-
एणवायसंखुसिए सहजज्जरजंरुणे इव अकिंचिकरे भवइ,
उदिहाणुदिपहेण इमे तणुकिमहायदलगपरिसंठियं जल्लवि-
ट्ठुमिवाकंके निमिसरुभंतरेण बल्लिहुंरुल्लजीविए अविट्ठसपर-
लोगपरथयणाणं तु निप्फक्षे चैव मणुयजम्मे तो भो ण स्व-
मे तणुतणुयतरे वि ईसिं पियमाए, जअो णं एत्थ खल्ल स-
व्वकास्सेमेव समसणुमित्तभावेहिं चवियव्वं, अप्पमत्तेहिं च पं-
चमहव्वयं धारेयव्वं । तं जहा-कसिणपाणाइवायविरती,
अणलीयजासित्तं, दंतमोहणमित्तस्स वि अदिन्नस्स व-
ज्जणं मणोवयकायजोगेहिं तु अखंदियअविरादियणवगु-

तिपरिवेदियस्स णं परमपवितस्स सच्चकाक्षमेव दुष्करं-
जचेरस्म धारणं वत्यपत्तसंजपोवयरणेसुं पि णिम्मपत्तया
असणपाणहिणं तु चउच्चिहेणेव ररिजोपणआओ उग्गमु-
प्यायणेसणहिंसु णं विमुच्छपिंदग्गहणं संजोपणाइपंचदो-
सविरहिणं परमिणं काले जिन्ने पंचसमितिस्सिमोहणं
तिगुत्तिगुत्तिया इरियासपिइमाओ जावणाओ अणस-
णाडतवोवहाणुट्ठाणं सामाजिकवूपदिमाओ विविचे द-
व्वाइअभिग्गहे, अहो णं जूमीसयणे केसलोए निप्पदि-
कम्मसरीरया सच्चकाक्षमेव गुरुनिओगकरणं सुप्पिवासाइ-
परीमहाहियामणं दिव्वाडउवमग्गाविजयसच्चवत्तवि-
त्तिया, किं बहुणा अश्वंतउच्चहे भो वडिपव्वे अवीसमंतेहिं
चेव सिरिमहापुरिसच्छूडो अट्टारससीलंगसहस्मजारे त-
रियव्वे य भो वाहाहि पहाडिममुहे अविसाईहि व णं
भो जक्खियव्वे गिरासाए वासुयाकवल्लोपरि सकेयव्वं च
जो णिसियसुत्तिकवदारुणकरत्तल्लधाराए पाणआयत्तं भो
सुहुयव्वज्जात्तावलीजरियव्वे णं जो सुहुमपवणकोच्छलगे
गमियव्वं च णं भो गंगापवाहपडिसोएणं तोल्लेयव्वं भो
साहसनुत्ताए पंदरगिरि जेयव्वे य णं भो एगागिण्हि चेव
धीरताए सुदुज्जए चाउरंगे वत्ते विधेयव्वं णं भो परोप्पर-
विवरीयजपंतअट्टचक्रावरि वामच्छिजितडी उल्लिया गहेय-
व्वं णं जो सयत्तित्तुयणविजयाणि णिम्मपत्तजसकित्तीज-
यपकागा, ता भो जो जणा !-

“एयाओ धम्माणु-ट्ठाणाउ सुदुकरं एत्थि किंचि पचंति ।
बुज्जंति नामजारा, ते चिय बुज्जंति बीसमंतेहिं ॥
सीलजरो अइगुरुओ, जावज्जीवमास्सिमां ।
ता उज्जिऊण पेम्मं, परमारं पुत्तदवेण ॥
माईयं णीमंगा, अविसाई पयरइमव्वुत्तमं धम्मं ।
णो धम्मस्स जमुक्का-उक्कंचण वंचणा य ववहारो ॥
निच्छम्पो भो धम्पो, मायादीमत्तरहिओ य ।
जूपसु जंगमंतं, तेसु वि पंचिंदियत्तमृक्कोयं ॥
तेसु वि चिय पाणुमत्तं, पणुयत्ते आरिए देसे ।
देसे कुलं पहाणं, कुल्ले पहाणेइ जाइमुक्कोमा ॥
तीए रूवममुदे, रूवं य वत्तं पहाणवरं ।
होइ वत्ते वि य जीवं, जीए य पहाणयं तु विन्नाणं ॥
विन्नाणे सम्पत्तं, सम्पत्ते सीलसंपत्ती ।
सीले खाइयभावां, खाइयभावे य केवत्तं नाणं ॥
केवल्लिए पडिपुत्ते, पत्ते अयरामरो मोक्खो ।
ण य संसारम्मि मुहं, जाइजरापरणहुक्खगहियस्स ।
जीवस्स अत्थि जम्हा, तम्हा मोक्खोववाए उ ॥
अहिंमिऊण मुइं, अणंतदुत्तो दु जोणित्तवत्तं ॥

तस्साहणमापग्गी, पत्ता भो भो बहु इण्हि ॥
तो एत्थ जं ण पत्तं, तदत्थ भो उज्जमं कुणह तुरियं ।
विबुहजणाण्हिदियमिणं, उज्जह संसारअणुवंधं ॥
साहितं भो धम्मसुइं, अणोगजवक्कोदित्तवत्तं ॥
विउल्लच्छं जइ णाणुउह. मम्म ता एवरि दुल्लहं होही ॥
पहा० १७० ।

तथा च पञ्चसूत्रे-

जायाए धम्मगुणपक्खित्तिपट्ठाए जाविज्जा एपसि स-
रूवं पयइपुंदरत्तं अणुगामित्तं परावयारित्तं परमत्थहेउत्तं,
तदा दुरणुवरत्तं जंगे दारुणत्तं पहापोहजणगत्तं जूओ दु-
ल्लहत्तं ति, एवं जहामत्ताए उच्चियविहाणेणं अश्वंतभा-
वसारं पडिवज्जिज्जा । तं जहा-युत्तगपाणाइवायविरमणं,
युत्तगमुमावायविरमणं, युत्तगअदत्तादाणविरमणं, धूल-
गमेहुगविरमणं, धूलगपरिग्गहविरमणमिच्छाड पक्खि-
ज्जिऊण पाप्पणे जइज्जा मयाणागाहगे सिआ मयाणा-
भावगे मिआ मयाणापरत्तं मिआ आणा हि मोह-
विमपग्गमंतो जत्तं रोमाडजलणस्स कम्माशहितिगिच्छा-
सत्थं कपपायवो सिवफत्तस्स वज्जिज्जा अधम्ममित्तजो-
ग चित्तिज्जाडभिगवपाविण गुणं अणाइजवंगए अ अ-
गुणे उदग्गमहकारित्तं अधम्ममित्तानं उभयलोगगरहि-
अत्तं असुहुजंगपरंपरं च, परिहरिज्जा मम्मं लोगविरुद्धं
करुणापरे जणानं न खियाविज्जा धम्मं संकिल्लंमो खु एसा
पग्गवाहिदीअमवाहिफत्तमप्पणो ति, एवमालोएज्जा न
खज्जु इत्तो परा अणत्थो अंधत्तमेयं संसारारुवीए ज-
णगपणिट्ठावायाणं अइदरुणं सरूवेणं अमृहाणुबंधमवत्तं
सेवज्ज धम्ममित्तं विहाणेणं अधो विवाणुकट्टए बाहिए
विव विजे दरिहो विव ईसरेजीओ विव पहानायगे नइओ
सुंदरपचंति बहुपाणजुत्ते मिआ आणाकंखी आणापदि-
च्छगे आणाअविराहगे आणानिप्फायगे ति, पक्खिअध-
म्मगुणारिहं च वडिज्जा गिहिममुच्चिएसु गिहिसमायारे-
सु परिमुक्काणुट्ठाणं परिमुक्कमणकिणिए परिमुद्वइकिरिए
परिमुक्कार्याकिणिए वज्जिज्जा अणोगोवघायकारणं गर-
हिणज्जं बहुकिल्लंमं आयाडविराहं समारंजं, न चि-
तिज्जा परपीमं, न जाविज्जा दीणय. न गच्छिज्जा हरि-
सं. न मेचिज्जा वितहाजिनिरेमं, उच्चिअमणपवत्तगे नि-
आ. न जामिज्जा अलियं, न फरुमं न पेसुअं ना-
निवद्धं, हिअमिअजासगे सिआ, एवं न हिंसिज्जा जूआ-
णि, न गिण्हिज्ज अदत्तं, न निरिक्खिज्ज परदारं, न कु-
ज्जा अणत्थदं, सुहुकायजोगे सिआ, तदा लाहो-
विअदाणे लाहोचिअभोगे लाहोचिअपरिवारे लाहोचि-

अनिहिकरं सिद्धा अमंतावगे परिवारस्म गुणकरं ज-
हासन्ति अणुकंगपरे निम्नमे जवेण, एवं खु तप्पालणे
वि धम्पो जह अन्नालणे ति । सव्वे जीवा पुढो पुढो मम-
त्तं बंधकारणं, तद्वा तेसु तेसु समायासेसु सइसमत्तागए
सिआ अमुगोऽहं अमुगकुलं अमुगदिस्से अमुगधम्मट्ठाण-
ट्ठिए न मे तव्विराहणा न मे त्तरंजो बुद्धी ममेअस्म ए-
अमित्य मारं एयमायत्तयं एअं हिअं असारमनं सव्वं वि-
सेमओ अविहगहणेणं एवमाह तिलोगबंधू परमकारुणि-
गं सम्मं संबुद्धे जगवं अरहंतेत्ति, एवं समानोचिअ त-
दविरुद्धेसु समायासेसु सम्मं वट्टिज्जा जावमंगलमेअं त-
त्तिप्फत्तीए तद्वा जागेजेज धम्मजागरिआण, को मम का-
लो किमेअस्म उचिअं, असारा विमया नियमगामिणो
विरसावसाणा, जीमणो मच्चु सव्वानावकारी अवि-
आयागमणो अणिवारणिज्जो पुणो पुणोऽणुबंधी,
धम्मो एअस्म ओमहं पणंविमुद्धो महापुरिमसेविओ
सव्वहिअकारी निरऽआरो परमाणंदहेऊ, नमो इमस्स
धम्मस्स, नमो एअधम्मप्पगामगाणं, नमो एअधम्मपाज्ज-
गाणं, नमो एअधम्मपव्वगाणं, नमो एअधम्मपव्वज्जगाणं,
इच्छाभि अट्टमिणं धम्मं पटिवज्जित्तए सम्मं मणवयणका-
यजेगेहि, हंउ ममेअं कम्माणं परमकम्माणाणं जिणायम-
णुजावओ, सुप्पणिहाणमेवं चित्तिज्जा पुणो पुणो एअधम्म-
जुत्ताणमववायकारी सिआ, पहाणं मोहच्छेअणमेअं, एवं वि-
मुज्जमाणे भावणाए कम्मापगमेणं उवेइ एअयस्स जुगयं,
तद्वा संमारविरत्ते संविगो जवइ, अममं अपरोवतावी वि-
मुद्धे विमुद्धमाणभावे ति ।

जातायां धर्मगुणप्रतिपत्तिधर्मायां जावतस्तथाविधकर्मक-
योपशमेन भावयेदेतेषां स्वकव धर्मगुणानाम् । प्रकृतिसु-
न्दरत्वं जीवसंज्ञेशविशुद्ध्या, आनुगामुकत्वं भवन्तरवासना-
नुगमेन, परोपकारित्वं तथापीडाऽऽदिनिवृत्त्या, परमार्थहेतु-
त्वं परम्परया मोक्षसाधनत्वेन, तथा दुःखनुचरत्वं सदैवान-
भ्यासात्, भङ्गे दाहणत्वं भगवद्वाक्साधनत्वं, महामोहजन-
कत्वं धर्मद्वयकत्वेन, ज्ञयो दुर्जनत्वं विपत्तानुबन्धपुष्टयेति भाव-
यति । एवमुक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति शक्यनुकूलं, न त-
द्व्याप्यधिकवाभ्यामुचितविधानमेव शास्त्रोक्तेन विधिना, अत्यु-
न्नभावेसारं महता प्रणिधानबलेन, प्रतिपद्येत धर्मगुणाश्च रा-
भसिकया प्रवृत्त्या, अस्या विपाकदाकरत्वात् । किंनूनात्ता-
नित्याह- (ते जहा इत्यादि) तद्यथा-स्यूरमाणतिपातविरम-
णं, स्यूरपृथावाविरमणं स्यूरदाज्ञानाविरमणं, स्यूरमेधुनवि-
रमणं, स्यूर वरिप्रदाविरमणामत्यादि । आदिशब्दाद्व्यवस्थाऽऽद्युत्त-
रगुणपरिग्रहः । आदिपुण्यासंश्रयां भावन इत्यमेव प्राप्तेरिति ।

उक्तं च-

" सम्मत्तामि व सद्धे, पणियपुहत्तेण सावओ होआ ।

अरणोवसमसयायं, सागरसंज्जतरा होति ॥ १ ॥

एवं अपपरिवर्द्धिए, सम्मत्ते देवमणुयज्जमेसु ।

असुनरसेट्ठिवज्जं, पगजवेण च सव्वारं ॥ १ ॥ "

इत्यादि । (पांडवज्जिऊण इत्यादि) प्रतिपद्य गान्तेन यत्तेत,
अधिकुनगुणानाम् । कथामत्याह-सदाज्ञाग्राहकः स्यात्, अव्य-
यनभवणाज्याम् । आज्ञा आगम उच्यते, सदाज्ञाभावकः स्यात्,
अनुपेक्षाकारेण, सदाज्ञापरतन्त्रः स्यादनुष्ठानं प्रति । किमेव-
मित्याह-आज्ञा हि मोहविपरिममन्त्रः तदपनयनेन, जज्ञं, द्वे-
वाऽऽदिज्जलनस्य तद्विधवापनेन । कर्मव्याधिधिकत्वासाक्षात्,
तत्कृत्यकारणत्वेन, कल्पयादयः शिवफलस्य, तद्व्यवस्थाधन-
त्वेन । तथा (वज्जेज्जा इत्यादि) यज्जेत् अर्थमभिप्रेतयोगम् । अ-
कल्याणमित्रसंबन्धं, चिन्तयेत् अभिनवप्राप्तान् गुणान् स्यूर-
प्राणनिपातविरमणाऽऽद्यान् अनादिभवसङ्गनाहं अगुणान्, स-
दैवाविरमत्वेन, उदग्रसदकारित्वमधर्ममन्त्राणाम्, अगुणांप्रति
उभयलोकगर्हितत्वं तत्पापानुमत्यादिना, अशुभयोगपरम्परा
च अकुशलानुबन्धनः । तथा (परिहरेज्जा इत्यादि) परिहरे-
त्सम्यग्भोक्तविरुद्धानि तदशुभाभ्यवसायाऽऽदिनिबन्धनानि, अ-
नुकम्पापरो जनानां मा तूतेपामधर्मः, न स्मिन्नेदं धर्मम्, न
गर्हयेज्जनेरित्यर्थः, सङ्केत एवेवा स्मिन्ऽशुभभावेन, परम-
बोधिर्वाजं, तत्प्रवृत्तेन । अर्थाधिक्यमात्मन इति । जनानां त-
न्निमित्तभावेन, तथा एवमातोचयेत्प्राप्तानुसारेण, न स्वल्पतः
परोऽनर्थोऽर्थाधिक्यताम्, तत्कारणतावाद्वा बोधाधिक्यत्वाविति ।
अन्धत्वमेतत्समाराट्ठयां हितदर्शनाभावेन, जनकमनिष्टपातानां,
नरकाऽऽद्युपपातकारणतया, अतिद्वारुण स्वरूपेण सङ्गशप्रधा-
नत्वात् । अशुभानुबन्धमत्यर्थं परम्परोपघातभावेनेत्येतत् एवांक्तम्-
" लोकः कलहाधारः, सर्वेषां धर्मचारिणां यस्मात् । तस्मा-
न्भोक्तविरुद्धं, धर्मविरुद्धं च संप्राज्यम् ॥ १ ॥ " इत्यादि । त-
था (संवेज्ज इत्यादि) संवेने धर्ममन्त्राणि विधानेन सत्प्र-
तिपत्त्यादिना, अन्ध इवानुकर्षकान्, पाताऽऽदिभयेन व्याधिन इव
वेद्यान्, दुःखमयेन द्रष्टुं इवेव्वरात्, स्थितिहेतुत्वेन । जीत इव
महानायकान् आश्रयणीयत्वेन । तथा न हतो धर्ममित्रमेवनात् ।
सुन्दरतरमन्यादिति कृत्वा बहुमानयुक्तः स्यात् धर्ममित्रेषु ।
आज्ञाकाङ्क्षी अदस्तायामस्यां नेषाम्, आज्ञाप्रतीच्छकः प्रदान-
काले नेषामय, आज्ञाविराधकः प्रस्तुतायां नेषामेव, आज्ञानि-
त्यादिक इत्यौचित्येन नेषामेव । (पणियस्येत्यादि) प्रतिपद्य-
धर्मगुणार्हे च यत्तेत सामान्येनैव गृह्यसमुचितेषु गृह्यसमाचारेषु
नानाप्रकारेषु परिशुद्धानुष्ठानः सामान्येनैव, परिशुद्धमनःक्रियः
शास्त्रानुसारेण, परिशुद्धवाक्क्रियोऽनेनैव, परिशुद्धकायक्रियो-
ऽनेनैव । एतद्विशेषणमिध्यातुमाह-वर्जयेज्जनेकोपघातकारकं
सामान्येन, गर्हणाय प्रकृत्या, बहुक्लेशं प्रवृत्तौ, आयातिविराधकं
परश्लोकपीडाकरं, समारम्भमङ्कारकर्माऽऽदिद्वयम् । तथा न
चिन्तयेत् परपीडां सामान्येन । न भावयेद् दीनतां कस्यचित्सं-
प्रयोगं, न गच्छेत्कस्यचित्संप्रयोगं, न संवेत जिनयाभिनिवे-
शम्, अनश्याप्यवसायं, किन्तु उचितमनःप्रवर्तकः स्याद्व्यवसा-
नानुसारेण, एवं न भावेतानृतमज्जयावसानाऽऽदि, न पुरुषं निष्ठुरं,
न पैशुन्यं परप्रोतिहारं, नानिबद्धं विकथाऽऽदि, किं तु हित-
मित्रजायकः स्यात् सूत्रमीत्या । एवं न हिंस्याद् जूनां नि वृथि-
व्यादीनि, न गृह्णीयाद्दत्तं स्तोत्रमपि, न निरीकृत परदारान्,
रागतः । न कुर्यादनर्थद्वयं अवस्थानाऽऽवरिताऽऽदि, किं तु शुभ-
काययोगः स्यादागमनीयः । तथा (तामोचियदाणेत्यादि)
तथा कामोचित्यदाणः-अष्टमागाऽऽप्येकया तथा, तामोचित्यतो-

गः-अष्टनागाऽऽद्यपेक्षया, आभोजनपरिवारः चतुर्नागाऽऽदि-
भर्तव्यपरिमाणेन, आभोजननिधिकारः स्यात्, चतुर्नागाऽऽ
द्यपेक्षयेव । उक्तं चात्र लौकिकैः-

“ पादमायाभिधिं कुर्यात्पादं विज्ञाय वर्द्धयेत् ।

धर्मोपभोगयोः पादं, पादं भर्तव्यपादणे ॥ १ ॥ ”

तथाऽथैरप्युक्तम्-

“ आयादहं नियुज्जीत, धर्मे यच्चाऽधिकं ततः ।

शेषेण शेषं कुर्वीत, यत्ततस्तु च्छमैहिकम् ॥ १ ॥ ” इत्यादि ।

तथा असंतापकः परिजनस्य स्यादिति वर्तते शुभप्रणि-
धानेन । गुणकृते यथाशाक भक्षस्थानकथनशोलाश्वेन,
अनुकम्पापरः प्रतिफलनिरपेक्षतया, निर्ममो भावेन भवस्थि-
त्यालोचनात् । क एवंगुणः स्यादित्याह-एवं यस्मात्तत्पालनेऽ-
पि धर्मः, जाबोपकारनायात्, तथाऽन्यपात्रेण इति जायाविशे-
षेण । किमन्ये तदेवमित्याह-सर्वे जीवाः पृथक्पृथग् वर्तन्ते स्व-
भक्षणभेदेन, किं तु ममत्वं बन्धकारणं ज्ञानरूपत्वात् । उक्तं च-

“ संसाराम्बुनिधौ संस्थाः, कर्मोर्मिपरिघट्टिताः

संयुज्यन्ते विषुज्यन्ते, तत्र कः कस्य बन्धवः ॥ १ ॥ ”

तथा-

“ अस्यावतेऽस्मिन् संसारे, ज्ञयो जन्मनि जन्मनि ।

सस्यां नैवास्वसौ कश्चिद्, यो न बन्धुरनेकधा ॥ २ ॥ ” इत्यादि ।

सर्वथा परिभाषनामात्रमेतत्स्वजनो न स्वजन इति । (तथा तेषु
तेषु इत्यादि) तथा तेषु तेषु समाचारेषु गृहिसमुच्चितेष्विति
वर्तते, स्मृतिसमत्वाऽऽगतः स्यात् आभोगयुक्तः । कथमित्याह-
अमुकोऽहं देवदत्ताऽऽदिनामा अमुककुले इत्थाकाऽऽद्यपेक्षया,
अमुकशिष्यो धर्मतः तत्तदाचार्यपेक्षया, अमुकधर्मस्थानस्थि-
तः अणुवनाऽऽद्यपेक्षया न मम तद्विराधना साम्प्रतम्, न म-
म तदारम्भो विराधनाऽऽरम्भः । तथा वृद्धिर्ममैतस्य धर्मस्था-
नस्य, एतदत्र सारं धर्मस्थानगेन द्वात्मभूतमानुगामुक्तत्वेन, ए-
तच्चितं सुन्दरपरिणामत्वेन, असारमन्यत्सर्वमर्थजाताऽऽदृति,
विशेषतोऽर्थाधिग्रहणेन विपाकरुणत्वात् । यथोक्तम्-

“ पापेनैवाधरागान्धः, फलमाप्नोति यत् क्वचित् ।

बद्धिशमिवत्तत्तु, विना नाशं न जीयति ॥ १ ॥ ” इति ।

एतदेवमेवेत्याह-एवमाह त्रिशोकबन्धुः, समुपचितपुण्यसं-
ज्ञारः परमकारुणिकः, तथाभवत्वनियोगात् । सम्यक्संबुद्धो-
ऽनुत्तरबोधिबीजतः, जगत्तद्वद् सत्यविशेष इति । एवं
समालोच्य तद्विरुद्धेषु अधिकृतधर्मस्थानाधिकरणेषु समा-
चारेषु विविधेषु सत्यम् वर्तते सूत्रनीत्या भावमङ्गलमे-
तद्विधिता वर्तनम्, तज्जिण्यस्यधिकृतसमाचारनिष्पत्तिरिति ।
(तथा जागरिञ्जित्यादि) तथा जागृयात् भावनिष्ठाव-
रहेण, धर्मजागरया तत्राऽऽलोचनरूपया, को मम काशः
वयोऽवस्थारूपः?, किमेतस्योचितं धर्माऽऽद्यनुष्ठानम्? । अ-
सारा विषयाः, तुच्छाः शब्दाऽऽद्यो, नियमगामिनो वियो-
गाग्ताः, विरसावसानाः परिणामशरणाः, तथा जयानको
मृत्युः, महाभयजननः, सर्वाभावकारी तत्साम्प्रतार्थाक-
याभावात् । अविज्ञाताऽऽगमनः, अदृश्यस्वजावस्थात् मृत्योः ।
अनिवारणीयः, स्वजनाऽऽदिबन्धेन । पुनः पुनरनुबन्धी, अनेक-
बोनिजावेन । धर्म एतस्यौषधं, मृत्योर्ध्याधिकवयस्य । किञ्चि-

शिष्टः?, इत्याह एकान्तविशुद्धः निवृत्तिरूपः, महापुरुषसेवि-
तस्तीर्थकराऽऽदिसेवितः, सर्वहितकारी मैत्र्यादिरूपतया । निर-
निचारी तथागृहानर्थागालनेन, परमानन्दहेतुः निर्याणका-
रणमित्यर्थः । नम एतस्मै धर्माय अनन्त्योदितरूपाय, नम ए-
तद्धर्मप्रकाशकेभ्याऽर्हद्भ्यः, नम एतद्धर्मपालकेभ्यो य-
निज्यः, नमस्तद्धर्मप्रकरणकेभ्यो यतिभ्य एव, नम ए-
तद्धर्मप्रतिपत्तयः आचकाऽऽर्हद्भ्यः, इच्छाम्यहमेनं धर्म प्र-
तिपत्तुम्, अनेनैतत्पक्षपातमाह-सत्यमनोवाक्ययोर्गैः । अ-
नेन तु संपूर्णप्रतिपत्तिरूपं प्रणिधिविशेषमाह-जघनु ममै-
तत् कस्याणम्, अधिकृतधर्मप्रतिपत्तिरूपं परमकल्याणानां जि-
नानामनुज्ञातः, तदनुग्रहेणेत्यर्थः । सुप्रणिधानमेषं चिन्तयेत्
पुनः पुनः । एवं हि स्वाऽऽशयादेव तन्निमित्तोऽनुग्रह इति ।
तथा एतद्धर्मयुक्तानां यतीनामवपातकारी स्यात्, आ-
काङ्क्षीति जायः । प्रधानं मोहच्छेदनमेतत् । तदाकाकारिण्य त-
न्मोहच्छेदनयोगनिष्पन्नयुक्तयेति हृदयम् । एवं कुशलाभ्यासेन
विशुद्ध्यमानो विशुद्ध्यमान एतत्सेवक इति प्रकम्पः । जायतयो-
करूपया कर्मोपभोगेन हेतुना, तत्रैवैतस्य धर्मस्य योग्यताम् ।
एतदेवाऽऽह-तथा संसारविरक्तस्तद्दोषनाशनया, सर्विन्नो जयति
मोक्षार्थी, अममो ममत्वरहितः, अपरोपनापी परपीडापरिहारी,
विशुद्धो प्रत्यदिभेदेन विशुद्ध्यमानभावः शुभकण्टकवृद्धयेति
पं० सू० २ सूत्र ।

(अतधर्ममाधिकृत्य धर्मस्तुतिः ‘ कावत्सलगा ’ शब्दे तु० भा०
४१.६ पृष्ठे “ तमतिमिर ” इत्यादिगाथाभिर्भाविता)

(१६) सास्त्रतं पदार्थं उच्यते-

धम्मो मंगलमुक्किट्ठं, अहिंसा मंजमो तवो ।

देवा वि तं नमंसंति, जस्स धम्मे सया मणां ॥ १ ॥

“ धर्मो महलमुत्कृष्ट-महिम्ना संयमस्तपः ।

देवाऽपि तं नमस्यन्ति, यस्य धर्मे सदा मनः ॥ १ ॥ ”

तत्र ‘ धृ ’ धारणे इत्यस्य धातोः मप्रत्ययान्तस्येदं रूपं धर्म इति ।
महलरूपं पुर्यवत् । तथा-‘ रुष् ’ विलेखने, इत्यस्य धातोः कृपूर्वस्य
निष्ठान्तस्येदं रूपमुत्कृष्टमिति । तथा-‘ तृह् ’ ‘ हिंसि ’ हिंसायाश्च, इ-
त्यस्य “ इदितो लुम् धातोः ॥ ७१.१.५८ ॥ ” इति नृमि कृते स्व-
धिकारे टाबन्तस्य नञ्पूर्वस्येदं रूपम्, यदुनाहिंसेति । तथा-
‘ यम् ’ उपरमे, इत्यस्य धातोः संपूर्वस्याव्यययान्तस्य संयम इति
रूपं भवति । तथा-‘ तप ’ सन्तापे, इत्यस्य धातोः रसुन्प्रत्यया-
न्तस्य तप इति । तथा-‘ विवु ’ क्रीडाविजिगीषाव्यवहारप्राप्ति-
स्तुतिमोदप्रदस्वप्नकान्तिगातृषु, इत्यस्य धातोः रव्यययान्तस्य
जांस देवा इति जयति । अपिशब्दो निषानः, तद्विरुद्धस्य सर्व-
नाम्नः पुंस्रविषयज्ञायां द्वितीयैकवचनं तमिति भवति । तथा-म-
मसित्यस्य प्रातिपदिकस्य “ नमो वरिधश्चिन्तकः कथञ्च ॥ ३१.१।
१६ ॥ ” इति कथजन्तस्य हृदक्रियान्तादेशः, ततश्च नमस्यन्तीति भ-
वति । यदिति सर्वनाम्नः षष्ठ्यन्तस्य यस्येति भवति, धर्मः पूर्व-
वत् । सदेति सर्वस्मिन् काले “ सर्वकान्यकिपसदः काले दा ”
॥ ५।३।१५ ॥ इतिदाप्रत्ययः, “ सर्वस्य सोऽन्वतरस्यां वि ”
॥ ५।३।६ ॥ इति स आदेशः सदा । तथा-
‘ मन ’ काले इत्यस्य धातोः रसुन्प्रत्ययान्तस्य मन इति ज-
यति । इति पदानि । सास्त्रतं पदार्थं उच्यते-तत्र दुर्गतौ प्रपत-
न्तमात्मानं धारयतीति धर्मः । तथा चोक्तम्-“ दुर्गतप्रसृताव
जीवान्, यस्माद्धारयते ततः । धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्मा-

धम्म इति स्मृतः ॥ १ ॥ " मङ्गलमेवेति मङ्गलमित्यादि
पुत्रवत् । उक्तं प्रथमं, न हिंसा अहिंसा, प्राणतिपातविर-
तिरित्यर्थः । संयम आश्रयहारोपरमः, नापयन्त्यनेकमशेषास-
मष्टप्रकारं कर्म इति तपः, अतश्चास्ति । बोध्यन्तीति देवाः, की-
रन्तीत्यादिभावार्थः । अपिः संभावने, देवा अपि, मनुष्यास्तु
सुतराम् । तमित्येषां विशिष्टं जीवं नमस्कृत्यतीति प्रकटार्थम् । वक्ष्य
जीवस्य किम् ? । धर्मे प्रागभिहितस्वरूपे, सदा सर्वकालं मन
इत्यन्तःकरणम् । अयं पदार्थ इति । पदविग्रहस्तु परस्परपे-
क्षसमासभाक्त्वेनेह निबन्धनाज्ञावाच्यं प्रदर्शित इति चाज्ञाना-
प्रत्यवस्थानं तु प्रमाणचिन्तायां यथावसरमुपरिष्ठाद्व्याप्यः ।

(२०) प्रवृत्तिः पुनस्तयोरमुनोपायेनेति प्रदर्शयन्नाह-

कस्यै पुच्छं सीसो, कर्हि वि अपुच्छा कर्हि आयरिआ ।

सीसाणं तु हियद्धा, विपुलतराणं तु पुच्छाए ॥ ३८ ॥

कश्चिन् किञ्चिद्वनवगच्छन् पृच्छति शिष्यः कथमेतद्विनीयमेव
आज्ञाना, गुरुकथने प्रत्यवस्थानम्, इत्यमनयोः प्रवृत्तिः । तथा कश्चि-
दपुच्छा एव स्मृतः पूर्वपक्षमाशङ्क्य किञ्चित्कथयन्त्याचार्यः तत्
प्रत्यवस्थानमिति गच्छते । किमर्थं कथयन्त्येन आह-शिष्याणामेव
हितार्थं, तु यद् एवकारार्थः, तथा विपुलतरं तु प्रभूततरं तु कथ-
यन्ति । (पुच्छाए ति) शिष्यप्रश्ने सति पदुपक्रोड्यमित्यवगमा-
दिति गार्थार्थः । " एवं नावत्समासन, व्याख्या लक्षणयोजना ।
कृत्यं प्रस्तुते सूत्रे, कार्यवसरपरेष्वपि ॥ ॥ " प्रत्ययस्तरदोषाच्च
वक्ष्यामः, उपयोगे तु वक्ष्यामः प्रति सूत्रं यतः सूत्रस्पर्शकोऽधुना
प्रोच्यते । अनुगमनिर्युक्तिविनागच्छ विशेषतः सामायिकवृत्त्या-
व्याख्येयः तत्रोद्दिन यतः-

" होइ कस्यो बोत्तु, सपयच्छेअं सुअं सुआणुगमे ।

सुत्तालावगतासो, जामादिसुअविजियोग ॥ १ ॥

सुत्तपुत्तासियणिउज्जु-त्तिणिअगो सेसओ पयत्थाइ ।

पायं सो चिय जेगम-जयाइमयगोयरो होइ ॥ २ ॥

एवं सुत्ताणुगमां, सुत्तालावगकओ अनिकजेयो ।

सुत्तपुत्तासियणिउज्जु-त्तिणया अ वच्छंति समगं तु ॥ ३ ॥ "

इत्यन्तं प्रसङ्गेन गरनिकामात्रमेतत् । दश० १ अ० ।

धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टमित्यादौ धर्मप्रहणं सति अहिंसासंयमन-
योप्रहणमयुक्तं, तस्याऽहिंसासंयमनयोऽपत्त्याद्यजिञ्चारित्तवार्ति-
निष्ठकथने, नाहिंसाऽऽदिनां धर्मकारणत्वाद्धर्मस्य च कार्य-
त्वात्कार्यकारणयोश्च कर्पाद्धर्ममेतत्, कथञ्चिद्वेदमेतत्, तस्य
द्रव्यपर्यायोमयकपत्त्वम् । उक्तं च-"णत्थि पुदवीविंसछो, यमो
। स जनेण जुज्झ अणगो । उ पुण अकुत्ति पुच्छं, मात्तो पुदवी
इतो अओ ॥ १ ॥ " इत्यादि । गम्यादधर्मव्यवच्छेदेन तत्स्वरूपज्ञाप-
नार्थं वा, अहिंसाऽऽदिप्रहणमनुष्ठमित्यलं विस्तरेश्च । आह-अहिं-
सासंयमनगोऽपि धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टमित्येतद्वचः किमाज्ञासक-
म्, आहोस्त्वित्युक्तिसिद्धमपि ?, अत्रोच्यते- उभयोऽसङ्गम्, कुतः ?,
जिनवचनत्वात्, तस्य च त्रिनेयसत्तापेक्षयाऽऽदिसिद्धत्वात् ।

आह च निर्युक्तिकारः-

जिणवयणं मिच्छं चे-व भण्णं कस्यै उदाहरणं ।

आमज्जउ मोयारं, हेक वि कर्हि वि भण्णउजा ॥ ४९ ॥

जिनाः प्राग्निरूपितस्वरूपाः, तेषां वचनं तदाज्ञया त्रि-
कमेव सत्यमेव प्रतिष्ठितमेव, अधिवाप्यमेवेत्यर्थः, कुतः जि-
नानां रागादिरहितत्वाद्वागाऽऽदिमत्तश्च सत्यवचनासंभवात् ।

उक्तं च-" रागाद्या देवाद्या, मोहाद्या वाक्यमुच्यते ह्यनुत्तम ।
यस्य तु नैते दोषा-स्तस्यानुत्तकारणं किं स्यात् ॥ १ ॥ " इ-
त्यादि । तथापि तथाविधभोजनपेक्षया तत्रापि भक्षयते कश्चिदु-
दाहरण, तथाऽऽभ्यस्य तु भोतार हेतुरपि कश्चिद्वक्ष्यते, न तु नि-
बोगतः, तु शब्दः भोतृविशेषणार्थः । किञ्चिदपि भोतारम् ? , पदु-
धियं, मध्यमार्धयं च, न तु मन्दार्धयमिति । तथाहि-पदुधियो
हेतुमात्रोपपत्त्यासादेव प्रभुतायां वगतिर्भवति, मध्यमार्धस्तु तेनैव
बोध्यते, न त्वितर इत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनाभ्यवस्यतिरेकप्रदर्श-
नमुदाहरणमुच्यते दृष्टान्त इत्यर्थः । साध्यधर्माभ्यवस्यतिरेक-
लक्षणश्च हेतुः । इह च हेतुनुज्ञाप्य प्रथममुदाहरणं निधानं,
स्यादानुपगतत्वात्तद्वचनेनैव हेतोः साधयार्थसाधकत्वोपपत्तेः । क-
श्चित्पुनर्निधाय दृष्टान्त एवोच्यते इति ध्यायप्रदर्शनार्थं वा ।
यथा गानेपरिणामपरिणामां जीवपुल्लानां गत्युपपन्नको ध-
र्मास्तिकायश्चक्षुष्मतां ज्ञानस्य, दीपवत् । उक्तं च-

" जीवानां पुल्लानां च, गत्यादृष्टमकारणम् ।

धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य, दीपश्चक्षुष्मता यथा ॥ १ ॥ "

तथा कश्चिद्वेत्तेव केवलोऽभिधीयते, न दृष्टान्तः, यथा मदी-
योऽयमहो, विशिष्टनिष्ठोऽप्यभ्यवस्यतानुरूपचेरित्यन्तं प्रसङ्गेने-
ति गार्थार्थः ॥ ४९ ॥

तथा--

कस्यै पंचाययं, दमहा वा मच्चहा न पमिच्छं ।

न य पुण सर्वं भण्णं, हंती सविभारमक्खायं ॥ ५० ॥

भोतारमेशाङ्गीकृत्य कश्चित्पञ्चावयवं, दशधा चेति क-
श्चिद्वशावयवं, सर्वथा गुरुभोजनपेक्षया, न प्रतिविद्धमुदाह-
रणमभिधानमिति वाक्यशेषः । यद्यपि च न प्रति-
विद्ध तथाप्यविशेषणैव, न च पुनः सर्वं प्रषयते, उदाहर-
णाऽऽदि । किमित्यत्र आह-(हंती सविभारमक्खायं ति) हन्ती-
त्युपप्रदर्शने, किमुपदर्शयति-यस्मादिहान्यत्र च शास्त्रान्तरे स-
विचारं सप्रतिपक्षमाक्यान्तं, साकल्यत उदाहरणाऽऽभिधान-
मिति गच्छते । पञ्चावयवाच्च प्रतिज्ञाऽऽद्यः । यथोक्तम्-"प्रति-
ज्ञाहन्तुदाहरणोपनयनिगमनाः । अवयवा इह पुनः प्रतिज्ञाविम-
लघादयः । वक्ष्याति च-" ते च परस्परविहर्षी " इत्यादि ।
प्रयोगांश्चेतेषां लाघवार्थमिदं स्वस्थाने दर्शयिष्यामीति गार्-
थार्थः । दश० १ अ० ।

" धर्मो मंगलं " इत्यादिलक्षणमधिकृत्य निर्दिश्यते-अहिंसा-
संयमनयोऽपि धर्मो मङ्गलमुत्कृष्टमिति प्रतिज्ञा, इह च धर्म-
इति धर्मान्दर्शः, अहिंसा संयमनयोऽपि धर्मविशेषणमुत्कृष्टं
मङ्गलमिति साध्यो धर्मः धर्मधर्मसमुदायः प्रतिज्ञा, इयं च
मङ्गलं कान्तोक्तेति । देवाऽऽदिदेवपूजितत्वादिति हेतुः, आदिशब्दा-
स्तिकायधाराधरनरपतिपरिग्रहः । अयं च मङ्गलकृतृणीयपादेन क-
स्तुकाऽवसेयः, गृह्णादिवादिनि दृष्टान्तः । अत्रापि चाऽऽदिशब्दा-
लक्षणधाराऽऽदिपरिग्रहः । अयं च मङ्गलकथनमादेनोक्तो वेदितव्य-
इति । न च भावमतोऽधिकृत्याहं दृष्टान्ते भस्ति कश्चिद्विरोध-
इति । इह यो यो देवाऽऽदिपूजितः स स वस्तुतः मङ्गलं यथाऽऽ-
दाद्यस्तथा च देवाऽऽदिपूजितो धर्म इत्युपनयः, तस्मादेवा-
ऽऽदिपूजितत्वात्तुत्कृष्टं मङ्गलमिति निगमनम् । इह चावयववच-
नं त्रयोकावयववचनयाविनाभूतमिति कृत्वा तेन सूचितमवगन्तव्य-
मित्यन्तं विस्तरेश्च ।

साम्प्रतमेतानेवावयवान् सत्त्वस्पर्शिकनिर्युक्तया
प्रतिपादयन्नाह-

धम्मो गुणा अहिंसा-इया उ ते परमपंगलपइआ ।
देवा वि लोगपुज्जा, पणमंति सुधम्ममिइ हेउ ॥ ८९ ॥

धम्मः प्राग्विरूपितशब्दार्थः, स च क इत्याह-गुणा अहिंसाऽऽदि-
चः, अविशब्दास्तेष्वमनसःपरिग्रहः । तुरेवकारार्थः । अहिंसाऽऽ-
दय एव ते परममङ्गलं प्रधानमङ्गलमिति प्रतिज्ञा, तथा देवा अ-
पि, अपिशब्दास्तिरुषिधाधरनरपतिपरिग्रहः । लोकपुज्या लोक-
पुजनीयाः, प्रणमन्ति नमस्कुर्यन्ति, कम ? सुधर्माणं शोजनधर्म-
व्यवस्थितमित्यर्थं हेतुार्थमुच्यते कत्वाञ्जलुरिति गाथार्थः ।

दिहंतो अरहंता, अणगारा य बहवो उ जिणमीसा ।

वत्ताणुवत्ते नज्जइ, जं नरवइणो वि पणमंति ॥ ९० ॥

दृष्टान्तः प्राग्विरूपितशब्दार्थः, स चाशोकाऽऽद्यष्टद्वयाप्रतिपादो-
ऽऽदिरूपां पूजामहन्तीत्यर्थः, तथा अणगाराश्च बहव एव जिनाश-
स्या इति । न गच्छन्तीत्यगा वृक्षमनैः कृतमगारं गृह तद्येषां वि-
द्यत इत्यर्थाऽऽदिरूपकृतिगणत्वादप्रत्ययः । अगारा गृहस्थाः, न
अगारा अनगाराः, चशब्दः समुच्चयार्थः, तुरेवकारार्थः, तत-
श्च बहव एव नाहवाः, रागाऽऽदिजलत्वापुजनाः, तच्छिष्यामन-
स्त्रिनया गौतमाऽऽदयः आह-अहंदादीनां परोक्षत्वाद् दृष्टान्तव-
मेवायुक्तम् । कथं चैनद्विनिश्चीयते यथा ते देवाऽऽदिपूजिता इति ?
उच्यते-यत्तावदुक्तम्-परोक्षत्वादिनि नद् दुष्टम्, सूत्रस्य त्रिका-
लमोच्यार्थत्वात् । कदाचित्प्रत्यक्षत्वाद्देवाऽऽदिपूजिता इति चैन-
द्विनिश्चीयतायाऽऽह-वृत्तमतिक्रान्तमनुवर्त्तमानेन साम्प्रतकावजा-
क्षिन्ना ज्ञायते, कथमित्यत आह-यद्यस्मात् नरपतयोऽपि रा-
जानोऽपि प्रणमन्तीदानीमपि जायमानां ज्ञानाऽऽदिगुणयुक्तमिति
गम्यते । अनेन गुणानां पूज्यत्वमावेदितं जयन्तीति गाथार्थः ।

उवसंहारो देवा, जह तह राया वि पणमइ सुधम्मं ।

तम्हा धम्मो पंगल-मुक्किइमइ अ निगमणं ति ॥ ९१ ॥

उपसंहार उपनयः, स चायम-देवा यथा तीर्थकराऽऽदी-
नतथा राजाऽऽद्यन्योऽपि जनः प्रणमन्तीदानीमपि सुधर्माणमि-
ति, यस्माद्विधं तस्माद् देवाऽऽदिपूजनत्वाद्धर्मो मङ्गलमुत्कृष्ट-
मिति च निगमनं, प्रतिज्ञाहेतव्योः पुनर्थेन निगमनमिति गा-
थार्थः ।

उक्त पञ्चावयवमेतदग्निमानाचार्याधिकारोऽपि धर्मप्रशसा ।
साम्प्रत दशावयव, तथा स चैतच्च जिनशासन इत्यर्थाधिकारं चो-
पदर्शयति, इह च दशावयवाः प्रतिज्ञाऽऽदय एव प्रतिज्ञाऽऽदिशु-
द्धिसहिता भवन्ति । अवयवत्व च तच्छुद्धीनामधिकृतवाक्यार्थो-
पकारकत्वेन प्रतिज्ञाऽऽदीनामिव जावनीयमित्यत्र बहु वक्तव्यं,
तत्तु नाकण्ठे, गमनिकामाश्रयत्वात्प्रारम्भस्येति ।

साम्प्रतमधिकृतदशावयवप्रतिपादनायाऽऽह-

विइयपइन्ना जिणसा-सणमि सौहेति माहवो धम्मं ।

हेउ जम्हा सम्भा-विणसु हिंमाइसु जयंति ॥ ९२ ॥

द्वितीया पञ्चावयवोपन्यस्तप्रथमप्रतिज्ञापेक्षया प्रतिज्ञा पूर्ववत्, द्वि-
तीया चाऽसौ प्रतिज्ञा च द्वितीयप्रतिज्ञा, सा चयं जिनशासनं जि-
नप्रवचने, किम् ? साधयस्ति निष्पादयस्ति, साधयः प्रवजिताः, धर्म-
प्राग्विरूपितशब्दार्थम् । इह च साधय इति धर्मो निर्देशः, शेष-
६७२

स्तु साधुधर्म इत्ययं प्रतिज्ञानिर्देशः । हेतुनिर्देशमाह-हेतुयस्मात्स-
ज्जाधिकेषु पारमार्थिकेषु निरुपचरितेष्वर्थेष्वित्यर्थः । अहिंसाऽऽदि-
श्वादिशब्दान्मुखावादाऽऽदिविरतिपरिग्रहः । अन्ये तु व्याचक्रते-
(सन्नाविपरिहंति) सङ्काचेन निरुपचरितसकलदुःखकषायैवे-
त्यर्थः । यतन्ते प्रयत्नं कुर्वन्तीति गाथार्थः ।

साम्प्रतं प्रतिज्ञाशुद्धिमभिधातुकाम आह--

जह जिणमामणनिरया, धम्मं पालेति साहवो सुक्कं ।

न कुतित्थिणसु एवं, दोमइ परिपाण्णोवाओ ॥ ९३ ॥

यथा येन प्रकारेण जिनशासननिरता निश्चयेन रता धर्मे
प्राग्विरूपितशब्दार्थं पालयन्ति रक्षन्ति, साधयः प्रवजिताः, प-
रुज्जायनिकायपरिज्ञानेन कृतकारिताऽऽदिपरिवर्जनेन च शुद्ध-
मकलङ्कितं त्वं तन्त्रान्तरीयाः, यस्माच्च कुनीर्थिकेष्वर्थेषु यथा साधु-
पु ह्ययं परिपाण्णोपायः, परुज्जायनिकायपरिज्ञानाऽऽद्यभावा-
त्, उपायप्रदणं च साभिप्रायकं, शास्त्रोक्तः स्तुत्यायाऽऽत्र चि-
न्त्यते, न पुरुषानुष्ठानं, कापुरुषा हि चित्तकारिणोऽपि भव-
न्त्येवेति गाथार्थः ।

अत्राऽऽह--

तेनु वि य धम्ममहो, धम्मं निययं च ते पमंमंति ।

नगु जणिओ मावज्जा, कुतित्थिधम्मो जिणवरेहि ॥ ९४ ॥

तेष्वपि च तन्त्रान्तरीयधर्मेषु धर्मशब्दः, स उपचारेणापरमा-
र्थेन, निश्चयेनात्र जिनशासने, कथम् ? यथा सिंहशब्दः सिंहे
व्यवस्थितः, प्राधान्येन, उपचारत उपचारेणान्यत्र माणवकाऽऽदौ,
यथा सिंहो माणवकः, उपचारनिमित्तं च शौर्यैकार्योऽऽ-
दयः, धर्मे त्वहिंसाऽऽद्यभिधानाऽऽद्य इति गाथार्थः ।

तथा--

जो तेसु धम्ममहो, मो उवयाणेण निच्छएण इहं ।

जह सोहमद्दु मीहे, पाहसुवयाओऽणत्थ ॥ ९५ ॥

यस्तेषु तन्त्रान्तरीयधर्मेषु धर्मशब्दः, स उपचारेणापरमा-
र्थेन, निश्चयेनात्र जिनशासने, कथम् ? यथा सिंहशब्दः सिंहे
व्यवस्थितः, प्राधान्येन, उपचारत उपचारेणान्यत्र माणवकाऽऽदौ,
यथा सिंहो माणवकः, उपचारनिमित्तं च शौर्यैकार्योऽऽ-
दयः, धर्मे त्वहिंसाऽऽद्यभिधानाऽऽद्य इति गाथार्थः ।

एम पइन्नामुद्धो, हेउ अहिंमाइणसु पंचसु वि ।

सम्भावेण जयंती, हेउविमुद्धो इमा तत्थ ॥ ९६ ॥

एषा उक्तस्वरूपा प्रतिज्ञायाः शुद्धः प्रतिज्ञाशुद्धिः हेतुरहिंसा-
ऽऽदिषु पञ्चस्वाप सङ्काचेन यतन्त इत्ययं च माम् व्याख्यात
एव, शुद्धिमभिधातुकामेन च भाष्यकृता पुनरुपपन्न इत्यत
एवाऽऽह-हेतोर्विशुद्धिर्हेतुविशुद्धिर्निश्चयविभाषाऽवस्थापनं वि-
शुद्धिः, इमा हयं, तत्र प्रयोग इति गाथार्थः ।

जं भत्तपाणउवगर-णवसहिसयणाऽऽमणाइसु जयंति ।

फामुयअकयअकारिय-अणुणमयाणुदिहभोइ य ॥ ९७ ॥

यद्यस्माद्धर्मे च पानं चोपकरणं च यस्मिन् शयनाऽऽसमाऽऽ-
वयव्यति समासस्तेषु । किम् ? यतन्ते प्रयत्नं कुर्वन्ति कथमेतदे-
वमित्यत्राऽऽह-यस्मात्प्राप्तुकं चाकृतं चाकारत चानुमतं चा-
नुदिष्टं च तत्तत्तु शीघ्रं येषां ते तथाविधाः, तथाऽऽसवः प्राणाः,

प्रगता असवः प्राणा यस्माद्दिने प्रासुक निर्जीवम् । तच्च स्वकृतम-
पि भवत्यत आह-अकृतं, तदपि कारितमपि भवत्यत आह-अ-
कारितम्, तदप्यनुमतमपि भवत्यत आह-अननुमतम् । तदप्यु-
द्दिष्टमपि जवान यथावद्दर्शिकाऽऽदि, न च तद्विषय इत्यत आह-
अनुद्दिष्टमिति, एतत्परिज्ञानोपायश्चोपन्यस्त सकलप्रदानाऽऽदि-
लक्षणस्तथावगन्तव्य इति गार्थार्थः ।

तदर्थं पुन किमित्यत आह-

अप्फासुगकयकारिय-अणुमयजहिहभांणो हंदि ।

तस्यारहिंसाए, जगा अकूसला उ क्षिप्यंति ॥ ९८ ॥

अप्रासुककृतकारितानुमोदिनोदिष्टभोजिनश्चरकाऽऽद्यः, दन्दी-
त्युपप्रदर्शने, किमुपप्रदर्शयति-अपन्तीति त्रमा द्वाब्धिऽऽद्यः,
तिष्ठन्तीति स्थावराः पृथिव्यादयः, तेषां हिंसा प्राणव्यपरो-
पणलक्षणा, तथा जनाः प्राणिनः, अकृशलाश्चिन्तपुणा स्थ-
लमनयश्चरकाऽऽद्यो लिप्यन्ते सव्यप्यन्त इत्यर्थः । इदं च हिं-
साक्रियाजनितेन कर्मणा लिप्यन्त इति ज्ञावनीयं, कारणे का-
र्योपचारान्, ततश्च ते शुद्धयमेसाधका न जयन्ति, साधव एव
भवन्तीति साधार्थः ।

एषा हेतुविसुद्धी, दिष्टंनो तस्म चेन्न य विसुद्धी ।

सुत्तं जणिषा उ फुत्ता, सुत्तप्फामे उ इयमग्गा ॥ ९९ ॥

एषा अनन्तरं क्ता, हेतुविशुद्धिः प्राप्तिरूपितशब्दार्थः अधुना
दृष्टान्तः प्राप्तिरूपितशब्दार्थः, तथा तस्यैव च दृष्टान्तस्य विशु-
द्धिः, किम्?, सूत्रं भणितोक्तैव, स्फुटं दृष्टम् ।

तच्चेदं सूत्रम्-

जहा दुपस्म पुष्फंसु, जपरो आवियड रमं ।

ए य पुष्कं किलामेड, सो य पीणेड अप्पयं ॥२॥

अत्राऽऽह-अथ कस्माद्गोपाययवनिरूपणायां प्रातर्ज्ञाऽऽदीव
विहाय सूत्रकृता दृष्टान्त एवोक्त इति ? उच्यते-दृष्टान्तादेव हेतु-
प्रतिज्ञे अभ्युह्ये, इति न्यायप्रदर्शनार्थम् । कृतं प्रसङ्गेन, प्रकृतं
प्रस्तुतम् । तत्र यथा येन प्रकारेण दुमस्य प्राग्निरूपापतशब्दा-
र्थस्य, पुष्पेषु प्राग्निरूपापतशब्दार्थेऽप्येव, असमस्तपदान्निधानम-
नुमयगृहिदुमानामाहाराऽऽहस्य पुष्पात्प्राधिकृत्य विशिष्टसं-
ख्यप्रतिपादनार्थमिति । तथा ज्ञान्यायोपाजितवित्तदानेऽपि
प्रदणं प्रतिपिद्धमेव, प्रमरश्चतुरारिः क्रियविशेषः, किम् ?
आपिबति, मर्गाद्या पिबत्यापिबति, कम ? रम्यत इति
रसस्तु निर्वाच्य, मकरन्दामन्यर्थः । एव दृष्टान्तः । अयं
च तद्देशोदाहरणमधिकृत्य घटितव्य इत्येतच्च सूत्रम्प-
र्शिकान्त्युक्तं दर्शयिष्यति । ततः च-सूत्रम्पशं त्वियमग्येति ।

अधुना दृष्टान्तविशुद्धिमाह-न च नैय, पुण्यं प्राग्विकृतस्य-
कृतं, कलाभयति पीडयति, स च भ्रमरः प्रीणानि तर्पयत्यौ-
त्मानमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं तु निर्युक्तिकारो म-
हता प्रपञ्चेन व्याख्यास्यति ।

तथा चा५५६-

जह भपरो ति य एत्तं, दिहंतो होइ आहरणदेसे ।

चंद्रमुहि दारिगेयं, सांम्पत्तवहारणं ण सेसं ॥ १०० ॥

यथा समर इति वात्र प्रमाणे दृष्टान्तो नवत्युदाहरणदे-
शमधिकृत्य, यथा चन्द्रमुखी दारिकयमित्यत्र सौम्यत्वावधा-
रणं गृह्यते, न शेषं कलङ्काङ्कितत्वाऽनवस्थितत्वाऽऽदीति ना-
वश्यकः।

एवं जपगऽऽहृण्णे, अणिययवित्तिस्तणं न सेसाणं ।

गङ्गां दिष्टतत्रिसु-ष्टि सुते नणिषा इमा चक्षा ॥१०१॥

एवं क्षमरोदाहरणे अनियतवृत्तित्व, गृह्यत इति शेषः, न
शेषाणामावरत्यादीनां क्षमरधर्माणां ग्रहणं दृष्टान्त इति । एषा
दृष्टान्तविशुद्धिः सुखे भविता, इयं चास्या मूलस्पर्शिकनिर्मुक्ता-
विति गायार्थः ।

एत्थ य जणिज्ज कोई, सपणाणं कीरए सुविहिंयाणं ।

पागोवजीविष्णोऽस्ति यः, लिप्यन्तारंभदोमेण ॥ १०५ ॥

अत्र चैवं व्यवस्थिते सति व्यात्कश्चिद्, यथा-अमणानां क्रियते सुत्रिहितानामिति । एतदुक्तं भवति-यदिश् पाकनिर्येत-न गृहाभः क्रियते, इदं पुण्योपादानसंकल्पेन भ्रमणानां क्रियते सुत्रिहितानामिति तपस्थिनां, गुह्यं न च ते ततो भिक्षा-मित्यतः पाकोपजीविन इति कृत्वा लिप्यन्ते, आरम्भदोषेणाऽऽहारकरणाक्रियाफलेनेत्यर्थः । तथा च लौकिका अप्याहुः-“ क्रयेण कायको हन्ति, उपभोगेन लादकः । घातको बध्वश्च-त्तेन, इत्येष त्रिविधो बधः ॥ १ ॥ ” इति गाथार्थः ।

साम्प्रतमेतत्परिहरणाय गुरुग्राह-

वासङ् न तणस्म कण, न तणं वह्ण्ड कण मयकुञ्जाणं ।

न य रुक्खा सयमात्मा, फलंति कए महयराण ॥१०३॥

वर्षेति न तृणस्य कृते, न तृणार्थमित्यर्थः । तथा न तृणं वर्ष-
ते कृते मृगकुलानामर्थाय, तथा न च वृक्षाः शतशाखाः पु-
ष्यस्ति क्रतुर्ज्ञाय मधुकराणाम्, एष गृहिणोऽपि न साध्वर्थं
पाकं निर्वर्तयन्त्याभिप्राय इति गाथायः ।

अत्र पुनरप्याह-

अग्निमि हवी ह्यऽ, आश्वा तेण पीणिश्वो संतो ।

वरिसङ् पयाहियाण, तेणोसहिआो वरोहन्ति ॥ १०४ ॥

इह यदुक्तं वर्णयति न तृणार्थमित्यादि, तदसाधु. यस्मादग्नौ
हविर्ह्वयते, आदित्यस्तेन हविषा घृतेन प्राणितः सन् वर्णयति,
किमर्थम्?, प्रजादितार्थं लोकहिताय, तेन वर्णितेन किम्?, औष-
धः प्ररोहन्त्युत्प्लव्ङ्गति। तथा श्रुतम्-“ अग्नावाज्याऽऽहूतिः
सम्य-गादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते घृष्ट-घृष्टेरक्षं ततः
प्रजाः॥ १ ॥ ” इति गाथार्थः।

अधुनैतत्परिहागं चेदमाह-

किं शुब्जिकम् जायते, जड एवं अह भवे हरिद्वं तु ।

किं जायह मव्वत्था, दुब्बिक्खं अह जवे इदं ॥१०५॥

किं कुतश्च जायते यथेष्टं कोऽभिप्रायः?, तद्विधिः सदा हृतत एव,
ततश्च कारणाविच्छेदेन कार्यविच्छेदोऽप्युक्त इति । अथ भगवद् दू-
रिष्टं तु पुनर्कृतं कुर्यज्जन वा, अत्राप्युत्तरम्, किं जायते सर्वत्र कु-
र्माभेकम्?, न कृतस्य दुरिष्टस्य वा नियतदेशविषयत्वात्, सर्वेषु स-
द्यज्जनां प्राप्तात्, उक्तं च-“ सर्वैव देवाः सद्भाषा, ब्राह्मणाश्च
क्रियापराः । यतयः साधवश्चैव, विद्यन्ते स्थितिर्देवतः ॥ १ ॥ ”
इत्यादि ।

अथ मषेदिन्द्र इति किम्?—

वासङ् तो किं विघ्नं, निष्ठायाईहि जायए तस्स ।

अहं वासः कुक्षसमप, न त्वामहं तो तण्डाण ॥ १०६ ॥

वर्षति नतः किं विघ्नोऽन्तरायः निर्घाताऽऽविनिर्जायते, आ-
दिशब्दादिभ्यादाऽऽविपरिग्रहः । तस्येष्टस्य, परमेश्वर्ययुक्तावेन
विघ्नानुपपत्तेरिति भावना । अथ वर्षति श्रुतसमये गर्भसङ्घात
इति याक्यशेषः । न वर्षति ततस्तृणार्थे, तस्येष्टमभिसंधेरजा-
वाहिति गाथाद्वयार्थः ।

किं च दुपा पुष्फन्ती, भरणं कारणा अहासमयं

मा भरणमदुपरिगणा, किंलामपज्जा अणाहारा ॥ १०७ ॥

किं च दुपाः पुष्यन्ति जमराणां कारणात् कारणेन यथा-
समयं यथाकालं, मा भरणमधुकरिगणाः क्लामेयुः श्लानि प्रति-
पद्यन्, अनाहारा अविद्यमानाऽऽहाराः सन्तः, काका नैवेति-
स्थितिं गाथार्थः ।

साम्प्रत पराजिप्रायमाह-

कस्मिन् बुद्धी एसा, विच्छी उवकप्पिया पयावहणा ।

सत्ताणं तेण दुपा, पुष्फन्ती महुरिगणहा ॥ १०८ ॥

अथ कस्याच्चिद् बुद्धिः कस्यचिदभिप्रायः स्याद्यद्वत् एसा वृ-
त्तिरुपकल्पिता, केन ?, प्रजायतिना, केषाम ?, सत्त्वानां प्राणिनां,
तेन कारणेन दुपाः पुष्यन्ति, मधुकरिगणार्थमेवेति गाथार्थः ।

अत्रोत्तरमाह-

तं न जवड जेण दुपा, नामागोयस्म पुव्वविहिथस्म ।

उदणं पुष्फफलं, निवसइती इयं चं ॥ १०९ ॥

यद्युक्तं परेण तत्र भवति, कुत इत्याह--येन दुपा नामागोत्रस्य
कर्मणः पूर्वविहितस्य जन्मान्नरोपात्तस्य, उदयेन त्रिपाका-
नुनवलक्लणेन, पुष्पफलं निर्वर्त्यन्ति कुर्वन्त्यन्यथा सदैव त-
ज्जावप्रसंग इति ज्ञावनीयम् । इदं चान्यत्कारणं वक्ष्यमाणमि-
ति गाथार्थः ।

अत्थि बहु वाणसंका, जमरा जत्थ न उव्वेति न वसंति ।

तत्थ वि पुष्फन्ति दुपा, पगई एसा दुमगणाणं ॥ ११० ॥

सन्ति बहूनि वनखगमानि, तेषु तेषु स्थानेषु जमरा यत्र नोप-
यान्ति अन्यतो न वसन्ति, तेष्वेव, तथाऽपि पुष्यन्ति दुपा, अतः
प्रकृतिरेवा स्थावरा एषां दुमगणानामिति गाथार्थः ।

अत्राऽऽह-

जइ पगई कीम पुणो, मव्वं कालं न देनि पुष्फफलं ।

जं काले पुष्फफलं, दयंति गुराह अत एव ॥ १११ ॥

यदि प्रकृतिः किमिति पुनः सर्वकालं न ददति न प्रय-
च्छति, किम् ?, पुष्पफलम्, एवमाशङ्कयाऽऽह-यद्यस्मात् का-
ले नियत एव पुष्पफलं ददति, गुराह-अत एवास्मादेव हेतोः ।

पगई एस दुपाणं, जं उउममयस्मि आगए संते ।

पुष्फन्ति पायवगणा, फलं च कालेण बंधंति ॥ ११२ ॥

प्रकृतिरेवा दुपाणां यदनुसमये वसन्ताऽऽदावागते सति पु-
ष्यन्ति पादवगणा वृक्षसङ्घातास्तथा फलं च कालेन बन्ध-
न्ति, तदर्थान्श्रुपगमे तु नित्यप्रसङ्ग इति गाथार्थः ।

साम्प्रत प्रकृतेऽप्युक्ताधेयोजना कुर्वन्माह-

किं नु गिही रंधंती, समणाणं कारणा अहासमयं ।

मा समणा भगवन्तो, किंलामपज्जा अणाहारा ॥ ११३ ॥

किं नु गृहिणो राध्यन्ति पाकं निर्वर्त्यन्ति भ्रमणानां कारणे-
न, यथाकालं, मा भ्रमणा भगवन् अक्लामज्जाहारा इति
पूर्ववदिति गाथार्थः । नैवेतिद्वितीयमभिप्रायः ।

अत्राऽऽह-

समणएकं पणिमिच्छं, पुसनिमिच्छं च गिहनिवामीओ ।

कोइ जणिजा पागं, करेति सो जन्मइ न जम्हा ॥ ११४ ॥

भ्रमणेभ्योऽनुकम्पा भ्रमणानुकम्पा तस्मिन्, न ह्येते द्वि-
त्यप्रवृत्त्याऽऽविना अस्माकमनुकम्पां कुर्वन्तीति मत्वा जिज्ञासार्थं
पाकं निर्वर्त्यन्त्यतः भ्रमणानुकम्पानिमिच्छं, तथा सामान्ये-
न पुण्यनिमिच्छं च गृहनिवासिन एव कश्चित् ब्रूयात्, पाकं कु-
र्वन्ति, स जण्यते, नैतदेवं, कुतो ?, यस्मात्-

कंतारे दुमिज्जवे, आयंके वा महइ समुत्पन्ने ।

रति समणमुविहिद्या, सव्वाहारं न जुजंति ॥ ११५ ॥

कान्तारेऽरण्याऽऽदौ, दुमिज्जेऽस्माकाले, आनन्दे वा उवराऽऽदौ,
महति समुत्पन्ने सति, रात्रौ भ्रमणाः सुविहिताः शोभ-
नानुष्ठानाः, किम् ?, सर्वोद्धारमोक्षनाऽऽदि न जुजन्ते,

अह कीम पुण गिहत्था, रत्ति आयत्तरेण रंधंति ।

समणेहि सुविहिण्हि, चउव्विहाहारविण्हि ॥ ११६ ॥

अथ किमिति पुनर्गृहस्थास्तत्रापि रात्रौ आदरतरेणात्यादरेण
राध्यन्ति भ्रमणैः लुहनेभ्यश्चिन्त्याऽऽहारविहारेण सञ्चरिते
गाथात्रयार्थः ।

किञ्च-

अत्थि बहुगामनगग, समणा जत्थ न उव्वेति न वसंति ।

तत्थ वि रंधंति गिही, पगई एसा गिहत्थाणं ॥ ११७ ॥

सन्ति बहूनि ग्रामनगराणि तेषु तेषु देशेषु भ्रमणाः साधवो
यत्र नोपयान्ति, अन्यतो न वसन्ति, तत्रैव, अथ च तत्रापि राध्य-
न्ति गृहिणः, अतः प्रकृतिरेवा गृहस्थानामिति गाथार्थः ।

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्माह-

पगई एस गिहीणं, जं गिहिणो गामनगरनिगमेसु ।

रंधंति अप्पणो परि-यणस्स कालेण अट्ठाए ॥ ११८ ॥

प्रकृतिरेवा गृहिणां वर्त्तते यद् गृहिणो ग्रामनगरनिगमेषु, नि-
गमः स्थानविशेषः, राध्यन्ति आत्मनः परिजनस्यार्थाय निमिच्छं
कालेनेति योग इति गाथार्थः ।

तत्थ समणा तवस्सी, परकपपरनिट्ठियं विगयधूमं ।

आहारं एसन्ती, जोगाणं साहणट्ठाए ॥ ११९ ॥

तत्र भ्रमणाः तपस्विन इत्युद्यतविहारिणो नेतरे, परकृतपरनि-
ष्टितमिति कोऽर्थः ?, परार्थं कृतमारब्ध परार्थं च निष्ठितमन्तं ग-
त विगतधूमं धूमरहितम्, एकप्रदं तज्जातीयप्रदणामिति न्या-
याद्विगतताङ्कारं च, रागद्वेषमन्तरेणेत्यर्थः । उक्तं च-" रागण स-
हगाल, दोसेण सधूमग वियाणाहि ।" आहारमोक्षनाद्विज्ञ-
ानमेवने गतेष्वन्ते, किमर्थमत्राऽऽह-योगानां मनोयोगाऽऽदीनां
संयमयोगानां वा साधनार्थं, न तु वर्णाऽऽद्यर्थमिति गाथार्थः ।

नवकोटीपरिसुच्छं, उगमउप्पायेणमणासुच्छं ।

उट्ठाणस्खण्डा, अट्ठिसअणुपालणट्ठाए ॥ १२० ॥

इयं च किल भिन्नकर्तृका, अस्या व्याख्या-नवकोटिपरि-

शुद्धं, तत्रैता नवकोट्यः, यदुत-“ न हणइ ए हणावेइ, हणं-
त नाणुजाणइ । एवं-न किणइ रे, एवं-न पयइ रे । ” एताजिः
परिगृह्यन्ते, तथा उद्गमोत्पादनैवणाशुद्धमि-येतद्वस्तुतः सकलो-
पाधिविशुद्धकोटिख्यापनमेव, एवं जूनमपि किमर्थं भुञ्जते ? , प-
दस्थानरक्षणार्थम् ? , तानि आमुनि-“ वेयणवेयावच्चे, हरियट्ठाप
य संजमट्ठाप । तह पाणवित्तिथाप, उठं पुण धम्मचित्ता-
प ” ॥ १ ॥ अपि च-जवान्तरे प्रशस्तभावनाभ्यासाद्विहा-
नुपालनार्थम् । तथा चाऽऽह-ताद्वारत्यागतो भाविनमते दे-
हस्यागो भवान्तरेऽप्यविहास्यैव जवताति गाथार्थः ।

दिङ्मतमुच्छि एमा, उवसंहारो य सुत्तनिदिट्ठो ।

संतो विज्जंति त्ति य, संति सिद्धिं च माहेति ॥ १२१ ॥

इष्टान्तशुद्धिरेषा प्रतिपादिता, उपसंहारस्तु उपनयस्तु सूत्र-
निर्दिष्टः सूत्रोक्तः ।

तच्छेदं सूत्रम्-

एमेण समणा मुत्ता, जे द्वाण संति साहुणो ।

विहंगमा व पुप्फेसु, दाणभत्तेमणे रया ॥ ३ ॥

एवमेव प्रकरणे एते ये अधिकृताः प्रत्यक्षेण वा परि-
क्रमन्तो दृश्यन्ते, ध्यायन्तीति भ्रमणास्तपस्यन्तीत्यर्थः ।
एते च तन्त्रान्तराया अपि भवन्ति । यथोक्तम्-“ निर्मा-
यसकनावस-गेहयस्माजीव पंचहा समणा । ” अत आह-मु-
क्ता बाह्यान्तर्येण ग्रन्थेन, ये लोके अर्हन्तीयद्वीपममुद्रपरि-
माणे, सन्ति विद्यन्ते, भवेन समयक्षेत्रे सदैव विद्यन्ते, इत्येत-
दाह-साधयन्तीति साधयः, किं साधयन्ति ? , ज्ञानाऽऽदीनि
गम्यते । अत्राऽऽह-ये मुक्तास्ते साधय एवेत्यत इदमयुक्तम् ।
अत्रोच्यते-इह व्यवहारेण निहृवा अपि मुक्ता जघनयेव, न च ते
साधय इति तद्व्यवच्छेदार्थत्वात्तत्र दोषः । आह-न च ते सदैव
सन्तीत्यनेनैव व्यवच्छिन्ना इत्युच्यन्ते, वत्समानतीर्थोपेक्षयैव
सूत्रमिति न दोषः । अथवाऽप्यथा व्याख्यायते-ये लोके सन्ति
साधय इत्यत्र य इत्युद्देशः, लोक इत्यनेन समयक्षेत्र एव
नान्यत्र, किम् ? , ज्ञानं-सिद्धिरुच्यते, तां साधयन्तीति शान्ति-
साधयः । तथा चोक्तं निर्युक्तिकारेण-“ संता विज्जंति त्ति य,
संति सिद्धिं च माहेति । ” इदं व्याख्यातमेव, विहङ्गमा इव
जमरा इव पुष्पेषु, किम् ? , दानजकैवणासु रताः, दानप्रहणादत्तं
गृह्णन्ति नादत्तं, भक्तप्रहणेन तदपि जक्तं प्राप्नुक, न पुनराधा-
कर्माऽऽदि, परणाप्रहणेन गवेयणाऽऽदित्रयपरिग्रहः, तेषु रथा-
नेषु रताः सक्ता इति सूत्रसमासार्थः । दश० १ अ० ।

(२१) विहङ्गमानां निकृष्टाऽऽयुक्त्वा इत्यमनेकप्रकारं विहङ्ग-
ममभिधाय प्रकृतोपयोगमुपदर्शयति-

इहं पुण अहिगारो, विहासगमणेहिं जमरोहिं (१२७)

इह सूत्रं, पुनः शब्दोच्चधारणे, इहैव, नान्यत्र, आधिकारः प्रस्ता-
पः प्रयोजनम् । कैरियाह-विहासगमनैराकाशगमनैः, अमरैः व-
दपदैरिति गाथार्थः ।

दाणेति दत्तमिहण, जत्ते जज मेव फासुगेहणया ।

एसणतिगम्मि निरया, उवसंहारस्स सुद्धि इमा ॥ १२८ ॥

दानेन सूत्रे दानप्रहणं दत्तप्रहणप्रतिपादनार्थम्, दत्तमेव
गृह्णन्ति नाऽऽत्तम् । जक्तप्रहणं भज सेवायामित्यस्य निष्ठास्त-
स्य भवति । अर्थश्चास्य प्राप्नुकप्रहणं प्राप्नुकमाध्याकर्माऽऽदिर-
दितं गृह्णन्ति, नेतरदिति । (पत्तण त्ति) पत्तणाप्रहणमेषणाजितये

गवेयणाऽऽदिलक्षणे, निरताः सक्ताः, उपसंहारस्योपनयस्य, शु-
द्धिरियं वक्ष्यमाणत्वात्तेति गाथार्थः ।

अवि भमरमहुयरिगणा, अविदिक्षं आविपंति कुसुमरसं ।

समणा पुण जगवंतो, नादिक्षं जोत्तुमिच्छंति ॥ १२९ ॥

अपि भ्रमरमधुकरिगणाः, मधुकरोग्रहणमिहापि स्त्रीसंग्रह-
णार्थम् । जानिसंग्रहार्थमिति खाम्ये । अविदक्षं सन्ते, किम् ? , आ-
पिबन्ति, कुसुमरसं कुसुमाऽऽस्य, भ्रमणाः पुनर्भगवन्तो नादत्तं
भोक्तुमिच्छन्तीति विशेषः । इति गाथार्थः ।

साम्प्रतं सूत्रेणोपसंहारविशुद्धिरुच्यते-कश्चिदाह-“ दाण-
भत्तेसणे रया ” इत्युक्तम्, यत एवमत एव भोक्तो भक्त्याकृ-
ष्टमानसस्तेभ्यः प्रयच्छन्त्याध्याकर्माऽऽदि । तस्य प्रहणे सर्वोपरो-
धः, भ्रम्रहणे च स्वधृष्यलाभ इति । अत्रोच्यते-वयं वेत्याह
सूत्रम्-

वयं च वित्तिं लब्धामो, न य कोइ उवहम्मइ ।

अद्वागनेसु रीयंते, पुप्फेसु भमरो जहा ॥ ४ ॥

वयं च वृत्तिं लप्स्यामः प्राप्स्यामस्तथा यथा न कश्चिदु-
पहन्यते । वत्समानैव्यक्तालोपस्यासकैर्कालिकन्यायप्रदर्शनाय ।
तथा चैते साधयः सर्वकालमेव यथाकृतेषु आत्मार्यमभित-
वन्ति तत्राहाराऽऽदिषु, रीयन्ते गच्छन्ति, वत्सन्ते इत्यर्थः । पुष्पेषु
जमरा यथा । इत्येतच्च पूर्वं भाषितमेवेति सूत्रार्थः ।

यतश्चैवमतो महुगारसमेत्यादि सूत्रम्-

महुगारसमा बुद्धा, जे जवंति अणित्तिसया ।

नाणा पिक्कया दंता, तेण बुद्धंति माहुणो, त्ति वेमि ॥ १३० ॥

मधुकरसमा भ्रमरतुल्याः, बुद्धयन्ते स्म बुद्धाः, अधिगत-
त्वा इत्यर्थः । एवंभूता इत्यत आह-ये भवन्ति वा अनिश्चि-
ताः कुलाऽऽविश्वप्रतिबद्धा इत्यर्थः ।

अत्राऽऽह-

अस्संजणहिं जमरं-हिं जइ समा संजणा खलु जवंति ।

एवं उवमं किञ्चा, नूणं अस्संजणा समणा ॥ १३० ॥

अस्ययैः कुतश्चिदप्यानवृत्ते, अमरैः पदपदैः, यदि समास्तुल्याः,
संयताः साधयः, खल्विति समा एव भवन्ति । ततश्चासंक्षिप्ता-
ऽपि, ते अत एवेनामित्रप्रकारामुपमां कृत्वा इदमापद्यन्ते
नूनमसंयताः भ्रमणा इति गाथार्थः ।

एवमुक्ते सत्यादाऽऽचार्यः, एतच्चार्थयुक्तम्, सूत्रोक्तविशेषणतिर-
स्कृतत्वात्, तथा च बुद्धप्रहणादसक्ता नो व्यवच्छेदः, अनिश्चित-
प्रहणात् त्वसंयतत्वस्येति ।

निर्युक्तिकारस्त्वाह-

उवमा खलु एम कया, पुब्बुत्ता देसलक्खणोत्तया ।

अणिययवित्तिनिमित्तं, अहिंसअणुपालणद्वया ॥ १३१ ॥

उपमा, खल्वेवा, मधुकरसमेत्यादिरूपा, कृता, प्रोक्ता, पू-
र्वोक्तम्, देशसकृणोपनयात् देशसकृणोपनयेन, यथा चन्द्रमु-
खी कम्पेति, सूनीयार्था खलु पञ्चमी । इयं आनियतवृत्तिनिमित्तं
कृता अहिंसाऽनुपालनार्थमिव च भावयत्येवेति गाथार्थः ।

जह कुपगणा उ तह नग-रजागवया पयणपायणसहावा ।

जह भमरा तह सुणिणो, नवरि अदत्तं न भुजंति ॥ १३२ ॥

यथा क्रुमगणा वृक्षसंघाताः, स्वभावत एव पुष्पफलमन्वभा-
वास्तथैव नगरजनपदा नगराऽऽदिसंघाताः, स्वयमेव पञ्चनपाच-

नस्वभावा वर्तन्ते, यथा झमरा इति जायार्थं वक्ष्यति । तथा मुनयो, नवरमेतावाप्तिशब्दः--अदृष्ट स्वामिभिर्न मुञ्चन् इति गाथायः ।

अमुमेवार्थं स्पष्टयति-

कुसुमे सदावकुल्ले, आहारंति भमरा जह्नु तत्रा उ ।

भक्तं महावसिष्ठं, समणसुविद्विद्या गवेसंति ॥ १३३ ॥

कुसुमे पुष्पे, स्वभावकुल्ले प्रकृतिविकसिते, आहारयन्ति कुसुमरस पिबन्ति, झमरा मधुकराः, यथा येन प्रकारेण कुसुम-पीडामनुपादयन्तः, तथा तेनैव प्रकारेण, भक्तमोदनाऽऽदि, स्वभावसिद्धमात्मार्थं कृत्वा, उद्गमाऽऽदिदोषराहितमित्यर्थः । अमणाश्च ते सुविद्विताश्च भमणसुविद्विताः, शोभनानुष्ठानवन्त इत्यर्थः । गवेसयन्ति अन्वेषयन्तीति गाथार्थः ।

साध्वन्तं पुर्वोक्तो यो दोषो मधुकरसमा इत्यत्र, एतत्परिजि-दीप्यैव बाधनोपसंहारः क्रियते तदुपदेश्यसाह-

उवमंहारो भमरा, जह्नु तह समणा वि अवहज्जिवंति ।

दंतं ति पुण पयम्भी, नायव्वं वक्खसेमपिणं ॥ १३४ ॥

उपसंहार उपनयः, झमरा यथा अवधर्जाविनः, तथा भम-णा अपि साधवोऽप्येतावन्तैर्वांशेति गाथावार्थः । इत्यत्र झम-रसाधूनां नानात्वमवसेवम् । यत आह सूत्रकारः--"नानापिण-रवा वता" इति । नानाऽनेकप्रकाराभिप्रहविशेषात्मनिगृह्य-रशास्त्रप्रहणाच्च पिणर आहारपिणरः, नाना आऽसौ पिणरश्च नानापिणरः, अन्तर्प्रान्ताऽऽदिर्वा, तस्मिन् रता अनुव्रगवन्तः । बाप्ता इन्द्रियनोऽन्द्रियदमेन । अनयोश्च स्वरूपमधस्तपसि प्र-तिपादितमेव; अत्र अप-यस्तगाथाचरमद्वन्द्व्यावसरः । बाप्ता इ-ति पुनः पदे सौत्रे । किम्? कृतव्यो वाक्यदोषोऽप्यनति गाथार्थः ।

किंविशिष्टो वाक्यशेषः, दान्ता ईयाऽऽदिसमिताश्च-

तथा चाऽऽह-

जह्नु इत्येव इरियाइ-एमु मव्वस्मि दिक्खियपयारे ।

तसयावरचूपद्वियं, जयंति मव्वनावियं साह ॥ १३५ ॥

यथाऽत्रैवाधिकृताध्ययने झमगेपमवैषणासमिनौ यन्ते, तथा ईयाऽऽदिविषया तथा सर्वस्मिन् दक्षितप्रचारे साधवाचरित-व्य इत्यर्थः । किम्? अलस्यावरचूर्वाहितम्, यतन्ते सद्भाविक पारमार्थिक साधव इति गाथार्थः ।

अन्ये पुनरिदं गाथादलं निगमने व्याख्यायन्ति, न च तद्व-तिचारः, यत आह-

उवमंहारविमुद्धी, एम समत्ता उ निगमणं तेणं ।

वुच्चंति माहुणो सी, जेणं ते महुरसमाणा ॥ १३६ ॥

उपसंहारविमुक्तिरेवा समाप्ता तु, अधुना निगमनावसरः, त-च्च सौत्रमुपदर्शयति, निगमनमिति छारपरामर्शः । तेनोच्यन्ते साधव इति, येन कारणेन ते मधुकरसमाना उक्त्यायन ज-मरतुल्या इति गाथार्थः ।

निगमनार्थमेव स्पष्टयति--

तम्हा दयाऽऽङ्गुणसु-द्विपिं भमरो व्व अवहविचीहि ।

साहूहि साहिओ सी, उकिट्ठं पंगलं धम्मो ॥ १३७ ॥

तस्माद्दयाऽऽङ्गुणसुखिनैरादिशब्दात्सत्याऽऽदिपरिग्रहः । झ-मर इत्याश्रयवृत्तिभिः कैः? साधुभिः साधितो निष्पादितः, उ-

त्कष्टं मङ्गलं प्रधानं मङ्गलं, धर्मः प्राकृतिकपितृशब्दार्थः । इति गाथार्थः ॥ १३७ ॥

इदानीं निगमनविशुद्धिमभिधातुकाम आह-

निगमणसुद्धी तित्थं-तरा वि धम्मत्थमुज्जुया विहरे ।

जन्नइ कायाणं ते, जयणं न मुणंति न करेति ॥ १३८ ॥

निगमनशुद्धिः प्रतिपाद्यते । अत्राऽऽह-तीर्थान्तरीयाः चरकपरि-वाजकाऽऽद्यः किम्? धर्मार्थं धर्मायोग्यता उच्यता विहरन्ति, अ-तस्तेऽपि साधव एवेत्यभिप्रायः । जययन्तेऽत्र प्रतिवचनम्-का-यानां पृथिव्यादीनां ते चरकाऽऽद्यः, किम्? यतनां प्रयत्नकरण-सङ्गणो, न मन्वन्ते न जानन्ति, न मन्वन्ते वा, तथाविधाऽऽगमा-ऽऽध्वनाश्च कुर्वन्ति परिज्ञानाभावाद्भावितमेवेदमधस्तादिति गाथाऽर्थः ॥ १३८ ॥

किं च-

न य उगमाइमुद्धं, भुंनंतो मङ्गगा वणुवरोही ।

नेव य तिगुत्तिगुत्ता, जह माह निच्चकात्तं पि ॥ १३९ ॥

न चोक्तमादिशुद्धं उज्जने, आदिशब्दादुत्पादनाऽऽदिपरिग्रहः । मधुकरा इव झमरा इव सर्वानामनुपरोधिनः सन्तो नैव च वि-गुत्तिगुत्ता यथा साधवो नित्यकात्तमपि । एतदुक्तं नवति-यथा सा-धवो नित्यकात्तं विगुत्तिगुत्ता एवं तेन कदाचिदपि तत्परि-ज्ञानशून्यत्वात्तस्माच्च एते साधवः । इति गाथार्थः ॥ १३९ ॥

साधव एव तु साधवः, कथम्? यतः-

कायं वायं च मणं, इंदियाइं च पंच दमयंति ।

धारंति बंधचरं, संजमयंती कमाणं य ॥ १४० ॥

कायं, वाचं, मनश्च, इन्द्रियाणि च पञ्च दमयन्ति । तत्र काये-न सुप्तमाहितपाणिपादस्तिष्ठन्ति, गच्छन्ति वा । वाचा निष्प्र-योजनं न ब्रुवन्ते, प्रयोजनेऽप्यालोक्य सर्वानुपरोधिनः । मनसा अकृणन्मनोनिरोधं, कृणन्मनोदोरणं च कुर्वन्ति । इन्द्रियाणि पञ्च दमयन्ति, इष्टानिष्टविषयेषु रागद्वेषाकरणेन । पञ्चैतं साह-स्यपरिकल्पितैकादशेन्द्रियव्यवच्छेदार्थम् । तथा च-वाक्पाणि-पादपायूरस्थमनांस्त्रीन्द्रियाणि नेषाम्माति । धारयन्ति ब्रह्मचर्यम्, सकलगुणपरिपालनात् । तथा संजमयन्ति कषायार्थं, अनुद-येनोदयविकलीकरणेन च । इति गाथार्थः ॥ १४० ॥

जं च तवे उज्जुत्ता, तेणमिं साहुन्नखवणं पुणं ।

तो साहुणो ति भन्ने-त्ति साहवो निगमणं चेयं ॥ १४१ ॥

यच्च तपसि प्राग्गणितस्वरूपे, किम्? उच्यता तेन प्रकारेणैव साधुवृत्तं पूर्णमविकलम्, कथम्? अनेन प्रकारेण साधवस्त्य-पन्नर्गमात साधवः । यतश्चैवं ततः साधव एव भण्यन्ते साधवो, न चरकाऽऽद्य इति । निगमनं चेतत् । इति गाथार्थः ॥ १४१ ॥ इत्यमुक्तं दशावयवम् । प्रयोगं त्वेव वृत्ता दर्शयन्ति-अहिंसाऽऽ-दिलक्षणधर्मसाधकाः साधव एव, स्वावरजङ्गमज्ञानोपरोधपरिहा-रित्वात्, तदन्त्यैवाधपुरुषवत् । विगको दिग्गम्यगमिभ्युन्मौताऽऽ-दिषत् । उह्यं स्वावरजङ्गमज्ञानोपरोधपरिहारिणस्ते उभयप्रसि-द्धैर्विधपुरुषवद्विंसाऽऽदिलक्षणधर्मसाधका इष्टाः । तथा च सा-धवः स्वावरजङ्गमज्ञानोपरोधपरिहारिण इत्युपनयः । तस्मात्स्वा-वरजङ्गमज्ञानोपरोधपरिहारित्वासे अहिंसाऽऽदिलक्षणधर्मसा-धकाः साधव एव इति निगमनम् । एताऽऽदिशुद्धयस्तु निर्दिशता

एवेति न प्रतप्यन्ते, पचमथाधिकारद्वयवशात्पञ्चाययवशावय-
वाभ्यां वाक्याज्यां व्याख्यातमध्ययनम् । दृश० १ अ० ।

“ पद्मिपुष्पधम्मविषय-संगेण इह अनरायविवराओ ।
जीवा ण हन्ति नियमा, तो जसो तस्य कायधो ॥
जत्र धम्माव सोहंभो, धम्मेण हन्ति सयत्तस्सिद्धिओ ।
धम्मेण पचमकथं, तसो सविग्गए भाणयं ॥ ”
दृश० १ तत्र ।

“ भद्रा सयत्तं किरियं, कुणनि मुणियो सिग्गयमेव मया ।
तं पुण सत्तइ गयमय-सरागवोसेण धम्मेण ॥ १३ ॥
धम्मेण सरागेण च, लज्जइ सग्गाइय फलं सो वि ।
जायइ परंपराए, नियमेण सुक्खदेउ सि ॥ १४ ॥
धम्माओ धणसानो, सि जं पि वुत्तं तयं पि न हु जुत्तं ।
मद्वो वि हु पुरिसत्थो, धम्माव विव जओ भाणया ॥ १५ ॥ ”

उक्तं च-

“ अनदो धनार्थिनां धर्मः, कामदः सर्वकामिनाम् ।
धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥ १६ ॥ ” ध० २० ।
“ धर्मोऽयं धनवज्जमेधु धनदः कामार्थिनां कामदः,
सौभाग्यार्थिषु तपस्यः किमपवा पुत्रार्थिनां पुत्रदः ।
राज्यार्थिष्वपि राज्यदः किमपर नानाविकल्पैर्नृणां,
तत्किं यन्न ददति किं च तनुने स्वर्गापवर्गोऽपि ॥ १७ ॥ ” ध० २० ।
“ धर्मोऽऽख्यः पुरुषार्थोऽयं, प्रधान इति गीयते ।
पापसत्कं पशोस्तुल्यं, धिग्धर्मरहितं नरम् ॥ १ ॥ ”
स्था० ३ टा० ३ अ० ।

(२२) धर्मस्य मोक्षकारणत्वं यथा-

भंखाय पेसत्तं धम्मं, दिट्ठिं परिनिव्वुडे ।

उवसग्गेऽहियामित्ता, आमोक्खाए परिव्वण ॥ १७ ॥

मंखायेति सम्भक्तं ज्ञात्वा स्वसंमत्या, अन्यतो वा भ्रष्टा (पे-
सत्तं सि) मोक्षगमनं मन्यनुकूलं किं तद् ? धर्मं भुतचारित्राऽऽख्यं,
दृष्टिमान् सम्यक्दर्शनी, परिनिवृत्त इति कथाबोपशमाच्छेती-
भूतः परिनिवृत्तकल्पो वा । उपसर्गाननुकूलप्रतिकूलान्, स-
म्यक् नियम्याधिनष्टाऽऽमोक्षाय मोक्षं यावन् परि समन्ताद्
वज्रं संवमानुष्ठानेन गच्छेदिति ॥ २२ ॥ सूत्र० १ अ० ३
अ० ४ उ० ।

अपि च-

धम्मस्म य पारए मुणी, आरंजम्म य अंतए उिण् ।

सोयंति य ण ममाइणो, णो लवंपति णियं परिग्गहं ॥ १८ ॥

धर्मस्य भुतचारित्रजैर्दमिष्य, पारं गच्छतीति पारगः भिक्षा-
न्पारगामो, सम्यक् चारित्राऽनुष्ठायी वेति । चारित्रमभिज्ञायाऽऽ-
ह-आरंजमस्य सावधानुष्ठानरूपस्यान्ते पर्यन्ते तत्रभावकूपे, स्थि-
तो मुनिर्जयति । यं पुनर्नैव भवति, ते अकृतधर्माः मरणे दुः-
खे वा समुत्थिते आत्मानं होचन्ति । एषमिति वाक्यासङ्कारे ।
यदि च इष्टमरणाऽऽदिवर्थाशे वा (ममाइणो सि) ममेष्टमह-
मस्य स्थामात्येषमध्यवसायिनः होचन्ति । होचमाना अप्येते
निजमात्मीयं परि समन्ताद् गृह्णते आत्मसात्क्रियत इति प-
रिग्रहो हिरण्याऽऽदिरिष्टस्वजनाऽऽदिर्वा, नष्टं मृतं वा, न लज्जने
न प्राप्नुवन्तीति । यदि वा धर्मस्य पारगं मुनिमारम्भस्याऽन्ते
व्यवहारतमनमागत्य स्वजना मातापित्रादयः होचन्ति सम-

त्वयुक्ताः स्नेहास्त्रयः, न च ते लभन्ते निजमप्यात्मीयपरिग्रह-
ज्ज्ञा गृहीतमिति । अत्रान्तरे नागार्जुनीयास्तु पठन्ति-

“ सोकणं तयं उवच्चियं, केइ गिह । विग्गेण उट्ठया ।

धम्मस्मि अणुत्तरे मुणी, न पि जिण्णिज्ज इमेण पडिए ॥ १९ ॥ ”

सूत्र० १ अ० ३ अ० २ उ० ।

किं चान्यत्-

जे धम्मं सुद्धमक्खंति, पद्मिपुष्पमणेत्तिसं ।

अणोलिमस्म जं उाणं, तस्स जम्मकहा कओ ? ॥ २० ॥

ये महापुरुषा बीतरागाः करतलाऽऽमलकवत्सकलजगद्दृष्टार-
स्त एवभूताः परहितैकरताः शुद्धमवदात सर्वोपाधिबिभु-
द्धम्, धर्ममाख्यान्ति प्रतिपादयन्ति, स्वतः समाचरन्ति च । प्र-
तिपुण्यमायतचारित्रसङ्गाथास्त्वं यथाख्यातचारित्ररूपं वा ।
अनीदृशमन्यसदृशं धर्ममाख्यान्त्युपतिष्ठन्ति । तत्रैवमनीदृश-
स्यानन्यसदृशस्य ज्ञानचारित्रोपेतस्य यत् स्थानं सर्वद्वन्द्वा-
परमरूपं तद्वशास्तस्य कुतो जन्मकथा-जातो मृतो वेत्तेवंप्रका-
शया, स्वप्नान्तरेऽपि तस्य कर्मबीजानांवात् कुतो विद्यत इ-
ति । तथोक्तम्-“ दग्धे बीजे यथाऽभवत्, प्रादुर्भवति नाह-
कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाहकुरः ” ॥ १ ॥
इत्यादि ॥ १६ ॥

किञ्चान्यत्-

कओ कयाइ मेधावी, उप्पज्जंति तहागया ।

तहागया अप्पडिवा, चक्खुं होगस्सऽणुत्तरा ॥ २० ॥

कर्मबीजानांवात्कुनः कस्मात्कदाचिदपि मेधाविनो ज्ञानाऽऽम-
कास्तथा पुनरावृत्त्याऽऽगतास्तथागताः पुनरस्मिन् संसारेऽशु-
चिर्गर्जाधाने समुत्पद्यन्ते, न कथाऽऽत्कदाचित्कर्मोपादानाभा-
वात्तुपपन्त इत्यर्थः । तथा तथागतस्मार्थैकज्ञधराऽऽद्यां न
विद्यन्ते प्रतिज्ञानिदानवचनरूपा यथा ते प्रतिज्ञानिदाना नि-
राशनाः सरसिद्वितकरणाद्यता अनुसरन्तान्त्वावुत्तरलोक-
स्य जन्तुगणस्य सत्त्वसर्धनिरूपणकारणतश्च भूता हितादि-
तमासर्गारहारं कुर्वन्तः सकललोकलाचनभूतास्तथागताः
सर्वज्ञा भवन्तीति ॥ २० ॥ सूत्र० १ अ० १५ अ० । (आपम्बु
वृद्धधर्मा यो गसंप्रहायेति ‘ आवर्द्ध ’ शब्दे द्वितीय-
भागे ३४५ पृष्ठे गता) धर्मोऽऽख्यान्तं तु यथा पिबद्दीना-
मुपकारस्तथा नान्यथा । ‘ (सो गंतिय ’ शब्दे खेदं वक्ष्यते)
केवलप्रज्ञसधर्मस्य अभ्रणता दुर्लभा । यतोऽत्राचि-“ सुसहा
सरलोयसिरी, रथणायरमेहत्ता मदी सुलहा । निधुसुह-
जाणपरुई, जिणवयणसुरं अयं दुलहा ॥ १ ॥ ” इति । भु-
तस्य वा अज्ञानता दुर्लभा । उक्तं च-“ आहवस्य स-
वणत्तं, सत्ता परमदुल्लहा । मोक्खा नेयाउयं मग्गं, वड्ढे प-
रिमस्सइ ” ॥ १ ॥ इति । स्था० ६ टा० ।

उक्तं च-

“ लब्धं सुरसामित्तं, लज्जइ पट्टमपणं न संवेदो ।

इहो नवरि न लज्जइ, जिण्णिद्वरदेसिओ धम्मो ॥ १ ॥

धर्मो परिचितकथो, लब्धं कथावि निरयदुक्खमया ।

जो निअवसुसहावो, सो धम्मो दुल्लहो लोए ॥ २ ॥

नियवन्धुधम्मसवणं, दुल्लहं वुत्तं जिण्णिद्वराणा य ।

अनप्कासणमेग-सं हन्ति केत्तसि चोराण ॥ ३ ॥ ” अष्ट० ३
अष्ट० ।

" एसो य असइ वोसा-सेवणओ धम्मवज्जुचिन्ताणं ।
ता धम्मे जइवध्मं, सम्मं सह धारपुरेसिदि" ॥ १ ॥ इति ।
स्या० ६ वा० ।

(१३) मनुजमवदुर्लभमुक्त्वा तदवासावनुत्तरोत्तरगुणा-
वाप्तिरिति दुरापेक्षयाह-

अहीणपंचिदियत्तं पि से लहे,
उत्तमधम्मसुती हु दुल्लहा ।
कुत्तिस्थणिमेवए जणे,
समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १७ ॥
लप्पूण वि उत्तमं सुइं,
मइहणा पुणरावि दुल्लहा ।
मिच्छत्तणिमेवए जणे,
समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १८ ॥
धम्मं पि हु सदइहता,
दुल्लहया कारण कामया ।
इह कामगुणेहं मुच्चिया,
समयं गोयम ! मा पमायए ॥ १९ ॥

कथञ्चिद्दीनपञ्चेन्द्रियतामप्युक्त्यायतोऽतिदुर्लभमपि स
र्वात जन्तुर्लभत प्राप्नुयान्, तथाऽप्युत्तमः प्रधानो यो
धर्मस्तस्य धृतिराकर्षणा या सा तथा, दुरवधारणे, भि-
न्नक्रमश्च । ततो दुर्लभैव, किमिति ? यतः कुत्सितानि च तानि
नीर्धानं च कुनीर्थानि शाक्योलुकाऽऽदिप्रकृतानि, तानि वि-
द्यन्ते येषामनुष्ठेयतया स्वीकृतत्वात्ते कुनीर्थिनः, ताञ्जितरां मे-
घने यः कुनीर्थिनश्चको अनो लोकः, कुनीर्थिनो हि यशःस-
त्काराऽऽद्येविणो यद्वेष प्राणिप्रियं विषयाऽऽदि, तदेवोपदिशन्ति,
तस्मींस्कृतानप्येवंविधत्वात् । उक्तं हि-"सत्कारयशोस्त्राभा-
यि-
निश्च मूढैरिहान्यतीर्थकरैः । भवसादितं जगदिदं, प्रियाय-
पथ्याऽनुपदिशक्तिः ॥ १ ॥" इति सुकरैव तेषां सेवा, तस्मै-
मात्रं कुत उत्तमधर्मभुतिः ? पठ्यते च-"कुत्तिस्थणिसेवए
जणे" इति स्पष्टम् । एव तद्दुर्लभत्वमवधार्य समयमपि गौतम !
मा प्रमादीः । किं च-लब्ध्वाऽपि उत्तमधर्मविषयत्वादुत्तमां तां
भूमिमुत्कृष्टां, अरुणं तत्त्वविरुपं, (पुनराविस्ति) पुनरपि
दुर्लभं दुरापमपि । इदं हेतुमाह-मिथ्याभावो मिथ्यात्वम्-
अतस्त्वेव तत्त्वप्रत्ययरूपं, तन्निवेदने यः स मिथ्यात्वनिषेधकः,
अनो लोकोऽनादिज्ञवाच्यस्ततया गुरुकर्मतया च तत्रैव च
प्रायः प्रवृत्तेः । यत एवमनः समयमपि गौतम ! मा प्रमादीः । अ-
न्यथा-धर्मं प्रकृतात् सर्वरूपणीतम्, अपिभिन्नक्रमः । दुर्वाक्यास-
ङ्कारे । ततः अद्वयोऽपि कर्तुमभिलषन्तोऽपि दुर्लभकाः का-
येन शरीरेण, उपलक्षणत्वात्प्रमत्ता वाचा च स्पर्शका अनुष्ठाता-
रः । कारणमाह-इहास्मिन् जगति कामगुणेषु मूर्च्छिता मूढाः,
गृक्षिमन्त इत्यर्थः । अन्तश्च इति शेषः । प्रायेण ह्यप्येवमेव विषये-
ष्वभिष्वङ्गः प्राणिनाम्, यत उक्तम्-"प्रायेण हि यदपश्यं, तदेव
याऽऽतुरजनप्रियं भवति । विषयाऽऽतुरस्य जगत्-स्तथाऽनु-
कूलाः प्रिया विषयाः ॥ १ ॥" पाठास्मरतः-कामगुणैर्मूर्च्छिता इव
मूर्च्छिताः विलुप्तधर्मविषयचैतन्यत्वात् यतश्चैवमतो दुरापा-
मिमाप्रविकल्पा धर्मसामग्रीमवाप्य समयमपि गौतम ! मा
प्रमादोरिति । उच्च० पाई० १० अ० । स्या० ।

(२४) पञ्चोच्युतस्यैहिकं दोषमाह-
धम्माओ जहं मिरिओवेअं,
लप्पुगि विज्जायपिविऽप्यतेअं ।
हीमेति णं कुट्ठिदिअं कुसीला,
दाहदिअं घोरविसं व नागं ॥ १२ ॥

धर्मात् धमणधर्मतः, जहं व्युत्तं, धियाऽप्येतं तपोलक्ष्या अ-
पगतं, यद्वाग्निमग्निष्टोमानिलं, विध्यातमिष यामावसानेऽल्प-
नेजसम्, अल्पशब्दो भावतेजःशून्यं मल्लकद्वयमित्यर्थः, ही-
लयन्ति कर्षयन्ति, पतितस्त्वमिति पञ्चकस्याऽपस्त्राणाऽऽदि-
ना, एनमुक्त्वाकान्तं, कुर्विहतमुक्त्वाकमणावेव दुष्टानुष्ठायिनं, कु-
र्वाणास्तत्सङ्कोचिता लोकाः, स एव विशेष्यते-(दाहद्वियं
ति) प्राकृतशैत्या उद्धृतवद्भुक्तातद्वद्, घोरविषमिष रौ-
द्रविषमिष, नागं सर्पं यद्वाग्निस्पर्शोपमानं, लोकनीत्या प्र-
धानभावाद्प्रधानभावव्यापनार्थमिति सूत्रार्थः ॥ १२ ॥

एवमस्य जहंशोलस्यैधतयैहिकं दोषमभिधाय ऐहिकाऽऽमु-
ष्मिकमाह-

इदेव धम्मो अगमो अकित्ती,
दुल्लामधिज्जं च पिहजणम्मि ।
बुधस्स धम्माओ अहम्मसेविणो,
संजिणवित्तस्स य हिट्ठो गइ ॥ १३ ॥

इदं हेतुमाह-एवाधर्म इत्ययमधर्मफलं कथयन्ति, यदुताय-
शः अपराक्रमकृतं न्यूनत्व, तथा-अर्कातिरिक्तानुपुण्यफलप्रवा-
हरूपा, तथा-दुर्लभमेव च 'पुराणः पतितः' इति कुम्भितनाम-
धेय च । केषांहाह-पुण्यजने सामान्यलोकेऽप्यास्तां विशिष्टलो-
के, कस्येत्याह-व्युत्तस्य धर्मात्, उत्तमजितस्येति भावः । तथा-
अधर्मसंविनः कलत्राऽऽदिनिमित्तं षट्कायोपमर्दकारिणः, तथा-
संभ्रमवृत्तस्य आश्रमनीयस्मरितत्वारिष्यस्य च क्रिष्टकर्म-
बन्धनात् अधस्तादतिर्नरकेषूपपात इति सूत्रार्थः ॥ १३ ॥

अस्यैव विशेषप्रत्यपायमाह-

जुजितु जोगाई पसणवेअसा,
तहानिहं कहु असंजमं बहु ।
गइं च गच्छे अणभिजिअं दुहं,
बोही अ से नो सुलजा पुणो पुणो ॥ १४ ॥

स उत्तमजितो भुक्त्वा भोगान् शब्दाऽऽदीन्, प्रसन्नचेतसा धर्म-
निरपेक्षतया प्रकटेन चित्तेन, तथाविधमहोचितधर्मफलं, कृत्वा-
ऽभिनिर्वृत्त्य, असंयमकृत्वाचारम्भरूपं, बहुमलमोषात् प्रभूतं, स
इयं भूतो नूतः सन्, गतिं च गच्छत्यनभिध्यात्वा अनिध्यात्वा,
इष्टानिष्टामित्यर्थः । काश्चित् सुखाऽप्येवंभूता भवत्यत आह-
दःखां प्रकृत्यैवासुन्दरां दुःखजननीं, बोधिध्यासौ जितधर्म-
प्राप्तिध्यास्योन्नतकान्तस्य न सुत्रभा पुनः पुनः प्रचूनेन-
पि जन्मसु दुर्लभैव, प्रवचनविराधकत्वादिति सूत्रार्थः ॥
यस्मादेवं तस्मादेवं तदुत्पन्नदुःखोऽप्येतदनुचित्य नोत्तम-
जादित्याह-

इमस्म ता नेरइ अस्स जंतुणो,
दुहोवणीअस्स किन्नेमवत्तिणो ।

पलिओवमं छिज्जइ सागरोवमं,

किमंग ! पुण मज्झ इमं मणोदुहं ॥ १५ ॥

अस्य तावदित्यात्मन एव निर्देशः, नारकस्य जन्तोः, नरक-
मनुप्राप्तस्येत्यर्थः । दुःखोपनीतस्य सामान्येन प्राप्तदुःखस्य,
क्रूरवृत्तेः-एकान्तकेशवेष्टितस्य सतो, नरक एव पत्योपमं की-
यते, सागरोपमं च यथाकर्मप्रत्ययम्, किमङ्ग ! पुनर्ममैव संय-
मगतिनिष्पन्नं मनोदुःखं तथाविधकेशशरीररहितम्, पतत्-
क्षीयत एवेतत्तु चिन्तनेन नोत्पन्नजित्तर्थास्ति सूत्रार्थः ॥१५॥

विशेषेणेतदेवाऽऽह-

न मे चिरं दुक्खमिणं भविस्मई,

असासया भोगपिवाम जंतुणां ।

न चे सरीरेण इमेणऽवस्मई,

अवस्मई जीविअपज्जवेण मे ॥ १६ ॥

न मम चिरं प्रचूतं कामं दुःखमिदं संयमारतिलक्षणं जविष्य-
ति । किमिष्यत आह-अशाश्वतो प्रायो यौघनकालावस्थापि-
नी, भोगपिपासा विषयतृष्णा, जन्तोः प्राणिनः । अशाश्वतो-
त्ये एव कारणान्तरमाह-न चेच्छरीरेणाप्यनेनापयास्यति न
यदि शरीरेणानेन कारणभूतेन बुद्धस्यापि सतोऽपयास्यति,
तथाऽपि किमाकुलत्वं यतोऽपयास्यति जीवितपर्यायेण जी-
वितस्यापगमेन, मरणेनेत्येवंनिश्चितः इत्यादिति सूत्रार्थः ॥१६॥

अस्यैव फलमाह-

अस्सेवमप्पा उ इविज निच्छओ,

अइज्ज देहं न दु धम्मसासणं ।

तं तारिसं नो पइअंति इदिआ,

उभेति वाया न सुदंणं गिरिं ॥ १७ ॥

वक्ष्येति साधोः, यत्रमुकेन प्रकारेण, आत्मा, तुशब्दस्यैव-
कारार्थत्वात् आत्मैव, भवेन्नभिधितो ददः, स त्यजेद्देहं क्वचि-
क्षिप्ते उपस्थिते, न तु धर्मशासनं न पुनर्धर्मज्ञानमिति, तं
तादृशं धर्मनिश्चितं, न प्रचालयन्ति सयमस्थानात्त कम्पय-
न्मीन्धियाणि चक्षुरादीनि । निदर्शनमाह-उत्पन्नद्वया इव
संपतपवना इव सुदर्शनं गिरिं मेरुम् । एतदुक्तं भवति-य-
था मेरुं याता न चालयन्ति तथा तमपीन्धियाणीति सू-
त्रार्थः ॥ १७ ॥

उपसंहरकाह-

इत्थेव संपस्मिअ बुद्धिं नरो,

आयं उवायं विधिहं विआणिआ ।

काएण वाया अदु माणसं,

तिगुत्तिगुत्तो जिणवयणमहिद्धिजासि ॥ १८ ॥

इत्येवमध्ययनोक्तं पृथग्विध्याऽऽदि संप्रव्याऽऽदित आरभ्य
यथावद् दृष्ट्वा बुद्धिमाश्रयः सम्यक् बुद्धिपुत्रः, आयमुपायं
विधिं विज्ञाय, आयः सम्यग्ज्ञानाऽऽदेः, उपायस्तत्साधन-
प्रकारः कार्त्तव्यनयाऽऽदिविधिबोधमेकप्रकारस्तं ज्ञात्वा, किमि-
त्याह-कायेन, वाचा, अथ-मनसा, त्रिजिरपि करणीयथाप्रवृत्तौ।
त्रिगुत्तिगुत्तः सन् जिनवचनमर्हदुपदेशमधितुष्टु यथाश-

क्ति तदुक्तैकक्रियापासनपरो भूयात्, भवाय सिद्धौ त-
त्ततो मुक्तिसिद्धेरिति सूत्रार्थः ॥ १८ ॥ दश० १ सू० ।

(२५) किमभिसम्भ्य धर्ममाचक्षीतेति दर्शयति-

दयं भोगस्स जाणित्ता पाईणं पमीणं दाट्ठिणं
उदीणं आइक्खे विजण् किट्ठे वेदवीं से उट्ठिण्णु वा अ-
ण्णट्ठिण्णु वा सुस्ससमाणेसु पवेदण् संति विरति उवसमं
णिट्ठ्ठाणं सोयवियं अज्जवियं मइवियं भाघवियं अणऽव-
त्तियं सव्वेसि पाणाणं सव्वेसि जूयाणं सव्वेसि जीवाणं
सव्वेसि सत्ताणं अणुवीइ भिक्खू धम्ममाइक्खेज्जा ।

इयां कृपां लोकस्य जन्तुलोकस्योपरि द्रव्यतो ज्ञात्वा, क्षेत्रतः
प्राचीनं, प्रतीचीनं दक्षिणमुदीचीनम्, अपरानपि दिग्दिशभागान-
निसमीक्ष्य सर्वत्र इयां कुर्वन् धर्ममाचक्षीत, कामनो पावज्जीवं,
भावतोऽरकोऽद्विष्टः कथमाचक्षीत ? तद्यथा-सर्वे जन्तवो दुःख-
द्विष्टः सुखमिष्टस्तत्र आत्मोपमया सदा दृष्टव्या इति । उक्तं च-"त-
त्परस्य संख्या-स्यतिकूलं यदात्मनः । एव सप्रदिको ध-
र्मः, कामादभ्यत् प्रवर्त्तते ॥ १ ॥" इत्यादि । तथा धर्ममा-
चक्ष्णो विभजेत् स्वयंक्षेत्रकालभावभेदेराक्षेपितयादिकथावि-
शेषैर्वा प्राणातिपातमृषायादास्ताऽऽज्ञानमैधुनपरिग्रहप्राप्तिभो-
जनविरतिविशेषैर्वा धर्मं विभजेत्, यदि वा कोऽय पुरुषः
कं नतो देवताविशेषमभिगृहीतोऽनजिगृहीतो वा एव वि-
जजेत, तथा कीं संयेव प्रतानुष्ठानफलं, कोऽसौ कीं संयेव ? वेदवि-
दागमविदिति । नागार्जुनीयास्तु पठन्ति-" जं लसु भिक्खू व-
दुस्सुए वज्जागमे आहरणहेउकुपले धम्मकहासजिसप-
णो केसं कामं पुरिसं समासज्ज कहंये पुरसे क वा दुरि-
सणमभिसंपक्खो एव पुण्ण जानीए पन्तु धम्मस्स आघवित्त-
ए ।" इति कण्ठ्यम् । स पुनः केषु निमित्तजनेषु कीर्तयेदि-
त्याह-(से उट्ठिण्णु वा इत्यादि) स आगमवित् स्वसम-
वपरसमयक उत्तिष्ठेषु वा भावोत्थानेन यतिषु, आश-
ब्द उत्तरापेक्षया पक्षान्तरद्योतकः । पार्श्वनाथशिष्येषु अनुया-
योत्थितेष्वेव, वर्त्तमानतीर्थाऽऽचार्याऽऽदिः पञ्चयामं धर्मं प्रवे-
दयेदिति स्वशिष्येषु वा सद्गोत्थितेष्वज्ञानज्ञापनाय धर्मं प्र-
वेदयेदिति । अनुत्तिष्ठेषु वा भाषकाऽऽदिषु शृङ्खलमाणेषु धर्मं
भोतुमिच्छन्सु गुर्वदेः पर्युपासितं कुर्वन्सु वा संसारोत्त-
रणाय धर्मं प्रवेदयेत् । तत्किंभूतं प्रवेदयेदित्याह-"संति" इ-
त्यादि, यावत् " भिक्खू धम्ममाइक्खेज्जा " शमन शान्तिर-
हिंसेत्यर्थः । तामाचक्षीत, तथा विरतित्, अनेन च मृषायादाऽऽदि-
शेषजनसंग्रहः । तमुपशम कोऽजयाद् अनेन खोसगुणसंग्रहः, त-
था निर्वाणनिर्वाणं मूलगुणोत्तरगुणयोरैहिकाऽऽमुष्मिकफलभू-
तमाचक्षीत । तथा, शौचं सर्वोपाधिगुणस्त्वं निर्वाण्यजनधा-
रणं, तथा आर्जवं मायावकतापरित्यागात्, तथा मार्दवं मान-
स्तब्धतापरित्यागात्, तथा लाघवं सबाह्याभ्यन्तरप्रार्थपरि-
त्यागात् । कथमाचक्षीतेति दर्शयति-अनतिपर्य । यथावस्थि-
तं वस्तुवागमाभिहितं, तथाऽनतिक्रमेत्यर्थः, केषां कथय-
ति ? सर्वेषां प्रणिनां, दशविधाः प्राणा विद्यन्ते येषां ते प्राणि-
नस्तेषां सामान्यतः संक्षिप्येन्द्रियाणां, तथा सर्वेषां ज्ञाना-
नां मुक्तिगमनयोगेन भव्यत्वेन भूतानां ध्यवस्थितानां, तथा
सर्वेषां जीवातां जिजीविषूणां च, तथा सर्वेषां सत्त्वानां ति-
र्धकनरामरानां संसारे क्लिश्यमानतया कठणाऽऽव्यवधानाय, य-

सयं समेषा अद्भुता विमोक्षा,
भावेज्ज धम्मं द्वियं पराणं ।
जे गरहिया सणियाणप्पओगा,
ए ताणि सेवन्ति सुधीरधम्मा ॥ ३६ ॥

से जिवन्मुक्त्यर्थं मायामेव अक्षयं दिवं अणुदिवं वा पदिवन्ने
धम्मं आश्नुते विज्जन् किंहे जयद्विपसु वा अणुवद्विपसु
वा सुस्सममाणेषु पवेदए संतिविरतिं जवसमं निव्वाणं
सोयवियं अज्जवियं मदवियं लाघवियं अणतिश्रुतियं स-
व्वेसिं पाणाणं सव्वेसिं जूताणं ण्णजव सत्ताणं अणुवाइं कि-
द्विप धम्मं ॥ ५७ ॥

स त्रिकुराहारोपधिशनस्वभ्यावाऽऽदीनां मात्रां जानातीति तद्विधिः सन् भव्यतरां दिशमनुदिशं वा प्रतिपन्नः समा-
श्रितो धर्ममाश्रयापयेत् यद्येन विधेयस्तथा-भोगं विभजेकर्म-
कृतानि च कीर्तयेदाविर्भावयेत्, तद्यैकार्धप्रवृत्तेन साधुना स-
म्यगुपास्थितेषु वा कौतुकाऽऽदिप्रवृत्तेषु शुभप्रमाणेषु भोतु प्र-
वृत्तेषु स्वपराभिप्रायं वेद्येदाधेद्येत्प्रकथयेदिति यावत् ।
भोतुमुपस्थितेषु यत्प्रकथयेत्तद्दर्शयितुमाह-(सोतिवरं इत्यादि)
शास्त्रिकपशमः क्रीडाजयस्तन्प्रधाना प्राणातिपातिन्यां विरतिः
शास्त्रिविरतिः । यदि वा-शान्तिरक्षेपकशेषापगमरूपा तस्यैतद-
र्थं विरतिस्तां कथयेत्, तथोपशममिच्छियोपशमरूपं रागद्वेषा-
जायजनितम् । तथा-निर्वृतिं निर्वाणमशेषरूपपरमरूपं, तथा-
(सोयवियं ति) शौचं, तदपि भावशौचं, सर्वोपाधिशुद्धता
व्रतमालिख्यम् । (अज्जावियं ति) आजैवममाश्रितं, तथा-
मार्द्धं मृदुजावं सर्वत्र प्रथयवत्तं चित्तयनमेवेति यावत् । त-
था-(लाघवियं ति) कर्मणां लाघवाऽऽपादनं कर्मगुरोर्वाऽऽत्म-
नः कर्मापनयनतो लघववस्थासंजननम् । साम्प्रतमुपसंहार-
द्वारेण सर्वशुभानुष्ठानानां मूलकारणमाह-अतिपतनमतिपा-
तः प्राणयुग्मर्दनं, तादृचने यस्यासायातिपानिकस्तत् प्रतिवेधा-
दनातिपानिकस्त, सर्वेषां प्राणिनां भूतानां यावत्सत्त्वानां ध-
र्ममनुविचिन्त्य वा कीर्तयेत्प्रकथयेत् । इदमुक्तं भवति-सर्वप्राणिनां
रक्षानुत्तं धर्मं कथयेदिति ॥ ५७ ॥

साम्प्रतं धर्मकीर्तनं यथानिरूपितमधिभवति तथा दर्शयि-
तुमाह-

ये त्रिक्खु धम्मं किट्टमाणे णो अन्नस्स हेतुं धम्ममाइ-
क्खेज्जा, णो पाणस्स हेतुं धम्ममाइक्खेज्जा, णो वत्थस्स
हेतुं धम्ममाइक्खेज्जा, णो लोणस्स हेतुं धम्ममाइक्खेज्जा,
णो सयणस्स हेतुं धम्ममाइक्खेज्जा, णो अण्णसिं विरूवरू-
वाणं कामभोगाणं हेतुं धम्ममाइक्खेज्जा, अगिह्माए ध-
म्ममाइक्खेज्जा, नञ्जत्थं कम्मनिज्जरद्वाए धम्ममाइक्खे-
ज्जा ॥ ५८ ॥

स भिक्षुः परकृतपरिनिष्ठिताऽऽहारभोजी यथाक्रियाकलाऽनुष्ठा-
यी शुश्रूषन् सुधर्मं कीर्तयन्नात्मन्य हेतुर्ममायमोश्चरो धर्मक-
थाप्रथवणं विशिष्टमाहारजातं दास्यतीति, पतन्निगमं न ध-
र्ममाचक्षीत, तथा पानवस्त्रसंयनशयननिमित्तं न धर्ममाचक्षीत ।
नान्येषां धिरूपरूपाणामुच्चावचानां कार्याणां कामजोगानां वा
निमित्तं तथा धर्ममाचक्षीत, भ्रान्तिमुपगच्छन् न धर्ममाच-
क्षीत । कर्मनिर्भरायाश्चान्यत्र न धर्मं कथयेत्परप्रयोजननिरपेक्षं
एव धर्मं कथयेदिति ॥ ५८ ॥

धर्मकथाप्रवणकप्रदर्शनद्वारेणोपसंजिघृक्षुराह-

इह खलु तस्म भिक्खुस्स अंतिण् धम्मं सोच्चा णिमम्म
सम्मं उट्ठाणेणं उट्ठाप वीरा अस्मिं धम्मे समुट्ठिया जे ते
एवं सत्त्वोवगता ते एवं सत्त्वोवरता ते एवं सत्त्वोवसंता
ते एवं सत्त्वताए परिनिवृत्ते ति वेमि ॥ ५९ ॥

इहास्मिन् जगति, खलुर्वाक्यालङ्कारे । तस्य भिक्षोर्गुणवतोऽ-

न्तिके समीपे पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं धर्मं श्रुत्वा निशम्यावगम्य
सम्यगुत्थानेनोत्थाय धी(वी)राः कर्मविदारणसहिष्णुता, ये चैव-
जृतास्ते एवं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टानुष्ठानतया सर्वस्मिन्नपि
मोक्षकारणसम्यग्दर्शनाऽऽदिके उप सामीप्येन गताः सर्वोपग-
तास्तथैवं सर्वेभ्य उपरताः सर्वोपरताः, तथा त एवं सर्वोपशा-
न्ता जितकषायतया शीतशीतताः, तथा एव सर्वाऽऽत्मतया सर्व-
सामर्थ्येन सद्गुष्ठानेनोद्यमं कृतवन्तो, ये चैवजृतास्तेऽशेषकर्म-
कृत्य कृत्वा परि समन्तान्निवृत्ता अशेषकर्मकृत्यं कृतवन्त इति
मयीमीति पूर्ववत् ॥ ५९ ॥ सुत्र० १ अ० १ अ० ।

(२६) इह भवजलधिनिमग्नसत्त्वाभ्यांज्जहीर्षाभ्युद्यतेन स्वहित-
संपादननिपुणेन गुरुलाघवचित्तावता प्रभार्थव्याकरणसमर्थेन
विदुषा सद्धर्मपरीक्षायां यतो विधेयः, सा च परीक्षकमन्तरेण
न संजयति, तद्विनाभावित्वात्परीक्षायाः सद्धर्मपरीक्षायाऽर्ध-
भावप्रतिपादनार्थं च आर्याषोडशाधिकारप्रतिष्ठां प्रकरणमारे-
जे हरिमद्रसुरिः, तस्य चाऽऽदावेव प्रयोजनानिधेयसम्बन्धप्र-
तिपादनार्थमवमार्यासूत्रं जगाद-

प्रणिपत्य जिनं वीरं, सद्धर्मपरीक्षाऽऽदिजानाम् ।

शिङ्गाऽऽदिभेदनः खलु, वक्ष्ये किञ्चित्समासेन ॥ १ ॥

प्रणिपत्य नमस्कृत्य, जिनं जितरागद्वेषमोहं सर्वत्र वीरं सदेव-
मनुभ्यासुरलोके भ्रमणो भगवान् महावीर इत्यागमप्रसिद्धना-
मानमनेनष्टदेवतास्तवद्वारेण मङ्गलमाह । सद्धर्मपरीक्षकालि-
विप्रो वक्ष्यमाणस्तदादयो ये जावास्तेषां किञ्चिद्विषयस्य स्व-
ल्पमात्राभिधायित्वाद्येन वक्ष्ये शिङ्गाऽऽदिभेदनः खल्विति शि-
ङ्गवृत्ताऽऽदिविशेषप्रतिपादनद्वारेण यद्यप्यपरैरेव पूर्वाचार्यैः स-
द्धर्मपरीक्षाऽऽद्यां प्रायाः स्फुटमेवानिहितास्तथाऽप्यहं समासे-
नैवाभिधास्यामीति (१) ॥

सद्धर्मपरीक्षकस्य त्रिविधस्य व्यापारमुपदर्शयति-

बालः पश्यति शिङ्गं, मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृक्षम् ।

आगतत्वं तु बुधः, परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ २ ॥

बालो विशिष्टविशेषकविकृतो लिङ्गं वेषमाकारं बाह्यं पश्यति,
प्रधानेन धर्माधिनाऽपि तस्य तत्रैव ज्ञयसा रुचिप्रवृत्तेः । म-
ध्यमबुद्धिर्मध्यमविवेकसंपन्नो, विचारयति मीमांसते, वृक्षं
वक्ष्यमाणस्वरूपं प्राधान्येन समाश्रयति, तत्रैवाभिलाषत्वात् ।
आगतत्वं त्वागमपरमार्थमैर्पर्ययं, बुधो विशिष्टविशेषक-
संपन्नः, परीक्षते समीचीनमवलोकयति । सर्वयत्नेन सर्वा-
ऽऽदरेण धर्माधर्मव्यवस्थाया आगमनिबन्धनत्वात् । यत्
वक्तम्-“ धर्माधर्मव्यवस्थायाः, शास्त्रमेव नियामकम् । तद्व-
क्ताऽऽसेवनाद्धर्म-स्त्वधर्मस्तद्विपर्ययात् ॥ १ ॥ ” ॥ २ ॥

इदानीं पूर्वोक्तानां बालाऽऽदीनामेव सकृदपमाह-

बालो ह्यमदारम्भो. मध्यमबुद्धिस्तु मध्यमाऽऽचारः ।

क्षेप इह तत्रमार्गे, बुधस्तु मार्गानुसारी यः ॥ ३ ॥

बालो हि पूर्वोक्तः असहसुन्दर आरम्भोऽस्येत्यसदारम्भोऽविद्य-
मानं वा यदागमे व्यवच्छिन्नं तदारभत इत्यसदारम्भः, न सदा
न सर्वदा स्वशक्तिकाऽऽद्यपेक्ष आरम्भोऽस्येति वा, मध्यमबुद्धि-
स्तु पूर्वोक्तो मध्यमाऽऽचार आगमैर्पर्ययविकलत्वात् प्रावचानि-
ककार्याप्रवृत्तेः क्षेप इह प्रक्रमे तत्रमार्गे परमार्थमार्गे प्रवचनो-
-

निनिमित्ते, बुधस्तूकलक्षण एव प्रागानुसारी ज्ञानाऽऽदिश्यानु-
सारी स्वपरयोस्तद्वृत्तिहेतुभ्येन यः स विज्ञेय इति ॥ ३ ॥

कथं पुनर्बाह्यलिङ्गप्राधान्यदर्शिनो बालत्वमित्याह-

बाह्यं लिङ्गमस्यारं, तत्प्रतिबद्धा न धर्म्मनिष्पत्तिः ।

धारयति कार्यवशतो, यस्माच्च विरुम्बकोऽप्येतत् ॥ ४ ॥

बाह्यं प्रतिबद्धं दृश्यम्, लिङ्गमाकारो वेपस्तदसारम् । यत-
स्तत्प्रतिबद्धा तद्विनाजायिनी, न धर्म्मनिष्पत्तिर्न धर्म्मसं-
क्षिप्तिर्विषयां मता । धारयति कार्यवशतः कार्याङ्गीकरणेन
स्वामिप्रेतफलनिर्घेपे, यस्माच्च विरुम्बकोऽप्येतद्धर्म्मनिष्पत्त्य-
जायविषयकया यस्माच्चोति हेतुवन्तरयुत्तनम् । एको हेतुर्बाह्य-
लिङ्गाद्धर्म्मनिष्पत्तेरभावो, द्वितीयस्तु कुलशिक्षिमिच्छाद्विडम्बक-
स्याऽपि तत्कारणमात्र्यां बाह्यलिङ्गमसारम् । स तु बालस्तद्वेष
प्राधान्येन प्रपन्न इति ॥ ४ ॥

ननु च बाह्यलिङ्गस्य कथमप्राधान्यं जघद्भिरुच्यते, यतस्त-
त्परिग्रहस्यागुरुमित्याशङ्क्याऽऽह-

बाह्यग्रन्थत्यागात्, न चारु न त्वत्र तदितरस्यापि ।

कञ्चुकपात्रत्यागा-स हि भुजगो निर्विषो भवति ॥ ५ ॥

(बाह्यग्रन्थत्यागात्) बाह्यग्रन्थत्यागात्तद्व्याप्यजनधर्म्मस्याऽऽदिश्याना-
त न चारु न शोभन बाह्यलिङ्गं, ननु निश्चितमेतदत्र लोके ।
तद् बाह्यलिङ्गमनिरस्यापि मनुष्यातिवैकुण्ठभूतेः संभवति ।
एतमेवार्थं प्रतिबन्तुपमया दर्शयति-कञ्चुकपात्रत्यागादुप-
रिबर्त्तित्यष्टात्रपरिग्रहाग्राहं हि नैव हृजगः सरीसृपः कथ-
ञ्चिन्निर्विषो भवति ॥ ५ ॥

प्रस्तुतमेवार्थं तन्त्रान्तरसंवादेनाऽऽह-

मिथ्याऽऽचारफलमिदं, ह्यपरैरपि गीतमनुजनावस्य ।

सूत्रेऽप्यविकलमेत-त्योक्तमपेक्ष्योत्करस्यापि ॥ ६ ॥

मिथ्या अलीको विशिष्टनावशून्य आचारो मिथ्याऽऽचारः, तस्य
फलं कार्यमिदं बाह्यलिङ्ग केवलमेव, हिथस्मादपरैरपि तन्त्रा-
न्तरयैर्गीतं कथितमनुभवनावस्याऽऽन्तरगुणमाधरादितस्य पुंसः ।
मिथ्याऽऽचारस्वरूपं चेदम्-"बाह्योऽप्यपि संयम्य, य आस्ते
मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमुदात्ता, मिथ्याऽऽचारः स उच्य-
ते ॥ १ ॥" जन्मान्तरोपाज्जितकुशलकर्मविपाक एवैव य-
ज्ज्ञेगोपमोगाऽऽदिगदितेन प्रेक्षावत्पुरुषपरिनिन्दनीयं किञ्च-
हं जीविकाप्राप्तं तथाविधबाह्यलिङ्गधारणमिति । तन्त्रान्तरप्र-
सिद्धमिममर्थमङ्गीकृत्यापरैरपि इत्युक्तम् । न केवलं तन्त्रान्त-
रेषु, सूत्रेऽप्यागमेऽपि स्वकीयेऽधिकस्य परिपूर्णमेतद्बाह्यलिङ्गं
स्वकीयमेव प्रोक्तं प्रतिपादितमैहर्जायिकपारजायिकब्रह्मा-
न्याश्रय्यामपेक्ष्योत्करस्याप्युच्चारणिकरूपस्यापि, प्रवचनो-
पनिताशेषगुणशून्यस्येति यावत् । यत उक्तम्-"अणंतसो द्वा-
विगाहः ।" ॥ ६ ॥

मध्यमशुद्धिर्विचारयति वृत्तमित्युक्तम् तत्र किं तदित्याह-

वृत्तं चारितं त्व-न्वमदारम्भविनिवृत्तिमत्तच्च ।

सदनुष्ठानं प्रोक्तं, कार्यं हेतूपचारेण ॥ ७ ॥

वृत्तं वर्त्तनं विधिप्रतिषेधक्यं, तच्च चारित्र्यमेव, अलुशब्दस्या-
वधारणार्थेवात्, तच्चैह सदनुष्ठानं प्रोक्तम् । तत्कीदृशम् ? अस-
द्वारम्भविनिवृत्तिमत्त, असद्वारम्भोऽज्ञाभानाऽऽरम्भः प्राणावि-
धानाऽऽश्रयणपक्षकरूपः, ततो विनिवृत्तिमर्द्धिस्वाऽऽदिनिवृत्ति-

रूपमर्द्धिस्वाऽऽश्रयणकम्, ननु कथं सदनुष्ठानं चारित्र्यमभिधीय-
ते । यतश्चारित्र्यमान्तरपरिणामरूपम्, सदनुष्ठानं तु बाह्य-
सत्क्रियारूपं, तदनयोः स्वरूपभेदः परिस्फुट एवास्तोत्याश-
ङ्क्याऽऽह-कार्यं हेतूपचारेण कार्यं सदनुष्ठानरूपे हेतूपचारेण
भावोपचारेण तत्पुर्व्वकत्वात् सत्क्रियायाः, यच्चाऽऽन्तरपरिणा-
मधिकतं तत् सदनुष्ठानमेव न भवतीति भाषार्थः ॥ ७ ॥

एतच्च सदनुष्ठानं शुद्धाद्युक्तमिदं तद्व्ययमप्याह-

परिशुद्धमिदं नियमा-दान्तरपरिणामतः सुपरिशुद्धात् ।

अन्यदतोऽन्यस्मादपि, बुधविज्ञेयं त्वचारुतया ॥ ८ ॥

परिशुद्धं सर्वप्रकारशुद्धमिदं सदनुष्ठानं नियमाभियमेनान्तर-
परिणामनस्तथाविधचारित्र्यमोहनीयकर्मकरोपशमाऽऽदिश्या-
त् सुपरिशुद्धाच्छानुसारेण सम्यक्स्वज्ञानमूलादिति भावः ।
अन्यदिश्यपरिशुद्धमतोऽन्यस्मादान्तरपरिणामाद्योऽप्यः कश्चि-
देतुर्लाभपुत्राख्यात्पादिभूतोऽन्यस्मादपि प्रवर्त्तते । ननु प-
रिशुद्धाऽपरिशुद्धयोः सदनुष्ठानयोः स्वरूपं तुल्यमेवोपल-
नामहे, तत्कथं प्रतिनियतस्वरूपतया ज्ञायत इत्याह-
(बुधविज्ञेयं त्वचारुतया) बुधैस्तत्स्वविशिष्टैरेवाचारुतया अ-
सुन्दरत्वेनैतरूपविविक्तं तच्च ज्ञायते, यथा-अचाचिति न
पुनरितरैस्तेषां तद्वत्विशेषानुपलम्भादिति ॥ ८ ॥

कः पुनर्विशेषो यदुपलम्भात् सदनुष्ठानासदनु-
ष्ठानयोरिदमवधारयते, परिशुद्धमेतदिति

तदुपदर्शनार्थमाह-

गुरुदोषाऽऽरम्भितया, तेष्वकरणयत्नतो निपुणधीभिः ।

सन्निन्दाऽऽदेशं तथा, ज्ञायत एतन्धियोगेन ॥ ९ ॥

गुरुन् दोषान् प्रवचनोपघातकारिण आरब्धुं शीलमस्येति
गुरुदोषाऽऽरम्भितया, तद्भावस्तथा । लघुषु सूक्ष्मेषु दोषेष्वकरणयत्नः
परिहारऽऽद्वैतस्माच्च निपुणधीभिः कुशलशुद्धिभिरनया सतां
सत्पुरुषाणां साधुभावकप्रभृतीनां निन्दाऽऽदिनिन्दागर्हाप्रवे-
वाऽऽदिस्तस्माच्च ज्ञायत एतदपरिशुद्धादनुष्ठानं, नियोगेनाऽऽ-
वश्यतया, यो हि गुरुदोषाऽऽश्रयं प्रवर्त्तते, तस्यान्तःकरण-
शुद्धेरभावाद्सदनुष्ठानमेतदिति निर्धारयते ॥ ९ ॥

"आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते (२)" इत्युक्तं किंपुनस्त-
दित्याह-

आगमतत्त्वं ज्ञेयं, तद्दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यतया ।

उत्सर्गाऽऽदिसमन्वित-मलपैदम्पर्यशुद्धं च ॥ १० ॥

आगमतत्त्वं ज्ञेयं भवति, तत्कथम् ? ज्ञेयं, दृष्टं प्रत्यक्षानुमा-
नप्रमाणेनोपलब्धमिष्टमागमेन स्ववचनैरेवाभ्युपगमं ताज्या-
मविरुद्धानि वाक्यानि यस्मिन्नागमतत्त्वे तत् दृष्टेष्टा-
विरुद्धवाक्यं तद्भावस्तथा योऽयं प्रत्यक्षानुमानाज्यां परि-
क्षिप्यते तस्मिन् यथाऽऽगमतत्त्वमप्यविरोधि जयति, तद्विरुद्धस्य
ताज्यामेव निराकरणान्, प्रत्यक्षानुमानविरुद्धस्याऽऽगमस्याप्र-
माणत्वात्, स्ववचनैरेनाऽऽगमनाज्युपगमेऽर्थे प्रवेशान्तरवर्तिनाऽ-
स्यैवाऽऽगमस्य वचनं यदि विरोधं न भवेदित्यर्थस्तत आग-
मतत्त्वमिष्टाविरोधिवाक्यं भवति, परस्परविरोधि वचनमि-
त्यर्थः, तदेव विशिष्ट-उत्सर्गाऽऽदिसमन्वितमुत्सर्गसामान्यं
यथा-"न हिंस्यात् भूतानि" आदिशब्दादपवादो विशेषो ग्ना-
नाऽऽदिप्रयोजनगतस्तत्त्वायां युक्तम् । अलमत्यर्थमैदम्पर्यशुद्धं

च, इदं परं प्रधानमस्मिन्वाक्ये इतीदं परं तद्वाच्यं ऐदम्पर्ययम्, वाक्यस्य तात्पर्यं सात्कीरत्यर्थस्तेन शुद्धं यदागमनस्य तदिह क्रियमिति ॥ १० ॥

तदेवाऽऽगमतरङ्गमुपन्यस्यति ग्रन्थकारः-

आत्माऽस्ति स परिणामी, बन्धः सत्कर्मणा विवित्रेण ।

मुक्तश्च तद्विद्योगा-हिंसाऽहिंसाऽऽदि तच्छेत्तुः ॥ ११ ॥

(आत्माऽस्तीत्यादि) आत्मा जीवः, सोऽस्ति श्लोकायतमत-
निरासेनैव यत्र प्रतिपाद्यते, तदागमतत्त्वमित्येवं पदान्तरैरेवपि
सम्बन्धनीयम् । स परिणामी, स पूर्वप्रस्तुत आत्मा परिणामी
परिणामसहितः, पञ्चस्वार्थं गतिस्वभावो चैतन्यस्वरूपः पुरुषः,
परिणामलक्षणं जेदम्-"परिणामो ह्ययंस्तर-गमनं न च स-
र्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्तद्विदा-
मिह ॥१॥ " स च परिणामी जीवो बन्धः सत्कर्मणा विवि-
त्रेण वस्तु सत्कर्म न काल्पनिकं वासनाऽऽविस्त्रभावं, तेन
बद्धो जीवप्रदेशकर्मपुद्गलाभ्यामप्यनुगतिपरिणामेन । यथोक्त
बन्धाधिकारः-" तत्र पौर्णलमात्मस्थ-मन्वेनमनीन्द्रियम् ।
अथ प्रत्याहि सत्कर्म, नतति प्रत्यनादिकम् ॥ १ ॥ " (युक्तश्च
तद्विद्योगात्) कर्मवियोगात्, आन्यस्तिककर्मपरिक्रयात् (हिंसा-
हिंसाऽऽदितत्त्वैरितं) हिंसा आदिर्यस्य तत्किंसाऽऽदि, प्रा-
णातिपाताऽऽदिपञ्चकम् । अहिंसा आदिर्यस्य तत्किंहिंसाऽऽदि,
महाव्रतपञ्चकम्, तयोर्बन्धमुक्त्योरर्थतो बन्धमोक्षयोर्वा हेतुर्वसं-
ते हिंसाऽहिंसाऽऽदि चेति ॥ ११ ॥

ऐदम्पर्ययं शुद्धं चेत्पुनरुक्तम् । का पुनरैदम्पर्ययं शुद्धिरित्याह-

परलोकविधौ मानं, वचनं तदतीन्द्रियार्थद्वयं व्यक्तम् ।

सर्वमिदमनादि स्या-दैदम्पर्यस्य शुद्धिरिति ॥ १२ ॥

परलोकविषयो विधिः कर्त्तव्योपदेशस्तस्मिन्, मानं प्रमाणं,
वचनमागमः, कीदृशमित्याह-तत्त्वचनमनीन्द्रियानर्थान् पश्य-
तीत्यतीन्द्रियार्थद्वयं, सर्वदृशः सर्वदृशो, तेन व्यक्तमजिज्ञ्यकार्थं
प्रतिपादितार्थमिति यावत् । सर्वमिदं वचनमनादि स्यात् प्र-
वाहतः सर्वज्ञेनाङ्गीकरणेनैदम्पर्यस्य शुद्धिरित्येवंप्रकाराऽव-
स्येति ॥ १२ ॥ पौ० १ चिब० ।

अन्यत्राप्यवर्त्तते-

"तं शब्दमात्रेण वदन्ति धर्मं,

विश्वेऽपि लोका न विचारयन्ति ।

स शब्दसाध्येऽपि विश्वत्रभेदै-

विजिघ्रते क्षारमिवाञ्जुनीयम् ॥ १ ॥

लक्ष्मी विश्वातु सकलां समर्थं,

सुदुर्लभं विश्वजनीनमेवम् ।

परीक्ष्य गृह्णाति विचारद्वयाः,

सुवर्णवज्रं च न ज्ञातचित्ताः ॥ २ ॥ " इति ।

परीक्षापायमेवाऽऽह-कषाऽऽदिप्रकरणेति । यथा सुवर्णमात्रसा-
भ्येन तथाविधमर्थलोकेष्वविचारेणैव शुद्धाशुद्धरूपस्य सुव-
र्णस्य प्रवृत्तौ कषच्छेदतापाः परीक्षणाय विचक्षणैराद्रियन्ते,
तथाऽत्रापि श्रुतधर्मे परीक्षणाय कषाऽऽदीनां प्रकरणेति ।
कषाऽऽदिनेवाऽऽह-"विधिप्रतिषेधौ कष इति । " "विधिरिवक-
र्त्तव्यार्थोपदेशकं वाक्यम् । " यथा-स्वर्गकेवलार्थिना तपो-
ध्यानाऽदि कर्त्तव्यं, सामतिगुप्तशुद्धा क्रिया इत्यादि । प्रतिषे-
धः पुनः-" न हिंसासर्वज्ञानं " " नानृतं वदेत् " इत्या-

दि । ततो विधिश्च प्रतिषेधश्च विधिप्रतिषेधौ, किमित्याह-कषः
सुवर्णपरीक्षायामिव कषपट्टके रेखा । इदमुक्तं भवति-यत्र ध-
र्मे वक्तव्यं विधिः, प्रतिषेधश्च पदे पदे सुपुष्कल उपलभ्यते
स धर्मः कषशुद्धः । न पुनः-" अन्यधर्मस्थिताः सत्याः, असु-
रा इव विष्णुना । तच्छेदनीयास्तेषां हि, यद्ये दोषो न विद्यते
॥ १ ॥ " इत्यादिकवाक्यगर्भ इति । जेदमाह-" तत्सजवपासना
चेष्टोक्तिश्चेद् इति " । तयोर्विधिप्रतिषेधयोरनाविर्भूतयोः स-
जवः, प्रादुर्भूतयोश्च पातमा रक्षाकृपा, तत्सजवसंभवपालनार्थं
या चेष्टा भिक्षाऽऽदिद्विबाह्याक्रियारूपा, तस्या तत्किञ्चेदः ।
यथा कषशुद्धावप्यन्तरामशुद्धिमाशङ्कमानाः सौवर्णिकाः सुव-
र्णगोत्रिकाऽऽदि जेदमाद्रियन्ते, तथा कषशुद्धावपि धर्मस्य जेदम-
वेक्यते । स च जेदो विशुद्धवाक्येष्टारूपो, विष्णुका च चेष्टा सा य-
त्रासन्तावपि विधिप्रतिषेधावर्थाधत रूपो स्वात्मानं समेतं, तस्या-
ऽऽत्मानो स्वातीचारलक्षणापचारविरहितौ, सत्तरोत्तरं वृद्धिमनु-
भवतः, सा धर्मो यस्या सप्रज्ञा मोक्षयने-स-धर्मोऽप्युक्त
इति । यथा कषच्छेदशुद्धमपि सुवर्णं तापमसहमानं कालि-
कोन्मीलनदोषाच्च सुवर्णभावमश्नुते, एवं धर्मोऽपि सत्यामपि
कषच्छेदशुद्धौ तापपरीक्षायामनिर्बहमाणो न स्वभावमासाद-
यत्यतस्तापं प्रकापयन्नाह-"उभयनिबन्धनभाववाद्वास्ताप इति ।"
उभयोः कषच्छेदयोरनन्तरमेवोक्तरूपयोर्निबन्धन परिणामि,
किमित्याह-तापोऽत्र श्रुतधर्मपरीक्षाऽधिकारे । इदमुक्तं जघीत-
यत्र शास्त्रे उच्यते तयाऽप्रच्युतानुत्पन्नः पर्यायात्मकतया च प्र-
तिकूलमपरापरस्वभावाऽऽस्कन्देनानित्यस्वभावा जीवाऽऽदि-
रवस्थाप्यते स्यात्तत्र तापशुद्धिः । यतः परिणाममयेवाऽऽत्मा-
दौ तथाविधाशुद्धपर्यायनिराधेन ध्यानाध्ययनाऽऽद्यपरशु-
द्धपर्यायप्रादुर्भावोक्तलक्षणः कपो बाह्यचेष्टाशुद्धिलक्षणश्च जेद
उपपद्यते, न पुनरन्यथेति । एतेषां मध्यात्कां बलीयानिनरो
वेति प्रहने यत्कसंश्य तद्वाह-" अमीषामन्तरद्वीनमिति । "
अमीषां त्रयाणां परीक्षाप्रकाराणां परस्परमन्तरस्य विशेषस्य
समर्थासमर्थरूपस्य दर्शनं कार्यमुपदेशकेन, तदेव दर्शयति-
" कषच्छेदयोरयत्न इति " । कषच्छेदयोः परीक्षासमवेनाऽऽ-
द्वर्णीयतायामयत्नोऽनाप्यर्थं प्रतिनितमिति । कुत इत्याह-
" तदज्ञावेऽपि तापाभावेऽभावे इति । " तयोः कषच्छेदयो-
र्भावं सत्ता तद्वावस्तस्मिन्, किं पुनरतद्वावे इत्यपिशब्दा-
र्थः । किमित्याह-" तापाभावे " वक्तव्यतापविरहे अत्राहः
परमार्थतोऽसत्तैव परीक्षणीयस्य, न हि तापे विद्यमानं हेम
कषच्छेदयोः सत्तोरपि एवं स्वरूपं प्रतिपद्यमानं, जानिसुवर्ण-
त्वात्सत्य । एतदपि कथमित्याह-" तच्छुद्धौ हि तत्साफल्य-
मिति । " तच्छुद्धौ तापशुद्धौ, हिंसासात्ताफल्यं तयोः
कषच्छेदयोः सफलभावः । तथाहि-ध्यानाध्ययनाऽऽदिकोऽर्थो
विधीयमानः प्रागुपासकर्मनिर्जरणफलः, हिंसाऽऽदिकश्च प्र-
तिविद्यमानो नवकर्मोपादाननिरोधफलः, बाह्यचेष्टाशुद्धिश्च
तयोरेवानाविर्भूतयोर्योगेनाऽऽविर्भूतयोश्च परिपालनेन फल-
वती स्यात्, न चापरिणामित्यात्मभ्युक्तलक्षणौ कषच्छेदौ
स्वकार्यं कर्तुं प्रमत्तविष्णु स्यातामिति, तयोस्तापशुद्धाधेव स-
फलत्वमुपपद्यते न पुनरन्यथेति । ननु फलविक्रमावपि तौ भ-
विष्यत इत्यत आह-" फलवन्तौ च वास्तव्याविति । " वक्त-
व्यलक्षणफलजातौ सन्तौ पुनस्तौ कषच्छेदौ वास्तवौ कषच्छेदौ
भवतः, स्वसाध्यक्रियाकारिणौ हि वस्तुमो वस्तुतत्त्वमुद्गाति
सन्तः, विषयो बाधमाह-" अन्यथा याचितकमश्नुतमिति । "

अयथा फलविकलौ सन्तौ वस्तुपरीक्षाधिकारे समसत्तारि-
तावपि तौ याचितकमण्डनम्, द्वितीयं ह्यलङ्कारफल, निर्वाहे
मति परिशुद्धाभिमानिकसुखजनिका स्वशरीरशोभा, कथ-
ञ्चिर्विहणामात्रे च तेनैव निर्वाहः, न च याचितकमण्डने
एतद्वितीयमप्यस्ति, परकीयत्वात्तस्य, ततो याचितकमण्डन-
मिव याचितकमण्डनम् । इदमुक्तं भवति-अव्ययार्थोऽयमस्वभावो
जीवे कपक्लेशो निरुपचरिततयोपस्थाप्यमानो स्थूल प्रत्यक्ष-
व्यस्यमाथर्थावेव स्यातां, नित्याऽऽद्येकान्तवादे तु स्वभावशोभायै
तद्वादिभिः कल्प्यमानावप्येतौ याचितकमण्डनाऽऽकारौ प्रती-
भासेने, न पुनः स्वकार्यकराविति । ध० १ अधि० ।

(२९) कथाऽऽदिस्वरूपमाह-

पाणावहाऽआणं, पावट्टाणाणं जो उ पम्मिहो ।

जाणज्जयणाऽऽइणं, जो अ विही एम धम्मकसो ॥ २१ ॥

आणवहाऽऽइणं पावट्टाणाणं सक्खलोकसम्मत्तानां य-
त्तु प्रतिषेधः शास्त्रे, यानाध्ययनाऽऽइणं यच्च विधिस्तत्रैव, एव
धम्मकथा घटत इति गाथाऽर्थः ॥ २१ ॥

वज्जाणुट्टाणेणं, जेण न बहिज्जइ तयं नियमा ।

संजवइ अपरिसुद्धो, सो उण धम्ममि छउ त्ति ॥ २२ ॥

वज्जाणुट्टाणेन इति कर्तव्यत्वरूपेण येन न बाध्यते तद्विधि-
प्रतिषेधश्च नियमान् संमर्धान् चेत्यर्थः सुद्ध निरतिचार, स
पुनस्तादृशः प्रकमादुपदेशोऽर्थो बाह्यधम्मच्छेद इति गाथाऽर्थः ।

जीवाऽऽइजाववाओ, बंधाऽपमाहगो इहं तावो ।

एएहिं सुपरिसुद्धो, धम्मो धम्मत्तणमुवेइ ॥ २३ ॥

जीवाऽऽइजाववावः पदार्थवादः बन्धाऽऽदिप्रमाधको बन्ध-
मोक्षाऽऽइगुण इह ताव उच्यते । एवम कथाऽऽदिभिः सु-
परिशुद्धः स धर्मः श्रुतानुष्ठानरूपः धर्मत्वमुपैति, सम्यग्
भवतीति गाथाऽर्थः ॥ २३ ॥

एएहिं जो न सुद्धो, अन्नपरम्मि उण सुद्ध निग्गमिओ ।

सो तारिमओ धम्मो, नियमेण फले विसंवयइ ॥ २४ ॥

एवमः कथाऽऽदिभिर्धर्मो न सुद्धस्तिमिरपि अन्यतरम्मिन् वा
कथाऽऽइ न सुष्टु निर्घटितः, न व्यक्त इत्यर्थः । स तादृशो ध-
र्मो श्रुताऽऽदित्यमाद्वयवतया फले स्वभावे विसंवर्तते, न
तत्ताध्यतीति गाथाऽर्थः । पं० व० ४ द्वार ।

एणाणामो मच्चुमुट्टस्म अत्थि,

इच्छापणीता वंकाऽऽणिकेया ।

कालगहिता गिचए णिविट्ठा,

पुढो पुढो जाइ पक्कपयंति ॥ २५ ॥

इहमेगमि तत्थ तत्थ मंथवो भवति अहोववाइए फामे प-
दिमं वदंति, चिहं कूरहिं कम्महिं चिहं परिचिट्ठति, अ-
चिहं कूरहिं कम्महिं णो चिहं परिचिट्ठति, एगे वदंति
अवुवा वि एणाणी एणाणी वयंति, अवुवा वि एगे ॥ २५ ॥
आवंती केयावंती लोयंभि समणा य माहणा य पुढो वि-
बादं वदंति, मे दिहं च एगे मयं च णे मयं च णो विष्ठायं
च णे उहं अहं तिरियं दिमासु सव्वओ मुप्पमिहेहिं च
६७४

णे मव्वे पाणा मव्वे जूया मव्वे जीवा मव्वे सत्ता इंतव्वा
अज्जावेयव्वा, परितावेयव्वा, किन्नामेयव्वा, परिधेतव्वा,
उहवेयव्वा, एत्थं पि जाणह णत्थित्य दोसो, अणारिय-
वयणमेयं, तत्थ जे आरिया ते एवं बयासी-से दुद्धिं
च भे दुस्सुयं च जे दुस्सुयं च जे दुव्विएणायं च जे उहं
अहं तिरियं दिमासु सव्वतो दुप्पमिहेहिं च जे, जं णं
तुव्वे एणमाइक्खह एवं जामह एवं पणवेह एवं पक्खेह
सव्वे पाणा सव्वे जूया मव्वे जीवा मव्वे सत्ता इंतव्वा, अ-
ज्जावेयव्वा, परितावेयव्वा, किन्नामेयव्वा, परिधेतव्वा, उहवेत-
व्वा, एत्थं पि जाणह णत्थित्य दोसो, अणारियवयणमेयं, वयं
पुण एवमाइक्खामो एवं भासामो एवं पक्खेमो एवं पक्खेमो
सव्वे पाणा सव्वे जूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता ए इंतव्वा
ण अज्जावेयव्वा, ए परिधेतव्वा, ए किन्नामेयव्वा, ए परितावे-
यव्वा, ए उहवेयव्वा, एत्थं वि जाणह णत्थित्य दोसो, अ-
रियवयणमेयं, पुव्वं एणिकाथमपयं पत्तेयं पत्तेयं पुच्छिस्सा-
पि-हं भो पवाइया ! किं भे सायं दुक्खं, उयाहु अ-
सायं, मपिया पक्खिणे यावि एवं बया-मव्वेसिं पाणाणं
मव्वेमिं जूयाणं मव्वेमिं जीवाणं मव्वेमिं सत्ताणं अ-
सायं अपरिणिच्चाणं मट्ठवयं दुक्खं ति वेमि ॥ २३३ ॥
(एणाणामो इत्यादि) न ह्यनागमो मृत्योर्मुखस्य कस्यचि-
दपि समागोदरवर्तिनोऽस्तीति । उक्तं च-

" वदत यदीह कम्मिदनुसन्तत-सुखपरिभोगलाभितः ।

प्रयत्नशतपरोऽपि विगतव्यथ-मायुरव्यामवाक्षरः ॥ १ ॥

न खलु नगं सुरीघांसदा-सुरीकभ्रानायकोऽपि यः ।

सोऽपि कृतान्तदन्तकुक्षि-शाऽऽक्रमेण वृशितो न नश्यति ॥ २ ॥ "

तथापायोऽपि मृत्युमुखप्रतिपक्षस्य न काश्चिदस्तीति ।

उक्तं च-

" नश्यति नैति याति विततोनि करोति रसायनक्रियां,

स्वराति गुरुमनसि विवराणयपि विशति विशेषकान्तरः ।

तपति तपोमि स्वादिति मितानि करोति च मन्त्रसाधनं,

तदपि कृतान्तदन्तयन्त्रकृत्कर्मणोर्विदार्यते ॥ १ ॥ "

ये पुनर्विषयकपायाऽतिष्वङ्गात् प्रमत्ता धर्मं नावबुध्यन्ते, ते किं-
भूता भवन्तीत्याह-(इच्छा इत्यादि) इन्द्रियमनोविषयानुकूला प्र-
वृत्तिरिहेच्छा, तथा विषयाऽभिमुखमजिकर्मव्यर्थं सत्साराभिमुख
वा प्रकरणेन नोता इच्छाप्रणीताः, ये चैवभूतास्ते 'वंकाऽऽनिकेता'
वङ्कस्यास्यमस्य आ-मयादया संयमावधिचूनया निकेतत-
ता आधया वङ्काऽऽनिकेता', वङ्को वा निकेतो येषां ते वङ्का-
निकेताः, पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ये चैवभूतास्ते कालगृहीताः
कालेन मृत्युना गृहीताः कालगृहीताः, योनः पुन्यमरणभाज
इत्यर्थः, धर्मस्वरणाय वा गृहीतः-अजिसधितः कालो येस्ते
कालगृहीताः, आहिताग्निवदनादायं व्याहृता निष्ठान्तस्य परनि-
पातः । तथाहि-पाश्चात्त्ये वयसि परपरारि वा अपत्यप-
रिणयनोत्तरकालं वा धर्मं करिष्याम इत्येव गृहीतकालाः, ये
चैवभूतास्ते निचये निविष्टा निचये कर्मनिचये तदुपादाने वा
सावद्याऽऽऽमनिचये निविष्टा अभ्युपपन्नाः, ये चच्छाप्रणी-

ना वृक्षानिकेनाः कालगृहीता निचये निविष्टास्ते तद्धर्माणः
 किमपरं कुर्वन्तीति दर्शयितुमाह--(पुटो पुटो इत्यादि) पृ-
 थक् पृथगेन्द्रियवृत्तिरिन्द्रियाऽऽदिकां जातिमनेकशः प्रकल्पय-
 न्ति प्रकुर्वन्ति । पाठान्तरं वा--" एष मोहे पुणो पुणो "
 अत्र अस्मिन्नभिध्वाप्रणीताऽऽदिके हृषीकानुकुले मोहे कर्म-
 रूपे वा मोहे निमग्नाः पुनः पुनस्तत्कुर्वन्ति येन तदप्र-
 चयुतिः स्यात् । तदप्रचयुतौ च किं स्यादित्याह--(इहमेगेसि इत्या-
 दि) इहास्मिन्ननुर्देशरज्ज्वामके लोके एकेषा मिथ्यात्वाविर-
 त्तिप्रमादकषायवतां तत्र तत्र नरकतिर्यग्गत्यादिषु यातनास्थान-
 केषु संस्रवः परिचयो ज्ञेयो ज्ञेयो गमनाद्भवति । ततः किमित्या-
 ह--(अहोववाह इत्यादि) त एवमिच्छया प्रणीतत्वादिन्द्रियव-
 शागास्नद्विष्टास्तदनुकुलमाचरन्तो नरकाऽऽदियातनास्थानजा-
 तसंस्तथास्तीर्थिका अपरोद्देशिकाऽऽदिनिर्दोषमाचक्षणाः । (अ-
 होववाह इति) अथ औपपत्तिकामरकाऽऽदिजवान् स्पर्शा-
 न दुःखानुजवान् प्रतिसंवेदयन्ति अनुभवन्ति । तथाहि-लौका-
 यनिका भ्रुवते--" पिब खाद च चारुनाचने ! यदतीतं वरगात्रि !
 तन्न ते । न हि भीरु ! गत निवसेते, समुद्यमात्रमिदं कलेव-
 रम् ॥१॥ " वैशेषिका अपि सावययोगाऽऽदिभिः, तथाहि ते
 ज्ञापन्ते--" अभिपन्नोपवासप्रसन्नवर्त्यगुहकृत्वास्वानप्रसन्नयक-
 दानमे (यो) कृण्विह्वलस्रमन्त्रकालनियमाः " इत्यादि, अथेऽपि
 नावययोगानुष्ठायितोऽनया शिक्षा वाक्याः, स्यान् किं सर्वोऽप-
 ष्ठाप्रणीताऽऽदियावन्न तत्र कृतसंस्तयोऽथ औपपत्तिकान्
 स्पर्शान् प्रतिसंवेदयत्याहंमन्त्रकालनियमाः तद्योग्यकर्मकार्यं वा-
 ऽनुभवन्ति, त सर्वं इति दर्शयति (चिच्छं इत्यादि) 'चिच्छं' भृशम-
 त्यर्थः, क्रूरैवेत्यन्त्राऽऽदिभिः कर्मजान् क्रियाजान् (चिच्छमिति) भृश-
 मत्यर्थमेव विरूपांशं वैतरणीतरणास्मिन्नवतपत्रपानाजिघात-
 शालमशीवृक्षाऽऽज्ञकानाऽऽदिजातानामनुभवस्तमस्तमाऽऽदिस्था-
 नेषु परिगृह्णाति, यस्तु नार्थ्ये हिमाऽऽदिजान् कर्मजिवन्ते सो-
 ऽयन्तवेदनानिचितेष्वपि नरकेषु नोत्पद्यते । स्यात् क एवं व-
 दन्तीत्यत आह--(एगे वयतीत्यादि) एके चतुर्दशपूर्वविदाद-
 यो वदन्ति भ्रुवते । अथवाऽपि ज्ञानी यदति, ज्ञानमकल्पपदार्था-
 ऽऽविर्भावकमस्यास्तीति ज्ञानी, स चेतद् वीक्षति-यद्विज्ञानी-
 केवली भाषते, भ्रुवकेवलिनोऽपि तद्वेद ज्ञापन्ते, यच्च भ्रुवकेव-
 लिनोऽपि भाषन्ते निरावरणज्ञानिनांऽपि तद्वेद वदन्तीत्येवमन-
 प्रत्यागतसूत्रेण दर्शयति--(पात्नी इत्यादि) ज्ञानिनः केवलिनो व-
 द्दन्ति, अथवाऽप्येके भ्रुवकेवलिनो यद्वदन्ति तद्यथार्थमात्रा-
 वकमेव, एकेषां सर्वाथप्रत्यक्षत्वादपरेषां तदुपदेशप्रवृत्तेरिति
 वदयमाणेऽप्येकवाक्यतेति । तदाह--(आवन्तीत्यादि) यावन्तः,
 (केवलीति) केचन लोके मनुष्यलोके श्रमणाः पाषाण-
 का वृक्षणा द्विजाऽऽदयः पृथक् पृथक् विरुद्धो वादो विवादक-
 त्वेन । एतत्तुल्यं भवति-यावन्तः केचन परलोकं वीक्षन्वस्ते
 आत्मीयदर्शनानुरागितया पाराक्यं दर्शनमपवदन्तो विवदन्ते ।
 तथाहि ज्ञागवता भ्रुवते--" पञ्चविंशतिरपरिज्ञानमोक्षः, स-
 र्वव्याप्यात्मा निष्कयो निर्गुणश्चैतन्यस्रकृणो, निर्विशेष सामान्य
 तन्त्रमिति । " वैशेषिकास्तु भाषन्ते--छव्याऽऽदिष्वप्यर्थपरिज्ञा-
 नान्मोक्षः, समवायिज्ञानगुणेनेच्छाप्रयत्नद्वेषाऽऽदिभिश्च गुणैर्गु-
 णज्ञानात्मा, परस्परनिरपेक्षं सामान्यविशेषाऽऽत्मकं तन्त्रमिति । "
 शाक्यास्तु वदन्ति--" यथा-परलोकानुयायारमैव न विद्यते, निः-
 स्वामान्यं वस्तु क्षणिकं चेति " । मीमांसकास्तु मोक्षमर्थज्ञा-
 नावेन व्यवस्थिता इति । तथा केवाञ्चित् पृथग्वादय एकांश-

या जीवा न भवन्त्यपरे वनस्पतीनामप्यचेतनतामाहुः, तथा-
 ऽन्दित्रियाऽऽदीनामपि हृम्यादीनां न जन्तुस्वभावं प्रतिपद्यन्ते,
 सद्भावे वा न तद्वेदोऽत्यवधता इति । तथा-हिमाया-
 मपि मिश्रवाक्यता । तदुक्तम्--" प्राणो प्राणिज्ञानं, घातक-
 चित्तं च तद्वता चेष्टा । प्राणश्च विषयः, पञ्चजिरापद्यते
 ईसा ॥१॥ " इत्येवमादिक औद्देशिकपरिभोगाभ्यनुज्ञाऽदि-
 कश्च विरुद्धो वादः स्यत एवाभ्यूहः । याद वा-ब्रह्मणाः श्रम-
 णा धर्मविरुद्धं वादं यद्वदन्ति तत् सूत्रेषु दर्शयति--" से
 दिच्छं च न " इत्यादि वाक्यत्--" नातिष्ठत्य दोलेति । " ' से
 ति ' तच्छब्दार्थे, यदहं वस्ये तद् हृष्टमुपलब्धं, दिव्यज्ञाने-
 नास्माभिरस्माकं वा सबन्धिना तीर्थकृता आगमप्रणायकन,
 चशब्द उत्तरांगकया समुच्चयार्थः, भ्रुतं खास्माभिर्गुणादः
 सकाशात्, अस्मद्गुरुः शिष्येर्वा तद्वन्नेर्वासमिध्याऽभिमते
 युक्तियुक्तत्वादस्माकमस्मत्तीर्थकराणां वा विज्ञानं च तत्र-
 भेदपर्यायैरस्मान्निरस्मत्तीर्थकरणे वा स्वतो न परोपदेश-
 दानेन । एतच्छब्दार्थस्त्यक्तं दर्शयति दिव्य सर्वतः सर्वैः प्र-
 त्यक्षानुमानोपमानाऽऽगमार्थापर्यादिभिः प्रकारैः सुष्ठु प्रत्युपे-
 कितं च पर्यालोचनं च, मनःप्रणिधानाऽऽदिनाऽस्मान्निरस्मत्ती-
 र्थकरणे वा । किं तदित्याह-सर्वे प्राणाः सर्वे जीवाः सर्वे ज्ञताः
 सर्वे सखा इत्येवा आह्वयितव्याः क्लामयितव्याः परिगृही-
 तव्याः परिगृह्यितव्या अपह्नावयितव्याः * । अत्रापि धर्मचि-
 न्तायामप्येवं जानीयाः, यथा-नास्त्यत्र यागार्थं देवतापराचि-
 तकतया वा प्राणिजननाऽऽदौ ' दोषः ' पापानुबन्ध इति ।
 एवं यावन्तः केचन पाषाणका औद्देशिकभोजिनो ब्राह्मणा
 वा धर्मविरुद्धं परलोकविरुद्धं वा वादं भाषन्ते । अथ च
 जीवोपमर्कत्वात् पापानुबन्धी अनार्यप्रणीत इति । आह च-
 (अणार्य इत्यादि) आराधनाः सर्वहेयधर्मैश्च इत्यार्यास्त-
 द्विपर्यासादनायाः क्रूरकर्माणस्तेषां प्राण्युपघातकाराद वच-
 नम् । ये तु तथाज्ज्ञा न ते किञ्चन प्रज्ञापयन्तीत्याह--(तद्य द-
 त्यादि) तत्रेति वाक्योपन्यासार्थे, निर्धारणे वा । ये ते आर्या
 देशजपात्राग्निरार्यास्त एवमथादिषुयथा-यत्तदन्तरोक्तं दुष्ट-
 एतद् दुष्टं दुष्टं दुष्टं (जे) युष्माभिर्युष्मत्तीर्थकरणे वा, एवं
 यावद् दुःप्रत्युपेक्षितमिति । तदेवं दुष्टेष्टाऽऽदिकं प्रतिपाद्य दुः-
 प्रज्ञापनानुवादद्वारेण तदभ्युपगमे दोषाऽऽविष्करणमाह--(जं
 तुमित्यादि) नामिति वाक्यालङ्कारे । यदेतद्वत्प्रमाणं यूयमेवमाच-
 क्षध्वमित्यादि । यावदत्रापि यागोपहाराऽऽदौ जानीय यूयम-यथा
 नास्त्येवात्र प्राण्युपमर्दानुष्ठाने दोषः पापानुबन्ध इति, तदेव प-
 रवादे दोषाऽऽविर्भावनेन धर्मविरुद्धतामाविर्भाव्य स्वमतवादा-
 यां आवर्जयन्ति, (पर्याप्त्यादि) पुनःशब्दः पूर्वस्माद्विशेषमा-
 ह-वयं पुनयेथा धर्मविरुद्धवादो न भवति तथा प्रज्ञापयाम
 इति, ताम्येव पदानि समस्तवेधानि तु हन्तव्यादीनि यावन्न
 केवलमत्रास्मदीये वचने नास्ति दोषोऽत्राप्यधिकारे जानीय
 यथं यथाऽत्र जननाऽऽदिप्रतिषेधविधौ नास्ति दोषः पापानु-
 बन्धः, साधधारणत्वाद्वाक्यस्य नास्त्येव दोषः, प्राण्युपघात-
 प्रतिषेधाकार्यवचनमेतत् । एवमुक्ते सति ते पाषण्डिका
 ऊचुः--भवतीयमार्थवचनमस्मदीयं त्वनार्यमित्येतीक्षरस्तदाः
 सुहृदः प्रयेष्यन्ति, युक्तविकल्पत्वात्, तदत्राऽऽचार्यो
 यथा परमतस्यानार्यता स्यात्तथा दिदर्शयिषुः स्वज्ञाभ्य-
 ञ्जना वादिनो न विचलियिष्यन्तीति कृत्वा प्रत्येकमतप्रवृत्तना-

यमाह--(पूर्वमित्यादि) पूर्वमादायैव समयम्--आगमं य-
थायाऽऽगमेऽभिहितं तन्निकाय उपवस्थाप्य पुनस्तद्वि-
याऽऽपादनेन परमतानार्थता प्रातपाद्येतत्तदेव परमतं प्र-
श्नयति, यदि वा पूर्वं प्राश्निकायिकाय ततः पाषण्डिकान्
प्रश्नयितुमाह--(पत्तयामत्यादि) एकमेकं प्रति प्रत्येक, भोः
प्रावादुकाः ! भवतः प्रश्नायस्यामि, किं (मे) युष्माकं सात मन
आहादकारि, दुःखमसातं मनःप्रतिकूलम् ? । एवं पृष्टाः
सन्तो यदि सातमित्यथ ब्रूयुस्ततः श्रुत्वाऽऽगमश्लोकवाधा
स्यात्, अथासातामित्येवं ब्रूयुस्ततः 'समिया' सम्यक् प्रतिपत्तौ-
स्तान् प्रावादुकाम् स्ववाग्यन्त्रितानप्येवं ब्रूयात्, अपिः संभा-
वने, संभावयत एतद्भणनं, यथा न केवलं भवतां दुःखमसातं,
सर्वेषामपि प्राणिनां दुःखमसातं, मनसाऽनाभिप्रेतमपरिनिवारण-
मनिर्वृत्तिरूपं महद्भयं दुःखमित्येतत् परिगणय्य सर्वेऽपि प्रा-
णिनो न हन्तव्या इत्यादि वाक्यं, तद्ब्रूयन्ते च दोषः । यस्त्व-
दोषमाह तद्वानर्थवचनम् । इतिरधिकारपरसमाप्तौ, ब्रवीमोति
पूर्ववत् । तदेव प्रावादुकानां स्ववाग्यन्त्रणयाऽनार्थता प्रतिपा-
दिता, अत्रैव रोदगुप्तमन्त्रिणा विदिताऽऽगमसङ्काशेन माध्य-
स्थ्यमवलम्बमानेन तीर्थिकपरीक्षाद्वारेण यथा निराकरणं चक्रे
तथा निर्युक्तिकारो गायामिराजये-

खुड्गपायसमामं, धम्मकहं पि य अजंपपाणेण ।

उत्तेण अण्णक्षिणी, परिच्छिया रोहगुत्तेण ॥ २२७ ॥

अनया गायया संक्षेपतः सर्वे कथानकमावेदितम्-कुल्लकस्य
पादसमासां गायपादसंक्षेपस्तमजल्पता धर्मकथां च कुल्ल-
नाप्रकटनान्यासिद्धिः प्रावादुकाः परीक्षिता निर्दिष्टा रोहगुत्ते-
न रोहगुप्तनाम्ना मन्त्रेणेति गायसमासायेः । भावायेस्तु
कथानकादयसेयः । तच्छेदम्--अपार्था नगर्यां सिंहसेनस्य रा-
ज्ञो रोहगुप्तो नाम महामन्त्री, स चाऽऽहं हशनमावितान्त-क-
रणो विज्ञानमदमद्वाहः, तत्र च कदाचिद्वाजाऽऽस्थानस्थो ध-
र्मविचारं प्रस्तावयति स्म, तत्र यो यस्याभिमतः स न शोभनमु-
वाच, स च तूष्णींभावं भजमानो राज्ञोक्तः--धर्मविचारं प्रति
किमपि न ब्रूने भवान् ? स त्याह--किमेभिः पक्षपातवचोभिर्वि-
मशांसः, स्वत एव धर्मं परीक्षामहे तीर्थिकानित्यानिधाव राजा-
नुमत्या "सकुंमलं वा वयणं न व ति ।" अयं गाय-
पादो नगरमध्ये आलस्ये, संपूर्णो तु गाय भाणुगागरिता, न-
गर्यां खोटुपुण्ड्रम्-यथा य एतं गायपादं पूरयिष्यति, तस्य रा-
जा यथेप्सितं दानं दास्यति, तद्भक्तश्च भविष्यतीति । तं च
गायपादं सर्वेऽपि गृहीत्वा प्रावादुका निर्जग्मुः, पुनः स्त-
मऽहि राजानमास्थानस्थमुपास्यतास्तथाऽऽदायेव परिभारु
र्वीति--

भिकखं पविट्ठेण मएऽज्ज दिट्ठं,

पमदामुहं कमलविलापनेत्तं ।

वक्खित्तचित्तेण न सुद्ध नायं,

सकुंमलं वा वयणं न व ति ॥ २२८ ॥

सुगमा, तवरमपरिज्ञाने व्याक्रेपः कारणमुपपद्यते, न पुन-
र्भीतरागतेति पूर्वगाथाविशयादावसौ तिरस्कृत्य निजोदितः ।

पुनस्तापसः पठति-

फलोदण्णम्मि गिहं पविट्ठो,

तत्थाऽऽसणत्था पमदा मे दिट्ठा ।

वक्खित्तचित्तेण न सुद्ध नायं

सकुंमलं वा वयणं न व ति ॥ २२९ ॥

" फलोदण्णं " इत्यादि सुगमं पूर्ववत् ।

तदनन्तरं शौद्धोदनिशिष्यकः प्राऽऽह-

मात्ताविहारम्मि मएऽज्ज दिट्ठा,

उवामिया कंचणजूमियंगी ।

वक्खित्तचित्तेण न सुद्ध नायं,

सकुंमलं वा वयणं न व ति ॥ २३० ॥

पूर्ववत्, एवमनया दिशा सर्वेऽपि तीर्थिका वाच्याः । आर्हतस्तु
पुनर्न कश्चिद्भाग्यं दाने राज्ञोऽभाणि, मन्त्रिणा त्वार्हत-
कुल्लकोऽप्येवजुतपरिणाम इत्येवं संप्रत्यय एषां स्यादित्यतो
भिक्षार्थं प्रविष्ट प्रत्युषस्येव कुल्लकः समानीतः, तेनापि गाय-
पादं गृहीत्वा गायामंभावे ।

तथा--

खंतस्म दंतस्म जिडंदिपस्म,

अज्झप्पतोमे गयमाणसस्म ।

किं पक्का एण विचित्तिणं,

सकुंमलं वा वयणं न व ति ॥ २३१ ॥

सुगमा । अत्र च क्षान्त्यादिकमपरिज्ञाने कारणमुपपद्यते, न पु-
नर्याक्रेप इत्यतो गायसंवादात् क्षान्तिवर्जितेन्द्रियत्वाध्या-
त्मयोगाधगतेश्च कारणाद्वाजां धर्मं प्रति जावेत्तामोऽनृत,
कुल्लकेन च धर्ममश्रोत्तरकात्वं पूर्वगृहीतशुष्केतरकहंमगोत्र-
कथं नितौ निक्षिप्य गमनमारेभे, पुनर्गच्छन् राज्ञोक्तम्--कि-
मिति भवान् धर्मं पृष्टोऽपि न कथयति ? स चावेत्त-हे मु-
ग्ध ! ननु कथित एव धर्मो भवतः शुष्केतरगोलकच्छास्तेन ।

एतदेव गायद्वयेनाऽऽह-

उद्धो सुक्को य दो छूडा, गांजया मट्टियापया ।

दो वि आवाडिया कुह, जे उद्धो मोऽय लग्गई ॥ २३२ ॥

एवं लग्गति दुम्पेहा, जे नग कापलालमा ।

विरत्ता उ न लग्गति, जहा मे सुक्कगोलए ॥ २३३ ॥

(एवं लग्गति) अयमत्र जावार्थः--ये ह्यङ्गप्रत्यङ्गनिरीक्षण-
व्यासङ्गात् कामिनीनां मुखं न पश्यन्ति, तदज्ञात्रे तु पश्यन्ति,
ते कामगृप्नुतया साक्षाः, साक्षात्वाच्च संसारपङ्के कर्मकर्म वा
लग्गन्ति, ये तु पुनः क्षान्त्यादिगुणोपेताः संसारसुखपराङ्मुखाः
काष्ठमुनयः ते शुष्कगोलकसंज्ञिता न कचिज्जगन्तीति गाय-
द्वयार्थः । आचा० ? भू० ४ अ० २ उ० ।

तथा च-

बहुजणणमणम्मि संवुत्तो,

सव्वट्ठेहि णरे आणिसिमे ।

दह एव मया अणाविले,

धम्मं पादुरकासि कासवं ॥ ९ ॥

(बहुजननमणम्मोत्यादि) बहून् जनान् आत्मानं प्रति नाम-
यति प्रहोकराति, तैर्वा नश्यते स्नूयते बहुजननमनो धर्मः ।

धम्म

स एव बहुभिर्जनैरात्मीयाऽऽत्मीयाऽऽशयेन यथाऽऽच्युपगम-
प्रशंसया स्तूयते प्रशस्यते । कथम् ? । अत्र कथानकम्--“रा-
जगृहे नगरे श्रेणिको महाराजः, कदाचिदसौ चतुर्विधबुद्धपु-
त्रेण पुत्रेण अजयकुमारेण सार्धमास्थानस्थितस्तान्निस्तानिः
कथामिरासाञ्चके, तत्र कदाचिदेवंजना कथाऽनृत, तद्यथा--
इहलोके धार्मिका बहवः, उताऽधार्मिका इति ? । तत्र समस्तपर्व-
दाऽभिहितम्-यथाऽधार्मिका बहवो लोकाः, धर्मं तु शताना-
मपि मध्ये कश्चिदेवैको विधत्ते, तदाकर्ण्योऽभयकुमारेणोक्तम्-
यथा प्रायशो लोकाः सर्वे एव धार्मिकाः, यदि न निश्चयो भ-
वतां, परीक्षा क्रियते । पर्वदाऽप्यभिहितम्-एवमस्तु । ततोऽजय-
कुमारेण ध्वज्वेतर प्रासादद्वयं कारितं, घोषितं च छिपिरमेव
नगरे, यथा यः कश्चिदिह धार्मिकः स सर्वोऽपि ध्वजप्र-
साद् गृहीतवस्त्रिः प्रविशतु, इतरास्त्वतरमिति । ततोऽसौ
लोकाः सर्वोऽपि ध्वजप्रासादमेव प्रविष्टः । निर्गच्छन् कथं त्वं
धार्मिक इत्येवं पृष्टः कश्चिदवाच्ये-यथाऽहं कर्षकोऽमेकशकुनि-
गणो मज्झान्यकणैरात्मानं प्रीणयति, खलकसमागतधान्यकण-
भिक्षादानेन च मम धर्म इति । अपरस्त्वाह-यथाऽहं प्रह्वणः
षट्कर्माभिरतस्तथा बहुशौचस्नानाऽऽदिभिर्वैविर्दत्तानुष्ठा-
नेन पितृदेवैस्तर्पयामि । अन्यः कथयति--यथा वणिक्कुलोप-
जीवी भिक्षादानाऽऽदिप्रवृत्तः । अपरस्त्विदमाह-यथाऽहं कुल-
पुत्रको न्यायाऽऽगतं निर्गतिकं कुटुम्बं पालयाम्येव । तावत् द्व-
पाकोऽपीदमाह-यथाऽहं कुलकमाऽऽगतं धर्ममनुपालयामाति,
मदाश्रिताश्च बहवः पिशितभुजः प्राणान् धारयन्तीत्येवं
सर्वोऽप्यात्मीयमात्मीयं व्यापारमुद्दिश्य धर्मं नियोजयति ।
तत्रापरमस्तिप्रासाद् आशयकद्वयेन प्रविष्टं, तत्र किमधर्माऽऽ-
चरणं भवक्यामकारीत्येव पृष्टं सकृदमथनिवृत्तिभङ्ग्यलोक-
मकथयत् । तथा-साधव एवाऽत्र परमार्थतो धार्मिका यथा
गृहीतप्रतिष्ठानिर्वाहणसमर्थाः । अस्माभिस्तु--

“ अवाप्य मानुष जन्म, लब्ध्वा जैनं च शासनम् ।
कृत्वा निवृत्तिं मयस्य, सम्यक् स्यादपि न पालिता ॥ १ ॥
अनेन व्रतमङ्गेन, मयमाना अधार्मिकम् ।
अधमाधममात्मानं, कृष्णप्रासादमाश्रिताः ॥ २ ॥ ”

तथाहि--

“ लज्जां गुणौघजननीं अननीमिवार्या-
मत्यन्तशुद्धदयामनुवर्त्तमानाः ।
तेजस्विनः सुखममूनपि संत्यजन्ति,
सत्यस्थितिद्वयसन्निधौ न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ ३ ॥
धरं प्रवेष्टुं उवलितं हुताशनं,
त वापि भग्नं चिरसंचितव्रतम् ।
धरहि मृत्युः सुविशुद्धचेतसो,
न वाऽपि शीलस्त्रास्त्रिनस्य जीवितम् ॥ ४ ॥ ”

तदेवं सर्वोऽप्यात्मानं धार्मिकं मन्यत इति कृत्वा “ बहुजन-
नमतो धर्मः ” इति स्थितम् । तस्मिन्मम संवृतः समाहितः सज-
नरः पुमान् सर्वार्थोपायान्तरधेनवाभ्यकलत्रममत्राऽऽदि-
भिरनिश्चितोऽप्रतिषेद्धः सन् धर्मं प्रकाशितवानित्युत्तरेण सह
सबन्धः । निदर्शनमाह- हृद इव स्वच्छाम्मसा भूतः सदाऽ-
नाविष्टोऽनेकमस्याऽऽदिजलचरसकमेणाऽप्यनाकुलोऽकलुषो
वा क्षान्त्यादिनृणां धर्मं प्रादुरकार्षीत् प्रकटं कुलवाक् । यदि

वा--एवविशिष्ट एव काश्यपं तीर्थकरसन्धिर्धर्मं प्रकाश-
येत्, क्कान्दसत्त्वात् ‘ वर्तमाने भूतनिर्देश इति ’ ॥ ७ ॥

स बहुजननमने धर्मं व्यवस्थितो यादृग् धर्मं प्रकाशयति तद-
शयितुमाह । यदि वोपदेशान्तरमेवाऽधिकृत्याऽऽह--

बह्वे पाणा पुटो भिया, पनेयं समतं उवेहिया ।

जे मोणपदं उवच्छित्ते, विरतिं तत्थ अकामि पंभिए ॥ ७ ॥

(बहवे इत्यादि) बहवोऽनन्ताः, पाणा दशविधप्राणभोक्तृत्वात्तदने-
दोपचारात् प्राणिनः, पृथगिति पृथग्यादिनेन मृदमवावरण्या-
सकापर्याप्तकनरकगत्यादिभेदेन वा मसारमाश्रितास्तेषां च पृथ-
गाश्रितानामपि प्रत्येकं समतां दुःखद्वेषाद्य सुखाप्रय च समीक्ष्य
हृष्टा, यदिवा-समतां माध्यस्थ्यमुपेक्ष्य यो मौनीन्कूपरमुपस्थितः
संयमाऽऽश्रितः स साधुस्त्राऽनेकनदभिन्नप्राणिगणं दुःखत्र-
यिसुखामिलाश्रितिं सति नदुपपन्ने कर्तव्यं विरतिमकार्षीत्
कुर्याद्वेत्, पापाश्रितः पापानुष्ठानात् दवीयान् पथिरुत इ-
ति ॥ ७ ॥ सुत्र० १ सु० २ सु० ३ सु० ४ ।

(२८) सूत्रवृत्ताङ्कस्य धृतस्कन्धीयनवमाध्ययनोक्तः साधूना-
माचरणीयानाचरणीयो धर्मो यथा-

कयरे धर्मे अवत्ताए, माहणेण मतीमता ।

अंजु धम्मं जहानच्चं, जिणायं * तं सुणेह मे ॥ १ ॥

(कयरे इत्यादि) जम्बूस्वामी सुधर्मस्वामिनर्माहृष्येदमाह ।
तद्यथा--कतरः किभूतो दुर्गतगमनवृत्तानां धर्मं आख्यातः प्रति-
पादितः (माहणेण नि) मा जम्बून् व्यापादयत्येवं धिनेधेषु वाक्-
प्रवृत्तिर्यस्याऽसौ माहनां भगवान् वीरचर्यमानस्वामी तेन, तमेव
प्रवृत्तिर्यस्याऽसौ माहनां भगवान् वीरचर्यमानस्वामी तेन, तमेव
विशिनष्टि-मनुतेऽवगच्छति जगत्त्रय काञ्चनयापेत यथा सा कं-
चमज्ञानाऽऽख्या मतिः, सा अस्याऽस्तीति मतिमान्, तेनोपपन्नकं-
वल्लहानेन भगवतेति पृष्टे सुयरीस्वास्याह--रागद्वेषजितो जिना-
स्तेषां सर्वान्धनं धर्मम् । (अंजुमिति) अंजुं मायापञ्चर-
हितत्वाद्वक्, तथा- (जहानच्चांमति) यथावस्थितं मम कथ-
यतः शृणुत यूय, न तु यथाऽन्येस्त्रीर्थिकेर्दम्नप्रधानो धर्मोऽ-
भिहितस्तथा भगवताऽपीति । पात्रान्तरं वा- (* जणगा । तं सुणे-
ह मे) जायन्त इति जना लोकास्त एव जनकास्तेषां
मामन्त्रणम्-हे जनकाः ! तं धर्मं शृणुत यूयमिति ॥ १ ॥

अन्यव्यतिरिक्तार्यामकोऽर्थः सूक्तो भवनीत्यतो यथोद्दि-

पुर्वातपक्कज्जतोऽधर्मस्तदाश्रितास्तावदशयितुमाह-

माहणा खत्तिया वेस्सा, चंकात्ता अट्ट वाक्कसा ।

एमिया वेसिया सुद्धा, जे य आरंभणिसिया ॥ २ ॥

(माहणेत्यादि) ब्राह्मणाः खत्तिया वैश्यास्तथा क्षाण्डालाः,
अथ वाक्कसा अवान्तरजातीयाः । तद्यथा-ब्राह्मणेन शूद्रयो
जातो निषादो, ब्राह्मणेनैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठः, तथा मि-
षादेनाम्बष्ठयां जातो वाक्कसः, तथा एषत्तु शीलमित्येषका
मृगलुब्धिका हस्तितापसाश्च मांसहेतोर्मुगान् हस्तिनश्च पश्य-
न्ति, तथा कश्चमुत्तफलाऽऽदिकं च । तथा ये खाऽन्ये पाषाणिरु-
का मानात्रिधेरुपायैर्भक्ष्यमेवमन्यन्ति वा विषयसाधनानि,
ते सर्वेऽप्येषिका इत्युच्यन्ते । तथा वैशिका वणिजो मायाप्र-
धानाः कन्नोपजीविनः, तथा शूद्राः कृषीवलाऽऽदयः । आभीर-
जातीयाः क्रियन्तो वा पश्यन्त इति दर्शयति । ये खाऽन्ये वर्णा-
पसदा ज्ञानाकथसावद्याऽऽऽस्मर्त्तान्धता पश्यन्तीरुननिर्माश्रुन-

कर्माङ्गारवाहाऽऽदिभिः क्रियाविशेषैर्जीवोपमर्दकारिणस्तेषां सर्वेषामेव जीवापकारिणां वैरमेव प्रवर्धत इत्युत्तरस्योक्ते किञ्चेति ॥ २ ॥

परिगहनिविष्टाणं, पार्वं तेसि पवहृइ ।

आरंजसंजिया कामा, न ते दुक्खविमोयगा ॥ ३ ॥

(परिगह इत्यादि) परि समन्ताद् गृह्यत इति परिग्रहो विपश्चनुषदधनधान्यदिरण्यसुवर्णाऽऽदिषु ममीकारः, तत्र निविष्टानामध्युपपन्नानां गार्ह्यं गतानां, पापमसानवेदनीयाऽऽदिक, तेषां प्रागुक्तानामारम्भजनः भिन्नानां परिग्रहे निविष्टानां, प्रकवेण वर्द्धने वृद्धिमुपयाति जन्मान्तरेऽपि कुमोचं भवति । किञ्चित्पाठः—“ वैरं तेसि पवहृइ सि । ” तत्र येन यस्य यथा प्राणिन उपमर्दः क्रियते स तथैव संसारान्तर्वर्ती शतशो दुःखानां जघनि, उपमर्दग्निकृतबीर्षाऽऽदीनामित्य पुत्रपौत्रानुगं चैव प्रवर्धत इति भावः । किमत्येवम्?, यतस्ते कामेषु प्रवृत्ताः कामाहवाऽऽरम्भैः सस्यभूता आरम्भपुष्टा आरम्भाश्च जीवोपमर्दकारिणोऽतो न ते कामसंभूता आरम्भनि-भिन्नाः परगृहे निविष्टा दुःखयतीति दुःखमष्टप्रकारं कर्म, तद्विमोचका भवन्ति, तस्याऽपनेतारो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

किं चान्यत्—

आधायकिष्वाहेउं, नाइओ विसणसिणो ।

अन्ने हरंति तं वित्तं, कम्पी कम्मेहिँ किञ्चनी ॥ ४ ॥

(आधायमित्यादि) आहृत्यन्ते अपनयन्ति विनाश्यन्ते प्राणिनां दशप्रकारा अपि प्राणा यस्मिन् न आघातो मरणं, तस्मै तत्र वा कृतमग्निसंस्कारजलाञ्जलिप्रदानपितृपिण्डाऽऽदिकमावातकृत्यं तदाधातुमादाय कृत्वा पश्चात् ज्ञातयः स्वजनाः पुत्रकलत्रपुत्रादयः। किभूताः?, विषयानन्वेष्टुं शसिं येषां तेऽप्येऽपि विषयैविणः सन्तस्तस्य दुःखाजितं वित्तं द्रव्यजातमपहरन्ति स्वीकुर्वन्ति । तथा चोक्तम्—“ ततस्ते, नाजितैर्द्वयै-द्वरैश्च परिहृयैः । श्रीडन्यन्थे नरा राजन् ।, हृष्टास्तुष्टा ह्यलङ्कृताः ॥ १ ॥ ” स तु द्रव्यार्जनपरायणः सावधानुष्ठानकर्मवान् पापी स्वीकृतैः कर्मभिः संसारे कृत्यते छिद्यते, पीरुयत इति यावत् ॥ ४ ॥

माया पिया एहुमा जाया, जज्जा पुत्ता य ओरसा ।

नाहं ते तत्र ताणाय, लुप्पंतस्म सकम्मुणा ॥ ५ ॥

(माया पिया इत्यादि) माया जननी, पिता जनकः, स्नुषा पुत्रधूः, भ्राता सहोदरः, तथा भार्या कलत्रं, पुत्राश्च औरसाः स्वनिष्पादिताः, एते सर्वेऽपि मा-प्रादयो, ये चान्ये श्वशुराऽऽदयः, ते तत्र संसारचक्रवाले स्वकर्मभिर्विलुप्यमानस्य त्राणाय नाहं समर्था भवन्तीति । इहाऽपि तावन्नैवे त्राणाय किमुतामुत्रनि । दृष्टान्तश्चात्र काश्च-मोकारिकसुनः सुलसनामा अमयकुमारस्य सखा । तेन महा-सखेन स्वजनाऽऽर्चयितेतापि न प्राणिष्वपकृतमपि त्वात्मन्ये-वेति ॥ ५ ॥

किं चान्यत्—

एयमहं स पेहाए, परमद्वाणुगामियं ।

निम्भपो निरहंकारी, चरे भिक्खु जिणाऽऽद्वियं ॥ ६ ॥

६३६

(एयमहमित्यादि) धर्मरहितानां स्वकृतकर्मविलुप्यमानानामैदिकाऽऽमुष्मकयोर्न कश्चित्प्राणायोति, एनं पूर्वोक्तमर्थं न प्रेक्षापूर्वकारी प्रत्युपेक्ष्य विचार्योऽवगम्य च, परमः प्रधान-भूतो भोक्तः संयमो वा, तमनुगच्छतीति तच्छीलश्च परमार्थानु-गामकः सम्यग्दर्शनाऽऽदिः, तं च प्रत्युपेक्ष्य, क्त्वाप्रत्ययान्तरय पूर्णकालवाचितया क्रियान्तरसंयपन्तत्वात् । तदाह—निर्गतं ममत्वं बाह्याज्यन्तरेषु वस्तुषु यस्मादसौ निर्ममः । तथा—निर्ग-तोऽहंकारोऽजिमानः पूर्वैश्वर्यात्प्राप्तमिदं जनिता, तथा—तपः-स्वाध्यायलोभाऽऽदिजनिता वा यस्मादसौ निरहंकारो, रा-गद्वेषरहित इत्यर्थः । स एवभूतो भिक्षुजिनैरादितः प्रतिपादि-तोऽनुष्ठितो वा यो मार्गो, जिनानां वा संवन्धी योऽजिहितो मार्ग-स्ते चरेदनुतिष्ठेदिनि ॥ ६ ॥

चिच्चा वित्तं च पुत्ते य, णाइओ य परिगहं ।

चिच्चा ण अंतगं सोयं, निरवेक्खो परिव्वण ॥ ७ ॥

(चिच्चा इत्यादि) संसारस्वभावपरिहानपरिकर्मितमतिवि-दितयेष्टः सम्यक् त्यक्त्वा परित्यज्य, किं नहं?, वित्तं द्रव्यजातं, तथा पुत्राश्च त्यक्त्वा पुत्रैश्च अधिकस्नेहो जघतीति पुत्रप्रदणम् । तथा—ज्ञानं स्वजनार्थस्य त्यक्त्वा, तथा—परिग्रहं चाऽऽ-तर म-मरूपत्वं, णकारो वाक्यालङ्कारः । अन्तं गच्छतीत्यन्तगो, दुष्ण-रित्यज इत्यर्थः । अन्तको विनाशकारीत्यर्थः । आत्मनि वा ग-च्छतीत्यात्मगः, आन्तर इत्यर्थः । तं तथाभूतं शोकं त्यक्त्वा परित्यज्य, आनो वा मिथ्यात्वाविरातप्रमादकषायाऽऽत्मकं क-र्माऽऽश्वत्थद्वारजून परित्यज्य । पाठान्तरं वा—“ चिच्चा णऽणंतगं सोयं । ” अन्ते गच्छतीत्यन्तगं, न अन्तगमनन्तगं, श्रुतः शोकं परित्यज्य निरपेक्षः पुत्रदारधनधान्यदिरण्यऽऽदिकमनपेक्ष्य-माणः सन् भोक्तार्य परि समन्तात् संयमानुष्ठानं प्रजेत् परिश्र-जिहीत । तथा चोक्तम्—

“ हूलिया अययक्खंता, निराययक्ख्वा गया अविग्गेणं ।

तम्हा पचयणमारे, निराययक्खेण होयव्वं ॥ १ ॥

भोगं अययक्खंता, परुति संसारसागरं घोरे ।

जोगेहिँ निरवयक्ख्वा, तरंति संसारकंठारं ॥ २ ॥ ” इति ।

स एवं प्रवर्जितः सुवृत्ताधर्षिताऽऽत्माऽहिंसाऽऽदिवृत्तं प्रयतेत ॥ ७ ॥

तत्राऽहिसाप्रसिध्यर्थमाह—

पुढवीआउऽगणिवाऊ—तणरुक्खसर्वीयगा ।

अदया पोयजराउ—रससंमेयउब्भिया ॥ ८ ॥

एतेहिँ अहिँ काएहि, तं विज्जं परिजाणिया ।

पणमा कायवक्केणं, णारंभी ण परिगही ॥ ९ ॥

“ पुढवीआउ ” इत्यादि श्लोकद्वयम् । तत्र पृथिवीकायिकाः सूक्ष्मवाद्दर्पयासकापर्याप्तकभेदभिन्नाः, तथाऽणुकायिका अश्र-कायिका वायुकायिकाश्चैवं जूना एव । वमरूपनिकायिकान् लश-नः समेदानाह-तृणानि कुशवल्कलाऽऽदीनि, वृक्षाश्चूताशोका-ऽऽदिकाः । सह बीजैर्वर्तन्ते इति सर्वजाति, सर्वजाति तु शा-स्त्रिगोधूमयवाऽऽदीनि, एते एकैन्द्रियाः पञ्चापि कायाः । पञ्चस-कायनिरुपणयाऽऽह—अणमजाः शकुनिगृहकोकिलकसर्गामृषा-ऽऽदयः । तथा पोता एव पोतजा हस्तिशरभाऽऽदयः । तथा ज-रायुजा ये जम्बालवेष्टिताः समुत्पद्यन्ते गोमनुष्याऽऽदयः । त-

था रत्नाद् धर्मैर्वावीरकाद् जाता रत्ना, तथा संस्वेदाज्जाताः संस्वेदजा यूका मत्कुणाऽऽदयः । उज्जिजाः खड्गजरीटकदुर्गुणाऽऽदय इति ॥ ८ ॥ एभिः पृथोक्तैः परस्परिपि कार्यस्त्वमस्यावरूपैः सुखमवावरपर्याप्तकापर्याप्तकनेवमिषैर्नारम्भी नापि परिग्रहीत्यादिनि संस्यः । तदेतद् विद्वान् सत्पुत्रिको ह्यपरिहया परिहया प्रत्याख्यानपरिहया मनोवाक्यायकर्मभिर्जीवोपमर्दकारिणमारम्भे परिग्रहं च परिहरेदिति ॥ ९ ॥

शेषप्रतान्यधिकृत्याऽऽह--

मुसावायं बद्धिदं च, उगगदं च अजदयं ।

सत्या दाणाई लोमंमि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १० ॥

(मुसावायमित्यादि) मुसा असदभूतो वादो मुसावाद्, तं विद्वान् प्रत्याख्यानपरिहया परिहरेत्, तथा-(अवाहिदमिति) भिद्युनम् अवग्रहं परिग्रहम्, अवाचितमदस्ताऽऽदानम् । यदि वा- " अवहिदमिति " भिद्युनग्रहोऽवग्रहमवाचितमित्यनेनादस्ताऽऽदानं गृहीतम् । एतानि च मुसावादाऽऽदीनि प्राण्युपमापकारित्वात् शस्त्राणीव शस्त्राणि वर्तन्ते । तथा-दीयते गृह्यतेऽष्टप्रकारं कर्मैर्भिरानि कर्मोपादानकारणानि, अस्मिन् लोके तदेतत्सर्वं विद्वान् ह्यपरिहया परिहया प्रत्याख्यानपरिहया परिहरेदिति ॥ १० ॥

किं चाऽन्यत्-

पलिउच्चणं च जयणं च, यंमिद्वुस्मयणाणि य ।

पूणा दाणाई लोमंमि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ ११ ॥

(पलिउच्चणमित्यादि) पञ्चमहाव्रतधारणमपि कषायिणो निष्फल स्यादतस्तत्साफल्यऽऽपादनार्थं कषायनिरोधो विधेय इति दर्शयति । परि समन्तात् कुड्यन्तं वक्तव्यमापद्यते-क्रिया येन मायाऽनुष्ठानेन तर्पाणकुञ्चन मायेति भग्यते । तथा-भज्यते सर्वत्राऽऽत्मा प्रह्वक्रियते येन स भजनो लोभस्तप, तथा-यदुदयेन ह्यात्मा सद्मद्विवेकाधिकलत्वात् स्थण्डिलवद्भवति, स स्थण्डिलः क्रोधः । यस्मिन् सत्यूर्ध्वं अयति जात्यादिना दर्पाऽऽधमातः पुरुष उत्तानीजयति स उच्छ्रायो मानः, ह्यादिसत्वाक्षपुस्तकालिङ्गता । जात्यादीनामेतत्स्थानानां बहुत्वात् तत्कार्यस्याऽपि मानस्य बहुत्वमनो बहुत्वचनम् । चकाराः स्वगतभेदमसूचनार्थाः, समुच्चयार्था वा । धूनेयेति प्रत्येकं क्रिया योजनीया । तद्यथा-परिकुञ्चनं मायां धूनेय, धूर्नहि वा । तथा-भजनं लोभं, तथा-स्थण्डिलं क्रोधं, तथा-उच्छ्रायं मानं, विविधत्वात् सूत्रस्य, क्रमोद्धृत्वनिर्देशो न दोषायति । यदि वा-रागस्य दुस्त्यजत्वात् लोभस्य च मायापूर्वकत्वादिवाशेव मायालोभयोः कथं न्यास इति । कषायपरिपाने विधेये पुनरपरं कारणमाह-एतानि परिकुञ्चनाऽऽदीनि अस्मिन् लोके आठानानि वर्तन्ते तदेतद्विद्वान् ह्यपरिहया प्रत्याख्यानपरिहया प्रत्याख्यतीति ॥ ११ ॥

पुनरप्युत्तरगुणानधिकृत्याऽऽह--

धोयणं रंयणं चैव, वत्थीकम्मं विरेयणं ।

वमणंऽनणपल्लीमंथं, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १२ ॥

(धोयणमित्यादि) धावनं प्रक्षालनं इत्यपादयोर्वत्थाऽऽदेरञ्जनमपि, (?) तथा-विरेचनं निरुहऽऽदमकमधोविरेको वा । वमनमूर्ध्वविकः । तथा-अञ्जनं नयनयोरिति । पञ्चमादिकमन्यदपि

शरीरसंस्काराऽऽदिकं यत् संयमपरिमन्थकारि संयमोपधानरूपं, तदेतद्विद्वान् स्वरूपतस्तद्विपाकतश्च परिहया प्रत्याख्यतीति ॥ १२ ॥

अपि च-

गंधमल्लमिणणं च, दंतपक्खालणं तद्वा ।

परिगहिति-कम्मं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १३ ॥

(गंधमल्ल इत्यादि) गन्धाः कोष्ठपुटाऽऽदयः, मादयं आत्यादिकम्, स्नानं च शरीरप्रक्षालनं देशतः, सर्वतश्च । तथा-दन्तप्रक्षालनं कण्ठकाष्ठाऽऽदिना, परिग्रहः सन्निधाऽऽदेः स्वीकरणम् । तथा-स्नानादिव्यमानुषैरश्चः । तथा-कर्म इत्येकं, साधनानुष्ठानं वा । तदेतत्सर्वं कर्मोपादानतया संसारकारणत्वेन परिहया विद्वान् परित्यजेदिति ॥ १३ ॥

किं चाऽन्यत्-

उहेसियं कीयमं, पामिच्चं चैव आहमं ।

* पूयं अणेसणिज्जं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १४ ॥

(उहेसियमित्यादि) साध्याद्युपदेशेन यद्वाताय व्यवस्थाप्यते तदुद्देशिकम् । तथा-क्रीतं क्रयस्तेन क्रीतं गृहीतं क्रीतक्रीतं, (पामिच्चं ति) साध्वर्धमप्यन उद्यतकं यद् गृह्यते तत्तदुच्यते, चकारः समुच्चयार्थः, एवकारोऽवधारणार्थः । साध्वर्धं यद् गृह्यते न नीयते तदाहृतम् । तथा-(पूयमिति) आधाकर्मावयवसंपूर्णं शुक्रमप्याहारज्ञानं भवति । किं बहुनोक्तं ?-यत् केनाहोपेणानेयणीयमद्युक्तं तत्सर्वं विद्वान् परिहया संसारकारणतया निस्पृहः सन् प्रत्याख्यतीति ॥ १४ ॥

किं च-

आमूणिमक्खिरागं च, रमगिच्छयायकम्मं ।

उच्छ्रोतवणं च ककं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १५ ॥

(आमूणि इत्यादि) येन घृतपानाऽऽदिना आहारविशेषेण रसायनक्रियया वा अश्रुतः सन् आ समन्तान् शरीराजयति वज्रवानुपजायते, तदाश्रुतीत्युच्यते । यदि वा-(आमूणि ति) मृदु घ्रायतः-मृदुचया क्रियमाणया आ समन्तात् शून्यशूनो मधुप्रकृतिः कथिहपाऽऽध्मातयात् स्तब्धो भवति । तथा-अश्रुणां रागो वज्रनं सौवीराऽऽदिकमञ्जनमिति यावत् । एवं रसेषु शब्दाऽऽदेषु विषयेषु वा शुक्तिं नास्ति तात्पर्यमासेवा, तथोपधानकमेत्युच्यते । तवैव शेषतो दर्शयति-(उच्छ्रोतवणं ति) अयतनया शीतोदकाऽऽदिना हस्तपादाऽऽदिप्रक्षालनम्, तथा-ककं शोभाऽऽदिद्वयसमुदायेन शरीरोद्धर्तनकं, तदेतत्सर्वं बन्धनायेत्येवं विद्वान् परिहृतो ह्यपरिहया प्रत्याख्यानपरिहया परिहरेदिति ॥ १५ ॥

अपि च-

संपसारा य कयकिरिण्, पसिणाऽऽयतणाणि य ।

मागारियं च पिंदं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १६ ॥

(संपसारा य इत्यादि) असंपत्तैः सार्धं संपसारणं पर्यालोचनं, परिहरेदिति वाक्यशेषः । एवं संयमानुष्ठानं प्रत्युपदेशवानम् । तथा-' कयकिरिण् ' नाम कृता शोभना गृहकरणाऽऽदिक्रिया येन स कृतक्रिय इत्येवमस्यतानुष्ठानप्रशंसनम् । तथा-प्रश्नस्याऽऽदेशः प्रश्नाऽऽदेरायतनमाविष्करणं कथने यथाशक्तिप्रश्ननिर्गुणानि । यदि वा-प्रश्नाऽऽयतनानि लौकिकानि

परस्परव्यवहारे मिथ्याशास्त्रगतसंशये वा प्रज्ञे सति यथाव-
स्थितार्थकथनद्वारेणाऽऽयतनानि निर्णयनानि । तथा-सागा-
रिकः शक्यातरः, तस्य पिण्डमाहारम् । यदि वा-सागारिक-
पिण्डमिति सूतकगृहपिण्डे, जुगुप्सितं वर्णापसदपिण्डं च ।
अशब्दः समुच्चये । तदेतत्सर्वं विद्वान् रूपरिक्त्या परिहाय प्र-
त्याख्यानपरिहाया परिहरेदिति ॥ १६ ॥

किं चान्यन्-

अच्छावयं न सिक्खिज्जा, वेहाईयं च णो वण् ।

इत्यकम्पं विवायं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १७ ॥

(अच्छावयमित्यादि) अर्थ्यते इत्यर्थो धनधान्यद्विरपयाऽऽ-
दिका, पद्यते गम्यते येनार्थस्तत् पदं शास्त्रम्, अर्थार्थं पदमर्थ-
पदं चाणक्याऽऽदिकमर्थशास्त्रं, तत्र शिक्ष्यन्नाज्यसंज्ञापरमा-
व्युपमर्दकारि शास्त्रं शिक्षयेत्, यदि वा अष्टाश्वं सूतकी-
डाविशेषस्तं न शिक्षयेत्, नापि पूर्वशिक्षितमनुशीलयेदिति ।
तथा-वेधो धर्मानुषेधस्तस्मादतीतमधर्मप्रधानं वचो नो
वदेत् । यदि वा-वेध इति वर्धवेधो सूतविशेषः, तद्वगत्
वचनमपि नो वदेत्, आस्तां तावत्कीडनमिति । हस्तकर्म
प्रतीतम् । यदि वा-हस्तकर्म हस्ताक्या परस्परं हस्त-
व्यापारप्रधानः कलहस्तं, तथा विरुद्धवादं, व्युत्क्रवादमित्यर्थः ।
अः समुच्चये । तदेतत्सर्वं ससारममणकारणं रूपरिक्त्या प-
रिहाय प्रत्याख्यानपरिहाया प्रत्याचक्षात् ॥ १७ ॥

किं च-

पाणहा ल य उत्तं च, एात्तीयं बालवीणां ।

परकिरियं अन्नमन्नं च, तं विज्जं परिजाणिया ॥ १८ ॥

(पाणहा उ इत्यादि) उपानहौ काष्ठपादुके च, तथा-आ-
तपाऽऽदिनिवारणाय उन्नम । तथा-नालिका सूतकीडाविशेषः ।
तथा-बालैर्मयूरपक्षैर्गो व्यजनक, तथा-परेशो मन्त्रिणी
क्रियामन्याऽन्या परस्परतोऽन्यनिष्ठाग्रामन्यः करोत्यपरनिष्ठा-
यां चापर इति । अः समुच्चये । तदेतत्सर्वं विद्वान् परिह-
तः कर्मोपादानकारणत्वेन रूपरिक्त्या परिहाय प्रत्याख्यान-
परिहाया परिहरेदिति ॥ १८ ॥

तथा-

उच्चारं पासवणं, हरिणसु ण करे मुणी ।

वियडेण वावि साहदु, एाऽऽचमे य कयाड वि ॥ १९ ॥

(उच्चारमिति) उच्चारप्रस्रवणाऽऽदिकां क्रियां हरितेषूपरि-
वाजेषु वा स्थापयन्ते वा मुनिः साधुनं कुर्यात्, तथा-विकटन
विगतजीवेनाप्युक्तेन संवृत्त्यापनीय बीजानि हरितानि वा,
नाऽऽचमेन न निर्लेपनं कुर्यात्, किमुताविकटेनति भावः ॥ १९ ॥

किं च-

परमत्ते अन्नपाणं, एा भुंजेज्ज कयाड वि ।

परवत्थं अवेलो वि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २० ॥

(परमत्ते इत्यादि) परस्य गृहस्थस्यामन्नं भाजनं परामन्नं,
तत्र पुरःकर्म पश्चात्कर्म, तद्वयाद् हननश्चाऽऽदिदोषसज्जवा-
न्नाश पानं च मुनिर्न कदाचिदपि भुञ्जीत । यद्विधा-पतद्-
प्रद्वारिणाऽच्छिद्रपाण्योः पाणिपात्रं परपात्रं, यदि वा-पाणि-
पात्रस्याच्छिद्रपाणेजिनकटिपिकाऽऽदेः पतद्प्रदः परपात्रं, तत्र
संयमविधाधनाजयाञ्च भुञ्जीत, तथा-परस्य गृहस्थस्य वस्त्रं

परवस्त्रं तद् साधुत्वेनोऽपि सन् पश्चात्कर्मोऽऽदिदोषनयाद्,
हननश्चाऽऽदिदोषसज्जवाञ्च न विभूयात् । यदि वा-जिनकटि-
काऽऽदिकोऽवेलो जूत्वा सर्वमपि वस्त्रं परवस्त्रमिति कृत्वा न
विभूयात्, एतत्सर्वं परपात्रजो जनाऽऽदिकं संयमविराधकत्वेन
रूपरिक्त्या परिहाय प्रत्याख्यानपरिहाया परिहरेदिति ॥ २० ॥

आसंदी पल्लियंके य, णिसिज्जं च गिहंतरे ।

संपुच्छणं व सरणं वा, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २१ ॥

आसन्दीति आसनविशेषः । अस्य चोपलक्षणार्थत्वात्सर्वोऽप्या-
सनविधिर्गृहीता । तथा-पर्यङ्कः शयनविशेषः । तथा गृहस्यान्तर्मेधे
गृहयोर्वा मध्ये निषद्यां वाऽऽसनं वा सयमविराधनाजयात्
परिहरेत् । तथा शोकम्-“ गंजीरमुत्तिरा पते, पाणा दुप्पारि-
मेहमा । अमुत्तो बंभवेरस्स, इथीओ वा वि सकणा ॥ १ ॥ ”
इत्यादि । तथा-तत्र गृहस्थगृहे कुशलाऽऽदिप्रच्छन्नमात्मीय-
शरीरावयवप्रच्छन्नं वा । तथा-पूर्वकीर्तितस्मरणं चेत्येकस-
र्वं विद्वान् विदितवेद्यः सन्ननर्थायेति रूपरिक्त्या परिहाय प्र-
त्याख्यानपरिहाया परिहरेत् ॥ २१ ॥

अपि च-

असं किंति सत्तापं च, जा य वंदणपूयणा ।

सन्नन्नोपंति जे कामा, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २२ ॥

(असं किंतिमित्यादि) बहुसमरसंघट्टानवेदणशौर्यलक्षणं
यशः, दानभाष्या कीर्तिः, जातितपोषदुश्चर्याद्विजनिता श्लाघा,
तथा-या च सुराऽसुराधिपतिवचननिबलदेवधामुदेवाऽऽदिभि-
र्वन्दना, तथा तेरेव सत्कारपूर्विका बस्याऽऽदिना पूजना । तथा-
सर्वस्मिन्नपि लोके इच्छामदनरुपा ये केचन कामाः, तदेतत्स-
र्वं यशः कीर्तिमपकारितया परिहाय परिहरेदिति ॥ २२ ॥

किं चान्यन्-

जेणेह णिव्वहे भिक्खु, अन्नपाणं तहाविहं ।

अणुपपाणमभेसि, तं विज्जं परिजाणिया ॥ २३ ॥

(जेणहमित्यादि) येनाशेन पानेन वा तथाविधेनेति सुप-
रिशुद्धेन, कारणापेक्षया त्वशुद्धेन वा, इहास्मिन् लोके, इदं
संयमपात्राऽदिकं दुर्मित्तरोणाऽऽनृकाऽऽदिकं वा भिक्षुनिर्ध-
हेभिर्वाहयेद्वा, यदन्नं पानं वा तथाविधं द्रव्यक्षेत्रकालभावा-
पेक्षया शुद्धं कल्प्यं गृहीयात्, तथैतेषामन्नाऽऽदीनामनुप्रदानम-
न्यस्मै साधवे संयममात्राभिर्वदणसमर्थमनुतिष्ठेत् । यदि वा-
येन केनचिदनुष्ठानेन संयमं निर्वहेन्निराहयेदसारतामापह-
येत् । तथाविधमशनं पानं वा, अन्यद्वा तथाविधमनुष्ठानं न कु-
र्यात् । तथा-पयामशनाऽऽदीनामनुप्रदानं गृहस्थानां परनीयि-
कानां स्वयुध्यानां वा सयमोपघातकं नानुशीलयेदिति । तदेत-
त्सर्वं रूपरिक्त्या ह्याया मय्यक परिहरेदिति ॥ २३ ॥

यदुपदेशेनैतत्कुर्यात्सदृशयितुमाह-

एवं उदाहु निगंथे, महावीरे महामुणी ।

अणंतनाणदंसी मे, धम्मं देसितवं सुतं ॥ २४ ॥

(एवं उदाहु इत्यादि) एवमनन्तरोक्तया नीत्या उद्देशकाऽऽदे-
रान्य (उदाहु स्ति) उदाहृतवानुक्तवान्, निर्गतो बाह्याभ्यन्त-
रो ग्रन्थो यस्मात्स निर्गन्धो, महावीर इति श्रीमद्वर्धमान-
स्यामी, महौत्सासौ मुनिश्च महामुनिः, अनन्तं ज्ञानं दर्शनं च
यस्यासावनन्तज्ञानदर्शो, स जगत्पान्, धर्मं आरिजलक्षणं सं

सारोत्तरणसमर्थं वा । तथा-भुतं च जीवाऽऽदिपदार्थसूचकं, वे-
शितवान् प्रकाशितवान् ॥ २४ ॥

किं चान्यत्-

भासमाणो न भासेज्जा, एव वंफेज्ज मम्मयं ।

मातिट्ठाणं विवज्जेज्जा, अणुचितिय वियागरे ॥ २५ ॥

(भासमाणो इत्यादि) यो हि भाषासमितः स भाषमाणोऽपि
धर्मकथासंन्यभाषक एव स्यात् । उक्तं च-“ वषणविहसोकु-
ससो, वओगं बहुविह वियाणतो । विवसं पि भासमाणो,
साहु व गुरुत्तयं पत्तो ॥ १ ॥ ” यदि वा-यत्रान्यः कश्चि-
ज्जाऽऽदिको भाषमाणस्तत्राऽन्तर एव सधुतिकोऽहमित्येवमभि-
मानवान् न भाषेत । तथा-ममं गच्छतीति मर्मगं वचो न (वं-
फेज्ज सि) नाभिलषेत् । यद्वचनमुच्यमानं तस्यमतस्य वा सदृ-
यस्य कस्यचित्मनः पीडामाधत्ते, तद्विवेकी न भाषेतेति भाषः ।
यदि वा-मामकं ममीकारः यज्जपात्तत्तं भाषमाणो (न वंफे-
ज्ज सि) नाभिलषेत् । तथा-मानुस्थानं मायाप्रधानं वचो वि-
वर्जयेत् । इदमुक्तं भवति-परवज्जनबुद्ध्या गृहाऽऽचारप्रधानो
जायमाणोऽभाषमाणो वाऽन्यदा वा मःतृस्थानं न कुर्यादिति ।
यत्र तु वक्तुं कामो भवति, तदा नैतद्वचः परमात्मनोऽभ-
यावा बाधकमित्येवं प्राग्व्यचिन्त्य वचनमुदाहरेत् । ननुक्त-
तम-“ पुत्रं बुद्धीं पेहिता, पच्छा वज्जमुदाहरे । ” इत्या-
दि ॥ २५ ॥

अपि च-

तत्थिमा तड्या भासा, जं वदित्ताऽणुत्तपति ।

जं उन्नं तं न वत्तत्वं, एना आणा णियंठिया ॥ २६ ॥

(तत्थिमेत्यादि) सत्या-असत्या-सत्यामृषा-असत्यामृषे-
त्येवंरूपास्तु चतसृषु भाषास्तु मध्ये तत्रेयं सत्यामृष्येतत्तज्ज-
धानात् तृतीया भाषा, सा च किञ्चित्मृषा किञ्चित्सत्या इत्येवं-
रूपा । तद्यथा-दश दारका अस्मिन्नगरे जाता मृताः, तदत्र मृ-
नाधिकसंभवे सति संख्याया व्यज्जन्तारात्सत्यामृषात्त्वाभिति ।
यां वैचरूपां भाषासुदित्वा अनु पश्चाद्भाषणाज्जमान्तेरे वा तज्ज-
नितेन दोषेण तप्यते पीडयते क्लेशभाभवति । यदि वा-अनु-
तप्यते, किं मयैवतूनेन भाषितेनेत्येवं पश्चात्तापं विधत्ते । त-
तश्चेदमुक्तं भवति-मिध्राऽपि भाषा दोषाय, किं पुनरसत्या, द्वि-
तीया समस्ताऽर्थविसेवादिनी । तथा-प्रथमाऽपि भाषा स-
त्या, या प्राण्युपतापेन दोषानुषङ्गिणी सा न पाच्या । चतुर्था-
ऽप्यसत्यामृषा भाषा बुधैरनाचीर्णा सा न वत्तयेति । सत्या-
या अपि दोषानुषङ्गित्वमधिकृत्याऽऽह-यद्वचः (उन्नं ति) क-
णु हिमायां, हिमाप्रधानम् । तद्यथा-वध्यतां चौरोऽयं, स्यू-
न्तां केदाराः, दस्यन्तां गोरथका इत्यादि । यदि वा-(उन्नं
ति) प्रच्छन्नं यज्ञांकरिणं प्रच्छाद्यते तत्सत्यमपि न वक्तव्यमि-
ति । पषाऽऽक्ता अथमुपदेशो निर्मन्थो भगवांस्तस्येति ॥ २६ ॥

किं च-

होलावायं सहीवायं, गोयावायं च नो वदे ।

तुमं तुमं ति अपणुन्नं, सव्वमो तं ण वत्तए ॥ २७ ॥

(होलावायमित्यादि) होलेत्येवं वादो होलावाद् । तथा-स-
क्षित्येवं वादः सखिवाद्, तथा-गोत्रादघाटनेन वादो गोत्रवाद्,
यथा-काश्यपसगोत्रो, वासिष्ठसगोत्रो वेति इत्येवंरूपं वा-
दं साधुनो वदेत् । तथा-“ तुमं तुमं ” तिरस्कारप्रधानमेकवच-

नान्तं बहुवचनोच्चारणयोग्येऽप्रमोक्षं मनःप्रतिकूलकपमस्यद्वयेवं-
चूतमपमानाऽऽपादकं सर्वशः सर्वथा तत् साधुनां वक्तुं न यत्नेत
इति । यदाश्रित्योक्तं निर्युक्तिकारेण । तद्यथा-“ पासत्थोसम्भ-
कुसी-असंघवो ण किल बहए काउं । तविदं ” इत्यादि ॥ २७ ॥

अकुसीझे सया जिवत्तु, एव संसगिगपं जए ।

सुदरुता तत्तुवस्मग्गा, पभिवुज्जेज्ज ते विज्ज ॥ २८ ॥

(अकुसीझेत्यादि) कुत्सितं शीलमस्येति कुशीलः, स च पा-
म्यस्याऽऽर्क्षानामन्यतमः, न कुशीलोऽकुशीलः, मदा सर्वकालं, नि-
क्षणशीलो जिह्मः, कुशीलो न भवेन्न चापि कुशीलैः सार्धं संसर्गं
साङ्गत्य, भजेन सेवेन । तत्संसर्गदोषोद्विभाषायषयाऽऽह-“ सु-
अरूपाः सातागौरवस्वभावाः, तत्र तस्मिन् कुशीलसंसर्गं सं-
यमोपघातकारिण उपमर्गाः प्राप्नुःष्यन्ति । तथाहि-कुशीलवक्ता-
रो भवन्ति-कः किल प्राप्तुकोदकेन हस्तपाददत्ताऽऽदिके प्र-
स्त्रास्यमाने दोषः स्यात् । तथा-नाशरीरो धर्मो भवतीत्यतो येन
केनचित्प्रकारेणाऽऽधाकर्मसाक्षिभ्याऽऽदिना, तथा-उपानच्छा-
ऽऽदिना च शरीरं धर्माऽऽधारं वर्तयेत् । उक्तं च-“ अण्वेण बहुम-
सेज्जा, पधं पंडियसकखण्णं ” इति । ‘ शरीरं धर्मसंयुक्तं, रक्षणायं
प्रयत्नतः । शरीरात्प्रवृत्ते पापं, पर्वतात्सलिलं यथा ॥ १ ॥ ’
तथा साऽप्रमदवपानि सहननानि, अल्पधूनयश्च संयमे जन्त-
व इत्येवमादि कुशीलोकं श्रुत्वा अल्पसंवास्तत्रानुषज्जत्येवं
विद्वान् विवेकी प्रतिबुद्धेन जानीयात्, बुद्ध्या चाऽपायरूप कु-
शीलसंसर्गं परिहरदिति ॥ २८ ॥

नअत्थ अंतराणं, परगेहे ण णिसीयए ।

गामकूपारियं किडुं, नातिवेलं हमे मुणी ॥ २९ ॥

(नअत्थेत्यादि) नत्र साधुनिज्जाऽऽदिनिमित्तं ग्रामाऽऽथो प्रविष्टः
सन् परो गृहस्थस्तस्य गृह परगृहं तत्र न निषीदकोर्पाव-
शेत्, उत्सर्गोऽस्यापवादं दर्शयति-नाप्यत्रान्तरायेणेति ।
अन्तरायः शक्यजायः, स च जरसा रोगाऽऽनङ्गाभ्यां स्यात्तस्मि-
न्मान्तराये सत्युर्पावशेत् । यदि वा-उपशमलक्षिमात् कश्चि-
त्सुसहायो गुधेनुकातः कस्यचित्स्थिताविधस्य धर्मदेशनानि-
मित्तमुर्पावशेत्पि । तथा-ग्रामे कुमारका ग्रामकुमारकास्तेषांम-
य ग्रामकुमारिकाऽसौ कीमा दास्यकन्दर्पहस्तसंस्पर्शनाऽऽभि-
क्ष्णनाऽऽदिका । यदि वा-घट्टकन्दुकाऽऽदिका, तां मुनिनं कुर्यात्,
तथा वेद्या मर्यादा तामतिकान्तमतिवेक्षणं न हसेमर्यादामतिक्रम्य
मुनिः साधुर्ज्ञानाऽऽवरणीयाऽऽद्यध्विधकर्मबन्धमयाज हसेत् ।
तथा चाऽऽगमः-“ जीवे णं मंते ! इसमाणे उरस्यमाणे वा कइ
कम्मपगमीओ वंअइ ! गोयमा ! सत्तविहवंपए वा अछविह-
वंपए वा । ” इत्यादि ॥ २९ ॥

किं च-

अणुस्सुओ उरालेसु, जयमाणो परिव्वए ।

चरियाए अपपमसो, पुडो तत्थऽहियासए ॥ ३० ॥

(अणुस्सुओ इत्यादि) उराला उवाराः शोचना मनोहा ये
अकवर्षादीनां शब्दाऽऽदिषु विषयेषु कामजोगा वस्त्राऽऽभरण-
गीतगन्धर्वयानवाहनाऽऽदयः, तथा-आक्षेपत्रयोऽऽद्यक्षेत्रेणवृक्षेषु
दृष्टेषु भूतेषु वा नोत्सुकः स्यात् । पात्रान्तरं वा-न निर्धितोऽभिभि-
तोऽप्रतिषक्तः स्यात् । यतमानश्च संयमानुष्ठाने, परि समन्ताभ्यु-
त्थोत्तरगुणेषु तथमं कुर्वन् व्रजेऽन्त्यमं गच्छेत् । तथा-चर्षायां न-
क्षाऽऽदिकायामप्रमत्तः स्यात्, नाऽऽहाराऽऽदिषु रसगार्थं विहृत्त्या-

दिति । तथा-स्पृष्टधामिद्वयश्च परीषदोपसर्गैस्तत्राङ्गीनमन-
स्कः कर्मनिर्माणं मन्यमानो विरहेन सम्यक् सङ्घादिति ॥३०॥

परीषदोपसर्गाधिमहनमेवाधिकृत्याऽऽह-

हम्ममाणो ण कुपेज्जा, बुद्धमाणो न संजले ।

सुपणे अहियासिज्जा, ण य कोलाहलं करे ॥ ३१ ॥

(हम्ममाणो इत्यादि) हन्यमानो यद्विमुष्टिलकुटाऽऽदिनिरपि
न कुपेन्न कोपवशगो भवेत् । तथा-दुर्वचनान्युच्यमान आकु-
श्यमानो निर्भर्त्स्यमानो न संजलेन्न प्रतीपं वदन्न मनागपि
मनोऽप्यथात्वं विदध्यात्, किं तु सुमनाः सर्वे कोलाहलमकु-
र्वन्नाधिसहेतवः ॥ ३१ ॥

किं चान्यत्-

लच्छे कामे ण पत्थेज्जा, विवेगे एवमाहिण ।

आयरियाइं मिकखेज्जा, बुद्धाणं अंतिण सया ॥ ३२ ॥

(लच्छे कामे इत्यादि) लब्धान् प्राप्तान्प्राप्तानपि कामानिच्छाम-
दनरूपान् गन्धासङ्कारवस्त्राऽऽदिरूपान् वा वैरस्वामिवन्न प्राप्ये-
ज्जानुमन्येत, न गृहीयादित्यर्थः । यदि वा-यत्र कामावसायनया
गमनाऽऽदि लब्धिरूपान् कामांस्तपोविशेषवच्चानपि नोपजाव्या-
प्ताप्यनागतान् ब्रह्मदत्तव्यप्रार्थयन्, एव च कुर्वतो भावविवेक
आख्यात आधिर्मात्रतो जवति । तथा-आर्याण्यार्याणां कर्त-
व्यानि अनार्यकर्तव्यपरिहारेण । यदि वा-आचार्याणि मुमु-
क्षूणां यान्यान्तरणीयानि ज्ञानदर्शनचरित्राणि तानि बुद्धाना-
माचार्याणामन्तिके समीपे सदा सर्वकालं शिक्षेताभ्यसेदिति ।
अनेन हि शीलवता निप्य गुरुकुलयास आसेवनीय इत्या-
दिदित भवतीति ॥ ३२ ॥

यदुक्त बुद्धानामन्तिके शिक्षेत्तत्त्वरूपनिरूपणायाह-

सुस्मृसमाणो उवाभेज्जा, सुप्पन्नं सुतवम्मियं ।

वी (यी) रा जे अत्तपन्नेगी, धितिमता जिह्दिया ॥ ३३ ॥

(सुस्मृसमाण इत्यादि) गुरोरादेश प्रति श्रोतुमिच्छा
बुद्ध्या, गुर्वानर्थ्यावृत्त्यमित्यर्थः । तां कुर्वाणो गुरुमुपासीत
सेवते । तस्यैव प्रधानगुणवृत्तारेण विशेषणमाह-सुप्पु
शोभना वा प्रज्ञाऽस्यान्तं सुप्रज्ञं स्वसमयपरसमयबद्धी गा-
तार्थं इत्यर्थः । तथा-सुप्पु शोभनं वा सबाह्याभ्यन्तर तपो-
ऽस्यास्तीति सुतपस्वी, तमेवजृत् ज्ञानिनं सम्यक् चारि-
त्र्यवन्तं गुरु परब्रह्मकार्यी सेवते । तथा चाक्तम्-“नाणस्स होइ
भागी, थिरयरओ दंसणे खरिने य । धन्ना आचकहाए, गुरुकु-
लनास्स न मुञ्चान ॥ १ ॥” (ग०) य एवं कुर्वन् तान् दर्शयति ।
यदि वा के ज्ञानिनस्तपस्विन इत्याह-वीराः कर्माधकारणस-
हिष्णवो, श्रीरा वा परीषदोपसर्गोक्तोभ्याः, प्रिया बुद्ध्या राजन्ती-
ति वा धीरा ये केचनाऽऽनञ्जिगमनाः आतो राणाऽऽविप्र-
म्कस्तस्य प्रज्ञा केयवज्ञानाऽऽख्यातामन्वेष्टुं शक्ति येषां ते आसप्र-
ज्ञान्वेषिणः, सर्वज्ञोक्तान्वेषिण इति यावत् । यदि वा-आत्मप्रज्ञा-
न्वेषिण आत्मतः प्रज्ञा ज्ञानमात्मप्रज्ञा तदन्वेषण आत्मज्ञत्वा-
न्वेषिण आत्महितान्वेषिण इत्यर्थः । तथा-धृताः सयमे रतिः,
सा विद्यते येषां ते धृतिमन्तः । सयमधृत्या हि पञ्चमहावतभारो-
द्धनं सुसाध्यं भवतीति । तपःसाध्या च सुगतिर्हस्तप्राप्यति ।
तदुक्तम्-“जस्स धिई तस्स तवो, जस्स तवो तस्स सग्ग-

ई सुलहा । जे अग्निमंतपुरिसा, तवो वि खलु दुल्लहो तोसि
॥ १ ॥ ” तथा-जगतानि वशीकृतानि स्वविषयरागद्वेषावजये-
नेन्द्रियाणि स्पर्शनाऽऽदीनि येस्ते जितेन्द्रियाः बुध्वमाणा य-
थाकविशेषणावशिष्टा जवन्तीति ॥ ३३ ॥

तदभिधिसुगाह-

गिहे दीवमपासता, पुरिसाऽऽदाणिया नरा ।

ते वीरा बंधाण्मुक्का, नावकंसंति जीविणं ॥ ३४ ॥

(गिहे दीवमित्यादि) गृहे गृहवासं गृहपाशे वा, गृहस्वभाव
इति यावत् । (दीव ति) दीपा दीप्तौ, दीपयति प्रकाशयतीति
दीपः, स च जावदीपः भुनक्तानलाभः । यदि वा-द्वीपः समुद्राऽऽदौ
प्राणिनामावासचुतः, स च जावदीपः संसारसमुद्रे सर्वज्ञोक्त-
चारित्रलाभः, तदेवजृत् दीपं द्वीपं वा गृहस्थभावेऽप्यन्यतोऽ-
प्राप्तुवन्तः सन्तः सम्यक् प्रवर्ज्योत्थानेनोत्थिता उत्तरोत्तरगु-
णज्ञानैवंचतता जवन्तीति दर्शयति-नराः पुरुषाः पुरुषोत्तम-
त्वाच्चर्मस्य नरोपादानम, अन्यथा स्त्रीणामप्येतद्गुणजाकृत्यं न-
वति, अथवा देवाऽऽदिव्यदासार्थमिति । मुमुक्षूणां पुरुषाणामा-
दानीया आश्रयणीयाः पुरुषाऽऽदानीयाः महतोऽपि महीयांसो भ-
वन्ति । यदि वा-आदानीयो हितेयिणां मोक्षस्तन्मार्गो वा सम्य-
ग्दर्शनऽऽदिकः पुरुषाणां मनुष्याणामादानीयः, स विद्यते येषा-
मिति विगृह्य मत्वर्थीयः “अथ आदिभ्यांञ्च्” । ॥ १५२ ॥ ३७ ॥ इति ।
तथा य एवभूतास्ते विशेषेणेत्यन्यद्व्यपकारं कर्मेति धीराः । तथा
वचनेन सच एव भ्यन्तरेण [पुत्रकलत्राऽऽदि] स्नेहकृपेणोत्प्रावत्येन
मुक्ता बन्धनोन्मुक्ताः सन्तो जीवितमस्यमार्जाधितं, प्राणधारणं
वा नाभिकाकान्त नाभिलषन्तीति ॥ ३४ ॥

किं चान्यत्-

अग्निं छे सइफामेसु, आरंजेसु अणिस्मिण ।

सत्त्वं ते ममयातीतं, जमेतं जिवियं बहु ॥ ३५ ॥

(अग्निं छे इत्यादि) अग्नौऽनधुपपन्नो मूर्धनः । क ? शब्दस्पर्-
शेषु मनोऽङ्गेषु अत्यन्तग्रहणान्मध्यग्रहणमतो मनोऽङ्गेषु रूपेषु गन्धे-
षु रसेषु वा अग्नौ वति द्रष्टव्यम् । तथेतरेषु बाह्येषु इत्यपि
वाच्यः । तथा-आग्नेयेषु सावधानुष्ठानरूपेभ्यः अतोऽसब-
द्धोऽप्रवृत्त इत्यर्थः । उपसंहरतुकाम आह-सर्वमेतदध्ययनाऽऽदेरा-
रभ्य प्रतिवेध्यत्वेन यल्लपितमुक्तं मया बहु, तत्समयाद्वाहतादाग-
मादतीतमिति कान्तमिति कृत्वा प्रतिषिद्धम् । यद्यपि च विधिज्ञा-
रंणोक्तं तदेतत्सर्वं कर्तव्यतत्समयातीतं लोकोत्तरं प्रधानं वर्त-
ते ॥ ३५ ॥

यद्यपि च तैः कुनीर्थैकैर्बहु लपितं तदेतत्सर्वं समयातीत-
मिति कृत्वा तानुष्ठेयमिति प्रतिषिध्य प्रधाननिषेधद्वारेण मोक्षा-
भिसंधानेनाऽऽह-

अइमाणं च मायं च, ते पग्गिमाय पंदिण ।

गारवाणि य सव्वाणि, एणव्वाणं मंधणं मुणी ॥ ३६ ॥

(अइमाणं चेत्यादि) अतिमानो महामानस्त, चशब्दात्स-
हचारतं क्रोधश्च, तथा-मायां, चशब्दात्तत्कार्यचतु लाम च,
तदेतत्सर्वं पण्डितो विवेकी कृपरिज्ञया परिज्ञाय प्रत्याख्या-
नपरिज्ञया परिहरेत् । तथा-सर्वाणि गारवाणि अदिरससा-
तरूपाणि सम्यक् ज्ञात्वा समारकारणत्वेन परिहरेत्परिहृत्य
च मुनिः साधुनिर्वाणमशेषकर्मक्षयरूपं, विशिष्टाऽऽकाशेशं वा
सवयवदामसंख्यात्, प्रार्थयति यावत् ॥ ३६ ॥ सूत्र० १ अ०

६ अ० । (कश्चा पुनरुपपन्निरावरणज्ञानानां तीर्थकृतां वाग्योगो
नयति येनासावाकर्ण्यते ? उच्यते-धर्मकथावसरे । किंभूतस्तैः
पुनर्धर्मः प्रवेदिनस्तद् वक्ष्यते ' लोगसार ' शब्दे)

तथा च-

केवलपणत्तो धम्मो मंगलं, केवलपणत्तो धम्मो लोगु-
त्तमो ।

केवलप्रवृत्तः, कोऽनौ ? धर्मः श्रुतधर्मः, चारित्रधर्मश्च मङ्गलम्,
अनेन कपिलाऽऽदिप्रवृत्तधर्मव्यवच्छेदमाह । आश० ४ अ० ।

अपि च-

कुजण अपराजिण जहा, अक्खेहि कुमझे हि दीवयं ।

करुमेव गहाय गो कलिं, नो तेयं नो चेव दावरं ॥ २३ ॥

कुत्सितो जयोऽस्यैव कुजयो घृतकारः, महतोऽपि घृतज-
यस्य सद्भिर्निर्मितं वादनं हेतुना च कुत्सितत्वमिति । तमेव
विशिनष्टि-अपराजितो दीव्यन् कुशलत्वादन्येन न जीयते ।
अकैर्वा पाशकैर्दीव्यन् क्रीडंस्तत्पानहः कुशलो निपुणः यथा
अमौ घृतकारोऽकैः पाशकैः कपर्दकैर्वा रममाणः (कडमेव
सि) चतुष्कमेव गृहीत्या तल्लब्धजयत्वात् तनैव दीव्यति ।
ततोऽसौ तल्लब्धजयः सन्न कालमेकक, नाऽपि त्रैत त्रिक च,
नापि द्वापर द्विकं गृह्णातीति ॥ २३ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह-

एवं लोगम्मि ताऽणा,

बुद्धे जे धम्मं अणुत्तरे ।

तं गिण्हइह जंऽतिउत्तमं,

कडमिव सेमऽवहाय पंदिण ॥ २४ ॥

यथा घृतकारः प्राप्तजयत्वात् सर्वोत्तमं दीव्य चतुष्कमेव
गृह्णात्येवमात्मलोके मनुष्यलोके तावता त्रायणा वा सर्वहेतो-
कोऽयं धर्मः क्लान्त्यादिलक्षणः श्रुतचारित्राऽऽख्यो वा नाऽन्यो-
त्तरोऽधिकोऽस्तौत्यनुत्तरः, तमेकान्तद्वितमपि कृत्वाऽत्युत्तमं स-
र्वोत्तमं च गृहाण विस्त्रोतमिकारहितः स्वीकुरु । पुनरपि निग-
मनार्थं तमेव दृष्टान्तं दर्शयति-यथा कश्चिद् घृतकारः कृतं
कृतयुगं, चतुष्कमित्यर्थः, शेषमेकाऽऽद्यगहाय त्यक्त्वा दीव्यन्
गृह्णाति, एवं पातकतोऽपि साधुगता, शेषं गृह्णन् प्रावचनिकपा-
थ्यस्याऽऽदिनाधमपहाय संपूर्णं महान्तं सर्वोत्तमं धर्मं गृह्णीया-
दिति ज्ञातुं ॥ २४ ॥

उत्तरं पणुयाण आहिया,

गामधम्मा इह मे अणुस्सुयं ।

जंमी विरता ममुद्धिया,

कासवस्स अणुधम्मचारिणो ॥ २५ ॥

(उत्तरेत्यादि) उत्तराः प्रधानाः, दुर्जयत्वात् । केवाम ? उपदे-
शाहंशान्मनुष्याणाम् । अन्यथा सर्वेषामेवेति । के ते ? ग्रामधर्माः
शब्दाऽऽदिविषया मयुनरूपा येति । एव ग्रामधर्मा उत्तरत्वेन स-
र्वहेतोरुपायाः, मयैतदनुपपन्नाऽन्तम् । एतच्च सर्वमेव प्रागुक्तं, यच्च
वक्ष्यमाणं तन्नामयेनाऽऽदितीर्थकृता पुत्रानुदिश्याऽभिहितं सत्
पाश्चात्यगणधरा सुधर्मस्वामिप्रभृतयः स्वशिष्येभ्यः प्रतिपाद्य-
न्त्यतो मयैतदनुभूतमित्यनवधम् । यस्मिंश्चित् कर्मोणं दयस्त्रो-

ये पञ्चमी, सप्तमी वेति । यान् ग्रामधर्मानाधि-य ये विरताः,
पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी । येभ्यो वा विरताः सम्यक् संयमरूपेणो-
त्थिताः समुत्थितास्ते काश्यपस्यैव जस्वामिनो वर्द्धमानस्वामिनो
वा संबन्धी यो धर्मस्तदनुचारिणस्तीर्थकरप्रणीतधर्मानुष्ठायिनो
भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

किं च-

जे एयं चरंति आहियं,

नाएणं महया महेमिणा ।

ते उद्धिय ते समुद्धिया,

अभोअं सारंति धम्मओ ॥ २६ ॥

(जे एयं इत्यादि) । ये मनुष्या एनं प्रागुक्तं धर्मं ग्रामध-
र्मविरतिवृत्तं, कुर्वन्ति चरन्ति । आख्यातं ज्ञानेन ज्ञातपुत्रेण,
(महयेति) महाविषयस्य ज्ञानस्याऽनन्यजन्तत्वाद् महान्
तेन तथाऽनुकूलप्रतिकूलोपसर्गसहिष्णुत्वाग्रहणं धर्मवृद्धि-
मानस्वामिना आख्यातं धर्मं ये चरन्ति, ते एव सयमोत्थानं
कुनीर्थिकपरिहारेणोत्थिताः । तथा-निवृत्ताऽऽदिपरिहारेण त
एव सम्यक्त्वमार्गदेशनाऽपरित्यागेनोत्थिताः समुत्थिता इति,
नाऽन्ये कुप्रावचनिका जमातिप्रभृतयश्चेति भावः । त एव च
यथोक्तधर्मानुष्ठायिनोऽन्योऽन्यं परस्परं धर्मतो धर्ममाश्रित्य
धर्मतो वा भ्रष्टयन्तं सारयन्ति बोधयन्ति, पुनरपि सर्वमेव प्रव-
र्तयन्तीति ॥ २६ ॥

मा पेह पुरा पणामण, अजिकंखे उवहि धुणित्तए ।

जे दूमण तेहिं एो णया, ते जाणंति समाहिमाहियं ॥ २७ ॥

(मा पेहेत्यादि) दुर्गतिं संसारं वा प्रणामयन्ति प्रह्वीकुर्वन्ति
प्राणिनां प्रणामकाः शब्दाऽऽद्यो विषयास्तान् पुरा पूर्व
जृक्तान् मा पेहेत्स्व मा स्मर । तेषां स्मरणमपि यस्मान्म-
हतेऽनर्थाय, अनागतं नोदाहेन नाऽऽकाङ्क्षेदिति । तथा-
अजिकाङ्क्षेत् अजितोपदनारतं चिन्तयेदनुकूलमनुष्ठानं कुर्यात् ।
किमर्थमिति दर्शयति-उपधीयते दौर्गत्यतः दुर्गतिं प्रत्यात्मा
येनाऽसाधुपधर्मायाः अष्टप्रकारं वा कर्म; तद्वृत्तनायाऽपनयना-
याऽभिकाङ्क्षेदिति सम्बन्धः । दुष्टधर्मं प्रत्युपनताः कुमार्गा-
नुष्ठायिनस्तीर्थिकाः । याव वा- (दूमण सि) दुष्टमनःकारिण
उपतापकारिणो वा शब्दाऽऽद्यो विषयास्तेषु ये महासत्त्वाः न
नताः प्रह्वीजृक्तास्तदाचारानुष्ठायिनो न भवन्ति, ते च सम्मा-
गानुष्ठायिनो जानन्ति विदन्ति समाधिं रागद्वेषपरित्यागरूप
धर्मव्याप्तं च आहितमात्मनि व्यवस्थितम् । भा समन्ताद्विजं वा
त एव जानन्ति, नाऽन्य इति भावः ॥ २७ ॥

तथा-

णो काहिए होज्ज संजए,

पासणिए ण य संपमारए ।

नखा धम्मं अणुत्तरं,

कयकिरिए ण यावि मापए ॥ २८ ॥

(णो काहिए इत्यादि) सयतः प्रयाजितः कथया चरति
काधिको गोचराऽऽदौ न भवेत् । वादं वा-विरुद्धं पैशुन्याऽऽपा-
वर्जोऽप्यधिकया वा न कुर्यात् । तथा-प्रश्नेन राजाऽऽदिकि-
ष्टरूपेण, दर्पणाऽऽदिप्रदत्तनिमित्तरूपेण वा चरतीति प्राहितको
न ज्ञेयः । नापि च संसारको वेदवृत्त्यनर्थकाण्डाऽऽदिष्व-

ककयाविस्तारको भवेदिति । किं कृतेति दर्शयति-ज्ञात्वाऽ-
बहुप्य मास्योत्तरो विद्यत इत्यनुस्मरस्तं भुनक्तारित्राऽऽख्यं धर्मं
सम्यगवगम्य, तस्य हि धर्मस्यैतदेव फलं यदुत विकथा-
निमित्तपरिहारेण सम्यक् क्रियावान् स्यादिति तद्दर्शयति-
कृता स्वभ्यस्ता क्रिया संयमानुष्ठानरूपा येन स कृतक्रिय-
स्तथानूतश्च, न चाऽपि मामको ममेद्महमस्य स्वाभीत्यर्थं
परिग्रहाऽऽग्रही जनेदिति ॥ २८ ॥

उत्तं च पसंस णो करे, न य उक्कोस पगास माहणे ।

तेसि सुविवेगमाहिण, पणया जेहँ सुजोसिअं धुयं ॥ २९ ॥

(उन्नमित्यादि) ' उन्नंति ' माया, तस्याः स्वाभिप्रायप्र-
काशनरूपत्वात्, तां न कुर्यात् । चशब्द उत्तरापेक्षया समुच्च-
यार्थः । तथा-प्रशस्यते सर्वैरर्थावगमनेनाऽऽद्वियत इति प्रशस्यो
लोभः, तं च न कुर्यात् । तथा-जात्यादिभिर्महत्त्वानैर्भेषुप्रकृति
पुरुषमुत्कर्षयतीत्युत्कर्षको मानः, तमपि न कुर्यादिति सम्बन्धः ।
तथा-अन्तर्गवस्थितोऽपि मुखर्हाष्टभङ्गविकारैः प्रकाशीजवती-
ति प्रकाशः कोभः, तं च (माहणे सि) साधुर्न कुर्यात् । तेषां
कथायाणां यैर्महा-मभिर्विवेकः परित्याग आहितो जनितस्त एव
धर्मं प्रति प्रणता इति । यदि वा-तेषामेव सत्पुरुषाणां सुष्ठु
विवेकः परिज्ञानरूप आहितः प्रथितः प्रसिद्धि गतः, न एव च
धर्मं प्रति प्रणताः, यैर्महासरैः सुष्ठु जुष्टं सेवितं, धूयतेऽष्ट-
प्रकारं कर्म येन तद्भूतं संयमानुष्ठानम् । यदि वा-येः सवनुष्ठा-
यिभिः (सुजोसिअं ति) सुष्ठु किम धूयताहत्वाद् धूयं
कमेति ॥ २९ ॥

अपि च-

अणिहे सहिए सुमंयुसे, धम्मट्ठी उवहाणवीरिए ।

विहरेज्ज समाहिइंदिए, अत्तट्ठिअं खु दुहेण सन्नइ ॥ ३० ॥

(अणिहे इत्यादि) स्निह्यत इति स्निहः । न स्निहः-अ-
स्निहः, सर्वत्र समस्वरहित इत्यर्थः । यदि वा-परीषद्दोषमर्ग-
निन्दन्पते इति निहः, न निहोऽनिहः उपसर्गैरपराजित इत्यर्थः ।
पाठान्तरं वा-" अणहे सि । " नास्याद्यप्रस्तीत्यनघो, निर-
वधानुष्ठायीत्यर्थः । मह हितेन वर्तेत इति सदिनः, सहितो
युक्तो वा ज्ञानाऽऽविभिः, स्निहित आत्महितो वा सवनुष्ठानप्रवृत्तः ।
तमेव दर्शयति-सुष्ठु संवृत इन्द्रियोऽन्द्रियैर्विस्त्रोतसिका-
रहित इत्यर्थः । तथा-धर्मः भुनक्तारित्राऽऽख्यस्तेनार्थः प्रयोज-
न, स एवार्थः, तस्यैव सद्भिरुपमानत्वाद् धर्मार्थः, स यस्या-
ऽस्तीति स धर्मार्थः । तथोपधानं तपः, तत्र वीर्यवान्, स ए-
वम्भूतो विहरेत् संयमानुष्ठानं कुर्यात् । समाहिनेन्द्रियः स-
यनेन्द्रिय एव । यत आत्महितं दुःखेनाऽऽमुता संसारे प-
र्यटता अकृतधर्मानुष्ठानेन लज्यते अवाप्यत इति । तथाहि-"न
पुनरिदमिति दुर्गम-मगाधसंसारजलधिर्विघ्नम् । मानुष्यं स्वयो-
नक-तडिल्लुतावन्नमितप्रतिमम् ॥ १ ॥" तथाहि-युगसमिलाऽऽ-
दिदृष्टान्ततीत्या मनुष्यजन्म एव तावद् दुर्गम-तत्राऽऽप्यार्थक्रेत्रा-
ऽऽदिकं दुरापमित्यत आत्महितं दुःखेनाऽऽवाप्यत इति मन्तव्यम् ।

अपि च-

जूतेषु जङ्गमत्वं, तस्मिन् पञ्चेन्द्रियत्वमुत्कृष्टम् ।

तस्मादपि मानुष्यं, मानुष्येऽप्यार्थदेशश्च ॥ १ ॥

वेशे कुल प्रधान, कुत्रे प्रधाने च जानिरुत्कृष्टा ।

जातो रूपसमृद्धी, रूपे च बलं विशिष्टतमम् ॥ २ ॥

भवानि बल्ले साऽऽयुष्कं, प्रकृष्टमायुष्कतोऽपि विज्ञानम् ।

विज्ञाने सम्यक्त्वं, सम्यक्त्वे शीतसंप्राप्तिः ॥ ३ ॥

एतत्पूर्वभाष्यं, समासतो मोक्षसाधनोपायः ।

तत्र च बहु संप्राप्ते, भवद्भिरुप च संप्राप्यम् ॥ ४ ॥

तत्कुरुतांयममधुना, मनुक्तमार्गे समाधिमाधाय ।

त्यक्त्वा सङ्गमनार्थं, कार्यं सद्भिः सदा धेयः ॥ ५ ॥ ' इति ।

॥ ३० ॥

एतच्च प्राणिजने कदाचिदवाप्तपूर्वमित्येतद्दर्शयितुमाह-

ए हि णूण पुरा अणुस्सुतं,

अटुवा तं तह णो समुट्ठियं ।

मुणिणा मामाहआऽऽहितं,

नाएणं जगमव्वदंसिणा ॥ ३१ ॥

यदेतन्मुनिना जगतः सर्वभाषदंशिना ज्ञानपुष्पीयेण सामा-
यिकाऽऽर्थाहितमाख्यात तन्मूलनिश्चितं न हि नैव पुरा पूर्वं
जन्तुभिरनुभूतं भवणपथमायातम् । अथवा-श्रुतमपि तत्
सामायिकाऽऽदि यथाऽऽस्ति तथा नाऽनुष्ठितम् । पाठान्तरं वा-
"अविनह सि" अविनयं यथावन्नानुष्ठितमतः कारणादसुमता-
मात्महितं सुष्ठुलभमिति ॥ ३१ ॥

पुनरप्युपदेशान्तरमधिकृत्याऽऽह-

एवं मत्ता महंतरं, धम्मपिणं सहिया बहू जणा ।

गुरुणो उंदाणुवत्तगा, विरया निज मद्दोषमाहितं ॥ ३२ ॥

(एवं मत्ता इत्यादि) एवमुक्तरीत्या आत्महितं सुदुर्लभं म-
त्वा ज्ञात्वा धर्माणां च महत्तरं धर्मविशेषं कर्मणो वा चिवरं
ज्ञात्वा । यदि वा-(महंतरं ति) मनुष्याऽऽयं क्रेत्राऽऽदिकमवसरं
सदनुष्ठानस्य ज्ञात्वा एनं जैन धर्मं भुनक्तारित्राऽऽत्मकं, सह हि-
तेन वर्तेत इति सहिता ज्ञानाऽऽदियुक्ता बह्वो जना बहुकर्मा-
णः समाधिनाः सन्तो गुरोराचार्याऽऽदेस्तीर्थकरस्य वा उन्दा-
नुवत्तकास्तनुक्तमार्गानुष्ठायिनो, विरताः पापेभ्यः कर्मेभ्यः
सन्तर्स्ताणां महोद्यमपारं संसारसागरमेवमाख्यातं मया
भवतामपरैश्च तीर्थहृद्भिरन्येषाम् ॥ ३२ ॥ सूत्र० १ श्रु०
२ अ० २ अ० ३ ॥

किं च-

संधए माहुधम्मं च, पावधम्मं णिराकरे ।

उवहाणवीरिए भिक्खू, कोहं माणं न पत्थए ॥ ३३ ॥

(संधए इत्यादि) साधूनां धर्मं सान्त्यादिको वशविधः, स-
म्यग्दर्शनचारित्राऽऽख्यो वा, तमनुसंधेयद् वृत्तिमापादयेत् । तद्य-
था-प्रतिक्रमपूर्वज्ञानग्रहणेन ज्ञानम् । तथा शङ्काऽऽदिदोषपरिहा-
रेण, सम्यग्ज्ञावाऽऽदिपदार्थाधिगमेन च सम्यग्दर्शनमस्त्वक्षितमू-
लोत्तरगुणसंपूर्णपालनेन प्रत्यहमपूर्वज्ञानग्रहणेन चारित्रं वृत्ति-
मापादयेदिति । पाठान्तरं वा-" सहहे साधुधम्मं च " पूर्वो-
क्तविशेषणविशिष्टं साधुधर्मं मोक्षमार्गत्वेन श्रद्धाधीन निःशङ्क-
तया गृह्णीयात्, अशब्दात्सम्यगनुपालयेच्च । तथा-पापं पापो-
पादानकारणं धर्मं प्राण्युपमर्देन प्रवृत्तं, निराकुर्यात् । तथा-उप-
धानं तपः, तत्र यथाशक्त्या वीर्यं यस्य स भवत्युपधानवीर्यः, त-
देवंभूतो भिक्षुः कोधं, मार्गं च न प्रार्थयेन्न वर्धयेदिति ॥ ३५ ॥
सूत्र० १ श्रु० ११ अ० १ ॥

सोक्षा य धम्मं अरहंतजामियं,
समाहितं अष्टपदोवगुच्छं ।
तं सदहाणा य जणा अणाज्ज,
इंदा व देवादिषु आगमिस्सं ॥ २७ ॥

(सोक्षा य इत्यादि) धृत्वा च दुर्गतिधारणाद् धर्मं अन्तर्धारिताऽऽ-
ख्यमहेन्द्रिभाषितं सम्यगाख्यातमर्थपत्रानि युक्तया हेतुषो वा
तैरुपयुज्यमवदानं सद्यक्तिकं सकेतुकं वा, यदि वा अर्थराभिधयेः
पदैश्च वाचकैः शब्दैरुप सामीप्येन शुद्धं निर्दोषम् । तमेवंजुत-
महेन्द्रिभाषितं धर्मं अहधानाः । तथा-अनुतिष्ठन्तो जना लोका
अनायुषोऽनपगतायुष्कर्माणः सन्तः सिद्धाः सायुषश्चेन्द्राऽऽद्याः
देवाधिवा आगमिष्यन्तीति ॥ २६ ॥ सूत्र० १ सु० ७ अ० ।

(२६) धर्माधर्मविचारश्च सूक्ष्मबुद्ध्या कर्तव्यः, धर्मविचारे सू-
क्ष्मबुद्धेराश्रयणीयतामुप दर्शयति-

सूक्ष्मबुद्ध्या सदा ज्ञेयो, धर्मो धर्माधिभिन्नैः ।
अन्यथा धर्मबुद्ध्यैव, तद्विपातः प्रसज्यते ॥ १ ॥

(सूक्ष्मेति) सूक्ष्मबुद्ध्या निपुणमन्या, सदा सर्वकालं, ज्ञेयो ज्ञान-
व्यः, कोऽस्माद्विचारः-धर्मो दुर्गतिप्रपातरूपे हेतुः, कर्तव्याह-
धर्माधिभिन्नमर्थप्रज्ञासुभिन्नैर्मानवैः, अन्यथा स्थूलबुद्ध्या धर्मवि-
चारे कुतार्थिकानामिव धर्मबुद्ध्यैव धर्माभिप्रायेणापि, तद्वि-
घातो धर्मव्याहतिः । प्रसज्यते प्राप्नोतीति ॥ १ ॥

एतदेव दर्शयति-

गृहीत्वा ज्ञानमैषज्य-प्रदानाभिग्रहं यथा ।

तदप्राप्तौ तदन्तेऽस्य, शोकं समुपगच्छतः ॥ २ ॥

गृहीत्वा आदाय, ज्ञानायाशक्ताय, मैषज्यप्रदाने औपध्वित-
रणविषये, योऽभिग्रहः प्रतिज्ञा, ज्ञानाय मया मैषज्यं दानव्य-
मित्येवंरूपः स तथा तं, यथेत्युदाहरणोपन्यासायः, तस्य ज्ञान-
नत्वाभावेन ज्ञानमैषज्यप्रदानस्याप्राप्तिरसंभवस्तदप्राप्तिस्तस्याः,
तस्य ज्ञानमैषज्यप्रदानाभिग्रहस्यान्तःकालावधिपूर्व्यां पर्यव-
सानतस्तत्र, शोकमुत्प्रेषं, समुपगच्छतो प्रजतोऽभिग्रहीतुर्धर्म-
बुद्ध्याऽप्यधर्मो भवति । तथा मर्थत्रेति प्रकृतमिति ॥ २ ॥

शोकमेव दर्शयति-

गृहीतोऽभिग्रहः श्रेष्ठो, ज्ञानो जातो न च क्वचित् ।

अद्वो मेऽन्यता कष्टं, न सिद्धमज्जिवाञ्छितम् ॥ ३ ॥

गृहीत आतोऽभिग्रह उक्तरूपा प्रतिज्ञा, श्रेष्ठोऽभिग्रहस्यः, ज्ञानो
रोगवाद् जातो भूतो वा, मे मम, धनं लब्धुं धनं वाहनीनि
धन्यस्तत्त्वान्तत्ता, तन्निधेयोऽन्यता, कष्टमिति क्षेदवचनं, न सि-
द्धं न निष्पन्नमसिद्धमज्जितमभिमतामिति ॥ ३ ॥

प्रकृतयोजनायाऽऽह-

एवं हेतुत्समादानं, ज्ञानभावाभिसन्धिपत् ।

साधूनां तत्त्वतो यत्तद्, दृष्टं ज्ञेयं महात्मभिः ॥ ४ ॥

पथमनेन प्रकारेणाभिग्रहविषयाप्राप्तौ शोकमनलक्षणं,
दिशब्दाऽधिकृतानिग्रहस्य धर्मव्याघातरूपतामाश्रयार्थः । एत-
स्य ज्ञानमैषज्यप्रदानाभिग्रहस्य समाधानं ग्रहणमेतत्
धर्मादानं, यच्छब्दोऽत्र छप्यो, यद्यस्यात् ज्ञानभावे रोगव-
शेऽज्जिभिन्नरजिप्रायो यदि कश्चित् साधुर्ज्ञानो जयति
तदा शोजनं स्यादसदभिग्रहस्य सफलप्राप्तिरित्येव-

लक्षणो विद्यते यत्र तत् ज्ञानभावाभिसन्धिपत्
साधूनां मुनीनामेतत्समादानमिति योगः । अथवा साधूनां
ज्ञानभावाभिसन्धिपदमिति योगः । तत्त्वतः परमार्थवृत्त्या नदि-
ति तस्मात्कारणात् दृष्टं बोधवत्, ज्ञानभावाभिसन्धिपत्त्वेन कर्म-
व्यवहेतुत्वात्, ज्ञेयं ज्ञातव्यं, महात्मभिः प्रशस्यस्वज्ञावैरिति ॥ ४ ॥

एवमर्थापत्त्या बोधप्राप्तिरन्यैरप्युपलभ्येति दर्शयति-

लौकिकैरपि चैपोऽर्थो, दृष्टः सूक्ष्मार्थदर्शिनः ।

प्रकारान्तरतः कैश्चि-द्यत्र एतदुदाहृतम् ॥ ५ ॥

लोकं विदिता लौकिका बालाकिप्रभृतयः, तैरपि च न के-
चन जैनैरेव, एवोऽनन्तरादिताऽर्थोऽर्थोपासजानतदोषलक्षणो,
दृष्ट उपलब्धः । किमुतैरित्याह-सूक्ष्मार्थदर्शिनः पटुष्टिभिर्ज्ञे-
यवस्तुविषयेनैव वै ह्यनिष्ठूलबुद्धयोऽर्थोपासगम्यानेव विधा-
नार्थं ज्ञातुमसं भवन्ति, ननु मिथ्यादृशां कथं सूक्ष्मार्थदर्शि-
त्वम् ? उच्यते-मत्तज्ज्ञानाऽऽवरणाऽऽदिक्रयोपशमविशेषात् भक्ता-
न्, तर्हि तेषां कथम् ? तत्राऽप्युच्यते-सदस्मत्तोरविशेषात् । आह च-
"सद्यस्यविसेसणाओ गाहा ।" प्रकारान्तरतः-अस्मदुक्तप्र-
काराद् ज्ञानमैषज्यदानाभिग्रहलक्षणाद्व्येन प्रकारेण कैश्चि-
च्छास्त्रीक्यादिभिरेव, न सर्वैः, कथं नैदृष्टोऽयमित्यत्र नितमित्या-
ह-यतो यस्मादेतद् वक्ष्यमाणमुदाहृतमज्जितमिति ॥ ५ ॥

अङ्गेष्वेव जग यातु, यत्त्वयोपकृतं मम ।

नरः प्रत्युपकाराय, विपत्सु लज्जते फलम् ॥ ६ ॥

किं सुग्रीवेण ताराऽऽधर्मो रामदेव पद्मसुतः-अङ्गेष्वेव म-
दीयगात्रेष्वेव जरा जरणपरिणामं यातु गच्छतु, मा प्रत्युपकार-
द्वारेण प्रतियातनार्थं भवत्यित्यवधारणार्थं, किं तत् ? यज्ञालेः
सकाशान् तारां विमोच्य मम तदपेणं त्वया भवता उपकृत-
मुपकारः कृतः, ममेत्यात्मानं सुग्रीवो निर्दिशति । तस्मात् किमि-
त्येवमित्याह-नर उपकारकारिमानवः उपकारं प्रतीत्याऽऽधि-
त्योपकारः प्रत्युपकारः तस्मै प्रत्युपकाराय उपकृतनरेण क्रिय-
माणाय सपद्यते यत्फलं विपत्सु व्यसनेषु सन्तु लभते प्राप्नोति त-
त्फलमुपकारकारिक्रियायाः साध्यम् । अयमभिप्रायः-उपकारको
व्यसनगत एव उपकारक्रियायाः फलमुपकृतेन कृतं लभते,
न पुनरन्यथा व्यसनाभावे, निरवसरत्वेन तदसंभवादिति ।
किमुक्तं भवति ?-मा त्वमापद् प्राप, यस्यामहं भवन्तमुपकरो-
मीति । अन्ये त्वाहुः-नर उपकृतमानवः, प्रत्युपकारार्थं विप-
त्सुपकारकारि व्यसनेषु लभते फलं, फलहेतुत्वादवसरमि-
ति ॥ ६ ॥

एवं तावत्समर्थप्रवृत्तावपि धर्मव्याघातो जघन्यनिपुणबुद्ध्यानां
ज्ञानमैषज्याभिग्रहप्रवृत्तावपि समर्थितम्, अधुनैवमेव सर्वा-
स्वपि प्रवृत्तिरिति दर्शयति-

एवं विरुद्धदानाऽऽदौ, हीनोत्तमगतेः मदा ।

प्रज्जयाऽऽदिविधाने च, शास्त्राक्तन्यायवाधिते ॥ ७ ॥

छच्छाऽऽदिभेदतो ज्ञेयो, धर्मव्याघात एव हि ।

सम्यग् पाध्यस्थपमाशस्य, श्रुतधर्मव्यपेक्षया ॥ ८ ॥

यथा ज्ञानमैषज्यदानाभिग्रहे धर्मबुद्ध्या कृतेऽपि धर्मबुद्धिर्ज्ञे-
वाद् धर्मव्याघातः प्रसज्येत्येवमनेनैव न्यायेन विरुद्धस्य शास्त्र-
विनियारितस्य जीवोपघातहेतुत्वादेव द्रव्यस्याऽऽधार्मकाऽऽदौ-
पक्षितस्य । अन्तिज्ञाऽऽदेर्वा विरुद्धाय वा भवोपत्त्येन शास्त्रानरा

कृत्याय पात्राय, दानं वितरणं विरुद्धदानं, तदादिष्वस्य शीलतपो-
भावनार्थमस्य गुरुव्रतस्य ऽऽदेशनापूजना ऽऽर्था स विरुद्धदाना ऽऽ-
वित्तत्र द्रव्या ऽऽदिनेदतो धर्मव्याघात एव, हेय इति योगः । कुत इ-
त्याह-हीनस्य गुणविमुक्तस्य, हेयद्रव्यपात्रस्य वा उत्तमं प्रधान-
मेतदिति गतिरवगमो बाधो हीनोत्तमगतिः, ततो हीनोत्तमगतेः
तदा सर्वदा, शास्त्रनिराकृतत्वेन हि हीनमपि हेयं पात्रं चोत्तममि-
ति बोधविपर्ययादनवगच्छन् यदा दाने प्रवर्तते, तदा धर्मस्य व्या-
घातः स्फुट एवेति । दातव्यद्रव्यविरुद्धता च-“अन्नाईणं सुखा-
कल्पणिज्जाण देसकालजुयं । दाणं जईणमुत्थियं, गिहीणं सि-
क्खावयं जणियं ॥ १ ॥” इत्येतद्दानविशेषणविपर्ययादवसेया ।
पात्राविरुद्धता पुनरेवम्-“सोअन्नयराहियाणं, दाणं जं दिज्जई कु-
यत्ताण । तं खलु धोवइ चत्थं, रुहिरकयं होहि तेणेव ॥ १ ॥”
तथा प्रव्रज्या ऽऽदीनां सर्वविरतिप्रतिपत्तिप्रभृतीनां विधानं क-
रण प्रव्रज्या ऽऽर्द्धविधानम्, आदिशब्दादेशविरत्याविसंग्रहः ।
तत्र च न केवलं विरुद्धदाना ऽऽर्द्धावेव, किंभूते प्रव्रज्या ऽऽर्द्धवि-
धाने, इत्याह-शास्त्रोक्तस्यावधिने आगमाभिहितनयनिराकृते,
हीनोत्तमगतेरिति हेतुनिहाय चर्तमे, धर्मव्याघातो हेय इत्येतत्-
त्रापि संबन्धनीयं, तत्र प्रव्रज्या ऽऽर्द्धविधाने शास्त्रोक्तो ऽयं म्यायः-

“नियनियसहायलोयण-जणवायावगमजोगसुखीदि ।
ज्जियत्त नाज्जणं, निमित्तभो सह पइहेज्जा ॥ १ ॥”

तथा-

“पव्वज्जाए जोगा, आरियदेसमि जे समुप्पन्ना ।
जाइकुनेहिं विसिद्धा, तइ खीणप्पायकम्ममला ॥ १ ॥”
इत्यादौ ।

देशविरतौ पुनः-

“गुरुमूलेसु य धम्मो, संविमो इत्तरं व इयरं वा ।
यज्जेसु तस्यो सम्म, यज्जेइ इमे अरियारे ॥ १ ॥”

जिनदीक्षायां तु-

“विक्खारं वेव रागो, लोमाविरुद्धाण वेव चागो सि ।
सुहरगुजजोगो धिय, अस्स तसो एत्थ उच्चिओ सि ॥ १ ॥”

एतद्व्याघातैतद्विपर्ययादिति द्रव्या ऽऽर्द्धभेदतो द्रव्यकृत्रकाल-
नाशविशेषानाभिन्व विरुद्धदाना ऽऽर्द्धा प्रव्रज्या ऽऽर्द्धविधाने च हे-
यो ज्ञातव्यो धर्मव्याघातः । एवं च धर्मव्याघातः, न तु धर्मा ऽऽराधन-
तत्र विरुद्धदाने द्रव्यतो धर्मव्याघातो, यथैवणीयत्वेनाविरुद्ध-
ये कुरा ऽऽर्द्धा साधुसंस्तरणहेतौ सत्यपि अनवगण्यतया विरु-
द्धम्, अत एव हीनमुत्तममिति बुद्ध्या वदतः । एव केत्रतो ऽकाशतारा-
ऽऽर्द्धकेत्रे, कालतः सुभिककाले, जाततस्त्वलानावस्थायाम् ।
उक्तं च-“संथरणम्मि असुद्धं, दोणह वि गियहतवैतयाण हियं ।
आवरहिठं तेण, तं वेव हिय असंथरणे ॥ १ ॥” तथा प्रव्रज्या-
ऽऽर्द्धविधाने औत्सर्गिकशास्त्रावधिने द्रव्यतो धर्मव्याघातो य-
था-शास्त्रनिराकृतं नपुंसका ऽऽर्द्धिकं जीवद्रव्यं प्रजाजयतः, ते-
जसो ऽकाशतारा ऽऽर्द्धिकेत्रे, कालतः सुभिककाले, भावतः स्व-
स्थावस्थायामिति । दिशब्दः स्फुटार्थः । कथं धर्मव्याघातो हेय
इत्यह-सम्यगधिपरीक्षं, मायस्यमनाप्रवृत्तमालम्भा ऽऽर्द्धित्य,
तर्हि न स्ववृत्त्या, किं तु पुनर्धर्मव्यपेक्षया आगमापेक्षया, न
तु तदनपेक्षयति ॥ ८ ॥ ६१० २१ अष्ट० । (अथ कस्य धर्मानु-
ष्ठानत्वं, कस्य नेति 'धर्माणुष्ठान' शब्दे ऽपे वक्ष्यते)

(३०) संयतविरतप्रतिप्रत्याख्यातपापकर्म ऽऽदीनां धर्मस्थि-
तत्वाधर्मस्थितत्वा ऽऽर्द्धि यथा-

से नूणं जंते ! संजयविरयपकिइयपक्खखायपावकम्मे ध-
म्मे ठिए, असंजयअविरयपकिइयपक्खखायपावकम्मे
अहम्मे ठिए, संजयासंजए धम्माधम्मे ठिए ? । हुंता !
गोयमा ! संजयविरयं जाव धम्माधम्मे ठिए । एएमि णं
जंते ! धम्मंसि वा अहम्मंसि वा धम्माधम्मंसि वा चकि-
या केइ आसइत्तए वां जाव तुयट्ठित्तए वा ? । णो इण्ठे
सपट्ठे । से केण्ठेणं खाइअट्ठेणं जंते ! एवं बुव्वइं जाव
धम्माधम्मे ठिए ? गोयमा ! संजयविरयं जाव पावक-
म्मे धम्माधम्मे धम्मं चेव उवसंपज्जित्ताणं विहरइ,
असंजयपावकम्मे अहम्मे ठिए अहम्मं चेव उवसंप-
ज्जित्ताणं विहरइ, संजयासंजए धम्माधम्मे ठिए ध-
म्माधम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरइ । से तेण्ठेणं गो-
यमा ! जाव ठिए ।

(से नूणं भते ! इत्यादि) (धम्मं सि) संयमे (चक्रिया केइ
आसइत्तए वेमि) धर्मा ऽऽर्द्धा शक्यत्वात्कश्चिदास्यितुम् ? ।
नायमर्थः समर्थो, धर्मा ऽऽर्द्धे रमन्तत्वात् । सूत्रे एव चा ऽऽसना-
ऽऽर्द्धिकरणस्य शक्यत्वादिति । भ० १७ श० २ उ० ।

“तत्रिहे धम्मं पणसे । तं जहा-सुयधम्मं, चरित्तधम्मं, अस्थि-
कायधम्मं ।” ख्या० ३ उ० ३ उ० । (अथास्या स्वस्वशब्दे द्रव्या)

अथ धर्मस्थितत्वा ऽऽर्द्धक इगडकेन निरूपयन्नाह-

जीवा णं जंते ! किं धम्मे ठिया, अहम्मे ठिया, धम्माध-
म्मे ठिया ? । गोयमा ! जीवा धम्मे वि ठिया, अहम्मे वि
ठिया, धम्माधम्मे वि ठिया । णेरइया णं जंते ! पु-
च्छा ? । गोयमा ! णेरइया णो धम्मे ठिया, अहम्मे
ठिया, णो धम्माधम्मे ठिया । एवं जाव चउरिदि-
याणं पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा ? । गोयमा !
पंचिदियतिरिक्खजोणिया णो धम्मे ठिया, अहम्मे िया,
धम्माधम्मे वि ठिया । पणुस्मा जहा जीवा, वाणमं-
तरजोइमियवेमाणिया जहा णेरइया । भ० १७ श०
२ उ० ।

धर्मप्रतिपादके सूत्रकृता द्वितीयधृतस्कन्धस्य नवमे ऽध्यायने
च । स० २१ सम० । प्रश्न० । आव० । (तदधिकारार्थवक्तव्यता
' धर्मज्जयण ' शब्दे वक्ष्यते) धर्मसारभूतत्वात् पञ्जीवनिका-
या ऽऽख्यदशैकालकस्य अतुर्थे ऽध्यायने, दश० ४ अ० । (तव-
धिकारार्थवक्तव्यता " उज्जीवणिकाय " शब्दे सू० भा० १३४२ पृष्ठे
गता) धर्मभावगतो धर्मः । आ० सू० ४ अ० । चरणभूतधर्मा-
नुगते ध्यानभेदे, आ० ४ अ० । " धम्माणुरंजियं धम्मं ।" भा०
सू० ४ अ० । आव० । उक्त० । (एतद्वक्तव्यता ' धम्मउक्काण '
शब्दे वक्ष्यते) आत्मनि, देहधारणाद् जीवे, वक्ष्यगुणरूपे,
उपमायाम्, न्याये, उपनिषदि, यमे, सोमाध्यायिनि, सत्सङ्गे
च । आ० । दुर्गतौ प्रपतन्तं सत्यमङ्गात आरयतीति धम्मः ।

पञ्चदशे जिने, आ० म० ३ अ० । स० । आ० ५० । प्र० ।
नी० । अ० । अ० । (एतद्वक्तव्यता ' धम्मजिण ' शब्दे
वक्तव्यते) आचार्यसिंहस्य शिष्ये शाण्डिल्यस्य गुरौ काश्यप
गोत्रोत्पन्ने स्वनामक्याने आचार्ये, " येरस्स णं अज्जसीहस्स
कासवगुत्तस्स अज्जधम्मे धेरे अनेवासी कासवगुत्ते । " क-
ह्य० ३ अधि० ८ कण । " धम्म पि अ कासववन्दे । " कह्य०
२ अधि० ८ कण । आचार्यहास्तिनः शिष्ये आचार्यसिंहस्य
गुरौ सुव्रतगोत्रे स्वनामक्याने आचार्ये, " येरस्स णं अज्जह-
थिस्स कासवगुत्तस्स अज्जधम्मे धेरे अनेवासी सुव्रयगो-
त्र । " कह्य० २ अधि० ८ कण । " अंदांमि अज्जधम्म, सुव्रयं
मालल्लुत्तिमंणं । " कह्य० ३ अधि० ८ कण । विराटविषय-
स्थसिंहपुरनगरस्ये स्वनामक्याने ग्रामचौरे च । पुं० । दर्श०
२ तत्त्व । धनुषि, " कोयं गंहीवं, धम्मं धणुय सरासण जा-
वं । " को० । उद्योतिषोक्ते लग्नाश्विनस्थाने च । न० । वाच० ।

विषयसूची-

- (१) धर्मधर्मिणोरेकान्तभेदस्वीकारे विप्रतिपत्तिः ।
- (२) आत्मघटाऽऽदेष्टव्यरूपाऽऽद्यो धर्मिणोऽन्यत्तं व्य-
तिरिक्ता अपि समवायन संबन्धाः सन्ता धर्मधर्मि-
व्यपदेश इति परमतनिराकरणम् ।
- (३) धर्मानुरूपो धर्मोति प्रतिपादम् ।
- (४) धर्मशब्दार्थनिरूपणम् ।
- (५) लोकोत्तरधर्मप्रकरणम् ।
- (६) तद्व्याप्तार्थनिर्देशः ।
- (७) धर्मधर्मनिरूपणम् ।
- (८) व्यभिचारभेदेन धर्मस्य द्वैविध्यम् ।
- (९) नामस्यापनास्त्यनाशधर्माणां नानात्वनिरूपणम् ।
- (१०) धर्मस्य स्वव्यक्राणमिधित्वा ।
- (११) धर्मतत्त्वस्य लिङ्गानि ।
- (१२) धर्मद्रुममूलप्रतिपादनम् ।
- (१३) ये धर्मानधिकारिणस्तेषां विचारः ।
- (१४) सद्धर्मग्रहणयोग्यताप्रकरणम् ।
- (१५) धर्माधिकारिणां प्रकरणम् ।
- (१६) ये प्रमाद्यन्ति तेषां दुःखप्रतिपादनम् ।
- (१७) धर्माभिमुखीकरणम् ।
- (१८) उपदेशज्ञानम् ।
- (१९) धर्मपदार्थनिर्घञ्जनम् ।
- (२०) धर्मपदार्थं गुरुशिष्ययोः प्रवृत्तियेनोपायेन प्रवृत्ति
तन्निरूपणम् ।
- (२१) अमरदृष्टान्तेनादत्तग्रहणं प्रतिपाद्य तन्निराकरणम् ।
- (२२) धर्मस्य मोक्षकारणत्वम् ।
- (२३) कुलभमनुजदेहायास्तपुस्तरगुणप्राप्तेरावश्यकत्वार्थं --
नम् ।
- (२४) धर्मसंज्ञास्यैहिकाऽऽमुष्मिकक्षेत्राभिधानम् ।
- (२५) यदभिसन्ध्य धर्माऽऽक्यामं तन्निरूपणम् ।
- (२६) सद्धर्मपरीक्षाऽऽदिभावप्रतिपादनम् ।
- (२७) धर्मकथाऽऽदिस्वरूपनिरूपणम् ।
- (२८) साधूनामाचरणीयानाचरणीयधर्मप्रकरणम् ।
- (२९) धर्मविचारे सूक्ष्मबुद्धिरावश्यकता ।
- (३०) सयत्तिविरतप्रतिप्रक्यातपापकर्माऽऽदीनां धर्मस्थि-
तत्वाधर्मस्थितत्वाऽऽदिप्रतिपादनम् ।

धर्म्य-त्रि० । धर्माद्वनयेतः, धर्मेण प्राप्यो वा यत् । धर्म्युक्ते,
धर्म्युच्ये च । वाच० । उत्त० । धर्मः क्रमाऽऽविज्ञानः, तस्मा-
द्वनयेत धर्म्यम् । प्र० ६ द्वार । जिनप्रणीतभावभञ्जनाऽऽद-
लकणे ध्यानभेदे, न० । वाच० ४ अ० ।

धम्मतर-धर्मपुर-न० । स्वनामक्याते पुरभेदे, दर्श० १ तत्त्व ।
धर्मंग-धर्मङ्ग-न० । धर्मस्य कुशलाऽऽत्मपरिणामविशेषस्या-
क्रमवयवः कारणं वा धर्माङ्गम् । धर्मस्यावयवे, धर्मस्य कार-
णे च । " धर्माङ्गव्यापनार्थं च, दानस्यापि महामतिः । (३) "
हा० २७ अष्ट० ।

धम्मंतराडय-धर्मन्तरायिक-त्रि० । अन्तरायो विघ्नः, सोऽ-
स्ति येषु तान्यन्तरायिकाणि, धर्मस्य चारित्र्यप्रतिपत्ति-
करणस्यान्तरायिकाणि धर्मन्तरायिकाणि । वीर्यान्तरायचा-
रित्रमोहनीयभेदे, " धर्मन्तरायाण कम्मणं । " ज० ६
हा० ३१ त० ।

धम्मन्तराय-धर्मन्तराय-पुं० । धर्मविघ्ने, न० ।

अथ धर्मान्तरायमाश्रित्य प्रस्तुतमेव निरूपयति-

मीलतवदाणजावण-चउविहधम्मन्तरायजयधीए ।

जत्थ वडू गीयत्या, गीयम ! गच्छं तयं जणियं ॥ १०० ॥

दानं शीघ्रं तपो भावना, एतेषां दण्डः, ता एव चतस्रो विधाः
प्रकारा यस्य दानशीलतपोभावनाचतुर्विधः । सूत्रे च बन्धानु-
लोभ्याद् व्यत्ययनिर्देशः । एवंविधो धर्मः, तस्यान्तरायो विघ्नः,
तस्माद्यत्र नेन भीताः साशङ्का यत्र गच्छे बहूनां गीता-
र्या भवन्ति, हे गौतम ! स गच्छो जणितः । इति गाथा-
दण्डः ॥ १०० ॥ न० २ अधि० ।

धम्मन्तेवामि (ए)-धर्मान्तेवामिन्-पुं० । अन्ते समीपे वस्तुं
शीलमस्येत्यन्तेवासी, धर्मार्थमन्तेवासी धर्मान्तेवासी । शि-
ष्ये, कथा० १० उा० । धर्मप्रतिबोधनतः शिष्यो धर्माधिन-
योपपन्नो वा शिष्यो धर्मान्तेवासी । शिष्यभेदे, कथा० ४
उा० ३ त० । " अहं णं तुभं धम्मन्तेवासी । " शिष्यार्थ-
ग्रहणार्थमपि शिष्या भवन्तीत्यत उच्यते धर्मान्तेवासी ।
अ० १५ श० ।

धम्मकंमिय-धर्मकाङ्क्षित-त्रि० । धर्मे काङ्क्षा संजाताऽस्येति
धर्मकाङ्क्षितः । धर्मेच्छावृत्ति, त० ।

धम्मकत्ता-धर्मकर्ता-त्रि० । धर्मानुष्ठानविधायके, दर्श० ।

गुरोः स्वरूपमाविष्कुर्वन्नाह-

धम्मन्नु धम्मकत्ता य, मया धम्मपरायणो ।

सत्ताणं धम्ममत्तत्थ-देमओ भयए गुरू ॥ ४२ ॥

धर्मज्ञो धर्मकर्ता च सदा धर्मानुष्ठानविधायकः, एवंविधो हि
स्वपरोपकारकरणक्षमो विशेषेण भवति । यत उक्तम्-" गुणसु-
द्विषस्स वयणं, वयमहुस्सितो व्य पायओ माह । गुणहीणस्स
न सोहह, नेहविहीणो जह वरिओ ॥ १ ॥ " सदा सर्वकालं
धर्मपरायणो धर्मानुष्ठायी, तत्त्विकदा क्वापि कृद्धारमपेक्ष्य प्र-
वर्तते यस्तस्याजयतोक्तिरोधकत्वात् । उक्तं च-" से विपा

वा राओ वा एगओ वा परिसागओ वा सुसे वा जागरमा-
णे वा । ” तथा सखेओ धर्मशास्त्रार्थोपदेशको गुरुकथ्यत
इति गाथार्थः ॥ ४२ ॥ दश० ४ तत्त्व ।

धम्मकरण-धर्मकरण-न० । कुशलाबुधानाऽऽसेवने , पञ्चा०
२ विव० ।

धम्मकम-धर्मकथ-पुं० “पाणवहाईआणं, पाण्डाणाण जो उ प-
मिसेहो । जाणउज्जयणार्हणं, जो म बिहो एस धम्मकसो ॥१॥”
इत्युक्तलक्षणे सम्यग्धर्मपरिशोधनोपायेषु कथच्छेदतापेषु प्रथमे
उपाये, पं० व० ४ द्वार । (तद्वक्तव्यता धर्मपरीक्षावसरे ‘धम्म’
शब्देऽनुपवमेव गता)

धम्मकहा-धर्मकथा-स्त्री० । दुर्गतौ प्रपन्नं सर्वमङ्गलं चा-
त्यतीति धर्मः, तस्य कथनं कथा धर्मकथा । ओष० । ध० ।
धर्मसम्बन्धाया वार्त्तायाः कथनं धर्मकथा । उक्त० २६ अ० ।
धर्मदेशनाऽऽदिसकलजाक्यप्रवचकमेव कथामेव, ग० ३ अ-
धि० । अहिंसाऽऽदिधर्मप्रकरणे धर्मकथेति । औ० । यत् पु-
नः-इह परत्र च स्वयं च कर्मविपाकोपदर्शनं सा धर्मकथ-
ति । वृ० १ उ० ३ प्रक० । धर्मकथा धर्मोपायकथा । उक्तं
च-“ दयादानक्रमाऽऽद्येषु , धर्मोक्तेषु प्रतिष्ठिता । धर्मोपाय-
तागर्भा, बुद्धिधर्मकथोच्यते ॥ १ ॥ ” इयं बोधराध्ययनाऽऽ-
दिकृपाऽयमेवेति । इथा० ३ उ० ३ उ० ।

धर्मकथामेव दर्शयति-

अत्थि लोए, अत्थि य असोए, एवं जीवा, अजीवा, बंधे,
भोक्ते, पुमे, पावे, आसवे, संवरे. वेयणा, णिज्जरा, अरिहंता,
चक्रवर्ती, बलदेवा, वासुदेवा, नरका, ऐरऽया, तिरिक्खजो-
णिया, तिरिक्खजोणिणीओ, माया, पिपा, रिमओ, देवा,
देवओआ, मिच्छी, सिद्धा, परिणिव्वाणं, परिणिव्वुया, अत्थि
पाणाइवाए, मुसावाए, अदिस्सादाणे, मेहुणे, परिग्गहे । अत्थि
कोहे, पाणं, माया, लांजे० जाव मिच्छादंसणसङ्खं । अत्थि
पाणाइवायवेरमणे, मुसावायवेरमणे, अदिस्सादाणवेरमणे, मेहु-
णवेरमणे, परिग्गहवेरमणे० जाव मिच्छादंसणसङ्ख-
विवेगे । सव्वं अत्थिभावं अत्थि त्ति वयति, सव्वं णत्थि-
जावं णत्थि त्ति वयति, सुचिस्सा कम्मा सुचिस्सफला
भवन्ति, दुचिस्सा कम्मा दुचिस्सफला भवन्ति, फुमइ पुण-
पावे, पच्चायंति जीवा, मफत्ते कल्लाणपावए । औ० ।

तमेव धम्मं दुविहं आइक्खइ । तं जहा-अणारधम्मं,
अणगरधम्मं च । अणगरधम्मो ताव इह खट्ठु सव्वओ
मव्वत्ताए मुंके भविता अणारानो अणगारियं पव्वयइ स-
व्वाओ पाणाइवायाओ वेरमाणं, सव्वाओ मुसावायाओ
वेरमाणं, सव्वाओ अदिस्सादाणाओ वेरमाणं, सव्वाओ मे-
हुणाओ वेरमाणं, सव्वाओ परिग्गहाओ वेरमाणं, राईओ-
अगाओ वेरमाणं; अयमाउसो ! अणगरसामाइए धम्मं
पव्वत्ते, एअस्स धम्मस्स मिक्खाए उव्वट्ठिए निगंये वा नि-
गंये वा विहरमाणे आणाए आराइए जवति । अणगरधम्मं

दुवालमविहं आइक्खइ । तं जहा-पंच अणव्वयाइं, तिस्सि
गुणवयाइं, चत्तारि सिक्खावयाइं । पंच अणव्वयाइं । तं
जहा-थूलाओ पाणाइवायाओ वेरमाणं, थूलाओ मुसावाया-
ओ वेरमाणं, थूलाओ अदिस्सादाणाओ वेरमाणं, सदारसंतोसे
इच्छापरिमाणे । तिस्सि गुणव्वयाइं । तं जहा-अणत्थदंकर-
माणं, दिसिस्सव्वं, उव्वजोगपरिभोगपरिमाणं । चत्तारि सिक्खा-
वयाइं । तं जहा-सामाअं देसावगामिपं, पोसहोववासे,
अतिहिंसंविभागे, अपाच्छिमा मारणंतिआ संलेहणा भूत-
णाराहणा, अयमाउसो ! अणगरसामाइए धम्मं पव्वत्ते ।
औ० । भ० । उपा० ।

भेदतो धर्मकथामाह-

धम्मकहा बोधव्वा, चउव्विहा धीरपुरिसपञ्जता ।

अक्खेवणि विक्खेवणि, मंवेगे चेव निव्वेए ॥१॥

धर्मविषया कथा धर्मकथा, असौ बोधव्या चतुर्विधा
धीरपुरुषप्रकृता, तीर्थकरणधर्मप्रकृतिरित्यर्थः । चातुर्विध्यम-
वाऽऽह-आक्षेपणी, विक्षेपणी, सवेगश्रेय, निर्वेद इति । सूचनात्
सुश्रमिति न्यायात् संवेजना, निर्वेदनी चेवेत्युपन्यासनाऽथा-
कार्थः ॥६६॥ दश० ३ अ० ।

आसां कथानां या यस्य कथनीयेत्येतदाह-

वेणइयस्म पढमया, कहा उ अक्खेवणी कहेयव्वा ।

तो सममयगहियत्थे, कहिज्ज विक्खेवणी पच्छा ॥१०॥

धिनयेन चरति वैमयिकः शिष्यस्तस्यै प्रथमतया आदिक-
थनेन, कथा तु आक्षेपणी सकलकृणा कथयितव्या । ततः स्व-
समयगृहीतार्थे सति तस्मिन् कथयद्विक्खेपणीमुक्तलक्षणांमेव
पञ्चादिति गाथार्थः ॥ १० ॥

किमित्येतदेवमित्याह-

अक्खेवणिअक्खित्ता, जे जीवा ते जजंति संपत्तं ।

विक्खेवणीए जज्जं, गाढनरागं च मिच्छत्तं ॥ ११ ॥

आक्षेपण्या कथया आक्षिप्ता आवर्जिता आक्षेपण्याक्षिप्ता ये
जीवास्ते लभन्ते सम्यक्त्वम् । तथा-आवर्जनशुभभावस्य वि-
शयारवमोदनीये कथोपशमोपायत्वात् । विक्षेपण्यां जायं सम्य-
क्त्वं कदाचिह्लभन्ते, कदाचिन्नोत, तच्चूवणास्तथाविधपरिणा-
मभावात् गाढनरं वा मिथ्यात्वं जरुमतेः परसमयदोषानव-
बोधाद् निन्दाकारिण्यनेन छष्टव्या इत्यभिनिवेशेनेति गाथा-
र्थः ॥११॥ दश० ३ अ० ।

धर्मकथाकर्तुः किं फलं स्यादतस्मत्फलमाह-

धम्मकहाए णं येते ! जीवे किं जणयइ ? धम्मकहाए णं
निज्जरं जणयइ, आगामिस्स जइत्ताए कम्मं निबंध्यइ ॥१२॥

धर्मकथया व्याख्यानरूपया निज्जरं जनयति । पाठान्तर-
तश्च-प्रवचनं प्रजावयति प्रकाशयति । उक्तं हि-“पावयणी धम्म-
कही, वाई नेमिस्सिओ तव्वस्सो य । विस्सा सिद्धा य कवी, अट्ठेव
पभावया भणिया ॥१॥” (आगमिस्स भइत्ताए त्ति) सूत्रत्वादाग-
मिष्यदित्य गामकालभावि भट्टं कल्याण यस्मिन्तथा तस्य जा-
वस्तया, यदि वा-आगमिष्यत्तोपायगम आगामिकालस्तस्मिन्

शायन्नद्वन्द्वयः अनवरतकल्याणनयोवत्किं कर्म निबन्धाते
शुनानुबन्धि शुभमुपाजयतीति ज्ञातः ॥ ३३ ॥ उत्त० २६ अ० ।

" गयरागदोममोहा , धम्मकहं जे करेति समयन्तू ।

अणुदियइमवीसना, सव्वपाधाण मुञ्चति ।" महा० ३ अ० ।

तथा च-

संखाइ धम्मं च विपागरंति,

बुद्धा हु ते अंतकरा जवेति ।

ते पारगा दोएह वि मोयणाए,

संमोधिं पणहुमुदाहरंति ॥ १८ ॥

सम्यक् उपायते परिहायते यथा सा सख्या, मद्बुद्धिस्तथा स्वतो
धर्मे परिहायाऽपरेषां यथावस्थिते धर्मे धृतचारित्राऽऽस्यं व्यापृ-
यन्ति प्रतिपादयन्ति । यदि सा-स्वपरशक्तिं परिहाय पबंदं
वा प्रतिपाद्य चार्थं सम्यग्बुध्य धर्मे प्रतिपादयन्ति, ते खेवं-
विधा बुद्धाः कालत्रयवेदिनां जन्मान्तरसंस्मितानां कर्मणाम-
न्तकरा भवन्ति । अन्येषां च कर्मापनयनसमर्थान् जवतीति दर्श-
यति-ते यथावस्थितधर्मप्ररूपकाद् व्योरेषि पराऽऽत्मनोः क-
र्मपाशविमोचनया स्नेहाऽऽदिनिगडविमोचनया वा करणचु-
तया संसारसमुच्चस्य पारगा जवन्ति । ते वैवभूताः सम्यक्
बोधिं पूर्वोत्तराविकरं प्रश्न शब्दमुदाहरन्ति । तथाहि-पूर्वं
बुद्धा पर्यालोच्य कोऽयं पुरुषः कस्य चार्थस्य ग्रहणसमर्थो-
ऽहं वा किञ्चनार्थगतिपादनशक्त इत्येवं सम्यक् परीक्ष्य व्या-
कुर्यादिति । अथवा-परं किञ्चिदर्थं पृष्टुं प्रश्नं सम्यक्
परीक्ष्योदाहरेत् सम्यगुत्तरं दद्यादिति । तथा चोक्तम्-" आ-
ययिस्सयथारि-एण अत्थेण मरियमुणिपणं । तो संघमज्झयारे,
वयहग्गिं जे सुहं होति ॥ १ ॥ " गोतायां । यथावस्थितं ध-
र्मे कथयन्तः स्वपरतारका भवन्तीति ॥ १८ ॥ सूत्र० १ ध्रु०
१४ अ० । (" लोगविजय " शब्दे विस्तरतो वक्ष्यते)

दुव्वसुमुणी अणणाए तुच्छए गिलाइवत्तए एस वीरे
पसंसिए अन्वे तिल्लोगमंजेगं एमणाए पवुवति-जे दुक्खं
पवेदितं इह माणवाणं तस्म दुक्खस्म कुसला परिममुदा-
हरंति इति कम्मं परिणाय सव्वसो जे अणणदंसी से
अणणारामे जे अणणारामे से अणणदंसी, जहा पु-
एणस्स कथयति तहा तुच्छस्म कथयति जहा तुच्छस्स क-
थयति तहा पुएणस्स कथयति, अवि य हणे अण्णाइय-
माणे, एत्थं पि जाण सेयंति णत्थि, केयं पुरिसे कं च णए ?
एस वीरे पसंसिए, जे वप्पे पकिमोयए, उहं अहं,
तिरियं दिमासु, से मव्वओ सव्वपरिणायारी ण क्षिप्प-
ई छगपदेग, वीरे से मेहावी जे अणुगवायणस्म सेयमे, जे य
बंधपमोक्खमसेसी कुसले पुण णो वदे णो मुके ॥ १०२ ॥
से जं च आरजे जं च णारंजे, अणारच्छं च ण आरमे,
उणं उणं परिणाय लोमसं च मव्वसो ॥ १०३ ॥ उहेसो
पासगस्स णत्थि बाले पुण णिहे कामसमण्णसे अममित-
दुक्खे दुक्खी दुक्खाणमेव आवहं अणुपरियट्ठं ति वेमि ।
आवा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

धर्मकथा यतीनां कीदृशीत्याह-

सज्जायाईसंतो, तिथयरकुत्ताणुरूपधम्माणं ।

कुज्जा कहं जईणं, संवेगविवह्णिं विहिण्णा ॥

स्वाध्यायाऽऽदिभ्यः संस्तीर्यकरकुलानुरूपधर्माणां म-
हात्मनाम्, किमित्याह-कुर्यात् कथां यतीनां संवेगविवहर्त्ता
विधिनाऽऽसन्नचलनाऽऽदिनेति गार्थाः । पं० व० ३ ब्रा० ।
पुरुषेण कवलत्वीणां स्त्रिया च केवलपुरुषाणामग्रे धर्मकथा
न कथ्यता । तथा चोक्तम्-

बुद्धाणं तरुणाणं, रत्ति अज्जा कहेइ जा धम्मं ।

सा गणिणी गुणमागरं, पणिणीया होइ गच्छस्स ॥ १६ ॥

बुद्धानां स्थविराणां, तरुणानां यूनां पुरुषाणां केवलाना-
मकथनार्ता वा (रत्ति ति) " सप्तम्या द्वितीया " ॥ ३१३३ ॥
इति प्राकृतसूत्रेण सप्तमीस्थाने द्वितीयाऽऽदिविधानात् रा-
जौ या आर्या गणिनी (धम्मं ति) धर्मकथां कथयति ।
उपसङ्गणत्याहिवसेऽपि या केवलपुरुषाणां धर्मकथां कथ-
यति, हे गुणसागर ! हे इन्द्रजित् ! सा गणिनी गच्छस्य प्र-
त्यनीका भवति । अत्र च गणिनीग्रहणेन शेषसाध्वीनामपि
तथाविधाने प्रत्यनीकत्वमवसेयमिति । ननु कथं साध्यः केव-
लपुरुषाणामग्रे धर्मकथां न कथयन्ति ? । उच्यते-यथा सा-
धवः केवलानां स्त्रीणां धर्मकथां न कथयन्ति, तथा सा-
धवोऽपि केवलानां पुरुषाणामग्रे धर्मकथां न कथयन्ति ।
यत् उक्तं भीउत्तराध्यायने-" नो इत्थीणं कहं कत्ता इवड,
से निग्गंधे, तं कहमिति च आयरियाऽऽह-निग्गणस्स खलु
इत्थीणं कहं कहेमाणस्स वंभयारिस्स वंभचेरे संका वा कंसा
वा विगिच्छा वा समुपज्जेज्जा, भेदं वा लभेज्जा, उम्मायं वा
पाउणेज्जा, दीहकालियं वा रोगायकं मवेज्जा, केवलपणसाओ वा
धम्माओ भोसज्जा, तम्हा खलु नो इत्थीणं कहं कहेज्जा ति ।" (नो
इत्थीणं ति) नो स्त्रीणामेकाकिनीनां कथां कथयित्वा जव-
ति, यथेयं वशमल्लभ्यसमाधिस्थानमध्ये द्वितीयं ब्रह्मचर्यस-
माधिस्थानं साधूनामुक्तं, तथा साध्वीनामप्येतद् युज्यते । त-
च्च साध्वीनां पुरुषाणामेव केवलानां कथाया अकथने भव-
तीति । तथा स्थानाङ्केऽपि-" नो इत्थीणं कहं कहेत्ता इवड ।"
इयं नवब्रह्मचर्यगुप्तीनां मध्ये द्वितीयगुप्तिसूत्रम् । अस्य वृत्तिः-
नो स्त्रीणां, केवलानामिति गम्यते । कथां धर्मदेशनाऽऽदिलक्ष-
णवाक्यप्रतिबन्धक्यामित्यादि । यथा च-द्वितीयां गुप्तिं साधवः
पालयन्ति तथा साधवोऽपि पालयन्ति, सा च साध्वीनां पुरु-
षाणामेव केवलानामग्रे कथाया अकथने भवत्यतः प्रोच्य-
ते, न केवलपुरुषाणां साधव्यां धर्मकथां कथयन्तीति गा-
यत्रम्बः ॥ ११६ ॥ ग० ३ अधि० ।

तथा च-

मुच्छजणखेत्तसुजयो-इमस्मंविहवणदक्ख समणीओ ।

ईईओ वि य काउ वि, अकंति धम्मं कहंतीओ ॥

मुग्धजनाः स्वल्पबुद्धिलोकास्त एव केवाणि बीजवपनभू-
मयस्तेषु शुभबोधः प्रभावाऽऽशयः स एव सस्य धार्थ्यं, त-
स्व विद्वत्तयां विनाशकरणं, तत्र वक्ताः पट्वयः, प्राकृतत्याज्याश्च
विजिकलोपः । अमरय आर्यिका इत्येव इव यथा तिङ्गुद्याः का-
अन न सर्वा अट्ठित आमाऽऽदिपु अरन्ति धर्मे दानाऽऽदिकं
कथयन्त्यो ध्रुवाणा इति गार्थाः ।

एतदपि निराकर्तुमाह-

एगंतेणं चियं तं, न सुन्दरं जेण ताणं पमिमेहो ।

मिच्छंतदेमणाए, कप्पव्विपणं व गाहाए ॥

एकस्मिन्नेव सवेषा, तत्तुर्मकथने, नैव सुन्दरं भव्यं, येन तासां साध्वीनां, प्रतिषेधो निराकरणं, सिद्धान्तदेशनाया आगमकथनस्य, यथा प्रतिषेधः कल्पस्थितयैव ग्राह्येत्यर्थः ।

कल्पगाथाभेदाऽऽह-

कुमपयसुद्धेण पहणो, विबोहओ भविषपुंदरीयाणं ।

धम्मो जिणपञ्चो, पक्कपज्जणा कहेयव्वो ॥

कुलमयसुद्धीनां, कुलिकान्तमनीनां, मयनो विनाशको, विधा-
यको विकाशको, भव्यपुण्डरीकाणां मुक्तियोग्यप्राणशतपत्रा-
णां, धर्मो वानाऽऽदिको, जिनप्रकृतो मुनीन्द्रगविना, प्रकल्प-
यतिना निशीथकलाधुना, कथयितव्यो वक्तव्यो, न पुनः सा-
क्येति हृदयमिति गाथार्थः ।

अनु यदि तासां स हीवतेऽनो निष्पन्ने तत्तुर्मकथनमित्याह-

मंपड पुणो न दिज्जड, पक्कपगंथस्म ताणं मुत्तत्थो ।

बडया वि य दिज्जंतो, तडया वि य एम पडिमेहो ॥

सास्त्रप्रमधुना, पुनर्नैव श्रियते विनीयेन, प्रकल्पग्रन्थस्य नि-
शीथस्य, तासामार्थिकाणां, सूत्रार्थः-सूत्रेण पश्यत्या सहितो-
ऽर्थोऽनिधेय सूत्रार्थः, उतयमिति हृदयम् । यत्रापि वा दी-
यते विनीयेन स्म, तदपि च तस्मिन्नापि काले, एव व्या-
ख्यानकरणप्रकृणः, प्रतिषेधो निवारणमिति गाथार्थः ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तपूर्वकं दर्शयन्नाह-

हरिभदधम्मज्जणणी-ए किं च जाइणिपवत्तिणीए वि ।

एगो वि य गाहत्थो, नो मिहो तु मुणियतत्ताए ॥

सूचनासूत्रस्य हरिभद्रसूत्रधर्मजनन्याऽपि धर्मश्रीशब्देन
प्रतिपक्षमात्रा, किं चाज्युक्तव्ये, याकिनीप्रवर्तिन्या एतन्ना-
ममहत्तरया, न केवलमन्याभिरित्यापिशब्दार्थः । एकोऽपि च
गाथार्थोऽनिधेयम्, आस्तां प्रनूत इत्यपर्यर्थः, नो नैव शिष्टः
कथितो मुणितत्तया ज्ञानपरमार्थया । तथा च किल-"अ-
क्किडुगं हरिपणं ।" इत्यादिगाथायाः स्वार्थं पृष्टा हरिभद्रमन्त्रे-
ण तथा च कथित इति सुप्रतीतोऽयमर्थ इति गाथार्थः ।

एवं ज्ञातर्जावोपदेशमाह-

बहु मन्नसु मा चरियं, अमुणिततत्ताणं तासिं ता ।

जीव ! जइ वा निवारिया, ता वारसु महरव्वेण ॥

बहु मन्थस्व भव्यमिदमिति संस्थाः, मेति निषेधे, चरितं
धर्मकथनलक्षणम्, अमुणिततत्तानामविदितपरमार्थानां, ता-
सामार्थिकाणां, तस्माज्जीवाऽऽमन् । यद्विद्या विकल्पार्थः, ति-
ष्ठति । निवारिता निषिद्धास्ततो वारय निषेधय, मधुरवाक्येन
कोमलवचसेति गाथार्थः । जीवा० २७ अधि० ।

अमुणिय मुणीणं चरणा, केइ मज्जणहकालसमयम्मि ।

इत्थीणं केवलीणं, कहिति धम्मं जवाभिरया ॥

मुनीनाममुणितचरणा अविदितयतीशचारित्र्याः, केऽप्येक, म-
ध्याङ्गकात्रलमये प्रदग्धयोर्ध्व, स्त्रीणां आविकाणां, केवलानां आ-
६७६

वकाशमभितानां, कथयन्ति धर्मं धुनधर्माऽऽदिकं, किं विशिष्टाः ?
भवाभिरयाः ससाराऽऽसक्ता इति गाथार्थः ।

एतदपि न मगतामत्वाह-

मिच्छंतामयपदिपु-अकन्नपुदयाणं मंमयं जम्हा ।

न इय धम्मकहणम्मी, एए दोमा पसज्जेति ॥

मिच्छन्तामृतप्रतिपूर्णकर्णपुटकानामागमसुधासंस्तुतध्वणच्छ-
दपत्राणां समतर्माजिप्रेत, नेति निषेधे, इदमित्थं धर्मकथनं,
यस्मादित्थं कथनं प्रतिपादनं, एते वक्ष्यमाणा बोधा दूषणानि
प्रसज्यन्ते प्रादुर्भवन्तीति गाथार्थः ।

तानेवाऽऽह-

इत्थिकहा उ अगुत्ती, मज्जणहे वस्मयाऽऽगमे संका ।

पलिपंथो दमयेका-लियम्मि अन्नं इमं जणियं ॥

स्त्रीषु केवलनारीषु कथा धर्मकथनम्, इदं चोत्तराध्ययने हि-
तायव्याख्याने कथितम् । तु समुच्चये । अगुत्तिः प्रत्यह तद्विन्दि-
यदर्शनयो गृह्यव्यारिक्ता, अकालचारित्र्यप्रस्तावाऽऽगमनत्वेन हि
तासां मध्याह्नं केवलानां यत्युपाध्ये आगमे आगमनमवस्थान-
तया शङ्का । कमप्यकार्यमेतानि करिष्यन्तीत्येनं मन्दमतिक्रिया,
पलिमन्थः स्वकायव्याघातः साधूनां, तथा दशवैकालिके सम-
यप्रसङ्गे अन्यदपरिमदं वक्ष्यमाणं जणितं तत्कर्मिति गाथार्थः ।

तदेव श्लोकपञ्चकेनाह-

विज्जमा इत्थिमंमग्गो, पणीपं रमजोयणं ।

नरस्मऽत्तगवेमिस्म, विमं ताद्वउमं जहा ॥

जहा कुक्कटपोयस्स, निव्वं कुल्लओ जयं ।

एवं नु बंजयारिस्म, इत्थीविग्गहओ भयं ॥

हत्थयायपडिच्छिअं, कन्ननामविगप्पियं ।

अवि वासमयं नारिं, बंजयारी विवज्जए ॥

अंगपच्चंगमंउाणं, चारुम्वियपेहियं ।

इत्थीणं तं न निज्जाए, कामरागविवव्वणं ॥

चित्तभित्तिं न निज्जाए, नारिं वा सुअन्नंकियं ।

भक्खरं पि व दहूण, दिट्ठिं पमिममाहारे ॥

सर्वा अपि प्रकटार्थाः ।

यत पद्यमन आह-

एत्तो चियं केइ पु-व्वसूरिणो मोक्खसोक्खतद्विज्जता ।

आसीसं पि हु दिता, ते अहोमुहाए दिट्ठीए ॥

एतस्मादेव कारणात्, केऽपि पुण्यभाजः, पूर्वसूरयभिरन्तनाऽऽ-
चार्याः, मोक्षसौख्यलिप्सवो निर्वाणसुखानिलाधनिष्ठा, आशिष-
मपि धम्मलाजमपि, न केवलधम्मकथामित्यपिशब्दार्थः, हुः
पूर्ववत् । अदुर्लभ्यस्तः, आविकाणामिति शेषः । अथोमुखया
म्यग् स्ववकया दृष्ट्या लोचनेनेति गाथार्थः ।

अत्रापि जीवानुशिक्षामाह-

सिक्खिधूवरसुहमं-गलालमो जीव ! जइ तुमं ता मा ।

कहसु तुमं जिणधम्मं, इत्थीसु अकालचारीसु ॥

सिद्धिधूवरसुखसङ्गलासो मुक्तिकान्ताप्रधानाभिष्वङ्गल-
म्यटो, जीव ! प्राणिन् ! यदि त्वं भवान्, तस्मान्ना निषेधे, कथय

वर च, प्रबार् जिनधर्म सर्वज्ञप्रथम, भकालचारिणोषु प्रस्ता-
वादागतानु स्त्रीषु नारीषु इति गाथार्थः । जीवा २५ अधि० ।
(यस्यां वसन्तौ धर्मकथाशब्दः संयतीभिः भूयते, तत्र वस्तव्यं
न वेति ' वमह ' शब्दे बह्वयने) (अन्तर्गृहे धर्मक-
था न कर्तव्येति ' अन्तरगृह ' शब्दे प्रथमभागं ८५ पृष्ठे
गतम्) ननु भावकस्य धर्मकथने अधिकारोऽस्ति ? , अ-
स्तीति धर्मः, गीतार्थादधिगतसूत्रार्थस्य गुरुपरतन्त्रवचन-
स्य तस्यैव सूत्रार्थस्य कथने को नाम नाधिकारः ? , " पट्ट-
सुणेह गुणेह य, जणस्म धम्मं परिकहेह " इत्यादिबचनात् ।
तथा चूर्णिः— " सो जिणहाससायओ अट्टमिषवहसीसुं उव-
वासं करेह, पुत्थयं च वाएह । " इत्यादि । ध० २ अधि० ।
धर्मस्य भूतकथ्य कथा व्याख्या धर्मकथा । स्वाध्यायमेव, आ०
५ उ० ३ उ० । प्रव० । उल० । औ० । धर्मकथा एव स्वरूपतः
" सुद्धं धम्मपूर्वसं, गुरुपसाएण सम्ममयबुद्धं । सपरोवयार-
जणगं, जो म्मास्म कहिज्ज धम्मस्यी । " इति । ध० ३ अधि० ।
धर्मप्रधाना कथा धर्मकथा । ज्ञाताधर्मकथाऽऽरुथस्य पष्ठ-
स्याङ्गस्य द्वितीये भुनक्तव्ये, हा० १ धु० १ अ० ।

तस्याधिकारार्थो यथा—

दोच्चस्म णं जेते ! सुपक्वं धस्स धम्मकहाणं समणं
जाव संपत्तेण के अट्टे पप्पत्ते ! एवं खनु जंबु ! धम्मकहाणं
दम वग्गा पएणत्ता । हा० २ धु० १ अ० ।

(' अगमहिस्सी ' शब्दे प्रथमभागं ? पृष्ठे धर्मकथायाः
सर्वे भागाः)

धम्मकहि (ण)—धर्मकथित्—पुं० । धर्मकथा प्रशस्ताऽस्या-
स्तोति धर्मकथी, शिक्षाऽऽदत्तायिन् । आक्षेपगीविक्षेपणीमवेग-
जननीनिर्वेदनीलकणां चतुर्विधां अनितजनमनःप्रमादां धर्म-
कथां कथयति, ध० २ अधि० । प्रव० । प्रवचनप्रभावकमेव,
सधा० । नि० चू० । दश० । पि० ।

आपपरसमृत्तारो, नित्यविवर्ही य होइ कहयंते ।

अन्नजानिगंपण य, पूयायिरया य बहुमाणो ॥

सीराश्रवाऽऽदित्रिष्वसंपन्न आक्षेपणीविक्षेपणीसंवगजननीनिर्वे-
दनीलकणां चतुर्विधां धर्मकथां कथयन् धर्मकथीत्युच्यते, तस्मिन्
धर्मे कथयति आत्मनः परस्य च संसारसागरात् समुत्तारा
नित्तरणं भवति; तार्थविवृद्धिश्च, भवति, प्रभूतलोकस्य प्रम-
ज्याप्रतिपत्तेः । तथा देशनादारेण पुत्राकलमुपवर्थाभ्याभ्यामिग-
मेन अन्यान्यभावकबोधनेन पुत्रायां स्थिरता, बहुमानश्च कृतो
भवति । ध० १ उ० । धर्मकथाकथके, पि० ।

धम्मकाम—धर्मकाम—त्रि० । धर्मे भुगचारित्रलक्षणे कामो वा-
ञ्जा यस्य स धर्मकामः । धर्मवाञ्छावति, तं० ।

धम्मकाय—धर्मकाय—पुं० । धर्मसाधने शरारे, " सुसिलिहा ध-
म्मकायपीमा वि । " धर्मसाधनशरीरवेदनेति । पञ्चा० १७ विव० ।

धम्मकसि—धर्मकसि—पुं० । स्थनामख्याते आचार्ये, नं० ।
" विबुधयरवर्मकसि—धीविद्याऽऽनन्दसूरिमुख्यबुधैः । " कर्म० २
कर्म० । " परिमत्तवरधम्मकसिमुख्यबुधैः । " ध० २० । स्थ-
नामख्याते बौद्धसूरी, " वेदप्रामाण्यं कल्पचिन्तकृत्वाहः, स्थाने
धर्मञ्चा ज्ञानिवादावधेयः । सन्तापाऽऽरुतः पापहानाय वेति,

ध्वस्तप्रज्ञाने पञ्जलिक्कामि जाडधे ॥१॥ " इति च तद्वाक्यम् ।
आ० म० १ अ० १ खण्ड ।

धम्मकरिया—धर्मक्रिया—स्त्री० । धर्मानुष्ठाने, यो० वि० ।

धम्मकुमार—धर्मकुमार—पुं० । नागेन्द्रगच्छाये विबुधप्रज्ञसूरिशि-
ष्ये, अयमाचार्यः विक्रमसंवत् १३३४ मिते विद्यमान आसीत् ।
शास्त्रिभट्टचरित्रनामग्रन्थमरीरचत् । जै० ५० ।

धम्मकत्ताड (ण)—धर्माऽऽख्यायिन्—पुं० । धर्ममाख्याति भ-
व्यानां प्रतिपादयतीति धर्माऽख्यायि । धर्मप्रतिपादके, स्त्री० ।
सूत्र० । हा० ।

धर्मरुपाति—त्रि० । धर्माद्या ख्यातिः प्रसिद्धिर्यस्य सः । ध-
र्मेण प्रसिद्धे, स्त्री० ।

धम्मगुत्तम्—धर्मगुण—न० । धर्मरहस्ये, " इदमत्र धर्मगुणं, सर्वस्य
चैतदेवाक्यम् । " बो० २ विव० ।

धम्मगुरु—धर्मगुरु—पुं० । दीक्षाऽऽचार्ये, " स धर्मगुरुपूजकः । "
हा० २५ अष्ट० ।

धम्मघोस—धर्मघोष—पुं० । मथुरास्थे पार्श्वनाथस्य शिष्ये स्वना-
मख्याते आचार्ये, ती० ८ कट्टा । दक्षिणमथुरास्थे स्वनामख्याते
आचार्ये, आ० चू० १ अ० । महावीरस्वामिनः शिष्ये
स्वनामख्याते आचार्ये, आ० चू० ४ अ० । आब० । विमल-
गणिशिष्ये स्वनामख्याते आचार्ये, विमलगणिमधिकृत्य—
" शिष्यो गच्छुरतिः प्रतापतरणिः धीधर्मघोषः प्रभुः । " दश०
५ तत्र । कौशाक्षीनगरस्थे धर्मवसोराचार्यस्य शिष्ये स्वना-
मख्याते आचार्ये, आब० ४ अ० । आ० चू० । आ० क० ।
आनुरप्रत्याख्यानप्रकीर्णकवृत्तिकारकस्य महेंद्रसूरिगुरौ स्व-
नामख्याते आचार्ये, आतु० । स चाञ्जलगच्छाया जयसिंहसू-
रिशिष्यः । येन विक्रमसंवत् १७६३ मिते शतपत्रिका नाम ग्रन्थो
विरचितः । अस्य जन्म ११०८ वर्षे महेन्द्रो आसीत् । जै० ५० ।
अन्योऽपि धर्मघोषसूरिनागेन्द्रगच्छे हेमप्रज्ञसूरेः शिष्यः, सोम-
प्रमसूरेण गुरुः । अन्योऽप्येतन्नामा श्रीविमलसूतस्तोत्रकर्ता । जै०
५० । चम्पानगरीवास्तव्ये स्वनामख्याते स्थविरे, हा० १ धु०
१६ अ० । तपागच्छस्थे देवेन्द्रसूरेः शिष्ये स्वनामख्याते आचा-
र्ये, ग० ४ अधि० । अयमाचार्यः सङ्काऽऽचार-कालसप्तति-
नामानो ग्रन्थो व्यधात्, विक्रमसंवत् १३२९ मितेऽथ सूरिपद्मा-
प । जै० ५० । मगधजनपदस्थस्य सप्तपुरनगरस्थे स्वनामख्याते
आचार्ये, सूत्र० २ धु० ६ अ० । आ० क० । चाराणसीनगर-
स्थे स्वनामख्यातेऽनगारे, आ० चू० ४ अ० । आ० क० ।
ती० । आब० । चम्पानगरीनूपनेमिप्रमस्य स्वनामख्यातेऽमा-
र्ये, आब० ४ अ० । उज्जयिनीवास्तव्ये स्वनामख्यातेऽनगारे,
आब० ४ अ० । आ० क० । विमलजनस्य प्रपौत्रके शिष्ये
स्वनामख्याते स्थविरे, भ० ।

तद्वक्तव्यता यथा—

तेणं कालेणं तेणं समणं विमलस्म अरहओ पओ-
प्प धम्मघोमे नाम अणगारे जाइसंपप्पे । वसओ जहा
केसिमासिस्स, ० जाव पंचहिं अणगारसएहिं सक्किं संपरि-
बुद्धे पुत्राणुपुत्तिं चरमाणे गामाणुगामं दूहत्तमाणे जेणेव

इत्थिणाउरे एयरे जेणेव सहसंववणे लज्जाणे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइता अहापादिरुत्तं लुगहं लुगिएहइ, उगिएहइता मंजपेणं तवसा अण्णाणं जावेमाणे, जाव विहरइ । भ० ११ श० ११ ल० ।

धम्मचक्र-धर्मचक्र-न० । तीर्थकृतां धर्मप्रकाशकं चक्रं धर्मचक्रम् । तीर्थकृतां पुरः पद्मप्रतिष्ठिते स्फुरत्किरणचक्रे धर्मप्रकाशके चक्रे, तच्च यत्र यत्र जगद्गुरुर्विचरति तत्र तत्र इवैर्नयमानं गगनगतं गच्छतीति । प्रब० ४० द्वार । आ० म० । आ० चू० । तत्तशिलायां बाहुबलिना कारितं भगवत् श्रुतमवेषस्य धर्मप्रकाशकं चक्रं च, आव० । भगवत्तत्तशिलागमनमधिकृत्य " कल्लं सविवट्ठीए, पूरं महं वट्ठं धम्मचक्रं तु । " आव० १ अ० । " बाहुबलिना चित्तिं-कल्ले साव्वट्ठीए वट्ठिस्सामि ति निग्गाम्मे, पभाए सामी गतो विहरमाणो अट्ठिहे, अट्ठिणि काळणं जहिं जगव वुत्तुहे, तत्थं धम्मचक्रं चित्तिं कारिय, तं सत्त्वयणा मयं जोयणपरिममल पच्चोयणुस्सयव्वरं । " आ० म० १ अ० १ खरम । आव० । आ० चू० । " गयगपयए य धम्मचक्रं य । " तत्तशिलायां धर्मचक्रं । आ० च० २ श्रु० ३ चू० १५ अ० । प्रति० । तत्तशिलायां बाहुबलिविनिर्मितं धर्मचक्रम् । ती० ४३ कल्प ।

धम्मचक्रवट्ठि (ण)-धर्मचक्रवर्तिन-पु० । तीर्थकरं, आ० चू० १ अ० ।

धम्मचरण-धर्मचरण-न० । कान्त्याद्यासेवने, पं० ब० १ द्वार । " धम्मचरणं पवुच्च । " जी० १ प्रति० ।

धम्मचिंतग-धर्मचिन्तक-पु० । धर्मशास्त्रपाठके सभासदे, श्री० । " धम्मचिन्तए वा । " धर्मचिन्तको धर्ममहितां प्रहितावात् सभासदः । आ० १ श्रु० १४ अ० । याज्ञवल्क्यप्रभृ-युविप्रणीतधर्मसंहिताश्चिन्तयन्ति, ताभिश्च व्यवहरन्ति ये ते धर्मचिन्तकाः । अनु० ।

धम्मचिन्ता-धर्मचिन्ता-स्त्री० । धर्मो जीवाऽऽदिद्वयाणामनुयोगोत्पादाऽऽद्यः स्वभावाच्चेन विन्ताऽनुमेका, धर्मस्य वा भुनक्तारिणाऽऽत्मकस्य सर्वज्ञतापितस्य हरिहराऽऽदिभिर्गदित-धर्मैः प्रधानोऽयमित्येवं चिन्ता धर्मोचिता । स० १० मम० । वशा० । सूत्रार्थानुचिन्तनाऽऽदिभिरुक्तशुभाचिन्तप्रणिधाने, " वट्ठं पुण धम्मचिन्ताए । " ग० २ अधि० । स्था० ।

धम्मचण्डेय-धर्मचण्डेय-पु० । " वज्जणुत्तणेण, जेण न बहिज्जं तप नियमा । संभवइ अपरिसुक्कं, सोकणं धम्मचिन्तेओ । " श्रुत्युक्तकृते धर्मपरिशोधनोपायभेदे, पं० ब० ४ द्वार ।

धम्मजणणी-धर्मजननी-स्त्री० । धर्मदातृत्वेन प्रतिपन्नमानरि, यथा हरिभद्रसुरेयाकिनी महत्तरिका " हरिभद्रधम्मजणणी ऐ, किं च जाइणिपवत्तिणीए वि । " जी० २९ अधि० । पञ्चा० ।

धम्मजय-धर्मजय-पु० । कौशाम्बावास्तव्यस्य धर्मवसो-राजादयस्य शिष्ये स्वनामख्याते आचार्ये, आ० क० । आव० । आ० चू० । महावीरस्वामिनः स्वनामख्याते शिष्ये, आव० ४ अ० । आ० चू० । वाराणसीनगरस्थे स्वनामख्यातेऽनगारे, आव० ४ अ० । आ० चू० । ती० ।

धम्मजागरिया-धर्मजागरिका-स्त्री० । धर्मचिन्तायाम्, " सो पुष्पावरकाले, जागरमाणो उ धम्मजागरिये । " पं० ब० ४ द्वार । धर्मध्यानेन जागरिका धर्मजागरिका । कल्प० ३ अधि० ए कृण । धर्मध्यानानुस्मरणे, " धम्मं जागरित्थए वा । " धर्मध्यानसंलग्णं जागरितु, धातूनामनेकार्थत्वात्, " आणं वा आहत्तए " धर्मध्यानमनुस्मर्तव्यम् । वृ० १ उ० १ प्रक० । धर्माय धर्मचिन्तया वा जागरिका जागरणं धर्मजागरिका । म० १२ श० १ ल० । धर्मप्रधाना जागरिका निद्राक्षयेण बोधा धर्मजागरिका । भावप्रत्युपेक्षायाम्, सा च-

" किं कयं किं वा संस, किं करणिज्जं तव च न करमि ।

पुष्पावरकाले, जागरओ भावण्डिलेहो ॥ १ ॥ "

" अहवा कां मम काळो, किमेयस्स ठावियं, असाग विसया नियमगामिणो विरसावसाणा, भीसणो मच्चू " इत्यादिरूपा । " पुष्पावरकालसमयस्ति नो धम्मजागरियं जागरितो भवइ । " स्था० ४ डा० २ ल० । धर्मेण कुलधर्मेण वृष्ट्यां रात्रौ जागरणं धर्मजागरिका । जन्मतः पष्ठे दिने जागरणमहोत्सवे, " छुटे दिवसे धम्मजागरियं जागरेति । " कल्प० १ अधि० ए कृण ।

धम्मजिण-धर्मजिन-पु० । दुर्गतौ प्रपतन्त सत्त्वसंघातं धारयतीति धर्मः । तथा-गर्जन्ते जननी दानाऽऽदिधर्मपरां ज्ञातेति धर्मः, स चाऽसौ जिनश्च धर्मजिनः । पञ्चदशे स्वनामख्याते जिने, ध० २ अधि० । तत्र सर्वेऽपि भगवन् इदृशास्ततो विशेषमाह-" गन्धगए जं जणणी, जायसुधम्मं ति तेण धम्मजिणो । " जगवति गर्जगते येन कारणेन विशेषतो जननी जानसुधर्मा दानदयाऽऽदिरूपशोभनधर्मपरायणा, तेन नामतो धर्मजिनः । आ० म० २ अ० । स० कल्प० । (एतद्वक्तव्यता ' तित्थयर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३२६१ पृष्ठे कृष्ट्या) " धर्मेण अरहा दसवाससयसहस्साइं सत्त्वाउयं पालइत्ता सिद्धं जाव पहीणं " । स्था० १० डा० ।

धम्मजीवि (ण)-धर्मजीविन-पु० । संयमैकजीविनि, " णिग्गया धम्मजीविणो । " दश० ६ अ० ।

धम्मजुवणकाक्ष-धर्मयौवनकाक्ष-पु० । अन्यपुद्गलपरावर्तकाले, अन्यपुद्गलपरावर्तकाणां धर्मयौवनकालश्च कथ्यते । उक्तं च-" तुत्थया परिणमिज्जिन्न-व्याक्तु यस्स दुक्कयते । निर्यकुसामान्यमित्येव, घटत्वं तु घटोऽप्येव ॥ ४ ॥ " कृष्ट्या २ अध्या० ।

धम्मजोग-धर्मयोग-पु० । धर्मोत्साहे, धर्मसम्बन्धे च । " अत एव धर्मयोगात्, किंप्र तस्मिन्निमाप्नोति । " पं० ३ शिष० ।

धम्मज्जिय-धर्मजित-त्रि० । धर्मेण कान्त्यादिरूपेणाजितमुपाजितम् । धर्मोत्पादिने, " धम्मज्जियं च ववहार । " धर्मेण साधुधर्मोत्पादितः । लस० १ अ० ।

धम्मज्जय-धर्मजय-पु० । धर्मचक्रवर्तिनसुचके केतौ, महोच्चजे । रा० । परवते भविष्यति स्वनामख्याते जिने, ति० । प्रब० । स० ।

धम्मज्जयण-धर्मजयन-न० । सूत्रकृताङ्गप्रथमश्रुतस्फुटस्य धर्मप्रतिपादके त्रयमेऽप्ययने, सूत्र० ।

धम्मज्जाणि

तथा च निर्युक्तिरुदाह-

धम्मो पुण्डुहिट्ठो, भावधम्मो एत्थ अहिगारो ।

एसेव होइ धम्मं, एमेव समाहिमग्गो सि ॥ १ ॥

(धम्मो पुण्डुहिट्ठो इत्यादि) दुर्गतिगमनभारणलक्षणो धर्मः पुर्वं प्राग् दशवैकालिकभूतस्कन्धप्रवृत्त्याऽऽप्यने धर्माधिकामाऽऽस्ये ब-
हिष्टः प्रतिपादितः । इदं तु ज्ञावधर्मेणाधिकारः । एष एव च
भावधर्मः परमार्यतो धर्मो भवति । अमुमेवार्थमुत्तरयोरप्यध्य-
यनयोरतिदिशकाह-एष एव च ज्ञावसमाधिर्भावमार्गोऽयं भ-
वतीत्यवगतव्यस्यति । यदि चा-एष एव च भावधर्म एष एव
च भावसमाधिरेव एष च तथा भावमार्गो भवति, न तेषां पर-
मार्यतः कश्चिद्भेदः । तथाहि-धर्मः धुनचारित्राऽऽस्यः कान्त्यादि-
लक्षणो वा दशप्रकारो भवेद्, भावसमाधिरेवैवंप्रकार एव ।
तथाहि-सम्यगाधानमारापणं गुणानां कान्त्यादीनामिति स-

रूपपर्यालोचनेकाग्रता । स० १ सम० । धर्मेभावं गतो धर्मः ।
आ० सू० ४ अ० । धर्मः कमाऽऽदिदशलक्षणस्तस्माद्वनपेतं धर्मं
सर्वज्ञाऽऽनुचिन्तनम् । प्रव० ६ द्वार । धुनचरणधर्माद्वनपेतं
धर्मम् । आ० ४ उ० १ उ० । बाह्याऽऽध्यात्मिकजावानां याथा-
रूप्य धर्मस्तस्माद्वनपेतं धर्मम् । सम० ३ काण्ड । तदेव
ध्यानं धर्मं (३) ध्यानम् । ध्यानभेदे, आ० । ग० ।

तत्स्वरूपं यथा-

“सुत्रार्थसाधनमहाप्रतधारणेषु,
बन्धप्रमोक्षगमनाऽऽगमहेतुचिन्ता ।

पञ्चेन्द्रियपरमश्च दया च जूने,

यथानं तु धर्ममिति संप्रवक्षन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ ” दशा० १ अ० ।

तत्त्वचतुर्विधम्-

धम्मज्जाणि चतुर्विधे पञ्जते । तं जहा-आणविजए, अ-
वायविजए, विवागविजए, संजाणविजए ।

अथ धर्मं चतुर्विधमिति स्वरूपेण चतुर्विधं पदेषु स्वरूपसंज्ञा-
ऽऽशम्भानुपेक्षा लक्षणेऽवतारो विचारणीयत्वेन यस्य तच्च-
तुर्विधव्यवहारं चतुर्विधस्यैव पर्यायोऽयमिति । कश्चित् “चउ-
पसोयारं ” इति पाठः । तत्र चतुर्विधं पदेषु प्रत्यवतारो
यस्येति विग्रह इति । दशा० ४ उ० १ उ० । ('जाण')
शब्देऽस्मिन्नेव भागे (६६३ पृष्ठे व्याख्यातम्) उक्तं च-
“आगमवपसेणे, तिसग्गो जं जिणप्पणीयाणं । मा-
वाणं सहइणं, धम्मज्जाणस्स तं जिणं ॥ १ ॥ ” इति ।
नार्यधर्मानकं सत्यत्वं धर्मस्य लिङ्गमिति हृदयम् ।
(दशा०) । अथ धर्मस्याऽऽशम्भानुपेक्षा-“ धम्मस्स ए
आणस्स खत्तारि आलंभणा पणत्ता । तं जहा-वायणा, प-
णिपुवण्णा, परिणहणा, अणुण्णहा । ” (दशा०) यथानुपेक्षा
वक्ष्यते-“ धम्मस्स णं आणस्स खत्तारि अणुण्णहाओ पणत्ता-
ओ । तं जहा-पणाणुण्णहा, अणुण्णहा, अस्सराणुण्णहा, सं-
साराणुण्णहा । ” दशा० ४ उ० १ उ० । आ० । ग० । प्रव० ।
साध० । तच्च चिद्विधम्-बाह्यम्, आध्यात्मिकं च । सुत्रार्थप-
र्यालोचनं, दृढमनता, बालिगुणानुरागो, निभूतकायवाग्गयाया-

राऽऽविरूपं बाह्यम् । आश्रमनः स्वसेवेदनाप्राप्त्यर्थेयामनुमेय-
माध्यात्मिकं तत्त्वार्थसंग्रहाऽऽद्यौ चतुर्विधेन प्रदर्शितं संक्षेपतोऽ-
न्यत्र दशविधम् । तथा-“अपापोपापजीवाजीवावपाकविराग-
भवसंस्थानाऽऽज्ञाहेतुविचयानि चेति । ” लोकासंसारविचय-
योः संस्थानभवविचययोरुत्तर्जाकोविष्टदशनेदेयः पृथग-
भिधानम् । नत्रापाये विचारो यस्मिन्स्त्वपायविचयम्, एवम-
न्यत्रापि योऽयम्, दुष्टमनोवाङ्मायापारविशेषाणां प्रपायः कथ-
मनुमानं स्यादित्येवंभूतः संकल्पप्रबन्धो दोषपरिवर्जनस्य कुशल-
प्रवृत्तिवादापायविचयम् । तेषामेव कुशलानां स्वीकरणमुपायः
स कथमनुमेयः स्थाविति संकल्पप्रबन्ध उपायविचयम् । असं-
क्षेपप्रदेशाऽऽशमकसाकारानाकागोपयोगसंज्ञाऽऽविस्मृतक-
र्मफलोपज्ञागित्वाऽऽदि जीवस्वरूपानुचिन्तनं जीवविचयम् । ध-
र्माधर्माऽऽज्ञाकालपुत्रलानामनन्तपथाऽऽशमकानामजीवाना-
मनुचिन्तनमजीवविचयम् । सूत्रोत्तरप्रकृतिभेदभिन्नस्य पुत्रला-
ऽऽशमकस्य मधुरकदुफलस्य कर्मणः संसारिसंशयविचयविपाक-

न च चिन्तया सुखादि, आधेयाशौचं न किञ्चिदत्र कमनीयतरं
समसि, विष्पाकफलोपभोगोपमाः प्रमुत्तरसिका विपाककट-
वः प्रकृत्या भङ्गुराः पराधीनाः सन्तोषामुताऽऽस्य विविचि-
नः सज्जिनिन्दिता विषयाः, तदुद्भवं च सुखं दुःखानुपपन्नं दुःख-
जनकं च नातोभोगिनां तृप्तिः । न चैतद्व्याप्यन्तकामिनि नात्राऽऽ-
सा विवेकेनाऽऽधातुं युक्तेति विरतिरेवातः श्रेयस्कारिणि, त्या-
गि विरागहेतुचिन्तनं वैराग्यविचयम् । श्रेयं स्मृतकर्मफलोपभो-
गार्थं पुनः प्राप्नुजो नवः स चारघट्टटोयः श्वभूतपुरीषाः श-
तमन्निवदुर्गन्धजठरपुरकोटराऽऽविषजन्ममावसंनं, न चात्र
किं चिद् जन्मोः स्मृतकर्मफलमनुभवतश्चेतनमकेतनं वा सहा-
यभूतं शरणतां प्रतिपद्यत इत्यादिभवसंकातित्वावपयालोचनं भ-
वविचयम् । जन्मवननगतसरित्समुद्भवहऽऽदयः पृथ्वीव्यवल्कि-
ताः, साऽपि घनोद्भिघनवानतनुवातमनिता, तेऽप्याकाशप्रति-
ष्ठाः, तदपि स्वात्मप्रतिष्ठ, तथाधोमुलममलकसंस्थानं सर्वव्यवधो-
लोकमित्यादि संस्थानानुचिन्तनं संस्थानविचयम् । अनैन्द्रिय-
त्वाकेतुराहरणाऽऽदिसंज्ञावेऽपि बुद्ध्यतिशयशक्तिविकलीः परमा-
कवधमोक्षधर्माधर्माऽऽश्रमाधेयव्यस्तदुःखोद्वेष्टाप्रमासाध्या-
य तादृश्यं तद्व्यस्तं तथैवेत्याह विचयम् । आगमाधेयप्रतिप-
त्तौ तत्कानुसारिकुटेः पुंसः स्यादावप्रकपकाऽऽगमस्य कवचोद्-
तापशुद्धिसमाश्रयणीयवगुणानुचिन्तनं हेतुविचयम् । एतच्च
सर्वं धर्मध्यानं, श्रेयोहेतुत्वात् । एतच्च “संवरकपमग्गमाश्रयप्र-
त्यनीकत्वात्” आश्रयनिरोधः संवर” इति वक्ष्यमाणं । शांसत्तामिति-
धर्मानुपेक्षाऽऽद्योनां चाऽऽश्रयप्रतिबन्धकारित्वान् । अयमपि जी-
वाजीवान्यां कथञ्चिदजिज्ञा एव, एकान्त दोषोपपत्तेः । न चा-
यमेकान्तवादिनां घटने, मिथ्याज्ञानाद्विषयाज्ञानस्य निमि-
त्तमनुपपत्तेः । संवरशुद्धिस्तुः सर्वदेशभेदेऽप्युत्पत्तयेऽप्यवशा-
ऽऽधानमयमसंयतस्यान्तसुदूरकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिबन्ध-
नमेतद्धर्मध्यानं प्रतिपद्यम् । सम० ३ काण्ड । आ० सू० ।
(विस्तरतो वक्ष्यता 'जाण' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ६६१ पृष्ठे)

धम्मज्जाणि (५)-धर्मध्याननिम्-पु० । धर्मध्यानमिति, “ जि-
णसमुत्तुल्लिखण-पसंलगावाणविणवसंपन्नो । सुमसोअ-
संजसरआ, धम्मज्जाणी मुजेअवो ॥ १ ॥ ” आ० ४ अ० ।

धम्मज्झाणोवगय-धर्मध्यानोपगत-त्रि० । धर्मध्यानयुक्ते, दर्श० ४ तस्य ।

धम्मद्व-धर्मार्थ-पुं० । धर्मः श्रुतचारित्र्याऽऽख्यस्तेनार्थः प्रयोजनम् । धर्महेतुके प्रयोजने, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । धर्मनिर्मा-
त्ते, आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । हा० । धर्मध्यायः, परमार्थतोऽ-
न्यस्यानर्थरूपत्वात् । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । तस्यैव स-
द्भिरुपमाणात्वात् (सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ०) धर्मार्थः । सू-
त्र० १ ध्रु० १६ अ० । धर्मरूपेऽर्थे, " जे धम्मद्वं विचारं । "
जन्तूनां धर्मरूपमर्थं व्याकुर्वन्ति ये धर्मप्रतिपत्तियोग्या इत्य-
र्थः । सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।

धम्मद्वकाम-धर्मार्थकाम-पुं० । धर्मः चारित्रधर्मादिस्तस्यार्थः प्र-
योजनं मोक्षः, न कामयतीच्छति विशुद्धविहितानुष्ठानकरणे-
नेति धर्मार्थकामः । पुमुकौ, दश० १ अ० । धर्मार्थकामेषु,
दश० ६ अ० ।

धम्मद्ववित्तेहा-धर्मार्थवित्तेहा-स्त्री० । धर्मनिमित्तकद्वयोपा-
र्जनचेष्टायाम्, " धर्मार्थं यस्य वित्तेहा, तस्यानीहा गरीय-
सी । प्रज्ञालनादि पक्कस्य, दुरादस्पर्शेन वरम् ॥ ६ ॥ " हा० ४
अष्ट० । प्रति० ।

धम्मद्वारण-धर्म(र्ष)स्थान-न० । धर्मध्यामौ स्थान धर्मस्था-
नम् । धर्मकरे आनये, " धम्मद्वारणे त्रिया उ जं परमे । " दश०
१ अ० । धर्मादनपेतं धर्मम्, तद्वैव स्थानम् । उपशमप्रधाने
द्वितीयं क्रियास्थानभेदे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । तथा च क्रि-
यास्थानस्याधर्मस्थानधर्मस्थानधर्माधर्मस्थानभेदेषु । द्वितीयं
धर्मोपादानभूतं पक्कमाश्रित्य पुरुषावजयविभक्ताव् वदयति ।
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

धम्मद्वि(ण्)-धर्मार्थिन्-पुं० । धर्मः श्रुतचारित्र्याऽऽख्यस्तेनार्थो
धर्मार्थः । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । धर्मः श्रुतचारित्र्याऽऽख्यस्तेनार्थः प्रयो-
जनं, न एवार्थस्तस्यैव सद्भिरुपमाणात्वाद् धर्मार्थः, न यस्या-
स्तेति धर्मार्थी । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । धर्मेणार्थो, धर्म
एव वाऽर्थः परमार्थतोऽन्यस्यानर्थरूपत्वाद् धर्मार्थः, न विद्यते
यस्याऽसौ धर्मार्थः । धर्मप्रयोजनवति, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ३ उ० ।
जी० । " धम्मदी धम्मविउ । " धर्मः श्रुतचारित्र्याऽऽख्यस्तेनार्थः,
न एवार्थो धर्मार्थः, न विद्यते यस्याऽसौ धर्मार्थी । न पूजाऽऽद्यर्थं
क्रियासु प्रवर्तते, अपि तु धर्मार्थम् । सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।
" धम्मद्वी उवहाणवीरिए । " सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । शिव-
सुखानिलावितया पत्तपातपरिहारेण पूर्वापरपर्यालोचके,
दर्श० ४ तस्य । परलोकभारौ च । पं० व० ।

धर्मार्थितायाः फलम्-

धम्मत्थी दिट्ठत्थे, ददो व्व पंकाम्म अपक्खिंवाओ ।

उत्तारिज्जांति सुट्ठं, धन्ना अएणाणमलिलाओ ॥ ७६ ॥

धर्मार्थिनः प्राणिनः, दृष्टार्थं पेहिके, दृढ इव वनस्पतिवि-
शेषः, इव पङ्केऽप्रतिबन्धात्कारणादुत्तार्यन्ते पृथक् क्रियन्ते, सुखं
धन्नाः पुण्यजाजः, कुतः ? अज्ञानसलिलान्मोहादिति गाथा-
र्थः । पं० व० ४ द्वार ।

धम्मणायग-धर्मनायक-पुं० । धर्मस्य क्वाथिकहानदर्शनचारित्र्या-
ऽऽत्मकस्य नायकः स्वामी, यथावत्पातनाद् धर्मनायकः । स० १
६८०

सम० । तद्वर्शिकरणात् तत्फलपरिजोगाच्च धर्मनायकः । जी०
३ प्रति० । तीर्थकरे, कल्प० १ अधि० १ क्षण । रा० । " धम्म-
णायगाणं ३२ । " इह धर्मोऽधिकृत एव, तस्य [नायकाः] स्वा-
मिनः, तत्तत्क्षणयोगेन, तद्यथा-तद्वर्शिकरणजावात् तदुत्तमा-
चामस्तत्फलपरिभोगास्तद्विधानानुपपत्तेः । तथाहि-एतद्वर्शिनो
भगवन्तो विधिममात्मादनेन विधिनाऽयमाप्तो जगत्त्राङ्गः, तथा
निरतिचारपरिपावनतया पालितधर्मातिचारविद्वेण, एव यथा-
चित्तदानतो दत्तश्च यथाजयम्, तथा तत्रापेक्षाभावेन नामापां
हाने वचनापेक्षा, एव च तदुत्तमावाप्तयश्च भगवन्तः प्रधानज्ञा-
यिकधर्मोपात्त्या तीर्थकरस्याप्रधानोऽयं जगवन्ता, तथा परार्थ-
स्वपादनेन स्वार्थकरणशान्तया, एव हीनेऽपि प्रवृत्तेः, अश्वबो-
धाय गमनाऽऽकर्णनात् । तथा तथाजव्यवयोगात् अत्युदारमे-
तदेतेषाम् । एवं तत्फलपरिभोगयुक्ताः सकलसौन्दर्येण निरुपमं
रूपाऽऽदि भगवन्ता, तथा प्रातिद्वार्ययोगात् नायवामेतत्, एवमु-
दारद्व्यनुभूतेः समप्रपुण्यसंसारजंय, तथा तदाधिपत्यतो ज्ञा-
वात् न वेचनां स्वातन्त्र्येण, एव तद्विघातरहिता अश्वव्यपुण्य-
बीजत्वात् एतेषां स्वाश्रयपुष्टमेतत्, तथा अधिकांनुपपत्तेर्ना-
तोऽधिकं पुण्यं, एवं पापकृत्यभावाद् निर्दोशमेतत्, तथाऽहेतु-
कविघाताभवेः सदा सत्त्वाऽऽदिभावेन । एवं धर्मस्य नायका
धर्मनायका इति ॥ २२ ॥ ल० ।

धम्मणह-धर्मनाथ-पुं० । पञ्चदशे स्वनामख्याते जिने, " श्री-
धर्मनाथमानस्य, रत्नवाहपुरे स्थितम् । तस्यैव पुररत्नस्य, क-
ल्प किञ्चिद् अवीर्यहम् ॥ १ ॥ " ती० १६ कल्प ।

धम्मणिप्फत्ति-धर्मनिष्पत्ति-स्त्री० । धर्मसिद्धौ, षो० ३ विध० ।

धम्मणिरुच्छाह-धर्मनिरुत्माह-पुं० । सवनुष्ठानतिरुद्यमे, " ण-
हु धम्मणिरुच्छाहो, पुरिसो सरो सुवलिओ वि । " सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

धम्मण-धर्मज्ञ-पुं० । धर्मवेदिनि, षो० ३ विध० । सकलशा-
स्त्रार्थवेदिनि च । दर्श० ४ तस्य ।

धम्मनत्त-धर्मतत्त्व-न० । धर्मपरमार्थे, " एतदिह धर्मतत्त्वम् । "
षो० ३ विध० । धर्मस्वरूपे, षो० ३ विध० । " लिङ्गाधेतानि
धर्मतत्त्वम् । " षो० ३ विध० । " प्रतिपिडो धर्मतत्त्वज्ञैः " धर्मस्व-
रूपवेदिनिः । षो० ६ विध० ।

धम्मतित्थ-धर्मतीर्थ-न० । तीर्थेन संसारसागरोऽनेनेति तीर्थे,
धर्म एव धर्मप्रधानं वा तीर्थं धर्मतीर्थम् । धर्मरूपे तीर्थे, धर्म-
प्रधाने तीर्थे च । आ० म० २ अ० । घ० । ल० ।

धम्मतित्थय-धर्मतीर्थकर-पुं० । तीर्थेनेऽनेनेति तीर्थे, धर्मप्रधान
तीर्थे धर्मतीर्थे, धर्मप्रहणाद् अत्यतीर्थस्य नद्यादेः शाक्याऽऽदि-
सम्बन्धनधर्माधर्मप्रधानस्य परिहारः । तत्करणशीलो धर्मती-
र्थकरः । सदेवमनुजासुरायां पर्वदि सर्वभाषापरिणामिन्यां
धर्मतीर्थप्रवर्तक जिने, घ० २ अधि० । आ० म० । ल० ।
" अह तेणेव कायेणं, धम्मतित्थयरे जिणे । " उक्तं २३ अ० ।

धम्मतोलण-धर्मतोत्थन-न० । धर्मोत्थिकरणकनीतिशास्त्रप्रस-
क्तं धर्मतोत्थने, व्य० २ उ० । ('अदुत्ताय' शब्दे प्रथमजगं २४३
पृष्ठे साधुमिधर्मतोत्थने यथा विद्याऽऽदि उपयोक्तव्यं तथोक्तम्)
धम्मत्यकाम-धर्मार्थकाम-पुं० । धर्मार्थं कामयतीति । भाधा,
दश० ६ अ० । धर्मधारित्रधर्मोऽऽदिस्तस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः,

तं कामयन्ते इच्छन्ति विवृण्वेदानुष्ठानकरणेनेति धर्मार्थिका-
माः। सुमुमुषुः, वश० ६ अ० ।

धम्मत्थिकाय-धर्मास्तिकाय-पुं० । जीवानां पुद्गलानां च स्व-
भावत एव गतिपरिणामपरिणतानां तत्स्वभावधारणान् तत्-
स्वभावोपपत्त्यादयः, अस्त्यश्चेह प्रदेशाः, तेषां कायः सङ्घातः,
“गणकाए य निकाए, खंघे वग्गे तद्देव रासी य।” इति वचनात् ।
अस्तिकायः प्रदेशसङ्घात इत्यर्थः, धर्मास्ती। अस्तिकायश्च
धर्मास्तिकायः । प्रज्ञा० १ पद । जी० । कर्म० । अनु० । “ जी-
वानां पुद्गलानां च, गत्युपग्रहकारणम् । धर्मास्तिकायो ज्ञानस्य,
वीपश्चक्षुष्मतो यथा ॥ १ ॥ ” इत्युक्तलक्षणे, आश० ४ अ० ।
दर्श० । आ० । सकललोकव्याप्यसत्त्वप्रदेशाऽऽत्मकामूर्तः ।
अजीवद्रव्यविशेषे, अनु० । दर्श० । (धर्मास्तिकायस्यास्तिकाय-
‘ अरिपुकाय ’ शब्दे प्रथमभागे ४१६ पृष्ठे गतम्)

अथ धर्मास्तिकायस्य सत्त्वणमाह-

परिणामी गनेधर्मो, भवेत्पुद्गलजीवयोः ।

अपेक्षाकारणाद्धोके, मीनस्येव जलं सदा ॥ ४ ॥

गनेर्गमनस्य, परिणामी मर्थाद्वृत्तिपरिणामी, पुद्गलजीवयो-
धर्मो धर्मास्तिकायो, जनेत् । कस्माद्धोके चतुर्दशरज्ज्वात्म-
काऽऽकाशखण्डे, अपेक्षाकारणात् परिणामव्यापाररहितादधि-
करणरूपीदासीन्यहेतोश्च । तत्र उदास्तमाह-“ मीनस्येव
जलं सदेति । ” सदा निरन्तरं, जलं यथा मीनस्य मत्स्य-
स्य गतिपरिणामे अस्ति, अपेक्षाकारणात्-गमनाऽऽगम-
नाऽऽविक्रियापरिणतस्य मत्स्यस्य जलमपेक्षाकारणमस्ति, त-
थैव धर्मद्रव्यमपि ज्ञेयम् । निरुक्तस्त्वयम्-स्थले जगत्किञ्च व्या-
कुलतया चेष्टाहेति च जावादेव न जवति, न तु जलाभावादिति
गत्यपेक्षाकारणे मानाजाव इति चेत् ? । न । अन्वयव्यतिरेकाच्चां
लोकसिद्धव्यवहारादेव न जेतुर्वास्तदेत्यथाऽऽन्यकारणेनेतरा-
ल्लक्षणकारणानि किमसङ्गादिति दिक् ॥ ४ ॥ उभ्या० १० अ० ।

धम्मत्थिकाएणं भंते ! जीवाणं किं पवन्तः ? । गोयमा ।
धम्मत्थिकाएणं जीवाणं आगमणगमणजासुम्भेममण-
जोगवज्जोगकायजोगा जे यावळे तद्दप्पगारा चत्तमजावा स-
व्वे ते धम्मत्थिकाए पवन्ति, गतिलक्खणेणं धम्म-
त्थिकाए ॥

(आगमणगमणेत्यादि) आगमणगमने प्रतीते, भाषा व्यक्तव-
चनम्, ‘जाव’ व्यक्तार्था वाच्येति वचनात् । उन्मेषोऽकिञ्चिन्वापा-
रनिशेषः, मनोयोगवायंगकाययोगाः प्रतीता एव । एतेषां च
द्वन्द्वः । ततस्ते हृदय मनोयोगाऽऽद्या सामान्यरूपाः, आगमनाऽऽ-
द्यस्तु तद्विशेषा इति जेदेनोपात्ताः । भवति च सामान्यप्रद्वयेऽ-
पि विशेषप्रद्वयं तत्स्वरूपोपदर्शनार्थमिति । (जे यावळे त-
द्दप्पगारे ति) ये चाप्यन्ये आगमनाऽऽविक्रियोऽपरे तथाप्रकारा
आगमनाऽऽविक्रियतया भ्रमणवलनाऽऽद्यः । (वल्लसमाव ति)
अलक्ष्यभावाः पर्यायाः, सर्वे ते धर्मास्तिकायं सति प्रवर्त्त-
न्ते । कुतः ? इत्याह-“ गतिलक्खणेणं धम्मत्थिकाय ति । ” म० १३
श० ४ अ० । तथा च-“ एगे धर्मे । ” एकः प्रदेशार्थतया सव्वया-
तप्रदेशाऽऽत्मकत्वेऽपि छव्यार्थतया तस्यैकत्वात् अविपुद्गलानां
स्वाभाविके क्रियावत्त्वे सति परिणतानां तत्स्वभावधारणाद्धर्मः ।
स वास्तीनां प्रदेशानां सङ्घऽऽत्मकत्वात् कार्यास्तिकाय इति ।

स्थो १ उ० । न यतो धर्मास्तिकायविचारः-कोऽसौ धर्मो
धर्मास्तिकायः । आह-सिद्धे सति वस्तुनोऽस्तित्वे इवमेव
नश्यते इति वक्तुं युक्तम्, अस्य तु सव्वमेवासिद्धम् । अत्रोच्यते-
यद्यगुपपत्त्याद्यं तत्तदस्ति । यथा स्तज्जाऽऽविक्रियपदवाच्य-
भावात् प्रमाणान्तरबाधितविषयत्वात्त्यादोषरहितत्वेन, न च
सिद्धत्वात्, न च अपुष्पाऽऽदिषु संकेतिनैः स्वादिशुद्धपदैरने-
कान्तो वृत्तपरम्पराऽऽयातसंकेतविषयानामेव गुणपदानां वा-
च्यत्वस्येह हेतुत्वेनेष्टेवाभिपुणेन प्रतिपत्ता जायते, अन्यथा धूमा-
ऽऽदेरपि गोपासर्गाटकाऽऽदिष्वन्यथाभावदर्शनावेष प्रसङ्गो दुर्नि-
वारः स्यात् । उक्तं च-“ अतिथिं ति नियमिगप्पो, जीवो नियमाव-
सदतो सिद्धी । कम्मा सुखपयसा, घनकरातिगाणुमाणावो
॥ १ ॥ ” इत्याद्यल्ल प्रसङ्गेन । उक्त० पार्श्वे ३८ अ० । (धर्मा-
स्तिकायस्य वर्णाऽऽविक्रियाऽऽदिनेदतः स्वरूपं च ‘ धर्मास्तिकाय ’
शब्दे प्रथमभागे ४१६ पृष्ठे गतम्) धर्मास्तिकायविषये ही-
रप्रभं नगर्षिगणिकृतप्रभं यथा-सम्पूर्णं धर्मास्तिकायो द्रव्य-
मुच्यते, एकन्धो वेति ? । अत्रोत्तरम्-सम्पूर्णं धर्मास्तिकायो
द्रव्यमुच्यते, कुत्रचित् एकन्धोऽप्युपचारात्, नात्र किमपि
बाधकं ज्ञायते । ही० ३ प्रका० ।

सकलमेव धर्मास्तिकायरूपमवयवविच्छेद्यमाह-

अवयवो नाम अवयवानां तथारूपसंघातपरिणामविशेष एव,
न पुनरवयवद्रव्येभ्यः पृथगर्थान्तरं छव्यं, तथाऽनुपलभ्यमात् । त-
न्मत्र एव हि आतामवितानकपं संघानपरिणामविशेषमापका
लोकं पटव्यपदेशमात्र उपलभ्यन्ते, न तदतिरिक्तं पटाऽऽद्यं ना-
म । उक्तं साम्यैरपि-“ तन्वादिभ्यतिरेकेण, न पटाऽऽपुपलभ्यन्त ।
तन्वादयो विशिष्टा हि, पटाऽऽदिव्यपदेशिनः ॥ १ ॥ ” प्रज्ञा०
१ पद ।

धर्मास्तिकायस्यैकार्थिकत्वमाह-

धम्मत्थिकायस्म एं जंते ! केवड्या अजिबयणा पएण-
त्ता ? । गोयमा ! अणेगा अजिबयणा पएणत्ता । तं जहा-ध-
म्मे ति वा, धम्मत्थिकाए वा, पाणाइचायवेरमणेति वा, मु-
सावायवेरमणेति वा, एवं० जाव परिग्गहवेरमणे कोइविने-
गेति वा० जाव मिच्छादंसणसङ्गविवेगेति वा, इरियासमिणं ति
वा, धामासमिणं ति वा, एसणासमिणं ति वा, आदाणजंढमत्त-
निकखेण्णासमिणं ति वा, उच्चारासवण्णलेखनसुमिषाणपा-
रिठावणियासमिणं ति वा, पणगुची ति वा, वड्ढुची ति वा,
कायगुची ति वा, जे यावळे तद्दप्पगारा, सव्वे ते धम्मत्थि-
कायस्म अजिबयणा ।

(अजिबयणं ति) अस्मि इत्याजिधायकानि वचनानि शब्दा
अभिधायकानि, पर्यायशब्दा इत्यर्थः । (धम्मं इ व ति) जी-
वपुद्गलानां गतिपथांश्च धारणाद्धर्मः, इती रूपप्रदर्शने, वा वि-
कल्पे । (धम्मत्थिकाए व ति) धम्मं आसावस्तिकायश्च प्रदेश-
राशिविति धर्मास्तिकायः । (पाणाइचायवेरमणे इ वा इत्या-
दि) इह धर्मं आरिक्खणः, स च प्राणानिपालदिरमणाऽऽदि-
रूपः, ततश्च धर्मं अजिबयणाधर्मोऽस्तिकायरूपस्यापि धर्मस्य
प्राणानिपालदिरमणाऽऽद्यः पर्यायतया प्रवर्त्तन्त इति । (जे
यावळे इत्यादि) ये चाप्येऽपि तथाप्रकारा आरिक्खणं अजिबय-
काः सामान्यतो विशेषतो वा शब्दाः । ते सर्वेऽपि धर्मास्त-

कायस्याभिवचनानीति । अ० २० श० २ व० । (अस्तिकायानामस्तिकायस्य 'अत्थिकाय' शब्दे प्रथमभागे ५१६ पृष्ठे गतम्)
धम्मत्थिकायदेश-धर्मास्तिकायदेश-पुं० । धर्मास्तिकायस्य बु-
द्धिचिकित्सितो ह्येषाविप्रदेशाऽऽत्मको विभागो धर्मास्तिकाय-
देशः । अजीवकव्यभेदे, प्रज्ञा० १ पद । दर्श० । जी० ।

धम्मत्थिकायपपस-धर्मास्तिकायप्रदेश-पुं० । धर्मास्तिकायस्य
प्रकृष्टो देशः प्रवेशः, निर्दिष्टागो निरंशो भागो धर्मास्तिकाय-
प्रवेशः । प्रज्ञा० १ पद । अजीवकव्यभेदे, दर्श० ५ तत्त्व । जी० ।
" अथ धम्मत्थिकायमज्जपपसा पणत्ता । " इत्या० ८ उ० ।

धम्मद-धर्मद-पुं० । धर्मे चारित्र्यरूपं ददातीति धर्मदः । जी० ३
प्रति० । चारित्र्यधर्मदायके तीर्थकरे, कल्प० १ अधि० १ कृण ।
धम्मदत्त-धर्मदत्त-पुं० । स्वनामक्याते कटिकराजमुने, कल्प०
१ अधि० ६ कृण । ती० । " कटिकपुत्रो धर्मवत्तो, भावी स प-
रमाऽऽईतः । दिने दिने जैनचिरं, प्रतिष्ठाप्यावभोक्ष्यते ॥१॥ " ।
ती० १ कट० ।

धम्मदय-धर्मदय-पुं० । धर्मे सुतचारित्र्याऽऽत्मकं दुर्गतिप्रपतउज-
न्तुधारणस्वभावं दयते ददातीति धर्मदयः । ल० १ सम० ।
चारित्र्यधर्मदायके तीर्थकरे, ज० १ श० १ उ० ।

धम्मदाण-धर्मदान-न० । धर्मकारणं दानं, धर्मे एव वा दानम् ।
" समतुल्यमणिमुक्ताग्रयो, यदानं दीयते सुपात्रेभ्यः । अक्षयमतु-
लमनन्तं, तद्दानं भवति धर्माय ॥ १ ॥ " इत्युक्तकक्षणे दानभे-
दे, इत्या० १० उ० ।

धम्मदार-धर्मदार-न० । धर्मस्य चारित्र्यलक्षणस्य द्वायमिव द्वारं
धर्मद्वारम् । क्लृप्तादिकं धर्मोपाये, " चत्तारि धम्मद्वारा पण-
त्ता । न जहा-कन्ती, मुत्ती, अज्जवे, महं । " धर्मस्य चारित्र्यल-
क्षणस्य द्वाराणीव द्वाराण्युपायाः क्लृप्तादीनि धर्मद्वाराणि ।
इत्या० ४ उ० ।

धम्मदासगणि-धर्मदासगणि-पुं० । स्वनामक्याते आचार्ये, द-
र्श० ४ तत्त्व । ध० । अनेन जगत्ता उपदेशमात्रा नाम ग्रन्थो र-
चितः । अयमाचार्यो वीरप्रभोरपि पूर्वं वज्रवेति प्रसिद्धः ।
जै० ६० । तथा आहुः- " प्रतिहनसकलप्यामो-इतमिच्छा धर्मदा-
सगणिमिथाः । " ध० १० । तथा आऽऽह-जगत्तान् धर्मदा-
सगणिः । दर्श० ४ तत्त्व ।

धम्मदिवस-धर्मदिवस-पुं० । अतुर्दशयष्टमाऽऽदिके धर्मदिने,
सूत्र० २ भु० ७ म० ।

धम्मदुम-धर्मद्रुम-पुं० । धर्मवृक्षे, इत्या० ।

धम्मदूअ-धर्मदूत-पुं० । वृक्षावस्थासूचके पञ्जिताऽऽदिके, तस्या
धर्मकरणयोऽथावस्थोपदेशकत्वात्तथात्वम् । आच० ४ म० ।

धम्मदेव-धर्मदेव-पुं० । अर्मेण भुताऽऽदिना देवो धर्मप्रधानो वा
देवो धर्मदेवः । ज० १२ श० ६ व० । चारित्र्यरूपे देवभेदे, इत्या०
५ उ० १ व० ।

धम्मदेशग-धर्मदेशक-पुं० । धर्मे भुतचारित्र्याऽऽत्मकं देशयतीति
धर्मदेशकः । अ० १ श० १ उ० । धर्मोपदेशदायके, कल्प० १
अधि० १ कृण । ल० । ध० । रा० ।

धम्मदेसणा-धर्मदेशना-स्त्री० । कुशलानुष्ठानप्रकरणायाम्, १०
३१ अष्ट० ।

तत्प्रदानविधिमाह-

सा च संवेगकृत् कार्पा, शुश्रूषोर्मुनिना परा ।

बाह्याऽऽदिभावं संज्ञाय, यथाबोधं महात्मना ॥ १५ ॥

सा च देशना संवेगकृत्संवेगकारिणी, संवेगलक्षणं चेदम्-
" तथे धर्मे स्वस्तहिंसाप्रबन्धे, देवे रागद्वेषमोहाऽऽदिमुक्ते ।
साधो सर्वग्रन्थसंवेगभेदे, संवेगोऽसौ निश्चला योऽनुरागः ॥१॥ "
मुनिना गीतायै साधुना, अन्यस्य धर्मोपदेशनायकारित्वात् ।

यथोक्तं निशीथे-

" संसारदुक्कलमहणो, विबोहणो जविपुंररीयाणं ।

धम्मो जिणपणत्तो, पक्कपज्जणा कहमब्बो ॥ १ ॥ इति ।

(प्रकल्पयतिनेति) ऋषीतनिशीथाध्यवनेन ।

(परा) शेषतीर्थान्तरीयधर्मातिशायितया प्रकृष्टा कार्पा प्रज्ञापनी-
या । कीदृशस्य पुरतः सा कार्येत्याह-शुश्रूषोः श्रोतुमुपस्थितस्य,
मुनिना च किं ज्ञानपूर्वमावययेत्याह-(बालाऽऽदिभावमित्यादि)
बालाऽऽदीनां त्रयार्णा धर्मपरीक्षकाणाम्, आदिपदेन मध्यमबुद्धि-
बुद्ध्योर्महणात्, भावं परिणामविशेषं स्वरूपं वा संज्ञाय सत्यग-
वैपरीत्येन ज्ञात्वाऽवबुध्य । ध० १ अधि० । (बालाऽऽदीनां धर्मपरी-
क्षकाणां स्वरूपं 'धर्म' शब्दे धर्मपरीक्षाऽवसरे २६७ पृष्ठे गतम्)
कथं सा कार्येत्याह-(यथाबोधमिति) बोधानतिक्रमेण, अनव-
बोधे धर्मोऽऽख्यानस्योन्मार्गदेशनारूपत्वेन प्रत्युत्पन्नसंज्ञयात् ।
न होमान्धः समाकुप्यमाणः सत्यगवधानं प्रतिपद्यत इति ।
मुनिना कीदृशेन ? महात्मना-तदनुग्रहैकपरायणतया महान्
आत्मा यस्य स तेन इति संक्षेपतो धर्मदेशनाप्रधानविधिः, वि-
स्तरतस्तु धर्मविन्दो (२ प्रक०) उक्तः ।

स चायम्-" इदानीं तांश्चिधमनुवर्णयिष्याम इति । "
इदानीं संप्रति तद्विधिं सधर्मदेशनाक्रमं वर्णयिष्यामो नि-
र्णयिष्यामो वयमिति । तद्यथा-" तत्प्रकृति-देवताधिमुक्तिज्ञा-
नमिति । " तस्य सधर्मदेशनाहस्य जन्तोः प्रकृतिः स्वरूपं
गुणवत्स्वकलोकप्रियत्वाऽऽदिका, देवताधिमुक्तिश्च बुद्धकपिला-
ऽऽदिदेवताविशेषमाकिः, तयोर्ज्ञानं प्रथमतो देशकेन कार्यम् ।
ज्ञातप्रकृतिको हि पुमान् रक्तो हृष्टो मूढः पूर्वं व्युद्ग्राहि-
तश्च वेद्यं नवति, तथा कुशलैस्तथा तथाऽनुवर्त्य लोको-
त्तरगुणपात्रतामानीयते । विदितदेवताविशेषाधिमुक्तिश्च त-
त्तद्देवताप्रणीतमार्गानुसारिचचनोपदर्शनेन दृष्टेन च सुकमेव
मार्गेऽवतारयितुं शक्य इति । तथा-" साधारणगुणप्रशंसति । "
साधारणानां लोकलोकोत्तरयोः सामान्यानां गुणानां प्रशंसा
पुरस्कारो देशनाऽऽस्याप्रतो विधेया । यथा-" प्रदानं प्रकृष्टं
गृहमुपगतं संज्ञमविधिः, प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चा-
प्युपकृतेः । अनुरक्तो सङ्गमो निरभिभवसाराः परकथाः,
भुते वास्तवोऽपि कथमनाज्जाते निवसति ? ॥२॥ " तथा-" स-
त्यम् तद्विधिकाऽऽख्यानमिति । " सत्यगवैपरीतरूपतया तेभ्यः
साधारणगुणैर्योऽधिका विशेषवन्तो ये गुणाः तेषामाख्यानं
कथनम् । यथा-" पञ्चैतामि पवित्राणि, सर्वेषां धर्मचारिणाम् ।
महिंसा सत्यमस्तेयं, त्यागो मेथुनवर्जनम् ॥१॥ " इति । तथा-
" अथोऽध्ययिष्येति । " अथोऽध्ययनप्रसंगेऽपि सामान्यगुणानां वि-
शेषगुणानां वा व्याख्यातामपि अग्नि-वा अहो मन्त्रबुद्धिर्मेवान्
य इत्थमावकाशेऽप्यस्मात्तु न बुध्यते वस्तुनवमिष्येव भो-
स्तिरस्कारपरिहारकया, मिथिना हि धोता किञ्चिद् बुभुक्षुरपि
सन्तुर् विरज्यत इति । तर्हि किं कर्तव्यमित्याह " शुश्रूषाभाव

करणमिति । " धर्मशास्त्रं प्रति भोतुमिच्छा शुभूषा, तल्लक्षणो भावः परिणामः, तस्य करणं निर्वर्त्तनं भोतुस्तेस्तेवेत्तमिति । शुभूषा-मनुपाय धर्मकथने प्रयुतानर्थसंभवः । पठ्यते च- " स खलु पिशाचकी बातकी वा, यः परेऽनर्थेति वाचमुदीरयति । " भूयो भूय उपदेश इति । " भूयो भूयः पुनः पुनरुपदिश्यत इत्युपदेशः । उपदेशुमिष्टो वस्तुविषयः कथ्यमानव्रगमे सति कार्यः । किं न कियते इदमन्निपातरोगिणां पुनः पुनः क्रिया तिकाऽऽदिकाथयानोपचार इति । तथा- " बोधे प्रज्ञापवर्णनमिति । " बोधे सकृदुपदेशेन, तूयो भूय उपदेशेन बोपदिष्टवस्तुनः परिहाने तस्य भोतुः प्रज्ञापवर्णने बुद्धिप्रशसने, यथा- नाऽलघुकर्मणः प्राणिन एवविधसूक्ष्मापेक्षाकारो भवन्तीति । तथा- " तन्माधतार इति । " तत्र आगमेष्वतारः प्रवेश आगमबहुमानोत्पादन-द्वारेण तस्य विधेयः । आगमबहुमानोऽवमुत्पादनीयः-

" परलोकविधौ शास्त्रात्, प्रायो नान्यदपेक्षते ।
आसन्नभयौ मतिमान्, अध्याधनसमन्वितः ॥ १ ॥
उपदेशं विनाऽऽप्यर्थ-कामौ प्रति पटुर्जनः ।
धर्मस्तु न विना शास्त्रा-दिति तत्राऽऽदरो हितः ॥ २ ॥
अर्थोऽऽद्याविधानेऽपि, तदभावः पर नृणाम् ।
धर्मविधानतोऽनर्थः, क्रियोदाहरणात्परः ॥ ३ ॥
तस्मात्सदेव धर्मार्थो, शास्त्रयत्नः प्रशस्यते ।
लोके मोहान्धकारेऽस्मिन्, शास्त्राऽऽलोकः प्रवर्त्तकः ॥ ४ ॥
(शास्त्रयत्न इति) शास्त्रे यतो यथेति समासः ।
" पापाऽऽमयोषध शास्त्र, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।
खलुः सर्वत्र शास्त्र, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥ ५ ॥
न यस्य जातिरेतस्मिन्-स्तस्य धर्मक्रियाऽपि हि ।
अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या, कर्मदोषादस्तफला ॥ ६ ॥
यः आक्षो मय्यने मान्या-नहङ्कारविवाजिनः ।
गुणरागी महाभाग-स्तस्य धर्मक्रिया परा ॥ ७ ॥
यस्य त्वनादरः शास्त्रं, तस्य अध्याऽऽद्यो गुणाः ।
कर्मजगुणतुल्यत्वा-न्न प्रशन्नाऽऽस्पदं सताम् ॥ ८ ॥
मलिनस्य यथाऽऽप्यन्तं, जल वस्त्रस्य शोधनम् ।
अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥
शास्त्रमकिन्तंगद-द्यै-मुक्तिदूनी परादिता ।
अत्रैवेयमतो न्यास्या, तत्प्राप्त्यासन्नभावतः ॥ १० ॥ "

(अत्रैवेति) मुक्तावेव (इयमिति) शास्त्रभक्तिः, " तत्प्राप्त्यासन्न-भावत इति " मुक्तिप्राप्तिसमीपजावदिति । तथा- " प्रयोग आ-क्रेषण इति । " प्रयोगो व्यापारणं, धर्मकथाकाशे आक्षिप्यन्ते आक्षिप्यन्ते मोहास्तत्वं प्रति प्रव्यप्राणनोऽनयेति आक्रेषणी । (तस्याः कथायाश्चातुर्विध्यम् ' अकस्त्रेवणी ' शब्दे प्रथमभागे १५२ पृष्ठे गतम्) तथा- " ज्ञानाऽऽद्याचारकथनमिति । " ज्ञान-स्य श्रुतलक्षणस्य, आचारो ज्ञानाऽऽचारः, आदिशब्दादृश-नाऽऽचारश्चादिशब्दाऽऽचारस्तपआचारो धीर्योऽऽचारश्चेति । ततो ज्ञानाऽऽद्याचाराणां कथने प्रज्ञापनमिति समासः । ४०१ अधि० । अनन्तराकषट्त्रिंशद्विधे ज्ञानदर्शनाऽऽद्याचारे यथाशक्ति प्रति-पत्तिप्रकरणे पराक्रमणं, प्रतिपत्तौ च यथाशक्तं पालनेति । तथा- " निरीदृशकथपालनेति । " निरीदृशेतिदिकपारलौकिककथेषु रा-ज्यदेवत्वाऽऽदिकलक्षणेषु व्यावृत्ताभिज्ञायेण शक्यस्य ज्ञानाऽऽचा-राऽऽदिविहितमिदमिति बुद्ध्या पालना कार्या इति च कथ्यत इति । तथा- " अशक्ये भावप्रतिपत्तिरिति । " अशक्ये ज्ञाना-

ऽऽचाराऽऽदिविशेष एव, कर्तुमपार्यमाणे कुतोऽपि धृतिसिंह-ननकाशब्दाऽऽदिवैकल्यात् भावप्रतिपत्तिः । भावेनान्तःकरणे-न प्रतिपत्तिरनुबन्धः, न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरपि, भकाभौत्सुक्य-स्य तत्रत आर्त्तध्यानत्वादिति । तथा- " पालनोपायोपदेश इति । " एतस्मिन् ज्ञानाऽऽद्याचारे प्रतिपत्ते सति पालनाय उ-पायस्याधिकगुणतुल्यगुणलोकप्रभ्यसंबासन्नक्षणस्य निजगुण-स्थानकोचितक्रियापरिपात्रानुस्मरणस्वभावस्य उपदेशो वा-तव्य इति । तथा- " फलप्रकरणमिति । " अस्याऽऽचारस्य सम्यक् परिपालितस्य सतः फलमिदं तावदुपपन्नवहासो भावैश्व-र्यवृत्तिर्जनप्रियत्वं च, परत्र च सुगतिजन्मात्तमस्थानलभः, पर-स्परया निर्वाणप्राप्तिश्चेति यत्कार्यं तस्य प्ररूपणा प्रज्ञापना वि-धेयेति । ४०१ अधि० । (देवर्त्तिवर्णनं ' देवर्त्तिवर्णन ' श-ब्देऽस्मिन्नेव भागे २६१७ पृष्ठे गतम्) (असदाचारगर्हो ' असदाचार ' शब्दे प्रथमभागे ८४० पृष्ठे प्रतिपादिता) (ना-रकदुःखोपवर्णनम् " नारयदुःखोपवर्णन ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०१२ पृष्ठे गतम्) (दुष्कुलजन्मप्रशस्तिः " दुष्कु-लजन्मप्रशस्ति " शब्देऽस्मिन्नेव भागे २४४८ पृष्ठे प्रोक्ता) (मोहनिर्दा ' मोहनिर्दा ' शब्दे प्रतिपादयिष्यामि) (धर्मबीजं च ' धर्मबीज ' शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽनुपपन्नमेव वक्ष्यामि) (संज्ञानप्रशंसनं ' सगुणपुष्पसंज्ञा ' शब्दे प्रतिपादयिष्यामि) " बोधेऽदिवर्णनमिति । " बोधेऽर्थः प्रकर्षरूपायाः शुद्धाऽऽचारवत्त-लभ्यायास्तार्थ्यकरपर्यवसानाया वर्णनमेति । यथा- " मेरु-द्वारं धरां कुत्र, यत्कोत्त-कर्तुमीशते । तत्सदाचारकल्पपु-फल-माहुर्महर्षयः ॥ ११ ॥ " तथापरिणने गम्भीरायाः पूर्वदेशनापेक्षया-ऽऽप्यन्तसूक्ष्माया आत्मास्तिस्वतन्त्र-धर्मोक्ताऽऽदिकाया देशनाया योगो व्यापारः कार्यः । इदमुक्तं भवति-यः पूर्वं साधारणगुण-प्रशन्नाऽऽदरेणकधोगदेशः प्रोक्त आस्ते, स यदा तदाचारक-कर्महाम्नातिशयादङ्गाङ्गिनावलक्षणं परिणाममुपागतो भवति तदा ज्ञोर्ध्वं भोजनमिष गम्भीरदेशनायामसौ देशनाहोऽवता-र्यत इति । ४०१ अधि० ।

इत्य देशनाविधिं प्रपञ्च्योपसंहरन्नाह- " एवं संवेगकृत्कर्म, आक्षेप्यो मुनिना परः । यथाबोधं हि शुभूषो-भाजितेन महाम-ना ॥ १२ ॥ " इति व्याख्यातप्राप्तम् । आह-धर्मोपपापनेऽपि यदा तथाविधकर्मदोषाकावबोधः भोतुस्त्वयने, तथा किंफल ध-र्माऽऽवयानमस्याह- " अत्राधेऽपि फल प्रोक्त, भोतुणां मुनिसत्तमैः । कथकस्य विधानेन, नियमाकलुष्यन्ततः ॥ १३ ॥ " इति सुगमम् । आह-प्रकारान्तरेणापि देशनाफलस्य संभाव्यमानत्वात्ताम-दैव यत्नेन्याशङ्क्याह-

" नोपकारो जगत्प्रसिद्धि-स्तादृशो विद्यते कश्चित् ।

यादृशी दुःखाविच्छेदा-देहिना धर्मदेशना ॥ १४ ॥ " इति ।

(न) नैवापकारोऽनुग्रहो, जगति ह्यने, अस्मिन्नुपलब्धमाने, तादृशो विद्यते समस्ति, कश्चित्काले केने वा, यादृशी यावदुपकारा, दुःखाविच्छेदात् शरीरमानसदुःखापनयनात्, देहिनां देशना-हानां, (धर्मदेशनेति) धर्मदेशनाजनिना मार्गध्वजानाऽऽदिगुणः तस्य निःशेषकृशलेशाकलहुमोक्षाऽऽक्षेप प्रत्यन्तकारणत्वा-त् । इति निरूपितो धर्मदेशनो सद्धर्मदेशनाप्रदानविधिः । ४०१ अधि० । सङ्गा० ।

बालाऽऽदीनां सद्धर्मपरीक्षाकाणां सप्रपञ्चं लक्षणमनिधाय तद्वतदेशनाविधिमाह-

बालाऽऽदिभावमेवं, सम्यग् विज्ञाय देहिनां गुरुणा ।

सद्धर्मदेशनाऽपि हि, कर्त्तव्या तदनुसारेण ॥ १३ ॥

बालाऽऽदीनां भावः परिणामविशेषः, स्वरूपं वा, तमेवमुक्तनी-
त्या सध्यगवेषरीत्येन, विज्ञायाऽवबुध्य, देहिनां जीवार्तां, गुरुणा
शास्त्राभिहितस्वरूपेण । यथोक्तम्—“धर्मज्ञो धर्मकर्त्ता च, सदा
धर्मप्रवर्त्तकः । सत्त्वैभ्यो धर्मशास्त्रार्थ-देशको गुरुकृत्यते ॥१॥”
सद्धर्मस्य देशनाऽपि हि प्रतिपादना कर्त्तव्या । तदनुसारेण
बालाऽऽदिपरिणामानुसारेण यस्य यथोपकाराय संपद्यते देशना,
तस्य तथा विधेयेति ॥ १३ ॥

अत्रैव हेतुद्वारेण इतिरेकमाह—

यज्जापितं मुनीन्द्रैः, पापं खलु देशना परस्थाने ।

उन्मार्गनयनमेत-ज्जवगहने दारुणविपाकम् ॥ १४ ॥

यद्यस्माज्जापितमुक्तम्, मुनीन्द्रैः समययुक्तैः, पापं खलु वर्त्त-
ने । देशना परस्थाने बालसंबन्धिनी मध्यमबुद्धेस्तत्संब-
न्धिनी बुधस्य स्थाने । किमन्याह—उन्मार्गनयनमुन्मार्गमा-
पणमेतद्विपरीतदेशनाकरणम् । जवगहने संसारगहने, दारु-
णविपाकं तीव्रविपाकम् । ने हि विपरीतदेशनया अन्यथा वा-
न्यथा च प्रवर्त्तन्ते इति कृत्वा ॥ १४ ॥

कथं पुनर्देशनास्वरूपेण समयोक्तत्वेन सुन्दराऽपि सती पर-
स्थानेऽपायमित्याह—

हितमपि वायोरौषध-महितं तत्तद्भेषमणो यथाऽत्यन्तम् ।

सद्धर्मदेशनौषध-मेवं बालाऽऽद्यपेक्षमिति ॥ १५ ॥

हितमपि योग्यमपि, वायोः शरीरगतस्य वातस्यौषधं स्नेह-
यानाऽऽदि अहितं, तदेवौषधं श्लेष्मणो यथाऽत्यन्तं भवति । तत्प्र-
कोपहेतुत्वेन सद्धर्मस्य देशनौषधं स्वरूपेण सुन्दरमपि तदव-
काहेतुत्वेन एवमहितं भवति । (बालाऽऽद्यपेक्षमिति) बाल-
मध्यमबुद्धिबुधापेक्षं तस्मात्तदुपायभोरुणा तद्विषयवृत्तेन च
गुरुणा तेषां भाव विज्ञाय, देशना विधेयं हि शास्त्रोपदेशः ॥ १५ ॥
षो १ विब ० ।

गुरुर्बालाऽऽदीनां देशनां विद्वद्भातीत्युक्तम्, तत्र विधिमाह—

बालाऽऽदीनामेषां, यथाचितं तद्विदो विधिर्गीतः ।

सद्धर्मदेशनाया-मयमिह सिद्धान्ततत्त्वज्ञैः ॥ १ ॥

बालाऽऽदीनामेषां पूर्वोक्तानां, यथाचितं यथाहम्, तद्विदो
बालाऽऽदिस्वरूपविदः, विधिर्गीतः कथितः । सद्धर्मदेशनायां
विषये, अयमिह वक्ष्यमाणः, सिद्धान्ततत्त्वज्ञैरागमपरमार्थनि-
पुणैरिति ॥ १ ॥

तत्र बालस्य परिणाममाभित्य हितकारिणीं देशनामाह—

बाह्यचरणमथाना, कर्त्तव्या देशनेह बालस्य ।

स्वयमपि च तदाचार-स्तदग्रतो नियमतः सेव्यः ॥ २ ॥

बाह्यचरणप्रथमा बाह्यानुष्ठानप्रवरा, कर्त्तव्या विधेया, देशना
प्रकरणे, इह प्रकमे बालस्याऽऽद्यस्य धर्मार्थिनः, स्वयमपि चाऽऽ-
त्मनाऽपि च, तदाचारः—स चासावाचारश्चोपदिश्यमानाऽऽचा-
रस्तदग्रतो बालस्याऽग्रतो, नियमतो नियमेन, सेव्यो भवत्या-
चरणीयः । यदि पुनः स्वयमन्यथा सेव्यते, अन्यथा चोपदि-
श्यते, तदा तद्विषयाशङ्का जनयति; अतस्तद्भाषवृत्त्ये समुपादि-
श्यमानं तथैवाऽऽसेव्यमिति ॥ २ ॥

तमेव बालस्य देशनामाह—

मध्यम् लोचविधानं, अनुपानत्कत्वमथ धरा शय्या ।

प्रहरद्वयं रज्ज्याः, स्वापः शीतोष्णसहनं च ॥ ३ ॥

सम्यग् लोचविधानं लोचकरणं, कथनीयं जवतीति योगः ।
हिशब्दश्चायं सर्वत्राजिसंबन्धनीयः । अनुपानत्कत्वं च—न वि-
द्यते उपानहौ यस्य सोऽयमनुपानत्कस्तत्कावस्त्वस्वम् । अथ
धरा शय्या—धरा पृथ्वी सैव शय्या शयनीयं, नान्यत्पर्यङ्काऽऽदि,
प्रहरद्वयं रज्ज्याः स्वपः—प्रथमयामे स्वाध्यायकरणं सामा-
न्येनैव साधूनां, द्वितीयतृतीयप्रहरयोस्तु स्वापः स्वपनं, चतुर्थे
पुनः स्वाध्यायकरणं, समयनीत्या शीतोष्णसहनं च—शीतो-
ष्णयोः सहनं स्वसामर्थ्यापेक्षमात्रेभ्योऽऽदिपरिहारेण ॥ ३ ॥

पष्ठाष्टमाऽऽदिरूपं, चित्रं बाणं तपो महाकष्टम् ।

अष्टोपकरणमंधारणं च तच्चुद्धता चैव ॥ ४ ॥

पष्ठाष्टमाऽऽदिरूपं समयप्रसिद्धं चित्रं नानाप्रकारं, बाणं तपो म-
हाकष्टं उरनुचरम्, अष्टोपकरणं त्रुंश्लसहननैश्चेति कृत्वा, अष्टोप-
करणसंधारणं च अष्टोपकरणम् [संधारणीयं] तच्चुद्धता
चैव उष्टमाऽऽदिदोषविशुद्धा ॥ ४ ॥

गुर्वी पिरुविशुद्धि-श्चित्रा द्रव्याऽऽद्यभिग्रहाश्चैव ।

विकृतीनां संत्याग-स्तर्थाकमिवथाऽऽदिपारणकम् ॥ ५ ॥

गुर्वी पिरुविशुद्धिराधाकर्माऽऽदित्यागेन चित्रा द्रव्याऽऽद्यभि-
ग्रहाश्चैव द्रव्यकृत्रकालभावाभिग्रहाः समयप्रसिद्धाः । विकृतीनां
संत्यागः क्लृप्ताऽऽदीनाम्, तर्थाकमिवथाऽऽदिपारणकम् । एकं सि-
कथ भोजनं पारणकं । आदिशब्दोदकचलाऽऽदिग्रहः ॥ ५ ॥

अनियतविहारकल्पः, कायोत्सर्गाऽऽदिकरणमनिशं च ।

इत्यादि बाह्यमुखैः, कथनीयं जवति बालस्य ॥ ६ ॥

अनियतविहारकल्पोऽनियतश्चासौ विहारश्च नैककृत्रवासि-
त्वम्, तस्य कल्पो समाचारः, कायोत्सर्गाऽऽदिकरणमनिशं च—
कायोत्सर्गस्याऽऽदिशब्दाभिप्रायकरणमात्रेभ्योऽनित्यादि बाह्य-
मुखैर्बाह्यमनुष्ठानं प्रतिभ्यप्रत्युपसणप्रमाजनकालग्रहणाऽऽदि क-
थनीयं जवति बालस्य सर्वेधोपदेष्टव्यं हितकारीति ॥ ६ ॥

इदानीं मध्यमबुद्धेर्देशनाविधिमाह—

मध्यमबुद्धेस्त्वीर्या-समितिप्रभृति त्रिकोटिपरिशुद्धम् ।

आद्यन्तमध्ययोगै-हितं खलु साधुमद्वृत्तम् ॥ ७ ॥

मध्यमबुद्धेस्तु मध्यमबुद्धेः पुनरीर्यासमितिप्रभृति र्यासमित्या-
दिकम्, प्रवचनमातृरूप साधुसद्वृत्तं, समाख्येर्यासमित्योगः । तच्च
कोटश साधूनां सद्वृत्तम् ? त्रिकोटिपरिशुद्धं रागद्वेषमोहत्र-
यपरिशुद्धम् । अथवा तिस्रः कोटयो हननप्रवचनकरणरूपाः
कृतकारिणानुमतिभेदेन ज्ञयन्ते, ताभिः परिशुद्धम् । अथवा—
कचच्छेदतापकोटिप्रयपरिशुद्धं, प्रवचनमात्रन्तर्गतत्वान् सक-
लप्रवचनस्य । तस्य च कचच्छेदतापपरिशुद्धत्वेनाभिधानात्सदेव
च वचनमनुष्ठीयमानम्, सद्वृत्तम्, साधुसद्वृत्तमेव विशिष्यते—
आद्यन्तमध्ययोगैर्हितं खल्विति । आद्ययोगेन, मध्ययोगेनान्न-
योगेन वा, वयसो जीविनव्यस्य वा, हितदमुपकारि । अथवा—
आद्ययोगेन प्रथमवयोऽवस्थागतनेनाध्ययनाऽऽदिना, मध्यमयोगेन
द्वितीयवयोऽवस्थानादिनाऽर्थध्वनाऽऽदिना, अन्तयोगेन चर-
मवयोऽवस्थाभावात्ना धर्मध्यानाऽऽदिना । भावनाविशेषरूपेण,
हितं हितकारि हितफलमेवाति ॥ ७ ॥

एतदेवाऽऽह-

अष्टौ माधुजिरिणं, मातर इव मातरः प्रवचनस्य ।

नियमेन न मोक्तव्याः, परमं कल्याणमिच्छन्ति ॥ ८ ॥

अष्टौ साधुभिरनिश प्रवचनस्य मातरो न मोक्तव्या इति सं-
व्ययः । ताश्च मातर इव, पुत्रस्येति गण्यते । प्रवचनस्य प्रसूति-
हेतुत्वेन, हितकारित्वेन च मातृत्वमवसेयम् । नियमेनावश्यमा-
येन । कीदृशैः साधुभिः ? परमं कल्याणमिच्छन्तिरेतौलौकिक-
पारलौकिकपरमकल्याणकामैः ॥ ८ ॥

एतच्च समाख्येयम्-

एतत्सचिवस्य सदा, साधोर्नियमाञ्च जवभयं जवति ।

भवति च हिनपत्यन्तं, फलदं विधिनाऽऽगमग्रहणम् ॥ ९ ॥

एतत्सचिवस्य प्रवचनमात्महितस्य, सदा सर्वकालं, साधो-
र्यतेनियमानियमेन, न भयभयं जवति संसारभयं न जायते,
निःश्रेयसविषयेऽप्यनिशितः । जवति च सपद्यते च । प्रवच-
नमात्रविधानसंपन्नस्य हितं भाव्यपायपरिहारभारत्वेनात्यन्तं
प्रकर्षवृत्त्या फलदं फलहेतुविधिना त्रिनयनबहुमानाऽऽदराऽऽदि-
ना, आगमग्रहणं वाचनाऽऽदिरूपेणेति ॥ ९ ॥

आगमग्रहणस्य गुर्वधीनत्वात् तद्वत्तमप्युपदेष्टव्यमित्याह-

गुरुवारतन्त्रमेव च, तद्गृह्णमान्मदाशयानुगतम् ।

परमगुरुप्राप्तेरिह, बाजं तस्माच्च मोक्ष इति ॥ १० ॥

गुरुवारतन्त्रमेव च गुर्वधीनत्वम्, तद्वत्बहुमान-द्वारविषयाऽऽस्त-
रपीतिविशेषात् । [न तु हृष्टिमाश्रयानात्] सदाशयानुगतम्-
सदाशयः संसारकथहेतुगुहायं ममेत्येवंभूतः कुशलपरिणामः,
तेनानुगतं गुरुवारतन्त्रम् । परमगुरुप्राप्तेरिह सर्वज्ञप्राप्तेर्वा-
जम्, गुरुबहुमानाज्जन्मान्नेर तथाविधपुण्योपादानेन सर्वज्ञ-
दर्शनसंज्ञाद् गुरुवारतन्त्रस्य सर्वज्ञप्राप्तेर्वाजं भवति । तस्माच्चैवं
विधाद्गुरुवारतन्त्रस्यामोक्षः [इति हेतोर्गुरुवारतन्त्रं साधुनाऽव-
श्यं विधेयमिति] ॥ १० ॥

पुर्वोक्त एव वस्तुनि सङ्कल्य ऽऽशी क्रियासंबन्धं दर्शयति-

इत्यादि साधुवृत्तं, मध्यमबुद्धेः सदा समाख्येयम् ।

आगमतत्त्वं तु परं, बुधस्य भावप्रधानं तु ॥ ११ ॥

मध्यमबुद्धेरवमादि साधुवृत्तं प्रस्तुतम्, सदा समाख्येयं प्रका-
शनीयम्, आगमतत्त्वं तु पुर्वोक्तं परं केवलमंश, बुधस्य प्राक्-
निरूपितस्य, भावप्रधानं तु परमार्थसारं समाख्येयमिति ॥ ११ ॥

कृतसंबन्धमंश बुधोपदेशमाह-

वचनाऽऽराधनया स्वप्नु, धर्मस्तद्वाधया त्वधर्म इति ।

इदमत्र धर्मगुणं, सर्वस्वं चैतदेवास्व ॥ १२ ॥

वचनाऽऽराधनया आगमाऽऽराधनयैव, खलुगन्ध एवकारार्थः । ध-
र्मः भूतचारित्र्यरूपः, सपद्यते । तद्वत्वाधया तु वचनवाधया त्वधर्म
इति । इदमत्र विधिप्रतिषेधरूपं वचनमागमाऽऽख्यं धर्मगुणं धर्म-
रहस्यम्, सर्वस्वं चैतदेवाऽस्य धर्मस्य, एतद् वचनमेव सर्वस्वं
सर्वसारां वस्तुन इति ॥ १२ ॥

अथ किमर्थं बुधस्यैवमुपदेशः क्रियते सकलानुष्ठानोपसर्ज-
नीमात्राऽऽपादानद्वारेणेत्याशङ्क्य तन्मुद्रार्थं सकलानुष्ठाना-
मुपदर्शयन्माह-

यस्मात्प्रवर्तकं भुवि, निवर्तकं चान्तराऽऽत्मनो वचनम् ।

धर्मश्चैतन्मस्यो, मौनीन्धं चैतदिह परमम् ॥ १३ ॥

यस्मात् प्रवर्तकं स्वाध्यायध्यानाऽऽदिषु विधयेषु, त्विह प्रत्यक्षो-
क्तं, निवर्तकं च हिमाऽऽनुताऽऽदिषु सकाशादन्तराऽऽत्मनो मन-
सो वचनमागमरूपं, धर्मश्चैतन्मस्यो वचनस्यो वचने सति-
ष्ठत इति कृत्वा मौनीन्धं चैतद्वचनमिह प्रक्रमे परमं प्रधानम् ।
एतदुक्तम्-"सर्वज्ञोक्तं शास्त्रेण, विदित्वा योऽत्र तत्त्वतः ।
न्यायतः क्रियते धर्मः, स धर्मः स च सिद्ध्यति ॥ १ ॥" ॥ १३ ॥

किमेवं वचनमादात्म्यं क्याप्यत इत्याह-

अस्मिन् हृदयस्थे सति, हृदयस्थस्तत्त्वतो मुनीन्ध इति ।

हृदयस्थितं च तस्मिन्-मिषमात्मवार्थसंसिद्धिः ॥ १४ ॥

अस्मिन् प्रवचने आगमे, हृदयस्थे सति हृदयप्रतिष्ठितं सति,
हृदयस्थितस्तत्त्वस्तत्त्वतः परमार्थेन, मुनीन्धः सर्वज्ञ इति
कृत्वा, हृदयस्थितं च तस्मिन् जगवति मुनीन्धे नियमाख्यमेन,
सर्वार्थसंसिद्धिः सर्वार्थनिर्णयः ॥ १४ ॥

किमेवं सर्वप्रयोजननिर्वाहारेण भगवान् संस्तूयत इत्याह-

चिन्तामणिः पराऽमौ, तेनैवं जवति समरमाऽऽपत्तिः ।

सैवह योगिमाता, निर्वाणफलप्रदा प्रोक्ता ॥ १५ ॥

चिन्तामणिः चिन्तामणिः, परः प्रकृतोऽसौ जगदान् सर्वज्ञस्तेन
जगत्तेवमागमबहुमानद्वारेण, भवति जायते, समरमाऽऽपत्तिः
समताऽऽपत्तिः । आगमाभिहितसर्वज्ञस्वरूपोपयोगोपयुक्तस्य
तदुपयोगाऽतन्मयवृत्तेः परमार्थतः सर्वज्ञरूपत्वाद् बाह्याऽऽल-
म्बनाऽऽकारोपरकत्वेन मनसः समापत्तिर्ध्यानविशेषरूपा, तत्फ-
लभूता वा समरमाऽऽपत्तिरित्यभिधीयते । यथोक्त योगशास्त्रे-
"क्षीणवृत्तेरभिजात्यस्यैव मण्यप्राप्त्यर्हात्प्रवृत्तेषु तत्त्वतद्-
नुगता समापत्तिः ।" सैवह प्रस्तुता समापत्तिरभिस्तस्येति यो-
गिमाता योगिजननी, योगी चेह सम्यक्त्वाऽऽदिगुणः पुरुषः ।
यथोक्तम्-"सम्यक्त्वज्ञानचारित्र्य-योगः, सयोग उच्यते । एतद्यो-
गाद्विद्योगी स्यात्परमप्रज्ञसाधकः ॥ १ ॥" सैव विशिष्टतः निर्वाण-
फलप्रदा निर्वाणकार्यप्रसाधनी प्रोक्ता तद्वादिभिराचार्यैः ॥ १५ ॥

बाह्याऽऽशीनां सद्धर्मदेशनाविधिरधिकृतः, तमेव निगमयन्माह-
इति यः कथयति धर्मं, विज्ञायौचित्ययोगमनघमतिः ।

जनयति स एतन्तुलं, श्रोतृषु निर्वाणफलदमहम् ॥ १६ ॥

इति यः कथयति धर्ममेवमुक्तनीत्या यो गुरुधर्मं कथयति,
विज्ञाय ज्ञात्वा, औचित्ययोगमौचित्यव्यापारं, तत्संबन्धं वा, अ-
नघमतिर्निर्दोषबुद्धिर्जनयति स गुरोर्न धर्मप्रतुष्टमनन्यसदृशं
श्रोतृषु श्रुतृषु प्रवृत्तेषु, निर्वाणफलदं मोक्षफलप्रदम्, अल-
मन्यर्थमिति ॥ १६ ॥ यो० २ विप्र० । श्रीवीरतीर्थ-

ङ्करे देशनां दशवैश्वर्यान्तः प्राप्ते सति एकादशगण-
धर्ममध्याद् ज्येष्ठत्वाकौतम् एव धर्मदेशनां ददाति, पटुध्यानिस्तेन
स्थापितत्वात् । सुधर्मस्त्वामी वा, अन्या वा यः कालेद् गणधरो वे-
ति ? प्रहने, वस्तुतः दीक्षया ज्येष्ठत्वात्सति गौतमस्वामीति गौत-
मस्याभ्येव धर्मदेशनां विधत्ते, भवति च तस्मिन्मन्याऽपि यो
अंशो भवति, स विधत्ते इति । २७७ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

धम्मदेसणाजोग-धर्मदेशनायोग-वि० । सोकोत्तरधर्मप्रज्ञापना-
द्धे, "स धर्मदेशनायोगो, मध्यस्थत्वाज्जनैर्मतः" ध० १ अधि० ।

धम्मधण-धर्मधन-न० । धर्माऽऽमके ऋष्ये, जीया० १२ अधि० ।

दावेकण धणणिदि, तस्मिन् कर्पाडिभाणि अरुणीण । नाकण

वि जिणवयणं, जे इह विहलंति धम्मधरा ॥ १ ॥ ” संघा० १
आध० १ प्रस्ता० ।

धम्मधरोद्धरणमहावराह-धर्मधरोद्धरणमहावराह-पुं० । ध-
र्मः सर्वकृपणीतः, स एव जीवाऽऽदिपदार्थाऽऽधारत्वेन धरा पृ-
थिवी, तस्या यद्गुद्धरणं स्वरूपसंश्लेषणाद् यथाऽऽवस्थितत्वेना-
वस्थापनम्, तद्विषये महावराह आदिवराहो धर्मधरोद्धरणम-
हावराहः । धराया महावराहवद् धर्मस्यावस्थापके, “धम्मधरो-
द्धरणमहावराहजिणचंदसुरिसिस्मानां । ” प्रश्न० २७६ द्वार ।

धम्मधम्मिपत्ति-धर्मधर्मिप्राप्ति-स्त्री० । धर्माणां धर्मिरूपेण प्रा-
प्तिः धर्मधर्मिप्राप्तिः । धर्माणां धर्मिरूपेण प्राप्तौ, अने० १ अवि० ।

धम्मधम्मिभाव-धर्मधर्मिभाव-पुं० । धर्मधर्मितायाम्, आ० म०
१ अ० १ खपर । (धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदविचारो ‘ धर्म ’
शब्देऽनुपपद्यते २६६३ पृष्ठे गतः)

धम्मधुरा-धर्मधुरा-स्त्री० । धर्म एवातिसात्त्विकैरुत्तमानतया
धूरिव धूर्धर्मधुरा । उक्त० १४ अ० । धर्माऽऽदिप्रकायां धुरि, “धर्णेण
किं धम्मधुरादिगारे । ” धर्मधुरागिकारे दशविधयनिधर्मधू-
र्वहनाधिकारे । उक्त० १४ अ० । धर्माचिन्तायाम्, वृ० १ उ० ।

धम्मपइएण-धर्मप्रतिज्ञ-त्रि० । धर्मकरणाभ्युपगमपरं, व्य०
१ उ० ।

धम्मपक्खिय-धर्मपात्तिक-त्रि० । पुण्योपादानभूते, सूत्र० २
अ० ५ अ० ।

धम्मपदिमा-धर्मप्रतिमा-स्त्री० । धर्मः धुनचारित्रलक्षणः, तद्वि-
षया प्रतिमा प्रतिज्ञा, धर्मप्रधान शरीर वा धर्मप्रतिमा । धर्म-
विषयकप्रतिज्ञायाम्, धर्मप्रधाने शरीरे च । स्था० १ उ० ।

तत्स्वरूपमाह-

“ एगा धम्मपदिमा, जंसे आया पज्जवजाए । ” प्राग्वन्नावरम-
पर्यवा ज्ञानाऽऽदिविशेषा जाता यस्य स पर्यवजातो, भवतीति
शेषः, विशुद्धनीत्यर्थः । आहताभ्यादित्वा ज्ञातशब्दस्यो-
त्तरपदत्वमिति । अथवा-पर्यवान्, पर्यवेषु वा यान् प्राप्तिः पर्य-
वयातः । अथवा-पर्यवः परिरक्षा, परिरक्षण वा । शेष तथैवेति ।
स्था० १ उ० ।

धम्मपप्पत्ति-धर्मप्रज्ञप्ति-स्त्री० । धर्मप्ररूपणायाम्, धर्मप्ररूपणा-
वति दर्शने च । उपा० ६ अ० । “ महावीरस्संतिप धम्मपप्प-
त्तिं उव्वसंपज्जिस्ता जं विहरिणए । ” उपा० १ अ० । धर्म-
प्रज्ञप्तिर्धर्मावस्थितधर्मप्रज्ञापनात् । दशवैकालिकस्य परम्परा-
निकायाऽऽख्येऽध्ययने च । दश० ४ अ० । “ आयाण्णवायपुव्वा,
निज्जुढा ढोइ धम्मपप्पत्ती । ” दश० १ अ० ।

धम्मपप्पवणा-धर्मप्रज्ञापना-स्त्री० । धर्मस्य कान्त्यादिवशलक-
णोपेतस्य प्रज्ञापना प्ररूपणा धर्मप्रज्ञापना । धर्मप्ररूपणायाम्,
“ धम्मपप्पवणा जा सा । ” सूत्र० १ अ० १ अ० २ उ० ।

धम्मपट्य-धर्मपट्य-त्रि० । धर्माय पश्यमिव । धर्माय हिते, धर्मभ-
वण-तरङ्गस्याऽऽस्वाद-धार्मिकसखसंसर्गादिरूपे, थो० ४ विव० ।

धम्मपय-धर्मपट-त० । धर्मफलकं सिद्धास्तपदे, “ जस्संतिए
धम्मफलानि सिक्खे । ” दश० ६ अ० १ उ० । कान्त्यादिके
च । “ विऊण ते धम्मपयं अणुत्तरं । ” आवा० १ अ० ५
अ० ४ उ० ।

धम्मपरंपरा-परम्पराधर्म-त्रि० । परम्परया धर्मो यस्य स पर-
म्पराधर्मः । प्राकृतत्वाच्च परम्पराशब्दस्य परनिपातः । परम्प-
रया धर्मं प्राप्ते, उक्त० १४ अ० ।

धम्मपरायण-धर्मपरायण-त्रि० । धर्मानुष्ठायिनि, दर्श० ४ अ० ।
धर्मध्यानतत्परे, उक्त० १४ अ० । धर्मैकनिष्ठे, उक्त० १४ अ० ।
“ एवं ते कमसो बुद्धा, सर्वे धम्मपरायणा । ” उक्त० १४ अ० ।
“ सया धम्मपरायणो । ” दर्श० ४ तरंग ।

धम्मपरूवणा-धर्मप्ररूपणा-स्त्री० । धर्मविषयायां प्ररूपणायाम्,
भीविमलनाथप्रपौत्रश्रीधर्मघोषस्थविरपाध्वे प्रमज्ज महा-
बलकुमार, पञ्चमकल्पे दशार्धार्थात्मनुपाद्यानन्तर धर्माधि-
रपाध्वे प्रमज्ज । सद्ध इति भगवत्येकादशानैकादशोद्देशका-
ऽऽदायुकम्, तथा सति भीविमलनाथत्रयीः श्रीकल्पसूत्रा-
ऽऽदिमध्ये महदन्तर इत्येतं, तत्कथामिति प्रश्ने, उत्तरम्-
जगयनीवृत्तां द्वितीयवृत्तां तृतीयव्याख्यानप्रपौत्रकं शिष्य-
सन्ताने इत्युक्तमस्ति, तेन कल्पसूत्रोक्तकालमानमाधृत्य न
काऽप्यनुपपात्तिरिति । २५३ प्र० । सेन० ३ उल्ला० ।

धम्मपाटग-धर्मपाटक-त्रि० । धर्माभ्यापके, आ० म० १ अ०
१ खण्ड ।

धम्मपारग-धर्मपारग-त्रि० । धर्मस्य धुनचारित्राऽऽत्मकस्य पा-
रगः सम्यग् वेत्ता धर्मपारगः । धर्मस्य सम्यग् वेत्तारि, “ बुद्धा
धम्मस्स पारगा । ” आवा० १ अ० ८ अ० ८ उ० ।

धम्मपात्ता-धर्मपात्ता-पुं० । कौशाम्बीवास्तवस्य धनयज्ञस्य भे-
द्युतः स्वनामवशात् पुत्रे, डा० २३ अष्ट० ।

धम्मपिप्पामिय-धर्मपिप्पामित-त्रि० । पिपासेव पिपासा, प्राप्तेऽ-
पि धर्मेऽतृप्तिः, धर्मपिपासा सजाताऽऽस्येति धर्मपिप्पामितः ।
धर्मप्राप्तावतृप्ते, तं० । म० ।

धम्मपुरिस-धर्मपुरुष-पुं० । अहंति, स्था० । (‘ पुरिस ’ शब्दे
व्याख्या वक्ष्यते) धर्मः क्रायिकचारित्राऽऽदिः, तद्वर्जनपरः पु-
रुषो धर्मपुरुषः । “ धम्मपुरिसो तद्वज्जणवावारपरो जहा सा-
हु । ” इत्युक्तलक्षणे पुरुषभेदे, स्था० ३ उ० १ उ० । विशेष० ।
आ० म० । आ० वृ० । “ सुहावह धम्मपुरिसाणं । ” धर्मपुरुषाणां
धर्मप्रधाननराणाम् । पञ्चा० ६ विष० ।

धम्मपएस-धर्मप्रदेश-पुं० । धर्मशब्देन धर्मास्तकायो गृह्यते,
तस्य प्रकृष्टो देशः प्रदेशो निर्विनागो भागो धर्मप्रदेशः ।
धर्मास्तकायस्य निर्विभागे भागे, अन्० ।

धम्मपभ-धर्मप्रभ-पुं० । अञ्जलगच्छाये सिंहलिकसर्गिगुरौ,
अयमाचार्यः विक्रमसंवत् १३३१ मिते जातः, १३६३ मिते
स्वर्गतः । ज० ६० ।

धम्मपट्टज्जण-धर्मप्ररञ्जन-त्रि० । धर्मे प्ररञ्जने आसज्यते इ-
ति धर्मप्ररञ्जनः । औ० । धर्मप्रायेषु कर्मसु प्ररूपेण रञ्जयत
इति धर्मप्ररञ्जनः । ‘ रलयारैक्यामिति ’ कृत्वा रस्य स्थाने ल-
कारः । धर्माऽऽसक्ते, डा० १ अ० १८ अ० ।

धम्मपटोड (गु)-धर्मप्रलोकित-पुं० । धर्मं प्रलोकयत्युपादे-
यतया प्रेक्षते पास्त्रिषु वा गवेषयतीति धर्मप्रलोकी । धर्म-
स्थापादयतया प्रेक्षके, पास्त्रिषु धर्मगवेषके च । आ० । डा०

धम्मपन्नाड (ण)-धर्मप्रवादिन-पुं० । धर्मं प्रवदितुं शीलं य-
स्य स धर्मप्रवादी । धर्मप्रवादादुक्ते, आचारानुवृत्तयोरुपायनस्य
द्वितीयोद्देशकार्याधिकारमभिकृत्य-“ विरेण धम्मपन्नाडय-
परिक्षा ।” धर्मं प्रवदितुं शीलं येषां ते धर्मप्रवादिनः, त
एव धर्मप्रवादिनाः, धर्मप्रवादादुक्ता इत्यर्थः । तेषां परीक्षा
युक्तायुक्तविचारणम् । आत्मा० १. सु० ४ अ० २ उ० ।

धम्मपन्नाड-धर्मप्रशंसा-स्त्री० । दुर्मेनौ प्रपन्नस्तमात्मानं धा-
रयतीति धर्मः, तस्य प्रशंसा धर्मप्रशंसा । सकलपुरुषार्था-
नामेव धर्मः प्रधानमित्येवंप्रकारे धर्मस्य स्तुति, तथाऽन्यैर-
प्युक्तम्-“ रैदो धनार्थिनां धर्मः, कामिनां सर्वकामदः ।
धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ” ॥ १ ॥ दश० १
अ० । षो० ।

धम्मपन्नाडप-धर्मप्रवादादुक्त-पुं० । धर्मप्रवादिनि, आत्मा० १
सु० १४ अ० १ उ० ।

धम्मपिय-धर्मप्रिय-त्रि० । धर्ममित्रे, आत्मा० २ सु० १ सु०
४ अ० १ उ० ।

धम्मफल-धर्मफल-न० । धर्मस्य फलं धर्मफलम्, धर्मेण वा
फलं धर्मफलम् । धर्मप्रयोजने, दश० १ अ० ।

धर्मफलमाह-

जया जीवमजीवा य, दो वि एए वियाणइ ।

तया गइ बहुविहं, सब्बजीवाण जाणइ ॥ १४ ॥

यदा यस्मिन् काले, जीवानजीवांश्च द्वावप्येतौ विजानाति वि-
विधं जानाति, तदा तस्मिन् काले, गतिं नरकगत्यादिकृपां, ब-
हुविधां स्वपरगतभेदेनानेकप्रकारां, सर्वजीवानां जानाति । यदा-
ऽवस्थितजीवाजीवपरिज्ञानमन्तरेण गतिपरिज्ञानाज्जायते ॥ १४ ॥

उत्तरोत्तरां फलवृद्धिमाह-

जया गइ बहुविहं, सब्बजीवाण जाणइ ।

तया पुअं च पावं च, बंधं मोक्खं च जाणइ ॥ १५ ॥

यदा गतिं बहुविधां सर्वजीवानां जानाति, तदा पुण्यं
च पापं च बहुविधगतिनिवर्धनं, तथा बन्धं जीवक-
र्मयोगदुःखलक्षणं, मोक्षं च तद्वियोगसुखसंज्ञकं जानाति ॥ १५ ॥

जया पुअं च पावं च, बंधं मोक्खं च जाणइ ।

तया निर्विदए पोए, जे दिव्वे जे य पाणसे ॥ १६ ॥

जया निर्विदए जोए, जे दिव्वे जे य पाणसे ।

तया चयइ संजोगं, सच्चित्तं च बाहिरं ॥ १७ ॥

यदा पुण्यं च पापं च बन्धं मोक्षं च जानाति, तदा निर्विद्वे
मोहाज्जावात्सल्यविचारयत्यसारदुःखरूपतया भोगान् शब्दा-
ऽऽदीन् यान् दिव्यान् भौष मानुषान्, शेषास्तु वस्तुनो
भोगा एव न भवन्ति ॥ १६ ॥ (जया इत्यादि) यदा
निर्विद्वे भोगान् यान् दिव्यान्, यान् मानुषान्, तदा त्य-
जति संयोगं संबन्धं दृश्यतो जायतः साध्यन्तरं बाह्यं को-
षाऽऽदिहिरण्याऽऽदिसंबन्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

जया चयइ संजोगं, सच्चित्तं च बाहिरं ।

तया मुंने भविता णं, पव्वइए अणगारियं ॥ १८ ॥

यदा त्यजति संयोगं साध्यन्तरं बाह्यम्, तदा मुण्डो भूत्वा
कथ्यतो भावतश्च प्रवर्जति प्रकर्षेण प्रवर्ज्यवर्गं प्रत्यनगारं
कथ्यतो भावतश्चाविद्यमानागारमिति ज्ञायः ॥ १८ ॥

जया मुंने भविता णं, पव्वइए अणगारियं ।

तया संवरमुक्किट्ठं, धम्मं फामे अणुत्तरं ॥ १९ ॥

यदा मुण्डो चूत्वा प्रवर्ज्यनगारम् (तया संवरमुक्किट्ठं ति)
प्राकृतदौष्ट्या उत्कृष्टं संवरं धर्मं सर्वप्राणातिपाताऽऽदिर्विनिवृ-
त्तिकरणं, चारित्र्यधर्ममित्यर्थः । स्पृहात्यनुत्तरं सम्यगासंवत इ-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

जया संवरमुक्किट्ठं, धम्मं फामे अणुत्तरं ।

तया धूणइ कम्मरयं, अबोहिकलुमं कम् ॥ २० ॥

यद्युत्कृष्टसंवरं धर्मं स्पृशत्यनुत्तरं तदा धुनाति-अनेकार्थत्वा-
त्पातयति कर्मरजः कर्मैवाऽऽत्मरजज्जाज्ज इव रजः । किं-
विशिष्टमित्याह-अबोधिकलुमं कृतम्-अबोधिकलुपेण मि-
थ्यादृष्टिनोपात्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

जया धूणइ कम्मरयं, अबोहिकलुमं कम् ॥

तया सब्बत्तगं नाणं, दंसणं चाभिगच्छइ ॥ २१ ॥

यदा धुनाति कर्मरजः अबोधिकलुपं कृतम्, तदा सर्वत्रगं
ज्ञानमशेषक्षेयविषयं, दर्शनं चाशेषदृश्यविषयम्, अभिगच्छत्याव-
रणाभावादाधिक्येन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

जया सब्बत्तगं नाणं, दंसणं चाभिगच्छइ ।

तया लोममल्लोगं च, जिणो जाणइ केवली ॥ २२ ॥

यदा सर्वत्रगं ज्ञानं दर्शनं चाभिगच्छति, तदा लोकं चतुर्दश-
रज्ज्वात्मकमलोकं खानन्तं जिणो जानाति केवली, लोकौ च स-
र्वान्धतत्तमेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

जया लोममल्लोगं च, जिणो जाणइ केवली ।

तया जोगे निरुज्जित्ता, सेस्सेमि पडिवज्जइ ॥ २३ ॥

यदा लोकमलोकं च जिणो जानाति केवली, तदोजितसमयेन
योगाभिरुध्य मनोयोगाऽऽदीन् शैलेर्शी प्रतिपद्यत भवोपप्राह-
कर्मोपकृत्याव ॥ २३ ॥

जया जोगे निरुज्जित्ता, सेस्सेमि पडिवज्जइ ।

तया कम्मं खविता णं, सिद्धिं गच्छइ नीरज्जो ॥ २४ ॥

यदा योगाभिरुध्य शैलेर्शी प्रतिपद्यते, तदा कर्मं कृपायित्वा
भवोपप्राहपि सिद्धिं गच्छति लोकान्तकोपकृपां, नीरजाः सकल-
कर्मरजोविनिर्मुक्तः ॥ २४ ॥

जया कम्मं खविता णं, सिद्धिं गच्छइ नीरज्जो ।

तया लोममल्लोमयो, सिद्धो हवइ सासज्जो ॥ २५ ॥

यदा कर्मं कृपायित्वा, सिद्धिं गच्छति नीरजाः, तदा लोक-
मस्तकस्थः त्रैलोक्योपरिचर्त्ती, सिद्धो भवति शाश्वतः कर्म-
बीजाज्जावात्तुत्पत्तिधर्मेण भावः । उक्तो धर्मकलाऽऽख्यः बह्वो-
ऽधिकारः ॥ २५ ॥

साप्रतमिव धर्मफलं यस्य दुर्लभं तमभिधित्तुराह-

सुहसायगस्स समण-स्स सायाउसस्स निगामसाइस्स ।

उच्छेज्जणापहाविस्स, उल्लाहा सुगइ तारिसगस्स ॥ २६ ॥

सुखाऽऽस्वादिभिरुपभोगेण प्राप्तुमशक्नुः, भ्रमणस्य कथमप्य-

जितस्य सातऽऽकुलस्य जात्रिपुत्रार्थे व्याहृतस्य, निकामशावि-
नः सूत्रार्थवेलासपुल्लस्य शायानस्य, उत्सोलनाप्रवाधिन उ-
त्सोलनयोक्ताऽऽयतनया प्रकर्षेण आचलति पादाऽऽदिबुद्धिं करो-
ति यः स तथा तस्य । किम् ? इत्याह--दुर्लभा दुष्प्रापा, सुग-
तिः सिद्धिर्पयवसाना, तादृशस्य भगवदाङ्गात्पोषकारिण इति
गाथायः ॥ २६ ॥

इदानीमिदं धर्मफलं यस्य सुलभं तमाह--

तत्रोगुणपहाणस्स, उज्जुमहं खंतिसंजमरयस्स ।
परीसहे जिणंतस्स, सुलहा सुगऽ तारिमगस्स ॥ २७ ॥
पच्छा वि ते पयाया, खिप्पं गच्छंति अमरजवणां ।

जेमि पिओ तथो मं-जमो य खंती य वंजचेरं च ॥ २८ ॥
तत्रोगुणप्रधानस्य यष्टाष्टमाऽऽदितपोधनवतः, उज्जुमतेमोगप्रवृत्त-
बुद्धेः, कान्तिसंयमरतस्य कान्तिप्रधानसयमऽऽसेधिन इत्यर्थः ।
परीवहान् कुत्तिपासाऽऽदीन्, जयतोऽजिभवतः, सुलभा सुगति-
रुत्कलकणा, तादृशस्य भगवदाङ्गात्कारिण इति गाथायः ॥ २७ ॥
पश्चादपि वृक्षावस्थायामपि, ते प्रयाताः प्रकर्षेण याता आच-
लन्ति संयमा अपि सम्प्राप्ते प्रयत्नाः, शीघ्रं गच्छन्ति अमरभ-
वनानि देवविमानानि । ते के ? इत्याह--येषां प्रियं तपः सयमः,
कान्तिः, प्रसन्नार्थं च ॥ २८ ॥ इति ४ अ० ।

धम्मजह्म-धर्मजह्म-त्रि० । धर्मच्युते, इति १ सू० ।

धम्ममह-धर्ममति-त्वि० । धर्मबुद्धौ, " इहजणविष्पओगे, आ-
वहं पणियस्स रोगघत्थस्स । वइपरिणामे य तहा, धम्ममहं
डोह पायण ॥ १ ॥ " इति १ तत्त्व ।

धम्ममग-धर्ममार्ग-पुं० । परलोकगामिनि मार्गे, पं० व०
५ द्वार ।

धम्ममाण-ध्मायमान-त्रि० । अस्मान्वातेनोदीप्यमाने, " लोह-
गरधम्ममाणधमधमितथोसं । " उपा० २ अ० । अग्निना ता-
प्यमाने, ज्ञा० १ सु० ९ अ० ।

धम्ममित्त-धर्ममित्र-पुं० । धर्मसुहृदि, व० ६ विव० । पक्षप्रभ-
जिनस्य पक्षभवनामभेदे, स० ।

धम्ममुत्ति-धर्ममूर्ति-त्वि० । अञ्जलगच्छीये शिवसिंहसूरिशि-
ष्ये जयकीर्त्तिसूरिगुरौ, ज० ६० ।

धम्ममुत्त-धर्ममूल-न० । धर्माणां मूलमिव मूलमुपायो धर्ममु-
त्तम् । धर्मोपाये, " धर्माणां कासवो मुहं । " उक्तं पा० २५ अ० ।

धम्ममूल-धर्ममूल-न० । धर्मलक्षणवृक्षस्य मूलमिव मूलम् । ध-
र्ममूलजने जीवदयाऽऽदिके, इति २ तत्त्व । (तानि च 'धम्म'
शब्देऽस्मिन्नेव भागे २६७३ पृष्ठे दर्शितानि)

धम्ममेह-धर्ममेघ-पुं० । वायुसत्त्वभावेन फलमसिंहोः स-
र्वथा विवेकवयातौ, धर्ममयुक्तरूपं मेहति सिञ्चतीति धर्म-
मेघः, प्रसन्नपाने कुशादस्य सर्वथा विवेकवयातौ, धर्ममेघः स-
माधिरियुकलकण्ये असंयतापरनामभेदे समाधिमेहे, ज्ञा०
२० ज्ञा० ।

धम्मप-धर्मप-पुं० । ' धम्मप ' शब्दार्थे, स० १ सम० ।

धम्मरय-धर्मरत-त्रि० । आरित्यधर्माऽऽसक्तचित्ते, पञ्चा० ५ वि-
व० । उद्युक्ताविहारिणि, " धम्मरयपुणसूरीणं । " उद्युक्तवि-
हारिचिरम्भनाऽऽचार्योणाय । जीवा ? अधि० ।

धम्मरयण-धर्मरत्न-न० । धर्म एव रत्नं धर्मरत्नम् । इति ० २
तत्त्व । धर्माणां मध्ये यो रत्नमिव वर्तते जिनप्रणीतो देश-
विरतिमविवरितिक्रपो धर्मो धर्मरत्नम् । अ० १ अधि० । जिनप्र-
णीतदेशविरतिसर्वविरत्यात्मकधर्मरूपे सकलैहिकाऽऽमुष्मिक-
सम्पत्तिजनकेऽचिन्त्यनिष्तामनौ, इति ४ अ० ।
इह हि देवोपादेयाऽऽदिपदार्थसार्थपरिहानप्रवर्णस्य जन्मजरा-
मरणरोगशोकाऽऽदिबुद्धौर्गन्तव्यनिपीदितस्य मध्यसंन्यस्य स्वर्गा-
पवर्गाऽऽदिसुखसंपत्समादानावस्थानिबन्धने सकर्मरत्नमुपादातु-
मुचितं, तदुपादानोपायश्च गुरुदेशमन्तरेण न सम्यग् विज्ञायते,
न आनुपायप्रवृत्तानामभीष्टार्थसिद्धिरित्यतः कारुण्यपुण्य-
जन्यतया धर्माग्निना धर्मोपादानपालनोपदेशं दातुकामः सूत्र-
कारः शिष्टमार्गानुगामितया पूर्वं तावदिष्टदेवतानमस्काराऽऽदि-
प्रतिपादनार्थमिमां गाथामाह-

नमिज्जण सयलगुणरय-एकुसहरं विमलकेवलं वीरं ।

धम्मरयणतिययाणं, जणाण विपरेमि उवपमं ॥ १ ॥

इह पुत्रार्द्धेनाऽनीष्टदेवतानमस्कारद्वारेण विप्रविनायकोपशान्त-
ये मङ्गलमभिहितम्, उत्तरार्द्धेन चाभिधेयमिति । संबन्धप्रयोजने
पुनः सामर्थ्यगम्ये । तथाहि--संबन्धस्तावदुपायोपेक्षलक्षणः, सा-
ध्यसाधनलक्षणो वा, तत्रैवं शास्त्रमुपायः, साधनं वा, साध्यमुपेक्षं
वा शास्त्रार्थपरिहानमिति । प्रयोजनं तु द्विविधम्--कर्तुः, भोक्तु-
श्च । पुनरनन्तर-परस्परभेदादेकैकं द्वेधा । तत्रानन्तरं--कर्तुः स-
वानुग्रहः । परस्परम्--अपवर्गाऽऽदिप्राप्तिः । तथा चोक्तम्--"सर्व-
ज्ञाकोपदेशेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति दुःखततानां, स
प्राप्नोत्यविराक्तित्वम् ॥ १ ॥" इति । भोक्तुः पुनरनन्तरं--शास्त्रार्थ-
परिहानं, परस्परं--तस्याप्यपवर्गप्राप्तिः । उक्तं च--"सम्यक् शा-
स्त्रपरिहाना-चिरका मघतो जनाः । लब्ध्वा दर्शनमद्युधि,
ते यासि परमां पत्तिम् ॥ १ ॥" इति । साग्रतं सूत्रस्याध्या-न-
त्वा प्रणश्य, कम् ? वीरं कर्मविदारणात्तपसा विराजनाद्व्य-
वीर्ययुक्तत्वाच्च जगति यो वीर इति ज्ञायतः । यद्वर्चाह--" वि-
दारयति यत्कर्म, तपसा तद् विराजते । तपोवीर्येण युक्तश्च,
तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥ १ ॥ " तं वीरं धीमद्वर्त्तमानस्वामि-
नम् । किञ्चिद्विष्टम्--सकलगुणरत्नकुलमुहम्--सकलाः समस्ता ये
गुणाः समामादेवाऽऽज्ञेवाऽऽदयः, त एव रौद्रहारिण्यमुक्षाविष्ठा-
वकाशात्मकलक्षणाण्युक्तापकारणशब्दा रत्नानि सकलगुणर-
त्नानि, तेषां कुलमुहमुत्पत्तिस्थानं, ते सकलगुणरत्नकुलमुहम् ।
पुनः किञ्चिद्विष्टम्--विमलकेवलम्--विमलं सकलतदाचारक-
र्माण्युपेक्षसंपर्कविकलत्वेन निर्मलं केवलं केवलाऽऽस्यं ज्ञान यस्य स
विमलकेवलस्तं, क्त्वाप्रत्ययस्य चोत्तरक्रियात्वापेक्षावुत्तराक्रि-
यामाह--जितरामि प्रयच्छामि, कम् ? उपदेशम्--उपदिश्यते इत्युप-
देशो हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तवचनरचनाप्रपञ्चस्तम्, के-
न्यो ? जनेभ्यो लोकैभ्यः । कथंभूतेभ्यः ? धर्मरत्नार्थिन्यो दुर्ग-
तिप्रपतन्त प्राणिगणं धारयति, सुगतौ धत्ते चेति धर्मः । उक्तं च--
"दुर्गतिप्रसृताश्च जन्तून्, यस्माद्वारयते ततः । धत्ते चैतान् शुभे
स्थाने, तस्माद्धर्म इति स्मृतः ॥ १ ॥" इति । स एव रत्नं प्राग्ग्या-
नयितशब्दार्थे, तदर्थयन्ते मृगयन्ते इत्येव शीला ये ते धर्मरत्ना-
धिगन्तेभ्यः, सूत्रे च वृद्धौ अतुल्येयं प्राकृतलक्षणवशात् । यदाहुः
प्रभुर्धीहेमवज्रसूरिपाशः स्फुरन्प्राकृतलक्षणे--" अतुल्यो वृद्धो
॥ २ ॥ ११३ ॥ " इति गाथाकारायेः ॥ भाषार्थः पुनरयम्--नन्वे-
ति पूर्वकाशमिवायिना किंसात्तरकालक्रियेण द्यावृषा-

दशावृत्तनाडसंवादिना पदेनैकान्तमित्यामित्यवन्तुविस्तरादि-
प्रवाविमृगयोर्मुखबन्धो व्यधायि, यतोऽनका-तेन नित्योऽनि-
त्या वा कर्त्ता क्रियाव्यय कर्तुमीष्टं, क्रियानेदे कर्तृभङ्गात् । ततो
द्वितीयक्रियाकृणे कर्तुरनित्यत्वाभावप्रसङ्गाभ्यां उपायप्यपा-
कनिरिति । सकलगुणरत्नकुलपृष्ठमिदमेतन्न जगवतः धीमत्प-
क्षिप्रतीर्थाधिनाथस्य पुजातिशयः प्रकाश्यते । तथा च पूज्य-
स्त एवाहंप्रथमिकाविधीयमानावनामवशासमुत्पन्नशिरःकोटी-
रकोटीवटकुम्भघटैः सुरासुरनरनिकरनायकैरापि गुणवन्तः ।

उक्तं च-

"सद्यो गुणेहिं गणेशो, गुणाद्विरस्त जह लोको वीरस्त ।
संभतमउरुविडम्भो, सहस्वनयणो सययमेह ॥ १ ॥" इति ।

विमलकेशवर्णमित्यमुना तु ज्ञानानतिशयसंपन्नतया प्रसिद्धसि-
द्धार्थपार्थिवकुलविमलनभस्तन्निशीथिनीनाथस्य जिननाथस्य
सच्चनानतिशयः प्रपश्यते । यतः केशलज्जाने सत्यवश्यं भावनी भ-
गवता तीर्थकुर्ता सद्देशताप्रवृत्तिः, तीर्थकरनामकर्मण इत्यमेव
वेद्यमानत्वात् । यदुक्तं श्रीनृदशाहस्वामिपादेः-" तं च कइ
बेइजह, अगिलाए धम्मइसगुहईहि ।" इत्यादि । वीरमि-
ति सान्वयपदेन च जगवतः समूतकायकविततिः शेषापा-
यनिश्चयनकर्मशुचनक्यातस्य चरमाजनेश्वरस्यापायापगमा-
तिशयः प्रपश्यतिष्ठत्यनेन, यतोऽपायचून भवभ्रमणकारण-
त्वात्सर्वमपि कर्म । तथा चाऽऽगमः-" सर्वं पार्थ कर्म, भा-
मिजह जेण संसारे ।" इति । धर्मरत्नादिभ्य इत्यनेन अव-
णाधिकारिणामर्थित्वमव मुक्त्यं लिङ्गमित्यन्तार्ण । यदुक्त प-
रांपकारभूरिभिः श्रीहरिजसूरिभिः-" तन्यऽहिगारी अन्धो,
समस्यओ जो न सुतपाडिकुंठा । अन्धो उ जो विणोओ, समु-
च्छिओ पुच्छमाणां य" ॥१॥ इति । जनानामित्यनेन बहुवचनात्ते-
नेदमुद्दिष्टं भवति-यथा नैकमेव श्वराऽऽदिकमाश्रित्योपदेशदाने
प्रवर्तितव्यं, किंतु सामान्येन सर्वसाधारणतया । तथा चाऽऽह
जगवान् सुधर्मस्वामी-" जहा पुजस्स कायइ, तहा तुच्छस्स क-
थइ । जहा तुच्छस्स कायइ, तहा पुजस्स कायइ ॥१॥" इति ।
चित्तराग्युपदेशमितीहायमाशय -न निजप्रज्ञाभिमानेन, न परप-
रिमवाभिप्रायेण, न कस्यचिदुपाज्जनाय प्रवर्तते, किं तर्हि कथं नु
नामाऽमं जन्तवः सद्धर्ममार्गमासाद्यसाध्यपरिवर्तित महान्द-
मन्दाऽनन्दसंदाहमवाप्स्यन्तीत्यनुग्रहबुद्ध्या परेषामात्मनश्च ।

यदन्तार्ण-

" शुद्धमार्गोपदेशेन, यः परवानामनुग्रहम् ।
करोति निररां तेन, कृतः स्वस्याप्यसौ महान् ॥ १ ॥"

तथा-

" न प्रयति धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
श्रुतोऽनुग्रहबुद्ध्या, बहुस्यैकान्ततो जवति ॥ १ ॥
इत्युक्तः समाचार्य सकलोऽपि गाथायः ॥ १ ॥

अथ यथाप्रतिज्ञानं विमणिषुः प्रस्तावयन्नाह-

भवजज्ञहिस्मि अपागे, दुम्रहं मणुपत्तणं पि जंतुं ।

तस्य वि अणत्थहरणं, दुम्रहं मच्छमपरयणं ॥ २ ॥

भवमर्थास्मिन् तारकनियन्तरामरूपेण कर्मवशावर्त्तितः प्राणि-
म इति जवः समारः, स पथ जप्पजराभरणदिजप्रधारणाज-
लधिः, तस्मिन्ननादिनियततयापारंऽहृष्टपर्वते, धम्मस्यमा-
णातामिति शेषः । दुम्रहं दुरापं, मनुजस्यमपि मनुष्यमात्रं अपि,
वृत्तं नाप्यदृष्टकुशलातिप्रज्ञानसामर्थ्यपर्यं । यज्जगदे जगदे-

कबन्धुना ओवर्त्तमानस्वामिनाऽष्टापदादागतं श्रीगीतममहा-
सुनि प्रति-

" दुमहे खमु माणसे भवे, चिरकालेण वि सव्वपाणिणं ।

गाढा य विनागकम्पणो, समयं गोयम ! मा पमायए ॥ ४ ॥"

इति । ध० २० । (मस्या अर्थः ' दुमपस्य ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे २५७० पृष्ठे उक्तः)

अन्यैरप्युक्तम्-

" संसारकामारमपाप्मपारं, बम्भस्यमाणो लभते शरीरी ।

कुच्छेण नृत्वं सुखसम्यक् । जं प्रकटदुष्कर्मशमेन (जूनम) जूनम् ॥ १ ॥

नरेषु चक्री विदेशेषु वज्जी, मृगेषु सिंहः प्रशमो वनेषु ।

मतो महीजृम्भु सुवर्णशैलो, भवेषु मानुष्यभवः प्रधानः ॥ २ ॥"

तथा-

" अनर्थाप्यपि रत्नानि, तस्यन्ते विभवैः सुखम् ।

दुर्मेभो रत्नकोट्याऽपि, कृणोऽपि मनुजाऽऽयुषः ॥ १ ॥" इति ।

जन्तानां प्राणिनां, तथापि मनुजत्वे सत्यपि । अन्त्यहरणमिति-
नाथ्यन्ते नाभिस्रप्यन्ते ये दारिद्र्यपक्षोपपन्नाऽऽद्याऽपायास्ते
हियन्ते विषयस्यन्ते येन तदनर्थहरणं दुर्लभं दुष्प्राप, किं तदि-
त्याह-सन् साधुः पूर्वापराविरोधप्रवृत्तिगुणगणालङ्घनात्वेन
परप्रायादुक्तार्कक्षितधर्मापेक्षया शोभनां धर्मं सद्धर्मः सत्य-
भर्शनाऽऽदिकः, स एवैहिकार्थमात्रप्रदायीतरत्नापेक्षया शास्व-
तानन्तमोक्षार्थदानृत्वेन चर प्रधानं रत्न सद्धर्मवररत्नमिति ।

अथामुमेवार्थं दृष्टान्तविशिष्ट स्पष्टयन्नाह-

जह चिंतामणिरयणं, सुलहं न हू होइ तुच्छविह्वारं ।

गुणविहववज्जियाणं, जियाण तह धम्मरयणं पि ॥ १ ॥

यथा येन प्रकारेण, चिन्तामणिरत्नं सुप्रतीत, सुलभं सुप्रा-
पम्. (न हू) नैव भवति जायते, तुच्छविह्वारानाम-तुच्छः
स्वल्पो विभवः-कारणे कार्योपचाराद्भिन्नवकारण पुण्य येषां
ते तुच्छविजवाः, स्वल्पपुण्या इत्यर्थः, तेषाम्, तथाविधपशुप्रा-
वन् । तथा गुणा अलुङ्गनाऽऽद्यो वक्ष्यमाणस्वरूपास्तेषां वि-
शेषेण भवन्तं सत्ता गुणविजवाः । अथवा-गुणा एव विजयो वि-
जृतिर्गुणविजवाः, तेन विजितानां रहितानां, जीवानां पञ्चेन्द्रिय-
प्राणिनाम् । उक्तं च-" प्राणा द्विजिह्वतुःप्रोक्ताः, ज्ञानानि तत्रवा स्मृ-
ताः । जीवाः पञ्चाक्षया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा इतीरिताः ॥ १ ॥"
अपिशब्दस्य वक्ष्यमाणस्येह सत्त्वाशब्देन ज्ञाना कार्या-एके-
न्द्रियविकलैर्द्वियाणां तायद्धर्मप्राप्तनास्ति, पञ्चेन्द्रियजीवा-
नामपि तत्तद्योग्यताहेतुगुणसामग्राधिकलानां तथा तेन प्र-
कारेण धर्मरत्नं सुलभं न भवतीति प्रकृते संशय इति ।

पूर्वसुखितपशुपालदृष्टान्तश्चायम्-

" बहुविधजनोपेतं, हरिरक्षितमध्वरः शतमेव नम् ।

इह अस्थि हतिथणउर, पुग्गुरम्हपुर व घर ॥ १ ॥

तत्र अष्टगिरिष्ठः, पुष्पागो नागद्वयनामाऽऽसीत् ।

निम्नप्रसीलगुणधरा, धरुंधरा गोद्विणी तस्स ॥ २ ॥

तत्तनयो वितयोऽऽयल-मतिविभवमरो बन्धव जयदेवः ।

दक्खो रयणपरिषत्तं, सिक्खइ सो यारस ममा उ ॥ ३ ॥

विजितान्यहासममलं, विश्राम चिन्तितार्थदानपटुम् ।

चिन्तामणि पशुपुं, सैवमणी गणइ उवत्तसमे ॥ ४ ॥

चिन्तामणिरक्षकः, सुकुनी स कुतोयमः पुरे मकले ।

इहं दहण घरं, अरेण ममिओ अपरितंता ॥ ५ ॥

न च तमवाप दुरापं, पितरवृक्षेऽथ यव मयाऽथ पुरे ।
चिन्तामणी न पत्तो, तो जामि तयत्थमसत्थ । ६ ॥
सान्ध्यामभाणि घत्स !, स्वच्छमने ! कल्पनैव खल्लेषा ।
असत्थ वि कथय न-त्थि एत्त परमत्थयो भवणे ॥ ७ ॥
तत्तनैरसपत्तै-र्यथेष्टमस्यैरपि व्यथहरत्थ ।
निम्मलकमलाकल्लियं, भवणे ते होइ जणमिणं ॥ ८ ॥
हत्थुत्तोऽपि स चिन्ता-रत्ताऽऽप्तो रचितनिश्चयश्चतुरः ।
वारिज्जतो पियरे-हिं निग्गयो हत्थिणापुरओ ॥ ९ ॥
मगरगणप्रामाकर-कवटपत्तनपयोधितोरेषु ।
सम्मगणपवणमणो, सुहरं भनो किलिस्सतो ॥ १० ॥
तमलममानो विमनाः, दधौ किं नास्ति सत्यमेवेदम् ।
अहव न तस्सवत्थिस्सं, न असदा होइ सत्थुत्त ॥ ११ ॥
इति निश्चित्य स खल्लि, निपुण बञ्जमित्तुमारभत नृपः ।
पठराओ मणिखणीओ, पुच्छीपुच्छि नियच्छुतो ॥ १२ ॥
वृद्धनरेणैकेन च, सोऽभाणि यथा मणीवर्तहास्ति ।
खाणी मणीण तत्थ य, पवरमणी पायइ सपुओ ॥ १३ ॥
तत्र च जगाम मणिगण-ममलमनारतमथो मृगयमाणः ।
एगो य तत्थ मालिओ, पसुवालो बासिस्सो अदिपं ॥ १४ ॥
जयदेवेन निरैद्वयत्, वत्तल उपलब्ध करतलं तस्य ।
गहिओ परिच्छिओ तह, नाओ चिन्तामणि ति इमो ॥ १५ ॥
सोऽयाचि तेन स मुदा, पशुपालः प्राह किममुना कार्यम् ।
जणइ वणी सगिहगओ, बालाणं कीलण दाह ॥ १६ ॥
सोऽजहरादोइशा इह, ननु बहवः सन्ति किं न गृह्णासि ।
सिद्धिसुओ भणइ अह, समुत्सुओ निययगिहगमणे ॥ १७ ॥
तदेहि महामेनं, स्वमन्यमपि भच्छ ! लप्स्यसे ह्यत्र ।
अपरोवयारमील-त्तणेण तह वि दु न सो वेइ ॥ १८ ॥
तत एतस्यापि च वर-मयमुपकत्तांस्तु मा स्म ज्ञेयफलः ।
इय करुणारसियमई, सिद्धिसुओ जणइ आभोरं ॥ १९ ॥
यदि भच्छ ! मम न दत्ते, चिन्तामणिमेनमात्मनाऽपि ततः ।
आराहसु जेण तुहं, पि चिन्तियं देइ खसु एमो ॥ २० ॥
इतरः प्रोच यत्थि स-त्यमेव चिन्तामणिमयाश्चिन्ति ।
ता वोरकरिरकव्य-पमुहं मह वेइ सहु बह्व ॥ २१ ॥
अथ इमित्तविकामतमुक्खं, धेष्ठिसुतः स्माऽऽह चिन्तयते नैवम् ।
किं तुययासतिगतिम-रयणिमुहं सिद्धिमदिपीदे ॥ २२ ॥
वृत्तिपहनिहितामचये, स्नापितविस्रसं मणि निधायोच्चैः ।
कप्परकुसुममाहे-हि पूइ नमिय विहिपुव्व ॥ २३ ॥
तदनु विचिन्तयत इष्ट, पुरोऽस्य सर्वमपि लभ्यते प्रातः ।
इय सोत्त गोवाक्को, वि जगियागाममभिर्वाओ ॥ २४ ॥
न स्थास्याति हस्तनले, मणिरत्त लूनमिदमपुण्यस्य ।
इय चिन्तय सिद्धिसुओ, वि तस्स पुट्टि न लुक्खेइ ॥ २५ ॥
गच्छन् पयि पशुपालः, प्राह मणे ! जगिका इमा अधुना ।
विक्खणिय किणिय घणसा-रमाइ काहामि तुह पुय ॥ २६ ॥
मच्चिन्तितार्थपूर्णा, सान्धयसङ्को भवेस्त्वमपि सुयने ।
एवमणिमुल्लयने-ण तेण भणिय पुणो एयं ॥ २७ ॥
वृटे प्रामस्ताव-मणे ! कथां कथय काञ्चन ममाग्रे ।
अह न मुण्णि तोऽहं तुह, कहमि निस्सुणेसु एगमो ॥ २८ ॥
देवगुहमेकहस्तं, चतुस्रजो वसाने तत्र दधंस्तु ।
इय पुण्यदत्तं वृत्तो, वि जंए जय नेव मणी ॥ २९ ॥
तावदुवाच स रुष्टो, यदि हुक्कतिमात्रमपि न मे दत्से ।

ता चिन्तियत्थसंपा-यणम्मि तुह केरिस्सि आसा ? ॥ ३० ॥
तच्छिन्तामणिरिति ते, नाम मृषा सत्यमेव यदि चेदम् ।
अ तुह संपत्तीप, वि न मह फिहू मणे ! चित्ता ॥ ३१ ॥
किं च कृणमपि योऽहं, रत्थातकंविना न हि स्थातुम् ।
सत्तो सोह कहमिह, उववासातिगेण न मरामि ? ॥ ३२ ॥
तमेनं मारणहतो-र्यणिजारे ! वणिजोऽस्मि तच्छु ।
अथ न वीससि इय भाण-य लल्लिओ तेण सो सुमणी ॥ ३३ ॥
जयदेवो मुदितमनाः, सपुर्णममोरथः प्रणतिपूर्वम् ।
चिन्तामणि गहिस्ता, मियनयरामिसुहमह खल्लिओ ॥ ३४ ॥
मणिमाहास्यावुल्लसि-तवैभवः पथिमहा पुरे नगरे ।
रयणवहनामधूरं, परिणीयं सुबुद्धिनिद्धिस्स ॥ ३५ ॥
बहुपरिकरपरिकलितो, जननिवहैर्गयमानसुगुणगणः ।
हत्थिणपुरम्मि पत्तो, पणओ पियराण खल्लेसु ॥ ३६ ॥
अभिनन्दिनः स ताभ्यां, स्वजैः समानतः स बहुमनैः ।
धुणिओ सेसजणेणं, भोगाण जायणं जाओ ॥ ३७ ॥
ज्ञातस्यास्योपनयां-ऽयमुच्छेदममरनरकतिर्यक्तु ।
इयमणीण खणीसु व, परिभ्रमणेण कह कह वि ॥ ३८ ॥
जीवेन लभ्यत इयं, मनुजगतिः सनमणीवतीतुल्या ।
तत्थ वि दुसहो चिन्ता-मणि इव जिणदेसिओ धम्मो ॥ ३९ ॥
पशुपालोऽत्र यथा खसु, मणि न लेभेऽनुपाससुहृत्तधनः ।
अह पुण्णचित्तजुत्तो, वणिपुत्तो पुण तयं पत्तो ॥ ४० ॥
तच्छ्रुतगुणविभवो, जीवो लज्जेत न धर्मेस्सन्निदम् ।
अधिकलनिम्मलगुणगण-विहवजगे पावइ तयं तु ॥ ४१ ॥
दृष्टान्तमेन विनिशम्य सम्पक्क, सत्तमस्सन्नप्रहणे यदाच्छा ।
अमुद्वारिद्विषविनाशक, तस्सहुण्णव्यमुपाजंयध्वम् ॥ ४२ ॥
इति पशुपालकथेतिगाथार्थः ।
कनिगुणसंपन्नः पुनस्तत्प्राप्तियोग्य इति प्रश्नमाशङ्क्याऽऽह-
ऽगवीसगुणसमेओ, जुगो एयस्स जिणमए जणिओ ।
तदुवज्जणम्मि पदमे, ता जइयव्वं जओ जणियं ॥ ४३ ॥
एभिरेकविंशतिगुणैर्विद्यमानैः समेतो युक्तः । पात्रान्तरेण-
समृद्धः सम्पूर्णं, समिच्छा वा देहीष्यमानो, योग्य उचितः, एतस्य
प्रस्तुतधर्मरत्नस्य, जिनस तेऽहं च्छासने, भणितः प्रतिपादितः, त-
द्विजिह्वरिति शेषः । ततः किम् ? इत्याह- (तदुवज्जणम्मि स्ति)
तेषां गुणानामुपाजने प्रहणे, प्रथममादौ, तस्माद्धेतोर्वर्जितव्यम् ।
इहायमाशयः-यथा प्रासादाद्यर्थैः शत्रोश्चारपीठवन्धाऽऽद्यावा-
द्वियन्ते, तद्विनाशायित्वादिशिष्टिप्रसादस्य, तथा धर्मार्थान-
रत गुणाः सम्बगुपाजनीयाः, तदधीनत्वादिशिष्टिप्रममिहेरिति
यतो यस्माद्भणितं गदितं, पूर्वसुगिभिरिति गम्यत इति ।
अ० २० १ अ० १० ।

धम्मरयाणस्म जोगो, अक्खुहो रुव्वं पगइसोम्भो ।
सोयपिओ अहूरो, भीरु असदो सुदक्खिओ ॥ २७० ॥
लज्जालुओ दयालू, मज्जत्थो सोम्मदिहि गुणरामी ।
सकह-एक्खजुत्तो, सुदीहदंत्तं विमेषन् ॥ २७१ ॥
बुद्धाणो विणीओ, कयन्नुओ परदिअत्थकारी अ ।
तह चेव लद्धसक्खो, ऐगवीसगुणो हवइ सङ्को ॥ २७२ ॥
परतीर्थकप्रणीतानां सर्वेषामपि धर्माणां मध्ये प्रधानत्वेन
यो रत्नमिव वर्तते स धर्मरत्नम्, जिनादिनां देशधिरत्न-
करा समाचारः । अस्य योग्य उचितः, ईदृशस्वरूप एव धाव-

को प्रवति । तथा-मनुज इत्यादि । तत्र यद्यपि कुञ्जस्तुच्छः, कुञ्जः कूरः, कुञ्जो दरिद्रः, कुञ्जो मधुरित्यनेकार्थः कुद्रशब्दस्तथाऽपि तुच्छार्थो गृह्यते, तस्यैव प्रस्तुतोपयोगित्वात् । ततः कुञ्जस्तुच्छोऽगम्भीर इत्यर्थः । तद्विपरीतोऽप्युजः । स च सुखमतिरिवास्तुत्तेनैव धर्ममवबुध्यते । रूपवान् संपूर्णाङ्गोपाकृतया मनोहराऽऽकारः, स च तथा रूपसंपन्नः सवाच्यारप्रवृत्त्या मविकलोकानां धर्मे गौरवमुत्पादयन्प्राजावको भवति । ननु नन्दिपेणहरिकेशवत्प्रभृतीनां कुरुषाणामपि धर्मप्रतिपत्तिः श्रूयते, अतः कथं रूपवानेव धर्मेऽधिक्रियते । सत्यम् । इह द्विविधं रूपम्-सामान्यम्, अतिशायि च । तत्र सामान्यं संपूर्णाङ्गत्वाऽऽदि । तच्च नन्दिपेणाऽऽश्रीनामप्यासौदेशात् न विरोधः । प्रायिकं चैनत्, शेषगुणसङ्गावे कुरुपत्न्याप्यदुष्टत्वात् । एवमग्रेऽपि । अनिशायि पुनर्यद्यपि तीर्थकराऽऽश्रीनामेव संभवति, तथाऽपि येन क्वचिद्देशे काले वयसि वा वर्तमानो रूपवानयमिति जनानां प्रतीतिसुपजनयति तदेवेहाधिक्यं मन्तव्यम् । २ । प्रकृत्या स्वभावेन, सौम्योऽभीषणाऽऽकृतिर्विश्वमनीयरूप इत्यर्थः । एवंविधश्च प्रायेण न पापपापारे व्याप्रियते सुखाऽऽभ्युपगम्य भवति ३ । लोकस्य सर्वजनस्यैव परलोकविरुद्धविचर्जनेन दानशीलाऽऽदिगुणैश्च मिथो बहुमो लोकप्रियः, सोऽपि सर्वेषां धर्मे बहुमानं जनयति ४ । अकृतोऽकिलहाथ्यवसायः, कूरो हि परकिञ्चिद्वेषणस्य सम्पदः कलुषमनाः स्वानुष्ठानं कुर्वन्नापि फलनामभवतीति ५ । भीरुरौढकाऽऽमुष्मिकापाथेऽप्यस्मन्नशीलः । स हि कारणेऽपि सति न निःशङ्कमधर्मे प्रवर्तते ६ । अशुभः सदऽनुष्ठाननिष्ठः, शुभे हि यज्ञमपञ्चचतुरतया सर्वस्याप्यविश्वसनीयो भवति ७ । सदाक्रियः स्वकार्यपरिहारेण परकार्यकरणैकरसकान्तःकरणः । स च कस्य नाम नानुवर्त्तनीयो भवति ८ ॥ ३७ ॥ (लज्जासुभोति) प्राकृतशैल्या सज्जावान् स कुरुकृत्याऽऽसेवनवात्सयापि प्रीडति, स्वयमङ्गीकृतमनुष्ठानं च परित्यक्तुं न शक्नोति ९ । दयालुर्दयावान्, दुःखितजन्तुजातप्राणानिलापुक इत्यर्थः । धर्मस्य हि दया मूलमिति प्रतीतमेव १० । मध्यस्थोरागद्वेषयुक्तयोः, स हि सर्वत्रारकटिष्ठतया विश्वस्याऽपि बल्लभो भवति ११ ॥ सौम्यदृष्टिः-कस्याप्यनुवेजकः, स हि दर्शनमात्रेणापि प्राणिनां प्रीतिं प्लवयति १२ । गुणेषु गार्भ्यायैवैवमनुष्येषु रज्यतात्येवं शीलो गुणरागी । स हि गुणपक्षपातित्यादेव सगुणान् बहु मय्यते, मिर्गुणांश्चोपेक्षते १३ । सकपनरुचय उक्तयाः सदाचारचारित्वाऽऽदिचर्या ये सपक्ता सदयोजनार्थैर्युक्तोऽन्विता धर्मात्रिवन्धकपरिवार इति भावः । एवंविधश्च न केनचिदुन्मार्गो गन्तुं शक्यते १४ । अग्रे तु सत्कथः, सपक्कयुक्तश्चेति पृथक् गुणस्य मय्यते, मय्यत्यः सौम्यदृष्टिश्चेति दृष्ट्यामप्येकमेवेति । तथा सुवीचंशी सुपर्यायोऽल्लोचितपरिणामपेशलकार्यकारी, स किल परिणामिकया बुद्ध्या सुन्दरपरिणामवैहिकमपि कार्यमारभते १५ । विशेषज्ञः सदितरवस्तुविभागवेदी । अधिशेषवस्तु दोषानपि गुणत्वेन गुणानपि दोषत्वेनाध्यवस्यति १६ ॥ ३७ ॥ बुद्ध्या परिणतमतीतनुगच्छति, गुणार्जनबुद्ध्या सेवत इति बुद्धानुगः । बुद्धजनानुगत्या हि प्रवर्त्तमानः पुमान् न जातुचिदपि विषयः पश्यं नर्तते १७ । विनीतो गुरुजनगौरवकृत्, विनयवति हि सपदि संपन्नः प्राप्नुमैवति । स्वयमप्युपकारमैहिकं पारत्रिकं

चापरेण कृतं जानाति, न निहुने इति कृतकः । कृतज्ञो हि सर्वत्राप्यमन्वानिन्द्रा समासादयति १८ । परेषामभेदां हितानर्थाप्योजनानि कर्तुं शक्तिं यस्य स परहितार्थकारी, सदाक्रियोऽभ्यर्चित एव करोत्येवं पुनः स्वत एव परहिताय प्रवर्त्तते इत्यनयोर्भेदः । पञ्च प्रकृत्यैव परहितकरणे नितरां निरतो भवति, स निरीहचित्ततयाऽन्यानपि सद्धर्मे व्यापयति २० । तथा-अधमिव लब्धलङ्गं शिक्षणीयानुष्ठानं येन स लब्धलङ्गः, पूर्वभवाप्यस्तमिव सर्वमपि धर्मकृत्यं करोत्येवाधिगच्छतीति भावः । ईदृशो हि चन्दनप्रत्युपेक्षणाऽऽदिकं धर्मकर्म सुखेनैव शिस्तयितुं शक्यते । तद्वैषमेकाविंशतिगुणसम्पन्नभाजः भावको भवतीति । भव० २२६ ए शार । ध० । दर्श० । (१-अनुजस्वे भीमसोमकथा 'जीमसोम' शब्दे) (२-रूपवत्त्वे सुजातकथा 'सुजाय' शब्दे) (३-प्रकृतिसौम्यत्वे विजयभेट्टिकथा 'विजयसोहि' शब्दे) (४-लोकप्रियत्वे विनयधरकथा 'विनयधर' शब्दे) (५-अकूरत्वे कीर्तिवन्धकथा 'अकूर' शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठे प्रतिपादिता) (६-जीकृत्वे विमलदृष्टास्तः 'विमल' शब्दे) (७-अशुभभावे अकृद्वचरिणम् 'असद' शब्दे प्रथमभागे ८३५ पृष्ठे गतम्) (८-सुदाक्रिये बुद्धककुमारकथा 'अलोभया' शब्दे प्रथमभागे ७८५ पृष्ठे गता) (९-लज्जालुत्वे विजयकुमारकथा 'विजयकुमार' शब्दे) (१०-दयालुत्वे यशोधरवृत्तम् 'सुरिवदत्त' शब्दे) (११-माध्यस्थत्वे सोमवसुवृत्तं 'सोमवसु' शब्दे) (१२-गुणानुरागित्वे पुरन्दरगजचरित्रं 'पुरन्दर' शब्दे) (१३-सत्कथायां रोहिणीज्ञानं 'रोहिणी' शब्दे) (१४-सुपक्कगुणे भङ्गनन्दिवृत्तं 'नन्दिवि' शब्दे) (१५-सुवीचंशीत्ये धनमित्रभेट्टिवृत्तं 'धनमित्र' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २६४५ पृष्ठे गतं, 'महा' शब्दे च) (१६-विशेषज्ञत्वे सुबुद्धिमन्निवृत्तं 'सुबुद्धि' शब्दे) (१७-बुद्धानुगतत्वे मध्यमबुद्धिचरित्रं 'मज्झिमबुद्धि' शब्दे) (१८-विनीतत्वे सुवनतिलकवृत्तं 'सुवनतिलक' शब्दे) (१९-कृतकत्वे विमलकुमारकथा 'विमलकुमार' शब्दे) (२०-परहितकारित्वे जीमकुमारकथा 'भीमकुमार' शब्दे) (२१-लब्धलङ्गकृत्यत्वे नागार्जुनकथा 'नागार्जुन' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १६३५ पृष्ठे गता)

साम्प्रतमेतन्निगमनायाह-

एष इग्वीमगुणा, सुयाणुमारेण किञ्चि ववस्वाथा ।

अरिहंति त्थम्परणं, धित्तुं एपहि संपन्ना ॥ ३८ ॥

एते पूर्वोक्तस्वरूपाः, एकविंशतिसंख्या गुणाः क्षुतानुसारेण शास्त्रान्तरोपलभ्यद्वारेण, किञ्चिन्न सामस्येन, व्याख्याताः लब्धपतः फलतश्च प्रकृतिनाः । किमर्थम्, इत्याह-यतोऽहंनि योऽभ्यतासारं धर्मरत्नं ग्रहीतुं, न पुनर्वसन्तदुपवद्वाज्जलीतामिति भावः । के !, इत्याह-यमिरनन्तराकैः गुणैः संपन्नाः संगताः संपूर्णा वेति ।

आह-किमेकाग्नेनैनावबुगुणसम्पन्ना धर्माधिकारिण उताऽप्यवाशोऽप्यवस्थाति प्रप्ते सत्याह-

पायऽद्धगुणविहीणा, एपमिं मज्झिमावरा नेवा ।

इतो परेण हीणा, दरिद्रपाया सुखेयव्वा ॥ ३९ ॥

इहाधिकारिरवस्थिता विमयाः-उत्तमा मध्यमा अधम्याश्च । तत उत्तमाः संपूर्णा गुणा यव, पायस्तुर्थाशोऽर्द्धं दर्शं, गुणद्वयस्य प्रत्येकमनिसंख्यात् पादप्रमावैरर्द्धप्रमाणैश्च गुणैश्च विही-

ना विकल्पाः, एतेषामुक्तगुणानां लभ्याद् ने यथाक्रमं मध्यमावरा-
हेयाः, चतुर्थीशविहीना मध्यमाः, अष्टविहीना जघन्या इति भावः ।
तेभ्योऽपि हीनतरेषु का वात्ताः? इत्याह—(इतो परेणं नि) एतेभ्यो-
ऽपि, परेणाहोदयधिकैर्हीना रहिताः, दृष्टिप्राया अकिञ्चनक-
जनकत्वाः, 'मुणितव्या' वेदितव्याः । यथाह दृष्टिः सत्त्वकन्द-
राजरणचित्ताव्याकुलतया न रस्तकयमनोरथमपि कुर्वन्ति,
तथेतेऽपि न धर्माभिलाषमपि विदधन्तीति ।

एवं च स्थिते यद्विशेषं तदाह—

धम्मपरयणस्थिणा तो, पदमं एयज्जणम्मि जइयच्चं ।

ज सुच्छत्तुमिगाए, रेहइ चित्तं पयित्तं पि ॥ ३१ ॥

धर्मरत्नमुक्तस्वरूपं, तदर्थिना तद्विप्लुना, तत्तस्मात् कारणात्,
प्रथममादौषां गुणानामर्जने विदपने यतिव्यं, तदुपार्जने प्रति-
यत्नो विशेषः, तदर्थिना भावित्वाधर्मप्राप्ते । अत्रैव हेतुमाह—य-
स्मात्कारणाच्छुभमिकायां प्रभासचित्रकरपरिकर्मिन्प्रभासि-
याकल्लभाधारे (रेहइ चित्तं) राजने, चित्रं चित्रकर्म, पयित्रमपि प्र-
शस्तमप्याद्विहितं सदिदि । ध० २० । (प्रभासचित्रकरकथा
'प्रभासचित्तगर' शब्दे वक्तव्ये)

आवकसाधुसम्बन्धभेदाद् द्विधा धर्मरत्नं प्रतिपाद्येदानीं

कः कर्ताहं कर्तुं शक्नोतीत्येवमाह—

सुविहं वि धम्मपरयणं, तद् नरो धित्तुमविगलं मो उ ।

जस्संगवीमगुणरय—णमपया सुत्थिया अरिय ॥ १४० ॥

द्विविधमपि द्विप्रकारमपि, न पुनरेकतरमेवेत्यपिशब्दार्थः ।
धर्मरत्नं पूर्वोक्तशब्दार्थम्, (तद् नरो) शक्नोति “ शकेश्य-
तर-तोर-पाराः ” ॥ ८ । ४ । ८६ ॥ इति वचनात् । नर इति जाति-
निर्देशाभरो नरजातीयो जन्तुर्न पुनः पुमानेवेति, प्रहीतुमुपा-
दानुमविकलं सम्पूर्णं, स एव तदुशब्दस्यावधारणार्थत्वात् । यस्य
किंमत्याह—यस्य श्रीप्रभमहाराजस्यैवैकविंशतिगुणरत्नसम्पत्
“ अकलुदो क्वचं पगइसोमो ” इत्यादिशास्त्रपद्धतिप्रतिपादिता गु-
णमाणिक्कविज्ञानिः, सुखिना सुखोभाऽऽद्यद्विपत्त्यान्निरूप्यत्वाऽ-
स्ति विद्यते इति । ननु पूर्वमुक्तमेवैकविंशतिगुणसमूहो योग्यो धर्म-
रत्नस्येति तर्हि पुनरिदमुच्यते ? सत्यम्, पूर्वं योग्यतामात्रमु-
क्तम्, यथा—बालत्वेऽपि वर्तमानो राजपुत्रो राज्यार्हं उच्यते,
संप्रति करणशक्तिरप्यस्याभिधीयते, यथा—प्रीडाभूतो राजपुत्रः
कर्तुं शक्नोत्येव राज्यमिति । ध० २० (श्रीप्रभमहाराजकथा 'सि-
रिपपम' शब्दे) धर्मरत्नवक्तव्यताप्रतिषेधे शान्तिमुरिधिरचिते
स्वनामस्याने प्रकरणप्रत्यविशेषे च, ध० २० ।

तत्र वैकविंशतिगुणैर्धर्मरत्नयोग्यो जवतीत्यभिधाय विशेषतः
पूर्वाचार्योणां स्मरणमाह—

ता सुद्धं इमं जणियं, पुव्वाऽऽगरिण्हिं परहियरणिं ।

इगवीमगुणोवेओ, जोगो मइ धम्मपरयणस्म ॥ १५१ ॥

यत एभिर्गुणैर्युक्तो धर्मं कर्तुं शक्नोति, ततः सुष्ठु शोभनमिदं
मणितमुक्तं पूर्वाऽऽचार्यैः पूर्वकालसंज्ञवसुरिभिः, परहितरतैर-
न्यजनोपकारकरणलाभसैः, किं तत् ? इत्याह—एकविंशतिगुणै-
रूपेणो युक्तो, योग्य ठचित्तः, (सइ चित्तं) सदा, धर्मरत्नस्य
पूर्वव्यावर्जितस्वरूपस्येति ।

अथ प्रकृतशास्त्रार्थमनुवदन्नुपमहाराजायुगसमाह—

धम्मपरयणुच्चिणं, देसचरिणीण तद् चरिणीणं ।

झिगाइ जाइं समए, जणियाइं मुणियत्तेहिं ॥ १४२ ॥

तेसिं इमं भावत्थो, नियमइ विहराणुसारओ जणिओ ।

सपराणुगइहेउं, समामओ संतिमुरीहिं ॥ १४३ ॥

धर्मरत्नोच्चितानामुक्तस्वरूपाणां, देशचरित्रिणां श्रमणोपादा-
कानां, तथा चरित्रिणां साधूनां, शिक्षानि चिह्नानि, यानि समये
सिद्धान्ते, मणितत्त्वभिहितानि, मुणितत्त्वैरवबुद्धिसिद्धान्ततर्क-
रिति प्रथमगाथाः ॥ १४२ ॥ तेवामयमुक्तस्वरूपां, ज्ञातार्थस्तान्पर्यं,
निजमतिविज्ञानानुसारतः स्वबुद्धिसंपदनुकूलं मणितः, सिद्धा-
न्तमहाभूमिः पारस्य लब्धुमशक्यत्वाद्याद्यद्युक्तं तावन्नणि-
तमिति ज्ञायः । किमर्थः पुनरियान् प्रयासः कृतः ? इत्याह—स्व-
परयानुग्रह उपकारः, स एव हेतुः कारणं यस्य जण-
नस्य तत्स्वपरानुग्रहेतुः क्रियाविशेषणमेतत्, स्वपरानुग्रहोऽ-
प्यागमादेव भविष्यतीति चेन्न, तत्राऽऽममे कोऽप्यर्थः ।
कर्मणं भजिनस्तत्प्रत्ययुक्तोऽल्पमेधमश्चर्यगुणीना नाधगन्तुमोशा
इति ममासतोऽल्पमेधेन जणिनः । कैः ? इत्याह—शान्तिमुरि-
जिजिनप्रवचनानुदात्तमतिज्ञः परोपकारैकरामिकमानसैश्च-
कुलावमलननस्त्वलनिशीथिनीनाधिरिति द्वितीयगाथाः ॥ १४३ ॥

अथ शिष्याणामर्थित्वात्पादनायोकशास्त्रार्थ—

परिज्ञानस्य फलमुपदर्शयन्माह—

जो परिभावइ एयं, सम्मं सिद्धंतगज्जजुत्तीहिं ।

सो सुत्तिमगगुणो, कुगइगत्तेसु न हू पइइ ॥ १४४ ॥

यः कश्चिद् लघुकर्म, परिभावयति सम्यगाज्ञोचयत्वेन पूर्वोक्तं
धर्मलिङ्गनावार्थं, सम्यग मध्यस्थमाधेन, सिद्धान्तगर्भाभिराग-
मसाराभिर्युक्तिभिरुपपत्तिभिः, स प्राणी, मुक्तिमार्गे निर्वाणन-
गराध्वनि लभ्यो गन्तु प्रवृत्तः, कुग्रहा दुःखमाभाविनो प्रतिमोह-
विशेषाः, न एव गर्त्ता अथवा गतिविघातहेतुत्वादनर्थजनकत्वा-
च्च, तेषु नैव पतति, दुःशब्दस्यावधारणार्थत्वात् । अत एव सुखेन
सम्मार्गेण गच्छतीति ।

उक्तं प्रकरणार्थपरिभाषनस्यानन्तरफलम्, अधुना

परमपरफलमाह—

इय धम्मपरयणपगण—मणुदियहं जे मणम्मि जावंति ।

ते गलियकल्लिपका, निव्वाणसुहाइं पावंति ॥ १४५ ॥

इत्यनन्तरौक्तं, धर्मरत्नमुक्तशब्दार्थं, तत्प्रतिपादकं प्रकरणं शास्त्र-
विशेषो धर्मरत्नप्रकरणम्, अनुद्विजं प्रतिविनम्, उपसङ्गणत्वा-
त्प्रतिप्रहरमित्याद्याप द्रष्टव्यम् । ये केचिद् सन्नमुक्तिगमना मनसि
हृदये, भावयन्ति विवेकसार चिन्तयन्ति, ते बुभुक्षन्त्यवसायभा-
जो गतिनोऽपेतः कल्लिपपङ्कः पानकमद्योत्करो येभ्यस्ते गलितक-
लिलपङ्काः । (निव्वाणसुहाइं नि) निर्वाणं सिद्धिस्तत आधारे
आधेयोपसागादिह निर्वाणशब्देन निर्वाणगता जीवा उच्यन्ते,
मिद्धा इत्यर्थः । तेषां सुखानि प्राप्नुवन्ति । ध० २० । धर्मरत्न-
प्रकरणस्य वृत्तिकारो देवेन्द्रसुरिः । “ श्रीधर्मरत्नशास्त्रं, गृह्यं
स्वल्पशब्दसंदर्भम् । स्वपरोपकारहेतो—विबुधोमि यथाधृत
किञ्चित् ” ॥ १ ॥ ध० २० ।

“ स्वान्ययोरुपकाराय, श्रीमद्देवेन्द्रसुरिणा ।

धर्मरत्नस्य टीकेयं, सुखबोधा विनिर्ममे ॥ ८ ॥

प्रथमां प्रतिमाप्रतिमां, विभ्राणां गुदजनेषु भक्तिभरम् ।

विद्वान् विद्याऽऽनन्दः, सानन्दमना मिलेखास्याः ॥ ९ ॥

श्रीहंमल्लशवाचक—परिमतवरधर्मकोसिमुन्यबुधैः ।

स्वपरसमयेककुशलै--स्तदैव संशोभिता चेयम् ॥ १० ॥
यत्तद्वितमद्वयमात्मना, निखान्तविद्वद्विह किमपि शास्त्रे ।
विद्वद्भिस्तत्त्वज्ञैः, प्रसादमाधाय तत्त्वोध्यम् ॥ ११ ॥
बहुधर्मस्य शब्दं, शास्त्रमिदं रचयता मया कुशलम् ।
यद्वापि धर्मरत्न-प्राप्तिर्जनोऽपि तेनाऽस्तु ॥ १२ ॥ " ध० २० ।

धम्मरहस्य-धर्मरहस्य-त० । धर्मसर्वस्वे, दर्श० १ तस्य ।
कुशलकर्मगुणै, " पयं धम्मरहस्यं, विषये बुद्धिमंतर्हि । "
पञ्चा० ७ विव० ।

धम्मराग-धर्मराग-पु० । धर्मे चारित्र्यलक्षणे रागो धर्मरागः ।
ध० २ अधि० । कुशलानुष्ठानानुरागे, " कंतरे भिन्नहिमो,
अथपुत्रे भोक्तुमिच्छति वृद्धिम् । अहं तह सवृणुणाणे, अणु-
रामो धम्मरागो ति ॥ १॥ " इत्युक्तकण्ठे (संथा०) कुशला-
नुष्ठानानुरागे, पञ्चा० ३ विव० । धर्मरागधारित्रधर्मरूपहति ।
डा० १५ डा० । यो० वि० ।

धम्मरागि (ण)-धर्मरागिन्-पुं० । धुनचारित्र्यलक्षणधर्मानुर-
क्तं, पञ्चा० ७ विव० ।

धम्मरु-धम्मरुचि-स्त्री० । धर्मपदवाच्यध्वजजनितप्रतीति-
हिता धर्मपदवाच्यविषयिणी रुचिर्धर्मरुचिः । ध० २ अधि० । ध-
र्मधर्मायाम्, न चैवं प्रत्यधर्माऽऽपदवाच्यविषयिण्यपि रु-
चिस्तथा स्यादिति वाच्यम्, निरुपपदधर्मपदवाच्यत्वेऽस्यैव प्र-
दण्णात् । न चैवं चारित्र्यधर्माऽऽपदवाच्यविषयिण्यामस्या-
प्तिः, निरुपपदस्य वास्तवधर्मातिप्रसजकोपपदवाच्यस्य
विवक्षणादिति दिक् । ध० २ अधि० । धर्मे भुनाऽऽदौ रुचिर्यस्य
स तथा । स्वा० १० डा० । धर्मेण धुनधर्मेण रुचिर्यस्य स धर्म-
रुचिः । धुनधर्मज्यासरुचिक, वि० । उक्त० २० अ० । यो हि
धर्मास्तिकायं धुनधर्मं चारित्र्यधर्मं च जिनोक्तं धर्मे स धर्मरु-
चिरिति । स्वा० १० डा० । धर्मधर्मिणोरभेदाद् धर्मधर्माऽऽमके
सम्यक्त्वभेदे च ।

अथ धर्मरुचेः स्वरूपमाह-

जो अत्थिकायधम्मं, सुयधम्मं खलु चरित्तधम्मं च ।

सुवहं जिणाभिरियं, सो धम्मरु ति नापवो ॥ १७ ॥

योऽस्तिकायानां धर्माऽऽदीनां धर्मो गत्युपपत्तिमादिरास्तिकायध-
र्मस्तम्, ज्ञानावेकवचनम्, धुनधर्ममङ्गप्रतिष्ठाऽऽद्यागमस्वरूपं, ख-
लुर्वाक्यान्तरुकारे । चरित्रधर्मं वा सामायिकाऽऽद्य, स्वस्य चार्थ-
त्वात् अहंवाति, तथेति प्रतिपद्यते, जिनाऽमिहितं तीर्थकुटुकं, स
धर्मरुचिरिति ज्ञातव्यो धर्मेषु पर्यायेषु धर्मे वा धुनधर्माऽऽदौ रु-
चिरुच्येति । उक्त० पाई० ३८ अ० । प्रव० । स्वा० । दर्श० । वारा-
णसीस्थे स्वनामक्यातेऽनगरे, ओष्ठ० । (तत्कथा ' जद् ' श-
ब्देऽस्मिन्नेव भागे १७८ पृष्ठे गता) रोहितकनगरस्थे स्वना-
मक्याते साधौ, आ० चू० ४ अ० । (तत्कथा ' वेडना ' शब्दे,
परिचाषणिपालमिह शब्दे च) मयुरानगरस्थे स्वनामक्याते
मुनी, ती० ८ कटप । चम्पानगरीस्थे धर्मधोषस्याऽऽचार्यस्य स्व-
नामक्याते शिष्ये, डा० १ भु० १० अ० । (तत्कथा ' कुवई ' श-
ब्देऽस्मिन्नेव भागे १५७ पृष्ठे गता) वसन्तपुरस्थस्य जितश-
त्रोर्नृपस्य स्वनामक्याते पुत्रे, डा० ८०

तथाऽनवधे धर्मरुचिकथा-

" धार्मीकोमे सदा सकं, वसन्तपुरमर्जवत् ।

जितशत्रुर्नृपस्तत्र, धारणी सहचारिणी ॥ १ ॥
आसीद्धर्मरुचिः सुनु-यथार्थाऽऽद्यः सुधांशुवत् ।
सुवासनः पुष्पमिव, अद्भुतः कमलनासवत् ॥ २ ॥
बृहत्वाद्यप्यदा राजा, जिघृक्षुस्तापसमतम ।
दानुकामस्तनूजस्य, राज्यं सधिममानसः ॥ ३ ॥
सोऽथ मानसप्राज्ञी-छाज्यं तातः किमुञ्जते ।
तमूचं जननी वत्स !, राज्यं संसारवर्द्धनम् ॥ ४ ॥
पुत्रोऽऽप्नुवाच्च तल्लवं, कार्यं तेन ममाऽपि न ।
उनावापि ततो जातौ, तापसौ तापसाऽऽभवे ॥ ५ ॥
अनुदंश्यामशाश्वति, घोषणां सर्वतोमुखीम् ।
अमावास्यात्यनाकुटिः, प्रभाते भविता ततः ॥ ६ ॥
अथैव तत्प्रभातार्थं, कार्यः कन्वाऽऽदिसंग्रहः ।
अचिन्तयद्धर्मरुचि-रनाकुटिर्वरं सदा ॥ ७ ॥
अमावास्यां च दृष्ट्वा स, साधुन् यातोऽस्तिकाध्वना ।
अमासीद्य वः किं ना-कुटियाऽऽद्यमदृश्यन् ॥ ८ ॥
यावज्जीवमनाकुटि-रस्माकं नर ! तेऽभ्यर्च्यते ।
ऊहापोहं प्रपन्नं इय, जातिस्मरणमाप सः ॥ ९ ॥
ततः प्रत्येकबुद्धोऽभू-ठेयं शासनदेव्यदात् ।
सस्मरैकावशाङ्गानि, सिद्धः कृत्वा चिरं वतम् ॥ १० ॥

एतदेवाऽऽह-

" सोऽकण अणावट्ठि, अणमीओ वज्जिअण अणगं तु ।

अणवज्जिअं उवगओ, धम्मरुहं नाम अणगारो ॥ ११ ॥ "

आ० क० । आ० म० । आ० च० । वि० । वाराणसीस्थे स्वना-
मक्याते नृपे, आ० म० । आ० चू० । न० । आ० क० । (तत्कथा ' धा-
रिणामिया ' शब्दे) कास्पिर्यपुरस्थे स्वनामक्याते नृपे, ती० ८
कटप । (तत्कथा ' कपिष्ठ ' शब्दे तृतीयभागे १७६ पृष्ठे गता)

धम्मलक्ष-धर्मलक्ष-त्रि० । धर्मेण सुधिकया लक्ष्यं धर्मलक्षम्,
तद्वेशकर्तृकृताऽऽदिशेषरहिते भक्ताऽऽदौ, " ते धम्मलक्षं
विणिहाय नृजे " (३१) सूत्र० १ भु० ११ अ० । (इयं गाथा
अस्या अर्थे ' कुलीन ' शब्दे तृतीयभागे ६११ पृष्ठे गतः)

धम्मववत्था-धर्मववत्था-स्त्री० । धर्मस्य प्रमाणप्रसिद्धौ, डा०
७ डा० । साधुसामर्थ्यं धर्मववत्त्वा चानिर्वाहान् इतीषमत्रा-
भिधीयते । " भक्त्याभक्त्यविशेषाच्च, गत्यागत्याविशेषतः ।
तपोदयाविशेषाच्च, सद्धर्मो व्यवतिष्ठते ॥ १॥ " डा० ६ डा० ।

विदित्वा लोकमुत्क्रिय, लोकसङ्गां च लज्जते ।

इत्थं व्यवस्थितो धर्मः, परमाऽऽनन्दकन्दजुः ॥ ३२ ॥

(विदित्वेति) विदित्वा कृतवा, लोकं स्नेहच्छाकल्पिताऽऽचार-
सकं जनम्, उत्क्रियं निराकृत्य, लोकसङ्गां बहुभिर्भौकैराचार्य-
मेवास्माकमान्वरणीयमित्येवरूपां च लज्जते प्राप्यते । इत्यमुक्त-
रीत्या, व्यवस्थितः प्रमाणप्रसिद्धो, धर्मः परमानन्द एव कन्व-
स्तस्य भूकरातिस्थानम् ॥ ३२ ॥ डा० ७ डा० ।

धम्मवं-धर्मवत्-त्रि० । धर्मोयेते, आ० च० १ भु० ३ अ० १ डा० ।

धम्मवरचातरंतचक्रवट्टि (ण)-धर्मवरचातरस्तचक्रवर्तिन्-पुं० ।
धर्मं एव चरं प्रधानं अनुस्मरेत्तुवात् अनुस्मरन्तं चक्रमिव
चातुरस्तचक्रम्, तेन वर्तितुं शीलं यस्य सः धर्मवरचातुरस्तच-
क्रवर्ती । जी० ३ प्रति० ४ उ० । अयः समुद्राभ्युपार्थो हिमवानि-
ति आचारोऽन्तास्तेषु प्रसृतया जवाभ्यातुरन्ताधतुरन्तस्थामिना,

एवंविधा ये चक्रवर्तिनः ते चातुरन्तचक्रवर्तिनः, धम्मस्य वराः
 भेदाः चातुरन्तचक्रवर्तिनः धम्मवरचातुरन्तचक्रवर्तिनः । क-
 ल्प० १ अधि० २ कृण । वयः समुद्राभ्युत्थो हिमवान्, एते चावा-
 रोऽन्ताः पृथिव्याः पर्यन्ताः, तेषु स्थापितया जवतीति चातुर-
 स्तः, स आसौ चक्रवर्ती चातुरन्तचक्रवर्ती, वरश्चासौ चातुर-
 न्तचक्रवर्ती चेति वरचातुरन्तचक्रवर्ती राजातिशयः, धर्मो-
 वये वरचातुरन्तचक्रवर्ती धम्मवरचातुरन्तचक्रवर्ती । स० १
 भम० १ भो० । भ० । धर्म एव वरमिनरचक्रापेक्षया, कपिलाऽऽ-
 दिधर्मचक्रापेक्षया वा चातुरन्त, दानाऽऽदिप्रज्ञेदेन चतुर्विभाग-
 नसूणां वा नरकाऽऽदिगतीनामन्तकारित्वाचातुरन्त, तदेव चा-
 तुरन्त यच्चकं भवारातिरुद्धेदात्तेन वर्तितुं शीलं यम्य स तथा ।
 भ० १ श० १ व० । धर्म एव त्रिकोटीपरिशुद्धत्वेन सुगताऽऽदि-
 प्रणीतधर्मचक्रापेक्षया वज्रयलोकहितत्वेन, चक्रवर्त्यादिचक्रापे-
 क्षया च वरं प्रधानं चतसृणां गतीनां नारकतिर्यङ्गरामर-
 णकृणानामनो यस्माच्चक्रचातुरन्तचक्रमिव चक्रं रौद्रमिथ्या-
 त्वाऽऽदिभावशुश्रूषणात् तेन वर्तत इत्येवंशीलो धम्मवरचातुर-
 न्तचक्रवर्ती । “ चातुरन्ते सि ” समुद्रादिवादात्वम् । ध० २
 अधि० । शेषधर्मप्रणेतृणां मध्ये सातिशयत्वाद्वातिशयिनि धर्म-
 नायके तीर्थकरे, कल्प० १ अधि० २ कृण । तीर्थकरवर्णकमधिकृत्य
 “ धम्मवरचातुरन्तचक्रवर्तिणि ” यथाहि पृथिव्यां शेषराजानि-
 दायी वरचातुरन्तचक्रवर्ती भवति, तथा भगवान् धर्मविषये
 शेषप्रणेतृणां मध्ये सातिशयत्वात् तथोच्यते । स० १ सम० । इह-
 मत्र हृदयम्-यथोचितधर्म एव वरं प्रधानं चक्रवर्तिचक्रापेक्षया
 लोकद्वयोपकारित्वेन कपिलाऽऽदिप्रणीतधर्मचक्रापेक्षया वा त्रि-
 कोटीपरिशुद्धतया चावारो वातिशयो नारकतिर्यङ्गरामर-
 णाः, ननु च देन तदन्तर्देतुत्वाचातुरन्त, चतुर्विधाऽन्तो यस्मिन्त-
 तुरन्तम, कैश्चतुर्भिः ?-दानशीलतपोभावनाऽऽद्यैर्धर्मैः, अन्तः प्र-
 क्रमाद्भावतोऽजिगृह्यते । चक्रमिव चक्रमतिरौद्रमहिमिथ्या-
 त्वाऽऽदिलक्षणभावशुश्रूषणात् । तथा च द्रुपन्त एवानेन जाव-
 शशब्दो मिथ्यात्वाऽऽद्य इति प्रनीतं, दानाऽऽद्यभ्यासादाप्रदनिवृ-
 त्तादिसिद्धेः, महात्मनां स्त्रानुभवसिद्धमेतत् । एतेन च प्रवर्त्त-
 न्ते भगवन्तः । तथा ज्ञयस्वानियोगतो वरबोधिलाभारज्य त-
 था तथोचितत्वेन असिद्धिप्राप्तेः, एवमेव वर्त्तनादिति । तदेवमे-
 तेन वासितुं शीला धम्मवरचातुरन्तचक्रवर्तिनः ॥ २४ ॥ स० ।

धम्मवररयणमंजियचामीयरमेहल्लग-धर्मवररत्नमणितचा-
 मीकरमेखलाक-पु० । दुर्गतौ प्रपन्नतमात्मानं धारयतीति धर्मः,
 स एव वररत्नमणितचा चामीकरमेखला यस्य सः धर्मवर-
 रत्नमण्डनचामीकरमेखलाकः । “ शेषाद्वा ” ॥ ७ । ३ । १७५॥
 इति कल्पवयः । उत्तरगुणरूपरत्नमण्डनमूलगुणरूपधर्माऽऽत्म-
 कचामीकरमेखलापेते सधमेरौ, तथा च-सद्व्यस्य मेरुरूपकेण
 स्तावर्माधकृत्य-“ धम्मवररयणमंजियचामीयरमेहल्लगम्स । ”
 न० । इह धर्मो विधा-मूलगुणरूपः, उत्तरगुणरूपश्च । तत्रोत्त-
 रगुणरूपो रज नि, मूलगुणरूपस्तु मेखला, न खलु मूलगुणरूप-
 धर्मोऽऽत्मकः चामीकरमेखलाविशिष्टोत्तरगुणरूपवररत्नविभू-
 षणविक्रमा शोभते । न० ।

धम्मवसु-धर्मवसु-पु० । कौशाब्धीनगरस्थे धर्मघोषधर्मयश-
 सोर्गुरौ स्वनामप्रयाते गुरौ, “ कोसंबिज्जियसेणो, धम्मघोस-
 धम्मजसे । ” आच० ४ प्र० । आ० क० । (तत्कथा ‘ अणाय-
 या ’ शब्दे प्रथमभागे ४९४ पृष्ठे गता)

धम्मवाय-धर्मवाय-पु० । धर्मप्रधानो वादो धर्मवादः । “ ज्ञा-
 तः स्वशास्त्रान्तयेन, मथ्यस्येतावमीकणा । कथावधस्तस्वविधा,
 धर्मवादः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तलक्षणे वादभेदे, द्वा० ७
 द्वा० । अष्ट० । (धर्मवादस्वरूपं ‘ वाद ’ शब्दे) धर्माणां व-
 स्तुपर्यायाणां धर्मस्य वा चारित्र्यस्य वादो धर्मवादः । दृष्टिवा-
 दे, स्था० १० द्वा० । (अस्य स्वरूपम् “ विट्ठिवाय ’ शब्देऽ-
 स्मिन्नेव भागे २४१२ पृष्ठे दृष्टव्यम्)

धम्मवावार-धर्मव्यापार-पु० । क्वाण्तिप्रत्युपेक्षाऽऽदौ, धो० १०
 विष० ।

धम्मविज-धर्मवित्-त्रि० । दुर्गतिप्रसूतजन्तुधारणस्वभावं स्व-
 र्गापवर्गमार्गं वेत्तीति धर्मवित् । आच० १ ध्रु० ३ म० १ उ० ।
 धर्मं चेतनद्रव्यस्वभावं श्रुतचारित्र्यरूपं वा वेत्तीति धर्मवित् ।
 आच० १ ध्रु० ३ म० १ उ० । धर्मं यथावत्तत्फलानि च स्व-
 र्गावाप्तिलक्षणानि सम्यग् वेत्तीति धर्मवित् । सूत्र० १ ध्रु० १६
 म० । यथावस्थितं परमार्थतो धर्मं सर्वोपाधिबिगुलं जाना-
 तीति धर्मवित् । सूत्र० २ ध्रु० १ म० । धर्मपरिच्छेदक-
 रणनिपुणे, “ न ते धम्मविक्र जणा । ” ते सम्यग्धर्मप-
 रिच्छेदे कर्त्तव्ये विद्वांसो निपुणाः । तथाहि-ज्ञान्यादिको
 दशविधो धर्मस्तमज्ञातैवाव्यथा च धर्मं प्रतिपादयतीति ।
 सूत्र० १ ध्रु० १ म० १ उ० ।

धम्मविज्ज-धर्मवैश-पु० । आचार्यैः, पं० व० १ द्वार ।

धम्मविणिच्छय-धर्मविनिश्चय-पु० । “ धनदो धनार्थिनां ध-
 म्मः, कामदः सर्वकामिनाम् । धर्म एवाऽपवर्गस्य, पा-
 रम्पर्येण साधकः ॥ १ ॥ ” इत्यादिकृते धर्मस्वरूप-
 परिज्ञानाऽऽत्मके विनिश्चयभेदे, स्था० ३ वा० ३ उ० ।

धम्मवित्त-धर्मवित्त-न० । धर्मधने, “ धर्ममेवावसीदेत, कपा-
 लेनापि जीवतः । आकुरोऽस्मीत्यवगन्तव्यं, धर्मवित्ता हि साध-
 वः ॥ १ ॥ ” ध० १ अधि० ।

धम्मवित्ति-धर्मवृत्तिक-त्रि० । धर्मेणैव चारित्र्याविरोधेन, कुता-
 विरोधेन वा वृत्तज्जात्रिका यस्य । धर्माधिकरुर्जाविके, “ धम्मे-
 ण चैव वित्तिं कप्पेमाणा । ” औ० ।

धम्मविरुद्ध-धर्मविरुद्ध-त्रि० । धर्मद्वेषिणि, “ धर्मविरुद्धं च सं-
 त्याज्यम् । ” प० सू० २ सूत्र० ।

धम्मवीमंसय-धर्मविमर्शक-पु० । धर्मविचारके, प्रस० ३ भा०
 द्वार ।

धम्मवीय-धर्मबीज-न० । धर्मकारणे, “ तस्मिन् प्रायः प्ररोहन्ति,
 धर्मबीजानि मेहिनि । विधिनोत्तानं बीजानि, विशुद्धायां यथा
 भुवि ॥ १६ ॥ ” ध० । (‘ गिहिधम्म ’ शब्दे तृतीयभागे ८११
 पृष्ठेऽस्य व्याख्या)

“ धर्मबीजं परं प्राप्य, मानुष्यं कर्मजमिषु ।

न सत्कर्मकृपावस्य, प्रयतन्तेऽल्पमधसः ॥ २ ॥ ”

अस्येति धर्मबीजस्य । ध० १ अधि० ।

“ विधिनोत्तां यथा बीजा-दङ्कुराऽऽद्युदया क्रमात् ।

फलसिद्धिस्तथा धर्म-बीजादपि धिदुर्बुधाः ॥ १ ॥

अपने धर्मबीजस्य, सत्प्रशंसाऽऽदि तद्वत्तम् ।

तस्मिन्ताऽऽद्यङ्कुराऽऽदिः स्वा-त्फलसिद्धिस्तु निर्वृतिः ॥ २ ॥

चिन्तासच्छुत्पनुष्ठानं, देवमानुषसंपदः ।

कमेणाकुरसत्कारेण-नासपुपसमा मताः ॥ ३ ॥

फलं प्रधानमेवाऽऽहु-नानुषङ्गकामित्यपि ।

पलाशाऽऽदिपारत्यागात्, कृषा घान्याऽऽमिदं वृथाः ॥ ४ ॥

अत एव च मन्यन्ते, तस्यभावितबुद्धयः ।

मोक्षमार्गक्रियामेकां, पर्यन्तफलदायिनीम् ॥ ५ ॥ " स० ।

धम्मवीरिय-धर्मवीर्य-पुं० । सुपार्श्वजिनसमकालिके स्वनाम-
क्याते चक्रवर्तिनि, ति० ।

धम्मवुद्धि-धर्मवृद्धि-स्त्री० । धर्मसमृद्धौ, पञ्चा० २ वि० ।

धम्मसंग्रह-धर्मसंग्रह-पुं० । संगृह्यतेऽनेनेति संग्रहः, धर्मस्य
संग्रहो धर्मसंग्रहः । यद्वा-धर्मस्य संग्रहो यत्र स धर्मसंग्रहः ।
मानविजयगणिविरचिते स्वनामक्याते ग्रन्थजेदे, तथाच ग्रन्थ-
हृत्प्रथमं श्लोकद्वयेन मङ्गलं समाचरन् भोतृप्रवृत्तये स्वाभिधेयं
प्रतिजानीते-

"प्रणम्य प्रणताशेष-सुरासुरनरेश्वरम् ।

तत्त्वज्ञं तत्त्ववेष्टारं, महावीरं जिनोत्तमम् ॥ १ ॥

सुताब्धेः सम्प्रदायाच्च, क्त्वा स्वानुमशादपि ।

सिद्धान्तसारं प्रप्राप्ति, धर्मसंग्रहमुत्तमम् ॥ २ ॥"

ध० १ अधि० ।

साम्प्रतं सकलशास्त्रार्थपरिसमाप्तिमुपदर्शयन्नाह-

"इत्येष यतिधर्मोऽत्र, द्विविधोऽपि निरूपितः ।

तत्कारण्येन हि धर्मस्य, सिद्धिमाप निरूपणम् ॥ ८० ॥"

इति पूर्वोक्तप्रकारेण, अत्र शास्त्रे, एव प्रत्यक्तः द्विविधः-सा-
पेक्षनिरपेक्षभेदवान्, न पुनरेक एवेत्यपिशङ्कार्थः । यतिधर्म-
वकलक्षणो निरूपितो निरूपणविषयीकृतः, ततो द्विविधवनिध-
र्मनिरूपणाद् द्विविधगृहधर्मस्य च प्रागेव निरूपणात्कारण्येन
सर्वप्रकारेण धर्मस्य निरूपणं शास्त्राऽऽदौ प्रतिज्ञातं सिद्धिमाप
सम्पूर्णतां प्राप । ध० ४ अधि० । (विशेषस्त्वत्र 'अणगारधम्म'
वाक्यं प्रथमजाने २७६ पृष्ठे गतः)

"प्रत्यङ्गर गणनया, ग्रन्थेऽत्र स्युस्तुष्टुभाम् ।

अतुर्दशमहस्त्राणि, षट्शती चाष्टकोत्तरा ॥ १ ॥" ध० ।

इत्थं शान्तिविजयसूरिवर्णनं प्रतिपाद्य-

"तेषां विनेय उद्धिताऽऽदरतो विवक्षे,

ग्रन्थं च मानविजयाभिधवाचकोऽमुम् ।

क्षुणं यदत्र मतिमन्दतया भवेत्-

ग्मेधाविजिर्मयि कृपां प्रणिधाय शोधयम् ॥ ६ ॥

ससर्ककर्मश्रियाऽखिलदर्शनेषु,

मूर्च्छन्त्यतामधिगतान्नपगच्छुधुर्याः ।

काइयां विजित्य परयूषिकपर्यहोदयाः,

विस्तारितप्रवरजैनमतप्रभावाः ॥ १० ॥

तर्कप्रमाणनयमुख्यविवेचनेन,

प्रोद्धोयिताऽऽविममृतिभुनक्तव्यलिरवाः ।

अकुर्यशोविजयवाचकराजिमुख्याः,

ग्रन्थेऽत्र मय्युपकृतिं परिशोऽधनाऽऽदौ ॥ ११ ॥

बाल इव मन्दगतिरपि, सामान्यारविचारदुर्गम्ये ।

अत्रादृशं गतिमा-स्तेषां हस्तावसम्भवे ॥ १२ ॥

वर्षे दिग्गजमुनिरस-वच्च १६७० प्रमिते च माधवे मासे ।

शुक्लतृतीयादिवसे, यत्नः सफलोऽयमजनिष्ट ॥ १३ ॥

अहम्मदावावपुरे रसाग्रे,

देशे स्फुरद्गुर्वरदेशमण्डने ।

श्रीवंशजन्मा मनिआऽभिधानो,

वणिग्वरोऽनृच्छुनकर्मकर्ता ॥ १४ ॥

नित्यं गेहे दानशाला विशाला,

प्रौढोअस्या तोयराजाऽऽदियात्रा ।

सप्तकेऽयां विस्रवापञ्च यम्य,

क्यातुं प्रायो ह्यस्मदाद्यैरशक्यः ॥ १५ ॥

साधुः श्रीशान्तिदासः प्रवरगुणनिधस्तःसुनोऽनृदुदारो,

धाइयां विख्यातनामा जगद्भुसमधिकामेकमत्कृत्यकर्मा ।

रहानामश्रवणैवधत्तुवितरणाद्येन दुष्कालनाम,

विध्वस्तशस्तज्ञत्या बहुविधिमहिताज्ञातिसाधर्मिकाश्च ॥ १७ ॥

पुत्रम्यस्तसमस्तगेहकरणीयम्य स्फुटं वार्त्तिके,

सिद्धान्तश्रवणाऽऽदिधर्मकरणे बह्वस्पृहस्यानिराम् ।

सकर्मव्यसंविधावरचताश्रयणोत्कृष्टत-

स्तस्य प्रार्थनयाऽस्य गुम्फनविधौ जातः प्रयत्नो मम ॥ १७ ॥

ज्ञानाऽऽगधनमार्तना, ज्ञानाऽऽदिगुणाश्विनेन वृत्तिरियम् ।

प्रयमाऽऽदर्शो निखिना, गणिना कान्त्यादिविजयेन ॥ १८ ॥

धात्री संपादिधात्री भुजगपनिधुता साधवा यावदास्ते,

प्रोक्षेः सौवर्णशृङ्गोलुखितसुरपथा मन्दराद्विषयावत् ।

विश्वे विद्योतयन्तौ तमनु शशिरघौ स्नाम्यतश्चेह यावत्,

ग्रन्थो व्याख्यायमानो विबुधजनवरेनैन्दतां दक्ष तावत् ॥ १९ ॥

ये ग्रन्थार्थविभावनातिनिपुणाः सम्यग्गुणप्रादिणः,

सन्तः सन्तु मयि प्रसन्नहृदयास्ते किं कलैस्तेरिह ।

येषां शुक्लसुभाषितामृतसरसासक्तेऽपि चित्तं भृशं,

प्रीध्मर्त्तौ मरुतुर्मकार्त्तव्य परे लेशो न संलक्ष्यते ॥ २० ॥

चितोक्त्यानेकशास्त्राणि, विहिताद् ग्रन्थतस्त्विह ।

प्रत्यापि बोधितानोऽस्तु, परमानन्दकारणम् ॥ २१ ॥" ध० ४ अधि० ।

धम्ममंडिया-धर्मसंहिता-स्त्री० । धर्मवृद्धयर्थे संहिता यदा
रचिता । सम्-धा-कः । मनयाकृष्यत्यप्रभृतिप्रणीते धम्मप्रतिपा-
दनार्थे शास्त्रे, वाच० । अनु० ।

धम्मसङ्घा-धर्मश्रद्धा-स्त्री० । धर्मः श्रुतधर्माऽऽदिस्तत्र तत्करणा-

जितावरुपा श्रद्धा धर्मश्रद्धा । धर्मकरणाभिलाषे, तत्त० २६ अ० ।

धर्मधर्मेव सकलकव्यं तानवन्धनमिति तामाह-

धम्मसङ्घाए णं भंते ! जीवे किं जणयइ ? । धम्ममद्दाए
णं मायासोक्खेसु रज्जमाणे विरज्जइ, अणारधम्मं च णं
चयइ । अणगारे णं जीवे मारीरमाणसाणं दुक्खाणं वे-
यणजेयणसंजांगाईणं वोक्खेयं करेइ, अव्वावाहं च
सुहं निवसेइ ॥ ३ ॥

धर्मश्रद्धयोक्तकृपया, सानं सानवेदनीयं, तज्जनिनानि सौख्या-
नि सानसौख्यानि । प्राक्वन्मध्यपदलोपी समासः, तेषु, वैषयि-
कसुखेष्विति यावत् । रज्यमानः पूर्वं रागं कुर्वन् धिरउच्यते विर-
क्तिं गच्छति । अणारधम्मं च गृहाऽऽचारं, गार्हस्थ्यमिति यावत् ।
अणशब्देह वाक्यालङ्कारः । त्यजते परिहरति । तदस्यागस्य वैष-
यिकसुखानुरागनिबन्धनमस्मात् । ततश्च "अणगारे ति" प्राकृत-
त्वादनगारो यतिः सन् शारीरमानसानां दुःखानाम्, किरुपाणा-
मित्याह-हेवनजेदमसंयोगाऽऽदौनामिति, जेदं कज्जादिना विधा-
करणं, जेदं कुम्ताऽऽदिना विदारणम्, आदिशब्दस्येहापि संब-

धातु ताडनाऽऽद्यश्च गृह्यन्ते; ततश्चेवमेवनाऽऽदिना शरीरदुः-
खानां संयोगः प्रस्तावादिनिष्ठसंबन्धः, आदिशब्दादिष्विष्योगाऽऽ-
दिप्रसङ्गः, ततः संयोगाऽऽदीनां मानसदुःखानां विशेषेण पुनरसंभ-
वसङ्गणेनोच्छेदोऽभावो व्युच्छेदः, तं करोतीति तत्प्रतिबन्धनकर्मो-
च्छेदनेनेति ज्ञातव्यः । अत एव व्याप्यधर्ममुपरतसकलपीकं
मीकमिति यावत् । अतः पुनरपि भिन्नक्रमः, ततः सुखं
पुनर्मिथ्यसंयति जनयति । पूर्वं संवेगफलाभिधानप्रसङ्गेन
धर्मभ्रष्टायाः फलनिरूपणमिदं तु स्वातन्त्र्येणेत्यपौनरुक्त्य-
मिति भावनीयम् । अतः ० पार्श्वे २६ अ० ।

धर्मभ्रष्टाया एव महत्फलमुपदर्शयति-

निसर्गमुसमगकारी य, सन्वतो विभवंधणा ।

एगो वा परिमाणं वा, अप्पाणं सोऽभिस्सवः ॥

यः तत्रधर्मभ्रष्टाजावतो निसर्गन एव स्वभावत एव उऽसमगकारी,
सर्वत्र हि उल्लङ्घनतः, सर्वत्र ममत्वरहित इत्यर्थः । स एको वा एका-
की वा, पर्यादि वा व्यवस्थित आत्मानमनिरङ्गति । अतः १ उ० ।

धम्ममङ्गलु-धर्मश्रद्धालु-वि० । धर्मलिप्सौ, सूत्र० ७ धु० १ अ० ।

धम्मसत्ता-धर्मसङ्गा-स्त्री० । धर्मभ्रष्टायाम्, ज० ७ श० ६ उ० ।

मोहनीयकृपापराभाज्यायमाने क्रमाऽऽद्यासेवनरूपे सहाभेदे,
आचा० १ धु० १ अ० १ उ० ।

धम्मसत्ताम-धर्मसंन्यास-पु० । गृहस्थधर्मत्यागे, "धर्मसंन्यास-
वान् जनेत् । ३ ।" अष्ट० ८ अष्ट० । कृपकथेणियोगितः साधो-
पशमिकत्ताऽऽद्याधर्मनिरुक्तिरूपे सामर्थ्ययोगनेत्रे, डा० १६ डा० ।
(एतद्वचकस्यता 'जोग' शब्देऽस्मिन्नेव भाषे १६२६ पृष्ठे गता)

धम्मसत्थ-धर्मशास्त्र-न० । धर्मप्रतिपादकं शास्त्रं धर्मशास्त्रम् ।
मन्वादिप्रयुक्ते स्मृतिशास्त्रे, आच० । जीवदयाऽऽदिविचारप्रतिपा-
दके शास्त्रे च । दर्श० ३ तरव । "धम्मसत्थस्स देसस्रो" दर्श० ४
तरव । "विसेसस्रो धम्मसत्थकुलसमई" धर्माभिधायिप्रस्थानि-
पुणकुञ्जिः । पञ्चा० १३ विव० ।

धम्मसमुयापार-धर्मसमुदाचार-पुं० । धर्मरूपस्वार्थिनाऽऽत्मकः
समुदाचारः सदाचारः, सप्रमोदो वाऽऽचारे यस्य स धर्मसमु-
दाचारः । चारित्रधर्माऽऽत्मकसदाचारेणेत, भ्रष्टया चारित्रध-
र्माऽऽत्मकाऽऽचारेणेत च । औ० ।

धम्मसराण-धर्मशरण-न० । धर्माऽऽत्मके शरणे, द० ५ प० ।

पनिवन्नमाहुसरणो, सरणं काउं पुणो वि जिणधम्मं ।

पहरिमरोमंचपत्रं-चकंत्तुं अचियतणु जणइ ॥ ४१ ॥

पवरमुकएहि पत्तं, पनेहि वि नवरि केहि वि न पत्तं ।

तं केवलिपत्तं, धम्मं सरणं पवन्नोऽहं ॥ ४२ ॥

पत्तेण अपत्तेण य, पत्ताणि य जेण नरसुरमुहाइ ।

मुक्खसुहं पुण पत्ते-ण नवरि धम्मो स मे सरणं ॥ ४३ ॥

निहान्निपकलुसकम्पो, कहलुसुहजम्पो(?) खलीयकअहम्पो ।

पमुहपरिणापरम्पो, सरणं मे होउ जिणधम्मो ॥ ४४ ॥

कालत्तए वि नमयं, जम्माणजरपरसवाहिसयसमयं ।

अमयं व बहुमयं जिण-मयं च सरणं पवन्नोऽहं ॥ ४५ ॥

पसमियकामपमोहं, दिहादिहेसु न कलियविरोहं ।

सिवसुहफसयपमोहं, धम्मं सरणं पवन्नोऽहं ॥ ४६ ॥

नरयगङ्गपणरोहं, गुणसंदोहं पवाइनिक्खोहं ।

निहणियअवमहजोहं, धम्मं सरणं पवन्नोऽहं ॥ ४७ ॥

जामुग्गमुवअमुंदर-रयणासंकारगारवमहपं ।

निहिमिव दोगसहरं, धम्मं जिणदेसियं वंदे ॥ ४८ ॥ द० प० ।

धम्ममवण-धर्मश्रवण-न० । दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति
धर्मः श्रुतचारित्ररूपः, तस्य श्रवणमाकर्णनमर्थतो धर्मश्रवणम् ।
अर्थतो धर्माऽऽकर्णने, षो० १६ विव० । ध० । धर्मशास्त्राऽऽकर्णने
च । पञ्चा० १० विव० । तस्माच्च धर्मश्रवणाद् मनःखेदापनोदाऽऽ-
दिगुणः स्यात् । यदाह-"क्लान्तमपोद्याति खेदं, तप्तं निर्वाति कु-
ल्येन मृदम । स्थिरतामेति व्याकुल-मुपयुक्तसुभाषित चेत् ॥ १ ॥"
प्रत्यहं धर्मश्रवणं चोत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तिसाधनत्वात्प्रधान-
मिति ॥ २२ ॥ ध० १ अधि० ।

धर्मश्रवणे यत्तः, सततं कार्यो बहुभुतसमीपे ।

हितकाङ्क्षिजिनिर्त्तसिद्धै-वचनं ननु हारिभञ्जमिदम् ॥ १७ ॥

दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः श्रुतचारित्ररूपः, तस्य
श्रवणमाकर्णनमर्थतः, तस्मिन् धर्मश्रवणे यत्तः प्रयत्न आदरः
सततमनवरत कार्यः कर्त्तव्यो बहुभुतसमीपे बहुभुतसंनिधा-
ने हितकाङ्क्षिभिर्हिताभिलाषिजिनिर्त्तसिद्धैः पुरुषसिद्धैः, पुरुषो-
त्तमैरिति यावत् । वचनं प्रार्थनारूपं, निर्वृति वितर्कः । एवं
वितर्कयत यूयं, हरिजन्मरूपे हारिजन्ममिदमेवविधं यदुत बहुभु-
तसमीपे धर्मश्रवणे यत्तो विधेयः । अथवा-वचनमागमरूपं, ननु
निश्चितं हारि मनोहारि, भद्रमिदं कल्याणमिदं यतो वर्त्तते,
अतो वचनगतधर्मश्रवणे बहुभुतसमीपे एव यत्तः श्रेयान्,
अबहुभुतेभ्यो धर्मश्रवणेऽपि विपरीतार्थोपपत्तेः प्रत्यवायसं-
भवात् । अथवा-हरिजन्मरूपेः स्तुतिं कुर्वाणोऽपर एव क-
श्चिद्विदमाह-"वचनं ननु हारिभञ्जमिदम् ।" हरिजन्मरूपेः
धर्मगतं वचनं प्रकरणाऽऽश्रयं, तस्माच्चधर्मश्रवणे बहुभुतसमीपे
एव यत्तो विधेयोऽबहुभुतेभ्यो हारिभद्राऽऽचार्यवचनार्थानुपल-
म्भादेव वचनमाहात्म्यद्वारेण संस्तौति ॥ १७ ॥ षो० १६ विव० ।

धम्मसागर-धर्मसागर-पुं० । कल्पसूत्रोपरि किरणावलिकारके
आचार्ये, अनेन च कुमतिकुहास्ताऽऽद्योऽनेके ग्रन्था रचिताः । ते
तीव्रभाषानिबद्धा इत्याचार्याणामरुचिपात्रता गताः । जै० १० ।

धम्मसार-धर्मसार-पुं० । धर्मोत्कर्षे, "जयणा च धम्मसारो,
जं भणिथा बीयरामोहि ।" पञ्चा० ७ विव० । धर्मभाम-
स्ये, "धम्मस्स सारमुबलम्भ करे पमायं ।" आच० ५ अ० ।
धर्मस्य सारः परमार्थो धर्मसारः । धर्मस्य परमार्थे, सूत्र०
१ धु० ८ अ० । धर्मस्य सारः चारित्रं धर्मसारः । चारित्रे, सूत्र०
१ धु० ८ अ० ।

धम्मसारहि-धर्मसारवि-पुं० । धर्मरथस्य प्रवर्त्तकत्वेन सा-
रथिरिव धर्मसारविः । यथा-रथस्य सारथी रथं रथिकम-
श्वैश्च रक्षति, एवं जगवान् चारित्रधर्माङ्गानां संयमाऽऽत्मप्रव-
क्षणाऽऽस्त्वानां रक्षणोपदेशाद् धर्मसारविः । भ० १ श० १
अ० । जी० । स० । रा० । धर्मस्य स्वपरापेक्षया सम्यक् प्रव-
त्तेनपास्तनदमनयोगतः सारथित्वम् । तद्यथा-सम्यक् प्रवत्तेन-
योगेन परिपाकापेक्षया प्रवर्त्तकज्ञानसिद्धेरपुनर्वन्धकत्वात्
प्रकृत्याऽऽभिमुख्योपपत्तेः । तथा-गाम्भीर्ययोगात्साधुसहका-

रिप्रप्तेरनुषन्धप्रधानत्वाद्दीर्घाचारमीरुषोपपत्तेः । एतेन पाल-
नायोगः प्रयुक्तः, सम्यक्प्रवर्तनस्य निर्वहणफलत्वात्, नाप्य-
था सम्यक्त्वमिति समर्पावहः । एवं दमनयोगेन दान्तो
होत्रं धर्मः कर्मवशितया कृतो व्यतिचारी अनिवर्त्यकभावेन
नियुक्तः स्वकार्ये स्वाङ्गोपचयकारितया नीतः स्वाङ्गीजावं
तत्प्रकर्षस्याऽऽत्मरूपत्वेन । भाष्यधर्मास्तौ हि भवत्येवैतद्वेष,
तदाद्यस्थानस्याप्येवं प्रवृत्तेरवश्यबीजत्वात् । सुसंवृत्तकाञ्चन-
रत्नकरणकप्रसिद्धया हि प्रथमधर्मस्थानप्रसिद्धिरित्यैरप्य-
द्युपगमात्, तदेवं धर्मस्य सारथ्यो धर्मसाध्ययः ॥ २३ ॥
ल० । ध० । धर्ममार्गप्रवर्तयितरि तीर्थकरे, " धिर्मं धम्मसा-
रही । " (१५) वच० १६ अ० । कटप० । यथा सारगुरुमार्गे
गुरुगते रथं मार्गमानयति, एवं भगवतोऽपि मार्गमुष्टं जनं
मार्गे आनयति । अत्र च मेघकुमारकथा ' मेघकुमार ' शब्दे)

धम्मसासन-धर्मशासन-न० । धर्मज्ञाने, वश० १ अ० । धर्मशास्त्रे
च । वश० ।

" साहित्यस्य विशारदो यदि परं जानाति सल्लक्षणं,
तर्के कर्कशमानसोऽतिविभुता यद्यस्ति सा ज्योतिषि ।
किञ्चानेककलाऽऽलयोऽपि विक्रमः प्राणी पर गीयते,
यो जानाति न स्वर्गमोक्षसुखं धर्मानुगं शासनम् ॥ " वश० ६ अ० ।

धम्मसाहण-धर्मसाधन-न० । धर्मस्य कर्मानुपादाननिर्जरणस-
कणस्य साधनं हेतुर्द्विष्टाऽऽविधर्मसाधनम् । धर्महेतुना हि सा
दिकं, हा० १२ अष्ट० ।

धम्मसिद्धि-धर्मभिद्धि-स्त्री० । धर्मनिष्पत्तौ, " लिङ्गानि धर्म-
सिद्धेः । " षो० ४ विष० ।

धम्मसिरी-धर्मश्री-पुं० । अस्याभ्यनुविशतिकायाः प्रागनन्तका-
सेनातीतायां चतुर्विंशतिकायां भवे चरमतीर्थकरे, न० । अस्याः
श्रुतभाऽऽविचतुर्विंशतिकायाः प्रागनन्तकालेन याऽतीता चतु-
र्विंशतिका तस्यां मत्सदृशः सत्सदस्तनुधर्मधीनामा चरमती-
र्थकरो बभूव । ग० १ अधि० । (तत्कथा ' सावज्ञायरिय ' शब्दे)

धम्मसील-धर्मशील-त्रि० । धर्मः शीलं सततमुत्प्रेयं ब्रह्म ल
धर्मशीलः । धर्मिके, वाच० । धर्मस्वभावे च । सूत्र० २ अ० २ अ० ।

धम्मसीलममुवाचार-धर्मशीलसमुदाचार-त्रि० । धर्मशीलो ज-
मस्वभावो धर्मोऽजमकः समुदाचारो यत्किञ्चनानुष्ठानं यस्य
सः । धर्मस्वभावाऽऽत्मकानुष्ठाने, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

धम्मसीह-धर्मसिद्ध-पुं० । अभिनन्दनजनस्य पूर्वभवनामधेये,
ल० । पाटलिपुत्रस्थे स्वनामक्यते क्षत्रियमुनौ, संथा० ।

पाटलिपुत्रमि पुत्रे, चंद्रपुत्रस्मिं व आसी य ।

नामेण धम्मसीहो, चंदमिरी सो पडिहणं ॥ ६५ ॥

पाटलिपुत्रे नमरे (चन्द्रपुत्रस्मिं व सति) चन्द्रगुप्तपुत्रस्य समः
सवन्धुः सुहृत्, समः सुहृदभिधानेषु दर्शनात् । अथवा-चन्द्र-
गुप्तसमः मान्यत्वादासीदभूदनाम्ना धर्मसिद्ध इति । कथं ज्ञातः ?
(चंद्रसिरी सो पडिहणं) चन्द्रगुप्तीयः चन्द्रगुप्तलक्ष्मीकः, (प-
डिहणं ति) प्रस्तायात् तामेव लक्ष्मीं परित्यज्य, चारिय गृ-
हीत्वेत्यर्थः ।

ततः किं कृतवानित्याह-

कुल्लयरम्मि पुरवरे, अह सो अब्जुद्धिओ ठिओ धम्मे ।
कासी य गच्छपिटं, पञ्चक्खणं विगयसोगो ॥ ७० ॥

अथ कोल्लयरपुरे स धर्मसिद्धानिधानः क्षत्रियमुनिः, अभ्युत्थि-
तोऽद्युद्यतः मरणाथ, स्थितश्च धर्मे पर्यन्ताऽऽराधनाकृत्यरूपे,
(कासी य सति) अकार्षीत्, (गच्छपिटं ति) गृहपृष्ठानिधानमना-
द्यपतितगोकलेवराऽऽदिमध्ये निपतनरूपं (पञ्चक्खणं विगयसो-
गो सति) प्रत्याख्यामनमनशानाङ्गीकाररूपं, विगतशोको विगतद्वै-
न्य इति गाथाार्थः ॥ ७० ॥

अह सो वि चत्तदेहो, तिरियसहस्सेहिं खायमाणो य ।

सो वि तद्द खज्जमाणो, पडिवओ उत्तमं अहं ॥ ७१ ॥

अथ स त्यक्त्वाहो व्युत्सृष्टशरीरस्तथैकसहस्रैः श्वश्रुकशृगा-
लगृहाऽऽदिभिः खाद्यमानश्च, सोऽपि तथा खाद्यमानः प्रतिपन्न
उत्तमार्थं सम्यगाराधनामित्यर्थः ॥ ७१ ॥ संथा० । धर्मजनस्य
प्रथमभिज्ञातायके च । ल० ।

धम्ममुअक्खायजावणा-धर्मस्वाख्यातजावना-स्त्री० । जाव-
नामेवे, सा यथा-

" स्याऽऽख्यातः कस्तु धर्मोऽयं, भगवन्निर्जिनोत्तमै ।

यं समालम्बमानो हि, न मज्जेन्नवसागरे ॥ १ ॥ "

स्वाख्यातनामेवाऽऽह-

" संयमः सुनृतं शौचं, ब्रह्माकिञ्चनता तपः ।

क्रान्तिर्माद्विकसृजता, क्रान्तिश्च दशधा ननु ॥ २ ॥ "

अत्रायं भाषः-संयमाऽऽदिदशविधधर्मप्रतिपादनप्रकारेण भग-
वतामर्हतां स्वाख्यातधर्मस्यानुप्रक्षुम्भेति । धर्माणां गुणभावना
तदाख्यातृणां जगवतामनुप्रेक्षानिमित्तं स्तुतिरिति । तथा च ध-
र्मकथकोऽर्हति भावनेत्येव प्रत्यासन्नम् । तथा-

" पूर्वापरविरुद्धानि, द्विष्टाऽऽदेः कारकाणि च ।

वर्त्तन्ति चित्ररूपाणि, व्याकुर्वन्निर्जिज्ञेयानि ॥ ३ ॥

कुर्वाणैः प्रणीतस्य, सर्वान्तिप्रतिपत्तिनः ।

धर्मस्य सकलस्यापि, कथं स्वाख्यातता भवेत् ॥ ४ ॥

यच्च तत्तमये कापि, दयासायाऽऽदिपेक्षणम् ।

इत्यने तद्वचोभाषं, बुधैर्ज्ञेयं न तत्त्वतः ॥ ५ ॥

यत्प्रेक्षाममद्वान्धसिन्धुरद्यद्द साक्षाद्व्यमासाद्यते,

बन्धिशेषजनप्रमोदजनकं संपद्यते वैभवम् ।

यत्पूर्वोन्मुखममुतिर्गुणगणः संप्राप्यते यत्परं,

सौजगम्यं च विजृम्भते तद्विज्ञं धर्मस्य लीलायितम् ॥ ६ ॥

यश्च ग्राहयति किंति जलनिधिः कल्लोत्तमासाऽऽकुक्षो,

यत्पृथ्वीमस्त्रिणां धिनोति सलिसाऽऽसारेण धाराधरः ।

यत्तन्कोष्णरुचीं जगत्पुद्गलतः सर्वान्धकारविन्दे,

तन्निःशेषमपि ध्रुवं विजयते धर्मस्य विश्वूर्जितम् ॥ ७ ॥

अर्हता कथितो धर्मः, सत्योऽयमिति ज्ञाययन् ।

सर्वमप्यकरे धर्मे, धीमान् इह तरो जवेत् ॥ ८ ॥ " ध० ३ अधि० ।

धम्मसुइ-धर्मश्रुति-स्त्री० । अर्हप्रणीतधर्मोऽऽकर्षणे, उत्त० ३ अ० ।

" किञ्चरोगेयधवणा-वधिको धर्मश्रुतौ रागः । " षो० ११ विष० ।

आ० क० ।

धम्मसेण-धर्ममेन-पुं० । जगवन् श्रुतमधेयस्य शतपुत्रेषु स्व-
नामक्यानेऽन्यतमे पुत्रे, कटप० १ अधि० ७ कण० । नन्दस्य
सत्तमवलदेवस्य पूर्वभवनामधेये, ल० । ति० ।

धम्मसेणगणिमहत्तर-धर्मसेनगणिमहत्तर-पुं० । वसुदेवदि-
एकीप्रस्थस्य द्वितीयतृतीयखण्डयोः कर्त्तरि, जै० १० ।

धम्महित-धर्महित-त्रि० । धर्मोय हितमुपकारकं धर्महितम् ।
धर्मोपकारके, उत्त० पाई० २ अ० ।

धम्माङ्गर-धर्माऽऽदिकर-पुं० । धर्मो द्विभेदः-भुतधर्मश्चारित्र्यच-
र्मश्च । भुतधर्मेणोदाधिकारः, तस्य करणशीलो धर्माधिकारः ।
आव० ५ अ० । भुतधर्मस्य सूत्रतः प्रथमकरणशाले ती-
र्थकरे, ध० २ अधि० । प्रसङ्गे, न० । आव० ५ अ० ।
आ० चू० । ल० ।

धम्माणुओग-धर्मानुयोग-पुं० । धारयति दुर्गतौ प्रपन्नं स-
त्त्वमिति धर्मः, तस्मिन् धर्मे धर्मविषयेऽनुयोगो धर्मानुयोगः । उ-
त्तराध्ययनाऽऽदिप्रकीर्णकद्वयेऽनुयोगज्ज्ञेदे, औष० । धर्मकथानु-
योग उत्तराध्ययनाऽऽदिक इति । आचा० १ सु० १ अ० १ उ० ।

धम्माणुहाण-धर्मानुष्ठान-कुराणानुष्ठाने, ध० १ अधि० ।

" अग्ने भणति तिविहं, सययसि सयजावज्जोमओ णवरं ।
धम्ममि अणुहाणं, जहुत्तर पहाणकवं तु ॥१॥
एअं च ण जुसिअम, णिउल्लयणयज्जोमओ जओ विमए ।
भावेण य परिहीणं, धम्माणुहाणमो किह णु ? ॥२॥
ववहारओ उ जुज्जइ, तहा तहा अपुणवण्णारुसुं ॥" इति ।

एतदर्थो वया--अग्रे आचार्या भणति, त्रिविधं त्रिप्रकारं,
सततविषयमात्रयोगतः, योगशब्दस्य प्रत्येकमभिसंख्यात्
सतताऽऽदिपदानां सतताभ्यासाऽऽदौ लाक्षणिकत्वात् स-
तताभ्यासविषयाभ्यासमात्राभ्यासयोगादित्यर्थः । नवरं के-
वलं, धर्मेऽनुष्ठानं यतोत्तरं प्रधानरूपं, तुरेयकारार्थः । य-
द्यनुत्तरं तदेव ततः प्रधानमित्यर्थः । तत्र सतताभ्यासो
नित्यमेव मातापितृविनयाऽऽदिवृत्तिः । विषयाभ्यासो मोक्षमा-
र्गनायकेऽर्हत्तृकषे पौनःपुन्येन पूजनाऽऽदिप्रवृत्तिः । आवाभ्यासो
भावानां सम्यग्दर्शनाऽऽदौ भाषाद्वेगेन भूयो ज्ञयः परि शो-
जनम् ॥ १ ॥ एतच्च द्विविधमनुष्ठानं न युक्तिक्रमं नोपपत्तिसहं,
निश्चयनययोगेन निश्चयनयमिप्रायेण यतो मातापित्रादिविनय-
स्वजावे सतताभ्यासे सम्यग्दर्शनाऽऽद्यनाऽऽराधनाकूपे धर्मानु-
ष्ठानं दूरापास्तमेव, विषय इत्यन्तरमपिगम्या, विषयेऽपि अ-
र्हदादिपूजाकृत्तं विषयाभ्यासेऽपि, भावेन भववैराग्याऽऽदिना
परिहीण धर्मानुष्ठानकथं नु ? न कवञ्चिदित्यर्थः । ओकारः प्रा-
कृतस्याह । परमाद्यौपयोगरूपस्याधर्मानुष्ठानस्य, निश्चयनयमते
जावाभ्यास एव धर्मानुष्ठानं, मायवृत्त्यमिति निर्णयः ॥ २ ॥
अयवहारतस्तु अववहारनयादेशस्तु, युज्यते ज्ञयमपि, तथा
तथा तेन तेन प्रकारेणापुनर्वन्धकाऽऽदिषु अपुनर्वन्धकप्रज्ञ-
तिषु, तत्रापुनर्वन्धकः पापं न तीव्रजावात्करोतीत्याहुकलत्त-
यः । आदिशब्दादपुनर्वन्धकस्यैव विशिष्टोत्तरावस्थाविशे-
षजाओ मार्गाभिमुखमार्गपतितौ अविरतसम्यग्दृष्ट्याव्यव-
मुह्यन्त इति । ध० १ अधि० ।

धम्माणुस-धर्मानुज्ञ-त्रि० । धर्मे भुतचारित्र्यलक्षणोऽनुज्ञाऽनु-
मोदनं यस्य स धर्मानुज्ञः । दशा० ६ अ० । धर्मे कर्त्तव्येऽनु-
ज्ञाऽनुमोदनं यस्य स धर्मानुज्ञः । ज्ञा० १ सु० १८ अ० । ध-
र्मानुमोदितरि, सूत्र० २ सु० २ अ० ।

धम्माणुय-धर्मानुग-त्रि० । धर्मे भुतचारित्र्यरूपमनुगच्छती-
ति धर्मानुगः । धर्मानुयायिनि, दशा० ६ अ० । ज्ञा० ।
औ० । सूत्र० ।

धम्माणुराग-धर्मानुराग-पुं० । धर्मबहुमाने, अ० १ श० ७ उ० ।

धम्माणुरागरत्त-धर्मानुरागरत्त-त्रि० । धर्मानुरागो धर्मबहु-
मानः, तेन रक्त इव यः स तथा । धर्मबहुमानानुरागिण,
ज० १ श० ७ उ० ।

धम्माणुरागि-(ण) धर्मानुरागिण-त्रि० । भुतचारित्र्यलक्षण-
धर्मानुरक्ते, पञ्चा० ७ विष० । धर्मानुज्ञाविणि च । दशा०
१ तस्य ।

धम्माधम्महाण-धर्माधर्मस्थान-न० । उपशमप्रधानानुपशम-
प्रधाने क्रियास्थानस्य तृतीयं भेदे, सूत्र० २ सु० २ अ० । (धर्मा-
धर्मयुक्तं तृतीयं स्थानमाश्रित्य 'पुरिसविजयविभंग'शब्दे वक्ष्यते)

धम्मापरण-धर्माऽऽचरण-न० । धर्मानुष्ठाने, आचा० १ सु० ५
अ० २ उ० ।

धम्मागारिय-धर्माऽऽचार्य-पुं० । भुतचारित्र्यधर्माऽऽचारसाधौ,
ध० २ अधि० । धर्मः भुतधर्मस्तरप्रधानः प्रणावकत्वेनाऽऽचार्यो
धर्माचार्यः । मनोपदेष्टरि, स्या० ७ डा० । " धम्मागारियं
धर्मोववेसयं समणं भगवं महाधीरं वंदामो ।" ज० २ श० १
उ० । धर्मेदाताऽऽचार्यो धर्माचार्यः । स्या० ३ डा० १ उ० ।
धर्मेदातर्याचार्ये, ध० २ अधि० । धर्मप्रतिबोधके, स्या० ४ डा०
३ उ० । बोधिलानहेतुभूते गुरौ च । पञ्चा० १ विष० । " धम्मो ज-
णुयइहो, सो धम्मगुरु गिहो वसमणो वा ।" स्या० ४ डा० ३ उ० ।
धम्मागार-धर्माचार-पुं० । स्त्रीणां चतुषःष्टिकलाऽन्तर्गते कला-
भेदे, कल्प० ७ अधि० १ कृण ।

धम्माराम-धर्माराम-पुं० । धर्मे भुतधर्माऽऽदावाकित्यभिव्याख्या
रमते रतिमान् भवतीति धर्मारामः । उत्त० २ अ० । धर्मवि-
षयकरतिमति साधौ, उत्त० १६ अ० । धर्म एव सततमानवहे-
तुनया प्रतिपाद्यतया चाऽऽरामो धर्मारामः । उत्त० २ अ० । धर्म
आराम इव यापसंतापोपनप्तानां जन्तूनां निर्वृतिहेतुनया अ-
निलापितफलप्रदानतश्च धर्माऽऽरामः । धर्माऽऽरामके आरामे, " ध-
म्मारामे चरे जिक्खु, विहमं धम्मसारहो । धम्मारामे एए इते,
वंमवेरसमादिप ॥१॥ " उत्त० १६ अ० ।

धम्मारामरय-धर्माऽऽरामरत-त्रि० । धर्माऽऽरामे रत आसक्ति-
मान् धर्मारामरतः । धर्माऽऽरामाऽऽसक्ते, उत्त० १६ अ० । धर्मे आ
समस्तात् रमन्त इति धर्मारामाः साधयस्तेषु रतो धर्माऽऽराम-
रतः । साधुभिः सह युक्ते च । उत्त० १६ अ० ।

धम्माराहग-धर्माऽऽराधक-पुं० । धर्मानुकूलवर्त्तिनि, स्या० २
डा० ४ उ० । सूत्र० ।

धम्माराहुण-धर्माराधन-न० । धर्माऽऽसेवने, स्या० २ डा० ४
उ० । " जे केइ महापुरिसा, धम्माराहुणसहा इहं लोए ।" चा-
रित्राऽऽराधनसमर्थाः । प० अ० ३ द्वार ।

धम्मावाय-धर्मवाद-पुं० । धर्माणां वस्तुपर्यायाणां धर्मस्य वा
चारित्र्यस्य वादो धर्मवादः । दृष्टिवादे, स्या० १० डा० ।

धम्माहिगारि (ण)-धर्माधिकारिण-पुं० । धर्मग्रहणयोग्ये
धार्मिके, ध० १ अधि० । पञ्चा० । प० अ० ।

धर्मि (गु)—धर्मिन्—त्रि० । धर्मोऽस्ति यस्यऽसौ धर्मी ।
औ० । धर्मं अस्यर्थे द्विः । पुण्यवति, यस्तु गुणस्वरूपधर्मयुक्ते,
वाच० । आवा० ।

धर्मिष्ठ—धर्मिष्ठ—त्रि० । अतिशयेन धर्मी । इष्टन इनेर्लुक् । अत्य-
न्तधर्मवति, वाच० । रा० । धर्मबहुले, सूत्र० २ ध्रु० २ उ० ।
धर्मोऽस्ति यस्य स धर्मी, स एवाभ्युपगम्योऽतिशयवाच्य धर्मि-
ष्ठः । औ० ।

धर्मिष्ठ—त्रि० । धर्मः श्रुतरूप एवेष्टो बहुभ्यः पूजितो वा यस्य
स धर्मिष्ठः । प्रियधर्मे, औ० ।

धर्मिष्ठ—त्रि० । धर्मिणामिष्टो धर्मिष्ठः । धर्मिणां बहुभ्यः, औ० ।

धर्मिष्ठि—धर्मिष्ठि—स्त्री० । ऋद्धिभेदे, “ सा मण्डि धर्मिष्ठि, जा
मण्डि धर्मकञ्जसु । ” ध० २ आधि० ।

धर्मिपरिणाम—धर्मिपरिणाम—पुं० । धर्मिणः पूर्वधर्मनिष्ठत्वाद्-
त्तरधर्मोत्पत्तिर्धर्मिपरिणामः । परिणामभेदे, यथा—सुलक्षणस्य
धर्मिणः पिण्डरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपार्थान्तरस्वीकारः ।
द्रा० २४ द्रा० ।

धर्मिय—धर्मिक—त्रि० । धर्मं चरति सततमनुशीलयति उक्त्वा ।
धर्मशीले, वाच० । “ धर्मियमाहणमिच्छुप सिया । ” धार्मिका
धर्माऽऽचारशीलाः । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । धर्मेण श्रुतच-
रित्ररूपेण चरति धार्मिकः । साधौ, स्था० २ उ० ४ उ० । द्रा० ।
सूत्र० । रा० । औ० । भ० । धर्मे श्रुतचारित्र्याऽऽत्मके प्रवृत्तिः । स्था०
३ उ० ३ उ० । धर्मनिरते, द्रा० ३ द्रा० । “ न हि स्यात्सर्वभू-
तानि, स्याद्वाराणि चराणि च । आत्मवत्सर्वभूतानि, यः पश्यति
स धार्मिकः ॥१॥ ” अमु० । “ एव परिहायमाणो, लोके चर्वोऽयं
कालपक्वस्मि । जे धर्मिया मणुस्सा, सुजीवियं जावियं तेसि
॥१॥ ” ति० । धर्मः प्रयोजनमस्येति धार्मिकः । स्था० ३ उ० १ उ० ।
धर्मार्थे, दशा० १० अ० । धर्मे नियुक्तो धार्मिकः । औ० । धर्माय
नियुक्तं धार्मिकम् । धर्मप्रतिबद्धे, धार्मिको धर्मप्रतिबद्धत्वात्,
नि० १ ध्रु० १ वर्ग १ अ० । धार्मिकस्य संयतस्येद् धार्मिकम् ।
धार्मिकसम्बन्धिनि च । स्था० ३ उ० १ उ० ।

धर्मित—त्रि० । अतिशयेन सज्जके, “ धर्मियसखरुबकवइय-
उपगमियकच्छुवउगेवेयबज्जगलवरमूलनविराइय । ” धर्मिता-
ऽऽद्यः द्वाव्हा एकार्था एव सज्जकताप्रकर्षव्यापनार्थाः । भेदो
यस्यैवामस्ति स च द्वितीयोऽवसेयः । औ० ।

धर्मियकरण—धार्मिककरण—न० । धार्मिकस्य संयतस्येद् धार्मि-
कम्, कृतिः करणमनुष्ठानम् । धार्मिककरणभेदे, स्था० ३ उ० ४ उ० ।

धर्मियजाण—धार्मिकयान—न० । धर्मार्थगमनसाधने याने,
“ धर्मियं जाणपवरं उवचवेह । ” धर्मार्थं यानं गमनं येन तद्धर्म-
यानं, तन्मध्ये प्रवरं श्रेष्ठं शीघ्रगमनत्वाऽऽदिगुणोपेतमिति । दशा०
१० अ० । द्रा० । अन्त० ।

धर्मियजायणा—धार्मिकयाचना—स्त्री० । धर्मकथापूर्वके वाचने,
मावा० । “ धर्मियाए जायणाए जायजा । ” धर्मकथनपूर्वकं
गठ्ठाभिर्गतो याचने । आवा० २ ध्रु० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

धर्मियणादय—धार्मिकनाटक—न० । जिनजम्माप्पुद्वयमरनमि-
क्कमणाऽऽविधर्मसम्बद्धे नाटके, पञ्चा० १ विव० ।

धर्मियववगाय—धार्मिकव्यवसाय—पुं० । व्यवसायभेदे, प्रति० ।

धर्मियाधर्मियकरण—धार्मिकाधार्मिककरण—न० । धार्मिकस्य
संयतस्येद् धार्मिकमेवमितरज्जवरमधार्मिकोऽसंयतस्तस्य कर-
णम् । अथवा धर्मं भवं धर्मो वा प्रयोजनमस्येति धार्मिकम् ।
विपर्यस्ताप्रतिस्करणं धार्मिकाधार्मिककरणम् । करणभेदे,
स्था० ३ उ० ४ उ० ।

धर्मियाधर्मियवक्कम—धार्मिकाधार्मिकोपक्रम—पुं० । धार्मिक-
ध्यासौ देशतः संयमरूपत्वाद् धार्मिकश्च तथैवासंयमरूपत्वाद्
धार्मिकाधार्मिकः । उपक्रम उपपत्त्यपूर्वक आरम्भो धार्मिका-
धार्मिकोपक्रमः । देशविरताऽऽरम्भरूपे उपक्रमभेदे, स्था० ३
उ० ३ उ० ।

धर्मियाराहणा—धार्मिकाऽऽराधना—स्त्री० । आराधनमाराधना
ज्ञानाऽऽदिबस्तुनोऽनुकूलवर्तित्वं, निरतिचारज्ञानाऽऽद्यासेवनेति
यायत् । धर्मेण श्रुतचारित्र्यरूपेण चरन्तीति धार्मिकाः सा-
धवस्तेवामिषं धार्मिकी । सा साक्षात्पाराधना चेति निरतिचार-
ज्ञानाऽऽदिपालना धार्मिकाऽऽराधना । आराधनाभेदे, स्था० २ उ०
४ उ० । “ धर्मियाराहणा दुविहा पणत्ता । नं जहा—सुयथ-
म्भाराहणा चैव, चरित्तधम्माराहणा चैव । ” स्था० २ उ०
४ उ० । विषयभेदेनाऽऽराधनाभेदे, स्था० २ उ० ४ उ० ।

धर्मियवक्कम—धार्मिकोपक्रम—पुं० । धर्मे श्रुतचारित्र्याऽऽत्मके
भवः, स वा प्रयोजनमस्येति धार्मिकः, उपक्रमणमुपक्रम उपा-
यपूर्वक आरम्भो धार्मिकोपक्रमः । श्रुतचारित्र्याऽऽद्यर्थकाऽऽरम्भ-
ऽऽत्मके उपक्रमभेदे, (स्था०) धार्मिकस्य संयतस्य यच्चारित्र्या-
ऽऽद्यर्थे उपपत्त्यपूर्वकाज्ञानावातामुपक्रमः स धार्मिक एवोपक्रमः ।
स्था० ३ उ० ३ उ० ।

धर्मिष्ठ—धर्मिष्ठ—पुं० । संयतेषु केशेषु, वाच० । “ ध-
र्मिष्ठो केशहरथसो मउली ” (५७) को० ५७ गाथा ।
स्वनामवयाले साधौ, माव० ६ अ० । तं० । (तत्कथा
धर्मिष्ठदिहृत्वा । समासतः, ‘ पञ्चकक्षाण ’ शब्देऽपि)
कुत्सागसिञ्जवेशस्थे सुधर्मस्वामिनः पितरि, स्वनामवयाले
विभे च । कटप २ अधि० ८ लण । आ० म० । आ०
ध्रु० । विपरिणाममापद्ये च । त्रि० । ‘ अकविस्तुभिर्निगदसुगं-
करीहधम्मिल्लसिरया । ’ धम्मिल्ला विपरिणाममापन्नाः
संयमविक्रान्तानांवात् मिरोजा इति जे० २ ध्रु० ।

धर्मीमर—धर्मेश्वर—पुं० । भारतवर्षेऽतीतोत्सर्पिण्यां प्रवे जि-
नेम्भरापरपथाये विंशतिनमे जिने, प्रव० ७ द्वा० ।

धम्मज्जप—धर्मोद्यत—त्रि० । धर्मस्पृहावति, जीवा० १२ अधि० ।

धम्मत्तर—धर्मोत्तर—त्रि० । धर्मोद्युक्तरो धर्मोत्तरः । आ० ध्रु०
५ अ० । धर्मः प्रशमाऽऽदिकपक्षतदुत्तरस्तत्प्रधानो धर्मो-
त्तरः । बो० १० विव० । धर्मप्रधाने सम्यग्दर्शनाऽऽदिके, ध-
र्मप्राधान्ये, न० । “ धम्मत्तरं बहुउ । ” धर्मोत्तरं चारित्र्यधर्मो-
त्तरं चारित्र्यधर्मप्राधान्यं यथा स्यात् । ध्रु० २ अधि० । त० ।
आवा० । न्यायविन्दुटीकाकारके बोद्धाऽऽचार्ये, अयं सौमनः
वीरसंघत्त ८८४ वर्षे आसीत् । जे० १० ।

धम्मत्तरवन्ति—धर्मोत्तरज्ञानि—स्त्री० । धर्मः प्रशमाऽऽदिकपक्ष-
तदुत्तरा तत्प्रधाना ज्ञानिर्धर्मोत्तरज्ञानिः । ज्ञानिभेदे, बो०
१० विव० ।

धम्मकेकणिट्ट-धर्मोपदेश-पुं० । धर्मतत्परे, पौ० १२ वि० ।

धम्मोपपम्-धर्मोपदेश-पुं० । धर्मः कुनचारित्रलक्षणः, तस्योप-
देशो देशना । धर्मदेशनायाम्, 'धर्मोपदेशप्रवणम्' । अ० २ अधि० ।
आचाराङ्ग-होक्काराध्वनयपञ्चमो देशकाऽऽदिमसुत्रे ह्योपमेना-
ऽऽचार्येण ज्ञाव्यमित्यत्र वृत्तौ धर्ममाधित्वं चतुर्भङ्ग्यां प्रत्येकबु-
द्धास्तूनपाजावाच्यतुर्धमस्तथा इत्युक्तप्रकारेण च षष्ठेऽपि प्रत्येक-
बुद्धा धर्मोपदेशं न ददस्येत्कथं संजायसीति ? । वतः-आपि-
मण्डलसूत्रे-“ पत्तेयबुद्धसाह, नमिमो जे भासिहं सिचं पत्ता ।
पणयालीस हसिमा-सिसाई अरुणयववराई ” ॥ १ ॥ इति-
गाथायां प्रत्येकबुद्धानामध्ययनमुक्तमिति किमत्र तत्त्वमिति
प्रश्ने ? । उत्तरम्-आचाराङ्गवृत्त्यनुसारेण प्रत्येकबुद्धाः समाप्रव-
न्धेन धर्मोपदेशं न ददतीत्यवसीयते । आधिप्रवन्धे तु तेषाम-
ध्ययनप्रणयनरूपधर्मोपदेश इति न किमप्यनुपपन्नम्, इति ।
३८३ प्र० । सेन० ३ वरुणा० ।

धम्मोपपमय-धर्मोपदेशक-वि० । धर्मोपदेशके, अ० २ अधि० ।

धम्मोपयोग-धर्मोपयोग-पुं० । धर्मस्वेतिकर्तव्यताबोधे, पं०
सु० ४ सूत्र ।

धम्मोपकरण-धर्मोपकरण-न० । संभोपकरणे, आच० ।

धर्मोपकरणस्य च न परिग्रहत्वम्-

परिग्रहाद्यो अप्पाणं अपक्कमेज्जा । (॥०)

परिग्रह्यत इति परिग्रहो धर्मोपकरणानिरिक्तमुपकरणं, तस्मा-
दात्मानमववन्धेकवपस्येत् । अथवा-संभोपकरणमपि मूर्च्छ-
या परिग्रहो भवति; “मूर्च्छा परिग्रहः” (तत्रा० ७ अ० १७ सूत्र)
इति वचनात् । तत आत्मानं परिग्रहादप्यनुपकरणे तुरग-
वन्मुक्तं न कुर्यात् । ननु च यः कश्चिद्धर्मोपकरणोऽपि परि-
ग्रहो, न स चित्तकालुष्यमृते जयति । तथाहि-आत्मोपकारि-
णि रागः, उपघातकारिणि च द्वेषः, ततः परिग्रहे सति रागद्वे-
षौ नेदिष्ठौ, ताभ्यां कर्मबन्धः, तत्कथं न परिग्रहो धर्मोपकर-
णम् ? । उक्तं च-“ ममाहमिति वैष या-वद्विमानहाहउवरः,
कुतास्तमुक्कमेव ता-वदिहं न प्रशास्तुअयः । वशःसुखपिपा-
सितैरयमसावनथोत्तरैः, परैरपसदैः कुतो-ऽपि कथमप्यपा-
कथ्यते ॥ १ ॥ ” नैव दोषः, न हि धर्मोपकरणे समे-
धमिति साधुनां परिग्रहप्रदयोऽस्ति । तथा ज्ञानम्-“ अ-
यि अप्पाणो वि देहस्मि, णायरति ममाइह । ” यदिह परिग्र-
हो कमेवध्यायोपकल्प्यते, स परिग्रहो, यत्तु पुनः कर्म-
निर्जरेणार्थं प्रभवति, तत्परिग्रह एव न भवतीति ।

आह च-

असुहा णं पामए परिहरिज्जा,

एस मग्गे आरिएहिं पवेइए ॥ ॥१॥

(असुहा णं इत्यादि) णमिति वाक्यालङ्कारे अन्यथेन्यथेन
प्रकारेण, पश्यकः सन्, परिग्रहं परिहरेत् । यथाहि-अविदितप-
रमार्था गृहस्थाः सुखसाधनाय परिग्रहं पश्यन्ति । न तथा सा-
धुः । तथाहि-अयमस्याऽऽशयः-आचार्यसत्कर्मिमुपकरणं, न
ममेति रागद्वेषमूलत्वात्परिग्रहप्रदयोऽस्ति निवेध्यो, न धर्मोप-
करणं, तेन विना संसारोणवपारागमनादिति । उक्तं च-“ सा-
ध्वं यथाकथञ्चित्, स्वल्पं कार्यं महत्त्वं न तथेति । पुत्रनमृते न-
हि शक्यं, पारं गन्तुं समुद्रस्य ॥ १ ॥ ” अत्र चाऽऽर्हताऽऽमा-
ह ॥

सैवोदिकैः सह महान् विवादोऽस्तीत्यतो विवक्षितमर्थं तीर्थक-
राभिप्रायेणापि सिसाधयिपुराह-(एस मग्गे इत्यादि) धर्मोप-
करणं न परिग्रहायैत्यनन्तरोक्तो मार्गः, आराधनाः सर्वहे-
यधर्मस्य इत्यार्थोक्तीर्यकृतः, तैः प्रवेदितः कथितो, न तु यथा
बौद्धिकैः कुण्डिकातादृशकालवशिकाऽऽश्वबालाधिबालाऽऽदिस्व-
रुचिचिरचितो मार्ग इति । न वा यथा मौद्गलिस्वातिपुत्राज्यां
शौख्येति ध्वञ्जीकृत्य प्रकाशितः । इत्यनया दिशा अन्येऽपि प-
रिहार्था इति । इह तु स्वशास्त्रगौरवमुत्पादयितुमार्थैः प्रवेदि-
तः । (११) आच० १ पु० २ प्र० ४ व० ।

धम्मोपगहदाण-धर्मोपग्रहदान-न० । ज्ञानाभयप्रदातृणां-मा-
हाराऽऽद्यैकपक्षहः । इत्येयं ज्ञायते शुक्ल-स्तद्धर्मोपग्रहं स्मृतम् ”
॥ १ ॥ इत्युक्तवक्षणे दानभेदे, न० २ अधि० ।

धम्मोपाप-धर्मोपाप-पुं० । प्रवचने, तदन्तरेण धर्मस्यासम्भ-
वात् । चतुर्दशसु पूर्वेषु, आ० प्र० १ अ० १ खण्ड । सामायिका-
ऽऽदिके च, आ० प्र० १ अ० १ खण्ड । (धर्मोपापव्याख्या ' ति-
त्ययर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २३६१ पृष्ठे गता)

धम्मोपायदेशक-धर्मोपायदेशक-पुं० । दुर्गतौ प्रपतन्तमात्मानं
धारयतीति धर्मः, तस्योपायो द्वादशाङ्गः प्रवचनम् । अथवा-पू-
र्वाणि देशयतीति देशकः, धर्मोपायस्य देशको धर्मोपायदेशकः ।
गणधरे, चतुर्दशपूर्ववित्तु, आ० प्र० १ अ० १ खण्ड । चतुर्विंश-
तिसंख्याकेषु जिनेषु, आ० प्र० । “ धम्मोपायो पवयण-महवा
पुत्ताई देसया तस्स । सवजिज्जाणु गणहरा, खोइसपुवेवी उ
जे जस्स ॥ १ ॥ ” आ० प्र० १ अ० १ खण्ड । (मस्या गाथाया
व्याख्या ' ति-त्ययर ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २३६१ पृष्ठे गता)

अप-ध्वन-‘अय’ शब्दाद्यैः, कल्प- १ अधि० ३ कण । को० ।

अपण-देशी-गृहे, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धयरट्ट-धार्तराष्ट्र-पुं० । हस्, “ धयरट्टा कायंवा । ” को०
४० गाथा ।

धर-धृ-वनने, अवादि०-आ०-मक०-अनिट् । “ ऋवर्णस्यारः ”

॥ ७ । ४ । ५३३ । इति प्राकृतमूलेण धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य
अर्थाऽऽदेशः । ‘ धरह । ’ प्रा० ४ पाद । धरते । अधृत । वाच० ।
स्थितौ अक० । धृती सक०-च्वादि०-अम०-अनिट् । धरति,
ते, अधार्पात् अधृत । वाच० । मूल, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धर-त्रि० । ध्रियते, धरतीति वा धरः, “ तिहाऽऽदिभ्यः ” ॥ १११ ।
४० ॥ इत्युक्तप्रत्ययः । न० । धारके, आ० । ‘ धरह । ’ प्रा० ४ पाद ।
प्रज्ञा० । पर्वते, कूर्मराजे, वसुभेदे, कार्पाससूत्रे च । वाच० ।
पक्षप्रभस्य पक्षस्य जिनस्य पितरि कौशाम्बीशास्तव्ये स्वनाम-
ख्यातं नृपे, आच० १ अ० । स० । स्था० । अस्वाश्वसर्पेणया-
मैरवतवर्षजवे विंशतितमे जिने, स० । पर्वते, को० ४० गाथा ।

धरग-देशी-कार्पास, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धरण-धरण-पुं० । धृ०-युक् । सर्वतभेदे, लोके, गुणे, धान्ये,
दिवाकरे, सेतौ च । वाच० । इक्षिणगणकुमारनिकायेन्द्रे,
स्था० ४ उ० १ उ० । ति० । द्वी० । प्रज्ञा० । भ० । शक्तिताव-
तीविजयस्यबीतशोकाराजप्राप्तीत्यस्य महाबलस्य राजपुत्रस्य
स्वनामक्याने स्वयस्ये मिते, ज्ञा० १ भु० ७ अ० । द्वास्वर्णावा-
स्तवेषु समुद्रविजयाऽऽदिषु दशसु दशाहैस्त्वन्यतमे दशाहैः,
अन्त० १ भु० १ वर्ग १ अ० । स० । आनन्दे, आ० । पोरुशकप्यमा-

यकाऽऽत्मके धरिमप्रमाणभेदे, षोडशरूपमावका एकं धरणमिति । उयो० २ पाहु० । अधर्मणाऽऽदिच्यो लज्जयङ्ग्यप्रवृत्तार्थे लज्जनपूर्वके उपवेशने च । न० । धरणं लज्जयङ्ग्यप्रवृत्तार्थे लज्जनपूर्वकमुपवेशनम् । अ० २ अधि० । नागकुमारेन्द्रे, स्था० ।

धरणस्म णं नागकुमारिदस्स णागकुमाररत्तो धरणप्पजे जप्पायपव्वए दसजोयणसयाई उहुं उच्चत्तेणं, दसगाउसयाई उव्वेहेणं मूले, दसजोयणसयाई विक्खंजेणं धरणस्स ए० जाव नागकुमाररत्तो कालवालस्स महारत्तो कालप्पभे जप्पायपव्वए दसजोयणसयाई उहुं उच्चत्तेणं एवं चेव० जाव संकवालस्स जूयाणंदस्स वि, एवं लोगपालस्स वि, से जहा धरणस्म । स्था० १० उा० ।

धरणग-धरणक-न० । रोधने, धरणकं रोधनमपकारिणामधर्मणाऽऽदीनो च । प्रव० ३८ द्वार । धियने येन तद्धरणम्, धरणमेव धरणकम् । येन घृत्वा तोलयते तस्मिन् तोलनसाधने वस्तुनि, ज्यो० २ पाहु० ।

धरणप्पज-धरणप्पज-पुं० । धरणस्य नागकुमारेन्द्रेण स्वनामक्याते उपातपर्वते, स्था० १० उा० ।

धरणा-धरणा-स्त्री० । मगधदेशस्थायां स्वनामक्यातायां राजधान्याम्, यत्राला देवी । ज्ञा० २ धु० ३ वर्ग १ अ० ।

धरणिद-धरणेन्द-पुं० । नागराजे, " नागोसु वा धरणिदमाहु सेठे । " सूत्र० १ धु० ६ अ० । विश्वपुराणे स्वनामक्याते राजनि, ग० २ अधि० । (तत्कथा ' फामिदिय ' शब्दे वक्ष्यते) श्रीपार्श्वनाथप्रसादात्सर्गजीवो नमस्कारं श्रुत्वा मौलो धरणेन्दो जातः, किं वा सामानिकः, तद्योपसर्गोवसरे समागारस मौलः, किं वाऽन्य इति प्रश्ने, उत्तरम्-सर्वत्राक्षरानुसारेण मौलो धरणेन्दो हातो नास्तीति । १४८ प्र० । सेन० ३ उा० ।

धरणि-धरणि-स्त्री० । धृ-अनि०-वा ङीष् । भूमौ, स० ३१ स-म० । संथा० । सु० प्र० । च० प्र० । " मही मेहली धरा धरणी । " को० । वासुपुत्र (१५) जिनस्य प्रथमाऽऽर्थिकायाम्, प्रव० ६ द्वार । स० । " धरणी य वासुपुत्रे । " ति० । कन्दविशेषे, कदाञ्चि, वनकन्दे च । वाच० ।

धरणिस्त्रील-धरणिस्त्रील-पुं० । धरण्याः पृथिव्याः कीलक इव धरणिस्त्रीलकः । मेरौ, सु० प्र० ५ पाहु० । च० प्र० ।

धरणितल-धरणितल-न० । महीपिठे, संथा० । सूत्र० । ज्ञा० ।

धरणितलमणनुरितसंजणितमणप्पयार-धरणितलमणनत्वरितसंजणितमणप्रचार-त्रि० । धरणितलमणनाय भूतलप्राप्तये र्थास्तः शीघ्रं संजणित जप्पादितो मणनप्रचारो गतिक्रियाप्रवृत्तिर्बलं स तथा । जूतलप्राप्तये शीघ्रोत्पादितगतिक्रियाप्रवृत्ती, ज्ञा० १ धु० १ अ० ।

धरणितलमणनुरितसंजणितमणप्पयार-धरणितलमणनत्वरितसंजणितमणप्रचार-त्रि० । जूतलप्राप्तये शीघ्रोत्पादितमणप्रवृत्ती, ज्ञा० २ धु० १ अ० ।

धरणितलवेणिजुय-धरणितलवेणिजुत-त्रि० । धरणितलस्य वेणिभूतो धमिताशिरसः केशश्च अविशेष इव यः कृष्ण-

त्वदीयेत्यस्मिन् कृष्णत्वपभादुजागत्वाऽऽदिसाधर्म्यात् स धरणि-तलवेणिभूतः । धरण्याः केशावन्धाविशेष इव प्रतीयमाने सर्पाऽऽदौ, उपा० २ अ० । म० ।

धरणिधर-धरणिधर-पुं० । धरणि धरति । धृ-अच् । पर्वते, विष्णौ, कच्छे च । वाच० । विमल (१३) जिनस्य स्वनामक्यातायां प्रथमाऽऽर्थिकायाम्, स्त्री० । स० । प्रव० ।

धरणिमिग-धरणिमिग-पुं० । धरण्याः शुक्रमिव धरणिमिगः । मेरौ, च० प्र० ५ पाहु० । सु० प्र० ।

धरणी-धरणी-स्त्री० । ' धरणि ' शब्दाद्यै, स० ।

धरणीस्त्रील-धरणीस्त्रील-पुं० । ' धरणिस्त्रील ' शब्दाद्यै, सु० प्र० ५ पाहु० ।

धरणीतल-धरणीतल-न० । ' धरणितल ' शब्दाद्यै, संथा० ।

धरणीधर-धरणीधर-पुं० । ' धरणिधर ' शब्दाद्यै, स० ।

धरा-धरा-स्त्री० । धृ-अच् । पृथिव्याम्, गर्भाऽऽशये जराशौ, मेदोवहायां नाड्यां च । वाच० । को० २६ गाथा ।

धरादर-धराधर-पुं० । धरां धारयति धृ-अच् । पर्वते, वरा-हरूपे विष्णौ च । वाच० । वराटविषयस्थे स्वनामक्याते पुरे, न० । यत्र वसन्तसेनो गृहपतिः । दर्श० ३ तल्ल । (तत्कथा " राम " शब्दे वक्ष्यते)

धरिजंत-धियमाण-त्रि० । धारणविषयीक्रियमाणे, " उत्तेजं धरिजमाणेणं । " प्रश्न० ४ आभ० द्वार । औ० ।

धरिजमाण-धियमाण-त्रि० । ' धरिजंत ' शब्दाद्यै, प्रश्न० ४ आभ० द्वार ।

धरिणी-धरिणी-स्त्री० । पृथिव्याम्, को० २६ गाथा ।

धरिम-धरिम-न० । तृणद्वये, ज्ञा० १ धु० १ अ० । विपा० । लज्जानप्रमाणभेदे, उयो० २ पाहु० । स्था० । धरिम मज्झिमा-दीनि । आ० च० १ अ० । ज्ञा० । उक्त० धरिमं यत्तुलाभूतं सव्यवहित्यत इति । ज्ञा० १ धु० ८ अ० ।

धरिमप्पमाण-धरिमप्पमाण-न० । प्रमाणभेदे, उयो० ।

धरिमप्रमाणमाह-

चत्तारि य मधुरत्तण-फलाणि सो मे (से) असरिसवो एको ।
सोलस य सरिसवा पुण, हवंति मासयफलं एगं ॥
गुंजा फलाणि दांभि उ, रुप्पियमासो इवइ एको ।
सोलस य रुप्पिमासो, एको धरणो हवेज्ज संसितो ॥
अट्ठाइजा धरणा, य सुवसो सो य पुण करिसो ।
करिसा चत्तारि पळे, पक्षाणि पुण अक्खतेरस उ पत्थो ॥
जारो य तुला बीसं, एस विही होइ धरिमस्स ॥

चत्वारि मधुरत्तणफलानि मधुरत्तणतट्टलाः स मेव-विषये सकलजगत्प्रसिद्ध एकः श्वेतसर्पयो भवति । षो-डश च श्वेतसर्पया एकं मासफलं धान्यमासफलं, द्वे धा-न्यमासफले एकं भवति गुंजाफलं, द्वे च गुंजाफले एको कृष्णमासः, कर्षमास इत्यर्थः । षोडश च कृष्णमासका एकं धरणम् । मर्कटगुतीयानि धरणानि एकां सुवर्णः, स पञ्च

धैकः सुवर्णः कर्प इत्युच्यते । चत्वारः कर्पाः पलमः अ-
र्द्धत्रयोदश पलानि सार्धानि द्वादशपलानि प्रस्थः, पलशतिका
तुला, विंशतितुला भारः, एष पूर्वाऽऽचार्यप्रदर्शितो धरि-
मप्रमाणविषयो विधिः । तदेवमुक्तो धरिमप्रमाणविधिः ।
ज्यो० २ पादु० ।

धरिस-धृष्-संहनौ अक० । हिंसायां सक०-स्वादि०-पर०-
सेट् । "धृषाऽऽहीनामरिः" ॥ ८॥ ४ । २३५ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण
श्रवणं स्यादिति । प्रा० ४ पाद । 'धरिसह' । धर्षति । प्रागल्भ्ये,
स्वादि०-पर०-अक०-सेट् । धृष्णोति । अधार्षीत् । संबन्धने,
चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् । धर्षयते । अदीधृषत् । अद्धर्षत् ।
क्रोधे, अभिजवे च । चुरा०-उभ० । पत्ते०-स्वादि०-सक०-सेट् ।
धर्षयति, तं धर्षति । अदीधृषत् । अद्धर्षत् । अधार्षीत् । वाच० ।
धर्ष-पुं० । धृष्-घञ् । प्रागल्भ्ये, अमर्षे, शक्तिबन्धने, संहनौ,
हिंसायां च । वाच० ।

धरिमण-धर्षण-न० । धृष्-नावे ल्युट् । परिभवे, रमणे, धर्षण-
भार्ये च । नि० ल्यु० १ उ० । वाच० ।

धव-धव-पुं० । धवति, धुनोति, धुनाति वा धु-धू-वा अच् ।
पत्यौ, क्ता० १ लु० १ अ० । व्य० । पं० घ० । वाच० ।

विधवाहाद्व्याचिख्यासुध्वशब्दस्य भाष्यकारो
व्याख्यानमाह-

विगपधवा स्त्रु विधवा, धवं तु जत्तारमाहु नेरुत्ता ।

धारयति धीयते वा, दधाति वा तेण उ धवो ति ॥

विगतधवा स्त्रु विधवा, विगतो धवोऽस्या इति व्युत्पत्तेः । धवं
तु जत्तारमाहुर्नैरुत्ता निरुक्तिशब्दादिः । कया व्युत्पत्त्येत्वाह-
धारयति तां स्त्रियं, धीयते वा तेन पुंसां सा स्त्री दधाति सर्वा-
त्मना पुष्पाति तां, तेन कारणेन निरुक्तिशब्दाद् धव इत्युच्यते ।
व्य० ७ उ० । स्वनामख्याते बहुव्रीजके वृत्ताविशेषे, आब० ५
अ० । रा० । ल० प्र० । जं० । प्रह्ला० । ति० । धूत्ते नरे च ।
भावे अच् । कम्पने, वाच० ।

धवल-धवल-पुं० । धवं कम्पं ज्ञाति, ला-कः । धववृत्ते, वी-
रणवृत्ते, श्वेतमरिचे, वृषभ्रेष्ठे, चीनकपूरे, श्वेतवर्णे च ।
वाच० । को० १२ गाथा । रा० । आघ० । क्ता० । तं० ।
"धवलकमसपत्तपयराद्रेणकवृषभं" । कल्प० १ अधि० २
कृण । तं० । तद्वति सुन्दरे च । त्रि० । शुक्लवर्णायां गन्धि,
स्त्री० टाप् । गौरा०-ङीप् । वाच० । अयोध्यानगरस्थे स्वनाम-
ख्याते आबके च । पुं० । दर्श० ३ तरव । स्वस्वजात्युत्तमे, दे०
ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धवलकपुर-धवलार्कपुर-न० । वीरधवलनृपस्य पुरजेदे, ती०
५१ कल्प । "धवलकपुरे वसतो-धनपत्योर्धकुलबन्धिकयोः" ।
पञ्चा० १६ विव० ।

धवलगिरि-धवलगिरि-पुं० । कैलासापरनामधेयेऽष्टापदवर्ष-
ते, ती० ४७ कल्प । (तद्वत्कथ्यता 'अच्छावय' शब्दे प्रथम-
जागे २५३ पृष्ठे गता)

धवलपुष्पदन्त-धवलपुष्पदन्त-न० । धवलपुष्पवत् सामर्थ्यात्
कुन्दकलिकावद् दन्ता यस्य स धवलपुष्पदन्तः । कुन्दकलि-
कासदृशदन्ते, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

धवलराय-धवलराज-पु० । वर्तमाननगरस्थे विमलकुमारजनके
स्वनामख्याते नृपे, ध० २० । (तत्कथा ' विमलकुमार '
शब्दे बध्यते)

धवलसङ्ग-देशी० हंस, दे० ना० ५ वर्ग ५६ गाथा ।

धवलसिय-धवलित-त्रि० । धवलवर्णीकृते, स्था० ५ उ० २ उ० ।

धव-देशी०-वेशो, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धसत्ति-धसदिति-अव्य० । धसधत्तेत्यस्यानुकरणे, " कुट्टि-
मतसंसि सध्वगेहि धसत्ति पडिगया ।" धससीत्यनुकरणे, क्ता०
१ लु० ४ अ० ।

धसल-देशी०-विस्तीर्ण, दे० ना० ५ वर्ग ५८ गाथा ।

धाई-धात्री-स्त्री० । धीयते धीयतेऽसौ, धा-ष्टन्, पित्वाद् ङीप् ।

"धाडयाम्" ॥ ८॥ २ । ८१ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण धात्रीशब्दे रक्ष
मुग्धा । 'धसी' । ह्रस्वात्प्रागेव रतोपे 'धाई' । पत्ते 'धारी' ।
प्रा० २ पाद । मातरि, वाच० । धयन्ति पिबन्ति बालकास्ता-
मिति, धीयते धार्यते वा बालकानां दुग्धपानाऽऽद्यर्थमिति वा
धात्री बालपालिका । प्रव० ६७ द्वार । पञ्चा० । स्तनदायिण्यां
जननीरूपयां बालपालिकायाम्, सृज० १ लु० ४ अ० १ उ० ।
सा च कृत्वा क्षीरमज्जनमण्डनकीडनाङ्गमेवापञ्चधा ।
पञ्चा० १३ विव० । आत्मा० । अनु० । ग० । अन्त० । ध० ।
रा० । उक्त० । क्ता० ।

तद्वेदानाह-

खीरे य मज्जणे वि य, पंडणे कीलानपंकधाई य ।

एकेका वि य पुविहा, करणे कारावणे चैव ॥

क्षीरविषया एका धात्री, या स्तन्यं पाययति । द्वितीया म-
ज्जनविषया । तृतीया मण्डनविषया । चतुर्थी क्रोडनधात्री
पञ्चमी अङ्कधात्री । एकैकाऽपि च द्विधा । तद्यथा-स्वयं कर-
णे, कारणे च । तथाहि-या स्वयं स्तन्यं पाययति बालकं सा
स्वयं करणे क्षीरधात्री । या स्तन्यं पाययति सा कारणे । एवं
मज्जनधात्र्योऽपि मातृनीयाः ।

संप्रति धात्रीशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह-

धारेइ धीयप् वा, धयंति वा तमिति तेण धाई उ ।

जहविहवं आसि पुरा, खीराई पंचधा ता उ ॥

धारयति बालकमिति धात्री । यद्वा-धीयते जाटकप्रदा-
नेन पोष्यते इति धात्री । अथवा-धयन्ति पिबन्ति बाल-
कास्तामिति धात्री । धात्रीति निपातेन तादृश्यनिष्पत्तिः ।
तादृशधात्र्यः पुरा पूर्वस्मिन् काले, यथाविज्ञं विभवानुसा-
रेण, क्षीराऽऽदिविषया बालकयोग्या आसन्, संप्रति तथारूप-
विभवाभावे ता न दृश्यन्ते । पि० । आमसक्यां च । स्वार्थे
कन् । वाच० ।

धाईपिरु-धात्रीपिरु-न० । "धाईर्द्विनिमित्ते ।" (५७४ गा०)

धयन्ति पिबन्ति बालकास्तामिति, धीयते धार्यते बालकानां
दुग्धपानाऽऽद्यर्थमिति वा धात्री बालपालिका । सा च पञ्चधा-
क्षीरधात्री मज्जनधात्री, मण्डनधात्री, क्रोडनधात्री, उत्सङ्ग-
धात्री च । इह धात्रीत्वस्य कारणं कारणं वा तद्व्याप्तिशब्देनो-
क्तं द्रष्टव्यम्, तथाविषकणात् । ततो धात्र्याः पिरुडो धात्रीपि-
रुडो धात्रीत्वस्य कारणेन कारणेन च यत्तत्पाद्यते पिरुडः स
धात्रीपिरुः । प्रव० ६७ द्वार । बालस्य क्षीरमज्जनमण्डनकीड-

नाकुधाऽयः पञ्च । तासां कर्म धात्रीत्वं, तेन लब्धः पिपको धा-
त्रीपिपः । जीत० । उत्पादनादोषभेदे, पि० । दर्श० । पञ्चा० ।
आचा० । ग० । रथा० । बालस्य क्रीरमञ्जनमरणकीरुनालह-
काराऽऽरोपणकर्मकारिणः पञ्च धाऽयः, एतासां कर्म निष्कार्ये
कुर्वतो मुनेर्धात्रीपिपः, ५० ३ अधि० । अशनाऽऽद्यर्थे दातु-
रपत्योपकारे वर्त्तत इति धात्रीपिपः । आचा० २ पु० १ सू०
१ अ० ९ उ० ।

तत्र यथा स्तन्यदापनधात्रीत्वं साधुः करोति तथा दर्शयति-
स्त्रीराहारो रोवइ, मञ्ज कयासाय देहि णं पेजे ।

पञ्चा वि मञ्ज दाही, अलं व जुजो व एहामि ॥

पूर्वपरिचिते गृहे साधुभिर्कार्यं प्रविष्टः सम् बद्धं बालकं दृष्ट्वा
तज्जननीमेवमाह-एष बालोऽद्यापि क्रीराऽऽहारः, ततः-क्रीर-
मन्तरेणावसीदन् भारदति, तस्मात्प्रसन्नं कुनाऽऽशाय विदितभि-
क्तालाभमनोरथाय, जटित्येव भिक्षां देहि, पश्चात् (णं) एव बालकं
(पेजे) पश्यय स्तन्यस्य । यद्वा-प्रथमत एनं स्तन्यं पायय, पश्चा-
त्प्रसन्नं जिज्ञां देहि । यदि वा-अलं मे संगति भिक्षया, पायय
स्तन्यं बालकमहं पुनर्भूयोऽपि जिज्ञार्थमेस्थामि ।

तथा-

महं भारोगी दी-हाउ य होइ अवमाणिओ बालो ।

दुञ्जजयं खु सुयमुहं, पिजेहि अहं व से देमि ॥

अविमानितोऽनपमानितो बालो मतिमाह भारोगी दीर्घायुश्च
प्रवति, विमानितः पुनर्विपरीतः । तथा-दुर्लभं बालु लोकं
सुतमुखं पुत्रमुखदर्शनं, तस्मात्सर्वाण्यप्यन्यानि कर्माणि मुक्त्वा
स्वमेनं बालकं स्तन्यं पायय । यदि त्वं नो पाययसि तर्ह्यहं वा
इदाम्यस्मै क्रीरं बालकाय, अन्यस्या वा स्तन्यं पाययामि । अत्र
“अहं व से देमि” इत्यनेन स्वयंकरणधात्रीत्वं साधो दर्शितं,
शेषपदैः कारणेन ।

अत्र दोषमाह-

अहिगणमहं पंता, सकम्पुदयगिशाणं य उड्ढाहो ।

चडुकारीइ अवजो, नियगो वऽन्तं व णं संके ॥

यदि बालकजननी जडा धर्माभिमुखी भवति, तर्हि प्राक्तनैः
साधुवचनैरावर्जिता सती अधिकरणमाधकर्मोऽग्निं करोति ।
अयं प्राप्ता धर्माननिमुखी, तर्हि प्रवेष्टं यतीति शेषः । तथा यदि
लकर्मोद्धारकधर्मापि स बालो ग्लानो प्रवति, तर्हि उड्ढाहः प्र-
बन्धनमस्तिबन्ध, यथा साधुना तदानीमालपितः, क्रीरं वा पायि-
तोऽन्यत्र वा नीत्वा कस्या अपि स्तन्यं पायितस्तेन ग्लानो जातः ।
तथाऽनीव चाडुकारीति लोकेऽवर्णोऽन्धश्या, तथा निजको वा
भर्त्ता, मन्यन्ता मेधुनाऽऽदिकं, णामिति वाक्यालङ्कारे, तथा कृप-
साधुवचनभ्रवणतः हास्ये संभावयति ।

अथवा प्रकारान्तरेण धात्रीकरणे दोषस्तं दर्शयति-

अयमवरो उ विकरपो, भिक्खायारि सहि अचिई पुञ्जा ।

बुक्खसहायविजासा, हियं मे धार्ष्टणं अजो ।

वयगंडयधुद्धतण-सयोहं तं पुच्छिअं अयाणं ने ।

तस्य गओ तस्समक्खं, जणाइ तं पासिअं बालं ॥

अयमवरो विकरपो धात्रीकरणे, तमेवाऽऽह-भिक्खाचर्याप्रविष्टेन
साधुना कानिच्चादिका अधुतिर्धृतिरहिता दृष्टा, ततः पूष्टा सा-
क्तिमद्य त्वं सशोका दृश्यते, तत एवमुक्ता सती सा माह-यो
कुःखसहायो भवति तस्मै दुःखं निवेद्यते, कुःखसहायस्य स

उच्यते, यो कुःखप्रतीकारसमर्थः । ततः साधुराह-अहं दुःख-
सहायः, तस्माद्विषयतां मे दुःखम् । ततः सा माह-अद्य मे मम
धात्रीत्वममुकस्मिन्नीश्वरगृहे हतं स्फोटितं, ततोऽहं विषमः । ततः
साधुराह-मा त्वं विषादं कार्षी, अहमवश्यं त्वां तज्जाचिरेण
धात्री स्थापयिष्यामीति प्रतिज्ञां विधाय तस्याः पार्श्वे अभिन-
वस्थापिताया धात्र्या बन्धः प्रभूतिकमञ्जानाजः पृच्छति; यथा
किं तस्या बन्धः, तादृशं परिणतं न वा । गणरावपि स्तनाऽ-
परपर्यायी किं कूर्पराऽऽकारवन्तौ दीर्घौ, यद्वाऽनशयेन स्थूलौ,
शरीरेऽपि तस्याः किं स्थूलत्वं, किं वा कृशत्वं, तत एव पूष्टा त-
न्नेश्वरगृहे गतः सन् तस्मिन् कृतं बालकं दृष्ट्वा भवति ।

किं तज्जननीत्यत आह-

अहुण्डिगं व अणव-निखयं च एयं कुलं तु मज्जामि ।

पुजेहि जटिस्त्राए, भरई बाजेण सुचामो ॥

अहमिदं मन्वे-इदं युष्मदीयं कुलमधुनोरिधतं संप्रत्येवंश्वरी-
भूतं, यदि पुनः परस्परगणनलक्ष्मीकमिदमभविष्यन्, तर्हि कथं
न परस्परया धात्रीलक्षणकुशलमप्यभविष्यदिति भावः ।
तथा अनवेकितमपरिभाषित महत्तरपुद्गलैः, तत एव वा वा
वा वा धात्री धियते, एतच्च बालेनासंगतधात्रीस्तन्यदान-
विच्छायेन सूचयामो लक्षयामः । तत एवभूतधात्रीयुक्तगरीदं
कुलं धरते क्षेमेण वर्त्तते, तन्मध्ये पुण्यैः प्राक्तनजन्मकृतेः, यदि
वा-वदच्छया एवमेव, तत एवमुक्ते सति ससम्पन्न बालकस्य
जननी जनको वा साधुं प्रत्याह-भगवन् । के धात्र्या दोषाः ।

ततः साधुर्धात्रीदोषान् कथयति-

येरा दुक्खलस्तीरा, चिमिदो पिद्धियमुडो अइयणीए ।

तण्णु उ मंदस्तीरा, कुप्परयणियाए सुइमुडो ॥

या किञ्च धात्री स्थविरा सा अवलस्तीरा अवलस्तस्या भवति ।
ततो बालो न बलं गृह्णाति । या स्थविरस्तनी तस्याः स्तन्यं पिबन्
स्तनेन प्रेरितमुखश्चास्वतमुखोऽवयवौष्ठनासिकशिखापिडशिखापिड-
नासिको भवति । या तु शरीरेण कृशा मन्दस्तीरा अवलस्तीरा,
ततः पांशुर्न तस्याः स्तन्यं बालो न प्राप्नोति, तदज्ञावाच्यं की-
रिति । तथा वा कूर्परस्तनी, तस्याः स्तन्यं पिबन् बालः सूची-
मुखो भवति । स हि मुखं दीर्घनया प्रसार्य तस्याः स्तन्यं पिब-
ति, तन्मन्त्राकाराभ्यासतस्तस्य मुखं सूच्याकारं भवति ।

उक्तं च-

निष्णामा स्थविरा धात्री, सूच्यास्थः कूर्परस्तनीम् ।

चिपिटः स्थूलवक्त्रोऽज्ञा, धर्मेस्तन्त्री कृशा जवत् ॥१॥

आख्ये भवति स्थविरा-यास्तनुकयास्त्वबलकर्म ।

तस्मात्प्रवृत्तस्यायाः, स्तन्यं पुष्टिकरं स्मृतम् ॥२॥

अतिस्तनी तु चिपिटं, खरपीना तु दन्तुरम् ।

मध्यस्तनी महाजिह्वा, धात्री साऽस्य सुखं करी ॥३॥”

इत्यादि । एषा चाऽजिनवस्थापिता धात्री उक्तदोषदृष्ट्वा, तस्मान्न
पुक्ता, किं तु विरतमैवेति भावः ।

तथा-

जा जेण होइ बन्ने-ए उक्कमा गरहए य तं तेण ।

गरहइ समाण निव्वं, पसत्थमिपरं च कुक्खं ॥

या अजिनवस्थापिता धात्री, येन वर्णेन कृष्णाऽऽदिना उत्कृष्टा
भवति, तां तेन वर्णेन गृहीते निन्दति । यथा-“कृष्णा संशयते
वर्णे गोरी नु बलवर्जिता । तस्मात् इयामा भवेद्धात्री, बलव-

जैः प्रशंसिता ॥१॥” इत्यादि । तथा यामजिनवस्थापितां गर्हते, तस्याः समाना समानवर्णा चेत् चिरन्तनो स्थाप्यमाना भवति, तर्हि तां तीव्रामतिशयेन प्रशस्यां प्रशस्तवर्णां मृशयते, इतरां त्वजिनवस्थापितां दुर्वर्णाम् । एवं चोक्ते सति गृहस्थाम् साधविमेषतां धात्रीं धारयति, इतरां तु परित्यजति ।

तथा सति यो दोषस्तमाह-

उन्वट्टिया पओसं, ऊोजग उब्भामओ य से जं तु ।

होजा मज्ज वि विग्घो, विसाइ इयरी वि एमेव ॥

या अभिनवस्थापिता धात्री उद्भतिता धात्रीत्वात् व्यापिता, सा साधोरुपरि प्रद्वेषं कुर्यात् । तथा सति ओजकं दद्यात्, यथा-
इयमुद्ग्राहको जारोऽनया धाया सह तिष्ठतीति । तथा (से) तस्य साधोर्येऽप्रद्वेषवशात्कर्तव्यं कथाऽऽदि, यत्तदोर्नित्याजिन-
संस्थात् तदपि कुर्यात् । याऽपि चिरन्तनी संप्रति स्थापिता कदाचिदेवं चिन्तयति-यथैव तस्या धात्रीत्वात् व्यापनं कृत-
म्, एवमेव कदाचित् कृतेन ममापि विप्रो धात्रीक्यावनरूपो-
ऽन्तरायाः कल्प्यते, तत एव विचिन्त्य मारणाय विषाऽऽदि
गरप्रभृति प्रयुज्जति । उक्ता क्षीरधात्री ।

साम्प्रतं शेषधात्रीराभित्य दोषाननिवेशेनाऽऽह-

एमेव सेसियासु वि, सुयमासु करण कारणं सगिहे ।

इट्ठिसु य धाईसु य, तेहव उन्वट्टियाण गमो ॥

अत्र षष्ठ्यर्थे सप्तमी । ततोऽयमर्थः-एवमेते यथा क्षीरधा-
यास्तथा शेषिकास्तपि शेषाणामपि मज्जनाऽऽदिधात्रीणां सुत-
मानृकत्वानां यत् स्वयं करणं मज्जनाऽऽदेः, यथान्यथा कारण, तत्
स्वगृहे गतः सन् साधुर्यथा करोति तथा वाक्य, तथा च स-
ति “अहिगरणजहपता” इत्यादिगाथोक्ता दोषा वक्तव्याः
यथा तथैव क्षीरगतेनैव प्रकारेण ऋक्षेषु ऋक्षिमसु ईश्व-
रगृहेषु अभिनवस्थापितानां मज्जनाऽऽदिधात्रीणां (धाईसु य ति)
भावप्रधानोऽयं निर्देशः, षष्ठ्यर्थे च सप्तमी । ततोऽयमर्थः-
धात्रीत्वेभ्य उद्भतितानां व्यापितानां यो गमः-“उन्वट्टिया
पओस” इत्यादिरूपः, अ सकलोऽपि तथैव वक्तव्यः ।

अतिसंक्षिप्तमिदमुक्तमतो विशेषत एतद्विभावयिषुः प्रथमतो
मज्जनधात्रीत्वस्य करणं कारणं च, तथा अभिनवधाया दो-
षप्रकटनं च यथा साधुः कुरुते तथा भावयति-

झोझइ महीएँ धूझी-एँ गुंभीओ एहाहि अह व णं मज्जे ।

जलभीरु अबलनयणो, अइउपिलणे अ रत्तच्छो ॥

एष बालो मद्यां लोलति लोरुते, ततो धूल्या गुणिरुतो वर्तते,
तस्मात् स्नापय । एतद् मज्जनधात्रीत्वस्य करणम् । अथवा-
यदि पुनस्त्वं न स्नपयसि, तर्हि अहं मज्जामि स्नापयामि । एतत्
स्वयं मज्जनधात्रीत्वस्य करणम् । कापि ईश्वरगृहे काऽपि मज्ज-
नधात्री धात्रीत्वात् स्फोटिता, साधुश्च तस्या गृहं निष्कार्य प्र-
विष्टः, तां च धात्रीत्वात्परिसंशेन विपस्यां दृष्ट्वा पूर्वप्रकारेण च
पृष्ठा कृत्वा च प्रतिक्लामीश्वरगृहे च गत्वा अभिनवमज्जनधाया
दोषप्रकटनायाऽऽह-(जलभीरु इत्यादि) अनिशयेन उत्प्लावनेन
प्रभूतजलप्लावनेन गुण्यमानो बालो गुरुरपि जानो नद्याहौ जल-
भीरुर्भवति । तथा निरन्तरं जलेनोत्प्लाव्यमानोऽबलनयनोऽप्रबल-
नयनो रक्ताक्षश्च । यदि पुनः सर्वथाऽपि न मज्जयते, तर्हि न
गृहीतं बलमावृत्ते नापि कान्तिभाग्, दृष्ट्वा साऽबलो जायते ।
६८६

एषा च धात्री बालमतिजलोत्प्लावनेन मज्जयति, ततो ज-
लभीरुताऽऽयो दोषा बालस्य प्रविष्यन्ति, तस्मात्तैषा मज्जन-
धात्री युक्ता । तत एवमुक्ते सति तामजिनवस्थापितां मज्ज-
नधात्रीं गृहस्थाम् स्फोटयति, चिरन्तनीमेव कुरुते । तथा
च सति त एव प्राक्ता “उन्वट्टिया पओसं” इत्यादिरूपा
दोषा दातव्याः । एवमुत्तरत्रापि प्रतिगाथा भावनीया ।

अथ च मज्जनधात्री कथंभूतं बालं कृत्वा मज्जनधायाः

समर्पयति, तत आह-

अज्जंगिय संवाहिय, उन्वट्टिय मज्जियं च तो बालं ।

उवणेइ मज्जधाई, मंरुणधाईएँ सुइदेहं ॥

स्नानधात्री प्रथमतः स्नेहनाभ्यङ्गिनं, ततो हस्ताभ्यां संवा-
चितं, तदनन्तरं विष्टकाऽऽदिना उद्भतिनं, ततो मज्जितं, शुचिचू-
नं वा देहं बालस्य कृत्वा मज्जनधायाः समर्पयति । उक्ता
मज्जनधात्री ।

संप्रति मज्जनधात्रीत्वस्य कारणं, करणं च, तथा अभि-
नवस्थापिताया धाया दोषप्रकटनं च यथा साधुः कुरुते
तथा दर्शयति-

उमुयाऽण्हिँ मंके-हि ताव णं अह व णं विज्जुसेमि ।

हत्यव्वगा व पाए, कया गल्लिन्वा व पाए वा ॥

इष्टुका इष्टुकारमाजरणम्, अन्ये नित्यकमित्याहुः । आदिशब्दान्
कुट्टिकाऽऽकाराऽऽयाभरणपरिग्रहः । इह भिक्षार्थं प्रविष्टः सन् आ-
दिकाचित्ताऽऽवर्जनार्थं बालकमनाभरणमवलोकाय तज्जननीमेव-
माह-इष्टुकाराऽऽयभरणविशेषैस्तावदेतं बालकं मज्जय विज्जु-
षय । एतन्मज्जनधात्रीत्वस्य कारणम् । अथवा-यदि पुनः त्वं न
प्रपारयसि, तर्हि अहं विभूषयामि । एतत्स्वयं मज्जनधात्री-
त्वस्य कारणम् । पूर्वधात्री स्थापनीयेत्यभिनवस्थापिताया म-
ज्जनधाया दोषानाह- (हत्यव्वग ति) हस्तयोग्यानि आभ-
रणानि पादे कृतानि । अथवा- (गल्लिन्वा ति) गलसत्कानि
आभरणानि पादे कृतानि, तस्मान्नेयं मज्जनधात्रीं मारुतेऽग्नि-
ज्ञा, ततस्तस्या मज्जनधात्रीत्वाच्चयावनमित्यादि पूर्ववद्भा-
वनीयम् । उक्ता मज्जनधात्री ।

संप्रत्यभिनवस्थापितायाः क्रीडनधाया दोषप्रकटनं, क्रीडन-
धात्रीत्वे च करणं कारणं च यथा विद्धाति साधुस्तथाऽऽह-

ददयरसर वुन्नमुहो, मउयगिरा मउय मम्मणालावो ।

उल्लावणगाईहिँ व, करेइ करेइ वा किइ ॥

एषा अभिनवस्थापिता क्रीडनधात्री दृढतरस्वरा, ततस्तस्याः
स्वरमाकर्णयन् बाह्यो वुन्नमुखः क्रीडमुखो जवति । अथवा-
मृदुगीरेया ततोऽनया रम्यमाणो बालो मृदुगीर्जवति । यदि वा
मृदुगीः स्वयं व्रीकां कारयति । उक्ता क्रीडनगीः । मम्मणालापो-
ऽयत्कवाक्, तस्मात्तैषा शोजना, किं तु चिरन्तनीमेत्यादि प्राग्वि-
त् । तथा निष्कार्य प्रविष्टः अदिकाचित्तावर्जनार्थं बाह्यमुल्लापनाऽऽदि-
भिः स्वयं व्रीकां करोति, अन्यैः कारयति वा । उक्ता क्रीडनधात्री ।

संप्रत्यङ्गधाया अभिनवस्थापितायाः स्फोटनाय सामान्यतो
दोषप्रकटनं यथा साधुः करोति तथा दर्शयति-

धुल्लाएँ वियरुपाओ, भगकनीमुक्खनीएँ पुक्खं च ।

निम्ममककव्वकुरे-हिँ जीरु व होइ पेप्पतो ॥

इह स्थूल्या मांसस्य धाया कटणां भ्रियमाणो बालो विकट-
पादः परस्परबद्धतरासपादो जयति । भद्रकट्या, शुष्ककट्या वा

धियमाणो दुःखं तिष्ठति । निर्मासककंशकराभ्यां वा धिय-
माणो बालो भौर्भवति । एषा चाऽभिनवस्थापिता धात्री अ-
न्यनमदोषदृष्टा, तस्मान्न युक्ता, किं तु प्राक्तनैवेत्यादि प्रागिव ।
अङ्गुष्ठाश्रोत्रस्य कारण, स्वयं कारणं स्वयमेव भावनीयम् । त-
च्चैवम्-कोऽपि साधुजिज्ञासुं प्रविष्टो बालं रुदन्तमवलोक्य तज्ज-
ननीमेवमाह-अङ्गे गृहाणेद् बालकं येन न रोदिति, यदि पुन-
स्त्वं न प्रपारयसि तर्हि अहं गृह्णामि ।

संप्रति क्रीडनधात्रीत्वस्य कारणे दोषं दृष्टान्तेन भावयति -

कोष्ठाङ्गे वरधवो, दत्तो आर्हिर्भुं गओ सीसो ।

अवहरद् धाईपिंडं, अंगुलिजलणे य सा दिव्यं ॥

कोष्ठाङ्गे नगरे बार्हके वर्तमानाः परिक्रीणजङ्घावत्याः
संगमस्थविरा नाम सुरयः, तैश्चाप्यदा दुर्भिक्षे जाते सति
सिद्धाभिधानः स्वशिष्यं आचार्यपदे स्थापयित्वा गच्छं
च सकलं तस्य समर्थं अन्यत्र सुभिक्षे देशे विहारक्रमेण
प्रेषितः, स्वयं कैकाकी तत्रैव तस्थौ, तमा कुत्र नव-
जिर्जागैर्विजय तत्रैव यतनया मासकल्पान्, वर्षांश्च च कृत-
वान् । यतना च चतुर्विधा । तद्यथा-अन्यतः, क्षेत्रतः, कालतो,
भावतश्च । तत्र अन्यतः-पीठफलकाऽऽदिषु, क्षेत्रतो-वसतिपाठ-
केषु, कालतः-एकत्र च पाठके मासं स्थित्वा द्वितीयमासे अन्यत्र
वसतिगवेषणा । भावतः सर्वत्र निर्मेतव्यम् । ततश्च किञ्चिद्गते मा-
सकल्पे ध्यातिकांते सिद्धाचार्यस्तेषां प्रवृत्तिनिमित्तं दत्तनामानं
शिष्यं प्रेषितवान् । स चाऽगतोऽस्मिन्नेव विभागे पूर्वं मुक्ताः सुर-
यस्तस्मिन्नेव स्थिता दृष्टाः । ततः स स्वचेतासि चिन्तयामास । अ-
हो भावतोऽप्यमी मासकल्पं न व्यदधुः, तस्माच्च शिष्यैः
सहैकत्र वस्तव्यमिति परिभाष्य वसनेर्बहिः मण्डपिकायामुत्ती-
र्णस्ततो बन्दिताः सुरयः, पृष्टाः कुशलवार्त्ताम्, कथितं सिद्धा-
चार्यसद्विष्टम् । ततो भिक्षावश्यामाचार्यैः सह भिक्षार्थं प्रविशेश,
अन्तमान्तेषु गृहेषु प्रादितो भिक्षां जानतो धिक्कुर्यामुखः । ततः
सूरिभिस्तस्य भावमुपगम्य कस्मिंश्चिद्दीर्घवरगृहे प्रविष्टम् । तत्र
च ध्यन्तर्थाधिष्ठनः सहैव बालको रोदिति । ततः सुरयस्त द-
ष्ट्वा क्षण्टिकापुरस्सरमालापवामासुर्यथा वत्स ! मा त्वं रो-
दिति । तत एवमालिप्तसुरिप्रभावतः सा पुनना व्यन्तरी प्रा-
प्येष्टु, स्थितो रोदितुं बालको, जातः प्रवृष्टो गृहनायकः, ततो
दायितास्तेन भूर्यस्तो भोदकाः, तच्च प्रादितो दत्तः सूरिजिः,
अजापत प्रवृष्टः, ततो मुत्कलितो वसन्तो, ते सुरयः स्वशरीरनिः-
स्पृहा यथागमविधिना प्राप्नक्तुमर्थमदिष्टा वसताधुप्राजम्भुः प्र-
तिक्रमणवेलार्यां च दत्तो मणितो-वत्स ! धात्रीपिण्डं चिकि-
त्सापिण्डं चाऽऽलोचय । स त्वाद-युग्मानिरेव सहाऽहं विवृतः,
ततः कथं मे धात्रीपिण्डाऽऽदिपरिमोगः । सुरयोऽवाचन्-अधुना-
लकक्रीडनधात्रीपिण्डः क्षण्टिकाकरणतः, पूतनातो मोक्षितत्वात्
चिकित्सापिण्डः स प्रविष्टः स्वचेतसि चिन्तयति-स्वयं जानतो-
ऽपि मासकल्पं न विदधाति, एतादृशं च पिण्डं विने द्विने
गृह्णाति, मां पुनरेकदिनगृहीतमप्यालोचयति । तत एवं विचि-
न्त्य प्रवेष्टतो वसनेर्बहिः स्थितः । ततस्तस्य सूरिविषयप्रवेष्ट-
शमनः कुपितया सूरिगुणाऽऽवर्जितया देवतया तस्य शिष्यार्थं
वसतावश्यकं सत्वात् वर्षं विवृण्वितम् । ततः स भयजितः सूरी-
नाह-नगवन् ! कुत्राहं भजामि ! ततस्तैः स्त्रीरोदजलवदतिनि-
र्मलद्वयैरभाणि-वत्स ! एहि वसन्तो प्रविशेति । वत्स माह-भग-
वन् ! न पश्याम्यन्धकारेण द्वारमिति । ततोऽनुकम्पया स्वोष्मणा

सूरिभिः निजानुसिद्धदृश्य ऊर्ध्वीकृता, सा च दीपशिखेन उवसि-
तुं प्रवृत्ता । ततः स दुरामा दत्तोऽचिन्तयत्-अहो एतस्य प-
रिमहे चक्षुरप्यस्ति । एवं चिन्तयन् देवतया निर्भर्त्सितः-हा दुष्ट
शिष्याधम ! एतादृशानपि सर्वगुणरत्नाऽऽकरान् सूरिनयथा वि-
न्तयसि । ततो मोदकलाभाऽऽदिको वृत्ताप्तः सर्वोऽपि यथाव-
स्थितो देवतयाऽऽमाणि । मासे जाते तस्य भावतः प्रत्यावृत्तिः ।
कामिताः सूरयः, आलोचितं सम्यक् ।

सूत्रं सुगमम्, नवरं 'सा दिव्यं' देवताप्रतिहार्यम्, एतदेव
गाथाद्वयेन प्राप्यकृद् विवृणोति ।

पाठसे संगमथेरा, गच्छ विसज्जंति जंघवलदीणा ।

नवजागलेसवसदी, दत्तस्य य आगमो ताहे ॥

उवसयबाहिरठाणं, अंताओ छससंकिसेसो य ।

पूयण बाले मा रुय, पमिलापण वियदगा सम्म ॥

सुगमं नवरं (पूयणबासे स्ति) पूतना दुष्टव्यन्तरी, तथा गृहीते
धातृबालके रोदिति विकारना आलोचनम् । उक्तं धात्रीद्वा-
रम् । पि० । प्र० ।

जे भिक्खु धाईपिंडं भुंजइ, भुंजंतं वा साइज्जइ । एए ॥

गाढा-

जे भिक्खु धातिपिंडं, गेएहेज्ज सयं तु अइव सातिज्जे ।

सो आणा अणवत्थं, मिच्छतविराहणं पावे ॥ ११५ ॥

सातिज्जणा-अयं करेत्तं अणुमोदति, सेसं कंठं । नि० सू० १३७० ।

अववाहे कारणे गण्हतो अदेसो । गाढा-

असिन्ने आपोपरिण, रायदुट्टे जए व गेलसे ।

अद्धानगेधए वा, जयणागहणं तु गीयत्थे ॥ ११६ ॥

असिन्नाऽऽदिकारणेहि गीयत्थो पणमपरिहाणिजयणाए गेएहं-
तो सुद्धो । नि० सू० १३७० ।

धाउ-धातु-पुं० । धा-तुन् । "धारणाद् धातवस्ते ह्यु-र्वातपित्तक-
फाल्मयः" इत्युक्तेषु वाताऽऽदिषु, "रसासृक्षांसमेदोऽस्थि मज्जा-
युक्ताणि धातवः ।" इत्युक्तेषु रसाऽऽदिषु, बाब० । नृव० । धार-
कत्वपोषकत्वाच्च पृथिव्यादिके, "पुढवी आउ तेऊ य, तहा
वाऊ य एगओ । चत्तारि धाउणो क्वं ।" सूत्र० । सु० १ अ०
१ ७० । गैरिके, लोहाऽऽदिके, प्र० २ आ० २ द्वार । उक्त० । "अ-
वतंवनइयसीसग-कणसुवसे य वइरे य । हरियासे हिं गुलए,
मणोसिद्धा सीसगंजणएवासे ॥ १ ॥ अमपमसकवालुया ।"
उक्त० ३६ अ० । व्याकरणोक्ते गणपठिते क्रियावाचके
भूपभूतो, नामभेदे च । धानवो ज्वाद्यः क्रियाप्रतिपादकाः ।
प्र० २ सं० २ द्वार । । तद्वक्तव्यता 'धाउय' ; हा० २७४३
पृष्ठे छद्मव्या । जीवार्जिगमे विजयदेववक्तव्यतायां हरितालदि-
कुलाऽऽद्यः पदार्थाः सन्ति, तेषां प्रयोजने सति व्ययानुत्प-
त्तिः कुतः ? इति प्रश्ने, उक्तम्-हरितालाऽऽदीनामुत्पत्तिर्विज-
सात इति । १४७ प्र० । सेन० ३ उक्त० ।

धाउकम्प-धातुकर्मन्-न० । पुरुषसाससतिकलाप्तर्गते कलाभे-
दे, कल्प० १ अधि० ७ कण ।

धाउक्खोज-धातुक्खोज-पुं० । धातुवैषम्ये, औ० ।

धाउपाग-धातुपाक-पुं० । द्वांससतिकलाऽऽप्तर्गते कलाभेदे, स०
७२ सम० ।

धातुप्रावेय ॥-धातुप्रावेदन-न० । धातुदर्शनेति० सू० १३३० ।
(धातुप्रावेदने मयूराङ्गनृपदृष्टान्तः ' अणुउरिधय ' शब्दे प्रथम-
भागे ४६७ पृष्ठे गतः)

धातुय-धातुज-न० । वस्त्रजेवे, पं० भा० ।

तत्स्वरूपं पञ्चकल्पभाष्ये यथा-

कुञ्जति वंसकरिल्लो, कम्मि वि देसे तरुणतो धरुए ।

बहुतो पूरयंती, तं धनयं तिरिपए तम्मि ॥

मेकोहे तूणयतो, तेसि तु एहारुहिँ पञ्चए सुत्तं ।

तेण तुयं जे वत्थं, जन्नइ तं धातुयं णाम । पं० जा० ।

धातुयं नाम जहा कम्मि देसे वंसकरिल्लो उदेतो चेव घट्टण
पिहज्जइ, ताहं सो सुकमालओ तथेव मात्तरुलीगओ वत्तइ,
पञ्चा पिचइ, तन्नो किञ्चइ, तं सुत्तं विज्जइ, तं धातुयं । पं०
सू० । भावप्रमाणनिष्पन्ननामभेदः, अनु० ।

से किं तं धातुए ? । नू सत्ताया, (परस्मैजाया) एध
वृद्धौ, स्पर्ध संघर्षे । सेत्तं धातुए ।

भूरयं परस्मैपदी धातुः सत्तावृत्तणस्यार्थस्य वाचकत्वेन धातु-
जं नामेति । एवमन्यत्रापि । अनु० ।

धातुरत्त-धातुरक्त-वि० । गैरिकोपरजिते, " धातुरत्ताओ य
गिएहइ । " भ० २ श० १ उ० । धातुरक्ता गैरिकोपरजिता, शा-
टिका इति गम्यम् । औ० ।

धातुवाइ(ए)-धातुवादिन्-पुं० । वादिनेदे, स्या० ६ उ० ।

धातण-धाटन-न० । प्रेरणे, " धातेति य हाडैति या । " " धादेति "
प्रेरयन्ति । सूत्र० १ सू० ४ अ० २ उ० । " वज्रपुरिसेहिँ धादि-
यंता । " वयपुर्वैर्धाटयमानाः प्रेरमाणः । प्रअ० ३ आअ०
चार । आ० म० । नाशने, औ० ।

धादिअ-पुं० । देशी-आरभे, दे० ना० ५ वर्गे ५१ माथा ।

धादी-देशी-निरस्ते, दे० ना० ५ वर्गे ५२ माथा ।

धाण-धाण-न० । सुभिक्षे, विभवे च । उक्त० ३ अ० ।

धाणुरिअ-न० । देशी-फत्तनेदे, दे० ना० ५ वर्गे ६० माथा ।

धाय-धाय-पुं० । पणपञ्चयन्तराधिशेषनिकायेभ्यः, स्या० २ उ०
३ उ० ।

धात-न० । सुभिक्षे, दश० ७ अ० । " धाय पुण संखरीपुर-
ओ । " धातं सुभिक्षमिति चैकांशः । सू० ५ उ० ।

धायइ-धातकी-स्त्री० । धातुं करोति णिच्, टिप्पोपः, णुब्ल ।
" धातकी कटुकाशना । " गौरा०-डोप् । एकास्थिके वृक्षवि-
शेषे, स० । प्रज्ञा० । अनु० । स्या० ।

धायइस्वइ-धातकीखण्ड-पुं० । धातकीनां वृक्षविशेषाणां ख-
ण्डो वनसमूहो धातकीखण्डः । धातकीवने, तद्युक्तो यो वृक्षः
स धातकीखण्ड एवोच्यते, यथा दण्डयोगादण्डः । स्या० २
उ० ३ उ० । धातकीनां खण्डानि वनानि यस्मिन् स धातकी-
खण्डो वृक्षः । ध० २ अधि० । भाव० । धातकीवृक्षखण्डोपलक्षि-
तो वृक्षो धातकीखण्डः । खण्डसमुच्च परिकल्प्य स्थिते कालो-
दसमुच्चपरिकल्पिते वृक्षभेदे, अनु० । (एतद्वक्तव्यता ' धायइ-
संरुदीव ' शब्देऽनुपदमेव दृश्यते)

धायइरुक्ख-धातकीवृक्ष-पुं० । एकास्थिके वृक्षविशेषे, स्या० ८ उ० ।

धायइवण-धातकीवन-न० । धातकीसमूहे, " धवइवणंति
वा । " आचा० ३ सू० ३ सू० १० अ० । जी० ।

धायइसंरुदीव-धातकीखण्डोप-पुं० । धातकीनां वृक्षविशे-
षाणां खण्डो वनसमूह इत्यर्थो धातकीखण्डस्तद्युक्तो यो वृक्षः
स धातकीखण्ड एवोच्यते । यथा दण्डयोगादण्ड इति धातकी-
खण्डस्यासौ वृक्षभेदेति धातकीखण्डोपः । खण्डसमुच्च परिकल्-
प्य स्थिते कालोदसमुच्चपरिकल्पिते वृक्षभेदे, स्या० २ उ० ३ उ० ।
सम्प्रति धातकीखण्डवृक्षवक्तव्यतामाह-

खवणे णं समुदे धायइसंरुदीव नाम दीवे षडे वलयागारसंठा-
णसंठिए सव्वओ समंता संपरिकित्तवित्ता एं चिह्णति ॥

(खवणसमुच्च इत्यादि) खवणसमुच्चे धातकीखण्डो नाम
वृक्षो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः सर्वासु विस्तृ-
तसमंततः सामर्थ्येन संपरिकल्प्य तिष्ठति ।

धायतिसंरुदीव णं भंते ! किं समचक्रवालसंठिते, विमचक्रवा-
लसंठिए ? । गोयमा ! समचक्रवालसंठिते, नो विमचक्रवा-
लसंठिते ॥

(धायइसंरुदीव णं दीवे किं समचक्रवालसंठिए " इति सुत्रं
खवणसमुच्चवद् भावनीयम् ।

धायतिसंरुदीव णं भंते ! दीवे केवतिए चक्रवालविकल्पे-
णं केवड्यं परिकल्पेणं पण्णत्ते ? । गोयमा ! चत्तारि जोयण-
सयसहस्माइ चक्रवालविकल्पेणं एगयाद्वीसं जोयणमत-
सहस्माइ दमजोयणमहस्माइ एव य पणसडे जोयणमते किं-
चि विसेसुणे परिकल्पेणं पण्णत्ते, से णं एगाए पडमवरवे-
दियाए एगेणं वणसंसेणं सव्वतो समंता संपरिकित्तत्ता
दोएह वि नएणओ दीवसमिया परिकल्पेणं ।

" धायइसंरुदीव " इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-
गौतम ! खत्वारि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविकल्पे-
न एकचत्वारिंशद्वयोजनशतसहस्राणि दशसहस्राणि नव
च एकषष्टानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषानि परिक्षेपे-
ण । उक्तं च- " एयात्तीसं लक्खा, इससयसहसाइ जो-
यणं तु । नव य सया इगसडा, किञ्चुणा परिरओ तस्स ॥१॥ "
(से णमित्यादि) स धातकीखण्डोप एकया पञ्चवरवेदि-
कया, अष्टयोजनोच्छ्रयजगत्परिजातियेति सामर्थ्याद् गम्यते ।
एकेन वनखण्डेन पञ्चवरवेदिकावहिर्युतेन सर्वतः समन्तात्सं-
परिक्षितः द्वोरपि वर्णकः प्राग्वत् ।

धायतिसंरुदीव णं भंते ! दीवस्स कति दारा पण्णत्ता ? ।
गोयमा ! चत्तारि दारा पण्णत्ता । तं जहा-विजए, वेजयंते,
जयंते, अपराजिए ।

(धायइसंरुदीव जमित्यादि) धातकीखण्डस्य महत्त ! वृक्ष-
स्य कति दाराणि प्रवृत्तानि ? । भगवानाह-गौतम ! खत्वारि दारा-
णि प्रवृत्तानि । तद्यथा-विजयं, वैजयन्तं, जयन्तमपराजितं च ।

कहि णं जंते ! धायतिसंरुदीव दीवस्स विजए णामं दोरे
पण्णत्ते ? । गोयमा ! धायइसंरुदीवपुरिच्छिमेपरंतं कालोयममुहपुर-
च्छिमेच्छिमेणं सीयाए महाणदीए उप्पिए एत्थ णं
धायतिसंरुदीव दीवस्स विजए णामं दारे पण्णत्ते । तं चेव पमा-

एषं रायहाणी य अषमि धायइसंरु दीवे सा वत्तवया भाणियव्वा । एवं चत्तारि वि दारा भाणियव्वा ।

(कहि एं भंते ! इत्यादि) क जन्त ! धातकीखण्डस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रकृतम् । भगवानाह-गौतम ! धातकीखण्डस्य द्वीपस्य पूर्वपर्यन्ते कालोदसमुद्रपूर्वार्धस्य पश्चिमदिशि शीतान्या महानद्या उपरि अत्र पतस्मिन्नन्तरे धातकीखण्डस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रकृतम् । तत्र जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्विशेषेण वेदितव्यम्, नवरमत्र राजधानी अन्यस्मिन् धातकीखण्डे द्वीपे वक्तव्या । * “कहि ण जंते !” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । जगवानाह-धातकीखण्डद्वीपवर्षाक्षिपपर्यन्ते कालोदसमुद्रवर्षाक्षिपपर्यन्तस्य धातकीखण्डस्य द्वीपस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रकृतम् । तत्र जम्बूद्वीपवैजयन्तद्वारवद्विशेषेण वक्तव्यम्, नवरमत्रापि राजधानी अन्यस्मिन् धातकीखण्डे द्वीपे । “कहि एं भंते !” इत्यादि प्रश्नसूत्रं गतार्थम् । भगवानाह-गौतम ! धातकीखण्डद्वीपपश्चिमपर्यन्ते कालोदसमुद्रपश्चिमार्धस्य पूर्वतः शीतोदाया महानद्या उपरि अत्र धातकीखण्डस्य द्वीपस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रकृतम् । तत्र जम्बूद्वीपजयन्तद्वारवद्विशेषम् । नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीखण्डद्वीपे । “कहि एं जंते !” इत्यादि प्रश्नसूत्रं प्रतीतम् । भगवानाह-गौतम ! धातकीखण्डद्वीपोत्तरार्धपर्यन्ते कालोदसमुद्र उत्तरार्धस्य वक्षिणतोऽत्र धातकीखण्डस्य द्वीपस्यापराजितं नाम द्वारं प्रकृतम् । तत्र जम्बूद्वीपगतापराजितद्वारवद्विशेषम् । नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीखण्डे द्वीपे ।

धायइसंरुस एं जंते ! दीवस्स दारस्स य दारस्स य एस णं केवतियं अवाहाए अंतरे पणत्ते । गोयमा ! दस जोयणसतसइस्साइं सत्तावीसं च जोयणसदस्साइं सत्त य पणत्तीमे जोयणसते तिप्पि य कोसे दारस्स य दारस्स य अवाहाए अंतरे पणत्ते ।

(धायइसंरुस एं जंते ! इत्यादि) धातकीखण्डस्य भद्रन्त ! द्वीपस्य द्वारस्य च द्वारस्य च परस्परमेतत् अन्तरं कियत् किं प्रमाणमवाधया अन्तरितत्वाद् व्याघातेन प्रकृतम् ? जगवानाह-गौतम ! दशयोजनशतसहस्राणि सप्तविंशतिसहस्राणि सप्तशतानि पञ्चत्रिंशानि योजनशतानि त्रयः कोशा द्वारस्य च द्वारस्य च परस्परमन्तरमवाधया प्रकृतम् । तथाहि-एकैकस्य द्वारस्य द्वारशाखाकस्य जम्बूद्वीपद्वारस्येव पृथुत्वं साक्षांति चत्वारि योजनानि । ततश्चतुर्णां द्वाराणामेकत्र पृथुत्वं परिमाणमीक्ष्यते जाताभ्यष्टावश योजनानि, तान्यनन्तरकोत्पत्तिरयपरिमाणात् ४११०/६१ शोध्यन्ते । शोधनेषु च तेषु जातं शेषमिदम्-एकचत्वारिंशच्छतावशसहस्राणि नवशतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि ४११०/४३ । एतेषां अनुभिर्भागे हुने तत्त्वं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरम् । इदं च-“पणत्तीसा सत्त सया, सत्तावीसा सदस्स दसत्त-कस्सा । धायइसंरु दारं-तरं तु अत्ररं च कोसतियं ॥ १ ॥”

धायइसंरुस एं भंते ! दीवस्स पदेसा काळोयणं समुहं पुट्टा ? इता पुट्टा । ते णं जंते ! किं धायइसंरु दीवे काळोयणे समुहे ? गोयमा ! धायइसंरु नो खसु ते काळोयणसमुहं । एवं

* “एवं चत्तारि दारा भाणियव्वा ।” इत्यनेन गतार्थत्वात् कृतपाठो सूत्रे नोक्तः, टीकायास्तु अन्यतः ।

कालोयस्स वि धायइसंरु दीवे जीवा उदाइत्ता उदाइत्ता काळोयणे समुहे पक्कायंति । गोयमा ! अत्येगइया पक्कायंति, अत्येगइया नो पक्कायंति । एवं काळोयणे वि अत्येग-तिया पक्कायंति, अत्येगतिया नो पक्कायंति ।

“धायइसंरुस एं भंते ! दीवस्स पपसा ।” इत्यादीनि चत्वारि सूत्राणि प्राग्ब्रह्मजीयानि ।

से केणट्ठेणं जंते ! एवं वुचति-धायइसंरु दीवे, धायइसंरु दीवे !, धायइसंरु णं दीवे तत्थ तत्थ देसे तस्स तस्स देसस्स तद्धिं तद्धिं पदेमे बहवे धायइरुक्खा धायइवणा धायइमंदा णिच्चं कुसुमियां जाव उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चि-टंति । धायइमहाधायइरुक्खे सुदंसणे पियदंसणे पियदेवा महिहिया जाव पत्तिओवमट्ठितीया परिवसंति । से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुचइ, अदुत्तरं च णं गोयमा जाव णिच्चं ।

(से केणट्ठेणं भंते) इत्यादि ! अथ केनाथेन भद्रन्त ! एवमु-च्यते-धातकीखण्डो द्वीपो धातकीखण्डो द्वीप इति । जगवानाह-धातकीखण्डे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो धातकीवृक्षाः, बहूनि धातकीवनानि बहवो धातकीखण्डाः । धनखण्डयोः प्रतिविशेषः प्रागेवोक्तः । “निचं कुसुमियां” इत्यादि प्राग्वत् । (धायइमहाधायइरुक्खे इत्यादि) पूर्वार्धे उत्तरकुरुषु नीलवर्जिरसमीपे धातकीनामा वृक्षोऽर्वात्-ष्ठते । पश्चिमार्धे उत्तरकुरुषु नीलवर्जिरसमीपे धातकीवृक्षः, तौ च प्रमाणाऽऽदिना जम्बूद्वीपद्वयद्वेष्टितव्यौ । तयोरत्र धातकीखण्डे द्वीपं यथाक्रमं सुदर्शनप्रियदर्शनौ द्वौ बंधौ महर्षिकौ यावत्प-द्व्योपमस्थितिकौ परिवसताम् । ततो धातकीखण्डोपवर्षाक्षिपो धातकीखण्डद्वीपः । तथा चाऽऽह-(से तेणट्ठेणमित्यादि) गतार्थम् ।

संप्रति चन्द्राऽऽदिवक्तव्यतामाह-

धाइयमंरु एं जंते ! दीवे कइ चंदा पहासिसु वा, पहासंति वा पहासिसंति वा ? कति सूरिया तवइंसु वा, तवं-ति वा, तवइसंति वा ? कइ महगहा चारं चारिंसु वा, चरिति वा, चरिस्संति वा ? कइ णक्खत्ता जोगं जोएइंसु वा, जोएंति वा, जोइस्संति वा ? कइ ताराणकोडिकोदीओ सोभं सोभिंसु वा, सोभंति वा, सोभिस्संति वा ? गोयमा ! वारस चंदा पहासिंसु वा, पहासंति वा, पहासिस्संति वा एवं ।

“चउवांसं सिसरविणो, णक्खत्तसत्ता य तिप्पि उत्तीसा । एगं च सयसइस्सं, क्खप्पसं धायइसंरु ॥ १ ॥

अट्ठेव सयसइस्सा, तिप्पि महस्साइं सत्त य सयाइं ।

धायइसंरु दीवे, ताराणकोडिकोदीणं ॥ २ ॥”

सोजं सोभिंसु वा, सोभंति वा, सोजिस्संति वा ।

“धायइसंरु एं भंते ! दीवे कइ चंदा” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम् । भगवानाह-गौतम ! धातकीखण्डे द्वादश चन्द्राः प्रमासितव-न्तः, प्रमासन्ते, प्रमासिष्यन्ते । द्वादश सूर्यास्तापितवन्तः, नापय-न्ति, तापयिष्यन्ति । त्रीणि नक्षत्रशतानि पट्त्रिंशानि योगं चन्द्र-प्रसा सूक्षेण च सार्कं युक्तवन्तो, युज्यन्ति, योजयन्ति । तत्र त्रीणि

चद्विंशति नक्षत्राणां शतानि, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टा-
विंशतेनक्षत्राणां जावात्, एक षट्पञ्चाशदधिकं महाप्रहसहस्रं
चारं चरितवन्तः, चरन्ति, चारयन्ति । एकैकस्य शशिनः परिवार-
ऽष्टाशतेमहाप्रहाणां जावात् । अष्टौ शतसहस्राणि शीघ्रं सह-
स्राणि सप्तशतानि तारागणकोटिकोटीनां शोभितवन्तः, शो-
भन्ते, शोभयन्ते । एतदपि एकशशिनारापरिमाणं चादृशमि-
गुणयित्वा भावनीयम् । उक्तं च-

“ बारस चंदा सुरा, नक्षत्रसत्तया य तिमि जुत्तीसा ।

एगं च गहसहस्त्रं, उपवत्तं धायइसंमे ॥ १ ॥

अष्टेव सयसहस्त्रा, तिमि सहस्त्रा य सत्त य सत्ता उ ।

धायइसंडे दावे, तारागणकोटिकोटीओ ॥ २ ॥ ” जी०
३ प्रति० ४ उ० ।

धायइसंडदीवपुरच्छिपद्धेणं धायइसंमे अष्ट जोयणाइं
उरुदमुचत्तेणं पणुत्ते, बहुमज्जेदमभाए अष्ट जोयणाइं
विकखंभेणं साइरेगाइं अष्ट जोयणाइं सक्खगेणं पणुत्ते ।
धायइसंडदीवपञ्चच्छिपद्धेणं धायइसंमे अष्ट जोयणाइं
उरुं उचत्तेणं पणुत्ते, बहुमज्जेदमभाए अष्ट जोयणाइं
विकखंभेणं साइरेगाइं अष्ट जोयणाइं सक्खगेणं पणुत्ते ।
एवं धायइसंमे अष्ट जोयणाइं सक्खगेणं पणुत्ते ।
महाधायइसंमे अष्ट जोयणाइं सक्खगेणं पणुत्ते ।
स्था० ८ उ० ।

सम्प्रति धातकीखण्डप्रकरणानन्तरं “धावइसंमे” इत्यादिना
षेदिकासूत्रान्तेन प्रत्येनाऽऽह-

धायइसंमेणं दीवेपुगच्छिपद्धेणं मंदरस्म पव्वयस्म उत्त-
रदाहिणेणं दो वामा पणत्ता बहुसमतुल्ला० जाव भरहे चेव,
एरवए चेव । एवं जहा जंबुदीवे तहा एत्थ भाणियव्वं० जाव
दोसु वामेसु मणुया उव्विहं पि काहं पणुत्तवमाणो वि-
हरंति । तं जहा-जरहे चेव, एरवए चेव, एववं कूदसामली
चेव, धायइसंमे चेव, देवागरुले चेव, वेणुदेवे पियमुदंसणे चेव ।
धायइसंडदीवपञ्चच्छिपद्धे मंदरस्म पव्वयस्म उत्तरदाहिणेणं
दो वासा पणत्ता बहुसमतुल्ला० जाव भरहे चेव, एरवए चेव,
० जाव उव्विहं पि काहं पणुत्तवमाणो विहरंति । तं जहा-
जरहे चेव, एरवए चेव, एववं कूदसामली चेव, महाधाय-
इसंमे चेव, देवागरुले चेव, वेणुदेवे पियमुदंसणे चेव ॥

अणवपम् । नवरं-चक्रवालस्य विष्कम्भः पृथुत्वं चक्रवालविष्क-
म्भस्तेनेति । समुद्रवेदिकापुत्रं जम्बूवेदिकासूत्रप्रहाकार्यमित्यर्थः ।
क्षेत्रप्रस्तावाक्षरणसमुद्रवत्तव्यतानन्तरं धातकीखण्डप्रकरण-
संज्ञां “ धावइसंमे ” इत्यादिना षेदिकासूत्रान्तेन प्रत्येनाऽऽह ।
कण्ठप्रस्थायम्, नवरं धातकीखण्डप्रकरणमपि-जम्बूद्वीपक्षरणस-
मुद्रमध्यं यत्प्राकृति धातकीखण्डप्रमाणस्य हिमवदादिर्षध-
पान् जम्बूद्वीपानुसारेण बोध्यतः पूर्वापरविभागेन जरतहैमव-
ताऽऽदिर्षधार्णि च उपवस्थाप्य पूर्वापरदिशोर्वलयविष्कम्भमध्ये
मेकं च कल्पयित्वाऽऽवबोध्यम् । अनेनैव क्रमेण पुष्करवरद्वीपा-

खेमपाति । तत्र धातकीनां वृत्तविशेषाणां खण्डो वनसमूह इ-
त्यर्थो धातकीखण्डः, तद्युक्तो यो द्वीपः स धातकीखण्ड एवो-
च्यते । यथा दण्डयोगाद् दण्ड इति । धातकीखण्डस्यासौ द्वीप-
श्चेति धातकीखण्डद्वीपः, तस्य (पुरच्छिपं नि) पौरस्थं, पूर्वमि-
त्यर्थः । यद्वेदिकापुत्रं धातकीखण्डद्वीपपौरस्थार्कं, पूर्वापरा-
र्द्धता च लवणसमुद्रवेदिकातो दक्षिणत उत्तरतश्च धातकी-
खण्डवेदिका यावत् गताऽयामिषुकारपर्वताऽयां धातकीख-
ण्डस्य विभक्तत्वादिति ।

उक्तं च-

“पंचमयजोयणुत्ता, सहस्त्रमेगं च होति विन्ध्यमा ।

कालोयणुक्षयणजले, पुट्टा ते दाहिणुत्तरओ ॥ १ ॥

दो उसुयारवगवरा, धायइसंमे मज्जेवारत्तिया ।

तेण दुहा निहिसंमे, पुव्वं पच्छिमं च ॥ २ ॥ ” इति ।

तत्र जामिनि वाक्याद्वहारे, मन्दरस्य मेरोरित्येवं धातकीखण्ड-
पूर्वार्कपश्चिमार्कप्रकरणे प्रत्येकमेकानसप्ततिसप्तप्रमाणे जम्बूद्वी-
पप्रकरणवर्षेणेत्ये, व्याख्येये च । अत एवाऽऽह-(एवं जहा जं-
बुदीवे तहेत्यादि) नवरं वर्षधराऽऽदिस्वरूपमायामाऽऽदिसमता
चैव जावनीया-

“ पुव्वं उस्स य मज्जे, मेरुस्स पुणो वि दाहिणुत्तरओ ।

वासाइं तिमि तिमि च, विदेहवासं च मज्जिमि ॥ १ ॥

अरविवरमट्ठियाह, चउरो यक्खं ताइं खेत्ताइं ।

अतो सखित्ताह, रुधिराह कमेण पुण पुट्टो ॥ २ ॥

जरहे मुहाविकवभो, ज्जावत्तियाइं चोहसऽहियाइं ।

अउणसीम च सयं, बारमऽहियदुत्तयजानेण ॥ ३ ॥

अट्टारस य सदस्सा, पंचेय सवा हवति सीयासा ।

पणवत्तं संससय, चारहरओ जरहयिक्खंने ॥ ४ ॥

अउणियमरहवासो, (व्यास इत्यर्थः)

हेमवप त चउगुण तयं । (हरिषममित्यर्थः)

दरिवासं चउगुणयं, महाविदेहस्स विक्खंने ॥ ५ ॥

अह विक्खंभो दाहिण-दिसायें तह उत्तरे वि वासतिप ।

अह पुव्वंसेसु तओ, तह अवरं वि वासाइं ॥ ६ ॥

सत्ताणउह सदस्सा, सत्ताणउपाइं अट्ट य सयाइं ॥

तिशेव य लक्काह, कुक्कण भागा च वाणउत्ता(विष्कम्भ इति)

अदवत्तय तेवी-सदस्सा दो य लक्कज्जावओ ।

दोणु गिरीणाऽऽयामो, सखितो तं भणुक्कण ॥ ७ ॥

वासहरागरी यक्का-एववया पुव्वपच्छिमंसेसु ।

जंबुदीवगउगुणा, चित्तरओ उस्सप तुल्ला ॥ ८ ॥

कचणगजमगसुरकुह-जगा च वेणुद्वीहा य ।

विक्खंभुवेहसमु-रसपण अह जंबुदीव व ॥ ९ ॥

लक्काइं तिमि दीहा, विष्णुपव्वहंथमायणा दो वि ।

उपवत्तं च सहस्त्रा, होवि सवा सत्तवीसा य ॥ १० ॥

अउणटा दाहिण सवा, रुधिराहसदस्ससक्का य ।

सोमणसमात्तवता, दीहा वंदा इस सयाइं ॥ ११ ॥

सवाओ वि वईओ, विक्खंभोवेहउगुणमाणाओ ।

सीयःसाओयाणं, ज्जावि दुत्तुणाणि विक्खंने ॥ १२ ॥

वासहरकुसु दहा, तईल कुदाइं तेसु जे दीवा ।

उव्वेहस्सयतुल्ला, विक्खंभायामओ दुगुणा ॥ १३ ॥

जम्बूद्वीपकापेक्येति । कियदुदूरं जम्बूद्वीपप्रकरणं धातकीख-

एवंपूर्वाकीजिलापेन धायइसंडदीव । (जाय दोसु मण्डयेत्यादि)
 पलस्माजि सुत्रापरनो जम्बूद्वीपप्रकरणे चन्द्राऽऽदिज्यानिषां सु-
 त्रायधोनामि, नामि च धानकीखण्डपूर्याधोनामि ॥ ५५ ॥
 करणेषु न सन्तवन्ति, द्विस्थानकत्यादस्याधयनस्य, धातकीख-
 ण्डाऽऽवौ च चन्द्राऽऽदीनां यदुप्यादिति । आह च-“दो चंदा इह
 दीवे, चत्तारि य सायरे लवणतोये । धायइसंडे दीवे, धारस
 चंदा य मूरा य ॥ १॥” इति । चन्द्राणां द्विस्थानेन नक्षत्राऽऽदीनामादि
 द्विस्थानस्यात्, ततो द्विस्थानेनावतार इति । जम्बूद्वीपप्रकरणाद-
 स्य विशेषं दर्शयन्नाह- (नवरमित्यादि) नवरं केवलमयं विशेष
 इत्यर्थः, कुरुक्षेत्रानन्तरं तत्र-“कूडसामन्त्री चैव, जंबू चैव सु-
 दंसणे स्ति ।” उक्तम् । इह तु जम्बूस्थाने “धायइसंडे दीवे स्ति”
 वक्तव्यं, प्रमाणं च तयोर्जम्बूद्वीपशास्त्रमत्यादिषत् । तयोरेव
 देयसूत्रेण “अणादिष चैव जम्बूदीनादिष्वे” इत्यत्र वक्तव्यत्वे
 “सुदर्लभे चैव स्ति” इह वक्तव्यमिति । “धायइसंडे दीवे” इ-
 त्यादि पश्चिमार्द्धप्रकरणं पूर्वाध्वजनुसन्तव्यम् । अत एवाऽऽह-
 (जाय जम्बूहं पि कालमित्यादि) विशेषमाह- (नवरं कूडसाम-
 म्नीत्यादि) धानकीखण्डपूर्याधोनामि कुरुषु धातकीधृक् उक्तः, इह
 तु महाधातकीधृकोऽप्येतन्मयो, देयसूत्रे द्वितीयः सुदर्शनसूचा-
 र्थानः, इह तु म्रियदर्शनाऽप्येतन्मय इति ।

पूर्वाध्वजपश्चिमार्द्धमौलनेन धानकीखण्डपूर्याधोनामि सम्पूर्णमाश्रित्य
 द्विस्थानक “धायइसंडे दीवे” इत्यादिनाऽऽह-

धायइसंडपञ्चच्छिम्पे मंदरसम पञ्चयस्म धायइसंडे णं दी-
 वे दो जरहाडं, दो एरवयाडं, दो हिमवंताडं, दो हेरमवयाडं,
 दो हरिवामाडं, दो रम्मगवासाडं, दो पुव्वविदेहाडं, दो
 अवरविदेहाडं, दो देवकुगाओ, दो देवकुरुमहत्तुमा, दो दे-
 वकुरुमहत्तुमावासा देवा, दो उत्तरकुगाओ, दो उत्तरकुरुमह-
 त्तुमाओ, दो उत्तरकुरुमहत्तुमावासा देवा, दो सुद्धहिमवंता,
 दो महाहिमवंता, दो निसहा, दो नीलवंता, दो रूपी, दो
 सिहरी, दो सहावई, दो सहावईवामी साई देवा, दो वि-
 यमावई, दो वियमावडवासी पनाभी देवा, दो गंधावडवासी
 अरुणा देवा, दो मालवंतपरियारगा, दो मालवंतपरियारग-
 वासी पञ्चमा देवा, दो मालवंता, दो चित्तकूमा, दो
 पडमकूमा, दो नलिनकूमा, दो एगसेला, दो तिकूमा,
 दो वेमणकूमा, दो अंजणा, दो मातंजणा, दो सोमणसा,
 दो विज्जुप्पभा, दो अंकावई, दो पम्हावई, दो आसीविम्भ,
 दो सुहावहा, दो चंदपव्वया, दो मूरपव्वया, दो णागपव्वया,
 दो देवपव्वया, दो गंधमायणा, दो उमुगारपव्वया, दो सुद्ध-
 हिमवंतकूमा, दो वेमणकूमा, दो महाहिमवंतकूमा, दो वेरु-
 लियकूमा, दो निसहकूमा, दो रुयगकूमा, दो नीलवंतकूमा,
 दो उवइमणकूमा, दो रुयिकूमा, दो मणिकंचणकूमा, दो
 सिहरिकूमा, दो तिगिच्छिकूमा, दो पडमइहा, दो पडमइहा-
 मिणीओ देवीओ सिरीओ, दो महापडमइहा, दो महा-
 पडमइहासिणी हिरीओ देवीओ, एवं जाय दो पुंदरीय-
 इहा, दो पुंदरीयइहासिणीओ लच्छीओ देवीओ, दो गं-

मपवायइहाण जाय दो रत्तवईपवायइहा, दो रोहियाओ०
 जाय दो रूपकूला । स्या० ।

(अन्तर्णदीवस्तवता ‘अन्तरणं’ शब्दे प्रथमभागे ऽए पृष्ठे गता)

दो कच्छा, दो सुकच्छा, दो महाकच्छा, दो कच्छ-
 गावई, दो आवत्ता, दो मंगलावत्ता, दो पुक्खला, दो
 पुक्खलावई, दो वच्छा, दो सुवच्छा, दो महावच्छा,
 दो वच्छगावई, दो रम्मा, दो रम्मगा, दो रम्माज्जा,
 दो मंगलावई, दो पम्हा, दो सुपम्हा, दो महाम्हा, दो
 पम्हागावई, दो संखा, दो नलिणा, दो कुमुदा, दो नलि-
 णावई, दो वप्पा, दो सुवप्पा, दो महावप्पा, दो वप्पागावई,
 दो वग्गु, दो सुवग्गु, दो गंधिला, दो गंधिलावई, दो खेमाओ,
 दो खेमपुराओ, दो रिद्धाओ, दो रिद्धपुराओ, दो खग्गीओ,
 दो मंजुमाओ, दो ओसहीओ, दो पुंदरीगिणीओ, दो सु-
 मीमाओ, दो कुंडलाओ, दो अपराडपाओ, दो पभंकराओ,
 दो अंकावईओ, दो पम्हावईओ, दो सुभाओ, दो रयणसं-
 चाओ, दो आमपुराओ, दो मीहपुराओ, दो महापुराओ, दो
 विजयपुगाओ, दो अवराजियाओ, दो अवराओ, दो असो-
 याओ, दो विगयसोगाओ, दो विनयाओ, दो वेजयंतीओ,
 दो जयंतीओ, दो अपराजियाओ, दो चक्कपुराओ, दो
 खग्गपुराओ, दो अवज्झाओ, दो अओज्जाओ, दो भइ-
 साववणा, दो जंदणवणा, दो सोमणसवणा, दो पंदगव-
 णा, दो पंदुवंतलमिद्धाओ, दो अतिपंदुवंतलमिद्धाओ, दो
 रत्तवंतलमिद्धाओ, दो अइरत्तवंतलमिद्धाओ, दो मंदरा, दो
 मंदरचूलियाओ, धायइसंडसम णं दीवसम वेइया दो गाड-
 याई उहुं उच्चतेणं पप्पत्ता ।

“धायइसंड” इत्यादिनाऽऽह-ते नरते पूर्वाध्वजपश्चिमार्द्धयोर्दक्षि-
 णदिभागे तयोर्मावाहित्येवं सर्वत्र भरताऽऽदीनां स्वल्पं प्रागु-
 क्तम् । (दो देवकुरुमहाडुमसि) द्वौ कूडशास्त्रमौलौचित्य-
 धः । द्वौ तद्वास्तिदेवौ वेणुदेवावित्यर्थः । (दो उत्तरकुरुमहाडुमसि)
 धातकीधृक्महाधातकीधृक्वाविति । तद्येयौ सुदर्शनाप्रदर्शना-
 विनि । सुद्धहिमवहादयः षट् वर्षधरपर्वताः, शब्दापातिविकटा-
 पातिमालयवत् पर्यायावयवसूत्रैतावत्याश्च तन्निवासिस्वातिप्र-
 भासारुणपञ्चानाम्देवानां ज्येष्ठेन ज्येष्ठेन सहिताः क्रमेण द्वौ द्वा-
 बुक्ताः । (दो मालवतसि) मालवन्ताधुतरकुरुतः पूर्वदिश-
 तिनौ गजवन्तकौ स्तः, ततो प्रक्षालवनतर्कादिकाविजयेभ्यः
 परौ शीतोत्तरकूलवर्तिनौ दक्षिणोत्तरायनौ चित्रकूटी वक्का-
 रपर्वतौ, ततो विजयेनान्तरमद्याविजयेन चान्तरिताभ्यौ
 तथैवाभ्यौ पुनस्तथैवाभ्याविति पुनः पूर्ववनक्षरवेदिकाविज-
 याज्यामकां कृतीतादक्षिणकूलवर्तिनि तथैव त्रिकूटाऽऽदीनां च-
 त्तारि ज्ञयानि, ततः सौमनसौ वेवकुरुपर्वदिवर्तिनौ गजव-
 न्तकौ, ततो गजवन्तकावेष देवकुरुपर्वतभागवर्तिनौ विजुग-
 मौ, ततो जम्बूशालवनतर्कादिकाविजयेभ्यः परतस्तथैवाद्वाव-
 त्यादीनां चत्तारि ज्ञयानि शीतोदावदक्षिणकूलवर्तिनि पुनर-
 न्यानि पश्चिमवनक्षरवेदिकान्यविजयाभ्यां पूर्वतः क्रमेण त-

यैव बन्धुपर्वताऽऽदीनां चत्वारि द्वयानि, ततो गन्धमादनावुस-
रकूपश्चिमभागवर्तिनौ गजदन्तकाष्ठिनि । एते धातकीखण्ड-
स्य पूर्वाह्णार्धमाहं च भवन्तीति द्वौ द्वावुकायिनि ऋकारौ
दक्षिणोत्तरयोर्दिशोः धातकीखण्डविभागकारिणाविति । (दो
खल्लहिमवन्तकूना इत्यादि) हिमवदादयः षट् वर्षधरपर्वताः,
तेषु ये द्वे द्वे कटे जम्बूद्वीपप्रकरणे अभिहिते ते पर्वतानां द्वि-
गुणत्वादकंकशः स्यातामिति वर्षधराणां द्विगुणत्वात् पञ्चाऽऽदि-
हारा अपि द्विगुणाः, तदेवोऽप्येवमिति चतुर्दशानां गङ्गाऽऽदि-
हानदीनां पूर्वपश्चिमार्द्धापेक्षया द्विगुणत्वात् तत्प्रपातद्वया
अपि द्वौ द्वौ स्युरित्याह—(दो गंगप्पवायहहेत्यादि) “ दो रो-
हियाओ ” इत्यादौ तद्यधिकारे गङ्गाऽऽदिमहानदीनां सवपि द्वि-
त्वं नोक्तं, जम्बूद्वीपप्रकरणोक्तस्य “ महाहिमवताओ वासहर-
पञ्चवाओ महापउमहदाओ दो महानहओ पवहति । ” इत्यादि
सूत्रकमस्याऽऽभ्युपगमात् । तत्र हि रोहिताऽऽद्य एवाष्टौ सूयन्त इति
त्रिचकृत्पञ्चकृत्पञ्चकृत्कारपर्वतयोरन्तरे नीलवर्षधरपर्वतमित-
म्बपर्वस्थितत्वात् । ग्राहवतीकुशुमाद्विजितोरणविनिर्गता अष्टा-
विंशतिनदीसहस्रपरिवारा शीताभिगामिनी सुकच्छमहाक-
च्छत्रिजययोर्विभागकारिणी ग्राहवती नदी । एव यथायोगं द्वयो-
र्द्वयोर्वत्तकारपर्वतयोर्विजययोरन्तरे क्रमेण प्रदक्षिणया द्वाव-
श्चप्यन्तर्गतयो योज्याः, तद्विस्तृतं च पूर्ववदिति । पङ्कवतीत्यत्र
वेगवतीति ग्रन्थान्तरे दृश्यते, काशेदेत्यत्र काशेदेत्यस्यत्र, सिंह-
क्षोता इत्यत्र, शीतक्षोता इत्यपरत्र, फेनमाग्निनी गर्भारमालिनी
चेति, इह व्यत्ययश्च दृश्यत इति मान्यध्वजगजदन्तकभञ्ज-
शालवनाभ्यामारभ्य कच्छाऽऽदि नि द्वाविंशद्विजयक्षेत्रयुगलानि
प्रदक्षिणतोऽवगन्तव्यानाति । तथा कच्छाऽऽदिषु क्रमेण क्रमाऽऽ-
दिपुरीणां युगलानि द्वाविंशद्विजयगन्तव्यानाति । भद्रशालाऽऽदीनि
मेरोञ्चत्वारि वनानि, “ नूमीप भद्रशालं, मेरुजुयलमि मेरोञ्चि
रम्राहं । यद्वनलोमणसाहं, पंडगपरिमंडियं सितरं ॥१॥ ” इति
वचनान् । मेरोञ्चिद्वये वचनानां द्वित्वमिति शिलाभूतयो मेरो
पठकवनमध्ये चूर्णिकायाः क्रमेण पूर्वाऽऽदिषु । अत्र गाथे-

“ परगवणमि चउरो, सिलाओ चउसु वि विसासु चूलाप ।
चउजोयणुनियाओ, सव्वउजुणकंचणमयाओ ॥ १ ॥
पंच सयायामाओ, मज्जे वीहत्तणरुंदाओ ।
चंदरुसंडिवाओ, कुमदोयरहारगोराओ ॥ २ ॥ ” इति ।

मन्दरे मेरो चूर्णिकाशिखरविशेषः । स्वरूपमस्याः—“ मे-
रुस उवरि चूला, जिणभवणविभूसिया जुवी सुव्वा । वा-
रस अउ य चउरो, मूत्ते मज्जुवरि रुंदा य ॥ १ ॥ ” इति वे-
दिकासूत्रं जम्बूद्वीपवत् । स्था० २ भा० ३ उ० ।

धायसंडदीवग-धातकीखण्डद्वीपग-त्रि० । धातकीखण्डद्वी-
पगते, “ धायसंडदीवगण चंदाण । ” जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

धायसंडदीवपच्चच्छिमद्द-धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्द्ध-न० ।
धातकीखण्डद्वीपस्य पश्चिमेऽर्द्धभागे, स्था० ७ भा० ।

धायसंडदीवपच्चच्छिमद्दग-धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्द्धग-
दु० । धातकीखण्डद्वीपपश्चिमार्द्धगते अनुष्यमेदे, स्था० ६ भा० ।

धायसंडदीवपुरच्छिमद्दग-धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धग-
दु० । धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धगते अनुष्यमेदे, स्था० ६ भा० ।

धार-धार-न० । वाच० । धाराभिर्निर्धृतस्य, अण् । “ धाराभिः
पतितं तोयं, गृहीतं स्फीतवातसा । शिलायां वसुधारायां, शी-
तायां पतितं च यत् ॥१॥ ” इत्युपक्रम्य, “ जाजने मृगमये वाऽपि,
स्थापितं धारमुच्यते । ” इत्युक्ते शिलाऽऽदिभाजनधूने वर्षोज्ज्वे
जले, धारके, त्रि० । वृ० ३ उ० । उत्त० । वाच० । सूची, न० ।
दे० ना० ५ वर्ग ५९ गाथा ।

धारण-धारण-न० । पाठने, स्था० ३ भा० ३ उ० । अग्रनिष्क-
लने, “ अरती तस्य किं विहारण । ” विदारयेत् प्रतिस्त्वलेत् ।
आचा० १ सु० ६ अ० ३ उ० । “ धरन्ति राक्षनिया इह । ” धारय-
न्ति विद्यति । सूत्र० १ सु० २ अ० ३ उ० । वस्त्राऽऽदीनां परिग्रहणे,
उपभोगे च । स्था० ३ भा० ३ उ० ।

धारणा-धारणा-स्त्री० । घृ-युच् । “ यमाऽऽदिगुणसंयुक्ते,
मनसा स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सांख्ययोगशस्त्रवि-
शारदेः ॥ १ ॥ ” इत्युक्तायामात्मनि चित्तस्य स्थितौ, वाच० ।
विषयान्तरपरिवहारेण स्थिरीकरणात्मा हि चित्तस्य धारणा ।
यदाह—‘ देशबन्धचित्तस्य धारणेति । ’ भा० २४ द्वार । मर्यादा-
याम्, न्याय्यपथस्थितौ, अवधारणे, आ० म० १ अ० १ खण्ड ।
वाच० । पूर्वश्रुतदृष्टाऽऽदिविषयावधारण आरभेति । दर्श० ५
तत्र । गृहीतस्याविस्मरणे, विशेष० । आव० ५ ध० । आ० म० ।
नि० चू० । आ० चू० । अवगतार्थविशेषधारणं धारणा । म० ८
श० ५ उ० । स्था० । निश्चितस्यैव वस्तुनो द्युत्पत्त्यादिरूपेण
धारणं धारणा । विशेष० । निश्चितस्यैवाविव्युतिस्मृतिवासाना-
रूपं धारणं धारणा । प्रथ० २१६ द्वार । ज्ञानाऽऽवरणीयकर्मक्षयो-
पशमसमुत्थायामविद्योत्पादभेदवशां प्रज्ञातवस्त्वानुपूर्वगो-
चरायां चित्तपरिणतौ, ल० । तदात्मके मतिज्ञानभेदे च ।
स्था० ८ भा० । दश० । सम्म० । न० । आ० चू० । “ धरणं पुण
धारणं विति । ” धृतिधारणमर्थानामिति वर्त्तते । परिच्छिन्नस्य
वस्तुनोऽविव्युतिवासानास्मृतिरूप धरणं पुनर्धारणं ध्रुवते ।
आ० म० १ अ० १ खण्ड । न० ।

तथा च मतिज्ञानस्य तृतीयभेदमवायं प्रतिपादयन्ति-

स एव दृढतमावस्थाऽऽपन्नो धारणा ॥ १० ॥

स इति अवायः, दृढतमावस्थाऽऽपन्नः विषयकितविष-
यावसाय एव सादरस्य प्रमातृत्यन्तोपचितः कश्चित्कां
तिष्ठन् धारणेत्यभिधीयते । दृढतमावस्थाऽऽपन्नो ह्यवायः
स्थोपदैकित्याऽऽत्मशक्तिविशेषरूपसंस्कारद्वारेण काष्ठान्तरे
स्मरणं कर्तुं पर्याप्तोतीति ॥ १० ॥ रत्ना० २ परि० । न० ।
तस्याऽर्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवायः शास्त्र एवाय, शार्ङ्ग
एवायमित्यादिरूपोऽवधारणाऽऽत्मकप्रत्ययोऽवाय इत्यर्थः ।
तस्यैवायस्य निर्णयस्य धारण धारणा । सा च त्रिधा-अधि-
व्युतिः, वासना, स्मृतिश्च । तत्र तदुपयोगादविषयधनमविव्युतिः,
सा चान्तर्मुहुत्तप्रमाण । ततस्तथा आदितो यः संस्कारः सा वा-
सना । सा च संश्लेषमसंश्लेषं वा यावत्काष्ठं भवति । ततः का-
ष्ठान्तरे कुनक्षिप्तादशार्थदर्शनाऽऽदिकात् कारणात् संस्कारस्य
प्रबोधे यद् ज्ञानमुदयते-तदेवेदं यन्मया प्रागुपलभ्यमित्यादिरूपं
सा स्मृतिः । उक्तं च—“ तदन्तरं तद्वत्था-विश्लेषणं जो य वासना-
जोगो । कांस्तरे य जं पुण, अणुत्तरण धारणा सा उ ॥ ५६१ ॥ ”
(विशेष०) एताव्धाविव्युतिवासानास्मृतयो धारणलक्षणसामान्या-
न्वर्थयोगाद्धारणाशब्दादवायः । न० । आ० म० । विशेष० ।

अथ चतुर्थो मतिज्ञानभेदो धारणा, इयं आविष्कृत्युतिवासना-
स्मृतिभेदादिति भावति । अतः सभेदाभावे नामाह-

तयनंतरं तपस्या-ऽविस्मरणं जो य वासनाजोगो ।

कालंतरे य जं पुण, अणुसरणं धारणा सा उ ॥३९॥

तस्मादपायादनन्तरं तदनन्तरं, यत् तदर्थोदविषयपन्-उ-
पयोगमाभित्याज्ज्ञः । यच्च वासनया जीवेन सह योगः संब-
न्धः । यच्च तस्याप्यस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियैरुपलब्धस्य, अनु-
पलब्धस्य वा एवमेव मनसाऽनुस्मरणं स्मृतिर्जनति, तस्य पुनस्त-
विधाऽप्यर्थस्यावधारणरूपा धारणा विज्ञेयेति साधाऽङ्कण-
टना । साधारणस्य यम्-अध्यायेन निश्चितेऽपि तदनन्तरं यावद्व्या-
पि तदर्थोपयोगः सातत्येन वर्धते, न तु तस्मात्प्रवर्तते, तावत्त-
दर्थोपयोगादविष्कृत्युतिर्नाम, सा धारणायाः प्रथमभेदो भवति ।
ततस्तस्यार्थोपयोगस्य यदावरणं कर्म तस्य लोपोपशमनं जीवो
युज्यते, येन कालान्तरं इन्द्रियव्यापाराऽऽविसामग्र्यवशात्
पुनरपि तदर्थोपयोगः स्मृतिरूपेण समुत्पन्नति, सा चेयं त-
दावरणकृत्योपशमरूपा वासना नाम द्वितीयस्तन्नेदो जवति ।
कालान्तरे च वासनावशात्तदर्थस्येन्द्रियैरुपलब्धस्य, अथवा
तैरनुपलब्धस्याऽपि मनांस सा स्मृतिराविर्भवति, सा तृतीय-
स्तन्नेद इति । एव त्रिभेदा धारणा विज्ञेया । तुल्योऽवग्रहऽऽ-
द्विभ्यो विशेषयोनितार्थः । विप्रतिपत्तयस्त्येतद्विषया अपि प्रागेव
निराकृताः । इति गाथाऽर्थः ॥ ३९॥ विशेषः । साऽपि मनः-
सहितेन्द्रियपञ्चकजन्यात्पोढा । प्रथम ३१६ द्वार ।

से किं तं धारणा ? । धारणा कृत्विहा पसता । तं जहा-
सोऽदियधारणा, चर्किन्दियधारणा, पाणिदियधारणा, जि-
र्विभदिभधारणा, फासिदियधारणा, नोऽदियधारणा ॥ नं० ।

प्रकारान्तरेण धारणायाः षड् जेहानाह-

छविहा धारणा पसता । तं जहा-बहुं धारेइ, बहुविहं
धारेइ, पोरानं धारेइ, बुरुद्धं धारेइ, अनिस्सहं धारेइ,
असंदिद्धं धारेइ । सेचं धारणा । स्था० ६ ठा० ।

बहु धारयति १ बहुविधं धारयति २ पुराणं धारयति ३ दु-
र्मेधं धारयति ४ अनिश्चिनं धारयति ५ असंदिग्धं धारयति ६
इति षडपि षडानि व्यक्तानि, लवरम् (पोराण नि) पुगलं जीवीं
प्रचुतकालसंक्षितं, तद्विषयवशात्तं धारयति, यदा पृच्छयते,
तदा धारणासमर्थत्वात् तर्हि वदति । (बुरुद्धं तं) बुरुद्धं
कुःसेन धर्तुं शक्यं नयाऽऽगमभङ्गपुलिं (धारय ति) "सेचं"
इत्यादि निगमनवाक्यं व्यक्तम् । दशा० ५ अ० ।

धारणाया एकार्थिकान्वाह-

तीसे णं इमे एगद्विया णाणाधोमा, णाणावंगणा, पंच
नामभिज्जा भवन्ति । तं जहा-धरणा, धारणा, ठवणा,
पण्डा कोठे । सेचं धारणा ।

अत्रापि सामान्यत एकार्थिकानि, विशेषविस्तार्या पुनर्मिमा-
र्यानि, तत्रापयानन्तरमवगतस्यार्थस्याविष्कृत्या अन्तर्मुहूर्त-
कालं यावत् धरणं धरणा, ततस्तमेवार्थमुपयोगाद् युतं ज-
घन्यनोऽन्तर्मुहूर्तद्विस्कर्तव्योऽसंख्येयाकालापरतो यस्मरणं
सा धारणा । तथा स्थापनं स्थापना, अपायावधारितस्याऽर्थस्य
दृष्टि स्थापनं वासनेत्यर्थः । अन्ये तु धारणास्थापनयोर्मत्यासेन

स्वरूपमाख्यते । तथा च प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा, अपायावधारितस्यैवा-
र्थस्य दृष्टि प्रभेदेन प्रतिष्ठापनमित्यर्थः । कोष्ठ इव कोष्ठः, अवि-
नष्टस्वार्थधारणमित्यर्थः । (सेचं धारणा) सेचं धारणा । नं० ।
न विधेयमित्येवंरूपे (स्था० ५ ठा० १ उ०) निषेधविषयके
आदेशो, " आनं वा धारणं वा समं पञ्जिता भवद् । "
स्था० ७ ठा० । धारणा विधेयेषु निवर्तनलक्षणेति । स्था० ५
ठा० १ उ० । बहुशो विवेकितानिचारलक्ष्यशुद्धीनामवधारणा-
ऽऽगमके व्यवहारभेदे, पञ्चा० १६ विध० । प्रथ० । स्था० । (तद्व-
क्तव्यता ' धारणाव्यवहार ' शब्देऽनुपदमेव वक्ष्यते) ब्रह्मर-
णाऽऽधारभूते रूपेण गृह्यव्यवहारविशेषः, " अगारस्स ण जियाय-
माणस्स किं धारणा भियाइ । " न० = श० ६ उ० । धृ-णिच्-
ल्युट् । नाख्याम, भेणौ च । स्त्री० । वाच० ।

धारणाव्यवहार-धारणाव्यवहार-न० । प्रतिवादिनः शब्दतदर्थवधार-
णवन्ने, ४५० १ उ० ।

धारणाव्यवहार-धारणाव्यवहार-पुं० । गीतार्थसंविज्ञेन कस्या-
ऽऽद्यपेक्षया यत्रापराधे यथा या विशुद्धिः कृता, तामप्यधार्थ-
यव्यवस्तत्रैव तथैव तामेव प्रयुक्ते सा धारणा, वैयावृत्त्यकरा-
ऽऽदेशा गच्छोपग्रहकारिणोऽदोषानुचिन्तितप्रार्थयिष्यत्प-
दानां प्रक्षिप्तानां धरणं धारणंति । स्था० ५ ठा० २ उ० ।
सा एव व्यवहारो धारणाव्यवहारः । पञ्च व्यवहारानां मध्ये
चतुर्थे व्यवहारभेदे, अ० = श० ८ उ० । पञ्चा० । जीत० । ४५० ।
धारणाव्यवहारो नाम-गीतार्थेन संविज्ञेनाऽऽचार्येण कृत्यकृत्र-
कालनावपुरुषान् प्रतिसेवनाभावलोकाय यन्मिषपराधे यत्राय-
धित्तमदार्थितत्तर्कमन्यो दृष्टा तेष्वेव द्रव्याऽऽदिषु तादृश पत्रा-
पराधे तद्वैद्य प्रार्थयिष्यत् ददाति । एव धारणाव्यवहारः । अ-
थवा-वैयावृत्त्यकरस्य गच्छोपग्रहिणः रूपकस्वार्थिना वा
देशवर्शनसहायस्य वा सविम्वस्योचिन्तितप्रार्थयिष्यत्तदानं धार-
णमेव धारणाव्यवहारः । ४५० १ उ० ।

अथ धारणाव्यवहारमाह--

गीपत्येणं दिमं, मुक्कि अवराहिजण तह चेव ।

दितस्स धारणा तह, उदियपयधरणरूपा वा ॥८६॥

इह गीतार्थेन संविज्ञेनाऽऽचार्येण कस्याऽपि शिष्यस्य क्वचि-
दपराधे कृत्यकृत्रकालनावपुरुषान् प्रतिसेवनाभावलोकाय या
मुक्किः प्रदत्ता, सा मुक्किः तथैवावधार्य सोऽपि शिष्यो यदाऽन्य-
त्रापि तादृश पत्रापराधे च कस्यादिषु तथैव प्रार्थयिष्यत् ददाति,
तदाऽसौ धारणा नाम चतुर्थो व्यवहारः । उद्धृतपदधरणरूपा
वा धारणा । इदमुक्तं भवति-वैयावृत्त्यकरणाऽऽदिना कश्चिद् ग-
च्छोपकारी साधुराध्यक्षेण चोदयुतयोग्यो न भवति, ततस्त-
स्यानुग्रहं कृत्वा यदा गुरुकृतान्येष कानिचित्प्रार्थयिष्यत्तपदा-
नि कथयति, तदा तस्य तेषां पदानां धरणं धारणाऽभिधी-
यत इति ॥ ८६॥ प्रथ० १२६ द्वार ।

धारणाव्यवहारो पुण, वत्तवो तं जहकपं वुद्धं ॥८७॥

अन उद्धं धारणाव्यवहारो वक्तव्यः, तद्यथाकमममुं वक्ष्ये
इति शृणु ।

उच्चारणा विधारणा, संधारणा संपधारणा चेव ।

नाकण धीरपुरिसा, धारणाव्यवहार तं विंति ॥ ८८॥

धारणायाश्चत्वार्येकार्थिकानि । तद्यथा-उच्चारणा, विचार-

णा, संधारणा, संप्रधारणा च । तथा वेदश्रुतार्थवधारण-
क्षणया यः सम्यक् कृत्वा व्यवहारः प्रयुज्यते, तं धारणाव्यव-
हारं धीरपुरुषा भुवते ।

संप्रति तेषामेव अतुर्णामेकार्थिनां शब्दव्युत्पत्तिमाह-

पावक्ष्येण उवेक्ष च, उद्विषपप्रधारणा उ उच्चार ।
विविहेहिं पगारेहिं, धारे अत्थं विधारा सा ॥ ६४४ ॥
सम एकीभावम्पी, उद्धरणे ताणि एकजावेण ।
धारे तत्थ पयाणि उ, तम्हा संधारणा होइ ॥ ६४५ ॥
जम्हा उ संप्रधारणं, धवहारं पडंजती ।

तम्हा उ कारणे तेण, नायक्का संप्रधारणा ॥ ६४६ ॥

उत् प्राबल्येन उपेत्य वा धृतानामर्थपदानां धारणा उच्चार ।
उच्चारणा । विविधैः प्रकारैर्विशिष्टं वाऽर्थमुद्धृतमर्थपदं यथा-
धारणया स्मृत्या धारयति सा विधारा विधारणा । तथा-
समशब्द एकीभावे, धृता तु धारणा तान्यर्थपदानि आत्मना
महैकजावेन यस्माज्जायति तस्मात् धारणा संधारणा भव-
ति । तथा यस्मात्संप्रधारणं सम्यक्प्रकारेणाऽवधार्य व्यवहारं
प्रयुङ्क्ते, तस्मात्कारणत्वेन शिष्येणैव प्रधारणा भवति कृतव्या ।

धारणावहारो सां, पडंजियवो उ केरिमे पुरिमे ? ।

जभति गुणसंपन्ने, जारिसए तं सुणेहि ति ॥ ६४७ ॥

एव धारणाव्यवहारः कीदृशं पुरुषे प्रयोक्तव्यः ? । स्मरिराह-
भयपते-यादृशं गुणसंपन्ने प्रयोक्तव्यस्तद्व्यमाणं शृणु ? ।

तमेवाऽऽह-

पवयणजसम्मि पुरिसे, अण्णगहविसारए तवस्सिमि ।

सुसुयबहुसुम्याम्मि य, वित्रकपरिपागसुच्छमि ॥ ६४८ ॥

प्रवचनं द्वादशाङ्गं, भ्रमणसङ्गो वा तस्य यः कीर्तिमिच्छेत् स
प्रवचनयशस्तस्मिन् तपस्विनि, तथा भुनं शोभनमाकर्णितं, बहु
भुतं च येन स सुभुनबहुभुनः । किमुक्तं जवति-यस्य बह्वपि भुनं
न विस्मृतिपथमुपयति स सुभुनबहुभुनः । अथवा बहुभुनो-
ऽपि सन् यस्तस्योपदेशेन भवते स मार्गानुसारिभुनत्वात्
सुभुनबहुभुनः, तस्मिन्, तथा विशिष्टे विनयौचित्यान्विते वा-
क्परिपाके विशुद्धिर्यस्मिन्पुरुषे तस्मिन् प्रयोक्तव्यः ।

एतदेवाऽऽह-

एएसु धीरपुरिसा, पुरिसज्जाएसु किंचि खजिएसु ।

रहिए वि धारइत्ता, जहारिहं देति पच्छित्तं ॥ ६४९ ॥

एनेष्वनन्तरोदितगुणसम्पन्नेषु पुरुषजातेषु किञ्चिद्भ्रमं मना-
क् प्रमादवशाद् मूलगुणविषये उत्तरगुणविषये वाक्स्वस्ति-
तेषु रहितेऽपि असत्यप्यादिमे व्यवहारत्रये धीरपुरुषा अर्थ-
पदानि कल्पप्रकल्पव्यवहारगतानि कानिचित् धारयित्वा य-
थार्हं वदति प्रायश्चित्तम् ।

संप्रति "रहिए वि धारइत्ता" (६४९) इत्यस्य

व्याख्यानमाह-

रहिए णाम असंते, आइहम्मि ववहारतियगम्मि ।

ताहे वि धारइत्ता, बीमंजेऊण जं भणियं ॥ ६५० ॥

रहिते नाम असति अविद्यमानके व्यवहारत्रिके सति ततो
विधाय ..... यद् भणितं जवति । किमुक्तं भवति ? ,

विमृश्य पूर्वोपरपर्यालोचनेन वेदाकालाऽऽद्यपेक्षया सम्यक्
वेदश्रुतार्थं परिज्ञाय ।

किमित्याह-

पुरिसस्स उ अइयारं, विधारइत्ता ण जस्स जं जोगं ।

तं देति उ पच्छित्तं, केणं देती उ तं सुणइ ॥ ६५१ ॥

पुरुषस्यातिशारं द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च विचार्य
यस्य यदहं प्रार्थाञ्छत् तत् केन दीयते । आचार्यः प्राह-यत्न
दीयते तत् शृणु ।

तदेवाऽऽह-

जो धारितो सुतथो, अण्णआंगविहीए धीरपुरिमेहिं ।

आलीणपलीणेहिं, जयणजुत्तेहिं दंतेहिं ॥ ६५२ ॥

यो नाम धीरपुरुषैरालीनप्रलीनैर्यतनायुक्तैर्दानैश्चानुयोगवि-
धौ व्याख्यानवेलायां भुतस्य भूतभुतस्वार्थो धारितोऽर्धस्मृती-
कृतस्तेन दीयते ।

साम्प्रतमालीनाऽऽदिपदानां व्याख्यानमाह-

अल्लीणा णाणाऽऽदिसु, पंदे पंदे लीणा उ होंति पल्लीणा ।

कोहाऽऽदी वा पद्वयं, जेभिं गया ते पल्लीणाओ ॥ ६५३ ॥

जयणजुतो पयत्तव, दंतो जो उवरतो उ पावेहिं ।

अहवा दंतो इंदिय-दमेण नोइदिणं च ॥ ६५४ ॥

ज्ञानाऽऽदिषु आ समन्तात् स्त्रीनां स्त्रीनां पदे पदे स्त्रीनां जन्मनि
प्रलीना अथवा-येषां क्रोधाऽऽदयः प्रलय गताः ते प्रलीनाः, प्रकर्षेण
स्त्रीनां लयं विनाशं गताः क्रोधाऽऽदयो येषामिति व्युत्पत्तेः । यत्न-
नायुक्तो नाम सूत्रानुसारतः प्रयत्नवान्, दान्तो यः पापेभ्य उपर-
तः । अथवा-दान्तो नाम इन्द्रियदमेन, नो इन्द्रियेण नो इन्द्रियदमेन
चान्धतः । तदेवं वेदश्रुतार्थधारणावशतो धारणाव्यवहार उक्तः ।

साम्प्रतमन्यथा धारणाव्यवहारमाह-

अहवा जेणऽऽइया, दिहा मोही परस्स कीरंती ।

तारिसयं चव पुणो, उत्पणं कारणं तस्स ॥ ६५५ ॥

सो तम्मि चव दव्वे, खेत्ते काले य कारेणो पुरिमे ।

तारिसयं अकरंते, न हु सो आराहओ होइ ॥ ६५६ ॥

सो तम्मि चव दव्वे, खेत्ते काले य कारणे पुरिसे ।

तारिसयं चिय जूयो, कुव्वं आराहओ होइ ॥ ६५७ ॥

अथवेति प्रकारान्तरे, येनाम्यदा परस्य शोधिः क्रियमाणा
इहा, स तमर्थं स्मरति-यथा एवंभूतेषु कृष्याऽऽदिष्वेवंभूते
कारणे जाते एवंभूतं प्रायश्चित्तं दत्तमिति । पुनरन्यथाऽस्य पुरुष-
स्य उपलक्षणमेतत्-अन्यस्य वा तादृशमेव पुनः कारणं समुत्पन्नं
ततो यदि तस्मिन्नेव, तादृश एवेत्यर्थः । कृष्ये क्षेत्रे काले, वशाब्दा-
द्भावे च तादृश एव कारणे तस्मिन्नेव तादृशे वा पुरुषे तादृशम-
कुर्वन्, रागेण वा अस्य प्रायश्चित्तं ददानो वर्त्तते, तदा स (न हु)
नैव आराधको भवति । अथ यः तस्मिन्नेव कृष्ये क्षेत्रे काले भावे
च कारणे पुरुषे च तादृशं करोति, स तदा आराधको जवति ।

धारणाव्यवहारस्यैव पुनरन्यथाप्रकारमाह-

वेयावक्करो वा, सीसो वा देसहिंमगो वा वि ।

हुम्मेहत्ता न तरइ, ओहारेणं वहुं जो उ ॥ ६५८ ॥

तस्म उ उद्धरिऊणं, अत्थपयाइं तु देति आयरिया ।

जेहिं न करेति कज्जं, ओहारेत्ता उ सो देसं ॥ ६५९ ॥

यथा आचार्याणां वैद्यावृत्त्यकरो, यो वा समतः शिष्यो, यस्तु वा देशहिण्णको देशदर्शनं कुर्वतः सहाय आसीत्, स समस्तं जेदधुनार्यं बुद्धिमेवस्वात् नान्वधारायितुं शक्नोति, ततस्तस्याङ्ग-
त्यानुप्रदाय कानिचिदर्थपदान्याचार्या ददति, यैः स जेदधुतस्य देशमवधार्य न कार्यं करोति । एष धारणाव्यवहारः ।

उपसंहारमाह-

धारणव्यवहारो मो, अहकर्म वणिणतो समासेण ॥६६०॥

एष धारणाव्यवहारो यथाक्रमं समासेन वर्णितः ॥ व्य० १० उ० ।

धारणिज्ज-धारणीय-त्रि० । धारयितुं योग्ये, न० १५ हा० ।

आच्चा० । धारयितुं शक्ये, यापनीये च । हा० १ धु० ८ अ० ।

धारणी-धा(र)रिणी-स्त्री० । सकलगुणधारणाद्या (र) रिणी ।

सू० प्र० १ पादु० । एकादशजिनस्य प्रथमार्द्धिकायाम्,

न० । " निज्जसज्जिणस्स धा (र) रिणी पढमा । " नि० ।

धारवतीवास्तव्यस्य वसुदेवस्य स्वनामख्यातायां भार्यायाम्,

" वसुदेवे राया धारणी देवी । " अन्त० १ धु० १ वर्ग १ अ० ।

धारवतीवास्तव्यस्यान्धकवृत्तेः स्वनामख्यातायां भार्यायाम्,

" अंधगविपिहस्स रक्खो धारणी नाम देवी । " अन्त० १ धु० १

वर्ग १ अ० । इतिशीर्षनगरस्थस्यादीनशत्रोः राज्ञः स्वनामख्या-

तायां भार्यायाम्, " हृत्तिस्सीसनवरे अदीणससुराणां धारणी-

पामोक्खणां देवीसहस्रानां । " विपा० २ धु० १ अ० । अपरवि-

देहस्थपूतायां राजधान्यां स्थितस्य धनञ्जयस्य भार्यायाम्,

आ० धु० १ अ० । मधुरानगरीवास्तव्यस्य जितशत्रोः राज्ञो

भार्यायाम्, आ० म० १ अ० २ खण्ड । कौशाम्बीवास्तव्यस्या-

भजिनसेनस्य राज्ञो भार्यायाम्, आ० ४ अ० । आ० चू० ।

राजगृहनगरस्थस्य धेनिकस्य राज्ञो भार्यायाम्, हा० १ धु०

१ अ० । अणु० । चम्पानगरीस्थस्य मित्रप्रभस्य राज्ञो भार्या-

याम्, आ० ४ अ० । चम्पानगरीस्थस्य दधिवादनस्य राज्ञः

स्वनामख्यातायां भार्यायाम्, आ० म० १ अ० २ खण्ड । पो-

तनपुरनगरस्थस्य सोमचन्द्रस्य राज्ञो भार्यायाम्, आ० म० १

अ० २ खण्ड । आ० चू० । राजगृहनगरस्थस्य विश्वनन्दिनृप-

स्य स्त्रातुविशाखभूतेभार्यायाम्, आ० म० १ अ० १ खण्ड । म-

गधनन्दिप्रामस्थस्य गौतमस्य कणवृत्तिकस्य भार्यायाम्, " मग-

धे नन्दिप्रामे, गौतमः कणवृत्तिकः । तत्पत्नी धारणी तस्याः । "

आ० क० । आ० । कस्मिंश्चिन्नगरे स्थितस्य वज्रसेनस्य रा-

ज्ञः स्वनामख्यातायां मङ्गलावस्थपरनामधेयायां भार्यायाम्,

आ० चू० १ अ० । मिथिलास्थस्य जितशत्रोः स्वनामख्याता-

यां भार्यायां च । सू० प्र० १ पादु० । खं० प्र० ।

धारय-धारक-त्रि० । धारणसमर्थे, कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

धारको धारयितुं कृमः ॥ श्री० । प्रवर्तकश्च । नि० १ धु० ३ वर्ग १ अ० ।

धारा-धारा-स्त्री० । धृ-जिह्व-प्रह । अङ्गाऽऽदेर्निशानाम्, म०

१३ हा० ६ उ० । आ० । " धुरो इव एगंनधाराय । " हा० १ धु०

१ अ० । जं० । उल० । अण्डाऽऽदिच्छिन्ने, सन्ततौ, द्रवद्रव्यस्य स-

न्तत्या पतने, उत्कर्षे, वशासि, प्रतिवृद्धौ, समूहे, मेघस्याऽऽसार-

वर्षणे, वाच० । न० । कल्प० । सदृशे, पुरीभेदे, " अ-

भ्यानां तु गतिधारा, विभिन्ना सा च पञ्चधा । " इत्युक्तेऽ-

भ्यानां गतिपञ्चके, " इतीव धारामवधीर्य । " इति नैषधम् । सै-

भ्याप्रमस्कन्धे च । वाच० । इतिनापुरस्थस्य शिवस्य राज्ञो

भार्यायां च । आ० म० १ अ० ३ खण्ड । रणमुक्ते, दे० ना० ५ वर्ग ५६ गाथा ।

धारावारि-धारावारि-न० । धाराप्रधाने जले, म० १३ हा० ६ उ० ।

धारावारिय-धारावारिक-त्रि० । धाराप्रधानं वारि जलं वक्षि-

न् । धाराप्रधानजलोपेतं, " धारावारियलेणाह वा । " म० १३

हा० ६ उ० ।

धारावास-देशी-मेघे, भेके च । दे० ना० ५ वर्ग ६३ गाथा ।

धाराहय-धाराहृत्-त्रि० । मेघजलधारासिके, " धाराहयकयं व-

पुष्कणं पि व समुत्ससिभरोमकूचे । " कल्प० १ अधि० १

क्षण । म० ।

धारि(ण्)-धारिन-पुं० । धारयतीत्येवंशीलः । प्रका० २ पद ।

धृ-र्णनिः । धारणशीले, वीसुवृत्ते, धारणकर्तारि, त्रि० । वाच० ।

धारिणी-धारिणी-स्त्री० । ' धारणी ' शब्दार्थे, सू० प्र०

१ पादु० ।

धारित्तप-धारयितुम्-अव्य० । प्राप्तयितुमित्यर्थे, द्या० ६

ता० । परिग्रहीतुमित्यर्थे, उगभोक्तुमित्यर्थे च । " धारित्तप

वा परिहृदिस्तप वा । " धारयितुं परिग्रहे परिहृत्तुमासेवितुमिति ।

अथवा-" धारणया उवभोगो, परिहरणा होह परिभोगो । " द्या०

५ ता० ३ उ० ।

धारिय-धारित-त्रि० । सव्यग्धारणाविषयीकृते, " धारियग-

णियसमीहिय-निज्जवणाविउल्लावणसमिद्धो । " धारितं स-

व्यग् धारणाविषयीकृतं, न विनष्टमिति भावः । व्य० ३ उ० ।

धारी-धारी-स्त्री० । ' धार्ई ' शब्दार्थे, प्रा० २ पद ।

धारोदग-धारोदक-न० । गिरिनिकरजले, वृ० २ उ० ।

धाव-धाव-जवे, सक०-वृक्षौ च । अवावि०-आत्म०-शीघ्रगतौ,

अक० सेट् । धावते । अधाविष्ट । वाच० । " आधवावांक्षुक् "

॥ ८ । ४ । २२० ॥ इति प्राकृतसूत्रेणान्वयस्य लुक् । प्रा० ४

पाद " स्वरादन्तो वा " ॥ ८ । ४ । २४० ॥ इति प्राकृतसूत्रेणा-

कारान्तवर्जितास्वरान्तादातोर्न्ते अकाराऽऽगमो वा । प्रा० ४

पाद । आह । आअह । आहिह । आओ । आहुलकाधिकाराद्

वर्त्तमानाभविष्यद्विध्याऽऽद्येकवचन एव भवति, तेनेह न । धाव-

न्ति । क्वचित् जवति । " धावह पुराओ । " प्रा० ४ पाद । " कुसाई

जे धावह सासगाई । " धावति गच्छति । सूत्र० १ धु० ७ अ० ।

धावण-धावन-न० । धाव-ल्युट् । शीघ्रगमने, सूत्र० १ धु० ७

अ० । वाच० । धावनमिति वेगेन गमनम् । जीत० । महा० ।

हा० । धावनं निष्कारणमतिस्वरितमविधामं गमनम् । जीत० ।

शोधने, वाच० । अज्यङ्गोद्धर्सेनस्नाने, नि० धु० ११ उ० ।

वस्त्राऽऽदीनां प्रकालने, प्रव० १ द्वार । सूत्र० । नि० चू० । व्य० ।

न० । प्रप्र० । पात्राऽऽदीनां कल्पप्रदाने च । जीत० । वृ० ।

मुखनयनाऽऽदिधावने, व्य० ६ उ० । (गुणा आचार्यातिशयव-

र्णनप्रस्तावे ' अरसेस ' शब्दे प्रथमभागे २८ पृष्ठे प्रतिपादि-

ताः) " ओ घोवती लूनयती व अर्थे, अहा हू से जागणिय-

स्स दूरे । " सूत्र० १ धु० ७ अ० । वस्त्राण्यधिकृत्य-" यो धोवेजा

णो धोतरसाह वत्याई अवेजा । " नो धावयेत्प्रासुकोदकेनापि न

प्रक्षालयेद्, गच्छवासिनो ह्यप्राप्तवर्षाऽऽदी ग्लानावस्थायां वा प्रा-

सुकोदकेन यतनवा धावनमनुकृतं, न तु जिनकल्पिकस्येति ।

तथाहि--न च धौतरक्तानि वस्त्राणि धारयेत्पूर्वं धौतानि पश्चा-
दक्तानीति । आचा० १ श्रु० ८ अ० ४ उ० । धावणं च संय-
तानां वर्षाकालाद्वाक् कल्पने, न शेषकाले, भवेकदोषसम्भवा-
त् । पि० ।

तानेव दोषाश्च दर्शयति-

उडवक्के धुवणें वउसं, वंजविणासो अगणउवणं च ।

संपाहमवाउवहो, पावणत्तुओववाओ य ॥ २६ ॥

वर्षाकालस्य प्रत्यासन्नं कालमपहाय शेषं ऋतुवद्धे काले,
जीवरस्य धावने चरणं वकुशं भवति, उपकरणवकुशत्वात् ।
तथा-ब्रह्मविनाशो मैथुनप्रत्याख्यानजङ्गः, प्रकालितवासः परिधा-
नजूपितशरीरो हि विरूपोऽपि रमणीयत्वेन प्रतिभासमानो र-
मणीनां रमणयोग्योऽयमिति प्रार्थनीयो भवति, किं पुनः शरी-
राद्ययवरामणीयकापशोभितः, ततः समस्तकर्माग्नीनां प्रार्थय-
मानानां सञ्चालदर्शितार्थेऽवलितकिनिरीक्षणज्ज्मोदनव्याजो-
पदर्शितकक्कामूलसदृशतारमणीयपीनकठिनपयोधरविस्तारग-
र्भोरनाभिप्रदेशपरिभावनतेऽवश्यं ब्रह्मचर्यादपञ्चशर्माध्ययते ।
तथा-अस्थानस्थापनम् । इयमत्र भावना-यदि नाम कथञ्चित्त-
त्वं वेदितया संयमविषयनिःप्रकल्पधृत्यवष्टम्भतो न ब्रह्मचर्या-
दपञ्चइयति, तथाऽपि लोकेन सांस्थाने स्थाप्यते-यथा नूनमयं
कामी, कथमन्यथाऽऽत्मानमिच्छे चुर्यात्, न खल्वकामी मरुत-
प्रियो जवति । तथा संपातिमानां मत्तिकाऽऽदीनां प्रकालनजङ्ग-
ऽऽदिषु निपततां, वायोश्च यथो विनाशो भवति । तथा धावनेन
प्रकालनजलपरिष्ठापनेन पृथिव्यां रंजणेन नूनापघातः पृथि-
व्याभितकीटिकाऽऽदिसंश्लेषमर्दो भवति । तस्माच्च ऋतुवद्धे
काले वक्ता प्रकालनीयम् ।

नन्वेते दोषा वर्षाकालाद्वागपि धावने संभवन्ति, ततस्तदा-
नीमपि न जीवराणि प्रकालनीयानि, तत्र, तदानीं जीवराप्र-
कालनेऽनेकदोषसंभवात् ।

अइभारवुवणपणण, सीयन्नपाउरण उजिणगेन्नसे ।

ओहावणे कायवहो, वासासु अथोवणे दोसा ॥ २७ ॥

इह वर्षाकालाद्वागपि यदि वासांसि न प्रक्षाल्यन्ते तदानीं
मनिभारो गुरुत्व वस्त्राणां भवति । तथा वासांसि मलविज्ञानि
यद्वा जलकणानुपलसमीरणमात्रेणापि स्पृष्टानि भवन्ति, तदा-
ऽपि स मलः क्लृप्तीचूय दृढतरं वस्त्रेषु संबन्धमापद्यते, किं
पुनर्वर्षासु सर्वतः सलिलमयीषु । ततो वर्षासु क्लृप्तमम्लसंपर्कतो
वासांसि गुरुतरभाराणि जवन्ति । तथा (बुद्धयंति) वाससां
वर्षाकालाद्वागप्यथावने वर्षासु जीर्णता भवति, शाटी जव-
तीत्यर्थः । किमुक्तं भवति-यदि नाम वर्षाकालाद्वागपि वस्त्राणि
न प्रक्षाल्यन्ते, ततो वर्षासु तेषां मलक्लिन्नतया जीर्णताज-
वनेन शाटी भवति । न च वर्षास्वाभेनववस्त्रग्रहणं, नवाधिकः
परिग्रहः, ततो ये वस्त्राभावे दोषाः समये प्रसिद्धास्ते सर्वेऽपि
यथायोगमुपदौकृत इति । तथा मलक्लिन्नेषु वस्त्रेषु शीतल-
जलकणसंपर्कतो मलस्याऽऽर्द्धीभवतः । पनको वनस्पतिविशेषः
प्राक्षुर्येणोपजायते, तथा च सति प्राणिन्वापादनप्रसङ्गः । तथा
निरन्तरं सर्वतः प्रसरेण निपतति यथै शीतले च मार्गं धाति म-
लस्याऽऽर्द्धीभवतः शीतलीभूतानां वाससां प्रावरणे भुक्ताऽऽहार-
स्याजीर्णतायामपरिणतो ग्लानता शरीरमान्द्यमुत्पद्यते, तथा च
सति प्रवचनस्यापञ्चाजना । यथा-अहो ! वृत्तरशिरोमणयोऽभी
तपस्विनी, न परमार्थस्तववेदिनो, यं नाम, वर्षास्यप्रक्षालितानां

वाससां परिजोगे मास्यमुपजायते, इत्येतदपि नावबुध्यन्ते; ते
पृथग्जनाऽपरिच्छेपं स्वर्गापवर्गमार्गमवगच्छन्तीति दुःभ्रमेयम् ।
तथा वर्षास्वप्रकालितानि वस्त्राणि प्रावृत्य भिक्षाऽऽद्यै विनि-
र्गतस्य साधोर्म्यवृष्टौ मलिनवस्त्रकम्बलसंपर्कतोऽपकायवि-
राधना भवति । एते वर्षादिभानि वर्षाकालप्रत्यासन्नोऽपि काष्ठो
वर्षा इत्युच्यते, तत्सामीप्यात् । भवति च तत्सामीप्यात्तद्व-
द्व्यपदेशः । यथा-गङ्गायां घोष इत्यत्र । ततो वर्षासु वर्षाप्र-
त्यासन्ने काष्ठे वस्त्राऽऽदीनामप्रक्षालने दोषास्तस्मादवश्यं वर्षा-
कालाद्वागपि वासांसि प्रकालनीयानि । ये च संपातिमत्सर्वो-
पघाताऽऽद्यो दोषाश्चीवरप्रकालने प्रागुक्ताः, तेऽपि सुप्रोक्त-
नीत्या यतनया प्रवर्त्तमानस्य न संभवन्तीति वदितव्यम् । यो हि
सूत्राहामनुसृत्य यतनया सम्यक् प्रवर्त्तते, स यद्यपि कथञ्चि-
त्प्रायुपमर्दकारी, तथापि नासौ पापभाग्यभवति, नाऽपि तीव्र-
प्रायश्चित्तभागी, सूत्रबहुमानतो यतनया प्रवर्त्तमानत्वात् । व-
दयति च सूत्रम्-"मप्यसे चिन्त्य वासे, सर्वं उवहि धुवति
जयणाए" इति । ततो न कश्चिद्दोषः । नापि तदा वस्त्रप्रक्षालने
वकुशं चरणं, सूत्राहया प्रवर्त्तमानत्वात् । नाप्यस्थाने स्था-
पनदोषो, लोकानामपि वर्षासु वाससामप्रकालने दोषपरिज्ञान-
भावात् । नन्वेतेऽनन्तरोक्ता अनिनाराऽऽद्यो दोषा ऋतुवद्धे
काले वाससामप्रक्षालने संभवन्ति, तस्माच्च तदा प्रकालनं यु-
क्तमिति स्थितम् ।

सम्प्रति वर्षाकालाद्वागपि पाषाणुपधिरुक्त्वतो, जघन्यतश्च
प्रकालनीयो जवति, तावत्तमजिघ्रसुराह-

अप्यसे चिन्त्य वासे, सर्वं उवहि धुवति जयणाए ।

असईए उदवस्म य, जइसओ पायनिजोगो ॥ २८ ॥

अप्राप्ते एव भनावाते एव, यथै वर्षाकाले, वर्षाकालाद्वाकाले
काष्ठे इत्यर्थः । जहाऽऽदिसामान्यां सत्यामुत्कर्षतः सर्वमुपधिमप-
करणं यतनया यतयः प्रकालयन्ति । उवस्य जलस्य च असति अ-
भावे, जघन्यतोऽपि पात्रनिर्योगोऽवश्यं प्रकालनीयः । इह निस्पूर्वो
युजिरुपकारे वर्त्तते । तथा चोक्तम्-"पातोदसलेन निजोगो
उवयारो" इति । ततो निर्युज्यते उपक्रियतेऽनेनेति निर्योग उ-
पकरणम् । "अकसंरि०" ॥ ३३१ ॥ इत्यनेन च अग्रप्रत्ययः । पात्रस्य
निर्योगः पात्रनिर्योगः, पात्रोपकरणं पात्रकवन्थाऽऽदिः । उक्तं च-
"पसं पकाबंधो, पायट्टवणं च पायकेसरिया । पडहाई रयत्तणं,
तह गोच्छउ पायनिजोगो ॥ १ ॥" इति ।

आह-किं सर्वेषामेव वस्त्राणि वर्षाकालाद्वागपि प्रक्षाल्यन्ते,
किं वाऽस्ति केषाञ्चिद्विशेषः ? । अस्तीति ह्यम् । केषामिति
चेत् ? अत आह-

आयरियगिझाणाए य, पइला य पुणो वि धोवन्ति ।

या दु गुरुण अवसो, लोगम्पि अजीरणं इये ॥ २९ ॥

इह ये कृतपूर्विको भगवत्प्रणीतवचनानुगताऽऽचाराऽऽदिशास्त्रो-
पधानानि अर्थातिनः स्वसमयशास्त्रेषु ज्ञानिनः सकलस्वपरस-
मयशास्त्रार्थेषु कृतिनः, कारयितारश्च पञ्चविधेस्वाचारेषु प्रव-
चनार्थव्याख्याधिकारिणः सार्वभौमदेशनाभियुक्ताः सूरयस्ते आ-
चार्याः, आचार्यग्रहणमुपलक्षणम्-तेनोपाध्यायाऽऽदीनां प्रज्ञां
परिग्रहः । तेषां तथा ग्लानता मन्दस्तेषां च पुनर्मस्तिनानि वस्त्रा-
णि धाव्यन्ते प्रक्षाल्यन्ते । मलिनानामेत्यत्र नपुंसकत्वे प्राप्तेऽपि
सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतलक्षणवशात् । तथाऽऽह पाणिनिः

समाकृतसङ्क्षेपे-“लिङ्गं व्यभिचार्यपीति ।” प्रस्तुतेऽप्ये कारणमाह-
मा मधुतु, दुर्निमित्तं, गुरुणां मलिनवस्त्रपरिधाने लोकेऽवर्णोऽ-
न्याया-यथा निराकृतयोऽस्मि मसपुरजिगन्धोपादेवदेहाः, ततः
किमेतेषामुपकरणं गतेरस्मान्निरिति ? । तथा इतरस्मिन् स्थाने
मा मधुत्वजीर्णमिति चूयो भूयो मलिनानि तेषां प्रकृत्यन्ते ।

सम्प्रति ये उपविशेया न विभ्रम्यन्ति तन्नाममाहं गृह्णित्वा
तेषां धावने विधिमाम्-

पायस्स पयोयारो, दुनिसिज्ज तिपह् पोत्ति रयहरणं ।

एए उ न वीसामे, जयणा संकामणा धुवणं ॥ ३० ॥

प्रत्यवतीर्यते पात्रमस्मिन्निति प्रत्यवतार उपकरणम्, पात्रस्य प्र-
त्यवतारः पात्रवर्जः पात्रनियोगः वद्विधाः, तथा रजोहरणेऽस्य स-
रके द्वे निषये । तद्यथा-बाह्याऽऽच्यन्तरा च । इह सम्प्रति दशिका-
ऽऽदिभिः सह या दशिका क्रियते, सा सूत्रनीत्या कवलैव भवति,
न सदशिका, तस्या निषद्यात्रयम्, तत्र या दशिकाया उपरि ए-
कहस्तप्रमाणऽऽयामा तिर्यग्भेदकत्रयपृथुत्वा कम्बलीक्षणरूपा
सा आद्या निषद्या, तस्याध्याग्रे दशिकाः संव्यस्यन्ते, तां च सदश-
कामग्रे रजोहरणशब्देनाऽऽचार्यो ग्रहीष्यति । ततो नासाबिह प्रा-
ह्या । द्वितीया त्वनामेव निषद्या तिर्यक् बहुभिर्वेष्टकैरावेष्टयन्ती
किञ्चिदधिकहस्तप्रमाणऽऽयामा हस्तप्रमाणमात्रपृथुत्वा घट्टम-
यी निषद्या सा अच्यन्तरा निषद्योच्यते । तृतीया तु तस्या ए-
वाऽऽच्यन्तरनिषद्यायास्तिर्यग्भेदकान् कुर्वती । चतुरङ्गुलाधिकै-
कहस्तमाना चतुरङ्गा कम्बलमयी भवति । सा च उपवेशना-
पकारित्वाद्यधुना पादप्रोच्छनकमिति कथा, सा बाह्या निषये-
त्यभिधीयते । मिसितं च निषद्यात्रयं दशिकासहितं रजोहरण-
मुच्यते । ततो रजोहरणस्य सरके द्वे निषये, इति न विदुष्यन्ते ।
तथा त्रयः पट्टाः, तद्यथा-संस्तारपट्टः, उत्तरपट्टः, चोत्तरपट्टश्च ।
एते च सूत्रनीताः । तथा (पोत्ति स्ति) मुखपोतिका-मुखपिधा-
नाय पोतं वस्त्रं मुखपोतम्, मुखपोतमेव हस्त्रं चतुरङ्गुलात्मिका-
त्रितस्तमात्रप्रमाणत्वात् मुखपोतिका, मुखवस्त्रिकेत्यर्थः । “अ-
तिवर्त्तन्ते स्वाधिप्रत्ययकाः प्रकृतिसिद्धवचनानि ।” इति वचनाच्च
प्रथमतो नपुंसकत्वेऽपि प्रत्यये समानीते स्त्रीत्वम् । तथा- (र-
यहरणं स्ति) दशिका वेष्टकत्रयप्रमाणपृथुत्वा एकहस्ताऽऽयामा
हस्तत्रिजनाऽऽयामदशापरिकलिता प्रथमा या निषद्या प्रागुक्ता
सा रजोहरणम् । तथा च भाष्यहृद्भूयति-“एगनिसिज्जं च रय-
हरणं ।” बाह्याऽऽच्यन्तरनिषद्यारहितमेकानिषद्यं सदशं रजोह-
रणमिति । एतानुपविशेयाच्च विभ्रमयेत् नापरिभोग्यात् स्था-
पयेत् । कस्मादिति चेत् ? । उच्यते-प्रतिवासरमवश्यमेतेषां
विनियोगजावात् । ततो यतनया वस्त्रान्तरितेन हस्तेन प्रहण-
पया संक्रमणा पट्टपदिकानामप्रकालनीयेषु वस्त्रेषु संक्रमणं
ततो धावने प्रकालनमिति ।

एतामेव गार्थां भाष्यकृद् गार्थात्रयेण व्याख्यानयति-

पायस्स पयोयारो, पत्तगवज्जो य पायनिज्जोगो ।

दोन्नि निमिज्जाओ पुण, अर्द्धितर वाहिरा चेव ॥ ३१ ॥

संधारुत्तरचोळग, पट्टा तिन्नि य द्दुबंति नायव्वा ।

मुहपोत्तिय स्ति पोत्ती, एगनिसिज्जं च रयहरणं ॥ ३२ ॥

एए उ न वीसामे, पड्दिणमुअओगओ य जयणाए ।

संक्रामिज्जण धावं-ति छप्पया तत्थ विहिणाए ॥ ३३ ॥

एतास्तिज्जोऽपि व्याख्यातार्योः, मधुरं (संक्रामिज्जण इत्यादि)
तत्र विधामाभावे सति यतनया वद्वदिका अन्वय संक्रमण-
विधिना धावयन्ति प्रकालयन्ति । तदेवमविभ्रमणीय उपविश-
कः, तद्गणनाच्च शेषो विभ्रमणीयोपधिर्नश्यते ।

ततस्तस्य विभ्रमणे विधिं विनियुतिरिदमाह-

जो पुण वीसामिज्ज, तं एवं वीयरायआणाए ।

पत्ते धावणकासे, उवर्हि वीसामए साहु ॥ ३५ ॥

यः पुनरुपधिः प्राप्ते धावनकाले प्रकालनकाले, अनेन अकाल-
कालनेन भगवद्वाक्प्राप्तलक्षणं बोधमुपदर्शयति, विभ्रम्यते निः
शेषपट्टपदिकाविशोधनार्थमपरिच्छिन्नो भ्रियते, तमुपधिं वीत-
रागाऽऽहया सर्वत्रोपदेशेन, सर्वत्रोक्तमित्यवधारयामिति भावः ।
एवं चक्ष्यमाणेन प्रकारेण साधुर्विभ्रमयेत् ।

विभ्रमणाप्रकारमेवाऽऽह-

अर्द्धितरपरिजोगं, उवर्हि पाउणइ नाहुरे य ।

तिन्नि य तिन्नि य एगं, निसिं तु काउं परिच्छिज्जा ॥ ३३ ॥

इह साधूनां द्वौ कष्टौ कौमौ । एकः कम्बलमयः । तत्र यदा
ते प्राप्तिपन्ते, तदा एकः सौमोऽच्यन्तरं प्राप्तिपन्ते, शरीरलम्पः
प्राप्तिपन्ते इत्यर्थः । द्वितीयः कौमस्तस्योपरि कम्बलमयः त-
स्याऽऽप्युपरि । ततः प्रकालनकाले विभ्रमणाविधिप्रारम्भे रात्रौ
स्वपने अन्वयन्तरपरिभोगं सदैव शरीरेण सह संलग्नं परिजुगु-
मानं कौमं कल्पमुपरि शेषकल्पद्वयाद् बद्धिणीं दिनानि यावत्
प्रावृणोति । येन तन्स्थाः पट्टपदिकाः कुत्रा पीड्यमाना आहा-
राद्यं, अथवा शीताऽऽदिना पीड्यमानास्तं बहिः प्राप्तिपन्ते
कल्पमपहायाऽऽन्तरे कल्पद्वये शरीरे वा लग्नमिति । एव प्रथमो
विभ्रमणाविधिः । एवं त्रीणि दिनानि प्रावृणु तत्तत्स्त्रीयेषु च
दिनानि यावत् रात्रौ स्थापकाले नातिदूरे स्थापयति । किमुक्तं
भवति? स्थापकाले संस्तारकनट एव स्थापयति, येन प्रथम-
विभ्रमणाविधिना या न निःसृताः पट्टपदिकास्ता अपि कुत्रा पी-
ड्यमाना आहारार्थं ततो विनिर्गत्य संस्तारकाऽऽदौ लग्नमिति ।
एव द्वितीयो विभ्रमणाविधिः । तत एकां निशां रात्रिम्, तुः
समुक्षये । स्थापस्यानयोपरि अन्वयमानमधोमुखं शरीरलम्पमायं
पपन्ते प्रसारितं कृत्वा स्थापयेत् । संस्थाप्य च पश्चात्परीक्षेत,
इष्टपा, प्रावरणेन च पट्टपदिकां निजालयेत् । तद्यथा-प्रथमं तावद्
इष्टया, निजालयेत्, इष्टया निजालिता अपि यदि न इष्टास्ततः
सूक्ष्मपट्टपदिकारक्षणार्थं चूयः शरीरे प्रावृणोति । येन ता आ-
हारार्थं शरीरे लग्नमिति । एवं परीक्षणं कृते यदि ता न स्युस्तदा
प्रकालयेत् । अथ स्युस्तर्हि पुनः पुनर्निजालय यदा न सन्तीति
निश्चितं भवति तदा प्रकालयेत् । एवं सप्तभिर्दिनैः कष्टपशो-
धना । एतदनुसारेण शेषस्याऽप्युपधेः शोधना जावनीया । इह
विभ्रमणा प्रकालनीयस्यापरिभोगरूपा कृता, ततो यस्तस्य बहिः
प्रावरणाऽऽदिरूपः परिस्रोगः स परमार्थतोऽपरिभोग इति न
तवापि विभ्रमणा विदुष्यते ।

एतामेव गार्थां भाष्यकृद् व्याख्यानयति-

धोवत्थं तिन्नि दिणे, उवर्हि पाउणइ तइ य आसकं ।

धारेइ तिन्नि दियहे, एगदिणं उवर्हि लंबंतं ॥

इयं व्याख्यातार्यो ।

अत्रैव विभ्रमणाविधौ मतास्तरमाह-

केरि एकेक-निसिं, संवासेकं तिहा परीच्छंति ।

पात्रणिर्दे जइ न लग्गं-ति उपपा ताहं धोवति ॥३॥

केचिदेके सुरय पवमाहुः-एकैकां निशां रात्रिं त्रिधा त्रिभिः प्रकरैः पूर्वोक्तैः संवाच्य । तद्यथा-एकां निशां शोधनीयं कल्पं बहिः प्रावृणोति, द्वितीयां निशां संस्नानकतटे स्थापयति, तृतीयां तु निशां स्वपद् स्थापयन्स्थोपरि लक्ष्यमानम-धोमुखं प्रसारितं शरीरलक्षणपर्वन्तं स्थापयति । एवं त्रिधा संवाच्य परीकृते दृष्ट्या निभासयति । निनालित-अञ्ज दृष्टाः, ततः सूक्ष्मवर्णविकाशिशोधनार्थं प्रावृण्वन्ति, प्रावृ-त्तौ च यदि न लग्गन्ति-न लग्गाः प्रतिज्ञासन्ते षट्पदिकास्ततः प्रकालयन्ति, लग्गन्ति चेच्छर्द्दं भूयो च्युस्तवावद् दृष्ट्या, शरीरप्राव-रणेन च परीकृते, यावन्न सम्नीति निश्चितं भवति ततः प्रकाल-यन्तीति । एषोऽपि विधिरूपणास्समीचीन इवाऽऽचार्यस्य प्र-तिज्ञासत इति मन्यामहे ।

वस्त्रप्रकालनं च जलेन भवत्यतो जलप्रहणे विशेषमाह-

निष्वादगस्स गहणं केई जाणेषु असुप्पसिसेहो ।

गिदिभायणेषु गहणं, तिरे वामे मीसगं ठारो ॥ ३८ ॥

वर्षासु गृहकृदादनप्राप्तगतिनं जलं तीम्रोदकं, तस्येह यदि व-र्षाकालादूर्ध्वं सर्वोऽप्युपधिः कथञ्चित्सामाप्र्यजावतो न प्रका-लितस्तर्हि प्राप्ते वर्षे सति साधुभस्तीम्रोदकस्य गृहपटलास्तो-त्तीर्तस्य जलस्य वस्त्रप्रकालनार्थं प्रहणमादानं कर्तव्यम् । तस्मिन् रजोगुणितनधूमधूनीकृतविनकरतापसंपर्कसोष्मतीव्रसंस्पर्शतः परिणतत्वाच्चित्तम, अनस्तदुपप्रहणे न काञ्चिद्विराधना । तीम्रो-दकस्य प्रहणे केचिदाहुर्भाजनेषु स्वपात्रेषु तीम्रोदकस्य प्रहणं क-र्तव्यमिति । अत्राऽऽचार्य आह-(असुप्पसिसेहो) 'असुप्पसि' भाव-प्रधानोऽयं निवेदः । ततोऽयमर्थः-अशुचित्वाद् षट्पदिकात्परोक्तवि-धिना तीम्रोदकस्य प्रतिषेधः । तीम्रोदकं हि न मलिनत्वात् शुचि, ततः कथं येषु पात्रेषु नोजनं विधीयते, तेषु तस्य प्रहणमुपपन्नं भवति । मा चूत्तलोके प्रवचनगर्हो, यथाऽस्मी अशुच्य इति । ततो गृहिभाजनेषु गृहिसत्केषु कुण्डिकाऽऽदिषु, तस्य तीम्रोदकस्य प्र-हणम् । तच्च तीम्रोदकप्रहणं स्थिते निवृत्ते वर्षे वृष्टान्तमुद्धर्त्ताद्-ष्टमिति गम्यते । अन्तर्मुहूर्त्तेन सर्वाऽऽत्मना परिणमनसंभवात् । अस्थिते किमित्याह-(मीसगं ति) मिश्रकं निपतति वर्षे त-त्तीम्रोदकं मिश्रं भवति । तथाहि-पूर्वनिपतितमचिन्तितं, त-त्कालं तु निपतत्सच्चित्तमिति मिश्रम् । ततः स्थिते वर्षे तत्प्रति-प्राप्तं, तस्मिन् प्रतिगृहीते तन्मध्ये (ठारो सि) क्लारः प्रक्षेपणी-यो, येन नूया सच्चित्तं न भवति । जलं हि केवलं प्रासुकी-कृतमपि भूयः प्रहरत्रयादूर्ध्वं सच्चित्तं भवति । ततः तन्म-ध्ये क्लारः प्रक्षिप्यते । अपि च-क्लारप्रक्षेपे समस्तमपि जलं प्र-सन्नतामाभजति, प्रसन्नेन च जलेन प्रकाल्यमानानि आचा-र्याऽऽदिवासंति सुनेजांसि जायन्ते । तत एतदर्थमपि क्लारप्र-क्षेपो न्यायः ।

संप्रति धावनगतमेव क्रमविशेषमाह-

गुरुपचक्खाणि गिशा-एसेहमर्हिण धोवणं पुच्चं ।

तो अप्पणो पुच्चमहा-कंड य इयरे दुवे पच्छा ॥३९॥

गुरुप्रवाचयानिज्ञानशैलाऽऽदीनां पूर्वं प्रथमं धावनं कुर्यात्ततः पश्चादात्मनः । इयमत्र भावना-इह साधुभिः परमहितमात्म-नः समीक्षमाधैरवश्यं गुर्वादिषु विनयः प्रयोक्तव्यः, विनयव-क्लादेव सम्पदार्थान्ज्ञानचारित्तवाञ्छासंभवात् । अन्यथा दुर्विनी-
६८५

तस्य सती गच्छवासस्यैवासंजवतः सकलमूलद्वानिप्रसक्तैः । ततो धावनप्रवृत्तेन साधुना प्रथमतो गुणनामाचार्योणां वा-सांसि प्रकालनीयानि, ततः प्रत्यास्थानिनां कृपकप्रवृत्तीनां तदनन्तरं श्वानानां, ततोऽप्यनन्तरं शैक्याऽऽदीनाम् । तत्र शैका अभिनवप्रयजिताः । आदिशुद्धाद् बालाऽऽदिप्रहः । सूत्रे च-"ले-हमार्हं" इत्यत्र चत्वारोऽङ्गाः कृषिकाः । ततस्तदनन्तरमात्मनः । इह सर्वेषामपि गुर्वादीनां यथायोगं विविधान्यपि प्रकालनीयवक्त्र-णि संभवन्ति । तद्यथा-यथाकृतानि, अक्षपरिकर्माणि, बहुपरि-कर्माणि च । तत्र यानि परिकर्मरहितान्येव तथाकृतानि ज्ञानानि, तानि यथाकृतानि । यानि चैवं वारं वारं दृष्ट्या सीवितानि, तान्य-क्षपरिकर्माणि । यानि च बहुधा अपि दृष्ट्या सीवितानि, तानि बहु-परिकर्माणि । ततस्तत्रापि धावनक्रममाह-(पुच्चमहागदे व सि) पूर्वं प्रथमं सर्वेषामपि यथाकृतानि वासांसि धावयेत् । पश्चात्क-मेण इतरे द्वे । किमर्थमिति चेत् ? उच्यते-विशुद्धाध्यवसायस्फी-तिनिमित्तम् । तथाहि-यावदक्षपरिकर्माणि तानि बहुकर्मापेक्षया स्तोत्रं संयमव्याधानकारीणि भवन्तीति । तदपेक्षया शुद्धानि । तेनोऽपि यथाकृतान्यतिशुद्धानि, मनागपि पलितमथदोष-कारित्वाभावात् । ततो यथा पूर्वं पूर्वं शुद्धानि प्रकाल्यन्ते, तथा संयमबहुमानवृद्धिभावतो विशुद्धाध्यवसायस्फीतिरिति पूर्वं यथाकृतानां त्यागिक्रमः ।

संप्रति प्रकासनक्रियाविधिमुपदर्शयति-

अच्छोटपिट्ठणासु य न धुवे धोए पयावणं न करे ।

परिजोग अपरिजोगे, छायाऽऽनवे च पेह कल्लाणं ॥४०॥

इह वस्त्राणि धावत आच्छोटपिट्ठनाज्यां न धावयेत् । तत्राऽऽ-च्छोटनं-रजकैरिव शिखायामास्फासनम् । पिट्ठनं-धनहानरएका-रमणीभिरिव पुन पुनः पानीयप्रक्षेपपुरस्सरमुद्योग्योपिपट्ठनेन कु-हनम् । सूत्रे च सप्तमी तृतीयायै । यथा-"तिसु अक्षंक्रिया पुहवी" इत्यादे । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । स च पाणिपा-देन प्रमृज्य प्रमृज्य यतनया प्रकालयेदिति समुच्चिनोति । ततो धौने प्रकालिते धावनजलस्पर्शजनितशीतापनोदायाऽऽत्मनो वस्त्रस्य वा शोषणाय अग्नेः प्रतापनं न कुर्यात् । मा चूद्धानका-रजत्राऽऽर्जभूतहस्ताऽऽर्जतो वस्त्रतो वा कथाञ्चिद्विन्दुपनिपातेना-भिकायविराधना । यद्येवं तर्हि कथं वस्त्रस्य शोषणं कर्तव्यमिति । शोषणविधिमाह-परिभोग्यानि, अपरिभोग्यानि च यथाक्रमं छायाऽऽनयोः शोषयेत् । सूत्रे च विनयिकोप आर्षत्वात् । परि-जोगेषु हि वस्त्रेषु तथा पूर्वशोधितेष्वपि कथाञ्चिद् षट्पदिका संजवति । सा च प्रकालनकाले तथोपमर्दिताऽपि कथाञ्चिज्जी-विता सती विनकराऽऽनपसंपर्के जियने, ततस्तद्वस्त्रार्थं तानि छायायां शोषयेत् । इतराणि स्वानये, शोषाभावात् । तानि छा-यायामातपे च शोषार्थं विशारितानि निरन्तरं (पेह सि) प्रक्षेप्य, येन परास्काञ्चिनां नापहरन्ति । इह पूर्वोक्तविधिना य-तनापुरःसरमपि धाव्यमानेषु वस्त्रेषु कथाञ्चिद्विन्दुविराधनादपः, षट्पदिकोपमर्दाऽऽदिक्रमो वाऽसंयमोऽपि संभाव्यते । ततस्त-च्छुद्ध्यर्थं तस्य साधोगुरुणा कल्याणसङ्गं प्रायश्चित्तं देयम् ।
पि० । ओष० । नि० सू० ।

सच्चित्तेण उ धुवणे, मुहणंतगमादिषु वि चउलहुया ।

अच्चित्तं धोवणम्मि वि, अकारणे उवधिणिप्फसं ॥४१॥

सच्चित्तेण उदगेण जइ वि मुहणंतगं धुवति, तदा वि चउलहुयं ।

अह भविष्येण उदयेण अकारणे धुवति, तस्मां उवर्हिणष्फ-
लं भवति । जहसोवकरणे पणनं, मज्झिमे मासखट्टं, उक्तासे
चउल्लहुं । सच्चित्तेणाभिवक्खणं धोवणे अट्टेहि सपदं, मीसे वसति
सपदं, अच्चित्तेण धि णिक्खारणे अजिक्खलं धोवणे उवर्हिणष्फले
सत्ताणां उवर्हिमं णायध्वं । नि० सू० १ उ० । सुभाध्यवसा-
यान्मिथ्यात्थपुक्खानां सम्यक्त्वभावसंजननरूपे कर्मणोऽवस्था-
नेवे च । आत्मा० १ शु० १ अ० १ उ० ।

धाविप-धावित-त्रि० । धावितु प्रवृत्ते, कल्प० १ अधि० ३
क्षण ।

धि (क)-धिक्-अव्य० । धा०-धक् वा किकः । अनिष्टशब्दैर्नै-
यजनने, निर्जर्म्मने, नि-दायाम्, स्था० ७ ठा० । वाच० ।
व्य० । ज० । “धिगच्छु ते जसोकामी ।” धिक्कशब्दः कुत्साया-
म् । दश० २ अ० । निन्दनीयं च । वाच० ।

धिङ्-धृति-स्त्री० । धरणं धृतिः । आ० म० १ अ० १ खंड ।
धृ-क्तिर् । “इत्तुपाऽऽदौ” ॥ ७ । १ । १२८॥ इति प्राकृतसूत्रेण-
कारः । प्रा० १ पाद । धारणे, आ० म० १ अ० १ खंड । पत-
नप्रतिषेधकसंयोगे, ठा० ४ छा० । धारणाकूपे मतिज्ञानमेवे,
विशे० । सन्तोषे, कल्प० १ अधि० ५ क्षण । धृतिर्येन केनचि-
द्वसनजो जनाऽऽदिना निर्वाहमात्रनिमित्तेन सन्तोषः । यो० बि० ।
अष्ट० । धैर्ये, कल्प० १ अधि० ५ क्षण । धृतिर्येन चित्तस्थै-
कान्त्यम् । उक्त० ३२ अ० । धृतिः सत्यमे धैर्यं चित्तसमाधानम् ।
सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । रागद्वेषात्कुलतया मनःप्रणिधाने, आ-
व० ५ अ० । धृतिर्वज्रकुडवधद्वयेयं प्रणिधानम् । वृ० ६ उ० ।
ज्ञा० । स्था० । ध० । पा० । मथा० । ग० । धृतिरुत्तेगाऽऽदिदोष-
परिहारेण चित्तस्वास्थ्यम् । पञ्चा० ४ वि० । स० । वृ० । प्र-
व० । च० प्र० । धृतिश्चित्तदाढ्यमिति । प्रअ० १ सम्ब० द्वार । सु०
प्र० । विपा० । धरणं धृतिः सम्पददर्शनचारित्र्यावस्थानं, सूत्र०
१ ध्रु० ११ अ० । उक्त० । “महं धिद्वेलापरिगच्छसि ।” धृतिमू-
लोत्तरगुणविषयः प्रतिविद्यसमुत्सहमान आत्मपरिणामविशेषः ।
न० । तत्परिपालनीयत्वाद्बहिर्भाषाम् । प्रअ० १ सम्ब० द्वार ।
न रागाऽऽत्ताकुलतया धृतिर्मेनःप्रणिधानं, विशिष्टा प्रीतिः । इव-
मथैव मोहनीयकर्मकृत्यापशमाऽऽदिसंभूता, रहिता दैन्योत्सुक्या-
भ्यां, धीरगमनीराऽऽशयकृपा अवन्ध्यकृत्याणानिषन्धना वसंवा-
प्युपशया । ज० । “धिनी तु मोहस्त उवसमे होह ।” मोहक-
योपशमाद् धृतिर्नैवति । नि० सू० १ उ० । “हो धिनीयऽहि-
गारो, विलेसओ विलकालेसु ।” आत्मा० १ शु० ५ अ० १ उ० ।
द्वये तावद्वरसधिरमप्रान्तककाऽऽदिके धृतिर्जावयितव्या, क्षेत्रेऽ-
पि कुनीर्थिकभाविने प्रकृत्यभङ्गके वा नोद्वेगः कार्यः, कास्तेऽपि
पुष्कलाऽऽदौ यथाज्ञानसन्तोषिणा जायन्ते, भावेऽप्याक्रो-
पहसनाऽऽदौ नोद्दिपितव्यम् । विशेषस्तु क्षेत्रकालांतरमयोरपि
धृतिर्जाव्या, दृश्यभावबोदपि प्रायशस्तन्निमित्तत्वात् । आत्मा०
१ शु० ५ अ० २ उ० । धैर्याधिष्ठायां देवतायाम्, ज्ञा० १
शु० १ अ० । जम्बूमन्दरवक्षिणस्यां दिशि स्थितस्य निषधव-
र्षधरपर्वतस्य निगच्छद्वाधिष्ठायां धृतिक्लृप्तायां देवता-
याम्, स्था० ३ ठा० ४ उ० । ज० । धृतिस्तिगच्छद्वाधुरीति ।
स्था० ६ ठा० । निरयावलि कोपाङ्गस्य पुण्यवृत्ताऽऽव्यवतुर्थवर्ग-
स्य धृतीयाध्ययनेप्रतिषेधकव्यतायां स्वनामव्यतायां दे-
व्याम् । नि० १ ध्रु० ४ वर्ग १ अ० । धिक्कुम्भाधिकेऽष्टमे

योगे, अष्टादशाऽक्षरपादके उद्बोभेदे, अष्टादशसंख्यायां
चा वाच० ।

धिङ्कन्द-धृतिक्कन्द-पुं० । धृतिश्चित्तस्वास्थ्यं, स एव कन्दः एक-
धाधोभागरूपो यस्य स तथा । चित्तस्वास्थ्यरूपस्कन्धाधोना-
गद्युते स्वररपादपे, प्रश्न० ५ सम्ब० द्वार ।

धि-क्लृ-धृतिक्लृ-न० । धृतिस्तिगच्छद्वाधुरी तस्याः क्लृट् धृ-
तिक्लृट् । जम्बूमन्दरवक्षिणस्यां दिशि स्थितस्य निषधवर्षधरप-
र्वतस्य तिगच्छद्वाधिष्ठायां धृतिक्लृप्तायां धृतिक्लृप्तायां धृतिक्लृप्तायां
क्लृट्, ज० ४ वृत्त० । स्था० ।

धिङ्जुत्त-धृतियुक्त-त्रि० । धृतिश्चित्तस्वास्थ्यं तद्युक्तो धृतियुक्तः ।
चित्तस्वास्थ्योपेतं, पञ्चा० १८ वि० ।

धिङ्जुय-धृतियुत-त्रि० । धृतिश्चित्तस्वास्थ्यं तद्युक्तो धृतियुतः । मा-
नसावष्टम्भयुते, स हि नातिगदनेत्यर्थेणु प्रममुपयाति । ग०
१ अधि० । प्रव० ।

धिङ्धणिय-धृतिधनिक-पुं० । धृतेर्मनःस्वास्थ्यस्य धनिकः स्वामी
धृतिर्धानिकः । मनःस्वास्थ्यस्वामिनि, स० ६ अङ्ग ।

धिङ्धणियणिष्पक-धृतिधनिकनिष्पक-त्रि० । धृतिरज्जु-
बन्धनेन धनिकमत्यर्थं निष्पकम्प्राप्यचक्षो यः स मध्यमपद-
लोपाद् धृतिधनिकनिष्पकम्पः । धृतिरज्जुबन्धनेनात्यर्थमविच-
क्षे, श्री० ।

धिङ्धणियवक्कच्छ-धृतिधनिकवक्कच्छ-त्रि० । धृतिरेव ध-
निकमत्यर्थं वक्का कक्षा येन स तथा । म० ए श० ३३ उ० ।
धृती सन्तोषे, धैर्ये वा “धणिय सि” अत्यर्थं वक्कच्छः धृति-
धनिकवक्कच्छः । कल्प० १ अधि० ५ क्षण । धृत्या चित्तस्वा-
स्थ्येन “धणिय सि” अत्यर्थं वक्का कक्षा येन स तथा । ज्ञा०
१ शु० १ अ० । संधा० । धृतिश्चित्तसमाधानं, तद्वा “धणिय
सि” अत्यर्थं, वक्का निष्पीडिता कक्षा बन्धविशेषो यत्र तत्त-
था । धृतिवलयुक्ते, स० ११ अङ्ग । “धिर्धणियवक्कच्छः ।”
धृत्या चित्तस्वास्थ्येन धनिकमत्यर्थं वक्का कक्षा आराध-
नारुपा कक्षा प्रतिक्षा परिकरो वा यैस्ते धृतिधनिकवक्कच्छ-
काः । संधा० ।

धिङ्बल-धृतिबल-न० । धृतेश्चित्तसमाधिर्बलमवष्टम्भो धृति-
बलम् । चित्तसमाधिर्बलमवष्टम्भे, ध० ३ अधि० । धृतिश्चित्तसमा-
धिर्बलमवष्टम्भो धृतिबलम्, तत्कारणत्वात्महाप्रतमपि धृति-
बलम् । चित्तसमाधिलक्षणे सामर्थ्ये, पा० । पञ्चा० । ध० ।
तत्कारणत्वात्महाप्रतमऽऽदौ च । पा० । सात्त्विके, कातरे च ।
त्रि० । वृ० १ उ० ।

धिङ्बलय-धृतिबलक-न० । स्वार्थे कः । चित्तसमाधिलक्षणे
सामर्थ्ये, तत्कारणत्वात्महाप्रतमऽऽदौ च । पा० ।

धृतिबलद-त्रि० । चित्तसमाधिलक्षणसामर्थ्यादयके महा-
प्रतमऽऽदौ, पा० ।

धिङ्बलिय-धृतिबलिक-त्रि० । धृतिर्वज्रकुडवधद्वयेयं प्रणिधा-
नं, तथा बलिको बलवान् । वृ० ६ उ० । अनिशयेन धृतिमति,
दृशी० १ तत्त्व । चित्तसमाधानलक्षणसामर्थ्यगुणै च । पञ्चा०
७ वि० । ख० ।

धिइमड्-धृतिपति-स्त्री० । धृतौ मतिर्धृतिमतिः । आच० ४ अ० ।
धृतिप्रधाना मतिर्धृतिमतिः । आच० ४ अ० । स० । योगसप्र-
हजेदे, आ० चू० ४ अ० । प्रश्न० ।

धृतिमतिद्वारमाह-

“ नगरी य पंक्तुमहुग, पंक्तवन्से मर्ध अ सुमई अ ।
वारीवसभाऽऽहरणे, चप्पाइअ सुटु एअ पव्वजा ॥ १ ॥ ”
वार्गवृषभः प्रवहणम् ।

“ नगरी च पाण्डुमधुरा, तत्राऽऽसन् पञ्च पाण्डवाः ।

स्थापितः प्रव्रजद्भिस्तैर्निजराज्ये निजः सुतः ॥ २ ॥

नेमिनं तु दध्रायुस्ते (?), इत्तिकल्पपुरेऽन्तरा ।

भिक्षागताः प्रष्टु काल-गतं ध्रुवा विषादिनः ॥ ३ ॥

आत्तं जक्तं परित्यज्य, गत्वा शत्रुऽजयाचले ।

विद्यायानशनं प्राप्य, केवलं निवृत्तिं ययुः ॥ ३ ॥

तद्वंशे पाण्डुसेनोऽभू-न्पुत्रस्तस्य सुताद्वयम् ।

मतिश्च सुमतिश्चैव, ते च अपि च रैवते ॥ ४ ॥

नः तु चेत्यानि पोतेन, प्रस्थिते सागराध्वना ।

उत्पाते तत्र सजाते, रुद्राऽऽदीन् जनताऽस्मरन् ॥ ५ ॥

ताभ्यां पुनर्भूतं स्वात्मा, संयमे विनियोजितः ।

निजप्रवहणे प्राप्य, ज्ञानं मुक्तिरतऽन्यत ॥ ६ ॥

सुस्थितो लवणाधीशो-ऽकार्षीत्पूजां तदङ्गयोः ।

द्विष्योदुखितेन तर्त्तार्ये, प्रमासान्नघयाऽभवत् ॥ ७ ॥ ” आ० क० ।

धिइमडवनायदुर्बल-धृतिमतिव्यवसायदुर्बल-त्रि० । धृतिम-
तिव्यवसाया दुर्बला यस्य स तथा । धृतिमतिव्यवसायेषु दुर्ब-
लो धृतिमतिव्यवसायदुर्बलः । दुर्बलधृतिमतिव्यवसाये, धृतिम-
तिव्यवसायेषु दुर्बले च । स० ४२ सम० ।

धिइमंत-धृतिमत्-त्रि० । धैर्यवति, उत्त० २६ अ० । चित्तस्वा-
स्थययुक्ते, अरतिरत्यनुलोमप्रतिलोमोपसर्गसहे, स्वा० ७ उ० ।
असह्यपरीपहाभिद्रुतोऽपि चाग्निधृतिमानिति । सूत्र० १ अ० ६
अ० । धृतिः समाधानं संयमे यस्य स धृतिमान् । आचा० २ अ०
४ चू० १६ अ० । सूत्र० । संयमस्वरूपे, ध० ३ अधि० । दश०
“ धितिमंता जिह्दिया । ” धृतिः संयमे रतिः, सा विद्यते ये-
षां ते धृतिमन्तः । संयमधृत्या हि पञ्चमहाव्रतमारोहद्वनं सु-
साध्यं भवतीति । सूत्र० १ अ० ६ अ० । दश० । (पतञ्ज 'धम्म'
शब्देऽस्मिन्नेव जागं २७०५ पृष्ठे समुक्तम्)

धिइवीरियपरिहीण-धृतिवीर्यपरिहीण-त्रि० । मानसिकावष्ट-
म्भबलरहिते, वृ० २ उ० ।

धिक्रय-धिकृत-त्रि० । धिक् निष्क्रीयः कृतः । कृ-कृतः । धिक्कारं
प्राप्ते, व्य० १ उ० । भावे तु धिक्कार, न० । वृ० ६ उ० ।

धिकरण-धिकरण-न० । धिक्शब्दावषयीकरणे, ज्ञा० १ अ०
१६ अ० ।

धिकार-धिकार-पुं० । धिक्-कृ-घञ् । तिरस्कारे, वाच० ।
धिगधिक्कारार्थे एव, तस्य करणमुच्चारणं धिक्कारः । स्था० ७ उ० ।
धिक्-कृ-घञ् । तिरस्कारे, वाच० । तद्वात्मके दृष्टमनीतिनेदे,
स्था० ७ उ० । जं० । आ० म० । कल्प० । ति० ।

धिक्-धैर्य-न० । धीरस्य प्रावे घञ् । “ ईदृ धैर्ये ” ॥ ८ । १ ।
१५५ ॥ इतिप्राकृतसूत्रेण धैर्यशब्दे पेत ईः । प्रा० १ पाद ।
“ धैर्ये वा ” ॥ ८ । २ । ६४ ॥ धैर्यं यस्य रो वा । ' धीरं । धिक् ।

प्रा० १ पाद । “ इयादृ-भय-धैर्य-धैर्य-समेषु वात् ” ॥ ८ ।
२ । १०७ ॥ इतिप्राकृतसूत्रेण धैर्यसमेषु शब्देषु संयुक्तस्य वा-
त्पूर्वं इदं भवति । ' धीरिय । ' प्रा० १ पाद । ' स्थिरचित्तोन्नतिर्या
तु, तद्वैर्यमिति गीयते । ” इत्युक्ते, मनसः स्थैर्यं, वाच० । ' धै-
र्यं चित्तसमाधानम् । ' सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० । “ पक्षियां धि-
क्काः । ” प्रीतौ दाने वा स्थैर्यवन्तः । कल्प० ३ अधि० ६ कण ।
षो० । सखे, प्रश्न० २ सख० द्वार । “ मनसो निर्विकारत्वं, धैर्यं
सत्स्वपि हेतुषु । ” इत्युक्ते मनसो विकाराजावे, अव्याकुलत्वे,
विद्याऽऽद्युपस्थितात्रपि प्रारब्धापरित्यागोहता चित्तवृत्तिभेदे
च । वाच० ।

धेय-त्रि० । धारणीये, पालनीये, ज्ञा० १ अ० १ अ० ।

धेय-त्रि० । हृदि धारणीये, ज्ञा० १ अ० १ अ० ।

धिजाइय-धिगजातिक-त्रि० । धिगजातिमति, आच० २ अ० । नि०
चू० । ' तथ्य भहानाम धिजाइणी । ' आ० म० १ अ० २ अ० ६ ।

धिजाइय-धिगजातीय-त्रि० । धिगजात्युत्पत्ते, आच० ३ अ० ।
नि० चू० । आ० म० ।

धिजीविय-धिगजीवित-न० । कुस्तिनजीविते, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

धिहु-धृष्ट-त्रि० । धृष्ट-क्तः । “ मरुण-मृगादक-मृग्यु-गृह्ण-धृष्टे
वा ” ॥ ८ । १ । १३० ॥ इति प्राकृतसूत्रेण श्रुतं दृष्टा । प्रा० १ पाद ।
निर्लज्जे, प्रगल्भे, नायकभेदे च । वाच० ।

धिप्प-दीप-धा० । दीप्तौ, दिवा०-आत्म०-सेट् । “ दीपौ धो
या ” ॥ ८ । १ । २७३ ॥ दीप्यतौ दस्य धो या । ' धिप्पट् । दि-
प्पट् । ' प्रा० १ पाद । दीप्यते । अदीपि । अदीपिष्ट । दीपू-णि-
च् । अदीपिपत्-त । अदीपिपत्-त । वाच० ।

धिम्मल-धिदमल-न० । निम्नमले, त० ।

धिसण-धिषण-पुं० । वृद्धस्पतौ, को० ९७ गाथा ।

धी-धी-स्त्री० । धै-किप्, सम्प्रसारणं च । बुद्धौ, धीर्बुद्धिरित्य-
नर्थान्तरम् । पं० चू० । आचा० । गा० । “ धीं मई बुद्धी । ”
को० ३१ गाथा । आनु० । गा० । सूत्र० । अनु० । आचा० ।
तत्त्वावगमे च । धीर्बुद्धिस्तत्त्वावगमः । धिय-ई-धीः धीः ।
बुद्धिसम्पत्तौ च । गा० । धीश्चित्तं, तत्र य ईः कामः स धीः । चि-
त्तस्य कामे, गा० । अभेदोपचारात् परिकृते च । पुं० । गा० ।

धीनु-धीयु-त्रि० । धीर्बुद्धिर्विज्ञानं, तस्या युरप्यभूतः धीयुः । बु-
द्धियुते, गा० ।

धीधण-धीधन-त्रि० । बुद्धिधने, “ नियमेन धीधनैः पुंजि । ”
षो० १६ विष० ।

धीम-धीम-पुं० । धीर्बुद्धिस्तत्त्वतस्तन्मिमीते शब्दयति प्रकपयति
धीमः । बुद्धितत्त्वप्रतिपादके भगवति कपिसे, गा० । धियं ज्ञा-
नमेव मिमीते शब्दयति प्रापयति धीमः । बहिरर्थाऽऽकाराणाम-
विद्यादर्शितत्वादिधियमानत्वेन ज्ञानाद्वैतप्रतिपादके बुद्धे, गा० ।
ज्ञानत्रयाजिरामत्वे, कल्प० १ अधि० ३ कण ।

धीमह-धीमह-त्रि० । अभेदोपचाराद् धियः परिकृताः महन्ती-
ति महः पूजका आराधका, महः किप् । धियां महः धीमहः ।
धिज्जनपर्युपासकेषु, गा० । धियः परिकृता महः पूजका यस्य
स तथा । बिहज्जनपर्युपासिते, गा० ।

धीमंत-धीमन्-पुं० । धीः प्रज्ञाऽस्त्यस्य मनुष्यं । बृहस्पतौ, बु-
द्धिमति, पण्डिताऽऽदौ च । त्रि० । आच० ॥ १६ ॥ द्वार । आ०
वि० । कल्प० । ज्ञानचतुष्टययोगाद् महाप्रज्ञे च । आ० २७ अ० ।

धीर धीर-त्रि० । धियं बुद्धिं राति ब्रह्मातीति धीरः । रा-कः ।
उत्त० ७ अ० । आतु० । धिया औत्पत्यादेकवा बुद्ध्या राजत
इति धीरः । ग० १ अ० । व्य० । आच० । सूत्र० । उत्त० ।
न० । आच० । धिया धीरवति धी ईर आत्, धी कन्वा । वा-
च० । तीर्थकरे, गणधरे च । आच० १ पु० ४ अ० ३ अ० । आच० ।
आतु० । बुद्ध्या विराजिते, ध० ३ अ० । आच० । धीरो विष्णुबु-
द्धिमनिति । आतु० । 'धीरः सर्वबुद्धयलङ्कृतः' । सूत्र० १ पु० ३
अ० । बुद्धिमति, प्रज्ञ० ४ सं० । द्वार । दश० । व्य० । पञ्चा० ।
सूत्र० । उत्त० । विवेकिनि, सुव० १ पु० ७ अ० । विदुषि, आ-
तु० । धीरा धिवितवेदितव्याः । सूत्र० १ पु० १३ अ० । आतु० ।
साहसिके, सूत्र० १ पु० १ अ० ४ अ० । दृढचित्ते, दश० ५
तथ । प० चू० । परीषदोपसर्गाऽऽभिर्ज्ञोभ्ये, अष्ट० ३०
अष्ट० । प्रज्ञ० । सूत्र० । उत्त० । पि० । आ० । आच० । वृ० ।
औ० । धीराः कर्मविदारणसहिष्णवः । सूत्र० १ पु० ३ अ०
४ अ० । स्थिरे, आ० म० १ अ० १ अ० । उत्त० । न० ।
महासत्त्वे, पञ्चा० ४ वि० । सूत्र० । स० । धैर्यान्विते, यिनी-
ते, बलिराजे, बुद्धिप्रेरके बुद्धिसाक्षिणि परमेश्वरे च । पुं० ।
कुक्कुमे, न० । नायिकाभेदे, काकोदयाम्, महाज्योतिष्मत्याम्,
बिरावां चित्तवृत्तौ च । स्त्री० । वाच० ।
धैर्य-न० । 'धिरज' शब्दाद्यैः । प्रा० १ पाद ।

धीरकरण-धीरकरण-न० । धीरत्वात्पादने, धीरकरणकार-
णानि । स० ६ अ० ।

धीरकिञ्चिपुरिस-धीरकीर्तिपुरुष-पुं० । धीराणां सतां या की-
र्तिस्तत्प्रधानः पुरुषो धीरकीर्तिपुरुषः । सत्कीर्तिप्रधाने पुरुषे,
प्रज्ञ० ४ अ० । द्वार ।

धीरत्त-धीरत्व-न० । परीषदोपसर्गाऽऽभ्यतायाम्, सूत्र० १ पु०
८ अ० । "धीरस्त पुरुष धीरत्त, सव्यधम्माणवृत्तिशो ।"
उत्त० ७ अ० ।

धीरपुरिस-धीरपुरुष-पुं० । धीर्बुद्धिस्तथा राजत इति धीरः, स
चाऽसौ पुरुषश्च धीरपुरुषः । प्रज्ञा० १ पद । एकात्मतो वीर्यात्त-
रायकमापगमात् तीर्थकरे, धिया राजितत्वाद् गणधरे च ।
आच० ४ अ० । व्य० । दश० । महासत्त्वे, महाबुद्धौ, "धीरपुरिस-
वृत्तः ।" महासत्त्वमहाबुद्धितीर्थकरणधरप्रकृतिम् । आच०
६ अ० । बुद्धिमति नरे, अज्ञोभ्यनरे च । पञ्चा० ४ अ० ।

धीरवणा-धीरापना-स्त्री० । दुःखेन परितप्यमानस्य धीरो मय
धीरो मय, अहं तवेतद् दुःखं विज्झामणाऽऽदिनाऽपनेष्यामि,
अपि च-पुण्यजागिन् । सहस्रैतद् दुःखं सम्यग्, अत एव तत्स-
हानान्तरमधिरास्त्वदुःखप्रहीणो भविष्यतीत्यादिके आ-
श्वासने, "धीरवणं केव धम्मकहणा य ।" व्य० १ अ० ।

धीरिय-धैर्य-न० । 'धिज्ज' शब्दाद्यैः, प्रा० १ पाद ।

धुअगाअ-न० । देशी-उत्तरार्धे, दे० ना० ५ वर्गे ५७ गाथा ।

धुक्कुधुअ-न० । देशी-उत्तरार्धे, दे० ना० ५ वर्गे ६० गाथा ।

धुक्कुधुगिअ-न० । देशी-उत्तरार्धे, दे० ना० ५ वर्गे ६० गाथा ।

धुंभुमार-धुंभुमार-पुं० । सुसुमारपुररथे स्वनामक्याते नृपे, "सुं-
सुमारधुंभुमारे, अंगारवर्धय पञ्जोप ।" आ० चू० ४ अ० । आ०
क० । इन्द्राव्याम्, दे० ना० ५ वर्गे ६० गाथा । (तत्कथा
'संवेग' शब्दे बह्यते)

धुण-धुण-धा० । धूण कम्पने, न्धादि०-उभ०-सक०-वेद । "धूणे-
धुवः" ॥ ८ ॥ ५ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण धुव इत्यादेशो वा । 'धुवइ'
प्रा० ४ पाद । "धि-जि-भु-हु-स्तु-ल-पु-धुर्गा णो न्हस्वञ्च" ॥ ८
॥ ५ ॥ १ ॥ एवामस्ते णकाराऽऽगमाः, न्हस्वञ्च । 'धुणइ' ।
प्रा० ४ पाद । धावति-ते । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ।
वाच० । धू कम्पने, न्धा० । उभ०-सक०-वेद । धूनीति ।
धुनीते । धुनानि । धुनीते । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ।
"धूनीति उभयकवनानि धुनात्यशोकम् ।" इति । "वा
युर्विधूनयति ।" इति च कविरहस्यम् । वाच० । जावकर्मणोः
"नवा कर्मभावे च्चः कयस्य च सुक् ॥ ८ ॥ ५ ॥ २४२ ॥ इति
प्राकृतसूत्रेण कयस्य लुक्, द्विरुक्तो न्काराऽऽगमः । "धुवइ ।
धुणिजइ ।" प्रा० ४ पाद ।

धुणाण-धूनन-न० । अपनयने, सूत्र० । कृशिकरणे, आच० १ पु०
४ अ० ४ अ० । परिषाणे, आच० १ पु० ६ अ० १ अ० । स्या० ।
भिक्षप्रत्येयनिवृत्तिकरणेन सम्यक्प्रवृत्त्यानुरूपे कर्मणोऽव-
स्थाभेदे, आच० १ पु० ६ अ० १ अ० ।

धुणितप्-धूनयितुम्-अव्य० । अपनेतुमित्यर्थे, सूत्र० १ पु० २
उ० । "उचहि धुणितप ।" धूननायापनयनाय । सूत्र० १ पु० २
अ० २ उ० ।

धुणिया-धूत्वा-अव्य० । कृपायित्वेत्यर्थे, दश० ६ अ० ३
अ० । सूत्र० ।

धुणोज्ज-धूननीय-न० । पापकर्मणि, आ० चू० १ अ० ।

धुण-धून्य-पावे, दश० ६ अ० १ उ० ।

धुणावहुस-धून्यवहुस-न० । धूयते इति धून्यं प्राग्वज्जं कर्म त-
त्पचुरे, दश० ६ अ० ।

धुणमल-धून्यमल-न० । पापमत्ते, दश० ६ अ० १ उ० ।

धुतोवाय-धुतोपाय-पुं० । अष्टप्रकारकर्मधूननोपाये संयमाऽऽदि-
के, आच० १ पु० ६ अ० १ अ० ।

धुत्त-धूर्त्त-पुं० । धूर्त्त-धुत्त-धा-कः । "सत्याऽधूर्त्ताऽऽदौ" ॥ ८ ॥ २ ।
३० ॥ इति प्राकृतसूत्रेणाधूर्त्ताऽऽदौ निवेद्याध् तस्य टो न ।
प्रा० २ पाद । धुत्तूरवृत्ते, चोरकवृत्ते, नायकभेदे, "धूर्त्तोऽपरां
धुम्बति ।" दौहकीटे, विह्वलवणे च । अज्ञके, धूनकारके च ।
त्रि० । "धुत्तेव कलिणा जिए ।" उत्त० ५ अ० । विह्वलीये, दे०
ना० ५ वर्गे ५८ गाथा ।

धुत्तकस्त्राण-धूर्त्ताऽऽख्यान-न० । धूर्त्तकथानके, ग० । तद्यथा-
"मन्तीजणवप उज्जेयी नाम लुगरी । तीसे उत्तरपासे जि-
लुज्जाणं नाम उज्जाणं । तथ बह्वे धुत्ता समागया । तेसि
माहिवणो इमे-सगो १, वल्लासो २, मूलदेवो ३, जण्डपा-
णा य इरियया ४ । एकेकस्स पंच वंश धुत्तलता । धूर्त्तीण य
पंच सतां जण्डपाणा । अहंसा पाठभाकासे सत्ताहवहसे
धुत्तकस्त्राणं इमेरिसी कहा संजुसा-को अस्स वेरज मसं ति ।" सू-

कदेवो जणति-जं जेण अणुभूयं, सुयं वा, सो तं कहयतु, जो तं ण पत्तियइ तेण सव्वधुत्ताणं जसं दायव्वं । जो पुण भारह-
रामायणसुस्समुत्थाहि उषणयउववचीहि पत्तीहि, सो मा
किंवि दत्तयतु । एवे मूलदेवेण जणिए सव्वेहि वि भणियं सा-
ह साह ति । ततो मूलदेवेण भणियं-को पुंवं कहयति ? ।
एलासाहेण भणियं-अहं मे कहयामि । ततो सो कहिउमार-
खो-अहयं गावो गोहाय अडविं गओ । पेच्छामि खोरे
आगच्छमाणे, तो मे पावरणि कंषहि पत्थरिऊण तथ गावो-
ओ नुत्तिऊणाऽहं पोदुल्लयं वंधिऊण गाममागओ, पेच्छामि य
गाममउक्कयारे गोदहे रममाणे । ताऽहं गहियगावो पत्थिउमा-
रओ(?), खणमेत्तेण य ते खोरा कलपलं करेमाण । तथेव निव-
इता । सो य गामो सदुपइउपपदो, एकं बालुकं एगाए अजियाए
गसियं, साऽवि अजिया चरमाणी अजगरेण गसिया । सोवि अ-
जगरो एगाए देकाए गहिओ, सा उड्डिउं वरुपायवे निगोण । तीसे
य एगो पावो पलं वति । तस्स य वडपायवस्स अहे अंधाचारो
ठिओ । तस्मिं वटे देकाए गयवरो आगहितो । सा उड्डिउं पयत्ता,
आगदिसओ पाओ, गयवरे कट्टितुमारखे डोवेहि कलपलो
कओ । तथ सहेवेदिणो गहियचावा पत्ता । तेहि सा जमग नम-
गमरेहि पूरिया । सा मया । रम्मा ताए पेह फाणावियं, अयगरो दि-
छो । सो वि फाणावियो, अजिया दिट्ठा । सा वि फाणाविया, बालु-
क विट्ठ रमणिज्जा । एत्थं ते ने गोवहा उपरता पतगसेणा इव भूवि-
त्ताओ, सो गामो बालुकाओ णिगंतुमारखो । अहं पि गहियगावो
णिगओ, सव्वो सो जणो सछाणा णिगओ । अहं पि अवठ-
जिय गावो इहमागतो । तं जणइ कहं सव्वं ? । सेसगा भणति-
सव्वं सव्वं । एलासाहो भणति-कह गावोओ कंषणीए माया-
ओ ? । गामो वा बालुकं ? । सेसगा जणति-नारइसुतोए सुव्वति-
जहा पुंवं आसी एगस्य जग सव्वं, तस्मिं य जले अंरमासी । त-
स्मिं अ अंरगे ससेलवणकाणं जग सव्वं जइ मायं तो कहं तुह
कंषणीए गावो, बालुकं वा गाममाणमादिनि । जं भणसि जहा-
देकुदरे अयगरो, तस्म य अजिया, तीए बालुकं, एत्थ वि भणइ
उत्तरं-ससुरासुरं सनारकं ससेलवणकाणं जगं सव्वं जइ वि
पहुस्स उदरे मायं, सो वि य देवइउदरे माओ, सा वि य सय-
णिज्जे माया जइ एयं सव्वं तो तुह वयणं कहं असव्व भवि-
इसति ॥ १ ॥

ततो सगो कहितुमारखो-अहं कुकुविपुत्ता । कयाहं च क-
रिसणाणि अहं सरयकासे छेत्तुं अतिगओ । तस्मिं अ खेत्ते
तिलो वुत्तो । सो य एरिसो जातो, जो परं कुडाडेहि वेत्तव्वो, तं
समंता परिजनमामि, पेच्छामि य गआयवरं रणं, तणमिओ जिओ
पसाओ(?), पेच्छामि य अहप्पमाणं तिलककणं । तस्मिं वि सगो, पत्तो
य गयवरो सोमं अपायंते कुलालचक्रं व तं तिलककणं परिवम-
मति । चाखेइ य तं तिलककणं, तेण य चालिओ जलहरो विव-
निओऽतिवुद्धिं मुंचति । तेण य भमंतेण चक्रतिहा विव ते तिला
पत्तिया । तओ तेलादा णामणदी बूढा, सो य गओ तथेव, ति-
लकचलणीए खुत्तो मओ य, मया वि से चरमं गहियं । इतिओ
कओ, तेल्लस्स भरिओ, अहं पि खुचिओ अलमारं भक्कयामि ।
दस य तेल्लघरा तिलिओ पिबामि, तं च तेल्लपडिपुलं दइयं घेत्तुं
गामं पडिओ, गामवहिया ककणसालए णिकिअविउ तं दइयं ग-
हमतिगओ, पुत्तो य मे दइयस्स पेसिओ, सो तं जाहे ण पावइ, ता-
हे ककणं पानेउं गहिय हत्थे अहं पि गिहाओ उड्डिओ परिभमंतो
इए०

इहमागओ । एयं पुण मे अणुभूयं, जो ण पत्तियति, सो देउ भत्त ।
सेसगा जणति-अत्थि एसो य भावो, भारहरामायणे सुहं सु-
णिज्जति-“तेषां कटनट्टधैर्गजानां मद्विन्दुभिः । प्रावर्त्तत नवो
घोरा, हस्त्यम्बरयवाहिनी ॥ १ ॥” जं भणसि कहं एमहंतो
तिलककणो भवति ? । एत्थ भणइ-पामसिपुत्ते किल मानपाववे
भरी णिमविया, तो किह तिलककणो एमहंतो न होज्जाहि ॥ २ ॥
ततो मूलदेवो कहिं मारखो । सो भणति-तरुणत्तेण इ-
त्थियसुहाभिवासी धाराधरणरूपाए सामिगिहं पडिओ उ-
त्तकमरुतुदर्या, पेच्छामि य वणगजं मम वहाए एज्जमाण,
ततोऽहं भीतो भत्ताणो अस्सरणो किंवि णिज्जकणछाणं
अपासमाणे जलउवुणणाएण कमरुत्तं मतिगउम्मि । सां वि य
गयवरो मम वहाए तेणेवंतेण अतिगओ । ततो मे सो गयवरो
उम्मासं अंतो कुंरियाए वामोहिओ । तओऽहं उट्टमासंते कुंरियगी-
बाए णिगओ । सां वि य गयवरो तेणेवंतेण णिगओ । णवरं वा-
लगेण गोवाए लगो । अहमवि पुरओ पेच्छामि अणोरयारं
गंगं, सा मे गोपयस्सि विष्ठा गओहि सामिगिहं, तथ मे तरहा
बूढा समे अगणेमाणेण गंगाओ पडती मत्थए उम्मासा धा-
रिया धारा । तओ एणमिऊण महासेणं पयावं संपको
उज्जेणि, तुज्जं च इहं मिलिओ इति । तं जइ सव्वं एयं तो
मे हेऊहि पत्तियावेह । अहमजहा अत्थियं, तो धुत्ताणं देहउ
भत्त । तेहि भणियं सव्व । मूलदेवो भणइ-कहं सव्वं । ते
जणति-सुणह, पुंवं वंनणस्स मुहाओ विष्ठा णिगवा, वा-
हाओ खनिया, ऊकसु वइस्सा, पादेसु सुहा । जइ इत्थिओ जण-
वओ तस्सुदरे माओ, तो तुमं हत्थी य कुंरियाए किं ण माह-
इ । अण च किल वंनणो विण्ह य उड्डाह कुणेतो धावेता गता,
दिव्वं वाससहस्सं तहा नि क्षिगस्सओ ण पत्तो, त जइ एमहंत
लिग वमाए सरारे माय तो तुहं हत्थी य कुंरियाएण माहइ । जं
भणसि-वालगे हत्थी कहं लगो ? । त सुणसु-विण्ह जग्गस्स
कत्ता, एगस्ये तप्पात तवं जलसयणगतो, तस्स य णाजीओ
बंभो पउमगज्जाणो णिगओ, खवर पंकयं णाजीए लगो,
एवं जइ तुमं हत्थी य वि सिग्गता, हत्थी वालगे लगो, को
दासो ? । जं भणसि-गंगा कहमुत्तिष्ठा ? । रामेण किल सीताए प-
विस्तिदेउं सुगोवो, नेणावि दगुमतो, सो बाढादि समुह तरिउ
हंकापुरिं पत्तो । सीयाए पुच्छिओ-कहं समुदो तिष्ठा ? । भण-
ति-“तव प्रसादात् वचसः प्रसादा-ऽऽनेत्थ ते वेवि । गुरुप्रसा-
दात् । साधुप्रसादाच्च पितुः प्रसादा-ऽसीर्णो मया गोस्पृष्टस्स-
मुद्रः ॥ १ ॥” जइ तेण निणणो समुदो बाहाहि, तेण तुमं कहं गंगं
ण तरिस्ससि ? । जं भणसि-कहं उम्मासे धारा धरिता । एत्थ
वि सुणसु-दिव्वं वाससहस्सं तवं कुणमाणं भगोरहं वट्ठुं तत्था-
गयमाणेहि ओगहियत्था सुरगणेहि गंगा अभात्थिता-अवतराहि
मणुयलोगं । तीए भणियं-को मे धरेहि ति खिबकिंति ? । पसुवइणा
भणियं-अहं ते एगज्जाए धारयामि । तेण सा दिव्वं वाससहस्सं
धरिया । जइ तेण सा धरिया । तुम कहं उम्मासं ण धरिस्स
सि ? ॥ ३ ॥

अहं पत्ता खंरपाणा, कहितुमारखा । सा य भणति-

“उल्लघिनंति अम्हे-हि मणइ जइ अज्जहिं करिय सीसे ।

उवसप्पह जइ अ ममं, तो भत्तं वेमि सव्वेसि ॥ १ ॥

तत्तो भणति धुत्ता, अम्हे सव्वं जगं तुलेमाण ।

कहं एवं कलु वयणं, तुज्जं सगासे जणीहामो ? ॥ २ ॥

ततो ईसि हसिऊण खंरपाणा कहयति-अहं पायरयगस्स धूया,

अह भव्या सह पित्रा वर्याणं महासगरं भरेत्तु पुरिससह-
स्तेन समं यदि सलिलपुष्पं पत्ता । भोयां वर्याणं, तो भ्रायवे
विष्णाणि उवायाणि, भ्रातरो महावायो । तेन नाणि स्ववाणि
वर्याणि अहदरियाणि । ततोऽहं रायमया गोहाकृवं काकण रय-
णीय णगरुज्जाणं गया । तस्याहं रत्तासोगपासं खूयलया जाता ।
अव्या य सुभेमि-जहा रयणा उमिमलंतु, अभयघोसं परहसहं
सोऊण पुणवसररीरा जाया, तस्स सगडस्स णाडगवरत्ता य
जंघुएहिं जक्खियाओ । ततो मे पित्रा णाडगवरत्ताओ अस्मिन्-
माणेण मदिसडिपा लळा । तस्य भणह किमेय्य सखं ! ते भणंनि-
बंभकेसवा अंतं ण गया लिंगस्स वाससहस्सेण जति तं सखं
तुह वयण कहमसखं जविस्सहं सि ! रामायणे वि सुणिज्जह-
जं हणुमंतस्स पुच्छं महंतमासी, तं च किल अणेगेहिं वर्यसह-
स्मेहिं वैदिकण तेल्लयमसहस्सेहिं सिद्धिकण पत्तीविय, तेण
किल लंका पुरी दह्वा । एवं जइ मदिसस्स वि महंतपुच्छेण णा-
डगवरत्ताओ जायाओ कोदासो ? अयं च धर्म सुई सुखई-जहा
गंधारो राया, रणे कुवत्तणं पत्तो, अवरो वि राया किमस्से (?)
णाम महाबलपरक्कमो, तेण य सक्का देवराया समरे णिउज्जओ ।
ततो तेण देवराहणा साववसतोऽरस्से अयगरो जाओ । अजयाय
पंदुसुभा रजभट्टाऽरस्से निगवा, अत्रया य रआदराय निगओ
भीमो, वेण य अयगरेण गलिओ, धम्मसुतो य अयगरं पत्तो,
ततो सो अयगरो माणुसीय थायाए तं धम्मसुवं सत्त पुच्छातो
पुच्छे । तेण य कहियाओ सत्त पुच्छातो । नतो भीमं निगलह,
तस्स य सावस्स अंतो जाओ । जातो पुणरवि राया, जइ पय सखं
तो तुमं पि सखूतं गोहाभूय सभावं गंतूण पुणमवा जाया । तो
अंरपाणा भणइ-एवं गते वि मज्ज पणामं करेइ । जइ कहं चि न
जिप्पह, तो काणा वि कवाडिया तुज्जं मुल्लं ण जवति । ते जणति-
को अग्गे सत्तो णिज्जिणिव ! तो सा हलिकण भणति-तेसि-वा-
तदरियाणं वर्याणं गवेसणाय निगयाणं पुच्छिऊण, अयं च
मम दासवेडा णठा, तयं अस्सेसमि, ताइ नामणगराणि अ-
रमाणी इहं पत्ता । तं ते दासवेडा तुम्हे, ताणि वर्याणि
इमाणि, जाणि, तुमं परिदिआणि । नं जइ सखं, तो देह वच्छा ।
अह अलिअं तो देहि अत्तं । * ग० २ अ० १० । नि० चू० ।

धुतसंवलय-धूर्तशम्भक-न० । पुरुषद्वारासत्तकलाऽन्तर्गते
कलाभेदे, कल्प० १ अधि० ७ कण ।

धुति-धूर्ति-स्त्री० । जरायाम्, आ० म० १ अ० २ अ० ३ । प्रा० ।

धुत्तिमा-धूर्तिमा-पुं० । स्त्री० । धूर्तत्वे, “वेमाऽज्जयायाः स्त्रिया-
म्” ॥ ८ । १ । ३५ ॥ इति वा स्त्रीत्वम् । प्रा० १ पाद ।

धुम्म-धूम्-पुं० । धूर्म तद्वर्णं राति । रा-कः-पृषो० । कपौतव-
णं, स्था० १ उ० । सिद्धके, वाच० ।

धुय-धु (धू) त-न० । त्यजने, स्था० ६ उ० । संयमे, सूत्र० १ अ०
७ अ० । धूयनेऽष्टप्रकारं कर्म येन तद् धूतम् । संयमानुष्ठाने, धू-
ननाहंत्वाद् धूतम् । सूत्र० १ धू० २ अ० २ उ० । धूयते इति धू-
तम् । प्राग्बद्धे कर्मणि, सूत्र० २ अ० २ अ० । वृ० । अष्टप्रकारके
कर्मणि, आचा० १ धू० ६ अ० १ उ० । मोक्ष, सूत्र० १ अ० ७ अ० ।
धूतं सङ्क्रान्तं त्यजनम्, तत्प्रतिपादकमध्ययनं धूतम् । स्था० ६
उ० । आचाराङ्गप्रथमश्रुतस्कन्धस्य षष्ठेऽध्ययने च । न० । आ-

चा० १ अ० ६ अ० १ उ० । स० । (तद्वक्तव्यता ‘धुयज्जयण’
शब्देऽनुपदमेव वक्ष्यते) कम्पिते, स्फोटिते, नं० । वृ० । कित्ते, आ-
तु० । दश० । अपनीते, सूत्र० १ धू० ४ अ० २ उ० । त्यक्ते, “धु-
तकेसमं सु लोमनहेहि ।” पद्म० १ सख० द्वार । मर्मिते, त-
र्किते, वाच० । अपगते च । त्रि० । वृ० ६ उ० ।

संप्रति निक्षेपः, स च अतुर्का, तत्रापि नामस्थापने सुगमत्वाद्-
नाहस्य इव्यजावधूतप्रतिपादनाय गाथाशकलमाह-

द्व्यधुतं वर्यादी, भावधुयं कम्ममद्विहं (२५१)

(द्व्यधुतमित्यादि) इव्यधूतं द्विधा-आगमतो, नोआगम-
तश्च । आगमतो ज्ञाता, तत्र आपयुकः । नोआगमतस्तु कृता-
रीरभयशरीरव्यतिरिक्तं इव्यधूतम् । इव्यं च तद्वत्त्वाऽऽदि, धूतं
च रजोऽपनयनार्थं इव्यधूतम् । आदिप्रहणाद् वृक्षाऽऽदिफलार्थं,
भावधूतं कर्माद्यधि तद्विमांकार्थं धूयत इति गाथाशकलार्थः ।

पुनरप्येतदेवार्थं विशेषतः प्रतिपादयितुमाह-

आहियासंत्तुवसगो, दिव्वे माणुस्सए तिरिक्खे य ।

जो विहुणइ कम्माइ, भावधुयं तं वियाणाहि ॥ २५२ ॥

अधिकमासंस्कारार्थं सोढा, कानतिसख !, उपसर्गान्, किंजना-
न् ?, दिव्या-मानुषांस्तिरश्चाञ्च, यः कर्माणि ससारतत्त्वज्ञानं,
विधूतयत्यपनयति, तद्भावधूतमित्येव जानीहि । क्रियाकारक-
योरभेदाद्वा कर्मधूतनं भावधूतं जानीहीति भावार्थः ॥ आचा०
१ अ० ३ अ० १ उ० ।

धुयकिस्सेस-धु (धू) तस्सेस-त्रि० । कित्सत्तनयकलेशे, आतु० ।

धूना अपनीताः कलेशाः कर्माणि येनासाविति । कीणाष्टक-
मणि, वृ० १ उ० ।

धुयचारि (ण)-धु (धू) तचारिन्-धुनातीति धूतं, संयमो मोक्षो
वा, तं चरतीति । संयमाऽऽदिचरणशौले, आचा० १ अ० ३ अ० ३ उ० ।

धुयज्जयण-धु (धू) ताध्ययन-न० । आचाराङ्गप्रथमश्रुतस्क-
न्धस्य षष्ठेऽध्ययने, आचा० ।

तस्योद्देशार्थाधिकारं नियुक्तिकारो विमणिपुराह-

पदमे नियगविहुणणा, कम्माणं वित्तिं तइयम्मि ।

उवगराणसरीराणं, चउत्तए गारवतियस्म ॥ २५० ॥

उवसग्गा सम्पाणा, य विहुणया पंचमम्मि उहेसे (२५१)

प्रथमोद्देशके निजकाः स्वजनास्तेषां विधूतनेत्ययमर्थाधिकारः,
द्वितीये कर्मणां, तृतीये उपकरणशरीराणां, अतुर्थे गौरवाङ्क-
स्य, विधूतनेति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । उपसर्गाः संमाननानि च
यथा साधुनिविधूतानि तथा पञ्चमादशके प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
आचा० १ अ० ६ अ० १ उ० ।

धुयपाव-धु (धू) तपाप-त्रि० । अपनीतपापे, “ नमोस्तु धुयपा-
वाणं ।” आतु० ।

धुयवहुस-धु (धू) तवहुस-त्रि० । धूयते इति धूतं, प्राग् बद्धं
कर्म, तत्राचुरे, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

धुयमोह-धु (धू) तमोह-त्रि० । धूतो मोहारागश्लेषरूपो येन सः ।
सूत्र० १ अ० ४ अ० २ उ० । धूतो मोहोऽज्ञानं येन सः । विक्कि-
समोहे, दश० १ अ० ।

धुयग्य-धु (धू) नरजस्-त्रि० धूतमपनीतो रजः कर्म येन स धू-
नरजाः । सूत्र० १ श्रु०४ अ० २ अ० धूतं कर्मितं स्फोटितं रजो
वध्यमानं कर्म येन स धूनरजाः । न० । अपगतपापकर्मणि,
बृ० ६ ब० ।

धुयरागमग-धु (धू) तरागमार्ग-पुं० । धूतोऽपनीतो रागमार्गो
रागपन्था यस्मिन् । अपनीतरागपथे, सूत्र० १ श्रु०४ अ० २ उ० ।
धुयवाय-धु (धू) तवाट-पुं० । धूतमष्टप्रकारं कर्म, धूननं क्वातिपरि-
त्यागो वा, तस्य बाहो धूतवाद् । कर्मपरित्यागकथने, आचा० ।

आयाण जो, सुस्मम भो, धुयवायं पवेदस्सामि । इह
खलु अत्तत्ताए तेहिं तेहिं कुत्तेहिं अजिसेपणं अजिमंज-
ता, अजिसंजाता, अजिणिव्वट्टा, अभिसंवट्टा, अभि-
संबुद्धा, अजिणिक्खंता, अणुपुव्वेणं महासुणी ॥ १७९ ॥

भोरिति शिष्याऽऽमन्त्रणे, यद्वहमुत्तरत्राऽऽवेदयिष्यामि भवतस्तद्
आजानीहि भवधारप, शुभ्यस्व भवणं कृतां विधेहि, भोरिति
पुनरप्यामन्त्रणमर्थगरीयस्त्वयापनाय, नाऽत्र भवता प्रमादो
विधेयो, धूतवाद् कर्थावस्थाग्रहम् । धूतम-अष्टप्रकारकर्मधूननं
क्वातिपरित्यागो वा तस्य बाहो धूतवाद्, त प्रवेदयिष्यामि,
अर्वाहतेन च भवता भाष्यामिति । नागाजुनीयास्तु पठन्ति- (धू-
तोवाय पवेदति स्ति) अष्टप्रकारकर्मधूननोपायं, निजधूननोपायं
वा प्रवेदयन्ति तीर्थङ्कराऽऽद्यः । कोऽसाधुपायः, इत्यत आह-
इहास्मिन् संसारे, खलुर्वाक्यालङ्कारे । आत्मनो भाव आत्म-
ता-जीवास्तित्ता, स्वकृतकर्मपरिणतिर्वा, तयार्थभिसंभूताः-सं-
जाताः न पुनः पृथिव्यादिजन्तानां कायाऽऽकारपरिणामनवा, ई-
श्वरप्रजापतिनियोगेन वेति । तेषु तेषु वाचेषु कुलेषु ययास्वक-
मोदयाऽऽपादितेष्वजिपेकेण ह्युक्ताशोणतनिषकाऽऽदिकमेणेति ।
तत्राऽयं क्रमः-“सत्ताहं कलसं विद्यात्, ततः सत्ताहमबुद्धम् । म-
र्त्युदाज्जायते पेशी, पेशीतोऽपि घन जयेत् ” ॥ १ ॥ इति । तत्र
यावत् कलल तावदभिसंजृताः, पेशी यावदभिसंजाताः, ततः
साङ्केपाङ्गस्नायुशिरोरोमाऽऽदिकमाभिनिर्बलनादजिनिर्वृताः,
ततः प्रसृताः सन्तोऽजिसंबुद्धा धर्मभ्रवणयोगावस्थायां धर्मेमा-
ना धर्मकथाऽऽदिकं निमित्तमासाद्योपसंभ्रमपुण्यपापतयाऽभिसं-
बुद्धाः, ततः सद्सद्भिवेक जानाना अभिमिष्णान्ताः, ततोऽर्थाता-
चाराऽऽदिशास्त्रास्तदर्थभावनोपबृंहितचरणपरिणामा आनु-
पूर्व्येण शिक्षक-गीतार्थ-कृपक-परिहारार्थशुद्धिकै-काकिवि-
हारि-जिनकडिपकावसाना मुनयोऽज्ज्वलन्ति ॥ १७९ ॥

अजिसंबुद्धं च प्रव्रजिषुमुपलभ्य याज्ञिजाः कुर्युस्तद्दर्शयि-
तुमाह-

तं परिक्रमंतं परिदेवमाणं पा णे चयाहि इति ते वयंति
हंदोवणीया अज्जोववणा अकंदकारी जणगा रुदंति,
अतारिसे मुणी, ण ओहं तरए जणगा जेण विप्पजढा, सरणं
तत्थ णो समेति, कहं णु णाम से तत्थ रमति १, एयं णाणं
सया सयणुवासिज्जासिति वेमि ॥ १८० ॥

तमवगततरं गृह्णत्सपराङ्मुखं महापुरुषसेवितं पन्थानं परा-
क्रममाणमुपलभ्य मातापितृपुत्रकक्षत्राऽऽद्यः परिदेवमाना मा-
ऽस्मान् परित्यज, इत्येतस्ते कृपाभापादयन्तो वदन्ति, किं चापरं
वदन्तीत्याह-अन्वेतोपनीताः कृन्वोपनीताः, तवाभिमायाऽनुब-

सिन्तः, त्वयि चाभ्युपपन्नाः, तदेवंजन्तान्मात्माऽधमंस्था इत्ये-
वमाकन्दकारिणो जनकाः मातापित्रादयो, जना वा वदन्ति ।
एवं च वदेयुरित्याह-न नादृशो मुनिर्भवति, न खीघं ससारे
तरति, येन पापवृद्धविप्रलब्धेन जनका मातापित्रादयोऽप्योढाः
त्यक्ता इति । स चावगतसंसारस्वभावो यत्करोतीति, तदा-
ह-न ह्यसाधनुरक्तमपि चक्षुर्वर्गं तत्र तस्मिन्सर्वसरे शरणं लभे-
ति, न तदभ्युपगमं करोतीत्यर्थः । किमित्यसौ शरणं नैतीत्या-
ह-कथं नु नामाऽसौ तत्र तस्मिन् गृह्णत्से सर्वानकाराऽऽस्प-
दे नरकप्रतिनिधौ शुभद्वारपरिघे रमते १, कथं गृह्णत्से द्वै-
कहेतौ विघटितमोहकपाटः सन् रतिं कुर्यादिति । उपसंहरन्ना-
ह-पतन् पूर्वोक्तं ज्ञानं सदा आत्मनि सम्पगनुवासयेः । यवस्था-
पयेः, 'इति' अधिकारपरिसमाप्तौ, धूताभ्ययनस्य प्रथमोद्देशकः
परिसमाप्तः । उक्तः प्रथमोद्देशकः ।

साम्प्रतं द्वितीय आरज्यते । अस्य चायमभिसंबन्धः-इहान-
न्तरोद्देशके निजकविधूनना प्रतिपादिता, सा चैवं फलवती
स्याद्यदि कर्मविधूननं स्यादतः कर्मविधूननार्थमिदमुपक्रम्यत इ-
त्यनेन संबन्धेनाऽऽयातस्यास्योद्देशकस्याऽऽदिसूत्रम्-

आउरं होयमायाए चइत्ता पुव्वसंजोगं हिवा उवसमं
वसित्ता बंजचरंति वसु वा अणुवसु वा जाणित्तु धम्मं
अट्ठा तहा अट्ठेगे तपचाइंति कुसीळा ॥ १८१ ॥

(आउरं इत्यादि) लोकं मातापितृपुत्रकक्षत्राऽऽदिकं तमानुरं
स्नेहानुपवृत्तया वियोगात्कार्यावसादेन वा, यदि वा जन्तुलो-
कं कामरागाऽऽनुग्रह, आशय ज्ञानेन परिगृहीत्वा परिच्छिद्य, त-
था त्यक्त्वा च पूर्वसंयोगं मातापित्रादिसंबन्धं, तथा हि-
त्वोपशमम् । उपित्वाऽपि ब्रह्मचर्ये, किंभूतः सन्निति दर्शयति-
वसु उच्यते, तद्वभूतः कषायकालिकाऽऽदिमहापगमाद् वीतराग
इत्यर्थः, तद्विषययणानुवसुः, सराग इत्यर्थः । यदि वा-वसुः सा-
धुः, अनुवसुः भावकः । तदुक्तम्-“ वीतरागो वसुर्होयो, जिने
वा संयतोऽथवा । सरागो हानुवसुः प्रोक्तः, स्वविरः भावकोऽपि
वा ॥ १ ॥ ” तथा ज्ञात्वा धर्मं, भूतचरित्राऽऽख्यं यथा तथा-
वस्थितं धर्मं प्रतिपद्याप्यैके मोहोदयात्तयाविधमवितव्यता-
नियोगेन तं धर्मं प्रतिपालयितुं न शक्नुवन्ति । किंभूताः १, कु-
त्सितं शीलं येषां ते कुशीला इति । यत एव धर्मेपालनाशका
अत एव कुशीलाः ॥ १८१ ॥

एवंभूताश्च सन्तः किं कुर्युरित्याह-

वत्थं पडिगहं कंवलं पायपुंजणं विउसेज्जा, अणुपुव्वेण
अणुहिपामेमाणा परीसहे डुरहियासए, कामे ममायमाण-
स्स इयाणि वा मुहुत्तेण वा अपरिमाणाए जे दो, एवं मे
अंतराएहिं कामेहिं अ केवल्लिएहिं अवितिसा चेए ॥ १८२ ॥

(वत्थं इत्यादि) केचिद्भवशतकोटिद्विगुणमवाप्य मानुषं ज-
न्म समासाद्यान्ध्रपूर्वो ससाराण्योत्तरणप्रयत्नां बोधिलो-
णीमङ्गीकृत्य मोक्तवर्णीजं सर्वविरतिसङ्कणं चरणं पुनर्दुर्नि-
वारतया ममयस्य, पारिप्लवतया मनसो, सोलुपतयेन्द्रि-
यग्रामस्थानेकभवाभ्यासाऽऽपादितविषयमधुरतया प्रबलमो-
हनीयोदयादशुजबेदनीयोदयाऽऽसन्न प्रादुर्जायादयशः की-
र्त्युत्कटतया अविगणय्यमतिमधिचार्य कार्याकायंमुररीकृत्य
महाव्यसनसागरं साम्प्रतैकितया अघः कृतकुलक्रमाऽऽ-

चारास्तथजेयुः । तस्यागम्य धर्मोपकरणपरित्यागाद्भवतीत्य-
तस्तद्दर्शयति-वस्त्रमित्यनेन कौमिककस्यो गृहीतः, तथा प-
तद्वहः पात्रं, कम्बलमौर्णिकं कस्य, पात्रनिर्योगं वा । पाद-
शोभनकं रजोहरणम् । एतानि निरपेक्षतया व्युत्सृज्य, कश्चिद्देश-
विरतिमन्युपगच्छति, कश्चिद्दर्शनमेवाऽऽत्मन्वते, कश्चित्ततोऽपि
प्रस्यति, कथं पुनर्दुर्लेने चारित्र्यमवाप्य पुनस्तथ्यजेदित्याह-परी-
षदात् । दुरधिसहनयाननुक्रमेण परिपाठ्या यौगपद्येन बो-
दीर्णानविसहमानाः परीषद्वैभन्नमोदपरचशतया पुरस्कृत-
दुर्गतयो मोक्षमार्गं परित्यजन्ति । जोगार्थं त्यक्तवतामपि पापो-
दयाद्यस्त्यागदाह- (कामे इत्यादि) कामान् विरूपानपि (म-
मायमाणस्तसि) स्वीकृतेता भोगाध्यवसायिनोऽन्तरायो-
दयादिदानीं तत्क्षणमेव प्रज्जयापरित्यागानन्तरमेव, भोगप्रा-
प्तिसमन्तरमेवान्तर्मुहूर्तेन वा, कण्ठरीकस्वेबाहोरात्रेण वा,
ततोऽप्यूर्ध्वं शरीरभेदो भवत्यपरिमाणाय, एवंभूत आत्मना
सारकं विवक्षितशरीरभेदो जयति । येनानन्तेनापि कालेन
पुनः पञ्चेन्द्रियस्य नावाप्नोति । एतदेवोपसंजिहीर्षुराह-एवं
पूर्वोक्तप्रकारेण, स जोगाभिलाषी, आन्तरायिकैः कामैर्बहुप्रत्य-
पायेन केवलं तत्र जवा अकेवलिकाः सङ्ख्याः समतिपक्ता
इति बाधद्वन्द्वपूर्णं वा, तैः सङ्क्रियवितीर्णाः संसारं तीर्त्वा, द्वि-
तीयायै तृतीया । चः समुच्चये । एत इति जोगाभिला-
षिणः कामैरतृप्ता एव शरीरजेदमवाप्नुवन्तीति तात्पर्या-
र्थः ॥ १८२ ॥

अपरे त्वासन्नयना मोक्षस्य कथञ्चित् कुञ्चित्कदाचिदवा-
प्य खरणपरिणामं प्रतिक्षणं लघुकर्मतया प्रवर्द्धमानाध्यवसा-
यिनो जयन्तीति दर्शयितुमाह-

अहंगे धम्ममादाय आदाणप्पभित्तु पाणिहिण चरे अ-
पल्लीयमाणे दढे ॥ १८३ ॥

सर्वं गिद्धि परिणाय एस पणते महामुणी ॥ १८४ ॥

अइयच्च सव्वतो संगं ण महं अत्थि ति इति एगो अहमस्मि
जयमाणे एत्थ विरते, आणगारे, सव्वतो मुंमे रीयंते, जे
अचेत्ते परिवुमिणं संचिहति ओमोयरियाए ॥ १८५ ॥

से आकुट्टे वा, हए वा, लुंचिते वा, पलियं पक्कथे, अ-
जुवा पक्कथे, अतहेहिं सइफासेहिं इति संखाए एगतेरे अ-
एणतरे अजिस्साय तितिकवमाणे परिचवए । जे य हिरी
जे प अहिरीमाणे चिन्हा सव्वं विसोत्तियं फासे समियदंस-
णे ॥ १८६ ॥

(अहंगे इत्यादि) अथानन्तरमेके विद्युरूपपरिणामतया आस-
त्तापवर्णतया धर्मे श्रुतचारित्र्याऽऽद्यमादाय गृहीत्वा वस्त्रपतद्वह-
दाऽऽदिधर्मोपकरणसमन्विता धर्मकरणेषु प्राणिहिताः परीषदस-
हिष्णवः सर्वहोपदिष्ट धर्मे खरेगुरिति । अत्र च पूर्वाणि प्रमात्रसूत्रा-
ण्यप्रमादाभिप्रायेण पाठनव्यानीति । उक्तं च-“यत्र प्रमादेन तिरो-
ऽप्रमादः, स्याद्वाऽपि घत्नेन पुनः प्रमादः । विपर्ययेणाऽपि पठन्ति
तत्र, सूत्राण्यधीकारवशाद्विधिज्ञाः ॥ १ ॥” किंभूताः पुनर्धर्मं खरेयु-
रित्याह-(अपलीय इत्यादि) कामेषु मातापित्रादिके वा लोके न
प्रलीयमाना अप्रलीयमाना अनभिसक्ता धर्मचरणे दृढास्तपः-
संयमाऽऽदौ द्रष्टव्यमानमालम्बमाना धर्मे खरन्तीति ॥ १८३ ॥ किञ्च-
(सर्वं इत्यादि) सर्वो गृहि भोगकाङ्क्षां दुःखरूपतया परिहाय, प्र-

त्याख्यानपरिहया परित्यजेत् । परित्यागे गुणमाह-(एस इत्यादि)
(एस इति) कामपिपासापरित्यागी, प्रकर्षेण नतः प्रहः संयमे,
कर्मधूनमायां वा महामुनिर्भवति नापर इति ॥ १८४ ॥ किञ्च-(अ-
इयच्च इत्यादि) अतिगत्याऽतिक्रम्य सर्वतः सर्वैः प्रकारैः सङ्ग-
संबन्धं पुत्रकलत्राऽऽदिजमितं, कामानुषङ्गं वा, किं भावयेदित्या-
ह-(ए महं अत्थि इत्यादि) न मम किमप्यस्तीति यत्संसारे
एतत् आसम्बन्धनाय स्यादिति, तदभावाच्चैत्युक्तक्रमेणैकोऽहमस्मिन्
संसारोदरे, न चाहमन्यस्य कस्यचिदित्येतद्भावनाभावितव्यं
यत् कुर्यात्तदाह-(जयमाणे इत्यादि) अत्राऽस्मिन्मौनीन्धे प्रव-
चने विरतः सन् साधयानुष्ठानादशुविधचक्रबालसामाचार्या
यतमानः, कोऽसावनगारः प्रव्रजितः, एकत्वभाषणां जावयस्यव-
मौदर्यं सन्तिष्ठत इत्युत्तरसूत्रेण संबन्धः । इयमेव क्रियाऽनन्तर-
सूत्रेष्वपि लगयितव्येति । किञ्च-(सव्वतो इत्यादि) सर्वतो-
दध्यतो भावतश्च मुणो रीयमाणः संयमानुष्ठाने गच्छन्, किञ्चन
इत्याह-(जे इत्यादि) योऽचेत्तोऽप्यचेत्तो जिनकाङ्क्षको वा प-
र्युषितः सयमे उद्युक्तघट्टारी अन्तर्प्रान्तभोजी तदपि न
प्रकाममित्याह (संचिहति) सन्तिष्ठते प्रवर्द्धये न्यूनो-
दरतायां वर्त्तमानः सन् ॥ १८५ ॥ कदाचित्प्रत्यनोकतया
प्राप्तकष्टकैस्तुष्टेतेत्येतद्दर्शयितुमाह-(से इत्यादि) स
मुनिर्भागभिराकुण्डो वा, दग्माऽऽदिनिर्गतो वा, लुञ्जितो वा
केशोत्पादनतः, पूर्वकृतकर्मपरिणत्युदयादेतद्वगच्छन् सम्यक्
तितिक्रमाणः परिमज्जेदित्येतच्च भावयेत् । तद्यथा-“ पावाणं
च खलु भो कड्डाणं कम्माणं पुडिं दुच्चिस्साणं दुप्परिकं-
ताणं वेइयत्ता मोक्खो णत्थि अवेयत्ता तवसा वा जोसइ-
त्ता । ” इत्यादि । कथं पुनर्वाग्भिराकुण्डयत इत्याह-(पलियं
इत्यादि) (पलियं स्ति) कर्म जुगुप्सितमनुष्ठानं, तेन पूर्वाऽऽचरि-
तेन कुचिन्दाऽऽदिना प्रकट्य जुगुप्स्यते । तद्यथा-भोः कोलिक !
प्रव्रजत त्वमपि मया सार्द्धमेवं जन्वसीति । अथवा-जकारच-
काराऽऽदिनिरपरेः प्रकारैर्निर्वां विधत्ते, एभिर्वा बह्व्यमायैः प्र-
कारैरित्याह-(अतहेहिं इत्यादि) अतथैवेतिथैरसद्वभूतैः शब्दै-
श्चौरस्यं पारदारिक इत्येवमादिकैः, स्पर्शैश्च असद्वृत्तैः साधोः
कर्तुमयुक्तैः करचरणच्छेदनाऽऽदिभिः, स्वकृतादृष्टफलमित्येनस्
संख्याय ज्ञात्वा तितिक्रमाणः परिमज्जेदिति । यदि चैतत् संख्याय
(अत्रस्थः पात्रः परीसहोपसर्गसहनविषयः ‘परीसह’ शब्दे ऊ-
प्यः) परीषदाभ्यानुकूलप्रतिकूलतया भिन्ना इत्येतद्दर्शयितुमाह-
(एगतेरे इत्यादि) एकतराननुकूलानन्यतरान् प्रतिकूलान्
परीषदाभ्यानुदीर्णानभिज्ञाय, सम्यक् तितिक्रमाणः परिमज्जेद-
ति । यदि वा-अन्यथा परीषदाणां द्वैविध्यमित्याह-(जे इत्या-
दि) ये च परीषदाः सत्कारपुरस्काराऽऽद्यः साधोर्हारिणो म-
नसाद्वादकारिणो, ये तु प्रतिकूलतया अहारिणो मनसोऽनिष्टाः ।
यदि वा-हीरुपा वाचनाऽचेत्ताऽऽद्य अहीमनसश्चासञ्जाकारिणः
शीतोष्णाऽऽद्य इत्येतान् द्विरूपानपि परीषदां सम्यक् तिति-
क्रमाणः परिमज्जेदिति । किञ्च-(चिन्हा इत्यादि) त्यक्त्वा सर्वो
परीषदकृतां विधोतसिकात् । परीषदाऽऽपादितान् स्पर्शान् पु-
नः आनुजवाद् स्पर्शेष्वनुभवेत् सम्यगतिसहेत । स किंभूतः?, सम्य-
गित गतं दर्शनं यस्य स समितदर्शनः, सम्यग्दृष्टिरित्य-
र्थः ॥ १८६ ॥

तत्सहिष्णवश्च किञ्चनाः स्फुरित्याह-

एते भोणमिणा वृत्ता, जे लोंगंसि अणानमणधम्मिणो ॥ १८७ ॥

(एष मो इत्यादि) जोरित्यामन्त्रणे, एते परीवहसहिष्णवो निष्क्रिञ्चना निर्ग्रन्था भाषणमाः, उक्ता अनिहिताः । यस्मिन् मनु-
ष्यलोके, अनागमनं धर्मो येषां ते अनागमनधर्माणः, यथाऽऽरो-
पितप्रतिज्ञाभारवाहस्वाञ्च पुनर्गृहं प्रत्यागमनेऽप्यस्य इति ॥ १८३ ॥

किञ्च-

आणाए मामगं धर्मं ..... (?) एस उत्तरवादे इह
माणवाणं विद्याहिने ॥ १८८ ॥

(आणाए इत्यादि) आकाप्यनेऽन्येत्याका, तथा मामकं धर्मं
सम्यगनुपालयेत्तीर्थेकर एवमाहेति । यदि वा-धर्मानुष्ठानेऽ-
प्येवमाह-धर्मं एवैको मामकोऽन्यसु सर्वं पारकथमित्यतस्तम-
हमाहया तीर्थेकरापदेशेन सम्यक् करोमीति । किमत्याकाया
धर्माऽनुपालयन् इत्यत आह-(एस इत्यादि) एषोऽन्तराक्त
उत्तरवादे उत्कृष्टवादे इह मानवानां व्याख्यात इति ॥ १८८ ॥

किञ्च-

एत्थोवरए तं जोमपाणे आयाणिज्जं परिणाय परिआ-
एणं निर्मिचइ ॥ १८९ ॥

(एत्थोवरए इत्यादि) अत्राऽस्मिन् कर्मधूतनोपाये संयमे
उप सामाप्येन रत उपगन्, तदुपकारं कर्म शोषयन् कृपयन्
धर्मं चरेदिति । किञ्चापरं कुर्यादित्याह-(आयाणिज्जं इत्या-
दि) आदीयन् इत्यादीनां कर्म, तत्परिहाय मूलोत्पत्ति-
ज्ज्ञेता ज्ञात्वा, पर्यायेण आमरणेन विवेचयति, कृपयन्तीत्यर्थः ।
अत्र वा शेषकर्मधूतनासमर्थं तपस्तद् बाह्यमधिकृत्य व्या-
ख्यातम् ॥ १८९ ॥

इहमेगसि एगचरिया होति । तत्थियरा इयरेहि कुलेहि
सुत्तेसणाए सव्वेसणाए सो मेहावी परिव्वण । सुत्तिं
अनुवा दुत्तिं । अनुवा तत्थ भेरवा पाणा पाणे किल्लेमंति ।
ते फासे पुटो धीरो अहियामिज्जासि ति वेपि ॥ १९० ॥

(इहमेगसि इत्यादि) इहास्मिन् प्रवचने, एकेषां शिथिलकर्म-
णामेकचर्या प्रवत्येकाकिविहारप्रतिमाऽन्युपगमो भवति ।
तत्र च नानारूपा अभिप्रहविशेषास्तपश्चरणविशेषाश्च भव-
न्तीत्यनस्तावत्प्राज्ञातिकामधिकृत्याऽऽह-(तत्थियरा इत्यादि)
तस्मिन्नेकाकिविहारे, इतरे सामान्यसाधुभ्यो विशिष्टतरा इतरे-
ष्वन्यप्रान्तेषु कुलेषु शुद्धैषणया इक्षौण्णाद्रोवरहितेनाऽऽहाराऽऽ-
हिता, सर्वैषणयेति सर्वा याऽऽहाराऽऽशुभ्रमोत्पादनप्राप्तैषणरूपा,
तथा सुपरिविशुद्धेन विधिना संयमे परित्यजन्ति । बहुतेऽप्येक-
देशतामाह-(सो मेहावी इत्यादि) स मेहावी मर्यादाव्यव-
स्थितः संयमं परिब्रजेदिति । किञ्च-(सुत्तिं इत्यादि) स
आहारस्तेष्वतरेषु कुलेषु सुगमिर्वा स्याद् । अथवा-दुर्गन्धः । न
तत्र रागद्वेषौ विद्ध्यन्त । किञ्च-(अनुवा इत्यादि) अथवा त-
त्रैकाकिविहारित्वे पितृघनप्रतिमाप्रतिपन्नस्य सतो भैरवा भया-
जका यातुधानाऽऽदिकृताः शब्दाः प्रादुर्भवेयुः । यदि वा-भैरवा
बीभत्साः प्राणाः प्राणिनो दीप्तजिह्वाऽऽद्योऽपरान् प्राणिनः क्ले-
शयन्त्युपतापयन्ति, एवं तु पुनस्तैः स्पृष्टस्तान् स्पर्शान् दुःख-
विशेषाद् धीरोऽङ्गोभ्यः सन्नतिसहस्य । इतिरधिकारपरिस-
माप्तौ, प्रवीमीति पूर्ववद्वाध्ययनद्वितीयोद्देशकः परिसमाप्तः
॥ १९० ॥ उक्तो द्वितीयोद्देशकः । आना० १ सु० ६ अ० २ उ० ।
तदेवं संसारधोणिं विस्मेषयित्वा यः संसारसागरं तीर्णवन्ति-
६०१

णौ मुक्तवन्मुक्तो विरतो व्याख्यातस्तं च तथाभूतं किमरतिर-
भिमवेवुत न वेति अभिन्यसामर्थ्यात्कर्मणोऽभिमवेदित्ये-
तदेवाऽऽह-

विरयं जिक्खुं रीयं विरानोमियं अरती तत्थ किं
विधारणं ?, संधेमाणे समुट्ठिए, जहा से दीवे असं-
दीणं ॥ १९० ॥

(विरयं इत्यादि) विरतमसंयमाऽऽज्ञातशीलं जिक्खुं, रीयमा-
ण निश्चरन्तमप्रशस्तेऽन्योऽस्यमस्थानेऽन्यः प्रशस्तेष्वपि गु-
णोत्कर्षादुपर्युपरि वर्त्तमानं विररात्र प्रभूतकालं संयमे उपा-
तश्चिररात्रोपितस्तेमेवगुणयुक्तमरतिः संयमोऽप्यप्रता, तत्र त-
स्मिन् संयमे वर्त्तमानं किं धारयेत् किं प्रातस्खलेत ? किं शब्दः
प्रभे, किं तथाभूतमपि मां प्रस्थित प्रणय्यविषयमरतिर्विधा-
रयेत् ? आत्मत्युच्यते । तथाहि-दुर्बलाप्यवितयवति चेन्द्रिया-
ण्यचिन्त्या मोहशक्तिर्विचित्रा कर्मपरिणतिः किं न कुर्यादिति ।
उक्तं च-" कम्माणि गूण घणञ्चि-कृणाऽ गहआइ बहरसाराइ
याणां क्वयं पि पुरिस, यथाओ उप्पइती णे । १ । " याव वा किं सेपे
किं तथाभूतं विधारयेद्दरातैव विधारयेदित्यर्थः । तथा हासौ
कणे कणे विशुद्धतरचरणपरिणामतया विष्कम्भितमोहनीयो-
दयत्याल्लघुकर्मो भवतीति कुतस्तमरतिर्विधारयेदित्याह-
(संधेमाणे इत्यादि) कणं कणोऽव्यवच्छेदेनोत्तरोत्तरं संय-
मस्थानकणमकं संस्थानः स सम्यगुत्थितः समुत्थित उत्त-
रोत्तरगुणरचानकं वा संस्थानो यथाख्यातचारित्र्याभिमुखः
समुत्थितोऽसावतस्तमरतिं कथं विधारयेदिति । स चैवं ज्ञातो न
केवलमात्मनस्त्राता, परेषामप्यरतिविधारकत्वात् प्राणायमेव-
हरीयितुमाह-(जहा से इत्यादि) द्विगता आपोऽस्मिन्निति
द्वीपः, स उच्यमावज्जेदाद् द्विधा, तत्र उच्यद्वीप आश्वासद्वीपः,
माश्वासपतेऽस्मिन्नित्याहवासः, स चासौ द्वीपश्चाऽऽश्वासद्वीपः ।
यदि वा-आश्वासनमाश्वासः, आश्वासाय द्वीप आश्वासद्वीपस्तत्र
नदीसमुद्रमध्यप्रदेशे भिन्नबोधित्याऽऽद्यस्तमवाप्याऽऽश्वास-
न्यसाधपि द्विधा-संदीनोऽसंदीनश्चेति यो हि प्रकामासाधुकेन
प्लाव्यते स संदीनो, विपरीतस्त्वसंदीनः सिंहसद्वीपाऽऽदिः । य-
था हि सांयात्रिकास्तं द्वीपमसंदीनमुदन्वधादेरुत्तितीर्षवः सम-
वाप्याऽऽश्वासन्येवं तं भावसंधानापोषिणं साधुप्रवाप्यापरे
प्राणिनः समाश्रयन्ति । यदि वा-द्वीप इति प्रकाशद्वीपः, प्रका-
शाय द्वीपः प्रकाशद्वीपः, स चादित्यचन्द्रमप्यादिरसंदीनो-
ऽपरस्तु विद्युदुत्काऽऽदिः संदीनः । यदि वा प्रसंरधनतया
विद्यकृतकालावस्थाप्यसंदीनो, विपरीतस्तु संदीन इति । यथा
हासौ स्फुटावेदनतो हेयोपावेयदानोपादानयतां निर्मातृभावमु-
पयाति, तथा कचित्समुद्राऽऽद्यन्तर्वर्त्तितामाश्वासकारो च भ-
वत्येवं ज्ञानसंधानापोषितः परीषदोपसर्गाक्रान्ततयाऽस-
न्दीनः साधुर्विशिष्टोपदेशदानोऽपरेषामुपकारार्थेऽपरे भाव-
द्वीपं भावद्वीपं वाऽऽयथा व्याचक्रते । तद्यथा-जावद्वीपः सम्य-
कत्वं, तच्च प्रतिपालिवादीपशमिकं, कायोपशमिकं च संदीनो
भावद्वीपः, कायिकं त्वसंदीन इति । तं द्विविधमप्यपरतिसं-
सारत्वात्प्राणिन आश्वासन्ति, भावद्वीपस्तु संदीनः भूत-
ज्ञानम्, असंदीनस्तु केवलमिति, तच्चावाप्य प्राणिनोऽवश्य-
माश्वासन्येवेति । अथवा-धर्मं संस्थानः समुत्थितः स-
रतेर्दुष्प्रभूयो भवतीत्युक्ते कश्चिद्व्याख्येत्-किञ्चतोऽसौ धर्मो

यस्सम्भानाय समुत्थित इति ? अभोच्यते-यथाऽसौ द्वीपोऽस-
न्वीनः सलिलप्लुतो वरगूवदनानामितरेषां च बहुनां जन्तूनां
शरण्यतयाऽऽश्वासहेतुर्भवति ॥ १६६ ॥

एवं मे धम्मे आरियपदेसि ॥ १६७ ॥

एवमसाद्यपि धर्म आर्यप्रदेशितस्तीर्थङ्करप्रणीतः कथनापच्छे-
दनैर्बहिर्गतोऽसन्वीनः, यदि वा कुतर्काप्रभृष्यतया संवीनोऽस्तो-
न्यः प्राणिनां प्राणायामाऽऽश्वासभूमिर्भवति, तस्य चाऽऽर्यदेशितस्य
धर्मस्य किं सम्यगनुष्ठायिनः केचन सन्ति ? भोमित्युच्यते ॥ १६७ ॥
यदि सन्ति, किंभूतास्त इत्यत आह-

ते अणवकंशमाणा पाणे अणुतिवातेमाणा दन्तिमा मे-
हाविणो पंथिया ॥ १६८ ॥ एवं तेमिं जगवओ अणु-
च्छाणे जहा मे दियपोए । एवं ते मिस्सा दिया य राओ
य अणुपुव्वेणं वाइय ति वेमि ॥ १६९ ॥

(ते इत्यादि) ते साधवो भावसज्जानोद्यताः संयमार्गैः प्र-
णोदका मोक्षनेदिष्ठानां गाननवकाङ्क्षन्तो धर्मे सम्यगनुष्ठानवन्तः
स्युरित्येतदुत्तरत्रापि योज्यम् । तथा प्राणिनोऽनतिवातयन् उप-
लक्षणार्थत्वाच्छेषमहाजनप्रहणमायोज्यम् । तथा कुशलानुष्ठानप्र-
वृत्त्यादयिनाः सर्वलोकानाम् । तथा मेधाविनो मर्यादाव्यवस्थि-
ताः, परित्यक्ताः पापोपादानपरिहारतया सम्यक् पदार्थज्ञा ध-
र्मचरणाय समुत्थिता भवन्तीति ॥ १६८ ॥ ये पुनस्तथानून-
ज्ञानाभावात्सम्यग् विवेकावकलतया नाद्यापि पूर्वोक्तसमुत्था-
नवन्तः स्युस्ते तथाज्ञाता आचार्याऽऽदिभिः सम्यगनुपाद्य याव-
च्चिवेकिनोऽनूचन्त्येतद्दर्शयितुमाह- (एवं इत्यादि) एवमु-
क्तविधिना तेषामपरिकर्मितमर्तानां जगवतो वीरवर्द्धमानस्वा-
मिनो धर्मे सम्यगनुष्ठाने सति तत्परिपासनतस्तथा सदुपदे-
शदानेन परिकर्मितमर्तत्वं विधेयमिति । अत्रैव दृष्टान्तमाह- (ज-
हा मे इत्यादि) द्विजः पक्षी, तस्य पोतः शिशुर्द्विजपोतः, स यथा
तेन द्विजेन गर्भप्रसवात्प्रभृत्पण्डकोच्छ्रुतोच्छ्रुततरमेदाऽऽदिका-
स्ववत्सासु यावन्निष्पन्नपक्षस्तावत्पात्यते, एवमाचार्येणापि शि-
ष्यकः प्रव्रज्यादानादारभ्य सामाचार्युपदेशदानाध्यापनेन
तावदनुपात्यते यावत्तीतार्थोऽनूत् । यः पुनराचार्योपदेशमति-
सह्य स्वैरिवाद्यथाकथञ्चित्क्रियामनुप्रवर्त्तत स उज्जयिनी-
राजपुत्रवद्विनश्येदिति । तद्यथा-उज्जयिन्यां जितशत्रो राज्ञो
हो पुत्रो, तत्र ज्येष्ठो धर्मघोषाऽऽचार्यसमीपे संसारासारताम-
सगम्य प्रव्रज्य, क्रमेण चार्थाऽऽञ्चाराऽऽदिशाम्नाऽऽवगतद-
र्पश्च जिनकल्पं प्रतिपत्सुद्धितयां सत्यभाषनां भावयति । सा च
पञ्चभ्रातृ प्रथमोपाश्रये, द्वितीया तद्वह्निः, तृतीया चतुष्के चतु-
र्थी शून्यगृहे, पञ्चमी इमराने । तत्र पञ्चमी भावनां जायतः
स कनिष्ठा भ्राता तदनुरागादाचार्यान्निकमगम्योवाच-मम उया-
याद् भ्राता काऽऽस्ते ? साधुजिरभाणि-किं तेन ? स आह-प्रप्र-
जायदम् । आचार्येणोक्तो-गृहाण तावत् पुनर्द्रव्यम् । स तु तथै-
व चक्रे । पुनरप्यपृच्छत् । आचार्योऽब्रुव-किं तेन दृष्टेन ? नासौ
कस्य चिद्वृत्तापमवि ददाति जिनकल्पं प्रतिपत्तुकाम इति ।
असावाह-तथापि पश्यामि तावन्निति निर्बन्धे दर्शितस्तूष्णीं
प्रावस्थित एव बन्धितः, तदनुरागाकश्च निविद्धोऽप्याचार्येण
निवार्यमाणोऽप्युपाध्यायेन प्रियमाणोऽपि साधुभिरसत्प्रतमे-
तज्ज्वतो दुष्करं दुर्लभ्यवसेयमित्येवं कथ्यमानेऽप्यदमपि ते-
नैव पित्रा ज्ञात इत्यवष्टम्भेन मोहाद्यैव तस्यो, यथा ज्येष्ठ-

भ्रातेति । इतरो देवतयाऽऽमत्य बन्धितः । शिक्षकस्तु न बन्धितः ।
ततोऽसावपरिकर्मितमर्तत्वात् कुपिता । आवाधिरिति कृत्वा
देवताऽपि तस्योपरि कुपिता सती तत्प्रहारेणाक्षिणोऽसौ बहि-
र्निश्चितः । ततस्तद्व्यायान् हवयेनैव देवातामाह-किमित्यय-
मस्यस्तथा कर्त्तव्यता, तद्व्याक्तिणी पुनर्मेवोक्तुः । सा तस्या-
दाऽजीवप्रदेशैर्मुक्ताविमो गोलको, न शक्यो पुनर्मेवोक्तुम् ।
इत्युक्त्वा आर्यपञ्चनमसङ्गमीयमित्यवधार्य तत्क्षणैव पाकस्या-
पादितैर्वाक्षिणोऽसौ गृहीत्वा तद्वह्निं चकारति । एवं सदुपदे-
शप्रवर्त्तनं साधार्यमित्यवधार्य शिष्येण सदाऽऽचार्योपदेशवर्त्तिना
भाष्यम्, आचार्येणाऽपि सदा स्वपरोपकारवृत्तिना सम्भक्त्वं स्व-
शिष्या यथोक्तविधिना प्रतिपालनीया इति स्थितमिति ॥ १६८ ॥
तदेवोपसंहरन्ताह- (एवं इत्यादि) यथा द्विजपोतो मातृपि-
तृभ्यामनुपाद्यते, एवमाचार्येणापि शिष्या अहर्निशमनुपूर्वेण
क्रमेण वाचिताः पाठिताः, शिक्षां प्राहिताः, समस्तकार्यस-
हिष्णवः संसारोत्तरणसमर्थाश्च भवन्तीति । इतिरधिकारप-
रिसमाप्तौ, भवीमीति पूर्ववत् । आचा० ।

सांप्रतं चतुर्थ आरभ्यते । अस्य चायमभिसंबन्धः-इहानन्त-
रोद्देशके शरीरोपकरणधृतनाऽर्जिता, सा च परिपूर्णा, न गौर-
वत्रिकसमन्वितस्येत्यतस्तं धूमनार्थमिदमुपक्रम्यते इत्यनेन
संबन्धेनाऽऽयातस्यास्योद्देशकस्यास्त्वलिताऽऽदिगुणोपेतं सूच-
मुच्चारणीयम् । तच्छेदम्-

एवं ते मिस्सा दिया य राओ य अणुपुव्वेणं वाइया
तेहिं महावीरोहिं पाणाणमंतेहिं, तेसंतिए पप्पाणमुवल्लज्ज
हेवा उवसमं फारुमियं समादियंति ॥ १७० ॥ वासत्ता
बंधेरंसि आणं ते णो ति मप्पमाणा ॥ १७१ ॥

(एवं ते सिस्सा इत्यादि) एवमिति द्विजपोतसंबन्धेनक-
मेणैव, ते शिष्याः स्वहस्तप्रमाजिता उपसपदागताः प्रातीकृता-
श्च, दिवा च रात्रौ चानुपूर्वेण क्रमेण वाचिताः पाठितास्तत्र का-
लिकमहः प्रथमचतुर्थीरूप्योरवाप्यते, उत्कालिकं तु काशवेला-
वर्जं सकलमप्यहोरात्रमिति । तथाऽऽयापनाऽऽञ्चाराऽऽदिक्रमेण
क्रियते । आचारश्च त्रिवर्षपर्यंतोऽऽप्येत इत्यादि क्रमेणाध्या-
पिताः शिष्याश्चारित्र्यं प्राहिताः, तद्यथा-युगमात्रदृष्टिना गतव्यम-
कर्मवत्संकुचितक्रमेण जायमित्यादि । एवं शिक्षां प्राहिता वाचिता
अध्यापिताः । कैरिति वक्ष्यति-तैर्महाधरिस्तीर्थकरणधराऽऽ-
चार्याऽऽदिभिः । किंभूतैः ? प्रह्लादकिर्त्तानभिरैवोपदेशाऽऽदि दत्तं
लगतीत्यतो विशेषणम्, ते तु शिष्या द्विपकारा अपि प्रेक्षापूर्व-
कारिणस्तेषामाचार्याऽऽदीनामस्तिके समीपे, प्रकर्षेण ज्ञायतेऽने-
नेन प्रह्लादं भुजङ्गम्, तस्यैवापरसादृशातिसज्जावादित्यतस्तदु-
पलज्य तच्छब्ददुश्रुतीभूताः प्रबलमोहोदयापनोतसदुपदेशोत्क-
टमवत्वात् । त्यक्तोपशमम् । स च द्वेषा-ऊषमावमेदात् । तत्र ऊ-
ष्योपशमः-कनकफलाऽऽद्यापाशितः कलुषजलादेः भावोपशमस्तु-
ज्ञानाऽऽदित्रयात् । तत्र यो येन ज्ञानोपशमयति स ज्ञानोपशम-
स्तथा-आकृष्यवाद्यम्बतस्या धर्मकथया कश्चिदुपशमयतीत्या-
दि । दर्शनोपशमस्तु-यो हि शुद्धेन सम्यग्दर्शनेनापरमुपशमयति,
यथा ज्येष्ठिकेनाश्वद्वानो देवः प्रतिबोधित इति, दर्शनप्रज्ञावर्क-
र्था संमत्यादिभिः कश्चिदुपशमयति । आरिणोपशमस्तु-क्रोधा-
ऽऽद्युपशमो विलयनमनेति । तत्र केचन धृष्टका ज्ञानोद्वन्तोऽद्या-
द्युपर्येषं प्रवमानास्तमेवभूतमुपशमं स्वकथा ज्ञानसर्वोत्थित-
सर्वाऽऽज्ञाताः पादपं पश्यतां समाददति पृच्छन्ति । तद्यथा-

परस्परगुणनिकायां, मोमांसायां वा । एकोऽपरमाह-स्वं न जानावे, न चैवां शब्दानामयमर्थो यो भवताऽभाणि । अपि च कश्चि-
देष माहशः शब्दार्थनिर्णयायासं न सर्वे इत्युक्ते च पृष्टा गुरवः
स्वयमपि परीक्षितं निश्चितं पुनरिदं न वा चादिनि च मल्लमुख्ये
च माहगेवाभतरं गच्छेत् । द्वितीयस्तथाह-नन्वस्मदाचार्या एवमा-
क्षापयन्त्युक्ते पुनराह-सोऽपि वाककुण्डो बुद्धिबिकलः किं जा-
नति, स्वमां च शुकवत्पात्रितो निरुहापोह इत्यादीभ्यः प्राप्यपि,
दुष्टवृत्तिकतिचिक्करो महापशमकारणं ज्ञानं विपरीततामा-
पाद्यन् सौख्यस्यमाविर्भावयन् भावते । उक्तं च-

“ अन्ये स्वेच्छारक्षिता-नर्थविशेषान् धमेण विज्ञाय ।

कृत्स्नं वाक्पयमिन इति, लावभ्यक्तानि दर्पेण ॥ १ ॥

क्रीडनकमीश्वराणां, कुक्कुटलावकसमानबालभ्याः ।

शास्त्राण्यपि दास्यकर्था, लघुतां या लघुको नयति ॥ २ ॥ ”

इत्यादि । पात्राभतरं वा-“ हेन्वा उवसमं अहेगे फाकसियं समा-
रुहंति । ” त्यकोऽपशमम्, मथान्तरं बहुभुतीजृना एके, न सर्वे, पर-
वनामालम्बते, ननभ्रातापता शविदता वा तूष्णी भावं भजन्ते, कु-
क्कुटारशिरःकम्पनाऽऽदिना वा प्रतिवचन इदंति । किञ्च (वसिष्ठा
इत्यादि) एके पुनर्ब्रह्मचर्यं संयमः, तत्रोपिवा, आचारो वा ब्रह्म-
चर्यं, तदर्थापि ब्रह्मचर्यमेव, तत्रोपिवा आचारार्थानुष्ठायिनो-
ऽपि तद्भस्तितास्तामाज्ञां तीर्थकरोपदेशरूपं नो मन्यमा-
नाः, नोऽशब्दो देशप्रतिबंध, देशतस्तीर्थकरोपदेशं न बहु म-
न्यमानाः सातगौरवबाहुल्याच्छरीरवाकुशिकतामालम्बन्ते ।
यदि वा-अपवादमालम्ब्य प्रवर्तमाना उत्सर्गचोदनाचोदितः
सन्तो नैवा तीर्थकरोऽऽज्ञेयेष्व मन्यन्ते । दर्शयन्ति चाऽपवादपदा-
नि-“ कुञ्ज भिक्खू गिलाणस्स, अगिहाप समादियं । ” इत्या-
दि । ततश्च यो येन ग्लायति तस्य तदपनयनार्थमाध्याकमाऽऽद्य-
पि कार्यं स्यादेतत्किं तेषां नाख्याताः कुशीलानां प्रत्यपायाः,
यथा-आशाननाबहुलानां दीर्घः संसार इति ॥ १०१ ॥

तदुच्यते-

अग्या(क्त्वा)यं तु सोच्चा णिसम्भ सपणुम्मा जीविस्सामो,
एगे णिक्खम्म ते असंजवं ता वि ङ्गुत्तमाणा कामेहिं गिष्ठा
अज्जोववणा समाहिमाघायमजुसंता सत्थारमेव फरुसं
वदंति ॥ १०२ ॥

(अग्यायं ति) तुरवधारणे । आख्यातमेवेनत् कुशीलविपाका-
ऽऽधिकं भूत्वा निशम्यावबुद्ध्य चाऽऽशास्तरमेव परुषं वदन्तीति
सम्बन्धः । किमर्थं तर्हि शृण्वन्तीति चेत्तदाह-“ समणुम्मा ”
इत्यादि । समनोक्षाः लोकसम्भताः, जीविष्याम इति कृत्वा प्र-
हस्यकरणां शब्दशास्त्राण्यधीयते । यदि वा-अनेनोपायेन
लोकसम्भता जीविष्याम इति कृत्वा के निष्क्रम्याऽथ वा समनो-
क्षा उद्युक्तविहारिणः सन्तो जीविष्यामः संयमजीवितेनेत्येवं नि-
ष्क्रम्य पुनर्मोहोदयादसम्भन्तस्ते गौरवत्रिकाम्यतरदोषा ज्ञा-
नाऽऽदिके मोक्षमार्गे न सम्यग् जवन्तो नोपदेशो वर्तमाना वि-
धिषां धृष्टमानकामैर्गुह्या गौरवत्रिकेऽभ्युपपन्ना विषयेषु समा-
धिभिर्निष्ठप्रणिधानमास्थानं तीर्थकृतादिभिर्धेमावेदितं तमजु-
वन्तः सेवमाना बुद्धिदग्धा आचार्याऽऽदिना शास्त्राभिप्रायेण चो-
द्यमाना अपि तच्छास्तरमेव परुषं वदन्ति-नास्मिन् विषये
भवान् किञ्चन जानाति, यथाऽहं स्वार्थं शब्दं गणितं नि-
मित्तं वा जाने तथा कोऽभ्यो जानीते, इत्येवमाचार्याऽऽदिकं शा-

स्तरं हीलयन्ति परुषं वदन्ति । यदि वा-शास्त्रा तीर्थकृताऽऽ-
दिकृतमपि परुषं वदन्ति । तथाहि-कचित् स्खलितचोदितो अ-
गदुः-किमन्यवधिकं तीर्थकृद्व्यत्यसफलकर्तनावपीति । इत्या-
दिभिरपाचीनैरालापैरलीकविद्यामदाघलेपाच्छास्त्रकृतमपि वृ-
षणानि वदेयुः ॥ १०३ ॥

न केवलं शास्तरं परुषं वदन्त्यपरानपि साधूनपवदेयुरित्ये-
तदाह-

सीलमंता उवसंता (संखाए) रीयमाणा असीक्षा अणु-
वयमाणास्स वितिया मंदस्स बाझया ॥ १०३ ॥

(सीलमंता इत्यादि) शीलमष्टादशशीलाङ्गसहस्रसंख्य-
म् । यदि वा-महाव्रतसमाधानं, पञ्चेभिद्यजया, कवा-
यनिप्रहस्त्रिगुणितगुणता चैव्येनच्छीलं विद्यते येषां ते शील-
वन्तः । तद्योपशान्ताः कवायोपशान्ताः कवायोपशमात् । अत्र
शीलषट्प्रहणेनैव गतार्थत्वादुपशान्ता इत्येतद्विशेषणं क-
वायनिप्रहप्राधान्यव्यापनार्थम् । सम्यक् क्वाप्यते प्रकाश्यतेऽ-
नयेति संख्या प्रज्ञा, तथा रीयमाणाः संयमानुष्ठाने पराक-
ममाणाः सन्तः कस्यचिद्विभ्रान्तजागधेयतयाऽशीला एत इत्ये-
वमनुवदन्तोऽनु पश्चाद्वदतः पृष्ठतोऽपृष्ठतोऽपचदतोऽन्येन वा मि-
थ्यादृष्ट्यादिना कुशीला इत्येवमुक्तेऽनुवदतः पार्श्वस्थाऽऽदेद्विती-
येषा मन्दस्यान्यस्य बालता मूर्खता, एकं तावत् स्वतस्सारि-
त्रापगमः, पुनरपरानुद्युक्तविहारिणोऽनुवदन् इत्येषा क्षितीया बा-
लता । यदि वा-शीलवन्त एते उपशान्ता वेत्येवमन्येनानिहि-
ते, केषां प्रचुरोपकरणानां शीलवत्तोपशान्तता वा इत्येवमनु-
वदतो हीनाऽऽचारस्य द्वितीया बालता भवतीति ॥ १०३ ॥

अपरे च वीर्यान्तरायोदयात् स्वतोऽवसीदन्तो पामरसाधु-
प्रशंसाऽन्विता यथाऽवस्यन्तमाचारगोचरमावेदयेयु-
रित्येतद्दर्शयितुमाह-

णियट्टमाणा वेगे आचारगोयरमाइक्खंति ॥ १०४ ॥ एा-
णभट्टा दंसणसूमिणो एममाणा एगे जीवितं विप्परिणा-
मंति ॥ १०५ ॥ पुट्टा वेगे छियट्टंति जीनियस्सेव कारणा
णिकव्वंतं पि तेहिं दुस्सिक्खंतं भवति ॥ १०६ ॥

(णियट्टमाणा इत्यादि) एके कर्मोदयात्संयमास्त्रिवर्त्त-
माना त्रिकाङ्गा, वाशब्दादिनिवर्त्तमाना वा यथावस्थितमा-
चारगोचरमावकृते-वयं तु कर्तुमसहिष्णुव आचारस्वेवं-
जृतमित्येषां द्वितीया बालता न भवत्येव, न पुनर्वदन्त्येवमभू-
त एवाऽऽचारो योऽस्माभिरनुष्ठीयते, साम्प्रतं दुःखमाऽनुभावं न
बलाऽऽद्यपगमान्मध्यजूनैव वर्त्तिनी श्रेयसी, नोत्सर्गावसर इति ।
उक्तं हि-

“ नात्यायतं न शिथिलं, यथा युज्जीत सारथिः ।

यथा भक्तं बहस्यश्वाः, योगः सर्वत्र पुजितः ॥ १०७ ॥ ”

अपि च-

“ जो जाय होइ भग्गो, बवसासं सो परं अविदंनो ।

गंतुं तस्य वयंतो, इमं पहानुं ति घोसेइ ” ॥ १ ॥ इत्यादि ।

॥ १०८ ॥ किञ्चूताः पुनरेतदेव समर्थयेयुरित्वाह- (जाणभट्टा)
सद्वर्त्तित्वेको ज्ञानं, तस्माद् दुष्टाः । तथा- (दंसणसूमिणो)
सम्यग्दर्शनविधेयसिनोऽसदनुष्ठानेन स्वतो विनष्टा अपरानपि
शङ्कोत्पादनेन सन्मार्गाद् व्यापयन्ति । अपरे पुनर्बाह्यक्रियोपेता

अप्यात्मानं नाशयन्तीत्याह--(एवमाणा इत्यादि) नमन्तोऽप्या-
चार्योऽप्येवमनः श्रुतानां कानाऽऽदिजायन्तिनाजायत्कर्मो-
पयादेके, न सर्वे संयमजीवितं विपरिणामयन्त्यपनयन्ति, स-
चरित्तादात्मानं ध्वंसयन्तीत्यर्थः ॥ १०५ ॥ किं चापरमियाह-
(पुष्ठा वेगे इत्यादि) एके अपरिक्लिप्तमनसो गौरवत्रिकप्रति-
ध्वन्नाः स्पृष्टाः परीवर्हेर्निवर्त्तन्ते संयमादिनृणां इति, किमर्थम् ?
जीवितस्यैवासंयमाऽऽस्यस्य, कारणाश्रिमित्वात्, सुखेन वयं
जीविष्याम इति साधयानुष्ठानतया संयमाश्रित्यन्ते । तथा-
भूतानां च यस्यास्तदाह-(णिक्खन्ते पि इत्यादि) तेषां गृ-
हपाशाक्षिप्तान्तमपि ज्ञानदर्शनस्वादिवमूलोत्तरगुणान्यतरो-
पघाताक्षिप्तान्तं दुर्निष्क्रान्तं भवति ॥ १०६ ॥

तस्मात्तानां च यस्यास्तदाह-

बासवयणिज्जा ह ते एरा, पुणो पुणो जातिं पगप्पं-
ति, अहे संभवता विहायमाणा अहमस्सि विउक्कमे, उ-
दामीणे फरुसं वदंति पलियं पगंये, अद्भुवा पगंये अत-
हेहिं, ते मेहावी जाणिज्जा धम्मं ॥ १०७ ॥

(बाल इत्यादि) हुहंतौ । यस्याहस्यगनुष्ठानाद्दुर्निष्क्रान्ता-
स्तस्माद् बालानां प्राकृतपुरुषाणामपि वचनीया गद्यां वासवच-
नीयाः । (ते एरा इति) किञ्च-(पुणो पुणो इत्यादि) पौनः-
पुन्येनारदृष्टयन्त्रन्यायेन जातिरुत्पत्तिस्तं कल्पयन्ति । कि-
म्भूतास्त इत्याह--(अहे इत्यादि) अधः संयमस्थानेषु स-
म्भवन्तो वर्तमाना विद्यया चाऽथो वर्तमानाः सन्तो विद्वां-
सो वयमित्येवं मन्यमाना लघुनयाऽऽत्मानं व्युत्कर्षयेयुरात्मनः
श्रुत्यां कुर्वन्ते, यत् किञ्चित् जानानोऽपि मानोऽस्मिन्तत्त्वात्संसा-
तागौरवबहुलोऽहमेवात्र बहुश्रुतो यदाचार्यो जानाति त-
न्मयाऽल्पेनैव कालेनाधीतमित्येवमात्मानं व्युत्कर्षयेदिति । नात्मा
श्रुत्यतयैवाऽऽस्ते परानप्यवदेयुरित्याह (उदासीणे इत्या-
दि) उदासीना रागद्वेषरहिता मध्यस्था बहुश्रुतत्वे सत्युप-
शान्ताः, तान् स्थसितान् चोदनोद्यतान् पश्यं वदन्ति । तद्यथा-
स्वयमेव तावत्कृत्यमकृत्यं वा जानीहि, ततोऽन्येषामुपदेक्ष्य-
सीति । यथा च पश्यं वदन्ति तथा सूत्रेणैव वक्ष्यितुमाह-(पलियं
इत्यादि) (पलियं ति) अनुष्ठानं, तेन पूर्वोऽऽचरितेनानुष्ठानेन तृ-
णोऽऽहाराऽऽदिना प्रकथयेद्वैवमनुत्स्वमिति । अन्यथा वा कुपट-
भएटाऽऽदिनिगुणैर्मुखविकाराऽऽदिभिर्वा प्रकथयेदिति । कि-
म्भूतैरतथैरविद्यमानैरित्युपसहरन्त्याह-(तं इत्यादि) तद्वाच्यम-
वाक्यं वा, तं वा धर्मं श्रुतचारित्र्याऽऽख्यं, मेधावी मयांदाव्य-
वस्थितो, जानीयात्सम्यक् परिच्छिन्त्यादिति ॥ १०७ ॥

सोऽस्यमवाद्प्रवृत्तो बासो गुवांदिना यथाऽनुशास्यते, तथा
वक्ष्यितुमाह-

अहम्मट्ठी तुमं सि णाम बात्ते, आरंजट्ठी, अणुवयमाणे
हणमाणे प्रायमाणे, हणओ यावि समणुजाणमाणे, घोरे
धम्मे उदीरिए उवेहइ, णं अणालाए एस विसणो वित-
हे वियाहिए ति वेपि ॥ १०८ ॥

(अहम्मट्ठी इत्यादि) अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थी, अधर्मणार्थी,
यतो नाम त्वमवभूतोऽनुशास्यते, कुतोऽधर्मार्थी, यतो बा-
लोऽहः, कुतो बासो यत् आरम्भार्थी साधयाऽऽग्मप्रवृत्तः,

कुत आरम्भार्थी, यतः प्राण्युपमर्षबाधानुवदनेन वृत्ते । तद्य-
था-जहि प्राणिनोऽपरैरेवं घातयन् भनन्नापि समनुजानासि
गौरवत्रिकानुबन्धः पचनपाचनाऽऽदिक्रियाप्रवृत्तस्तत्प्राप्तकर्त्ता
तत्समकं ताननुवदसि-कोऽत्र दोषोऽन शरीरैरेवमः कर्तुं दार्यते,
अनो धर्मोऽध्वारं शरीरं यत्नतः पालनीयमिति । उक्तं च-"श्री-
रीर धर्मसंयुक्तं, रक्षणाय प्रयत्नतः । शरीराच्छने धर्मो, यथा
बीजात्सदृशकुरः ॥ १ ॥" इति । किञ्चैवं ब्रवीषि त्वं, तद्यथा-
घोरो भयानको धर्मः सर्वोऽश्रवनिरोधाद् घुरनुवर उत्पद्यते-
नेरितः कथितः प्रतिपादितस्तीर्थकरणधराऽऽदिनिरित्येवम-
ध्यवसायी भवान्तरमनुष्ठानत उपेक्षते उपेक्षां विधत्ते, णमिति
वाक्यालङ्कारे । नानाकृया तीर्थकरणधरानुपदेशेन, स्वेच्छया
प्रवृत्त इति, क एवभूत इति दर्शयति-एष इत्यन्तरेकोऽध-
र्मार्थी बाल आरम्भार्थी प्राणिनां हन्ता घातयिता भनोऽनुमन्ता
धर्मोपेक्षक इति विषयः कामभोगेषु विविधं तद्दर्शयतीति वि-
तर्को हिंसकः, 'तर्' हिंसायामित्यस्मात्कर्तरि पचाऽऽद्यत् । मय-
मे वा प्रतिकूलो वितर्क इत्येवंकल्पस्त्वमेव व्याख्यात इत्यतोऽहं
ब्रवीमि, त्वं मेधावी धर्मं जानीया इति ॥ १०८ ॥

एतच्च वक्ष्यमाणमहं ब्रवीमोऽपरा भाह-

किपणेण जो जणेण करिस्सामि ति मणमाणा एवं ए-
गे विदिता, मातरं पितरं हिच्चा णाहओ य परिग्गहं वी-
रायमाणे समुट्ठाय अविहिंसा सुव्वया दंता पास दीणे
उत्पण्ण पडिबयमाणे ॥ १०९ ॥ वसट्ठा कायरा य जणा
लूसगा जवन्ति ॥ ११० ॥ अहमंगोसि सिद्धोए पावए
जवति, से समणविम्भंते समणविम्भंते ॥ १११ ॥

(किपणेण इत्यादि) केचन विदितवेषा धीरायमणाः स-
म्यगुत्थानेनोत्थाय पुनः प्राण्युपमर्षका भवन्तीति कथमुत्थाय
किमहमनेन, जोरित्यामन्त्रणं, जनेन मातापितृपुत्रकलत्राऽऽदि-
ना स्वार्थेऽपरेण परमार्थतोऽनर्थरूपेण करिष्यामीति, न ममायं
कस्यचिदपि कार्यस्य रोगापनयनाऽऽदेरलमित्यनेन किमहं क-
रिष्ये ? यदि वा-प्रव्रजितुः केनचिद्भिहितः किमनया सिक्ता-
कवलसन्निनया प्रव्रज्यया कारिष्यति भवान्, अहृष्टवशाऽऽयानं
तावज्जोऽनाऽऽदिकं भुङ्क्ष्वेत्यभिहितो निरागतामापन्नो ब्रवीति-
किमहमनेन भोजनाऽऽदिना करिष्ये, लुप्तं मयाऽनेकशः संसा-
रे पयंता, तथापि तृप्तिर्नाभूत्किमिदानीमनेन जन्मना भवि-
ष्यतीत्येवं मन्यमाना एके विदितसत्सारस्वभावा विदित्वाऽ-
प्येवं ततो मातरं जननीं पितरं जनयितारं हित्वा त्यक्त्वा,
ज्ञातयः पूर्वोपरसंबन्धिनः स्वजना वा, परिगृह्यत इति परिग्र-
हो धनधाम्यहिरण्यद्विपद्वस्तुस्पर्शाऽऽदिस्तं, किम्भूताः ? धीर-
मियात्मानमाचरन्तो धीरायमणाः, सम्यक् संयमानुष्ठानेना-
त्थाय समुत्थाय विविधैरुपायैः, न विद्यते विहिंसा येषां ते
अविहिंसाः, तथा शोभनं जनं येषां ते सुव्वया, दाप्ता इन्द्रि-
यवमनाहास्ता इत्येवं समुत्थाय । नागाज्जुनीयास्तु पत्रमित-
" समणा भविस्सामो अणगरा अकिंचणा अपुत्ता अपसु
अहिसगा सुव्वया दंता परदलभोहणो पावं कम्मं ण करेस्सामो
समुट्ठाए ।" सुगमस्वाक्ष विविधत इति । एवं समुत्थाय पृथक् प-
ञ्चापश्य निजालय दीनान् क्षुण्णालवविहारिणो वने जिहृक्षून्
पूर्वमुत्पातिता न संयमाऽऽरोहणात्पञ्चात्पायोद्यात् प्रतिपतत
इति ॥ १०९ ॥ किमिति दीना भवन्तीति दर्शयति-यतो वशा इन्द्रिय-

विषयकथायाणां तन आसीं वशाऽऽसीः, तथातूतानां च कर्मो-
नुपगमः । तदुक्तम्—“सोऽद्विषयसदृशं जने । कनि कम्पपगमीभ्यो
बभूव ।। गोयमा । आउवज्जाभो सत्त कम्पपगमीभ्यो जाव अ-
णुपरियदुह । कोहवन्हेणं भने । जीवे किं ? एव ते वेव ।।” एवं
मानाऽऽद्विषयीति । तथा कातरा परीषहोपसर्गोपनिषान् मति
विषयलोलेषा वा कातराः के ते ? जनाः, किं कुर्वन्ति ? ते प्रमित-
भ्याः सन्तो लूषका भवन्ति—को ह्यष्टादशशोभाङ्गसहस्राण
धारयिष्यन्तीत्येवमजिसंघाय ज्ञयिषिङ्गं, जावलिङ्गं वा प-
रित्यज्य प्राणिनां विराधका भवन्ति ॥ ११० ॥ तेषां
च पञ्चावकृतत्रिङ्गानां पत्स्यात्तत्राह—(अहमेगेसि इत्या-
दि) अथाऽऽनन्तरं, एकेषां ज्ञानप्रतिज्ञानां सुप्रवृत्तिनां
तत्समनन्तरमेवान्तर्मुहूर्त्तं वा पञ्चावऽऽपासः स्यात्, एकेषां
तु श्लोकः श्लाघारूपः पापको भवेत् स्वपदात्परपदाद्वा मह-
त्ययशःकोर्तिर्भवति । तद्यथा—स एव पितृवतकपुनमानो भो-
गाभिभवायी भजति तिष्ठति वा, नास्य विश्वसनीयं, यतो नास्या-
कस्त्वयमस्तीति । उक्तं च—“परशोकयिहृद्वानि, कुर्वाण दुरत-
स्यजेत् । आत्मानं यो न सन्धत्ते, सोऽप्यस्मै स्यात्कथं हिनः
॥ ११॥” इत्यादि । यदि वा सूत्रेणैवाश्लाघतां दर्शयितुमाह—(से
समण इत्यादि) सोऽयं भ्रमणो ज्ञेया विविधं ज्ञानो भ्रमः धम-
खविज्ञान्तः भ्रमणविज्ञान्तः । योऽनयाऽन्यन्तजुगुप्सामाह ॥ १११ ॥

किञ्च—

पासहेगे ममसागएहिं असमसागए जमपाणेहिं अ-
णमपाणे विरतेहिं अविरते दविएहिं अदविए अनिसमेवा
यमिए मेहावी णिच्छिये धीरे आगमेणं मया परकमेज्जासि
त्ति वेमि ॥ ११२ ॥

पश्यन् दूरं कर्मसामर्थ्यमेके विश्रान्तभागधेयाः समन्वाग-
तैर्युक्तविहारिभिः सह वसन्तोऽप्यसमन्वागताः शीतलविहा-
रिणः, तथा नमम नैः सयमानुष्ठानेन चित्तपयङ्गिनममाना नि-
र्घृणतया सावधानुष्ठायितो, विरतैरविरता द्रव्यभूतैरद्रव्यभूताः
पापकलङ्गित्वादेवंभूतरपि साधुभिः सह वसन्तोऽप्येवभू-
तानभिसमेव ज्ञात्वा, किं कर्त्तव्यमिति दर्शयन्ति—पण्डितस्त्वं
ज्ञातव्यो मेधावी मर्यादाव्यवस्थितो निष्ठितार्थो विषयसुखनि-
धिपासो धीरः कर्मपदारणसहिष्णुर्ज्ञेयाऽऽगमेन सर्वज्ञप्रणी-
तोपदेशानुसारेण, सदा सर्वकाल परिक्रामयेत्, इतिरधिकार-
परिसमाप्तौ, ब्रवीमीति पूर्ववत्, धृताप्ययनस्य चतुर्थोद्देशकः
समाप्तः । उक्तचतुर्थोद्देशकः ।

साग्रन्तं पञ्चम आरभ्यते—अस्य चायमभिनन्दनः—इहानन्तरो-
द्देशके कर्मविधूतनार्थं गौरवत्रयविधूतनाऽभिहितं, सा च कर्म-
विधूतनोपसर्गविधूतनाव्यतिरेकेण न संपूर्णमाश्रमनुवर्ति, ना-
पि सत्कारपुरस्कारागतिर्कां संमानधूतनामन्तरेण गौरववि-
धूतना सम्पूर्णतामियादित्यत उपसर्गसंमानविधूतनार्थमिदं-
मुपक्रम्यत इत्यनेन सम्बन्धेनाऽऽयातव्यास्योद्देशकस्यास्त्वलि-
ताऽऽदिगुणेपेन सूत्रमुच्चारणीयम् । तच्छेदम्—

से गिहेसु वा गिहन्तरेसु वा गामेसु वा गामन्तरेसु वा ण-
गरेसु वा णगरन्तरेसु वा जणवपसु वा जणवयन्तरेसु वा
संतेगतिया जणा सुमगा संति, अणुवा फासा फुसंति, ते
कामे पुटो धीरो अहियासए ओए समियदंसणे ॥ ११३ ॥

“से गिहेसु वा इत्यादि, ० जाव धीरो अहियासए ।” (से ति)

स पश्चिमतो मेधावी निष्ठितार्थो धीरः सदा सर्वज्ञप्रणीतो-
पदेशानुविधायी गौरवत्रिकाप्रतिपक्षो निर्ममो निष्किञ्चनो
निराश एकाकिविहारितया प्रामाण्यप्रामं रीयमाणः कुक्कति-
यंशरामरकुनोपसर्गपरीषदाऽऽपादितान् दुःखस्पर्शाभिर्जराधी
सम्यगधिसहेत । क पुनर्यवस्थितस्य के परीषहोपसर्गा अनि-
पनेयुरिति दर्शयन्ति—आहाराऽऽद्यर्थं प्रविष्टस्य गृहेषु वा, उष्णनी-
चमध्यमावस्थासंयुक्तबहुवचनम् । तथा—गृहान्तरेषु, प्रसन्ति बु-
द्ध्यादीन् गुणानिति प्रामाः, तेषु वा, तदन्तराक्षेषु वा । नैतेषु क-
रोऽस्तीति नकाराण, तेषु वा, तदन्तराक्षेषु वा । जनानां लोका-
नां पदान्यवस्थानानि येषु ते जनपदा भवन्त्यादयः साधुविह-
रणयोग्या अरूपकिञ्चिन्ति, तेषु वा, तदन्तराक्षेषु वा, प्रामनगरा-
न्तरे वा, प्रामजनपदान्तरे वा, नगरजनपदान्तरे वा, उष्णान् वा,
तदन्तरे वा, विहारजुर्ममागतस्य वा गच्छतो वा तत्रैवं तस्य
भित्तोपामाऽऽदीनभिशयानस्य कार्यात्सर्गाऽऽदि वा कुर्वन्त एके
कालुष्योपहताऽऽमानो ये जना लूषका भवन्ति, ‘लूष’हिसाया-
मित्यस्माद् ल्युप्त्वेन रूपम् । सन्ति विद्यन्ते, तत्र नारकाभावाद्युप-
सर्गकरणं प्रत्यवस्तु (?) तिर्यगमरयोरपि कादाचित्कथास्य त-
र्णामेवानुकूलप्रतिकूलवद्वाञ्छनप्रवृत्तम् (?) । यवि था—जायन्त
इति जनाः तिर्यग्नरामरा एव जनशब्दाभिहितः, ते च जना
अनुकूलप्रतिकूलान्यतरभयोपसर्गाऽऽपादनेनोपसर्गयोरिति । तत्र
दिश्याद्यनुविधाः । तद्यथा—हास्यात्, प्रवेष्टव्यमशौचं पृथग्विमा-
त्रतो वा । तत्र केहीकिञ्चः कश्चित् व्यन्तरो विविधानुपसर्गाद्
हास्यादेव कुर्यात्—यथा निजार्थं प्राचक्षे, कुल्लकैर्भिक्षालाजार्थं
पल्लविकटनर्पणाऽऽदिनोपयाचिनकं व्यन्तरस्य प्रवेष्टे, नि-
ज्जाञ्चान्तौ च तज्जायमानस्य कुतश्चिदुपसर्ग्य विवकटाऽऽदि क ते-
हुटौके, तेनापि केदयैव तं धुल्लकाः क्रीडा इव व्यध्यायिष्यन् प्र-
वेष्टेण—यथा भगवतो माघमासरज्यां तापसीरुपधारिण्या
व्यन्तयोदकजटाभारवत्कलविप्रभूभिः सेचनमकारि विमर्शार्थ-
मयं दृढधर्मा न वेत्यनुकूलप्रतिकूलोपसर्गः परीक्षयेत् । तथा सं-
विग्नः साधुर्भाषितया कयाचिद् व्यन्तर्या स्त्रीवेधधारिण्या स्तन्य-
देवकुलिकाधासितः साधुरनुकूलोपसर्गोपसर्गार्थो दृढधर्मेति च
कुत्वा चिन्तित इति । तथा पृथग्विधा मात्रा येषूपसर्गेषु ते पृथ-
ग्विमात्रा हास्याऽऽदित्रयान्यतराऽऽरब्धा अन्यतरावसायिनो भ-
वन्ति । तद्यथा—जगयति संगमकेनेव विमर्शोऽऽरब्धः प्रवेष्टेण प-
र्यवसित इति मानुषा अपि हास्यप्रवेष्टव्यमशौचकुशीलप्रतिवेध-
नानेदाद्यनुर्था । तत्र हास्यादेवसेना गणिका कुल्लकमुपसर्गयन्ती
दाजेन ताभिना राजानमुपस्थिता, कुल्लकेन तथाभूतेन श्रीगृहो-
दाहरणेन राजा प्रतिबोधित इति । प्रवेष्टादृजसुकुमारस्येव
इवशूरभूतनेति विमर्शोऽचञ्छगुप्तो राजा चाणक्यचोदितो
धर्मपरीक्षाधर्मन्तःपुरिकाभिधर्ममावेदयन्तं साधुमुपसर्गयति,
साधुना च प्रत्यायता श्रीगृहोदाहरणं राजे निवेदितमिति ।
तत्र कुत्सितं शीलं कुशीलं, तस्य प्रतिसेवनं कुशीलप्रतिसे-
वनं, तदर्थं कश्चिदुपसर्गं कुर्याद्येष्येयांमुगृहपयुषितः साधु-
अनसृजिः सीमन्तिनीभिः प्रापतमर्तुकाभिः सकक्षां रजनी-
मैकैकया प्रतिमया उपसर्गितो, न चाऽसौ तासु लुब्धे, म-
न्वरवक्षिप्रकम्पोऽनृदिति तैथैयता अपि भयप्रवेष्टाऽऽहारा-
पत्यमेरुक्षणजैदाद्यनुर्देव । तत्र भयात् सर्पाऽऽदिभ्यः प्रवेष्टाद्यथा
गगनतश्चरुकोशिकात् आहारात् सिद्ध्याप्राऽऽदिभ्यः अपत्य-
संरक्षणत्वाक्यादिभ्य इति । तदेवमुक्तविधिनोपसर्गाऽऽपादक-
त्वाज्जना दूषका भवन्ति । अथवा तेषु प्रामाऽऽदिषु स्थानेषु निष्ठ-

तो गच्छती वा स्पर्शान् दुःखाविशेषान् आत्मसंवेदनीयाः स्पृश-
त्यभिभवन्ति । ते चतुर्विधाः । तद्यथा-घट्टनताऽङ्गिकण्डुकाऽङ्गि-
ना, पतनता क्षुमिमुञ्जोऽङ्गिना, स्तम्भनता घाताऽङ्गिना, स्नेषणता
ताम्रुनः पातादङ्गुल्यादेर्वा स्यात् । यद्वि वा-चातिचतुष्टयेमा-
ऽङ्गिकोनात् स्पर्शाः स्पृशन्ति । अथवा-निर्विकञ्चनतया तृणस्प-
र्शं शमशकशोतोष्णाऽङ्गितापिनाः स्पर्शाः दुःखाविशेषाः कदा-
चित् स्पृशत्यभिभवन्ति, नैव स्पृष्टपरीषहेतान् स्पर्शान् दुःखावि-
शेषान् धीरोऽक्षोऽप्योऽभिसहेत, नरकाऽङ्गिदुःखाभावमयाऽवस्थ-
कर्मोदयाऽऽपादितं पुनरपि प्रवेष्टेत्सोऽवस्थित्याकलय सस्य-
कृत्तान्तोऽङ्गिति । कीदृशोऽभिसहेत ? इत्यत आह-यदि वा स
वचचुतो न केवलमात्मनस्माता, तदुपदेशदानतः परेषाम-
योति दर्शयितुमाह- (ओष इत्यादि) ओज एको रागा-
ऽङ्गिचिरहात् सस्यागेन गतं दर्शनमस्येति समितदर्शनः, स-
म्यङ्गद्विरित्यर्थः । यदि वा शमितमुपशमं नीतं दर्शनं दृष्टि-
ज्ञानमस्येति समितदर्शनः, उपशान्ताध्यवसाय इत्यर्थः । अथवा-
समनाभिर्न गतं दर्शनं दृष्टिरस्येति समितदर्शनः समदृष्टिरित्य-
र्थः । एषभूतः स्पर्शान्धिसहेत यदि वा धर्ममात्रकृतेत्युत्तर-
क्रिया सह सम्यग्धः ॥ ११३ ॥ आवा० ।

(किमभिसम्यग् धर्ममात्रकृतेति ' धम्म ' शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे २६१२ पृष्ठ दर्शितम्)

किं गुणश्चाऽसौ ह्रीर इव शरण्यो जवनीत्याह-

एवं से उट्टिप ठिपप्पा अणिहे अचले चले अबहिसे-
स्से परिक्खण्ण ॥ ११८ ॥ संखाय पेसल्लं धम्मं दिट्ठिमं
परिणिब्बुत्ते ॥ ११९ ॥ तम्हा संगं ति पासडा गंथेहि गं-
थिया णरा विसण्णा कामकंता, तम्हा बूढाओ णो परि-
विचसेज्जा ॥ १२० ॥

(एवं इत्यादि) एवमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण, स शरण्यो महामुनि-
र्भाषोऽथानेन संयमानुष्ठानकरणेण, उपशब्दधेन स्थित उत्थितः, तथा
स्थितो ज्ञानाऽङ्गिके मोक्षाध्वन्यात्मा यस्य स स्थिताऽऽत्मा, तथा
स्निह्यतीति स्निहो, न स्निहोऽस्निहः रागद्वेषरहितत्वाद्प्रतिबद्धः,
तथा च न चञ्चतीत्यञ्जलः परीषहोपसर्गवातेरितोऽपीति । तथा च-
लोभनियतविदारित्वाद्यथा संयमाद्द्विनिर्गता श्रेयसाध्यवसायो
यस्य स बहिल्लेय्य, यो न तथा सोऽबहिल्लेय्यः, स एषभूतः
परि समन्तात्संयमानुष्ठाने मजेत्परिमज्जेत्, न क्वचित्प्रतिबध्यमान
इति यावत् ॥ ११८ ॥ स च किमिति संयमानुष्ठाने परिमज्जे-
दित्याह- (संखाय इत्यादि) सङ्ख्यायाऽवधार्य पेशलं शोजनं
धर्ममविपरीतार्थं, दर्शनं दृष्टिः, सवनुष्ठानं वा यस्यास्त्यसौ दृष्टि-
मान्, स कथाशेषमात्रात् कथाया परि समन्तात्सिद्धुतः शीतो-
भूतः ॥ १२० ॥ यस्य सङ्ख्यातवात् पेशलं धर्मं मिथ्यादृष्टि-
स्तो न निर्वातीति दर्शयितुमाह- (तम्हा इत्यादि) इतिहेतो-
र्यस्याद्विपरीतदर्शनो मिथ्यादृष्टिः सङ्ख्याय निर्वाति तस्मात्सङ्ख-
मातापितृपुत्रकलत्राऽङ्गिजनितं, धनधान्यहिरण्यऽङ्गिजनितं वा
सङ्गं, विपाकं वा पश्यत यूयं विवेकनाशधारयत । सूत्रेणैव स-
ङ्गमाह- (गंथेहि इत्यादि) त एव सङ्गो नराः सबाह्याभ्यन्त-
र्यन्तरीयप्रथिता अवबका विषया ग्रन्थसङ्गे निम्नताः कामैरिच्छा-
मदनकपैराक्रान्ता अवबुद्धा न निर्वाति यद्येवं ततः किं कर्तव्य-
मित्याह- (तम्हा इत्यादि) यस्मात्कामद्वयाऽऽसक्तचेतसः स्वज-
नधनधान्याऽङ्गिदुर्लभताः कामजैः शारीरमानसाऽङ्गिभिर्दु-

कैरुपतापितास्तस्मात् कृतात्संयमात् निःसङ्गाऽऽत्मकाओ परि-
विचसेज्ज संयमानुष्ठानाद्विभिषात् । यतः प्रवृत्तनरदुःखानुष-
ङ्गिणो हि सङ्गिन इति ॥ १२१ ॥

कस्य पुनः संयमाज्ज परिविचसन्तं सङ्गाध्वत् इत्याह-

जस्सिमे आरंजा सञ्चतो सञ्चत्ताए सुपरिष्ठाया भवंति,
जेसिमे खसिणो णो परिवित्तसंति, से वंता कोट्ठं च माणं
च मायं च सोहं च, एस तुट्ठे वियादिए चि बेमि ॥ १२२ ॥
कायस्स वि वापाए स संगामसोसे वियादिए, से हु पारं-
गं मुणी अविहम्ममाणे फलगावतट्ठी कासोवणीए कं-
खेज्ज काहं जाव सरिरजेदो चि बेमि ॥ १२३ ॥

(जस्सिमे इत्यादि) यस्य महामुनेरवगतसंसारमोक्षकार-
णस्येमे सङ्गा आरम्भा अनन्तरोक्तत्वाद्भिजानतः सर्वजनाऽऽच-
रितत्वात्प्रत्यङ्गाऽऽसक्तवाचिनेदमभिहताः सर्वतः सर्वाऽऽत्मकत-
या सुपरिज्ञाता भवन्ति । किमूना आरम्भाः ? येष्यमे प्र-
त्यग्रथिताः विषयाः कामजराऽऽक्रान्ता जना लुब्धो लुप-
णशीला हिंसका अज्ञातमोहोदयाज्ज परिविचसन्ति न वि-
च्यन्ति, यो ह्येवमूनांश्चाऽऽरम्भात् रूपरिचया परिज्ञाय ग्रन्था-
वयानपरिज्ञया परिहरति तस्यैते सुपरिज्ञाता भवन्ति ।
यश्चाऽऽरम्भाणं परिज्ञाता स किमपरं कुर्यादित्याह- (से वंता
इत्यादि) स महामुनिः पूर्वस्यावर्धितस्वरूपो बाल्वा त्य-
क्त्वा क्रोधं च मानं च मायां च सोमं चेति स्वगतमेव संसृच-
नार्थो व्यस्तनिर्देशः, सर्वानुयायित्वात् क्रोधस्य प्रथमोपादान-
म्, नरसम्बन्धकाग्नमानस्य सोमार्थं नायोपादीयत इत्यतस्तत्कार-
णत्वात्मावाया लोभस्याऽऽवापुपन्यासः, ततः स च दोषाऽऽध्य-
त्वान् सर्वगुणत्वाच्च सर्वोपरि सोमस्य कृपणाक्रमं वाऽऽधि-
त्यायमुपन्यास इति । अकारो हीतरेतरापेक्षया समुच्चयार्थः । स
एवं क्रोधाऽऽधीभ्याम्भवा मोहनीयं त्रोटयति, स चैव अपगममाह-
नीयः संसारसन्ततेः, ' तुट्ठे ' अपसृतो व्याख्यातस्तीर्थकृतादि-
भिः, इतिरधिकारपरिसमाप्तौ । प्रधीम्येतत्पूर्वोक्तम् । यदि वै-
तद्वक्ष्यमाणमित्याह- (कायस्स इत्यादि) काय औदारिका-
ऽऽदिष्यं, चातिचतुष्टयं वा, तस्य व्याघातो विनश्यः । अथ वा-
चीयत इति कायस्तस्य विशेषेणाहमऽऽर्थादयाऽऽयुक्तकथाव-
धिलक्षणया, यतो व्याघातः शरीरविनाश एव सङ्ग्रामशो-
र्षकपतया व्याख्यातः । यथा हि-सङ्ग्रामादिरासि परानीकनि-
शाताऽऽकृष्टरूपाणिर्यत्रप्रभासं बलिनाद्यत्सूर्यत्वद्वज्रतविशु-
ष्यनक्षत्रमृत्तिकाशिलि कृतकरणोऽपि सुमृष्टश्चित्तविकारं वि-
धत्ते, एवं मरणकाशेऽपि समुपस्थिते परिकर्मितमतेरत्यम्यथा-
भावा कदाचित्स्यादतो यो मरणकाले न मुञ्चति, स पारगामी
मुनिः संसारस्य कर्मणो वा कल्किताभारस्य वा पर्यन्तयायी-
ति । किञ्च- (अविहम्ममाणे इत्यादि) विविधं परीषहोपस-
र्गैर्हम्यमानो विहम्यमानो, न विहम्यमानोऽविहम्यमाना, न नि-
र्विषणः सर्वदानसंगर्जे (?) पृथग्मन्त्रहा बालमरणं प्रतिपद्यत इ-
ति । यदि वा-हम्यमानोऽपि सबाह्याभ्यन्तरतया तपःपरीष-
होपसर्गैः कलकषद्वयतिष्ठते न कातरीभवति । तथा कासेनोप-
नीतः कासोपनीतो सूर्युक्तालेनाऽऽमवकर्ता नीतः सन् द्रावशाव-
र्षसङ्केतजनयाऽऽत्मानं संल्लिख्य निरिगदुराऽऽविस्थितेऽलपाद्-
पोषगमनेऽङ्गितमरणभक्तपरिज्ञान्यतरावस्थोपगतः काहं मरण-
काशमायुक्तकथं यावच्छरीरस्य जीवेन सार्क मेदो भवति, ता-

वदाकाङ्क्षेत्, अयमेव च मृत्युकालो यदुत शरीरेभ्यो, न पुन-
र्जीवस्याऽऽत्यन्तिको विनाशोऽस्तीति । इतिरधिकारपरिसमा-
प्तौ । अवीमोत्यादिकं पूर्ववदिति पञ्चमोद्देशकः । तत्समाप्तौ च
समाप्तं ध्रुवाऽऽद्यं पञ्चाप्ययनामिति । आचा० १ अ० ६ अ० ५ उ० ।
ध्रुव-ध्रुव-पुं० । अष्टाशीतिमहाप्रदेश्वन्यतमे स्थनामवधाते प्रदे,
“ दो ध्रुवा । ” इथा० २ उ० ३ उ० । कल्प० ।

ध्रुवा-ध्रुवा-स्त्री० । ध्रुव-किप् । “ रो रा ” ७ उ० । १ । १६ ॥ इ-
ति प्राकृतसूत्रेण स्त्रियामन्त्यरेफस्य रा इत्यादेशः । प्रा० १ पा-
द । चिन्तायाम्, रथाग्रभागे, यानमुखे, भारे च । टाप् । ध्रुवा-
ऽप्यत्र । वाच० ।

ध्रुवी-ध्रुवी-स्त्री० । अक्ते, अनु० ।

ध्रुव-ध्रुव-पुं० । शङ्खौ, विष्णौ, हरे, उत्तानपादनृपपुत्रे, वसु-
जेदे, ज्योतिषोक्ते योगभेदे, नासाग्रे, स्थानौ, ललाटस्थे
आवर्त्तभेदे, जूगोष्ठस्योत्तरदक्षिणकुण्डयोपरि स्थिते स्थिते
ताराजेदे च । वाच० । भगवतः श्रुवजदेवस्थ भरताऽऽदि-
शतपुत्रेष्वन्यतमे स्थनामवधाते पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७
क्षण । शाश्वतत्वाद् मोक्षे, तदुपाये संयमे च । सूत्र० १
अ० २ अ० १ उ० । “ ध्रुवमगमव पवयन्ति । ” ध्रुवो मोक्षः
संयमो वा तन्मार्गमेव प्रवदन्ति । सूत्र० १ अ० ४ अ० १ उ० ।
आचा० । मोक्षकारणीज्ञेन ज्ञानाऽऽदिके, आचा० १ अ० ३
अ० ३ उ० । कर्मणि, तत्फलजने संसारे, अनु० । स्वै-
र्ये, षो० १६ विधौ । अत्यन्ते, विशेषे । “ ध्रुवमोतिगृहम् । ”
ध्रुवमत्यन्तं, सर्ववैत्यर्थः । इथा० ६ उ० । अवश्यमिये, भा० ।
तर्के, आकाशे, उत्तरात्रयोर्दिग्गोचरपुत्रे च । न० । वाच० ।
अयतो ध्रुवत्वाच्चाश्वतत्वाद् ध्रुवम् । आवश्यके, विशेषे ।
त्रिकालमावित्वाद् ध्रुवः । नित्ये, “ ध्रुवे जितिए सासए अकजए
अवणए अवट्टिए निचखे । ” (इथा०) इन्द्रशक्राऽऽदिभ्य-
र्यायशब्दा ध्रुवाऽऽद्यो नानादेशजविनेयप्रतिपत्त्यर्थमुपन्यस्ताः ।
इथा० ५ उ० ३ उ० । विशेषे । आचा० । न० । आ० म० । ध्रु-
वोऽप्रच्युतानुपपन्नस्थिरस्वजावः । सूत्र० २ अ० ४ अ० । अप-
निहार्ये, नि० सू० ५ उ० । “ ध्रुवा जे अविणासधम्मिणो । ”
आ० सू० १ अ० । त्रिकालावस्थायित्वाद् ध्रुवः, सर्वविध-
वृत्तये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्र० । ध्रुवोऽवश्यंभावि-
त्वात् । इथा० ६ उ० ३ उ० । अवश्यं प्राविनि, सूत्र० २ अ०
१ अ० । विशेषे । आचा० । निमित्ते, विशेषे । आचा० । उत्त० ।
ध्रुवं नियतं नैत्यिकमिति त्रयोऽप्येकार्थाः । अय० १ उ० ।
ज्ञा० । वृ० । अव्यभिचारिणि च । सूत्र० १ अ० २ अ० १
उ० । आचा० । सज्जने, अपरिणामिनि नित्ये, स्थिते च ।
त्रि० मूर्धायाम्, शास्त्रपर्यायं च । स्त्री० । शरीरपङ्क्तिः, पुं० ।
स्त्री० । संज्ञायां कन् । गतिजेदे, न० । वाच० ।

ध्रुवकर्मिय-ध्रुवकर्मिक-पुं० । मोहकाराऽऽदौ, अय० १ उ० ।
कल्प० । मोघ० ।

ध्रुवचारि (ण्)-ध्रुवचारिन्-पुं० । ध्रुवो मोक्षस्तत्कारणं च
ज्ञानाऽऽदि ध्रुवतत्त्वचरितुं शीलं यस्य । मोक्षचरणशीले, मोक्ष-
कारणज्ञानाऽऽद्याचरणशीले च । आचा० १ अ० २ अ० २ उ० ।

ध्रुवजोगि (ण्)-ध्रुवजोगिन्-पुं० । नित्ययोगवति, दश० १ अ० ।

ध्रुवणिग्गह-ध्रुवनिग्रह-पुं० । प्रवादतोऽनादिकालीनत्वाद् ध्रुवं
कर्म, तच्चिद्युक्तेऽनेनेति ध्रुवनिग्रहः । विशेषे । अनादित्वाद् कश्चि-

दप्यपश्यन्वसितत्वाद् ध्रुवं कर्म, तत्फलजूनः संसारो वा, तत्त्व
निग्रहहेतुत्वाच्चिग्रहो ध्रुवनिग्रहः । आवश्यके, अनु० ।

ध्रुवपगदि-ध्रुवप्रकृति-स्त्री० । ध्रुवकर्मप्रकृतौ, आचा० । ध्रुवकर्म-
प्रकृतयश्चेमाः-पञ्चधा ज्ञानाऽऽवरणीयं, नवधा दर्शनाऽऽवरणीयं,
मिथ्यात्वं, कषायषोडशकं, भयं, जुगुप्सा, तैजसकर्मणशरीर-
वर्णगन्धरसस्पर्शाः, गुरुलघूपघातनिर्माणानां पञ्चधाऽन्तरायाः ।
यताः सप्तचत्वारिंशद् ध्रुवप्रकृतयः । आचा० १ अ० २ अ० १
उ० । (अस्या भेदाः ‘ ज्ञानावरणिज्ज ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १ ए ए ५
पृष्ठे प्रतिपादिताः) (दर्शनाऽऽवरणीयभेदाः ‘ दर्शनावरण ’
शब्देऽस्मिन्नेव भागे २४३७ पृष्ठे गताः) (मिथ्यात्वभेदवर्णनं
‘ मिथ्यत्त ’ शब्दे) (कषायषोडशकस्वरूपं ‘ कषाय ’ शब्दे तृ-
तीयभागे ३६४ पृष्ठे गतम्) (भयस्वरूपं ‘ भय ’ शब्दे वि-
स्तरतो वर्णयिष्यामि) (जुगुप्सालक्षणं ‘ जुगुप्सा ’ शब्देऽस्मि-
न्नेव भागे २५५३ पृष्ठे गतम्) (तैजसकर्मणशरीरवर्णनम्
‘ अगुरुलघुय ’ शब्दे प्रथमभागे १५७ पृष्ठे गतम्) (वर्णस्वरूपं
‘ वण्ण ’ शब्दे वर्णयिष्यामि) (गन्धविस्तरा ‘ गंध ’ शब्दे
तृतीयभागे ७६४ पृष्ठे गतः) (रसविभागः ‘ रस ’ शब्दे ऋष्टी-
भाविष्यति) (स्पर्शविषयं ‘ फाल ’ शब्दे वक्ष्यते) (गुरुलघुस्व-
रूपं ‘ अगुरुलघुय ’ शब्दे प्रथमभागे १५७ पृष्ठे गतम्) (उपघा-
तभेदाः ‘ उवघाय ’ शब्दे द्वितीयभागे ८८० पृष्ठे विस्तरतो
गताः) (निर्माणनामस्वरूपम् ‘ निम्माणनाम (ण्) ’ शब्देऽ-
स्मिन्नेव भागे २०८४ पृष्ठे वक्ष्यम्) (सर्वेऽप्यन्तरायप्रकृतिभे-
दाः ‘ अंतरा (य) इय ’ शब्दे प्रथमभागे ६८ पृष्ठे प्रदर्शिताः)

ध्रुवबंध-ध्रुवबन्ध-पुं० । यः पुनरप्येति नव्यः कदाचिद् व्यवच्छे-
त्वाद् प्राप्स्यति, सोऽभ्यसंश्रम्यो बन्धो ध्रुवबन्धः । कर्मबन्ध-
भेदे, क० प्र० २ प्रक० ।

ध्रुवबंधिणी-ध्रुवबन्धिनी-स्त्री० । ध्रुवो बन्धो विद्यते यस्य
सा ध्रुवबंधिनी । कर्मप्रकृतिभेदे, पं० सं० ३ द्वार । निज-
हेतुसंज्ञावे यासां प्रकृतीनां ध्रुवोऽवश्यंभावी बन्धो भवति,
सा ध्रुवबंधिनीः कर्मप्रकृतयः । कर्म० ५ कर्म० । (तास्य सप्त-
चत्वारिंशत्संख्याकाः ‘ कर्म ’ शब्दे तृतीयभागे ३६१ पृष्ठे)

ध्रुवपग-ध्रुवपार्ग-पुं० । ध्रुवो मोक्षः संयमो वा, तस्य मार्गः ।
मोक्षमार्गे, संयममार्गे च । “ ध्रुवमगमेव पवयन्ति । ” सूत्र० १
अ० ४ अ० १ उ० ।

ध्रुवराहु-ध्रुवराहु-पुं० । सर्वैव चन्द्रविमानस्याधस्तात् संच-
रति राहुभेदे, सू० प्र० २० पादु० । चं० प्र० । (तच्छक्यता
‘ राहु ’ शब्देऽवधार्या)

ध्रुववर्गणा-ध्रुववर्गणा-स्त्री० । ध्रुवा नित्या लोकव्यापितया स-
र्वकासावस्थायिनी वर्गणा ध्रुववर्गणा । वर्गणभेदे, आ० म०
१ अ० १ कण्ड । (तद्वत्कथ्यता ‘ वभाणा ’ शब्दे)

ध्रुववर्ण-ध्रुववर्णी-पुं० । ध्रुवोऽव्यभिचारी, स चाऽसौ वर्णः
संयमो मोक्षो वा ध्रुववर्णः । अव्यभिचारिणि संयमे, मोक्षे च ।
ध्रुवो वर्णो यतः कीर्तिर्वा ध्रुववर्णः । शाश्वते यदासि, शा-
श्वत्या कीर्त्यौ च । “ ध्रुववर्णं स पेहिया । ” आचा० १ अ०
ए अ० १ उ० ।

ध्रुवसंतकम्-ध्रुवसत्कर्म-न० । यत्सर्वसंसारिणामनवाप्तोत्तरगु-
णानां सातत्येन भवति तद् ध्रुवसत्कर्म । कर्मभेदे, पं० सं०

३ द्वार । (ध्रुवसंतकम्मप्रकृतयः 'कम्म' शब्दे तृतीयभागे ३६१ पृष्ठे दृश्यः)

ध्रुवसंतकम्मिया-ध्रुवसंतकम्मिका-स्त्री० । ध्रुवं सतकम्मं यस्याः सा ध्रुवसंतकम्मिका । कर्मप्रकृतिभेदे, क० प्र० २ प्रक० ।

ध्रुवमत्तागा-ध्रुवसत्ताका-स्त्री० । ध्रुवा अव्यवच्छेदकालाव-
वांकाजनिनी सत्ता यस्याः सा ध्रुवसत्ताका । कर्मप्रकृ-
तिभेदे, पं० सं० ३ द्वार । या सर्वसत्सारिणामप्राप्तमव्यवच्छे-
दऽऽप्तरगुणानां सान्त्वेन जयति ता ध्रुवसत्ताकाः । कर्म० ४
कर्म० । (ताश्च त्रिशदुत्तरशतसंख्याः 'कम्म' शब्दे तृती-
यभागे ३६१ पृष्ठे दृश्यः) ध्रुवसत्ताकात्वं तासां सम्यक्त्वता-
नार्वार्कं सर्वजिवेषु सदैव सद्भावात् । कर्म० ४ कर्म० ।

ध्रुवसेण-ध्रुवसेन-पुं० । वीरनिर्वाणस्त्वशनायातिवर्षेस्वतीनेषु
जाते स्वनामक्याते नृपे, यस्य ध्रुवमरणाऽऽसेत्थ शोकापहारा-
र्थं कष्टपञ्चस्य वाचनाऽऽरब्धेति । कल० १ अधि० ६ कृण ।

ध्रुवोदया-ध्रुवोदया-स्त्री० । ध्रुव आ सद्यकालव्यवच्छेदाद्वर्षा-
क्षात्रावस्थायां उदयो त्रिपाकानुजयनलक्षणो यस्याः सा ध्रुवो-
दया । " अमुच्छिष्यो उदयो, जाणं पयसीण ता ध्रुवोदया । "
यासामव्यवच्छिन्नाऽनुसन्ततः स्थाव्यव्यवच्छेदकालं यावत् ।
पं० सं० ३ द्वार । कर्म० । उदयास्ता ध्रुवोदयाः, ('कम्म' शब्दे
विवृतमेतत्)

ध्रुव्या-ध्रुवित्-स्त्री० । अङ्गजायाम्, " ध्रुव्या ध्रुविता । " को०
२५२ गाथा ।

ध्रुवरायमग्न-ध्रुवराजमार्ग-पुं० । ध्रुवोऽपनीतो राजमार्गो राजप-
थ्या यस्मिन् । अपनीतराजपथं, सूत्र० १ पु० ४ अ० २ उ० ।

ध्रुवोवाय-ध्रुवोपाय-पुं० । ' ध्रुवोवाय ' शब्दार्थे, आचा० १ पु०
६ अ० १ उ० ।

ध्रुव-देशी-गजे, दे० ना० ५ वर्ग ६० गाथा ।

धूम-धूम-पुं० । धू-मक् । आर्द्रिकाष्टजाते मेषकजलयोः कारणे
वह्निभजे पदार्थे, वाच० । " अतो धूमेण मारेद् । " धूमेन
वह्निजिह्वेन । स० ३० सम० । व्याधिशमनाय धूमश्चायोगर्भः ।
पं० व० ४ द्वार । औ० । धूमा मन्तःशिलाऽऽदिस्मभ्यो-भूतमा-
सनाऽऽदिकः । उक्त० १५ अ० । देवे, " ईगाक्षधूमपरिसुखं उवदि
चारप स भिक्खु जो ईगालो सि रागो धूमा सि दोसो नेदि,
परिसुखं न तेदि । " परिसुखजतीत्यर्थः । नि० पू० १६ स० । देवाग्निना
वह्निमानस्य निन्दाऽऽत्मके कलुषभावे च । धूमो हि वा । तद्यथा-
कृत्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतो योऽर्कदृष्टानां काष्ठाऽऽदीनां
सम्बन्धी । जावतो-देवाग्निना वह्निमानस्य सम्बन्धी कलुषभावो
निन्दाऽऽत्मकः । पि० । चरणेभ्यस्तस्य देवेण धूमवत् इव करणं
मनुप्रत्ययसोपाधूयः । ग० १ अधि० । चारित्र्येभ्यस्तस्य धूमवत्
इव करणमिति विप्रदे कारिते मनुजलोपे च धूमः । चारित्र्येभ्य-
स्तस्य धूमायमानताकूपे प्राप्तैषणादोषभेदे, पञ्चा० १३ विव० ।

धूमग-देशी-अमरायें, दे० ना० ५ वर्ग ५७ गाथा ।

धूमकेतु-धूमकेतु-पुं० । धूम इव केतुः । उत्पातकूपेऽशुभसूचके,
वाच० । अष्टाशीतिमहाप्रदानामत्यन्तमे महाप्रदे, वं० प्र० ३०
वा० पु० १ पादु० पादु० । प्रज्ञा० । प्रज्ञा० । दया० । कष्ट० । सु०

प्र० । अग्नौ, " पक्कंद् जामिणं जोहं, धूमकेतुं दुरासयं । " धूमके-
तोरेण्योतिर्गोष्ठां प्रस्कन्देत् । उक्त० २२ अ० । धूमकेतुं धूम-
विह्वलधूमजं नोदकाऽऽदिकपम् । दशा० २ अ० । " दो धूम-
केतु । " दथा० २ उ० ३ उ० ।

धूमचारण-धूमचारण-पुं० । चारणभेदे, धूमवर्तितिरश्चीना-
मुख्यां वाऽऽवस्यथास्त्वस्त्रितगमनाऽऽस्कार्द्विनो धूमचारणाः ।
ग० २ अधि० । प्रव० ।

धूमजोणि-धूमयोनि-पुं० । धूमो योनिरस्य । मेघे, मुस्तके च ।
६ त० । वह्नी, आर्द्रिकाष्टे च । वाच० । " अज्जाहं धूमजो-
णी । " को० २७ गाथा ।

धूमजभय-धूमध्वज-पुं० । वह्नी, धूमच्छिन्ने वह्नी, दशा० २ अ० ।
एकार्थिकान्- " धूमज्जभो दुयवहो, विहावन् पावभो सिही
वह्नी । अणलो जजणो दुहणो, हुमासणो हववाहो य ॥६॥ "
को० ६ गाथा ।

धूमण-धूमण-न० । अनागतस्याधिनिवृत्तये धूमयाने, दशा० ३
अ० । नापे कःशाऽऽद्यपनयनार्थं त धूमं योगवन्ति नत्पादित
मापिषेत् । सूत्र० २ पु० १ अ० ।

धूमदोष-धूमदोष-पुं० । अन्तर्मात्ताऽऽद्याहारे द्वेषाचारित्रस्यापि
धूमनादूषदोषः । आचा० २ पु० १ अ० ३ उ० । निन्दन् पुनः-
पुनश्चारित्र्येभ्यस्तस्य, इहन् धूमकरणात् धूमदोषः । प्राप्तैषणा-
दोषभेदे, पं० ३ अधि० । द्वेषेण मुञ्जानस्य धूमदोषः । जति०
उक्त० । " दोसेण सधूमगं मुण्यस्यं । " पि० । द्वेषेणाऽऽश्मान-
स्य यद् भोजनं तत्सधूमं, निन्दाऽऽत्मककलुषभावधूमसं-
मिश्रत्वात् । पि० ।

धूमदार-देशी-गवासे, दे० ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धूमद्वय-देशी-तटाके, महिषे च । दे० ना० ५ वर्ग ६३ गाथा ।
वह्नी, को० ६ गाथा ।

धूमद्वयमहिषी-स्त्री० । देशी । कुसिकान्तु, दे० ना० ५ वर्ग ६२ गाथा ।

धूमपत्नीयाम-धूमपत्नीयाम-पुं० । आसजेवे, नि० पू० । " धूम-
पत्नीयामं नाम जहा कष्टं अणिता तथ्य करीसो सुभामि, तीसे
कह्नाय परिपेरतेदि अण्णाओ कह्नाओ अणिता तासु तेदुमा-
वीणि कणाणि हुमिता जा, सा करीसगकण्णा, तथ्य अग्गी
लुगन्ति सा तीसे च तेदुगकह्नाजं मिलिया, ताहे धूमो तेदि
पविमिता ताणि कणाणि पावति, तेण ते पवन्ति, तथ्य जे
अपक्काते धूमपत्नीयामा भण्णति ॥ " नि० पू० १५ उ० ।

धूमपत्नी-धूमपत्नी-स्त्री० । धूमस्य प्रमा यस्यां सा धूमप्रभा ।
धूमाऽऽनक्तव्योपलाकेतायां स्वनामक्यातायामरिष्टापरनामके-
यायां पञ्चम्यां पृथिव्याम्, प्रव० १७ द्वार । दथा० । अनु० ।
अ० । प्रज्ञा० । सम० । (धूमप्रमायां कियदकाशे नैरयिकानां
वास इति ' ठाण ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७०१ पृष्ठे दृश्यः)

धूममहिषी-धूममहिषी-स्त्री० । धूमस्य महिषी । कुञ्जटिका-
याम्, वाच० । " धूममहिषी य । " को० ५५ गाथा ।

धूमरी-देशी-नाहारायें, दे० ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धूमवस्तु-धूमवर्षी-पुं० । पाण्डुरे, द्वा० १ पु० १७ अ० ।

धूमसिद्धा-धूमशिखा-स्त्री० । धूमाग्रभागे, “वत्तारि धूमसि-
द्धाओ पक्ष्माओ । तं जहा-वामा शाममेगा वामावत्ता, वामा ना-
ममेगा दाहिणावत्ता, दाहिणा वाममेगा वामावत्ता, दाहिणाणा-
ममेगा दाहिणावत्ता” । स्था० ४ ता० २ उ० । नीहारार्थे, दे०
ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धूमा-धूमा-स्त्री० । धूमिकायाम्, स्था० १० ता० ।

धूमिआ-देशी-नीहारार्थे, दे० ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धूमिय-धूमिन-त्रि० । धूमयुते, “अप्यस्तियधूमधूमितं चरणं ।”
पि० ।

धूमिया-धूमिका-स्त्री० । मिहिकाज्जेदे, धूमिका मिहिकाज्जेदे, व-
णतो धूमिका धूमाऽऽकारा, धुमेत्यर्थः । स्था० १० ता० । धूमि-
कामिहिकयोर्वर्णकृतो भेदः । धूमिका धूमवर्णा, धूसरस्यर्थः ।
मिहिका स्थापाणकुरेति । म० ३ श० ७ उ० । दे० ना० । “धू-
मिया य मिहिया य ।” को ३८ गाथा । धूमिका कृत्वा प्रविशता
धूमाभा प्रतिपत्तव्या । अनु० । जी० । स्था० । तदात्मकं आन्त-
रिक्षेऽस्वाध्यायज्जेदे, स्था० १० ता० ।

धुय-धूत-न० । ‘धुय’ शब्दार्थे, स्था० ६ ता० ।

धुयकिन्नस-धूतकलेश-त्रि० । ‘धुयकिलेश’ शब्दार्थे, आनु० ।

धूपचारि(ण)-धूतचारिन्-पुं० । ‘धुयचारि(ण)’ शब्दार्थे,
आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

धूपज्जयण-धूताध्ययन-न० । ‘धुयज्जयण’ शब्दार्थे, आचा० १
भु० ८ अ० ४ उ० ।

धूपपाव-धूतपाव-त्रि० । ‘धुयपाव’ शब्दार्थे, आनु० ।

धूपबहुल-धूतबहुल-त्रि० । ‘धुयबहुल’ शब्दार्थे, सूत्र० २
भु० २ उ० ।

धूपमोह-धूतमोह-त्रि० । ‘धुयमोह’ शब्दार्थे, सूत्र० १ भु० ४
अ० २ उ० । दश० ।

धूपरय-धूतरजस्-त्रि० । ‘धुयरय’ शब्दार्थे, सूत्र० १ भु० ४
अ० २ उ० ।

धूपरागमग-धूतरागमार्ग-पुं० । ‘धुयरागमग’ शब्दार्थे, सूत्र० १
भु० ४ अ० २ उ० ।

धूपवाय-धूतवाद-पुं० । ‘धुयवाय’ शब्दार्थे, आचा० १ भु० ६
अ० १ उ० ।

धूपा-दुहितृ-स्त्री० । धांघि च केवलं जनीं स्तन्यार्थमिति
दुहिता । ततश्च “दुहितरि धो हिलोपश्च ।” इति वचना-
दादेशत्वे हिशोपे च “ऊदुत्सु पुष्योऽसोऽसुकदुहितृषु ।” इति
वचनात् तत्र ऊत्थे च “धूया ।” (५७) उत्त० १ अ० । “दुहितृ-
जगिभ्योऽधूया-वाहयौ” ॥ ८ ॥ २ ॥ १२५ ॥ इति प्राकृतसूत्रेण
दुहितृशब्दस्य वा धूयाऽऽदेशः । धूपा । दुहिआ । प्रा० २ पाद ।
सुतायाम्, वाच० । जं० । उत्त० । “ताणं धूयाणं ।” आचा०
१ भु० २ अ० ५ उ० । नि० सू० । आ० म० ।

धूरिअ-न० । देशी-दीर्घे, दे० ना० ५ वर्ग ६२ गाथा ।

धूसदिअआ-धूलिका-स्त्री० । “धूले-कः” अ-रु-रुद्धाः स्वा-
धिकरुल्लुक् च ॥ ८ । ४ । ४५६ ॥ इति सूत्रेणापञ्चशे स्वाद्ये

धूलिशब्दाद् उहप्रत्ययः । किति परे इकारलोपे “धूलड” इ-
ति । “योगजश्चयाम्” ॥ ८ । ४ । ४३० ॥ इति सूत्रेणापञ्चशे
अ-रु-रुद्धानां योगे रुप्रत्ययान्ताद् अप्रत्ययः । प्रा० ४ पाद ।
आन्तान्ताद् डाः ॥ ८ । ४ । ४३२ ॥ इति प्राकृतसूत्रेणापञ्चशे
स्त्रियां वर्त्तमानाद् अप्रत्ययान्तप्रत्ययान्तात् क्प्रत्ययः । “धूलरुअ-
आ” इत्यवस्थायाम् “अभ्येदे” ॥ ८ । ४ । ४३३ ॥ इति प्राकृ-
तसूत्रेणापञ्चशे स्त्रियां वर्त्तमानस्य नास्ते योऽकारस्तस्या-
कारे प्रत्यये परे इकारः । प्रा० ४ पाद । धूल्याम्, वाच० ।
धूलि-धूलि-स्त्री० । धू-लि-कः, वा ऊँ. ए । रजसि, परागे च ।
जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

धूलिनेघ-धूलिजङ्घ-त्रि० । धूल्या धूसरे जङ्घे यस्य स धू-
लिजङ्घः । शाकपार्थिवाऽऽदिदर्शनाभ्यमपदलोपो समासः ।
पादलग्नधूलिके, व्य० १० उ० । नि० सू० ।

धूलिणाय-धूलिज्ञात-न० । चिकित्सकज्ञाते, तीर्थकराऽऽचार्य-
गणधरशिष्याणां समीपे स्वाध्यायमधिकृत्य “इति उदिप धू-
लिणायमाहंसु ।” यथा धूलिरेकमेव व्यापिता, तत उद्गृह्यान्वय
यत्राऽऽस्तीर्यते तत्रावश्य निश्चिन्त्यारोहति, ततोऽप्यन्वय प्रस्ती-
र्यमाणा ज्ञयो भूयः परिशदति, यथा वा प्रासादे लिप्यमाने
मनुष्यपरम्परया चिकित्सकः प्रत्यर्पमाणो बहु परिशदितः स्तो
कमात्रावशेष एव सर्वान्तिममनुष्यस्य हस्त प्राप्नोति । इ०
१ उ० २ प्रक० ।

धूलिधूसर-धूलिधूसर-त्रि० । समधूलिके, “धूलिधूसरसर्वा-
हो ।” आ० क० । आचा० ।

धूलिबहुल-धूलिवहुल-त्रि० । प्रसुरपांशुके, न० ७ श० ६ उ० ।

धूलिवारि-धूलिवर्ष-पुं० । पांशुवृष्टौ, “धूलिवारिस वरिस-
ह ।” आ० म० १ अ० २ खएक ।

धूली-धूली-स्त्री० । ‘धूलि’ शब्दार्थे, जी० ३ प्रति० ४ उ० ।

धूलीवट-देशी-अश्वे, दे० ना० ५ वर्ग ६१ गाथा ।

धूप-धूप-पुं० । “पो वः” ॥ ८ । १ । ३३१ ॥ स्वरात्परम्याऽ-
संयुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो दन्तोऽस्थानां यो वकारः । ‘धूवो ।’
प्रा० १ पाद । धूपयति रोगान् दोषान् वा । धूप अच् । गु-
ग्गुलप्रभृतिगन्धद्रव्योत्थे धूपे, तत्साधनद्रव्ये च । वाच० ।
“कपूरमलयचंदनकालागुरुपवरकुंदुरुकतुरुकधूपमज्जमसुर-
मिमघमघंतगंधुङ्ग्याभिरामे ।” धूपश्च दशाङ्गाऽऽदिगन्धद्रव्यसं-
योगजः । जं० १ वक्र० । एतेषां सङ्गन्धी यो धूपस्तस्य द-
ह्यमानस्य सुरभिर्गो मघमघायमानोऽतिशयवान् गन्ध उद्भूत
उद्भूतः, तेनाभिराममभिरमणीयं यत्तत्तथा । आ० १ भु० १ अ० ।
नि० सू० । आ० म० । प्रज्ञा० । प्रश्न० । जं० । अनु० ।

धूपघटी-धूपघटी-स्त्री० । “पो वः” ॥ ८ । १ । ३३१ ॥ इति पस्य व-
कारः प्रा० १ पाद । धूपभूतघटिकायाम्, “ताओ ण धूपघटीओ का-
लागुरुपवरकुंदुरुकतुरुकधूपमघमघंतगंधुङ्ग्याभिरामाओ सुग-
धवरगन्धिआओ गंधाद्भूआओ वरात्तणं मणुसेणं घाणमण-
णिबुद्धकरणं गंधेणं ते पपसे सव्वओ समता आप्णेमाणीओ
सिरीए अइव उवसेजेमाणा चिच्छाति ।” जं० १ वक्र० । जी० ।
धूपण-धूपन-पुं० । धूप-घृणः । यत्तद्धूपे, वाच० । धूपप्रदाने,
न० । “अणायरेण धूपणजापण धूपेज्ज वा ।” आचा० २

धु० २ धू० १३ अ० । धूपनमित्यात्मवस्त्राऽऽदेः, तन्नामाचरितम् ।
हा० १ धू० १७ अ० । नो शरीरस्य स्वीयवस्त्राणां वा धूपनं
कुर्यात् । सूत्र० २ धू० १ अ० ।

धूवणजाय-धूपनजात-न० । धूपनप्रकारे, आचा० २ धू० २
धू० १३ अ० ।

धूवणविधि-धूपनविधि-पुं० । धूपनप्रकारे, "धूवणविधिपरि-
भाणं करेण णष्टत्य अगुरुतुलकधूपमाह्वयति ।" उपा० १ अ० ।
(विशेषस्तु 'आणव' शब्दे द्वितीयभागे १०७ पृष्ठे प्रष्टव्यः)

धूवधूप-धूपधूप-पुं० । अगुर्वादिगन्धद्रव्योत्पे धूपे, वश० १ तत्त्व ।

धूपपूजा-धूपपूजा-स्त्री० । धूपप्रदानरूपे पूजानेदे, वश० १ तत्त्व ।

धूपिय-धूपित-त्रि० । धूप-क-वा आयाभावः । अध्वादिगमनेन
भाते, सत्तापिते च । वाच० । अगुर्वादिसुगन्धिद्रव्यैः सुग-
न्धीकृते च । "धुमांश्चि काडं अगुरुमाहर्हि सुगन्धीकयं ।" ग०
१ अधि० । कुर्गन्धाऽऽद्यपनयनार्थं धूपाऽऽदिना धूपित इति ।
आचा० २ धू० १ धू० २ अ० १ उ० ।

धूसर-धूसर-पुं० । गर्वने, उष्ट्रे, कपोते, नैलाऽऽकारे ईषत्प्रायसु-
वर्णे, कृष्णध्वनवर्णे, शुक्लवीतवर्णे च । तद्वर्णवति, त्रि० । वाच० ।
"धूनिधूसरसञ्ज्ञां ।" आ० क० । आचा० ।

धूसरिअ-धूसरित-त्रि० । "गुहिरां उसूलिअं च धूसरिअं ।"
को० १९३ गाथा ।

ध्वै-ध्वै-धा० । चिन्तने, द्वा०-पर०-सक०-अनिद् । द्वाय-
नि । अध्वासीत् । वाच० । म० १ श० १ उ० ।

ध्वै-धा० । तृप्ते, उवा०-पर०-अक०-अनिद् । आयति । अध्वा-
सीत् । वाच० ।

ध्वेज-ध्वेज-त्रि० । धारणीये, पालनीये, हा० १ धू० १ अ० ।

ध्वेय-त्रि० । हृदि धारणीये, हा० १ धू० १ अ० । विधा० ।

ध्वेणु-ध्वेणु-स्त्री० । ध्वयति सुतान् ध्वे-नु-इत् । नवप्रसूतायां ग-
वि, वाच० । धू० १ उ० १ प्रक० । प्रा० । आचा० ।

ध्वेय-ध्वेय-पुं० । अतिसंध्यते अनुसंधयति शेषस्वरानिति नि-
रुक्तिवशाद् ध्वेतः । "अनुसंधयते यस्माद्देतान् पूर्वोत्थितान् स्वरान् । तस्मादस्य स्वरस्यापि, ध्वेतस्य विधीयते ॥१॥" इत्युक्ता-
र्थकदेवतावरनामधेये, स्था० ७ डा० । अनु० गत्वा नाभेरधोभा-
गं, वस्तिं प्राप्याध्वंगः पुनः । आध्वजिष्व च यो याति, कण्ठदेशं
स ध्वेतः ॥ १ ॥ "इत्युक्तस्य कण्ठोके स्वरभेदे, वाच० ।
"ध्वेयस्वरसंख्या, भवति कदाहणिया ।" स्था० ७ डा० ।

धौज-धुर्य-त्रि० । धौरेये, "धौजोहिं हुति उचणीया ।" धुर्ये-
धौरेयेः । ध्य० १ उ० ।

धौय-धौत-त्रि० । धाव-क-ऊत् । अतिनिर्मलीकृते, जी० ३
प्रति० ४ उ० । आ० म० । हा० । जलाऽऽदिना प्रक्षालिते, म० ३
श० ३ उ० । प्रनृजलक्षानक्रियया धौतं मलिनं सत् प्रक्षा-
लितम् । धू० १ उ० २ प्रक० । धौ० । "कहं देहो धौतं सको ।"
धौतं कालयितुं शक्यम् । तं० । अतिनिर्मलीकृते, रा० । प्रक्षा० ।
धौतं 'धौक' कृतमिति । धू० ३ उ० । शोधिते, हा० १ धू०
१ अ० । रा० । जी० । धुत्ते च । रजते, न० । वाच० ।

धौयस्त-धौतरक्त-त्रि० । धूर्ध्वं धौते पश्चाद्देके वस्त्राऽऽदी, "यो
धौयस्ताहं वत्याहं धारयजा ।" पूर्वं धौतानि पश्चाद्देकानि ।
आचा० १ धू० ७ अ० ४ उ० ।

धौवण-धौवन-न० । 'धावण' शब्दार्थे, प्रच० १ द्वार ।

धुव-धुव-अप्यक्रयां वाचि, "धु(धू) गो धु(धु)वो वा" ॥८॥१७१॥
अपभ्रंशे धु(धू) गो धातोर्धु(धु) व आदेशो वा भवति । "धुवह धु-
हासिउ किं पि" वक्ते- "इसउं प्रोपिणु सञ्जिउविउ, पुणु दूसासणु
प्रोपि। तो हउं जाणउं पत्तो हरि, जइ महुअगइ प्रोपि ॥१॥" इत्यो-
धनोक्तिरियम-शकुनिर्नाम मातुल इयद् दूकस्वा स्थितः पुनर्बुःशा-
सनो मृत्वा स्थितः । अहं ततस्तर्हि जाने यदि एव हरिममात्रे
धुवा तिष्ठति शेष इत्यर्थः । पक्षे-मृत्वा । प्र० । "एप्येपिणुव्ये-
धिणवः" ॥८॥४४०॥ कथास्थाने एपिणु । "इकराणां इव-
राः प्रायेऽपभ्रंशे" ॥८॥४२१॥ इति एकारेण सह श्रुकारस्य उ-
कारः । प्रोपिणु । धुपिणु । कथा प्र० । "एप्येपिणु" ॥८॥४४०॥
इति कथास्थाने एपि । शेष पूर्ववत् । प्रोपि । प्रा० धू० ४ पाद् ।
यथाऽत्र भरते मेकादिशि धुवो वर्तते, तथा महाविदेहेश्वरव-
ते वर्तते न वा ? तथा-जम्बूद्वीपे कति धुवास्त्वस्ती ? इति प्रश्ने,
उत्तरम्-भरतवन्द्यस्यापि धुवाः संजाध्यन्ते, परमेतत्प्रतिपाद-
काव्यक्रान्ति तु न दृष्टानि स्मरन्तीति । २२३ प्र० । सेन०
३ कृष्णः ।

धुवु-धुवु-न० । "एवं-परं-समं-धुवं-मा-मनाद् एव-पर-
समाणु-धुवु-मं-मणाउं" ॥ ८॥४॥४१८॥ इति प्राकृतसूत्रेण
धुवमो धुवुः । नित्यमित्यर्थे, प्रा० ४ पाद् । "अथवा जीविउ
धुवु मरणु, पिह कसिअह काईं । होसईं विमइ कसणा विवईं
वरिससयाईं ॥ १ ॥" जीवितं अथवा, मरणं धुवं, हे मित्रे ! उ-
च्यते कथं ? रोचणस्य दिवसा अपि दिव्यानि वर्षातानि भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद् ।

*****

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-श्रीमन्नहारक-जैनश्वेताम्बरा-

ऽऽचार्य-श्री १००७ श्रीविजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'

धकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

*****

नकार

न-न-पुं० । न इति तथैवैव पञ्चमो वर्णः स्वर्णसंज्ञो नासिकाव-
न्तस्थानीयः । "नो नरे च सनायेऽपि, नोऽनायेऽपि प्रहस्यते । (७६)
एका० । "नशब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु, पठ्यते भिन्नसुखमयोः ॥ ५३ ॥"
एका० । "नः पुंसि वह्ने हेम्बे (५२)" "नकारस्तु स्त्रियां नाजो
(५३) । "नशब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु, पठ्यते भिन्नसुखमयोः ॥ ५३ ॥"
एका० २० ।

न-अव्य० । निषेधे, "वाऽऽहो" ॥ ८ । १ । २२६ ॥ असंयुक्तस्याऽऽहो
वर्तमानस्य नस्य णो वा भवति । एतत्पक्षे-ण । प्रा० १ पाद ।
"नात्पुनर्यादाइ वा" ॥ ८ । १ । ६५ ॥ नञः परे पुनः शब्दे
आदेरस्य आ आइ इत्यादेशौ वा भवतः । 'न उणा, न
उगाइ ।' पक्षे 'न उण, न उणो' प्रा० १ पाद ।

नञ-नग-पुं० । "क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक्"
॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति गलुक् । पर्वने, प्रा० १ पाद ।

नञण-नयन-न० । "क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक्"
॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति यलुक् । प्रा० १ पाद । चकुषि, प्रा० १ पाद ।

नञर-नगर-न० । "क-ग-च०" ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इत्यादिना गलुक् ।
"भवणो यधुनिः" ॥ ८ । १ । १८० ॥ इति अकारो यधुतिकः ।
कचिन्न-नञर । पुरे, प्रा० १ पाद ।

नई-नदी-स्त्री० । सरिति, सूत्र० १ शु० १ अ० ५ उ० । "वा-
ऽऽहो" ॥ ८ । १ । २२६ ॥ असंयुक्तस्याऽऽहो वर्तमानस्य नस्य
णो वा भवति । 'नई' पक्षे-णई । प्रा० १ पाद । भ० । प्रश्न० ।
"सरिया तरंगिणी निषण-या नई भाषया सिधू ।" को०
२८ गाथा । (भत्र विशेषवक्तव्यता 'णई' शब्देऽस्मिन्नेव
प्रागे १७३८ पृष्ठे गता)

नउ-नउ-अव्य० । "इवार्थे न-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः" ॥ ८ ।
४४४ ॥ इति इवार्थे न इत्यादेशः । "विअणमणि समाउले-ण
कणिट विइणणु न छिणु । चकिं अणमु मुणात्तिमहे, नव जी-
वणमु दिणणु ॥ १ ॥" सूर्यास्तमने समाकुलेन चक्रवाकेन कण्ठे
विलीर्णे दत्तं स्थापितं सत् मृणालिकायाः कमलिन्याः अण्डं
न जिह्वं न भक्षितं, 'नउ' उपेक्ष्यते, जीवस्य निर्गच्छतोऽर्गला
दत्ता ॥ प्रा० ४ पाद ।

नं-नं-अव्य० । "इवार्थे न-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः" ॥ ८ ।
४४४ ॥ इति इवार्थे न इत्यादेशः । "मुख-कवरी बन्ध तहे, सोह धर-
हि, नं मल्ल-जुम्फु सांस-राहु करंदि । तहें सोहहिं कुरल मभ-
रउल्लुलिम, नं तिमिरानेभ खलति मिलिम ।" तस्या मुख-
कवरीबन्धौ बद्धनवणीबन्धौ शोभां धरतः 'नं' उपेक्ष्यते-शशि-
राहु मरुतयुक्तं कुरुनः । तस्याः कुरलाः केशाः शोभन्ते । किंचुताः ।

अमरकुलतुलिता मधुकरयूयसमागाः, 'नं' उपेक्ष्यते-तिमिर-
हिम्भा अन्धकारबालका मिश्रित्वा कीमन्तीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।
"नं ब्रह्मणि तथाऽनन्ते, सानन्दे नं च नन्दने ॥ ७६ ॥" एका० ।
"नमाज्यज्ञानयोर्भवेत् ।" (५३) एका० ।

नंदण-नन्दन-न० । देवघने, "नंदणं भमरज्जाणं ।" को० १७
गाथा । (अस्य बहुवोऽधोः 'खंण' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
१७४९ पृष्ठे दर्शिताः)

नंदणा-नन्दना-स्त्री० । तनयायाम्, "अंगया नंदणा सुमा, त-
णया ।" को० १०२ गाथा ।

नंदी-नन्दी-स्त्री० । हर्षे, ज्ञानपञ्चके, ज्ञाते, आ० म० १
अ० १ अक्षर । "नंदी संगलहेउं ।" वृ० १ उ० ।
गवि, "नंदी तंवा बहुला, गिठी गोला च रोहिणी सु-
रही ।" को० ४५ गाथा । (नन्दाः परिपूर्णतया व्याख्या
'खंदि' शब्देऽस्मिन्नेव प्रागे १७५१ पृष्ठे प्रतिपादिता)

नकर-नगर-न० । नगा वृक्षाः पर्वता वा सन्त्यस्मिन्निति नगर-
म् । पुरभेदे, "चूलिकापैशाचिके मृतीयतुष्योराद्यद्वितीयौ"
॥ ८ । ४ । ३२ ॥ इति गस्य कः । 'नगरं । नकरं ।' प्रा० ४ पाद ।
नकसिरा-नासिकाशिरा-स्त्री० । घ्राणशिरायाम्, "खंखुणओ
नकसिरा ।" को० ११४ गाथा ।

नक्ख-नक्ख-पुं० । करुहे, "सेवाऽऽहो वा" ॥ ८ । १ । २२६ ॥
इति खद्वित्वम् । प्रा० २ पाद । जी० । औ० । हे० ना० ।
"नक्खा महा करुहा ।" को० १०६ गाथा ।

नक्खत्त-नक्खत्त-न० । उपोत्थितकनेदे, द० प० । स्या० । अं० ।
"रिक्खं बहु नक्खत्तं ।" को० ६६ गाथा । सू० प्र० । च० प्र० ।
(विस्तरतो व्याख्या 'नक्खत्त' शब्देऽस्मिन्नेव भागे १७६०
पृष्ठे गता)

नगोह-न्यग्रोध-पुं० । वटे, प्रज्ञा० १ पद । नि० वृ० । "नगो-
हं वरुक्कल ।" को० ३५७ गाथा ।

नट्ट-नाट्य-न० । नृत्ते, ज्ञा० १ शु० १ अ० । वृ० । अं० । रा० ।
"नट्टं तासं तंदवं ।" को० १६६ गाथा । (अस्य द्वाविंशश्रे-
याः 'णट्ट' शब्देऽस्मिन्नेव प्रागे १७९८ पृष्ठे दर्शिताः)

नड-नट-पुं० । नाटकानां नाटयितरि, ज्ञा० १ शु० १ अ० । "न-
डो कुलीजो ।" को० २७२ गाथा । (अस्य भेदौ 'णड' श-
ब्देऽस्मिन्नेव प्रागे १८०४ पृष्ठे दर्शितौ)

नदिअ-नटित-न० । विरुम्भिते, ज्ञा० १ शु० १ अ० । "ज-
रिअं उत्तमिअं नदिअं ।" को० १९६ गाथा ।

नत्तचर-नत्तचर-पुं० । नत्ते नत्तं वा चरतीति नत्तचरः । रा-
जसे, चौरे, विराले च । "क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो
लुक्" ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति कलुक् । "नत्तचरो" प्रा० १ पाद ।
नप्पून-नैपू-अव्य० । नञ्-कृ० । "जून-त्थूनौ ह्वः" ॥ ८ । ४ ।
३१३ ॥ इति ह्वा इत्यस्य स्थाने कूनादेशः । महद्वयीत्येत्यर्थे,
प्रा० ४ पाद ।

नम्प-नर्मन्-न० । हास्ये, "केलौ नम्पं च परिहासो ।" को०
१६६ गाथा । "स्नमदामशिरोऽममः" ॥ ८ । १ । ६२ ॥ इति
आकृते वा पुंस्त्वम् । "नम्पो" परिहासे, केलौ च । प्रा० ४ पाद ।

नम्भया-नर्भदा-स्त्री० । विन्ध्याक्षनिर्गनायां प्रांसद्वन्द्वयाम्,
“ मेअन्नकक्षा य नम्भया रेवा । ” को० १३० गाथा । आ० १ ।

नम्भता-स्त्री० । औचिचये, नमनशीलतायाम्, आ० १२ आ० ।

नयण-नयन-न० । प्रापणे, आ० म० १ अ० १ खण्ड । निवेश-
ने, पं० सं० ५ द्वार । नेत्रे, “ अस्मिन् नयणं च लाञ्छनं निस् । ”
को० १११ गाथा ।

नयणजल-नयनजल-न० । नेत्रजले, “ कप्पं वाहो य नयणज-
ले । ” को० ११२ गाथा ।

नयणा-स्त्री०-नयन-न० । “ वाऽक्ष्यर्थवचनाऽऽद्याः ” ॥ ७ । १ ।
३३ ॥ इति नयनशब्दस्य प्राकृते स्त्रीत्वमपि । ‘ नयणा-नयणाहं ’
प्रा० १ पाद ।

नर-नर-पुं० । पुरुषे, प्रा० १ पाद । आचा० । आ० म० । “ म-
गुआ नरा मणुस्सा, मस्सा तह माणवा पुरिसा । ” को० ६०
गाथा । (नराणां जेदाः ‘ नर ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १६०३
पृष्ठे उक्ताः)

नरणाह-नरनाथ-पुं० । राजनि, “ नरनाहो पत्थियो निवो रा-
था । ” को० १०० गाथा ।

नल-नर-“ रमांश्चैव । ” ॥ ७ । ४ । २७८ ॥ इति मागध्यां रस्य
ज्ञः । नले, प्रा० ४ पाद ।

नल्य-नलक-न० । कमलतन्तौ, “ नलयं ज्ञामजयं वसीरं च । ”
को० १४६ गाथा ।

नल्लिण-नलिन-न० । कमले, “ अंबुदं सयवत्तं, सरोदं पुं-
दरं अमरविदं । राईवं नामरत्तं, महुप्पलं पंकयं नल्लिणं ॥ १० ॥ ”
को० १० गाथा । (अल्य वदवोऽर्थाः ‘ नल्लिण ’ शब्देऽस्मिन्नेव
भागे १९३८ पृष्ठे दर्शिताः)

नल्लिणी-नल्लिनी-स्त्री० । कमलिन्याम, “ भिल्लिणी नल्लिणी
कमलिणी य । ” को० १४९ गाथा । पण्डित्याम, आ० १ भु०
१ अ० ।

नवरंग-नवरङ्ग-त्रि० । “ रमयं च नवरंगं । ” को० ३६१
गाथा ।

नवरि-अव्य० । शिष्टे, “ सयराहं नवरि य दु-त्ति क्कलि सह-
सत्ति इक्कसरिअं च । अलिदाविअं-मिक्ककवण, अनक्किकयं त-
क्कणं सहसा ॥ १७ ॥ ” को० १७ गाथा ।

नवसिअ-नमस्थित-त्रि० । नमस्कारकर्तरि, “ ओवाइअं न-
वसिअं । ” को० १५६ गाथा ।

नह-नह-पुं० । पाणिपादजे, प्रव० ४० द्वार । “ नक्का नहा
करुहा । ” को० १०६ गाथा ।

नल्लम्-न० । आकाशे, पकार्यकानि-“ कं अन्नं अंतरिकणं,
बोमं नह-मंवरं गवणं । ” को० ३७ गाथा ।

नाअ-नाक-पुं० । स्वर्गे, “ तिचिउयं तह सुवाक्कमो नाओ । ”
को० ६६ गाथा ।

क्षात-त्रि० । अवबुद्धे, प्रा० ४ पाद ।

नाइ-नाइ-अव्य० । “ इवार्थे नं-नह-नाइ-नावइ-जो-जणवः ”
॥ ७ । ४ । ४४४ ॥ इति इवार्थे ‘ नाइ ’ आदेशः । “ वल्लयावलिनिव-

गवसेह नाइ ॥ १ ॥ ” नायिका वल्लयावलिनिपतनजयेन कर्णवृज्जा
यानि । “ नाइ ” उत्प्रेक्ष्यते-वल्लजनविरहमदाहस्य स्ताब्धे गवे-
षयतीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

नाम-नामन्-न० । अन्यबोधाय कृते पदार्थानां संज्ञायाम्, “ स-
आ गुत्तं च नाम अभिहाणं । ” को० १६१ गाथा । (नाम्ना जेदा
‘ णाम ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे १९७ पृष्ठे दर्शिताः)

नारी-नारी-स्त्री० । नरस्त्रियाम्, वृ० ४ उ० । “ पुरिसाणां जो
अन्नां परिसो अरो अत्थि ति नारी उ । ” तं० । (व्याख्या
‘ नारी ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०१३ पृष्ठे गता)

पकार्यकानि-

“ रामा रमणो सीमं-तिणी बहू वामलोअणा विस्सया ।

मदिला जुवई अथला, निअंविणी अंगणा नारा ॥ १२ ॥ ”

तज्जेदेऽप्येकार्यकानि-

“ सक्कं उहामा, निरग्गना मुक्कला विस्सल्लया ।

निरग्गमाहा य सहरा, निरकुसा हुंति अप्पवसा ॥ १३ ॥ ”

को० १२-१३-गाथा ।

नारुट-नारुट-पुं० । कुसारे, को० १३२ गाथा । वे० ना० ।

नालिअ-मू-त्रि० । “ शीघ्राऽऽदीनां बहिष्ठाऽऽद्यः ” ॥ ८ ।

४ । ४३२ ॥ इत्यन्तर्गणमुत्रेण मूढस्य नास्तिअऽऽदेशः । मूखे, बाधे,
जने, प्रा० । “ जो पुण्ण ममणि जि अलफसिह्मअत्त, चित्तह देह न
दम्मु न क्कअत्त । रइ-वस नमिक्क करग्गुल्लालित्त, घराहिं जि कौत्तु
गुणइ सो नास्तिउ ॥ १ ॥ ” यः पुनर्मनस्वेष (अलफसिह्म-
अत्त) व्याकुलभूतः सन् चिन्तयति-द्रुमे न दधानि न रूपकम्,
स मूढो रनिवशेन प्रमणशीलः सन् करग्रोल्लालितं कुत भवति
मूढे एव गुणयति, चास्यतीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

नालिआ-नालिका-स्त्री० । समयनियामके पत्रविशेषे, “ ना-
लिया अलिआ । ” को० २७२ गाथा । उयो० । अनु० । (ना-
लिका किंप्रमाणेत्यादि सर्वा वक्तव्यता ‘ नालिया ’ शब्दे-
ऽस्मिन्नेव भागे २०१४ पृष्ठे गता)

नालिका-स्त्री० । ताम्राऽऽदिमण्डिकायाम्, अनु० ।

नावइ-नावइ-अव्य० । इवार्थे, “ इवार्थे नं-नह-नाइ-नावइ-
जो-जणवः ” ॥ ७ । ४ । ४४४ ॥ इति इवार्थे नावइ आदेशः । “ पेक्के-
विण्णु मुहु अणवरहो, वीहन्तयण सन्नोणु । नावइ गुक्कम-
हमरिअ, जणणि पवीसइ सोणु ॥ १ ॥ ” ‘ नावइ ’ उत्प्रेक्ष्यते, गुक्कम-
त्सरभूतं सवणं अवसने प्रविशति, किं क्वावा इ, जिनवरस्य वी-
धेनयने सल्लवणं सल्लवणं मुक्कं प्रेषयेत्यर्थः । प्रा० ४ पाद ।

नास-नाश-पुं० । अभावे, द्रव्या० ६ अव्या० । (अस्य जेदप्रति-
पादनं ‘ नास ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०१५ पृष्ठे गतम्)
“ वल्लयो निहणं नासो । ” को० १६७ गाथा ।

नाशि-नश-धा० । निष्-विघाते, “ स्वराणां श्वराः ” ॥ ७ ।
४ । २३८ ॥ इति वृत्त्याकारस्थाने दीर्घाऽऽकारः । प्रा० ४ पाद ।

नासइ-नश्यति-धा० । “ नशेविउर-नासव-हारव-विधवा-
अ-पक्कावाः ” ॥ ८ । ४ । ३१ ॥ इति नश्येतिशब्दस्य नासाऽऽदेशः ।
‘ नासइ ’ नाशयति । प्रा० ४ पाद ।

नासा-नासा-स्त्री० । आणप्रहणेन्द्रिये, “ नासा आणं थोणा । ”
को० १११ गाथा ।

निम्ब-नितम्ब-पुं० । कटिपश्चाद् भागे, कटके च । आच० ।

“ रमणनियं निम्बो । ” को० ११५ गाथा ।

निम्बिणी-नितम्बिनी-स्त्री० । स्त्रियाम् को० १२ गाथा ।
(अस्यैकार्थिकानि ' नारी ' शब्दे गतानि)

निम्बण-निवसन-न० । परिधाने, औ० । जीवा० । उत्त० ।
कटीवस्त्रे, “ जाण निवसं कडिण, निम्बण साहुली च परि-
हणयं । ” को० ६६ गाथा ।

निम्बकल-निम्बकल-त्रि० । गोत्राऽऽकारे, “ पेढाल-निम्बकल-
बट्टुलां परिमंरुलत्थमि । ” को० ८४ गाथा । दे० ना० ।

निम्बगुणमलाहा-निगुणइलाघा-स्त्री० । स्वगुणप्रशंसाया-
म्, “ विगत्थणं निम्बगुणमलाहा । ” को० २४७ गाथा ।

निम्बत्त-निवृत्त-त्रि० । “ निवृत्तवृत्तारके वा ” ॥ टी० १३२ ॥
इति ज्ञात वृत्ता । ‘ निवृत्तं । निम्बत्तं । ’ विरते, प्रा० १ पाद ।

निम्ब-नियत-त्रि० । नियमिते, “ निम्ब निम्बं सासयं । ” को०
१६० गाथा । सूत्र० । वृ० । (‘ निवृत्त ’ शब्देऽस्य बहुव्येकार्थ-
कानि (१५३) गाथादेर्न प्रतिपादितानि)

निम्बक-त्रि० । स्वकार्ये, “ अपुल्लय निम्बं । ” को० २३१
गाथा । आच० ।

निम्बर-निकर-पुं० । समुदाये, को० १८-१९-गाथा । (अस्यै-
कार्थिकानि ‘ निउरंब ’ शब्दे वृत्तयने)

निम्बलिम्ब-निगडित-त्रि० । बद्धे, “ बद्ध संदाणिअं निम्बलि-
म्बं च । ” को० १६७ गाथा ।

निम्बाण-निदान-न० । आदिकारणे, को० १७६ गाथा । (अत्र
विशेषः ‘ णियाण ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०६४ पृष्ठे गतः)

निउंचिअ-निकुञ्चित-त्रि० । संकुचिते, “ संकोडअ निउं-
चिअं । ” को० १८६ गाथा ।

निउण-निपुण-त्रि० । कुशले, “ चउरा निउणा कुमला, उआ
विउमा बुहा य पत्तठा । ” को० ६० गाथा । (अस्य शब्दस्य
बहुवोऽर्थः ‘ णिउण ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०१७ पृष्ठे दर्शिताः)
निगुण-त्रि० । नियतगुणे, विशेषः ।

निउरंब-निकुरम्ब-पुं० । समूहे, एकार्थिकानि-“ उप्पकी उ-
प्पीलो, उक्केरो पइयरो गणो पयरो । ओहो निउहो संघो, सं-
घाओ सहरो निअरो ॥ (८) संघोहो निउरंबो, मरो निहा-
ओ । ” को० १८-१९-गाथा । औ० । रा० । जी० ।

निक्किव-निष्कुप-त्रि० । निर्दये, “ निउंधसा निसंसा, निउु-
ड्हा निक्किवा अकरुणा य । ” को० ७३ गाथा । पं० व० । (अ-
स्य लक्षणं ‘ णिक्किव ’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०२२ पृष्ठे ऊ-
ह्यम्)

निक्खय-निक्ख-त्रि० । ‘ णिक्खय ’ शब्दार्थे, को० २४०
गाथा । दे० ना० ।

निक्खित्त-निक्खित्त-त्रि० । “ निक्खित्त ’ शब्दार्थे, “ निम्बिअं
निहिअं च निक्खित्तं । ” को० १६३ गाथा ।

निगहद्वारा-निग्रहस्थान-न० । बाधकाले बाधे प्रतिबाधे येन
६६४

निगृह्यते तन्निग्रहस्थानम् । सूत्र० १ अ० १२ अ० । बाधिवञ्च-
नार्थके प्रतिज्ञाहान्यादेः, स्था० १ उ० । विप्रातपत्तिः, अप्रति-
पत्तिश्च निग्रहस्थानम् । तत्र विप्रातपत्तिः साधनाभासे साध-
नबुद्धवृषणाभासे च दूषणबुद्धिरिति । अप्रतिपत्तिः साधन-
स्यादूषण, दूषणस्य आनुकरणम् । तच्च निग्रहस्थानं द्वाविंशति-
विधम् । तद्यथा-प्रतिज्ञाहानः १, प्रतिज्ञाऽन्तरम् २, प्रतिज्ञावि-
रोधः ३, प्रातिज्ञासन्ध्यासः ४, हेत्वन्तरम् ५, अर्थान्तरम् ६, निर-
र्थकम् ७, आविज्ञातार्थकम् ८, अपार्थकम् ९, अप्राप्तकाष्ठम् १०,
न्यूनम् ११, अधिकम् १२, पुनरुक्तम् १३, अमनुनाषणम् १४,
अज्ञानम् १५, अप्रतिभा १६, विक्रयः १७, मतानुहा १८, पर्ये-
नुयोज्योपेक्षणम् १९, निरनुयोज्यानुरोधः २०, अपसिद्धान्तः २१,
हेत्वाभासाश्च २२ । तत्र १-हेतावैकान्तिकीकृते प्रतिज्ञान्तधर्मे
स्वदृष्टान्तेऽप्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निग्रहस्थानम् । यथा-
अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटत्वादिति प्रतिज्ञासाधनाय वा-
दी घटन् परेण सामान्यमात्रकत्वमपि नित्यं दृष्टमिति हे-
तावैकान्तिकीकृते यद्येवं श्रूयान्-सामान्यवद् घटोऽपि नित्यो
भवत्विति । स एतं श्रूयानः शब्दाऽनित्यत्वप्राप्त्या ज्ञेयात् १।
२-प्रातिज्ञातात्प्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्माणि धर्मान्तर सा-
धनीयमभिप्रयत्नः प्रातिज्ञान्तर नाम निग्रहस्थानं भवति । अ-
नित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्तं तथैव सामान्येन व्यभिचारे
चादिते यदि श्रूयानुक्तं सामान्यमेन्द्रियकं नित्यम्, तद्धि स-
र्वगतम्, असर्वगतस्तु शब्द इति । तदिदं शब्दे अनित्य-
त्वलक्षणपूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञाऽन्तरमसर्वगतः शब्द इति नि-
ग्रहस्थानम् । अनया दिशा शेषात्यपि विशतिर्हेतूनि २ ।
स्था० । (३-प्रतिज्ञाविरोधविवेचनम्-‘ पइष्ठाविरोध ’
शब्दे) । (४-प्रतिज्ञासन्ध्यासंविचरणम्-‘ पइष्ठासन्ध्यास ’
शब्दे पञ्चमभागे दर्शयिष्यते) । (५-हेत्वन्तरस्याख्या-
‘ हेउअन्तर ’ शब्दे कृष्टव्या) । ६-“ प्रकृतादप्योदप्र-
तिमन्वच्चार्थमर्थान्तरम् ७ ” । गौ० सू० । यथोक्तसत्तये
पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यासङ्घौ प्रकृतार्था श्रूयान्-
नित्यः शब्दोऽस्पृशत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनोतेर्धातोः तुनि
प्रत्यये कृदन्तपदं, पदं च नामाऽऽख्यातोपसर्गनिपाताः । अमिधे-
यस्य क्रियाऽन्तरयोगाद्विशिष्टमाणुरूपः शब्दो नाम, क्रियाकार-
कसमुदायः कारकसख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्यव्या-
नं, धान्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टं, योगेऽर्थार्थोद्भिद्यमान-
रूपा निपाताः, उपसृज्यमानाः क्रियावद् द्योतका उपसर्गा इ-
त्येवमादि, तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति । भा० । (अस्य
‘ अर्थान्तर ’ शब्देऽपि, प्रथमभागे ५०७ पृष्ठे किञ्चित्क-
व्यमस्ति) (७-निरर्थकविवेचनम्-‘ निरर्थक ’ शब्देऽपि
२७७५ पृष्ठे वदयते) (८-‘ परिपत्तिर्वादिभ्यां त्रिरभिहि-
तमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ९ । ” गौ० सू० । यद्वाक्यं परिषदा,
प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते त्रिरुपशब्दप्र-
तीतिप्रयोगमतिब्रूतेतिप्रत्येवमादिना कारणेन तद्विज्ञातम-
विज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति निग्रहस्थानम् । ज्ञा०
(सूत्रस्याऽस्य बृहत्संख्यतोऽवलेया) । (९-‘ पौर्वापर्यायोगादप्र-
तिबंधद्वार्थमपार्थकम् १० ’) गौ० सू० । यत्रानेकस्य पदस्य, वा-
क्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्तीत्यसंबन्धार्थकस्य गृह्यते,
तत्समुदायोऽस्येवपायावपार्थकम् । यथा-दश दाडिमान्, पञ्च पु-
पाः, कुलरुमजाजिनं पल्लपिण्डः, अथ रौक्कमेतत् कुमार्याः पान्यं,
तस्याः पिता अप्रतिशील इति । भा० । (प्रत्यादेव वृत्तिर्विलोक्य)

१०-“अवयवविपर्ययात्प्रत्ययसन्निपातकालम् ११” गौ० सू० । प्रति-
ज्ञाऽऽदीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः, तत्रावयववि-
पर्ययेन वचनमप्राप्तकालसम्बन्धार्थकाङ्क्षं निग्रहस्थानमिति ।
भा० । अप्राप्तकाल लक्षणानि अवयवस्य कथैकदेशस्य विपर्यासो
वेपारत्यम् । तथा च समयव्यविपर्ययीभूतकलाक्रमविपरीतक-
मेणाऽभिधानं पर्यवसन्नम्, तत्रायं क्रमः-वादिना साधनमुक्त्वा
सामान्यतो हेत्वाज्ञात् उत्तरणीय इत्येकः पादः । प्रतिवादिनश्च
तत्रापासन्नो द्वितीयः पादः । प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनं, तत्र
हेत्वासासोत्तरणीयश्चेति तृतीयः पादः । जयपराजयव्यवस्था
चतुर्थः पादः । एवं प्रतिज्ञाहेत्वादीनां क्रमः । तत्र सभाकोभत्या-
मोहाऽऽदिना भ्यस्तमिधानमप्राप्तकालमिति वृत्तिः ॥ ११ ॥
(न्यूनव्याख्या-‘नून’ शब्देऽनुपपन्ने २७७७ पृष्ठे करिष्यते)
(१२-अधिकव्याख्या ‘अहिय’ शब्दे प्रथमभागे ८८७ पृष्ठे गता)
(१३-पुनरुक्तविषयः ‘पुनरुक्त’ शब्दे दृष्टव्यः) । १४-“विज्ञान-
स्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यनुस्मरणमनुभाषणम् १७” ।
गौ० सू० । विज्ञानस्य वाक्याद्यस्य परिषदा प्रनिवादिना
त्रिरभिहितस्य यदप्रत्युच्चारणं तदनुभाषणं नाम निग्रहस्थान-
मिति, अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रय परपक्षप्रतिषेधं श्रूयत् । भा० ।
अननुभाषणं लक्षणानि-परिषदा विज्ञानस्य विशिष्य बुद्धार्थ-
स्य वादिना त्रिरभिहितस्य तथा च प्रथमवचनेऽननुभाषणे
वादिना वारंवाक्यमिति दर्शितम्, तथा च त्रिरभिधानेऽपि
यत्रानुभाषणविरोधो व्यापारः, तत्राननुभाषणं निग्रहस्थानमित्य-
र्थः । (अत्रत्याऽवशिष्टा वृत्तिस्तु ग्रन्थतोऽवन्नेया) ॥ १५-“आवि-
ज्ञानं चाऽज्ञानम् १८” गौ० सू० । विज्ञानार्थस्य परिषदा प्रतिवा-
दिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञानं तदज्ञानं निग्रहस्थानमिति । अथ
स्वविज्ञानस्य कस्य प्रतिषेधं श्रूयदिति । (पुनरस्य चकृतव्यं ‘अ-
द्याणु’ शब्दे प्रथमभागे ४८७ पृष्ठेऽप्यस्ति) । १६-“उत्तरस्याप्रति-
पत्तिरप्रतिभा १९” गौ० सू० । परपक्षप्रतिषेधः उत्तरं तद्वदा न
प्रतिपद्यते तदा निगृह्यतो जयति । जा० । अप्राप्तभां लक्षयति-उ-
त्तराहेण परोक्तं बुद्ध्याऽपि यत्रात्तरसमये उत्तरं न प्रतिपद्यत तत्रा-
प्रतिभा निग्रहस्थानम् । न चात्राननुभाषणस्याऽऽवश्यकत्वात् ।
तदेव बुद्ध्यगमस्त्वान् वाच्यम् । परोक्ताऽनुवादे हि तत् यत्र
परोक्तमनूयापि नोत्तरं प्रतिपद्यत तत्रासाङ्कर्यात् स्वसूचन-
कोकणाऽऽनुज्ञेया चेयमिति वृत्तिः । १७-“विज्ञेयो ‘अ-
कलव’ शब्दे” । (१-मतानुज्ञा-‘मयाणुणा’ शब्दे) । (१९-पर्यनु-
योऽयोपेक्षणं-‘पञ्चणुजुजुपेक्षण’ शब्दे) । (२०-निरनुयोजयानु-
योगः ‘निरनुजुजाणुयोग’ शब्देऽपि वक्तव्ये) २१-“सिद्धा-
न्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपनिश्चान्तः २४” गौ०
सू० । कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थवि-
पर्ययाद्विपर्ययमान् कथां प्रसङ्गजयोऽप्राप्तकालो वेदितव्यः
यथा न सदाऽमानं जहाति, न सतो विनाशो, नासदाऽमानं लभ-
ते, नासद्व्यवस्थान इति निश्चान्तेऽभ्युपेत्य स्वपक्षं व्यवस्थापयति ।
यकप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणामव्यवस्थानात् मृद्विद्यमानां शरा-
द्याऽऽदीनां दृष्टमेकप्रकृतिकत्वम् । तथा चायं व्यक्तमेवः सुखदुःख-
मोहान्निवृत्तौ दृश्यते, तस्मात् समन्वयवर्शनात् सुखाऽऽदिभिरक-
प्रकृतीन् शरीरांमिति एवमुक्त्याननुपपत्ते-अथ प्रकृतिविकार
इति कथं लक्षितव्यमिति ? । यस्यावस्थितस्य धर्मांतरनिवृ-
क्तौ धर्मांतरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः, यच्च धर्मांतरं प्रवर्तते स
विकार इति । सोऽयं प्रतिज्ञातार्थविपर्ययासादनियमात् कथां प्र-
सङ्गजयति प्रतिज्ञातं स्ववचनेन नासदादिर्भवति सत् निरोध-

तीति । सत्सतोश्च तिरोभावाऽऽविर्भावमन्तरेण न कस्यचित्प्र-
वृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्च भवति, मृदि स्तव्यवस्थितायां भविष्यति
शराद्याऽऽविलक्षणं धर्मांतरमिति प्रवृत्तिर्भवति अभूवि-
प्रवृत्त्युपरमः तदेतस्मृत्तर्माणामपि न स्यात् । एवं प्रत्यवस्थितो
यदि सतश्चाऽऽमहानमसतश्चाऽऽमलाभमच्युपैति, तदस्या-
पसिद्धान्तो निग्रहस्थानं भवति । अथ नाच्युपैति पक्षोऽस्य न
सिद्ध्यति । जा० । (वृत्तिग्रन्थादेवावसेयेति) (२२-हेत्वाभासा
‘हेत्वाभासा’ शब्दे दृष्टव्याः) गौ० सू० वा० जा० वि० वृ० ।
निगिष्ण-निगीर्ण-त्रि० । निगीर्णे, “नीहरिभं निगिष्णं” को०
१६७ गाथा ।

निग्यत्तिअ-निक्षिप्त-त्रि० । निक्षिप्ते, “खिप्तं निग्यत्तिअं च
भाङ्गं” को० १८६ गाथा ।

निष्-नित्य-त्रि० । ‘निष्’ शब्दार्थे, “सह अक्षिरय अक्षिरा-
मं, अणुवेत्तं संतयं सया निष्ठं” को० ८७ गाथा ।

निचुड-निचुड-त्रि० । ‘निक्षिप्त’ शब्दार्थे, को० ७३ गाथा ।

निचूड-उचूट-त्रि० । “केनाप्कुम्भाऽऽद्यः” ॥ ८ ॥ १ । २५८ ॥
इति उचूटस्थानं निचूडाऽऽदेशः । ‘निचूडं । उचूटम्’ । उ-
चूटिमे, प्रा० ४ पादः ।

निज्जर-निर्जर-न० । तद्वक्त्रप्रकाशणे, भ० ५ श० ७ उ० ।
“ओज्जरं निज्जरं” को० २१६ गाथा । क्षि-धातोस्तु ‘निज्जर’
एव । स च णकाराऽऽदिभ्यो कलने गतः । “केणिज्जरौ वा” ॥ ८ ॥
४ । २० ॥ इति णकाराऽऽकान्त एव । प्रा० ४ पादः ।

निज्जाय-दृष्ट-धा० । प्रेक्षणं, “दृष्टो निभच्छ-पेच्छावयच्छा-
वयज्ज-वज्ज-सव्ववदेकलौ अक्खवावक्खवावक्खक-पुल्लोए-पुल्लए-
निभावन्नस पासाः ॥ ८ । ४ । १०१ ॥” इति दृष्टोः ‘निज्जाय’
आदेशः । ‘निज्जाअइ’ पश्यति । प्रा० ४ पादः ।

निट्दुअ-क्षरित-त्रि० । क्षरिते, “निट्दुअं क्षरितं क्षिप्तिभं
च नीसदिभं च पञ्जरिअ” को० ८० गाथा ।

निट्पुर-निट्पुर-त्रि० । ‘निट्पुर’ शब्दार्थे, “कदिणा य क-
कसा निट्पुरा खरा खप्पुरा फरसा” को० ७४ गाथा ।

निदाल-निदाल-न० । “कपाले, जालं मलिअं निदालं” ।
को० ११२ गाथा । केचिद्व्युत्पन्नमपि वदन्ति । ललाटशब्दस्य तु
“ललाटे च” ॥ ८ । १ । २५७ ॥ इति सुत्रेण ललाटस्य णकारा-
ऽऽविरेवाऽऽदेशः । “णिदालं” । प्रा० १ पादः ।

निर्द-नीद-न० । “नीदं निर्दं कुलायं च” को० १२६ गा-
था । पक्षिणां मिलये, वाच० ।

निप्पया-निप्पया-स्त्री० । निचैर्गामिनि नयाम, को० २८
गाथा । प्रज्ञा० । (‘नि’ शब्देऽनुपपन्ने च विशेषो गतः)

निष्-नेत्र-न० । नयने, द्या० १० उ० । “अच्छी नयणं च
लोअणं नित्तं” को० १११ गाथा ।

नित्थाप-नित्थाप-त्रि० । ब्रह्महीने, “ओल्लुगो नित्थापो” ।
को० १७० गाथा ।

निदत्तिअ-निदत्तिअ-त्रि० । मर्दिते, “उच्चुअं मर्दिअं च निद-
त्तिअं” को० २०१ गाथा ।

निर्देश-निर्देश-पुं० । आज्ञायाम्, “आएसो सासणं च निर्देशो” ।
को० १७३ गाथा । (अत्र बहु वक्तव्यं ‘निर्देश’ शब्देऽस्मिन्नेव

भागे २०७२ पृष्ठे गतम्) (निर्देशनिकेपः, तत्स्वरूपं च 'उहेस'
शब्दे द्वितीयभागे ७६६ पृष्ठे गतम्)

निर्दधस-निर्धन्धस-त्रि० । निर्दये, को० ७३ गाथा । (अस्यै-
कार्यकानि " निर्दध" शब्देऽनुपदमेव गतानि)

निर्द्धादिअ-निर्धाटित-त्रि० । निर्गते, " निर्द्धामिन् नीणिअं ।"
को० १७६ गाथा ।

निर्वधण-निवन्धन-न० । कारणं, "निर्वधणं कारणं निमाणं च ।"
को० १७६ गाथा । विशेष० । वाच० ।

निर्वजर-निर्वेर-त्रि० । अतिशयपुरिते, " निर्वजर-महसयभ-
रियं ।" को० २१४ गाथा । वाच० । आ० म० ।

निर्विष-निर्विन्न-त्रि० । विचारिते, " कप्परिअं दारियं च
निर्विण्णं ।" को० १९६ गाथा ।

निर्मिअ-स्थापित-त्रि० । 'निक्खिअ' शब्दार्थे, " केनाप्पुरणाऽऽ-
दयः " ॥ ८॥ १५॥ ॥ इति स्थापितस्य 'निर्मिअ' आदेशः । प्रा० ४
पाद । (अस्यैकार्यकानि ' निक्खिअ ' शब्दे गतानि)

निम्मल्ल-निर्मादय-न० । देवार्चाक्रम्ये, वाच० । " सम्मालो
निम्मल्ल ।" को० १४१ गाथा । पि० ।

निम्माहिअ-निमाधित-त्रि० । निराकृते, " गंधुगारणस्मि निम्म-
हिअं ।" को० १६६ गाथा ।

निम्माण-निरमा-धा० । विरचने, " निर्मो निम्माण-निम्म-
हो " ॥ ८॥ ४॥ १६॥ निर्पूवस्य भिमेतेरतावदेशौ वा । निम्माणह ।
निम्मह । विरचयति । प्रा० ४ पाद ।

निम्माय-निर्मात-त्रि० निष्पन्ने, वृ० ६ उ० । " निव्वामिअं नि-
म्माय ।" को० २०० गाथा ।

नियच्छिअ-निदर्शित-त्रि० । मिलिते, " सच्चिअ-दिठ-
सहअ-नियच्छिअइं निहालिअ-अर्याम्म ।" को० ७८ गाथा ।

नियद-निकट-त्रि० । समीपे, अस्यैकार्यकानि- " अस्मासं अ-
भरणं, आसन्नं सविहमनिअं निअमं ।" को० ६१ गाथा ।

निरंकुसा-निरङ्कुशा-स्त्री० । स्वतन्त्रस्त्रियाम्, को० १३ गाथा ।
(अस्यैकार्यकाः ' नारी ' शब्दे गताः)

निरगद्गा-निरगत्ता-स्त्री० । स्वच्छन्दनार्याम्, को० १३ गाथा ।
(एतत् पर्यायाः ' नारी ' शब्दे गताः)

निरणुज्जाणुओग-निरनुपोज्यानुयोग-पुं० । विशतितमे नि-
ग्रहस्थानभेदे, स्था० । " अनिग्रहस्थानं निग्रहस्थानाभियोगो
निरनुपोज्यानुयोगः ।" ५३ । गौ० सू० । निग्रहस्थानलक्षणस्य
मिथ्याध्यवसायावनिग्रहस्थाने निगृहीतोऽसि परं कुर्वन् निरनुप-
ोज्यानुयोगाभिगृहीतो वेदितव्य इति । प्रा० । निरनुपोज्यानु-
योगं लक्षयति-अवसरे पथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनाऽति-
रिक्तं यन्निग्रहस्थानोद्भावने तदित्यर्थः । एतेनावसरे नि-
ग्रहस्थानोद्भावने एकनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानान्तरोद्भावने
च नाव्याप्तिः । आ०ऽयं चतुर्था-उक्तं जातिः, आभा-
सोऽनवसरग्रहणं च । आभासो व्यभिचारोऽऽवावसिद्ध्यानु-
द्भावनम् । अवसरग्रहणश्चाकाले एवोद्भावनम् । यथा-एव-
मवसरे चेत् प्रतिज्ञाहानिः विशेषयसि चेत् हेतुवन्तरम् । एव-
मवसरमतीत्य कथनमपि यथा उक्त्यमानप्राज्ञस्यापशब्दाऽऽवे-
परिसमाप्तौ एवमनुक्तप्राज्ञाज्ञानाऽऽद्यनुभाषणावसरेऽनुद्भाव

बोधाऽऽविष्करणानुज्ञाषणप्रवृत्ते वादिनि तदुद्भावनामिथ्यावि-
कम्प्यामिति वृत्तिः । २३ । गौ० सू० वा० भा० वि० वृ० ।

निरत्य (ग) य-निरर्थक-पुं० । सतमे निग्रहस्थानभेदे,
स्था० । " वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ।" ८ गौ० सू० । यथा-नित्यः
शब्दः कश्चिदप्यः अवगच्छदशत्वात् उभयधृढधृष्वदिति एवं
प्रकारं निरर्थकम् । अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतैरजा-
बाद् वर्णा एव क्रमेण निर्दिश्यन्त इति । भा० । निरर्थकं लक्ष्य-
नि-वर्णानां क्रमेण निर्देशो अवगमेत्यादिप्रयोगः, तत्तुल्यो निर्देशो
निरर्थकं निग्रहस्थानम्, अवाचकपदप्रयोग इति फलितार्थः ।
वाचकत्वं शक्या, निरुद्धलक्षणया, शास्त्रपरिज्ञाषया वा बोध्यम् ।
समयबन्धव्यतिरेकेण विविशेषणीय, तेन यत्रापभ्रंशेन विचारः
कर्तव्य इति समयसम्बन्धस्तत्रापभ्रंशे न दोषः, ऊटिति संवरणे
तु न दोष इत्युक्तप्रायम् । अस्य सम्भवः प्रमादादित्यवधेयमिति
वृत्तिः । ७ । गौ० सू० वा० भा० वि० वृ० । वृ० । उत्त० । विशेष० ।

निरवगद्गा-निरवग्रहा-स्त्री० । स्वच्छन्दार्थावहारिण्यां रमायाम्,
को० १३ गाथा । (पर्यायाश्चास्य ' नारी ' शब्दे गताः)

निराय-निराय-त्रि० । सरले " पठयं निरायं वज्रयं ।" को०
१७५ गाथा । " गाणाऽऽदयः " ॥ ८॥ २॥ १७४ ॥ इति
१७५ गाथा ।

निरोह-निरोध-पुं० । तापे, " चम्मो तावो माहो, सम्हा तथइं
निरोहो य ।" को० ४६ गाथा । (अस्यान्येऽप्यर्थाः ' निरोह '
शब्देऽस्मिन्नेव भागे २११६ पृष्ठे गताः)

निलय-निलय-पुं० । गृहे, उत्त० ३२ अ० । को० । (अस्यैका-
र्थिकाः ' निहेलण' शब्दे वक्ष्यन्ते)

निशीण-निशीन-त्रि० । लीने, " परिलीणं च निशीणं ।" को०
१६६ गाथा ।

निव-नृप-पुं० । " इत्थपाऽऽदौ " ॥ ८॥ १॥ १२८ ॥ इति आदेश-
त इवम् । ' निवो ।' प्रा० १ पाद । राजनि, को० १०० गाथा ।
नि० चू० । आवा० । वृ० । (अस्य पर्यायाः ' नरणाह ' शब्दे
वृष्याः)

निवह-निवह-पुं० । सहाते, को० १७ गाथा । (अस्य पर्यायाः
' निउरव ' शब्दे) (गम-नशोस्तु णकाराऽऽकाम्त एवादेशः ' नि-
वह ' इति) (निवह-निवह-शब्दयोस्तुल्यार्थत्वम्)

निव्व-नीअ-न० । पटले, " निव्वं परुअं ।" को० २११ गाथा ।
ककुदे, वे० ना० ४ वर्ग ४८ गाथा ।

निव्वदिअ-निष्पतित-त्रि० । कृते, को० १९६ गाथा । (अ-
पर्यायविषये ' निम्माय ' शब्दो विज्ञोक्तनीयः)

निव्वल्ल-निर्वल्ल-त्रि० । निर्गतं वस्त्रं सामर्थ्यं यस्येति लिल्लम्,
" निर. पदेवल्लः " ॥ ८॥ ४॥ २७॥ निरपूवस्य पदेवल्ल-आदेशः ।
' निव्वल्लह ।' पक्षे निष्पज्जह निस्सार, प्रा० ४ पाद ।

निव्वण-निर्वण-न० । मोक्षे, पर्यायाः- " अग्नं परमपयं,
मुत्ती सिद्धी सिव च निव्वणं ।" को० ४० गाथा । (अत्र
विशेषः ' निव्वण ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे २१२१ पृष्ठादारभ्य
छष्ट्य एवास्ति)

निव्विट्ट-निर्विट्ट-त्रि० । उपजृम्भे, " निव्विट्टं ज्वहुअं ।" को०
१७७ गाथा । अनुपारिहासिकं, स्था० ३ ना० ४ उ० । उचिते,
वे० ना० ४ वर्ग ३४ गाथा ।

निसंस

निसाय-निशात-त्रि०। तीव्रणीकृते, “निषत्तामित्रं निसात्रं।”

निहण-निधन-म०। प्राक्त्यागे, "पक्षो निहणं नासो।" को०

निदिनाथ-निधिनाथ-पुं० । कुष्ठे, "वेद्यमथो निदिनाथो, ज-

कक्षाहवदे कुशरा य । का. २-१-११-१

नीरंगी-नीरङ्गी-सी० । शिरोऽधगुणने, " नीरंगी अंगुली

नीरंगी-नीरङ्गी-खी० । शिरा २५३
को० ११६ नाथा । दे० भा० ।

नीमी-नीमी-स्त्री० । " स्वप्ननीम्योर्ना ॥ ८ । १ । २५६ ॥

इति वक्ष्य मोक्षा । 'नीमी, नीमी' मूलधने, वस्त्रे च । प्रा० १ पाद । नीर-नीर-न० । जलं, "अबु सलिलं वणं वारि, नीरं उदयं द्ये पये तोयं ।" को० २८ गाथा । दर्श० ।

नीलकंठ-नीलकण्ठ-पुं० । मोरे, "मोरो सिद्धी बरहिणो, सिंह-ही नीलकंठो य ।" को० ४२ गाथा । शक्रस्य वेवेन्द्रस्य महि-पानीकाधिपतां, स्था० ४ ठा० २ उ० ।

नीलुपल-नीलोत्पल-न० । नीलकमले, "नीलुपलं वियाणुह, कुवलयं इंदीवरं च कंदुह ।" का० ३६ गाथा । कुवलये, जं० १ वृत्त० । उपा० ।

नीव-नीप-पुं० । " पोयः " ॥ ८ । १ । २३१ ॥ स्वगात्रपरस्यासं युक्तस्यानादः पश्य प्रायां षो भवति । 'कासवो । पावं । उव-मा ।' प्रा० १ पाद । " कलंचो, नीवी । " को० २५५ गाथा ।

नीवी-नीवी-स्त्री० । वस्त्रप्रत्ययौ, " उअही उच्चआ नीवी । " को० १७५ गाथा । मूलधने, वाच० ।

नीसदिअ-निःष्यन्दित-त्रि० । निष्पत्तिने, "निटुअ स्त्रिचं छिप्पिअ, च नीसदिअं च पउअरिअं ।" को० ८० गाथा ।

नीसामन्न-निःसामान्य-पुं० । गार्भार्थयुक्ते, " नीसामन्ना ग-रुआ । " को० १०३ गाथा ।

नीहारिअ-निःसृत-त्रि० । निर्गोर्णे, "नीहारिअं निर्गोर्णे " १६७ गाथा । द्वे० ना० ।

नीहार-नीहार-पुं० । सत्रपुरीषात्मर्गे, स० ३४ सम० । " धू-मिकायाम्, " सिगहा नीहारो धू-मिआ य महिआ य धूमम-हिंसा य । " को० ३८ गाथा ।

नु-नु-स्त्री० । स्तुतौ, "प्रस्तुत वा परिश्रष्टे, शुद्धे निर्णेतरि स्मृतः । नः स्त्रियां नु स्तुतो ।" एका० ७४ श्लोक । नुः स्तुतौ दीर्घे ह्रस्व-स्त्री । वारिणि, पृच्छायां, वितर्के, एका० ७८ श्लोक ।

नुन्न-नुन्न-त्रि० । मिष्टयुतार्थे, "नुन्नशब्दास्त्रिलङ्काः स्यान्मिष्टयु-तार्थस्य वाचकः ।" एका० ५५ श्लोक ।

नू-नू-पुं० । द्वे, "नूदपेऽपि तथोदितः ।" एका० ७७ श्लोक । "नूशब्दः पातकं पुंसि, वायौ क्लृप्ति ।" एका० ७६ श्लोक ।

नून-न्यून-न० । एकादशे निम्नहन्थानभेदे, स्था० । "हीनमन्य-तमेनाप्यवयवेन न्यूनम् " १२। गौ० सू० । प्रतिज्ञाऽऽज्ञानामवय-

धानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं निम्नहन्थानं, साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति । भागान्यूनं लक्षयति-अवयवेन स्वशास्त्रसि-द्धेन तेन सौगतस्य द्वावयवाभिधानेऽपि न न्यूनत्वम् । नन्व-वयवहीनत्वम्-अवयवत्वावच्छिन्नाभावः, तथा चाकथनमेव स्यादत आह-अन्यतमेनापीति । तथा स्व-यत्किञ्चिदवयवशू-न्वावयवाभिधानं फलितम् । नचायमपसिद्धान्तः, सिद्धान्त-विरुद्धान्भ्युपगमात्, अपि तु सभाषोभाऽऽदिनाऽनाभिधाना-दिति वृत्तिः ॥ १२ ॥ गौ० सू० वा० भा० । वृ० ।

नूमिअ-नूदित-त्रि० । प्रच्छादिते, 'पच्छादअ-नूमिआ ई वद-आहं ।' का० १७६ गाथा । " छुंदर्णेणुम नूमसन्नुम-ढेकी-श्वालपञ्चालाः " ॥ ८ । ४ । २१ ॥ इति छुंदर्ण्यन्तस्यैते पञ्चा-देशा वा भवन्ति । 'नूमइ ।' पञ्च-छादइ ।' प्रा० ४ पाद ।

नेउर-नूपुर-न० । स्त्रीणां पादाऽऽभरणे, "इंसयं नेउरं च मंजी-र ।" को० ११२ गाथा ।

नेलच्छ-पण्डक-पुं० । पण्डितृपदेऽपि, "नेलच्छो पण्डओ ।" को० २३५ गाथा । " गाणाऽऽदयः " ॥ ८ । २ । १७४ ॥ इति पण्ड-कशब्दस्य नेलच्छाऽऽदयः । "ने गः " ॥ ८ । १ । २२८ ॥ इत्य-स्य वैकल्पिकत्वात् णत्वाभावपक्षे रूपम् । प्रा० १ पाद ।

नेवत्थ-नेपथ्य-न० । द्वे, "वेसां नेवत्थं ।" को० २३३ गाथा ।

नीपुरुपाणां द्वे, स्था० ४ ठा० २ उ० । परिधानाऽऽदिरचने, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । केशचीवरसमारचने, दर्श० ४ तरव । नि० । औ० । निर्मलवपे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । स्था० ।

नेह-स्नेह-पुं० । " क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायां लुक् " ॥ ८ । १ । १७७ ॥ इति सलुक् । प्रा० १ पाद । मोहोदयजे प्री-तिविशेषे, पुत्राऽऽदिष्वन्यन्तानुरागे, आनु० । जीत० ।

नो-नो-पुं० । स्तुतौ, एका० ।

नो-स्तुतो, पुं० । स्त्री० । एका० । 'नोश्चरणोऽस्त्रियाम् ।' एका० ।

नोमालिया-नवमालिका-स्त्री० । "आत् पूतर-वदर-नवमालि-का-नवफलिका-पूगफले" ॥ ८ । १ । १७० ॥ इति ओत्वम् । प्रा० १ पाद । 'नेघार' इति ख्याते सुगन्धपुष्पप्रधाने वृक्षभेदे, जं० १ वृत्त० । ज्ञा० । जी० । (प्रायः एकाराऽऽदयः सर्वेशब्दाः "वाऽऽदौ" ॥ ८ । १ । २५६ ॥ इत्यस्य वैकल्पिकत्वाद् नका-राऽऽदिषु बोध्याः)

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छोय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-जटारक-जैनश्वेताम्भराऽऽचार्य-

श्री श्री १००८ श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्र'

नकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

तत्समामौ च समामोऽयं चतुर्थो भागः ॥ ४ ॥

—१३ इति —

श्रीमत्सौधर्मवृद्धत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र

जैनश्वेताम्बराचार्य श्री श्री १००८ जट्टारक-

श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरमहाराज विरचिते

शब्दसङ्कलनात्मके “ श्री अभिधानराजेन्द्रकोषे ”

चतुर्थो भागः समाप्तः ।

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काय न० ०३०८ स्वर

लेखक छविश्वर, विजय राजेन्द्र

शीर्षक हाथी दान राजेन्द्र

क्रम नम्बरा ६०४